

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

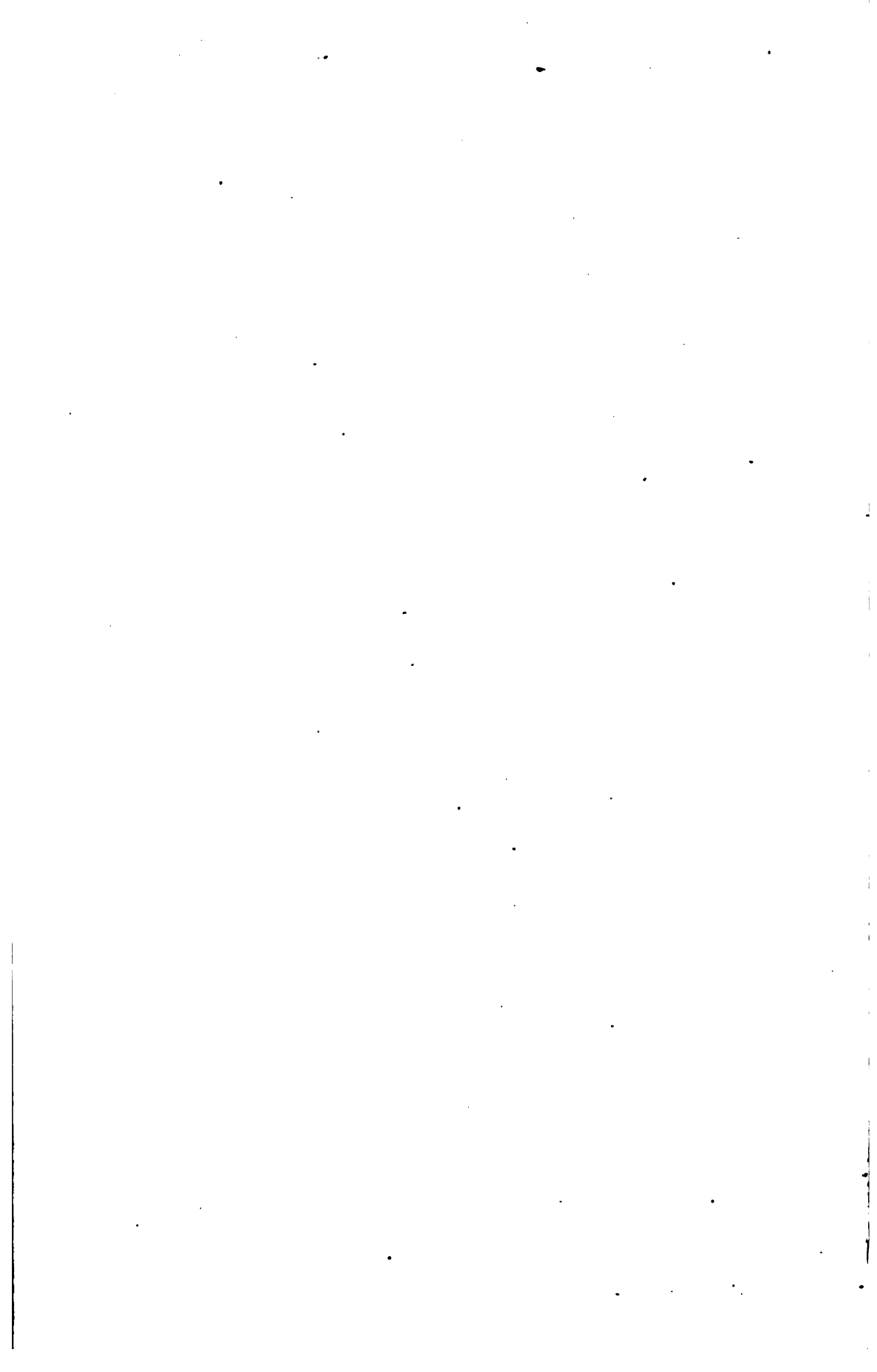
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

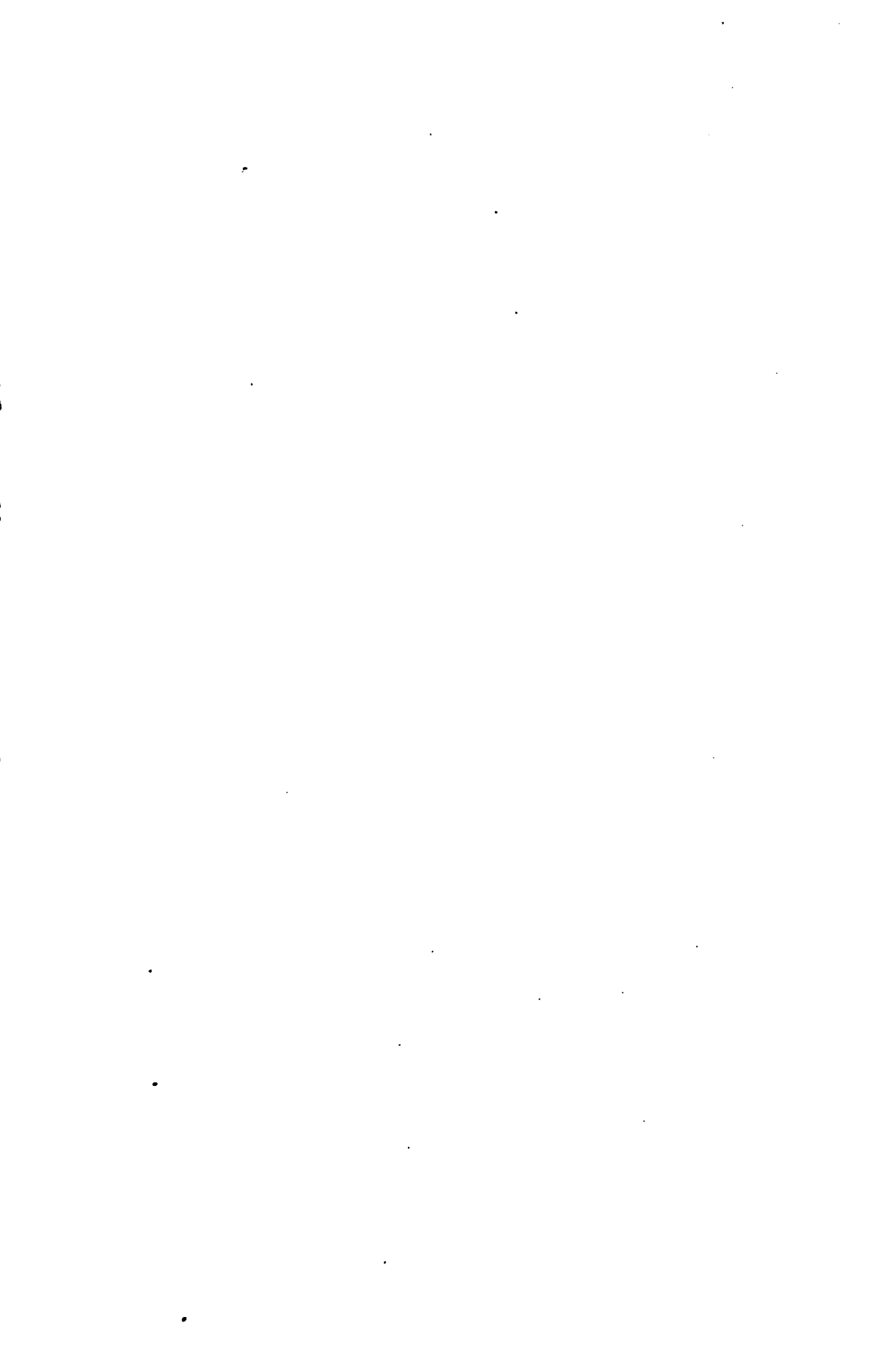

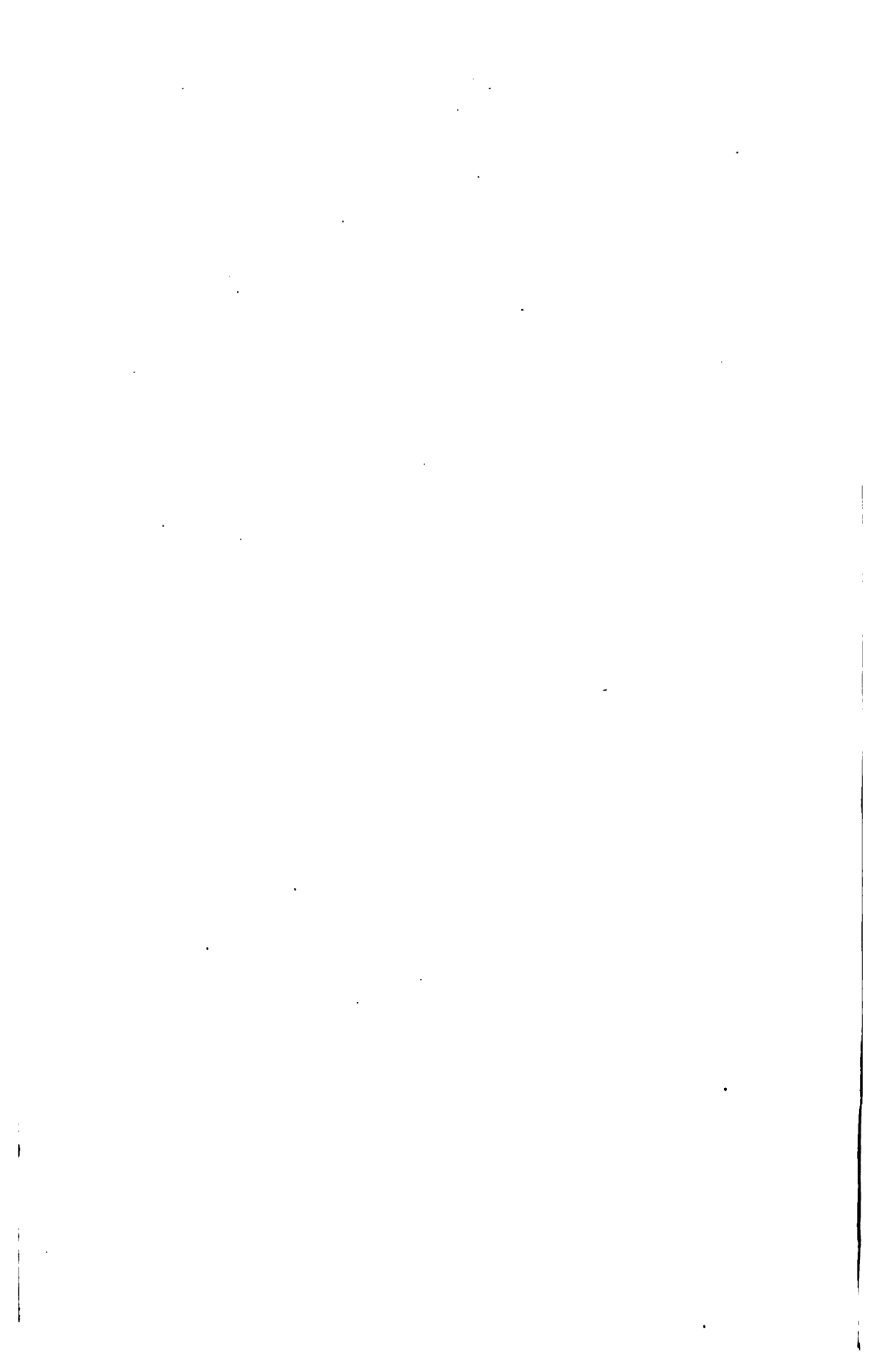

From the Library of
The Rev. John J. Roberts
1846-1890
The Rev. John R. Jones
1890-1917
Who served 71 years as ministers
in Columbus, Wisconsin

Y FARCH. JOHN PARRY, D.D.

BALA.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

CHICAGO

CHICAGO

CHICAGO

CHICAGO

CHICAGO

CHICAGO

CHICAGO

CHICAGO

CHICAGO

CHICAGO

Encyclopædia Cambrensis.

Y

G W Y D D O N I A D U R
CYMREIG.

DAN OLYGLAD

Y PARCHEDIG JOHN PARRY, D.D.,
BALA.

YR ATTODIAD,

DAN OLYGLAD

Y PARCHEDIG J. OGWEN JONES, B.A.

D U W I N Y D D I A E T H, A T H R O N I A E T H,

^

H Y N A F I A E T H A U.

H ddegfed Gpfrol.

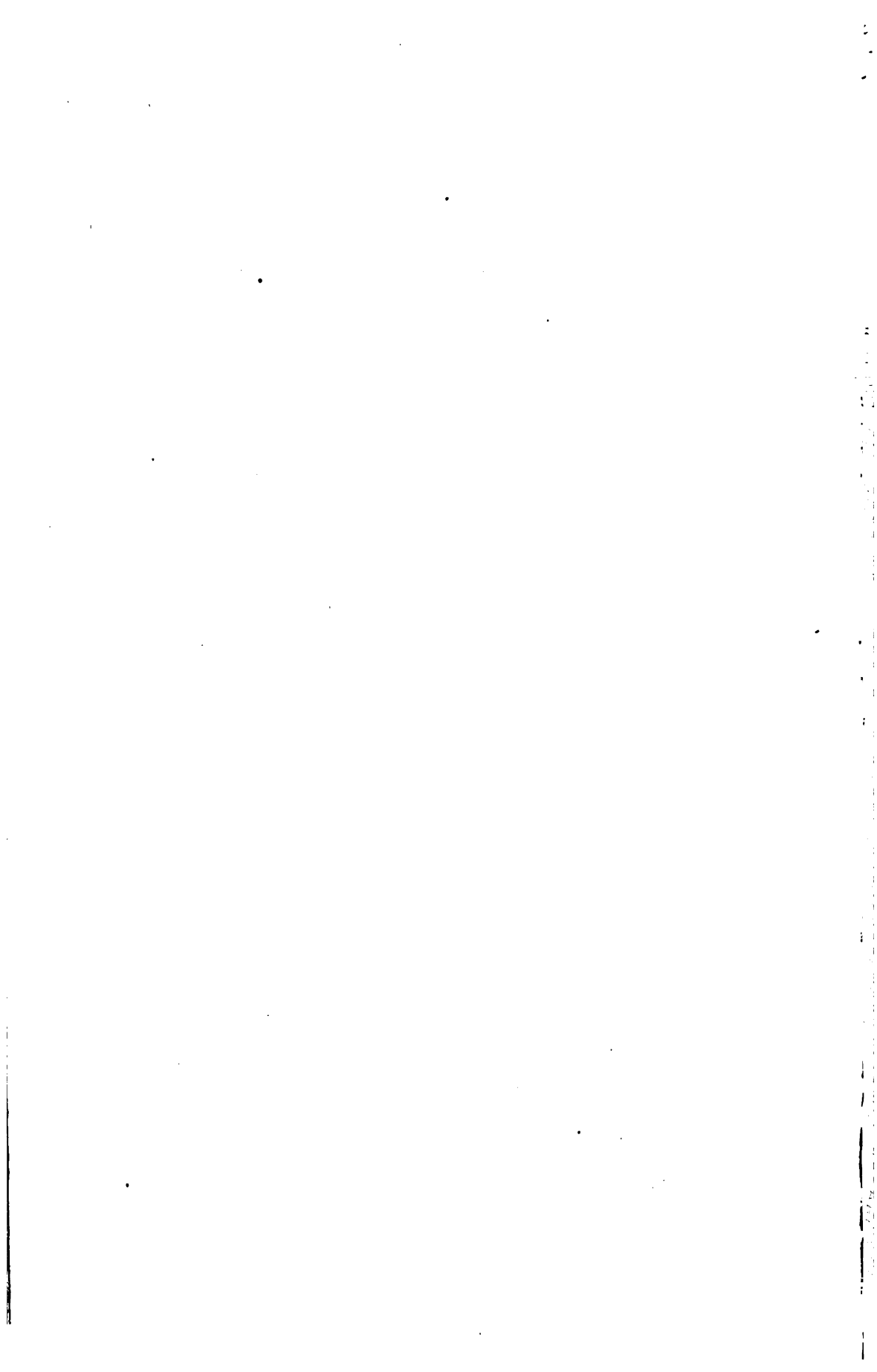

DINBYCH:

ABGRAPHWYD A CHYHOEDDWDYD GAN THOMAS GEE.

MDCCLXXIX.

CYNNWYSIAD Y DDEGFED GYFROL.

	Tudal.		Tudal.		Tudal.
Valdes, Juan ...	1	Whewell, William, D.D. ...	113	Wyatt, Syr Thomas ...	305
Valens ...	1	Whitby, Daniel, D.D. ...	114	Wynn, Syr Watkin Williams	305
Valentiniad ...	2	White, Gilbert ...	114	Wynn, Syr Watkin Williams	306
Valentinian I. ...	1	White, Henry Kirke ...	115	Wynn, Syr Watkin Williams	306
Valentinian III. ...	2	White, Joseph ...	115	Wynne, Ellis ...	307
Van Diemen's Land (Tasmania)	2	Whitfield, George ...	116	Wynne, Syr John ...	312
Vandaliad ...	4	Whiston, William ...	124	Wythnos ...	315
Vandyck, Syr Anthony ...	4	Whitgift, John ...	124	Wythnosau, Gwyl yr. Gwel	
Vane, Syr Henry ...	5	Wickliff, neu Wickliffe, John	126	Pentecost. ...	316
Varro, Marcus Terentius ...	5	Wilberforce, William ...	132	Wythnos—au y Cydgorian...	316
Vatican, Y ...	6	Wilbrord ...	136		
Vattel, Emerick ...	6	Wild, Henry ...	137	Xanthus ...	317
Vauban, Selastien le Prestre	6	Wilfrid ...	137	Xavier ...	317
Vaughan, Robert ...	7	Wilkes, John ...	138	Xenocrates ...	317
Velasques, Diogo Rodrigues	8	Wickliff, Syr David ...	139	Xenophon ...	318
Venice ...	8	Wilkins, John ...	139	Xerxes ...	319
Verschoristiaid ...	12	William, Y Tywys. o Orange	140	Ximenes, Cardinal Francis...	320
Vespasian, Titus Flavius ...	13	William I. ...	142	Ych—ain ...	321
Vesta ...	13	William III. ...	144	Ych Gwylt. Gwel Bual.	322
Vesuvius ...	13	William II. ...	146	Yd ...	322
Victoria I. ...	14	William IV. ...	147	Ydwyf ...	322
Vieta, Francois ...	15	William o Wykeham ...	148	Yezidiaid ...	322
Vinci, Leonardo da ...	16	Williams, Daniel, D.D. ...	149	Ymarweddiad ...	323
Vinet, Alexander ...	16	Williams, David ...	152	Ymbleidio ...	323
Viret, Peter ...	17	Williams, David ...	160	Ymborth. Gwel Bywyd.	323
Virgil, neu Publius V. Maro	17	Williams, Edward ...	160	Ymddiried ...	323
Viriathus ...	18	Williams, Griffith ...	171	Ymdrechwr. Gwel Campau	
Volney, Cons. F. Chasseboeuf	19	Williams, John ...	174	Olympaidd ...	323
Voltaire, Fr. Marie Arouet...	20	Williams, John ...	175	Ymenyn ...	323
		Williams, John, D.D. ...	177	Ymgeledd ...	324
Wahahiad ...	23	Williams, John ...	181	Ymherawdwr—wyr ...	324
Wake, William, D.D. ...	25	Williams, Griffith, D.D. ...	187	Ymlusgiaid ...	324
Waldensiaid, Y ...	25	Williams, Moses ...	188	Ymneillduaeath. Gwel Ang-	
Waldo, Peter ...	41	Williams, Robert ...	188	hydffurfaeth ...	324
Wallace, Syr William ...	42	Williams, Robert ...	190	Ympryd ...	324
Wallachia. Gwel Moldavia		Williams, Taliesin ...	191	Ymwahanwyr ...	326
a Wallachia ...	43	Williams, Thomas ...	192	Ymwybyddiaeth ...	326
Wallenstein, Albert Winoclas	43	Williams, William ...	194	Ymysgaroedd ...	328
Walker, George ...	44	Williams, William ...	200	Yndiniaid ...	328
Walpole, Horace ...	44	Williams, William ...	207	Ynys—oedd ...	328
Walpole, Syr Robert ...	45	Williams, John ...	214	Ynyseodd. Gwel Daearydd-	
Walsingham, Syr Francis ...	47	Williams, Morris ...	217	iaeth ...	328
Walters, John ...	47	Williams, Roger ...	221	Young, Arthur ...	328
Walton, Isaac ...	48	Williams, Rowland, D.D. ...	231	Young, Edward, D.D. ...	331
Warburton, William ...	49	Williams, William ...	234	Young, Thomas ...	331
Ward, William ...	50	Williams, John ...	253	Ysabil ...	342
Wardlaw, Ralph, D.D. ...	50	Williams, William ...	258	Ysbiwr ...	343
Warwick, Richard Nevil, Iarll	51	Williams, Edward, D.D. ...	259	Ysbyrd Glan, Yr ...	343
Washington, George ...	52	Williams, Peter ...	285	Ysbyrdoliaeth ac Anfaeled-	
Waterland, Daniel ...	63	Williams, Syr William ...	297	igrwydd y Beibl ...	346
Watson, Richard ...	64	Wilson, John ...	277	Yabwng ...	332
Watson, Richard ...	64	Wilson, Richard ...	277	Ysall. Gwel Drain, &c. ...	332
Watts, Isaac, D.D. ...	69	Windham, William ...	278	Ysariaeth ...	332
Watt, James ...	71	Winwyn ...	278	Ysarlard ...	333
Webster, Daniel ...	75	Wiseman, Nicholas ...	279	Yselerder ...	333
Wedgwood, Josiah ...	76	Wihart, George ...	280	Yslyfaeth ...	334
Wellesley, Ardalydd ...	91	Witensgemote ...	283	Ysgolion, Addysg ...	334
Wellington, Y Duc o ...	97	Witt, John De ...	284	Ysgolwyr ...	342
Wells, John ...	92	Wolf, Frederick Augustus... 297		Ysgol—ion Sabbothol ...	356
Wesley, John, A.C. ...	96	Wolfe, James ...	298	Ysgorpion ...	369
Wesleyaeth ...	236	Wolsey, Thomas ...	298	Ysgotland ...	361
Wesleyaeth Gymreig ...	251	Wood, Anthony ...	300	Ysgraff ...	366
Wessel, John ...	109	Wordsworth, William ...	300	Ysgrepan ...	366
West, Benjamin ...	110	Worthington, William, D.D. 302		Ysgrifenu ...	366
West, Gilbert ...	110	Wren, Syr Christopher ...	302	Ysgrifenyddion ...	369
Wharton, Philip ...	111	Wroth, William ...	303	Ysgrif-lyfrau ...	375
Whately, Richard ...	112	Wotton, William, D.D. ...	305		

Ysbaen ...	td. 383	Zareah ...	td. 397	Zethar ...	td. 410
Ysgwydd ...	... 389	Zared ...	... 397	Zetham ...	... 410
Ysgyfarnog ...	... 389	Zarlino, Joseph... ..	... 397	Zeus, Gwel Jupiter.	410
Ysgymuniad. Gwel Eegy-		Zattu ...	... 398	Zeuxis ...	410
mundod ...	... 389	Zaza ...	... 398	Zia ...	410
Ysnoden ...	... 389	Zebadiah (9) ...	... 398	Ziba ...	410
Ystád ...	... 389	Zebah ...	... 398	Zibia ...	410
Ystafell, Goruwch ...	... 389	Zebaim ...	... 398	Zibiah ...	410
Ystafellydd ...	... 390	Zebedeus ...	... 398	Zibeon ...	410
Ystlum ...	... 390	Zebina ...	... 399	Zif ...	410
Ystlys-bost ...	... 390	Zeboim ...	... 399	Ziha (2) ...	410
Ystormydd ...	... 390	Zeboim, Dyffryn ...	... 399	Zilpah ...	410
Ystryd, Gwel Heol.	392	Zebudah ...	... 399	Zilthai (2) ...	410
Yswain ...	... 392	Zebul ...	... 399	Zimmah (3) ...	410
Y Wadd ...	... 392	Zechariah (28) ...	399—402	Zimmerman, E. A. W.	410
Zaanaim, Gwastadedd ...	393	Zealand Newydd ...	... 402	Zimran ...	411
Zaanan ...	... 393	Zedad ...	... 403	Zimri (5) ...	411
Zaafan ...	... 393	Zedeciah (4) ...	403—406	Zina ...	411
Zabad (6) ...	393—394	Zedeur ...	... 406	Zinzendorf, Iarll Nicholas L.	411
Zabbai (2) ...	... 394	Zeeb ...	... 406	Zion, Gwel Sion ...	411
Zabathiaid ...	... 394	Zeisberger, David ...	... 406	Zippor ...	411
Zabbud ...	... 394	Zelah ...	... 406	Ziph (3) ...	411
Zabdi (4) ...	... 394	Zelotes ...	... 407	Zipha ...	411
Zabdiel (2) ...	... 394	Zelzah ...	... 407	Ziphion ...	411
Zabud ...	... 394	Zemirah ...	... 407	Ziphron ...	411
Zabulon ...	... 394	Zenan ...	... 407	Zieca, neu Zizka, John ...	412
Zabulon ...	... 394	Zenas ...	... 407	Zithri ...	412
Zabulon, Elon y ...	395	Zenes ...	... 407	Ziz, Rhiw ...	412
Zabulonaid, Y ...	395	Zeno ...	... 407	Ziza (2) ...	412
Zaocai ...	... 395	Zenobia ...	... 407	Zizah ...	412
Zaocur (6) ...	... 395	Zephi ...	... 407	Zoan ...	412
Zachariah (2) ...	395—396	Zepho ...	... 407	Zoba, neu Zobah ...	413
Zacharias (3) ...	... 396	Zephon ...	... 407	Zohelath, Maen... ..	414
Zacharias ...	... 396	Zephoniaid, Y ...	... 407	Zoheth ...	414
Zacher ...	... 396	Zer ...	... 407	Zophah ...	414
Zaccheus ...	... 396	Zerahiah (2) ...	... 407	Zophai ...	414
Zafan ...	... 397	Zerah (5) ...	... 407	Zophim, Maes ...	414
Zaham ...	... 397	Zeredah ...	... 409	Zoroaster ...	414
Zamzummiad ...	... 397	Zeredathah ...	... 410	Zorobabel ...	416
Zanchius, Jerome ...	... 397	Zereth ...	... 410	Zuar ...	417
Zanoah (3) ...	... 397	Zerfah ...	... 410	Zuinglius, Ulrich ...	417
Zaphnath-Paaneah ...	... 397	Zererath ...	... 410	Zuingliad ...	419
Zara... ..	... 397	Zeri ...	... 410	Zuph, Gwlad (2) ...	419
Zarah ...	... 397	Zeror ...	... 410	Zuriel ...	419
		Zerusadal ...	... 410	Zuziad ...	419

Y R ATTODIAD.

Abelard, Peter ...	... 420	Alferylliaeth ...	... 438	Averroes, neu Ibn Roshd ...	448
Abrabanel, Isaac ...	... 420	Alfieri, Vittorio... ..	... 434	Awstria-Hungary ...	773
Abbot, George... ..	... 431	Alford, Henry, D. D. ...	... 434	Awstralia ...	448
Achilles ...	... 420	Alfred ...	... 434	Awstralia Ddeheuol ...	826
Adams, John ...	... 421	Algeria ...	... 807	Awstralia Orllewinol ...	827
Addison, Joseph ...	... 421	Alhambra ...	... 435	Awyren, Awyrnofiad ...	449
Adellyddiaeth ...	... 422	Allegri, Antonio ...	... 435	Bach, Johann Sebastian ...	450
Adrian iv. ...	... 426	Alva neu Alba, y Duc o ...	... 435	Bagdad ...	450
Æschines ...	... 426	Ambrose, William ...	... 436	Balot ...	450
Æschylus ...	... 426	Amseriadur—on ...	... 439	Barnes, Albert ...	450
Æsop ...	... 427	Anifelliaeth ...	... 439	Baur, Ferdinand Christian... ..	451
Affrica ...	... 427	Antoninus, Marcus Aurelius ...	439	Bedan ...	451
Ager ...	... 428	Arago, Franc. Jean Dominig. ...	439	Beethoven, Ludwig Von ...	451
Ager-beiriant ...	... 429	Archimedes ...	... 440	Bedyddwyr ...	452
Ager-forthwyl ...	... 429	Arfdy ...	... 440	Bell, Syr Charles ...	454
Ager-forwriaeth... ..	... 430	Argraphu ...	... 440	Belgium ...	774
Ager-gerbyd ...	... 430	Arianin, Y Cynghrair ...	... 823	Belisarius ...	454
Agricola, Cneus Julius ...	... 431	Arian Tramor ...	... 832	Bene-Berac ...	454
Ainsworth, Henry, D. D., ...	... 432	Ariandy ...	... 443	Bene-Iacan ...	455
Aipht, Yr ...	... 809	Ariandy Lloegr ...	... 444	Bentham, Jeremy ...	455
Alaric I. ...	... 432	Aristides ...	... 445	Bentley, Richard, D. D. ...	455
Albert, F. A. Ch. Emmanuel ...	432	Aristophanes ...	... 445	Beranger, Jean Pierre De ...	456
Alcali ...	... 433	Arkwright, Syr Richard ...	... 446	Besai ...	456
Alcibiades ...	... 433	Arnould, Antoine ...	... 446	Beser ...	456
Alcuin ...	... 433	Aubrey, Thomas ...	... 446		

Beveridge, William	td. 456	Chillingworth, William	td. 487	Erbury, William	td. 532
Bilhan (2)	... 456	Chimham	... 488	Erskine, Ebenezer	... 532
Binney, Thomas	... 457	China	... 801	Evans, John	... 532
Birzafth	... 457	Clarkson, Thomas	... 488	Evelyn, John	... 535
Bithiah	... 457	Clive, Robert, Arglwydd	... 488	Faraday, Michael	... 536
Blackston, Syr William	... 457	Cloron, Pytatw	... 489	Fenelon, Francis de Salignac	536
Blackwell, John (<i>Alun</i>)	... 458	Clough, Syr Richard	... 490	Fichte, Johann Gottlieb	... 537
Bisler, Geb. Lebrecht Von	... 459	Cobbett, William	... 490	Forbes, Edward...	... 537
Bismbach, Joh. Friedrich	460	Cobden, Richard	... 491	Fox, Charles James	... 538
Bocaccio, Giovanni	... 460	Cofriad	... 492	Fox, George	... 538
Böhme (neu Böhme) Jacob	460	Colombia	... 817	Fox, John	... 538
Börsch, Hermann	... 461	Columbus, Christopher	... 492	Francis, Syr Philip	... 539
Bösius, neu Bösee, Hector	461	Condillac, Etienne B. De	... 493	Franklin, Syr John	... 539
Bolingbroke, Yr Is-iarll	... 461	Condorcet, Marquis De	... 494	Fuller, Thomas...	... 539
Bolivia	... 815	Confocasiwn	... 494	Ffraingc	... 776
Boscath	... 461	Confucius	... 495	Ffyrd d Haiarn	... 541
Boswell, James	... 461	Confirasiwn	... 496	Gainsborough, Thomas	... 548
Bourdaloue, Louis	... 462	Cook, Cadben James	... 496	Galenus, neu Galen	... 548
Bradford, John, y Merthyr	... 462	Comed—au	... 497	Gerheniaid, Y	... 549
Brag, Bragu	... 462	Copernicus, Nicholas	... 498	Germany	... 778
Brahe, Tycho	... 462	Costa Rica	... 818	Gibbon, Edward	... 549
Brazil	... 815	Coverdale Miles,	... 499	Germania	... 550
Breese, John	... 463	Cowper, William	... 499	Gibson, John	... 550
Brewster, Syr David	... 464	Cradoe, Walter...	... 500	Giffard, William	... 551
Brindley, James...	... 464	Crichton, James	... 501	Glo	... 551
Brougham, Arglwydd Henry	464	Cruden, Alexander	... 501	Gob	... 552
Bruce, James	... 465	Crwth	... 501	Godwin, William	... 552
Brunel, Syr Marc Isambard	465	Cudworth, Ralph	... 502	Goddefiad	... 553
Brunel, Isambard Kingdom	465	Cyssodi	... 502	Goethe, Johann Wolfgang	... 554
Bruno, Giordano	... 465	Chwarsal—au	... 503	Goldsmith, Oliver	... 555
Brutus, Marcus Junius	... 465	Chwyddwydr, Mwyadur	... 503	Goleudy—dai	... 556
Bucci (2)	... 465	Chwyldroad Ffrengig, Y	... 504	Goleuni Gogleddol	... 558
Buciall	... 465	D'Alembert, Jean Le Rond	509	Good, John Mason	... 560
Buchanan, George	... 465	Damasoenus, Joannes	... 509	Goodman, Gabriel, D.D.	... 561
Bucer, Martin	... 466	Damcaniaeth	... 509	Goodwin, Thomas, D.D.	... 561
Buffon, George L. Le Clero	466	Dante, Alighieri	... 510	Grey, Yr Arglwyddes Jane	563
Bunni (3)	... 466	Daphne	... 510	Griesbach, Johann Jacob	... 572
Bunson, C. C. Karl Josias	... 466	Darda	... 510	Griffiths, David...	... 564
Burkhardt, Johann Ludwig	467	Darwin, Erasmus	... 510	Griffiths, Daniel	... 564
Burke, Edmund...	... 467	Davies, David	... 511	Griffiths, Evan	... 565
Burkitt, William	... 469	Davies, David	... 512	Griffiths, John	... 566
Burnet, Gilbert...	... 469	Davies, Griffith, F.R.S.	... 513	Griffith, John	... 566
Burna, Robert	... 470	Davies, John Philip	... 514	Griffith, John	... 568
Buz (2)	... 470	Davies, John	... 514	Groeg	... 786
Bwdsaisdref	... 470	Davies, Morris	... 515	Guatemala	... 819
Byron, Arglwydd	... 471	Davies, Robert	... 515	Gustavus, Adolphus	... 572
Bywyd—eg	... 472	Davies, Y Paroh. Samuel	... 516	Gwarachodlu	... 574
Cabot, Sebastian	... 474	Davies, Thomas	... 517	Gwenwyn	... 574
Cabul	... 474	Davies, Walter	... 517	Gwylm, Dafydd ap	... 577
Cadwaladr, Dafydd	... 474	Davies, William, D.D.	... 518	Gwyffos	... 575
Cadwallawn Ab Cadfan	... 475	Davy, Syr Humphry	... 519	Gwrtheyrn Gwrthenau	... 576
Caedroia	... 476	Danton, George-Jacques	... 519	Hadattah	... 583
Calamy Edmund, B. D.	... 476	Deheudir Cymru Newydd	... 827	Hadrach	... 583
Canlas—esydd	... 476	Denmarc	... 775	Hagaraid. Gwel Agareniaid	583
Canning, George	... 478	De Quincey, Thomas	... 520	Haflah (2)	... 583
Canada	... 816	Derbe	... 521	Hafoth-iair	... 583
Canolbarth Affrica	... 810	Derham, William	... 521	Haiti	... 819
Canute	... 478	Diffyg ar yr Haul. Gw. Haul	521	Halac, Mynydd...	... 583
Caracalla, M. A. Antoninus	479	Donne, John	... 521	Hale, Syr Matthew	... 584
Cardan, Jerome...	... 479	Drake, Syr Francis	... 521	Halhul	... 584
Cardinal—iaid	... 479	Dryden, John	... 522	Hali	... 584
Caswallawn	... 480	Dunstan	... 522	Halicarnassus	... 584
Catharina II. Alexiewna	... 480	Duwiau Gau	... 523	Hall, Joseph	... 584
Cavour, Count Camillo B. Di	480	Dyer, John	... 523	Hammoth-dor	... 586
Caxton William...	... 481	Dyfrhau Tir	... 524	Hampden, John...	... 586
Cecil, Richard	... 482	Dywalgi	... 525	Harris, Joseph	... 586
Celsus	... 482	Ecuador	... 818	Harris, John Ryland	... 588
Cefuniæth	... 482	Edar, Tŵr	... 526	Harvey, William	... 589
Ceul	... 485	Edwards, Thomas	... 526	Hastings, Warren	... 590
Cemloth	... 485	Edwards, Thomas	... 527	Havelock, Syr Henry	... 590
Ceylon	... 801	Edwards, William	... 528	Herbert, Edward, Arglwydd	591
Cezib	... 485	Eisteddfod, Yr ...	... 741	Herbert, George...	... 591
Channing, William E., D. D.	486	Ellis, John	... 529	Hercules, neu Hercwlff	... 591
Chatterton Thomas	... 486	Ellis, Robert	... 529	Herring, John	... 592
Chateaubriand, F. R. Auguste	486	Emmanuel, Victor II.	... 531	Hervey, James	... 592
Chaucer, Geoffrey	... 487	En-sembles	... 532	Hilary	... 592
Chebar	... 487				
Cherubini, Marie Salvador	... 487				
Chili	... 817				

Hill, Rowland ...	td. 595	Morocco ...	td. 807	Seredathah. Gw. Zeredathah	410
Hinfynag ...	... 596	Morris, Caleb ...	... 656	Sereth. Gwel Zereth ...	410
Hoadley, Benjamin ...	... 596	Morris, William ...	... 661	Serfah. Gwel Zerfah ...	410
Holofernes ...	... 596	Morwriaeth, Hanes ...	... 657	Sererath. Gwel Zererath ...	410
Holland, neu yr Iseldiroedd	787	Mynorion Elgin ...	... 661	Seri. Gwel Zeri ...	410
Hodge, Charles, D.D. ...	... 598	Natal ...	... 808	Seror. Gwel Zeror ...	410
Honduras ...	... 819	Newyddiadur ...	... 662	Servia ...	795
Hong Kong ...	... 802	Newyddiadur—on ...	... 662	Sephi. Gwel Zephi ...	407
Hooper, John ...	... 597	Neff, Felix ...	... 667	Sepho. Gwel Zepho ...	407
Horne, Thomas Hartwell ...	... 597	Neri, Phylip De... ..	... 667	Sephon. Gwel Zephon ...	407
Horsley, Samuel ...	... 597	Niagara, yr Afon, a'r Rhaiadr	668	Sephonaid. Gw. Zephonaid	407
Howells, William ...	... 598	Nicaragua ...	... 820	Siam ...	806
Howells, David ...	... 599	Nicephorus II. ...	... 668	Siba. Gwel Ziba ...	410
Hughes, David ...	... 601	Norris, John ...	... 669	Sibia. Gwel Zibia ...	410
Hughes, John ...	... 602	Ofn ...	... 670	Sibiah. Gwel Zibia ...	410
Hughes, James ...	... 609	Oriel ...	... 670	Sibeon. Gwel Zibeon ...	410
Hughes, Stephen ...	... 604	Ossian, Caneuon ...	... 670	Siba. Gwel Ziha ...	410
Humphreys, Richard ...	... 604	Owen, John ...	... 671	Silthai. Gwel Zilthai ...	410
Hunniad ...	... 608	Paine, Thomas ...	... 674	Sippor. Gwel Zippor ...	411
Hunter, John ...	... 610	Paraguay ...	... 821	Siphion. Gwel Ziphion ...	411
Hyder Ali ...	... 611	Patriarch—iaid ...	... 674	Sithri. Gwel Zithri ...	412
India ...	... 803	Pell-seinyr ...	... 675	Sia, Rhiw. Gwel Zis, Rhiw	412
Ionia ...	... 612	Pellweladur—on ...	... 677	Sobah. Gwel Zobah ...	413
Ionia, Yegol ...	... 612	Penrhyn Gobaith Da ...	... 808	Solario, Antonio De ...	719
Ireton, Henry ...	... 612	Perffethwyr ...	... 679	Sophah. Gwel Zophah ...	414
Irving, Washington ...	... 613	Persia ...	... 805	Sophai. Gwel Zophai ...	414
Isocrates ...	... 613	Peru ...	... 821	Sophim. Gwel Zophim, Maes	414
Ispahan, neu Isfahan ...	... 614	Peter, John ...	... 679	Suar. Gwel Zuar ...	417
Italy ...	... 788	Plentyn, Plant. Gwel Rhieni.	681	Sunniaid ...	719
Jackson, Thomas Jefferson	615	Portugal ...	... 789	Suph, Gwlad. Gwel Zuph	419
Japan ...	... 804	Powell, Ebenezer ...	... 687	Suriel. Gwel Zurial ...	419
Java ...	... 804	Prester (Presbyter), John ...	... 681	Surisdad. Gwel Zurisdad ...	410
Jenkyn, Thomas W., D.D. ...	... 615	Prichard, John, D. D. ...	... 682	Sweden a Norway ...	795
Jones, Benjamin ...	... 616	Prydain, yn y cyfnod. boreuol	757	Switzerland ...	796
Jones, Cadwaladr ...	... 617	Prydain Fawr, a'r Iwerddon	790	Y mae amryw o'r geiriau uchod	
Jones, Dafydd ...	... 617	Prydain, Ynys... ..	... 755	yn cael eu defnyddio mewn	
Jones, Edmund ...	... 618	Pudens ...	... 685	Beibla Cymraeg weithiau &	
Jones, John ...	... 619	Pwysau a Mesurau ...	... 696	Z fel eu llythren ddechreuol,	
Jones, John ...	... 622	Pwysau a Mesurau Tramor... ..	... 833	a phryd arall & S. Rhoddir	
Jones, Joseph David ...	... 624	Pylor Gwn ...	... 686	amryw o honynt yma, a than	
Jones, David ...	... 627	Quarles, Francis ...	... 697	y llythren Z, er hwyliadod.	
Jones, Robert ...	... 628	Queensland ...	... 828	Tasmania ...	829
Jones, Samuel ...	... 629	Quevedo y Villegas, F. G. De	697	Tlodi, Tlodion, a Deddfau y.	721
Jones, Thomas Lloyd ...	... 630	Quintilian, Marcus Fabius... ..	698	Tomos, Robert ...	724
Jones, Thomas ...	... 631	Raffles, Thomas, D. D. ...	... 699	Troy ...	726
Jones, William Ellis ...	... 633	Roberts, David ...	... 699	Trydanol, Goleuni ...	726
Jones, John ...	... 634	Roberts, John ...	... 701	Tugel, Tugelu ...	728
Jones, Thomas ...	... 634	Roberts, John ...	... 703	Tunis ...	809
Junius, Llythyrâu ...	... 635	Roberts, Robert... ..	... 706	Twrci ...	797
Keble, John ...	... 637	Rogers, Henry ...	... 711	Thiers, Louis Adolphe ...	732
Kingsley, Charles ...	... 637	Roumania ...	... 792	Tholuck, Friedrich A. Gott.	733
Krummacher, Friedrich W.	638	Rossini, Gioacchino Antonio	712	Thomas, David ...	734
Lacordaire, J. Baptiste-Henri	639	Russell, John, Iarll ...	... 712	Thomas, William ...	736
Liberia ...	... 807	Rwssia ...	... 793	Unol Dalsethau yr America.	824
Law, William ...	... 639	Saanan. Gwel Zaanan ...	393	Uruguay ...	822
Leicester, Rob. Dudley, Iarll	640	Sain-Fwyadur ...	... 717	Venezuela ...	822
Lucaris, Cyril ...	... 641	Sain-fyneydd ...	... 717	Vesalius, Andrew ...	737
Llais ...	... 643	Samuel, Edward ...	... 718	Victoria ...	830
Llaw Fer ...	... 643	San Domingo ...	... 821	Villeneuve, Pierre-Charles... ..	737
Llogfaen ...	... 644	San Salvador ...	... 822	Vondel, Joost Van Den ...	738
Lloyd, John Ambrose ...	... 644	Saphnath. Gwel Zaphnath	397	Vossius, Gerard ...	738
Llynges—oedd ...	... 646	Sareah. Gwel Zareah ...	397	Wermod ...	739
Machnydd ...	... 650	Schumann, Robert ...	... 719	Williams, Isaac... ..	739
Maip ...	... 651	Schubert, Franz... ..	... 719	Williams, Richard ...	740
Maenach, Marsiandiaeth ...	... 651	Schumann, Robert ...	... 719	Young, Brigham ...	741
Maggletoniaid ...	... 654	Sebaim. Gwel Zebaim ...	398	Yr Eisteddfod ...	741
Mazzaroth ...	... 654	Seboim. Gwel Zeboim ...	399	Ysbrydgeath ...	769
Mesurau. Gwel 655, 696, 833		Sedad. Gwel Zedad ...	403	Yspacen ...	800
Meudwy—aid—aeth ...	... 655	Sedeciah. Gwel Zedeciah	403 a 406	Ystrydebu ...	763
Mills, John ...	... 658	Sedeur. Gwel Zedeur ...	406	Ysgrhythyr—au ...	765
Mexico ...	... 820	Semiadaeth. Gwel Gwn ...	791	Zamoyski, John Sarius ...	770
Moelni ...	... 655	Selah. Gwel Zelah ...	406	Zeland Newydd ...	831
Montalembert, Comte De ...	... 655	Selsah. Gwel Zelsah ...	407	Zollikofer, George Joachim	771
Montenegro ...	656 a 789	Senan. Gwel Zenan ...	407	Zuingliaid ...	771
		Seredah. Gwel Zeredah ...	409		

Y RHAGY MADRODD.

WELLY y gwaith pwysig a gwerthfawr hwn o'r diwedd oll allan o'r wasg; ac nis gallwn lai na llongyfarch y cyhoeddwr anturiaethus, a'n cenedl yn gyffredinol, ar ei orpheniad. Y mae dros bum mlynedd ar hugain, bellach, er pan y dechreuwyd ar y cyhoeddiad o hono; ac er fod rhai dyddiau tywyll iawn wedi myned drosto yn y cyfamser, etto fe'i dygwyd allan, gan mwyaf, gyda chyssondeb mawr o hyny hyd yn hyn. A phan ystyrier nodwedd uchel ac amrywiog ei gynnwysiad; trefn eiriadurol cyflêad ei erthyglau; yr anhawser, mewn gwlad mor gyfyng a Chymru, i sicrhau gwasanaeth nifer digonol o ysgrifenyddwyr i ymgymeryd yn galonog â'r gwahanol destynau, a pharatoi eu cyfansoddiadau yn brydlawn ar ei gyfer; ac, yn enwedig, pan gofier fod iechyd ei olygydd galluog ac ymroddedig wedi pallu i fesur mawr pan oedd y gwaith ar ei ganol, ac iddo gael ei gymmeryd ymaith yn gwbl rai blynyddoedd cyn ei orpheniad:—pan ystyrier hyn oll, nid peth bychan, dybygem ni, oedd ei ddwyn allan gyda'r fath gyssondeb, a'i orphen pan y gwnaed. Dichon fod rhai yn teimlo yn siomedig, os nad yn rwgnachlyd, o blegid ei fod wedi bod cyhyd heb ei gwbleiddio; ond y mae yn sicr genym y bydd y rhai mwyaf meddylgar yn mhlith ei dderbynwyr, erbyn ystyried pob peth, yn hytrach yn tueddu i synu fod y fath waith, dan y fath amgylchiadau, wedi ei ddwyn i ben o fewn y fath amser; ac yr edrychir arno ganddynt, yn awr wedi ei orphen, fel trysor o'r gwerthfawrocaf iddynt hwy eu hunain, ac i'w plant, a'u plant hwythau, am oesoedd a chenedlaethau lawer.

Y mae cylch gwybodaeth y byd yn awr mor eang, ac yn cynnwys y fath liosawgrwydd ac amrywiaeth gwrthddrychau, fel y mae yn gwbl anobeithiol i un dyn, pa mor nerthol bynag ei feddwl, a pha mor helaeth bynag ei fanteision, allu cyrhaedd cydnabyddiaeth fanwl a chyflawn, o fewn yr amser byr sydd iddo ar y ddaear, âg ond ychydig iawn mewn cymmhariaeth o honi. Fe fu amser, a hyny ar ryw olwg braidd yn ddiweddar, pryd na buasai yn anmhossibl i ddyn gael rhyw syniad, ac nid hollol arwynebol chwaith, am gydol gwybodaeth y byd, a phryd yr edrychid ar ambell un, ac nid yn gwbl anmhrifodol, fel ysgolhaig cyffredinol. Ond y mae y dyddiau hyny wedi myned heibio. Y mae y cynnydd dirfawr a wnaed gan y meddwl dynol yn ystod y can mlynedd diweddar yn ei ymchwiliadau i holl gyloedd natur, i holl gyfnodau hanesyddiaeth, i darddiad a theithi a pherthynasau gwahanol ieithoedd, ac i syniadau crefyddol ac arferion cymdeithasol gwahanol genhedloedd, ac mewn gwahanol oesoedd, wedi helaethu cylch gwybodaeth i'r fath raddau ag i wneuthur y fath orchestwaith, erbyn hyn, yn gwbl annichonadwy, a'r ymgais at bob peth o'r fath yn hollol afresymol. Rhaid i bob dyn yn awr wneyd ei feddwl i fyny i fod yn anwybodus am lawer iawn o bethau, a cheisio ymfoddloni heb feddiannu dim tebyg i wybodaeth gyffredinol.

Yr un pryd, y mae yr awydd naturiol sydd mewn dyn am wybodaeth yn anniwalladwy, a'i allu i gynnyddu ynddi, dybygid, yn gyfatebol. Nid oes odid ddim mwy anghydnaws â'i deimlad nag anwybodaeth am rywbeth pwysig y sonier wrtho am dano, neu yr ymofyner âg ef yn ei gylch, yn enwedig os bydd yn gyfryw ag y galleid disgwyl iddo ef fod yn ei wybod. Ac er ei fod yn deall yn dda nas gall byth gyrhaedd gwybodaeth gyflawn ond am ychydig iawn, mewn cymmhariaeth, o'r pethau sydd i'w gwybod, etto y mae mor awyddus am wybod rhyw gymmaint ynghylch y gwahanol wrthddrychau a ddelont, neu a allant ddyfod dan ei sylw, fel nas gall lai na gwerthfawrogi pa beth bynag a'i cynnorthwyo i ryw fesur tuag at hyny. Un o'r cynnorthwyo goreu tuag at gyrhaedd y fath amcan ydyw Geiriadur Cyffredinol; hyny yw, llyfr yn traethu ar amrywiol ganghenau gwybodaeth o bob math, gan gyfleu y gwahanol erthyglau yn gyfwyddorol, neu yn ol trefn llythyrenau yr iaith, yr un modd ag y trefnir y geiriau mewn geiriadur cyffredin. Y mae hyny wedi cael ei wneuthur i raddau helaeth yn yr iaith Saesneg, yn gystal ag yn y Ffrangaeg a'r Germanaeg, ac amryw eraill o ieithoedd cyfandir Ewrop.

Y llyfr cyntaf a gyhoeddwyd yn Lloegr i'r amcan hwn, mewn cyssylltiad â'r gwyddorion a'r celfyddydau, oedd y "*Lexicon Technicum, or an Universal English Dictionary of Arts and Sciences, explaining not only the terms of Art, but the Arts themselves.*" Cyhoeddwyd y gwaith hwn yn 1704, mewn un gyfrol fawr unplyg. Y mae enw NEWTON—"Mr. ISAAC NEWTON, Master of the Mint"—yn mhlith y tanysgrifwyr. Ei awdwr oedd y Parch. JOHN HARRIS, D.D., F.R.S. Ganwyd ef yn y fl. 1667. Dygwyd ef i fyny yn Mhrifysgol Caergrawnt. Cafodd beth dyrchafiad eglwysig. Cyhoeddodd amryw lyfrau, a rhai o honynt yn rhai helaeth iawn. Yn eu plith, y mae cyfrol o ddarlithiau yn erbyn Atheistiaeth, a draddodwyd ganddo yn 1698, mewn cyssylltiad â'r *Boyle Lecture*. Yn 1710, fe'i dewiswyd yn ysgrifenydd y Gymdeithas Frenhinol, pan oedd Syr ISAAC NEWTON yn llywydd iddi; ond cyn iddo wasanaethu yn llawn un flwyddyn, fe'i diswyddwyd, o blegid rhyw gamymddygiad anadabyddus. Bu farw mewn dirfawr dlodi yn 1719. Y mae y geiriadur yn awr dan ein sylw, i'r amcan uniongyrchol y cyhoeddwyd ef, yn waith tra rhagorol, ac fe ennillodd boblogrwydd mawr yn fuan. Cyhoeddodd yr awdwr gyfrol newydd o "*Adgyflenwad*" iddo yn 1710; ac y mae un erthygl yn hono a ysgrifenydd gan Syr ISAAC NEWTON. Cyn y flwyddyn 1741, yr oedd pump o argraphiadau o hono wedi eu cyhoeddi—pryd y chwanegwyd cyfrol arall adgyflenwol ato. Y mae ei gynnwysiad, gan mwyaf, erbyn hyn, fel ag y galledd disgwyl, yn anghyfattebol i safon gwybodaeth yr oes bresennol; ond y mae yn teilyngu sylw neillduol, fel y cais cyntaf, yn y deyrnas hon, i ymdrin â'r gwyddorion a'r celfyddydau mewn ffurf geiriadurol.

Y nesaf at yr eiddo Dr. HARRIS, oedd y "*Cyclopædia, or Universal Dictionary of the Arts and Sciences,*" gan EPHRAIM CHAMBERS. Dyma y llyfr cyntaf a alwyd wrth yr enw hwn yn Lloegr; ac am flynyddoedd lawer ni chydabyddid yr un arall yn gyfryw ond efe. Yr oedd yr awdwr yn enedigol o Kendal, yn Westmoreland. Bu farw yn y flwyddyn 1740. Fe'i rhwymwyd yn egwyddorwas gyda llyfrwerthwr, a gwneuthurwr darlunleni; ond gan ei fod wedi tynu cynllun y llyfr hwn yn ei feddwl, efe a adawodd y gorchwyl hwnw, ac a ymroddodd yn hollol i ysgrifenu. Wedi blynyddoedd o lafur caled, fe gyhoeddwyd y llyfr yn 1728, mewn dwy gyfrol fawr unplyg. Ennillodd ar unwaith y fath gymmeradwyaeth, fel ag yr etholwyd yr awdwr, yn 1729, yn aelod o'r Gymdeithas Frenhinol. Mewn llai na deng mlynedd, daeth ail argraphiad allan, gyda diwygiadau a chwanegiadau; ac wedi hyny, drydydd a phedwerydd cyn marw yr awdwr. Daeth y pummed argraphiad allan yn 1746, gyda mwy drachefn o chwanegiadau. Ac yn 1781—86, daeth argraphiad allan dan olygiad Dr. ABRAHAM REES, wedi ei helaethu i bedair o gyfrolau mawrion unplyg, a'r hen erthyglau wedi eu cywiro yn fanwl, fel ag i beri i'r gwaith gyfatteb i wybodaeth uchaf adeg y cyhoeddiad o hono. Ond o'r dechreuad, ac yn yr argraphiad mawr cyntaf o hono gan Dr. REES, y mae y gwaith yn ei gyfyngu ei hunan yn unig i'r gwyddorion a'r celfyddydau. Ac yn y cylch hwnw, fe'i cydnabyddid am y pryd, nid yn unig yn Mhrydain, ond trwy holl Ewrop, yn sefyll yn y dosbarth blaenaf.

Ar gyfieithiad o'r gwaith hwn i'r Ffrangcaeg y seiliwyd yr "*Encyclopédie*" mawr ac enwog a gyhoeddwyd yn Paris, dan olygiaeth DIDEROT a D'ALEMBERT—llyfr a roddes ei enw ar y cyfnod y perthynai iddo, ac a ennillodd y fath hynodrwydd mewn cyssylltiad â'r syniadau gwylltigion ar lywodraeth, a'r syniadau anffyddol ar grefydd, a osodid allan ynddo, fel y tybir ei fod wedi gwneuthur mwy na dim arall i barotoi meddyliau y Ffrangcod i'r chwyldroad mawr a gymmerodd le yn eu gwlad yn niwedd y ganrif ddiweddaf. Dechreuwyd cyhoeddi hwn yn 1751, a gorphenwyd ef, gyda'r "*Adgyflenwad*" iddo, yn 1777, mewn tair ar ddeg ar hugain o gyfrolau mawrion unplyg—un ar ddeg o'r rhai a roddir i gerffuniau. Cyfyngid y gwaith hwn hefyd, fel yr eiddo HARRIS a CHAMBERS, i'r gwyddorion a'r celfyddydau, gyda'r chwanegiad o fasnach a llaw-weithiau, ac ychydig o enwau daearyddol; ac yn y cyfrolau adgyflenwol, ychydig o fywgraphiadau. Cydnabyddir yn gyffredinol fod y gwaith hwn yn arddangos gallu anghyffredin, yn enwedig yn y gwyddonau pur, ac yn y cymmhwysiad o honynt at wahanol ganghenau athroniaeth naturiol; ond y mae y gwenwyn Atheistaidd sydd yn treiddio drwyddo, a'r dôn isel, ddirmygus, a diystyrllyd, sydd yn hynodi pob cyfeiriad a wneir ynddo at Gristionogaeth, wedi ei wneuthur yn awr, a hyny yn hollol deilwng, yn ysgymmum cyffredinol.

Fe gyhoeddwyd drachefn yn Paris—yr hwn mewn rhan y gelliir ei olygu yn ail argraphiad o'r gwaith blaenorol, ond wedi ei helaethu yn ddirfawr, a'i drefnu mewn chwech ar hugain o wahanol ddosbarthiadau—yr "*Encyclopédie Méthodique.*" Bu y gwaith hwn

hanner can mlynedd yn dyfod allan o'r waag; sef, o'r flwyddyn 1782 hyd 1832; ac y mae yn cynnwys dau cant a saith o gyfrolau—o'r rhai y mae un ar ddeg a deugain yn cael eu rhoddi i gerffuniau. Y mae yn llawer iawn mwy rhydd oddi wrth syniadau anffyddol ac anghristiaid na'r gwaith y mae wedi ei sylfaenu arno, ac i fesur mawr wedi ei dynu o hono; ac y mae cyfrolau y blynyddoedd diweddaf o hono agos yn hollol felly. Ond nid ydyw yn ddim amgen na chwech ar hugain o eiriaduron mawrion ar wahanol destynau, a rhai o honynt yn ymestyn i liaws o gyfrolau—megys yr un ar feddygaeth, i dair cyfrol ar ddeg; ac felly, o angenrheidrwydd, pa beth bynag a ddywedir am ei ragoriaeth, y mae yn anhylaw iawn i'w ddefnyddio.

Ond y mae dechreuad y cyhoeddiadau gwerthfawr a elwir "*Cyclopaedias*," neu "*Encyclopaedias*"—y rhai ag y mae y gair "GWYDDONIADUR" wedi ei gymmeryd yn y Gymraeg i'w dynodi—i'w briodoli, nid yn unig, nac yn benaf, i eiriaduron HARRIS na CHAMBERS, nac i'r "*Encyclopédie*" Ffrangcaeg, y rhai, fel y gwelso, a gyfyngid agos yn hollol i'r gwyddorion a'r celfyddydau; ond i ddosbarth arall o eiriaduron, a elwid yn hanesyddol. Un o'r rhai cyntaf, ac un o'r rhai rhagoraf o'r cyfryw oedd, "*Le Grand Dictionnaire Historique*," gan LOUIS MORERI, a ddygwyd allan yn gyntaf yn Lyons, yn 1674, yn un gyfrol fawr unplyg. Bu yr awdwr farw yn 1680, yn 37ain mlwydd oed, pan yn prysur barotoi ail argraphiad mewn dwy gyfrol. Helaethwyd y gwaith hwn, wedi marwolaeth yr awdwr, gan y naill olygydd ar ol y llall, fel yr oedd yr ugeinfed argraphiad, yr hwn a gyhoeddwyd yn Paris yn 1759, yn cynnwys deg o gyfrolau mawrion unplyg. Fe'i cyfieithwyd yn fuan i holl brif ieithoedd Ewrop, ac yr oedd yn mhob man yn cael lledaeniad anghyffredin. Yn y fl. 1701, cyhoeddwyd cyfieithiad o hono, gyda chwanegiadau gwerthfawr i'r iaith Saesneg, "*The Great Historical, Geographical, Genealogical, and Poetical Dictionary*," &c., mewn dwy gyfrol fawr unplyg, gan JEREMY COLLIER. Yn y flwyddyn 1705, daeth cyfrol arall allan gan COLLIER, a elwid yn "*Adgyflenwad*," ac yn 1721, daeth allan bedwaredd cyfrol, a elwid yn "*Attodiad*." Y mae COLLIER yn adnabyddus fel un o'r gwŷr Eglwysig a elwid *Nonjurors*, y rhai, yn y chwyldroad yn 1688, a wrthodasant gymmeryd y llŵ o ffyddlondeb i'r brenin WILLIAM III., ac a ymfurfiasant yn blaid esgobyddol ar wahân oddi wrth yr Eglwys Wladol. Cyssegrwyd COLLIER yn esgob i'r blaid hono yn 1714—a bu farw yn 1726. Ysgrifennodd lawer iawn; ac y mae yr amrywiol gyfrolau o'i draethodau, ei "*Hanes yr Eglwys yn Mhrydain*," ac yn neillduol ei ysgrifeniadau yn erbyn llygreddigaeth ac anfoesoldeb y chwareudai yn ei ddyddiau, yn parhau yn brofion pendant o'r gallu mawr oedd yn eiddo iddo fel y cyfryw. Y mae y geiriadur hwn yn dwyn tystiolaeth amlwg i'r un peth. Am flynyddoedd lawer wedi ei gyhoeddiad cyntaf, fe'i hystyrir yn gwbl anheggorol braidd yn mhob llyfrgell o ddim gwerth; ac y mae yn parhau yn drysorfa gyfoethog o wybodaeth ar y testynau neillduol sydd dan sylw ynddo.

Yn y flwyddyn 1677, fe ddygwyd allan yr argraphiad cyntaf mewn dwy gyfrol unplyg; ac yn 1683, fe gyhoeddwyd "*Adgyflenwad*" mewn dwy gyfrol gyffelyb; ac yn 1698, ail argraphiad, wedi ei gywiro, a'i helaethu, a chydgorphori y chwanegiadau a'r gwaith gwreiddiol, mewn pedair o gyfrolau mawrion unplyg o'r "*Lexicon Universale*." Ond ni a roddwn yr enwad yn y Gymraeg:—"Geiriadur Cyffredinol, yn cynnwys Hanesiaeth gyssegredig a chyffredin yr holl Genhedloedd, ac yn mhob Oes; Amseryddiaeth hyd y dyddiau presennol; Daearyddiaeth hen a diweddar; Achyddiaeth y prif deuluoedd yn mhob gwlad, wedi eu chwilio allan o bob cofrestr; yn gystal a Chwedloniaeth, Defodau, Arferion, a holl Hynafiaethau y cyn-oesoedd wedi eu tynu allan o ffynnonellau ieithyddiaeth; yr Adroddiad cyflawnaf am y Gwŷr enwocaf o ran athrylith a dysgeidiaeth, heb law am enwau, natur, a phriodoliaethau Anifeiliaid, Llyisiau, Mŵnau, Meini, a Gemau." Awdwr y gwaith oedd JOHN JAMES HOFFMANN, dygawdwr Groeg yn gyntaf, ac wedi hyn hanesyddiaeth, yn Mhrifysgol Basle, yn Switserland. Ganwyd ef yn Basle, yn 1635, a bu farw yno yn 1706—heb fod unwaith erioed, meddir, allan o'r ddinas. Y mae y gwaith hwn, hyd y dydd heddyw, yn cael ei ystyried yn nodedig o werthfawr; ac yn neillduol felly yn nghyflawnder, a manylder, a chywirdeb, ei erthyglau daearyddol ac achyddol. Ond yn gymmaint a'i fod wedi ei ysgrifenu yn yr iaith Ladin, ni chyrrhaeddodd byth yn mhellach na'r ail argraphiad a nodwyd genym, yr hwn a gyhoeddwyd yn Leyden, yn 1698.

I'r un dosbarth a'r ddau ddiweddaf, ond yn fwy o natur lenyddol a bywgraphiadol, ac i fesur mawr yn beirniadu gwaith MORERI, y perthyna y "*Dictionnaire Historique et Critique*"—"Geiriadur Hanesyddol a Beirniadol"—gan BAYLE. Ganwyd yr

awdwr, Tachwedd 18fed, 1647; a bu farw Rhagfyr 28ain, 1706. Cyhoeddwyd y geiriadur hwn gyntaf yn 1607; a daeth ail argraphiad allan, gyda llawer o chwaneigiadau, yn 1702. Cyhoeddwyd dau neu dri o wahanol gyfieithiadau o hono i'r Saesneg; ac y mae yr argraphiad a ystyrir yn oreu o'r cyfieithiad, mewn pump o gyfrolau mawrion unplyg, y rhai a ddaethant allant yn 1734, yn parhau i gael ei werthu am bris uchel. Y mae y gwaith hwn yn cael ei gydnabod yn nodedig o alluog; ac y mae ei gynnwysiad a'i arddull yn gyfryw ag sydd yn ei wneuthur yn hynod o ddyddorol. Er fod ysbryd amheus yr awdwr yn rhedeg drwyddo, ac felly y rhaid ei ddarllen yn ochelgar, etto y mae yn un o'r ychydig lyfrau hyny ag y ceir rhywbeth braidd yn mhob tudalen o honynt, ag y byddai yn anhawdd, os nad yn amhossibl, cyfarfod âg ef mewn un llyfr arall.

Y mae y Gwyddoniaduron (*Encyclopædias*) diweddaraf, ac er's cryn amser bellach, yn cyfuno cynnwysiad yr hen eiriaduron gwyddonol a chelfyddydol, fel eiddo HARRIS a CHAMBERS, gyda'r hen eiriaduron hanesyddol, bywgraphyddol, daearyddol, hynafiaethol, a beirniadol, &c., fel yr eiddo MORELL, COLLIER, COLLIER, HOFFMANN, a BAYLE, ac yn amcanu rhoddi crynhoad, mwy neu lai cyflawn, o holl gylch gwybodaeth y byd. Y mae amryw lyfrau i'r amcan hwn yn yr iaith Saesneg, a rhai o honynt o nodwedd uchel iawn. Y mae y rhai Saesneg, fel rhai y Cyfandir, o ddau fath, o ran ffurf neu drefn eu cyfansoddiad. Y mae rhai yn rhanu y cynnwysiad i amrywiol ddosbarthiadau, yn ol natur y testynau, gan wneuthur geiriadur gwahanol ar gyfer pob dosbarth, fel y gwelsom y gwneir yn yr "*Encyclopédie Méthodique*," yn y Ffrangcæg; ac eraill yn cymmyrd yr holl faterion fel y digwyddont yn ol trefn y llythyrenau, a'r owbl yn gwneyd ond un geiriadur. Y mae manteision ac anfanteision yn gyssylltiedig â'r naill gynllun a'r llall, ac nid ydym ni am gymmyrd arnom benderfynu pa un yw y goreu.

Y Gwyddoniadur helaethaf a gyhoeddwyd etto yn y Saesneg, a'r cyntaf oll yn yr iaith i gymmyrd i mewn holl gylch gwybodaeth, ydyw "*Cyclopædia*" mawr y Dr. ABRAHAM REES. Dechreuwyd cyhoeddi y gwaith hwn yn 1803, ac fe'i gorphenwyd yn 1819, mewn pump a deugain o gyfrolau mawrion pedwar-plyg, ac yn cael ei werthu am bump a phedwar ugain o bunnoedd. Y mae y gwaith wedi ei seilio ar argraphiad y Dr. REES o "*Wyddoniadur Chambers*," ac yn cynnwys pob peth sydd yn hwnw; ond y mae yr erthyglau ar y gwyddonau a'r celfyddydau wedi eu cywiro a'u helaethu yn ddirfawr, er eu dwyn i gyfatted i wybodaeth uchaf y pryd yr oeddynt yn cael eu cyhoeddi; ac y mae yr holl faterion ereill, hanesyddiaeth, daearyddiaeth, bywgraphyddiaeth, &c., yn cael eu cymmyrd i mewn ar raddeg eang iawn, yn cyfatted i faint y gwaith. Fe fu y llyfr hwn yn ein meddiant, ac yn cael ei ddefnyddio yn gysson genym am flynyddoedd; ac ni a allwn dystiolaethu mai anfynych iawn y cawsom ein siomi ynddo pan yn ymgynghori âg ef. Y mae lliaws o'r erthyglau, y mae yn wir, yn mhell o gyfatted i ddysgediaeth yr oes bresennol; ond y mae y gwaith, yn ddiddadl, yn teilyngu llawer mwy o barchedigaeth nag a roddir iddo gan rai ysgrifenywyr y dyddiau hyn. Cymro, fel y mae yn hysbys, oedd yr awdwr, genedigol o Lanbrynmair, a mab i'r hybarch LEWIS REES. Ceir erthygl fer arno yn y "*GWYDDONIADUR*" hwn.

Yn y flwyddyn 1817, a chyn gorphen cyhoeddiad yr eiddo y Dr. REES, fe ddechreuwyd dwyn allan yr "*Encyclopædia Metropolitana*," yr hwn a orphenwyd yn 1845, mewn deg-ar-hugain o gyfrolau mawrion pedwar-plyg, y rhai a ddygwyd allan mewn pedair-ar-bymtheg a deugain o ranau, un-swllt-ar-hugain yr un. Y mae y gwaith hwn wedi ei ranu yn bedwar o ddosbarthiadau, gyda geiriadur gwahanol i'r amrywiol ddosbarthiadau. Eithr y mae ei raniadau yn fynych yn gyfryw ag y mae yn anhawdd rhoddi un cyfrif am danynt; ac y mae y gwaith, yn ganlynol, yn dra anhylaw i'w ddefnyddio. Ond y mae ei gynnwysiad o radd uchel iawn. Yr oedd lliaws o brif ysgrifenywyr y deyrnas, a hyny pan yn eu hoedran goreu, yn ysgrifenu iddo—megys HERSCHEL, WHATLEY, HAMPDEN, NEWMAN, ac amryw eraill; ac y mae lliaws o'r erthyglau a gyhoeddwyd ynddo, wedi eu dwyn allan ar wahân, yn mhllith y lyfrau mwyaf poblogaidd a dylanwadol ar eu gwahanol destynau. Yn hwn y cyhoeddodd RICHARDSON yn gyntaf ei eiriadur mawr i'r iaith Saesneg.

Yn mhell cyn gorphen cyhoeddiad y "*Metropolitana*," fe ddechreuwyd cyhoeddi gwaith a enillodd gylchrediad helaethach nag un gwyddoniadur a ddygasid allan erioed o'r blaen yn y deyrnas hon; sef, y "*Penny Cyclopædia*." Dechreuwyd cyhoeddi y gwaith hwn yn Ionawr, 1833, yn rhifynau ceiniog yn yr wythnos, a chyda hyny yn rhanau misol. Amceniad ar y cyntaf ei orphen mewn wyth cyfrol. Yr oedd yn cael ei ddwyn allan o dan nawdd, ac i fesur dan olygiad, y Gymdeithas er Taenu Gwybodaeth

Fuddiol. Yn fuan wedi dechreu ei gyhoeddi, fe benderfynwyd helaethu y gwaith, fel ag i gyfattedd i ddysgediaeth uchaf y byd ar y pryd ar yr amrywiol ganghenau dan sylw ynddo. Wedi penderfynu felly, fe welwyd y byddai raid iddo gael ei gyhoeddi yn gyflymach nag fel y cychwynasid ef; ac felly dechreuwyd dwyn allan ddau rifyn ceiniog yn yr wythnos; ac yn mhben ychydig, pedwar. Ond fe effeithiodd hyn yn ddirfawr ar ei ledaeniad. Pan y cyhoeddid un rhifyn yn yr wythnos, yr oedd y derbynwyr yn 75,000. Can gynted ag y daeth allan ddwy waith yn yr wythnos, fe syrthiodd ei dderbynwyr i 55,000, ac yn raddol i 44,000. A phan y codwyd ef i bedair ceiniog, fe syrthiodd i tuag 20,000—yr hyn oedd eu nifer yn y diwedd. Yr oedd hyn yn golled ddirfawr i'r cyhoeddwr, Mr. CHARLES KNIGHT; ond wedi penderfynu i'r gwaith fod y fath ag ydoedd, yr oedd angenrheidrwydd hollol am hyn, onid é buasai yn parhau i ddyfod allan am ddwy flynedd ar bymtheg ar hugain. Gorphenwyd ei gyhoeddi yn 1843, mewn saith ar hugain o gyfrolau unplyg bychan. Cyhoeddwyd dwy o gyfrolau adgyflenwol yn 1846, ac un arall drachefn yn 1858—yn gwneuthur yn y cwbl ddeg cyfrol ar hugain. Y golygydd oedd Mr. GEORGE LONG. Cynnorthwyd ef gan tua dau cant o ysgrifenydd, a'r cwbl y gwŵr blaenaf yn y deyrnas hon, ac ar gyfandir Ewrop, yn eu cydnabyddiaeth â'r canghenau neillduol a ymddiriedid iddynt i ysgrifenu arnynt. Y mae y gwaith hwn yn cael ei gydnabod yn gyffredinol yn un o'r rhai rhagoraf a chyflawnaf a gyhoeddwyd erioed. Nid oes ond y "*Britannica*" yn unig yn cael ei ystyried megys ar y blaen iddo: ac y mae ei radlonedd yn gyfryw ag i'w osod yn nghyrrhaedd miloedd ag y mae hwnw yn anghyrrhaeddadwy iddynt. Gan mor gyflym ydyw cynnydd gwybodaeth, y mae mewn rhai rhanau erbyn hyn yn hynafol; ond y mae y corph o hono yn gyfryw ag y gellir dibynu yn gwbl arno.

Yn y flwyddyn 1854, fe ddechreuodd Mr. KNIGHT, cyhoeddwr y gwaith blaenorol, ddwyn allan, dan ei olygiad ei hunan, yr "*English Cyclopædia: a New Dictionary of Universal Knowledge*," yr hwn a orphenwyd yn 1862, mewn tair ar hugain o gyfrolau mawrion; y rhai a adgyflenwyd yn 1869—73, trwy gyhoeddiad pedair o gyfrolau yn chwanelog. Y mae y gwaith hwn wedi ei ranu yn bedwar o ddisbarthiadau, hyn yw, yn cynnwys pedwar o eiriaduron gwahanol, gyda chyfrol o Fynegai, er galluogi y darlennydd i gyfeirio yn ddiraffferth at yr hyn y byddo yn ymofyn am dano. Y mae y gwaith wedi ei seilio ar y "*Penny Cyclopædia*," ac yn cynnwys yn gwbl yr un defnyddiau, ond wedi eu had-drefnu, a chwanelu llawer atynt. Y mae pob erthygl wedi ei hadolygu yn fanwl, a'i dwyn i gyfattedd i'r wybodaeth ddiweddar ar ei thestyn, naill ai gan ei hawdwr gwreiddiol, neu gan ryw ysgrifenydd ag oedd wedi gwneuthur ei mater yn bwngc neillduol ei efrydiaeth. Y mae y cyhoeddiad hwn, yn y Dosbarth Bywgraffyddol, yr helaethaf a'r goreu, fe ddichon, sydd yn yr iaith Saesneg, ac y mae yn cynnwys hanes lliaws o enwogion yn mhlith y byw yn gystal a'r meirw. Y mae y rhanau eraill yn cynnwys sylwedd y "*Penny Cyclopædia*," gyda'r cywiriadau a'r chwanelgiadau y cyfeiriasom atynt.

Ond yr un sydd wedi ennill y bri uchaf o'r cwbl yn mhlith y gwyddoniaduron, a'r un sydd yn sicr, a chymeryd pob peth at eu gilydd, yn rhagori arnynt oll, ydyw yr "*Encyclopædia Britannica: a Dictionary of Arts, Sciences, and General Literature*." Y mae hwn, yn ddiaddadl, yn anrhydedd i'n teyrnas. Y mae wedi cyfnewid a chynnyddu yn ddirfawr er ei gyhoeddiad cyntaf. Daeth yr argraffiad cyntaf o hono allan yn rhifynau chwecheiniog yr un, yn y flwyddyn 1768; ac fe orphenwyd y cyhoeddiad yn 1771, mewn tair o gyfrolau mawrion, pedwar-plyg. Y golygydd oedd Mr. WILLIAM SMELLIE, argraffydd yn Edinburgh. Cyfyngid y gwaith hwn ar y cyntaf yn unig i'r Gwyddorion a'r Celfyddydau; ond yn yr ail argraffiad, yr hwn a gyhoeddwyd yn 1777—83 mewn deg o gyfrolau, fe eangwyd ar y cynllun gwreiddiol, trwy gymmeryd Hanesyddiaeth a Bywgraffyddiaeth i mewn. Yn y trydydd argraffiad, yr hwn a gyhoeddwyd yn 1788—97, mewn deunaw o gyfrolau mawrion, yr ymddyrfhafodd y gwaith i'r rhagoriaeth hwnw a'i cododd ar unwaith, nid yn unig i sylw cyffredinol yn y deyrnas hon, ond i enwogrwydd trwy holl Ewrop—cymmeriad ag y mae wedi ei gadw o hyn hyd yn hyn. Y mae yr enwogrwydd hwn a ennillwyd ganddo i'w bridodoli, yn arbenig, i ragoriaethau neillduol yr erthyglau ar amrywiol ganghenau Athroniaeth Naturiol, a ysgrifenydd iddo gan y Proffeswr ROBISON, o Edinburgh. Wedi i bedwerydd, a phummed, a chweched argraffiad gael eu cyhoeddi, heb fod dim arbenigrwydd neillduol yn perthyn iddynt, yn y blynyddoedd 1815—24, fe ddygwyd allan "*Adgyflenwad*" i'r chweched argraffiad, mewn chwech o gyfrolau mawrion, a gododd y gwaith etto i enwogrwydd uwch nag a ennillasid ganddo erioed. Dyma y pryd y

cyhoeddwyd yn gyntaf y traethodau dysgedig a galluog yn rhagarweiniol i'r gwaith, gan DUGALD STEWART a PLAYFAIR, y rhai a dynasant sylw cyffredinol, ac a ystyrir ar y pryd yn mhlith cyfansoddiadau rhagoraf yr oes. Yn y seithfed argraphiad, yr hwn a gyhoeddwyd yn 1830—42, mewn un ar hugain o gyfrolau, fe gydgorphorwyd yr "*Adgyfnewiad*" â'r gwaith, ac fe ail gyfansoddiwyd y llyfr drwyddo. Yr oedd lliaws mawr o'r gwŷr enwocaf a galluocaf yn y deyrnas hon, ac ar gyfandir Ewrop, yn ysgrifenu i'r argraphiad hwn; ac fe chwaneuwyd dau o Ragdraethodau ardderchog ato gan Syr JAMES MACKINTOSH a Syr JOHN LESLIE, megys parhad i, ond ar yr un pryd yn hollol annibynol ar, Ragdraethodau STEWART a PLAYFAIR. Yn yr argraphiad hwn yr ydym yn cael y gwaith am y tro cyntaf, yn ei holl ymddangosiad, o ran papur, ac argraph, a cherfluniau, mewn gwedd hollol deilwng i ragoriaethau neillduol ac arbenig ei gynnwysiad. Yn y blynyddoedd 1853—60, fe ddygwyd allan yr wythfed argraphiad, gyda dau o Ragdraethodau newyddion chwaneuog—un gan yr Archegob WHATELY, ar Ddechreuad, Cynnydd, a Llygriadau Cristionogaeth; ac un arall, nodedig o alluog, gan Dr. FORBES, athraw Athroniaeth Naturiol yn Mhrifysgol Edinburgh, ar Gynnydd Gwyddoniaeth, fel parhâd i Ragdraethawd Syr JOHN LESLIE. Yr oedd lliaws o erthyglau newyddion, gan rai o'r ysgrifenywyr enwocaf a galluocaf yn y deyrnas, yn yr argraphiad hwn etto; er nad oedd y cwbl o hono, megys yn y seithfed argraphiad, wedi ei ail osod, ac agos ei ail ysgrifenu o'r newydd. Y mae y nawfed argraphiad o hono wedi dechreu cael ei gyhoeddi, Ionawr, 1875, ac yn awr yn dyfod allan o'r wasg, yn gyfrolau mawrion prydfferth, deg swllt ar hugain yr un, dan olygiad Dr. BAYNES, Athraw Rhesymeg, Rheitheg, ac Arddsansoddiaeth yn Mhrifysgol St. Andrews. Y mae hwn yn waith newydd hollol yn y nifer amlaf o lawer o'r erthyglau, ac yn gyfryw ag nad oes dim, fe ddichon, yn rhagori arno, os cyffelyb iddo, mewn unrhyw iaith, o ran manylder, eglurder, cywirdeb, a helaethrwydd yr ymdriniaeth, ar yr amrywïol destynau ag sydd dan sylw ynddo. Ni fwriedir cyhoeddi y gyfrol o Ragdraethodau yn yr argraphiad hwn. Yn lled araf y mae y gwaith yn dyfod allan. Addewid tair cyfrol o hono yn y tlwyddyn; ond nid oes etto, yn mhen yn agos i bedair blynedd, ond wyth o gyfrolau wedi eu cyhoeddi. Y mae yr wythfed yn terfynu gyda'r gair "*Fakir*:" ac os â rhagddo ar y raddeg y mae wedi cychwyn, prin y gellir ei gynnwys mewn deg ar hugain o gyfrolau—ac nid oes wybod pa bryd y gorphenir ef. Y mae gwŷr galluocaf y deyrnas yn ysgrifenu iddo, ac y mae ei holl gynnwysiad yn cyfattedb i ddsygeidiaeth uchaf yr oes. Pan ei gorphenir, fe fydd ei hunan agos, i bwy bynag a'i meddianno, yn llyfrgell ddigonol ar wybodaeth gyffredinol.

Y mae lliaws o Wyddoniaduron eraill wedi eu cyhoeddi yn y Saesneg nad ydym yn gweled yn angenrheidiol i ni fanylu arnynt; megys yr "*Edinburgh Encyclopædia*," dan olygiad Syr DAVID BREWSTER, a orphenwyd yn 1830 mewn deunaw o gyfrolau pedwarplyg; yn yr hwn, yn 1813, y gwnaeth traethawd enwog Dr. CHALMERS ar Wirionedd Cristionogaeth, ei ymddangosiad cyntaf:—yr "*Oxford Encyclopædia*," mewn chwe chyfrol pedwarplyg, a orphenwyd yn 1828; yn yr hwn y cyhoeddwyd gyntaf y traethawd o eiddo y Parch. JOHN HOWARD HINTON ar Dduwinyddiaeth:—yr "*Encyclopædia Londonensis*," a gyhoeddwyd 1810—1829, mewn pedair ar hugain o gyfrolau pedwarplyg:—y "*London Encyclopædia*," a orphenwyd yn 1829, mewn dwy ar hugain o gyfrolau wythplyg mawr:—y "*Popular Encyclopædia*," seiliedig ar y "*Conversations Lexicon*" Germanaeg, a gyhoeddwyd yn Glasgow, yn 1841, mewn saith o gyfrolau wythplyg mawr:—CHAMBERS' "*Encyclopædia*," seiliedig etto ar y "*Conversations Lexicon*," gyda chwaneugiadau lawer, a gyhoeddwyd yn 1874, mewn deg o gyfrolau wythplyg mawr:—ac yn arbenig "*The American Encyclopædia*," a gyhoeddwyd mewn ail argraphiad yn 1873—76, mewn un ar bymtheg o gyfrolau mawrion wythplyg, yr hwn a ystyrir yn un o'r rhai goreu o'i faint a gyhoeddwyd erioed.

Y mae cyfres arall o Eiriaduron, nodedig o alluog a dysgedig, yn cael eu dwyn allan dan olygiad Dr. WILLIAM SMITH, ac yn cael eu cyhoeddi gan MURRAY, yn Llundain, ag sydd yn cyfarfod angenion dosbarth o efrydwy, na cheir ond ychydig neu ddim, mewn gwyddoniaduron cyffredin yn cyfattedb iddynt. Y mae y rhai hyn yn cynnwys "*Dictionary of Greek and Roman Antiquities*," mewn un gyfrol, ail argraphiad 1849: "*Greek and Roman Biography and Mythology*," mewn tair cyfrol, 1850: "*Greek and Roman Geography*," mewn dwy gyfrol, 1856: "*Dictionary of the Bible*," mewn tair cyfrol, 1863 (argraphiad Americanaidd, wedi ei ddiwygio a'i helaethu gan HACKETT ac ABBOTT, mewn pedair cyfrol, 1873). Y mae y llyfrau hyn, i'w hamcan, o werth amhrisiadwy. Dichon nad oes mewn unrhyw iaith rai sydd yn rhagori arnynt, os i'w

cystadlu â hwynt, yn y canghenau neillduol o wybodaeth y maent yn perthyn iddynt. Y maent yn gynnrych yr ymchwiliad manylaf a dyfalaf, a mwyaf dysgedig, ar yr amrywiol destynau sydd ynddynt dan sylw; ac nid oes perygl i'r efrydydd gael ei gamarwain ganddynt.

Y mae y Geiriaduron Ysgrhythrol, yn yr iaith Saesneg, yn rhy liosog i ni allu cyfeirio atynt, ac ni chawn ond nodi y rhai enwocaf. Un sydd wedi ennill cymmeradwyaeth uchel, a phoblogrwydd mawr, ydyw yr eiddo CALMET—yn neillduol fel ag y mae wedi ei gyhoeddi, gyda thalfyriadau a chwanegiadau, gan Mr. CHARLES TAYLOR. Cyhoeddwyd y pummed argraffiad o hwn, mewn pump o gyfrolau mawrion pedwar-plyg, yn 1830. Y mae geiriaduron diweddarach, erbyn hyn, wedi tafu y gwaith hwn o'r faenorfaeth a roddid iddo yn gyffredinol unwaith; ond y mae yn parhau yn gyfoethog o ddefnyddiau gwerthfawr er cynnorthwyo y myfyriwr meddylgar i fyned i mewn i ystyr llawer o ranau y dadguddiad dwyfol. Y mae yn neillduol yn rhagorol ar arferion a defodau dwyreiniol.

Un arall nodedig o werthfawr, ac yn cymmeryd i mewn yr holl ymchwiliadau diweddar, ydyw "*A Cyclopaedia of Biblical Literature, originally edited by JOHN KITTO, D.D., F.S.A. Third edition, greatly enlarged and improved. Edited by WILLIAM LINDSAY ALEXANDER, D.D., &c., Edinburgh, 1862—66.*" Y mae y gwaith hwn, er ei gyhoeddiad cyntaf, wedi ennill iddo ei hunan, a hyn yn hollol deilwng, safte uchel a thra anrhydeddus; ac y mae, yn yr argraffiad hwn, wedi ei helaethu a'i ddiwygio yn ddirfawr. Un chwanegiad nodedig o werthfawr ydyw, y crybwylladau bywgraphyddol a roddir ynddo am bob un o ddim enwogrwydd fel beirniad neu esboniwr ar ryw gyfran o'r Ysgrhythrau Sanctaidd, neu fel awdwr unrhyw lyfr a wasanaetha yn gynnorthwy tuag at hyn.

Geiriadur Ysgrhythrol arall sydd wedi ennill cymmeradwyaeth mawr, ac wedi cael lledaeniad helaeth, ydyw "*The Imperial Bible Dictionary—Historical, Biographical, Geographical, and Doctrinal, &c. Edited by the Rev. PATRICK FAIRBARN, D.D., London, 1866.*" Y mae y gwaith mewn dwy o gyfrolau mawrion, ac yn cael ei addurno â lliaws mawr o gerfuniaid, llawer o honynt ar ddur, ac âg amryw ddarlunleni prydfertth. Y mae gofal neillduol wedi ei gymmeryd gan y golygydd, a'r gwŷr galluog a dysgedig a'i cynnorthwyent ef, yn mharotoad yr holl erthyglau i'r gwaith hwn; ac y mae ei fod yn cynnwys athrawiaethau y Beibl, yn gystal a'i hanesyddiaeth, ei ddaearyddiaeth, a'i fywgrahyddiaeth, yn gosod nodwedd arno ag sydd yn ei wneuthur fel llyfr teuluaidd, os nad i'r efrydydd, yn bytrach yn fwy gwerthfawr na'r eiddo ALEXANDER, neu hyd yn oed yr eiddo SMITH.

Ond y Geiriadur Ysgrhythrol goreu, a goreu o lawer, sydd etto wedi ei ddwyn allan yn y Saesneg, ydyw yr eiddo SMITH y cyfeiriwyd ato uchod:—"*Dictionary of the Bible: comprising its Antiquities, Biography, Geography, and Natural History.*" Y mae y llyfr hwn, yn enwedig yn yr argraffiad Americanaidd o hono, i'r efrydydd ysgrhythrol, yn drysor anmhrisiadwy. Nid oes odid gwestiwn yn dal perthynas â'r pyngciau neillduol sydd dan sylw ynddo, nad yw yma yn cael ei drafod yn ngoleuni y ddysegeidiaeth uchaf a'r ymchwiliadau mwyaf manwl a dyfal, a hyn gyda y parchedig-aeth llwyr i hawliau y Beibl fel dadguddiad dwyfol. Y mae y llyfr, fel y cyhoeddwyd ef gyntaf yn Lloegr, yn ffrwyth cyfraniadau tua deg a thrigain o ddysgedigion Beiblaidd galluocaf y deyrnas hon a'r America; ac y mae cynnyrchion tua phump ar hugain yn chwanegol yn yr argraffiad Americanaidd. Y mae y gwaith hwn yn sicr o gadw ei le, fel yr uchaf yn y dosbarth y perthyna iddo, am flynyddau lawer.

Y mae dau eiriadur nodedig o werthfawr wedi eu cychwyn gan Dr. SMITH fel parhâd i'r geiriadur i'r Beibl o'r eiddo ef:—un, "*A Dictionary of Christian Antiquities,*" a'r llall, "*A Dictionary of Christian Biography, Literature, Sects, and Doctrines.*" Bwriedir i'r cyntaf fod mewn dwy gyfrol, a'r ail mewn tair; ond nid oes ond y gyfrol gyntaf o'r naill a'r llall etto wedi eu cyhoeddi. Bydd y rhai hyn, pan y gorphenir hwynt, yn cynnwys casgliad amhrisiadwy o wybodaeth am yr hyn oll sydd yn adnabyddus am hanes a dadleuon yr Eglwys Gristionogol, o fewn yr wyth canrif cyntaf.

Y mae Geiriaduron Duwinyddol yn liosog yn y Saesneg. Heb gyfeirio yn awr at yr eiddo WILSON, BROWN, BUCK, a WATSON, y rhai sydd wedi cael lledaeniad helaeth iawn, a rhai o honynt, megys yr eiddo BROWN a BUCK, wedi dyfod trwy liaws o argraffiadau, ni wnawn ond nodi dau neu dri o'r rhai diweddaraf. Un yw, "*A Dictionary of Doctrinal and Historical Theology. Edited by the Rev. JOHN HENRY BLUNT, M.A., F.S.A., London, 1871.*" Y mae yr awdwr, a'r rhai a'i cynnorthwyent, yn perthyn

i'r blaidd Uchel-eglwysig yn y sefydliad gwladol; ac yn ganlynol, y maent yn edrych ar bob pwngc oddi ar y safle hwnw. Ond y mae y llyfr yn un o ddyageidiaeth uchel, ac yn cynnwys ffurth llawer iawn o ymchwil. Y mae yr erthyglau ar y pyngciau mawrion mewn cysylltiad â'r Drindod, Person Crist, &c., yn nodedig o dda; ond nis gellir dibynu llawer ar y rhai sydd ynddo ar y gwirioneddau mawrion a phwysig yn y rhai y mae Protestaniaeth Efyngylaidd yn gwahaniaethu oddi wrth Babyddiaeth. Y mae yr un gŵr wedi dwyn allan eiriadur arall ar Sectau, Heresia, &c.; ond nid ydym ni yn gydnabyddus â hwnw.

Ceir sylwedd amryw o Eiriaduron Ysgrythyrol a Duwinyddol yn y cyhoeddiad Americanaidd—“*The Encyclopædia of Religious Knowledge. Edited by Rev. J. NEWTON BROWN, 1839.*” Cyfrol fawr yn cynnwys 1,276 o dudalenau, mewn llythyren fân, ond eglur, ydyw; ac yn gyflawn o wybodaeth werthfawr ar bob peth cysylltiedig â chrefydd, ac yn neillduol bywgraffiadau crefyddol.

Y mae Geiriadur gwerthfawr iawn yn awr yn cael ei ddwyn allan yn America:—“*Cyclopædia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature. Prepared by the Rev. JOHN M'C CLINTOCK, D.D., and JAMES S. ROSS, S.T.D.*” Daeth y gyfrol gyntaf allan yn 1867, a'r bedwaredd yn 1872, yn dwyn y gwaith yn mlaen hyd y gair “*Juxon.*” Yr oedd Dr. M'C CLINTOCK, y prif olygydd, wedi marw cyn cyhoeddiad y bedwaredd gyfrol; ond y mae y gwaith, yr ydym ni deall, yn parhau i fynydd rhag-ddo, ac yn cael lledaeniad helaeth. Nis gellir gorphen y gwaith, ni a dybiem, mewn llai na deuddeg neu bymtheg o gyfrolau. Y mae y golygwyr yn aelodau o'r cyfundeb Wesleyaidd; ond y mae y nifer amlaf o'r ysgrifenyddwyr yn aelodau gydag enwadau eraill. Amcener i'r gwaith gyfateb, o ran maint a rhagoriaeth, i Eiriadur HERZOG yn Germany.

Fe wêl darlennydd y GWYDDONIADUR CYMREIG gyfeiriadau mynych ynddo at HERZOG'S “*Real Encyclopædia.*” Geiriadur Beiblaidd a Duwinyddol, nodedig o alluog a defnyddiol, ydyw hwn, y gorphenwyd ei gyhoeddi yn Germany yn 1866, mewn dwy ar hugain o gyfrolau. Y mae ail argraffiad o hono, wedi ei ddiwygio a'i helaethu yn fawr, yn awr yn cael ei ddwyn allan yn Leipzig. Cychwynwyd ar gyfieithiad i'r Saesneg, talfyredig ond tra gwerthfawr, o'r gwaith hwn, flynyddoedd yn ol yn America, dan olygiad Dr. BOMBERGER. Nid ydym ni wedi gweld ond y gyfrol gyntaf, a thair rhan o'r ail gyfrol, o'r cyfieithiad hwnw; ac nid ydym yn gwybod a ddaeth chwanaeg o hono allan o'r wasg. Ond y mae yn bosibl y ceir cyfieithiad cyflawn yn fuan i'r Saesneg o'r gwaith, allan o'r argraffiad newydd sydd yn awr yn cael ei gyhoeddi yn Germany.

Wrth sôn am Germany, ni a ddylasem grybwyll mai yno y cyhoeddwyd un o'r Gwyddoniaduron mwyaf a gyhoeddwyd erioed, a elwir yn gyffredin, ‘Geiriadur ZEDLER,’ oddi wrth enw y llyfrwerthydd anturiaethus a'i dygodd allan. Dechreuwyd ei gyhoeddi yn 1732; a gorphenwyd ef, megys ag y mae, yn 1754. Y mae y geiriadur hyd ddiwedd yr egwyddor yn cyrhaedd i bedair a thrigain o gyfrolau mawrion unplyg; ac yna y mae pedair o gyfrolau o'r un maint yn dechreu “*Adgyflenwad.*” Ond nid ydyw pedair cyfrol yr “*Adgyflenwad*” yn cyrhaedd ddim pellach na'r llythyren C.; ac yno y safodd y gwaith, heb byth ei orphen, wedi cyrhaedd i wyth a thrigain o gyfrolau mawrion unplyg! Y mae yn sicr na chaiff yr “*Adgyflenwad*” ei orphen byth.

Yr oeddydym ni fel cenedl wedi bod, hyd gyhoeddiad Y GWYDDONIADUR, yn nodedig o amddifad o'r fath lyfrau yn ein hiaith. Yr oedd cryn ymdrech wedi ei wneuthur, er's rhai oesoedd, i ledanu llyfrau crefyddol yn ein gwlad—rhai o honynt yn gyfansoddiadau gwreiddiol, ond gan mwyaf yn gyfieithiadau; eithr nid oedd ond ychydig iawn o lyfrau genym tuag at roddi manteision gwybodaeth wyddorol, a chelfyddydol, a hanesyddol yn nghyrhaedd ein cenedl. Yr un pryd, yr oedd rhai llyfrau wedi eu cyhoeddi ag oeddynt yn dangos fod eu hawdwyr yn ymseimlo â'r angen oedd ar y wlad am y fath fanteision, er nad oeddynt ond pell iawn oddi wrth fod yn ddigonol i gyflenwi yr angen hwnw. Y cyntaf oll o'r cyfryw, adnabyddus i ni, oedd, “*Eghurym Ffraethineb, sef Dosparth ar Retoreg*, un o'r saith gelfyddyd, yn dysgu lluniaeth ymadrodd a'i pherthynasau. A ddechreuwyd gan Mr. WILLIAM SALISBURY, a anghwanegwyd ac a orphenwyd gan Mr. HENRI PERRI, drwy draul SŴT SION SALISBURY, o Leweni, sir Ddinbych. Printiedig gan IOAN DANTES, yn Llundain, 1595.” Daeth argraffiad newydd o hono allan, yn llyfr wythplyg, mewn gwedd brydferth iawn, yn 1805—6—7, dan olygiad Dr. WILLIAM OWEN PUGHE, mewn cysylltiad â'r “*Great*,” a gyhoeddiid yno gan OWAIN MYFFYR ac yntau. Daeth argraffiad drachefn allan yn ddeuddeg-

plyg, yn Llaprwst, yn 1829. Ond y mae yr argraphiadau hyn, yn dra anhêg, yn gadael allan lawer o bethau gwerthfawr perthynol i'r llyfr, fel yr ymddangosodd yn yr argraphiad cyntaf. Y mae y llyfr hwn, yn enwedig pan ystyrier yr amser y cyhoeddwyd ef, yn dra rhagorol; ac y mae yn amheus genym a oes, ar ei destyn, ei ragorach wedi ymddangos byth yn ein hiaith.

Cyhoeddwyd wedi hyny, o bryd i bryd, amryw lyfrau yn gwasanaethu er rhyw gymmaint o gymmhorth i'n cydwladwyr, yn eu hymgais am helaethu cylch eu gwylodaeth: megys "*Hanes y Ffydd*," gan CHARLES EDWARDS, a gyhoeddwyd yn 1671, a thrachefn yn 1676, ac amryw weithiau ar ol hyny: "*Drych y Prif Oesoedd*," gan THEOPHILUS EVANS, yn 1716 a 1740, ac yn fynych drachefn: "*Hanes y Byd a'r Amseroedd*, neu Lyfr Gwybodaeth y Cymro, o waith S. T. (SIMON THOMAS)," yn 1721, 1724, a 1728: "*Pantheologia*. Hanes holl Grefyddau y Byd, &c.—at yr hyn y chwane gywyd Nodau yn rhoi hanesion am amrywiol iawn o wledydd yn Ewrop, Asia, Affrica, ac America; eu sefyllfa, eu marsiandiaeth, eu heangder, ynghyd â moesau, dysg, arferion, ymborth, a dull gwisgoedd, a threfn bywyd eu trigolion; wedi ei dynu allan o'r awdwyr diweddaraf, goreu, a zchywreiniaf, gan W. WILLIAMS, gweinidog o Eglwys Loegr." WILLIAMS, Pant-y-cefyn, oedd hwn. Dechreuwyd cyhoeddi y llyfr yn rhanau yn 1762, ond aeth tair blynedd ar ddeg heibio cyn ei gwbleiddio. Y mae yn llyfr helaeth, yn cynnwys yn agos i saith gant o dudalenau, ac y mae ei gynnwysiad yn wir werthfawr. Nid oedd ein cenedl, cyn ei ymddangosiad, wedi cael dim cyffelyb iddo i eangu eu gwylodaeth gyffredinol, ac nid llawer o rai gwell sydd genym etto ar y testynau neillduol sydd ynddo dan sylw. Yr oedd nodiadau WILLIAMS hefyd yn ei waith gorchestol—" *Gohog ar Deyrnas Crist*," a gyhoeddwyd yn 1764, yn werthfawr i'r Cymro uniaith, er rhoddi rhyw syniad iddo am gylchdroadau y bydoedd, ac eangder y greadigaeth. Ond yn y flwyddyn 1784, fe gyhoeddwyd "*Drych y Ddaear a'r Ffurfafsen*," gan MATTHEW WILLIAMS; yr hwn a roddai eglurhad llawer helaethach a manylach ar ddaearyddiaeth a seryddiaeth, mewn dull tra naturiol a hawdd ei ddeall, ac o'r hwn y cyhoeddwyd rhai argraphiadau ar ol hyny.

Yn y cyfamser, yr oedd JOHN ROBERTS (SIÔN ROBERT LEWIS), o Gaergybi, wedi dechreu, er 1760, cyhoeddi ei Almanaciau, y rhai a ddygwyd allan ganddo yn flynyddol am bedair blynedd a deugain, a'r rhai, yn mhlith rhai pethau amheus, a gynnwysent lawer iawn o wybodaeth fuddiol ar ddaearyddiaeth, a seryddiaeth, ac yn achlysurol ar helyntion yr amseroedd, yn y deyrnas hon, ac ar Gyfandir Ewrop ac America. Gan y dosberthid o honyat tuag ugain mil yn flynyddol yn mhlith y werin, y mae yn sicr eu bod wedi gwneyd rhan dda tuag at ledauen llawer o wybodaeth werthfawr, o natur gyffredinol, yn mhlith ein cydwladwyr.

Yn y flwyddyn 1768, a thrachefn mewn ail argraphiad yn 1796, fe gyhoeddwyd hefyd gan JOHN ROBERTS, "*Arithmetic*, neu *Rifydddeg*: yn gosod allan sylfaenau ac ymarferiad rhifyddiaeth yn eglur mewn amryw ganghenau; a mesuriaeth yn helaeth, wrth y lliosogiad deuddegawl, y degranau, a'r *sliding rule*. Gyda darluniadau, ac addysgiadau cymmhwys i'r unrhyw." Yr oedd hwn yn llyfr tra gwerthfawr, yn neillduol ar y pryd, gan ei fod yn cyfarfod, pan oedd ysgolion dyddiol yn dra anaml, âg angenion dosbarth mawr yn mhlith y bobl.

Ond y cais cyflawnaf yn y blynyddoedd hyny at roddi crynodd o wybodaeth wyddorol i'n cenedl oedd y llyfr canlynol, yr hwn y rhoddwn ei wyneb-ddalen agos yn gyflawn er galluogi ein darllenwyr i ffurfio rhyw syniad am ei gynnwysiad:—" *Anerch Ieuengetyd Cymru*. Yn bedair rhan. Yn y cyfryw yr amlygir llawer o bethau buddiol i ddealltwriaeth dynolryw (yn enwedig i'r ieuengetyd) mewn perthynas i wlad ac eglwys:— I. Areithyddiaeth (*rhetoric*), yn cynnwys y gelfyddyd o ddarllen, ysgrifenu, ymresymu, barddoniaeth, cyfraith, a difynyddiaeth. II. Rhifyddaeg (*arithmetic*), yn cynnwys helaethrwydd o reolau buddiol, gyda thoriadau degranau (*decimal fractions*) ac athrawiaeth i fesur tir, coed, meini, gwydr, llestri, &c. III. Naturiawl athronddysg (*natural philosophy*), yn cynnwys naturiaethau, damweiniau, priodoliaethau, ac effeithiau elfenau, goruchelion, mettelau, gemau, a daearwriaeth (*geography*); sef, hanes pedwar chwarter y byd, &c. IV. Awyriaeth (*astronomy*), yn cynnwys rheolau i ddeall cwrs yr amseroedd a'r môr, ac i gwmpasu y byd, deioli, lliwo, paentio, garddu, impio, a physygwriaeth, &c. Yn holiadau ac atebion. Gan JOHN THOMAS. Argraphwyd yn Ngwreccsam, gan M. & S. MARCH, 1795." Y mae y rhagymadrodd hefyd wedi ei ddyddio o Wreccsam. Y mae y llyfr yn cynnwys 376 o dudalenu 12plyg, lled fychan. Pan y sylwir ar faint y llyfr, y mae yn hawdd gwled nas gallasai gynnwys ond

ychedig iawn ar yr amrywiol destynau sydd ganddo dan sylw. Daethom ni i'r penderfyniad trwy ddarllen ychedig arno, yn llyfrgell GWEIRYDD AP RHYS, nad ydyw ond casgliad o amrywiol lyfrau Saesneg, a hyny gan un nad oedd ei hunan, ond yn dra amherffaith, wedi meistrolï yr amrywiol ganghenau a ddsygir ynddo. Pa fodd bynag, y mae yr ymgais hwn o'i eiddo, er yn dra amherffaith, yn teilyngu sylw arbenig, fel y cynnyg cyntaf i ddwyn elfenau yr amrywiol wyddorau a'r celfyddydau, yn yr un llyfr, i gyrrhaedd y Cymry. Nid ydym yn gwybod dim am yr awdwr. Dywedir yn "*Llyfryddiaeth y Cymry*" (td. 692), nis gwyddom ar ba awdurdod, mai yr un gwŕ ydoedd a'r hwn a elwid, "JOHN THOMAS, Pen y ffordd wen." Os felly, yr oedd efe yn enedigol o Bentre'r Foelas, sir Ddinbych, yn dipyn o fardd, ac yn awdwr dau neu dri o lyfrau eraill.

Yn mhen rhai blynyddoedd ar ol hyn, fe gyhoeddwyd gwaith bychan, ond buddiol iawn, ar Ddaeryddiaeth, a elwid, "*Cyfarwyddiadau mewn Geography*, neu Ddrych y Byd yn Gyffredinol, mewn dull o holiad ac attebiad; a sylw-nodau, yn dangos amryw ddull o lywodraeth a threfn y byd; hyd a lled teyrnasoedd eang a bychain, a rhifedi eu trigolion, eu hamrywiol fath o grefyddau, eu hanifeiliaid gwylltion a doffon, eu marsiandiaeth, eu llaw-waith, a'u talentau; cynnyrch a ffrwythau y coed mwyaf tyfadwy yn mhob gwlad; moroedd, llynoedd, afonydd, a mynyddoedd, &c. Ynghyd â chyfarwyddiad pa fodd i gael y lleoedd hyn ar y *map*, neu y glôb. Wedi ei gasglu a'i gyfieithu allan o'r elfed argraphiad ar bymtheg o waith LENGLET DU FRESNOY, C. SMITH, ac amryw Geographywr enwog eraill. Gan WILLIAM THOMAS, Bala. Caerlleon: argraphwyd gan W. C. JONES, 1805." Gweinidog llafurus a defnyddiol i'r Annibynwyr yn y Bala oedd yr awdwr, ac un a ymdrechodd i gyhoeddi amryw lyfrau eraill yn ein hiaith—yn enwedig ei gyfieithiad o Esboniad y Dr. GUYSE ar y Testament Newydd. Yr oedd y llyfr yn awr dan ein sylw, ar adeg ei gyhoeddiad, er nad ydyw ond bychan, yn anrheg werthfawr i'n cenedl ar y testynau neillduol yr ymdrinir â hwynt ynddo.

Ond y cynnyg mwyaf galluog a llwyddiannus a wnelsid etto i ddwyn Gwyddoriaeth i sylw y Cymry yn eu hiaith eu hunain, yn y fath fodd ag i gyfatted i'r dull goreu o wneuthur hyny yn y Saesneg, oedd trwy gyhoeddiad y gwaith canlynol, o'r hwn, er galluogi ein darllenwyr i ffurfio rhyw syniad am ei gynnygiad, y rhoddwn i mewn yma y ddalen-enwawl yn gyflawn:—"Daearyddiaeth, yn rhoddi hanes am yr amrywiol wledydd, teyrnasoedd, ac ardaloedd, sydd yn Ewrop, Asia, Affrica, ac America; hefyd y moroedd, llynau, afonydd, mynyddoedd, ynysydd, &c., sydd ar yr holl ddaear. Yn cynnwys:—I. Cydsafiad y byd yn ol trefn NEWTON, ynghyd â sylwiadau cywir o berthynas i'r ddaear yn ei gorsaf amgylchynol, ynghyd â phethau eraill a arwain i wybodaeth o seryddiaeth; gan fod yn angenrheidiol gwybod prif ansoddau a threigladau sêr y nefoedd, i egluro yr achos o lanw a thrai y môr, diffygian yr haul a'r lleuad, &c. II. Cyntefigaeth a hanes cenhedloedd, dull eu llywodraeth, eu crefydd, eu lliosogrwydd, eu cyfreithiau, eu cyfoeth, eu trethi, ac eu gallu byddinawl. III. Ardymeriad wybren eu bröydd, hanes eu tir o berthynas i bob ansoddau anianol a damweiniol, eu hanifeiliaid, bwystfilod, pysgod, adar, ac ymlusgiaid. IV. Eu moesau, defodau, ac arferion gwladol, eu hagweddau corphorol, ac eu gwisgoedd; hefyd, eu hieithoedd, eu celfyddydau, a'u gweithfaoedd. V. Y prif ddinasoedd, trefydd, a'u hydred a'u lledred. VI. Talfyriad o egwyddorion pob enw o grefydd Gristionogol, ynghyd â sylw ar y dull o addoli sydd gan eilunaddolwyr, Mahometaniaid, ac Iuddeuon. At yr hyn y chwanegir, cofnodau amseryddol, yn mynegu am y pethau mwyaf hynod a ddigwyddodd yn mhob oes, sef cynllun o hanesyddiaeth y byd o'r greadigaeth hyd y flwyddyn 1816. Hefyd, tafien yn cynnwys rhifedi trigolion holl gantrefydd a phlwyfydd Cymru yn ol cyfrifiad y llywodraeth arnynt yn 1811. Y cyfan wedi eu casglu yn ofalus gan ROBERT ROBERTS, o Gaergybi. Caerlleon, argraphwyd gan J. FLETCHER, dros y cyhoeddwr, 1816." Y mae y rhagymadrodd wedi ei ddyddio, "Llundain, Awst 12fed, 1816." Yr oedd yr awdwr, yr hwn a adwaenem yn dda, yn fab i Mr. JOHN ROBERTS, awdwr y "*Geirlyfr Ysgrhythrol*," a'r gwaith ar "*Rifydddeg*," ac amryw lyfrau eraill heb law ei "*Almanaciau*" poblogaidd. Yr oedd y mab, er pan yn ieuangc, wedi rhoddi ei holl fryd ar seryddiaeth a daearyddiaeth, ac yn gydnabyddus iawn â hwynt. Yr ydym yn cael llythyr o'i eiddo pan oedd yn yr ysgol yn Llundain, dan yr enw IDRIS o GYBI, yn y pedwerydd rhifyn o'r "*Greal*," (td. 229—232), dyddiedig, "Athrofa Heol Burlington, Myhefin, 1806," yn yr hwn y mae yn rhoddi crynôd byr o brif ffethiau seryddiaeth. Y mae yn y llyfr hwn, yn

gyntaf, yn rhoddi arweiniad i wybodaeth o seryddiaeth, ynghyd âg amrywiol sylwadau ar yr awryglch, goleuni y Gogledd, mellt a tharanau, daeargrynfâu, gwynt, dyfrbistyll, &c., gyda thaflen werthfawr o eglurhâd ar y prif eiriau a arferir mewn seryddiaeth, a thaflen ddaearyddol yn cynnwys enwau a sefyllfa y prif ddinasoedd a'r trefi, yr ynysoedd, y moroedd, y penrhynau, &c.; yn y byd adnabyddus. Y mae yr arweiniad yma yn ymestyn i 96 o dudalennau, yn cael eu rhifo ar wahân oddi wrth y gweddill o'r llyfr. Yna y mae Daearyddiaeth yn briodol yn dechreu, ac yn cynnwys, rhwng y ddangoseg yn y diwedd, 548 o dudalennau, yn gwneyd yn y cwbl xvi + 96 + 548 = 660 o dudalennau wythplyg. Cyhoeddwyd drachefu, yn mhen rhai blynyddoedd, mewn wyth tudalen, chwaneiad at y Daearyddiaeth, o'r flwyddyn y cyhoeddwyd y gwaith hyd ganol 1828. Y mae y darlunleni i addurno ac egluro y gwaith wedi eu gwneyd yn anghyffredin o dda. Yn y rhestr o'r Tanysgrifwyr, yr ydym yn cael y Parchedigion CHARLES, o'r Bala (2 gopi), JONES, o Ddinbych, JOHN ELIAS, RICHARD LLOYD, Beaumaris, CADWALADR WILLIAMS, MICHAEL ROBERTS, o Bwllheli, JOHN PARRY, Caerlleon, ynghyd â'r Dr. WILLIAM OWEN PUGHE, ac amryw eraill o'r gwŷr blaenaf yn Nghymru ar y pryd. Y mae y llyfr hwn, mewn gwirionedd, yn un tra rhagorol; yn cynnwys cryn-oad cyflawn, a chywir, ac eglur o'r wybodaeth oreu a feddai y byd, y pryd hwnw, ar ei amrywiol destynau; a byddai yn gymmwynas werthfawr i'n cenedl, pe dygid allan argraphiad newydd o hono gyda'r diwygiadau a'r chwaneigiadau angenrheidiol, er ei gael i gyfateb i sefyllfa bresennol gwybodaeth y byd ar seryddiaeth a daearyddiaeth.

Tua y flwyddyn 1826, fe ddechreuodd Mr. ROBERTS ddwyn allan waith arall ar Ddaearyddiaeth, ar ffurf Geiriadur, a alwai y "*Mynegai Daearyddol*," yn rhoddi hanes am Wledydd, Teyrnasoedd, Dinasoedd, Trefi, Afonydd, Llynau, Mynyddoedd, &c., y Byd, yn ol trefn yr egwyddor. Llyfr gwerthfawr iawn ydoedd hwn; ac y mae yn ddiagramheu ei fod, o blegid ymchwiliadau manylach a diweddarach, mewn rhai pethau yn gywirach na'r "*Daearyddiaeth*." Nid ydym, ar hyn o bryd, yn alluog i daraw ein llaw ar unrhyw gopi o hono; ond yr ydym yn cofio ei fod yn cael ei gyhoeddi yn rhifynau chwe cheiniog yr un, mewn wythplyg, a'r colofnau yn ddwbl; ac y bwriedid ei gwbleiddio mewn cyfrol ychydig helaethach na'r "*Daearyddiaeth*." Nid ydym yn hollol sicr, eithr yr ydym yn tybied yn lled gryf, na chafodd y gwaith byth ei orphen; ond y bu raid i'r awdwr, o ddifffyg cefnogaeth ddigonol, roddi heibio yr anturiaeth o'i gyhoeddi. Fe'n hegusodir am ymdroi yn hwy nag y bwriadem gyda Mr. ROBERT ROBERTS, gan nad ydym yn cael fod unrhyw grybwylliad am dano, a'r gwasanaeth gwerthfawr a wnaeth i'n cenedl, wedi ei wneuthur erioed o'r blaen trwy y wasg Gymreig.

Tua y flwyddyn 1831, fe ddechreuodd y diweddar Mr. JOHN WILLIAM THOMAS (*Arfonwyson*), gyhoeddi ei "*Elfenau Rhifyddiaeth*," yr hwn, pe cawsai ei orphen yn ol cynllun a bwriad yr awdwr, a fuasai yn sicr, o ran sylwedd, yn llyfr ar rifyddiaeth heb braidd ei ragorach mewn unrhyw iaith. Gall y darlennydd weled, yn yr erthygl dan enw yr awdwr, yn y nawfed gyfrol o'r "GWYDDONIAIDUR" (td. 675), ei ddalen-enwawl yn gyflawn, fel y mae ar amlen un o'r rhifynau. Yr oedd yn cael ei ddwyn allan yn rhifynau wythplyg, chwe cheiniog yr un, a bwriedid ei orphen mewn tua deg ar hugain o'r cyfryw. Eithr o ddifffyg cefnogaeth, ac amgylchiadau cyfyng yr awdwr ar y pryd, ni chyhoeddwyd ond tri rhifyn o hono. Dyma yn sicr, yn ein bryd ni, yn ol ein hadnabyddiaeth a'n cyfeillgarwch â'r awdwr, un o'r colledion mwyaf, mewn ystyr wyddorol, a gafodd ein cenedl ni erioed; a rhaid i ni, yr ydym yn ofni, ddisgwyl yn hir etto cyn y bydd iddi gael ei gwneyd i fyny.

Cyhoeddwyd rhai llyfrau eraill, gwir werthfawr, er helaethu gwybodaeth gyffredinol ein cenedl, yn enwedig mewn hanesyddiaeth; megys, "*Hanes Prydain Fawr*," gan y Parch. TITUS LEWIS, Caerfyrddin, mewn un gyfrol wythplyg, yn 1810; "*Y Merthyr-draith*," gan y Parch. THOMAS JONES, Dinbych, yn un gyfrol fawr pedwarplyg, yn 1813; yr "*Amseryddiaeth Ysgrhythrol*," gan y Parch. SIMON LLOYD, yn un gyfrol wythplyg, yn 1816; "*Hanes Crefydd yn Nghymru*," gan y Parch. DAVID PETER, Caerfyrddin, yn un gyfrol wythplyg, 1816; "*Hanes yr Eglwys Gristionogol*," gan y Parch. DAVID MORGAN, Machynlleth, yn ddwy gyfrol wythplyg, 1830; ac amryw eraill. Eithr nid ydym yn gwybod am ddim yn uniongyrchol yn wyddorol, heb law y rhai y cyfeiriasom atynt eisoes.

Ond fe gyhoeddwyd lliaws mawr, o bryd i bryd, o erthyglau, a rhai o honynt yn dra galluog, ar y gwyddorion a'r celfyddydau, yn yr amrywiol gyhoeddiadau cyfnodol—pythefnosol, misol, neu dri-misol, neu achlysurol—sydd wedi eu dwyn allan yn ein

hiaith, megys yr "*Burgrawn Cymraeg*," a gyhoeddiad yn Nghaerfyrddin, 1770; "*Y Geirgrawn*," dan olygiad Mr. D. DAVIES, Treffynnon, 1796; "*Y Greal*," dan olygiad Cymdeithasau y Gwyneddigion a'r Cymreigyddion yn Llundain, 1805—6, a 7; "*Yr Burgrawn Cymraeg*" yn Nghaernarfon, dan olygiad DAFYDD DDU, 1807—8; "*Seren Gomer*," "*Goleuadau Cymru*," "*Y Dygedydd*," "*Y Gwylhedydd*," "*Y Brud a Sylhwydd*," "*Y Cylchgrawn*" (dan olygiad BLACKWELL), "*Y Gwladgarwr*" (dan olygiad LEUAN GLAN GEIRIONYDD), "*Y Cymro*" (Llundain), "*Y Brython*," ac yn arbenig "*Y Traethodydd*," cyhoeddiad yr hwn a fu, yn ddiammheu, yn ddechreuad cyfnod newydd yn hanes llenyddiaeth Cymru.

Ond nid oedd genym etto ddim yn ein hiaith yn amcanu cyfatted i'r "*Encyclopædias*"—y "*Gwyddoniaduron*" y cyfeiriasom atynt, ag sydd mor gyffredin yn y Saesneg, ac mewn amryw o ieithoedd Cyfandir Ewrop. Yr oedd dechreu da, y mae yn wir, wedi ei wneuthur tuag at hynny mewn cyssylltiad â gwybodaeth Feiblaidd a duwinyddol. Y cais cyntaf at hynny oedd trwy gyhoeddiad y "*Geirlyfr Ysgrhythrol*:" neu Egwyyddor, yn dangos Arwyddocâd y rhan fwyaf o Eiriau, ac Ymadroddion caled, a Naturiaethau Creaduriaid, a gynnwysir yn yr Hen Destament a'r Newydd. Yn gytunol â *Liturgy*, Erthyglau, a Homiliau, Eglwys Loegr. Wedi ei dalfyru gan mwyaf allan o Eirlyfr y Parchedig Mr. WILSON, &c. Gan JOHN ROBERTS. Argraphwyd yn Nulyn (Dublin) gan S. POWELL, 1773." Y JOHN ROBERTS hwn oedd cyhoeddwr yr "*Almanaciau*" o Gaergybi, a thad awdwr y "*Daaryddiaeth*." Llyfr deuddeg-plyg ydyw hwn, o tua 280 o dudalennau, ac wedi ei dynu allan, gan mwyaf, fel y cydnabyddia yr awdwr, o Eiriadur y Parch. THOMAS WILSON:—hen eiriadur parchus iawn yn y Saesneg, y seithfed argraphiad o'r hwn sydd yn awr ger ein bron, wedi ei ddwyn allan mor foreu a 1661. Nid ydyw y talfyriad Cymraeg ond bychan, ac amherffaiith iawn; ac etto, yr oedd yn cyfarfod âg angen neillduol y Cymry ar y pryd, ac felly fe gafodd dderbyniad rhywydd ganddynt. Fe werthwyd yr argraphiad yn fuan, a rhoddes yr awdwr hysbysiad o'i fwriad i gyhoeddi argraphiad newydd, wedi ei ddiwygio a'i helaethu yn fawr. Ond yn y cyfamser, fe ddaeth i ryw gyd-ddealltwriaeth, naill â Mr. W. C. JONES, argraphydd, Caerlleon, neu ynte â Mr. CHARLES, o'r Bala, i roddi i fyny yr amcan o gyhoeddi argraphiad newydd, ac i roddi i fyny hefyd y defnyddiau a barotoisid ganddo tuag ato. Yn ganlynol, fe ddechreuwyd cyhoeddi, yn rhanau swllt yr un, ond ar y cyntaf heb enw neb yn neillduol fel awdwr—ac yn y flwyddyn 1805, fe ddygwyd allan y gyfrol gyntaf o'r "*Geiriadur Ysgrhythrol*:" yn cynnwys Arwyddocâd geiriau anghyfaith, ynghyd âg Enwau ac Hanesion yr amrywiol Genhedloedd, Teyrnasoedd, a Dinasoedd, y crybwyllir am danynt yn yr Ysgrhythrau: hefyd, Eglurhâd Byr ar holl brif Byngciau Crefydd: ac y mae yn dangos Sefyllfa a Maintoli Mynyddoedd; Naturiaethau Creaduriaid; Coedydd a Meini gwerthawr; Aberthau, Gwyliau, a Defodau Iuddewig, gyda'u cyfeiriad a'u harwyddocâd, fel Cysgodau o Bethau Ysbrydol ac Efengylaidd: hefyd, Sylwadau Beirniadol ar lawer o Ysgrhythrau. Gan y Parch. THOMAS CHARLES, A.B., gynt o Ysgoldy yr Iesu, Rhydychain." Daeth yr ail gyfrol allan yn 1808, y drydedd yn 1810, a'r bedwaredd yn 1811. Daeth allan ail argraphiad o'r gyfrol gyntaf, wedi ei helaethu a'i diwygio yn fawr, yn 1813; a chyhoeddwyd amryw "*Sylwadau Chwanegol at y Geiriadur*," yn yr ail lyfr o'r "*Drysorfa Ysbrydol*," y rhai, yn gystal ag eraill a gafwyd yn llawysgrif yr awdwr, a gyd-gorphorwyd â'r argraphiad newydd a ddygwyd allan yn rhanau wedi ei farwolaeth ef, ac a orphenwyd yn gyfrolau, yn y blynyddoedd 1819, 1821, 1823, a 1825. Daeth argraphiad newydd allan drachefn, y trydydd o'r holl waith, yn 1836, mewn dwy o gyfrolau wythplyg mawr; ac ar ol hynny, amryw argraphiadau mewn un gyfrol. Y mae y gwaith hwn mor adnabyddus, fel nad oes angenrheidrwydd am i ni ddywedyd ond ychydig am dano; ac y mae ei ragoriaethau yn cael eu cydnabod yn gyffredinol y fath fel y mae uwch law pob canmoliaeth. Y mae yn sicr yn drysor amhriadiadwy i'n cenedl o wybodaeth Ysgrhythrol; ac y mae ynddo, gyda hynny, lawer iawn o wybodaeth gyffredinol. Y mae, yn ei Erthyglau Athrawiaethol, yn cynnwys crynôad mor fanwl, ac eglur, a chynnwysfawr, o ddysgidiaeth yr Ysgrhythrau ar amrywiol wirioneddau yr efengyl, fel y mae yn ammheus genym a ellir cael, o fewn can lleied cylch, mewn unrhyw iaith, ddim yn rhagori arno; ac, yn neillduol, y mae yr eglurhâd a geir ynddo ar ystyr lliaws o adnodau, anhawdd eu deall, yn ngwahanol lyfrau yr Hen Destament a'r Newydd, yn nodedig o alluog, a dedwydd, a boddlonol. Y mae y gwaith, yn sicr, yn frwyth darlleniad eang, ac astudiaeth fanwl a dyfal, am lawer o flynyddoedd; ac y mae wedi ei ysgrifenu mewn arddull hynod o naturiol, a rhydd, ac ystywyth, ac yn ei

holl deithi yn gwbl Gymreig. Heb law hyny, y mae drwyddo yn arddangos craffder anghyffredin, ar du yr awdwr, i ganfod yr hyn oedd yn uniongyrchol yn angenrheidiol ar ein cenedl ar y pryd; ac yn enwedig yr hyn a fyddai yn wasanaethgar i'r lliaws pregethwyr ag oeddent y blynyddoedd hyny yn ein gwlad heb gael ond ychydig iawn o fanteision addysg, a llawer o honynt yn gwbl analluog i ddarllen unrhyw iaith ond y Gymraeg. Yr un pryd, y mae, yn ol ei enw a'i amcan, yn ei gyfyngu ei hunan braidd yn hollol i gylch yr Ysgrythyrau. Yn wir, nid ydym yn cofio fod ynddo gymmaint ag un erthygl ar unrhyw air, oddi eithr yn unig y gair "*Beibl*," nad ydyw i'w gael yn yr Ysgrythyrau yn y Gymraeg. Ac er ei fod yn gwneuthur lliaws o gyfeiriadau at, ac yn fynych yn gosod allan yn eglur, y casgliadau y mae Gwyddoniaeth ac Athroniaeth yn arwain iddynt, etto nid ydynt yn dyfod yn uniongyrchol dan ei sylw; ac y mae Daearyddiaeth a Bywgraffyddiaeth Gyffredinol y tu allan yn gwbl i'r cychl a dorasid gan yr awdwr iddo ei hun. Ac hyd yn oed gyda golwg ar gwestiynau Beiblaidd, y mae yn rhaid cydnabod ei fod yn ysgrifenu cyn gwneuthur yr ymchwiliadau manwl, a'r darganfyddiadau gwerthfawr a wnaed, wedi dyddiau yr awdwr, ac yn wir, mewn cymmhariaeth, yn y blynyddoedd diweddaf, i Ddaearyddiaeth a Hynafiaethau y Gwledydd Ysgrythyrol, ac i Arferion a Defodau y Dwyrain; ac felly, fod yn anhosibl iddo fod i fyny â gwybodaeth bresennol y byd am y cyfryw bethau. Ond er y cwbl, ni phetruswn ddywedyd ei fod yn un o'r cynnorthwyon gwerthfawrocaf i'r efrydydd Cristionogol yn ei ymchwiliadau i ystyr y Dadguddiad Ysgrythyrol, a'i fod yn llyfr a geidw ei safle fel y cyfryw tra y parhao yr iaith Gymraeg.

Llyfr arall gwerthfawr iawn i'r Cymry ydyw y "*Geiriadur Duwinyddol*:" yn cynnwys Sylwadau Eglurhaol, Beirniadol, ac Ymarferol, ar Brif Eiriau, Erthyglau, Gosodiadau, a Dyledswyddau Crefydd; ac ar holl Rasau a Rhinweddau y Fuchedd Gristionogol, ynghyd â'r Pechodau gwrthwynebol iddynt. Hefyd, Darluniad teg o Egwyddorion ac Ymarferion yr amrywiol Bleidiau Crefyddol, a fu yn y Byd o amser CRIST hyd yn hyn; ynghyd â Hanes fer o fuchedd yr ysgrifenywyr mwyaf enwog a ymddangosasant yn yr oesoedd a aethant heibio, ar faes Duwinyddiaeth: gan W. JONES, Pen-y-bont, Morganwg." Daeth y gwaith allan yn rhifynau, y rhai a orphenwyd yn ddwy gyfrol helaeth wyth-plyg, mewn colofnau dwbl, ac a gyhoeddwyd, y gyntaf yn Merthyr yn 1837, a'r ail yn y Bontfaen yn 1839. Yr oedd yr awdwr yn enedigol o'r Bala, ac yn weinidog parchus iawn gyda'r Annibynwyr yn Mhen-y-bont—lle hefyd y bu farw yn 1847. Y mae y gwaith hwn yn cynnwys crynôad cyflawn o'r pethau goreu a geir yn Ngeiriaduron Saesneg WILSON, BROWN, BUCK, JONES, ac ereill; dyfynion rhagorol o Dr. OWEN, CHARNOCK, NEWTON, &c., heb law cynnyrch ymchwiliadau dyfal yr awdwr ei hunan, am flynyddoedd lawer, i ystyr dysgeidiaeth yr Ysgrythyrau ar amrywiol ganghenau athrawiaeth yr efengyl, a gwabanol faterion eglwysig. Yr oedd y rhan fywgraffiadol, yn enwedig, yn hollol newydd i'r Cymry, ac yn dderbiniol iawn ganddynt. Cafodd y gwaith ledaeniad helaeth trwy ein gwlad ar ei gyhoeddiad cyntaf, ac y mae ail argraffiad o hono wedi dyfod allan er's rhai blynyddoedd bellach.

Daeth argraffiad destlas iawn hefyd allan yn y Gymraeg o "*Eiriadur Ysgrythyrol*" GURNEY, wedi ei gyfieithu, os nad ydym yn camgofio, gan y Parch. ISAAC JONES, a'i gyhoeddi gan Cox, yn Aberystwyth. Ond nid ydym yn gwybod digon yn ei gylch i wneuthur un cyfeiriad pellach ato.

Yn mhen rhai blynyddoedd wedi dechreu cyhoeddi y "*GWYDDONIAETH*," fe ddechreuwyd i'w allan y "*Geiriadur Beiblaidd a Duwinyddol*:" yn cynnwys Nodiadau eglurhaol ar Eiriau, Personau, Cenhedloedd, Defodau, Gwyliau, Seremonïau, Gwledydd, Afonydd, Anifeiliaid, Adar, a Phrif Byngciau Athrawiaethol yr Ysgrythyrau Sanctaidd; gan y Parch. J. JONES (*Mathetes*); yn cael ei gynnorthwyo gan rai o brif ysgrifenywyr y Bedyddwyr yn Nghymru." Cyhoeddwyd y gwaith yn Nghaerfyrddin yn rhifynau, a daeth y gyfrol gyntaf allan yn 1864, a'r ail yn 1869, mewn wyth-plyg mawr, a llythrennedd fras, ac yn golofnau dwbl, a'r ddwy gyfrol yn cynnwys rhyngddynt 2,144 o dudalennau. Y mae yr ail gyfrol yn terfynu gyda'r gair "*Galatiaid*." Nid oes genym ni ond y ddwy hyn; ac y mae y gwaith er's rhai blynyddoedd wedi peidio a dyfod allan. Y mae "*Bedydd*," yn sicr, mewn gwaith o'r fath, yn cael yn hwn ormod, a gormod o lawer o le. Yr un pryd, fe geir ynddo lawer o wybodaeth fuddiol a gwerthfawr iawn ar faterion Beiblaidd a chyffredin; a bydd yn resyn mawr os gadewir ef yn anorphenol, fel yr ydym yn ofni y gwneir, gan fod MATHETES wedi marw er Tachwedd 18fed, 1878. Byddai yn angenrheidiol, ni a dybygem, cael dwy neu dair o gyfrolau etto i'w gwbl-eiddio, ar yr un raddeg ag y dygwyd ef rhagddo hyd y cyrhaeddodd.

Fe wnaed rhai ceisiadau i ddwyn allan Eirlyfrau mwy cyffredinol na'r rhai hyn yn ein hiaith. Tua'r flwyddyn 1823, dechreuwyd cyhoeddi y "*Cyneirlyfr*:" neu *Eiriadur Cymraeg*, yn cynnwys Tadogaeth Geiriau, Rheolau Barddoniaeth, Hanes Enwogion Cymru, Dadleniad byr o Wledydd, Dinasoedd, Trefydd, Swyddi, Moroedd, Lllynoedd, Afonydd, Mynyddoedd, Ogofau, Hynafiaethau Cymreig, &c. &c. At yr hyn y chwanegir Llysieudraeth, ynghyd â'r Diarhebbion Cymreig wedi eu hesbonio, gan EDWARD WILLIAMS (*Bardd Glas*) Morganwg." Argraphwyd y gwaith yn Aberhonddu, gan WILLIAM WILLIAMS; ac yn 1826, fe'i cyhoeddwyd mewn dwy gyfrol wythplyg—y gyntaf yn cynnwys 600, a'r ail 472 o dudalenau. Gweithiwr cyffredin, tlawd, oedd yr awdwr—cylchwr wrth ei alwedigaeth—yn byw yn y Bontfaen, ac yn ddyagybl barddonol i IOLO MORGANWG. Ond y mae ei genedl, yn sicr, wedi bod yn rhy ddiystyr o'i goffadwriaeth. Yr ydym wedi methu a chael yn un man, er cryn lawer o ymchwil, unrhyw hanes am dano. Bu farw, medd "*Llyfryddiaeth y Cymry*," tua'r flwyddyn 1856, yn fwy na phedwar ugain mlwydd oed. Eithr y mae yn rhaid ei fod yn llawer mwy na hynny, os yn 1856 y bu farw; o blegid fe gyhoeddodd lyfr, "*Cyfaill y Cymry*," yn 1791, bum mlynedd a thrigain cyn hynny; ac yr ydym hefyd yn cael fod Cymdeithas y Gwyneddigion, yn 1793, wedi cyhoeddi Awdl o'i gyfansoddiad ef. Y mae y llyfr hwn yn arddangos diwydrwydd mawr, ar du yr awdwr, yn ei amcan i gyfarfod yr hyn a deimlid ganddo ef yn angen neillduol ar ei genedl ar y pryd; ac yn sicr, ag ystyried ei amgylchiadau isel ac anfanteisiol, y mae yn syndod iddo allu ei gyflawni megys ag y gwnaeth. Y mae ynddo yn egluro y geiriau Cymraeg yn y Gymraeg, a chyda hynny yn rhoddi y Saesneg am danynt; fel y mae hefyd, mewn rhan, yn Eiriadur Cymraeg a Saesneg. Ond y mae lliaws mawr o eiriau Cymraeg diledryw wedi eu gadael allan o hono; ac nid yw yr eglurhad a roddir ganddo ar ystyr y geiriau sydd ynddo bob amser yn hollol foddlonol. Y mae yn eglur hefyd nad oedd y cynnorthwyon goreu a diweddaraf yn nghyrhaedd yr awdwr pan yn parotoi yr erthygliau daearyddol; ac felly y mae y rhanau hynny o'r gwaith yn dra amherffaith. Yr un pryd, y mae y llyfr yn cynnwys llawer o wybodaeth fuddiol iawn i'r Cymro uniaith; ac erbyn cymmeryd pob peth i ystyriaeth, y mae yn anrhydedd mawr i goffadwriaeth yr awdwr llafurus.

Ond yr unig lyfr Cymraeg, cyn cyhoeddiad y "*GWYDDONIAIDUR*," yn profesu ei hunan yn "*Encyclopaedia*," oedd y "*Welsh Encyclopaedia*:"—y Geirlyfr Cymraeg, yr hwn sydd yn cynnwys Geiriadur Ysgrhythrol, Hanesol, ac Ieithyddol, lle y dangosir Arwyddocâd Geiriau anghyfaith; gydag hanesion am Genhedloedd, Teyrnasoedd, Dinasoedd, Mynyddoedd, Lllynoedd, Afonydd, Creaduriaid, a Meini gwerthfawr, y rhai a grybwyllir yn yr Ysgrhythrau, ac ereill sydd yn adnabyddus ar yr holl ddaear; hefyd, eglurhad ar Seryddiaeth, Llanw a Thrai y Môr, Diffygiadau yr Haul a'r Lleuad, &c. Hefyd, Hanes Diwygwyr a'r Merthyron yn y Byd Crefyddol; ynghyd â Hanes Paganiaeth, Atheistiaeth, Deistiaeth, Theophilanthropiaeth, Iuddewiaeth, Mahometiaeth, a Christionogaeth, ac Eglurhad o'u Daliadau yn hollol ddiuedd. Hefyd, Hanes y Cymry, o ba genedl y tarddasant, eu dyfodiad i Ynys Prydain, y Derwyddon a'u Crefydd; eu Rhyfeloedd gyda'r Rhufeiniaid, y Pictiaid, y Gwyddelod a'r Saeson: ynghyd âg Ansawdd yr iaith Gymraeg; sef, ei Geiriau a'i Rhywiau, ei Rhanau Ymadrodd, a'i Tharddiad. Gan O. WILLIAMS, Waunfawr, a J. JONES, Aberystwyth. Cyf. i. *Albion Press*, Llanfair-caereinion: argraphwyd gan R. HUMPHREYS, dros E. JONES, 1835." Yr oedd y llyfr wedi cael dechreu ei gyhoeddi yn rhifynau er 1827. Y mae y gwaith wedi ei orphen yn gwneuthur cyfrol drwchus, mewn pedwar-plyg, yn cynnwys iv. + 1254 o dudalenau, wedi ei argraphu ar bapyr da, ac â llythyren fras yn nghorph y gwaith, eithr gyda lliaws a Nodiadau helaeth, yma a thraw, mewn llythyren fanach, ond hollol eglur. Y mae y Saesneg yn cael ei roddi am ystyr yr amrywiol eiriau Cymraeg sydd yn cael eu hegluro ynddo. Fe ysgrifenyd y gwaith yn hollol, hyd ddiwedd yr erthygl ar y gair "*Ehedydd*," td. 709, gan Mr. OWEN WILLIAMS. Yn y copi o'r llyfr sydd yn meddiant ei fab, Mr. OWEN WILLIAMS, cyfrwywr, Caernarfon, y mae yr awdwr ar y tudalen a nodwyd, wedi ysgrifenu fel y canlyn:—"Dyma y wyneb-ddalen olaf a ysgrifenis i, pryd yr amharodd fy iechyd wrth ormod gorchwyl; a'r canlyniad fu, i'r diweddar Barch. ISAAC JONES, o Aberystwyth, orphen y rhan olaf. Y mae diwygiad at ail argraphiad genyf. OWEN WILLIAMS, Waunfawr, 1873." Ond bu yr awdwr farw Hydref 3ydd, 1874, yn 84ain mlwydd a naw mis oed. O'r lle y gadawyd y gwaith gan Mr. OWEN WILLIAMS, ac yn enwedig ar ol myned trwy y llythyren "*I*," y mae yr erthyglau yn llawer iawn byrach nag ydynt yn y rhan flaenorol; tra, ar yr un pryd, y maent yn arwyddo dysgeidiaeth uwch, a llai o hygoledd hanesyddol, ac wedi eu hysgrifenu

yn fwy manwl a gofalus. Y mae llawer iawn o wybodaeth werthfawr yn y gyfran a ysgrifenyddwyd gan Mr. O. WILLIAMS, yn enwedig am drefi, pentrefi, a phlwyfi Cymru, yn gystal ag am Hynafiaethau Cymreig yn gyffredinol; eithr gyda'r diffyg pwysig y cyfeiriad eisoes ato, o ormod o lawer o ymddiried yn ngwirionedd hanesyddol y dychymmygion a'r traddodiadau, a gofnodir gan rai o'r hen frudwyr mynachau, yn gystal ag mewn lliaws o chwedlau, nad oes un awdurdod uwch drostynt na llafar cyffredin gwlad.

Fe welir oddi wrth yr Adolygiad hwn, a gymmerwyd genym, ar yr hyn a wnelid yn ein hiaith tuag at ddwyn manteision gwybodaeth gyffredinol, yn enwedig yn y gwyddorion a'r celfyddydau, i gyrrhaedd ein cenedl, fod digon o le wedi ei adael i ymgais newydd at rywbeth o nodwedd uwch na dim oedd genym etto er sicrhau hyny. Yr oedd cryn lawer o siarad, a pheth ysgrifenu, wedi bod ynghylch y diffyg amlwg yma oedd yn llenyddiaeth ein gwlad, a'r dymunoldeb o wneyd rhywbeth effeithiol er ei gyflenwi. Ond nid oedd neb yn ddigon anturus i ymgymeryd â'r fath orchwyl nes i Gyhoeddwr y "GWYDDONIADUR ymaflyd ynddo. Ac y mae yn deg i ni hysbysu mai ei ddrychfeddwl ef oedd y cyhoeddiad o hono, ac mai efe a dynodd allan ei gynllun. Ni a dderbyniasom lythyr oddi wrth ei ddiweddar Olygydd, yn dwyn tystiolaeth bendant i hyny. Pan yn ein hargymmhell i barotol erthygl ar ryw destyn ag yr oedd efe ar y pryd yn bryderus yn ei chylch, fe sicrhâi i ni mai yn meddwl ei frawd-yn-nghyfraith y cychwynasai y gwaith yn gwbl, ac mai yn hynod o anewyllysgar yr ymgymmerasai efe â'i Olygyaeth; ond ei fod, ar ol dechreu arno, yn hoffi y gwaith yn fawr, oddi eithr yn unig y drafferth a'r anhawdsder i gael rhai i ysgrifenu iddo, a'i fod yn gwleud fod ganddo fantais fawr drwyddo i ymgais at wneuthur llawer o ddaioni i'w genedl. Fe fu y Cyhoeddwr, a'n cenedl hefyd drwyddo, yn nodedig o ddedwydd yn y Golygydd y sicrhawyd ei wasanaeth i'r gwaith. Cafwyd ynddo un ag oedd wedi bod am flynyddoedd yn cyfoethogi ei feddwl yn arbenig â'r gwybodaethau ag yr oeddem ni, fel cenedl, yn neillduol yn ddiffygiol mewn manteision i'w cyrrhaedd yn ein hiaith ein hunain; un â'r fath frwdfrydedd yn naturiol iddo fel ag i roddi ei holl enaid i'r peth yr ymgymmerai âg ef; un mor benderfynol, fel nad oedd unrhyw lafur yn ormod ganddo er cyrrhaedd pa beth bynag a osodid ganddo yn amcan iddo ei hnn; un yn meddiannu gallu tra anghyffredin er eglurhau, yn y modd symlaf a mwyaf dealladwy i eraill, y golygiadau a gyflwynid ganddo ger eu bron; ac un mor gydnabyddus â chydol gwybodaeth fel ag i ddeall pwys a gwerth cymharol ei gwahanol ganghenau, ac felly i sicrhau na byddai i'r naill, mewn cyhoeddiad o'r fath ag a olygid ganddo, ormesu yn ormodol ac yn annhêg ar derfynau y llall. Yr oedd ei feddwl ynddo yn hollol, ac fe gymmerodd lafur dirfawr gydag ef, Cyfoethogwyd ei gynnwysiad â lliaws mawr o erthyglau yn gynnyrchion uniongyrchol ei ysgrifell ei hunan, heb law trwy yr arolygiad gofalus a gymmerid ganddo ar y cwbl, a'r chwaneigiadau a'r cywiriadau a welid ganddo yn fynych yn angenrheidiol ar erthyglau a anfonid iddo gan ysgrifenyddyr ereill. Ac fe fu y gwaith o'r dechreuad yn llwyddiant hollol. Teimlid ar unwaith ei fod y peth oedd yn eisieu ar ein gwlad, a bod addaarwydd arbenig ynddo, nid yn unig o ran drychfeddwl, ond o ran y modd yr oedd hwnw yn cael ei weithio allan, i gyfarfod ein hamgylchiadau neillduol fel cenedl. Nis gallwn osod allan ein syniad ein hunain am dano, yn ei holl gyfrolau, yn well nag mewn geiriau a ddefnyddiwyd genym mewn Adolygiad byr arno yn y "*Traethodydd*," am y fl. 1855, yn mhen ychydig amser wedi dechreu ei gyhoeddiad:—

"Y mae yr hanner cyfrol cyntaf o'r gwaith rhagorol hwn yn awr ger ein bron; ac yr ydym yn deall, oddi wrth yr hysbysiad ar ei amlen, fod y derbynriad ag y mae eisoes wedi ei gael gan y wlad yn gyfryw fel nad rhaid i ni fod mewn dim petrusder, o ran hyny, ynghylch cyhoeddiad y gweddill o hono. Y mae yr hysbysiad hwn yn rhoddi i ni fwy o foddlonrwydd, ar ryw ystyr, nag ymddangosiad y llyfr ei hunan. Nis gall un gwladgarwr, dybygem, lai na llawenau fod y fath lyfr yn cael ei gyhoeddi yn ei iaith. Y mae ei ymddangosiad yn brawf fod genym yn ein mysg, pa beth bynag a feddylir am danom gan genhedloedd eraill, rai gwyr o ddisgeidiaeth ac athrylith, yn tynnu allan eu holl ymadferthoedd mewn ymdrech at ddyrchafu a choethi meddyliau eu cydwladyddyr, ac wedi llwyddo yn y testynau a ddaethant dan eu sylw hyd yn hyn, i wneyd hyny yn y fath fodd ag na fyddai yn un dianrhydedd ar ysgrifenyddyr galluocaf unrhyw genedl yn y byd. Nis gall pobl â'r cyfryw athrawon ganddynt, pa mor isel bynag y gallant fod ar y pryd, fod yn hollol anobeithiol am ddyrchafiad. Yn y golygiad hwn y mae cyhoeddiad gwaith o'r fath i ni yn destyn llawenydd mawr. Ond y mae y sicrhâd a roddir i ni, fod cynnifer o'n cydwladyddyr wedi eu dyrchafu eisoes o

ran eu chwaeth llenyddol mor uchel ag i allu gwerthfawrogi y fath lyfr, a rhoddi prawf effeithiol o hyny trwy wneyd yr anturiaeth o'i gyhoeddi, mewn ystyr arianol, yn ddiberygl i'r rhai sydd yn ymroddi iddi, i ni yn destyn llawenydd mwy. Y mae yn dra ammheus genym na buasai anturiaeth fel hon, ychydig flynyddau yn ol, yn troi allan, nid yn unig yn siomedigaeth, ond yn golled ddirfawr, os nad yn ddinystyr masnachol hollol, i'r sawl a ymgymmerasai â hi. Nid oes etto ddeng mlynedd ar hugain er pan y ceisiwyd, trwy y '*Bryd a Sylwydd*,' wneyd rhywbeth tuag at gyfnewid a dyrchafu gwedd y meddwl Cymreig, ac ni a wyddom pa mor siomedig y troes yr amcan hwnw allan. Ond er y pryd hwnw, y mae cynnydd mawr wedi bod ar wir wybodaeth yn Nghymru, a chyfnewidiad amlwg er gwell, yn y golygiad hwn, wedi cymmeryd lle yn ansawdd meddwl y genedl; ac nid y prawf lleiaf o hyny i ni ydyw, y sicrhâd a roddir i ni am y derbyniad sydd i'r gwaith hwn. Yn wir, ni a fuasem yn teimlo yn dra digalon yn achos ein gwlad, pe, wedi yr holl foddion a arferwyd i'w diwyllio yn y blynyddoedd diweddaf, y buasai amcan fel hwn yn troi allan yn afwyddiannus. Y mae y gwaith yn gyfryw nad oedd genym o'r blaen, yn ein hiaith, ddim cyffelyb iddo; ac yr ydym yn dra hyderus, os dygir ef rhagddo hyd ei orpheniad yn ol yr hyn sydd wedi ymddangos eisoes, na bydd gan un genedl, mewn unrhyw iaith, ddim yn rhagori llawer arno. Y mae yr ysgrifenywyr, gan mwyaf, wedi llwyddo yn yr hyn sydd yn ymddangos i ni, ac a deimlid, fe allai, ganddynt hwythau, yr anhawser mwyaf mewn gwaith o'r fath, sef cyfyngu eu sylwadau ar yr amrywiol destynau o fewn terfynau priodol, yn ol natur y gwaith, heb fod yn rhy fyr i ateb amcan y cyhoeddiad. Buasai ymhelaethu dan bob gair, fel y buasai yn hawdd gwneyd, yn chwyddo y llyfr yn ormodol, fel ag i beri iddo fod yn anghyrhaeddadwy i'r lliaws; a buasai rhyw fath o dalfyru yn gwneyd y cwbl, mewn cymmharïaeth, yn ddiddfnydd—yn peri na buasai ond swp o esgryn sychion, noethion, diflas, a difaeth. Y gamp oedd bod yn fyr, ac etto yn gyflawn; yn fanwl, heb fod yn faith; yn gryno, ac etto yn gynnwysfawr. Y mae hyny, fel y gŵyr pawb a fuant yn ymgais at ddim o'r fath, yn wir anhawdd: ond y mae y GWYDDONIADUR wedi llwyddo yn rhagorol gyda golwg ar yr anhawser hwn. Yr ydym yn teimlo braidd dan bob erthygl, fod tegwch yn cael ei wneyd &r testyn; tra, ar yr un pryd, nad oes odid un o honynt yn ymestyn i'r fath raddau ag i ormesu ar derfynau y lleill. Y mae enw a chymmeriad ein cyfaill, Mr. PARRY, yn ddigon o sicrhâd am gywirdeb yr addysg a gyfrenir ynddo, ac yn arbenig, na bydd i ddim gael ymddangos ar ei ddalenau anghydwedol &r parch uchaf i gymmeriad, a'r ymddarostyngiad llwyras i awdurdod, y Dadguddiad Dwyfol. Y mae y gwaith wedi ei addurno & cherfluniau heurdd a thra darluniadol. Y mae dros bedwar ugain o'r cyfryw yn yr hanner cyfrol hwn, ac y maent oll wedi eu gwneyd yn y modd goreu. Yn wir, y mae yr holl waith, o ran cynnwys, ymddangosiad, a phris—cyfansoddiad, papur, argraphwaith, ffurf, a rhadlonrwydd—yn gyfryw ag yr ydym yn llawenyachu ynddo, ac y teimlem ein hunain yn pechu yn erbyn llenyddiaeth a chrefydd, ac anrhydedd ein cenedl, pe na byddai i ni wneyd a allem er ei argymhell i'w sylw, a rhoddi ein holl ddylanwad yn mhlaidd ei lwyddiant."

Fe welir fod y "*Y GWYDDONIADUR CYMREIG*" wedi ei fwriadu i gael ei ddwyn allan yn ddosbarthiadau, ac mai y *Dosbarth I.*, yn ol y cynllun gwreiddiol, yn cynnwys Duwinyddiaeth, Daearyddiaeth, Hynafiaethau, Beirniadaeth, Bywgraffyddiaeth, a Llenoriaeth Ysgrhythrol, Hanes Eglwysig, a Bywgraffyddiaeth Grefyddol, ydyw yr hyn a geir yn y deg cyfrol sydd yn awr wedi eu cyhoeddi. Ond yr oedd y Golygydd, er yn fuan wedi dechreu cyhoeddiad y gwaith, yn ofni na byddai efe yn alluog, os cai fyw, i ofalu am unrhyw Ddosbarth ar ol y cyntaf; ac felly fe gymmerodd ei ryddid, yn achlysurol, i ddwyn i mewn i'r *Dosbarth cyntaf*, rai erthyglau a fuasent yn disgyn yn fwy naturiol i ddosbarth arall; ond felly yn chwaneu llawer at werth y dosbarth presennol, tra yn gadael digon i le i ymdriniaeth helaethach ar y testynau hyny dan eu dosbarth priodol. Yr ydym yn gweled fod yr un peth wedi ei wneyd mewn rhan yn yr "*Attodiad*" i'r gwaith, yn niwedd y llyfr, yr hwn a ddygwyd allan dan olygiad ein cyfaill, y Parch. JOHN OGWEN JONES, B.A. Yr ydym yn hyderu, pa fodd bynag, y ca y cyhoeddwr ddigon o gefnogaeth i'w alluogi i ddwyn allan Ddosbarth arall, yn cynnwys y Gwyddorion a'r Celfyddydau, Anianyddiaeth Naturiol, Hanesiaeth a Llenyddiaeth Gyffredinol, &c.; fel ag i gwblhau yr amcan a fwriedid ar y cyntaf, ac i sicrhau i'n cenedl, rhwng y ddau ddosbarth, yn ein hiaith ein hunain, gyfrwng cydnabyddiaeth ag y gellir dibynu yn hollol arno, â chydol gwybodaeth ac un na bydd raid iddi gywilyddio o hono, yn ol ei faintioli, mewn cymmharïaeth y rhai galluocaf sydd yn

eiddo i un genedl arall. Ond pe na byddai i ddim mwy o hono byth gael ei gyhoeddi nag a ddygwyd allan eisoes, ac a geir yn y deg cyfrol hyn, ni phetruswn ddywedyd ei fod yn drysor anmhrisiadwy i'n cenedl. Y mae y testynau neillduol sydd dan sylw ynddo yn cael traethu arnynt gyda'r fath eangder a manylder ag sydd hollol ddigonol i ddarllenwyr cyffredin, er rhoddi iddynt syniad boddlonol yn eu cylch; ac nid hawdd a fyddai i'r efrydydd mwyaf manwl a gofalus gael crynôad cywirach a chyflawnach o'r prif bethau angenrheidiol eu gwybod, cyssylltiedig â phob pwngc yr ymdrinir âg ef, nag sydd yma wedi ei barotoi ar ei gyfer. Yn wir, y mae rhai o'r erthyglau athrawiaethol ac arddansoddol yn ymddangos i ni yn nodedig o alluog, ac o nodwedd llawn mor uchel, a dywedyd y lleiaf, a dim adnabyddus i ni mewn unrhyw Wyddoniadur sydd yn yr iaith Saesneg; ac y mae y llyfr drwyddo, o'i ddechreu i'w ddiwedd, yn anrhydedd i'n gwlad ac i'n cenedl. Yr un pryd, fel yr awgrymasom eisoes, yr ydym yn hyderu yn fawr y caiff y cyhoeddwr y fath gefnogaeth, ag a'i galluoga i ddwyn yn allan yr ail ddosbarth, mewn gwedd ag a fyddo yn cyfateb i holl ragoriaethau y dosbarth cyntaf; ac felly sicrhau i'n cenedl WYDDONIADUR cyflawn, o'r fath oreu—o ran ei bris yn gyrhaeddadwy braidd i bob gradd ac amgylchiad yn ein gwlad, ac etto o ran ei wedd yn gyfryw ag i fod yn addurn i lyfrgell unrhyw foneddwr.

Yr oedd ein hanwyl gyfaill, Golygydd parchedig y gwaith hwn—o ran galluoedd naturiol ei feddwl, rhagoriaethau arbenig ei gymmeriad, y gwasanaeth mawr a gyflawnwyd ganddo i'w genedl, a'r safle uchel ac anrhydeddus a ennillodd yn ei mysg—yn gyfryw ag i deilyngu Cofiant helaeth a manwl; ac y mae yn resyn dirfawr na buasai y fath un eisoes wedi ei gyhoeddi. Y mae yn ddiaddad y buasai y fath waith—yn cynnwys hanes ei feddwl, y llafur dybryd a gymmerodd i'w ddiwyllio ei hunan, ei ymrôad i'r llafur hwnw yn ngwyneb yr holl amgylchiadau a dueddent i'w ddiagonaloni, a'r cynnydd a wnaed ganddo mewn cydnabyddiaeth âg amrywiol ganghenau gwybodaeth—yn dra dyddorol, ac yn nodedig o werthfawr, yn neillduol fel esampl ac fel cefnogaeth i ieuengetyd ein gwlad i ymdrechu yn yr un cyfeiriad. Yr oeddym wedi addaw i ni ein hunain y cawsem Gofiant felly am dano, yn enwedig wedi deall fod ei gyd-frawd-ynghyfraith, y diwddar Barch. EBENEZER POWELL, wedi ymgymmeryd â'i barotoi. Ond, yswaeth! cyn iddo ef allu gwnaethur ond ychydig, neu ddim, gyda golwg ar y fath amcan, fe'i cymmerwyd ef ymaith ei hunan yn dra annisgwyladwy, fel y mae y gobaith am dano, oddi wrtho ef, wedi ei gollu yn gwbl ac am byth. Nid oes genym ni na'r defnyddiau na'r hamdden i barotoi dim o'r fath; ac felly rhaid i ni foddloni yn unig ar ychydig grybwylliaid am brif feithiau ei hanes, gydag ymgais byr i roddi rhyw ddisgrifiad cyffredinol o hono yn nodweddau neillduol ac arbenig ei feddwl.

Y mae ychydig amrywiaeth yn yr adroddiadau a wnaed ynghylch amser ei enedig-aeth; ond fe'i ganwyd mewn pentref bychan, yn agos i Wrecsam, a elwir *Bersham*, Mawrth 23ain, 1812. Y mae hyn yna yn hollol sicr, yn ol ei dystiolaeth ef ei hun i ni laweroedd o weithiau, yn gystal ac i ereill o'i gyd-efrydwyr, y rhai ydynt etto yn fyw; ac i wneuthur y peth yn gwbl ddiambheuol, yn ol ysgrif ar ei hanes a ymddangosodd yn "*Nhrysofya y Plant*," ryw wyth mlynedd cyn ei farwolaeth, a'r hon, yn ol dystiolaeth bendant Mr. LEVI, "a gywirwyd gan Mr. PARRY ei hun." Enw ei dad oedd EDWARD PARRY, *founder* wrth ei alwedigaeth: gŵr o gorph cryf, tawel, a hamddenol ei feddwl, o dymmer nodedig o hynaws a charedig, ac o deimladau gwir grefyddol. Enw morwynol ei fam ydoedd MARY EVANS. Yr oedd hi yn wraig o gynneddfau cryfion anghyffredin, ac yn un nas gellid cyfarfod â'i chyffelyb ond yn dra anfynych. Yr oedd o feddwl llawer mwy bywiog a gweithgar, o ddeall llawer cyflymach a chryfach, ac o ysbryd llawer mwy penderfynol na'i phriod; ac y mae yn ddiaddad mai trwyddi hi yr etifeddodd Mr. PARRY y rhagoriaethau meddyliol arbenig a berthlynnent iddo. Efe oedd yr unig fachgen. Yr oedd ganddo amryw chwiorydd. Y mae tair o honynt etto yn fyw yn Manchester, ac wedi bod ar hyd eu hoes, o'u hieuengtid, yn aelodau defnyddiol a gwerthfawr o eglwys y Trefnyddion Calfinaidd yno, sydd yn awr yn ymgynnull yn Moss Side. Yr oedd Bersham, lle y ganwyd ac y magwyd ef, yn lle hollol Saesneg; fel, er fod ei rieni yn Gymry trwyadl, nad oedd efe, yn ei flynyddoedd cyntaf, yn gwybod ond ychydig iawn o Gymraeg. Dechreuodd ei addysg ar lyfr mewn Ysgol Sabbothol a gedwid yn y gymmydogaeth hono dan arolygiad y diwddar Mr. RICHARD HUGHES, argraffydd a chyhoeddwr, Gwrecsam; a derbyniodd y pryd hyn, yn benaf trwy gyfarchiadau Mr. HUGHES ar ddiwedd yr ysgol, y fath argraffiadau crefyddol ar ei feddwl, fel yr edri hyd ddiwedd ei oes, ar Mr. HUGHES gyda'r edmygedd a'r

parchedigaeth mwyaf. Wedi iddo dyfu ychydig, bu am beth amser yn myned i ysgol ddyddiol a gedwid yn Ngwrecsam, yn dysgu darllen ac ysgrifenu; ond dywedai wrthym mai ysgol dra aneffeithiol oedd hono. Yn y flwyddyn 1824, pan oedd efe yn ddeuddeg mlwydd oed, fe symmudodd ei rieni i Manchester i drigiannu. Yno fe ymunodd y rhieni â'r eglwys Gymraeg a gyfarfyddai y pryd hyny yn Oak Street, ond a symmudodd cyn diwedd y flwyddyn i Cooper Street. Gan nad oedd y plant yn deall ond ychydig iawn o Gymraeg, ac nad oedd achos Saesneg yno gan y Methodistiaid, aeth y rhieni i fesur yn brofedigaethus o'u plegid; ac yr oeddynt yn methu gwybod pa beth a fyddai oreu ei wneyd. O'r diwedd, penderfynasant fod i JOHN a'i chwirydd fyned i'r Ysgol Sabbothol a gynnelid mewn cyssylltiad â chapel Grosvenor Street, lle yr oedd y diwedd-ar Barch. WILLIAM ROBY y pryd hyny yn gweinidogaethu; ac felly yno yr anfonwyd hwynt. Yno hefyd y huont yn myned am beth amser yn benaf i wrandaw. Ac yr oedd coffa da gan Mr. PARRY, hyd ddiwedd ei oes, am rai o'r pregethau a glywsai gan Mr. ROBY pan y byddai yn myned yno. Ond wedi iddo ef a'i chwirydd fod yn myned yno am dymmor, aeth y rhieni, yn enwedig y fam, yn dra phryderus wrth fod y plant yn myned felly eu hunain i addoldy gwahanol i'r eiddynt hwy, ac heb eu harolygiad hwy drostynt, rhag iddynt gyfarfod â rhyw rai, a'u gwneuthur yn gyfeillion iddynt, a allent eu niweidio yn y peth penaf: ac o herwydd hyn, yn lled fuan wedi agor y capel newydd yn Cooper Street, hwy a benderfynasant eu cymmeryd gyda hwynt yno, a chael ganddynt hwythau ymroddi i ddysgu Cymraeg, fel ag i ddeall yr hyn a bregethid iddynt. Ac felly fu. Ymroddodd y plant i ddysgu y Gymraeg, a JOHN yn arbenig, nes y daeth o'r diwedd i'w deall yn drwyadl; er mai ar ol myned i'r Bala y llwyddodd i feistrolï yn hollol gyfnewidiadau y cydseiniaid, ac yn enwedig rhywiau y sylwedd-eiriau. Bu am beth amser heb allu mwynhau dim yn y pregethu Cymraeg, ond y teimlad a arddangosid gan y pregethwyr, a'r effeithiau a ganfyddai ar y gwrandawyr. Ond fel yr oedd ei gydnabyddiaeth â'r iaith yn cynnyddu, daeth i hoffi y pregethu ynddo ei hunan, yn enwedig pan gaent rai o'r prif bregethwyr i'w mysg; yr hyn ni ddigwyddai yn fynych y pryd hyny, yn ol y drefu i siroedd y Gogledd anfon, yn eu tro, ddau frawd bob mis rhwng Liverpool a Manchester, i wasanaethu yr achos yn y ddau le.

Daeth y bachgen yn fuan i gymmeryd dyddordeb neillduol yn yr Ysgol Sabbothol. Clywsom ef, fwy nag unwaith, yn adrodd mai yr hyn a roddes y symbyliad cryfaf, braidd o bob peth erioed, i'w feddwl i ymroddi i ddysgu oedd, gwaith athraw iddo—gŵr o'r enw Mr. ANWYL—ryw Sabbath yn yr ysgol, wedi iddo ef ddarllen adnodd, yn myned heibio iddo ef heb ofyn un cwestiwn iddo; ond yn gofyn cwestiwn oddi wrthi i'r bachgen a eisteddai yn agosaf ato ef, oddi ar dybiaeth fod y cwestiwn yn un rhy uchel iddo ef allu ei atteb. Digwyddai ei fod ef yn gwybod yn dda y pryd hyny yr attebiad a ddylesid roddi i'r cwestiwn; a theimlodd yn ddwys o blegid yr hyn a ymddangosai iddo yn radd o ddarostyngiad arno yn ngolwg y dosbarth; a phenderfynodd, yn y fan, yr ymroddai o hyny allan i ba lafur bynag a fyddai yn angenrheidiol i ddysgu, fel na feiddiai yr athraw fyned heibio iddo felly drachefn. Ac fe wnaeth hyny. Rhoddes ei holl fryd ar gasglu gwybodaeth—a gwybodaeth o bob math. Nid ai i un lle heb ei lyfr, a defnyddiai bob adeg a allai gael i ddarllen.

Pan oedd tua phedair ar ddeg oed, fe'i rhoddwyd i ddysgu rhyw waith mewn dŵr (*file cutter*)—gyda'r hyn y bu am ryw gymmaint o amser. Nid oedd y gwaith hwnw yn dygymmod yn dda â'i iechyd; ac o blegid rhyw gyfnewidiad yn amgylchiadau y gŵr yr oedd yn egwyddorwas iddo, fe'i rhyddhawyd oddi wrtho. Bu ar ol hyny adref am beth amser, ac yn aamhenderfynol pa beth i'w wneuthur. Yr oedd yn awyddus iawn, i'w buasai bossibl iddo, am gael myned i ryw ysgol, er ei gymmhwyso ei hunan at ryw beth heb law gweithio â'i ddwyllaw. Ond yr oedd amgylchiadau ei rieni y fath fel yr oedd yn aamhossibl iddynt ei anfon i un ysgol felly; ac, ysywaeth, nid oedd neb arall â llygad digon craff ganddo i weled rhagoriaeth y bachgen, ac i weini cymmhorth iddo. Yn y cyfwng hwn, efe a aeth i Gymru, i ymweled â rhai o'i berthynasau; ac o du-eddau Llangollen, lle yr oedd ei berthynasau yn preswyllo, aeth i Gymdeithasfa y Bala, Mehefin 18fed a'r 19eg, 1828. Dyna y Gymdeithasfa gyntaf iddo ef fod ynddi erioed, a'r unig Gymdeithasfa a gafodd hyd Gymdeithasfa y Bala yn y flwyddyn 1839, wedi iddo fyned yno i'r Athrofa. Mwynhaodd y Gymdeithasfa yn 1828 yn anghyffredin, yn enwedig pregeth Mr. ELIAS, ar *Eph.* iv. 20, 21. Clywsom ef yn dywedyd fod ei lais wedi bod yn ei glustiau am fisoedd, yn adrodd ac yn ail adrodd y geiriau—"Os bu i chwi ei glywed ef." Ryw bryd dychwelodd i Manchester, ac fe'i rhwymwyd yn egwyddorwas i ddysgu gwaith saer coed. Nid ydym yn meddwl iddo gael nemawr ddyddordeb

yn ei gelfyddyd, ac felly na feddylodd erioed am ragori ynddi. Ond yr oedd yn parhau i gael y dyddordeb mwyaf yn ei lyfrau, ac yn mynu cael rhai oriau bob dydd, pa beth bynag a ddigwyddai, tuag at ddarllen. Tua'r pryd hwn, fe ymunodd â'r dosbarthiadau hwyrol mewn cyssylltiad â'r *Mechanics' Institute* yn Manchester, y rhai a ddilynwyd ganddo, i fesur mwy neu lai, am amryw flynyddoedd. Ennilodd gryn gydnabyddiaeth yno âg elfenan rhifyddiaeth; ac yn enwedig fe gynnyddodd yn ei wybodaeth o rammadeg yr iaith Saesneg, ac arferodd gryn lawer â chyfansoddi ynddi. Pan yn dysgu y gramadeg, mynodd ddau gopi o hono; a thorodd un o honynt, o ddalen i ddalen, fel yr oedd yn dyfod ati, gan ddirwyn y ddalen ar ei fys, fel y gallai edrych arni yn mha le bynag y byddai, a sicrhau ei chynnwysiad yn hollol yn ei gôf. Yr oedd yn talu sylw neillduol i'r darlithiau a draddodid y pryd hyny yn yr *Institute*, gan rai o wyddonwyr penaf y deyrnas—yn enwedig darlithiau Dr. DALTON a Dr. LARDNER. Yr oedd yn nodedig o hoff o Dr. LARDNER fel darlithydd. Llawer gwaith y clywsom ef yn dywedyd, ei fod ef yn arfer siarau mor naturiol ac eglur ar y pyngciau a fyddent yn destynau ei ddarlithiau, fel nid yn unig yr oedd yn hawdd ei ddeall, ond yn anmhossibl peidio ei ddeall. Bu y dosbarthiadau a'r darlithiau hyny o wasanaeth annhraethol werthfawr i Mr. PARRY. Ac er fod ei rieni, yn enwedig ei fam, yn ofni yn fynych rhag i'w ymroddiad i'r fath efrydiau ei niweidio yn ei grefydd, yn enwedig gan ei fod yn gorfod colli y cyfarfod eglwysig, bob yn ail wythnos, er mwyn bod yn bresennol yn y darlithiau, etto yr oedd efe yn teimlo rhwymau cydwybod arno i ddefnyddio y manteision oeddynt yn ei gyrrhaedd er diwyllio ei feddwl, a'i gymmhwyso ei hunan, os gallai, i ddefnyddioldeb mwy mewn blynyddoedd dyfodol. Ac yr oedd, hyd yn nod y pryd hyny, mor ddyfal ac ymroddedig gyda'r holl foddion yn y capel, oddi eithr ar y nosweithiau y byddai yn dilyn y dosbarthiadau a'r darlithiau, ag yr oedd yn bossibl iddo fod; ac, yn enwedig, yr oedd yn ymroddi gyda'r holl egni oedd yn eiddo iddo, a'r holl frwdfrydedd a berthynai i'w natur, i wneuthur yr Ysgol Sabbothol y perthynai iddi yn effeithiol i'w hamcanion mawrion. Ac fe lwyddodd gymmaint yn hyny, nes y daeth i gael ei deimlo a'i gydnabod yn gyffredinol fel ei nerth mwyaf yn mhlith y Cymry yn Manchester.

Yn nechreu y flwyddyn 1836, fe ddechreuwyd achos newydd gan y Methodistiaid yn Manchester, mewn hen gapel i'r Wesleyaid Saesneg, yn Ancoats Lane. Aeth un neu ddau o'r rhai oeddynt yn flaenoriaid yn Cooper Street yn i'w sefydlu, ac i'w arolygu; ac annogwyd Mr. PARRY, a dau neu dri o frodyr eraill, i fyned yno i'w cynorthwyo, yn enwedig gyda'r Ysgol Sabbothol. Cydawniodd â hyny—ac yno bellach yr ystyrir ef megys aelod. Yn mis Mai, 1837, fe'i dewiswyd yn flaenor i'r eglwys fechan hono. Yn Nghymmanfa Manchester, 1837—yr hon a gynnelid y blynyddoedd hyny ar wythnos y Sulgwyn—yn cael ymddiddan âg ef, a'i dderbyn i'r frawdoliaeth megys blaenor, y gwelwom ni ef gyntaf erioed. Yr hwn oedd yn cymmyrd y rhan flaenaf yn ei holi ar yr adeg hono oedd y diweddar Barch. JOHN HUGHES, Pont Robert. Yr oedd yn Manchester, fel yr oedd braidd yn mhob man arall y pryd hwnw, ryw rai yn eu gosod eu hunain i fyny fel gwylwyr neillduol ar yr athrawiaeth—rhai o honynt hefyd heb fod yn rhy ofalus am eu buchedd—ac yr oedd y rhai hyny yn amheu, neu yn cymmyrd arnynt amheu, a oedd Mr. PARRY yn hollol iach yn y ffydd, yn enwedig ar athrawiaeth yr Iawn. Yr oedd yr hen frawd oedd yn ei holi wedi cael rhyw awgrym gan y rhai hyny fod rhyw amheuaeth felly o berthynas iddo, er nad oedd hyny, hyd y gwyddid, yn meddwl neb oddi eithr yr eiddynt hwy eu hunain; ac yn ganlynol, yr oedd y cwestiynau a roddid iddo, i fesur mawr, yn cael eu hamcanu i'w brofi yn y cyfeiriad hwnw. Ond er ei fod yn mhell o ateb yn y geiriau a ddewisasid gan y rhai a'i hammheuent, etto yr oedd yn llefaru mor groyw ar drefn yr iachawdwr-iaeth, fel un wedi ei dadguddio i ni yn yr Ysgrhythrau yn y ffurf o gyfammod rhwng y Personau Dwyfol â'u gilydd, ac ar y sicrwydd sydd yn codi oddi ar hyny, mai nid ar antur y bu Crist farw, ac nas gall ei farwolaeth fod yn ofeb i'r Tad fod yn anffyddlaw'n i'w addewid mewn cyfammod i'w Fab—fel y cafwyd y boddlonrwydd llwyrac yn ei atebion; ac y dywedodd yr hen JOHN HUGHES, yn ei ddull ei hunan:—"Dyna dduwinyddiaeth yr Ysgrhythr Lân, a dyna dduwinyddiaeth yr Ysbryd Glân; ac yn y dduwinyddiaeth yna y mae yr unig sicrwydd sydd genym ni am iachawdwr-iaeth y byd." Yr ydym yn cofio fod y diweddar Barch. ROBERT WILLIAMS, Aberdyfi—yr hwn oedd yn cartrefu y pryd hyny yn Manchester, ac yn gyfaill mawr i Mr. PARRY—wrth fodd ei galon wrth weled fod amcanion rhyw rai, adnabyddus iddo ef, ag oeddynt wedi bod yn fwyaf prysur yn llunio ac yn lledaenu yr amheuon am gywirdeb credo

ei gyfaill, wedi troi allan mor aflwyddiannus. Fel y dywedasom, dyma y tro cyntaf i ni ddyfod i gyfarfyddiad âg ef; a daethom ein dau, ar unwaith, yn nodedig o hoff o'n gilydd. Deallasom fod ar ei feddwl ymroddi i weinidogaeth yr efengyl; ond yr oedd yn ymdeimlo cymmaint â'i anghymmhwysder ei hunan, fel yr oedd yn ofni yn ddirfawr ymgymmyrd â'r gwaith; ac nis gwyddai yn y byd pa bryd y cynnygiai arno. Yn mis Chwefror, 1838, yr oeddym ni drachefn yn Manchester, am ddau Sabbath, yn ol y drefn oedd y pryd hwnw, y cyfeiriasom eisoes ati, i anfon pregethwyr o'r siroedd yno. Ac erbyn hyny, yr oedd ei awydd am bregethu yn llawer cryfach na phan y gwelsem ef o'r blaen, ac yn enwedig ei awydd am ymgymhwyso tuag at hyny. Yr oeddym ni wedi penderfynu myned i'r Bala, i'r Athrofa, ddechreu y tymmor canlynol; ac yr oedd yntau hefyd yn awyddus anghyffredin am gael myned yno. Nid oedd trefniadau neillduol wedi eu gwneuthur y pryd hyny gyda golwg ar fynediad rhai yno; ond yn unig fod y Cyfarfodydd Misol i dalu rhyw swm pennodol dros bob un a anfonid ganddynt. Yr oeddym ni yn teimlo yn dra hyderus na byddai i'r swyddogion eglwysig yn Manchester, ond gosod yr achos ger eu bron, ommedd talu y swm angenrheidiol drosto ef, fel ymgeisydd am y weinidogaeth, modd y gallai, o leiaf, gael ei addysg yn rhad yno; ac felly, aethom ein dau at y nifer amlaf o lawer o honynt, ac at y cwbl o'r rhai a dybid yn bwysicaf, a chawsom addewid barod ganddynt, bob un yn bersonol, y caniatëid yn sicr y dymuniad. Ond drwg genym i un brawd, un oedd wedi cymmeryd y rhan benaf mewn lledaenu, os nad mewn llunio, yr ammheuon ynghylch cywirdeb ei gredo, droi yn anffyddlawn iddo, a hyny yn hollol groes i'w addewid bendant i ni ein dau y gwnai efe ei oreu yn ei blaid. Ysywaeth! fe wnaeth gymmaint ag a allai yn ei erbyn; ac fe lwyddodd i gael y mwyafrif o'r brodyr eraill yr un fiordd ag ef ei hunan—fel, o'u rhan hwy, y caesid drws yr Athrofa yn gwbl yn ei erbyn. Y rheswm mawr a ddefnyddid gan y brawd hwnw oedd, nad oedd Mr. PARRY wedi rhoddi ei achos iddynt hwy fel ymgeisydd am y weinidogaeth, ac felly nas gallent yn deg ei anfon i'r Bala fel y cyfryw. Yr oedd y diweddar Barch. RICHARD HUMPHREYS, o'r Dyffryn, yn digwydd bod yn Manchester ar y pryd, ac yn gwybod yr holl amgylchiadau. Yr oedd ganddo feddwl uchel iawn am Mr. PARRY, a lawenhäai yn fawr fod yn ei fwriad ymroddi i'r weinidogaeth; ac yr oedd yn teimlo yn nodedig o ofidus ei fod yn cael ymddwyn tuag ato megys y gwneid gan ei gyd-swyddogion. Yr oedd efe yn ei annog i ddechreu pregethu ar unwaith, er mwyn tynu ymraith achlysur y gwrthwynebiad oddi wrth ryw rai a ymddangosent fel yn ceisio achlysur. Ond er fod Mr. PARRY yn llawn awydd am ddechreu ar y gwaith, etto ni fynai ddechreu dan y fath amgylchiadau; gan y credai y byddai yr un rhai ag oeddynt yn gwrthwynebu iddo fyned i'r Bala fel yr oedd, yn sicr o ddywedyd ei fod yn myned i bregethu yn unig er mwyn iddo gael ysgol. "Yr wyt ti yn dy le, JOHN," meddai Mr. HUMPHREYS, "felly y gwnaent: ond, cred di, fe ddaw ymwarder o rywle." Pan oedd Mr. HUMPHREYS yn dychwelyd adref, fe alwodd yn y Bala, gyda Mr. EDWARDS a Mr. CHARLES, ac adroddodd iddynt hwy yr amgylchiadau. Y canlyniad a fu, iddo gael llythyr oddi wrthynt yn ei wahodd i'r Athrofa i gael ei addysg yn hollol rad, os na byddai y cyfeillion yn Manchester yn foddolawn i dalu drosto; ar yr ammod iddo aros yno cyhyd ag y gallai, fel ag i fod o ryw gynnorthwy iddynt hwy yn addysgiaeth y dosbarthiadau isaf. Y mae yn deg i ni hysbysu na alwyd byth arno gan yr athrawon parchedig i gyflawni y gwaith yna. Ryw bryd yn nechreu Mai, 1838, ni a gawsom lythyr oddi wrtho, yn adrodd i ni yr amgylchiadau a nodasom uchod, ac yn hysbysu ei fwriad i fyned i'r Bala y mis Awst canlynol, gan ddadgan ei hyder y caem gyfarfod yno, os na ddigwyddai i ni gael gwelod ein gilydd cyn hyny. Lluddiwyd ni i fyned i'r Bala hyd ar ol Oymdeithasfa Bangor, yn mis Medi; ond yn ddiweddi wedi y gymdeithasfa, ni a aethom yno ato, lle y buom hyd nes aethom i Edinburgh, yn mis Hydref, 1841.

Wedi cyrhaedd y Bala, fe ymroddodd o lwyr-fryd calon i'w efrydiau. Yr oedd megys yn llosgi gan ei awydd angerddol am wybodaeth: ac yn gymmaint ag nad oedd etto yn pregethu, yr oedd yn gallu rhoddi ei holl amser, a'i holl nerth, at ddyledswyddau uniongyrchol y dosbarthiadau. Ac yr oedd ei gynnydd yn amlwg i bawb. Ar y Sabbothau, yr oedd gorchwylion neillduol dyddiau yr wythnos yn yr Athrofa yn cael eu gadael heibio yn hollol ganddo; a byddai bob tro yn ei le yn y capel, ac ymroddai yn enwedig yn ffyddlawn, megys ag y gwnai yn Manchester, i lafur gyda'r Ysgol Sabbothol. Cyfyngai ei ddarlleniad yn gwbl ar y Sabbothau i'r Beibl, ac i rai o'r prif awdwyr ar dduwinyddiaeth. Nid oedd rhyw lawer o duedd ynddo y pryd hwnw—nis gallwn ddywedyd pa fodd yr oedd mewn blynyddoedd diweddarach—at ymchwil-

idau beirniadol ar eiriau yr Ysgrhythrau; ond yr oedd yn wastadol yn ymgais am gael gafael ar yr egwyddorion, a gredid ganddo ef, a orwedant yn nghanol pob adnod, yn aros am ryw un i'w canfod, a'u tynu allan i olwg y byd. Yr oedd adnodau y Beibl felly, i'w feddwl ef, yn gyfoethog o ystyr; ac nid oedd dim a garai yn fwy mewn pregeth, neu mewn ymddiddan, na chael yr ystyr hwnw, yn ei holl eangder, wedi ei agoryd yn oleu o'i flaen. Ar ol Cymdeithasfa y Bala, 1839, efe a ddychwelodd i Manchester, dros ystod gŵyliau yr Athrofa, ac a aeth yn ol i'r Bala drachefn yn nechreu Awst. Tra yn Manchester y pryd hwnw, fe fu rhyw ymddiddan yn mhlith y blaenoriaid yno am iddo ddechreu pregethu; ond ni wnaed un ysgogiad pellach tuag at hyny. Yr oedd yr un dylanwad gwrthwynebus iddo, ag oedd wedi bod o'r blaen yn ei attal, yn parhau yn ei rym; ac yr oedd yntau yn rhy annibynol ei feddwl i dalu unrhyw warogaeth i'r sawl a'i harddangosai, er ennill ei ffafir. Pa fodd bynag, pan y dychwelodd i'r Bala, ar ddechreuad y tymmor canlynol, ac yn awr wedi cael sicrwydd gan ei rieni y cedwid ef ganddynt yno, os gallent mewn un modd, tra y gwelai efe yn angenrheidiol iddo fod yno, daeth dechreu pregethu yn ddifrifol at ei feddwl; er nad oedd, o blegid ei amgylchiadau neillduol yn ei berthynas eglwysig â Manchester ac â'r Bala, yn gwybod yn iawn pa fodd i ysgogi. Ond pan yn petruso felly, penderfynwyd y cwestiwn yn rhydd, os i fesur yn afreolaidd, gan y diweddar JOHN DAVIES, Ysw., Fronheulog. Yr oedd rhyw bregethwr lled enwog—nid ydym yn cofio pwy—wedi addaw cyhoeddiad i Mr. DAVIES i fod yn Llandderfel am y Sabbath, Rhagfyr 1af, 1839; ond am ryw resymau, wedi anfon ato fod yn amhossibl iddo ddyfod y pryd hyny, ac yn galw y cyhoeddiad yn ol. Yr oedd Mr. DAVIES wedi cael y llythyr hwnw ryw fis cyn i'r amser ddyfod. Y Sabbath canlynol iddo dderbyn y llythyr, yr oedd cyfarfod chwechwythnosol yr Ysgolion Sabbothol yn cael ei gynnal yn Llandderfel; ac amryw yn areithio ynddo, ar ryw faterion cyssylltiedig â'r Ysgol, ac yn eu plith Mr. PARRY. Ac fe areithiodd y pryd hyny gyda'r fath rwyddineb, a grym, a dylanwad, nes penderfynu meddyliau pawb oeddynt yn y lle fod ynddo ddefnyddiau pregethwr rhagorol, a'u gwneuthur oll yn awyddus am ei glywed. Erbyn hyn, nid oedd dim a foddlonai Mr. DAVIES ond iddo addaw dyfod yno i bregethu, neu, os mynai ef, i "ddywedyd gair ar y bennod," ar y Sabbath gwág ag oedd ganddynt. Ni fynai ei nacau. Ac felly, fe addawodd Mr. PARRY fyned. A phan ddaeth y Sabbath, efe a aeth, ac a bregethodd yno ddwy waith—y boreu a'r hwyr. A dyna y troion cyntaf iddo. Dyna ddechreu, o'r diwedd. Owynai ef ei hunan yn ddifawr ar ei ymgais cyntaf hwn; ac yr oedd yn synu fod y blaenor wedi rhoddi dim cydnabyddiaeth iddo am y fath bregethau. Ond efe yn unig oedd yn teimlo felly. Yr oedd pawb eraill yn dra awyddus am iddo fyned rhagddo. Ac felly, wedi i Mr. EDWARDS ohebu â'r cyfeillion yn Manchester, fe gymmerwyd ei achos, yn y dull arferol, i Gyfarfod Misol sir Feirionydd, ac fe anfonwyd cenhadon oddi yno i'r eglwys yn y Bala i ymddiddan âg ef, ac i dderbyn llais yr eglwys o berthynas iddo. Cafodd, fel y galleid disgwyl, dderbyniad rhwydd a chalonog gan bawb. Aeth yntau ei hunan, yn mhen amser, i'r Cyfarfod Misol, a derbyniwyd ef yno yn bregethwr rheolaidd. Yn Nghymdeithasfa y Bala, 1841, fe ymddiddanwyd âg ef, yn y dull arferol y pryd hyny, ac fe'i derbyniwyd yn aelod o'r Gymdeithasfa.

Yn niwedd Hydref, 1841, nynei a aethom ein dau, gyda'r Parch. JOHN JONES, yn awr o'r Ceinewydd, a MORGAN LLOYD, Ysw., A. S., i Edinburgh, er mwyn manteision y Brifysgol yno. Ein bwriad, wrth fyned, oedd aros yno hyd nes y gallem gael ein graddio yn anrhydeddus. Ac aethom ni ein dau yno am dymmor drachefn, gyda'r un amcan. Ond gan nad oedd modd byw yno, na thalu costau y Brifysgol, heb arian, ac na chawsom ond odid neb i deimlo fod arnom ni eisieu y rhai hyny, bu raid i ni roddi y bwriad i fyny yn gwbl am fyned trwy yr holl gylich athrofaol, a phenderfynu ymsefydlu, fel yr oeddynt, yn mha le bynag y byddai Rhagluniaeth yn ein trefnu. Tra yr oeddynt yn Edinburgh, y tymmor cyntaf, disgynodd yn ddwys iawn ar feddwl Mr. PARRY mai ei ddyledswydd ef oedd myned allan i'r India yn genhadwr. Am gryn amser, nid oedd odid ddim arall, tu allan i'r testynau oedd genym yn y dosbarthiadau, i'w gael ganddo. Yr oedd hyny wedi dechreu i fesur trwy bregeth Mr. REES yn y Bala ar ordeiniad Mr. THOMAS JONES; ac yr oedd y cyfarfod gweddio cenhadol a gynnelid bob boreu Sadwrn gan yr efrydwr mwyaf crefyddol yn y Brifysgol, a'r hwn y byddem ni yn myned iddo yn achlysurol, er nad yn hollol gysson, yn tueddu i feithrin y fath deimladau yn mhawb a gyrchent iddo. Ryw fodd, yr oedd Mr. PARRY wedi dyfod braidd yn benderfynol, mai ei ddyledswydd ef oedd cynnyg ei hun i fyned allan gyda'r efengyl i blith paganiaid India. Ond wedi ymgynghori âg amryw gyfeillion, a chael

pawb o honynt braidd yn hollol wrthwynebol i hyny, ac yn gryf o'r farn mai ei ddyledswydd yn hytrach oedd aros yn y wlad hon, er mwyn yr achos gartref, fe roddes y bwriad hwnw heibio. Ond yr oedd yn llawn o ysbryd cenhadol hyd ddiwedd ei oes; ac nid oedd dim a daniai ei enaid i fwy o dosturi, a chydymdeimlad, a haelioni, a hyawdl-edd, nag ystyriaeth o anghenion miliynau y byd sydd yn trengu o eisieu gwybodaeth.

Cyn ein myned yr ail waith i Edinburgh, yr oedd Mr. CHARLES, er canol yr haf, 1842, wedi gadael y Bala, ac wedi symmud i gymmeryd arolygiad yr Athrofa yn Nhrefceca, a Mr. EDWARDS wedi ei adael ei hunan yn y Bala. Yn Nghymdeithasfa Abergele, yr hon a gynnaliwyd yn mis Rhagfyr, 1842, fe benderfynwyd fod i Mr. EDWARDS edrych allan am ryw un a fernid ganddo ef yn gymmhws i weithredu fel cynnorthwywr iddo yn yr Athrofa. Yn Nghymdeithasfa Llanrwst, yr hon a gynnaliwyd yn mis Mawrth, 1843, derbyniwyd llythyr oddi wrtho yn enwi Mr. PARRY fel un cymmhwys, yn ol ei feddwl ef, i'r gwaith a ofynid; a chymmeradwywyd ef yn unfryd gan y Gymdeithasfa i'r swydd o athraw chwanebol yn yr Athrofa. Ond erbyn i Mr. PARRY ddychwelyd o Edinburgh i Manchester, ar ol diwedd y tymmor yn Ebrill, 1843, yr oedd teimlad mor gryf yn mhllith nifer mawr o'r cyfeillion yno am iddo ymsefydlu yn eu plith hwy fel gweinidog iddynt, fel y taflwyd ef i gryn betrusder pa beth fyddai oreu iddo wneyd; neu yn hytrach, pa beth a ddylasai wneyd. Ar y pryd, yr oedd ei deimladau yn mhllaid Manchester. Yr oedd ei rieni a'i chwiorydd yno; yr oedd cyfeillion ei febyd a'i ieuengetid yno; yr oedd yno nifer mawr o wfr ieuangc o Gymru yn y masnachdai a'r ystordai, ag y gobeithiai ac y credai y gallai gael dylanwad daionus arnynt ar yr adeg bwysicaf o'u hoes; yr oedd yn gweled yn amlwg fod ei weinidogaeth yn gymmeradwy gan y gwahanol gynulleidfaoedd, oddi wrth y cyrchu oedd ar ei ol, a'r astudrwydd a delid ganddynt i'r hyn a lefarai; yr oedd yn teimlo fod y lle wedi ei esgeuluso yn rhy hir, ac wedi ei adael braidd yn hollol heb unrhyw fath o ofal gweinidogaethol; ac yr oedd y gydnabyddiaeth a addewid iddo yno yn llawer iawn mwy na'r hyn a allai ddisgwyl gael ar y pryd yn y Bala:—rhwng pob peth, yr oedd yn tueddu i aros yn Manchester; ac yr oedd mor debyg yn amser Cymdeithasfa y Bala, yn Mehefin 1843, mai felly y byddai iddo wneyd, fel y rhoddwyd yno ar Mr. EDWARDS i chwilio am ryw un arall i'w gynnorthwyo. Pa fodd bynag, wedi cymmeryd y peth i ystyriaeth fanylach, a chael fod yno beth o'r hen ysbryd, ag a ddangosaisid tuag ato flynyddau cyn hyny, yn parhau yn fyw ac yn gryf mewn rhai o honynt; ac yn enwedig, wedi deall fod yr un gŵr ag oedd wedi bod â chymmaint llaw yn ei erbyn fwy nag unwaith o'r blaen, yn parhau mor fyw i'r un ystrywiau ag y buasai erioed; ac yn neillduol, wrth feddwl y cai fwy o fanteision ac o hamdden yn y Bala i'w berffeithio ei hunan mewn dysgeidiaeth, nag a allai gael gyda gofal gweinidogaethol lle mor fawr—erbyn ystyried yr holl amgylchiadau, fe benderfynodd fyned i'r Bala; yr hyn a wnaeth ar adagoriad yr Athrofa yn Awst, 1843.

Yn Rhagfyr, 1844, efe a briododd SARAH, merch henaf y diweddar Mr. THOMAS GEE, Dinbych, a chwaer i Gyhoeddwr y "GWYDDONIADUR;" ac ni bu priodas fwy dedwydd erioed. Cafodd ynddi hi un a'i profodd ei hunan, yn holl ystyr y gair, yn "ymgeledd gymmhws" iddo; un nad oedd raid iddo, gyda hi, fod mewn unrhyw ofal am ei amgylchiadau teuluaid, fel, o ran y rhai hyny, y cai ei amser yn gwbl iddo ei hun; un alluog a pharod i'w gynnorthwyo yn ei ymchwiliadau a'i lafur llenyddol; ac un yr oedd ei gofal penaf, bob amser, ar ei wneuthur ef yn gwbl ddiotal am bob peth, ond gorchwylion uniongyrchol ei swydd a'i waith. Y mae yn hollol sicr genym fod llawer iawn o'r gwasanaeth gwerthfawr a wnaed gan Dr. PARRY i'w genedl i'w briodoli i raddau helaeth iawn i'w darbodaeth, a'i gofal, a'i chymmhorth hi. Ganwyd iddynt bedwar o blant, dau fab a dwy ferch, y rhai ydynt oll yn fyw; ac ni a hyderwn bob un yn ceisio dilyn esampl eu tad parchedig, fel ag i gyrhaeddyd, pan ddaw yr amser, y lle dedwydd y maent yn sicr ei fod ef wedi cyrhaedd iddo. Yn Nghymdeithasfa y Bala, 1845, fe'i neillduwyd i gyflawn waith y weinidogaeth, pryd y traddodwyd y cyngor ardderchog gan y Parch. HENRY REES, a gyhoeddwyd wedi hyny yn y "*Traethodydd*," dan yr enw "Paul a Timotheus."

Yr oedd yn awr yn ymroddi gyda chyssondeb, a gofal, ac egni mawr i waith yr Athrofa, ac er ei gymmhwyso ei hunan yn fwy-fwy i gyflawniad ei orchwylion ynddi; ac nid oedd unrhyw lafur yn ormod ganddo gymmeryd arno ei hunan er sicrhau hyny. Ymroddodd yn awr hefyd i gylch helaeth o efrydiaeth dduwinyddol, gan ddarllen yn fanwl gyfundraethau CALVIN, MELANTHON, TURRETINE, MASTRICH, STAPPER, ac eraill, yn y Lladin, yn gystal a'r prif awdwy'r yn y Saesneg; a'u cymmharu â'u gilydd, a sylwi

yn neillduol ar y pethau y gwahaniaethent ynddynt. Nid ydym yn gwybod i ba raddau yr ymgydnabyddodd âg ysgrifeniadau y tadau, ac âg ysgrifenywyr y canol oesau, trwy ei ddarlleniad uniongyrchol ei hunan; ond gwyddom ei fod yn hollol gyfarwydd â'u golygiadau neillduol, can belled ag y gellir penderfynu pa beth oeddynt, ar yr amrywiol gwestiynau ag y mae dadleuon rhwng gwahanol bleidiau Cristionogol o berthynas iddynt. Yr oedd ei feddwl yn cael hyfrydwch anghyffredin mewn cymharu golygiadau gwahanol y prif ddysgawdwyr mewn duwinyddiaeth ac athroniaeth; ac nid oedd dim a roddai fwy o foddhâd iddo na chanfod, weithiau, yr hyn a ymddangosai iddo ef yn gydolygiad sylweddol a thrwyadl rhwng awdwyr a ystyrir o syniadau tra gwahanol, ac mewn rhai amgylchiadau, rhai wedi bod yn dadleu yn frwd â'u gilydd, o blegid yr hyn nad oedd, wedi ei olrhain, ond gwahaniaeth geiriau yn unig. Yr oedd hefyd, tra y parhaodd ei nerth, yn pregethu yn gysson ar y Sabbothau yn y Bala a'r cymmydogaethau. Yr oedd yn hynod o hwyrfrydig i fyned ar gyhoeddiad i un lle yn mhell oddi cartref. Yr oedd yn teimlo rhwymedigaeth arno i fod, hyd y byddai yn bossibl iddo, gyda'r dosbarthiadau yn yr Athrofa yn brydlawn ar ddechreu yr wythnos, fel yr attelid ef gan hyny rhag myned yn mhell yn ystod y tymmorau athrofaol. Ac hyd yn nod ar adegau gŵyliau yr Athrofa, gorchwyl anhawdd iawn oedd cael ganddo ef roddi cyhoeddiad i fyned i ddim pellter; ac nid ydym yn gallu cofio iddo fod ar gyhoeddiad yn yr hyn a elwir 'taith,' yn ol yr hen ddull Methodistiaidd, gymmaint ag unwaith wedi iddo ymsefydlu fel athraw yn y Bala. Y gwirionedd yw, heb law ei fod yn meddwl am dano ei hun yn annhraethol rhy isel fel pregethwr, ei fod yn gwbl argyhoeddedig mai fel athraw y gallai efe wneuthur mwyaf o ddaioni; a bod cymmaint hefyd o dreth yn cael ei rhoddi ganddo ar ei feddwl, a chymmaint o draul ar ei lais, yn ei waith fel athraw, yn enwedig yn y dull egniol a brwd a arferid ganddo ef i siarad, fel y buasai yn amhossibl i'w natur ddal i lafurio hefyd gyda phregethu, megys ag y dymunasai, ac megys y credai y dyldid pregethu; fel ag yr oedd yr ychydig seibiant a gai, yn adeg y gŵyliau, yn anhegrol angenrheidiol iddo tuag at ei alluogi i fyned rhagddo gyda'r gorchwylion a ddisgynent arno yn y misoedd canlynol. Yr ydym yn cofio mai trwy lawer iawn o ymdrech y llwyddasom ni i gael ganddo ymweled â Llundain, yn adeg Cymmanfa y Pasc, Mawrth 25ain, 27ain, a'r 28ain, 1864. Ond wedi iddo ddyfod, yr oedd yn teimlo yn nodedig o ddedwydd, a rhoddodd ei wasanaeth foddhâd cyffredinol.

Pregethodd y pryd hyny dair gwaith yn Jewin Crescent, ac unwaith neu ddwy yn mhob un o'r capeli eraill. Yr oedd y pregethau a glywsom ni, yn y Crescent—yn neillduol y rhai ar *Joan* xiv. 6, a *1 Cor.* i. 30—yn dra rhagorol. Ond yr oedd ei gyfarchiad yn y cyfarfod eglwysig, foreu Gwener y Croglith, yn rhagori ar bob un o'i bregethau, ac mewn gwirionedd yn un o'r pethau goreu o'r fath a glywsom ni erioed. Y mater dan sylw oedd, "Ymddygiad addas i efengyl Crist." Sylwai ar yr angenrheidrydd am fod yr holl fywyd, yr holl ymarweddiad, yr holl gymmeriad, yn addas i'r efengyl; a bod hyny yn cynnwys pethau bychain bywyd, fel ei bethau mawrion; y pethau lleiaf, fel ei bethau mwyaf; pethau cyffredin, fel pethau cysssegredig; pethau yr wythnos, fel pethau y Sabbath; pethau y fasnach a'r alwedigaeth, fel pethau y capel a'r addoliad. "Y mae y cymmeriad Cristionogol," meddai, "i fod yn un cerfwaith cyfan, a'i holl ranau mewn cyfartaledd prydferth i'w gilydd, ac oll o'r un nodwedd. Os Cristion, Cristion yn mhob man; Cristion gyda phob peth; Cristion bob amser. Fel yr adeilad yna, sydd wedi ei wneyd ar y ffurf Gothic. Edrychwch arno. Y mae y cyfauwaith yn Gothic; ac felly yn unig, fe allai, y mae yn taraw y syllydd arwynebol. Ond erbyn i chwi graffu ychydig arno, chwi a welwch fod y cwbl yn Gothic:—pob rhan yn Gothic; pob bwa yn Gothic; pob drws yn Gothic; pob ffenestr yn Gothic; pob gwyr yn mhob ffenestr yn Gothic: ac y mae y cyfanwaith felly, am fod yr holl ranau felly. Dyna ydyw y Cristion—Cristion ydyw. Cristion yn y capel, a Christion yn ei deulu; Cristion yn gweddio, a Christion yn gweithio; Cristion yn adrodd ei dywydd yn y cyfarfod eglwysig, a Christion yn ei holl ymwneyd â'r byd:—ac felly yn y blaen, gyda'r fath hyawdledd, a nerth, a dylanwad, nes peri fod pawb yn y lle fel wedi eu gwefreiddio. Ond etto, fel y sylwa y Parch. BENJAMIN HUGHES, Llanelwy, mewn llythyr a ddir i mewn yn yr erthygl ddyddorol arno yn *y Drysorfa* am fis Mawrth, 1874:—"Diau mai ar adegau cyffredin, ac yn y mân gapelau o ddeutu y Bala, y gwnaeth ei orchestion mwyaf fel pregethwr. Mewn trefn i'w weled yn ei ogoniant yn y pulpud, buasai raid i chwi fyned i gapel bach y Glyn ar brydnawn Sabbath tawel, neu i gapel y Parc, neu Cefnddwysarn, neu y Sarnau, neu Taly-bont, &c. Ac nid oes ond yr Hollwybodol a wŷr y fath gyfoeth o berlau gwerth-

fawr a gafodd eu hau yn y manau hyny trwy ei weinidogaeth. Rhyw un drychfeddwf mawr a fyddai ganddo yn gyffredin yn ei bregeth; a dangosai y gwirionedd hwn yn ei amrywiol brydweddion, ac olrheinai ef i wahanol gyssylltiadau, er adeiladaeth y saint, ac fel y parai ras i'r gwrandawyr."

Yn Nghymdeithasfa Pwllheli, Mai 13eg, 1855, fe draddododd anerchiad ardderchog ar yr achlysur o ordeiniad Mr. ROBERT PARRY fel cenhadwr i'r India. Ei destyn oedd *Ioan xvii. 18*, a'r mater oedd "Eglwys Crist fel eglwys genhadol." Argraphwyd yr anerchiad yn y "*Drysorfa*," ac y mae yn ddiddadl yn teilyngu lledaeniad cyffredinol. Yr oedd rhyw eneniad hynod ar ysbryd Mr. PARRY ei hunan y pryd hyny, a thrwyddo ef ar y gynulleidfa, nad anghofir byth gan y rhai oeddynt yn bresennol. Dewiswyd ef i draddodi y cyngor yn Nghymdeithasfa Machynlleth yn mis Mehefin, 1861, ar yr achlysur o neillquad pedwar o frodyr i holl waith y weinidogaeth. Ei destyn y pryd hyny oedd *1 Cor. iii. 19*. Argraphwyd y cyngor hwn hefyd yn y "*Drysorfa*;" ac nid oes modd i neb ei ddarllen heb deimlo difrifoldeb newydd yn ei ysbryd, yn ei gyssylltiad â gweinidogaeth yr efengyl. Nid oeddyn ni yn digwydd bod yn y Gymdeithasfa hono yn Machynlleth; ond yr ydym yn deall fod effeithiau nodedig oddi wrth draddodiad y cyngor ar deimladau yr holl gynulleidfa.

Fe'i dewiswyd i fod yn Llywydd Cymdeithasfa y Gogledd am y flwyddyn 1866. Yr oedd erbyn hyn wedi dechreu gwaelu o'r anhwylder a llynod wrtho am weddill ei oes, fel nas gallai arddangos, i'r un graddau, y bywiogrwydd, a'r egni, a'r sirioldeb, oeddynt unwaith yn eiddo iddo. Ond yr oedd y gostyngeddwrwydd, yr hynawsedd, yr ymaros, y doethineb, y boneddigeiddrwydd, a'r crefyddolrwydd, oeddynt bob amser yn hynodi ei gymmeriad, yn awr braidd yn amlycach ynddo nag o'r blaen; ac ni welsom gadeirydd erioed, er mor dawel, a di-rwysg, ac anymhongar ei ddull, yn llywyddu yn fwy effeithiol.

Yr oedd rhyw anhueddrwydd hynod ynddo am flynyddoedd at ysgrifenu, yn enwedig i'r wasg. Fe lwyddodd Dr. EDWARDS, trwy lawer o gymhell, i gael rhai erthyglau ganddo i'r "*Traethodydd*." Cafwyd tair erthygl i'r gyfrol gyntaf, yn 1845:—un ar *Athroniaeth Bacon*, un ar PALEY'S *Horae Paulinae*, ac un ar *Egwyddorion Amaethyddiaeth*. Ysgrifonodd wedi hyny erthyglau ar PLATO a BUTLER, &c. Y mae yr erthyglau hyny oll yn arddangos yn amlwg nodweddau neillduol ei feddwl, yn enwedig y gallu oedd mor arbenig yn eiddo iddo, i esbonio golygiadau ysgrifenyddol athronyddol mewn modd eglur a dealladwy i feddyliau darllenwyr cyffredin.

Llywyddodd ei frawd yn-nghyfraith, trwy lawer o ymdrech, i gael ganddo, yn niweddi 1853, ymgymmeryd â golygu y gwaith hwn. Yr oedd yn hynod anfoddlawn ar y cyntaf i hyny, ac yn enwedig i ganiatau i'w enw ymddangos ar ei wyneb-ddalen fel golygydd; ac ofnai hefyd, rhwng yr Athrofa a'r "GWYDDONIAIDUR," na allai efe wneyd ond llawer llai nag oedd eisoes yn wneyd gyda phregethu. Yr un pryd, yr oedd yn gweled fod cyfleusdra gwerthfawr yn cael ei roddi iddo i wneuthur gwaith a allai fod yn dra gwasanaethgar i'w genedl, a gwaith hefyd yr ymdeimlai fod ynddo ryw fesur o gymmhwyser ato; ac felly, er yn dra hwyrfydig, fe ymgymmerodd âg ef. Yr oedd erbyn hyn gyda gorchwyl a ofynai y cwbl agos o'r amser a allai gael, yn gysson â'i ddyledswyddau fel athraw; a rhwng y naill a'r llall, a'i lafur gyda phregethu, a'r cyfarfodydd eglwysig, a chyfarfodydd yr Ysgolion Sabbothol, nid oedd prin yn cael un munyd i orphwys, ond pan yn mreichiau cwsg. Ac y mae yn hynod, yn wir, pa fodd y gallodd ei natur ddal cyhyd dan y fath lafur. Ond yr oedd yn cael y fath hwyrdwch yn mhob rhan o'r gwaith oedd ganddo mewn llaw, fel na fynai sôn am seibiant; a phan y llwyddid, yn ystod gwylliau yr Athrofa, i'w ddarbwylllo i fyned i ryw le i orphwys am ychydig, nid oedd dim gorphwys yno iddo ef. Weithiau, fe fyddai angenrheidrwydd ei waith yn ei ddilyn i ba le bynag yr elai; a phan na byddai hyny, fe fyddai ei ymroddiad ei hunan iddo yn gyfryw fel nad oedd modd ei gadw oddi wrtho. Yr oedd, pa fodd bynag, er y cwbl, yn cael iechyd lled dda trwy y blynyddoedd, hyd yn agos i ddiwedd y flwyddyn 1865—pryd, pan oddi cartref yn Llanberis, mewn cyfarfod cyssylltiedig â'r Undeb Llenyddol yno, y cymmerwyd ef yn glaf gan ryw beth a ymddangosai o natur y parlys, ac yn peri rhyw gryndod anghysurus iawn iddo yn ei law ddeheu. Wedi cyrhaedd y Bala, a rhoddi ei hunan dan ddwyllaw y meddyg, Dr. HUGHES—yr hwn a fu am weddill ei oes yn gwasanaethu arno gyda'r fath fedrusrwydd, a gofal, a thynerwch, ag sydd yn teilyngu diolchgarwch pawb o'i gyfeillion—gobeithid y byddai i'r cryndod gilio, ac yr adferid ef yn fuan megys cynt. Ond nid oedd yn cilio, er nad oedd yn cynnyddu; a galluogwyd ef i fyned rhagddo megys o'r blaen gyda'i ddyledswyddau yn yr Athrofa, ac i fesur mawr gyda'r "GWYDDONIAIDUR." Yn Nghymdeithasfa Rhuthyn, yn mis Ebrill,

1866, y gyntaf iddo ef fel llywydd am y flwyddyn hono, yr oedd yn ymddangos yn lled gryf a siriol, er fod cryndod y llaw yn peri iddo deimlo yn dra phryderus, yn enwedig wrth gofio fod ei dad wedi ei daraw â pheth cyffelyb. Dywedai wrthym y pryd hyny, y buasai yn llawer mwy esmwyth ei feddwl pe gallasai anghofio am ei dad. Wedi myned adref o Ruthyn, cynnyddodd y cryndod; ac erbyn diwedd y tymmor athrofaol, yn nechreu Mehefin, 1866, yr oedd yn llawer mwy digalon, er nad oedd yn ymddangos ryw lawer, os dim gwaelach. Pa fodd bynag, barnodd ef, a'r meddyg, mai gwell iddo oedd peidio myned i'r Gyndeithasfa Chwarterol nesaf, oedd i'w chynnal yn Llanfair-caereinion y mis hwnw. Erbyn ad-agoriad yr Athrofa yn mis Awst, yr oedd gryn lawer yn fwy siriol, er fod y cryndod yn parhau, ac yn hytrach wedi cynnyddu. Yr oedd er hyny yn teimlo yn llawer gwell; a daeth yn ddigon cryf a gwrol i fyned i Gyndeithasfa Caernarfon yn mis Medi; ac yr oedd yn parhau felly, fel yr aeth hefyd, er fod yr hin yn lled anfaiteisiol, i Gyndeithasfa y Wyddgrug yn Rhagfyr; a llanwai y gadair yn y ddwy Gyndeithasfa yn dra effeithiol. Aeth drachefn i Gyndeithasfa Aberdyfi yn Mawrth, 1867; lle hefyd y gweithredai fel llywydd, yn gymmaint a bod y Parch. HENRY REES, yr hwn a bennodasid yn llywydd am y flwyddyn hono, yn analluog i fod yn bresennol o herwydd afiechyd. Dyna, hyd ag yr ydym yn cofio, y tro diweddfaf i Mr. PARRY fod yn mhlith ei frodyr mewn Cymdeithasfa; ac ni a glywsom ei fod yno yn gyflawn o ddoethineb, a gonestrwydd, a thynernwch. Ymdrechai ei egni yn erbyn ei afiechyd, gan ymgymmyrd yn ewyllysagar â phob triniaeth a olygid yn briodol iddo, gartref ac yn Malvern, ac yn achlysurol mewn lleoedd ereill, er ei wellhâd. Ond nid oedd dim yn tycio. Er y byddai ambell ddiwrnod yn teimlo yn well, a'i fod am rai o'r blynyddoedd diweddfaf yn llawer mwy siriol ei feddwl nag yr oedd wedi bod, etto gwywo a llesghau yn raddol yr oedd ei natur. Parhâi, pa fodd bynag, yn ffyddlaw, yn nghanol ei holl wendid, i waith ei ddoesbarthiadau yn yr Athrofa, ac i gyfansoddi, er nas gallai ysgrifenu, erthyglau hefyd i'r "GWYDDONIAIDUR." Un o'r pethau diweddfaf a wnaeth oedd cywiro a chyflenwi, ac i fesur mawr ail gyfansoddi, yr erthygl a anfonasid iddo ar PLATO; ac yr oedd wedi dechreu ei erthygl ar RESYMEG. Yr oedd yn myned allan ac yn cerdded gryn lawer bob dydd, os byddai yr hin mewn un modd yn caniatáu. Aeth allan i gerdded felly y dydd Iau cyn ei farwolaeth, er nad oedd yn teimlo llawn cystal ag arferol y diwrnod hwnw. Hyderai ei deulu, a'r meddyg, nad oedd yr hyn y cwynai o'i blegid, y pryd hwnw, ond rhywbeth o'r un natur ag a ddiodeffasid ganddo lawer gwaith o'r blaen; ac y byddai fel arferol yn mhen ychydig amser. Ond ar y Sabbath canlynol, yr oedd yn amlwg fod rhywbeth tra gwahanol wedi ymddyf ynddo, i ddim a welent o'r blaen, ac nas gallasai y diwedd fod yn mhell. Yr oedd ei feddwl yn nodedig o dawel, a'i ymddiried yn ddiysgog yn y CRIST oedd mor anwyl ganddo, ac y soniasai gymmaint am dano. Ychydig amser cyn marw, dywedodd wrth ei wraig a'i ferch, y rhai a safent wrth y gwely, gan ei wyllo yn dyner—"I am going to God's rest—to God's rest—to God's rest, SARAH bach." Nid ydym, ar hyn o bryd, yn cofio i ni glywed iddo ddywedyd dim ar ol hyny. A chan wanhau yn raddol, fe ehedodd ei ysbryd, ar foreu Llun, Ionawr 19eg, 1874, tuag ugain munyd i un-ar-ddeg, yn dawel a di-boen, i'r orphwysfa nefol, pan yn un mlwydd a thrigain oed. Y dydd Gwener canlynol, fe roddwyd yr hyn oedd farwol o hono i orwedd yn hen fynwent gyssegredig Llanycil; a chafodd, mewn gwirionedd, gladdedigaeth aurhydeddus. Yr oedd yn amlwg fod pawb yn teimlo fod "gŵr anwyl," a "gŵr sanctaidd i Dduw," yn cael ei hebrwng i dŷ ei hir gartref. Yr oedd rhywbeth hynod, ac y sylwyd arno gan lawer, fod ei Dad nefol wedi ei gymmyrd ef ato ei hun y diwrnod cyn ad-agoriad yr Athrofa—y tymmor cyntaf wedi i'w gyssylltiad ef â hi, fel athraw ynddi, fod wedi dar-fod, ac i athrawon newydd ddyfod yno i wasanaethu yn ei la. Yr oedd ei holl galon yn rhwym wrth yr Athrofa, a'i hyfrydwch mwyaf yn y cyflawniad o'r dyledswyddau a ddiagynent arno yn ei berthynas â hi. Yr oedd wedi bod yn ei gwasanaethu yn ffyddlaw am ddeng mlynedd ar hugain, ac wedi gwrthod llawer o gynnygion teg a roddasid iddo, a gwrthsefyll llawer o gymhelliadau taerion a gawsai, i ymadael â hi, ac ymsef-ydlu mewn lleoedd ereill; a rhai o'honynt yn sicr, yn ol y llythyrâu sydd yn awr ger ein bron, yn lleoedd ag y buasai yn ennill mawr iddo, mewn ystyr arianol, pe buasai yn myned iddynt. Ond tra y gallai gredu fod ei wasanaeth yn rhoddi boddlonrwydd i'r cyfundeb, ac y teimlai ei fod yn gallu gwneyd ei ran tuag at gyrhaedd yr amcan mewn golwg drwy yr Athrofa, nis gallai feddwl am ymadael. Ac un o brofedigaethau mwyaf—os nad prif brofedigaeth ei oes—oedd yr angenheidrwydd a deimlai i roddi i fyny ei swydd ynddi.

Derbyniodd Mr. PARRY, yn Gorphenaf, 1873, y gradd o Ddoctor mewn Duwinyddiaeth o Athrofa Washington a Jefferson, Pennsylvania, America:—yr un athrofa ag y derbyniodd Dr. M'COSE, Dr. HALL o New York, ac eraill llawn mor alluog a hwy, er, fe allai, nad mor adnabyddus, eu gradd o honi. Ni bu byw ond ychydig i wisgo y gradd; ond ni roddwyd yr anrhydedd ar neb erioed mwy teilwng o hono. Ac y mae yn sicr, pe cyfyngid ef bob amser i rai cyffelyb iddo ef, y gosodid llawer mwy o fri arno.

Yr oedd cais ar gael ei wneuthur amryw flynyddoedd cyn hyn, gan liaws o'i gyfeillion at Brifysgol Edinburgh, ar iddi ei anrhydeddu â'r gradd o LL. D., ac y mae braidd yn sicr y llwyddasid yn yr ymgais. Ond, ryw fodd, fe ddaeth y sî am hyny i'w glustiau ef, ac fe ddangosodd yn y fan y fath wrthwynebiad i'r amean, fel y rhoddwyd yr ymgais heibio.

Yr ydym yn teimlo mesur o anhawser i draethu ar nodweddu neillduol ei feddwl, gan na chwastom ni fantais uniongyrchol i'w adnabod wedi i'w feddwl lawn addfedu—ond yn hytrach megys efrydydd, pan oedd yr yd yn llawn yn y dywysen. Yr un pryd, yr ydym yn tybied nad oedd y gwahaniaeth rhyngddo ef y pryd hyny a'r hyn a ddaeth ar ol hyny, ond yn unig gwahaniaeth mewn graddau; ac mai meddwl yr efrydydd bywiog, a llafurus, a dyfal-barhaus, wedi ei eangu, a'i gyfoethogi, a'i gryfhau, oedd meddwl yr Athraw dysgedig, yr Awdwr galluog, a'r Pregethwr coeth, a chymmeradwy, ac effeithiol.

Meddwl yr efrydydd, yn arbennig, oedd yr eiddo ef:—meddwl yr efrydydd hanesyddol. Nid ydym yn hōni iddo y gwreiddiolder, a'r yni, a'r ymdreiddiad, sydd yn nodweddu y darganfyddwr mewn athroniaeth neu dduwinyddiaeth; ond buasai yn anhawdd iawn cael ei gyffelyb, ac ni chyfarfuasom ni â'i ragorach-erioed, am ddirnad ac egluro unrhyw ddarganfyddiad, neu yr hyn a hōnai fod yn gyfryw, a gyflwynid ger ei fron. Yn y nodwedd hwn a berthynai i'w feddwl, ymroddai ei feistroli yn drwyadl yr hyn yr ymgymmerai âg ef. Yr oedd hyn ynddo o'r dechreuad. Nid elai byth heibio i air wrth ddarllen heb fyru gwybod ei ystyr yn hollol. Nid elai byth o'r naill adran, neu o'r naill frawddeg i'r llall, tra y byddai unrhyw dywyllwch yn aros yn ei feddwl ar ystyr yr un flaenorol. Ni foddolai byth ar ryw wybodaeth arwynebol am feddwl yr awdwr a ddarllenid ganddo. Mynai ei gael yn oleu iddo ei hunan, fel ag y gallai ei roddi allan yn ei eiriau ei hunan, a'i brofi, neu ei wrthbrofi, oddi ar ddeddfau y meddwl, ffeithiau natur, hanes y byd, neu dystiolaeth yr Yagrythyrau. Y nodwedd hwn ynddo a barai iddo fod yn anfoddlawn ar unrhyw fater a fyddai dan sylw, ag y byddai gwahaniaeth golygiadau yn ei gylch, heb gymharu gwahanol awdwyr â'u gilydd, a mynu gweled yn fanwl syniad pob un arno, a chadw yn ofalus yn ei gof y gwahaniaeth neillduol a allai fod rhyngddynt.

Yn y nodwedd hwn a berthynai iddo, fe fyddai yn gwbl anghysurus nes cael syniad eglur yn ei feddwl, mor eglur ag y gallai ei osod allan yn fanwl mewn geiriau pendant, ar ba destyn bynag pwysig a fyddai ger bron; neu ynte weled, yn foddolol iddo ei hunan, yn mha le yr oedd y dirgelwch o berthynas iddo yn dechreu, a pha bryd y gallai ymdawelu i fod mewn tywyllwch. Yn ganlynol, yr oedd pob golygiad niwlog, cymmysgylid, yn anghymmeradwy iawn ganddo; a'r dull a arferir gan rai awdwyr, o ymguddio mewn mwys-eiriau, a phlethu ymadroddion amhennodol, dan gochl rhyw ddoethineb uchel a chyfriniol, yn wir ddirmygus yn ei olwg. Yr un pryd, nid oedd yn rhoddi ei amgyffrediad ei hunan o unrhyw wirionedd yn safon eglurder i feddyliau rhai ereill; ac nid oedd neb parotach nag ef i gydnabod fod gwahaniaeth rhwng meddwl a meddwl, fel sydd rhwng llygad a llygad; ac y gall yr hyn a ymddengys yn dywyllwch dudew i'r naill fod yn ddim amgen na niwl teneu i'r llall.

Peth arall nodedig ynddo oedd, y *teguoch a fynai wneyd â syniadau pob awdwr*, gyda rhyw allu i gymmeryd safle neillduol yr awdwr ei hunan i edrych ar y mater yr ymdrinid ganddo âg ef. Yr oedd hyn yn cyfodi, y mae yn ddiddadl, mewn rhan, oddi ar y natur dda, y meddwl caredig a hynaws, rhydd oddi wrth bob drwgdybiaeth, oedd yn gynhenid yn eiddo iddo; ond y mae yn sicr fod eangder ei sylw, cylch helaeth ei ddarllenid, a'i gydnabyddiaeth fanwl â gwahanol gyfundraethau Athronyddol a Duwinyddol, ac âg amrywiol ffurfiau gwirionedd, wedi cryfhau y nodwedd hwn ynddo i raddau anghyffredin. Yr oedd fel hyn, fel pob dyn gwir fawr, yn un o'r meddylwyr mwyaf rhyddfrydig, yn ngwir ystyr y gair, a adnabuom ni erioed.

Yr oedd ei holl enaid yn ei efrydiau. Yr oedd argyhoeddiad llwyr wedi meddiannu ei feddwl, er yn ieuangc, nad oedd modd llwyddo heb lafur: a bod gobaitllwyddo trwy

lafur: ac felly yr oedd yn ymroddi o'r dechreu "â'i holl egni" i gyfoethogi ei feddwl â gwybodaeth. Yr oedd hynv ganddo ef yn bwngce cydwybod. Ymdeimlai â'i rwyndedigaeth i'w Greawdwr i ddiwyllio ei feddwl. Nid awydd am wybod er mwyn enw neu glod. Yr oedd yn dirmygu ysbryd a theimlad felly. Yr oedd yn ystyried fod rhwymedigaeth o'r un natur arno i lanw ei feddwl â gwybodaeth, ag oedd arno i gadw ei galon yn bur, a'i gydwybod yn dyner; ac yn ganlynol, y buasai yn pechu yn erbyn Duw trwy egeuluso ymroddi, hyd y gallai, i'w efrydiau. Ac yr oedd gyda'i lyfrau fel un yn cael ysglyfaeth lawer.

Yr hyn ydoedd fel efridydd oedd, yr ydym yn deall, fel athraw. Ei amcan, ni a dybiem, oedd gwneyd yr efrydwy, hyd y gallai, yn gyfryw ag oedd efe ei hunan. Ni chawsom ni erioed yr hyfrydwch o'i weled yn myned rhagddo gyda'i ddsbarthiadau; ond y mae tystiolaeth unfrydol y rhai fuont dan ei addysg y fath ag sydd yn sicrhâd i ni ei fod yn athraw o'r rhagoriaethau uchaf. Yr ydym ni yn gyfod y byddai yn cymmeryd y gofal mwyaf bob dydd i'w barotoi ei hunan ar gyfer ei ddsbarthiadau, fel nas gallai yr un cwestiwn teg gyfodi, mewn cyssylltiad â'r gwersi, nad oedd efe yn gwbl barod i'w ateb. Yr oedd wedi ei argyhoeddi yn hollol o'r angenrheidrwydd am y fath barotoad gan ateb a roddodd un chwaer iddo, mewn dosbarth yn yr Ysgol Sul, pan oeddym yn efrydwy yn y Bala. Yr oedd y chwaer hono âg ychydig anhwylder meddyliol arni ar y pryd, ac etto nid cymmaint ag i'w hanghymhwyso i fod yn y dosbarth. Yr oedd rhyw un wedi darllen adnod; ac fe ofynodd yntau ryw gwestiwn oddi ar yr adnod. Ond nid oedd neb yn y dosbarth yn gallu ei ateb. "Wel," meddai Mr. PARRY, "ni a'i gadawn o:—chwi a gewch ei chwilio allan erbyn y Sabbath nesaf." "Iâ," meddai y chwaer hono, "fel yna y byddai DAFYDD EDWARDS bob amser yn gwneyd, os na byddai o yn gyfod ei hunan." Ac fel y digwyddai, nid oedd efe ei hunan, y tro hwnw, yn gyfod yn hollol y modd i ateb y cwestiwn a ofynasid ganddo; ac fe gyfaddefodd hyn yn y fan. "Yr oeddwn i yn meddwl mai felly yr oedd hi," meddai hithau. Eithr fe effeithiodd hyn gymmaint arno ef, fel y penderfynodd na chai yr un peth ddigwydd ond hyn; ac fe ddaliodd y peth byth yn ei feddwl, pan y galwyd ef i gylch pwysicach yn yr Athrofa.

Er ei gymhwyso ei hunan at gyflawniad y dyledswyddau a ddisgynent arno fel athraw, fe deimlai fod o bwys annhraethol iddo ei berffeithio ei hunan i'r graddau uchaf ag y gallai mewn dysegeidiaeth, yn enwedig yn y Lladin—yr iaith ag yr oedd efe yn addysgu y dosbarthiadau ynddi. Ac efe a ymroddodd i astudio ei grammadeg a'i chyfansoddiad yn fanwl, ac i ddarllen ynddi am flynyddoedd—nid yn unig y llyfrau cyffredin a arferid yn yr athrofa, o'r rhai yr oedd yn enwedig yn hoff o HORACE, ond hefyd y prif lyfrau ar Dduwinyddiaeth ac Athroniaeth. Fe ddaeth felly mor gynnefin â hi nes oedd yn ei darllen agos mor ddi-boen a'r Saesneg neu y Gymraeg. Yn mhen rhai blynyddoedd wedi ymsefydlu yn y Bala, fe ymroddodd hefyd i ddysgu y Germanaeg, ac a ddaeth yn gwbl gyfarwydd â hi:—yn gymmaint felly, fel yn ei flynyddoedd diweddar, yr oedd yn darllen mwy, ond odid, yn yr iaith hono nag mewn un arall. Yr oedd yn derbyn un, os nad chwaneg, yn gysson o'r cyhoeddiadau cyfnodol galluocaf, Duwinyddol ac Athronyddol, a gyhoeddir yn Germany; ac yr oedd y prif lyfrau diweddar yn y Germanaeg, mewn Beirniadaeth Ysgrythyrol, Duwinyddiaeth, ac Athroniaeth, yn ei feddiant, ac wedi eu darllen yn ofalus ganddo. Yr un modd am y canghenau eraill o'r cylch athrofaol, ag yr oedd eu gofal yn uniongyrchol yn disgyn arno ef—yr oedd yr un mor ymroddedig i'w meistrolï yn hollol, ac i'w cael mor eglur yn ei feddwl ei hunan, fel ag y gallai eu troi megys bob ffordd, er mwyn eu dangos i eraill.

Yr oedd yn meddu gallu neillduol i ofyn cwestiynau, ac i arwain meddwl yr efrydwy, trwy y cwestiynau, i ddirnadaeth o'r mater a fyddai ganddynt dan sylw. Y mae amryw o'r rhai galluocaf o'r rhai a fuont dan ei addysg yn ystyried mai yn hyn yr oedd ei ragoriaeth arbenig, a'i fawr nerth fel athraw. Ond nid ydym ni wedi cael un engrhaifft o'r dull neillduol a arferid ganddo, ac felly nis gallwn roddi un disgrifiad mwy pendant o hono.

Yr oedd rhyw dynerwch yn ei ddull fel athraw ag oedd yn ennill calon yr efrydwy, ac yn peri eu bod yn gwbl ddi-ofn gydag ef. Teimlent, ar unwaith, yn hollol gartrefol yn ei bresenoldeb; ac yn hyderus, pa faint bynag eu diffygion, y caent ynddo ef un y credent oedd yn eu caru, ac yn meddwl, yn benaf oll, am eu cynnydd a'u cysur. Yr un pryd, yr oedd rhyw beth o'i amgylch a'u cadwent oll rhag myned yn hyf arno, a rhag cymmeryd mantais ar ei dynerwch i ymddwyn, mewn un modd, yn amharchus tuag ato.

Ond yn lle ymhelaethu ar yr hyn nad oes genym ni un fantais neillduol iddo, am y modd y cyflawnai ei wasanaeth fel athraw, ni a ddodwn i mewn yma lythyrau a ysgrifenydd gan ddau o'r rhai a fuont dan ei addysg, a dau ag y cydnebydd pawb adnabyddus o honynt, nas gall fod rhai mwy cymmhwys i ddwyn tystiolaeth ar yr hyn y maent yn ysgrifenu arno—y Parch. GRIFFITH ELLIS, B.A., Bootle, a'r Parch. EVAN DAVIES, Tregiriog. Fel hyn yr ysgrifena Mr. ELLIS:—

BOOTLE, Mawrth 31ain, 1876.

ANWYL SYR,

Gorchwyl digon anhawdd i ddysgybl ydyw ysgrifenu unrhyw adgofion a orweddant yn ei fynwes am un o'i hen athrawon ymadawedig; ac yn enwedig rhoddi dadganiad o'i syniadau am dano fel athraw, am ei alluocdd a'i nodweddu, ac am y dylanwad oedd iddo ar feddyliau a bywydau y rhai a ddeuent i gyffyrddiad ág ef. A dyma yr hyn y ceisiodd genyf ei wneyd gyda golwg ar y diweddar Ddr. PARRY. Y mae yn dda genyf ar lawer cyfrif gael y fraint, er fy mod yn ofni i'r fraint hon, fel llawer o freintiau eraill, gael cam oddi ar fy nwyllaw. Nid wyf yn sicr y gallaf ddadgan fel y dymunwn fy rheimladau fy hun tuag ato, ac nid wyf yn sicr chwaith pa faint o ymddiried a ddylwn roddi i'm teimladau, gan mai math o gymmysgedd ydynt o barch, edmygedd, ac anwydeb. Yr wyf yn sicr fod ei ddylanwad wedi gadael argraph anniliedwy ar fy meddwl, ac wedi effeithio ar fy holl fywyd, a'i fod wedi gwneuthur yr un peth ág ueiniau eraill; ond nid wyf mor sicr fy mod yn gallu mesur y dylanwad hwn, neu yn wir yn hollol ddeall ei natur. Yr ydym yn fynych yn derbyn argraphiadau heb yn wybod i ni ein hunain, ac ar ol eu derbyn yn methu gwybod yn iawn pa fath ydynt. Deallwn fod y gymdeithas y buom ynndi wedi gadael rhyw argraph arnom; ond pa beth ydyw, ac i ba beth yr arweinia, nid ydym, hwyrach, yn gallu penderfynu. Rhaid ymfoddloni yn awr i "adwaen o ran," a disgwyl wrth y dyfodol am adnabyddiaeth berffeithiach.

Cefais y fraint o fynes i'r Athrofa yn Awst, 1865, pryd yr oedd Dr. PARRY—neu fel yr adnabyddid ef yr adeg hono, Mr. PARRY—yn ei gyflawn nerth a'i iechyd, a'i feddwl yn ei fywiogrwydd a'i weithgarwch mwyaf. Ond yn mhen ychydig wythnosau dechreuodd ei iechyd anharu, er na effeithiodd hynny lawer ar ei gyflawniad o'i ddyledswyddau, hyd ddiwedd y flwyddyn athrofaol yn Mehefin, 1866. Cefais fel hyn ychydig brawf o'r hyn a fu ei fywyd am lawer o flynyddoedd yn ei gyssylltiad â'r athrofa; a dichon nad annyddorol fyddai disgrifiad byr o'r gwaith a gyflawnid ganddo yr adeg hono. Am hanner awr wedi naw yn y boreu, byddai ganddo ddosbarth, yn cynnwys yr holl efrydwyr (rhwng deugain a hanner cant o nifer) mewn Athroniaeth, yn darllen MASSON'S "British Philosophy." O ddeg hyd un-ar-ddeg, byddai ganddo dri o ddosbarthiadau gyda'u gilydd yn dysgu Lladin, rhwng pa rai y byddai yn rhanu ei sylw. Darllenai un dosbarth VIRGIL'S "Aeneid," a SALLUST'S "Catilina," bob yn ail diwrnod. Darllenai yr ail ddosbarth CÆSAR'S "Commentaries." Ac yr oedd y trydydd dosbarth yn dechreu dysgu Lladin—yn ymboeni gyda'r grammadeg, a chyda HENRY'S "First Latin Book." Yr wyf yn cofio yn dda am y diweddaf, gan mai iddo ef y perthynwn ar y pryd. Yr oedd yn yr ystafell dri o fyrdau, ac eisteddai yn dosbarth wrth bob bwrdd. Dechreuai Mr. PARRY gyda'r cyntaf; ac yn mhen ychydig, gadawai y dosbarth hwnw, naill ai i fynes dros y wers neu i gyfieithu darn mewn ysgrifen, nes y dychwelai ato eilwaith; a chymmerai y dosbarth wrth y bwrdd canol am ychydig; a thrachefn, denai atom ninnau i'n *drillio* yn y *declensions*, ac i fynes gyda ni trwy yr *exercices* yn HENRY. Nid anghofiaf byth fy rheimlad pan yn eistedd yn yr ystafell y tro cyntaf erioed, ac yn clywed efrydwyr yr ail flwyddyn yn darllen VIRGIL, ac efrydwyr y flwyddyn gyntaf yn darllen CÆSAR, ac yn myned trwy y *declensions* a'r *conjugations*, a minnau heb ddeall un gair oedd yn cael ei ddywedyd, ac yn ofni yn fy nghalon anghofio *Mensa*, *Mensa*, &c., erbyn y denai yr athraw at y trydydd bwrdd. Yr oeddwn yn edifarhau y diwrnod hwnw i mi erioed adael y chwarel, ac yn teimlo awydd yn fy nghalon i redeg yn ol iddi, unwaith y cawn ddiange o'r ystafell ddysgedig hono. Fel hyn y bu Mr. PARRY yn ymdrech bob dydd gyda *thri* o ddosbarthiadau ar unwaith, hyd nes y daethom ni (oeddyn yn dechreu gyda'r Lladin) yn alluog i ymuno â'r rhai oeddynt yn darllen CÆSAR; a bu y ddau hyn ganddo ar hyd y flwyddyn. O un-ar-ddeg hyd ddeuddeg, byddai ganddo y dosbarth hynaf mewn Lladin. O ddau hyd dri o'r gloch yn y prydawn drachefn, byddai ganddo yr holl ddosbarthiadau mewn *Mathematics*. Wrth un bwrdd, eisteddai nifer o rai yn ymboeni gydag *Arithmetic*, ac yn dechreu gydag *Algebra*. Wrth fwrdd arall, ceid nifer o rai ychydig yn mhellach yn mlaen mewn *Algebra*, ac yn dechreu gyda *Geometry*: ac wrth y trydydd, yr oedd nifer bychan yn uwch fyth mewn *Algebra*, ac wedi cyrhaedd i'r llyfrau olaf yn *Euclid*, ac un neu ddau wedi dechreu ar *Trigonometry*. Ac yn ystod yr awr hon, byddai y rhai hyn oll yn cael en cyfran o sylw yr athraw. Yn y cwr hwn, byddai brawd o chwarelwr, wedi cyrhaedd cryn oedran cyn dechreu dysgu rhifyddiaeth, yn chwysu gyda rhyw *sum* fechan yn y *rule of three*, a'r athraw yn sefyll uwch ei ben, neu yn eistedd wrth ei ochr (os byddai lle), i'w hegluro iddo. Yn y cwr arall, byddai llengcyn direidus yn methu *solvo equation*, ac ebrwydd yr estynai yr athraw gymmhorth iddo yntau. A'r foment nesaf, gwelid ef yn cynnorthwyo yr ysgolheigion mawr, oeddynt yn ymboeni gyda'r *Sin. A* a'r *Cos. B*, &c. Fel hyn y byddai yn llafurio bob prydawn gyda deg ar hugain neu chwang o efrydwyr, heb nemawr ddau o honynt yn gyfartal o ran eu cyrhaeddiadau a'u manteision boreuol, ac yn gwneyd ei oreu, yn llawen, i'w cael oll yn mlaen yn y gwahanol ganghensau. Dyma ei waith rheolaidd am flynyddoedd lawer:—ond y flwyddyn hono, pallodd ei nerth, ac amharodd ei iechyd; a'r flwyddyn ganlynol, nodwyd athrawon cynnorthwyo i gymmeryd rhan helaeth o'r gwaith oddi ar ei ysgwyddau. Gresyn na wnaethid hynny yn gnyt.

Yr adeg hon y derbynais yr argraphiadau dyfnaf o lawer oddi wrtho. Nid oeddwn wedi ei weled erioed, ond unwaith, cyn cael eistedd wrth ei draed yn yr athrofa; ac felly, yr oedd yn naturiol i'r argraphiadau a dderbynwn oddi wrtho yr adeg hon fod yn gryfion ac yn ddyfnion. Y peth cyntaf ynnddo a'm tarawodd oedd, ei sirioldeb hapus ac agored yn ei ymweyde â'r efrydwyr. Yr

oedd yn naturiol i mi wyllo pob ysgogiad o'i eiddo gyda'r gofal mwyaf; ond er fy nghysur, yr oeddynt oll yn llawn o sirioldeb a thynnerwch, a theimlais yn ebrwydd fy mod wedi dyfod o hyd i gŵraill, yn gystal ag athraw. Gwnaeth ei wyneb siriol a'i galon agored i mi deimlo yn hapus ar unwaith yn ei bresenoldeb. A dyma yn ddiau deimlad yr holl efrydwr bob amser. Caent dderbyniad rhwydd a diwarafun i'w fynwes; ac wedi cymmeryd eu lle ynddi unwaith, teimlent yn glyd a hapus yno byth mwyach. Yr oedd ganddo allu neillduol i wneyd cyfeillion mewn ychydig iawn o amser, ond yr oedd ei oes yn rhy fer i wneyd cymmaint ag un gelyn. Y syndod ydoedd fod un yn gwneyd cymmaint o gyfeillion yn medru eu cadw. Cefais y fraint o aros yn y Bala am chwe blynedd; ond ni welais yr achos lleiaf i newid dim ar y syniad cyntaf a ffurfiais am dano yn y wedd hon. Ond caf sylwi etto ar y cyfeillgarwch rhyngddo a'r efrydwr. Y peth nesaf ynddo a'm tarawodd yn fawr yr adeg yma ydoedd, ei allu i gynnyrchu gweithgarwch a brwdfrydedd yn yr efrydwr. Yr oedd y fath weithiwr ei hun fel y llanwai bawb o'i amgylch ag ysbryd gweithio. Er mor siriol oedd ei lygaid, yr oedd, er hyny, ryw dân yn gwreicionio o honynt a fyddai yn tanio bodau pur oerion ar adegau. Yr oedd ei ysbryd mor dwymn fel y byddai gwres yn ymwasgaru oddi wrtho trwy bob ysgogiad o'i eiddo, pa le bynag y byddai. Nid anghofiaf ef byth gyda'r dosbarthiadau Lladin. Byddai o'r naill ddosbarth i'r llall, yn eu cadw oll ar lawm waith; a gollyngai y cwbl oddi yno ar ben yr awr, yn llawn o frwdfrydedd am feistroli y gwresi a osodid o'u blaenau. Byddai fy nhraed yn methu fy nghario yn ddigon buan i'm lletty yr adeg hono, i ym- osod ar y wern newydd yn y Grammadeg Lladin. Yr unig gŵyn y gallaswn feddwl am dani yn ei erbyn oedd, ei fod yn gyru olwynion ei gerbyd yn rhy chwyrn i'r gwan allu ei ganlyn. Yn brin y cai yr arafaid amser ganddo i ddyweyd yr hyn oedd yn ei wybod; ac weithiau, wedi iddo ddechreu mewn pwyll myned trwy ryw *tense* yn un o'r berfaul Lladin, cipid ef o'i enau hwyrfrydig gan yr athraw brwdfrydig, a byddai y cyfan drosodd mewn eiliad. Ond fel hyn y byddai ef yn tafu ei ysbryd bywiog ei hun i ambell efrydydd hanner marw, neu ynte yn gwneyd iddo gilio o'i bresenoldeb. Nis gallai oddef i neb fod yn farwaidd a digalon gyda'i waith yn ei olwg; ond ei gynllun gwastadol i effeithio cyfnewidiad ar y cyfryw oedd, tafu iddynt gymmaint ag a fyddai yn bossibl o'i ysbryd ei hun.

Wrth ddarllen unrhyw awdwr Lladinaidd, byddai yn gorfodi pawb i'w ddeall gyda'r manylder a'r trwyadlled mwyaf. Byddai yn rhaid deall pob gair, a gwybod ei holl hanes; ac felly, ofer hollol oedd ymorphwys ar y *crib*. Gorfodai bob efrydydd i ddefnyddio ei eiriadur a'i rammadeg. Dywedai MAURICE am HARE, fel athraw yn Nghaergrawnt:—"Gofalai am wasgar ar ein meddyliau nad oedd un ffordd i ystyr yr hyn a ddarllenem heb fod yn myned *trwy y geiriau*." Ac felly y byddai Mr. PARRY bob amser yn gwneyd i'w ddosbarth ddeall yn drwyadl bob gair fyddai yn digwydd yn yr hyn a ddarllenid, ac nid ymddibynu ar gyfeithiadau BOHN, OWGAN, a'i Gyf. Ac yn y wedd hon gosodai i lawr sail dda i addysg drwyadl. Yr oedd yn elyn i'r *cribs*; a gwyn fyd na byddai efrydwr yn gyffredin yn cadw yn llawer mwy clir oddi wrthynt, gan nad oes ond ychydig iawn o honynt y gellir rhoddi un dibyniaeth arnynt, a'u bod yn fynych yn gwneuthur niwed anadferadwy.

Ond yn y dosbarthiadau mewn Rhesymeg ac Athroniaeth y teimlai Mr. PARRY yn fwyaf car- trefol; ac yma hefyd y deuai mwyaf o'i fawredd i'r golwg, ac y gadawai yr argraph dyfnaf ar feddyliau yr efrydwr. Yr oedd y ddysgyblaeth gyda dysgu Lladin a Mesuroniaeth yn werth- fawr; ond yn y dosbarthiadau uchod y byddai y meddwl ei gyfoethogi. Bwm ar lawer adeg yn petruso ai doeth ydoedd y gyfundrefn oedd yn gosod arnom gymmaint o waith, nad oedd yn gwneyd y pryd hwnw, ac na wnaeth byth, i'r rhan fwyaf o honom ond dysgyblu ein meddyliau heb gyfoethogi nemaw arnynt. Ond yn y dosbarthiadau mewn Rhesymeg ac Athroniaeth, yr oeddym yn cael rhywbeth i'r meddwl afael ynddo, a gwneyd defnydd o hono. Yn ystod y pedair blynedd y bwm yn yr Athrofa, bu ganddo amryw lyfrau mewn llaw fel *Text Books*, megys MASSON'S "*British Philology*," THOMPSON'S "*Laws of Thoughts*," MANSEL'S "*Metaphysics*," ac eraill. Ac wrth y dosbarthiadau hyn y glynai hefyd, wedi iddo fyned yn analluog i wneyd nemawr gyda'r dosbarthiadau eraill. Yr oedd ei feddwl o duedd athronyddol, a threuliodd lawer o'i amser i ddarllen ac astudio yr awdwr goreu mewn Rhesymeg ac Athroniaeth. Rhyfeddem ar lawer adeg at ei gydnabyddiaeth eang a MILL a HAMILTON, REID a STEWART, a lliaws o awdwyr eraill yn Lloegr ac Ysgotland; yn gystal a'r athronwyr Almaenaidd KANT, FICHTE, SCHELLING, HEGEL, ac eraill. Pa bwngc bynag fyddai dan sylw caem wybod ganddo yr holl olygiadau gwahanol o berth- nys iddo y byddai unrhyw bwys yn perthyn iddynt. Weithiau, darllenai yn gyhoeddus yn y dosbarth ranau o REID, ac yn enwedig o nodiadau Syr WILLIAM HAMILTON arno, a LOCKE, HUME, BERKELEY, ac eraill. A theimlam ar ambell achlysur ei fod yn darllen gormod; ond gweinyddai hyny i ddangos i ni fod cyfandir gwybodaeth yn llawer eangach nag yr oedd rhai o honom erioed wedi meddwl. Anfynych y byddai yn penderfynu unrhyw gwestiwn; a theimlai yn eithaf boddlawn os llwyddai i gael y dosbarth i ddeall y gwahanol olygiadau arno, a'u gwahanol anhawsdrau. Ar y cyntaf, yr wyf yn cofio, y teimlwn yn lled anfoddlawn i'r drefn hon. Ymddangosai i mi fy mod, ar ol dyfod i'r athrofa, a dechreu copian ychydig gydag Athroniaeth, wedi cael fy arwain i le nad oedd dim ond ansefydlogrwydd ac amhueaeth yn ddichonadwy. Codid o'm blaen gwestiynau pwsig, ond gadewid hwynt oll heb eu penderfynu; ac ofnwn y gallai hyny fy arwain i dir perygl- na. Yr oedd o leiaf yn gynllun pur anniodefol i mi, oedd wedi arfer penderfynu *pob* cwestiwn ryw ffordd neu gilydd. Ond ni fwm yn hir cyn dyfod i ddeall y dangosid i mi ffordd dra rhagorol. Wrth ddyfod yn raddol i ymdeimlo â mawredd ac anhawsdrau y cwestiynau, yr oedd yn dda *genyf gael* eu gadael, am ryw ysbaid o leiaf, yn agored. Gwyddai Mr. PARRY yn dda nad oeddym ni ar y pryd yn gweled ond ychydig o fawredd y pyngciau a ddygid ganddo o dan ein sylw, ac y byddai eu penderfynu y naill ffordd neu y llall yn attalfa arnom i ddyfod i'w weled ar unrhyw adeg; ac felly gadawodd y ffordd yn rhydd i ni i'w dilyn yn mhellach, a'u penderfynu drachefn, os gallein, gyda goleuni helsethach. Trwy hyn hefyd, meithrinai ynom y gwyleidd-dra sydd yn nod- weddu pob dyn ymchwilar, a'r hwn sydd yn un o ammodau hanfodol llwyddiant yn yr ymchwil am wirionedd. Yr oedd efe wedi deall ei hun fod gwirionedd mor fawr, fod iddo gynnifer o wahanol agweddau, ac y gellid edrych arno o gynnifer o wahanol gyfeiriadau, fel y petrusai hōni ei

fod gydag unrhyw fater wedi cael gafael ar yr *holl* wirionedd, a gofalai yn wastad am feithrin yr un gwylder gochelgar yn ei efrydwy.

Wrth wneyd y sylwadau uchod, nid ydwyf yn dymuno awgrymu mai dyn gwan, ofnus, petrusgar ydoedd. I'r gwrthwyneb yn hollol:—nid wyf yn meddwl i mi adnabod dyn erioed yn meddu mwy o ymddiried mewn gwirionedd, nac yn teimlo mwy o nerth gwirionedd yn ei ysbryd. Yr oedd ei ymlyniad yn angerddol wrth *ran* o wirionedd—yn unig y byddai yn ofalus i gadw mewn oed yn wastad mai *rhan* ydoedd. Nid oedd eangder ei feddwl yn ddim ond canlyniad naturiol y syniad a gyrhaeddasai am eangder gwirionedd. Gafaelai yn gryf yn y gronyn lleiaf o wirionedd; ac ni symmudai yn mlaen i gymmeryd gafael mewn chwaneag nes y byddai wedi sicrhau yn ei feddiant yr hyn y cymmerasai afael ynddo eisoes. Ond, ar yr un pryd, yr oedd ei feddwl yn llawn o awydd angerddol am wirionedd yn ei gyfander a'i gyflawnder; a pha mor werthfawr bynag oedd unrhyw ran o hono yn ei olwg, ei ymdrech gwastadol ydoedd adnabod gogoniant y rhan yn ei pherthynas â'r cyfan. Ac wrth gynyrchu y duedd hon yn meddyliau yr efrydwy, gosododd i lawr sail i ymchwiliad pwyllog o bob cyfeiriad dichonadwy i bob pwngc a ddeuai dan eu sylw mewn blynyddoedd diweddarach. Dysgai ni i farnu drosom ein hunain ar bob pwngc trwy beidio penderfynu drosom y cwestiynau a ddygai ger ein bron; ond dysgai ni hefyd i beidio ar un cyfrif ffurfio barn fyrbwyll, ac i ofalu na foddlonem ar ddim nes cael gafael ar y gwirionedd.

Byddai bob amser yn hoff o weled arwyddion o annibyniaeth meddwl a gwreiddiolder. Fel yr awgrymwyd uchod, gosodai bris uchel ar wybodaeth gywir a chyflawn o'r gwahanol syniadau ar unrhyw fater; ond yr oedd yn well ganddo, er hynny, weled un yn ceisio meddwl yn annibynol, a llawenyddid ei ysbryd wrth glywed syniad gwreiddiol, gan nad pa mor lleied byddai ei werth. Gallu pwyisg yn ei olwg oedd y gallu i *feddwl*, a'r gallu i oedol y meddwl hwnw allan wrth siarad neu ysgrifenu. Gwnai i ni yn achlysurol ysgrifenu traethodau byrion ar wahanol faterion: weithiau, caem eu darllen; bryd arall, byddai raid i ni foddloni ar eu hyagrifenu yn unig. Ond byddai y rhan fwyaf o'r amser yn cael ei dreulio ganddo i ofyn cwestiynau—ac nid bob amser y byddem yn dygymmod â'r oruchwyliaeth. I lawer o honom, nid oedd gofyn cwestiwn ond moddion i ddwyn adref at ein hystyriaethau ein hanwybodaeth; a theimlem ar adegau y buasai yn fwy buddiol, o leiaf yn fwy dymunol i'n teimladau, iddo symmud ein hanwybodaeth trwy gyfranu i ni ychydig o'i ystôr fawr ei hun. Buasai "un dafn o'i fôr ef yn fôr i ni." Ond nid felly y gwnai, hyd oni byddai wedi ein dwyn i feddwl uwch ben cwestiwn; ac yna, mewn ychydig eiriau, gollyngai ffrwd o oleuni ar y mater dan sylw, nes gwneyd i ni ddiogio wrthym ein hunain ein bod yn methu gyda pheth mor hynod agos at ein dwylaw.

Nid oedd dim yn fwy amlwg ynddo na'r boddhad a deimlai yn ei waith. Byddai yr olwg arno gyda'r dosbarth, naill ai yn eistedd yn ei gadair, neu yn oerdded yn arafaidd yn ol ac yn mlaen ar hyd yr ystafell rhwng y gwahanol fyrddau, gan sefyll yn awr ac yn y man i edrych yn myw llygad ambell i efrydwydd, yn llanw y lle â sirioldeb a hapusrwydd. Pan y byddai wedi gyru ambell i efrydwydd i'r niwl, neu yn gwrandaw ar un o'i hoff efrydwy (o blegid byddai ganddo yntau ei *favourites*) yn ceisio dwyn ei resymau yn erbyn rhai o syniadau athronyddol MILL, a'i ysgol, torai allan i ohwerthin yn iachus a boddlawn, nes methu dyweyd gair mewn atebiad. Byddai yn hoff (yn enwedig ar adegau) o gyfeirio cwestiynau at ambell i efrydwydd y gallai ddisgwyl oddi wrtho sylwadau lled wreiddiol ac annibynol. Ond ni byddai un amser yn ymoestwng i "alw am SAMSON, i beri i ni ohwerthin;" o blegid yr adegau y byddai yn fwyaf siriol ei ysbryd oeddynt yr adegau y byddai yn fwyaf egniol i ddwyn yn mlaen waith y dosbarth.

Byddai yn fynych yn bur dyner o rai lled ddi-amcan pan fyddent heb gael llawer o fanteision boreuol; ond byddai yn lled galed, weithiau, wrth y diog a'r diofal. Gwelom ef ar un achlysur yn anfon un o'r efrydwy i ohwilio am efrydwydd ieuangc, heb fod yn bregethwr, i ofyn ei reswm dros fod yn absennol o'r dosbarth y prydawn hwnw; a diau fod yn ffodus iddo mai ymweliad annisgwyliaidwy o eiddo ei dad oedd wedi ei gadw gartref. Ymdrechai gynyrchu cydwybodolrwydd yn yr efrydwy ieuangc; ond os gwelai fod eu cydwybodau yn rhy weiniaid i'w cadw gyda'u dyledswyddau, rhoddai ychydig gymmhorth iachus yn achlysurol trwy ambell edrychiad lled dreiddgar, a gair pur awdurdodol. Nid oedd ei gariad at yr efrydwy yn ei attal i gyflawni ei ddyledswyddau tuag atynt, ac nid oedd cyflawniad ei ddyledswyddau chwaith yn ei luddias i'w hoffi. Teimlai y dyddordeb mwyaf yn rhagolygon pob efrydwydd, a byddai yn sylwi gyda manylder ar alluoedd pob un. Cymmerai ddyddordeb neillduol yn y meysydd cenhadol; a phan y gwelai efrydwydd y barnai fod ynddo gymmhysderau i lafurio, naill ai yn Llydaw neu yn India, ni phetrusai ddatgan ei farn iddo, a cheisio ei berswadio i ymgymmeryd â'r naill neu y llall. A chyda'r efrydwy nad oeddynt wedi penderfynu yn hollol ar gwrs eu bywyd, byddai yn cymmeryd dyddordeb neillduol yn eu hachos, ac yn eu symbolu yn mlaen i ymgyrhaedd am y sefyllfaoedd goreu y barnai fod ganddynt alluoedd digonol i'w llanw. Ceisiai lanw meddyliau yr efrydwyr âg uchelgais iachusol, ond gofalai yn wastad am ei gyfeirio ar hyd canol llwybr barn. Yr oedd ganddo gariad angerddol at yr hyn sydd bur a chywir, ac edrychai gyda'r dirmyg a'r dygasedd mwyaf ar bob gŷyriad gwirfoddol oddi wrth yr hyn sydd lân, uniawn, a phur. Hoffai weled nód dyn ieuangc wedi ei oedol yn uchel; ond teimlai fod unrhyw nód, pa mor uchel bynag, yn myned yn ddirmygus, os ceisid ei gyrhaedd ar draul aberthu purdeb ac uniondeb. Ni chlywais ef yn pregethu ond ychydig weithiau; ond yr oedd ei holl fywyd yn un bregeth fawr ar "brydferthwch sancteiddrwydd."

Dichon y gallwn ymhelaethu llawer ar wahanol bethau, ond nid wyf yn sicr y gallwn drwy hynny wneyd fy syniad am Dr. PARRY yn fwy eglur. Yr oedd, yn ei gyssylltiad â'r efrydwy, yn weithiwr egniol—mor egniol a phe na buasai ganddo un gorchwyl arall o gwbl mewn llaw. Yr oedd yn foneddwr trwyadl yn ei holl deimladau a'i ymddygiadau, ac yn un a gerid yn angerddol gan yr holl efrydwy fuont dan ei ofal.

Nid wyf wedi dyweyd gair am y sirioldeb a ddangosid ganddo ef, a Mrs. PARRY, a'r teulu, i'r efrydwy yn eu tŷ; ond yr wyf yn dra sicr y bu ei gymdeithas siriol ef, a charedigrwydd diroddes Mrs. PARRY, a'r teulu, yn gysur ac yn fendith i ugeiniau o'r efrydwy. Yr wyf fi yn dra rhwymedig iddynt yn y wedd hon, ac nid am nad wyf yn teimlo yn ddwfn yr wyf heb ddyweyd chwaneag

ar y pen hwn. Gallaf grybwyll y bu gair siriol o eiddo Mr. PARRY yn llawer o gynnaliseith i aml yn mewn digalondd mawr gyda golwg ar ei bregethu—ac yn enwedig yn ei flynyddoedd olaf, pan y cafodd twy o gyfleusderau i wrandaw yr efrydwy'r nag a gawsai erioed o'r blaen.

Nid wyf chwaith wedi cyfeirio at Dr. PARRY mewn unrhyw gylch, ond yn unig yn ei berthynas â'r Athrofa. Y mae genyf adgofion melus am dano yn y cyrtafodydd eglwysig yn y Bala; ond y mae ei hanes yno yn llawer mwy adnabyddus nag oedd ei hanes yn ymwneyd â'r efrydwy'r.

Digon digalon ydyw genyf gyfeirio at ei flynyddoedd diweddfaf, pan yr oedd ei iechyd wedi amharu, a'i gyfansoddiad wedi myned yn adfail. Trwm i galonau yr efrydwy'r, a'i gwelsent yn ei nerth a'i fywiogrwydd cyntefig, oedd ei weled yn diagyn mewn cwpl o flynyddoedd i'r fath wendid a lleogedd. Gwywodd ei nerth fel y gwywa blodeuyn wedi ei ddiwreiddio yn ngwres y dydd. Anhawdd fusasai credu y gallasai ei nerth gilio mor ebrwydd. Ond felly y bu. Cafodd fyw am amryw flynyddoedd yn nghanol gwendid a gwaeledd, nad oes neb wedi ei amgyffred yn iawn, ond ei sawyl briod a'i blant, a'r meddyg fyddlaw'n a wasanaethai arno. Bu ei ysbryd yn ei waith hyd y diwedd; ac y mae yn lled sior y buasai wedi marw yn gynt oni buasai ei fod yn parhau i fyned at yr efrydwy'r i gynnal ei ddoesbarthiadau. Y mae yn wir, nad oedd, o lawer, yn ei flynyddoedd diweddfaf yr hyn fusasai gynt gyda hwynt. Arafaidd a phoenus oedd ei symmudiadau; ac wedi iddo eistedd yn ei gadair, nis gallai godi oddi yno, ar lawer adeg, heb gymmorth un o'r efrydwy'r; ond er y cwbl, yr oedd ei hen gydnabyddiaeth ag awdwy'r athronyddol, a'i allu i'w deongli, yn gwneyd ei sylwadau, i'r diwedd, yn hynod werthfawr i'r efrydwy'r a ddilynent ei ddoesbarthiadau. Yr ydwyf yn tybied ei fod, wedi i'w nerth gilio, yn gofyn llai o gwestiynau, ac yn ymollwng yn fwy rhydd i gyfrannu i'r efrydwy'r o'r ystorfa eang oedd yn ei feddwl ei hun.

Yr wyf wedi dyweyd fy syniadau am Dr. PARRY heb gymmaint a chrybwyll y ffaith fod yn yr athrofa athraw arall y teimlaf y parch dyfnaf iddo, a'r serch puraf tuag ato. Er eu bod ill dau yn cydweithio, etto yr oedd eu gwaith yn hollol ar wahân; ac yr wyf wedi ceisio gosod allan yr argaphiadau ar fy meddwl am Dr. PARRY, heb amcanu o gwbl ei gymmharu na'i gyferbynu â Dr. EDWARDS. Yr wyf yn diolch i'r Arglwydd am i mi gael y fantasai o eistedd wrth draed y fath athrawon, a derbyn oddi wrthynt ddylanwad mor iachusol. Bendith fawr i'n cyfundeb oedd cael y fath ddyinion, am gymmifer o flynyddoedd, yn athrawon yn Athrofa y Gogledd.

Buasai yn dda genyf allu dadgan fy syniadau a'm teimladau am Dr. PARRY mewn dull mwy teilwng o'i alluoedd a'i ymroddiad. Bydd genyf barch calon i'w goffadwriaeth tra byddwyf byw; a'm dymuniad yw cael fy llanw â'r un gweithgarwch gyda gwaith y Gwaredwr ag oedd yn llanw ei ysbryd yntau. Heddwch i'w lwch, a bendith Duw ar ei weddwl a'i blant.

Yr eiddoch yn gywir,

GRIFFITH ELLIS.

Yn nesaf, ni a ddodwn i mewn lythyr y Parch. EVAN DAVIES, yr hwn a anfonwyd i Mr. POWELL, pan oedd efe yn darparu ar gyfer Cofiant i Dr. PARRY. Fel y canlyn yr ysgrifennai Mr. DAVIES:—

TREGERIHOEG, 1876.

ANWYL SYR,

Adeg ddedwydd ar fy mywyd oedd yr amser yr oeddwn yn y Bala o dan addysg Dr. EDWARDS, a'r diweddar Dr. PARRY; a buasai raid fy mod yn amddifad o bob amgyffred pe y gallaswn gymdeithasu â'r doeth a'r dysgedig heb deimlo yr hyfrydwch uwchaf; sef, yr hyfrydwch hwnw sydd yn eangu y meddwl ac yn gwella y galon. Ond wrth eistedd i ysgrifenu ychydig o adgofion gwasgarog am yr hybarch a'r anwyl Dr. PARRY, yr ydwyf yn teimlo mwy nag un anhawder i wneyd dim yn briodol. Yr oedd mynediad i'r athrofa, i mi, yn agorfa mor sydyn i ganol rhyfeddodau, fel yr oeddwn i raddau, dros ystod y blynyddoedd y bwm yno, fel un mewn gwledigaethau; ac yr oedd y naill weledigaeth yn dilyn y llall yn ddiidwr, nes fy nghadw mewn syndod parhau, fel nad oedd genyf hamdden lawer i sylwi ar y neb oedd yn fy arwain. Teimlwn hefyd fod Dr. PARRY, fel athraw, yn un o'r rhai mwyaf anhawdd i'w ddarlunio yn briodol; gan fod ei ragoriaeth mawr, nid mewn hynodrwydd i dynu sylw yr edrychyd, ond mewn dylanwad distaw, ond effeithiol, oedd i'w deimlo yn ei gymdeithas.

Yr adeg yr oeddwn i yn yr Athrofa, yr oedd yr is-athrawon wedi eu pennodi i ddysgu rhif a mesur (*mathematics*) i'r holl efrydwy'r, ac yn dysgu Saesneg a Lladin i'r dosbarthiadau ieuangaf—yr hyn o'r blaen a ddysgid gan Dr. PARRY. Yr oedd Dr. PARRY yn dysgu Athroniaeth i'r holl efrydwy'r, a Lladin i efrydwy'r y drydedd a'r bedwaredd flwyddyn. Byddai yr holl efrydwy'r yn ei gyfarfod i ddysgu Athroniaeth am hanner awr wedi naw yn y boreu; ac nid anghofir yr yni gyda pha un y byddai yn cyflawni ei waith yn hwnw. Weithiau, byddai Dr. PARRY yn yr ystafell ddeg munyd yn rhy fun, yn aros yr efrydwy'r, ac yn cyfarfod gwell iddynt o un i un ar ei dyfodol i mewn, gyda'r sirioldeb hwnw oedd yn bywiogi yr ysbryd digalon, ac yn taffu yni adnewyddol i'r meddwl oedd yn tueddu i lesgau. Ceid ef, weithiau, yn rhodio yn ol ac yn mlaen yn y fynedfa—a byddai yn rhoddi cyfariohad mor garedig i bob efrydwydd wrth fyned heibio, fel y byddai yn teimlo ei galon yn ysgafnau yn y fan. Bryd arall, byddai yr efrydwy'r yno o'i flaen, a deuai yntau i mewn yn fryniog, a thair neu bedair o gyfrolau mawrion yn ei freichiau, wedi troi ar ranau detholedig o honynt yma ac acw; gan na byddai byth yn cyfarfod yr efrydwy'r heb barotol yn fanwl ar eu cyfer. Gydag y byddai wedi dyfod trwy y drws, dywedai mewn tôn oedd yn arddangos ysbryd hynaws a thymmer dda, "*Good morning, young gentlemen!*"—yr hyn a fyddai fel awel yn gwasgar rhyw fywyd a sirioldeb drwy y lle. Neu, fe allai y byddai, gyda'r *post*, y boreu hwnw, wedi derbyn rhyw newydd o bwys a dyddordeb, a hysbysai ni o hwnw, ar air byr; a gwasanaethai hynny i ddwyn yr athraw a'r ysgolheigion i ryw agorwydd hyfryd at ei gilydd. Dyna Dr. PARRY yn awr yn eistedd yn ei gadair freichiau wrth ben y bwrdd; ac y mae pawb â'i lyfr yn agored ar wers y diwrnod hwnw. Y *text-book* am y tymmor ydyw MANSER'S "*Metaphysics*."

Gofynir i un ddarllen adran; yna gofynir i'r nesaf ato, o bossibl, roddi, yn ei eiriau ei hun, swm a sylwedd yr hyn a ddarllenwyd. Llwyddid i wneyd hyn weithiau yn fwy, weithiau yn llai perffaith. Yr oedd efe yn dra gofalus am i bob syniad yn yr adran gael sylw; ac os, wrth wneyd y crynhoed, y gadewid allan un dywediad, byddai raid ail gynnyg, neu fe allai y gelwid ar y nesaf drachefn i roddi yr adran yn fwy cyflawn. Tra y byddai hyn yn myned yn mlaen, byddai llyfr Dr. PARRY, yn gystal a llyfrau yr efrydwy, yn gauedig, a'i feddwl yn gweithio ar yr adran, a phob llinell o honi wedi ei meddiannu ganddo i berffoithrwydd. Os na cheid y crynodeb yn weddol gyflawn, dywedai—"No, no, Mr. —, there is so and so," gan adrodd oddi ar ei gŵf rywbeth pwysig adawsedd allan. Byddai y rhai oeddynt heb gynnefino llawer a'r iaith Saesneg, cyn dyfod i'r Athrofa, yn teimlo mesur o anhawser i wneyd hyn; ond byddai dull Dr. PARRY yn gofyn, mor dyner a char-edig, fel y temtid y mwyaf anfedrus i gynnyg; a phan y byddai perygl i un dori i lawr yn hollol, dywedai, "Well, Mr. —, let us have it then in Welsh." Wedi llwyddo i gael crynodeb boddhaus o'r hyn a ddarllenid, gofynai amryw gwestiynau oddi wrth yr adran; ac nid oedd i symmud yn mlaen nes cael sicrwydd fod pawb, nid yn unig yn ei deall, ond wedi cael ei chynnwys yn gyflawn i'w gŵf. Wedi hyn, mynai i ni gydnabyddu â syniadau athronwyr eraill ar y pwngc fyddai genym dan sylw; ac adroddai, oddi ar ei gŵf, olygiadau DESCARTES, MALEBRANCHE, LOCKE, REID, STUART, BROWN, HAMILTON, STUART MILL, ac amryw eraill. Yr oedd gwrandawr arno yn adrodd syniadau yr ysgrifenywyr uchod, gan nodi yn fanwl yr amlw o wahaniaeth oedd rhwng y naill a'r llall ar y gwahanol faterion yr ymdrinid â hwynt, yn peri i ni yn mron feddwl ei fod yn hollwybodol. Byddai ganddo hefyd yn fynych gyfres o gwestiynau wedi eu parotol i ni ysgrifenu atebion iddynt gartref; ac ni byddai dim yn ei foddhau yn fwy na'n gweled yn cymmyrd y drafferth i'w hatteb.

Cynnill iawn oedd Dr. PARRY o'i farn ei hun ar bob cwestiwn; ac mewn gwirionedd, yr oedd yn amcan ganddo i'w chelu yn llwyr oddi wrthym. Yr oedd am i bawb gydnabyddu â holl gylch athroniaeth, a barnu drostynt eu hunain pa olygiadau i'w derbyn neu i'w gwrthod. Yr ydym yn cofio i un cyfaill ymofyngar, unwaith, ofyn ei farn ar un o'r cwestiynau sydd yn rhanu athronwyr y byd yn ddau ddsbarth. Dywedai yntau y buasai dilynwy'r PLATO yn ei ateb fel hyn, a dilynwy'r ARISTOTLE fel arall; ac yna adroddai y prif resymau oedd gan y naill blaidd a'r llall dros eu golygiadau. Gofynai yr efrydwydd iddo eilwaith, pa un oedd y golygiad cywir. "Nid oes gan neb hawl i ddyweyd hyn," ebai Dr. PARRY, "ond barned pob un drosto ei hun. Rhodded ystyr-iaeth ddyfal i'r hyn a ddywedir o'r ddwy ochr, ac wedi hyn creded yr hyn y mae ei feddwl ef ei hun yn ddyweyd sydd wirionedd." Nid ydwyf yn cofio ei glywed yn dadgan ei farn bersonol ei hun ar unrhyw fater yn y dosbarth, oddi gerth unwaith—a hyny ar bwngc oedd yn dal mwy o berthynas â hanes athroniaeth nag â golygiadau athronyddol. Clywais ef yn traethu ei olygiadau yn lled rydd ar LOCKE fel athronydd. Ymddengys ei fod yn edmygydd aiddgar o LOCKE; ac nis gallai gredu ei fod yn gwadu *innate ideas*, yn ystyr presennol a phriodol yr ymadrodd; ond yn unig yn yr ystyr yr oedd yn cael ei ddefnyddio gan Ddeistiaid yr oes hono. Cymmerai y sylw manylaf o bob awgrym yn ei draethawd ar y deall, er cadarnhau y farn hon am dan.

Byddai gwledd wastadol yn ei ddsbarth i'r ymofynydd meddylgar; a byddai lliaws yr efrydwy yn llawenychu fel rhai yn cael ysglyfaeth lawer. Ei amcan mawr oedd dysgu yr efrydwy i ddeall y pwngc yr ymdrinid ag ef yn ei holl gyssylltiadau, yn fwy na'u parotol i sefyll yn uchel yn yr arholiad ar y *text-book* a fyddai ganddynt ar y pryd. Yr oedd yn diystyru astudio yn uniongyrchol i gyfarfod yr arholiad. Argraphai er ein hystyriaethau y pwys o astudio erbyn blynyddoedd dyfodol o ddefnyddioldeb ymarferol, yn fwy nag erbyn yr arholiad ar ddiwedd y tymmor. Yr ydwyf yn cofio i ni fod, am rai dyddiau, heb symmud fawr yn mlaen gyda MANSEL. Gan fod Dr. PARRY yn ystyried y mater oedd dan sylw yn un tra phwysig, mynai i ni gael gwybod pob peth, ol a blaen, yr oedd gwahanol athronwyr yn ei ddyweyd arno. Yr oedd yno un brawd wedi rhoddi ei fryd ar sefyll yn uchel yn yr arholiad; a galwodd sylw yr athraw, mewn dull lled benderfynol, at y ffaith na byddai i ni gael ein harholi ond yn MANSEL yn unig; ac felly, nad oedd nemawr o bwys i ni beth oedd golygiadau athronwyr eraill ar y cwestiwn. Pa faint bynag o ddiffyg parch a gostyngeiddrwydd, pa faint bynag o hyfdra anegusodol, pa faint bynag braidd o gablu urddas oedd yn y sylw hwn, ni wnaeth Dr. PARRY un math o ateb angharedig iddo; ond yr oedd yn hawdd gwybod ei fod wedi teimlo i'r byw. Gallwn feddwl mai y rhai tyneraf a mwyaf caredig sydd yn teimlo ddwyfald oddi wrth yr angharedigrwydd a dderbyniant, ond fod lledneisrwydd eu hysbryd yn eu hattal rhag defnyddio un cyfle i'w ad-dalu. Yr oedd Dr. PARRY yn fyw i deimlo oddi wrth angharedigrwydd—yn enwedig os byddai rhyw radd o waelder (*shabbiness*) yn gyssylltiedig â'r angharedigrwydd hwnw; ond nid oedd ynddo ddim ysbryd dial, na'r duedd lleaf i dalu yn ol. Yr oedd yn hyfrydwch ganddo dalu da am ddrwg. Yn ei ymddygiad ef, perffoithid ystyr cyfrin y llinellau hyn:—

"The Sandal-tree, most sacred tree of all,
Perfumes the very axe that bids it fall."

Ni byddai byth yn troi atebiad neb, pa mor drwsgl bynag, yn destyn chwerthiniaid. Etto, pan ddigwyddai fod rhyw amryfuedd yn y cwestiwn a ofynid, ac i atebiad na ddiagwyliaasai gael ei roddi iddo, ymdorai gyda'r efrydwy i chwerthin yn rhydd ac iachus; ond priodolai y bai o'r camgymeriad yn fwy i fwrff y cwestiwn, fel y rhoddasid ef ganddo ef, nag i hurtrwydd yr atebwr. Neu, pan geid atebiad lled ffracth gan un o'r rhai lleiaf eu dysg a'u cyrhaeddiadau, byddai yn mwynhau y digrifwch yn y fath fodd ag a fyddai yn mwynhau mwynhâd pawb eraill. Megys un tro, pan yn egluro rhyw syniad athronyddol, cyfeiriai at wirionedd oedd yn hunan-brofedig i'r rhai oeddynt yn deall ond ychydig iawn o egwyddorion rhif a mesur. I'r rhai hyn, yr oedd yr hyn a ddywedid yn y wireb hono mor eglur a bod dau a dau yn bedwar. Ond gan fod yno rai yn y dosbarth heb fod yn flaenllaw iawn yn y wybodaeth hono, cymmerai drafferth i egluro y wireb, gan dybed, wedi iddynt ddeall y gosodiad hwnw, nas gallent lai na deall y gosodiad arall. Wedi gofyn a oedd pawb yn gweled y gosodiad rhifyddol y cyfeiriai ato, a chael atebiad cadarnhaol oddi wrth amryw, gofynodd i un, nad oedd, a dyweyd y lleiaf, yn enwog am ei wybodaeth mewn

mathematics.—“Do you see it, Mr. so and so?” A'r ateb a gafodd oedd, “No indeed, Sir; but I will believe you.” Yr oedd rhywbeth yn yr amgylchiad, ac yn nhon ac ysbryd yr atebiad, ar y pryd yn ei wneyd yn fwy hynod a digrifol nag y gall ymddangos wrth ei adrodd, fel y torodd Dr. PARRY ar efrydwyr i chwerthin yn ogoneddus; ac ymgorid ailwaith ac eilwaith i chwerthin, nes iddo fyned bron fel y chwerthin hwnw ar Olympia a ddisgrifir yn

“Anniffoddadwy chwerthin siglai 'r nen!”

Yn mhliith dengain neu chwaneg o efrydwyr, yr oedd yr athraw, o herwydd rhyw gyssylltiadau, yn fwrfo cyfeillach agosach â rhai o honynt na'u gilydd, a gwyddom fod ganddo ei gyfeillion neillidol ar y pryd; ond yr hyn y rhyfeddem ato oedd, nad allai un dewin yn y dosbarth wybod pwy oedd felly; gan y byddai yr un tiriondeb a charedigrwydd yn cael eu dangos, a'r un parch a sylw yn cael eu talu i bawb yn ddiwahaniaeth. Pan y byddai tŷ newydd o efrydwyr yn dyfod i mewn, wedi iddo unwaith gael enw arnynt, nid oedd berygl iddo eu hanghoffo na'u camgymmeryd. Pan ddiagwyddai i un ddyfod i'w ddosbarth am y waith gyntaf, gwnai sylw caredig o hono, gan ei amnog yn mlaen yn galonog; a byddai yn gallu tafu yni yr annogaeth yn fywyd i ysbryd y neb a anerchai. Dranoeth, byddai mor gartrefol gyda'r dysgybl newydd a phe buasai yn ei ddosbarth er's misoedd, a byddai yntau ei hun yn teimlo mai nid dycieithr a dyfodiad oedd yn nosbarth Dr. PARRY.

Un o'r pethau oedd yn gadael yr argraph oreu ar ein meddwl fel efrydwyr oedd, y ffaith fod Dr. PARRY yn meddwl mor uchel o honom. Nid oedd neb mor isel ei ddysg, nac mor gyfyng ei gyrhaeddiadau, ag i beri iddo ef ymddangos fel yn edrych yn anobeithiol arno; ond bob amser dangosai ei fod, yn y modd mwyaf diffuant, yn diagwyl pethau mawr oddi wrthym oll yn y dyfodol. A phwy a fwyd pa faint o symblydd a fu hyn i lawer; o herwydd rhaid i un fod wedi myned yn isel iawn os na theimla awydd cryf i weithio ei hunan i fyny â'r syniadau uchaf a goleddir am dano.

Gyda Dr. PARRY, teimlem ein bod yn mhresennoldeb boneddwr o'r fath fwyaf urddasol ac anrhydeddus—y math hwnw ag y byddem yn teimlo yn rhydd, ac nid yn colli ein hunan-feddiant, ac yn gwladdeiddio yn ein cymdeithas. Nid oedd ei uwchafiaeth yn ein darostwng, ond yn hytrach yn ein drychafu. Teimlem y parch dyfnaf iddo; ond nid oedd ynddo ddim i gynnyrchu ofn gwasaid ynom. Yr oedd ei uwchafiaeth a'i fonedd mor ddirais a naturiol, fel na theimlai neb am dano ei hun yn ei gymdeithas mai gwas boneddwr ydoedd.

Disu y bydd pennod yn y cofiant ar Dr. PARRY yn y cyfarfod eglwysig, gan fod ganddo ddawn nodedig at wneyd y cyfarfod hwnw yn fywiog, dyddorol, ac adeiladol. Yr oedd ei ischyd wedi adfeithio i raddau mawr pan yr oeddwn i yn y Bala, fel yr ydwyf yn deall na chlywais i ef yn ei amser goreu; ond clywais ef yn dda, ac yn dda iawn. Eithr carwn roddi un enghraifft o'i ddull a'i ddawn yn y cyfarfod eglwysig yn y fan yma. Y noson y cyfeirir ati, yr oedd yn waeth gan ei anhwydeb nag arfer. Eisteddai mewn congl neilliduedig, yn edrych yn isel a digalon, fel pe buasai yn dymuno cael llonyddwch i orphwys, yn hytrach na gwneyd dim yn gyhoeddus y pryd hwnw. Gwrthodai godi i holi profiadau ar gais un o'r blaenoriaid—ac nid heb daerineb anarferol y caed ganddo gydsynio. Wedi cyfodi ar ei draed, gofynai pa un ai y meibion, ynte y merched, oedd i ddyweyd eu profiadau y noson hono. Hysbyswyd ef mai y meibion oeddylt wedi cael eu holi y tro o'r blaen, so felly mai y merched oedd i ddyweyd eu profiadau yn y cyfarfod hwnw. Fel yr oedd yn cychwyn, cododd un o'r blaenoriaid i'w arwain i'r ochr arall i'r capel, gan ei fod yn lleag ar y pryd. Ond dyma fe yn myned yn mlaen heibio iddo, ac yn myned i'r faingc bellaf yn ochr y meibion yr oedd neb yn eistedd arni; ac yn mhen pellaf hono, disgynodd ar fachgenyn ieuangc, yr hwn a allai fod o gylch pymtheg oed. Gofynodd iddo:—

“A fyddwch chiwi yn arfer dyfod i'r seiat, fy machgen i?”

“Byddaf, Syr.”

“A fyddwch chiwi yn dyfod i'r seiat mor gyson ag y mae modd i chiwi?”

“Byddaf, Syr. Yr ydwyf yma agos yn mhob un.”

“A ydych chiwi yn meddwl fod dyfod i'r seiat yn ddigon o grefydd i chiwi?”

“Nac ydyw, Syr.”

“Beth sydd eisieu i chiwi yn chwaneg?”

“Credu yn Iesu Grist, Syr.”

“Da iawn, da iawn—credu yn Iesu Grist. A oes eisieu rhywbeth heb law hyny?”

“Y mae eisieu byw yn dduwiol, Syr.”

“Da iawn; y mae eisieu byw yn dduwiol. Ond beth sydd yn gynnwysedig mewn byw yn dduwiol? A ydyw cadw y deg gorchymyn yn gynnwysedig mewn byw yn dduwiol?”

“Ydyw, Syr.”

“A ydyw cilio oddi wrth gwmpeni drygionus ac annuwiol yn gynnwysedig mewn byw yn dduwiol?”

“Ydyw, Syr.”

“A wyddoch chiwi am adnod yn dangos y dylai crefyddwyr—y dylai y rhai sydd yn y seiat—gilio oddi wrth rai annuwiol a drygionus?”

“Gwyn fyd y gŵr ni rodia yn nghynghor yr annuwiolion, ac ni saif yn ffordd pechaduriaid, ac nid eistedd yn eisteddfa y gwatwarwyr.”

“Da iawn:—cofiwch yr adnod yna. Ond a ydych chiwi yn ymgadw o gymdeithas y rhai drygionus i'r graddau y dylech chiwi?”

“Wn i ddim, Syr.”

“Wel, ni wn innau ddim. Yr ydwyf yn meddwl nad ydych, ac am hyny yr oeddwn yn eich arwain at hyn. Yr ydwyf wedi eich gwleed chiwi ddwy waith bellach gyda rhai na ddylasech chiwi ar un cyfrif eu canlyn. Yr oeddych yn canlyn rhai yr oedd pwy bynag a'u dilynai yn perwylgu ei gymmeriad am byth. Yr oedd yn beth hollol annheilwng gwleed neb o'r seiat gyda y rhai y gwelais i chiwi yn eu plith. Yr ydwyf fi yn eich adwaen chiwi, ac yr oeddwn yn adwaen eich tad hefyd. Dyn da iawn—dyn duwiol oedd eich tad; a buasai yn drallod mawr iddo ef eich

gweled chwi gyda y rhai y gwelais i chwi fwy nag unwaith yn eu canlyn. Dywed y Beibl y gallwn dristau yr Ysbryd Glân. Y mae eich tad wedi marw—y mae efe heddyw yn y nefoedd, ac y mae lle i ofni fod ei ysbryd yn tristau yno, wrth eich gwelod chwi yn canlyn rhai mor ddrwg.”

“A wnewch chwi addaw ymgadw oddi wrthynt ar ol hyn?”

“Gwnaf, Syr,” meddai yntau dan grynu.

“A ydych chwi yn ystyried eich bod, wrth addaw yma, yn ymgyfammedi â Duw i gilio oddi wrthynt—yn llwyr, a hollol, am byth?”

“Ydwyf, Syr.”

“Cofiwch hyn, a chofiwch y rhybudd yma! Cyhoeddwch anghyttundeb â hwynt o hyn allan. ‘Os pechaduriaid a’th ddenant, na chyttuna.’”

Wedi hyny, rhoddodd gyfarchiad dwys ac effeithiol i holl ieuengetyd yr eglwys. Bu y cynghor hwn yn foddion i gadw y llange hwnw o ffordd dinystr, megys y bu llawer cynghor cyffelyb i Dr. PARRY mewn amgylchiadau eraill. Fel yna yr oedd Dr. PARRY bron bob seiat; a mi a nodais yr hanesyn hwn, nid am fod ynddo ddim neillduol, ond am ei fod yn wir ddangoseg o hono yn y seiat; a buasai yn hawdd nodi degau o hanesynau o’r fath. Y mae chwithdod mawr ar ei ol, a’r rhai mwyaf pur a dirodres sydd yn teimlo y chwithdod hwnw fwyaf.

Ydwyf, ANWYL STR,

Yr eiddoch yn gywir,

EVAN DAVIES.

Y mae y tystiolaethau hyn, gan Mr. ELLIS a Mr. DAVIES, y rhai y byddai yn hawdd chwanegu atynt, yn ddigon er penderfynu fod rhagoriaethau tra anghyffredin yn eiddo iddo fel athraw; ac yn rhoddi cyfrif am y lle tra chyssegregid a ennillwyd ganddo yn nheimladau pawb, hyd ag y gwyddom ni, o’r rhai a gawsant y fraint o fod dan ei addysg yn yr Athrofa. Ond nid yn nghylch uchel yr Athrofa, yn unig, y byddai efe yn cymmeryd dyddordeb. Yr oedd yn teimlo yn ddwys yn achos plant, a phobl ieuangc, yn gyffredinol; ac felly yn gosod gwerth mawr ar, ac yn nodedig o ymdrechgar gyda’r Ysgol Sabbothol, fel y moddion cyfaddasaf, yn ei fryd ef, er cyfarfod eu hamgylchiadau neillduol hwy. Ni a welsom ei fod, pan yn ŵr ieuangc yn Manchester, yn ymdrechgar iawn gyda’r ysgol; a thrachefn yn y Bala, pan yn efrydydd yno. Ond ni newidiodd yn hyn wedi ei ddyrchafu yn athraw yn yr Athrofa. Tra y gallodd, os na byddai yn rhyw le yn pregethu, byddai yn sicr o fod yn bresennol yn yr ysgol bob Sabbath, ac yn rhoi ei wasanaeth yn y modd mwyaf egniol, a chyda hyfrydwch mawr, mewn rhyw ddosbarth neu arall o honi. Ac nid hyny yn unig, ond fe fu o’r flwyddyn 1843, pan yr ymsefydodd yn y Bala megys athraw, hyd nes yr attaliwyd ef gan y llesgedd a ddaeth arno yn niwedd ei oes, yn cymmeryd gofal neillduol am gyfarfodydd chwech-wythnosol yr Ysgolion Sabbothol yn Nosbarth Penllyn—a hyny gyda’r fath ffyddlondeb a llwyddiant, meddir, fel na welwyd ei gyffelyb er dyddiau Mr. CHARLES. Bu yr un modd am lawer o flynyddoedd yn gofalu am y cyfarfodydd yn Nosbarth Edeyrnion, ac hefyd yn Nosbarth Ceryg-y-druidion; ac angenrheidrwydd hollol arno, o blegid fod y llafur yn ormod iddo, a barodd iddo roddi i fynd y gofal am y rhai hyny, a chyfyngu ei hunan i Ddosbarth Penllyn yn unig. Pe buasai y sylwadau a wnaed ganddo, o bryd i bryd, yn ystod pum mlynedd ar hugain, a chwaneg, yn y cyfarfodydd hyny ar gael, buasant, y mae yn ddiammheu, o’u cyhoeddi, o werth annhraethol i athrawon ac athrawesau yr Ysgol Sabbothol trwy Gymru i gyd. Pan yr oeddym ar ganol ysgrifenu hyn, galwodd brawd gyda ni, yr hwn a fu am flynyddoedd yn dilyn y cyfarfodydd hyny, pan oedd Mr. PARRY yn gofalu am danynt; a sicrhâ i ni, fod y dylanwad a gâi ei sylwadau ynddynt braidd yn anhygoel; ac y byddai pawb yn myned adref o honynt, nid yn unig wedi eu boddhau, ond â’u calonau wedi eu cynnhesu o’r newydd at yr achos da, ac yn fwy penderfynol nag erioed i wneuthur a allent yn ei blaid.

Yn yr ymdeimlad â’u rhwymedigaeth iddo, eu colled am dano, a’u galar ar ei ol, fe gynnigodd Cyfarfod Ysgolion Dosbarth Penllyn wobr o ddeg punt am Farwnad Goffadwriaethol iddo. Daeth amryw gyfansoddiadau i law Dr. EDWARDS, yr hwn a weithredai fel beirniad. Dyfarnwyd y wobr ganddo i ISLWYN; ac y mae ei farwnad yn sicr yn un dlws a choeth anghyffredin. Ond golygai y beirniad fod dwy eraill yn tynu mor agos at yr un a fernid ganddo ef yn oreu, a rhoddai y fath ganmoliaeth iddynt, fel y tueddwyd y pwyllgor i brynu y rhai hyny—un gan y Parch. EVAN DAVIES, o Dregeiriog, a’r llall gan y Parch. HUGH JONES, Llanrhaidr, yn awr o Lanllechid—ac y mae y tair wedi eu cyhoeddi gyda’u gilydd gan Mr. GEE yn llyfr bychan destlus, llawn o farddoniaeth ddiledryw, ac yn cyflwyno darluniad byw, oddi ar deimlad calon, o’r gwrthddrych y cenir am dano.

Ni chawsom ni yr hyfrydwch o wrandaw arno yn pregethu ond ychydig o weithiau erioed:—unwaith, yn mhen ychydig fisoedd wedi iddo ddechreu; teirgwaith, ar ei ymweliad â Llundain, y cyfeiriasom ato eisoes; ac unwaith drachefn, yn Nghymmanfa

Manchester, rai blynyddoedd yn ddiweddarach. Yr oedd yr holl bregethau a glywsom ni ganddo, fel cyfansoddiadau, o nodwedd uchel iawn; yn gyflawn o'r meddyliau cryfaf a gwerthfawrocaf a phrydferthaf; ac yn troi yn hollol o gylich Person ein Gwaredwr Mawr—yr hyn, ni a dybygem, oedd ei hoff bwngc. Yr oeddynt hefyd yn cael eu traddodi gyda llawer o yni a theimlad—yn amlwg yn arwyddo nad oedd y pregethwr am arbed dim arno ei hunan. Ond y troion diweddaf y clywsom ni ef, o blegid ei fod yn llefaru gyda'r fath egni a brwdaniaeth, a braidd ormod o bwysleisid, ac yntau yn mhell o fod yn gryf, yr oedd ei lais yn methu dilyn y meddyliau; fel nad oedd y pregethau, er eu rhagored, yn cael y dylanwad hwnw ar y cynulleidfaoedd a ddisgwyliasiad oddi wrth wirioneddau mor fawrion a gogoneddus, yn cael eu gosod allan mewn iaith mor gywir, a nerthol, a dilyn. Ond yr oedd yr anerchiad enhadol yn Nghymdeithasfa Pwllheli, yn 1855, y cyfeiriasom ato eisoes, y fath ag oedd yn gorchfygu pawb; ac, ag ond edrych arno yn unig oddi ar safle celfyddyd, yn ddigon i brofi, pe na buasai gorchwylion eraill mor bwysig, ac y tybiai efe fod ynddo fwy o gyfaddasder iddynt, yn disgyn arno, fel ag i'w gadw i fesur mawr rhag rhoddi ond ychydig, mewn cymmharïaeth, o'i fryd ar bregethu, y buasai yn sefyll yn llawn mor uchel yn y pulpud fel pregethwr, ag y cydnabyddir yn gyffredinol ei fod yn sefyll yn ei ddosbarthiadau fel athraw.

Yr oedd yn ŵr duwiol—a duwiol iawn. Yr ydym yn rhoddi hyn i mewn yn olaf—nid am ein bod yn edrych arno y lleiaf, ond am ein bod yn ei ystyried y peth pwysicaf; a'i fod hefyd yn nodwedd mor arbenig ynddo ef. Os gwelsom ddyn duwiol erioed, yr oedd eife felly. Cawsom gyfleuserau aneirif i gael profion hollol dudlonol i ni ein hunan o hyny, pan oedd, mewn cymmharïaeth, yn ŵr ieuangc; a phob tro y cyfarfuasom â'n gilydd ar ol hyny, hyd ddiwedd ei oes, ymddangosai i ni yn cynnyddu fwy-fwy mewn dwysder crefyddol. Yn ystod yr holl flynyddoedd y buom yn y Bala, ac yn Edinburgh, yn cyd-fwyta, yn cyd-gysgu, yn cyd-efrydu, yn cyd-fyw â'n gilydd, ac, weithiau, mewn amgylchiadau a ofyntent ychydig ras i beidio grwgnach a phechu, nis gallwn gofio am un amgylchiad yn yr hwn y gwelsom ef mewn unrhyw agwedd, yn arddangos unrhyw deimlad, nac y clywsom ef yn dywedyd cymmaint a gair, annheilwng o'r broffes Gristionogol. Teimlad ein calon pan y clywsom am ei ymadawiad oedd—*ei fod wedi myned i ganol y nefoedd.* Yr oedd mor rydd yma, hyd y gallem ni ganfod, a neb a welsom ni erioed oddi wrth yr hyn sydd yn anghymmhwysio dynion i fyned yno. Yr oedd yn wir mor rydd ei hunan oddi wrth bob peth drwg, fel yr oedd nid yn unig yn hynod o ddi-feddl-ddrwg am eraill, ond yn dra anmharod i gredu dim drwg am neb. A phroffedigaeth nid bechan iddo fyddai yr angenrheidrwydd am hyny—yn enwedig am rai âg enw Crist arnynt.

Fel dyn duwiol yr oedd yn nodedig o hoff o'r Beibl, ac yn dra chydabyddus â'i gynmaysiad. Fel y Salmydd, yr oedd ei "ewyllys yn nghyfraith yr ARGWLWYDD," a'i fyfyrdod ynddi ddydd a nos. Yr ydym yn cofio yn dda, pan yn y prysurdeb mwyaf gyda'i efrydiau, na byddai byth yn esgeuluso Y LLYFR. Byddai ganddo wrth ei law, y boreu yn yr ystafell, i edrych i mewn iddo cyn myned at yr un llyfr arall. Cymmerai ef gydag ef i lawr i'w ystafell eistedd, i droi i mewn iddo yn awr ac eilwaith yn achlysurol yn ystod y dydd, yn y cyfyngau rhwng gwahanol ranau yr efrydiaeth. A phob hwyr drachefn, cyn myned i orphwys, pa mor ddiweddar bynag fyddai hyny, a byddai yn gyffredin yn ddiweddar iawn, byddai raid cael ychydig amser i ddal cymmundeab â'r Meddwl Dwyfol yn yr Ysgrhythrau Sanctaidd. Ac yr oedd yn amlwg yn teimlo yn ddwys oddi wrth ei gynnwysiad. Byddai ei holl natur, ar adegau, fel yn cael ei gwefreiddio gan rai o'i ymadroddion. Ac hyd yn nod wedi ei wanbau gan afiechyd, a phan oedd y rhan fwyaf o'r yni a fuasai unwaith yn eiddo iddo wedi ei goll, byddai yn cael ei gyffroi, weithiau, i'r fath raddau gan eiriau y Beibl, nes yr ymddangosai ar y pryd fel pe buasai ei holl nerth wedi ei adfer iddo drachefn. Adroddwyd i ni gan MR. GRIFITH ELLIS am dano un noswaith yn y cyfarfod eglwysig yn y Bala, pan mewn lleagedd mawr, yn ymddiddan â hen frawd; i hwnw, mewn dull hynod o syml, adrodd adnod yr oedd wedi cael hyfrydwch mawr ynddi:—"Efe a breswylia yr uchelderau; cestyll y creigiau fydd ei amddiffynfa ef: ei fara a roddir iddo, ei ddwfr fydd sicr." "Ah!" meddai yntau, "y mae hi yn adnod anwyl! Adroddwch hi etto EDWARD ROWLAND." A dyna yr hen frawd yn ei hadrodd hi drachefn. Ar hyny ymddangosai MR. PARRY megys wedi ei daraw mor rymus gan brydferthwch y disgrifiad, nes oedd ei holl natur yn cyffroi, ac y tywalltodd allan, yn gwbl ddiifyfyr, y fath frwd o hawdledl nerthol ar bethau cadarnaf creadigaeth DUW, a phethau cadarnaf celfyddyd dyn, yn cydgyfarfod

yn gymmhariaethau i osod allan ddiogelwch y dyn duwiol, nes yr oedd teimladau pawb yn y lle wedi eu cynhyrfu drwyddynt. Yr oedd CRIST yn fywyd iddo, a gair CRIST yn preswyllo yn helaeth ynddo; ac y mae yn gwbl sicr genym ei fod yn awr gyda CHRIST—gydag ef mewn gogoniant.

Y mae darlun ardderchog o hono, o ran y dyn oddi allan, yn ei lawn faint, wedi ei osod i fyny yn un o'r ystafelloedd yn Athrofa y Bala, a wnaethpwyd gan un o brif arlunwyr y deyrnas; ac y mae darlun lawn mor ardderchog, nid o'i holl feddwl, ond o hono yn ei brif nodweddau—yn nghylch eang ei wybodaeth, eglurder ei ddirnadaeth, craffder ei sylw, tryloewder ei farn, purdeb ei chwaeth, priodoldeb a phrydforthwch a choethder ei iaith, a'i ymostyngiad trwyadl ar bethau crefydd i ddysgeidiaeth y Dadguddiad Dwyfol—yn yr erthyglau galluog a gwerthfawr yr anrhegodd ei genedl â hwy yn y "GWYDDONIAIDUR CYMREIG;" y rhai, y mae yn ddiogel genym, a gadwant ei enw mewn coffadwriaeth tra y pery yr iaith yr ysgrifennodd ynddi. Buasai yn dda iawn genym pe buasai genym hamdden a defnyddiau i wneyd y crybwyllion hyn am dano yn fwy teilwng o hono; ond, megys ag y maent, yr ydym yn gobeithio y gwasanaethant er symbylu ambell ŵr ieuangc o blith ein cenedl i ymgysssegru, megys ag y gwnaeth yntau, yn ngwynneb pob anhawsderau, ac er pob anfanteision, i geisio gwneyd y goreu sydd bossibl, yn mhob ystyr, o'r meddwl anfarwol a roddes y Duw Mawr iddo.

OWEN THOMAS.

46, CATHERINE STREET, LIVERPOOL, *Ebrill 9fed*, 1879.

O. Y...Y mae yn deg i dderbynwyr y gwaith hwn gael deall fod ei olygiaeth, er pan y bu farw Dr. PARRY, wedi bod yn hollol yn nwyllaw y Cyhoeddwr, Mr. GEE, megys ag yr oedd y gofal, i fesur mawr, wedi bod arno cyn hyny yn ystod yr amser y bu Dr. PARRY yn y fath waeledd. Fe genfydd y darlennydd, oddi wrth yr hyn y cyfeiriasom ato yn *tudal. xxvii.* o'r Rhagymadrodd blaenorol, pa mor bell y daeth y gwaith allan dan olygiad Dr. PARRY. Oddi yno i'r diwedd, oddi eithr yr ATTODIAD, bu ei ofal yn hollol yn nwyllaw y Cyhoeddwr. A digon o ganmoliaeth, a phrin y gall fod canmoliaeth uwch, i'r modd y cyflawnwyd y gwaith ganddo yw—ei fod, hyd y diwedd, yn cadw i fyny y nodwedd uchel a berthynai iddo o'r dechreuad; fel mai nid hawdd ydyw i neb allu penderfynu, oddi wrth y gwaith ei hunan, pa le yr oedd gofal y naill yn terfynu, a gofal y llall yn dechreu.

O. T.

GWELLIANT GWALL:—*Tudal. xxviii., llinell 13*, yn lle "llawn," darlener "llanw."

ENWAU NIFER O'R YSGRIFENWYR

TR

GWAITH.

AMBROSE, Parch. W., Porthmadoc.

CHARLES, Parch. D., D.D., F.E.G.S., Aberdyfi.

DAVIES, Mr. MORRIS, Bangor.

DAVIES, Parch. WILLIAM, D.D., Bangor.

DAVIES, Parch. H. L., Treccastell.

DAVIES, Mr. EVAN, M.A., LL.D., Abertawe.

DAVIES, Parch. D. CHARLES, M.A., Llundain.

DAVIES, Mr. W. M. (*Meirionfab*), Blaen-y-coed.

DAVIES, Parch. JOHN, Nerquis.

DAVIES, Parch. JOHN, Caerdydd.

EDMUNDS, Mr., Bangor.

EDWARDS, Parch. ELLIS, M.A., Bala.

EDWARDS, Parch. H. T., M.A., Deon Bangor.

EDWARDS, Parch. LEWIS, D.D., Bala.

EDWARDS, Parch. ROGER, Wyddgrug.

EDWARDS, Mr. T. FRANCIS, M.R.C.S., Dinbych.

EDWARDS, Parch. RICHARD F. (*Rhisiart Ddu o Wynedd*).

ELLIS, Parch. ROBERT, LL.D., Llangollen.

ELLIS, Parch. R. (*Cynddelw*), Caernarfon.

EVANS, Parch. DANIEL SILVAN (*Hirias*), Llan-y-mawddwy.

EVANS, Parch. J. (*I. D. Ffraid*), Llansantffraid, ger Conwy.

EVANS, Parch. EVAN (*Ieuan Glan Geirionydd*), Caerfleon.

EVANS, Mr. SAMUEL, Caerfyrddin.

EVANS, Parch. SIMON, gynt o Eglwyswtw.

EVANS, Parch. EVAN, Llangollen.

EVANS, Parch. D., Dudley.

EVANS, Parch. JOHN, gynt o Eglwysfach.

EVANS, Parch. DAVID, M.A., Gelligaer.

EVANS, Parch. DAVID CHARLES, Rhyl.

FOULKES, Parch. JOHN, Rhuthyn.

GEE, Mr. THOMAS, Dinbych.

GEE, Mr. ROBERT, M.D., Liverpool.

GEE, Mr. EDWARD WILLIAMS, Dinbych.

GEE, Mr. J. HOWEL, etto.

GEE, Miss MARY S., etto.

GRIFFITH, Mr. DAVID (*Chwydfardd*), Dinbych.

GRIFFITHS, Parch. D. A., Troed-rhiw-dalar.

GRIFFITHS, Parch. EDWARD, Meifod, Trefaldwyn.

GRIFFITHS, Parch. WILLIAM, Caergybi.

GRIFFITHS, Mr. ROBERT, Dinbych.

HUGHES, Parch. JOHN, D.D., Liverpool.

HUGHES, Parch. THOMAS, Kanchester.

HUGHES, Parch. DAVID, B.A., Tredegar.

HUGHES, Parch. H. W., Liverpool.

HUGHES, Parch. BENJAMIN, Llanelwy.

HUGHES, Mr. JOHN CEIRIOG (*Ceiriog*), Caerwyn, Trefaldwyn.

ISAAC, Parch. D. LLOYD, Pont-y-pool.

IWAN, Mr. R. AMBROSE AP, Abergela.

JAMES, Parch. J. SPINTHER, Llandudno.

JONES, Parch. CADWALADR, Dolgellau.

JONES, Parch. E., Myddfai.

JONES, Parch. DAVID, Treborth.

JONES, Parch. J. E. (*Ioan Emlyn*), M.A., LL.D., Ebbw Vale.

JONES, Parch. J. HARRIS, M.A., PH.D., Trefecca.

JONES, Parch. JOHN OGWEN, B.A., Rhyl.

JONES, Parch. MICHAEL D., Bala.

JONES, Parch. R. H. (*Quellyn*), Llanidloes.

JONES, Parch. OWEN, Llandudno.

JONES, Parch. R. G., Pont-y-pridd, Morganwg.

JONES, Mr. HUGH (*Erfyl*), Caerlleon.

JONES, Parch. HUGH, Liverpool.

JONES, Parch. HUGH (*Harddfryn*), Caerlleon.

JONES, Parch. J. R. KILSBY, Llanwrtyd.

JONES, Parch. HUGH, D.D., Llangollen.

JONES, Parch. JOHN (*Vulcan*), Liverpool.

JONES, Parch. FRANCIS, Waenfawr.

JONES, Parch. THOMAS (*Glan Alun*), Wyddgrug.

JONES, Mr. EDWIN AMBROSE (*Edeyrn*).

JONES, Parch. N. CYNHAFAI, Llanidloes.

JONES, Parch. OWEN, B.A., Liverpool.

JONES, Parch. J. OWEN, Llanberis.

JONES, Mr. GRIFFITH (*Glan Menai*), Caernarfon.

JONES, Parch. JOSEPH, Llanbedr-Pont-Stephan.

JONES, Mr. JOHN, Llundain.

LEVI, Parch. THOMAS, Aberystwyth.

LEWIS, Mr. L. W. (*Llew Lhwylfo*), Caernarfon.

MATTHEWS, Mr. JOHN, Aberystwyth.

MATTHEWS, Mr. JOHN, *N. P. Bank*, Amlwch.

MICHAEL, Parch. OWEN, Pont-y-pridd.

MILLS, Parch. JOHN, F.R.A.S., Llundain.

MORGAN, Parch. RICHARD HUMPHREYS, M.A., Abermaw.

ENWAU NIFER O'R YSGRIFENWYR.

- MORGAN, Parch. DAVID, gynt o Lanfyllin.
MORGAN, Parch. W. R., gynt o Dregynnon.
MORGAN, Parch. JOHN, Llanfachreth.
MORRIS, Parch. JAMES, Merthyr Tydfil.
- OWEN, Mr. HUGH, Llundain.
OWEN, Parch. JOHN, Thrusington.
OWEN, Parch. JOHN, Ty'n llwyn, Bangor.
OWEN, Parch. JOHN, M.A., Criccieth.
OWEN, Parch. ROBERT, M.A., Pennal, Machynlleth.
OWEN, Mr. DAVID, argraphydd, Llundain.
- PARRY, Parch. JOHN, D.D., Bala.
PARRY, Mrs., etto.
PARRY, Parch. GRIFFITH, Aberystwyth.
PARRY, Parch. RICHARD (*Gwalchmai*), Llandudno.
PARRY, Parch. ABEL JOHN, Abertawe.
PETER, Mrs., Bala.
PHILLIPS, Parch. THOMAS, D.D., Henffordd.
PIERCE, Parch. THOMAS, gynt o Liverpool.
POWELL, Parch. EBENEZER, Holt.
PRICE, Parch. THOMAS, Ph.D., Aberdar.
PRICE, Parch. DAVID (gynt o Ddinbych), America.
PRICHARD, Parch. JOHN, D.D., Llangollen.
PRITCHARD, Parch. JOHN, Amlwch.
PRYS, Mr. ROBERT JOHN (*Gweirydd ap Rhys*), Bangor.
PRYSE, Parch. WILLIAM, y cenhadwr, Sylhet.
PUGH, Parch. HUGH, Mostyn.
- REES, Parch. HENRY, Liverpool.
REES, Parch. JOHN, Canaan, Abertawe.
REES, Parch. THOMAS, D.D., Abertawe.
REES, Parch. WILLIAM, D.D., Caerlleon.
REES, Mr. EBENEZER, Liverpool.
RHYS, Mr. JOHN, M.A., Prifysgol Rhydychain.
ROBERTS, Parch. S., M.A., gynt o Lanbryn-mair.
ROBERTS, Parch. WM. (*Nefydd*), LL.D., Blaenau Gwent.
ROBERTS, Parch. JOHN (*Ieuan Gwyllt*), Fron-deg, Caernarfon.
ROBERTS, Parch. JOHN, Dinbych.
ROBERTS, Parch. JOHN, Edinburgh—gynt o Liverpool.
ROBERTS, Parch. E., Pont-y-pridd.
ROBERTS, Parch. ROBERT, Dolgellau.
- ROBERTS, Parch. THOMAS, Bethesda.
ROBERTS, Parch. THOMAS (*Scorpion*), Llanrwst.
ROBERTS, Parch. EDWARD (*Iorwerth Glan Aled*).
ROBERTS, Mr. EMRYS, Llundain.
ROBERTS, Mr. EZRA, Rhuthyn.
ROWLANDS, Parch. DANIEL, M.A., Bangor.
ROWLANDS, Parch. DAVID (*Dewi Môn*), Aberhonddu.
- SAUNDERS, Parch. DAVID, Abertawe.
STEPHENS, Mr. THOMAS, Merthyr Tydfil.
STEPHENS, Parch. NOAH, Liverpool.
- THOMAS, Mr. EBENEZER (*Eben Fardd*), Clynnog.
THOMAS, Parch. THOMAS, D.D., Pont-y-pool.
THOMAS, Parch. R. D. (*Iorhryn Guymedd*), gynt o Penarth, yna o America.
THOMAS, Parch. WILLIAM, M.A., Llandysaul.
THOMAS, Parch. E., Casnewydd.
THOMAS, Parch. JOHN, D.D., Liverpool.
THOMAS, Parch. OWEN, D.D., Liverpool.
THOMAS, Parch. ROBERT (*Ap Fychan*), Bala.
THOMAS, Mr. JOHN (*Pencerdd Gwallia*), Llundain.
- WALTERS, Mr. JOHN, Dinbych.
WILLIAMS, Parch. JOHN (*Ab Ithel*), Llan-y-maw-ddwy.
WILLIAMS, Parch. JOHN, gynt o Rhoallan-erch-rugog.
WILLIAMS, Parch. JOHN, Llandrillo, Corwen.
WILLIAMS, Mr. JOHN (*Gorfyndwoc*), Liverpool.
WILLIAMS, Parch. MORRIS, (*Nicander*), M.A., Amlwch.
WILLIAMS, Mr. WILLIAM (*Creuddynfab*), Llandudno.
WILLIAMS, Parch. WILLIAM CALEDFRYN (*Caled-fryn*), Groeswen.
WILLIAMS, Parch. WILLIAM, Abertawe.
WILLIAMS, Parch. BENJAMIN, Canaan, Abertawe.
WILLIAMS, Parch. GEORGE, Tŷ Ddewi.
WILLIAMS, Parch. HOWEL CERNYW (*Hynoc Cernyw*), Corwen.
WILLIAMS, Parch. JOHN (*Glanmor*), Ebbw Vale.
WILLIAMS, Parch. ROWLAND (*Hwfa Môn*), Llundain.
WILLIAMS, Parch. R. E., gynt o Rhuthyn.
WILLIAMS, Mr. B. M., Dinbych.
WILLIAMS, Parch. WILLIAM OWEN, Liverpool.
WILLIAMS, Mr. WILLIAM, Manchester.

Yr ydym yn arfer y gair "nifer" uwch ben y rhestr hon, gan nad ydyw, fe allai, yn llawn. Y mae y gwaith wedi bod, bellach, dros bum mlynedd ar hugain yn y wasg; ac y mae yn bosibl fod enwau amryw o'r ysgrifenywyr wedi diangc heb eu cofrestru. Os felly, bydd y cyhoeddwr yn ddiolchgar am wybodaeth o hyny, a chwaneigr yr enwau at y rhestr yn yr argraphiad nesaf.

Dymuna y cyhoeddwr egluro yma y cymmerasai dros ugain mlynedd i'w gyhoeddi pe y galleid cadw yn fanwl at yr ammodau a gyhoeddwyd ar y dechreu. Ond yr oedd hyny yn amhosibl, gan ei fod yn gorfod disgwyl yn fynych wythnosau am erthyglau, y methal yr ysgrifenywyr eu hantof yn ol eu haddewidion, o herwydd rhyw amgylchiadau nas gallasant eu rhagweld.

Y GWYDDONIA DUR.

VALE

VALE

VALDES, JUAN: dauwydd Yspaenaid. Ganwyd ef yn Cuenca, tua'r flwyddyn 1495, a chafodd ei ddwyn i fyny i'r alwedigaeth gyfreithiol, a gwnaed ef yn farchog gan yr ymherawdwr Siarl v. Tybir ei fod wedi mabwysiadu golygiadau duwinyddol Luther pan yr oedd ar daith trwy yr Almaen; ac wedi hyny bu yn preswlio yn Italy, ac yn benaf yn Naples, lle yr oedd yn ysgrifenydd i'r brenin. Gwnaeth ei olygiadau crefyddol yn hysbys i amryw bersonau o'r ddau ryw yn y ddinas hono, a rhai o honynt o radd uchel mewn cymdeithas. Cynnelid gyfarfodydd crefyddol ganddynt; ac yn mysg y rhai a fynychent y cyfarfodydd hyny yr oedd Peter Martyr, ac Ochinus. Lliosogodd nifer ei ganlynywyr i gryn rifeidi; ac o'r diwedd galwyd sylw y Chwilyrs atynt, a defnyddiodd y llys hwnw y llwybr arferol oedd ganddo i geisio llethu yr hyn a ystyrir yn heresi. Y canlyniad fu i rai o'r diwygywr hyn ffoi i wledydd tramor; ond y mae yn debyg fod y mwyafrif o honynt wedi dadgyffesu. Bu farw Valdes ei hun yn Naples yn y flwyddyn 1540, yn 45ain mlwydd oed. Efe a ysgrifennodd esboniadau ar ranau o'r Ysgrifthyrau; ond y mwyafrif adnabyddus o'i weithiau ydyw ei "*Considerations on a Religious Life*," yr hwn a gyfieithwyd i'r Saesneg gan Nicholas Ferrar, ac a argraphwyd yn Rhydychain yn 1638. Ysgrifennodd Benjamin B. Wiffen draethawd ar ei fywyd a'i weithiau, a chyhoeddwyd ei "*Considerations*," &c., yn Llundain yn 1865. Rhoddir canmoliaeth uchel i'w gyfansoddiadau am yr ysbryd efengylaidd a chrefyddol sydd yn rhedeg drwyddynt.

VALENS: ymherawdwr y dwyrain, a brawd i Valentinian I. Ganwyd ef yn agos i Cibalis yn Pannonia, ynghylch B. A. 328; a bu yn gyfranog a'i frawd yn yr awdurdod ymherodrol. Ei gyfran ef o'r ymherodraeth ydoedd, Asia, yr Aipht, a Thracia. Y weithred gyhoeddus gyntaf o ddiim hynoddrwydd yn nheyrnasiad Valens oedd gostwng pump ar hugain y cant o'r trethi; yr hyn a sicrhodd iddo ewyllys da y deiliaid, er fod doethineb y weithred braidd yn ammhens yn y sefyllfa anesfydlog yr oedd y cyffiniau dwyreiniol ynddi ar y pryd. Cymmerwyd i fyny y rhan fwyaf o deyrnasiad Valens mewn rhyfeloedd a'r Gothiaid. Ar y cyntaf, yr oedd yr ymherawdwr yn dra llwyddiannus yn erbyn y barbariaid, a sefydlwyd heddwch rhyngddynt yn B. A. 370, ar yr ammod nad oeddynt i groesi y Danube. Yn B. A. 376, gyrwyd y Gothiaid allan o'u gwlad eu hunain gan yr Huniaid; a goddefodd Valens iddynt groesi y Danube, ac ymsefydlu yn Thracia, a'r gwledydd oedd ar lanau yr afon hono. Torodd anghydfod allan yn fuan rhwng y Rhufeiniaid

a'r cymmydogion peryglus hyn; ac yn 377, ymarfododd y Gothiaid. Casglodd Valens fyddin gref ynghyd, ac aeth yn eu herbyn; ond gorehfygwyd ef gyda lladdfa fawr, ger Adrianople, ar y 9fed o Awst, 378. Ni welwyd Valens ar ol y frwydr. Dywed rhai iddo gael ei ladd ar y maes, ereill a ddywedant mai ei losgi a gafodd mewn bwthyn gwladwr, lle y cariwyd ef ar ol ei glwyfo, a'r hwn a roddwyd ar dân gan y barbariaid heb wybod pwy oedd i mewn ynddo. Y mae teyrnasiad Valens i'w ystyried yn bwysig yn hanes yr ymherodraeth, o herwydd y caniatâd a roddwyd i'r Gothiaid i ymsefydlu yn y gwledydd oedd yn ddeheuol i'r Danube, a dechrenad dadfeiliad y gallu Rhufeinaidd yn y rhan hwnw o'r ymherodraeth; ac hefyd o herwydd y cwerylon a'r dadleuon crefyddol a gymmerasant le rhwng yr Ariaid a'r blaidd uniongred drwy yr holl ymherodraeth ddwyreiniol. Nid oedd Valens yn rhyw alluog iawn i ffurfio barn o'i eiddo ei hun ar byngciau y ddadl: gan hyny, gwrandawai ar y cynghorwyr Ariaidd oedd yn ei amgylchynu, a dangosai ffraeth i'r blaidd hono.

VALENTINIAN I.: ymherawdwr Rhufain, oedd fab hynaf Gratian. Ganwyd ef B. A. 321. Ymunodd a'r fyddin pan oedd yn ieuange: ym-gododd i sefyllfa uchel yn fuan o dan yr ymherawdwyr Constantius a Julian, ond diwyddwyd ef gan Constantius yn 357; ac am iddo feiddio dadgan yn gyhoeddus nad oedd ganddo ddiim parch i baganiaeth, anfonwyd ef i alltudiaeth yn 362. Adferwyd ef i ffafr drachefn y flwyddyn ddilynol, ac enwogodd ei hun yn y dwyrain; ac ar farwolaeth Jovian, etholwyd ef yn unfrydol i fod yn olynnydd i'r ymherawdwr hwnw, yn y fl. 364. Yn mhen mis ar ol ei esgyniad i'r orsedd, dewisodd ei frawd Valens i fod yn gydymherawdwr, a chyflwynodd iddo ymherodraeth y dwyrain, gan gadw iddo ei hun Illyricum, Italy, Gaul, Yspaan, Prydain, ac Affrica. Yn ystod ei deyrnasiad, yr oedd y barbariaid fel fwlturod yn gwylio ar gyffiniau yr ymherodraeth—yr hyn a barai flinder mawr iddo. Anrheithiwyd y dwyrain gan yr Alemanni, Gaul gan y Sacsoniaid, Illyricum gan y Quadi, ac Affrica gan lwythau yr anialwch deheuol; ond er fod yr ymosodiadau hyn yn cael eu gwrthsefyll, etto nid gyda'r un egni a dewrder ag a fu unwaith yn nodweddu byddinoedd Rhufain. Yr oedd llywodraethiad mewnol yr ymherodraeth yn rhagorol, o herwydd yr oedd yr ymherawdwr nid yn unig yn meddu gallu, synwyr, a chymmeriad diysagog, ond hefyd gwylidwr iaeth ac amhleidgarwch. Er ei fod ef ei hun yn proffesu ei ymlyniad wrth y blaidd uniongred o Gristionigion, nid oedd am ymyrdd a dadleuon

crefyddol yr oes, ond gadawai i'w ddeiliaid fab-wysiadu y grefydd a ewyllysient hwy; a gwarddai yn gaeth i un math o erledigaeth gael ei dwyn yn mlaen yn achos crefydd. Gwnaeth ddiwygiadau yn ngweinyddiad y gyfraith, a sefyddodd ysgolion drwy yr ymherodraeth. Di-amheu fod llwyddiant llywodraethiad Valentinian i raddau mawr i'w briodoli i'w ddewisiad doeth o swyddogion i gario allan ei gynlluniau. Yn ei fywyd cyffredin, yr oedd yn gynllun o foesoldeb a chynnildeb. Ond yr hyn oedd yn ddiffyg mawr ynddo, ac yn anurddo ei gymmeriad, oedd ei dymmer aflywodraethus; yr hyn a'i harweinai weithiau i gyflawni gweithredoedd o greulondeb mawr, ac yn y diwedd a achosodd ei farwolaeth. O herwydd tra yn ymddiddan â dirprwyaseth a ddaethai ato oddi wrth y bobl a elwid Quadi, â pha rai yr oedd mewn rhyfel ar y pryd, efe a weithiodd ei hun i'r fath eithaf-oedd mewn tymmer ddrwg fel y torodd gwaed-lestr yn ei fynwes, a syrthiodd yn ol i freichiau rhai o'i warchodlu yn farw yn y fan—Tachwedd 15fed, 375.

VALENTINIAN III: nai i Valentinian I., a mab i Constantius III. Ganwyd ef ynghylch B. A. 419, a gosodwyd ef ar orsedd y gorllewin gan Theodosius II., ymherawdwr y dwyrain, B. A. 425. Nid oedd Valentinian ond tywysog egwan a distadl; er hyn yr oedd ei deyrnasiad yn un o'r cyfnodau mwyaf dyddorol yn hanes yr ymherodraeth, gan ei fod yn gyfnod oedd yn dangos yn eglur ei gwendid a'i llygredigaeth mewnol, a'r modd yr oedd y gelynyon barbariaid anwrthwynebol yn ei hamgylchu. Etto: yn awr ac ailwaith, yr oedd rhyw flachiad i'w ganfod o'r hen yshryd milwraidd a fuasai mor amlwg yn ei hanes boreuol. O'r braidd y gellir dywedyd fod Valentinian wedi llywodraethu dim yn ystod y deng mlynedd ar hugain y bu yn eistedd ar yr orsedd ymherodrol. Ei fam, Placidia, oedd mewn gwirionedd yn llywodraethu, nes y bu farw, yn y fl. B. A. 450; ac wedi hyny yr eunuch, Heraclius.

VALENTINIAID: sect crefyddol a gododd yn yr ail ganrif, ac a elwid ar yr enw hwn ar ol un Valentinus, ei sylfaenydd, yr hwn a aeth o Alexandria i Rufain ynghylch B. A. 140, ac a fu farw naill ai yno neu yn Cyprus, o ddeutu y fwyddyn 160. Nid oedd y Valentiniaid ond cangen o'r Gnosticiaid, y rhai a sylweddolent neu a bersonolent y drychfeddyliau Platonaidd am y Duwdod—yr hwn a alwent *Pleroma*, neu Llawnder. Rhywbeth yn debyg i hyn oedd eu cyfundrefn:—yr egwyddor gyntaf ydyw *Bythos*, hyny yw, Dyfnder, yr hwn a fu am lawer o oes-oedd yn anadnabyddus; a chydag ef *Eanoë*, neu Feddwl; a *Sige*, neu Ddistawrwydd. O'r rhai hyn y tarddodd *Nous*, neu Ddealltwriaeth, yr hwn yw yr unig Fab—yr unig un sydd yn ogyf-uwch â, ac yn alluog i amgyffred y *Bythos*. Galwent chwaer *Nous* yn *Aletheia*, neu Gwirionedd. Y pedwar hyn oedd yr Aioniaid (*Eons*)—y *trigyneddolion* cyntaf; a *Nous* ac *Aletheia* a gynnyrechodd y byd a bywyd; ac o'r ddau hyn y tarddodd dyn a'r eglwys. Ond heb law yr wyth hyn, a ystyrir y prif Aioniaid, yr oedd dau ar hugain chwaneg o honny—yr olaf o ba rai a elwid *Sophia*; yr hon a deymunai feddu gwybodaeth am *Bythos*, ac a deimlai yn hynod anesmyth, a chreodd hyn ynddi Ddigofaint ac Ofn, ac o honnynt hwy y ganwyd Defnydd (*matter*).

Ond lluddiwyd hi gan *Horos*, yr hwn a'i cadwodd yn y *plemora*, ac adferwyd hi i'w pherfeithrwydd. Yna cynnyrechodd *Sophia* Grist a'r Ysbryd Sanctaidd, ac felly perfeithiwyd yr Aioniaid; ac o hyny allan gwnaeth pob un ei oreu i gynnyrchu Ceidwad. Y Crist hwn a anfonwyd i fod yn Geidwad, a ddilynwyd gan angylion, ac a waredodd y byd, yn lle ei ddifodi. Yn y dull allegawl a chyffelybiaethol hwn yr ym-driniant hwy â Duw, â natur, ac â dirgelion y grefydd Gristionogol. Gwel Gnosticiaeth.

VAN DIEMEN'S LAND, neu **TASMANIA**: ynys o gryn faintioli yn y Tawelfor Deheuol, yn gorwedd i'r deheu i, ac yn cael ei hysgaru oddi wrth Awstralia gan Gulfor Bass. Ei hyd mwyaf, o Benrhyn Grim, ar y gogledd-orllewin, i Benrhyn Pillar, ar y de-ddwyrain, yw 240 o filldroedd; a'i led mwyaf o ddwyrain i orllewin yw 200 o filldroedd; ei harwyn-ebedd, a chynnwys yr ynysoedd cylchynol, yw 26,300 o filldroedd ysgwâr. Y brif ddinas yw Hobart Town, yn meddu phoblogaeth o fwy na 25,000, yr hon a saif wrth droed mynydd Wellington, ar lan orllewinol yr afon Derwent. Yr ail dref, a'r agosaf ati o ran poblogaeth, yw Launceston. Y mae ynddi hi tuag 11,000 o breaulywyr. Y mae yr ynys yn dra amrywiaethol ei golygfydd, ond yn gyffredin yn lled fynyddig. Y mae ynddi amryw o randiroedd firwythlawn ar lan y môr; ac y mae y rhanau mewnol o'r wlad o'r bron i gyd yn meddu tir sydd yn gymmhws at holl angenrheidiau dyn yn ei sefyllfa wareiddiedig. Y mynyddoedd uchaf ydynt Ben Lomond (5,002 o droedfeddi), mynydd y Cradle (5,069), a mynydd y Gareg Haiarn (4,756 o droedfeddi). Y mae amryw glogwyni ereill, yma a thraw, yn ymgori i'r uchder o 3,000 neu 4,000 o droedfeddi. Y mae yno un gadwen o fynyddoedd, yr hon a elwir Mynyddoedd y Gorllewin, yn rhedeg o ogledd i dde, ac y mae ei huchder cyfartal tua 3,500 o droedfeddi. Ceir yn yr ynys lawer o lynau; a dichon nad oes un gynys yn y byd, o'i maintioli, yn meddu ar ymymaint o borthladdoedd rhagorol. Y mae llawer o fôrgilfachau ar ei glenydd de-ddwyrainol. Yr afonydd mwyaf ydynt y Derwent, yr Huon, y Tamar, y Clyde, a'r Isis. Gyda'r eithriad o'r tir sydd wedi ei arloesi, y gwaisteddau creigiog, a'r ychydig ranau nad ydynt yn gyfaddas i dyfu coed, y mae yr holl ynys wedi ei gorchuddio â choedwigoedd mawrion. Ceir llawer o goed o fforestydd mawr y glenydd gogleddol a deheuol; ac y mae y wlad, yn enwedig ar y glenydd gogleddol, yn prysur gael ei harloesi. Ond y mae y rhan fwyaf o ranau gorllewinol yr ynys heb neb yn eu trigianu; gan nad ydyw yr hinsawdd, y tir, na'r sefyllfa yno mor fanteisiol i hyny a rhanau ereill y wlad.

Y mae anifeiliaid a llyisiau y wlad yn mron yr un peth yno ag ydynt yn Awstralia. Nid oes nemawr o ddim gwahaniaeth mewn gwirionedd yn yr anifeiliaid. Nid yw y ci brodorol, y mae'n wir, i'w gael yno; ond y mae yno creadur o lwyth y *panther* yn cymmyrd ei le; yr hwn, er nad ydyw i'w gael mor gyffredinol ag y mae y ci brodorol yn Awstralia, etto y mae, er hyny, yn gwneuthur difrod ofnadwy yn mysg y de-alledoedd. Megir ceffylau, da corniog, defaid, geifr, a moch; ac y mae yno rifiedi mawr o'r anifeiliaid hyn. Nid yw y llwythau asgellog yn amrywio oddi wrth y rhai a geir yn Awstralia.

Bydd môrfilod yn ymweled â'r gororau, ac i'w gwyled yn aml. Am yr hinsawdd, y mae yn hysryd ac iach, ac yn eithaf cyfaddas i Ewropiaid. Anfynych y disgyns eira ar y rhanau a bresawlyr o'r ynys, ac nid yw yn aros bron ddim ar y dddear ond yn yr neheldir a'r mynyddoedd yn nghanol y wlad. Tyfir haidd, ceirch, a chloron rhagorol yno; ac y mae y gwenith hefyd o'r ansawdd goreu yn mron. Y mae agos yr holl frwythydd a godir yn y wlad wedi eu dwyn iddi o leodd ereill, a'u planu ynddi; ac y maent yn dyfod yn mlaen yn rhagorol. Deallir fod yno ló, haiarn, copr, a mŵnau ereill; ond nid oes ond ychydig o fwnghoddian ar waith.

Ar ol pasio y "Ddeddf Gyfansoddiadol" yn 1854, y mae yr awdurdod llywodraethol yn cael ei hymddiried i senedd—yn cynnwys y llywodraethwr fel cynrychiolwr y frenhines, a dau dŷ etholiadol; sef, y Cynghor Deddfwrol, yn cynnwys pymtheg o aelodau; a'r Gymmanfa, yn cynnwys deg ar hugain o aelodau.

Pan yr ymsefydlodd Ewropiaid yn Van Diemen's Land gyntaf, yr oedd gwahanol farnau ynghylch rhifedi y cynfrodorion; ond nid yw yn debyg iddynt fod un amser uwch law 3,000. Yr oedd yno amryw o lwythau mewn gwahanol barthau o'r ynys, yn gwahaniaethu oddi wrth eu gilydd mewn tafodiaith ac arferion; ond yr oeddynt ar y cyfan yn debycach i Negritosaid Guinea Newydd na chynfrodorion Awstralia. Taldra cyffredin y meibion oedd o bedair troedfedd a hanner i bump a hanner; ond y merched gryn lawer yn llai na hyny. O ran lliw eu crwyn, yr oeddynt yn ddu-las, y llygaid yn llwyd-dywyll, a chanwyll y llygaid yn ddu iawn; y gwallt, weithiau yn disgyn yn syth, ond yn fwy cyffredin yn wlanog a chrych; y talcen yn uchel a chul; yr aelodau yn denu a gwynog; y traed yn lled wastad ar y llawr, ac yn troi i mewn. Ymddengys y goddefid amfweiciaeth yn eu mysg, a bod y merched yn gwneyd y gwaith teuluaid; ac arnynt hwy yn arhwyg y disgynai y gorchwyl o gario y tân o'r maill fan i'r llall, pan y byddent yn newid eu gwarsyllfaoedd, ac yn ymysmud i rywle arall. Yn yr haf, arferent fod yn hollol noeth; ond yn y gaeaf, gwisgent ddillad wedi eu gwneyd o grwyn anifeiliaid. Ar adegau neillduol o'r fwyddyn, arferai cynfrodorion y glenydd fyw yn gwbl ar bysgod cregyn; ac y mae gweddillion eu gwleddoedd wedi eu camgymmyrd lawer gwaith am hen weddillion marwol. Ni chafwyd dim arwyddion eu bod yn gannibaliaid. 'Eu hunig arfau oedd gwaewffon, a phastwn tua dwy droedfedd a phedair modfedd o hyd. Yr oedd cysylltiadau boreuol yr ymsefydlwyr â'r cynfrodorion yn gyfeillgar; ond fel y difeddiannid yn raddol y brodorion o'r tir yr oeddynt yn hoff o hela arno, troisiant yn hollol eynol. Sathwyd hwynt yn ddirugaredd gan yr ymsefydlwyr, a dialasant hwythau yn waedlyd am hyny, a pharhawyd i fynyd yn mlaen felly am lawer o flynyddoedd, gan frwydro a'u gilydd, nes o'r diwedd y lleihawyd nifer y cynfrodorion, fel nad oeddynt ond ychydig gannoedd. Gwnaed casis yn 1830 i'w gyrru i gyd i ornyys Tasmania; ond methwyd. Yn y flyddyn ddilynol, darfu i Robinson, yr hwn a adeilodd Hobart Town, ymgymmyrd â'r gwaith o heddychu y gweddillion oedd yn fyw o'r amrywio lwythau, gyda'r amcan o'u symmud i ynys Flinders; a llywyddodd i wneuthur hyn, ar ol llafur caled, hunanymwadol, ac amyneddgar, am bedair neu bum

mlunedd. Ond er gwaethaf y gofal a gymmerwyd gyda'r bobl anffodus hyn, lleihaodd eu nifer yn brysus; ac nid oedd ond pump a deugain o honynt yn fyw pan y symmudwyd hwynt i le mwy cyfleus, yn agos i Hobart Town, yn y flyddyn 1847. Erbyn hyn y maent, dybygid, wedi llwyr ddarfod o'r tir. Nid oedd ond chwech yn fyw yn 1865; ac nid oedd un plentyn wedi ei emi yn eu mysg er' llawer o flynyddoedd.

Darganfyddwyd yr ynys hon gyntaf gan ōr enw Tasman, y laf o Ragfyr, 1642, ac enwyd hi ganddo yn Van Diemen's Land, er anrhydedd i'w noddwr; yr hwn ar y pryd a lywodraethai y meddiannau Isellmynaidd yn yr India ddwyreiniol; ond gelwir hi yn llawn mor fynych ar ei enw ef ei hun, sef Tasmania. Ni cheir hanes i neb ymweled â'r lle am dros gan mlynedd ar ol hyn. Ond yn 1773, ymwelwyd â hi gan Cadben Furneaux, a chan y Cadben Cook yn 1777; a rhwng y flyddyn gyntaf a nodwyd ag 1802, gwnaed ymchwiliadau arni ac o'i chwmpas gan forwyr Prydeinig a Ffrengig. Yn y fl. 1803, danfonwyd yr is-gadben Bowen o Sidney gydag ychydig filwyr a throseddwy'r alltudiedig i ffurio sefydliad ar ochr ddeheuol Van Diemen's Land, a phenderfynwyd yn y diwedd ar i'r sefydliad fod ar y fan lle y saif Hobart Town yn awr. Yn 1804, furfiwyd sefydliad yn agos i enau y Tamar, yr hon a symmudwyd yn 1806 i'r man lle y saif tref Launceston yn bresennol. O'r flyddyn 1817, dechreuodd cynnydd cyflym gymmeryd lle yn rhifedi yr ymsefydlwyr rhydd, y rhai a dderbynient roddion o dir yn ol y cyfalaf a ddygent i'r drefedigaeth; ac wedi hyn a gynnorthwyd yn mhellach i glirio a diwyllio eu hetifeddiaethau trwy gael troseddwy'r alltudiedig fel gweision. Yn 1825, cyhoeddwyd Van Diemen's Land yn annibynol ar Ddeheudir Cymru Newydd. Bu y drefedigaeth yn cael ei chynnhyrfu am lawer o flynyddoedd gan yr ymofyniad pa fodd y gellid cael ymwared o'r troseddwy'r alltudiedig, a'u rheoli a'u llywodraethu, gan eu bod erbyn hyn yn dyfod yn elfen gref yn y cyfundeb gwladol. O'r diwedd, yn 1853, rhoddodd y llywodraeth gartrefol i'fyny yn hollol yr arferiad o alltudio troseddwy'r i Van Diemen's Land a Deheudir Cymru Newydd. Darfu i ddiddymiad alltudiaeth, ac o ganlyniad disgyniad mawr yn nhreuliadau y wladwriaeth, effeithio yn ddwrwg ar bob cangen o famach, yn enwedig yn rhanau deheuol y wlad. Nid rhyfedd fod corph mawr y trefedigaethwyr, yn lle ymdrechu yn egniol i droi adnoddau naturiol y wlad i'r fantais oren, wedi edrych a disgwyl am ryw ddarganfyddiad o feusydd aur cyfoethog, neu am ryw waith mawr wedi ei gynllunio a'i gario allan gan y llywodraeth, fel yr unig foddion i ddwyn y drefedigaeth i sefyllfa foddhaol. Ond rhaid i amgylchiadau o'r fath yn y diwedd weithio allan eu gwellhad eu hunain. Pe yr edrychid ar bethau mewn goleuni priodol, y mae sefyllfa y wlad, yn famachol, cymdeithasol, a gwleidyddol, yn fwy gobeithiol er pan ddiddymwyd yr arferiad o alltudio troseddwy'r nag mewn unrhyw gyfnod blaenorol. Am flynyddoedd ar ol darganfod aur yn Awstralia, sath lloedd o'r rhai ag yr oedd tymmor eu halltudiaeth yn dyfod i'r pen i'r trefedigaethau cymmydogaethol, gan ddisgwyl cael yno ennillion mwy; a diau fod yn dda ganddynt hefyd gael gwaredigaeth oddi wrth arolygiaeth yr heddeidwaid drostynt yn y wlad lle yr oedd eu hanes blaenorol yn hysbys. Daeth yr alltudion

a arosodd yno, gan mwyaf, yn aelodau rheolaidd a hawdd eu llywodraethu o'r cyfundeb gwladol, ac nis gellid eu gwahaniaethu oddi wrth y boblogaeth ymfudol o'u cwmpas. Y mae y tiroedd breision sydd ar ororau gogleddol yr ynys yn feusydd cynnyrchol i ymfudwyr.

VANDALLIAID: hiliogaeth o farbariaid Ewropaidd, o darddiad Almaenaidd, dybygid; ond y mae rhai yn ystyried eu bod o ddeilliad Slafonaidd. Tybiai Procopius a Pliny mai yr un bobl oeddynt hwy a'r Gothiaid, a'u bod yn wreiddiol yn preswylu ar lenydd Môr Asov; ond iddynt wedi hyny ymfudo tua'r gogledd-orllewin, ac ymsefydlu yn ddeheuol i'r Baltio, rhwng yr afonydd Viadula a Viadus. Daethant i'r amlwg gyntaf, fel pobl y cyfeirir atynt mewn hanesyddiaeth, yn yr ail ganrif o'r cyfnod Cristionogol; a'r pryd hwnw preswylent ar lechweddau y mynyddoedd oedd yn ysgaru Bohemia a Moravia oddi wrth Silesia; ac ymunent a'r Marcomanni a'r Quadi yn eu hymgyrchoedd ysbeilgar i Pannonia, ac yn eu rhyfeloedd gyda Marcus Aurelius. Yn y rhan olaf o'r drydedd ganrif, yr oeddynt gyda'r Gothiaid yn nhal-aeth Rufeinig Dacia. Yn ol Jormandes, dinystriodd y brenin Gothaid, Geberic, ran fawr o'r genedl ar lenydd y Maros. Dygwyd y gweddill gan Cystenyn i Pannonia, lle y buont fyw yn heddychol am drigain mlynedd. Ond yn nechreu y bummed ganrif, yn nghwmni y Suevi, yr Alani, a llwythau Almaenaidd ereill, o dan arweiniad eu brenin, Godegisil, hwy a ymosodasant ar wlad Gaul, a gwnaethant arhaith a dinystr mawr ynddi am dair blynedd o amser. Yna hwy a aethant heibio y Pyranees i Ysbaen, a gwnaethant yr un dinystr yn y wlad hono; ac o'r diwedd, ar ol cweryla ac ymladd a'u cymdeithion Almaenaidd, hwy a ymsefydlasant yn Bætica. Yn 429, ar wahoddiad Boniface, llywodraethwr Affrica, hwy a groesasant gyfyngor Gibraltar dan eu harweinydd, Genserig, yn llu anwrthwynebol, yn rhifo yn rhywle o 50,000 i 80,000, gan lwyrr arheithio y wlad o ororau y Werydd hyd gyffiniau Cyrene. Yn y cyfamser, gwelodd Boniface iddo wneyd camgymeriad pwysig wrth eu gwahodd; ac ymdrechodd, wedi iddi fyny yn rhy ddiweddar, i wrthweithio y canlyniadau dinystriol. Aeth yn mlaen i'w herlyn gyda llu bychan; ond gorchfygwyd ef gyda chryn gollod, a chafodd ei yru i Hippo—lle a smddiffynwyd ganddo am bedwar mis ar ddeg. Yn amser y gwarchauad hwn y bu farw Awstin o Hippo, Awst 28ain, 430. Adgyfnerthwyd gallu Boniface gan fyddin Byzantiaidd, o dan arweiniad Aspar, ac efe a aeth allan drachefn i gyfarfod y Vandaliaid; ond gorchfygwyd ef yr ail waith—yr hyn a benderfynodd dynged Affrica. Yn y flwyddyn 439, torodd Genserig yr heddwch a wnaethai efe a Valentinian III., a gorchfygodd Carthage. Sefydlwyd heddwch newydd, a chydabyddwyd awdurdod y Vandaliaid dros ogleddbarth Affrica o Fôr y Werydd hyd Cyrene, a thros ynsoedd y Balearic, Sardinia, Corsica, a rhan o Sicily. Goresgynasant Italy hefyd yn 455, ac ysbeiliasant ddinas Rhufain am bedwar diwrnod ar ddeg. Darfu i'r dull yn mha un y dinystrasant weithiau celfyddydol oedd wedi eu casglu ynghyd yn y ddinas, beri i bob barbareidd-dra o'r fath gael ei alw o hyny allan yn *Vandaliaeth*. Ar ol marwolaeth Genserig (477), darfu i'w fab Huneric erlid yn greulawn y dosbarth uniongedd o'r

Cristionogion; a bu mewn rhyfel a'r Mooraiid yn ngogleddbarth Affrica, y rhai a ymdrechent i adennill eu hannibyniaeth. Yr oedd ei olynwyr ef, sef Guntamund a Thrasamund, yn llywodraethwyr cymmharol dynyr a goddefol; ac yr oedd y diweddaf braidd yn ffafriol i lenyddiaeth. Ond erbyn hyn, yr oedd yr hinsawdd gynhes, a hoffder at fosthau a danteithion, yn dechreu effeithio i lesgau a gwanychu y Vandaliaid; a'r brodorion, mewn amryw barthau o Affrica, yn dangos nad oedd arnynt mwyach eu harswyd. Gorfodwyd Thrasamund i ymofyn cynnorthwy gan ei frawd-yn-nyhyfraith, Theodoric; yr hwn a anfonodd iddo lu o Gothiaid i fyned yn erbyn Mooraiid Tripoli. Wedi ei farwolaeth ef, cyhoeddwyd Huneric, mab Hilderic, yn llywodraethwr; ond efe a ddangosodd duedd gref tuag at y blaidd uniongedd o Cristionogion; ond aeth ei ddeiliaid yn anfoddlawn, a dymchwelwyd ef gan ei ewythr, Gelimer, yn B. A. 530. Parodd hyn i'r ymherawdwr Justinian ddanfôn byddin, o dan arweiniad Belisarius, yn erbyn Gelimer, yn 533. Pan y clywodd y blaenaf am ddyfodiad y caedfridog mawr Byzantiaidd, gorchymynodd roddi i farwolaeth Hilderic a'i feibion; ond gorfodwyd yntau yn fuan i ymofyn noddfa yn ngwylldiroedd Numidia. Yn B. A. 534, efe a ymestygodd, a dygwyd ef yn fuddugoliaethus i Gaer Cystenyn, a gorphenodd ei oes yn Asia Leiaf. Cymmerwyd y nifer liosocaf o'r Vandaliaid i'r fyddin ymherodrol, ac anfonwyd hwy i'r rhyfeloedd a ddygid yn mlaen yn erbyn Persia. Ymgymysgodd yr ychydig a arosodd yn Affrica gyda'r brodorion yno yn fuan.

VANDYCK, SYR ANTHONY: lluniedydd enwog. Ganwyd ef ar yr 22ain o Fawrth, 1599, yn ninas Antwerp. Yn ol tystiolaeth Haubraeken, gwydr-baentiwr oedd ei dad wrth ei gelfyddyd; a dywedir fod ei fam yn medru paentio golygfeydd (*landscapes*) yn lled dda, a'i bod yn achleau y duedd at y gelfyddyd oedd yn Anthony ieuangc. Wedi dysgu o hono ei gelfyddyd yn lled dda, o dan gyfarwyddyd Van Balen, aeth yn ddysgybl i Rubens yn 1615; yr hwn a ganfu yn fuan ei fod yn feddiannol ar dalent. Fel y canlyn y dywedir am dano mewn llythyr a ysgrifenydd at Iarll Arundel:—"Y mae Vandyck yn byw gyda Rubens, ac nid yw y ganmoliaeth a roddir i'w weithiau nemawr yn llai nag i'r eiddo ei feistr. Dyn ieuangc un ar hugain oed ydyw, ac y mae ei rieni yn perchen cryn eiddo; a bydd yn anhawdd gan hyny cael ganddo symmud oddi yma." Yn fuan ar ol hyn, talodd ymweliad âg Italy. Gweithiau yr arlunwyr Venetiaidd oedd y rhai cyntaf i dynu ei sylw ef. Ar ol gadael Venice, aeth i Genoa, ac wedi hyny i Rufain; a thrachefn, talodd ail ymweliad â Genoa, a bu am ychydig amser yn Palermo. Arosodd Vandyck yn Italy am bum mlynedd; ac oddi wrth nifer y lluniau sydd o'i waith ar gael hyd heddyw yn Genoa, yr ydys yn casglu iddo dreulio cyfran-fawr o'i amser yn y ddinas hono. Ar ei ddychweliad i Antwerp, efe a baentiodd amryw ddarluniau i'w gosod yn yr eglwysydd, ynghyd âg ardebau rhagorol. Dywedir mai ynghylch 1630—1631 yr ymwelodd Vandyck â Lloegr; ac o blegid na chafodd gefnogaeth dda, iddo ymadael yn fuan. Ymddengys, pa fodd bynag, nad oes un prawf boddhaol o hyn. Ond yn 1632, daeth drosodd i Lloegr drachefn ar wahoddiad Argl. Arundel, yr hwn a anfonodd y gwahoddiad iddo ar orchymyn Siarl I.

Llettyai yn Blackfriars: gwnaed ef yn farchog yn fuan ar ol hyn, a rhoddwyd iddo flwydd-dâl o 200p. Cafodd lawer o waith; yr hyn a'i galluogodd i fyw yn lled rwygsfawr, a chadwai balas yn y wlad, yn Elthan, yn Nghaint. Yr oedd ei briod, Maria Ruthven, o'r hon yr oedd ganddo un ferch, yn ferch i Patrick Ruthven, physygywr, a phummed mab i Arglwydd Gowrie. Bu farw Vandyck yn Llundain yn y fl. 1641, gan adael 20,000p. mewn eiddo ac arian ar ei ol.

Ugain mlynedd oedd o'r adeg y gadawodd efe cffydfa (*studio*) Rubens hyd ddydd ei angeu; ac yn ystod y cyfnod hwn, yr oedd nifer y darluniau a wnaeth, ar sail awdurdod dda, yn ymddangos bron yn anghredadwy—o herwydd y mae yn rhestr Smith o weithiau yr arlunwyr Iselhmynaid a Fflemingaid ddisgrifiad a manylion dyddorol am naw cant a hanner o ddarluniau Vandyck. Gellir dosbarthu gweithiau y celfyddydwr penigamp hwn o dan dri arddull gwahanol:—1. Y rhai a wnaed yn Italy yn ystod y pum mlynedd y bu yno. Y mae y rhai hyn yn nodedig am eu llwiau cryfion, ac urddasolrwydd eu harddull a'u mynegiant. Y mae darluniau teulu y Lomellini, a'r pendefig Italaidd yn yr Oriel Genedlaethol yn Ysgotland yn brawf o hyn. 2. Ei weithiau rhwng 1626 a 1631, tra yr oedd yn preswyllo yn Flanders; y rhai a wnaed yn yr arddull Flemingaidd. Fe allai mai yn y cyfnod hwn y gwnaeth efe ei weithiau goreu. Yn mysg y goreuon, gellir nodi darlun Snyders, yr hwn sydd yn mediant Iarll Carlisle; darlun gwraig Snyders, sydd yn meddiant Iarll Warwick; a darluniau Phylip le Roy a'i wraig, a Madame le Roy, a bwrcaswyd gan yr Ardalydd Hertford, yn arwerthfa darluniau brenin Holland. 3. Yr ardebau a baentiwyd yn Lloegr rhwng y blynyddoedd 1631 a 1641; y rhai dynt yn hynod am eu teleidrwydd a'u dillynder: ond y mae llawer wedi eu gweithio braidd yn ygeifn, neu wedi eu gwneyd mewn rhan gan gynnorthwywyr. Y maent oll yn ddyddorol ac yn hanesyddol, yn gymmaint a bod llawer o honynt yn ddarluniau o rai a chwaraeasant ran bwysig mewn cyfnod oedd yn nodedig am ei ddelgwyddiadau mawrion; ac fel gweithiau celfyddyd, gellir eu dal yn ymyl cynnyrchion yr ysgolion goreu.

VANE, SYR HENRY: Sais tra hynod fel gwleidyddwr, a mab i Syr Henry Vane. Ganwyd ef yn y fl. 1612. Yr oedd ei dad yn wladweinydd clodfawr yn nheyrnasiadau Iago I. a Siarl I., a chafodd amryw arwyddion o ffafrau y ddau; ond yn gymmaint ag iddo gymmeryd rhan yn erlyniad Arglwydd Strafford, symmudwyd ef o'i holl swyddau. Pan y cyfododd y senedd yn erbyn y brenin, arosodd Vane yn ambleidiol; ac ymneilluodd i'w breswylfod yn Nghastell Raby, lle y bu farw yn 1654. Derbyniodd Vane, yr ieuangaf, gwrthdrech y cofiant hwn, ei addysg yn Ysgol Westminster, ac wedi hyn yn Ngholeg Magdalen, Rhydychain, lle yr ymddeingys iddo fabwysiadu yr egwyddorion gwerinol. Cryfhaodd ei wrthwynebiad i reolau a dysgyblaeth Eglwys Loegr yn fawr mewn canlyniad i'w deithiau trwy Ffrainc a Switserland; ac yn 1636, hwyliodd am Loegr Newydd, yn America, lle yr ymfudasai llawer oedd yn coleddu syniadau cyffelyb i'r eiddo ef o'r blaen. Etholwyd ef yn llywodraethwr Massachusetts; ond darfu i'w ogwyddiad at opinïynau Antinomaidd ei yseilio yn fuan o'i bobl.

ogrydd—a dychwelodd yntau adref. Yna priododd gyda merch i Syr Christopher Wray, o Ashby, swydd Lincoln, a dechreuodd ar yrfa wleidyddol. Trwy ddylanwad ei dad, pennodwyd ef yn drysorydd i'r llynges gyda Syr William Russell, ac etholwyd ef yn aelod seneddol dros Kingston-upon-Hull, yn 1640; cadwdd ymunodd bron yn ddioed gyda Pym, a'r blaidd wrthwynebol i'r llys, a daeth yn un o'i harweinwyr mwyaf brwdfrydig a phenderfynol.

Pan dorodd y Rhyfel Cartrefol allan, nid oedd neb yn fwy amlwg yn helyntion duwinyddol, gwleidyddol, a milwraidd y dydd na Vane. Yr oedd yn un o'r rhai a aeth a'r erthyglau yn cynnwys y cyhuddgwyn (*impeachment*) yn erbyn yr archezog Laud o flaen Tŷ yr Arglwyddi; yr oedd yn aelod o Gymmanfa Westminster; a chanddo law yn nygiad oddi amgylch y Cynghrair a'r Cyfamod Difrifol (*Solemn League and Covenant*), er nad oedd efe yn ffafriol i Henaduriaeth. Nid oedd yn teimlo yn foddhaol, fodd bynnag, wrth sylwi ar allu cynnyddol Cromwell a'r fyddin. Ar sefydliad y Werin-lywodraeth, yn Chwefror, 1649, pennodwyd Vane yn aelod o Gynghor y Wladwriaeth; etto yr oedd ei adgarwydd at Cromwell yn cryfhau, ac yr oedd y diweddfaf yn gwybod hyn; ac wrth dori y senedd yn Ebrill, 1653, mynegir iddo ddyweyd, "Yr Arglwydd a'm gwaredo rhag Syr Henry Vane!" Yn 1656, efe a ysgrifennodd lyfr a elwir, "*A Healing Question propounded and resolved*," yr hwn oedd mor eynol i amddiffyniaeth Cromwell fel y carcharwyd yr awdwr yn Nghastell Carisbrooke, yn Ynys Gwyth. Rhyddhawyd ef yn mhen pedwar mis; a gwnaed ceisiadau gan Cromwell i'w ennill ef drosodd, i'w bleidio; ond yr oedd penboethni Vane y fath fel nas gellid ei symmud; a thrwy ysbaid teyrnasiad Cromwell, a'i fab Richard, ymddangosai fel un anfoddog i'w sefyllfa. Ar ol ymyraeth ychydig mewn cynllwynion aflywddiannus ar ol ymddiswyddiad Richard Cromwell, gorchymynodd y senedd iddo ymgadw yn ei drifod yn Raby. A phan adferwyd Siarl II., yr oedd Vane yn un o'r ugain person a adawyd y tu allan i gylch "Deddf maddeuant ac ebarfogiant;" ac yn mis Gorphenaf, 1660, cymerwyd ef yn garcharor i'r Tŵr. Ar yr 2il o Fehefin, 1662, gosodwyd ef ar ei brawf o flaen uchel reithwyr Middlesex ar y cyhuddiad o deyrnfradwriaeth: cafwyd ef yn euog ar y 6ed, ac ar y 14eg torwyd ei ben ar y Tower-hill. Gwnaed ei fab yn farchog gan Siarl II., a dyrchafwyd ef i'r benedigaeth gan y brenin William III., o dan y teitl Arglwydd Barnard o Gastell Barnard.

VARRO, MARCUS TERENTIUS: grammadegwr, hanesydd, bardd, ac athronydd Rhufeinaidd; i'r hwn y darfu i'w ddysgydaeth eang ac amrywiol yn mhob dosbarth o lenyddiaeth yn mron ennill iddo yr enw o fod "y mwyaf dysgedig o'r Rhufeiniaid." Ganwyd ef c. c. 116, a derbyniodd ei addysg o dan arolygiaeth Ælius Stilo Præconinus; ac wedi hynny addysgwyd ef o dan Antiochus, un o athronyddion yr athrofa. Yr oedd Varro mewn swydd uchel yn y llynges yn amser y rhyfeloedd yn erbyn y môrladron a Mithridates; ac wedi hynny gwasanethodd fel cenad Pompey yn Ysopaen yn ystod y rhyfel cartrefol; ond gorfodwyd iddo ef a'i luoedd i ymoetwng i Iulius Cæsar. Yna efe a aeth drosodd i dir Groeg, a bu yn gyfranog o helyntion plaid Pompey o hynny hyd ar ol

brwydr Pharsalia; pan y ceisiodd ac y cafodd faddeuant gan Cæsar. Ac efe a'i gosododd i arolygu, i gasglu, a threfnu y llyfrfa fawr a fwr-iedid i fod at wasanaeth y cyhoedd. Bu Varro am amryw flynyddoedd wedi hyn yn dilyn ei ymchwiliadau llenyddol mewn neillduaeith; a threuliodd ei amser yn benaf yn ei balas ei hun yn y wlad, ger llaw Cumæ a Tusculum, lle y bu yn astudio ac yn cyfansoddi. Ar furfiad yr ail dri-wyriaeth, ymddangosodd eienw ar restr y rhai collfarnedig, ond llwyddodd i ddiango; ac wedi bod yn guddiedig am beth amser, cafodd fod dan amddiffyniad Octavian. Treuliodd y gweddill o'i oes mewn tawelwch, pan lafurio yn ddyfal gyda'i hoff byngciau, er fod ei lyfrgell ardderchog wedi ei dinystrio:—colled anadferadwy iddo. Cymmerodd ei farwolaeth le c. c. 28, pan yr oedd efe yn 89ain mlwydd oed.

Yr oedd Varro nid yn unig y Rhufeinwr mwyaf dysgedig—ond efe a gyfansoddodd ac a ysgrifennodd wryaf o'r holl Rufeiniaid. Y mae genym ei dystiolaeth ef ei hun, ei fod wedi cyfansoddi pedwar cant a deg a phedwar ugain o lyfrau; ond o'r rhai hyn, nid oes ond dau yn unig wedi dyfod i lawr i'n hamser ni, ac un o honynt mewn sefyllfa amherffaith.

VATICAN, Y: Enw ar fryn yn Rhufain a elwid *Mons Vaticanus*. Am y palas a godwyd arno, ac sydd yn cael ei adnabod yn awr wrth yr enw hwn, prif breswylfod y pab o Rufain ydyw. Yno hefyd y mae yr amguddfeydd, a'r casgliadau o weithiau celfyddydol, hen a diweddar, a'r llyfrgell fawr, y rhai ydynt yn mysg y pethau sydd yn tyau mwyaf o sylw yr ymwelwyr â dinas Rhufain. Yr oedd gan y paban breswylfod yn y Vatican yn fuan ar ol i Cystenyn Fawr adferu heddwch i'r eglwys, a phreswylfod yn y awr ac eilwaith, bob yn ail â'r Lateran. Am amser maith, pa fodd bynag, yn y canol-oesoedd, ac yn enwedig y rhan olaf o honynt, ymddengys fod y Vatican wedi ei esguluso i raddau pell. Aeth yn breswylfod parhaus i'r paban ar ddychwiliad y pab o Avignon yn y fl. 1377. Y pab Nicholas v., yn y bymthegfed ganrif, a dynodd allan ac a ddechreuodd ar gnyllun rheolaidd er gwellhan ac addurno y palas uchod; yr hwn sydd erbyn hyn wedi ei wneyd, a chymmeryd pob peth i ystyriaeth, yr ardderchocaf o'r holl balasau tywysogaidd y gellir eu henwi. Cariwyd allan yr un cynllun gan Alexander vi., Julius ii., ac yn enwedig gan Leo x.; ac ychydig iawn o'u holynwyr sydd wedi bod ar y sedd Babaidd na wnaethant ryw gymmaint tuag at helaethu ac addurno y Vatican. Er ei holl anhawsdrau, arianol a gwleidyddol, y mae y pab presennol, Pius ix., wedi gwneuthur cryn waith, ac wedi dangos llawer o chwaeth wrth adgyweirio a gorphen y palas; ond un o'r pethau mwyaf nodedig a berthyn iddo ydyw y grisiau mawrion ar hyd pa rai yr eir iddo o golofares St. Pedr. Dywedir fod yr holl adeilad, ynghyd â'r gerddi, a lleoedd ereill a berthynant iddo, yn gorchuddio arwynebedd o dir cyfartal i holl arwynebedd dinas Turin, fel yr oedd ddeng mlynedd ar hugain yn ol, gyda phoblogaeth o 130,000. Y mae y palas yn cynnwys tua saith mil o ystafelloedd o wahanol faintioli. Y mae rhai o'r ystafelloedd hyn, pa fodd bynag, yn hardd ddigymmhar—yn mysg y rhai y gellir nodi capel San Lorenzo, a'r capel Paulaid, ac yn arbenigol capel y Sixtine, yr hwn sydd wedi ei addurno â darlun-

iau o waith Michael Angelo; y Sala Regia, a'i orielau a'i neuaddau a addurnwyd gan Raphael, Guilio Romano, a'u hysgolorion; y llyfrgell ardderchog, yr hon, er fod ereill yn rhagori arni o ran rhifedi y cyfrolau a geir ynddynt, ond sydd heb un i'w chymharu â hi yn un o dddinasoedd Ewrop, o ran ei maintioli, ei harddwch, a'i haddurniadau; yr orielau sydd yn cynnwys hynafiaethau Cristiongol a phaganaidd, y darluniau, y cerfluniau marmor a phres, y bathodau, y llestri, a phethau ereill o orchestion celfyddyd yr oesoedd! Y mae llawer o weithiau yn cynnwys darluniau costus wedi eu cyhoeddi yn disgrifo y palas ardderchog hwn, a'r pethau sydd ynddo, ac o'i amgylch.

VATTEL, EMERICK: ysgrifenydd tra adnabyddus ar gyfreithiau cenedloedd. Ganwyd ef yn Couret, yn Neufchatel, ar y 26ain o Awst, 1714. Yr oedd ei dad, yr hwn oedd glerigwr Protestanaidd, wedi ei ddyrchafu i'r bendeffig-aeth gan frenin Prwsia, i'r hwn yr oedd efe yn ddeiliad. Astudiodd Vattel ar gyfer y weinidogaeth, ond darlennodd fwy ar ysgrifeniadau Leibnitz a Wolf nag ar weithiau y duwinyddion; ac yn hytrach na bod yn glerigwr gwledig, penderfynodd geisio gweithio ei ffordd yn mlaen yn llys Berlin fel llenor a gwleidyddwr. Cynygiodd ei wasanaeth i Frederick ii. yn 1741; ond nid oedd ar y pryd le gwag iddo yn y gwasanaeth cyhoeddus. Tair blynedd yn ddiweddarach pennodwyd ef i swydd yn Dresden, gan etholydd Saxony; ac yn 1741, anfonwyd ef yn genhadwr i Berne. Yr oedd y swydd hon yn caniatáu iddo gyflawnder o amser hamddenol i ymroddi i ymchwiliadau a gweithiau llenyddol. Cyhoeddodd, o dan wahanol enwau, draethodau yn y Ffrangcaeg ar amrywiol deatynau; ond ei waith mawr, a gymmerodd ddeng mlynedd o'i amser, oedd ei "*Droit des Gens; ou Principes de la Loi Naturelle appliqués à la Conduite et aux Affaires des Nations et des Souverains.*" Ni chynnwysa dim llawer oedd yn hollol newydd; ond gellir ei ystyried yn dalfyr- iad ac yn drefniad rhagorol o syniadau Grotius, Puffendorf, ac Wolf. Yr oedd Vattel yn meddu ar fedrusrwydd neillduol i drefnu ac i ddefnydd- iau, ac yr oedd ei arddull yn glir; ac felly daeth ei waith yn boblogaidd iawn yn fuan. Ar ol gorphen ei waith mawr, galwyd ef yn ol i Dresden, lle y priododd yn y fl. 1764 gyda Marianne de Chêne, a gwnaed ef yn aelod o'r cyfringyng- hor. Profodd dyledswyddau ei swydd newydd yn rhy galed iddo; a bu farw, mewn canlyniad i orlafur, ar yr 28ain o Ragfyr, 1767.

VAUBAN, SELASTIEN LE PRESTRE: peiriannydd milwraidd enwog. Ganwyd ef yn Saint Leger de Fougeret, yn nosbarth y Nievre, y 15fed o Fai, 1633. Cafodd ei adael yn amddi- ad o dad ac o fam, ac heb nemawr ddim at ei gynnalieith, pan yn blentyn; ac addysgwyd ef o dan arolygiaeth offeiriad Pabaid y pentref. Gadawodd Saint Leger yn 1651, gan fynd ar ei draed i le cyffens i ymuno â byddin Conde, yr hon a ddiwyddai fod ar y pryd ar dueddu Belgium; ac yn ystod dwy flynedd o wasanaeth milwrol, casglodd gryn lawer o wybodaeth am y drefn beiriannyddol oedd ar y pryd mewn arfer- iad. Cymmerwyd ef yn garcharor yn 1653, ac ymunodd â'r brenhinwyr; ac yn ystod yr ym- drechfa ddilynol, treuliodd y rhan fwyaf o'i amser gyda byddin Turenne, yr hwn a ymddir-

iedodd iddo brif lywyddiaeth y gweithrediadau gwarchauyddol; a darfu i'r cynorthwy mawr a roddwyd i fyddin fechan y brenin trwy ddarostyngiad cyflym yr amddiffynfeydd oedd yn nwyllaw y gelyn, annill i Vauban y cymmeriad o fod y peiriannydd ienagoc mwyaf addawol yn ei oes. Ar derfyniad heddwch 1660, danfonwyd ef i ddistrywio amddiffynfeydd y gwrthryfelwyr yn Lorraine, ac i gymmeryd gofal Brisach; ond yn 1667, fe ymddangosodd eilwaith yn y gogledd, a chymmerodd y naill ar ol y llall o'r amddiffynfeydd oedryn oedd ar derfynau Belgium. Tua'r pryd hwn yr ennillodd Vauban, trwy ei athrylith, ei gywirdeb, ei brydlondeb, a'i haws rhagoriaethau ereill, sylw a chymmeradwyfaeth y gwladweinydd Louvois; a thrwy ei ffafr ef, yn gystal a theilyngdod ei gynlluniau ei hun, y dyrchafwyd ef i gyflawni y gorchwyl pwysig o gadarnhau yr amddiffynfeydd Fflemingiaidd a syrthiasent yn feddiant i Ffrainc. Cyflawnwyd y gwaith hwn yn 1672; a phan yr ail ddechreuodd y rhyfel â Holland, cymmerodd Vauban ei hen le fel cyfarwyddwr y gweithrediadau gwarchauyddol; ac am y tro cyntaf yn ngorllewinbarth Ewrop, efe a ddygodd i mewn y cynllun o ffurfio llinellau dyblyg (*parallels*)—a fenthyciodd oddi ar y Tyrciaid—wrth warchau ar Maestricht yn 1673, a hyny gyda'r fath lwyddiant fel y cymmerwyd y gaerfa gref hono mewn tri diwrnod ar ddeg. Wedi tynn allan gynllun y gwarchauad ar Treves, a rhagddyweddyd gyda chywirdeb neillduol yr amser y byddai raid iddi syrthio—efe a ymosodd ar y gwaith o gadarnhau yr amddiffynfeydd yn yr Iseldiroedd; ac yn niwedd yfyrwydd yn 1674, cymmerodd dref ac amddiffynfa Oudenarde, lle y bu William o Orange yn gwarchau yn ofer arno.

Yn 1675, dechreuodd Vauban gyfnod newydd mewn cadofyddiaeth beiriannyddol trwy lwyddo i sefydlu corph newydd o beiriannwyr. Yn 1676, gwarchauodd ar Valenciennes a Cambrai; a chymmerodd y lle diweddar trwy ruthr ganol dydd, yn erbyn barn gyffredinol holl gadfridogion y fyddin: a dwy flynedd yn ddiweddarach, gwobrwywyd ei wasanaeth gwerthfawr a maith trwy ei bennodi yn gyfarwyddwr cyffredinol y caerfaeod. Yr oedd y swydd hon yn ei wneyd yn brif lywodraethwr peiriannyddiaeth filwrol; ac yn y deng mlynedd a ddilynodd yr heddwch a wnaed yn 1678, y cyflawnodd Vauban, fe allai, ei wasanaeth penaf i Ffrainc, trwy amgylchu y deyrnas â chadwen o gaerfaeod, wedi eu cymmhwyso naill ai i amddiffyn y wlad, neu ynte er gwneyd ymosodiad o honynt ar lecoedd gweiniaid mewn gwledydd cymmydogaethol. Yn ystod yr amser hwn y cymmerodd efe amddiffynfa gadarn Luxembourg, ac y cynlluniodd ac y gwnaeth, mewn rhan, y bont (*aqueduct*) ar-dderchog, dros yr hon y mas dyfroedd yr Eure yn cael eu cludo i Versailles.

Torodd rhyfel allan drachefn yn 1688, a dygodd Vauban yn mlaen y gwarchauadau ar Philipburg, Mannheim, a Frankenthal, Mons, a Namur, gyda'r llwyddiant hnw a arferai ddilyn ei ymdrechadau. Ar ol y cyfnod hwn, ni cheir Vauban yn amlwg iawn fel rhyfelwr; canys y gwarchauadau ar Charleroi yn 1693, a Breisach yn 1704, a gwneuthuriad y wersyllfa amddiffynedig ger Dunkirk, oedd yr unig orchwylion peiriannyddol o bwys a gyflawnodd efe yn y pedair blynedd ar ddeg olaf o'i oes. Ar ol heddwch Ryswick yn 1697, cymmerodd o dan ei ystyriaeth y diffygion, a'r pethau oedd

o'u lle yn llywodraethiad cartrefol Ffrainc; a thrwy ei lafur a'i sêl casglodd ynghyd lawer o wybodaeth ar amrywiol yngyrciau, a chyhoeddodd lyfr o dan yr enw "*Oisivetés de M. de Vauban*," yn yr hwn y cymmhellai ar fod ystadegau o'r boblogaeth, masnach, ac amaethyddiaeth. gael eu paratoi; bod y fyddin i'w chyflenwi trwy ymrestriadau gwirfoddol; ac awgrymiadau gwerthfawr i wellhau y tir drwy ei sychu, &c. Un arall o'i weithiau a wnaeth argraph ddwfn pan gyhoeddwyd ef oedd ei "*Trame Royale*," yn yr hwn yr ymdriniai â'r cwestiwn o drethiad, ac y rhag-gyngodau mewn modd tarawiadol y syniadau, y rhai, yn mhen llai na chan mlynedd, a ddyohwelodd y frenhiniaeth yn Ffrainc. Nis galleddis disgwyl i egwyddorion oedd yn cael eu cymmeradwyo gan ddyn o gymmeriad uchel, a chywirdeb dwfn, a doethineb ymarferol Vauban, fod yn dderbyniol iawn gan y brenin a'r llys—ymddygiadau pa rai a gondemnid fwyaf, ac ar y rhai y gweunyddent y cerydd llymaf. Nid ydys gan hyny yn rhyfeddu, fel y dywed Saint Simon, "i'r cadlywydd Vauban gael ei dderbyn gyda'r oerfelgarwch mwyaf pan yr ymddangosodd yn y llys; ac i'w lyfr, yn ol penderfyniad y daethpwyd iddo, gael ei atfafaclu a luddias ei werthiant ar y 14eg o Chwefror, 1707. Ni bu Vauban byw ond ychydig o amser wedi hyn:—bu farw yn Paris, Mawrth 30ain, 1707. Cyfrifa Fontenelle iddo adeiladu tair ar ddeg ar hugain o gaerfaeod newyddion, adgyweirio tri chant o hen rai; a llywyddu mewn tair ar ddeg a deugain o warchauadau; a bu yn bresennol mewn saith ugain o frwydrau, bach a mawr. Iddo ef nid oedd darostwng amddiffynfa ond yn unig cwestiwn o amser a phylor. Y mae ei amrywiol weithiau peiriannyddol, ymosodiadol ac amddiffynol, wedi eu casglu ynghyd, o dan yr enw "*Oeuvres Militaires*," ac heb law y gweithiau a enwyd, ysgrifonodd amryw o draethodau ereill mewn cysylltiad â pheiriannaeth filwraidd.

VAUGHAN, ROBERT: hynafiaethydd enwog, a mab hynaf i Howel Vaughan, Ysw., o Hengwrt, a Margaret ei wraig. Yr oedd mam gwrthddrych yr erthygl hon yn wyres i'r Barwn Owen, yr hwn a lofruddiwyd gan Wyliaid Cochion Mawddwy. Yn Hengwrt, ger llaw Dolgellau, y ganwyd ef, yn y flwyddyn 1592. Yn Gwengraig y bu ei hynafiaid ef yn trigianu am lawer o genedlaethau; ond ar yr achlysur o briodas ei daid âg aeres yr Hengwrt, efe a symmudodd ei breswylfod i'r palas hwnw. Ond hen gartref y teulu oedd Nannau; ac oddi yno yr aeth Hywel Fychan, yr hwn oedd y chweched mewn disgyniad o Cadwgan o Nannau, ail fab Bleddyn ab Cynfyn, brenin Cymru, i breswyllo i Gwengraig. Trwy i Robert Vaughan briodi gyda Catherine, merch Gruffydd Nannau, Ysw., yr unwyd y ddwy gaingio yn un teulu drachefn. Aeth Robert Vaughan i brif ysgol Rhydychain yn 1612, ac ymddengys iddo fyned trwy y cwrs cyffredin o efrydiau; ond dychwelodd adref i Hengwrt heb gymmeryd un gradd. Ei hoff efrydiaeth oedd hynafiaethau; ac wedi ymsefydlu yn ei gartref, gan ei fod yn berchen eiddo, a phob manteision angenrheidiol, ymroddodd i astudio hanes a hynafiaethau ei wlad, nes dyfod yn awdurdod uchel yn y pethau hyn. Cadwai i fyny ohebiaeth helaeth gyda'r archesgob Usher, Syr S. E. Ewes, a Selden, ac enwogion ereill. Ni bu ei ysgrifell alluog yn ddigynnyrch; ond yr unig waith o'i eiddo a gyhoedd-

wyd yn ystod ei fywyd oedd "*The British Antiquities Revived*." Argraphwyd ef yn Rhydychain, yn 1662; a daeth ail argraphiad o hono allan yn y Bala, yn 1834. Ysgrifennodd sylwadau ac eglurhadau ar weithiau Nennius, Caradawg o Lancarfan, Leland, Dr. Powell, Usher, Ball, ac ereill, ac ar y "*Trioedd*" a'r "*Brutiau*," yn nghyd â hanes amryw o'i deithiau. Llwyddodd hefyd i ddwyn ynghyd gasgliad digyfelyb o werthfawr o hen lawysgrifau Cymreig, a llawer o honynt yn hen iawn. Y mae rhai yn llawysgrif yr awdwyr eu hunain, ac ereill wedi eu hadysgrifenu ganddo ef; a chyda hynny y mae efe wedi chwaneu yn fawr at eu gwerth drwy ei sylwadau ei hun. Y maent, lawer o honynt, yn ysgrifau hynafiaethol o werth anghyffredin. Bu farw Robert Vaughan yn yr Hengwrt, yn y flwyddyn 1666, a chladdwyd ef yn Eglwys Dolellau.

VELASQUES, DIOGE RODRIGUES: un o arlunwyr enwocaf Ysypaen, yr hwn a anwyd yn Seville, yn Mehefin, 1599. Yr oedd efe o deulu o haniad Portugeaidd. Cafodd addysg ragorol, ac yr oedd tuedd at y gelfyddyd y rhagorodd ynddi i'w chanfod yn gref ynddo pan yn ieuange iawn. Rhoddwyd ef dan addysg gelfyddydol Francisco de Herrera—paentiwr medrus. Symmudodd oddi wrtho at Francisco Pacheco—dyn oedd yn deall damcaniaeth y gelfyddyd yn rhagorol, ond ychydig a allai efe ei ddysgu iddo yn ymarferol. Priododd Velasques gyda Juana, merch Pacheco. Yr addysg benaf a gafodd, modd bynag, oedd yr addysg a gloddiodd iddo ei hun. Gweithiai yn ddiwyd ac yn galed. Talodd ymweliad â Madrid yn 1622, er mwyn cael cyfle i astudio y trysorau celfyddydol oedd yno. Paentiodd rhai darluniau tra y bu yno, a gwahoddwyd ef yn ol yn mhen deuddeng mis gan De Olivarez, a thynodd ddarlun y brenin Philip IV., a daeth ar unwaith i sylw ac enwogrwyd. Pennodwyd ef yn baentiwr y llys; ac o hynny allan llwyddodd ar hyd ei oes. Gwnaeth ddarlun o Siarl I. o Loegr (yr hwn a ddigwyddai fod yn Madrid yn y fl. 1623); ond yn anffodus, y mae hwnw yn awr ar goll. Ffurfiwyd cyfeillgarwch rhyngddo ef a Rubens, yn 1628, pan y bu y diwedd ar neges ddiplomyddol yn Madrid.

Teimlai Velasques ddymuniaid er's amser i ymweled âg Italy; ac yn 1629, caniatawyd iddo fyned. Derbyniwyd ef yn mhob man gyda'r aurhydedd mwyaf; ac yn arbenig felly yn Rhufain. Gorchymynodd y pab Urban VIII. barotoi ystafelloedd iddo yn mhalas y Vatican. Treuliai ei amser yno yn benaf i gopio brasddarluniau Michael Angelo a Raphael; ond o'r holl arlunwyr Italaidd, Titian a ystyridd ganddo ef fel y penaf. Ar ol ymadferu o afiechyd llymdost, efe a aeth yn mlaen i Naples; ac yn ngwanwyn 1631, dychwelodd i Madrid. Parotwyd ystafell iddo weithio ynddi yn y palas brenhinol, ac arferai y brenin ddyfod ato yn fynych i edrych arno yn gweithio. Llinell ardderchog yn ei gymmeriad, sydd yn werth ei chofnodi, ydyw hon:—pan oedd y Duque de Olivarez, yr hwn oedd ei noddwr cyntaf, wedi syrthio o dan wng Philip, parhaodd ef i amlygu yr un parhau tuag ato ag o'r blaen. Aeth Velasques drachefn i Italy, yn 1648, i bwrcesu darluniau i'r brenin. Dychwelodd i Madrid yn 1651; ac ar ol hyn y paentiodd efe ei ddarluniau mwyaf ysblenydd. Parhaodd i dderbyn pob arwydd o ffafir a allai Philip ei ddangos iddo. Bu farw ar y 7fed o

Awst, 1660; a chladdwyd ef gyda rhwyg mawr yn eglwys San Juan. Ni bu ei wraig, yr hon oedd yn nodedig am ei hoffder o hono, fyw ond pythefnos ar ei ol.

Gyda'r eithriad, fe allai, o Murillo, Velasques yn ddiâu oedd y penaf o arlunwyr Ysypaen. Y mae ei ardebau (*portraits*) o' deilyngdod digyfelyb yn mron; ac y mae ei ddarnau hanesyddol hefyd o werth mawr. Ychydig sydd o'i weithiau yn y wlad hon. Yn Madrid y mae ei rai goreu.

VENICE: dinas yn ngogleddbarth Italy, ac un o'r dinasoedd ardderchocaf, enwocaf, a hynotaf yn yr holl byd. Y mae wedi ei hadeiladu ar swp o ynysoedd yn y morlyn (*lagoon*) sydd o'r un enw a hi, ar ymyl gogledd-orllewin Môr yr Adriatic, tua thair milldir ar hugain o Padua. Y mae morlyn Venice yn cael ei wahanu oddi wrth yr Adriatic gan draethell hirgul, sydd yn ymestyn o enau y Piave i enau yr Adige, a'i wahanu i nifer o ynysoedd, gan rydeoedd morawl culion, chwecw mewn nifer. Y brif fynedfa i'r morlyn gynt oedd y *Porto di Lido*, drwy yr hon yr elai llongau maenachol mawr y weriniaeth yn union i'r ddinas; ac y mae llestri bychain, ac agerlongau Trieste, yn parhau i fyned i mewn yr un modd etto. Y Porto di Malamocco, rhwng yr ynys sydd o'r un enw i'r deheu, a Lido, ar du y gogledd, ydyw y rhedde ddyfnaf sydd yn arwain i'r morlyn yn bresennol. Y tu fewn i'r draethell, a rhyngddi a'r tir, yr hyn sydd o dair i bum milldir o bellder, y mae y morlyn—darn o ddwfr bas, nas gall ond llestri ysgefn ei forio, ond yn unig lle y mae y ffrydeoedd a ffurif yn naturiol gan afonydd, ac a gedwir yn agored gan gelfyddyd. Mewn rhai parthau o'r gwastadedd morfaog, yr hwn a orchuddir gan y môr, y mae amryw fân ynysoedd—trwy effaith a gweithrediad y rhedlifadur yn benaf—wedi ymfurfio yn dir sych, ac yn ddigon ffurwthlawn i'w diwyllio; ac ar y swp o'r mân ynysoedd hyn, yn rhifo rhwng deg a thrigain a phedwar ugain, y mae dinas Venice wedi ei hadeiladu. Yn nghymydogogaeth Venice, pan y mae yn drai (nid yw y gwahaniaeth sydd rhwng y llanw a'r trai ond o ddwy i dair troedfedd), ymddengys gwastadedd mawr o laid calchaid; ond y mae o'i gwmpas sianell culion, o ba rai nid yw y dwfr byth yn cilio. Pan y bydd y llanw i mewn, pa fodd bynag, y mae yr holl arwynebedd wedi ei orchuddio gan y dwfr i'r dyfnder o droedfedd neu droedfedd a hanner. Gelwir y brif ynys ar ba un yr adeiladwyd y ddinas hon, *Isola de Rialto*, neu Ynys y Ffrwd Ddofn. Ni cheir sylfaen dda i adeiladu mewn llawer o fanau ar yr ynysoedd hyn; ac o ganlyniad, y mae y ddinas gan mwyaf wedi ei hadeiladu ar sylfeini celfyddydol o seilbolion neu geryg. Y mae y ffaith fod y ddinas hon o balasau marmor fel yn ymgodi megys o'r môr, yn ddigon o reswm pa ham y mae yr olwg arni bob amser yn swynol: ond yn yr haf a'r hydref, yr adegau pan y bydd y llanw uchaf, a phalasau mawr St. Marc wedi ei amgylchu â dwfr, a delw pob palas i'w ganfod yn cael ei adlewyrchu yn nwrffurdd y môr, y mae y ddinas yn hardd annisgrifadwy. Y camlas mawr sydd yn myned yn droellog trwy y dref, ar lun y llythyren S, ac sydd yn ei dosbarthu yn ddwy ran, ydyw y man lle y dygir yn mlaen lawer o fasnach Venice, ac o'i gwmpas ef y mae y lleoedd i ymbleseru. Ond y mae y ddinas yn cael ei dosbarthu i gant

a chwech a deugain o raniadau gan gamlesydd llai. Ystyrrir hwynt fel ystrydoedd y ddinas ar hyd pa rai y mae teithwyr a'r trigolion yn cael eu trosglwyddo i unrhyw gwr o'r dref. Y gamlas ydyw yr heol, a'r cwch a elwir *gondola* ydyw y cerbyd a ddefnyddir yno. Gellir myned i bob rhan o'r dref hefyd trwy groesi y camlesydd dros bontydd, ac ar hyd eu glenydd trwy rodleoedd culion, a elwir *calli*. Y mae yn y ddinas 306 o bontydd cyhoeddus; ac o'r rhai hyn, y mae tair dros y gamlas fawr; sef y Rialto, adeilad o geryg, a'r enwocaf; a dwy o haiarn.

Y Piazza, neu ysgwâr St. Marc, ydyw canol-bwynt mawr maanach y ddinas, a'r lle hwn y mae ymwelwyr yn ei fynychu fwyaf yn Venice. Y mae yn 576 o droedfeddi o hyd, a 269 o droedfeddi o led yn ei fan lletaf. Ar du y dwyrain i'r ysgwâr hon y mae eglwys St. Marc. Adeiladwyd yr eglwys gyntaf ar y safle hwn yn y fl. 813, ond dinystriwyd hi trwy dân yn y fl. 976. Ail adeiladwyd hi yn 1071, ac agorwyd hi tua diwedd yr unfed ganrif ar ddeg, a gwnaed chwangediadau ati yn y bedwaredd ganrif ar ddeg, ac adnewyddwyd hi yn yr eilfed ar bymtheg. Cymmysg ydyw o ran ei harddull arch-adeiladol o'r Byzantiaidd a Gothaid. Gwnaed hi yn eglwys gadeiriol yn 1807. O ran cynllun, y mae St. Marc ar ffurf croes. Y mae y gwaith cerfiedig sydd arni yn ardderchog; a'r adeilad agos a bod yn berffaith fel esampol o archadeil-adaeth lliwiedig y dwyrain. Y mae yr adeilad wedi ei chyfodi o briddfeini, wedi eu hangau â marmor lliwiedig o'r lliwiau prydferthaf. I'r deheu oddi wrth yr adeilad hon, y mae adeilad hardd y *Torre dell Orologio*, a adeiladwyd yn 1494; ac y mae yn yr ysgwâr amryw o adeiladau gwychion ereill. Tua'r deheu oddi yno, y mae y *Piazzetta*, neu yr ysgwâr fechan. Ac yn agos i gongl yr ysgwâr fawr, y mae y Campanile, neu Dŵr y Gloch, perthynol i St. Marc, sydd wedi ei adeiladu ryw gymmaint o flaen yr adeilad y perthyna iddo. Dechreuwyd ef yn 902, ond ni chwblhawyd ef hyd 1510. Y mae yn 323 o droedfeddi o uchder, yn 42 o led yn y sylfaen; ac y mae ar ei ben uchaf lun angel, yr hwn a wasanaetha i amlygu i ba gyfeiriad y bydd y gwylt yn chwythu; ac y mae y cerflun hwn; meddir, yn ddeg troedfedd ar hugain o uchder. Ar du gorllewinol y *Piazzetta* y mae yr hen lyfrgell a'r bathdy. Ar yr ochr ogleddol y mae dwy golofn enwog o ithfaen coch Venice; ar un o honynt ceir cerflun o St. Theodore, ac ar y llall ben St. Marc. Ar du y dwyrain y saif palas y Doge. Adeiladwyd y palas cyntaf ar y llanerch lle y mae yr un presennol yn 813; ac er ei fod wedi ei helaethu yn fynych, ei ail adeiladu, a'i addurno, cadwodd ei nodwedd Byzantiaidd am ganrifoedd. Ond yn 1301, dechreuodd ei nodwedd archadeiladol newid; ac o'r pryd hwn hyd 1423, yr oedd yr adeiladu a'r helaethu a fu arno yn yr arddull Gothaid. Ar ol y flwydd- yn 1423, nid oes yn y ddinas adeiladau yn yr arddull Venetiaidd briodol; ac yr oedd y cyfnewidiadau a wnaed yn y palas ducaidd, yn gystal a'r palasau a adeiladwyd wedi hyny, yn isradol mewn arddull a gwaith i'r hyn oeddnt cyn hyny. Pan yn cyfeirio oddi wrth St. Marc tua'r gorllewin, yr ydys yn myned heibio nifer mawr o balasau. Mewn amseroedd gynt, yr oedd y palasau hyn, neu yr adeiladau ardderchog a safent ar y manau lle y maent hwy, yn fasnachdai neu yn ystordai i'r marsiandwyr mawr tywysogaidd—palasau y rhai, gan mwyaf, oedd

y pryd hwn yn amgylchoedd y dref; hyny yw, ar ryw ynys gyfagos, mewn lle mwy anghyhoedd na'r ddinas ei hun. Y mae pont y Rialto, sydd yn croesi y camlas mawr, yn gynnwysedig o un bwa, rhychwant yr hwn sydd yn 91ain troedfedd, a'i uchder o'r dwfr yn 24; o droedfeddi. Ei lled ydyw 72ain o droedfeddi, ac y mae wedi ei rhanu yn dair heol—y ganol yn 21ain o droedfeddi o led—ac arni ddwy res o fasnachdai. Y mae eglwysydd Venice, fel rheol, yn adeiladau gwychion, ac yn amrywio o ran eu harddull:—rhai yn yr arddull Gothaid-Venetiaidd; ereill yn yr arddull Lombardaidd; a'r gweddill, naill ai yn yr arddull Italaidd neu yr Italaidd addurniadol. Yn mysg y rhai enwocaf, yn nesaf at St. Marc, gellir enwi y *Frari*, yn yr hon y mae cofadail anferth ei maint i Titian yr arlunydd, ac amryw o ddarluniau rhagorol, &c.; ac eglwys St. Giacomo di Rialto, yn ymyl y bont sydd o'r un enw, yr hon a saif ar y llanerch lle yr adeiladwyd yr eglwys gyntaf yn Venice, B.A. 421. Ond o'r eglwysydd lliosog sydd yno, y mae cryn nifer o honnt wedi eu hadeiladu mewn arddull isradol. Y mae athrofa y celfyddydau cain yn hen fynachdy y *La Carita*, yr hon a ffurfiwyd gan Napoleon yn 1807, yn cynnwys darluniau perthynol i wahanol ysgolion; ac y mae ynddi gasgliad rhagorol o ddarluniau o'r ysgol Venetiaidd—o weithiau Titian, Tintoretto, Bonifacio, Giovanni Bellini, Paulo Veronese, a llawer o feistriaid ereill. Y mae gweithiau yr arlunwyr enwog hyn hefyd i'w cael yn llawer o balasau ac eglwysydd y ddinas. Ceir dwfr yn awr o ffynnonau dyfnion a wnaed o dan ar-olygiaeth, ac ar draul y cyngor trefol yn 1847. Cynnwysa llyfrfa St. Marc 120,000 o gyfrolau, a 10,000 o lawysgrifau. Y mae yn rhaid addef fod masnach Venice yn gwaelu er s' blynyddoedd bellach. Ei phoblogaeth ydyw tua 120,000.

Cyn i'r Rhufeiniaid orchfygu y wlad, nid oes dim braidd yn wybyddus o hanes Venetia: ond pan gymmerodd hyny lle, gwyddys fod yr ardal hon yn cael ei phreswyllo gan ddwy genedl, sef y Veneti a'r Carni. Y mae dechreuad a chysylltiad y bobl hyn yn anhysbys; a'r oll o'r bron a wyddom am danynt yw, eu bod yn gyfundeb masnachol yn hytrach na milwrol, ac yn arfer masnachu mewn gwefr (*amber*), yr hwn a brynid ganddynt ar lenydd y Baltic, ac a werthid i farsaiandwyr Phoenicia a Groeg. Daeth y dalaeth yn fodeuog a llwyddiannus o dan lywodraeth y Rhufeiniaid; ac heb law ei phrif ddinas, Aquileia, yr hon a ddaeth yn un o ddinasoedd mwyaf llwyddiannus Italy, yr oedd Patavium (Padua), a Verona, a nifer ereill o ddinasoedd pwysig yn perthyn iddi. Ond cyn dinystrio yr ymherodraeth, ysgubwyd ymaith lwyddiant boreuol y dalaeth hon gan yr Huniaid o dan arweiniad Attila, yr hwn a ddinystriodd Aquileia hyd ei sylfeini, ac a anrheithiodd ddinasoedd ereill. Ymofynodd llawer o breswylwyr y dinasoedd am nawdd yn y môrlynoedd morfaog; ac yr oeddnt mewn sefyllfa nor druenus fel nad oedd yn werth i'r gorchfygwyr braidd ymosod arnynt. Y prif ynysoedd ar ba rai y safai yr hen Venice oeddnt, Grado Bibione, Caorlo, Heracia, Equilo, Torcello, Murano, Rialto, Malamocco, Pelestrina, Brondolo, a San Nicola, &c. Ar y Rialto a'r Malamocco, yr ymsefydlodd yr ymnoddwyr o Padua. Rhoddwyd enw y dalaeth a adawsant ar y cyntaf ar y swp o ynysoedd oedd yn y môrlun—ond yr oedd y sefylliad newydd hwn yn cael ei adnabod wrth yr

enw Venezia, neu Venice, mor gynnar a'r wythfed ganrif o leiaf. Gan eu bod yn cael amddiffyniad oddi wrth sefyllfa hynod yr ynysodd yn y rhai y cymmerasant noddfa, ymroddodd yr ymsefydlwyr cyntaf i wneuthur y goren a allent o'r sefyllfa yr oeddnt ynddi. Dechreuwyd adeiladu tai ar y Rialto; a phan, yn 568, yr ysbeiliwyd Padua gan y Lombardiaid, ymfudodd llawer o'i phreswylwyr i'r drefedigaeth yr oedd eu hynafiaid wedi bod yn gynnorthwylol i'w syfhaenu. Y ffurfiwodraeth gyntaf a fabwysiadwyd gan breswylwyr yr ynysodd oedd gweriniaeth, yn cael ei gweinyddu gan dri chonsul; ond yn 457, cymmerwyd lle y consuliad gan dribuniad, a etholid yn flynyddol. Yr oeddnt yn amrywio mewn rhifedi ar wahanol adegau o un i ddeuddeg; a chanddynt hwy y gweinyddwyd y llywodraeth am ddau cant o flynyddoedd. Ond yn ystod y cyfnod hwn, er fod y weriniaeth ieuang yn cynnyddu mewn cyfoeth a phoblogaeth, yohydig a fu ei chynnydd mewn pwysigrwydd gwleidyddol. Yr oedd cymdeithas yn ymranedig yno—yr hyn a achlysurid gan uchelgais y gwahanol dribuniad; ac nid oedd eu cael i ymuno mewn rhyfel yn erbyn gelyn cyffredin yn beth possibl yn mron. Gyda'r amcan o wellhau llawer o bethau anghysurus a berthynent i'r llywodraeth, cyflwynodd Cristofero, patriarch Grado, yn B. A. 697, i'r Arengo—cydgyfariyddiad cyfnodol o'r holl feibion—gynllun o ffurfiwodraeth, yn yr hwn y cynnygiat efe ar fod i'r tribuniad roddi heibio y gallu a'r awdurdod uchaf; a bod i ynad, gyda'r teitl o Dduo, neu Doge, gael ei wisgo a'r prif awdurdod mewn pethau gwladol, eglwysig, a milwrol. Derbyniwyd y cynnygiad yn galonog, a syrthiodd y dewisiad i'r swydd ar Paulo Luca Anafesto; yr hwn a arwisgwyd gan y patriarch ag arwyddion ei swydd, sef coron aur a theyrnwialen o ifori, yn mis Mawrth, 697. Gweinyddodd Anafesto y swydd hyd ei farwolaeth, yr hyn a gymmerodd le yn 717, a gwallhaodd sefyllfa y weriniaeth yn fawr o dan ei llywodraeth. Tawelwyd y cynnyrifiadau gwladol i raddau mawr, a chwaneigwyd at y tiriogaethau Venetiaidd trwy gael cyfran i'r tir oedd ar lan y môr—yr hwn a gafwyd trwy gytundeb â brenin y Lombardiaid.

O dan Orso, sef y trydydd Doge (720—737), y dechreuodd y Venetiaid ar yr yrfa anturiaethus hono, yn yr hon yr ymddengys eu synwyr a'u dewrder yr un mor amlwg a'u gilydd, a ddilynwyd ganddynt am dymmor morfaith. Yn 735, cymmerwyd Ravenna gan y Lombardiaid, a gorfodasant y pen-swyddog i wneyd ei noddfa yn y môrlyn—yr hwn a ddeisyfodd am i'r weriniaeth ei gynnorthwyo i adfeddiannu y diriogaeth a gollodd. Gan eu bod yn ystyried eu hunain mewn enw yn ddeiliaid i'r ymherawdwr dwyreiniol, heb law eu bod yn awyddus am wneuthur cynghrair gyda Chaer Cystenyn, er mwyn buddiannau eu masnach, a chael y môr yn rhydd i ymgyfathrachau a'r ymherodraeth ddwyreiniol, hwy a gynnorthwyasant i adsefydlu y rhaglaw yn ei swydd a'i awdurdod. Gwobrwywyd gwasanaeth y Doge y tro hwn gan y llys Byzantiaidd a'r teitl o 'Hypatos,' neu consul ymherodrol. Y goepedigaeth a weinyddai y Venetiaid ar ormes oedd tynu y llygaid; ond nid oedd teyrnasiadau amryw o'r prif swyddogion y pryd hwn yn Venice ond adegau o ormes ac anhgwch ar ran y llywodraethwyr, a derfynent yn aml yn eu halltudiaeth neu eu llofruddiad gan y bobl. Yn

ol ammodau cyttundeb a wnaed rhwng Charlemagne ag ymherawdwr y dwyrain, yn 803, yr oedd trefnydd oedd ar lanau y moroedd yn Istria a Dalmatia i'w hystyried yn rhanau arbenig o'r ymherodraeth ddwyreiniol. Cadwyd y cyttundeb hwn hyd 808, pan y darfu i wladlywiaeth ymosodol Charlemagne, a'i fab, Pepin, yr hwn oedd yn frenin ar Italy, beri i Nicephorus, ymherawdwr y dwyrain, ddanfon ysgwadron o longau i'r Môr Adriataidd, a deisyf ar y Venetiaid i ymuno ag ef mewn cynghrair: ac yn gymmsaint a bod y Venetiaid yn gwleed ei fod yn llawer mwy o fantasia iddynt i ennill ffafur llysa Caer Cystenyn—yr allwedd i'r dwyrain—na phleiddgarwch Charlemagne, cadarnhawyd cyttundeb rhyngddynt yn fuan. Torodd rhyfel allan yn ddiwed; a goresgynwyd Venetia gan y brenin Pepin, yr hwn a gymmerodd amryw o'r ynysodd heb gyfarfod ag un gwrthwynebiad—o herwydd yr oedd y preswylwyr oll wedi myned i ynys Rialto. Aeth y Ffrangciaid i ynys Albiola; ond er eu dychryn, deallasant fod y llanw wedi myned ymaith, a u llestri yn suddo yn y traeth twyllodrus. Yna syrthiodd yr holl ysgwadron yn ysglyfaeth i ysgafin-longau collym y Venetiaid; a'r rhai a ddiangasant o'r gelynion rhag boddi, rhoddwyd hwynt i farwolaeth gan yr ynyswyr dialgar. Cymmerodd hyn le yn 809. Dygwyd yr ymdrechfa hon, a elwir Brwydr Albiola, yn mlaen ar ran y weriniaeth gan Angelo Badoer, tribun ynys Rialto, yr hwn a ddyrchafwyd i'r anrhydedd o Doge, ac a drosglyddodd eisteddle y llywodraeth i Rialto. Yr oedd ynys Heraclia, ac ereill, wedi mwynhau yr anrhydedd hono yn ffaenorol i hyny. Yn ei deyrnasiad ef hefyd y sefydlwyd cyasylltiadau rhwng Rialto a'r ynysodd ereill cylchynol, trwy gyfrwng pontydd coed; a rhoddwyd yr enw Venezia (Venice) ar y swp ynysodd hyn. Y mae y flwyddyn 829 yn gofiadwy fel yr hon, yn ol traddodiad, y dygwyd gweddillion St. Marc o Alexandria i Venice; a pha olwg bynag a gymmerir ar y chwedl hon, nis gellir gwadu na ddarfu i'r grediniaeth ynddi gan y Venetiaid, ac ereill, dynu mintoieodd o bererinion i Rialto, ac yn y modd hwn chwaneigwyd at fasnach ac enwogrwydd y porthladd. Yna mabwysiadodd y Venetiaid St. Marc fel eu sant-noddwr; a'u rhyfel-floedd oedd "Byw fyddo Sant Marc!"—yr hyn a daniaf eu dewrder ar dir a môr. Nid ydyw hanes Venice wedi ei nodweddu gan unrhyw ddigwyddiad o hynodrwydd arbenig am llawer o flynyddoedd ar ol hyn; ond yr oedd pwysigrwydd y weriniaeth fel gallu morawl, a'i masnach, ei chyfoeth, a'i choethder yn chwaneigu o flwyddyn i flwyddyn.

Darfu i'r Doge Orseolo II. (981—1008) eangu masnach y weriniaeth, trwy sefydlu perthynasau masnachol rhyngddi hi ag ymherodraethau y dwyrain a'r gorllewin; sef y Crimea, Syria, yr Aipht, Tartary, Tunis, &c. Ac o dan ei llywodraethiad ef, eangwyd llawer ar diriogaethau Venice ar y Cyfandir, ac hefyd ar ororau Istria a Dalmatia. Yn 1085, trosglyddwyd talleithiau Dalmatia a Croatia yn ffurfiol i Venice gan ymherawdwr y dwyrain; ac ar yr un pryd, darfu i'r ymherawdwr ryddhau masnachwyr y Venetiaid, yn holl ranau yr ymherodraeth, oddi gerth yn Cyprus, Candia, a Megalopolis, oddi wrth dreth a theyrnged. Yn 1099, anfonodd Venice llynges o ddau cant o lestri, bach a mawr, i noddai Godfrey de Bouillon, a'i gymdeithion yn y groesgad gyntaf. Gorchfygiad llynges

elynlol o Pisa, a ddefnyddid gan yr ymherawdwr dwyreiniol, Alexius Comnenus, a chymmeriad ugain o'r llestri, a dygiad corph St. Nicholas o ynys Myra, oedd y prif ddiogyddiaidau a gymmerrasant le ynglŷn â'r ymgyrch hwn. Y mae yn deilwng o sylw, pa fodd bynag, pan yr oedd y Venetiaid yn ymuno â'r croesgadwyr, eu bod yn cadw mewn golwg yn arbenig helaethiad eu perthynasau masnachol, yn fwy na diogeliad y bedd sanctaidd yn feddiant i'r Cristionogion. Bu i'r tanau mawr a ddiogyddasant yn 1106—heb law dinstyrio ynys-ddinas Malamocco, losgi deg ar hugain o eglwysydd, a lliaws mawr o dai yn Venice—yn achlysur annuiongyrchol i beri gwelliant mawr yn archadeiladaeth y ddinas; o blegid cyn hyn yr oedd y tai yn mron i gyd wedi eu hadeiladu o goed; ond ar ol hyn, eu defnyddiau oeddylnt yn wastad naill ai ceryg ai marmor, wedi eu dwyn o Italy, Istria, neu Dalmatia. Yn 1111, anfonodd y Doge Faliero gant o longau allan i gynnorthwyo Baldwin I., olynnydd Godfrey de Bouillon, i orchfygu y porthladdoedd Syriaidd hyny oedd yn parhau yn nwyllaw y Mahometiaid; ac am y cynnorthwyo hwn canistawyd i'r Venetiaid armyrw o fanteision masnachol. Yn 1123, danfonwyd y llynges i noddi y Cristionogion yn Mhalestina, yr hon a lywyddid gan y Doge Michieli, yr hwn a'i enwogodd ei hun trwy ennill goruchafiaeth ar lynges yr Aipht, a chymmeryd deg o longau y Tyrciaid, yn y rhai yr oedd llawer o drysorau. Yr un flwyddyn, darfu i'r Venetiaid a Christionogion Palestina ddarostwng dinas gadarn Tyrus, ar ol ei gwarchau am fwy na phedwar mis. Yn 1122, cyhoeddodd Johannes Comnenus, yr ymherawdwr dwyreiniol, ddadganid yn gorchymyn i breswylwyr Venetiaidd Caer Cystenyn, a phorthladdoedd Groegaidd areill, i ymadael o diriogaethau yr ymherodraeth, gan hysbysu fod pob cyfathrach rhwng y ddau allu i derynu. Canfyddai yr ynyswyr fod y gangen fwyaf ennillfawr o'u marsandiaeth yn cael ei dinstyrio drwy hyn; a phenderfynasant dalu y pwyth. Yna hwy a anfonasant allan lynges yn 1123; a'r flwyddyn hono, a'r un ganlynol, gwnaethant niwed dirfawr i'r ymherodraeth. Cymmerrasant Rhodes, a gwarchaasant a darostyngasant Andros, Samos, a'r holl ynysoedd Ioniaidd, a rhan o'r Peloponnesus, &c. Ac ni therynwyd yr ymgyrch llwyddiannus hwn nes y darostyngwyd y Dalmatiaid, y rhai oeddylnt wedi codi mewn gwrthryfel yn eu herbyn.

Yr oedd y Venetiaid yn aelodau o gynghrair Lombardy yn erbyn ymherawdwr yr Almaen; ac yn 1177, ennillasant fuddugoliaeth forawl ysblenydd ar y Ghibelliniaid, y rhai a arweinid gan Otho, mab Frederick Barbarossa, mewn amddiffyniad i'r pab Alexander III., yr hwn a apeliasai am nawdd y weriniaeth. Amlygodd y pab ei ddiolchgarwech trwy gyflwyno i'r Doge Ziani fodrwy, â'r hon y gorchymynodd iddo briodi yr Adriatic, fel y byddai i'r oesoedd dilynol ddeall fod y môr yn ddarostyngedig i Venice, "fel gwraig i'w gŵr;" a mynegir mai yn y flwyddyn uchod y cyflawnwyd seremoni rwygfawr y briodas am y tro cyntaf. Un o ganlyniaidau brwydr Saboro oedd i Frederick gyttuno i aif ynghyd gynnadledd, yr hon a gymmerodd le yn Venice yn 1177. Ar yr achlysur hwn ymgynnullodd y pab, y Doge, ac urddasolion ereill yn mhallas St. Marc. Yna aeth Frederick at yr orsedd ar yr hon yr eisteddai y pab Alexander III., ac a ymostyngodd ger ei fron; a godd-

efodd i'r pab osod ei droed ar ei wddf! Adferwyd drwy y gynnadledd hon heddwch rhwng yr ymherodraeth a Lombardy a Sicily. Bu farw y Doge Ziani yn 1178. Gwnaeth ef yn ei ddydd lawer i wellhau adeiladau y ddinas—yn enwedig ysgwâr St. Marc.

Yn mis Hydref, 1202, aeth yr ymgyrch a adwaenir wrth yr enw y Pedwerydd Croesgad allan o Venice, mewn llestri Venetiaidd, dan lywyddiaeth y Doge Arrigo Dandolo. Ni ddarfu iddi, pa fodd bynag, gyrrhaedd Palestina; ond cyfeiriodd ei nerth yn erbyn yr ymherodraeth Byzantiaidd, yr hon a syrthiodd o dan ymosodiadau yr ymgyrch hwn yn Ebrill, 1204. Pan ranwyd yr ysbail, cafodd Venice y Morea, yr ynysoedd Illyrciaidd, rhan fawr o Thessaly, dinasoedd Adrianople, Trajanople, Dedymotichos, a Durazzo, talaeth Servia, a gororau yr Hellespont. Neillduwyd y bedwaredd ran o ddinas Caer Cystenyn i fod yn gyfran i'r Venetiaid breswyllo ynddo, o dan amddiffyniad eu cyfreithiau eu hunain; a diddymwyd pob attalfeydd ar faanach. Yr oedd Venice yn awr yn meddiannu parthau gorllewinol mwyaf dymunol yr ymherodraeth, heb law ei bod yn feistres ar y môr, fel y buasai am amser maith yn flaenorol i hyn. Fel y cynnyddai mewn gallu, cynnyddai hefyd mewn ardderchawgrwydd; ac yr oedd ei phendefigion, gan nad oedd ganddynt diroedd ar y rhai y gallent wario eu cyfoeth, yn gwas-traffu symiau dirfawr ar eu palasau, eu darluniau, eu haddurniadau, a'u gwisgoedd costfawr. Addurnwyd eu palasau â thrysorau ac ysbail y dwyrain: cododd ysgol o arlunwyr, a gawsant destynau i ymarfer eu pwynteli arnynt yn y gweithredoedd arwrol a gyflawnid gan Faliero, Polani, Ziani, a'r Dandoli. Ei phendefigion hi erbyn hyn oedd y rhai cyfoethocaf yn Ewrop, a hwyntwy hefyd a ystyrid y rhai mwyaf coethedig. Y digwyddiadau pwysicaf yn hanes Venice yn ystod y drydedd ganrif ar ddeg oedd—ei rhyfeleodd gyda Genoa, pan y bu yn fwy aflwyddiannus nag yr arferai fod; o herwydd yn mrwydr fawr Corzuola, colodd y Venetiaid bedwar ugain a phedair allan o bedwar ugain ac un ar bymtheg o longau, drwy iddynt gael eu cymmeryd, neu eu rhoi ar dân gan y gelynyon:—y cynghrair rhwng Venice a Paleologus, ymherawdwr y dwyrain, yn 1268:—a'r diwygiadau etholiadol trwy ba rai yr etholid trwy goelbren un a dengain o aelodau i'r coleg etholiadol; ac yr oedd yn angenrheidiol i'r Doge gael pump ar hugain o bleidleisiau yr aelodau hyny cyn yr etholid ef i'w swydd. Yn 1289, sefydlwyd y Chwilyd yn ffurfiol yn Venice; ond gwnaed y sefydliad yn ddarostyngedig i delerau mor gyfyng gan lywodraeth y weriniaeth, fel yr oedd i raddau pell yn gymmharol ddiniwed. Ffurfiwyd cynghrair dirgelaid i ymmud ymaith yr anghyflawnder oedd wedi ymlusgu i mewn i'r cylansoddiad, ac i gopsi troseddwyd. Yn mysg y cynghreirwyr hyn yr oedd aelodau o lawer o'r teuluoedd mwyaf pendefigaidd yn Venice. Er na phrofodd y cynghrair yn llwyddiannus, bu yn achlysur i'r cynghor o ddeg gael ei ffurfio—y rhai a ddadganasant eu humain yn gynghor parhaol yn 1335.

Yn y flwyddyn 1343, y ganwyd Andrea Dandolo, yr hwn oedd ygallohaig a gwladweinydd enwog, ac a etholwyd yn Doge. Y mae ei "*Venetian Annals*" yn rhynod am eu cywirdeb a'u manylrydd, ac yn rhoddi iddo hawl i gael ei ystyried yn y radd flaenaf yn mysg haneswyr

yr oesoedd canol. Yn 1348, teimlwyd daeargryn yn y môrllyn, ac yr oedd y llanw ar y pryd hwnw yn anarferol o uchel a dinystriol. Dilynwyd yr auffodion hyn yn yr un flwyddyn gan ymweliad arswydus o haint; ac mor ddinystriol oedd yr ymweliad difaol hwn fel, yn ystod y chwech neu y saith mis y parhaodd, y bu farw dwy ran o dair o boblogaeth y ddinas, a llwyr ddinystriwyd hanner cant o'i theuluoedd pen-defigaidd. Y mae canol y bedwaredd ganrif ar ddeg yn hynod ar gyfyr y bradwriaeth a flaenorwyd gan y Doge Marino Faliero, a'r rhyfel & Hungary, yn yr hwn y colodd Venice Dalmatia. Arweiniodd y cydyngais masnachol oedd rhwng Venice a Genoa yn y dwyrain i ryfel rhyngddynt yn 1352, pan y gorchfygwyd y Venetiaid yn mis Chwefror y flwyddyn hono gan Paganino Doria yn nghyfyngor y Bosphorus; ac er iddynt adferu eu hen uchafiaeth i raddau trwy ennill brwydr wedi hyn y ororau Sardinia, llwyr ddinystriwyd eu llynges gan Doria drachefn yn morgaingc Sapienza, Tachwedd 3ydd, 1354, a gorfodwyd hwynt i wnauthur heddwch mewn canlyniad i hyny. Yn 1378, cymerodd y Venetiaid ran yn y cwerwl oedd rhwng Genoa a Cyprus, a gorchfygodd llynges y blaenaf llynges yr olaf o flaen Antium; ac er dial am hyny, bu agos i'r llynges Venetiaidd gael ei llwyr ddiastrywio ger Pola yn Mai, 1379; ac wedi hyny aeth Pietro Doria yn mlaen yn erbyn Venice ei hun, a chymmerodd yr ynys Chioggia. Ond nid oedd dewrder y Venetiaid wedi ei wanhau gan yr anfodion trymion a'u cyfarfu; ac yn fuan dechreuodd gwedd pethau newid—yn lle bod yn warchanedig, hwy a droisant i warchau ar eu hymosodwyr yn Chiogga; ac ar ol eu darostwng i gyfyngder dirfawr, derbyniasent eu hymostyngiad diammodol yn Mehefin, 1380. Yn 1396, darfu i Genoa, hen elyn Venice, gyssylltu ei hun fel rhan o diriogaethau brenin Ffrainc—trefniant yr oedd y Venetiaid yn hynod o ddi-olchgar am dano; o herwydd, ar lawer tir, yr oedd gwel gobaith am i'r ddau allu fod ar well telerau o hyny allan nag yr arferent fod. Am amryw o flynyddoedd ar ol hyn, bu Venice mewn sefyllfa hynod lwyddiannus:—rhoddwyd cynhyrfaid dirfawr i'w masnach; yr oedd ei llongau trafniadol yn tramwy yr holl foroedd; cedwid i fyny berthynasau agos & holl wledydd Ewrop, yn gystal ag & Syria, yr Aipht, ac hyd yn oed âg India; a nwyddau pwysig yn masnach Venice oedd haiarn swydd Stafford, alcan o Gernyw a Devon, a gwlan o Sussex. Torodd rhyfel allan rhwng Novello, arglwydd Padua, a Venice. Ar derfyniad y rhyfel hwn, yn 1407, cafodd Venice feddiant o ran fawr o Italy ar y Cyfandir—prif ddinasoedd pa un oedd Vicenza, Verona, Padua, Feltre, a Belluno. Gyda marwolaeth y Doge Mocenigo yn 1423, dechreuodd cyfnod newydd ar Venice. Yn ystod y deng mlynedd ar hugain a ddilynodd, yr oedd rhyfel parhaus yn cael ei ddwyn yn mlaen, yn benaf yn erbyn duciaid Milan, yn nghwrs pa un y darfu i Venice gyflogi Carmagnola a'i ganlynwyr, ac ennill llawer goruchafiaeth yblenydd; ond goddefasant hefyd lawer gorchfygiad blin. Ac ar adferiad heddwch yn 1455, er fod tiriogaethau y weriniaeth wedi eu helaethu trwy gael meddiant o Brescia, Bergamo, Treviso, &c., ar y Cyfandir, ni chafodd Venice mo honynt ond ar ol ymdrechfeydd a gostiasant yn ddrud mewn bywriaeth a thrysorau; yn ystod pa rai y darfu i'w masnach—ffynnonell fawr ei llywddiant

bob amser—ddioddef yn ddirfawr, a dechreu adfeilio. Cynghor diweddad Mocenigo i'r senedd oedd, ar iddynt ochelyd rhyfel, gan ei fod yn sicr o ddwyn dinystr ar y wlad; a pharhau yn ddiwyd a dyfal-barhaol gyda'u masnach a'u trafniadaeth, a diwyllio y celfyddydau heddych-ol. Ei gwrthodiad o'r cyngor hwn, ynghyd â'r wladlywiaeth gul, hunangarol, ac annoeth a fab-wysiadodd y Venetiaid mewn cyssylltiad â'r ymrysonau fu yn y taleithiau Italaidd, yn ddiarmheu, oedd y' prif achosion o adfeiliad Venice. Dilynwyd yr un wladlywiaeth ryfelgar a dinystriol drwy y bymthegfed ganrif; a chymmerodd yr unfed ganrif ar bymtheg ar ei hyd i adgyweirio yr anrhaith a'r colledion a ddygwyd arni gan gynghrair Cambrai. Ei gwladlywiaeth yn yr eilfed ganrif ar bymtheg oedd cynorthwyo gwrthwynebwyr ei chymmydog mwyaf peryglus, sef Awstria, trwy gydnabod Harri IV. o Ffrainc; a chynnorthwyo Bethlem Gabor a Ragotaki, y duc o Savoy, yn erbyn Ysopaen, a'r Protestaniaid yn erbyn Pabyddion y Grisons.

O'r flwyddyn 1646 hyd 1669, dygwyd rhyfel yn mlaen rhwng y Venetiaid a'r Tyrciaid; ac yn mhob ymgyrch o'r bron, yr oedd y diweddad yn cael eu gorchfygu; er iddynt, yn y diwedd, o herwydd nerth cymmhariaethol y pleidiau, lwyddo i ennill Candia—yr hyn oedd amcan y rhyfel. Darfu i ddarganfyddiad Penrhyn Gobaith Da gan y Portugeaid, yn 1486, agor i'r genedl hono dramwyfa forawl i India, a chymmerodd Vasco da Gama fantais arni, ac amgylchodd y Penrhyn ar ei fordaith o Lisbon i Calicut yn 1497. Nid oedd clud-fasnach y byd mwyach yn nwyllaw y Venetiaid, fel y bu; ac yr oedd y bywiogrwydd masnachol a gymmerodd le yn mysg cenedloedd gorllewinol Ewrop mewn canlyniad i ddarganfyddiad America, yn dangos yn eglur fod uchafiaeth morwrol Venice wedi ei golli. Ond er gwaethaf y cyfnwydiadau hyn, gallasai Venice fod mewn safle led uchel yn mysg gwledydd morwrol, oni bae fod nodwedd ei llywodraeth erbyn hyn yn gyfryw fel yr oedd yr holl allu yn gorwedd yn nwyllaw ychydig o bersonau neillduol. Yn mhell cyn goresgyniad y weriniaeth gan Napoleon Fawr yn 1796, yr oedd Venice wedi ymlygru a gwanychu yn ddirfawr. Yr oedd llywodraeth y cyngor o ddeg wedi bod yn 'deyrnasiad dychryn.' Nid oedd ei phendefigion yn dangos bywiogrwydd mewn dim ond ymlid ar ol pleserau ffol; ac yr oedd ei gwladwyr wedi ymarfer â bywyd heddychol a thawel, ac yn anghymmhws i ryfel—mewn gair, yr oedd yr hen ddewrder, y dysgogrwydd, a'r rhinweddau cenedlaethol a ddyrchafasant drefedigaeth o bysgotwyr i fod yn genedl o'r radd flaenaf yn mysg cenedloedd, wedi eu llwyr golli o'u mysg. Gorfododd Napoleon Venice i dori ei hammheidiaeth yn 1796; distrywiodd ei llywodraeth, a threfnodd iddi, yn ol cyttundeb Campo-Formio, i fod yn un o daleithiau Awstria. Yn 1806, cyssylltwyd dinas Venice, a thiriogaeth Venetia, & theyrnas Italy yn ol cyttundeb Presburg; ond rhoddwyd hi yn ol i Awstria drachefn yn 1814. Ond yn 1866, corporwyd y ddinas a'r diriogaeth yn nheyrnas Italy—ac felly y maent yn parhau.

VERSCHORISTIAID: sect a gafodd ei henw ar ol un Jacob Verschoor, brodor o Flushing; yr hwn, yn y flwyddyn 1680, trwy gymmysgu syniadau gwahanrywiol Cocceus a Spinoza, a gynnyrhodd ryw ffurf newydd o grefydd, oedd

yn nodedig o herwydd ei gwrthuni a'i hannu-
ioldeb. Galwid ei ganlynywyr a'i ddysgyblion
hefyd yn Hebraeid, o herwydd y manylder a'r
sêl a ymarferent oll, heb wahanïaeth, hen ac ieu-
ainge, wrth astudio yr iaith Hebraeg. Yr oedd
eu syniadau yn debyg iawn i eiddo yr Hatten-
nistiaid. Yr oedd sylfaenywyr y ddwy sect yn
gwadu y gwahaniaeth sydd rhwng da a drwg
moesol, a llygredigaeth y natur ddynol; ac oddi
wrth hyn yr oeddynt yn casglu yn mhellach,
nad ydyw dynolryw dan un math o rwymedig-
aeth i ddiwygio eu moesau, i wellhau eu medd-
yliau, nac i ufuddhau i gyfreithiau Duw; a bod
yr oll o grefydd yn gynnwysedig mewn dioddef,
ac nid mewn gweithredu; ac y gellir cryn-
hoi holl gyfarwyddiadau Iesu Grist i'r un hwn
—ein bod yn dioddef gydag amynedd a siriol-
deb yr hyn a'n cyferfydd trwy ordeiniaid yr
ewyllys ddwyfol, ac yn penderfynu bob amser i
fod yn dawel ac ymostyngol o ran y meddwl.

VESPASIAN, TITUS FLAVIUS: ymher-
awdwr Rhufeinig, yr hwn oedd frodor o Reate,
yn ngwlad y Sabuniaid, ac yn deilliau o deulu
dinod, ac isel eu hamgylchiadau. Ar ol gwasan-
aethu mewn amryw swyddau milwraidd er clod
iddo ei hun yn Thracia, Prydain, ac Affrica, efe
a fonwyd gan yr ymherawdwr Nero i ddwyn
yn mlaen y rhyfel yn erbyn yr Iuddewon. Yr
oedd yn ddyledus am y pennodiad hwn i'w deil-
yngdod ei hun yn hollol, gan nad oedd mewn
ffair neillduol gan yr ymherawdwr. Yr oedd
Vespasian wedi ei dramgwyddo am iddo ddi-
gydd syrthio i gysgu tra yr oedd un o'i gyfan-
soddiadau harddonol yn cael ei adrodd. Dygodd
y rhyfel yn mlaen mewn modd galluog a medrus:
darostyngodd Iudea, ac yn y diwedd gwarchau-
odd ar Ierusalem. Ar yr adeg hon y digwydd-
odd yr ymdrechfa rhwng Otho a Vitellius, ar ol
llofruddiad Galba. Yr oedd y llengoedd a was-
anethent yn y dwyrain yn ddiog o herwydd fod
yr ymherodraeth yn cael ei threfnu yn ol ewyllys
gwarchodlu y pencadlys; a chyhoeddasant eu
cadfridog eu hunain yn ymherawdwr, a chyd-
nabyddwyd ef felly yn fuan gan yr holl ddwyr-
ain; ac ar ol marwolaeth Vitellius, gan Italy
hefyd, a'r holl daleithiau. Gadawodd Vespasian
ei fab Titus i gario yn mlaen y gwarchau ar
Ierusalem, a dychwelodd i Rufain, lle y cafodd
dderbyniad llawn a chroesawgar, ac ymaflodd
yn ddioced yn y gwaith o adferu pethau i drefn.
Cadwodd ei filwyr o dan ddisgyblaeth fanwl, a
gwellhaodd a chododd y cyllid; cydweithiodd
yn llawn â'r senedd yn ngweinyddiad achosion
y wladwriaeth, a gwnaeth lawer drwy ei esampl
i leihau effeithiau niweidiol moethusrwydd a
gwastraff ei ragflaenoriaid. Ysgrifennodd Suetonius
fywgraffiad dyddorol iddo; ac oddi wrth
y mân hanesion a adroddir, yr ydys yn alluog i
ffurio syniad lled gywir am gymmeriad y dyn.
Yn ei ddull o fyw, yr oedd yn syml a dirodres;
yr oedd yn rhy gall i wrando ar weniath, yn hoff
o sylwadau digrif ac ysmala, yn llawn o natur
dda, ac yn hawdd siarad âg ef. Cyhuddir ef o
fod yn gybyddlyd, a dian ei fod ar adegus wedi
ceisio cael arian drwy ffyrdd lled ddianrhyd-
eddus; ond er ei fod yn gynnil yn ei dreuliadau,
personol, yr oedd yn hynod haelionus wrth ad-
urno dinas Rhufain, a dwyn yn mlaen weithiau
cyhoeddus yn yr ymherodraeth; ac hefyd yn
noddwr rhagorol i'r gwyddorau a'r celfau. Cy-
huddir ef hefyd o un neu ddwy o weithredoedd
creulawn; ond yn gyffredin yr oedd yn arfer dal

yn ngwyneb gwrthwynebiadau gyda thymmer
dda. Bu farw B.A. 79, yn y 69ain mlwydd o'i
oedran, ar ol teyrnasu am ddeng mlynedd.

VESTA: un o dduwiesau y Rhufeiniaid:—yr
un a'r dduwies Roegaidd Hestia. Ystyrid hi yn
dduwies yr aelwyd; ac o blegid hyny yr oedd
yn anwahanol gyssylltiedig a'r duwiau teulu-
aidd; a thybrid fod Æneas wedi dwyn tân par-
haus Vesta a Chaerdroia gyda'r delwau â'r duw-
iau teuluaid. Ac yr oedd y rhaglwaidd, y
consuliaid, a'r prif reolwyr, cyn dechreu ar eu
gwaith swyddol, yn arfer aberthu, nid yn unig
i'r duwiau teuluaid, ond hefyd i Vesta mewn
modd pennodol yn Lavinium. Yn y tai Rhuf-
einaidd gynt, yr oedd yr aelwyd yn nghanol
y llawr, a'r holl deulu yn ymgasglu o'i chwmpas i
fwytsa eu prydau cyffredin; ac ystyrid fod pob
pryd o fwyd a fwytsâid fel hyny yn rhwymyn
chwaneogol o undeb a serch yn mhlith aelodau
teulu—ac ar yr un pryd yn weithred o addoliad
i Vesta, yn gystal ag yn aberth iddi hi a'r duw-
iau teuluaid. Yr oedd pob tŷ, gan hyny, mewn
rhyw ystyr yn fath o deml i Vesta; ond yr oedd
teaml gyhoeddus perthynol iddi, yn uno holl
ddinasyddion y wladwriaeth yn un teulu mawr.
Safai y deml hon yn y farchnadfa, rhwng bryn-
iau y Capitol a'r Palatine yn Rhufain, ac heb
fod yn mhell oddi wrth deml y duwiau teulu-
aidd. Crwn, o ran ei ffurf, ydoedd hi. Nid oedd
y dduwies yn cael ei chynrychioli gan gerllun
yn ei theml; ond y tân parhaus oedd yn llosgi ar
ei haelwyd neu ei hallor oedd ei harwyddlun, yr
hwn a gedwid i fyny gan ei hoffeiriadesau mor-
wynol. Fel yr oedd gan bob tŷ, a'r ddinas, felly
yr oedd gan y wlad hefyd ei Vesta ei hun; ac
addolid hi yn Lavinium, prif ddinas y Lladinwyr,
lle y derbynai aberthau rheolaidd gan y prif
ynadon. Ystyrid y dduwies ei hun yn bur a
diwair fel ei harwyddlun, sef y tân; ac yr oedd
yr offeiriadesau a gadwent i fyny y tân yn wyr-
yfod glân. Ar y laf o fis Mawrth bob blwyddyn
adnewyddid y tân cysegredig, a'r pren llawryf
a gysgodai ei haelwyd; ac ar y 15fed o Fehefin,
yr oedd ei theml yn cael ei glanhau a'i phuro.

VESUVIUS: llosgfynydd adnabyddus, sydd
yn agos i draeth dwyreiniol Machwy Naples, yn
ngylch deng milldir o'r ddinas sydd o'r un enw.
Mynydd wrtho ei hun ydyw Vesuvius, yn ym-
godi yn fawreddog o wastadedd Campania, ac
yn mesur yn agos i ddeng milldir ar hugain o
amgylchedd yn ei odra, ac yn ymranu mewn
uchder pennodol yn ddau grib, sef y Somma a'r
Vesuvius Briodol. Y mae uchder a ffurf copa y
mynydd yn cyfnwedd yn aml mewn canlyniad
i'r ffrwyrdiadau sydd yn tori allan. Tybir ei
fod yn awr tua 4,000 o droedfeddi o uchder. Y
toriad allan cyntaf ynddo y ceir hanes am dano
oedd yn B.A. 79. Yr oedd math o arwyddion o
hyn wedi eu cael un mlynedd ar bymtheg yn
flaenodol i hyny, gan ddaeargryn fawr a ddim-
ystriodd ddinasoedd Herculaneum, Pompeii, a
Stabiz, [gwel POMPEII]; ac yr oedd ysgytiadau
ysgeifn yn cael eu teimlo hyd Awst, y fl. 79,
pan y daethant yn lliosocach a thrymach. Nid
oeddid yn tybied cyn hyn fod Vesuvius yn llosg-
fynydd. Gorchuddid ei ystlysau a gwinwydd
rhagorol; ac yr oedd ei hen loeiganau, oedd mewn
rhan wedi eu llenwi o ddwfr, yn noddfa i'r pen-
aeth gwrthryfelgar Spartacus. Ymddangosai
pob peth yn dawel ar foreu y 24ain o Awst, y
flwyddyn a enwir uchod; ond yn ystod y dydd,

ymddyrechodd cwmwl du mawr o'r mynydd, o ba un y bwriad allan geryg, lludw, ac ysbyngfaen (*pumice stone*) ar yr ardaloedd o amgylch. Hwylhodd Pliny yr hynaf, a lywyddai y llynges Rufeinig yn Misenum, tuag yno, gyda'r amcan o gynnorthwyo y trigolion dychrynedig; glaniodd yn agos i droed y mynydd, ond amgylchwyd ef gan y tawch brwmstanog, a cholodd ei fywyd. Y mae Pliny, yr ieuangaf, wedi rhoddi disgrifiad tarawiadol o'r ffrwydrad hwn mewn dau lythyr at Tacitus. Ni ffrwydrad allan ufelwy (*lava*) y tro hwn, nac yn wir gan unrhyw ffrwydrad a gymmerodd le, y mae genym hanes am dano, hyd y gwyddys, hyd y fl. 1066. Claddwyd Pompeii yn y fl. 79 dan ludw rhydd, tuag ugain troedfedd o drwch; ac nid oedd ei bodolaeth yn hysbys hyd y ddeunawfed ganrif, neu ychydig gyda chan mlynedd yn ol. Ymdaenodd cawodydd o laid dros Herculaneum; yr hwn, gyda ffrwydradau chwanebol a gymmerasant le drachefn, sydd yn awr yn furfio trwch o bedwar ngain neu gan troedfedd. Er y pryd hwnw y mae Vesuvius yn parhau yn llosgfynydd, ac y mae wedi tori allan tua thrigain o weithiau yn ffrwydradau mawr, yn gystal a llawer o rai llai. Yr oedd y ffrwydrad mor fawr yn B. A. 472 fel y disgynodd y lludw, meddir, mor bell a Chaer Cystenyn; yr hyn a barodd ddychryn dirfawr yno. Yn 1631, gorchuddiwyd y pentrefydd yn nbroed y mynydd ag ufelwy, a lifai allan afonydd o ddwfr poeth. Er y toriad allan a ddisgrifiwyd gan Pliny, y mwyaf hynod oedd yr un a gymmerodd le yn 1779, ac a ddarlunir gan Syr William Hamilton, llysgenhadwr Prydain yn Naples ar y pryd. Dechreuodd y mynydd dafu allan ufelwy yn ngwanwyn y flwyddyn hono; canlynwyd hyn gan swm cynnyhrfus a cholofnau o fôg; yna gwnaeth ceryg eiriasboeth a lludw eu hymddangosiad, a pharhaodd hyn i gynnyddu nes y cyrhaeddodd yr argyfwng pwysicaf, o'r 5ed i'r 10fed o Awst. Yna dyrchafodd colofnau enfawr o fôg llwydwyn o'r llosgenau i uchder dirfawr, a lifai yr ufelwy yn afonydd o'r llosgenau ar hyd ystlysau y mynydd. Dilynwyd hyn gan golofn o dân; yr hon a ymsaethai i fyny ar rai achlysuron dai: neu bedair gwaith yn uwch na Vesuvius ei hun, neu uwch law dwy filldir o uchder. Yn nghanol hyn oll, yr oedd cawodydd o geryg, ysbwial, a lludw yn cael eu bwrw i fyny i uchder mawr. Cymmerodd un mwy ofnadwy le bymtheng mlynedd yn ddiweddarach, drwy yr hyn y dinystriwyd y rhan fwyaf o dref Torre del Greco. Ac wedi hyn, yn 1822, torodd Vesuvius allan yn hynod ffyrnig; a thrachefn yn 1855, pan y tafwyd allan ddyllif o ufelwy dros ystlysau y mynydd, gan arheithio pob peth yn ei ffordd, a llwyr ddinystrio pentref Cercolo. Yn 1860, cymmerodd un arall le. Digwyddodd cyfres o ffrwydradau ereill, a gwnaethant lawer o ddinystyr, yn Rhagfyr, 1861, ac yn Chwefror, 1865. Dinystriwyd Torre del Greco drachefn yn Rhagfyr, 1861. Dechreuodd ffrwydrad arall y 12fed o Dachwedd, 1867, a pharhaodd i gynnyddu hyd Mawrth, 1868. Hydref yr 8fed, yr un flwyddyn, torodd allan eilwaith, ac achosodd lawer o ddinystyr hyd y 19eg a'r 20fed o Dachwedd. A thrachefn, dechreuodd ffrwydrad dinystriol ar y 23ain o Ebrill, a diweddodd ar y 3ydd o Fai, 1872. Collwyd y pryd hwnw tua thrigain o fywydau; ac y mae y mynydd hwn wedi ymdangos mewn gwedd fygythiol amryw weithiau wedi hyn.

VICTORIA I.: brenhines Teyrnas Gyfunol Prydain Fawr a'r Iwerddon:—merch ac unig blentyn Edward, y Duc o Kent, pedwerydd mab Sior III. Ganwyd hi yn mhalaes Kensington, Mai 24ain, 1819. Enw ei mam oedd Victoria Mary Louisa, chwaer i Leopold, brenin Belgium; gŵr cyntaf yr hon oedd y tywysog o Leiningen, yr hwn a fu farw yn 1814. Yr 11eg o Orphenaf, 1818, priododd hithau y Duc o Kent. Bu farw y duc yn mis Ionawr, 1820, gan adael yn ngofal ei weddwr ei ferch Alexandrina Victoria, yn faban naw mis oed. Cyflawnodd y dduces y dyledswyddau pwysig gorphwysedig arni fel mam yn rhagorol, gyda'r pwyll a'r gofal mwyaf. Fel yr oedd y dywysoges yn tyfu i fyny, addysgwyd hi i gryfhau ei hiechyd trwy ymarferiadau corphorol, a thrwy fyw yn gymmedrol yn mhob ffordd. Pennodwyd y dduces o Northumberland i gynnorthwyo ei mam i ofalu am addysg a dygiad i fyny y dywysoges:—a daeth yn fedrus mewn cerddoriaeth, darlunelliad (*drawing*), ac yn ieithoedd y Cyfandir; a chyrrhaeddodd hefyd wybodaeth yn y gwyddoran, ac yn enwedig mewn llyseuaeth. Perthynai ei thad i'r blaidd weildeddol Whiggaid, ac yr oedd yn naturiol iddi hithau gael ei haddysg gan aelodau y blaidd hono; a'r is-iarll Melbourne fu ei hathraw yn egwyddorion y cyfansoddiad gwladol Prydeinig. Esgynodd Victoria i orsedd y Deyrnas Gyfunol ar farwolaeth ei hewythr, William IV., ar yr 20fed o Fehefn, 1837. Cyhoeddwyd hi yn frenhines yn holl brif drefydd y deyrnas dranoeth, sef yr 21ain; a choronwyd hi yn mynachlog Westminster ar yr 28ain o Fehefn, 1838. Yr is-iarll Melbourne oedd yr yfyr weinidog pan yr esgynodd Victoria i'r orsedd; ac yn ystod yr amser y bu efe yn gweinyddu yn y swydd hono, gyda llawn gymmeradwyaeth ei deiliaid, hi a ymbriododd yn mhalaes St. James (Chwefror 10fed, 1840), gydag Albert, tywysog Saxe-Coburg a Gotha, ac ail fab y duc a deyrnasasai yno. Bu iddynt naw o blant—pedwar o feibion a phump o ferched; sef, y Dywysoges Victoria, a aned Tachwedd 21ain, 1840; ac a briodwyd, Ionawr 25ain, 1858, gyda'r tywysog Frederick William, mab hynaf William I., ymherawdwr yr Almaen, a brenin Prwsia:—y tywysog Albert Edward, Tywysog Cymru, ac etiffedd y goron, yr hwn a anwyd Tachwedd 9fed, 1841; ac a briodwyd Mawrth 10fed, 1863, gyda'r dywysoges Alexandra o Denmarc. Y dywysoges Alice, a anwyd Ebrill 25ain, 1843; a briodwyd Gorphenaf 1af, 1862, gyda'r tywysog Ludwig o Hesse. Y tywysog Alfred, y Duc o Edinburg, a anwyd Awst 6ed, 1844; a briodwyd Ionawr 21ain, 1874, gyda'r archdduces Maria o Rwsia. Y dywysoges Helena, a anwyd Mai 25ain, 1846; a briodwyd Gorphenaf 5ed, 1866, gyda'r tywysog Christian o Schleswig-Holstein. Y dywysoges Louise, a anwyd Mawrth 18fed, 1848; a briodwyd Mawrth 21ain, 1871, gyda John Douglas Sutherland, Ardalydd Lorne, mab hynaf y duc o Argyll. Y tywysog Arthur, duc o Connaught, a anwyd Mai 1af, 1850. Y tywysog Leopold a anwyd Ebrill 7fed, 1853. A'r dywysoges Beatrice, a anwyd Ebrill 14eg, 1857.

Y mae digwyddiadau cyhoeddus o bwysigrwydd mawr wedi cymmeredig lle yn nheyrnasiad y frenhines Victoria. Ni wnawn yma ond cyfeirio at ychydig o'r rhai mwyaf nodedig o honynt. Y mesurau deddfwriaethol mwyaf eu pwys a basiodd oeddynt, sefydliad y llythyr-doll geiniog yn 1840; gwellhad deddf y tlodion

yn Ysgotland yn 1845, ac yn yr Iwerddon yn 1847; diddymiad deddfau yr yd yn 1846, a deddfau morwriaeth yn 1849; mesur etifedd-iaethau gwrystledig yr Iwerddon; trosglwyddiad y meddiannau Indiaidd oddi wrth Gwmini yr India Ddwyrainiol i'r goron yn 1868; derbyniad yr Iudewon i mewn i Dŷ y Cyffredin yn 1858; dadsefyddiad yr Eglwys yn yr Iwerddon yn 1869; mesur addyg elfenol yn 1870; a mesur tir yr Iwerddon yn 1871. Y mae llawer o ddigwyddiadau ereill a barant i deyrnasiad Victoria fod yn hynod yn mysg hanes ein brenhinoedd:—sef, ffurfiad Eglwys Rydd Ysgotland yn 1843; darganfyddiad y llwybr gogledd-orllewinol i Begwn y Gogledd gan Syr Robert M'Clure yn 1850; y ddau arddangosiad cygenedlaethol yn 1851 ac 1862; darganfyddiad aur yn Awstralia ac yn Columbia Brydeinig; y rhyfel â Rwsia mewn amddiffyniad i Twrci, yn yr hwn yr oedd gwarchaust Sebastopol a dioddefiadau y milwyr Prydeinig y prif ddigwyddiadau, yn 1854—56; y gwrthryfel mawr yn India yn 1857; rhoddiad i lawr y peliebyr rhwng Prydain a'r America yn 1866; ar newidid ffol fu ar deitl y frenhines i fod yn “ymherodres yr India.”

Yn yr un cyfnod y mae terfysgoedd a chyfnawidiadau mawr wedi bod mewn gwledydd cylchynol. Yr oedd 1849 yn flwyddyn o chwyldroadau pwysig; ond arosodd ei gorsedd hi yn ansigledig. Cwmpodd brenhiniaeth gyfansoddiaid Ffrainc, a dilynwyd hi gan werinlywodraeth, yr hon a roddodd le yn fuan i'r ail ymherodraeth o dan Louis Napoleon yn 1852; y rhyfel cartrefol mawr yn yr Unol Daleithiau, yr hwn a derfynodd yn niddymiad caethwasiaeth yn y wlad hono; ffurfiad teyrnas Italy o dan Victor Emmanuel; rhyfel byr, ond pwysig, rhwng Prwsia ac Awstrïa yn 1866; ac wedi hynny rhwng Prwsia a Ffrainc yn 1870, yr hwn a derfynodd yn niorseddiad Louis Napoleon, ac adsefyddiad gwerinlywodraeth yn Ffrainc.

Yn mysg pethau mwy personol y teyrnasiad hwn, gellir nodi, yn mysg ereill, yr ymweliadau mynych a gymmer le rhwng y frenhines Victoria a phenaduriaid Ewropadd ereill. Marwolaeth ddisymwth ac anamserol y Tywysog Cydweddog, Rhagfyr 14eg, 1861; yr hyn a dafiodd y frenhines i ofid dwfn, ac a barodd iddi ymgadw yn hynod neillduedig oddi wrth fywyd cyhoeddus dros amryw flwyddoedd; ac o'r braidd y gellir dywedyd ei bod hyd heddyw wedi rhoddi heibio ei neillduaeth ond mewn rhan yn unig. Er na bu nemar benadur yn meddu deilaid mwy teyrngarol, y mae rhai ceisiadau wedi eu gwneyd at fywyd y frenhines. Yn 1842, taniodd John Francis lawdryll at ei Mawrhydi; ond yn fodus hi a ddiangodd heb dderbyn dim niwed. Dedfrydwyd ef i farwolaeth, ond ni chariwyd y ddedfryd allan arno:—allfudiwyd ef am ei oes. Yr un flwyddyn, darfu i un o'r enw Bean gyfeirio llawdryll ati; ond attaliwyd ei fraich ef trwy i un oedd yn sefyll ger llaw ei daraw. Carcharwyd Bean am ddeunaw mis, a phasiwyd cyfraith yn ordeinio fflangellu yn goep am bob ymgais o'r fath. Yn 1852, tarawyd ei mawrhydi â gwialen gan yr is-gadben Pate.

Tystiolaeth Macaulay am Victoria ydyw:—“Yn y frenhines Victoria, y mae ei deiliaid wedi cael teyrn doethach, tynerach, a dedwyddach nag Elizabeth.” Ni ddaru i un penadur blaenorol amgylfred mor llawn y gwirionedd mawr, fod galluoedd y goron yn cael eu cadw

mewn ymddiried i'r bobl, ac mai moddion, ac nid dyben llywodraeth ydynt. Y mae y lywoddyag oleuedig hon yn hawlio iddi yr anrhydedd o fod y penadur sydd yn talu mwyaf o barch i'r cyfansoddiad gwladol a fu erioyd yn teyrnasu yn y wlad hon. Ac y mae dylanwad yr esampl dda a roddwyd gan ei Mawrhydi a'r diweddar Dywysog Cydweddog yn mhob rhinwedd teuluaid wedi cael ei deimlo yn bwygia a lleol trwy y wladwriaeth yn gyffredinol; a diau fod eu hymdrechion i ddwyn eu plant i fyny, a'u haddysgu yn mhob rhinwedd, wedi bod yn batrwm i deulnoedd ereill, ac wedi tu-eddu i gadarnhau yr orsedd, ac i ennill i'r teulu brenhinol barch ac edmygedd y byd gwareiddiedig. Y mae cynnydd y genedl yn amrywiol elfennau gwareiddiad, ac yn enwedig mewn llwyddiant maenachol, yn amser Victoria wedi bod yn ddiglyfelyb; a dichon nad oes yn teyrnasiad flaenorol wedi dwyn mesur helaethach o dawelwch gwleidyddol i'w ganlyn.

VIETE, FRANCOIS: mesuronydd enwocaf Ffrainc yn yr unfed garif ar bymtheg. Ganed ef yn Fontenai-le-Comte, ger llaw La Rochelle, yn 1540. Nid oes dim yn hysbys am ei fywyd boreuol a'i addysgiaeth; ac y mae yr oll sydd yn wybyddus am faunlon ei hanes personol, er mor lleied ydynt, wedi eu cael yn mron i gyd o gofnodau ei gyfaill, De Thou. Yr oedd Viète ar hyd ei oes yn ngwasanaeth y wladwriaeth o dan deyrnasiadau Henry III. a Henry IV., ac nid oedd efe yn rhoddi ond ei oriau hamddenol at astudio mesuroniaeth, a phethau ereill cyffelyb. Yr oedd Viète yn Babydd selog, ac yn gefnogwr gwresog i'r athrawiaeth o hawl ddwyfol brenhinoedd. Dygodd ei athrylith a'i ddyfal-barhâd ef i sylw amlyg ar amrywiol achlysuron. Yn ystod y rhyfel yr erbyn yr Yspañiaid, er mwy cadw cyfathrach a'u meddiannau lliosog yma a thraw, ac mewn trefn i attal y Ffrangod rhag cael yr hysbarywydd cynnwysedig yn y llythyr- au a allent ddigwydd syrthio i'w llaw, mabwysiadodd y blaenaf fath o ddirgel-nodau (*cyphers*) cywrair o fwy na phum cant o arwyddion, a phob un yn amrywio o bryd i bryd yn ei ystyr. Cafwyd gafael mewn rhai llythyrau, a rhoddwyd hwynt i Viète; yr hwn yn mhen ychydig amser a ddarganfu yr allwedd i'w deall, er gofid mawr i'r Yspañiaid—y rhai, yn gymmaint a'u bod yn methu rhoddi cyfrif am y darganfyddiad mewn un ffordd arall, a'i priodolent i swynyddiaeth. Ond y mae y chwedl i Viète gael ei wysio i Rufain i'w amddiffyn ei hun yn erbyn y cyhuddiad o fod yn cyfathrachu â'r diafol, dybygid, yn ddisail. Cyhoeddodd ei “*True Gregorian Calendar*” yn 1600; yr hwn a gydnabyddwyd gan ei gyfeillion goreu fel un gwaelach na'r un a dderbyniodd gymmeradwysaeth y pab. Pa fodd bynag, nid oedd efe ei hun yn gweled hyn; ac ymosoddod ar yr Iesuit Clavius, i'r hwn yr oedd y pab wedi ymddiried casgu y calendar, yn y modd mwyaf bustlaidd; ond amlygai gymmaint o feistrolaeth mewn gwybodaeth ag a barodd i un o amddiffynwyr Clavius ddangos ei gydymdeimlad â'r Iesuit anffodus oedd yn gorfol sefyll o flaen un oedd yn gyfreithiwr, yn dduwinydd, yn fesuron- ydd, areithydd, a bardd. Fel mesuronydd, pa fodd bynag, y mae oesoedd dilynol wedi arfer edrych ar Viète; etto, er ei fod yn deilwng o'i restru yn mhlith y rhai blaenaf o'r dosbarth hwn, yn nesaf at Newton a Lagrange, yr oedd y cynnyfiadau gwleidyddol a chrefyddol yr

oedd Ffrainc yn ynddynt yn ystod ei fywyd ef, a'r ffaith fod ei holl weithiau, a argraphwyd yn ystod ei fywyd, wedi eu dwyn allan ar ei draul ei hun, a'u lledaenu yn mysg ei gyfeillion, wedi bod yn attalfa i gydnabyddiaeth gyffredinol gael ei gwneyd o'i deilyngdod uchel. Y mae hawliau Viete, pa fodd bynag, yn dyfod yn fwy-fwy amlwg, a'r gydnabyddiaeth o hyn yn fwy cyffredinol. Ganddo ef, yn ddiaw, y mae yr hawl i gael ei ystyried fel dyfeisydd alsoddeg (*algebra*) ddiweddar—yr hon a sefydlwyd ganddo ar sail gwyddoniethe arwyddluniol (*symbolical*). Heb law hyn, profodd fod ganddo alluoedd mesuron-yddol o'r radd uchaf, trwy feistrol problemau oedd wedi ddyrsu Apollonius, Regiomontanus, ac ereill; a chydabyddid ef gan fesuronwyr Belgium ac Italy fel eu blaenor. Etto, peth tra hynod ydyw, mai ychydig o wybodaeth sydd gan ei gydwladwyr, y Ffrangod, am dalentau a chyrraeddauau disglair Viete. Casglwyd y rhan fwyaf o weithiau yr awdwr hwn gan Schooten, a chyhoeddwyd hwynt yn Leyden, yn 1646. Darganfyddwyd dau o'i weithiau yn ddiweddar, sef yr "*Harmonicon Caeste*," a'r "*Canon Mathematicus*." Yr oedd dwy lawysgrif ar gael o'r blaenaf; ond yr oedd yr olaf wedi ei argraphu a'i lledaenu yn mysg cyfeillion yr awdwr, yn ol ei arfer. Bu farw Viete yn Paris yn y flwyddyn 1603.

VINCI, LEONARDO DA: arlunydd Italaidd enwog, yr hwn a anwyd yn nghastell Vinci, yn nuciaeth Tuscany, yn y fl. 1452. Mab ordderch oedd efe i nodiadur (*notary*) o Florence. Pan yn ieuangc dangosodd ei fod yn meddu athrylith anghyffredin at y gelfyddyd y rhagorodd gymmaint ynddi wedi hyn; a rhoddwyd ef o dan addysg Andrea Verrochio, arlunydd clodfawr perthynol i'r cyfnod hwnw. Nid oedd, pa fodd bynag, yn un a gyfyngai ei hun at un peth fel testyn ei astudiaeth; o herwydd yr oedd cerluniaeth, arluniaeth, archadeiladaeth, meintoniaeth, gallofyddiaeth, dyfrbwysyddiaeth (*hydrostatics*), barddoniaeth, a cherddoriaeth, yn destynau ei efrydiaeth ar yr un pryd, a dywedir ei fod yn rhagori yn yr oll o honynt. Yn chwanelgol at y ragoriaeth yma mewn talent, yr oedd natur wedi rhoddi iddo wynebpryd hardd, ymadrodd hylithr, ac ymddygiad cyfunol, fel yr ennillai hoffder ac edmygedd cyffredinol. Yr oedd ei gynnydd mewn arluniaeth mor gyflym, pan yn ddysgybl i Verrochio, fel y dywedir ei fod wedi ei osod gan ei athraw i baentio darlun o "Fedyddiad Crist," a bod ei waith wedi rhagori cymmaint ar eiddo ei feistr, fel y taflodd ei bwyntel o'r neilldu, ac nad ymafodd ynddo mwy. Paentiodd Leonardo amryw o ddarluniau yn Florence a ddyrchafodd ei gymmeriad mor uchel fel y darfu i Ludovico il Moro, rhaglaw Milan, a noddwr enwog o'r celfyddydau, ei wahodd i'w brifddinas ynghylch y flwyddyn 1489, a phenododd iddo dal blynyddol. Gan fod y tywysog hwn yn hoff o ganu a cherddoriaeth, chwaraeai Leonardo iddo ar offeryn o'i ddyfais ei hun: ystyrir ef hefyd yn un o feirdd difyfyrr rhagoraf ei oes. Efe oedd y prif offeryn a ddefnyddiodd Ludovico i sefydlu athrofa y celfyddydau cain yn Milan. Yn ystod yr amser y bu fyw yn Milan, efe a baentiodd lawer o ddarluniau ardderchog, ac yn eu plith y "Swper Diweddar," sydd yn mynachlog Dominicaidd y Sta. Maria, ac sydd mor adnabyddus drwy y cerfiadau mynych sydd o hono. Dychwelodd

Leonardo i Florence yn y flwyddyn 1500, lle y paentiodd efe lawer o'i ddarluniau goreu, ac yn eu plith ei ddarlun enwog o Monno Lisa, priod Francesco de Giocondo—gwaith y dywedir iddo fod am bedair blynydd yn gweithio arno, ac a orphenwyd gyda'r manylrywydd mwyaf. Gosodwyd ef a Michael Angelo (yr hwn oedd ugain mlynedd yn ieuangach nag ef) ar waith i baentio ystafell y cyngor, gan senedd Florence; a diau fod cryn gydymgais ar y pryd rhwng y ddau gelfyddydwr mawr. Pan yr etholwyd Leo x. yn bab, yn 1513, yn ol Vasari, aeth Leonardo gyda Giuliano de Medici i Rufain, lle y paentiodd amryw ddarluniau; ond nid llawer o archiadau am ddarluniau a gafodd gan y pap—yr hwn, meddir, a anghymeradwyai ei arafwch yn gweithio. Dywedir hefyd nad oedd y teimladau goreu yn bod rhyngddo a Michael Angelo, a bod hyn yn ei ofidio; gan hyn ymdderbyniodd y gwahoddiad a gafodd gan Francis i. i ymweled â Ffrainc. Ymddengys, fodd bynag, na ddarfu iddo weithio llawer ar ei gelfyddyd yn y wlad hono, lle y bu farw Mai 2il, 1519. Ymwelodd brenin Ffrainc ag ef yn ei afiechyd diweddar, a bu farw yr arlunydd enwog yn mreichiau y penadur; yr hwn a ddigwyddai gyfodi ei ben ar y gobenydd pan y bu farw. Addefir fod Leonardo da Vinci yn un o ddyinion mwyaf athrylithgar ei wlad; ac ychydig bersonau mewn unrhyw wlad neu alwedigaeth a unodd ynghyd gynnifer o ragoriaethau ag ef. Gydag eithaf cyfiawnder yr addefodd Michael Angelo a Raphael eu bod yn ddyledus am gyfran o'u henwogrwydd i'r meist'r mawr hwn. Yr oedd Leonardo yn awdwr traethawd ar y gelfyddyd o arlunio.

VINET, ALEXANDER: duwinydd Swiss-aidd clodfawr. Ganwyd ef ar yr 17eg o Fehefin, 1797, yn Lausanne, yn Nhalaeth de Vaud, Switzerland. Addysgwyd ef yn mhryfysgol y dref hono. Yn y flwyddyn 1819, cyn i'w gyfnod arferol a chyfreithlawn i orphen astudiaeth yn yr athrofa ddyfod i ben, efe a gafodd wahoddiad i Basle; ac yno pennodwyd ef i fod yn broffeswr llenyddiaeth Ffrengig. Ynghylch yr un pryd, neillduwyd ef i fod yn weinidog yr efengyl. Ennilodd gymmeriad uchel yn fuan yn Basle fel athraw ac fel awdwr. Ei brif ysgrifeniadau y pryd hwnw oedd ynt, ei "*Liberty of Worship*," "*A Sketch of French Literature*," a "*Religious Discourses*," ynghyd â llawer o erthyglau beirniadol a duwinyddol yn y "*Semur*." Yn 1837, efe a ymadawodd o Basle, o'i anfodd yn mron, ac a ddychwelodd i Lausanne, i lenwi cadair areithyddiaeth gyssegregid a duwinyddiaeth ymarferol yn y brif ysgol lle y derbyniasai efe ei addysg. Yr oedd erbyn hyn wedi gwneyd iddo ei hun gymmeriad disglair, a'i alluoedd deallol wedi cyrraedd eu haddfedrwydd; ond yr oedd yn dioddef yn ei gorph, megys yr oedd wedi gwneyd ar hyd ei oes. Nid oedd ei iechyd ond gwael bob amser. Yn 1845, pan y torodd yr Eglwys Rydd ei chyssylltiad â'r Llywodraeth, rhoddodd Vinet ei swydd fel profffeswr duwinyddiaeth i fyny, am nas gallai yn gydwybodol ei dal yn hwy; o herwydd yr oedd yn un o bleidwyr mwyaf selog dadsefydliad, ac yn un o'r ysgrifenywyr mwyaf grymus dros hyn oedd ar gyfandir Ewrop; a phenodwyd ef i swydd arall, nad oedd yn ymwneyd â chrefydd mewn modd uniongyrchol, sef yn broffeswr llenyddiaeth Ffrengig. Pan ad-drefnwyd yr athrofa

o newydd, ac i'r blaidd oedd mewn awrdurdod, gormes pa rai a ddygodd oddi amgylch yr encilliad o'r Eglwys Wladol, beri fod dal cymmundeb a'r eglwys hono yn ammod o ddaliad unrhyw awydd, darfu cossylltiad Vinet a'r athrofa yn hwyr, canys yr oedd erbyn hyn yn Ymneill-duwr rhy lwyrr i gydymffurfio a'r telerau hyny.

Ar ddechreu ganaf 1846, ymddangosodd ei ieuchyd, yr hwn nid oedd un amser wedi bod yn gryf, fel yn adfeiliol yn fawr. Ymdrechai i ddal i fyny, modd bynag, o dan ei ddiodeffiadau, a dilynai ei waith cyffredin: a chyfodai o'i wely cystudd i gyfranau addysg i'r dynion ieuainc oedd yn astudio dan ei gyfarwyddyd ar ol i'w gysylltiad a'r athrofa derfynu. Pan nas gallai adael ei wely, yr oedd yn parhau i ysgrifenu i'r "*Semeur*," a chyfnodolion crefyddol ereill. Bu farw megys y bu fyw—yn ngwasanaeth ei Arglwydd, ac ni pheidiodd a gweithio hyd nes y gwrthododd neu y methodd ei gorph mwyach wasanaethu ei ysbryd gweithgar. Y ddarlith olaf a draddodwyd ganddo cyn i'w afiechyd olaf ymafelyd ynddo oedd ar eiriau y Gwaredwr: "Mi a'th ogoneddais di ar y ddaear; mi a gwblheais y gwaith a roddais i mi i'w wneuthur; ac yr awr hon, O Dad! gogonedda di fyfi gyda thi dy hun." Dywed cyfail oedd yn bresennol fod ei ddirifwch, ei urddas, a'i ostyngeddrwydd, wrth egluro ac ymdrin a'r ymadroddion hyn, a'r gwresawgrydd a pha un y darfu iddo, ar y diwedd, weddio ar Dduw ar iddynt gael eu cwblhau ynddo ef ei hun, ac yn ei holl wrandawyr, yn gyfryw ag a barai i'r rhai oedd yn bresennol edrych arnynt fel rhyw ragarwydd o'i fod yn tyuu tua therfyn ei yrfa ddaearol, a bod yr Arglwydd yn fuan am ei gymmeryd ato ei hun. Ei eiriau diweddar ar ei wely angeu oeddynt—"O Dduw! bydd drugarog wrthyf."

Bu farw yn foreu ar y 4ydd o Fai, 1847, yn Clarena, ger Vevey, cyn bod yn llawn 50ain mlwydd oed. Claddwyd ef yn hynod barchus ar y bed o'r un mis yn Chatelard.

Ysgrifnodd yr awdwr coeth, a'r Cristion disglair a didwyll hwn, lawer: cyhoeddwyd llawer o'i ysgrifeniadau yn ei fywyd, ond y rhan fwyaf wedi iddo farw. Yn mhlith ereill gelir nodi y rhai canlynol, sydd oll wedi eu cyfieithu i'r iaith Saeaneg: "*Essay on Personal Religious Conviction, and on the Separation of Church and State*;" "*Vital Christianity*;" "*Christian Philosophy*;" &c.: "*Gospel Studies*;" "*Montaigne: the endless study, and other Miscellanies*;" "*Pastoral Theology*;" "*Homilies, or the Theory of Preaching*;" "*History of French Literature in the 18th Century*;" "*Studies on Pascal*;" "*Outlines of Philosophy and Literature*;" "*Outlines of Theology*;" &c. Y mae pob darlennydd o' chwaeth a choethder, ac o ysbryd crefyddol, yn ymhyfrydu yn ngweithiau ysbelenydd Alexander Vinet.

VIRET, PETER: duwinydd Protestanaidd Ffrengig enwog. Ganwyd ef mewn tref fechan yn nosbarth Berne, ger llaw Burgundy, yn Ffrainc; ac addysgwyd ef yn Paris, lle y daeth i gydnabyddiaeth a Farel, y diwygiwr Protestanaidd enwog. Aeth o Paris i Lausanne, a dewiswyd ef yn weinidog yno; lle y treuliodd lawer o flynyddoedd o'i amser yn pregethu ac yn ysgrifenu, a hyny gyda llwyddiant mawr. Ond pan ddanfonwyd Calvin i'r gynnadledd i Worms yn y flwyddyn 1541, ac oddi yno i Ratisbon, daeth gorchymyn oddi wrth senedd Lausanne ar i Viret fyned i Geneva i lanwi ei

le hyd nes y dychwelai ef yn ol. Boddhawyd Calvin gymaint gan alloedd ac ymddygiadau Viret yn ystod ei absenoldeb ef, fel yr ymdrechodd, yn mhob ffordd, i'w berswadio i aros yn Geneva, gan ddadgan ei farn y byddai yr eglwys yno yn sicr o gael ei lleshau yn fawr gan ei bregethau a'i lafur yn eu plith: ond nis gallai lwyddo gydag ef, gan ei fod wedi penderfynu dychwelyd i Lausanne, at yr eglwys oedd o'r blaen o dan ei ofal, a'r bobl y pregethai gyda'r fath flas iddynt. Er hyny, darfu i'r eglwys Ffrengig erfyn yn daer arno, a buont yn fwy llwyddiannus nag y bu Calvin, i fyned i Lyons; lle, yn nghanol y rhyfeloedd cartrefol, a'r heintiau a ddilynasant, y darfu iddo ef a'i gydweithwyr lafurio gyda llawer o ddoethineb a llwyddiant. Ond o'r diwedd, llwyddodd y Jesuitiaid i beri i ddadganiad gael ei gyhoeddi yn y flwyddyn 1563, yn gwahardd pawb nad oeddynt yn frodorion o Ffrainc i gael eu goddef yn bregethwyr yn yr eglwys Protestanaidd. Bu raid i Viret adael Lyons mewn canlyniad i'r dadganiad hwn, a phreswyliodd mewn tref fechan ger llaw mynyddoedd y Pyrenees, ar ddymuniad brenhines Navarre, lle yr arosodd efe hyd ddydd ei farwolaeth; yr hyn a gymmerodd le yn 1571, yn y drigeinfed flwydd o'i oedran.

Parodd ei farwolaeth alar dirfawr yn mysg llawer o ddynion doeth a da. Yr oedd yn ddyn hawddgar; yn nodedig am ei addfwynder a'i lareidd-dra, ac am gymmedroldeb ei dymmer a'i iaith. Yr oedd hefyd yn hynod llwyddiannus fel pregethwr—nid yn unig i ledaenu Protestaniaeth fel y cyfryw, ond hefyd i argyhoeddi pechaduriaid, ac i adeiladu y saint. Mor fawr ydoedd sŵn ei hyawdledd, fel yr oedd ei wrandawyr yn wastad yn gofidio na buasai efe yn pregethu yn hwy. Pan yn Lyons, arferai bregethu yn yr awyr agored, mewn modd hynod o alluog a llwyddiannus; a dychwelwyd rhai mil oedd i'r fydd Gristionogol trwy ei lafur mawr. Nid oedd dim a fynai a defnyddio ei amser mewn difyrwch gwag, ond treuliodd ei fywyd mewn chwilio am a gwneuthur daioni. Treuliodd oes lafurus a defnyddiol i gyflawni gweithredoedd dyngarol, yn gyhoeddus ac anghyhoedd; ac fel ei gydlafurwr, Farel, gwnaeth les mawr i'r byd a'r eglwys drwy ei esamplau, ei gynghorion, ei bregethau, a'i weddiadau. Ysgrifnodd lawer o lyfrau a fuont o wasanaeth mawr i fyddloniaid yr oes hono, drwy ei cadw rhag ofergoelld Pabyddiaeth, a'u dodrefnu a rhesymau yn erbyn eu gwrthwynebwyr selog ac erlidgar.

VIRGIL, neu PUBLIUS VIRGILIUS MARO: tywysog y beirdd Rhufeinaidd. Yn nesaf at Homer, efe, dybygid, oedd bardd arwrol enwocaf yr hen oesoedd. Ganwyd ef ar y 5ed o Hydref, c. c. 70, yn Andes—pentref heb fod yn mhell o Mantua. Ymddengys fod ei dad yn berchen ar etifeddiaeth fechan, yr hon a amaethid ganddo ef ei hun. Enw ei fam oedd Maria. Addysgwyd ef yn Cremona a Mediolanum (Milan); a mynegir iddo astudio ar ol hyny yn Neapolis (Naples), o dan Parthenius, lle y dysgodd efe yr iaith Roeg. Addysgwyd ef mewn athroniaeth gan Syren, yr Epicuread. Dengys gweithiau Virgil ei fod wedi cael addysg ragorol. Yr oedd ei ieuchyd bob amser yn wanaidd. Nid oes un prawf ei fod wedi ceisio ymgodi i ddyrchafiad trwy ddefnyddio y moddion a arferid yn gyffredin gan y Rhufeinwr i hyny; sef, trwy geisio rhagori mewn areithyddiaeth a

gwisgo arfau. Ar ol cwblhau ei addysg, ymddengys ei fod wedi ymneillduo i fyw ar etifedd-iaeth ei dad; ac yma, dybygid, yr ysgrifennodd efe rai o'r mân ddarnau a briodolir iddo. Ar ol brwydr Phillipi (c. c. 42), trefnodd Octavian fod ei ganlynwyr yn cael tir mewn amryw o barthau o Italy; ac yr oedd cymmydogaeth Cremona a Mantua yn un o'r parthau lle yr ymsefydlodd milwyr llwyddiannus, gan wthio y perchennogion blaenorol ymaith. Ysbeiliwyd Virgil fel hyn o'i eiddo. Mynegir mai hen swyddog milwraidd o'r enw Claudius a'i cafodd; ac i Virgil appello at Octavian i Rufain am gael ei etifeddiaeth yn ol—a bod ei ddymuniaid wedi ei ganiatau iddo. Yr oedd Virgil wedi dyfod i gydnyddiaeth â Mæcenas cyn i Horace ei adnabod; ond gellir casglu, yn gymmaint a bod enw Mæcenas wedi ei adael allan o "*Eclogues*" Virgil, nad oeddynt ar delerau mor gyfeillgar ag y buont cyn eu hysgrifenu. Gwaith mwyaf gorphenedig Virgil o bossibl ydyw ei "*Georgics*;" sef, pryddest amaethyddol a ysgrifennodd efe ar awgrymiad Mæcenas. Ysgrifennwyd llinellau olaf y "*Georgics*," a chwblhawyd y brdydest, ar ol brwydr Octium, tra yr oedd Octavian yn y dwyrain. Tybir fod yr "*Eclogues*" oll wedi eu gorphen ganddo cyn dechreu y "*Georgics*." Gellid meddwl i'r bardd fod am amser maith yn meddwl am gyfansoddi ei gân arwrol—sef yr "*Aeneid*." Tra yr oedd Augustus yn Yspsaen, efe a ysgrifennodd at Virgil i ddadgan ei ddymuniaid ar iddo gyfansoddi rhywbeth a fusasai yn gofarwydd o'i dalent farddonol; ac ymddengys i'r bardd ddechreu ei "*Aeneid*" tua'r pryd hwn (c. c. 27). Yn y f. c. c. 23, bu farw Marcellus, mab i Octavia, chwaer Cæsar:—ac nid oedd Virgil yn colli un cyfle i foddio ei noddwr. Yn y chweched llyfr o'r "*Aeneid*," cyfeiria at rinweddau adnabyddus y dyn ieuang, a dorwyd i lawr i'r bedd mor gynnar: a rhoddodd Octavia anrhegion gwerthfawr i'r bardd am hyn. Gan mai yn c. c. 27 y bu Marcellus farw, ysgrifennwyd y llinellau hyn, wrth gwrs, ar ol ei farwolaeth; ond ni phrawf hyny fod yr oll o'r chweched llyfr wedi ei ysgrifenu mor ddiweddar. Diammheu i'r "*Aeneid*" gymmeryd llawer o flynyddoedd olaf einioes y bardd i'w gyfansoddi. Aeth i wlad Groeg c. c. 19—lle yr oedd yn penderfynu diwygio, gwellhau, a choethi yn drwyadl ei brdydest fawr. Yn Athen, cyfarfu âg Augustus yn dychwelyd yn fuddugoliaethus o'r dwyrain, a chymmhellwyd y bardd i fyned fel un o'i gwmi ef yn ol i Rufain. Ni chyrhaeddodd ond i Megara, fodd bynag, lle y tarawyd ef gan afiechyd (dywedir fod ei afiechyd yn adfeilio o'r blaen), yr hwn a drymhaodd ar ei dorfaith tuag Italy. Pan y glaniwyd yn Brundisium, methodd fyned yn mhellaoh, a bu farw yn mhen ychydig ddyddiau, yn 51ain mlwydd oed, c. c. 19. Mewn cydsyniad â'i ddymuniaid olaf, symmudwyd ei gorph i Naples—lle a fawr hoffai; a chladdwyd ef ger llaw yr ail gareg filldir oedd ar y ffordd oddi yno i Puteoli. Codwyd cofadaid iddo yno—ar y fan lle y tybir fod ei feddrod.

Dywedir fod Virgil, pan yn ei gystudd olaf, yn dymuno llosgi llawysgrif yr "*Aeneid*," gan nad oedd wedi rhoi y cyfyrddiad gorphenol a ewyllysiai i'r gwaith. Ond ni odddefai ei gyfeillion iddo wneyd hyn; cadwyd hi yn ofalus, a chyhoeddwyd hi gan ei gyfeillion Varius a Tucca. Y mae y digwyddiad hwn yn hollol gydweddol â'r oll a wyddys am wyleidd-dra cymmeriad

Virgil. Yr oedd y bardd yn gyfoethog, o herwydd haelfrydedd ei noddwyr, a gadawodd ar ei ol gryn lawer o eiddo, a phalaz ar Fryn Esquiline, ger llaw gerddi Mæcenas. Gwnai ddefnydd haelionus o'i gyfoeth; ac yr oedd ei llyfrell, yr hon, yn ddiau, oedd yn un ragorol, yn wastad yn agored i ereill ei defnyddio. Arferai anfon arian i'w rieni bob blwyddyn. Yr oedd ei dad yn ddall, a bu fyw ar ei ol ef; ond bu dau o'i frodyr feirw o'i faen. O herwydd iddo fod mor ffodus a chael noddwyr haelionus, yr oedd ganddo ddigon o amser i'w gyflwyno at lafur llenyddol; ac yr oedd ar delerau cyfeillgar & dynion enwocaf yr oes. Yr oedd Virgil yn ddyw hawddgar, ac o dymmer fywn—yn rhydd oddi wrth y nwydau iselwael o genfigen ac eiddigedd; a dywedir ei fod yn llwyddiannus yn mhob peth, ond ei iechyd. Dyn tâl ydoedd, o brydweidd tywyll, ac o ran ei ymddangosiad yn debyg i amaethwr. Y "*Georgics*" ydyw cân fwyaf gorphenedig Virgil, yn yr hon y mae yn disgrifio bywyd amaethyddol yn fanwl ac awenyddol. Cân arwrol ydyw yr "*Aeneid*," ar gynllun canonen Homer, yn gosod allan anturiaethau Æneas ar ol cwymp Caerdroia. Y mae wedi ei sylfaenu ar hen draddodiad Rhufeinaidd, fod Æneas a'i ganlynwyr wedi ymsefydlu yn Italy, ac mai hwyntwy oedd sylfaenwyr y genedl Rufeinig. Y mae hi yn cynnwys llawer o gyfeiriadau at hanes Rhufain; ac y mae amcan y bardd i gadarnhau y traddodiad pobl-ogaid, mai Æneas, a'i ddilynwyr o Caerdroia, a sefydlodd wladwriaeth Rhufain i'w ganfod yn amlwg drwy y gwaith. Condemmir y gân hon gan rai am nad oes ynddi unoliaeth cyfansodd- iad megys yn yr "*Iliad*" a'r "*Odyssey*;" a'i bod hefyd yn ddiffygiol yn y symledd hynafol sydd yn nodweddu y ddwy gân olaf a enwyd. Efelychodd Virgil ereill, heb law Homer; ac yn achlysurol, benthyciodd o'u gweithiau, ac yn enwedig o weithiau Apollonius a Rhodes. Os oedd teestyn Virgil, fel y dywed ef ei hun, yn un anhawdd i'w wiago â dyddordeb, nis gellir gwadu nad oes llawer o'r golygfeydd a'r amgylchiadau a ddarlunir wedi eu gweithio allan ganddo mewn ysbryd gwir farddonol. Y mae synwyr cryf a chwaeth dda Virgil i'w gweled drwy y cwbl, ac yn gwneyd i fyny am y diffyg o wreiddiolder i raddau pell. Fel cytanwaith, nid ydyw yr "*Aeneid*" yn gadael ar y meddwl argraph gref ei fod yn rhywbeth mwy na gân genedlaethol, yn debyg fel y mae yr "*Iliad*" neu yr "*Odyssey*" yn gwneyd; ond y mae er hyny yn gân ddysgedig, ac yn gofadaid arosol o dalent a dyfalbarhad ei hawdwr athrylithgar. Cydnabyddir yn gyffredin mai Virgil ydoedd bardd arwrol penaf Rhufain. Rhagors, yn ddi-ammheuol, ar Ennius, yr hwn oedd yn byw o'i faen, ac ar Lucan, Silius Italicus, a Valerius Flaccus, mewn oes ddiweddarach.

VIRIATHUS: Lusitaniaid (hyny yw, Portu-gead) o genedl, a gwladgarwr enwog, yr hwn a wnaeth ymdrechadau mawrion er attal ei wlad rhag syrthio o dan awdurdod y Rhufeiniaid. Blodeuai yn yr ail ganrif c. c. Dechreuodd ei fywyd fel bugail defaid; wedi hyny bu yn flaenor ar fintai o filwyr crwydol; ac ymddengys ei fod yn cadw ei hun, fel llawer o Lusitaniaid cyffiniau y wlad, trwy wneyd ymgyrchoedd ysbeiliadol i diriogaethau Yspsaen. Daeth hyn âg ef i wrthdarwriad a galluodd Rhufain; ac yn y f. c. c. 151, gorchymynwyd i Ser. Galba oresgyn y

wlad, a darostwng y Lusitaniaid. Trwy weithred dwyllodrus ac iselwael, llwyddodd Galba i ddinystrio corph mawr o'r brodorion: ond yr oedd yr ychydig a ddiangasant (ac yn eu mysg Viriathus) wedi eu tanio & digofaint angerddol yn erbyn y Rhufeiniaid, ac yn ddioced aethant at y gorchwyl o gynhyrfu a chyffroi ysbryd gwladgarol eu cydwladwyr. Ymgododd Viriathus yn fuan i gyhoedduarwydd. Ar y cyntaf, ymgadwai yn benaf yn y mynyddoedd, ac ymfoddlonai ar flino y gelyn trwy wneuthur ymosodiadan disymmwrth ac annigwyladwy arno. Ond yn y flwyddyn c. c. 147, ar ol cael ei ddewis mewn modd ffurfiol yn arweinydd mewn adeg o berygl mawr, efe a ymladdodd frwydr gyda'r cadfridog Rhufeinaidd Vetilius, ger llaw Tribola, yn ddeheuol i'r Tagus, ac ennillodd oruchafiaeth i'w arno. Yn nghwrs y ddwy flwyddyn ddilynol, ennillodd amryw fuddugoliaethau ar fyddmoedd Rhufain: ond yn y f. c. 144, cyfarfu y consul Emilianus ag ef yn Andalusia gyda byddin fawr o 15,000 o draedflwyr, a 2,000 o feirchflwyr, a gyrodd ef yn ol i'w lochesan mynyddig. Ond torodd y llwythau Yspenaidd allan mewn gwrthryfel cryf yn erbyn eu meistriaid tramorol; ac ar ol y f. 143, yr oedd y Rhufeiniaid yn rhyfela â'r Numantiaid ac â'r Lusitaniaid. Y cadfridog a ddanfonwyd yn erbyn Viriathus oedd y pen-trysorwr Pompeius; ac er iddo lwyddo am dymmor, efe a lwyf orchfygwyd yn Mryn Gwener, ac a orfodwyd i gymmeryd noddfa yn Corduba; tra y darfu i'r gorchfygwr anrheithio yr holl wlad o amgylch y Guadalquivir. Yn y flwyddyn ddilynol (c. c. 142), bu y Rhufeiniaid yn fwy ffodus. Y consul Servilianus a ddygai y rhyfel yn mlaen, a llwyddodd i yru Viriathus allan o Yspaan unwaith yn rhagor, ac i lwyf ddinystrio amryw o finteioedd o filwyr erwydrol: ond yn 141, cyfarfu â thrychineb ofnadwy ger Grisane—pan yr amgylchwyd ei fyddin ar bob cyfeiriad mewn bwch mynyddig, a bu raid iddo roddi ei hun a'i fyddin i fyny yn ddi-ammolod. Dangosodd Viriathus fawrfrydigrwydd ardderchog, fel y gwnaethai Caius a Pontius mewn amgylchiadau cyffelyb a gymmerasant le yn Caudine Forks, yn adeg y fuddugoliaeth fawr:—efe a ollyngodd ei garcharorion ymaith yn rhydd, ac heb eu niweidio, ar yr ammod fod Servilianus yn caniatáu i'r Lusitaniaid gadw eu hannibyniaeth, a'u bod yn parhau yn gynghreiriaid. Derbyniwyd y telerau hyn; ac i bob ymddangosiad, yr oedd y gwladgarwr Portugeaidd wedi cael goruchafiseth ar ei wrthwynebydd mawr a galluog: ond yn 140, darfu i'r consul Q. Servilius Capio (brawd Servilianus), ar ol derbyn y llywyddiaeth yn Yspaan, yn sydyn, ac mewn modd Bradwrus, adnewyddu y rhyfel yn erbyn Viriathus; a chan yr ofnai efe na buasai yn llwyddo wrth ymladd yn deg, llwgrwobrwyodd genhadon Lusitanaidd (a anfonwyd ato gan Viriathus i gynnwng ammodau heddwch) i lofruddio eu harweinydd—yr hyn a wnaethant pan oedd efe yn cysgu yn ei babbell. Yn ymarferol, bu marwolaeth y penaeth arrol hwn yn ddinystr i achos annibyniaeth y Lusitaniaid; o herwydd er i ganlynwyr Viriathus ddewis arweinydd arall yn ei le, ac ymdrechu gyda llawer o benderfyniad i ddwyn y rhyfel yn mlaen, o'r braidd y gallasant gadw y maes ar hyd y flwyddyn hono; a chyn ei diwedd, yr oedd yn dda ganddynt gael cyfleusdra i gydnabod uchafiaeth y Rhufeiniaid arnynt.

VOLNEY, CONSTANTIN FRANCOIS CHASSEBEUF: awdwr enwog o Ffrainc. Ganwyd ef yn Craon, yn Anjou, ar y 3ydd o Chwefror, 1757. Dadleuydd o gryn enwog-rwydd oedd ei dad. Ei enw teuluiaidd oedd Chassebeuf; ond wedi tyfu yn ddyn, efe a gymmerodd y cyfenw Volney yn chwanebol at y llall. Derbyniodd ei addysg ragbarotawol yn ngholegau Ancenis ac Angers; ac wedi hyny, bu yn astudio am dymmor maith yn mhhrifysgol Paris. Ewyllys ei dad oedd, iddo ymaffyd yn yr un alwedigaeth ag yntau; felly efe a dreuliodd beth amser yn astudio ar gyfer y bwr: ond ymwrthod â'r alwedigaeth hon a ddarfu iddo, a throi ei sylw at fhygywriaeth, er nad arferodd efe yr alwedigaeth hono. Cafodd gryn eiddo ar ol ei fam; ac yn fuan ar ol gorphen ei efrydiau, yn y flwyddyn 1783, efe a gychwynodd tua'r Aipht, gyda'r amcan o deithio drwy yr Aipht a Syria. Cymmerodd y daith iddo bedair blynedd i'w chwblhau. Ar ei ddychweliad i Ffrainc yn 1787, cyhoeddodd ei "*Travels in Syria and Egypt*," yr hwn a gynnwysa hanes manwl a dyddorawl o'r llwythau y bu efe yn teithio yn eu mysg. Ennillodd y gwaith yma iddo gryn enwogrwydd ar unwaith. Yn 1790, etholwyd ef yn aelod o'r llwyrrwys (*states-general*) dros ei le genedigol, a chymmerodd ran led amlwg yn y dadleuon a ddygid yn mlaen yn y blynyddoedd dilynol; a dangosodd ei hun, megys yn ei weithiau, yn gyfaill mawr i ryddid cyhoeddus—ond tueddai at wneyd gwawd o bob crefyddau. Yr un pryd yr oedd yn wrthwynebwyr di-ofn i bob erulondeb ac anfadwrwydd. Carcharwyd ef am ei waith yn dyweyd ei feddwl yn rhy rydd yn 1793, ac ni chaniatawyd iddo ei ryddid hyd ar ol marwolaeth Robespierre yn mis Gorphenaf y flwyddyn ddilynol.

Yn mis Medi, 1794, efe a gyhoeddodd ei "*Ruins: Reflections upon the Revolutions of Empires*," ar yr hwn, ynghyd â'i "*Travels*," y mae ei enwogrwydd yn gorphwys yn benaf. Credai Volney fod gwleidyddiaeth, fel pob trefniadau ereill, yn ddarostyngedig i adeilad a dinystr. Ymdrinia yn ei "*Ruins of Empires*" â phob cwestiwn o bwys mewn gwleidyddiaeth. Yr egwyddorion gwleidyddol y dadleuai drostynt oedd y rhai a fabwysiadwyd yn Ffrainc yn 1789. Amddiffynai yr athrawiaeth o hawliau dyn, gan ddadleu dros oddefedd mewn materion o opiniwn, a haerai fod pob cyfundrefn grefyddol o ddeilliad dynol. Yn y flwyddyn o'r blaen, yr oedd Volney wedi cyhoeddi ei draethawd a elwir "*Natural Law*," sef, holwyddoreg i ddinesydd Ffrengig, yn yr hwn yr ymdrinia â moesoldeb fel gwyddor anianyddol, i'w hefyddu ar yr egwyddorion a'r gwyddorau naturiol ereill, ac heb fod un amcan iddi yn amgen na diogelid a gwellhad cymdeithas. Cyhoeddwyd y gwaith hwn wedi hyny o dan y teitl "*Physical Principles of Morality*."

Tua diwedd y f. 1794, pennodwyd ef yn broffeswr hanesyddiaeth yn yr *Ecole Normale*; a gwnaeth ei ddarlithiau disglair gyffro mawr yn Paris, hyd yn oed yn yr adeg ansefydlog a chynhyrfus hono. Pan y cauwyd i fyny yr *Ecole Normale* yn 1795, aeth Volney i'r Unol Daleithiau, gan fwrriadu treulio gweddill ei oes yn y wlad hono; ond gwnaeth amgylchiadau ei drigofn yno yn gwbl anghysurus, a dychwelodd yn ol i Ffrainc yn ngwanwyn y f. 1798. Yn ei absenoldeb, yr oedd wedi ei ethol yn aelod o'r *Institute*; ac yn fuan ar ol ei ddychweliad,

dewiswyd ef yn aelod o'r athrofa hefyd; ac o hyny allan, bu ei fywyd, er nad yn ddilafur, yn llywyddiannus a thawel. Daeth yn gynnar i gydnabyddiaeth & Bonaparte; ac yr oedd hefyd wedi bod o wasaneth iddo yn yr adeg yr oedd amgylchiadau gwleidyddol wedi ei dafu o wasanaeth y wladwriaeth: a phan y pennodwyd Bonaparte yn brif gonsul, dymunodd ar Volney i gymmeryd y swydd o weinidog cartrefol yn ei weinyddiaeth, neu ynte gonsuliaeth. Gwrthododd yntau y naill a'r llall—ond derbyniodd eisteddle yn y senedd. Gwrthdystiai yn erbyn sefydliad yr ymherodraeth, a rhoddodd ei eisteddle yn y senedd i fyny; ond gwrthodwyd derbyn ei ymddiswyddiad: a thra y parhaodd yr ymherodraeth, yr oedd yn mysg yr ychydig yr oedd Napoleon yn arfer eu gwawdio, am nad oeddnt yn ymostwng yn dawel i bob peth a ewyllysai efe. O hyny allan, pa fodd bynag, gyda llenyddiaeth y llafuriodd yn benaf. Cyhoeddodd ei "*Researches into Ancient History*," ac hefyd amryw o weithiau cysylltiedig âg ieithyddiaeth, yn y rhai yr ymdrechai i wneuthur yn fwy syml yr efrydiaeth o'r ieithoedd dwyreiniol. Bu farw ar y 25ain o Ebrill, yn y fl. 1820, yn 63ain mlwydd oed. Un o'i ddiffygion mawr oedd, ei fod wedi yfed yn helaeth o ysbryd anffyddol yr oes a'r wlad yr oedd efe yn byw ynddynt.

VOLTAIRE, FRANCOIS MARIE AROU-
ET: un o awduron enwocaf Ffrainc, yr hwn, yn ol ei adroddiad ei hun, a anwyd ar yr 20fed o Chwefror, yn y fl. 1694, yn Chatenay, yn agos i Sceaux. Y mae cofrestr ei feddyddiad, pa fodd bynag, yn nodi Paris fel lle ei enedigiaeth, ac yn ei ddyddio ar Tachwedd 21ain, yn y flwyddyn hono. Nid yw ei fywgraffwyr yn gallu cydolygu pa un o'r ddau ddyddiad uchod sydd yn gywir. Enw ei dad oedd Francois Arouet, cofiadur perthynol i'r Châtelet, ac wedi hyny trysorodd yn ystafell y cyfrifon. Enw ei fam oedd Marguerite D'Amnar; ac yr oedd hi yn hanu o deulu pendefigaidd yn Poitou. Francois oedd yr ieuangaf o ddau fab a anwyd iddynt. Cafodd ei addysg yn ngholeg Louis le Grand, Paris; ac ar orpheniad tymmor ei addysgiaeth, dechreuodd astudio y gyfraith. Ond nid oedd yn teimlo yr hyfyrdwch lleiaf yn y gwaith hwnw; gan hyny, rhoddodd ef heibio, a dechreuodd ar efr yrfa lenyddol. Trwy offeryniolaeth yr Abbe de Châteauneuf, daeth i gydnabyddiaeth gyda Ninon de l'Enclos, a thrwyddi hi cafodd ei ddwyn i'r gymdeithas uchaf yn Ffrainc. Yn y cylchoedd llygreidd a ffracth hyny, gan nad oedd efe ei hun yn ol yn y pethau hyn, yr oedd y dyn ieuangaf hwn yn hynod lwyddiannus; ac mor foddhaol y teimlai yn y cylch hwnw, fel y dywedai un diwrnod, wrth edrych o gwmpas y bwrdd yr eisteddai wrtho: "Yr ydym oll, naill ai yn dywysogion neu yn feirdd." Yr oedd ei dad, pa fodd bynag, yn anghymeradwyo yn fawr y bywyd a arweinai efe fel un anfoesol, a threflufwr hefyd, dybygid; ac anfonodd ef ar neges neillduol i Holland. Yn fuan ar ol ei ddychweiliad i Paris, daliwyd ef ar y dybiaeth—er ei bod yn ddisail—o fod yn awdwr rhai llinellau barddonol gwawdus, cyfeiriedig at lywodraeth Louis xiv., yr hwn oedd wedi marw er's ychydig o amser; a thafwyd ef i garchar y Bastille yn mis Mai, 1717, lle y cadwyd ef am flwyddyn. Yno yr oedd pan y tynodd efe amlinelliad ei bryddest glodfawr, a gyhoeddwyd

wedi hyny o dan y teitl "*Henriade*," ac y gorph-enodd ei dreisgan, "*Œdipe*," yr hon a ddygwyd allan yn niwedd 1718, ac a fu mor lwyddiannus nes peri i'w dad feddwl fod barddoniaeth ei fab yn debyg o fod yn rhyweth! Ni bu ei dreisgan nesaf drachefn, "*Artemire*," mor lwyddiannus: mewn gwirionedd, hwtiwyd hi oddi ar yr esgynlawr; ac nis gallir dyweyd fod y nesaf a gynyrchodd, sef "*Mariane*," wedi cael nemawr gwell derbyniad.

Yn y cyfamser, yr oedd Voltaire wedi talu ynweliad & Holland, ac wedi ymgynabyddu â Jean Baptiste Rousseau, yr hwn a brewyliai ar y pryd yn Brussels. Cyfarfu y ddau ddyd athrylithgar hyn fel cyfeillion, ond ymadawsant &'u gilydd yn elynion anghymmodiawn. Ymddengys i'r cweryl ddechreu trwy i Voltaire ddefnyddio rhyw air cellweirus am un o gyfansoddiadau Rousseau. Yn haf y fl. 1725, cymmerodd amgylchiad le a fu o ganlyniadau lled bwysig i Voltaire. Pan ar giniaf yn mhallas y Duc de Sulli, digwyddodd iddo ateb yn sarug, ac mewn ymadroddion brathog, ryw sylw cas a wnaethid arno gan y Chevalier de Rohan; yr hwn, gan iddo gael ei orchfygu mewn ffracth-ineb cellweirus, fel yr oedd y rhan fywyf o'r rhai a feiddiant dynu y dorch & Voltaire yn hyn yn debyg o gael, a gyflogodd ddyinion i ymosod arno a'i guro mewn man cyhoeddus ar yr heol. Wedi cael ei sarhau mor fawr, ymneillduodd Voltaire o gymdeithas Paris am beth amser, ac ymroddodd i ymarfer a'r cleddyd, fel y gallai fod yn fedrus yn yr ymarferiad o hono; ac yna danfonodd herfeiddiad i De Rohan i ymladd gornest (*duel*) âg ef. Nid oedd gan y diweddar duedd i wneyd hyn. Ystyriai ei fod wedi anfarwoli digon arno ei hun trwy ei waith yn ammharchu y bardd, ac nad oedd yn angenrheidiol iddo, er mwyn anfarwoli mwy arno ei hun oed ei fywyd mewn perygl. Cymmerodd arno dderbyn yr herfeiddiad; ond yr atebiad ymarferol oedd—cymmerwyd Voltaire unwaith etto, a dodwyd ef yn ngharchar y Bastille. Ni bu ei garchariad y tro hwn yn faith; ac ar yr ammod fod iddo ymadael o'r wlad, caniatawyd iddo ei ryddhad oddi yno; ac wedi dyfod allan, daeth drosodd i Loegr. Ychydig cyn yr adeg hono, yr oedd wedi mabwysiadu yr enw Voltaire, yn chwanelog at Arouet.

Yn y flwyddyn 1726 y daeth efe i Loegr, ac arosodd yma ddwy flynedd. Nid oes genym ond ychydig o hanes yr adeg hon ar ei oes. Ond y mae hyn yn dra thebygol—ei fod yn ymgymysgu i doebarthiadau uchaf cymdeithas tra yma. Adwaenai Pope a Bolingbroke, a llawer o ddyinion enwog ereill y wlad yn ddiannheu. Adroddir hanes am ei ymweliad & Congreve, y bardd, a'r frywdr fach ffracthebol a fu rhyngddynt. Tueddai Congreve i fychanu ei enwogrwydd ei hun fel awdwr, ac i raddau ei hawl hefyd i'w ystyried ei hun yn meddu safle gymdeithasol uchel. Ar ei waith yn arwyddo i Voltaire mai fel boneddwr coeth yn unig y dymunai efe i'w gyfeillion edrych arno, atebwyd ef gan ei ymwelydd fel hyn:—pe na buasai efe yn ddim amgen na'r boneddwr coeth, mai prin y buasai efe yn ystyried ei bod yn werth iddo geisio yr anrhydedd o ddyfod i gydnabyddiaeth âg ef. Diammheuol i breswyliaid Voltaire yn Lloegr fod yn fanteisiol oddi er eangu ei wybodaeth a'i yniadau. Yr oedd damcaniaethau y deistiaid Saesneg enwog, Bolingbroke, Collins, Tindal, a Woolaston, &c., yn hollol gydnaws a'i

feddwl ef. Astudiodd hefyd athrawiaeth Newton a Locke yn ymroddgar; ac yn y farddoniaeth ddramaidd a gyfansoddwyd ganddo ar ol hyn gellir canfod arwyddion o ddylanwad Shakespeare yn amlwg; yr hwn, er hyny, a wawdiaid ac a ddirmygai efe fel ysgrifenydd barbaraid, annyoddefol i bawb oedd yn meddu ar chwast briodol. Pa fodd bynag, i Voltaire, wedi'r cwbl, y perthyna yr anrhydedd o fod y Ffrangwr cyntaf i gydnabod, er ei fod braidd yn rwngachlyd wrth wneuthur hyny, ragoriaeth bardd mawr cenedlaethol y Saeson. Nid symbyliad deallol oedd yr unig beth yr oedd Voltaire yn ddyledus am dano i Loegr. Tra yn trigianu yn yr ynys hon y cyhoeddodd efe argraphiad diwygiadol o'i bryddest arwrol, "*Hewriade*"—argraphiad dirgelaidd o'r hwn a ymddangosodd yn Ffrainc cyn hyn. Cyfiwynwyd y gwaith yn Saesneg i'r frenhines Caroline; a'i henw hi, ac ereill o'i theulu, oedd gyntaf yn rhestr y tanygrifwyr tuag at y gwaith; ac wrth gwrs, nis gallai prif bobl y deyrnas lai na dilyn yr esampyl hon. Y canlyniad fu, i Voltaire gael swm mawr o elw (8,000p., meddir) oddi wrth yr anturiaeth—yr hyn a osododd i lawr sylfaen i'w eiddo mewn amser dyfodol. O'r amser y dychwelodd i Paris yn 1728, yr oedd ganddo ar law o hyd ryw anturiaethau arianol. Rhoddai arian allan mewn yd, mewn cig moch, neu unrhyw beth y gallai wneyd ceiniog o hono: ac mor graff oedd efe gydag amgylchiadau arianol, fel, er nad oedd yn derbyn ond ychydig o elw oddi wrth ei lyfrau, er eu dirfawr boblogrwydd, y dywedir ei fod yn werth 7,000p. yn flynyddol pan y bu farw.—yr hyn a ystyrir y pryd hwnw yn gynnysgaeth tywysogaidd. O'i lafar llenyddol, yr hwn oedd o hyn allan yn ddi-dor, drwy yr hyn y cynnyrchodd ddeg a phedwar ungain o gyfrolau, nis gellir rhoddi adroddiad manwl yma. Yr oedd mewn gwirionedd yn meddu athrylith at bob peth yn mron. Ysgrifennai ar bob peth—hanesyddiaeth, chwaraudau, a phryddestau, a thraethodau llenyddol, gwyddonol, ac athronyddol: ond nofelau a ysgrifennai fwyaf, gyda'r amcan o egluro rhyw syniadu neillduol o'i eiddo ei hun. Yr oedd ei ohebiaeth lenyddol hefyd ar raddfa eang iawn. O'r braidd y byddai byth heb fod mewn rhyw ddadl bwysig neu gilydd; a byddai ei wrthwnebwyr megys yn gorfod ymyddu mewn poen, er difyrwch i'r cyhoedd, dan fflangell ei ffrasthineb llym a chwerve.

Daeth Voltaire yn gydnabyddus â boneddiges o'r enw Châtelet, yr hon oedd yn byw ar wahân oddi wrth ei gŵr, yr Ardalydd du Châtelet; yr hon oedd yn nodedig, nid yn unig ar gyfrif ei hymddangosiad personol, ond hefyd am ei chyrbheddiadau meddyliol. Yr oedd hi yn hynod o fedrus mewn mesuroniaseth, ac wedi meistrolï dirgelion "*Principia*" Newton; a buant yn cydfyw yn Cirey, hen balas yn Champagne, am tua phymtheng mlynedd, ac yn cydefnyddu llawer ar weithiau Newton, hyd nes y bu farw Madame du Châtelet, yn 1748. Yr oedd eu hymdraffod aeth â'u gilydd yn ddiâu i'w gondemnio yn ol pob rheol o foesoldeb ac uniondeb; ond yr oedd moesaun Ffrainc wedi disgyn mor isel y pryd hwnw fel nad oedd ond ychydig o'r Ffrangcod i'w csel i lwyrr gondemnio y fath ymddygiadau. Er gwneyd i ffordd â'r teimlad o unigrwydd a'i meddiannai ar ol colli ei gydymaith, aeth Voltaire i Paris; ac yn y flynyddu 1750, aeth i Berlin, ar wahoddiad brenin ieuange Prwssia,

yr hwn wedi hyny a alwyd 'Frederick Fawr.' Yr oedd llawer o ohebu wedi bod rhwng y ddau o'r blaen; ac ymddengys eu bod yn coleddu syniadau uchel a diffuant o edmygedd y naill tuag at y llall. Pan y daethant at eu gilydd, pa fodd bynag, ymddengys eu bod rywfodd wedi cael eu siomi yn eu gilydd. Cweryla yn chwerve a wnaethant, ac ymadael a wnaeth Voltaire mewn soriant; ac ar ei fynediad o Prwssia, ymddygydd tuag ato mewn modd ag y teimlai fod yn anhawdd ganddo faddeu i'r troseddwyrr. Nid eir i mewn yma i fanylion y cweryl. Pan ddywedir fod y brenin yn fardd llygredig ac isel, ac mai un o'r pethau penaf y gelwid ar Voltaire i'w wneuthur—yr hwn oedd yn fardd o enwogrwydd a choethder—ydoedd beirniadu a diwygio ei waith, yr ydym yn ddiâu, heb fyned yn mhellach, wedi cael allan pa beth oedd un o brif achosion yr anghyffundeb. Yr oedd Voltaire yn dirmygu caneuon y brenin; a'r brenin, o'i du yntau, er mai bardd gwael oedd efe, yn dirmygu beirniadaeth a diwygiadau Voltaire. Nid rhyfedd, gan hyny, eu bod yn fuan wedi troi i gasau eu gilydd. Heddychwyd hwynt ar ol hyn, pa fodd bynag, ac adnewyddwyd eu hen ohebiaeth lenyddol o dan yr hen ffurf o gyfeillgarwch; ond yn y cyfamser, yr oedd Voltaire yn ei ddfifyru ei hun trwy ddial ar Frederick wrth gyfansoddi y "*Vie Privée du Roi de Prusse*," a gafwyd yn mysg ei bapurau ar ol ei farwolaeth; ac a gyhoeddwyd, yn ol pob argoelion, fel y dymunai yr awdwr fraethlym.

Ar ol rhai blynyddoedd o fywyd lled ansefydlog, yn y fl. 1758, sefydlodd Voltaire ei hun, ynghyd â'i nith, Madame Denis, yn Ferney, yn Switzerland; a chydag ychydig eithriadau, yno y treuliodd efe yr ugain mlynedd diweddaf o'i oes. Yn ystod y cyfnod hwn, y mae rhai llinellau haelffrydig yn ei gymmeriad yn cael eu dwyn i'r golwg. Mynegir iddo waredu o afael angen nith i'r bardd mawr Ffrengig, Corneille, a rhoddi iddi addysg dda a gofalus o dan ei arolygiaeth ei hun yn Ferney; a chyfiwynodd iddi hefyd yr elw deilliedig oddi wrth werthiant argraphiad, gyda sylwadau eglurhaol, o weithiau y chwaraufardd, yr hwn a ddygodd allan o bwrpas gyd â'r amcan o'i chynnorthwyo. Gwnaeth ymdrechion mawr hefyd ar ran teulu Calas; y rhai a fuant yn wrthddrychau erledigiaeth eithaf anhwe. Annogodd ei nith ef i ymweled â Pharis yn y flynyddu 1778. Derbyniwyd y bardd, yr hwn oedd ar y pryd yn y 84ain mlwydd o'i oedran, gyda chroesaw a brwdfrydedd digyffelyb yn y brifddinas; a thybir yn gyffredin fod y cyffroad cyssylltiedig â hyn wedi bod yn foddion i brysuro ei farwolaeth—yr hyn a gymmerodd le ar y 30ain o fis Mai y flynyddu hono.

Gyda'r eithriad—os gellir ei eithrio hefyd—o Rousseau, Voltaire, yn ddiammheuol, oedd y mwyaf hynod o'r rhestr o ysgrifenywyr enwog a fuont yn paratoi y wlad, ac yn arloesi y ffordd i'r cyffroad ei cyfnewidiad mawr a gymmerodd le yn adeg chwyldroad mawr Ffrainc. Gwyr pawb ei fod wedi ymarfer ei alluoedd mawrion mewn dadleuon ynghylch pethau a berthynent i grefydd; ac y mae yn arferiad cyffredin i ddywedyd ei fod yn atheist, neu yn gwadu bodolaeth Duw; ond y mae yn amlwg fod hyn yn anghywir. Yr oedd yn ymrwthod â chrefydd ddadguddiedig, y mae yn wir, ond yn dadleu dros egwyddorion crefydd naturiol, fel y galwai hi, ac mewn gwirionedd, ymddengys mai deist ydoedd efe, o'r un nodwedd a llawer oedd yn

prffesu anffyddiaeth yn Lloegr yn yr oes hono. Ac fel y cyfryw, yr oedd yn cael ei ddirmygu gan rai oedd wedi myned yn mbellach nag ef mewn cyfeiriad anffyddol yn Ffrainc yn y dyddiau hyn—megys Diderot, a'r cyffelyb—y rhai a ystyrient fod credu yn Nuw yn arwydd o wendid dealltwriaethol! Yr arf yr oedd Voltaire yn gwneyd mwyaf o ddefnydd o hono yn ei ysgrifau, a'r hwn a drinid yn fwyaf medrus ganddo, o bossibl, oedd gwatwareg (*ridicule*); ac fe allai na bu neb o'r bron yn gallu gwneuthur defnydd gwell o honi, ac yn fwy o feistr arni hefyd, nag efe. Yn ei ffordd ei hun o ddefnyddio gwawdiaith goethedig, dywedir ei fod etto heb ei gymmar. Y mae ei arddull yn ei weithiau rhyddieithol yn un o'r rhai perffeithaf yn yr iaith Ffrengig. Rhagora arigyfrif ei thlysi, ei heglurder, a'i bywiogrwydd; ac y mae yn hynod nodweddiadol o'r genedl a'r iaith. Fel awdwr chwareuawdau, y mae Voltaire yn cael ei restru yn nesaf at Corneille a Racine. Ei bryddestau enwocaf ydynt "*Henriade*," at yr hon y gwnaed

cyfeiriadau o'r blaen—yr unig bryddest arwrol o deilyngdod uchel sydd yn yr iaith Ffrengig; a'i "*La Pucelle*," yr hon a gondemnir yn fawr, y mae yn wir, am y dull anfoesgar a llygredig yr ymdrinia efe â chwedl arwraidd Ioan o Arc, morwynig Orleans; ond y mae ynddi farddoniaeth uchelryw. Y mae yn ngweithiau hanesyddol Voltaire, yn chwaneol at y drefn a'r eglurder mwyaf, ymdriniaeth fwy athronyddol nag a roddid i byngciau hanesyddol yn flaenorol i'w amser ef. Nid oedd un bywgraphiad llawn a phriodol o hono wedi ymddangos yn yr iaith Ffrengig na'r Saesneg hyd yn ddiweddar, pan y cyhoeddwyd bywgraphiad rhagorol o hono mewn tair cyfrol, gan Francis Espinasse. Ceir amlinelliad tarawgar iawn o'i fywyd boreuol yn yr ail gyfrol o "*Frederick the Great*," gan Thomas Carlyle; ac wrth gwrs, y mae ei gyssylltiadau â Frederick yn cael ymdriniaeth lawn yno. Fel beirniadaeth deg ar Voltaire, fel dyn ac ysgrifenydd, ni cheir dim yn well na'r hyn a geir yn nhraethawd Carlyle arno.

W.

W A H A

W A H A

WAHABIAID : sect Fahometaid, o darddiad lled ddiweddar, sydd yn awr yn lliosog iawn yn y rhan fwyaf o Arabia. Gellir edrych ar y symmudiad hwn mewn rhyw ystyr fel un diwygiadol, wedi ei fwriadu i wrthweithio ac i dafu allan y llygredigaethau a ddygasid i mewn i'r grefydd Fahometaid yn nghwrs oesau, a dwyn yn ol athrawiaethau ac arferion y Mahometiaid i gydymffurfio yn llythyrenol â chyfarwyddiadau y "*Coran*" a'r "*Sunna*;" hyny yw, traddodiadau llygredig Mahomet ei hun. Y mae y Wahabiaid wedi arfer meddwl ei bod yn ddyledswydd arnynt hyrwyddo eu golygiadau yn mlaen trwy ddefnyddio y cleddyf; ac y maent yn hyny yn dilyn yn fanwl gyfarwyddiadau ac arferion y prophwyd ei hun, a'r caliphiaid boronaf. Sylfaenydd y blaid hon oedd Ibn-abdul-Wahab, mab i benaeth Arabaidd, a anwyd yn Nejed, yn nghanolbarth ucheldiroedd Arabia, yn agos i ddiwedd yr eilfed ganrif ar bymtheg. Mynegir iddo dalu ymweliad âg amryw ysgolion yn y dwyrain, a'i fod wedi bod yn trigo yn Damascus am rai blynyddoedd; ac yma, dybygid, y ffurfiodd efe y penderfyniad i adferu yn ol i'w ffurf wreiddiol y grefydd Fahometanaidd. Nid gwaith bychan oedd hwn a osododd efe o'i flaen. Yr oedd cyfarwyddiadau y "*Coran*" yn cael eu hamharchu i raddau pell y pryd hwnw drwy yr holl fyd Mahometaid, ond yn fwyaf neillduol yn mysg y Tyrciaid; ac nid oedd y cyfan o'u crefydd yn ddim amgen na chylch o seremonïau allanol. Yn nghanolbarth a dwyrainbarth Arabia, lle nad oedd y fydd Fahometaid wedi cymmeryd gafael dwin, yr oedd pethau yn waeth drachefn. Yn ol Palgrave, yr oedd braidd bob olion o Islamiaeth wedi llwyr ddiiflanu o Nejed, lle yr addolid y Djann (rhyw dduw dychymyngol), dan gyssgod coed mawrion, ac yr aberthid ar feddau y meirw, ac yr ymarferid â hen ofergoelion Sabeaidd. Nid oedd y "*Coran*" yn cael ei ddarllen, anghofid y pum gweddi ddyddiol, nid oedd neb yn gofalu yn mha le yr oedd Mecca; ac yr oedd degymau, golchiadau, a pherariododau yn bethau nad oedd sôn am danynt." Ar y pryd yr oedd canolbarth Arabia wedi cael ei rannu yn mysg lliaws o benaethiaid annibynol. Un o'r penaethiaid hyny oedd Sa'ud—dyn ieuango o feddwl galluog a brwdfrydig, yr hwn a lywodraethai diriogaeth fechan ger amddiffynfa Deraijeh; a'r dysgybl pwysig cyntaf a wnaeth Ibn-abdul-Wahab, ar ol ei ddychweliad adref; ond dilynwyd esampl y penaeth hwn gan ei berthynasau a'i weision. Dywedir fod Wahab wedi addaw i Sa'ud, os dadweiniai efe y cleddyf yn mhlaid Islamiaeth bur, y gwnelid ef yn unig lywodraethwr Nejed, a'r penadur mwyaf yn holl Arabia. Cyflawnwyd y rhagfynegiad mewn rhan yn nheyrnasiad

Sa'ud, ac yn gyflawn yn amser ei fab; a'i ddisgynyddion ef ydyw y teulu mwyaf galluog yn y gorynys hwnw hyd heddyw; ac y mae teulu Ibn-abdul-Wahab (yr hwn a fu byw hyd 1787) yn parhau i fod i raddau yn gyfarwyddwyr crefyddol etto, er na pherthyna iddynt unrhyw awdurdod addefedig. Tua'r flwyddyn 1746 y dechreuodd Sa'ud weithredu fel apostol milwrol Islamiaeth adfywiedig. Darostyngodd ei gymmydogion hereticaidd, y naill ar ol y llall:—ei gynnyg iddynt oedd, naill ai troi, neu gael eu lladd. Bu farw y penaeth hwn yn 1765, ac olynwyd ef gan fei fab, Abdul-Aziz, yr hwn a gariodd allan yn llwyddiannus yr un wladlywiaeth a'i dad. Yr oedd ei awdurdod yn ymestyn hyd Hasa, a lleoedd ereill ar lenydd morgaingo Persia; ond daeth i wrthdarawiad â'r awdurdodau Tyrciaidd yn Bagdad; ac o'r lle hwnw, anfonwyd allan ymgyrch yn erbyn y Wahabiaid yn 1797; ond methwyd myned i Nejed—a throi yn aflwyddiannus a wnaeth yr ymgeis.

Erbyn hyn ymhyfaodd y Wahabiaid, aethant ar ymgyrchoedd ysbeilgar tua'r Euphrates; ac yn 1801, darfu i Sa'ud, mab Abdul-Aziz, arwain byddin yn erbyn dinas sanctaidd Meshed Hussein, a'i chymmyrwyd hi, a rhoddi y rhan fwyaf o'r preswylwyr i farwolath. Dinystriodd feddrod Hussein, a'r i Mahomet, a chariodd ymaith y trysorau. Ar hyny, anfonwyd ail fyddin Dyrcaidd o Bagdad yn erbyn Nejed; ond gorchfygwyd hithau hefyd, a lladdwyd y rhan fwyaf o honi. Yna ymgymerodd y Wahabiaid wedi hyny i goresgyn Hejaz. Yr oedd Ghaleb, llywodraethwr Mecca, wedi cael ei amgylchynu gan y penaethiaid cymmydogaethol oedd wedi ymuno â'r Wahabiaid; ac yn 1803, casglodd Sa'ud fyddin liosog, a gorchfygodd Ghaleb mewn amryw frwydrau; a gosododd warchau ar Mecca, yr hon, ar ol dal allan am ddau neu dri mis, a ymostyngodd. Ni chyflawnwyd dim creulonderau; ond gorfodid y bobl i broffesu Wahabiaeth—hyny ydyw, fel y dywed Burckhardt, "gorfodid hwynt i weddio yn fanylach nag arferol, i roddi o'r neilldu a chuddio eu gwisgoedd sidan, ac i ymattal rhag ysmocio yn gyhoeddus. Casglwyd pentyrrau o bibellau o holl dai y dref, a llosgwyd hwynt o flaen pencadlys Sa'ud, a gwaharddwyd pawb i werthu myglys." Wedi methu darostwng Iddah, y man lle yr oedd Ghaleb wedi myned, aeth lloedd o Wahabiaid tua'r gogledd; ac yn 1804, hwy a gymmerasant Medina; ac yna, hwy a ysbeiliasant feddrod Mahomet o'i drysorau, a gwaharddasant bawb, ond Wahabiaid, i ddyfod yn agos ato, am eu bod yn ystyried fod y parch a delid iddo gan y Tyrciaid, ac ereill, yn eilunaddoliaeth. "Yn Medina," medd Burckhardt, "rhoddwyd mewn grym y gorchymyn i ymarfer â'r ddyfledswydd

o weiddio yn rheolaidd. Gelwid enwau yr holl feibion oedd mewn oedran, ac a breswylent y ddinas, yn y deml bob dydd, ac ol gweddiau y boreu, canol dydd, a'r hwyr; a chospid y sawl na byddent yn ateb i'r alwad. Yn ystod yr amser y cymmerodd y digwyddiadau hyn le, cafodd Abdul-Aziz ei lofruddio, yn niwedd y fl. 1803, gan ryw benboethyn Persiaidd—teulu yr hwn a roddwyd i farwolaeth gan y Wahabiaid yn Meshed Hussein. Ei olynnydd ef oedd ei fab, Sa'ud II., yr hwn am beth amser oedd wedi cario y rhyfel yn mlaen; a'r hwn hefyd yn ddian oedd y llywodraethwr a'r rhyfelwr galluocaf o'r deyrnach hon. Parhaodd am amryw flynydd-oedd, ar ol gorchfygu Hejaz, i eangu a chryfhan ei awdurdod. Gwnaed ymgyrchoedd rhyfelgar i gymydogoethau Bagdad, Aleppo, a Damascus; a darfu i benaeth Wahabaidd Asir orfodi rhan fawr o'r Yemen i dderbyn y ffydd newydd. Ar du 'y dwyrain, cymmerodd Sa'ud ynyssoedd y Bahrein, a mynodd deyrnged gan sultan Ornan. Daeth hyn âg ef i wrthdarwiad a Phrydain Fawr; ac anfonwyd amryw longau allan, y rhai a gosasant gyda llymder y môrladron Wahabaidd oedd yn peri cymmaint o anfantais a niwed i fasnach morgainge Persia.

Tra yr oedd yr ymrafaelion allanol yma yn myned yn mlaen, torodd amryw o daleithiau deheuol Nejed allan mewn gwrthryfel. Cynhyridd hwynt yn benaf, fe allai, gan y penaethiaid lleol—awdurdod pa rai erbyn hyn oedd yn hynod fychan, neu wedi ei ddwyn oddi arnynt yn llwyr gan y llywodraeth; ohd darostyngwyd y terfysg yn fuan, a gwnaed esampl echryslawn o dalaeth Harik, a thref Huta. Llwy'r ddinystriwyd y ddiweddfaf, a lladdwyd ei thrigolion yn mron bob un. Cyfrifid fod y meibion ynddi tuag ugain mil o nifer. Yr oedd y Wahabiaid wedi attal y minteoedd o bererinion a arferent gyrchu yn flynyddol i Mecca er y flwyddyn 1802, am eu bod yn ystyried fod arferion y Tyrciaid a'r Persiaid yn eilunaddolgar, ac hefyd o herwydd yr anfoesoldeb a'r annhrefn oedd yn mysg y pererinion hyny. Gellir dychymmygu fod iâs o ddychryn wedi treiddio trwy y byd Mahometiaidd pan fynegwyd fod beddrod y prophwyd yn cael ei halogi gan hereticiaid a attalient "y ffyddloniaid" i gyflawni dyledswyddau cyssegredig eu crefydd. Gan hyny, darfu i sultan Caer Cystenyn, amddiffynwr cydnabyddedig Mahometiaeth, mor gynnar a'r flwyddyn 1804, osod ar Mehemet Ali, yr hwn oedd newydd ei bennodi yn basha yr Aipht, y gorchwyl o adennill y dinasoedd sanctaidd. Ni wnaed dim yn y cyfeiriad hwn, pa fodd bynag, hyd 1811, pan anfonwyd byddin i'w herbyn, o dan lywyddiaeth mab y pasha, Túsún-Bey. Cymmerwyd Medina gan yr Aiphtiaid yn 1812, a Mecca yn y flwyddyn ddilynol; a dygwyd yn mlaen ryfel â'r Wahabiaid yn Hejas, a'r amgylchoedd, am grym amser. Weithiau, byddai un blaidd yn llwyddo, a phryd arall y llall. O'r diwedd, yn 1815, ymgymmerodd Ibrahim Pasha a bod yn flaenor rhyfelgyrch i ganolbarth Arabia, gyda'r amcan o lwy'r lethu y Wahabiaid. Rhyddhawyd y ffordd i'r ymgyrch hwn gan farwolaeth Sa'ud, yn 1814. Ei olynnydd oedd ei fab Abdallah; yr hwn, er ei fod yn rhyfelwr galluog, nis gallai lwyddo i sicrhau undeb yn mysg y llwythau lliosog oedd o dan ei arweiniad. Ni lwyddodd Ibrahim Pasha, pa fodd bynag, hyd 1818, a hyny ar ol llawer o frwydro, i ddinystrio byddin y Wahabiaid, a chymmeryd Deraijeh,

eu prif ddinas, yr hon a wnaed yn garneddau. Danfonwyd Abdallah i Gaer Cystenyn, lle y torwyd ei ben ef, ynghyd a rhai o weinidogion ei lywodraeth hefyd. Arosodd Ibrahim am rai misoedd yn Arabia, gan gadarnhau y lleoedd a orchfygwyd ganddo yn Nejed, a'r taleithiau cylchynol. Gwladlywiaeth lariaidd a heddychol a fabwysiadwyd ganddo at y penaethiaid a'r bobl gyffredin; ond yr oedd yn llym tuag at y dysgawdwy'r crefyddol; ac y mae ei enw yn uchel hyd heddyw yn y parthau hyny, ond yn mysg y dosbarth diweddfaf a enwyd. Ond o herwydd gorthrwm yr is-lywodraethwyr, torodd rhyfel cyffredinol allan:—bu raid i'r Aiphtiaid ymgilio i Kasim, a chyhoeddwyd Turki, mab Abdallah, yn sultan Nejed, a dewiswyd Riad yn brif ddinas. Llwyddodd yr Aiphtiaid wedi hyny i yru Turki a'i olynnydd, sef ei fab, Feysul, oddi ar yr orsedd; a phennodwyd yn eu lle benaeth ffatriol i lywodraeth yr Aiphtiaid. Ond yn fuan ar ol marwolaeth Mehemet Ali (1849), rhoes yr Aiphtiaid yr ymdrech i fyny; galwyd Feysul yn ol o'i alltudiaeth; ac y mae gallu y Wahabiaid yn parhau yn gadarn yn y parthau hyny hyd heddyw.

Yn ol tystiolaeth Burckhardt, nid oes gan y Wahabiaid un gorchymyn newydd yn eu deddf-flyfr. Yr unig wahaniaeth rhyngddynt a'r Tyrciaid, a gamenwir yn unionged, yw, "fod y Wahabiaid yn dilyn yn fanwl yr un deddfau ag a esgeulusa y lleil, neu y maent wedi eu rhoddi heibio yn hollol. Gan hyny, byddai disgrifio crefydd y Wahabiaid yr un peth a myned dros erthyglau ffydd y Mahometaniaid; a byddai dangos yn mha bethau y maent yn gwahaniaethu oddi wrth y Tyrciaid yr un peth a myned dros restr o'r camarferion y mae y diweddfaf yn enog o honynt." Un o hynodion y Wahabiaid ydyw eu gwrthwynebiad i wisgoedd costfawr—i addurniadau o sidanau, ac aur—ac i fyglys. Y mae y teithiwr, Palgrave, yr hwn a ddaeth i gyffyrddiad agosach â'r Wahabiaid na Burckhardt, yn mabwysiadu syniadau llai ffatriol am eu hathrawiaethau a'u hymarferion na Burckhardt. Y mae yn darlunio eu hymherodraeth fel "llywodraeth gryno, lle y deallir yn llawn y modd i ganolbwyntio gallu, ac y cerir hyny allan yn effeithiol; ond egyptwyr sylfaenol yr hwn ydyw gorthrech a grym. Y mae ei hawryglych, a siarad yn gyffelybiaethol, yn gwbl orthrymws—yn foesol, yn ddeallol, yn grefyddol, ac anianyddol. Gellir eangu terfynau yr ymherodraeth; ac o ganlyniad, y mae yn beryglus i'w chymmydogion, gan ei bod yn awyddus i'w llyngu iddi ei hun. Y mae yn analluog i gynnyddu yn fewnol:—y mae yn elynol i fasnach, yn anffatriol i'r celfyddydau, ac hyd yn oed i amaethyddiaeth; ac y mae yn annioddefgar ac ymosodol i'r eithaf. Nis gall wella ei hun, na gwneyd lles i ereill.....Cyhyd ag y bydd Wahabiaeth yn arglwyddiaethol yn nghanolbarth ac ucheldiroedd Arabia, ychydig, yn wir, ydyw gobeithion gwareiddiad, a chynnydd a llwyddiant gwladwriaethol yr hiliogaeth Arabaidd." Y mae y milwriad Pelly yn galw y Wahabiaid yn "Grynwyr Mahometiaidd rhyfelgar."

Gwnaeth Palgrave dafien ystadegol o'r ymherodraeth Wahabaid, wedi ei chasglu yn ninas Riad. Yn ol y dafien hon, y mae ynddi 316 o drefydd a phentrefydd, gyda phoblogaeth o 1,219,000; ac o'r rhifed hwn, y mae 47,300 yn filwyr. Rhifa y boblogaeth Bedwinaidd yn y

tirogaethau dros 70,000. Y mae amryw o'r trefydd yn fawrion, ac yn cynnwys poblogaeth liosocach nag y buasai y syniad cyffredin sydd genym am ganolbarth Arabia yn ein harwain i ddisgwyl. Dyma amcangyfrif diweddar Palgrave o'r boblogaeth mewn rhai o'r dinasoedd:—Eyun, 10,000; Bereyda, 25,000; Onyezah, 30,000; Toweym, 12,000—15,000; Horeymelah, 10,000; Mejmaa, 10,000—12,000; Riad, y brif ddinas, ynghylch 40,000; Kharfah, 8,000; Hofhuf, 24,000. Karsten Niebühr oedd yr ysgrifenydd Ewropaid cyntaf a wna grybwylliad am y bobl hyn; wedi hynny y mae Burckhardt, Syr Harford Jones Brydges, a W. G. Palgrave, wedi talu cryn lawer o sylw i'w hanes.

WAKE, WILLIAM, D.D.: archesgob Caergaint, a phrelad o allu ac o ddydg. Ganwyd ef yn Blandford, yn swydd Dorset, yn y flwyddyn 1657. Dechreuodd ei addysg yn y brif athrofa fel efrydydd yn ngholeg Eglwys Crist, Rhydychain, yn 1672, a graddiodd yn athraw yn y celfyddydau yn 1679. Yr oedd dadleuon chwerw yn cael eu dwyn yn mlsein gan wahanol bleidiau yn yr Eglwys Wladol yn y blynyddoedd dilynol; ond cymmerodd Wake yr ochr fwyaf Brotestanaidd, a gwnaeth enw iddo ei hun trwy ei sêl a'i ymroddiad yn ysgrifenu yn mhlaid syniadau Protestanaidd; a thrwy hynny daeth i fyny yn uchel i fafr William III. ar ol y chwyldroad. Yn 1689, pennodwyd ef yn gaplan i'r brenin, a gwnaed ef yn ganon ei goleg yr yn flwyddyn. Dyrchafwyd ef yn 1693 i berigloriaeth St. Iago, Westminster, yr hon a ddaliwyd ganddo am wyth mlynedd, ac yna rhoddodd hi i fyny pan y derbyniodd ddeoniaeth Exeter. Yn 1706, dyrchafwyd ef i'r faingc esgobawl, trwy gael ei bennodi yn esgob Lincoln; ac wedi cyflawni dyledswyddau y swydd hon hyd 1716, pennodwyd ef i archesgobaeth Caergaint. Ychydig a ymddygasant gyda mwy o urddas, diwydrwydd, cymmedrollder, a charedigrwydd Cristionogol hefyd, yn nghyflawniad eu swydd, nag y gwnaeth yr archesgob Wake. Nid ydyw ei weithiau dadleuol, er eu bod yn lliosog, ac wedi eu hysgrifenu yn rymus, yn bradychu chwerwder ysbryd. Y penaf o'r gweithiau hyn ydynt ei "*Reply to the celebrated Bossuet's Exposition of the Doctrine of the Catholic Church*," "*The state of the Church and Clergy of England considered*." Cyhoeddodd dair cyfrol o bregethau, amryw o draethodau yn erbyn athrawiaethau ac ymarferion Eglwys Rhufain, ac "*Eboniad ar Gateicism Eglwys Loegr*;" ac y mae yr olaf wedi myned trwy lawer o argraffiadau yn yr iaith Saesneg. Bu farw y prelad enwog hwn ar y 24ain o Ionawr 1737, yn Mhalas Lambeth, a chladdwyd ef yn Croydon.

WALDENIAID, Y [*Valdenses, Valdesi, Vaudois*, neu *pobl y dyffryn*oedd]. Y rhai sydd wedi talu sylw i hanesyddiaeth eglwysig a gydnabyddant fod cryn lawer o dywyllwch a dyrswch mewn cyesylltiad a hanes y Waldensiaid. Aelodau o Eglwys Rhufain oedd croniclewyr yr oesoedd canol gan mwyaf; ac, wrth gwrs, y mae dechreuad, credo, a chymmeriadau y bobl hyn wedi eu camddarlunio i raddau pell ganddynt. Gosodir hwynt allan fel sect o hereticaid, yn gyfeillionus yn eu ffydd ac yn llygredig yn eu hymarferiadau, yn gyfryw ag yr edrychai y byd a'r eglwys arnynt gydag adgasedd a ffeidd-dra. Parhaodd y cyhuddiadau hyn i gael en dwyn

yn mlaen am gyhyd o amser, a haerid eu bod yn gywir gyda'r fath eofdndra, nes o'r bron beri i haneswyr diweddarach dderbyn eu tystiolaethau heb wneuthur ymohwiliad priodol iddynt, a chydysnio â hwy yn yr amryfusedd a'r twyll hwn. Ond yn ffodus i eglwys Dduw yn gyffredinol, mynodd lleferydd gwirionedd gael ei glywed; ac o'r diwedd gwnaed rhywbeth tebyg i chwaraeu teg a'r bobl erlidiedig hyn, nad oedd y byd yn deilwng o honnynt: ac yn awr, y mae gan eu holoeswyr syniad lled gywir am eu rhagoriaethau a'r gwaanaeth a wnaethant i achos y gwirionedd. Y mae adroddiadau syml y bobl eu hunain, yn gystal ag enllibiau eu hymildwyr, ar gof a chadw hyd heddyw; ac oddi wrth y rhai hyn yr ydym yn deall beth oedd natur eu cymmeriad a'u credo. Ac, yn wir, pe buasai genym wrthwynebiad i'r tystiolaethau hyn o'r eiddynt hwy eu hunain, y mae digon o dystiolaethau, hyd yn oed o ysgrifeniadau y Pab-yddion eu hunain, i ddangos nad oedd y Waldensiaid yn hereticaid o ran eu daliadau crefyddol, nac yn ddrygonus o ran eu hymarferiadau; ond i'r gywrthwyneb—eu bod yn bobl yn glynw yn ffyddlawn wrth Air Duw, ac yn ymdrechu byw mewn cydymffuriaid ag egwyddorion pur yr efengyl.

Nid amhriodol fyddai nodi rhyw ychydig o'r camddarluniadau hyn, mewn trefn i ddeall yn fwy trwyadl hanes y bobl yma a warthruddid mor fawr. Beth, gan hynny, oedd dechreuad y Waldensiaid? Arfer Eglwys Rhufain bob amser ydyw amcanu gosod allan egwyddorion y Diwygiad Protestanaidd fel dyfeisiau diweddar; a chwestiwn a ofynir mewn math o ymfrost yn fynych ganddynt i Brotestaniaid ydyw, "Yn mha le yr oedd eich eglwys chwi cyn dyddiau Luther?" Haerant nad ellir olrhain y Waldensiaid yn ol yn mhellach na dyddiau Peter Waldo, yr hwn a ffoedeuodd yn nghanol yr unfed ganrif ar ddeg [gwel WALDO, PETER]; ac mai oddi wrtho ef y cawsant eu henwau, wrth ba rai y maent yn adnabyddus mewn hanesiaeth. Ond ymddengys yn dra eglur nad ydyw yr enwau *Waldensiaid*, *Daldensiaid*, a *Vaudois*, ond yn unig enwau ar leoedd neillduol, ac yn arwyddo 'preswylwyr y dyffryn,' a'u bod yn cael eu cymmhwyso at y rhai a breswylent y dyffryn-oedd o fewn cyffiniau Piedmont; fel yr oedd rhai oedd yn dal egwyddorion cyffelyb iddynt yn cael eu galw yn neheubarth Ffrainc yn *Albigensiaid*, o herwydd eu bod yn preswylwyr yn benaf yn nhalath *Albigensis*. Ar yr un egwyddor y gelwid y Waldensiaid, weithiau, yn *Lombardiaid*, *Picardiaid*, *Bulgariaid*, a *Bohemiaid*, ar enw y gwledydd y preswylent ynddynt. Gelwid hwynt hefyd yn fynych ar enwau y prif ddysgawdwyr yn eu mysg; ac yn y modd hwn gelwir rhai a ddalient yr un egwyddorion yn *Lollardiaid*, *Josephistiaid*, *Arnoldistiaid*, *Berengariaid*, *Henriciaid*, ac ereill cyffelyb. *Cathariaid* hefyd oedd hen enw arnynt. Weithiau, rhoddid enwau arnynt yn cyfodi oddi wrth eu dull o fyw: dyna pa ham y gelwid hwy yn *Fraticelli*, oddi wrth y serch brawdol a amlygent tuag at eu gilydd; *Patereniaid*, oddi wrth eu mynych ddiodeffnadau; a *Passageniaid*, o herwydd y ffaith eu bod yn cael eu gyru o fan i fan gan erledigaethau. Ond yr oedd yr holl enwau hyn yn rhy ddiiniweid gan y sawl oedd yn eu cashau; a dyfeisiwyd enwau ereill i'r dyben o'u gwneuthur yn wrthddrychau casineb a dirmyg cyffredinol. Yn Dauphny, gelwid hwynt yn

Chaignard; a'r rhai a aethent o'r tu hwnt i'r Alpau a elwid yn *Tramontaniad*—gair cyfystyr a *barbariaid*. Nid oeddynt yn cadw un diwrnod yn sanctaidd, ond y *Sabbath* yn unig; ac o blegid hyn, gelwid hwy weithiau yn *Inse-bathasiad*, megys pe na buasent yn cadw y *Sabbath* o gwbl. Yn yr Almaen, yr enw a roddid arnynt oedd y *Gazares*, yr hyn a olygai eu bod yn bobl hynod am eu drygioni; ac yn *Flanders* *Turtupiaid*, o blegid fod eu trigfod gyda bleiddiaid. Yn chwanelog at yr enwau dirmygus ac isel hyn, dygid cyhuddiadau o'r nodwedd ad-gasaf yn eu herbyn, cyffelyb i'r rhai a ddygai y paganiaid yn erbyn y Cristionogion cyntefig. Mewn gair, nid oedd dim yn rhy adgas a ffaidd gan eu gwrthwynebwyr i'w ddywedyd am danynt—y rhai a edrychent arnynt fel gelynyon i bob trefn, gwladwriaethol a chrefyddol; a haerent eu bod yn coleddu syniadau y Gnosticiaid, y Manicheaid, a'r Ariaid.

Un o brif gyhuddwyr ac erlidwyr y Waldensiaid oedd Reinerius Saccho, un o swyddogion y Chwily; yr hwn am 'ddwy flynedd ar bymtheg o'r rhan gyntaf o'i oes a fu mewn rhyw fath o gysylltiad â hwynt; ond cilioedd oddi wrthynt, gan wadu eu hegwyddorion. Yna ymunodd a'r Eglwys Babsaidd, a gwnaed ef yn swyddog chwilysoel, a daeth yn un o erlidwyr creulonaf y bobl dda hyn. Anfonwyd ef gan y pab i breswyllo i Lombardy; ac ynghylch y flwyddyn 1250, efe a gyhoeddodd restr faith o "gamsyniadau" y Waldensiaid, fel y galwai hwynt, o dan dri ar ddeg ar hugain o benau. Ac y mae y disgrifiad annheilwng sydd yn cael ei gymmhwyso ganddo at y dosbarth mawr o Gristionogion gloew a gwirioneddol hyn, oedd yn wasgaredig trwy ddeheubarth Ffrainc, dyffrynoedd a mynyddoedd y Pyrenees, dyffrynoedd Piedmont, a'r wlad o amgylch Milan, o dan wahanol enwau o'r fath ag a grybwyllir uchod. Diammheul fod rhyw wahaniaethau bychain mewn barn rhyngddynt yn y gwahanol wledydd hyny ar gwestiynau o ychydig bwysigrwydd; a dian fod ysgrifenyddwyr Pabaid weithiau yn rhoddi yr enwau Waldensiaid neu Albigeniaid i bersonau yr oedd eu golygiadau duwinyddol a'u harferion crefyddol yn hollol wrthwynebol i'r eiddo canlynwyr Peter Waldo; gan, fel y dywed Mr. Robinson, fod "yr arfer o gasglu hereticaid o bob math i'r un fintai, i'r un man, yn un o hen arferion yr haneswyr eglwysig: ac y mae hyn wedi achosi dyryswech mewn hanesiaeth." Un arall a lefarai yn ddiraddiol ac adgas am Waldensiaid Bohemia, oedd Aeneas Sylvius; yr hwn a ysgrifennodd hanes Bohemia, a'r hwn a ddyrchafwyd wedi hyny i'r gharar Babsaidd o dan y teitl, Pius II. Y mae yn rhannu eu golygiadau yn dri dosbarth cyffredinol, ac yn manylu arnynt fel hyn:—"Y cyfeiliornad cyntaf (medd efe) oedd, eu bod yn haeru nad oedd Eglwys Rhufain yn eglwys i Grist; ond mai cynnulliad o ddyonion annuwiol ydoedd: a'i bod wedi peidio a bod yn wir eglwys er amser y pab Sylvester, pan y taffwyd gwenwyn manteision tymmorol i mewn iddi. Yr ail gyfeiliornad oedd, eu bod yn condemnio holl sacramentau yr eglwys." Y trydydd—eu bod yn anghymeradwyo pob arferion eglwysig nad oedd cyfeiriad atynt yn Ngair Duw, megys cadw dydd gwyl puredigaeth Mair, Sul y Blodau, a dychafiad y groes ar ddydd Gwener y Groglith, &c. Ysgrifennodd Claudius Seissalius, archebog Turin, tua diwedd y bymthegfed ganrif, ychydig cyn y Diwygiad Protest-

anaidd, draethawd yn erbyn y Waldensiaid. Yr oedd ei arosiad ef yn nghanol dyffrynoedd Piedmont yn ei gynnysgaedd a chyfleusderau i ddyfod yn gydnabyddus ag egwyddorion ac ymarferion ei gymmydogion anghydfurfiol; ac y mae efe wedi trosglwyddo i oesoedd dilynol hanes digon manwl i alluogi unrhyw berson ammhleidiol i ffurfio barn led gywir yn eu cylch. Ond dylid cofio mai tystiolaeth gelyn ydyw; a'i fod yn tori allan yn achlysurol, fel y gellid diagwyl, i amlygu ei gasineb tuag atynt. Wrth gyfeirio at eglwysi y Waldensiaid yn Piedmont, yn gystal a'r rhai oeddynt wedi eu gwasgaru drwy Italy, efe a ddywed, nad oedd yr erledigaethau creulonaf wedi llwyddo i'w difodi, na'u luddias i amddiffyn yr athrawiaethau a dderhyniasant gan eu tadau. "Y mae pob math o bobl," medd efe, "wedi ymdrechu i'w diwreiddio—ond yn ofer; o herwydd y maent hyd heddyw, a hyny yn groes i farn pawb, yn orchfygwyr, neu o leiaf yn aros yn anorchfygadwy." Mae darllen y darluniad manwl a roddir gan archebog Turin o'r Waldensiaid yn Piedmont, a hyny cyn geni Luther na Chalvin, a chyn i'r Diwygiad dori allan o gwbl, ynddo ei hun yn ddiagon o attebaid i'r cwestiwn, "Pa le yr oedd eich crefydd cyn amser Luther?"

Yn y flwyddyn 1508—ddeng mlynedd cyn i Luther dori allan i gyhoeddi ei gyhuddiadau a'i fygythion yn erbyn y Babsaeth—ac yn ystod teyrnasiad Ladialaus, brenin Hungary a Bohemia, torodd erledigaeth greulawn allan yn erbyn y dosbarth hwnw o'i ddeiliaid a ddaelient egwyddorion y Waldensiaid. I'r dyben o gyflawnhau eu hunain yn ngwynebr yr amryw gyhuddiadau a ddygid gan eu gwrthwynebwyr yn eu herbyn, darfu iddynt dynu allan ymddiheurad, a'i anfon at y brenin—yr hwn oedd ar gael yn amser Jean Paul Perrin (yn niwedd yr unfed ganrif ar bymtheg); ac y mae efe wedi crynhoi y sylwedd o hono, a'i gyhoeddi, yn yr hwn y dadleuir dros burdeb credo y Waldensiaid, ac y gosodir allan yn amlwg gamgymeriadau a malais eu gelynyon. Dangosir i ni yn hwn y cyhuddid hwy o fod yn elynion i fedydd, am eu bod yn anewyllysgar i'w plant gael eu bedyddio gan yr offeiriad Pabaid; ac am eu bod yn gwarhardd tyngu a rhegu mewn ymddiddanion cyffredin, dywedid eu bod yn elynol i lŵen cyfreithlawn. Yr oedd eu gwrthodiad o athrawiaeth y presennoldeb corphorol yn y cymmun yn cael ei gyhoeddi fel gwadiad o ddwyfoldeb Mab Duw; a'u gwadiad o uchafiaeth y pab ar bob tywysog tymmhorol, yn peri iddynt gael eu galw yn *Manicheaid*, neu yn rhai yn credu mewn llywodraethiad cyfartal dau allu—un y *drwg*, a'r llall y *da*. At un cyhuddiad arall, allan o bedwar ar ddeg, y cyfeiriwn yn awr, a hyny am ei fod yn un pwyysig yn y dyddiau hyny, er nas gellir o'r bron ei grybwyll yn awr heb wenu. Haerid fod y Waldensiaid, nid yn unig yn hereticaid, ond yn swyngyfareddwyr; a bod y rhai a aethant o Lyons tua'r Alpau yn arfer marchogaeth drwy yr awyr ar ysgubau! Attebai y Waldensiaid syml y cyhuddiad tra nydd hwn mewn modd a ddangosai eu bod yn meddu synwyr cyffredin cryf; canys defnyddiant reswm nas gallai eu gelynyon ei gyfarfod. "Pa fodd," meddant, "y gall dyn barchu y gorchymyn cyntaf, ac ar yr un pryd greu mewn dyfeisiau serddewinoll, a galluocdd y planetau? Pa fodd y gall Cristion greu yn rhyfeddodau swyngyfareddiaeth, ac felly briodoli i'r diafol y galluocdd

hyny a berthynant i Dduw yn unig?" Dadganent yn hyf nad oedd cyfaredd, swyn, a dewiniaeth, pa un bynag ai mewn gair neu ysgrifen, yn ddim amgen na thwyll o eiddo Satan i ddiynystrio eneidiau.

Yn wir, yr oedd gelynyon y Waldensiaid, tra yn eu gwarthruddo fel hereticiaid, a thra nad oeddynt yn ystyried fod un gopedigaeth yn rhy drom i'w gweinyddu arnynt o herwydd eu gwrthwynebiad i holl gyfundrefn y Babaeth, er hyn, yn gorfod, gan rym y gwirionedd, ddwyn tystiolaeth anrhydeddus i'w gonestrwydd, eu huniondeb, a'u hymddygiadau da. Dywed Allix, un o swyddogion y Chwyls, am danynt: "Adwaenir yr hereticiaid hyn drwy eu hymdlygiadau a'u bucheddau; o herwydd y maent yn wylaidd a threfnus yn eu hymarweddiad a'u bywyd. Gochelant bob ymddangosiad o falchder yn eu gwisgoedd; nid ydynt yn ymhfyddu mewn gwisgoedd drudfawr ar un llaw, ac ar y llaw arall nid ydynt yn hynod am waeledd eu gwisgoedd. Ymgadwant oddi wrth fasnach, fel y bo iddynt fod yn rhydd oddi wrth dwyll ac anonestrwydd. Ennilliant eu bywoliaeth trwy weithio a'u dwylaw, fel llafurwyr neu grefftwyr. Nid ydynt yn bryderus am gasglu cyfoeth, ond ymfoddlonant ar wir angenheidiau bywyd. Y maent yn ddiwair, cygnmedrol, a sobr. Ymat-taliant rhag digofaint. Ac hyd yn oed pan yn darllen, y maent bob amser naill ai yn dysgu ereill, neu yn cymmyred eu dysgu eu hunain. Yr un modd y mae eu gwragedd hefyd yn hynod o wylaidd, yn ymatal oddi wrth enllib, cell-wair, ac iaith isel; ac yn enwedig, ymgadwant rhag celwyddan a rhegfeydd. Ymfoddlonant ar ddywydd "ie" neu "nage." Seisselius a ddywed am danynt:—"A gadael heibio eu heresia, y maent yn gyffredinol yn fwy pur eu buchedd na Christionogion ereill. Nid ydynt byth yn tyngu ond o orfod, ac nid ydynt ei bron byth yn cymmyred enw Duw yn ofer. Cyflawnant eu haddewidion yn brydlawn; ond y maent gan mwyaif yn dlawd eu hamgylchiadau, ac yn wir edmygwyr o fywyd ac athrawiaeth yr apostolion... Yn eu hymarweddiad a'u moesau y maent yn berffaith, yn ddifeisus, ac yn ddiargyhoedd yn mysg dynion, ac yn ymdrechu a'u holl allu i gadw gorchymynion Duw." Lielenstenius, y Dominiciaid, a dddwg y dystiolaeth a ganlyn:—"Yr wyf yn tystio eu bod yn dda eu hymarweddiad a'u moesau, yn dywydd y gwir, yn enwog mewn cariad brawdol; ond y mae eu dal-iadau yn ddrwg ac anniwygiadwy, fel yr wyf wedi dangos yn fy nbraethawd." Mynach Ffranciscaidd, o'r enw Samuel de Cassini, a ddywed "fod holl gyfeiliornadau y Waldensiaid yn gyn-nwysedig yn hyn:—eu bod yn gwadu Eglwys Rhufain fel y fam eglwys sanctaidd, ac yn gwrth-od ufuddhau i'w thraddodiadau." Y Cardinal Baronius a'u geill yn "ddynion da," ac yn "bobl dangnefeddus;" er ei fod mewn lleoedd ereill yn dwyn cyhuddiadau trymion yn eu herbyn. Jacobus de Riberia a gydnebydd eu bod mor gyfarwydd yn yr Ysgrifthyrau Sanctaidd, fel yr oedd efe wedi gweled gwladwyr a allent adrodd allan ar dafod Iesferydd bob gair o Lyfr Iob; ac amryw ereill a allent adrodd allan yn fanwl yr holl Destament Newydd. Galleisid chwaneu gwanaetha yr hyn a ddyfynwyd i ddangos fod eu rhagoriaethau yn cael eu cydnabod, hyd yn oed gan eu gelynyon.

Onid hwyrach y dylid cyflwyno hefyd yn y fan yma dystiolaethau rhai o'r Diwygwyr Protestanaidd, a haneswyr ereill oedd yn byw dros dri chan mlynedd yn ol. Ysgrifena Ecolampadius, un o'r diwygwyr, yn 1530, at ei "anwyl frodyr yn Nghrist, a elwir y Waldensiaid," fel y canlyn:—"Yr ydym ni yn diolch i'r Tad trugarog, yr hwn a'ch galwodd i'r fath oleuni mawr yn yr oes hon, yn nghanol y cymmylan duon o anwybodaeth sydd wedi ymdaenu dros y byd, ac er gwaethaf gallu yr Anghrist. Gan hyny, yr ydym yn cydnabod fod Crist ynoch chiwi; am ba achos yr ydym yn eich caru fel brodyr: ac O! gan Dduw na allem eich gwneyd yn deimladwy o'r hyn yr ydym yn barod i'w wneuthur eroch, er fod yr anhawderau i hyny yn fawr. Yn ddiweddaf, yr ydym yn dymuno na byddo i'r hyn a ysgrifennwn gael edrych arno fel pe baem trwy falchder yn priodoli i ni ein hunain ryw uchafiaeth drosoch; ond ar fod i chiwi ei ystyr-ied yn tarddu o'r cariad brawdol sydd rhyngom a chiwi. Y mae Tad ein Harglwydd Iesu Crist wedi rhoddi i chiwi wybodaeth ragorol o'i wirionedd, y tu hwnt i lawer ereill o'i bobl, ac wedi eich bendithio a bendithion ysbyrdol. Os bydd i chiwi barhau mewn gras, y mae ganddo drysorau helaethach i'ch cyfoethogi a hwynt, a'ch gwneyd yn berffaith, yn ol mesur etifeddi-iaeth Crist." Mewn rhagymadrodd a ysgrifeno-dd Luther i Gyffesiadau y Waldensiaid, efe a ddywed iddo ef fod ar un adeg yn cashau y Waldensiaid, fel pobl wedi en diofrydu i golled-igaeth; ond ar ol gwybod, oddi wrth eu credo a'u hysgrifeniadau, am eu rhagoriaethau a'u duw-ioldeb, gwelai eu bod wedi cael dirfawr gam gan y Babaeth. Canmolai yn arbenig eu gwaith yn "myfyrio yn ewylls yr Arglwydd" ddydd a nos, ac eangder eu gwybodaeth ysgrifthyrol; yn enwedig o gyferbynu hyny a sefyllfa y rhai a broffesent y grefydd Babaid, ac a hollol esgeul-ulent Air Duw. Ar ol darllen cyffes y Waldensiaid, dywedodd y diwygiwr enwog ei fod "yn diolch i Dduw am y goleuni mawr a pha un yr ymwelodd efe a'i bobl." Y mae Beza yn dwyn y dystiolaeth werthfawr a ganlyn iddynt:—"Am y Waldensiaid, fe ganieater i mi eu galw yn hâd yr eglwys gyntefig buraf; o herwydd y maent mewn modd amlwg wedi eu cynnal gan ragluniaeth ryfeddol yr Arglwydd, fel na ddarfu i'r ystormydd a'r tymmhestloedd diddiwedd hyny a fuont ar waith yn cynhyrfu y byd Cristionogol am gynnyfer o oesoedd yn olynol, ac yn enwedig y rhanau gorllewinol a boenid gan orthrymder esgob Rhufain—a gamenwir felly; ac na fu yr erledigaethau creulawn a gyf-odwyd i'w herbyn yn bennodol, erioed yn allu-og i beri iddynt blygu, neu roddi ymostyngiad gwirfodol i orthrymder ac eilunaddoliaeth y Babaeth." Bullinger, mewn rhagymadrodd i'w bregethau, a ddywed fel hyn:—"Beth a ddy-wedwn o barthed i'r Waldensiaid; pa rai, am bedwar can mlynedd, a chwaneu, yn Ffraince, Italy, yr Almaen, Poland, Bohemia, a gwledydd ereill drwy y byd, sydd wedi dal i fyny eu proffes o efengyl Crist; ac mewn amryw o'u hys-grifeniadau, yn ogystal ag yn eu pregethau, wedi cyhuddo y pab o fod y gwir Anghrist, am yr hwn y rhagfynegydd gan yr apostol Ioan, a'r hwn y dylem ei ochelyd. Y mae y bobl hyn wedi bod yn ddarostyngedig i erledigaethau a phoenu dirfawr; etto y maent yn ddyfsgog ac eofn yn tystiolaethu i wirionedd eu ffydd trwy wynebu merthyrdod yn orfoleddus; a gwnant

hyny hyd y dydd heddyw. Er fod ymgais wedi ei wneyd gan frenhinoedd a thywysogion galluog, yn cael eu cymmhell gan y pab, i'w difodi, y mae hyny yn amhosibl, o herwydd y mae Duw wedi lluddias ac yn attal llwyddiant yr ymdrechion hyn." De Vignaux, yr hwn a fu yn ymgwifathraethu yn mysg y Waldensiaid am ddeugain mlynedd, a ddywed:—"Yr ydym yn byw mewn heddwch a chydgoriad a'n gilydd, ac yn ymgwifathraethu yn benaf a'n gilydd; nid ydym byth yn ymgymysgu âg aelodau o Eglwys Rhufain, trwy i'w meibion hwy briodi ein merched ni, na'n merched ni briodi eu meibion hwythau. Er hyny, boddheir hwynt i'r fath raddau yn ein moesau a'n harferion, fel y mae y Pabyddion, pendefigion ac ereill, yn dewis yn hytrach gael gwasanaethyddion, yn feibion a merched, o honom ni, nag o fysg y rhai a broffessant eu crefydd hwy eu hunain." Ni chwangegwnt at y tystiolaethau hyn ond yn unig trwy ddywedyd fod John Milton, awdwr byd-enwog "*Coll Guynfa*," yr hwn a wnaeth gymmeriad y Waldensiaid yn bwngce ei astudiaeth, a'r hwn a ddeallai eu hegwyddorion a chyfansoddiad eu heglwys yn dda, fel y dengys y llythyrau lliosog a ysgrifennodd ar eu rhan at dywysogion Protestanaidd Ewrop, yn dadleu eu hachos yn erbyn eu herlidwyr Pabaidd, ac yn rhoddi iddynt uchel ganmoliaeth, o'r fath a geir yn y dyfyniadau blaenorol.

Y mae yr hyn a ddywedir uchod yn cynnorthwyo y darlennydd i ffurfio barn led gywir gyda golwg ar gymmeriad cyffredinol y Waldensiaid; ac yn awr, ni a awn yn mlaen i wneuthur ymchwiliad i'w hanes. Y mae dyffrincodd Piedmont yn ymddangos yn lle cymmhwys iawn i fod yn noddle i arch Duw yn ystod y cyfnodau hyny pan yr oedd holl Ewrop yn diaspedain gan ryfeloedd, ac yn llawn cynhyrifiadau. Yr oedd Cristionogaeth fel wedi ei halltudio o'r eglwysydd a'r palasau gan leifariant y goresgynwyr gogleddol, neu yn nychu ac ymlygru ynddynt. Ond yn nghilfachau tawel Piedmont, yr oedd hiliogaeth o bobl syml yn preswyllo, ac yn parhau i addoli Duw mewn sylmedd calon, er fod llygredigaethau wedi ymlusgo i mewn i'r eglwys gyffredinol oedd o'u cwmpas. Myn rhai fod yr efengyl wedi ei chadw yno mewn cryn burdeb er yr oes apostolaidd; ac y mae y dystiolaeth hon yn cael ei chario allan gan yr haneswyr Pabaidd hynaf a ysgrifennasant am eu dioddefiadau; er, fel y gellid disgwyl, eu bod yn dywedyd am eu credo ei bod yn heresi ddinystriol. Y sylw cyntaf sydd genym, pa fodd bynag, am y Waldensiaid fel dosbarth pennodol o grefyddwyr sydd yn amser Claude, esgob Turin. Yr oedd y dyn enwog hwnw, yr hwn sydd wedi ei anrhydeddu yn fynych gan haneswyr a'r teitl o fod y Diwygiwr Protestanaidd cyntaf, yn frodor o Yspaen; ac yn rhymmhor ei ieuengetid, penodwyd ef yn un o gapleniaid Louis yr Addfwyn (*the Meek*) brenin Ffrainc. Yr oedd efe yn awyddus am i'r Piedmontiaid gael addysg grefyddol dda, yn mysg y rhai y mynegir fod addoli delwau wedi dyfod yn beth cyffredin; ac efe a bennododd Claude yn esgob Turin yn y fl. 817. Mor fuan ag yr ymaffodd y dyn da hwn yn ei waith, efe a'i cyflawnodd gyda chywirdeb, a sel, a llwyddiant apostolaidd. Dechreuodd ymosod yn gyntaf ar y delwau a'r darluniau a pha rai yr oedd yr eglwysydd wedi eu llenwi, ac i'r rhai y telid gwasanaeth addolgar. Yn ofer y ceisai y bobl amddiffyn eu teganau trwy ddwyn yn

mlaen y twyllresymau a ddefnyddid gan Eglwys Rhufain ar eu rhan. Addefent nad oeddynt yn credu fod gallu dwyfol yn gynhemid yn y delwau hyny—ac nad oeddynt yn eu parchu, ond yn unig er anrhydeddu y personau sancteiddiedig a gynrychioliod ganddynt. Ond dywedai yr esgob yn gadarn wrthyt, er iddynt adael addoliad cythreuliaid, os oeddynt yn parhau i anrhydeddu lluniau y seintiau, nad oeddynt etto wedi ymadael âg eilunaddoliaeth, ac ond yn unig wedi newid enwau gwrthddrychau eu haddoliad. A chwaneagai, "Pa un bynag ai paentio ar y muriau a wneuch luniau Paul neu Pedr, neu yr eiddo Jupiter, Sadwrn, neu Mercher, nid ydynt hwy yn awr na duwiau, nac apostolion, na dynion. Y mae yr enw wedi cynwedd, ond y mae y cyfeiriad yn aros. Os rhaid addoli dynion, y mae yr ynydrwydd yn ymddangos yn llai i'w haddoli tra y maent yn fyw, a phan y maent ar ddelw Duw, yn hytrach na phan y maent yn feirw—pan y maent yn debyg i bren neu faen." Yn y modd yma yr ymresymai efe dros ddinystrio y darluniau a'r delwau adgas. Gyda'r un sel hefyd y llefarai efe yn erbyn creirian, croesau, pererindodau, a ffolinebau ereill, oeddynt wedi ymgasglu nes llwyr gau allan oleuni y Beibl. Ymwylltai y mynachod yn ddirfawr wrth weled ymosodiad yn cael ei wneyd ar eu hanwyl eilunod, a chyfodent eu llef yn ei erbyn, gan ei osod allan yn heretic ac yn gablwr; ac mewn rhai amgylchiadau, yr oedd y bobl gyffredin wedi cyffroi gymaint yn erbyn yr esgob nes y bygythid yn fynych ddwyn ymaith ei fywyd. Ond er gwaethaf eu gelyniaeth, yr oedd ei yrfa yn llwyddiannus, a'i ddiwedd yn dangnefeddus.

Wrth astudio bywyd y diwygiwr boreuol hwn, y gellir ystyried ei fod yn fugal i'r bobl a alwyd wedi hyny yn Waldensiaid, y mae yn anhawdd penderfynu beth i'w edmygu fwyaf—eofnder ei ysbyrd, a'i lafur, neu burdeb ei athrawiaeth. Nid digon ganddo oedd tori ymaith ganghenau y pren *upas* oedd wedi ymdaenu mor gyffredin nes gwasgar marwolaeth yn mysg y cenhedloedd; ond efe a osododd y fwyell ar ei wreiddyn, trwy wadu yn eofn uchafiaeth Rhufain, a haeru mai Iesu Grist oedd unig Ben yr eglwys. Yn yr un ysbyrd hefyd y gwrthwynebai efe awdurdod traddodiad, gan sefyll yn ddewr dros y syniad mai Gair Duw ydyw unig reol ffydd ac ymarweddiad. Ymosodai yn egniol ac yn feunyddiol ar ymarferiadau a defodau, y gosodai yr Eglwys Babaidd y fath bwys arnynt er sicrhau iachawdwriaeth; ac ymdrechai i ddysgu yn ei bregethau a'i ysgrifeniadau yr athrawiaeth fawr o gyfiawnhâd trwy ffydd, fel yr arferai yr apostol Paul ei dysgu. Yr oedd y gwirioneddau mawr a phwysig hyn—y rhai a greasant y fath gyffro yn yr unfed ganrif ar bymtheg, megys pethau y gallesid tybied nad oedd braidd sôn erioed wedi bod am danynt o'r blaen—wedi eu cyhoeddi yn eglur, yn ddylanwadol, ac effeithiol gan Claude, esgob Piedmont, mor foreu a'r nawfed ganrif. Parhaodd y gŵr hwn i weinidogaethu am ugain mlynedd o leiaf yn nyffryn oedd neilluedig Piedmont; ac yr oedd firwyth ei weinidogaeth yn amlwg yn nychweliad lliaws i fabwysiadu yr un syniadau âg ef, yn yr eglwys hyny a blannwyd ac a ffurfiwyd ganddo, ynghyd âg yn yr ymlyniad oedd gan y Waldensiaid yn yr egwyddorion a bregethai efe yn nghanol tywyllwch cyffredinol, a charifoedd o orthwrwm a thywallt gwaed.

Pe byddai i ni yn y fan hon adael tiriogaethau

Piedmont, ac olrhain hanes y rhai a restrir yn gyffredin o dan yr enw cyffredinol *Waldensiaid* mewn gwledydd ereill, byddai raid i ni fyned dros ran fawr o Ewrop, a rhoddi crynoded o hanesiaeth bwysig am fwy na thri chant o flynyddoedd; canys yn ystod yr amser hwn, o dan yr enwau *Paterenciaid*, *Cathariaid* (Puritaniaid), *Albigensiaid*, &c., buont yn wrthdychau erledigethan blinion a chwerw [gwel *ALBIGENSIAID*; *CATHARI*]. Ond y mas yn rhaid i ni gyfyngu ein hunain yn benaf at yr eglwysi oedd yn nyffyrnoedd Piedmont—gwlad yn ymestyn ar hyd odreonn yr Alpau Celtaidd, sydd yn ysgaru Italy oddi wrth Ffrainc, Switserland, a'r Almaen. Y prif ddyffyrnoedd ydoedd yr *Aesta* a'r *Susa* ar du y gogledd, a *Stura* ar y deheu; yn y canolbarth, *Lucerna*, *Androgne*, *Roccepiatta*, *Pramol*, *Peroes*, a *San Martino*. Tra yr oedd y rhai a broffesent yr un athrawiaethau mewn gwledydd ereill yn cael eu herlid a'u rhoddi i farwolaeth, neu eu danfon i alltudiaeth wrth y miloedd, yr oedd y lleoedd neillduedig hyn yn mwynhau cryn lonyddwch. Yr oedd y pabau yn fynych wedi ceisio cael gan dduciaid Savoy i erlid y cynulleidfaoedd a wrthodent ymestwng i'r *Babaeth*; ond er anrhydedd iddynt hwy eu hunain, yr oeddynt yn gwrthaeffyll pob cais o'r fath hyd yn hyn; ac er i ymgais gael ei wneyd i sefydlu Chwyls yn Piedmont yn y flwyddyn 1252, gwrthwynebodd y Piedmontiaid y mesur hwnw mor effeithiol a llwyddiannus fel y bu raid rhoddi i fyny y cais. Mewn canlyniad i'r nawdd a roddai eu penaduriaid drostynt, yr oedd sel erledigaethus y Pabyddion yn erbyn eglwysi efengylaidd Piedmont hyd yma wedi bod yn hytrach yn erbyn personau, yma a thraw, nag yn erbyn y cyfundeb yn gyffredinol: ond yn y flwyddyn 1,400, ymderodd yr ysturm, oedd wedi bod yn ymgasglu er's amser maith, ac yr oedd ei murmur oddi draw i'w glywed yn ei lawn nerth. Darfu i haid o Babyddion, a drigent yn nghymmydog-aeth *Pragela*, ymosod ar Waldensiaid y dyffryn; ac mewn trefn i'r ymosodiad fod yn fwy effeithiol, cafodd ei wneuthur yn mis Rhagfyr, pan yr oedd y mynyddoedd yn orchuddiedig âg eira—yr adeg yr oedd lleiaf o ddiagwyliad am dano. Yr oedd yr erlidwyr yn benderfynol i gyflawni eu gwaith yn effeithiol, a chymyerasant feddiant o'r ogofiau yn mha rai y gallasai y Waldensiaid gael noddfeydd, fel y bu raid iddynt ddiange i rywle y gallent gael diogelwch. Prysurasant i fynnyddoedd uchaf yr Alpau, gyda'u gwragedd a'u plant. Cariai y mamau eu babanod yn y crydau, ac arweinient yn eu dwylaw eu rhai ieuainc oedd yn alluog i gerdded; tra yr oedd eu hymldiwyr yn eu herlyn wedi i'r nos eu goddriweddyd, a lladdwyd lliaws o'r rhai a arosasant yn eu cartrefi, naill ai o herwydd gwendid neu serch tadol. Yr oedd anfodion dwysach yn aros y ffoedigion a oroesodd y gyflafan hon. Pan ddaeth tywyllwch y nos, crwydrent yn ddigysur, ac heb arweinyddion, ar y mynyddoedd oeddynt wedi eu gorchuddio â'r eira, ac yn finedig gorweddent i lawr i farw! ac erbyn y boreu, yr oedd pedwar ngain o fabanod wedi rhewi i farwolaeth; ac mewn llawer o achosion, yr oedd y mamau hefyd wedi meirw, neu ar drangcedigaeth! Yr oedd hyn yn beth newydd yn hanes Waldensiaid Piedmont, y rhai a edrychent arno mewn syndod; a sonient am dano am flynyddoedd ar ol hynny gydag arswyd a dychryn. Ond, och! nis gwyddent ar y pryd

nad oedd hyn oll ond dechreud arledigaethau ofnadwy—ernes o gyfresfaith o ofidiau a dioddefiadau oedd yn aros eu hiliogaeth oedd etto heb eu geni i'r byd!

Ar ol hyn, modd bynag, cafwyd tymmor o dawelwch cymmharol yn y dyffyrnoedd hyn, hyd nes y gwelodd y pab Innocent VIII. yn dda, yn 1478, i gyhoeddi pabarchiad yn erbyn Waldensiaid Lyons, a Waldensiaid Piedmont hefyd. Yn y dadganiad hwnw, efe a'u gwarthnododd trwy eu galw yn "feibion anwiredd"—"rhai yn rhwydo praid Duw"—pobl oeddynt wedi "cyfodi i fyny yn ddamniol, o dan gochl sancteiddrwydd"—a llawer o ymadroddion digasog cyffelyb; ac wedi hyn, efe a roddodd i Albert, archddiacon Cremona, awdurdod i fyned, gyda llu arfog, yn gwisgo "y groes goch," yn "erbyn y Waldensiaid, ac i'w mathru o dan ei draed megys ymlusgiaid gwenwynig!" Yn y pabarchiad hwn, gorchymynodd i Albert godi a dysgyblu byddin o groesgadwyr; ac i'r rhai a ymunent yn y gorchwyl annynol hwn, cynnygid iddynt, fel gwobr, faddaent o'u holl bechodau. Nid yn ofer y seinwyd y tabwrdd i restru milwyr i'r fyddin hon. Yr oedd lluoedd yn dyfod i ymrestru o dan faner y croesgâd, i bwrcasau y nefoedd—yn ol eu syniad hwy, mewn canlyniad i ddadganiad awdurdod penaf y *Babaeth* felddigedig—trwy droi y ddaear mor debyg i uffern ag y gallent hwy! Derbyniodd Albert y penodiad o lywydd y fyddin oedd yn gwisgo y groes goch, yn cael ei gynorthwyo gan gynnyrcholydd brenin Ffrainc; ac aeth yn mlaen tua dyffryn y *Loyse*. Gwnaeth y prwsylwyr eu noddfa yn yr ogofeydd; ond ni phrofodd y rhai hyn yn nawddleoedd diogel iddynt. Llosgwyd oed yn ngeneau yr ogofeydd—a thrwy hyn, llwyddwyd i fygu llaweroedd o honynt; tra y tefid y rhai a ymdrechent ddiange yn bendramwnwgl dros y clogwyni, neu y lleddid hwynt yn y fan. Rhoddwyd tair mil i farwolaeth fel hyn; a thrwy bob beth gwnaed cymmaint o ddirfor ar fywyd, fel yr oedd yn angenrheidiol poblogi y dyffryn a phreswyllyddion newydd. Ar ol hyn, aeth gyda'i ddeunaw mil o filwyr yn mlaen tua dyffyrnoedd Piedmont, a dosbarthodd y fyddin hon yn dair rhan, mewn trefn i allu yn fwy diogel amgylchu gwrthdychrau ei ymosodiad. Ymunwyd âg ef gan nifer o Babyddion Piedmont, y rhai a ddenwyd o dan ei faner gyda'r addewidion o baradwys ac ysbaill. Ond cyfarfu y Waldensiaid â'i luoedd ef yn ddewrwyd yn mhob cyfeiriad. Yr oeddynt wedi ymarfogi â tharianau bychain o goed, a bwâau croesion; a gyrasant eu gelynyon annynol yn ol, allan o'r bylchau mynyddig. Tra y dygid y brwydrau hyn yn mlaen, mynegir fod y gwragedd a'r plant i'w gweld mewn pellter priodol, ar eu gliniau yn gweddio, gan ddrychafu eu dwylaw a'u llef tua'r nefoedd, gan ddywedyd, "O Arglwydd! achub ni!" Llwyddwyd gan hyn i guro y gelynyon yn ol.

Yr oedd y duc o Savoy (Phylip VII.) yn teimlo yn ofidus o blegid y goresgyniad hwn; ac yn fwy neillduol felly, yn gymmaint a bod y Waldensiaid wedi bod yn wastad yn ddeiliaid heddychol, a hawdd eu trin; ac ymdrechodd i estyn ei amddiffyniad drostynt rhag eu herlidwyr. Yr arfer gyffredin y dyddiau hynny, ac hyd yn oed mewn cyfnodau mwy golunedig a diweddar, oedd gosod allan y rhai oedd yn gwahaniaethu oddi wrth yr Eglwys Babaid mewn barn, fel creaduriaid anolygus o ran ffurfiad eu cyrph, heb law

fod eu credo yn wrthoddedig; ac, o ganlyniad, yr oedd ystoriau celwyddog wedi eu mynegu i'r duc—fod babanod y Waldensiaid yn cael eu geni a'u gyddfa yn dduon, a'u cyrph yn flewog, a phedair rhes o ddannedd ganddynt, a dim ond un llygad, a hwnw yn nghanol y talcen! Mewn trefn i'fynu gwybod drosto ei hun pa mor wir oedd hyn, cyn symmud yn mlawn i wneuthur dim ar ran y cyfryw ddeiliaid, gorchymynodd i amryw o'r babanod gael eu dwyn ato i Fignerol, i'r dyben o gael boddlonrwydd iddo ei hun ar y mater. Erbyn eu gweled, a'u bod yn greaduriaid bychain mor ddymunol a hawddgar yr olwg arnynt a'r gweddill o'i ddeiliaid, dadganodd ei benderfyniad i ganiatau i'r Waldensiaid yr un rhyddid a breintiau ag yr oedd ei ddeiliaid ereill yn eu mwynhau. Ond yr oedd ystrywiau y Bab-aeth yn rhy ddyfnion ac awdurdodol i deyrn nad oedd ei allu yn fawr i sefyll yn eu herbyn. Yr oedd gallu gormesol y pab yn parhau, a'i bleidwyr hefyd yn parhau i gynllwyn am fywyd y Waldensiaid—gan eu dal, eu profi, a'u dedfrydu i'r fflamau. Sefydlwyd Chwilys mewn mynachlog yn agos i Fignerol; ac yr oedd swyddogion y llys hwn yn selog yn y gwaith o ymlid preswylwyr y dyffrynoedd. A pharhau fel hyn a ddaru i bethau hyd y flwyddyn 1532. Yr oedd y Waldensiaid wedi eu poeni mor fawr am gymmaint o amser yn y modd yma, fel yr oedd ynt er's blynyddoedd yn gorfod cynnal eu cyfarfod-ydd crefyddol yn ddirgelaid, rhag ofn y chwilyswyr. Ond o'r diwedd, daethant i deimio yn ymwylbodol fod y cyfryw gyfarfyddiadau yn iath o wadiad o egwyddor Cristionogaeth, yn gymmaint a'i bod hi yn gofya i'w phroffeswyr arddel eu hegwyddorion yn wyneb-agored i'r byd; gan hyny, hwy a ddechreuasant addoli yn gyhoeddus, a chyhoeddai eu pregethwyr eu syntiadau yn eofn. Unwaith yn rhagor, gwnaed hwynt yn nód i erledigaeth; ac anfonodd y Duc o Savoy, yr hwn a gymhellid neu a orfodid i hyny gan y Pabyddion, bum cant o wŷr meirch a thraed, i'w gorfodi i ymostwng i addoli yn ol rheolau Eglwys Rhufain. Yr oedd y Waldensiaid, druan, yn cario yn mlawn eu gorchwylion arferol pan y daeth y llu arfog hwn tua'r pentrefi; ond cymmerasant galon, ac ymarfogasant a'r cyfryw arfau ag y gallasant roddi eu dwylaw arnynt, a rhedasant i'r bylchau mynyddig. A buont mor lwyddiannus nes gyru eu hymosodwyr i ffoi, ar ol gwneyd cryn ddinystyr yn eu rhengoedd. Wedi i'r duc glywed am ganlyniad yr anturiaeth hon, dywedodd mai ffolineb oedd rhyfela yn erbyn pobl oedd yn cael eu hamddiffyn mor dda gan eu clogwyni a'u ceunentydd, a bod croen pob un o'r Waldensiaid yn cael ei brynu a chrwyn, o leiaf, ddwain o'i ddeiliaid ereill:—ac yr oedd y pris yn rhy uchel. Gwrthododd, gan hyny, anfon chwaneg o filwyr i'w herbyn, a dywedodd wrth y chwilyswyr i ddwyn o amgylch eu trôedigaeth yn eu ffordd hwy eu hunain. Yn debyg i hyn yna yr oedd hanes eglwysi Waldensiaidd Piedmont hyd yr amser y dechreuodd yr enwog Martin Luther a ei weinidogaeth rymal—digwyddiad y llawenyhasant hwy, yn gystal a'u brodyr yn Ffraince, a gwledydd ereill, ynddo a llawenydd mawr iawn, gan yr ystyriant ei fod yn argoel o lwyddiant eu hachos. Ymddengys, oddi wrth hanes y Waldensiaid, a ysgrifenydd gan George Morel, fod rhifedi y rhai a broffesent eu credo ar y pryd hwnw yn nghanol wledydd Ewrop yn rhifo tuag wyth gan mil o bersonau—yr hyn

sydd yn attebiad lled gyflawn arall i ymfyniad y Pabyddion, "Pa le yr oedd eich eglwys cyn amser Luther?"

Cyn myned yn mhellach i draethu am helyntion a dioddefiadau y bobl hynod hyn, hwyrach y dylid egluro i ryw raddau beth oedd eu golygiadau crefyddol. Y mae yn dda iawn genym nad ydym yn gorfod dyfalu, neu dynu casgliadau yn unig oddi wrth eu bywydau hwy, pa beth oedd natur eu credo. Y mae y gyffes ganlydol o ffydd y Waldensiaid, yr hon sydd wedi ei dyddio mor foreu a'r flwyddyn 1,120, yn dra dyddorol, gan ei bod yn amlygu purdeb eu credo mewn cyfnod tywyll, a'u ffyddlondeb i'r "gwirionedd fel y mae yn yr Iesu," a hyny yn nghanol gwrthgiliaid mawr a chyffredinol eglwysi ereill oddi wrtho:—

1. Yr ydym yn credu ac yn dal yn ddiygog holl gynnysiad deuddeg erthygl y Credo, a elwir yn gyffredin Credo yr Apostolion, &c.
2. Yr ydym yn credu mai un Duw sydd—y Tad, y Mab, a'r Ysbryd Glân.
3. Yr ydym yn addef llyfrau y Beibl Sanctaidd yn Ysgrhythrau cysegredig a chanonaid.
- Yma y mae yn canlyn y rhestr gyffredin o honnynt, fel y mae yn y canonau Protestanaidd o'n Beiblau ni:—
4. Y mae y llyfrau hyny yn dysgu i ni fod un Duw, hollalluog, hollddoeth, ac anfeidrol dda, yr hwn yn ei ddaioni a greodd bob peth. O herwydd efe a greodd Adda ar ei lun a'i ddelw ei hun. Ond trwy elyniaeth y diafol, a'i anuffudd-dod ei hun, syrthiodd Adda, daeth pechod i'r byd, ac aethom ninnau yn droeddwyr yn a thrwy Adda.
5. Fod Crist wedi cael ei addaw i'r tadau, y rhai a dderbyniasant y gyfraith, fel y byddai iddynt, gan adnabod eu pechodau trwy y gyfraith, a'u hanguhyfiawnder a'u hannigonolrwydd eu hunain, ddy-muno gwled dyfodiad Crist i wneyd iawn am eu pechodau, a chyflawni y gyfraith drwyddo ef ei hun.
6. Fod Crist wedi cael ei eni yn yr amser pen-nodedig gan y Tad—hyny yw, pan yr oedd anwreidd wedi amlhau yn mhob man—er dangos yn amlwg na ddaeth efe er mwyn unrhyw ddaioni sydd ynom ni, yn gymmaint a bod pawb oll yn bechaduriaid; ond fel y byddai iddo ef, yr hwn sydd gywir, arddangos ei ras a'i drugaredd tuag atom.
7. Mai Crist ydyw ein bywyd, ein gwirionedd, ein tangnefedd, a'n cyfawnder ni; ein bugail a'n dadleuwr, ein haberth a'n hoeffiriad—yr hwn a fu farw er iachawdwriaeth i'r holl rai a gredant, ac a adgyfododd er eu cyfiawnhad.
8. Yr un modd, yr ydym yn dal yn ddiysog nad oes un Cyfryngwr nac Eiriolwr gyda Duw a'r Tad, ond Iesu Grist yn unig:—ac am y Forwyn Fair, ei bod yn sanctaidd, yn ostyngedig, ac yn llawn o ras. A hyn hefyd yr ydym yn ei gredu am yr holl saint ereill; sef, eu bod yn y nef, yn disgwyl am adgyfodiad eu cyrph yn nydd y farn.
9. Yr ydym hefyd yn credu, ar ol y bywyd hwn, nad oes ond dau le yn bod—un i'r rhai cadwedig, a'r llall i'r rhai colledig. Gelwir y cyntaf *paradwys*, a'r olaf *ufern*. Yr ydym yn gwadu yn bendant fod purdan; yr hwn sydd le a dyfeisiwyd gan yr Anghrist, yn groes i'r gwirionedd.
10. Hefyd, yr ydym yn ystyried nad ydyw dyfeisiau dynol, megys gŵyliau, a gŵylnosau y seintiau, a'r hyn a elwir yn 'ddwr sanctaidd,' ac ymgadw oddi wrth gigfwd ar ddyddiau pennodol, a phethau cyffelyb, ac yn enwedig yr offerenau, ond ffield-dra annhraethadwy yn ngolwg yr Arglwydd.
11. Yr ydym yn cyfrif fod y dyfeisiau dynol hyn oll yn gynnyrchion Anghrist, yn groes i ryddid yr ysbryd, ac yn wrthoddedig ac yn Anghristioncogol.
12. Yr ydym yn ystyried mai arwyddion o bethau sanctaidd, neu arwyddloniau gwledig o fendithion anwledig, ydyw y sacramentau. Yr ydym yn ystyried ei fod yn addas, ie, yn angenrheidiol,

gredinwyr arfer yr awyddion neu y trefniadau gwel-edig hyn, pan y gellir eu harfer. Er hyny, yr ydym yn dal y gall y rhai crediniol fod yn gadwedig heb yr arwyddion hyn, pan y byddant heb le na chyfeusdra i ymarfer â hwynt.

13. Nid ydym ni yn cydnabod unrhyw sacramentau fel rhai o appwyntiad dwyfol, ond bedydd a Swper yr Arglwydd.

14. Yr ydym yn rhwym i anrhydeddu yr awdurdodau gwladol, gydag ymstyngiad, ufudd-dod parod, a thrwy dalu y trethi.

Y mae yn amhosibl darllen yr erthyglau uchod heb weled ar unwaith fod Protestaniaeth, o ran ei gwir hanfod, yn cael ei phroffesu cyn dyddiau Luther. Pan yn symmud o'r ddeuddegfed i'r unfed ganrif ar bymtheg, yr ydym yn eu cael yn bobl nad oeddynt yn ymgynghori â chig a gwaed, nac â Luther na Melancthon, na neb o barth i'w credo, ond ymddibynent yn syml ar yr Ysgrhythrau Sanctaidd, ac arweinid yr Ysbyrd Glan. Ar y 12fed o Fedi, 1532, cynnalwyd cyfarfod, yn gynnwysedig o weinidogion a phenau teuluoedd eglwys dyffrynoedd Piedmont, yn Angroeg; ac yno y tyndwyd allan, y darllenwyd, ac y cymeradwywyd yr erthyglau a ganlyn; a chymmerodd pob un oedd yn bresennol lŵ o ffyddlondeb iddynt, fel yn cynnwys swm yr athrawiaeth a ddysgwyr iddynt o dad i fab, yn ôl Gair Duw. Yn y darlun a geir ynddynt o'u hymarferiadau Cristionogol, ceir gwrthdystiad o'r math cryfaf er bybn y cyhuddiadau bryntion ac anweddaidd a ddygid yn eu herbryn, yn eu cymeriad gwladol a chrefyddol.

ERTHWOL 1. Nis gellir gwneuthur gwasanaeth i Dduw ond mewn ysbyrd ac mewn gwirionedd: o herwydd ysbyrd yw Duw; a'r neb a fyddo weddio arno ef, rhaid iddo weddio mewn ysbyrd.

2. Y rhai oll a achubwyd, neu a gânt eu hacub, y maent wedi eu hethol gan Dduw er cyn bod y bydoedd oll.

3. Y rhai oll a achubir, nis gallant fod ond yn achubedig.

4. Pwy bynag a ddaliodd ewyllys rydd, y mae yn llwyr wadu rhagluniaethiad a gras Duw.

5. Nid oes un weithred i'w galw yn dda ond sydd yn orchymynedig gan Dduw; nac un weithred yn ddrwg, ond a fyddo yn waharddedig gan Dduw.

6. Dichon Cristion gymmeryd llŵ yn enw Duw, heb ei fod mewn un modd yn groes i'r hyn sydd yn ysgrifenedig yn y bummed bennod o'r Efengyl gan Matthew, oul bydd yr hwn a gymmero y llŵ yn gymmeryd enw Duw yn ofer. Yn awr, nid yw hwn yn tyngu yn ofer, yr hwn y mae ei lŵ yn tueddau at ogoniant Duw, a lles ei gymmydog. Hefyd, fe dichon dyn gymmeryd llŵ o flaen barnwr, am fod y swyddog gwladol, bydded Gristion neu un digred, yn gweinyddu trwy awdurdod Duw.

7. Nid ydyw cyffes yn nghlust offeiriad wedi ei orchymyn gan Dduw: ac y mae yr Ysgrhythr Lân yn penderfynu fod gwir gyffesiad Cristion yn gynnwysedig mewn ymgyffesiad o flaen yr unig Dduw, i'r hwn y mae anrhydedd a gogoniant yn perthyn. Y mae math arall o gyffesiad; sef, pan y byddo dyn yn ymheddychu â'i gymmydog; am yr hwn y dysgir ni yn y bummed bennod o Matthew. Trydydd math o gyffesiad yw, pan fyddo dyn wedi pechu yn gyhoeddus, o flaen sylw pawb; ac felly, y mae yntau yn cyffesu ac yn addef y bai ar gyhoedd.

8. Y mae yn rhaid i ni, ar Ddydd yr Arglwydd, ymgadw oddi wrth ein holl orchwyllion, gan fod a'n bryd ar ddyrchafu a gogonedu Duw, ar gyflawni yn well ein llafur o gariad at ein cymmydogion, ac ar wrandaw Gair Duw yn fwy dyfal.

9. Nid ydyw yn gyfreithlawn i Gristion ei ddial i hun ar ei elyn, mewn un modd yn y byd.

10. Y mae yn gyfreithlawn i Gristion fod yn swyddog gwladol ar Gristionogion.

11. Nid oes unrhyw amser pennodol wedi ei enwi i Gristion ymrydio arno; ac nid ydyw i'w weled yn Ngair Duw fod yr Arglwydd wedi gorchymyn neu bennodi rhyw ddyddiau neilldu i hyny.

12. Nid yw priodas yn waharddedig, o unrhyw radd na sefyllfa.

13. Y neb a waharddo briodas, y mae yn dysgu athrawiaeth gythreulig.

14. Y neb nid yw yn medru byw yn ddiwair, y mae yn rhwym i briodi.

15. Ni ddylai gweinidogion Gair Duw gael eu newid o le i le, oddi eithr i hynny fod er mawr les yr eglwys.

16. Nid ydyw yn groes i'r cymmundeb apostolaidd fod i weinidogion berchenogi eiddo, i ddarparu at gynnalieith eu teuluoedd.

17. Yn achos y sacramentau, y mae yr Ysgrhythr Lân wedi ei benderfynu—nad oes i ni ond dau arwydd sacramentaidd wedi eu gadael gan Grist Iesu. Un ydyw *bedydd*, a'r llall ydyw y *Swper sanctaidd*, yr hwn yr ydym yn ei dderbyn er tystiolaeth o'n parhad yn y ffydd, megys y darfu i ni addaw, wrth gael ein bedyddio, pan yn fabanod bychain; ac hefyd er coffa am fawr gymmwynagarwch Iesu Grist i ni, yn marw er ein pryndegiaeth, i'n golchi â'i werthfawrocaf waed.

Yr oedd eu golygiadau ar ryddid cydwybod yn oleuedig a theg; ac fe allai eu bod ar y mater hwn yn mlsein ar y diwygwyr mawr, Luther a Chalvin. Dywed un o'r chwilyswyr am danynt, "eu bod yn dadleu na ddylid arfer gorfodaeth ar neb mewn achosion crefyddol." Yr oedd eu syniadau hefyd ar natur a chymmeriad eglwys Crist yn ysgrhythrol:—"Eglwys Crist ydyw yr un sydd yn profesu athrawiaeth bur Crist, ac yn cadw yr ordinadau a sefydlwyd ganddo ef, yn mha le bynag y mae hi yn hanfodi." "Y mae sacramentau eglwys Crist yn ddau, sef bedydd a Swper yr Arglwydd: ac yn yr olaf y mae Crist wedi ordeinio fod y derbynwyr, y bobl a'r offeiriad, i gymmeryd o'r bara a'r gwin."

Pan y tarawyd Luther gytaf gan y meddylddrych eofn o wneuthur ymchwilad i sylfeini yr awdurdod a hōnid gan y papau a Phabyddiaeth, a phan yr aeth efe yn mlsein wedi hyny i ymosod ar y cyfeiliornadau oedd wedi eu pentyru ar yr hōniadau hyn, teimlai y diwygiwr dewrgalon fel Elias y Thebiaid—ei fod yn sefyll ei hunan. Ymddengys nad oedd yn gwybod fod gan yr Arglwydd brophwydi ereill, heb law yn yr Almaen, wedi diang rhag myned yn ysglyfaeth i'r erledigaethau gwaedlyd a fuasai arnynt; a miloedd o addolwyr nad oeddynt yn plygu eu gliniau i Baal mawr yr oes hono; a bod lliaws o'r drychfeddyliau oedd yn tywynu i'w feddwl fel darganfyddiadau hollol newydd wedi eu deall ac yn cael eu profesu gan gyfundebau ac eglwys lawer er's oesoedd cyn ei amser ef. Yr oedd wedi clywed cyn hyny am y *Frates Picardi*—yr enw o dan ba un yr adweinid y Waldensiaid yn yr Almaen; ond yn gymmairt a bod yr adroddiadau a glywsai efe am danynt yn gruglwyth o anwiredau a ffolinebau, wrth gwrs yr oedd yr hyn a glywsai wedi ei arwain i feddwl yn isel am danynt. Ond pan y cyfododd Haul y Cyflawnder ar ei enaid, ac y cynorthwywyd ef i ganfod gwrthddrychau mewn goleuni eglurach, ymddiosgodd oddi wrth ragfarnau ei ieuengetid. "Mi a gefais yn eu mysg," medd efe, "un peth mawr a rhyfedd, nad oeddwn yn mron erioed wedi ei glywed yn eglwys y pab; sef, eu bod yn rhoddi heibio athrawiaethau dynion, hyd yr oedd yn bosibl, a'u bod

yn 'myfyrio yn nghyfraith yr Arglwydd ddydd a nos; a'u bod yn fedrus a pharod yn yr Ys-grythrau." Ar ol crybwyll am anghenion y Waldensiaid, o herwydd iselder eu hamgylch- iadau, a'r gwellhâd a gymmerodd le yn eu mysg gyda golwg ar hyny mewn canlyniad i waeriad llyfran a dysg, dengys ei awyddfryd cryf am undeb â'r frawdoliaeth Gristionogol hon yn yr ymadroddion canlynol:—"Dylem gyfiwyno y diolchgarwch gwresocaf i Dduw, Tad ein Har- glwydd Iesu Grist, yr hwn, yn ol golud ei ogoniant, a orchymynodd i oleuni ei Air le- wyrchu o dywyllwch; a thrwy hyn ddiystrio marwolaeth ynom ni, ac adferu bywyd. Dylem lawenyachu hefyd, ar eu rhan hwy a ninnau, ein bod, trwy dafu i lawr ganolfur eiddigedd oedd yn ein gwahanu, ac a barai i ni ymddangos yn hereticaid, y naill i'r llall, wedi ein gwneyd yn agos, a'n dwyn i un gorlan, o dan un Bugail ac Esgob ein heneidiau, yr hwn sydd fendigedig yn oes oesoedd." Dygwyrd tystiolaeth gyfelyb iddynt gan yr hawddgarol a'r tyner-galon, Me- lancthon; ac wrth anerch Waldensiaid Bohemia drwy un o'u gweinidogion hwy eu hunain, efe a ddefnyddiodd yr iaith ddyfnodiadol a ganlyd:—"Gan ein bod yn cytuno ar brif erthyglau y ffydd Gristionogol, cofeidiwn ein gilydd mewn cariad, gan na ddylai unrhyw wahaniaseth mewn defodau nac mewn seremonïau gadw ein medd- yliau ar wahân. Sonia yr apostol Paul yn fyn- ych am seremonïau; ond y mae yn gwahardd i Gristionogion anghyttuno o herwydd eu bod yn amrywio, er fod y byd yn eweryla yn dost yn nghylch seremonïau. Yn wir, nid wyf yn angh- ymmeradwyr y ddysgyblaeth lem a ddefny- yddir yn eich eglwysi chwï: mi a ddymunwn pe byddai mwy o hyny yn ein heglwysi ninnau." Diammheu mai dymunol iawn oedd gan y ddau ddiwygiwr enwog hyn, tra yr oeddynt yn dwyn yn mlaen ymdrechfa mor galed—ac i bob ym- ddingosiad hefyd, a chymmeryd golwg ddydol ar bethau, mor anobeithiol—i feddlwl fod yr eglwys, er yn wan a llesg, etto yn sefyll; a bod dynion ffyddlawn yn dal i fyny eu breichiau, ac yn gweddio drostynt, tra yr oedd y frwydr fawr Brotestanaidd yn cael ei hymladd.

Yn yr adeg pan ddechreuodd y Diwygiad Pro- testanaidd yn yr Almaen, yr oedd digwyddiadau mawrion yn cymmeryd lle ar raddfa mor eang fel nad oedd ond ychydig sylw yn cael ei dalu i ddyffrnoedd Piedmont gan elynion Protestan- iaeth; ac felly yr oedd yr eglwysi yno yn gallu addoli Duw mewn tawelwch a digelwch. Ond cynneuwyd digofaint gelyn dialgar a di-droi-yn- ol gan y digwyddiadau a gymmerasant le; ac yr oedd yr erlidiau y bu y Waldensiaid yn Ffraince ac yn Calabria yn wrthdrysychu o honynt yn ymledu i Piedmont hefyd. Yn 1536, gorchfyg- wyd Piedmont gan Francis I., brenin Ffraince, a chymmerodd y penadur hwnw ei berswadio gan Paul III., yr hwn, ar y pryd, oedd yn llanw y sedd Babaid, i ddiwreiddio yr heresi hon allan o'r dyffrnoedd; ac mewn canlyniad, efe a barodd i liaws o'r Waldensiaid diniweid gael eu dwyn at yr ystango, a'u llosgi; a phan anfonid deisebau ato yn erfyn arbediad, attebai mewn dull gerwin, nad oedd efe ddim wedi rhoddi y Lutheraid i farwolaeth yn mhob parth arall o Ffraince, gan feddlwl goddef i haid o hereticaid ymlochesu yn yr Alpau. Gorchymynid hefyd, o dan ben marwolaeth, ar iddynt droi ymaith eu gweinidogion, a derbyn yr offeiriad Pabaidd i weinyddu yr offeren yn eu lle:—i'r hyn yr

attebasant hwythau mewn dull arwrol, nas gall- ent hwy ufuddhau, yn gymmaint a bod y fath orchymyn yn groes i gyfreithiau Duw. Ar ol hyn, yr oedd Francis yn rhy brysur i arolygu yr erledigaeth ei hun; ond gosododd y gwaith hwnw ar y chwilyswyr, y rhai yn ddiaw nid arwyddent un anewillysgarwch i gyflawni y gorchwyl i'r llythyren. Y mae un hanesyn yn dal cyssylltiad â'r erledigaeth hon yn haeddu sylw neillduol. Pan ar ei daith trwy Perosa a Pignerol, gwysiodd Saint Julien, llywydd y Chwilyswyr, wladwr syml i ymddangos o'i flaen yn y lle diweddaf a enwyd, a gorchymynodd ar iddo ail fedyddio ei faban yn ol seremoni yr Eglwys Babaid. Dymunodd y gwladwr gael ychydig o amser i weddio cyn dychweldd ei attebiad—yr hyn a ganiatawyd iddo. Ar ol cyfodi oddi ar ei liniau, dywedodd ei fod yn foddolawn i'r plentyn gael ei ail fedyddio, ar un ammod; sef, fod y llywydd yn rhoddi iddo ef nodyn wedi ei lawnddi ganddo ef ei hun, yn dadgan ei fod yn ymrwymo i gymmeryd arno ei hun, ac ar ei hiliogaeth, holl ganlyniadau y weithred, ac ymatteb drosti yn nydd y farn. Yr oedd y cynnygiad hynod hwn yn ormod i'r chwilyswyr. Tybiai Saint Julien mai doethach oedd iddo ateb drosto ei hun yn unig—a goll- yngwyd y gwladwr yn rhydd, heb ofyn dim yn mhellach iddo.

Am yr ysbaid o amser y bu teyrnas Ffraince yn meddiannu Savoy, parhaodd yr erledigaeth chwilyswol hon, a rhoddwyd amryw o'r gweinid- ogion enwocaf, yn gystal a'r bobl gyffredin, yn aberthau i'r ffiamau; ond dychwelwyd Piedmont yn eiddo i Philibert Emmanuel, y Duc o Savoy, ar adferiad heddwch cyffredinol. Wedi ad- feddiannu y gyfran hon o'i diriogaethau, am- gylchynwyd ef gan fynachod Pignerol, y rhai a ddeisyfent arno ddiystrio pobl y pentrefydd â chleddyf ac â thân, a rhoddi eu meddiannau i'r gwarchluedd cymmydogaethol. Ar hyn, an- fonodd y bobl a fygthiwyd â'r fath erledigaeth gofeb at y tywysog, yn yr hon y rhoddasant grynoded o'u credo, ynghyd âg adroddiad o'u dull o fucheddau, er dangos nad oeddynt nac yn adgas na pheryglus; ac erfynient am gael cyf- ariod cyhoeddus, yn yr hwn y gallent ateb eu cyhuddwyr, a dwyn yr athrawiaethau a broffe- ent i'r prawf yn wyneb Gair Duw. Ond pen- derfynu mynu dadl o natur wahanol a wnaeth y mynachod; o herwydd, yn 1560, anfonwyd y Count de la Trinite yn erbyn y Waldensiaid gyda gallu milwrol cryf, ac ymosododd ar ben- tref Angrogne. Yr oedd digwyddiadau y rhy- felgyrch nodedig hwn, mewn rhyw ystyr, yn fath o ail gyflawniad o'r frwydr a fu rhwng Dafydd a Goliath. Tra yr oedd y Count yn an- rheithio Angrogne, daeth dau gant o'r Walden- siaid yn mlaen yn erbyn ei wfr ef—y rhai oedd- ynt yn gynnwysedig o ddenuddeg cant o filwyr dysgybledig—heb un arf ganddynt, ond ffyn taff (*slings*); er hyny, llwyddasant i yru eu hymos- odwyr oll ar ffo. Yna gwnaed ail ymgais; ond gyrwyd yr ymosodwyr yn ol y tro hwn hefyd, gyda cholled o ddeg a thrigain o wfr—tra na chwypodd ond tri o'r Waldensiaid. Wedi ei gywilyddio gan y gorchfygiad hwn, adgyfnerth- odd y Count ei fyddin yn Ysopaen gyda saith mil o wfr, a daeth yn mlaen eilwaith, gyda'r bwr- iad o rodidi yr holl Waldensiaid i'r cleddyf; ond yr hyn a wnaeth y Waldensiaid, gan eu bod yn ymwybodol o'u bod yn llawer gwanach na'u gelynon, oedd syrthio yn ol, gyda'u gwagedd

a' plant ar eu hamddiffynfeydd yn y mynyddoedd, yn y rhai y cawsent loches lawer gwaith o'r blaen. Bu pedwar diwrnod o frwydro caled rhwygdynt a'u gwrthwynebwyr, fodd bynnag, pan yr ymdrechai yr ymosodwyr gymmeryd y bylchau mynyddig; ond bu pob cais a wneid ganddynt yn aflywddiannus, ac yr oedd dinystr mawr yn cael ei wneyd ar fywydau a swyddogion a'u milwyr cyffredin. Ar y pummed dydd, gwnaed cais mwy egniol drachefn, a hyny mewn tri o wahanol fanau—yr ymosodwyr y tro hwn yn cael eu gwneyd i fyny o filwyr Yspæen, sef y rhyfelwyr goreu yn Ewrop y pryd hwnw yn ddiarmheuol. Ond ar ol ymdrechfa ofnadwy, hwy a ddeallasant nas gallent orchfygu eu gwrthwynebwyr, na symmud un cam yn mlaen. Annogai y Count hwynt yn mlaen unwaith yn rhagor; ond petrusai, safai, ac o'r diwedd gwrthododd y milwyr fynyed gan y mhellach; ac ar hyn, daeth tro y Waldensiaid i ymosod arnynt hwy:—rhuthrasant i lawr arnynt, a gyrasant hwynt i ffoi, ac ymlidiasant hwynt mor bell a dyffryn Angrogne. Yr oedd hyn yn ddiwyddiad rhyfedd yn nghofnodion rhyfeddoedd Ewrop. Milwyr dewr, medrus, a lloesog wedi eu gorchfygu gan ddyrnaid o wladwyr—gan ychydig o ddyntion, nad oeddynt yn fedrus fel rhyfelwyr, ac yn hollol ddiotal am enwogrwydd milwraidd:—y bicell a'r cleddyf yn methu, a'r helmau a'r llurigan yn cael eu tyllu gan geryg yn cael eu hergydio o ffyn-tafl y bugeiliaid. Nid ydoedd colled y Waldensiaid ond pymtheg o wfr, tra yr oedd nifer lladdedigion y gelyn yn naw cant o rifedi. Y mae yn anhawdd iawn priodoli y fath lwyddiant rhyfeddol i achosion naturiol, neu wadu nad oedd llaw yr Arglwydd yn ganfyddedig yn yr amgylchiad.

Tarawodd dewrder digyffelyb y Waldensiaid ar yr achlysur hwn eu gelyznon & dychryn; ac yn hytrach na dilyn y rhyfel yn mlaen, daeth y duc o Savoy yn awyddus am wneyd cytundeb. O bosibl nad oedd y dduces, yr hon a ammheuwyd o fod yn cydymdeimlo i raddau & chredo y Waldensiaid, yn ei gymmhell i hyn. O ganlyniad, anfonwyd dirprwywyr yr eglwysi i Turin, prif ddinas Savoy; ac hny hwy a ennillasant fuddngoliaeth i'w hachos sydd yn werth ei chofnodi. Pan y cyrhaeddodd y cynnyrcholwyr hyn i'r llys, fe'u hanerchwyd gan un o'r enw Chausincourt, berlysgwr (*usher*) y frenhines, mewn ymadroddion hynod o ddirmygus a digofus:—"Pa fodd y meiddiwrch ymddangos ger bron eich penadur," medd efe, "y dyhirod truenus, i gaeio dyfod i gyttundeb & g ef, ar ol cyfodi mewn arfan yn ei erbyn? Beth yw yr honiaidau a wneir genych pan yr gwrthwynebu ei grefydd ef—yr hon a dderbynir gan yr holl fyd? Pa fodd y meiddiwrch ymrysmu & thywyog sydd yn cael ei gyfarwyddo gan gynnifer o ddoctoriaid dysgedig, tra nad ydych chi yn ddim angen na bugeiliaid tlodion a thruenus, ac heb wybod dim? O! chwi ynfydon, a ellwch chwi ddisgwyl rhywbeth heb law y crogbren yn niwedd y daith ynfyd hon a gymmerasoch?" "Syr," ebe un o'r cynnyrcholwyr, mewn modd llariaidd, "yr ydym yn meddu digon o eofndra i nesaau at ein tywysog, o herwydd y mae ei garedigrwydd wedi bod yn gymmhell i ni i ddyfod. Ac o barth i'n gwrthasaf ni, yr oedd yn un cyfreithlawn, o herwydd ein bod yn cael ein gorfodi i hyny; ac y mae Duw yn ei gyfiawnhau trwy wneuthur i ni ryfeddodau. Yn mbarthynas i'r truenarwydd a'r gwaelled & POSB. L. OXF. X.] D

pha un yr ydych yn ceisio ein dirmygu a'n sarhau, y mae Duw wedi ei fendithio, er dangos nad oes angen arno ef am bethau mawr y byd er gwneuthur pethau mawr. Ac am ein cyng-horau, y mae y sawl a dderbyniasant yr Ysbryd Glân yn ddigon doeth; y mae y calonau hyny a gadarnheir ganddo ef yn ddigon dewr, ac nid oes ar y breichiau y mae efe yn eu dal i fyny angen am un gynnaliseith arall. Yr ydym yn anwybodus, y mae yn wir; gan hyny, nid ydym yn ymgais at unrhyw hyawdledd arall heb law gweddio mewn ffydd. O barth i'r farwolaeth & pha un yr ydych yn ein bygwth, y mae gair ac anrhydedd ein tywysog yn anwylach i ni na'n bywyd; ond nis gall hyd yn oed angu ei hun ddychrynu mewn un modd y rhai y mae ofn Duw wedi ei gerfio ar eu calonau." Darfu i'r attebiad llariaidd hwn "droi ymaith ddigofaint;" a gwnaeth fwy na hyny, o blegid effeithiodd gymmaint ar galon y llys-ddyn a enwyd o'r blaen, Chausincourt, fel y daeth i broffesu Protestaniaeth o hyny allan.

Trwy reitharch, yr hwn a ganiatawyd gan y duc o Savoy, diogelwyd i Waldensiaid Piedmont eu rhyddid a'u hawlau. Ond wedi y cwbl, nid oedd hyn ond tawelwch twyllodrus, ac am dymhor; o herwydd, yn mhen pedair blynedd ar ol hyn (B. A. 1565), cyhoeddwyd reitharch newydd, yn yr hwn y gorchymynid ar i bob un o ddeiliaid y duc gydymffurfio â g Eglwys Rhufain, neu adael y wlad o fewn dau fis. Ar yr achlysur hwn, daeth pleidiwr hyawdl i Waldensiaid Piedmont allan i gefnogi eu hachos, yn mherson Etholydd Breiniarlaid y Rhine, yr hwn a ysgrifennodd lythyr maith a galluog at y duc o Savoy ar ddrwydd y ffioleu y fath fesur; ond nis gallwn roddi ond y dyfyniad byr a ganlyn o hono. Ar ol dangos mor ynfyd a dissail oedd yr adroddiadau oedd yn gosod allan breswylwyr y dyffrynoedd fel bradwyr, yn dwyn yn mlaen gynllwynion i drosglwyddo eu hamddiffynfeydd i elynion Savoy, chwanea y etholydd fel hyn:

"Gwybydded eich uchelder fod Duw yn y nefoedd; yr hwn sydd, nid yn unig yn gweled y gweithredoedd, ond hefyd yn profi calonau meibion dynion, i olygon yr hwn y mae pob peth yn noeth ac yn agored. Ymgadwed eich uchelder rhag ymladd o'ch bodd yn erbyn Duw, ac erlid Crist a'i selodau; o blegid er y dychon iddo ef oddef hyn dros ychydig amser, er rhoddi prawf ar amynedd ei saint, etto, yn y diwedd, efe a gerydda erlidwyr ei bobl a'i eglwys a choepedigaethau trymion. Na chymmered eich uchelder eich perswadio gan y Pabyddion—y rhai, o bosibl a addawant i chwi deyrnas nefoedd a bywyd tragwyddol, fel gwobr am alltudio, carcharu, a difodi yr Huguenotiaid (o herwydd dyna fel yr enwir Cristionogion da), trwy unrhyw foddion neu offerynnau; o blegid, yn ddiarmheuol, nid pentyru dirmyg ac ymarfer creulonderau ydyw y ffordd i'r nefoedd:—na, y mae yn rhaid chwilio am ryw ffordd arall. Ie: gall eich uchelder yn hawdd weled pa lwyddiant a fu ar erledigaethau y deugain mlynedd diweddaf. Gellwch weled pa beth ydyw yr ennillion a gafwyd drwy y tânau a'r crogbrenau, y carcharu, y dirdynu, a'r alltudio, gan y rhai a swant eu hunain yn Catholiciaid, yn yr Almaen, Lloegr, Ffrainc, ac Ysgotland. Na: nid oes angen am i ddynton ymarfer eu gallu, neu eu hawdurdod, neu eu llymder mewn materion crefyddol, fel y mae hanes yr Iuddewon a Christionogaeth boreuol yn profi yn eithaf eglur; lle yr ydym yn cael, fod y rhai a boenent, neu a alltudient, ac a roddent y Cristionogion i farwolaeth, yn mhell o ennill dim drwy y fath fesurau; ond i'r gwrthwyneb yr oeddynt yn chwaneu at eu rhif, fel y daeth yn ddiareb yn eu mysg 'fod llwch y marthyron yn hâd

i'r Eglwys Cristionogol.' Yn hyn y mae yr eglwys yn debyg i'r balmwydden, yr hon a ymgyfyd yn uwch po fwyaf y gwesgir hi i lawr. Y mae yn hawdd i'ch uchelder weled hyn, ond i chwi sylwi: ie, yr wyf yn deisyf arnoch ar i chwi ddeall ac ystyried mai moddion perswadiol a ddylid eu defnyddio gyda'r grefydd Cristionogol, ac nid gorfolod."

Cadarnhawyd rhesymau annatbedwy, ac appeliad hyawdl y llythyr hwn, gan appeliadau cyffelyb oddi wrth dywysogion Protestanaidd ereill yn yr Almaen, a llwyddwyd mor effeithiol fel y cafodd y dyffrynoedd ysbaid byr o lonyddwch a thawelwch; ond wedi hyny, ymunodd eu llywodraethwr & chynghrair Pabaidd i erlid y sawl nad oeddnt yn cydweled a'r rhai a broffesent y grefydd hono, a dechreuodd eilwaith fygwth y Waldensiaid. Modd bynag, attaliwyd ef rhag gwneuthur niwed iddynt gan ei briod hawddgar; ac yn y ffwyddyn ddilynol, darfu i ddyohrynfeydd y gyflafan a gyflawnwyd ar Huguenotiaid Ffrainco ar ddydd gŵyl Bartholomeus agor ei lygaid mor effeithiol i weled natur erledigaeth grefyddol, fel y parhaodd efe i amddiffyn y Waldensiaid o hyny hyd ddydd ei farwolaeth—yr hyn a gymerodd le yn 1580. Ei olynydd ydoedd ei fab, Charles Emmanuel; ac, ar yr achlysur hwn, arferodd y blaid Babaid eu holl ddylanwad i gyfroi y teimladau mwyaf digofus, a'r erledigaethau chweraf, yn erbyn Waldensiaid Piedmont. Ond dyrswyd eu cynlluniau unwaith etto; o herwydd dangosodd y penadur newydd ei fod yn ddyrnyllwng a chyfiawn: a phan y daeth dirprwywr oddi wrth y Waldensiaid ato, i ddatgan eu ffyddlondeb i'w lywodraeth, ac i ddeisyf ei nawdd, efe a roddodd iddynt yr atebiad ffafriol a ganlyn:—"Os byddwch chwi yn ffyddlawn i mi, byddaf finnau yn sior o fod yn dywysog da i chwi—ie, yn dad i chwi. Ac o barthed i ryddid cydwybod, ac ymarferiadau eich crefydd, ymgadwaf rhag ymyraeth dim a'r rhyddid oeddych yn ei fwynhau o'r blaen. Ac os bydd i rywrai wneuthur cais i'ch poenyddio, deuwch ataf fi, a mi a'ch gwaredaf, ac a'ch amddiffynaf." Rhoddwyd yr ateb hwn iddynt, oedd mor deilwng o benadur, yn mhresenoldeb ei holl lys; ac mor benderfynol oedd y dŵn yn mha yn y rhoddwyd ef, fel na feiddiai neb ei wrthwynebu; ac felly cafodd y Waldensiaid fwynhau tawelwch.

Yn ystod y blynyddoedd blaenorol o dawelwch, yr oedd Cristionogion y dyffrynoedd, er eu bod yn hawlio cael mwyndau iawnderau cyfarfal i'w cyd-ddeiliaid Pabaidd, yn cael eu goddef, yn hytrach na'u cydnabod, gan y gyfraith. Yr oedd y diogelwch a fwynhaent yn dibynu ar amgylchiadau ffortunus; a'r lonyddwch a feddent, ar y goreu, yn cael ei fwynhau tra yr oedd cleddyf Rhufain yn hongian uwch eu penau, megys wrth edefyn egwan. Ond daeth hyn i gael ei warafun iddynt; ac yn 1601, digwyddodd amgylchiad a barodd iddynt weled yn eglur anaicrwydd eu diogelwch. Mewn canlyniad i gyfnewidiadau gwleidyddol, yr oedd Charles Emanuel wedi cymmerd meddiant o ardal-yddiaeth (*marquisate*) Saluces, oedd yn cael ei gwahanu oddi wrth Piedmont ar du y gogledd gan fynyd; ac yr oedd yn y diriogaeth gyfoethog hon, a berthynai yn flaenorol i Ffrainco, wyth o eglwysi blodeuog o addolwyr efengylaidd, y rhai oedd wedi bod yn ymgyfathrachau y naill oes ar ol y llall am ganrifoedd a'u brodyr yn Piedmont. Yn ei awydd, dybygid, am

chwanegiad at ei diriogaethau, penderfynodd y duoc o Savoy i'w gyssylltu a'i hen lywodraeth; ac i'r dyben galwodd i weithrediad y ffwrnais a'r morthwyl, i gadwyno a charcharu. Yr oedd raid i'r Waldensiaid Salucaidd gydymffurfio a'r grefydd sefydledig; a gorchymynwyd iddynt ymddangos, yn bersonol, o daen yr yzadon yn mhnen pymthang niwrnod, a dewis un o ddau beth—naill ai cofleidio Pabyddiaeth, neu gael eu gyru i alltudiaeth. Nis gallai y bobl syml hyn, oedd yn hollol anghyfarwydd mewn gwleidyddiaeth, feddwl fod natur dda Charles Emmanuel wedi cyfnewid mor ryfeddol; a chredent fod y gorchymyn, naill ai yn ffugiaeth, neu wedi ei roddi i beri dychryn di-achos; gan hyny arosasant yn eu hanneddau a dilynaasant eu gorchwylion arferol. Ond yn ddisymwth ymddangosodd mintai o fynachod chwilysof yn eu mysg, fel haid o locustiaid difaol; gwnaed pob trigfod yn ddarostyngedig i ymchwiliadau swyddogion y Chwilyrs; a'r canlyniad fu, i bum cant o deulu-oedd gael eu halltudio o'u cartrefi ar unwaith! Drwy hyn llwyd dorwyd i fyny a chwalwyd eglwysi ardal-yddiaeth Saluces; ac fel yr oedd yr alltudion yn erwydro ar hyd y byd mawr llydan, cymmerodd y pab, Clement VIII., trwy ei reitharchau a'i gynllwynion, ofal na chasent orphwysdra yn un man—ie, i wadn eu troed. Amlygwysd cyfrwyddra neillduol yn y weithred hon; yr hyn a gyflawnhaid yn ddiu yn ayniad y rhai a ddygent hyn oddi amgylch, gan y llwyddiant a ddilynodd y cynllun. Gan fod y Waldensiaid wedi ennill cryn enw fel rhyfelwyr, enw ag yr oedd eu gelymion yn gorfod teimlo oddi wrtho, barnwyd yn ddoeth gan hyny i wahanu Waldensiaid Saluces oddi wrth eu gilydd, a'u gorthrechu fesur ychydig. Ar y cyntaf, rhoddwyd ar ddeall mai pobl y dyffrynoedd oedd i gael eu diffeddiannu, tra yr oedd preswylwyr y mynyddoedd i gael llonyddwch; a phan oedd y diweddaf yn ystyried mai doeth oedd iddynt fod yn llonydd, yn gymmaint ag nad oedd un ymosodiad arnynt, yr oedd yr erledigaeth yn cael ei dwyn yn mlaen yn llwyddiannus yn y dyffrynoedd islaw. Ac ar ol hyn, ymwalwyd a'r mynyddwyr hefyd yn eu tro, ac alltudiwyd hwythau yr un modd.

Daeth tro yr erlidwyr yn awr i ymosod ar y Piedmontiaid; ac o'r ffwyddyn 1601 hyd 1637, yr oeddnt yn feunyddiol yn agored i boenyddiaid, a blinderau, ac erledigaethau. Wedi hyny, cawsant ysbaid o seibiant a gorphwys am dair blynedd ar ddeg. Ond yn 1650, dechreuodd yr ystern a fuasant am beth amser yn ymgasglu, ymdori mewn nerth arnynt, mewn canlyniad i eisteddiad cynghor yn Turin er lleadau y ffydd Babaid, a diddymiad heresi. Anfonwyd ysbiwyr gan y llys hwn i'r dyffrynoedd tawel, i hau, os oedd yn bosibl, hadau anghydfod yn mysg y brodyr, i ddenu y gweiniaid a gwobrwyon, i demtio dynion ieuangig trwy ddarparu iddynt wragedd oedd yn profesus Pabyddiaeth; a thrwy ymarfer pob twyll a deniadur i wanhau achos gwir grefydd, ac i lithio y sawl oedd yn ymlwyn wrthi. Defnyddiwyd gorfodaeth hefyd yn gystal a thwyll. Ysbelliwyd cynulleidfaoedd o'u gweinidogion, a gwragedd o'u babanod; y rhai a gymmerid ymaith i'w dwyn i fyny yn egwyddorion y grefydd Babaid. Ac yr oedd lliaws mawr o feibion a merched, o'r rhai a wysiwyd i ymddangos o flaen yzadon Turin, na ddychwelasant byth i'w cartrefi i fynegi dim ynghylch dirgelion twyll y carcharau y bwriwyd hwynt

iddynt. Ond yr oedd hyd yn oed yr ymddygiadau hyn o nodwedd rhy lariaidd a thyner i foddio eu gelymion dialgar:—gan hyn, yn mis Ionawr, 1655, cyhoeddodd Andrew Gastaldo, 'Gwarchodydd Cyffredinol y Ffydd Sanctaidd,' reitharch ofnadwy, yr hwn a adwaenir yn gyffredin wrth yr enw "gorchymyn Gastaldo." Yn y dadganiad hwnw gorchymynwyd i bawb o bob gradd yn Lucerna, Lucernetta, San Giovanni, La Torre, Bubbiana, Fenile, Campiglione, Bricherassia, a San Secundo, i ymadael o honynt yn mhen tri diwrnod ar ol cyhoeddiad y dadganiad, a hyny dan boen atafaeliad a marwolaeth, os nad ymstyngent, ac ymuno ag Eglwys Rhufain. Yr hyn a chwaneagai at lymder y gorchymyn hwn oedd, fod y ganaf y pryd hwnw yn yr Alpaun yn ei erwinder mwya; ac wedi i fil-oedd o deuluoedd droi allan, a gadael eu cartrefi, gan grwydro allan ar hyd llechweddau y mynyddoedd yn nghanol y rhew a'r eira, torodd eu gelymion i mewn i'w preswylfeydd hwynt, gan eu hysbeilio o'r oll a gynnwysent. Nid oedd hyn oll ond ysgafn, o'i gymmharu â'u dioddefiaidau dilynol. Ymgyndeiriogodd y milwyr a ddanfonwyd i gario allan y gorchymyn, a dechreuasant boenydio a llofruddio gwrthdrysychau eu dygasedd yn mhob modd y gallasai eu creulondeb ei ddyfeisio. Nid digon ganddynt oedd ysbeilio y trueniaid o'u meddiannau; ond ymddygydd yn y modd creulonaf oedd yn bossibl at gant a hanner o wragedd a phlant mewn un lle—curent ymenyddiau rhai o'r plant yn erbyn y creigion, a thorent benau ereill. Nid oedd hyn ond un enghraifft yn mysg lluoedd o rai cyffelyb: yr oedd y dulliau amrywiol a dychrynllyd o farwolaethu a ddyfeisiwyd gan eu poenyddwy, a hyny yn ngoleuni dydd, yn gyfryw ag oedd yn ddigon i beri i ddyndoliaeth arswyddoedd a chywilyddio, ac i'r haul guddio ei oleuni. Y mae haneswyr yn mynegu fel ffaith, fod syched yr erlidwyr am waed yn aferddol. Ymlidid y Hoaduariaid ar hyd y mynyddoedd, ac elid ar eu hol trwy ddilyn y llwybr coch a wnelid gan eu traed briwedig yn yr eira! Cyfrifir i fwy na chwe mil gael eu rhoddi i farwolaeth yn ystod yr erledigaeth hon. Yr oedd hyn yn lladfa ofnadwy, wrth ystyried y boblogaeth gymmharol fechan yn mysg y rhai y digwyddodd y trychineb. Teimlai yr anafol Milton yn ddwys yn eu hachos, a gwnaeth yr oll a allai iddynt ac erddynt. Fel y canlyn y canodd efe i'r merthyrion Waldensiaid:—

"Avenge, O Lord! thy slaughtered saints, whose bones

Lie scatter'd on the Alpine mountain, cold;
E'en them that kept thy truth so pure of old,
When all our fathers worshipp'd stocks and stones
Forget not: in thy book record their groans;
Who were thy sheep, and in their ancient fold
Slain by the bloody Piedmontese, that roll'd
Mother with infant down the rocks. Their moans
The vales redoubled to the hills, and they
To heaven. Their martyr'd blood and ashes sow
O'er all th' Italian fields, where still doth sway
The triple tyrant; that from these may grow
A hundred-fold, who having learn'd thy way
Early may fly the Babylonian woe."

Ond ar yr achlysur pwyisg hwn cynnyrwyd un arall ag yr oedd yn ei allu i wneyd mwy tuag at laddfa dioddefiadau y Waldensiaid druin nag awen John Milton. Yr oedd cleddyf Oliver Cromwell megys i'w glywed yn tincian yn ei wain. Yr oedd Savoy, pa fodd bynag, allan o

gyrhaedd ei fraich ef:—ond yr hyn a allodd, efe a'i gwnaeth, ac a'i gwnaeth hefyd a'i holl galon. Efe a bennododd ddydd o ymryd a gweddi, ar ran Protestaniaid Piedmont; a chychwynodd danysgrifiad cyhoeddus er eu cynnwrthwy yn eu cyfyngderau, a rhoddodd ei enw ei hun ar ben y rhestr am ddwy fil o bunnau o'i bwrs ei hun. Cyrhaeddodd yr holl danysgrifiad mewn ychydig ddyddiau i fwy na deunaw mil ar hugain o bunnau:—swm ardderchog, yn enwedig pan y cofiwn ni fod gwerth y cyfryw swm gymmaint yn fwy yn yr eilfed ganrif ar bymtheg nag ydyw yn awr. Ysgrifonodd Cromwell at frenin Ffraince, ac at wledydd Protestanaidd Ewrop, er ceisio cynnyrfu dyddordeb ynddynt tuag at y bobl erlidiedig, ac anfonodd genad at y Duc o Savoy, yn deisyf ar iddo alw Gastaldo yn ol, ac adferu ei ddeiliaid alltudiedig i'w cartrefi. Yr oedd Cromwell, meddir, ar unrhyw adeg, yn ddigon i beri dychryn i Mazarin, prif weinidog Ffraince; ac nid oedd llys Savoy, gan hyn, yn debyg o fod yn ddiystyr o'i gais. Dychwelwyd iddo attebiad mwyniad yn cynnwys llawer o addewidion teg; ond yr oedd dylanwad yr Iesuitiaid yn gryf yn Turin—ac i'r fath ddyinion nid oedd addewidion yn ddim amgen na chynnifer o gyfeusderau i ddangos eu medrasrwydd i'w hosgoi, ac i beidio eu cyflawni. Parhawyd Gastaldo yn ei swydd ddirmygus, ac ni alwyd yr alltudion yn ol. Yna cymmerwyd yr achos i fyny gan daleithiau Switzerland; pa rai, oddi wrth eu hagosrwydd at Savoy, a allent ymyrdd yn yr achos gyda gobaith i lwyddo; ac, mewn canlyniad i'w cais hwy, cadarnhawyd cyttundeb, yn yr hwn y galleid tybied fod pob peth a ofynwyd yn cael ei ganiatau—a dychwelodd y bobl alltudiedig yn ol i'w cartrefi. Ond yr oedd y cyttundeb wedi ei feichio â llawer o anhawsderau, a llawer o bethau a ddyllasant fod i mewn ynddo wedi eu gadael allan, fel nad oedd y cyttundeb mewn gwirionedd yn werth dim; ac yn briodol iawn y dywedodd Cromwell ei hun am dano, mai "cwsr mwy dirgelaid o elyniaeth o dan gochl heddwch" oedd efe. Gan hyn, efe a ysgrifonodd drachefn lythyrall at frenin Ffraince, ac i'r taleithiau efengyliaid yn Switzerland yn 1658. Y mae yn amhosibl dyfalu pa beth a fuasai canlyniad yr apelladau hyn, o herwydd yn niwedd y flwyddyn uchod bu yr Amddiffynwr farw; ac yn ei farwolaeth ef y colodd Waldensiaid Piedmont eu heiriolwr cryfaf a mwya effeithiol. Yn yr adeg hon y darfu i Syr Samuel Morland, yr hwn a anfonodd Cromwell yn genhadwr i Piedmont, dynu y darlun pruddaidd a ganlyn o sefyllfa y bobl:—

"Yr wyf o dan orfod i'w gadael yn y man lle y cefais hwynt—yn mhliith y crochanau, mewn sachlian a lludw, ac yn dyrchafu eu llef mewn wylotain yn ngeiriau Iob, 'Trugarhewch wrthym, trugarhewch wrthym, ein cyfeillion; canys llaw Duw a gyffyddodd â ni!' Hyd yn hyn, y maent mewn newyn a syched, yn noeth, ac ar grwydr, heb un man yn gartref sefydlog. Y maent yn griddfan hyd heddyw o dan feichiau trymion, a oeddir ar eu hysgwyddau gan eu gorthymwyr Pabaidd. Y mae gelymion hyd heddyw yn tynu cwsai hixion ar hyd oefnau y creaduriaid truin hyn, trwy wahardd iddynt ymwned ag un math o fasnach, neu farsian-diaeth tuag at eu cynnaluaeth; trwy eu hysbeilio o'u da a'u meddiannau; trwy eu gyru yn y modd creulonaf o'u cartrefi a'u trigleodd, a'u gorfodi i werthu eu geneidigaeth-fraint am saig o fwyd; trwy alltudio eu gwneidogion—bugelliaid y praidd hyn—fel y gallo y bleiddiaid ddydd i mewn yn hwy

rhwydd, ac ysglyfio y defaid; trwy dreisio y merched a'r gwyrlyon ieuaingo, i.e. trwy lofruddio llawer- oedd o bersonau diniwedid pan y myned ar hyd y ffyrdd wrth ddilyn eu gorchwylion arferol; trwy eu dirmygu a'u sarhau yn y modd iselaf; trwy fyg-with cyflawni cyflafan, os yn bossibl, yn seithwaith mwy gwaeddyd na'r rhai blaenorol. Pa beth a ddywedaf? Y mae y dyffrynoedd hyn a breswylir ganddynt heddyw, trwy ddiwydrwydd dibaid eu gelynyon Pabaidd, wedi eu troi yn ddim amgen na charchar, i'r hwn y mae amddiffynfa La Torre yn gwasanaethu fel drws, drwy yr hwn y gellir goll-wng i mewn pan yr ewyllionaid haid o lofruddion, i lwyrr ddiystrio y creaduriadau truaïn hyn. At hyn oll y mae yn rhaid i ni chwanoeg, er y cyflen-wadau a anfonwyd yma o Loegr, a gwledydd ereill, etto, cymmaint ydyw nifer y rhai newynog, ac mor drwm ydyw gorthrwm eu gelynyon Pabyddol, sydd yn cynllwyn yr cymmerwyd oddi arnynt yr hyn a roddir, i.e. i gymmerwyd o'u dwylaw y tamaid bara a'r hwn y maent yn tori eu hangen, fel, mewn gwir-lionedd, y mae rhai o honynt hyd heddyw, yn awr ac eilwaith, yn mron yn barod i ymborthi ar eu cnaud eu hunain."

Parhau yn yr agwedd druenus hon a wnaeth pethau hyd y flwyddyn 1672, pan y torodd rhyfel allan rhwng y Duc o Savoy a Gweriniaeth Genova—yn yr hon y bu yn dra llwyddiannus. Yn yr adeg gyfyng hon ar eu gwlad, darfu i'r Protestaniaid, mewn modd ardderchog, ddangos twyll cyhuddiadau eu henllibwyr; o blegid yn lle ymuno a'r gelyn, nac hyd yn oed sefyll yn amhleidiol, hwy a ddaethant yn mlaen o hon- ynt eu hunain i gynnorthwyo y duc. Darfu i'w cynnorthwyo amserol a haeltrydig droi y fantol yn hollol; gorchfygwyd y Genoaïd yn eu tro, a'r fath oedd diolchgarwch y duc iddynt am eu gwasanaeth fel y darfu iddo, mewn llythyr o ddiolchgarwch a yagrifenodd eife at y cynnull- eiddaedd yn y dyffrynoedd, eu sicrhau y byddai iddynt gael cyfranogi o'i serch a'i nawdd par- haol. Cadwodd y penadur ei addewid yn fydd- lawn; ac o hyny hyd adeg ei farwolaeth, yr hyn a ddigwyddodd yn y flwyddyn 1675, mwynha- odd eglwysi Piedmont lwyddiant a thawelwch. Ac hyd yn oed ar ol ei farwolaeth ef, parhaodd ei briod, y dduces, i dafu ei nawdd drostynt: ond ar esgyniad Amadeus II., ysgubodd anrhaith ac erledigaeth etto dros y wlad; ac yn 1686, cy- hoeddwyd proclamaïwn, yn yr hwn y gorchym- ynwyd i bob eglwys a chapel Protestanaidd gael eu dinstrio, a gorchymynwyd i bob Protestant ymwrthod a'i ffydd o fewn ysbaid pymtheng niwrnod, o dan boen marwolaeth neu alltud- iaeth. Yr oedd yr holl fabonod a enid iddynt o hyny allan i gael eu dwyn i fyny yn egwydd- orion y grefydd Babaidd; neu ynte, condemnid y tadau i ddioddef coep marwolaeth. Dadleuai y Waldensiaid yn erbyn y deddfau caethiwus, anghyfiawn, ac annynol hyn, a chymmerwyd i fyny eu hachos gan amryw o alluoedd Protest- anaidd Ewrop, ond yr oedd y cwbl yn ofer. Ar gymhellion branin Ffraince, ac ereill, aeth y duc yn mlaen i gyflawni a rhoddi mewn grym ei broclamaïwn creulawn; ac ar hyn, ymarfog- odd y Piedmontiaid, er eu hamddiffyn eu hun- ain. Yr oedd eu nifer wedi lleihau cymmaint fel nas gallent grynhoi ynghyd fwy na dwy fil a hanner o ddynion, y rhai oedd yn alluog i gyf- lawni gwasanaeth milwraidd; ac etto, yr oedd y llu bychan hwn, y naill dro ar ol y llall, yn curo yn ol luocedd unedig Ffraince a Savoy, a ddanfonasid i'w darostwng. Ond yr oedd yr ymyrsonfa yn rhy anghyfartal i barhau yn hir;

ac wedi ymdrechfa arwrol, gorlethwyd preswyl- wyr y dyffrynoedd; ac o'r braidd na chladdwyd hwynt gan liosawgrwydd y gorsegynwyr, tra yr oedd eu pentrefydd, eu cartrefleoedd, a'u teulu- oedd heddychol, yn dioddef creulonderau mor ofnadwy na alleisid yn hawdd oael dim i'w gym- mharu a hwynt, ond erledigaethau y flwyddyn 1655. Trengodd dros dair mil ar yr achlysur hwn, drwy y cleddyf ac arteithiau ereill; car- charwyd pedair mil ar ddeg; cymmerwyd min- teioedd lliosog o blant oddi ar eu rhieni, a dygwyd hwynt ymaith, er eu haddysgu yn y credo hwnw ag yr oedd eu tadau wedi cyflwyno eu tystiolaeth a'u gwaed yn ei erbyn. A'r fath ydoedd cyflwr y sawl a garcharwyd, fel yr oedd ganddynt achos da i genfigenu wrth yr hyn a gyfarfu eu brodyr dewrfrydig a fuont feirw ar y maes, neu hyd yn oed ar y crogbren; o her- wydd mor fawr ydoedd llymder eu carchariad, fel yn mhen saith mis nid oedd ond tair mil o honynt yn fyw.

Ar ran y gweddillion a adawyd o'r Waldens- iaïd ffyddlawn a selog, anfonwyd ceisiadau at y duc o holl wledydd Protestanaidd Ewrop, ar iddo attal ei law, a'i greulonderau: ac erbyn hyn, ni feiddiai Victor Amadeus droi clust fyddar atynt. Ond mor bell a hyny y cynneudodd ei ymysgaroedd tosturiol tuag atynt:—gollyngodd hwynt yn rhydd o'r carcharau yn nyfnder y gauaf, a hyny ar yr ammod eu bod yn myned ymaith o Piedmont am byth. Dyna oedd y gorchymyn a roddwyd i fintai o ddioddefwyr oedd, a'u hieschyd wedi ei amharu, a'u cyrph wedi curio nes myned yn mron heb gnawd am yr esgyrn, mewn canlyniad i'r caledi a'r creu- londeb a ddiodeffasant; ac am bump o'r gloch prydawn y diwrnod hwnw, gorfodwyd hwynt i gychwyn taith o bedwar neu bum can milldir o ffordd. Yr oedd y ffyrdd yn cael eu britho a chyrph meirw y noson hono, o herwydd yr oedd cant a hanner o leiaf wedi trengu; a boreu dranoeth, pan y gwelai yr altudion gweddill- edig dymmhestl yn crynhoi o gwmpas ac yn tywyllu copa mynydd Cenis, hwy a erfyniasant yn daer ar i'r swyddog a'u harolygai ganiatau iddynt aros yn y man lle yr oeddynt hyd nes yr elai y dymmhestl heibio. Ond yr oedd y swyddog yn fwy anhrgarog na'r dymmhestl, a gorfododd hwynt i deithio yn mlaen. Mewn canlyniad i hyn bu farw, a chladdwyd o dan yr eira, bedwar ugain a chwech chwanoeg o honynt. O'r diwedd, cyrhaeddodd y rhai a adawyd i Geneva; ond ni ddaeth llawer o honynt yno ond i farw—wedi dihoeni eisoes gan ludded ac afiechyd. Cyrhaeddodd rhyw gymmaint dros ddwy fil yn y modd hwn i diriogaeth Switzer- land a Geneva, lle y derbyniwyd hwynt gydag arwyddion amlwg o lettygarwch a chydym- deimlad Cristionogol gan rai oedd wedi cyfranogi fel hwythau o oleuni pur yr efengyl. Yr oedd Amadeus, yn hollol ddiystyr, wedi tafu ymaith y gem ddisgleiriad yn ei goron ar gais ei arwein- wyr dallbleidiol a choelgrefyddol; ac yn awr, de- chrenodd boblogi y dyffrynoedd a Phabyddion, a rhoddodd yn yr amddiffynfeydd filwyr Pied- montiaid a Ffraincig. Ac erbyn hyn, yr oedd buddngoliaeth y gelynyon yn ymddangos yn gyflawn, o herwydd tybient eu bod wedi dad- wreiddio heresi allan o'r wlad am byth, a bod y bobl a'i coffeident wedi syrthio, fel nas gallent gyfodi mwy. Nid oedd hyn ond prawf newydd o'u hynfydrwydd a'u dallineb; ond nid oeddynt yn dychymmygu y dychwelai y gweddillion

gwaagaredig gyda dialgarwch llym, ac y cyfodent eilwaith yr achos oedd wedi ei fathru dan sawdl haiarnaidd y gorthrywydd.

Ymwaagorodd gweddillion y Waldensiaid gorthrymedig ac erlidiedig i daleithiau Switserland, Holland, Prwsia, a thaleithiau Protestanaidd yr Almaen; ac i chwanaeg at yr annhebygolrwydd y dychwelent yn ol i'w gwlad eu hunain, poblogwyd eu cartrefi & Phabyddion, ac amddiffynwyd y bylchau mynyddig gan nifer lliosog o filwyr. Ni feddyliai neb y gallasai nifer mor fechan ag oedd o honynt hwy weithio eu ffordd yn mlaen yn wyneb rhwystrau mor fawr. Ond yr oedd yn mysg eu gweinidogion un o'r enw Henri Arnaud, dyn & Monaid ei fynwes o deimlad gwladgarol, yr hwn a alwodd i gaf esampiau ei ragflaenoriaid. Ac yn ysbryd y tadan, efe a wregysodd ei arfau—a elwid ganddo ef "Cleddyf yr Arglwydd a Gedeon;" ac yr oedd arwyddair cyffredin y Waldensiaid, sef "y goleuni sydd yn llewyrchu yn y tywyllwch," yn fennyddiol i'r ei enau. Pregethai Arnaud, i'r dyben o godi gobeithion ei gydwladwyr, oddi ar y testyn, "Nac ofna, braidd bychan: canys rhyngodd bodd i'r Tad roddi i chiwi y deyrnas." Er fod yr alltudion wedi gwneyd dau ymgais affwyddiannus i ddychwelyd yn ol i'w gwlad, penderfynasant wneuthur trydydd cais, o dan arweiniad Arnaud ei hun. Ac os edrychwn ar yr eofndra & pha un y tynwyd allan y cynllun, neu yr egni a'r diyagogrwydd & pha rai y cariwyd ef allan, o'r braidd y gellir cael dim yn deilwng i'w gymmharu ag ef yn holl gylich hanesyddiaeth.

Yn Berne yr oedd pencadlys y symmudiad hwn, ac yr oedd yn angenrheidiol ei gadw yn ddirgelaidd oddi wrth y Bernesiaid, a'r gelynyon yn Ffrainc a Savoy. Mewn coedwig fawr yn Pays de Vaud, a elwid coedwig Nion, yr ymgytfa'ffyddent; ac ymgasglai i'r cyfarfodydd hyn wyth neu naw cant o honynt o amryw wledydd. Yma y penderfynwyd ar gynllun yr ymosodiad, a gwnaeth Henri Arnaud adduned na roddai efe y cleddyf heibio hyd nes y byddai eu tair eglwys ar ddeg, oedd, yn y dyffyncoedd, wedi eu glanhau oddi wrth yr arwyddluniau eilunaddolgar. Ar noson yr 16eg o Awst, 1689, y mabwysiadwyd y penderfyniad beiddgar hwn; ac mor ddirgel y cadwyd pob parotodau, fel nad oedd ond rhyw sibrwd ansicr ar led yn ei gylich. Yr oedd hyn yn ffodus iawn i'r Waldensiaid, y rhai a gymmerasant fantais ar ryw gyhoch oedd ger llaw i groesi i'r tu arall, rhwng Nernier ac Ivoire. Ar eu glaniad, rhoddwyd yr alarwm allan, a gwelsant ddigon o arwyddion i'w hargyhoeddi na chaffent fyned yn mlaen yn ddiwrthwynebiad; ar hyn, hwy a gymmerasant ddau o foneddwyr y wlad, fel gwystrlon, er cael teithnaswdd drwyddi. Yr oedd hyn yn hanfodol angenrheidiol, yn gymmaint a'u bod yn ddeyeithr i'r ffordd; ac er hyny, yn ol pob arwydd, yr oedd yr ail ddydd o'u taith yn debyg o fod yr olaf iddynt; o herwydd anfonodd preswylwyr Cluses, y rhai, er yn anfoddlawn, a ganiataent iddynt ryddid i fyned trwy eu gwlad, genadwr at breswylwyr Sallanches, i'w cynghori i ymosod ar y Waldensiaid yn ngeunant cul Maglan, tra yr ymosodent hwythau eu hunain arnynt o'r tu cefn. Ond darganfu Arnaud eu bradwriaeth, a chymmerodd ddau ŵr arall yn wstlon o Cluses, ac aeth yn mlaen yn gyflym tus't' ceunant ofnadwy gydag ychydig ŵr wedi eu harfogi & cheryg yn unig. Croesodd y ceu-

nant gyda'u holl wfr, cyn i bobl Sallanches gael un wybodaeth am ei ddyfodiad. Chwanegwyd trafferthion a pheryglon y daith, yr hon a wnaed yn nghanol gwlawogydd trymion, dros greigiau a mynyddoedd, gan fradwriaeth eu harweinwyr; pa rai, ar y trydydd dydd, a'u dygasant ar draws mynydd Haut Luce, trwy fylchau dyrus ac ofnadwy, mewn trefn i'r Savoyiaid allu eu goddiweddyd a'u dinystrio. Yn y cyfyngder hwn, bu raid i Arnaud fygwth rhoi yr arweinyddion i farwolaeth, os parhau a wnaent i ymddwyn fel y gwnaethant. Wedi i'r Waldensiaid trwy ddirfawr boen a llafur, eegyn y mynydd uchel hwn, bu raid iddynt ddyfod i lawr o hono ar eu heistedd, dan lithro, heb oleuni, ond yr hyn a dderbynient oddi wrth wynder yr eira; ac ar eu dyfodiad yn hwyr y nos i St. Nicolas de Verose, pentref tlawd yn nbroed y mynydd, nis gallent gael tanwydd ond trwy ddiDOI y bythynod a'u diogelent rhag y gwlaw. Dyna oedd ychydig o'r anhawderau a'u cyfarfu yn y daith flinderus hon, hyd nes y daethant i ddyffryn Isere ar y pummed dydd. Yn ystod y daith, yr oedd doethineb Arnaud yn rhagweld ac yn gochel peryglon lawer, ei weddïau yn daerion, a'i ddirifwch yn pregethu i'w ddilynwyr y ddylededdydd o ddyfal-barhau yn eglur i bawb. Yn nghanol yr anhawderau hyn, ymddygodd ei ddilynwyr yn ganmoladwy, nes ennill clod hyd yn oed eu gwrthwynebwyr. Er eu bod yn mysg gelynyon, yr oeddynt yn talu o'r ychydig oedd ganddynt am yr oll a gaffent.

Nid oedd y Waldensiaid hyd yn hyn wedi cyfarfod ond ag ambell ysgarmes; ond ar yr wythfed dydd, bu raid iddynt ddiodeff llymder brwydr reolaidd. Yn y lle culaf yn mwlich Salabertrand, yn nbroed y Col d'Albin, yr oedd pont i groesi y Dora; ond mor fuan ag y daethant yno, canfyddent ar yr ochr arall i'r bont lu o ddwy fil a phum cant o filwyr Ffrangig mewn sefyllfa amddiffynol, ac yn barod i'w hattal yn mlaen. Yr oedd sefyllfa y Piedmontiaid yn dra pheryglus. O bob tu yr oeddynt yn cael eu cau i mewn gan greigiau uchel:—gallasai gwarchlusu Susa attal eu henciliad, ac o'u blaen yr oedd gelynyon yn meddu hyder llawn yn ei ragoriaeth ei hun. Rhuthraasant yn mlaen tua'r bont, modd bynag; a phan ofynwyd pwy oeddynt, atebasant, "Cyfeillion, os caniatewch i ni fyned heibio!" Ymgododd y ddolef, "Lladd! Lladd!" yn ddiattreg o wersyll y Ffrangcod, yr hyn a ddilynywyd gan gawod o ergydion, o fwy na dwy fil o ddrylliau. Yr oedd Arnaud wedi gorchymyn i'w wfr syrthio ar eu hwynebau, ac ni chlwyfwyd ond un dyn gan y gawod ofnadwy hon. Ar yr un funyd ymosodwyd ar y Waldensiaid gan ddau gwmmi o'r tu ol iddynt, ac felly yr oeddynt rhwng dau dân. Gwelsant fod yn rhaid ymladd; o ganlyniad cyflyment rhagddynt dan ffoddio enw eu harweinydd. Rhyw lais yn y dyfira a lefodd, "Cymmerwch galon! y mae y bont wedi ei hennill!" ac ar hyn rhuthraasant yn mlaen nes dyfod i ymladd law-law a'r gelynyon. Nid oedd y bont wedi ei hennill—ond cariwyd hi yn fuan. Ar ol brwydr a barhaodd am ddwy awr, gwelai yr Ardalydd de Laney fod ei wfr yn cwmpo ar bob llaw, ac yn diango yn mhob cyfeiriad, ac yr oedd efe ei hun wedi ei glwyfo yn ei fraich; a gwaeddodd gyda rhêg ofnadwy, "A ydyw yn bossibl fy mod wedi colli y frwydr, a'm hanrhydedd hefyd?"—a chwanegodd "Gwareded bod un ei hun oreu y gallo!" A chydau hyny, efe a ffodd gydag ychydig o'i

swyddogion clwyfedig i Briancon, a chariwyd ef oddi yno i Embrun. Ymgymysgodd llawer o honynt a'r Waldensiaid, gan dybied y gallasant drwy hyny ddiango yn ddiogop. Ond camgymmerasant arwyddair y diweddaf, yr hwn oedd *Angroque*, am *Grogne*; ac mewn canlyniad i hyn darganfyddwyd dau gant o honynt a lladdwyd hwynt. Syrthiodd ysbail fawr i ddwyllaw y Piedmontiaid; a phan y cododd y lleuad, nid oedd un o'r gelynicion i'w canfod. Seiniodd y gorohfygwyr yr udgryn, a bloeddiant nes oedd y creigiau yn adeainio, "Diolch i Arglwydd y lluoedd, yr hwn a roddodd i ni fuddugoliaeth ar ein gelynicion!" Yr oedd hi yn fuddugoliaeth nodedig, ac yn un a enillwyd i'r gorohfygwyr heb iddynt gollu ond deg neu ddeuddeg o glwyfedigion, a phedwar ar ddeg neu bymtheg o ladeddigion.

Ar ol y llwyddiant rhyfedd hwn, er eu bod yn hanner newynog a blinedig, aeth y Waldensiaid yn mlaen, rhag y cawsai eu gelyn ei adgyfnerthu; ac yn y nos ar ol y frwydr, esgynasant i fynydd *Sci wrth oleuni y lloer*, er fod rhai o honynt yn syrthio yn ol yn barhaus o herwydd eu cysgadrwydd a'u lludded; ac yr oedd raid i'r ol-warchodlu eu gyru yn mlaen er mor anewyll-ysgar oeddynt. Boreu dranoeth, yr hwn oedd yn ddydd Sabbath, canfyddant, yn mhell draw, benau mynyddoedd eu gwlad eu hunain; ac ar hyn galwodd Arnaud ei ddilynwyr ynghyd ato, a chyflwynodd ddiolchgarwch i'r Arglwydd mewn gweddi, s' gwnaeth anerchiadau bywiog a chalonog iddynt. Aethant yn mlaen ar eu taith gan yru o'u blaen ychydig o ysgarmeswyr a ymdrechent eu hattal, a chyrraeddasant San Martino ar y 27ain o Awst; sef, yn mhau un niwrnod ar ddeg ar ol cychwyn o goedwig y Pays de Vaud. Pe buasant yn dymuno sicrhau eu diogelwch, gallasant gael eu dymuniad trwy ymsefydlu yno. Ond eu hamcan oedd ymdrechu adfeddiannu eu gwlad a'u heglwysi eu hunain, ac adferu eu brodyr i lawn fwynhad o fendithion rhyddid Cristionogol; ac aethant yn mlaen i wynebu treialon a pheryglon newyddion. Ar y 29ain, diagynasant i ddyffryn Lucerne, yr hwn a amddiffynid gan filwyr Ffrainc a Phiedmont; o ba rai yr oedd tua dau gant wedi eu gosod yn Col de Guiliano, i amddiffyn y fynedfa hono. Rhuthrodd y Waldensiaid arnynt yn dair adran, a chyda'r fath ddewraid fel y synai y gelynicion; ac ar ol tanio ychydig, ffoisant o'r bwlech, a gyrodd yr ymosodwyr hwynt o'u blaen, ac heb gollu ond un dyn! Cymmerodd y ffoaduriaid nodedd yn mhentref Bobbio, yr hwn a boblogid gan Babyddion, y rhai a gawsant eiddo atafaeledig y Waldensiaid; o ganlyniad, ymosodwyd ar y lle ganddynt hwy trwy ruther, a chymmerwyd ac anrheithiwyd ef. Dyma y tro cyntaf iddynt wroddi wrth yr ysbryd cymmedrol a'u nodweddiad mor allwng yn flaenorol. Buont yn euog hefyd o roddi amryw o'u carcharorion i farwolaeth. Ond fel hyn y mae un o honynt hwy eu hunain yn oesio cyflawnhau y gweithredoedd hyn:—"Na ryfedded y darlennydd fod y Vaudois yn y modd hwn wedi rhoi i farwolaeth y rhai a syrthiant i'w dwyllaw. Nid oedd genym garcharau i'w cadw ynddynt; yr oedd ein nifer yn rhy fychan, a'r rhyfel yn rhy waagarog, i ni allu mewn un modd eu gwyllo; a phe buasem yn eu rhyddhau, cawsai y gelynicion wybod am ein cynlluniau, a'n gwendid, a phob peth y dibynai llwyddiant ein hanturiaeth arno. Arbedwyd Gras a'i dad; ond effeithiodd hyny

yn dra niweidiol ar achos y Vaudois, o herwydd i'r ddau adyn hyn ymddwyn yn fradwras; y rhai, pa fodd bynag, a gawsant eu cospi am eu brad." Mewn gwirionedd, aeth pob carcharor yn mron a arbedwyd gan y Waldensiaid droedd at y gelyn, gan fradychu eu cynlluniau a'u symmudiadau. Peth ofnadwy yw rhyfel, hyd yn oed pan y byddo yr achos yr ymlleddir drosto yn dda; o blegid y mae yn arwain yn anocheladwy i gyflawniad gweithredoedd ag y mae pob calon deimladwy yn cael ei harcholi o'u herwydd, a'r efengyl yn eu condemnio. Nid oedd Arnaud bob amser yn gallu sefyll yn erbyn y cyffro milwraidd a'i meddianai, heb ymollwng i deimladau rhyfelgar; wedi iddo gyflwyno ei ddilynwyr mewn gweddi i ofal yr Arglwydd, gwelid ef yn ddioced yn lle poethaf y frwydr. Yr oedd ei waith yn gosod ei hun yn y fath berygl yn dychrynu ei ganlynwyr, y rhai a'i cynghoreant ef yn fynych i fod yn fwy gofalus o'i berson. Ond i hyn oll efe'a atebai, "Myfi sydd yn gwybod oren pa beth y mae yr achos yn ei ofyn oddi wrthyf. Pan y byddaf yn symmud yn mlaen, dilynwch fi; a phan y cwmpaf, dialwch fi."

Mewn canlyniad i lwyddiant y Waldensiaid yn Bobbio, galluogwyd hwynt ar yr unfed dydd ar bymtheg o'u rhyfelgyrch (Sabbath, Medi Iaf), i ddwyn yn mlaen addoliad crefyddol, pryd y traddodwyd pregeth gan M. Montoux, cydymaith Arnaud. Ei bulpud ydoedd drws wedi ei ddodi ar ddwy graig wastad. Cymmerwyd llwgan y swyddogion a'r milwyr cyffredin—yn yr hwn y tyngent i fod yn ffyddlawn i'w gilydd, i beidio ymwahanu, hyd yn oed pe buasai eu rhif yn diagyn mor isel a thri neu bedwar, hyd nes y byddai eu cenhadaeth gysegredig wedi ei chwblhau. Tranoeth, aethant yn mlaen i ymosod ar Villario; a ffordd y gwarchodlu ar ddynesiad y Waldensiaid, a chymmerasant noddfa o fewn muriau mynachdy. Amgylchynwyd yr adeilad hwn yn ddioced, ac yn fuan cawsai y rhai oddi mewn eu newynu, neu buasai raid iddynt ymostwng. Ond daeth llu mawr i'w gwar-edu; ac er i'r Waldensiaid wneyd amryw ymosodiadau llwyddiannus ar, a pheri colled i'r gelyn, bu raid iddynt, ar y 7fed o Fedi, godi y gwarchau, ac encilio o ddyffrynnoedd Lucerne i gylfachau mynyddig San Martino. Yr oedd golwg anobeithiol ar sefyllfa y fintai fach i bob ymddangosiad. Yr oedd y rhif gwreiddiol o wyth gant wedi lleihau cryn lawer, drwy afiechyd a'r cleddyf; yr oedd wyth mil o Ffrangod, a deuddeng mil o Biedmontiaid, wedi eu csaegu ynghyd, i'r dyben o'u llethu hwynt; a thra yr oeddynt, yn enciliedig, yn cael eu dilyn gan fin-teioedd o'r gelynicion, a pha rai yr oeddynt yn parhau ymladd, yr oedd y wlad wedi ei gwag-hau o ddarpariaethau, fel y bu raid iddynt fyw dros amryw ddyddiau ar frwythydd a llysaiau. Ond o dan yr amgylchiadau cyfyng hyn, nid oedd neb yn yngan gair am ffoi, nac ymostwng. Pan y gyrid hwynt, naill ai gan angu neu gan y gelyn, o un fan, ymsefydlent hwythau mewn man arall; ond nid oedd ganddynt ddarpariaethau o unrhyw natur, ond a lwyddent i'w cymmeryd oddi ar y gelyn, dros amryw wythnosau. Yn yr ysgarmesodd lliosog a ymladdasant, yr oedd eu gwybodaeth am ansawdd y wlad, a'u medruarwydd fel annelwyr, o wasan-aeth mawr iddynt. Ymosodent ar eu hymlidwyr pan y diagylent leiaf am danynt; ac os gorohfygid hwy, encilient i loedd nas gallai

eu gelyn eu dilyn. Gwasanaethed un amgylchiad yn enghraifft o'r peryglon yr oeddynt yn agored iddynt yn y rhyfelgyrch hwn, odli wrth anawdd a nodwedd anianyrdol y wlad. Ar eu henciliad o ddyffryn Lucerne i San Martino, yr oedd eu llwybr yn un mor anhawdd fel na wnaethai y mynyddwyr profedig o'r bron ei fentro liw dydd; ac etto gorchfygasant hwy yr anhawder hwn mewn taith yn y nos. Yr oedd y tywyllwch y fath fel yr oedd yn angenrheidiol i'r arweinyddion wiago y llian gwynaf a allent ei gael am eu hyagyddan er cael eu gwelod; ac yn y daith ofnadwy hon colodd y Waldensiaid eu holl gludgelfi yn mron, yn mysg y creigiau a'r clogwyni. Cyrhaeddasant Balaï yn ddiogel; ond ar ol ei dyfod yn ddydd, pan edrychent yn ol ar y peryglon y daethant drwyddynt, yr oeddynt yn arwyddo. "Nis gall y sawl na welsant y fath leoedd," medd Arnaud, "ffurfio un syniad am y perygl; a dichon y gall rhai sydd wedi eu gwelod angredu yr adroddiad. Y mae, pa fodd bynag, yn berffaith wrionedd; ac, heb law hyny, y mae llawer o'r rhai a wnaeth y daith beryglus hon, ar ol hyny wedi bod yn edrych liw dydd ar y lle y daethant ar hyd-iddo, wedi cael eu taro gan ddychryn, wrth feddwl eu bod wedi myned yn y tywyllwch trwy leoedd, a throes lanerchi, na wnaethent ymgais i fyned drostynt pe buasai hi yn ddydd."

Nid awn i olrhain yr amrywiol ddiogyddiad, a'u gymmasant le drwy y rhyfelgyrch, wedi i'r Waldensiaid ymsefydlu yn Balaï—talgraig nehal, ar ben yr hon yr oedd gwastraddedd, lle yr oedd math o luesty milwraidd wedi ei gloddio yn y graig. Cadarnhawyd y lle hwn yn ofalus gan Arnaud, trwy adeiladu mur ag ynddo dyllau i dafu ceryg mawrion i lawr ar benau y gelynyon. Nid oedd yn bosibl myned i'r lle hwn ond o un cyfeiriad; ond gwnaeth Arnaud a'i ddilynwyr y gwaith o'i gyrraedd yn y ffordd hon yn orchwyl anhawdd a pheryglus i'r eithaf; ac yn niwedd y rhyfelgyrch gauafol, er fod nifer yr amddiffynwyr wedi eu lleihau hyd bedwar cant o rifedi, oedd penderfynasant aros yno, a gwrthsefyll galluocd unedig Ffrainc a Savoy. Ym-oesododd y gelynyon yn ddiabaid ar y nawddle hwn gyda byddin lioesg; ond yr oedd y gwarchodlu dewr yn eu gyru yn ol bob tro gyda lladdfa fawr. Coleddid gobaith y gellid newynu y Waldensiaid yn ystod misoedd y gauaf; ond yr oedd Rhagluniaeth wedi darparu ar eu cyfer mewn modd annisgwyladwy. Ar eu dychwel- iad i'w dyffrynoedd brodorol, cawsant fod yno gynahanaf ffrwythlawn, naill ai ar addfedu, neu eisoes wedi gwneyd; ond diagodd eira trwm ar y pryd, yr hwn a lwyrr orchuddiodd y cnwd oedd heb ei dori, ac yn ol pob ymddangosiad yr oedd eu gobeithion am y dyfodol yn egwan iawn. Ond yn lle troi yn ddiynstr, achlysur o ddiogelwch a fu hyny iddynt. Fe buasai yr holl gwrd wedi ei gasglu i mewn, ei ddiynestrio a gawsi gyda'r ydlauoedd a'r ysguborian a losgwyd gan y gelynyon, pan godasant eu gwarchau cyntaf oddi ar Balaï, ac yr ymneilldusant i'w gorau safon; ond yn ystod tymor y rhes a'r eira, cafwyd y cnwd i ddiidoroedd mewn sefyllfa dda, ac felly gwasanaethodd yn ymorth i'r gwarchodlu. Y mae y digwyddiad canlynol yn rhoddi i ni syniad am natur y rhyfelgyrch a ddygwyd yn mlawn, ac yn amlygu gwroldeb y Waldensiaid. Deallodd y gwarchauwyr fod y felein yn Macalle yn ddiameddiffyn; a thybiant y gallent ddal rhyw nifer o berocau yno yn mai

eu hŷd, ac anfonasant bum cant o wŷr yno i'w dilyntrio hi. Llwyddasant i ddal tri o Brotes- taniaid—y rhai oeddynt ymmoddwr Ffrainc; dan o ba rai a saethwyd, a chymmerwyd y llall yn garcharor. Ar ddychweliad y milwyr gyd a'u carcharor i'r pencadlys, penderfynodd y prif swyddog milwraidd ei ddienyddio. Ond yr oedd gweddi y carcharor, cyn dioddef, yn cael ei hoffrymu mewn iaith mor syml a theimladwy, ac mor lawn o wressawgrydd crefyddol, fel nas gallai y rhai a gynnorthwyent yn y gwaith o'i ddienyddio ymattal rhag tywallt dagrau. Wedi eegyn i'r dienyddle, eidd a anerchodd ei farawyr, ac ereill oedd yn bresennol, gan amlygu ei barodrydd y farw mewn achos cyfiawn a da, a throes grefydd mor bur a'r hon a broffesai eidd; ond dywedodd mai ofer oedd eu gobaith y byddent yn alluog i ddarostwng a difodi y Waldensiaid. Dywedodd nad oedd eu sefyllfa mor anobeithiol ag y tybiai eu gelynyon; fod ganddynt gyflawnder o fara, ŷd, halen, a phylor; ac, yn lle un dyn yr oedd yr achos da yn ei golli yn ei symmudiad ef, y cyfodai Duw lawer chwaneg i wneuthur y diffyg i fyny. Yr oedd ysbryd o'r fath yma yn profi ei fod yn bosibl i'r bobl hyn gael eu dilyntrio, ond nis gellid eu darostwng a'u llethu.

Penderfynwyd ar wneuthur ymgais egniol ar Balaï yn ystod y gwanwyn, a chasglwyd yn nghyd again mil o flwyr Ffrainc a Piedmont i gymydogoeth y graig beryglus erbyn y 30ain o Ebrill. Gan nad oedd yn bosibl myned iddi ond ar hyd un llwybr anhygyrch a pheryglus, oedd wedi ei ffurfio gan ffrwd yn rhedeg yn nbroed y clogwyn, daeth yn gwestiwn o ddadl pwy a wnai yr ymgais cyntaf ar y lle peryglus hwn, gan fod y Ffrangod a'r Piedmontiaid yn ewyllysio osgoi yr ymosodiad. O'r diwedd, daeth catrawd oreu y blaenaf yn mlawn, yn cynnwys pum cant o ddyinion detholedig, yn cael eu hamddiffyn gan gyflegrau y gweddill o'r fyddin; a gwaeddai eu swyddog, gan gyfeirio tua'r lloestty ar ben uchaf y graig, "Y mae yn rhaid i ni gysgu acw heno, fy mechgyn i." Rhuthrodd y gatrawd hon yn mlawn yn llawn o'r brwdfrydedd sydd yn nodweddu y Ffrangod mewn brwydr, a chyrraeddasant y gwarch- glawdd cyntaf, oedd wedi ei wneuthur o goed cwympedig; a thra yr oeddynt yn ymdrechu en symmud, ond yn ofer, taniodd y Waldensiaid arnynt, y rhai nid oeddynt ond ychydig latheni oddi wrthynt, gyda'r fath effaith, fel y cwymp- odd y rhan fwyaf o'r ymosodwyr; wedi hyny, rhuthrodd y gwarchanedigion allan o'u cuddle- oedd, a thorasant y gweddill i lawr, oddi eithr deg neu ddeuddeg, a lwyddasant i redeg yn ol at eu cymdeithion. Sicrhawyd y llwyddiant hynod ac annisgwyladwy hwn i'r Waldensiaid heb iddynt gollu cymmaint ag un dyn; ac yn ddychrynedig wrth weled canlyniad anfodus en hymosodiad, syrthiodd y gwarchauwyr yn ol ar Macalle a Champ de Sals. Wedi gorphwys am ychydig ddyddiau, dychwelodd y gelyn i'r ymosodiad; ac, ar brydnawn y 10fed o Fai, yr oedd Balaï wedi ei hamgylchu gan bump o wer- syllfaoedd, fel nas gallai un o'r gwarchanedigion ymddangos heb fod mewn perygl o gael ei darw i lawr gan gawod o belanau. Yr oedd y gwarch- auwyr yn dyfod yn nes nes o hyd, a chyn- nygid gwobr o bum can louis (neu 500p.) i bob un a roddai ei hun i fyny. Ond nid oedd y cyn- nygion deniadol hyn yn cael eu hatteb gan y Waldensiaid ond trwy wneuthur ymosodiadau

yn y nos ar wersylloedd y gelynyon, yn y rhai y dangosent eu penderfyniad i ymladd hyd y diwedd. Wedi cwblhau yr holl barotosau i wreuthur yr ymosodid mawr, gwnaed ef ar y 14eg o fis Mai. Distrywiodd magnelau y gelyn y muriau nad oeddynt wedi eu hamcanu ond i wrthsefyll ergydion drylliau; ac wedi ymdrechu amddiffyn eu hunain â llawdrylliau ac â cher- yg, gyrwyd y Waldensiaid yn ol i'w hamddiff- ynyfeydd mewnlol. Canfyddent erbyn hyn nas gallent sefyll eu tir yno yn hwy; a chan fod farch trwm wedi ymdaenu yn y nos, drwy yr hwn y gwelid tânau y gelyn yn cynneu yn araf draw, penderfynasant adael ygraig. Gwnaeth- ant hyn, trwy ddyfod i lawr ceunant llawn o glogwyni ofnadwy, gan lithro ar eu cefnau rhag lithro yn rhy chwyrn, a theimlo eu ffordd a'u traed yn y tywyllwch. Yn y boreu, rhuthrodd y gwarchauwyr yn mlaen mewn llawn hyder i gymmeryd y lluestty; ond synwyd hwynt yn aruthrol pan na chwasant yno ond lle gwâg— y gwarchanedigion wedi ffoi; ond pa fodd, nis gallent hwy ddyfalu. Ar y dydd blaenorol yr oedd y Ffrangod mor hyderus am lwyddo, fel yr oeddynt wedi gwahodd, â sain udgorn, babw a ewyllsient waled diwedd y Waldensiaid, i ddyfod i Pignerol dranoeth, lle y crogid hwynt bob yn ddau. Ond yn lle hyn, yr oll oedd ganddynt i'w ddangos oedd eu gweraill hwy eu hunain wedi ei wasgaru, a'u gwagemi wedi eu llenwi â'u clywfedigion.

Er fod y dyrnaid Waldensiaid wedi llwyddo i ffoi, yr oedd eu sefyllfa er hyn yn beryglus i'r eithaf. Yr oedd yn rhaid iddynt deithio trwy wlad elynol iddynt. Ond digwyddodd i Ragluniaseth gyfryngu, a dangoswyd fod Llyw- odraethwr mawr teyrnasoedd y ddaear yn gallu gwneyd hyd yn oed i gynddaredd dynion ei foliannu. Yn ddisyymmwrth, aeth Louis XIV. a Victor Amadeus II., oedd wedi bod mewn undeb â'u gilydd yn ceisio dyfetha y Waldensiaid, yn elynion y naill i'r llall, ac aethant i ryfel â'u gilydd; ond mewn ymdrechfa o'r fath, yr oedd dduciaeth Savoy yn rhy wan i sefyll o flaen Ffraince, oedd ar y pryd yn uchder ei nerth a'i bri. A'r pryd hwnw dangosodd yr alltudion dewrgalon i'r byd eu gwladgarwch. Anghof- iasant eu dioddefiadau a'r anghyfiawnder a gaw- sant, a phrysurasant i gynnyg eu gwasanaeth er amddiffyn eu penadur a'u gwlad. Cynnygiai y Ffrangod iddynt wobrwon ysblenydd, os ym- unent â hwy fel cynghreirwyr. Addawent eu hadsefydlu yn ddiogel yn eu dyffrynnoedd cyn- henid, ac y caffent fwyndau eu rhyddid cref- yddol; ond nid oeddynt am fradychu eu gwlad enedigol trwy dderbyn ffafrau o law gelyn eu cenedl. Gydag Arnaud yn flaenor arnynt, ym- unasant â byddin Savoy; a darfu i'r gwasanaeth a wnaethant ar yr achlysur hwn dnyeru calon eu penadur. Mewn cydgyfarfyddiad â gwrweir- wyr y Waldensiaid, anerehodd Amadeus hwynt yn y dull effeithiol a ganlyn:—"Nid oes genych ond un Duw, ac un tywysog; gwasanaethwch hwynt yn ffyddlawn. Hyd yn hyn, yr ydym wedi bod yn elynion—o hyn allan, rhaid i ni fod yn gyfeillion. I ddyseithriaid y mae eich amffod- ion i'w priodoli; ac os, fel y mae yn ddyled- swydd arnoch, y bydd i chiw osod eich bywyd mewn perygl drosod fi, gosodaf fy mywyd innau mewn perygl drosodoch chwithau; a chyhyd ag y bydd genyf damaid o fara, ceuwch chiw eich rhan o hono."

Fel hyn y dychwelodd yr alltudion yn ol, ac

yr ymsefyddasant yn eu gwlad eu hunain, ar ol rhyfelgyrch na cheir hanes am ei gyffelyb yn holl gofnodion hanesyddol rhyfaloedd y byd. Ni a derfynwn trwy ddefnyddio iaith Arnaud ei hun, yn yr hon y mae efe yn aymio i fyny brif ddigwyddiadau y rhyfelgyrch:—

"Ddarllenwyr: y mae eich sylw wedi ei gyfeirio at ddigwyddiadau nas gellir o'r bron ddychymmygu am eu cyffelyb. Ond mewn cyssylltiad â'r Vau- dois, chwi a'u priodolwch yn unig i ragluniaseth Duw; yr hwn, er gwneyd ei bresennoldeb yn fwy amlwg, a ddewisodd fel ei brif offeryn yn yr ym- drechfa ryfeddol hon, un nas gwyddai ddim am arfau rhyfel, oddi eithr yr arfau a pha rai yr ym- leddir â Satan. Onid ydym yn rhyfedd i'r fath berson, ar ol diang rhag ymlidiaid y rhai a fyndent ei gyflwyno i'r ffamau yn Constance, fod yn alluog i dori ei ffordd yn mlaen trwy Savoy, gan gymmeryd yn garoharorion rai o bendefigion a boneddwyr y wlad, i fod yn dystion o ddaewrder a dysgyblaeth y Vaudois? A ydoedd brwydr Salabertrand yn rhywbeth llai na gwrth—lle y darfu i wyth gant o ddynion, y rhan fwyaf o honynt na buont erioed yn ymalfyd mewn dryll, yru dwyt fil a phum cant o fil- wyr rheolaidd i ffoi, gan ladd chwre chant, ac heb golli ond pymtheg o wyl? I ba beth ond cyfryng- iad dwyfol y gallir priodoli yr ofn—yr hwn, ar ddy- nesad y Vaudois, a achosai i drawfeddiannwyr eu heiddo, a'r milwyr a'u hamddiffynent, ffoi mewn modd gwaradwyddus? Pwy ond Duw, a Duw yn unig, a allasai roddi yn meddwl rhyw ddyrniaid o bobl drusin, dlodion, y bwriad i ddychwelyd i'w gwlad, a'r cleddyf yn eu dwylaw, yn wrthwyneb i'w tywysog hwy eu hunain, a brenin Ffraince oedd ar y pryd yn ddychrym i holl Ewrop? A phwy ond efe a allasai eu harwain a'u hamddiffyn yn yr an- turiaseth, ac yn y diwedd eu coronni â llwyddiant, er gwaethaf yr ymdrechladau a wnaeth y galluoedd mawrion i'w llethu—er gwaethaf hwyf addunedau a gweddai y pab, a'r rhai oedd dan ei faner ef, i ddinystrio y fintaï fach hon o'r etholedigion?

Onid Rhagluniaseth ddwyfol, yn hytrach na chwrs natur, a gadwodd y grawn ar y ddaear, fel y gallai y Vaudois gaeu i mewn y cynhausu yn nyfnder y gauaf, yn lle canol yr haf? Yn y modd yma y darfu i'w Cansan, megys pe yn llawenbau wrth eu gwled, gyflwyno iddynt rodd oruwchnaturiol. A ellir credu, heb gynnorthwyo dwyfol, y gallasai tri chant a saith a thrigain o Vaudois, wedi eu hangau yn y Bala am chwe mis, yn byw ar lysiau, dwir, ac ychydig fara, ac yn lletya fel cyrph meirw yn y ddaear, guro yn ol a gyru deng mil o Ffrang- oed a deuddeng mil o Biedmontiaid i ffoi yn war- adwyddus o'u blaen? Neu, ar ol gwneyd amddif- fnydd gogoneddus, y gallasant ddiange rhag yr ail ymosodid, pan y darfu i'r Ffrangod, wedi ymgreu- lomi o herwydd y gwrthasafid cadarn a wnaed gan ddyrniaid o ddynion, ddwyn gyda hwy eu dienydd- wyl: a'u mulod wedi eu llwytho â chortynau, i gyfl- wyno y Vaudois ar grogbrenau yn ebyrth o ddi- olchgarwch? Yn ddiarmheuel, y mae yn rhaid addef a chynabod i'r Arglydd eu gwaredu o'u holl beryglon, rhod iddynt fuddugoliaethau yn eu brwydrau, eu cynnal pan y digalonent, eu hadgyf- lenwi â g angenrheidiau pan oedd yn galed arnynt, ac yn y diwedd roddi yn myrd eu tywysog i'w had- sefydlu yn eu hen etifeddiathau, a goddef iddynt amlygu eu hen ymlyniad wrth eu heglwysl. Y mae digwyddiadau mor ryfeddol yn profi yn eglur nad oedd arfau y Ffrangod a'r Piedmontiaid yn cael eu cynnorthwyo gan ddim ond bendithion twyll- odrus y pab—yr hwn a fynaï fod yn Dduw ar y ddaear—tra yr oedd yr eiddo y Vaudois yn cael eu bendithio gan y Duw mawr, yr hwn sydd 'Frenin y brenhinoedd,' ac nad ydym yn ymddiried ei deyrnwialen i un law ddaearol."

Hon oedd yr erledigadth fawr olaf a gyfod- wyd yn erbyn y Waldensiaid; ond nid oestynwyd

iddynt yr un rhagorfreintiau a'u cyd-ddeiliaid Pabaidd hyd amser Victor Emmanuel, brenin presennol Italy.

WALDO, PETER: diwygiwr enwog yn y ddeuddegfed ganrif, yr hwn oedd yn ei fodau tua'r flwyddyn 1170. Dinesydd a marciaidwr cyfoethog o hen ddinas Lyons, yn neheubarth Ffrainc, oedd efe. Argyhoeddwyd a deffrowyd ef i ystyried ei gyflwr ysbrydol mewn dull tra hynod. Yn ol yr hanes cyffredin a roddir am hyn, ymddengys ei fod wedi gwahodd nifer o brif drigolion y ddinas i'w dŷ i swpera gydag ef ar noson bennodol; ac wedi iddynt swpera, cydyfent yn llon gyda'u gilydd. Ond ar ganol yr ymddiddan, tarawyd un o honynt yn iarw yn hollol ddiriwydd a diasymmwrth yn eu gŵydd hwynt oll:—yr hyn a barodd ddychryn nid bychan yn eu mysg. Ni wyddys pa fodd yr effeithiodd yr amgylchiad ar y lleill oedd yn bresennol; ond dylanwadodd mor ddwys ar feddwl Waldo, fel y bu, o dan fendith yr Arglwydd, yn foddion i'w ddychwelyd. Cyfieithiad y Vulgate o'r Beibl ydoedd yr unig un o'r Ysgrhythrau oedd y pryd hwnw yn Ewrop; ond nid oedd yr iaith Ladin yn hybys i bawb, nac i nemawr mwy fe allai nag un o bob cant o'i phrosywylwyr. Yn ffodus i Waldo, yr oedd ei sefyllfa ef mewn bywyd yn fanteisiol iddo, ac yn ei alluogi i fyned dros yr antafais hon. "Gan ei fod yn lled ddysgedig," medd Reinerius, pan yn sôn am dano, "efe a gyfieithiai i'r bobl destyn y Testament Newydd i'w hiaith eu hunain." Parodd marwolaeth ddiaymmwrth ei gyfaill iddo feddwl am ei ddiwedd ei hun; ac o dan gynnyddau cydwbod wedi deffro, efe a thra yr Ysgrhythrau Sanctaidd am addysg a chysur. Cafodd yno gyfarwyddyd i ba le i ffoi rhag y llied a fydd, a daeth yn brofiadol o heddwch yr efengyl trwy waed Crist. Wedi mwynhau tangefedd yr efengyl ei hun, teimlai Waldo yn awyddus am i ereill hefyd ddyfod i feddiant o'r unrhyw fendith. Gyda hyn, efe a roddes heibio ei anturiaethau masnachol, ac a ranodd ei eiddo i'r tlodion, fel y byddai amgylchiadau yn galw; a thra yr oedd y dosbarth diweddfaf yn cyrchu ato i dderbyn o'i elusensau, efe a ymdrechai i ddwyn eu sylw at bethau a berthynent i'w heddwch tragwyddol.

Un amcan mawr mewn golwg ganddo oedd goeod yn eu dwylaw Air y Bywyd; ac naill ai efe a wnaeth y gwaith ei hun, neu ynte ymofynodd am rywun arall i gyfieithu y pedair efengyl i'r Ffrangeg; ac yn nesaf gwnaeth bob ymdrech i wneyd ei gydwladwyr yn gydnabyddus a hwynt. Dywed Matthias Illyrius, ysgrifenydd a fu yn ddysgybl i Luther a Melancthon, am dano fel y canlyn:—"Yr oedd ei garedigrwydd i'r tlawd yn cynnyddu, ei hoffier i'w hadddygu yn myned yn gryfach, a'u dymuniad hwythau am gael addysg yn myned yn gryfach hefyd, fel y llocoai y tyfaoedd a ddeuent ato, i'r rhai yr eboniai efe yr Ysgrhythrau. Yr oedd efe ei hun yn ddyn dysgedig, yn ol a allaf ddeall oddi wrth ryw hen ysgriften; ac nid oedd raid iddo gyflogi ereill i gyfieithu iddo, fel y myn ei elynion haeru." Ond pa un a ddarfu i Waldo gyfieithu yr Ysgrhythrau hyn ei hun, ynte deiniyddio ereill i hyn; neu, yr hyn sydd fwyaf tebygol, a wnaeth efe hyn ei hun gyda chynorthwyon ereill—pa un bynag, y mae preswylwyr Ewrop yn ddiun yn ddyledus iddo ef am y cyfieithiad cyntaf o'r Beibl i iaith ddiweddar,

er y pryd y peidiodd Lladin a bod yn iaith lafarredig—trysor y annhraethol werth! Fel y daeth Peter Waldo i ymgydnabyddu mwy a'r Ysgrhythrau, daeth i weled nad oedd i'r lliaws athrawiaethau, seremonïau, a defodau a ddygiasid i mewn i'r grefydd a broffesid yn y wlad, ddim sail yn Ngair Duw; ond yn hytraeth, eu bod yn cael eu condemnio yn bendant yn y llyfr hwnw. Wedi ei danio gan sêl dros ogoniant Duw ar un llaw, ac awydd am achub enidiaid ei gymmydogion ar y llall, efe a ddyrchafodd ei lef yn uchel yn eu herbyn, gan gondemnio haerllugrwydd y pab, a llygredigaethau y clerigwyr. Nid oedd yn ymfoddloni yn unig ar gondemnio yr hyn oedd o'i le mewn ereill; ond efe a ddysgai y gwirionedd mewn symdlr, gan ddangos fel y dylai gario dylanwad ymarferol ar y galon a'r bywyd; a thrw ei esampl ei hun, yn gystal a thrw wneyd apeliadau at fywydau y rhai a gredasant gyntaf yn Nghrist, efe a lafuriodd yn ddyfal i ddangos y gwahaniaeth mawr oedd rhwng Cristionogaeth y Beibl a'r eiddo Eglwys Rhufain.

Gall pob un sydd yn gwybod dim am amgylchiadau yr amseroedd hyny ddyfalu beth a fuasai effeithiau hyn oll. Clywodd archezogob Lyons am y gweithrediadau o eiddo Waldo, a ffromodd yn fawr. Y mae yn hawdd deall pa fodd yr effeithiai y gweithrediadau hyn. Yr oedd anrhydedd yr eglwys yn y cwestiwn; ac mewn perffaith gyssondeb a'r dull arferol yn mysg y blaid Babaidd, o ddistewi eu gwrthwnebwyr, efe a waharddodd i'r diwygiwr i ddygu dim yn rhagor o dan boen esgymmudod, a chael yr un driniaeth a hereticiaid. Attebodd Waldo, er mai llyegwr oedd efe, nas gallai fod yn ddistaw mewn mater oedd yn dwin cyssylltiad â gachawdwriaeth ei gydgredduriaid. Y peth nesaf a wnaed oedd, ymdrechu ei ddal ef; ond yr oedd rhif a serchogrwydd ei gyfeillion, llawer o ba rai oeddynt wfr mewn sefyllfa oedd uchel; y parch cyffredinol a deimlid tuag ato ar gyfrif ei gymmeriad am uniondeb a ddioldeb; a'r argyhoeddiad fod ei bresennoldeb yn hollol angenrheidiol yn mysg y bobl, oedd erbyn hyn wedi eu casglu ganddo i'r eglwys, a thros ba rai yr oedd efe wedi cymmeryd yr arolygiaeth—oll yn gweithredu mor rymus yn ei ffafr, fel y cadwyd ef yn ddirgelaid yn Lyons am dair blynedd llawn. Anfonwyd hysbysiad am weithrediadau Waldo i'r pab Alexander III; yr hwn, mor fuan ag y clywodd efe am y fath weithiwr hereticaidd a esgymnodd y diwygiwr a'i ddilynwyr, gan orchymyn i'r archezog weithredu yn eu herbyn gyda'r llymder mwyaf. Gorfodwyd Waldo yn awr i ymadael o Lyons; a dilynwyd ef, mewn rhan fawr, gan y rhai y bu yn gwneini iddynt mewn pethau ysbrydol; a chymmerodd gwasgariad le nad oedd yn annhebyg i'r un a gymmerodd le mewn cyssylltiad â gglwys Ierusalem ar yr achlysur o labyddiad Stephan. Yr oedd yr effeithiau hefyd yn gyffelyb. Aeth Waldo ei hun i Dauphiny, lle y prөгethodd gyda llywyddiant nodedig; cymmerodd yr egwyddorion a gyhoeddai wraid dwin ac arosol, ac ennillodd llawer o ddysgyblion, y rhai a elwid ar wahanol enwau, megys *Leonistiaid*, *Vaudois*, *Albigensiaid*, neu *Waldensiaid*; o blegid y mae yr un dosbarth o Gristionogion yn cael eu galw wrth yr amrywion enwau hyn ar wahanol amserau, ac yn ol y gwahanol wledydd, neu ranau o'r un gwledydd, yr ymddangosent ynddynt. [Gwel WALDENIAID.]

Ymhiwyd Waldo o le i le, hyd nes yr ymneillduodd i Picardy—ac yno hefyd bu ei lafur yn hynod llywddiannus. Gyrwyd ef oddi yno drachefn; ac aeth yntau i'r Almaen, gan gymmeryd gydag ef newyddion da yr efengyl; ac yn ol tystiolaeth Thuanus, hanesydd Ffrengig clodfawr am ei gywirdeb, efe a ymsefydlodd o'r diwedd yn Bohemia, lle y gorphenodd ei yrfa hynod yn y flwyddyn 1179, ar ol bod yn pregethu am yn agos i ugain mlynedd. Diammheu fod Waldo yn ddyn o alluoedd nodedig; ac yn un o'r rhai hyn ag y mae Duw yn gweled yn dda yn ei ragluniaeth eu cyfodi yn awr ac eilwaith, gan eu cymmhwysio ar gyfer cyflawni gwaith mawr mewn cyssylltiad â'i deyrnas ar y ddaear; ond nid ydyw yr hanesydd a fuasai yn alluog i wneyd cyflawnder llawn â'i dalentau a'i gymmeriad wedi ymddangos. Ffodd lliaws o'i ddilynwy'r i ddyffrynoedd Piedmont, gan gymmeryd gyda hwynt y cyfieithiad newydd o'r Beibl, a chawsant noddfa yno. Yr oedd erledigaeth Waldo a'i ddilynwy'r, ynghyd â'u foedigaeth o Lyons, yn gyfnod pwysig yn nghofnodion yr Eglwys Gristionogol. Pa le bynag yr elent, yr oeddynt yn hau hadau diwygiad, a Duw yn bendithio eu llafur.

WALLACE, SYR WILLIAM: arwr oen-edaethol penaf Ysgotland. Y mae gwahanol farnau am amser ei enedigaeth, ond tybir iddo gael ei eni tua'r flwyddyn 1270. Mab ienangaf ydoedd i Syr Malcolm Wallace o Ellerslie, yn nghymydogoeth Paisley, a Margaret, merch Syr Reginald Crawford, uchel sirydd swydd Ayr. Chwedlneuol neu ffugiol, dybygid, yw hanes Wallace hyd y flwyddyn 1297. Mynegir ei fod yn 1295 mewn ymladdfa ornest wedi lladd mab Selby, llywodraethwr Saesneg castell Dundee. Bu raid iddo ffoi ar ol hyn, a dywedir ei fod wedi lladd amryw o ddilynwy'r Selly, a ymlidient ar ei ol. Cyhoeddwyd ei fod y tu allan i amddiffyniad y gyfraith. Ymneillduodd yntau i'r coedwigoedd; a chan ei fod yn meddu ar alluoedd meddyliol cryfion, a synwyr, a hyawdl-edd, yn gystal a nerth corphorol a dewdrd digyfelyb, casglodd ynghyd fintai o anturiaethwyr, y rhai a oedasant eu hunain o dan ei arweiniad ef, ac a lwyddasant i wneuthur difrod mawr yn awr ac eilwaith ar fywydau y milwyr Saesneg, ac ysbeilio eu gorsafedd. Ymddengys mai yn y coedwigoedd yn nghymydogoeth Ayr yr oedd ei brif loches; ac mai o gwmpas y dref hono y cyflawnwyd rhai o'i weithredoedd mwyaf gorchestol. Mynegir iddo briodi merch i Syr Hew de Bradfute, etifeddes Lamington, ac iddi hi syrthio i ddwyllaw ei elynion ef, a'i bod wedi ei rhoddi i farwolaeth trwy orchymyn llywodraethwr Saesneg Lanark; a dywedir hefyd fod Wallace wedi ymguddio, a'i fod o'i dirgelfan wedi gweled y weithred anaf yn cael ei chyflawni; yr hyn yn ddiâu a ohwythodd y wreichion o gasineb oedd yn ei fynwes yn fiam.

Y mae yn debyg i ymddygiadau Wallace a'i ddilynwy'r effeithio i gyffroi a lledaenu ysbryd gwrthwylnebus i llywodraeth y Saeson, a bod yn offeryniol i ryw raddau i arwain i'r gwrthasafad a wnaed yn y fl. 1297. Ymddengys mai Wallace oedd y blaenor y pryd hwn, a bod amryw o w'r blaenaf Ysgotland wedi ymuno âg ef, ac yn mhen ychydig amser i Robert y Bruce ymuno âg ef. Nid oedd y cynghrair hwn, pa fodd bynag, yn un calonog a chadarn; o herwydd pan y daeth lluoedd y Saeson i gyfarfod y fyddin Ysgotaid,

tafodd prif ddynion yr Ysgotiaid holl awdurdod Wallace o'r neilldu, a gwnaethant ymheddychiad trwy gydnabod Edward I., brenin Lloegr, fel en harglwydd benadur. Cydsyniodd y gweddill â hyn, gyda'r eithriad o Wallace a'i gyfaill, Syr Andrew Moray o Bothwell. Ymneillduodd Wallace ar hyn i'r gogledd; ac yr oedd ganddo gryn nifer o ddilynwy'r, a'r rhai hyn yn llicosgi yn barhaus, a theimlai y byddai yn fuan iawn yn barod i gymmeryd y maes eilwaith. Aeth yn mlaen ar hyd y gororau gogledd-ddwyreiniol, a chliriodd gastell Dunottar, ac Aberdeen, Forfar, Brechin, a threfydd ereill, o'r gwarchodluoedd Saesneg; yna gwarchanodd ar gastell Dundee. Tra gyda'r gwaith hwn derbyniodd y newydd fod byddin Saesneg yn nesau at Stirling; ac ar hyn efe a brysurodd i wynebu y gelyn ar y maes. Y canlyniad a fu llwyr orchfygiad y fyddin Saesneg yn mrwydr Pont Stirling, yr hon a ymladdwyd ar y 10fed o Fedi, 1297. A gyrwyd y Saeson yn fuan o bob lle o ddim nerth oedd yn y wlad—heb eithrio Berwick ei hun. Ymliododd Wallace hwynt dros y terfyn; ac yn flaenor ar fyddin llicosog, efe a groesodd drosodd i Loegr ar y 18fed o Hydref, ac a arosodd yno hyd yr 11leg o Dachwedd, gan aarheithio y wlad â chleddyf a than o fôr i fôr, ac mor bell i'r deheu a Newcastle.

Ar ol ei ddychweliad buddugoliaethus o'r wibdaith hon i Loegr, cymmerodd Wallace y teitl o 'warcheidwad y deyrnas' yn enw y brenin John Baliol. Ond nid hir y cadwodd efe y dyrchafiad hwn. Nid oedd ganddo ond ei deilyngdod, ac edmygodd y dosbarth iselaf, hwyrach, o'i gyd-wladwyr, i'w gynnal i fyny; o herwydd nid oedd ganddo gysylltiadau teuluaid pwysig i'w gefnogi. Dywed Fordun fod llawer o'r pendefigion yn arfer dywedyd:—"Ni fynwn ni y dyn hwn i lywodraethu arnom ni." Yn y cyfamser, yr oedd Edward o Loegr, yr hwn oedd ar y Cyfandir pan ymladdwyd brwydr Pont Stirling, wedi dychwelyd adref, ac eisoes ar ei ffordd tua'r terfynau, yn flaenor ar fyddin llicosog. Dywedir i gorphlu o Saeson, o dan iarll Penfro, gael ei orchfygu gan Wallace ar y 12fed o Fehefin, 1298, yn nghoedwig fawr Blackironside, yn swydd Fife; ond pan y cyfarfu y ddwy fyddin fawr ar yr 22ain o Orphenaf, yn nghymydogoeth Falkirk—yr Ysgotiaid yn cael eu harwain gan Wallace, a'r Saeson gan y brenin Edward, gwnaeth yr Ysgotiaid wrthasafid cyndyn a dewr; ond gorfodwyd hwynt i gilio yn ol, a diweddodd y frwydr yn eu llwyr ddymchweliad. Ni roddes y gorchfygiad hwn derfyn ar y rhyfel; ond cymmerwyd mantais arno gan y pendefigion Ysgotiaid i amddifadu Wallace o'i swydd warcheidiol, neu o fod yn llywodraethwr y deyrnas. A dywed yr haneswyr Ysgotiaid iddo ymddiswyddo. Y mae yn eithaf sicr, fodd bynag, i Bruce, ei wrth-ymgeisydd Comyn, a Lamber-ton, esgob St. Andrews, gael eu pennodi yn warcheidwaid Ysgotland, yn enw Baliol. Am rai blynyddoedd wedi hyn, nid ydyw yr hanes sydd genym am Wallace ond tywyll ac ansicr; ond ymddengys ei fod yn parhau yn flaenor ar ychydig o ddynion antariaethus. Y mae yr hanesion chwedlneuol am dano yn cynnwys adroddiadau am lawer o'i wrhydri tua'r pryd hwn. Mynegir iddo dalu dau ymweliad â Ffraince—y cyntaf yn 1300, a'r ail yn 1302: a'r ffaith sicr nesaf o barthed iddo ydyw, pan y gorfodwyd y blaenoriaid Ysgotiaid i ymostwng unwaith yn rhagor i Edward yn Strathorke, ar y 9fed o

Chwefror, 1304, nad oedd enw Wallace yn mysig y rhai a lawnodasant delerau y cyttundeb. Gwyaiwyd ef yn fuan ar ol hyny i ymddangos o flaen y senedd, neu gynnadedd o bendefigion Ysgotaidd a Saesneg, a gynnellid yn St. Andrews; a chan na ddaethant yno, cyhoeddwyd ei fod ef, a Syr Simon Frazer, wedi colli amddiffyn y gyfraith (*out-laws*). Bu Wallace yn guddiedig am beth amser. Ymddengys oddi wrth dystiolaeth Ryley mai Ralph de Haliburton oedd un o'r prif ddyinion a osodwyd ar waith i'w ddal; eithr nid yw yn hysbys pa fodd y cymmerwyd ef. Cyhuddir Syr John Monteith gan Harri Ddall, a thraddodiad cyffredin, o'i drosglwyddo yn fradwrus i ddwyllaw brenin Lloegr; ond ymddengys mai yr oll a wnaeth Monteith oedd ei ddanfao yn mlaen i Loegr wedi iddo gael ei ddwyn yn garcharor i gastell Dumbarton, lle yr oedd Monteith yn llywodraethwr.

Pan ddygwyd Wallace i Lundain, llettywyd ef yn nhŷ William Delect, yn heol Fenchurch; a thranoeth dygwyd ef ar farch i Westminster. Yn y llys yno, gosodwyd ef ger bron fel bradwr; ac ar y cyhuddiad hwnw cafwyd ef yn euog, a chondemiwyd ef i farw. Ar ol ei lusgo i'r lle yr arferid dneyddio—yr Elms, yn Smithfield orllewinol—wrth gynffonau meirch, crogwyd ef ar y 23ain o Awst, 1305; ac ar ol hyny, tra yr oedd yr anadl heb ei lwyr adael, tynwyd ei ymysgarodd allan, a llosgwyd hwynt, a thorwyd ei ben, a darniwyd ei gorph yn bedwar darn. Gosodwyd ei fraich ddeheu i fyny yn Newcastle, ei fraich aswy yn Berwick, ei goes ddeheu yn Perth, a'i goes aswy yn Aberdeen, a'i ben ar bont Llundain. Dyna ddiwedd un a ystyrir yn awr yn un o brif wroniaid a gwlad-garywr Ysgotland.

WALLACHIA. Gwel MOLDAVIA a WALLACHIA.

WALLENSTEIN neu WALDSTEIN, ALBERT WINCELAS, y duc o Mecklenburg a Friedland—cadfridog Almaenaidd enwog. Mab ydoedd i Wilhelm von Waldstein, barwn Bohemiaidd. Ganwyd ef ar y 15fed o Fedi, 1583, yn mhreswylfod ei dad, yn nghastell Hermanic. Yr oedd ei rieni yn profws Protestaniaeth; ond baont feirw cyn ei fod ef yn ddeuddeg oed, a rhoddwyd ef dan ofal gwarcheidoli ei swythr, yr hwn a'i rhoes dan addysg yr Iesuitiaid yn Olmütz, ac ymunodd yntau a'r grefydd Babaid. Wedi gadael Olmütz, aeth i Italy; ac yn y wlad hono bu yn astudio seryddiaeth, cyfreithiau y Lladinwyr a'r Groegiaid, a'r isithoedd hen a diweddar. Yn Hungary y bu yn gwasanaethu gnytaf fel milwr, lle, yr enwogodd ei hun wrth gymmeryd Gran oddi ar y Tyrciaid. Ar ol gwneyd cryn wasanaeth i'r ymherawdwr Frederick II., trwy fenthycu arian iddo, yn gystal ag fel arweinydd milwraidd llywyddianus yn ei fyddin, arhwygwyd ef, ar ddiorseddiad Frederick o Bohemia, ag etifeddiaethau eang yn y wlad orchfygedig. Darfu i'w gyfoeth mawr, ei enwogrwydd fel cadfridog, a'r tal da a roddai, dynu milwr o bob cŵr o Ewrop i ymrestru dan ei faer. Mewn undeb a Tilly, efe a ennillodd amryw frwydrau, ac y orchfygodd Mansfeld, ac a ddygodd i derfyniad llywyddianus ymgyrch y flwyddyn 1623. Y flwyddyn ddilynol, efe a gymmerodd y maes gyda 50,000 o wfr, ac a ymdeithiodd gyda hwynt o Silesia i Denmarc, gan orfodi y brenin Christian i groesi y culfor,

ac felly waredu y gweddill o'i fyddin. Ar derfyn y rhyfel gyda Denmarc, efe a gafodd dduciaeth Mecklenberg yn wobwr am ei wasanaeth. Gwnaed ef hefyd yn llyngesydd y Baltic a Môr yr Almaen, a gwnaeth yntau ei drigfod yn Wismar, pryd y daeth y syniad i'w feddwl o ffurfio llynges er mwyn rhoddi attalfa ar ffordd Gustavus Adolphus o Sweden; o herwydd yr oedd efe er yn foreu yn gweled trwy amcanion y teyrn galluog hwnw. Ysgrifonodd hefyd fel y canlyn at yr ymherawdwr:—"Yr wyf fi yn erfyn arnoch, syr, i gadweich llygad ar y Swediaid hwnw, o herwydd y mae efe yn greadur peryglus." Ond bu yr anrhydedd a bentrywyd ar ben y cadfridog llywyddianus yn achlysur i wneyd nifer o elynion grymus iddo o gwmpas person yr ymherawdwr. Yn mlaenaf yn mysig y cynllwynwyr hyn i ddarostwng Wallestein, gellir enwi Tilly a'r duc Maximilian o Bavaria, y rhai a annogent yr ymherawdwr i droi Wallenstein o'i wasanaeth. O'r diwedd, cydagniodd Ferdinand â dymuniad y cynllwynwyr i'w ddiswyddo ef; ac ymneillduodd Wallenstein i fyw ar ei etifeddiaeth ei hun yn Bohemia. Goresgynodd Gustavus Adolphus yr Almaen yn mron yn ddioced ar ol hyn, a gorchfygwyd y byddinoedd ymherodrol yn Leipaic; darostyngwyd Bavaria gan y Swediaid, a lladwyd Tilly. Er mwyn cadw ei wlad rhag dinystr, trodd yr ymherawdwr yn ei gyfyngder at Wallenstein; yr hwn, pa fodd bynag, ni chydysyniai i ail gymmeryd y llywyddiaeth gan Ferdinand, ond ar delerau uchel iawn. Gorfodwyd Gustavus i adael Bavaria yn fuan, ac ymlidwyd ef i Saxony; ond oollwyd brwydr Lützen—anfawd, pa fodd bynag, a fantolwyd trwy farwolaeth Gustavus, yr hwn a gwympodd yn y frwydr. Yn 1633, gorchymynodd yr ymherawdwr iddo auaflu yn Saxony Isaf; ond gwrthododd Wallenstein ufuddhau. Ar hyn, annogodd ei elynion yn y llys Ferdinand i fynu ymwared o'i swyddog uchel-frydig. Dealodd Wallenstein fod yn mryd yr ymherawdwr ei amddifadu o'i swydd, a chyn hyny hysbysodd ei fwriad i ymddiswyddo; ond erfyniodd y swyddogion oedd dano arno i beidio; a llawnodasant ddadganiad Pilsen, drwy yr hyn yr ymrwymasant i lyzu wrtho yn fyddlaw. Cymmerwyd mantais ar y wrethred hon gan ei elynion i'w ddisgrifio i'r ymherawdwr fel bradwriaeth yn erbyn ei berson a'i awdurdod ef. Gan hyny, efe a lawnododd reitharch (*edict*) yn cyhoeddi Wallenstein yn wrthryfelwr, a rhoddodd orchymyn dirgel i Piccolomini a Gallas i'w ddal a'i gymmeryd ef, naill ai yn fyw neu ynte yn farw. Yn y cyfamser, anfonodd Wallenstein ddau swyddog milwraidd at yr ymherawdwr yn cynnyg ei ymddiswyddiad; ond gommeddwyd i'r swyddogion hyny gael gwaled ei fawrhydi, a chadwyd hyn yn ddirgelwch iddo. Ar y 24ain o Chwefror, 1634, gorchymynodd Ferdinand attafaeliad ei etifeddiaethau; ac aeth Piccolomini a Gallas tua Philsen i gario allan yr amcanion hyn. Wedi ei wasgu i'r cyfyngder mawr hwn, gwnaeth Wallenstein ei noddfa yn nghastell Eger; ac yr oedd gydag ef ychydig o'i ganlynwyr ffyddlonaf—ac yn eu mysig Terzky, Kinaky, Illo, Neumann, a rhai bradwyr, megys Gordon, Butler, a Leslie, y rhai a lwgr-wobrwyrwyd gan Piccolomini, ac a addawsant gyflawni gorchymyn gwasiedlyd yr ymherawdwr.

Ar y 25ain o Chwefror, rhoddodd Gordon, llywydd milwraidd Eger, wledd ardderchog i swyddogion Wallenstein; ond nid oedd y duc

yn bresennol, o blegid sefylla ei iechyd. Ar ol ciniaw, rhuthrodd llu anfad i mewn, a rhoddwyd cyfeillion Wallenstein yn ebyrth i'w cleddyfau. Clywodd yntau waeddiadau y rhai a lofruddid. Agorodd ei fenestr, a gorynodd i un o'r gwylywyr beth oedd yr achos o'r twrf. Yn ddiawmmwrth, daeth y cadben Deveroux i mewn i'r ystafell, yn cael ei ddilyn gan ddeg ar hugain o Wyddelod; a thra yr oedd y dynion hyn yn cilio yn ol wrth weled eu blaenon mawr yn sefyll yn ddiameddiffyn yn ei ddillad nos o'u blaen, aeth Deveroux rhagddo, a gwaeddodd allan, "Ai tydi ydyw yr ymherawdwr, am ddi-nystrio yr ymherawdwr?" A chyda'r geiriau hyn, efe a gyfododd ei waewffon. Heb yngan gair, agorodd Wallenstein ei freichiau, a derbyniodd y ddyrnod farwol yn ei fron.

Dyn meddylgar oedd efe: ychydig a siaradai, ac felly y bu yn ei funydau olaf: efe a gwym-odd, ac a fu farw mewn distawrwydd. Rhanwyd ei gyfoeth rhwng ei elynion; a chadwyd cyfran o'i etifeddiathau gan yr ymherawdwr, yr hwn a dalodd am i dair mil o weddian gael eu darllen dros enaid ei gadfridog enwog.

WALKER, GEORGE: amddiffynwr arwrol Londonderry. Ganwyd ef o rieni Saesneg yn swydd Tyrone, yn yr Iwerddon, yn y rhan gyn- taf o'r eilfed ganrif ar bymtheg. Derbyniodd ei addysg yn mhrif ysgol Glasgow, a chafodd ei urddo yn offeiriad yn yr Eglwys Sefydledig, a'i bennodi yn beriglor Donoughmore. Nid ym- dengys fod un neillduolrwydd hynod yn rhan flaenaf bywyd Walker. Pan y glaniodd y brenin Iago II. yn yr Iwerddon, ar ol chwyldroad y fl. 1688, pa fodd bynag, cyfododd Walker gastrawd o filwr ar ei draul ei hun, i'r dyben i'w wrth- wynebu ef. Ar ddyneisiad Iago i Londonderry, efe a aeth i'w gyfarfod yn flaenor ar lu o filwr o Long Causeway; ond ar ol gwneyd gwrthsaf- iad penderfynol, gorfodwyd ef i encilio i'r dref, lle y cafodd fod Lundie, y llywodraesthwr, yn gwneyd darpariadau i adael y lle gyda phob brys. Er mor amddifad oedd y lle, i bob ymddangos- iad, o bob angenrheidiad i sefyll gwarchau, darfu i Walker a'r uchgadben Baker, yr hwn a ddi- lynodd Lundie yn llywyddiaeth y gwarchodlu, benderfynu dal allan cyhyd ag yr oedd yn bos- sibl, yn y gobaieth y byddai i'r brenin William, cyn iddynt gael eu llwyr orchfygu, lwyddo i ddanfôn cyflenwadau iddynt gyda'r môr. Yr oedd hyn tua chanol Ebrill, 1689. Darostyng- wyd y gwarchaunedigion yn fuan i'r caledi mwy- af. Bu farw Baker ar yr 20fed o Fehefin, ac yna diagynodd y llywyddiaeth i ddwyllaw Walker, yr hwn a ddisgrifir fel clerigwr oedranus. Modd bynag, dangosodd ei fod yn ddyon cyfaddas i'r gwaith oedd wedi ei dori allan: cyfarwyddai a chynnorthwyai i ddwyn oddi amgylch bob dim oedd anhawdd; cadwai y ddysgyblaeth fanylaf o dan yr amgylchiadau mwyaf dyrus; ac nid oedd yn arbed dim arno ei hun mewn un modd: —cyflawnai bob math o waith. Weithiau, ar- weiniai ruther difrifol y gelyn; a phryd arall fe'i ceid ef yn traddodi pregeth gyffrous yn yr eglwys gadeiriol, i ddal i fyny a sirioli calonau ei filwr. Y diwedd a fu, i'r gwarchau gael ei godi ar y 30ain o Orphenaf, trwy i'r is-gadfridog Kirk droi oddi yno gyda thair o longau dros y bargadwyn (*boom*), yr hwn a dafasai Iago ar draws yr afon.

Yn fuan ar ol hyn, daeth Walker drosodd i Loegr, lle y derbyniwyd ef yn wresog yn y llys,

y diolchwyd iddo yn gyhoeddus yn Nhŷ y Cyff- redin am ei ymdrechion arwrol, y gwnaed ef yn ddoctor mewn duwinyddiaeth gan brifysgol Rhydychain, ac y pennodwyd ef yn esgob Derry gan y brenin. Yr oedd ardebe o hono yn cael ei hongian yn mhob tŷ yn Lloegr; a buasai ei lwyddiant yn gyflawn oni buasai fod yr Henad- uriaid yn ystyried fod y rhan a gymmerasant yn yr amddiffyniad yn cael ei ddiystyru, ac yn codi dadl o blegid hyn. Cyhoeddodd Walker hanes yr amddiffyniad o dan y teitl "*A True Account of the Siege of Londonderry*." Ni chym- merai Walker ei berswadio i gymmeryd medd- iant tawel o'i esgobaeth. Mynai wasanaethu mewn un rhyfelgyrch arall cyn dechreu ar ei ddyledswyddau esgobawl, a lladdwyd ef yn mrwydr Boyne ar y 1af o Orphenaf, 1690.

WALPOLE, HORACE, IARLL ORFORD: awdwr enwog yn y ganrif ddiweddar, a thryd- ydd mab i Syr Robert Walpole, ac i Catherine Shorter, ei wraig gyntaf. Ganwyd ef ar y 6ed o Hydref, 1717. Ar ol cwblhau ei addysg yn Eton, ac yn Ngholeg y Brenin, Caergrawnt, efe a adawodd Loegr, gan fyned ar daith trwy y Cyfandir am dros ddwy flynedd. Am y rhan fwyaf o'r amser hwn, yr oedd y bardd Saesneg, Gray, yn gydymaith iddo; ond yn anffodus, fe ddaeth rhyw anghydelediad pwysig rhwng y ddau gyfaill, ac ymwahanasant yn Reggio yn Gorphenaf, 1741, a dychwelasant i Brydain ar hyd gwahanol ffyrdd. Etholwyd Walpole yn aelod seneddol dros Callington yn mis Medi yr un flwyddyn. Traddododd ei araeth gyntaf yn Nhŷ y Cyffredin yn Mawrth, 1742, ar gynnyg- iad a ddygwyd yn mlsein i wneuthur ymchwil- iad i ymddygiadau Syr Robert Walpole am y deng mlynedd diweddar o'i weinyddiaeth, yr hon a arganmolwyd gan Mr. Pitt—wedi hynny Iarll Chatham—a Seeker, esgob Rhydychain y pryd hwnw. Wedi i'r cynnyrffadau yn achos ei dad dawelu, anfynych yr anerehodd efe y Tŷ. Yn 1751, cynnygiodd yr anerchiad i'r brenin, a siarododd ar ddefnyddio catrodau Swissadd yn y trefedigaethau yn 1756. Yn 1757, gweithiodd yn selog o blaid yr anffodus llyngesydd, Byng. Dyna brif ddiwyddiadau ei fywyd cyhoeddus, er iddo fod yn aelod seneddol hyd y flwyddyn 1768.

Yr hyn yr ymddifyrai Walpole ynddo am lawer o flynyddoedd o'i oes oedd adeiladu ac addurno ei balas Gothaid yn Strawberry Hill, Twickenham. Tŷ bychan oedd y lle hwn yn 1747, ond cynnyddodd o dan ei ddwyllaw ef i fod yn balas o gryn faintioli. Casglodd ynghyd iddo gywrein-bethau a gweithiau celfyddydol o bob natur. Heb law ei fod yn meddu chwaeth i gasglu ynghyd gywreinion, yr oedd yn llenor gwych. Barddoniaeth oedd ei faes llenyddol cyntaf; ac er fod llawer o'i gynnyrchion yn fyw- iog a dymunol, ychydig o allu dychymmygol a amlygir ynddynt. Yn 1752, cyhoeddodd ei "*Edes Walpoliana*;" ac yn 1761, dechreuodd ei "*Anecdotes of Painting in England*"—gwaith na chwblhawyd mo hono hyd 1771. Yn 1758, yr oedd wedi cyhoeddi ei "*Catalogue of Royal and Noble Authors*." Ymddangosodd ei ffig- chwedd enwog, "*Castle of Otranto*," yn 1764. Gan fod y rhamant hon mewn arddull newydd, yr oedd gwahanol farnau yn ei chylch; ond ar y cyfan, hi a ddaeth yn hynod lwyddianus a phoblogaidd ar unwaith, ac y mae yn parhau i gael ei darllen i raddau hyd heddyw. Yr oedd

Syr Walter Scott yn edmygydd mawr o honi, ac aeth arglwydd Byron mor bell a dyweyd mai "Castell Otranto" oedd yr rhamant ragoraf yn yr iaith Saesneg. Y pethau nesaf a gyhoeddodd efe oedd ei "*Mysterious Mother*," a'i "*Historic Doubts on the Life and Reign of King Richard III.*;" gwaith a gynnwysa archwiliad cywrain a chraff i'r profion ar ba rai y seilia haneswyr eu hadroddiadau o brif ddiwyddiadau y cyfnod hwnw. Heb law y rhai hyn, efe a gyhoeddodd amryw o gyfansoddiadau ereill, mwy dibwys. Ond y mwyaf difyr, a'r rhagoraf, mewn rhyw ystyr, yw ei "*Lythyrâu*," y rhai a ysgrifennodd efe at amryw o'i gyfeillion, ac a gyhoeddwyd ar wahanol adegau ar ol ei farwolaeth. Syr Walter Scott a'i geilw yr "ysgrifennwr llythyr goreu yn yr iaith Saesneg;" a Byron a ddywed ei fod yn "anghymmharol." Y mae eu harddull yn ysgafn a bywiog, ac yn nodedig briodol i gario yn mlaen ohebiaeth. Ond gellir gweld yn y llythyrâu hyn, fel y dywed Macaulay, nad oedd "gorchwylion difrifol ond oferedd yn ei olwg, a bod gwagchwedlens yn orchwyl difrifol iddo." Caaglwyd holl lythyrâu Horace Walpole, a chyhoeddwyd hwynt mewn chwe cyfrol, yn y fl. 1840. Yn 1791, diagnodd teitl ac etifeddiaeth y teulu iddo, ar farwolaeth ei nai, George, y trydydd iarl Orford; a bu farw ar yr ail o Fawrth, 1797, yn 80ain mlwydd oed.

Nis gellir ystyried Horace Walpole yn ddyn gwr fawr. Y mae ei weithiau yn dangos nad oedd efe yn gallu ymddyrfhafu yn uchel mewn meddwl, nac o ran egwyddor. Yr oedd ganddo chwaeth hynod naturiol i fân bethau gorwag, a theimlai yn dra anfoddlawn i ymgymmyrdd a gorchwylion pwysig bywyd. A phroffesai yn fynych fod ei weithiau llenyddol yn cael eu cyfansoddi, nid er mwyn ennill enwogrwydd, ond er mwyn difyrwch. Nid oedd yn profesu ei hun yn llenor; etto byddai yn teimlo yn fawr oddi wrth feirniadaeth anffafriol. Yr oedd arno awydd am glod, a chenfigenai wrth enwogrwydd ereill. Cymmerai arno ddiystyru y llys; etto am frenhinoedd, tywysogion, a gwŷr y llys y meddyliai ac a siaradai. Yr oedd yn weinwr, ac yn bendefig hefyd. Mewn bywyd anghyhoedd, nid amlygodd rhyw lawer o rinweddau; ond nis gellir chwaith ei gyhuddo o feiau pwysig. Y mae ei enw yn dra adnabyddus mewn cyssylltiad â llenyddiaeth ei oes.

WALPOLE, SYR ROBERT: Iarl Orford, gwladweinydd Saesneg enwog, oedd drydydd fab i Robert Walpole, aelod seneddol dros Castle Rising. Ganwyd ef ar y 26ain o Awst, 1676. Derbyniodd ei addysg yn Eton a Chaergrawnt; ac er nad oedd yn naturiol yn hoff o efrdyd, etto ymroddodd i astudio gyda digon o ddiwydrwydd i ddyfod yn ysgolhaig clasurol rhagorol. Etholwyd ef yn aelod seneddol dros Castle Rising, yn olynydd i'w dad; ac ymunodd a'r blaidd Whigaid i gefnogi yr olyniaeth Brotestanaidd i'r orsedd. Yn 1706, pennodwyd ef yn ysgrifenydd rhyfel; ac yn 1708, yn chwaneogol at y swydd hon, gwnaed ef yn arweinydd ei blaidd yn Nhŷ y Cyffredin. Yn 1710, pennodwyd ef yn un o reolwyr y cynghaws yn erbyn Dr. Sacka-veral. O blegid anghyttundeb yn mysg aelodau y weinyddiaeth, rhoddodd y llywodraeth Whigaid le i un Doryaidd; ond yr oedd Harley yn meddwl mor uchel o dalentau a dylanwad Walpole, fel yr ymgeisiodd yn ofer ar iddo dderbyn swydd yn y weinyddiaeth; a dywedai ei fod yn

werth hanner ei blaidd. Yr oedd ysbryd plaidd yn uchel iawn y pryd hwnw; ac mewn trefn i lethu eu gwrthwynebwyr, penderfynodd y llywodraeth Doryaidd, o dan Harley a St. John, i gyhuddo eu rhagflaenoriaid o lygredigaethau cyhoeddus, ac anghywirdeb wrth gadw cyfrifon y deyrnas. Amddiffynodd Walpole y weinyddiaeth yn alluog; ond cospwyd ef am ei sêl dros hyn, trwy i gyhuddiad cyffelyb gael ei ddwyn yn ei erbyn ef ei hun yn bersonol. Ar yr 17eg o Ionawr, 1712, penderfynodd mwyafrif o Dŷ y Cyffredin ei fod, tra yn ysgrifenydd y rhyfel, wedi bod yn euog o ddiffyg ymddiried a llygredd neillduol, a'i fod i gael ei ddanfôn yn garcharor i'r Tŵr, a'i yru allan o Dŷ y Cyffredin. Gwrthododd wneyd unrhyw gydnybuddiaeth na chyffes, ac arosodd yn garcharor yn y Tŵr hyd nes y gohiriwyd y senedd. Yn y cyfamsar, edrychai ei gyfeillion arno fel merthyr yn eu hachos hwynt. Etholwyd ef dros Lynn; ond fe ddadganwyd nad ydoedd yn gyfreithlawr iddo eistedd yn ystod y senedd hono. Gwnaeth fwy i amddiffyn ei hun trwy ei ysgrifell yn y carchar nag y gallasai wneyd yn wyneb ei elynion, oedd wedi ei gondemnio eisoes. Ac mewn pamphled a gyhoeddwyd ganddo, ystyriai ei blaidd ei fod wedi gwrthbrofi yn llawn yr holl gyhuddiadau a ddygid yn ei erbyn. Yn Awst, 1713, eisteddodd yn y senedd eilwaith fel aelod dros Lynn, a chymmerodd ran ffanllawn yn yr holl ddael-euon yr oedd a wnelo ei blaidd a hwynt.

Ar esgyniad Sior I. i'r orsedd, galwyd Walpole i'r weinyddiaeth Whigaid a ffurfiwyd. Rhoddodd etholiad 1715 fwyaf mawr i'r weinyddiaeth hono, a chwasant hamdden i ddial ar y Toryaid am y driniaeth a gawsent oddi ar eu llaw. Yr oedd llawer o'r prif Doryaid yn bleidiol i'r ymhyondd yn ystod y pedair blynedd olaf yn nheyrnasiad y frenhines Anne, ac ystyrid ei bod yn ddyledawydd ar weinyddiaeth y brenin Hanoveriaidd cyntaf y gondemnio, ac, os oedd yn bosibl, dori i fyny y blaidd oedd yn mron wedi llwyddo i newid trefn yr olyniaeth i'r orsedd. Walpole a dynodd allan yr adroddiad ar ba un yr oedd yr achwyniadau (*impeachments*) yn cael eu sylfaenu; a chymmerodd ran arweiniol yn yr holl achosion a ddygwyd yn mlaen. Torodd y rhyfel allan yn mhlaidd yr ymhwyr yn fuan ar ol hyn, a gwnaed Walpole yn brif arglwydd y trysorlys a changhellydd y drysorfa. Dygodd llafur a phryder y dyddiau hyny afiechyd trwm arno. A chyn ei adferiad, yr oedd mesur parhâd y senedd am saith mlynedd wedi pasio. Parodd diffyg undeb yn y weinyddiaeth, gyda dichellion yr Hanoveriaid oedd yn y llys, i'r gweinidogion ymddiswyddo; ac yn Ebrill, 1717, cyflwynodd Walpole y seliau i fyny i'r brenin, er gwaethaf deisyfiadau taer y diweddar am iddo gadw ei swydd mewn cyssylltiad â gweinyddiaeth newydd. Bu Walpole yn eistedd ar yr ochr wrthwynebol i'r tŷ hyd 1720. Gwrthwynebodd â'i holl egni yr hyn a elwid y *South Sea Scheme*, i dynu i lawr y ddyled wladol, pan y dygwyd hyn yn mlaen gan y llywodraeth. Cydsyniodd i dderbyn y swydd o bentalwr cyffredinol y fyddin yn 1721; ond nid oedd yn cefnogi y weinyddiaeth yn wresog hyd nes y darfu i'w ragfynegiadau ynghylch y cyfyngder yr arweiniwyd y wlad iddo mewn cyssylltiad â'r *South Sea Scheme* gael eu gwirio. Yna galwyd arno i ddyfeisio rhyw fesurau newydd i adferu ymddiried y cyhoedd. Ni bu gweinidog erioed yn mron mewn sefyllfa mwy dyrus. Nid

oedd yn bosibl adgyweirio y drwg'a wnaed, na digolledu y sawl a ddiodeffasant golledion trymion; ond er hyn, llwyddodd i adferu ymddiried y cyhoedd, a dangosodd ddiysgogrwydd a phwyll wrth gospi y rhai a fuont yn euog o gyfranogi yn nhwyll y cwmni.

Byddai dilyn Syr Robert Walpole trwy ddi-gwyddiadau ei fywyd swyddol yr un peth yn mron ag ysgrifenu hanes Prydain yn yr amser-oedd hyn. Nid oedd dadleuon pwysig yn y senedd, nac ymdrafodaethau yn y weinyddiaeth, na gohebiaethau a gwledydd tramor yn bod, nad oedd efe yn cymmyrd y rhan amlycaf ynddant fel prif wladweinydd y dydd. Un o'r mesurau mwyaf nodedig, fe allai, a ddygwyd yn mlaen ganddo, a'r hwn a ddangosai ei dalentau fel gweinidog gwlad fasnachol i'r fantais oreu, oedd cynllun y cyllid (*excise*), yr hwn a gynnygiwyd ganddo yn 1733. Amcan y mesur hwn oedd troi y tollau (*customs*) a delid ar nwyddau neill-duol, ar eu dyfodiad o wledydd ereill i'r porth-laddoedd, yn drethi, i'w talu wrth eu cymmyrd allan o'r ystordai i'w defnyddio yma. Cynnyg-iodd hefyd, ar fod i'r nwyddau a drethid gael eu cyfyngu i ychydig o bethau a ddefnyddid yn gyffredinol; ond fod prif angenheidiau bywyd, a'r holl nwyddau cri (*raw materials*) a arferid yn y llaw-weithfeydd, i fod yn ddi-dreth. Y mae y cynllun ei hun, a'r rhesymau a arferodd efe drosto, yn dangos cywirdeb ei olygiadau ar drethiad a masnach; ond yn anffodus, cafodd ei wrthwynebu yn gryf gan Dŷ y Cyffredin a'r wlad; ac er yn groes i'w ewyllys, tynodd Syr Robert ei fesur yn ol. Yr oedd efe yn llwyr argyhoeddedig o'i ragoriaethau a'i fanteision mawr i'r wlad; ond dywedai, "Nid myfi fydd y gweinidog a arddoda drethi ar draul tywallt gwaed." Yn 1737, gwanhaodd dylanwad Walpole, yn un peth o herwydd gwrthwynebiad Tywysog Cymru iddo; a pheth arall, o herwydd marwolaeth y frenhines Caroline, yr hon oedd bob amser yn dra ffafriol iddo. Cafodd ei hun yn fuan yn nghanol anhawsderau. Yr oedd y brenin, y bobl, a lleiafrif cryf o Dŷ y Cyffredin, a mwyafrif o Dŷ yr Arglwyddi, a mwy na hanner y weinyddiaeth, yn awyddus am fyned i ryfel âg Ysopaen. Ceisiodd Walpole osgoi hyn fel trychineb cenedlaethol; ond gorthrechwyd ef, gan fod cymmaint o bleidiau yn ymuno o blaid cyhoeddi rhyfel. Teimlai fod ei boblogrwydd wedi lleihau o herwydd ei wrthwynebiad i'r rhyfel hwn, ac erfyniai ar y brenin dderbyn ei ymddiswyddiad; ond yr hyn a ddywedodd ei fawrhydi wrtho oedd, "A fyddi i chwi fy ngad-sael yn amser fy nghyfyngder mwyaf?" a gwrth-ododd dderbyn ei ymddiswyddiad. Yn nghanol y dadleuon ar y rhyfel Ysopaenaid, trodd y Duc o Argyle ei gefn arno; yr hwn, o herwydd ei dalent a'i ddylanwad, oedd yn wrthwynebydd pwysig mewn dadl. Torodd anghydfod allan yn y weinyddiaeth, a daeth y gwrthwynebiad iddo yn gryfach yn y senedd. Yn mis Chwefror, 1740, gwnaeth Sandys gynnygiad, ar fod i anerchiad gael ei danfon at ei fawrhydi, yn deisyf am iddo ef symmud Syr Robert Walpole "o bresennoldeb a chynghorau ei fawrhydi am byth." Amddiffynnodd Walpole ei hun gydag cofndra ac urddasolrwydd, a chyfeiriodd gydag ymfrost at lwyddiant ei dymmor swyddol. Gwrthodwyd y cynnygiad gan fwyafrif mawr, a chyfarfu cynnygiad cyffelyb a'r un dynged yn Nhŷ yr Arglwyddi. Dyrohafwyd ef i Dŷ yr Arglwyddi yn Chwefror, 1742; ac yn mhen

deuddydd, ymddiswyddodd. Wrth ymadael ag ef, torodd y brenin allan i wylo; a dadganodd ei ofid dwys wrth feddwl colli cynghorwr mor ffyddlaw, a'i ddiolohgarwch mawr iddo am ei wasanaeth maith.

Mor fuan ag y ffurfiwyd gweinyddiaeth newydd o dan Pulteney, gwnaed ymosodiad arall ar Syr Robert Walpole. Pasiwyd penderfyniad yn Nhŷ y Cyffredin i wneuthur ymchwiliad i'r deng mlynedd diweddfaf o'i weinyddiaeth, a phennodwyd pwyllgor dirgelaidd i eistedd ar y mater. O'r un-ar-hugain oedd yn seilodau o'r pwyllgor, yr hwn a ddewiswyd gyda'r tugel, yr oedd y cwbl, ond dau, wedi arfer bod yn wrthwynebwyr professedig i Walpole. Ond methodd y pwyllgor a chael profion o'r llygredigaeth y cyhuddwyd ef o honynt fel gwladweinydd; er hyn, hwy a gyttunasant ar adroddiad, yr hwn y cyhuddent Walpole—1. O arfer dylanwad annheg yn adeg etholiadau. 2. O dderbyn rhoddion wrth wneyd cytundebau. 3. O af-radlonedd wrth wario arian y gwasanaeth dirgelaidd. Nid oedd y profion o'r cyhuddiadau hyn ond egwan; ac y mae yn rhaid ystyried yr adroddiad os nad yn ddyfarniad oedd yn ei gyflawnhau, o leiaf yn un oedd yn dangos nad oedd dim wedi ei brofi yn ei erbyn. Gwnaed cais yn yr eisteddiad dilynol i adnewyddu yr ymchwiliad, ond yn aflwyddiannus. O'r pryd hwnw allan, ni chymmerodd Walpole ond ychydig o ddyddordeb mewn achosion cyhoeddus. Ymgynghorai y brenin yn fynych ag ef, a chadwyd i'fyny ei ddylanwad fel gwleidyddwr, ond anfynych y siaradai yn Nhŷ yr Arglwyddi. Ar ol cael ei ofidio yn dost gan ddolur y gareg, yr hwn a ddiodeffodd gydag ymroddiad amyneddgar, bu farw ar y 18fed o Fawrth, 1745, yn 68ain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn eglwys y plwyf, yn Houghton.

Fe allai na chafodd cymmeriad nemawr ddyn cyhoeddus erioed fwy o gam na'r eiddo Walpole. Yn anffodus, yr oedd y prif ddyinion oedd ar y pryd yn enwog am eu ffracthineb yn wrthwynebwyr iddo. Yr oedd talentau disglear Bolingbroke, Chesterfield, Swift, a Pope, yn llenwi y wasg a sylwadau brathog a chellweirgnoawi, ac yn camarwain y cyhoedd drwy eu cywreingarwch yn camlwiwio ei weithredoedd. Ac yr oedd hyd yn oed y chwarenfwrdd yn cael ei ddefnyddio i fod yn wasanaethgar i'r ddwyblaid. Yr oedd iddo wrthwynebwyr galluog yn y senedd hefyd—dynion, rai o honynt, o dalentau a chyrrhaeddiadau rhagorach nag ef ei hun, er fe allai nad oeddynt mor alluog a pharod mewn cystadlaethau ag ef. Rhwng pob peth, yr oedd y gwrthwynebiadau i'r gweinidog hwn yn gryffon anarferol. Pa mor leied yr haeddi hyn, sydd amlwg i ryw fesur oddi wrth y ffaith na chafodd un rhan o'i wladlywiaeth wrthwynebiad cryfach na'i gynllun cyllidol (*excise*), a'i wrthwynebiad i'r rhyfel ag Ysopaen; ac y mae oesau dilynol yn uchel yn eu cymmeradwyaeth o'i syniadau ar y ddau. Am y llygredigaethau a pha rai y cyhuddwyd ef, dywed Burke ei fod yn fwy rhydd oddi wrth hyn nag un gweinidog a wasanaethodd y goron am dymmor mor faith ag y gwnaeth efe. Wrth ffurfio barn am ei gymmeriad, rhaid ystyried hefyd yr anhawsderau mawr yr oedd efe ynddant oddi wrth geisiadau yr ymhonydd, ac amlyhoblogrwydd Tŷ Hanover. Ei sêl dros yr olyniaeth Brotestanaidd i'r orsedd yn ddiammheulod oedd y peth mwyaf yn ei olwg yn ystod ei fywyd gwleidyddol a chyhoeddus.

Dywed Burke hefyd am dano:—"Callineb, dy-yagogydd, a gwyliadwriaeth y dyn hwnw, wedi en huno a'r tirionedd mwyaf oedd yn bosibl, y rhai a amlygodd yn ei gymmeriad a'i wleidyddiaeth, a gadwodd y goron i'r teulu brenhinol presennol; a chyd hi, ei chyfreithiau a'i rhyddid i'r wlad hon."

WALSINGHAM, SYR FRANCIS: gwlad-weinydd Saesneg o allnoedd rhagorol, a disgydd o denia hynafol, yr hwn a anwyd yn Chiselmurst, Caint, fel y tybir yn gyffredin, yn 1536. Ar ol astudio yn Ngholeg y Brenin, aeth Walsingham i deithio ar y Cyfandir, a gwnaeth y defnydd goreu o'i gyfleuserau i chwilio i sefyllfaedd gwledydd tramor, ac i ddygu eu hieithoedd, hyd nes yr esgynodd y frenhines Elizabeth i oesodd Lloegr. Ar ei ddychweliad adref, gosododd Cecil ef mewn swydd y mddiried yn y wladwriaeth. Y genhadaeth bwyais gyntaf a ymddiriedwyd iddo oedd i Ffrainc, yn y rhan flaenaf o deyrnasiad Siarl IX. Yna aeth ar ail genhadaeth i Ffrainc yn 1570, ac arosodd yno hyd 1573. Ar ei ddychweliad, pennodwyd ef yn un o ysgrifenyddion y wladwriaeth, ac yn aelod o'r cyfringyngor; ac yn fuan ar ol hyny gwnaed ef yn farchog. Bu yn genhadwr yn yr Ialdiroedd yn 1578; yn 1581, yn Ffrainc dra-chenf; ac yn 1583, yn Ysgotland. Gwasanaethodd hefyd fel un o'r dirprwywyr ar brawf Mary, brenhines yr Ysgotiaid. Gwnaed ef yn fuan wedi hyn yn ganghellydd duciaeth Lancaster; ond ymddengys ei fod yn parhau i ymwneyd llawer a gwleidyddiaeth dramor. Y mae ei edmygydd gwresog, Lloyd, yn cyfeirio at ei gymmhysderau i'r gwaith hwn fel y canlyn:—"Iddo ef," meddai efe, "yr oedd gwynebaw dynion yn llefaru ysmaint a'u tafodau, ac yn arddangosiad o'u calonau. Efe a amgylchaf i bobl a chwestiynau, ac a'u herweiniad hwynt yn mlaen, fel y canfyddent eu bod wedi amlygu eu hunain pa un bynag ai ateb ai distaw fyddent. Rhagorai ar yr Iesuaitiaid eu hunain yn y peth hwn." Ymddengys ei fod wedi ymneillduo er's yohydig cyn ei farwolaeth, a'i fod yn treulio ei amser, wrtho ei hun gan mwyaf, yn ei breswylfod yn Barn-Elms; ac yno y bu farw ar y fed o Ebrill, 1590. Dywed Camden am dano ei "fod yn un o gafnogwyr mwyaf cadarn a sefydlog y Grefydd Ddiwygiedig, deallai ddechellion llywodraethau yn dda, yn gystal a pha fodd i ennill serch y bobl, fel ag i wasanaethu ei amcanion ei hun. Yr oedd y Pabyddion yn ei gael yn ddyr mor wybodus a medrus i gael allan eu cynallwynion hwynt yn erbyn ei grefydd, ei frenhines, a'i wlad, fel yr achwynent arno ei fod yn ddyr cyfrwysgall a dichellgar. Yn wir, gwyliar ai symudiadau y bobl hyn nes myned i'r fath draul fel yr oedd drwy hyny yn tlodi ei etifeddiathau ei hun, ac yn ddyr ei hun i ddyled: a chladwyd ef mewn modd dirodres, yn y nos, yn Eglwys St. Paul." Er fod y frenhines Elizabeth yn profoesu ei bod yn gwerthfawrogi yn fawr wasanaeth Walsingham, ymddengys nad oedd hi yn hael wrtho.

WALTERS, Y PARCH. JOHN. Yohydig iawn o hanes y gairiadurwr dysgedig a godidog hwn sydd ar gof a chadw. Yn ol traddodiad, ardal pentref bychan o'r enw Fforest, yn mhlwyf Llanedi, yn sir Gaerfyrddin, mewn tŷ bychan ger llaw y pentref hwnw, y ganwyd ef, yn B. A. 1721. Cofnodir ei fedydd yn nghofyfr bedydd-

iadan plwyf Llanedi fel hyn:—"Johannes, filius Johannes Walterii, 22 Augusti, 1721=John mab John Walter, yr 22ain o Awst, 1721." "Ymddengys," meddai y Parch. D. Silvan Evans, "mai rhai o Landdewi Brefi, yn Ngheredigion, ydoedd y Waltersiaid yn eu dechreuad; ac y mae yr enw yn gyffredin yn y parthau hyny hyd heddyw, er ei fod wedi diflanu yn Llanedi a'r cwmpaesodd. Y mae cangen arall o'r un Waltersiaid wedi ymsefydlu yn Llanymddyfri a'r gymmydogaeth."

Nid oes genym ddim o hanes addysg foreuol yr enwog John Walters; ond anfonwyd ef i brifysgol Rhydychain mewn oedran cyfaddas, lle y graddiwyd ef yn M. A. Yn mhnen rhyw ennyd lled faith, fel yr ymddengys, ar ol iiddo gymmeryd urddau eglwysig, cafodd berigloraeth Llandocheu, ger llaw y Bont Faen, yn sir Forgawwg. Hefyd, cafodd gor-berigloraeth (*prebendary*) yn Llandaf, a ficeriaeth Hilari Sant yn yr un sir.

Ei gynnyrch llenyddol cyntaf oedd traethawd Saesneg cywrair, o'r enw, "*A Dissertation on the Welsh Language: pointing out its antiquity, copiousness, grammatical perfection, with remarks on its Poetry, and other articles not foreign to the subject.*"=Traethawd ar yr Iaith Gymraeg; yn ddyodi ei hynafiaeth, ei helaethrwydd, ei pherffeithder grammaedog, ynghyd â sylwadau ar ei Phrydyddiaeth, ac erthyglau ereill heb fod yn estronol i'r pwng. Argraphwyd y gwaith hwn yn y Bont Faen, i'r awdwr, gan R. (Rhys) a D. (Dafydd) Thomas, yn 1771, llyfryn 8plyg. Nifer ei dudalenau, fel y gwelir yn argraphiad 8plyg breiniol Mr. Gee o'r Geiriadur hwn, yw 24. Fel esampl o'r traethawd cywrair yma, yr hwn nis gellir ei gael yn awr ond mewn cysylltiad â'r Geiriadur, dodwn yma gyfieithiad o sylwadau yr awdwr ar enw y Cymry, a'u hiaith:

"Yr hen Frytaniaid, sef brodorion Cymru, a alwent eu hiaith yn Gymraeg; *h. y.*, iaith y Cymry. Yn awr, Cymry, neu (fel y dylai gael ei ysgrifenu, yn ol y llythraeth fwyaf cymmeradwy) Cymryr yw y llicog o Cymru—gair cyfansawdd o'r cyn-Cymreig-Frytanaidd (yn arwyddo cyntaf, prif, cyn teig, &c.) a Bro (*h. y.*, ardal neu wlad). A rhag i neb feddwl fod y tarddiad yma yn un annaturiol, o blegid newidiad y llythyrenau *n-b* i *m-m*, sylwer fod *cym*, yn ol anian yr iaith hon, yn newid ei *n*, mewn cyfansoddiad, i llythyren dawdd y gair canlynol; fel hyn, Cymmru (y bru neu y cynnyrchydd cynteig, *h. y.*, gwlad frodorol) o *cym* a *bru*; Cym mrodorion (y cyn-drigolion, neu breswylwyr cyntaf gwlad) o *cym* a brodorion, unig, brodor, &c. Etto, ni wiw anghofio y gellid ysgrifenu Cymmru gyda'r un priodoldeb (o leiaf) yn Cyn-fru; a Cymmrodorion, yn Cyn-frodorion; ac y mae yn debyg y cyfatebai yr hen gyaniad a'r dull olaf o ysgrifenu; ond dichon mai yr hyn a fu yn achos o'r llythraeth bresennol oedd hyn; sef, bod ein hynafiaid, y Cymry-Brytanaidd, yn defnyddio *m* a *b* yn ddiwahaniaeth i ddyodi sain ddiweddar *f* Gymreig, neu *v* Seisnig, fel y profwyd yn ddiwrtheddad gan y dysgedig a'r diffant Mr. Edward Llwyd yn ei "*Archeologia Britannica*," td. 226, 228; felly yr oedd gan y llythyrenau hyny ddwy sain bob un ar y pryd, sef eu sain gyffredin bresennol, a'r un neill duol a grybwyllwyd uchod. Fel hyn, y mae yn dra thebyg, yr ysgrifenedig *Cym-mru* ar y dechreu yn *Cym-mru* neu *Cym-bru*, er y cymendd ef megys pe ei hysgrifenasid, yn ol y dull presennol o sillebu, yn Cyn-fru; ond pan y daeth *m* a *b*, trwy ddiwygiad orgraphyddol, i gael eu defnyddio yn unig i ddyodi eu seiniau diweddar, cyfrindol, a gwa-hanredol, newidiwyd yr *n* yn *cym*, er mwyn sain, i

ma, a daeth *Cym-mru* neu *Cym-bru*, i gael ei sillu, megys yn bresennol, *Cym-mru* (Cym'ru) neu *Cym-bru*, oion o'r dull olaf a ganfyddir nid yn aneglur yn Cambria (enw Lladin Cymru); yn Cumbria (enw Lladin Cumberland), lle yr oedd cangen o'r Hen Frytaniaid yn dal eu tir, ac yn cael eu llywodraethu gan eu tywysogion eu hunain hyd yr wythfed ganrif; yn Cimbri, hen breswylwyr Jutland a Holstein; yn Cantabria (Cynta-bru), gwlad yr Cantabri, hen bobl Ysopaen, yn terfynu ar Fachwy (Bay) Biscay, &c. Nis gall *Cym-mry* (neu, fel ei hysgrifennir yn awr *Cymry*), gan hyny, arwyddo dim, yn ol fy marn i o leiaf, ond Cyndrigolion neu Briodorian (trigolion neu frodorion cyntaf) gwlad, yr hwn ystyr i'r gair a awgrymir, fel yr ymddengys, ac y cyfeirir ato yn nisgrifiad Cesar o Brydain, pan y dywed *'Britannia pars interior ab his incolitur, quos natos in insula ipsa, memoria proditum dicunt.'*—“Preswylwr yr arth canol o Brydain gan y cyfryw ag a gefnodir gan draddodiad eu bod wedi eu cynnyrohu yn wreiddiol yn yr ynys.” Os addefir yr hyn a draddodwyd uchod (a chredaf na oddef un ammheuaeth) fel gwir ystyr y gair *Cym'ry*, bydd y caagliad yn naturiol; sef, mai *Cymra-eg* (yr hen Frytanaeg) yw iaith gyntefig yr ynys hon, Brydain Fawr.”

Y mae yr awdwr yr un mor fanwl a chywrair ar ystyr yr enw estronol, *Wales*; ar hynafiaeth y Gymraeg; ar ei hegwyddor; ac ar Brydyddiaeth y Cymry. Gwaith llenyddol nesaf yr awdwr, yw “Dwy Bregeith ar *Æzec*. xxxiii. 11:—y gyntaf yn cynnwys annogaeth i edifeirwch neu ddychweliad at Dduw: a'r ail yn haeru, a thrwy Ysgrifthyrau eglur a rhesymau diymwad yn profi, na dderwy i Dduw, trwy un arfaeth neu ordinhâd gynamselol, luniaethu neb yn anochel i ddinystr neu farwolaeth dragwyddol. At y rhai'n y chwanaegwyd dau ymofyniad neu ymchwilid:—y cyntaf, am farn Eglwys Loegr ynghylch cyrhaeddiad y brynedigaeth Gristionogol, neu rinwedd marwolaeth Crist; a'r ail, am feddwl St. Pedr, yn yr hyn a ddywed efe yn y drydedd bennod o'i ail epistol, ynghylch ysgrifeniadau St. Paul. Gan Ioan Walter, person Llandocheu.—Pont-y-Fon. Argraphwyd gan R. Thomas, M.DCC.LXXXII” [8plyg: 44 tudalen.] Cyfeithwyd a chyhoeddwyd y pregethau hyn yn Saesneg yn y flwyddyn 1783; a daeth argraphiad Cymraeg o honynt allan yn nechreu y ganrif hon, o dan olygiad y Parch. John Hughes, awdwr yr “*Horae Britannice*,” gweinidog gyda'r Wesleyaid.

Onid prif waith yr awdwr yw ei Eiriadur Saesneg a Chymraeg, yr hwn a drosglyddda ei enw yn ddiffaefl i'r oesau dyfodol, ac a fydd mewn bri tra y pery y ddwy iaith. Dengys enwad-dalen y gwaith mawr hwn ei ansawdd a'i natur yn bur eglur, yr hwn sydd fel y canlyn:—

“AN ENGLISH-WELSH DICTIONARY: wherein not only the Words, but also the Idioms and Phraseology of the English Language, are carefully translated into Welsh, by proper and equivalent Words and Phrases: with a regular interspersation of English Proverbs, and proverbial expressions, rendered by corresponding ones in the Welsh Tongue. By the Rev. John Walters, Rector of Landough, Glamorganshire.”

“GEIRIADUR SAESNEG-CYMRAG: yn yr hwn y cyfeithir yn ofalus, nid yn unig y Geiriau, ond hefyd Llafarweddau a Geiriadaeth yr Iaith Saesneg & Geiriau ac Ymadroddion priodol a chyfytyr: gyda gwasgariad rheolaidd o Ddiarhebon Saesneg, ac ymadroddion diarhebol, wedi eu troi i rai cyfatebol yn yr Iaith Gymraeg. Gan y Parch. Ioan Walter, person Llandocheu, sir Forganwg. Llundain: argraphwyd dros yr Awdwr.”

Dywedir y cyhoeddwyd y rhan gyntaf yn

Nghymru, Mehefin 6ed, 1770, a'r ddiweddaf yn Llundain, yn 1794. Ni fynegir yn mha le yn Nghymru y cyhoeddwyd y rhan gyntaf, na pha beth a feddylir wrth 'y rhan gyntaf;' pa un ai y rhifyn gyntaf, ai y gyfrol gyntaf. Tuweddir ni i gaegu mai y gyfrol gyntaf a olygir. Os felly, aeth pedair blynedd ar hugain hebio rhwng cyhoeddiad y gyfrol gyntaf a'r ail. Dywedir i'r awdwr gael colled drom ar y gyfran o'r gwaith a gyhoeddwyd yn Llundain, o blegid i lawer o hono gollu mewn llongddrylliad; ac na chafodd ond ychydig o'r derbynwyr yr holl lyfr. Os bu yr awdwr bedair blynedd ar hugain yn cyfansoddi y rhan gyntaf o'r gwaith, yr hon a gyhoeddwyd yn Nghymru, dechreuodd ei ysgrifenu yn 1746, pan oedd efe yn 25ain oed; ac felly cymmerth yr holl waith wyth mlynedd a deugain o'i oes i'w gyflawni; ac yn wir, od ystyryr gwreiddioldeb, manylrydd, ac eangder y gwaith godidog, nid ydym yn rhyfeddu llawer at feithder y tymmor a gyssegrwyd i'w gyfansoddi. Heb law y “diarhebon Saesneg, ac ymadroddion diarhebol,” sy'n britho y llyfr yn y ddwy iaith, cymmerodd yr awdwr gannoedd lawer o ymadroddion o'r Ysgrifthyrau, o'r Apocrypha, o'r “*Llyfr Gweddî Gyffredin*,” ac o'r Diarhebon Cymraeg, i'w addurno a'i egluro. Ar fyr, y mae yn ddiu na chyhoeddwyd unrhyw lyfr yn cynnwys cymmaint o esamplau ymadroddol er dangos arddull pur a llaforweddol (*idiomatic*) y ddwy iaith a'r geiriadur gorchestol hwn.

Cyhoeddwyd ail argraphiad lled anghywir o'r gwaith yn ddwy gyfrol 4plyg, yn Nolgellau, yn 1815; ac yn 1828, argraphodd Mr. Gee, yr hynaf, tad cyhoeddwr y “*Gwyddoniadur*,” y gwaith yn ddwy gyfrol 8plyg breiniol hardd, trwy gyttundeb â Miss Hannah Walters, wryes yr awdwr, dan nawdd y Milwriad W. L. Hughes, A. S.—wedi hyny Arglywydd Dinorben. Bu yr awdwr enwog farw Mehefin 1af, 1794, yn 76ain oed. [Williams’ “*Em. Welshmen*,” “*Brython*,” a “*Llyfryddiaeth y Cymry*.”]

WALTON, ISAAC: awdwr enwog y “*Complete Angler*,” oedd fab i Jervis Walton. Ganwyd Isaac yn Stafford ar y 9fed o Awst, 1593. Nid oes nemawr ddim yn hysbys am ei ddyddiau boreuaf. Bu farw ei dad yn 1596—7; gan ei adael ef, fel y tybir, yn amddifad o fam hefyd. Tybir iddo gael ei ddwyn i fyny yn lleinwr neu hosaneuwr; o herwydd ceir ei fod yn dwyn yn mlaen fasnach fel lleinwr, a hosaneuwr, &c, yn Fleet-street, Llundain, yn 1624. Yn niwedd y flwyddyn 1626, priododd gyda Rachel Floud, un o ddiagynyddion yr Archegob Cranmer. A thybir fod Walton wedi cael llawer o ddefnyddiau tuag at ysgrifenu ei fywgraphiad rhagorol o'r enwog Hooker gan George Cranmer, ewythr ei wraig, yr hwn ydoedd ddysgybl a chyfaill i Hooker. Yn y flwyddyn 1640, bu farw ei wraig ar enedigfaeth merch; bu yn fam i ddau o feibion cyn hyny, ond nid oedd un o honynt yn fyw. Yn 1643, rhoddodd Walton i fyny ei fasnach, wedi dyfod yn berchen cymmaint o eiddo ag a'i galluogai ef i fyw yn gysurus yn ei ddull syml ei hun; ac yn 1647, efe a briododd yr ail waith. Y foneddges a ddaeth yn ail wraig iddo oedd Anne Kenn, hanner chwaser i'r enwog esgob Kenn. Bu iddo o honi hi ferch a dau fab, ond bu farw dau o honynt yn eu babandod; a bu farw y fam hefyd yn 1662, er dirfawr a dwys ofid i'w phriod, yr hwn a'i goroesodd lawer o flynyddoedd. Bu yntau farw Rhagfyr 15fed,

1683, wedi cyrhaedd yr oedran mawr o ddeg a phedwar ugain mlwydd, yn mhreswylfod Dr. Hawkins, ei fab-yn-nghyfraith, un o gorberigroriaid eglwys gadeiriol Winchester; a chladdwyd ef yn yr eglwys hono.

Yr oedd Walton wedi bod yn gyfaill mawr i'r enwog Dr. John Donne, yr hwn fu farw yn 1631, gan yr arferai fyned i wrandaw arno yn eglwys St. Dunstan; a phan y cyhoeddwyd pregethau y diweddaf, yn 1840, cymmhellwyd y blaenaf i ysgrifenu cofiant o'r awdwr, i'w gyhoeddi gyda hwynt. Hwn oedd y peth cyntaf a gyhoeddodd efe, a dilynwyd ef gan fywgrafiadau o Richard Hooker, Syr Henry Wootton, a George Herbert, y naill ar ol y llall; a chyhoeddwyd y pedwar gyda'u gilydd yn 1670. Chwanegodd at y rhai hyn hanes bywyd ei gyfaill, yr esgob Sanderson, yn 1678. Cyhoeddwyd y "*Complete Angler, or Contemplative Man's Recreation*," yn 1655, ac enillodd y gyfrol hon yn ddiwed y poblogrwydd y mae hi wedi ei gadw i fyny hyd y dydd hwn. Yn 1655, 1664, 1668, a 1676, galwyd am argraffiadau newyddion o hono. Chwanegwyd ato yn yr argraffiad a ddaeth allan yn 1676 draethawd ar bysgota gyda phlu, gan ei gyfaill Charles Cotton, mewn tŷ pysgota i'r hwn, ar lan yr afon Dove, y treuliodd Walton lawer o ddyddiau diweddaf ei fywyd dedwydd a diargyhoedd mewn tawelwch, gan ddilyn ei hoff ddiffrwch, sef pysgota. Fel traethawd ar y galfyddyd o bysgota, gellir ystyried fod y "*Complete Angler*," mewn rhan fawr yn ddiwerth; ond y mae yn parhau i gael ei ddarllen, a phery felly yn ddiagramheuol ar gyfrif y swyn, y symlder, a'r purdeb sydd yn ei arddull, a'r ysbryd barddonol, tawel, a duwiolfrydig sydd yn dyfod i'r golwg ar bob tudalen iddo. Nid ydyw y bywgrafiadau a ysgrifenyddwyd ganddo, er nad ydynt mor adnabyddus, yn ol mewn un modd i'r "*Complete Angler*."

WARBURTON, WILLIAM: Sais ydoedd, a phreled tra enwog. Ganwyd ef yn Newark, ar y 24ain o Ragfyr, 1698. Mab ydoedd i George Warburton, cyfreithiwr. Colodd Warburton ei dad pan nad oedd ond wyth mlwydd oed, a disgynnodd y gofal o addysgu y plant—dan o feibion, a thair o ferched—ar y fam. Bwriedid i William ddilyn yr un alwedigaeth a'i dad, a'i daid; a derbyniodd yr addysg grammadegol cyffredin yn ysgol Okeham, yn swydd Rutland. Pan adawodd yr ysgol, yn 1715, aeth i swyddfa Mr. Kirke, cyfreithiwr yn East Markham, lle yr arosodd hyd Ebrill, 1719, pan y dechreuodd weithredu drosto ei hun fel cyfreithiwr yn Newark. Ond yr oedd hoffder at ddarllen ac efryd wedi amlygu eu hunain yn foreu ynddo; a gwnaeth ei feddwl i fyny i gymmeryd urddau yn Eglwys Loegr, a neillduwyd ef yn ddiagon gan Dawes, archebog Caerefrog, yn 1723. Y gwaith llenyddol cyntaf a gyhoeddodd efe oedd cyfrol a elwid "*Miscellaneous Translations*," &c. Yn 1726, appwyntwyd ef yn fier Gryesly; ac yn 1727, cyhoeddodd ei "*Critical and Philosophical Enquiry into the causes of Prodiges and Miracles*;" a'r un flwyddyn ei draethawd a elwir "*The Legal Judicature in Chancery stated*." Graddiwyd ef yn athraw yn y celfyddydau ar ymweliad y brenin Sior II. a phrifysgol Caergrawnt, yn 1728; ac yn yr un flwyddyn cyflwynwyd iddo berigroriaeth Brana-Broughton. Y gwaith nesaf o un pwysigrwydd a gyhoeddodd efe, a'r hwn a'i dygodd i gyhoedduarwydd

neillduol oedd ei draethawd enwog, "*The Alliance between Church and State*," yr hwn a ymddangosodd yn 1736. Tramgyddodd y gwaith hwn un dosbarth trwy y casgliadau a dynwyd ynddo, a dosbarth arall trwy y dull y tynwyd y cyfryw gasgliadau; ond y mae Eglwysawyr cymedrol erbyn hyn yr edrych ar y gwaith fel yr amddiffyniad goreu, o bossibl, a ellir gael o sefydliadau gwladol o grefydd. Dywedai yr esgob Horsley am dano, hanner can mlynedd ar ol ei ymddangosiad, ei fod "yn un o'r darnau goreu o ymresymiad gwyddonol yn cael ei gymmhwyso at destyn gwleidyddol a geir, fe allai, mewn unrhyw iaith."

Yn mis Ionawr, 1738, cyhoeddodd Warburton y gyfrol gyntaf o'i waith mawr, "*The Divine Legation of Moses, demonstrated on the Principles of a Religious Deist, from the Omission of the Doctrine of a future state of Rewards and Punishments in the Jewish Dispensation*." Fel y galleid disgwyl, cynnyrchodd y gwaith hwn ysturm o ddadleuon a barhaodd am flynyddoedd. Yn nghwrs yr amser yma, yr oedd gan yr awdwr i amddiffyn ei hun yn erbyn y doctoriaid Stebbing, Sykes, Pococke, R. Grey, Middleton, ac ereill. Meddylddrych arweiniodd y "*Divine Legation*" yw, ei fod yn amhosibl gadael allan athrawiaeth mor bwysig ag ydyw sefyllfa ddyfodol—yr hon yw prif rwyngyn naturiol cymdeithas ddynol—o unrhyw gynllun o ddeddfwriaeth a fuaasai ddynol yn unig: o ganlyniad, y rhaid fod yr oruchwyliaeth Foesenaidd, o'r hon y gadewir hynny allan, yn ol golygiad Warburton, wedi dyfod o'r nef; ac wedi ei chadw mewn modd hynod trwy ddeylanwad dwyfol a gwyrthiol. Yn y blynyddoedd dilynol, daeth y cyfrolau ereill o'r wasg: y cyfan yn bump mewn rhifedi. Yn fuan ar ol ymddangosiad y gyfrol gyntaf, pennodwyd ef yn gaplan i Dywysog Cymru. Yn 1739, efe a gyhoeddodd saith o lythrau mewn amddiffyniad i Pope's "*Essay on Man*," yn erbyn ymosodiad M. de Crousaz; ac o hyny allan bu Pope yn gyfaill calonog iddo; a phan fu y diweddaf farw, yn 1744, efe a adawodd hanner ei lyfrau i Warburton, gyda'r holl elw a ddeilliai oddi wrth werthiant ei weithiau ar ol ei farwolaeth. Yn 1745, priododd Warburton Miss Tucker, nith i Mr. Ralph Allen, o Prior Park, ger llaw Bath; ac ar farwolaeth Mr. Allen, yn 1764, meddiannodd Prior Park. Cyhoeddodd hefyd dair pregeth ar wrthryfel yr ymhonydd tua'r pryd hwn. Yn 1746, etholwyd ef yn unfrydol yn bregothwr Lincoln's Inn, a'r flwyddyn ddilynol cyhoeddodd argraffiad o waith Shakespeare; ac yn 1751, argraffiad o weithiau Pope, gyda nodiadau. Yn 1754, pennodwyd ef yn un o gaplaniaid ei Fawrhydi, a chafodd y gradd o ddoctor mewn duwinyddiaeth. Appwyntwyd ef yn ddeon Bristol yn 1757, ac yn esgob Gloucester yn 1759. Yn 1762, cyhoeddodd ei "*Doctrine of Grace*," &c. Sefydlodd ddarlith ar brophwydoliaeth yn 1769 yn nghapel Lincoln's Inn, a thraddodwyd y gyfres gyntaf gan Dr. Hurd. Yn fuan wedi hyn dechreuodd ei alluoedd meddyliol wanhau, a pharhau felly a wnaethant hyd ei farwolaeth, ar y 7fed o Fehefin, 1779, ychydig ar ol marwolaeth ei unig fab, yr hwn a ddygwyd ymaith gan y darfodedigaeth yn nghanol ei ddyddiau.

Cyhoeddwyd argraffiad cyflawn o weithiau yr esgob Warburton yn 1788, o dan olygiaeth ei gyfaill, yr esgob Hurd, mewn saith o gyfrolau pedwar plyg.

"Yr oedd Warburton," meddai Dr. Johnson, "yn ddyn o alluoedd cryfion, o feddwl gwresog a thanbaid, a'i adnoddau yn fawr, ac yn ffirwyth ymchwilid dylaf a pharhaus. Yr oedd ei wybodaeth hefyd yn rhyfeddol o ran amrywiaeth a helaethrwydd; etto nid oedd yn llethu ei ddarfelydd bywiog, nac yn cymmylu ei eglurder. Yr oedd ei gof yn hynod afseigar, a'i ddychymyg yn ffirwythlawn: yr oedd yn ddysgedig, yn ymresymiadol, ac yn firaeth. Ond yr oedd ei wybodaeth yn rhy amryfath i fod yn fanwl bob amser, a'i ymchwilidau yn rhy aiddgar i fod yn wastad yn ochelgar. Nid amcanai at swyno ag ymadroddion mwyn; ond tueddai i orfodi, yn fwy na pherswadio. Y mae ei arddull yn llawn, heb fod yn ddetholedig, ac yn rymus, heb fod yn dlws. Cymmerai y geiriau cyntaf a gynnygient eu hunain; y mae ei ieithwedd yn anghoeth, ac nid yw esgeiriau ei frawddegau yn ogyhyd." Dylid sylwi, modd bynag, er nad oedd tymmer ac ysbryd Warburton yn wastad yn gyfryw ag oedd yn addurn i efengyl Crist, etto yr oedd ei dduwioledeb personol yn ddiambheuol, ei gydwybod yn dyner, ei arferion yn grefyddol, ei fydd yn Nghrist yn gref, parhaus, a diffuant, ei haelrydedd yn ganmoladwy, a'i bryder am led- aeniad a llwyddiant Cristionogaeth yn fawr.

WARD, WILLIAM: cenadwr i'r India ddwyreiniol. Brodor o Derby ydoedd efe, lle y ganwyd ef, Hydref 2il, 1769. Yr oedd er yn ieuang yn fawr iawn ei awydd am ddiwyllio ei hun; yr hyn, ynghyd â llinellau ereill yn ei gymmeriad, a barai i'r rhai a'i hadwaenent ddis- gwyl y byddai iddo lenwi lle pwysig yn y byd. Pan y gadawodd efe yr ysgol, dysgodd y gelfyddyd o argraffu. Symmudodd o Derby i Stafford, ac oddi yno i Hull, lle y bu am dymmor yn olygydd yr "*Hull Advertiser*." Tra y bu yn y lle diweddaf, ymunodd ag eglwys y Bed- yddwyr, a chafodd ar ei galon fyned i bregethu; ac yn Awst, 1797, efe a dderbyniwyd i Athrofa Ewood Hall, ger Halifax, yr hon oedd o dan ofal y Dr. Fawcett; ac er iddo gael ei gymhell yn daer gan eglwys Gildersome i aros yn wein- idog iddynt hwy, penderfynu llafurio yn y maes cenhadol a ddarfu; ac ar y 7fed o Fai, 1799, efe a neillduwyd i waith y genhadaeth; a chyn diwedd y mis, yr oedd ar ei ffordd yn hwylio tuag India. Glaniodd ef a'i gyfeillion yn Ser- rampore; a daeth Dr. Carey atynt yno yn fuan. Cymmerodd Ward arno ei hun arolygiaeth adran argraffyddol y genhadaeth, ac yr oedd yn dra defnyddiol yn y gwaith hwn; a phregethai yn achlysurol, yma a thraw. O hyn allan yr oedd Ward yn brysur gyda'r gwaith o argraffu cyf- ieithiadau o'r Ysgrhythrau, teithio i ganolbarth y wlad, a sefydlu gorsafodd cenhadol mewn gwahanol fanau. Yr oedd llawer o anhawsderau yn cael eu tafu ar ffordd y cenhadol y pryd hwn gan lywodraeth yr India. Gwaherddid iddynt ledaenu traethodau, a phregethu; ac ni odddefwyd i rai a ddaethant o Loegr fyned yn mlaen i Serampore. Ond trwy ymdrechidau Andrew Fuller, ac ereill, gyda'r llywodraeth yn Mhrydain, caniatwyd i'r cenhadol fyned rhag- ddynt gyda'u gwaith. Yna aethant yn mlaen yn gyflymach; agorwyd gorsafodd newyddion, ac adeiladwyd capel newydd yn Calcutta; ac yr oedd Ward yn cymmeryd ei dro i bregethu yno. Bu farw merch fechan iddo, chwe mlwydd oed, yn 1812; a theimlodd yntau y ddyrnod hono yn fawr iawn. Yn yr un flwyddyn, digwyddodd

damwain bwysig, yr hon a effeithiodd yn drwm ar y genhadaeth, ac a fu yn llawer o ofid i Mr. Ward; sef, dinystr y swyddfa argraffu, yr hyn a achlysurwyd trwy dân. Llosgwyd y llythyrenau oeddnt wedi eu defnyddio yn yr argraff- iadau a gyhoeddwyd o'r Beibl, a chyfrifid fod y golled tua 10,000*p*. Ofnwyd y buasai hyn yn rhoddi attalfa barbaol ar y gwaith o argraffu; ond trwy garedigrwydd cyfeillion yn Mhrydain, galluogwyd hwynt i ail gychwyn drachefn yn mhen ychydig fisoedd, ac i fyned yn mlaen yn fwy egniol nag erioed.

Yr oedd iechedd Ward yn wael yn 1819, a phenderfynodd dalu uweliad â Lloegr, a chyrr- haeddodd i Liverpool yn mis Mehefin y flwydd- yn hono. Adferwyd ei iechedd yma i'r fath raddau fel y gallodd wneyd amryw deithiau yn siroedd canolbarthol Lloegr, i gasglu at goleg a fwriedid ei adeiladu yn Serampore; wedi hyn, aeth drosodd i Holland, a gogleddbarth yr Al- maen; a thrachefn, hwylioed am Efrog Newydd, lle y cafodd dderbyniad croesawus, a'i gynnorth- wyo yn ei amcan. Ar ol dychwelyd i Loegr, ychydig a arosodd, gan ei fod yn awyddus am ddychwelyd i India. Yr oedd wedi cael cryn swm o arian tuag at drysorfa y coleg, a gadawodd Brydain yn Mai, 1821. Ychydig o amser y bu fyw ar ol dychwelyd i Serampore; ac er fod ei gyfeillion yn gobeithio fod ei iechedd wedi ei ad- sefydlu, aeth yn waelach o lawer yn fuan ar ol cyrhaedd yno; ond bu farw yn dra diwymrth, o'r geri, yn mis Mawrth, 1822. Ei brif waith llenyddol oedd ei "*View of the History, Litera- ture, and Religion of the Hindoos*," &c., mewn pedair cyfrol, a'i "*Farewell Letters to His Friends in England and America*."

WARDLAW, RALPH, D.D.: un o'r duwin- yddion a'r pregethwyr enwocaf yn mysg yr Annibynwyr yn Ysgotland. Ganwyd ef yn Dalkeith, ger llaw Edinburgh, ar yr 22ain o Fedi, 1779. Yr oedd ei rieni yn aelodau o'r Eglwys Enciliedig Unedig; ac yn fuan ar ol ei enedigeth ef, symmudasant o Dalkeith i Glas- gow; ac yn y ddinas hono y derbyniodd efe ei addysg—ar y cyntaf yn yr Ysgol Fawr, ac wedi hyn yn y brifysgol. Bwriedid iddo fod yn weinidog yn yr Eglwys Enciliedig Unedig; ond cyn gorphen tymmor ei addysgiaeth, yr oedd wedi dyfod yn argyhoeddedig mai cynulleidfa- oliath Annibynol oedd y drefn eglwysig fwyaf unol a'r Testament Newydd; ac o ganlyniad, efe a ymunodd â'r Annibynwyr. Dechreuodd bregethu yn 1800; ac yn 1803, sefydlwyd ef yn weinidog ar gynulleidfa Annibynol yn Glas- gow, ac yno yr arosodd efe hyd ddydd ei farw- olaeth. Trwy lafur ac ymdrech, yn gystal a nerth cymmeriad ac enwogrwydd Wardlaw a Greville Ewing, ffurfiwyd llawer o eglwysi, a chasglwyd llawer o gynulleidfaeodd i berthyn i'r un enwad mewn gwahanol barthau o Ysgot- land. Bu Dr. Wardlaw fyw i weled mwy na dau cant o eglwysi Annibynol yn y wlad hono. Yn 1811, pennodwyd ef, mewn undeb â Mr. Greville Ewing, yn athraw duwinyddol yn Athrofa Dduwinyddol Glasgow, a pharhaodd i roddi ei wasanaeth gwerthfawr yn fyddlawn i'r sefydliad hwnw cyhyd ag y bu fyw. Cymmer- odd ei farwolaeth le ar yr 17eg o Ragfyr, 1853.

Bywyd llafurus, difrifol, a gweithgar ydoedd bywyd Dr. Wardlaw. Ychydig o dduwinydd- ion ei oes a llafuriodd yn helaethach nag efe. Heb law gweinyddu yn fyddlawn ei ddyled-

swyddau gweinidogaethol yn y pulpud, ac allan o hono, a llenwi ei le yn glodfawr fel athraw duwinyddol, yr oedd yn awdwr llawer o lyfrau hynod o werthfawr. Yr oedd hefyd yn cymmeryd rhan amlwg iawn yn nadleuon duwinyddol y cyfnod, ac yr oedd yn weithiwr difeifol gyda symudiadau cyhoeddus, crefyddol a dyn-garol, yr oes. Hwyrach mai y mwyaf poblogaidd o'i weithiau ydynt y rhai canlynol:—"Discourses on the Socinian Controversy," "Lectures on Ecclesiastes," "Essays on Assurance of Faith, and on the extent of the Atonement and universal Pardon," "The Life of Joseph, and the last years of Jacob," "On Miracles," "Church Establishments," &c. Yr oedd galluocedd meddyliol Wardlaw yn fawr ac yn gymmhesurrol. Yr oedd nerth a theleidrwydd yn unedig ynddo i raddau nas ceir hwynt yn y gyffredin. Yr oedd ei alluoedd yn amrywiol, ond oll yn gweithio mewn cydgoriad, a than lywodraeth dda. Efe oedd yn en meistrol hwy—ac nid hwy oedd yn ei feistrolï ef. Hyd yn oed y galluocedd hyn oedd wedi eu dadblygu fwyaf ynddo, ni chan-iatai efe iddynt i'w lywodraethu yn ormodol. Y nodwedd amlycaf yn meddwl Dr. Wardlaw oedd ei alluoedd anghyffredin i elfennu ac i ymresymu. Nid oedd yn nodedig fel un yn meddu ar alluoedd sydd yn arwain dynion i fod yn haneswyr, yn naturiaethwyr, yn feirdd, neu yn wyddonwyr; neu o leiaf nid oedd wedi eu di-wyllio yn helaeth. Ychydig o'r gallu creadigol hwnw sydd yn nodweddu rhai meddyliau mawr oedd yn ei hynodi ef; ond yr oedd ei allu i elfennu yn fawr. Medrai wahanu drychfeddyliau cymmysgelyd, a'u dwyn i eglurder rhyfeddol. Nid oedd yn teimlo pleser mewn gwelod pethau fel mewn niwl. Byddai hefyd yn cymmeryd golwg eang ar bob peth, ac yr oedd yr olwg a gymmerai yn graff yn gystal ag yn eang. A phe buasai wedi digwydd troi i astudio y gyfraith, diamhewu y buasai yn un o gyfreithwyr galluocaf ei wlad mewn unrhyw oes. Fel aelod o gymdeithas, yr oedd yn foneddwr yn ngwir ystyr y gair. Yn mhob peth yn dal cysylltiad â liesiant ei gyd-dynion, teimlai ddyddordeb neillduol. Yr oedd yn gyfaill cywir i addysg y bobl mewn amser pan nad oedd hyn mor boblogaidd ag ydyw yn bresennol. Safai yn wrthwynebwyr eofn i gaethwasiaeth yn mhob ffurf. Gwnaeth yr oll a allai dros y Feibl Gymdeithas, a thros y cymdeithasau cenhadol tramor; ac er prawf o'i serch at yr achos hwn boddlonodd i dri o'i blant fyned i lafurio i'r maes cenhadol.

Fel gweinidog yr etengyl, bu yn fyddlaw'n anarferol yn nghyflawniad ei ddyletswyddau yn yr eglwys yr ordeiniwyd ef yn fugal arni am hanner can mlynedd; ac fel pregethwr, ennill-odd enwogrwydd gwirioneddol, er nas gellir dywedyd ei fod yn boblogaidd yn ystyr cyffredin y gair. Yr oedd ei brif nerth fel pregethwr yn gynnwysedig, yn'ddiamhewu, yn ei gydna-byddiseth eang a manwl â'r Ysgrhythrau, yn ei ddeheurwydd a'i blaender fel ymresymwr, yn ei chwaeth bur a'i iaith glir, yn ei synwyr da, yn y craffder ymarferol a ddangosai i gael allan berthynas ei fater a manteision a chyfrifoldeb ei wrandawr, ac yn y difrifol doeth a serch-isdol a pha un y cymmhellai ei sylwadau ar eu meddyliau a'u cydwybodau. Ei amcan mawr oedd cyflwyno yn llawn, yn glir, ac yn rymus i feddyliau ei wrandawr y gwirionedd a ddysgid yn y gyfran o'r Ysgrhythyr y traethai arni. Yr oedd bob amser yn ddifrifol, cryf, ac ymarferol.

Yn ei ymdrafodaeth a Christionogion o enwadau ereill, amcanai at uno ymlynid cydwybodol wrth ei olygiadau neillduol ei hun ar athrawiaethau a threfn eglwysig, a serch catholicaidd tuag at bawb sydd yn caru yr Arglwydd Iesu Grist mewn purdeb. Yr oedd yn Gristion yn gyntaf—ac yn Annibynwr wedi hynny. Agorai ei galon i bob dyn da, hyd yn oed pan yn coledd golygiadau ar byngciau dibwys, a fuasant, yn ei dyb ef, yn anysgrhythrol; ac yr oedd Cristionogion o bob enwad crefyddol yn ei barchu ac yn ei anrhydeddu yntau. Fel athraw duwinyddol gosododd Wardlaw yr Annibynwyr o dan rwymau arbenig iddo. Peth ffodus oedd cael un mor gymmhwyys i addysgu y dynion ieuaing oedd yn troi allan yn ddysegawdwyr y bobl. Teimlai Wardlaw hyfrydwch mawr yn y rhan yma o'i waith, ac aberthodd lawer o'i amser a'i egni ato. Am ei ddarlithiau i'r efrydwyr, gellir dywedyd eu bod yn esamplau rhagorol o ymchwilid manylgraff, ymresymiad olir, a chasgl-iaidau cedyrn. Eu hamcan penaf oedd cael allan ac amddiffyn y gyfundrefn hono o wirionedd y credai yr awdwr ei bod wedi ei dadguddio yn y Beibl. Yr oedd ei dduwinyddiaeth yn mlaenaf yn ysgrhythrol—ac wedi hynny yn ddadleuol. Ymdrechal, yn y lle cyntaf, i gael allan feddwl yr Ysbryd, fel y dadblygir ef yn y gair ysgrifenedig; ac wedi boddloni ei hun ar hynny, galwai allan holl adnoddau ei resymeg i amddiffyn y farn a ffurfiodd rhag gwrthddadleuon neu ymosodiad. Fel ysgrifennwr ac awdwr, nodweddi Wardlaw â'r ansoddau oedd yn amlwg ynddo fel pregethwr. Y mae ei holl weithiau wedi eu nodweddu gan eglurder dirnadaeth, nerth ymresymiad, cywirdeb barn, a thylsineb arddull. Os nad ydyw gwreiddioldeb ei opininyddau yn ein taraw, nid yw byth yn ein poeni â syniadau ammrwd ac anaddfed, ac â damcaniaethau awyrol a disail. Y mae pob peth yn ddifrifol, doeth, a dealladwy. Dichon na ddaru iddo wneuthur ohwanegiadau mawrion at dduwinyddiaeth fel gwyddor; ond nid oedd neb yn ei oes, o bossibl, a wnaeth fwy i ddefinio yn fanwl rhai o derfynau y wyddor, neu i benderfynu perthynas y naill ran o honi â'r llall nag efe. Fel dadleuwr, y mae yn ddiamhewu y gellir ei ystyried yn un o'r rhai goreu; ac yn sicr nid ystyried neb yn rhagori arno yn mysg ei gydoeswyr. Mewn tawelwch, callineb, craffder, a medrusrwydd ymsyniadol, yr oedd yn dra hynod; ac yr oedd absennoldeb pob chwerwder, a phob peth personol, o'i ysgrifeniadau yn rhoddi arnynt werth moesol a defnyddioldeb nas gall ond ychydig o gynnrychiol dadleuol honi hawl iddynt. Nid llawer o ddynion a fu mewn cynnifer o ddadleuon ag efe; ac nis gellir cael yn nghofnodion llenyddiaeth dduwinyddol enw neb a sarnodd lai ar hawliau boneddigeiddrwydd a thegwch wrth ddwyn yn mlaen ddadleuath na Dr. Wardlaw.

WARWICK, RICHARD NEVIL, IARLL:—a alwyd y 'brenin-wneuthurwr' (*king-maker*) am ei waith yn gorseddu ac yn diorseddu brenhinoedd—oedd fab hynaf Richard Nevil, Iarll Salisbury; a anwyd, tua'r fl. 1420. Enw ei fam oedd Alice, merch ac etifeddes Thomas Montacute, Iarll Salisbury. Priododd Ag Anne, merch Richard de Beauchamp, Iarll Warwick, yr hon a ddaeth i feddiant o etifeddiaethau teulu Warwick. Ar hyn gwnaed arglwydd Richard Nevil yn Iarll Warwick. Yr oedd efe hefyd yn gefnder i Iorwerth iv., brenin Lloegr; ac y mae y

cysylltiad hwn mewn rhan yn ddiannheul yn cyfrif am y gallu a'r dylanwad mawr a ymarferwyd ganddo yn achosion y wladwriaeth. Yr oedd teulu y Neviliaid y pryd hwn yn dal cysylltiad perthynasol â lliaws mawr o deuluoedd pendeigaid Lloegr. Yr oedd hefyd, yn chwanelog at ei gyssylltiadau helaeth, a'i feddiannau eang, yn ddyu yn mdeddu diysogwrwydd a phenderyniad mawr—yn dalentog a hyawdl, ac yn hynod am ei sirioldeb a'i haelfrydedd, fel y gallir dyweyd ei fod wedi gweithio ei ffordd yn ddwfn i serchiadau ei gydwladyr. Lle bynag y preswyliai, mynegir ei fod yn cadw tŷ agored, a chroesaw i bawb fwyta ar ei fwrdd. Sicrheir gan rai—ond prin y gallir credu nad gormodiaith yw—fod nifer y bobl fyddai yn bwyta bob dydd ar ei fwrdd yn ei wahanol balasau, pan yr oedd yn mlodau ei lwyddiant, yn rhifo tua deng mil ar hugain. "Pan y denai i Lundain," meddai Stow yn ei Gronicl, "cadwai dŷ agored. Yr oedd ohwch o ychain yn cael eu bwyta yno ar un boreubryd; ac yr oedd pob tafarn oedd ger llaw yn llawn o gigoedd wedi eu paratoi ganddo ef; o herwydd gallasai pawb ag yr oedd iddynt ryw gydnabod yn y tŷ hwnw gael cymmaint o gig-fwyd, rhost a berw, ag a allent gario ar bicall hir." Y mae hanes y pendeig galluog hwn yn cynnwys holl hanes yr ymdrechia rhwng teuluoedd York a Lancaster, o'r codiad cyntaf mewn arfau yn erbyn Harri vi. hyd sefydliad Iorwerth iv. ar orsedd Lloegr. Ni chawn yma ond nodi yn fyr ddigwyddiadau pwysicaf ei fywyd.

Tra yn Arglwydd Richard Nevil, gwnaeth enw iddo ei hun yn y cadymgyrch a ddygwyd yn mlaen yn Ysgotland yn 1448, o dan lywyddiaeth ei dad, Iarll Salisbury. Yn 1455, efe a gymmerodd blaid y duc o York; ac i'w ddewrder ef yn benaf y priodolir y fuddugoliaeth yn mrwydr St. Albans, yr hon a ymladdwyd ar yr 22ain o Fai, yn y flwyddyn hono. Gwnaed ef yn ddioed yn llywodraethwr Calais—yr hon a ystyrir am amser maith y swydd a gynnwysai yr ymddiriedaeth filwraidd bwysicaf yn Ewrop; ac hefyd, pennodwyd ef yn llywydd y llynges. Ymladdodd frwydr â llynges tref rydd Lubek, a chymmerodd ohwch o'i llongau. Yn 1460, efe a ddychwelodd i Loegr gyda phymtheg cant o ddilynwyr; ac erbyn cyrraedd Llundain, yr oedd ei fyddin wedi chwyddo yn ddeugain mil o wŷr. Yr oedd y brenin Harri wedi ffoi oddi yno, a derbyniwyd Warwick gyda brwdfrydedd mawr yn y brif ddinas; ac yn mrwydr Northampton, yr hon a ymladdwyd ar y 10fed o Orphenaf, gorchfygwyd y Lancasteriaid, a syrthiodd Harri vi. i ddwylaw yr Yorkiaid—y blaid ag yr oedd Warwick yn brif gefnogydd iddi. Y digwyddiad pwysig nesaf a gymmerodd le yn yr ymdrechia hon oedd brwydr Wakefield, ar y 30ain o Ragfyr; lle y gorchfygwyd y duc o York gan y frenhines Margaret, ac y colodd y duc ei hun ei fywyd, a lle y daliwyd Iarll Salisbury, ac y torwyd ei ben ef dranoeth yn Pontefract. Yr ail fuddugoliaeth ar yr Yorkiaid, y rhai oeddynt dan lywyddiaeth Warwick, yn agos i St. Albans, Chwefror 17eg, 1461, a adferodd ei ryddid i Harri. Ond pan yr ymunodd byddin Warwick ag un Iorwerth, y duc o York ieuange, gorfodwyd y fyddin frenhinol i encilio tua'r gogledd. Yna aeth Iorwerth a Warwick mewn goruchafiaeth i Lundain; ac ar Mawrth 4ydd, cyhoeddwyd y blaenaf yn frenin o dan y teitl Iorwerth iv., a diogelwyd ef ar orsedd Lloegr pan orchfygwyd y Lancasteriaid yn Towton, ar y

29ain o'r un mis. Iarll Warwick oedd yn llywyddu y corph mwyaf o'r fyddin Yorkaidd yn y frwydr hon. Yn ngauaf 1462—3, efe a ddarostyngodd gestyll Bamborough, ac Alnwick, a Dunstanburgh; a dygwyd Harri yn garcharor i Dŵr Llundain.

Yr oedd y Neviliaid mewn ystyr yn llywodraethu y deyrnas yn awr. Heb law bod yn llywodraethu Calais, yr oedd Warwick ei hun yn dal y swydd o ystafelydd a gwarcheidwad y cyffiniau gorllewinol; ac yr oedd ei frawd nesaf ato, Arglwydd Montague, yn warcheidwad y cyffiniau dwyreiniol, ac wedi cael etifedd-iaethau eang y Percies, gyda'r teitl o Arglwydd Northumberland; a'i frawd ieuangaf, George, yn Arglwydd Uchel-Ganghellydd, ac Archesgob Caerefrog. Ond digwyddodd amgylchiadau yn fuan mewn cysylltiad â phriodas y brenin Iorwerth gydag Elizabeth Wydville, a barodd i'r Neviliaid gollu ffafr y brenin; ac yr arwydd gyntaf o hyn oedd ei waith yn gorchymyn i archesgob Caerefrog roddi y sêl fawr i fywyd yn 1467. Ond gwnaed y rhwyg i fywyd rhwyg y brenin a Warwick ar ol hyn: er hyn ni pharhaodd y cyfeillgarwoch yn hir. Yn fuan ar ol hyn, cododd terfysg yn mysg gwladwyr swydd Gaerefrog, ac ymunodd dau o berthynasau Warwick ynddo, a chymmerodd brwydr le yn Edgecote, ar y 26ain o Orphenaf, 1468, pan y gorchfygwyd y brenin-wyr; ac yn mhen ychydig ddyddiau, cymmerwyd Iorwerth yn garcharor gan Warwick a Clarence yn Olney. Ond rhyddhawyd y brenin ar ryw delerau, a llywyddodd y blaid frenhinol draohfn; ac ar hyn, hwyliodd Warwick a Clarence i Calais; ond er eu syndod, trodd Vaucclerc, i'r hwn yr oedd Warwick wedi ymddiried gofal y lle yn ei absenoldeb, y magnelan i danio arnynt. Ar hyn, hwy a aethant yn mlaen i Harfleur; ac yn fuan ar ol hyn, cyfarfu Warwick â Margaret o Anjou, priod Harri vi., a gwnaed cymmud rhyngddynt, yr hwn a gadarnhawyd trwy i'r tywysog Iorwerth, mab y frenhines, briodi Anne, ail ferch Warwick. Cyfodwyd byddin i oresgyn Lloegr, a glaniodd Warwick yn flaenor arni yn Plymouth, ar y 13eg o Fedi; ac yn ddioed, cyhoeddodd Harri vi. yn frenin Lloegr; a ffodd Iorwerth iv. i Holland. Gwnaed Warwick yn ystafelydd ac yn arglwydd brif llyngesydd Lloegr, yn chwanelog at ei swydd fel llywodraethwr Calais. Gwnaed ei frawd ailwaith yn ganghellydd; ac adferwyd i Montague, ei frawd arall, warcheidiaeth y cyffiniau dwyreiniol. Ond ni pharhaodd hyn oll ond ychydig amser. Ar y 14eg o Fawrth, 1471, glaniodd Iorwerth iv. a'r duc o Burgundy yn Ravenspur, swydd Gaerefrog, a chasglwyd ynghyd fyddin, yr hon a gyfarfu â'r fyddin Lancasteriaidd, o dan lywyddiaeth Warwick, yn Barnet. Gorchfygwyd y Lancasteriaid, a lladdwyd Warwick a Montague yn y frwydr. Dangoswyd eu cyrph am dri diwrnod yn Eglwys St. Paul, ac wedi hyn claddwyd hwynt yn mynachlog Bisham, swydd Berks. Felly y bu farw un o'r deiliaid pendeigaid mwyaf ei allu a'i awdurdod a fu erioed yn Lloegr.

WASHINGTON, GEORGE: y gwladgarwr mawr Americanaidd. Ganwyd ef yn Bridges Creek, Westmoreland, yn nhalaeth Virginia, ar yr 22ain o Chwefror, 1732. Efe oedd mab hynaf Augustine Washington, o'i ail wraig, Mary Ball. Hen daid Augustine Washington, sef John Washington, o swydd Lancaster, oedd

yr ymfudwr cyntaf o'r teulu a aeth i'r America. Cymmerodd hynny le yn y flwyddyn 1657. Mynegir ei fod yn gyfoethog, a bod ei ddylanwad yn lawr yn ei wlad ei hun; ac nid yw yn hawdd deall pa beth a'i cymmhelodd i ymfudo. Yr oedd George Washington yn teimlo bob amser yn falch o'i hynafiaid, ac o'i ddisgyniad o'r John Washington hwn. Bu farw Augustine Washington, ei dad, ar ol byr gystudd yn 1743. Ar ei farwolaeth, gadawodd ar ei ol ddau fab o'i briodas gyntaf; ac o'r ail, bedwar o feibion a merch. Bu mam George Washington fyw i'w weled ef wedi ei ddewis yn arlywydd yr Unol Daleithiau. Gadawodd Augustine ei deulu mewn sefyllfa cymmharol annibynol gyda golwg ar eu hamgylchiadau bydol. I'w fab hynaf, o'i wraig gyntaf, efe a adawodd etifeddiaeth (yr hon a alwyd wedi hynny Mount Vernon) o bum cant ar hugain o erwau o dir, a chyfranau mewn gweithydd haiarn yn Virginia a Maryland. I'r ail, efe a adawodd etifeddiaeth yn Westmoreland. Ymddiriedai lawer iawn i ddoethineb ei weddw, a chyfarwyddai ar fod i'r holl eiddo oedd yn dyfod i feddiant ei phlant hi i gael ei lywodraethu ganddi nes y deuant i'w llawn oedran. I George y gadawyd y tŷ yr oedd ei dad yn byw ynddo, a'r tiroedd o'i gwmpas. I bob un o'r meibion ereill, efe a adawodd etifeddiaeth o chwech neu saith gant o erwau o dir: ynghyd â darpariaeth briodol i'w ferch.

Ychydig sydd yn wybyddus am fywyd boreuol George Washington; etto y mae yn amlwg ei fod o'i febydd yn cael ei nodweddu gan hoffder at wirionedd, difrifoldeb meddwl, barn glir, a sylwadaeth graff. Yr oedd yn ddyledus am yr holl addysg a gafodd i un o ysgolion cyffredin y dalaeth, lle nad oedd nemawr ddim ond darllen, ysgrifenu, a rhifyddu yn cael eu dysgu. Pan yn fachgenyn, yr oedd yn hoff o ffurio ei gyd-lywchegion yn gwmnïau, y rhai a ymarferent ac a ymladdent frwydrau ffugiol; ac yr oedd efe yn wastad yn arwain un o'r pleidiau hyn. Ym-hyfrydai yn lawr mewn ymarferiadau corphorol. Dywedir fod ei ymddygiadau yn yr ysgol yn gyfryw fel yr enillai edmygedd y bechgyn ereill, y rhai a gyfeirient ato fel cyslatareddwr yn eu dadleuon. Ymddengys ei fod yn hoff o rifydddeg a meintoniaeth; ac ar un adeg, yr oedd yn amheus pa un ai morwriaeth ynte tîrfesuriaeth a ddewisai yn alwedigaeth; ond ni fynai ei fam iddo fyned yn llongwr, ac ufuddhaodd yntau i'w dymuniad trwy aros gartref. Pan yn un ar bymtheg oed gadawodd yr ysgol, a dechreuodd ar ei waith fel tîrfesurydd ymarferol; ac er ei fod yn ieuangc y pryd hwn, yr oedd yr ygrifell yn ei law yn fynych i gofnodi digwyddiadau y dydd mewn dyddlyfr a gedwid ganddo at ei wasanaeth ei hun. Ymddengys nad oedd ei alwedigaeth yn un fantais iddo erbyn ei yrfa ddyfodol; o herwydd, heb law dysgu iddo yr arferiad o gymmeryd sylw manwl o arwynebedd tir ac ardaloedd yn gyffredinol ar raddeg fawr, yr oedd yn ei arwain i gymmeryd teithiau pell dros fynyddoedd yr Alleghany, ac yn rhoddi iddo ymarferiad mewn bywyd o angen a chaledi. Pan yn ddeunaw mlwydd oed, aeth ar fordaith i Barbadoes, gyda'i hanner brawd Lawrence, yr hwn a ffinid gan afiechyd yr ysgyfaint, yr hwn a derfynodd yn ei farwolaeth, yn 1752, yn fuan ar ol ei ddychweliad i'w etifeddiaeth yn Mount Vernon, ar y Potomac. Ar ol ei farwolaeth ef disgynnodd y palas a'r etifeddiaeth yn eiddo i ryddhawr dyfodol America: a'r fath ydoedd y

syniadau uchel a goleddid am alluoedd y meddianydd ieuangc, fel, er nad oedd ond ychydig gyda phedair ar bymtheg oed, y pennodwyd ef yn un o ben ragarweinyddion (*adjutant general*) Virginia, gyda'r teitl o uchgadben; a'r bedwaredd ran o'r drefedigaeth fel ei ddoesbarth. Oddi wrth bapurau a ysgrifennodd efe, gwelir ei fod yn meddu tueddiadau milwraidd cryfion cyn derbyn y swydd hon; ac yn ystod ei ymweliad â'r India Orllewinol ni chollai un cyfeusdra i ymberffaiithio yn yr alwedigaeth hono.

Yn 1753, anfonodd y Ffrangcod filwyr ar draws y llynau o Canada, ac ar yr un pryd daeth gwŷr arfog i fywyd o New Orleans i ymuno â hwy ar lenydd uchaf yr Ohio. Penderfynodd y llywodraethwr Dinwiddie i anfon dirprwywr y mddiddan gyda'r swyddog Ffrengig llywyddol, er cael hysbysarwydd ar ba awdurdod y meddianai efe diriogaeth a berchenogid gan y Prydeiniaid. Yr oedd y gwaith hwn yn gofyn am ddyn o bwyll a doethineb, ac un wedi arfer teithio drwy y coedwigoedd, ac yn gyfarwydd âg arferion yr Indiaid. Washington a etholwyd, er mor ieuangc ydoedd, gan y tybid ei fod yn feddiannol ar y cymhwysderau hyn. Cychwynodd yntau o Williamsburg ar yr 31ain o Hydref, 1753, a dychwelodd ar yr 16eg o Ionawr, 1754. Cafodd allan fod yn mryd y Ffrangcod i ymsefydlu yn barhaol o fewn tiriogaethau Prydain; ac er mor wylidiwrus oedd y gwarchodlu, gallodd ddwyn gydag ef oddi yno gynllun o'r gaerfa, yr hon oedd tua phymtheng milldir i'r deheu o Lyn Erie. Yn mis Mawrth, 1754, chwanguwyd sefydliad milwraidd y drefedigaeth i chwech o gwmnïau: a nodwyd y milwriad Fry, Sais, o gyrrhaeddiadau gwyddonol ac arferion boneddigaidd, yn flaenor arnynt, a phenodwyd Washington i gymmeryd yr ail le yn y llywyddiaeth. Yr oedd ei ryfelgyrch cyntaf hwn yn ysgol galed ond defnyddiol iddo. Anfonwyd ef yn mlaen gyda thri o gwmnïau i feddiannu rhagorsafau yr Ohio, er rhagflaenu llu cryfach o Ffrangcod. Ymddibynai yn benaf ar ei adnoddau ei hun, ac ar gyfeillgarwch yr Indiaid, ac aeth yn mlaen yn eofn. Ar y 27ain o fis Mai, cyfarfu a gorchfygodd ran o'r fyddin Ffrengig o dan arweiniad M. de Jumonville, yr hwn a gwmpodd yn y frwydr. Yn fuan wedi hyn bu farw y milwriad Fry yn ddisymmwth, a syrthiodd y brif llywyddiaeth i ddwyllaw Washington. Pennodwyd Innis, llywydd byddin Carolina Ogleddol, dros ei ben ef; ond ni chymmerodd y llywydd newydd yr arweinyddiaeth yn y maes. Yr oedd y crin-tachrwydd â pha un yr ymddygid tuag at y fyddin yn achlysuero anffoddogrwydd yn mysg y milwyr, ond yr oedd Washington yn parhau yr un fath. Disgwyliai yr anfonasid yn ei erbyn nifer o filwyr detholedig o gaerfa Duquesne mor fuan ag y denai gorchfygiad Jumarville yn hysbys yno, ac ymgadarnhaodd yn Great Meadows. Parodd dyfodiad y Ffrangcod mewn nerth iddo encilio oddi yno, ond gwnaeth hynny mor ofalus a medrus fel y rhoddwyd pleidiau o ddiolchgarwch iddo gan Dŷ y Bwrdeisiaid.

Yr oedd y gwasanaeth a wnelai yn awr yn ei barotol ar gyfer ymdrechfa fwy. Ond yn y fl. 1758, wedi cyrrhaedd ei amcan o gymmeryd caerfa Duquesne, ymofynnodd am ganiatâd i ymneillduo o ryfelgyrch, na chafodd ddim oddi wrtho mewn ffordd o dâl, ond yn unig eangu ei adnabyddiaeth o ddynolryw, a dysgu pa fodd i fynu arglwyddiaeth hollol arno ei hun. O 1753 hyd 1758, yr oedd efe wedi dysgu dilyn llywbr

ddyledawydd, hyd yn oed ar draul aberthu clod milwraidd. Coethwyd a thymmerwyd ei amynedd, ei wladgarwch, a'i anhanngarwch yn ffwrneisiau profion celyd. Dygwyd ef i amlygu mwy o fawredd yn wyneb gorchfygiad a siomedigaeth nag ereill mewn gyfra fuddugoliaethus. Yr oedd radd iddo gario rhyfel yn mlawn gyda moddion gwael, a chydag ychydig o lwyddiant, ac heb un olwg am enwogrwydd dyfodol. Rhoddwyd prawf caled ar ei nerth a'i iechfyd wrth weled ei gynlluniau yn troi yn fethiant o herwydd anwybodaeth ac anfedusrwydd ereill. Yr oedd yn byw yn nghanol peryglon brwydrau, ac etto nid oedd dim neillduol yn digwydd i gyffroi meddwl y cyhoedd mwy nag yn amser heddwch. Nid oedd dysgyblaeth, trefn, trethiad priodol, ymrestradau rheolaidd, na darpariaethau angenrheidiol yn cael eu paratoi. Yr oedd Washington yn gorfod amddiffyn terfyn o dri chant o filldroedd, gyda phymtheg cant o wŷr! Os gwnai wrthasafid eoft, odid nad colli pob peth a wnelai ond ei anrhydedd. Cadwai hwnw yn ddiogel. Os teithio yn mlawn a wnai, nid oedd yn ennill dim ond mellidithon y rhai oedd o'i gwmpas, oeddynt wedi ymwerthu megys i'r gelyn. Etto, y mae un peth yn dra hynod yn nghanol y dyryswech a'r anfodion hyn—fod corph y bobl yn parhau i edmygu ei ymddygiadau, a bod ei filwyr yn frwdfrydig yn eu hymlynid personol wrtho. Gwyddai a gwelai pawb a fynent weled ei fod yn gwneyd ei oreu, a bod ei egwyddorion yn bur, a'i rinweddau yn ddilychwin, ei amcanion yn gamoladwy, a'i gynlluniau yn gynnwysfawr a chylfawn. Gweithiodd ei ffordd yn mlawn trwy beryglon na buasai ond ychydig yn barod i wynebu arnynt. Dysgodd greu adnoddau o'i eiddo ei hun; i gymmeryd mantais ar gyfeusdra, pa bryd bynag y ceid ef; i beri i gyfres o fan ddirgyddiadau llwyddianus i ateb dybenion rhai mawr ac ysblenydd; i gadw yn barhaus ei dawelwch meddyliol, a gwneyd hyd yn oed i orchfygiad ei hun fod yn foddion i ennill buddugoliaeth. Yn niwedd y flwyddyn 1758, fel y sylwyd, wedi i'r Prydeiniaid gymmeryd meddiant o gaerfa Duquesne, lle y saif Pittsburg yn bresennol—Birmingham yr Unol Daleithiau—ymneillduodd Washington gyda'r bwriad o fyw bywyd anghyhoedd fel amaethwr.

Mewn gwirionedd, ei deitl cyffredin, a'r un y dymunai gael ei adnabod wrtho oedd, 'Amaethwr Mount Vernon.' Yr oedd ei etifeddiaeth yn gorwedd ar lenydd y Potomac, ac yn cynnwys naw mil o erwau o dir o dan ei reolaeth ef ei hun, heb law darnau helaeth o ddiroedd ereill. Yn fuan ar ol ymddiswyddo o'r fyddin, efe a briododd Mrs. Martha Curtis, gweddw ieuangc hawddgar a chyfoethog, gyda'r hon y dywedir iddo gael 20,000*p.* o arian, heb law ei hawl mewn cyfran eang o dir yn Virginia. Yr oedd yn trigo fel un o ben frenhinoedd bugeiliol yr hynafiaid, yn nghanol ei lafurwyr, a'r rhai a ymddibynent arno. Dygai yn mlawn bob rhan o'i waith yn drefnus—a chydaf'r manylrwydd mwyaf. Edrychai yn bersonol dros gyfrifon ei arolygwyr ar adegau neillduol. Dosberthid ei ffermydd yn adranau, a chadwai gyfrif o'r cynnyrch, fel y gallai ar unwaith wybod beth oedd colledion ac ennillion unrhyw gyfran neillduol o'r tir a'i gynnyrch, a chymmharu manteision cyferbyniol ei amrywiol ddulliau o drin y tir. Cynnyrchodd etifeddiaeth Mount Vernon iddo 7,000 o fwseli o wenith, a 10,000 o fwseli o ind-

rawn un flwyddyn; yr hyn y gellir ei ystyried yn gynnyrch mawr yn yr adeg hono, ac o'r hyn y teimlai efe yn hynod falch. Yr oedd ganddo fil o bobl yn gweithio ar ei wahanol ffermydd, a chymmeryd i mewn y caethweision. O Lundain yr oedd yn cael y rhan fwyaf o'i offer amaethyddol, ond yr oedd yn gweu gartref frethynau a lliciniau at wasanaeth ei deulu, neu o leiaf ei gaethweision. Y mae Cyrus Edmunds, bywgraffydd Washington yn y wlad hono, yn sylwi yn dra phriodol fel y canlyn am dano:—

"Y mae yn ymddangos yn beth dyeithr iawn fod pencampwr llwyddianus rhyddid y Byd Newydd, yr hwn yn ddiammheu oedd ddyd gwrol, haelffrydig, a dyngarol, yn perchonogi llawer o gaethweision; a'u bod yn gwneyd i fyny ran nid bechan o'i eiddo; a bod eu manteision a'u llesiant wrth ei ewyllys ef, neu ynte wrth ewyllys rhywrai ereill yr ymddiriedai efe iddynt y gorchwyl o'u llywodraethu. Fe allai mai dyma yr un anaf sydd ar hanes George Washington, nas gall un esgusawd ei ysgafnhau na'i ddirgelu. Ni wna dyweyd mai dyna oedd arfer y genedl a'r oes y tro. Yr oedd efe yn llawer o flaen ei oes. Ni wna y tro chwaith i ddyweyd fod hyn yn angenrheidiol wrth y cyfodi o sefyllfa cymdeithas, yn gymmaint ag na yddai neb yn well nag efe mor ddirym ydyw hawliau cyfeusdra pan yn wrthwynebol i egwyddorion ansigledig cyfiawnder. Tra yr ydym yn gofidio o blegid yr anghysondeb nodedig hwn yn ei gymmeriad, ein hunig gysur sydd yn y ffaith o'i fod ar ol hyny wedi condemnio trwy ei esampyl yr egwyddorion a'r ymarferiadau adgas a pha rai y cyhuddid ef unwaith. A dylid chwaneu, fod pawb a'i hadwaenent yn dwyn tystiolaeth unfurf i'w gyfiawnder a'i ddyngarwch yn ysgafnhau beichiau y caethion, nad oeddynt ar y goreu o'r bron yn oddefadwy. Y mae yn achos o alar, pa fodd bynag, ei fod yn yr un enghraifft hon wedi amlygu diffyg teimladrwydd moesol a'r uniondeb hwnw am y rhai yr oedd mewn ystyriaethau ereill yn sefyll mor uchel ac enwog."

Gellir rhoddi y dyfyniad canlynol o lythyr cymmun Washington yma, am ei fod yn egluro y peth y sylwyd arno yn y dyfyniad uohod:—

"Ar farwolaeth fy ngwraig, fy ewyllys a'm dymuniad ydyw ar fod i'r caethweision yr wyf yn eu dal yn fy hawl fy hun i gael eu rhyddid. Y mae eu rhyddhau yn ystod ei bywyd hi, er fy mod yn ewyllys hyny yn ddiufant, yn cael ei amgylchu gan rwystrau anorfod, o herwydd eu bod wedi cymmysgu trwy briodi gyda'r negroaid gwaddoledig (*dower*). Cyffroai hyn y teimladau mwyaf poenus, os nad canlyniadau annymunol oddi wrth yr olaf, gan fod y naill a'r llall yn meddiant yr un perchonog; ond *nid ydyw yn fy ngallu, yn ol yr ammod dan ba un y delir y negroaid gwaddolog, i'w rhyddhau hwy o gaethiwed.* Ac yn gymmaint ag y bydd yn mhllith y sawl a dderbyniant eu rhyddid yn ol y ddyfais hon rai, naill ai o herwydd henaient neu afiechyd, ac ereill o blegid eu mabandod, yn analluog i'w cynnal eu hunain, fy ewyllys a'm dymuniad yw, ar fod i bawb a ddeuant o dan y disgrifiad blaenaf gael eu bwydo a'u dilladau yn gysurus gan fy etifeddiion tra y byddont byw; a bod rhai o'r disgrifiad olaf, na byddo eu rhieni yn fyw, neu os yn fyw, yn analluog neu yn anewyllysgar i ddarparu ar eu cyfer, i gael eu rhwymo gan y llys hyd nes y cyrhaeddant bump ar hugain oed; ac mewn achosion nas gellir cynnyrchu cofnodau, trwy ba rai y gellir gwybod yr oedran, bydd barn y llys ar y mater i'w ystyried yn derynol. Y mae y negroaid a rwyimir fel hyn i gael eu haddysgu i ddarllen ac i ysgrifenu, gan eu hathrawon a'u hathrawesau, a'u dwyn i fyny mewn rhyw alwedigaeth ddefnyddiol, yn gydsyniol a ddeddfau tiriogaeth Virginia, sydd yn darparu ar gyfer cynnalieith plant amddifaid a phlant tlodion ereill. Ac yr wyf drwy hyn yn gwahardd yn bendant y gwerthiant neu yr alltudiaeth o'r diriogaeth

a enwyd, o unrhyw gaethwas o'm heiddo wedi i mi farw, o dan un math o esgus na fughoniad. Ac yr wyf hefyd yn y modd mwyaf difrifol yn rhwymo fy nghymmud-weinyddwyr, a enwir ar ol hyn, neu yr un a fyddo byw ar eu hol hwynt, i ofalu ar fod i'r adran hon yn mherthynas i gaethweision, a phob cyfran o honi, gael ei chwblhau yn ffyddlawn a manwl, a hyny yn yr adeg y gorohymynir i hyn gymmeryd lle—heb ochelyd, esgeuluso, nac oedines y bydd i'r enyddau fydd ar y pryd yn y ddaear wedi cael eu cynhauafu, ac yn arbenig yn mherthynas i'r hen a'r methedig; a bod iddynt ofalu ar fod i drysorfa reolaidd a pharhaol gael ei sefydlu er eu cynnalieith cyhyd ag y byddo rhywrai & hawl i hyny; heb ymddiried i'r ddarpariaeth ansicr a wneir gan bersonau unigol."

Yr ydym yn cyfleu y dyfyniad maith uchod er mwyn dangos beth oedd syniadau Washington yn niwedd ei oes o berthynas i'w gaethweision. Y mae ei ewyllys wedi ei dyddio yn y ffwyddyn 1790.

Mynegir rhai chwedlau difyr o barth i'w arferion manwl, y rhai a gerid ganddo weithiau i eithaf oedd gormodol; etto nid oedd mewn un modd yn gymmyddog crintachlyd. Efe a gynnorthwyai lawer hyd eithaf ei allu, pan y tybiai ei fod yn wir deilwng. Cadwai dŷ agored, a bwrdd ardderchog. Yr oedd ei ddyledsawyddau fel barnwr y llys sirol yn cael eu cyflawni yn rhad; ac ar yr un egwyddorion y gwasanaethai fel cynrychiolydd ei ddoesbarth yn Nhŷ y Bwrdeistiaid yn Virginia. Er nad oedd yn areithiwr yn ystyr cyffredin y gair, siaradau yn dda ar gwestiynau ymarferol, a hawliai ei synwyr cryf sylw i'r hyn a ddywedai. Fel yr oedd cyfnod pwysig yr ymdrechfa chwyldroadol yn dynesu, yr oedd ei feddwl yntau yn ymeangu ar gyfer yr amgylchiadau; ac ychydig oedd nifer y rhai a sylwent ar yr hyn a gymmerai le yn fwy craff nag efe. Yr oedd cytarfod, cynnwysedig o lywodraethwyr a'r prif ddyinion yn y taleithiau, wedi ei gynnal yn Albany, yn fuan ar ol i'r rhyfel & Ffraince dori allan. Penderfynwyd yn y cytarfod hwnw, ar ol ystyriaeth bwylllog, fod i gynghor cyffredinol gael ei ffurfio, yn gynnwysedig o aelodau a ddewisid gan y cynnadeddau taleithiol; yr hwn gynghor, ynghyd â llywodraethwr i gael ei benodi gan y goron, a awurdodid i wneuthur cyfreithiau cyffredinol, ac hefyd i godi arian oddi ar yr holl drefedigaethau i'r dyben o wneyd amddiffyniad cyffredinol. Parodd y cynllun hwn am undeb fraw i'r weinyddiaeth Brydeinig. Dechreuodd dadl fawr y pryd hwnw—yr hon a barhaodd am ngain mlynedd, ac a derfynodd yn ysgariaeth y taleithiau unedig oddi wrth y fam wlad. Yr oedd amryw achosion ar waith yn cydgyrnorthwyo i ddwyn hyn oddi amgylch; ond yn arbenig gwaith y llywodraeth Brydeinig yn trethu nywyddau a ddygid i'r trefedigaethau o wahanol fanau. Yr oedd yn senedd Prydain amryw o'i gwladweinyddion enwocaf, megys William Pitt (wedi hyny yr iarll Chatham), C. J. Fox, Edmund Burke, a'r milwriad Barre, yn ceisio darbwyllo y llywodraeth o'r ynydrwydd o hyn—ond y cwbl yn ofer. Anfonwyd anerchiadau yn cwyno o blegid hyn o Massachusetts at Arglwydd Shelbourne a'i fawrhydi Sior III. Yr oedd Washington wedi bod yn sylwedydd manwl o'r cwbl. Nid oedd yn ei natur ei mewn un modd droi yn gynhyrfwr; ond dadganodd ei anghymeradwysaeth yn ddiifoesni o ddeddf y tollnodau. (*stamps act*). Yn 1773, efe a gefnogodd y penderfyniadau i sefydlu pwyllgor ymohobol, a chymmeradwyodd y cynllun i sylw y

talieithiau ereill. Cynnrychiolai swydd Fairfax yn y gynnadedd a gyfarfu yn Williamsburg, yn Awst, 1774; a phennodwyd ef yn y gynnadedd hono yn un o'r chwech oedd i gynrychioli Virginia yn y Gydgynghorfa gyffredinol gyntaf. Ar ei ddychweiliad o'r Gydgynghorfa gosodwyd ef yn rhinweddol i lywyddu cwmnïau annibynol Virginia. Yn ngwanwyn y ffwyddyn 1775, efe a ddyfeisiodd gynllun er gwneyd trefniant milwrol perffeiethiach i Virginia. Ac ar ol brwydr waedlyd Bunker's Hill, etholwyd Washington yn unfyrdol yn gadlywydd y Trefedigaethau Unedig.

Gellir edrych ar y cyfnod o oes Washington a dreuliodd ganddo cyn hyn, fel y tymmhor yr oedd efe dan bawf—neu yr amser pan yr oedd yn ei gyfaddau ei hun ar gyfer gwaith mawr ei oes. Ac yr oedd ei yrfa rhag llaw yn ymrannu yn naturiol i ddwy ran; sef, cyfnod ei lywyddiaeth filwrol, a chyfnod ei arlywyddiaeth. Yn y blaenaf, ceir Washington yn filwr; yn yr olaf, yr ydym yn cael Washington yn wladweinydd. Yr oedd ei alwedigaethau o 1748 hyd 1775 yn ysgol ragorl iddo i ymbarotoi ar gyfer y ddau waith mawr. Ar ol derbyn y pennodiad o gadlywydd y byddin oedd, efe a aeth i Gaergrawnt, Massachusetts, lle y derbyniwyd ef gan fyddin o 14,500 o wŷr gyda brwdfrydedd a llawenydd mawr. Ei gynllun ef oedd cadw i fyny eu hysbrydoedd, eu darparu ar gyfer caledi, a gorfodi y Prydeiniaid i ymadael o Boston. Canfyddai ar unwaith mai nid peth hawdd oedd gwneyd y diweddaf. Yr oedd ei wŷr wedi eu harfogt yn wael, a'u cad-ddarpariaethau yn annigonol. Y peth cyntaf a wnaeth efe oedd dangos i'r gydgynghorfa y pwysigrwydd o gael y fyddin i sefyllfa gymmhws yn mhob ystyr i gymmeryd y maes. Yn awr y dechreuodd ei brawion tanllyd. Nid oedd y dynion oedd dan arfau wedi ymrestru ond am ddeuddeng mis, ac nid oedd ynt erioed wedi meddwl am ymestwng i fyned dan ddysgyblaeth filwraidd reolaidd. Yr oedd gan y Gydgynghorfa ei hun bob peth i'w ddygus yn mron, yn gystal a phob peth i'w wneuthur. Tybiai ei haelodau ei fod yn arwydd o wladgarwch i fod yn ochelgar gyda golwg ar derfynau yr awurdod a ymddiriedid hyd yn oed i'w cadlywydd! O'r bron y gellir meddwl am wasanaeth yn meddu can lleied o ad-dyniad i ddyon o ysbryd arnyddedus a mawrfrydig. Gwnaeth Washington benderfyniad ar y cyntaf na dderbyniai efe unrhyw dâl: yr hyn a brofai ei fod yn hollol anhunngar. Fel y dynesai y gauaf, yr oedd ei filwyr yn gorfod dioddef gerwindeb y tymmor yn ei holl chwerveid, yn gymmaint a'u bod yn ddiffygiol mewn dillad, tanwydd, a darpariaethau. Ar yr 21ain o Fedi, 1775, efe a hysbysodd y Gydgynghorfa fod y gyst filwraidd yn hollol wâg; fod y prwyador cyffredinol (*commissary general*) wedi cael darpariaethau ar goel hyd eithaf ei allu; a bod y rhan fwyaf o'r milwyr cyffredin mewn sefyllfa anfoddog iawn, o herwydd fod yn rhaid cadw rhyw gymmaint o'u tâl arferol tuag at ryw angenrheidiu. Er hyn, ar y 4ydd o Fawrth, 1776, efe a aeth yn mlaen, gyda dwy fil o wŷr, i gymmeryd meddiant o fryniau Dorchester; sef, uwch ben portladd Boston. Llwyddwyd yn hyn; ac erbyn i'r wawr dori, yr oeddynt wedi taffu i fyny linellau amddiffynol. Er fod gan y Prydeiniaid ugain o gatrodau yn Boston, o herwydd eu bod a'u synied mor isel am y gelynyion, cafodd Washington a'i wŷr yohydig oriau i gario eu gwaith yn

mlaen heb neb i'w hafonyddu. Defnyddient y gaib a'r rhaw am eu bywyd a'u rhyddid. Mewn gwirionedd, gwastraffodd Syr William Howedddeudddyd cyn i'w drefniadau gael eu cwblhau i wneyd ymosodiad i'w gyru ymaith; ac wedi hyny daeth tymmestl fawr, a chwalwyd ei longau. Yr oedd yr aedg y dylasai fod yn gweithio wedi ei cholli mewn gwirionedd; ac erbyn yr 17eg o'r un mis, yr oedd y llynges ar ei ffordd i Halifax; a chyda hi olion olaf meistriaid blaenorol prifddinas Lloegr Newydd. Dyma ydoedd y blaenffwrth o fedrusrwydd a dyfal-barhâd Washington. Yr oedd y Gydgynghorfa yn y cyfamser wedi anton byddin yn erbyn Canada; ond fel y gwyddys, troes y cadymgyrch allan yn aflwyddiannus, a cholliwyd y dewr gadfridog Montgomery. Symmudodd Washington yn mlaen yn Ebrill tuag Efrog Newydd; canys yr oedd yn eglur mai ar yr Hudson yr oedd raid ymladd y rhyfelgyrch nesaf. Tybir mai wrth osod mewn sefyllfa amddiffynol yr ucheldiroedd ar lenydd yr afon hon yr amlygodd Washington ei dalent filwrol fwyaf. Ar y 4ydd o Orphenaf, 1776, y gwnaed y cyhoeddiad o Annibyniaeth yr Unol Daleithiau. Y diwrnod cyn i'r dadganiad cofiadwy hwn gael ei wneuthur, glaniodd Howe gyda 9,000 o wŷr ar Ynys Staten. Ymunodd ei frawd, Arglwydd Howe, âg ef yn fuan gydag adgyfnerthion o 21,000 chwanaeg o wŷr. Etto nid ymddengys fod un ymosodiad wedi ei wneyd hyd fis Awst, ar ol i Clinton gyrrhaedd y fyddin; pan y darfu i'r cadfridog hwnw, gyda 4,000 o wŷr, lanió heb nemawr o wrthwynebiad yn machwy Gravesend, ar y Long Island—meddiant o'r hon sydd yn hanfodol er gweuthur ymosodiad ar neu amddiffyniad i Efrog Newydd. Ymladdwyd brwydr Brooklyn y 27ain. Dywedir fod Washington am foment yn rhoethder y frwydr wedi bradychu cryn gyffro, wrth weled y lladdfa a wnaed yn mysg ei filwyr goreu, ac iddo dori allan i lefain mewn gofid. Yr oedd ei gollodion yn fawr, ond yr oeddnt felly yn anocheladwy. Gwnaed yr unig beth oedd ganddo i'w wneyd. Enciliodd y gweddill o'r fyddin yn araf a rheolaidd, yn cael eu ffafrio gan niwl a gododd ac a orphwysodd ar y wlad, nes iddynt fod o gyrrhaedd ôdi a buddugwyr. O'r braidd y bu Washington ôddi ar ei feirch, ac ni chauodd ei lygaid unwaith am wyth awr a deugain. Cydnebydd pawb fod yr enciliad hwn yn gampwaith milwraidd.

Wrth gwrs, syrthiodd Efrog Newydd yn awr i ddwyllaw Syr William Howe. Disgynodd un rhan o dair o'r ddinas yn aberth i dân—a gynneuwyd gan rai o'r dinasyddion cyn iddynt ei gadael. Gwersyllodd Washington ar fryniau Haarlem, ac ymladdodd frwydr y White Plains, Hydref 28ain. Dioddefodd ei filwyr amurwd orchfygiad arall; ond yr unig galyniad i hyn oedd, i'r Americanaid golli caerfaoedd Lee a Washington, ynghyd â'r magnelwyr a'r magnelau oedd ynddynt. Gallied cymmeryd y magnelau ymaith, ac felly y buasai oni bae y cadfridogion Green a Putman. Rhoddodd Washington i mewn i'w barn unedig hwy, a hyny yn erbyn ei farn personol ei hun. Dangosodd y cadlywydd fawrfrydigrwydd ei feddwl, pa fodd bynag, trwy gymmydd arno ei hun y bai am hyn, yn gystal ag amryw o gamgymeriadau ereill cyfelyb a wnaed. Erbyn hyn, yr oedd ei filwyr yn hollol ddigalon, ac enciliasant o'r fyddin fesur y deg a deugain gyda'u gilydd. Yr oeddnt wedi eu harfogi yn wael, a'u dillau

yn waelach, ac yn mron heb ddim pebyll, na gwrthbanau, nac offerynau i goginio eu hymborth; ac oll yn ffoi o flaen y gelyn buddugoliaethus. Ac yn gymmaint a'u bod heb esgidiau am eu traed, yr oedd eu gwaed yn lliwio y ffyrdd y teithient ar hyd-ddynt. Yr oedd mis Rhagfyr wedi dyfod i mewn yn oer anarferol. Cyhoeddodd y ddau Howe heddwch a'maddeuant i bawb a roddent i fyny wrthryfela; a gall'esid disgwyl, o dan yr amgylchiadau, na buasai y fath apeliad yn ddieffraith. Ond pe buasai rhyddhâwr America yn awr yn cilio yn ol, ac yn rhoddi y ffordd, buasai hedyn annibyniaeth ei wlad yn ddiarnheul wedi marw. Ond i'r gwrthwyneb, parhau i gysuro a chalonogi ei ddilynwyr digalon a wnaeth efe. Yr oedd tawelwch a sirioldeb i'w canfod yn ei wynebpryd. Gofalai am gofio y manylion am bob gorchfygiad, mewn trefn i fod yn ddoethach rhag llaw; ac er fod y fath anffodion ag a'i cyfarfu yn suddo i ddyfnder ei galon, ni oddefai iddynt ymgodi i'r wyneb. Nid oedd neb yn gallu canfod ing mewnol ei ysbryd trwy dawelwch a mawrfrydigrwydd ei ymddygiadau allanol. Wedi anton ei gludgelfi i'r ochr ddeheuol i'r afon Delaware, efe a anfonodd 1,200 o wŷr, er rhoddi ail fywyd yn mhobl Jersey: a'r ychydig seibiant a gafodd, fe'i defnyddiwyd i geisio argyhoeddi y Gydgynghorfa i ymdrechu gwneyd cyfiawnder â'r fyddin. Dywedai wrth yr aelodau eu bod yn ei rwystro yn mhob man drwy eu camreolaeth, ac nad oeddynt yn caniatáu iddo ef awurdod digonol i wneuthur y goreu o'i gyfleusderau ffafriol. Yr oedd wedi arfer gosod cryn hwys ar gynghorion a chyfarwyddiadau y cadfridog Lee; ond yn anffodus, cymmerwyd y cadfridog hwnw yn garcharor. Er fod Washington yn teimlo yn ofidus o herwydd y digwyddiad annisgwyliaidwy hwn, cafodd drwyddo ei dasfu i raddau mwy o hyny allan ar ei adnoddan ei hun.

Yr oedd Arglwydd Cornwallis wedi goresgyn y Jerseys; ond yn cael ei gaethiwo gan orchymyn caeth Syr William Howe i beidio ymlid yr Americanaid y tu hwnt i Brunswick; gan hyny, yr oedd wedi aros yno; ac yn lle ymgadw gyda'u gilydd fel ag i allu cadw a gwneyd y defnydd goreu o'u gorchfygiadau, yr oedd y Frydeiniaid wedi eu gwahanu yn amrywiol adranau, o ba rai yr oedd pedair ar y terynau yn Trenton, Bordenton, White Horse, a Burlington. Gorweddai y cadfridog Washington gyferbyn â'r cyntaf o'r lleoedd hyn: a meddyliodd am ymosod ar y lle yn sydyn. Croesodd yr afon Delaware yn nhrymder y nos, ar y 25ain o Ragfyr, a disgynodd yn ddisymmwrth ar y milwriad Rhalle yn Trenton. Hessiaid oedd y milwriad a'i wŷr; ac yr oedd y taleithwyr yn dychrynu rhagddynt hwy. Gollyngodd pobl Washington gawodydd o ergydion i'w mysg, a syrthiodd y milwriad wedi ei glwyfo yn farwol. Ymdrechodd ei lu i wynebu tua Princeton, ond llwyddodd Washington i attal hyny: a bu raid iddynt oll ymestwng, a rhoddi eu hunain i fyny yn garcharorion—tua mil o wŷr. Cymmerwyd chechw o fagnelau mawrion, a mil o ddrylliau, heb law llawer o ddarpariaethau gwerthfawr. Gwefreiddiodd y llwyddiant annisgwyliaidwy hwn y taleithiau canol. Yr oedd Cornwallis a Howe megys wedi eu taro â syndod. Nid oedd colli yr Hessiaid ond peth bychan iddynt. Gallasant uno eu lluoedd ynghyd, yn cynnwys tua 30,000 o wŷr, ac ysgubo eu gwrthwynebwyr o'r wlad. Ond y fath, rywfodd, yw gwendid mewnol achos

anghyfiawn, pan yn wrthwynebol i achos cyfiaw'n a da! Yr oedd Washington, yn mhen wyth niwrnod, wedi cael adgyfnerthion, ac yn flae'nor ar 5,000 o gartrefu; ac adfeddiannodd y dwyrain a'r gorllewin o Jersey. Adfywiodd yr ysbryd gwladgarol ar hyd glenydd y Rariton, a gwnaeth ei hun yn feistr ar Staten Island. Cymmerodd Newark, Elizabeth Town, ac Woodbridge; ac o'r diwedd, sefydlodd ei wersyllfa anafol yn Morristown. Yr oedd hyn yn mis Ionawr, 1777. Trodd y byrddau ar ei wrthwynebwyr. Cyhoeddwyd dadganiadau yn ei enw yn rhyddhau pob person o'i rwymedigaeth i dalu gwarogaeth i lywodraeth Prydain Fawr, gan addaw iddynt yr amddiffyniad hwnw, nad oeddynt yn ei gael gan eu lywodraethwyr tramor; a daeth y bobl, yn mron yn ddieithriad, o dan amddiffyniad baner y weriniaeth. Nid oedd Washington byth ar goll am hysbysrwydd cywir gyda golwg ar symudiadau ei elynion; yr hyn, wrth gwrs, oedd o wasanaeth mawr iddo. Yr oedd ei gymmeriad yn myned yn uwch o hyd; ond er hyny, yr oedd sefyllfa y fyddin yn isel a thruenus mewn llawer ystyr. Oddi wrth egni ac amlder eu hymosodiadau, nis gallasai Howe ddychymygu am sefyllfa wrioneddol pethau yn eu gweryllfa. Yr oeddynt hwy eu hunain yn disgwyl llwyddo yn mron yn gwbl trwy ddirgelu eu gwendid cymmharol. Etto, ymadnewyddent yn ddiattreg, fel firwyth dadganiad o'r farn gyhoeddus, neu belydr o lwyddiant, neu appeliad o eiddo y Gydgynghorfa, ond yn benaf dim o serch gwironeddol tuag at eu harweinydd. Nid oedd efe, na'i gydwladwyr, yn anghofio eu bod yn ymladd dros eu hallorau a'u haelwydydd. Yr oedd yr argyhoeddiad hwn yn ffynnonell o nerth dirfawr iddynt. A mantais fawr arall oedd yr un y crybwyllid am dani yn flae'norol; sef, y wybodaeth oedd yn meddiant y naill blaid, ac anwybodaeth y llall. Yr oedd un yn gwybod y cwbl, ond y llall heb wybod o'r braidd ddim am bethau oedd yn dal cysylltiad uniongyrchol a'r rhyfelgyrch. Gwnai George Washington y goreu o hyn; a da y gwnaeth drwy hyn.

Fel yr oedd y gwanwyn yn ymagor, y Prydeinwyr a ddisgwyliant am adgyfnerthion mawr o Loegr. Yn Mawrth, distrywiodd y milwriad Bird ystorfa Peek's Kill; a llosgwyd Danbury, yn Connecticut, gan y llywodraethwr Tryon. Yn Mai, llosgwyd tua dwain o longau Lloegr a orweddent yn mhorthladd Saggy; a dyfethwyd llawer o ddarpariaethau, a chymmerwyd amryw o garcharorion. Yn niwedd y mis, sefydlodd Washington ei hun yn Middlebrook, ar du y gogledd i'r ffordd o Brunswick i Philadelphia, drwy yr hyn y gallai naill ai amddiffyn y dref trwy groesi y Delaware, neu adgyfnerthu Ticonderoga yn erbyn Burgoyne. Methodd Syr William Howe a chael ganddo ymladd brwydr agored; a phan y gwelodd hyny, efe a seith tua Chesapeake, a glaniodd fiodau ei fyddin yn Elk Ferry, ar y 25ain o Awst, 1777. Yr oedd Washington yno o'i flae'n; o herwydd yr oedd y Gydgynghorfa wedi rhoddi gorchymyn caeth, er pob peth, am beidio gadael i Philadelphia syrthio i ddwyllaw y gelyn, heb wneyd yr ymdrechadau mwyaf egniol er attal hyny. O ganlyniad, penderfynodd Washington roddi heibio ei drefn o ochelyd brwydr, a chymmerodd ei safle ar lan y Brandywine, gyda 7,000 o wŷr. Yr oedd yn ofni, pa fodd bynag, am y canlyniadau. Croesodd Cornwallis yr afon i'r deheu

iddo. Dangoswyd ysbryd a dewrder anarferol yn y frwydr a ymladdwyd Medi 11eg; gymmaint felly fel na ddarfu i fuddugoliaeth lwyr y breniniaethwyr, na gorchfygiad Wayne ar ol hyny, gynyrochu dim digalondd ac anobaith yn yr Americanaid. Yr oeddynt wedi trefnu eu hunain yn barod i frwydr arall ar y 26fed, pan y darfu i dymmhestrl ofnadwy attal y pleidiau i daraw. Ar y 27ain, cymmerodd Cornwallis feddiant tawel o Philadelphia. Gwnaeth Washington ei orsaf yn Nyffryn Forge, ynghylch chwe milldir ar hugain o Philadelphia; ac yr oedd ei safle y fath fel ag i allu tori cysylltiad y Prydeiniaid a dosbarth cyfoethog a firwythlawn o wlad, lle y gallasant gael ymorth i ddyd a phorthiant i anifail. Oddi wrth ei ganlyniadau y gellir gwled beth oedd gwerth yr aberth a wnaeth drwy hyn, yn hytrach na mwynhau ei hun mewn lle mwy cysurus, naill ai yn Lancaster, York, neu Carlisle. Aberthau o'r fath yma a waredodd America. Gydag anhawser dirfawr y cyfodwyd bwthynod oedd, wedi eu toi a thyweirch a gwellt, yn gysgod o'r fath ag oeddynt yn erbyn ganaf llym Pennsylvania. Yr oedd ei ddylanwad ar y milwyr bron yn ddigymmhar. Nis gallai y fyddin symmud yn fynych o eisieu darpariaethau; ac yr oedd rhyw furmur terfysgyl yn tori allan yn awr ac eilwaith yn y gweryll. Ar un o'r achlysuron hyn, galwodd Washington y prwydur ato, a chafodd ganddo y newydd pruddaidd nad oedd ganddo ond un anifail o unrhyw fath i'w ladd tuag at ddiwallu anghenion y gweryll, na dim chwaneg na phump ar hugain o farlau o flawd! Nid oedd y milwyr wedi gweled sebon, halen, gwinegr, na phethau ereill cyffelyb, er brwydr Brandywine. O'r 8,200 o wŷr y mynegid eu bod yn gymmhwyts at waith, yr oedd y bedwaredd ran o honnynt wedi eu llwyr analluogi gan lymder y tywydd. Fel yr oedd y ganaf yn prysuro yn mlaen, dyblodd rhifedi y rhai oedd yn y clafdy. Bu yr holl fyddin am fwy nag wythnos heb gigtwyd o un math. Gweithiant yn y ffosydd, ac mewn manau ereill, er cadw eu hunain rhag rhynu; ac nid oedd ganddynt gyfferiau i'r cleifion. Nid oes dim ond anwybodaeth hollol y gelyn o'u sefyllfa a all roddi cyfrif am y llonyddwch a gawsant; a dyma oedd yr achos na buasant wedi eu llwyr ddinystrio.

O'r diwedd, cawsant newydd o'r gogledd i'w sirioli. Yr oedd Burgoyne wedi gorffod ym oetwng yn Savatz i'r cadfridog Gates; yr hwn oedd wedi ymgynghori a Washington, a mabwysiadu ei olygiadau ef. Yr oedd y diweddaf yn wir wedi cyfyngu ar ei weithrediadau ei hun er mwyn sicrhau llwyddiant un arall; er fod Gates, yr hwn nad oedd yn meddu ei ragoriaethau ef, wedi bod ar ol hyn yn ddiogon gwael i ganiatau i'w enw a'i wasanaeth gael eu defnyddio mewn cydymgais a'r eiddo y cadlywydd ei hun. Aeth y cadfridog Conway, ac ersill, mor bell ag i ffurfio bradwraeth, gyda'r amcan o ddyrchafu Gates i le Washington. Gwnaeth cenfigen ei gwaethaf, ond methodd. Wrth anerch y Gydgynghorfa, mewn cyfeiriad at hyn, y sylw a wnaeth Washington oedd, "Y mae fy ngelynyon yn cymmeryd mantais anhreg arnaf. Gwyddant nas gallaf wrthsefyll eu cyhuddiadau, pa mor frwnt a niweidiol bynag ydynt, heb ddadguddio dirgelion ag y mae o'r pwys mwyaf i'w cadw yn guddiedig." Yr oeddynt wedi taenu y gair ei fod am ymddiswyddo. "Y mae adroddiad o'r fath (meddai) yn mysig dichellion

y rhai sydd yn ymdrechu i effeithio cyfnewid- iad, ac yn gwneuthur eu goren i'w ddwyn oddi amgylch. Yr wyf wedi dywedyd, a dywedaf etto, nad oes un swyddog yn ngwasanaeth yr Unol Daleithiau a ddychwelai i fwynhau ple- serau bywyd teuluaidd gyda mwy o lawenydd na mi. Ond tra y cyhoedd yn cael eu boddloni yn fy ngwasanaeth, nid wyf yn bwr- iadu ei roddi i fyny, a throi cefn ar yr achos : y ffunyd y bydd y cyhoedd, ac nid plaid, yn galw arnaf i ymddiswyddo, myfi a wnaaf gyda chym- maint o bleser ag y rhoddodd un teithiwr lludd- edig erioed ei ben i lawr i orphwya." Cyffro- wyd y cyhoedd gan yr appeliad syml a chalon- agored hwn. Yr oedd hyd yn oed y milwyr buddugol yn Saratoga yn condemnio pob ymgais i dynu oddi wrth deilngoddyd y blaenaf o holl wroniaid America. Gorfodwyd Conway i dafu ei swydd i fyny; ac ar ol ymladd gornest gyda'r cadfridog Cadwallar, pan y tybiai ei fod wedi ei glwyfo yn farwol, efe a ysgrifennodd y llythyr canlynol at Washington:—"Yr wyf yn cael fy mod yn alluog i ddal fy ysgrifell am ychydig funydu, ac yn cymmeryd y cyfle hwn i ddad- gan fy ngofid diffuant fy mod wedi gwneuthur, ysgrifenu, na dywedyd dim oedd yn anghymmer- adwy am eich urddasolrwydd. Bydd fy ngyrfa i yn fuan ar ben; gan hyny, y mae cyfiawnder a gwirionedd yn fy nghymmhell i ddadgan fy syniadau diweddaf. Yn fy ngolwg i, yr ydych yn ddyn mawr a da. Boed i chwi yn hir fwyn- hau serch, parch, ac edmygedd y taleithiau hyn, pa rai a gynnorthwasoch trwy eich rhin- weddau a'ch rhagoriaethau i'w gwneuthur yn rhyddion."

Yn y cyfamser, yr oedd cyfnewidiadau pwysig yn cymmeryd lle mewn gwleidyddiaeth Ewrop- aidd. Yr oedd yr anffodion a gyfarfu ág arfau Prydain yn Canada yn peri i'r wlad wrando ar Arglwydd Chatham a Mr. Burke, a gwaeddi am ddial ar ei llywodraeth dinerth. Mewn dy- chryn am eu swyddi, yn Chwefror 1778, yr oedd ganddynt ddau feusr i'w osod o flaen y senedd; a'r rhai hyny yn rhoddi i fyny bob pwynt oedd mewn dadd, yn amlgu eu gwendid eu hunain i'r byd, ac yn galw ar y ddau Dŷ i basio y mesurau gyda phob brys, yn gymaint a bod Ffrainc yn bwriadu cymmeryd y maes. Yr oedd yr wrthblaid wedi rhagwedeled a rhag- ddywedyd mai felly y gwnelai Ffrainc ar y cyfle cyntaf. Yr oedd ymgais i gael ei wneyd gyda brys yn awr i ymheddychu. Mewn can- lyniad i hyn, yr oedd Philadelphia i gael ei gad- ael, o herwydd ei bod yn sefyll tua chan mill- dir i mewn yn y tir; ac yr oedd yn amhossibl i ddywedyd yn mha le y tarawai y Ffrangod y ddyrnod gyntaf—ai yn yr India Orllewinol, ynte ar y cyfandir Americanaidd. Yr oedd Syr William Howe wedi dychwelyd adref, a'i olyn- ydd oedd Syr Henry Clinton, yr hwn a gawsai orchymyn i gilio oddi ary Delaware. Pennodwyd gan senedd Prydain ddirprwyseith heddwch i fyned i'r Unol Daleithiau, ond nid oeddynt ond gwrthddrychau gwawd i'r rhai yr anfonwyd hwynt atynt; ac yr oedd Washington yn hong- ian o'r tu ol i'r fyddin encilliedig, oedd yn ymladd ei ffordd trwy Jersey Newydd i Efrog Newydd. Ar yr 28ain o Fhefin, ac yn groes i gyfarwyddiadau y cynghor rhyfel, ymdrechodd Washington i dori y rhengau gelynlol ger llaw Court House, ac y mae yn debyg y llwyddasai pe y gwnaethai y cadfridog Lee nfuddhau i'w orchymyn ef; ond am ryw reswm anhysbys, ni

welodd y swyddog hwn yn dda wneyd hyny, a chymmerwyd ef i fyny ar ol i'r frwydr fyned heibio. Yr oedd y colledion a gafwyd yn lled gyffelyb o bob tu, ac nid oedd un o'r pleidiau yn gallu hawlio y fuddugoliaeth. Ond yr oedd gallu dal eu tir yn erbyn milwyr rheolaidd a dysgedig yn dwyn calondid i'r Americanaid; ac aeth Washington gyda hwynt tua'r North River. Cyrhaeddodd i Efrog Newydd ar y 5ed o Orphenaf. Yn yr un mis daeth y Count D'Estaing, gyda deuddeg o longau rhyfel mawr, a chwech o ysgeifn-longau, ar gyfer Penrhyn y Delaware, ac ar eu byrddau fyddin lled gref o filwyr. Llesteiariwyd y cadymgyrch yn erbyn Rhode Island gan erwindeb y tywydd. Wrth ddyfod allan o borthladd Newport, gyda'r bwr- iad o frwydro ág Arglwydd Howe, bu raid i D'Estaing fyned i Boston i adgyweirio ei lestri. Unwaith etto, gorfodwyd yr Americanaid i encilio, o dan y cadfridog Sullivan. Ynghylch y pryd hwn, yr oedd y Gydgynghorfa unwaith etto yn troi golwg hiraethus at Canada; ac yr oedd yn angenrheidiol cael holl ragwedeled a diysgogrwydd Washington er eu cadw rhag cymmeryd eu hud-ddenu gan rith. Yr oedd Ysphaen erbyn hyn wedi ymuno â Ffrainc yn y rhyfel yn erbyn Prydain Fawr; er na wnaed dim yn neillduol gan y Cynghreiriaid galluog hyn yn ystod haf y flwyddyn 1779. Gofalodd Washington am gael ei fyddin i leosedd diogel cyn i'r gauaf ei oddiweddyd; a rhanodd hi yn ddwy—gosododd un gyfran yn West Point, ar yr Hudson, a'r llall yn Morristown, yn Jersey Newydd; a sefydlodd ei bencadlys yn y lle diweddaf.

Mor bell a hyn, yr oedd pethau yn ymddangos yn annhebyg iawn o ddyfod i derfyniad; canys yr oedd ysbryd Prydain yn cyfodi fel yr oedd ei gelynlion yn liosogi. Dadd y llywodraeth yn awr oedd, pa fodd bynag y galleid edrych ar yr achos unwaith, fod yn rhaid iddynt ymladd yr adeg hon am arglwyddiaeth y moroedd, ac anrhydedd eu cymmeriad milwraidd. Ar alwad Arglwydd North, a'i gymdeithion yn y wein- yddiaeth, galwyd allan llyngesoedd a byddin- oedd newyddion, a benthyciwyd llawer o arian i gyfarfod y draul. Yn y cyfamser, yr oedd Holland a galluoedd y Baltia hefyd wedi ym- wregysu i lesteirio eu hen gydymgeiswyr mor- wrol. Yn wir, yr oedd Washington eisoes wedi derbyn llawer o gynnorthwy i ddwyn yn mlaen y rhyfel o wledydd tramor. Pe buasai llysoedd St. Petersburg a'r Hague wedi cyfyngu eu hunain i gadw ysbryd yn gystal a llythyren eu cyttundebau â Phrydain, buasai America, o bossibl, wedi gorff ymstwing o eisieu darpar- iaethau. Ysgrifeni Washington at ei gyfaill, y cadfridog Schuyler, yn niwedd y flwyddyn 1779, fel y canlyn:—"Er pan ysgrifeniis ddi- weddaf, y mae rhinwedd ac amynedd y fyddin wedi eu rhoi i'r prawffion caletaf! Weithiau, y mae wedi bod am bump neu chwe diwrnod heb fara i'w fwyta; bryd arall, am gynnifer a hyny o ddyddiau heb gigtwyd; ac unwaith neu ddwy, am ddau neu dri o ddyddiau, heb y naill na'r llall. Ar un adeg, yr oedd y milwyr yn bwyta pob lluniaeth a fwytaai y ceffylau, ond y gwair. Gwenth yr hydd, a gwenith cyffredin, rhug, ac indrawn oedd yn gwneuthur y brawd o ba un y pobwyd bara iddynt. Fel byddin, hwy a'u goddefasant gyda'r amynedd mwyaf arwrol; etto, y mae dioddefiadau fel hyn yn sicr o beri enciliadau mynych o'r fyddin; ac felly y mae

yn digwydd gyda ni, er nad yw hyn wedi bod unwaith yn achos o derfysg." Ond yr oedd pob peth yn ymddangos megys yn myned o chwth yn y taleithiau deheuol. Gorchfygwyd Yates a Lincoln. Syrthiodd Charleston a Carolina Ddeheuol hefyd i ddwylaw y goresgynwyr yn y flwyddyn ddilynol. Gwywodd y lawryf a ennillodd Gates yn Saratoga mewn canlyniad i'w anfodion yn Camden; ac i goroni y cyfan, bu yn agos i fradwriaeth Arnold drosglwyddo allwedd yr ucheldiroedd ar yr Hudson i ddwy-law Syr Henry Clinton. Nid oes angenheidrwydd i ni i ymdrin yma a'r anfodion a gyfarfuant ag Andre. Yr oedd ymddygiad Washington yn yr achos yn troi yn hollol ar ei benderfyniad i honi hawl ei wlad i annibyniaeth, trwy ddiogel ei fod am ymddwyn tuag at ysbwr fel y gwnaethai y penadur balchaf yn Ewrop, heb gymmeryd i ystyriaeth deimladau gelyn, neu gymmeriad a hawddgarwch personol y troseddwr.

Fel yr oedd y flwyddyn 1780 yn myned rhagddi, yr oedd hi yn graddol oleu ar yr achos Americanaid. Anfonodd Ffrainc fyddin arall yno, yn gynnwysedig o chwe mil o wŷr, o dan lywyddiaeth y Count de Rochambeau. Dygodd gydag ef awdurddod i bennodi Washington yn is-gadfridog yn myddin Ffrainc; yr hyn, o angenheidrwydd, oedd yn gosod y Count o dan lywyddiaeth Washington. Yr oedd ei gyfaill twymngalon, y cadfridog Green, wedi cymmeryd lle y cadfridog Gates; ac yn gynnar yn y fl. 1781, ennillwyd y tir oedd wedi ei gollu gan y Gwerinwyr yn y ddwy Carolina, trwy orchfygiad y milwriad Tarlton yn y Cowpens. Yn mis Chwefror, yr un flwyddyn, cytunwyd ar erthyglau y cydgynghreiriaeth, yr hyn a roddodd ffurf amlwg i lywodraeth yr Unol Daleithiau; ac er fod ei dyrysawch arianol yn mron yn anniddefol, medrodd yr Ardalydd de la Fayette gael gan weinyddiaeth Ffrainc i roddi benthg swm mawr o arian i'r weriniaeth. Effeithiodd gorchfygiad Tarlton yn fawr ar Cornwallis, trwy ei ysbello o lawer o'i swyddogion goreu. Ac er fod y Prydeiniaid wedi llwyddo i groesi y Catawba, ac ennill brwydrau gwaedlyd yn Guilford a Hobkirks' Hill, a'r Americanaid wedi colli llawer ar dir a môr, nid oedd dim yn tycio. Cynlluniwyd ymosodiad ar Efrog Newydd—ac ni roddwyd y bwriad heibio ond er mwyn cyrhaedd amcan pwysicach. Yr oedd Arglwydd Cornwallis wedi crynhoi ei nerth yn York, a Gloucester, yn Virginia—o bob tu i'r afon York lle yr ymarllwysa ei dyfroedd i'r Chesapeake. Ymunodd yr Americanaid a'r Ffrangod a'u gilydd ar y White Plains, a pharasant i Syr Henry Clinton dybied mai ar Efrog Newydd y bwriadent ymosod; ond teithiasant yn sydyn oddi yno ar draws y wlad i Philadelphia, a chyrrhaeddasant yno ar y 30ain o Awst. Y diwrnod hwnw, cyrrhaeddodd y Count de Grasse yn y Chesapeake gydag ysgwadron gref; a chymmerwyd mesurau yn ddioced i warchau genau yr afon York. Yr oedd yn eithaf amlwg erbyn hyn nas gallai Cornwallis lunio un ffordd i ddiango. Anfonodd Clinton y bradwr Arnold i ddinystrio New London, i'r dyben o dynu Washington oddi wrth ei gynllun—ond bu y cyfan yn ofer. Hwylodd yr Ardalydd de St. Simon, gyda thair mil o wŷr, i fynd yr afon James, a chyfarfu a La Fayette; tra yr aeth Washington ar fwrdd y *Ville de Paris* i drefnu pethau gyda De Grasse. Amgylchynwyd y

Prydeiniaid fel hyn ar orynys hir a chul, oedd yn amgylchynedig gan amddiffynfeydd cryfion, a chawsant eu dal yn eu rhydwy eu hunain. Yr 28ain o Fedi, aeth y galluoedd Cynghreiriol yn mlaen tuag atynt. Bygythiai y corph mwyaf o honynt York, tra yr aeth dwy fil droswyd i'r ochr arall, i wyllo a gwarchau ar Gloucester. Ar noson y 6ed o Hydref, torwyd tir o fewn chwe chant o latheni i'r llinellau Prydeinig; a gosodwyd magnelau yn eu lle ar y 9fed a'r 10fed. Ar yr 11eg a'r 12fed, disgynodd tân-belenau y gwarchauwyr i longau y Prydeiniaid oedd ar yr afon, a thaniwyd un o'r ysgoiflongau, ac amryw o lestri llai. Cymmerwyd dwy o'r rhag-gaerau trwy ruther, a gyrwyd yn ol rutheriadau a wnaed o'r gwersyll Prydeinig ar y 14eg a'r 15fed; llesteiriwyd ymdrech a wnaed i groesi y dwfr gan ystorm ar yr 16eg; a chyn yr hwyr, ar y 18fed, yr oedd Arglwydd Cornwallis a'i fyddin wedi ymostwng. Yr oedd hyn yn derfyn ar y rhyfel mor bell ag yr oedd a fydd hi a'r cadfridog Washington ac America. Efrog Newydd, Charleston, a Savannah, ynghyd â rhyw ychydig o borthladdoedd, oedd yr oll oedd yn aros yn nwyllaw y Prydeiniaid erbyn hyn. Yr oedd ei byddin ragoraf, o ran cyflawnder ei harfogiaeth a'i darpariaethau, a'r hon a lywyddid gan un o'i chadfridogion goreu, wedi rhoddi ei hun i fyny; a dechreuodd y bobl a'r senedd gartref i agor eu llygaid mewn syndod. Yn Mawrth, 1782, newidiwyd gweinyddiaeth Arglwydd North am un arall o dan yr Ardalydd Rockingham; ac ar ol trafodaeth ddryus, llawnodwyd erthyglau heddychol rhagarotoawl ar y 30ain o Dachwedd, 1782.

Y mae colledion y ddwy ochr yn ystod yr ymdrechfa wedi cael eu symio i fyny fel hyn. Gwariodd Prydain Fawr y swm o 115,654,914p.; ac yr oedd y chwanaegiad at ei dyled wladol yn cyrhaedd llôg blynyddol o 4,500,000p.—yr hyn oedd yn faich parhaus arni. Nifer y rhai a laddwyd yn ei gwasanaeth, yn ol y cyrifon a wnaed yn Efrog Newydd oedd, 43,633. Mynegir i America gollu trwy gyfrwng y cleddyf, a'r marwolaethau o achosion naturiol, yn y fyddin a'r llynges, o Ionawr 1775 hyd nes y cwblhawyd yr heddwch yn y fl. 1783, gynnifer a 100,000 o ddynion. Yr oedd y ddyled dramor yr aed iddi yn ystod y rhyfel yn 7,885,085 o ddoleri, a'i dyled gartrefol yn 34,115,290 o ddoleri; neu yn gyfartal i 9,450,084p. o'n harian ni, a chyfrif y dolar yn gyfartal i bedwar swllt a chwe cheiniog. Ond ennillodd America y pryd hwnw ei rhyddid, a lle yn mysg teyrnasoced y byd. Colodd Prydain Fawr ei threfedigaethau. I bob meddwl ystyriol a theg, ymddengys Washington yn bob peth i'w wlad yn ystod yr ymdrechfa galed hon. Hebdo ef, mor bell ag y gall llygad dyn ffaeledig ganfod, buasai Prydain wedi llwyddo; ac hwyrach drwy hyn wedi bod yn attalfa ar gynnydd gwareiddiad, ac yn foddion i'w gadw yn ol am un ganrif o leiaf. O bossibl nad ellir dyweyd nad ydyw yr Unol Daleithiau—os nad oedd Abraham Lincoln, yr hyn sydd yn dra amheus—wedi cynnyrchu un dyn a allasai gyflawni y gwaith a wnaeth Washington o dan yr amgylchadau. A phan dawelodd y rhyfel, ac y sefydlwyd heddwch, nid oedd ei ragoriaethau yn llai amlwg, fel y canfyddir yn yr urddas syml a pha un y darfu iddo ymddiswyddo, ac ymneillduo i drigo yn Mount Vernon. Peth ffodus i'r Gydgynghorfa oedd ei fod yn parhau yn anwyldd yn fyddin; o herwydd nid allasai

dim arall gadw y fyddin hono rhag myned yn aflywodraethus, yn amser y cynhauf mawr o ryddid ac enwogrwydd a ennillasai. Y pryd hwnw yr ymddangosodd cylchlythyr enwog Washington, yr hwn a ysgrifenydd ganddo at y tair talaeth ar ddeg a gyfansoddai yr Undeb. Y cylchlythyr hwn, yn ddiammheu, ydyw y rhagoraf o holl gynnyrchion ei ysgrifell. Y mae ynddo yn gwasgu pedair o elfenau hanfodol llwyddiant gwladwriaethol i sylw y rhai yr ysgrifennai atynt; sef, undeb annatodol rhwng y talaethiau a'u gilydd; gofal cysegredig am les y cyhoedd; mabwysiad sefydliadau milwraidd gyda golwg ar ymgadw mewn heddwch; a bod rhoddi a chymmeryd, y naill â'r llall, yn cael ei ganiatáu rhwng y gwahanol dalaithiau. Y rhai hyn, i ddefnyddio ei iaith danbaid ef ei hun, a ystyriai efe fel "y colofnau ar ba rai yr oedd yn rhaid i adeilad ardderchog annibyniaeth a nodweddiad cenedlaethol ymgynnal. Rhyddid yw sylfaen yr adeilad; a phwy bynag a feiddia gloddio o dan y sylfaen hon, neu ddyrchwelyd yr oruwchadeiladaeth, pa mor olygus bynag yr ymddengys ei rithesgus dros yr ymgais hwnw, bydd yn teilyngu y condemiad llwyraf a'r gospedigaeth lymaf y gellir ei gweinyddu arno gan ei wlad, yr hon yr ymdrechodd efe yn y modd hwnw i wneuthur cam â hi."

Rhaid i ni fyned heibio i'r cyfwng sydd yn ysgru cyfnod bywyd Washington y milwr oddi wrth Washington y gwladweinydd—yr ychydig flynyddoedd rhwng yr amser y rhoddodd efe i fyny lywyddiaeth y fyddin yn mis Rhagfyr, 1783, a'i etholiad yn arlywydd yr Unol Daleithiau yn Chwefror, 1789. Yn adeg yr ymneillduad hwn, nid oedd efe yn segur; ond rhanai ei amser yn ddoesbarthiadau. Cyfiwynai un rhan o hono at amaethyddiaeth, a'r gyfran arall i gadw i fyny ei ohebiaethau amrywiol. Defnyddiai iaith gref yn fynych i osod allan ei lawenydd o herwydd ei ryddhad oddi wrth ofalon a chyfrifoldeb y wladwriaeth. A dywedodd yn fynych ei fod am "symmud yn dawel i lawr ar hyd afon bywyd nes yr hunai gyda'i dadau." Er hyn, nid oedd i'r graddau lleiaf wedi colli ei ddyddordeb yn llwyddiant a chynnydd ei wlad. Nis gallai dim amlygu ei ragwelediad a'i graffer canafrol, fel gwladweinydd gwladgarol, yn fwy na'r gefnogaeth a roddai efe i'r gwelldad a effeithid ar y pryd mewn llongwriaeth yn rhanau mewnol y wlad ar yr afonydd mawrion. Teithiodd lawer drwy yr Undeb i gasglu ac i ledaenu syniadau cywir ar y mater hwn. Dadblygodd gynllun i'r llywodraethwr Harrison, o Virginia, er diogelu masnach y gorllewin i'w talaeth hwy eu hunain, yn gystal a'r eiddo Maryland, trwy godi gwarchloddiau ar lenydd yr afonydd James a Potomac. Yr oedd efe yn gweithio yn egniol hefyd o blaid addysg, ac yn dyfeisio cynlluniau er gwaredidd yr Indiaid. Mewn gwirionedd, yr oedd pob peth yn argyhoeddi ei gyfeillion fod yn rhaid cael ei wasanaeth yn fuan yn y lle pwysicaf yn y wladwriaeth. Yn groes hollol i'w ewyllys ei hun, etholwyd ef yn aelod o'r Gymmanfa Wladwriaethol yn Philadelphia yn 1789. Yr oedd ei olygiadau o barthed i'r hyn a ddylesid ei wneyd wedi eu hamlygu i Mr. Jay y flwyddyn o'r blaen, pan y dywedodd efe—"Y mae profiad wedi ein dysgu na wna y bobl fabwysiadu, a chario i weithrediad y mesurau gweinyddol fydd oren er y lles eu hunain, heb i ryw allu gorfodol gyfringu. Nid wyf yn tybied y gallwn fodoli yn hir, fel

ceddl, heb sicrhau gallu ac awdurdod yn rhyw fan y teimlir oddi wrtho trwy yr Undeb, mewn modd mor effeithiol ag y mae awdurdod y llywodraethau taleithiol yn ymestyn dros yr amryw dalaithiau." Digwyddodd cyfres o derfysgoedd o natur ddifrifol yn Massachusetts ar y pryd; ac yr oeddylt yn myned yn mhell i argyhoeddi pob meddwl ystyriol fod y fath opinyau yn gywir. Gan hyny, cyfarfu Washington â llai o anhawsder nag y meddyliodd i ddiwygio erthyglau yr Undeb, ac i gyflwyno i America y cyfansoddiad hwnw sydd yn aros hyd y dydd hwn, heb fod ond ychydig o fân gyfnewidiadau wedi eu gwneuthur ynddo. Yr ydym yn awr yn troi i edrych arno fel arlywydd.

Etholwyd Washington yn unfrydol yn arlywydd yr Unol Daleithiau ar y 6ed o Ebrill, yn y fl. 1789. Gadawodd yntau ei gartref yn Mount Vernon am Efrog Newydd—yn yr hon y pryd hwnw y cyfarfyddai y Gydgyngorfa—yr 16eg o Ebrill. Yr oedd ei daith yn un orymdaith fuddugoliaethus. Cyrhaeddodd Efrog Newydd ar yr 28ain o'r un mis. Cyflwynwyd iddo an-erchiadau brwdfrydig oddi wrth aelodau y senedd a Thŷ y Cynnrychiolwyr; ac ni bu neb yn haeddu hyny yn fwy. Yr oedd y wlad ar y pryd yn amddifad o drysorfa, cyllid, ac ymddiried. Yr oedd newydd-deb y flur undebol o lywodraeth yn achlysuero cryn anhawsderaau yn ei gweithiad allan ar y cyntaf. Heb law hyny, yr oedd ysbryd plaidd yn rhedeg yn uchel trwy yr Undeb. Nid oedd Rhode Island a Carolina Ogleddol, hyd yn hyn, wedi cyttuno â'r cyfansoddiad; er iddynt wneuthur hyny ar ol hyn. Yr oedd pob gweinyddiaeth mewn perygl o gyfarfod â gwahawderaau a'i gwnelai yn amhoblogaidd. O ganlyniad, yr oedd y rhagolygon yn ddigon tywyll mewn rhyw ystyr; ac er fod Washington yn rhagweld hyn, etto nid dyn oedd efe i droi cefn ar ei waith, yn hytrach na'i wynebu. Y cam cyntaf a gymerodd efe oedd gofyn am adroddiadau cyflawn gan yr ysgrifenydd tramor, ysgrifenydd y rhyfel, a dirprwywyr y drysorfa. Darllenodd yr adroddiadau hyn, a thalfyrod hwynt â'i law ei hun, yn enwedig un bwrdd y drysorfa. Darllenodd, talfyrod, ac astudiodd yr ohebiaeth swyddol helaeth oedd yn y cofysgrifau cyhoeddus, o'r amser y gwnaed cyttundeb heddwch nes yr etholwyd ef i'r arlywyddiaeth, gyda'r amcan o sefydlu yn ei feddwl bob pwynt o bwys y bu ymdrafodaeth arno, a hanes yr hyn oll a wnaethpwyd. Yr oedd ei drefniadau ar gyfer gwneyd gwaith, a derbyn ymwelwyr, yn cael eu nodweddu â'r un arwydd o drefn ag oedd yn ei hynodi pan yn fachgenyn, ac yn benaeth y fyddin. Bob dydd Mawrth, rhwng yr oriau tri a phedwar, yr oedd yn barod i roddi derbyn i'r personau hyny a ewyllysiant alw gydag ef. A phob prydawnw Gwener, yr oedd ystafelloedd y palas yn agored yr un modd i'r neb a ewyllysiant ymweled â Mrs. Washington. Nid oedd efe yn arfer derbyn gwahoddiadau i giniawa allan; ond gwahoddiad at ei fwrdd ei hun weinidogion tramor, a swyddogion y llywodraeth, ac ereill, mor bell ag y gallai ei wasanaethyddion ddarparu ar eu cyfer. Yr oedd y gweddill o ddyddiau yr wythnos yn cael eu cyflwyno ganddo at achosion y wladwriaeth. Ni dderbynai efe ymwelwyr a chwmmi cymmysg ar y Sabbath o gwbl. Elai i le o adolliad yn rheolaidd, ac ystyriai fod y gweddill o'r dydd yn eiddo iddo ei hun.

Penderfynwyd ar swyddogaethau y llyw-

odraeth gan y Gydgynghorfa yn ei heisteddiad cyntaf. I'r arlywydd y rhoddwyd yr hawl o ddewis y personau cymmhwysaf i weinyddu y gwahanol swyddau. Pennodwyd Jefferson yn ysgrifenydd y wladwriaeth; Hamilton yn ysgrifenydd y drysorfa; a Knox yn ysgrifenydd rhyfel. I Randolph y disgynodd y swydd o gyfreithiwr cyffredinol. Costiodd pennodiad swyddwyr i'r llys uchaf iddo gryn bryder. Jay a enwyd yn brif farnwr. Ar ol gwneyd y penodiadau hyn, aeth Washington ar daith drwy y taleithiau deheuol, a dychwelodd yn ol i fod yn bresennol erbyn agoriad y Gydgynghorfa, yn Ionawr, 1790.

Yn ei anerchiad agoriadol, cyflwynodd i sylw y Gydgynghorfa ddarpariaethau er amddiffyn yr Undeb; a chyfreithiau i ryddfrenio tramorwyr; i ddefnyddio trefn unfurf o arian, pwysau, a mesurau; i gefnogi gwyddoniaeth; ynghyd â chyfundrefn effeithiol i gadw i fyny ymddiriedaeth y cyhoedd. Bu cryn ymddadlau ar y mater diweddfaf. O'r diwedd, cariwyd mesur Hamilton i wneyd ariansawdd (*funds*) o'r holl ddyledion cartrefol gan fwyafrif bychan yn nau dyf y Gydgynghorfa. Ymgadwodd yr arlywydd rhag amlygu ei syniadau ar y mater tra yr oedd yn cael ei ddadlau yn y Gydgynghorfa, ond cymmeradwyodd y gyfraith i soddi y ddyled wladol, ac yr oedd efe yn bleidiol i'r mesur oddi ar argyhoeddiad o'i ddefnyddioldeb. Yr oedd perthynasau tramor y wlad, er nad yn ddyrus iawn, etto yn parhau mewn sefyllfa ansefydlog. Anfonodd Washington y llywodraethwr Morris fel gorchwyliwr preifat, mewn trefn i wybod beth oedd golygiadau a bwriadau y gweinidogion Prydeinig. Dechreuodd hefyd, er yn anweilygar, ar ryfel â'r Indiaid, yr hwn a barhaodd am y rhan fwyaf o dymmor ei arlywyddiaeth. Am y flwyddyn gyntaf o'i dymmor arlywyddol, pa fodd bynag, ei brif waith oedd ymdrechau cael allan a phenderfynu safle yr Unol Daleithiau yn mysg cenedloedd y ddaear. Cymmerwyd i fyny ail eisteddiad y Gydgynghorfa yn benaf mewn dadleuon gyda golwg ar sefydlu ariandy cenedlaethol. Yr oedd y ddwy blaid fawr gyhoeddus, y rhai, o dan wahanol enwau, sydd wedi rhanu yr Undeb er pan y mabwysiadwyd y cyfansoddiad yn 1788, i ryw fesur eisoes wedi cymmerd eu safleoedd ar y cwestiwn o soddi y dyledion. Daeth hyn i'r golwg yn amlycach yn y dadleuon ar ffurfiaid ariandy cenedlaethol. Cynnrychiolid y ddwy blaid yn y weinyddiaeth ei hun: dadleuai Knox a Hamilton dros ei sefydlu; ond condemnai Jefferson a Randolph hyny fel peth anghyfansoddiadol. Terfynodd yr ymyrsonfa yn sefydlu yr ariandy, gyda chyfalaf o ddeng miliwn o ddoleri—o ba rai yr oedd wyth miliwn i gael eu dal gan bersonau neillduol, a'r gweddill gan y llywodraeth. Ymataliodd yr arlywydd y tro hwn hefyd rhag amlygu ei syniadau ei hun, er ei fod yn ffratriol i sefydliad ariandy. Gofynnodd am adroddiad ysgrifenedig o'i resymau gan bob un o'r gweinidogion. Ystyriodd hwy yn fanwl—yna llawnododd y gyfraith i'w sefydlu.

Yn eisteddiad 1791, pasiwyd cyfreithiau i drefnu y gynnychiolaeth, i sefydlu cyfundrefn y cartrefleoedd yn unfurf, a chynnyddu y fyddin. Yr oedd erbyn hyn yn eithaf eglur i bawb fod y ddwy blaid fawr yn cael eu ffurfio. Gwrthwynebwyr a chefnogwyr y mesurau uchod, gydag ychydig eithriadau, oedd gwrthwynebwyr a chefnogwyr y gyfundrefn i soddi

y ddyled wladol ac i sefydlu ariandy. Yr oedd y gwrthwynebwyr yn eiddigus o bob peth a allasai gyfyngu ar egwyddorion democrataidd; a'r chefnogwyr heb feddu ymddiried yn gallu sefydliadau mor syml a rhai yr Unol Daleithiau i sicrhau tawelwch ac unoliaeth y wladwriaeth. Jefferson oedd blaenor y blaid ddemocrataidd—a Hamilton yr un a alwyd wedi hyn 'y Blaid Gynghreiriol.' Ymdrechai Washington i heddychu y pleidiau hyn. Yr oedd ei olygiadau ef ei hun yn fwy cydnaws â syniadau Hamilton; ond yr oedd yn ymwybodol o werth Jefferson fel gwladweinydd, a themlai hefyd y pwysigrwydd i'r arlywydd fod yn annibynol ar bob plaid. Parhau yr oedd y ddau ysgrifenydd, modd bynag, i gymmeryd llwybrau gwleidyddol gwahanol; ac o'r diwedd arweiniodd hyn i elyniaeth bersonol rhyngddynt. Yr oedd tymmor gweinyddiaeth yr arlywydd yn tynu i'r terfyn, a dymuniad pryderus yn dechreu meddiannu y boblogaeth am iddo ganiatáu iddynt ei ethol am yr ail waith i'r swydd bywraig. Yr oedd Jefferson, Hamilton, a Randolph yn cydweled â'u gilydd yn y peth hwn, er nad oeddynt yn cydolygu mewn llawer o bethau; ac ysgrifennodd pob un o honnynt lythyr maith at Washington, yn amlygu eu rhesymau dros iddo roddi caniatâd i'w ail ethol. O'r diwedd, efe a ganiatâd i hyny gymmeryd lle; ac ar y 4ydd o fis Mawrth, 1793, efe a gymmerodd lle ei swydd yr ail waith yn y senedd-dy.

Parodd y cwestiwn cyntaf a ddaeth o flaen y weinyddiaeth, ar ol yr ail etholiad, i'r gwahaniaethau oeddynt eisoes yn bod rhwng y pleidiau fod yn fwy amlwg a phenderfynol. Yr oedd y pleidiau Ewropaidd, a gynnychiolid gan lys Prydain ar un llaw, a'r weinyddiaeth Ffrengig ar y llall, yn awyddus am dynu yr Unol Daleithiau i lyngwyn yr ymdrechfa oedd yn myned yn mlaen rhyngddynt; ac yr oedd yr arlywydd drachefn, a'i weinyddiaeth, yn unfrydol yn eu penderfyniad i ymgadw yn amhleidiol: ond nis gallai adranau pendefigol a democrataidd y weinyddiaeth ymgadw rhag amlygu eu gwlyddiadau a'u heiddigedd y naill o'r llall. Ar ol cyttuno i dderbyn llysgenhadon oddi wrth weriniaeth Ffrainc, dadleuai Hamilton a Knox dros gael ddargnig arbenig yn yr ammodau, yn arwyddo fod perthynasau y ddwy wlad wedi cyfnewid. Gwrthwynebid hyn gan Jefferson a Randolph. Ond cyhoeddwyd proclamaision o amhleidiaeth ar yr 22ain o Ebrill, 1793. Ym-osodwyd ar y weithred ddoeth hon yn y modd chwerwaf gan bleidwyr Ffrainc. Cymmysgwyd achosion tramor â gwleidyddiaeth gartrefol, ac ymffurfiodd y democrataid a'r cynghreirwyr yn bleidiau ardeledig. Medrodd yr arlywydd, Washington, ymgadw ar wahan oddi wrthynt am ysbaid o amser—ond nid yn hir. Gorchymynodd Genet, gweinidog Ffrainc, ar i wiblongau gael eu paratoi yn Charlestown i aflonyddu ar fasnach ygwledydd oedd mewn heddwch âg America. Ond cyhoeddodd llywodraeth yr Unol Daleithiau yn Awst ddadganiad nad oedd gan wiblongau wedi eu paratoi felly hawl i gymmeryd noddfa yn ei phorthladdoedd hi. Yn mis Mehefin, ac wedi hyny yn Tachwedd, gorchymynodd y llywodraeth Brydeinig i'w gwiblongau ddal a chymmeryd pob llong a gefid yn dwyn darpariaethau i unrhyw ran o Ffrainc, neu i drefedigaethau y deyrnas hono. Gwnaed adroddiad gan ysgrifenydd y wladwriaeth yn agos i ddechreuad eisteddiad y senedd

1793—4, yn mherthynas i gyssylltiad masnachol yr Unol Daleithiau a gwledydd ereill. Cynnygiwyd dau gynllun er trefnu neu er symmud attalfeydd:—y cyntaf, trwy drefniadau heddychol a galluodd tramor; yr ail, trwy gydfantoliad cyfreithiau y ddeddfwriaeth. Yn fuan ar ol hyn ymddiswyddodd ysgrifenydd y wladwriaeth, a dilynwyd ef gan Randolph. Adroddiad Jefferson ar fasnach a gynnyrchodd benderfyniadau masnachol enwog Mr. Madison. Yr oedd cyfeillion y weinyddiaeth, o'r hon yr ymneillduodd Jefferson, yn dychymygu eu bod yn canfod fod gelyniaeth at Loegr a ffraeth i Ffrainc yn amlygu ei hun ynddynt: ond nid oedd y blaid arall yn eu hystyried ond yr hyn oedd yn angenrheidiol er amddiffyniad i'r wlad. Mabwysiadwyd cynllun Mr. Madison, gydag ond ychydig o gyfnewidiadau, gan Dŷ y Cynnyrcholwyr; ond gwrthodwyd ef gan y senedd, mewn canlyniad i bleidlais derfynol yr is-lywydd. Darfu i ddi-gwyddiad, dibwys ynddo ei hun, gynnyddu chwerverder yr anghywelediad oddi allan. Yr oedd cymdeithasau democrataidd wedi eu ffurfio ar gynllun y clybiau Jacobinaidd yn Ffrainc. Edrychai Washington arnynt gydag arswyd gormodol, fe allai; a darfu i'w waith yn dadgan ei feddwl ar hyn mewn iaith gref ei osod yn agored i'r ymosodiadau a wneid ar y blaid a gyhuddid o amlygu hoffder gormodol tuag at Brydain, a'r sefydliadau Prydeinig.

Derbyniwyd hysbysrwydd oddi wrth y llysgenhadr Americanaidd yn Llundain, yn rhoi ar ddeall fod y weinyddiaeth Brydeinig yn awyddus am gael terfynu y gwahaniaethau oedd rhwng y ddwy wlad yn heddychol; ac enwodd Washington Mr. Jay i'r senedd fel cenhadrwr anghyffredinol i'w ddanfon i lys Prydain Fawr. Cadarnhawyd y pennodiad, er iddo gael ei wrthwynebu yn wresog gan y blaid Ddemocrataidd, gan y senedd trwy fywafrif o ddau yn erbyn un. Derbyniwyd y cytundeb y cytunwyd arno gan Mr. Jay yn Mawrth, 1795, yn fuan ar ol i sist-ddiad y Gydgynghorfa derfynu. Galwodd yr arlywydd am i'r senedd gyfarfod yn Mehefin, mewn trefn i'w gadarnhau. Cadarnhawyd y cytundeb. Cyn ei lawnddi gan yr arlywydd, cyhoeddwyd ef yn lladradaidd. Coundemiwyd ef gan lawer mewn iaith danlyd: cynnaliwyd cyfarfodydd cyhoeddus yn ei erbyn, gyda'r amcan o ddylanwadu ar y weinyddiaeth. Er hyn oll, llawnododd yr arlywydd y cytundeb ar y 15fed o Awst. Pan y cyfarfu y Gydgynghorfa yn Mawrth, 1796, cariwyd y penderfyniad gyda mwyafrif mawr yn Nhŷ y Cynnyrcholwyr, yn deisyf ar i'r arlywydd ddodi o flaen y tŷ y cyfarwyddiadau a roddwyd i Mr. Jay, a'r ohebiaeth, ac ysgrifeniadau ereill yn dal perthynas â'r ymddrafiadau. Gwrthododd Washington roddi y papurau, a bu dadl frwd mewn canlyniad; ond yn y diwedd, ymostyngodd y mwyafrif oedd yn elynol i'r cytundeb, ac ymunasant i basio cyfreithiau i gario allan ei amcanion. Ymgyfarfu y ddau dŷ drachefn yn mis Rhagfyr. Yr oedd Washington wedi cyhoeddi gi anerchiad ymadawol i'r Unol Daleithiau ar y 15fed o Fedi; a thraddododd yn awr ei araeth olaf yn y Gydgynghorfa, a chymmerodd fantais ar yr achlysur i gymhell ar yr aelodau y dymunoldeb o hel-aethu y llynges yn raddol, gwneyd darpariaeth ar gyfer cefnogi amaethyddiaeth a llaw-weithfaeodd, a sefydlu prifysgol genedlaethol, ac athrofa filwraidd. Ychydig o waith a wnaed yn ystod yr eisteddiad: yr oedd sylw y cyhoedd yn

cael ei alw at etholiad agoshaol arlywydd. * Mr. Adams, yr ymgeisydd Cynghreiriol, a gafodd y rhifedi mwyafrif o bleidleisiau; a Mr. Jefferson, yr ymgeisydd Democrataidd (yr hwn, o ganlyniad, a ddadganwyd yn islywydd), oedd y nesaf ato. Yr oedd cymmeriad uchel Washington, a'i waith yn ymgadw oddi wrth blaid, wedi bod yn ffynonell fawr o nerth i'r rhai oedd o'r un golygiadau gwleidyddol ag ef; ond darfu i'w olynidd, Adams, yr hwn oedd ddyn plaid, trwy ffafrio yn rhy amlwg y blaid Gynghreiriol, droi y fantol yn ffafr y Democrataid. Yr oedd Washington yn bresennol fel edrychydd pan osodwyd ei olynidd, John Adams, yn ei awydd; ac yn ddioed wedi hynny, efe a ymneillduodd i Mount Vernon. Yn fuan ar ol ei ymneillduad, cafodd y boddhad o weled cyfafrwnder yn cael ei wneyd a'i wlad-lywiaeth dramor gan holl bobl yr America. Bu bygythion cweryl a Ffrainc yn mron unwaith a'i alw allan i fywyd cyhoeddus; a phennodwyd ef yr ail waith yn gadlywydd lluoedd yr Unol Daleithiau, yn 1799; sef, y flwyddyn y bu efe farw. Cymmerodd ei farwolaeth le Sadwrn y 13eg o Ragfyr, mewn canlyniad i anwyd trwm a gafodd, yr hyn a derfynodd yn ennyniad ei bibell wynt. Ychydig oriau cyn marw, dywedai wrth y rhai oedd yn ei wyllo, fod ei holl achosion mewn trefn dda; ei fod wedi gwneyd ei ewyllys; ac nad oedd ei orchwylion fel dyn cyhoeddus ond deuddydd ar ol, heb eu gorphen. Cymmerwyd pedair ŵns ar ddeg o waed o'i fraich—ond yn ofer. Parodd anhawser i siarad iddo beidio dywedyd nemawr yn chwagew; ond trodd at ei feddyg, a dywedodd wrtho mewn tawelwch, "Doctor, yr wyf yn marw, ac yr wyf wedi bod yn marw am amser maith; ond nid oes arnaf ofn marw!" Nid oedd ei saldra wedi parhau ond tua phedair awr ar hugain—ond yr oedd wedi bod am flynyddoedd yn arfer paratoi erbyn y cyfnewidiad diweddaf; ac fel hynny y caodd efe ei lygaid yn nghanol dagrau a gweddiau pawb oedd yn bresennol, yn y mwynhad o'r "tangnefedd sydd uwch law pob deall!"

Ystyriod fod cymmeriad Washington yn un tra anhawdd ei ddarlunio. Gellir ei ddisgrifio mewn gwirionedd yn gyfuniad o rinweddau anghymmharol wrth eu cymmeryd gyda'u gilydd, ond heb y nodweddau amlwg hynny a geir weithiau, sydd yn hawlio sylw arbenig. Yr oedd, fel y goleuni, mewn prydferthwch digymhar. Nid oedd efe yn feddiannol ar yr hyn a olygir yn gyffredin yn athrylith gref; etto, yr oedd yn meddu amgyffred clir, barn gywir, ac awydd cryf am wybodaeth. Nid oedd chwaith yn llenor mawr; er hynny, gwyddai werth llenyddiaeth, ac ymhyfyrdai yn y gwaith o'i noddi. Yr oedd ei werthfawrogiad o lenyddiaeth, yn gystal a phob peth arall a werthfawrogi eife, yn ffynonellu yn mawredd ei enaid. Yr oedd doethineb a barn, cywirdeb, amynedd, a dyfalbarhad, yn nodweddau ei fawredd meddyliol. Yr oedd ei dalentau fel gwladweinydd o'r radd uchaf, os cymmerir i ystyriaeth ei allu i weled i mewn i egwyddorion llywodraethol, eangder ei olygiadau, ei ddeheurwydd i ddyfalu yr hyn fuasai yn debyg o gymmeryd lle, ei fedrusrwydd i gymmeryd mantais ar gyfnderau ffafriol, ei dawelwch a'i humanfeddiant, a'i allu gweinyddol cyffredinol: ac at hyn oll dylid chwaganu mawreddusrwydd ei natur foesol, a'i symledd arbenig. Nid oedd arno eisien unrhyw gydnabyddiaeth iddo ei hun a'i deulu, ac ni dderbyniad ddim; ond yr oedd yn awyddus am bob peth a wnelai

les i'w wlad. Etto, nid oedd ei wladgarwch, er yn frwdfrydig, yn benboeth a dallbleidiol; ac nid ymfrostiai yn ei anhunangarwch. Mewn gair, yr oedd yn drefnus a chyflawn yn mhob peth. Byddai gosod Washington fel rhyfelwr ar yr un tir a Cæsar, Hannibal, neu Napoleon, yn ynydrwydd. Colodd fwy o frwydrau, o bosibl, nag a ennillwyd ganddo, a cholodd hwynt am ei fod yn ddiffygiol fel cadofydd. Ond cadwai ei fyddin gyda'u gilydd, a gwrthsafai ei elyn o dan amgylchiadau mwy anfanteisiol nag odid un cadfridog arall y mae genym hanes am dano. Yr oedd ei wasanaeth fel gwladweinydd yn gyffelyb. Cadwodd i fyny lywodraeth yr Unol Daleithiau yn ystod yr wyth mlynedd y bu yn arlywydd yn nghanol ystormydd y dadleuon Jacobinaidd—a chryfhaodd ei sefydliadau. Nis gallai un Americanwr arall ond efe ei hun wneyd hyn; o herwydd o'r holl arweinyddion Americanaidd, efe oedd yr unig un ag y teimlai dynion ei fod yn tra ragori arnynt hwy eu hunain. Milwyr neu ddinasyddion, Cynghreirwyr neu Ddemocratiaid, oedd y gweddill o'u cydwladwyr—ond Washington oedd efe! Yr oedd y parch a deimlid tuag ato yn cael ei gymmysgu â serch ato, o herwydd ei hawddgarwch, ei garedigrwydd, a'i fwynedd-dra; ac oddi gerth am adeg fer, yn agos i deryn ei ail dymmor arlywyddol, nid oedd ond un teimlad yn cael ei goloddu tuag ato trwy yr Undeb, a hwnw oedd teimlad o barchedigwch a serch dwfn. Un o'r dynion hyny oedd efe, na cheir hwynt ond yn anfynych iawn—ac y mae mawredd yn eu dilyn heb eu bod hwy yn ymddangos yn ei geisio nac yn ei ymofyn.

Y mae yr amlinelliad a ddyry Jefferson o'i gymmeriad yn werthfawr; o herwydd cafodd lawer o gyfleusderau am amser maith i sylwi arno yn bersonol, ac yr oedd efe hefyd yn farnwr craff ar gymmeriad, ac yn arweinydd y blaidd wleidyddol oedd yn wrthwynebol i wladlywiaeth gyffredinol Washington. Fel y canlyn y dywed efe am dano:—

“Yr oedd Washington yn ddyn o feddwl mawr a galluog—heb fod yn perthyn i'r radd ffaenaf o feddyliaid; yr oedd ei amgyffrediaid yn gryf, er nad mor graff a Newton, Bacon, na Locke; ac, mor bell ag yr oedd efe yn gweled, ni bu gan neb farn gywirach. Yr oedd ei farn yn araf yn ei gweithrediad, gan nad oedd yn cael ei chynorthwyo nemawr gan na dyfais na dychymysg—ond yn sicr iawn yn y casgliad a dynai. Dyna a barodd i'w swyddogion sylwi yn gyffredin ar y fantasia a gaffai trwy gynnal cynghorau rhyfel: gwrandawai ynddynt ar bob awgrymiad, ond dewisai yr hyn fyddai oreu; a diammheu na ddarfu i un cadfridog erioed gynllunio ei frwydrau yn well. Ond os dyrydd ei gynlluniau yn ystod y frwydr trwy ryw amgylchedd sydyn, yr oedd yn araf yn ad-drefnu. Y canlyniad o hyn oedd, ei bod yn aml yn troi yn fethiant arno yn y maes; ond anfynych y methai pan yn ymladd â gelyn yn ei unfaen, megys yn Boston ac York. Nis gwyddai beth oedd ofn; cyfarfyddai â pheryglon personol yn y modd tawelaf. Hwyrach mai y llinell gryfaf yn ei gymmeriad of oedd callineb. Nid oedd byth yn gweithredu hyd nes i bob ystyriaeth ac amgylchiad gael eu pwyso yn ofalus a phwylllog: ymattaliai pan ganfyddai amnheuaeth, ond wedi unwaith benderfynnu, cariai ei fwriadu yn mlaen, pa rwystrau bynag fyddai ar y ffordd. Yr oedd ei gywirdeb yn bur, a'i gyfiawnder yn anhwyblyg. Nid oedd unrhyw gymmhelliadau yn codi oddi ar hunan-lës, neu berthynas, neu gyfeillgarwch, neu gasineb, yn effeithio dim i ogwyddo, ei benderfyniad. Rhagorai yn hyn ar bawb a adnabwn erioed. Yr oedd efe,

yn wir, yn mhob ystyr o'r gair yn ddyn mawr, doeth, a da. O ran ei dymmer yn naturiol, yr oedd yn fywiog a thwymu; ond trwy adfyfrydod a phenderfyniad yr oedd wedi ennill meistrolaeth gadarn a gwastadol drosti. Os rhoddai y ffordd i'w dymmer, fodd bynag, amlygai ddiglonrwydd mawr. Yn ei dreuliau yr oedd yn anrhydeddus, ond yn fanwl. Cyfranai yn helaeth at bob peth oedd yn addaw bod yn ddefnyddiol; nid oedd am gynorthwyo unrhyw gynlluniau dychymydog nad oedd un gobaiith iddynt lwyddo, nac am gefnogi galwadau annheilwng ar ei haelioni. Nid oedd ei galon yn nodedig o gynnes yn ei serchiadau; ond cyfrifai yn fanwl werth pob dyn, ac anrhydeddai bob un yn ol y gwerth hwnw. Yr oedd yn ddyn o ymddangosiad personol hardd—o ran ei faintioli yn union yr hyn y gellid dymuno i ddyn fod; ei berson yn syth ac urddaol yr olwg arno. Efe oedd marchogwr goreu ei oes, a'r harddaf ei lun y gellid ei ganfod ar farch. Er ei fod, pan yn mysg ei gyfeillion, yn cymmyrd rhan yn rhydd mewn ymddiddan, nid oedd dim arbenigrwydd yn ei dalentau ymddiddanol, gan nad oedd yn feddiannol ar ddrychfeddyliau parod, nac iaith ystwyth a hylithr. Yn gyhoeddus, pan y gelwid arno yn ddiagrammwrth i draethu ei farn ar unrhyw fater, yr oedd yn amharod—ac yn fyr a dyryllyd i raddau y siaradai, ond odid. Er hyny, yr oedd yn ysgrif-enwr rhwydd, a'i arddull yn gywir a phriodol. Yr oedd wedi ymberfeithio yn hyn, trwy ymglydnabyddu a chymdeithaau a'r byd oddi allan, o blegid yr oedd ei addysg foreuol yn gyfyngedig i ddarllen, ysgrifenu, a rhifyddiaeth gyffredin, ynghyd a'r ychydig addysg a gafodd yn yr alwedigaeth o fesur tir. Nid oedd efe byth yn segur: yr oedd ei amser yn cael ei gymmyrdd i fyny i wneyd rhywbeth o hyd yn mron. Ychydig o amser oedd ganddo i ddarllen; ac yr oedd ei ddarllenid yn benaf yn dal cyseylltied ag amaethyddiaeth, ac â hanesyddiaeth Saemig neu Brydeinig. O angenrheidrwydd yr oedd ei ohebiaeth yn eang iawn; yr hyn, ynghyd a'i weithrediaidau amaethyddol, a gymmerai i fyny y rhan fwyaf o'i amser pan y byddai gartref. Ar y cyfan yr oedd ei gymmeriad yn mron yn berffaith; nid oedd mewn dim yn ddiffygiol; mewn rhai pethau un diddrwg-didda oedd. Ond gellir dywedyd mewn gwirionedd na ddarfu i natur ac amgylchiadau erioed ymuno yn well i wneyd dyn mawr, a'i oesod yn mysg y rhagorolion sydd yn teilyngu am eu oyd-dynion goffadwriaeth dragwyddol. Disgynodd i'w ran ef i arwain byddinoedd ei wlad yn llwyddiannus trwy ryfel beryglus, nes sefydlu ei hannibyniaeth; i reoli ei chynghorau yn adeg genedigwch a llywodraeth oedd yn newydd yn ei ffurfiau a'i hegwyddorion, hyd nes y sefydlwyd ac y cadarnhawyd ei sefydliadau mewn tawelwch rheolaidd; ac i weled y cyfreithiau gwladol a milwraidd yn cael eu parhau yn y fath fodd nad oes yn holl hanes y byd ddim a ddell gymmhariaeth ag ef.”

WATERLAND, DANIEL: Sais, a duwin-ydd enwog. Mab oedd efe i Henry Waterland, periglor Waseby, yn swydd Lincoln, lle y ganed ef ar y 14eg o Chwefror, 1683. Ar ol gorphen ei addysg elfenol yn Ysgol Rydd Lincoln, aeth i Goleg Magdalen, Caergrawnt, yn mis Mawrth, 1699: enmillodd ysgoloriaeth yn Rhagfyr, 1702, ac etholwyd ef yn gymmrawd yn Chwefror, 1704. Parhaodd i breswyllo yn y brifysgol, wedi cymmyrd urddau eglwysig, a bu yn athraw yno am lawer o flynyddoedd, hyd yn oed wedi iddo gael ei bennodi gan Iarll Suffolk yn bennaeth y coleg, ac hefyd yn beriglor Ellingham yn swydd Norfolk. Yn ystod y cyfnod hwn o'i oes y cyhoeddodd efe ei “*Advice to a Young Student*,” yr hwn a aeth trwy amryw argraphiadau. Cymmerodd ei radd o wryf mewn duwinyddiaeth yn 1714. Yn fuan ar ol hyn, pennodwyd ef yn gaplan i Sior I.; ac yn 1717, efe a gafodd, drwy

orchymyn ei fawrhydi, ar ei ymweliad â'r brif ysgol, ei anrhydeddu â'r gradd o ddoctor mewn duwinyddiaeth. Ymddengys i Dr. Waterland ddyfod allan gyntaf fel dadleuydd yn 1718, mewn atebiad i lyfr Dr. Whitby, yn yr hwn y gwneatwyd ymoeddiad llym ar "*Defence of the Nicene Creed*" yr esgob Bull. Attebodd Whitby ef; ac ail atebodd Waterland yntau; ac yn y fl. 1719, helaethodd yr olaf ei ysgrifeniadau ar y mater hwn i'w "*Defence of Christ's Divinity*." Beirniadodd Dr. Clarke, ac Ariaid ereill, y gwaith hwn yn llym; ac atebodd Waterland hwynt mewn llyfr a gyhoeddwyd ganddo yn 1724. Yn y cyfamser, yn 1720, yr oedd Dr. Waterland, ar bennodiad esgob Llundain, wedi traddodi y cwrs o bregethau neu ddarlithiau a sylfaenasid gan yr arglywydd Moyer, ar Ddwyfoldeb ein Harglwydd Iesu Grist, y rhai a gyhoeddodd wedi hyny. Cyflwynwyd iddo y flwyddyn ddilynol berigloriaethau St. Awstin a St. Faith, yn Llundain; ac yn 1723, dyrchafwyd ef gan yr archesgob Dawes yn ganghellydd Caerfrog. Yn yr un flwyddyn, efe a gyhoeddodd ei "*Critical History of the Athanasian Creed*." Gwnaed ef yn ganon Windsor yn 1727; ac yn 1730, cyflwynwyd iddo fierciaeth Twickenham; ac ar hyn rhoddodd i fyny ei fywoliaeth yn Llundain, ond derbyniodd archddeoniaeth Middlesex gan yr esgob Gibson.

Parodd cyhoeddi yr "*Exposition of the Church Catechism*," gan Dr. Clarke, i Dr. Waterland ddyfod allan drachefn fel dadleuydd yn erbyn Clarke a Dr. Sykes. Ysgrifennodd lyfr hefyd yn erbyn Tindal, yr anffyddiwr, a elwir "*Scripture Vindicated*," &c., yn 1732. Hefyd, bu mewn dadl gyda Jackson ar werth yr ymresymiad *a priori* dros fodolaeth Duw. Cyhoeddodd gyfrol o dan y teitl "*A Review of the Doctrine of the Buchariat as laid down in Scripture and Antiquity*;" a hwn oedd y gwaith diweddaf a anfonodd efe i'r waag. Bu farw ar y 23ain o Ragfyr, 1740, yn Llundain—lle y daethia i efe o Gaergrawnt i ymgynghori â Dr. Cheeselden ynghylch ei anhwylder. Yr oedd ewin bawd ei droed yn tyfu i'r byw, yr hyn a derbyniodd mewn madredd (*mortification*). Gadawodd ar ei ol weddw, ond dim plant. Ymddangosodd dwy gyfrol o'i bregethau ar ol ei farwolaeth ef. Treuliodd fywyd llafurus, gan iddo, fel y gwelir uchod, gymffrodd rhan amlwg a blaenllaw yn nadleuon crefyddol yr oes hono.

WATSON, RICHARD: esgob Llandaf, a anwyd yn Awst, 1737, yn Heveraham, ger Kendaal. Athraw mewn ysgol rammadegol yn y lle hwnw oedd ei dad. Tybir fod y teulu wedi dyfod yn wreiddiol o Ysgotland. Yr oedd i'w dad gymmeriad uchel fel athraw; ond ni chafodd Richard, yr ieuangaf o'i ddau fab, y fantais o fod gydag ef yn yr ysgol, gan ei fod wedi rhoi ei swydd athrawol i fyny y flwyddyn y ganed ef. Addysgwyd ef o dan olynydd ei dad yn y swydd. Y flwyddyn ar ol marwolaeth ei dad, aef yn 1754, derbynwyd Watson yn is-efrydydd (*seizar*) i Goleg y Drindod, Caergrawnt. Yr oill oedd ganddo ar gyfer myned trwy ei addysg athrofaol oedd tri chant o bunnau a adawsai ei dad iddo, ynghyd â hanner cant o bunnau a ennillasai fel gwobr yn yr ysgol rammadegol; ond dechreuodd weithio ei ffordd yn lew i anni-bniaeth trwy lafur ac efrydiaeth galed. Yr oedd yn byw yn gynnil o ran ymborth a gwiag- oedd, a llwyddodd i ennill ysgoloriaeth yn 1757.

Yr un flwyddyn, dechreuodd gymmeryd ysgolheigion, a galwyd am ei wasanaeth fel athraw cynnorthwyol yn y coleg; ac yn 1767, pennodwyd ef yn un o brif athrawon Coleg y Drindod. Yn y cyfamser, yr oedd wedi cymmeryd ei radd o wryrf yn y celfyddydau (1759), ac wedi ei enwi yn ail herlwr (*urangler*). Dewiswyd ef yn gymmrawd o'i goleg yn 1760, a graddiodd yn athraw yn y celfyddydau yn 1762; ac ar farwolaeth Dr. Hadley yn 1764, dewiswyd ef yn unfrydol yn athraw fferyllol, a thraddododd gwrs o ddarlithiau ar y pwng hwnw, y rhai oeddynt yn dra phoblogaidd, a chyfansoddodd amryw weithiau ar fferylliaeth. Cyhoeddodd bregeth a draddodwyd ganddo yn Nghaergrawnt o flaen y barnwr gwladol yn 1769. Yn 1771, etholwyd ef yn is-athraw duwinyddol yn y brif ysgol; cafodd gôr-berigloriaeth yn eglwys gadeiriol Ely; ac yn 1780 enwyd ef yn olynydd i Dr. Plumptre, yn archddiacon yn yr esgobaeth hono. Yn y cyfamser, cyhoeddwyd amryw o'i ysgrifeniadau; ac y mae un o honnynt yn dra adnabyddus, sef ei "*Apology for Christianity*," yr hwn a ysgrif-enwyd mewn atebiad i Gibbon.

Yn Ngorphenaf 1782, dyrchafwyd ef i esgobaeth Llandaf; ond fel esgob nid oedd yn hawdd iawn i'w drin. Un o'r pethau cyntaf a wnaeth ar ol ei bennodiad oedd cyhoeddi "*A Letter to Archbishop Cornwallis on the Church Revenues*," yn annog ar fod i'r esgobaethau gael eu cyfartalu. Traddododd rai areithiau da ac effeithiol yn Nhy yr Arglwyddi; ond ni ddarfu iddo erioed gychwyn na hyrwyddo yn mlaen un mesur o bwys yn y senedd. Mewn gwleidyddiaeth gyffredinol yr oedd yn ochri yn fwy gyda'r blaid ryddfrydig. Tuedd owyno a grwnnach oedd yn Watson; ac efe a ystyriai ei hun yn gwneuthur aberth er mwyn ei egwyddorion, gan ei fod yn cael ei adael, fod i'r tybiai efe, mewn tlodi; ond gyda'i esgobaeth, ei swydd fel athraw, ei archddeoniaeth, a'i berigloriaeth—a'r cyfan, fel yr oedd efe yn trefnu pethau, yn ddim amgen yn mron na segur-awyddau—a'r elw oddi wrth ei amrywiol weithiau llynyddol, nid oedd ei achos, dybygid, yn un a gyfroai neu a deilnygai ryw lawer o gydymdeimlad. Un o'r gweithiau goreu ydyw ei "*Apology for the Bible, in a series of Letters addressed to Thomas Paine*." Treuliodd y rhan fwyaf o flynyddoedd olaf ei oes mewn neillduaeth ar ei etifeddiaeth yn Calgarth Park, Westmoreland, lle y bu farw ar y 4ydd o Fehefin, 1816. Yr oedd yn ddiaur yn ddyd talentog, ond led anhywaeth ei dymmer, dybygid; ac y mae yr holl bethau a ysgrifennodd yn rhy liosog i'w cofnodi yma.

WATSON, RICHARD, ydoedd dduwinydd galluog a phregethwr enwog perthynol i'r Trefnyddion Wesleyaidd. Mab ydoedd i Thomas ac Ann Watson. Ganwyd ef yn Barton-upon-Humber, yn swydd Lincoln. Brodor o Lendenham, ger llaw Lincoln, ydoedd ei dad, a mab i amaethwr parchus; ond o herwydd fod y teulu yn liosog, ac felly nad oedd yn hawdd iddynt oll fod yn amaethwyr, dysgwyd ef i fyny yn gyfrwywr. Ganwyd Mrs. Watson, mam Richard, yn Llundain; ond pan yn ieuang, symmudodd gyda'i rhieni i Finningley, yn agos i Bawtry; yn yr hwn le y daeth yn gydnabyddus â Mr. Watson, ac yr ymunodd âg ef mewn priodas. Bu iddo ddeunaw o blant, o ba rai yr oedd Richard yn seithfed. Buont feirw yn eu mabandod oll, oddi eithr Richard, a thair chwær iddo.

Ganwyd Richard Chwefror 22ain, 1781, a bedyddiwyd ef yn eglwys plwyf Barton. Yr oedd ei iechyd yn hynod o nychlyd yn ystod ei fabandod: pan yn dair neu bedair blwydd oed, meddianwyd ef gan fath o hunglwyf hynod. Os goddefai ei fam iddo fyned allan i chwarae, yn gyffredin deuai cenad yn fuan i'w hysbysu fod ei mab wedi gosod ei ben i lawr ar hiniog drws rhyw gymnydog, ac wedi cysgu. Eithr nid oedd y cysgarwydd hwn ond am dro, a dilynwyd ef gan hoennarwydd a bywiogrwydd ang-hyffredin.

Mewn amser cyfaddas, rhoddwyd ef mewn ysgol gyda hen foneddiges, ysgol yr hon ydoedd ger llaw tŷ ei dad. Bu i'r dull difrifol ac ymroddiadol yn yr hwn yr arferai ddyweyd y llythyrenan pan yn dysgu y wyddor, ac yn dechreu sillebu, dynu sylw neillduol yr athrawes, yr hon yn fynych a ddywedai, "Bendith arnat! Ti a fyddi yn ddyd mawr!"

Ar ol i Richard ddyegu elfenan cyntaf dysgu gyda'r athrawes hon, anfonwyd ef i ysgol a gadwyd mewn ystafell gyssylltiol âg Eglwys St. Pedr, yr hon a gedwid gan y curad. Yr oedd yr adeg hon ynghylch chwech oed; ac yn ystod y chwarter cyntaf, tynodd sylw ei athraw, yr hwn a alwodd gyda'i rieni, gan eu hannog i ganiatau i'w mab ddechreu dysgu Lladin. Hwy a gydsyniasant yn rhydd gyda'r awgrym hwn, er nad oeddynt o'r blaen wedi bwriadu rhoddi i'w mab ddim mwy o ddyseidiaeth nag a fuasai angenrheidiol iddo er ei gymmhwyso at unrhyw alwedigaeth gyffredin. Yr oedd gallu uwch, modd bynag, wedi ei fwriadu i wasanaeth arall llawer mwy pwysig; ac oni buasai yr addysg glasurol a gafodd yn moren ei oes, nis gallasai efe feddu y cymmhwysoerau angenrheidiol at y gwasanaeth gwerthfawr a wnaed ganddo i'r eglwys. Ymddengys ei fod, pan yn ddim oed a chwech oed, wedi darllen gyda dyddordeb angerddol un ar bymtheg o gyfrolau trwchus ar hanesyddiaeth gyffredinol yn dilyn perthynas a phrif genhedloedd Ewrop. Teimlai yn dra awyddus i feddiannu y gweddill o'r gwaith mawr hwnw; ond yn hyn y siomwyd ef.

Pan yr oedd Richard o ddeutu wyth mlwydd oed, symmudodd y teulu o Barton i Lincoln. Achoswyd y symmudiad hwn gan erledigaeth fasnachol, a gyfodwyd yn erbyn Thomas Watson, o herwydd ei fod yn gwrthod rhoddi i fyny achos Ymneillduol oedd yn lle. Ar ei ddyfodiad i'r ddinas, anfonwyd Richard i ysgol Mr. Hescoff, lle y bu am ddwy flynedd. Eithr nid ymddengys iddo chwaneu nemawr ddim at ei wybodaeth yn yr ysgol hon. Symmudodd oddi yno i ysgol rammadegol Lincoln. Yma gwnaeth gynnydd mawr mewn dyseidiaeth. Darlennodd Cæsar, Virgil, Horace, a rhai o areithiau ac epistolau Cicero, gyda Homer a Xenophon. Yr oedd mor hoff o ddarllen yr adeg hono fel y buasai yn aros ar ei draed drwy y nos i wneyd hyny oni bae am ddysgyblaeth ddoeth a phenderynol y rhieni. Ar ol symmudiad y teulu i Lincoln, ymunodd Thomas Watson gyda'r achos Wesleyaidd. Pan yr oedd Richard yn bedair ar ddeg oed, rhwymwyd ef yn egwyddorwas gyda saer coed o'r enw Becoby.

Yr oedd yr olwg arno ef yr adeg hon yn dra hynod. Er mor ieuango ydoedd, yr oedd wedi cyrhaedd ei lawn daldra (yr hyn ydoedd yn ddwy lath a dwy fodfedd)—ei wallt yn llips, a hollol ddu, ei wynebpryd yn nodedig o fachgenaid, a'i arferion heb eu ifurto. Yr oedd ei

daldra rhyfeddol yn fwy hynod o herwydd fod ei rieni islaw y taldra cyffredin. Ymddengys nad oedd ein gwrthddrych yn gofalu dim am grefydd ar yr adeg hon o'i fywyd. Ond er iddo dderbyn addysg grefyddol dda, tyfodd i fyny yn dra anystyriol. Ymunai gyda bechgyn annuwiol i erlid y Wesleyaidd—pobl ag yr oedd llawer o ddywedyd yn eu herbyn yr adeg hono. Modd bynag, yr oedd cyfnewidiad yn ei fuchedd ar wawrio; a chymmerodd hyn le mewn modd oedd i raddau yn hynod. Er mwyn cario yn mlaen ei efrydiau rhyfyddol a mesuronol, arferai Richard dreulio dechreu y nos yn fynych yn nhŷ oriorydd deallus a chrefyddol o'r un enw ag ef ei hun. Digwyddodd fdu gwaigr yr oriorydd yn un hynod o hoff o ddadleu a siarad am athrawiaethau crefydd; ac yr oedd yn awyddus iawn i argyhoeddi Richard fod ei dad yn cyfeiliorni wrth ymuno gyda Wesleyaidd. Hi a siaradai gyda ffrathnebb mawr ar y "pum pwngce;" a byddai Richard, yr hwn ni wyddai ddim am danynt, yn edrych ac yn teimlo yn hynod o fychan, a hyny hefyd mewn cyfnod ar fywyd pan y mae natur yn hynod deimladwy. Yr oedd hyn yn blino Richard yn fawr; ac er mwyn clywed rhywbeth a'i galluogai i wrthaeffyll ei wrthwynebydd, dechreuodd fynychu y capel Wesleyaidd. Pan yr oedd y Parch. George Sargent yn pregethu, dysgodd Watson ieuangc beth na feddyliodd am dano; sef, ei fod yn bechadur euog, andwyol, ac mewn perygl o dân uffern. Dychwelodd gartref o'r oedfa hon yn bechadur edifeiriol, ac yn fuan wedi hyny derbyniodd faddeuau a heddwch. Gadawodd ei hen gyfeillion annuwiol ar unwaith, ac ymunodd gyda yr eglwys Wesleyaidd; ac yr oedd ei gyfnewidiad yn eglur i bawb a'i hadwaenai. Yn fuan ar ol ei ddychweiliad ar Dduw, dangosodd y fath alluoedd meddyliol nes synu pawb a ddeuau i gyffyrddiad âg ef. Yr oedd ei sêl mor fawr, a'i frwdfrydedd mor gryf fel y dechreuodd bregethu pan nad oedd ond pymtheg oed. Ymwelai â'r pentrefi cylchynol, a phregethai yn yr awyr agored, ac yn fynych hefyd derbynai driniaeth chwerau, yn lle tâl, am ei lafur.

Mewn canlyniad i fethiant iechyd y Parch. Thomas Cooper, gwahoddwyd Richard Watson i fyned i'w gynorthwyo i gylchdaith Newark, lle y buasai yn pregethu yn ddiweddar gyda chymmeradwysaeth mawr. Aeth yno yn ddiymdroi. Ond druan o hono! Tra yn eistedd gyda Mr. Cooper, ac yn meddwl am y gwaith anhawdd oedd ganddo o'i flaen, ac am y cyfrifoldeb ofnadwy oedd yn gyssylltiol âg ef, llanwyd ei lygaid gan ddaagrau. Cysurodd, dysgodd, a gweddiodd Mr. Cooper gydag ef. Yr oedd ei weinidogaeth yn boddhuo yr eglwys yn fawr. Yn y flwyddyn 1796, derbynwyd Richard Watson ar braw; ond o herwydd ei fod mor ieuango ni ddodwyd ei enw ar ddyddlyfr y gynnadledd hyd yr ail flwyddyn o'i lafur gweinidogaethol. Ar ddymuniaid taer Mr. Cooper, pennodwyd Watson i deithio gydag ef yn nghylchdaith Ashby-de-la-Zouch.

Yn y flwyddyn 1797, pennodwyd ef i gylchdaith Castle Donington, o dan arolygiaeth y Parch. George Sargent, trwy weinidogaeth yr hwn yr argyhoeddwyd ef. Y flwyddyn hon hefyd ymddangosodd ei enw ar ddyddlyfr y gynnadledd yn mhlith y rhai oedd wedi teithio un flwyddyn. Darlennodd lawer y pryd hwn, ond ni fedodd lawer o fantais; o herwydd ei fod yn gwneuthur hyny mewn dull gwasgarog a

di-bwynt. Dechreuodd mor foreu a hyn hynodi ei hunan fel pregethwr hyawdl a galluog. Pregethodd yn nerthol yn erbyn y syniad nad ydyw coep yr annuwiol i fod yn dragwyddol, ond yr adferir pawb yn y diwedd i burdeb a dedwydd-wch nef. Y flwyddyn hon, talodd ymweliad â Leicester, a thraddodd bregeth alluog yno ar "Y bod o Dduw, a'i briodoliaethau." Ar ddy-muniad taer swyddogion eglwysig y lle hwn, pennodwyd Watson i lafurio yno y flwyddyn ddilynol, o dan arolygiaeth y Parch. Jonathan Edmondson—dyn galluog i hyfforddi pregethwr iouange yn ei efrydiaethau; a bu y pennodiad o fantais a bendith i'r gwahanol bleidiau.

Yn y flwyddyn 1799, pennodwyd Watson i Derby. Yma aeth i ddadl gyda chlerigwr y lle, ac ysgrifennodd draethod yn ar 'Adenedigaeth Sacramentaidd.' Y flwyddyn ddilynol [1800] derbyniwyd ef i waith cyflawn y weinidogaeth, a phennododd ef i lafurio yn nghylchdaith Hinckley. Tra yn aros yn y lle hwn, yn ol cyngor ei gyfaill, Mr. Edmondson, yr hwn oedd yn aros mewn cylchdaith gyfagos, dechreuodd Watson efrynu yr Hebraeg. Yr oedd eisoes wedi talu sylw manwl i'r Testament Groeg. Y flwyddyn hon hefyd y cymerodd amgylchiad le yn mywyd gwrthddrych ein hanes a barodd iddo drallod nid bychan. Cyhuddwyd ef o goleddu syniadau cyfeiliornus o berthynas i'r Drindod. Llledaenydd y syniad am dano, a phriodolwyd iddo olygiadau na roddodd erioed iddynt ond gwrthwynebiad. Ymddygydd yn annoeth ac angharedig tuag ato. Yn lle ei ddwyn i hrawf rheolaidd, yn ol trefn y cyfundeb, cymerodd rhai pobl a mwy o sêl na gwybodaeth ganddynt mewn llaw i weinyddu dysgyblaeth arno, trwy gau drysau en tai a lleoedd pregethu yn ei erbyn. Archolodd hyn ei ysbryd tyner yn ddirfawr; ac yn fyrbwyl enciliodd o'r weinidogaeth, a thrwy hyn dygodd ei hunan i drallod blin. Camgymerodd ei ffordd yn nydd profedigaeth, a gofidiai o'r herwydd tra y bu ar y ddaear. Pe y cymerasai bwyll, gan adael ei fater i gael ei draf gan y llysoedd priodol, y mae uwch law amheneueth y daethai allan yn anrhydeddus. Ond fel arall y bu; a rhaid i'r bywgraphydd a'r hanesydd gymmeryd ffeithian fel y cânt hwy. Yn yr helynt yma bu Watson am ddwy flynedd a hanner heb lafurio fel gweinidog. Y pryd hwnw ymunodd mewn glân briodas gyda Miss Henshaw—yr hon a fu iddo yn wraig dda. Ar ol bod am yr ysbaid a enwyd allan o'r weinidogaeth, dechreuodd deithio fel gweinidog rheolaidd yn nghyfundeb y *New Connexion*. Llafuriodd gyda chymmeradwyaeth mawr yn Manchester a Liverpool; a chydabyddwyd ei deilyngdod gan y cyfundeb hwnw trwy ei ethol mor fuan i fod yn ysgrifenydd y gynadledd. Yn 1809, mewn canlyniad i gollu gwaed o'r ysgyfaint, enciliodd o'r gwaith rheolaidd, ac aeth yn uwchrif. Yr ail gynadledd [1810], yr oedd wedi adferu i'r fath fesur nes bod yn alluog i ymfafael o'r newydd yn ei hoff waith, a phennodwyd ef drachefn i Manchester. A phennodwyd ef yr ail flwyddyn i'r un lle, ond torodd ei iechyd i lawr drachefn mewn canlyniad i gollu gwaed o'r ysgyfaint. Ymddangosai yn awr yn annhebygol iawn y byddai iddo byth mwy fod yn alluog i ddiodeff y llafur cyssylltiol a gwaith gweinidog teithiol; ac yn teimlo yn gynyddol anfoddlawn yn yr olwg ar ddysgyblaeth y *New Connexion*, efe a enciliodd o'r cyfundeb hwnw, ac a symmudodd i fyw i Liverpool, gan gymmeryd ei le

fel aelod cyffredin gyda y Wesleyaid. Daeth i gytundeb gyda Mr. Kaye i fod yn olygydd y *Liverpool Courier*. Ni bu i'w ymadawiad achosi nemawr o syndod yn nghyfundeb y *New Connexion*; o herwydd fod llawer o'r pregethwyr, ac ereill o gyfeillion mynwesol Mr. Watson, yn gwybod er's amser nad oedd efe yn hoffi en trefn. Yn fuan ar ol ei ail dderbyniad fel aelod cyffredin gyda y Trefnyddion Wesleyaid, efe a ddywedai—"Am y tro cyntaf yn ystod yr un mlynedd ar ddeg diweddaf, y mae fy meddwl yn awr mewn gorphwysdra." Daeth yn fuan yn bregethwr cynnorthwyl; a phan y goddefai ystâd ei iechyd, byddai yn pregethu i'r gwahanol gynulleidfaoedd yn mhreif addoldai Liverpool. Synid y gweinidogion yn ddirfawr yr yr olwg ar ei ddoniau ysblenydd; ac yn unfrydol hwy a erfynasant arno gynnwys ei hun i'r gynadledd ddyfodol. Eithr otnai efe y byddai i'r ffaith fod ganddo deulu, ac yn neillduol fod cyflwr ei iechyd mor anfodhaol, ar ffordd ei dderbyniad yn ol i'r weinidogaeth reolaidd. Modd bynag am hyny, trwy daer-gymhell efe a gydsyniodd, a chymmeradwywyd ef gan y gynadledd.

Yn y flwyddyn 1812, pennodwyd ef i lafurio yn Wakefield. Gyda chan leied o oediad ag ydoedd yn bosibl, efe a gyfeiriodd am faes ei lafur. Yr oedd Mr. Watson yn dra ohydnabyddus gyda rhai teuluoedd yn y lle hwn, ac yr ydoedd eu hedmygiad o'i rinweddau a'u hymlynid wrth ei berson bron yn annherfynol. Ei gydlafurwr yr adeg hon ydoedd Mr. Buckley, yr hwn a wna y sylwadau canlynol am ei bregethau ar y pryd:—"Nid oedd ei bregethau bob amser yr hyn a elwir genym yn fawr: ymddangosai mawredd fel yn gogwyddo er mantais neillduol rhyw ddoetharthenig o'i wrandawyr; ac etto gallid dyweyd am bob un o'i bregethau fel y dywedodd rhyw broffeswr Ysgotaidd unwaith am bregeth a draddodwyd gan Mr. Wesley, 'Os nad oedd hi yn bregeth feistrolgar, nis gallai ond meistri ei thraddodi.' Tra yn lafurio ar y maes yma y traddododd Mr. Watson y bregeth nodedig a'i dygodd ar unwaith i sylw fel un o brif bregethwyr y cyfundeb Wesleyaid, fel cyfaill ac amddiffynnydd galluog i'r genhadaeth Gristionogol, ac a wnaeth Leeds, hyd y dydd hwn, yn enwog ar gyfrif ei sêl droe, a'i hymdrech o blaid y sefydliad gogoneddus hwn. Ei destyn ydoedd, 'O anadl tyred oddi wrth y pedwar gwynt, ac anadla ar y lladeddigion hyn, fel y byddont byw;' *Ezec. xxxvii. 9*. Yn yr olwg ar y bregeth hon, gwnaeth yr hybarch Thomas Jackson y sylwadau canlynol:—"Ni chafodd Mr. Watson achos i alw yn ol, na chyfnawid y syniadau a draethwyd ganddo gyda y fath hyawdledd a theimlad. Am yn agos i'r ugain mlynedd dilynol o'i oes, bu mewn gohebiaeth gysson gyda chenhadon o bob parth o'r byd; ac ni bu i'w holl ymchwiliadau a'i wybodaeth gynyddol ond gwasanaethu i gadarnhanu y golygiadau a draddododd y pryd hwn."

Yn ddilynol i gynadledd 1814, symmudodd Mr. Watson o Wakefield i Hull—tref a anwyld ganddo ar gyfrif adgofion boreuol a dyddorol. Llafuriodd yma gyda llwyddiant a chymmeradwyaeth neillduol, gan barhausu estyn pob cynnorthwy yn ei allu i'r achos mawr oedd yn awr wedi denu ei feddwl. Yn nghynadledd 1816, pennodwyd Mr. Watson i gylchdaith dwyreiniol Llundain. Y flwyddyn hon y daeth y "*Mynag Cenhadol Wesleyaidd*" cyntaf allan—yr hwn a barotowyd ganddo ef. O'r adeg hon hyd derfyn

ei einioes, parhaodd Mr. Watson i lanw y swydd bwysig o fod yn ysgrifenydd cenhadol y cyfundeb a enwyd; ac efe a ysgrifennodd bron yr holl "Fyngau Cenhadol" o flwyddyn i flwyddyn; ac eglur yw nad oedd ei sêl cenhadol yn lleihau, na'i hyder yn llwyddiant yr achos byth yn diffygio; a pharhaodd dyddordeb y "Mynegau" blynyddol i gynnyddu tra y daliodd ei galon i guro, a'i ddeheulaw i ysgrifenu.

Yn y flwyddyn 1826, etholwyd Watson yn llywydd y gynnadledd—anrhydedd a gyfiawn haeddai, a llawenychai ei frodyr yn ei ddyrchafiad. Yn ystod yr ugain mlynedd olaf o'i oes, yr oedd baich mawr llenyddiaeth y Wesleyaid yn gorphwys ar ei ysgrwyddau ef. Os byddai eisieu ysgrifenu cychlydhyrau cyfundebol, neu fugeiliol, efe yn gyffredin a roddid at y gwaith; os ymosodid ar y cenhadaethau, neu ar Wesley, efe oedd yr amddiffynnydd; ac, fel y sylwyd, efe oedd yn ysgrifenu y "Mynegau Cenhadol Blynyddol" yr ugain mlynedd olaf o'i oes. Os byddai ar yr ieuengctyd angen am egwyddorydd, neu yr efrydydd angen am gorph o dduwinyddiaeth, edrychid at Richard Watson fel y dyn cymmhwasaf at y gwaith. Tra y bu efe yn teithio o dref i dref, fel gweinidog Wesleyaidd yn y gwaith rheolaidd, ennillodd gymmeradwyaeth pobl ei ofal, ac edmygedd a serch ei frodyr yn y weinidogaeth. Oddi ar ystyriaethau fel hyn y dywedwyd ei fod yn cyfiawn haeddu yr anrhydedd a roddwyd arno pan ei ddyrchafwyd i'r gadair lywyddol. Pe y cawsai fyw yn hwy, diau y cawsai ei ddyrchafu drachefn i'r un swydd o ymddiried a pharch. Pe gofynid i ni pa bethau oedd yn cyfansoddi prif nodweddau mawredd Richard Watson, atebem trwy ddyweyd ei fod yn hynod ar gyfrif nerth ei athrylith, mawredd ei lafur, a dyfnder ei dduwioldeb.

Anhawdd yw penderfynu yn mha le yr oedd ei lawr gyfder. Yr oedd ei gof y fath fel y byddai unrhyw lyfr a ddarllenai ddwywaith yn aiddo meddyliol ganddo ef. Yr oedd ei ddirnadaeth mor gryf fel y gallai yn rhwydd drafod prif byngciau bodolaeth, fel y profa ei weithiau. Dywedir fod ei ddychymmyg ar adegau yn codi i diriogaethau mor uchel yn myd y meddwl fel nas gallai neb ond dynion o feddyliau cyffelyb i'r eiddo Milton yn unig ymgynnyg ar y gwaith. Dichon mai cydgyfarfyddiad deddydd o'r gallu oedd hyn oedd yn ei wneuthur y fath allu. Hyn sydd sicr—yn mhilith y Trefnyddion Wesleyaidd ni chyfododd neb mwy na Richard Watson. Cyfododd llaweroedd oeddynt yn fwy dysgedig nag ef, ac amryw oedd yn fwy hyawdd a phoblogaidd nag ef; eithr ni chyfododd neb oedd yn gryfach ei ddirnadaeth, nac yn fwy aruchel ei feddyldrychau. Yr oedd yn bregethwr meddylgar, hyawdd a nodedig o ddirifol; ac yn fugal tyner, caruaid, a gofalus, a bydd gemau lawer yn addurno ei goron. Gwelir yn y dydd diweddar y bydd eneidiau lawer wedi eu dwyn i ogoniant trwy ei lafur diffino ef; a dyma yn ddiar y wobr uchaf y gall gweinidog ei chael.

Er mai y pulpud oedd ei le, ac mai duwinyddiaeth oedd ei brif efrydiaeth, yr oedd yn barod at bob gwaith da. Chwyddai ei galon gan gydymdeimlad a dynoliaeth druenus, a chan awydd i wellhau eu cyflwr ac i liniaru eu gofidau. Yr oedd yn wrthwynebydd penderfynol a nerthol i gaethwasiaeth, a bydd i'r hyn a wnaeth er dryllio cadwynau caethion y trefedigaethau Prydeinig ddwyn iddo anrhydedd cyfiawn. Gwna daing ddwyn iddo anrhydedd cyfiawn ar y mater hwn:—

"Ar gyfrif yr hyn a wnaed ganddynt er rhyddhau negroaid yr India Orllewinol, y mae enwau Wilberforce a Buxton yn enwau teuluaid. Ond tra yn llawn gydnabod y gwasanaeth gwerthfawr a wnaed gan y dynion hyn yn y senedd, gellir amhieu a wnaeth un o honynt fwy er rhyddhau y caethwas nag a wnaeth Richard Watson. Yn gyffelyb i Wilberforce, ni chafodd efe weled y dydd cyntaf o Awst, 1834 (dydd rhyddhad y caethion Prydeinig); eithr yn gyffelyb iddo hefyd, efe a welodd y dydd o bell, ac a lawenyhodd. Y mae yn digwydd yn fynych fod rhai dynion yn gwneud y rhan fwyaf o'r gwaith caletaf, ac ereill yn dyfod i mewn am yr anrhydedd. Heb ddymunio lleihau prydfertwch llawryfon y dyngarwyr a enwyd, creda llawer fod Richard Watson, trwy ei bregethau a'i ysgrifeniadau, wedi gwneuthur llawn cymmaint er dylanwadu ar farn y wlad ag a wnaeth un o honynt. Un o'r pethau diweddar a wnaeth efe oedd ysgrifenu llythyr maith at Buxton, yr hwn oedd wedi anfon ato i ddymunio cael gwybodaeth ganddo o berthynas i ryw bethau cyssylltiol â rhyddhad y negro. Pan ysgrifeniwr hanes y symmudiad mawr hwn mewn oesau dyfodol, bydd i ysgrifenydd mwy rhyddfrydig gyssylltu enw Watson gydag enwau Buxton, Wilberforce, Macaulay, Matthews, a Brougham." Y mae yn syn meddwl, ond yn ffaith er hyn, fod Pabydd talentog wedi cydnabod yn senedd Ffrainc fod caethion yr India Orllewinol yn ddydedus am eu rhyddhad, yn y lle blaenaf oll, i'r cenhadon Protestanaidd a lafurient yn eu plith. A phwy oedd y rhan fwyaf o'r cenhadon hyn, ond y pregethwr a lafurient mewn cyssylltiad â'r genhadaeth ag yr oedd Watson yn brif symmudydd ynddi?

Yr oedd cydymdeimlad Mr. Watson â'r achos cenhadol yn ddwfn, a'i ymdrechion o'i blaid yn egniol a diymollwng. Fel yr awgrymwyd eisoes, yr oedd efe yn un o brif sefydlwyr y Gymdeithas Genhadol Wesleyaidd. Am ysbaid o amser, yr oedd yr achos cenhadol perthynol i'r Wesleyaid yn dibynnu yn benaf ar ymdrechion selog Dr. Coke. Croesoedd y dyn da hwn Fôr y Werydd ddeunaw gwaith, er gwneud yn hybys gyfoeth gras i drueiniaid esgulusedig; a phan yn saith mlwydd a thrigain oed, penderfynodd gymmeryd mordaith i'r India. Bu farw ar y fordaith, a chladdwyd ei gorph yn yr eigion mawr, ac ehododd ei ysbryd pur i lawenydd ei Arglwydd! Arweiniodd hyn i sefydlid y Gymdeithas Genhadol Wesleyaidd. Cynnaliwyd ei chyfarfod cyhoeddus cyntaf yn Leeds ar y 6ed o Hydref, 1813. Fel y sylwyd eisoes, hynododd Watson ei hunan yn y cyfarfod hwn; ac o hynny allan daeth yn brif allu y gymdeithas a enwyd. Bu lafur llenyddol Mr. Watson yn lled fawr. Pan yn bedair ar hugain oed, ysgrifennodd ddau gofiant, y rhai oeddynt flaenffwrth ei awduriaeth. Y flwyddyn ddilynol, ymddangosodd ei bregeth argraffedig gyntaf. Fel y bywgraphiadau, dadguddiai hon fwy nag addewid gyfoethog o'r rhagoriaethau uchel ar gyfrif pa rai y daeth wedi hynny mor enwog. Eithr er ei fod o'r adeg yma wedi parhau i ysgrifenu ar byngciau o ddyddordeb cyffredinol, nid ysgrifennodd ddim o natur hollol dduwinyddol hyd y flwyddyn 1818, pan y cyhoeddodd ei "Remarks on the Eternal Sonship of Christ, and the use of Reason in Matters of Revelation." Ysgrifenydd y traethawd galluog hwn mewn cyfeiriad at olygiad Dr. A. Clarke am Fabolaeth Crist.

Sefydlodd y gwaith hwn ar unwaith gymmeriad yr awdwr fel duwinydd dwin a thalentog. Dilynwyd hwn yn fuan gan weithiau ereill mwy eang, megys ei "*Theological Institutes*," a'r "*Biblical Dictionary*," y rhai a ddangosant fod ei gydnabyddiaeth a llenyddiaeth Gristionogol yn dra eang. Y mae y gweithiau hyn, yn neillduol yr "*Institutes*," wedi cymmyrd safie dra phwysig yn y cyfundeb Wesleyaidd drwy y byd. Edrychir ar hwn fel un o brif safonau athrawiaethol yr enwad. Heb law y gweithiau uchod, ac ereill, ysgrifennodd Mr. Watson lawer o erthyglau galluog i'r gwahanol gyfnodolion a berthynent i'r enwad—ac yn eu plith ddim llai na dau a deugain o adolygiadau. Wrth ystyried fod cynnifer o ddyledswyddau pwysig ganddo i'w cyflawni, y mae yn syndod ei fod wedi gallu gwneyd cymmaint yn y cyfeiriad yma. Eithr y mae yn dra thebygol fod ei orlafwr wedi gosod i lawr sylfaen yr afiechyd marwol a'i dygodd ymaith, ac wedi byrhau blynyddoedd ei fywyd gwerthfawr. Gyda yr eithriad o'i "*Conversations for the Young*," trosglyddodd hawlysgrifau ei holl weithiau i'r cyfundeb y perthynai iddo: eithr y mae cyfiawnder yn galw arnom i chwaneugu fod y llyfrfa Wesleyaidd wedi gwneuthur cydnabyddiaeth anrhydeddus i'w deulu. Y fath haelfrydedd teilwng o'r ddwy ochr! Parhaodd ei lafur cyhoeddus cyhyd ag y goddefodd ei nerth. Afiechyd o'r diwedd a'i gwnaeth yn garcharor yn ei gartref, ac a arafaiidd dreuliodd ei gryfder. Yn ystod yr adeg yma, modd bynag, yr oedd ei feddwl mewn heddwoch mawr, a'i galon yn tawel orphwys ar ymwybodaeth o'i hawl yn Nuw. Yr oedd pob elfen a gweddnod sydd yn gwneyd i fyny gymmeriad Cristion addfedd i'w canfod ynddo ef, a deuent yn fwyfwy amlwg fel y dynesai at derfyn ei daith ddaearol. Y mae dyfod i gymdeithasu a'r fath grefydd yn y fath amgylchiadau yn gryfhâd i ffydd, ac yn adfywiad i'r ysbryd. Clywch ef yn llefaru pan y mae bywyd yn cilio—"Mae poen yn fendith fawr. Y mae yn tueddu i ddadgyssylltu ein meddyliau a'n serchiadau oddi wrth y byd, a'u sefydlu ar bethau tragrwyddol. Yr wyf yn teimlo ei fod y fath fendith fel nas gallaf weddio am ei symmud ymaith. Y mae poen, tristwch, afiechyd, marwolaeth—ei amser, amgylchiadau, a'r modd—oll yn y cyfammod. Yr ydwyf yn teimlo fod marwolaeth wedi gafael yno—ond y mae Crist yn fy nghalon. Y mae efe yn eiddo i mi, ac yr wyf finnau yn eiddo iddo yntau. Mewn gwirionedd y mae cysuron crefydd yn sylweddol a nerthol. Yr wyf yn teimlo fel pe byddwn ar gymmyrd fy lle yn ymyl rhyw orseddfainge ogoneddus; ond yr wyf yn dymuno ymlusgo yn isel, a theimlo nad wyf ond dim. Nid ydwyf ond pryfyn tlawd ac aflan; eithr er hyn y goddefir i bryfyn ymlusgo allan o'r ddaear i ardd yr Arglwydd."

Y fath ydoedd rhai o'r ymadroddion grasol a ddyferent dros ei wesusau ar derfyn byd arall! Ar ddydd Mawrth, Ionawr 8fed, 1833, pan bron yn ddeuddeg a deugain oed, newidiodd farwolaeth am fywyd. Colled fawr oedd hon i'r cyfundeb Wesleyaidd. Yn ei farwolaeth ef collodd un o'r dynion galluocaf a fagodd erioed. Mwy na hyn—yn ei farwolaeth ef cafodd llenyddiaeth Gristionogol golled. Gofidia miloedd na buasai wedi cael byw i orphen ei esboniad ar y Testament Newydd. Eithr ni chafodd ond ysgrifenu ar Matthew a Marc, a dechreu Luc; ac wrth deimlo ei nerth yn pallu, a barnu fod ei ddiwedd

yn agosau, cymmerodd i fyny yr Epistol at y Rhufeinaid. Eithr goddiweddwyd ef gan angygn cyn iddo orphen y drydedd bennod o'r epistol gwerthfawr hwnw. Y mae yn ddiaddall fod Richard Watson wedi bod o werth amhhrisiadwy i'r Trefnyddion Wesleyaidd, a thrwyddynt hwy i'r byd. Yn ei ddyddian diweddaf, yr oedd Rhesyndiaeth yn gweithio ei ffordd i Loegr, a syniadau penrhydd am athrawiaethau crefydd yn cynnyddu yn gyflym; ac nid oedd y cyfundeb Wesleyaidd heb deimlo oddi wrth yr awrygylch wenwynlyd. I gyfarfod a helynt fel hyn yr oedd dyn o alluoedd deallol, ac ysbrydolrwydd meddwl Watson yn gaffaeliad uchelbris. Yn ei "*Fynod Wesley*," yr hwn a ysgrifenydd ganddo mewn gwrthwynebiad i waith y bardd brenhinol Southey ar yr un teetyn, ceir golwg deg ar y gweddnodau ardderchog hyn a addurnent ei gymmeriad; ac nid rhyfedd i'r *Prince Regent* (wedi hyn y George IV.), ddyweyd fod Mr. Watson wedi cael yr oruchafiaeth ar ei fardd brenhinol ef.

Fel amddiffyniad i ragluniaeth a gras Duw, yn erbyn honiadau athroniaeth amheugar, y mae y gwaith hwn yn amhhrisiadwy; ac y mae yn hynod gyfaddas, dan fendith Duw, i sefydlu meddyliau pobl ieuasinge o ddyg ar y materion mwyaf pwysig ag y gellir meddwl am danynt. Bu "*Bywyd Wesley*" gan Southey am lawer o flynyddoedd allan o argraph; ac yn ystod y cyfnod hwnw dywedodd y bardd yn fynych mewn ymddiddanion cyfrinachol, fod ei olygiadau am gymmeriad Mr. Wesley wedi myned o dan grym gyfnewidiad, ac y byddai iddo, pan ddydig allan argraphiad newydd, ddwyn iddo gyfnewidiadau tra phwysig. Addawai dynu yn ol y cyhuddiad o 'uchelgais' a wnaeth yn erbyn Mr. Wesley. Bu farw yr awdwr, modd bynag, cyn i'r addewidion hyn gael eu cyflawni, ac ymddangosodd y llyfr drachefn bron yn gwbl yn ei ffurf gyntefig.

Gwnaeth ei "*Theological Institutes*" hefyd wasanaeth gwerthfawr yn y cyfeiriad yma; sef trwy wrthweithio gogwyddiad amheuyddol a phenrhydd yr oes. Ond prif amcan y gwaith rhagorol hwn oedd gwasanaethu fel rhyw grynodeb corpholedig o syniadau Mr. Wesley ar brif athrawiaethau crefydd; ac fel y sylwyd, y mae yn parhau o hyd fel un o safonau y cyfundeb Wesleyaidd trwy y byd. Eithr er cymmaint ydoedd Watson fel ysgrifenydd ac awdwr, nid oedd efe nemawr lai fel pregethwr. Yn wir, myn rhai mai fel pregethwr y rhagorai, ac mai "y pulpudd oedd ei orseddfainge." Ond pa fodd bynag am hyn, nid oes eisieu ei leihau yn y naill er mwyn y llall. Yn ddiau yr oedd Richard Watson yn un o brif bregethwyr ei oes, ac yr oedd ei glywed yn pregethu yn un o'r pethau mwyaf dymunol i ddynton o ddiwylliant a chwaeth. Yr oedd yr enwog Robert Hall yn edmygydd mawr o hono. Ar ol ei glywed yn pregethu ar yr lawn unwaith yn Leicester, dywedodd Hall nas gallai am amser maith feddwl am ddim ond am bregeth Watson. Pregethodd ei sylwedd i'w gynulleidfa ei hunan; ac am Sabbothau didynol cymhellai hwynt i fyned i glywed "y dyn mawr," fel y galwai efe Watson. Wrth siarad am dano gyda Theophilus Lessey, dywedodd Mr. Hall, "Y mae yn ehedeg i leoced yn nhirogaethau y meddwl nas gall neb ond efe eu treiddio." Bydd i'r sylwadau canlynol o waith Dr. Dixon roddi i'r darlennydd syniad lled gywir am Richard Watson fel pregethwr:—

"Gadewch i ni, gan hyn, ymdrechu i ad-alw Mr. Watson i gof y rhai a'i hadwaenent, ac i roddi rhyw feddylddrych am wasanacth crefyddol yn cael ei gynnal ganddo ef i'r rhai na chwasant erioed y fraint hono. Bydded capel City Road, Llundain, y lle, a phregeth genhadol yr achlysur; a'r testyn, 'Pob enawd taw yn ngwydd yr Arglwydd; canys cyfododd o drigfa ei sanoteiddrwydd.'" Tery yr awrlais chwech, ac allan o'r ochr-ddrws yn arwain i'r pulpud, y mae dyn tál yn cerdded rhagddo. Y mae ei gamran yn bwyllog ac esmwyth: nid ydyw yn taflu golwg lladradaidd o'i amgylch, eithr á yn mlaen yn unionsyth i le gweddi a phrophwydoliaeth fel un heb ddim yn ei feddl ond meddylddrychau am Dduw, a'i genadwri. Y mae ei wynebpryd yn dawel, ond braidd yn wridgoch—ac nid yn amddifad o bryder. Esgyna ar hyd gristiau y pulpud, y mae pob llygad yn orafu arno; ar wynebpryd y gynulleidfa gartrefol, canfyddir gwensau hyfrydwch yn argraphedig; tra y mae y deieithriad, gyda chwilyrdded dwfn, yn estyn allan eu gyddfa, ac yn agor eu llygaid, er ceisio cael golwg deg arno—yna yn sisiai y naill wrth y llall, yna yn eistedd drachefn ar eu heisteddleodd, fel pe yn dywodyd, 'Gwir yw yr hanes.' Ar ol esgyn i'r pulpud, ym-ostynga ei ffurf fawreddu mewn gweddi, ac y mae wedi ei gollu o olwg y gynulleidfa am rai munydau. Nid yw hyn yn ymddangos yn waith difeddwl, yn ddefod, a chysgod; ymddengys ei fod mewn gwirionedd yn ymwneyd á Duw, ei fod yn ddwfn yatrifol o fawredd cyfrifoldeb ei sefyllfa, a'i fod yn difrifol geisio cynnorthwy dwyfol. Ar ol i hyn yma fyned haibio, saif y pregethwr ar ei draed, a phersonola ei hunan yn deg i'w gynulleidfa. Ni chuddir cyfeuredd ei berson gan ŵn:—ceir golwg llawn ar ei ffurf. Y mae meddylgarwch yn argraphedig ar ei wynebpryd; eithr nid oes gyffro, nid oes gewynol ddirydedd. Y mae yr holl gorph yn esmwyth, a phob selod yn symmud yn naturiol: y mae lledneiarwydd yn mhob ystum, ac nid oes yma gysgod o roidra. Yn ddian y mae y dyn yma yn deall ei alwedigaeth, ac yn feistr ar ei waith. Agorir y llyfr hymnau, ac á yr addolli yn mlaen. Eithr beth yw hyn? Nid oeddyw erioed o'r blaen yn deall yr hymnau hyn. Y maent yn fyw—llefarant—mae iddynt feddlw—dadguddiant beithau cyssegredig; tán, ysbyrd, difrifoldeb sydd ynddynt; y maent yn farddonol, tarawnt ein dychymyg, deuant adref at ein fydd, treiddiant drwy ein heneidiau. Yn ddiau, dyma addoli! Canfyddir dirgelwch hyn yma:—y mae enaid y pregethwr yn nymned i'r hymn, yn cyffwrdd y teimlad, yn rhoddi ysbrydoliaeth i'r syniadaeth, yn dwfn argraffu meddwl pob sill, ac yn trwytho yr oll á'i ysbyrd ei hun. Chwanega ei lais at y dylanwad: y mae yn glir, llawn, dwfn, soniarus, wedi ei gynganeddu yn dda, a'i seiniau tyneraf yn cael eu cyfnewid am fás dwfn. Dechreu a weddi—ie, dechreu gyda phwyll mawr. Y mae y teimlad addolgar yn amfwg, ac y mae yn effeithio ar yr holl gynulleidfa. Ni chlywir twrf—mae'r cwbl yn dawel ac anwymudol. Ychydig yw y geiriau, ac y mae y rhai hynny ar y cymatf yn cael eu llefaru yn arafaid, eithr y mae pob gair yn cynnwys meddwl. Cynnydda y meddyliau hyn fel yr á efe rhagddo, ac fel y cynnyddiant ymddangosant fel pe byddent yn eangu y golygfeydd, ac yn dyrchafu y teimladau. Nid hwyledid yw—y mae yn fwy na hynny: cydymdeimlad ydyw, cariad yw—ie, ffydd ydyw. Y mae y pregethwr yn cael ei orchfygu—ac y mae y bobl yn cael eu gorchfygu, a phob calon yn teimlo. Cyfnewidia ymddangosiad y pregethwr—a chyfnewidia ymddangosiad y bobl. Y mae y pregethwr o hyd yn dawel a hunanfeddiannol; eithr edrycher ar y llygad acw, sylwer ar y gwefusau yna yn crynu, gwrandawer ar y llais. Pa beth yw hyn? Y mae wedi cael cipdrem ar Galfaria, ar fydd ysbyrdol, ar drwyddoldeb; ac yn awr y mae ei feddylddrychau wedi eu cymmysgu gydag elfen newydd o fywiol ffydd. Dyma y brogeth yn dyfod o'r diwedd. Y

mae yr ymresymiad yn eglur, ond yn gynnyddol. Dilyniir meddylddrych gan feddylddrych—yr oll yn briodol, a'r olaf bob amser yn fwy nerthol na'i flaenorydd. Eithr y mae yma fwy na meddwl noeth. Dechreu athrylith gynneu; fflachia mellten ar ol mellten, ffugrau, arwyddluniau, nid fel darnau parotôedig, eithr fel syniadau byw ymfurfiol yn cael eu bwrw allan ar y pryd i gorph y brogeth, yr hon a fuasai yn gyflawn hebddynt; neu fel sêr yn y nwyfre bur, yr hon sydd yn berffaith yn ei symlwrwydd ei hunan. Daw prydferthion allan o deimlad dwfn. Daw rheawm cyfrifedig yn farddonol; ac er fod y brogeth wedi dechreu mewn rhyddiaith, torfyna mewn barddoniaeth. Ceidw y rheawm ei le trwy yr oll fel llwybr yr enaid yn ei fynediad yn mlaen; ond y ffordd yw yr unig beth yr edrychir am dani: defnyddir y nefoedid uchod a'r ddaear isod er perfffeithio y darlun. Cyfrododd teimlad gyda phrydferthwch ac aruchedd; ac o holl neillduolion Mr. Watson, teimlad ydoedd y lledneisiaf. Ni wylodd yr adeg hono, nac ar un adeg arall: ni byddai byth yn wlo. Ni ddangosai ei deimlad chwaith mewn ocheneidiau, griddfanau, na blooddiadau—ni byddai byth yn blooddio. Ni chanfyddid ynddo ystumiau eithafol neu symmudiadau ffyrngwyllt—ni byddai byth yn actio. Na: ni cheid yma ddau ond teimlad syml, tyner, llednais, a dwfn o galon. Ymgymsagai y teimlad hwn gyda'i eriau, y rhai a ddeuent allan mwr dawel a thynar ag awel yr hwyr. Gwanycha y tán, peidia fflachiaid athrylith, a darfu chediadau uchel y dychymyg; rhoddodd yr areithydd heibio ei attyniadau perlewogol, ac ymddengys y galon fel wedi ei darostwng i guriad serchog calon plentyn."

Wedi rhoddi fel hyn ddarluniad Mr. Dixon o Mr. Watson fel pregethwr, terfynir ein hanes gyda dyfyniad o sylwadau y Parchr. R. Wrench arno fel duwinydd ac ysgrifenydd:—

"Fel duwinydd meddylgar, cyferbynir ef i John Howe. Cyd-deithia y ddau gyda yr un camrau sefydlog dros diriogethau duwinyddiaeth; ond tra yr oedd Watson yn gyfartal i Howe mewn cangler, ardderchawgrwydd, a mawredd; mewn cyflawnder meddwl, ymresymiad—pan yn amddiffyn Cristionogaeth yn erbyn twyll-reymau a gwrthddadleuon anghredinwyr—yr oedd efe yn rhagori ar Howe, ac yn ddirfawr felly yn mhrydferthwch cyfansoddiad. Cyffyrdda á ffugrau gyda medd nodedig. Gwyr pa bryd i ddisgyn ar fodeuyn, i sugno y rhan orsu o'r neithdar, ac i ehedeg ymaith drachefn gan chwim deithio trwy yr awyr gydag adenydd ysagarid, gyda yr unig fwiad o gasglu mêl. Nid ydyw byth yn gwaghu cymmhariaeth; ac a barnu wrth amrywiaethau ei gyfeiriadau cyffelybisethol a'i ddarluniadau, ymddangosai fel pe byddai ei feddlw frwythlawn yn ddihibydd."

WATTS, ISAAC, D. D.: bardd cyssegredig, a duwinydd enwog, a anwyd yn Southampton, ar yr 17eg o Orphenaf, 1674. Yr oedd ei dad, Isaac Watts, yn athraw mewn ysgol dra blod-euog yn y dref hono, yr hon oedd mor uchel ei chymmeriad fel yr anfonid meibion boneddigion o'r America a'r India Orllewinol i dderbyn eu haddysg ynddi. Yr oedd Isaac Watts, y tad, yn ŵr dwaliolffrydig, yn Gristion diarygodd, ac yn ddiaseon ffyddlawn a gwasanaethgar mewn eglwys Annibynol yn y dref. Carcharwyd ef i'w nag unwaith o herwydd ei Anghydfurfiacth; ac yn ystod ei garchariad, gwyddys i'w wraig fod yn eistedd ar gareg ger llaw drws y carchar, yn rhoddi ei bron i'w mab, Isaac. Dechreuodd Isaac ieuango ddyysgu Lladin pan yn bedair blwydd oed; a gwnaeth y fath gynnydd yn yr iaith hono, yn gystal ag yn y Groeg, o dan glerigwr o'r enw Pinhorn, fel yr oedd yn wrth-ddrych sylw cyffredinol yr holl gymmydogiaeth.

Yn 1690, anfonwyd ef i Lundain i gael ei addysg athrofaol, o dan ofal y Parch. Thomas Rowe; ac yn 1693, yn y bedwaredd flwydd ar bymtheg o'i oedran, efe a ymunodd â'r eglwys oedd o dan ofal gweinidogaethol ei athraw. Yr oedd efe yn hoff o gyfansoddi barddoniaeth er yn ieuange; ond nid oedd ei dad yn cymeradwyo hyn, a bygythiai ei geryddu os na adawai heibio y gwaith o gyfansoddi pennillion ac ysgrifenu llawer ar ddull barddonol. Ac un diwrnod, pan ynghylch rhoddi ei fygythiad mewn grym, torodd y plentyn allan i wyllo, diagynodd ar ei liniau, a dywedodd—

"Pray, father, do some pity take,
And I will no more verses make."

Nid oedd efe yn gwneuthur hyn o fwiad; ond llefarai heb ystyried ei fod hyd yn oed yn tros-eddu wrth ofyn maddeuant. Gwelodd ei dad oddi wrth hyn mai dyma ei dueddfryd naturiol, ac ni waharddodd ef mw—gan adael i amser ddangos pa beth a ddeuai o hono; a gwnaeth yn ddoeth hefyd.

Ymdrechodd yn galed am wybodaeth hefyd pan yn ieuange. Arferai yn gyffredin dalryu y gweithiau a ddarllenai, fel drwy hyn y gallai y wybodaeth a gasglai wneyd argraph ddyfnach ar ei feddwl. Yr oedd ei osodiadau (*theses*) Lladinaidd, y rhai a ysgrifenydd ganddo pan yn ieuange, yn rhagorol.

Ar ol i Watts orphen tymmor ei addysgiaeth athrofaol, a phan yn ugain mlwydd oed, efe a ddychwelodd i dŷ ei dad i Southampton—lle y treuliodd ddwy flynedd yn darllen, yn myfyrio, ac yn gweddio:—darllenai, mewn trefn i ddyfod i feddiant o wybodaeth helaethach; myfyriai, fel y gallai gymmeryd golwg gyflawn a defnyddiol ar byngciau a thestynau cysegredig, a gwneyd yr hyn a gaffai trwy ddarllen yn feddiant iddo ei hun; a gweddiai, er mwyn cael y dylanwadau dwyfol i'w ddarparu ar gyfer y gwaith yr oedd wedi penderfynnu treulio ei fywyd i'w gyflawni—pwyysgrwydd yr hwn a wasgai yn ddwys ar ei feddwl. Ar ol treulio dwy flynedd fel hyn yn nhŷ ei dad, gwahoddwyd ef gan Syr John Hartopp, barwnig, i ddyfod i breswyllo yn ei dŷ ef yn Stoke Newington, ger llaw Llundain, fel athraw i'w fab, lle yr arosodd efe am bum mlynedd; a thrwy ei ymddygiad gweddai, efe a enillodd iddo ei hun y fath barch ac edmygedd fel y gosodwyd i lawr sylfaen cyfeillgarwch rhyngddo ef a'i ddysgybl, yr hwn a barhaodd ar hyd ei holl fywyd. Ond tra yr oedd yn cynnorthwyo Mr. Hartopp yn ei efrydiau, nid oedd yn esgeuloso ei efrydiau ei hun; o herwydd nid yn unig efe a gynyddodd yn fwy yn y pethau y llafuriai y boneddwr ieuange ynddnt, ond efe a ymroddodd i ddarllen yr Ysgrifthyrau yn yr ieithoedd gwreiddiol, ac hefyd i ddarllen yr esboniadau goreu—beirniadol ac ymarferol.

Dechreuodd Watts bregethu yn 1698, pan yn bedair ar hugain oed; a'r un flwyddyn, dewiswyd ef i gynnorthwyo Dr. Isaac Chauncy, fel gweinidog yr eglwys a ymgyfarfyddai yn Mark Lane, Llundain. Ond rhoddwyd attalfa ar ei lafur cyhoeddus, yr hwn oedd yn hynod dderbyniol, gan afiechyd trwm, a barhaodd am bum mis—afiechyd y tybid iddo gael ei ddwyn o amgylch gan danbeidrwydd ei sel yn pregethu yr efengyl. Ni ddarfu i'w gystudd, pa fodd bynag, ei ddigaloni rhag adnewyddu y gwaith y teimlai gymmaint o hyfrydwch yndo, mor fuan ag y gwelodd yr Arglwydd yn dda i adferu ei iechyd. Yn mis Ionawr, 1702, derbyniodd Watts alwad

oddi wrth yr eglwys i fod yn olynnydd i Dr. Chauncy, ac arwyddodd yntau ei gydsyniad—ar y dydd y bu farw y brenin William III., sef yr 8fed o Fawrth, 1702, er mor dywyll oedd yr olwg ar bethau i weinidogion Anghydfurfiol, ac yn wir i'r Ymneillduwyr yn gyffredinol, yn nwyneb y digwyddiad. Ond yr oedd efe wedi gosod ei law ar yr aradr, ac ni fynai ei thynu yn ol; ac o ganlyniad, efe a neillduwyd yn gyhoeddus i'r weinidogaeth ar y 19eg o'r un mis. Ond cafodd llawenydd yr eglwys, o herwydd sefydliad gweinidog mor alluog a rhagorol, ei chwalo yn fuan, o blegid iddo ef gael ei ddal gan gystudd trwm a phoenus, fel y bu raid iddo roddi heibio ei waith am ysbaid; ac yn raddol, ymadferodd. Gwelodd yr eglwys fod yn angenrhaid cael cynnorthwyr sefydlog iddo; ac felly, dewiswyd y Parch. Samuel Price at y gwaith hwn yn mis Gorphenaf, 1703. Ond er fodd llafur cyhoeddus Watts drwy hyn wedi ei ysgafnhau yn fawr, etto parhau yn anwadal yr oedd ei iechyd am rai blynyddoedd. Aeth yn mlaen, pa fodd bynag, heb lawer o attalfeydd yn ei waith; ac yr oedd yr eglwys yn llwyddiannus iawn, hyd y flwyddyn 1712, pan y tarawyd ef i lawr gan dwymyn drom, yr hon a amharodd ei gyfansoddiad, ac a wnaeth y giau yn weiniaid; ac i ryw raddau, yr oedd y gwendid yn ei ddilyn drwy ei oes wedi hyn. Yn Mawrth, 1713, dewisodd yr eglwys Mr. Price i fod yn gydweinigod âg ef, mewn canlyniad i wendid mynych a pharhaus Watts. Rywbryd wedi hyn, symmudodd Watts i fyw i deulu Syr Thomas Abney, a pharhaodd yno hyd ddydd ei farwolaeth—cyfnod o ddim llai nag un ar bymtheg ar hugain o flynyddoedd.

Y mae y rhan fwyaf o'i weithiau yn dduwinyddol, ac yn ymdrin â'r materion mwyaf pwyysig a defnyddiol. Nid ychydig oedd y sylw a dalai efe i blant, ac ymdrechai lawer er eu lles—fel y dengys ei ganenun a'i holwyddoregau ar eu cyfer hwynt yn neillduol. Yr oedd yr elfenau hyn sydd mor hanfodol i gymmeriad gwir dda, sef cywirdeb a diffuantwrydd, yn dyfod i'r golwg yn amlwg iawn yn Watts. Nid oedd un amser yn dangos, yn ei ymddiddan na'i ymddygiadau, ei fod yn meddu syniad uchel am dano ei hun. Nid oedd un amser yn ymddwyn tuag at rai israddol iddo gyda dystyrwch; ac nid ydoedd yn hunandybus a meistrolgar yn ei gyfeillach. Nid oedd ei wedd, ei ysgogiad, na'i ddull o lefaru yn bradychu mewn modd mwybodolrwydd o'i alluoedd ysblenydd. Er cymmaint oedd ei dalentau fel bardd, ac er y gymmeradwyaeth anghyffredin a dderbyniodd ei weithiau, efe a lefarai gyda golwg ar ei gyfansoddiadau barddonol yn yr iaith fwyaf gostyngedig. "Nid wyf yn gwneyd unrhyw honiad," medd efe, "i'r enw o fardd, neu ysgrifenydd coethedig, yn y fath oes a hon, pan y mae cynnifer o ddynion yn disgleirio yn eu gweithiau yn mysg y genedl."

Pan yr ymddangosai yn yr areithfa, byddai ganddo gynnulleidfa hynod barchus a difrifol. Er nad oedd yn arfer ond ychydig neu ddim ystumiau areithyddol, etto yr oedd gywthien gyfoethog o synwyr cryf ac addysg fuddiol yn rhedeg drwy yr oll a ddywedai; yr oedd y fath briodoldeb, esmwythder, a thlysyn yn ei iaith; y fath rddid, ac ar yr un pryd, y fath gywirdeb yn ei barabliad, yn cael eu dilyn gyda'r fath ddifrifwch dirodres yn nhraddodiad y gwirioneddau mwyaf pwyysig a chysgmeredig, fel yr oedd ei weinidogaeth yn dra chymmeradwy: mewn gair,

yr oedd ganddo eglwys liosog, ac yr oedd ei gapel yn orlawn. Yn y flwyddyn 1728, darfu i brif athrofeidd Edinburgh ac Aberdean, yn y modd mwyaf anrhydeddus, yn ddiarwybod iddo ef, ei enwi yn ddoctor mewn duwinyddiaeth. Yn 1748, yr oedd arwyddion yn ymddangos fod bywyd Watts yn tynnu tua'r teryn. Yn ei gystudd diweddfaf, rhoddodd brawf o ragoriaeth ei egwyddorion a dyfnder ei dduwioldeb yn yr amynedd a'r arioldeb meddwl a amlygai, a'r bodddhad rhyfeddol gyda yr hwn yr edrychai yn mlsein at ddydd ei ymddatodiad. Y mae yn ofidus dywedyd i ymddygiadau rhai perthynasau agos iddo chwerau rhyw gymmaint ar ei fisoedd diweddfaf. "Mae yr Arglwyddes Abney," ysgrifenas un at Dr. Doddridge, "yn ei gadw mewn anwybodaethau tawel, a'i elynion mewn pellder priodol, fel, yn nghanol yr eriedigaeth annheilwng yma, y mae yn byw yn gysurus: a phan y gofynodd cyfaill iddo pa fodd yr oedd yn teimlo, atebodd—"Yr wyf yn disgwyl caniatâd Duw i farw!" Fel hyn y bu farw y dyn mawr a da hwn mewn "gobaith gwynfydedig," ar y 25ain o Dachwedd, 1748, yn y 75ain mlwydd o'i oed. Claddwyd ef yn nghladdfa Bunhill Fields, Llundain; lle y gorphwys hefyd weddillion lliaws o'r Anghydffurfiwr enwocaf. Cafodd gladdedigaeth parchus, a daeth tyrafa fawr o bobl ynghyd i amlygu eu parch i goffawriaeth yr hwn a edmygent mor fawr. Traddodd Mr. Samuel Chandler araeth wrth lan y bedd, a chyfododd yr Arglwyddes Abney a Syr John Hartopp gofodail hardd ar ei feddrod; ac y mae y lliaws o bragethau angladdol iddo a draddodwyd, ac a gyhoeddwyd, yn dangos y syniadau nehel a feddai ei frodyr Ymneillduol am dano.

Fel bardd cyssegredig, ac fel cyfansoddwr hymnau, y mae enw Watts yn parhau yn glodfawr; ac yn sicr o barhau felly. Ymddengys iddo ddechreu ar y gwaith o gyfansoddi hymnau pan oedd yn dra ieuang. Nid oedd y rhai a genid yn yr addoldy lle y gwasanaethai ei dad fel gwemidog wrth fodd y bardd ieuang, ac arferai gwyno wrth ei dad o blegid hyn. Gofynodd ei dad iddo geisio gwellhau pethau: a gwnaeth yntau hyn—ac mor dda hefyd fel y gofynwyd ganddo am ail emyn, a thrydedd, a phedwaredd, nes mewn amser yr oeddnt wedi chwyddo yn gyfrol fechan. Ac yr oedd y nifer liosocaf o'r emynau hyn wedi eu hyagrifenu ganddo cyn ei fod yn ddwy ar hugain oed. Er fod rhai hymnau da i'w cael cyn ei amser ef, etto, gellir dywedyd mai tra diffygiol oeddnt ar y cyfan, pan y dechreuodd Watts gyfansoddi; a digon priodol y dywedodd y diweddar James Montgomery, "Gellir dywedyd iddo ymadael mor bell oddi wrth bob peth oedd wedi ei gyfansoddi yn y flordd hon o'r blaen, fel nad oes ond ychydig o'i gyfansoddiadau yn ymdebygu i'r eiddo ei ragflaenoriaid; ac fe ddarfu iddo sefydlu rheol i'w holl olynwyr, yr hon nid oes neb wedi cilio oddi wrthi, ond yn unig yn ol fel y byddo anawdd meddwl yr ysgrifenydd, a'r dull o osod allan wirioneddau Cristionogol yn yr enwad y perthyna y cyfansoddwr iddo." Diau fod salmas a hymnau yn cael eu canu yn yr eglwys yn wastadol er y pryd y canai Paul a Silas hwynt yn ngharchar Phillipi, ac y cyfarfyddai Cristionogion Milan i ganu hymnau yr enwog Ambrose. Ychydig yr oedd Eglwys Rhufain wedi ei wneuthur ar diwyllio yr emyn Cristionogol. Ond gwnaeth Watts hymnau yn dra phoblogaidd yn Lloegr; ac yn Nghymru hefyd, cyfieithwyd

llawer o'i emynau ef. Dilynwyd ef gan liaws—yn enwedig gan Charles Wesley, Cowper, Toplady, a Newton. Mewn gwirionedd, Watts oedd diwygiwr mawr salmyddiaeth yn mysg Anghydffurfiwyr Lloegr; a chenir ei hymnau nefolaidd yn ddiau tra y bydd yr iaith Saesneg mewn bod.

Y mae hi yn ffaith hynod fod Watts wedi ei godi gan Ragluniaeth i roddi emynau i'r Saeson, a Williams o Bant-y-celyn i wneuthur yr un peth i'r Cymry, o fewn ychydig flwyddoedd i'w glydd, ac na chododd neb o hyny hyd heddyw yn dailwng i'w cystadlu a hwynt fel emynwyr.

Ysgrifennodd a chyhoeddodd Watts lawer mewn rhyddiaeth; ac y mae yn amlwg oddi wrth y cyfansoddiadau hyn ei fod yn perchen meddwl a theimlad bardd. Ac y mae amryw o honynt wedi bod yn hynod boblogaidd mewn amser a aeth heibio, ac yn enwedig ei "*Improvement of the Mind*;" "*Logic*;" "*The World to Come*;" yn gystal a'i bregethau.

WATT, JAMES: gwyddonydd a pheiriannydd enwog. Ganwyd ef yn Greenock, Ysgotland, ar y 19eg o Ionawr, 1736. Yr oedd ei hen daid yn amaethu ei etifeddiaeth fechan ei hun yn swydd Aberdean, a lladdwyd ef yn un o'r brwydrau a ymladdodd Montrose, ac attafaelwyd ei eiddo gan y blaid a orchfygodd—yr hyn a wnaeth ei fab, Thomas, yn ddibynol ar ofal perthynasau pell iddo. Yr oedd Thomas yn eiryddd caled; a phan y daeth yr amserau yn dawelach, efe a ymsefydlodd yn Greenock fel dysgawdwr mesuroniaeth a morwriaeth; ac yno y bu efe farw, yn y fl. 1734, yn ddeuddeg a phedwar ugain oed. Cadawodd Thomas Watt ddau fab ar ei ol; sef, John a James. Dilynai y blaenaf alwedigaeth ei dad; ond bu farw yn 1737, a gadawodd ar ei ol argraphlen (*chart*) o'r afon Clyde; yr hon a gyhoeddwyd o dan arolgyiaeth ei frawd ieuangach—sef, tad y peiriannydd mawr, gwrthddrych y cofiant hwn. Bu y person hwn yn adeiladydd ac yn farsiantdwr, ac am fwy nag ugain mlynedd yn aelod o'r cynghor trefol, yn drysodwr, ac yn geisbwl Greenock; ac yr oedd yn glodfawr am ei sêl a'i ymroddiad yn nghyflawniad ei ddyledswyddau, a'i gefnogiad o bob gwelliantau cyhoeddus. Yr oedd wedi dyfod yn berchenog ar gryn eiddo; ond colodd rhyw gyfran o hono o herwydd fod rhyw anturiaethau o'i eiddo wedi troi allan yn afwyddiannus. Cymmerodd ei farwolaeth le yn y fl. 1782, yn bedwar ugain a thair blwydd oed. Boneddiges o'r enw Muirhead oedd ei wraig, a mam gwrthddrych yr erthygl hon.

Plentyn egwan oedd James o'i febyd; ac yn wir, y pryd hwnw yr oedd ei iechyd mor wael fel y cafodd y rhan gyntaf o'i addysg gartref, er iddo fod am beth amser mewn ysgol elfenol gyhoeddus yn Greenock. Yr oedd ei afiechyd yn ei gyfyngu i'w ystafell yn fynych; ac ymddengys i hyn ei arwain i ddiwyllio ei feddwl gydag ymroddiad anarferol; a mynegir amryw feithiau am dano, sydd yn dangos mai nid plentyn cyffredin oedd efe. Dangosodd yn foreu duedd gref at rifyddiaeth a mesuroniaeth. A thua'r flwyddyn 1750, neu yn fuan wedi hyny, difyrai ei hun trwy wneyd peiriant trydanol; ac yn ol hanesyn cywrair a adroddir am dano gan Arago, ymddengys fod y pwng mawr y darfu iddo ar ol hyny anfarwoli ei hun mewn cysylltiad âg ef eisoes yn destyn myfyrdod i'r athronydd ieuang. Ymddengys i'r hanesyn canlynol gael ei adrodd i Arago gan aelod o deulu Watt.

Ymddengys y chwedl yn wahanol mewn gwahanol gyfieithiadau, ond y mae mewn effaith fel y canlyn:—Darfu i'w fodryb, Mrs. Muirhead, yr hon nid oedd yn mabwysiadu yr un farn a'i dad am alluoedd y bachgen, ei geryddu un prydnaawn wrth fwrdd y tē am yr hyn a ymddangosai iddi hi yn ddiogi a diofalwch; sef ei waith yn codi caud y tegell, ac yn ei roddi i lawr eilwaith; weithiau yn dal cwpan, a phryd arall lwy arian, uwch ben yr ager, gan edrych yn ddyfal ar yr ager yn diange allan drwy y pig; a chyfrif y dyferion a adewid ar ol wedi iddo oeri. Gyda'r goleuni chwanelog a geir oddi wrth ei hanes dyfodol, gellir edrych ar y bachgen yn syn-fyfyrio uwch ben y tegell, fel y sylwai ei fywgrahydd Ffrengig, fel y peiriannydd mawr megys yn rhagweld y darganfyddiadau hyny a'i hanfarwoli ar ol hyny.

Gadawyd James at ei ryddid i ddewis yr alwedigaeth a ewyllysiai, yn ol ei dueddfryd ei hun; ond yr oedd amrywiaeth ei dalentau yn peri fod hyn yn lled anhawdd iddo. Wrth grwydro ar hyd glenydd Loch Lomond, ac yn mysg mynyddoedd ei wlad enedigol, yr oedd ei sylw wedi ei ddwyn at fwnyddiaeth a daeareg. Fferylliaeth oedd ei hoff efrydiaeth pan y byddai yn cael ei gyfyngu i dŷ ei dad gan afiechyd. Darllenodd lawer hefyd ar feddyginaeth a physig-wriaeth. Ond gadawodd Watt yr holl efrydiau hyn, ac ymroddodd i'r alwedigaeth o wneuthur offerynnau mesuronol. Daeth i Lundain gyda'r amcan hwn pan yr oedd tua deunaw oed; ond gorodwyd ef i ddychwelyd adref yn mhen o ddeutu bliwyddyn, o herwydd gwaeledd ei iechyd. Yn fuan ar ol dychwelyd o Lundain, ymdrechodd i'w osod ei hun i fyny yn yr alwedigaeth yn Glasgow; ond o herwydd nad oedd yn fwrdais, cyfarfu â gwrthwynebiad oddi wrth gorphoraethau y celfyddydau, y rhai a ystyriant ei fod yn sathru ar eu tiriogaeth briodol hwy; a gwrthodwyd iddo gael codi y gweithdy lleiaf yno. Tynwyd ef o'r anhawder hwn, pa fodd bynag, gan awdurdodau y brifysgol; yr hon nid oedd o dan awdurdod swyddogion y ddinas. Cafodd gynnwys ar le o fewn eu terfynau hwy, a chaniatawyd iddo agor masnachdy yno. Cymmerodd hyn le o ddeutu y fl. 1757, pan nad oedd Watt ond prin un ar hugain oed; ac ymddengys mai ei gyfeillion penaf o aelodau y brifysgol oeddylnt Adam Smith, Dr. Black, Robert Simson, a Dr. Dick. Daeth masnachdy Watt yn fuan yn gyrchfan i rai o'r gwyddonwyr enwocaf yn y ddinas hono. Dywed ei gyfaill, y profeswr Robison, pan y daeth i gydnybwyddiaeth gyntaf â Watt, iddo gael ei feddiannu â syndod. Disgwyliodd ei gael yn weithiwr deallus—ond cafodd ef gyda hyny yn athronydd. Er nad oedd efe yn hynach nag yntau, yr oedd yn ddyn oedd yn ewyllysgar ac yn allnog i'w ddyysgu ef, neu unrhyw efrdydd ddiwyddydai fod mewn dyrswch. Nid oedd eisien dim ond ei gyffroi i gymmeryd i fyny unrhyw bwng na byddai iddo ei feistrolï yn rhwydd. Dywed Robison iddo ddyysgu yr Almaenag er cael y fantais o ddarllen "*Theatrum Machinarum*" Leupold, am ei fod yn ymdrin â rhyw fater oedd yn destyn ei efrydiaeth ef; ac am reswm cyffelyb efe a astudiodd yr Italaeg wedi hyny. Heb esgeuluso ei waith y dydd, yr oedd Watt yn defnyddio ei nosweithiau i efrdyd yn galed; a pho fwyaf o anhawder a amgylchynai y pwngc—os byddai yn werth gwneyd ymdrech—mwyaf aiddgar yn y byd y byddai yntau yn ei ddilyn yn mlaen.

Er egluro y nodwedd yma o'i feddwl, mynegir ei fod wedi ymgyrryd â gwneyd organ, er y dywedir nad oedd mewn un modd yn ddarostyngedig i swyn cerddoriaeth, nac yn allnog i wahaniaethu y naill nodyn oddi wrth y llall. Dywedir hefyd yn mhellach fod yr organ hon yn offeryn rhagorol.

Bu yn dwyn ei fasnach yn mlaen yn y man y caniatwyd iddo gan y brifysgol hyd y fl. 1763. Lle gwael, o angenrheidrwydd, oedd yno i gario yn mlaen fasnach, o herwydd anfanteision y lle; ac heb law hyny, ychydig o alw oedd yn Glasgow ar y pryd am yr offerynnau a wna'i efe; ac o herwydd hyn, o'r braidd yr oedd Watt yn gallu gwneyd bywoliaeth gysurus. Trwy ei briodas gyda Miss Miller, merch i fwrdais, cafodd ymward o'r anfantais o fod dan orfod i ddwyn yn mlaen ei orchwyllion o fewn tiriogaeth y brifysgol. Wedi dyfod yn fwrdais ei hun, efe a gymmerodd fasnachdy yn y Salt-market; a bu raid iddo gael cynnorthwywr yn fuan i gario ei orchwyllion yn mlaen. A chafodd wasanaeth ei egwyddorwas rhagorol, John Gardiner. Yn chwanelog at ei orchwyl fel gwneuthurwr offerynnau mesuronol, rhoddodd Watt lawer o'i amser at y gwaith o fesur tir, ac arweiniodd hyn ef i ddefnyddio ei dalentau rhagorol mewn gorchwyl pwysicach, sef peiriannyddiaeth ddinesig (*civil engineering*). Yn y fl. 1767, defnyddiwyd ef i wneyd mesuriadau, ac i ddarparu amcangyfrif o'r draul, am wneyd camlas i uno yr afonydd Forth a'r Clyde. Nis galleid cario allan y gwaith hwn ar y pryd, gan y methwyd cael caniatâd y senedd i hyny; ond yr oedd Watt yn awr wedi dechreu gweithio o ddirif fel peiriannydd dinesig, ac o hyny allan cafodd lawer i'w wneyd yn y cyfeiriad hwn. Gwnaeth fesuriadau i amryw gamlesydd, a chynlluniau i wellhau porthladdoedd Ayr, Port-Glasgow, a Greenock, ac i ddyfnhau y Forth a'r Clyde, ac afonydd ereill. Yn gwaith a ymddiriedwyd iddo oedd penderfynu pa un ai trwy Crinan, ynte trwy Tarbert, oedd y ffordd oreu i fyned â chamlas y bwriedd ei gwneyd o Gyfyngfôr y Clyde i'r Cefnôr Gorllewinol. A'r olaf—a'r fwyaf o'r anturiaethau o'r natur yma y bu ganddo law ynddynt—oedd mesur a gwneyd amcangyfrif o gât camlas o Fort William i Inverness; gwaith a wnaed wedi hyny ar raddeg helaethach gan Telford. Mynegir fod ei adroddiadau yn nodedig am eu manylder a'u cywirdeb. Yn 1773, bu farw ei wraig gyntaf; ac yn fuan ar ol hyn, efe a benderfynodd gymmeryd cynghor ei gyfaill, Dr. William Small, o Birmingham, a derbyn gwahoddiad oddi wrth Matthew Boulton, Soho, ger llaw Birmingham, i ymsefydlu yn Lloegr.

Rhaid i ni yn awr fyned ychydig yn ol yn ei hanes. Tra yn preswylïo o fewn terfynau cogle Glasgow, ac yn cyfathrachu yn feunyddiol â'r athrawon, yn cael cyfeusdra i ddarllen y llyfrau goreu, a chanddo gryn amser ar ei law, a'i awydd am wybodaeth yn angerddol, ac yn teimlo dyddordeb bywiog mewn dyfeisiau newydd mewn peiriannyddiaeth, yr oedd wedi bod yn efrdydd diwyd mewn gwyddoniaeth, ac yn dwyn yn mlaen arbrawfiadau (*experiments*) yn mherthynas i gymmhwysu gwyddoniaeth at ddybenion celfyddydol. Yr oedd ei sylw wedi ei dynu mor foreu a 1759—mewn canlyniad i ymddiddan a fu rhyngddo a'i gyfaill Mr. Robison—at alluoedd ager fel allu ysagol (*motive force*). Yr oedd Robison yn tybied y gallai

pwysau ager droi olwynion cerbydau; ond nid ydyw yn ymddangos ei fod ef, na Watt, wedi gwneyd ymgais i gario allan y syniad hwn. Pa fodd bynag, gwnaeth Watt gyfres o arbrawfiadau ar rym ager, gan ddefnyddio treuliedydd (*digester*) Papin i'w gwneyd. Nid ydyw yn ymddangos fod yr arbrawfiadau hyn wedi arwain i unrhyw ganlyniadau; ac y mae yn debyg mai yn ngauaf 1863—64, y dechreuodd efe yr ymchwiliadau ar weiniasant i welliant yn yr ager-beiriant. Yn ystod y gauaf hwnw, darfu i'r profffeswr John Anderson ddeisyf arno archwilio ac adgyweirio peiriant bychan oedd wedi ei wneyd ar gynllun ager-beiriant Newcomen, yr hwn nis gellid ei gael i weithio yn foddhaol. Cafodd Watt allan yn fuan yr achos na buasai y peiriant yn gweithio, a rhoddodd ef mewn trefn yn ebrwydd; a defnyddid ef o hyn allan yn yr ystafell lle y traddodid darlithiau ar ananyddiaeth naturiol. Trwy yr amgylchiad hwn, arweiniwyd ef i ddarganfod diffygion y peiriant ei hun, ac hefyd i olrhain y priodol-eddau hyny mewn ager ar ba rai y mae ei weithrediad yn ymddibynnu. Nid oedd peiriant Newcomen yn cael ei ddefnyddio nemawr i unrhyw ddybenion ereill ond i gyfodi dwfr o fwngloddiau. Peiriant anhylaw oedd hwnw; ac yr oedd cymmaint o danwydd yn angenrheidiol er ei weithio fel yr oedd y draul o'i weithio yn peri fod y defnydd a wnelid o hono yn llai nag y gallasid ei ddiagwyl. Nid ager-beiriant ydoedd o gwbl. Gweithid ef trwy ddirwasgiad yr awyr—a thrwy ddefnyddio ager y dygid hyny oddi amgylch. Aeth Watt yn mlaen gyda'i gynllun, a pherffeithiodd hwnw; ac yn 1768, cafodd yn Dr. John Roebuck un yn gallu gwerthfawrogi ei welliantau, ac yn ddigon anturiaethus i'w gefnogi i wneyd arbrawfiadau pellach. Mewn adeilad berthynol iddo ef y cwblhaodd Watt ei drydydd peiriant, ar raddag llawer eangach na'r ddau arall a wnaeth efe. Yr oedd yr arbediad mewn tanwydd yn ddirfawr; ac yr oedd canlyniad y prawf a wnaed yn hollol foddhaol i Roebuck, yr hwn a gafodd gyfran o'r freinteb a gafodd Watt i ddiogelu ei ddyfeisiau. Yn haf y flwyddyn hono, fodd bynag, trodd ei anturiaethau mewn mwynyddiaid allan yn afwyddian- nua, a drysawyd ei amgylchiadau, fel y bu raid iddo roddi heibio y prawfiadau ar beiriant Watt, a bu raid i Watt ei hun dalu mwy o sylw i'w orchwyl fel mesurydd tir.

Fel y mynegwyd eisoes, penderfynodd Watt ymsefydlu yn Lloegr. Yr oedd Boulton, i'r hwn y darfu i Dr. Roebuck drosglwyddo ei gyfran efe o'r meddiant yn nyfais Watt, yn ddyd cym- mhws iawn i wneyd i fyny yr hyn oedd yn ddiffygiol yn Watt er gweithio allan ei gynllun i ymarferiad. Yr oedd ganddo hefyd yn ei weithdai yn Soho fanteision o'r radd flaenaf, yn gystal a digon o gyfalaf i sefydlu gweithfa ager-beiriannau. Mewn gair, nis gallai dim fod yn fwy ffodus i Watt na chael dau o'r fath ddyinion ag ydoedd Roebuck a Boulton yn bartneriaid, y naill ar ol y llall. Dechreuodd cyssylltiad Watt gyda Boulton yn gynnar yn y fl. 1774, a buont mewn partneriaeth hyd y fl. 1800, pan yr ymneillduodd Watt; ond parhaodd en cyfeillgar- wech yn ddi-dor hyd farwolaeth Boulton. Erbyn diwedd 1774, yr oedd Watt wedi cwblhau yn Soho, gyda'r holl fanteision oedd ganddo oddi wrth weithwyr rhaorol Boulton, ei bedwerydd peiriant cynylluniol (*model engine*), yr hwn a arddangoswyd i ddirprwyaseth o fwnwyr Cernyw,

a phersonau ereill galluog i farnu y fath beiriant, ac yr oeddynt oll yn siarad yn ffafriol am dano. Ond erystal yr ymddangosai y peiriant yn ei waith, gwyyddai y breintebwyr yn dda fod llawer etto i'w wneyd cyn y gellid ei ddwyn i arferiad cyffredinol. Gan fod pum mlynedd o'r pedair ar ddeg, am y rhai y caniatwyd y freinteb, wedi myned heibio, hwy a appelasant at y senedd am estyn parhâd y freinteb; ac er fod yr appeliad wedi cyfarfod â gwrthwnebiad penderfynol, yn yr hwn y cymmerodd Edmund Burke ran, etto bu yn llwyddiannus; ac estyn- wyd parhâd y freinteb o'r pryd hwnw am bum mlynedd ar hugain. Wedi hyny, dechreuodd y breintebwyr ddarparu ar gyfer gwneyd ager-beiriannau ar raddfa helaeth, a chyda graddau o fanylrydd nad oedd yn ei arfer cyn hyny mewn peiriannau mawrion. Mewn trefn i am- gyffred yn llawn yr anhawsderau a orchfygwyd gan Watt, dylid cofio fod ei beiriant yn gofyn gwaith manylach na'r peiriannau oedd mewn gwaith yn flaenorol i hyny. Dywed Stuart pan y gwnaed y peiriant a brofwyd yn Kinneil, nad oedd ond un neu ddau o grefftwyr a allasant wneuthur y gwaith priodol ar rai darnau yn y peiriant hwnw: ond yr oedd Watt yn gofyn gwaith manylach ar lawer chwaneg o ddarnau o'i beiriant ef.

Gellir cael rhyw syniad am y modd yr oedd Boulton yn dwyn yn mlaen y gyfran fasnachol o'r anturiaeth fawr oddi wrth y ffaith fod mwy na 47,000p. wedi eu gwario cyn i'r breintebwyr ddechreu derbyn dim yn ol o'u treuliadau; ond o'r diwedd, dechreuodd y gwaith dalu, a thal- odd yn dda hefyd. Yn Nghernyw, a dosbarth- iadau mwynyddol ereill, yn enwedig lle yr oedd glo yn brin, yr oedd y peiriannau newydd yn cymmeryd lle yr hen rai yn brysur. Yn y blyn- yddoedd 1781, 1782, 1784, a 1785, cafodd Watt freintebau am gyfres o ddyfeisiau. Yn y fl. 1794, cymmerwyd meibion Watt a Boulton i'r bartneriaeth; ac ar derfyniad yr amser y caniatwyd iddo ei freinteb, yn 1800, ymneillduodd Watt, gan adael ei ran ef o'r gwaith i'w ddau fab. Hyd hyny nid oedd ond ychydig o ager- beiriannau wedi eu defnyddio yn un man yn mron, ond mewn ardaloedd mwnawl. Nid oedd ond ychydig o'r peiriannau hyn yn Llundain, Manchester, na Leeds. Yn ystod y pum mlyn- edd a ddilynodd, dyblodd nifer y peiriannau a ddefnyddiwyd yn y briffdinas; ac aeth mwy o honynt allan o waith Soho nag mewn unrhyw bum mlynedd tra y parhaodd y freinteb.

Yn gymmaint a bod amryw o wyddonwyr enwog yn preswyllo yn Birmingham, a'i ham- gylchoedd, y rhai oedd ar delerau cyfeillgar gyda Watt a Boulton, ffurfiwyd yno gymdeithas o dan yr enw y "Gymdeithas Leuadol," yn mysg aelodau yr hon y gellir enwi Priestley, Darwin, Edgeworth, Keir, Galton, yn gystal a Watt a Boulton. Arferai aelodau y gymdeithas gyf- arfod yn fisol ar noson y llawn loer, i rydd ym- ddiddan a'u gilydd. Yn un o'r cyfarfodydd hyn, yn ol Arago, y talfwyd allan awgrym a arweiniodd Watt i ddyfeisio y peiriant bach defnyddiol a adwaenir wrth yr enw gwasg copio (*copying press*), a chafodd freinteb am dano. Yn mysg ei ddyfeisiau defnyddiol ereill, gellir nodi un i dwynno ystafelloedd gydag ager, yr hwn a fabwysiodd efe yn ei dŷ ei hun yn ngauaf 1784—5. Ynghylch y rhai oedd gan Watt yn y darganfyddiad a wnaethpwyd ar gyfansoddiad dwfr—ymchwiliad i'r hyn a ddygid yn mlaen

ganddo ef, a Cavendish, a Lavoisier, ynghylch yr un amser, nis gellir dywedyd dim yma. Gellir cyfeirio y rhai sydd yn awyddus am wybod rhywbeth ynghylch y mater dyddorol hwn mewn hanesiaeth wyddonol am fanylion llawn at "Arago's Life of Watt," a'r "Historical Account of the discovery of the Composition of Water," gan Arglwydd Brougham. Yma y mae yn briodol sylwi fod y galwadau mawr oedd ar amser Watt mewn cyssylltiad â'i alwedigaeth, ynghyd â'i wyleidd-dra â'i arferion o ymgadw yn guddiedig, i fesur mawr, fe allai, yn cyfrif am yr anhawser a ddichon godi wrth olrhain cynnydd a helaethder ei ddarganfyddiadau ef ar hyn, er nad oedd mewn un modd y lleiaf mewn pwysigrwydd o'r lliaws testynau y cymmhwysodd efe ei feddwl mawr er gwneuthur ymchwiliadau ynddnt.

Ar ol ymneillduo, anhawdd iawn ydoedd tynu Watt allan i ymgymeredd ag unrhyw anturiaeth, er yr ymgyngorid ag ef yn fynych er cael ei gyfarwyddiadau yn mherthynas i weithiau peiriannyddol. Yn y fl. 1809, amlygwyd ffwrthlonrwydd ei athrylith fel dyfeisydd yn ei waith yn dadrys cwestiwn dyrus a osodwyd ger ei fron gan gwmi gwaith dwfr Glasgow, yr hwn, ar ol sefydlu eu gweithiau ar un ochr i'r afon Clyde, a ddeallasant y galleid cael dwfr o ansawdd llawer rhagorach, oedd yn puro ei hun yn naturiol, ar yr ochr arall iddi, os gallent orchfygu yr anhawser o osod i lawr bibell fawr i'w sugmedyddion ar draws gwely yr afon. Dyfeisiodd Watt ar gyfer hyn bibell haiarn a blygai; darnau pa un a gysylltid ynghyd gyda math o belenau yn myned i forteisiau. Cafodd y meddyldrych hwn o gynffon y pysgodion ceimwch (*lobster*). Gwnaed y bibell yn ol ei gynllun ef y flwyddyn ddilynol, a gweithiodd yn y modd mwyaf llwyddiannus. Ffurfiar bibell o ddeutu mil o droedfeddi o hyd a dwy droedfedd o drawsfesur, a phlygai yn ol fel y byddai gwely anwastad yr afon yn galw am iddi wneyd. Mewn achos arall, amryw flynyddau ar ol hyn, fe lwyddwyd, trwy daerineb Arglwyddi dirprwyol y Llynges, i gael gan Watt fod yn brennol gyda dirprwaeth oddi wrth y bwrdd llyngesol, ac i roddi, ynghyd â'r cadben Hud-dart a Mr. Jessop, ei olygiad ar weithydd a ddygid yn mlaen yn mhorthladd Sheerness, ac ar weithydd ereill a gynlluniwyd gan Rennie a Whidby; ac ar yr achlysur hwn derbyniodd ddiolchgarwch y morlys am ei wasanaeth. Yn 1813 neu 1814, mewn cydsyniad â dymuniad ei gyfeillion, ac yn enwedig Brewster, efe a ddiwygiodd yr erthyglau ar ager a'r agerbeiriant, a ysgrifnodd Robison i'r "Encyclopedia Britannica," a chyfoethogodd hwynt gyda nodiadau gwerthfawr o'i eiddo ei hun. Y peth diweddfaf y talodd Watt sylw neillduol iddo—ac yr oedd, fel yr ymddengys, yn mron wedi ei berffeithio pan y bu farw—oedd peiriant i gopio cerfiadaeth, gyda'r hwn yr aethai mor bell fel ag i wneyd amryw enghreifftiau; ac arhobodd ei gyfeillion â hwynt fel ceisiadau cyntaf crefftwr ieuangc (?) yn y drydedd a phedwar ugain mlwydd o'i oedran. Yn gymmaint a'i fod wedi dioddef cryn lawer mewn achosion pwysig, o herwydd iddo fynegu ei syniadau wrth ereill, cadwodd gyfansoddiad y peiriant hwn yn hollol ddirgel: ond pan wedi myned yn ddiagon pell yn mlaen i feddwl am gael breinteb ar ei gynllun, deallodd fod person arall yn ei gymmydogaeth, yr hwn, fe ymddengys, oedd yn gwbl ddyeithr i gynllun

Watt, yn gweithio ar gynllun cyffelyb. Gwnaed cynnygiad i gael breinteb unedig rhwng y ddau; ond teimlai Watt anewillygarwch i hyny, o herwydd ei hensaint.

Yr oedd Watt wedi pwrcau etifeddiaeth a elwid Heathfield, yn agos i Soho, yn 1790; ac yno y bu yn preswyllo hyd ddiwedd ei oes. Yr oedd ganddo eiddo hefyd ar lan yr afon Gŵy yn Neheubarth Cymru. Cryfhau yr oedd ei iechyd yn ei flynyddoedd olaf, ac yr oedd ei alluoedd meddyliol yn parhau heb amharu dim hyd ddiwedd ei oes. Dywedir ei fod, pan uwch law deg a thraigain oed, yn dychymygu fod ei alluoedd yn gwanhau; ac o ganlyniad, iddo benderfynu rhoi prawf arnynt drwy ymgymeredd ag efrydiaeth newydd. Wedi dewis yr iaith Anglo-Saxon i wneyd y prawf hwn, efe a'i meistrolodd gyda'r fath hawder fel yr argyhoeddwyd ef nad oedd ond ychydig o sail i'w ofnau. O'r diwedd, pa fodd bynag, yn ngwanwyn y fl. 1819, dechreuodd arwyddion dadfeiliaid ymddangos ynddo yn eglur; ac ar y 25ain o Awst yn y flwyddyn hono, efe a fu farw yn y drydedd flwydd a phedwar ugain o'i oedran. Yr oedd ei afiechyd diweddfaf, fel y sylwa ei fab, yn codi, yn hytrach, o ymddatodiad cyffredinol ei natur nag oddi wrth boen. Yn mherthynas i aelodau ei deulu, y mae Arago yn sylwi fod tymmer sirol a mwynder gwastadol ei wraig gyntaf wedi ei waredu oddi wrth yr iselder meddwl yr oedd yn dra darostyngedig iddo; ac oni bae ei dylanwad sirol hi, na buasai byth, fe allai, wedi cyhoeddi ei dyfeisiau i'r byd. Bu hi farw ar enedigaeth baban, Medi 24ain, 1773, gan adael mab a merch ar ei hol. O'i ail wraig, yr hon a fu farw yn 1832, bu iddo ddan o blant; ond yr oedd y ddau wedi meirw o'i flaen ef. Yr oedd un o honynt, Gregory Watt, wedi enwogi ei hun mewn ymchwiliadau daearegol; ond bu farw yn 1804, yn 27ain mlwydd oed. Fel y galleid meddwl, effieithiodd hyn yn fawr ar Watt; ond dywed Muirhead nad amharwyd dim ar fywiogrwydd nodedig ei feddwl, ac na ddistrywiwyd y ddyddordeb a deimlai efe mewn llenyddiaeth a chymdeithas, gan y digwyddiad pruddaidd hwn.

Am gymmeriad preifat y peiriannydd mawr y mae Arglwydd Jeffrey yn gwneyd y sylw canlynol, ar ol rhoi ar ddeall ei fod, yn annibynol ar ei gyrhaeddiadau mawr mewn gallofyddiaeth, yn ddyn anghyffredin ar amryw ystyr:—"Fe allai," medd efe, "nad oedd un dyn yn ei oes yn perchen cymaint o wybodaeth amrywiol a manwl—gan ei fod wedi darllen cymaint, ac yn cofio yr hyn a ddarllenodd mor dda ac mor fanwl. Yr oedd yn nodedig am gyflymder ei amgyffrediad, nerth ei gof, a'r gallu trefnyddol nodedig oedd yn ei ddeall, oedd yn medru tynu allan a dewis pob peth gwerthfawr a gyflwynid i'w sylw. Yr oedd ei ystorfa o bob math o wybodaeth yn enfawr; ac etto yr oedd hyn yn llai rhyfeddol na'r llywodraeth oedd ganddo bob amser dros ei wybodaeth. Ymddangosai materion a ddygid yn mlaen yn nghwrs ymddiddan megys y pethau diweddfaf a fu yn destyn ei efrydiaeth, gan mor eang, mor fanwl, a chlir yr oedd y wybodaeth a'r goleuni a dafai arno heb unrhyw ymdrech na phetrusder. Mewn rhydd ymddiddan cyffredin, ymagorai ei feddwl fel gwyddoniadar mawr, a deuai allan o hono beth bynag fyddai yn fwyaf cymmhwys i archwaeth ei gymdeithion; a gwnai bob peth mor oleu, clir, a dealladwy, fel y gwnaed y sylw gan rywun

nas gallai neb o'r bron fod yn ymwybodol o unrhyw ddiffygion yn eu galluoedd eu hunain yn ei bresennoldeb. Gyda'r holl arwyddion o cangder a helaethrwydd ei wybodaeth, a ddeuai i'r amlwg yn ei gwmmi, mynegir yn mhellach na byddai efe yn "gwneyd dim tebyg i ddarlithio neu bregethu; ond i'r gwrthwyneb, ei fod yn llawn o ysbryd cydymddiddanol dymunol."

Yr oedd o dueddfryd haelfrydig a theimladau serchog, yn ofalus am deimladau ereill, ac yn un o noddwyr a chefnogwyr goreu dynion ieu-ainc y ceid arwyddion eu bod yn meddu talent, neu a apellient ato am nawdd a chyfarwyddyd. Fel yr oedd ei ddiwedd yn agoshau, yr oedd yn gwbl ymwybodol o'i sefyllfa, ac yn hollol dawel yn ei hwyneb, gan gydnabod yn ddiolchgar ei fod wedi ei "ddigoni a hir ddyddiau," a'i gadw rhag gwendidau henaint; ac am y tawelwch a'r sirioldeb y caniatawyd iddo eu mwynhau yn mhrydnawnddwydd ei fywyd, ar ol gorphen llafur anrhydeddus ei ddydd gwaith.

Yn gydnabyddiaeth am ei wasanaeth gwerthfawr i'w wlad, awgrymwyd i Watt, ychydig o flynyddoedd cyn ei farw, trwy genadwri gyfeillgar a ddaeth oddi wrth Syr Joseph Banks, i ddefnyddio ymadroddion Muirhaed, fod "yr anrhydedd uchaf a roddid yn Mhrydain i lenorion a gwyydonwyr yn agored iddo ef, os oedd ynddo ddymuniaid i'r perwyl hwnw." Ond tra y teimlai ei fod yn cael ei anrhydeddu trwy yr awgrym, efe a benderfynodd, ar ol ymgynghori a'i fab, i'w wrthod. Gwnaed ef yn aelod o gymdeithas frenhinol Edinburgh yn 1784, o un Llundain yn y flwyddyn ddilynol, o'r gymdeithas Bataviaidd yn 1787, ac yn 1808 yn aelod gohebol o sefydliad Ffrainc; ac yn 1814, rhoddodd Athrofa y Gwyddonau yr anrhydedd uchaf o fewn ei chyrrhaedd arno, drwy ei ethol yn un o'i haelodau tramor. Anrhydeddwyd ef gan athrofa Glasgow a'r teitl o LL.D. yn 1806. Yn 1824, gwnaed tanysgrifiad i gyfodi cerflun coffadwriaethol iddo yn mynachlog Westminster, a chynnaliwyd cyfarfod cyhoeddus yn y Freemasons' Tavern i anrhydeddu y dyn a'u dysgodd i ddefnyddio, fel y sylwyd gan un y pryd hwnw, yr offeryn galluocaf y mddiriedwyd erioed i ddwyllaw dyn; a dyfeisiau yr hwn a ystyrir gan Syr Humphrey Davy yn mysg y moddion mwyaf effeithiol i alluogi Prydain i ddabilygu ei gallu a'i hadnoddau, gymmaint uwch law yr hyn y gollid disgwyl i nerth rhifyddol ei phoblogaeth fod yn ystod rhyfel maith. Cyfodwyd swm mawr yn ddioced, a chytunwyd ar fod i Chantrey wneyd y cerflun; ac y mae yn un o'r rhai goreu o weithiau y cerflunydd enwog hwn. Y mae cerflun arall o hono gan Chantrey, yn addurno eglwys blwyfol Handsworth, ger Birmingham, yn nghanhell yr hon y claddwyd ef. Goeodwyd hwy i fyny gan ei fab. Codwyd cerflunian ereill yn St. George's Square, Glasgow, ac yn mhurfysgol Glasgow, lle y cedwir cofadwriaeth o Watt trwy wobwr flynyddol a sylfaenydd ganddo, am y traethawd goreu ar ryw fater cyssylltiedig a gwyddor neu y celfyddydau; ac mewn llyfrgell gyhoeddus yn Greenock, yr hon a gyfoethogwyd a gweithiau gwyyddorol a gyflwynwyd iddi gan Watt yn ei fywyd, ac at yr hon hefyd y darfu i'w fab gyfrannu yn helaeth.

WEBSTER, DANIEL: gwladweinydd Americanaidd enwog, yr hwn a anwyd yn Salisbury, New Hampshire, Ionawr 18fed, 1782. Ail fab ydoedd efe i Ebenezer Webster, amaethwr

bychan yw, ac ynad y llys sirol. Aeth i goleg Dartmouth yn 1797; ac yn y ganaf bu yn iaethraw mewn ysgol, mewn trefn i dalu ei dreulian ei hun, ac i gynnorthwyo ei frawd, Ezeciel; yr hwn, wedi hynny, a ddaeth yn gyfreithiwr o fri, i ymbarotai ar gyfer y coleg. Yn y fl. 1801, dechreuodd astudio y gyfraith; ond cymmhellwyd ef gan y cynnygiad o dri chant a hanner o ddoleri yn y flwyddyn i gymmeryd y swydd o athraw mewn athrofa yn Fryburg, Maine; a thalai yno am ei fwrdd trwy gopio gweithred-odeo (*deeds*). Aeth i swyddfa gyfreithiol Mr. Gore, yn Boston, yn 1804: gwrthododd y swydd o ysgrifenydd y llys yr oedd ei dad yn farnwr ynddo, gyda chyflog o bymtheg cant o ddoleri yn y flwyddyn. Wedi ei alw at y bar, yn 1805, efe a ymsefydlodd yn Portsmouth, Hampshire Newydd; priododd yn 1808, ac wedi ymwneyd a gwleidyddiaeth fel aelod o'r blaidd gynghreiriol, etholwyd ef yn aelod o'r Gydgynghorfa, a chymmerodd ei le yno yn fuan fel un o ddynion blaenaf y wlad. Ennillodd ei araeth ar benderfyniadau Berlin a Milan, a'i feistrolaeth ar y cwestiynau arianol a chyllidol, iddo safle uchel; ond penderfynodd, yn 1816, symmud i Boston, lle y darfu iddo adael gwleidyddiaeth, ac ymroddi am amryw flynyddoedd i ymarfer a'i alwedigaeth fel dadleuydd mewn llawer o achosion pwysig ac amrywiol. Yn 1822, yr oedd efe yn aelod o gynnaldded gyfansoddiadol Massachusetts; ac ar yr 22ain o Ragfyr, 1822, y traddododd efe yn Plymouth, ar gylchwyli glaniad y tadau pererinol, y gyntaf o'r gyfres nodedig hono o areithiau a roddodd iddo y lle blaenaf yn mysg yr areithiwr Americanaidd. Yn 1825, traddododd araeth wrth osod i lawr conglaen cofadail Bunker's Hill; ac yn 1843, yn arall ar ei gorpheniad. Yn 1826, traddododd folawd (*eulogy*) i John Adams a Thomas Jefferson—dau o dadau ac arlywyddion gwerniaeth America, a fuont feirw yr un dydd; a hwnw yn gylchwyli hanner can mlwyddol y Dadganiad o Annibyniaeth: ac yn 1851, traddododd araeth wladgarol ar osodiad i lawr gareg sylfaen eangiad y Capitol yn Washington. Yn 1822, etholwyd ef yn aelod o'r Gydgynghorfa dros Boston, ac enwogodd ei hun trwy ei areithiau ar y Cynghrair Sanctaidd a chwyldroad Groeg, a'i lafur yn diwygio cyfreithiau troseddol yr Unol Daleithian. Etholwyd ef yn seneddwr yn 1826; ac yn 1830, ymrododd i uchder ei enwogrwydd fel cyfreithiwr trwy draddodi araeth a barhaodd am ddau ddiwrnod, yn y ddadl gyda Mr. Hayne, o Carolina Ddeheuol, ar yr hawl o ddiddymiad (*nullification*).

Webster a Clay oedd arweinyddion yr wrthblaid yn ystod tymmor arlywyddiaethau Jackson a Van Buren. Yn 1839, efe a dalodd ymweliad a Lloegr, ac Ysgotland, a Ffrainc; ac yn 1841, derbyniodd y swydd o ysgrifenydd y wladwriaeth yn ngweinyddiaeth y cadfridog Harrison, a pharhaodd i weinyddu y swydd hon yn ngweinyddiaeth Mr. Tyler; yr hwn, fel islywydd, a ddilynodd Harrison, ar ei farwolaeth, hyd 1843. Yn 1844, yr oedd yn awyddus am fod yn ymgeisydd am yr arlywyddiaeth, ond disgynodd pleidlais ei blaid ar Clay fel eu hymgeisydd dewisedig, yr hwn a gefnogodd efe; ond bu Clay yn aifwyddiannus. Dewiswyd ef yn seneddwr dros Massachusetts; ac etto, yn 1849, siomwyd ef yn ei ddisgwyliad am gael ei enwi yn ymgeisydd am yr arlywyddiaeth, trwy fod y bobl yn eu brwdfrydedd yn mynu dwyn yn mlaen y

cadfridog Taylor—y gorchfygwr yn Buena Vista. Yr oedd ymdrechadau seneddol Webster yn awr yn cael eu harfer i geisio cadw yr Undeb yn gyfan trwy ddadleu dros wneuthur rhyw gytundebau yn achos caethwasiaeth; a rhoddodd dramgywydd i'r diddymwyr trwy ei waith yn amddiffyn cyfraith y caethion ffadurol. Pennodwyd ef yn ysgrifenydd y wladwriaeth dra- chefn yn ngweinyddiaeth Mr. Fillmore, yn 1850; ac yn 1852, diau ei fod wedi ei siomi yn ddirfawr unwaith etto, am na chawsai ei enwi yn ymgeisydd ei blaid am yr arlywyddiaeth; ond ar y cadfridog Scott y disgynodd y dewisiad. Ni chafodd efe fyw i weled yr etholiad. Ar ol cystudd byr, bu farw yn ei balas yn y wlad, yn Marshfield, Massachusetts, Hydref 24ain, 1852.

Yr oedd Webster yn ddyn o ymddangosiad hynod. Dyn mawr o gorpholaeth oedd efe, ac o brydwedd tywyll, a'i lygaid yn ddyfnion yn ei ben, ei lais yn gryf a dwfn, a'i holl agwedd yn ddifrifol. Cyhoeddwyd ei ysgrifeniadau a'i areithiau, yn ohwe chyflwr, yn 1851, a'i ohebiaethau yn ddwy gyfrol, yn 1855.

WEDGWOOD, JOSIAH: y priddlestrwr enwog, a anwyd ar y 12fed o Orphenaf, 1730, yn Burslem, swydd Stafford, lle yr oedd ei dad, Thomas Wedgwood, a rhai o aelodau ereill y teulu, yn gweithio priddlestri. Cangen o waith oedd mewn sefyllfa tra ammberffaith ar y pryd oedd hon; o blegid, yn annibynol ar y cyfenwad o lestri meinbridd (*porcelain*) a ddygid o China at wasanaeth y dosbarthiadau uchaf, yr oedd llawer o lestri meinbridd o amrywiol fathau, ynghyd â llestri pridd ereill at wasanaeth teuluaidd, yn cael eu dwyn i Loegr o Ffrainc, Holland, a'r Almaen. Ychydig o addysg a gafodd Josiah; ac y mae safle gymdeithasol isel y dosbarth y perthynai iddo yn cael ei awgrymu, yn hytrach na'i hysbysu yn bendant, gan yr hanesydd lleol, Simeon Shaw, yr hwn a sylwa nad oedd "o'r bron un person yn Burslem yn dysgu dim, ond yn unig darllen ac ysgrifenu, hyd yn nghylch y flwyddyn 1750, pan y darfu i rywun waddoli ysgol rydd i ddyysgu ieuengotyd i ddarllen y Beibl, i ysgrifenu llaw dda, ac i wybod rhywbeth am elfennau rhifyddiaeth." Arwyddir yn mhellach yr ychydig gyfeusderau a gafodd Wedgwood i ddiwyllio ei hun gan amgylchiad a goffeir gan Shaw; pan y dywed fod Josiah, pan yn un ar ddeg oed, yn gweithio gyda'i frawd hynaf, a bod ei dad wedi marw ar y pryd. Cafodd Wedgwood y frech wen, yr hon a adawodd ryw anhwylddeb yn ei aelod dde; ac wedi hyny bu raid ei dori, ac o blegid hyn bu raid iddo yntau adael olwyn y crochenydd. Yn mhen ychydig amser efe a adawodd Burslem, ac aeth i bartneriaeth gydag un o'r enw Harrison, yn Stoke; ac yn nhyddor y bartneriaeth, yr hwn ni parhaodd yn hir, y mynegir i'w dalent i gynnyrchu priddlestri addurniadol ymddadbylygu gyntaf. Yna daeth i gydnabyddiaeth âg un o'r enw Wheildon, yr hwn oedd yn gwneyd elw da yn ei fasnach mewn un gangen; ond nid ymfoddlonai efe i ymuno â Wedgwood i gario yn mlaen ganghenau ereill y fasnach mewn llestri pridd. Gan hyny, dychwelodd Wedgwood i Burslem yn 1759, a chyfododd weithfa fechan iddo ei hun, i wneyd priddlestri addurniadol. Llwyddodd yn y fasnach hon; a chymmerodd le arall hefyd, lle y gwnaeth lestri gwynion, a thrydydd lle at wneyd y llestri melynwyn hyny a'i dygodd ef i gymaint sylw. Anfonodd Wedgwood

rai o'i nwyddau yn anrheg i'r frenhines Charlotte; ac ar hyny anfonodd hithau archiad am lestri at wasanaeth ciniaw cyflawn o'r un nwyddau; ac yr oeddny yn ei boddio mor fawr fel y pennodwyd ef yn grochenydd iddi.

Yna agorodd Wedgwood fasnachdy yn y brif ddinas, lle y gellid gwled cynnyrchion ei fedruswydd celfyddydol, ac ymunodd gŵr o'r enw Bentley âg ef; yr hwn a gymmerodd ofal ei fasnachdy yn Llundain. Yr oedd Bentley yn llenor rhagorol, ac yn meddu dylanwad gyda mawrion y wlad, a thwy hyny yn llwyddo i gael benthgyl llestri meinbridd gwerthfawr yn gynlluniau i Wedgwood. Ymddriedodd rhai personau iddo lestri meinbridd dwyreiniol; a rhoddodd Syr William Hamilton fenthyg y rhai hynafol a gafwyd yn yr Herculeum, a gwnaeth gweithwyr medrus a chywrair Wedgwood rai rhagorol o'r un ffurf a lliw a hwynt. Tra yr oedd Wedgwood yn ddiwyd gyda'r canghenau hyn o'i gelfyddyd, cynnygiwyd tlysgawg (*vase*) Portland neu Barbareni ar werth; ac wrth ystyried y buasai llawer nas gallent gael y tlysgawg ei hun yn foddolwr i roddi swm hardd am un cyfelyb ar yr un cynllun, efe a benderfynodd ei brynu; a pharhaodd i gynnyg arno yn yr arwerthiad yn erbyn y Dduces o Portland, nes o'r diwedd, pan ddeallwyd ei amcan, y cynnygiwyd iddo fenthyg y tlysgawg, ar yr ammod ei fod yn peidio codi mwy arni; ac o ganlyniad, daeth y dduces i feddiant o honi, am y swm o 1,890*l*. Dywed Shaw i Wedgwood werthu hanner cant o rai ar yr un cynllun wedi hyn am 52*l* yr un, ond yr oedd ei draul yn eu gwneyd yn fwy na'r swm a gafwyd am danynt. Yn ol Allan Cunningham, Flaxman oedd un o'r crefftwyr cyntaf a ddefnyddiwyd gan Wedgwood i ddarparu cynlluniau o'r gweithiau celfyddydol prydfert hyny y gellir dweyde am danynt mai efe oedd y cyntaf oll, mewn amseroedd diweddar, i'w gwneyd mewn priddlestri. Trwy arbrawfiadau lliosog ar amrywiol fathau o glai, a sylweddau lliwiedig, efe a lwyddodd i gynnyrchu y cerfiadau manaf, cofnunia, a mân gerffunia, mewn sylwedd hynod o galed; oedd yn ymddangos mor debyg o barhau ag ydyw cerffunia pres yr hynafiaid. Darganfyddiad pwysig arall a wnaethpwyd ganddo oedd cael allan y ffordd i baentio ar dlysgawgiau, a phethau cyfelyb, heb yr ymddangosiad disglair ar y paent a welid yn gyffredin ar briddlestri.—celfyddyd oedd yn cael ei hymarfer gan yr Etruscaniaid, ond a gollasid, fel yr ymddeingys, er amser Pliny. Yr oedd natur barhaol rhai o'i nwyddau yn eu gwneyd yn hynod o werthfawr fel llestri fferyllol, ac yn enwedig y rhai i ddal surion (*acids*). Yr oedd clod ei weithiau yn gyfryw fel y daeth ei weithfa oedd yn Burslem, ac wedi hyny yn Etruria—pentref a gyfodwyd ganddo ger llaw Newcastle-under-Lyme, ac i'r hwn y symudodd efe yn y flwyddyn 1771—yn lleoedd ad-dyniadol i ymwelwyr lliosog o bob parth o Ewrop.

Yr oedd talent ac egni Wedgwood, nid yn unig yn sicrhau iddo nawddogaeth helaeth, ac yn ei wneyd yn berchen cyfoeth mawr, ond yr oedd hefyd o'r pwys mwyaf i fuddiannau masnachol ei wlad. Sylwa Almon fod ei nwyddau newyddion, ei ddull diwygiedig a thlws o addurno, a'r chwaeth gywir a amlygaf efe yn ei holl gynnyrchion, y rhai a weithid gan grefftwyr wedi eu dwyn i fyny o dan ei arolygiaeth ef ei hun, yn troi ffrwd y gangen hon o fasnach i'r wlad hon. Yr oedd y chwaeth genedlaethol hefyd

yn cael ei phuro, a'i chymmeriad yn codi yn ngolwg gwledydd ereill. "Trwy ei ddyfeisiau," ebe yr ysgrifenydd hwn, "llosgogwyd nifer y bobl oedd yn gweithio priddlestri yn ddirfawr, a chynnyddwyd y fasnach yn nghludiad y defnyddiau o ranau pellenig y deyrnas." Mewn tystiolaeth a roddwyd ganddo o flaen pwyllgor o Dŷ y Cyffredin, yn 1785, dywedodd Wedgwood fod o 15,000 i 20,000 o bersonau yn preswyllo y pryd hwnw yn y parth o'r wlad a elwid y *Potteries*, a llawer mwy yn codi glô iddynt; ac mewn parthau pellenig o Loegr, ac hyd yn oed yn yr Iwerddon, yr oedd pobl yn codi ac yn darparu callestr a chlai i wneyd y llestri hyn; a 50,000 neu 60,000 o dynelli o'r defnyddiau hyn yn cael eu dwyn yn flynyddol i sir Stafford gyda'r môr a'r camlesydd. Y mae pwysigrwydd y gwaith hwn, y gwnaeth Wedgwood gymmait i'w ddyrchafu i'w sefyllfa lwyddiannus bresennol, yn cael ei egluro yn mhellach gan adroddiad a wnaethpwyd yn mhên blynyddoedd lawer. Er fod gwledydd Ewrop yn gwahardd cymmyrdd priddlestri Prydeinig, ac ereill yn eu llwytho & thollau trymion, yr oedd pob rhan o chwech o'r swm a wnelid yn cael eu hanfon i gwledydd tramor. Arweiniodd llwyddiant Wedgwood i sefydlid gweithfaoedd ereill mewn amryw barthau o gyfandir Ewrop, yn gystal ag mewn amryw leoedd yn Mhrydain Fawr a'r Iwerddon.

Yn chwanelog at y sylw a dalodd Wedgwood i wneuthuriad y nwyddau y mae ei enw mor anwahanol gyssylltiedig â hwynt, teilynga ei gofio am yr ysbyrd cyhoeddus a amlygwyd ganddo i gefnogi amryw gynlluniau defnyddiol ereill. Trwy ei ymdrechadau ef, a medruarwydd peiriannyddol Brindley, cwbhawyd cyfundrefn y camlesydd—drwy yr hwn y gallwyd dwyn yn mlaen fasnach rhwng glenydd dwyreiniol a gorllewinol yr ynys hon—trwy wneuthur camlas y Trent a'r Mersey; y dywarchen gyntaf o ba un a dorwyd ar yr 17eg o Orphenaf, 1766, a'r hon a gwblhawyd yn 1770. Trwy gymmhorth y camlas hwn, agorwyd masnach ar hyd y dwir rhwng y *Potteries* yn swydd Stafford a glenydd Devon, Dorset, a Caint—o ba le yr oedd rhai o'r defnyddiau er gwneyd y nwyddau yn dyfod. Cynlluniodd Wedgwood, a chariodd allan hefyd, ffordd fawr ddeng milldir o hyd drwy y dobarth o'r wlad lle y gweithid y priddlestri. Efe oedd sylfaenydd ac un o brif arweinyddion y gymdeithas a elwid "Ystafell gyffredinol Meistriaid llaw-weithfeydd Prydain Fawr," a sefydlwyd mewn canlyniad i gynnygiad Mr. Pitt, yn 1786, i drefnu ymdrafodaeth fasnachol rhwng Prydain Fawr a'r Iwerddon:—cymdeithas y gellir priodoli i'w gweithrediadau symudiad atalfeydd ar ffordd buddiannau llaw-weithfaol y wlad hon, ac a weithiodd yn dda ar yr achlysur o wneyd cyttundeb masnachol â Ffrainc.

Yr oedd Wedgwood yn aelod o'r Gymdeithas Frenhinol, ac o Gymdeithas yr Hynafiaethwyr, ac yn ŵr o ymarweddiad dichlynaidd; a gwnaeth ddefnydd haelfrydig o'r moddion haelaeth a gasglwyd ganddo yn ei yrfa lwyddiannus ac anrhydeddus; ond y mae y defnyddiau tuag at roddi hanes personol manwl am dano yn hynod brin. Bu farw yn Etruria—lle yr oedd wedi adeiladu palas hardd iddo ei hun, yn gystal a llaw-weithfeydd a thai i'w weithwyr—ar y 3ydd o Ionawr, 1795, yn y 65ain mlwydd o'i oedran.

WELLINGTON, ARTHUR WELLESLEY,
Y DUC O: un o gadlywyddion penaf Prydain.

Efe oedd trydydd mab Garrett, iarll cyntaf Mornington, ac Anne ei wraig, merch i Arthur, yr ia-iarll Dungannon, a brawd i'r ardalydd Wellesley. Ganwyd ef Mai y 1af, 1769, yn Nghastell Dangan, yn swydd Meath, yn yr Iwerddon. Y mae dadl wedi bod ar hyn, pa fodd bynag; gan y mŷn rhai mai yn Dublin y ganwyd ef, ac mai yr amser oedd mis Ebrill, yn yr un flwyddyn. Saeson oedd ei hynafiaid boreuol ef; ond yr oedd preswylad o ddaau can mlynedd yn yr Iwerddon wedi gwneyd y teulu o'r hwn y deilliodd yn Wyddelod i bob pwrpas a dyben. Yr un flwyddyn ag y ganwyd Wellington, ganwyd bachgen arall yn Ajaccio, yn Corsica—a hwnw yn neb llai na Napoleon Bonaparte. Ar ol bod yn yr ysgol yn Eton, symudodd i Angers, yn Ffrainc, lle y cafodd efe ei addysg filwrol; ac yn Brienne yn yr un wlad, y derbyniodd Napoleon yr eiddo yntau hefyd. Sylfaenwyd y coleg milwraidd yn Angers gan St. Louis; a phan aeth Wellesley yno, yr oedd y lle o dan arolygiaeth Pignerol—y peiriannydd enwog. Yn 1787, y derbyniodd y penaf o gadfridogion Prydeinig yr oes ei swydd o fanerwr yn y 73ain gatrawd o wŷr traed; ac yr oedd y cadlywydd mwyaf a fu erioed yn sangu daear Ffrainc hefyd wedi cael ei bennodi yn igadben yn nghatrawd La Fere, ynghylch deunaw mis yn flaenorol i hynny. Ni ddigwyddodd dim yn rhyhmhor bachgendod Wellington sydd yn galw am sylw neillduol.

Yn Belgium y bu Arthur Wellesley yn gwasanaethu ei ryfelgyrch cyntaf. Yno y derbyniodd ei wers filwraidd ymarferol gyntaf. Ychydig a freuddwydiodd ei fod yno, y pryd hwnw, yn dechreu ar yr addysgiaeth a'i gwnelai wedi hynny ar wastadeddau y wlad hono yn wrthdrrych syndod ac edmygedd yr holl fyf. Yr oedd y rhyfelgyrch hwn yn un hynod anffodus i arfau Prydain Fawr, ond yn tueddu at fod yn dra manteisiol i'n harwr dyfodol. Gellir dywedyd am lawer o gadlywyddion mawrion, ac yn arbenig am Napoleon ei hun, fod buddugoliaethau o'r bron yn ddinystr iddynt. Y mae y teimlad o berygl a swm brwydr, yn cryfhau eu gewynau, ac yn clirio eu gwelediad deallol; ond y mae swm clodfodd y byd yn eu penfeddwi, ac yn eu gwneyd yn hanner orphwyllog. Dyna i raddau fel y bu yn rhyfelgyrch Rwsiaidd Napoleon. Ond am Wellington, a'r dosbarth o gadfridogion a gynrychiolir ganddo, gellir dywedyd fod pob camgymeriad a wneir ganddynt yn werth goruchafiaeth, a phob gorchfygiad yn werth buddugoliaeth. Felly yr oedd yn rhyfelgyrch cyntaf Wellesley. Gwelodd mewn goleuni amlwg ddylanwad unedig trefniadau diffygiol, prwyaduriaeth (*commissariat*) annigonol, a gwisg ac arfogaeth wael; ie, gwelodd, mewn gair, y pethau hyn yn eu gwaith, ynghyd â'r drygau, yr anffodion, a'r dinystr a ddeilliant o honynt. Yr oedd efe, yn y sefyllfa israddol yr oedd ynddi ar y pryd, yn gwneyd yr oll a allai un oedd yn meddu llygaid i weled, a glawder oedd yn barod i weithredu yn egniol, er attal y drygau hynny rhag digwydd. Gwasanaethodd yn Belgium yn niwedd y fl. 1794, ac yn nechreu 1795. Yn y cyf- amser, cyn i Wellington weled rhyfel yn weithredol, yr oedd Napoleon ieuangc wedi tynnu sylw y byd yn ngwarchauad Toulon; ac wedi hynny yr oedd ei gwrs ef tuag i fyny yn gyflym iawn. Llwyddodd i ddarostwng blaenoriaid Democratiaeth yn heolydd Paris; yna efe a enillodd, fuddugoliaethau disglair Lodi ac Arcola. A chyn i Arthur Wellesley ymadael o'r wlad

hon i ennill ei lawryf cyntaf ar feusydd India y Dwyrain, yr oedd Napoleon yn rhinweddol wedi cymmeryd y llywyddiaeth yn achosion Ffrainc.

Yn nechren y flwyddyn 1797 y cyrhaeddodd y milwriad Wellealey i Calcutta: yn fuan ar ol hyny, pennodwyd ei frawd, Arglwydd Mornington, yn llywydd cyffredinol y wlad hono. Yr oedd prif linellau ei gymmeriad erbyn hyn yn dechreu dyfod i'r golwg yn amlwg. Yr oedd efe yn ddyn o ddealltwriaeth clir, cynnwysfawr, a grymus, ac yn cael ei lywodraethu gan lawn ymroddiad i'r bywyd milwraidd; a'i alluoedd mawr yn wastad ar ddihŷn. A chan fod hyn mewn cysylltiad â gwyffrediad cyflym, gallai olrhain pob amgylchiadau i'w gwraidd, dirnad pethau dyrus, a chadw yn ofalus bob briwsion o wybodaeth a gasglai. Yr oedd yn meddu sirioldeb tymmer yn mysg cyfeillion, a'i dawdogrwydd mewn cymdeithas gyffredinol yn cuddio enaid oedd yn arfer meddwl llawer yn fewnol. O ran ei berson, dywedir ei fod yn ddyn hardd ac o osog milwraidd: yr oedd bywiogrwydd parhaus yn ei lygad, ac yr oedd ei ddiatawrwydd, a'i ddiffyg amynedd rai gweithiau, yn arwydd o'r awyddfryd tanlyd oedd ynddo am orchfygu. Trwy ddamwain, neu o fwrriad, efe a dreuliodd rhai wythnosau yn Madras yn fuan ar ol cyrhaedd India. Nid oedd y cyfnod hwn ond byr; ar yr oedd yn ddigon i'w alluogi ef i ddyfod i gydnybuddiaeth fanwl a chyflawn â achosion y wlad hono, ac â galluoedd rhyfelgar y Carnatic. Daeth yr amser yn fuan pan y trodd hyn allan yn dra gwasanaethgar iddo. Bu Wellington mewn tri o ryfelgyrohoedd yn India. Y cyntaf yn erbyn Tipoo Sultaan, llywodraethwr Mysore, yr hwn oedd wedi gosod ei arswyd ar y wlad: yr ail oedd yr ymlydiad ar ol, a dilynstr y Dhoondiah Waugh, ysbeiliwr eofn bryniau y Mahratta: a'r trydydd oedd rhyfelgyrch enwog Assaye, yr hwn oedd yn efelychiad rhagorol o ryfelgyrch cofiadwy Plassey—ac ystyrir ef hyd heddyw yn un o weithrediau milwraidd mwyaf gogoneddus Wellington. Ni wnawn ond cyfeirio yn fyr at y ddau flaenaf; ond y mae rhyfelgyrch Assaye yn teilyngu sylw llawnach. Terfynodd y rhyfelgyrch yn erbyn Tipoo, yn yr hwn y gwasanaethodd ein harwr mewn swydd israddol, yn nghymeriad Seringapatam a marwolaeth ei phechenog blaenorol: a chymmerodd hyn le yn haf y flwyddyn 1799. Pennodwyd y milwriad Wellealey yn llywydd y lle, a chaniatawyd iddo awdurdod eang. Daeth ei gymmeriad i'r golwg yn eglur iawn yn nghyflawniad ei ddyledswyddau y pryd hwn; a ffurfiodd ran bwysig o'r addysg hwnw a gynnyrchodd amddiffynwr Torres Vedras, a gorchfygwr dyfodol Waterloo; ac o ganlyniad teilynga sylw. Yr oedd Wellealey wedi amlygu eisoes fod ynddo ansoddau i fod yn llywodraethwr taleithiau, a dangos hefyd ei fod yn meddu gallu i olrhain i fanfyrwydd y pethau mwyaf dyrus. Dygodd i mewn ddiwygiad i'r ardaloedd y llywyddai arnynt, a daeth pethau i agwedd foddhaol yn fuan; a derbyniodd ddiolchgarwch gwresog y trigolion yr oedd ei llywyddiaeth yn cyrhaedd arostant.

Y mae hanes yr ymlydiad maith a ddilynodd orchfygiad y Dhoondiah, a gwasgariad ei ddilynwyr, yn rhyfaith i ni yma ond ei grybwyll; ond y mae un digwyddiad tua'r diwedd yn galw am sylw. Yr oedd mab y naeth ysbeilgar, plentyn tua phedair oed, yn y gwersyll; a dygwyd ef at Wellealey. Ymddygodd at y plentyn

gyda'r tynerwch a'r caredigrwydd mwyaf: noddodd ef tra y bu yn yr India; ac, ar ei waith yn dychwelyd i Brydain, gadawodd swm o arian yn ngofal y milwriad Symmonds at wasanaeth y bachgen. Cymmerodd y rhyfelgyrch yn erbyn Dhoondiah le yn 1800; a gwnaed Wellealey yn is-gadfridog yn 1802. Yr oedd brwydr Assaye yn un o'r rhai mwyaf ysblenydd a ymladdwyd erioed gan Wellealey. Yr oedd achos y rhyfelgyrch yn sylfaenedig ar wrthwynebiad y ddau allu mawr, rhwng pa rai yr oedd cydyngais am gael meddiant o India—Mahrattiaid y gorllewin, a'r Prydeiniaid, tiriogaethau pa rai a orweddent yn benaf yn y gogledd a'r dwyrain. Yr oedd y Mahrattiaid yn bobl alluog a rhyfelgar anghyffredin, ac wedi gwrthsefyll yn llwyddianus ymherodraeth y Mogul Mawr. Ymgoddodd tri o'u penaethiaid galluocaf yn erbyn y gallu Prydeinig—y Scindiah, Holcar, a Rajah Berar; ac yr oedd eu galluoedd unedig yn anarferol o rymus. Ond oddi wrth y profiad a gafodd efe mewn rhyfeloedd ereill, yr oedd Wellealey yn deall y dull y dygid rhyfeloedd yn mlaen yn India. Am y wlad, yn ei holl nodweddau, efe a feddai y wybodaeth fanylaf; ac yr oedd efe wedi ffurfio syniadau cywir hefyd am allu, dyfal-barhad, a rhagoriaeth milwyr Prydain.

Nid mor hawdd ydyw cael amgyffred clir am symudiadau amrywiol brwydr hynod Assaye. Y mae y Kaitna yn gangen fach o afon fawr y Godavery, yn ymgodi yn uchel i fyny yn ngogledd-orllewin gorynys Hindwstan, ac ar ei thaith y mae'n rhedeg o'r gorllewin i'r dwyrain. Ar ei glan gogleddol y mae pentref Assaye; ac o fewn ychydig bellter oddi wrth y lle hwnw, y mae pentref a gorsaf Bokerdun. Ar yr ochr ddeheuol i'r afon y deuai y cadfridog Wellealey a'i fyddin o'r deheu; ac ar y 23ain o Fedi, 1803, canfu alluoedd unedig y Scindiah a Rajah Berar, yn rhoio tua 50,000 o wŷr, a chandynt rifiedi mawr o fagnelau. Ond nid oedd byddin Prydain oll yn rhoio mwy na 5,000 o wŷr! Yr oedd aden dde y gelyn yn gorphwys yn Bokerdun, ac yn gynnwysedig yn benaf o wŷr meirch; a'r aswy yn gynnwysedig o wŷr traed, ac yn ymestyn ar hyd glan yr afon tua chyfeiriad Assaye. Penderfynodd Wellealey ymosod ar y traedfflwy. Er gwneyd hyn yn effeithiol, efe a drodd i'r deheu, ac aeth ar hyd glan ddeheuol y Kaitna, hyd nes yr aeth heibio i'r aden aswy; daeth meirchfflwy'r y gelyn o'r man lle yr oeddynt ar du y deheu, a wynebwyd hwynt gan feirchfflwy'r y Mahratta a Mysore, oedd yn ffafriol i'r Prydeiniaid. Gan fod ystlys ei fyddin yn cael ei hamddiffyn yn y modd hwn, llwyddodd Wellealey i groesi yr afon i ochr aswy y gelyn. Ymffurfiodd ei wŷr ar unwaith yn dair rhes, gwnaed y drydedd i fyny o wŷr meirch; a chan wnebu tua'r gorllewin, aethant yn mlaen: cadwyd catrawd 78ain fel ôl-fyddin. Yr oedd y Mahrattiaid yn gwylio y symudiadau hyn gyda dyddordeb, fel y gallid disgwyl. Gwelsant y Prydeiniaid yn croesi yr afon y tu hwnt i'w hystlys aswy; a gwelsant hefyd gyda dychryn, o herwydd y perygl yr oeddynt ynddo, yr ymosodai Wellington ar ystlys eu hadn aswy, ac y gyrid hwynt yn ol o bossill gyda dinystr. Yr oeddynt yn teimlo gan hyny nas gallent amddiffyn eu sefyllfa; ac o herwydd hyny, rhaid oedd gwneyd cynnewidiad diod. Gyda chyflymder a dheurwydd mawr, yr hyn yn ddiau y gallir ei briodoli i gynnorthwy Ffrangod oedd gyda hwynt, gwnaethant hyny. Cymmerasant

eu traedfilwyr o lanau y Kaitna, a chyflwyd hwynt yn y wlad rhwng yr afon ac Assaye, a'r aden aswy yn gorhfwys ar y pentref; ac unwaith yn rhagor wynebair y fyddin y Prydeiniaid. Yr oedd llawer o fagnelau yr Indiaid o gwmpas Assaye. Fel y deuai y llinellau Prydeinig yn mlaen, derbyniasant gawodydd trymion o ergydion wedi eu hanelu yn dda; distawyd cyflegrau Wellesley ar unwaith, a lladdwyd llawer o gatrawd 74ain, a thraedfilwyr o gatrodau ereill ar y dde, yn eu gwaith yn dyfod i fyny yn erbyn y gelyn. Yr oedd yr olygfa yn ofnadwy. O dan dywyniadau haul llosgedig India, yr oedd eu llinellau meinion, a sŵn egwan eu magnelau yn cael eu llyngcu i fyny yn hollol yn rhuad dychrynadwy magnelau y gelynyon, y rhai a ddeuant yn mlaen gyda chamrau penderfynol yn erbyn eu gwrthwynebwyr, a ohant o fagnelau yn taflu allan eu cynnwysiad diunystrïol i'w canol. Nid oedd iddynt na diogelwch na gobairth yn eu drylliau (*rifles*). Beth gan hyny oedd i'w wneyd? Un gobairth oedd yn aros:—rhoddwyd y gair i ruthro ar y gelyn gyda'r bidogan! Ac ar unwaith, ar hyd y llinellau, disgleiriai y dur gloew trwy y mŵg tew; daliwyd y Mahrattiaid gan arswyd, wrth weled y linell ddewr yn cyflymu drwyddynt. Ac yn mlaen yr aeth y Prydeiniaid i ddannedd y magnelau, a rhuthrasant i fuddugoliaeth! Drylliwyd a gwasgarwyd y Mahrattiaid, a gyrwyd meirchfilwyr Berar yn ol fel cwmwml o flaen tymmhestel o wynt gan y meirchfilwyr Prydeinig. Yna ymosododd y diweddar ar draedfilwyr y gelyn, gan eu mathru a'u gwasgaru i bob cyfeiriad. Yn rhinweddol yr oedd y frwydr yn awr drosoedd; etto nid oedd y perygl wedi myned heibio. Yr oedd y fyddin wrthwynebol mor liosog fel yr oedd yn amhosibl i fyddin fach y Prydeiniaid i yru ei holl rengoedd o'i blaen; heb law hyny, yr oedd llawer o'r cyflegrwyr Mahrattiaid, pan rutherodd y Prydeiniaid yn awchus i'r gâd gyda'u bidogan noethion, wedi gorwedd i lawr yn ymyl eu cyflegrau, megys meirw; ac mor fuan ag yr aeth y blaenaf heibio, a gadael y tir yn glir, codasant, a llwythasant eu harfau. Ymfurfiodd traedfilwyr y gelyn yn un corph mawr drachefn; ond rhuthrodd yr is-filwriad Maxwell yn mlaen gyda'i feirchfilwyr, a drylliwyd eu rhengoedd. Yna gwasgarwyd yr holl fyddin, a gadawyd ar ol bedwar ugain a deg o ynaur mawr yn nwyllaw y Prydeiniaid. Yn y modd yma yr ennillwyd un o'r brwydrau mwyaf ysblenydd y sonir am danynt yn nghofnodion rhyfel. Casglodd y penaethiaid gorchfygedig eu byddin ynghyd drachefn ar wastadeddau Argaum, ond gyrwyd hwynt ar ffo oddi yno eilwaith.

Yn mis Chwefror, 1805, gadawodd Wellesley yr India, ar ol bod yn hynod lwyddiannus yn maes y rhyfel, yn gystal ag yn rhoddi esamplau o bwyll, diysgogrwydd, a doethineb yn y cyngoran. Yr oedd ei athrylith naturiol gref wedi ymddedbygu ac addfedu yn y cyfamsar, ac enillodd edmygedd a pharch pawb a ddaethant i gyffryddiad âg ef ar y maes ac mewn cynghor. Derbyniodd ddiolchgarwch Tŷ y Cyffredin, ac enwyd ef yn Gydymaith Farchog y Baddon. Diogelodd i'w wlad yn fwy sicr nag erioed berchenogaeth ymherodraeth fawr yr India Ddwyrainiol; a daeth adref i'w gwasanaethu, ac i gadarnhau ei gorsedd yn mhllith gwledydd Ewrop. Yn y cyfamsar, nid oedd y person arall a gymmerodd ran mor amlwg ar chwaraefwrdd y byd yn segur. Yr oedd Napoleon wedi ymladd yn

ngodreun y Pyramidiau, wedi cael awenau llywodraeth Ffrainc o'r diwedd i'w ddwyllaw, a pheri arswyd trwy holl Ewrop ar ei ddisgryniad, fel eryr o'r Alpau, ar rengoedd Awstria ar faes Marengo. Yr oedd y pab wedi rhoddi coron Charlemagne ar ei ben; a llawer yn ei ystyried o'r bron fel duw. O'r diwedd, dadweiniodd y cleddyf yn Austerlitz, ac yr oedd holl Ewrop megys pe wedi ei dallu gan ei ddisgrydeb. O Niemen i'r Pyrenees, yr oedd pawb yn crynu ac yn ymostwng o'i flaen. Er hyny, oddi ar fryniau Boulogne, yn nghanol clodfodredd y lliaws, pan edrychai dros y môr at Ynys Prydain, yr hon, er maint oedd ei awydd i hyny, nis gallodd byth ei gorchfygu, tra thebygol ydyw ei fod yn meddwl yn ddirifol am y gorchestion a wnaeth y bidogan Prydeinig o dan arweiniad gorchfygwr-Assaye; a bod y cyfryw, os deuant i gydyffarfyddiad â'i filwyr ef yn debyg o roddi attalia ar ei rwyg.

Nid ydym yn bwriadu cofnodi yn fanwl ddi-gwyddiadau bywyd Wellesley, rhwng rhyfel-gyrchoedd India a'r eiddo y Gorynys. Yn mis Tachwedd, 1805, efe a wasanaethodd fel blaenor brigad yn Denmarc. Dychwelodd oddi yno, a bu yn llywydd milwraidd am dymmor yn Hastings. Yn 1806, etholwyd ef yn aelod seneddol dros Newport, Ynys Gwyth; ac yn Ebrill, 1807, pennodwyd ef yn brif ysgrifenydd yr Iwerddon, a'r duc o Richmond yn arglywydd raglaw. Yn Awst yr un flwyddyn, efe a wasanaethodd er clod iddo ei hun yn rhyfelgyrch Copenhagen. Dygodd yn mlaen yr ymdrafodaeth ynghylch rhoddiad i fyny y ddinas hono, a derbyniodd ddiolchgarwch Tŷ y Cyffredin. Pennodwyd ef i gymmeryd llywyddiaeth y fyddin a fwriedid i weithredu yn y Gorynys (*Peninsula*). Y mae hanes y rhyfelgyrch, a gwasanaeth Wellesley ynddo yn hynod ddyddorol. Y pryd hwnw y casglodd ei wybodaeth am sefyllfa y Gorynys, yr hyn a'i galluogodd yn y diwedd i orchfygu yno. Ac yno, dangosodd gyntaf i'r byd fod milwyr Prydain yn ddigon galluog i wynebu lloengoedd dewraf yr ymherawdwr Napoleon, a bod cadfridog i'w gael allai eu harwain; a daeth i'r amlwg ynddo y pryd hwnw brif linellau ei athrylith filwraidd. Derbyniodd y newydd am ei bennodiad i'r llywyddiaeth gyda llawenydd, ac ysgrifenoedd ar Arglwydd Hill, gyda yr hwn y gwasanaethodd cyn hyny, i ddaedgan ei obairth y byddai iddynt gael chwanaeg i'w wneyd nag o'r blaen. Dangoswyd ei ragddarbobodaeth manwl yn ei ofal neillduol am drefniadau, arfau, a darpariaethau ei filwyr; a thafodd ei egmi ef fywyd i'r holl anturiaeth. Efe a hwyliodd o flaen y llynges oedd i gario ei fyddin, a dechreuodd ar gyfres o ymchwiliadau, y rhai a ddilynwyd gyda llwyddiant arbenig. Bydd darlennwyd brysllythyrau Wellington yn sicr o ryfeddu wrth weled y cyflymder a pha un y darfu iddo ef, yn nghanol yr holl dywyllwch a'r dyrswch oedd o gwmpas pethau, faistrol y cyfan. Yr oedd yn canof ar unwaith bob peth a allasai gymmeryd lle yn yr ymdrechfa, ynghyd a'r moddion trwy ba rai yr oedd llwyddiant i'w sicrhau. Yr oedd y Ffrangocod mewn nerth yn Portugal, a Lisbon yn ei meddiant; ond gwelodd Wellington y galleid dwyn Lisbon oddi arnynt; ac argyhoeddwyd ef, ond ei chymmeryd, y gellid amddiffyn teyrnas Portugal yn eu herbyn. Ennill Lisbon, gan hyny, oedd amcan ei ryfelgyrch cyntaf; a chyrraeddodd hyny trwy amlygiad o ddewrder a gallu nas gallai un gelyn ei wadu.

Glaniodd ei fyddin yn Machwy Mondego, ac yna aeth yn mlaen tua'r deheu. Agorwyd dalen newydd yn awr yn hanes y Ffrangood. Hyd yn hyn, yr oeddynt yn rhedeg yma a thraw, gan ddinystrio ac anrheithio pob peth yn mhob man lle yr elent; ac nid oedd milwyr yn Ewrop hyd yma wedi sefyll o'u blaen. Ond glaniodd byddin newydd, ac o dan arweinydd newydd, ar lenydd Portugal:—dynion nas gwyddent beth oedd arswydo rhag y Ffrangood; ond i'r gwrthwyneb, credent eu bod yn alluog i'w gwynebu, a'u gorchfygu hefyd. Cyfarfuasant â lloengoedd Ffraince gyntaf ar ucheldiroedd ac yn ngeunentydd Rôlica, a gyrrasant hwynt yn ol: ac o gwmpas Vimiero, er fod Junot, Loison, a De Laborde yn arwain y mintoioedd gelynlol, curwyd hwynt yn ol drachefn. Mewn ychydig wythnosau, yn ei olwg ef, yr oedd byddin Ffraince i gael ei distrywio, a Lisbon i'w chymmeryd, mewn dull gogoneddus. Ond, yr oedd syniadau Wellesley o flaen yr eiddo y genedl a gynnyhoiolai, ac nid oeddynt hwy yn gallu amgyffred doethineb ei gynlluniau. Gan hyn, anfonwyd Syr H. Burrard yno i gymmeryd y llywyddiaeth oddi arno, ac ar ei ol ef Syr Hew Dalrymple; ac yn lle dinystriad y fyddin Ffrengig, cynnaliwyd cynnadledd Cintra. Fel yna y terfynodd y rhyfelgyrch cyntaf yn y Gorynys. Daeth Syr Arthur Wellesley adref yn fuan; ond yn ei absennoldeb cymerodd digwyddiadau mawr ac anffodus le. Yr oedd Napoleon ei hun erbyn hyn wedi dyfod i Ysypaen. Wedi caelgu ynghyd, gyda'r cyflymder hwnw a nodweddai ei symmudiadau ef bron bob amser, amrywiol adranau ei fyddin, a'u hanfon allan yn erbyn amrywiol fyddinoedd Ysypaen a Phrydain, gorthrechwyd yr Ysypaeniaid, ac o'r braidd na llwyr ddrylliwyd eu lluoedd; a gyrwyd y Prydeiniaid yn ol o dan Syr John Moore, er iddynt ymladd yn ddewrfrydig yn enciliad bythgofiadwy Corunna. Ymddangosai Napoleon o'r bron yn anorchfygol; ac, er fod Lisbon hyd yn hyn yn awylaw y Prydeiniaid, yr oedd teimlad tebyg i anobaith yn meddiannu cyfran fawr o'r genedl Brydeinig. Ond ni chollwyd pob peth; yr oedd gan Brydain un dyn yn meddu gallu i lywyddu yn llwyddiannus hyd yn oed yn y Gorynys. Yr oedd efe eisoes wedi myned yn mhell y tu hwnt i'w gydoeswyr yn ei wybodaeth am sefyllfa maes y rhyfel ac amgylchiadau y gelyn; ac yr oedd yr athrylith a'r hwn y cynnysgaeddwyd ef gan natur wedi ei dadblygu yn llawn gan brofiad, ac yn fynych wedi cael ei goroni hefyd â buddugoliaeth. Gwyddai yn dda am ddewrder, nerth, a dyfalbarhad y milwr Prydeinig; ac yr oedd efe ei hunan yn feddiannol ar y dewrfrydedd tawel sydd yn ymgodi o ymwybodolrwydd o nerth. Ato ef gan hyn, fel ei gobaith olaf, yr edrychai Prydain, fel y cymmhwysaf i arwain ei byddin ac i orchfygu y gelynlol. Yn y gyfres o ryfelgyrchoedd yr ymgymerodd Wellington â hwy, profodd ei hun yn rhagori mewn athrylith filwraidd ar bob un o faelywyddion mawr Ffraince; a chymmhwysodd ei hun i ymdrechu yn erbyn ac i wynebu yr hwn, o bossibl, oedd y rhyfelwr penaf a fu yn y byd er dyddiau Hannibal!

Nis gallwn yma fyned i fanylion gweithrediadau rhyfelgyrchoedd y Gorynys; ond rhaid i ni gyfyngu ein hunain i gymmeryd golwg ar ychydig o'r prif weithrediadau. A chyn gwneuthur hyn, ni a ymdrechwn gymmeryd golwg gyffredinol ar yr yr anhawsderau ar ba rai y wynebai Wellington, er gosod ei athrylith a'i alluoedd mewn goleuni boddhaol. Yn gyntaf oll, rhaid

i ni ystyried y gelynlol yn erbyn y rhai yr ymdrechai efe. Yr oedd yn Ysypaen a Phortugal ynghylch dau can mil o filwyr Ffraince:—dynion oeddynt wedi peri i Ewrop grynu, ac wedi arfer buddugoliaethu. Llywyddid hwy gan arweinwyr oedd wedi dringo i'w safleoedd yn ngrym eu galluoedd milwraidd. Yr oedd yr amddiffynfeydd yn eu dwylaw hefyd. Yr oedd y wlad wedi ei blino gan ryfel maith, a'r anhawsderau i deithio yn ddirfawr; ac yr oedd sefyllfa y boblogaeth yn druenus i'r eithaf. Coleddid gobeithion am y Portugeaid. Yr oeddynt, mae yn wir, yn dlodion, ac wedi eu gwanychu fel cenedl; ond yr oeddynt yn ddewrfrydig, ac yn gyfryw ag y gellid ymresymu â hwy. Am yr Ysypaeniaid, ar y llaw arall, nid oedd fawr o gynnorthwy i'w ddisgwyl ganddynt, oddi eithr fel gwibfilwyr yspailgar. Gyda'r anhawsder mwyaf y gellid eu perawdio i werthu darpariaethau i'r Prydeiniaid. Yn nydd y frwydr, yr oeddynt nail ai yn rhy gyndyn i ddyfod i'r maes, neu yn rhy llwfr i sefyll eu tir; a phan oedd eu gorchfygiad yn ymddangos yn sicr, dyfethent eu byddinoedd trwy eu danfon i ddannedd y perygl yn y modd mwyaf anystyriol. Rywbryd cyn brwydr Talavera, er enghraifft, buasai taro dymrod â byddin unedig yn chwilfrywio byddin Ffraince; ond nid oedd yn bossibl symmud yr Ysypaeniaid. Wedi colli y cyfle hwn, pa fodd bynag, hwy a rutherasant i wyneb byddinoedd Ffraince, a chawsant eu dyfetha yn ddiarbed. Blinodd yr Ysypaeniaid lawer ar Wellington. Yn ei fyddin ei hun, ar y llaw arall, yr oedd angen am ddiwygiadau mawrion cyn y gellid coleddu gobeithion cryfion am lwyddiant. Yr oedd y prwyaduriaeth (*commissariat*) yn neillduol o ddiffygiol, a chostiodd ymdrechion mawr i Wellington cyn y llwyddodd i beri gwellhad yn hyn.

Ond, mewn trefn i gael golwg gyflawn ar yr anhawsderau yn erbyn pa rai yr oedd y cadfridog Prydeinig yn gorfod myned, rhaid cofio fod iddo wrthwynebiad cryf gartref. Yr oedd yr wrthblaid yn y wlad hon yn ei wrthwynebu yn selog ac yn benderfynol. Ymdrechent i brisio ei fuddugoliaethau am lai na'u gwerth; a phob enciliad neu gollod a gaffai, yr oeddynt yn ceisio eu mwyhau. Rhaid cymmeryd yr holl anhawsderau a'r attalfeydd hyn i ystyriaeth cyn y gellir ffurfio barn am y gwaith a wnaeth Wellington yn y Gorynys. Yr oedd yn llwyr argyhoeddiddig fod yn bossibl amddiffyn Portugal, gan fod y môr o'r tu cefn iddo i sicrhau darpariaethau ac adgyfnerthion. Yn gynnar yn y fl. 1809, efe a laniodd drachefn yn Portugal; a dechreuodd ar ei auturiaeth fawr, yn hyderus o lwyddiant. Cyrhaeddodd Wellington i Lisbon ar yr 22ain o Ebrill, yn y flwyddyn uchod; a galluogwyd ef i gymmeryd llywyddiaeth byddin o 25,000 o wfr—yn cynnwys y Portugeaid o dan llywyddiaeth Beresford. Efe a daflood ysbyrd a bywiogwydd i bob rhan o'r gwasanaeth milwraidd; trefnodd y prwyaduriaeth yn briodol ac effeithiol; gwnaed pob trefniadau angenrheidiol, a chymmerodd y gofal o bob pennodiad ei hun; ac fel hyn yn llaw un a allai ei llywodraethu, aeth y fyddin Brydeinig yn mlaen yn galonog a gobeithiol ar yrfa lwyddiannus o ryfelgyrchoedd. Dechreuodd Wellington yn ddioced ar ei ymdeith tua'r gogledd. Yr oedd Oporto wedi ei chymmeryd gan Sout; ac yr oedd Wellington yn dymuno ei alw i'r maes yn ddiocedi, fel na chaffai encilio yn hollol ddirwyst. Yr oedd myned dros y Douro—afon lydan, ddofn, a chyf-

lym ei rhediad, yn Villa Nova—yn wyneb gelyn galluog, a hwnw wedi symmud pob bád a chwch i'r lan arall, yn un o weithrediadau mwya'f eofn a llwyddiannus y rhyfel. Aeth Wellington i mewn i Oporto yr un dydd, ac aeth ar ol y fyddin Ffrengig: gyrodd Soult yn fuan o Portugal, a chyhoeddwyd ef gan Dywysog Rhaglaw Portugal yn faeslywydd cyffredinol byddinoedd Portugal. Syrthiodd y Ffrangcod yn ol ar fan lle yr oeddynt i dderbyn adgyfnerthion; a throdd Wellington tua'r de-ddwyrain, er gweithredu yn Yspæen ar linell y Tagus, mewn cydweithrediad â'r cadfridog Yspænaidd Cuesta; ac ar y 27ain a'r 28ain o Orphenaf, ymladdwyd brwydr waed-lyd Talavera. Yr oedd y fyddin Ffrengig yn cael ei gwneyd i fyny o alluoedd unedig y brenin Joseph a'r maeslywydd Victor. Yr oedd y lladdfa a gymmerodd le yn y frwydr hon yn echrwalaw, gan y gellir yn mron ddyweyd am dani ei bod yn frwydr law-law. Un o'r brwydr-aa hyny oedd hi; a ddigwyddodd fwy nag un-waith yn y Gorynys, yn y rhai, ar ol ymdrechfa galel, y gyrwyd y gelyn yn ol; ond, o herwydd prinder nifer, neu o ddiffyg meirchfilwyr, yr oedd y Prydeiniaid yn gwbl analluog i'w dilyn i fyny trwy ymlid ar ol y gelyn gorchfygiedig.

Ar lan ogleddol yr afon Tagus, yn nhalaeath Yspænaidd Castile Newydd, ysaf tref Talavera: y tu hwnt iddi, i'r gogledd, y mae gwastadedd lled uchel, ac yn y pellder o ddwy filldir y mae bryn, a dyffryn o gryn faintioli yn ymestyn y tu hwnt iddo. Ar y dyffryn hwn y dewisodd Wellington i'w fyddin wynebu yr eiddo Victor; a'r bryn ar yr hwn y gorphwysai yr aden aswy o'i fyddin oedd y lle pwysicaf. Yr oedd ei linell yn edrych tua'r dwyrain, i wynebu y Ffrangcod, y rhai a ddeuent tua'r gorllewin. Ar du y deheu, yn gorphwys ar dref Talavera, ac mewn safle mor gadarn a diogel gan amddiffynfeydd naturiol nes eu gwneyd o'r bron yn anorchfygol, yr oedd yr Yspæniaid; ond ni ellid rhoddi unrhyw ddibyniaeth arnynt hwy. Yr hyder cryfaf y gellid ei roddi ynddynt oedd, nad oedd berygl iddynt ffoi, ac y gallent ymosod ar eynion gorchfygiedig. Yr oedd y gweddill o'r llinell yn cael ei meddiannu gan y Prydeiniaid, a'i therfyn yn gorphwys ar y bryn a grybwyllwyd. Y bryn hwn—yr allwedd i'r safle—wrth gwrs oedd prif nód ymosodiadau Victor. Ar y 27ain o Orphenaf, fel y crybwyllwyd, y dechreuodd yr ymladdfa. Yr oedd y frwydr yn ymestyn ar hyd y llinell Brydeinig, ond yn benaf ar yr aswy. Ar un foment, o herwydd gwendid y fyddin Brydeinig ar y llanerch, trowyd ei hystlys, a medrodd y Ffrangcod feddiannu pen y bryn: ond rhuthrodd y dewrfrydig Hill rhagddo gyda milwyr nad oeddynt wedi bod mewn tân o'r blaen, a gollyngodd gawod ddinystriol o ergydion arnynt; yna rhuthrasant yn mlaen â'u bidogau noethion ar flaen eu drylliau. Hyrddiwyd y gelyn yn ol i lawr y bryn, ac ni chafodd feddiant o hono cyn machlud haul. Hwyrhaodd, a thywyllodd y nos, a rhoddodd y Prydeiniaid eu harfau o'r neilldu nes y gwawriai boreu dranoeth. Ond gwyddai Victor ei fod yn hanfodol bwysig iddo ennill y bryn hwnw. Gwnaed ymosodiad dibwys ar gwr arall o'r llinell Brydeinig; ac o dan orchudd y nos, esgynwyd i fyny y bryn. Caeglodd y Ffrangcod eu milwyr dewraf yno; ond yr oedd gelyn mor ddewr a hwythau yn effro ac yn barod iddynt. Yr oeddynt hwy yn dyfod yn nes nes atynt o hyd, a'u llinellau yn haws i'w canfod trwy y gwyll; ac yn ddisym-

mwth dyna y bryniau yn adsain gan un daran follt o ergydion o ddrylliau y Prydeiniaid. Eil-waith ac eilwaith yr ymdrechodd colofnau y Ffrangcod i gadw meddiant o'r tir gwastad ar ben y bryn, ond yr oedd y cawodydd o ergydion yn parhau i ymdeywallt arnynt o'r goengoedd ein milwyr dewr; ac o'r diwedd gyrwyd hwynt i lawr y llechwedd a blaen y bidogau. Ciliodd y Ffrangcod, a chymmerodd y ddau lu ychydig o oriau i orphwys; ond erbyn pump yn y boreu yr oeddynt wrth eu gwaith ofnadwy eilwaith. Dechreuodd y magnelau ruo ar doriad y dydd. A'r bryn ar yr aswy oedd gwrthddrych mawr ymosodiad y Ffrangcod o hyd. Daeth colofn ar ol colofn i ymosod arno—ond yn hollol ofer. Disgynent i lawr y bryn gan amlygu y dewrfrydigrwydd a'r ddysgyblaeth a fu yn foddion i ennill iddynt gynifer o frwydrau o'r blaen; ond safai y Prydeiniaid yn ansigledig, gan sylu arnynt gyda phenderfyniad tawel; ac fel y cyrhaeddent ben y bryn drachefn, tywalltent eu hergydion, a rhuthrent yn mlaen gyda'u bidogau, gan eu gyru yn ol yn ddiarbed. Felly y parhaodd pethau hyd wyth o'r gloch y boreu, pan y gorfodwyd yr ymladdwyr gan wres yr haul i roddi heibio ymladd. Ac yn awr, cymmerodd digwyddiad hynod effeithiol le. Yr oedd frwd fechan o ddwfr yn llifo tua'r Tagus, o flaen y fyddin Brydeinig, yn ysgaru y byddinoedd oddi wrth eu gilydd. Daeth milwyr y ddwy fyddin yno i gyrchu dwfr. Rhoddasant heibio am y muniy eu tuaddiadau rhyfelgar, a rhoddasant o'r neilldu eu harfau, ac ymddyasant tuag at eu gilydd fel brodyr. Dygwyd yn mlaen ymdrafodaeth rhyngddynt ar dclerau cyfeillgar—ymddiddanent â'u gilydd, a chymnorthwyent eu gilydd mewn pethau angenrheidiol, gan ymgeleddu clwyfedigion y naill y llall. Yn mhen ychydig funydu, chwythwyd yr udgryn i'w galw yn ol i'w rhengoedd: ysgydwasant ddwy-law â'u gilydd fel cyfeillion, ac yna ymffasant yn eu drylliau a'u bidogau—ac i'r frwydr! Golygfa ddyeithr a phruddaid oedd hon, ac etto yr oedd rhywbeth yn hynod o brydferth ynddi.

Ar ol hyn yr ymladdwyd y frwydr galetaf. Gwnaed y prif ymosodiad gan y Ffrangcod ar ganol y fyddin Brydeinig. Cyfarfuwyd âg ef, a gyrwyd yr ymosodwyr yn ol mewn modd gwrolfrydig: ond aeth y gwarchodwyr (*guards*) yn eu beiddgarwch yn rhy bell, yr hyn a barodd iddynt fod ychydig yn anhrefnau. Yr oedd dysgyblaeth berffaith y Ffrangcod yn eu galluogi i weled hyn, a chymmerasant fantais ar yr amgylchiad. Daethant i fyny drachefn, a bu raid i'r gwarchodwyr gilio yn ol. Gwnaeth y gelyn gryn ddirodd yn ein mysg y pryd hwn; ac yr oedd y gatrawd Almaenaidd, yr hon oedd ar y tu aswy, yn siglo. Ymddangosai buddugoliaeth megys yn nwylaw y Ffrangcod; ond yr oedd llygad craff y cadlywydd Wellington yn sylwi ar y cyfan oddi ar y bryn ar y tu aswy—a llygad oedd yr eiddo ef nad oedd ond yn anfynech yn methu gweled yr hyn oedd angenrheidiol ei wneyd ar y foment. Gorchymynodd ar i gatrawd o wfr traed, ac ysgwadron o feirchfilwyr ysgeifn, fyned yn ddiroed i'r fan, i wynebu y Ffrangcod yn eu dyfodiad yn mlaen. Cyf-lawnwyd y gwasanaeth tra anhawdd hwn gyda phenderfyniad a dewrlder digyffelyb yn mron. Attaliwyd y gelyn yn mlaen. Yna ymffurfiodd y Prydeiniaid o'r tu ol drachefn; a chyda bloedd uchel, rhuthrasant yn mlaen â'u bidogau noethion. Cymmerwyd y floedd i fyny gan gatrawd

Wyddelig, a thrachefu ar hyd yr holl linell Brydeinig. Rhaid fod hyn yn ymddangos yn rhyfedd yn ngolwg y Ffrangod:—fod linell oedd wedi ei dryllio, ei medi i lawr, a'i theneuo yn ddirfawr, etto mewn ysbryd i floeddio megys rhai yn buddugoliaethu. Encilliodd y gelyn; ac fel hyn yr ennillwyd brwydr goffiadwy Talavera. Cyflwynwyd i'r cadlywydd ddiolchgarwch y senedd am fuddugoliaeth Talavera, a gwnaed Syr Arthur Wellesley yn seold o Df yr Arglwyddi, o dan y teitl o Barwn Douro o Wellesley, ac Is-iarll Wellington o Talavera, gyda 2,000p. o flwydd-dal.

Yn mis Mai, 1810, ymgasglodd y Ffrangod o dan Massena yn y fath nerth o'i flaeu, fel y darfu i Wellington gilio yn ol i Busaco—ac yno efe a safodd. Ar y 27ain o Fedi, gwnaeth y Ffrangod ddau ymosodiad egniol arno, ond gyrwyd hwy yn ol gyda lladdfa fawr. Wedi hyn efe a encilliodd o fewn llinellau Torres Vedras. Tref ydoedd, oddi wrth yr hon y rhoddwyd yr enw hwn ar y llinellau amddiffynol, o fewn parrai y cymmerodd Wellington ei noddfa, gan y gwelai fod amddiffyn y cyffiniau y tu allan iddynt yn nesaf peth i ammhossibl yn erbyn byddinoedd Ffrainc. Yr oedd y llinell gyntaf, neu yr allanol, yn ymestyn o Alhandra, ar y Tagus, i enau yr afon Sizandro, ar lan y môr, ac yn dilyn troadau y brynau, am naw milldir ar hugain o ffordd:—yr ail (a'r gryfaf o lawer), yn gorwedd rhwng chwech a deng milldir y tu cefn i'r gyntaf, gan ymestyn o Quintella ar y Tagus, i enau y St. Lorenza, pellder o bedair milldir ar hugain:—y drydedd, ar yr ochr dde-orllewinol i Lisbon, yn ngenau y Tagus. Nid oedd y llinell hon ond ber, yn gymmaint ag mai ei hamcan oedd amddiffyn a diogelu y fyddin ar ei henciliad i'r llongau, pe buasai hyn yn angenrheidiol. Yr oedd yr oll o'r tir a amddiffynwyd yn y modd yma yn bum can milldir ysgwâr. Darfu i ddull medrus a dewr Wellington yn cadw y llinellau hyn yn y diwedd arwain i lwyddiant rhyfel y Gorynys yn fwy, o bosibl, na dim arall. Gan fod Massena yn analluog i gael darpariaethau ar gyfer ei fyddin, efe a ddechreuodd ei enciliad i Santarem, pryd y daeth Wellington allan dros linellau Torres Vedras, i'w yru yn ol yn gyflwmach ar hyd y llinell i Mondego. Yn Ebrill, 1811, derbyniodd ddiolchgarwch y senedd am ryddhau Portugal. Yr oedd Ysapaen, pa fodd bynag, wedi ei darostwng gan y Ffrangod. Llwyd ddiynstriwyd ei byddinoedd; ac yr oedd o'r pwys mwyaf i Wellington fod yn alluog i gadw y wlad y tu ol iddo yn glir hyd y Tagus. Gan hyn y efe a osododd warchau ar Almeida, a gwnaeth Massena ymdrech i'w gwaredu; ond wedi brwydrau gwaedlyd Fuentes de Onoro, Mai y 3ydd a'r 5ed, gyrwyd ef yn ol. Cwmpodd Almeida yn fuan, a gorchymynodd Wellington i amgylchu ac i warchau Badajos. Yr oedd ganddo y pryd hwn achos mawr i gwyno nad oedd efe yn derbyn cynnalïaeth ac adgyferthion priodol o Brydain. Nid oedd ganddo dan ei lywyddiaeth ond y lluoedd a ymlidiasant Massena o Torres Vedras, a'r rhai hyn y wedi eu lleihau mewn nifer yn fawr, yn gymmaint a bod tua naw mil o honynt wedi eu lladd a'u clwyfo yn y brwydrau gwaedlyd a ymladdwyd. Dygwyd y gwarchau yn mlaen yn egniol; ond deallodd Wellington fod Soult a Marmont yn bwriadu uno eu byddinoedd, a'u gwneyd yn un, mewn trefn i waredu Badajos: a chan nad oedd rhifedi ei filwyr ef yn ei gyfiawnhau i feiddio

ymladd brwydr â hwy, efe a gyfododd y gwarchau, ac a encilliodd i gyffiniau Portugal. Yna gosododd warchau ar amddiffynfa gref Ciudad Rodrigo; ac ar noson y 19eg o Ionawr, 1812, cymmerwyd y lle trwy ruthr, a gwnaed y gwarchodlu yn garcharorion. Anrhydeddwyd ef â theitl Ysapaenidd gan raglaw y wlad hono am ei wrhydi yn darostwng y lle cadarn hwn. Derbyniodd gyda hyn ddiolchgarwch senedd ei wlad ei hun, a blwydd-dal chwangel hefyd o 2,000p. yn flnyddol, ynghyd â'r teitl o Iarll Wellington.

Y peth nesaf a wnaeth efe oedd myned tua Badajos. Amgylchodd hi yn mis Mawrth, a chymmerodd hi trwy ruthr y 6ed o Ebrill, ar ol lladdfa arswydus. Lladdwyd dros fil o'i wfr, a chlwyfwyd 3,800 o honynt yn yr ymdrechfa waedlyd hon. Fel hyn y dywed Napier yr hanesydd:—"Pan wnaed y dilynstr a wnaethpwyd y noson hono yn hysbys i Argl. Wellington, rhoddodd diysgoggydd ei natur y ffordd am foment; ac er ei holl falchder o herwydd y goncwest, torodd allan i wyllo o herwydd colli ei filwyr dewr." Ond nid ydoedd y gwaith gwaedlyd wedi ei ddwyn i derfyniad etto. Yr oedd Marmont, yr hwn a gymmerodd le Massena fel cadweinydd byddin Ffrainc, weithiau yn teithio yn mlaen, a phryd arall yn syrthio yn ol; ac yr oedd Wellington yn awyddus am allu gwneyd ymosodiad arno. O'r diwedd cymmerodd fantasia ar gamgymeriad a wnaeth ei wrthwynebwr, a syrthiodd arno. Yn mis Mehefin, efe a aeth yn mlaen i Salamanca: cymmerodd y mynachloggydd yno, oeddynt wedi eu cadarnhau ac yn cael eu hamddiffyn gan y Ffrangod, a gyrodd Marmont tua'r Douro. Ar yr 22ain o Orphenaf, efe a ennillodd un o'i fuddugoliaethau mwyaf ysblynydd yn Salamanca. Estynodd Marmont ei linellau yn mlaen gyda'r amcan o roddi tro i aden ddeheu byddin Wellington. Gwelodd yr olaf ei fod drwy hyn wedi gwanhau ei ystlys aswy a chanol ei linell, ac fe ymosododd yn egniol ar y manau gwneisaid; ac wedi gwrthasafid cyndyn o du y Ffrangod, gyrwyd yr holl fyddin ar ffô. Cafwyd cad-ddarpariaethau, a darpariaethau ereill, un ar ddeg o fagneiau, a 7,000 o garcharorion yn ysbail yn y frwydr hon. Nid oedd colled y cynghreiriaid ond 700 o ladeddigion, a 4,000 o glwyfedigion. Collodd Marmont un fraich, a lladdwyd pedwar o'i gadfridigion. Derbyniodd Wellington urdd y Cnuf Aur: aeth i Madrid, a phennodwyd ef yn brif gadlywydd byddinoedd Ysapaen, a chafodd y teitl o Ardalydd Wellington yn ei wlad ei hun. Cyflwynwyd iddo ddiolchgarwch y senedd etto, a phleidleisiwyd iddo gael 100,000p. yn anrheg, i'w defnyddio i brynu tir i fod yn eiddo iddo ef, ei etifedion, a'i olynwyr. Yn mis Medi, efe a aeth yn mlaen at Burgos; ond methodd a'i darostwng, ac encilliodd drachefn i dueddau Portugal. Ymwelodd Wellington â Lisbon a Cadiz, ac yn y ddau le cafodd dderbyniad tywysogaidd gan y bobl. Gydag amryw fyddinoedd Ffrainc galluog yn y maes, a phob un o honynt mor gref a'r eiddo ef ei hun, efe a farnodd mai doeth oedd iddo dreulio gauaf 1812—13 yn Portugal—y gauaf hwnw, yn ystod pa un y colodd Napoleon 350,000 o wfr yn y rhyfelgyrch i Rwsia. Agorodd rhyfelgyrch 1813 yn ffafriol i'r Prydeiniaid a'u cynghreirwyr. Gorfodwyd yr ymherawdwr Napoleon, o herwydd yr anfodion trymion a ddigwyddasai i'w fyddinoedd yn Rwsia, i alw Soult o Ysapaen, ynghyd ag 20,000

o wŷr. Gadawodd yno er hyn fyddin o tua 70,000 o wŷr; ond yr oedd tua 100,000 chwaneŷ mewn amryw barthau o Ysเปน, o dan Suchet, a chadfridigion ereill.

Nis gallai ymherawdwr Ffrainc hebgor dim chwaneŷ o filwyr i fyned tu hwnt i'r Pyrenees. Gwyddai Wellington hyn, a gwnaeth ddarpariadau ar gyfer ymgymeryd â rhyfelgyrch egniol. Aeth yn mlawn yn gyflym i Ysเปน, a thrwy y symudiadau milwrol mwyaf medrus, gorfododd y Ffrangod i adael Madrid a Toledo, i syrthio yn ol ar Burgos, ac wedi hyn ar yr Ebro. Safaant yno mewn trefn i fod yn barod i attal y Prydeiniaid i'w chroesi; ond yr oedd Wellington yn ofalus am gadw ei fyddin mor ddiogel ag oedd yn bosibl, a thrwy newid ychydig ar ei symudiadau llwyddodd i croesi yr afon yn swch i fyny. Ar hyn, ciliodd y gelyn drachefn. Daeth y Prydeiniaid, pa fodd bynag, i ymyl y fyddin Ffrengig yn Vittoria. Llywyddid y Ffrangod gan Joseph Bonaparte, brenin Ysเปน, a'r maeslywydd Jourdan. Ac ar yr 21ain o Fehefn, 1813, ymladdwyd brwydr Vittoria; yn yr hon y cafodd Wellington oruchafiaeth hollol ar ei wrthwynebwyr. Colodd y gelyn 151 o fagnelan, a'i gad-ddarpariadau; a syrthiodd cerbyd y brenin, a'i lythrau, &c., i ddwylaw y gorchfygwyr. Yn gyfnewid am berllysg (*baton*) Jourdan, yr hon a gafwyd ar y maes, ac a anfonwyd i'r wlad hon, anfonodd y Tywysog Raglaw ferllysg maeslywydd Lloegr drosodd i Wellington. Trwy y gyfres bwysig hon o fuddugoliaethau ysblenydd, efe a gyrrhaeddodd ben pinael ei ogoniaid milwraidd. Yr oedd gwaredigaeth Ysเปน yn awr oddi wrth y Ffrangod yn mron yn sicr. Yn ol tystiolaeth Wellington ei hun, yr oedd ei draedfilwyr yn gyfryw ag a allent "fyned lle y mynent, a gwneyd yr hyn a fynent;" ac nid oedd ei gydwladwyr erbyn hyn yn edrych hyd yn oed ar oresyn Ffrainc yn beth amhosibl. Pan glywodd am ganlyniadau y frwydr hon, dychrynwyd Napoleon yn ddirfawr, ac anfonodd Soult yn ddioces i geisio troi llanw y digwyddiadau hyn yn ol. Gwnaeth Soult egnion mawrion i yru y Prydeiniaid, a'u cynghreiriaid Portugeaidd ac Ysپenaidd, yn ol; ond ar ol cyfres o ymladdfeydd celyd a gwaedlyd, a adwaenir o dan yr enw 'brwydrau y Pyrenees,' bu raid iddo encilio yn ol i Ffrainc. Aeth Wellington ar ol y fyddin hon trwy Pampeluna. Methodd gymmeryd San Sebastian trwy ruthr, Gorphenaf 25ain; ond ennillodd frwydr bwysig arall ar Soult yn mylchau y Pyrenees, ac encilioodd byddin y Ffrangod i'w gwlad eu hunain. Gwnaed ail ymgais i ddarostwng San Sebastian trwy ruthr, a bu yn llwyddiannus; ond costiodd 2,500, rhwng y lladdedigion a'r clwyfedigion. Yna croesodd Wellington y Bidassoa, a gorsgynodd Ffrainc. Ymostyngodd Pamplons iddo. Ar ol croesi y Nivelle, ac ymladd brwydr yno, a chroesi y Nive, ymosodwyd ar fyddin fuddugoliaethus Wellington, ar y 10fed o Ragfyr, ar yr ochr dde ac sawy iddi, gan Soult; ond gorthrechwyd ef. Gadawodd Wellington ddwy adran o'i wŷr i warchau Beyonne, ac aeth ar ol Soult gyda'r gweddill o'i fyddin. Ar y 27ain o Chwefror, 1814, efe a orchfygodd Soult yn Orthes, a chroesodd yr Adour. Bu ychydig ymladd yn Aire a Tarbes; ac wedi hyn croeswyd y Garonne; ac ar y 10fed o Ebrill, diweddodd y gyfres ysblenydd hon o fuddugoliaethau yn ngorchfygiad Soult drachefn o dan furiau Toulouse. Gyda'r frwydr hon y talfynodd

rhyfel y Gorynys. Yr oedd yr holl rwystrau a'r anhawsdarau oeddynt ar ffordd Wellington wedi eu llwyr orchfygu gan ei fedrusrwydd ef a dewrder ei fyddin, a byddinoedd goreu Ffrainc wedi eu curo yn ol ganddo; ac erbyn hyn yr oedd hyd yn oed y rhai a fynent ei iselu wedi cau eu geneau.

Gan fod byddinoedd cynghreiriol Rwasia a'r Almaen wedi myned i mewn i Paris, a Napoleon wedi arwyddo a lawnodi ei fod yn rhoddi ei awdurdod i fyny ychydig ddyddiau cyn hynny, ni buasai y frwydr ddiweddar hon wedi cael ei hymladd o gwbl oni buasai fod y newyddion am y digwyddiadau hyn wedi bod yn hir yn cynhaedd Wellington. Mewn ychydig wythnosau yr oedd yntau yn Paris—yn cyflwyno arwyddion buddugoliaeth ei ryfelgyrch ysblenydd i'r penau coronog cynghreiriol. Daeth drosodd i Loegr, ar ol bod yn absennol am bum mlynedd, a chafodd i derbynid mwyaf croesawus a chalolong yn mhob man. Ar y 3ydd o Fai, gwnaed ef yn Ardalydd Douro, ac yn Dduc o Wellington yn y bendefigaeth Brydeinig, a derbyniodd rodd chwaneŷ o 400,000p. Derbyniodd gyda hyn ddiolchgarwch y senedd am y deuddegfed tro am ei wasanaeth. Ar yr 23ain o Fehefn y cymmerodd efe ei eisteddle am y waith gyntaf yn Nhŷ yr Arglwyddi. Bu o flaen bwr Ty y Cyffredin yn dadgan ei ddiolchgarwch, ac anerchwyd ef gan y llefarydd. Diplomydd oedd y gwaithrediadau nesaf yr ymgymmerodd efe â hwy. Pennodwyd ef yn llysenhadwr anghyffredinol Prydain i lys Ffrainc yn Ngorphenaf, 1814. Daeth gwaithrediadau cynnadedd Vienna i derfyniad buan trwy y newydd fod Napoleon wedi diango o ynys Elba, a dyfod i Ffrainc, lle yr oedd y fyddin yn ymgasgu o dan ei faner ef; ac wedi hynny ei fod yn y Tuileries, tra yr oedd y brenin Bourbonaidd yn ffoi tua Ghent. Tynodd cynnyrcholwyr y galluodd mawrion oeddynt wedi ymgasgu i Vienna bapur allan, yn yr hwn y cyhuddid Bonaparte o fod yn derfysgwyr ar heddwch y byd; a chyhoeddwyd ei fod y tu allan i amddiffynid cyfraith (*oullaro*). Yna pennodwyd Wellington yn ben cadlywydd lluoedd Prydain oedd ar gyfandir Ewrop; aeth yntau o Vienna i Brussels i ymuno â'r fyddin yno. Yr oedd Wellington wedi cyrrhaedd Brussels yn mis Ebrill, 1815, i ddarparu ar gyfer yr ymdrechfa agoshaol. Yn ol y trefniadau y cynlluniwyd arnynt, yr oedd y byddinoedd cynghreiriol i ymgylfarfod tua y Rhine; ac i'r dyben o gadw y cydgasgliad cyffredinol hwn yn ddirgelwch, ac hefyd o amddiffynid Belgium, y penderfynodd Wellington osod ei bencadlys yn Brussels. Amcan Napoleon, ar y llaw arall, oedd llethu byddin Prydain, a gyru yn ol gymaint o'r milwyr Prwsiaidd ag a ddeuent i Flanders, cyn i'r cynghreirwyr gael amser i gasglu ynghyd eu byddinoedd mawr. Yr oedd gan Wellington o dan ei lywyddiaeth tua 40,000 o Brydeiniaid a Hanoveriaid, a 36,000 o Almaenwyr a Belgiaid. Yr oedd y Prwsiaid, tua 80,000 o nifer, o dan lywyddiaeth y maeslywydd Blucher, yn gwersyllu yn Namur. Trwy ymdrech fawr yr oedd Napoleon wedi casglu ynghyd fyddin o 120,000 o wŷr.

Ac ar yr 16eg o Fehefn, 1815, ymosododd y Ffrangod, dan arweiniad Napoleon, ar y Prwsiaid, dan arweiniad Blucher, yn Ligny, a dryllwyd y fyddin yn ei chanol. Ymladdodd y Prwsiaid gyda dewrder mawr nes y daeth y nos; ond llwyr orchfygwyd hwynt, er y medrodd

Blucher encilio mewn trefn lled dda i Wavre. Ar yr un dydd, ymosododd y maealywydd Ney ar y tywysog o Orange yn Quatre Bras, ond gyda'r adgyferthion a anfonwyd iddo gan Wellington yn ddioced, medrodd y diweddaf wrthsefyll ei holl ymosodiadau yn llwyddiannus. Yn ol y cynllun y rhagbenderfynwyd arno gan y cadfridogion cynghreiriol, yr oedd hyn yn cael ei ragweled; ac yn unol â'u cynllun o wneuthur gwrthasafid diysgog, ac i encilio os byddai hyn yn angenrheidiol (er cael amser i'r Prwsiaid a'r Awstriaid i ddyfod ar gyffiniau Ffraince), syrthiodd Blucher yn ol tua'r gogledd (yn llei'r dwyrain, fel y disgwyliai Napoleon), yn nes i'r fan yr oedd Wellington, yn Mont St. Jean; tra y darfu i'r fyddin o dan Wellington gilio yn ol i'r llinell oedd o'r bron yn gyfochrog nes y daethant i goedwig Soignies; ac yn y fan hono ymfurfiwyd yn drefnus o flaen y goedwig yn barod i frwydr, gan wynebu i'r deheu. Tybiodd Napoleon fod y Prwsiaid ar lawn ffoedigaeth, a bod yn ngallu y cadfridog Grouchy, gyda 33,000 o wŷr, a ddanfonaidd ar eu hol, eu chwala yn llwyr; a chroesodd i Quatre Bras gyda'r gweddill o'i fyddin, lle yr ymunodd â Ney, ac oddi yno aethant i chwilio am Wellington, a chyrrhaeddasant i wastadedd Waterloo erbyn yr hwyr. Yr oedd y ddwy fyddin a wynebant eu gilydd yno, er eu bod agos yn gyfartal o ran rhif, yn cael eu gwneyd i fyny o ddefnyddiau tra gwahanol. Rhifai y fyddin Ffrengig o 69,909 i 72,247 o wŷr, a 246 o gyflegrau, yn ol yr awdurdodau Ffrengig. Ond y mae haneswyr ereill yn eu cyfrif o 74,000 i 90,000, er nas gellir dywedyd yn fanwl hyd sicrwydd, yn gymmaint a bod y cyfrifon swyddol ar goll; ac yr oeddant oll o'r bron yn hen filwyr profedig—ac unwaith yn rhagor yr oeddant wedi ymrestru o dan faner y penaeth a'u harweiniodd i fuddugoliaeth gynnifer o weithiau o'r blaen. Rhifedi byddin Wellington oedd 69,894, a 156 o gyflegrau. Nid oedd ynddi ond 25,389 o Brydeiniaid—gyda 6,793 o Ieng Almaeniaid y brenin, 10,995 o Hanoveriaid, 2,926 o Nassauiaid, 6,303 o Brunswickiaid, a 17,488 o Iseldirwyr. Gydag eithriad bychan o hen filwyr y Gorynys, milwyr ieuaingc oeddynt; ac yr oedd cyfartaledd mawr o honnynt heb fod erioed mewn un frwydr o'r blaen. Nid oedd yr Hanoveriaid, mewn gwirionedd, ond cartrefu yn unig, ac nid oedd rhai o honnynt yn gymmhws ond i wneyd gwaith gwarchodlu; ac yr oedd ymddygiadau rhai o'r milwyr Belgiaid yn ystod y frwydr yn dangos yn eglur nad oeddynt hwythau o nemawr ddefnydd ond i chwaneu rhifedi y fyddin, gan iddynt adael y gwaith o amddiffyn yr Iseldiroedd rhag cam yn benaf i'r Isellmyniaid. Yr oedd gan y Ffrangod 240 o fagelau—tra nad oedd gan eu gwrthwynebwyr ond tua 156. Gyda'r fath fyddin, yr oedd sefyll ar yr ochr amddiffynol, o flaen byddin mor brofedig, yn cael eu harwain gan gadfridog mwyaf ei oes, yn orchwyl a alwai am holl alluoedd a phenderfyniad Wellington i ymgymmeryd âg ef; ond gwnaeth y gwron hyn, gan ddibynu ar addewid Blucher y byddai iddo ymuno âg ef tuag un o'r gloch yn y prydawn.

Erbyn y 18fed, yr oedd y ddwy fyddin hyn gyferbyn â'u gilydd, wedi eu gosod mewn trefn barod i frwydr. Yr oedd y cynghreirwyr wedi eu trefnu ar linell o fryniau, â'u haden aswy yn gorphwys ar Frischermont, ac amaethdy La Haye Sainte o flaen canol y fyddin; ac yr oedd eu haden ddeheu yn amgylchu yn un llinell o'r tu ol

i Hongomont, ac yn gorphwys ar Merke Braine. Yr oedd byddin y Ffrangod wedi ei threfnu ar y rhes o fryniau cyferbyniol. Yr oedd ysgarmesau yn myned yn mlaen ar hyd y boreu; ond ni wnaed yr ymosodiad difrifol cyntaf cyn tuag un ar ddeg o'r gloch, pan y daeth cyfran o gorphlu cyntaf y Ffrangod yn mlaen i ymosod ar Hongomont, gyda'r amcan o guddio ymosodiad pwysicach y bwriedid ei wneyd yn erbyn aden aswy byddin Wellington. Daliwyd i wneyd yr ymosodiad rhagbarotoawl hwn, pa fodd bynag, er yn aflwyddiannus, am gryn amser, hyd nes y darfu i Napoleon, gan ei fod yn ofni colli mwy o amser, ddarparu ar gyfer gwneyd ei ymosodiad mawr ar ganol yr aden aswy. Y pryd hwn, tua hanner awr wedi un o'r gloch, deallodd fod blaenfyddin y pedwerydd corphlu Prwsiaidd, o dan Bulow, yn dyfod i'r golwg tua dwy neu dair milldir i'r deheu iddo; a gorfordwyd ef i anfon ei chweched corphlu, o dan Lobau, gyda nifer o'i feirchfilwyr, y tu ol i'w aden ddeheu, er eu hatall; ac o herwydd hyn bu raid iddo wneuthur cyfnewidiad yn ei gynllun ymosodol ar y cynghreirwyr, a gorchymnodd i Ney ymdrechgu tori drwy eu canol. Ynghylch dau o'r gloch, ar ol i'r magnelau fod yn tanio yn galed, oddi wrth ba rai y darfu i Wellington ddiogelu ei wŷr drwy eu harwain i gysgod y llechwedd, daeth Ney yn mlaen yn erbyn canol yr aden aswy, gydag 20,000 o wŷr, ond ni lwyddodd ond i beri i frigid Belgiaidd ffoi; ac yna ymosodwyd arno yn egniol, a churwyd ef yn ol gan adran Syr Thomas Picton, a gwnaeth y meirchfilwyr Prydeinig ddinystre mawr yn mysg ei filwyr, a chymmerasant 2,000 yn garcharorion. Er hyn, yn mhen ychydig, ymosododd Ney arnynt drachefn, a chymmerodd amaethdy La Haye Sainte, er fod ei ymosodiadau ar y traedfilwyr oedd mewn meddiant o'r lle hwn wedi methu lawer gwaith, a'i golofnau enciledig yn gorfod dioddef yn ddirfawr oddi wrth y meirchfilwyr Prydeinig; ac er fod y diweddaf hefyd, yn eu tro, yn gorfod dioddef yn doest oddi wrth feirchfilwyr y gelyn. Erbyn hyn (hanner awr wedi pedwar), yr oedd Bulow wedi llwyddo i ddyfod o'r goedwig, ac aeth yn mlaen yn erbyn Planchenoit, o'r tu ol i aden ddeheu y Ffrangod, a chariodd ef ar ol ymladdfa ffyrnig. Wedi cael adgyferthion o'r gwarchodwyr, pa fodd bynag, ail gymmerwyd y lle gan adran Ffrengig Lobau, a gyrwyd y Prwsiaid yn ol i'r goedwig; a thrwy hyn diogelwyd ystlys ddeheuol y Ffrangod am ryw gymmaint o amser, a themlai Napoleon yn lled hydurus y gellid dinystrio y cynghreirwyr cyn i'r Prwsiaid allu dwyn unrhyw gynnorthwy effeithiol iddynt. Yn adeg yr ymdrechfa â Bulow yr oedd Ney wedi bod yn ymosod yn egniol ar ganol ac ar aden ddeheu y fyddin cynghreiriol, ac wedi gwneuthur cais i adennill coedwig Hongomont ac amaethdy La Haye Sainte—yr hyn a fu yn achos o laddfa fawr o bob tu.

Yna penderfynodd Napoleon wneuthur un ymosodiad egniol a phenderfynol arall ar ganol y fyddin Brydeinig, yr hon oedd eisoes wedi profi ei hun bron yn ansigledig; a galwodd ei filwyr goreu a mwyaf profedig i'r gwaith. Fel yr oedd y Ffrangod yn nessau yn mlaen taniwyd arnynt o bob dryll a magnel a allai eu cyrhaedd; a gyrwyd eu colofn ymosodol gyntaf i lawr y llechwedd yn ol gan y gwarchodwyr Prydeinig. Gyrwyd yr ail golofn drachefn i lawr yr un modd gan frigid Adam; a dilynwyd y ffoedigion gan

y meirchfilwyr Prydeinig. Erbyn hyn (saith o'r gloch), yr oedd adranau o fyddin y Prwssiaid dan arweiniad y cadfridog Ziethen wedi ymuno a'r llinell Brydeinig; ac un arall dan Bulow, ar ol derbyn adgyfnerthion, wedi adgymmyrd Planchenoit, ac yn gyru aden ddeheuol y Ffrangcod o'i flaen. Ar yr adeg yma dyma y gorchymyn bythgofiadwy gan Wellington, meddir, yn cael ei roddi, "*Let the whole line advance*"—"Bydded i'r holl linell symmud yn mlaen." Yna trwy ymosodiad unedig a phenderfynol ar y Ffrangcod enciledig gan y Prydeiniaid a'u cynnorthwyr ar un tu, yn ol gorchymyn Wellington, a'r meirch-filwyr Prwssiaid dan Blucher ar y llall, nid yn unig llwyr orthrwydd y blaenaf, ond gwasgarwyd hwynt i bob cyfeiriad. Yr oedd y fyrrd tua'r deheu, ac yn enwedig yr hon a arweinai i Genappes, wedi eu llenwi â ffoedigion yn cael eu hymlid gan y gwyr meirch; ac ymddengys i'r Prwssiaid, mewn rhai amgylchiadau, ymddwyn yn dra chreulawn yn yr ymlediad hwn. Yr oedd y gollod a gafwyd yn y frwydr hon, o herwydd y dewrder a'r penderfyniad a pha rai yr ymladdwyd, o angenrheidrwydd yn iawr. Y mae y figyrau a geir fel y canlyn:—Prydeiniaid a Hanoveriaid, 11,678; Brunawickiaid, 687; Nassaniaid, 643; yr Ieudirwyr, 3,178; y cyfanrif, 16,186—pa rai, yn chwanelog at y 6,999 o Brwssiaid, sydd yn gwneuthur colled y cyngreirwyr yn y cwbl yn 23,185. Collwyd o'r Ffrangcod, rhwng lladdedigion a chlywedigion, 18,500, a chymmerwyd 7,800 o garcharorion, a 227 o fagnelau. Fel hyn yr ymladdwyd, ac yr ennillwyd y frwydr enwog a phwysig hon; yr hon y gellir ei hyatrydd yn orchestwaith mawr gyrfis flwrdaid Wellington. Ar ol y frwydr ythgofiadwy hon, fodd Napoleon i Paris; a chan y gwelai nas gallai wrthsefyll yn hwy, ymddiswyddodd—a chyda hyny daeth 'rhyfel mawr y Cyfandir,' yr hwn oedd wedi parhau cynnifer o flynyddoedd, ac yn yr hwn yr aberthwyd cynnifer o floedd o fywydau, i derfyniad.

Y mae brwydr Waterloo wedi bod yn aohlysur o lawer o ymddaddeu yn mysg yr haneswyr Prydeinig, Ffrengig, ac Almaenaidd. Y pwyntiau mewn dadl ydynt, yn laf, y nifer o filwyr oedd yn ymladd o'r naill ochr a'r llall: yn 2il, y gallu a amlygwyd gan y maeslywyddion yn hrefniad eu byddinoedd ar gyfer yr ymdrechfa: yn 3ydd hefyd, pa mor bell y darfu i'r Prwssiaid gynnorthwyo i gynnyrchu yr hyn a gymmerodd le. Hwyrach y gellir ateb hyn yn fyr, ac yn lled foddhaol. Gwyddys pa beth oedd nerth byddin Prydain oddi wrth yr ysgrifeniadau swyddol. Yr oedd byddin Ffrainc, fel y gwelid oddi wrth eu gweithrediaid ar hyd y dydd, yn lliosocach: ac er nas gellir penderfynu yn fanwl beth oedd ei nerth, y mae yn ddiaid ei bod dros 70,000, a than 80,000. Ond y mae y ffaith fod llawer o'r Belgiaid oedd yn myddin Wellington wedi ffoi ymaith i Brussels mor fuan ag y gwelasant y Ffrangcod, yn chwanelu at yr anghyfarfalledd. Nid oedd gan y Prwssiaid ond 35,000 o wŷr yn wynebu y tân yn Waterloo, ac ni bu hanner y rhai hyny o flaen y tân ond am hanner awr. Y mae rhai yn beio Wellington am feiddio ymladd â choedwig o'r tu cefn iddo. Ond y mae ei eglurhad ef ei hun ar fanteision y sefyllfa a dde wisodd efe i'w fyddin yn y frwydr hon yn ateb digonol i bob sylwadau o'r fath. Fel hyn y dywedodd efe wrth un oedd yn cofiau sylwadau anffafriol rai o ysgrifenyddwyr Ffrainc—y rhai a ddywedent nad oedd ganddo un ffordd y tu cefn

i'w fyddin, i allu diange pe buasai wedi ei orchfygu. "Pa fodd bynag," meddai y duc, "methasant a phrofi yr angenrheidrwydd am dani. Yr oedd pob llathen o'r ffordd i Brussels yn bosibl i'w defnyddio i'r amcan hwn. Yr oeddwn yn adnabyddus o bob troedfedd o'r tir a orweddai y tu draw i'r goedwig, a'r llwybrau a'r fyrrdd drwyddi. Yr oedd y goedwig ar bob ochr i'r *chaussée* yn ddigon agored i wŷr traed, a gwŷr meirch, ac hyd yn oed i fagnelwyr, ac yn hawdd iawn i'w hamddiffyn. Pe buaswn i yn encilio drwyddi, a allsent hwy fy nilyn? Yr oedd y Prwssiaid ar eu hystlys—ac yna buasant o'r tu ol iddynt. Yr oeddwn yn diagwyl ac yn cyfrif ar gydweithrediad y Prwssiaid pan yn furlio fy nghynllun—ac ni chefais fy siomi. Ond ni ddarfu i mi erioed feddwl am gilio yn ol i Brussels. Pe y cawswn fy ngorfodi i symmud o'm safle, buaswn yn cilio yn ol i'r deheu—tua'r arfordir, a'r llongau, lle yr oedd fy adnoddau. Gosodais Hill mewn sefyllfa y gallasai efe estyn cynnorthwy pwyig i mi mewn llawer o ddigwyddiadau anffodus a allsent gymmeryd lle—ac yr oedd yn bosibl i hwn fod yn un. Ac etto, gofynaf (meddai), pe buasai i mi gilio tua'r deheu, a fuasai Napoleon yn beiddio fy nilyn yno? Pe y gwnaethai hyny, buasai y Prwssiaid, oedd yn barod ar ei ystlys, o'r tu ol iddo. Ond fy nghynllun i oedd dal fy nhir hyd nes yr ymddangosai y Prwssiaid, ac yna y pryd hwno gwneyd ymosodiad ar holl fyddin y Ffrangcod—a chariais fy nghynllun allan."

Prif gamsyniadau Napoleon oedd, iddo fod mor hwyr yn dechreu taraw; a'r modd afradus y danfonodd ei feirchfilwyr yn erbyn petryalau ansigledig y traedfilwyr Prydeinig; i gael eu dynystrio yn mron yn anocheladwy; a'i waith yn esgeuluso cymmeryd yr cyfrif y diysgerrwydd, er iddo gael ei rybuddio o hyny gan Soult, a pha un y cadwai y traedfilwyr Prydeinig eu tir. Y mae yn dra sior fod ymosodiad Bulow ar Planchenoit wedi tynnu llawer o sylw Napoleon, a chymmeryd 10,000 o'i filwyr i'w wrthwynebu. Ond pe na buasai y Prwssiaid wedi dyfod i fyny, ni allasai y frwydr, dybygid, fod yn ddim amgen nag un ammhenderfynol. Pa fodd bynag, yr oedd effaith yr ymosodiad unedig llwyddiannus a wnaed ar aden ddeheu y Ffrangcod, yn troi yr hyn a fuasai, yn ol pob golwg, yn frwydr ammhenderfynol, yn fuddugoliaeth ogoneddus. Y mae y tair cenedl yn hōni eu hawl i roddi enw i'r ymdrechfa enwog hon. Geilw y Ffrangcod hi yn 'frwydr Mont St. Jean'—palas o'r tu ol i'r llinellau Prydeinig. Y Prwssiaid a'i galwant yn 'frwydr La Belle Alliance.' Ac y mae y gwir orchfygwr ar y maes gwaedlyd hwn yn hōni eu hawl i roddi arni yr enw 'Brwydr Waterloo.' Yn y frwydr hon y llethwyd gallu ac awdurdod Napoleon am byth!

Aeth y byddinoedd cyngreiriol yn mlaen tua Pharis, dan lywyddiaeth Wellington a Blucher; ac aeth y fyddin Ffrengig o Paris o dan gyttundeb; a daeth y brenin Louis XVIII. i Paris dranoeth ar ol y byddinoedd cyngreiriol. Dygwyd y maeslywydd Ney i brawf fel bradwr i Ffrainc am ei waith yn ymladd dan Napoleon yn Quatre Bras a Waterloo, a chondemiwyd ef i farw. Appeliodd Ney at Wellington gan ddeisyf arno gwneuthur ei oreu i'w waredu ef—ond yn ofer! Hwyrach y gallasai y diweddfaf a'i gyfeillion ddadlen nad oedd cyfiawnder, nac hyd yn oed anrhydedd, yn galw am iddo wneyd hyny. Ond gweithred hardd a chymmeradwy ydyw estyn

trugaredd i'r gorchfygedig. A gŵyr pawb pe buasai Wellington wedi arfer ei ddylanwad i'r perwyl hwn, y cawsai bywyd y dyn dewr hwnw ei arbed. Nid awn i ddyweyd fod hyn yn ysmotyng ar ddisgleirdeb ei gymmeriad; o herwydd gallwn ddychymygu, gyda'i arferion manwl ef o ymliniad wrth reolau, a'i anewyllysgarwch i fyned yn mhellach mewn dim na'i awdurdod a'i allu, a gwylder naturiol ei gymmeriad, nad oedd efe yn teimlo fod angenrhad neillduol arno i ymyryd yn yr achos. Ond pe buasai am y tro wedi ymddiog o bob teimlad o'r fath, ac ymdrechgu yn egniol i waredu Ney, buasai yn adlewyrchu gogoniant chwaneogol arno; ac am hyny, y mae yn achos o ofid na buasai efe wedi gweled ei ffordd yn glir i ymddwyn felly.

Ar ddymuniad y penaduriaid cynghreiriol, cymmerodd Wellington lywyddiaeth y fyddin oedd yn cadw meddiant o Paris, a phreswylodd yn y ddinas hono o'r fl. 1815 hyd 1818. Gwnaed dau ymgais atwyddiannus yn ystod yr anser hwn, ar ei fywyd. Gosodwyd pylor yn seler ei dŷ gyda'r amcan o'i chwythu i fyny; a darfu i ddyng o'r enw Cantillon danio llawdryll ato i'w gerbyd. Pan y gadawodd y byddinoedd cynghreiriol Ffrainc, yn 1818, gwnaeth ymherawdwr Awstria a Rwsia, a brenin Prwsia, Wellington yn faeslywydd en byddinoedd hwy. Rhoddwyd iddo y teitl o Dywysog Waterloo gan frenin yr Iseldiroedd. Yn y cyfamser, amlygwyd diolchgarwch y genedl Brydeinig iddo yn y modd gwresocaf a mwyaf brwdfrydig. Cyfodwyd cerfuriannu o hono er ei anrhydeddu yn y briffddinas. Pleidleisiodd y senedd 200,000*p.*, yn chwaneogol at ei rhoddion blaenorol iddo; a phrynwyd palas ac etifeddiaeth Strathfieldsaye, i fod yn eiddo iddo ef a'i etifeddiannu am byth. Gwnaed ef yn bennaeth cyffredinol y cyfegrau—swydd sydd yn awr wedi ei diddymu; ond yr hon oedd y pryd hyny yn cynnwys llywodraeth dros ymagnellu. Ar goroniad Sior iv., yn 1821, gwasanaethodd fel arglwydd argeidwad (*lord constable*) Lloegr. Yn mis Hydref, 1822, efe a gynrychiolodd Brydain yn nghyanadledd Verona, lle yr ymarferodd ei ddylanwad, ond yn aneffeithiol, i geisio attal goresgyniad Yspain gan fyddin Ffrainc, er cynnal i fyny egwyddorion unbenaethol. Yn 1826, efe a aeth ar genadwriaeth arbenig i St. Petersburg, pan y darbylloedd efe yr ymherawdwr Nicholas i gydweithredu â Lloegr a galluoedd ereill, fel cyfryngwyr yn y cweryl rhwng Twrci a Groeg. Ar ei ddyfodiad yn ol, pennodwyd ef yn geidwad y Tŵr. Yn 1827, dilynodd y duc o Gaerfrog fel pencadlywydd y fyddin, a gwnaed ef yn filwriad y gwarchodwyr.

O'r pryd hwn y gallir dywedyd fod ei yrfa wleidyddol yn cychwyn. O angenrheidrwydd, nis gallwn ond rhoi trem frysiog ar ddiwyddiadau y rhan yma o'i oes lafurus. Pan y derbyniodd Mr. Canning orchymyn oddi wrth Sior iv. i ffurfio gweinyddiaeth, darfu i Wellington, ynghyd â chwech ereill o aelodau gweinyddiaeth arglwydd Liverpool (ac yn eu plith arglwydd Eldon, a Mr. Peel), ymddiswyddo. Yn yr eglurhad a roddodd efe ar ei waith yn gwneyd hyn, dywedodd mewn modd pendant nad uchelgais am lenwi y swydd o brif weinidog ei hun a barai iddo wneuthur hyny; a dywedai fod ei anghymmlwysder i'r fath swydd y fath fel y buasai yn orphwylldra iddo feddwl am dani. Yn Awst, 1827, ar ol marwolaeth Mr. Canning, derbyniodd Wellington drachefn gadlywyddiaeth y fyddin,

ond rhoddodd y swydd hono i fyny pan alwyd arno gan Sior iv. i ffurfio gweinyddiaeth, Ionawr 8fed, 1828. Yr oedd yn Dory penderfynol mewn gwleidyddiaeth; er hyny, efe oedd y gweinyddog cyntaf o'r blaidd hono, oddi eithr Mr. Canning, a ddangosodd dnedd i ymostwng i'r farn gyhoeddus. Diddymiad deddfau y profiwn a'r corphoraethau, a rhyddfreniad y Fabyddion, oedd yn mysg y mesurau cyntaf a ddygwyd yn blaen ganddo yn y senedd-dymmor dyfodol, a hyny o herwydd fod teimladau y bobl yn yr Iwerddon yn gyffrous, a heddwch y wlad mewn perygl. Bu y mesur hwn yn achlysur iddo ef ac iarl Wrchelsea i ymladd gornest; ond ni ddiwyddodd niwed i'r naill na'r llall. Ymddengys fod chwyldroad Ffrainc, yn 1830, wedi dylanwadu arno er peri iddo gymmeryd safle benderfynol yn erbyn diwygiad seneddol, i'r un graddau ag y bu yn achlysur i gynnyhyrffu y bobl hefyd i wneyd cais mwy egniol am eu hawlau. A phan y darfu i'r ymdrechfa yn erbyn y gallu unbenaethol ar y Cytandir gryffau y llef am ddiwygiad seneddol yn y wlad hon, efe a gymmerrodd fantais ar y cyfle cyntaf i ddadgan ei farn ar benderfyniadau anghyfwidol trefn gynrychioliadol y wlad; ac ni phetrusodd amlygu penderfyniad ei lywodraeth i wrthwynebu pob mesurau o ddiwygiad seneddol a gynnygid. Yr oedd efe ar hyn o bryd yn hynod o amhobl-ogaid yn mysg y bobl; ac yr oedd yn ddigon llygadog i weled fod y cyffro yn rhy gryf iddo allu ei wrthsefyll yn llwyddiannus. Gan ei fod yn disgwyl gorchfygiad yn Nhŷ y Cyffredin, ar gynnygiad Mr. Brougham ar ddiwygiad seneddol, rhoddodd Wellington ei swydd i fyny ar yr 22ain o Dachwedd, 1830; a dilynwyd ef gan iarl Grey fel prif weinidog, gyda'r amcan professedig o ddwyn diwygiad seneddol o amgylch gyda holl ddylanwad y weinyddiaeth. Gan hyny, ar y laf o Fawrth, 1831, fe ddygwyd y mesur ar ddiwygiad seneddol i mewn i Dŷ y Cyffredin gan arglwydd John Russell. Cymmerodd yr ymraniad cyntaf ar y mesur le ar yr 22ain o'r un mis, pan y cariwyd yr ail ddarlleniad gyda'r mwyafrif o un. Ar y cynnygiad i fyned i bwyllgor, ar y 19eg o Ebrill, cynnygiodd y cadfridog Gascoyne, fel gwelliant—"Na dylrai nifer y cynrychiolwyr dros Loegr a Chymru gael eu lleihau;" ac ar yr ymraniad, cariwyd y gwelliant gyda'r mwyafrif o wyth. Mewn canlyniad i'r penderfyniad hwn, rhoddodd y llywodraeth y mesur i fyny; ac yn mhen tridiau wedi hyny, sef ar yr 22ain, torwyd y senedd. Ymgyfarfu y senedd newydd ar y 14eg o Fehefin, ac yr oedd effeithiau y cyffro a fu yn yr etholiad cyffredinol i'w canfod yn eglur. Dygwyd y mesur i mewn o'r newydd ar y 24ain o Fehefin; ac ar y 4ydd o Orphenaf, cariwyd yr ail ddarlleniad gyda mwyafrif o gant ac un ar bymtheg; ac ar y 12fed o Fedi, darllenwyd ef y drydedd waith gyda mwyafrif o gant a thri ar ddeg, a phasiodd Dŷ y Cyffredin. Yna dygwyd ef i mewn i Dŷ yr Arglwyddi yn ddioced; ond ar gynnygiad arglwydd Wharnciffe, ei fod i gael ei ddarllen yn mhen chwe mis, tafwyd ef allan gyda mwyafrif o un a deugain. Pan yr ymgynnulodd y ddau dŷ drachefn, dygwyd y mesur i mewn i Dŷ y Cyffredin y drydedd waith, ar y 13eg o Ragfyr, a chariwyd ef gyda mwyafrif mawr ar bob darlleniad; ac ar y 26ain, dygwyd ef i Dŷ yr Arglwyddi gan iarl Grey; ac unwaith etto, cafodd ei dafu allan. Yn mhen deuddydd, pa fodd bynag, ymddiswyddodd y gweinyddogion;

ond yr oedd y weinyddiaeth mor gref, o herwydd fod llais y wlad o'u tu, fel y cawsant gan y brenin awdurdod i greu lliaws o arglwyddi newyddion; yr hyn a'u galluogodd i gario y mesur drwy y tŷ uchaf yn llywyddiannus o'r diwedd. Aeth achosion y wladwriaeth yn mlaen dan weinyddiaeth y Whigiaid, hyd nes y darfu i arglwydd Melbourne ymddiswyddo yn Tachwedd, 1834. Yna galwodd William IV. am Wellington, a chynnigodd iddo y swydd o brif weinidog y wladwriaeth; ond gwrthododd Wellington ei derbyn. Ymddiriedodd y brenin iddo, fodd bynag, holl ofal y llywodraeth, a seliau y tri ysgrifenydd gwladwriaethol, hyd nes y dychweiai Syr Robert Peel o Rufain. Ar ei ddychweiliad, ymgymmerodd Syr Robert a ffurfio gweinyddiaeth newydd Doryaidd, yn yr hon y cymmerodd Wellington y swydd o ysgrifenydd tramor. Ac ar y 18fed o Ebrill, 1835, ymddiswyddodd Peel; ac o hynny allan ni chymmerodd Wellington ran amlwg iawn yn ngweinyddiad llywodraeth y wladwriaeth.

Rhododd groeswiad calonog a haeltrydig i'r macalydd Sout, ei hen wrthwynebwr yn rhyfeloedd y Gorynys, pan y daeth y diweddaf i'r wlad hon yn gynrychiolydd Ffrainc yn adeg coronaid y frenhines Victoria, yn 1837; a chafodd ei dderbyn gyda gwresowgrwydd mawr gan y bobl ar yr achlysur hwn. Yn mis Awst, 1839, rhoddwyd gwledd ardderchog iddo yn Dover, fel arglwydd warcheidwad y Fum Porth; ac ar yr achlysur hwn, cynnygiwyd yfed ei iechyd mewn araeth ganmoliaethol ysblenydd gan arglwydd Brougham. Yn 1841, derbyniodd sedd yn ngweinyddiaeth Syr Robert Peel, ond heb un swydd ynghyd â hi. Yn 1842, ymwelodd brenhines Prydain âg ef yn Nghastell Walmer; ac yn yr un flwyddyn ail bennodwyd ef yn brif gadyrwydd y fyddin. Yn 1845, ammheuai y doethineb o ddiddymu deddfau yr ŷd; ond yn unol â'i arferiad cyffredin, o gymmeryd i ystyriaeth "y modd yr oedd llywodraeth y frenhines i gael ei dwyn yn mlaen," efe a benderfynodd gefnogi Syr Robert Peel yn ei ymgeis i'w diddymu. Nid yn unig penderfynodd Wellington i gadw ei sedd yn y weinyddiaeth, ond derbyniodd y swydd o lywydd y cynghor, yn lle y swydd fwy dibwys o arglwydd y gyfrinael. Pan ddaeth y mesur i ddiddymu y deddfau hyn o flaen Tŷ yr Arglwyddi, cymmhellodd Wellington, gyda theimlad a difrifwch, y penderfigion i beidio er dim ag ymddangos yn wrthwynebol i'r Goron a Thŷ y Cyffredin ar y mater. Gwnaeth ei araeth argraph anghyffredin ar y tŷ, a phasiwyd ail ddarleniad y mesur gyda chryn fwyafrif. Ymneillduodd gyda gweinyddiaeth Peel yn 1846. Ar ol y digwyddiad hwn, gellir dywedyd iddo ymgadw o hynny allan rhag cymmeryd rhan mewn bywyd politicaidd cyhoeddus; a diammheul i'r rhan a gymmerodd yn niddymiad deddfau yr ŷd chwaneu yn fawr at ei boblogrwydd am y gweddill o'i oes. Yn 1848, efe a alwodd sylw at sefyllfa anfoddfaol amddifnyfeydd y deyrnas, mewn llythyr at Syr John Burgoyne. Fel prif gadyrwydd y fyddin, parodd i ddarpariadau mawr gael eu gwneuthur er attal terfysg a fygythid gan y Siartiaid ar y 10fed o Ebrill. Yr araeth ddiweddaf a draddodwyd ganddo yn Nhŷ yr Arglwyddi oedd araeth gefnogol i fesur y cartrefu; pan ddywedodd fod Prydain wedi bod yn cario yn mlaen rhyfeloedd yn mhob parth o'r byd gyda gallu milwraidd oedd yn annigonol, ond yn amser

heddwch. Ar y 14eg o fis Medi, 1852, syrthiodd i lewyg fasglwyrus (*epileptic fit*) yn Nghastell Walmer:—colodd ei barabl, a bu farw y pryd-nawn hwnw, yn 83ain mlwydd oed! Anrhydeddwyd ef â chladdedigaeith gyhoeddus. Symudwyd ei gorph, ar ol gorwedd dan ei deyrngwrws (*lie in state*) yn nawddell Chelsea, i'r Horse Guards; ac ar foren y 18fed o Dachwedd, cymmerwyd ef drwy heolydd Llundain i'w gladdu i eglwys gadeiriol St. Paul, lle y dodwyd ei gorph i orphwys yn ochr gweddillion arglwydd Nelson. Yr oedd ei angladd yn un nodedig o rwysgfawr, a heolydd Llundain wedi eu gorlenwi â phobl ar hyd yr holl ffordd yr elai yr orymdaith.

Talodd canghellydd y trysorlys (Mr. Disraeli), yn adeg ei farwolaeth, y warogaeth ganlynol i'w goffadwriaeth yn Nhŷ y Cyffredin:—

"Ganwyd y person tywysogaidd sydd newydd ein gadael mewn oes mwy ffurthlawn mewn digwyddiadau mawr a phwysig nag oedd un arall. O'r digwyddiadau mawrion hyn, yr oedd a wneio efe a'r mwyafr o honnynt; a dygwyd oddi amgloch y rhai ag y bu y canlyniadau pwysicaf iddynt ganddo trwy offeryniolaeth moddion annigonol yn wyneb yr anhawsderau mwyafr. Yr oedd efe, gan hyn, nid yn unig yn fawr, ond y dyn mwyafr mewn oes o ddynion mawr. Yn nghanol cynnyrffadau a therfysgoedd diwedd y ganrif o'r blaen, cododd un o'r dynion hynny sydd yn ymddangos megys wedi eu geni i feistrolï dynolryw. Nid ydyw yn ormodiaeth i ddywedyd fod Napoleon wedi uno yn ei berson ei hun angerddoldeb ymherodrol Alexander a chadofyddiaeth bwyllg Hannibal. Yr oedd brenhin- oedd yn syrthio ger bron ei athrylith ystrywgar, a bygythiai ddinystyr ar yr unig wlad a feiddiai an- ufuddhau iddo, a bod yn rhydd. O'r braidd y gwelwyd goruwchlywodraeth Rhagluniaeth dros y byd yn amlycach un amser na phan y cofr hyn- mai yr un flwyddyn ag y ganwyd ymherawdwr y Ffrangod, y daeth Wellington i'r byd; ac yn yr un flwyddyn yr ymffasant yn yr un alwedigaeth. Ac, er eu bod yn frodorion o wledydd ereill, aethant i dderbyn eu haddysg filwraidd i'r un wlad, yr hon yr oedd y naill a'r llall o honnynt i'w darostwng yn eu tro. Yn ystod yr ymdrechfa faith hono am ein rhyddid, ein hanrhydedd—ie, gallaf ddywedyd, ein bodolaeth—ymladdodd Wellesley, ac ennillodd bym- theg o frwydrau, ac oll o'r dosbarth blaenaf, gan orphen gydag un o'r brwydrau coronog hynny sydd yn rhoddi eu nŷd ar hanesyddiaeth. Yn ystod y cyfnod hwn, gellir dywedyd am dano yr hyn nas gellir ei ddywedyd am un cadfridog arall; sef, wrth gymmeryd tair mil o fagnelau mawrion, na choll- odd efe gymmaint ag un fagnel ei hun. Ond yr oedd mawredd ei orchestion, fe allai, yn llai hynod na mawredd yr anhawsderau y bu raid iddo weithio ei ffordd drwyddynt. Yr oedd ganddo i'w gwrthwyr- ebu lywodraeth egwan, gwrthblaid anynad, pobl di- hyder, cynghreirwyr gwarthus, a'r gelyn cryfaf a mwyafr galluog ar wyneb y ddaear. Enmillodd fuddugoliaeth gyda mlwyr ar hanner newynn, a chariodd warchauadau heb yr offerynu pridiol i ddwyn y fath weithredidiadau yn mlaen. Ond erioed ni thwyllodd seren Wellington..... Ei gym- meriad ef ei hun a gerfodd ei ffordd iddo, a gym- lawnodd ei orchestion, ac a'i cadwodd rhag anffod- ion; o herwydd yr oedd ei human-lywodraethiad yn rheoli ei enwogrwydd..... Y mae y duc o Well- ington wedi gadael cymmunrodd fawr i'w wlad—mwy nag hyd yn oed ei enwogrwydd; y mae wedi gadael i ni ei gymmeriad i'w astudio. Nid wyf am ddy- wedyd iddo all fyfhuw yn Mhrydain y syniad o ddyledswydd—o herwydd yr wyf yn hyderu nad oedd y syniad hwn wedi ei gollu; ond gwnaeth y gwasanaeth cyhoeddus yn fwy grymus; a cherydd- odd yn llym, drwy ei esampol, bod oferedd a gwag- ymfrost."

Ni byddai ychydig o sylwadau pellach ar ei gymmeriad allan o le yma. Ei nodweddan mawrion oeddynt, tawelwch, gonestrwydd, a nerth. Gellir eu darllen yn eglur ynddo; ac y mae hyn yn esbonio ei weithrediadau yn mhob rhan o yrfa ei fywyd. Gwelir hyn yn y gofal manwl a distaw trwy ba un y casglai ei wybodaeth gyflawn o sefyllfa a thelerau pob ymdrechfa y cymmerodd ran ynddynt; yn y golwg craff a'r hwn y gwelai efe gangymmeriad gwrthwynebwr; ac yn y tawelwch cryf a ganfyddir yn ei fryslythrau. Amlygir yr un nodweddu hefyd yn ei ddewrder. Dywed rhai ei fod yn ochelgar a phetrusgar; ond y mae hyn yn seiliedig yn benaf ar gangymmeriad—fel y canfyddir yn eglur yn y gwaith a wnaeth yn Assaye, wrth groesi y Douro, ac yn mrwydr Salamanca. Yr oedd Wellington, fe allai, mor hapus ag unrhyw gadfridog hen a diweddar yn ei waith yn dewis ei safleoedd. Mewn gofal, cywirdeb, a bywiogrwydd, yr oedd fel Fabius a Scipio: gallai ganfod ar unwaith gangymmeriad gwrthwynebwr, megys y gwnaeth yn Salamanca. Daw y galluoedd hyn i'r golwg yn mhob rhan o ryfelgyrch-oedd y Gorynys; ond yn ddiagramheu ni ddaeth holl deithi ei athrylith i weithrediad llawnach ar unrhyw achlysur nag yn rhyfelgyrch 1810, a'r enciliaid i Torres Vedras. Y mae llawer wedi ei ddyweyd am oerder teimladau Wellington, a'i fod yn ddiffygiol mewn caredigrwydd. Yn y rhan yma o'i gymmeriad hefyd yr ydym yn canfod y teithi a nodwyd. Yr oedd yn garedig yn ei fordd ei hun. Rhaid addef na ddarfu iddo erioed amlygu y swyn nodedig hwnw oedd yn atynnu eu cyd-ddynion, oedd yn nodweddu Mirabeau, Napoleon, a Hannibal. Etto yr oedd ynddo garedigrwydd oedd yn gweddu yn dda i nerth ei gymmeriad. Yr oedd ei garedigrwydd yn gynnyrch rheswm ystyriol, ac nid yn ifrwyth teimlad. Yr oedd ei lywodraethiad yn India yn garedig a dyngarol, ac yr oedd preswylwyr y taleithiau y gweinyddai ynddynt yn ei fendithio yn eu calonau. Hwyrach nad oedd cymmaint o arwyddion gofid i'w canfod arno o herwydd colledion neu ddinystr personau; ond yr oedd llwyddiant a dedwyddwch cyffredinol cenedl, fel y cyfryw, yn gorwedd yn agos at ei galon. Nid oedd yn gofalu am estyn llawer o ffafrau personol; ond yr oedd yn awyddus am wneyd daioni cyffredinol. Yr un modd hefyd y gellir dyweyd am ei yrfa filwraidd. Os rhaid dyweyd nad oedd yn amlygu serch at bob milwr, y mae yn rhaid addef na charodd un cadfridog erioed ei fyddin yn well. Os oedd raid aberthu y milwr yn bersonol er lles yr holl fyddin, nid oedd yn petruso gwneyd hyny; ac yn gymaint a bod lles y fyddin yn galw am gysuron a diogelwch pob milwr ynddi, nis gallai y milwr Prydeinig ddioddef llai o galedi yn Ysopaen na'r hyn a brofwyd o dan Wellington. Mewn gair, yr oedd y rhai oeddynt dano yn teimlo y diogelwch a geir o dan flaenor cadarn. Gellid appello at achos mab Dhoondiah fel prawf fod caredigrwydd yn gorwedd yn ddwfn yn ei natur, er nad oedd hyn yn cael ei amlygu mor eglur ganddo tuag at bersonau neillduol.

Y mae llawer o gyferbyniadau wedi en tuu rhwng Wellington a chadlywyddion enwog ereill. Y mae rhai wedi ei gymmharu i Cromwell, ac mewn rhai pethau yr oedd yn debyg i'r dyn rhyfeddol hwnw. Yr oedd yr un gwel-ediad clir, yr un egni cyflym, a'r un athrylith i gnyllunio a threfnu, yn nodweddu y naill a'r

llall. Ond hwyrach fod mwy fyth o debygolrwydd rhwng Wellington a'r duc o Albemarle. Gwel rhai gyferbyniad nodedig yn ngyrfaoedd bywyd Napoleon a Wellington i'r eiddo Hannibal a Scipio. Cydnabyddir yn lled gyffredinol mai Hannibal a feddai yr athrylith filwraidd fwyaf a fu yn y byd erioed. Rhedodd ei yrfa o fuddugoliaeth i fuddugoliaeth, hyd nes y cyfododd cadfridog i'w wrthwynebu, oedd a'i sylw yn wastad ar ddihiñ, ei gywirdeb yn ddfifeth, ei ddeall yn graff, ei ddewrder yn ddi-ildio, ac a allai ddwyn milwyr i'r maes nas gallai unrhyw ryfelwyr Affricanaidd fod yn hafal iddynt. Cyfarfuant ar wastadeddau Zama. Yr oedd medrusrwydd Hannibal, a dyweyd y lleiaf, yn gyfartal i'r eiddo Scipio; ond yr oedd buddugoliaeth yn ffafrio yr eryrod Rhufeinaidd. Perthynai Wellington i ddoesbarth o gadfridogion a gynnychiolir gan Scipio; a Napoleon i'r rhai a gynnychiolir gan Hannibal. Y mae gallu gwyllt a dilywodraeth athrylith yn fynych wedi ei goncro gan rym ac egni tawel, ac erioed nid amlygwyd hyn yn eglurach nag yn achos Napoleon a Wellington. Gall y llosgfynydd dafu i fyny foltau ofnadwy o dan, megys pe baent am gyffwrdd a'r cymmylan; ond y mae llaw dawel ac anwrthwynebol atnydd yn ymalyd ynddynt, ac yn eu dwyn yn ol i'r ddaear. Yr oedd y duc o Wellington yn un o'r dynion mwyaf mawrfrydig a gynnyrchodd Prydain Fawr erioed, ac yn un o'r dynion a gyfodir i wneyd gwaith mawr yn hanes y byd; ac nid oes ddadl nad yw yn hollol deg ei restru yn mysg cadlywyddion enwocaf y ddaear.

HANESION AM DANO.

Yr ydym wedi ymattal rhag rhoddi hanesynau (*anecdotes*) a adroddir am Wellington yn nghorff yr hanes uchod; ond tybiwn y gall ychydig o honnynt dafu goleuni pellach arno, a chynnorthwyo y darlennydd i ffurfio barn gywirach am ei gymmeriad. Dywedodd Wordsworth mai y "plenty yn tad y dyn;" ond mor bell ag y mae hanes Wellington yn hysbys, pan oedd yn ieuange, o'r braidd y mae cywirdeb y syniad yn cael ei gadarnhau ynddo ef; gan nad oedd hynodrwydd neillduol yn perthyn iddo y pryd hwnw oedd yn rhagargoeli dyfodol enwog iawn.

Dywedir iddo, ar yr ail neu y trydydd dydd ar ol ymuno a'i gatrawd y tro cyntaf, fel banerwr, roddi milwr cyffredin yn y glorian—y tro cyntaf gyda'i arfau, ei arwisgoedd, a'i gad-ddarpariaethau, &c.; ac wedi hyny hebdynt. "Yr oeddwn yn ewyllysio," meddai, "cael rhyw ddirnadaeth o nerth dyn, o'i gymmharu a'r pwysau oedd ganddo i'w gario, a'r gwaith a ddisgwyliid iddo ei wneyd." Pan y dadganwyd syndod fod un mor ieuange yn y gwasanaeth yn dangos cymmaint o feddylgarwch, atebodd, "Pa ham? Nid oeddwn mor ieuange na wyddwn, wedi i mi ymgymyrd a galwedigaeth, mai gwel i mi oedd ymdrech i'w deall." A chwanegodd, "Rhaid cadw yn wastad o flaen y meddwl fod gallu y byddinoedd mwyaf yn dibynnu ar yr hyn y mae y milwr yn bersonol yn alluog i'w wneyd a'i ddioddef."

Byddai yn arfer, weithiau, ddarllen yn uchel, gan wneyd sylwadau ar y gweithiau y teimlai ddyddordeb ynddynt. Ond braidd y gwelwyd ef un amser yn dal ei ddwyllaw, neu yn hollol segur.

Yr oedd argraph led gyffredin, ond cyfeiliornus, ar feddwl y cyhoedd fod y Duc o Wellin-

ton yn hynod gynnwl yn ei roddion tuag at wahanol sefydliadau dyngarol y briffdinas. Nid oedd hyn yn bod; ond pan y cyfrasai roddion, erfyniai yn wastad am beidio rhoddi cyhoeddusrwydd mawr iddynt.

Fel tîrfeddiannwyd a meistr, y mae y tymmor maith yr oedd y rhan fwyaf o'i denantiaid a'i weision yn parhau mewn cyssylltiad âg ef, neu yn ei wasanaeth, a'r dystiolaeth unol a roddent am ei garedigrwydd a'i degwch, yn glod uchel iddo. Yr oedd yn hynod o fanwl yn rheolaeth ei achosion personol, ac hyd y diwedd yn arfer talu ei holl ofynion bob wythnos. Yr oedd, yn ddiaw, yn un o'r tîrfeddiannwyr goreu a mwyaf haelfrydig yn y wlad. Pan aeth arian y wlad i brynu etifeddiaeth Strathfieldsaye, cawsant eu suddo mewn eiddo digon gwael a digynnyrch. Ond, yn ol ei arfer, gwnaeth y duc y goreu o'r lle; a byddai ei dderbyniadau blynyddol oddi wrth yr etifeddiaeth yn cael eu gwario i gyd am amser maith i'w gwellhau. Yr oedd y symiau mawrion a wariwyd ganddo i adeiladu tai i lafurwyr yn dangos y sylw a'r gofal a gymmerai o angenrheidiâu a chysuron y dosbarth gweithiol. Nid oedd cymaint ag un oedd yn byw ar ei etifeddiaeth yn derbyn elusen plwyfol. Y mae yr enghraifft ganlynol yn ddigon i brofi ei dynwch a'i ddyngarwch. Lladdwyd un o geidwaid ei helwriaeth ei mewn brwydr gyda herwhelwyr, y rhai a ddaliwyd ac a gon-demniwyd. Gorchynnodd yntau yn ddiocedi i dafu y lleoedd yr oedd yn magu helwriaeth ynddynt yn agored, gan ddywedyd, nad oedd efe am oddef i'w weithawyr gael eu llofruddio, a phobl ereill gael eu halltudio, o blegid yheidig o helwriaeth! Yr oedd hefyd yn cydymdeimlo yn ddwfn â'r Gwyddelod tlodion yn ystod cyfnod y newyn yn yr Iwerddon.

Dywedai Wellington wrth Mr. Weigall unwaith, "Yr wyf yn cael fy ystyried yn anwyl yn mawr gaf blant. Yr oeddwn yn nhŷ Arglwydd S— y dydd o'r blaen; ac yr oedd yno fachgen bychan hardd, yr hwn yn ddiâu a wyddai fy mod yn cael fy nisgwyl yno, ac yn chwilio allan am danaf. Arferai alw milwyr yn *Rub-a-dub*. Mor fuan ag yr aethum i mewn daeth attaf, adywedodd, 'Nid ydych chiwi yn *Rub-a-dub* o gwbl, o herwydd nid ydych yn gwisgo còb goch.'" A'r gwirionedd yw, yr oedd y duc yn nodedig o hoff o blant ieuainig, ac yn cadw yn feunyddiol mewn boces bychan amryw o hanner penaduriaid, wedi tori twll drwyddynt, drwy yr hwn y rhoddi riban lās; a pha bryd bynag y denai rhai o blant y penderfion i ymweld âg ef, elent ymaith yn llawn gorfoledd, wedi cael rhai o'r rhoddion gwerthfawr hyn am eu gyddfian gan yr hen wron caredig. Ac y mae yn flaith adnabyddus hefyd, yr arferai yn fynych gario gydag ei nifer o syltlan newyddion, i'r dyben o'u rhanu i blant bychain y dosbarthiadau isaf o gymdeithaa.

Yr oedd Wellington yn syml, fel un o'r Spartiaid, yn ei arferion hyd ddiwedd ei oes. Yn y bedwaredd flwydd a phedwar ugain o'i oedran, yr oedd yn gyffelyb o ran ei ddull o fyw i fel y bu ar hyd ei fywyd. Codai yn foreu, ni byddai byth yn niwedd ei oes yn archwaethu gwin na gwirodydd, cymmerai ymarferiad rheolaidd ar draed ac ar farch, cysgai ar wely caled, a gwrthodai hyd yn oed obenydd meddal ac esmwyth. Arferai obenydd, ond yr oedd yn hynod galed— yn cael ei wneyd o rawn wedi ei amgan mewn croen carw; a chariai ef i'w ganlyn i ba le byna

yr elai. Arferai wisgo am dano ei hun hyd y diwedd, heb gymmhorth neb. Cymmerai iddo o hanner awr wedi chwech hyd naw o'r gloch bob dydd i wisgo am dano; a byddai hyd yn oed yn eillio ei farf ei hunan. Er ei fod yn y bedwaredd flwydd a phedwar ugain o'i oedran, ysgrifennai gyda llaw ddigrlyn, a chadwai i fyny ohebiaeth helaeth.

Pan oedd Arglwydd Douro ar ymweliad âg ef, cafodd ef un boreu yn darllen rhai o'i fralythyrau boreuol; a dywedodd Wellington, "Pan yn yr India, yr oeddwn yn meddwl fy hun yn ddyd bychan iawn; ond erbyn hyn yr wyf yn cael fy mod yn gryd ddyd." Y mae mawredd i'w ganfod yn y symledd hwn.

Y mae llawer i'w ddywedyd mewn cyssylltiad â brwydr fythgofiadwy Waterloo. Yn ystod y frwydr, yr oedd y duc yn barhaus yn y man lle yr oedd yr ymdrech galetaf, y tân poethaf, ac yn nghanol y peryglon mwyaf. Ac erioed ni bu mwy o angen am ei ymdrechadau. Weithiau, byddai yn casglu at eu gilydd wfr traed oedd wedi myned i annhrefn, a phryd arall yn ffurfio petrylau o'r gwahanol gatrodau. Ni bu gan ddyd erioed fwy o ymddiried yn ei filwyr, nac a wnaeth fwy o gyfiawnder â hwynt. "Pan y mae cadfridogion ereill yn gwneyd camgymmeriad," medd efe, "y mae eu byddin yn cael ei cholli o blegid hyn, ac yn sicr o gael ei gorchfygu; ond pan yr wyf i'n gwneyd camgymmeriad, y mae fy myddin yn fy newyn i allan o hono." Ac yr oedd y milwyr o'u tu hwythau yn ad-dalu hyn mewn llawn ymddiried ynddo yntau. "Bendith ar dy ben!" ebai milwr yn Ysopaen, pan yr oedd Arglwydd Wellington yn myned heibio am y tro cyntaf ar ol ei ddychweliad at y fyddin o Cadiz. "Bendith ar dy ben! Y mae'n well genyf dy weled yn dyfod yn ol na gweld deng mil o wfr yn dyfod i'n cynorthwyo." Ond ar ddydd brwydr Waterloo, rhoddwyd y milwyr a'u blaenoriaid ar brawf teg; ac nid oedd un o feusydd ereill eu hymdrefeydd, er eu bod yn lliosog, mor galed i'w myrladd, nac un o'u buddugoliaethau chwaith mor ddrud i'w hennill.

Amcan mawr Napoleon oedd oesio gorthrechun y Prydeiniaid cyn i'r Prwssiaid gyrrhaedd y maes mewn nerth. Gan hyn, gwna'i ymosodiadau parhaus arnynt a'i wfr meirch a thraed, y rhai a gefnogodd gan y magnelwyr. Yr oedd ymosodiadau cyffelyb o'i eiddo wedi penderfynu 'tynged rhyfelgyrch fwy nag unwaith o'r blaen. O dan orchudd tân ofnadwy o'r magnelau mawrion, efe a ffurfiodd ei feirchfilwyr yn lluoedd gyda'u gilydd, a dygodd yn mlaen y goreuon o'i warchodwyr a'i ol-fyddin, a gwnaeth ymosodiad ar ganol y fyddin Brydeinig:—yr hyn, pe buasai y peth yn bosibl, a fuasai yn ddigon i lethu ei hysbryd, a chyrrhaedd yr amcan mewn golwg. Gyrwyd meirch-filwyr Prydain o'r tu ol i'r traed-filwyr, a chymmerodd y Ffrangcood y magnelau blaenaf. Yna ymfurfiodd pob bataliwn yn betryalau (*squares*) yn ddiymdroi; ac er i'r meirchfilwyr Ffrangig ruthro arnynt a'u holl rym, ni ddrylliwyd un o'r petryalau; a mwy nag unwaith, tafodd Wellington ei hun i ganol un o honynt, i ddisgwyl am ganlyniad y rhuthr, mewn llawn hyder yn niysgogrydd ei wfr, ac yn barod i sefyll neu syrthio gyda hwynt.

O'r diwedd, pan y gwnaeth y Prwssiaid eu hymddangosiad, o dan eu cadfridog dewr a galluog Blucher, ac yr elent heibio i'r aden sawy

o'r fyddin, rhoddwyd bloeddiadau gorhoenus o groesawiad iddynt, a chwareuai y seindorf yr anthem "Duw gadw'r Brenin!" Wrth weled symudiadau, a helbulon y gelyn, rhoddodd Wellington orchymyn i wneyd y symmudiad mawr a goronodd ei ymdrechion ar faes Waterloo & llwyddiant, ac a sierhaodd heddwch Ewrop. Symmudodd yn mlaen gyda'i holl linell o draed-filwyr, yn cael eu hamddiffyn gan y magnelwyr a'r meirch-filwyr; arweiniodd y traed-wardhod-wyr ei hun, a dywedodd ychydig eiriau er eu calonogi, yr hyn a ddilynwyd gan fanllefau uchel a chyffredinol; ac yna gwnaed yr ymocoediad mawr, gyda'r llwyddiant llwyr. "Ym-daenodd dychryn dros yr holl faes mewn eiliad yn mron," medd Wellington ei hun, "ac yr oedd holl fyddin y gelyn yn yr anhrefn mwyaf. Ymgymysgai eu traed-filwyr, eu meirch-filwyr, a'u magnelwyr a'u gilydd, ac yr oedd yn hollol amhossibl eu cael i'w lleoedd yn ol." Diammheul i'r frwydr hon gynnyrchu teimladau yn Mhrydain na anghofiwyd gan y mherddiaeth hono. "Er ein bod," fel y dywed un, "yn ddigon arferol a chlywed am fuddugoliaethau ar dir a môr, er pan y cyfododd yr ymocoediad—er ein bod yn meddu llawn ymddiriedaeth yn ein cadfridog a'n byddin, nid oedd hyd yn oed y rhai oedd yn teimlo yn fwyaf gobethiol, ac yn teimlo sicraf o lwyddiant, wedi breuddwydio am lwyddiant mor amlwg, disymmwrth, a phenderfynol. Am beth amser, yr oedd yn teimlo fel pe buasai gogoniant milwrol pob maes arall wedi diflanu. Yn y buddugoliaethau yn Cressy, yn Poitiers, yn Agincourt, yr oedd yr hawader & pha un yr ennillwyd hwynt yn tueddu i leihau teilyngod y gorchfygwyr. Nid oedd y gelyn wedi dal mor gyndyn yn Blenheim, ac nid oedd canlyniadau y fuddugoliaeth hono mor bwysig chwaith; ac nid oedd holl frwydran mawrion ereill Wellington ei hun, o Assaye i Toulouse, yn ymddangos erbyn hyn ond fel rhagbarotodau i'r fuddugoliaeth fawr ddiweddar hon. Er cymmaint oedd pwysau y gofid a fu ynglŷn â hi, ac er maint y golled ghoeddus a gafwyd yn nghwmp Picton, Ponsoby, Gordon, a llawer ereill, ynghyd & blodau y fyddin Brydeinig, etto, arbedwyd ni rhag y gofid—a fu ar adeg flaenorol yn peri i lawer braidd ofidio o herwydd brwydr Trafalgar, am goll Nelson—"o gollu gwron mawr Waterloo."

Y mae teimladau Wellington ei hun yn cael eu dadgan ganddo, ar ol y frwydr, mewn llythyr at iarll Aberdeen, pan yn cyflawni y gorchwyl poenus o'i hysbysu o farwolaeth ei frawd:—"Nis gallaf," medd efe, "ddadgan fy ngalar a'm gofid wrth feddwl am y colledion a gafodd y gwasanaeth milwrol a'r wlad; ac nid oedd un o honynt yn fwy na oholli Syr William Gordon. Nid yw yr anrhydedd sydd yn deilliau o'r fath frwydrau, a ennillir & phwrceas mor ddrud, yn un cysur i mi, ac nis gallaf feddwl ei fod i chwithau. Ond yr wyf yn gobethio fod y canlyniad o honi yn sicraf ac yn benderfynol, ac nad oes erbyn hyn ond ychydig o ammheuaeth na bydd i'n hymdrechion gael eu gwobrwyo trwy ennill ein hamcan blaenaf. Yna gall anrhydedd y brwydrau, yn y rhai y mae ein cyfeillion wedi cwmpo, fod yn ffynonell o ryw gymmaint o gysur i ni." Yr oedd Wellington yn llefaru o helaethrwydd ei galon. Ennillwyd y frwydr yn rhy ddrud i ddwyn gyda hi y llawenydd sydd yn gyffredin yn dilyn buddugoliaethau: Yr oedd y cyfeillion y bu mor fynych yn cyd-

lawenhau & hwynt ar ol buddugoliaeth, wedi syrthio wrth ei ochr; ac ar hyd y dydd dranoeth wylai yntau yn chwewr!

Y mae galat Wellington o herwydd colli ei gymdeithion ar y maes yn cael ei amlygu hefyd yn yr hyn a ganlyn. Yr oedd un o'r tri llythyr a ysgrifennodd efe oddi ar faes Waterloo yn nodyn byr, yn yr hwn y cyfeiriai at rai oedd wedi cwmpo, ac yr oedd yn diweddu fel hyn:—"Yr wyf fi wedi diangc heb ddim niwed. Yr oedd bys Rhagluniaeth arnaf!" Diammheu fod ei deimladau yn ddwyfion pan yr ysgrifennai y geiriau. Pan oedd y frwydr ofnadwy drosodd, yr oedd ei deimladau, oedd wedi eu cadw o dan lywodraeth hyd yr oedd yn bossibl, yn methu a dal! Fel y marchogai yn nghanol griddfanau y clwyfedigion a'r gyflafan arawydus, ac wrth glywed sŵn y ffedigion, a gwaeddiadau y buddugoliaethwyr oedd yn ymlid ar eu holau, yn myned wanaeh wanaeh yn y pellter o dan orchudd y nos, wylodd yn hid! Yn fuan dywedodd y geiriau hyn:—"Y mae fy nghanol ar dori, o herwydd y golled ofnadwy wyf wedi ei chael yn marwolaeth fy hen gyfeillion a'm cymdeithion, a'm milwyr, drusain! Credwch fi, nis gall dim ond brwydr wedi ei cholli fod hanner mor bruddaidd a brwydr wedi ei hennill. Y mae dewrder fy milwyr hyd yn hyn wedi fy nghadw oddi wrth y drwg mwyaf; ond nis gall ennill y fath frwydr ag un Waterloo, ar draul colli cynnifer o gyfeillion dewrfrydig, fod yn ddim amgen nag anffawd drom, oni bae am y canlyniadau i'r cyhoedd." Dranoeth ar ol y frwydr, rhoddodd orchymyn i'r awdurdodau priodol i barotoi rhestr o'r lladdegion a'r clwyfedigion, a'i dwyn iddo ef. Wedi darparu y rhestr, prysurodd Dr. Hume i babell Wellington. Digwyddodd yntau fod yn cysgu. Gwyddai Hume am y lludd a'r llafur yr aethai drwyddynt, a phetrusai ei ddeffroi. Ond yr oedd ei orchymyn, ar y llaw arall, mor bendant fel y penderfynodd aflonyddu ar ei gwsaf ef. Mewn eiliad, cododd y duc, ac ymwisgodd yn ei lawm wisg filwraidd, ac eisteddodd ar ochr y gwely. "Darllenwch!" medd efe. Darlennodd y doctor am dros awr o amser y rhestr dorcalonus, ac yna pallodd ei lais, a llesteiriwyd ef yn mlaen gan ei deimladau. Ceisiodd fyned yn mlaen—ond nis gallai. Yna cododd ei lygaid at y duc. Yr oedd Wellington yn parhau i eistedd, a'i ddwyllaw wedi eu plethu ynghyd. Llifai y dagrau mawr i lawr ei ruddiau, ac ymddangosai fel wedi ymgolli mewn trallod. Ond deallodd fod Hume wedi tewi, a rhoddodd y gorchymyn "Darllenwch yn mlaen!" a thra yr oedd y physygwr yn parhau i ddarllen am bedair awr, eisteddodd Wellington ar erchwyrn y gwely, a'i ddwyllaw wedi eu gwasgu ynghyd, ond ei gorph yn siglo yn ol ac yn mlaen, mewn teimlad dwys ac angerddol! Dyma y dyn y mynai rhai o'i gydoeswyr ei gyhuddo o fod yn ddifffygol mewn teimlad!

Yr oedd ei ddiangfeydd o beryglon yn hynod iawn. O'r braidd y bu efe mewn un frwydr na chafodd amryw o'r rhai oedd o'i gwmpas eu llad neu eu clwyfo. Yn Vittoria aeth drwy ganol yr ergydion a daflwyd allan o fagnelau a drylliau y rhan ganol o fyddin Ffrainc. Yn Sorauren, efe a ysgrifennodd gofnodiad ar y bont, tra yr oedd y gelyn mewn meddiant o'r pentref. Yn ystod y frwydr waedlyd a ddilynodd, efe a eisteddodd ar fryn o fewn cyrhaedd ergyd dryll, yn gwylio symudiadau y frwydr; ac yn y prydnewn yr oedd ei berygl yn fwy. "Yr oedd

yn dwyn gydag ef," meddai y cadfridog Napier, "tuag Echallar, hanner cwmni o'r 43ain gatrawd yn osegordlu, a rhoddaid rhingyll, o'r enw Blood, ynghyd â rhan o honynt i wlyio symudiadau y fyddin elynol, tra yr archwiliai yntau y mapiau. Anfonodd y Ffrangod, oedd ynt yn mron yn ymyl, gyfran o wŷr yno, gyda'r amcani i'w tori oddi wrth eu cymdeithion; a'r fath oedd natur y tir, fel y buasai y milwyr, wrth ruthro gyda chyflymder, yn ddiffaell yn syrthio ar Arglwydd Wellington, pe na buasai i Blood, yr hwn oedd ddyn ieuangc gwybodus a medrus, weled y perygl, a chydychyflymder neillduol neidid, yn hytrach na rhesedeg i lawr y clogwyni a'r creigiau, a rhoddi rhybudd i'r cadfridog. Ac, fel yr oedd, daeth y Ffrangod yno yn ddiagon buan i ddanfôn cawod o ergydion ar ei ol tra yr oedd efe yn marchogaeth ymaith. Dywedwyd am Napoleon fod rhyw swyn megys o amgylch ei fywyd; ac y mae arwyddion eglur fod rhyw raguniaeth neillduol wedi bod yn gofalu am ffrwydd Wellington. "Gorchuddiodd Duw ei ben yn nydd y frwydr, ac ni ddeifwydd blewyn o wallt ei ben," medd un ysgrifnydd.

Dywedodd Wellington unwaith, "Y mae rhyw Ffrangcw'r wedi dywedyd fod y gair *dyledswydd* i'w gael yn mhob tudalen o'm bryalythyrau, ac nad ydyw y gair *anrhydedd* (*glory*) yn cael ei ddefnyddio unwaith. Fe'm hysbysir fod hyn yn cael ei fwriadu fel codelmniaid; ond nid yw y dyn ynfyd yn gallu canfod, pe *anrhydedd* yn unig fusasai fy amcan, mai gwneyd fy *nyledswydd* ydyw y *moddion* mwyaf effeithiol i'w gyrhaedd."

Pan y cynnygiwyd diddymu deddfau yr ŷd, ac y darfu i'r weinyddiaeth, o'r hon yr oedd y duc yn aelod, ar ol ymddiswyddo, ail ymasfyd yn ei swyddau, daeth y duc o flaen Tŷ yr Arglwyddi fel pe buasai wedi ei droi yn bleidiwr gonest i'r mesur. "Penderfynais," ebe fe, "y gwawn i, fel un, sefyll yn fyddlaw'n wrth fy nghyfaill gwir anrhydeddus, Syr Robert Peel. Teimlais mai dyna fy nyledswydd. Yr oeddwn o'r farn fod ffurfiad llywodraeth, yn yr hon y buasai gan ei mawrhydi ymddiried, o bwysigrwydd mwy na barn unrhyw berson neillduol ar ddeddf yr ŷd, nac un ddeddf arall." Gyda y rhagymadrodd hwn, gofynai am gymmeradwyaeth yr arglwyddi "o'r egwyddor a osodid i lawr yn y mesur."

WELLESLEY, RICHARD COLLEY WELLESLEY, ARDALYDD: gwladweinydd Prydeinig—oedd fab hynaf Garrett, iarll Mornington, ac Anne, iarllles Mornington, yr hon oedd ferch i Arthur, is-iarll Dungannon. Ganwyd ef yn heol Grofton, yn ninas Dublin, ar yr 20fed o Febrin, 1760. Yr oedd Wellesley o darddiad Saesonaidd, a'i deulu yn perthyn i swydd Sussex; ond yr oedd un aelod o'r teulu hwn wedi myned o Loegr yn fanerwr i Harri II., yr hwn a roddes iddo etifeddiaethau eang yn swyddi Meath a Kildare; ac ymsefyddodd yntau yn yr Iwerddon. Gwyswyd William de Wellesley i'r senedd fel barwn Noragh, yn 1334; a safai y gŵr hwn yn uchel yn ffaf Edward II. a'r III. Ysgrifeniad yr enw yn *Wellesley* hyd yr unfed ganrif ar bymtheg, pan y talfyrywyd ef i *Wesley*. Ffiododd Mr. Garrett Wesley o Dangan, swydd Meath, gyda Miss Colley, o Gastell Carbery; ac ar farwolaeth ei fab ef yn ddibiant, rhoddwyd ei etifeddiaethau mewn cymunnrodd i'w gefinder, Richard Colley, yr hwn ar hyn y gymmerodd yr enw *Wesley*. Yr oedd y Colleyiaid hefyd

yn deulu hynafol, ac wedi dyfod drosodd i'r Iwerddon o swydd Rutland. Gwnaed Richard Colley, i'r hwn y diagnodd etifeddiaeth y Wellesleyaidd, er nad oedd yn berthynas o waed i'r Wellesleyaidd boreuol, yn farwn Mornington. Cafodd ei fab hynaf, yn 1760, ei wneyd yn is-iarll Wellesley, ac yn iarll Mornington; ond anrhydedd mwy oedd bod yn dad i wrthddrych y sylwadau hyn, a'i frawd enwog hefyd, Arthur—y duc o Wellington. Yr oedd tad Wellesley, sef iarll Mornington, er yn adnabyddus yn benaf am ei dalent fel cyfansoddwr cerddorol, yn ddyn o alluoedd mawr. Derbyniodd Wellesley ei addysg yn Eton, ac wedi hynny yn Eglwys Crist, Rhydychain: cydnabyddid ei ragoriaeth fel ysgolhaig yn y ddau le. Traddododd araeth hyawdl yn Eton mor foreu a 1778; ac yn 1780, efe a enillodd wob'r y brifysgol am y cyfansoddiad barddonol goreu yn yr iaith Lladin—yn yr hyn y rhagorai ar hyd ei oes. Bu farw ei dad yn 1781; ac ar ei ddyfodiad i'w oed, yr oedd eisteddle yn Nhŷ y Pendefigion yn ei aros. Efe a gymmerodd arno ei hun ymrwymiadau arianol ei dad, a rhoddodd yr etifeddiaethau o dan reolaeth ei fam, yr hon a fu byw ar ol ei phriod am yn agos i hanner can mlynedd. Talwyd dyledion yr iarll diweddar; ond methodd Wellesley gadw yr hen etifeddiaethau yn feddiant i'r teulu. Yr oedd efe yn un o farohogion cyntaf St. Patrick, pan sefydlwyd yr urdd gan Sior III. yn 1783. Ymddengys, oddi wrth oheb-iaeth a gymmerodd le rhwng Pitt a'r duc o Rutland, ei fod, pan yn bedair ar hugain oed, wedi argyhoeddi y ddau wladweinydd y byddai iddo wneyd enw iddo ei hun, a gwneyd gwasanaeth da hefyd i'r cyhoedd.

Teimlai yn anfoddlawn i'r maes cyfyng oedd yn yr Iwerddon i amlygiad ei alluoedd; ac yn 1784, efe a gafodd eisteddle yn Nhŷ y Cyffredin, fel aelod dros Beeralston. Yn 1786, pennodwyd ef yn un o arglwyddi y trysorlys, pryd yr etholwyd ef yn aelod dros Saltash; ond diseddwyd ef mewn canlyniad i ddeiseb a anfonwyd i Dŷ y Cyffredin. Cafodd yr eisteddle dros Windsor, ac yn fuan enillodd ffafr neillduol Sior III. Cyfeiriodd ei sylw at India; ac yn 1795, dewiswyd ef yn un o aelodau y bwrdd llywodraethol—ond heb dâl. Yn 1797, dyrchafwyd ef i Dŷ yr Arglwyddi fel 'barwn Wellesley'; ac ar gyfnod pwysig dewiswyd ef yn llywodraethwr cyffredinol yr India Ddwyrainol. Yr oedd llywodraeth India ar y pryd yn rhanedig rhwng pedwar o alluoedd—y Prydeiniaid; Tippoo Sahib; y Nizam; a'r Mahrattas, yn cynnwys Scindia, Holkar, a *rajahiaeth* Berar. Ac yr oedd gollwinbarth India wedi ei oresgyn gan y Shah Zemaun. Yr oedd Tippoo yn cashau y Saeson, ac yn cynllunio ffordd i'w gyru o India; a byddinoedd y Nizam a'r Mahrattas yn cael eu harwain gan swyddogion Ffrangig.

Pan y cyrhaeddodd Wellesley i Calcutta, yn Mai, 1798, yr oedd Napoleon wedi gorchfygu yr Aipht; galluoedd brodorol India yn elynol i lywodraethiad y Prydeiniaid; a'r Ffrangod yn gwneyd enw goreu i chwanegu y teimlad gelynyol hwn. Yr oedd y weithred gyntaf a wnaeth efe yn yr gofyn eofndra mawr. Er gwaethaf Cynghor Madras, efe a orchymynodd i'r Nizam i anfon ymaith 14,000 o filwyr, oedd wedi eu hamgylchynu gan lu Prydeinig, a chymmerodd chwech ngain a phedwar o swyddogion Ffrainc, y rhai a ddanfônwyd yn ddiwed i Ewrop. Wedi llethu dylanwad y Ffrangod, ymosododd ar y

gwaith o ddarostwng ymherodraeth Mysore. Ar y 3ydd o Chwefror, 1799, gorchymynodd i'r cadfridog Harris arwain byddin o 20,000 o wŷr i brifddinas Mysore. Aeth yntau ei hun i Madras er bod yn nes i'r lle y dygid y gweithrediaidau hyn yn blaen. Yn mhen mis o amser yr oedd amddiffynfa Seringapatam wedi ei chymeryd, Tippoo Sahib wedi ei ladd, a'i diriogaethau wedi eu dostranu. Wedi iddo, mewn pymtheng mis o amser, ddinystrio dylanwad Ffrainc, peri dychryn i'r tywysogion brodorol, a dymchwelyd gelym penaf llywodraeth y Prydeiniaid yn India, efe a ddychwelodd i Bengal. Hyd y pryd hwn, iarlwr Mornington oedd ei deitl; ond yn Rhagfyr, 1799, gwnaed ef yn ardalydd Wellealey, a derbyniodd ddiolchgarwch y senedd. Cynnygiodd Cwmni yr India Ddwyreiniol iddo 100,000*p.* o arian yr ysball a gafwyd yn Seringapatam; ond efe a'u gwrthododd, gan na fynai ymgyfoethogi ag ysball rhyfel! Derbyniodd wedi hyny flwydd-dal o 5,000*p.* a bleidleisiwyd iddo gan lys y perchennogion. Y cam nesaf a gymmerodd efe oedd rhoddi tiriogaeth Nabob y Carnatic o dan weinyddiaeth y cwmni mewn canlyniad i fradwriaeth y tywysog hwnw. Cwblhaodd gyttundeb a Phersia—i'r hyn y prichollai efe "gwmp y Shah Zemaun, dyryawch llywodraeth Afghanistan, a llethiad y cynllun blynyddol i oresgyn Hindwstan o Cabul." Yn 1801, efe a anfonodd lu o 7,000 o wŷr i fyny y Môr Coch, i gynnorthwyo i gymmeryd yr Aipht oddi ar y Ffrangod. Yr oedd y fyddin dan lwyddiaeth y cadfridog Baird; ac ar ol cyrhaedd yr Aipht, medrodd y cadfridog uno yr eiddo ef a'r fyddin a ddaeth o Loegr; ond yr oedd y Ffrangod wedi ymostwng cyn hyny. Yn 1802, mewn canlyniad i anghydwlediad rhyngddo a llys y cyfarwyddwyr, penderfynodd Wellealey ymddiswyddo; ond perswadiwyd ef i ddal ei swydd hyd 1805. Torodd rhyfel y Mahrattas allan, ymladdwyd brwydrau Laswaree, Assaye, Argaum, a Delhi, a darostyngwyd Scindia, Holkar, a Rajah Berar. Chwanegwyd llawer drwy hyn at eangder y tiriogaethau Prydeinig; ac yn 1805, dychwelodd Wellealey i Loegr. Yr oedd ei weinyddiaeth yn nodedig am ei rhwysg a'i bri. Efe a adeiladodd y palas yn Calcutta; a sylfaenodd goleg i achlesu llenyddiaeth Indiaidd, ac a fu yn noddwr da iddo; rhoddodd bob cefnogaeth i ymdrechion Ewropiaid a brodorion i ddwyn i'r golwg drysorau llysienuol, mwzawl, ac anianyddol y wlad; dygodd i mewn ddiwygiadau cyllidol pwysig, ac mewn cyfnod byr efe a gododd gyllid y cwmni o saith i bymtheng miliwn o bunnau. Ar ei ddyfodiad adref, derbyniwyd ef gyda phob arwyddion o barch gan y cyfarwyddwyr; ond cwynai rhai fod ei weinyddiaeth wedi bod yn un dreulifwr, a'i fod yn gormesu ar y tywysogion brodorol, ac yn enwedig Nabob Oude. Cyflwynwyd cyhuddgwyn yn ei erbyn gan Mr. Paull, yn Nhŷ y Cyffredin. Ond barn y cyhoedd y pryd hwnw oedd, ac y mae amser wedi ei chadarnhau, fod gwladlywiaeth yr ardalydd Wellealey, yn yr amgylchiadau yr oedd yr ymherodraeth ddwyreiniol ynddynt, ar y cyfan y doethaf a'r oreu a alleid ei mabwysiadu. Yr oedd ei lywodraeth yn ddechreuad cyfnod gwell ar lywodraeth y Saeson yn India.

Dymunai Sior III. arno fod yn un o ysgrifenyddion y wladwriaeth yn ngweinyddiaeth y duc o Portland; ond efe a wrthododd y cynnygiad. Aeth i Yspsen yn llysenhadwr anghyffredinol

yn 1809; a glaniodd yn Cadiz ar y diwrnod yr ymladdwyd brwydr Talavera; ac ar yr 2il o Dachwedd, cyfarfu â'i frawd, y duc o Wellington, yn Seville. Pennodwyd ef yn ysgrifenydd tramor yn Rhagfyr, 1809; ac yn 1810, dewiswyd ef yn un o farchogion y gardas. Yr oedd yn ffafriol, pan mewn swydd ac allan o swydd, i ddiddymiad y deddfau cospawl a effithient ar y Pabyddion; a phan yn Ionawr, 1812, y darfu i'r Tywysog Raglaw wrthod caniatáu hawliau y Pabyddion, efe a ymddiswyddodd. Yn ystod y deng mlynedd cyntaf o weinyddiaeth arglwydd Liverpool, yr oedd Wellealey yn cefnogi yr wrthblaid. Gwrthdystiai yn erbyn annigonolrwydd y moddion a roddwyd at wasaneth y duc o Wellington, a hawliai ar iddo gael ei gynnorthwyo hyd yr oedd trysorfa ac adnoddau y wladwriaeth yn caniatáu; a pharhaodd i wneyd hyn hyd nes y croesodd y duc fynyddoedd y Pyrenees yn flaenor byddin fuddugoliaethus, ac y dygodd y rhyfel i derfyniad o flaen Toulouse. Pan ddaethpwyd i benderfynu achosion Ewrop yn 1815, gwrthdystiai Wellealey yn erbyn bod yn egeulus o fanteision masnachol Ewrop—ond yn aneffeithiol. Ymunodd yn awr a'r adran fwyaf rhyddfrydig o'r Ceidwadwyr, y rhai a edrychent ar Mr. Canning fel eu harweinydd, a derbyniodd y swydd o arglwydd raglaw yr Iwerddon. Cadw bodd a chymmod oedd egwyddor ei wladlywiaeth; ond daliodd y swyddau bum mlynedd heb allu gwneyd nemawr i ysgafnhau beichiau y wlad hono, o herwydd yr anhawserau a godent o'r cyfreithiau cospawl oedd mewn grym. Galwyd ef o'r Iwerddon gan ei frawd pan y cymmerodd efe swydd yn 1828. Derbyniodd Wellealey y swydd o arglwydd oruchwyliwr y tŷ brenhinol gan iarlwr Grey yn 1830; ac yn 1833, yn y 74ain mlwydd o'i oedran, efe a benodwyd drachefn yn arglwydd raglaw yr Iwerddon, lle y bu nes yr appwyntiwyd Syr Robert Peel yn brif weinidog yn 1834. Ar adferiad plaid y Whigiaid i awdurdod, gwnaed ef yn arglwydd ystafellydd—swydd a ddaliodd efe am ychydig fisoedd. Daeth yn wybyddus i Gwmni yr India Ddwyreiniol ei fod mewn amgylchiadau lled gyfyng i ddyd o'i safle ef, ac nad oedd yn cael ond ychydig fantais oddi wrth y 5,000*p.* blynyddol a benodwyd iddo; gan hyny, hwy a benderfynasant gyflwyno y swm o 20,000*p.* i ofal ymddiriedolwr at ei wasaneth ef. Yn 1841, penderfynwyd cyfodi cerfun o hono yn ystafell y cwmni, fel amlygodd o'u hedmygedd o hono, a'u diolchgarwch diffuant iddo. Bu farw yn Kingston House, Knightsbridge, ar y 25ain o Fedi, 1842, yn 82ain mlwydd oed; ac mewn cydymffurfiad â'i ewyllys, claddwyd ef yn nghapel Coleg Eton. Cyhoeddwyd cofnodion o'i weinyddiaeth yn India, o dan olygiath Mr. Montgomery Martin, yn bum cyfrol.

WELSH, JOHN: Protestant Presbyteriaidd enwog, a anwyd o deulu hynafol a chyfrifol, yn Colliston, yn swydd Dumfries. Y mae rhai ysgrifenyddwyr, mewn camgymeriad, wedi enwi Irongray fel lle ei enedigiaeth. Y mae yr amser y ganwyd ef yn anhysbys, ond y mae yn debygol mai yn y fl. 1568 y digwyddodd hyny. Ymddengys fod rhai o aeolodau ei deulu wedi bod mewn swyddi uchel yn yr Eglwys Babaudd. Ymwelodd mynach o'r enw Jerome â'r gymmydogaeth lle ganwyd ac y magwyd Welsh; ac ymddengys mai Jerome oedd y cyntaf i ddadguddio gwrthuni Pabyddiaeth. Ac ar annogaeth yr

ceogob Pabaidd, tafwyd ef i garchar, a dodwyd ef mewn heiyrn yn Dumfries. Y mae John Knox wedi rhoddi i'r gŵr hwn ganmoliaeth uchel o dan yr enw Jerominus Russell, fel yn o'r ddau ferthyr a fwrwyd i'r ffinau yn Ayr. Dysgwyd egwyddorion y Diwygiad Protestanaidd fel hyn yn nghartref boreuol Welsh; a mynegir hefyd yr arferid darllen cyfieithiad Wicliff o'r Testament Newydd mewn cyfarfodydd dirlgelaidd a gynnelid yn y coedwigoedd; ac y mae yn debyg i'r copi hwn o'r Testament Newydd gael ei adael gan Jerome yn hen deulu Gordon, o Earliston. Ychydig, pa fodd bynag, a wyddys am deulu Welsh. Ymddengys ei fod, pan yn fachgen, yn un o ewyllys led anhyblyg. Yr oedd efe yn un o efrydwr boreuaf y brifysgol newydd a sylfaenwyd yn Edinburgh; ac ymroddodd i astudio yn galed, a chymmerodd ei radd o athraw yn y celfyddydau yn y fl. 1588. Yn y flwyddyn ddi-lydol, pennodwyd ef i gymmeryd gofal gweinidogaethol yr eglwys yn Selkirk. Yr oedd yn ddeddf y pryd hwnw yn Eglwys Ysgotland, nad oedd neb i ymaflyd yn ngwaith y weinidogaeth nes bod yn bump ar hugain oed; ond nid oedd Welsh ond ngain oed. Dengys hyn yn eglur ei fod yn cael ei ystyried gan yr henaduriaeth yn meddu ar y cymhwysderau a'u cyfreithlonent i'w wneyd ef yn eithriad. Y brenin Iago oedd yn teyrnasu yn Ysgotland pan y dechreuodd Welsh ei weinidogaeth yn Selkirk; a daeth Welsh yn adnabyddus i'r brenin yn fuan, canys yr oedd yn ddyn nas gellid ei guddio. Ymddengys fod ei lafur yn Selkirk yn iawr: pregethai yn rhywle neu glydd yn y gymmydogaeth bob dydd, a chadwai ddau gefyl i'w wasanaethu er ei gario i'w deithiau pregethwrol; a gadawai ei blwyf ei hun i bregethu mewn plwyf ereill, er gwaethaf gorchymys y gymmanfa gyffredinol. Nid yw yn ymddangos iddo lwyddo i ennill serch neillduol ei blwyfion, pa fodd bynag; ac yn y diwedd, pan y darfu i Scott, ficer plwyf Headschaw—Pabydd yn ei galon—gyflawni y weithred greu- lawn o archolli dau gefyl gwertfawr o'i eiddo, nes gwaedu o honynt i farwolaeth, ac felly ei attal i fyned oddi amgylch i bregethu, daeth i'r penderfyniad, ar y cylleusdra cyntaf, i ymadael o'r gymmydogaeth erlidgar. Nid oedd y man yr aeth iddo yn rhagori fawr mewn gwareidd- iad; ond yr oedd yn agos i Colliston, ei le gen- edigol. Ei ail le oedd Kircudbright. Yr oedd y weinidog oedd yno o'i flaen, sef Mr. David Blyth, wedi ei lofruddio, ynghyd a Mr. David Aikman, o Borgue. Rhaid fod sefyllfa y wlad yn druenus y pryd hwnw gan fod y Pabyddion yn euog o weithredoedd cyffelyb yn fynych; a'r henaduriaeth, tra yn galaru o herwydd y galanas, yn gorffod anfon cofeb at y brenin a'r cyfringyn- gor i roddi ar ddeall na wnaed ymgais i ddar- ganfod a dal y llofruddion. Yr oedd yn Kircud- bright, pa fodd bynag, gymdeithas Gristionogol fechan iachus. Pan oedd Welsh yn ymadael o Selkirk, gydag anhawader y gallai beruwadio neb i gario ei ddodrefn i'w gartref newydd. O'r di- wedd, cafodd afael mewn dyn ieuange o'r enw Ewart, a foddlonodd i wneyd y gwaith hwn; yr hwn oedd yn dlawd, ond yn perchen dau gefyl. Wrth ymadael ag ef, estynodd Welsh iddo ddarn o aur—rhoddodd iddo ei fendith, cynghorai ef i ofni Duw, a dywedodd wrtho na byddai byth mewn angen. Ymddengys fod i Welsh enw fel prophwyd yn foreu; o herwydd daliwyd sylw fod y dyn ieuange hwn wedi llwyddo yn ei am- gylchadau hyd yn oed yn nechreu ei yrfa, tra

y darfu i Scott, o Headschaw, ei brif erlidwr, fyned yn ol yn ei angylichadau, ac adfailiodd ei deulu hefyd.

Tua'r pryd hwn, dybygid, pan yn nghanol ei helbulon a'i erlidiau, y priododd efe gydag Elizabeth Knox, y drydedd a'r ieuengaf o ferched John Knox, o'i ail wraig, Margaret Stewart, merch i Andrew, Arglwydd Ochiltree. Yr oedd Elizabeth yn trigiannu yn Faldonside, ar y Tweed, ychydig yn uwch i fyny nag Abbotsford, ac heb fod yn mhell o Selkirk. Yno y daeth John Welsh i gydnyddiaeth & hi. Y mae ei bywyd dyfodol yn dangos ei bod hi yn eti- feddu ysbryd dewrfrydig ei thad; canys fel yr oedd efe wedi ceryddu y frenhines, y fam, felly y darfu i Elizabeth geryddu y brenin Iago, y mab. Nid oedd yn arswydo siarad o flaen bren- hinoedd. Yr oedd bywyd ei phriod yn un y rhoddwyd llawer prawf caled arno; ac y mae yn bur bossibl ei fod ef, yn awr ac eilwaith, yn ddarostyngedig i iselder meddwl, a bod ei wraig ddeurol yn gwneyd llawer er ei ddrechafu a'i ddal i fyny.

Ni pharhaodd gweinidogaeth Welsh yn Kir- cudbright ond am bum mlynedd; ond y mae cofnodion y dref yn dwyn tystiolaeth i'w weith- garwch a'i ddefnyddioldeb. Tra yn aros yma, gwnaeth ei hun yn wrthddrych i anfoddlon- rwydd y brenin, trwy bregethu, fel yr ym- ddengys iddo gael ei ddewis i wneyd, yn yr Eglwys Fawr yn Edinburgh. Rhoddwyd gwŷs allan i'w ddal ef, ynghyd ag amryw bregethwyr ereill oedd yn mabwysiadu yr un syniadau ag efe; sef, gwadu hawl i brenin i ymyrdd mewn materion ysbrydol ac eglwysig. Ond diangodd Welsh, ynghyd a'r gweinidogion ereill. Ni feidd- ient ymddiried eu hunain yn nwyllaw y cytrin- gynghor; ac mewn canlyniad, condemnwyd a chyhoeddwyd ef y tu allan i amddiffyniad y gyf- raith (*oultaw*). Rhoddwyd ei eiddo, o'i etifedd- iaethau a attafaelwyd, i Arglwydd Ochiltree— yr hwn oedd berthynas i'w wraig ef. Yn mhen ohwe mis, pa fodd bynag, lliniarwyd y dded- fryd; ond ni ohaniatwyd iddo bregethu am gynr amser ar ol hyny. Yr oedd Arglwydd Ochil- tree, fodd bynag, yn un o arglyddi yr ystafell wely, ac o ganlyniad yn un o wfr y llys, ac yn ffyddlawn i'w berthynas; a thrwy ei eiriolaeth ef, dybygid, y caniatwyd iddo ail ddechreu ei weinidogaeth yn Kircudbright. Yn fuan ceir fod Welsh mewn dadl frwd gyda'r abad Gilbert Brown; ac ymddengys fod ei waith yn ateb yr abad wedi ennill ffafir y brenin. Ymfrostitai Iago yn y syniad ei fod yn ysgolhaig ac yn efryd- ydd duwinyddol mawr, ac ymddengys ei fod wedi darllen atebiad Welsh yn ei lawysgrif. Fel y mynegwyd, nid hir y parhaodd ei wein- idogaeth yn Kircudbright: yn y fl. 1600, efe a symmudodd i Ayr. Pan ddechreuodd Welsh ar ei weinidogaeth yn Ayr, yr oedd y dref mewn sefyllfa hynod o farbariaid; yr oedd hefyd yn rhanedig gan ymbleidiau, ac yn cael ei llenwi gan ymrysonau gwaeledy, fel mai o'r braidd y gallesid rhodio yr heolydd, a bod yn ddiogel. Fel y gwnaeth Bernard Gilpin, yr hwn a elwid yn 'apostol y gogledd,' ymocoedd Welsh hefyd ar y gwaith o attal y cynhenau a'r ymrafaelion hyny. Elai yn fynych rhwng dwy blaid o ddynion, pan yn ymladd a'u gilydd, yn nghanol gwagedd a chlwyfau. Ar yr achlysuron hyn, gofalai am roddi helm am ei ben; ond, wrth gwrs, nid oedd un amser yn gwisgo cleddyf— mewn trefn i'r ddwy blaid allu gwaled ei fod

am heddwoch, ac nid rhyfel. Wedi i frwydr o'r fath derfynu, ac iddo dybied fod rhywbeth wedi ei wneuthur tuag at heddychu gelyncion, parai i fwrdd gael ei arlwygo ar yr heol; ac yno yr eis-teddai yr ymladdwyr, ac yntau fel heddychwyr, i gydfwyta—ac yn gyffredin terfynid y cyfan trwy ganu salm. Cofnodir fod ei ddyllanwad, ei esampl, a'i athrawiaeth, wedi ennill parch dwfn y bobl, a'i fod yn llwyddo i gael ganddynt gladdu yno eu hymrysonau gwaedlyd; a bod tref Ayr, o dan weinidogaeth John Welsh, yn debyg i draf Kidderminster o dan weinidogaeth Richard Baxter. Yn mhen llawer blwyddyn wedi ei farw, pan oedd yr enwog David Dickson yn llafurio yn llwyddiannus yn Irvine, a phobl yn siarad llawer am ei lwyddiant, arferai y gŵr hwn ddyweyd, "fod cynhauf y grawn-wyn yn Ayr, yn amser Welsh, yn llawer mwy ffurwythlawn nag oedd Irvine yn ei amser ef." Tra yr oedd Welsh yn fyw, ac wedi iddo farw, priododd iddo y ddawn brophwydol gan ei gyd-oeswyr, fel y gwnelid i'w dad-yn-nghyfraith enwog, John Knox; a dywedir fod llawer o anghreiffiau nodedig yn cael eu dwyn yn mlaen i brofi hyn. Wrth gwrs, pan y teimlai Protestaniaid awydd i wawdio y Pabyddion am roddi crediniaeth i'r pethau a ddywedid am St. Francis a St. Theresa, yr oedd gan y Pabyddion le teg i ad-dalu yn ol i'r Protestaniaid; o herwydd yr oedd yn mysg cyfeillion Welsh rai yn dwyn tystiolaeth am dano, ei fod yn ei ardd un noson, a hwythau wedi myned i'w ymofyn, o herwydd ei fod yn aros yno yn hir, a chael ei fod wedi ei amgylchu & chylch o oleuni gogoneddus, ac yn llefaru geiriau annhraethadwy o lawen-ydd.

Ymddengys fod y cyfnod a dreuliodd Welsh yn Ayr yn un a fwyndhawyd ganddo yn fawr, ac iddo fod yn offeryn yn llaw yr Arglwydd i effeithio llawer o gyfnewidiad er gwell yn much-oddau a moesau y trigolion: llwyddodd hefyd i'r fath raddau i'w gwneyd yn gyffelyb o ran eu syniadau iddo ef ei hun, fel, yn mhen blynydd-odd, pan ymdrechodd rhyw weinidog ddwyn i mewn syniadau a seremoniau Pabaidd ac esgob-aethol, y cyfododd yr holl gynulleidfa, ac yr aethant allan, gan adael y gweinidog yno mewn syndod, yn unig wrtho ei hun. Nid ydyw yn hysbys ar ba delerau yr oedd efe yn byw gyda'r brenin a'r llys y pryd hwnw; er y gwyyddys fod rhyw drafodaeth gyfeillgar rhyngddynt, a bod y brenin yn tueddu i gymmeradwyo ei lafur yn erbyn Pabyddiaeth. Ond daeth dydd y prawf o'r diwedd:—yr oedd y brenin yn benderfynol i orfodi Ysgotland i dderbyn esgobyddiaeth; ac yr oedd Welsh, a'r rhai a gydlafuriant âg ef, yn edrych ar hyn gyda dychryn ac adgarwydd. Dyma oedd sylfaen yr anghydfod newydd a dorodd allan rhwng Welsh a'r brenin. Nis gallwn fanylu ar yr oll a gymmerodd le mewn cyssyllt-iaid âg ef; ond yn unig ddyweyd iddo syrthio yn a berth i ddichellion y llys; a therfynodd ei weinidogaeth yn Ayr, ac yn Ysgotland, yn 1605. Yr oedd wedi treulio y rhan fwyaf o'r nos mewn gweddi, megys yn rhagydybied fod ei waith yn mron a dyfod i ben, ac yn gyffrous o herwydd y blinderau a welai yn debyg o gyfarfod yr eglwys. Efe a aeth i orphwys am yohydg amser; ond cyn ei fod wedi deffro, yr oedd cenad y brenin yn ei dŷ yn ei gyrchu yn garcharor, i'w ddwyn o flaen y cyfringyngor. Ond nis gallai feddlw am adael ei bobl heb gael un cyfarfod gyda hwynt. Canwyd y gloch fawr, i'w galw ynghyd i'r gwas-

anaeth crefyddol:—yr oedd yr eglwys yn orlawn. Ei destyn oedd, "Nid oes, gan hyny, yn awr ddim darnedigiaeth i'r rhai sydd yn Nghrist Iesu." Ymngasglodd y gynulleidfa o'i amgylch yn eu dagrau ar derfyn y gwasanaeth; ac yr oedd yr heolydd yn llawn o bobl mewn galar dwys—nid yn unig o herwydd ei golli o'u mysg, ond hefyd am fod y gwaethaf yn cael ei ofni gyda golwg ar y dyfodol. Cymmerodd tri o swyddogion yr eglwys eu meirch, ac aethant i'w hebrwng ef i'w daith. Ymofynwyd am sylwad- au ei bregeth olaf, a chymaint o rai ereill a draddodwyd ganddo ag y gellid cael gafael yn- ddynt, mewn yagrif: yna copiwyd, a lledaenwyd hwynt drwy'r gymmydogaeth; ac wedi ei farw- olaeth, casglwyd a chyhoeddwyd hwynt yn un gyfrol. Nid oedd pobl Ayr i weled ei wyneb mwy. Yr oedd yn fuan yn garcharor yn Black- ness—carchar tra adnabyddus ar y pryd, a saif ar graig ar lan ddeheuol y Forth, tua phedair milldir o Linlithgow. Ymddengys fod y gell y tafwyd Welsh iddi yn un o'r rhai gwaethaf yn y lle. Ar yr uchel lanw rhedai y dwfr i mewn iddi: nid oedd ynddi le i gyneuu tan, a dim ond rhigol pedair modfedd ar ddeg o hyd, a phedair o led i ollwng goleuni ac awyr i mewn! Yr oedd amryw o gyfeillion Welsh yn yr un car- char, ond cedwid hwynt mor ofalus oddi wrth eu gilydd, mewn colloedd gwahanol, fel nas gall- ent gyuro a dyddanu y naill y llall; ond ym- ddengys eu bod yn mwynhau cysuron crefydd yn eu hunigrwydd i raddau helaeth. O'r di- wedd, ar ol llawer o fiscoedd o garchariad, hys- byswyd i Welsh a'i gydgarcharorion fod dydd eu prawf yn agoshau. Ar y 9fed o Ionawr, 1606, defrowyd ef o'i gwsg gan sŵn traed meirch gwarchlu y brenin o Linlithgow. Pan glywodd Welsh sain yr udgorn, dywedodd wrth ei gyd- weinidogion, y rhai y caniatawyd iddynt ei weled, "Ymwrolwch, frodyr! Yn awr caenw yn unfed Salm ar ddeg;" a gwnaethant hyny gyda'u gilydd nes oedd mariau yr hen garchar tywyll yn diaspadau. Yna dygwyd hwynt fel tros- eddwyr i Linlithgow, a mentrodd iarl ac iarlles Linlithgow eu croesawu yn llettygar; a thrwy eu caeredigrwydd hwy hefyd, caniatawyd iddynt ddal cymmunedd âg amryw frodyr enwog yn y weinidogaeth a ddaethant o wahanol bartiau o Ysgotland er eu calonogi ar eu prawf. Y mae llawer o hanfod y pethau a wnaed yn gynnywys- edig yn yr ymadroddion eglur a tharawiadol a ganlyn, y rhai a lefarwyd gan Welsh yn enw pob un o'r rhai oedd yn sefyll eu prawf, yn mha rai y gwrthodent gydnabod awdurdod y brenin o gwbl yn y mater:—

"Fy Arglwyddi, yn gymaint ag y gall rhai deimlo yn dramgyddus tuag atom am ein gwaith yn ymwrthod & dyfarniad arglwyddi y cyngor dir- gel ar ein hachos, megys pe buasem yn ymwrthod â'u hawdurdod yn mhob achosion, yr ydym gan hyny yn dymuno hysbysu eich arglwyddiaethau ein bod yn cydnabod awdurdod ei fawrhydi mewn achosion gwladol, ac awdurdod cyngor ei fawrhydi, can bellad ag y gwna neb yn y wlad, ac yn ymos- twng gyda phob parch i'w benaduriaeth, ac i farn cyngor dirgel ei fawrhydi, yn mhob peth, mor bell ag y gofynir i ddeilliad wneyd, neu y gallai deil- iad wneyd; ond am achosion teyrnas Crist, dylem wrthod, ac yn gyfreithlawn yr ydym yn ymwrthod & barn unrhyw awdurdod gyfreithiol, gan ystyried mai i Iesu Grist yn unig, fel unig Frenin ei eglwys a'i deyrnas, y perthyn llunio deddfau am bob peth perthynol iddynt. Iâ, y mae hi wedi bod yn arfer- iad gan ymherawdwr y thywysogion Cristionogol i

farnu achosion gwladol trwy swyddogion gwladol; ond mewn achosion eglwysig, i gydfarnu a'r eglwys fel aelodau yr eglwys yn unig; felly yr eglwys yn unig sydd i farnu mewn pethau eglwysig, a'r brenin yn unig fel y mae yn aelod o'r eglwys."

Yr oedd yr ymadroddion hyn eu hunain ar gael eu galw yn "deyrnfradwriaeth;" gan fod y barnwr yn cyhoeddi fod yr holl arglwyddi yn cael fod gwrthodiad y carcharorion i gydnabod awdurdod y brenin a'r cynghor dirgel yn cael ei ystyried felly. "Na ddywedwch yr oll, fy arglwydd," ebe yr iarll Mar; "o herwydd y mae yma rai nad ydynt, ac na fyddant byth, o'r farn yna." Cefnogwyd yr iarll yn ei wrthdystiad gan ereill—ond yr oedd y cyfan yn ofer. O'r diwedd, condemnwyd y gweinidogion gan y rheithwyr, a mwysafir o naw yn erbyn chwecch. Dadganodd John Livingstone, o Dunnipace, un o'u nifer, ei fod ef, "nid yn unig yn rhyddhau y carcharorion yn ngwyneb y yhuddiad o deyrnfradwriaeth, ond hefyd yn gydnabod eu bod yn weinidogion gonest i Iesu Crist, ac yn ddeiliaid ffyddlaw i'r brenin." Ymddengys fod amryw ereill o'r rheithwyr wedi eu meddiannu gan euogrwydd y noson hono, o herwydd eu dyfarniad; a chyda'r eithriad o'r arglwyddi, cenhadon y brenin, oedd yn gyru yr erlyniad yn mlaen, yr oedd galar a syndod wedi disgyn ar galonau dynion drwy y wlad mewn canlyniad i ddyfarniad y rheithwyr. Yr oedd y carcharorion eu hunain mor siriol ag erioed. Ni chyhoeddwyd deddfryd arnynt ar y pryd: yr oedd hyn yn rhy beryglus. Pa beth bynag oedd ewyllys y brenin, buasai deddfryd ysgafn yn tasfu math o sarhad arno ef; a buasai un drom yn creu dychryn a chyffro y buasai yn anhawdd eu llywodraethu. Cymmerwyd y carcharorion yn ol i Blackness. Siomwyd Elizabeth Welsh yn fawr; canys yr oedd yn disgwyl yn obeithiol y cwasai ei phriod ei ryddhau. Daeth o Ayr i Blackness, pellder o bymtheng milldir a thrigain, er gweled beth a ddenai o hono; ond dangosodd ei mawrfridgrwydd a'i diysagogrwydd arferol yn wyneb y siomedigaeth chwerau blin. Yn mhen ychydig ddyddiau ar ol ei dasfu eilwaith i'w hen gell, ebe a ysrifenodd lythyr at Lilius Grahame, y *Countess* o Wigtoun, yn dadgan ei barodrwydd i roddi ei fywyd i lawr yn achos y gwirionedd. O'r diwedd, cyhoeddwyd y deddfryd—yn mhen wyth mis ar ol i'r prawf fyned heibio. Y mae y deddfryd wedi ei dyddio, "Hampton Court, Medi 26ain, 1606." Y ddeddfryd oedd alltud-iaeth am oes dan boen marwolaeth.

Caniatawyd i'r carcharorion gael mis o amser yn Blackness er paratoi ar gyfer eu hymadaw-iaid. O borthladd Leith, wedi canu ffarwel a'u carchar annedwydd, ar awr gynnar yn y boreu, ac yn ngolwg tyrfa anferth o bobl—y rhai a gynghorwyd ganddo i llynu wrth y gwirionedd a ddysgodd efe—hwylodd Welsh a'i gymdeithion tua gorau Ffrainc. Arosodd y lliaws a ddaethant i'w gweled yn cychwyn yno ohyd ag y bu y llong yn y golwg; ac yr oedd yr alltudion wrth adael eu cyfeillion galarus yn canu y dryddedd Salm ar hugain. Bu Welsh yn teithio drwy y rhanau hyn o Ffrainc a'r Cyfandir lle yr oedd Protestaniaeth yn cael achles; a diam-mheu fod ei enw yn dra adnabyddus cyn hyny i'r *Huguenotiaid*. Aeth i Rochelle—"Geneva Ffrainc," fel y gelwid hi gan Voltaire—diogelfa Protestaniaeth ar y Cyfandir. Yr oedd yr eglwys diwygiedig yn gryffon ar y pryd—yn rhifo dros ddwy fil, a llawer o honnynt yn cynnwys

dwyr fil o aelodau bob un. Ond heulwen o flaen tymmestl a dywynai arnynt. Cyrhaeddodd Welsh i Rochelle ynghylch yr amser yr oedd y gymmanfa yn eistedd; a gwahoddwyd ef i gymeryd ei le yn mysg y rhai a eisteddent yno, a phennodwyd dirprwyaeth i wneyd ymchwiliad i angenrheidiau y brodyr alltudiedig, gyda golwg ar eu cynnorthwyo. Rhaid maddeu, dybygid, i Welsh am ei waith yn sori ychydig, o herwydd fod y ddirprwyaeth yn gwneyd ymchwiliad i'w amgylchiadau a'i achosion arianol ef. Digon isel oedd ei amgylchiadau y pryd hwn: ond anfonodd yr eglwys a wasanaethai yn Ayr ei gyflog yn rheolaidd iddo, y mae'n wir, am lawer o flynyddoedd wedi iddo gael ei alltudio—yr hyn oedd yn weithred anrhydeddus o'i heiddo. Gwrthod cynnorthwy y gymmanfa a wnaeth Welsh. Croesodd deg ar hugain o'i hen wrandawyr yn Ayr drosodd, gan wynebu tymmhestl- oedd geirwon y Bay o Biscay, er cael un olwg arno yn y cnawd—yr hyn sydd yn llefaru yn uchel am ei serch mawr tuag ato. Rhoddwyd neuadd at wasanaeth Welsh i bregethu ynddi i'r rhai a ddaethant ar ymweiliad ag ef o Ayr, heb law llawer o Saeson, Isellmyniad, ac ereill a ddeallent yr iaith Ysgotaidd; a chafwyd yn ddiammheuol oedfaon effeithiol, o herwydd yr oedd natur Welsh yn llawn o dynerwch, a theimlad, a gwres. Wedi i'w hen gyfeillion o Ayr droi yn ol, dechreuai yntau feddwl pa fodd y treuliai efe y gweddill o'i fywyd. Yr oedd blynyddoedd ei grwydriadau mor ddyddorol ag un rhan o'i oes. Ni a'i cyfarfyddwn mewn llawer o fanau—yn enwedig yn Jonnac. Yr oedd ei wraig a'i blant gydag ef yno; ond nid oedd- ynt yn gysurus yn y lle hwnw: ni bu eu hiechyd yn dda yno o gwbl. Yr oeddynt yn preswyllo mewn bwthyn truenus, ac ni ddangosai y bobl un cydymdeimlad a hwy, nac un duedd i ddarparu lletty mwy cysurus iddynt. Teimlodd Welsh oddi wrth ei offidiau yma yn fwy nag yn Blackness. "Yr wyf," medd efe, "yn barod i farw gan lesgeidd; y mae fy enaid yn edwino ac yn diiflanu; ond fe enfyf yr Arglwydd waredig- aeth pan y gwel yn dda." Bu son am sanct- eiddrwydd ei fywyd am flynyddoedd lawer wedi iddo ymadael o gymmydogaeth Jonnac. Wedi iddo ymadael oddi yno, bu yn teithio o amgylch yn ngodrau y Pyrenees, gan weinidogaethu yn benaf yn Nerac, ac yn St. Jean d'Angely. Saif Nerac yn ffyddlaw hyd heddyw i'w hen draddodiadau Protestanaidd. Yno y bu Welsh ddedwyddaf o un man, ar ol gadael ei wlad, er fod llai o olion am dano yno nag mewn amryw o fanau ereill; ond yr oedd carchariad maith, a phryder, a digwyddiadau gofidus wedi gadael eu heffeithiau arno, a hadau afiechyd anfedd- yginiaethol wedi gwreiddio yn ei gyfansoddiad, fel yr oedd hyd yn oed awelon adfywiol ac iach y Pyrenees yn methu dwyn adferiad iddo. Ys- grifenodd at hen gyfaill yn Ysgotland y pryd hwnw fel y canlyn:—"Cynnorthwywch fi a'ch gweddiau parhaus i orphen y gweddill o fy mhererindod yn ddiargyhoedd, a chyda rhyw- faint o ddyddanwch. Nid ydyw amser fy ym- ddattodiad yn mhell. Bydded i Dduw ddar- paru fy lamp!"

St. Jean d'Angely oedd y lle diweddaf y bu Welsh yn llafurio ynddo yn Ffrainc. Yr oedd ei weinidogaeth yno yn glodfawr, ac o nodwedd mor hynod ag yr oedd wedi bod yn ei wlad ei hun. I bob golwg, yr oedd yn byw yn lled gy- surus yma am rai blynyddoedd, nes y darfu

i elyniaeth y llywodraeth i'r grefydd ddiwygiedig dori allan, pryd y gwarchauwyd y ddinas: ac yn y cyfyngder hwnw dangosodd Welsh y gallai wneuthur rhywbeth fel milwr. Mynegir iddo wneuthur un peth neillduol, oedd mor hynod fel yr attaliwyd y dinystr oedd yn hongian uwch ben y ddinas, ac a arweiniodd i ammodau cyttundeb gael eu gwneyd. Yr oedd y brenin ei hun yn y gwarchau, ac arosodd yn St. Jean am rai dyddiau ar ol dyfod i gyttundeb er rhoddi gorphwysfa i'w fyddin. Yn ystod yr amser hwnw, erfyniodd cyfeillion Welsh yn daer arno beidio ymddangos yn gyhoeddus ar y Sab-bath; o herwydd yr oedd dwyn yn mlaen wasanaeth crefyddol Protestanaidd mor agos i'r llys yn beth hollol ddyeithr yn Ffrainc; gan yr ystyriant y rhoddi dramgwyyd, ag y byddai ei fywyd yntau o ganlyniad mewn perygl. Ni fynai ei berswadio, fodd bynag. Penderfynodd gyflawni ei waith fel arfer; ac yr oedd ei gynulleidfa yn lliosocach nag arferol y diwrnod hwnw. Tra yn myned yn mlaen gyda'r gwasanaeth, anfonodd y brenin y duc o Espernon, a nifer o filwyr, i'w ddal. Wrth eu gweled yn dyfod tuag ato, canys yr oedd Welsh yn adnabod y duc wrth ei wiag, dywedai y pregethwr wrth y bobl, mewn llais awdurdodol, am iddynt wneuthur lle i'r cadlywydd, a darparu eisteddleoedd iddo ef a'r rhai oedd gydag ef, fel y gallent wrando Gair Duw. Naill ai o herwydd ei fod wedi ei daro gan ei gydwybod, neu am ei fod yn gweled mai annoeth oedd gwneyd carcharor o un yn mwynhau mesur mor helaeth o fafr y bobl, yn lle attal y pregethwr, eisteddodd y duc i wrando arno hyd ddiwedd y gwasanaeth. Wedi hyny, arweiniodd ef at y brenin i ateb am ei waith yn cynnal moddion crefyddol. Yr oedd y brenin yn dra digllawn; a gofynai pa ham y meiddiai efe bregethu heresi mor agos i'w berson. "Pe gwnaethai eich mawrhydi yn iawn," ebe Welsh, "chwi a ddaethech eich hun i'm clywed yn pregethu; a buasech yn cynghori holl Ffrainc i ddyfod i'm gwrandio; o herwydd yr wyf fi yn pregethu yn hollol wahanol i'r rhai yr ydych chiwi yn arfer eu gwrandio. Y mae fy mhregethiad i yn gwahaniaethu oddi wrth yr eiddynt hwy yn y ddau beth hyn:—Yn gyntaf, yr wyf fi yn pregethu fod yn rhaid eich cadw trwy farwolath a theilyngdod Iesu Grist, ac nid yr eiddoch eich hun; ac yr wyf yn sicrh fod eich cydwybod eich hun yn dywedyd wrthych, na wna eich gweithredoedd da byth deilyngu ac ennill y nefoedd i chiwi. Yn nesaf, yr wyf yn pregethu, fel yr ydych yn frenin Ffrainc, nad ydych o dan awdurdod na llywodraeth un dyn ar y ddaear. Y mae y rhai yr arferwch chiwi eu gwrandio yn gyffredin yn eich gwneuthur yn ddarostyngedig i'r pab o Rufain—yr hyn nis gwaf fi byth." Boddhawyd Louis gan syniad-sau Welsh ar y mater yma, gan eu bod yn gydunol a'r eiddo ef ei hun ar annibyniaeth ac awdurdod brenhinoedd, ac a phenderfyniad senedd Paris; ac mewn tymmer dda efe a ddywedodd, "Wel, wel, chwi gewch fod yn weinidog i mi;" ac ar yr un pryd, galwai ef yn 'dad'—enw yn arwyddo parch. Twyllodrus, pa fodd bynag, i raddau y troes y brenin allan: ymddygodd yn iselwael tuag at y dref a'i phreswylwyr; ac yn fuan iawn yr oedd gorthrwm a Phabyddiaeth yn llywodraethu o fewn ei muriau. Ond nid anghofiodd y brenin John Welsh, fodd bynag. Gorchymynodd i'r cadben oedd yn llywyddu yn y ddinas i ddangos pob caredigrwydd iddo—i

oed gwylwyr o flaen ei breswylfod, a darparu gwageni i'w gludo ef, a'i deulu, a'u dodrefn, i Rochelle. Rochelle oedd Ierusalem Ffrainc; ond yr oedd y ddinas hono wedi ei hamgylchu gan fyddinoedd. Cyngorwyd Welsh gan ei feddyg i ofyn caniatâd i ddychwelyd i'w wlad enedigol, gan y buasai anadlu ei hawyr yn tu-eddu i sefydlu ac adferu ychydig ar ei ischyd; ond gwrthodwyd y fafr hon iddo gan Iago I. Ond os dewisai, caniatawyd iddo breswyllo yn Llundain. Bu Mrs. Welsh yn ymddiddan â'r brenin ar yr achos hwn; ac fel y canlyn y mae y Parch. James Young, bywgraphydd Welsh, yn cofnodi yr ymddiddan:—

"Gofynai y brenin, 'Pwy oedd ei thad?' 'John Knox,' oedd yr attebaid. 'Knox a Welsh!' ebe'r brenin; 'ni wnaeth y d—l erioed y fath briodas a hon yna.' 'Y mae yn bur debyg, syr,' ebe hithau, 'o herwydd ni ddarfu i ni erioed yna-gynghori âg ef.' Y peth nesaf a ofynnodd ei fawrhydi oedd, 'Pa nifer o blant a adawodd eich tad ar ei ol, a pha un ai meibion ynte merched oeddnt?' 'Tri,' ebe hithau, 'ac i gyd yn ferched.' 'Dioch i Dduw,' ebe Iago, gan ddyrchafu ei ddwyllaw i fyny; 'o herwydd pe buasant yn dri o feibion, ni ohawawn i byth fywnehu fy nhair teyrnas mewn heddwch.' Yr oedd Mrs. Welsh yn daer am i'r brenin ganiatáu i'w gŵr gael dychwelyd i anadlu awyr ei wlad ei hun. 'Rhoddi iddo awyr ei wlad ei hun,' ebe'r brenin—'rhoddi iddo'r d—l!'" Rhoddwch hwnw i'r llyswyr gwangus! ebe hithau yn ddigllawn. O'r diwedd, dywedodd y brenin wrthi, os llwyddai hi i berswadio ei gŵr i ymostwng i'r esgobion, y byddai iddo ganiatáu iddi ei dymuniad. Cododd Mrs. Welsh ei harffedog, a daliodd hi o flaen ei fawrhydi, a dywedodd fel ar-wrs, 'Rhynged bodd i'ch mawrhydi—byddai yn well genyf dderbyn ei ben yma, yn hytrach na hyn!' Y mae y cofiadur oddi wrth pa un y der-byniasom y ffaith hon yn chwanegu fod y brenin Iago yn ofni Welsh yn fawr; o herwydd ceryddai ef yn fynych am ei arferiad o dyngu a rhegi. Os byddai ar unrhyw adeg wedi bod yn rhegi mewn lle cyhoeddus, troai o gwmpas, a gofynai a oedd Welsh yn agos."

Cyfarfyddiad hynod oedd yr uchod. O'r diwedd, caniatawyd i Welsh gael aros yn Llundain, lle y ceir ei hanes yn pregethu unwaith—a dim ond unwaith. Ond yr oedd ei gyfansoddiad wedi ei wisgo allan erbyn hyn; ac yn fuan ar ol ei ddychweliad i'r wlad hon, efe a fu farw yn y fl. 1622, yn 54ain mlwydd oed. Claddwyd ef mewn modd syml yn St. Botolph, Bishopsgate, Llundain; ond nid oes yno un gofadiail na biddfaen yn nodi y llanerch lle y claddwyd ef. I garedigrwydd un a fu unwaith yn arglwydd faer y ddinas yr oedd efe yn ddyuledus am gladded-igaeth gymhwys. Nid hir y bu ei briod fyw ar ei ol ef. Bu hithau farw yn 1625. Yn debyg i hyn yna y bu fyw, ac y bu farw, un o gedym penaf y Diwygiad Protestanaidd yn Ysgotland.

WESLEY, JOHN, A.C. Galwyd ef yn mharsondy Epworth, swydd Lincoln, ar yr 17eg o Fehefn, 1703. Ei enw yn llawn ydoedd John Benjamin Wesley; ond gadawodd allan 'Benjamin' o'i enw mor foreu ac mor llwyr fel nad oes ond un o'i fywgraphwyr yn crybwyll am dano. Efe a ddisgynnodd o deulu uchel a rhagorol, hanedig o ddeubarth Lloegr. Or-graph wreiddiol y cyfenw *Wesley* oedd *Westley*, yr hyn a barodd i'r diwedd Dr. Clarke dybio fod y gair o darddiad Arabig, a bod y teulu yn frodorion o Ysopaen. Ond dyry Mr. Beal eglurhâd llawer mwy naturiol ar yr achos, gan

ddangos mai o'r hen Sacsoniaid y tarddodd yr enw a'r teulu. Yr oedd rhai o'i deulu ar du ei dad a'i fam wedi derbyn addysgiaeth uchel, yn weinidogion y gair, ac yn mhlith y ddwy fil a fwrwyd allan o'r Eglwys Wladol gan Ddeddf Unfurfaeth ar ddydd Gŵyl Bartholomeus yn 1662. Enw ei hen daid—heb fyned yn mhellach yn ol—oedd Bartholomew Westley. Ganwyd hwnw yn 1600; addysgwyd ef yn un o'r prifysgolion, a bu am rai blynyddau yn dal bywoliaeth Charmouth yn sir Dorset. Ond wedi ei fwrriad allan o'r eglwys ar ŵyl Bartholomeus, o'r herwydd na chydymfurfaei â darbodian Deddf Unfurfaeth, efe a ennillodd ei fywoliaeth trwy feddysgiaeth am weddill ei oes. I'r Puritan cydwybodol hwnw yr oedd mab o'r enw John; yr hwn yntau hefyd a addysgwyd yn Rhydychain, ac a ragorai yn ei gydnabyddiaeth o'r ieith-oedd dwyreiniol. Yr un adeg ag ef yr ydoedd Goodwin, Charnock, Gale, a Howe yn y brifysgol. Er na dderbyniodd efe ordeiniad esgobawl, etto lafaruai fel weinidog yn Blandford, yn mysg y morwyr yn benaf. Treuliodd fywyd habulus o blegid ei gydwytbodolrwydd. Am na chyddurfurfaei â Deddf Unfurfaeth, derbyniodd ammharch ac erledigiaeth. Gwysiwyd ef ger bron esgob Bristol—yr hwn a'i trinodd yn garedig. Carcharwyd ef, bedair gwaith; ac wedi dioddef mwy na mwy, bu farw yn bedwar ar ddeg ar hugain oed, er gofid mawr i'w dad; canys torodd ei galon o'r herwydd, a disgynodd yn fuan ar ol ei fab erlidiedig i'r bedd. I'r John Westley hwn yr oedd dau fab, sef Matthew a Samuel. Ganwyd yr olaf a nodwyd mewn lle o'r enw Whitechurch yn y flwyddyn 1682, yn mhen pedwar mis ar ol Dydd Gŵyl Bartholomeus. Bu dan addysg am dymmor yn Dorchester, pryd yr oedd Defoe a Crusoe yn mhlith ei gydfyfyrwyr. Pan yn bymtheg oed, aeth oddi yno i ysgol yn Stepney, ac wedi hyny i Newington Green. Hyd yn hyn, rhedai ei gydyndeimlad gyda'r Anghydfurfwr, a derbynai ei fam gynnorthwy sylweddol oddi wrthyt tuag at ei addysgu. Ceir enw Dr. Owen yn mhlith y cynnorthwyr yr hyn. Ond pan ydoedd yn un ar hugain oed, cyfnwidiodd ei farn, ac aeth drosodd i'r Eglwys Wladol. Achlysurwyd y cyfryw gyfnewidiad gan amgylchiad a ddyllaas gael effaith wahanol ar ei feddwl. Ymddengys ei fod yn ddyd ieuangch athrylithgar, ac wedi cael addysg dda; a phan oedd "gogan llawerodd" yn cael ei gyhoeddi trwy y wasg yn erbyn yr Anghydfurfwr, ceiswyd ganddo baratoi attebiad. Gosododd hyn ef ar gwrs o darollen a gynnyrhodd effaith wahanol ar ei feddwl i'r hyn a fwrriad- eidd; o blegid yn hytrach nag ysgrifenu y diffyniad ceisiedig, efe a newidiodd ei farn am y pyngiau mewn dadl, ac a gefnodd ar ei hen gyfeillion yr Anghydfurfwr. Yr oedd hyn yn groes iawn i deimlad ei fam a'i fodryb, gyda pha rai y trigai ar y pryd; ac yn ammharch i goffadwriaeth ei dad a'i daid, pa rai a wnaethent y fath hunanymwadiad er mwyn cydwybod wrth adael yr eglwys. Tag yw dyweyd ei fod yntau yn eithaf cydwybodol yn y dewisiad a wnaeth y tro hwn, fel mewn ambell ymddygiad sydyn os nad annoeth arall o'i eiddo yn ystod ei oes. O herwydd y gwrthwynebiad a amlygid i'w ymddygiad hwn gan ei fam, cyfododd yn foreu un diwrnod, ac heb yngan gair â neb, cychwynodd i Rydychain. Nid oedd ganddo ond pedwar swllt a deugain yn ei logell, a chydys thraith faith o'i ffaen; ond cerddodd yno bob cam, a gweith-

iodd ei ffordd i mewn fel ysgolor o Goleg Exeter. Dilynodd ei efrydiau gydag ymroddiad a llwyddiant nid bychan am bum mlynedd, gan gynnal ei hun, a thalu am ei addysg, â'r arian a ennillai am roddi gwera i fyfyrwyr ieuangach, fel y gadawodd y brifysgol yn gyfoethocach mewn arian bedair gwaith nag yr aethai i mewn, heb law yr addysg werthfawr a dderbyniodd yn y cyfamer. Wedi cymmeryd ei radd o B.A., aeth i Lundain: ordeiniwyd ef, a chafodd guradiaeth oedd yn werth 28p. yn y flwyddyn. Yn mhen y flwyddyn, efe a bennodwyd yn gaplan ar fwrdd llong ryfel am 70p. Ond gan nad oedd yn ddeddwydd yn y sefyllfa hono, dychwelodd i Lundain, a chafodd guradiaeth arall oedd yn werth 30p.; a phriododd Susannah, merch i Dr. Annesley, yr Anghydfurfwr. Cyn hir, gwnaed ef yn gurad South Ormsby ar 50p. y flwyddyn; a thrwy chwyddo ei gyflog â'i ennillion oddi wrth lafar llenyddol mawr, cynnaliodd ei deulu yn weddol gysurus yno am o ddeutu pum mlynedd. Yna, trwy ffafr y frenhines Mary—nid y waeddyd, wrth gwrs—anrhegwyd ef â bywoliaeth Epworth, a ystyrid yn werth 200p. yn y flwyddyn y pryd hwnw (er na dderbyniodd efe erioed fwy na 160p. oddi wrthi); yr hon a ddaliodd am ddeugain mlynedd, sef hyd ddydd ei farwolaeth. Yr oedd Samuel Westley—cans yr oedd y llythyren t wedi ei gadael allan o'i gyfenw erbyn hyn—periglor Epworth, yn ddyd o gryn athrylith, yn lled uchel ei ddyg, ac yn awdwr helaeth. Arddangosodd gryn awydd a medr at gyfansoddi yn foreu—yn enwedig barddoniaeth. Pan nad oedd ond deunaw mlwydd oed, gwnaed defnydd helaeth o'i dalent i gynnyrchu gogan-gerddi i'r Eglwyswyr. Ysgrifennodd lawer i'r "Athenian Gazette," a thalfyrododd o ddeutu cant o gyfrolau unplyg y prif awdwyr yn gyfrolau bychain destlus—pa rai a lwyd "The Student's Library." Prif waith ei fywyd, hwyrach, ydoedd ei "Draethodau Lladin ar Lyfr Iob," ynghyd â'i arwrgerdd ar "Fywyd Crist," sydd yn naw mil o linellau. Llosgwyd ei barsondy ddwy waith; yr hyn a achosodd iddo draul o 460p. mewn adgyweiriadau. Wedi treulio oes lafurus, heb bulus, a gwasgedig yn aml, bu farw yn orfoleddus yn 1735 yn 72ain mlwydd oed.

Dyna fyr-nodion ar achau John Wesley yn ochr ei dad. Nid oedd yn llai ffodus ar gyfrif teulu ei fam. Merch ydoedd hi i Dr. Samuel Annesley, o'i ail wraig, ac felly ŵyres i John White, yr hwn oedd yn aelod seneddol yn 1640. Yr oedd Samuel Annesley yn unig fab i gefnder Iarll Môn. Pan nad oedd Samuel ond pedair mlwydd oed, bu farw ei dad. Aeth i Brifysgol Rhydychain yn bymtheg oed. Gwnaed ef yn gaplan yn y llynges pan yr bedair ar hugain. Symmudwyd ef oddi yno i fywoliaeth Cliff, yn swydd Kent; wedi hyny, sefydlwyd ef yn Llundain yn eglwys Sant Ioan yr Apostol; yna pennodwyd ef yn ddarlithiwr St. Paul's: ac yn 1658, derbyniodd fywoliaeth St. Giles, Cripplegate, oedd yn werth 700p. y flwyddyn. Ond ar Ddydd Gŵyl Bartholomeus, 1662, bwrwyd yntau allan o'r eglwys gan Ddeddf Unfurfaeth gyda mintai ongeddus y Ddwy Fil. Adwaenid y doctor fel cymmeriad hynod am ei uniondeb a'i gymmwynasgarwch, a bu yn gymmhorth dirfawr i'w frodyr yn mlynedd oedd cyfyng eu hanghydfurfiaeth. Terynodd bymtheg mlynedd a deugain ei weinidogaeth mewn marwolaeth ddeddwydd yn y fl. 1696. Ei ferch hynaf ef ydoedd gwraig yr hen gymmeriad

hynod John Dunton, y llyfrwerthwr; a Susannah, ei ferch ieuengaf, oedd gwraig offeiriad Epworth, a mam John Wesley. Yr oedd mam ein gwrthddrych yn ddynes brydweddol, uwchraddol mewn galuoedd meddyliol, ac wedi derbyn yr addysg oreu y gellid ei gael yn y dyddian hyny. Meddai gydnabyddiaeth dda a phedair o ieithoedd; sef, Saesneg, Groeg, Lladin, a Ffrancaeg. Nodwedd ei meddwl hefyd gan dreiddgarwch, annibyniaeth, a threfnusrwydd. Darllenai a myfyriai gryn lawer, cyfansoddodd ychydig, a bu yn gynnorthwy mawr i'w phriod yn nygiad i fyny ei deulu lliosog; o blegid yr oedd ei llywodraeth deuluol yn gynllun o berffeithrwydd, o ran trefn a dysgyblaeth; ac i'w mab yn ei lafur fel efenglydd, ac yn ngwyneb ei anhawderau fel trefnydd, a hyny i'r fath raddau fel yr erys ei hol ar y cyfundeab Wesleyaidd am oesau lawer. Y mae mwyafrif y dynion mawr a ymddangosasant ar y ddaear, mewn byd ac eglwys, yn feibion i famau uwchraddol ac anghyffredin. Yr oedd John Wesley felly, ac yn hanu o deuluoedd athrylithgar, dysgedig, a phregethwrol, ar du ei dad a'i fam.

Yr oedd ein gwrthddrych yn aelod o deulu mawr; canys ganwyd i'w dad a'i fam bedwar-artheg o blant mewn un ar hugain o flynyddau. Bu naw o honynt feirw yn eu mabandod, ond arbedwyd y deg arall hyd aeddfedrwydd oedran; ie, rai o honynt hyd henaint a phenllwyni. Cynnwysai y rhan arbedol o'r teulu hwn dri mab, a saith o ferched. Dywedir fod y merched, fel y fam, yn brydweddol, athrylithgar, darllengar, a chrefyddol. A daeth pob un o'r meibion i safleoedd uchel, yn enwedig John a Charles. Samuel oedd enw y mab hynaf: ganwyd ef yn 1690; cafodd ei addysgu yn Ysgol Westminster, yn yr hon y dringodd cyn hir i fod yn brif athraw. Yr oedd yntau yn alluog a dygedig, ac yn Eglwyswr selog hyd ei fedd. Amlygodd bryder mawr, i'w nag unwaith, yn nghylch y cwrs a gymmerasai ei frodyr; a mawr ofnai ganlyniad y symudiad diwygiadol—afreolaidd fel y tybiai efe—a effeithid drwy eu hofferynoliaeth. Charles, y brawd ieuengaf, a anwyd Rhagfyr 18fed, 1708. Cafodd yntau addysg gartref gan ei fam, yna yn Westminster, ac wedi hyny yn Rhydychain. Yn ystod ei arosiad yn Westminster, digwyddodd amgylchiad gwerth ei grybwyll. Boneddwr o'r Iwerddon, o'r enw Garret Wesley, a gynnygiodd fabwysiadu Charles yn blentyn iddo ei hun, a sefydlu ei etifeddiaeth arno. Nid oedd y berthynas leiaf rhwng y teuluoedd a'u gilydd, namyn yr enw. Gellid caaglu fod y rhieni yn foddlaun i dderbyn y cynnygiad caredig; ond o herwydd gwrthwynebiad y bachgen ei hun, gwrthodwyd ef. Pan ddeallodd y boneddwr hyny, mabwysiodd yn Richard Colley, a adwaenid wedi hyny fel R. C. Wesley, yn lle Charles. Wedi marwolaeth ei gynnwysnaswr, daeth y mabwysiedig i feddiant o'r etifeddiaeth, etholwyd ef yn aelod seneddol; ac o dan deyrnasiad Sior II., gwnaed ef yn farwn. A hwnw ydoedd taid yr Ardalydd Wellesley, sef Llywydd Cyffredinol India, ynghyd â'r Duc o Wellington, arwr maes Waterloo. Diau mai y digwyddiad hwn a barodd i rai hanesawyr dybio fod y *Wesleys* yn geraint i'r Duc o Wellington, er nad oeddynt yn perthyn y radd leiaf i'w gilydd. Pan yn ddeunaw oed, etholwyd Charles i Goleg Eglwys Crist, Rhydychain. Graddiodd yn B. A., a gwnaed ef yn athraw colegawl pan nad ydoedd

ond un ar hugain oed. Yn y fl. 1735, aeth allan gyda'i frawd John i Georgia, yn y cymmeriad o ysgrifenydd i Oglethorpe; ond ar ol bod yno flwyddyn, dychwelodd i Loegr. Yn fuan wedi ei ddychweliad i'r wlad hon, cyfarwyddwyd ef i afael iachawdwriaeth bersonol a phrofiadol gan Peter Böhler, gweinidog y Moraviaid. Yna dechreuodd efengylu i'r bobl; yr hyn a ddyfal-barhaodd ei wneuthur hyd derfyn ei oes, gan amdeithio cryn lawer yn nechreu ei flodd. Yn y fl. 1749, ymbriododd gyda Sarah, merch Marmaduke Gwynne, Ysw., Garth, sir Frycheiniog. Dychwelaisid y boneddwr hwnw, dan amgylchiadau nodedig, trwy weinidogaeth Howell Harris ("*Meth. Cymru.*" cyf. 1, td. 366). Yr oedd y boneddwr hwn yn ustus heddwch, yn byw mewn llawnder, ac yn ddylanwadol yn y wlad; ac yr oedd ei ferch yn foneddiges raggorol mewn moes a chrefydd. Bu Charles Wesley yn ffodus yn ei briodas. Bu fyw bellach yn Bristol am bedair blynedd ar bymtheg, sef hyd 1768, pryd yr ymsymmudodd i Llundain, lle y treuliodd weddill ei oes. Mawrth 29ain, 1788, bu farw yn ddedwydd yn yr Arglwydd. Dyn bychan o gorpholaeth ydoedd yntau, fel ei dad a'i frawd, hoyw ei ysgogiadau, hardd a glanwedd ei berson; ond llafuriai dan yr anfantais o olwg byr. Yr oedd o dymmer gynnes a sydyn, ond yn hollol ddiymhongar; yn Uchel-Eglwyswr o ran barn a chydymdeimlad, ac yn Geidwadol i'r eithaf yn ei olygiadau am wladyddeg byd ac eglwys, er y profodd ei hun yn well na'i gredu fwy nag unwaith gyda golwg ar y pethau hyn. Wedi mwynhau manteision addysg uchel, yr oedd yn ysgolhaig gwyb mewn llenyddiaeth glasurol a Beiblaidd. Medrai bump o ieithoedd, ac yr oedd yn gyfarwydd iawn yn ngeithiau Horace a Virgil; a dywedir fod y rhan fwyaf o'r "*Aeneid*" ar ei gof i'w adrodd pryd y mynai. Dywedir ei fod yn ddyd o deimladau serchog a ffyddlawn, duwioffrydig ac ymroddgar, gydag eil-liw o brudd-der, yn mylly ar bruddglwyfedd ar adegau, yn amgylchu ei fyneiant. Er y parodd beth rhwystr i'w frawd, yn nghychwyniad Methodistiaeth, trwy wrthwynebu pob go-gwyddiad a welai at Ymneillduath oddi wrth drefn yr Eglwys Sefydledig, a thrwy sefyll hyd y diwedd, fel y gwnaeth, yn erbyn i ymwahaniad ffurfiol gymmeryd lle, gan adael arogl Eglwysyddol, anfanteisiol, ar y cyfundeab am amser maith; etto, gwnaeth wasanaeth, mewn mwy nag un cylch o lafur, sydd yn gwrthbwysio yr holl anfanteision a nodwyd. Efe oedd aelod cyntaf y "*Clwb Sanctaidd*," fel ei gelwid, yn Rhydychain, a'r cyntaf i gael ei alw yn *Fethodist*. Efe oedd y cyntaf o'r ddau frawd i adnabod crefydd brofiadol, a'r cyntaf i weinyddu y sacramentau mewn addolai Wesleyaidd; yr hyn a ddengys nad oedd yn Eglwyswr cysson iawn âg ef ei hun. Pregethodd lawer yn ei oes yn hyawdl a thanlyd, a mŷn rhai ei fod yn angen pregethwr na'i frawd. Ond fel emynwr yr hynododd ef ei hun, ac y cyflawnodd y gwasanaeth gwerthfawrocaf i grefydd a Wesleyaeth. Efe a gyfansoddodd gannoedd yn y dosbarth goreu o emynau sydd yn yr iaith Saesneg; a'i waith ef ydyw yr emynau goreu sydd yn llyfr y Wesleyaid Saesneg. Cyfieithwyd llawer o honynt i'r Gymraeg gan Mr. Bryan ac ereill, a phrin y ceir dim rhagorach na hwynt yn llyfr hymnau Cymraeg y cyfundeab. Isaac Watts a Charles Wesley ydyw yr emynwyr rhagoraf a fagodd Lloegr erioed; ac o'r ddau hyn, tybia rhai mai

yr olaf ydyw y blaenaf o ran teilyngdod llenyddol, yn gystal a lliosogrwydd ei gyfansoddiadau. Cyfansoddodd efe nifer fawr iawn o emynau. Yn ddiweddar, casglwyd hwynt ynghyd gan Dr. Osborn, a chyhoeddwyd hwynt dan ei olygiath ef mewn tair-arddeg o gyfrolau wythplyg. Charles Wesley, yn ddiaw, ydoedd bardd Methodistiaeth yn Lloegr.

Wedi bwrw byr olwg ar hanes a nodweddau hynafiaid, tad a mam, brodyr a chwiorydd John Wesley, ymdrechwn bellach i gyfyngu ein sylw ato ef ei hun, yn hanes ei fywyd a'i farwolaeth; ei lafur, ei anhawsderau, a'i lwyddiant; nodweddau ei athrylith a'i weinidogaeth, ynghyd a'i wasanaeth i'r byd fel awdwr, cyhoeddwr, a threfnydd.

Yn y flwyddyn 1709, pan nad ydoedd John Wesley ond chwech oed, llosgwyd y parsondy am yr ail waith; a bu agos i'w fywyd fyned yn ysglyfaeth i'r ffamau. Un noson, pan oedd y teulu oll wedi myned i dawel hŷn, defrowyd y clerigwr gan lais o'r heol yn gwaeddi "Tân, tân!" Pan ddeallodd efe ystyr y waedd, cyfododd ac agorodd ddrws ei ystafell wely, a gwelai fod y tŷ ar dân, a'r tŷ ar syrthio i mewn. Yn ddiatreg, galwodd ei deulu i fyny, ac ar unwaith i ddiangellu allan am eu heinioes; ac yn mhen ychydig funydau, wedi dianglo o honynt, rhai trwy y ffenestri, a'r lleill trwy ddrws yn nghefn y tŷ, wely y tad a'r fam, y plant a'r morwynion, allan o gyrhaedd y perygl. Ond wedi ymbwylio ac edrych, Och! yr oedd John bach ar ol! Ymddengys fod Charles, y baban dau fis oed, tair chwera bach, John eu brawd, a'r fagwraig, oll yn cysgu yn yr un ystafell pan dorodd y tân allan. Yn ei dychryn a'i brys, wedi cipio y baban yn ei breichiau, a gorchymyn i'r plant ereill i'w dilyn, rhuthrodd y llanoges allan, gan adael John ar ol, heb gofio ei ddeffro. Pan welwyd ei goll, yr oedd y braw yn ddirfawr! Ar hyn, clywyd gwaedd plentyn yn nghanol y tân. Rhuthrodd y tad drwy y mŵg a'r tân i mewn trwy y drws, gan geisio dringo y grisiau i achub ei blentyn; ond torodd y grisiau llosgedig dan ei draed. Pan welodd hyn, penliniodd yn y cyntedd tanlyd i gyflwyno ei blentyn i ofal Gwardedwr y tri llang. Yn y cyfamser, deallodd y bachgen ei berygl, dringodd ar y ffenestr, a thafodd hi yn agored. Yna gwelwyd ef—ond pa fodd y gellid ei achub? Nid oedd ysgol yn agos, nac amser i gyrchu un o bell. Angenrhaid yw mam dyfais. Mor gyflym ag ymdaith y fellten, safodd un dyn cryf wrth y pared dan y ffenestr, dringodd dyn arall i fyny ar ei ysgwyddau; a phan oedd y tŷ ar syrthio, a'r gwyddfodolion yn dal eu hanadl, achubwyd y plentyn, "fel pentewyn o'r tân!" Arweinwyd y fam feddygar gan yr amgylchiad hwn i gasglu fod gan Dduw waith o bwys i'w mam achubedig i'w gyflawni; a gwnaed argraph ddoen o ddirifwech ar ei feddwl yntau hefyd, yr hon a barhaodd am weddill ei oes.

Dygwyd ef i fyny yn y modd mwyaf gofalus a deheuig, a dechreuodd ymddadbygu yn foren mewn dealltwriaeth a chrefyddolder. Fel y nodwyd, chwech oed ydoedd pan achubwyd ef o'r tân. Yn ei wythfed flwyddyn, derbyniodd y cymmun o law ei dad; a phan oedd yn ddeng mlwydd a hanner, efe a anfonwyd oddi cartref i'r ysgol. Fel ei holl frodyr a'i chwiorydd, addysgwyd John Wesley yn elfenau addysg gan ei fam. Ei rheol hi ydoedd, peidio dysgu y wyddor i blentyn dan bump oed; yna, ei orfodi

i'w meistrolï yn drwydd mewn un diwrnod. A bu yn llwyddiannus, gyda'r eithriad o ddau o'r plant, i weithio allan ei chynllun; ac nid John oedd un o'r ddau hyny, canys efe a orchfygodd y llythyrenau ar y cynnyg cyntaf. Yn y fl. 1714, anfonwyd ef i Ysgol y Charterhouse, yn nghanol dinas Llundain. Cafwyd y ffaf o fyned yno iddo trwy garedigrwydd y Duc o Buckingham, gor-ystafellydd y llys brenhinol ar y pryd. Codasid y Charterhouse ar y cyntaf gyda'r bwriad o'i wneyd yn fynachlog. Yn 1611, prynwyd ef gan fasnachwr cyfoethog o'r enw Thomas Sutton, a gwnaed ynddo ysbytty i'r hen, ac ysgol i'r ieuangc. Yno yr addysgwyd Addison a Steele, a Barrow a Blackstone, ac ereill. Er fod John Wesley yn derbyn ei ddillad a'i addysg yn rhad yno, dioddefodd gryn galedi a cham oddi ar law y bechgyn mawr, ac ofnai y buasai ei iechyd wedi pallu oni bae am yr arferiad oedd ganddo o redeg dair gwaith o gwmpas yr ardd bob boreu, yn ol gorchymyn pendant ei dad. Tra yr ydoedd efe, a Charles ei frawd, yn y Charterhouse, mawr finid eu teulu yn Epworth gan rywbeth a aflonyddai ar y parsondy. Cyfeirir at hyn gan ei holl fywgraphwyr, a chynnygia y naill a'r llall at eabonio y dirgelwch. Dywedir y clywid yn ac o ddeutu y tŷ ryw sŵn dyeithrol—yn awr fel griddfanau trymion, ac yna fel curiadau uchel, a thrachefn yn debyg i sŵn traed dyn yn disgyn ac yn esgyn y grisiau. Clybuwyd pethau o'r fath yma gan holl deulu y tŷ, y dydd fel y nos, drachefn a thrachefn, am o ddeutu dau fis, a pharodd ang-hysur dirfawr iddynt. Ond pa gytrif oedd i'w roddi am dano? Priodolai Isaac Taylor y cwbl i ofergoeddi y teulu. Ond credai John Wesley ei hun ei fod yn rhywbeth gwrthddrychol a goruwchnaturiol; ac amddiffynir ei olygiad yn fedrus gan y breninfardd Southey, a chan Tyeerman ei fywgraphydd diweddaraf a rhagoraf. Modd bynag, gwnaeth "*Old Jeffrey*," fel y gelwid y bwgan, argraph anniladwy ar ei feddwl ef a'i deulu o barth i fodolaeth ac agosrwydd y byd ysbrydol. Wedi treulio wyth mlynedd yn y Charterhouse—y tymmor mwyaf y gellid aros yno—etholwyd ef i Goleg Eglwys Crist yn Rhydychain, lle y bu hyd ar ol ei ordeiniad yn y fl. 1725. Nid ydoedd ond ieuangc pan aeth yno. Cynnyddodd yn gyflym mewn gwymbodaeth a dysg; a phan yn dair mlwydd ar hugain oed, etholwyd ef yn gymmrawd o Goleg Lincoln; yr hyn oedd yn anrhydedd iddo, ac yn ffynnonell o elw arianol blynyddol iddo tra y parhaodd yn ddiabrod. Llonwyd ei dad yn ddirfawr pan glywodd am hyn. Ar ol ennill ei gymmrodoriaeth, bu yn guraid i'w dad am ddwy flynedd mewn lle o'r enw Wroote; ond ar gais Dr. Morely, rector Coleg Lincoln, cefnodd ar y guradiaeth, a dychwelodd i Rydychain, lle y daeth yn athraw ac yn gymmedrolwr y dadlueon a gynnelid yn y nenadd chwe gwaith yn yr wythnos. Ac yno y bu nes yr ymfudodd i Georgia, yn 1735. Dylid manylu ychydig yma, o blegid fod yr wyth mlynedd dilynol i'w etholiad i gymmrodoriaeth Lincoln yn un o'r cyfnodau pwysicaf yn mywyd ein gwrthdrych, yn ogystal ag yn hanes crefydd yn y deyrnas hon. Dyma y pryd y ffurfiwyd y "*Gymdeithas Sanctaidd*," fel y gelwid hi, o'r hon yr ymddad-blygodd y Methodistaidd; ac yn fuan, y Diwygiad Methodistaidd yn Lloegr. Cyfansoddwyd y gymdeithas hono gan gynifer o fyfyrwyr ieuangc duwiolfrydig a ymwasant ynghyd i

annog eu gilydd i gynnyddu yn ngras a gwybodaeth yr efengyl, ac i ymarfer gyda dyfalwch neillduol ddefoslynnau yr eglwys. Boreu-godent, gan neillduo oriau pennodol i ymarferion dirgelaidd. Cyfranogent o'r cymmun yn rheolaidd bob Sabbath, ymprydient bob dydd Mercher a dydd Gwener, ac ymgysgarwyddent bob prydnewn i efrydu y Testament Groeg, ac i gyfoethogi eu hunain mewn gwybodaeth grefyddol trwy gyd-ddarllen llyfrau da ereill. Ymgyssegrnt gyda sêl i weithredoedd o gymmwynasgarwch ymarferol trwy ymweled â charcharorion, egwyddori plant yn y Catecism, cyfrannu elusenan i'r tlodion, ceisio lleshâd ysbrydol y myfyrwyr ereill, ac achub pob cyfleusderau i dderbyn a gwneuthur daioni. O herwydd fod cynllun, cyssondeb, a rheol i'w gweithrediadau, galwyd hwynt oddi ar wawd yn *Drefnyddion* (*Methodists*), yr hwn enw a lynnodd hyd y dydd heddyw wrth ddygyblion Wesley a Whitfield. Pedwar oedd nifer yr "*Holy Club*" ar y cyntaf: wedi hynychwyddodd eu rhifedi i naw. Heb roddi enwau yr oll o honynt, dyldid nodi fod James Hervey, George Whitfield, a Charles Wesley yn aelodau amlwg; ond enaid a llywydd y gymdeithas oedd John Wesley. Achlysur ei ffurfiad ydoedd sefyllfa isel y brifysgol mewn moesoldeb. Teimlai gwŷr ieuainge cydwybodol nad oedd modd iddynt fyw yn y fath le, yn agos fel y dyldid, heb ymneillduo oddi wrth arferion a chymdeithas y myfyrwyr ereill. Cafodd ei sylfaenu ar egwyddor gaeth-Eglwysaidd a sacramentaidd. Buasai yn cyd-daraw yn hollol â golygiadau Keble a Pusey; a phe na buasai cyfnewidiad dirfawrwedi cymmyrd lle ar ol hyn yn marn a chyflyrau ei aelodau, diau mai diwerth, os nad niweidiol, fuasai dylanwad y Methodistiaid hyn ar y byd. Ond ynglŷn â'r gwaith da a wnaed ar eu cyflyrau ar ol hyn, profodd ffurfiad a dylanwad y gymdeithas yn rhagarotoad gwerthfawr iddynt hwy at waith eu hoes, ac o fendith fawr i grefydd. Yn y cyfnod yma, effeithiwyd ar feddwl John Wesley gan lyfrau dau neu dri o awdwyr oedd yn cario cryn ddylanwad ar ddoesbarth o ddarllenwyr y pryd hyn. Pan yn 22ain oed, daeth dan ddylanwad Thomas A. Kempis a Jeremy Taylor, trwy ddarllen "*Dilyniad Crist*" o waith y cyntaf, a "*Byw a marw yn sanctaidd*" gan yr olaf. Yn fuan wedi hyn, daeth i gyffyrddiad â llyfrau William Law, yn enwedig yr "*Alwad Ddifrifol*," a'i "*Berffeithrwydd Cristionogol*;" a chydweithiai yr holl ddylanwadau hyn i wneuthur o hono Uchel-Eglwyswr defodol, cyfriniol, a hunan-gyflawn!

Yn mis Ebrill, 1735, bu farw ei dad; ac aeth yntau yn y cyflwr a nodwyd, a'i frawd Charles, yn genhadon i Georgia, gyda'r amcan penaf o ddychweilyd yr Indiaid Americanaidd. Dywed rhai o'i fywgraphwyr y gallasai John Wesley gael bywoliaeth Epworth mewn canlyniad i'w dad, ond na fynai ei cheisio; tra y mŷn ereill o honynt ddarford iddo ei cheisio, a chael ei nacau. Ond y mae cystal sail i'r nail dyb ag sydd i'r llall yn ysgrifeniadau Mr. Wesley. Ffolineb yw ceisio gwadu un o honynt, gan mor gryfed yw y profion sydd drostynt. A dengys Tyerman fod y ddwy dyb yn gywir, ac yn berffaith gysson â'u gilydd, yn ngoleuni faith arall, sef y cyfnewidiad a gymmerodd le ar y pryd yn meddwl Wesley gyda golwg ar ei gylch mewn bywyd. Ymddengys mai bwriad Wesley un adeg oedd byw a marw yn Rhydychain. A thra yn y cyfryw

gyflwr meddwl, efe a wrthododd wneuthur cais am fywoliaeth Epworth yn adeg selni ei dad, pan fawr gymmhellid hyn arno gan ei dad, a'i frawd Samuel. Yn y cyfamer, bu dadl alluog a brwd rhyngddo a'i frawd crybwylledig ar y mater hwn: ac y mae llawer o'r llythyrâu hyn ar gael hyd heddyw, ac yn werth eu darllen. Ar un llaw, dadleuai efe mai ei ddymuniaid a'i ddyledswydd ydoedd treulio ei oes yn 'ysgol y prophwydi' yn Rhydychain i geisio puro y ffynnon; tra y dadleuai ei frawd, ar y llaw arall, yn gryf a medrus mai ei ddyledswydd ddiammheuol fel gweinidog ordeiniedig oedd gwasanaethu yr eglwys a'i genhedlaeth trwy bregethu a bugeilio; a bod termau ei ordeiniad yn ei rwymo i hyn yn y fath fodd fel nas gallai ymdwyn yn wahanol heb dori ei air. O'r diwedd, rhesymau Samuel Wesley a orfuasant: argyhoeddwyd ein gwrth-ddrych o'i gamsyniad; ac ar farwolaeth ei dad, gwnaeth gais am Epworth: ond erbyn hyn, yr oedd hi yn rhy ddiweddar—yr oedd y fywoliaeth wedi ei haddaw i ymgeisydd arall; ac wrth gwrs, cafodd yntau ei nacau. Felly, gwir ydyw ddarford i John Wesley, oddi ar ei fwriad i dreulio ei fywyd yn y brifysgol, wrthod ceisio bywoliaeth Epworth, yn ol un dosbarth o'i fywgraphwyr; a gwir hefyd ydyw iddo ar ol hyn wneyd cais am dani, a chael ei nacau, yn ol haerid y dosbarth arall o honynt. A'r eabonaid ar hyn oll yw, y cyfnewidiad a gymmerodd le yn ei feddwl gyda golwg ar ei gylch mewn bywyd. Dyddorol yw cofio mai yn yr adeg yma y daeth George Whitfield i gydnabyddiaeth âg ef yntaf, ac y rhestrwyd ei enw yn mhllith Methodistiaid Rhydychain. Derbyniad Whitfield fel gweinidog (*servitor*) i Goleg Pembroke dair blynedd cyn hyn; ac yr oedd er's peth amser wedi dechreu gweddio a chanu salmau bum waith yn y dydd, yn mawr edmygu y *Wesleys*, ac ereill, ac yn awyddus iawn i furfio cydnabyddiaeth âg aelodau y 'Gymdeithas Sanctaidd.' Ond gan nad oedd ond gwas bach i'r myfyrwyr, ac yn ieuainge, pallai ymwithio i'w sylw. Modd bynag, ynglŷn â rhyw helynt a fu yn y *workhouse* cylagos, mewn canlyniad i ymgais rhyw wraig oedd yno i gyflawni hunan-laddiad, cafodd Whitfield gyfleusdra i ddyfod i sylw Charles Wesley:—gwahoddwyd ef i frecwesta gyda'r brodyr; ac mewn canlyniad i hyn, derbyniwyd ef i'r cylch a fawr ddymunasai.

Pan oedd John Wesley yn ewyllysgar i adael Rhydychain, ac Epworth wedi cau yn ei erbyn, daeth iddo ymward o le arall. Y pryd hyn, yr oedd ymdrech ar droed yn y deyrnas hon i sefydlu trefedigaeth yn America, a alwyd ar enw y brenin yn *Georgia*. Cymmerid dyddordeb mawr yn y symmudiad gan ein dyngarwyr; yn enwedigol felly gan Dr. John Burton, o Rhydychain. Ymddengys fod y wasgfa a oddiweiddasai y wlad hon mewn canlyniad i fethiant y *South Sea Bubble* yn galw am ryw ddarpariaeth o'r fath rhag suddo i fethdaliadu cyffredinol. Cynllun Dr. Burton ydoedd sefydlu trefedigaeth (*Georgia*) i dyfu llin, a chywarch, a sidan. Caniatwyd breinlen gan Sior II.; pennodwyd ymddiriedolwyr i ddal y lle mewn ymddiried i'r tlodion am un mlynedd ar hugain; a fuffiwyd cronfa o 36,000p. mewn amser byr i osod y cynllun mewn gweithrediad. Yn mhen pum mis ar ol arwyddiad y freinlen, yr oedd y hintai gyntaf o ymfudwyr, yn cynnwysys chwech ugain o eneidiau, yn hwylio tua'r gorllewin, gyda James Edward Oglethorpe fel eu llywydd bwriadedig, a'r Parch.

Henry Herbert, clerigwr, fel eu gweinidog. Yn fuan ar ol tiriog, gwelodd Oglethorpe, fel y tybiai, fod y drws yn agor i efengyleiddio yr Indiaid broderol, os gellid sicrhau cenadwr i lafurio yn eu plith fyddai yn abl i ddsygu en hiaith. Cyn hir, dychwelodd y llywydd i Loegr, gan ddwyn i'w ganlyn un Tomo-Chichi, ac Indiaid ereill, gyda'r bwriad o ennill cydymdeimlad Cristionogion a'r amcan a goleddai i'w hefengyleiddio. Cafodd ei ddymunid yn hyn, canys cymmerodd "Cymdeithas Lledaeniad yr Efengyl mewn Gwledydd Tramor" y pwngw mewn llaw, ac anfonwyd y Parch. S. Quincy drosodd i Georgia fel cenhadwr. Yn ngwyneb dymuniad y cenhadwr hwnw i ddechwyld, ceisiwyd gan John Wesley i gymmeryd ei le. Wedi ymgynghori a'i gyfeillion, a chael cydsyniad ei fam, efe a aeth yno. Rhoddodd ei fam ateb nodweddiadol iawn ar yr achos hwn, trwy ddadgan, "Pe buasai genyf ugain o feibion, llawenyoh-aswn wrth weled pob un o honynt yn dilyn gwaith mor dda" (a llafurio fel cenhadon mewn gwledydd tramor). Ar y 14eg o Hydref, 1735, ar fwrdd llong hwyliau o'r enw "*Simmonds*," wele efe yn y cymmeriad o genhadwr, ynghyd â Charles ei frawd yn y nodwedd o ysgrifenydd i Oglethorpe, yn cychwyn am Georgia. Yn mhllith y teithwyr yr oedd mintai fechan o Forafiaid; ac i'r dyben o fedru ymddiddan â hwynt, ymgymerodd yn ddiattreg â dysgu yr Almaenaeg, yn yr hon y daeth, yn mhen blwyddyn ar ol hyny, yn ddigon cyfarwydd i gyfieithu emynau o honi i'r Saesneg, ac i ymgydnabyddu cryn lawer â llenyddiaeth German. Chwech ar hugain oedd nifer y Morafiaid hyn, trwy Mr. D. Nitchman, eu gweinidog. Buont bedwar mis yn croesi y Werydd. Pan oedd ynt o ddeutu taith pythefnos i'r lan ar yr ochr draw, y môr, gan wynt mawr yn chwythu, a gododd. Waeth-waeth yr elai, torai y tonau dros y bwrdd, drylliwyd yr hwybren, a rhuthrai yn afonydd i mewn trwy ffenestri y caban. Parhaodd y dymmhestl am ddyddiau yn olwynol, gan gynnydd mewn gerwindd. Ar y chweched dydd, torodd tôn dros ben Wesley, a diangfa gyfyng a gafodd am ei fywyd. Yn mhen wyth niwrnod, ymgynddeiriogodd y dymmhestl i gyflwr dychrynllyd. Rhuodd y gwynt gan rwygo yr hwyliant, mygai y môr fel pe buasai ar dân, ffamiair yr awyr gan ffachiadau y melt, a chwyrnedefid y llestr gyda'r fath rym hyd nes yr ofnid bob eiliad iddi ymollwng yn ysgyriion. Ond y pryd yma, pan yr oedd y dwylaw mewn braw, y teithwyr Saesneg yn gwaeddi ac yn llewygu gan ofn, a John Wesley ei hunan yn crynu gan ofn mawr, yr oedd y Morafiaid duwiol yn canu salman yn uwch na holl chwiban y ddrycion, gan ymddangos yn berffaith ddedwydd a hunan-feddiannol. Synwyd y clerigwr ieuang gan hyn; ac mor fuan ag y gostegodd y dymmhestl, prysurodd atynt, gan ofyn, "A oedd arnoch ddim ofn?" Attebasant, "Nac oedd, diolch i Dduw." "A oedd ar y gwragedd a'r plant ddim ofn?" gofynodd yntau eilwaith. "Nac oedd (meddai), ac nid oes arnynt hwythau chwaith ddim ofn marw," oedd yr attebiad a gafodd. Synwyd ef yn fwy pan glywodd hyn, a gwnaeth ymholiadau pellach, pryd y cafodd allan mai y dirgelwch o hyn oll oedd yr adnabyddiaeth brofiadol a feddai y bobl o ffafur Duw. Effeithiodd hyn yn ddwys ar ei feddwl, a chyfrnodd ryw gymmaint tuag at greu ynddo anesmwythder a arweiniodd i gyfnewid mawr

yn ei gyflwr crefyddol. Dyfnhawyd yr argraph hon gan y golygiadau cyfeiriadol ynghylch "tystiolaeth yr Ysbryd" a roddwyd iddo ar ei diriad yn Georgia, gan henuriad Morafiaidd o'r enw Spangenberg. Yn ddioced ar ol glanio, ar y 5ed o Chwefror, 1736, sefydlwyd ein gwrth-ddrych mewn tref a elwid Savannah, i breswyllo yn y parsondy coed, ac i fugeilio y trefedigaethwyr. Hon oedd y dref Saesneg fwyaf yn y sefydliad, er nad oedd yn cynnwys namyn dengain o dai coed; ac yn mhen dwy flwydded ar ol hyn, nid oedd yno ond rhyw hanner dwsain o drefi Saesneg yn Georgia, un o'r rhai mwyaf o ba rai oedd Frederica, yr hon a safai gan milldir i'r deheu o Savannah. Nid oedd ond ychydig o'r tir wedi ei arloesi: yr oedd y gweddill o'r sefydliad yn goedwigoedd, corsydd, a phrairie, a feddiennid gan yr Indiaid cochion a bwystflod gwyltton. Dyma faes llafur John Wesley yn y byd gorllewinol. Dydd Sul, Mawrth 7fed, dechreuodd ar ei waith, gan gynnal gwasanaeth am naw yn y boren, yna am ddeuddeg, ac un arall yn y prydawn; ac ar derfyn y dydd, cyhoeddodd ei benderfyniad i fynychu hyny bob Sabbath rhag llaw, ynghyd â gweinyddu y cymmun unwaith bob Sabbath, a phob dydd gŵyl. Llafuriodd yn ol y drefn uchod fel gweinidog i'r trefedigaethwyr am o ddeutu blwyddyn a hanner. Fel y nodwyd eisoes, amcan John Wesley yn croesi y môr oedd llafurio fel cenhadwr yn mhllith y broderion; a dylid nodi yn y fag hyn y rhesymau a'i lluddiodd i gario allan yr amcan hwnw. Ar un llaw, yr oedd gweinidog penoddedig y Saeson wedi ymadael o'r diriogaeth, a'r plwyfolion fel defaid heb fugal arnynt; ac ar y llaw arall, yr oedd y Ffrangod a'r Ysapaeniaid yn peri cymmaint o flinder i'r Indiaid fel mai hollol ofer oedd i ddyn gwyn geisio cymmhell yr efengyl arnynt y pryd hyny. Yn ngwyneb hyn, cydsyniodd Wesley â chais yr awdurdodau i dreulio yr holl amswr y bu yn Georgia i fugeilio y trefedigaethwyr, yn hytrach na llafurio fel cenhadwr yn mhllith y paganiaid broderol. Ymroddodd o ddirif, yn ol y goleuni a feddai, i lafurio yn ei blwyf, er na bu ei lwyddiant ond bychan. Profodd ei olygiadau sacramentaidd, a llymder diarbod y ddsygyblaeth a weinyddai, yn dra anfanteisiol i'w gysur personol yn gystal ag i'w ddefnyddioldeb gweinidogaethol. Credir gan lawer y dyry hyn gyfrif mor foddhaol a dim am lawer o'r ammharch a dderbyniodd yno, yn nghyd â'r trallodion cymdeithasol a ddiodeffodd. Ac er nad ydoedd cenhadiaeth Wesley i Georgia yn fethiant hollol, fel y dengys Whitfield yn ei lythrau; etto, a siarad yn gymmharol, rhaid addef mai methiant ydoedd hyd yn oed yn mhllith y trefedigaethwyr; a'i Uchel-Eglwyddiaeth yn ddiu a barodd hyny hefyd. Llafuriodd yn ddiarbed yno. Dysgodd dair o ieithoedd Ewropaidd yn weddol lwyry yn y cyfamser; sef, yr Almaenaeg, yr Italaeg, a'r Ysapaenaeg. Ymwelodd â phob teulu yn y drefedigaeth, gan gymmeryd cyfrif manwl o honynt oll. Ymdrechodd yn deg yn mhlaid sefydlu moddion addysg i'r plant, a theithiodd gryn lawer ar hyd a lled y wlad i bregethu yr efengyl, a pharotoi y ffordd i gynnyrchu llwyddiant uchaf y preswylwyr. Wrth weled nad oedd gobaith iddo gael llafurio yn mhllith yr Indiaid, ac yn herwydd yr helbul cymdeithasol y darostyngiad ef iddo trwy ddialgarwch ynad heddwch o'r enw Mr. Causton, barnodd ef a'i gyfeillion Morafiaidd mai doeth iddo fyddai gadael Georgia; ac felly

y gwnaeth. Gadawodd Savannah Rhagfyr 2il, 1737, a glaniodd yn Lloegr yn mhen tri mis, ar ol bod oddi cartref am ddwy flynedd a phedwar mis. Yr oedd sefyllfa iechyd Charles wedi ei orfodi ef i ddychweled rai misoedd yn gynt. Ymddengys fod meddwl John Wesley y pryd hwn mewn cyflwr o anesmwythder mawr am weled goleuni, a byw. Ysgrifennodd yn ei ddyddlyfr, "Aethum i America i ddychweled yr Indiaid—ond Och! pwy a'm dychwel i? Pwy yw efe a'm gwared i oddi wrth fy nghalon ddrwg o anghredinieth?... Y mae hi yn awr yn ddwy flynedd, ac agos i bedwar mis, er pan adewais wlad fy ngenedigfaeth i ddyggu Crigionogaeth i Indiaid Georgia—ond pa beth a ddygais i yn y cyfamser? Hyn (y peth olaf a ddydiaswn o ddim)—sef, fy mod i, yr hwn a aeth i America i ddychweled ersill, heb gael fy nychwelyd at Dduw erioed." Dyma ei sirian a'i gyflwr yn yr argyfwng pwysig yma. Yn ddiatreg ar ol cyrhaedd Lloegr, cyfarfu â Peter Böhler, gweinidog y Morafiaid oedd newydd gyrrhaedd Llundain o Germany, yr hwn yn garedig a "agorodd iddo ffordd Duw yn fanylach." Er cael mwynhau cyfeillach a chyfarwyddyd y bobl hyn, a'u gweinidog, efe a ymsefydlodd yn Llundain, a bu yn cyfarfod gyda'r Morafiaid yn Fetter Lane am o ddeutu dwy flynedd; yr hyn a broffodd yn fuddiol i'w hyfforddi yn dda yn egwyddorion crefydd fewnol. Buan y daeth yn ymofnydd pryderus am dani, er y bu am dalm o amser heb brofi gollyngod. Yn yr ystyr yma, yr oedd Charles, ei frawd, yn Nghrist o'i fisen ef. Mai 24ain, 1738, aeth i gyfarfod a gynnalai y Morafiaid yn heol Aldersgate, gyda chalon drom a phryderus; ond pan oedd un o'r brodyr yn darllen rhag-draeth Luther i'w Esboniad ar y Rhufeiniaid, profodd yntau ddarfod ei symmud o farwolaeth i fywyd. "O ddeutu chwarter cyn naw," ebe fe, "teimlais fy nghalon yn gwresogi yn hynod; teimlais fy mod yn ymddiried yn Nghrist yn unig am iachawdriaeth; a derbyniais sicrwydd ei fod ef wedi cymmyrd ymaith fy mhechodau!—ie, yr eiddof fi!—ac iddo fy rhyddhau oddi wrth ddeddf pechod a marwolaeth." Dechreuodd hyn gyfnod newydd yn hanes ei fywyd fel Crigion a phregethwr. Arweinai fywyd di-argyhoedd, a phregethai lawer o'r blaen. Ar ei ddychweled o America, gwahoddid ef i bregethu mewn amryw eglwysydd yn Llundain a'r cyffiniau, ac ymgasglai y bobl i wrando arno; ac ar gyfrif y sôn oedd am dano fel cenhadwr a fu yn pregethu i'r Indiaid gwylltion, yn ogystal a'i dalent fel pregethwr, daethai yn boblogaidd ar unwaith. Cynnygiwyd bywoliaeth iddo yn swydd Lincoln, yr hon (gyda llaw) a wrthododd, a thalid gradd dda o barch iddo yn y brifddinas. Ond ar ol y cyfnewidiad ysbyrdol a nodwyd, "wale, gwnaethpwyd pob peth o'r newydd." Gwnaed ef yn ddyon o ysbyrd arall, a phregethai gyda nerth cwbl ddyeirth a newydd. Yn mhen naw mis ar ol hyn, efe a ymwelodd â'r Morafiaid yn Germany. Byth ar ol eu cyfarfod ar y fordaith yn Georgia, mawr ddymunai gael golwg ar y sefydliad oedd ganddynt yn eu gwlad eu hunain. Ond nis gallwn yma ddisgrifio yr hyn a welodd ac a glywodd yno. Digon yw nodi iddo dderbyn cryfhâd i'w ffydd yno, a symblid newydd i ymroddiad Crigionogol. Pan ddychweledid i Lundain, ennynai ei enaid gan sêl Duw, a phregethai dan arddeliad mawr, gan amcanu adfywio Crigionogaeth ysgrhythrol yn yr Eglwys Sefydledig. Ar yr adeg yma, nid

oedd ganddo un amcan pellach. Glynai mewn cymmundeb â'r Eglwys Sefydledig hono, a pharhaodd i gyfyngu ei weinidogaeth i'w had-eiladau cyhoedd ag y cadwyd ei drws yn agored iddo. Yr oedd Charles, ei frawd, a Whitfield, dan yr un bedydd ysbyrdol, ac yn cydlafurio yn egniol gyda golwg ar yr unrhyw amcan—i adfywio crefydd bur yn yr Eglwys. Cyn hir, cauwyd llawer o'i phlupudan i'w herbyn, fel nad oedd ganddynt ddim i'w wneuthur namyn pregethu yn yr awyr agored. Y cyntaf i gymmeryd y cam beiddgar, ond gwerthfawr, hwn oedd Whitfield. Yn y fl. 1739, yn ol esampl a thrwy annogaeth Whitfield, torodd John Wesley hefyd drwyddi, a phregethodd allan yn Bristol i dair mil o wrandawyr. Creodd hyn gyfnod newydd yn hanes y Methodistiaid, fel eu galwid. Cyn hyn, dygid hwy yn gaeth gan y syniad defodol o sancteiddrwydd lleol; ac addefodd Wesley y golygai y pryd hyn y buasai braidd yn bechod achub enaid, os na wnelaid hyny tu fewn i furiau cyssegredig. Ond rhoddwyd terfyn bythol ar yr ofergoelodd hwn pan ddechreusant bregethu allan; ac oni buasai yr oruchafiaeth hon, diammheu genym na fusai eu llwyddiant fel diwygwyr yn agos y peth yw, na Threfnyddiaeth Wesleyaidd, fel y mae, erioed wedi dechreu bodoli. Bellach, ar ol cael ei hyfforddi gan y Morafiaid yn ffordd iachawdriaeth, cafodd adnabod yr iachawdriaeth hono yn bersonol, ynghyd â bwrw ymaith un o erthyglau sylfaenol ei uchel-eglwysyddiaeth:—a dechreuodd John Wesley ar waith mawr ei oes gyda dwylaw rhyddion, a gweithiodd o ddirif. Er nad oedd ganddo y bwriad lleiaf i sylfaenu sect o'r tu allan i gyffin yr Eglwys Wladol, etto, fel canlyniad naturiol, os nad anocheladwy, i'w lafur a'i lwyddiant, daeth enwad felly i fodolaeth yn mron er ei waethaf. Dan nerth ei weinidogaeth ef a Whitfield, cynnyhrfwyd y deyrnas; ac yn eithaf naturiol, ymwasgodd y bobl a ddwysbigwyd yn eu calonau at y diwygwyr am ymgelodd ysbyrdol; ac ar gais y bobl hyn, fuffiodd Wesley gymdeithas grefyddol yn y fl. 1741, o'r hon y tyfodd yr enwad lliosocaf o Ymneillduwyr sydd ar wyneb y ddaear. [Am y manylion, gwel d.g. WESLEYAETH.] Dechreuwyd yr achos yn Bristol, a chyfodwyd yno gapel; a phrynwyd hen *foundry* yn Llundain, i'r gymdeithas oedd yn y brifddinas i ymgartrefu ynddi. Fel y lliosogai y dychweledigion, amlhêid y cymdeithasau hyn, a dosbarthwyd hwynt yn rhestrau dan otal blaenoraid. Darfu ymeangiad y gwaith greu angenrheidrwydd am drefnyddion pellach a manylach. Bu raid pennodi swyddogion cyllidol, a sefydlu llysoedd eglwysig; adeiladu addoldai, a rhanu y maes yn gylchdeithiau; galw allan, ac yn y man ordeinio cynnorthwywyr, cynnal cynnadleddau blynyddol, a thynu allan weithredoedd cyfreithiol; ac yn ganlynon, fuffiwyd y cyfundeb sydd yn aros hyd heddyw. Ac wedi dechreu fel hyn ar ei waith fel efengylwr, gan ddilyn cyfarwyddyd rhagluniaeth Duw yn ei drefniadau, a chymhellid cariad Crist yn ei brofiad, efe a ymelathodd mewn llafur, gan deithio, pregethu, ysgrifenu, dysgyblu, a chyfundrefnu fwy na mwy am bump a thrigain o flynyddoedd; a gorphenodd ei yrfa mewn oedran teg ac anrhydedd mawr yn y flwyddyn 1791!

Bellach, ar ol rhoddi i'r darllenydd syniad am deulu ac amlinellau gyrfa bywyd ein gywrddrych, ni a ymdrechwn fanylu ychydig gyda'r ymgais o gyflau rhyw drem ar helaethrwydd ei

lafur, meithder a lliosawgrydd ei deithiau, ynghyd â'r amhbarch a'r erlidiau a ddiodeffodd fel Cristion oddi wrth gaseion crefydd a brodyr gau yn mlynnyddau cyntaf ei oes; ac yna rhoddwn grynodeb o'i wasanaeth i lenyddiaeth fel awdwr a chyhoeddwr, hanes ei ddadleuon, teithi ei gymmeriad, cyrchnod terfynol ei fywyd, ynghyd â chrybwyllion am ei safle, ei yni, a'i brofiad yn niwedd ei oes.

Digwyddodd dau amgylchiad yn lled fuan ar ol iddo dori allan fel efenglydd y dyldid eu nodi; ac hwyrach mai doeth fyddai gwneuthur hyny yn y fan yma. Cyfeiriasom eisoes at fam rinweddol a thalentog ein gwrthdrys. Cafodd hi fyw i weled dechreuad y Diwygiad Methodistiaidd, a dwfn oedd y dyddordeb a gymmerai ynddo. Yn 1739, pan brynwyd ac y neillduwyd yr hen *founry* yn Llundain i bwras crefyddol, symmudwyd hi yno, i fyw yn y tŷ oedd yn gysylltiol â'r capel, a mynychai y moddion a gynneldid ynddo hyd ddiwedd ei hoës. Ond dydd ei hymddattodiad hithan a nesaodd. Gorphenaf y 23ain, 1742, pan oedd ei phump merch, a'i mab John, o amgylch ei gorwedd, bu farw mewn twelwch mawr; ac yn ol ei chais diweddaf, canasant salm, mor gynted ag yr ehedodd ei hysbryd ymaith. Y Sabbath canlynol, claddwyd ei gweddillion yn ngladdfa enwog Bunhill Fields, yn mhresennoldeb tyrfia fawr o bobl. Darlennydd y gwasanaeth claddu gan ei mab; a phan y defnyddiodd efe y geiriau "fy mam," yn lle "y chwaer ymadawedig," torodd y dorf allan mewn wylfain mawr. Pregethodd yn y capel ar yr aohlysar i gynnulleidfa yn hynod ddirifol. Yn mhen deuddeng mis ar ol hyn, ymwelodd âg Epworth, ei hen gartref, a mynai y plwyfolion iddo bregethu. Ond gan na chaniatâi y curad yr eglwys at ei wasanaeth, gwasgai y bobl arno i bregethu ar y fynwent; ac am chwech o'r gloch un prydawn Sabbath, efe a safodd ar feddfaen ei dad, ac a bregethodd yr efengyl gyda dylanwad mawr ar y pryd; a dilynwyd yr oedfa hono gydag effeithiau bendigedig.

Wedi planu cymdeithasan crefyddol yn Llundain, Bristol, a Kingswood, fel y prif orsaon cenhadol, efe a ymroddodd i amdeithio yr holl deyrnas, gan bregethu, furfio cymdeithasan, a chyfundrefnu, i ba le bynag yr elai. Pregethai ar gyfartaledd, yn ystod yr hanner can mlynedd dilynol, o ddeutu ugain o weithiau yr wythnos, a theithiai yn ol pum mil o filldroedd yn y flwyddyn. Fel hyn, a thynu allan o'r cyfrif swm da ar gyfer ei arafwch yn mlynnyddoedd diweddaf ei oes, bernir iddo bregethu o ddeutu deugain mil o weithiau, a theithio yn agos i chwarter miliwn o filldroedd yn y deyrnas hon yn ystod ei lafur fel efengylwr. A dyldid cadw mewn cof ddarvoud iddo bregethu gynifer a hyny o weithiau dan amgylchiadau anafanteisiol yn fynych, a phan oedd ganddo lawer iawn o bethau ereill i'w cyflawni—a theithio y cyfanswm enfawr o filldroedd a nodwyd cyn i'r agerlong a'r ager-gerbyd gael eu defysio, pryd yr oedd fyfod gorsu y deyrnas yn anhygyrha a drwg, ac heb gymmaint a *stage coach* yn teithio yn uwch tua'r gogledd na dinas York; i.e., a darfod iddo deithio y rhan fwyaf ar gefn ei geffyl; ac y byddai y rhan amlaf, yn maint ei ddyhwed y brynu yr amser, yn darllen wrth farchoegaeth. Un o'i deithiau cyntaf a wnaed yn 1742, i ogledd Lloegr, ar gais John Nelson a'r Arglwyddes Huntington, pryd y dechreuwyd yr achos yn Newcastle. Yn y flwyddyn 1743, efe a dreuliodd o ddeutu pedair

wythnos ar ddeg yn Llundain, deng wythnos yn Bristol, tair wythnos ar ddeg yn Newcastle, tair wythnos yn Cornwall, a deuddeng wythnos yn ngogledd Lloegr. Yr oedd yn ddyd aedded, o ddeutu deugain oed, y pryd yma, ac yn dechreu o ddirif ar ei lafur amdeithiol. Yn ystod y flwyddyn hono, ceir ei hanes hefyd yn ymwelod â rhanau o Gymru. Gofod a ballai i'w ddilyn gyda math yn y byd o fanylwch o flwyddyn i flwyddyn, er y buasai yn angenrheidiol gwneuthur hyny cyn y gellid cyfluo syniad cyflawn i'r darlennydd am helasthrwydd ei lafur a'i deithiau; ond ceir rhyw drem arnynt pan nodir mai ei arferiad am y rhan fwyaf o'i oes ydoedd ymwelod â'r holl eglwysi unwaith yn y flwyddyn, ac na byddai byth yn dychwelyd o'i deithiau heb sefydlu rhai gorsafau newyddion. Am yr un mlynedd ar bymtheg cyntaf, teithiai ei frawd Charles gryn lawer i'w gynnorthwyo; ond o'r flwyddyn 1757 hyd derfyn ei oes, yn 1788, cyfngodd efe ei wasanaeth i Bristol a Llundain. Yn 1747 y talodd John Wesley ei ymweliad cyntaf â'r Iwerddon. Croesodd yno o Bristol, a glaniodd yn Dublin. Gwnaeth hyn ar gais un o'r enw Thomas Williams, yr hwn a lwyddasai i furfio cymdeithas yn y ddinas oedd yn rhifo 280 o aelodau. Glaniodd yn ninas Dublin yn mis Awst, a chroesawyd ef yn nhŷ Mr. Lunell, y *banker*, yr hwn a gyfranodd wedi hyny 400p. at adeiladu capel Whitefriar-street. Treuliodd bythefnos yno, cychwynwyd achosion yn yr ynys yn ddiattreg, a dechreuwyd cydnabyddiaeth ddymunol rhwng ein gwrthdrys â'r Gwyddelod. Aeth yn hoff neillduol o honynt, a chroesodd y Cyfyngfor ddwy a deugain o weithiau er eu mwyn; a phe y gosodid ei holl ymweliadau ynghyd, treuliodd dros chwe blynedd o'i fywyd prysur yn yr Iwerddon. Yn 1751, ymwelodd y waith gyntaf âg Ysgotland. Ni fwriadai bregethu yno o gwbl y tro hwnw; ond ar gais tyrfia o bobl a ymgasglent at dŷ y cyfaill a'i lletyai, efe a bregethodd droion iddynt, gan adael Mr. Hopper, un o'i gynnorthwyr, yno ar ei ol, a'r hwn a lafuriodd yno am bythefnos. Fel y mae yn hysbys, ni chafodd Wealeyaeth nemawr o afael yn mhllith yr Ysgotiaid o gwbl, oddi gerth yn Edinburgh a Glasgow, fel na theithiodd John Wesley yn agos gymmaint yno ag yn rhanau ereill y Deyrnas Gyfunol, er na pheidiodd efe ymwelod âg Ysgotland drachefn a thrachefn.

Gyda maes mor eang i'w lafurio, a'r fath anghyfleusderau ac annybendod i deithio ar fôr a thir, a mynychder yr oedfaon a gynnalai, y mae yn anhawdd furfio dirnadaeth am faint ei lafur mewn blwyddyn o amser. Cymmerer un yn enghraifft. Efe a dreuliodd ddau fis cyntaf y flwyddyn yn Llundain. Yna, ddechreu Mawrth, cychwynodd am yr Iwerddon. Marchogodd o Llundain i Gaerdybi, gan bregethu dair neu bedair o weithiau bob dydd ar hyd y ffordd. Hwyrach y cedwid ef yn Nghaerdybi, naill ai i ddiagwyl am long, neu am hindda, am lawer o ddyddiau, pa rai a dreuliai gorsu y gallai i bregethu yn y dref, ac yma a thraw yn Ynys Môn. Wedi cael cyfleusdra i groesi y môr, treniai rai misoedd i deithio, pregethu, a chyfundrefnu yn yr Iwerddon. Oddi yno cyfeiriai am Bristol, gan dreulio, hwyrach, pedair wythnos yno mewn llafur diball. Yna elai i lawr i Cornwall am fis, ac oddi yno trwy y siroedd deheuol yn ol i Llundain. Yna dringai i fyny trwy siroedd Bedford a Northampton a chanolbarth y wlad i sir York yn eithaf oedd y gogledd, ac weithiau croesai y

Tweed i Ysgotland. Yna dychwelai i Lundain erbyn y gauaf, gan wneuthur pump neu chwech o deithiau wythnosol oddi allan i'r briffidinas i wahanol gyfeiriadau. Ac fel hyn, nid oedd nemawr i eglwys, neu 'gymdeithas,' fel y dewisai efe eu galw, nad ymwelâi â hi unwaith yn y flwyddyn o ddydd ei sefydliad hyd o fewn ychydig i ddiwedd ei oes. Yr oedd ei arol-ygiaeth dros yr holl waith yn bersonol a thrwy-adi. Os gogwyddai yr achos yn rhywle at benrhyddid, ymrafaelion, neu farweidd-dra, cyn y gallai adfeilio llawer trwy ddiolalwch swyddogion neu ymgecraeth aelodau, galwai John Wesley heibio, gan rybuddio, a dysgyblu, neu os byddai raid, diarddel yr afreolus: a thrwy y ddisgyblaeth a weinyddai, a'r pregethau min-iog a nerthol a draddodai, efe a gasglai gynnull-eidfa, a lliosogai yr eglwys, ac yn gyffredin adferid drefn a brawdgarwch, purdeb, a bywyd i'w plith cyn eu gadael. A dian mai i'w ym-drechion difino i ymwelâi â'r eglwys, a'i lafur mawr personol yn eu mysg, y dylid priodoli cyfran helaeth o lwyddiant y cyfundeib mawr a sefydlwyd trwyddo. Ond pwy ond efe a allasai ymgynnal dan y fath lafur? Eitto, nid oedd ei weinidogaeth amdeithiol ond rhan o'i lafur ef.

Aeth trwy lafur dirfawr, a chyflawnodd wasanaeth ammhriadiwy, fel awdwr, cyhoeddwr, a threfnydd. Yn ngoleuni disglair ei sêl fel efenglydd, a'i fedrusrwydd fel trefnydd, collir golwg ar ei gyraeddidiadau a'i wasanaeth fel llenor. Fel y dengys ei nodiadau yn ei ddydd-lyfr, yr oedd John Wesley yn ddarllenwr mawr. Darllenai lawer ar bron bob cangen o wybodaeth, a gwelâi hyn yn drwyad a beirniadol. Ceir cyfeiriadau yn ei ddyddlyfr at brif weithiau Locke, Peter Browne, Bolingbroke, Reid, Leibnitz, a Butler, a'r rhan fwyaf o awdwyrgoreu y cyfnod ar athroniaeth naturiol, feddylol, a maeool, ynghyd â'r prif weithiau a geid y pryd hwn ar athroniaeth crefydd. Darllenai lawer o farddoniaeth glasurol a diweddar. Mawr edmygai arwrgerdd Fingal gan Ossian. Ceir enw bron bob awdwr o byrs ar restr y llyfrau a ddarllenodd ar hanes yr eglwys. Rhoddodd grym lawer o'i sylw i feddygiaeth. Ymgydnabyddodd yn helaeth â bywgraffiadau cymmeriadau cyhoeddus, ynghyd â hanes teithiau ar dir a dwfr. Hoffai hynafiaethau a hanesiaeth yn fawr. Wrth gwrs, efrydai weithiau duwinyddol, yn enwedig yr adran ddadlennol. Arferai ddarllen wrth farchogaeth—a darllenodd gannoedd o gyfrolau felly ar ei deithiau. Ac nid yn arwynebol, anghofus, a darniog y darllenai efe; ond yn ddeallus, yn drwyad, ac i bwrpas. Yr olaf oedd ei ffordd gyda phob peth. Cadwai ei lygad yn agored, ac edrychai lyfr drwyddo cyn ei ollwng o'i law. Ceir llawer o nodiadau beirniadol, minniog, a gwerthfawr ar lyfrau yn ei *Journals*. Haeddai y cymmeriad o fod yn ddarllenwr mawr yn ngwir ystyr y gair.

Pan feddylir am ei deithiau, ei lafur gweinidogaethol, a chylch ei ddarlenyddiaeth, y syndod yw, pa fodd y cafodd amser i ysgrifenu dim; ac o'r tu arall, pan olygir swm ei ysgrifeniadau, y syndod yw, pa fodd y cafodd amser i wneuthur dim arall. Prin y gallen gredu fod y fath beth yn bosibl i unrhyw ddydd hyd nes y deunw i wybod am ei gyflymder a'i ddiwydrwydd. Codai am bedwar o'r gloch yn y boreu, treuliai ei amser a'i waith yn y modd goreu, a gwelâi y goreu o ddeunaw awr allan o'r pedair ar hugain. "*Leisure and I have taken leave of one*

another," meddai. Yr oedd ei ddiwydrwydd yn ddihafal. A rhaid ei fod yn meddwl ac yn ysgrifenu yn gyflym, fel y ceir gweled, ond ystyried byrdra yr amser a gymmerai i barotoi ei lyfrau i'r waag. Pan yn hanner can mlwydd oed, pallodd ei iechyd, a bu yn analluog i breg-ethu am bedwar mis—yr unig fwch yn ei oes. Ond yn ei gystudd, pan y gwellhaodd ychydig, dechreuodd ysgrifenu ei nodiadau ar y Testament Newydd. Treuliai un awr ar bymtheg arno bob dydd; ac yn mhen deng wythnos, yr oedd yn barod ar y pedair efengyl; a rhywbryd yn ystod y flwyddyn ddilynol (1755), dygodd allan ei holl esboniad ar y Testament Newydd, yn gyfrol bedwarplyg 762 t.d. Buasai gorchwyl fel hyn yn llawn ddigon o waith i'r cyffredin o ddynion yn nghanol iechyd a nerth; ond aeth efe drwyddo, o leiaf y rhan fwyaf o hono, yn ei waelled a'i wendid. Ac yn chwanelog at ei esboniad ar y Testament, chwe blynedd a gymmerodd i dalfyru hen gyfrolau unplyg mawrion, eu hadysgrifenu oll, a'u cyhoeddi mewn ffurf gryno a destlus, dan yr enwad o "*Christian Library*," mewn hanner cant o gyfrolau deuddegplyg. Nid ychydig oedd y gwaith o ysgrifenu yn unig yn y fath ymgymeriad, heb sôn am y gwaith meddwl a threfnu a gynnwysid ynddo. Cyhoeddodd lawer iawn o lyfrau yn ei oes, rhai o honnynt o'i awdwriaeth ei hun, a'r lleill yn dalfyriadau neu yn argraffiadau newyddion o waith awdwyrgoreu, a ddygidd allan dan ei olygiaeth, ac ar ei draul ef. Yn y flwyddyn 1774, cyhoeddodd ei waith ei hun mewn 32 o gyfrolau deuddegplyg, yn cynnwys traethodau, a chant a deugain ac un o bregethau. Yn 1831, cyhoeddwyd argraffiad newydd—y trydydd—o'r gwaith hwn dan olygiaeth y Paroh. Thomas Jackson, mewn pedair ar ddeg o gyfrolau wythplyg. Cyhoeddodd nodiadau ar yr Hen Destament yn dair cyfrol pedwarplyg; ei waith ar athroniaeth naturiol mewn pum cyfrol deuddegplyg; ac yn y fl. 1778, cyhoewynodd gyhoeddiad misol, sef yr "*Arminian Magazine*," yr hwn a barhaodd i ymddangos yn rheolaidd a difwlch tra bu Wesley byw. Arno ef ei hun y diagnai y rhan fwyaf o'r llafur mewn ysgrifenu a golygu y cyhoeddiad hwn. Ysgrifennai a chyhoeddai ei "*Journals*" o bryd i bryd, sydd yn cynnwys cofnodau manwl am waith a helyntion pob dydd yn ei ddydd, o adeg ei ymfudiad i Georgia, yn 1735, hyd fis Hydref, 1790, ychydig fisoedd cyn ei farwolaeth. Wedi eu casglu ynghyd, cyfansoddant bedair cyfrol mor ddyddorol i'w darllen a dim o'r fath sydd yn yr iaith Saesneg. Dygai yn mlaen ohebiaeth gyfrinachol eang, a llafurus weithiau, ar hyd ei oes; ac ysgrifennai bob llythyr a'i law ei hun. Cymmerodd ran helaeth yn nadlennol ei oes, ac ysgrifennodd lawer yn mhob modd i amddiffyn ei olygiadau athrawiaethol, yn ogystal â'r cwrs a gymmerai mewn materion o ffurlywodraeth eglwysig. Bu mewn cryn ddadl gyda'r Morafiaid yn nechreud ei ffordd; ac yn fuan wedi hynny, aeth yn ymwahanianid rhyngddo a'i gyfaill mynweol Whitfield, o blegid eu hanghyttundeb mewn barn ar etholeddigaeth. O'r un ffynonell, tarddodd dadlennon rhyngddo a Hervey, a Toplady, ac oreill. Ac nid bychan oedd y gwaith oedd ganddo i amddiffyn Methodistiaeth yn ngwyneb yr ymoeodiadau tanllyd a lliosog a wneid arni gan glerigwyr yr Eglwys Wladol. Ac at yr oll, ysgrifennodd draethawd maith a galluog ar "*Bechod Gwreiddiol*," mewn gwrthwynebiad i

waith Taylor, o Norwich, ar y pwngc. Gwnaeth ddefnydd mawr o'r wasg hefyd i ryfela yn erbyn pechod, anwybodaeth, a chyfeilliornadau. Efe oedd un o'r rhai cyntaf i gyhoeddi llyfrau yn rhifynau, i gyfarfod amgylchiadau y werin; a mynych y bu hefyd yn casglu arian oddi wrth y cyfoethog i bwrcau llyfrau i'r tlawd. Dyry Dr. Smith grynhoed o'i gyhoeddiadau yn yr adroddiad canlynol:—14 o gyfrolau wythplyg o waith gwreiddiol; 118 o gyhoeddiadau mewn rhyddiaeth, yn cynnwys ei esboniad ar y Beibl, a thalfyriadau ac argraffiadau newydd o waith awdwyr ereill; 49 o weithiau barddonol, cyfansoddedig ganddo ef, a'i frawd Charles, ynghyd; 5 o gyhoeddiadau ar gerddoriaeth, ac yn cynnwys casgliadau o donau cyssegredig. Y cyfanswm yn 172 o gyhoeddiadau gwahanol—rhai o honynt yn llyfrynau bychain, ereill mewn dwy neu dair o gyfrolau, ac un o honynt yn cynnwys hanner cant o gyfrolau. Y mae pob cyfansoddiad a ddaeth dan ei law ef wedi ei ysgrifenu mewn arddull bur a chlasurol, a nodweddir gan fyrdra, eglurder, a nerth. Ac yn ei holl ddadlucen, amlygodd gymmaint o graffier, medr i ymresymu, a thegwch a boneddigeiddrwydd a neb o'i gyfoesawyr; a gosododd ddelw yr athraw mewn rhesymeg, yr ysgolhaig aeddfed a boneddigaidd, y Cristion cywir a diymhongar, a'r diwygiwr difrifol a diwrthdro ar ei holl gynrychiolion argraphedig.

Ond beth am ei fedr a'i ymroddiad fel trefnydd? Addefir ar bob llaw fod ei fedr at hyn yn ddihafal, a'i ymroddiad iddo yn ddiifino; ac y mae y cyfundeb a adawodd ar ei ol yn arddangosiad o'r llwyddiant a gallynodd. Ac nid wedi ei ymadawiad y bu yr holl lwyddiant chwaith; canys yn y flwyddyn 1790, ychydig fisoedd cyn ei farwolaeth, ceir yr ystadegau canlynol:—pregethwyr teithiol, 541; cylchdeithiau, 240; aelodau eglwysig, 134,549. Yn y flwyddyn 1744, gwyisydd y gynnalredd gyntaf i sistedd; ond o hynny allan, cynnellid hi yn flynyddol; ac am wyth mlynedd a deugain, bu ef yn ei llywyddu yn Yronol. Yn 1739, chwaganegwyd ei ofal yn fawr trwy adeiladu ysgolion Kingswood. Whitfield oedd wedi sylfaenu yr adeilad hono, ac wedi dechreu casglu at ei hadeiladu; ond Wesley a'i cwblhaodd, ac a gasglodd yr holl arian i dalu y draul, oddi eithr y swm o 60p. Mawr ydoedd ei gyfrifoldeb arianol ynglŷn â dyledion capeli. Yr oedd mwyafrif yr aelodau yn weithwyr tlodion, fel nad allent hwy eu hunain gyfranu nemawr; a chan fod cynnydd y diwygiad mor gyflym, rhaid oedd codi addoldai eang ar hyd a lled y deyrnas gyda'r brys mwyaf, serch benthyca arian ar lóg i wneuthur hynny. Ac ato ef yr edrychrai yr holl ofynwyr am y llogau a'r hawl; a bu agos i'r baich ei lethu fwy nag unwaith. Ond trwy ei fedr i lunio mesurau cyfaddas, ei ddiwydrwydd diymmod i'w cario allan, a bendith Pen yr eglwys ar yr oll, llwyddodd i gyfarfod pob gofynion o'r fath yn yr adeg, ac i ddwyn ei feichiau trymion i'r lan heb dynu y gwaradwydd lleiaf arno ei hun, na pheri ceinlog o golled i neb arall.

Wedi cael cymmorth gan Dduw, aeth trwy y llafur enfawr a nodwyd, ac ymgynaliodd dan ei gyfrifoldeb a'i ofal pan yn wrthdrrych anhunedd yn fynych, amharch a gwrthwynebiadau, erledigaethau a pheryglon, a phob math o anhawederau. Prudd yw meddwl mai un o brofedigaethau chweraf ei fywyd oedd priod ei fywae. Bu yn hynod o anhapus yn ei briodas.

Yr oedd efe fel pe wedi ymddyrysu yn y mater yma. Bu ar fedr priodi fwy nag unwaith cyn cyfarfod Mrs. Vazeille, ond lluddiwyd ef trwy ymyriad annoeth cyfeillion. Gwraig weddw ydoedd hon i fasnachwr cyfoethog, gyda phedwar plentyn, a gwaddol o 10,000p., o ddiwylliant uwchraddol; ac yn ol pob ymddangosiad ar y pryd, un eithaf cyfaddas i'w sefyllfa newydd. Erbyn hyn, yr oedd efe yf 48ain oed, ac wedi ffurfio arferion anghydnaws â bywyd priodasol. Cafwyd cyd-ddeall perffaith rhyngddynt cyn eu hymuniad priodasol, nad oedd y cyssylltiad i leihau dim ar ei ddefnyddioldeb cyhoeddus ef, nac i ymyraeth mewn un modd â'i drefniadau amdeithiol. Ar y cyntaf, teithiai Mrs. Wesley gyda'i gŵr i'r gogledd, ac i Cornwall, &c.; ac am gyfnod byr, gellid tybied y busasai yn gymmorth ac yn gyuar iddo. Cyn hir, cyfnewidiodd yn hollol, a daeth yn bob peth ond hynny iddo. Oddi ar dynmer afrywiog, ddilywodraeth, a drwgdybus, dangosodd bob angharedigrwydd tuag ato, a dywedodd bob drygair am dano. Cynnyrchai ddrwgdeimlad rhyngddo a'i berthynasau a'i gyfeillion hyd y gallai, a chynghreiriai i'w erbyn gyda'i elynion. Drwgliwiai ei lythyrâu cyfrinachol, a fflugiodd lythyrâu yn ei enw i'r wasg, o bwmpas i'w ddarostwng yn marn y cyhoedd. Pantyrai eiriau cas ar ei deimladau yn ei adegau mwyaf anghenus am gydymdeimlad a chysur cartref; ac yn nghynddaredd dieffig ei chalon, gosododd ei dwylaw ar ei bren, gan ei dafu i lawr a'i lusgo gerfydd ei hirwallt o amgylch yr ystafell:—a dioddefodd yntau yr holl gamdriniaeth fel Cristion! Bu ei enw da mewn enbydrwydd fwy nag unwaith trwy ei chreulondeb ynyf hi; ond puredd a gaed ynddo, a gofalodd Duw Daniel am dano yntau. Wedi ei boenydio, ei ddynoethi, a'i faeddu am ugain mlynedd yn adeg prysuraf ei fywyd, hi a'i gadawodd ef; a bron na themtir ni i ysgrifenu mai dyna y caredigrwydd mwyaf a ddangosodd y ddynes anhydrin a chreulawn hon yn ei hoed.

Y mae pob gwaith da yn sicr o gyfarfod â gwrthwynebiadau. "Angenrhaid ydyw dyfod rhwystrau." Heb law yr anhunedd teuluol hwn oedd mor anghysurus iddo, cyfranogodd Wesley yn lled helaeth o erledigaethau crefyddol ei oes. Dyma oedd rhan Howell Harris a'i gydweithwyr yn Nghymru, a Whitfield a Wesley yn Lloegr, yn enwedig yn nechrenad eu ffordd. A phan ystyri'r mor isel oedd crefydd ysbrydol yn yr eglwysi gyda phob cangen, ac mor anfoesol a llygredig oedd y byd annuwiol o'r tu allan, nid oedd hyn yn rhyfedd. Gofod a ballai i roddi manylion yr erledigaethau a ddiodesfodd ein gwrthdrrych. Mynych y bu ei fywyd mewn perygl—yr archollwyd ef â cheryg—y baeddwyd ac y llnsgwyd ef gan ffeiniaid anwybodus a phenboeth ar hyd heolwydd cyhoeddus—a chafodd ei ddwyn ger bron ynadon, a'i wahardd i bregethu mewn trefi yn y wlad, a'i ddiffeniwi gan offeiriad ac esgobion. Nid anfynych yr arweinid y dorf a ymosodai arno gyda llŵn a dynodiad gan ŵr urddedig, fyddai bron mor anwybodus ac annuwiol a hwythau; ac nid anaml y difyrai yswain gwledig ei hun trwy yru ei feirch a'i gŵn hela i ganol ei gyfarfodydd crefyddol, neu hwyrach mai minteioedd o weithwyr anhywaith fyddai yn cynllwyn ar ochrau y ffordd i osod eu dwylaw ar yr efengylwr, a'i lusgo drwy y llaid i'w dafu i'r afon. Yn 1748, mewn lle o'r enw Oakhill, ac mewn lle arall o'r enw

Roughlee, cafodd efe a'i ddilynwy'r driniaethau creulawn. Llogasid ysgubion y bobl i'w dderbyn i'r dref gydag wyau pydredig, a phob amharch, ac i'w arwain drwy yr heolodd gan heddwad meddw o flaen mintai arfog gyda ffyn yn eu dwylaw, a diod gadarn yn eu cylla. Lluchid ei ddilynwy'r & chawodydd o geryg; a llusgid rhai o honynt drwy y llaid gerfydd gwallt eu penau, heb arbed na rhyw nac oedran; gollyngid cynddaredd yr erledigaeth ar hen wŷr a hen wragedd, gwyrffon gweiniaid a phlant; curid rhai & ffyn yn ddirugaredd, a gorfodwyd un o'r dychweledigion i neidio oddi ar graig uchel i'r afon! Yn Bolton, ger Manchester, ymgasglodd torf frochus gan waeddi, a chablu, o amgylch y tŷ lle y llettyai: Tafasant gyfaill iddo a aethall allan i ymlw & hwy i'r llaid, gan ei sathru dan eu traed; torasant ddrws y tŷ, a rhuthrasant i mewn; ac y mae yn anhawdd dyfalu pa beth fuasai y canlyniad, oni buasai iddo ef eu hwynebu gyda dewrder a'u daliodd & syndod, a'u tawelu gyda'i atebion parod a'i bresennoldeb parchedig. Mewn lle arall, tarawyd ef & chareg yn ei dalcan pan yr oedd ar ganol pregethu; ond gyda nerth goruwchddynol, ar ol sychu y gwaed o'i lygaid, aeth yn mlaen gyda'i bregeth. Yn Wednesbury, amgylchwyd ei letty gan y terfysglu a waedent "Dewch â'r pregethwr allan: rhaid i ni gael y pregethwr allan!" A rhag iddynt loegi neu ddiynystrio tŷ ei gymmwynaswr, aeth allan atynt, fel oen i ganol bleiddiaid; ac Och! y driniaeth a gafodd! Llusgwyd ef yn amharchus am filldir o ffordd trwy wlaw trwm, ar noson dywyll, at dŷ yr ynad heddwch. Ar y ffordd, yr oedd terfysglu Walsall yn ymosod ar derfysglu Darlaston; ac aethant i ymladd am dano fel bwystfilod rheibus am ysglyfaeth, a chariwyd ef i ddwyllaw yr ymosodwyr newyddion hyn. "Ofer," meddai, "oedd ceisio siarad & hwynt, canys yr oedd y sŵn ar bob llaw fel rhuad y môr." Llusgasant ef yn ol i'r dref; a phan amcanodd ddiange oddi arnynt trwy droi i mewn i ddrws tŷ mawr a pharchus oedd yn agored ar fin yr heol, daliwyd ef gan ryw ddyhiryn wrth wallt ei ben, gan ei luso yn ol i'w dwylaw. Ar hyn, tarawyd ef yn ei enau nes y ffrydiodd y gwaed allan, a chariwyd ef dros bont, ger llaw afon ddofn, gan ofni bob munyd gael ei dafu iddi, a'i fodd; ond cyfringwyd ar ei ran, a diangodd yn fyw o'r enbydrwydd yno, fel pob un arall cyffelyb cyn ac ar ol hyny! A dywedir fod ei hunanfeddiant, ei ddewrder diymollwng, a'i ysbryd maddengar ac efengyllaidd yn nodedig, yn ngwyneb y triniaethau creulawn hyn oll. Gwelwyd hydra annuwiol ymosodwyr yn gwydo dan awch ei eiriau parod a chyfeiriadol; ac nid unwaith na dwywaith y diffwrthywyd eu dwylaw gan ei hunanfeddiant a'i ddewrder. Bu yn cerdded trwy ganol terfysglu brochus, gan ddangos y fath wroldeb fel na feiddiai neb ei gyffwrdd, er eu bod wedi ymgasglu o bwmpas i'w ddal a'i ddyfetha. A llawer gwaith y dychwelodd erlidwyr o'r oedfaon dan weddio.

O ran ei berson, nid oedd gan John Wesley ond corph bychan—ychydig byraoh na'r taldra canolog, ond fod hwnw o'r defnyddiau goreu, ac o'r gweuthuriad mwyaf hylaw a chymmesurol i'w alluogi i gyflawni gwaith mawr ei oes yn y modd esmwythaf iddo ei hun. Yr oedd ei lywethau fel gwiall haiarn o ran gwydnwch; nid oedd ganddo ronyn o gnawd afreidd o'i gwmpas, ac yr oedd adnoddan ei yni anianyddol

yn ddihybydd. A diau fod ei arferiad o foreu-godi, newid awyr, teithio ar gefyl, a phregethu yn y boreu, ynghyd â'i reoleidd-dra perffaith mewn llafur, ymborth, a chwag, wedi caledu ei gyfansoddiad a sefydlu tŷn uchel o iechyd iddo i fesu'r anhygoel. Y mae lliosogrwydd y llyfr-au a ddarllenodd, a'r gweithiau a gyhoeddodd, ei ofal a'i lafur yn mhob modd gyda'r ysgrifftin a'r waag; y mae y teithiau hirion ac anhygyrch a gefnodd; y llafur bugeiliol a phregethwrol a gyflawnodd; yr anghyrs, yr erledigaethau, a'r caledi a ddioddefodd yn ystod ei oes faith; ynghyd â'r ffaith ddarfed iddo fyw mor hir, teimlo mor lleied o ludded a dihoender, a chael ei oddiweddyd gan mor ychydig o anhwylderau a chystuddiau, yn eglur ddangos fod ganddo gyfansoddiad naturiol cadarn iawn. Ond dylid nodi, y bu yntau, er cryfed ydoedd, yn afiach am bedwar mis, pan yr oedd yn ddeg a deugain oed, ac yn analluog i deithio a phregethu; ond dyma yr unig fwelch yn ei oes. Ofnai ei gyfeillion am dano y pryd hyny; a chan harotoi go-gyfer â'r gwaethaf, cyfansoddodd feddargraph iddo ei hun, er na bu angen am dano am yn agos i ddeugain mlynedd wedi hyny. Tra y dengys y ffaith olaf a nodwyd ei fod ei hun yn ofni fod ei afiechyd i farwolaeth, dengys ffaith arall nad oedd pethau mor ddrwg; o blegid yn ei gystudd, fe, o herwydd ei fod yn rhy nychlyd i deithio a phregethu, ymgymerodd âg ysgrifenu Eboniad ar y Testament Newydd. Treulian un awr ar bymtheg y dydd ar y gorchwyl: yn mhene deng wythnos, yr ydoedd y copi yn barod ar y pedair efengyl; a rhywbryd yn y flwyddyn ddilynol (sef 1755), cyhoeddwyd ei nodiadau ar yr holl Destament yn gyfrol bedwarphlyg 762 tudalen. Buasai y gorchwyl yn unig yn llawn ddigon o waith i'r cyffredin o ddynion yn nghanol iechyd a nerth, ond aeth ef trwy y rhan fywaf o hono pan dan afiechyd; fe, yr unig afiechyd bron fu arno yn ystod ei oes. Ac fel y mae yn hybys, bu fyw i fyned yn hen, ac yn anarferol o hoeyw a llafurus yn ei hen ddyddiau. Arfaethodd ymweled âg America yn ei 67ain mlynedd oed; a buasai wedi cyflawni ei fwrriad hefyd oni bae fod yn amhosibl iddo adael yr holl eglwysi oedd dan ei ofal yn y deyrnas hon. Ysgrifennodd air yn ei ddyddlyfr i'r perwyl "nad oedd wedi colli un noson o gwag yn ystod y 70ain mlynedd." Ymwelodd â Holland ddwy waith ar ol pasio ei 80ain oed. Pan yn 82ain, cawn ei hanes yn cyhowyn am yr Iwerddon. Pregelthai ar hyd y ffordd o Lundain i Liverpool, a phregethai ddwy neu dair gwaith yn y dydd yn yr Ynys Werdd tra y bu yno. Dychwelodd i Lundain yn mhene dau fis, ar ddydd Gwener; a'r Sabbath canlynol, pregethodd ddwywaith yn City Road, a chyfarfyddodd â chynulleidfia aruthrol o blant yn yr un lle am bump o'r gloch y boreu dranoeth. Cyfansoddai bregethau newydd gyda chywirdeb neillduol pan yn 86ain. A phan yn 87ain, tynodd allan iddo ei hun blann pregethu am dri mis, a chadwodd bob cyhoeddiad oedd arno, a chryn lawer o oedfaon achlysurol heb law hyny. Dywedir fod llyfnder a gloypwder dyn deugain oed yn prydferthu ei rudd, a disgleirdeb a bywiogrwydd llangeyn ugain oed yn gwreichioni yn ei lygad, pan yr oedd eira pedwar ugain gausf yn gorphwys ar ei ysgwyddau! Goroesodd brydles yr hen foundry, a phregethodd yn Kingwood dan gyssgod coed a blannwyd yno â'i law ei hun! Pan fu farw, deuddeng mlynedd oedd rhyngddo a bod yn fab can mlynedd!

Rhaid fod gan ddy'n a lafuridd mor galed, a ddi-oddefodd mor fynych, ac, er pob peth, a fu byw mor hir, gorph o'r defnyddiau a'r gwnethuriad goreu. Dywedir fod y darluniau a dynwyd o hono yn darawgar o gywir, ac y mae cynnifer o'r rhai hyn ar led-led y Dywysogaeth fel mai hollol afreidiol yw cynnyg darluniau o hono yma mewn geirian.

Yn y corph bychan hwnw, preswyliai enaid uwchraddol a choeth. Tra na ddylid rhestru John Wesley gyda Francis Bacon, Isaac Newton a Joseph Butler, yn y dosbarth uchaf o feddylwyr; etto, credwn y teilyngai safle uwch yn yr ail ddosbarth nag a roddwyd iddo gan rai o'i fywgraphwyr. Y mae yn amheus a oes neb o'i faen mewn teilyngod yn y dosbarth olaf. Meddai athrylith o radd uchel, yn yr hon y cyfarfyddai llawer o alluoedd mewn cymmesur-odd rhagorol. Yr oedd athrylith yn ei deulu, ar du ei dad a'i fam, er's cenedlaethau lawer, fel y gwelom eisoes. A diau ei fod yntau yn berchenog athrylith gref ac amlochrog, a nod-weddid gan graffder, treiddioldeb, a chyflym-dra. Dichon nad oedd ei grebwlly ond cyffredin, er nad oedd yn amddifad o'r gallu gwerthfawr hwnw. Ond nid yn hyn y llechai ei ragoriaeth. Y mae y dyb fod trefniadau eang a manwl y cyfundeb a sefydlodd yn frwyth dychymmyg rymus oedd wedi tori cyallun yn mlaen llaw, yn seiliedig ar syniad hollol gyfeiliornus am nod-wedd meddwl John Wesley. Nid un felly oedd efe mewn un modd. Rhagwelai i'r dyfodol yn mhellach na llawer, a hynny mewn goleuni clir iawn; ac yr oedd yn ddi-hafal o fedrus i adnabod y ffordd oren ar y pryd i droi pethau sydyn ac anochoeladwy yn wasanaethgar i amcanion ei alwedigaeth nefol. Ond cyfodai hyn oll oddi ar graffder a chyflymdra ei feddwl i ddirnadau pa fodd yr oedd pethau yn sefyll yn eu perthynas a'u gilydd ar y pryd, a pha fodd i weithredu ddoethaf yn eu hwyneb, yn fwy nag oddi ar allu creadigol uchelwyr a chyrraedd-bell i dynn allan gynlluniau cyfrwys a phellgyrchol flynyddau yn mlaen llaw. "*Wesley was not a designing man. Cunning, he had none. He was a man of one idea; his sole aim was to save souls. This was the philosophy of his life,*" ebai y Parch. Luke Tyerman. A phan sylwir yn graff ar deithi athrylith ein gwrthddrych, hawdd fydd cymmeradwyo y diagrifiad. Ni feddai Wesley y cymmhwysder lleiaf oll i wneuthur y dydd-freuddwydiwr Utopaidd a frwythlawn. Ond mewn craffder i weled i mewn i bwngc, ei ddoe-barthu i'w elfennau cyntaf, a'i adnabod yn ei burdeb syml a'i berthynasau troellog, a hynny mewn amser byr, saif John Wesley yn arbenig a diguro. Gan nad beth fyddai natur y pwngc, neu ei ddyethrwrch—pa un bynag ai cyfrinion y *Mystics, Principia* Newton, neu *Plays* Shakespeare, fyddai testyn ei ymchwiliad—yr oedd llygad ei feddwl mor loyw, ei gyllell arddan-soddol mor finig, ei stafel mor sicr, a'i ergydion mor gywir, cyflym, a diarbed, fel na ddiangai dim a syrthiai i'w ddwyllwyl cyn cael ei chwilio yn llwyr, a'i adnabod yn drwyadl. Meddai gof cyflym a gafaelgar, fel y dywedir fod testyn gwreiddiol y Testament Newydd ar benau ei fysedd. Arddengys gryu lawer o alluoedd a thueddfryd y beirniad; ac ymddengys fod anianawd ei feddwl yn tynnu at yr athronyddol. Ceir gweithiau Locke, Reid, a Browne yn mhllith ei lyfrau dewisol. Blinwyd ef ar adegau gan ryw ambenon meddylol, na wyr ond dynion

meddylgar ddim dan anynt; a da fod ei angor o'r tu fewn i'r llen. Ac at y cwbl, yn yr oll o'i weithrediadau, yr oedd ei feddwl yn gwbl ymarferol. Nid y damcanwr awyrol a dibwrpas ydoedd efe; ond ceisai yn wastad ddarostwng ei ymchwiliadau i olygiadau ereill, yn ogystal a'i fyfyrddodau ei hun, i ffurfiau ymarferol. Fel aml i ddy'n mawr, amlochrog ei athrylith, ceid rhai teithi croesymdynol yn nghymmeriad ei feddwl; megys ammheuyddiaeth ac ofergoieidd, yr athronaidd a'r ymarferol, hoffder at yr eglur ac at y cyfriniol. A dichon y ceir esboniad ar hyn, ond ymfyn am rai o honnynt yn ngogwyddiadau ei galon, a'r lleill yn maes cynhenid ei ddealltwriaeth. Diau na saif neb o'i faen yn yr ail ddosbarth o feddylwyr.

Derbymoedd addysg dda, o ran cylch a chyflwyrredd. Dechreuwyd cwrs ei addysg gan ei fam, yn yr adeg a'r modd goreu yn bosibl. Treuliodd saith mlynedd a hanner dan addysg yn y Charter-house, yn Llundain; ac yna bu am chwe blynedd fel myfyriwr, a blynyddau lawer fel athraw, yn Mhrifysgol Rhydychain. Ac y mae ei lwyddiant i ennill ysgoloriaeth, a'i radd o athraw y celfyddydau, ynghyd â chymmrodoriaeth yn Oxford, ei hyddysgedd mewn cynnifer o ieithoedd, a'r feistrolaeth a feddai dros resymeg a meintonaeth, yn dangos ddarod iddo werthfawrogi ei fanteision; a dyfod yn ysgolhaig da. Yn Lladin y byddai efe, a'i frawd Charles, yn ymddiddan pan wrhynt eu hunain. Cyhoeddodd rammadegau at wasanaeth ysgolion Kingswood yn yr ieithoedd Saesneg, Ffrancaeg, Hebraeg, Groeg, a Lladin. Cyfieithodd wyth ar hugain o hymnau o'r iaith Germanaeg; a dywedir y gallai ddarllen a siarad yr ieithoedd Ysopaenag, Italaeg, a'r Isellmynaeg. Ystyrid ef yn gyffredin yn feirniad da yn yr ieithoedd clasurol. Bu yn athraw mewn rhesymeg, yn *Greek lecturer*, ac yn gymmedrolwr y dosbarthiadau yn Rhydychain am rai blynyddau. Cydnabyddid ef yn un o resymwyr goreu y brifysgol y tymmor hwnw. Mewn gair, trefnodd Rhagluniaeth (yr hon a ddygodd Moses i fyny yn holl ddysegeidiaeth yr Aipht, ac a ofalodd am ei le i Paul wrth draed Gamaliel) fod i John Wesley gael yr addysg oren y gallai y byd ei rhoddi i ddy'n ieuangc yn y ganrif ddiweddar; a gwnaed ef, yn ystyr priodol y gair, yn ygalhaig.

O ran ei ddaliadau athrawiaethol, coleddai Wesley yr hyn y gellir ei alw yn "Arminiaeth Efynglaidd." Dysgai ef yn groyw fod cadwedigaeth pechadur o ras, tra y gwsgai ar y dyn i weithio allan ei iachawdwriaeth "trwy ofn a dychryn." Nodwedd amlycaf ei weinidogaeth a'i gyfundrefn dduwinyddol ef oedd crefydd y galon—megys cyflwyniad trwy ffydd, tystiolaeth yr Ysbryd, adenedigaeth, a pherffeithrwydd Cristionogol. Dichon nad oes neb wedi traethu yn fwy pendant ar y pyncgiau hyn nag efe. Dygasid ef i fyny yn Eglwyswr selog; ac yn moreu ei oes, diau ei fod yn Uchel-Eglwyswr, o ran barn ac ymarferiad; a choleddai barch mawr i'r Eglwys, ac ymlyniad professedig wrthi hyd ei fedd. Ond camsyniad dybrd yw golygu y coleddai yr un syniadau am dani, ac y safai yn yr un berthynas â hi, ar ol ei droedigaeth yn 1738, ag a wnelasai cyn hynny. Dengys ei waith yn pregethu ar dir anghysegredig, yn gweinyddu y sacramentau mewn capeli, yn ordeinio llygwyr i waith y weinidogaeth, ac yntau heb fod yn eogob, yn cynnal cynulleidau blynyddol, ac yn tynnu allan weithred gyfreithiol

ddiogelu nawdd llywodraeth y wlad dros y cyfundeb yn ei hanfodiad gwahaniaethol, fod cyfnewidiad dirfawr wedi cymmydd lle yn ei feddwl: o herwydd bu adeg pan y buasai yn ei ystyried bron yn bechod achub enaid, os na chymmerai fel mewn eglwys. Os mynir ei hawlio fel Eglwyswr, canfyddir i gwneir hyn ar draul ei wneuthur yr Eglwyswr mwyaf anghyson âg ef ei hun y clybuwyd am dano erioed. Ar y llaw arall, hollol anghywir fyddai sôn am John Wesley yn rhwygo yr eglwys er mwyn ffurfio sect o ddilynwyr iddo ei hun. Yr oedd hyn mor bell o fod yn amcan ganddo ag ydyw i dwyrain oddi wrth y gorllewin. Nid yn hyn y ceir yr agoriad i'w fywyd cyhoeddus, ond yn hytrach yn ei gwbl ymroddiad i "efengylu i'r tlodion." Iachawdwriaeth y werin ydoedd arwyddair ei fywyd. Dewisodd yr amcan yma yn gynnar, ac ymwerthodd iddo hyd derfyn ei oes. Hyn sydd yn cyfrif am sylmedd ei arddull, nodwedd ei gyhoeddiadau, a helaethrwydd ei elusenau. A chanlyniad ei lwyddiant yn hyn a roddodd fodolaeth i Drefnyddiaeth Wesleyaidd. Ymddyngys fod ei olwg ar hyn cyn ei droedigaeth. Dyma a'i cymmhellodd i ymweled â charcharonion pan yn Rhydychain, yn gystal ag i groesi y môr gyda'r bwriad o lafurio fel cenhadwr yn Georgia. Yn apostol y werin y treuliodd ei fywyd cyhoeddus. Yn gyson â'r amcan hwn, ceir fod nodwedd y llyfran a gyhoeddodd, o ran maintioli, pris, ac arddull, yn iswasanaethgar i'r un amcan. Trefnai ei oriau pregethu am bump o'r gloch yn y boreu, ac am saith yn yr hwyr; ac i'r un perwyl y cynnalai yr holl sefydliadau elusengar a feddai yn Llundain, a manau ereill. Sefydldd *Dispensary* a *Poorhouse*, ysgol ddyddiol, a thrysorfa fenthyciol; a chynnalai *apothecari* a llaw-feddyg yn Llundain at wasanaeth y tlodion. Pan geisodd Mr. Hopper ganddo neillduo 100p. a dderbyniasai fel cymmunrodd yn ewyllys Miss Lewin, at Orphan House, Newcastle, gwrthododd Wesley gysynio â'r cais, gan ateb, mai "goruchwylwr y tlodion" oedd efe—â'r tlodion a gafodd bob hatling o honynt. Yr oedd ei elusengarwch yn ddiguro. Nid oedd ganddo derfyn, namyn llogeil wâg. Dyma oedd ei glych, yn ol argyhoeddiad ei feddwl ac ymarferion ei fywyd maith a llafurus. Ac oddi ar lwyddiant ei ymdrechion yn y cych hwn y cynnyddai ei barchuerwydd a'i ddefnyddioldeb, ac y daeth Methodistiaeth i fod. Y mae yn amnheus a oes un arferiad na gweithred o bwys yn ei fywyd ef, nac un o bregethwyr goreu cred. Mewn cymmariaeth iddo, collai Wesley mewn llais, dull, a nywd; ond tybia llawer y rhagorai arno o ran defnyddiau, trefnusrwydd, dillynder, a chyfeiriad ei bregethau. Mynych y byddai Wesley yn cyfarch miloedd, gan siarad mewn llais cryf, treiddgar, yn hyglyw iddynt oll. Os byddai amser yn caniatáu, pregethai yn faith a llafurfawr, fel dyn yn methu gollwng y dyrfa ymaith; ac ni byddai neb yn blino arno. Agor yr Ysgrhythrau trwy eu hesbonio, a delio gyda deall ei wrandawyr trwy ymreymu, gan gym-

mhwyso y cyfan at y gydwybod mewn appeliadau cyfeiriadol a grymws, y byddai efe wrth bregethu; a mynych ddilynid ei weinidogaeth â difrifwch ofnadwy a derfynai mewn argyhoeddiadau dwysion a dychweliadau lawer. Cerddai ei eiriau minig fel saethau trwy y tyrfaoedd aruthrol a ymgasglent i wrandaw arno; ac er na chodai efe ei lais, ac nad oedd ei ddull yn ddrychebol (*dramatic*) i'r mesur lleiaf, cwmpai dynion cryfion megys meirwon, fel pe wedi eu taraw âg ergyd maguel; a theimlid oddi wrth yr oedfaon a gynnalai am flynyddoedd, gan mor ddwfn oedd yr argraffiadau a wneid. Y mae yn anhwadd barnu oddi wrth ei bregethau argraphedig beth oedd min, a grym, ac awdurdod ei weinidogaeth gyhoeddus, os na cheir awgrymiad yn niweddolgi ei bregeth ar "Rhad Ras." Prin y credwn fod rhai o'i fyfyrwyr wedi cyfleu syniad cywir am dano fel pregethwr. Hwyrach mai y brenin-fardd, Southey, a wnaeth fwyaf o degwch âg ef yn hyn. Yr oedd y tyrfaoedd a ymdyrent i'w wrandaw, meithder y pregethau a draddodai heb fino y bobl, yr effeithiau dwysion, ofnadwy ddwysion, a ddilynent ei weinidogaeth yn yr awyr agored, a'r gwaith mawr a bendigedig a gwhlbhawyd trwy ei offerynoliaeth, yn dangos y rhaid ei fod yn bregethwr rhagorol.

Ond daeth ei fywyd maith, llafurus, a defnyddiol yntau i'r pen. Gofod a ballai i ni ymhelaeu neu mawr ar ei hen ddyddiau a'i farwol-aeth: digon yw sicrhau y darllenydd ei fod yn anarferol o "dirf ac iradd yn ei henaint," ac "mai diwedd y gŵr hwn ydoedd tanguefedd." Wedi dioddef llawer o anghlod, a drygair, ac erledigaeth yn nechreud ei ffordd, cafodd dreulio blynyddoedd olaf ei oes yn nghanol parch ac edmygedd cyffredinol. Tadwyd drysau eglwysig, a gauwyd unwaith i'w erbyn, yn agored o'i fiasen; cyrchai llenorion a seneddwy'r i wrandaw arno yn pregethu, a llenwid drysau y tai âg edrychwyr pan glywid fod "John Wesley yn myned heibio." Daeth yn un o'r cymmeriadau mwyaf adnabyddus a pharchus yn y wlad hon ac America at ddiwedd ei oes. Estynwyd ei nerth, a gwasanaethodd ei synwrau a'i gynneddfau meddyliol iddo yn rhyfedd hyd o fewn ychydig ddyddiau i'w farwolaeth. Llywyddodd y gynnadledd (un 1790) a gynnalwyd yn Bristol o fewn chwe mis i'w ymddatodiad. Treuliodd dair wythnos ar ol y gynnadledd yn Nghymru, gan bregethu yn fynych. Pregethodd droion ar ei daith i Lundain, a chymmerodd rai teithiau byrion allan o'r brifddinas cyn terfyn y flwyddyn, gan drefnu a phregethu yn mhob man yr ymwelai. Pan ar un o'r teithiau hyn y gwelwyd ac y clybuwyd ef gan Henry Crabb Robinson, yn Colchester. Erbyn hyn, teimlai fod ei fywyd bron rhedeg i ben, a threfnodd ei dŷ gogyfer a hynny. Tynnodd allan "*Deed Poll*," i ddiogelu nawdd dros y cyfundeb, a gwnaeth ei "ewyllys olaf" ar ei eiddo personol. Ysgrifiodd amryw lythyrn tra dyddorol yn ystod dau fis olaf ei oes; a'i lythyr diweddar oll ydoedd ar "Gaethwasiaeth," yn gyfeiriedig at Wilberforce, i'w gefnogi yn ei ymgeis i ddileu y fasnach faldigedig hono. Pregethodd am y waith olaf yn nhŷ annedd heddynd, o fewn saith niwrnod i'w farwolaeth; sef, ar ddydd Mercher, Chwefror 23ain. Yn mhen deuddydd ar ol hyn, cyflwyn wanychai: galwyd am y meddyg, ond yn ofer: canys yr oedd olwynion ei gyfansoddiad bron sefyll, a'i nerth wedi ei dreulio allan. Cyfododd i'w gadair

boreu Sul, y 27ain; edrychai yn sirol, ac adroddai un o bennillion ei frawd, Charles. Dydd Llun, cynnyddai ei wendid, a threuliodd y rhan fwyaf o'r dydd mewn cwsg. Yr ychydig a siaroddodd oedd mewn tŷn isel, am "waed Iesu Grist, fel yr unig ffordd i'r cyssagr sancteiddiolaf. Ar ol noson anesmwyth, pan ofynwyd iddo boreu Mawrth a oedd yn dioddef poen, torodd allan i ganu. Wedi hyny, gofynodd am bapur ac ysgrifbin—fod arno eisieu ysgrifennu. Ond wedi en cael, yr oedd ei olwg yn rhy bŵl, a'i law wedi anghosio ei medr, fel nas gallai efe ysgrifennu. "Gadewch i mi ysgrifenu i chwi," ebai Miss Ritchie; "dywedwch wrthyf pa beth a fynech ei roi i lawr." "Dim," atebai yntau, "ond hyn, Y GOREU OLL YW, Y MAE DUW GYDA NI." Torodd allan drachefn i ganu, a chododd unwaith etto i'w gadair. Ond buan y palodd ei nerth, a rhoddwyd ef yn ol ar y gwely—byth i godi drachefn! Ac wedi cynghori, a channu, a gweddio, a ffarwelio â'i gyfeillion, pan yr oedd un ar ddeg o honynt ar eu gliniau o gwmpas ei wely, tynodd Wesley ei draed i'r gwely, a bu farw, heb ochenaid, am ddeg o'r gloch boreu ddydd Mercher, Mawrth yr 2il, 1791, yn 88ain oed! Claddwyd ei weddillion yn mynwent City Road, Llundain, ar y 9fed o'r mis, yn ngŷydd torf aruthrol, am bump o'r gloch yn y boreu, mewn gwir ddiogel obaith am adgyfodiad i fuchedd dragwyddol.

Yn ddiastreg ar ol ei farwolaeth, traethodd y waag yn helaeth am dano, ac ymrysonai bywgraphwyr am y blaen i gyhoeddi hanes ei fywyd. Ymddangosodd tri bywgraphiad helaeth iddo yn mhen tair blynedd ar ol ei farwolaeth; sef, yr eiddo Hampson, yn 1791, Coke a Moore yn 1792, a'r gyfrol gyntaf o'r eiddo Whitehead yn 1793. Yn mhen rhai blynyddau wedi hyny, cyhoeddodd y breninfardd Southey ddwy gyfrol drwchus, a hynod ddarllenadwy, ar "Fywyd Wesley;" pa rai a ddilynwyd yn fuan gan ddwy gyfrol Henry Moore, ynghyd â'r "Reply" a'r "Life" gan Richard Watson. Ac er fod dors bedwar ngain mlynedd er dydd ei farwolaeth, a llawer arwr wedi ymddangos yn y cyfamser, ni thorwyd ei goffa ef etto oddi ar y ddaear; ond yn hytrach, rhoddir iddo sylw a pharch cynyddol. Cyfyd darlithwyr o wahanol gredôau i draethu en llên am dano ar bob tu i Glawdd Offa; ymddengys erthyglau arno beunydd yn y cyfnodolion misol a chwarterol o eiddo yr ysgrifenywyr a edrychant ar ei gymmeriad a'i lafur o wahanol safleoedd; ac nid ydyw y waag wedi blino etto i ddwyn allan gyfrolau trwchus ar ei "Fywyd a'i Amserau." Yn eithaf arwyddocaol o gynnydd parhaus J. Wesley mewn sylw a pharchu arwydd yn marn y cyhoedd, ei fywgraphiad diweddaraf, sef yr eiddo Tyerman mewn tair cyfrol, ydyw yr helaethaf ei faint, a'r cyflymaf ei ledaeniad, ynghyd â'r ffaith fod cerffaniau mynor o hono ef, a'i frawd Charles, ar draul o oddeutu mil o bunnau, wedi cael lle amlwg yn Westminster Abbey, Llundain.—*"The Life and Times of John Wesley,"* M.A., gan Tyerman, tair cyf.; *"The Living Wesley,"* gan Dr. Rigg; *"The Life of Wesley,"* gan R. Southey, *Poet Laureate*; *"Wesley, and his Times,"* gan G. Smith; *"Wesley, and Methodism,"* gan Isaac Taylor; *"Harper's Magazine,"* June, 1872, &c.

WESSEL, JOHN: duwinydd Isellmynig, a awyrd yn Groningen, yn y flwyddyn 1419. Fe

gollodd ei rieni pan oedd yn ieuang, a chafodd ei addysgu ar draul boneddiges haelionus; yr hon a'i hanfonodd ef i goleg yr offeiriad yn St. Jerome, yn Zwoll, lle yr astudiodd dduwinyddiaeth. Ond ymddengys na chymmerodd efe urddau eglwysig erioed, er y dywed rhai iddo wneyd. Dilynodd ei efrydian drachefn yn Cologne, lle yr astudiodd yn fanwl weithiau duwinyddol yr abad Rupert, oedd mewn llawysgrif mewn mynachlog yn Deutz, gyferbyn a Cologne; ac yn gymmaint a'i fod yn ysgolhaig Groegaidd a Hebreig rhagorol, efe a benderfynodd furfio ei olygiadau duwinyddol yn seiliedig ar Air Duw, trwy ei ddarllen yn yr ieithoedd gwreiddiol. Ammheuwyd yn fuan ei fod yn gyfeiliornwr; ac mae y rheswm hwn, darfu i brifysgol Heidelberg, lle y dewiswyd ef yn athraw duwinyddol, wrthod ei gydnabod yn mhlith yr athrawon, ar y sail nad oedd efe yn ddoctor mewn duwinyddiaeth, ac nas gallent roddi iddo y teitl hwn am mai llyegwr oedd efe. Gan hyny gadawodd Wessel Heidelberg, a bu yn preswyllo am rai blynyddoedd yn Cologne a Louvain, lle y gwnaeth iddo ei hun enw mawr fel darlithwr ar athroniaeth a duwinyddiaeth. Cyfundrefn Aristotle oedd ei un athronyddol ef; ac mor fawr oedd ei allnoedd ymreaymiadol fel nad oedd ond ychydig o ddoctoriaid a ddiidient ddadleu âg ef. Gwnaeth ei hun yn eithaf hysbys trwy ei waith yn ysgrifenu amryw draethodau ar byngeiau crefyddol, ac ar sefyllfa yr eglwys, ac ymosododd ar gamarferion yr offeiriad a'r eglwys gydag eofnder, dysg, a challineb. Aeth o Louvain i Paris, lle ar y pryd yr oedd dadleuon brwd yn cael eu dwyn yn mlaen rhwng y Sylweddwyr, y Ffurfiolwyr, a'r Enwolwyr (*Realists, Formalists, and Nominalists*). Ymosododd Wessel ar y Ffurfiolwyr, ond wedi hyny daeth yn un o honynt ei hun. Er iddo newid egwyddorion fel hyn, cadwodd ei gymmeriad fel un o brif ddadleuwyr ei oes. Gallasai duwinydd o dalentau a chymmeriad Wessel ddringo i'r safleoedd uchaf yn yr eglwys y pryd hwn, pan oedd yr Hussiaid yn amddiffyn eu hegwyddorion am ddwy flynedd ar bymtheg yn erbyn taranau y Vatican a byddinoedd yr ymherodraeth Rufeinig 'sanctaidd,' pan yr arweiniodd y rhyfel hwn, a sefyllfa lygredig yr eglwys, i furfiad cynghorau Pisa, Constanz, Siena, a Baale. Ffurfiodd Francis Rovere, yr hwn a etholwyd yn bab dan yr enw Sixtus IV., gydnabyddiaeth â Wessel yn foren, a pharhaodd i fod yn gyfaill a noddwr iddo. Dywedir i Wessel fyned gyda Francis i gynghor Baale; ond yn gymmaint a bod y cynghor hwn yn dechreu yn 1431, ac yn diweddu yn 1443, y mae yn rhaid fod Wessel yn dra ieuang, os na anwyd ef yn 1398, fel y dywed rhai; er y cyttuna yr awdurdodau goreu mai yn 1419 y ganwyd ef. Pan etholwyd Francis della Rovere yn 1471, dywedodd wrth ei gyfaill, Wessel, ei fod yn barod i wneyd unrhyw ffatr a ddymunai efe, a cheisai ganddo dderbyn sedd esgobol; ond gwrthodai Wessel bob anrhydedd a dyrchafiad, ac nid oedd yn awyddus am ddim ond cael Beibl Groeg neu Hebraeg o lyfrgell y Vatican. Ar ol aros o hono am rai blynyddoedd yn Rhufain, dyohwelodd Wessel i Groningen, lle y bu farw ar y 4ydd o Hydref, 1489.

Gelwir Wessel yn fynych yn rhagflaenor Luther; ac y mae yn eithaf teg ei ystyried ef felly, yn gymmaint ag iddo ymdrech i ddadwreiddio camarferion a chyfeiliornadau mawr

y Babaeth, ac adferu Cristionogaeth i'w phurdeb gwreiddiol. Ymddengys i athrawiaeth Wicliiff ddylanwadu yn ddwfn arno. Yr oedd y gwahan-iaeth hynod hwn rhwng Luther a Wessel:—ymosododd Luther ar sylfaen y gyfundrefn Bab-aid; ond nid ysgrifododd Wessel ond yn erbyn athrawiaethau neillduol, megys y purdan, yr esgymmuddod, a llythrau maddeuant, &c.; ac yr oedd ei resymau yn cael eu defnyddio o gyfundrefnau athronyddol y canoloesedd yn llawn mor aml ag o dystiolaethau syml yr efengyl ei hun. Ammheuid ef o fod yn heretic; ac ar ol ei farwolaeth, darfu i rai o fynachod Groningen losgi rhanau gwerthfawr o'i lawysgrifau. Dadl-euai Wessel nad oedd y pab yn anffaeledig, ac mai 'cynghorau cyffredinol' yn unig oedd felly. Ysgrifododd Luther, yr hwn a barchai Wessel yn fawr, ragymadrodd i un o'i weithiau, a gyhoeddwyd yn Basel, yn 1523.

WEST, BENJAMIN: un o'r arlunwyr hanesyddol goren o'r ysgol Saesneg. Ganwyd ef ar y 10fed o Hydref, 1738, yn Springfield, Pennsylvania, yn yr Unol Daleithiau. Crynwyr oedd ei hynafiaid. Yr arwydd cyntaf a roes West o'i dalent at arluniaeth oedd pan yn saith mlwydd oed, pan wedi ei osod i wyllo maban ei chwaer hynaf oedd yn cyegu. Tynodd ddarlun o'i plentyn mewn inc coch a du—gorchest ryfeddol yn ngolwg ei rieni. Pan tuag wyth oed, daeth mintai o Indiaid heibio i Springfield, a syntent wrth weled darluniau West ieu-ange o adar, ffrwythydd, a phethau ereill; a dygasant ef pa ffordd i ddarpar lliwiau coch a melyn o'r fath ag oedd ganddynt hwy i liwio eu harfau; a chyda phwyntelau wedi eu gwneuthur o few wedi eu tynu o gyffon y gath, tynodd ragorach darluniau na'r rhai a wnaed ganddo a phin ac inc. Gwelodd ewythr iddo, marsiandwr o'r enw Pennington, ei waith, a phrynodd bwyteli, lliwiau, a darluniau iddo. Gadawodd West ieuange yr ysgol am ychydig amser, a chafodd ei hun i fyny mewn ystafell neilldu-edig, er copio y darluniau hyny, a llwyddodd yn rhyfedd, ac ystyried mor ieuange ydoedd. Pan yn naw mlwydd oed, aeth gyda Mr. Pennington i Philadelphia, a daeth y bachgen felly i gydnabyddiaeth ag arlunydd o'r enw Williams, yr hwn a hoffai ei waith yn fawr, ac a roddodd genad iddo ddyfod i weled ei ddarluniau ef pan y mynai. Penderfynodd West o hyny allan y mynai fod yn arlunydd.

Pan yn un ar bymtheg oed, dechreuodd dynu darluniau o bersonau neillduol yn y pentrefydd o amgylch Philadelphia, a phaeitiodd ei ddarlun hanesyddol cyntaf; sef, "Marwolaeth Socrates." Ymrestrodd yn wirfoddol o dan Syr Peter Hal- ket, er myned allan i chwilio am y gweddillion o fyddin y cadfridog Bradock; ond galwyd ef adref yn fuan i weled ei fam, ac ni chafodd ond priu gyrhaedd i'w gweld yn marw. Pan yn ddeunaw oed, gosododd ei hun i fyny yn ardeb- luniedydd yn Philadelphia, ac wedi hyny yn Efrog Newydd, lle y darfu i ryw farsaiandwyr cyfoethog fod mor haelgalon a'i gynnorthwyo i fyned i Italy i astudio campweithiau celfyddyd yno. Yn Rhufain, cafodd nawdd Arglwydd Grantham, ffurfiodd gyfeillgarwch a Mengs, ac, fel y lluniedydd Americanaidd cyntaf a welwyd yn Italy, efe a dynodd gryn sylw. Paentiodd ei "Cimon ac Iphigenia," a'i "Angelica a Me- dora;" a chafodd ei ethol yn aelod o athrofañau enwog Florence, Bologna, a Parma. Ymwelodd

a Lloegr, yn 1763, ar ei ffordd yn ol i'w wlad ei hun; a bu mor ffodus a chyfarfod yn Llundain a thri o'i gyfeillion goren; sef, Allen, Hamilton, a Smith, y rhai oeddnt wedi teimlo dyddor- deb mawr yn ei lwyddiant ef. Paentiodd am- ryw ddarluniau yn Llundain, a llwyddodd i'r fath raddau nes cymmeryd ei bersawdio i aros yn y wlad hon; ac yn 1765, efe a briododd gydag Eliza Shewell, boneddiges o America. Tynodd rhai o'i weithiau sylw Sior III., yr hwn a fu yn gyfaill ac yn noddwr ffyddlaw iddo am ddeu- gain mlynedd; ac yn ystod yr amser hwnw efe a amlinellodd neu a baentiodd tua phedwar cant o ddarluniau. Darfu i'w ddarlun o "Farwolaeth y Cadfridog Wolfe," yr hwn a dynwyd gyda'r personau a gynrychioliodd ynddo yn ngwisg y cyfnod, yr hyn a wnaed ganddo yn groes i farn yr arlunwyr enwocaf, greu chwyldroad yn mron mewn arluniaeth hanesyddol. Gwnaeth West gyfres o wyth ar hugain o ddarluniau ar destyn- au ysgrhythrol i'w gosod yn Nghastell Windsor.

Ar farwolaeth Syr Joshua Reynolds, yn 1792, etholwyd ef yn unfrydol yn llywydd yr athrofa frenhinol, ac anfonodd y brenin y Duc o Glou- cester ato i ymofyn a fuasai efe yn derbyn y teitl o farchog; ond gyda dadganiad o ddiolch- garwch am y cynnyg, efe a'i gwrthododd. Ei ddarluniau mwyaf adnabyddus a rhagorol ydynt "Crist yn iachau y cleifion," "Marwolaeth y march gwelwlas," a "Brwydr La Hague." Yr oedd ar hyd ystod ei oes yn gyfaill, cyfarwydd- wr, a noddwr ffyddlaw i arlunwyr ieuange. Bu farw yn Llundain, ar yr 11eg o Fawrth, yn y fl. 1820, a chladdwyd ef gyda rhwysg mawr yn eglwys gadeiriol St. Paul. Gadawodd ar ei ol ddau o feibion. Yr oedd ei briod wedi marw ddwy flynedd o'i flaen ef. Er fod gweithian West yn ddiffygol mewn lliwiau a mynegiant yn fynych, y maent yn amlygu gallu mawr i gynllunio; a diammbu, a chymmeryd pob peth at eu gilydd, y gellir ei ystyried yn un o arlun- wyr penaf ei oes; ac nid oes un arlunydd Saes- neg wedi rhagori nemawr arno mewn darluniau hanesyddol hyd heddyw.

WEST, GILBERT: oedd fab i'r Parch. Dr. West, a Mary, ei wraig—yr hynaf o dair chwaer Syr Richard Temple, wedi hyny Arglwydd Cobham. Tybir fod West wedi ei eni yn 1705. Bwriadai ei dad ei ddwyn i fyny yn glerigwr i'r Eglwys Sefydledig; a chydar amcan hwnw an- fonwyd ef i Eton, ac wedi hyny i Rydychain; ond yn gymmaint ag iddo gael cynnyg swydd yn y fyddin, trwy ddylanwad ei ewythr, Argl. Cobham, efe a'i derbyniodd. Tybir, pa fodd bynag, nad oedd y fyddin yn cydfyned a'i chwaeth, a rhoddodd ei swydd i fyny yn fuan; a chafodd ei appwyntio yn ysgrifenydd i Argl. Townshend, un o ysgrifenyddion y wladwriaeth; a pharhaodd yn y swydd hono, dybygid, hyd y flwyddyn 1730, pan yr ymddiswyddodd Towns- hend. Mynegir iddo unwaith gael cynnyg ar y swydd o athraw i George, Tywysog Cymru, ond ei fod yn gofyn am fwy o awdurdod dros ei ddyesygl nag a dybid yn briodol i'w ganiatau iddo. Yn 1752, pennodwyd ef yn un o ysgrif- enyddion y cyfringynghor: yn fuan ar ol hyny, ei gyfaill Pitt, oedd erbyn hyn mewn awdurdod, a'i henwodd yn drysorydd Meddygyd Chelsea. Ond nid hir y parhaodd i fwynhau y chwana- giad hwn at ei dderbyniadau arianol. Colodd ei unig fab yn 1755; ac ar yr 20fed o Fawrth, 1756, cariwyd yntau ymaith gan ergyd o'r parlys.

Yr oedd Gilbert West yn awdwr amryw o ddarnau barddonol, ond ei gyfieithiadau o rai o bryddestat Pindar a ddygodd fwyaf o glod iddo. Y mae ei gymmeriad llenyddol yn gorphwys yn benaf ar ei "*Observations on the Resurrection*," a gyhoeddwyd gyntaf yn 1730, a'r hwnsydd wedi myned trwy lawer o argraffiadau wedi hynny. Yr oedd y traethawd hwn, am yr hwn y darfu i brifysgol Rhydychain wobrwyo yr awdwr a'r teitl o LL.D. yn 1748, yn arfer cael ei restru fel un o ymchwiliadau galluocaf llenyddiaeth ddwynyddol a gyhoeddwyd yn Saesneg ar fater neillduol mewn cyssylltiad a'r profion dros ddwyfoldeb Cristionogaeth, ac yn ffurfio cydymaith i Lyttelton's "*Dissertation on the Conversion of St. Paul*," yr hwn a gyflwynwyd mewn ychydig sylwadau rhagarweiniol i West, ac a ysgrifenydd mewn canlyniad i argyhoeddiad a ddygwyd oddi amgylch yn ei feddwl gan ei ymddiddanion gyda West. Yr oedd y naill a'r llall, ar yr un adeg, wedi colledu syniadau deistaidd ac anffyddol; "a phan y cyhoeddwyd llyfr West," meddai Dr. Johnson, "prynwyd ef gan rai oeddynt heb wybod am y cyfnewidiad a gymmerasai le yn ei olygiadau ef, mewn disgyrliad mawr am gael ynddo wrthdadaelion newydd yn erbyn Cristionogaeth." Dialodd y cyfryw arno, mae'n ymddangos, trwy ei alw yn *Methodist*—fel yr arferid galw dynion crefyddol eu hysbryd yn adeg dechreuad Wesleyaeth yn Lloegr, ac wedi hynny. Yr oedd West, er nad oedd yn un o ddilynwyr Wesley a Whitfield, etto yn dra chysson yn nghyflawniad ei ddyledswyddau crefyddol; yn gymmaint felly fel y mae Johnson yn ei foliannu trwy ddyweyd ei fod yr un mor deilwng a Crashaw i gael ei alw "wrth yr enwau parchedig o fardd a sant," ac o fod, pau y claddwyd ef, "yn un o'r ychydig feirdd hynny nad oedd y bodd yn ddychryn iddynt:"—sylw yn cynnwys sen lem i'r beirdd Saesneg.

WHARTON, PHILIP; neu y Duc o WHARTON: mab i'r Ardalydd Wharton. Ganwyd ef yn mis Rhagfyr, 1698. Yr oedd ei dad yn aelod enwog o'r blaidd Whigaidd yn nheyrnasiad y frenhines Anne, ac yn arglwydd raglaw yr Iwerldon o'r flwyddyn 1708 hyd gwmpw gweinyddiaeth Godolphin, yn 1710. Dywed Macaulay am y diweddaf, ei fod yn ddyn o fywyd penrydd a llygredig; ond gwnaed i'fyny i raddau am ddiffygion ei weinyddiaeth yn yr Iwerddon trwy ei waith yn pennodi Addison yn brif ysgrifenydd. Gwnaeth Sior i. ef yn arglwydd y gyfrin-sêl yn 1715; ond bu farw yn mhen tri mis wedi hynny. Dangosodd ei fab, Philip, gwrthddrych y cofiant hwn, pan yn blentyn, ei fod yn feddiannol ar feddwl cyflym; ac addysgwyd ef gartref yn ofalus, o dan arolygiaeth ei dad—uchelgais yr hwn oedd cael ei weled yn areithydd enwog, ac yn wladgarwr mawr. Yr oedd y gair *gubladgarwr* yn golygu, yn ol syniad ei dad, nid yn unig bod yn Whig mewn gwleidyddiaeth, ond yn Bresbyteriad mewn crefydd. Y *folineb* mawr cyntaf a ddangosodd Philip ieuanc oedd, priodi yn ddirgelaidd gyda merch yr is-gadfridog Holmes, pan nad oedd ond prin un ar bymtheg oed; a mynegir i'w dad gymmeryd hyn at ei galon gymmaint fel y bu farw yn mhen chwech wythnos. Dywedir na adferodd ei fam chwaith oddi wrth y ddyrnod; a dilynodd hithau ei phriod i'r bedd yn y flwyddyn ganlynol. Nid hir y bu Wharton a'i wraig heb ymadael a'u gilydd; ac yn y fl. 1716, efe a aeth

gydag athraw Huguenotaidd, er cael ei ddwyn i'fyny, yn ol dymuniad olaf ei dad, yn egwyddorion manwl Presbyteriaeth yn Geneva. Aeth i ddyled, pa fodd bynag: diystyrododd gynghorion ei athraw Huguenotaidd, a rheddodd ymaith i Lyons, yn mis Hydref, 1716. Ymwelodd a'r Ymhonwr yn Avignon, a mynegir iddo wneyd derbynriad o'r teitl o Dduc o Northumberland ganddo. Wedi hynny aeth i Paris, lle y talodd efe ymweliad â gweddw Iago II., a chafodd fenthg ganddi 2,000p. Wedi hynny yn wastraffus am beth amser yn Paris, efe a ddychwelodd i Loegr; ac yn fuan wedi hynny aeth drosodd i'r Iwerddon, lle y caniatwyd iddo gymmeryd ei eisteddle yn Nhŷ y Pendefigion. Amlygodd yn ddioed y fath alluoedd ysblenydd mewn dadleuath, a chefnogodd y llywodraeth gyda'r fath egni a sêl, er ei fod o dan oed, fel y dyrchafwyd ef ar yr 20fed o Ionawr, 1718, i'r radd flaenaf yn y bendefigaeth Saesneg, o dan y teitl o Duc o Wharton. Ni chymmerodd efe ei eisteddle yn Nhŷ yr Arglwyddi hyd 1720. Ymddengys ei enw yn nghofnodion y dadleuon ar y 5ed o Ebrill, y flwyddyn hono. Hyd hynny yr oedd wedi cefnogi y llywodraeth; ond yn awr efe a ymunodd yn frwdfrydig a'r wrthblaid yn eu gwrthwynebiad i fesur mawr y llywodraeth, a elwid mesur y Môr Deheuol; a gwrthwynebodd hefyd fesur y dirwion oedd yn erbyn yr esgob Atterbury. Ar y 15fed o Fai, 1723, efe a draddododd araeth faith a galluog yn erbyn y mesur diweddfaf, a chyhoeddwyd adroddiad llawn o honi. Dyna yr araeth olaf o'i eiddo (ag y ceir crybwylliad am dani) a draddododd yn y senedd. Yr oedd ei ddull gwastraffus o fyw wedi ei arwain i ddyrswch o ran ei amgylchiadau. Pan y daeth i feddiant gyntaf o'i etiffeddiaeth, yr oedd yn werth 16,000p. yn flynyddol; ond erbyn hyn yr oedd ei sefyllfa y fath fel y cymmerodd yr ymddiriedolwyr afael yn ei eiddo, a chaniatwyd iddo yntan 1,200p. yn y flwyddyn. Cododd bapur politicaidd o'r enw "*True Briton*," y rhifyn cyntaf o ba un a ddaeth allan ar 3ydd o Fehefin, 1723, a'r olaf, Chwefror 17eg, 1724; sef, 74ain o rifnyan. Ni cholodd un cyfeusdra i siarad yn gystal ag ysgrifenu yn erbyn y weinyddiaeth a'r llys. Yn 1724, efe a aeth i Vienna, ac wedi hynny talodd ymweliad â Madrid, lle y derbyniodd efe wŷs oddi wrth arglwydd y gyfrin-sêl, yn galw am iddo ddychweled adref. Ymddygodd tuag at yr wŷs hon yn gwbl ddiystyr. Wedi hynny aeth i Rufain, ac ymddangosodd yn gyhoeddus yn llys yr ymhonwr, oddi wrth yr hwn y derbyniodd efe urdd y gardas. Gwisgodd yn awr y teitl o Duc o Northumberland. Ond canfyddwyd yn fuan y gwnai efe fwy o niwed i'r achos a bleidiai nag o les. Yr olwg nesaf a geir arno sydd yn gwarchau Gibraltar, yn ngwanwyn y flwyddyn 1727; lle, ar ol cynnyg ei wasanaeth fel gwirfoddolwr i frenin Ysapaen, y pennodwyd ef yn un o gadweinyddion y Conde de las Torres. Dywedir y byddai i'w gael yn fynych yn y peryglon mwyaf, ac na byddai yn ei arbed ei hun lle yr oedd gwaith i'w wneyd. Mynegir iddo fyned un noson i'fyny i ymyl y muriau, a bygwth a beiddio y gwarchlu yno. Pan ofynwyd pwy ydoedd efe, atebodd yntau, "y Duc o Wharton;" ond er iddo ymddangos yno fel gelyn, caniatwyd iddo ddychweled heb i neb danio ergyd arno. Clwyfwyd ef yn ysgafn yn ei droed yn ystod y gwarchau; ac fel gwobr am ei waith, pennodwyd ef gan frenin yr Ysapaen yn

filwriad ar gatrawd Wyddelig oedd yn ei wasanaeth ef. Ond taledigaeth fechan oedd hon, o'i chymharu â'r hyn a gollwyd ganddo adref, o herwydd ei ymddygiad gorphwyllog yn ymladd yn erbyn ei wlad. Parodd hyn iddo golli ei deitl a'i etifeddiaethau, a chyhuddwyd ef o deyrnfradwriaeth. Cyn i hyn ddigwydd, pa fodd bynag, yr oedd Wharton wedi ysgrifenu at yr ymhônwr, yn cynnyg dyfod yn ol i Rufain; ond yr atebiad a dderbyniodd efe oedd, mai gwell iddo oedd gwneyd ei ffordd yn ol i Brydain; a cheisio dyfod i ddealltwriaeth â'r awdurdodau yno. Wedi hyn, aeth i Paris, a chyrraeddodd yno yn mis Mai, 1728. Symmudodd o Paris i Rouen; ac yno i clywoddi efe gyntaf am y cyhuddgwyn a ddygasid yn ei erbyn, a mynegir i ddau genad ddyfod ato oddi wrth Mr. Walpole, llysgenhadwr Prydain yn Paris, yn ei gynghori i ymostwng i'r llywodraeth; ac felly, o bossibl, ochel y goep fygythiedig. Ond ni dderbyniodd y cynghor. Treuliodd y gweddill o'i amser yn crwydro o amgylch yn Ffrainc ac Ysbaen, gan wario un diwrnod yr hyn a dderbyniai mewn afradlonedd, a phryd arall dioddefai ar drothwy newyn ac eisieu. O'r diwedd, rhoddodd ffordd i iselder meddwl, a syrthiodd i'r darfodedigaeth; ac erbyn dechreu y fl. 1731, yr oedd wedi colli defnydd ei aelodau, ac nid oedd yn alluog i gerdded o'r gwely at y tân heb gynnorthwyl. Daeth ychydig yn well trwy yfed dyfroedd mwnawl yn mynyddoedd Catalonia; ond aeth yn waeth drachefn, ac yr oedd mewn tlodi mawr. Cymmerodd rhyw fynachod drugaredd arno, a dygasant ef i'w mynachdy yn Tarragona. Wedi dihoeni yn y mynachdy hwn am wythnos, bu farw ar yr 3lain o Fai, 1731, a chladdwyd ef dranoeth gan y mynachod yr un modd ag y buasant yn claddu un o honnynt eu hunain. Y mae gan Pope amlinellid o dalent ddisglaer, a bywyd afreolaidd ac aflywodraethus y dyn nodedig hwn yn ei "*Moral Essays*" yn y llinellau sydd yn dechreu fel y canlyn:—

"Wharton, the scorn and wonder of our days."

Yr oedd ei fywyd yn esampl nodedig o alluoedd ysblenydd wedi eu diraddio a'u gwneyd yn waeth na diwerth trwy fywyd o afradlonedd ac anfoesoldeb.

WHATELY, RICHARD: archesgob Dublin, a anwyd yn Cavendish Square, yn Llundain, ar y laf o Chwefror, 1787. Y pedwerydd mab ydoedd efe i Dr. Joseph Whately, côr-beriglor Bristol, fier Widford, a darlithiwr yn ngholeg Gresham. Mewn amser priodol, anfonwyd ef i ysgol breifat yn Bristol: o hono, yn 1805, aeth i Goleg Oriol, Rhydychain. Graddiodd yn wryf yn y celfyddydau yn 1808, gan gymmyrd ei le yn yr ail ddoosbarth mewn clasuriaeth a mesuroniaeth. Ennillodd y traethawd arobryn Saesneg yn 1810; a'r flwyddyn ddilynol, etholwyd ef yn gymmrawd o Goleg Oriol. Yr oedd ar lechres cymmrodorion y coleg hwnw ar y pryd amryw enwau nodedig ar gyfrif eu talent a'u dysg. Yn 1815, dewiawyd ef yn un o athrawon y coleg; ac ynghylch y pryd hwn yr ysgrifennodd efe yn wreiddiol i'r "*Encyclopaedia Metropolitana*" ei draethodau (ond a helaethwyd ganddo wedi hyn) ar "*Logic*" a "*Rhetoric*." Priododd yn y fl. 1821 gyda merch W. Pope, Ysw., Hillington, Middlesex. Yn yr un flwyddyn, cyhoeddodd ddau waith:—un yn gyfrol o breg-

ethau; a'r llall yn un o'r rhai mwyaf arbenig a nodedig o'i weithiau, sef ei "*Historic Doubts relative to Napoleon Bonaparte*." Yr amcan yn y gwaith hwn oedd gwawdio y feirniadaeth a gyhoeddid gan ysgrifenywyr anfyddol ar yr hanes a adroddid gan yr Efenigylwyr, trwy gymmhwyso yr un rheol o feirniadau at ddigwyddiadau oedd o fewn cof rhai oedd yn fyw, a chyfodi amheuan a oedd y digwyddiadau hyny erioed wedi cymmyrd lle. Parodd cyhoeddidd y gwaith hwn gyffro neillduol. Cyfieithwyd ef i amryw o ieithoedd y Cyfandir. Cyflwynwyd i Whately fywoliaeth Halesworth, yn Suffolk, yn 1822; ac yn yr un flwyddyn efe a draddodd odd "ddarlithiau Bampton" yn Rhydychain. Testyn y darlithiau oedd "*The Use and Abuse of Party Feeling in Religion*." Yn 1825, pennodwyd ef gan Arglwydd Grenville yn brif athraw Alban Hall; ac o dan ei reolaeth ef ennillodd Alban Hall yn fuan y cymmeriad yr oedd wedi ei golli yn y brifysgol. Pennodwyd ef, yn 1829, yn broffeswr trefniedd gwladol; ond ni chadwodd y swydd hon yn hwy nag i allu traddodi cyfres o ddarlithiau rhagarweiniol ar y mater. Yn 1831, darfu i lywodraeth Arglwydd Grey, ar gais Arglwydd Brougham, ei appwyntio yn archesgob Dublin ac yn esgob Glendallach. Wedi hyn, yn y flwyddyn 1846, eangwyd ei ofalon esgobawl drwy chwaneu atynt esgobaeth Kildare.

Yn ysbaid y deng mlynedd cyn ei bennodiad yn archesgob, yr oedd Whately yn ysgrifenu ac yn cyhoeddi ei weithiau yn barhaus, y rhai oeddynt yn benaf ar byngciau duwinyddol ac eglwysig. Perthynai efe i'r hon a elwir yn ysgol ryddfrydig mewn crefydd a gwleidyddiaeth. Yr oedd yn wrthwynebol i uchel-eglwysyddiaeth a Phabyddiaeth mewn duwinyddiaeth, ac i Doryaeth mewn gwleidyddiaeth. Teimlai ddyddordeb neillduol yn nghwestiynau gwladol y dydd. Hynododd ei hun yn arbenig yn y brif ysgol trwy ei waith yn dadleu dros ryddfreiniaid y Pabyddion; i'r hyn yr oedd y blaid yn yr Eglwys ag oedd yn cydymdeimlo mwyaf a'u golygiadau duwinyddol yn wrthwynebwyr penderfynol. Wedi i Syr Robert Peel newid ei farn ar ryddfreiniaid, pan y cynnygiodd ei hun yn ymgeisydd am gynnrychiolaeth prifysgol Rhydychain, daeth Whately, er mai Tory oedd Syr Robert, yn mlaen i'w gefnogi; ac yr oedd efe yn un o'r rhai mwyaf gweithgar i geisio aichrau ei lwyddiant. Ymddangosodd ei "*Essays on some of the Peculiarities of the Christian Religion*," yn 1825; ei "*Elements of Logic*," yn 1826; ei "*Elements of Rhetoric*," yn 1828; ei "*Essays on some of the Difficulties in the Writings of St. Paul*," &c., yn yr un flwyddyn; ei "*Thoughts on the Sabbath*," yn 1830; ac yn yr un flwyddyn, ei "*Errors of Romanism traced to their origin in Human Nature*." Cyhoeddwyd ei "*Lectures on Political Economy*," yn 1831. Erbyn hyn, yr oedd ei weithgarwch, ei alluoedd, a'i ysgrifeniadau, wedi ei osod yn mysg dynion blaenaf y brifysgol, ac hefyd yn mysg meddylwywr ac ysgrifenywyr mwyaf hynod ei oes. Er fod llawer yn methu ymddiried ynddo fel Rhyddfrydwyr, ac yn ammheu cywirdeb rhai o'i syniadau duwinyddol, ac yn ystyried fod ei ddull a'i arferion yn hynod, etto nid oedd neb yn ammheu ei alluoedd a'i gymmeriad, na'i gymmhwyso, o ran y naill a'r llall, i'r safle uchel yr hon yr oedd Arglwydd Grey wedi ei ddychafu iddi.

Fel archesgob Dublin, yr oedd Whately yn hynod weithgar gyda materion o bwys, eglwysaig a chymdeithasol, ac yn dangos ei fod yn cymeryd dyddordeb yn mhob peth a berthynai i lwyddiant yr Iwerddon. Yr oedd efe yn un o aelodau cyntaf y bwrdd Addysg Cenedlaethol, a pharhaodd yn aelod o hono hyd 1853, pan yr ymneillduodd, mewn canlyniad i ymadawiad a wnaed, yn ei dyb ef, oddi wrth yr egwyddorion ar ba rai, hyd y pryd hwn, yr oedd addysg genedlaethol yr Iwerddon wedi ei dwyn yn mlaen. Efe, o bossibl, oedd yr aelod mwyaf gweithgar a berthynai i'r bwrdd, ac yr oedd llywyddiant y gyfundrefn yn ddyledus i raddau mawr iddo. Yr oedd efe a'i deulu yn wastad yn mhlith y rhai blaenaf i gefnogi pob achos da. Am ei haelfrydedd, yr oedd yn ddiarebol, er fod ar-graf wahanol ar feddyliau rhai nad oeddnt yn ei adnabod yn dda, am y siaradai ac yr ysgrifennai yn gryf yn erbyn cyfranu elusenau ar antur, ac arferai ddywedyd nad oedd erioed wedi rhoi ceiniog i gardotyn. Fel archesgob, yr oedd yn gweithredu wrth reolau diysog a doeth. Nid llawer o wahaniaeth a wnelai rhwng curad a pheriglor. Nid oedd ei lafur a'i ddyledswyddau cyhoeddus yn attalfa iddo ar ei yrfa awdurol: yn wir, yr oedd bob amser naill ai yn ysgrifenu llyfr ei hun, neu yn rhoddi cynorthwy llenyddol i ereill. Bu farw ar yr 8fed o Hydref, 1863, yn 76ain oed. Yr oedd yn cynnyddu hyd y diwedd yn mharch ei gyfeillion, ac yn syniadau pawb a'i hadwaenent. Pan yn ieuangc, yr oedd rhywbeth o'i gwmpas oedd yn peri i'r dosbarth mursenaidd o ddynion deimlo yn dram-gwyddus, a rhyw bethau a archolent deimlad ambell un lled fanwl; ond tynwyd ychydig ar y gerwinder hwn tra yr oedd yn Rhydychain. Gelwid ef yno yn "arh gwyn;" o herwydd ei ddull yn siarad mor ddidderbyn-wyneb, a'r gwawd didrugaredd a dafai ar ei wrthwynebw'r mewn dadl. Yr oedd yn hynod hefyd am ei hoffder o ymarferiadau corphorol. Arferai ddywedyd fod ei arferion byrbyll a diolaf yn wrthneidiad o'r yswlodd hynod a'i nodweddiad pan yn bur ieuangc. Yr oedd y rhai a'i hadwaenent ef, fodd bynag, yn edrych ar ei hynodion fel yn ddiibwys; ac nid oedd dim o'i gwmpas yn fwy dymunol na'i ymddiried cadarn yn fyddlondeb ei gyfeillion—y rhai oeddnt lioeg iawn. Yr oedd yn meddu ar alluoedd ymddiddanol mawr, ac yn hynod am ei fraethineb a'i atebion digrifol. Nid ydyw ei ysgrifeniadau yn cael eu nodweddu yn gymmaint am ddyfnder drych-feddyliau, neu newydd-deb golygiadau, ag ydynt am resymeg gref, craffder, trefniad, ac eglurder, ynghyd â rhagoriaeth ei egluriadau. Yr oedd ganddo y ddawn i wneyd adeilad lenyddol newydd hardd o'r hyn a ymddangosai yn hen ddefnyddian; ond y mae rhai, pa fodd bynag, wedi dywedyd fod ei weithiau duwinyddol yn tueddu at "resymoliaeth." Haerant eu bod yn ddiffygiol mewn parch i bethau cyssgredig; ac y mae rhai wedi casglu oddi wrth rhai darnau o'i weithiau, er fe allai nad ydyw y casgliad yn un teg, nad oedd efe yn uniongred ei farn gyda golwg ar y Drindod.

WHEWELL, WILLIAM, D. D.: gwyddonydd a duwinydd rhagorol, a anwyd yn Lancaster, Mai 24ain, 1795. Mab i asiedydd ydoedd efe, ac yr oedd ei dad wedi bwriadu iddo yntau ddilyn yr un alwedigaeth; ond gan i'r bachgen ragori mewn mesuroniaeth, a dysgeidiaeth gyff-

redinol yn ysgol rammadegol ei dref enedigol, anfonwyd ef i Goleg y Drindod, Caergrawnt, lle y graddiodd yn B. A. yn 1816; ac yn yr un flwyddyn, yr oedd yn ail herlwr (*wrangler*). Etholwyd ef yn gymmrawd, ac wedi hyny yn athraw yn Ngholeg y Drindod; ac hefyd, am lawer o flynyddoedd, bu yn gweithredu fel athraw preifat i barotoi dynion ieuangc ar gyfer arholiadau. Yn 1820, dewiswyd ef yn gymmrawd o'r Gymdeithas Frenhinol. Rhwng y blynyddoedd 1828 a 1832, yr oedd yn broffeswr mwnyddiaeth yn Nghaergrawnt; a rhwng 1838 a 1855, yn broffeswr duwinyddiaeth foesol (*moral theology*). Yn 1841, pennodwyd ef yn bennaeth Coleg y Drindod; ac yn yr un flwyddyn, yr oedd yn llywydd y Gymdeithas Brydeinig yn ei chyfarfodd yn Plymouth. Bu hefyd am beth amser yn llywydd ar y Gymdeithas Ddaeaegol. Yn 1855, yr oedd yn is-ganghell-ydd Prifysgol Caergrawnt. Bu farw yn y dref hono ar y 8ed o Fawrth, 1866, mewn canlyniad i niweidiau a dderbyniodd trwy gwmpo oddi ar ei farch.

Yr oedd y rhan fwyaf o'r gweithiau llenyddol cyntaf a gynnrychodd Whewell yn dal cyssylltiad â mesuroniaeth, ac wedi eu bwriadu yn benaf at wasanaeth efrydwy'r. Ond gellir enwi y rhai canlynol yn mysg y pwysicaf o'i weithiau:—"Astronomy and General Physics," &c., y trydydd o'r "*Bridgewater Treatises*;" "*The Philosophy of the Inductive Sciences*;" "*The Elements of Morality*." Yn mysg ereill, hefyd, gellir enwi yn mhellach, "*The Plurality of Worlds*," yr hwn a fu yn hynod boblogaidd o herwydd y mater yr ymdrinai ag ef. Hefyd, "*The History of Scientific Ideas*;" "*Indications of a Creator*;" "*History of Moral Philosophy in England*," &c., &c. Cyhoeddodd hefyd lawer o draethodau, na chwasant eu casglu ynghyd. Ei gyfansoddiad diweddfaf oedd ymosodiad ar athroniaeth Comte—ysgrif a ymddangosodd yn "*Macmillan's Magazine*," ar ol ei farwolaeth ef. Yr oedd cyrhaeddiadau Whewell yn dra amrywiol. Yr oedd ei ysgrifeniadau hefyd yr un mor amrywiol a lliosog, fel y gallai tybied ei fod yn llawn ddigon o waith i ddyd nad oedd yn gwneuthur dim ond cyfansoddi llyfrau eu cynnyrchu. Efrydidd caled o ddeall cryf a goleu oedd Whewell; un oedd beunydd yn chwaneu at ystorfa ei wybodaeth; meddyliwr ac ysgrif-enwr grymus ac annibynol, oedd yn wastad yn trosglwyddo ffrwyth ei efrydiau i'r cyhoedd; a dengys yr hyn a wnaeth efe yn amlwg pa beth y gall dyn o uchelgais, gallu, a dyfal-barhad ei gynnrychu, er y dichon na byddo yn feddiannol ar athrylith gref. Yr oedd yn bregethwr ac yn ddarlithiwr da, er nad oedd efe fel y cyfryw yn llwyddiannus iawn i sicrhau sylw dwfn ei wrandawyr. Cyhuddid ef o fod braidd yn erwin yn ei ffordd; ac hwyrach fod ei ymddygiadau weithiau yn rhoddi gormod o sail i'r cyhuddiad. Y mae chwedl yn cael ei hadrodd am dano, sydd ar yr un pryd yn egluro ei wybodaeth amrywiol o'i berthynasau personol a'i gyd-gymrodorion. Arferai mor fynych orchfygu a'i ddysg y cymmrodorion a giniawent yn yr ystafell ag ef, fel y gwnaeth ei gymdeithion gynllwyn yn eu plith eu hunain i gael goruchafiaeth arno. Daeth rhai o honynt i feddu rhyw gymmaint o wybodaeth am gerddoriaeth y Chineaid wrth ddarllen rhyw erthyglau a ymddangosodd yn un o'r cyfnodolion, a chymmerent yn ganistaol nad oedd Whewell yn

gwybod dim am garddoriaeth y bobl hyn. Gwnaethant hyn yn destyn ymddiddan dam-weiniol, fel y gallesid tybied, wrth y bwrdd. Am beth amser, yn groes i'w arferiad cyffredin, ni chymmerodd efe ran yn yr ymddiddan. Wedi iddynt hwy, pa fodd bynag, ddywedyd cymaint ag a allent ar y mater, efe a sylwai, "Yr oeddwn i wedi fy nghamddygu, ac i raddau yn gamsyniol, yn mherthynas i gerddoriaeth y Chineaidd, pan ysgrifenis yr erthyglau o ba rai yr ydych wedi casglu eich gwybodaeth." Daliwyd hwynt fel hyn yn eu rhwyd eu hunain. ac yr oedd raid iddynt, fel ar achlysuron ereill, ymstwng i gymmeryd en dysgu ganddo ef.

WHITBY, DANIEL, D.D.: duwinydd Saesneg o enwogrwydd yn ei ddydd; ac y mae rhai o'i weithiau mewn cryn fri hyd heddyw. Ganwyd ef yn Rusden, yn swydd Northampton, yn y flwyddyn 1638. Yn 1653, aeth i Goleg y Drindod, Rhydychain, lle yr etholwyd ef yn ysgolor yn 1755: graddiodd yn B. A. yn 1657, ac yn A. C. yn 1660, ac etholwyd ef yn gymmrawd o'i goleg yn 1664. Pennodwyd ef yn gaplan i esgob Salisbury, ac yn gôrberiglor yn ei eglwys gadeiriol yn 1668; ac yn 1672, cafodd y gradd o D. D. Ynghylch yr un amser, cyflwynwyd iddo berigloraeth St. Edmund, yn ninas Salisbury; ac er iddo fyw am dros hanner can mlynedd ar ol hyn, dyma y dyrchafiad diweddaf a gafodd. Bu farw yn Salisbury, yn wyth a phedwar ugain mlwydd oed, ar y 24ain o Fawrth, 1726.

Y mae yn bosibl egluro, fe allai, pa ham yr attaliwyd ei ddyrchafiad, gan fod dechreuad ei yrfa mor addawol, wrth ystyried hanes ei gyfansoddiadau llenyddol, yr hyn sydd yn ffurfio hanes ei fywyd mewn rhan fawr. Y cyfansoddiadau cyntaf a gyhoeddodd efe oedd cyfres o ymosodiadau ar Babyddiaeth, yn nghwrs y ddadl fywiog a gadwyd i fyny ar y mater hwn yn barhaus, o amser adferiad Siarl II, hyd y chwyldroad yn 1688. Ysgrifennodd a chyhoeddodd bump neu chwech o weithiau ar y mater hwn. Ond yn anffodus i'w dawelwch a'i gymmeriad, rhoddodd heibio ymosod ar y Pabyddion, a throdd i amddiffyn yr Ymneillduwyr. Yn 1683, cyhoeddodd "*The Protestant Reconciler*," &c. Nid oedd enw yr awdwr wrtho, ond cafwyd allan pwy oedd; a dechreuwyd ymosod arno o amrywiol gyfeiriadau. Mewn cyfarfod a gynaliwyd, condemniodd Prifysgol Rhydychain y llyfr i gael ei losgi yn gyhoeddus; ac ar y 9fed o Hydref, llawnododd Whitty ddadganiad cryf o'i ofid a'i edifeirwch am ei fod, "o herwydd diffyg pwyll a gwarogaeth i awdurdod," wedi ei gyhoeddi, ac yn galw yn ol amryw o'r egwyddorion a amddiffynid ynddo, fel rhai twyllodrus, cyfeiliornus, ac ymbleidiol. Yr un flwyddyn hefyd, efe a gyhoeddodd ei ail ran o'r "*Protestant Reconciler*," &c., yn yr hwn y cynghorai yr Ymneillduwyr llefyd i ymuno mewn llawn gymmunde b'r Eglwys Sefydledig, gan ateb y gwrthdadau leuon a ddygid yn mlaen yn erbyn cyfreithlondeb eu hymostyngiad i ddefodau a chyfansoddiad yr Eglwys. Yn 1684, dychwelodd at ei hen bwng, a chyhoeddodd amryw o draethodau ar gyfeiliornadau Pabyddiaeth. Daeth allan wedi hynny trwy gyhoeddi dau draethawd er amddiffyn chwyldroad y fl. 1688; ac yn 1691, ymddangosodd amryw weithiau duwinyddol o'i eiddo; ac yn eu plith draethawd Lladin yn erbyn Ariaeth a Sociniaeth.

Yn 1703, ymddangosodd, mewn dwy gyfrol unplyg, ei brif waith, "*A Paraphrase and Commentary on the New Testament*." Y mae yr esboniad hwn wedi myned trwy lawer o argraffiadau, ac y mae yn parhau mewn bri gan y rhai sydd yn glwyn wrth y gyfundrefn Arminiaidd. Cyfansoddodd a chyhoeddodd amryw weithiau mewn amddiffyniad i'r gyfundrefn Arminiaidd. Yr oedd wedi ei ddwyn i fyny yn Galvin; a'i holl athrawon yn y brifysgol yn Galviniaid o ran barn; ac fel y dywed ei hun mewn rhagymadrodd i un o'i weithiau, ei ol-rheiniadau a'i fyfyrddodau ei hun a'i dygodd ef yn raddol i fabwysiadu syniadau gwahanol. Ond aeth ei olygiadau dan gynewidiad pellach drachefn. Wrth ddarllen y "*Scripture Doctrine of the Trinity*," gan Dr. Clarke, yr hwn a ymddangosodd yn 1712, mabwysiodd syniadau Ariaidd, a chyhoeddodd draethawd Lladinaidd mewn amddiffyniad i'w gredu newydd, ynghyd âg amryw draethodau Saesneg i'r un pwrpas. A bu dadl rhyngddo a Dr. Waterland ar y pwng. Parhaodd i ysgrifenu yn ddiwyd hyd bron ddiwedd ei oes; ac o'r braidd y gwyyddys am neb a ysgrifennodd fwy nag efe. Yr oedd ei barodrwydd a'i ddiwydrwydd yn nodedig.

WHITE, GILBERT: a adwaenir fel awdwr y "*Natural History of Selborne*," ac a anwyd yn Selborne, ar y 18fed o Orphenaf, 1720. Derbyniodd ei addysg foreuol yn Basingstoke, dan y Parch. Thomas Warton, tad y bardd o'r enw hwnw. Ar ei ymadawiad o Basingstoke, derbyniwyd ef yn efrydidd i Goleg Oriol, Rhydychain, a graddiodd yn wryf yn y oelfyddydau yn 1743. Etholwyd ef yn gymmrawd o'i goleg yn 1744, graddiodd yn A. C. yn 1746, a gwnaed ef yn brwydar hynaf y brifysgol yn 1752. Yr oedd ynddo hoffter at lenyddiaeth, a thuedd i astudio hanesiaeth naturiol ar y ieuangc; ac i'r dyben o feithrin y duedd hon yr ymneilldodd efe, ar gyfnod cymmarhol gynnar ar ei oes, i'w bentref genedigol. Yma y preswylodd, wedi ei amgylchu gan gyfeillion, yn dilyn ei hoff ymchwiliadau drwy ei fywyd. Bu farw ar y 26ain o Fehefin, 1793. Er iddo gael cynnygion mynych o ddyrchafiadau yn yr Eglwys, gwrthododd hwynt oll:—nid am ei fod yn teimlo yn wrthwynebus i gyflawni dyledswydd y swydd glerigol; o herwydd yn ystod y rhan fwyaf o'i oes bu yn gurad yn ei blwyf genedigol, Selborne; ac yr oedd cyn hynny wedi cyflawni dyledswyddau y swydd hono yn mhlwyf cymmydogaethol Farington. Y gwaith ar ba un y mae enwogrwydd White fel naturiaethwr yn gorphwys, a'r hwn a hawlia iddo le amlyg yn mysg diwyllwyr gwyddoniaeth, yn gystal ag ysgrifenywyr clasurol Prydain Fawr, ydyw ei "*Natural History of Selborne*." Cyhoeddwyd y gwaith hwn gyntaf yn 1789, pedair blynedd cyn marwolaeth yr awdwr. Yn yr argraffiad hwn, ymddangosodd pennod ar hynafiaethau Selborne; ac y mae y bennod hon wedi ei chyhoeddi mewn llawer o argraffiadau ereill o hono. Ar ol marwolaeth Gilbert White, cyhoeddodd Dr. Aikin waith o'r enw "*A Naturalist's Calendar*," &c.—oll wedi ei ddethol o ddyddlyfr yn cynnwys sylwadau ar hanesiaeth naturiol, yr hwn a gedwid gan White am bum mlynedd ar hugain. Y mae amryw argraffiadau o weithiau White wedi eu cyhoeddi, o dan olygiaeth John Mitford, Syr William Jardine, Cadben Brown, ac ereill.

Y mae ysgrifeniadau White wedi eu cyfan-

soddi mewn arddull dlos a dymunol, ac yn trosglyddo i'r darllenydd gyfran o frwdrydedd yr ysgrifenydd. Nis gellir llai nag ymwyddu bod yn gyfranog o ymchwiliadau yr awdwr yn ei unigrywnt tawel, ar ol darllen ei lythrau; a diau iddynt fod yn foddion i gynnyrchu chwaeth at hanesiaeth naturiol yn y wlad hon. Ond y mae ei lythrau a'i draethodau ar byngciau yn dal cysylltiad â hanesiaeth naturiol, nid yn unig yn ddyddorol o ran eu harddull a'u defnyddian, eithr cynnwysant lawer o sylwadau gwreiddiol sydd wedi chwangu at ein gwybod-aeth ynghylch arferion a gredffau yr anifeiliaid a breswylant yn Mhrydain Fawr. Ffawd dda White oedd y perthynai i deulu ag yr oedd ei holl aelodau yn cymmyred hyfrydwch mawr mewn ymchwiliadau i hanesiaeth naturiol, a chyda pha rai yr oedd efe yn cynnal gohebiaeth barhau. Cyfeirir at bedwar o'i frodyr yn y lythrau, ac yr oedd rhai o honynt yn eithaf adnabyddus am eu galluoedd llenyddol. Yr oedd y nifer mwyaf o'i frodyr a'i chworydd yn briod; ond bu efe farw yn ddibriod.

WHITE, HENRY KIRKE: bardd Saesneg addawol. Mab i gigydd ydoedd, yn Nottingham; lle y ganwyd ef ar yr 21ain o fis Mawrth, 1786. Dangosodd duedd gref at ddarllen pan yn blentyn bychan, ac yr oedd wedi rhoddi prawf ar gyfansoddi mewn rhyddiaith pan oedd tua saith mlwydd oed. Ond ymddengys fod y cais cyntaf a wnaeth mewn cyfansoddi barddoniaeth gryn lawer yn ddiweddarach, o herwydd y peth cyntaf a grybwylla ei fywgraffydd oedd can fer o'i eiddo, pan oedd tua thair ar ddeg oed. Pan yn hymtheg oed, aeth i swyddfa gyfreithiol y Meistri Coldham ac Enfield, yn ei dref enedigol. Yr oedd yn ddiwyd yn nghyflawniad ei ddyledswyddau i'w feistradoedd; ond treuliai ei amser hamddenol mewn astudiaeth ddwyf gyda'r amcan o ddiwyllio ei hun. Daeth i feddu gwybod-aeth led dda o'r Lladin, a dechreuodd astudio Groeg; ac yn chwanelog at yr ieithoedd hyn, dysgodd wedi hynyr gryn lawer ar yr ieithoedd Italaidd, Yspañaidd, a Phortugeaidd; talodd gryn sylw hefyd i fferylliaeth, seryddiaeth, a thrydaniaeth; er, wrth gwrs, fod y rhan fwyaf o'i amser yn yr adeg hon yn cael ei gymmyred i fyny i astudio y gyfraith. Gyda'i fod wedi cyrhaedd ei hymtheg oed, yr oedd yn dechreu tynnu sylw fel siaradwr mewn cymdeithas lenyddol yn Nottingham, ac ymohebai i amryw o gyfnodion. Ar annogaeth Mr. Thomas Hill, parottodd White gyfrol o farddoniaeth i'r wasg yn niwedd y flwyddyn 1802: ond ymddengys na chyhoeddwyd mo honi hyd ddiwedd y flwyddyn ddilynol. Yr oedd yn gyflwynedig i'r dduces o Devonshire; ond ar ol caniatan iddo ddefnyddio ei henw, anghofodd y dduces wneyd dim arall iddo. Ni wnaeth ef yn sylw o'r awdwr, na'i farddoniaeth. Ymddwyn yn llym hefyd a wnaeth yr adolygwyr ati; ac nid ymddengys iddi dynu nemawr o sylw y cyhoedd. Bu yn achlysur i wneyd yr ysgrifenydd yn adnabyddus i Southey, modd bynag, a chymmerodd y gŵr enwog hwnw ddyddordeb mawr yn y bardd iauag.

Cyn cyhoeddiad ei gyfrol gyntaf o farddoniaeth, yr oedd cyfnewidiad mawr wedi dyfod dros opiniynau White, o herwydd dygwyd ef, o fod yn ddiolaf ac eugenus gyda golwg ar bethau crefyddol—*ie*, ac o fod yn gogwyddo at anffyddiaeth—i deimlo argyhoeddiad dwfn a dwys o

wirioneddau Cristionogaeth. Yr oedd cyfyll iddo wedi ei daraw gan argyhoeddiad cyffalyb, ac ynghylch myned i brifysgol Caergrawnt, a theimlai White ddymunid angerddol am fyned yno hefyd, a chael addysg ar gyfer bod yn glerigwr. Golwg anobeithiol oedd ar bethau am beth amser; ond trwy ddylanwad Mr. Simeon, derbyniwyd ef yn is-efrydydd i Goleg St. Joan, Caergrawnt, tua diwedd y fl. 1804. Gwnaeth enw iddo ei hun fel efrydydd caled a llwyddianus; ond profodd ei ddiwydrwydd yn dilyn ei efrydiau yn ddynstriol i'w gyfansoddiad, yr hwn nid oedd un amser wedi bod yn gryf. Ym-afodd y darfodedigaeth ynddo, a bu farw ar y Sabbath, Hydref 19eg, 1806, pan oedd newydd basio canol yr 22ain flwydd o'i oedran. Gadawodd ei bapurau i ofal ei gyfaill Southey, yr hwn, yn 1807, a gyhoeddodd ddetholiad o'i ganonon a'i ysgrifau rhyddieithol, ynghyd â byr gofiant o'r awdwr. Daeth ail gyfrol allan, yn cynnwys darnau chwanelog, yn 1822; ac y maent wedi eu cyhoeddi ar ol hyny o dan yr enw "*The Remains of Henry Kirke White*," ac wedi myned trwy amryw argraffiadau.

WHITE, JOSEPH: duwinydd Saesneg hyawdl, a mab i wehydd tlawd yn Gloucester, lle y ganwyd ef yn y fl. 1746. Dygwyd ef i fyny gan ei dad yn yr un gelfyddyd ag ef ei hun; ond cafodd ei ddanfôn am dymhor i'r ysgol rad, lle y darfu i'r addysg a gafodd, pa faint bynag oedd, gynnyrchu ynddo hoffder at ddarllen ac efrydiaeth; a darfu ei alluoedd o'r diwedd dynu sylw boneddwr cyfoethog a breswyliai ger llaw iddo, yr hwn a'i cynnorthwydd ef i fyned i Goleg Wadham, Rhydychain. Yr oedd hyn, dybygid, pan oedd efe tua thair ar hugain oed, gan y dywedir iddo raddio yn athraw yn y celfyddydau yn 1773. Ymddengys nad oedd y pryd hwnw yn gydnabyddus ond ag un iaith ddwyreiniol, sef yr Hebraeg; ond dechreuodd astudio yr Arabaeg ac ieithoedd ereill, a gwnaeth gynnydd rhagorol ynddnt. Yn 1774, etholwyd ef yn gymrawd o'i goleg (gwerth tua 70p. yn flwyddol); a'r flwyddyn ddilynol, pennodwyd ef yn athraw yr Arabaeg yn y brifysgol—oddi wrth yr hyn y derbyniai o ddeutu cymaint arall. Pan yn dechreu ar waith ei swydd, yn 1775, traddododd araeth yn yr iaith Ladin ar ddefnyddioldeb yr iaith Arabaeg mewn efrydiau duwinyddol; yr hon a argraffwyd yn yr un flwyddyn, ac a chwanelogdd yn fawr at ei gymmeriad blaenorol am alluoedd a dyag. Y peth nesaf a gyhoeddodd efe oedd argraffiad, gyda chyfieithiad a nodiadau, o'r cyfieithiad Philoxenaidd Syriaidd o'r pedair Efyngyl, o lawysgrif a berthynai i'r Coleg Newydd—yr hwn a ymddangosodd mewn dwy gyfrol yn 1778. Wedi hyn, cyhoeddodd bregeth a draddodwyd ganddo o flaen y brifysgol, ar y 15fed o Dachwedd, 1778, yn cymmeradwyo diwygiad y cyfieithiad awdurdodedig Saesneg o'r Testament Newydd, yr hon a ganmolid yn lawr am yr amlygiad o ddyag a hyawdledd a geid ynddi. Pennodwyd White yn awr yn un o bregethwyr capel Whitehall, a chadwodd ei enw o flaen y cyhoedd trwy gyhoeddi amryw bethau ereill. Yn y fl. 1783, dewiswyd ef i draddodi Darlithian Bampton: ei bwng oedd, "*A View of Christianity and Mahometanism*." Amlygiad y darlithiau ddyag a hyawdledd neillduol; a chwanelogddant yn fuan at gymmeriad yr awdwr, a buont yn achlysur iddo gael ei benodi i gŵrberigloriaeth

gyfoethog yn yr eglwys gadeiriol yn Gloucester. Ond yn fuan, cafwyd allan ddarford iddo dderbyn cynnorthwy mawr i gyfansoddi y darlithiau rhagorol a galluog hyn gan Dr. Parr a'r Parch. Samuel Badcock. Dyrchafwyd ef gan y goron i ganoniaeth Eglwys Crist; ac ar ei briodas yn y fl. 1790, cyflwynodd ei goleg iddo fywoliaeth Melton, yn Suffolk. Cyhoeddodd White amryw weithiau ereill, gwreiddiol a chyfieithedig, a bu farw yn ei breswylfod yn Rhydych-ain, yr 22ain o Fai, 1814, yn yr 68ain mlwydd o'i oedran.

WHITFIELD, GEORGE: y duwinydd a'r pregethwr enwog. Ganwyd ef yn ngwesty y Gloch, yn Gloucester, ar yr 16eg o Ragfyr, 1714. Yr oedd rhai o'i hynafiaid, fel yr eiddo ei gyd-lafurwr, John Wesley, yn glerigwyr yn yr Eglwys Sefydledig, er fod ei dad a'i daid yn llyegwyr. Enw ei hen daid oedd Samuel Whitfield, yr hwn a fu yn berigol yn North Ledyard, yn swydd Wilts, ac a fu wedi hyny yn berigol Rookhampton, swydd Gloucester; ac yn y berigoriaeth ddiweddar, dilynwyd ef gan ei fab o'r un enw ag ef, yr hwn a fu farw yn ddiblant. Bu un arall o'i feibion, sef Andrew, yr hynaf, dybygid, yn trigiannu fel boneddwr ar ei etifeddiaeth ei hun. Dygwyd Thomas, yr hynaf o feibion yr Andrew hwn, i fyny yn fasnachydd gwin, a bu yn dilyn y fasnach hon am beth amser yn Bristol, lle yr ymunodd mewn priodas gyda Miss Elizabeth Edwards, boneddiges o deulu cyfrifol; ond trodd ei fasnach allan yn aaffodus, a symmudodd yntau i Gloucester, a chymmerodd westy yn y ddinas hono. Bu iddo, heb law un ferch, chwech o feibion; o ba rai, George, gwrthddrych y cofiant hwn, oedd yr ieuangaf. "Ganwyd fi," ebe Whitfield ei hun, "yn swydd Gloucester, yn mis Rhagfyr, 1714. Yr oedd fy nhad a'm mam yn cadw gwesty y Gloch."

Bu farw ei dad pan nad oedd George ond dwy flwydd oed; ond gwnaeth ei fam, yr hon a barhaodd i gadw y gwesty, ei goren, er fod ei hamgylchiadau yn gwaethygu, i'w fagu a'i ddwyn i fyny yn gyfrifol; canys hi a arferai ddywedyd, hyd yn oed pan yr oedd efe yn faban, ei bod yn disgwyl mwy o gysur oddi wrtho ef nag oddi wrth un o'r plant ereill. "Yr oedd fy mam," medd Whitfield, "yn ofalus iawn am fy addysg, a chadwai fi yn wastad pan yn ieuang (am yr hyn nis gallaf fod byth yn ddigon diolchgar iddi) rhag ymyryd yn y graddau lleiaf & maanach y dafarn." Y mae efe wedi pmentio gwrthnysigrwydd ei ddyddiau boreuol mewn lliwiau tywyll; ond ymddengys nad oedd ond bachgen lled fywiog ac agored i gyflawni y drygau hyny ag y mae bechgyn ereill, fel yntau, yn rhy gyffredin yn agored iddynt, a bod llawer o bethau o'i gwmpas y pryd hyny oedd yn argoeli yn addawol am y dyfodol. Yn ei ffordd arw ei hun o osod y mater, efe a ddywed, "Yr oeddwn mor amifeilaid nes y osawm addysg; ac yr arferwn, yn fwriadol, gilio rhag y cyfleuserau i'w derbyn. Rhoddais yn fuan brawfion o dymmer a'fwrwydd. Yr oeddwn yn dra chwanog i ddywedyd anwir-odd, a defnyddio geiriau arian, a gwag ddirgrif-wch. Ar rai prydiau, arferwn regu—os nad tyngu. Nid ystyriwn fod dwyn oddi ar fy mam yn lladrad, ac ni phetruswn wario arian wedi eu cymmyrd o'i llogell. Bâm yn anfyddiawn i'w hymyddirid lawer gwaith, a mwy nag unwaith gweriais arian wedi eu cymmyrd o'r tŷ i

borthi moethusrwydd, trwy brynu ffwrthydd, pasteiod, &c. Torais lawer o Sabbothau; ac yn gyffredin nid oeddwn yn ymddwyn yn barchus yn nghysegr Duw. Llawer o arian a dreuliais mewn chwaryddiaethau a difyrwch cyffredin yr oes." Ond er hyny y mae Whitfield, ar ol achwyn mor chwerw arno ei hun, yn cydnabod ei fod yn gwybod rhywbeth am argraffiadau crefyddol yn nyddiau ei ieuengctid. "Y fath," medd efe, "oedd gras Duw tuag ataf, fel, er fod llygredigaeth yn gweithio yn egniol yn fy enaid, ac yn cynnyrchu y fath ffwrth chwerw, etto yr wyf yn cofio yn dra boreuol am gynnyhriadau Ysbryd yr Arglwydd ar fy nghalon. Yr oeddwn yn ddellid argyhoeddiadau boreuol. Unwaith, yr wyf yn cofio, pan oedd rhyw bersonau yn fy mlino ac yn aflonyddu arnaf, aethum yn uniongyrchol i'm hystafell, a disgynais ar fy ngliniau; ac yn gymmysg â llawer o ddragran, gweddias uwch ben *Salm* cviii., lle yr ail edrydd Dafydd yr ymadrodd hwnw mor fynych—"ond yn enw yr Arglwydd mi a'u toraf hwynt ymaith." Yr oeddwn bob amser yn hynod awyddus am fod yn glerigwr, ac arferwn yn fynych ddywared y gweinidog yn darllen y gweddïau, &c. Rhoddwn ran o'r arian a gymmerwn oddi ar fy mam i'r tlodion."

Pan oedd o gylch deuddeg oed, cafodd ei roddi yn ysgol ramnadegol St. Mary de Crypt, yn ei ddinas enedigol, lle y gwnaeth gryn gynnnydd yn yr iaith Ladin; a chan ei fod wedi ei gynnysgaedu â dawn ymadrodd, ac â chof lled fywiog, yr oedd ei areithiau o flaen aelodau y gorphoraeth, ar eu hymwelid blynyddol a'r ysgol, yn tynu sylw neillduol. Hefyd, yr oedd yn dra hoff o ddarllen chwaraewadau ac esgeul-usai yr ysgol am ddyddiau yn olynol, er ymbarotoi i'w chwaraeu; ac ar brydiau ymwisgai mewn dillad merch er cymmyrd rhan gyda'i ysgolheigion i chwaraeu ger bron aelodau y gorphoraeth. Yr oedd yr adgof yn ei offdio ar ol hyn; ac yn mhen peth amser blinodd ar hyny. "Cyn fy mod yn bymtheg oed," medd efe, "wedi gwneuthur, fel y tybiwn, ddigon o gynnnydd yn yr ieithoedd clasurol, ac yn hiraethu o galon am gael fy ngollwng yn rhydd o huaftau caethion yr ysgol, dywedais wrth fy mam un diwrnod, gan nad oedd ei hamgylchiadau yn caniatáu i mi fyned i'r brif ysgol, y byddai i chwanaeg o ddysgidiaeth fy anghymmhwysio i fod yn fasnachydd; gan hyny fy mod yn ystyried mai y ffordd oreu oedd i mi beidio dysgu Lladin yn hwy. Ar y cyntaf, hi a wrthodai gydsynio; ond yn fuan fy llygredigaethau a orfuant. Y pryd hyny, am beth amser, troais i ddyysgu ysgrifenu yn unig. Ond gan fod amgylchiadau fy mam yn gwaethygu, mi a'i cynnorthwywn hi yn achlysurol yn y gwesty. Er fy mod yn gwasanaethu mewn gwesty mawr, ac ar adegau â gofal yr holl dŷ ar fy nwyllw fy hun, etto cyfansoddais ddwy neu dair o bregethau yno, a chyflwynais un o honynt i fy mrawd." Yn mhen o ddeutu blwyddyn, priododd ei frawd hynaf, a gadawodd ei fam y gwesty; a chan nas gallai Whitfield gytuno yn dda gyda'i chwaer yn nghyfraith, aeth yntau oddi yno ar ol ei fam yn mhen ychydig fis oedd. Er fod amgylchiadau y fam yn isel, y mae yn ymddangos nad oedd y naill na'r llall o honynt wedi rhoddi i fyny y meddylddrych iddo ef wneuthur ei ffordd i'r brifysgol. "Wedi byw am gryn amser gyda fy mam," meddai Whitfield, "daeth ysgolor ieuang, yr hwn a fu unwaith yn gydygolhaig â

mi, ond yr hwn oedd y pryd hyny yn heilydd (*scrivitor*) yn Ngholeg Penfro, Rhydychain, i dalu ymweliad a fy mam. Ac yn nghwrs yr ymddiddan a gymmerodd le, efe a ddywedodd wrthi, ei fod ef wedi gallu talu holl dreuliau y coleg y chwarter hwnw, a rhoddi oeniog o'r neilldu hefyd. Ar hyn torodd fy mam allan i ddywedyd, 'Gwna hyn y tro i fy mab innau!' Yna hi a drodd ataf, ac a ddywedodd, 'A ewch chwi i Rydychain, George?' Attebais, 'Gyda phob parodrwydd.' Ar hyn, aeth fy mam at y cyfeillion oedd wedi cynnorthwyo yr afrydydd ieuange; ac addawsant newyd eu goreu i gael lle i minnau fel heilydd yn yr un coleg."

Mewn canlyniad i hyn, fe aeth Whitfield yn ol i'r un ysgol ag y bu ynddi yn flaenorol, ac nid arbedodd un llafur i gynnyddu mewn dyeg; a derbyniwyd ef yn heilydd i Goleg Penfro yn y flwyddyn 1733. Yr oedd yr elfen grefyddol yn ei gymmeriad yn dechreu ymddadlygu yn gref cyn iddo adael yr ysgol. Yn ol ei dystiolaeth ei hun, yr oedd am ddeuddeng mis wedi myned trwy gylch o ddyledsawyddau crefyddol:—"derbyn y cymmun yn fisol, ymprydio yn fynych, rhoi ei bresennoldeb yn wastadol yn y gwasanaeth crefyddol cyhoeddus, a gweddio yn aml yn ddirgelaid ddywyaith y dydd."

Pan aeth i Rydychain, yr oedd mewn agwedd briodol i ymuno a'r Wealeys a'u cymdeithion, y rhai oeddynt er's rhai blynyddoedd yn adnabyddus yn y brifysgol o dan yr enw *Trefnyddion* (*Methodists*), ac am weithredoedd y rhai yr oedd wedi clywed cyn dyfod yno ei hun. Daeth Whitfield i gydnabyddiaeth personol a hwynt yn mhen tua blwyddyn ar ol myned i'r brifysgol; ac o dan weinidogaeth y Parch. Charles Wesley, derbyniodd ymgeledd neillduol. Arno ef yr edrychai fel ei dad ysbrydol. O herwydd ei ymlyniad wrth y Trefnyddion, efe a gollodd rai o'i gyfeillion goreu, a theimlodd yn ddirfawr oddi wrth arteithian enaid dan argyhoeddiad. Collodd ei gwag lawer noson; bu yn gorwedd ar y ddacur lawer diwrnod mewn pangfeydd meddwl: ond ar ol bod am fisodd yn y sefyllfa hon torodd gwawr arno, a daeth i fwynhad o dawelwch yr efengyl. Nid oedd neb yn mysg ei gymdeithion newydd yn fwy ei sel nag ef. Yr oedd Whitfield wedi bod yn darllen yr un llyfrau a'r ddau Wesley, megys gweithiau Thomas a Kempis, Scougal, a Law. Pan tuag un ar hugain oed, ordeiniwyd ef yn ddiacan, ar Sabbath yr 20fed o Fehefin, 1736, gan yr esgob Benson o Gloucester. Y Sadwrn cynt a dreuliodd ganddo mewn ymryd a gweddi. Ar foreu dydd ei neillduaeth, cododd yn blygeiniol, a darllenodd gyda gweddi Epistolau Paul at Timotheus; ac ar ol i'r seremoni fyned heibio, cyfranogodd o Swper yr Arglwydd. Ymneiriddo, y Sabbath canlynol, draddodi pregeth nodedig, a gynnyrchodd effeithiau anghyffredinol; am yr hon y dywedai y rhai a ewyllsiant ei ddirmygu, ei bod wedi bod yn achlysur i yru pymtheg o'i wrandawyr yn wallgofiaid! Dychwelodd yn ol yn fuan i Rydychain, lle y cymmerodd ei radd o wryf yn y celfyddydau. Yr oedd ei bregethau, o'r amser cyntaf y dechreuodd bregethu, yn cynnyrchu effeithiau rhyfeddol ar ei wrandawyr. Nid oedd yr athrawiaethau a'r gwirionedd a gyhoeddai mor newydd a chyffrous a'r dull yn mha un y traddodai hwynt. Ni welwyd y fath ddirifwch, y fath frwdrfydedd tanlyd, mewn pulpud yn Lloegr o'r blaen—o leiaf yn yr oes hono. Ond yr oedd ei frwdrfydedd yn llawn cymmaint

i'w deimlo yn ei ystum a'i lais, ag yn ei iaith. Dywedir am ei lais ei fod mor gryf fel y clywid ef am filldir o ffordd, ac ymddengys oddi wrth y tystiolaethau cyffredinol ei fod yn mhob ystyr arall yn un o'r lleisiau mwyaf cymmhws i ateb dybenion areithyddiaeth a fu gan ddyd erioed. Yr oedd ei lais yn alluog i oed allan mewn tón amrywiol wahanol deimladau; a pha un bynag ai taranu allan mewn llais nerthol, ai ynte ei ollwng allan mewn seiniau tynerach a mwy peroriaethus y byddai, yr oedd yn medru ei ffordd i galon y gwrandawr gyda grym ac effaith anghyffredinol. Y tro cyntaf yr aeth i Lundain oedd yn y fl. 1737, i weinyddu am dymmor yn nghapel y Tŵr; ond pregethodd ei bregeth gyntaf yn y brif ddinas yn Eglwys Bishopgate. Wedi hyny gweinyddodd am ychydig fisoedd fel curad yn Dummer, swydd Hants. Tra yr arosai yn y lle hwn, derbyniodd lythyrau oddi wrth John a C. Wesley, y rhai oeddynt ar y pryd yn Georgia, Gogledd America, yn ei annog yn daer i ddyfod i'r sefydliad hwnw; ac ar unwaith efe a benderfynodd gydsynio a'r cais. Cyn cychwyn, aeth i dalu ymweliad ymadawol a'i gyfeillion yn Gloucester; ac yn y ddinas hono, ac yn Bristol, yn gystal ag yn Llundain yn ddi-lydol i hyny, ac ar y daith hono, efe a bregethodd i gynulleidfaoedd gorlawntion, a chyda'r fath ddylanwad anghyffredinol, fel yr aeth son am dano drwy yr holl wlad; ac yn enwedig am ei bregeth yn Bristol. Dywedir fod yr effaith a gynnyrchodd y bregeth hono yn annisgrifiadwy. Yr oedd mawr a bach, hen ac ieuange, yn bodd i mewn dagrau wrth ei gwranddo; a dilynwyd ef dan wylu gan liaws i'w gartref y noson hono. Dranoeth, bu o saith yn y boreu hyd hanner nos yn ymddiddan ac yn cyfarwyddo y rhai a ymwelent ág ef am eu mater tragwyddol. Yr oedd ei boblogrwydd yn dra nodedig; a byddai miloedd yn gorfod dychwelyd o'r manau y cyhoeddid ef o herwydd en bod yn methu cael lle i wrandaw. Torodd drwy bob ystyriaethau a dueddent i'w gadw gartref, pa fodd bynag, a hwyliodd am Georgia ar 23ain o Ragfyr, 1737; ond o herwydd gwyntoedd croes, ni fedrodd y llong gychwyn hyd ddiwedd Ionawr canlynol. Tua yr amser hwn, yr oedd y llestr a ddygodd Wesley yn ol i Loegr yn myned i mewn i'r porthladd, o'r hwn yr oedd Whitfield wedi hwylio.

Ar y fordaith, darllenai weddiâu, ac esboniai yr Ysgrhythrau ddwywyaith yn y dydd i dyrfa o filwyr ac ereill, oeddynt yn gyd-fordeithwyr ag ef. Ac yn fuan gwelai effeithiau dymunol; a chyn diwedd y fordaith yr oedd y cadben Mackay a'r holl filwyr yn bresennol ar y bwrdd foreu a hwyr mewn addoliad, pryd y pregethai Whitfield gyda'i sel arferol; ac yr oedd diwygiad mawr i'w ganfod yn yr holl lu. Cynnewidid llyfrau halogedig am Feiblan a llyfrau crefyddol, a theffid y blaenaf dros y bwrdd i'r môr. Tiriodd yn America mewn amser priodol, a chyrbaeddodd i Savannah ar y 7fed o Fai, lle y derbyniwyd ef gan M. Delamot, yr hwn a adawsid gan Mr. John Wesley yn ysgolfeistr yn y lle. Bu yn ymdrechgar a llafurus yn achos eneidiau, ac yn pregethu gyda'i danbeidrwydd arferol; a thua diwedd y flwyddyn, dychwelodd yn ol i Brydain, gyda'r amcan mawr o gasglu arian tuag at adeiladu Tŷ yr Amddifaid yn Georgia, yr hwn a fu yn wrthddrych ei sylw a'i ofal neillduol ar hyd ei oes. Mordaith ystomus anarferol a gafodd efe yn ol i borthladd Limerick; ac yno y glaniodd, yn lle yn Llundain. Pregethodd

yn effeithiol yn Eglwys Gadeiriol y ddinas hono. Aeth oddi yno i Dublin, ac o'r lle diweddaf hwyliodd tua Lloegr; ac derbyniodd oeraidd a gafodd gan Eglwyswyr yn gyffredin: a dywedir iddo gael ei nacau o le i bregethu mewn pum eglwys mewn ystod dau ddiwrnod. Ond er fod llawer o'i frodyr clerigol yn ei anghymeradwyo, derbyniodd lawn urddau eglwysig gan yr esgob Benson yn Rhydychain ddechreu 1739. Erbyn hyn yr oedd yn dechreu dyfod yn wrthddrych erledigaeth, a llawer o Eglwyswyr yn teimlo yn ddigofus tuag ato, ac amryw o'r eglwysydd, y rhai yr arferai gael pregethu ynddynt, yn gaudeig rhagddo. Yn awr efe a ddechreuodd bregethu mewn cysylltiad â Wesley; yr hyn a chwythodd yn fflam y gwreichion oedd wedi eu hennyn gan eu hymdrechion blaenorol, ac a fu yn foddion i sefydlu Trefnyddiaeth yn mysg y boblogaeth. Whitfield a roddodd yr esampl gyntaf o bregethu yn yr awyr agored yn Lloegr. Pregethodd brydnawn Sadwrn, Chw. 17eg, 1739, ar dir cyffredin Mount Hannam, Rose Green, ger llaw Bristol, i ddim llai nag ugain mil o löwyr oedd yn y cymmydogaethau, a hyny gyda nerth a dylanwad anarferol, pryd yr argyhoeddwyd llawer o gannoedd. Mewn cyfeiriad at yr oedfa ryfeddol hon, efe ei hun a ddywed:—"Yr oedd y ffurfafen agored uwchben fy mhen, y ddaear dan fy nhraed, miloedd ar filoedd o eneidiau anfarwol ger fy mron—rhai mewn cerbydau, rhai ar feirch, a rhai yn y coedydd; ac ar adegau yr oedd y dagrau gloewon yn rhedeg yn rhydd yn ffosydd dyfrllyd ar hyd gruddiau yr holl dyrfa!"

Daeth Whitfield o Bristol i Gymru, lle yr oedd cryn gyffro crefyddol er's rhai blynyddoedd wedi ei effeithio trwy offeryniolaeth y Parch. Griffith Jones, Llanddowror, a Howel Harris, ac ereill. Cyfarfu Whitfield a Harris yn Nghaerdydd, a buont yn pregethu gyda'u glydd mewn amryw drefydd, er eu bod yn cael gwrthwynebiad mawr yn fyny. Pregethai y blaenaf yn yr iaith Saesneg, a'r olaf yn Gymraeg. Dychwelodd Whitfield o Gymru i swydd Gloucester, a phregethodd, yn Painswick, Cheltenham, ac Evesham, a manau ereill; a galwodd yn Rhydychain. Oddi yno aeth i fyny i Lundain, a phregethodd yn mynwentydd y brif-ddinas, gan nad oedd yr eglwysydd yn agored i'w dderbyn. Dechreuodd bregethu yn Moorfields, Kennington, a Blackheath, a bu yn cyhoeddi yr efengyl yn y lleoedd hyny am fisoedd i gyfunulleidfaoedd enfawr. Nid oedd dim llai, meddir, nag ugain mil o bobl yn gwrando arno yn aml yn y lleoedd hyn. Ar ol casglu tua mil o bunnau tuag at Dŷ yr Amddifaid, efe a hwyliodd yr ail waith i America, yn mis Awst, 1739, a chyrraeddodd Philadelphia yn mis Tachwedd. Pregethodd yma a thraw ar hyd a lled y wlad i filoedd lawer o bobl a gyrchent i'w wrandaw yn mhob man, a hyny gydag effaith a dylanwad mawr. Ar yr llog o Ionawr, 1740, cyrraeddodd i Savannah; a gosododd i lawr gareg sylfaen Tŷ yr Amddifaid, a galwodd ef ar yr enw *Bethesda*, sef *Tŷ Trugaredd*. Bu yn pregethu ddwy a thair gwaith bob dydd, am bymtheg a thirgain o ddyddiau; ac yn y cyfamser teithiai gannoedd lawer o filldroedd, ac erioed ni theimlodd ei fod yn derbyn mwy o'r presenoldeb dwyfol nag yn y daith hon. Cychwynodd yn ol i Lloegr yn nechreu y flwyddyn 1741; a'r Sabboth cyntaf ar ol glanio pregethodd yn maes cyffredin Kennington i gynulleidfa fawr. Digwyddodd amgylchiad lled annisgwyladwy iddo y pryd hwn.

Dywed ef ei hun fel y canlyn:—"Cafodd Mr. John Wesley, rywffodd, ei gymhell i bregethu ac ysgrifenu o blaid perffeithrwydd, a phrynedigaeth gyffredinol, ac yn gryf yn erbyn etholedigaeth—athrawiaeth ag y meddyliais unwaith, ac yr wyf yn awr yn credu, ddarfod ei dysgu i mi gan Dduw; gan hyny y mae yn amhosib i mi ei gwadu. Yr oedd yn ddigon i doddi unrhyw galon glywed Mr. Charles Wesley a minnau yn wylo, ar ol gweddio am i'r rhwyg, os byddai yn bosibl, gael ei attal." Ygrifenodd Whitfield y llythyr canlynol at Mr. John Wesley, yr hwn a achlysurwyd gan bregeth y diweddaf ar "Rad Ras:"—

BOSTON, Medi 28ain, 1740.

"FY ANWYL FRAWD WESLEY,—Beth ydyw eich meddwl fod yn dadleu yn eich holl lythyrâu? Pared yr Arglwydd eich bod yn eich adnabod eich hun; ac yna ni ddadluech dros *berffeithrwydd hollol*, ac ni elwch yr athrawiaeth o *etholedigaeth* yn 'athrawiaeth cythreuliaid.' Fy anwyl frawd, cymmerwch ofal. Gwelwch eich bod yn Nghrist yn greadur newydd. Gochelwch rhag tawelwch twyllodrus. Ymdrechwch am fyned i mewn drwy y porth cyfng; ac arferwch bob diwydrwydd i wneyd eich galwedigaeth a'ch etholedigaeth yn sicr. Cofiwch nad ydych ond baban yn Nghrist. Byddwch otyngedig; na ddywedwch ond ychydig; gweddiwch lawer. Gadewch i Dduw eich dysgu; ac efe a'ch arwain ohwi i bob gwirionedd. Yr wyf yn eich caru yn galonog. Gweddiaf ar i ohwi gael eich cadw oddi wrth gyfeillionad, mewn egwyddor ac ymarferiad. Anerchwch yr holl frodyr. Os rhaid i ohwi gael dadleu, aroswech nes bod yn feistr ar yr holl bwng; os amgen, ohwi a niweidiwch yr achos y mynwh ei amddiffyn. Ymdrechwch am fod yn addurn i efengyl ein Harglwydd yn mhob peth; ac na fydded i chwi aughofio gweddio dros eich cyfaill serchog,

GEORGE WHITFIELD."

Tua'r adeg hon ymunodd Mr. Cennick, ynghyd âg amryw ereill, i gydlafulio ag ef yn yr efengyl. Gan nad oedd y tywydd yn caniatáu iddo bregethu allan yn Moorfields, adeiladwy iddo benty (*shed*) amserol mawr i bregethu ynddo—a galwodd ef yn *Dabernacl*. Yr oedd drysau newyddion yn ymagor iddo yn Essex, a lleoedd ereill, ac yr oedd y Meistri. Cennick, Harris, Seagrave, Humphries, ac ereill yn ei gynorthwyo. Ar daer ddeisyfiad cyfeillion o Ysgotland, efe a ymwelodd â'r wlad hono yn haf y fl. 1741, a chafodd dderbyniad croesawgar yn Edinburgh a Dunfermline. Wedi pregethu gyda chymmeradwyaeth mawr mewn llawer o fanau yno, a chasglu pum cant o bunnau at Dŷ yr Amddifaid, efe a adawodd y wlad hono, a daeth trwy Gymru cyn myned yn ol i Lundain; a phriododd yn y Fenni â gwraig weddw, rhwng 30ain a 40ain mlwydd oed, o'r enw Mrs. James. Mewn cyfeiriad at hyn dywed Whitfield, "Priodais yn ofn Duw, un oedd yn weddw, o ddeutu 36ain mlwydd oed, sydd wedi bod yn cadw tŷ am flynyddoedd lawer. Nid yw yn gyfoethog o ran eiddo, nac yn brydferth o ran person, ond yr wyf yn credu ei bod yn wir blentyn i Dduw, ac yn un, mi dybiaf, na bydd iddi ymdrechu fy lluddias yn fy ngwaith mawr yn y byd. Yn yr ystyr yma yr wyf yn debyg fel yr oeddwn cyn priodi. Gobeithiaf na oddef yr Arglwydd i mi ddywedyd, 'Mi a briodais wraig; ac am hyny nis gallaf fi ddyfyd.'" Dyna yr holl gyfeiriad a wna Whitfield at y berthynas newydd yr aeth iddi yn awr. Ymwelodd âg Ysgotland drachefn yn haf 1742, a llafuriai yn galed anarferol trwy bregethu yno ddydd a nos,

a hyny gyda llwyddiant neillduol. Daeth yn ol i Lundain yn mis Hydref, a bu adfywiad mawr yn y Tabernacl. Wedi hyny aeth i bregethu i Bristol, Stroud, Dursley, &c., a chafodd, fel arfer, gynulleidfaoedd lliosog. Bu am rai wythnosau yn Nghymru yn pryd hwn; a dywed iddo "weled tua deng mil o bobl yn yr un cyfarfod yn codi eu dwylaw i fyny, ac yn gwaeddi, 'Gogoniant!' a Bendigedig!"

Yn mis Mai, 1743, efe a ddychwelodd i Lundain, ac yn ngŷyllian y Sulgwyn arferai tyrfaoedd mawrion ymgynnull i Moorfields, i fod yn dystion o'r chwaryddiaethau a gynnelid yn y lle. Aeth Whitfield yn i bregethu, a bu yn hynod llwyddiannus i ennill sylw y lliaws a ymgasglent ynghyd. Yr oedd efe yn ddraen yn ystlynnau y chwareuwyr. Cariai ei weinidogaeth ddylanwad anarferol ar ei wrandawyr, a dwysbigwyd yn eu calonau lawer o honynt. Teithiodd lawer yr haf hwn, o fan i fan, ar hyd y wlad; ac yn mhob man yr oedd arwyddion am-lwg fod yr Arglwydd yn bendithio ei lafur. Yn nechren Awst, 1744, hwyliodd Whitfield drachefn am America, er fod sefyllfa ei iechyd yn lled wael ar y pryd; ac ar ol mordaith flinderus a maith o un wythnos ar ddeg, glaniodd yn Efrog Newydd. Cymmerwyd ef yn glaf iawn yn y lle hwn, ac ofnid mai marw a wna; ond trwy ofal Rhagluniaeth adferwyd ef yn raddol megys o safn marwolaeth; ac ail ymaffodd yntau yn ei ddyledswyddau llafurus. Aeth i Boston, a manau ereill, a phregethodd i filoedd o bobl oedd yn cyrchu o bob man i wrandaw arno. Ymddengys ei fod wedi meddwl peidio dychwel-yd mwy i'w wlad enedigol. A'r pryd hwn yr oedd ei deithiau, ei ofalon, ac yn enwedig y ddyled oedd ar Dŷ yr Amddifaid yn feichiau trymion arno. Mynych y dyweda i fod yn glaf ac yn iach, ac y dymunai gael marw yn y palpal, neu yn fuan ar ol dyfod o hono.

Annogwyd ef er mwyn ei iechyd i fyned i'r Bermudas. Cymmerodd yntau y cyngor, a chyrrhaeddodd yno ar y 15fed o Fawrth, 1748, a chafodd groesaw calonog: teithiodd yr ynys o'r naill ben i'r llall, a phregethai ddwywaith bob dydd, a bu ei lafur yn hynod ddefnyddiol. Yr oedd y cynulleidfaoedd a'i gwrandawent yn fawrion; ond gan ei fod yn cyfarfod a chymmaint o bersonau oedd yn hynod anwybodus hyd yn oed yn egwyddorion cyntaf Cristionog-aeth, yr oedd ei feddwl yn cael ei fawr ofidio. Caoglodd yno gan punt tuag at Dŷ yr Amddifaid, ac anfonodd hwynt i Georgia; ac, am ei fod yn ofni i'w afiechyd ail ymaffyd ynddo os dychwelwyd a wnelai i America, efe a hwyliodd yn ol i Loegr, a chyrrhaeddodd yn ddiogel i Deal; a thranoeth ar ol glanio, cychwynodd tua Lundain, ar ol absennoldeb o bedair blynedd. Ar ei ddychweliad, cafodd Whitfield fod ei gynulleidfa yn y Tabernacl wedi myned gryn lawer ar wasgar yn ystod ei absennoldeb, a bod ei amgylchidau bydol yntau yn myned yn isel, gan ei fod wedi gwerthu holl ddodrefn ei dŷ yn zron er ceisio talu y ddyled ar Dŷ yr Amddifaid. Dechreuodd ei gynulleidfa yn awr, pa fodd bynag, gyfranu tuag at ei gymorthwyo; ac yn raddol yr oedd yntau yn gallu talu ei ddyled. Y pryd hwn yr anfonodd Arglwyddes Huntington ato, trwy gyfrwng Mr. Howel Harris, i ddeisyf arno ddyfod i'w thŷ hi yn Chelsea i bregethu i amryw o seolau y bendefigaeth, oedd yn awyddus am ei glywed ef; yn mhilith pa rai yr oedd Iarll Chesterfield ac

Arglwydd Bolingbroke—dan anffyddiwr proffes-edig. Dadganodd y blaenaf ei fod wedi ei fodd-hau yn fawr ynddo; a'r olaf a ddywedai wrtho, yn ol tystiolaeth Whitfield ei hun, ei fod "wedi gwneuthur cyfiawnder mawr a'r priodolaethau dwyfol yn ei bregeth."

Yn mis Medi 1748, efe a ymwelodd y drydedd waith ag Ysgotland; ac yn Edinburgh, Glasgow, a lleoedd ereill, yr oedd tyrfaoedd mawrion yn ymgasglu i'w wrandaw. Yn nechreu y flwydd-yn 1749, aeth ar daith i Exeter, Plymouth, a manau ereill yn ngorllewinbarth Lloegr; a derbyniwyd ef yn frwdfrydig, a phregethodd i gynulleidfaoedd na welwyd eu cyffalyb yno o'r blaen; a chyn dychwelyd i Lundain yn ol, yr oedd wedi teithio chwe chant o filldroedd yn y parth hwnw o'r wlad. Yn Mai, 1749, efe a aeth i Portsmouth a Portsea—lleoedd y bu yn boblogaidd a defnyddiol iawn ynddynt. Yr oedd llawer y pryd hwn, trwy oferynliaeth ei bregethau ef, yn cael eu troi "o dywyllwch i oleuni, ac o feddiant Satan at Ddau!" Yn mis Medi aeth i Nottingham a swydd Gaerfrog, lle y pregethai i gynulleidfaoedd a rifent yn fynych ddeng mil o wrandawyr, a chafodd wrandawiad astud ac ystyriol, fel rheol: mewn un neu ddau o leoedd yn unig yr ymddygydd tuag ato yn angharedig. Yn gynnar yn y flwyddyn 1751, efe a ymwelodd a'r Iwerddon, a dymunol iawn ganddo oedd gweled cynnifer o bobl yn cyrchu i wrando yr efengyl yn Dublin, a lleoedd ereill yn yr ynys hono; lle, fel arferol, yr oedd ei lafur yn nodedig o ddefnyddiol a bendithiol. Aeth o'r Iwerddon i Ysgotland—lle hefyd y cafodd gefnogaeth galonog i barhau yn ymdrechgar yn ei waith mawr. Ar y 6fed o Awst, cychwyn-odd o Edinburgh tua Lundain, mewn trefn i hwylio unwaith etto i'r America. Wedi canu yn iach i'w gyfeillion gartref, efe a hwyliodd yn yr *Antelope*, cadben Maclellan; ac ar y 27ain o Hydref, glaniodd yn Savannah, a chafodd fod Tŷ yr Amddifaid mewn sefyllfa flodeuog. Gan ei fod yn flenorol wedi gorfod dioddef yno yn ei iechyd o herwydd yr hinsawdd, efe a benderfynodd beidio trenlio yr haf yn America; gan hyny efe a hwyliodd yn ol am Lundain yn mis Ebrill, 1852, a chyrrhaeddodd yma yn ddiogel, ar ol mordaith gysurus. Yn gynlynol i hyn bu yn teithio yn Portsmouth, Bath, Cymru, Ysgot-land, &c.; ac wrth gwrs, yr oedd ei boblogrwydd yn anarferol, y bobl yn ymgasglu o bob cyfeiriad i'w wrandaw, pa le bynag y pregethai efe. Gofidiai yn fawr fod ei amser yn myned heibio mor gyflym; a chan faint ei awydd i wasan-aethu ei Ddau, a'i Waredwr, nid oedd yn cym-meryd nemawr o ddim seibiant. "Ac O!" ebe efe, "na byddai genyf gymmaint o dafodan ag sydd genyf o wallt ar fy mhen!"

Yr oedd ei feddwl bywiog a gweithgar ar waith yn barhaus yn dyfaisio rhyw gynllun i eangu teyrnas y Gwaredwr; ac yn awr daeth i'w fryd i adeiladu Tabernacl newydd, yn Tot-tenham Court Road. Tynodd gynllun y capel newydd hwn; a rhoddwyd ei gareg sylfaen i lawr ar y 1af o Fawrth, 1752, ac agorwyd ef ar y 10fed o Fehefin, yn y flwyddyn ddilynol. Ei destyn ar ei sylfaeniad oedd *Exod. xx. 24*; ac ar ei orpheniad i *Bren. viii. 11*, yn y boren, a *2 Cron. xxix. 9* yn y prydawn. Bu drachefn yn ymweled ag Ysgotland; a mawr anarferol a fu ei llwyddiant yn Newcastle, Hull, a lleoedd ereill yn ngogleddbarth Lloegr. Cyrhaeddodd i Lundain tua diwedd mis Medi; ac yr oedd

wedi teithio yn y daith hon ddeuddeg cant o filldroedd, a phregethu gant a phedwar ugain o weithiau. Sabbath, Tachwedd 25ain, yr agorodd efe y Tabernacl newydd yn Bristol. Hwylodd am yr America drachefn yn mis Mawrth, 1754; ond bu raid iddo aros yn Lisbon am rai wythnosau. Cyrhaeddwyd i Beanfort, yn Carolina Ddeheuol, pa fodd bynag, ddiwedd Mai.

Yr oedd ei ieched yn lled dda ar y daith hon. Efe ei hun a ddywed, "Er fy mod yn marchogaeth y nosweithiau hyd ddydd y boreu, ac yn agored i dymmhestloedd o fellt a tharanau, a gwlawogydd trymion, etto yr wyf yn teimlo braidd yn well na chyffredin; ac mor bell ag y gallaf farnu, nid wyf i farw yn fuan." Teithiodd lawer y tro hwn mewn gwahanol ranau o'r wlad. Dychwelodd yn ol i Loegr, Mai 8fed, 1755; a theithiodd drwy Bristol, Bath, Norwich, Northampton, Liverpool, Bolton, a Manchester, &c. Tachwedd 7fed, 1756, yr agorodd efe ei gapel newydd yn Tottenham Court Road. Ei deatyn ar yr achlysur hwn oedd 1 Cor. iii. 11. Ymgauglai torfeydd aruthrol i'r capel newydd hwn; a byddai cannoedd yn gorfod troi oddi wrtho yn feunyddiol, gan eu bod yn methu cael lle i fyned i mewn. Yr oedd bychan a mawr, yr uchel a'r iselradd, yn ymhyfrydu gwrandaw arno. Pan y gofynwyd i'r anfyddiwr, Hume, ei farn am dano, efe a ddywedodd, "Y mae yn un o'r pregethwyr mwyaf celfydd a glywais erioed. Y mae yn werth myned ugain milldir o ffordd i wrandaw arno." Yna efe a adroddai y rhan ganlynol o'i bregeth ef:—"Ar ol sefyll ychydig heb ddyweyd dim, anerchai Mr. Whitfield y gynulleidfa liosog yn debyg i hyn: 'Y mae yr angel gweinyddol ar adael y trothwy, ac esgyn i'r nef. A gaiff efe esgyn heb y newydd fod cymmaint ag un pechadur yn y dorf liosog hon wedi ei waredu o gyfeiliorni ei ffyrdd.'" Er rhoddi mwy o rymusod yn y floedd, tarawai lawr y pulpud â'i droed, cyfodai ei olygon i'r nef, ac â dagrau yn llifeirio dros ei ruddiau, gwaeddai yn uchel, 'Aros, Gabriel! aros, Gabriel! Aros, cyn myned i mewn i'r pyrrh cysegredig, i ddwyn y newydd am un pechadur wedi ei ddychwelyd at Dduw.' Wedi hyn, efe a ddisgrifodd mewn modd hollol ddiadurn, ond mewn iaith rymus, yr hyn a alwai yn gariad trengawl y Gwaredwr at bechadur, nes oedd yr holl gynulleidfa yn toddi mewn dagrau. Yr oedd ei ystumiau ar y pryd mor fywiog, etto naturiol, fel y tra rhagorai ar bob pregethwr arall a welais nac a glywais erioed." Dyna dystiolaeth David Hume, yr anfyddiwr adnabyddus, am dano.

Ymwelodd âg Ysgotland drachefn yn 1757, a dywedir nad oedd dim llai na chant o weinidogion yr efengyl yn gwrandaw arno ar un adeg yn Edinburgh. Aeth drosodd wedi hyn i'r Iwerddon; ac o'r braidd y diangodd y tro hwn rhag cael ei fferthu gan y werinos. Cymmerodd hyn le yn Oxman-town-Green. Tafwyd cawoddyd o geryg ato o bob cyfeiriad, nes oedd yn mron wedi colli ei anadl, ac yn orchuddiedig â gwaed. Yn nhŷ gweinidog oedd yn byw ger llaw y cafodd noddfa. Bu am amser heb allu dyweyd gair, a chydag anhawder yr oedd yn gallu anadlu. Ond cafodd gyfeillion caredig i weinyddu arno, a golchwyd ei friwiau. Yn haf y fl. 1758, teithiodd lawer trwy sir Gloucester a Deheubarth Cymru, er ei fod ar y pryd yn lleog ac yn egwan ei ieched. Yn mis Gorphenaf, aeth i Ysgotland; ac yr oedd yn mron credu mai yno

y gorphenai ei yrfa ddaearol. Ond efe a ddaeth ychydig yn well, a bu wedi hyn yn pregethu yn ngogleddbarth Lloegr; a daeth yn ol i Llundain o ddentu diwedd Hydref. Yn ei ymweliad âg Ysgotland yn 1759, yr oedd cynulleidfa oedd mor liosog ac astud ag erioed yn gwrandaw arno. Yn ystod yr ymweliad hwn, digwyddodd amgylchiadau a dueddent i glirio ei gymmeriad o gyhuddiad a ddygwyd yn anghyfiawn yn ei erbyn o fod yn ariangar. Cynnygiodd boneddiges ieuangc o'r enw Miss Hunter ei holl etifeddiaeth iddo, yn arian ac yn diroedd; ond efe a'u gwrthododd. Ac yn gymmaint ag nad oedd yn foddolawn i'w derbyn at ei wasan-aeth ei hun, cynnygiwyd hwynt ganddi i'r sefydliad yn Georgia; ond gwrthod y cynnygiad hwn hefyd a wnaeth efe. Y mae yr hanesyn canlynol a adroddir am dano yn tueddu hefyd i ddangos mor ddisail oedd y cyhuddiad. Yn un o'i deithiau, mynegwyd i Whitfield am wraig weddw gyda theulu liosog. Yr oedd ei meistir tir wedi cymmyred meddiant o'i dodrefn, ac ynghylch gwneyd arwerthiant arnynt os na thelid yr ardreth. Nid oedd pwr Whitfield un amser yn llawn; ond yr oedd ei gydymdeimlad yn fawr, a rhoddodd ar unwaith i'r weddw ddigymmorth y pum gini oedd yn angenrheidiol i'w gwaredu. Awgrymodd y cyfall a gyd-deithiai âg ef fod y swm yn fwy nag y gallasai efe yn rhesymol ei fforddio. I hyn atebodd yntau, "Pan y mae Duw yn dyfod âg achos o angen ger ein bron, ei amcan ydyw ein cael ni i estyn ymwardd i'r hwn fydd mewn angen." Yr oedd y ddau deithiwr yn myned yn mlaen ar eu taith; a chyn hir daeth lleidr pen ffordd i'w cyfarfod, yr hwn a hawlai eu harian oddi arnynt, a rhoddwyd hwynt iddo. Trodd Whitfield y byrddau ar ei gyfall, ac adgofiodd iddo, gymmaint yn well oedd i'r weddw dlawd gael y pum gini, na'r lleidr oedd wedi eu hysbeilio! Nid oeddnyd wedi myned yn mhell yn mlaen cyn i'r dyn ddychwelyd, a hawlio côb Whitfield, am ei bod yn well na'r eiddo ef. Caniatwyd iddo hyn hefyd; a derbyniodd Whitfield gôb dyllog yr yspeliwr hyd nes y gallai gael ei gwell. Yn fuan wedi hyn gwelent yr un gŵr yn carlamu nerth traed ei farch ar eu hol drachefn; ond, yn awr, gan eu bod yn ofni fod eu bywyd mewn perygl, gyasant hwythau eu meirch; ac yn ffodus, cyrhaeddasant at ryw fwrthynod, cyn i'r lleidr pen ffordd eu hattal. Cafodd yr ysbeiliwr ei siomi, a diammheuol ei fod yn teimlo yn wir ofidus; o herwydd pan y cymmerodd Whitfield y gôb garpiog oddi am dano, cafodd yn un o'i llogellau sypyn bychan, wedi ei lapio yn ofalus, yn cynnwys can gini!

Treuliodd y gauaf yn Llundain, ac eangodd ei gapel; a bu yn yr haf dilynol yn teithio yn sir Gloucester a Chymru; ac wedi hyn aeth i ddinas Bristol. Casglodd yn ei gapeli yn Tottenham Court a'r Tabernacl, ar ddau achlysur, yn y fl. 1761, y symiau o 400p., a 600p., i'r Protestaniaid oedd mewn cyfyngder yn Ffrwsia a'r Almaen. Teimlai yn fynych yn awr oddi wrth waeledd ei ieched, a thybai fod amser ei ymddatodiad yn neshau; ond gwelodd yr Anglwydd yn dda adferu ei ieched i raddau, ar ol iddo fod am rai wythnosau yn methu pregethu o herwydd ei leagedd. Cynorthwyid ef y pryd hwn gan amryw glerigwr o'r wlad; ac yn cafweddig gan y Parch J. Berridge, o Everton, sir Bedford, yr hwn a bregethai yn aml yn ei le yn ei gapeli yn y brif ddinas. Yn Ebrill, 1762, efe

a ysgrifennai fel y canlyn o Bristol:—"Y mae awyr y wlad yn cyttuno yn dda & mi. Pregelthais bum waith yr wythnos ddiweddfaf, ac ni theimlais nemawr gwaeth." Parhaodd i bregethu bedair neu bump o weithiau yr wythnos yr adag hono; ac yn awr a phryd arall, yr oedd yn alluog i bregethu yn yr awyr agored. "Y mynyddoedd," ebe ef, "ydyw y pulpudau goreu, a'r ffurfafau y seinfyrdau rhagoraf. Pe bawn yn meddu ar allu yn ol fy ewyllys, ehodwn o begwn i begwn, i gyhoeddi efengyl dragywyddol yr Oen!"

Effethiodd ei lafur a'i ofalon nid yn unig ar ei ieched, ond hefyd ar ei ysbrydoedd, nes peri iddo deimlo yn isel o ran ei feddwl. Penderfynodd gymmeryd mordaieth i Holland gyda'r amcan o gael adferiad i'w ieched, a chychwynodd yno yn mis Gorphenaf. Pregelthai unwaith y dydd, a chynnyrchai y gwirionedd effeithiau dwys ar ei wrandawyr. Dychwelodd yn ol i Lundain yn Medi. Yn mis Mawrth, 1763, efe a hwylodd i Greenock, Ysgotland, a phregelthai unwaith yn y dydd dros amryw wythnosau yn y wlad hono; ond ail ymosodwyd arno gan asiechyd pan yn Edinburg, a bu yn analluog i bregethu am chwech wythnos. Pan ddaeth ychydig yn well, cychwynodd am y chweched tro i America, yn nechreu Mehefin, a chyrrhaeddodd Virginia yn mis Awst. Gan nad oedd ei ieched ond gwan, gwaharddai ei feddygon iddo fyned yn mlaen i Georgia, nes yr adnewyddai ei nerth. Yn y flwyddyn 1764, pregethodd gryn lawer yn Boston, Efrog Newydd, Philadelphia, Virginia, a Carolina; a chyrrhaeddodd Savannah yn mis Rhagfyr yr un flwyddyn. Cafodd Dŷ yr Amddifaid mewn sefyllfa lwyddiannus. Credai ef fod yn angenrheidiol cael athrofa yn Georgia; gan hyny daeth yn ol i Loegr yn haf 1765, er cael braint-ysgrif i'w sylfaenu. Bu yn agor capel yr Arglwyddes Huntington yn Bath, ar y 6ed o Hydref; ond nid arosodd nemawr yn y ddinas hono—dychwelodd yn ol i'r brif ddinas; ac ymddengys, oddi wrth lythyr a ysgrifennodd efe at gyfaill yn Sheerness yn nechreu y fl. 1766, fod ei ieched yn parhau yn wael:—"Gofidus genyf orfod hysbysu i chwi nas gallaf gydsynio f'ch dymuniad, o eisieu cynnorthwywyr. Y mae fy llafur mor fawr, a minna mor wan, fel nad ydwyf gymmhws i ddim, ond i fod mewn rhyw gastell yn mysg y methfilwyr." Gwellhaodd i raddau drachefn cyn diwedd y gwanwyn; canys yr ydym yn ei gael yn teithio mewn amryw fanau, ac yn pregethu gyda nerth ac arddeliad. Agorodd gapel yr Arglwyddes Huntington yn Brighthelmstone, Sussex, Mawrth 20fed, 1767; pryd y pregethodd oddi ar 2 *Peir* iii. 18. Ac ysgrifennodd ar ol bod yn Norwiche yn Ebrill yr un flwyddyn, fel hyn: "Yr wyf yn ofni fod fy nghlefyd haf yn ail ddychwelyd. Os gwna, fe'm llesteir yn fawr gyda'm gwaith. Ond y mae y pethau sydd yn mlaen yn perthyn i'r hwn sydd yn trefnu y cwbl yn ol cynghor ei ewyllys ei hun." Ymddengys iddo gael arbediad, pa fodd bynag; canys yr ydym yn cael iddo fod yn pregethu yn y mis canlynol yn Rodborough, a Gloucester, a Chymru. Ysgrifens ar y daith hon, a dywed, "Y mae miloedd ar filoedd yn gwrandawr arnaf am wyth o'r gloch yn y boreu. Yr wyf i bregethu yn fuan yn Woodstock, wedi hyny yn Mhenfro, yna yr wyf yn dychwelyd i Loegr." Ar ei ddychweliad o Gymru teithiodd trwy ageiniau o drefydd Lloegr, er fod ei gorph yn dra llyddedig; ond dywedai fod dyddanwch

ei enaid yn ei wrthbwysu. Casglodd yn y Tabernacl, yn Hydref y flwyddyn hon, dros gan punt i'r Gymdeithas er Lledaenu Gwybodaeth Grefyddol yn mysg y Thodion—yr hyn oedd bedair gwaith mwy nag arferol.

Yn haf y fl. 1768, diwelodd Whitfield ag Edinburg am y tro diweddfaf, lle yr oedd y cynulleidfaoedd mor liosog ac astud ag erioed; ac yn fuan ar ol ei ddychweliad i Lundain, cymmerwyd Mrs. Whitfield yn glaf, a bu farw ar y 9fed o Awst. Ar y 14eg, pregethodd ei phregelth angladdol; ac ar y 24ain o'r mis, bu yn agor capel yr Arglwyddes Huntington yn Nhrefeca, yn mhilwyf Talgarth, swydd Frycheiniog. Ar y 25ain, efe a anerchodd fyfyrwyr yr athrofa; ac ar yr 28ain, pregethodd allan o flasen y colegdy i gynnulleidfaoedd yn cynnwys miloedd o bobl. Gwanhau yr oedd ei ieched yn niwedd y flwyddyn hon; ond daliai i bregethu mor aml ag y gallai. Yn ystod haf y fl. 1769, cryfhaodd ei ieched i raddau; a thua chanol yr haf hwn, teithiodd a phregethodd yn Kingswood, Bristol, Bradford, Frome, Chippenham, Rodborough, Castlecomb, a Dursley. Gorphenaf 23ain, efe a pregethodd yn agoriad capel newydd yr Arglwyddes Huntington yn Ffynnonau Tunbridge. Yn mis Medi, yr un flwyddyn, cychwynodd i America am y tro diweddfaf oll. O herwydd gwyntoedd gwrthwynebus, cadwyd y llong yn y Downs am fis. Defnyddiai yntau yr amser hwn i ysgrifenu llythyrau at ei gyfeillion; ac weithiau pregethai ar fwrdd y llong, a phryd arall ar y lan yn Deal a Ramsgate. Glaniodd yn Charlestown, Carolina Ddeheuol, ar y 30ain o Dachwedd. Mordaieth dymhestlog a pheryglus a gafodd; ond yr oedd yn teimlo yn llawer gwell o ran ei ieched nag ar y mordeithiau o'r blaen. Llonder mawr i'w ysbryd ydoedd deall fod pob peth yn myned yn mlaen mor hynod gysurus yn Nhŷ yr Amddifaid. Dangoswyd iddo barch mawr, a chafodd groesaw gwresog gan lywydd a chynghor Georgia, fel un o brif gymmwynaswyr y drefedigaeth. Defnyddiodd lawer o'i amser y pryd hwn i ysgrifenu llythyrau llawn o ysbryd yr efengyl at ei gyfeillion yn mhob man, a phregelthai bob dydd, gan deithio llawer ar hyd a lled y wlad. Ond yr oedd ei yrfa lafurus a defnyddiol yn awr yn tynnu i derfyniad, ac amser gorphwys i'r gwas diwyd a ffyddlaw hwn i Grist yn nesau. Ar yr 17eg o Fedi, efe a ysgrifennodd o Boston at gyfaill, yn hysbysu iddo gael ei gymmeryd yn glaf yn y nos, ddwy noson neu dair cyn hyny, "ond o drugaredd yr Arglwydd," ebai efe, "yr wyf yn gwellhau, ac yn bwriadu ail ddechreu fy ngwaith boreu yfory." O'r 17eg hyd yr 20fed, pregethai bob dydd yn Boston; ac ar yr 20fed, yn Newton hefyd. Ar yr 22ain, aeth ar daith tua'r dwyrain, a pharhaodd i bregethu hyd y 29ain. Ar y dydd olaf a nodwyd, erfyniwyd ar iddo bregethu yn Exeter, Hampshire Newydd, yn yr awyr agored; ac er ei fod yn dra llyddedig, pregethodd am o ddeutu dwy awr. Yn y prydnewn, cychwynodd i Newbury Port, lle y diagwyllid ef i bregethu dranoeth, a chyrrhaeddodd yno yn yr hwyr. Aeth i orphwys yn lled gynnar y noson hono; ond deftraol yn fynych yn y nos, gan y teimlai rhyw ddirwasgiad mawr ar ei yagytaint; ac am chwech o'r gloch y boreu, ar y 30ain o Fedi, 1770, bu farw yr efengyllydd selog, defnyddiol, a llywyddiannus, yn yr 56ain mlwydd o'i oedran!

Ceir yr hanes canlynol am ei farwolaeth a'i

gladdedigaeth gan Mr. Smith, yr hwn a ddaeth gyda Whitfield o Loegr, ac a'i dilynodd ef ar ei deithiau :—

“Dydd Sadwrn, Medi 29ain, 1770, marchogai Mr. Whitfield yn y boreu o Portsmouth i Exeter, peildder o bymtheng milldir, a phregethodd ar y maes i gynulleidfa liosog. Wrth ei waled yn fwy anesmwyth nag arferol, dywedodd Mr. Clarkson wrtho, ‘Syr, mwy addas fyddai i chwi fyned i’ch gwely nag i’r pulpud.’ ‘Gwir,’ eba Whitfield; ond gan edrych o’r neilldu, a phlethu ei ddwylaw ynghyd, chwaneagai, ‘Arglwydd Iesu, yr wyf yn ffinderus yn dy waith, ond nid ar dy waith. Os nad ydwyf wedi gorphen fy ngyrfa, caniatâer i mi gael myned unwaith etto i’r maes i selio y gwirionedd, a dyfod i mewn a marw.’ Y testyn olaf y llefarodd oddi arno oedd 2 Cor. xiii. 5. Ciniawodd gyda’r cadben Gillman; ac ar ol ciniaw, marchogodd gyda Mr. Parsons i Newbury. Ni ohyrhaeddais i yno am ddwy awr ar eu hol. Gofynais i Mr. Whitfield pa fodd yr oedd yn teimlo ar ol y daith. Attebodd, mai lluddedig; a chan hyny, ei fod yn cymmeryd swper cynnar, ac am fyned i’r gwely. Ychydig a fwytaodd, ac nid ymddiddanodd fawr. Mr. Parsons, ar ei ddymuniaid ef, a aeth drwy wasanaeth y ddyledswydd deuluaidd; ac yn ganlynol i hyn, aeth Mr. Whitfield i fyny y grisiau. Dywedodd ei fod yn bwriadu eistedd a darllen nes y deawn ato. Cefais ef yn darllen y Beibl, a Salmau Dr. Watts hefyd yn agored o’i fiasen. Gofynodd am ychydig o *gruel*, a ohymerodd o hono tua hanner cymmaint ag arferol. Yna aeth ar ei liniau, gan ddbennu yr hwy mewn gweddî. Ar ol ychydig ymddiddan, aeth i-orwedd, a chysgodd hyd ddau o’r gloch yn y boreu, pryd y deffrodd fi, ac y gofynodd am ychydig o osai (*cyder*). Yfodd tua lloinaid gwin-wydr o hono. Gofynais iddo pa fodd yr oedd yn teimlo: atebai, fod y clefyd ar ei ysgyfaint yn dyfod arno drachefn; fod yn rhaid iddo gael deuddydd neu dri o esmwythdra; ac y gwai deuddydd o farchogaeth, heb bregethu, ei wella etto. Yn fuan wedi hyny, gofynodd am gael agor y ffenestr ychydig yn fwy, er ei bod yn agored drwy y nos—‘canya,’ medd efe, ‘nis gallaf anadlu. Ond yr wyf yn goebithio y deuaif yn well yn fuan. Digon o chwys a pulpud heddyw a fy ngwellhâi: byddaf yn well ar ol pregethu.’ Dymunwn arno beidio pregethu mor fynych. Ki ateb oedd, ‘Gwell genyf ymdreulio allan, na rhydu allan.’ Dywedais innau wrtho fy mod yn ofni iddo gael anwyd y dydd o’r blaen. Attebai yntau ei fod yn meddwl yr un peth. Yna cyfodai ar ei eistedd, a gweddïai am i’r Arglwydd fendithio ei lafur yn mhob man—am gyfarwyddyd ynghyloch ei arosiad yn ystod y gauaf yn Boston, neu a ddychwelai efe i ardaloedd mwy deheuol—am fendithio ei athrofa yn Methesda, a’i anwyl deulu yno—am fendithio ei gynulleidfa oedd yn y Tabernacl, &c., yr ochr draw i’r môr; ac yna gorweddodd i lawr i gyagu eilwaith. Yr oedd hyn tua thri o’r gloch yn y boreu. Deffrodd drachefn tua chwarter i bedwar, a dywedodd, ‘Y mae fy nifyg anadl yn dyfod etto. Buasai yn dda genyf pe nad addawsna bregethu yn Haverill ddydd Llun: nid wyf yn meddwl y gallaf.’ Daeth Mr. Parsons i’r ystafell, a gofynodd i Mr. Whitfield pa fodd yr ymdeimlai efe. ‘Bron a mygu,’ oedd yr attebiad: ‘yr wyf yn methu anadlu, y mae y clefyd ar fy ysgyfaint yn mron a’m tagu.’ Yna cyfododd o’i wely, ac aeth at y ffenestr am wynt. Yr oedd hyn am bump yn y boreu. Aethum ato, ac ni chanfyddwn ddim perygl arno am o ddeutu pum munyd—ond yn uuig ei fod mewn caledi mawr yn cyrchu ei anadl, fel yr oeddwn wedi ei weled lawer gwaith o’r blaen. Trodd ataf yn fuan wedi hyny, a dywedodd, ‘Yr wyf yn marw!’ Yna rhedodd at y ffenestr arall, gan ddyheu am anadl. Aethum i gyrchu y Dr. Sawyer; ac ar fy nychweliad, yr oedd angen i’w ganfod ar ei wedd. Dywedodd drachefn, ‘Yr wyf yn marw!’ Yr oedd ei lygadd wedi sefyll. Aeth tua’r ffenestr, a chynnyglasom win cynhes iddo, &

diferynau o lavender—ond gwrthododd ei yfed. Yn mhen ychydig, dywedai Mr. Parsons ei fod yn meddwl fod Mr. Whitfield yn anadlu yn rhwydd—ach, ac y byddai iddo wella. Ond nid oeddwn o’r un farn âg ef. Pan ddaeth y meddyg i mewn, a’i weled yn y gadair a’i ben yn gorphwys ar fy mynwas, teimlodd ei waedgur, a dywedodd yn y fan, ‘Y mae efe yn ddyn marw!’ ‘Nid wyf yn credu hyny,’ ebai Mr. Parsons. ‘Y mae yn rhaid i chwi ymdrechgu gwneuthur rhywbeth iddo, doctor.’ ‘Nis gallaf,’ oedd yr ateb, ‘y mae yn awr ar gymmeryd ei anadl olaf.’ Ac yn wir, felly yr oedd; canys nid anadlodd ond unwaith mwy, gan estyn allan ei draed, a marw, yn gymmhws am chwech o’r gloch yn y boreu. Traddodwyd ei bregeth angladdol gan y Parch. Mr. Jewel, a rhoddwyd ei gorph i orwedd yn dawel mewn daergell a barotowyd iddo yn Newbury. yn ol ei ddymuniaid ei hun, o fiasen areithra y Parch. Mr. Parsons. Yna, ar ol dwyn y gwasanaeth i derfyniad gyda gweddî fer, gollyngwyd y bobl ymaith, y rhai a aethau yn dorffwyd mawr dan wylo drwy yr heolodd i’w cartrefleoedd. Ki anwyl gyfaill, John Wesley, oedd y gŵr a draddododd ei bregeth angladdol yn y Tabernacl, oddi ar *Num. xxiii. 10.*”

Dywed Venn am dano, “Gallwn dystio yn ddiogel na ddaru yn mron i un o weinidogion Crist, er dyddiau yr apostolion, ragori, nac o’r braid ddwyfod i fyny & Whitfield.” At hyn, gellir chwanegu tystiolaeth ei gydoesydd enwog Toplady, awdwr enwog yr emyn anfarwol, “*Rock of Ages*.”—

“Nid gormod fyddai ei alw yn apostol ymherodraeth y Saeson, gyda golwg ar ei sêl dros Dduw, gyrfa faith o lafur diffino a diorhws, a defnyddioldeb eang a digyffelyb ..... Os ydyw cael awdurdod llwyr dros dymherau cynulleidfa oedd liosog yn arwydd o areithydd perffaith, efe, yn ddiambheuol, oedd areithydd penaf ei oes. Os ydyw synwyr da, calon haelfrydig, mwneidd-dra sŷml a swynol, sirioldeb disglaer, a fraethineb parod, yn gwneyd i fyny ragoriaethau cymdeithasol, yna efe oedd un o’r cyfeillion goreu yn y byd. Os ydyw bod yn micr, diymmod, a helaethion yn ngwaith yr Arglwydd; ac os ydyw undeb y doniau gwneidogaethol mwyaf yablenydd a sylweddol, yn cael eu mantoli gan brofiad dwn a gostyngedig o ras, a’u oroni a’i llwyddiant mwyaf yn nychweliad pechaduriaid ac adeiladaeth y saint, yn arwyddion o awdurdod o’r nef, nis gall George Whitfield lai na sefyll yn uohaf ar y lechres ddiweddar o weinidogion Cristianogol. Cafodd Prydain yr anrhydedd o gynnyrchu y gŵr mwyaf agos yn mhob cangen o wybodaeth. Yn ben ar y rhai hyn y mae—Bradwardin, tywysog y duwinyddion; Milton, tywysog y beirdd; Newton, tywysog yr athronyddion; a Whitfield, tywysog y pregethwyr.”

Mewn tŷn ac ymadroddion cyffelyb, yr oedd tystiolaethau cyffredinol cydoeswyr Whitfield yn cael eu dadgan am dano. Y mae natur, helaethrwydd, a pharhad ei boblogrwydd fel pregethwr yn arwyddion sicr fod rhyw swyn annisgrifiadwy yn ei areithyddiaeth. Dechreuodd ei boblogrwydd gyda’i bregeth gyntaf; a daliodd hyd y bregeth ddiweddar a draddododd, drwy weinidogaeth a barhaodd am bedair ar ddeg ar hugain o flynyddoedd! Yr oedd yn boblogaidd yn mhob man lle yr elai iddo—yn Lloegr, yn Nghymru, yn Ysgotland, yn yr Iwerddon, ac yn America; a hyny yn mhlith trigolion o bob gradd a sefyllfa. Y bobl gyffredin—y werin, “a’i gwardawent ef yn ewyllysgar;” ac nid yn unig hwy, ond y dysgedig a’r boneddig hefyd; ac athronwyr, anffyddwyr, gwŵr y llys, a ganmolent y pregethwr, er na byddent yn uffrd i’r efengyl. Ni byddai gwrthwynebiadau iddo, o ba le bynag y cyfodent, ond yn chwaneagu at ei

boblogrwydd. Gyrid ef i bregethu yn yr awyr agorel yn feunyddiol, am nas gellid cael adeiladau a gynnwysent y bobl a ddenent i wrando arno; ac yr oedd ei gynnulleidfaoedd yn fynych yn ddag, ugain, neu ddeng mil ar hugain mewn rhifedi. Ac er y byddai, yn ystod tymmor ei whidlogaeth, yn talu ymweliad mynych â'r un cymmylogaethau, daliai ei boblogrwydd nid yn unig yn ddileihad, ond i fyned ar gynydd.

Peth anhawdd ydyw rhoddi cyfrif am boblogrwydd anghyffredinol Whitfield. Nid ymddangosi dim yn addawol neillduol ynddo yn ei ieuengetid, gyda golwg ar dalent na defnyddioldeb. Nid oedd y cwrs o addysg a dderbyniodd chwaith yn nodedig gyfaddas er ei barotoi at ei waith. Nid ylyw y cynnyrchion a adawodd ar ol yn amlygu llawer o nerth meddyliol. Nid oedd yn rhagori o ran prydferthwch arddull, gallu ymresymiadol, na dyfnder duwinyddol. Pa fodd ynte y gallir cyfrif am ei boblogrwydd? Os priodolir hyny i'r amseroedd yr oedd yn byw ynddynt, pa ham na buasai ei gydoeswyr yn meddu yr un boblogrwydd? Yr oedd yn byw yn yr un cyfnod ddynion o ddeall cryfach, oedd yn fwy o feistriadau ar yr ysgrifell—dynion sydd, drwy eu hygrifeniadau, wedi tynnu mwy o sylw nag efe: ond nid oedd un o honynt wedi cyrhaedd yr un boblogrwydd ag efe. Pa beth oedd yr achos o hono? Y mae y cwestiwn yn un dyddorol. Ac y mae ei ateb yn llawn yn ormod gorchwyl i ni yma; ond gellir gwneuthur ychydig awgrymiadau ar hyn. Ymddengys, yn un peth, ei fod ef yn meddû, i raddau mawr, ar deithi naturiol siaradwr effeithiol. O ran ei berson, yr oedd o ymddangosiad urddasol, a'i foes yn weddaidd, syml, boneddigaidd, ac ennillgar. Yr oedd i'w lais gwmpas rhyfeddol, gan y gallai lefaru yn uchel ac yn nerthol, a hyny yn soniarus, fel y clywai ugain neu ddeng mil ar hugain o bobl. Yr oedd ei draiddodiad yn hynod esmwyth a naturiol, yn amrywio yn barhaus gyda'r mater yr ymdrinai âz ef, ac nid oedd byth yn llai naturiol pan yn fwyaf tanbeidiol. Yr oedd ei wynebpryd a'i ystumiau yn gweddu yn y modd mwyaf tarawiadol, ac yn tueddu yn gryfi roddi llawn amlygiad i'w syniadau, a chyrrhaedd teimladau dwfn ei wrandawyr. Diammhwyr ei fod yn talu sylw mawr i'w ddull o draddodi: ni byddai yn ceisio dirgelu hyn. Nid oedd yn gadael dim i ddamwun y gellid ei reoleiddio trwy ofal, yn ei waith yn traddodi ei genadwri. Gofalal Whitfield am ei dan, ei ystumiau, a'i edrychiad, yn gystal ag am "eiriau cymmeradwy."

Os talodd y pregethwr mawr hwn sylw neillduol i'w draddodiad, nid oedd, dybyddig, yn talu dim llai o sylw i'w arddull. Gwir nad oes ymddangosiad o lafur ar ei arddull; ond y mae yn debygol iawn nad oedd un, fyddai yn talu cymmaint o sylw i un peth er mwyn gwneyd effaith, yn eageulso peth arall oedd yr un mor bwysig i gyrrhaedd yr un amcan. Yr oedd ei arddull yn wastadol yn cael ei nodweddu gan symledd ac urddasolrwydd; ac yn gyfrwng perffaith, yn mron, fel moddion trosglwyddiad syniadau y pregethwr i'w wrandawyr. Cymmerer y dyfyniad a ganlyn fel esampyl:—

"Os dywedwch mai ohychwi ydyw y penaf o bechoduriaid, yr wyf yn sicr na bydd hyny yn un rhwystr i chwi gael Iechawdriaeth. Na fydd, yn wir—ond i chwi ymddyf yn Nghrist drwy fydd. Darllenwch yr Rfengylywr, a gwelwch mor garedig yr ymddygodd efe tuag at ei ddygyblien—y rhai

a ffoisant oddi wrtho, ac a'i gwadasant. 'Ewch, mynegwch i'm brodyr, meddai efe. Ni ddywedodd, 'Ewch, a mynegwch i'r bradyohwyr hyny; ond, 'Ewch, mynegwch i'm brodyr, ac i Pedr; fel pe dywedasai, 'Mynegwch i'm brodyr yn gyffredinol, ac i Pedr, druan, yn neillduol! fy mod wedi adgfyhau. O! cysurwch ei galon alarus; dywedwch wrtho fy mod wedi maddeu y cwbl iddo; perwch iddo beidio wylu mor dost. Er iddo, gyda llwon a rhegfeydd, fy ngwadu dair gwaith, etto yr wyf wedi marw dros ei bechodau—ac adgyfodi drachefn i'w gyfiawnhau. Yr wyf yn maddeu y cwbl yn rhad iddo. Un hwyr-frydig i ddi, ac o lawr drugaredd, ydyw ein Harch-offeiriad tostriol. Ac a ydych chiwi yn tybied ei fod wedi newid ei natur, ac anghofio pechaduriaid tlodion, ar ol ei ddyrchafu ar ddeheuiau Duw? Na; y mae efe, yr un ddoe, heddyw, ac yn dragywydd; ac y mae yn eistedd yno yn eirol droosom ni. Deuwch, gan hyny, chwi odinebwy; deuwch, chwi publicanod; deuwch, chwyehwi y pechaduriaid gwaethaf; deuwch, a ohredwch yn Iesu Grist."

Er nad oes dim arbenigrwydd neillduol yn yr arddull yma, etto y mae hi yn gwbl rydd oddi wrth unrhyw ammhriddoldeb, ac yn nodedig o gymmhws i osod allan syniadau y pregethwr. Deallid ef gan bawb, ac nid oedd yn bossibl i neb deimlo yn dramgwyddus wrtho. Mewn gwirionedd, yr oedd efe gartref ger bron pob math o gynnulleidfia. Yr oedd arddull Whitfield, yn ddiannu, yn un ragorol at wasanaeth yr areithfa. Ymgyrhaeddai at dri pheth:—yn gyntaf, fod ei ddull yn naturiol; yn ail, fod ei arddull yn syml; ac yn drydydd, fod ei draiddodiad yn fywiog a theimladwy. Yr oedd pob aceniad o'i lais yn lefaru wrth y glust; a phob gweddnoiad o eiddo ei wynebpryd, pob ysgogiad o eiddo ei ddwyllaw, a phob ystum o eiddo ei gorph, yn lefaru wrth y llygad; ac felly yr oedd yn mynu sylw y rhai diofal a difeddwl heb yn wybod iddynt eu hunain. Yr oedd gallu Whitfield i feddiannu sylw ei wrandawyr yn rhyfeddol. Mynegir gan un o'i fywgrawpwyf fod boneddwr a fuasai yn gwrandaw arno yn Edinburgh, ar ei ffordd adref o'r oedfa, wedi cyfarfod â gweinidog enwog, o dan weinidogaeth yr hwn yr eisteddai yn gyffredin. Teimlai y gweinidog yn ddigofus fod yr aelod hwn o'i gynnulleidfia wedi myned ar ddisberod, a daddganai ei syndod iddo fyned i wrando pregethwr crwydroi o fath Whitfield. "Syr," ebai y boneddwr, "pan y byddaf yn gwrando arnoch chiwi, byddaf yn planu coed yr holl ameer. Ond trwy holl bregeth Mr. Whitfield, ni cheffais amser i blannu cymmaint ag un pren."

Nid ydyw yr ansoddau a nodwyd, oedd yn cyfansoddi hyawdledd Whitefield, ond yn unig yn ffurfio y rhanau celfyddidol o hono. Yr oedd enaid ei hyawdledd yn ei dduwioldeb a chrefyddolder dwfn ei ysbryd. Yr oedd gwresawgrydd ei feddwl, a'r llawenydd parhaus a deimlai yn yr Arglwydd, yn fwy anghyffredin na'i gymmhwsyderaau naturiol. O ganlyniad, yr oedd cymmhelladau anhysbyddadwy ynddo, nid yn unig i bregethu, ond i bregethu yn dda; a dyma oedd yn tania ei deimladau ei hun, ac yn ei gynnorthwyo i danio teimladau ereill hefyd. Fel y canlyn y dywed Mr. Philip, un o fywgrawpwyf Whitfield, ar y mater hwn:—

"Wedi'r cwbl, cuddiad mawr cryfder Whitfield oedd ei ysbryd crefyddol dwfn. Pe buasai yn gweddio llai, buasai yn llai nerthol. Yr oedd yn dywysog y pregethwyr y tu allan i'r llen, am ei fod yn Jacob 'y tu fewn i'r llen.' Yr oedd ei wyneb yn disgieirio pan ddeuai i lawr o'i mynydd, o herwydd arferai fod yn hir gyda Duw, yn y mynydd.

Hyn a ennillodd iddo y teitl o seraph: nid yn ystyr ysgolhegiol y gair, ond yn ei ystyr angylaidd. Ond seraph dynol oedd efe; ac felly, llosgodd i ffwrdd yn ngwres ei dân ei hun. Beth wedi'n?—esgynai yn fynych ynddo, fel angel y cyfammod yn ffiam aberth Manoa, a gwnai bethau rhyfedd yn wastad pan ddisgynai. Yr oedd mor aml ger llaw yr oedd, ac yn wastad mor agos ati, fel, yn gyffelyb i'r angel yn Llyfr y Dadguddiad, y deuai i lawr, 'wedi ei wisgo a'r enfya.'

Y mae ei weithiau argraphedig, heb law argraphiad o "Esboniad Clarke" ar y Beibl, yr hwn a gyhoeddwyd ganddo yn 1759, yn gynnwysedig yn benaf o bregethan, naill ai wedi eu hargraphu o'i lawysgrif ef ei hun, neu wedi eu cymmeryd i'w lawr gau ysgrifenywyr pan y traddodid hwynt; ychydig o draethodau dadleuol, a darnau achlysurol ereill; a dyddlyfr llawn o'i fywyd a'i lafur, a thair cyfrol o lythrau. Cyhoeddwyd casgliad o'i bregethan, ei draethodau, a'i lythrau, yn chwe chyfrol, yn Llundain, yn y fl. 1771.

WHISTON, WILLIAM: duwinydd a mesuronydd enwog. Ganwyd ef yn Morton, yn sir Leicester, ar y 9fed o Ragfyr, 1667, lle yr oedd ei dad, Josiah Whiston, yn beriglor. Derbyniodd elfenau cyntaf ei addysg gartref; wedi hyny bu yn ysgolhaig gyda Mr. Antrobus, yn ysgol rydd Tamworth; ac oddi yno efe a symmudodd i Gaergrawnt, lle yr ennillodd glod mawr, yn enwedig fel efrydydd mesuroniaseth. Graddiodd yn 1690, etholwyd ef yn gymmrawd o'i goleg yn mis Mehefin yr un fiwyddyn, ac ordeiniwyd ef yn 1793. Y fiwyddyn ganlynol, cafodd ei bennodi yn gaplan i Dr. Moore, esgob Norwich; ac yn 1798, ar ol cael perigloriaeth Lowestoft, yn Suffolk, efe a briododd Miss Antrobus, yr hon oedd ferch ei hen athraw; ac o ganlyniad yr oedd yn gorfod rhoi i fyny ei gymmrodoriaeth. Yn y cyfamsar, 1796, yr oedd ei "*Theory of the Earth*" wedi ymddangos: a gwaith, er gwaethaf cynnifer o ddamcaniaethau rhyfedd a gafwyd ynddo, a gododd ei gymmeriad yn lled uchel. Fod iddo gymmeriad fel gwyddonydd, sydd eithaf eglur oddi wrth y ffaith ei fod, trwy ddylanwad Syr Isaac Newton, yn 1703, wedi ei bennodi i fod yn ollynydd iddo ef fel athraw yn Nghaergrawnt. Ar dderbyniad y pennodiad hwn, rhoddodd ei fywoliaeth i fyny, ac ymsefydlodd drachefn yn y brifysgol. Yn chwanebol at ei ddyledswyddau fel athraw, ymgymmerodd â chyflawni gwaith clerigwr; a'r fath oedd ei boblogrwydd fel pregethwr, fel y mae yn debyg iawn y cyrhaeddasai i safle uchel yn yr eglwys, oni bae fod ei opiniynau duwinyddol wedi ymddadbygu i'r heresi Ariaidd—a darfu i'w onest-rwydd yn rhoddi amlygiad o hyn yn ei ysgrifeniadau a'i bregethan arwain, yn 1710, i'w ddi-wyddiad yn y brifysgol. Yn yr un fiwyddyn hefyd yr ymddangosodd y mwyaf nodedig o'i holl ysgrifeniadau gwreiddiol, sef ei "*Historical Preface to Primitive Christianity Revived*." Y mae ei erlyniadau yn y llysoedd eglwysig yn gwneyd i fyny bennod lled ddyrus yn y cyfryw hanesion. Y canlyniad o'r erlyniadau a fu—ar ol pum mlynedd o ansicrwydd pryderus, yn ystod pa rai yr oedd y gweithrediadau yn gwyro yn y modd rhyfeddaf o blaid ac yn erbyn Whiston—caniatayd iddo aros yn selod o Eglwys Loegr. Arwyddai llawer o'r clerigwyr, pa fodd bynag, anfodlonrwydd mawr o blegid hyn; yn neillduol felly Dr. Sacheverel, yr hwn a darana

o'r pulpud yn ei erbyn ef, ac a wrthodai ganiatau iddo gymmuno:—esamp! a ddilynwyd gan ereill. Yn peth sydd yn ymddangos yn dra arwyddocaol o'r gwarthrudd cymdeithasol oedd ynglyn âg ef yn meddyliu y rhai uniawngred oedd, pan y darfu i Halley, yn 1720, ei gynnwyr yn selod o'r Gyndeithas Frenhinol, fod ei hen gyfaill, Newton, wedi gwrthwynebu ei etholiad yn llwyddiannus. Yr oedd Whiston yn un o'r rhai mwyaf hunandybus y gellid eu cyfarfod, ac ymddengys ei fod yn teimlo yn argyhoeddedig mai yr hyn a gymhellodd Newton i wneuthur hyn oedd eiddedig ato ef o herwydd rhagoriaeth ei dalentau disglair—syniad, mae'n debyg, nad oedd ond ychydig yn cyttuno âg ef ynddo. Yn gymaint ag nad oedd gan Whiston foddion cynnalisaeth neillduol i syrthio arnynt, yr oedd yn fynych mewn cryn galedi; er hyny, yr oedd ganddo gyfeillion caredig, oeddynt yn barod i'w gynnorthwyo. Yr oedd yn parhau yn ddiffino i geisio gwasgaru ei opiniynau crefyddol, ac yr oedd ei weithiau dadleuol yn lliosog; hefyd, byddai ar brydian yn traddodi darlithiau; a sefydlodd gymdeithas grefyddol, cyfarfodydd yr hon a gynnellid yn ei dŷ ei hun. Bu farw ar yr 22ain o Awst, 1752, wedi cyrhaedd yr oedran mawr o 85ain mlwydd. O'i holl weithiau lliosog, ei gyfieithiad o weithiau Josephus sydd wedi bod y mwyaf poblogaidd: ac y mae y cyfieithiad hwn o'i eiddo wedi myned trwy lawer iawn o argraphiadau. Cyhoeddodd gofiant o hono ei hun yn ystod ei fywyd (1749—50), yn yr hwn yr ydym yn cael darlun bywiog o'r dyn hynod a mympwyol, ond trwyad gydwybodol hwn.

WHITGIFT, JOHN: trydydd archezog Protestanaidd Caergaint. Ganwyd ef yn Great Grimsby, yn sir Lincoln, yn y fiwyddyn 1530, o rieni cyfrifol: yr oedd ei dad yn farsiantwr yn y dref hono, a'i fam yn foneddiges o deulu parchus yn yr un lle. Pan oedd Whitgift yn ieuang, ymddiriedwyd ef i'w addysgu i ofal ewythr iddo, Robert Whitgift, abad mynachdy Wellow, ger Grimsby. Ymddengys fod yr abad hwn yn rhagweled cwmp yr Eglwys Babaidd, o herwydd ei llygredigaeth, rai blynyddoedd cyn i'r Diwygiad Protestanaidd gymmeryd lle; a chlywyd ef yn dywedyd yn fynych, ei fod wedi darllen yr Ysgrifthyrau Sanctaidd drosodd a throsodd drachefn, ond nad oedd efe wedi gallu cael allan fod eu 'crefydd hwy (y Pabyddion) wedi ei sylfaenu gan Dduw." Ar ol bod gyda'i ewythr am rai blynyddau, aeth Whitgift i ysgol St. Anthony, yn Llundain. Tra yn yr ysgol hon, lettyai gyda modryb iddo, yr hon oedd Babyddes selog, a rhoddi dramgwydd mynych iddi trwy wrthwynebu defodau a seremoniau yr Eglwys Babaidd. Yn ofer y ceisai ganddo ddyfod gyda hi i Eglwys Gadeiriol St. Paul i wasaneth yr offeren, nes o'r diwedd y penderfynodd na oddefai Whitgift ieuang yn hwy o dan ei chroglwyd. Wrth ei ddanfôn adref at ei dad, hi a ddywedodd, ei bod yn "tybied ar y cyntaf ei bod yn derbyn sant i'w thŷ; ond ei bod yn gweled mai cythraul oedd." Yn 1548, anfonwyd ef i brifysgol Caergrawnt, ac aeth i Goleg y Frenhines. Symmudodd oddi yno i Pembroke Hall, i'r hwn yr oedd gymmeriad mwy Protestanaidd. Yr oedd Ridley yr athraw ynddo; ac yr oedd Bradford (y merthyr) a Grindal yn gymmrodorion o'r coleg hefyd. Graddiodd yn wryf yn y celfyddydau yn 1564; a'r

flwyddyn ddilynol etholwyd ef yn gymmrawd o Peter-house. Gan ei fod yn dilyn ei efrydiau yn Nghaergrawnt yn nheyrnasiad Edward VI., pan yr oedd y ffydd Brotestanaidd yn cael ei chefnogi a'i hamddiffyn, ni cheisiai gadw ei opinïau yn ddirgel; ond ar esgyniad y frenhines Mari i'r orsedd, deallodd ei fod, yn gystal a lliaws ereill o aelodau y brifysgol, mewn perygl difrifol. Gorchymynodd y cardinal Pole, archezog Caergaint, yr hwn hefyd oedd genad y pab, ar fod ymweliad yn cael ei dalu â'r brifysgol; ac yn 1557, efe a anfonodd ddirprwywyr i Gaergrawnt er ceisio llethu y grefydd ddiwygiedig, ac i weinyddu cerydd a chop ar y rhai a'i profentes. Dychrynodd Whitgift, a phenderfynodd ddiange i'r cyfandir. Ond medrodd ei athraw, Dr. Perne, ei ddirgelu rhag yr ymwelwyr. Dangosodd yr ymwelwyr hyn eu penboethni trwy losgi pob llyfrau a dybd ganddynt oedd yn cynnwys syniadau hereticaidd, a chodi cyrph Bucer a Fagius o'u beddau, a'u llosgi yn y farchnadau. Yn y flwyddyn beryglus hon y cymmerodd Whitgift ei radd o athraw yn y celfyddydau; ac am y gweddill o deyrnasiad Mari, dilynodd ei efrydiau yn y brifysgol, gan arfer y gochelgarwch mwyaf ynghylch ei olygiadau crefyddol. Ar esgyniad Elizabeth i'r orsedd, agorwyd y drws iddo bregethu yr efengyl yn ol argyhoeddiad ei gydwybod, fel gweinidog o Eglwys Brotestanaidd Lloegr; ac yn 1560, cymmerodd urddau, a phregethodd o flaen y brifysgol yn Eglwys St. Mair.

Canfyddwyd yn fuan fod ganddo dalentau gwych i bregethu, a pheunodwyd ef yn gaplan i Esgob Ely, yr hwn hefyd a gyflwynodd iddo fywoliaeth Feversham. Yn 1563, pennodwyd ef yn broffeswr duwinyddol yn Nghaergrawnt; ac yr oedd ei ddarlithian duwinyddol yn hynod boblogaidd. Yn 1567, dewiswyd ef yn athraw Pembroke Hall; ac yn nghwrs yr un flwyddyn, darfu i'r frenhines Elizabeth, yr hon oedd yn ei edmygu fel pregethwr, ac wedi ei enwi yn un o'i chaplainiaid, a'i nodi i'r swydd o brif athraw Coleg y Drindod. Yn yr un flwyddyn cymmerodd ei radd o D. D., a dilynodd Dr. Hutton fel athraw duwinyddol.

Yn y cyfamser yr oedd Dr. Whitgift yn cymmeryd rhan flaenllaw yn llywodraethiad y brifysgol. Yr oedd yn hynod fanwl am gario allan dysgyblaeth, a mynu cydymffurfiad a'r Eglwys Sefydledig; a thybir i hyn fod yn un rheswm dros ei ddyrchafiad yn yr eglwys hono. Yn 1571, llanwai y swydd o is-ganghellwr y brifysgol. Tua'r pryd hwn cyhoeddwyd llyfr, a eiwid "*An Admonition to Parliament*," &c.; yr hwn a gynnwysai ymosodiad llym ar holl gyfansoddiad yr Eglwys Sefydledig, ei sacramentau, ei furfwasaeth, ei swyddogion, a'i gweinidogion. Gan yr ystyried ef yn llyfr peryglus, dymunodd yr archezog Parker ar i Whitgift ymgymeryd â'r gwaith o'i ateb ef. Gwnaeth yntau hyn, a dangosai yr atebiad hwn ddyseiddiaeth eang, a medrusrwydd dadleuol mawr. Cyhoeddodd Cartwright, yr hwn oedd wedi ei droi allan o'r brifysgol, atebiad i Dr. Whitgift, a pharottodd Whitgift amddiffyniad drachefn. Ennillodd ei lafur yn y ddadl hon gymmeradwyaeth uchel pleidwyr selog yr Eglwys, a chyflwynodd y frenhines iddo ddeoniaeth Lincoln. Pan aeth esgobaeth Worcester yn wâg yn 1576, dychafwyd ef i'r esgobaeth hono. Daeth ei weithgarwch a'i sêl eglwysig i'r golwg yma hefyd. Yr oedd yn ei esgobaeth liaws mawr o

Babyddion; a'r pryd hwnw yr oedd eu cospï hwy yn cael ei ystyried yn ddyledswydd ar yr Eglwys, ac ar yr ynadon gwladol. Gweithredai Whitgift yn awr yn y ddau gymmeriad, gan ei fod wedi ei bennodi yn islywydd cyffiniau Cymru—yn absennoldeb Syr Henry Sydney yn yr Iwerddon. Ymdrechodd lethu Pabyddiaeth ar un llaw, ac Ymneillduaeth a Phuritaniaeth ar y llall; a derbyniodd ddiolchgarwch y cyfringynghor am ei lwyddiant. Amlygwyd ei lymder yn yr ystyr yma mewn amser pan yr oedd hyn yn ffafriol i'w ddyrchafiad. Yr ydoedd Grindal, sef archezog Caergaint, wedi tynu gwâg y frenhines trwy fod yn rhy dyner wrth y rhai nad oeddynt yn cydymffurfio â'r Eglwys; ac yr oedd efe, o herwydd ei fod yn ddyn o dymmer addfwyn ac ofnus, yn awyddus am ymddiswyddo; a chynnygiodd y frenhines yr archezogobaeth i Whitgift; ond efe, pa fodd bynag, a wrthodai ei derbyn yn nhyddor bywyd Grindal. Bu farw y diweddar yn fuan ar ol hyn—sef, yn y flwyddyn 1583.

Erbyn hyn, yr oedd sêl y frenhines dros y grefydd sefydledig yn fawr, ac ni cholodd yr archezog newydd ddim amser i amlygu ei benderfyniad i geisio gorfodi pawb i gydymffurfio. Gofynai yn ddioced ar fod i'r holl glerigwyr lawnodi tair erthygl cyn y caniateid iddynt weinyddu un swydd eglwysig; sef, 1. Mai y frenhines oedd pen yr Eglwys; 2. Nad oedd y *Llyfr Gweldi Cyffredin* yn cynnwys dim oedd yn groes i Air Duw; ac 3. fod y deugain erthygl namyn un i'w cydnabod fel yn gyttunol â'r Ysgrifysau Sanctaidd. Gwahardodd yr holl glerigwyr a wrthodent lawnodi yr erthyglau hyn i gyflawni eu swydd, arferodd fwy o fanlyrwydd tuag at rai wrth dderbyn urddau, a mynodd ganddynt gydaynio â holl furfiâu a seremonïau yr Eglwys. O hynny allan, o herwydd ei safle uchel yn yr Eglwys, a'i ddylanwad gyda'r frenhines a'i chynghorwyr, gallir dywedyd fod ei hanes yn ffurfio rhan o hanesiaeth eglwysig y gweddill o deyrnasiad Elizabeth. Yr oedd erledigaeth grefyddol megys yn ysbryd yr oes hono; ac er nad yw yn ymddangos fod creulondeb yn rhan o gymmeriad Whitgift, yr oedd yn ddygyblwr llym—yn anhyblyg yn yr egwyddorion a broffesai, ac yn benderfynol i'w cario allan. Nis gwyddai beth oedd amheu dim, ac nid oedd am gamiatu hynny i ereill. Fel y canlyn yr anerchodd efe yr arglywddi mewn cynghor, pan yr eisteddent ar achos gweinidogion Caint:—"Ac yma yr wyf yn protestio, ac yn tystio i'ch arglywyddiaethau fod y tair erthygl hyn, y gofynir iddynt hwy eu llawnodi, yn gyfryw ag yr wyf fi yn barod trwy ddyg i'w hamddiffyn, yn y dull a'r ffurf y maent wedi eu rhoddi i lawr, yn erbyn pwy bynag sydd yn eu hanghymmeradwyo yn Lloegr, neu allan o honi." Gyda'r argyhoeddiad cryf hwn o'i fod yn iawn, edrychai ar bawb gwrthwynebol fel ymyrwyr cyndyn, anewillysgar i gymmeryd eu hargyhoeddi o'u camsyniadau, ac o gaulyniad yn haeddiannol o gosp. Ymddengys mai ei brif amcan, pa fodd bynag, oedd gyru yr anghydfurfwyr allan o'r eglwys, yn hytrach na cheisio a chopi hereticaid. Nid oedd dim a barai iddo ymgadw rhag gwneyd hyn. Ar ol clywed fod rhai yn bygwith gwneyd niwed personol iddo, ysgrifennodd at Arglywydd Burghley:—"Ac, os nad oes un ymwared arall, yr wyf yn foddllawn i fod yn aberth mewn achos mor dda. Nis bradychaf, ac nis rhoddaf ef i fynd byth. Mae Duw, ei mawrhydi

y cyfreithiau, fy nghydwylbod fy hun, a'm dyledswydd, gyda mi." Dadganodd Arglwydd Burghley, yr hwn oedd gyfaill diysgog i Whitgift, ei anfoddlonrwydd o'i lymder; ac etto, er ei gynghorion ef a'r cynghor, mynodd Whitgift gael math o chwilyys yn yr Eglwys, yr hwn a barodd i lawer o ddyinion duwiol a da ymadael o'i chymmundeb. Pa un ai am iddo ddyfod yn argyhoeddedig o ddrwydded y fath chwilyys, neu ynte ei fod o'r diwedd am roddi y ffordd i gynghorion ereill, ni wyddys: ond yr ydym yn ei gael yn 1585, yn ol cyfarwyddyd Walsingham, yn cyttuno i beidio gofyn i neb lawnddi yr erthyglau, ond y rhai oedd yn myned i'r weinidogaeth, neu i fywoliaethau newyddion, gan adael yn llonydd y sawl oedd eisoes mewn meddiant o fywoliaethau, os byddent yn arfer darllen y *Llyfr Gweddî Cyffredin* yn ol y ffurf pennoddedig.

Mewn trefn i geisio sicrhau undeb barn, efe a gafodd gan y *Star Chamber*, o ba un yr oedd efe yn aelod, basio penderfyniad i attal rhyddid y wasg. Dadganwyd y penderfyniad hwn ar y 23ain o Fehefin, 1585; ac yn ol y dadganiad nid oedd un argraphwasg i gael ei goddef yn un man, ond yn Llundain, Rhydychain, a Chae-grawnt; ac yr oedd eu rhifedi i gael ei benderfynu gan yr archesgob ac esgob Llundain. Ni oddeffid i un llyfr gael ei argraffu heb iddynt hwy gael ei ddarllen; ac yr oedd pawb a werthent, neu hyd yn oed a rwyment lyfrau anawdurdodedig, yn ddarostyngedig i dri mis o garchariad. Er mor fawr oedd Whitgift yn ei olygiadau mewn materion o ddysgyblaeth eglwysig, ymddengys fod ei gymmeriad yn naturiol yn rhydd oddi wrth erwindeb a llymder. Tystia ei hen gyfaill, Iarll Salisbury, am dano, "nad oedd dim i'w ofni yn fwy yn ei lywodraethiad, yn anweddig tua diwedd ei oes, na'i dynerwch a'i addfwynder. Enghreifftiau o hyny oedd ei ymbilian taerion ar i'r frenhines faddeu i Udal, ac i ereill a ddedfrydwyd i farw am derfysg; ac am ryddhad Cartwright, a gweinidogion ereill, o afael y *Star Chamber*. A chafodd boneddwy'r ereill, ar ei eiriolaeth ef, faddeu dirwyo a charchariad, am noddi argraphwyr llyfrau drwg, a argrephid ac a gylchlaenid yn ddirgelaid." Amlygwyd ei barch i ddyseidiaeth, ac i ddyinion dysgedig, ar lawer o achlysuron. Iddo ef y cyflawnodd Hooker ei "*Ecclesiastical Polity*." Trwy dylanwad Whitgift y pennodwyd y duwinydd dysgedig hwnw i Eglwys y Temple, Llundain, ac wedi hyny i fywoliaeth Boscomb, a pherigloraeth Bishophthorp, ger llaw Caergaint. Nid oedd e sylw Whitgift yn cael ei gyfyngu yn hollol at weithiau o nodwedd grefyddol. Dywedai yr hynafiaethydd dysgedig, Stow, yr hwn a gyflwynodd iddo ei "*Annals*" yn 1600, am dano fel y canlyn:—"Fod ei hoffder a'i serch mawr at bob efrydiau daionus yn gyffredinol, ac at hynafiaethau yn arbenig, mor nodedig, fel yr oedd pawb a hoffent efrydu y pethau hyny yn edrych arno fel eu prif noddw'r." Teimlai yr archesgob hefyd ddyddordeb mawr yn rheoleiddiad elusenau cyhoeddus, a chyfranai yn helaeth at achosion cyhoeddus. Yn 1584, efe a aderodd hen nawddle Eastbridge, er cynnorthwyo y tlodion, yn ninas Caergaint: eangodd y gwaddoliadau, a gosododd ef ar well sylfeini. Adeiladodd a gwaddolodd hefyd, yn hollol o'i gyllid ei hun, faddydy, ysgol rydd, a chapel yn Croydon—y rhai a orphenwyd yn ystod ei fywyd. Yr oedd ei haelfrydedd yn peri i lawer dybied ei fod yn gyfoethocach nag ydoedd.

Ar farwolaeth y frenhines Elizabeth, ofnai Whitgift y gwnaethai y brenin Iago gyfnewidiad yn ffurfiasaaneth yr Eglwys; ac mewn trefn i geisio cadw ar delerau da ag ef, efe a anfonodd Dr. Nevyll, debn Caergaint, at ei fawrhydi i Ysgotland, i gymmhell Eglwys Loegr i'w ffafwr a'i amddiffyniad ef. Yr oedd atebion y brenin yn ffafriol; ond y mae tón gohebiaeth Whitgift y pryd hwnw yn dangos ei fod mewn ofnan parhaus i gyfnewidiad gymmeryd lle. Yr oedd wedi arfer am gyhyd o amser ddibynnu gyda'r fath sicrwydd ar gyfeillgarwch sefydlog y frenhines, fel yr oedd esgyniad dweithrddyn i'r orsedd, o blegid fod hyny yn calonogi y sawl oedd yn anfoddlawn yn yr Eglwys, yn peri dyryswch a gofid i'r prelad oedranus, am fod ganddo ei amnheuron ynghylch y dyfodol. Yn Hydref, 1603, cyhoeddodd y brenin broclamasïwn yn galw ynghyd gynadledd o'r clerigwyr er cymmeryd i ystyriaeth sefyllfa yr Eglwys. Cynnalwyd y gynadledd y mis Ionawr canlynol, yn yr hon y cymmerodd yr archesgob ran ffenllaw er egluro ac amddiffyn o ffenllaw y brenin athrawiaethau ac ymarferiadau yr Eglwys. Y canlyniaid a fu, nodi dirprwyeth at yr archesgob, ac at amryw o'r esgobion ac arglwyddi y cynghor, er rheoleiddio achosion yr Eglwys. Y materion pwysicaf a ddygwyd ger eu bron oeddylnt, "fod gofal yn cael ei gymmeryd i gael un cyfieithiad unfurf o'r Beibl wedi ei argraffu, a'i fod i'w ddarllen yn yr eglwysydd heb eglurhad na sylw;" a bod ystyriaeth yn cael ei roddi i'r cwestiwn, "pa benodau yn yr *Apocrypha*, ac yn yr Ysgrhythrau canonaid, sydd fwyaf priodol i'w darllen yn yr eglwysydd." Ni chafodd efe fyw i gydweithredu yn ymgynghoriadau y ddirprwyeth hon. Yn fun ar ol y gynadledd, cafodd anwyd tra yn hwylio ar yr afon yn ei gwch i Fulham; a'r Sabbath canlynol, ar ol bod yn ymddiddan yn hir a'r brenin, syrthiodd i lewyg, a derfynodd mewn parlysiad, a cholodd ei allu i siarad. Bu farw y 29ain o Chwefror, 1604, yn y 73ain mlwydd o'i oedran, a chladdwyd ef yn eglwys y plwyf, Croydon. Dywedir i'w farwolaeth gael ei brysuero gan ofnan am ragolygon yr Eglwys. Ei weddi ddiweddar oedd dros eglwys Dduw, ac un o'r pethau olaf a ddywedodd oedd, y byddai "farw ar adeg pan oedd yn well ganddo roddi cyfrif i Dduw am ei esgobaeth, na'i gweinyddu yn hwy yn mysg dnyion."

Diammhuw fod ei benderfyniad a'i sêl dros sefydlu Eglwys Loegr yn gadarn yn y wlad wedi ei arwain i lymder gormodol; ond yr oedd ganddo lawer o edmygwyr ar gyfrif ei onest-rwydd, ei grefyddoldeb, a'i ddysg; ac yn mhell ar ol ei farw, dywedodd T. Fuller ei fod "yn un o esgobion teilyngaf Eglwys Loegr."

WICKLIFF, neu WICKLIFFE, JOHN DE. Y mae llawer o wahanol ffyrdd yn cael eu defnyddio i sillebu ei enw; ond y ddau uchod yw y rhai mwyaf arferedig. Efe oedd y penaf o'r holl ddiwygwyr o ffenllaw y Diwygiad Protestanaidd. Brodor ydoedd o blwyf Wickliff, ar lan y Tees, ger Richmond, yn swydd Gaerfrog. Ganwyd ef yn y lle hwnw yn 1324. Ychydig a wyddys am ei rieni a'i hynafiaid. Yn ol traddodiad a ffinai yn y gymmydogaeth, yr oedd yn perthyn i deulu o'r enw Wickliff, neu Wyckliff, neu De Wyckliffe, y rhai oeddylnt arglwyddi y maenor, a noddwyr y berigloraeth, o amser Gwilym y Goresgynydd i lawr hyd y fl. 1606; pan aeth yr eiddo i feddiant tenlu arall drwy i'r

etifeddes briodi i deulu o enw gwahanol. Y ffaith gyntaf sydd yn hysbys yn hanes Wickliff, ydyw, iddo gael ei dderbyn yn efrdydd i Goleg y Frenhines, yn Rhydychain, yn y fl. 1340. Symmudodd yn fuan, pa fodd bynag, i Goleg Merton. Dywedir ei fod wedi cymmhwysu ei hun gyda diwydrwydd mawr i astudio y gyfraith wladol, y gyfraith eglwysig, a hyd yn oed y gyfraith gyffredin. Treuliodd ddyddiau a nos- weithiau hefyd i astudio gweithiau Aristotle; y rhai, trwy gynnorthwy esboniadau Lladinaidd, a feistrolodd efe yn llwyr. Ond y ddysg- eidiaeth y rhagorodd efe yn benaf ynddi oedd athroniaeth ysgolheigaidd a duwinyddiaeth. Y mae y croniclewr, Knighton, yr hwn ar bob achlysur a ddadganai mewn modd cyhoeddus yr elyniaeth fwyaf at athrawiaethau a gweith- rediadau Wickliff, yn addef ei fod yn cael ei ystyried y doctor athronyddol a duwinyddol enwocaf yn ei ddydd; ac fel dadleuydd ysgol- heigaidd, nad oedd un yn ei oes yn gyfartal iddo. Ond yn goron ar ei holl efrydiau a'i ym- chwiliadau, efe a wnaeth ymchwiliad manwl i'r Ysgrhythrau Sanctaidd drosto ei hun.

Y gwaith cyntaf o eiddo Wickliff, fel y dy- wedir yn gyffredin, oedd pamphledyn byr, "*The Last Age of the Church*," yr hwn, fel y ceoglr oddi wrth brofion mewnol, a ymddangosodd yn 1356. Argraffwyd ef am y tro cyntaf, gyda rhagymadrodd a sylwnodau, gan y Parch. Dr. Todd, yn Dublin, yr 1840, o'r unig lawysgrif ad- nabyddus yn llyfrgell prifysgol y ddinas, mewn tri neu bedwar ar ddeg o dudalenau. O ran dim a chwanega y pamphledyn hwn at gymmeriad Wickliff, galleid ei adael mewn ebarfogiant. Ymgais ydyw i brofi y deuai y byd i ben ar derfyn y ganrif oedd yn rhedeg y pryd hwnw— wedi ei seilio yn benaf ar y prophwyddoliaethau a briodolod i'r mynach Calabariaidd, Joachim, yr hwn oedd yn byw yn y ddeuddegfed ganrif. Ymddengys i'r breuddwydion hyn o eiddo Wickliff godi oddi ar yr argraph a adawyd ar ei feddwl gan y pla mawr a anrheithiodd Ewrop yn 1348. Y mae Dr. Todd, pa fodd bynag, yn awgrymu fod amhenaeth yn bod, a ellir gyda sicrwydd briodoli yr awduraeth o hono i Wick- liff; ac hefyd, a ydyw y gyfran o ba un y ceoglr dyddiad ei gyfansoddiad yn dwyn sicrwydd ar y mater hwnw. Y mae holl fywgraphwyr Wickliff yn cytuno iddo ddechreu dyfod i'r golwg trwy ei ysgrifeniadau yn erbyn y myn- achod cardotedig (*mendicant friars*) ynghylch y fl. 1360. Yr oedd prifysgol Rhydychain, mewn amseroedd a aethant heibio, wedi bod yn flodeu- og iawn; a dywedir fod ynddi ar un adeg dros ddeng mil ar hugain o efrydwyr—yr hyn sydd o'r bron yn aghredadwy. Yr oedd yr efryd- wyr erbyn hyn, pa fodd bynag, wedi diagyn i tua chwe mil; a hyny, meddir, mewn canlyniad i ddichellion y mynachod—i ba rai y rhoddodd y pab yr hawl i gyfranau addysg yno. Yr oedd pob peth yn awr yn argoeli y byddai iddynt fod yn achos o ddinystri i'r brifysgol; ond dyrchaf- odd Wickliff ei lef yn erbyn y cardotwyr hyn, gan weinyddu arnynt geryddon llymion am eu camymddygiadau. Ymddengys fod Wickliff yn uchel yn ffafri y brifysgol; o herwydd yr ydym yn cael iddo, yn 1360 neu 1361, gael ei bennodi yn warcheidwad neu yn feistr Ysgoldy Baliol (fel y gelwid Coleg Baliol y pryd hwnw); ac yn y fl. 1361, cyflwynwyd iddo berigloriaeth Fylyingham—bywoliaeth o gryn werth yn eagob- aeth Lincoln. Ymddengys iddo roddi i fyny

warcheidiaeth Ysgoldy Baliol yn 1365, a derbyn un Ysgoldy Caergaint, a sylfaenid ychydig yn flaenorol i hyny gan yr archesob Islep. Rhodd- wyd ef yn y swydd hon gan yr archesob ei hun, yn mis Rhagfyr y flwyddyn hono, yn lle mynach o'r enw Henry de Wodehall, yr hwn a bennod- wyd gyntaf iddi, ond ymddygiad afreolaidd yr hwn a orfododd y sylfaenydd i'w symmud ef. Yn 1366, pa fodd bynag, dilynwyd Islep yn yr archesgobaeth gan Simon Langham—yr hwn a fuasai ei hun yn fynach. Yna dechreuwyd gweithredu gyda'r amcan o droi ymaith athraw Ysgoldy Caergaint, ar yr esgusawd fod y pen- nodiad wedi ei wneyd pan yr oedd Islep wedi ei analluogi, o herwydd lleagedd mewn corph a meddwl, i gyflawni ei waith yn briodol. Ym- ddengys fod yr archesob Langham wedi dad- gan fod pennodiad Wickliff yn ddirym; ac ar y cyntaf, i berson o'r enw John de Radyngate gael ei nodi yn ei le; ond yn mhen mis o amser, sefydlwyd Wodehall yn ei le drachefn. Appeliodd Wickliff at y pab yn erbyn y gweithred- iadau hyn, ond cadarnhawyd hwynt ganddo yn 1370.

Yn 1368, efe a gyfnewidiodd berigloriaeth Fylyingham am fywoliaeth Ludgershall, yn swydd Buckingham. Bu dadl fawr a phwysig rhwng Iorwerth III. a'i sennedd, a llys y pab, yn mherthynas i'r arian teyrnged y cytunnodd y brenin John i'w talu i'r pab er cydnabod teyrn- garwch y deyrnas i'r Babaeth. Yr oedd gan y pab rai yn dadleu ei hawliau yn fedrus; ac yn enwedig un—yr hwn oedd yn fynach dysgedig, craff, a hyawdl, ac a gyfansoddodd draethawd, yr hwn a gynnirehodd argraph ddoen ar feddwl y cyhoedd yn erbyn y brenin. Ni chyhoeddwyd enw yr awdwr. Eisteddodd Wickliff i lawr, yr hwn erbyn hyn oedd wedi ei nodi yn un o gap- laniaid y brenin, gyda'r amcan o ateb y gwaith hwn; a chan ei fod yn meddu ar dalentau cyf- artal i'w wrthwynebwyr, a dyweyd y lleiaf, a chyd hyny fod synwyr cyffredin a'r Ysgrith- yrau Sanctaidd ganddo o'i du, efe a lwyrr ddym- chelodd ei wrthwynebwyr. Dygodd yr ateb- iad hwn ef i fwy o sylw, a chafodd o hyny allan fwy o nawdd y llywodraeth. Yn 1372, ethol- wyd ef yn athraw duwinyddol yn Rhydychain; ac o ganlyniad, yr oedd mewn lle manteisiol i wasgaru goleuni yr efengyl i'r tywyllwch cylch- ynol yn mhob cyfeiriad. Yr oedd ymddangos- iad y fath un ag ef, yn y fath le, yn ddychryn i lawer. Ar y pryd, yr oedd duwinyddiaeth yr ysgolion wedi cyrhaedd ei safle uchaf, ac nid oedd ond y nesaf peth i ddim ystyriaeth yn cael ei dalu i'r Ysgrhythrau:—a'r ysgolwyr wedi ynfydu ar athroniaeth Aristotle, yn ymddyrsu ynghylch y gwirionedd yn hytrach nag yn taffu goleuni arno, ac yn ymlid ymaith ysbyrd cref- yddol a thangefeddus o'u mysg. Dyna oedd sefyllfa pethau yn y prifysgolion; ac yn y pul- pud, yr oedd y pethau cyassegredig yn cael eu cymmysgu & breuddwydion y tadau, traddod- iadau yr eglwys, a gwyrthiau twyllodrus, a chwedlau disail, hollol amddifaid o 'wirionedd, a chroes i reswm. Yr oedd yr amgylchiadau hyn yn peri fod sefyllfa Wickliff yn fanteisiol, ac ar yr un pryd, yn beryglus; ac yn y dechreu diau fod yn angenrheidiol iddo arfer llawer o ddoethineb. Gwyddai yn dda nas gellid symmud ymaith ar unwaith hen ragfarnau sefydlog, oedd wedi gwreiddio yn ddwfn; ac ymfoddlonodd y pryd hwnw ar arwain ei wrandawr i wrandaw ar, ac i oddef ymdriniaeth arddansoddol ac

ymresymiadol ar gwestiynau, gan eu harfer i glywed pethau newydd ac i oddef cael eu gwrthwynebu. Ymgasglai lliaws mawr o efryd-wyr i wrando ar ei ddarlithiau, ac yn raddol yr oedd ei opiniynau yn gweithio argyhoeddiad yn y rhai a'u gwrandawent, ac yn ymledu i gylch-oedd mwy cyhoeddus. Tra yr oedd Wickliff fel hyn yn dysgu yr arweinyddion, nid oedd efe chwaith yn esgeuluo y lliaws; o herwydd, yn chwanelog at ei wasanaeth fel athraw, efe a breg-ethai yn gyhoeddus yn rheolaidd: a byddai yn ennill llawn cymmaint o glod a chymmeradwy-aeth yn y pulpud ag yn nghadair yr athraw. Pregethai yn ddirifol iawn ar athrawiaethau yr efengyl, mor bell ag y teimlai ei bod yn ddiogel iddo wneyd hyny, a'r dyledswyddau cysylltiedig â hwynt; ac ar adegau, traethai yn hyf a di-dderbyn-wyneb ar lygredigaethau yr eglwys, afradlonedd y clerigwyr, a gormes y pab. Llef-arai ar y materion hyn gyda gwres a nerth mawr, gan brofi yn eglur ei fod yn deall y tir y safai arno, ac nad oedd yn ofni nac yn arswydo rhag y canlyniadau. Ac yr oedd ei ddirifwch a'i hyawdledd yn gyfryw ag oedd yn cario argyhoeddiad i feddyliau lliaws o'i wrandawyr o bob gradd. Yn y fl. 1372, yn ol Dr. Vaughan, y cymmerodd Wickliff y teitl o ddoctor mewn duwinyddiaeth. Dywed Lewis hefyd fod ei ddarlithiau duwinyddol yn cael eu gwerthfawrogi yn fawr. "Yn y darlithiau hyn," meddai, "gwnaï sylw yn fynych ar lygredigaethau y mynachod cardotedig—ar y cyntaf mewn dull lled dynner, wedi hyny mewn dull mwy eglur a di-dderbyn-wyneb. Y mae rhai o'i draethodau wedi eu hysgrifenu, dybygid, tua'r pryd hwn, er nad oes genym brawf pendant o hyny."

Y ffaith sicr nesaf y gwyddys am dani yn ei hañes ydyw ei bennodiad, yn Ngorphenaf, 1374, yn un o aelodau y genadwriaeth a anfonodd Iorwerth III. at y pab Gregory XI., yr hwn a breswyliai yr adeg hono yn Avignon, i geisio dyfod i gyd-ddealltwriaeth ág ef ynghylch yr arferiad o dalu teyrned, a phethau ereill, yn erbyn pa rai yr oedd senedd Lloegr wedi pasio amryw gyfreithiau a phenderfyniadau yn ddi-weddhar; ac yn enwedig y cyfreithiau yn dwyn perthynas â gwaith y pab yn enwi rhai i fywoliaethau cyn marwolaeth perigloriaid, ac hefyd â charcharau a dirwyon (*statutes of provisors and premonire*) a basiwyd yn 1350. Yr oedd y dewisiad o Wickliff yn amlygiad o ddoethineb, yn gystal ag o barch iddo, ar du y goron; o herwydd ni allesid cael neb a edrychai yn fwy dibris ar hōniadau y pab, oedd yn cassu ei orthwrn yn fwy, na neb oedd yn fwy annhebyg o gymmeryd ei ddylanwadu gan lwgrowbrwyon. Y mae y ffaith fod onw Wickliff yn sefyll yn ail yn rhestr y ddirprywaeth frenhinol (yr enw cyntaf oedd yr eiddo John, esgob Bangor) yn arwydd o'r cymmeriad uchel yr oedd wedi ei ennill erbyn hyn. Penderfynwyd fod y gyn-nadledd i eistedd yn Burges; a theryfynodd yr ymdrafodaeth a ddygwyd yn misen ynddi mewn ysgafnhau, i raddau, y beichiau y cwyndid o'u plegid. Ond tybir fod casineb Wickliff at drefn-adau eglwysig yr amseroedd hyny wedi cyn-nyddu yn fawr mewn canlyniad i'w ymweliad â Rhufain ac â llys y pab. Daeth yno i gydnabyddiaeth mwy â ohynllwynion ac â dichellion y Babaeth; ac o'r pryd hwnw, yr oedd yn ei ddarlithiau a'i bregethau yn defnyddio mwy o'i hyawdledd yn erbyn camarferion ac anghys-sonderau gwrthun y Pabyddion. Ceryddai, yn

yr iaith lymaf, fywyd penrhydd y clerigwyr, ac ymosodai yn ddirugredd ar yr athrawiaethau anysgrythrol a gyhoeddig ganddynt. Nid oedd chwaith yn cyfyngu ei gyhuddiadau at eu balchder, eu cribddeliath, a'u diogi; ond cy-huddai hwynt o anwybodath, hunanrolwydd dichellgar, a rhagrith, ac hefyd o esgeuluo cyf-lawni eu dyledswyddau crefyddol, rhag y buasai hyny yn atalfai i'w manteision bydol. Ie, a dyrchafai ei lef yn erbyn hyd yn oed y pab ei hun.

Yn 1375, pennodwyd ef gan y brenin yn gôr-beriglor eglwys Westbury yn esgobaeth Wor-cestre; a thua'r un amser, fel yr ymddengys, y cyflwynwyd iddo berigloriaeth Lutterworth, yn swydd Leicester—a ddisgynasai y tro hwn i ran y goron i'w chyflwyno, o blegid fod Arglwydd Henry de Ferrars, o Groby, ei noddwyr, yn dig-gwydd bod o dan oed. Tybia Lewis i Wickliff adael Rhydychain y pryd hwn, neu o leiaf ei fod yn wastad yn aros yn Lutterworth yn ystod yr amser pan nad oedd yr efrydwy'r yn Rhyd-ychain. "Yma," medd efe, "fel yr ymddengys oddi wrth ei bregethau, sydd etto mewn llaw-ysgrif, y cyflawnodd efe waith pregethwr yn y modd mwyaf diwyd ac addysgiadol—nid yn unig ar y Sabbothau, ond hefyd ar ddyddiau gwyliau yr Eglwys; ac yr oedd gyda hyny yn fuguail diwyd a gofalus. Y mae tua thri chant o'r pre-ethau hyn o'i eiddo ar gael etto mewn llaw-ysgrifen."

Fel y cyfeiriwyd o'r blaen, llefarai ei syniadau yn rhydd ac agored yn erbyn y pab a'r Eglwys Babaidd. Y mae Lewis yn dyfynu yr ymadr-odd canlynol o un o'i ysgrifeniadau, neu ei ddar-lithiau, yn fuan ar ol ei ddychweliad o Rufain, lle y geilw efe y pab yn "anghris—offeiriad balch a bydol Rhufain—a'r mwyafr ofnadwy o'r holl ybeilwyr." Y canlyniad o hyn fu—mewn cynnadledd o'r clerigwyr, a gynnaliwyd ar y 3ydd o Chwefror, 1377, penderfynwyd anfon gwys iddo i ymddangos yn St. Paul ar y 19eg o'r un mis, i ateb y cyhuddiad o gynnal cyfar-fodydd yn y rhai y cyhoeddai athrawiaethau cyfeiliornus a hereticaidd. Ymddengys mai camgymmeriad o eiddo Lewis ydyw tybied i hyn gymmeryd lle yn y fl. 1378. Ymddangos-odd Wickliff ar y dydd appwyntiedig, a chydag ef John o Gaunt, y duc o Lancaster, ac Arglwydd Henry Percy, cadlywydd y deyrnas. Bu dadl fawr rhwng y penderfigion hyn a Courtney, esgob Llundain:—torodd y dyrfa, yr hon oedd yn lli-osog iawn, allan mewn terfysg; a'r canlyniad a fu, fod y llys wedi cyfodi heb wneyd dim. Ym-ddengys fod y lliaws yn cefnogi yr esgob yn erbyn Gaunt a Wickliff. Sonia Vaughan am gyfeiriad a wnaeth y diweddaf yn senedd gyntaf Richard II., yr hon a gyfarfu yn mis Hydref, 1377, at y pwng o hawl y deyrnas i gadw ei thrysor, pan yr oedd arni ei angen er ei hamddi-ffyndiad ei hun, er i'r trysor gael ei hawlio gan y pab; ac hefyd iddo ysgrifenu amddiffyniad i'r hawl hono. Tybia ereill iddo ysgrifenu y fath bapur, ond nid mewn uffuddod i gais y senedd. Bydded hyn fel y bo, dechreuodd fod yn wrth-ddrych mwy o erledigaeth. Derbyniodd arch-esgob Caergaint ac esgob Llundain bab-archiad oddi wrth y pab Gregory, ar yr 22ain o Fai, 1377, yn eu cyfarwyddo i wysio Wickliff o'u blaen; ac anfonwyd archiadau ereill, wedi eu dyddio yr un pryd, i'r brenin, yn deisyf ei fafr a'i gynnorthwy yntau yn yr achos; ac i brifysgol Rhydychain, yn dymuno ar iddi hithau dyu ei

amddiffyniad a'i nawdd oddi wrth y duwinydd a gyhuddid o goleddu a chyhoeddi syniadau heresuidd. Cyn i'r pab-archiadau gyrhaedd Lloegr yr hyn ni wnaethant, fel yr ymddengys, hyd fis Tachwedd, yr oedd y brenin Iorwerth wedi marw; ond anfonodd yr archebep Sudbury ei archwys allan o ddeutu diwedd Rhagfyr, ar i Wickliff ymddangos yn Eglwys St. Paul, yn Llundain, ar y degfed ar hgain o ddyddiau y llys ar ol y dyddiad hwnw. Y mae yr hanes yn lled amherffaith ac aneglur am y digwyddiadau a gymmerasant le mewn cysylltiad âg ef y pryd hwnw. Ymddengys iddo ddyfod yn mlaen yn gynnar yn y fl. 1378, erbyn i'r gymmanfa gyfarfod—nid yn St. Paul, ond yn nghapel yr archebep yn Lambeth. Nid oedd yr ymgais diweddfaf hwn i roddi y diwygiwr i lawr, pa fodd bynag, yn ddim mwy llwyddiannus na'r cais blaenorol. Cymmerodd pobl Llundain ei blaidd ef, a thorasant i mewn i'r capel, gan dafu aelodau y gymmanfa i ddyohryn mawr; ac ar yr un pryd, daeth Syr Lewis Clifford, gŵr o'r llys, i mewn gyda chenadwri oddi wrth fam y brenin, yn gorchymyn ar i'r eagobion beidic myned yn mlaen ddim yn mhellach gyda'i achos. Goll-yngwyd ef yn rhydd gyda chynghor, fodd bynag, ar ei fod yn ymattal rhag pregethu ei syniadau cyfeiliornus, gan eu bod yn arwain y werin ar grwydr. Ni thalodd Wickliff y sylw lleiaf oll i hyn; ond myned yn mlaen a wnaeth efe gyda'i waith yn union fel cynt.

Amgylchiad a wnaeth gymmaint a dim, o bosibl, i waredu Wickliff rhag syrthio yn aberth y gddidaredd ei elynion ydoedd toriad allan y rhwyg mawr a fu yn yr Eglwys Pabaidd trwy i ddau bab gael eu hethol i'r swydd ar farwolaeth Gregory XI. yn y fl. 1378. Etholwyd pab yn ei le; ond ymddyggodd yr etholedig hwnw mor annioddefol o drabans a gorthrymun, fel y colodd holl serch ei ddeiliaid, ac o digiodd y cardinaliaid—yr hyn a'u harweiniodd hwynt i ethol pab arall yn ei le. Yr oedd y ddau 'anfaelidig' hyn yn ymdrechu â'u holl egni am yr oruchafiaeth—yn galw eu gilydd yn gelwyddwyr, ac enwau annymunol ereill, ac yn esgymuno y naill y llall. Yr oedd llygaid y bobl drwy hyn yn cael eu hagar. Ymhonai y naill a'r llall eu bod yn ficeriaid i Grist, tra yr oeddnt yn gweithredu yn debycach i ficeriaid tywysog y tywyllwch. Darfu i'r ymranid a'r anghydfod hwn yn mysg y Pabyddion wanychu y gallu Pabaidd yn Lloegr, yn gystal ag yn mhob man arall, fel mai o'r braidd yr oedd yr awurdodau eglwysig yn teimlo fod yn ddiogel iddynt ymddwyn yn llym iawn hyd yn oed tuag at y rhai a ystyriant yn elynion. Ymddengys fod Wickliff, o dan yr amgylchiadau hyn, wedi ei oddef i fyned yn mlaen i ysgrifenu a phregethu fel yr ewyllysiar. Yr oedd ei sêl a'i dalentau wedi eu cyffroi, a chyhoeddodd ddau draethawd ar yr adeg hon—“*The Schism of the Roman Pontiffs*,” a “*The Truth of the Scripture*.” Yn nechreu y fl. 1379, cymmerwyd ef yn glaf, tra yr oedd yn Rhydychain, ac ofnid y buasai y clefyd yn profi yn farwol iddo. Gobeithiai y mynachod yn bryderus mai dyna fyddai y canlyniad; a diagwylient hefyd y buasai, yn yr amgylchiadau gofidus yr oedd ynddynt, yn galw yn ol yr hyn a ysgrifennodd efe yn eu herbyn, ac a'i dygodd i gymmaint o warth. I'r dyben hwn, anfonwyd dau fynach ato, yn genhadau dros eu brodyr; cawsant fyned i'w bresennoldeb, ac ar ol rhoddi iddynt wrandawled amyneddgar hyd nes y dadganasant yn

llawn beth oedd eu hamcan, efe a orchymynodd i'r hwn a wasanaethai arno ei godi yn ei eistedd; a dywedodd mewn llais uchel a phenderfynol, er ei fod yn wan, “Ni byddaf farw—ond byw! a dywedaf chwanaeg etto am weithredoedd drwg y mynachod!” Ar hyn, trodd y ddau eu cefnau mewn cyffro. Adfeddiannodd Wickliff ei iechyd, ac yn fuan ar ol hyny cyhoeddodd ei “*Schisma Pape*,” yn yr hwn y galwai ar yr holl frenhin-oedd trwy wledydd cred i gymmeryd mantais ar y cyfensdra a agorwyd iddynt gan Ragluniaeth i dynu i'r llawr yr holl adeiladaeth Pabaidd, gan fod Crist wedi hollti troed yr Anghrist yn ddau, a gosod y ddau ddaru i ymladd yn erbyn eu gilydd.

Ymroddodd y diwygiwr o ddirif i weithio yn egniol gyda'i waith mawr—y gwasanaeth mwyaf a wnaeth i'r gwirionedd; sef, rhoddi y Beibl i bobl Lloegr yn yr iaith a ddeallant. Yr oedd copiau o Air Duw yn y wlad o'r blaen; ond nid oeddnt mewn iaith yr oedd y cyffredin yn gallu eu deall. I anwybodaeth y bobl o ewyllys Duw yr oedd Wickliff yn priodoli y drygan oedd yn blino y wlad. “Mi a lanwaf deyrnas Lloegr â goseuni,” medd efe, “ac fe ffy i dychrynyfeydd dychymygol a gyfodir gan yr offeiriad, a'r caethiwed yn mha yn y maent yn oadw y bobl trwy eu hofnau ofergoelus, ymaith fel drychiol-aethan y nos pan y cyfyd yr haul. Ail agoraf ffrydeoedd y dylanwad sanctaidd rhwng y nef oedd a'r ddaear, ac adnewyddir wyneb y byd.” Meddylddrych ardderchog o'i eiddo oedd penderfynu dwyn y Beibl i iaith gysefin y bobl. Efe oedd y cyntaf yn Lloegr a feddyliodd am hyny, neu o leiaf a weithiodd allan y meddylddrych hwn. Nid oedd ganddo lawer o flynyddoedd i gyflawni y gwaith mawr o'i gyfieithu, a hyn ar adeg pan yr oedd ei iechyd i raddau yn llau; ond yr oedd galluoedd ei feddwyl yn eu llawn nerth, a'i brohad yn gwbl aeddfed. Gellir edrych ar holl waith ei oes fel rhagarweiniad neu barotoed i'r gorchwyl mawr hwn. Ymddengys ei fod yn ysgolhaig Lladin gwych; a chadwdd ei hun yn lled neillduedig yn Lutterworth—cymydogsaeth dawel a llynydd. Yr oedd wedi arfer darllen cyfieithiad y *Vulgate* o'r Yagrythyrau ar hyd ei oes, ac wedi cyfieithu rhai darnau o honynt cyn hyny. Tra yr oedd cynhyrhiadau mawr yn y byd, a dau bab yn esgymuno ac yn melliidithio eu gilydd, yr oedd Wickliff yn dwyn yn mlaen ei waith gogoneddus mewn tawelwch. Yn mhen pedair blynedd ar ol ei ddechreu o ddirif yr oedd y gwaith wedi ei gwblhau. Yr oedd ganddo gynnorthwywyr. Ymddengys iddo gyfieithu y Testament Newydd oll ei hunan; ond tybir i'r Dr. Nicholas de Hereford, o Rydychain, gyfieithu llawer o'r Hen Destament, er y dichon fod Wickliff wedi edrych drosto a'i ddiwygio. Heb law fod y cyfieithiad hwn o'r Beibl wedi gwneyd gwasanaeth amhrisiaidwy i grefydd, bu yn foddion i raddau pell i ffurfio a chrynhof yr iaith Saesneg. Geilw rhai Wickliff yn dad rhyddiaith Saesneg, fel y gelwir Chaucer yn dad barddoniaeth Saesneg. Diammheul na ysgrifennodd neb yn yr oes hono gymmaint ag y gwasnaeth efe; ac ysgrifennai hefyd mewn arddull syml ac eglur. Yr oedd ei ddirifwch yn amlwg yn ei holl ysgrifeniadau. Ond yr oedd ei gyfieithiad o'r Yagrythyrau yn rhagori mewn tlyni, tynerwch, ac urddasolrwydd arddull, ar ei holl gyfansoddiadau ereill. Mewn gwirionedd, creodd gyfnod newydd yn nadblygiad yr iaith Saesneg, fel y gwnaeth cyfieithiad

Luther o'r Ysgrhythrau i'r Almaenaeg yn hanes yr iaith hono. Yr oedd y diwygiwr wedi cwblhau ei waith mawr erbyn 1382; ond ar ol gorphen y cyfieithiad, yr oedd yr anhawdaran i'w gyhoeddi yn dechreu. Nid oedd y gelfyddyd o argraffu wedi ei dyfeisio y pryd hwnw, nac un llyfrwerthwr a chyhoeddwr i ofalu am ledaeniad llyfrau: gwaith y cymmerai yr awdwr ei hun ei ofal oedd hyn. Yr oedd y dull o gyhoeddi llyfrau y pryd hwnw yn amrywiol. Ymddengys mai yr un mwyaf gyffredin oedd rhoddi copi o'r gwaith mewn rhyw fynachlog, neu yn llyfrgell rhyw goleg, lle y byddai croesaw i bawb ddyfod i'w ddarllen; ac os dymument, i ysgrifenu copi o hono at eu gwasanaeth eu hunain. Arferai ereill sefyll mewn croesffyrdd, neu lleoedd cyhoeddus ereill, i ddarllen rhanau o'u gwaith i'r rhai a ddymument wrandaw arnynt, a gallai y rhai a ewyllysient brynu copi at eu gwasanaeth eu hunain. Ond yr oedd y dyddordeb yn ngwaith Wickliff y fath fel nad oedd raid iddo ef wneuthur hyn. Er fod ugeiniau o ysgrifenywyr celfyddigar yn ei gopio, nid oeddynt o lawer yn gallu diwallu y galw oedd am dano. Archai rhai gopiau cyflawn, tra yr oedd ereill yn boddloni ar ranau o hono; ac yn fynych yr oedd yr un copi yn gwasanaethu i smryw deuluoedd. Rhwng pob peth, cafodd cyfieithiad Wickliff o'r Beibl ledaeniad helaeth mewn ychydig amser.

Y Saesneg oedd yr iaith ddiweddar gyntaf i ba un y cyfieithwyd yr Ysgrhythrau; ac yr oedd cyhoeddiad Gair Duw yn iaith y bobl gyffredin yn peri gofid dwys i awdurdodau yr Eglwys Babaid. Ac fel y canlyn y rhoddwyd amlygiad i'r teimlad hwn gan un o honynt, sef Henry de Knighton, canon Leicester:—"Cyflwynodd Crist," medd efe, "ei efengyl i'r clerigwyr, ac i ddoctoriaid yr eglwys, fel y byddai iddynt hwy gyfrannu o honi i'r llëgywyr a phersonau gwanach, yn ol sefyllfa yr amseroedd ac angenion dynion. Ond y mae Meistr John Wickliff wedi ei chyfieithu o'r Lladin i'r Saesneg, ac felly y mae yn fwy agored i'r llëgywyr, ac i ferched sydd yn medru darllen, nag oedd gynt i'r rhai dysgedigaf o'r clerigwyr; ie, hyd yn oed i'r rhai yn perchen y deall cryfaf. Ac yn y modd hwn y mae gemau yr efengyl yn cael eu tafu allan, a'u mathru o dan draed moch; a'r hyn oedd gynt yn werthfawr i'r clerigwyr a'r llëgywyr yn cael ei wneyd megys yn destyn cellwair iddynt!" Cyfododd yr offeiriaid a'u canlynwyr yn uchel yn erbyn y diwygiwr fel heretic a dyn ansanct-aidd; ac yr oedd raid iddo wynebu yr ysturm ei hunan. Ond teimlai ef yn dawel yn wyneb y cwbl, a thafai yn ol i wyneb ei wrthwynebwyr y cyhuddiadau a ddygid i'w erbyn. "Chwi a ddywedwch," meddai efe, "ei fod yn heresi i sôn am yr Ysgrhythrau Sanctaidd yn y Saesneg. Yr ydych yn fy ngalw i yn heretic o herwydd i mi gyfieithu y Beibl i iaith gysefin y bobl. A wyddoch chwi pwy yr ydych yn ei gablu? Oni roddes yr Ysbryd Glân Air Duw ar y cyntaf yn iaith gysefin y cenhedloedd, i ba rai yr ysgrifenyd ef? Pa ham yr ydych chwi yn llefaru yn erbyn yr Ysbryd Glân? Chwi a ddywedwch fod eglwys Dduw mewn perygl oddi wrth y llyfr hwn. Pa fodd y gall hyn fod? Onid o'r Beibl yn unig yr ydym yn dysgu fod Duw wedi sefydlu y fath gymdeithas ag ydyw yr eglwys ar y ddaear? Onid y Beibl sydd yn rhoddi ei holl awdurdod i'r eglwys? Onid y Beibl sydd yn rhoddi ar ddeall i ni pwy ydyw adeiladydd a Phen yr eglwys—beth yw y cyfreithiau a pha rai

y llywodraethir hi, ac iawnderan a rhagorfreintian ei haelodau? Heb y Beibl, pa freinlen sydd gan yr eglwys i'w ddangos am hyn oll? Chwy-chwi sydd yn gosod yr eglwys mewn enbydrwydd trwy guddio yr awdurdod ddwyfol, ceadwr frenhinol ei Brenin, yr hwn sydd yn sail i'r awdurdod a ymarferir ganddi, a'r ffydd a ddygir ynddi."

Er fod Wickliff yn awr yn tynu yn mlaen mewn dyddiau, ei iechyd hefyd yn gwanhau, a'i fywyd wedi bod yn un llafurus; etto ni theimlai fod yr adeg iddo nosywlio wedi dyfod. Penderfynodd lefaru ac ysgrifenu yn erbyn athrawiaethau yr Eglwys Babaid. Ac er ymosod ar un athrawiaeth neillduol, efe a alwodd allan ei holl nerth, sef yr athrawiaeth o draws-sylwedd-iad, neu athrawiaeth y presenoldeb corphorol yn y cymmun—un o brif gyfeiliornadau y Babaid. Yn gynnar yn y fl. 1381, gosododd Wickliff ddeuddeg o osodiadau i fyny mewn lleoedd cyhoeddus yn Rhydychain yn gwadu yr athrawiaeth o draws-sylwedd-iad, ac yn gwahodd pwy bynag a farnai yn wahanol i ddadlun y mater gydag ef. A mawr y cyffro a barodd hyn yn Rhydychain. Ond er fod pawb yn tystio fod y diwygiwr yn cyhoeddi heresi, nid oedd neb yn barod i dderbyn yr herfeiddiad. Ond gwysiodd William de Barton, canghelydd y brifysgol, ynghyd gynghor o ddeuddeg—pedwar o ddoctoriaid llëgyol, ac wyth o fynachod. Ac yn unfrydol pasiodd y cynghor hwn ddeddfryd gon-demniol ar opinyau Wickliff fel rhai heretic-aidd, a bygythid cospi pwy bynag a'u dysgai, neu a wrandawent ar ereill yn eu dysgu. Yna galwyd y cynghor hwn ynghyd, dybygid, yn ddirgelaidd, canys ni wyddai Wickliff am dano; a phan yr oedd yn egluro natur y cymmun i'r efrydwy'r yn ystafell y dosbarth, agorwyd y drws, a gwnaeth cenad oddi wrth y cynghor ei ymddangosiad, yr hwn a ddarllenodd ddeddfryd y doctoriaid. Archai y ddeddfryd i Wickliff fod yn ddistaw ar y pwng o draws-sylwedd-iad, o dan boen carchariad, a'i ddiogs o'i swydd o athraw, a'i egymmuno. Yr oedd hyn yr un peth a'i yru ymaith o'r brifysgol. "Ond chwi a ddylech," ebe Wickliff, "yn gyntaf ddangos fy mod yn cyfeiliorni." Rhoddwyd ar ddeall iddo, fodd bynag, fod yn rhaid iddo naill ai ym-oetwng i ddeddfryd y llys, neu ddioddef y gosp. "Gan hyn," ebe yntau, "yr wyf yn apelio at y brenin a'r senedd." Ond yn gymmaint ag nad oedd y senedd yn cyfarfod am rai misoedd wedi hyn, ymneillduodd Wickliff i Lutterworth, ac yno yr oedd y tu allan i gylch awdurdod y canghelydd. Treuliodd ei amser yno mewn tawelwch, gan ddygu i'w wrandawyr yr athrawiaethau hyn y teimlai efe mor selog drostynt.

Ond cyn i Wickliff gael dwyn ei apelriad o flaen y senedd, yr oedd terfysg wedi tori allan yn Lloegr yn mysg y werin, o dan arweiniad un o'r enw Wat Tyler, a mynach llygredig o'r enw Ball. Ni chyfyngwyd y terfysgoedd hyn i Loegr yn unig, ond cafodd Ffrainc, a gwledydd ereill ar y Cyfandir, deimlo oddi wrthynt. Ar er nad oedd dim yn yr addysg a gyfranai Wickliff yn tueddu i gyffro y cyfryw derfysgoedd, etto gwasanaethai amcanion ei elynion i geisio gosod yr achos o honynt wrth ei ddrws ef. Nid oes angen amddiffyn y diwygiwr enwog rhag y cyhuddiad disaill hwn. Yn y terfysg, daliwyd Sudbury, archesgob Caergaint, a lladdwyd ef. A'r hwn a ddyrchafwyd i'w le oedd Courtney—gelyn penderfynol Wickliff. Yr oedd y blaenaf

yn llawn awydd am yru yr hyn a alwai efe yn 'heresi' allan o'r wlad gyda phob brys; ond am ryw reswm neu gilydd, ni ddaeth ei fantell archeagobol oddi wrth y pab ar yr un adeg ag y daeth y pabarchiad yn ei bannodi i'r swydd; ac nid oedd efe, gan hynny, yn teimlo ei hun yn rhydd i weithredu hyd yn oed yn erbyn y fath gyfaliornwr ag y bernid Wickliff. O'r diwedd, pa fodd bynag, cyrhaeddodd y fantell, neu ei frein-gochl. Yn ddioced efe a alwodd ynghyd gynghor neu gymmanfa i roddi periglor Lutterworth ar ei brawf; ac yn mynachlog Blackfriars yr ymgyfarfuasant ar yr 17eg o Fai, 1382. Yr oedd y cynghor yn gynnwysedig o wyth o esgobion, pedwar ar ddeg o ddoctoriaid y gyfraith wladol a chanonaidd, chwe gwryf mewn duwinyddiaeth, pedwar o fynachog, a phymtheg o fynachod cardotedig. Pan yr oedd yr aelodau wedi cymmeryd eu lleoedd, ac ar ddechreu ar y gweithrediadau, dywedir i'r amgylchiad nodedig a ganlyn gymmeryd lle:—Yn ddisymmwrth clywyd sŵn dweithr yn yr awyr, a dechreuodd yr adeilad yr oeddynt yn gynnulledig ynddo siglo. Yagydwedd y fynachlog, a holl ddinas Llundain, gan effeithiau daeargryn. Ar hyn, dychrynodd amryw o aelodau y llys, a throisant yn frawychedig at y llywydd, gan dafu eu papurau o'r neilldu, a llefain allan, "Y mae ein gorchwyl yn digio Duw;" ac yr oeddynt yn barod i dafu y gwaith i fyny. Ond yn mhen ychydig amser, ymwrodd Courtney, eu blaenor, a throdd at ei gymdeithion, gan eu hannog yn mlaen yn yr ymadroddion hyn:—"Os ydyw y ddaeargryn hon yn arwyddo rhywbeth, y mae yn darogan cwymp heresi; o herwydd megys y mae tarthoedd niweidiol yn gauddig yn ymgaroedd y ddaear, ac yn cael eu gyru allan trwy yr ygytiadau trymion hyn; felly, drwy ein hymgeithiau egniol minnau, y mae yn rhaid i'r deyrnas gael ei phuro oddi wrth y golygiadau heintus a fagwyd yma gan ddyinion drygonus." Ystyriodd y llys, ar awdurdod yr archeagob, y ddaeargryn fel arwydd dda, ac aethpwyd yn mlaen gyda'r prawf. "Cynghor y ddaeargryn," y galwai Wickliff ef. Eisteddodd y cynghor am dri diwrnod. Darllenwyd chwech ar hugain o oediadau wedi eu dethol o ysgrifeniadau y diwygiwr. Condemniwyd yn unfrydol ddeg o honynt fel rhai hereticaidd, a'r gweddill fal yn gyfaliornus. Yn mysg y rhai a farwyd yn hereticaidd, yr oedd y gosodiadau ar draws sylweddiaid, meddiannau tymmorol y glwysben-asth (*hierarchy*), ac uchafiaeth y pab. Anfonwyd dedfryd y llys i esgob Llundain, ac hefyd i esgob Lincoln, o herwydd yn ei esgobaeth ef yr oedd Wickliff yn gweinyddu ei swydd, gyda gorchymyn oddi wrth Courtney ar eu bod yn edrych na byddo yr athrawiaethau heintiol hyn yn cael eu dysgu yn eu hesgobaethau. Anfonwyd gorchymyn cyffelyb i Rydychain hefyd. Ond yr oedd llawer yn mysg yr athrawon a'r efrydwy'r yno yn coleddu syniadau Wickliff; a phan y gwelodd yr archeagob nad oedd ei orchymyn yn effeithio llawer yno, efe a ddygodd yr achos o flaen y brenin ieuange, Richard II. "Os caniateir i'r heretic hwn," meddai, "appellio yn barhaus at nwydau y bobl, y mae ein dimystr yn anocheladwy. Y mae yn rhaid distewi y Lollardiaid hyn." Ennillwyd y brenin i bleidio yr ochr hon; ac efe a roddodd awdurdod "i roddi yn ngharcharau y wladwriaeth y rhai a bleidiant y gosodiadau condemniedig."

Er fod y diwygiad yn ymledu, a chyfeillion

Wickliff yn amlhan, etto nid oeddynt yn ddigon gwrol i'w amddiffyn yn gyhoeddus. Yr oedd John o Gaunt wedi troi cefn arno er's peth amser. Yr oedd eu diogelwch personol eu hunain hefyd yn fwy yn ngolwg Dr. Nicholas Hereford, yr hwn a gynnorthwyodd Wickliff i gyfieithu yr Hen Testament, a John Ashton, y pregethwr mwyaf hyawdl a ddanfonwyd ganddo i deithio Lloegr, nag oedd amddiffyn eu blaenor. Diammheu i'r fath ymddygiad ofidio y diwygiwr, ond er hynny ni ddigalonodd efe. Ar y 19eg o Dachwedd, 1382, ymgyfarfu y senedd; ac fe wnaeth Wickliff ei apeliad a'i achwyniad ger bron yr aelodau. Yr oedd yn ei achwyniad yn cyffwrdd â phedwar o bethau. Y cyntaf yn erbyn yr urddau mynachiaid, ac yn cynnwys cais am eu lliniaru, neu ynte eu llwyr ddi-ddymu. Yr oedd yr ail yn dwyn perthynas â meddiannau yr Eglwys:—olrhainiaid lygredigaeth a diffygion y clerigwyr, i raddau mawr i'w cyfoeth dirfawr. A chyfelyb i hwn oedd y trydydd, gan ei fod yn dwyn perthynas â degymau ac offrymau. Ond yr oedd y pedwerydd yn dyfnhan, ac yn cyffwrdd âg athrawiaeth, ac yn enwedig a'r athrawiaeth o draws-sylweddiaid, fel yr un y mae yr holl gyfundrefn Babaidd megys yn canolbwyntio ynddi. Gwnaeth ei ymosodiad yn eofn; a diau fod ei elynion wedi rhyfeddu llawer at ei hyfder di-ofn, o herwydd yr oeddynt hwy yn tybied fod yr adeg wedi dyfod iddo ymostwng. Yr oedd Hereford, Repington, Ashton, ac ereill o'i gyfeillion, wedi ymhdeddychu â'r Eglwys; a thybied yn ddigon sicr y gwelaid Wickliff yn ymostwng hefyd: ond nid dyfod yn mlaen i dynu dim yn ol a wnaeth efe, nae hyd yn oed i wneyd ymddiheurad, ond i gadarnhau ac amddiffyn ei gyhuddiadau. Safodd Tŷ y Cyffredin o'i blaidd, ac felly galwodd y senedd yn ol y gorchymyn erledigaethus a basiodd yr offeiriaid a'r brenin yn lladradaidd. Wickliff, gan hynny, oedd yr ennillwyd.

Ond er fod Courtney, a'i elynion ereill, wedi eu siomi gan y senedd, ni ddarfu iddynt roddi i fyny eu hymosodiadau arno. Penderfynwyd ei ddwyn ger bron y gymmanfa eglwysig, yr hon a gynnellid yn Rhydychain, lle yr oedd anw y diwygiwr wedi bod yn uchel ei fri ar gyfrif ei athrylith a'i ddysg. Yr oedd yn bresennol, heb law yr archeagob, chwech o esgobion, llawer o ddoctoriaid, a llu o glerigwyr ereill. Yr oedd y cyhuddgwyn a ddygwyd yn ei erbyn yn troi yn benaf ar y cwestiwn o draws-sylweddiaid—Pa un ai cadarnhan, ynte gwadu, yr oedd efe yr athrawiaeth bwysig hono o eiddo yr Eglwys? Safodd y diwygiwr yn gadarn dros yr hyn a ystyriai yn wirionedd; ac yn ei anerchiad i'r llys ni thynodd ddim yn ol—ni lliniarodd ddim ar ei syniadau; ond ail gadarnhaodd yr oll a ddywedodd ac a ddysgodd yn flaenorol ar gwestiwn y cymmwn. Condemniad athrawiaeth y traws-sylweddiaid, gan haeru fod y bara yn parhau yn fara, ac nad ydyw presennoldeb corphorol Crist yn y sacrament, nac unrhyw bresennoldeb ond yr yn ysbrydol, ond twyll. Aeth y diwygiwr eofn yn mlaen i ddannod i'w gyhuddwyr mai hwyntwy ydoedd yr hereticaid; a gofynodd, wrth derfynu ei anerchiad—"A phwy, dybiwch ohwi, yr ydych yn dadlau? Ai i hen ŵr ar fin y bedd? Nage! a gwirionedd—gwirionedd, yr hwn sydd gryfach na chwi, ac e'ch gorchfyga hefyd." Wedi iddo orphen llefaru y geiriau hyn, efe a drodd i adael y llys:—ac nid oedd ei elynion yn meddu digon o feiddgarwch

i'w attal. Gadawodd Rydychain, ac ymneill-duodd i'w berigloriaeth yn Lutterworth.

Yr oedd efe yn gweithio mwy yn awr gyda'i ysgrifall nag erioed. Yn wir, y mae y gwaith y tybir iddo ei gyflawni y pryd hwn o'r bron yn anghredadwy: ond ymddengys iddo, yr adeg yma, dderbyn gwŷs oddi wrth y pab, Urban vi., i ymddangos yn Rhufain, i ateb am ei heresi yno. Yr oedd sefyllfa ei iechyd, fodd bynag, y fath fel nas gallai efe feiddio gwynebu y fath daith, gan ei fod wedi cael ei daro â'r parlys; a buasai y daith, dan yr amgylchiadau, yn beryglus i'w fywyd. Ond ysgrifonodd lythyr, yr hwn, er ei fod yn ffiniog ei sylwadau, oedd yn hynod grefyddol a Christianogol ei ysbryd; a diamheuod fod y pab a'i gardinaliaid wedi teimlo mwy oddi wrth lythyr wedi ei ysgrifenu yn y fath ysbryd na phe buasai yn fwy gerwin. Un o'r pethau cyhoeddus diweddaeth a wnaeth Wickliff oedd hyn: ac nid hir y bu fyw ar ol hyny. Yn gymmaint a'i fod wedi sefyll yn hyf a gwrol yn erbyn yr awdurdodau eglwysig, a bod yr archesgob, y brenin, a'r pab yn wrthwynebwyr penderfynol iddo, nid oedd yn disgwyl dim amgen nag y buasai yn rhaid iddo selio ei dystiolaeth i'r gwirionedd â'i waed. A rhyfeddod fawr oedd fod dyn a wnaeth y gwaith a gyflawnodd efe, ac a safodd, fel y safodd efe, yn bleidiwr diildio i'r gwirionedd, ac i argyhoeddiadau ei gydwybod, wedi cael marw yn dawel ar ei obenydd, pan yr ystyri'r gelyniaeth mawr yr 'offeiriad' yn ei erbyn. Ar y Sabbath olaf o 1384, yr oedd i weinyddu y cymmun yr eglwys Lutterworth; a phan yn dechreu ar y gwaith, tarawyd ef y drydedd waith gan y parlys, a syrthiodd i lawr yn y man y safai. Cariwyd ef i'w dŷ, ac i'w wely, a bu farw ar yr 31ain o Ragfyr—y dydd olaf o'r fl. 1384, yn 60ain mlwydd oed.

Bu marwolaeth Wickliff yn achlysur o orfodd mawr i'r Pabyddion mwyaf dallbleidiol, fel y gwelir oddi wrth yr ymadroddion canlynol a ddefnyddiwyd gan un o honynt, o'r enw Walsingham:—"Yr oedd sôn ar led," medd efe, "ei fod wedi darparu achwyniadau a chaboleddau, y rhai yr oedd yn bwriadu (ar y diwrnod y cymmerwyd ef yn glaf) eu traethu yn erbyn Thomas à Becket, sant a merthyr y diwrnod; ond trwy farn Duw, tarawyd ef y ddisymmwrth, ac ymalfodd y parlys yn ei selodau." Yna y mae yn myned yn mlaen i ddyweyd mai amlygiad o ŵg a mellidith Duw a'i goddiweddodd. Dengys hyn y lliid oedd yn meddiannu y dyn yma yn erbyn y gwasanaethwr ffyddlaw hwn i Grist; a diamheuod fod llawer ereill yn teimlo yr un modd ag ef. Tua deng mlynedd ar hugain ar ol marwolaeth Wickliff, dadganodd cynghor Pabaidd yn Constance ddeddfryd yn ei erbyn, fel un wedi marw yn heretic cyndyn; gan hyny, gorchymynasod fod i'w esgryn gael eu codi o'r bedd, a'u taffu ar y domen. Etto, ni chyflawnwyd y gorchymyn hwn y pryd hyny; ond tua thair blynedd ar ddeg yn ddiweddarach, danfonodd y pab, Martin v., lythyr gorchymynol yn ei achos at Fleming, esgob Lincoln, yn yr hon esgobaeth yr oedd plwyf Lutterworth. Yn ganlynol i hyn, anfonodd yr esgob swyddogion i gyflawni yr archeb:—a chyfodasant ei esgryn o'r bedd, a llosgasant hwynt, a bwriasant y llwch i afon a redai ger llaw. Dichon nad oes dim yn dangos i ni wir gymmeriad Wickliff fel diwygiwr yn fwy na'r casineb a'r adgasedd a amlygwyd tuag ato gan y Pabyddion mwyaf eithafol.

Yr oedd Wickliff yn meddu cyfuniad nodedig o'r ansoddau sydd yn cydgyfarfod i wneyd dyn mawr. Yr oedd yn hynod o hyddys yn holl ddydsgeidiaeth yr ysgolwyr, ac er hyny yn hollol ymarferol. Canfyddai wraidd y drygau oedd yn blino y wlad, a phenderfynodd ar y moddion i'w symmud. Y drwg mawr oedd anwybod- aeth, a'r feddyginiaeth iddo oedd goleuni. Cyfieithodd Air Duw i iaith y bobl, a threfnodd i gorph o bregethwyr fyned allan i'w brygeth yn y croesffyrdd a'r heolydd, a lleoedd cyhoeddus yn y pentrefydd a'r trefydd. Yr oedd y mesurau gwleidyddol a fabwysiodd y senedd yn erbyn gormes y pab, yn ol cynghor Wickliff, yn profi ei fod yn adnabod y Babaseth fel cyfundrefn wleidyddol. Yn ei amser ef y darfu i ryddid y wlad gael y cynnyhyriad cryf cyntaf. Er fod y Freinlen Fawr wedi ei chaniatau gan y brenin Ioan, yr hyn a wnaeth fwyaf i wir ryddid Lloegr oedd y Beibl Saesneg! Ac un o ragoriaethau penaf y diwygiwr mawr hwn oedd ei ymstyngiad i Air Duw. Dyma a'i gwnaeth yn un o'r diwygywr blaenaf. Credai fod y Beibl yn cynnwys dadguddiad perffaith o ewyllys yr Arglwydd, ac yn rheol berffaith o'r hyn sydd i ddyn gredu, a'i wneyd—a galwai ar bob dyn i roddi ymstyngiad llawn i'r Gwirionedd Dwyfol. Nid edrych yr oedd efe at y pab a chynghorau yr eglwys am gyfarwyddyd—ond "at y Gair, ac at y dystiolaeth" yr elai. Am ffurfiywodraeth eglwysig, yr oedd yn wirfoddolwr, ac yn annibynol ei ysbryd. Yr oedd yn wrthwynebol i esgobyddiaeth, yn wrthwynebol i sefydliadau gwladol o grefydd, ac yn wrthwynebol i waddoliadau. Daliai allan y dylesid cynnal y clerigwyr â rhoddion gwirfoddol yn unig, a bod pob dyn i fod yn eglwys iddo ei hun, mor bell ag yr oedd hyny yn bosibl.

Yr oedd ysgrifeniadau Wickliff yn ddysgedig ac yn lliosog; a'r athrawiaethau a gredai yn gyffredin yn gyffelyb i'r rhai a fabwysiadwyd gan yr Eglwys Ddiwygiedig; a diamheuod iddo fod yn offeryn effeithiol i ddwyn oddi amgylch y Diwygiad Protestanaidd; a phriodol y galwir ef yn "Seren foreu y Diwygiad." Yr oedd llawer yn ei amser ef yn distaw goledn ei syniadau, a lliosogodd y rhai hyny ar ol ei farwolaeth ef. Fel y crybwyllwyd, yr oedd ei ysgrifeniadau yn lliosog; ond bu y Pabyddion yn ofalus am losgi y rhan fwyaf, er fod rhai o honynt ar gael yn awr—rhai wedi eu hargraphu, ond ereill mewn llawysgrifen.

WILBERFORCE, WILLIAM: dyngarwr tra enwog. Ganwyd ef yn Hull, ar y 24ain o Awst, 1759. Yr oedd ei dad, Robert Wilberforce, yn ddyd cyfoethog, yn farsiantwr yn y dref hono, a'i hynafiaid wedi bod yn preswyllo am amser maith yn yr ardaloedd oddi amgylch. Plentyn o gyfansoddiad egwan ydoedd Wilberforce, a bychan o gorph. Am rai blynyddoedd yn yr adeg hon, Coleddid cryn ofnau a fusasai eife byw. Dywed ef ei hun mai trugaredd, am yr hon y dylasai fod yn ddiolchgar, oedd, "ei fod wedi ei eni ar amser pan yr oedd gwareiddiad mor uchel; gan y tybiasid gynt fod yn amhossibl magu plentyn mor wael." Ychydig a wyddys am dymor ei faboed, ond yn unig ei fod yn blentyn hynod serchog, a'i ddawn i siarad yn nodedig. Pan yn saith mlwydd oed, danfonwyd ef i ysgol rammadegol ei dref enedigol; lle, fel dywed Isaac Milner, wedi hyny deon Carlisle, yr "arferid ei godi ar y bwrdd i ddarllen yn

gyhoeddus, yn esampl i'r plant ereill." Bu farw ei dad cyn ei fod yn naw mlwydd oed; ac mewn canlyniad, rhoddwyd ef o dan ofal ei ewythr, brawd ei dad, a breswyliai yn Wimbledon, ger llaw Llundain. Nid oedd yr ysgol y gosodwyd ef ynddi yn rhagori ar yr ysgolion cyffredin y pryd hwnw; ac yr oedd Wilberforce braidd yn cwyno rhagddi. Yr oedd ei fodryb, gyda'r hon yr arosai, o ysbryd crefyddol dwin iawn, ac yn gwerthfawrogi yn fawr weinidogaeth George Whitfield. Dygwyd Wilberforce, gan hyny, o dan ddyllanwad crefyddol cryf. Gwelai grefydd yno mewn ffurf wahanol i'r hwn y cyflwynwyd hi i'w sylw yn Hull, ac yr oedd ei argyhoeddiadau crefyddol yn ddyfnion. Yr oedd ei fam, yr hon a ddiagrifiai efe fel "Crision yn ol cynllun yr archeagob Tillotson," yn dyohrynu wrth feddwl am ei duddiadau crefyddol; ac aeth i Lundain, mewn trefn i'w symmud oddi wrth ei ewythr. "Yr oeddwn," medd Wilberforce, "yn teimlo yn ddwys o herwydd y symmudiad; o herwydd fy mod yn caru fy ewythr a'm modryb fel pe buasant rieni i mi. Yn wir, yr oeddwn yn mron a thori fy nghalon wrth feddwl am eu gadael."

Nid oes ammhenseth na bu ei breswyliaid yn Wimbledon, yn benaf dim, yn achlysur iddo ffurfio y golygiadau crefyddol hyny a effeithiodd mor fawr ar ei fywyd dyfodol. Dilëwyd i raddau, mae'n wir, ei argraffiadau cyntaf yn nghanol y bywyd o bleser a difyrwch a arweinid gan y cych o gyfeillion y troai yn eu mysg ar ei ddychweliad i Hull. Colodd argyhoeddiadau difrifol tymmor ei fachgendod, ac yr oedd yn anystyriol ac uchelgeisiol, fel ereill o'i gymdeithion: ond yr oedd yr hâd da, er iddo fod yn guddiedig dros amser, yn fyw—ac mewn amser priodol dygodd ffirwyth lawer. Yr oedd ei berthynasau anghrefyddol yn llawenychu o herwydd y cyfnewidiad a ymddangosai ynddo; a gwnaethant hwy eu goreu i'w ddwyn oddi amgylch. Dywed ei hun fel y canlyn: "Parhaodd yr argraffiadau crefyddol a dderbyniais yn Wimbledon ar fy meddwl am gryn amser ar ol fy nychweliad i Hull; ond nid arbedodd fy nghyfeillion ddim tafferth er ceisio eu dileu. O'r bron na allwn dystiolaethu na ddarfu i rieni crefyddol erioed lafurio mwy er gosod argraph dda ar feddwl plentyn anwyl nag a wnaethant hwy er creu ynof fi archwaeth at y byd a'i bleserau." Ffolineb ydyw ceisio ffurfio syniad pa beth fuasai a canlyniad pe buasai iddo aros yn hwy dan gronglwyd ei ewythr. Nis gellir dyfalu pa gyfnewidiadau a wnaethid drwy hyny yn holl yrfa ei fywyd ef, na pha mor wahanol y buasai ei safle foesol, a'i gyssylltiadau gwleidyddol. Yn fuan ar ol ei ddychweliad i Hull, rhoddwyd ef yn ysgol rannadegol waddoleidig Pocklington, lle y bu hyd nes y symmudodd i Gaergrawnt, yn mis Hydref, 1776. Dywed un o'i gydygolheigion hanesyn dyddorol am dano tua'r pryd hwn. Yn nghanol ei anystyriacth, rhoddodd arwydd hynod o beth fyddai ei gwrs dyfodol; a dangosodd fod yr elfen llywodraethol eisoes yn dechreu ymddadllygu ynddo. Pan yn bedair ar ddeg oed, ysgrifonodd lythyr at olygydd newyddiadur a gyhoeddid yn Nghaerfrog, i gondemnio y gaethfasnach Affricanaidd, oedd ar y pryd yn ffynnonell o elw mawr i liaws o deuluoedd yn y wlad hon. Wedi myned i Goleg St. Ioan, Caergrawnt, yn ddwy ar bymtheg oed, diisgynodd i blith cymdeithion hynod am eu hafradlonedd a'u bywyd penrydd; ond nid

oedd eu harferion at ei archwaeth ef; ac yn fuan medrodd ymysgwyd oddi wrthynt, a chymdeithasau a dynion yn arwain gwell buchedd. Trwy farwolaeth ei daid a'i ewythr yr oedd Wilberforce wedi dyfod i feddiant o gryn eiddo; yr hyn a'i galluogai i ymddwyn yn lettygar tuag at gyfeillion, ac a barai demtasiwn iddo i beidio dilyn ei afrydiau gyda diwydrwydd ac ymroddiad. Ond er gwaethaf ei demtasiwnau i fywyd o seguryd, daeth yn ysgolhaig clasurol rhagorol, a phasiodd ei arholiadau yn anrhydeddus.

Cyn gadael Caergrawnt penderfynodd arwain bywyd cyhoeddus, a chynnygiodd ei hun yn ymgeisydd yn yr etholiad cyffredinol am gynurychiolaeth Hull yn Nhŷ y Cyffredin. Yr oedd etholwyr ei dref enedigol yn llygreidd iawn, modd bynag, fel etholwyr lleoedd ereill yn y dyddiau hyny. Rhoddid dan gini am bleidlais gan fwrdais yn byw yn y lle, a phedwar gini am *blumper*; ac yr oedd treulion y rhai a ddygid i lawr o Lundain i bleidleisio, ar gyfartaledd, o ddeutu deg punt yr un. Cydymffurfiodd Wilberforce ag arfer y lle, a dychwelwyd ef gyda mwysafri mawr; ond gwariodd rhwng wyth a naw mil o bunnau. Gofdiodd am hyn; a dywedodd, yn hytrach na myned i'r senedd mwy, o dan yr amgylchiadau, y byddai yn well ganddo beidio a bod yn ddyu cyhoeddus o gwbl. Dygodd ei lwyddiant ar yr achlysur hwn ef i sylw yn Llundain. Etholwyd ef yn ddioed yn aelod o rai o'r clybiau blaenaf, a ffurfiodd gyfeillgarwch cynnhes gyda William Pitt; a chymdeithasai lawer gyda Fox a Sheridan, a gwleidyddwyr anwog ereill. Yr oedd yn ofalus am ei ddyledawyddau yn Nhŷ y Cyffredin, a chymmerai ran yn y dadleuon, a ffurfiai farn ei hun ar bob cwestiwn. Arferai yn gyffredin wrthwynebu gweinyddiaeth Arglwydd North, ac yr oedd yn hollol wrthwynebus i'r rhyfel ag America, ond pleidleisai yn achlysurol dros y llywodraeth. Yn y cyfamser yr oedd ei gyfeillgarwch a Pitt yn cryfhau, ac arweiniodd athrylith y dyn mawr hwnw Wilberforce i ragfynegu ei ddyrchafiad:—"Mae yn dyfod allan," medd efe, wrth ysgrifenu at gyfaill, "fel y daeth ei dad, yn areithiwr wedi ei dori allan i hyny; ac nid wyf yn amheu na welir ef rhyw ddiwrnod y dyn penaf yn y wladwriaeth." Yn mis Gorphenaf, y fl. 1782, cymmerodd Pitt swydd yn ngweinyddiaeth Shelburne, a phennodwyd ar Wilberforce i gefnogi yr anerchiad ar yr araeth frenhinol. O'r pryd hwn yr oedd ei ragolygon yn tueddu i'w wneyd yn uchelgeisiol. Yr oedd ei gyfaill, Pitt, yr hwn a dalai ymweliad mynych ag ef yn Wimbledon, yn ymgodi mewn gallu a dylanwad yn barhaus; a buasai ei olygiadau gwleidyddol, a'i safle yn y senedd, yn cyflawnhau Wilberforce i gymmeryd swydd yn yr un weinyddiaeth a'i gyfaill. Yn mis Tachwedd, 1783, pennodwyd Pitt yn brifweinidog Prydain Fawr, a gwnaeth Wilberforce ei oren, fel aelod annibynol, i gefnogi ei weinyddiaeth ef. Tynodd ei areithiau yn y senedd sylw mawr, a galwyd sylw y wlad ato yn fuan gan amgylchiad pwsyig a ddiwyddodd mewn cyssylltiad a sefyllfaoedd y pleidiau, a'i ddyrchafiad nerchion yntan. Yn mis Mawrth, 1784, pan oedd y senedd ar dori, galwyd cyfarfod yn Nghaerfrog, gyda'r amcan professedig o fabwysiadu anerchiad yn condemnio y weinyddiaeth ddiweddar; ond yr amcan gwirioneddol oedd ceisio lleihau dylanwad teuluoedd Whigaid mawr y sir eyn yr etholiad agoshaol. Aeth Wilberforce i'r cyfarfod hwn, ac anerchodd

y rhydd-ddeiliaid gyda hyawdledd rhyfeddol, a mabwysiadwyd yr anerchiad: a chyn ei fod wedi gorphen siarad, clywid llefau o'r dorf yn gwaeddi, "Rhaid i ni gael y dyn hwn yn aelod dros y sir." Yr oedd efe ei hun wedi distaw goleddu y gobaith hwn; ond wrth ystyried dylanwad dirfawr y pendeigion Whigaidd, ei ieu-engetid ei hun, a'i ddfiffyg hefyd o gyssylltiadau pwysig yn y sir, nid oedd wedi beiddio dadgan ei obaith hyd yn oed i Pitt. Tra yr oedd ei gefnogwyr yn frwdfrydig yn ceisio pleidleisio ar ei ran, ac yn tanysgrifio i ddwyn yn mlawn y treulian, ail etholwyd ef dros Hull; ac mor fawr oedd ei boblogrwydd, fel y darfu i'w wrthwyr-ebwyr roddi yr ymdrechfa am y sir i fyny cyn dyfod i bleidlais; ac felly y goddefwyd iddo gymmeryd oddi arnynt gynnychiolaeth y sir. Bu y fuddugoliaeth hon yn y sir bwysicaf yn Loegr yn gynorthwy i lwyddiant gweinyddiaeth Pitt.

Ond daeth yr amser pan y cymmerodd cyfnewidiad pwysig le yn syniadau a chymmeriad Wilberforce; ac y mae yr amgylchiadau fu yn achlysur i ddwyn hyn oddi amgylch yn amlygu y ffridd rhyfeddol trwy ba rai y mae Rhaglun-iaeth ddwyfol yn gweithredu. Hyd yn hyn nid oedd yn ymddangos yn debyg i un a fuasai yn gwybod nemawr am ddylanwad crefydd ar ei feddwl. Yr oedd yn uchelgeisiol; ond er hyn yn llawn o garedigrwydd, ac yn gallu cydymdeimlo yn ddwfn â dynion mewn cyfyngder a chaledi. Yr oedd yr argraffiadau crefyddol boreuol y bu efe yn brofiadol o honnynt wedi eu dileu oddi ar ei feddwl. Ond ar doriad y senedd yn 1784, efe a benderfynodd fyned ar daith ar y Cyfandir, a cheisai gan gyfaill o Gaerefrog ddyfod yn gydymaith; ond er ei siomedigaeth, ni chydayniai y cyfaill hwnw â'r cais. Cyfarfu wedi hynny â'i hen gyfaill, Isaac Milner; a chyd-syniodd y gwŷr hwnw i fyned gydag ef. Nid dyn cyffredin oedd Milner. Yr oedd yn ddyn o ddeall cryf, ac yn llawn o natur dda; ac er ei fod wedi mabwysiadu credo grefyddol llawer mwy efengylaidd na'r hon a goleddiid yn gyffredin ar y pryd, etto yr oedd yn mhell o fod dan ddylanwad grymus crefydd ysbrydol. Yr oedd ei credo yn gywir—ond ei fywyd yn cyfranog yn lled helaeth o'r dull cyffredin o ymarweddgu gan rai o'r un dosbarth ag ef yn yr oes hono. Er ei fod yn glerigwr, ac yn astudio athrawiaethau Cristionogaeth, nid ymddengys fod ei galon wedi gwybod yn brofiadol am ei dylanwad ysbrydol. Dywed Wilberforce am dano, "Yr oedd yn rhydd oddi wrth fywyd llygredig, ond nid oedd yn talu llawer o sylw i grefydd. Ymddangosai yn mhob peth fel dyn cyffredin o'r byd—yn ymgymysgu yn mhob cwmni, ac yn ymuno fel ereill mewn gwleddoedd ar y Sabbothau." Yn nghwrs y daith, gwnai Milner ac yntau gyfeiriadau mynych at bethau crefyddol; ac yn achlysur, yr oedd tuedd yn Wilberforce i siarad yn ysgafn am danynt. Ond nid oedd ei gydymaith yn cymmeradwyo hynny. Yr oedd gan un o honnynt gopi o waith Doddridge; sef, "*Dechreuad a Chynnydd Crefydd*," &c.; ac yn ddamweiniol daeth i law Wilberforce, yr hwn a ofynodd farn ei gyfaill yn mhertynas iddo. "Y mae yn un o'r llyfrau goreu a ysgrifenyd erioed," ebe Milner; "gadewch i ni ei ddarllen ar ein taith." Cymmerwyd y cynghor, a phenderfynodd Wilberforce ohwlio yr Ysgrifthyrau drosto ei hun, mewn trefn i wybod a oedd ynt yn cyttuno â'r hyn a ysgrifenyd gan yr awdwr

Anghydfurfiol. A gwnaed hynny ganddo ef a Milner pan yn teithio rhwng Genoa a Switzer-land. Y Testament Groeg oedd eu cydymaith beunyddiol. Y canlyniad fu, i argraph ddwys gael ei gwneyd ar feddwl Wilberforce gyda golwg ar wirionedd crefydd, a chywirdeb y golygiadau a amddiffynid gan Milner. Fel hyn yr arweiniwyd ef i roddi ystyriaeth ddifrifol i wirioneddau yr efengyl. Nid llawer o gynnydd a wnathai yn y ffordd hon etto, ond yr oedd ar ffordd oedd i effeithio cyfnewidiad trwyadl ar ei olygiadau a'i ymarwedd. Daeth cyfnewidiad amlgw o hynny allan dros ei syniadau, ei arferion, a'i ymddygiadau.

Dyfnhaodd yr argraffiadau hyn yn fawr ar ei ddychweiliad i Loegr. Bu mewn sefyllfa o iselder a phrudd-der o ran ei feddwl am rai misoedd, ac aeth drwy gwrs o ymarferiadau crefyddol mewn trefn i esmwythau ychydig ar ei galon orlwythog. Parhau i ddyfnhau yr oedd ei argyhoeddiadau—yr hâd yn gwreiddio yn ddyfnach, a chafwyd cynhauf da yn fuan. Penderfynodd roddi ar ddeall yn onest i'w gyfeillion fod ei olygiadau wedi myned dan gyfnewidiad, a'u bod yn rhwym o ddisgwyl cyfnewidiad yn ei fywyd. Mr. Pitt oedd un o'r rhai cyntaf y gwnaeth efe hyn yn hysbys iddynt, ac attebodd y gwladweinydd ef yn ddiodeg, gan addaw dyfod i ymweld âg ef dranoeth i Wimbledon. Cymmerodd yr ymweliad hwn le; ond methodd Pitt ei ymresymu allan o'i argyhoeddiadau. Penderfynodd adnewyddu ei gyfeillgarwch â John Newton. Tynodd ei enw oddi ar lyfrau yr holl glybiau yr oedd yn aelod o honnynt; a dechreuodd sylweddoli y tangnefedd hwnw a fywnhâr oddi wrth fywyd gwir grefyddol. Yr oedd rhai o'i gyfeillion crefyddol yn ddigon anghall i'w gynghori i ymneillgu o fywyd cyhoeddus; ond yn fodus gwrthwynebwyd hyn gan gynghorion doethach rhai ereill. Parhaodd Wilberforce yn ei le yn y senedd. Er's peth amser, yr oedd digwyddiadau neillduol wedi cymmeryd lle i'w sylw cyhoeddus at nodwedd greulawn ac annynol y gaethfasnach yn Affrica. Yr oedd Granville Sharpe, James Ramsay, ac Ignatius Latrobe, a gwŷr teilwng ereill, wedi ceisio cynnyrfu ymchwilid, a chael allan hysbysrwydd yn ei chylch; a'r Crynwyr (*Quakers*), ar amryw achlysuron, wedi pasio penderfyniadau yn eu cynnulliadau blynyddol, yn condemnio y fasnach, ac yn rhybuddio eu haelodau na byddai dim a wnelynt â hi. O ganlyniad, daeth hyn yn destyn sylw:—ymchwilid i'w natur, ac yr oedd teimlad o adgasedd tuag ati yn cryfhau. Yn y gwaith da hwn yr oedd Clarkson yn gwneuthur ei ran yn rhagorol. Er adeg y cyffroad cyntaf am ddi-ddymiad y fasnach annynol hon, yn y fl. 1787, yr oedd dau enw yn anwahanol gyssylltiedig â'u gilydd yn y mater—yr eiddo Wilberforce, fel yr amddiffynydd seneddol, a Thomas Clarkson, y gweithiwr diffino allan o'r senedd. Ar yr 22ain o Fai, 1787, fuffrwyd pwyllgor, yr hwn wedi hynny a fuffriodd y gymdeithas er ddi-ddymiad y gaethfasnach. Cynnwysai y pwyllgor ddeuddeg o aelodau—yr oll o honnynt, oddi eithr tri, yn Grynwyr. Y cadeirydd oedd Mr. Granville Sharpe, a Mr. Thomas Clarkson yn oruchwyliwr. Yr oedd y deuddeg ereill yn farsiaandwyr.

Cymmerodd Wilberforce fantais ar waith y gymdeithas hon, gan ddi-byddu yn fwy ar deimladau dyngarol a chrefyddol pobl y wlad nag ar gefnogaeth y senedd i hyrwyddo yr achos da yn

mlaen. Yr oedd llafur Wilberforce am ugain mlynedd, tra y parhaodd yr ymdrechfa, yn ddi-fino. Ond blwyddyn ar ol blwyddyn yr oedd ei obeithion yn cael eu gwahanu a'u hoedi. Ar un adeg, lluddiwyd ef gan arholiadau maith ar dystion; bryd arall yr oedd mwyafrif o bleid-leisiau yn cael eu cofnodi yn ei erbyn—yn awr yn Nhŷ y Cyffredin, a phryd arall yn Nhŷ yr Arglwyddi; ond er y cwbl, nid oedd yn meddwl rhoddi i'fyny yr ymdrech. Ond dygodd ei gynnygon yn mlaen yn flynyddol. Gwnaeth amryw o areithiau rhagorol wrth ddwyn yr achos yn mlaen yn y senedd, a gwnaeth wasanaeth mawr iddo trwy gasglu a threfnu tystiolaethau. Nid oedd byth yn colli ei olwg ar yr un amcan mawr pan allan o'r senedd. Yn ei ymddiddanion a'i lythyrâu, ceisiai ddwyn pob plaid i'w ffrifio. Annogai weinidogion y wladwriaeth, a'i gyfeillion personol ei hun, i bleidio diddymiad y faanach. Ni arbedwyd dim llafur er goleno y wlad trwy y wasg. Gwnai Wilberforce hyn gyda'i ysgrifell ei hun, yn gystal a'r eiddo ei gyfeillion. Ar yr un pryd, yr oedd yn cadw ei sylw ar yr holl gyfnewidiadau gwleidyddol a gymmarent le gartref ac oddi cartref, ac yn barod i ddal ar bob cyfle i wellhan sefyllfa y negro-aid, trwy gario yn mlaen ymdrafodaeth a gallu- oedd tramor, a thrwy ddylanwad y llywodraeth gartrefol. Heb law y gwrthwynebiad a gafodd efe oddi wrth y rhai yr oedd eu meddiannau yn yr India Orllewinol, arweiniodd y gweithred- oedd anaf a gyflawnwyd yn adeg Chwyldroad Ffrainc, a gwrthryfl y caethion yn St. Domingo, lawer i gyssylltu diddymiad y gaethfas- nach a chynlluniau y Jacobiniaid. Llesteiriodd yr achos hwn yn unig yn ddiu lawer ar lwydd- iant Wilberforce a'i gydlafurwyr am dros saith mlynedd. Yn y cyfamser, er ei fod mewn ystyr foel wedi ei gymmhwyso mewn modd arbenig i fod yn arweinydd y symmudiad yn senedd y wlad, y mae yn syndod pa fodd y gallodd, gyda'i gyfansoddiad corphorol egwan, ddal i'fyny dan y llafur yr elai drwyddo. Yn ngwanwyn 1788, pan yr oedd efe yn wynebu ar waith mawr a llafurus, ymddangosai ei iechyd fel pe buasai wedi llwyr ddarford, o herwydd diffyg treuliedd ymborth. Ar ol ei archwilio, a chael ymgyngh- oriad ar ei achos, darfu i'r physgywr blaenaf oedd yn y wlad ddadgan wrth ei deulu, "nad oedd ganddo ddigon o nerth i fyw am fwy na phytrefnos:" ac er, yn ffodus, iddo ymadferu o'i afiechyd, dywedai ei hun ar y dydd cyntaf o'r flwyddyn 1790, "Pan yn ddeng mlwydd ar hysp a hanner oed, yr wyf o ran fy nghyfan- soddiad yn drigain." Dioddefai o'i febyd oddi wrth lygaid gweiniaid; ac yr oedd ei lafur a'i ymdrechion yn cael eu lluddias yn fynych gan y gwendid hwn. Er hynny, ar ol pob siomedig- aeth yr oedd ei obeithion yn ymadnewyddu; yr oedd yn meddu yr ymddiried llwyr a byddai i'r achos dyngarol a bleidiai llywddo. O'r di- wedd, daeth adeg y fuddugoliaeth:—yn mis Ionawr, 1807, efe a gyhoeddodd lyfr yn erbyn y gaethfasnach, yn union yn yr adeg yr oedd y pwngw i gael ei ystyried yn Nhŷ yr Arglwyddi. Passiodd mesur y diddymiad Dŷ yr Arglwyddi, ac yn ddilynol i hynny passiodd drwy Dŷ y Cyff- redin hefyd, er llawenydd dirfawr i'r awdwr. Talfynodd Syr Samuel Romilly araeth hynod effeithiol o blaid y mesur trwy gymharu "teimladau Napoleon gyda'i holl fawredd a'i allu a'r eiddo Mr. Wilberforce, yr hwn a blygai ei ben ar ei obenydd y nos hono gan deimlo nad

oedd y gaethfasnach mewn bod mwyach;" ac ar hyn dywedir i'r holl aelodau dori allan mewn bloeddiadau clodforus, a llongyfarch yr aelod anrhydeddus a thair banllef. Am Wilberforce ei hun, yr oedd y cyfeiriadau tyner a wnaeth- pwyd gan Syr Samuel Romilly wedi effeithio cymmaint arno fel nad oedd yn ymwybodol o'r hyn a gymmerai le o'i gwmpas. Adref, llongyf- erchid ef gan ei deulu a'i gyfeillion; tra yr oedd barn y cyhoedd eisoes wedi ei chyhoeddi gan brif gyfnodolyn y dydd, sef yr "*Edinburgh Re- view*."—"Bydded i'n diolch gael ei gyflwyno i'r dyn, yr hwn oedd un o gychwynwyr blaenaf, ac a fu y prif offeryn i gario yn mlaen yr ymdrechfa ogoneddus hon—a gyflwynodd ei holl ddydd- iau a'i holl dalentau i'r anturiaeth—yr hwn nad ydyw yn ceisio nac yn ymfyn dim yn gyfnewid am ei lafur ond yr ymwybodolrwydd a'r bodd- had o wneyd lles i'w gydgredduriaid—yr hwn a roddodd i ddynolrwyd yr hyn y mae ereill wedi ei aberthu i blaid, ac a ystyriai yn fwy o an- rhydedd gael byw yn adgofion byd diolchgar na mwynhau gwobrwyon uchelgais ar faes mwy cyfyng."

Yn ysbaid yr holl amser hwn teimlai Wilber- force ddyddordeb yn holl byngciau cyhoeddus ereill y dydd. Gwrthwynebodd y rhyfel & Ffrainc, er i hynny fod yn achos i Pitt oeri yn ei gyfeillgarwch am dymmor: gwrthwynebodd y llys a'r weinyddiaeth pan yr oeddnt yn ym- drechu chwanegu at y swm blynyddol o arian a dderbynai Tywysog Cymru; ac ymddieithrodd oddi wrth ei gyfeillion boreuol wrth gefnogi y cyhuddgŵyn yn erbyn Arglwydd Melville. Ac nid oedd neb a deimlai yn fwy na Wilberforce pan yn aberthu cyfeillgarwch mewn amgylch- iadau o'r fath. Pan y dannodwyd iddo ei fod yn anghysson ag ef ei hun wrth beidio ymno yn yr oymdaith i St. James gyda'r anerchiad i ofyn am symmudiad Arglwydd Melville o'r weinyddiaeth, dros yr hyn y pleidleisiodd efe yn Nhŷ y Cyffredin, yr oedd ei amddiffyniad yn ardderchog:—"Nis gwyr," medd efe, "pa beth a ofynai rhinwedd Spartaid, neu falchder Stoic- aidd, oddi wrthyf; ond mi a wn y dysgir i mi wers wahanol, i.e. a gwell, gan un mwy na Ly- curgus ac na Zeno. Nid ydyw Cristionogaeth yn gofyn y fath aberthau. Y mae hi yn gofyn i ni yn wir i wneyd cyfiawnder, ond gellw anrom i hoffi trugaredd hefyd. Nid wyf yn dysgu yn ei hysgol hi y gallaf ymorfoleddu, hyd yn oed uwch ben cyfaill cwympedig."

Yn nghanol ei amrywiol rwymedigaethau yr oedd wedi gwneuthur gwasanaeth cyhoeddus i grefydd. Yn y flwyddyn 1797, efe a gyhoedd- odd ei draethawd "*Practical View of the prevail- ing Religious system of professed Christians in the higher and middle classes of this Country, con- trasted with real Christianity*." Cyfarfu y gwaith hwn & llwyddiant anghyffredinol. Aeth allan o argraph yn mhen ychydig ddyddiau ar ol ei gyhoeddi, ac mewn llai na chwe mis o amser yr oedd pump o argraphiadau (7,500 o gopiau) wedi dyfod o'r wasg. Er y pryd hwnw y mae wedi myned trwy lawer o argraphiadau yn Mhrydain ac America. Y mae hefyd wedi ei gyfeithu i'r Ffrangcaeg, yr Italaeg, yr Ysopaenag, yr Isell- mynaeg, a'r Almaenag. Cydnabyddir teilyng- dod a rhagoriaeth y gwaith gan ddyinion blaenaf yr oes mewn byd ac eglwys. Treuliodd y gwlad- weinydd a'r athronydd enwog, Edmund Burke, y deuddydd olaf o'i oes yn ei ddarllen, ac an- fonodd genad arbenig i ddiolch i Wilberforce am

ei ysgrifenu. Cafodd Cymdeithas Genhadol yr Eglwys, ynghyd â chymdeithasau crefyddol a dyngarol ereill, yn Wilberforce gyfaill haelfrydig a phleidiwr selog.

Yr oedd wedi cynnyrchioli swydd Gaerefrog yn ystod ei yrfa seneddol. Etholwyd ef bum waith yn ddiwrthwynebiad, ac yr oedd y chwe etholiad yn rhoddi prawf cryfach ar serch ei etholwyr nag hyd yn oed eu brwdfrydedd blaenorol. Cyfodwyd tanysgrifiadau mawrion yn ddioced i amddiffyn Wilberforce yn erbyn ei wrthwynebwyr cyfoethog; a'r fath oedd sêl y rhydd-ddeiliaid i bleidleisio drosto, fel nad oedd yr holl'draul o ddwyn ei fwyafrif mawr i bleidleisio ond 28,600p., tra yr oedd treuliau Argl. Milton a Mr. Lascelles yn yr etholiad hwn yn 200,000p. O'r diwedd, pan y disgwyliod toriad y senedd yn 1812, penderfynodd roddi i fyny ei sedd dros y sir, er na ddiagwyliod y busasai gwrthwynebiad iddo. Yr hyn a'i harweiniodd ef yn benaf i wneyd y penderfyniad hwn oedd y galw mawr oedd ar ei amser a'i nerth mewn cynnyrchiolaeth mor liosog a phwysig, a'i ddymuniad i wyllo dros a gofalu am addysg ei blant.

Yr oedd wedi priodi, yn 1797, Miss Barbara Anne, merch hynaf J. Spooner, Ysw., o'r hon y bu iddo chwech o blant; ac yn 1812, yr oedd yr hynaf o honynt yn bedair ar ddeg oed. Er ei fod yn awyddus am roddi i fyny gynnyrchiolaeth swydd Gaerefrog, am ei fod yn analluog i gyflawni y dyledswyddau cyssylltiedig â hi i'w foddlonrwydd ei hun, yr oedd yn anfoddlawn i ymneillduo yn hollol o Dŷ y Cyffredin; a derbyniodd gynnyrchiolaeth Bramber. Ymddengys ei fod yr un mor ddiwyd yn cyflawni ei ddyledswyddau seneddol yn ei sefyllfa newydd ag oedd o'r blaen yn yr hen. Ei amcan mawr bellach oedd oesio darbwyllo galluoedd tramor i ddilyn esampol Prydain trwy ddiddymu y gaethfasnach Affricanaidd: ac ni adawodd efo i un cyfle fyned heibio heb wneyd cais i hyrwyddo yr amcan hwn yn mlaen. Cymmerodd fantasia ar adferiad y Bourboniaid yn Ffrainc, ymweliad y penaduriaid cynghreiriol a'r wlad hon, a chynnadledd Vienna, fel achlysuron ffafriol i ddwyn o flaen llywodraethau Ewrop y pwng o ddiddymiad y fasnach. Ymdrechai, trwy ymddiddanion personol a thrwy ohebu, i blannu ei egwyddorion yn meddyliu a dynion mwyaf dylanwadol yn Ewrop. Ymoheodd a'r ymherawdwr Alexander, â brenin Prwsia, Talleyrand, y Duc o Wellington, ac Arglwydd Castlereagh. Iâ, ac ni chafodd y pab lonydd gaidd; ond gwnaeth ymdrech i gael ei ddylanwad yntau i gondemnio y gaethfasnach.

Hyd y flwyddyn 1822 yr oedd ei ymdrechion cyhoeddus wedi eu cyfyngu i lethu y gaethfasnach yn gyffredinol: ond nid oedd ei olygiadau ar ddiddymiad hollol caethiwed ei hun wedi eu cadw yn hollol ddirgel; ac yn awr daeth allan i'w dadgan yn glir. Nid oedd sefyllfa ei iechyd, pa fodd bynag, gan ei fod yn gwaelu, yn caniatáu iddo gyflwyno cymmaint o amser a llafur at y gwaith hwn ag at yr un blaenorol. Ymddiriedodd ei ddygiad yn mlaen yn Nhŷ y Cyffredin i Mr. Fowell Buxton; ac yn 1825, ymneillduodd o'r senedd, wedi treulio chwe blwydd a deugain yn aelod o Dŷ y Cyffredin. Treuliodd y gweddill o'i oes mewn neillduoeth cymmharol, gan gyflwyno, fel y gwnaethai trwy ei fywyd, lawer o'i amser, ac yn agos i un ran o dair o'i eiddo, i ddybenion haelionus ac elusengar. Di-oddefodd yn dawel ac ymroddgar ofidiau teulu-

aidd a cholledion arianol; a siriolwyd ei ddyddiau diweddfar gan y ffaith fod caethiwed ar gael ei diddymu gan deyrnas Prydain. Bu farw yn Cadogan Place, Llundain, ddydd Llun, y 29ain o Orphenaf, 1833, yn 74ain mlwydd oed; ac ar eisteddiad diweddfar Tŷ y Cyffredin, y dydd Gwener cyn hyny, darllenwyd y mesur dros ddiddymiad caethiwed yr ail waith! "Diolch i Dduw," ebe Wilberforce, "fy mod wedi cael byw i weled y diwrnod pan y mae Prydain yn foddllawn i roddi ugain miliwn o bunnan er mwyn diddymu caethiwed yn ei thiriogaethau!" Claddwyd ef yn Mynachlog Westminster, a chafodd yr holl anrhydedd a berthyn i gladdedigaeth cyhoeddus; ac y mae yn yr adeilad gerflun i'w goffadwriaeth wedi ei godi.

WILBRORD: yr hwn a elwir yn gyffredin yn 'Apostol y Ffrisiaid,' ac a elwir hefyd Sant Wilbrord, oedd frodor o deyrnas Sacsonaidd Northumbria, lle y ganwyd ef, B. A. 657. Enw ei dad oedd Wigdis. Rhoddwyd ef, pan yn blentyn, dan ofal mynachod mynachdy Wilfrid, ger Ripon; a bu yno hyd nes y cymmerodd lŷ yr urdd mynachol, yn yr ugeinfed flwydd o'i oedran. Tua'r pryd hwn, talodd ymweliad a'r Iwerddon, a bu yn gwrandaw ar weinidogaeth Egbert a Wigbert. Yr oedd Wigbert wedi bod yn Friesland yn pregethu Cristionogaeth am ddwy flynedd, ond heb un arwydd o lwyddiant. Arosodd Wilbrord yn yr Iwerddon am dair blynedd ar ddeg, ac yna penderfynodd wneuthur ymgais i ddychwelyd y rhai yr oedd ei athraw wedi llafurio yn ofer yn eu mysg. Ymadawodd o'r Iwerddon yn y fl. 690, gan gymmerdwyd gydag ef ddeuddeg o ddysgyblion. Yr oedd Pepin y pryd hwnw newydd gael goruchafiaeth ar y Ffrisiaid, a rhoddodd y gorchfygwyr i Wilbrord dderbyniad cynnes. Penderfynodd yr olaf, yn chwanelog at ddylanwad Pepin, i ymdrechgu cael cefnogaeth y pab; a chyda'r amcan hwn, talodd ymweliad â Rhufain yn 692. Yn mhén tair blynedd, aeth yno drachefn; a phennodwyd ef yn esgob gan y pab Sergius I., gyda'r enw eglwysig, Clement. Yn Utrecht y sefydlodd efo sedd ei esgobaeth, lle yr adeiladodd eglwys, ac yr adgyweiriodd arall. Yn mhén rhai blynedd oedd ar ol hwn, aeth Wilbrord ar daith bregethwrol i'r wlad o amgylch ei esgobaeth. Cyrhaeddodd hyd at y Daniaid—lle, er fod y llywodraethwr, Ongend, yn arfer ei holl ddylanwad yn ei erbyn, yr enillodd amryw broselytiaid. Aeth gyda'r môr i ynys a elwir Fositisland—yr un, fel y tybir, a Heligoland. Ystyrid fod yr anifeiliaid oedd ar yr ynys hon yn gyssagredig, ac nad oeddnt i'w defnyddio yn ymborth; a thybid fod dwfr ei ffynnonau yn sanctaidd. Cyfirodd gwaith Wilbrord yn tori newyn ei ddilynwyr â chnawd yr anifeiliaid, ac yn arfer dwfr y ffynnon wrth feddyddio y dychweledigion, eiddigedd y Ffrisiaid a'u penaeth yn ddifrawr; a bu yn wrth-ddrych cryn ymosodiad. Ar farwolaeth Pepin, yn 714, ymadodd Radbod, penaeth paganaidd yr ynys, yn y llywodraeth yn Friesland; ac ymddengys fod llawer o'r bobl wedi troi yn ol at baganiaeth. Ond mewn canlyniad i lwyddiant Charles Martel, adsefydlwyd dylanwad yr esgob; a bu yn llwyddiannus drachefn i ennill proselytiaid. Efo a sefydlodd fynachlog yn Epternach, ger llaw Treves; ac yno y bu efo farw, ac y claddwyd ef, yn y flwyddyn 738, yn yr 81ain mlwydd o'i oedran.

WILD, HENRY : yr hwn a adwaenid fel y dilledydd dysgedig, neu y dilledydd Arabaidd, oedd frodor o ddinas Norwich, lle y ganwyd ef o ddeutu y flwyddyn 1684, a lle y cafodd ei addysgu yn elfenau arferol y Groeg a'r Lladin yn yr ysgol rammadegol. Ar ei ddyfodiad o'r ysgol, rhwymwyd ef am saith mlynedd yn egwyddorwas gyda dilledydd, a mynegir iddo fod yn gweithio yn un gelfyddyd am saith mlynedd ereill ar ol dyfod yn rhydd. Yr oedd, ymhell cyn i'r pedair blynedd ar ddeg ddyfod i ben, wedi anghofio y rhan yswaf o'r Groeg a'r Lladin a ddygodd; ond cymmerwyd ef yn glaf y pryd hwn, a bu raid iddo roddi heibio ei waith, a dechreuodd ymhyfrydu yn fawr mewn darllen. Y lyfrau a ddiwyddodd ddisgyn i'w ddwyllaw oedd hen weithiau ar ddnwyddiaeth ddadl-cuol; a dywedir mai y dyfyniadau Hebraeg o'r Ysgrifau oedd ynddynt a barodd iddo feddwl am feistrolï yr iaith hono. Aeth yn mlawn i astudio yr Hebraeg a'r Lladin hefyd. Ymadferodd ei iechyd, a medrodd ddilyn ei alwedigaeth. Ond ni roddodd heibio ei lyfrau: gweithiai am ran o'r dydd, a chyfiwynai y rhan arall, ac yn fynych gytraon o'r nos hefyd, at ei efrydian—a daeth yn raddol yn gydnybuddus âg ieithoedd dwyreiniol ereill heb law yr Hebraeg. Yn Mawrth, 1714, dywedir ei fod wedi meistrolï yn y saith mlynedd blaenorol y Lladin, y Groeg, yr Hebraeg, y Galdae, y Syriaeg, yr Arabae, a'r Berniaeg. Y mae yr adroddiad hwn yn cael ei roddi mewn llythyr at gyfaill, a ysgrifennwyd gan Dr. Turner, Norwich; ond gellir sylwi nad ydyw yn hawdd ei gymsoni a'r adroddiad a roddir uchod—iddo weithio pedair blynedd ar ddeg fel dilledydd cyn dechreu astudio. Ymddengys mai ychydig o amser cyn i Dr. Turner ysgrifenu ei lythyr y daeth y dysgedig Dr. Prideaux i wybod am Wild. Digwyddai fod y gŵr hwn mewn mamachdy llyfrwerthwr yn gwneyd ymofyniad ynghylch rhyw lawysgrifau Arabaidd, pan y cafodd ar ddeall eu bod wedi eu gwerthu i ddilledydd. Anfonwyd am Wild yn ddioced at y deon; ac yntau a brofodd trwy ddarllen y llawysgrifau ei fod yn deall yr Arabae. Rhoddwyd tanygriffiad ar droed i'w gynnorthwyo i fyw heb lafurio a'i ddwyllaw: a chymmerwyd ef i mewn i Lyfrgell Bodleiaidd Rhydychain, lle y bu yn copïo a chyfieithu dyfyniadau o lawysgrifau dwyreiniol, a ohwanegodd ychydig at ei foddion cynnalïaeth trwy addysgu rhai yn yr ieithoedd dwyreiniol. Ond ni chafodd lawer o gefnogaeth yn hyn. Gadawodd Rhydychain am Lundain yn 1720, lle y credir iddo dreulio y gweddill o'i oes o dan nawdd y Dr. Mead. Nid ydyw amser ei farwolaeth ef yn hybys; ond tybir i hynny gymmeryd lle cyn y fl. 1734, pryd y cyhoeddwyd cyfieithiad o'i eiddo o chwedl Arabaidd, a elwid "*Mahomet's Journey to Heaven*," ei unig gynnyrch llenyddol a argraphwyd erioed. Dywedir fod yr ysgolhaig humanaddysgwyl hwn yn dda hynod o ddiniwed a hawddgarol.

WILFRID, yr hwn a elwir Sant **WILFRID**, oedd esgob Sacsonaidd, ac un o'r prif offerynau i sefydlu Pabyddiaeth yn Mhrydain Fawr. Yr oedd yn ddisgynydd o deulu pendefigaidd yn nheyrnas Bernicia. Ganwyd ef b. a. 634. Pan yn fachgen, yr oedd yn hynod am ei harddwch personol, ei foes, a'i alluoedd. Tair ar ddeg oed ydoedd pan y bu farw ei fam: pan yn bedair ar ddeg, aeth yn gyfaill i hen bendefig Sacsonaidd

o'r enw Cadda, yr hwn a ymneillduodd i dreulio y gweddill o'i oes yn mynachdy Lindisfarne. Dywedir fod Wilfrid yno wedi troi i ddarllen duwinyddiaeth, ac wedi cael allan fod eglwys Ysgotland yn gwahaniaethu yn nghadwraeth y Pasc oddi wrth y gweddill o'r byd, ac iddo feddwl am y cynllun o dalu ymwelïad â Rhufain, mewn trefn i gael boddlonrwydd ar y owestiwn. Yn y fl. 653, pan yn bedair ar bymtheg oed, aeth yn mlawn ar ei daith, a chydag ef Benedict Bisop; ac yr oedd ganddo lythrau cymmeradwyl o lysoedd Bernicia a Chaint. Dychwelodd yn ol i Loegr yn gefnogwr gwresog i'r blaid Rufeinig. Cafodd diroedd yn rhodd gan Alfrid, sef brenin Northumbria, ac hefyd fynachdy ger Ripon; ac yno yr ordeiniwyd ef yn offeiriad yn 664. Yn yr un flwyddyn, cyfarfu cymmanfa Whitby i ymdrin â'r pŵerau oedd mewn dadl rhwng y ddwy blaid yn yr eglwys, ac yr oedd aelodau blaenaf y naill blaid a'r llall yn bresennol; ac yn mhlieth ereill, Colman, esgob Lindisfarne, a Wilfrid. Y mae hanes manwl am y gynnaldded hon ar gael. Llywyddodd y brenin ynddi; ac ar y cyntaf, ymddangosai fel un wedi dyrsu wrth wrando y rhesymau a ddygwyd yn mlawn gan y naill blaid a'r llall; ond sylwai fod Colman yn cyfeirio o hyd at St. Columbia, a Wilfrid at St. Pedr; ac yr oedd yn casglu gan hynny fod cyssylltiad agos rhwng y rhai hyn a'r owestiwn mewn dadl. "St. Pedr," ebai Wilfrid, "ydyw y graig ar ba un y sylfaenodd Crist ei eglwys, ac iddo ef yr ymddiredd efo agoriadau y nefoedd." "Oni dderbyniodd St. Columbia yr un awdurdod?" gofynnodd y brenin. Nis gallai Colman ateb y cwestiwn hwn yn gadarnhaol. "Yna yr ydych eill dau yn addef fod Duw yn rhoddi yr agoriadau i St. Pedr." Dywedodd y ddau eu bod. "Wel," ebai y brenin, "os felly y mae, nid wyf fi am ei wrthwynebu ef. Pe hawn yn gwneyd, hwyrach na chawn neb i agor y porth pan yr af yno; dichon y troai St. Pedr ei gefn arnaf. Rhaid i ni beidio ei dramgwyddo ef." Cariwyd y cyngor a'r cyfarfod gan yr ymresymiad hwn, a pheuderfynnodd y brenin yn ffafriol i'r blaid Rufeinig. Wedi hynny, cafodd Wilfrid ei enwi yn esgob Caerfreg; ond ni chymmerodd efo feddiant o'i esgobaeth hyd y fl. 669. Yna amgylchynodd ei hun â rhwysg mawr, ac adeiladodd eglwysydd; ac ystyrid fod yr un a adeiladwyd ganddo yn Hexham yn un o'r rhai harddaf yr ochr yma i'r Alpau. Ymdrechai hefyd i osod i fywyd y gallu eglwysig yn wrthwynebu i'r gallu brenhinol. Cymmerodd cweryl le mewn calnyriad i hyn rhyngddo ef ac Egfrid, brenin newydd Northumbria, a symudwyd Wilfrid o'i swydd. Aeth yntau i Rufain, er goeod yr achos o flaen y pab; ond gyrwyd y llong yr oedd ynddi gan ystwm i dueddau Friesland—trigolion yr hon oedd yn parhau yn baganiaid. Derbyniwyd ef yno, pa fodd bynag, yn garedig gan y brenin. Priodolai y bobl dymhor pysgota rhagorol, a chynhauf ffyrwthlaw, i'w bresennoldeb ef yn eu mysg. Gofynwyd iddo bregethu, yr hyn a wnaeth yn yr iaith Anglo-Sacsonaidd, yr hon a ddeallid yn berffaith gan ei wrandawyr: a mynegir i'w bregethau gael y fath effaith, fel y bedyddiodd efo filoedd o'r bobl, a llawer o'r penaethiaid. Y mae y digwyddiad hwn yn un o'r rhai hynotaf mewn cyssylltiad â hanes gogledd yr Almaen a Scandinavia, o herwydd gyda hyn y dechreuodd y gwledydd hyn droi at Gristionogaeth trwy

offerynoliaeth y cenhadon Anglo-Sacsonaidd. Cyrhaeddodd Wilfrid i Rufain, a chymmerodd y pab ei blaid; ond ar ei ddychweliad yn ol i Loegr, ni chymmerodd y brenin un sylw o'r hyn a gymmeradwyai y pab, a thafwyd ef i garchar. Efe a ddiangodd oddi yno, pa fodd bynag, ac a aeth i Sussex, a phregethodd yno i'r preswylwyr paganauidd. Galwyd ef yn ol i'w esgobaeth; a gwnaed cynnygiad i'w ddyrchafu, a'i wneyd yn archesgob; ond gwrthwynebwyd ef, ar y tir o'i fod yn arweinydd i'r blaidd oedd yn ffafriol i'r Babaeth; ac o'r diwedd, diswyddwyd ac esgymunwyd ef. Aeth drachefu i Rufain, lle yr arosodd am rai blynyddoedd; ond dychwelodd yn ol i Loegr yn y fl. 705, a bu farw yn Oundle, yn swydd Northampton, yn 709.

WILKES, JOHN: gwleidyddwr o gryn hynod rwydd. Ganwyd ef yn Clerkenwell, yn Llundain, ar yr 17eg o Hydref, yn y flwyddyn 1727. Darllawdyd oedd ei dad, yr hwn a roddodd iddo addysg dda. Ar ol bod rai blynyddoedd mewn ysgolion yn Hertford a swydd Buckingham, anfonwyd ef i brifysgol Leyden. Ar ei ddychweliad yn ol i Loegr yn 1849, efe a briododd foneddiges o'r enw Miss Mead, yr hon oedd yn meddu eiddo, ond yn ddeng mlynedd hynach nag ef. Darfu i'w ddyg, ei fraethineb, a'i garedigrwydd, yn ei dŷ ac wrth ei fwrdd, ddwyn iddo lawer o gyfeillion; ond o herwydd ei afradlonedd a'i wastraff, arweiniwyd ef yn fuan i gyfyngder. Ymwahanodd ei briod ac yntau. Ar gynghaws cyfreithiol a ddygwyd yn mlaen, daeth freithiau i'r golwg oedd yn hynod ddi-raddiol i'w gymmeriad. Er hyn oll, enwyd ef yn uchel airydd swydd Buckingham yn 1757, a chafodd ei ddychwelyd i'r senedd yn aelod dros Aylesbury. Fel aelod o Dŷ y Cyffredin, efe a ymunodd gyda'r lliaws yn eu hymosodiad ar weinyddiaeth Arglwydd Bute; ac yn Mehefin, 1762, dygodd allan newyddiadur a elwid *North Briton*, yn yr hwn y gwnaed y fath ymosodiadau ar ei arglwyddiaeth fel yr ymddiswyddodd yn fuan o herwydd ei ammhollogrwydd mawr yn y wlad. Ymosodwyd yr un mor chwerau ar y weinyddiaeth ddilynol; ac awgrymid, er fod Mr. Grenville yn brif weinidog mewn enw, fod Arglwydd Bute yn meddu dylanwad mawr ar y brenin. Yn rhifyn 45 o'i newyddiadur, efe a gyhuddodd y brenin o fod wedi dyweyd yr hyn nad oedd wir yn ei araeth o'r orsedd; ac mewn canlyniad i hyn, rhoddwyd gŵys gyffredinol allan i ddal awdwyr, argraphwyr, a chyhoedd-wyr y *North Briton*. Yn rhinwedd y wŷs hon, aed i dŷ Wilkes, a chymmerwyd ei bapurau oddi arno. Cymmerwyd ef i'r Tŵr ar wŷs gyffredinol; ond rhyddhawyd ef gan y prif farnwr Pratt, ar y sail o'i fod yn aelod seneddol. Llosgwyd y *North Briton* yn gyhoeddus, drwy orchymyn Tŷ y Cyffredin, ond cymmerodd terfysg le mewn canlyniad; yr hyn a ddengys fod cydymdeimlad y cyhoedd i'raddau pell gyda Wilkes. Ar hyn, dygodd y diweddaf gynghaws cyfreithiol yn erbyn is-ygrifenydd cartrefol y wladwriaeth am gymmeryd ei bapurau oddi arno; a phan y daeth y prawf yn mlaen, cafodd ddedfryd y rheithlwr yn ei ffafr, a derbyniodd 1,000p. o iawn gan y llywodraeth. Ar yr aehlysur hwn, dadganodd y prif farnwr Pratt, yr hwn a elwid wedi hyn y *Arglwydd Camden*, fod gŵysiadu cyffredinol, o nodwedd yr hon a weinyddwyd arno"ef yn yr amgylchiad hwn, yn anghyfan-soddiadol ac yn anghyfreithlawn.

Yn y cyfamser, yr oedd Wilkes wedi ei alw gan Dŷ y Cyffredin i ateb y cyhuddiad o fod yn awdwyr y cabldraeth; ond ymgesododd, o herwydd y boen a ddiodefai oddi wrth archoll a gawsai wrth ymladd gornest. Yn fuan ar ol hyn aeth i Ffrainc, ac anfonodd at lefarydd Tŷ y Cyffredin dystysgrif feddygol yn hysbysu fod ei iechyd yn wan, ac felly ei fod yn analluog i ymddangos o flaen y Tŷ. Ni dderbyniwyd ei esgusau; ond cariwyd yn mlaen yr ymchwiliad i wladuriaeth yr erthygl yn y *North Briton*; ac wedi cael prawf digonol mai Wilkes oedd yr awdwyr, torwyd ef o fod yn aelod, ar y 19eg o Ionawr, 1764. Ar yr 21ain o Chwefror, condemnwyd ef yn y brenin-lys, am ail gyhoeddi rhifyn 45 o'r *North Briton*, ac argraphu a chyhoeddi pryddest, neu gân, a elwid "*Essay on Woman*." Cân afian oedd y ddiweddaf, nad oedd efe wedi argraphu ond deuddeg copi o honi; ond gallodd argraphydd fu yn gweithio iddo gael un o honnynt yn lladradaidd. Trwy ei gospi am anfoesoldeb, diagwyliai gwemidogion y llywodraeth y gallasant hwy oeri brwdfrydedd y bobl; ond darfu i'r modd a ddefnyddwyd i gael gatael yn y llyfr, beri i ddioglonrwydd y bobl yn erbyn y llywodraeth gynyddu, yn gystal a chwanaeu eu cydymdeimlad o blaid yr hwn a gospiad. Arosodd Wilkes ar y Cyfandir am rai blynyddoedd; ond yn nechreu y fl. 1768, efe a ddychwelodd i Loegr; ac yn mis Mawrth, efe a ymddangosodd yn ymgeisydd am aelodaeth seneddol dros ddinas Llundain. Ond er fod y bobl gyffredin yn selog drosto, nis gallodd gael mwyafrif o'i du. Yna dadganodd ei hun yn ymgeisydd am swydd Middlesex; ac ar yr 28ain o'r mis, dychwelwyd ef gyda mwyafrif mawr. Cymmerodd terfysg mawr le ar y ddau etholiad; a dywed plaid y llys fod y ddinas, ac hyd yn oed palas y brenin, mewn perygl. Ar ol yr etholiad, dalwyd ef, gan ei fod allan o nawdd y gyfraith (yn *oulaw*); ac ar ei fiordd i'r carchar, rhyddhawyd ef trwy drais gan y lliaws. Wedi i'r bobl chwala, pa fodd bynag, efe a aeth yn dawel i'r carchar, ac a roddodd ei hun i fyny i'r awdurdodau. Pan ymgynullodd y senedd, ymgaogodd tyrfu fawr er ymfurfio yn ogordd iddo i Dŷ y Cyffredin. Cymmerodd terfysg le. Gorohymynwyd i'r milwyr danio ar y bobl yn St. George's Fields; a chlwyfwyd llawer o ber-sonau, a laddwyd un. Dychwelodd y rheithlwr a eisteddasant ar y trengholiad y rheithfarn o lofruddiaeth wirfoddol yn erbyn yr ustus a orchymynnodd i'r milwyr danio; a phrofwyd ef ar y cyhuddiad, ond rhyddhawyd ef. Galwyd yn ol y ddedfryd o ddiinoddiad gan Arglwydd Mansfield; ond traddodwyd barn arno am y ddau cabldraeth, a ddedfrydwyd ef i dalu dwy ddirwy o 500p. yr un, ac i gael ei garcharu am ddeng mis am un, a deuddeg am y llall. Cafodd Wilkes afael mewn copi o lythyr a ygrifenwyd gan Arglwydd Weymouth at gadeirydd brwdlyys chwarterol Lambeth, cyn adeg terfysg St. George's Fields; yn yr hwn yr oedd y pendefig hwnw yn cymmeradwyo y gwaith o ddefnyddio y milwyr i roddi i lawr derfysgoedd yn Llundain. Cyhoeddwyd y llythyr gan Wilkes gyda rhagymadrodd, yn yr hwn y cyhuddodd ygrifenydd y wladwriaeth o "gynllunio a phenderfynu dwyn oddi amgylch y gyflafan ofnadwy yn St. George's Fields," dair wythnos o amser cyn i hyn ymmergyd lle. Cwynai Arglwydd Weymouth o herwydd y cyhoeddiad o hono yn Nhŷ yr Arglwyddi. Anfonwyd ef yn hefyd i

Dŷ y Cyffredin, a chynnalwyd cynnleded ar y mater. Pan y dygwyd Wilkes o flaen bwr a tŷ, cydnabyddodd mai efe oedd cyhoeddwr llythyr Weymouth, ac awdwr y sylwadau rhagarwein-iol; ac ar hyny, barnodd y tŷ fod ei sylwadau yn cynnwys cabldraeth, ac felly am yr ail waith trowyd ef allan o Dŷ y Cyffredin. Etholwyd ef drachefn amryw weithiau yn selod seneddol dros Middlesex; ond dadgenid fod yr etholiadau yn ddiryf. Ni chafodd y Milwriad Luttrell, yr hwn a ddygwyd allan yn wrthwynebw'r iddo ef, ond tri chant o bleidleisiau; ond er hyny, dadganwyd ei fod wedi ei ethol yn gyfreithlawn, er fod y wlad yn gyffredin yn gwrthdystio yn erbyn hyny. Ystyrid Wilkes, er ei fod yn y carchar, yn ben campwr rhyddid cyhoeddus, ac efe yn ddiammheu ar y pryd oedd y dyn mwyaf poblogaidd yn Mhrydain. Yn 1769, cafodd reitfara yn erbyn Arglwydd Halifax yn llys y dadleuon cyffredin, gyda 4,000p. o iawn. Yn fuan ar ol hyny, rhyddhawyd ef o'r carchar, ar ei waith yn rhoi meichiafion am iawn ymddygiad. Yn 1774, cafodd ei ddewis yn arglwydd faer Llundain, a dychwelwyd ef yn selod seneddol dros Middlesex, a pharhaodd i gynrychiol y sir homo am lawer o flynyddoedd. Yn 1782, symmudwyd oddi ar gonfodion Tŷ y Cyffredin y penderfyniad yn mherthynas i etholiadau Middlesex. Diddymwyd hefyd amryw benderfyniadau ereill yn dal cyssylltad i Wilkes. Dwy flynedd wedi hyny, efe a ymneillnodd o Dŷ y Cyffredin. Bu farw Ragfyr 27ain, 1797, yn 70ain mlwydd oed. Claddwyd ef yn Nghapel Grosvenor, heol South Audley, lle y cyfodwyd cofiech iddo, a'r cerfiad canlynol arni:—"The Remains of John Wilkes, a friend to liberty, born at London, October 17th, 1721, O.S., died in this Parish."

WILKIE, SYR DAVID: arlunydd Ysgotaidd enwog, a anwyd yn Culta, swydd Forfar, lle yr oedd ei dad yn weinidog Presbyteriaid, ar y 18fed o Dachwedd, 1785. Derbyniodd ei addysg yn yr ysgol yn Pitlessie, ac mewn ysgol ram-madegol yn Kettle; ond ychydig o sylw a dalwyd ganddo i ddim ond tynu lluniau. Mor gryf oedd ei dueddfryd at hyn fel mai gwaith ofer oedd ceisio ei wrthwynebu; ac yn 1799, danfowyd ef i astudio y gelfyddyd yn athrofa Edin-burgh, er fod hyn yn groes i feddwl ei dad. Yn 1803, ennillodd wob'r ddeg gini am y darlun goreu o Callisto yn maddon Diana. Gadawodd yr athrofa yn 1804; yna dychwelodd adref, a phaentiodd ei ddarlun o "Pitlessie Fair," yn yr hwn yr amlygai i raddau dueddiad naturiol ei athrylith, ac am yr hwn y cafodd 25p. Er nad yw y pris yn ymdangos yn uchel, etto yr oedd yn bris lled dda, wrth ystyried mai gwaith bachgen ionaeng o'r wlad ydoedd. Yn fuan wedi hyny, aeth Wilkie i Lundain, gyda'r amcan o astudio mwy ar ei gelfyddyd, gan lawn fwriadu dychwelyd yn ol i Ysgotland yn mhen blwyddyn neu ddwy; ond parodd ei lwyddiant yn ei ddarlun o "The Village Politicians" iddo benderfynu ymsefydlu yn y briffdinas. Nid am ei fod wedi talu crystal iddo mewn ystyr arianol, o herwydd deg punt ar hugain oedd yr oll a gafodd am dano gan Iarll Mansfield; ond yr oedd y gwreiddiolder a arddangoswyd ynddo wedi boddio y cyhoedd yn fawr, ac ar unwaith sefydlu ei gymmeriad yntau fel darlunydd, a chafodd archiadu lawer am ddarluniau; am y rhai y derbyniad symiau llawer mwy. Dewiswyd ef yn

gydymaith o'r Athrofa Frenhinol yn 1809; ac yn mhen dwy flynedd wedi hyny yn selod llawn o honi. Yn 1814, aeth, yn nghwmni ei gyfaill Haydon, ar ymweliad i Pharis; a chafodd hyfryddeb mawr yn astudio y darluniau a addur-ent furiau y Louvre. Yr oedd ei dad wedi marw er's rhai blynyddoedd, a'i fam a'i chwaer yn preswyllo gydag ef yn Kensington, ond talodd ymweliad ag Ysgotland yn 1817, a bu yn aros gyda Syr Walter Scott yn Abbotsford, a phaentiodd y pryd hwnw ei ddarlun rhagorol o'r bardd a'i deulu. Yn ystod y blynyddoedd hyn, yr oedd Wilkie yn gweithio ar y darluniau ar ba rai yn benaf y mae ei enwogrwydd yn gorphwys, ac y mae y cyhoedd yn dra chydabyddus â hwy trwy gerfadau rhagorol o honynt; megys y "Blind Fiddler," "Card Players," "Rent Day," "Jew's Harp," "Village Festival," "Blind Man's Buffs," "Distraint for Rent," "The Penny Wedding," "Reading of the Will," &c. Y mae ymaldod a digrifwch bywyd yn mysg y bobl gyffredin yn cael eu gosod allan yn hynod effeithiol yn y darluniau hyn, ac ereill o waith yr un celfyddydwr. Yn yr arddull yma—oedd bron yn briodol iddo ef hyn—ystyriar ei fod wedi cyrhaedd ei fan uchaf yn y "Chelsea Pensioners listening to the News of Waterloo," yr hwn a baentiodd yn y blynyddoedd 1820—21. Gwnaed y gwaith hwn ar archiad y Duc o Wellington, yr hwn a dalodd 1,200p. am dano. Newidiodd Wilkie ei arddull ar ol hyn, ac ymdrechodd i ddilyn hen feistriaid y gelfyddyd mewn dyfnder a chyfoethogrwydd lliwiadaeth, gan adael yr arddull syml a ddilynai yn flaenorol. Ond yn ol addeffad cyffredinol, nid mor lwyddiannus y bu yn y ffordd hon; ac y mae ei ragoriaeth a'i enwogrwydd fel celfyddydwr yn gorphwys ar ei weithiau borenaf, y cyfeiriwyd atynt uchod, ac ereill cyffelyb iddynt. Ond yr oedd efe yn parhau yn boblogaidd, ac yn cael ei anrhydeddu yn barhaus hyd ddiwedd ei oes. Ar farwolaeth Syr Thomas Lawrence yn 1830, appwyntiwyd ef yn arlunydd i'r brenin. Yn 1836, cafodd yr anrhydedd o'i wneyd yn farchog. Nid oedd ei iechyd erioed wedi bod yn gryf iawn, a dechreuodd wanhau yn ddirifol. Yn 1840, efe a adawodd Loegr, gyda'r amcan o gael adferiad; ond ni chafodd yr hyn yr ymofynai am dano. Ar ol ymweld â Syria, Palestina, a'r Aipht, bu farw ar y fordaith adref, yn agos i Gibraltar, ar y laf o Fehefin; a'r un prydawn, gollyngwyd ei gorph i'r môr. Fel un yn gallu esbonio ac egluro bywyd Ysgotaidd yn mysg y werin gyda'i bwyntel, gellir rhestru Wilkie yn ei ddarluniau gyda Burns yn ei farddoniaeth, a chyda Syr Walter Scott yn ei nofelau. Fel dyn, yr oedd yn garedig, cynhes-galon, a haelfrydig.

WILKINS, JOHN: esgob Caerlleon. Mab ydoedd efe i Walter Wilkins, gŏf aur, a dinesydd o Rydychain. Ganwyd ef yn nhŷ ei daid, John Dod—Anghydfurfiwr, ac awdwr amryw lyfrau ar dduwinyddiaeth—yn Fawaley, ger Darenty, yn swydd Northampton, yn 1614. Ymddengys i Wilkins fod gyda'i daid nes iddo fod yn barod i fyned i'r ysgol rammadegol yn Rhydychain. Pan yn dair ar ddeg oed, symmudwyd ef i'r brifysgol; a bu am dymmor byr o dan addysg John Toombes, gwrthwynebw'r Baxter, yn Ysgoldy Magdalen. Cymmerodd Wilkins ei radd o wryf yn y celfyddydau yn 1631, ac athraw yn y celfyddydau yn 1634. Neillduwyd ef yn glerigwr yn un ar hugain oed; a bu yn gaplan yn

olynol i Arglwydd Say, Arglwydd Berkeley, a Charles, brein-iarl y Rhine—yn mhreswylfod yr hwn y bu yn aros am amser tra y bu yn Lloegr. Medrusrwydd Wilkins mewn mesuroniath a barodd i'r pendefig hwn gymmeryd dyddordeb neillidol ynddo. Ysgrifennodd amryw draethodau byrion y pryd hwn ar anianyddiseth beirianyddol. Yr oedd ei addysg forenol wedi rhoddi gogwyddiad Puritanaidd i'w egwyddorion crefyddol; ac ar doriad allan y rhyfel cartrefol, cymmerodd ochr gyda'r senedd a'r Presbyteriaid, a daeth yn un o'r rhai a ymunnodd yn y Cynghrair a'r Cytammod Difrifol. Yr oedd Wilkins yn cymmeryd rhan flaenllaw yn y cyfarfoddydd a gynnyddiwyd yn Llundain, y rhai a arweinnasant i sefydlid y Gymdeithas Frenhinol. Ac yn ol tystiolaethau Sprat a Wallis, efe oedd prif gefnogwr y cyfarfoddydd hyn—o ba rai yr oedd pob dadleuon gwleidyddol a duwinyddol yn cael eu cau allan, ond pob cangen o anianyddiseth naturiol yn cael ymddriniaeth parod. Yn y fl. 1648, etholwyd ef yn warden coleg Wadham; ac yn niwedd y fl. 1649, cymmerodd lŵ o fyddlondeb i'r llywodraeth newydd. Ar ol ei aymmuadiad o Lundain, yr oedd efe yn analluog i fod yn bresennol yn nghyfarfoddydd y gymdeithas y sonir am dani uchod; ond bu yn offeryn i sefydlu un gyffelyb iddi yn Rhydychain. O ddeutu y flwyddyn 1656, priododd Wilkins gyda Robina, gweddw Peter French, a chwarae i Oliver Cromwell; gan yr hwn y cafodd oddeffad i gadw ei wardeiniaeth, er fod y rheolau yn gofyn i'r swyddog hwnaw fod yn ddibrid. Yn gynnar yn y fl. 1659, ar ol marwolaeth Oliver Cromwell, penodwyd Wilkins yn feistr Coleg y Drindod, Caergrawnt, gan Richard Cromwell; a gwnaeth ei oreu yno i fagu chwaraeth at anianyddiseth naturiol, yn gystal ag i feithrin ysbyrd o haalfrydigrwydd yn mysg gwahanol bleidiau. Ar yr adferiad, yn y flwyddyn ddilynol, diswyddwyd ef yn Nghaergrawnt, a bu am beth amser allan o ffafyr y llys ac archezog Caergrawnt, o herwydd ei gysylltiad priodasol. Pan yr oedd ei amgylchiadau yn lled isel, dewiswyd ef yn bregethwr Cymdeithas Gray's Inn; a thrwy hyn, dygwyd ef drachefn i brwsylio i Lundain, a chymmerodd ran flaenllaw yn ngweithred-iadau y gymdeithas anianyddol. A'r hon yr oedd efe wedi bod mewn cysylltiad blaenorol, yr hon erbyn hyn oedd wedi cymmeryd ffurf mwy rheolaidd. Cyflwynwyd iddo berigloraeth St. Lawrence, Jewry, gan y goron; ac ar sefydlid y Gymdeithas Frenhinol yn y flwyddyn ddilynol, gwnaed ef yn aelod o'r cynghor. Wedi cael ffafyr y llys, dyrchafwyd ef yn ddeon Ripon; ac yn 1668, cafodd ei bennodi yn esgob Caerlleon. Dywedir iddo gael yr esgobaeth hon trwy ddylanwad y duc o Buckingham—nid yn unig heb gydysniad, ond yn groes i ewylls yr archezog Sheldon; yr hwn, ar ol dyfod i'w adnabod yn well, a gyfaddefodd fod y rhagfarn a deimlai yn ei erbyn yn hollol ddisail. Bu farw Wilkins ar y 19eg o Dachwedd, 1672, yn 58ain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn eglwys St. Lawrence, Jewry.

Gwnaeth opiniynau Wilkins ar gwestiynau eglwysig ef yn agored i gryn feirniadaeth; ond yr oedd hyd yn oed ei wrthwynebwyr yn dwyn tystiolaeth i'w dalentau gwych. Fel y canlyn y dywed Anthony Wood am dano:—"Yr oedd yn ddyn o alluoedd anghyffredin, yn dduwinydd ac yn bregethwr tra rhagorol, yn feirniad

manwl, yn fesuronydd ac arbrofieddydd galluog, ac mor gyfarwydd â gallofyddiaeth ac athronyddiaeth a neb yn ei oes." Dywed hefyd yn mhellach:—"Nid oedd dim yn ddiffygiol ynddo, ond ei fod yn lled ansefydlog yn ei feddwl a'i egwyddorion;" ac y mae ysgrifenydd yr eidd yn cyfeirio at ei gymmeriad mewn ymadroddion cyffelyb. Yr hyn a roddir yn ei erbyn yn benaf gan rai Eglwyswyr a gymmerant olwg anffafriol arno ydyw, ei ysbyrd cymmedrol a goddefol tuag at Ymneilldwydr, a'i baroddrwydd i dyngu llŵ o fyddlondeb i unrhyw lywodraeth a ddi-gwyddai fod mewn awdurdod; ond cydnabyddir ei fod yn ddyn caredig, ac yn meddu digon o ddewdr i'w alluogi i sefyll yn wyneb y mân gyhuddiadau a ddygid yn ei erbyn. Y mae rhai o weithiau Wilkins yn hynod gywrair; ond fel y gellid diagwyl oddi wrth sefyllfa gwyddoniaeth yn ei oes ef, cynnwysant lawer o bethau dychymyglol ac anghysson. Ei brif weithiau ydynt y rhai canlynol:—"Discovery of a New World," "Discourse concerning a New Planet," "Mercury, or the Secret and Swift Messenger," "Mathematical Magic," "Essay towards a Real Character and a Philosophical Language," heb law pregethan ar amrywiol faterion, a Thraethawd ar Egwyddorion a Dyledswyddau Crefydd Naturiol.

WILLIAM, Y TYWYSOG O ORANGE: sylfaenydd annibyniaeth yr Iseldiroedd: a anwyd yn Dillenbergh, Ebrill 16eg, 1533. Mab oedd i William, ail fab y Count John o Nassau Dillenbergh, yr hwn a ddaeth i berchenogaeth o feddiannau Almaenaidd y teulu; a daeth ei frawd hynaf, Henry, i feddiant o'r etifeddiaethau helaeth yn Luxemburg, Brabant, Flanders, a Holland. Trwy ei briodas a Claudie o Chalons, daeth Henry i feddiant hefyd o dywysogaeth fechan werthfawr a dymunol Nassau, yn chwanelog at ei feddiannau eang ereill; ond gan i'w fab, Rene, farw yn ddibant, efe a adawodd Orange, yn gystal a'i etifeddiaethau yn yr Iseldiroedd, i William yn 1646. Yr oedd William wedi byw yn Dillenbergh dan ofal ei dad, yr hwn oedd yn Lutheriad selog; ond pan ddaeth yn un o'r arglwyddi mwyaf ei awdurdod yn yr Iseldiroedd, anfonwyd ef i llys y frenhines raglaw yn Brussels, a dygwyd ef i fyny yno yn y grefydd Babaid. Pan yn bymtheg mlwydd oed, cymmerwyd ef i wasanaeth yr ymherawdwr, Siarl V.; ac yr oedd yn rhagweled yn y bachgen arwydd o'r gwladweinydd dyfodol, yn gwlyio yn ofalus ddad-blygiad ei gymmeriad, yn caniatu iddo fod yn bresennol pan y derbynai lygenhadwyr gwledydd tramor, ac yn dadguddio iddo ei ddirgelion. Ac yr oedd William yn deilwng o'i ymddiried, yn gymmaint a'i fod yn arfer ei ddoethineb i beidio siarad yn y fath fodd fel yr oedd eisoes wedi ennill iddo ei hun yr enw "y Distawr;" ac nid oedd yr ymherawdwr yn cywilyddio i gyd-nabod yn gyhoeddus ei fod yn ddyledus i ddyn mor ieuango ag efe am lawer o awgrymiadau a ddiagnodd ei graffier a'i synwyr ef ei hun. Yn ngweithred gyhoeddus olaf ei fywyd, pan y rhoddodd i fyny ei orsedd i'w fab, Phylip II., pwyasai Siarl ar fraich William o Orange; ac iddo ef hefyd, er nad oedd ond yn y drydedd flwydd ar hugain o'i oedran, y darfu i'r penadur oedd yn ymddiswyddo gyfiwyno y genadwri anrhydeddus o drosglwyddiad ei goron ymherodrol i'w frawd, Ferdinand.

Ymddengys fod syniadau Siarl am dano yn

ddigon i gyffroi eiddgedd a diffyg ymddiried yn mynwee Phylip; ac o ddechreuad ei deyrnasiad ef, yr oedd William yn wrthddrych ofn a chasineb i'r gorthymwr pruddaidd a drwgdybus hwnw; yr hyn a ad-dalwyd ganddo yntau mewn digofaint dwfn, er ei fod yn gofalu am ei guddio. O herwydd sefyllfa grefyddol yr Iseldiroedd, galluogwyd ef i droi y taleithiau hyny yn chwarentwrdd i weithio allan gynlluniau a briodolir gan rai i'w wladgarwch, a chan ereill i'w ddialgarwch; ond y mae yn bossibl, fe allai, fod y naill a'r llall o'r teimladau hyn yn dylanwadu i raddau arno. Tra yr oedd ei noddwr, Siarl, ar yr orsedd, yr oedd William wedi glynu wrth y grefydd Babaid—yr un a broffesiad gan yr ymherawdwr; ond ar ol ymneilltuad y penadur hwnw, efe a goffeidiodd Galviniaeth, neu y grefydd ddiwygiedig, gan ymwrthod a'i broffes o Babuddiaeth. Yr oedd hyn heb ei benderfynu ganddo, neu yn anhysbys, pan yr oedd yn aros yn llys Ffrainc fel gwystl am gyttundeb heddwch Cateau Cambresis; a chredai y brenin Ffrangig, Harri II., fod Phylip II. yn gosod cymmaint o ymddiried ynddo ag yr oedd Siarl v.; a siarododd mewn modd anochelgar gydag ef yn mberthynas i'r cynghrair dirgel oedd wedi ei gwblhau yn ddiweddar rhwng Ffrainc ac Yspain i ddfodi y Protestaniaid o fewn tiriogaethau y ddau allu. Bu i'r dadguddiad hwn ddan ganlyniad; o herwydd prysurodd William i wneyd blaenoriaid y blaidd Brotestanaidd yn Brussels yn hysbys o'r bwriad, a daeth Phylip i wybod ei fod wedi rhoi yr hysbysrwydd hwn. Parodd bodolaeth y cynghrair a'r darganfyddiad o hono i'r oerfelgarwch a'i casineb oedd rhwng William a'i benadur gynnwddu; ond yr oedd cymmeriad y ddau yn gyfryw ag a'u galluogodd hwynt i ymgadw yn hir heb i rwyg cyhoeddus cymmeryd lle rhyngddynt; ac am amryw flynyddoedd, tra y bu yr Iseldiroedd o dan lywodraethiad egwan Margaret o Parma, ymdrechodd y Tywysog o Orange, fel aelod o'r cynghor Flemingaidd, a phenllywydd (*stadholder*) Holland, Zeeland, ac Utrecht, yn ddirgel, ond yn ddiidno, i gloddio o dan sylfeini cynlluniau gormesol Phylip. Efe yn awr oedd blaenor y blaidd a ddadlenni dros frentiau a rhyddid yr Iseldiroedd, a thros i'r Yspañiaid ariog gael eu galw yn ol o'r wlad, ac a wrthwynebai liosogiad esgubion—mesur yr oedd Phylip yn selog drosto. Nid oedd apelladau at Margaret o Parma, nac at Phylip ei hun, yn tycio dim i'liniaru y mesurau gormesol a ddefnyddid. Cymmeryd mesurau mwy eithafol yr oedd y penadur penboeth yn barhaus:—llymach yr oedd ei driniaeth o'r Protestaniaid yn myned; ac o'r diwedd, yn 1564, sefydlwyd chwilya. Yr oedd William, pa fodd bynag, yn gwrthwynebu y mesurau gormesol hyn yn Holland a Zeeland; ac er na ddarfu iddo ymuno yn y gwrthdystiad a gyflwynwyd i'r rhaglau Alva gan y 'Cardotwyr' (*Beggars*), efe a gefnogodd eu ceisadau yn y llys, yn gymmaint ag mai yr un oedd eu hamcanion a'r eiddo yntau. Am y blynyddoedd dilynol, bu yn ymdrechgu gwasgu ar feddyliau y llywodraethwyr a'r bobl y dymunoldeb o fod yn gymmedrol—y naill ochr yn gystal a'r llall: ac ar amryw achlysuron, trwy ei ddylanwad personol, bu yn foddion i attal i anghydfod crefyddol dori allan. Hyd y pryd hwn yr oedd efe wedi cydweithio gyda'r arglwyddi Hoorn ac Egmont; ond methodd ag argyhoeddi ei ddan gydymaith o ragrith a thwyll y brenin, a'i fwriadau bradwras yn eu

herbyn: gan hyny, gorfodwyd ef i'w gadael, ac ymneillduodd i fyw ar ei etifeddiaethau yn yr Almaen. Daliwyd Hoorn ac Egmont; a rhoddwyd hwynt i farwolaeth; a gwysiwyd William i ymddangos fel gwrthryfelwr yn Ionawr, 1568. Ond efe a wrthododd ymddangos, ar y sail ei fod yn farhog y Cnu Aur, ac yn dywysog penaduroi; ond attafaelwyd ei etifeddiaethau, a chyrrhaeddodd y Duc o Alva i Brussels, gyda'r bwriad o ddarostwng y taleithiau.

Hyd yn hyn yr oedd William wedi arfer byw yn y modd mwyaf moethus a rhwysgafwr: mewn gwirionedd, yr oedd ei ddull o fyw yn fwy costus, ac ar raddeg mwy ysblenydd, na'i feistr, y brenin. Ond yn awr, torodd ei dreulidau i lawr, a dechreuodd gynnio: gwerthodd lawer o eiddo gwerthfawr, mewn trefn i barotoi pedair byddin i oresgyn yr Iseldiroedd. Troi yn fetiant hollol a ddarfu iddwy o'r byddionedd; diystriwyd y drydedd, o dan lywyddiaeth y dewrfrydig Louis, brawd William, yn Jemingen, gan Alva; ac yr oedd y bedwaredd, oedd yn rhoi 30,000 o wfr, dan ei lywyddiaeth ef ei hun, yn gorwedd yn Brabant, ond yn analluog i orfodi byddin Alva i ymladd brwydr, hyd nes yr aeth ei bwrs yn rhy wag i dalu i'w filwyr—yr hyn a barodd iddo encilio. Yr ymgais nesaf a wnaeth oedd yn 1572; ac er yn aifwyddiannus ar y tir fel o'r blaen, llwyddodd i gyffroi Holland, Zeeland, Gelders, Overdyssel, ac esgobaeth Utrecht, i gyfodi i fyny i hawlio eu rhyddid; a chyhoeddwyd ef gan y taleithiau fel eu penllywydd dan y brenin—awdurdod yr hwn a gydnabyddid ganddo ef a hwythau. Yn y cyfamser, er fod Holland a Zeeland yn parhau yn ffyddlawn i achos rhyddid, yr oedd yn amhossibl codi byddin yno a allai sefyll o flaen y gelyn. Y pryd hwnw y daeth William allan i broffesu ei hun yn Brotestant trwyddal. Yn Mawrth, 1575, agorwyd cynnadleddau rhwng y pleidiau rhyfelgar yn Breda, ond gwrthododd Phylip roddi y ffordd un iod, a thorwyd hwynt i fyny heb lwyddo i wneyd dim: ac yn mis Hydref, y flwyddyn hono, cyhoeddodd taleithiau Holland a Zealand eu bod yn ymwrthod â llywodraeth Phylip, a rhoddasant awdurdod i William i benderfynu i ba wlad o dan ei amddiffyniad ef y rhoddent eu hunain. Yn y cyfamser, yr oedd rheibusrwydd a gormes y milwyr Yspañiaid wedi cyffroi y pymtheg talaeth ereill oedd yn parhau yn ffyddlawn i Phylip; a ffurfiwyd cynghrair yn 1576, amcan yr hwn oedd gyru ymaith y milwyr tramor; a sefydlwyd, o leiaf am beth amser, oddfiad (*toleration*) crefyddol. Yr oedd llwyddo mor bell a hyn yn dwyn enw mawr i William. Mewn canlyniad i weithrediaid y Don John o Awstria, y llywodraethwr newydd, adnewyddwyd y rhyfel, a gorchfygwyd y gwladgarwyr yn Gembloux, yn mis Ionawr, 1578; ond yr oedd eu hysbryd yn cael ei ddal i fyny er hyny, gan fod eu hachos yn llwyddo mewn rhai manau, yn awr ac eilwaith. Llwyddodd y llywodraethwr nesaf, sef Alexander Farnese, pa fodd bynag, i gael gan daleithiau y Walloon dynu yn ol o'r cynghrair; ond er gwneyd i fyny am hyn, llawndwyd "Undeb Utrecht" ar y 23ain o Ionawr, 1579; a dyma sylfaen cyntaf y weriniaeth Isellmynaidd. Yn y flwyddyn ddilynol, darfu i'w ddwy dalaeth ffyddlawn, Holland a Zeeland, ar ol bod mewn enw o dan lywodraeth yr Archdduc Matthias o Awstria, a'r Duc o Anjou, gyhoeddi William yn unig lywodraethwr arnynt; tra yr oedd y duc

yn parhau i gael ei gydnabod yn benadur gan y lleill. Nid oedd William, pa fodd bynag, ar ol iddo ymdrechu ac ymladd am amser maith dros ryddid ei wlad, i fwynhau am dymmor maith yr anrhydedd a osodwyd arno; o herwydd, ar y 15fed o Fawrth, 1580, darfu i Phylip, yn ol cynghor Granville, addaw 25,000 o goronau (5,000*p.*, yr hyn yn y dyddiau hyny oedd yn swm mawr iawn) i bwy bynag a gymmerai ei fywyd oddi arno. Gwnaed amryw geisiadau i ddwyn ei fywyd mewn canlyniad i hyn; a bu y diweddaf o honynt yn llwyddiannus. Bradlofruddiwyd ef yn Delft, ar y 10fed o Orphenaf, 1584, gan un o'r enw Balthasar Gerard, Burgundiad o genedl, yr hwn a'i saethodd ef yn farw ag ergyd o lawdryll; a dywedir ei fod wedi ei gymmhell i gyflawni y weithred anfad hon gan offeiriad Pabaidd. Bu William yn briod deirgwaith, a gadawodd ar ei ol, heb law amryw ferched, dri o feibion, o ba rai yr oedd Phylip William, yr hynaf, wedi ei gymmeryd, pan yn ieuanc, gan Alva, a'i ddanfon i Ysapaen, a'i addysgu yn y wlad hono yn y grefydd Babaidd; ond yn y diwedd adferwyd ef i dywysogaeth Orange, a chyrrhaeddodd y ddau ereill, sef Maurice a Henry, yr urddas a'r anrhydedd o benllywyddion y taleithiau unedig, y naill ar ol y llall.

WILLIAM I., yr hwn a gyfenwid Y CONWERWR, neu GWILYM Y GOESGYNYDD. Mab ordderch, ac unig fab, oedd efe i Robert, y Duc o Normandy. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1027. Yn ol chwedl a adroddid gan y werin, Arlette, merch i Fulbert le Croy, barcer a chrwynwr, o Falaise, oedd ei fam ef; a'r olwg gyntaf a gafodd Robert arni oedd yn dawnsio yn nghwmni rhai o'i chymdeithion benywaidd. Yn ol William o Jumieges, mam y Goresgynydd ydoedd Herleva, merch i Fulbert—swyddog yn perthyn i dŷ Robert. Ar ol marwolaeth Robert, hi a briododd farchog Normanaidd o'r enw Herluin; o'r hwn y bu iddi ddau fab, y rhai a fuont yn ddynion amlwg yn eu dydd: sef, Robert, yr hwn a wnaed yn iarll Mortagne a Normandy, ac Odo, esgob Bayeux; heb law merch, yr hon a briododd Odo, iarll Albermarle.

Cyn marwolaeth ei dad, yr hyn a gymmerodd le yn 1035, yr oedd gofal William wedi ei ymddiried i Harri I., brenin Ffraince; a chymmerwyd ef i Rouen, a gosodwyd ef mewn meddiant o diriogaethau ei dad. Ond o herwydd ieuengctid y tywysog, a'i fod yn blentyn ordderch, darfu i amryw o benaethiaid Normandy ymgori yn erbyn ei awdurdod. Guido, y Count o Macon, oedd ei brif wrthwynebwyr; ac aeth yn derfysg drwy yr holl dduciaeth. Parhaodd yr arhaith a'r dinstyr a wnaed mewn canlyniad i hyn, nid yn unig yn Normandy, ond drwy holl Ffraince, i raddau mwy neu lai, tra y bu William o dan oed. Ond fel yr oedd efe yn tynu at oedran gŵr, gollyngwyd ef i hŏni a sefydlu ei awdurdod; ac mewn buddugoliaeth a ennillwyd ganddo yn y Val de Dunes, yn 1047, llethodd ei brif wrthwynebwyr Guido o Macon, a chefnogwyd ef yn mron gan yr oll o'r pendefigion Normanaidd. Yn 1054, efe a orchfygodd wrthymgeisydd arall, sef William, y Count o Arques; ond yn y ddau amgylchiad, cynnorthwywyd ef gan y Ffrangod. Dechreuodd ei uchelgais yn awr i ymestyn tua Lloegr, lle yr oedd Iorwerth y Cyffeswr yn teyrnasu ar y pryd. Pan ar ymweliad a'r wlad hon, deallodd fod ei obaith am fod yn ollynydd i Iorwerth yn cael ei gadarnhau

yn fawr gan nerth dylanwad y Normaniaid yn nghyngorau y brenin hwnw. Ar farwolaeth Iorwerth, pa fodd bynag, darfu i'r senedd (*witenagemôte*) ddewis Harold, mab i Godwin, iarll Caint, i lenwi yr orsedd yn ei le ef; ac wrth wneuthur hyny, medd hen groniclewr mynachaid a dueddent i fod yn ffatriol i Normandy, tafwyd o'r neilldu ewyllys a dymuniad Iorwerth, yr hwn oedd yn ffafwr William. Yna daeth William drosodd i wneyd yn dda ei honiadau i'r orsedd gyda byddin liosog, yr hon y bu am wyth mis yn ei chasglu ynghyd. Hwylloedd o St. Valery-sur-Somme, a glanioedd yn Bulverhithe—lle rhwng Pevensey a Hastings, ar oror deheuol yr ynys. Yr oedd Harold wedi myned yn gyntaf i Lundain; ac o ganlyniad, ni chyrrhaeddodd i gymmydogaeth y gwerysll Normanaidd hyd y 13eg o Hydref, 1066. Boreu dranoeth, mewn lle a elwid y pryd hwnw yn Senlac, tua naw milldir o Hastings, cymerodd brwydr fawr a phwysig le, yr hon a elwir 'brwydr Hastings.' Parhaodd ar hyd y dydd; ac o'r diwedd llwyr orchfygwyd y Saeson. Cwmpodd Harold ei hun, wedi ei drywanu gan saeth yn ei ben; ac yr oedd ei ddau frawd, Gurth a Leofwine, wedi eu ladd o'i flaen. Canlyniad y fuddugoliaeth hon oedd rhoddiad coron Lloegr i'r Duc o Normandy; ac y mae ei ddiagynyddion yn eistedd ar yr orsedd hyd heddiw. Ar ol marwolaeth Harold, pa fodd bynag, dewisodd y Saeson Edgar Atheling yn ollynydd iddo. Bu raid i Edgar, modd bynag, roddi i'fyny ei hawl yn fuan; a choronwyd William yn frenin Lloegr yn mynachlog Westminster, ar y 25ain o Ragfyr, 1066.

Ymddengys fod y mesurau cyntaf a gymmerodd yn hynod o dyner a heddychol; a dywedir nad oedd efe, wrth wobrwyo y Normaniaid, yn difeddu y Saeson o ddim yr oeddynt yn meddu hawl deg iddo. Parchodd hefyd ryddid y cyhoedd yn gystal ag iawnderau personol; gwnaed ceisbwliad y wlad yn fwy effeithiol, ac ar yr un pryd arferid tynrwech wrth gasglu y trethi; ac nid oedd Lloegr wedi cael ei llywodraethu yn well a doethach, dybygid, er dyddiau Alfred a Canute. Ond o herwydd amgylchiadau a gymmerasant le, yr oedd yn ammhossibl i'r sefyllfa hon barhau. Ar un llaw, yr oedd hen feddiannwyr y wlad yn gwylio am gyfle i ddiad; ar y llaw arall, yr oedd dyniaid o dramorwyr, yn ymfalchio yn eu llwyddiant, yn teimlo fod eu diogelwch yn eu cleddyfau; ac yr oedd yn hyn elfenau ffrydrol, hyd yn oed pe buasai nwydau a thymmerau William yn fwy o dan lywodraeth nag oeddynt. Yr oedd y Sacsoniaid a'r Normaniaid yn perthyn i'r un hiliogaeth fawr Deutonaidd, ond bob amser wedi arfer bod yn wrthymgeisywyr a gelynyon, mor bell ag y gellir olrhain eu hanes. Y mae yn anhawdd meddwl fod mwynder a thynrwech llywodraeth William ar ddechreuad ei deyrnasiad yn ddim amgen na gwladlywiaeth ddichellgar, a fabwysiadwyd ganddo i'w allnogi i sefydlu ei awdurdod yn gadarnach, cyn cario allan yr hyn a dybid y pryd hyny, ac mewn oesoedd llawer diweddarach, yn hawliau diammhenol gorchfygwr. Mewn gwirionedd, nis gallasai gadw meddiant o'r wlad, os na roddai diroedd i'w ddilynwyr, yn gystal a chymmeryd coror iddo ei hun. Yn mhien ychydig fisodd, terfynodd yr undeb oedd rhwng y Saeson a'u llywodraethwyr newydd. Yn gynnar yn y fl. 1067, aeth William drosodd i Normandy, heb un amcan o

gwbl ganddo, dybygid, heb law dangos ei hun i'w hen ddeiliaid, a derbyn eu llongyfarchiadau. Gadawodd lywodraeth Lloegr yn llaw ei hanner brawd, yr esgob Odo, yr hwn a wnaeth efe yn Iarll Caint; a William Fitz-Osborn, un arall o'i berthynasau, yr hwn a wnaed yn Iarll Hereford. Naill ai am fod y rhaglwyaid hyn yn ymddwyn yn ormesol, neu er cymmeryd mantais ar absenoldeb y penadur, yr oedd pobl y wlad wedi codi mewn arfau yn mhen ychydig fisodd, a dychwelodd William yn ol o Normandy yn Rhagfyr. Bu ei ymdrechion yn llawer caletach yn y ddwy flynedd a ddilynodd na'r frwydr a ymladdodd ar faes Hastings: mewn gwirionedd, yn 1068 a 1069, ac nid yn 1066, y dygwyd o amgylch ddarostyngiad y wlad, ac y sefydlwyd yr awdurdod Normanaidd ynddi. Gwnaeth William ei symudiad cyntaf yn erbyn dinas Exeter, pencadlys y gwrthryfel yn y deorllewin; ond er pob ymgais, bu am ddeunaw niwrnod heb ei hennill. Dau flasnor y gwrthryfel, pan y dechreuodd o ddifrif, oedd y ddau iarll, Edwin a Morcar; ond gorfodwyd hwynt i ymestwng. Ond yn haf y fl. 1069, glaniodd tri o feibion Harold yn Plymouth o'r Iwerddon, gyda phedair a thri again o lestri; ac yn mhen mis, ymddangosodd Canute, mab Sveno, brenin Denmare, ar y gorau dwyreiniol, gyda gallu llawer cryfach. Gyrrwyd y Gwyddelod yn ol wedi iddynt ysbellio y wlad o amgylch. Ymunodd preswylwyr siroedd Caerefrog a Northumberland gyda Canute, a bu yr ymdrechfa yn galed, er na pharhaodd yn hir; a daeth William o honi yn fuddygwr. Ond yr oedd y gyfran hono o'r wlad wedi ei gwneyd yn anrhaith; o herwydd ar ol llethu pob ymgodiad arfog, nid oedd William yn gweled un ffordd arall effeithiol i attal i wrthryfel newydd dori allan ond trwy ddiboblogi y wlad a chleddyf ac & thán, a gwneyd debarth helaeth o honi heb fod neb yn mron yn ei phreswyllo. Sicrhier fod can mil o w'r, gwragedd, a phlant wedi eu rhoddi i farwolaeth yn y gyflafan ofnadwy hon, ac nad oedd un darn o dir amaethedig i'w weled rhwng Caerefrog a Durham am naw mlynedd o amser ar ol hyn; ac na chliriwyd yn llwyr adfeilion yr adeiladau a ffrwyd i lawr am fwy na chan mlynedd ar ol hyn.

O hyn allan, llywodraethodd William y wlad fel 'Concwerwr.' Llanwodd yr holl swyddau yn y wlad a'r eglwys, fychain a mawrion, heb eithriad yn mron, a Normaniaid a thramorwyr creill. Gormesid ar y werin trwy godi trethi newyddion trymion. Codwyd amddiffynfeydd, a chedw'd gwarchodlu ynddynt, yn mhob tref o bwys, er cadw i lawr y preswylwyr. Mewn gair, gwnaed y wlad megys un gwersyll mawr; a'r unig ryddid a adawyd yma oedd rhyddid i'r ychydig ormesol ar y lliaws. Cafodd hyn, gyd â'r dilaw o waed a dywalltwyd i ddarostwng y gwrthryfel yn y gogledd, yr effaith a ffrwydwyd; sef, llethu ysbryd y genedl, a phob ymgais i ymwrthod âg ef. Yr unig boen chwangelol a gafodd William gyda'r brodorion Saesneg oedd oddi wrth fod mntieioedd o honynt, oedd dan arweiniad y dewrfrydig Sacson, Hereward, yn gwrthryfela yn erbyn ei awdurdod yn morfa- oedd Ynys Ely; ond llethwyd hwythau hefyd yn ystod y fl. 1071. Wedi adferu heddwch yn gyffredinol yn 1072, arweiniodd y brenin fyddin dros y terfyn gogleddol yn erbyn Malcolm Canmore, brenin Ysgotland; yr hwn, ddwy flynedd yn flasenorol i hyn, oedd wedi goresgyn gogledd-

barth siroedd Caerefrog a Durham, a gwneuthur dinstyr mawr yno. Fel yr elai William yn mlaen, yr oedd y preswylwyr, nid yn unig yn ffoi o'i flas, ond yn rhoddi yr amaethdai a'r pentrefydd ar dân, gan gario gyda hwynt bob peth o werth a allent; a gadawsant y wlad yn anrheithiedig a thlawd. Aeth yntau yn mlaen yn ddiwrthwynebiad hyd Lay, ac yno y cyfarfu Malcolm âg ef, ac yr ymostyngodd iddo. Gwnaed heddwch ar delerau ffafriol i'r goresgynydd, a rhoddodd Malcolm wystlon am gyflawni ei ammodan; ond ni ffurfiwyd cyfeillgarwch rhyngddynt. Pan oedd William yn Normandy yn 1079, cymmerodd y brenin Ysgotaidd fantais ar y cyfe i gresi i terfyn, a gwnaeth anrhaith mawr a'r cleddyf ac & thán ar y wlad, mor bell a'r afon Tyne. Yn misoedd olaf yr haf dilynol, anfonodd William fyddin i Ysgotland, o dan lywyddiaeth ei fab Robert; ond dychwelyd a wnaeth heb wneyd dim. Yn fuan ar ol hyn, adeiladwyd caerfa Newcastle, ar y Tyne, gyda'r amcan o gadw draw ymosodiadau yr Ysgotiaid. Yn y cyfamser, talodd William ymweliad arall â'i diriogaethau ar y Cyfandir: a thramgyddodd amryw o'r barwniaid Anglo-Normanaidd ef, gyda William Fitz-Osborn, iarll Hereford, yn flasnor arnynt, trwy amlygu eu hanfoddlonrwydd i'w lywodraethiad gorthrymus ef, a ffurfio cynghrair i'w ddiorseddu. Ond darganfyddwyd y bradwriaeth, a gwasgarwyd y rhai a gymmerent ran ynddi. Ar ei ddychweliad, dywed y croniclydd Sacsonaidd i William arwain byddin gref i Gymru, a sefydlu ei arglwyddiaeth arni. Yr unig ymgais chwangelol a wnaed i yagwyd ei orsedd yn ystod ei fywyd ef oedd yn y fl. 1085, gan Canute, brenin Denmare; yr hwn a hawliodd y goron iddo ei hun, ac a arweiniodd llynges gref tua'r wlad hon er ei chael. Casglodd William fyddin liosog i fyned i'w gyfarfod; ond ni bu raid penderfynu hyn gyda'r cleddyf. Tybir fod y brenin cyfrwysgall hwn wedi llwgrwobrwyo galluoedd Canute. Pa fodd bynag, ni chychwynodd y llynges, gan fod naill ai gwynt croes, neu rywbeth arall, yn ei lluddias yn barhaus.

Cyfododd dadleuon rhwng y brenin a'i fab Robert, yn mherthynas i dduciaeth Maine, yr hon a ddaeth i feddiant William trwy briodas. Cymmerodd y tad a'r mab arfau yn erbyn eu gilydd, a mynegir iddynt hwy, ar un achlysur, ddyfod i wrthdarwriad personol heb adnabod eu gilydd, ac i'r hen frenin gael ei glwyfo yn ei law. Digwyddodd hyn tra yr oedd y diweddaf yn gwarchau ar gastell Gerberoi, lle yr oedd Robert wedi cymmeryd noddfa. Cymmodwyd hwynt trwy gyfryngiad y frenhines Matilda. Treuliodd y brenin y rhan fwyaf o ddiwedd ei oes yn Normandy, ac yr oedd llywodraeth y wlad hono wedi ei ymddiried i'w frawd Odo. Digwyddodd cweryl rhyngddo a Philip I., o Ffrainc, yr hwn a gymmerodd blaid Robert—yr hwn a gostiodd ei fywyd i William. Yr oedd yn tueddu at fod yn dew; ac yr oedd yn haf 1087 yn gorwedd yn glaf yn Rouen; a gwnaeth Philip ryw sylw cellweirus ar hyn, yr hyn a ddigiodd y Normaniad balch. Tyngodd y cynneua holl Ffrainc yn flam; ac mor fuan ag y medrodd ffachogaeth, casglodd fyddin yn nghyd, ac ymosododd ar dref Nantes, a rhoddodd hi ar dân. Digwyddodd hyn ar y 10fed o Awst. Yr oedd efe yn edrych ar y dref yn ffaglu, a llosgwyd llawer o'i phreswylwyr, pryd y sathrodd ei farch ar farwor tân, a thafwyd

yntau, drwy yr hyn y niweidiwyd ef mor dost fel y cariwyd ef yn ol i Rouen, ac nis gadawodd ei wely mwy. Bu farw yno ar y 9fed o Fedi, yn drigain mlwydd oed, ac yn yr unfed ar hugain o'i deyrnasiad.

Y mae yn amlwg oddi wrth yr amlinelliad uchod pa fath ddyn oedd y Goresgynydd. Y mae un o'r croniclewyr Sacsonaidd, a feddai adnabyddiaeth bersonol o hono, yn dywedyd ei fod yn ddyn o ewyllys gref ac anhyblyg, ac o benderfyniad di-ildio. Dyma un o nodweddau amlycaf ei gymmeriad. Diau ei fod yn arw a chreulawn, mewn rhai amgylchiadau, etto y gwyddai pa fodd i lywodraethu cenedl, a'i hamddiffyn rhag ymosodiadau tramorwyr. Yr oedd Lloegr am ddau can mlynedd cyn ei amser ef wedi ei blino yn ddifawr ac yn fynych gan heidiau o fôrladron. Rhoddodd derfyn ar hyn. Ni feiddiodd y gwibiaid /gogleddol ddangos eu wynebau ar ororau Lloegr ar ol amser William. Yr oedd yn hynod o amhheilidol yn ngweinyddiad cyfiawnder; a gellir priodoli, fe allai, llawer o'i lynder mewn rhan i'w gasineb at anhreftn gwladol. Yr oedd ei ymddygiad yn yr awdurdodau eglwysig yn cael ei gymmeradwyo. Nodai allan derfynau llywodraeth yr eglwys yn glir; a phan yr oedd y pab enwog a balch, Hildebrand, yn dymuno am i'r Conquerwr dalu gwarogaeth iddo dros deyrnas Lloegr, gwrthodid hysf ac eofn a roddodd efe i'r cais. .

WILLIAM III. : Tywysog Orange, penllywydd (*stadholder*) y Taleithiau Unedig, ac wedi hyny brenin Prydain Fawr: un o wroniaid rhyddid gwladol a chrefyddol yn Ewrop Brotestanaidd. Mab ydoedd efe i William II. o Orange, a Mary, merch hynaf Siarl I., brenin Prydain Fawr. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1650. Gan fod William II. yn fab i'r penllywydd Frederick Henry, yr hwn oedd fab ieuangaf 'William y Distaw,' a Louisa, merch yr enwog lyngesydd Coligni, yr oedd William III. yn or-wyr i sylfaenydd y weriniaeth Isellmynaidd, ac hefyd yn ddisgynydd uniongyrchol o'r arweinydd Huguenotaidd mawr. Bu farw ei dad cyn ei eni ef, a bu raid iddo, yn ei ieuenctid, ddiodeff oddi wrth ei gamymddygiadau ef. Yr oedd y penllywydd, Frederick Henry, yn wahanol i'w frawd Maurice, wedi gweinyddu ei swydd heb wneyd yn ymgais i gyfyngu ar ryddid y weriniaeth, na chynnyrchu eiddgedd rhwng gwahanol daleithiau: ond yr oedd ei fab, William II., hyd yn oed yn ei yrfa fer (o herwydd bu farw yn y bedwaredd flwydd ar hugain o'i oed), trwy ei annhegwch a'i ymyriad a hawliau cyfansoddiadol, wedi ail godi amheuan a drwgdybiau y cyhoedd o barth i fwriadau ei deulu i ymosod ar ryddid y wladwriaeth; a chymmerodd y blaid wrthwynebol i deulu Orange fantais ar amgylchiadau y mab, i'w attal i fod yn olynnydd i'w dad, trwy beidio ei ethol i'r swydd o benllywydd, oedd yn cael ei hysyried megys yn dreftadol yn llinach Nassau. Yr oedd uniad y teulu hwnw a theulu Stuart wedi cyffroi eiddgedd Oliver Cromwell hefyd; yr hwn, pan wnaed heddych rhwng gweriniaeth y wlad hon a'r Taleithiau Unedig, yn 1654, a geisai gan yr holl daleithiau i wneuthur ymrwymiad difrifol i beidio gwneyd dewisiad o'r tywysog ieuangc yn benllywydd, ac hefyd i ymrwthod â phob un o'i ddisgynyddion; a gwnaeth Holland, yr hon oedd brif dalaeth yr undeb, gytundeb i'r perwyl hwnw.

Tueddai adferiad tenlu Stuart i orsedd Lloegr

yn mhen amryw o flynyddoedd yn ddilynol i hyny, pa fodd bynag, ar unwaith i ddyrchafu gobethion pleidwyr tenlu Orange, ac i chwaneagu at bryder eu gwrthwynebwyr; ond yn y fl. 1667, llwyddodd y gwerinwyr mwyafl pendeffig-aidd, yn cael eu blaenori gan y brodyr enwog John a Cornelius De Witt, i gael gan y taleithiau i basio y "Gyfraith Barhaol;" yn ol yr hon y diddymid am byth y swydd o benllywydd. Ond darfu i ormes brenin y Ffrangcod, sef Louis XIV., ar y weriniaeth yn 1672, yn fuan roddi terfyn ar weithrediad y gyfraith hon. Pa mor gywir bynag oedd bwriadau y brodyr De Witt, yr oedd eu mesurau wedi gwneyd y weriniaeth yn hynod ddiameddifyn. Wrth ymddiried yn nghyfeillgarwch Ffrainc, a cholli ymddiried yn swyddogion goreu y fyddin, yr oedd byddin y weriniaeth mor egwan fel nad oedd un gobraith iddi ddal ei thir yn y maes o flaen y goresgynydd. Cododd plaid Orange ei llef yn uchaf yn erbyn gweinyddiaeth ei gwrthymgeiswyr; a chyfododd y bobl gyffredin, y rhai oedd bob amser wedi bod yn fiafrol i deulu Nassau, mewn gwrthryfel. Cyffrodd eu lliidiawgrwydd yn erbyn y ddau De Witt i'r fath raddau fel y rhoddwyd hwynt i farwolaeth ganddynt yn y dull mwyafl barbaraid; a dyrchafwyd y tywysog ieuangc o Orange i'r swydd o benllywydd, yr hon oedd wedi ei dileu trwy y gyfraith uchod. Nid oedd William ond dwy flwydd ar hugain oed pan y galwyd ef yn y modd hwn, yn ddisymmwrth, i gymmeryd awenau llywodraeth gwlad gynnyrfus, poblogaeth ddireol, a byddin. Galwyd arno, o dan yr amgylchiadau anafanteisiole hyn, i wynebu brenin Ffrainc, oedd yn perchen byddin o gan mil o wŷr cynnefin ág arfau, ac yn cael eu harwain gan gadfridogion mwyafl medrus yr oes. Ond yn ffodus i'w wlad ac i'r byd, dangosodd William ar unwaith ei fod yn meddu ar synwyr a diysgogrwydd yn mhell y tu hwnt i ddiagwyliadau pawb oddi wrth un mor ieuangc, a'i fod yn etifeddu rhagoriaethau ei hynafiaid enwog, William y Distaw a Maurice. Ymdrechodd brenhinoedd Ffrainc a Lloegr ei ddarbwyllio rhag pleidio achos y weriniaeth—ond yn ofer. Ei benderfyniad oedd "marw yn y ffos olaf," fel y dywedodd ei hun wrth y Duc o Buckingham, os byddai raid, mewn amddiffyniad iddi. Gwyddai hefyd pa fodd i gyffroi calon ac ysbryd yn ei gydwladwyr anobeithiol. Ac effeithiodd esampl eu harweinydd ieuangc mewn modd nodedig arnynt i beri iddynt ymrwthod â cheisiadau trahaufalch eu gelynyon. Ac un o'r pethau hynotaf mewn hanesyddiaeth yw, fod y byddinoedd Ffrainc oeddynt wedi ymdaenu dros y Taleithiau Unedig, mewn dau ryfelgyrch byr, wedi eu gyru yn ol yn llwyr o diriogaeth y weriniaeth. Cymmerodd y tywysog ieuangc fesurau i ddwyn yr hen ryfelwr Coudé i frwydr; ac er iddo orfod dioddef o herwydd hyn yn y gorchfygiad yn Senefé, efe a ymddygodd mor ddewrffrydig fel yr adddefodd ei wrthwynebwyr anrhydeddus a haelfrydig ei fod "wedi gweithredu yn mhob peth fel hen arweinydd, oddi eithr yn ei waith yn anturio ei fywyd yn rhy debyg i flwr ieuangc."

Am y gweddill o'r rhyfel, yr hwn, ar ol gwneyd heddych rhwng Prydain a'r Taleithiau, a barhaodd rhyngddynt a Ffrainc am bedair blynedd yn hwy, ac a derfynodd gyda chytundeb heddych Nimeguen yn 1678, parhaodd William i roddi profion o'i dalentau gwleidyddol a milwraidd; ac ychydig cyn terfyniad y rhyfel, yr

oedd wedi priodi ei gyfnither, Mary, merch hynaf Iago, y duc o Gaerfrog, yr hon oedd etifeddes coron Prydain; a chariodd hyn ddylanwad tra phwysig ar ei fywyd rhaglaw. Y mae yn anhawdd deall pe fodd y darfu i Siarl II. ganiatau i'r briodas hon gymmeryd lle, er fod William yn nai iddo; ond tybir yn gyffredin mai arwyd anfoddogrwydd cynnyddol y werin, a'r gredinaeth y buasai y briodas yn chwahu yr amheuaeth ynghylch crefydd ei frawd, y duc o Gaerfrog, a herodd iddo gydsynio. Edrychai William ar yr undeb fel un manteisiol. Diammheu na ddarfu i un o'r pleidiau yn y gyfathrach hon ragweld canlyniadau yr undeb hwn i wleidyddiaeth Ewrop. Ond ni ddarfu i un digwyddiad yn mywyd William droi mor fanteisiol iddo i ddwyn oddi amgylch ei amcanion mawr; sef, darostwng gallu gormesol Louis XIV., a sicrhau rhyddid i'r byd Protestanaidd. Dyma oedd yr amcanion mawr oedd ganddo ef mewn golwg er pan y galwyd ef allan gyntaf i amddiffyn ei wlad. Yr oedd llawer o amgylchiadau yn tu-eddu i'w osod yn bensaeth y cynghrair cyffredinol, a ffurfiwyd er rhoddi atalfia ar allu gormesol Louis XIV. Yr oedd galwad yn ol Reitharch Nantes, yn 1685, gan y penadur hwnw, a'i waith yn erlid ei ddeiliaid Protestanaidd, wedi peri dychryn i holl Brotestanaidd Ewrop; ac ymunodd William â thywysogion Protestanaidd yr Almaen, ac â dau benadur Pabaidd o dŷ Awstria, a galluodd ereill, yn y cynghrair euwog a lawnodwyd yn Augsburg yn Nghorphenaf, 1687.

Er adeg ei briodas, yr oedd William wedi ymgadw yn hollol rhag cymmeryd rhan yn yr ymdrech rhwng y pleidiau yn Lloegr; ac er fod ei egnion ef wedi attal y cyflawniad o gynlluniau brenin Ffrainc, ni ddiagodd rhag anfoddlonrwydd ei ewythr, Siarl II., er ei fod wedi bod ar delerau lled dda gyda'i dad-yn-nghyfraith. Ond pan ddarfu iddo wrthod oenogi diddymiad cyfraith y prawfið, dechreuodd Iago ymddwyn tuag ato fel gelyn, a chymmeryd mesurau yn erbyn y Taleithiau Unedig; ond, ar y llaw arall, yr oedd yr holl Brotestanaidd Prydeinig yn troi eu llygaid at y tywysog o Orange fel amddiffynydd i'w rhyddid a'u fydd. Ar wahoddiad y prif ddyinion, perthynol i'r Whigiaid a'r Toryaid, perswadiwyd William o'r diwedd i ymgymeryd â g ymgyrch i Brydain er adferu i'r bobl eu hawnderau; ac wedi trefnu ei ddarpariadau gyda medrusrwydd mawr, efe a hwyliodd o Holland gyda tua 14,000 o wŷr, yn cael eu gwneud i fyny mewn rhan o filwyr Iselmynaidd, ac mewn rhan o gatrodan Saesneg oedd yn ngwasanaeth y Taleithiau, a glaniodd yn Torbay, ar y 5ed o Dachwedd, 1688. Y mae yr ymyriad hwn o eiddo William yn achosion a gwleidyddiaeth cartrefol Prydain, wedi cael edrych arno yn dra gwahanol. Edrycha un blaidd ar hyn fel y weithred fwyaf gogonodddus a wnaeth erioed, a'r llall fel yr un oedd i'w chondamnio fwyaf. Ond nis gellir gwadu nad oedd yn berffiaith unol â holl rediad ei egwyddorion a'i wladlywiaeth. Yr oedd y mesurau a drefnwyd gan Iago II. yn myned o dan wraidd, ac yn ymgais at ddi-fodi y ffydd Brotestanaidd; a buasai eu llywyddiant yn dra dynistriol i achos rhyddid gwladol yn Ewrop: ac yr oedd William yn teimlo pryder dirfawr am hyn. Dichon fod genedig- aeth mab yn etifedd coron Prydain, mewn canlyniad i briodas Iago gyda thywysoges Babaidd, wedi bywhau sêl William. Etto, nid oes dim

lle i amheuo ei onestrwydd a'i ddiffiantrwydd yn ei ymdrechadau dros yr achos Protestanaidd—yr hyn, pe na ddigwyddasai, a fuasai, yn ol pob golwg, yn ei gymhell i ymgymeryd a'r anturiaeth. Y mae rhai wedi ceisio priodoli y weithred o ddiorseddu ei dad-yn-nghyfraith yn un front ac annaturiol. Ond ychydig o reswm personol oedd gan William dros garu Iago, o blegid o'i anffod yr oedd y diweddaf wedi ei dderbyn ef fel mab-yn-nghyfraith; ac nid oedd efe erioed wedi bod yn awyddus am ei gyfeillgarwch; ac nid oedd un amser amgylchiadau wedi digwydd rhyngddynt i orbwyo yr ystyr-iaethau o ddyledswyddau cyhoeddus neu fan- teision personol.

Ar ol glanio yn Torbay, yr oedd ei lwyddiant yn gyflym, ac heb dywallt gwaed. Rhoddodd dynion dylanwadol o bob plaid os gwyneb a'u oenogaeth iddo; ac ar y 18fed o Ragfyr, 1688, aeth i mewn i Lundain fel gwaredwr y wladwriaeth. Er fod William wedi ennill ooron Prydain gyda hawader neillduol, bu raid iddo gymmeryd arfau mewn trefn i'w diogelu a'i chadw. Yn Ysgotland, cymmerwyd plaid Iago gan yr is-iarll Dundee; ond daeth y gwrthryfel i ben gyda'i farwolaeth ef. Yn yr Iwerddon, yr oedd yr ymdrechfa yn galetach, ac yn cael ei dwyn yn mlaen gan y Pabyddion oedd yn glynu yn ffyddlawn wrth achos Iago; ond darfu i William yn bersonol, yn mrywyr Boyne, yn 1690, ennill buddugoliaeth lwyf arnynt; a phan roddwyd Limerick i fyny iddo y flwyddyn ddilynol, llwyf ddarostyngwyd yr Iwerddon. Yn y cyfamser, cafodd William y boddhâd—y boddhâd mwyaf, dybygid, a ddaeth yn eiddo iddo mewn oysyllt- iad â'i ddychafiaid i'r orsedd—o gael Prydain i ymuno yn nghyngrair Augsburg. Ni bu rhyfel y cynghreiriaid yn erbyn Louis XVI., ar ba un y gosodwyd William yn flaenor, ond adwyddian- nus i raddau pell. Er ei fod yn meddu talentau milwraidd, nid oedd efe yn un ffodus iawn yn ei ryfelgyrohoedd; ac yr oedd yr hynafiaid yn cyfrif hyn yn un o brif briodoleddau cadfridog mawr—ei fod yn ffodus. Yn ystod yr ymdrechfa hon, gorchfygwyd ef yn ddest ddwywaith gan y Ffrangod, o dan arweiniad y duc o Lux- emburg, yn Steenkirk a Neerwinden. Ychydig mwy a ennillwyd trwy gytundeb heddwch Ryswick, yr hwn a gwblhawyd yn 1697, gan y cynghreiriaid oddi ar frenin Ffrainc na chael ganddo gydnabod William III. yn frenin Prydain. Yn y cyfamser, ychydig o gysur a gafodd efe o feddiannu yr orsedd hono. Er fod yr holl genedl o'r bron yn cydsynio â chwyldroad 1688, yr oedd y Toryaid, a'r blaidd Uchel-Eglwysig yn gyffredinol, yn wrthwynebu i'r brenin newydd. Yr oedd y Whigiaid hefyd braidd yn eiddigus o'i allu; ac nid oedd ei dymmer a'i arferion personol yn chwaneu dim at ei boblogrwydd yn mysg ei ddeiliaid yn gyffredinol. Gwrthwyn- ebid ei gynlluniau mwyaf hoff gan y senedd yn barhaus: yn ystod ei holl deyrnasiad poenid ef gan ddichellion plaid, a chynllwynion gwrthry- felgar gartref; ac yr oedd ei fywyd a'i orsedd mewn perygl oddi wrth fradwriaethau pleidwyr Iago II., a chynlluniau Louis XIV. i adferu yr hen frenin yn ol i'w le. I chwaneu at offidau William, bu farw ei wraig, y frenhines Mary, yn 1695. Gan iddi farw yn ddiblant, yr oedd dosbarth o'r boblogaeth yn ystyried nad oedd gan ei gŵr un hawl i'r goron o hynny allan. Yr oedd ei fesurau yn awr yn cael eu gwrthwynebu gan bob plaid:—gan y Jacobiniaid, fel y gelwid

pleidwyr y penadur alltudiedig; gan y Toryaid yn gyffredinol, y rhai a deimlent gasineb personol tuag ato; a chan y Whigiaid a'r gwerinlywodraethwyr, y rhai a ddymunent, i raddau mwy neu lai, wanhau neu gwtogi ei allu brenhinol. Un o'r pethau cyntaf, gan hynny, a wnaeth y senedd ar ol heddwch Ryswick, oedd ei orfodi i leihau y fyddin yn fawr, ac anfon o'r deyrnas y catrodau o ymmoddwyr Protestanaidd Ffrengig, yn gystal a'i warchodwyr (*guards*) Isellmynaidd ef ei hun. Effeithiodd hyn, ac ymddygiadau ereill cyffalyb, gymmaint ar ei feddwl fel y dywedir iddo ddaadgan ei ofid mewn iaith gref o herwydd iddo erioed ymyryd ag achosion cenhedloedd mor anniolhegar a drwgdybus.

Yr oedd annedwyddwch ei gyssylltiadau cartrefol yn peri iddo dalu mwy o sylw i achosion Ewrop, a dilyn ei hoff gyllun o geisio darostwng gallu brenin Ffrainc; ac yn enwedig y pryd hwnw, pan yr oedd isechyd Siarl II., brenin Yspsen, yr hwn oedd yn ddiblant, a hōniadau teulu Bourbon i'r olyniaeth i orsedd y wlad hono, yn en gwneuthur yn fwy peryglus nag erioed. Ond troi yn fethiant a wnaeth ei ymgais i attal y Bourboniaid i orsedd Yapan; o blegid ar farwolaeth Siarl II., yn 1700, Phylip, y duc o Anjou, w'yr Louis XIV., a eegynodd i orsedd y wlad hono. Yr oedd isechyd William erbyn hyn yn dechreu gwaelu, a dian fod a fyno methiant ei gylluniau i raddau pell a hynny: ond gyda'i egni arferol ymdrechodd i ffurfio cynghrair newydd yn erbyn Ffrainc; a darfu i weithred sarhaus Louis XIV. y pryd hwnw yn rhoddi i fab Iago II., ar farwolaeth y tywysog hwnw, y teitl o frenin Prydain, gynhyrfu lliidiawgrwydd preswylwyr Prydain i'r fath raddau nes peri iddynnt bleidio yn selog ddymuniaid eu penadur am ryfal. Ond, yn nghanol parotodau prysur i ddechreu y rhyfel, dygwyd bywyd William yn ddisymmwrth i derfyniad. Yr oedd ei gyfansoddiad, yr hwn nid oedd ar y goreu ond egwan a gwael, erbyn hyn yn mron wedi ei wisgo allan gan drafferthion a phryder. Syrthiodd yn ddamweiniol oddi ar ei farch, a thorodd bont ei yagwydd—yr hyn a roddodd ysgyttiad marwol i'w holl gyfansoddiad; a bu farw ar y 12fed o Fawrth, 1702, yn ddeuddeg a deugain mlwydd oed.

Yr oedd William yn ddiamsmhenol yn ddyn o athrylith gref; ac y mae o'r bron yn anhawdd priso yn rhy uchel y gwasanaeth a wnaeth efe i Brydain Fawr, yn gystal ag i'w wlad enedigol. Yn ystod ei deyrnasiad ef y sylfaenwyd Ariandy Lloegr, y mabwysiadwyd y drefn ddiweddar o gyllidaeth, y cydnabyddwyd cyfrifoldeb gweinyddiaethau y wlad i'r senedd, ac y diogelwyd rhyddid y wasg, ac y sefydlwyd y gyfansoddiad Prydeinig ar seiliau cedyrn a safadwy. Gwnaeth wasanaeth hynod o werthfawr hefyd i Brotestaniaeth y wlad hon.

WILLIAM II., brenin Lloegr, yr hwn a gyfenwid *RUFUS* (*y Coch*), yn golygu *gwymeb-goch*, neu *pen-goch* fel y dywedd rhai, oedd fab i William y Conquerwr. Ganwyd ef yn Normandy, yn 1066. Addysgwyd ef o dan ofal yr enwog Lanfranc, yr hwn a alwyd gan ei dad o'i neilldueth yn St. Bee yn 1063, i fod yn llywydd ar fynachdy St. Stephan, yn Caen; a'r hwn a ddyrchafwyd ganddo i archesgobaeth Caergaint yn 1070. Lanfranc oedd athraw y tywysog Ieuango, nid yn unig mewn dyg a chrefydd, ond yn y gelfyddyd o ryfela; a Lanfranc a wnaeth

Rufus yn farchog. Ymddengys ei fod er yn fachgen yn anwyllyn ei dad; ac efe a ganfyddai fwy o'i nodwedd ei hun yn cael ei adlewyrchu ynddo nag yn Robert, ei fab hynaf. Ychydig o ddyddiau cyn marw, galwodd y Conquerwr y barwniaid a'r esgobion a ddigwyddent fod gyd ag ef yn Rouen ynghyd, a hysbysodd ei fod yn foddllawn i adael duciaeth Normandy, a dderbyniodd efe oddi wrth ei hynafiaid, i'w gyntafanedig, Robert; ond am yr olyniaeth i orsedd Lloegr, yr hon a ennillwyd ganddo a'i gleddyf, dymunai ei adael i benderfyniad y Goruchaf. Chwanegodd, pa fodd bynag, ei fod yn gobeithio yn fawr y disgynai i William; a chynghorai y tywysog hwnw, oedd yno ar y pryd (nid oedd Robert yn bresennol), i fyned yn unioingrhol i Loegr; a rhoddodd iddo lythyr o gymmeradwyaeth at yr archesgob Lanfranc. Ni cholodd William amser cyn cychwyn am yr arfordir; a phan yr oedd ynghylch hwylio o Wissant, ger Calais, derbyniodd y newydd am farwolaeth ei dad. Cadwodd hyn yn ddirgelwch, pa fodd bynag, ar ol glanio, hyd nes y cafodd feddiant o amddiffynfeydd Dover, Pevensey, a Hastings; yna efe a brysurodd i Winchester, a pherswadiodd feistr y drysorfa frenhinol i roddi iddo yr allweddau, a choronwyd ef yn mynachlog Westminster gan yr archesgob Lanfranc ar y 26ain o Fedi, 1087.

Y peth cyntaf a wnaeth William oedd cadarnhau ei orsedd. Yr oedd ei frawd Robert, yn y cyfamser, wedi ei gydnabod yn dduc Normandy; ac y mae yn lled debyg y buasai yn foddllawn ar y dreftadaeth hon o eiddo ei hynafiaid pe cawsai ei adael iddo ei hun; ond o dan yr amgylchiadau, o'r braid i'w gallasai hynny fod. Yr oedd Odo, esgob Bayeux, yn awyddus am ddiorsoddu William; a llawer o'r barwniaid Saesneg oedd yn perchen etifeddiaethau yn y ddwy wlad yn awyddus am beidio eu hysgaru. Gwnaeth Odo ei drefniadau erbyn y Pasg, 1088, a dechreuodd gwrthryfel dori allan mewn amryw barthau o'r wlad. Ond ni ddaeth cynnorthywy effeithiol oddi wrth Robert; gwnaeth William appeliad yn ddioid at ei ddaliaid Saesnaidd i sefyll drosto yn erbyn yr arglwyddi Normanaidd; ac yn mhen ychydig amser, llethwyd y gwrthryfel yn mhob man. Wedi i'r ymgais hwn droi yn fethiant, mewn ffordd o ddial, goresgynodd William Normandy yn Ionawr, 1091. Ond trwy gyfryngiad Phylip I. o Ffrainc, cymmodwyd Robert a William, a throisant eu harfau yn erbyn eu brawd Henry, yr hwn a brynasai gan Robert ddiorsoddu Cotentin—yn cynnwys yn agos i un ran o dair o Normandy. Trodd y rhyfel yn erbyn Henry, ac anfonwyd ef i alltudiaeth. Pan ddychwelodd Rufus i Loegr, daeth Robert gydag ef; ond dealodd nad oedd i'w gael yr arian a addawyd iddo am y meddiannau a gymmerwyd oddi arno yn Normandy, a dychwelodd yn ol mewn digofaint i'w diriogaeth ei hun. Yn niwedd y fl. 1091, arweiniodd Rufus fyddin i Ysgotland er dial ar Malcolm Canmore, yr hwn a gymmerodd fantais ar ei absenoldeb ef yn Normandy i oresgyn Northumberland. Gwnaeth y ddau frenin gymmod, modd bynag, cyn taro, trwy wneyd cyttundeb, yn ol telerau yr hwn yr addawai Malcolm dalu gwarogaeth i William. Torodd rhyfel allan drachefn rhwng y ddwy wlad yn mhen dwy flynedd. Gwnaeth Malcolm ymosodiad penderfynol arall ar Northumberland yn ngauaf 1093; ac yn yr ymgais i gymmeryd Castell Alnwick,

lladdwyd ef, a'i fab hynaf, y l3eg o Dachwedd. Yn ngwanwyn 1094, aeth William drosodd i Normandy, lle yr oedd ei frawd wedi galw am gynnorthwy brenin Ffrainc, a thorodd rhyfel allan rhyngddynt eill dau. Wrth weled ei fod yn troi braidd yn ei erbyn, mabwysiadodd Rufus ei hen gynllun: anfonodd ddirprwyaeth drosodd i Loegr i gyfodi 20,000 o wŷr yn ddi- oed; a phan oedd y llu hwn wedi ymgasglu ynghyd, ac yn barod i hwylio o Hastings, daeth gorchymyn sydyn iddynt ddychwelyd adref. Ond yr oedd yn rhaid i bob un brynu y rhyddid hwn a'r swm o ddeg swllt, yr hyn a dybid a dderbynai pob un gan ei arglwydd i'w gynnal yn ystod y rhyfelgyrch. Rhoddodd William yr arian hyn i Philip, ac yntau mewn canlyniad a dynnod yn ol o'r rhyfel. Galwyd am Rufus i Loegr, am fod gwrthryfel wedi tori allan yn Nghymru; a chadwyd ef wedi hyn yn Loegr gan wrthryfel a dorodd allan yn mysg ei ddeil- iaid Normanaidd yn Northumberland, dan ar- weiniad iarll Northumberland. Gwnaeth ddau ryfelgyrch lled afwyddiannus yn erbyn Cymru yn 1094 a 1095. Yn 1096, darfu i'w frawd Robert, yr hwn a benderfynodd fynd i Pa- lestina, werthu duciasth Normandy iddo am ddeng mil o bunnau. Nid oedd gan William y pryd hwn fwy o arian na'i frawd anghenus; ond trwy offeryniasth Ralph Flambard, yr hwn, er marwolaeth Lanfranc yn 1089, oedd y prif-wein- idog, ac yn brif offeryn i gario allan ei feurau gormesol, medrodd gael y swm gofynol trwy godi trethi trymion oddi ar y tlodion. Ymos- tynodd pobl Normandy yn lled dawel i'r ym- drafodaeth hon. Ond cyfododd Helie de la Flèche, yr hwn a ddadlenodd yn erbyn hawl Robert i ddoesbarth Maine, faner gwrthryfel. Ond gan nad oedd Helie yn alluog i sefyll o flaen William a'i wŷr, gorchymynodd i'w ddi- lynwyr ddiarfogi, a fiodd yntau ei hun. Dyma y tro diweddfaf i Rufus gymmeryd y maes. Ar yr 22ain o Awst, 1100, saethwyd ef yn farw a saeth oddi ar fŵa, pan yn hela yn y New Forest; ond gan bwy, nis gallir bod yn hollol sicr. Yn ol chwedl a gredir yn gyffredin, ac a gofnodir gan rai o'r hen gronichwyr mynachaid, priod- ogar y weithred i Syr Walter Tyrral—neu, fel y gelwid ef, oddi wrth ei etifeddiasthau, yn Ffrainc, Walter de Poix—a dywedir fod saeth a amelodd efe at garw wedi ei thro'i o'r neill- du wrth daro yn erbyn pren; ac iddi daro y brenin o dan ei fraich ddeheu, a myned i'w galon. Gadawyd y corph marw yn y fan lle y cwympodd nes ei bod yn hwy'r y prydawn, pan y daethpwyd o hyd iddo gan losgwr golcog (*charcoal-burner*) tlawd, yr hwn a'i rhoddodd yn ei bedrolfen, ac a'i cludodd i Winchester.

Ni bu Rufus erioed yn briod. Yr oedd cron- iclwyr yr amseroedd hyny oll yn wŷr eglwysig—a hwyntwy sydd wedi rhoddi darluniad o hono, ac y maes ei gymmeriad wedi ei dynu gan- ddynt yn y lliwiau duaf; ond gallir cymmeryd yn ganiataol ei fod yn ddyledus am ryw raddau o'r dirmyg a defir arno i'r dull yr ymddygai tuag at yr eglwys; canys nid oedd mor hyblyg ag y buasai awdurdodau yr eglwys yn dymuno iddo fod. Ar yr un pryd, y maes yn ddigon eglur, fel dyn ac fel brenin, nad oedd yn gofalu llawer am fyw o fewn terfynau priodol. Yr oedd yn byw yn afradllaw a llygredig; etto, nid oedd yn ddiffygiol yn rhai o'r rhagoriaesthau hyny a hynodent ei dad. Meddianna'i ran fawr, nid yn unig o'i ddedwdrer a'i egni, ond hefyd o'i

dalent wleidyddol. Er cymmaint o erwinder a berthynai i nodwedd Rufus, yr oedd ganddo chwaeth at rai o'r celfyddydau a ddiwyllir mewn gwledydd gwarsiddiedig. Cyflwynai gyfran o'i olud at gyfoethogi archadeiladaeth—yr unig un o'r celfau teg y gallai brenin eu cefnogi yn yr amseroedd hyny. Yn mhliht adeiladau ereill a gyfodwyd ganddo, efe a adeiladodd neuadd gyntaf Westminster.

WILLIAM IV.: brenin Prydain Fawr a'r Iwerddon—oedd trydydd mab Sior III., ac a anwyd ar yr 21ain o Awst, 1865. Bu gyda Thywysog Cymru, a'r tywysog Frederick, dan ofal addysgwyl Dr. Majendie hyd y fl. 1771. Yna rhoddwyd ef a'r tywysog Edward—wedi hyny y Duc o Caint—o dan warcheidiaeth y milwriad Bude. Yn Mehefin, 1779, aeth i'r llynges fel medllongwr (*midshipman*) ar fwrdd y *Prince George*, oedd o dan lywyddiaeth y llyng- esydd Digby. Ymunodd y llong hon ag ys- gwadron y llyngesydd Rodney, oedd yn myned i Gibraltar. Ar ol gwledol cryn lawer o waan- aeth, gwnaed y tywysog William yn is-gadben yn Mehefin, 1785—ac yn 1786, yn gadben y *Pegasus*. Dychwelodd adref heb orohymyn i hyny; ac fel cospedigaeth, anfonwyd ef i'r India Orllewinol yn llywydd yr *Andromeda*, a bu yn Jamaica hyd wanwyn y fl. 1789. Yn mis Mai y flwyddyn hono, dyrchafwyd ef i Dŷ yr Ar- glwyddi, o dan y teitlau o Duc o Clarence a St. Andrews, ac iarll Munster; a chaniatawyd iddo 12,000*p.* yn flynyddol. Ar ol hyn, darfu i amryw o weithredoedd anymostyngol o'i eiddo beri anhawder i'w ddyrchafiad yn ei alwedig- aeth; ond cafodd ei godi yn ffurfiol, fodd bynag, trwy wahanol swyddau, nes y gwnaed ef yn llyngesydd yn 1801. Yn y cyfamser, ar oedd wedi bod yn byw gyda Mrs. Jordan, chwars- yddes enwog, a'r hon y daeth yn gydnabyddus yn 1791. Bu ganddo deulu o honi o ddeg o blant—pump o feibion, a phump o ferched—y rhai a arferant y cyfanw *Fitzclarenc*; a rhodd- wyd iddynt urddas pendefigol. Ar yr llog o Awst, 1818, efe a briododd Adelaide, merch hynaf y duc o Saxe-Meiningen. Bu iddo ddwy o ferched o'r briodas hon, y rhai a ffont feirw yn eu mabandod. Ar ei briodas, chwanesodd y senedd 6,000*p.* at y swm blynyddol a dderbyn- iai ei uchelder brenhinol, a chwaneswyd 3,000*p.* drachefn iddo ar farwolaeth y Duc o Gaerfrog yn 1827. Wedi appwyntiad Mr. Canning yn brif weinidog yn Ebrill y flwyddyn hono, pen- nodwyd y Duc o Clarence yn bennaeth y llynges, fel arglwydd brif llyngesydd; ond ni ddaliwyd y swydd hon ganddo yn hwy na'r mis Medi can- llynol—pan yr ymddiswyddodd. Ar farwolaeth Sior IV., Mehefin 26ain, 1830, dyrchafwyd ef i orsedd Prydain.

Yr oedd y digwyddiadau a gymmerasant le yn ystod teyrnasiad William IV. yn cymmeryd eu cyfeiriad i ryw raddau oddi wrth symmud- iadau gwleidyddol ar gyfandir Ewrop. Bu cryn gyffro yn Mhrydain mewn canlyniad i chwyld- droed y tri diwrnod yn Paris, diorseddai Siarl X., a throsglwyddiad coron Ffrainc i'r Duc o Orleans; a mis yn ddiweddarach, dechreuodd chwyldroed cyffelyb yn Brussels, yr hwn a der- fynodd yn ysgariad Holland a Belgium. Ym- gyfarfu y senedd newydd a etholwyd ar ol es- gyniad y brenin newydd, ar y 26ain o Hydref, 1830. Dilynwyd y dadganiad a wnaeth y weinyddiaeth—y byddai iddynt wrthwynebu

mesur o ddiwygiad seneddol, ar y 14eg o Dachwedd, gan ymddiswyddiad Syr Robert Peel a'r Duc o Wellington, a'r gweinidogion ereill; ac yn mhen yr wythnos, yr oedd gweinyddiaeth Arglwydd Grey mewn swydd, o dan faner diwygiad seneddol. Ar y 1af o Fawrth, 1831, cynnygiodd Arglwydd John Russell ddarlleniad cyntaf y mesur o ddiwygiad seneddol yn Nhŷ y Cyffredin. Cariwyd yr ail ddarlleniad trwy fwyafrif o 302 o bleidleisiau yn erbyn 301: ond ar yr 20fed o Ebrill, gorchfygwyd y weinyddiaeth, a thorwyd y senedd. Ymgynullodd y senedd newydd ar y 14eg o Fehefin, a chariwyd mesur diwygiad seneddol yn Nhŷ y Cyffredin. Ond yn y Tŷ uchaf, ar yr ail ddarlleniad o hono ar y 3ydd o Hydref, tawwyd ef allan gan fwyafrif o 199 o bleidleisiau yn erbyn 158. Ar yr 20fed, gohiriwyd hi. Dechreuodd senedd-dymor newydd ar y 6ed o Ragfyr; ac ar y 12fed, darfu i Arglwydd John Russell ddwyn i mewn y trydydd mesur o ddiwygiad seneddol. Ar y 13eg o Ebrill, 1832, cariwyd yr ail ddarlleniad yn Nhŷ yr Arglwyddi, gyda mwyafrif o 184 yn erbyn 175. Ond ar y 7fed o Fai, gorchfygwyd y weinyddiaeth gan fwyafrif o 151 yn erbyn 115, ar gynnygiad Arglwydd Lyndhurst i ohirio yr ystyriaeth o'r adran gyntaf (yr un yn dal cyseylltiad & difreiniad) yn y mesur; ac ar hyn, ymddiswyddodd y gweinidogion yn ddioced. Ar yr 17eg, yr oedd Iarll Grey, a'i blaidd, mewn awdurdod drachefn; ac ar y 4ydd o Fehefin, pasiodd Tŷ yr Arglwyddi y mesur trwy i 106 bleidleisio dros y cynnygiad, a dim ond 22 yn ei erbyn. Yn mhen tridiau, derbyniodd y cydsyniad brenhinol, a daeth y mesur yn gyfraith y wlad.

Yr oedd y dygiad o amgylch o'r cyfnwidiad mawr hwn wedi cymmeryd i fyny yn mron holl amser y senedd am y ddwy flynedd gyntaf o deyrnasiad William, fel na thalwyd nemawr o sylw i gwestiynau a mesurau ereill. Yna dechreuodd peiraniwaith newydd y gynrychiolaeth weithio. Torwyd y senedd a basiodd fesur diwygiad seneddol ar y 29ain o Ionawr, 1833. Dilynwyd diwygiad seneddol gan ddiddymiad caethwasiaeth yn y trefedigaethau, a diwygiad cyfreithiau y tlodion, a diwygiad yr Eglwys Sefydledig. Ar yr un pryd, aeth y weinyddiaeth ddiwygiadol o dan restr o gyfnwidiadau. Yn Mawrth, 1833, ymddiswyddodd Arglwydd Durham, yr hwn oedd arglwydd y gyfrin-sêl, o herwydd afiechyd; yn nesaf, dilynodd ymneill-dwad Mr. Stanley (wedi hyny Arglwydd Derby), Syr James Graham, Arglwydd Ripon, a'r duc o Richmond o'r weinyddiaeth, o herwydd anghywelediad a'u cydswyddogion; ac yn ddiweddfaf oll, ar y 9fed o Orphenaf, rhoddodd yr arglwyddi Grey ac Althorpe eu swyddi i fyny, mewn canlyniad i anghywelediad & Mr. O'Connell yn mherthynas i fesur gorfodaeth yr Iwerddon. Pennodwyd Arglwydd Althorpe i ail ymalfyd yn ei swydd; ond yr oedd y brenin erbyn hyn wedi colli ei ymddiried yn y weinyddiaeth; ac ar yr 16eg o Dachwedd, anfonodd ei fawrhydi am y Duc o Wellington, a chyfarwyddodd ef i furfio gweinyddiaeth newydd. Ar yr 8fed o Ragfyr, cwblhawyd y weinyddiaeth, gyda Syr Robert Peel yn brif arglwydd y drysorlys, a'r Duc o Wellington yn ysgrifenydd tramor; a llanwyd y swyddau ereill & rhai perthynol i'r blaidd Doryaidd a gwrth-ddiwygiadol. Ac ar y 30ain, torwyd y senedd. Nid hir y parhaodd y trefniant hwn, pa fodd bynag. Ar y dydd y

cyfarfu Tŷ y Cyffredin, sef y 19eg o Chwefror, 1835, gorchfygwyd y gweinidogion ar etholiad llefarydd y Tŷ trwy fwyafrif o 316 o bleidleisiau yn erbyn 306; ac ar y 24ain, gorchfygwyd hwy drachefn ar yr anerchiad i'r brenin gan fwyafrif o 309 yn erbyn 302. Cadwasant yn mlaen gyda'r ymdrech am saith wythnos yn hwy; ond o'r diwedd, cariodd Arglwydd J. Russell gynnygiad yn eu herbyn ar ddegwm yr Iwerddon, gyda mwyafrif o 285 yn erbyn 254, ar y 7fed o Ebrill—a rhoddodd y weinyddiaeth eu swyddi i fyny dranoeth. Deallid yn awr fod y brenin yn hollol wrthwynebus i'w hen gyfeillion, y Whigiaid; ond gwaith ofer iddo oedd gwneyd gwrthasafiad pellach: erbyn y 18fed o'r mis, yr oedd y diwygwyr ailwaith mewn awdurdod, gydag Arglwydd Melbourne yn brifweinidog. A pharhaodd gweinyddiaeth Melbourne am y gweddill o oes William. Un o'r mesurau pwysicaf a basiwyd ganddi oedd mesur yn dal cyseylltiad & chorfforaethau dinesig. Bu farw William iv. yn Windsor, ar ol byr gystudd, Mehefin 20fed, 1837. Ei olynydd i'r orsedd oedd ei nith—y frenhines Victoria.

WILLIAM o WYKEHAM: a anwyd yn Wickham, yn swydd Hants, yn y flwyddyn 1324. Addysgwyd ef yn Winchester—ac yn ol traddodiad, gan noddwr cyfoethog, o'r enw Nicholas Uvedale, yr hwn oedd arglwydd ar maenor Wickham, ac yn llywodraethwr Castell Winchester. Wedi hyny, mynegir iddo gael ei gymmeradwyo gan Uvedale i'w gyfaill Edyngdon, esgob Winchester, ac i'r ddaeu ei ddwyn i sylw y brenin Iorwerth III. Mae rhai yn tybied iddo fod yn efrdydd yn Rhydychain; ond y mae tebygolrwydd cryf na chafodd ddim o'i addysgiaeth yno. Nid oedd efe yn hōni ei fod yn fedrus yn nysegiadaeth ysgolheigaidd yr oes yr oedd yn byw ynddi. Yr oedd ei gryfder ef yn nerth naturiol ei athrylith a'i alluoedd. Yn ol adroddiadau ei gydoeswyr, ymddangosodd yn y llys yn y fl. 1348, pan oedd tua phedair ar hugain oed; ond y swydd gyntaf y mae sicrwydd yn ei chylch a ddaliwyd ganddo oedd ysgrifenydd gweithiau y brenin yn maenorydd Henle a Yethampsted, i'r hon y pennodwyd ef yn 1356; ac yn yr un flwyddyn, ceir ef yn arolygwyr gweithiau y brenin yn mharc a chastell Windsor. A dywed un ysgrifenydd cydoesol âg ef mai ar ei annogaeth ef yr ymgymmerodd y brenin Iorwerth & thynu i lawr ac adeiladu rhan fawr o'r castell hwn. Wykeham oedd prif arolygwr y gwaith yn ei ddygiad yn mlaen. Adeiladwyd castell Queenborough hefyd o dan ei arolygiaeth ef. Tebygol yw ei fod wedi cymmeryd yr urdd ddiagonol yn lled gynnar ar ei oes; ac ordeiniwyd ef yn offeiriad ar y 12fed o Fehefin, 1362. Yn y cyfamer, yr oedd perigoriaeth Fulham wedi ei rhoddi iddo yn 1357; a chôrberigoriaeth yn Lichfield yn 1359. Yn yr un flwyddyn, pennodwyd ef yn arolygwr ar amryw faenorydd a chestyll, a chafodd ddyrchafadau ereill yn yr eglwys a'r wladwriaeth. Ar y 4ydd o Fai, 1364, cafodd ei bennodi yn geidwad y gyfrin-sêl; ac yn fuan wedi hyny, yn ysgrifenydd i'r brenin—nou, yr hyn a elwir yn bresennol, yn brif ysgrifenydd y wladwriaeth.

Ar farwolaeth William de Edyngdon, yn niwedd y fl. 1366, pennodwyd ef, yn gytunol âg ewylllys y brenin, yn esgob Winchester; a neillduwyd ef yn gyhoeddus i'r swydd hon yn Hydref y flwyddyn ddilynol. Yn y cyfamer,

yr oedd wedi ei appwyntio yn arglwydd bfr gaghellydd. Ond yn y fl. 1371, rhoddodd y swydd olaf a nodir i fyny, pan y cyflwynwyd deiseb i'r brenin yn erbyn i'r llywodraeth fod yn rhy hir yn nwyllaw dynion yn dal swyddau eglwysig. Nid oedd gan esgob Winchester ar yr adeg hon ddim llai na deuddeg o wahanol gestyll neu balasau—oll wedi eu dodrefnu yn lleoedd cymmhwys iddynt breswlyio ynddynt. Ar ol ei bennodiad i'r esgobaeth, y peth cyntaf yr ymosododd Wykeham arno oedd, gwneyd llawn adgyweiriad ar y palasau esgobol. Costiodd hyn o ddeutu 20,000 o farciau, neu tua 13,400*l*. Arferodd ddiwydrwydd a sêl mawr hefyd i ddiwygio y mynachdai, a'r tai crefyddol o bob math, drwy ei esgobaeth. Ond yr hyn a gymmerodd fwyaf o'i sylw oedd sylfaeniant dau goleg, yn y rhai yr addysgid efrydwyr, "er gogoniant i Dduw a chwanaegu at ei wasanaeth, a chynnal a dyrchafu y ffydd Grigionogol, a gwellhan y celfyddydau breiniol a'r gwyddonau." Agorwyd ei goleg rhagbarotoawl yn Winchester yn 1373; ac yr oedd yn flaenorol i hyn wedi pwrcau tir yn ninas Rhydychein, ar yr hwn yr oedd y coleg yno, a alwyd wedi hyny 'y Coleg Newydd,' i'w adeiladu, ac i'r hwn yr ystyrid yr un yn Winchester yn fagrfa ragbarotoawl. Llesteiriwyd ef i gario allan yr amcanion gwladgarol a chrefyddol hyn am dymmor gan y dymhestl a gyfodwyd yn ei erbyn gan y Duc o Lancaster. Dygwyd ef ger bron dirprwyath, gymmygedig o bendeffigion, esgobion, a chyfringhorwyr, yn 1376; a chafwyd ef yn euog, a phasiwyd deddfryd lem arno. Newidiwyd hi, pa fodd bynag, i ddirwy; yr hon a faddenwyd iddo ar esgyniad Richard II. i'r orsedd, yn 1377. Parhaodd i sefyll yn uchel yn ffafir y senedd tra y parhaodd Richard o dan oed; ac yr oedd yn un o'r pedwar ar ddeg a bennodwyd yn gynghor gan y brenin yn 1386; ac yn 1389, gosodwyd ef eilwaith yn arglwydd gaghellydd. Ni parhaodd i weinyddu y swydd hon ond am ddwy flynedd. Ac o hyny allan, nid ydyw yn ymddangos i Wykeham gymmeryd rhan flaenllaw mewn achosion cyhoeddus. Yr oedd efe yn bresennol yn y senedd a gynnalwyd ar y 30ain o Fedi, 1399, pan ddiorseddwyd Richard II.; ac hefyd yn eisteddiad y senedd gyntaf a alwyd gan Harri IV., ychydig ddyddiau yn ddilynol: ond hono oedd yr olaf y rhoddodd ei bresennoldeb ynddi. Parhaodd, pa fodd bynag, i gyflawni ei ddyledswyddau esgobol am ddwy neu dair o flynyddoedd yn hwy. Dechreuodd ail adeiladu eglwys gadeiriol Winchester yn 1395, a chafodd fyw i'w gweled yn mron wedi ei gorphen. Bu farw yn South Waltham, Medi 27ain, 1404, yn 80ain mlwydd oed.

Yr oedd Wykeham yn ymhyfrydu gwneyd ei creu i'r eglwys: ond nid oedd yn benboethyn. Hoffai ddyg, trefn, gwareiddiad, a phurdeb mewn moesau; ac fel esgob Winchester, enwogodd ei hun fel diwygiwr camarferion eglwysig. Ond nid oedd ganddo y duedd leiaf at Brotestaniaeth, fel y cyfryw; ac yn hyn yr oedd yn gwahaniaethu yn fawr oddi wrth ei gydoesydd enwog, John Wickliff. Gellir cymmeryd William o Wykeham fel yn cynnyrchioli dosbarth o Eglwyswyr, y rhai oedd i'w cael cyn, ac ar ol y Diwygiad Protestanaidd—dynion nad oedd yn cael eu nodweddu gan sêl dros gwestiynau oedd yn dwyn cysylltiad â gathrawiaethan crefydd, ond er hyny yn selog dros prddas a llwyddiant yr Eglwys.

WILLIAMS, DANIEL, D. D.: ganwyd y gŵr enwog hwn yn Ngwreccaam, tua'r flwyddyn 1643 neu 1644. Y mae amgylchiadau a sefyllfa fyddol ei rieni yn anhysbys yn awr; ond y mae yn ymddangos yn debygol eu bod yn parchu crefydd ymarferol, ac yn egwyddori eu plant yn ei hathrawiaethau, ac yn eu cynghori i ymarfer yn rheolaidd â'i ddyledswyddau. Gan mai yr efengylaidd a'r poblogaidd Morgan Llwyd oedd yn gweinidogaethu yn Ngwreccaam am y pymtheng mlynedd cyntaf o fywyd Daniel Williams, nid ydyw yn annaturiol i ni gasglu iddo gaer a fraint o ddyfod i gyffyrddiad mynych, a chyfranogi yn lled helaeth o ysbryd hunanymwadol gŵr oedd yn ganolfan y fath ddyllanwad yn yr eglwys ar y cyfnod hwnw. Ni chafodd fawr o fanteision addysg pan yn ieuange; ond trwy ddyfal-barhâd i gasglu gwybodaeth a diwyllio ei alluoedd naturiol, cododd i safle anrhydeddus fel ysgolhaig a duwinydd. Y mae arddull ei gyfansoddiadau cyhoeddiedig yn dwyn profion o ddiffygion ei addysg foreuol; ond y maent, er hyny, yn profi cryfder cynhenid ei feddwl, a diwydrwydd a llwyddiant personol ei feddwl i gasglu gwybodaeth. Yr oedd ei dueddfryd, er yn fachgen, at grefydd yn ei holl ranau; a hynodid ef yn mhlith ei gyfoedion fel gŵr ieuange hynaws a difrifol. Er pan yr oedd efe yn bump oed, ei hoffder penaf oedd darllen ei Feibl, a myfyrio ar wirioneddau goruchel yr efengyl. Pan yr oedd yn bedair ar ddeg neu bymtheg, galwyd arno i bregethu; ac yr oedd efe yn mysg y rhai cyntaf a ymgymmerasant â'r weinidogaeth wedi troad allan y ddwy fil yn 1662. Ni chywilyddiodd arddel ei hun yn Ymneilldŵr, a hyny mewn adeg pan yr oedd Ymneilldŵaeth yn ei osod yn agored i wawd, ac erledigaeth, a cholled. Pe y gallasai efe gydymffurfio âg ammodau yr Eglwys Sefydledig, y mae yn dra sicr y cawsai ei feddwl well manteision diwylliant, ac hefyd y buasai holl freintiau a dyrchafadau y sefydliad yn agored iddo; ond dewisodd, yn hytrach, ddilyn argyhoeddiad ei gydwytod, a chywasgru ei oes i lafurio fel Ymneilldŵr.

Wedi bod yn pregethu yn achlysurol mewn gwahanol lleoedd am rai blynyddoedd, cafodd allan fod sefyllfa yr amseroedd yn anfantesiol iawn i gyflawni yr holl weinidogaeth yn ddirwystr a dibrofedigaeth yn y deyrnas hon. Teimlai braidd yn ddiagonal i feddwl am lafurio yn ngwlad ei enediggaeth, o blegid amlder yr erlidwyr a chwerwedd y profedigaethau; ond tra yr ydoedd mewn cyfyng gynghor am y dyfodol, agorodd Rhagluniaeth [ddrws iddo yn yr Iwerddon. Pan oedd ar ymweliad â'r foneddiges dduwiol hono, yr Arglwyddes Wilbraham, yn Weston, swydd Amwythig, cafodd wahoddiad annisgwyliaidwy i fod yn gaplan i Larlles Meath. Derbyniodd y cynnyg gyda diolchgarwch a llawenydd; a chafodd yno noddfa rhag yr holl ystormydd, a llawer o gyfleusderau i wneuthur daioni dros ei Arglwydd. Wedi gwasanaethu am dymmor felly, galwyd ef i'r weinidogaeth reolaidd a sefydlog gan yr eglwys yn Wood Street, Dublin. Bu yn lafurio yn yr Iwerddon am ugain mlynedd. Daeth i gydnabyddiaeth â llawer o deuluoedd pendefigaidd ac urddasol, a bu ei addysg a'i dduwiolfrwydd yn foddion i gadarnhau llawer o'r cyfryw yn y ffydd Brotestanaidd. Cyfeillachodd lawer â gweinidogion ereill; ac yr oedd unplygrwydd ei gymmeryd a lledneisrwydd ei ysbryd yn ennill iddo gyfeillgarwch ac ymddiried ei holl gydnabod. Yn y

cyfnod hwn priododd foneddiges o deulu parchus a chyfoeth mawr, yr hyn a'i galluogodd i ymhelaethu mwy mewn haelioni a gweithredoedd da na'i holl frodyr. Yn yr amseroedd tralodus tua diwedd teyrnasiad y brenin Iago, gosodwyd ef yn agored i beryglon chwerw gan ormes ac erledigaeth y weinyddiaeth Babsaidd. Yr oedd y Pabyddion yn yr Iwerddon yn llawer mwy trahaus na'u cydgrefyddwyr yn Lloegr, ac yr oedd gwrthwynebiad Dr. Williams i bob ffurf o Babyddiaeth yn ffyrnigo ei wrthwynebwyr, ac yn ei osod yntau mewn perygl am ei einioes. Barnodd, er mwyn diogelwch personol, mai gwell oedd iddo ddyfod drosodd i Loegr; a symudodd i Lundain yn y flwyddyn 1687. Mor fuan ag y daeth yn adnabyddus i Gristionogion efengylaidd y ddinas, gwerthfawrogiid ei gyfeillach a'i bregethau yn anghyffredin. Profodd o wasanaeth mawr i Ymneillduwyr y ddinas, a hyn ar adeg gyfyng iawn. Yr oedd amryw o swyddogion y llys yn arfer eu dylanwad i gael gan yr Ymneillduwyr i gyfiwyno anerchiad o ddiolchgarwch i'r brenin ar ei waith yn gwneuthur i ffordd a'r deddfau cospawl gorthrymus a fodolent. Cynnulodd brif arweinwyr yr Ymneillduwyr yn y ddinas i gyfarfod & hwynt; ac oni buasai am graffier a gwroldeb Mr. Williams, buasant wedi eu dal yn y rhywd a daenwyd iddynt gyda'r fath ofal a rhagrith. Dadleuai efe fod llymder cyfreithiau y teyrnasiad blaenorol yn erbyn yr Ymneillduwyr o blegid eu bod yn gwrthwynebu unbenaeth y brenin, ac nid o blegid eu hymneillduweth grefyddol; a dadleuai yn mhellach y buasai yn well iddynt hwy oddef gwaradwydd a cholled personol na chefnogi mesurau oeddynt yn tueddu i ddinystrio rhyddid deiliaid y goron. Cytunodd pawb a'i olygiadau, ac aeth dirprwywyr y llys ymaith yn dra siomedig. Mewn lle arall, cynnalai offeiriad Eglwys Sefydledig y ddinas gynnalodd i'r un pwrpas, a llawenychedd yr calonau yn ddirfawr pan ddeallasant y penderfyniad y daeth eu brodyr ymneillduol iddo. Profodd hefyd yn wasanaethgar iawn i'r foedigion o'r Iwerddon. Yr oedd yr erledigaeth yno yn peri fod lliaws yn gorfod diango i rywle am noddfa; ac os gallent gyrhaedd Llundain, yr oedd Mr. Williams yno gyda chalon hael, a llogell iawn, yn barod i'w cynnorthwyo.

Ar ol chwyldroad gogoneddus 1688, ymgynghorid ag ef yn fynych gan y brenin William yn nghylch materion Gwyddelig, ac edrychid arno gan y llys fel y cymmhwsaf o bawb i nodi allan bersonau a allent fod o wasanaeth i'r llywodraeth yn yr ynys hono. Pan y talodd ymweliad a'r Iwerddon yn y flwyddyn 1700, idrefnu rhyw amgylchiadau perthynol i'w etifeddiaeth yno, derbyniodd ddiolchgarwch unol a gwresog y Protestaniaid am ei garedigrwydd i'w brodyr yn eu cyfyngderau.

—Wedi bod am rai blynyddoedd yn pregethu bob Sabbath i wahanol gynulleidfaoedd, tua diwedd y flwyddyn 1688, ar farwolaeth Mr. John Oakes, derbyniodd wahoddiad unfrydol gan gynulleidfafa Hand Alley, yn y Bishopsgate Street, i ddyfod i'w bugailio yn yr Arglwydd. Gan fod yr alwad mor unfrydol a thaer, cydsyniodd a'r cais; a gwasanethodd yno mwyach am saith mlynedd ar hugain yn olynol. Un o'i brif reysmau dros ymgymeryd a'r weinidogaeth yn y lle hwn oedd "y cawsai lawer o waith, ac ychydig o gyflog" gan y bobl. Er pan ddaeth Lundain y tro cyntaf, cyfeillachodd lawer a

Mr. Richard Baxter; ac yr oedd y gŵr enwog hwn yn celeddu meddyliu mor uchel am dano fel y penodid ef i draddodi y *Merchant's Lecture*, yn Pinners' Hall, pan y digwyddai Mr. Baxter fod yn afiach. Ar farwolaeth Mr. Baxter yn 1691, dewiswyd Mr. Williams yn olynydd iddo, fel darlithydd; ond nid heb gryn wrthwynebiad y derbyniodd efe yr anrhydedd hwn. Cynnygiwyd Mr. Woodcock fel cydymgeisydd; yr hwn oedd yn ddyn dysgedig, ac wedi bod am dymwr yn athraw llwyddiannus yn y brif athrofa. Pan gyfrifwyd y pleidleisiau, yr oeddynt yn hollol gyfartal, a phenderfynwyd y ddadl trwy fwrw oelbren, a'r oelbren a syrthiodd ar Mr. Williams; ac felly gosodwyd ef yn y swydd er boddhad a llawenydd hyd yn oed i'w wrthwynebwyr. Nid yn hir y bu y darlithwyr hyn cyn dyfod i wrthdarwriad anghyfyd, o blegid yr athrawiaethau gwahanol a bregethid ganddynt. Cyhuddid Mr. Williams o bregeth yn rhy lym yn erbyn Antimoniaeth, a furiwyd cynllwyn i'w fwrw allan; ond deallwyd hyn yn brydlawn, a chydunodd llawer o'r tanygrifwyr i gefnogi Mr. Williams. Ond er gwneuthur ymdrechion egniol, methwyd adferu heddwch; ac ymneillduodd pedwar o'r darlithwyr—sef, Dr. Bates, Mr. How, Mr. Alsop, a Mr. Williams—i sefydlu darlith arall yn Salters' Hall. Achlysuodd hyn lawer o drrw ac ysgrifenu ar y pryd; ond cadwodd Mr. Williams ei le mor anrhydeddus fel na cholodd gymmaint ag un o'i wir gyfeillion.

Tua'r adeg hon, ysgrifenedd Mr. Williams amryw lyfrau duwinyddol gwerthfawr i wrthwynebu a gwrthweithio syniadau Dr. Crisp; a theimlid gan y craffus a'r myfyrgar, nid yn unig ei fod yn feistr ar ei bwngc, ond hefyd ei fod yn fwy na meistr ar ei wrthwynebydd. Bu dadl rhyngddo hefyd ag un Mr. Stephen Lob, yr hwn a'i cyhuddodd o ffafrio Undodiaeth. Nis gallai orwedd dan gyhuddiad mor ddirifol a hwn heb ymwingo ac anffodloni, a sicrhau i'w gymmeriad personol a'i syniadau efengylaidd ar Berson Crist a'r Iawn yr amddiffyniad mwyaf trwyadl. Gan hyn, cytunodd Mr. Williams a Mr. Lob i appello at Dr. Stillingfleet, esgob Worcester, a Dr. Jonathan Edwards, o Rydychain, am eu barn ar y cwestiwn mewn dadl rhynddynt. Meddient hwy gymmhysderau neillduol i fod yn farnwyr cyflawn a diduedd mewn achos o'r fath; ac wedi cael amser i ddarllen llyfrau Mr. Williams, y maent yn ei gyhoeddi yn hollol rydd o ddal golygiadau Undodiaidd; ac felly y terfynodd y ddadl mewn modd anrhydeddus iddo. Tynodd y dadleuon hyn lawer o chwerwder i'w gwpan, a throdd ambell gyfail yn elyn iddo; ond yr oedd calon ddiidichell a chydwybod ddirwyr yn ei gynnal mewn tawelwch ysbryd yn nghanol yr holl groesau.

Cyfarfyddodd a blinderau ereil nad oeddynt mewn cyssylltiad a dadleuon duwinyddol. Cododd dynion eithafol a di-ras i'w gyhuddo o anffoesoleb cyhoeddus, gan amcanu sathru ar ei gymmeriad a dinystrio ei ddylanwad yn llwyr fel Cristiaid a gweinidog. Pan dorodd yr ysturm erchyll hon arno, y maes yn appello at gyfangorh gweinidogion Ymneillduol y brif ddinas, gan dymuno arnynt chwilio yn fanwl i'r cyhuddiadau, a chyhoeddi eu dedfryd. Dewisodd y cyfryw chwech o wyr pwyllog o'u plith eu hunain i wneuthur ymchwiliad i'r mater. Eisteddodd y pwyllgor am ddau fis, gan wrando pob tystiolaeth a ddygid yn ei erbyn: holasant

dystion lawer o'r ddau du, ac ni chymmerasant amser i orphwys nes myned i ddyfnderau pob cŵyn; ac ar ddiwedd yr ymchwiliad cyhoeddasant eu barn unol fod Mr. Williams yn hollol ddiniwed yn ngwyneb yr holl gŵynion a osodwyd yn ei erbyn gan ei elynion. Er fod rhagfarn wedi ei fagu mewn llawer calon tuag ato trwy ddylanwad yr erledigaeth hon, etto glynodd ei eglwys yn fyddlawn wrtho, ac yr oedd lliaws ar hyd y ddinas yn cydymdeimlo âg ef yn ei drallod blin, ac yn gweddio am i'r Arglwydd anfon ymwared a dyddanwch iddo. Ymgadwodd ei hun dan lywodraeth ysbryd crefyddol pan yr oedd yr ystomoridd yn ymosod waethaf arno, ac yr oedd ei ledneisrwydd a'i addfwynder yn lleddfu llawer ar greulondeb ysbryd ei elynion mwyaf penboeth. Bu llawer o honnynt fyw i dderbyn argyhoeddiad trwyddol o anghyfiawnder en hymddygiadau tuag ato, ac i gyfaddef mewn edifeirwch a dagrau pa fodd yr had-ddenwyd hwy i'r fath amryfusedd cadarn. Dengys yr amgylchiad hwn pa mor bell yr â dymion dan ddylanwad ysbryd plaid. Nid oedd un math o sylfaen i'r cyhuddiadau y ceisiwyd ei brofi yn euog o honnynt; ond o blegid fod rhyw ddyinion penboeth yn wahanol iddo yn eu barn am rai o athrawiaethau crefyddol, dialent eu lliad arno trwy geisio cuddio ei gymmeriad moesol â gwaradwydd. Rhyfedd i amynedd y Duw mawr oddef i ddyhirod di-ras bardduo gymmeriad ei bobl; ond y mae yr adeg i ddadguddio y fath ddichellion dieffig, a'r dydd i dalu y pwyth iddynt yn agochau.

Yn y flwyddyn 1701, priododd Mr. Williams ei ail wraig—sef, Jane, gweddwyd y diweddar Mr. Francis Barckstead. Yr oedd hon etto yn meddu ar gryn gyfoeth, ac yn nodedig yn mysig ei chydabod am ei duwioldeb personol. Diagnai o deulu Protestanaidd anrhydeddus; a cholodd ei thad etfieddiaeth werthfawr yn Tours, yn Ffraince, o herwydd ei ffyddlondeb i'w grefydd. Buont fyw gyda'u gilydd am bymtheng mlynedd, gan fwynhau cysuron teuluaid a chrefyddol i raddau helaeth iawn.

Er ei fod yn pregethu agos yn feunyddiol, ac yn paratoi llyfrau defnyddiol i'r waag yn barhaus, ac yn dra gofalus am ddyledsdyddan bug-eiliol ei eglwys, etto yr oedd yn talu sylw manwl i symudiadau gwleidyddol yr oes, fel yr oeddant yn arwedu ar Ymneillduaeth. Gwyliai bob deddfau a gynnygid yn y senedd gyda'r bwriad i leihau rhyddid yr Ymneillduwyr gyda manylrwydd, ac arferai bob dylanwad o fewn ei gyrhaedd i attal eu derbyniant gan yr aelodau rhyddfrydig. Mewn ffordd dawal a distaw felly, bu o wasanaeth mawr iawn i ryddid crefyddol yn y deyrnas hon.

Blinwyd ei ysbryd yn fawr pan y gosodwyd prawf sacramentaidd mewn gweithrediad ar Ymneillduwyr yr Iwerddon. Pasiwyd deddf yn 1704, gyda'r bwriad ymddangosiadol o amddiffyn y Protestaniaid rhag lliad ac erledigaeth y Balyddion; ond gosodwyd yr adran grybwyll-edig ynddi mewn modd dirgel gan ryw ber-sonau bradwrus. Parodd hyn flinder a chyth-rwll mawr yn yr Iwerddon; ond yn amser teyrn-asiad y brenin George, cyhoeddwyd deddf gan y Tŷ Cyffredin Gwyddelig oedd yn symmud ymaith i raddau dymunol iawn y rhanau hyny o'r ddeddf oedd yn peri fwyaf o anghyfeusdra i gydwybodau y bobl.

Yn y flwyddyn 1707, arferodd ei ddylanwad personol a'i ysgrifell i hyrwyddo yr undeb

gwladol âg Ysgotland; o blegid y buasai hyny, yn ol ei farn ef, a lliaws o wŷr meddylgar ereill, yn foddion i sicrhau parhâd yr olyniaeth frenhinol Brotestanaidd; a phan benderfynwyd ac y cadarnhawyd hyny, llawenyhodd ei galon yn ddiffraw. Tua'r flwyddyn 1709, cyflwynwyd iddo y gradd o D. D. gan brif athrofa Edinburgh a Glasgow. Gosodwyd anrhydedd cyffelyb yr un pryd ar Dr. Oldfield a Dr. Calamy. Nid oedd hyn mewn un modd yn anrhydedd a chwen-nyhodd efe; ond yr oedd ei holl gydnabod yn meddu argyhoeddiad dwfn ei fod yn ei gyfiawrn haeddu. Yr oedd bob amser wedi teimlo dyddordeb neillduol yn helyntion crefyddol y parth hwnw o'r deyrnas, ac wedi arfer ei holl ddylanwad i'w gal gan wŷr ieuainc a fwriadent ymgyssegru i'r weinidogaeth yn Lloegr i gymmeryd eu haddysg yn un o brif athrofeydd Ys-gotland. Wrth gymmeryd yr holl amgylchiadau i ystyriaeth deg ac ammhleiddgar, yr oedd yn dra naturiol i'r gogleddwyr gynnig iddo yr anrhydedd a enwyd.

Tua diwedd teyrnasiad y frenhines Anne, cymmerodd amgylchiad pwsyig le a ddygodd iddo lawer o chwerverder ysbryd. Teimlai bry-der mawr yn herwydd sefyllfa gythryblus yr amseroedd, ac yn arbenig am ddiogelwch yr olyniaeth frenhinol. Cwestiwn difrifol i'r oes hono oedd hwn: mewn gwirionedd yr oedd cad-ernid a llwyddiant ein holl sefydliadau gwladol a chrefyddol yn ymddibynnu ar fod hwn yn cael ei benderfynu yn y ffordd oreu, a'r unig ffordd fuasai yn dderbyniol gan y wlad. Yr oedd Dr. Williams yn gyfeillgar iawn âg Iarll Oxford; yr hwn, fel pendefig, oedd ar y pryd yn llywyddu amgylchiadau y deyrnas. Bernid nad oedd yr iarll yn ymddwyn yn unplyg a gonest mewn cyssylltiad a'r amgylchiad hwn, a bu Dr. Wil-iams yn ddigon cydwybodol i fyaegu hyny wrtho, a'i gyngori i fod yn fwy gochelgar rhag arwain y wlad i ddyrswch a therfysg. Digiodd y pendefig yn aruthr wrtho, er nad oedd yn gallu gwadu y cyhuddiad, na gwrthddywedyd y cynghor: a chafodd yr iarll gyfeusdra yn fuan i ddial ei lid arno. Derbyniodd Dr. Wil-iams tua'r amser hwn llythyr oddi wrth ryw gyfeillion iddo yn yr Iwerddon yn dymuno cael ei feddwl yn helaeth ar sefyllfa yr amseroedd, ynghyd a'i gynghor iddynt pa fodd i ymddwyn yn eu profedigaethau blinion. Mewn cydsyn-iaid â chais taer ei hen gyfeillion, cymmerodd amser i ysgrifenu atebiad cyflawn:—anfonodd un copi iddynt hwy, a chadwodd y llall yn ei logell. Digwyddodd fod arno ar y pryd angen ymgynghori â bargyfreithwr ar ryw fater per-sonol; ac wrth ymddiddan âg ef, tynodd lawer o bapyrnau o'i logell. Gosododd hwynt yn ol yn ddiogel, fel y tybiai; ond syrthiodd yr adysgrif o'i llythyr i'r Iwerddon i'r llaw, ac yno y gor-weddodd nes i Williams ymadael. Yna cym-merwyd hi i fyny gan y bargyfreithwr, a dar-llenodd hi gydag aiddgarwch a bodddhâd mawr. Gan fod y llythyr yn cynnwys sylwadau an-ffafriol ar weinyddiaeth gyhoeddus Iarll Oxford, cymmerodd y bargyfreithwr y llythyr at y pendefig hwnw!—yr hwn, wedi deall ei gyn-nwysiad, a ddigiodd yn anfaddeul wrth ei awd-wr. Yr oedd y weithred fradwrus hon o eiddo y bargyfreithwr yn dra annheilwng, o blegid yr oedd wedi derbyn caredigrwydd sylweddol fwy nag unwaith oddi ar law Dr. Williams. Diau iddo feddwl y buasai yn sicrhau ffafr y pendefig wrth fradychu eigyfaill; ond yr oedd gweithred

mor ddiogwyddor yn dwyn ei chospedigaeth ei hun; ac y mae yn dra thebyg iddo gael dioddef euogrydd cydwybod a gwaradwydd cyhoeddus fel ad-daliad am ymddygiad mor wael. Tawelwyd ei holl ofnau am ddiogelwch yr olyniaeth Brotestanaidd trwy esgyniad y brenin George i'r orsedd. Medi 28ain, 1714, ymwelodd dirprwy-aeth o weinidogion gwahanol enwadau Ymneill-duol y ddinas â'r brenin, i gyflwyno anerchiad iddo, yn dagan en llawenydd ar ei ddychwel- iad diogel i'r deyrnas, a'i esgyniad heddychol i'r orsedd. Dr. Williams oedd blaenor y ddir- prwy-aeth hon, ac efe a ddarllenodd yr anerchiad. Derbyniwyd hwy yn garedig, a diolchodd y brenin iddynt yn gynnes am eu teyrngarwch a'u dymuniadau da am lwyddiant a chadernid ei deyrnas. Bellach, y mae tymmor ei lafur ar y dddear yn agoshau i derfyniad. Cyssegrodd oes gyflawn i wasanethu yr Arglwydd, ac y mae efe yn cael y fraint o orphen ei lafur ar ymddiadau. Claddwyd ef yn Bunhill Fields. Traddodwyd ei bregeth angladdol gan Dr. Evans, ei gydlafurwr yn y weinidogaeth am un mlynedd ar ddeg. Hunodd yn dawel yn yr Iesu, a galarwyd ar ei ol gan bawb oedd yn cydymdeimlo â lledaeniad a llwyddiant efengyl syml y Testament Newydd.

Meddai ar alluoedd meddyliol cryfach na'r cyffredin. Bendithiwyd ef a choroph iach a chryf, ac yr oedd gweithrediadau naturiol ei feddwl yn fanwl a chyflym. Meddai ar gof gafaelgar: os unwaith yr âi ffaith neu wirionedd i mewn iddo, nid oedd berygl iddo ddiangwch mwyach. Caffai ei wrthwynebydd mewn dad deimlo nerth ei wybodaeth yn dra buan, a deuai allan o bob ymgrech dadleuol yn mron yn fwy na gorch- fygrwr. Trwy iddo gael mwynhau iechyd da, galluogwyd ef i barhau yn nghyflawniad ei ddy- ledswyddau hyd diwedd ei oes o'r bron.

Nodweddid ef fel pregethwr gan sylledd ac eglurder. Ymdrinai â gathrawaethau crefydd mewn dull hollol efengylaidd. Nid oedd yn cael ei ystyried yn un o areithwyr penaf ei oes; etto yr oedd yn bregethwr tra chymmeradwy a defnyddiol. Pregethodd am hanner can mlynedd; ac y mae yn dra sicr fod gweinidogaeth gysson am dymmor morfaith wedi gwneuthur daioni dirfawr. Yr oedd yn talu sylw arbenig i add- ysg a diwylliant crefyddol ieuengotyd, ac arferai draddodi pregeth neillduol iddynt ar bob dydd Nadolig; a chyrchai minteioedd o ieuengotyd o bob parth o'r ddinas i wrandaw arno ar achly- suron felly. Ennilodd hyder a chariad gwein- idogion ieuainge, o blegid ei dynerwch atynt, a'i barodrwydd i'w cynnorthwyo yn mhob cyf- yngder. Rhoddid iddo barch mawr gan wŷr anrhydeddus ar gyfrif ei bwyll a'i gallineb cyf- redinol. Digwyddodd fod Syr Charles Wolesey yn cyd-deithio âg ef unwaith i'r Iwerddon; a chafodd y barwnig ei synu yn rhyfeddol at wy- bodaeth fanwl y gweinidog am amgylchiadau gwleidyddol y byd; a thystiai y dylasai fod yn un o weinidogion ei fawrhydi, ac nid yn breg- ethwr Ymneillduol. Bendithiwyd ef a thymmer mor addfwyn, ac â'r fath helaethrwydd o ddy- lanwadau gras, fel yr oedd yn rhwydd ganddo faddu i'w elynion penaf. Fel yr awgrymwyd yn ei hanes, cafodd brofedigaethau chwerrw; a derbyniodd ymosodiadau creulawn oddi wrth bersonau y gwnaeth efe drugaredd a hwy mewn cyfyngder. Ond nid oedd yn lletya llid atynt,

a gofalai na byddai yr haul "yn maschludo ar ei ddiogofaint." Galluogwyd ef trwy ei gyfoeth i estyn elusen i'r tlawd, a chymmhorth i'r ang- henus. Arferai fyw yn syml a dirodres, a chyf- ranai symiau mawr o'i gyfoeth bob blwyddyn at achosion daionus a chrefyddol. Gan nad oedd ganddo deulu, cyflwynodd ran fawr o'i etifedd- iaeth drwy ewyllys er budd achosion crefyddol yn Nghymru. Darfu i Mrs. Roberts, chwaer Dr. Williams, amhennu cyfreithlondeb yr ewyll- ys, o blegid fod yr hyn a ysgrifenydd ynddi rhwng y llinellau heb ei lawncdi gan dystion. Gwnaeth hyn, nid oddi ar ddybenion ariangar, ond oddi ar y grediniaeth nad oedd ei brawd wedi gadael digon o arian at achosion teilwng yn Nghymru. Boddlonodd roddi i'fyny ei hawl i'w eiddo yn hollol ar yr ammod i'r ymddiried- olwyr dalu 60p. yn y flwyddyn yn y cyfeiriad a grybwyllwyd. Wedi cael awdurdod llyso cyf- reithiol, cytunwyd â'r ammod; ac y mae felly ragor yn dyfod i Gymru nag oedd Dr. Williams ei hun wedi ei fwrriadu. Oherwydd fod gwerth eiddo wedi chwanelgu, y mae yn rhywle tua 700p. o gymmunrodd Dr. Williams, a'i chwaer, Mrs. Roberts, yn cael eu rhanu yn Nghymru bob blwyddyn. Galluogr yr ymddiriedolwyr hefyd i ranu Beiblau a Thestamentau yn achlysurol; a chydhrwng yr oll, gwnaeth Dr. Williams dda- ionni mawr yn ei fywyd. Undodwyr sydd yn awr yn gweithredu fel ymddiriedolwyr ar ei eiddo.

WILLIAMS, DAVID, Troed-rhiw-dalar (neu fel yr adnabyddid ef yn fwy cyffredin am lawer o flynyddoedd, 'WILLIAMS, Llanwrtyd'), ydoedd weinidog Cynulleidfao. Ganwyd ef yn Nant- y-dderwen fawr—amaethwr bychan yn nghwm cul, clyd, digynnyroh, ond rhamanantus y Cerdin, yn mhlwyf Llanwrtyd, yn sir Frycheiniog. Efe ydoedd cyntafanedig ei rieni—enwan pa rai oeddynt Rees a Margaret Williams. Yr oedd Rees yn fab i Roderick, yr hwn a symmudodd o le a elwid Nonsit (*Nonsuch*!) yn Nghwm y Tywi, yn mlaenanu sir Gaerfyrddin, i blwyf Llanwrtyd. Disgynodd o Williamsiaid Aber- gwesyn; y rhai oedd yn hynod fel defaidwyr mawrion, ac hefyd ar gyfrif eu hirhoedledd. Argyhoeddwyd Roderick oddi tan weinidogaeth danlyd yr anfarwol Rowlands, o Langeitho. Wedi ei symmudiad i Lanwrtyd ymunodd â'r eglwys Gynulleidfao yn y Gelynos, lle y par- haodd yn aelod fyddlawn a gweithgar hyd ei farw. Hefyd derbyniwyd Rees yn aelod o'r un eglwys; a daeth yntau yn aelod defnyddiol, a pharhaodd felly nes y terfynodd ei yrfa yn 1823. Yr oedd Margaret, ei fam, yn ferch i David Anthony, Tir-abad, yr hwn a argyhoeddwyd dan weinidogaeth gynnyrfus Howel Harris, o Drefeca, pan ar ymweliad a Chefn-gorwydd. Er mai David Anthony ydoedd tad Margaret, etto, yn ol arferiad y dyddian hyn, arwyddodd hi ei phriodas yn Margaret Davies. Disgynodd Catherine, gwraig David Anthony, a mam Mar- garet Davies, o'r un teulu a'r merthyr Cymreig, John Penry, o'r Cefn-brith. Priododd Rees Williams a Margaret Davies yn eglwys Llanwr- tyd, Rhagfyr, 1777, ac aethant i fyw i Nant- y-dderwen fawr; lle y ganwyd David Williams, Ionawr 27ain, 1779. Gwehyddion wrth eu galwedigaeth ydoedd ei dad a'i daid, a dalient y tyddyn bychan a enwyd hefyd; ac fel amaeth- wyr yr ardal yn gyffredin, dibyrent i raddau pell ar y praid. Y mae yr anedd-dy erbyn hyn

yn garnedd o adfeillion—a phob peth yn dawel o'i ddeutu, oddi gerth dolefaid yr awelon yn nghanau a pinwydd, y rhai sydd fel gwylledyddion uwch y fangre unig, ynghyd â bresfadan y defaid, a chyfarthiad y bugeilgw. Os bydd y rhai yma yn fud, ni bydd ond distawrwydd yn teyrnasu yno.

Pan nad oedd David yn llawn dwy flwydd oed, symmudodd y teulu o Gwm y Cerdin i Bon-y-groes; a dalient Felin y dinas yn Nghwm yr Itron, yn ymyl hen bentref Llanwrtyd, a cher llaw eglwys y plwyf. Yr oedd yn y pentref dafarddy, yn yr hwn y ganwyd Evan Harris—gweinidog poblogaidd gyda'r Trefnyddion Calvinadaid, ac yn mlyneddodd drefnedaf ei oes o Ferthyr Tydfil. Yr oedd gan Evan Harris frawd hynach nag ef, o'r enw William, yr hwn oedd yn gyd-ued â David Williams. Yr oedd yn y pentref hefyd fachgenyn yn gyd-ued â'r ddau, o'r enw Rhya. Daeth y llangcian hyn yn gyfeillion mynwesol; a'u hyfryd waith ydoedd cynnal cyfarfodydd ar hyd y meusydd; a gwiredwyd yr hen ddiarab ynglŷn â'r tri, mai y "plentyd ydyw tad y dyn;" o herwydd daethant yn dri gweinidog poblogaidd—un gyda'r Annibynwyr, un arall gyda'r Methodistiaid, a'r llall gyda'r Bedyddwyr.

Breintwyd David Williams â rhieni crefyddol; a dywedai mai y peth cyntaf yr oedd yn ei gofio oedd "ei fam yn ei ddyngu i benlinio wrth fwrwm y ford" yn y gwasanaeth teuluaidd a gynnellid hwy'r a boreu gan ei dad a'i daid; a siaradau yn uchel am grefydd ei fam yn neillduol. Dywedai ddarvoud iddo ddeall pan yn ieuango iawn ei fod yn greadur cyfrifol i Dduw. Dyfnhawyd yr argraphiadau hyn yn ei feddwl gan freuddwyd a gafodd rhyw noson, pan nad oedd etto ond safn mlwydd oed. Dywedodd "ei fod yn canfod y Barnwr yn dyfod gyda'r cymmylau, ac mewn awdurdod yn neillduo y ddau deulu oddi wrth eu gilydd, ac yn nodi y rhai da—yna yn gyru y rhai drwg i'w lle eu hun." Chwanegodd ar deryn ei oes, "Effeithiodd y breuddwyd yn rhyfeddol ar fy meddwl, ac nid ydyw ei argraphiadau wedi eu dileu hyd heddyw."

Ni chafodd ond ychydig o fanteision addysg yn nyddiau ei ieuengtid. Yn ffodus iddo, yr oedd y Parch. Morgan Jones, clerigwr Llanwrtyd, yn cadw ysgol yn y Llan yn ymyl ei gartref—at yr hwn yr anfonwyd ef. Yr oedd ganddo adgofion cynhes am ei hen athraw, a'r modd y gosodai ei dysgblion ar ben y ffordd i deithio llywbrau dyrys y gwybodaethau. Nis gwyddom yn sicr faint o amser y bu yn yr ysgol hon; ond ni chafodd efe ond prin ddigon o amser i oed i lawr y sylfaen, drwy ddyngu darllen, a rhyfyddu ychydig. Yr oedd y goruwch-adeiladu yn ei aros drachefn.

Fel y sylwasom eisoes, yr oedd yn wrthddrych argraphiadau crefyddol er pan yr oedd yn cofio, a gogwyddai i'r cyfryw gyfeiriad o gychwyniad ei yria; etto cyfeirai at adeg bwysig o'i fywyd, pryd y cafodd ei ddeffro o ddirif i ystyried ei ddiwedd, a daeth mewn modd bywiog iawn i deimlo ei fod yn bechadur colledig. Yr oedd yr amgylchiadau cydfynedol â'i drôdegiaeth fel y canlyn:—Ar ryw brydnawn Sabbath, yn 1790, yr oedd efe, a'r ddau gyfaill ieuango y cyfeiriwyd atant eisoes, yn chwarae mewn cae yn ymyl ei gartref, pryd y daeth geneth ieuango gref heibio, ac yr ymosododd arnynt, gan eu curo yn ddiarbed. Yn ei dro, ymosododd ar David Williams. Yn ei eiriau ei hun, "Yn fy nghaledi

mi rhegais hi—y waith gyntaf i mi regi, a'r waith ddiweddaraf hyd y dydd heddyw." Wedi i'r gair ofnadwy ddiango dros ei wefusau, teimlodd yn dra anesmwyth ei feddwl, a chafodd wythnos neillduol o anghysurus, gan y meddyliai fod y gelyn yn danned ddarfod iddo regi, a hynaf ar y Sabbath. Dywed, "Wedi bod ar hyd yr wythnos dan y pwys mwyaf o euogrwydd, ar y Sul canlynol, Mawrth 14eg, 1790, yr oedd y Parch. Isaac Price, fy hen dad (un o oreuon y ddasar), i bregethu yn y Tŷ Gwyn am dri o'r gloch. Aethum yno gyda fy nhad. Yr oedd adfywiad—neu fel y galwem ni ef yn gyffredin, diwygiad—yn dechreu yn yr ardal. Yr oedd yr hen bregethwr yn pregethu yn awdurdod a nerth y nef-oedd, nes yr oedd yn gynnhwrf drwy yr holl dy; ac wrth ddarlunio cyflwr drwg, gwaeddodd allan fel yma, 'Amynedd Duw na buasit yn safn y cythraul!' Meddyliais mai myfi oedd hwnaf, wedi rhegi y Sul o'r blaen; ac felly dechreuais waeddi am drugaredd. Canlynais fy nhad adref bob cam dan wyllo. Bâm am bythefnos dan bwys euogrwydd. Pan awn i weddi yr oedd fel talcen tŷ rhyngof a Duw; ond un noswaith, pan yn dychwelyd adref o'r Tŷ Gwyn, yr oeddwn yn cerdded wrth yf fy hun, a neb yn fy meindio, tywynodd haul ar fy enaid—gwelais Dduw yn gymmodllawn yn ei Fab, a sythiodd y baich oddi ar fy ngwâr, a ches nesau at Dduw fel Tad. Y mae rhywbeth wedi bod rhyngof a Duw bob dydd o'r dydd hwnaf hyd heddyw." Mor fuan ag y cafodd ei draed yn rhydd, gofynodd i'w Arglwydd, "Beth a fyndi di i mi ei wneuthur?" Ymwasgodd yn ddiodeu i dysgblion; ac yn mis Mai, 1790, derbynwyd ef yn gyflawn aelod o eglwys Gynnulleidfaol y Gelynos, Llanwrtyd.

Pan aed i ddewis celfyddyd iddo, ni fynai fod a wnelai â thafu y wenol. Yn hytrach, dewisodd yr alwedigaeth o wneuthur esgidiau: am hyny, rhwymwyd ef yn egwyddor-was i Rees Jones, Nant y craf—oraol y gelfyddyd hono yn yr ardal ar y pryd. Ymdaflodd y gŵr ieuango â'i holl egni i'w dysgu; ac nid hir y bu cyn dyhysbyddu ei athraw o'i holl wybodaeth. Wedi eistedd wrth draed y Gamaliel hwn am ragor na thair blynedd, teimlodd awydd, fel dynion ieuango yn gyffredin, am gael gweld ychydig o'r byd. Daeth yn ymwybodol nad oedd gan ei feistr ragor i'w ddyngu iddo; a chan faint ei awydd, nid yn unig am fod y goren yn ngweithfa Rees Jones, ond hefyd na byddai yn ail i neb yn y gelfyddyd hono y bwriadai ar y pryd gael ei fywoliaeth oddi wrthi, efe a benderynodd adael ei ardal enedigol, ac ymdaflu ar y byd. Adeg bryderus ydoedd hon iddo ef, ac i'w rieni a'i gyfeillion—o ba rai yr oedd ganddo liaws mawr. Drwy ei wasanaethgarwch gydag achos yr Arglwydd, yr oedd wedi suddo yn ddwfn yn serch y frawdoliaeth yn y Gelynos, a thynai ei ddawn gyda rhanau cyhoeddus gwasanaeth y cyassegr sylw neillduol: am hyny awyddent ddal gafael ynddo; ond ni allent ei berswadio, na'i ddychrynu, i aros. Felly, gadawodd aelwyd ei rieni tua'r flwyddyn 1795, ac aeth ymaith heb wybod i ba le. Trodd ei wyneb tua Llanymddyfri, ac yno y bu yn gweithio yn ddiwyd am yr ysbaid o flwyddyn, neu chwanaeg. Nid oedd gan yr Ymneillduwyr un addoldy yn Llanymddyfri tra y bu efe yno. Yr oedd yno amryw bersonau oeddynt yn aelodau gyda'r Methodistiaid yn Cil-y-cwm, ac amryw ereill oeddynt yn aelodau gyda'r Annibynwyr yn pentre Tŷ Gwyn—i'r hwn le yr aeth efe â'i lythyr: ac yno y bu

yn aelod ffyddlaw a gweithgar tra y bu yn y lle. Cynnelid cyfarfodydd wythnosol gan y ddau enwad mewn tŷ a safai y pryd hwnw ar y fan lle y saif addoldy y Methodistiaid yn breacnoll. Mynychai efe y cyfarfodydd hyn, ynghyd â chyfarfodydd a gynnelid yn y Fron a Chefn-telych, fel nad eageulussodd efe feithriniaid ei natur foesol tra yr arosai yno; a bu hyn hefyd yn gadwraeth arno rhag ymlygru gyda gwyllt langciau y dref. Hynodid ef gan ofal mawr am ei holl ennillion yn yr adeg dan sylw, ac ni ffurfiodd arferion llygredig. Dywedai ddarfod iddo fod mor afradlaw a gwario un geiniog am ddiodydd meddwol tra y bu yn y lle:—meddai, “Dobin o’ent yn galw y mesur, a cheiniog oedd ei bris.” Llefara hyn yn uchel am y modd y treuliodd ei amser yn Llanymddyfri. Hefyd, cofnododd y ffaith ganlynol:—“Y mae un peth a fwynehai yno sydd yn dda genyf ei nodi. Yr oedd fy nghartref gyda John Price, yn mhenn uchaf Heol y Ceryg. Yr oeddwn yn cysgu yno wrthyf fy hun. Pan oeddwn ar ben fy nginiau wrth ochr fy ngwely (yr oedd yn fellt a tharannau rhyfeddol), gwenodd y Nefoedd arnaf, cilliodd y cymmylan, a thywynodd haul arnaf. Cyfodais ar fy nhraed, a bŵm o gylch dwy awr yn mwynhau ac yn diolch i Dduw. Y mae y noswaith hono fel arwydd ffordd genyf i droi ati etto rai gweithiau.”

Ymadawodd â Llanymddyfri yn y flwyddyn 1796 am Merthyr Tydfil. Trefnodd i ymadael ar ddydd ffair, fel y cawsai weled ei dad cyn ei fyned ymaith, gan y disgwyllid ef i’r dref ar yr adeg. Pan gychwynodd, aeth ei dad i’w anfon ran o’r ffordd, yn llawn pryder wrth feddl ei fod yn myned i Merthyr; yr hwn lea ystyrid y pryd hwnw fel derbynyfan gwelhillion cymdeithas yr holl siroedd cymmydogaethol. Wrth ymadael, cofseidiasant eu gilydd, ac wylasent eill dau : a’r cyngor a roddodd ei dad iddo yn ei ddagrau pan ymadawsant oedd, “Fy machgen bach i, gofala am dy grefydd!” Felly aethant bob un i’w ffordd—ei dad yn ei ol i’r ffair, yn llawn pryder ac ofn am ddyfodol ei fab, ac yntau tua Morganwg; ac fel yr ymiachâi oddi wrth yr ysgydwad a gafodd wrth ymadael, paentiai gobaith y wlad dda odiaeth o’i flaen. Wedi ei ddyfod i Ferthyr, cafodd waith gan ŵr o’r enw Thomas Miles, am yr hwn y dywedai, “Yr oedd yn ddyd duwiol, yn aelod gyda’r Trefnyddion Calfinaidd, ac yn cadw addoliad teuluaid.” Ystyriai ddarfod iddo fod yn ffodus iawn i gael ei arwain gan Ragluniaeth at y gŵr da hwn. Edrychai ar yr adeg a dreuliodd yno fel adeg ei barotoad at y weinidogaeth. Pan ofynid iddo a fu efe mewn athrofa, dywedai, “Do: yn athrofa Thomas Miles yn Merthyr.”

Cyngorodd ei gyflogwr ef i ymuno â’r frawd-oliaeth fechan oedd yn cychwyn achos newydd yn *long room* y *Crown*—gan yr ystyrid fod y weinidogaeth yn yr Ynysgau y pryd hyn yn rhoddi sain anhynod: ac felly y gwnaeth. Nid oeddynt ond o bymtheg i ugain o aelodau ar y pryd yn y *long room*; a Lewis Foster, aelod o’r Groeswen, a ystyrid ganddynt fel eu blaenor. Am yr adeg hon, dywed, “Yr oeddwn am wythnosau lawer, os nad misoedd, heb un bregeth. Nid oedd ond wyth ar hugain o weinidogion gyda’r Annibynwyr yn y fl. 1800 yn y Deheudir, a dim ond deunaw yn y Gogledd—chwech a deugain oedd gan yr enwad yn Nghymru y pryd hwnw. Ond er nad oeddyn yn cael ond ychydig o bregethan, yr oedd undeb, cariad, a

chydweithrediad yn blodeuo yn ein plith—a Duw yn gwennu arnom. Yr oedd pawb o honom yn ei dro yn cael arfer ei ddawn—pob un yn ei gylch yn gweddio yn gyhoeddus.” Hefyd, cofnodir ganddo yr hanesyn canlynol:—“Daeth atom un o’r enw Thomas Rees, o eglwys y Mynydd-ialwyn. Yr oedd gan y brawd hwn rai daliadau gwahanol i’r eiddom ni. Yn mysg pethau ereill, dalai yr hyn a alwai yn ‘lawn sicrwydd gobaith;’ sef yw hyn, nad oedd neb yn dduwiol heb fod y person ei hun yn sicr o hyn. Parodd hyn gryn dipyn o ddadlennu yn ein plith. Yr oedd rhai droe, ac ereill yn erbyn y syniad; ac yr oedd ereill nad oeddynt na throes nac yn erbyn y cyfryw syniad; ond dalient eu hunain yn ei wyneb, a chaent eu hunain yn methu dyfod i fyny âg ef. Yn mhllith y dosbarth hwn yr oeddwn i fy hun. Parodd i mi anesmwythder meddwl mawr, gan nad oeddwn bob amser wedi cyrhaedd y tir yr oedd efe yn ei nodi. Un noswaith, wedi i mi fyned i’r gwely gyda y cyfaill yr oeddwn yn arfer bod gydag ef, nis gallwn roddi cwsg i’w llygaid, na hŷn i’w hamranta, a hyn gan ofn am fy nghyflwr. Bu gorfod i mi godi a myned i gornel yr ystafell i weddio. Bŵm yno am gryn amser—nis gwn pa faint; ond cyn i mi roddi i fyny cefais ffydd i gydio yn y gair hwnw a lefarodd Crist wrth ei ddysgybllion:—‘Byw wyf fi, a byw fyddwch chwithau hefyd.’ Cyfodais gyda llawenydd, a chygaais weithian yn eamwytth.”

Yn yr ysbaid y bu oddi cartref, llafuriodd gyda dyfalwch mawr yn ei oriau hamddenol am wybodaeth o bob natur; ond yn neilldrol am wybodaeth dduwinyddol a Beiblaidd. Pan yn Merthyr, derbyniodd “*Gorph Duwinyddiaeth*” Dr. Lewis, a rhai llyfrau da ereill, a myfyriai ynddynt gyda hyfrydych mawr. Ac anaml y byddai yn gweithio heb fod y Beibl yn agored o’i flaen; ac felly, trysorodd lawer o hono yn ei gof, a bu yn neilldrol wasataethgar iddo yn mlynnyddoedd dyfodol ei fywyd. Hefyd, ymddadbylgai ei ddoniau yn gyflym iawn—yn gymaint felly fel y cymhellwyd ef yn daer i ymgyssegru i waith y weinidogaeth. Yr oedd yn gogwydd er yn blentyn at y gwaith hwnw, fel y gwelom; etto, gwrthododd ddechreu arno yn Merthyr, a phenderfynodd, os dechreuai o gwbl arno, yr ai adref i wneyd hyn.

Hynodid ef hefyd am yr ysbaid hwn gan ddiwydrwydd gyda’i alwedigaeth. Nid hir y bu cyn ennill y sedd arhwydeddusaf yn ngweithfa Thomas Miles. Ymhedodd hefyd â Chaerdydd a Chasnewydd, a bwriadai fyned i Lundain er ymberffeithio yn ei gelfyddyd. Ond yr oedd gan yr Arglwydd gylch arall iddo ef i’w lenwi, a deisyfai ei gyfeillion arno i ddychwelyd—ac yn eu plith yr oedd y Parch. Isaac Price. Dywedai ei hun hefyd, “Yr oeddwn yn meddwl dyfod adref i ddechreu pregethu i dŷ fy mam, ac ystafell yr hon a’m hymddug—yr hen eglwys yn yr hon y’m derbyniwyd.” Am hyn canodd yn iach i Merthyr, a Thomas Miles, a’r frawdoliaeth yn y *long room*, yn nechreu Mai, 1799; a daeth adref at ei rieni, y rhai oeddynt yn byw yn Melin-maes-gwaelod, ger llaw Llanwrtyd—i’r hon yr oeddynt wedi symmud cyn ei ymadawiad. Ac yno y gosododd ei alwedigaeth i fyny; a bu Rees Jones, ei hen athraw, yn cael gwaith ganddo. Dywedid ei fod yn ddiuro fel crydd, a bod yr holl ardal yn cael eu hesgidian ganddo. Dywedai, “Yr oeddwn yn cael digon o waith, ac yn debyg o wneyd yn gysurus.”

Dechreuodd bregethu yn y Tŷ Gwyn, Medi, 1799, oddi wrth y geiriau "Un peth sydd angenrheidiol," &c.; a buan y daeth yna boblogaidd iawn fel pregethwr, fel yr oedd galwad mawr am ei wasanaeth yn mhell ac agos. Yn ngwanwyn y fl. 1800, bu ar daith drwy y Gogledd, fel cydymaith i'r Paroh. Daniel Evans—wedi hyny o'r Mynydd Bach; a chofiai llawer rai o'r oedfaon a fwynhawyd ganddynt dan weinidogaeth y llange ieuangc tra fuont byw. Ar y daith hon daeth i adnabyddiaeth ag amryw o gedyrn yr areithfa yn y Gogledd. Yn Ninbych, daeth i adnabyddiaeth a'r Paroh. Daniel Lloyd, yr hwn oedd enedigol o ardal Llanwrtyd. Cymmhellodd Lloyd ef i ddyfod yn gynnorthwyr iddo, gan addaw y gwnaethai yntau ei gynnorthwyo ef i ddarparu i fyned i athrofa Gwreosam. Addawodd gydsynio; ond bu farw Mr. Lloyd yn fuan wedi hyn; ac felly, dyrswyd ei gynlluniau, fel y gorfodwyd ef i ddilyn ei alwedigaeth am rai blynyddoedd yn mhellach. Cafodd rai llyfrau ar ol Mr. Lloyd, ac yn eu plith rai o weithiau Dr. Owen; a pharhaodd yn neillduol o hoff o weithiau tywysoeg y duwinyddion tra fu byw. Er i'w gynllun gael ei ddyrswyo, etto ni roddodd i'fyny ei fwriad i fyned i'r athrofa; ac yn y fl. 1803, cafodd ei hun yn barod i guro wrth y porth, a llwyddodd i gael derbynriad. Ond pan ddeallodd Mr. Price, ei hen weinidog, ei fod yn myned i ymadael, aeth ato, a dywedodd wrtho, "Fy machgen bach i, paid a'm gadael yn fy henaint!"—a gallasai fod yn ddefnyddiol iawn yn ol y manteision yr oedd wedi eu cael. Hefyd chwaneodd, "Pan yn dy fedyddio yn Nant-y-dderwen, syrthiodd rhywbeth arnaf yn debyg i ysbryd prophwydoliaeth, a dywedais y byddai y bachgenyn oedd yn fy mrechiau o ddefnydd mawr yn Israel." Felly, drylliwyd ei gynlluniau unwaith yn chwangeg; methodd wrthsefyll cais taer ei hen dad yn yr efengyl, ynghyd a dymuniad yr eglwys oedd dan ei ofal. Rhoddodd ffordd, a derbyniodd alwad oddi wrth eglwys unedig Llanwrtyd a Throed-rhiw-dalar; ac urddwyd ef yn y lle blaenaf, Awst 18fed, 1803, yn yr awyr agored, yn nghysgod llwyn o gyll a dyfent yn yr hyn yn bresennol sydd yn glawdd y fynwent. Ond dywedai tra fu byw, ddarford iddo edifarhan filoedd o weithiau am na fynasai fanteision athrofaol; a chynghorai ymgeiswyr ieuangc am y weinidogaeth yn ddi-eithriad mai y llwybr goreu iddynt fuasai drwy yr athrofa.

Wedi ei neillduad i'w swydd, ymdaifodd yn hollol i'w waith, a chyflwm ledodd ei glod. Awyddai amryw eglwys yn sir Gaerfyrddin am ei wasanaeth; ond cyfyngodd ei faes i Gantref Buallt. Gan y gwaelai iechyd ei ragflaenydd yn gyflwm, gorphwysai y gwaith yn hollol ar ei ysgwyddau ef. Ar deryn y flwyddyn gyntaf o'i weinidogaeth, cafodd ddarford iddo fod yn dderbynnydd o'r swm o 15p.—at yr hyn y cafodd 5p. oddi wrth y bwrdd Presbyteriaid, i'w gwneyd yn 20p. Bu farw ei ragflaenydd yn y flwyddyn 1805.

Ymunodd mewn priodas ag Elizabeth Davies, o'r Caeran, Hydref 4ydd, 1805. Yr oedd hi yn ferch i amaethwr cyfrifol yn y gymmydogaeth. Gwahoddid pawb yn ddi-eithriad i'r briodas, a daeth tyrfa liosog ynghyd. Priodwyd hwynt yn eglwys Llangamarch, a phregethodd y weinidog poblogaidd Davies, o Sardis, yn yr awyr agored, mor gynted ag y gorphenwyd y wasanaeth yn yr eglwys; a chatwyd oedfa i'w

hir gofio. Yna dychwelodd y dorf i'r Tŷ Newydd—tyddyn bychan yr oedd wedi ei gymmeryd—a derbynwyd ar yr achlysur uwch law 100p. yn rhoddion i'r pár ieuangc. Buont fyw yn y Tŷ Newydd am yr ysbaid o ugain mlynedd; yna symmudasant i Dan-yr-allt, yn ymyl Troed-rhiw-dalar, lle y treuliasant weddill eu hoes. Bu iddynt saith o blant, a gadawsant yr oll o hon- ynt ar eu hol, ond y Paroh. James Williams, Hwlfordd, yr hwn a fu farw Hydref 11eg, 1870.

Er iddo gymmeryd tyddyn, etto ni oddefodd i'r cyfryw fod yn a rhwystr iddo i ddilyn ei weinidogaeth, gartref nac oddi cartref. Gwrteithiodd faes eang ei lafur gyda diwydrwydd mawr a dyfalwch difino. Er fod eglwys Troed-rhiw-dalar a Llanwrtyd, a'u hanes yn ymestyn yn ol cyn belled a'r eglwys Ymneillduol hynaf, nes yr ymgladda yn nhywyllwch y cynoesan, a'u bod wedi cael gweinidogaeth ddylyanwadol cyn ei amser ef—yn neillduol felly yn amser ei ragflaenydd—etto nid oedd ond achosion yn y ddau le o'r cychwyniad, ac ni phlanwyd yr un eglwys newydd cyn ei amser ef. Ond nid cynt yr urddwyd ef nag yr ymosododd ar y gwaith o blanu eglwys newyddion. Cychwynodd achos yn Merthyr Cynog, y tu arall i Eppynt, ac adeiladodd gapel Ebenezer yn 1805, fel cangen o Droed-rhiw-dalar, a pharhaodd i fyned atynt am ddeng mlynedd ar hugain. Ail adeiladodd addoldy Troed-rhiw-dalar, yn 1811. Cychwynodd achos Bethel, fel cangen o Lanwrtyd, ac adeiladodd addoldy yno yn 1813; ond ni pharhaodd i fyned yn hwy nag y llwyddodd i gael y capel yn ddiddyled iddynt. Yn 1822, sefydlodd gangen arall o Droed-rhiw-dalar yn Beulah, ac adeiladodd addoldy yno. Yn ganlynol i hyn, cychwynodd achos yn Abergwesyn, fel cangen o Lanwrtyd, ac ail adeiladodd y Gelynos, yn 1837. Rhoddodd ofal Llanwrtyd ac Abergwesyn i'fyny yn 1843, wedi parhau yn weinidog iddynt am ddeugain mlynedd, a chyfyngodd ei hun i Droed-rhiw-dalar a'i changenanau. Ail adeiladwyd Beulah yn 1841. Adeiladwyd yr Olewydd, a ffurfiwyd eglwys yno, fel cangen o Droed-rhiw-dalar, yn 1847. Helasthwyd Troed-rhiw-dalar yn 1854; ac adeiladwyd Capel-y-rhos yn 1860—yr addoldy diweddar a adeiladwyd ganddo. Dengys y feithiau uchod ei fod yn weithiwr difell yn ngwinllan ei Arglywydd, ac nid oes eisieu dyweyd fod yr eglwys a ffurfiwyd ganddo yn y lleoedd a enwyd wedi, ac yn parhau i, effeithio yn ischus ar foenan y gwahanol ardaloedd. Buont yn foddion i dynn i lawr lawer o hen arferion llygreddig oeddnt mewn bri mawr pan ddechreuodd ar ei weinidogaeth, megys halogi y Sabbath mewn gwahanol ffyrdd, gwyl-mabsantau, campan bach, ac ymladdfeydd ceiliogod, &c.

Yn ystod ei weinidogaeth, ymwelwyd a'r eglwys gan adfywiadau aml a bendithiol. Yr oedd yn gyfnod o ddiwygiadau anghyffredin. Teilyngs rhai o honnt gael eu cofnodi, megys ymweliadau 1804, 1812, 1821, ac 1828. Ymunodd llawer a'r gwahanol eglwys dan ei ofal yn amser y cyfryw ddiwygiadau. Ond y mwyaf nerthol o ddigon oedd diwygiad mawr 1840, yr hwn oedd yn dra chyffredinol trwy Gymru. Cafodd maes ei lafur ef ran helaeth o'r gawod faethlawn hono. Bu am naw Sabbath na chafodd bregethu o gwbl. Yr oedd y teimladau mor angerddol fel y torai y tyrfaoedd allan i foliannu cyn y dechreuai bregethu, a pharhaent felly am oriau yn olynol. Derbynwyd ganddo

yn Troed-rhiw-dalar un Sabbath chwech ugain a thri, a'r Sabbath cymmundebed cyntaf ar ol hyny ddedddeg a deugnain—ac ugeiniau lawer cyn ac wedi hyny. Yn ystod y diwygiad hwnw derbiniodd uwch law tri chant ac ugain yn Troed-rhiw-dalar yn unig; a hyny mewn ardal wledig a thenen ei phoblogaeth. Y mae effeithiau y diwygiad rhyfeddol hwnw i'w canfod hyd heddyw. Cafodd yr eglwysai dan ei ofal ran helaeth eilwaith o ymweliad 1859—1860.

Awst 18fed, 1853, cynnaliwyd cyfarfodydd ei iwibili yn Troed-rhiw-dalar, pryd y daeth tyrfia liosog ynghyd i anrhydeddu yr hwn erbyn hyn y gellid ei alw yn 'hybarch dad.' Derbiniodd roddion haelionus, mewn llyfrau ac mewn aur, gan yr eglwysai oedd, ac a fu dan ei ofal, gydag ereill. Dywedai un o ddiaconiaid Troed-rhiw-dalar wrth gyflwyno iddo rodd yr eglwys hono:—"Y mae mewn deg a deugnain o flynyddoedd ddwy fil a chwe chant o Sabbathau; ond ni ddarfu i'r gŵr yr ydym heddyw yn chwennych ei anrhydeddu fethu cyflawni ei ddyledswyddau cysegredig gymmaint ag un waith yn ystod y tymmor hirfaith hwnw. Cydnabyddwn Dduw mewn modd diolchgar am yr iechyd a'r nerth a gafodd i ddilyn ei ddyledswyddau yn ddifwlch am dymor mor faith; ond heb law cael nerth gan yr Arglwydd, yr oedd yn ofynol cael fyddlondeb mawr o du Mr. Williams, onid é buasai wedi gadael egsusodion dibwys rai gweithiau i wasanasthu yn lle rhesymau am absenoldeb. Ond nid un a gymmerai ei orchfygu gan rwystrau oedd efe. Teithiodd mewn ardal fynyddig, haf a gauaf, heb unwaith dori ei gyhoeddiad. Weithiau, ar ei lwybr, gorlifai yr afonydd dros eu glanau, a'r rhai hyny heb bontydd arnynt—y ffyrdd yn eirwon, ac yn aml yn orchuddiedig gan eisa, a mynych yr ymddangosai fel yn hollol ddi-dramwytia; ond er ein syndod, ni chafodd na gwynt na gwlaw, eira na chenillyg, gwres nac oerfel, na dim arall, attal Mr. Williams, a'i gadw gartref gymmaint ag un Sabbath! Pwy bynag fyddai yn eisiau, byddai efe yn wastad."

Golygfa ddigon i gyffroi y teimladau mwyaf cysglyd oedd gwled hynafgwr, ar derfyn ei haner canfed flwyddyn yn y weinidogaeth, wedi ymdrech yn ystod y cyfnod hirfaith hwnw yn erbyn llygredd a phechod yn mhob arweddiad, yn aros a'i fwa yn gryf, a'i gymmeriad yn ddi-lychwin, yn hynafgwr yn mysg gwyr. Cyflwynwyd iddo ddarlun hardd a chywir o hono ei hun ar ganfas, yr hwn a gyflwynodd yntau i Athrofa Aberhonddu, yn llyfngell yr hwn adeilad y mae i'w weled etto; a diammheu y prisir ef yn uchel am oesau lawer i ddyfod. Ni ddarfu iddo laesu dwylaw wedi cyfarfodydd ei iwibili mwy na chyn hyny, ond aeth rhagddo mor fywiog ag erioed am amryw flynyddau wedi hyny.

Ni chyfyngodd ei lafar i Gantref Buallt, ond gwnaeth ei ran gyda'r weinidogaeth deithiol. Wrth edrych ar frwyth ei lafar yn ei ardal ei hun, gellid meddwl na bu oddi cartref erioed; ond pan yn edrych ar ei deithiau pell a liosog, gellid diagwyl nad rhyw lewyrchus iawn oedd pethau yn ei eglwysai ei hun; ond y mae y naill gasgliad fel y llall yn gyfeiliornus. Llauer gwaith yr aeth am daith o bythefnos, neu chwaneb, heb fod ganddo yr un amcan mewn golwg ond pregethu yr efengyl lle nid enwid Crist etto; a bu ei ymweliadau yn fendithiol iawn i lawer cymmydogaeth. Hefyd, cawn ei enw mor aml a nab yn mhilith gwyr yr areithfa ar egsynloriau cymmanfaeodd ein gwlad, a hyny

o ddechreuad ei weinidogaeth hyd nes yr aeth adref. Ystyrir nad oedd yr un gymmafnaf yn mhilith yn Annibynwyr yn llawn am amser os na byddai efe yno; a throeglwyrdd traddodiad i lawr i'r oesau dilynol lawer o oedfaon nerthol a fwynhawyd dan ei weinidogaeth gynhyrfus ar adegau o'r fath mewn llawer man. Bu ar ymweliadau o'r fath amrywiol weithiau a bron pob ardal yn Nghymru, ac a gwahanol ranau o Loegr, lle y preswyliai ei gydgenedl yn y brif ddinas. Yr oedd achos yr Arglwydd yn agos iawn at ei feddwl—nid yn unig yn Nghantref Buallt, ond trwy Gymru, a'r byd yn gyffredinol. Yr oedd ei ofal beunydd am yr holl eglwysai.

Efe oedd y prif symmudwyd gyda'r ymdrech a fu i dalu dyled addoldai Cynnulleidfaol Cymru yn 1832—35; a gwnaeth ei ran yn enwog tuag at gyrrhaedd yr amcan, mewn rhoddi ei aur, ei amser, ei nerth, a'i ddoniau. Trwy y cyfryw gydymdrech symmudwyd tua 25,000p. o ddyled addoldai yr enwad y perthynai efe iddo. Daeth allan hefyd yn selog o blaid yr achos dirwestol yn 1835, a thraddododd areithiau yawdl yn nghyfarfodydd y gymdeithas les-fawr hono, a theithiodd lawer yn mhell ac agos er pleidio yr achos. Yn ystod y cynhyrriad dan sylw, cyhoeddodd bregeth ddirwestol, yr hon a fendithiwyd yn y traddodiad a'r darlleniad o honi i argyhoeddi llawer un o ddrygded y fasnach mewn gwirodydd meddwl, a'u dwyn i dir llwyr-ymwrthodiad. Parhaodd yn ddirwestwr egwyddorol tra fu byw, a rhoddai ei ddylanwad bob amser o blaid dirwest.

Cawn hefyd ei fod yn un o brif golofnau addysg athrofaol i weinidogion ienaing. Gwnaeth ymdrechion clodwiw o blaid y cyfryw; a diammheu ddarfu i'w ddylanwad, ei sêl, a'i ddawn ef wneyd llawer tuag at boblogeiddio addysg athrofaol pan nad oedd llawer yn credu fod y cyfryw yn angenrheidiol. Yr oedd Athrofa Aberhonddu yn neillduol agos at ei feddwl. Efe fu y prif offeryn i'w chael i'r dref; ac wedi ei chael i'w sir, teimlai yn nes at y sefydliad nag y teimlai o'r blaen, ac aberthodd lawer mewn gwahanol ddulliau er ei fwyn; a bu am flynyddoedd lawer yn selod parhaus o'r pwyllgor. Pan adeiladwyd y colegdy coffadwriaethol, cafodd y cynnygiad bleidiwr selog ynddo ef, a gwnaeth ei ran yn ewyllysgar mewn gwahanol ffyrdd tuag ato.

Rhoddodd ofal ei eglwysai i fyny Awst 16eg, 1866, ar ddydd penodiad ei olynnydd, wedi parhau i'w gwasanaethu am drigain a thair o flynyddoedd. Ond er iddo roddi y gofal heibio, etto parhaodd i bregethu yr efengyl, gartref ac oddi cartref, tra y bu byw, a chydya derbynnyd mawr. Ni wyddai fawr ar hyd ei oes am afiechyd. Dywedai ddarfu iddo, yn "moreu ei fywyd," fod yn bur waer am tua blwyddyn, pan y dioddefai oddi wrth or-guriad y galon. Meddyliai yn aml ei fod yn marw, a theimlai yn isel iawn ei feddwl; ond ni chafodd ei analluogi i ddilyn ei ddyledswyddau. Wedi ei wellhad, ni wyddai fawr am afiechyd o hyny i'r dydd y bu farw. Ni chafodd chwaith gystudd teuluaid, fel llawer. Bu cystuddiau ac angyng yn neillduol o dyner wrtho ef ar hyd ei oes hir. Cafodd ei deimladau ysgydwad pan yr ymfudodd ei anwyl fab, y Parch. Morgan Williams, B. A., i Awstralia; ac eilwaith yn ymadwiad ei ferch, Sarah, am America. Ond yr adeg gyntaf y talodd angen ymweliad a'i deulu oedd Ionawr, 1867, pan y bu farw ei anwyl briod! Ni chroesodd arch ei

drothwy cyn hyny! Bu ei anwyl wraig yn dihoeni am rai blynyddau. Gweinyddodd ef arni yn ei chystudd yn garedig ac ewyllysgar; a phan y symmudwyd hi gan angen, wylai yn chwerv ar ei bol, a themlai fod darn o hono ei hun megys wedi ei symmud ymaith. Nid rhyfedd hyny pan ystyriom ddarfod iddynt gyd-ddwyn yr iau am un mlynedd a thrigain, a throedd; am yr hwn dymnor yr oedd hi wedi profi ei hun yn ymgeledd gymmhwyso iddo yn ngwir ystyr y gair. Ni fendithiwyd neb erioed â gwraig mwy cymmhwyso yn mhob ystyr nag efa. Yr oedd yn un o fendithion mwyaf gwerthfawr y nefoedd iddo; ac ni phetruswn ddyweyd, oni bae hi, na buasai efa mawn llawer ystyr yr hyn ydoedd. Yr oedd yn ddiwrw, diymhongar, ac mor dawel a hwyrddydd haf. Yn hyn yma yr oedd mor wahanol iddo ef ag y gallasai fod; ac yn ol ei gyfaddefiad ei hun, tyroedd lawer baich oddi ar ei war. Yr oedd yn arferiad ganddo bob amser ddychwelyd adref wedi y cyfarfodydd hwyrol yn nghyrau pellaf maes ei lafur; a'i harferiad hithau oedd ei ddiwgyl yn wastad, ac nid ai i orphwys nes ei weled yn ddiogel gartref. A phan fyddai efa ar ei deithiau pell, yr oedd yn hollol ddiwbryder am ddyledswyddau y tyddyn, gan y gwyddai ei bod hi yn llawer mwy medrus i lywodraethu y cyfryw nag efa. Nid rhyfedd ddarfod iddo deimlo hirsaeth mawr am dani. Dilynwyd hi ganddo i'r "ardal lonydd" ddydd Iau, Awst 20fed, 1874, yn llawn o ddyddiau, gan ei fod yn bymtheg a phedwar ugain mlwydd oed er y 27ain o Ionawr cyn hyny! Ond er ei fod yn ymyl bod yn fab can mlwydd, etto bu farw 'yn y tresi,' fel y dengys y ffeithiau canlynol. Y Sulgwyn diweddar y bu fyw pregethodd bum gwaith yn Llundain, gan deithio i fyny y Sadwrn a dychwelyd y Mawrth canlynol. Y Sadwrn canlynol, teithiodd i sir Benfro, i gymydogsaeth Hebron, a phregethodd bum gwaith yno mewn cymmanfa; yna dychwelodd y Mawrth canlynol. Y Sabbath olaf ond un y bu fyw, teithiodd o Dan-yr-allt i Lanfair-muallt, pellder o wyth milldir, a phregethodd yno am ddeg: pregethodd eithwaith yn yr hwyrl yn Cefn y bedd, a dychwelodd adref. Hon yma oedd y waith ddiweddar iddo bregethu. Busasai yn pregethu y Sabbath dilynol yn yr Olewydd oni bae ddarfod i'r deyrth fod a'i gyhoeddiad yn ei le. Cygodd nos Fercher yn berffaith dawel, er y dywedai er's dyddiau y byddai farw y dydd canlynol. Defrodd am bump o'r gloch y boreu, a themlodd fod yr adeg iddo ymadael yn cyflym agoch. Teimlai bonau yr ymddattodiad ar brydian—ac ehedodd ei enaid cyflawn i Baradwys o ddeutu tri o'r gloch y prydawn hwnw. Claddwyd ei weddillion marwol y dydd Mercher canlynol, yn ymyl ei anwyl briod yn mynwent Troed-rhw-dalar, lle y mae cofgolofn hardd wedi ei hadeiladu, er dangos y llanarch lle y gorwedda i'r oesoedd dilynol.

Yr oedd Mr. Williams o ymddangosiad prydferth: tueddai braidd at fod yn fyr o gorphol-aeth, ond yr oedd o wneuthuriad cadarn a chydnerth. Yr oedd ei yagwyddau yn llydain, a mesurai fwy na nemawr i neb o'i hyd dan ei geseiliau; a hyny, nid yn gymmaint o blegid ei led, ond am ei fod yn neillduol grwn; chwyddai ei fynwes allan, fel yr oedd gan ei yagyfaint ddiagon o le i gyflawni ei gwaith yn rhwydd a didrafferth. Yr oedd ei goean, a'i draed, yn mhob modd yn llai na'r cyffredin mewn cyfar-taledd; yr hyn oedd yn fanteisiol iddo er march-

ogaeth llawer—yr hyn a wnai am amser hir yn fynych yn berffaith ddiffino. Yr oedd ganddo wddf byr, o amgylchedd anarferol fawr; o herwydd pa ham yr ofnai mai ergyd o'r parlys fusasai yn anegu iddo; er rhagflaenu yr hyn mynai ollwng ychydig o'i waed yn rheolaidd amryw weithiau bob bliwyddyn. Yr oedd ganddo ben crwn, cyflawn, a phrydferth, talcen uchel a llydan, a gwallt, pan yn ieuangc, yn gymmedrol drwchus a thywyll; ond teneuodd a llwydodd blynyddoedd ef, nes y daeth ei goryn bron yn noeth; clustiau mawr, llygaid llawnion, serchog, a bywiog; trwyn Groegaidd, ffroeanaf llydain yn gallu cludo digon o awr i'r yagyfaint yn hollol didrafferth; genau llydan yn gallu gollwng allan ffrydlif o hawddledd yn rhwydd a diddaraw; gwefusau o dewdra canolig, ac ni wyddent ddim am ddiogi mwy na'u perchonog; bochau llawnion, yn diagyn yn raddol at en brydferth; tafod wedi ei hongian yn ystwyth, ac yn tori pob sain yn grwn; a llais clir, clochaid, swynol, a thoddedig pan yr ewyllysiat. Eilliai ei farf, oddi gerth dau gydyn bychan ar y cernau, yn ol yr hen ddull; ac nid boddllawn oedd i neb lai na gwneuthur defnydd helaeth ac aml o'r ellyn. Yr oedd holl fynegiant y wyneb yn ffatriol iawn iddo, a'i holl linyddau yn gwbl at ei ewyllys, ac yn arddangos y teimlad a ddarluniai yn berffaith. Hawdd gwybod nad dyn cyffredin oedd, a bod natur wedi ei wneyd yn siaradwr, pe na chlywsid ef yn dyweddyd gair. Yr oedd yn hawdd ei adnabod wrth ei wisg, gan ei bod yn wahanol i eiddo pawb ereill. Gwisgai het lwydwen, a brethyn du, y rhan fynychaf, am y rhan isaf o honi; cadach gwyn stwffus, yn dri chylch, wedi ei gylmu ar ei war; cob o frethyn du, ac iddi gynffon fain, a phoedau y tu allan; gwasgod, y rhan fynychaf, o'r un defnydd; olôs pen glin melfed du; hoesanau gwynion, weithiau llwydion, ac yn aml o wlan du y ddfad; locasau (*gaiters*), pan wisgai hwynt, o frethyn du; esgidiau bychain, y rhai a gyrhaeddent yn unig islaw y migynau, yn cau wrth ddau glust yn brydferth ar war y traed. Dyna'r dyn oddi allan. Yr oedd holl symmudiadau y corph yn fywiog a chyflym, medrai redeg yn gyflymach na nemawr i neb am yrfa fer; ond rhoddai i fyny yn fuan. Ni bu erioed yn gerddwr mawr; a gallem feddwl, os darfu iddo esgeuloso unrhyw ddawn, mai hwn yna ydoedd, gan mai marchogaeth a wnai bron yn wastad. Dywed un a'i hadnabyddai yn dda ddarfod iddo eistedd yn y cyfryw am ddeng mlynedd, o leiaf. Yr oedd yn farhogwr caled a diwyd, ond ni pherthynai mewn modd yn y byd i Jehu. Gellid diagwyl y busasai felly oddi wrth dymmeredd ei feddwl; ond yr oedd yn naturiol ofnus, a mwy na thebyg mai hyny oedd yn tynhau yr awenau—ond medrai ddal i deithio yn ddiwyd yn hwy na nemawr i neb o hen gewri ei ddyddiau ef.

Yr oedd tebygolrwydd mawr rhwng ei gorph a'i feddwl, gan fod holl symmudiadau y naill a'r llall yn chwimmwrth a chyflym. Gogwyddai at fardoniaeth, yn fwy nag athroniaeth pethau. Nid oedd ganddo amynedd gyda dyrus byngciau yr athronydd. Neidiai o'r gosodiad y tu casgliaid yn nerth math o ddeall dirgel, heb ymdrafferthu i olrhain y rhesymau; a byddai y cyfryw gasgliadau bron yn wastad yn iawn. Er nad oedd ganddo amynedd i bwysu a mesur gwahanol farnau croes i'w eiddo ef, etto yr oedd ei farn y rhan amlaf yn gywir. Ond os oedd ei fywiogrwydd yn peri ei fod ef i raddau yn lled

anghymmhwys i drin materion a ofynent bwyll ac amynedd, a dyrus byngciau athroniaeth a duw-inyddiaeth, etto yma yr oedd ei nerth. Symbylai hyn yma ef i weithgarwch fel nas gallai fod yn segur. Yr oedd byw a gweithio yn gyfystyr iddo. Gwnelai hefyd bob peth yr ymafai ei law ynddo o ddirif. Gallwn feddwl ei fod i fyny a'r gorchymyn—"Pa beth bynag a ymafael dy law ynddo, gwna a'th holl egni." Nodwedd amlwg iawn ynddo oedd awydd cryf am wneyd pob peth yn y modd goreu. Yr oedd fally pan y dilynai ei alwedigaeth, ac ni cholodd efe y nodwedd yma chwaith pan yr mygysegrodd i wneyd gwaith efengylwr. Ei arwyddair oedd, y peth goreu i'r Arglwydd: nid offrymai iddo ef boeth-offrymau rhad. Ymdrechai beidio bod yn ol i'r apostolion penaf. Gwnai hyn iddo fod yn onest gyda rhagbarotai ar gyfer gwaith cyhoeddus tŷ yr Arglwydd, a hyny nid yn unig pan fyddai i ymddangos ar esgynlawr y gymmanfa fawr ar ddydd yr uchel-wyl; ond arferai gydwybodolrwydd yn hyn o beth bob amser pa le bynag y byddai i ymddangos yn y cyhoedd. Hefyd, nid parotai rhywbeth a wnelai, ond yr oedd yn wastad yn amserol—ni byddai un amser fel yn curo yr awyr—gwyddai pa beth y daethai o'i herwydd; gan hyny, yr oedd ganddo genadwri neillduol i'w thraddodi ar bob amgylchiad. Heb hyn nid ystyriai fod ganddo awdurdod i ymddangos yn y cyhoedd. Wrth barotai gwnai ddefnydd o amgylchiadau bywyd ac o ffeithiau hanesyddol hen a diweddar er egluro ei faterion. Defnyddiai ddigwyddiadau yr amseroedd yr oedd yn byw ynddynt yn bur helaeth, fel y teimlid fod ei bregethau yn wastad yn amserol a dyddorol. Gwnai hyn ef yn ddarllenydd cysson ar ddigwyddiadau yr amserau, ac arferai cryn ofal wrth barotai, fel nad oedd un amser mewn perygl i syrthio i ddyrswch. Cynnwysai y rhagbarotoad ddarllen, myfyrio, a gweddio; yna gwnai droeglywddo y prif raniadau, y mân raniadau, yn canlyn pob un o ba rai y byddai adnod neu ddwy, a'r casgliadau, ar ddu a gwyn; y rhai a ysgrifent yn wastad yn eglur a thlws. Os byddai y bregeth i'w thraddodi ar achlysur neillduol, byddai ychydig yn llawnach. Yna gwnai ei meistrol yn berffaith, ac nid gwaith anhawdd oedd hyny iddo, gan fod ei gof yn hynod afaelgar, a'r bregeth eisoes yn y parotoad o honi wedi ei feistrolai ef.

Parhaodd ar hyd ei oes yn fyfyrwr caled o'r Beibl. Yr oedd yn berffaith gyfarwydd a'i gynnwysiad, fel nad oedd un angen arno am fynegair. Myfyriai lyfrau da ereill o bob natur; ond yr oedd ynt oll i fod yn wasanaethgar i frenin y llyfrau, ac i fod dan dreth i waith y cysegr. Ni allasai efe oddef darllen un llyfr oedd a'i duedd i siglo ei ffydd yn y Beibl. Yr oedd yn ddyon o argyhoeddiadau dyfnion, a theimlai mor hoff o honynt fel nas gallai mewn gwedd yn y byd oddef i neb i ymosod arnynt; am hyny anaml yr ymglydnabyddai a'r cyfryw ymosodiadau, ond darllent yn helaeth ar yr ochr arall. Ei brif gyfeillion fel awduron oedd Owen; Charnock; Baxter; Edwards, o America; Williams, o Rotherham; Caryl ar *Iob*; Matthew Henry, a'u cyffelyb. Yr oedd efe, pan yn ieuange, yn uchel Galvin; ond yr oedd yn un o'r rhai cyntaf yn Nghymru i syrthio mewn cariad a'r "system newydd." Nid ydym yn cael fod un pulpud wedi ei gau yn ei erbyn ef, fel yn erbyn rhai a bleident y cyfryw olygiadau yn yr un amser ag ef. Yr oedd efe yn

rhy ochelgar i dramgwyddo neb yn y cyfeiriad hwnw, ac hefyd rhoddai wedd boblogaidd i bob pwngc nes diarfogi beirniadaeth. Gwnaeth efe ei ran i boblogeiddio pregethau athrawiaethol; a dangosodd mewn modd effaithiol nad oedd raid i'r cyfryw fod yn sych a thrymaidd, fel y byddent yn rhy aml.

Gogwyddai at fod yn goel-grafyddol. Credu gormod oedd ei berygl, ac nid credu rhy fach. Tueddai i greu pob peth, heb amheu dim, os y byddai yr awdurdod yn ei dyb ef yn dda. Yr oedd ei dymmherau hefyd braidd yn wylltton—collett eu cyd-bwysedd yn fuan, ond ennillent ef eilwaith yn llawn mor gyflym. Anaml y gwelid yr haul yn machludo ar ei ddiogaint ef. Ystyriai rhai fod hyn yn wendid ynddo; ac er rhoddi barn bwylllog, diammheu ei fod yn wendid mawr, a'r un fath er llywodraethu dynion. Gallasai yn hawdd ddyfod i wrthdarwiad sydyn a pherson a barai ofid iddo; ond y ffaith yw, er hyny, mai ychydig o ofid a gafodd yn ei eglwyai. Hefyd, ffaith yw mai rhyw bethau bychain cymmarol ddibwys, gan amlaf, pan y croesent ei lwybr yn annisgwyladwy, a'i taflent ef oddi ar ei echel. Dalai yn aml yn ngwyneb amgylchiadau pwsyig pan y gosodai peth bychan droell ei holl natur yn fiam. Ond os gwendid oedd hyn ynddo o'r cyfeiriadau a nodwyd, etto hyn yma oedd un o guddfanau ei gryfder fel pregethwr. Pe y buasai yn anhawdd ei gyffroi, ni buasai wedi cyrhaedd y safle anrhydeddus a gyrhaeddodd fel pregethwr. Hyn yma a'i gosodai weithiau bron i ddymunno am i'r ddaear ei lyngou cyn y cyfodai ar ei draed; a hyn yma, wedi y cyfodai, a wasgarai ei ofnau, a gynhesai ei galon, ac a barai iddo anghofio pawb a phob peth ond ei bregeth. Un hawdd ei gyffroi ydyw yr areithiwr hyawdl; o herwydd oni chyffroir ef, sicr yw nad yw ond ofer iddo geisio cyffroi cynulleidfa. Peth ammhossibl yw i ddyon o farmor i wresogi a chynnyrfu ereill; ac y mae yn ammhossibl hefyd lai nag i'r hwn fyddo ar dân ei hun osod ereill hefyd fally os y byddant yn dânadwy. Y mae dynion o'r nodwedd yma yn agored i gael eu cario ymaith gan nwyd, ac os y rhoddant y ffordd i'w blysiu, i fynyd yn gaethion perffaith iddynt; ond nid oedd efe felly. Yr oedd ganddo lywodraeth dros ei nwydau a'i fysiâu. Bu unwaith, a hyny am ysbaid hir, yn anghymmedrol iawn fel mygwr: prynai fyglys wrth y pwys, ac anaml y gwelid ef heb y bibell yn ei enau, fel yr ymddangosai yn gwbl gaeth i'r cyfryw arferiad. Ond er hyn oll, y fath oedd nerth ei benderfyniad fel yr ysgydwodd yr arferiad hwn ymaith gyda rhywddineb mawr.

Nodwedd arall, amlwg iawn, yn ei gymmeriad oedd cynnildeb. Câs beth gan ei enaid oedd gwastraff ynglŷn âg unrhyw beth; ac ni ddarfio iddo wastraffu mewn unrhyw gyfeiriad ar hyd ei oes ond yn ei berthynas â myglys. Ei arwyddair oedd, "Ceaglwch y briwfwyd gweddill, fel na choller dim." Arferai fyw yn y modd mwyaf syml, mewn bwytia, yfed, a gwiago. Nid llawer o le yn ei feddwl ef gafodd y gofyniadau hyny, "Pa beth a fwyntaw, pa beth a fywn, ac a phae beth yr ymddilladwn?" Yr oedd yn blentyn natur, ac ymdrechai bob amser ddilyn ei chyfarwyddiadau. Hoffai ddull y wlad o fywoliaethu; am hyny gwell oedd ganddo y wlad na'r dref ar lawer ystyriaeth. Hoffai ymweled a threfydd poblog ein gwlad; ond wedi tanio tyrfacodd lliosog rhanau poblog ein gwlad a'i hyawdledd, hiraethai ei galon am ei gartref clyd rhwng

bryniau gwlad Buallt. Yr oedd yn blentyn y mynyddoedd yn ngwir ystyr y gair. Ond er ei fod yn gynnil, etto yr oedd yn wir haelionus. Perygl y cynnil ydyw myned yn gybyddlyd, a pherygl yr hael yw myned yn wastrafflyd; ond yr oedd efe yn gynnil heb fod yn gybyddlyd, ac yn hael heb fod yn wastrafflyd. Rhaid ydoedd hefyd iddo fod yn gynnil cyn y gallai fod yn hael. Yr ydym yn sicr na bu neb yn barotach i wneuthur cymmwynas nag efe; ac ni bu neb â mwy o awydd peidyo bod yn nyled neb o ddim chwaith nag ef. Yr oedd y teimlad o anrhydedd yn gryf iawn yndo, ac nid yn aml y gwelodd Cymru ysbryd mwy felly na'r eiddo ef. Bu ei gartref ar hyd y blynyddoedd yn llethy y fforddoliau. Ni roddai dim bleser mwy pur iddo ef, a'i anwyl briod, na chael ymweliadau oddi wrth ei frodyr yn y weinidogaeth. Dywedai ar ddydd ei iwibili, mai ei awydd ef, a'i briod, er pan yr ymsefydlasant yn y byd oedd, cael "gwely, a bwrdd, ac ystod, a chanwyllbren;" sef, llethy cysurus i weision Duw. Teimlai yn wastad yn llawen yn eu cwmni, ac yn hiraethus wedi yr ymadawent. Bu hefyd yn wir haelionus at achosion teulwng ar hyd ei oes. Ymdafiai i bob mudiad oedd a'i duedd i lesoli ei wlad, ei genedl, a'r ddynoliaeth yn yr oll o honi. Cafodd y gwahanol gymdeithasau dyngarol a chrefyddol gefnogydd selog a haelionus yndo ef. Gweithiodd yn egniol o blaid y gymdeithas ddirwestol, y gymdeithas Feiblaidd, y gymdeithas genhadol, ac o blaid gwahanol achosion a berthynent i'w enwad ei hun. Rhoddodd ei ddylanwad haelaeth, ei hyawdledd trydanol, yn ogystal a'i feddianau yn ol ei allu, o blaid pob mudiad teulwng. Bu yn brif symmudydd amryw o honnynt am flynyddoedd lawer, ac wedi iddo roddi lle i frodyr ieuangach, etto parhaodd hyd y diwedd yn gefnogydd selog a gweithgar iddynt oll. Symmudai yn ei flaen hyd y diwedd gyda'r oes: yn hytrach na diosg ei arfau gyda'r huan, gwisgai hwynt gyda'r ieuangach: a chadwodd ei fywiogrwydd a'i ireidd-der hyd y diwedd. Nid yn aml y gwelwyd ei fath yn hyn yma, a gallir diwgwyl yn hir cyn gwelod ei gyffelyb etto.

Ond wedi y cyfan, fel pregethwr yn ddiu yr hynododd ei hun, y daeth yn adnabyddus drwy Gymru, ac yr annilodd enw a chlod mawr iddo ei hun. Tebyg yw, pe cymmerid i ystyriaeth nerth ei feddyliau, gwresogrwydd ei deimladau, tlysiameb ei iaith, llithrigrwydd ei ymadrodd, dylanwad ei bregethau ar gynnulleidfaoedd, llwyddiant ei weinidogaeth, amllder ei bregethau, ynghyd â pharhad ei boblogrwydd, na byddai efe yn ail i neb o'r holl bregethwyr a welodd Cymru erioed, os na fyddai y blaenaf ar y rhes. Nid rhyw un peth a gyfrifai am ei boblogrwydd, ond cyfaniad o lawer o bethau. Dichon na busasi yn amhohoesibl cael llawer un yn gydradd âg ef, ac o bossibl yn uwch rai graddau yn nerth eu meddyliau, ac ereill yn eu gwreiddiolder, ac ereill yn nhlysiameb eu hymadroddion, &c., etto heb gyrrhaedd safle mor anrhydeddus ag ef yn mhllith eu brodyr. Ond pan y cofir fod yndo gyfaniad o gynnyfer o anhebgorion pregethwr poblogaidd, nid rhyfedd ddarford iddo eegyn mor uchel, a'i fod o'i ysgwyddau yn uwch na llawer o'r cewri oedd yn ei oes ef. Ei brif hynodrwydd fel pregethwr oedd yr areithiwr hyawdl. Anaml y safai i fyny heb gael ei orchfygu gan ei bregeth; ac o ganlyniad, anaml y pregethai heb orchfygu y gynulleidfa. Ysgubai ei hyawdl- oedd y cyfan o'i flaen. Medrai gynghori, esbonio,

ac ysgrifenu; ond nid yn y cyfeiriadau hyny yr oedd ei hynodrwydd. Nid ysgrifennodd ond ychydig mewn cymmharisaeth i'w oes faith: nid am na fedrai wneyd, a hyny yn ddeniadol, fel y prawf yr hyn a gyhoeddwyd ganddo; ond ryw-fodd nid oedd y llaw yn symmud yn ddigon cyflym i'w foddio. Gwell oedd ganddo y tafod, a medrai y ffordd i'w ddefnyddio i bwras. Gallai siarad yn hollol ddiraffferth gydag angerddoldeb mawr am oriau heb deimlo yr un anfantais oddi wrth hyny; a phan wedi ei wresogi gan ei fater, yr oedd ei iaith a'i syniadau yn brydferth a barddonol, ac nid oedd arno yr un pall byth am air gan nad pa mor gyflym y siaradai. Cyfansoddodd farwnad o ddellyngod uchel, ar ol cyfaill mynweol iddo, pan yn ieuangach; ond ni wnaeth gynnyg ar y gwaith hwnw byth wedi y waith hono, ond hawdd deall pan yn gwraddaw arno yn llefaru yn aml ddarod iddo gael ei eni yn fardd, a'i fod yn un o feibion yr awen. Yr oedd ei adnabyddiaeth haelaeth o'r cymmeriadau mwyaf pwyais yn mhob cymmydogaeth yn mron trwy Gymru yn cael eu troi yn fantais ganddo pan ar ymweliad a'r gwahanol ardaloedd. Ceisai yn wastad fod ar delerau da a'r gynnull-eidfa. Nid oedd yn sicr bob amser o beidid dyferu rhai ymadroddion llymion a halt; ond os gwnelai felly, byddai yn sicr o weithio ei hun i'w serch eilwaith, gan y gwyddai nad gwiw iddo geisio gwneyd llawer o les iddynt heb fod ar delerau da a hwynt; yna ffrydiai llifeiriant diattal allan o'r hyawdledd mwyaf trydanol, nes gwefreiddio pawb, ac ysgubo y cyfan o'i flaen.

Hwyrach, wedi y cyfan, mai yr hyn a gyfrifai am ei lwyddiant oedd ei dduwioldeb diam-mheul, a'i gymdeithas agos a Duw. Yr oedd natur wedi ei wneyd yn areithiwr hyawdl: bu yn wir haelionus tuag ato, ond heb waith gras ar ei galon, ni ffusai y "peth hwnw" yn cael ei deimlo mor nerthol yn gydfynedol a'i weinidogaeth. Trodd gras yr holl hyawdledd i gyfeiriad iawn; gwnaeth ef yn hollol ymroddedig i waith yr Arglwydd; ac fe ddarfu i'w dduwioldeb, a'i gymdeithas agos a'r Arglwydd, sancteiddio yr oll nes y teimlid mai anfonedig Duw ydoedd. Yr oedd y syniad o bwysigrwydd y gwaith mawr yn angerddol o boenus iddo yn aml. Cadwodd hyn amcan ei weinidogaeth yn iawn—teimlid fod un yn ein hanerch oedd yn teimlo fod ganddo genadwri bwysig oddi wrth yr Arglwydd, a bod achub eneidiau yn agos at ei galon. Gan hyny, yr oedd yn wastad yn ddirifol pan yr ymwnelai â gwaith y cysegr. Cās beth ei enaid oedd cellwair yn nhf yr Arglwydd, ac ynglyn a'i waith. Am hyny, yr oedd ei ymadroddion yn wastad yn rhai a barent ras i'r gwrandawyr pan yn yr areithfa. Yn naturiol yr oedd o dymmer lawen a difyrus yn ei gwmi, ac adroddai lawer o chwedlau difyr, a medrai chwertain yn iachus; ond pan elai dros drothwy tŷ Dduw, gadewid y cyfryw i gyd y tu allan. Dim ond y pur a'r sanctaidd yn ngwasanaeth yr Arglwydd oedd ei arwyddair yn barhaus, a gadawai argraff o'i ymroddiad llwyr a hollol i waith ei Dduw ar feddwl pawb y deuai i gyffyrddiad a hwynt; a bod y cyfan a feddai, yn alluoedd a thalentau, i fod yn wasanaethgar iddo yn y cymmeriad o weinidog yr efengyl.

Rhoddwn yma y darlun canlynol o hono o'r "Adolygydd," am Medi, 1850, gan Ieuan Gwynedd:—

"Y mae bliwyddyn bellach (hyny yw, o'n bywyd ni), er pan welom Mr. Williams gyntaf. Yr oedd

i bregethu mewn tref ar ganol dydd, ar un o'i wib-deithiau cymmanfaol. Yr oedd ei enw mor hysbys i ni ag enw Dafydd Rhober, ein cymmydog nesaf, a theithiasom rai milldroedd i'w waled a'i glywed. Cyn dechreu y cwrdd, gwelwm ddydd byr, gewynog, corphorol, cadarn, a het lwyd, a galwarwe arni, am ei ben, eob a hosagod ddw, clos melfed du, a hosanau bach duon, yn myned tua'r addoldy. Yr oedd yn un o'r troedwyr mwya'f heinyf a welsom erioed. Ei gamrau oeddynt fyrion, chwyrn, a chryno. Wedi i'w arall golli llawer o chwys a tharth wrth bregethu o'i faen, y mae yn esgyn grisiau y pulpud bron ar fredeg. Galleid meddwl, wrth edrych arno yn ystod y bregeth gyntaf, ei fod yn yr ing meddwl dwysaf. Yr oedd pryder poenus i'w waled yn ei wedd, a'r llygaid bywiog yn treiglo mewn anes-mwythder diorhwyys. Yr oedd adroddiad emyn byr fel yn lliniaru ychydig ar ei boenau. Y mae ei ddwyfion yn eang ac agored, a digon o le ynddi i feginau yr ysgyfaint chwaren yn ddirwyst. Ei wddf sydd fyr, ei bryd weddau yn dywyll, a'r gwallt y pryd hwnw yn dduach nag yw yn awr. Y mae ei dalcen yn grwn a llawn, ei drwyn yn cyfodi ychydig yn y blaen, a chyhyrau ei wyneb fel llinynau ystwyth, yn hollol dan lywodraeth yr ewyllys. Ei wetsau dydynt o dewder canolig, ac ymddangosant fel wedi eu gwneyd o wprws a siarad. Gellid meddwl eu bod, fel clorianau, yn pwyso ei frawddegau. Dyna yr olwg a gaem arno ar y pryd; ond yr oedd ei agwedd yn boenus o ddirifol. Nid oedd yn ymddangos fel dyn a chanddo genadwri ddirifol at ereill yn unig—ond ymddangosi mewn ingoedd dirdynol ei hunan. Parhaodd yr olwg hon drwy y canu, ac yna darllenodd destyn mewn llais araf, ymohwyddol, a dirifol.—“Crefydd bur a dihalogedig ger bron Duw a'r Tad, yw hyn; ymweled a'r amddifaid a'r gwragedd gweddwon yn eu hadfyd, a'i gadw ei hun yn ddirifysheuldy oddi wrth y byd.” Bob yn rony, ymddangosi baich y pregethwr yn ysgafnhan, yr oedd ei llygaid yn siriol, ei ymadrodd yn cyffymu, ei lais yn ohwyddo, ei law dde yn cael ei thynu o goryn ei ben dros ei iad i lawr; ac yn mhen ychydig, yr oedd y ddwy law yn brysur, brysur, gyda'r un gwasanaeth. Yr oedd gwahanol grefyddau y byd yn cael eu pwyso, eu mesur, a'u cymmharu, yn eu hafanddir, ac llygredigaeth, a'u creulondeb, a'r grefydd bur a dihalogedig, dyner, a dirifysheuldy y sonia am dani. Yr oedd y gwrandawr yn siriol; ac er nad oedd y lle yn nodedig am amenau, yr oedd llawer un yn lithro allan, nes oedd y pregethwr yn gwaeddi am awdwr y grefydd a ganmolai, “Parch iddo!” “Bendigedig fo'i enw!” a “Myrdd o goronau fo ar ei ben!” Ac wedi dwyn pawb i hwyll, yn gyntal ag ef ei hun, mae yr areith-iwr hyawdl yn twi, gan adael arogl esmwyth ar ei ol i lanw y lle.”

Pan yn adolygu hanes Mr. Williams, teimlwn awydd diolch i'r Arglwydd am dano ef, a dynion o gyffelyb ysbyrd, fel rhoddion oddi wrtho i'n gwlad. Yr oedd wedi ei wneyd gan natur o ran corph, meddwl, a doniau, i ateb amgylchiadau yr eglwys yn ei ddyddian ef. Ond “efe a fu farw!” a dios genym ddarfod i'w Arglwydd groesawu ei enaid i'r trigfanau dedwydd yn y geiriau melus hyny:—“Da was, da a fwyddlawn, dos i mewn i lawenydd dy Arglwydd.” “Canys Dafydd, wedi iddo wasanaethu ei genhedlaeth ei hun trwy ewyllys Duw a hunodd, ac a ddodwyd at ei dadau, ac a welodd llygredigaeth.” Ond da genym gofio y geiriau—“Rhaid i'r llygradwy hwn wisgo anllygredigaeth, ac i'r marwol hwn wisgo anfarwoldeb!”

WILLIAMS, DAVID: awdwr llawer o lyfrau a phamphledau, oedd fab i bregethwr o'r enw David Williams. Ymddengys mai brodor o sir Aberteifi oedd ei dad, ond iddo symmud i For-

ganwg, lle y ganwyd gwrthdrrych y sylwadau hyn yn y fl. 1738. Yr oedd ei dad yn gwelwed fod y bachgen yn meddu talent a gallu meddyliol; a'i awydd penaf oedd ei barotai i fod yn bregethwr yr efengyl. A rhoddodd iddo bob manteision addysgol a allai. Nid oedd y bachgen un amser, pa fodd bynag, yn amlygu dim awydd am ymroddi i'r gwaith y mynai ei dad iddo ymgymeredd ag ef; ond mewn ufudd-dod i ddymuniad yr olaf, pan oedd ar ei wely angen, efe a benderfynodd ymgyfiwyo i'r gwaith; ac aeth am ysbaid i Goleg Caerfyrddin, er ymbarotai at y gwaith. Yn mhen peth amser, cafodd alwad oddi wrth eglwys Ymneillduol yn Frome, Gwlad yr Haf, i fod yn weinidog iddi; a mawr hoffid ef yno gan ei gynulleidfa. Ond yn fuan cafodd alwad i fod yn olynnydd i ddau o weinidogion enwog yn ninas Exeter; ac yno y neillduwyd ef i gyflawn waith y weinidogaeth mewn eglwys oedd yn coleddu syniadau Ariaidd. Gallasai fod yn eithaf hapus yn Exeter; ond nid oedd gwaith y weinidogaeth yn un yr ymhyfyrdai efe ynddo; a phenderfynodd fyned i'r brifddinas, gan oethio cael rhywbeth i'w wneuthur mwy cydnol a'i dueddiadau. Ond yn gymmairt ag nas gallai daro yn rhwydd ar ddim felly, efe a aeth am dymmor yn weinidog i Highgate; a chyhoeddodd ddwy gyfrol o'r pregethan a adroddwyd ganddo yno; a chyhoeddodd hefyd ei “*Philosopher*,” a'i “*Letter to Garrick*.” O herwydd rhyw anghydwlediad, torodd bob cysylltiad a'r Ymneillduwyr. Yr oedd wedi talu llawer o sylw i bwng addysg, a chyhoeddodd draethawd ar y cwestiwn yn 1773; ac yn hwn yr oedd yn cymmeradwyo cynlluniau Comenius a Rousseau. Cymmerodd dŷ yn Chelsea, a phriododd gyda boneddiges ieuang wedi cael addysg ragorol, er nad oedd yn gyfoethog. Agorodd ysgol ei hun, a chafodd gefnogedd dda; ond tra yr oedd ei ysgolheigion yn lliosogi, a'i yagol yn dyfod yn mlaen yn llwyddiannus, bu farw ei wraig—ergyd a deimlwyd ganddo yn ddirfawr. Methodd ei dal, torodd bob peth i'fyny, ac ymneillduodd i le unigol yn sir Derby, i ofidio yno wrtho ei hun! Ond dychwelodd i Lundain drachefn; ac yn y fl. 1773, efe a agorodd gapel ger llaw Cavendish square; ond yr oedd ei syniadau erbyn hyn yn mron yn hollol anffyddol; ac yn mhen rhai blynyddoedd gwaghaodd y capel, ac yr oedd yntau yn myned i ddyled wrth geisio ei gadw yn agored. Cyhoeddodd nifer fawr o weithiau llanyddol, ac yn eu plith ei “*Lectures on Education*,” “*Lectures on Political Principles*,” “*History of Monmouthshire*,” &c., &c. Daeth, drwy ei olygiadau ddwynyddol a gwleidyddol, i gydnybuddiaeth a'r blaidd Girondinaidd yn Ffrainc. Williams oedd sylfaenydd y *Literary Fund*, yr hon a drefnwyd er estyn cynorthwy i awdwrwri tlodion—a bu ei hun yn derbyn o'r drysorfa hon yn niwedd ei oea. Y mae y sefydliad rhagorol hwn yn parhau hyd heddyw. Bu farw ar yr 22ain o Fehefin, 1816, yn 78ain mlwydd oed, a chladdwyd ei weddillion yn eglwys St. Ann, Soho, Llundain.

WILLIAMS, EDWARD, yr hwn a adnabyddir yn well wrth ei enw barddonol, *Iolo Morganwg*, R. B. D. Y mae yn rhyfedd, braidd, fod gwahanol ysgrifenywyr ar y dyn hynod hwn yn gwahaniaethu cymmairt ynghylch bliwyddyn ei enedigsaeth. Mynega dau iddo gael ei eni yn 1745; ac yn 1746; a dau yn 1747. Y ddau olaf sydd gywir; canys dywed efe ei hun, fel y

ceir gwelod rhag llaw, mai tair ar hugain oed ydoedd pan y bu farw ei fam yn 1770. Mewn pentref bychan, o'r enw Penmon, y ganwyd ef, yr hwn sydd rhwng dwy a thair milldir i Dre-fleming, yn sir Forganwg; ac yno y treuliodd y rhan fwyaf o'i oes. Saer maen, mewn sefyllfa gyffredin, oedd ei dad; a dywedir nad oedd yn gofalu dim am ddiwyllio meddwl ei fab Edward; ond yr oedd ei fam yn wraig wybodus, o feddwl cryf; ac wedi cael addyg yn ei hieuenogid. Ni fynega neb o'i fywgraffwyr, nac yntau ei hun chwaith, beth oedd enw ei dad; ond y mae yn sicr mai William ydoedd ei enw, neu ei gyfenw. Dywed Iolo ei hun mai cyfenw morwynol ei fam oedd Matthews. Ar ddymuniad ei gyfeillion, ysgrifennodd Iolo dalfyriad o hanes ei fywyd ei hun yn ei ragymadrodd i'w Ganiadau Saesneg, a elwir "Poems, Lyric and Pastoral" (Caniadau, Telynon a Bugeliol); a dilynir ei dalfyriad ef yma cyn belled ag y cyrhaedda, gan y credir nas gellir cael dim cywirach. Dyma fel y dywed am ei fabod:—

"Yr oeddwn mor afiach, pan yn blentyn (ac felly yr wyf etto), fel y barnwyd mai anuddiol a fuasai fy nodi mewn ysgol, lle y cadwyd fy mrodry dros amryw flynyddau. Dysgais y llythrenau mor foreu, fel nad wyf yn cofio fy hun heb eu medru, wrth weled fy nhad yn cerlio ar geryg beddau. Cyfenw morwynol fy mam oedd Matthews, merch i foneddwr a wastraffasai dwysog o gyfoeth. Cafodd hi addyg dda; a hi a'm dysgodd innau i ddarlenn mewn cyfrol o ganiadau (*songs*) a elwid 'The Vocal Miscellany'; canys ni fynwn ddygyn o un llyfr arall. Yr oedd fy mam yn gantores beraidd; a chan i mi ddeall mai o'r llyfr hwnw yr oedd hi yn cael ei chaniadau, yr oeddwn innau yn dra awyddus i'w ddygyn. Gwnenthum hynny mewn ychydig amser; ac o hyny y tarddodd fy chwaeth at farddoniaeth. Nid oes dim gwir yn yr hen ddiareb sy'n dywedyd, 'Poeta nascitur, non fit' (ei eni a ga'r bardd, nid ei wneuthur); canys anturiaf ddywedyd mai cael ei gwnenthum y mae athrylith farddonol, fel pob athrylith arall, gan ryw ddamwain yn moreu oes, a edy argraph annlléadwy ar feddwl y plentyn."

Dywed y bardd yn mhallach am foreu ei oes:—

"Nid oeddwn alluog i brynu llyfrau, am nad oedd neb y pryd hwnw yn holl Gymru yn eu gwerthu, namyn arwydriad yn unig. Ni ohynwyasai fy llyfrgell (yn hytrach, yr eiddo fy mam), ond y Beibl; gwaith Pope; Lintott's "Miscellany"; Randolph's "Poems"; Milton's "Poetical Works"; ychydig gyfrolau o'r "Spectator," "Tatler," a "Guardian"; "The whole duty of Man"; Browne's "Religio Medici"; a Golding's "Translation of Ovid's Metamorphoses," yn y llythren ddu (*German text*), y rhai y daethum yn fuan yn alluog i'w darllen. Y rhai hyn, ynghyd a dau neu dri o lyfrau rhifyddol a brynodd fy mam i mi, oedd fy holl lyfrau. Hi hefyd a ddygodd i mi ysgrifennu ychydig o gerddoriaeth, a phump neu chwech o'r rheolau blaenaf mewn rhifyddiaeth.

Fy nghynnyg barddonol cyntaf a'wnaed yn y Gymraeg, yr hon oedd iaith y gymydogiaeth, er mai Saesneg oedd iaith tŷ fy nhad. Yn 1770, bu farw fy mam—un o'r mamau goreu: er fy mod ar y pryd yn dair ar hugain oed, yr oeddwn mor anwybodus am y byd a phlentyn newydd eni, fel y ceisais wybod rhag llaw trwy brofiad chwerau. Yr oeddwn yn dilyn yr un gelfyddyd a'm tad—gydag ef pan yn naw oed; ond nid oeddwn erioed, er pan yn blentyn, wedi arfer cyfeillachu a rhai o'm hoedran. Dychwelwn bob nos at ochr tân fy mam, lle y siaradwn neu y darlennwn gyda hi. Os oeddwn allan, hoffwn leocedd anghyffannedd, megys coedydd, glan y môr, neu y cyffalyb; canys yr oeddwn yn bur athrist, prudd, a hurt, fel y tybiai pawb ond fy

mam: a phan y digwyddwn fod yn llawen, awn yn fynychaf i sitiafion gwylt."

Dywedir mai ychydig o gysur a gafodd mam Iolo gyda'i gŵr, yr hwn oedd ddyn sarug, anhadrin; ac na roddai ond ychydig gynnorthwy iddi at gynnal y tenlu. Arwydda hyn ei fod yn ddyn afradlaw, yn crystal a'i fod yn anserchog. Wedi i Iolo ddygyn ei grefft yn weddol, pan oedd tuag un ar ddeg oed, ar ol noswyllo, wedi gorphen ei ddiwrnod yn ngwasanaeth ei dad, ac efe yn taimlo yn angerddol o herwydd cyfyngderau ei fam, arferai wneuthur cymmaint ag a allai o fân orchwyllion er ennill ychydig arian, y rhai a roddai bob dimai i'w hoffus fam heibulus. Arosodd gartref i wasanaethu ei fam fel hyn hyd ddydd ei marwolaeth; ond, ebe fe, "Ar ol marwolaeth fy mam, nis gallwn fod yn ddedwydd gartref, lle nis gwelwn hi byth mwyach. Crwydrais am rai blynyddoedd dros ran o Loegr a Chymru. Testynau penaf fy myfyrdod yn yr adeg yma oedd adeiladaeth, a chelfyddydau ereill perthynol i'm galwedigaeth."

Dywed Waring, cyfallyt a bywgraffydd Iolo, i'r hyn a ganlyn brysuero ei ymadawiad oddi cartref. Yn lle myned i'r dafarn ar amser ciniaw, gyda'i dad a'i gydweithwyr, i gael owrw gyda'i ymborth, eisteddai efe ar gareg neu ddarn o bren yn ymyl y gwaith; a phan ddychwelai y lleill at eu gorchwyl, mynych y canfyddent Iolo yn prysur ddarlenn neu ysgrifenu, a'i fara a chaws wrth ei ochr heb ei gyffwrdd. Un tro yn lled fuan ar ol marwolaeth ei fam, yr oeddynt yn adgyweirio parsondy, o'r hwn yr oedd yr holl denlu wedi ymadael er hwylusdod i'r gweithwyr. Ar yr awr giniaw dywedodd ei dad wrtho, "Nedi: y mae yn debyg na ddeui di gyda ni heddi." "Na ddeuaf," ebe yntau. "Da machgen i," ebe y tad, "gofala am y tŷ nes y deunw yn ol." "O'r goren," ebe Iolo. Ond pan ddychwelodd ei dad a'r gweithwyr, cawsant ef wedi ymgolli yn ei lyfrau a'i fyfyrdodau, ar y glaswellt o flaen y tŷ, yr hwn oedd wedi myned yn eathra i'r anfeiliaid, glân ac arian. Yr oedd y moch, y gwyddau, yr hwyaid, a'r ier wedi ymwassar trwy yr ystafelloedd. Llo oedd wedi cymmeryd meddiant o'r gegin, ac asyn a ymrodiaid yn fawreddog yn y parlwr. Collodd ei dad ei bywll, i raddau pell, fel yr oedd yn ddiagon naturiol iddo, gan ei fod yn ddyn lled ffrom, wrth weled y fath annhrefn; a dechreuodd ei geryddu yn chwerau am ei ddfaterwrch. Nid atebodd Iolo odid air iddo; ond casglodd ei ysgrifau a'i lyfrau ynghyd, gwrthiodd hwy i'w ysgrepan; tañodd hono dros ei ysgwydd, ac ymasaith âg ef i'w ffordd yn ddistaw. Yna medd ei dad wrth y gweithwyr, "Aiff Nedi yn awr tuag Aberpergwm a Phontneddfychan, at bobl ei fam; a dyna lle bydd e'n pwto [sori] am bythefnos; ac wedi'n ni gawn ei wel'd ef etto." Eithr asth, nid dwy wythnos, ond dau fis heibio, cyn idd-ynt gael gair o hanes "Nedi." Yn mhên rhyw ennyd wed'yn, derbynwyd llythyr oddi wrtho, yn hysbysu ei fod ef weithian yn Llundain, yn naddu ceryg at bont newydd dros yr afon Tafwys, sef Pont y Brodyr Duon (*Blackfriars Bridge*). Digwyddodd hyn yn 1771.

Fel yr oedd Iolo, un diwrnod gwlyb, tra yn Llundain y waith hon, mewn masnachdy llyfrau, lle yr arferai fod yn gyffredin, gwelai remmwrth o ddyn dirfawr ei faint, hagr a thrahaus yr olwg, yn dyfod i mewn; yr hwn, gan eistedd yn ddi-seremoni wrth y masfwrdd (*counter*), a throai a throsi y gwahanol newyddiaduron a'r misolion.

oedd arno, a'u tafai ymaith yn sarug, gan ddyweyd, "Sothach yr amser" (*Trash of the day*)—ac allan âg ef heb ddywedyd gair yn chwaneig. Yna gofynodd Iolo i'r masnachwr, "Pwy oedd y boneddwr trahaus yna?" "Y Doctor Johnson," meddai y llyfrwrthwr. "Beth!" ebe Iolo, "y pen-geiriadurwr; awdwr y 'Rambler,' 'Rasselas,' a'r 'Vanity of Human Wishes' Pe gwybuaaswn mai efe a eisteddai ar y gadair mor agos ataf, sylwaswn yn fanylach arno; a dïchon y casglaswn ddiagon o'wroldeb i'wanerch." Dywedodd y llyfrwrthwr y byddai y Doctor yn sicr o alw, os byw ac iach, yn ol ei arfer, ar y cyntaf o'r mis, i edrych dros y cyhoeddiadau, pan y gallai gael ei ddyuniad. Gofalodd y Cymro ieuange am fod yno ar yr amser pennod-edig; ac yn lled fuan ar ol iddo fyned i mewn, gwnaeth y "Doethawr chwyrnllud" (*the growling Doctor*) ei ymddangosiad, gan eistedd ar y gadair, fel o'r blaen, i droi a thrafod y mislion. Cymmerodd Iolo dri o Rammadegau i'w law, er mwyn tynu sylw y dyn mawr, a dywedodd yn ostyngedig mai Cymro tlawd oedd efe, yn awyddus am ddyagu Saesneg yn gywir; ac y byddai yn dra diolchgar i'w fawredd, os byddai mor garedig a'i hybysu pa un o'r llyfrau hyn oedd y goreu er cyrhaedd yr amcan. Wedi i'r cawrdyn edrych yn gibog arno, ac yna ar y llyfrau, er gwybod pwy oedd yr awduron, dywedodd yn swrth, "Gwna y naill neu y llall y tro i chwï, wr ieuange." Teimlodd y bardd croen-deneu y sarhad, ac attebodd yn bur annibynol, "Purion, syr! mi brynaef y tri, ynte, er mwyn bod yn sicr o'r goreu." Tybia T. D. Thomas, un o fywgraphwyr Iolo, mai E. Williams oedd y llyfrwrthwr crybwylledig—cyhoeddwr yr argraphiadur cyntaf o "Briardur Dr. Pughe," "Caniadau Llywarch Hen," "Coll Gwynfa," "Barddoniaeth D. ab Gwilym," a'r "Cambrian Biography," &c.

Dywed y bardd y bu dros ddwy neu dair blynedd, y pryd hyn, yn Llundain, Caerodor (*Bristol*), a manau ereill yn y gororau hyn. Y mae yn debyg mai yn ystod ei arosiad y pryd hwn yn Llundain y daeth Iolo yn gydnabyddus â'r Dr. Pughe, y Dr. D. Samwell, John Jones (*Sion Glan y Gors*), Ned Môn, ac ereill o'r Cymreigyddion. Y mae dwy o'i ganiadau Saesneg (y rhai cyntaf, ond odid, a gyfansoddodd) wedi eu hamseru yn ystod ei arosiad y waith hon yn Llundain.—"Poems," cyf. i. td. 14, 15.

"Yn 1773," ebe fe, "aethum i Caint (*Kent*), lle yr arosais dros yn agos i bedair blynedd... Erbyn hyn yr oedd gan ddychweliad at wrth-ddrychau gwledig effaith hyfryd a nerthol ar fy meddwl; a hyn, ynghyd â'm cyfarfyddiad â'r Dr. Aikin's 'Essays on Song Writing,' y rhai a fawr hoffwn, a adnewyddodd fy chwaeth farddonol; ac mi a ysgrifennai lawer o'r darnau sydd yn y cyfrolau hyn, 'Poems,' mewn dwy gyfrol, yn y Caint." Wrth ddwy o'i ganiadau y mae amseriad diammheul yn ystod ei arosiad yn Caint [*'Poems,' cyf. i., td. 49; cyf. ii., td. 35*]; ond dïchon fod amryw sydd heb amseriad wrthyn wedi eu cyfansoddi y pryd hwn. Mewn tref fechan o'r enw Dartford, yn swydd Caint, tua phymtheng milldir i'r de-ddwyrain o Lundain, yr arosai y pryd hyn, yn dilyn ei alwedigaeth fel saer maen. Dywed Waring ei fod, yn y cyf-amer, yn ysgrifenu hefyd i'r "Town and County Magazine," y "Monthly Magazine," a'r "Gentleman's Magazine," a bod golygydd yr olaf yn talu yn anrhydeddus iddo am ei ohebiaeth.

Y mae Waring yn adrodd dau ddigwyddiad

lled ddigrifol a'i cyfarfu tra yn Dartford. Un noswaith, archodd ei oruchwylwr iddo fyned y boreu dranoeth i fesur mur mynwent yr oeddynt wedi bod yn gweithio arno, fel y gallai anfon hawl-ysgrif (*bill*) am y gwaith. Aeth Iolo i'w wely â'i feddwl yn llawn o'r gorchwyl oedd o'i flaen; ac wedi cysgu, "cododd drwy ei hun;" gwisgodd am dano, mesurodd y mur, a dododd y mesur i lawr yn rheolaidd yn ei lyfr. Dihunwyd ef wrth i gloch yr eglwys daro dau, pan y cafodd ei hun, er ei syndod, yn nghanol y tywyllwch yn y fynwent, a'r llath-fesur mewn un llaw a'r llyfr yn y llall. Wedi ymbwyllo, deallodd iddo fyned yno yn ei gwsg; a cherddodd o amgylch y fynwent nes iddi ddyfod yn ddiagon goleu i fesur y mur. Ond erbyn iddo edrych ei lyfr, canfu ddarfod iddo fesur y mur eisoes yn ei gwsg, a'i fod yn berffaith gywir. Adroddai Iolo yr amgylchiad yma fel prawf a gafodd ei hun o gwsg-rodiaid.

Y mae y chwedl arall yn ddigrifach fyth. Gan fod Iolo yn ymneillduo i ddarllen ac i gyfansoddi bob cyfle a gaffai, a'i fod weithiau yn siarad yn bur uchel âg ef ei hun, tybiai amryw ei fod yn dal cyfeillach âg ysbrydion. Bostiai gŵr y tŷ ei fod ef yn Saducead trwyadl; ac nad oedd yn credu mewn nac ysbryd na byd arall, fel y credai pobl weiniaid, anwybodus. Ond blinodd Iolo o'r diwedd ar ei ymfrostr; ac er mwyn ei argyhoeddi, dywedodd y codai efe y neb a fynai o farw iddo, ac y plgyai ef ger ei fron. Dygwyr yr anghredadyn i ystafell dywyll, a chan gymeryd arno fod yn swynwr, aeth y bardd i gylch a wnaethai â marm (*chalk*) a y llawr; a thrwy gydweithrediad gŵr arall mewn is-ystafell, yr hwn a wnaï sŵn annaeorol wrth ddyfod i fyny, parasant y fath ddychryn ac arwyd ar wr y tŷ fel y bu yn bur barechus o drigolion y byd arall o hynny allan.

Yn 1777, aeth o Gaint i Llundain; ond nid arosodd yno y pryd hwn ond ychydig, eithr dychwelodd i Gymru yn ebrwydd; a dywed ddarfod i'w ddychweliad i olygfydd ei faboed fawr fwyhau ei awydd at farddoniaeth. Ymddengys iddo ymroddi i gyfansoddi barddoniaeth ar ol dychwelyd i fro ei enedigwlad, lle y treuliodd y rhan fwyaf o weddill ei oes. Y mae tair ar ddeg o'i ganiadau Saesneg gydd yn y "Poems" wedi eu hamseru o'r flwyddyn 1777 hyd 1780; ac y mae yn debyg mai yn yr adeg yma y cyfansoddodd amryw o'r rhai sydd heb amseriad wrthyn yn y ddwy gyfrol.

"Yn 1781," ebe fe, "mi a briodais; ac fel yr oedd fy nheulu yn graddol gynnnyddu, gorfodwyd fi i roddi hebio yr hyn hyd yma oedd fy hoff fyfyrdd." Ei wraig ydoedd Margaret, unig ferch Rees, a'i wraig Elizabeth, o Eglwys Fair (*Mary Church*), yn Morganwg. Bu iddynt bedwar o blant:—un mab, Taliesin (*Ab Iolo*), a thair o ferched. Ond er gwaethaf prysurdeb teuluaid wrth fagu y plant, cipiai ambell orig i weini yr Awen; canys y mae naw o ganiadau Saesneg sydd yn y "Poems," wedi eu hamseru o 1782 hyd 1793; ond ni wyddys pa faint o'i rai di-amseriad a gyfansoddwyd yn ystod yr un mlynedd ar ddeg hyn.

Yn y flwyddyn 1790, digwyddodd etholiad cyffredinol yn Mhrydain, a hynny pan yr oedd y chwyldroad Ffrengig yn myned yn mlaen yn orwyllt—a lliaws yn y wlad hon, ac yn ei plith Iolo, yn cydymdeimlo âg ef o'u calon; a bu y cynhyrifiadau hyn yn foddion i roddi egni newydd yn awen gyffrons y bardd. Tynodd ei gan-

iafan Saesneg sylw amryw o wfr mawr Cymru a Lloegr; a chafodd annogaethau lawer i'w cyhoeddi. Yr oedd cyfreithiau y wlad hon wedi dyfod mor adgas yn ei olwg, megys yr oedd ynt yn ngolwg llawer ereill o werinwyr tanbaidd yr oes, fel y penderfynodd fyned i'r America—"mewn rhan," ebe fe, "i'm gwared fy hun o'r anafau lliosog oddi wrth gyfreithiau bostfawr y wlad hon, y rhai nid ydynt wedi eu gwneuthur i'r tlawd crystal ag i'r cyfoethog; ac nid oes nemawr esampl ar gael, fod dyn tlawd, heb gyfeillion cyfoethog, wedi cael cyfiawnder erioed yn eu llysoedd cyfraith." Ysgrifennodd y bardd hyn yn 1794; a dichon mai cyfeirio y mae at yr eriedigaeth a fu arno, fel y ceir gwled rhag llaw, pan yn Llundain yn edrych ar ol argraphu ei ganiadau. Dywed Cynddelw II. "y drwgdybid Iolo y pryd hwnw o fod yn deyrnfradwr; a buwyd yn ceisio ei brofi yn euog, ac yn sych-edu am ei waed."

Amcan arall a'i cynnyrfiai i feddlw myned i'r America," ebe fe, "oedd gwirio tyb gyffredin yn Nghymru, ar awdurdod dda, fod etto weddill o drefedigaeth Gymreig yn byw yn y rhanau tumewnol o'r cyfandir Americanaidd, a aeth drosodd yno yn y ddeuddegfed ganrif, dan lywyddiaeth Madog ap Owain Gwynedd."

"Gyda golwg ar yr amcan hyn," medd Stephens, "meddyliodd y buasai yn gorfod ddiodef llawer o galedi; ac er paratoi ei hun at y gorchwyl peryglus, penderfynodd fyw yn hollol yn y meysydd, fel yr Indiaid gwylltion, ac ymwadu â'r holl bethau sydd angenrhaid i ddyd mewn cyflwr o wareiddiad. Y canlyniad o fyw allan yn mhob tywydd, ac o gyngu weithiau yn y meysydd ac yn y coedwigoedd, fu iddo gael y cryd-cymmalaen yn ei aelodau, ac iddo roddi yr holl amcan i fyny mewn anobaith. Ond os nad aeth y bardd ei hun i anialdroedd America, gyrwyd dyn ieuangc arall i farwolaeth amhrydlawr drwy ei ffloineb ef a Gwilym Owen (y Dr. Pughe), hanes yr hwn a geir yn y *Cambrian Biography*, d. g. EVEANS, JOHN..... Peth rhyfedd fod hynafiaethwyr fel Iolo Morganwg ac Owen Pughe yn syrthio i'r fath wendid. Yr oedd y Parch. Walter Davies yn gwybod yn well. Gwyddai ef yn ddigon da i Madog gael ei ladd yn ei wlad ei hun, ac na fu erioed allan o'r Dywysogaeth. Yr oedd ammheuaeth gan Carnhuanawc am wirionedd y chwedl; ac y mae yn wir sydd wybyddus i bob hynafiaethydd, na chybbwyd eôn fod Madog wedi myned i'r America, nes i Columbus ac Amerigo Vesputius ddarganfod y cyfandir hwnw."

Tua diwedd 1790, neu ddechreu y flwyddyn ganlynol, aeth Iolo i Lundain, i edrych ar ol argraphu ei ganiadau Saesneg; a bu yno hyd 1794, o leiaf; canys yn Llundain, yn Ionawr y flwyddyn hono, y gorphenodd ei ragymadrodd i'r caniadau hyny. Tra yr oedd efe yn Llundain y waith hon y cafodd gydnabyddiaeth â lliaws o enwogion Cymreig a Saesneg, llenyddol a gwladol, heb law y rhai a nodwyd eisoes—Rhyddfrydwyr yn benaf; megys, y Tywysog Talleyrand, yr Arglwydd Stanhope, Benjamin Franklin, y Dr. Aikin, yr Esgob Percey, Gilbert Wakefield, Francis Douce, Horne Tooke, Samuel Rose, Robert Southey (bardd y brenin wedi hyny), William Cowper, Miss Seward, a lliaws ereill o brif ddynion yr oes hono.

Yr oedd y chwyldroad Ffrengig yn ei lawn rym y pryd hyn, fel y crybwyllwyd eisoes; ac yr oedd pawb a gefnogent y chwyldroad hwnw yn cael eu hystyried yn ddynion peryglus, a nemawr gwell na theyrnfradwyr; ac aeth son drwy yr holl ddinas fod y 'Bardd Cymreig' yn

werinwr trwyadl o egwyddor. Clywodd y prif weinidog am dano; ac efe a ddywedodd wrth ryw gyfaill i Iolo yr ewyllysiai yn ei galon ei weled, a chael ymddiddan âg ef. Pan glybu y bardd hyny, ymbarotodd yn ebrwydd i fyned ato. Wedi myned at y tŷ, a chanu y gloch wrth y drws, daeth y trulliad ato. Gofynnodd Iolo a oedd ei feistr i mewn; atebodd hwnw, "Ydyw: ond y mae cyfeillion gydag ef; ac os ydych am ei weled, rhaid i chwi alw rywbryd etto." "O na!" ebe Iolo, "rhaid i mi gael ei weled ef yn awr." Aeth y gwas at ei feistr, a dywedodd fod dyn o ymddangosiad tlawd, ac ysgropan wen ar draws ei ysgwydd, yn sefyll wrth y drws, yn gofyn am ei weled. Yna archwyd i'r trulliad orchymyn iddo ymadael, a galw rywbryd etto. "Na!" ebe Iolo ailwaith, "dywedwch wrtho y rhaid i mi gael ei weled yn awr!" Pan fynegwyd hyny i'r prif weinidog, pallodd ei amynedd, cipiodd chwip yn ei law, gan fwriadu gwneyd i'r dweithrddyn digywilydd ffoi gynted ag y gallai, a rhuthrodd i'r drws â'r chwip ar godiad, pan y dywedodd y bardd yn y fan:—

"Strike a Welshman if you dare,
Ancient Britons as we are:
We were men of great renown,
Ere a Saxon wore a crown."

Ar hyny, y prif weinidog a ddywedodd mewn syndod llawen, "What! are you the Welsh bard? Come in: come in at once."—"Beth! ai y bardd Cymreig ydych? Deuwch i mewn: deuwch yn y fan." I mewn yr aeth; a chafodd yr un crossaw, wrth yr un bwrdd, a phendefigion penaf y deyrnas; ond ni throdd ciniaw â'r ardderchog William Pitt, a'i gydsawddogion anrhydeddus, yn mhen y 'bardd Cymreig,' fel y gwnai gyda llawer o ddynion; ac ymadawodd, gan adael argraph ar feddlw y boneddigion nad oedd efe yn gosod rhyw bwys mawr ar rwygfawredd a gwleddoedd.

Nid dyma yr unig dro y bu y bardd Cymreig yn nghymdeithas y prif weinidog, Pitt; ond yr oedd y troion nesaf ychydig yn wahanol i'r cyn-taf. Eithr cyn adrodd hanes ei ymweliadau dilynol, rhaid i ni draethu chwedl arall yn fyr am y bardd. Yr oedd dyn hanner call yn Llundain y pryd hwn, o'r enw William Brothers, yn synu llawer o rai diniwed, hygoelus, trwy honi ei fod yn cael dadguddiadau gorwchnaturiol am adferiad yr Iuddewon, a'r chwyldroadau ar y cyfandir; a dywedai hefyd fod angylion yn ymwelod âg ef ar amserau. Yr oedd dau folebridd (*ventriquoist*) Ffrengig yn Llundain ar y pryd, yn peri syndod nid bychan trwy eu rhhithlesian; ac yr oedd croth coes un o'r ddau yn dra hynod. Tybiodd Iolo fod y gweilch hyn yn gwneuthur defnydd o'r gwirion-ddyn i ateb en dybenion eu hunain; a phenderfynodd fynu prawf o'i syniad. Aeth at Brothers, a gofynnodd a oedd efe wedi sylwi fod croth coes un o'r angylion a ymwelent âg ef yn dra hynod. Dywedodd yntau fod coes un o honynt yn rhyfedd dros ben: er hyny, methodd y bardd argyhoeddi y prophwyd druan, mai Ffrangood twyllodrus oedd ei ddau ymwelydd, ac nid angylion. Parhaodd Brothers i brophwydo yn erbyn brenhinoedd a thywysogion; a chyhoeddwyd ei brophwyddoliaethau gan ei ganlynwyr; a bwriwyd yntau i garchar gan y llywodraeth. Teimlodd Iolo fod yn ddyledawydd arno weithian wneyd defnydd o'i ddarganfyddiad. Ysgrifennodd yr hanes yn gyflawn

at y prif weinidog, yr hwn a ddiolchodd iddo am dani; a rhoes wahoddiad iddo ymweled ag ef yn bersonol, a'r hyn y cydsyniodd yntau yn ebrwydd. Cafodd bob croesaw gan Mr. Pitt, yr hwn a'i canmolodd am ei graffder, gan ddywedyd y byddai y darganfyddiad o werth i'r llywodraeth.

Fe allai mai ar ol yr ymweiliad yma a Pitt y canodd y bardd y gân Saesneg sydd yn cynnwys y llinellau hyn:—

"If thou dost meet a tyrant king,
Up fist, and knock him down."

A'r gân Gymreig sydd yn cynnwys y pennillion canlynol:—

"Clyw, 'r brenin balch di-ras,
A thi, 'r offeiriad bras,
Dau ddiâu yn un;
Hir buoch fel dau gawr,
I'r byd yn feilidith fawr,
Yn sarnu'n llaid i'r llawr
Holl freiniau dyn.

Anrheithio'r byd, a lladd
Kich brodyr o bob gradd,
Fu'ch gwynfyd oll:
Cyflawnder trwy'r sarhad,
Ymguddiad rhag eich brád,
Cyfrifid e'n mhob gwlad,
Fel peth ar goll.

O pa'm! frehinoedd byd,
Y malwch ewyn c'yd,
Mewn poethder gwŷn?
Clywch orfoleddus gaingo;
Mae'r gwledydd oll, fel Ffraince,
Yn rhoddi 'r orseddfainge
I freiniau dyn.

Orfoledd! cwyd dy lais;
Cwymp holl deyrnasoedd trais;
Maent ar eu cryn:
Cawn deyrnas hardd ei gwedd,
Dan farn Tywysog Hedd,
Yn hoenus cawn o'r bedd
Holl freiniau dyn."

Cyhuddwyd y bardd o blegid y llinellau uchod a'u cyffalyb, gan ysbiwyr dichellgar, o fod yn fradwr y llywodraeth; ac yn lle ei wahodd yn dirion, fel y troion o'r blaen, i ymweled a Mr. Pitt, rhoddwyd gorchymyn i atafaelu ei ysgrifau; a rhoddwyd gwyf iddo yntau i ymddangos yn ddioid ger bron y prif weinidog, ac un o'i gydsynioddwy'r. Darlennwyd ei bapurau, eithr ni chafwyd dim bradwriaeth ynddynt; ond dywedodd Mr. Pitt yn barchus wrtho, fod ganddo rai llinellau, megys y rhai a ddyfynwyd uchod, oedd yn rhy anwyliadwrus, gan ei annog i fod yn fwy gofalus rhag llaw. Wedi hyny dywedodd, "Yn awr, Mr. Williams, gellwch fyned a'ch holl bapurau adref, a bod yn berffaith dawel." Ond dywedodd yr hen Iolo, gan i'r awdurdodau gymmeryd ei bapurau oddi arno heb ei gydsyniad ef, y disgwyliai i'r un awdurdodau eu dychwelyd; a barnwyd fod hyny yn deg a rhesymol. Byddai y bardd yn mynych ganmawi mwynder Mr. Pitt, a'i ymddygiad boneddigaidd tuag ato.

Yn ebrwydd ar ol hyn, traddodwyd pregeth gan un o weinidogion y Bedyddwyr yn Llundain, ar y modd y dylai brenhinoedd deyrnasu, a barnwyr weinyddu cyflawnder; a bwriwyd ef i garchar i adfytyrio arni. Creodd hyn gydymdeimlad cyffredinol a'r carcharor yn mhliith pob dosbarth, ond yr erlidwyr eu hunain. Clywodd Iolo Morganwg am yr erlidgaeth; ac yr oedd deall iddo gael ei garcharu am ddywedyd ei

feddwl yn ddigon i ennyn dyddordeb angerddol yn meddwl y bardd tuag ato:—aeth i ymweled ag ef ar unwaith. Gofynid i bob ymwelydd ysgrifenu ei enw, a'i breswylfod, mewn llyfr a gedwid yn ystafell y porthor. Cydayniodd Iolo a'r cais, ond mewn rhan yn unig; canys yn lle ei breswylfod, ysgrifonodd efe "Edward Williams, *Bard of Liberty*." Tynodd hyn sylw un o'r swyddogion; ac archwyd i'r porthor ei nodi allan os deuai yno drachefn. Nid arosodd Iolo ond ychydig amser cyn myned yno, ar fedr ail ymweled a'r carcharor; ond adnabyddwyd ef yn y fan fel awdwr yr ysgrifen ddrwgdybus; a dywedodd y swyddog wrtho, "Felly! chwy-chwi yw 'Bardd Rhyddid,' ai e?" "Ie'n siwr, syr," ebe Iolo. Yna, meddai y swyddog, "gan hyny, Mr. 'Bardd Rhyddid,' yr ydych i ddeall mai yr unig 'ryddid' a ganiateu'r chi yma yw 'rhyddid' i fyned yn ol ar hyd yr un ffordd ag y daethoch." "O! purion, Mr. Swyddog," ebe Iolo, "rwy'n eithaf boddolawn; ac mi ddymunwn na chaffo un 'Bardd Rhyddid' byth waeth triniaeth, na chael gorchymyn i fyned allan o'r carchardy." Wedi dychwelyd i'w letty, cyfansoddodd Iolo ganig fechan i Kirby, sef ceidwad carchar Newgate, yr hon a anfonodd efe iddo dranoeth; a gyrodd yntau hi i'r newyddiaduron Saesneg yn ddioid. Er ei bod yn cynnwys syniadau llawn mor ohwyldroadol a dim a gyfansoddwyd gan Iolo; etto canfu y prif weinidog craffus, Pitt, wrth archwilio ei ysgrifau blaenorol, fod hen 'Fardd Rhyddid' yn rhy wyliadwrus i gyfansoddi dim a'i bradychai fel teyrnfradwr; o herwydd pa ham, cafodd lonydd mwyach gan weision y llywodraeth.

Yn 1793, cynnaliodd y bardd, mewn cysylltiad a lluoedd o Gymry a Saeson Llundain, ac yn eu plith Tywysog Cymru y brenin Sior IV. wedi hyny) "Orsedd," neu fath ar "Eisteddfod Gyfarch," a gyhoeddaisd flwyddyn cyn hyny, ar Fryn y Briallu (*Primrose Hill*), lle yradroddodd gân Saesneg faith, ac arweiniad helaeth ar "Gyfriniaeth yr hen Feirdd Brytanaidd, yn ol dull Taliesin."—"Poems," cyf. II., td. 193. Yna efe a adroddodd "Gywydd Hywel," yn Gymraeg; ac wedi hyny urddodd Miss Seward yn "ofyddes yn mraint a defod Beirdd Ynys Prydain"—yr hon oedd foneddiges dalentog, ac yn mhliith cyfeillion penaf y bardd.

Ar ol i'r "Poems" gael gorphen eu hargraphu tua diwedd 1793, cafodd genad i ymweled a Thywysog Cymru, i'r dyben o ofyn ei ganiatâd i gyflwyno ei Ganiadau Saesneg iddo; a gwnaeth y parotoadau rhyfeddaf a ddyfeisiwyd gan fardd erioed i ymddangos yn y llys. Ymwasodd yn ei ddillad goreu, yn addurnedig ag arwyddion ei gelyddyd fel saer maen. Rhwymodd ffedog wen o ledr newydd am ei lwynau, a chymmerth lwyarn (*trouel*) newydd yn ei law; ac felly, ymddangosodd ger bron y tywysog, gan yr hwn y cafodd dderbyniad croesawgar a gwengar; a chaniatâd i gyflwyno ei ganiadau iddo. Y mae y cyflwyniad yn nechreu y gyfrol gyntaf o'r "Poems." Y mae rhyw anghyssondeb rhyfedd yn ymddangos rhwng y cyflwyniad hwnw a chynnwys amryw o'r caniadau cyflwynedig, yn y rhai y bwrlymir y dduchan ohwerwaf yn erbyn brenhinoedd, tywysogion, ac offeiriad; canys, fel y dywed Cynddelw, "Breiniau dyn oedd anwyllbwngc Iolo; a'r ellyllon gwaethaf ag aflanaf yn ei olwg oedd *kingcraft* a *priestcraft*." Dywed Waring mai arwydd o "ddidwylldra yr awdwr" oedd y cyflwyniad dan sylw. Yr ydym

ninnau yn mhell o gredu fod twyll gwirfoddol yn yr hen Iolo; ond yn sicr yr oedd bron mor lawn o anghysionderau a mympwyon ag oedd o ddiwylliedd a hynodrwydd. Wedi iddo gael cenad i gyflwyno y gwaith i'r tywysog, cyhoeddwyd ef yn 1794 trwy gymmhorth tanygrifwyr, yn mhllith y rhai yr oedd yr enwogion hyn:—y cadfaenor Washington, Syr William Jones, William Wilberforce, a lliaws ereill o bob gradd a sefyllfa.

Pan briododd Tywysog Cymru yn 1795, cyfansoddodd y bardd fawlderdd briodol iddo ef a'i ddywedd; "ond nid oedd dan ysbryd prophwydoliaeth ar y pryd," meddai Waring, "o herwydd ni bu erioed undeb mwy anfodus;" a gallasai chwaneu, "oddi eithr yn mhllith ei hynafaid ef." Tybia Stephens mai y gân grybwylliedig yw yr un a elwir yn awr "God save the King."—*Poems*, cyf. ii., td. 132.

Ymddengys i Iolo ddychwelyd adref at ei deulu i Dreffleung yn nechreu 1795, neu ddiwedd y flwyddyn fisenorol, ar ol cyhoeddi ei Ganiadau Saesneg; ac ymroddi drachefn at ei gelyddydd fel saer maen, ceriwr ar geryg beddau, a gorchwylion cyffelyb. Erbyn iddo ddychwelyd adref, yr oedd y Paroh. Thomas Evans, o Brechfa, gynt o Aberdâr, yn y carchar, i'r hwn y dedfrydwyd ef am ddwy flynedd; a dodwyd ef yn y rhigod (*pillory*)—a'r cwbl am ganu cerdd llwraidd wrth yfed môdd yn nhŷ gwraig weddw ar hinos gauaf! Cyfieithiad oedd y gerdd o "Gân Rhyddid," yr hon a genid gan filwyr Ffrainc wrth fyned i'r frywdr.

Pan ddeallodd Iolo am garchariad anghyfiawn y rhyddfrydwr, ymbarotodd yn ebrwydd i ymwelod âg ef; ac aeth ato ar ei draed bob cam, yn ol ei arfer, er fod y daith dros ddengain milldir. Ymwelodd âg ef dair gwaith yn ystod ei garchariad afresymol, er ei gysuro; a defnyddiodd ei holl ddylanwad tuag at ei ryddhau; ond ni fynegir beth a fu ei lwyddiant.

Gan fod y mân lwch a gyfodai o'r ceryg wrth iddo eu naddu yn niweidio ei ysgyfaint, penderfynodd, ar annogaeth ei deulu a'i gyfeillion, roddi y gorchwyl hwnw i fyny; ac yn 1797, dechreuodd gadw masnachfa yn Mhont Faen (*Cowbridge*), yn Morganwg. Yr oedd ei ystôr yn gynwysedig o lyfrau, papyrâu, a bwydydd o bob math. Yn mysg ei nwyddau, gwerthai sugr yr India Ddwyreiniol, am ei fod yn cael ei gynnyrchu mewn gwlad heb gaethfasmach ynddi, i'r hon fasnach yr oedd efe mor elyniaethol. Ond y sugr y caffent fwyaf o hono am arian oedd pwnge y prynawr, heb ofalu dim pa un ai caethion ai rhyddion a'i cynnyrchent; am hyny ychydig o "sugr y wlad rydd" a werthai yr hen Iolo, druan!

Wela hanesyn difyrus arall am dano pan yn fasnachwr. Yr oedd gwerthu llyfrau T. Paine, y pryd hyn, yn drosedd yn erbyn cyfraith y tir; a chynnygiai y llywodraeth wobr anrhydeddus i bwy bynag a ddaliai rywun yn gwerthu y cyfryw lyfrau anghyfreithlawn. Pa wedd bynag, aeth y si ar led fod Iolo yn euog o'r trosedd. Yr oedd dau ddyn yn Mhont Faen ar y pryd, a elwid Rich a Curtis, yn hōni bod yn deyrngarol dros ben; er y credai llawer mai gwobr y llywodraeth oedd wrth wraidd yr holl deyrngarwch. Deallodd Iolo fod y ddau deyrngarwr hyn yn gwlyio ei fasnachfa yn bur ddyfal, a darparodd iddynt feddyginiaeth odidog. Gosododd lyfr mewn papyr yn y ffenestr, ac ysgrifododd arno y geiriau pwysig hyn:—"Rights of Man=Brein-

iau Dyn." Canfu un o'r ysblywyr teyrngarol y geiriau cymmeradwy ganddo, a hysbysodd y dirgelwch gwerthfawr i'r llall, er ei fawr lawenydd; a phenderfynodd y ddau ei brynu, costied a gostio. Aeth y darganfyddwr i'r fasnachfa, tra yr arosai ei gyfaill teyrngarol oddi allan, a phrynodd y llyfr heb ei erych, na dadleu dim ynghylch ei bria. Wedi myned ychydig oddi wrth y lle, agorasant y bwrnel gwerthfawr oedd i fod yn ffynnonell eu ffawd, fel y tybiant; ond beth a welent, er eu syndod a'u digofaint anaele ond Beibl! Trodd y pwrcausr siomedig yn ol mewn soriant firoch, a chyhuoddodd Iolo o fod yn dwyllwr, am werthu Beibl iddo dan yr enw "*Breiniau Dyn!*" "Na," ebe y bardd yn bur ddigyffro, "nid twyllwr wyf fi; ac ni thwyllais chwithan chwaith. Yn y llyfr yna y canlyddwch wir '*Freiniau Dyn*;' ac y mae yn dda genyf hi eich llaw am unwaith yn eich oes." Nid oedd dim help; caford y ddau gadno eu trechu; ac ymgysurai y bardd yn yr hen ddiareb Gymreig sydd yn dywedyd, "Nid twyll twyllo twyllwr." Bu y ddau ysbwr yn gyff gwawd yn yr ardal dros ennyd ar ol hyn; ac afraid hysbysu nad aethant byth mwyach i lygadrythu i ffenestr y bardd am "*Freiniau Dyn*."

Gallesid ofni, braidd, nad ai dyn yn meddu y fath syniadau am sugr, a'r cyffelyb, ddim yn gyfoethog wrth fasnachu; ac fe ganfu y bardd cyn pen dwy flynedd o amser nad ydoedd y fasnachfa yn talu am dani ei hun; a rhoes hi i fyny o angenrhaid. Yr oedd y gorchwyl nesaf a gafodd, yn 1799, yn fwy cydweddol â natur y bardd; sef, teithio y wlad dros Owain Myfyr, i olrhain a chasglu hen lawysgrifau at y "*Myvyrian Archaeology of Wales*;" a bu yn llwyddiantus tu hwnt i'w ddisgwyliad. Ymwelodd â phrif lyfrgelloedd Cymru a Lloegr; a dywed Stephens fod "yn gyfreithlawn i ni dybied na busasai y '*Myvyrian Archaeology*' yn gweled wyneb haul, oni buasai am firwthy ei lafur ef yr adeg yma. Y mae yn amlwg wrth gynnwysiad y cyrolau hyn, ac yn neillduol yr ail a'r drydedd, mai Iolo oedd y wenynen ddiwydd yn y cyfundeb; ond ymddengys wrth ei adroddiad ef, i'w lafur fod yn ddi-fudd i'r llafurwr. Y mae yn ddigon gwybyddus er's blynyddau lawer, fod anghydfod wedi cymmeryd lle rhwng y bardd a'i gydolygwyr [Owain Myfyr a Dr. Pughe]; ac y mae yn llawn mor adnabyddus fod y bardd yn ei ddyddiau diweddar yn arfer dirmygu Dr. Owen Pughe yn mhob modd y gallai. Y mae'n amlwg fod cyfeillach fawr rhyngddynt un amser. Yr oedd y rhan fwyaf o ddefnydd ei ragymadrodd helaeth i waith Llywarch Hen (1792) wedi ei gael gan Mr. Owen oddi wrth hen fardd Morganwg (*Coelbren* (Cyfrinach?) y *Beirdd*). Derbyniodd hefyd amryw gywyddau yn ei ghyhoeddiad o waith [Barddoniaeth] Dafydd ab Gwilym (1789) o law yr un gŵr; ac y mae yn amlwg fod yn agos i hanner defnydd Owen's '*Cambrian Biography*' (1803) wedi deilliw oddi wrth yr hynafiaethydd. Yn 1797, nid oedd Mr. Owen ond ychydig yn is na'r anglyion; ond yn 1800, yr oedd y bardd wedi myned i'r eithafion gwrthwynebol; ac yr oedd yr angel wedi myned yn ddi-afol perffaith." Ond er i Iolo, prif gasglydd defnyddiau y "*Myvyrian Archaeology*," syrthio allan â'i ddau gydaifurwr, Myfyr a Pughe, etto cyhoeddwyd y gwaith gwerthfawr yn 1801—7, yn dair cyrol wythplyg trwchus. A chyhoeddwyd ef yn ddiweddar gyda llawero chwanegiadau

gwerthfawr, gan gyhoeddwr y "*Gwyddoniadur*," yn 1861, yn un gyfrol wythpwyg breiniol hardd, yn cynnwys 1248 o dudalenau.

Tra yr oedd Iolo ar ei daith trwy Wynedd, yn casglu defnyddiau at y "*Mygyrian*," efe a urddodd Dafydd Ddu Eryri, Gutyn Peris, ac ereill, yn Feirdd Cadair Dinorwig; a dadganodd ei "*Gywydd Gorymbil* ar Heddwch ger bron beirdd ynys Prydain, yn Ngorsedd Gyfarch, ar Fryn Dinorwig, yn Arfon, ar Wyl yr Alban Elfed, pan oedd oed Crist yn 1799." Bernir mai y cywydd hwn yw ei brif gampwaith yn y Gymraeg; ac yn ddiau y mae ynddo rai darnau tra phrydferth. Cyhoeddwyd y cywydd dan sylw yn yr ail gyfrol o'i "*Salmau yr Eglwys yn yr Anialwch*." O gylch yr amser ag y cynnaliwyd Gorsedd Gyfarch ar Fryn Dinorwig, cyfansoddodd Iolo saith ar hugain o "Englynion Hyfforddiant, sef Cynghor i wneuthur Englyn yn fflus a dyddan; ac yn hardd a gloyw ei syniadau, y meddyliau, a'r mydryddiaeth, neu'r ganiadaeth; ac yn ddefnyddfawr ei addysg ar foesgarwch a chynnildeb buchedd; ar ddymuniad mebyn ieuango o Wynedd." Dywedir mai y "mebyn" hwn oedd Dewi Wyn o Eifion, yr hwn, y pryd hyny, oedd o gylch pymtheg oed. "Y mae gwerth mewnl yr englynion yn fawr," ebe Cynddelw; "ond y mae un gwendid amlwg ynddynt. Y mae y rhan liosocaf o honynt yn diweddu mewn cynganedd ddinerth a llipa, ac y mae yn amlwg na ddilynodd Dewi Wyn mo'i 'Hyfforddiant' yn y peth hwnw; canys un o'i brif rgoriaethau ef oedd diweddu englyn yn nerthol a chlymgar." Un o hynodion yr englynion dan sylw ydyw, eu bod oll yn terfynu â gair unsill; yr hyn, yn ddiau, sydd yn achos fod amryw o honynt mor "ddinerth a llipa."

Y mae gan Iolo ddeunaw o "Englynion Rhag-osteg y Salmau," ar ddechreu y gyfrol gyntaf o "*Salmau yr Eglwys yn yr Anialwch*," y sawl a derfynant oll â gair unsill, fel y rhai uchod. Hefyd, y mae ganddo wyth a deugain o englynion ar ol ei wahanol Salmau yn yr ail gyfrol; ond y mae deg o'r rhai hyn yn terfynu â geiriau lliaws-sill. Fe allai, gan hyny, mai damwain, ac nid mympwy, oedd yr achos fod cynnifer o'i englynion yn terfynu â geiriau unsill.

Rywbryd yn lled fuan ar ol i Iolo orphen ei daith trwy Gymru i gasglu defnyddiau at y "*Mygyrian*," yr "*Iolo MSS.*," a "*Chyfrinach y Beirdd*," pennodwyd Gwallter Mechain gan y "Bwrdd Amaethyddol" i arolygu ymchwiliad trwy Ddeheubarth Cymru; a chyfflogodd yntau Iolo Morganwg i fod yn gydweithiwr âg ef—yr hwn oedd waith wrth fodd calon yr hen fardd; canys yr oedd efe wedi myfyrio, nid hynafiaethau a barddoniaeth yn unig, ond hefyd amaethyddiaeth a llyisiaeth—yn enwedig yr olaf. Cyhoeddwyd firwyth eu llafur yn 1815, wrth yr enw "*General View of the Agriculture and Domestic Economy of South Wales*," &c., gan Walter Davies, M. A., dwy gyfrol wythpwyg. Yn y rhagymadrodd, ar ol diolch i'w gynorthwywyr ereill, y mae yr arolygwr gonest yn cydnabod gwasanaeth Iolo fel hyn:—"Yn olaf, y mae yn ddyledus arnaf enwi Mr. Edward Williams, o Flemstone [Treffleming], yn agos i Bont Faen, yr hwn a gyflogais er dechreuad yr ymchwil, i'm gynorthwyo, ac i gydweithio â mi; ac o herwydd ei gynorthwy ef, a'r defnydd a wnaed o'i baprau, y mae yr arolygiad canlynol wedi ei ysgrifenu yn y person cyntaf o'r rhif liosog."

Bernir mai ar ei daith yn sir Aberteifi yn yr

ymchwil yma yr ydoedd pan y cyfarfu â'r di-gwyddiad canlynol, yr hwn sydd eglurhad hynod ar un o'i brif rgoriaethau, sef ei ddyngarwch. Pan yn mhell oddi wrth dŷ pob cyfaill, daliwyd ef gan noswaith dywyll, wlawog, a thymhestlog; am hyny, trodd i lettya i dafarny ar ymyl y ffordd. Un swllt oedd ganddo ar y pryd yn ei logell; sef, prin ddigon i dalu am ei fwyd, a letty noswaith. Yn fuan wedi iddo fyned i mewn, pan y safai o flaen tân cysurro, daeth masnacydd treigl (*pedlar*), dan faich trwm, i mewn; ac ymddangosai ei fod yn dioddef yn dost gan anwyd a lludded. Gofynnodd i'r tafarnwr am letty noswaith; ond dywedodd yn onest nad oedd ganddo ddim arian, o blegid iddo fethu gwerthu dim yn yr ardal hono; ond fod ganddo nwyddau gwerthfawr yn ei ysgrepan, ac y caffai y tafarnwr yr hyn a fyddai resymol o honynt am ei letty. Ond er mor lluddedig, gwlyb, a gwelw yr ymddangosai y truan tlawd, dywedodd y tafarnwr calon-galed wrtho yn sarug am fyned allan o'i dŷ ef yn y fan, os nad oedd ganddo bres i dalu. Edrychai y bardd ar yr olygfa gyda theimladau cymmysg o dosturi a digllonedd. Tynodd ei unig swllt o'i logell; rhoddodd ef yn llaw y teithydd tlawd, blinedig; a dywedodd y talai hyny am ei letty, ac mai letty a gaffai er gwaethaf yr adyn didrugaredd a fynai ei droi allan i ddyfnder nos mor dymhestlog; ac yna, gan dafu edrychiad o ddirmyg a digofaint i wyneb y tafarnwr annynol, dywedodd wrtho, "Y dyhiryn! a wyt ti yn galw dy hunan yn ddyn? Tydi! yr hwn a fynit droi teithiwr tlawd, lluddedig, a llesg o'th dŷ ar y fath noswaith a hon! Y mae wedi cynnyg i ti lawn ddigon am ei letty, ond ti a'i gwrthodaist. A oedit yn bwriadu myned allan ar ei ol, a'i ysbeilio? fe allai ei lofruddio! Y mae genyt galon llofrudd; ac yr wyt yn warch i ddynoliaeth. Nid arosaf fi funyd yn hwy dan dy gronglwyd esgymmun; ond tro di y teithiwr lluddedig yma allan ar dy berygl! Y mae ganddo fodd i dalu yn awr, ac ni feiddi ei wrthod." Ar hyny ymadodd yn ei ffon, ac allan âg ef i'r ystern ar' cerfel. Cerddodd ar hyd y nos, yn nghanol y gwlaw a'r dymnestl; ac erbyn iddo gyrrhaedd tŷ ei gyfaill, y boreu dranoeth, yr oedd bron methu symmud gan cerfel a lludded. Cafodd dwymyn drom mewn canlyniad; ac ni bu alluog i fyned rhagddo ar ei daith dros amryw wythnosau. Ond er y cystudd a'r cyfan, edrychai yn ol ar y noswaith hono, a'i chanlyniadau gyda bodddhad hyd ddiwedd ei oes. Cyfarfu â'r masnacydd wedi hyny, yr hwn a ddywedai nas gallai edrych arno yn ddim llai na'i achubydd o safn marwolaeth; a bu daer arno dderbyn y swllt, a defnydd y wasgod oreu yn ei fwrnel yn llôg arno; ond ni fynai y bardd dyngarol y nail na'r llall; ac wedi hir ymddiddan âg ef, terfynodd yn ngeiriau ein Gwardwr, gan ddywedyd, "Dos, a gwna dithau yr un modd." Dywed Waring nad ydyw hon ond un esampol o lawer cyffelyb a gyflawnodd y bardd yn ystod ei oes.

Yn mhlith cás bethau Iolo Morganwg, y peth casaf oll, ond rhyfel, oedd caethwasanaeth. Yr oedd yr enwog ddyngarwr, William Wilberforce, wedi dechreu gwrthwynebu y fasnach ofnadwy yn y senedd mor foreu a 1788; a pharhaodd i wneuthur hyny yn egniol a di-ildio, nes y llwyddodd i gael dilead y gaethfasnach yn gyfraith y tir yn Mhrydain yn 1807, er llawenydd anhraethol iddo ei hun a'i gydlafurwyr. Yr oedd tri brawd i Iolo, sef Thomas, John, a Miles, wedi

myned i Jamaica—prif drigle y gaethfaanach Frytanaid yn yr India Orilewinol. Dilynodd Thomas y gelfyddyd o gerfio, a John a Miles y gelfyddyd o adeiladu priddfeini; a chan eu bod yn ddynion gofalus, diwyd, llwyddasant i gasglu cyfoeth mawr. Gwyddent nad oedd eu brawd Iolo, o herwydd ei dueddiadau a'i arferion llenyddol, ond tlawd, mewn cymmharieith; ac yn garedig, o gylich y pryd hyn, cynnygiasant iddo 50p. y flwyddyn, fel y gallai ymriddhau oddi wrth y byd, a llwyr ymroddi i ddilyn ei hoff fyfyrddodau llenyddol. Pwy fuasai yn gwrthod y fath gynnyg manteisiol i lenor a bardd! Nid llawer o ddynion heb law Iolo Morganwg, yn ddiâu. Yr oedd ei frodyr wedi ennill eu harian mewn gwlad gaethfaanachol; gwyddai fod caethion, truan, yn eu cynnwrthwyo i'w hennill: caethion dan wialenodiau a llyffetheirian, gridd-fahan a chefnau briw, oedd yn ennill yr arian a delid gan y planwyr i'w frodyr am gerfio ac adeiladu; a gwaeth na hyny, pe buasai fodd, cafodd ar ddeall fod hyd yn oed ei frodyr eu hunain yn gaethfeistriaid! "Na!" meddai, "nis gallaf fi gyfwrdd â'u harian halogedig. Nid ydynt namyn gwerth gwaed—pwrcau genedig-aeth-frainit dynoliaeth. Byddai yn well genyf farw o newyn na chael fy mhorthi â'g elw halogedig y fellldith hono—caethfaanach!"

Yn mhen rhyw ysbaid o amser ar ol hyn, bu farw ei dri brodyr; a daeth eu holl feddiannau, ac yn eu plith, eu caethion, yn etifeddiath i'w brawd, Iolo. Dymunai rhai o'i gyfeillion arno weinyddu yr etifeddiath, a chymmeryd meddiant o'r cyfoeth, "yr hwn a ddarparwyd iddo gan Ragluniaeth." Na: ni wna'i efe ddim o'r fath anfad-beth. Elai drosodd i Jamaica; gollyngai holl gaethion ei frodyr yn rhydd; rhana'i yr holl gyfoeth rhyngddynt hwy; ond ni chyffyrddai â'g un ganiog o'r ysglyfaeth ei hunan. Yn ofer y dadleu'd y byddai y cyfoeth o wasanaeth i'w blant; ei fod yn awr yn feddiant cyfreithlawn iddo ef, pa fodd bynag y casglais ef; y gallid ei ddefnyddio at elusenu; ac os na chymmerai efe ef, y meddiennid ef gan ereill, nad oedd ganddynt hawl iddo; y gallai ryddhau y caethion, a threfnu pob peth yn Jamaica. Ond yr oedd holl ddadlennu a rhesymau ei gyfeillion yn ofer. "Pa beth i'! ebe fe, 'a'ldwyn melli'dith y negro gorthymedig ar benau fy mhiant? Na: ni chânt byth halogi eu cydwybodau â'r fath elw esgymmun! Y mae melli'dith Duw ar gaethwasiaeth, ac ar bob peth yn perthyn iddi. Y mae efe yn ei chashau; ac y mae ei anfodlonrwydd ef yn aros pawb sydd yn ei charu, neu yn caru y budr elw a ddeillia oddi wrthi. Ni bydd i mi byth bwrcau melli'dith i mi fy hun a'm hiliogaeith trwy gyfranogi o'r halogedigaeth ysgeler!" Safodd at ei air; a bu fyw a marw gan "wrthod elw trawsedd!"

Yn lled fuan ar ol marwolaeth ei frodyr, aeth Iolo i Gaerodor ar neges berthynol i'r meddianau crybwyllledig. â'i logell yn ddigon gwâg, a'i feddwl yn bur gythryblus yn eu cych; a chyn gwtel ag yr aeth i'r dref, clywai y clychau yn canu yn orfoleddu drwy yr holl fangre. Wedi iddo holi beth oedd yr achos o'r fath orfoledd llawen, cafodd allan, er ei ddirfawr synedigaeth, mai gorfoleddu yr oedd y dref Dorysidd am fod ysgrif Wrth-Gaethwasol (*Anti-Slavery Bill*) Mr. Wilberforce wedi cael ei gwrthod yn y senedd, a'i bwrw allan unwaith etto. Tarawyd yr hen Iolo ddynegarol gan y fath soriant at erchyllidod y gorfoledd annynol, fel y trodd ar ei sawdl

yn y fan, gan ysgwyd y llwch 'melli'dedig' oddi wrth ei draed, yn dystiolaeth yn erbyn y dimawyr diddynoliaeth; ac wedi cyhoeddi anathema yn erbyn y famach arswydus, dychwelodd adref heb ei neges. Yr oedd ysgrif ddyngarol Wilberforce, trwy ei ddyfal-barhâd amyneddgar ef, wedi ennill y fath gefnogaeth erbyn hyn yn y senedd, fel y crynai yr holl gaethfaanachwyr rhag ofn y gwnelid hi yn ddeddf yn 1806; a phan y bwriwyd hi allan, yr oedd eu gorfoledd trwy y deyrnas oll, cystal ag yn Nghaerodor, bron yn ddiderfyn a gorphwyllog. Ond ni pharhaodd eu crechwen annynol ond prin ddeuddeng mis; canys ar y fed o Chwefror, 1807, aeth yr ysgrif ddyngarol trwy Dŷ yr Arglwyddi yn llwyddianus; ac ar y 23ain o'r un mis, pasiwyd hi yn Nhŷ y Cyffredin, ac aeth yn gyfraith y tir: ac nid oedd neb, hyd yn oed Wilberforce ei hun, yn fwy llawen a diolchgar nag Iolo Morganwg! Canodd ddwy "Salm" odidog o "Fawl i Dduw am dori seiliau caethiwd, drwy gynnyrfu senedd Prydain i wahardd maanachu cyrph ac eneidiau dynion Affrig." Dechreu a gyntaf fel hyn:—

"Tored allan ein caniadau

Yn orfoledd yn mhob man!

Ffrydied allan ein calonau

Mawl i Dduw sy' mhlaidd y gwan!

Boed pob enaid byw'n ganiedydd,

Drwy'r bodoldeb mawr yn grwn!

Gan bob tafod ganiad newydd;

Dydd llawenydd ydyw hwn!"

Y pennill cyntaf o'r llall sydd fel hyn:—

"Pan droes ein Duw ei glust, yn dirion,

I wrando cŵyn caethiwd blin,

Bu'n fawr orfoledd i bob calon,

Daeth cân llawenydd i bob mln;

Caethiwd meibion gwledydd Affrig,

Eu griddfan dan greuoldeb hir,

Duw'r Nef a'u barn—Duw bendigedig!

Mae'n awr, â'i nerth, yn mhlaidd y gwir."

Y mae amryw o lythyrau Iolo Morganwg ar gael, a ysgrifennodd efe cyn hir ar ol yr amgylch- iadau a nodwyd, yn rhoddi hanes lled fanwl o'i lafur llenyddol—o'r sawl y dyfynwn y darnau sydd ar y pwng hwnw. Y lythyr canlynol a ysgrifennodd efe o Dreffleming, Ebrill 23ain, 1809, at Mr. Edward Williams, llyfrwerthwr, Llundain, cyhoeddwr y "*Cambrian Register*," a llyfrau ereill perthynol i Gymru a Chymraeg:—

"ANWYL SYR.—Yn eich llythyr caredig y 13eg o Ionawr, amlygwch ddymunid i wybod am fy nghynlluniau: tybiaf mai fy nghynlluniau llenyddol a feddylicch. Y mae fy '*Hanes y Beirdd*' bron yn barod; a gallwn ddechreu ei argraffu pe bae genyf ddigon o amser ac ysbrud at hyny. Gwna ddwy gyfrol bedwarplyg.

Yr ydwyf wedi cyfieithu ysgrif Aberpergwm o '*Gronol Caradog Llancarsfan*,' a argraffwyd yn y '*Mys. Arch.*,' ac wedi paratoi rhai nodiadau arno. Gwnai gyfrol wythplyg lled fawr, gwerth tua 12s.

Hefyd, yr wyf wedi cyfieithu '*Brut y Saeson*,' allan o ysgrif yr Amgueddfa Frytanaid:—ysgrif hen iawn, a argraffwyd yn y '*Mys. Arch.*' Fe wna'i hwn, a'r nodiadau, lyfr gwerth 9s. neu 10s.

Yr wyf weithian yn cyfieithu '*Bonedd Saint Ynys Prydain*,' gyda nodiadau; a '*Llyfr Twrog*,' o'r hwn y ceisaf ysgrif mewn owr hynod o Gymru, yn 1803. Rhoddaewn ef i Owen Jones (*Mysgr*), a buasai yn y '*Mys. Arch.*,' oni buasai i'w ymddygiad ef tuag ataf beri drwg-dybiau, y rhai y daethum i wybod eu bod yn gywir. Gwnai hwn lyfr wythplyg helseth, gyda'r nodiadau.

Y mae genyf gyfieithiadau ereill yn barod, a rhai mewn llaw; ond ni byddaf byth yn allnog i'w cyhoeddi mewn dull ag dichon i mi arolygu y waeg

fy hun, a thrwy hyny gadw hanner hawl yr ysgrif o leiaf yn fy meddiant; ac heb hyny ni chant byth eu cyhoeddi. Yr wyf yn gobeithio y bydd fy mab byw i wneuthur hyny.

Myfi a ysgrifennodd y Byr-olyriad ar hen Lawysgrifau Cymreig sy'n rhagdaenu y gyfrol gyntaf o'r 'Myr. Arch.' lle y cynnygiad rai rhesymau er amddiffyn awdurdod y llawysgrifau Cymreig. Ar ol hyny, mi a'u helaethais i faintioli cyfrol; a hyderaf fy mod wedi llwyddo i lwyr dymchwel enllibiau y Pinkertoniaid.

Heb law y rhai uchod, yr wyf bron wedi gorphen fy 'Nhraethawd dosraniadol o'r Iaith Gymraeg.' Hefyd, fy 'Ngrammaded ar briodwedd Easyllyng,' hen a diweddar. Y mae yr hen briodiadith lenyddol yn Easyllyng bur. Fy 'Ngrammaded' hefyd o'r briodiadith lenyddol ddiweddar, ar wahân, ac yn ddigymmysg a'r hen.

Yr wyf wedi gwneyd llawer o welliadau yn fy 'Nghaniadau Saesneg,' gan ddarpar at yr ail argraphiad o honynt; ond ni chaf fi byth weled ei ddwyn i ben. Er hyny, yr wyf wedi gwneyd llawer o chwaneigiadau; a hyderaf eu bod crystal, os nad gwell, a dim o'r rhai argraphedig.

Yr wyf wedi ysgrifenu twysged o hanes fy mywyd....Treuliyd rhan fawr o'm hamser hamddenol yn y deunaw mis diweddar i drefnu fy 'Marddoniaeth Gymraeg,' yr hyn sydd fwy dewisol genfy na'm holl ymdrechion llenyddol ereill."

Mewn llythyr at Mr. D. Williams, Ionawr 1868, 1810, dywed:—

"Yr wyf wedi ysgrifenu rhan fawr o 'Hanes fy Mywyd.' Ymdrechaf ei wneyd yn gyfrwng y fath sylwadau ag a allaf ar lenyddiaeth Cymru, hen a diweddar; ar yr iaith Gymraeg, a'i gwahanol gangen-leithoedd; ar hanesyddiaeth y Cymry, eu moesau, a'u dull o fyw; ac amryw hynafiaethau poblogaidd cyffelyb....Fy mhiffrif amcan yn y gwaith hwn, fydd amlygu llenyddiaeth, hanes, a moesau cenedl y Cymry: yr unig destynau a'i gwant yn bwysfawr, ac nid digwyddiadau bywyd un mor ddiinod a distadl ag ydwyf fi."

Yn y fl. 1812, cyhoeddodd y gyfrol gyntaf o "Salmau yr Eglwys yn yr Amalwch." Yn ei ragymadrodd i'r gyfrol hon, efe a ddywed,

"Ynghylch y flwyddyn 1794, fe'm hannogwyd gan gyfeillion dysgedig (yn eu plith y Dr. Gregory, capelwr Esgob Llandaf; y Dr. Kippis; y Parch. Theophilus Lindsey, ac ereill, yn gystal yn yr Eglwys Sefydledig ag yn mhllith yr Ymneillduwyr) i ysgrifenu rhyw nifer o Salmau neu Hymnau Cymraeg, o'r cyfryw ag a allai Cristionogion diragfarn, o bob enw a phlaid, ymuno ynddynt i foliannu yr un Duw, a Thad oll. Parch i'r achos yn gyntaf; ac yn ail, parch i'm hannogwyr dysgedig, ac eglurnod am eu hymarweddiad Cristionogol, a'm cynhyrfodd i gymmeryd y gorchwyl mewn llaw; a bu yn ddi-ddanwch nid bychan i mi dros amryw flwyddau digon trallodus gan wasg yr amseroedd, clefydau, a dyhirdra twyll-gyfeillion. Llwyddais, dan ddwyfol ngluniauethau—nid llawer, os dim, llai na gwyrthiol—i ysgrifenu dros chwe chant o'r cyfryw ag yr wyf yn awr yn eu gosod o flaen fy ngwlad a'm cenedl. Pa gymmeriad a gaf i waith fy ngalluoedd bychain, dan drymwasg oedran, dim llawer llai na deng mlwydd a thrigain, nis gwn: odid fawr na chaf ragfarn yr anffaeledigion yn daer i'm herbyn, neu yn hytrach i'm brad-ergydio drach fy nghefn. Yr wyf yn deall fod rhai yn ymbarotol at y gwaith, maddenaf iddynt, dan obeithio y madden Duw iddynt hefyd."

Rhif y salmau yn y gyfrol gyntaf yw 204; at y rhai y chwaneigwyd "Cywydd y Mochyn Mawr, neu hanes ymrisonau gwyr y moch; sef, darlun y cerfyddol trachwantus gouldgar, y beilchion, cenawon rhagrith, a'r bydol-ddoethion yn gyffredin."

Y mae rhai o'r salmau yn bur dda; ond ychydig o'r tân byw barddonol sy'n treiddio trwyddynt, yr hwn a deimlar wrth ddarllen Hymnau Williams o Bant y Celyn, ac Ann Grifith. Yr oedd gormod o'r hynafiaethydd, yr hanesydd, y grammadegwr, a'r cyffelyb, yn yr hen lolo, i wneyd prydydd o'r radd uchaf. Bardd oelfyddyd oedd efe, yn hytrach na bardd natur; gan hyny, nid rhyfedd ei fod yn ammhieu gwirionedd yr hen ddiareb, "Poeta nascitur, non fit."

Yr hanes llenyddol nesaf sydd i'w gael am hen Fardd Morganwg yw ei gysylltiad ag Eisteddfod Caerfyrddin, a gynnalwyd yn 1819.

"Yr oedd llafur Owain Myfyr, Gwilym Owain (y Dr. Pughe), ac yntau," medd Stephens, yn "dechreu dwyn ffwrth yn niwedd ei oes ef; ac nid oes nemawr o achos amhieuath mai i'w llafur hwy yr ydym yn ddyledus am adfywiad yr eisteddfodau yn yr hanner canrif diweddar....Nid oedd gan Iolo unrhyw law yn nghychwyniad Eisteddfod 1819, yr hon a osodwyd ar droed gan yr eistod (Burgess), ar gynnygiad y Parch. David Rowlands, Caerfyrddin, a chefnogiad y Parch. John Jenkins (Ifor Ceri), a Walter Davies (Gwallter Mechain)....Pan glywodd Iolo fod cynllun ar droed i adfywio eisteddfodau yn y Deheubarth, gorfoloddodd am y digwyddiad; ac er ei fod y pryd hyn yn oedranus, cynhyrfodd y newydd egni chwaneogol yn ei gyfansoddiad; ac yna cychwynodd tua Caerfyrddin, yn fawr ei hwyli a'i oibaith. Ar ymweliad Iolo a'r dref, penderfynodd y Cambrian Society:—

1. Fod Mr. Edward Williams i gael ei wahodd i fyw i Gaerfyrddin am dymmor pennodol yn mhob blwyddyn, i arolygu argraphiad o'u cyhoeddiadau, ac i roddi addysg i bobl ieuango yn marddoniaeth a lenyddiaeth y Cymry.

2. Fod ei dderbyniad o'r swydd i'w gofrestru yn llyfrau y gymdeithas.

3. Fod y cynllun o gasgliadau at 'Hanes y Cymry,' newydd eu caaglu a'u cyfieithu o hen ysgrifau hanesyddol yn yr iaith Gymraeg gan Edward Williams, i gael eu hargraphu ar draul y gymdeithas."

Ymddengys i hyn ddigwydd ryw bryd yn ystod 1818; canys ni chynnalwyd yr eisteddfod yn Nghaerfyrddin hyd Orphenaf, 1819. Y beirniaid yn yr eisteddfod hon oedd y Paroh. Eliezer Williams, y Parch. David Rowlands, Iolo Morganwg, a Bardd Nantglyn. Trwy annogaeth Iolo, medd Waring, y cyhoeddwyd y dadganiad canlynol yn yr eisteddfod hon, er ceisio gwneyd mesurus Dosbarth Morganwg, a elwir "yr Hen Ddosbarth," o'r un awdurdod a Phedwar Mesur ar Hugain Dafydd ap Edmwnd, a elwir "Dosbarth Caerfyrddin," a'r "Dosbarth Newydd:—

"Ac yn yr eisteddfod hon (1819), yn mhllith pethau ereill a ddarweiniwyd dan ystyriaeth, y barnwyd yn unfryd unllais, heb nag na gwrtheb na llaw na thafawd, fod y rheithiau cerdd a freiniwyd yn Eisteddfod Caerfyrddin yn y flwyddyn 1451, dan enw y Pedwar Mesur ar Hugain, yn cyfyngu awen bardd o fewn llyfethieiriaid rhy gaethion; a bod, yn rhy fynych o'r achos, synwyr a rhywddineb iaith yn cael eu hoffrwm ar allor gwag-orchest egwanbwyll a dianaswdd. Herwydd hyn, barn yr eisteddfod hon ydyw, fod o hyn allan ryddid i feirdd Ynys Prydain gyfansoddi caniaidau ar y mesurus mwyaf teiling a chyfaddas i'w testynau; ac na byddo rhag llaw wahaniaeth o barth teilingdod i'w roddi i fesurus ar y dosbarth, na'r hen na'r newydd, ragor neu uwch na'u gilydd; ond fod urdas cerdd neu 'awdl' uwch ereill, i gael ei farnu wrth gymhwylliaidau synwyr a phwyll, a chyinghaneidd rhywiog a dileddryw, yn hytrach nag wrth amrywiaeth mesurus."

¹ Y mae yn debyg mai y Jernynach sydd yn yr "Iolo MSS." a olygr yma.

Yn mhen tua thair blynedd ar ol hyn, cyfarfu Iolo a digwyddiad, mewn cysylltiad ag un o'i ymweliadau a Chaerfyrddin, a barodd iddo ofid blin, ac a fu yn achlysur hefyd i amlygu llawer o'i hynodion. Yr oedd yr esgob Burgess, yr hwn a breswyliai yn awr mewn palas yn Aber-gwili, yn dra hoff o gyfeillach yr hen Iolo, ac yn garedig iawn wrtho. Yr oedd y gadair esmwythaf yn y tŷ, a'r llyfrgell eang, oll at ei wasanaeth. Denodd y caredigrwydd mawr yma Iolo i gyflawni gweithred na bu euog o honi na chynt na chweddi hyny, sef benthyca ychydig o'i brif ysgrifau i'r esgob caredig; ac yn anffodus, benthyciodd yntau hwy i ddau foneddwr arall, y rhai a fuont feirw cyn eu dychwelyd; a gwerthwyd hwy, gyda'u llyfrau ereill, mewn arwerthiad cyhoeddus. Mynegwyd hyn i Iolo, ac yr oedd ei ofid a'i ddigter tu hwnt i ddarlun- iad; ond penderfynodd yn y fan fynu eu had- feddiannu, costied a gostio. Yn mlaenaf oll, mynodd afael ar lyfrau yr arwerthiadau; a chafodd fod ei ysgrifau ar wasgar yn siroedd Caerfyrddin, Penfro, ac Aberteifi. Yna, aeth ar ei draed, yn ol ei arfer, cyn belled a Merthyr Tydfil, lle y preswyliai ei fab Taliesin. Yr oedd yr hen fardd weithian yn ddeuddeg a thrigain mlwydd oed; a barnai ei fab, fel y buasai pawb arall yn barnu, ei fod yn rhy hen i fyned ar y fath bererindod maith ar ei draed; a chafodd ganddo gydsynio, ar ol hir erfyn, i gymmyrd ceffyl i'w ganlyn, gan ddywedyd, os teimlai yn flinedig, y gallai fyned ar ei gefn. Wedi cychwyn, dymunodd Taliesin arno dafu yr ysgrepan ar draws cefn y ceffyl. "Na, na, Tali," ebai yntau, "nid wyf yn ymddiried y *wallet* i ysgwyddau neb ond yr eiddof fy hunan." Teithiodd felly, gan gydgreded a'r ceffyl, a chario y baich ei hun cyn belled a Chaerfyrddin: yna, cymmerth le i'r anifail i bori, ac aeth i'w daith ar ei draed. Felly y teithiodd drwy y tair sir a nodwyd; ac er ei annhraethol lawen- ydd, llwyddodd i gael adfeddiant o'i holl ysgrif- au colledig, oddi eithr un. Dychwelodd i Gaer- fyrddin, a thalodd bris afresymol am borta y ceffyl i adyn a gymmerasai fantasia ar ei ddiniw- eidrwydd. Daeth Taliesin i'w gyfarfod yno; a phan yn cychwyn tuag adref, dymunodd arno fyned ar gefn yr anifail; ond, ebai'r hen fardd, "Na, Tali! gellwch chwí farchogaeth os myn- wch:—farchoga i ddim." Llwyddodd Taliesin o'r diwedd i gael ganddo dafu yr ysgrepan dros gefn y ceffyl, ar yr ammod i Taliesin gerdded ar yr ochr aswy, a dal ei law yn ofalus ar y naill ben i'r ysgrepan, tra y cerddai yntau ar yr ochr dde, gan ddal ei law ar y pen arall. Teithias- ant yn y dull rhyfedd yma nes iddynt lwyri fflino, pan y penderfynasant gymmyrd y baich bob yn ail ar eu cefnau eu hunain. Felly y cyrhaeddasant o'r diwedd i Ferthyr Tydfil, gan gerdded bob cam yr holl ffordd, tua hanner can' milldir; canys ni fynai Iolo farchogaeth ar un cyfrif, ac nis gallai Taliesin feddwl am wneyd hyny, ac edrych ar ei dad yn cerdded.

Mewn llythyr o Ferthyr Tydfil, Ionawr 4ydd, 1823, at y Parch. David Davies, gweinidog Llwynrhydowain, yn mhen tua blwyddyn ar ol y daith grybwylledig, dywedodd Iolo fel hyn:— "Yr wyf wedi gorphen *Cyfrinach Beirdd Ymys Prydain*, sef corph y gwaith. Y mae y rhagymadrodd heb fyned i'r wasg etto; ac nid ä onis cwblhau'r cerfiedydd etyddglawr hen llythyrenau holl ieithoedd cemhedoedd Ewrop, sef Coelbren y Beirdd, trigolion yr ymys hon,

Coelbren y Meneich, hen egwyddor yr Hengal- iaid, yr Etrusciaid, y Pelasgiaid, a'r Llychlynig- ion (*Runic*). Hefyd, enwau y cynnorthwywyr, a rhai mân bethau ereill."

Ymosodiad oethin, a lled ddi-chwaeth, ar y Dr. Pughe, ac ereill, ydyw gweddill y llythyr, am andwyo llythraeth y Gymraeg. Ni chy- hoeddwyd "*Cyfrinach y Beirdd*" hyd 1829, yn mhell ar ol i'r hen fardd farw, gan Taliesin Ab Iolo, ei fab; yr hwn a gyhoeddodd ragymadrodd helaeth iddo, o'i waith ei hun, heb ddim ond darnau digysylltiad yma ac acw o ragymadr- odd ei dad, gan fod y cyfanwaith wedi colli, nas gwyddai Ab Iolo pa fodd. Ni chyhoeddwyd y llythyrenau a elwir "Coelbren y Beirdd," hyn- afaeth mawr y rhai sydd bur amheus, hyd 1840, mewn traethawd gan Ab Iolo, a ennillodd ariandlws a gwobr Eisteddfod y Fenni, 1838.

Ar yr 20fed o Ebrill, 1825, mewn llythyr at Mr. Samuel Morgan, o Gastellnedd, dywed yr hen Iolo fel hyn:—"Ymwelodd fy mab ä mi ychydig ddyddiau yn ol, a dangosodd i mi llyth- yr oddi wrth Mr. James, Gelly-onen, yn dym- uno arnaf anfon i'r wasg fy ail gyfrol hir-baroto- edig o salmau a hymnau, neu ail argraphu y gyfrol gyntaf, yr hon sydd wedi bod maes o ar- graph er's llawer o flinyddau. Yr wyf, trwy raddau araf, wedi gwneyd detholiad allan o'm cyfansoddiadau lliosog ar gyfer y wasg; ac yr wyf yn truthio fy hun y bydd yr ail gyfrol yn llawer amgenach na'r gyntaf. Yr wyf wedi ys- grifenu ar ol cyhoeddiad y gyfrol gyntaf mwy na dwy fil o samlau. Nid ydych yn ystyried i mi erioed fwriadu cyhoeddi hanner y rhif hyny, na'r chwarter chwaith." Penderfynwyd gadael yr ail gyfrol, a chyhoeddi ail argraffiad o'r gyntaf. Yn y rhagymadrodd i'r ail gyfrol, a gyhoeddwyd gan Ab Iolo yn 1838, dywedir am yr ail argraffiad o'r gyntaf fel hyn:—"Yn yr ail argraffiad, a ddechreuwyd dan fy ngolyg- iad i, yn niwedd 1826, yehydig wythnosau cyn marwolaeth yr awdwr, ac a gyhoeddwyd yn nechreu 1827, pan yr oedd efe wedi canu yn iach i'r fuchedd hon."

Treuliodd y bardd, yr hanesydd, a'r hynaf- iaethydd diwyd ran o weddill ei oes mewn tlodi, ac yn ymlyu ar eisieu bara beunyddiol! Yn y cyfamser, ysgrifenydd deiseb ar groen gan E. J. Richards, Ysw., barnwr llysa sirol de-ddwyrain Cymru, at y brenin George IV.; i'r hwn, fel y gwelsoim, y cyflwynasai y bardd ei ganiadau Saesneg, pan oedd efe yn Dywysog Cymru, yr hon a gyflwynwyd gan yr Ardalydd Bute, yn erfyn blwydd-dal i'r bardd methiantus; ond os bu wiw gan ei fawrhydi wrandaw ei darllen, hyd hyny yn unig y cyrhaeddodd ei haelfryd- edd! Ond er gwaethaf anhaeldd y brenin i'r Cymro, esamp! yr hwn a gyrhaeddwyd gan ei olafiaid, pan ddeallodd Peggi gyflwr ei thad, appeliodd ar unwaith at ei gyfeillion; a ffur- fiwyd cymdeithas yn ebrwydd gan Mr. Red- wood, a phobl Castellnedd, er lleihau ei angen- ion; ac y maent yn deilwng o glod oesol am eu haelfrydded a'u gwladgarwch. Derbyniodd ryw gymmaint o gynnorthwy hefyd o'r "Liter- ary Fund," trwy gyfrwng Mr. Owen Rees, Gelli Gron; a thrwy yr elusenau hyn, a chynnorthwy Ab Iolo, cysurwyd ei ddyddiau diweddaf; am yr hyn yr oedd yntau yn dra diolchgar, fel y prawf amryw o'i llythyrau. Yn y llythyr olaf a ysgrifennodd efe at Waring, efe a dywedodd:—"Yr wyf wedi bod yn alluog, y boreu hwn, gyda thrafferth, i ddarllen y llythyr gwael-ysgrif

yma, yr hwn nid yw ond ychydig yn well nag a allai dyn dall ei ysgrifenu. Dysgais ferch ieu-ange ddall i ysgrifenu; a gallasech ddarllen ei llythron hi yn rhwyddach na'm hysgrif i. Y mae fy llygaid yn weinion iawn yn awr, a minnau yn drwm fy nghlyw. Yr wyf i'n gorfod defnyddio bagl dan un fraich, a ffon yn fy llaw arall, pan rodiaf ychydig yn fy ngardd. Y mae 'Three Warnings' Mrs. Piozzi, sef 'Cloffni, Byddarwch, a Dallineb,' yn swnio yn uchel yn fy nglustiau, ac yn fy ngalw allan o'r byd hwn. Clywaf sŵn traed marwolaeth yn fy nghanlyn." "Cafodd yr ymadrodd barddonol yma," meddai Waring, "effaith ryfeddol ar foneddiges oedd yn fy nhŷ ar y pryd; a dygodd hi i'm cof lawer gwaith wedi i'r hen fardd ganu yn iach i'r fuchedd hon."

Ymwelodd Ab Iolo a'i dad yn mis Rhagfyr, 1826; a phan yn ymadael, bendithiodd yr hen fardd ef gyda difrifwch prophwyd, gan ddywedyd, "Yr wyf yn gwybod na welaf chwi mwyach yn y byd hwn. Buoch yn fab rhinweddol—a bydded i'r Hollalluog Dduw eich bendithio." Ar y 18fed o'r un mis, dododd ei ben i orphwys ar ochr ei gadair esmwyth, gan ddywedyd wrth ei ferch yr ymdeimlai yn bur ddiboen, ac y cysgai efe ychydig. Cwsg marwolaeth ydoedd hwn! Yr unig arwydd a gafwyd fod ei enaid "wedi myned at Dduw, yr hwn a'i rhoes ef," oedd methu clywed sŵn ei anadliad. Pan ddygwyd goleuni, yr oll oedd yno o'r dyn talentog a rhyfedd hwn oedd corphyn teneu, mewn agwedd o orphwysdra tawel, a'i ddwyllaw ar ei ddau ben glin, a'i wyneb yn ymddangos fel mewn trwm-gwsg diniwed. Yn y dull esmwyth yma y bu farw hen fardd Morganwg, yn un a phedwar ugain mlwydd oed!

Wedi traethu cymmaint am yr enwog Iolo Morganwg fel hanesydd, hynafiaethydd, llenor, a bardd, o'i gryd i'w fedd, credir yr hoffai y darlennydd gael darlun byr o'i ddyndod, ei hynodion, a'i grefydd. Yr ydym yn llwyr gydsynio a'r diweddar Cynddelw, "fod Iolo Morganwg yn un o'r dynion mwyaf, ar rai golygiadau—ac yn un o'r dynion hynotaf yn mhob golygiad."

O ran corpholaeth, yr oedd braidd is law y taldra cyffredin. Yr oedd ei wynebpryd yn llym; ei edrychiad yn dreiddgar; ei lygaid yn llwyd-leision a siriol; ei dalcen yn uchel, cyflawn, ac yn ymwithio allan uwch law ei lygaid; yr aeliau yn drymion a bwâog; y trwyn yn hir, a'r ên yn fain. Gwisgai gôf las, hir, gynffon-fain, ac arni fotymau pres mawrion a gloywon; clôs pen-glin o gord y rhi (*corduroy*), a hosanau gleision, am y credai mai glâs a weddai i fardd. Eagidiau isel a wisgai, a'r rhai hyny wedi eu hanner gorchuddio gan fyclau mawr. Cylymai ei napeyn gwddf fel ar ddamwain—a byddai ei gor nelau yn fynych, un i lawr a'r llall i fyny. Ymgodai coler ei gôb yn erbyn ymyl ei het, nes y byddai yr ymyl hwnw o'r tu ol i'w ben bob amser yn troi i fyny; ac oddi tani, hongiai ei walt llwyddiad yn geingciau anhrefnus dros ei ysgwyddai. Cerddai wrth ffon hir, a bagl fechan ar ei phen; ond nid oedd y fagl, hyd y gwyddys, o ddim gwasanaeth iddo; canys ym-afai am y ffon gyferbyn a'i chlust, o herwydd y barnai fod dal ei fraich i fyny felly, wrth gerdded, yn tueddu i eangu ei fynuws, er rhoi digon o le i'r ysgyfaint weithio. Cariai ysgrepan wen yn wastad ar draws ei ysgwyddau, yn cynnwys, heb law ei ddillad, ei ysgrifau o bob math; ac yn ei hen ddyddiau, gwisgai ddrych-

wydrau ar ei drwyn, a chluadai lyfr yn ei law aswy. Yr oedd yr olwg arno gan hyny yn hynod a hynafol dros ben.

Teithiai yn wastad ar ei draed, fel y feryllwylwyd eisoes, yn ol ac yn mlaen, ar draws ac ar hyd yr holl deyrnas gyfunol, heb unrhyw gymmhorth, ond y ffon hir grybwyllledig. Dywedir mai unwaith yn ei holl oes y gwelwyd ef yn marchogaeth; a hyny pan yr oedd efe yn mhell oddi cartref, ac y daeth y newydd ato fod ei dad ar drangedigaeth. Cymmerth gefyl, a charlamodd dros bant a bryn; torodd ar draws y perthi a'r cloddiau, gan wir awydd am weled ei riant unwaith yn chwanae ar dir y byw. Gadawodd y daith hono y fath effaith annymunol ar ei gorff, a'r fath adgofion alaethus ar ei feddwl, fel nas gellid ei ddarbwyllo i fyned ar gefyl byth mwyach. Bu yn cadw ceffyl dros ryw dymmor at wasanaeth ei deulu; ac yr oedd ymlyniad y naill wrth y llall yn dra nodedig. Gwyliai y ceffyl holl ysgogiadau y bardd, a dilynai ef yn fynych mor bell ar ei deithiau a Chaerdydd, tua deuddeng milldir o Dreffening. Cydgerddent fel 'dau gyfaill: talai Iolo y toll-pyrth, a mynych y prynai dorth o fara i borthi ei gyd-deithydd ffyddlawn. Tra y byddai y bardd o dŷ i dŷ yn Nghaerdydd yn gwneuthur ei negeseuon, ac yn cyfeillachu a'i gyfeillion, cerddai y march serchog yn ol ac yn mlaen ar hyd yr heolydd ger llaw, yn pryderus ddisgwyl am dano. Cyd-dŷychwelent tua Threffening gyda'r hwyr; ond cydgerdded y byddent byth a hefyd: canys ni fynai Iolo, ar un cyfrif, fod yn faich i'w gydymaith ffyddlawn.

Ceir hanes digrifol dros ben am dano unwaith, pan oedd yn byw dan yr oruchwyliaeth lysieuol, er ymbarotai i fyned i'r America, fel y crybwyllwyd, i chwilio am y Madogiad. Pan ar ei daith yn chwilio am hen ysgrifau yn sir Gaernarfon, yn nghymdeithas cydymaith o'r un archwaeath lysieuol ag yntau, yn groes i bob rheol o'i fywyd, torodd ef, a'r llall, yr wythfed gorchymyn, trwy fyned i gae meillion (*clover*), ger Abergwyngregyn, i dori eu newyn! A thra yr oeddynt ar eu pedair bér yn dyfal bori, fel Nebuchodonosor gynt, pwy a ddaeth ar eu traws ond percheneg y maes meillion; ac wrth weled y ddau yn prysur ddfa ei gnwd ef, bygythiodd yn dost eu gwarchau yn ffald y plwyf, fel anifeiliaid barus ereill, nes y deuai rhywun i dalu drostynt; ac os amgen, y gwerthai efe hwynt mewn amser cyfaddas i dalu dros eu porfa! Pa wedd bynag, trugarbau wrthynt a wnaeth percheneg y maes yn y diwedd, gan greu mai gorffwylldra a barai eu hamryfusedd cadarn. Er y digwyddiad digrifol yma, yr oedd gan foneddigion, a phawb a adwaenent Iolo, y fath hyder yn ei onestrwydd fel y cai rydd fynediad i lyfrgelloedd pawb yr âi ar eu gofyn; ac ni bu llyfrgell neb yn wacach o ddalen o'r herwydd.

Ymddengys nad oedd hyd yn oed Waring yn gwybod yn fanwl beth oedd syniadau crefyddol hen fardd Morganwg. Arferai ddywedyd, ebai Stephens, "Nid wyf fi gaethwas i unrhyw blaid, na phenboethyn i unrhyw sect." Yn ol ei gyffes, wrth y Dr. Jenkins, o Hengoed, yr oedd yn Undodwr mewn rhai pethau, yn Grynwr mewn pethau ereill, yn Fethodist Calviniaidd gyda golwg ar drefn pregethu, yn Annibynwr ynglŷn a threfn eglwys, ac yn Fedyddiwr gyda golwg ar fedydd! Nid oedd un o'r cyfundebau crefyddol yn ei foddio yn mhob peth; etto yr oedd yn cymmeradwyo rhyw bethau ynddynt

oll. Dywed Waring, "Pe y gallem wneyd yr hen fardd yn gydymffurfwr hollol a chysnon âg un blaid ar wyneb y ddaear, gallem wneyd Iolo fel crefyddwr yn annhebyg iawn iddo fel dyn." Dywedwr y galwai ei hun yn Undodwr; ond dengys ei waith ei fod yn bur annhebyg i'r Dyndodiaid diweddar, a sefydlwyd gan y Dr. Priestley.

Yr oedd yn bur hoff o ddull yr Eglwys Sefydledig o addoli. Haerai Iolo "fod derwyddiaeth gyntefig, a chrefydd batriarchaidd yr Hen Destament, yr un yn eu dechreuad, ac yn dwyn y tebygolrwydd mwyaf, o ran eu hysbryd tawel, i Gristionogaeth."—yr hyn sydd yn gyfeiliornad trwyadl yn ol tystiolaeth ysgrifenydd cydcaol am dderwyddiaeth, megys Cæsar, Diodorus Siculus, Strabo, Pomponus Mela, Lucanus, Plinius, a Tacitus—y rhai yr arferai efe eu gwawdio yn ddirmygus. Yr oedd hyn yn eithaf naturiol iddo, gan eu bod mor hollol groes i'w fym-pwyon of ei hun.

Credu yr ydym ni mai yn ei "salman" y ceir yr olwg gywiraf ar ei syniadau crefyddol—ar wahân i'w dderwyddiaeth. Y mae llawer o'r rhai hyn yn dangos fod ganddo syniadau goruchel am Dduw, am yr Ysgrifthyrau Sanctaidd, ac am Iesu Grist, Mab Duw. Dodwn ddaun neu dri o bennillion ger bron ar y pwng olaf, gan fod rhai yn ammheu iachusrwydd ei fydd gyda golwg ar hyny; a chydaf esampl hon y terfynw ein herthygl ar yr hen fardd hynod, IOLO MORGANWG:—

TREM GOBAITH A'R WELL AMSEROEIDD.

"Mae'r drwg yn awr, gwae'r byd o'i gymmaint!

Mor hyll ei ddiywileidd-dra noeth,

Yn cyffro cerydd hyd ddigofaint,

Yn ngair y duwio, genau'r doeth

Fé orfu'n dost, ag iddo'n chwerveidd,

Er dirio pwyll, a phari braw,

I'r Iesu mwyn, Mab Duw'r tangnefedd,

Gymmeryd fflangell yn ei law.

Ond fe ddaw dyben ar ddrwygioni;

Gorchfygir hunanoldeb certhi;

Tawdd, fal y nos, lle cwyd goleuni,

Yn ddim o flaen y nefol nerth:

Diddymir trachwant, cleddir balchder

Dan fudredd ei ffeidd-dra mawr;

Daw hinion hedd, dydd Haul Cyfiawnder,

Gwynfydedig fydd ei hyfryd wawr.

Achosion oosp a lwy'r ddarfyddant;

Neb mwy'n wrthddrychau min y cledd;

Llymderau cerydd a ddiweddant

Yn gan tiriondeb, llafar hedd:

Bydd dwyfol gariad yn rheoli;

Neb yn ddigofus, neb yn drist;

Pob peth mewn bod yn ymnefoli,

Pob man yn deyrnas Duw a'i Grist."

WILLIAMS, GRIFFITH: enw barddonol yr hwn oedd Gutyn Peris, a anwyd mewn lle o'r enw Hafod Olau, yn mhlwyf Llanbeblig, sir Gaernarfon, ar yr 2il o Chwefror, 1769; a bedyddiwyd ef yn Eglwys Fair, yn nhref Caernarfon. Enw ei dad ydoedd William Williams—ail fab i Edward Williams, o'r Llwyn Celyn, yn mhlwyf Llanberis, sir Gaernarfon; yr hwn a briodasai Sarah, merch William Prys, o'r Bryn Moel, yn Nolydd Elen, yr un sir. Mam gwrth-ddrych ein herthygl ydoedd Catherine, merch Morgan Gruffydd, o Fwlech-y-rhiw, yn mhlwyf y Rhiw, yn Llleyn. Priododd ei rieni yn Llanrug ar y 26ain o Hydraf, 1726; a bu iddynt dri o blant, sef Elizabeth, Griffith, ac Elin. Morgan Williams, brawd hynaf ei dad, a feddiannodd y

tyddyn, Llwyn Celyn, treftadaeth ei hynafiaid; ond pan oedd Griffith o glych pum mlwydd oed, âdeiladodd ei dad dŷ ar ran o'r tyddyn, a chafodd brydles (*lease*) farno; a bu y brydles yn meddiant Griffith dros ei oes. Symudodd ei rieni yn lled fuan ar ol adeiladu y tŷ crybwyll-edig i'r Hafod Olau; ond bu farw ei dad yn mhen ychydig amser wedi hyny, gan adael ei wraig yn weddw, a'i dri phlentyn yn amddifaid.

Er nad oedd tyddynwyr cyffredin, mwy na'u gweithwyr, yn gweled oddid ddim gwerth mewn addysg iddynt eu hunain, na'u plant, y pryd hyny, ac nad oedd nac Ysgol Sul nac ysgol nos yn yr ardal oedd am amser maith ar ol hyny; etto, yr oedd mam Griffith yn medru darllen ac ysgrifenu; a bu ddiwyd i ddyysgu ei mab hyd y gallai. Fel yr oedd ei synwyr ef yn cryfhau, yr oedd ei awydd at ddarllen yn cynnyddu; am hyny, dododd ei fam ef dan addysg un William Thomas—gŵr oedd yn deall peth Lladin, ac yn hyddysg hefyd yn y Gymraeg a'r Saesneg. Bu gydag ef am o ddeutu chwe mis. Ni fynegrir beth oedd ei oedran ar y pryd. Yn mhen rhyw ennyd wedi hyny, cafodd dri mis o ysgol gydag un o'r enw Richard Jones, gŵr o'r Deheubarth, yr hwn yr ymddengys bod les ei ysgolheigion, yn ysbrydol a thymmorol, yn dra agos at ei galon. Gellir casglu fod Griffith, weithian, mewn oedran cyfaddas i wybod rhagor rhwng da a drwg; canys ei dystiolaeth am yr athraw yma yn ei ddyddiau diweddar ydoedd:—"Nid anghofiais byth ei gynghorion a'i rybuddion pwysig: mynych y deuant i'm cof fel saethau llymion, pan y mae efe yn bridd ac yn lludw. Un o'r bendithion mwyaf a dderbynais yn fy oes oedd athrawiaeth y gŵr duwiol hwn." Po mwyaf a ddysgai Griffith, tanbeidiaf oll y cynnyddai ei syched am chwaneu o ddysg a gwybodaeth; a chan nad oedd ysgol i'w chael yn gyfagos ar y pryd, anfonodd ei fam ddoeth a darbodus ef at un Thomas Gough, oedd yn cadw ysgol yn y Bettws Bach, a elwid hefyd Bettws Dŵl y Llech, a Chapel Sant Garmon; gan ei ddodi i lettya gyda'i ewythr (a'i fodryb, Richard a Jane Hughes, o'r Gareg Fawr, yn mhlwyf Llanbeblig. Tri mis y bu yn yr ysgol hon etto—yr olaf a gafodd; ac felly, nid oedd yr holl amser a dreuliodd mewn ysgol ond deuddeg mis yn unig.

Yn fuan ar ol dyfod adref o'r ysgol grybwyll-edig, yr oedd yn hoff iawn o fyned i'r cymmau at y bugeiliaid, i blith y defaid a'r geifr, a'r gwartheg hysbion a'r merlynod; ac ennillodd glod fel bugail rhagorol. A bu yn bugeilio yn Nghwm Dwythwch, Glyn Rhonwyn, Cwm Brwynog, ac yn y Drosogol, Nant y Bettws, am y tymmorau haf; a theuliai y ganafau gartref i ymarfer â gweithio llechi yn nhloddefydd Pant y Ceubren, yn Llanberis. Ond yn 1784, cyn bod Griffith yn un ar bymtheg oed, amddifadwyd ef a'i ddwy chwaer o'u mam dyner a gofalus, yr hon a gladdwyd yn mynwent Llanberis. Yr oedd ei chwaer hynaf yn gweini, a chymmerodd brawd eu tad yr ieuengaf dan ei ofal. Yr oedd hiraeth Griffith am ei fam y fath fel y bu lawer noson, pan ar ei ben ei hun, yn dymuno o'i galon am weled ei hysbryd yn dyfod ato i ymddiddan âg ef; yr hyn a brawf fod "perffaith gariad yn bwrw allan ofn." Yn ebrwydd ar ol marwolaeth ei fam, gosododd y tŷ oedd yn Llwyn Celyn, a ddaethai iddo; ac aeth i weini at ewythr iddo, o frawd ei dad, yr hwn oedd yn dal rhan o dir Bodewryd, yn sir

Fôn. Bu yn gweini hefyd yn y manau canlynol yn Môn; sef, yn Neuadd Gemmaes, Rhos y bol, Asgellog, ger llaw Amlwch, a Brwynog (hen drigle Sion Brwynog, y bardd), yn Llanddeusant.

Pan oedd o gylch un mlwydd ar hugain oed, penderfynodd fyned i Loegr, er mwyn gweled mwy o'r byd, a dysgu Saesneg; ond attaliwyd ef i'r anturiaeth hono trwy glywed fod y ddir-dorf (*press-gang*) yn dal pawb a allai, i'w rhoi yn y gwasanaeth milwrol. Yn y cyfamser, clywodd fod yr Arglwydd Penrhyn yn cymmeryd dynion i agor cloddfa lechi ger llaw Bangor, fel y dywedid y pryd hyny, cyn i Bethesda ddyfod i fri. Y gwaith cyntaf a gafodd yno oedd hwyllo beria olwyn i 'arloesi,' am yr hyn y rhoddid iddo swllt yn y dydd ar ei fwyd ei hun. Ar ol bod wrth y gorchwyl hwnw am rai mis- oedd, cafodd fyned yn 'bartner mewn bargaen,' fel chwarelwr. Tra wrth y gorchwyl yma, dis- gynnodd cared ar feilwn ei goes chwith, gan ei ddryllio yn echrwa, nes y bu agos iddo waedu i farwolaeth. Wedi bod dan law meddygon yn ofer am naw mis, meddyginiaethwyd ef yn wych o'r diwedd gan Robert Jones, o Wmwlch Fawr, yn Eifionydd. Yr oedd wedi ennill arian yn wych yr haf blaenorol wrth gynnorthwyo John Williams, Bryn Hafod y Wern, yr hwn a gymmerasai ddegwm blith Llanllechid, yr hwn ni wyddai pa fodd i godi degwm, ac na fedrai ddarllen tir-lyfr y plwyf, nac ysgrifenu llyfr y degwm. Wedi iddo iachau o'r adwyth a gawsai yn Chwarel Cae Braich y Cafn, dychwelodd yno yn ol.

Ar yr 21ain o Fehefin, 1794, ac efe yn bump ar hugain mlwydd oed, priododd Elizabeth, merch Ellis Jones, Braich Talog, o Landegai. Aeth i ddechreu byw i'w hen gartref yn Llan-beris; ond yn mhen dwy flynedd wedi hyny, pan yr oedd yn saith ar hugain mlwydd oed, gosodwyd ef yn oruchwylwr ar y gweithwyr wrth y dydd gan Benjamin Wyatt, Ysw., pen distain yr Arglwydd Penrhyn. Yna gosododd y tŷ yn Llwyn celyn, a daeth i fyw i Fwlch y defeitty, Llandegai; ac wedi iddo fod yno dair blynedd a hanner, aeth ei deulu yn nghyfraith i Liverpool, gan adael y Braich Talog iddo i fyw ynddo. Yr oedd wedi ei ddyrchafu cyn hyny i fod yn farciwr isaf, o ddau. Marcio y gelwid cymmeryd cyfrif o'r llechi a wneid yn y gloddfa bob dydd, a myned a'u cyfrif i'r cyfrifydd un- waith bob mis; canys bob mis y telid i'r dynion a'u gweithiant wrth y dynell ac wrth y fil. Yn mhen ychydig drachefn, dyrchafwyd ef yn ben marcior; a chwaneid peth at ei gyflog bob tro y newidid ei swydd. Treuliodd 30ain mlynedd o fodau ei ddyddiau dan deulu y Penrhyn yn Chwarel Cae Braich y Cafn. Y mae y bardd yn cyfeirio yn brydferth at yr amgylchiadau uchod yn ei "Gwydd Anerch Gwilym Peris," fel hyn:—

"Er digoll arfoll erfai,
Llondeg wŷr yn Llandegai,
Ar hyd y lle yr ydwyf,
Yn gweini i'm Rhi a'm Rhwyf;
Da ŵr hael, ni wadir hyn;
Pwy unrhyw Pŵr y Penrhyn?
Yn ei wlad anwyl ydyw,
A Phen Dragon Arfon yw.
Er im' gael yr ymgeledd
A allo hwn, oll a'i hedd:
Cael y gân mewn cil gynnes,
A chael tŷ i ochel tes;
A chael yn oruchwylwr,
Drigfod dan gysgod y Gŵr."

Pan aeth iechyd y bardd yn rhy ammharus i gyflawni gwaith goruchwylwr, efe a gymmerth fargen, a chadwai ddyinion dano i'w gweithio wrth y dydd, trwy yr hyn y cafodd fwy o seib- iant, a llai o ofalon, yn ystod y tair blynedd ar ddeg olaf o'i oes.

Dechreuodd Gutyn Peris goleddu yr awen yn foreu ar ei oes. Dywedir y byddai yn arfer prydyddu, ac yn teimlo cymmelliadau cryfion at hyny, er pan oedd yn wyth neu naw mlwydd oed. Y mae yn anhawdd gwybod yn fanwl pa bryd y dysgodd y 'Mesurau Caethion;' ond y mae yn amlwg oddi wrth y "Cywydd" cry- bwylledig mai Abraham Williams, yr hwn hefyd a elwid "Abraham y Cwmglas," a "Bardd Eryri," o Flaen y Gwail, Llanllechid, oedd ei athraw barddonol cyntaf ef a Gwilym Peris, awdwr "Awen-gerdd Peris," ac mai Dafydd Ddu o Eryri oedd eu hail athraw barddonol; ac y mae yn amlwg fod y ddau ddysgybl yn dra hoff o'u gilydd. Dyma fel y dywed ein bardd yn y cywydd y dyfynwyd o hono uchod:—

"Gwilym Peris, glwm parod,
Ai cof, heb angof ein bod
Yn chwarau gan ochrau geillt
Llanberis, goris geirw-eillt?
Heb gynnal un gofal gynt:
Dyddiau ein mebyd oeddnyt!
Dau oeddym un duoddad
At gân fwyn, teg awen fad.
Ein hathraw, hylaw helynt;
Tua'r Derwas o Gwmglas gynt;
A Dafydd, bardd rhydd yr oes,
O Eryri, ŵr eirioes:
Dysgynt in' drefn dewisgerdd,
Rheol iaith, a gwaith y gerdd.
Neshau ein dau, rhag aŵn dig,
I geudod y gaedwig.
I blethu gwawd o blith gwŷdd
Ar finion yr afonydd."

Awgryma Gwilym Peris, yn ei ateb i'r cyw- ydd yma, nad oedd y bardd o Gwmglas, yr hwn a eilw efe yn "lloer," ac a aeth i'r America cyn iddynt hwy orphen dysgu Cyfrinach y Beirdd, yn rhyw gelfyddid iawn yn y "gelfydd- yd fawr;" ond bod "yr ail athraw," sef Dafydd Ddu o Eryri, a ddyndda efe yn "haul," yn dra ddysgedig ynddi; ac iddo ef ddangos iddynt bethau nas archwaethasant o'r blaen. Wela ei ddisgrifiad:—

Gutyn, fardd edmyg hardd-ddoeth,
Perchen awen gymmen goeth;
Da oedd gan ein hanian ni
Aros wrth fron Eryri,
Ein cynfaethfam, hoefnam hen,
Gan ieuange sugno awen:
A thynwyd peth awenydd
O fron ein mam radlon, rydd;
Etto'n bod dan gysgod gwyll
Ein dau, 'n rhigyddu 'n dywyll;
Yn fethiant mewn ceunant caeth,
Enbydus anwybodaeth.
O waelod nant, drange-nant drom,
Dir isel, dwyrâsom,
Hyd Gwmglas balas, uwch ben,
Lle'r oedd in' borth, lloer addien;
Gwen wiwdlos, hardd ganeidloer,
Osgeddig, wawledig loer.
Bu gwawl hon i'n mawr loni,
A phlaid rhwydd ei phelydr hi:
Eres ei naws, rhoes i ni
Yr addysg allai roddi;
E' roddodd (ar a wyddai)
Argraph o bob ergraff bai.
Collwyd ef, er called oedd,
Wedi, o'r parth yr ydoedd:

Rhoes hyder ar Amerig,
Goror wlad dramor, lle trig.

Rhodio 'n uwch fu raid i ni,
I'r aruthr fawr Eryri;
I eirian oror araul,
Glans' rhwysg oleuni'r haul:
Diogel fynydd digoll,
Dad ŵr, goruwch Gwynudd oll;
Bywyd disgleirdeb awen
Oedd eglur, wiw bur i'w ben.
Du ei farf, a'i bais arfau;
Er du wawr, mae'n glodfawr glau:
Nodaf, diagywen ydyw,
Diau doeth, er dued yw:—
Mae achles a lles ger llaw,
Rheol uthr yr ail athraw;
Mae gwleddoedd a grym gloyddw'r,
A gwin i'w gael gan y gŵr,
Yn awr yn agos i ni,
O'i gelloedd, cyn ei goll;
Pethau nas archwaethasom,
Croesaw eu, i'w rhanu rhôm.

Ar ol bod dan addysg farddonol Dafydd Ddu, daeth Gutyn yn adnabyddus i amryw wŷr Eglwysig dysgedig; megys y Parch. Richard Davies, perigol Llantrisant, Môn; y Parch. John Morgan, Llanberis, ac ereill; a bu yn cyfeillachu, neu yn gohebu, â holl feirid y Dywysogaeth oedd yn cydoesi âg ef. Pan oedd efe o gylch deng mlwydd ar hugain oed, daeth Iolo Morganwg drwy Wynedd, i gasglu defnyddiau at y "*Myvyrian Archaeology of Wales*;" ac esia a raddiodd Dafydd Ddu o Eryri, Gutyn Peris (gwrthddechrych yr erthygl hon), ac Ieuan o Leyn, dan yr enw "Beirdd Cadair Dinorwig, ar ŵyl yr Alban Elfed, 1799."

Dechreuodd y bardd ymgylch â'r awen yn foreu, fel y gwelsom, a daliodd i'w choleddu hyd hwyr ei einioes; a dilys y cyrhaeddodd radd uchel yn ail ddoebarth beirdd y wlad. Cafodd amryw wobrau lled bwysig yn ei oes. Y gyntaf a gafodd, hyd y canfyddwn, oedd gwobr y Gwyneddigion, yn 1803, ac efe yn dair a dengain mlwydd oed, am yr awdl oreu er "Coffadwriaeth am Goronwy Owen." Un o'i gydymgeiswyr yn y gystadlenaueth hono oedd Dewi Wyn, pan oedd efe o gylch deunaw mlwydd oed, ac efe a farwyd yn ail oreu; ond pa fardd bynag a gymmharo y ddwy awdl yn bwyllog a diduedd, a wel ar unwaith fod awdl yr olaf yn cynnwys llawer mwy o dân barddonol, gwir ffrwyth crebwyll a darfelydd, nag un Gutyn. Sylwa Cynddelw II yn briodol, y camsyniodd golygwyr argraphiad cyntaf "*Blodau Arfon*," wrth feddwl mai o herwydd colli yn 1803 y canodd Dewi y "Cywydd Difysfyr" i dduchuanu Gutyn. Cyfansoddwyd y cywydd hwnw[rywbryd ar ol y ddad ar yr awen a fu rhwng Gutyn a Dewi yn 1807; ac at yr ymrysonfa hono y cyfeirir. Sylwer ar y pethau canlynol:—1. Cyhuddir Gutyn, yn y cywydd, o ladrata gwaith Dewi; ond nid oedd ganddo waith yn 1803 i'w ladrata. 2. Nid "deg gini," fel y nodir yn y cywydd, ond bathodyn arian, oedd y wobr am "Goffadwriaeth Goronwy Owen." 3. Yn 1808 y canodd Gutyn farwnad yr Arglwydd Penrhyn; a chafodd "ddeg gini" yn wobr gan yr hen Arglwyddes. Argraphwyd y farwnad hono yn llyfr, yr hwn a wasgarwyd ar hyd y wlad; ac y mae yn debyg fod hwn yn profi iddo fenthyca rhyw linellau o waith Dewi. 4. Pechod mwyaf Gutyn Peris yn erbyn Dewi oedd ladrata—"I'n goror yn blaguro." Yn "Molwch Ynys Prydain," a gyfansoddwyd

yn y fl. 1805, y mae y llinell hono; ac yn "Awdl Jubili" Gutyn y mae hi yn lladrad. Ennillodd Gutyn gwpan arian ar "Jubili Sior III.," yn Eisteddfod Llanelwyl, 1810; felly, rhaid mai tua 1811 y cyfansoddodd Dewi y "Cywydd Difysfyr." Cafodd Gutyn wobr hefyd yn yr un eisteddfod, fel yr ymddengys, am "Goffadwriaeth y Frenhines Charlotta." Yn 1811, cafodd dri gini gan Gymdeithas Amaethyddol sir Gaernarfon am awdl ar "Amaethyddiaeth." Pan oedd yn drigain mlwydd oed, cyfansoddodd awdl ar "Wledd Belsassar," testyn cadair eisteddfod Dinbych yn 1828, lle y barnwyd Ieuan Glan Geirionydd yn fuddugol, ac yntau yn ail oreu; a chafodd 5p. o wobr gan y pwyllgor, ynghyd âg anrheg o 20p. o gydroddion gwirfoddol boneddigion oedd yn bresennol yn yr eisteddfod. Yn mhen pedair blynedd wedi hyny, cyfansoddodd awdl ar "Ddrylliad y *Rothsay Castle*," testyn cadair Eisteddfod Beaumaris yn 1832, lle y barnwyd Caledfryn yn oreu o bedwar ar bymtheg o ymgeiswyr ar y testyn, a Gutyn Peris yn ail oreu; a chafodd 10p. o wobr, a thlws gwerth 5p. Argraphwyd yr awdl hon o'i waith yn nesaf i awdl Caledfryn yn "*The Gwyneddian for 1832*," td. 112. Dechreuau yr awdl hono fel hyn:—

"Ys aethus, aethus hanes, weithion—cwymp
Rothsay Castle i'r eigion;
A dihenydd y dynion,
Y rhai a deithient ar hon."

Nid ydym yn gwybod i Gutyn Peris ymgystadlu byth ar ol hyny. Ysgrifenedd amryw draethodau i'r "*Gwyllydydd*" o blaid rheolau barddoniaeth, wrth yr enwau "Carwr Rheol" a "Charwr Cristionogaeth;" ac y mae ei gywyddau ymryson ef â Dewi Wyn ar "Fonedd yr Awen" yn "*Seren Gomer*," 1818, ac 1820. A dichon fod yn y "*Seren*," ar "*Gwyllydydd*," amryw erthyglau o'i waith. Ni chyhoeddodd efe ond un llyfr o'i waith yn ei oes, o'r enw "*Ffrwyth Awen*," yn 1816; ond gadawodd ddefnyddiau mewn ysgrifen, dan ofal ei fab, at ddau, o leiaf, o lyfrau ereill, yn barod i'w hargraphu. Clywsom mai math ar Rammadeg Cymraeg oedd un o honynt.

Nid oedd odid neb yn ardaloedd Llandegai a Llanllechiid, ond y clerigwr yn unig, a yddai braidd ddim am Rammadeg Cymraeg, na llenyddiaeth o un math, pan ymsefydlodd Gutyn Peris yno gyntaf. Bu ef yn dra diwyd yn y ddau blwyf hyny, ac yn fynych yn mhlwyf Aber, Llanfair y Penmaen, hefyd, dros amryw flnyddau ar ol priodi, yn cynnorthwyo mewn ysgolion Sabbothol ac ysgolion nos, i geisio dwyn y trigolion i ddyysgu darllen, a deall yr hyn a ddarllenent. Pan gyhoeddwyd Grammadeg Robert Davies, Nantglyn, galwodd am gymmaint a 300 copï o hono, o dro i dro, i'r ardaloedd hyny, a 200 o Reitheg Gymraeg William Salisbury; a bu yn ddyfal yn yr ysgolion nos i ddefnyddio y llyfrau hyny, nes dyfod o lawer o honynt yn ddarllenwyr, ysgrifenydd, grammadegwyr, ac areithwyr gwyach a medrus.

O berthynas i'w grefydd, efe a ddywed ei hun:—"Aelod gwan o'r Eglwys Sefydledig ydwyf fi o'm mebyd; ond nid ydyw hanes fy mywyd crefyddol ond annheilwng o goffadwriaeth. Er hyny, y mae yn deilwng i mi ddywedyd na adawodd Duw fy enaid yn ddiymgeledd; eithr y mae yn parhau hyd yma yn ei oruchwyliaeth ar fy nghyflwr. Byddaf yn ofni yn aml am fy nghyflwr, ac yn arswydo rhag bod

yn debyg i'r morwynion ffol, gan amheu pa un a oes genyf rym duwioldeb a weinydda gysur i mi yn angen, ai nid oes. I'r graddau y mae yr Ysbryd Glân, trwy y gair, yn fy ngoleuo i weled mawredd, purdeb, sancteiddrwydd, a chyfiawnder Duw—i'r graddau hyny yr wyf yn gweled fy niddymdra, fy llygredd, fy afsendid, a'm hanghyfiawnder fy hun; ac i'r graddau yr wyf yn cafwf y pethau a enwyd—i'r graddau hyny yr wyf yn adnabod fy hun, ac yn ffiadd genyf fy hun, ac yn cael fy hun yn euog; ac i'r graddau yr adnabyddwyf ac y teimlwyf y pethau hyn, dyna radd fy argyhoeddiad hefyd a'm gwir edifeirwch; ac os ychydig yr edifeirwch, ychydig yr ymgais am faddeuant. A thrachefn, i'r graddau y mae yr Ysbryd Glân, trwy y gair, yn fy ngoleuo i weled digonolrwydd ac addasrwydd Crist fel Cyfryngwr, a pharodrwydd y Tad i dderbyn pechaduriaid yn ei enw ef—i'r graddau hyny yr wyf yn credu yn Nghrist, ac yn ym-orphwys arno; ac i'r graddau yr wyf yn credu yn Iesu Crist—i'r graddau hyny yr wyf yn gallu gwir a ffyddlawn agoshau at y Tad yn ei enw ef, a gwaeddi Abba Dad."

"Yr oedd Gutyn Peris," ebai Cynddelw, "yn fardd dillynwch, yn hynafieithydd cyfarwydd, yn ddyn da, crefyddol ei ysbryd, a dichlynaidd ei fuchedd." Goddefodd boson tost gan ddiffyg anadl, caethder, a pheswch, dros y pedair blynedd olaf o'i oes; a therfynodd ei yrfa ddaearol ar y 18fed o Fedi, 1838, yn ddege a thrigain mlwydd oed. Claddwyd ef yn mynwent Llandegai; a chyfodwyd beddadaid ddichlynaidd ar ei orweddfa, trwy gyfraniadau rhai a barchent ei goffadwriaeth.—"*Y Guladgarwr*," "*Y Gwyl-iedydd*," "*Seren Gomer*," "*Awen-Gerdd Peria*," "*Ffryth Awen*," "*Blodau Arfon*," &c.

WILLIAMS, JOHN (*Ioan Rhagfyr*): ydoedd fab i William Robert Williams, gwneuthurwr hetiau llawban (*felt hats*); a'i fam ydoedd gyf-nither i'r bardd a'r cyfieithydd enwog, y Parch. Edward Samuel, periglor Llangar. Ganwyd John ar y 26ain o Ragfyr, 1740, mewn lle o'r enw Hafotty Fach, Celynin, sir Feirionydd. Symmudodd ei rieni yn lled fuan ar ol ei eni ef, i dyddyn a elwir Tal y waen, ger llaw Dolgellau. Dywedir mai tri mis o ysgol a gafodd efe gan ei rieni, a dygwyd ef i fyny yn nghelfyddyd ei dad. Byddai masnachwyr gwlan o'r Amwythig yn dyfod i ardal Tal y waen yn y dyddiau hyny; ac ymddengys yr arferai rhieni John Williams eu llettya. Sylwodd y rhai hyny fod John yn dra hoff o ddarllen ac ysgrifenu, a'i fod yn fachgen synwrol, llariaidd, a phur gym-mwynasgar; a chynnygiasant ei anrhegu a thri mis, neu chwanaeg, o ysgol yn yr Amwythig—yr hyn a dderbyniwyd yn ddiolchgar gan y bachgen ieuangc, a'i rieni. Hynododd ei hun yn fuan yn yr ysgol hono fel dysgwr cyflym, ac fel un hoff o gerddoriaeth. Ymddengys mai yno y cafodd y gwersi cyntaf i ganu y bibell Germanaidd (*German flute*), a'r udgorn (*trumpet*), o'r sawl yr oedd efe yn hoff dros ben ar hyd ei fywyd.

Wedi iddo ddychwelyd adref o'r Amwythig, arferai ymneillduo, ar ol noswyllo, i'r mynydd o'r tu cefn i Dal y waen, er mwyn gwella yn yr ymarferiad o'i hoff offerynau. Yr oedd y fath gerddoriaeth yn hollol ddyeithr yn yr ardal hono ar y pryd; a thaeuwyd y chwell yn y gymmydogaeth fod rhyw ganu rhyfedd i'w glywed yn yr awyr o gyfeiriad Tal y waen; y

byddai weithiau i'w glywed yn beraidd a hyf-ryd; pan yn ymyl hyny y clywid sain uchel a nerthol, ond eithaf perorol, yn rhywgo yr awyr. Credai yr hen bobl mai arwyddion o ddynesiaid diwedd y byd oedd y fath ganu rhyfedd yn yr awyr—pan, mewn gwirionedd, nad oedd ddim amgen na seiniau soniarus pibell ac udgorn Ioan Rhagfyr.

Dywedir iddo ddechreu prydyddu a cherddori o glych yr un amser; sef, pan oedd tua dwy ar bymtheg oed. Ymddengys mai un John Symmons, o sir Drefaldwyn, yr hwn a arferai fyned i Ddolgellau, a manau ereill, iddysgu cerddoriaeth eglwysig, ydoedd ei athraw cyntaf yn y gangen hono o gerddoriaeth; ond ni wyddys pwy oedd ei athraw barddonol. Bu yn cydoesi dros dymmor a Llywelyn Ddu o Fôn, Goronwy Owain, Ieuan Brydydd Hir, a thros dymmor hir (naw a thrigain o flnyddoedd) & Dafydd Ionawr; ond ni chrybwyllir iddo fod mewn cyssylltiad âg un o honynt. Yr unig lyfrau argraphedig yn cynnwys rheolau y mesurau caethion ar y pryd, oedd "*Grammadeg*" Sion Dafydd Rhys, a gyhoeddwyd yn 1592; "*Barddoniaeth*" William Myddellw, 1593; "*Grammadeg*" Sion Rhydderth, 1728; a "*Geiriadur*" T. Richards, 1751. Ond pa fath bynag oedd ei fanteisiau yn y gelfyddyd farddonol, dywedir ei fod wedi cyfansoddi amryw englynion, cywyddau, ac awdlau, ar wahanol destynau erbyn ei fod yn ddwy ar hugain oed. Ymddengys mai ei gyfansoddiad cerddorol boreuaf oedd tŷn ar y Salm gyntaf, tra nad oedd efe ond glaslangc, yr hon a ddysgwyd yr Eglwys Llanfair, Dolgellau. Pan ddaeth Symmons ar ei dro i'r dref, i roddi gwersi cerddorol i'w ddysgyblion yno, fel yr oedd yn myned at yr eglwysa clywai y dŷn yn cael ei chanu: ac ynna aeth at y cantorion, a gofynodd pwy oedd awdwr y dŷn wael hono. Attebodd John Williams yn bur wylaidd, mai efe oedd yr awdwr; ond y gwnai efe un well y tro nesaf. Erbyn i Symmons fyned i Ddolgellau drachefn, yr oedd Ioan Rhagfyr wedi cyfansoddi anthem ar y geirian "*Parod yw fy nghalon*"; ac wedi i Symmons ei gweld, a chlywed ei chanu, dywedodd mewn syndod wrth Ioan, "Wel, yr wyt wedi myned a'm tamaid o'm pen am byth yn Nollgellau!" Pa wedd bynag, bu y ddau yn gyfeillion calon o hyny allan; a mynych yr anfonent eu cyfansoddiadau cerddorol i'w gilydd, i'w barnu a'u diwygio.

Pan yr oedd o glych tair ar hugain oed, efe a briododd Jane Jones, merch William Jones, perchenog Bryn rhyg, ger llaw Dolgellau; ond gan na bu iddynt blant, ymddengys na chafodd efe fawr o gynnysgaeth i'w chanlynn. Am hyny, efe a dilynodd ei gelfyddyd fel hetiw; ac yn ol arfer y dyddiau hyny, teithiai lawer i ffeiriau a marchnadoedd y gwahanol siraedd, i werthu ei hetiau; yr hyn a roddes gyfleusdra iddo i gael cydnabyddiaeth a'r rhan fwyaf o gerddorion Gogledd Cymru. Gwyddys ei fod yn gyfaill mynweol i'r cerddorion hyn:—Owen Williams, Tŷ hir, Môn, cyhoeddwr "*Brenhinol Ganiadau Seion*," Richard Ellis, organydd Beaumaris; R. Roberts, Caerdybi; O. Williams, Penraeth; R. Griffith, Caernarfon; John Ellis, Llanrwst; John Jeffreys, a William Wilson, ac ereill. Yr oedd Ioan Rhagfyr yn hoffus o'i gyfeillion cerddorol. Pan oedd ar ei daith unwaith trwy Ddyffryn Clwyd, yn nghymydogoeth Llanynys, cyfarfu a chynhebrwng; a phan fynegwyd iddo mai ei gyfaill, John Jeffreys, oedd y trangoedig, efe

a dorodd allan i wyo fel plentyn. Byddai yn anghofio pob peth yn nghymdeithas ei gyfeillion cerddorol. Cyfarfu â'r cyfryw yn y boren un-waith mewn flair yn Rhuthyn, ac yr oedd yn ddechreu nos cyn iddo feddwl am ei hetiau; ond bu y cyfeillion mor gareddig a gwneyd casgliad yn mhllith eu gilydd er ei ddigolledu y tro hwnw.

Yn y flwyddyn 1772, ac efe yn ddeuddeg ar hugain oed, rhoddes ei orchwyl fel hetiw'r fyfny, ac aeth yn ysgrifenydd i gyfreithiwr o'r enw Edward Anwyl, yn Nolgellau; ond gan nad oedd y gorchwyl hwnw yn dygymmod â'i duedd fel bardd a cherddor, dododd ef i'fyny yn fuan; ac yn 1773, dechreuodd gadw ysgol; a bu wrth y gorchwyl hwnw yn Nhrwafnydd, Abermaw, Dolgellau, a Llanillyd hyd 1819; a pharhaodd i gyfansoddi prydyddiaeth a cherddoriaeth ar hyd yr amser. Pan yn Nhrwafnydd, "J. Williams, Trawafnydd," a ddodai wrth ei gyfansoddiadau; a'r un modd pan yn trigo yn y manau ereill; megys, "J. Williams, Abermaw;" a'r cyffelyb am y ddau le arall. Pan ydoedd yn Abermaw, y cyfansoddodd yr alaw odidog a elwir "Ymdaith Gwŷr Abermaw" (*Barnmouth March*), i'r hon y mae y gydan olaf yn "Nghantawd Tywysog Cymru," gan Owain Alaw, yn mawr debygu. Pan yr oedd yn Nolgellau, yn 1797, ac efe yn ddwy ar bymtheg a deugain oed, goddiweddwyd ef gan afiechyd trwm dros hir amser; yr hyn a'i darostyngodd i dlodi a chyfyngder tost. Ond adferwyd ef i'w iechyd dra-chaefn; ac yn ebrwydd wedi iddo ddyfod yn alluog, cyfansoddodd anthem dda ar y *Salm* xviii.; "Yn fy nghyfyngder y gelwais," &c. Tua y pryd hyn, cafodd bum gini gan y Milwriad Salisbury, o Rŵg, am yr "Ymdaithiau" a'r "Chwai-ddawnsiau" (*Marches and Gavottes*) a gyfansoddodd efe at ei wasanaeth.

Wedi iddo gryffan ar ol yr afiechyd crybwyll-edig, symudodd o Ddolgellau i Lanillyd, lle y bu yn cadw ysgol hyd 1817, ac efe yn bedair ar bymtheg a thrigain oed—pan y rhoddes y gwaith i'fyny, ac yr aeth i'fyny i Benbryn mar-ian, neu y Tŵll coch, Dolgellau. Yn y lle hwn yr oedd pan y cyfansoddodd dŵn brydferth, ar *Salm* 1, i un o drigolion Llanfachraeth, ac efe dros bedwar ugain oed; a dywedir iddo gyfansoddi amryw ddarnau ereill tua yr un amser. Felly, parhaodd Ioan Rhagfyr i ganu hyd ei farwolaeth; yr hyn a ddigwyddodd ar yr 11eg o Fawrth, 1821, yn bedwar ugain ac un oed. Claddwyd ef yn meddrod ei dadau, yn Llanfair bryn meiryg, ger llaw porth yr eglwys. Bu farw ei briod yn fuan ar ei ol; a chladdwyd hithau yn yr un beddrod. Cyfansoddodd Robert ab Gwilym Ddu o Eifion awdl farwnad fer a phrydferth er cof am Ioan Rhagfyr.

O ran y dyn oddi allan, dywedir ei fod o dal-dra cyffredin, lled denau, o edrychiad isel a gostyngedig, ond yn foneddigaidd a thra hawdd i'w hoffi. O ran y dyn oddi mewn, yr oedd yn meddu athrylith gref; ac yr oedd ei grebwyll a'i ddarhelydd yn mhall tu hwnt i'r cyffredin; er hyn, yr oedd yn bur ddiymffroet o'i gyfansoddiadau ei hun, ac yn gwbl ddi-ogan o waith rhai ereill.

Bemir na chododd cerddor eglwysig rhagor-ach nag Ioan Rhagfyr yn Nghymru, os cyfar-tal iddo yn mhob golygiad; ac yr arferir mwy yn awr o'i donau a'i anthemau ef yn yr addol-iaid cyhoeddus, gan yr Eglwys Sefydledig, a'r gwahanol gyfundebau crefyddol ereill, yn y Dywysogaeth, nag o waith neb arall. Cyhoedd-

wyd llawer o'i donau, a rhai o'i anthemau hefyd, gan Owen Williams, Tŷ hir, Môn, yn ei "*Frenhinol Ganiadau Seion*," yn 1819, rhyw dair blyn-odd cyn i'r awdwr athrylithgar, Ioan Rhagfyr, farw; ond gan nad arferodd Owen Williams, ysywaeth, ddodi enwau yr awduron wrth eu gwaith, y mae yn bur anhawdd weithiau, os nad yn amhossibl, gwybod pa nifer o donau Ioan Rhagfyr sydd wasgareddig ar hyd ei ddwy gyfrol fawr. Anffawd arall hefyd gyda golwg ar hyn ydyw, nad arferai Ioan ei hun gadw copi o'i gyfansoddiadau cerddorol; a phur ddfifer ydoedd, yn yr ystyr yma, am ei gyfansoddiadau prydyddol hefyd. Cadwodd rhai o'i gyfeillion enwau yr anthemau canlynol o'i gyfansoddiad:—"Te Deum;" "Jubilate Deo;" "Deus Misereatur;" Anthem Nadolig—"Ac yr oedd yn y wlad hono fugeiliaid;" Anthem Iob—"Onid oes amser terfynedig?" Anthem fawr Llanllech-id—"Cenwch i'r Arglwydd ganiad newydd;" Anthem Babilon—"Wrth afonydd Babilon;" ac "Ymdaith Gwŷr Meirion" (*Merionethshire March*). Dyna gynnifer o'i anthemau y cawsom ni sicryddd mai ei waith ef ydynt; ond credir nad yw y nifer yma mo'r degwm o'r holl anthemau a gyfansoddwyd ganddo. Cyhoeddwyd ei "Anthem Nadolig," wrth yr enw "Beth-lehem," gan Owen Williams yn ei "*Frenhinol Ganiadau*," cyf. ii., td. 408. Dichon mai y dŵn fwyaf adnabyddus o'i waith yn mhob parth o Gymru yn awr, ydyw yr un a elwir "Sabbath." Yr oedd efe yn bwriadu cyhoeddi ei holl waith prydyddol a cherddorol yn un llyfr, wrth yr enw "Difyrwrch y Cymro;" ond bu farw, fel llawer awdwr Cymreig arall, cyn cyflawni ei amcan.—"*Enwogion Cymru*;" "*Cymru*," &c.

WILLIAMS, JOHN: yr hwn sydd fwy adna-byddus yn mysg llenorion ei wlad wrth yr enw *Ab Ithel*. Yr enw llenyddol cyntaf a ddefnydd-iodd oedd *Cynhafal*—enw 'sant gwarcheidol' ei blwyf genedigol; ond yn mhen ennyd o amser wedi hyny, cymmerodd yr enw *Ab Ithel*, am ei fod yn hanu o Ithel ap Robert Goch o Degeingl, archddiacon Llanelwy yn 1375. Newidiwyd yr enw *Ithel* yn mhen amser i *Bythell* a *Bethell*, trwy gysylltu y *b* yn *ab* â'r enw dilynol, a thro'i yr *i* yn nechreu yr enw i *y* neu *e*, a newid yr *l* derfynol i *ll*. Bu yr enw *Bythell*, neu *Bethell*, yn y teulu dros lawer oes. Enw taid *Ab Ithel* oedd *Bethell*, a'i fab ef a'i newidiodd i Williams, yr hwn a briododd Elizabeth, merch William Williams, o Langynhafal; ac o'r briodas hono y ganwyd John Williams (*Ab Ithel*), yn Tŷ nant, plwyf Llangynhafal, yn Nyffryn Clwyd, yn 1811.

Anfonwyd John i ysgol rammadegol Rhuthyn, pan oedd yn ieuang; ac enillodd gryn enw-ogrydd yn yr ysgol hono fel myfyrwr diwyd a llwyddiannus. Anfonwyd ef i Goleg Iesu, yn Rhydychain, yn 1832; graddiwyd ef yn B.A. yn 1835; a gwnaed ef yn 'ddiacon' gan esgob Bangor y flwyddyn hono; ac ar y 1af o Fai, 1836, urddwyd ef yn 'offeiriad' gan esgob Llan-elwy. Y guradiaeth gyntaf a gafodd efe oedd Llanfor, ger llaw y Bala. Yn ystod yr un flwyddyn, daeth yn malen fel llenor am y tro cyntaf, trwy gyhoeddi traethawd lled helaeth ar "*Eglwys Loegr yn anymddibynol ar Eglwys Rhufain, yn ei sefydliad cyntaf, a'i nodweddiad parhaus hyd amser y Dwygriad*." Diau ei fod wedi dechreu cyfansoddi y traethawd er's cryn amser cyn ei gyhoeddi—yr hyn a wnaeth pan yr oedd yn bump ar hugain oed. Er nad ydyw

yn debyg yr argyhoedda y traethawd hwn neb diduedd sydd yn hyddysg mewn hanes eglwysig fod Eglwys Loegr wedi parhau "yn anymddibynol ar Eglwys Rhufain hyd amser y Diwygyddiad;" etto, arwyddia y traethawd drwyddo fod yr awdwr yn credu hyn yn ddiffuant, er gwaethaf tystiolaeth ddiammws yr haneswyr cydoesol.

Ar yr llog o Orphenaf yr un flwyddyn, 1836, priododd Ab Ithel âg Elizabeth, merch Owen Lloyd Williams, Ysw., o Ddolgellau. Yn 1838, graddiwyd ef yn B. A. Yn 1841, ennillodd wobwr yn Eisteddfod Abertawe am y traethawd Saesneg goreu ar y cwestiwn "*Whether the British Druids offered Human Sacrifices?*" Cyhoeddwyd y traethawd yn llyfrin wythplyg yn 1842. Yn y gwaith hwn y mae efe yn gwadu fod yr hen Dderwyddon Brytanaidd yn aberthu dynion. Seilia ei holl ddadlennau braidd ar y "*Trioedd*" Cymreig, y rhai sydd yn ddiamseriad; ac ar syniadau Iolo Morganwg a'i ysgol. Y mae ei syniadau yn hollol groes i dystiolaeth Tacitus, yr unig hen awdwr cydoesol sydd yn traethu ar arferion a defodau hen Dderwyddon Prydain.

Yn 1843, symmudodd Ab Ithel o Lanfor i guradiaeth barhaol Hannerowys (*Nerquis*), sir Fflint. Yn 1844, pan yn y lle hwn, y cyhoeddodd y gwaith Saesneg llafurfawr a elwir "*The Ecclesiastical Antiquities of the Cymry; or the Ancient British Church: its History, Doctrines, and Rites.*" Llyfr wythplyg ydyw hwn, fel y lleill, yn cynnwys 336 o dudalenau. Math ar helaethiad eang ydyw hwn ar ei draethawd Cymraeg cyntaf; a'i brif awdurdodau ydyw y cyfreithiau, y "*Trioedd*," a'r achau Cymreig. Am hyny, nid yw ei awdurdod hanesyddol ond bychan; eithr dengys ymchwilid dylaf a llafurus i hen draddodiadau a chwedlau Cymreig.

Efe, mewn cyssylltiad â'r Parch. H. Longueville Jones, a gynlluniodd yr "*Archaeologia Cambrensis*," y gyfrol gyntaf o'r hwn a gyhoeddwyd yn 1846. Ysgrifennodd Ab Ithel lawer i'r cyhoeddiad prydferth a difyrus yma, yr hwn a ddygid allan yn rhifynau chwarterol, 3s. yr un; a daeth amryw o'i brif erthyglau iddo allan wedi hyny yn llyfrinaw ar wahân.

Yn 1849, dyrchafwyd Ab Ithel i berigloriaeth Llanymawddwy, yn sir Feirionydd, lle y bu yn preswyllo dros bedair blynedd ar ddeg. Yn 1852, cyhoeddodd y "*Gododin*," ynghyd â chyfieithiad Saesneg, a nodiadau beirniadol lliosog, yn gyfrol wythplyg bychan hardd, yn cynnwys 104 o dudalennau. Y mae yn anhawdd penderfynu pa mor bell y llwyddodd efe i ddeall y gân hynafol hono, yr hon a briodolir i Aneurin Gwawdrydd, yn y cweched ganrif; ond amlwg ydyw ddarfod iddo ef lafurio yn egniol i geisio ei deall. Y mae gwahaniaeth mawr rhwng ei gyfieithiad o'r hen gân, a chyfieithiad y Parch. D. Silvan Evans (*Hirtas*), sydd yn Skene's "*Four Ancient Books of Wales*," cyf. i., td. 374. Pa un o'r ddau sydd agosaf i ystyr yr hen gân, ni phertyn i ni drastu, by byddem alluog. Wrth y "*Gododin*" y canfyddwn ni ei enw am y tro cyntaf fel "The Rev. John Williams (*Ab Ithel*), M.A."—y dull y defnyddiodd efe ei enw o hyny hyd diwedd ei oes.

Yn 1856, cyhoeddodd *The Welsh MSS. Society* y gwaith a elwir "*Dosbarth Edeyrn Dafod Aur; or, the Ancient Welsh Grammar*," &c. Cyfrol wythplyg ydyw hon, yn cynnwys 358 o dudalennau. Haerir yn yr arweiniad i'r "Dos-

barth' dan sylw, "y tynnwys Edeyrn yr honn Ddosbarth o'r cadw a wnaeth Einion offeiriad; yr hwn a gafwyd arno Farn ac Awdurdawd Llys Arglwydd a Rhaith Gwlad. Ac ar y rhoddes Edeyrn at hono, y cafas yntef yr un modd Farn Llysoedd ei Arglwyddi, a Rhaith Gwlad. Ac fal y mae ymma, y rhoddes ef ei gadw yn gadwedig, ac yn gadwedigaeth, rhag colli dosparth ar y Llythyrenau, a'r Ymadroddion, a'r Mesurau Cerdd Dafawd, a chelfyddyd bardd, a barddoniaeth, yr honn a roddes Duw, drwy'r Ysbryd Glân i Feirdd Ynys Prydain, a genedl y Cymry, er yn oes oesoedd." Dywedir fod Edeyrn yn ei flodau o gylich B. A. 1270; ac Einion offeiriad o gylich B. A. 1150. Cafodd Ab Ithel y copi a gyhoeddodd efe "o adysgrif y Parch. W. J. Rees, Cascob, sir Faeysfod, a gopiwyd ganddo yn 1832 o adysgrif Mr. Lewis Edwards, o Darowen, yn sir Feirionydd, a amserwyd yn 1821. "Ymddengys i Richards gymmeryd ei gopi o adysgrif Iolo Morganwg," medd Ab Ithel, "a chafodd Iolo ei gopi o lyfr Iago ab Dewi, yr hwn a ddywedai ei fod yn 'Llyfr Coch Hergest,' td. 1117." Ond yn ol cynnwysiad y "*Llyfr Coch*" sydd yn y "*Cambro-Briton*," cyf. ii. td. 108, "Cymdeithas Amlyn ac Amyc" sydd yn y tudalen hwnw; sef, chwedl am eu cwmp mewn brwydr o dan Carl-y-maen (*Charlemagne*); ac nid oes dim son am "Ddosbarth Edeyrn" mewn un man yn y cynnwysiad hwnw. Gwelir gan hyny, mai pur ammheus ydyw hynafiaeth y copi a ddefnyddiodd Ab Ithel. Un o'i brif ddiffygion ef oedd credu difniantwydd pob hen ysgrifau Cymreig, heb eu holrhain yn ddigonol. O herwydd ei fod ef ei hun mor ddiffuant, credai fod pawb arall yn gyffili. Tystiodd mewn llythyr a welom o'i eiddo, mai "Dosbarth Edeyrn" a ddylai fod yn safon i ysgrifennwyr yr oes hon; yn gymaint a bod, nid awdurdod wladol yn unig, ond un ddwyfod hefyd, wrth gefn y "Dosbarth" hwnw, fel y tystia ei awdwr yn yr arweiniad iddo. Pa wedd bynag, nid ydys yn gwybod am neb arall yn ei ystyried yn awdurdod ieithyddol; ac ni welom neb yn cyfeirio ato fel y cyfryw, nac yn ei ystyried yn ddim amgen na chyfansoddiad o gywreirwydd hynafol.

Ar ol bod yn cydolygu yr "*Archaeologia Cambrensis*" dros rai blynyddoedd, ymadawodd Ab Ithel âg ef o herwydd rhyw achos anhysbys i ni, a sefydlodd gyhoeddiad lled debyg iddo, ac o'r un pris, dan yr enw "*Cambrian Journal*," a pharhaodd i olygu hwnw hyd ei farwolaeth.

Yn 1857, bu yn foddion i gyhoeddi Eisteddfod Llangollen, yr hon a gynnaliwyd trwy ei ymdrech ef bron yn gwbl, yn 1858; a'r flwyddyn ganlynol, sefydlodd gyhoeddiad chwarterol, o'r enw "*Taliesin*," i gyhoeddi cynnyrchion yr Eisteddfodau, a bu yn ei olygu hyd ei derfyniad yn 1860. Y mae yn ddigon sicr mai cynllun "*Taliesin*" Ab Ithel a roddes y syniad i'r eisteddfodwyr i sefydlu y cyhoeddiad a elwid "*Yr Eisteddfod*," yr hwn a gychwynwyd yn 1864, ac a derfynodd yn 1866, pan oedd y sefydliad a elwid yr Eisteddfod Genedlaethol yn edwino. Bu Ab Ithel yn ymgeisydd am rai gwobrau eisteddfodol, heb law yr un a nodwyd, megys yn Eisteddfod y Fenni, yn 1854, ar "*Origin of Trial by Jury*," pan y gorchfygwyd ef; yn Eisteddfod Llangollen, yn 1858, ar "*Paradas*," pan yr ennillodd; yn Eisteddfod Dinbych, yn 1860, ar "*Dderwyddiaeth*," pan y bu yn aflwyddiannus. Yn yr un flwyddyn etto (1860), bu yn golygu

argraphiad y llywodraeth o "Fruit y Tywysogion," a'r "Annales Cambria," y rhai a gyhoeddwyd yn gyfrolau wythphlyg breinl.

Yn haf 1862, symmudwyd Ab Ithel o berigloriaeth Llanymawddwy i un Llanddwywe a Llaneddwyn, yn Nyffryn Arduwly. Yr oedd efe ar y pryd yn cyhoeddi ei draethawd buddugol ar "Farddas," yr hwn y bwriadai iddo fod yn dair cyfrol wythphlyg. Yn Mehefin 24ain, 1862, ar ol cyhoeddi y gyfrol gyntaf, derbyniodd Ab Ithel lythyr oddi wrth M. H. Martin, yr hanesydd Ffrengig, yn dywedyd wrtho, yn mhlith pethau ereill, "Llywelyn Siôn oedd ceidwad cyntaf y trysorau ammhrisiadwy hyn o'r eiddo traddodiad; y rhai, oni buasai ei ragofal ef, a ysasid yn nghyflasiad arswydus Rhaglan. Yr han Iolo Morganwg oedd yr ail achubwr; a chwithau yw y trydydd."

Tra yr oedd yr awdwr diwyd, a'r golygydd fyddlawn a llafurus, yn prysur barotol yr ail gyfrol o'i "Farddas" i'r waag, yn ebrwydd ar ol meddiannu ei berigloriaeth newydd, cymerwyd ef yn glaf iawn; a pharhau i wanychu a suddo a wnaeth, er pob ymdrech i'w adfer. Yr ydym yn cofio fel doe, pan oeddym yn nghyfarfod y beirdd a'r llenorion, yn ystod ail ddiwrnod Eisteddfod Caernarfon, y cyfeiriwyd at afiechyd Ab Ithel, ac y paswyd penderfyniad unfryd unllais o gydymdeimlad ág ef yn ei wendid a'i lesgedd; ond yn ebrwydd ar ol myned o'r cyfarfod, daeth y newydd trist i'r dref fod y cyfaill diwyd a chyfeillgar wedi huno yn yr anghyngar foren y 27ain o Awst, 1862, tra nad oedd efe ond un ar ddeg a deugain oed. Ymdaenodd y newydd galarus fel tân yn mhlith y llenorion oedd yn y dref ar y pryd; a dangosid y teimladan dwysaf a mwyaf angerddol o herwydd colli Cymro mor wladgarol a llenyddol, a hyny bron yn nghanol ei ddyddiau a'i ddefnyddioldeb. Cyfansoddodd amryw o'r beirdd lawer o linellau am dano dan gynhyrriad y newydd annisgwylidwy; ond yr unig rai a gadwyd, hyd y cofiwn, yr yr englyn canlynol o waith y diweddar wladgarwr, Alaw Goch:—

"Ab Ithel hoff! bythol wedd—o alar
A hulia holl Wynedd
O'i goll, gŵr mor galluedd,
O le'r byw i lawr y bedd!"

Am ddeuddeg o'r gloch, y dydd Llun ar ol ei farwolaeth, claddwyd ef yn barchus yn mynwent Llanddwywe. Fel pregethwr, dywedir nad oedd yn draddodwr hyawdl; ond yr oedd yn Eglwyswr manwl a fyddlawn: ac o herwydd ei fod yn ŵr mor ddiymhongar, addfwyn, a char-edig, yr oedd yn dra pharchus a chymmeradwy gan ei blwyfolion. O ran ei dymmer gyffredin, yr oedd yn bruddaidd a thawedog; a phrin y gwelid gwedd gwên un amser ar ei wyneb. Yr oedd yn rhoddol y fath goel ar dderwyddiaeth, yn ol darlun mympwyol Iolo Morganwg a'i ysgol o honi, ac o hen chwedlau ereill, os dygent ryw gysgod o berthynas â Chymry a Chymraeg, fel yr oedd yn ymylu ar ofergeoledd; ond teimlai pawb a'i hadwaenent fod gwladgarwch cynnhes a diffuant, os yn gamsyniol, wrth wraid y cyfan. Gweithiodd yn ddiwyd, mewn amser ac allan o amser, dros lenyddiaeth draddodiadol ei genedi; ac os byddai yn fynych yn gamsyniol mewn barn, yr oedd ei frwdfrydedd, ei onest-rwydd, a'i genediggarwch tu hwnt i bob ammheuaeth. Er na chynnryhodd efe odid ddim sydd yn debyg o gael darlleniad cyffredinol mewn

oesoedd dyfodol, etto yr oedd gan ei gydoeswyr barch gwirioneddol iddo, a bydd ei goffadwriaeth yn anwyl yn eu cof hyd dderfyn eu hoes.

WILLIAMS, JOHN, D. D., Archeagob Caer-efrog. Ganwyd y gŵr enwog hwn ar y 25ain o Fawrth, 1582, yn Aberconwy, sir Gaernarfon. Ei dad ydoedd Edmunt Williams, Ysw., o Aberconwy, mab William Williams, Ysw., o Gochwillan, a'i wraig Dorothea, merch y marchog Syr William Griffith, o Benrhyn. Gwraig Edmunt Williams, a mam John, oedd Mary, merch i Owen Wynn, Ysw. Yr oedd John yn un o saith o blant; sef, pump o feibion, a dwy ferch. Efe oedd yr ieuangaf o'r teulu. "Ar ol cyflawni ei phencampwaith, aeth croth ei fam i orphwys," medd ei fywgrahydd difyr, Dr. Hackett.

Yr oedd y teulu yn un henafol, ac yn sefyll yn uchel yn mhlith prif deuluoedd Cymru. Yr oedd wedi hanu o lwynau hen ryfelwr a enwog-odd ei hun trwy gyflawni gorcheistion ar faes y gwaed dros ryddid Cymru yn erbyn byddin-odd y Saeson yn yr hen amseroedd. Y mae'n debyg fod y gwron hwnw, ryw dro, wedi lladd tri o ryfelwyr y Saeson, canys y mae arfbais y teulu yn dwyn arni yr arwydd, "Tri Phen Sais." Dywedir fod teulu Cochwillan wedi dwyn yr arwydd yna ar eu harfbais o hyd, er amser Ednyfed Vychan, Arglwydd Arddystain Cymru yn y flwyddyn 1240. Yr oedd yr arfbais yn gyfaddas i'r teulu. Pan yr esgynodd John Williams, gwrthddrych y cofiant hwn, i eistedd ar brif orseddfainge barn y deyrnas hon, canodd Mr. Hugh Holland y pennill ffraeth a ganlyn:—

"Qui sublime fori potuit concendere tignum,
Par fuit hunc capitum robur habere trium."

Hyny yw, 'Iawn oedd i'r gŵr a fedrodd ddringo i uchelfainge y llys feddu nerth tri o bennau.'

Yn y dyddiau hyny yr oedd hen waedoliaeth yn fwy angenrheidiol er sicrhau llwyddiant dynion o dalentau disglar nag ydyw yn yr amseroedd diweddar. Pan oedd awenau y llywodraeth i raddau mawr yn nwyllaw y pen coronog, a'r prif ddylanwad dinasyddol yn gyfyngedig i'r penderfigion a'r bonedd, yr oedd yn rhaid i ddyw ieuangae gael eu cynnorthwy a'u cefnogaeth cyn y gallai ymddyrchafu yn uchel. Ond erbyn hyn y mae llais y bobl yn llywodraethu i raddau helaethach. Yr oedd gan John Williams dalentau mor ddisglar ac amrywiol nes yr ydym yn llwyr gredu y buasai ei yrfa ef hyd yn oed yn fwy llwyddiannus, pe buasai efe wedi digwydd ei rhedeg yn y dyddiau hyn, nag y bu dan amgylchiadau gwladol yr eilfed ganrif ar bymtheg. Yr oedd ei dalentau a'i gymmeriad yn gyfryw na buasai dim modd iddo aros yn guddiedig. Yr oedd gorchymyn y Creawdwr, pan y cynnysgaeddodd ef â'i ddoniau ardderchog, wedi dywedyd "Y mae yn rhaid i hwn ddringo!"

Cafodd bob mantais yn ei ddyddian boreuol i ddadblwyn ei alluoedd meddyliol, ac i ffurfio ei gymmeriad moesol. Yr oedd ei fam yn wraig ystyriol rinweddol, ac yr oedd ei dylanwad yn iachus ar yr aelwyd gartref. Ar yr un pryd, yr oedd ei nain, yr Arglwyddes Griffith, yn cyflawni rhan Lois tuag ato, ac yn gwneuthur ei goren i'w hyweddu mewn addysg dda a buch-odd dduwiol. Yr oedd Gabriel Goodman, deon Westminster, newydd sefydlu ysgol rammadegol yn Rhuthyn, ac wedi pannodi athraw dysegedig

i'w llywyddu. Yno y cafodd John Williams addysg glasurol pan yn fachgen. Cynnyddodd yn gyflym iawn mewn gwybodaeth, ac nid hir y bu cyn iddo ennill y safle uchaf yn yr ysgol.

Cyn myned yn mlaen i sôn am y grymusder a wnaethpwyd ganddo yn ei yrfa, da fydd i ni ddarlunio yn fyr ei ddoniau personol. Nid yw y corph ddim ond plisgyn yr enaid, ond y mae harddwch pryd a gwedd yn dalent o roddiad Awdwr Bywyd, ac yn werthfawr yn ei le. Y mae yn hen air, mai da ydwy gweled athrylith yn preswyllo mewn llety harddwych. Yr oedd John Williams wedi derbyn y dalent hon, ac yr oedd yn anhawdd gweled dyn harddach nag ef. Pan yr aeth efe, yn fachgen ieuangc, i efrydu yn Nghaergrawnt, yr oedd yn nodedig am ei bryd a'i wedd, a'i aelodau lluniaiidd. Yr ydym wedi bod yn syllu fwy nag unwaith ar y darlun mawr o hono sydd yn hongian ar bared yr ystafell giniaw yn Nghastell Penrhyn. Y mae ei ben mawr cydnerth, cyflawn, crwn, a'i wyneb glân, agored, cariadus, ond penderfynol, yn dangos yn eglur i'r edrychydd fod ewyllys gref, athrylith diaglaer, a chalon wresog wedi bod yn preswyllo yn y llety a ddarlunir yn yr ardeb.

Ond yr oedd ganddo un ddaun arall yn fwy gwasanaethgar tuag at ennill gwybodaeth, a llwyddo yn nghystadlaethau a bywyd cymdeithasol, hyd yn oed na harddwch corphorol. Yr oedd ganddo gyfansoddiad iach, a galluog i oddef pwys llafur parhaus diddarfod. Dywedir am dano fod tair awr o gwsg yn ddigon ganddo er adnewyddu ei alluoedd lluddedig; a'i fod ef yn y prydawn yn dechreu efrydu am chwech o'r gloch, yn dal ati dan dri o'r gloch y boreu cyn myned i'w wely, ac yn codi wedi hynny i ddechreu ar ei waith am 7 o'r gloch. Y mae Pliny yn adrodd dywediad Aristot, "*Vivendi breve tempus homini datum, quoniam somnus veluti publicanus dimidium aufert.*" hynny yw, 'Amser byr i fyw a roddwyd i ddyd, gan fod cwsg, fel publican, yn dwyn yr hanner o hono yn dreth.' Y mae Dr. Hackett yn sylwi mai nid yn aml y gwelwyd un dyn yn talu treth mor ysgafn a John Williams. Gan fod ganddo ddeall cyflym, cynneddfau cryffion, a chof a nerth digyffelyb, yr oedd yn amhosossibl i efrydwr mor ddiwyd iethu yn ei ymgais.

O ran ei ddiwyd a'i deimlad, yr oedd yn ddyd caredig a haelionus, a chalon rydd, yn llawn o awydd i lesoli dynoliaeth, fel y dangosodd trwy ei aelusenau pan yn fyw, a thrwy yr arian a adawodd ar ei ol, er darparu moddion addysg a gwrtheithiad i ysgolheigion tlawd. Cawn fanylu ar hyn yn mhellach yn mlaen. Y mae ei fywgrahydd yn cyfaddef fod ynddo un gwall anwadadwy; sef, tymmer wyllt, o danbeidrwydd angerddol. Byddai yn dueddol i ymgynhyrfu mewn digofaint nwydwyllt am amser byr; ac y mae lle i feddwl fod y diffyg yna yn ei hunanlywodraeth wedi bod yn achos o lawer o helbul iddo, trwy ennyn lliad a chreu casineb tuag ato. Ond os oedd yn colli tipyn yn y cyfeiriad yna, yr oedd ganddo rinwedd arall yn fwy na digon i wrthbwyso y gwall. Yr oedd yn hollol ddifalais, ac yn faddengar tu hwnt i'r cyffredin. Od oedd yn digio am funyd, dros annyd fechan yr oedd ei ddigofaint yn parhau; ac nid yn aml y byddai yr haul yn machlud cyn iddo lwyf faddu. Nid oedd ysbryd dialedd yn cael cartrefu yn ei fynwes. Cafodd ei erlid gan elynion creulawn, fel mab Iesse gynt. Cafodd hefyd fyw, fel Dafydd, i weled y dydd pan yr oedd ei elynion o fewn

cyrhaedd blaen ei waewffion. Ond gommeddodd dalu iddynt ddrwg am eu drwg; maddenodd iddynt o'i galon; ac er fod ganddo gyfeusdra i ddial arnynt, yr oedd yn well ganddo adael ei achos i'r Barnwr cyflawn. Yr oedd madden-garwch Williams yn nodwedd ardderchog, ac yn brif ogoniant ei gymmeriad moesol.

Awn yn mlaen yn awr i dafu adolwg byr ar wahanol ranau ei yrfa, o Ysgol Rammadegol Rhuthyn, ac i gofhanu pa fodd yr efrydodd, yr ennillodd enwogrwydd yn mhllith dysgedigion, y safodd ger bron brenhinoedd, y gweinyddodd ddeddfau ei wlad, y bu yn gynghorwr doeth i'w frenin ac i'w genedl, y gwasanaethodd yn ffyddlawn swydd esgob ac archezog yn eglwys Dduw, yr ymdrechodd o blaid achos cyfiawnder, gwirionedd, a rhyddid, yn ol goleuni ei farn, yr aeth dan gwmwl digofaint y brenin, y dioddefodd erledigaeth greulawn, yr encllodd i wlad dawel ei enedigaeth i dreulio prydawn ei oes mewn efrydiaeth a gwedd, ac y bu farw yn ddedwydd yn nhŷ ei gares, yr Arglywyddes Mostyn, yn Nglodaeth, ac y claddwyd ef yn mynwent Llandegai.

Pan yr oedd wedi bod yn Ysgol Rammadegol Rhuthyn am rai blynyddoedd, ac wedi cynnyddu yn ddirfawr, digwyddodd i Dr. Vaughan, yr hwn fu wedi hynny yn esgob Llundain, ymweled â'r ysgol. Yr oedd y gŵr enwog hwnw yn perthyn i deulu Aberconwy. Yr oedd yn llawn iawn ganddo weled ei berthynas ieuangc, John Williams, yn dangos arwyddion mor addawol. Symmudwyd ef ar gais Dr. Vaughan o Ruthyn i brifysgol Caergrawnt; ac yno, dodwyd ef dan athrawiaeth a gofal Mr. Owen Wynne, Cymro enwog oedd yn athraw y pryd hynny yn Ngholeg St. Ioan.

Ar ei sefydliad cyntaf yn Nghaergrawnt, yr oedd John Williams yn wrthddrych edmygedd ei holl gydwladyr yn y brifysgol. Yr oedd yr hen Gymry, medd Dr. Hackett, yn hoff iawn yn mhob man o ganmawl ei ddoniau. Ond er fod ei gyfeillion yn ei foli, dywedir fod yno rai o'r ysgolheigion yn hoff o chwerrthin am ei ben, o herwydd ei fod yn siarad Saesneg mewn dull lled Gymreigaidd. Ac yr oedd yn air cyffredin yn Ngholeg St. Ioan fod ganddo chwang o Ladin a Groeg nag o Saesneg pur. Yr oedd un effaith dda yn tarddu oddi wrth ei ddull Cymreigaidd, a chwerthiniaid ei gydefyrdwyr. Nid oedd yn hoffi bod yn rhy aml mewn cymdeithas, ac ymroddai gyda mwy o ddiwydrwydd i ddarllen, ac i berffeithio ei iaith. Yr oedd yn foreu iawn wedi gosod ei fryd ar fod yn bencampwr mewn areithyddiaeth. Cyrhodd yn ddiwyd tuag at y nod yna nes cyrhaedd y gamp.

Yr ydym wedi son am haelioni ei galon. Nodwn un enghraifft. Pan yn fachgen yn y brifysgol, yr oedd ei rieni, ac oreill o'i berthynasau goludog, yn anfon digon o arian iddo at ei wasanaeth. Nid oedd yn eu treulio mewn oferedd. Digwyddodd iddo glywed fod Mr. Edward Siveley, prif athraw Hebraeg, mewn amgylchiadau mor gyfyng nes yr oedd dan angenrhaid i werthu rhai o'i lyfrau er mwyn cael ymborth i'w deulu. Aeth y Cymro ieuangc caredig ato, a rhoddodd iddo arian i gyflenwi ei angen, gan arbed llyfrgell anwyl y dyn dysgedig.

Yn y flwyddyn y bu y frenhines Elizabeth farw y graddiodd ef yn febydd y celfyddydau (*bachelor of arts*); ac yn fuan wedi hynny etholwyd ef i fod yn gymmrawd yn Ngholeg St. Ioan. Dywedir fod rhai o'r cymmrodwyr yn wrthwryn-

ebol i'w etholiad. Yr oedd ei ddoniau disglair wedi ennyn eu cenfigen, a pheri iddynt ofni, os cai ef fynediad i mewn i'r gymdeithas, y byddai yn sicr o ennill y flaenoriaeth arnynt oll. Oni buasai i ddylanwad y brenin Iago I. weithio o'i du, y mae lle i ofni y buasai gwenwyn y blaidd wrthwynebol wedi llwyddo i'w gau allan. Ond yr oedd ganddo gyfaill gwresog yn Dr. Playfair, prif athraw duwinyddiaeth, yr hwn a ennillodd ddylanwad y brenin i weithredu o'i blaidd.

Ar ol graddio yn febydd, yr oedd yn rhaid aros tair blynedd cyn y gallai fod yn addfed i raddio yn athraw y celfyddydau. Ar hyd y cyfamser yna, parhaodd i efrydu yn ddiwyd yn holl feusydd athroniaeth, hanesyddiaeth, a duwinyddiaeth. Yr oedd efe, hefyd, yn nghanol gorchwylion mwy pwysig, yn medru cael amser i gynnyddu mewn medrusrwydd a gwybodaeth fel cerddor. Ar hyd ei oes yr oedd yn arfer lloni ei ysbryd, a dyrchafu ei deimlad, a difyru ei gyfeillion trwy ei ddoniau cerddorol. Yn y blynyddoedd hyn cafodd lawer iawn o garedigrwydd a chefnogaeth werthfawr gan Arglwydd Lumley—yr hwn oedd ei hun yn ŵr dysgedig, ac yn hoffi dysgedigion. Yr oedd y Cymro ieuango yn cael ganddo gyflawnder o arian ac o lyfrau at ei angenion.

Yn y flwyddyn 1605 y graddiodd ef yn A. C. Wedi hyny aeth yn mlaen yn gyflym, a chyrrhaeddodd safle uchel yn y coleg, ac ennillodd ddylanwad mawr. Yr oedd gan y coleg ddiroedd lawer, a meddiannau helaeth. Lle bydd meddiannau, yno hefyd y bydd ymrafaelion yn codi, a dadlenon ynghylch hawliau grwrthwynebol. Nid yn hir y bu John Williams yn gymmrawd Coleg St. Ioan, gan hyny, cyn iddo gael cyfleusdra i ddangos ei allu i ddeall cyfreithiau, ac i ddadlun hawliau o bob math. Os byddai unrhyw ymrafael pwysig iawn yn codi yn mhlith y cymmrodwyr eu hunain, neu rhwng Coleg St. Ioan a rhyw gymdeithas arall, y Cymro ieuango fyddai yn cael ei ddewis bob amser i dori y ddaid, neu i gynnrychioli ei frodyr. Anfonwyd ef un tro i siarad dros ei goleg ar ryw fater o flaen yr Archesgob Bancroft. Gwnaeth y fath argraph ar feddwl yr archesgob, nes y darfu iddo ei bennodi i fod yn Archddiacon Ceredigion. Yn y flwyddyn 1613, eisteddodd yn y Confocasiwn yn rhinwedd y swydd hono. Cafodd ei anfon drachefn i siarad dros y coleg ger bron yr Arglwydd Ganghellydd Egerton; ac wedi hyny pennodwyd ef gan lywydd a chymmrodwyr y coleg i fyned i lys y brenin i erfyn drostynt am chwanaegiad at eu hadnoddau. Trwy ddyfod fel yna i gydnyddiaeth Ag Arglwydd Egerton, ac yn enwedig trwy gael cyfleusdra i ennill sylw y brenin, yr agorwyd y ffordd iddo ymddyrchafu i'r safle uchel a gyrhaeddodd.

Yn y flwyddyn 1610, ennillodd enwogrwydd fel pregethwr, trwy bregeth allnog ar *Luc xvi. 22*, a draddodwyd ganddo o flaen y brifysgol. Wyth mis wedi hyny, cafodd ei alw i bregethau yn Royston, ger bron y brenin, a Thywysog Cymru. Yn y flwyddyn ganlynol, sef 1611, dewiswyd ef gan yr Arglwydd Ganghellydd Egerton i fod yn gaplan iddo; ond cyn ymrafael yn ngwaith ei gaplaniaeth, arosodd am flwyddyn yn Nghaergrawnt i wasanaethu yn ei swydd fel ynad y brifysgol (*proctor*). O fewn ystod y flwyddyn hono, daeth y Duc o Wittenburgh o'r Almaen i'r wlad hon, a thalodd ymweliad a

phrifysgol Caergrawnt. Gan ei fod yn bendefig tra dysgedig, yr oedd y brenin yn dymuno iddo gael clywed dadlunau athronawl rhwng rhai o gewri y brifysgol. Mr. Williams oedd yn llywyddu ar yr achlysur, a dangosodd gymmairt o allu a dysgeidiaeth, nes yr ennillodd glod uchel gan y duc, ac y cafodd ei wahodd i fod yn aml yn ei gymdeithas.

Bu yn aros am amser yn nhŷ Arglwydd Egerton, yn cynnyddu mewn gwybodaeth a phroffiad amrywiol. Yn y flwyddyn 1613, cafodd ei bennodi i fywoliaeth Waldegrave, i fod yn brif gerddor (*precentor*) Eglwys Gadeiriol Lincoln; ac o fewn y tair blynedd canlynol cafodd amryw ddyrchafadau eglwysig ereill. Yn 1619, pennodwyd ef i fod yn Ddeon Salisbury; ac yn y flwyddyn ganlynol, cafodd ei ddyrchafu i ddeoniaeth bwysicach Westminster.

Yn y blynyddoedd hyn yr oedd yr Ardalydd Buckingham yn ŵr mawr yn y deyrnas, gan ei fod wedi ennill calon a chlust y brenin. Yr oedd yntau wedi dyfod i adnabod talentau Williams—a thrwyddo ef y dyrchafwyd ef i Westminster. Ond yn y flwyddyn 1621, pan yn bedair ar bymtheg ar hugain oed, y cyrrhaeddodd y Cymro enwog binacl uchaf ei lwyddiant, pan yr appwyntwyd ef gan y brenin i fod yn arglwydd geidwad y sêl fawr—ac ar yr un pryd i fod yn Esgob Lincoln, heb encilio o Ddeoniaeth Westminster. Yr oedd ef yn awr yn un o brif lywodraethwyr y deyrnas. Yr oedd y llygywyr, fel yr oedd yn naturiol, yn wrthwynebol i ddyrchafiad Williams, ac yn dadlun nad oedd gŵr eglwysig ddim yn addas i lenwi y swydd. Ond gorfu i bawb gydnabod cyn hir amser fod y brenin wedi dewis yn ddoeth. Yr oedd ganddo gymmairt o wybodaeth, deall mor dreiddiol, a diwydrwydd mor ddiffino, fel y profodd ei hunan yn farnwr rhagorol. Safodd ei farn bron ar bob achos a fu o'i flaen yn gadarn, ac ni welwyd ymgais i ymchwelyd ei ddedfrydau.

Yr oedd yn wleidyddwr doeth, craff, hirben, ac wedi ennill ymddiried llwyraf y brenin Iago. Yr oedd yn deilwng o'i ymddiried, a da fusasi i'w olynydd, Siarl I., pe buasai yntau hefyd wedi gwrandaw ar lais Williams, fel y gwnaeth ei dad. Yr oedd ef yn sefyll, yn ol ein barn ni, yn uwch na neb o'i gyfoedion, fel gweleidyddwr doeth, galluog i weld arwyddion yr amserau, i ganfod y creigiau peryglus oedd yn gorwedd yn guddiedig dan wyneb y dyfroedd, a medrus dros ben i droi llyw y wladwriaeth mewn pryd er mwyn gyru y llong yn mlaen, er gwaethaf y drycin a'r dymmestl, yn ddiogel ar ei thaith. Yr oedd yn meddu cymmhwysderau neillduol i wynebu anhawderau gwleidyddol yr oes hono. Nid oedd y cyfansoddiad Prydeinig y pryd hyny wedi dyfod i'w lun a'i ffurf yn gyflawn. Yr oedd y terfynau heb eu gosod i lawr rhwng hawliau y bobl a theyrnfreintiau y pen coronog. Methodd y genedi eu gosod hwynt i lawr yn bennodol heb fyned trwy fforoedd o waed. Nid oedd dim rhesymeg, fe allai, na doethineb, na phwyll, a allasai ddwyn pethau i drefn heb ryfel a chwyldroad. Yr oedd yn rhaid, fe allai, fyned o gaethiwed i ryddid drwy y Môr Coch. Ond os oedd unrhyw ŵr yn y deyrnas yn ddigonol i gymmedroli yn llwyddiannus rhwng y pleidiau, Williams yn ddiammheuol oedd y gŵr hwnw. Nid dyn unochrog, unlygeidiog, dallbleidiol ydoedd efe. Yr oedd yn gallu dal clorian rheswm yn deg i bwysio gwirioneddau a ymddangosent yn wrthwynebol i'w gilydd. Ar un ochr yr

oedd efe yn hollol deyrngarol, ac yn weinidog ffyddlawn i'r brenin oedd wedi ei alw ef i'w swydd uchel. Ar yr ochr arall, yr oedd efe yn ystyried hawliau, ac yn deall nerth y bobl, ac yn gwybod yn dda pa bryd i wrthwynebu, a pha bryd i ildio. Pe buasai efe yn cael siarad gydag awdurdod yn nghyngor y brenin, o 1625 hyd 1640, y mae yn anhawdd genym beidio credu na fuasai y brenin wedi cymmeryd llwybr doethach, wedi rhoddi i'r bobl eu hawliau, ac wedi arbed y genedl rhag llawer o derfysg a galanasdra.

Onid nid felly yr oedd pethau i fod. Yn 1623, aeth Tywysog Cymru gydag Ardalydd Buckingham i Yspain, gyda'r bwriad o briodi chwaser brenin y wlad hono. Yr oedd y tywysog Siarl yn hollol dan ddylanwad Buckingham—yn cael ei droi ganddo fel y mynai. Yn annoeth ac yn anweddaidd y darfu i Buckingham ymddwyn yn Yspain; a bu ei ymddygiad ef a'r tywysog yn gyfryw ag i beryglu yr heddwch oedd yn bodoli rhwng y ddwy wlad. Nid priodas, ond rhyfel, a dardodd yn y diwedd o'r garwriaeth a aeth yn mlaen dan ddylanwad Buckingham. Yr oedd yr arglwydd-geidwad Williams yn defnyddio ei holl dalentau, ei holl ddiwydrwydd, a'i holl gallineb gwleidyddol i rwystru rhyfel, ac i wrthweithio y drwg a wnaeth ymddygiad yr ardalydd. A bu am amser yn llwyddiannus, gan fod y brenin Iago yn llwyr ymddiried yn ei gyngorion, ac yn eu dilyn hefyd. Pan ddychwelodd y tywysog gyda Buckingham i'r wlad hon, nid oedd yr arglwydd-geidwad yn celu ei farn am annoethineb ymddygiad Buckingham; ac y mae lle i feddwl ei fod ef wedi dyweyd ei farn dipyn yn rhy groew wrth yr ardalydd. Yr oedd y gwaed Cymreig yn boeth yn ei wythienau, ac yr oedd ei dafod dipyn yn rhy arw i fod wrth fodd calon gŵr mor fawr a chyfaill mynwesol etifedd y goron. Digiodd Buckingham wrtho, ac ymdrechodd a'i holl ddylanwad i'w ddisodli. Ond tra y bu yr hen frenin fyw, methodd yn ei holl ymdrechion. Yr oedd Williams yn sefyll yn rhy gadarn yn ymddiried ac ewyllys da ei feistrebrenhinol.

Onid yn 1625, ar ol marwolaeth Iago, ac esgyniad Siarl i'r orsedd, daeth cyfnawid mawr yn fuan. Cyn diwedd y flwyddyn, colodd Williams ei swydd uchel, a gorohymynawyd iddo fyned o Lundain i breswyllo yn ei esgobaeth. Ufuddhaodd, ac aeth i fyw i Bugden; ac am flynyddoedd efe a weithiodd yn ffyddlawn, gyda holl egni ei alluoedd mawrion, i gyflawni ei swydd fel bugail eneidiau. Yn y blynyddoedd hyn yr oedd gŵr eglwysig arall, o olygiadau ac ysbryd gwahanol i Williams, yn dechreu dringo i ddylanwad. Yr oedd y doctor William Laud wedi cael ei bennodi eisoes yn esgob Tŷ Ddewi yn amser Iago, ar gais Williams. Yr oedd y brenin yn anfoddlawn i'w ddyrchafu, ac wedi rhoddi y llinyn mesur ar ei gymmeriad yn bur gywir, gan ddywedyd, "Y gwir ydyw, yr wyf yn cadw Laud i lawr, rhag cael llywodraeth ac awdurdod, gan fy mod i yn cael ynddo ysbryd diorhpwys, yn methu ymfoddloni ar gyflwr pethau pan y maent yn eithaf da, ond yn hoffi terfysg a newydd-bethau, gan geisio cyfnawid trefniadau yn ol ei fympwyon ei hunan." Ond trwy daserineb Williams, cafodd Laud ei ddyrchafu; ac yn raddol ennillodd y prif ddylanwad mewn materion crefyddol ar y brenin Siarl, a'i gyfaill Buckingham. Symudwyd ef o Dŷ Ddewi i lenwi esgobaethau pwysicach. Bu yn

Esgob Llundain; ac yn 1633, esgynodd i brif esgobaeth Caergaint.

Yr oedd Laud yn hollol onest a difrifol, ac yn wir dduwiol yn ol ei olygiadau ei hun. Yr oedd yn ddyfn galluog a phenderfynol, ond yr oedd yn hynod o gul-farn. Yr oedd ei sêl angerddol dros daeniad ei olygiadau neillduol yn ei wneyd ef yn gyngorwr peryglus i'r brenin. Yr oedd ysbryd Laud hefyd yn drâarglwydddaidd. Nid oedd yn medru mesur yn gywir y nerth oedd yn llifseiriant y teimladau poblogaidd. Yr oedd y genedl wedi cyfnawid llawer er yr amser pan y bu teulu Tewdwr yn teyrnasu. Nid oedd yn awr yn foddolawn i odddef y ffirwyn a'r fflangell a ddefnyddid y pryd hyny. Ond yr oedd Laud yn anghofio hyn, ac yn perswadio y brenin i'w anghofio hefyd.

Nid oes dim lle i amhenu mai cyngorion Laud fu yn un o'r prif achosion i ddwyn oddi amgylch y rhyfel rhwng y senedd a'r brenin. Yr oedd ef, ar ol ennill clust y brenin, yn defnyddio ei ddylanwad i yru Williams yn mhellach fyth o ffaf ac ymddiried. Y mae Dr. Hackett yn priodoli i'w waith ef yr erledigaeth greulawn a ddiodeffodd Williams am flynyddoedd maith. Dechreuodd yr erledigaeth yn 1627, pan y cyhuddwyd ef o gyhoeddi cyfrin-gyngorion y brenin. Bu y cyhuddiad yn hongian yn fgythyliol uwch ei ben am ddeng mlynedd. Ond gan fod ei elynion yn methu cael profion i'w gondeinio, newidiwyd y cyhuddiad yn ei erbyn. Yr oedd y llysoedd o dan ddylanwad brenhinol yn y dyddiau hyny; ac yn rhy aml, penderfynent achosion, nid yn ol cyflawnder, ond yn ol lliid a digofaint y brenin. Collfarnwyd Williams i dalu 10,000p., ac hefyd i gael ei garcharu yn Nhŷ Llundain. Yr oedd ei elynion wedi penderfynu ei ddwyn ef i dlodi ac iselder; ac yn 1638—9, dygasant yn ei erbyn gyhuddiad gwael arall; sef, ei fod wedi derbyn llythyrâu oddi wrth brif athraw ysgol Westminster, yn cynnwys rhai ymadroddion ammarhous ynghylch yr archesgob Laud. Ar y sail ffugiol yna, condemnwyd ef drachefn i dalu dirwy arall o 3,000p.

Cadwyd ef hefyd ar hyd yr amser yn y carchar hyd y flwyddyn 1640. Yn y flwyddyn hono, anfonodd ddeiseb at y brenin i ofyn am ryddhâd. Ond trwy ddylanwad Laud, gwrthodwyd ef. Ond erbyn hyn yr oedd y senedd newydd, y senedd hirhoedlog, wedi ymgynnull; ac yn mhenu pythefnos darfu i Dŷ yr Arglwyddi ollwng Williams o'i garchar, a'i alw i eistedd yn y tŷ. Gallasai yn awr, pe buasai yn dymuno, ddial hyd yr eithaf ar ei holl elynion. Yr oedd y senedd yn taer ddymuno iddo erlyn Laud, a'i elynion ereill. Ond er yr holl gamwri a'r anghyflawnder a ddiodeffodd, yr oedd yn well ganddo faddeu iddynt; a gomeddodd yn llan roddi unrhyw achwyniad yn eu herbyn. Yn holl hanes y deyrnas hon, ni chofnodwyd un enghraifft fwy gogoneddus o ysbryd mawrfrydig, yn caru madden, ac yn talu da am ddwrg.

Yn y flwyddyn ganlynol, sef 1641, dyrchafwyd y Cymro enwog i fod yn Archesgob Caerfeg. Ond yr oedd y rhyfel cartrefol yn awr yn dechreu; ac yn 1642, gorfu i Williams adael Caerfeg, a dychwelyd ar ffo i wlad ei enedig-aeth. Yn y blynyddoedd terfysglyd hyny, yr oedd efe yn gysson ag ef ei hunan. Y mae yn aros o hyd yr un gŵr ag ydoedd yn ei fawredd. Nis gallai gymmeryd golwg cul, unochrog. Nis gallai roddi ei holl galon i un blaid yn fwy nag

i'r llall. Yr oedd yn gweled beiau ar bob ochr, a rhinweddau ar bob ochr. Nid oedd yn medru cydfyned yr holl fordd & r senedd, gan ei fod yn eu gweled hwy yn myned yn rhy bell. Ac y mae yn eithaf sior ei fod ef yn anghymeradwyo y cyu; hor ynfyd a arweiniodd y brenin i sathru ar hawliau y bobl. Yn 1643, yn mhell cyn i Cromwell ddyfod i enwogrwydd, yr oedd yn ddigon craff i weled mai ynddo ef yr oedd y gallu cuddiedig oedd ar fedr ymdangos i ddymchwelyd yr orsedd, a gafael yn awenau y llywodraeth. Rhybuddiodd y brenin mai Cromwell oedd y mwyaf i'w ofni o'i holl elynion.

"Yr oeddwn i," meddai yr archebop, "yn adnabod Cromwell yn Bugden, ond ni wybŷm i erioed fod ganddo grefydd....Nid oedd ganddo byth air da i'ch Mawrhydi, nac i neb o'ch swyddogion; ac yn wir cŷa ganddo bawb oedd dipyn yn uwch nag ef ei hunan. Y mae mewn sefyllfa mor isel fel nad oes dim modd iddo fyw, heb son am gyrhaedd y sefyllfa a ddymunir ganddo, heb iddo un ai ennill eich ffafchwri, neu ein handwyo ni oll, ac achosi terfysg cyffredinol, fel y dywedwyd 'Lentulus salvŷ republicŷ salvus esse non potuit,' A. y., 'Nis gall Lentulus llywddo heb adwydd y wlad.' Y mae rhyw nwyd ddrwg yn mhob anfaill; ond y mae yn Cromwell nwyddau drwg yr holl anifeiliaid. Fy maru o'styngedig i ydyw, y dylai eich mawrhydi un ai ei ennill ef i'ch ochr trwy addaw yn deg iddo, neu ei ddal ef trwy ryw gynllwyn, a chwttogi ei yrfa."

Yn 1643, yr oedd yr archebop yn collfarnu Cromwell yn y geiriau caled yna, ac yn cydymdeimlo & r brenin. Ond yn 1647, y mae lle i feddwl fod ei farn a'i deimlad wedi cyfnewid; canys rhoddodd ei holl gynnorthwy yn y fiwyddyn hono i'r milwriad Mytton, i'w alluogi i gael meddiant o Gastell Conwy i blaid y senedd. Y mae lle i gasglu mai ymddygiad annheg a gormesol Syr John Owen, un o bleidwyr y brenin, a gynnyrffodd Williams i weithredu y pryd hyny yn erbyn y brenin. Y gwir yw, fel y dywedwyd eisoes, nad oedd ei holl galon ef ddim gydag un o'r ddwy blaid. Yr oedd yntau, fel Falkland, yn cymmeryd golwg eangach ar faes yr ymrafael na dynion o farn gulach a thymmer fwy dallbleidiol. Y mae y dyn cymmedrol yn fynych iawn yn cael ei gollfarnu fel dyn diegwyddor gan benboethiaid; ac nid ydyw Williams wedi diange yn hollol heb gondemniad.

Yn y dyddiau terfyaglyd hyny yr oedd gwaed dynion yn boeth hyd ferwi, ac y mae y rhan fwyaf o'r ysgrifenwyr a gofnodasant helyntion yr oes yn hollol analluog i roddi barn deg a diduedd am ddynion a bleidiasant yr ochr wrthwnebol iddynt. Y mae plaid Laud yn collfarnu Williams fel dyn diegwyddor; ac y mae edmygwyr Williams yn darlunio Laud fel dyn uchelgeisiol—yn erlid ei gydymgeisiydd yn greulawn dan arweiniad cymmhelliadau isel a dybenion personol.

Yr oedd Williams yn ddyn hollol gywir; ac y mae thai yn barnu fod Laud yn ddyn cywir hefyd; a bod y ddau yn dilyn y gwirionedd yn ol y goleuni oedd ganddynt. Yr oedd ymddygiad Laud yn hynod greulawn ar adegau tuag at ei wrthwnebwyr; ond dadleua ei edmygwyr y dyliid cofio mai ysbryd creulawn oedd ysbryd yr oes, a bod gelyntion Laud, pan y cawsant y llaw uchaf, mor barod ag yntau i ddefnyddio arfau creulondeb dros eu hegwyddorion. Nid ydym ni mewn un modd o nifer ei edmygwyr; ond teg ydyw rhoddi syniadau ei bleidwyr am dano. Etto y mae yn rhaid addef fod eithafion creulondeb wedi ei feddiannu ef—a bu raid

iddo dalu yn ddrud am hyny. Ond gogoniant anfarwol Williams yw y ffaith iddo ragori ar ei gyfoedion, a dangos yn yr eilfed ganrif ar bymtheg yr hen ysbryd cariadus, goddefgar, Cristionogol, sydd erbyn hyn yn lled gyffredinol yn mhllith gwleidyddwyr a duwinyddion yr oes hon.

Ar ol dienyddiad y brenin (Ionawr 30ain, 1649), encilliodd Williams yn hollol o swŷn a golwg y byd. Yr oedd terfysg a galanasdra y dyddiau gwaedlyd hyny, a chyfiwr truenus ei wlad, wedi effeithio arno yn ddiffrawr, nes ei ddarostwng i iselder ysbryd, a thori ei galon. Ar y 25ain o Fawrth, 1650, cylchwyd ei enedig-aeth, bu farw yn wyth a thrigain mlwydd oed. Claddwyd ef yn Llandegai, ac yno y gwelir cofadaill hardd, ac arni feddargrath maith yn yr iaith Ladin. Yn ystod ei fywyd, yr oedd wedi rhoddi symiau mawr o arian i Goleg St. Ioan, yn Nghaergrawnt, ac i Ysgol Westminster. Sefydlodd yn Westminster bedair ysgoloriaeth i alluogi bechgyn o Gymru, ac o esgobaeth Lincoln, i gael addysg yn yr ysgol ardderchog hono yn rhŷd; ac y mae llawer o Gymry wedi mwynhau bendithion ei haelioni.¹ Wrth derfynu, nis gallwn lai na thraethu ein barn, y gellir dywedyd yn gywir uwch ben bedd y gwŷr mawr hwn "Yma y gorwedd un o'r mwyaf o feibion Cymru!"

WILLIAMS, JOHN: cenhadwr enwog, a elwir yn fynych yn "apostol Polynesia." Ganwyd ef ar y 29ain o Fehefin, 1796, yn Tottenham, ger Llundain. Cafodd ei fendithio & mam dduwiol, yr hon a gyfranodd iddo addysg grefyddol hyd yr oedd yn ei gallu. Yr oedd yn blentyn caruaid a hawddgar, ac yn fachgen bywiog a gwybodus, etto nid oedd y pryd hwnw yn dangos ei fod yn feddiannol ar allnoedd meddyhiol grymus ac anghyffredinol, na chwaith yn ddeiliad argraffiadau crefyddol dwfn, nac yn arwyddo y parch mawr hwnw i wirioneddau crefyddol, yr hyn a ddaeth wedi hyny yn un o nodweddau amlycaf ei gymmeriad. Yr oedd ei addysgiaeth gyffredinol yn gyfyngedig yn benaf at ei wneyd yn gymmhwyse i ddwyn yn mlaen unrhyw alwedigaeth fydol y gelwid ef iddi, yn hytrach nag i ddadbylgu galluoedd cynhenid ei feddwl. Pan oedd yn bedair ar ddeg oed, cafodd ei rwymo yn egwyddorwas gyda gwerthwr nwyddau haiarn (*ironmonger*) yn City Road, Llundain. Yr oedd amgylchiadau ei deulu yn gyfryw fel nad oedd raid iddo weithio & i ddwylaw; a chan hyny, y rhan fasnachol o'r alwedigaeth y bwriedid iddo ef ei dilyn. Daeth i'r golwg yn fuan, pa fodd bynag, fod ganddo fwy o duedd at y gweithdy, na'r masnachdy; ac arferai gymmeryd mantais ar absenoldeb y gweithwyr, pan elent i'w prydau, i gymmeryd eu lle ar y faing, neu yn y tawdd-dŷ. Daeth drwy hyn yn weithiwr medrus; a deallodd ei feistr, Mr. Tonkin, mai doeth oedd ei ddefnyddio i wneyd gwaith a ofynai fedrusrwydd neillidol i'w gyflawni. Cynnygiodd ei hun yn fynych i grogi alychau, neu orchwyllion cyffelyb, allan o'r masnachdy. Ond daeth i gyssylltiad & chymdeithion, tua'r pryd hwn, yr oedd eu harferion anghrefyddol yn bygwth dylanwadu yn niweidiol ar ei gymmeriad: ond un prydawn Sabboth, yn gynnar yn y fl. 1814, tra yr oedd yn aros ar

¹ Cafodd y Parch. H. T. Edwards, deon presennol Bangor, ei addysgu yn Westminster, trwy haelioni yr Archebop Williams, gan ei fod wedi dal am fynyddoedd gan o'r ysgoloriaethau a sefydlwyd ganddo.

yr heol, ac yn disgwyl am rai o'i gymdeithion llygredd, gyda pha rai yr oedd wedi cyttuno i dreulio yr hwyr hwnw mewn tafarn, daeth Mrs. Tonkin, gwraig ei feistr, heibio, yr hon oedd ar y pryd ar ei ffordd i'r Tabernacl, yn Moorfields. Hi a'i perswadiodd i fyned gyda hi: a digwyddai y Parch. Timothy East, o Birmingham, fod yn pregethu yno y noson hono; a chafodd y bregeth y fath effaith arno fel y gweithiwyd cyfnewid- iad trwyadl ynddo. Yn lle bod yn fachgen ieu- ange a dueddai at fod yn wyllt a difeddwl, daeth yn wrandawr cysson o'r Gair, ac yn awyddus am wybodaeth grefyddol; a chyn pen hir, ymun- odd â'r eglwys yn y Tabernacl, ac â dosbarth y gwŷr ieuainge a berthynai i'r lle, a phenodwyd ef yn athraw yn yr Ysgol Sabbothol. Yr oedd gweithrediadu cenhadol yn cynnyrchu dyddor- deb mawr ar y pryd yn mysg y rhai oedd yn gwneyd i fyny eglwys a chynnuileidfa y Taber- nacl, a'r Parch. Matthew Wilks, y gweinidog, yn ymdrechu eangu y syniad am eu pwysig- rwydd: ac yn un o'r cyfarfodydd a gynnaliwyd i'r amcan hwn, gwnaed argraff ddofn ar feddwl Williams, nes y teimlodd ddymuniad angerddol am gael cyflwyno ei hun i weithio yn y maes cenhadol. Wedi rhoddi llawer o ystyriaeth i'r mater, efe a gynnygiodd ei wasanaeth i Gym- deithas Cenhadol Llundain, yn mis Gorphenaf, 1816, a derbyniwyd ef yn llawen; ac mewn can- lyniad, canistaoedd Mr. Tonkin ei ryddid iddo, er nad oedd ei amser i fyny gydag ef.

Ynysoedd y Môr Tawelwg, y rhai a ddargan- fyddwyd gan y Cadben Cook, ac ereill, a ddewis- odd sylfaenwyr Cymdeithas Cenhadol Llundain fel maes cyntaf ei llafur. Ychydig iawn a fu y llwyddiant ar lafur y cenhadon a anfonwyd yno yn y blynyddoedd cyntaf; ond cyn i Williams gynnyg ei hun, yr oedd llawer o'r brodorion wedi eu dychwelyd i gofioeidio Cristionogaeth, ac arferion creulawn eilunaddoliaeth wedi eu rhoi heibio yn llwyr yn rhai o'r ynysoedd. Yr oedd nifer y cenhadon i'w hebgor i'r maes gobetheiol hwn yn hollol annigonol i ateb i'r gofyn; ac anfonwyd ceisiadau taerion am chwaneog o gen- hadon at y gymdeithas i Loegr. Dan yr amgylch- iadau hyn, penderfynwyd anfon Williams, a dyn- ion ieuainge ereill, oedd heb gael ond ychydig fisoedd o amser i barotoi at waith oedd mewn rhyw ystyr yn gofyn blynyddoedd o ddarparu ar ei gyfer. Yn ystod y cyfnod byr o amser a ganiatawyd i'r pwrpas hwn, ni chyfyngodd Wil- liams ei hun at efrydiau llenyddol a duwinyddol yn unig; ond ymwelai â llaw-weithfaoedd y wlad, gan wneuthur ei hun yn hysbys yn y dull o ddwyn gwaith yn mlaen, yn unol â'i syniadau ei hun am y gwaith cenhadol; yr hyn, ynghyd â'r addysgiadau oddi wrth y gymdeithas a'i danfonodd ef allan, amcan yr hon yn wastad— yn ddarostyngedig i'r amcan mwyaf, sef dysgu yr efengyl—ydyw sefydlu yn mysg y paganiaid gelfyddydau cymdeithas wareiddiedig, a fu o wasanaeth arbenig iddo ar ol hyny. Yr oedd y cyfarfod cyhoeddus, yn yr hwn y neillduwyd ef at y gwaith, yn gyfarfod tra hynod. Cynnal- iwyd ef yn Nghapel Surrey, ar y 30ain o Fedi, 1816; ac yr oedd yr adeilad eang yn orlawn o bobl. Ordeiniwyd naw o genhadon yn yr un cyfarfod, o ba rai y pennodwyd pump i fyned i lafurio i ddeheubarth Affrica, a phedwar i Ta- hiti; ac er cymaint oedd y dyddordeb a deiml- wyd gan y gwyddfodolion yn y cyfarfod hwnw, ychydig a feddylid fod gyrfaoedd cenhadol mor enwog a llwyddiannus yn aros dau yn neillduol

o'r brodyr hyny; o herwydd neillduwyd John Williams a Robert Moffat gyda'u gilydd y diwr- nod hwnw i lafurio yn genhadon dros Grist yn y byd paganaidd! Nid i'r un maes, y maes yn wir, yr anfonwyd hwynt; o herwydd aeth y blaenaf i Ynysoedd Môr y De, ac aeth yr olaf i ddeheubarth Affrica. Yr oedd Robert Moffat yn aros hyd heddyw, ac wedi dychwelyd o faes ei lafur, er's rhai blynyddoedd bellach, yn gyflawn o anrhydedd ac o ddyddiau; ac y maes yn cael ei barchu fel un o'r cenhadon Cristionogol mwyaf ymroddgar a llwyddiannus a fu yn lafurio yn y byd paganaidd o fewn y ganrif bresennol. Yn mis Hydref, priododd Mr. a Mrs. Williams, yn nghwmni y cenhadon ereill oedd yn myned gydag ef, am Sydney; eithr nid arosasant yno yn hir. Galwasant heibio i New Zealand; ac o'r diwedd, glanasant yn ynys Eimeo, yn Môr y Deheu, yn mis Tachwedd, 1817, yn mhen deud- deng mis wedi eu hymadawiad o Lundain.

Arosasant yno am rai misoedd: cynnorthwyai Williams y cenhadon oedd ar yr orsaf hono yn flaenorol, a pherffeithiai ei hun yn iaith Tahiti. Yn ystod y tymmor hwn hefyd, efe a wnaeth y gwaith haarn, gan ei fod yn fedrus yn y gwaith, a berthynai i lestr fechan oedd yn cael ei hadeil- adu gan y cenhadon at wasanaeth Pomare, bren- in Tahiti. Yr oedd y genhadaeth Dahitaid yn dechreu cynnyddu, a myned yn gref. Yr oedd penaethiad ynysoedd y Leeward, yr Huahine, a Raiatea, y pryd hwnw yn dychwelyd adref o ryfel—ac wedi dysgu a deall rhyw gymmaint yn nghylch yr efengyl yn Eimeo, yn awyddus am gael cenhadon gyda hwy i'w cartrefi. Yr oedd ar yr ynys hono un ar bymtheg o genhadon ar y pryd. Ymddengys yn beth rhyfedd fod y cyf- arwyddwyr wedi anfon cymmaint o weithwyr i faes mor gyfyng, a phoblogaeth mor denuc. Ond yr oedd y cynllun yn un doeth, o herwydd am- ryw resymau. Yr oedd y genhadaeth yn new- ydd—pob peth heb ei brofi yn deg; a dechren- asant hwythau mewn terfynau cyfyng, er mwyn gwneyd y gwaith yn fwy llwyr. Yn awr cym- merwyd tir newydd i fyny: aeth yr Ellisiaid i drigo i'r Huahine; a'r Williamsiaid a'r Threkeld- iaid, ar ddymuniad Tamatoa, i Raiatea—y fwyaf o ran maint, a'r fwyaf canolog o'r swp ynysoedd hyny. Tua 1,300 oedd nifer ei phoblogaeth y pryd hwnw; ond yr oedd ei dylanwad gwleid- yddol yn llawer mwy nag y galleisid disgwyl oddi wrth rif y preswylwyr, a derbynai ei phrif bnaethiaid anrhydedd fel duwiau, yn gystal ag ymostyngiad a theyrned, gan yr ynysoedd cylchynol. "Yr oedd yr ynys hon, er cyn cof," ebe Mr. Prout, "yn ganolfan ac yn ffynnonell yr eilunaddoliaeth gwrthun oedd yn tywyllu, yn anfoeoli, ac yn dinystrio ei phreswylwyr hi ei hun, ac ynysoedd ereill o'i hamgylch. Yma, y canfyddid esamplau o'r arferion mwyaf isel a chreulawn wedi dyfod yn bethau cyffredin yn mhllith y bobl; y cedwid cofnodau eu chwedl- enon crefyddol; ac yma hefyd yr oedd taml ac allor Oro, neu Iau a Moloch Môr y De: ac yr oedd gweithredoedd mwy gwaedlyd yn hynodi ei hanes hi nag un o'r ynysoedd ereill. Dygid bodau dynol yno o bell ac agos i'w haberthun ar allorau yr eilun-dduwiau."

Williams a gafodd yr anrhydedd o gyhoeddi gwirioneddau Cristionogaeth yno gyntaf; ac efe, ynghyd â Pomare, a phedwar ar bymtheg

o Dahitiaid ereill, a yrwyd ar yr ynys gan ystern. Yr oedd y preswylwyr wedi derbyn eu haddysg mor ganmoladwy fel y mawr ddymunent gael cenhadon i ddyfod atynt hwythau. Tra yr oedd y bobl, pa fodd bynag, yn foddllawn i dderbyn Cristionogaeth fel crefydd, canfyddai Williams fod eu cyflwr yn hynod o isel, a'u diogi o'r bron yn anorchfygadwy. Hefyd, yr oeddnt mor wasgaredig ar yr ynys fel yr oedd bron yn amhossibl cyfranu addysg i dyrfaoedd gyda'u glydd. Amlwg oedd fod raid eu cael i furfio arferion newydd o gwbl cyn y gallai y cenhadon fyned yn mlaen gyda'u gwaith yn eu mysg gyda gobaith am lwyddo. Heb golli golwg ar yr amcan mawr mewn golwg, cymhellodd Williams y Raiateaidd i ddyfod ynghyd i'r un llanerch, ac adeiladu preswylfeydd iddynt eu hunain, yn gystal a chapel ac ysgoldy. Adeiladodd yntau dŷ iddo ei hun yn ol arddull y wlad hon, a chymhellai y brodorion i'w gymmeryd yn gynllun o ran adeiladwaith a chyflusderau, a'r dodrefn oedd o'i fewn. Yr oedd pob peth o'r braidd ynddo wedi ei wneyd gan ei ddwyrlaw ef ei hun. Fel hyn addysgid y brodorion, nid yn unig i werthfawrogi cysuron bywyd gwarediddiedig, ond i'w geisio iddynt eu hunain, trwy adeiladu tai, a dwy neu chwanagan o ystafelloedd ynddynt, a lloriau coed iddynt, wedi eu plastro a'u toi, gyda gerddi cynnyrchol, byrddau, cadeiriau, ac esmwythfeingiau, a gwelyau cysurus, carpedi, a phethau ereill angenrheidiol. Dyagwyd iddynt y gelfyddyd o wneyd cychod, a chynnyfrid eu cywreingarwch a'u diwydrwydd trwy roddi iddynt wobrwon o hoelion, colfachan (*hinges*), a nwyddau derbyniol ereill, a ddanfonid i'r cenhadon o Brydain. Elid yn mlaen yn ochelgar, gan ddwyn y brodorion yn gyntaf i deimlo eu haugheion, ac yna eu gosod ar ben y ffordd i ddarparu ar eu cyfer; ac o'r diwedd llonid y cenhadon yn fawr trwy dderbyn cais oddi wrth y brodorion yn dymuno arnynt ddyfod i gyfarfod oedd i'w gynnal ganddynt, i'r dyben o geisio gwella eu sefyllfa gymdeithasol, trwy sefydlu priodas gyfreithlawn yn sefydliad yn eu mysg. Yn mis Mai, 1820, ar yr achlysur o agor capel newydd yn Raiatea, pryd yr oedd mwy na 2,400 o bobl yn bresennol, cytunwyd ar restr led gylawn o gyfreithiau trwy bleidleisiau y bobl oedd yn bresennol. Yr oeddnt yn gwahaniaethu oddi wrth y rhai oedd wedi eu mabwysiadu mewn ynysydd ereill, yn gymmaint a'u bod yn cynnwys y pwynt pwysig o brawf o flaen rheithwyr. Pennodwyd hefyd aelodau llywodraeth weinyddol, a'r cwbl yn cael ei ddwyn yn mlaen gan y brodorion; ond, wrth gwrs, o dan arolygiseth uniongyrchol eu haddysgwyr. Gan eu bod yn awyddus am estyn i ereill y manteision a fwynhaent hwy eu hunain, furdodd y Raiateaidd gymdeithas genhadol cynorthwyol, yr hon a gefnogid trwy roddion haelionus o'r cyfryw nwyddau ag a ddarperid ganddynt i'w gwerthu; a rhoddodd Williams i lawr sylfaen cyfoeth masnachol trwy ddysgu y bobl i ddiwyllio myglys a chorsenau sugr, ac i ddarparu sugr ar gyfer y farchnad. Gyda'r amcan hwn efe a wnaeth falin sugr, rholliau pa un a drowyd mewn troell, yr hon a wnaed â'i ddwyrlaw ef ei hun.

Nid oedd y caredigrwydd dwfn a gymhellai Williams i wneuthur y fath ymdrechiau yn foddllawn i aros o fewn cylch cyfyng Raiatea a'r lleoedd y gallai efe gyrru iddynt trwy forio mewn cychod. Yr oedd yr hysbysiaidau a dder-

byniodd efe o bryd i bryd o ynysydd ereill yn peri iddo deimlo awyddfryd cryf am eang y gweithrediadau oedd wedi cynnyrchu effeithiau mor ddymunol yn Raiatea; a chredai nad oedd dim yn fwy angenrheidiol er mantais wleidyddol y cyfundebau gwarediddiedig yn y gorsafodd cenhadol na chael marchnad i'w cynnyrchion, a ffordd rwydd i'w trosglwyddo iddi. Daeth i'w feddwl, gan hyny, pe buasai llong fechan yn cael ei hadeiladu, a'i defnyddio yn barhaus at wasanaeth y cenhadon, y buasai hyny yn tu-eddu yn ddirfawr i hyrwyddo eu gwaith yn ceisio dyrchafu sefyllfa wladol a chrefyddol yr ynyswyr. Er nad oedd efe yn cael ei gefnogi yn y golygiadau hyn gan gyfarwyddwyr y gymdeithas genhadol, yr oedd efe ei hun mor lwyr argyhoeddiedig o bwysigrwydd y cynllun fel y penderfynodd anturio myned o dan gyfrifoldeb arianol trwm, yn hytrach na rhoddi i fyny ei fwriad. Gan hyny, efe a dalodd ymweliad â Sydney yn nechreu y fl. 1822, a phrynodd ysgwerner o bedwar ugain i bedwar ugain a deg o dynelli, a gelwid hi yr *Endeavour*—yn y gobaith y gwnaethai y gymdeithas, ar ol cael goleuni ar yr holl amgylchiadau, gydgyfranogi â ef yn nghyfrifoldeb y pryniad. Gwnaeth hefyd drefniadau er dwyn yn mlaen fasnach gynnyddol yr ynysydd, a dychwelodd gan ddwyn gydag ef amryw o fuchod, lloi, a defaid, wedi eu cyflwyno yn arhregion at wasanaeth y cenhadon a'r penaethiaid, gan Syr Thomas Brisbane, llywodraethwr Deheudir Cymru Newydd. Yn Gorff. 1823, hwyliodd Williams o Raiatea, yn yr *Endeavour*, am ynysydd Hervey, gan alw heibio i'r orsaf genhadol yn Aitutaku, lle nad oedd un Ewropiad wedi gosod ei droed o'r blaen, a phreswylwyr yr hon, pan y glaniodd y dysgawdwy'r brodorol gyntaf yno, oedd nid yn unig yn eilunaddolwyr, ond yn ddynion-fwytawyr. Ni a roddwn yma ddisgrifiad Mr. Williams ei hun o'r olygfa pan y cyrhaeddasant yno:—

"Daeth nifer fawr o gychoed o'n cwmpas, wedi eu llenwi o bobl, a phawb yn brydus am ddyfod ar fwrdd ein llong. Yr oeddym, pa fodd bynag, wedi penderfynu na adawem i'r cychod ddyfod i'n hymyl, nes in i gael gwaed, nail ai y penaeth neu un o'r dysgawdwy'r; o herwydd, pe buasai y brodorion yn wrthwynebol i ni, gallasant yn hawdd gymmeryd ein llestr fach. Derbyniaem gyfarochiad moesgar o bob cwch a ddaeth yn agos atom. Gwaeddi rhai o'r brodorion allan: 'Da yw Gair Dwy: y mae pob peth yn dda yn Aitutaku! Y mae y Gair da wedi gwreiddio yn Aitutaku!' Deallasant, fodd bynag, nad oeddym yn rhoddi perffaith ymddiried yn eu tytiolaeth; a chododd rhai eu hetiau i fyny, ac ereill eu llyfrau sillibu, er ein hargyhoeddi o wionionedd yr hyn a ddywedent. Fel y nesaem at y sefydliad, ni a welem, oddi ar fwrdd y llestr, luman-bren, a baner wen yn cyhwfanu arno; yr hyn a roddodd i ni foddllonrwydd fod y dysgawdwy'r yn fyw. O'r diwedd, daeth cwch y penaeth i ochr ein llong, a rhoddwyd ar ddeall i ni gan Tebati, un o'r rhai cyntaf a gofeiddiodd yr efengyl, fod y delwau wedi eu llosgi, a'r rhai a ddiwyddodd gael eu harbed yn meddiant y dysgawdwy'r; a bod profes Gristionogol yn beth cyffredinol, yn gymmaint felly fel nad oedd un eilunaddolwr wedi ei adael; a bod capel mawr wedi ei adeiladu, yn agos i ddau can trofedd o hyd, a hwnn wedi ei blastru, ac yn diagwyl am danaf yno i'w agor. Yr oedd y newyddion hyn mor ddymunol ag oeddnt o annigwyliaidwy. Pan y daeth y dysgawdwy'r ar y bwrdd, nid yn unig hwy a gadarnhasant bob peth a ddywedasant wrthym, ond chwangepasant, fod y Sabboth yn cael ei gadw yn ddiwrnod cysegredig, ac nad oedd gwaith o ur math yn cael ei gylawni; fod yr holl bobl, yn wfr,

gwragodd, a phlant, yn rhoddi eu presenoldeb yn y gwasaneth crefyddol; a bod gweddi deuluaid yn beth cyffredinol iawn trwy yr yna. Pelydrai llawenydd yn ngwyneb pawb, a dyrchafai diolchgarwch o bob calon, wrth glywed y newyddion da hyn. Pysurusom i'r lan, er gwled y hyn a wnaethid. Ymgasglai y brodorion yn dyrfaeodd o amgylch y cwn, a chan fod yn rhaid ei lusgo gryn bellder, difyrent ni yn iawr; o herwydd, yn lle yr ystumiau anweddaidd a'r caneuon trythyll & pha rai y'm derbynwyd ar fy mweliad cyntaf a'r gororau, yr oedd rhai yn awr yn sillebu geiriau hirion, ereill yn adrodd darnau o'r catecism, neu weddi; un yn gofyn bendith ar ei ymberth; ac ereill yn canu hymnau. Yn wir, ymddangosai pob un megys yn bryderus am ddangos y fath gynnydd a wnaethai y grefydd newydd yn y lle.

Yn ebrwydd yn mron ar ol glanio, ni a alwasom am gyfarfod o'r penaethiaid a'r bobl, yn mha un y dadganasom ein llawenydd am glywed yr hyn a glywsom, a gwled yr hyn a welsom; am eu gwled yn osfeidio efengyl Crist, ac yn adeiladu tŷ mor rhagorol ac eang i addoli yr unig wir a'r bywiol Dduw ynddo."—*Miss. Enter.*, td. 58, 59.

Wedi hyny, ymdrechodd gario allan hen frwad o'i eiddo, sef ymdrechou darganfod ynys Rarotonga; yr hon nid oedd yn anhysbys i'r cenhadon. Cawsant wybodaeth yn ei chylch oddi wrth adroddiadau ychydig o frodorion yr ynys-odd. Methodd yn ei ymgais cyntaf, ond ymwelodd & Mangaia ac ynysaeodd ereill; ac o'r diwedd, fel y disgrifir yn y chweched bennod o'r "*Missionary Enterprises*," efe a ddarganfu yr ynys y chwiliad am dani, yr hon ydyw y ragoraf a'r fwyaf poblogaidd o Ynysoedd Hervey. Gadawodd ddysgawdwr brodorol ar ei ol yno, gydag addewid yr anfonai iddynt fwy o gynnorthwy; a dychwelodd yn yr *Endeavour* i Raiatea, a hwyliodd yn fuan oddi yno ar hynt arall i Rurutu a Rimatara. Er mor fechan oedd y llong i'r fath amcan, yr oedd y cenhadwr ymroddgar yn darparu ar gyfer gwneuthur hynt bellach i Ynys y Navigator, ac ynysaeodd ereill, pan yr attaliwyd ei gynlluniau yn sydyn, trwy iddo dderbyn hysbysrwydd fod llywodraethwr Deheudir Cymru Newydd wedi cytuno & rhyw fasnachwyr neillduol yn mherthynas i'r trefniadau cyllidol; yr hyn a fu yn atalfa bwysig ar ffordd dabblygiad masnach yn Ynysoedd Môr y Deheu, ac o'r braidd y gellid cadw yr *Endeavour* ar ol hyn. Ar yr un pryd, efe a dderbyniodd hysbysrwydd o Brydain oddi wrth gyfarwyddwyr y gymdeithas yn amlygu eu hanghymmeradwyaeth o'r llwybr a gymmerasai yn mherthynas i'r llong, gan eu bod yn eiddigus rhag i ddim, hyd yn oed mewn ymddangosiad, roddi nodwedd fydol i'w gweithrediadau. Yn y modd hwn, gorfodwyd ef i anfon y llong, yn llwythog o'r cynnyrchion mwyaf marchnadol a allai gasglu, i Sydney, gyda gorchymyn i'w gwerthu hi a'r llwyth. Er dwysed y teimlai Williams y siomedigaeth hon, ni roddodd i'fyny ei gynllun; ond gadawodd ef yn llynydd am dymmor, tra yr ymdrechai mewn gwahanol ffyrdd i wellhau sefyllfa y Raiateaid. Ond bu raid symmud y sefydliad i'r ochr arall i'r ynys, o herwydd fod ystormald dinstriol yn digwydd yno mor fynych.

Yn niwedd yr haf, yn y fl. 1825, ymwelodd Mr. Bourne, un o gydweithwyr Williams yn y maes cenhadol, mewn llong a elwid *Hawaii*, wedi ei llogi gan y gymdeithas genhadol, & Rarotonga ac ereill o Ynysoedd Hervey. Yn mis Rhagfyr, yr un flwyddyn, ymunodd Mr. a Mrs. Pitman gyda Williams, y rhai a bennodwyd i fod yn yr orsaf newydd yn Rarotonga; ond arosasant gydag

ef am rai misoedd yn Raiatea. Yn Ebrill, 1827, cawsant long i hwylio i Rarotonga, ac aeth Mr. a Mrs. Williams gyda hwynt, gan frwriadu aros am ychydig fisoedd gyda'u cyfeillion oedd yn llai profadol na hwynt. Y mae yr hyn a fynegwyd yn mherthynas i Raiatea yn arwyddo natur y gwaith oedd i'w wneuthur yn yr ynys-odd ereill; ond yr oedd anhawader newydd yn eu cyfarfod yma, yn cael ei achlysuero gan y gwahaniaeth oedd rhwng tafodiaith Rarotonga a'r hon yr oedd y cenhadon yn hysbys o honi; sef, iaith Tahiti—yn yr hon yr oedd eu holl lyfrau wedi eu hargraphu. Wedi gorchfygu anhawaderau yr iaith mor bell ag i fod yn alluog i bregethu i'r Rarotongaidd, lafuriodd Williams i ddarparu llyfrau, a chyfieithu rhanau o'r Beibl i'r iaith; i'r hon, wrth gwrs, yr oedd raid iddo roddi ffurf ysgrifenedig a threfn rannadegol. Ar ol, o'r diwedd, bod yn barod i ddychwyd i Raiatea, disgwyliodd fis ar ol mis am gyfleusdra i hyny; a phan nad ymddangosai un gobaid fod un llestr yn myned heibio o fewn cyrhaedd golwg a galw, efe a benderfynodd adeiladu llong, er lleid oedd ei wybodaeth am adeiladu llongau, ac er nad oedd ganddo neb i'w gynnorthwyo ond yr hyn a allai y brodorion ei wneyd, ac hefyd er ei fod ar brinder o haiarn ac arfau gweithio. Un o'r pethau cyntaf oedd i'w wneyd ar gyfer cario allan yr amcan oedd cael megyn gôf; ac er cael lleidr ati lladdwyd tri neu bedwar o eiffr yr yna. Ond yn anffodus, ar ol cwblhau yr offeryn, nid oedd yn gweithio yn briodol, o herwydd rhyw ddiffyg bychan yn y gwneuthuriaid; a dygwyd y cwbl i derfyn sydyn gan waith llygod mawr, y rhai oeddnt yn heidiau difaol ar yr ynys, yn dinstyrio pob peth yn dal cysylltiad â'r gwaith, ond y coed. Ond ni lwfrhaodd Williams, fodd bynag, yn wyneb yr anffawd hon. Dyfeisiodd beiriant arall i chwythu tân, yr hwn a ddisgrifir yn llawn ganddo yn y "*Missionary Enterprises*," ac nid oedd angen lleidr i'w wneyd. Gan nad oedd ganddo ef yr un llif, holltai y coed trwy ddefnyddio cynion; a chan nad oedd ganddo daclau i gael ager i'w ddefnyddio i blygu plangciau, yr oedd raid cael plangciau ceimion. Nid yn fynych y bu y fath ddyfeisio i wneyd i'fyny angen ag a fu i gael at ei glydd y llestr hono, oedd yn ugain lath o hyd, ac yn chwech o led, ac a gwblhawyd yn gymmhws i'fynyed i'r môr mewn pymtheng wythnos. Gydag angoran wedi eu gwneyd o goed a cheryg, a chyda dwylaw oedd yn gynnwysedig o frodorion yn unig, y rhoddes Williams y prawf cyntaf ar ei long, yr hon a alwyd ganddo yn "*Genad Hedd*," mewn mordaith o gant a deg a thrigain o filldroedd, i Aitutaki; a daliodd y prawf heb i un anffawd neillduol ddigwydd ond tori y brif hwylybren, a hyny mewn canlyniad i ddiffyg profiad y dwylaw brodorol; ac yn mhen ychydig amser, dychwelodd y llestr yn ol i Rarotonga, & arni lwyth gwerthfawr o foch, cnau cocoa, a chathod. Yr oedd y creaduriaid fola enwyd yn gaffaeliad rhagorol mewn lle yr oedd cymmaint o lygod ynddo.

Yn fuan wedi hyn daeth Mr. a Mrs. Buzacott i Rarotonga; a chyda hwy, yn mysg pethau ereill, gryn swm o haiarn—yr hyn a alluogodd Williams i gadarnhau ei long cyn hwylio tua Tahiti, pellder o wyth gant o filldroedd; a chyflawnodd y fordaith hon hefyd yn llwyddiannus a diogel. Daeth y cenhadwr dewr yn awr i'r penderfyniad i ymgymmydd â'r fordaith yr oedd wedi gosod ei feddwl arni er's talm; sef, un i'r

ynysoedd mwyaf gorllewinol, ac aeth yn ddioced o gwmpas y gwaith o ymbarotai ar ei chyfer. Dychwelodd, pa fodd bynag, i Raiatea, a bu yn llafurio am gryn dymmor yno a'r ynysoedd cylchynol cyn y gallasai ddechreu ar ei anturiaeth fawr. Ar y 24ain o Fai, 1830, fodd bynag, gadawodd y *Genad Hedd* Raiatea ar y fordaith bwysig hon; ac wedi galw yn Mangaia, Rarotonga, a gorsafoedd pellenig ereill, aeth y llestr yn mlaen yn orllewinol i ynysoedd Savage, Tongataboo, Savaii, a llawer o ynysoedd ereill yn y sypiau Hapaiiaidd a Samoaid. Nid oedd Mr. Williams wedi bod yn hir yn Tongataboo, na ddaeth dyn ato, yr hwn a ddywedai wrtho mai efe oedd penaeth ynysoedd y Navigators, ac ar ol bod yn absennol oddi yno am un mlynedd ar ddeg, ei fod yn dra phryderus am ddychwelyd yn ol; a chynnygiad ymarfer ei holl ddylanwad gyda phenathiaid yr ynysoedd hyn, er eu perswadio i dderbyn y dysgawdwy'r Cristionogol. Ei enw oedd Fanea, a phrofodd ei hun yn gaffaeliad hynod o werthfawr. Nid oedd neb yn disgwyl am hyn, ac etto nis gallai dim fod yn fwy dymunol na'r amgylchiad hwn, ac yn fwy ffafriol i'r anturiaeth yr ymosodai y cenhadon arni; ac y mae bron yn amhosibl peidio gwyeddi rhywbeth yn rhagluniaethol yn y dygwyllydd hwn, oedd yn parotai y ffordd, ac yn darparu offerynau cymmhwys er cyrhaedd llwyddiant. Yr oedd yr adeg y cyrhaeddasant ynysoedd y Navigators yn un hynod bergylus. Yr oedd Fanea, yn nghwrs y fordaith, wedi amlygu cryn bryder ac ofnau o herwydd ei fod yn arwyddo rhag y buasai dyn o'r enw Tamafainga yn eu gwrthwynebu, yn yr hwn y preswyliai "ysbryd y duwiau." Fel y canlyn y dywed Williams ei hun :-

"Mor fuan, pa fodd bynag, ag y daethom yn agos i'r lan, daeth nifer o frodorion atom yn eu badau, a gofnodd Fanea nifer o gwestiynau iddynt, a chafodd atebion boddhaol i'r oll o'honynt. O'r diwedd, gyda llais crynedig, megys pe yn arwyddo clywed yr ateb, gofnai, 'A pha le y mae Tamafainga?' O'r gwaeddi a bobl, gyda hyfrydwoh anlwg, 'Y mae wedi marw, y mae wedi marw! Lladdwyd y ddeg neu ddeuddeg niwrnod yn ol!' Wedi ymlenwi o lawenydd, neidiai Fanea o gwmpas y llong, a rhedai ataf, gan floeddio, 'Wa mate le Devolo, wa mate le Devolo.' 'Y mae y cythraul wedi marw, y mae y cythraul wedi marw! Y mae ein gwaith wedi ei wneyd: y mae y cythraul wedi marw!' Wedi rhyfeddu wrth glywed y dynodiad hwn, gofnais, Pa beth a olygai? pan yr atebodd efe, 'Y mae yr anhawser a ofnwn wedi ei symmud: y mae Tamafainga wedi marw; y maent wedi ei ladd: derbynir yr efengyl yn awr gan y bobl.' Wrth glywed hyn, nis galleim lai nag ystyried a theimlo fod Rhagluniaeth wedi cyfringu yn amserol ac yn rasol; a llonid ni gan y gobaith fod yr amser i ffafrio y bobl; ie, yr amser nodedig, wedi dyfod. Ac yma yr ymddangosai i mi y nodwedd mwyaf Rhagluniaethol yn hyn. Pe buasai y person hwn wedi ei roddi i farwolaeth fis neu ddau cyn ei dyfodiad yno, cawsai penaethiaid yr amrywiol ddoesbarthiadau ac ynysoedd amser i ymgynnull ynghyd, a nodi olynnydd iddo, yr hwn, oddi wrth natur ei swydd, a fuasai o angenheidrwydd yn gwrthwynebu ein hamcanion; ond yn gymmaint ag na laddesid ef ond yohydig ddyddiau cyn hyn, nid oedd digon o amser wedi ei gael i alw cyfarfod ynghyd, ac o ganlyniad nid oedd neb wedi ei bennodi i'r swydd bwysig o benaeth." — *Miss. Enter.*, td. 325, 326.

Yr oedd y tân a gynnuewyd gan bleidwyr Tamafainga i ddial ei farwolaeth, yn llythyrenol yn fagu drwy yr ynys, yn Awst, 1830, pan y

glaniodd cenhadon heddi i ddechreu eu gwmeindogaeth yno. Daeth tyrfa anferth ynghyd i weled y Saeson cyntaf a osodasant eu traed erioed ar eu glenydd; a rhaid fod yr holl olygfa yn un ddyddorol i'r graddau eithaf. Ni oddef ein terfynau i ni nodi dim o'r manylion, ond ni a roddwn y canlyniad yn ngeiriau Mr. Williams ei hun :-

"O'r braidd y disgwyliem fwy na chael sefydlu y dysgawdwy'r yno yn dawel a diogel; ac nid oedd hyd yn oed hyn wedi ei gael ar yr ymweliad cyntaf a'r ynysoedd ag yr oedd y cenhadon wedi ymsefydlu ynddynt yn flaenorol. Mewn rhai lleoedd, yn wir, yr oedd y dysgawdwy'r wedi glanio o dan berygl bywyd; ac wedi cael eu baeddu a'u hysbellio yn y rhan fwyaf o ynysoedd Hervey; tra y cawsant yma eu croesawu a breichiau agored, gan y penaethiaid a'r bobl hefyd, y rhai a ymdechent ragori ar eu gilydd yn yr arwyddion o'u plaser a'u caredigrwydd! Yn lle colli eu heiddo, rhoddwyd pedwar o breswylfeydd iddynt i drigo ynddynt, a neillduwyd y tai mwyaf a goreu oedd yn y sefydliad i ddwyn yn mlaen addoliad cyhoeddus ynddynt, ac i addysgu y bobl. Yn chwanelol at hyn, caniatwyd i ni ein hunain gael glanio yn ddiogel, ac i fyw yn mysg y bobl, nid yn unig heb gael aflonyddu arnom a'n dychrynu, ond gyda phob arwydd o baroch a charedigrwydd, a cheisiai penaethiaid cymmyddog-aethol genym ddyfod a cenhadon iddynt hwythau hefyd. Fel hyn y dechreuodd y genhadaeth ddyddorol a phwysig hon, drwy gyfringiad trugarog rhagluniaeth oruchlywodraethol, yr hwn sydd yn ewyllysio gwneyd defnydd o offerynliaeth ddynol er cwblhau ei weithredoedd penaf. Yr oedd llawer o'r llwyddiant hwn, o dan fendith yr Arglwydd, yn ddiammheul yn ddyledus i Fanea, a'r hwn y cyfarfuasom mor fodus, a'r hwn oedd mor gymhwys i hyrwyddo ein cenhadaeth bwysig. Yr oedd ei gysylltiadau perthynasol a'r brif benaethiaid yn amgylchiad yn cario dylanwad neillduol, o blegid y mae o'r bron yn sicr, pe na buasem wedi cwrdd ag ef, nad aethem i'r man yr aethom, ac wrth gwrs na buasem yn dyfod i adnabod Malietoa. Yr oedd efe yn ddyn o benderfyniad a diysgogrwydd, ac nid peth hawdd oedd ei droi ef o'i lwybr. Wedi unwaith ddadgan fy ofnau na buasai Malietoa a'i gyd-wladwyr yn derbyn y dysgawdwy'r, efe a atebodd, 'Os na bydd iddynt eu derbyn yn garedig, ac ymddwyn yn dda tuag atynt, myfi a Af i wlad ddeyithr ac a fyddaf farw.' Yr oedd Fanea hefyd yn meddu y fath farn gywir, a hylithrwydd ymadroddol, fel y gallai hoelio sylw tyrfa o bobl am oriau ynghyd; ac yr oedd hyn yn sicrhau iddo yn waastad oruchafiaeth mewn dadl. Ar ol cyrhaedd adref, yr oedd efe a'i wraig yn disgrifio yn barhaus fuddugoliaethau yr efengyl yn Tongataboo, lle yr oedd Twpou, prif benaeth yr ynys, wedi ei derbyn; ac yn ynysoedd Haapai, lle yr oedd yr holl breswylwyr wedi cofleidio Cristionogaeth. Yr oedd y ffeithiau hyn, oedd mor hawdd eu profi, ac yn cael eu gosod allan gyda'r fath hyawlledd, yn cario dylanwad difurw ar y brodorion. Ni a gawsom brawf dyddorol o hyn. Pan y dywedai efe wrthynt, fod y rhai a gofleidient y grefydd hon yn gallu troglwyddo eu meddyliau i'w gilydd pan mewn pellder oddi wrth eu gilydd, ac hyd yn oed pan yn trigianu mewn ynys bellenig, ymgynnullent yn fintoeddol lliosog i dai y dysgawdwy'r i ddysgu y gelfyddyd ddireglaidd hon, llawer o'honynt a ddeuent wyth neu ddeg gwaith yn y dydd, i gael eu dygu i ddeall a gwybod yr wyddor." — *Miss. Enter.*, td. 353—356.

Dychwelodd Mr. Williams i Raiatea. Tua diwedd y fl. 1832, ar ol myned a chyflenwad o ddarpariadau, ceffylau, asynod, a gwartheg i Rarotonga, hwyliodd drachefn yn y llong a elwid *Genad Hedd* i ynysoedd Samoa, a dychwelodd i Rarotonga; lle, ynghyd a'r Meistri Pitman a Buzacott, y gorphenodd efe ei gyfieithiad o'r

Testament Newydd i iaith Rarotonga. Penderfynodd y pryd hwn dalu ymweliad & Phrydain, ac anfonodd y *Genad Headd* i Tahiti; gyda gorchymyn iddi gael ei gwerthu, os llwyddid i gael prynwr, a bod i lestr arall gael ei llogi a'i hanfon iddo ef. Gan ei fod heb glywed dim o Tahiti, efe a orphenodd lestr fechan oedd wedi ei dechreu gan Americanwr oedd ar y pryd yn Rarotonga; ac yn mis Gorphenaf, 1833, efe a hwyliodd tua Tahiti. Yr oedd gwaith y genhadaeth yn galw am iddo ymweled drachefn â Rarotonga cyn cychwyn i Brydain; ond o'r diwedd, ar ol unwaith yn rhagor ymweled â Raiatea, efe a gymmerodd le mewn llong oedd yn hwylio i'r wlad hon, ac a gyrhaeddodd i Lundain yn mis Mehefin, 1834. Yr oedd y dyddordeb oedd wedi ei godi yn meddyliau pobl y wlad hon gan anturiaethau bywyd cenanod Williams yn gyfryw fel yr oedd galw mawr am ei wasaneth yn mhob cwr o'r wlad yn y cyfarfodydd cenhadol a gynnellid; ac yr oedd yr awyddfryd mor gryf am ei glywed yn mhob rhan o'r deyrnas, fel nad oedd ei lafur gartref yn nemawr ysgafnach nag oedd wedi bod yn Ynysoedd Môr y Deheu. Cyfarfod mawr blynyddol Cymdeithas Genhadol Llundain, yr hwn a gynnalwyd yn neuadd Exeter, Llundain, yn mis Mai, 1837, yn yr hwn y rhoddodd Williams adroddiad llawn o'i hanes, oedd yr ardderchocaf, yn ddiagramheuol, a gynnaliodd y gymdeithas hono erioed.

Tra yr oedd ei lafur wrth areithio, darlithio, a phregethu bron yn ddiorthwys, etto ni cholodd Williams ei olwg ar ei ymrwymadau oedd yn dal cyssylltiad uniongyrchol & llwyddiant a ffyniant Polynesia. Gosododd ger bron cyfarwyddwyr Cymdeithas Genhadol Llundain, ac wedi hyn o flaen y cyhoedd yn gyffredinol, gynlluniau er sefydlu coleg duwinyddol yn Rarotonga, er addysgu cenhadon brodorol, ac ysgol yn Tahiti, i gyfrannu addysg uwchraddol i feibion pen-athiaid, ac i wasanethu hefyd fel coleg athrawol er rhoi addysg i ysgolfeistri. Gosododd ei lawysgrif o'i gyfieithiad o'r Testament Newydd i iaith Rarotonga ger bron cyfarwyddwyr y Feibl Gymdeithas, ac wedi hyn yu yn arolygu y gwaith o'i argraffu gydag amryw o weithiau ereill er gwasanaeth yr ynyswyr; ac ysgrif-enodd hanes rhai o'r amgylchiadau pwysicaf o yria ei fywyd anghyffredinol, yr hwn a ymdangosodd yn mis Ebrill, 1837, o dan y teitl "*A Narrative of Missionary Enterprises in the South Sea Islands,*" &c. Cynnyrchodd y gyfrol hynod hon ddyddordeb dwfn ar unwaith—nid yn unig yn mysg y rhai a glywsant adroddiadau yr awdwr, neu y rhai hyn y galleid disgwyl, oddi wrth eu harferion a'u cyssylltiadau, y cawsent eu harwain yn naturol i'w darllen; ond hefyd yn mhlith pob dosbarth—yn mysg dynion mewn awyddau uchel yn yr Eglwys Wladol, yn gystal ag yn mhlith yr Ymneillduwyr, a gwyddonwyr, a phendefigion. Teimlai rhai, a arferent edrych ar weithrediadau cenhadol yn ddim angen nag anturiaethau Utopaidd, ac arwyddion o benoethni, awydd am fwynhau cymdeithas y cenhadwr llafurus a gostyngedig; a chafwyd llawer o roddion anrhydeddus trwyddo ef tuag gario allan amcanion cyffredinol y genhadaeth, yn gystal ag at ddybenion neillduol ag yr oedd y gymdeithas yn dewis yn hytrach eu gadael o dan ei reolaeth uniongyrchol ef ei hun. Yn mysg pethau ereill yr oedd efe wedi meddwl llawer am danynt, yr oedd pwrcau llong at wasanaeth y genhadaeth yn un o'r rhai penaf. Gellir fuffio

syniad am y dyddordeb a deimlid yn y gwaith hwn oddi wrth y ffaith fod tri argraffiad o hono wedi eu cyhoeddi mewn dulliau gwahanol, a bod deunaw mil ar hugain o gopiau wedi eu gwerthu o fewn pum mlynedd o amser. Fel prawf o'r effaith a gynnyrchwyd gan y gwaith, yn gystal a chan appeliadau personol Mr. Williams, gellir dywedyd, wedi iddo osod ei syniadau am bwysigrwydd yr anturiaeth, mewn ystyr fasnachol, o flaen cynghor dinesig dinas Llundain, fod y corph hwn yn unfrydol wedi pleidleisio iddo y swm o 500p. tuag at y llong genhadol. Tanyagrifiwyd o ddeutu 4,000p. i'r amcan yma yn unig; & pha rai y prynwyd y llong *Camden*. Adgyweiriwyd hi, a gwnaed hi yn gymmhws i droi allan; ac ar yr 11eg o Ebrill, 1838, hwyliodd Mr. a Mrs. Williams ynddi o Gravesend, gydag un ar bymtheg o genhadon ereill, a'u gwragedd, y rhai a adawyd yn eu gwahanol orsafoedd ar eu mordaith.

Ar ol aros dros ychydig amser yn Mhenrhyn Gobaith Da, ac ychydig yn Sydney, moriodd y *Camden* am ynysoedd y Samoas. A chyrrhaeddodd Williams yno yn ddiogel, ar ol bod yn absennol am yn agos i bum mlynedd. Ymwelodd yn ddioced â llawer o'r ynysoedd cylchynol; yna efe a hwyliodd i Rarotonga, ac wedi hyn y Tahiti a Raiatea, ac ynysoedd ereill; a hwyliodd y *Camden* oddi yno drachefn i Samoa, pan y disgwyliodd y cenhadwr ymroddgar a llafurus y gallai gario allan hen fwriad oedd ganddo; sef, ymweled âg ynysoedd pellach i'r gorllewin, lle nad oedd dim wedi ei wneyd ynddynt tuag at addysgu y preswylwyr anwaraidd. Yr oedd yr hynt yn myned yn mlaen yn llwyddiannus, a hwythau wedi cyrrhaedd i'r New Hebrides, pan, ar y 29fed o Dachwedd, 1839, y glaniodd nifer o'r rhai oedd ar y llong yn Machwy Dillon, yn ynys Erromanga; pan y darfu i'r barbariaid, wedi eu cythruddo, fel y tybir, gan greulonderau a gyflawnesid gan ddwyllaw llestr arall a ymwelodd a'r ynys, ymosod arnynt, a llofruddio Mr. Williams—yr hwn oedd ar y pryd yn y bedwar-odd flwydd a deugain o'i oedran, a Mr. Harris hefyd, yr hwn a fwriadai ymsefydlu yn genhadwr yn y Marquesas. Yn y modd barbaraidd hwn y terfynodd bywyd gwerthfawr y cenhadwr apostolaidd, a hyn yn nghanol ei nerth a'i ddefnyddioldeb. Cynnyrchodd yr hysbysiad am y digwyddiad pruddaidd y cyffro dyfnaf yn yr ynysoedd lliosog ag yr oedd llafur a gwaith y cenhadwr difino yn cael eu dwyn yn mlaen ynddynt, yn gystal ag yn y wlad hon; ac yr oedd y parch cyffredinol a deimlid tuag ato yn cael ei arddangos yn y dadganiadau dyfnaf o ofid o herwydd yr amgylchiad galarus! Cafodd cymmaint o weddillion corph y cenhadwr ag a allesid eu cael wedi hyn (o herwydd yr oedd y rhan fwyaf wedi ei fwyta gan ddyinion-fwytäwyr Erromanga) eu claddu yn barchus yn Apia, yn ynys Upolu, lle yr oedd Williams wedi arfaethu preswyllo, pe yr arbedasid ei fywyd. Ond y mae hi yn ffaith ddymunol, na thafwyd atfala ar y gwaith gogoneddus a ddygwyd yn mlaen gan Williams trwy ei farwolaeth anamserol ef; ond fod gwirioneddau Cristionogaeth wedi parhau i gael eu cyhoeddi yno, er i'r cadarn gwympo dan ddwyllaw y trigolion llofruddiog.

Nis gallwn o fewn cylch yr erthygl hon roddi golwg gyflawn ar gymmeriad Williams. Mewn trefn i ganfod ei sêl hunan-ymwadol, ei ddyfalbarhâd di-ildio yn y gwaith o ddwyn o amgylch amcanion mawr ei genhadaeth, a chyffredinedd ei

dalent fel un a fu yn offeryn effeithiol i ledaenu gwarsiddiad a chrefydd, a'r dyngarwoh oedd yn nodweddu ei holl fywyd preifaf a chyhoeddus, y mae yn rhaid darllen ei hanes yn fanwl fel y ceir ef yn y "*Missionary Enterprises*;" llyfr, fel yr awgrymwyd o'r blaen, sydd yn llawn o ddyddordeb; ac hefyd ddarllen y bywgraffiad a ysgrifenydd iddo gan y Parch. E. Prout; ac y mae y "*Martyr of Erromanga*," gan Dr. Campbell, yn deyrnged alluog hefyd i'w goffawriaeth. Fel hyn yr ysgrifena Mr. Dale, o Birmingham, am dano:—

"Yr oedd John Williams yn wir ddyd—hyd waelodion y galon fawr a dderbyniodd efe gan yr Arglwydd. Er ei fod yn cael ei edmygu a'i garu yn fawr, yr oedd yn deilwng o'r holl edmygedd a'r hoffder. Yr oedd ei fywyd yn gyflawn ymgysegredig i'w waith; a'i alluoedd ar gyfer gweithio yn y cylch a ddewisodd yn nodedig. Po mwyaf a feddylir am ei waith, fuchaf yn y byd fydd y farn a ffurfiar am ei ragoriaethau. Rhoddodd Duw iddo alluoedd mawrion; yr oedd yntau yn ymwobodol o'r rhodd hon; ni ddywedai ond ychydig am hyn; ond trwy ei oes efe a ddefnyddiodd y galluoedd hyn pan fyddai angen am danynt, ac ni chafodd efe hwynt erioed yn ddiffygiol. Y mae llawer o genhadon galluog o Ewrop ac America wedi bod yn llafurio yn Polynesia, ond ni bu yno neb erioed yn gyfartal iddo yn frwythlonrwydd ei adnoddau, na neb yn rhagori arno yn ei lwyf ymgysegriad i'w Arglwydd a'i wasanaeth. Yr oedd mewn gwirionedd yn genhadwr mawr. Pe y cawsai lafurio yn hwy, efe, dybydd, fuaasai y mwyaf a fu byw erioed. Y mae ei gofiant gan Mr. Prout yn llyfr da; a'r amlinellad o hono sydd yn niwedd y llyfr gan Mr. Ellis yn werthfawr. Ond yr adroddiad goreu o'r hyn a wnaeth ydyw yr un a geir yn ei waith ef ei hun—y "*Missionary Enterprises*." Er fod y gwaith hwn wedi ei gyhoeddi er y flwyddyn 1837, y mae yn parhau hyd heddyw yr ystori genhadol fwyaf cyffrous ac addysgiadol a ysgrifenydd mewn unrhyw oes. Mewn diradaeth wrioneddol am yr hyn oedd yn bosibl i Gristionogaeth ei wneyd i Ynysoedd Môr y Deheu, ni bu neb erioed yn rhagori neu yn gyfartal iddo. Credai yn drwyadl yn yr efengyl fel gallu Duw er iachawdwriaeth; credai yn ngweithrediau yr Ysbryd Glân; a chredai hefyd yn ngallu pob dyn gwir ddychweledig i gynnorthwyo a bendithio ei gyd-wladwyr. Ystyriai efe, gan hyn, fod pob ynys newydd a ennillid i Grist yn fantasia i epnill ynys- oedd a phobl ereill drachefn. Yr oedd ei lygaid yn gweled yn glir yr holl linell o ynysoedd, o'r ddywain i'r gorllewin; ac nid oedd yn meddwl rhoddi i'fny nes ennill yr olaf a'r fwyaf o honynt oll i'w Waredwr. Y mae y gwaith yma wedi ei gario yn mlaen gan ereill ar ol ei ymadawiad ef; ac y mae mewn ynysydd oedd yn anhysbys iddo ef a'i gyd-lafurwyr eglwys Cristionogol wedi eu planu, a'r rhai hyn wedi anfon dysgawdwyr Cristionogol i ynysydd pellach drachefn. Ond er fod ereill wedi myned i mewn i'w lafur ef, nid anghofir John Williams byth! Efe oedd y cyntaf i werthfawrogi yn briodol y mae eang. Cafodd ei anturiaeth, ei fywiogrwydd, ei adnoddau mawrion, a'i brofiad maith,—y cyfan, eu cyflwyno ganddo i geisio gwaredu preswylwyr yn ynysydd. Dangosodd i'w frodyr y ffordd i sicrhau y llwyddiant mwyaf ar y gwaith mawr. Efe oedd y blaenaf i'w gario allan, ac wrth wneuthur hyn yr aberthodd efe ei fywyd! Ymhyfrydai yn y gwaith o anrhydeddu ei Waredwr—oenad yr hwn oedd efe. Ac nid yn unig yn ei fywyd, ond yn ei farwolaeth, cafodd yntau ei anrhydeddu gan yr Arglwydd!"

WILLIAMS, GRIFFITH, D. D., esgob Ossory, yn yr Iwerddon. Trefeilian, yn mhlwyf Llanrug, ger Caernarfon, oedd lle genedigol y prelad hwn. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1687.

Trigai ei dad ar drefnadaeth ei hynafiaid; a hanodd ei fam o linach pendefigaidd teulu Penmynydd, Môn. Yn Nghaernarfon y derbyniodd efe elfenau ei addysg forenol, a symmudodd i Goleg Eglwys Crist, Rhydychain, yn 1693. Ar ddyuniad ei gyfaill, John Williams, wedi hyni archesgob Caerefrog, symmudodd i Gaergrawnt, lle y graddiodd yn M.A. Cafodd y pennodiadau o gaplan i iarl Trefaldwyn yn 1614, a pherigoriaeth St. Bennet Sheregh, Llundain. Bu am rai blynyddoedd wedi hyn yn ddarlithydd yn eglwysydd St. Pedr a St. Paul. O herwydd y dadleuon a fu rhyngddo a'r blaidd Buritanaidd, aeth yn lled isel ei amgylchiadau; ac ymddengys iddo, trwy ddylanwad archesgob Gaergrawnt, gael ei bennodi yn beriglor Llanllechid, yn sir Gaernarfon. Graddiodd yn D.D., ac ystyrid ef yn dduwinydd da. Cafodd gor-berigloriaeth yn mynachlog Westminster yn 1628, a phennodwyd ef yn ddeon Bangor, ac archddiacon Môn, yn 1633. Cafodd ei neillduo yn Esgob Ossory, yn yr Iwerddon, yn y flwyddyn 1641. Yn fuan ar ol ei sefydliad yno, torodd gwrthryfel allan yn yr Iwerddon, a bu raid iddo ef ffoi drosodd i Loegr, fel pleidiwr achos y brenin. Ysgrifenoedd llyfr i'w bleidio o'r enw "*Vindica Regnum*;" ac mewn canlyniad, tafwyd ef i garchar Northampton, ac yno yr eisteddai pwyllgor appwyntiedig gan y senedd mewn barn arno. Encilliodd i Rhydychain, a chyhoeddodd ei draethawd, "*Discovery of Mysteries*." Yspeillwyd ei dŷ yn Apethrope, lle yr oedd ei wraig a'i blant ar y pryd, gan filwyr o Northampton, ac attafaelwyd ei diroedd at wasanaeth y senedd. Darostyngwyd ef i gyfyngder; ond er y mynegir y cawsai ddyrchafiadau gwerthfawr pe yr ymostyngasai i'r senedd, gwrthododd yn ddiysgog. Encilliodd i Lanllechid, lle y bu fyw ar tuag ugain punt yn y flwyddyn mewn rhyw dyddyn bach, nad oedd ei ardreh ond dwy bunt a deg swllt yn y flwyddyn, am tua deuddeg mlynedd. Gwigoedd, ymborthodd, a gweithiodd fel un o'r gwladwyr mwyaf cyffredin; a phan y daeth cenad ato o'r Iwerddon, efe a'i cafodd a'i gryman drain ar ei fraich, wedi bod yn cau gwyrchoedd. Yn y sefyllfa hon y bu hyd nes i Siarl II. ddyfod i awdurdod, pan yr adferwyd iddo ei holl ddryhoafadanau eglwysig, ac y dychwelodd yntau i'w esgobaeth i'r Iwerddon. Adefddiannodd y cyllid a berthynai iddi, a chyfranodd yn haelionus tuag at adgweiriadau eglwys gadeiriol St. Canice, yn Kilkenny. Gwnaeth elusenau lliosog. Sylfaenodd wyth elusen i wragedd gwledwion tlodion, a gwaddolodd hwynt a thir, oedd yn werth dengain punt yn y flwyddyn. Rhoddodd hanner cant o bunnau i dlodion plwyf St. Canice; a'i eiddo yn Lanllechid, Bangor, Cyffin, a Chonwy i Anne Price; ac ar ei ol hi i'r tlodion yn y gwahanol blywydd hyn. Bu farw ar yr 22ain o Fawrth, 1672, wedi cyrhaedd yr oedran teg o bedair blywyd a phedwar ugain oed. Claddwyd ef yn nghanhell ei eglwys gadeiriol.

Yr oedd yr esgob Williams yn un a hoffid gan gyffredinol, yn ddyd o dymmer hawddgar a charuaid, yn ysgolhaig rhagorol, yn bregethwr gwresog, ac yn awdwr llawer o lyfrau. Yn mhilith y gweithiau a gyhoeddwyd ganddo, gellir enwi "*The Delight of the Saints*," "*Seven Gold Candlesticks*," "*The true Church*," "*The right way to the best Religion*," "*Vindica Regnum*," "*The Discovery of Mysteries*," "*Seven Treatises*," "*Jura Majestatis*," "*The Great Antichrist*," a "*Truth Vindicated*," &c.

WILLIAMS, MOSES: hynafiaethydd dysgedig a rhagorol. Mab ydoedd efe i'r Parch. Samuel Williams, ficer Llandyfrïog a Nantgunllo, swydd Aberteifi. Yr oedd ei fam yn dyfod o deulu Nant-yr-ymenyn, plwyf Llandyssul, ac yn berthynas i fam Rhys Pritchard, ficer Llanymddyfri. Ganwyd ef mewn lle o'r enw Glaslwyn, yn yr un sir, ar yr 2il o Fawrth, 1685. Yn ysgol rannadegol Caerfyrddin yr addysgwyd ef; a phan symmudodd oddi yno, aeth i goleg y brifysgol, yn Rhydychain, yn 1705, a graddiodd yno mewn amser priodol yn A. C. Cafodd ei urddo yn ddiakon yn 1713, ac yn offeiriad yn 1715; a phennodwyd ef i fywoliaeth Llanwenog, sir Aberteifi. Yn 1716, cyflwynwyd iddo ficeriaeth Defynog, yn sir Frycheiniog, gan Dywysog Cymru; ond yn 1724, cyfnwidodd Defynog am berigloriaeth Chilton Trinity, a ficeriaeth St. Mair, yn Bridgewater. Cafodd ei ddewis yn gymmrawd o'r Gymdeithas Frenhinol yn 1732. Dygwyd allan ddaun argraphiad o'r Beibl Cymraeg, o dan ei olygiad ef. Cynnwysai yr argraphiad cyntaf ddeng mil o gopïau, a chyhoeddwyd ef yn 1718; a chynnwysai yr ail ugain mil o gopïau, a daeth allan yn 1727. Ymddangosodd argraphiad o gyfreithiau Hywel Dda yn 1730; a dywedir ar y wyneb-ddalen ei fod wedi ei gyfieithu i'r Lladin gan Dr. Wootton, yn cael ei gynnorthwyo gan Mr. Williams; ond y mae llawer o bethau yn arwyddo na chafwyd ond benthg enw y doctor, ac mai Williams oedd y gwir awdwr. Ceir yn llyfr ysgrifol Ben Simon y crybwylliad canlynol am dano:—"Moses Williams oedd fab hynafiaethydd a Chymreigydd tra chelfyddgar. Yr oedd ar fwriad argraphu gramadeg a geirlyfr Cymraeg, helaethach a pherffeithiach nag a welwyd etto yn Nghymru; ac yn bwriadu argraphu llawer peth a dueddai i gynnyddu gwymbodaeth yn mhllith y Cymry yn eu hiaith eu hunain; a phan ddeallwyd hyn gan rai o'r esgobion Cymreig, rhybuddiasant a phregethasant yn ei erbyn yn eu hymweliadau pennodol, ac ar eu hol hwy yr archddiaconiaid yn eu hymweliadau, gan haeru nas dylid achlesu yr iaith Gymraeg, eithr ei hanfon i dir anghof mor ebrwydd ag y gellid, a rhwystro pob gwybodaeth ynddi; ac o hynny allan, ataliwyd rhag Moses Williams y parch a dderbyniasai efe hyd hynny gan rai o foneddigion Cymru; ac o achos hynny, meddir, y bu farw o dor calon, canys hynny yn ddechreuol oedd achos ei ddolur angen ef." Bu farw yn Chwefror, 1746, a chladdwyd ef yn eglwys St. Mair, Bridgewater. Gadawodd yn gymmunrodd yn ei ewyllys i Arglwydd Macclesfield, ei noddwr, gasgliad gwerthfawr o lyfrau a llawysgrifau, yn ymddrin yn benefa i phyngeiau hanesiol ac ieithyddol, ac arferion gwlad ei enedigaeith.

WILLIAMS, ROBERT (*Robert ap Gwilym Ddu*). Ganwyd Robert Williams yn y Bettws Fawr, yn Nghwmwd Eifionydd, yn sir Gaernarfon, yn y fl. 1767. Enwau ei rieni oeddynt William Williams a Jane Williams—yr hon a elwid gan ei chymmydogion yn Jane Parry, yn ol ei henw morwynol, ac yn ol arfer y wlad yn y dyddiau hynaf. Unig fab ei dad a'i fam oedd Robert, a chafodd ei fagu yn nghanol maeth a llawnder. Ni wyddai efe ddim am logell wâg a chefn llwm, fel y gwyddai llawer o feirdd Cymru yn yr amser hwnw. Tyfodd yn ddyn corphol y ieuangc, ac yr oedd yr olwg arno yn profi

iddo gael magwraeth fras. Dyn amrosco o ran ei ffurf ydoedd. Talcen llydan, a gwallt afunuaidd, Llygaid gloewon yn picio o'i ben. Bochgernau esgyrnllawn, a gwefusau trwchus, yn gwarchod genau lled fawr. Gân gref yn dynodi cryn lawer o benderfyniad. Gwar llydan, o duedd ymgyrmod, a mynwes uchel a chadarn. Gwraigiad gwladaidd, a cherddediad araf a thrwagl. Llauer gwaith y clywid ei gymmydog, Dewi Wyn, yn dyweyd: "Rhyw horwth o ddyn yw Robert y Bettws." Nid oedd dim yn yr olwg gyntaf arno yn arwyddo rhyw fawredd neillduol. Ond os creffid arno pan y byddai yn siarad ar ryw bwngc dyddorol, galesid gweled tân athrylith yn gwreichiion o'i llygaid; a gallasai y dyn mwyaif dyeithr ddeall ei fod yn mhresenoldeb dyn llawer mwy na'r cyffredin. Nid llawer o fanteision addysg oedd yn Eifionydd yn nyddiau ieuengtid Robert Williams; ond cafodd bob mantais y gallasai ei rieni ei roddi; ac ymddengys iddo gyrhaedd gradd dda mewn dysgeidiaeth. Yr oedd yn ddarllenwr mawr er yn fachgen, ac yr oedd arwydd darllen ar ei holl ymddiddanion. Ystyrid y Bettws Fawr yn brif ddarlenny Eifionydd yn y dyddiau hynny; ac edrychid ar Robert ap Gwilym Ddu fel oracl y wlad. Yr oedd son am dano fel darllenwr pwysaieiol; ac un waith cymerodd yn ei ben i ddsygu bachgen o was oedd ganddo i ddarllen y drydedd bennod o'r Epistol at y Rhufeiniaid, ac i ofalu am iddo roddi y pwyslais yn ei la. Un tro pan oedd gweinidog i'r Bedyddwyr yn llettya yn ei dŷ, gofynodd i'r gweinidog ddarllen y bennod grybwyllidig wrth gadw dyledswydd denluaid. Pan yr oedd y gweinidog yn darllen y rhan gyntaf o'r ail adnod, sef "Llawer yn mhob rhyw fodd," digwyddodd iddo roddi y pwyslais ar y "fodd," pryd y gwaeddodd y bardd dros y tŷ, "Nid fel yna!" Wedi hynny, dywedodd wrth y gwas oedd yn ei ymyl: "Darllen di hi, Wil." Yna fe ddarllenodd y gwas yr adnod, a rhoddodd y pwyslais ar y geiriau "yn mhob." "Dyna synwyr rwan," ebe yntau. Llwyddodd i gyfodi torf o ddarllenwyr rhagorol yn Eifionydd, ac y mae rhai o'i hen ddsygyblion yn fyw etto. Treuliodd y rhan fwyaf o'i oes yn hen lange, fel ei gymmydog Dewi Wyn; a gelwid ef gan ei gydnabod yn "Hen Lange y Bettws." Ond yn ddamweiniol, daeth merch ieuangc brydweddol, o Ddolgellan, i aros i'r Plas hen, palasdy perthynol i'r Mostyniaid yn Eifionydd, ac yn ebrwydd syrthiodd y bardd mewn cariad â hi; ac er syndod i bawb, ymunodd y ddau yn yr ystâd anrhydeddus o briodas. Ganwyd iddynt un eneth, yr hon a dyfodd i fyny yn ferch brydferth, synwryol, a dysgedig. Ond bu farw pan oedd yn ddwy ar bymtheg oed; ac effeithiodd ei marwolaeth yn drwm ar feddwl ei thad. Yr oedd Robert ap Gwilym Ddu yn ddyn penderfynol ei feddwl, a chredai fod ei farn yn affaeledig ar bob pwngc. Clywsom ef yn dadlau â'i holl egni unwaith dros feddydd trwy drochiad; ac aeth mor bell a dyweyd na byddai neb yn gadwedig gaff yr Arglwydd heb eu trochi. Ond er ei fod yn dwyn y fath sêl dros drochi, ni chymereodd efe ei hun ei drochi; ac ni ymunodd âg un math o enwad crefyddol yn ei oes. Yr oedd ganddo dalent gref at gerddoriaeth—yn neillduol cerddoriaeth y cyssagr. Ymddengys mai Mr. J. R. Jones, Ramoth, oedd ei athraw cerddorol; o blegid crybwylla hynny yn ei awdl farwnad i Mr. Jones. Y mae yn dra thebygol, hefyd mai y gŵr o Ramoth, a ddylanwadodd ar

ei feddwl i greu mor gryf mewn bedydd trwy drochiad; o blegid Bedyddiwr selog oedd efe. Ond fel bardd yr enwogodd Robert ap Gwilym Ddu ei hun; ac fel y cyfryw yr edrychir arno yn mysg enwogion ei ganedl. Os oes dylanwad gan olygfydd y wlad ar feddwl ei phreswylwyr, nid ydym yn rhyfeddu i Robert ap Gwilym Ddu ddyfod yn fardd mor rhagorol; o herwydd nid yn amlyg y ceir golygfydd mor farddonol a'r golygfydd a geir o gylch y Bettws Fawr. Wrth sefyll yn ymyl porth y Bettws, gellir gweld ar un golwg y Wyddfa, a Chadair Idris, y ddau Foelwyn, Carnfadryn, Castell Harlech, Castell Criccaith, a'r môr. Yn nghanol y golygfydd hyn y ganwyd y Bardd Du, ac yma y treuliodd ei oes. Dywedir mai yn yr awyr agored, hyd lwybrau Abney Park, ac o dan gysgod cangau coed gerddi Abney Palace, y byddai Dr. Isaac Watts yn myfyrio, ac yn cyfansoddi ei emynau nefolaidd. Ond fodd bynag am hynny, y mae yn sicr mai ar hyd y meusydd, y ffyrdd, a glanau yr afonydd, y byddai Robert ap Gwilym Ddu yn arfer prydyddu. Pan ddigwyddodd y diffyg ar yr haul, ar y dydd Sabbath, tua deugain mlynedd yn ol, yr oedd y bardd yn sefyll wrth ochr clawdd o ddrain; ac wrth edrych ar y diffyg yn myned dros wyneb yr haul, cyfansoddodd y llinellau rhagorol hyn:—

“Nofio tros haul y nefoedd
Yn llaw Duw y lleusod oedd;
Gorlawn yw'r tywyll gwilydd,
Dôr i gau daear i gyd!
Oerodd yr wybren araul,
Plwm yw yr hin! Ple mae'r haul!”

Coleddai syniadau uchel am yr hen feirdd Cymreig, ac ni byddai dim yn hoffach ganddo na sôn am eu gorochestion. Byddai wrth ei fodd yn nghyfeillach beirdd o'r iawn ryw; ac o ddeutu y Nadolig, bob blwyddyn, byddai yn mynu cael cyfarfod o honnynt yn y Bettws. Llauer gwaith y bu Dafydd Ddu Eryri, Dewi Wyn, Gutyn Peris, Gwilym Cawrdaf, Gwilym Padarn, Owain Williams (Wael fawr), Siôn Dwyfor, Ellis Owen (Cefn y Meusydd), ac Eben Fardd, Nicander, Ioan Madog, Siôn Wyn o Eifion, a'i gyfaill hoff, Gwilym Caledfryn, yn mwynhau ei gyfeillach wrth ei fwrdd llawn a danteithiol. Byddai yr awen ar amserau yn ei lyngu i fyny yn llwyr. Digwyddodd iddo fyned ar ei farch i'r felin un diwrnod, ac ar ei ffordd yr oedd afon a phont-bren i fyned drosti. Pan ddaeth at y bont, disgynnodd oddi ar ei farch, a gadawodd iddo fyned drwy yr afon wrth ochr y bont, a chyfeiriodd yntau ei gamrau i fyned dros y bont. Ond pan oedd ar ei chanol, llyngwyd ef gan yr awen, a safodd yn y fan mewn synfyfyrdod. Aeth y march yn ei flaen tua'r felin, canys yr oedd yn ddigon adnabyddus o'r ffordd. Adnabu y melinydd y march, a chymmerodd yr ŷd oddi ar ei gefn; ac wedi ei falu, troes ben y march tuag adref. Erbyn i'r march ddyfod yn ol at yr afon, yr oedd y prydydd ar y bont byth heb symmud. Yr oedd Robert ap Gwilym Ddu yn hoff iawn o glywed rhywun yn arddod ei waith—yr hyn oedd yn arddangos fod ynddo lawer o'i plentyn. Y tro cyntaf y cawsom ni yr hyfrydwch o fod yn ei gymdeithas, gofynnodd a oeddym yn oeso rhywbeth o'i waith: dywed-asom ninnau ein bod; ac adroddasom dri neu bedwar o'i englynion. “Tad anwyl! y maent yn dylsion: dywedwch hwyr etto,” ebe fe; a dywed-asom hwy drosodd drachefn; ac yr oedd yr olwg arno wrth wrando fel un yn cael bodddhâd

gwynfydol. Yn y fl. 1819, anfonodd englyn i'r delyn i eisteddfod Caerfyrddin; ond Gwallter Mechain a gafodd y wobr. Digidodd yntau yn aruthrol am i Gwallter gael y wobr; canys credai mai ei englyn ef oedd y goreu. Dyma ei englyn:—

“Peiriant i gerddor parawd—areithfa
Yr wythfys a'r ddwyfawd;
Tery eithaf tri wythawd,
Surllaes gorph i arllwys gwawd.”

Wedi ei siomi fel hyn yn Nghaerfyrddin, sorodd i'r fath raddau wrth yr eisteddfodau fel na ddanfonodd linell byth i unrhyw gystadlenaueth. Ac o herwydd hynny, ni chafodd na thlws na chadair eisteddfodol erioed. Ond nid edrychai ei genedl arno yn ddim llai na bardd o herwydd hynny. Ond os troes ei gefn ar yr eisteddfodau, ni throes ei gefn ar farddoniaeth. Parhaodd i feithrin yr awen, ac i swyno y wlad a'i chynnyrchion. Yn y fl. 1841, casglodd ei brif gyfansoddiadau ynghyd, a chyhoeddodd hwynt yn llyfr, o dan yr enw “*Gardd Eifion*,” yr hwn a olygid gan Gwilym Caledfryn. Nid yw y llyfr hwn yn fawr; ond y mae yn wir farddoniaeth, o glawr i glawr. Cynnwysa englynion, cywyddau, awdlau, carolau, emynau, a llawer o ganadau moesol. Canodd Gwilym Hiraethog fel hyn i “*Gardd Eifion*”:—

“Addeffr fod Gardd Eifion,
Heb ei holl—mae wyneb hon
Dan dwniad gwên haulwen hâ,
Un wedd ag Eden Adda,
Mwy ehelaeth doræth dfa,
Gardd Eifion na Gardd Efa.”

Fel yr adwaenir natur y pren wrth ei ffrwyth, felly yr adwaenir teithi meddwl y bardd wrth ei waith. Y peth cyntaf a welir wrth graffu ar waith Robert ap Gwilym Ddu yw ei naturioldeb. Lliferia ei holl feddyliau fel y ffrydian o'r ffynnon; ac y mae ei holl syniadau yn profi iddo gael ei eni yn fardd. Beth sydd yn fwy naturiol na'r llinellau hyn i afon Dwyfach?

“Mor fwyn fy llaw-forwyn fach,
Yn dyfod at lan Dwyfach;
Mynu eistedd mwyn oesteg,
Ar fin dŵr tir Eifion deg!
Ellio, mân byngcio, mwyn bill,
Dan lawen wybren Ebrill;
Difyr gael, dan dewirg wydd,
Roi anadl i'r awenydd.”

Heb law fod ei waith yn llawn o natur, y mae hefyd yn gymmhleth o gelfyddyd. Nid yn fynych y gwelwyd bardd mor athrylithlawn yn gallu cyfansoddi mor gelfyddydol. Y mae ei fesur, ei gorfanau, ei gynghaneddion, ei odlau, wedi eu cymmhleth mor naturiol a chywrair, fel y mae rhyw fath o wynfydedd cyfriniol yn llenwi y meddwl wrth eu darllen. Y mae yr hir a thoddad hwn, i “Byddaf angen i ti o angen,” yn un o'r pethau mwyaf cywreinfyw:—

“Poen a gofid, ein pen a gafodd,
Poen a du lafur, pan y doleffodd;
Poen i'w gorph anwyl, pan y gorphenodd,
Poen a loesau mawrion, pan lemetriodd;
Poenau, artelthiau, a'i todd—a diau
Poenydd yr angau ei hun pan drengodd!”

Ond er mor gywrair ydyw yn y gelfyddyd, nid yw yn tywyllu dim ar ddysgleirdeb ei feddyliau. Mae ei holl waith mor dryloew a'r goleuni. Pentyra rhai beirdd ansoddeiriau, i'r dyben o grythau a thewychu eu cynghaneddion; a gwnant hyn ar draul tywyllu hyny o feddwl fyddo ganddynt. Ond ni pherthynai efe i'r

barth hwn : canys bardd oedd efe yn caru rhodio wrth liw dydd, ac nid wrth liw nos. Ni bu bardd yn Nghymru yn gallu tywallt mwy o deimlad i'w waith nag ef. Y mae ei awdl alar-nadol i'w unig eneth, Jane Elizabeth Williams, yn tori drosodd o deimlad calon hiraethlawn. Rhaid cael calon o ddu i beidio wyo wrth ddarllen y llinellau hyn :—

Och gur ! pwy fesur pa faint
Yw nghŵyn mewn ing a henaint !
At bwy trof yn fy ngofid,
A chael lle i ochel lliid ?
Angeu arfog, minnog mawr,
Ar ei gadfarch ergydawr,
Dorodd i lawr, drwy fawr feth,
Ein diddigg unig eneth.

Ymholais, crwydrais, mewn cri—Och alar !
Hir chwiliais am dani ;
Chwillo'r celloedd oedd eiddi,
A chwilio heb ei chael hi.

Gwywais o geudeb, wel'd ei gwiagiadau,
Llanwai y meddwl o'i llun a'i moddau ;
Dych'myigion gweigion yn gwau—a'm twyllodd,
Hynod amharodd fy ngwan dymmherau.

Och ! am sôn, ni cheir seinio—un mesur,
Na miwsig piano ;
Mae'r gerdd anwyl yn wyo,
A'r llaw wen dan grawen gro.

Ochenaidd uwch ei hanedd—a roisom,
Mae'n resyn ei gorwedd ;
Lloer iefangc mewn lle rhyfedd,
Gwely dibarch—gwaelod bedd.

Y mae yn demtasiwn i ni ddyfynu rhagor o'r awdl hiraethlawn hon ; ond y mae ein gofod yn rhy gyfyng, ac y mae yr hyn a ddyfynwyd yn ddigon i arddangos fel y gallai Robert ap Gwilym Ddu arllwys teimlad i'w waith. Nid yn fynych y byddai ei awen yn goleuo mallt, ac yn taranu ; ond gallai gynneu mallt nes goleuo y wlad, a thafu taran nes crynu y mnyddoedd ; ond nid yn llewyrch y mallt, ac nid yn sŵn y taranu, yr oedd efe yn hoffi bod. Ni byddai byth yn cyfansoddi yn faith, ac nid oedd ganddo hoffder i ddarllen cyfansoddiadau meithion. Gwell oedd ganddo efe gyfansoddiadau byrion, cryno, a chynnwysfawr. Ac er mwyn i'r darllenydd gael rhyw fath o ddirnadaeth am ei ddull cryno o gyfansoddi, dyfynwn yr englynion canlynol, y rhai ydynt yn enghreifftiau teg o'i arddull :—

CRIST GER BRON PILAT.

Dros fai, nas haeddai, mae'n syn—ei weled
Yn nwyllaw Rhufeinddyn ;
A'i brofi gan wael bryffyn,
A barnu Duw ger bron dyn !

YR IAWN.

Pa ham y gwneir cam a'r cymmod—neu'r Iawn,
A'i rinwedd dros bechod ?
Dywedwch faint y Duwod,
Yr un faint yw'r Iawn i fod !

Ceir llawer o feirdd yn englynwyr da, ond yn emynwyr gwaelion. Ond yr oedd efe mor ragorol yn y naill a'r llall. Profodd llawer y nef-oedd ar y ddaear wrth ganu ei emynau ; a diau y profa llawer etto yr un peth. Dyma emyn a genir tra y darllenir yr iaith Gymraeg :—

Mae'r gwaed a redodd ar y groes
O oes i oes i'w gofo ;
Rhy fyr fydd tragwyddoldeb llawn !
I dd'weyd yn iawn am dano.
Prif destyn holl ganiadau'r nef
Yw iddo ef a'i haddiant ;

A dyna sain telynuau glân,
A'r uwchaf gân gogoniart.
'Mhen oesoedd rif y tywod mân,
Ni bydd y gân ond dechreu ;
Rhyw newydd wrth o'i angeu drud,
A ddaw o hyd i'r goleu.

Bardd y cyssegr oedd Robert ap Gwilym Ddu, ac at wasanaeth y cyssegr y cyssegroedd ei athrylith. Prif destyn ei awen seraphaidd ydoedd bywyd a marwolaeth y Cyfryngwr. Yn ngolwg Calfaria a'r groes yr hoffai rhodio ; ac yma yr ymddangosai yn ei lawr nerth, fel y dangys y llinellau rhyfeddol hyn :—

Heb loes, fu ar groes fawr gref—i un oll,
Ni ellid oael tangnef ;
Na gweddu fodd i'n goddef,
Na byw dyn heb ei waed ef.

Nid hoelion ddydd y talu—a'i daliodd,
Na dwylaw Rhufein-lu ;
Ei dda fodd—nid luddew fu
Yn dwyn oes ein dyn Iesu.

Dygodd ei oes fendigaid—do'n orthrwm,
Dan warth pechaduriaid ;
Gwaedu'i fron, gwedi fu raid,
Bron yr Oen—Brynwr enaid.

Gwir wylaf ddagrau heli—o lwy'r Och !
I lawr af dan waeddi ;
At ei orsedd, mewn gweddi,
A gwaed y Mab gyda mi.

Cafodd Robert ap Gwilym Ddu fyw i weled pedwar tymmor bywyd. Gwelodd ei wanwyn yn blaendarddu, ei haf yn blodeuo, ei gynhauf yn ffrwythloni, a'i anaif yn gwywo. Bu farw yn y Mynachdy bach, Gorphenau llog, 1850, yn dair a phedwar ugain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn mynwent Abererch, ger Pwllheli. Fe allai na wnawn ddim yn well na diweddu ein herthylg i'r englyn rhagorol hwn o'i eiddo :—

Yr Iôn, pan ddelo'r enyd—ar ddiwedd,
O'r ddaear a'n cyfyd ;
Bydd dorau beddau y byd
Ar un gair yn agoryd.

WILLIAMS, ROBERT, o Aberdyfi, ydoedd weinidog cymmeradwy yn nghyfundeb y Trefnyddion Calviniaidd. Ganwyd ef yn Ysbytty Ifan, sir Ddinbych, yn 1809, o rieni nodedig o grefyddol. Amddifadwyd ef o'i dad pan yn bur ieuangc ; ac yn mhen ychydig flynyddau collodd ei fam hefyd. Ond ymddengys, er ieuangc oedd, fod dylanwad eu crefyddolder, yn enwedig yr eiddo ei fam, wedi gadael argraph ddofn ar ei feddwl. Arferai adrodd ei fod yn cofio am ei fam yn dwyn yr addoliad teuluaid yn mlaen wedi marwolaeth ei dad ; a bod ei haddysgiadau a dwysder ei gweddian yn dilyn ei feddylliau trwy ei oes. Pan tua phedair blwydd ar ddeg oed, symmudodd i'r Bala, i ddyysgu gwaith gwehydd ; a bu yno yn cartrefu ac yn gweithio yr alwedigaeth hono am oheuw neu saith mlynedd. Yr oedd ei awydd am wybodaeth, ac yn enwedig hynawsedd a chrefyddolder ei ysbryd—prif linellau ei gymmeriad trwy ei oes—yn tynu sylw pawb o'i gydnabod yn yr oedran cynnar hwnw. Yr oedd bron yn ddigymhar am drysori yr Ysgrhythrau yn ei gof. Pan yn bedair ar bymtheg mlwydd oed, ac yn aros yn y Bala, y dechreuodd bregethu ; ac er nad oedd manteision addysg yn hawdd iawn eu cyrhaedd y pryd hwnw, yn enwedig i un o'i sefyllfa ef, yr oedd ei awydd mor angerddol am gymmhwyso ei hun yn briodol i'r gwaith mawr yr ymgym-

merasai ag ef, nes ei symbylu i dori dros bob anawdaderau. Aeth am ysbaid i ysgol y Paroh. John Jones, y pryd hwnw o Ruthyn, wedi hyny o Runcorn. Ar ol hyny, bu dan addysg y Paroh. John Hughes, yn Ngwrecsam, lle yr arosodd o ddwy i dair blynedd. Cafodd ef, fel llawer ereill, yn Mr. Hughes gyfaill calon yn gystal ag athraw medrus. Trwy ymroddi i ddefnyddio y manteision hyn efe a gyhaeddodd wybodaeth gyffredinol lled eang. Ar ol iddo ef ymadael â Gwrecsam, bu am ychydig mewn cysylltiad â masnach yn Liverpool, ac wedi hyny am dymmor hwy yn Manchester. Bu hefyd yn y lle diweddar am ysbaid mewn cysylltiad â'r *City Mission*. Yr oedd serchawgrydd ei dymmer, ynghyd â'i awydd gwresog am wneyd daioni, yn ei gymmhwyso yn neillduol at waith caenhadol. Tra yn byw yn Manchester priododd Ellen, merch i Mr. H. Roberts, Uwch law'r coed, Dyffryn Ardudwy. Trwy fod ei iechyd yn pallu, barnodd mai gwell iddo ymadael â Manchester, a dychwelodd i Gymru: ac ar annogaeth amryw, efe a sefydlodd yn Aberdyfi, yn 1841, lle y cartrefodd hyd ei farwolaeth. Ordeiniwyd ef i gyflawn waith y weinidogaeth yn y fl. 1844. Teimlwyd hyd yn oed ar ei sefydliad cyntaf yn ngorllewin Meirionydd ei fod yn "weithiwr diffeil." Llanwodd le mawr a chynnyddol yn nghylch y cyfarfod misol hwnw hyd ddiwedd ei oes. Heb law bod yn bregethwr cymmeradwy, yr oedd yn fedrus iawn mewn arwain cyfarfodydd eglwysig, a chyfarfodydd Ysgolion Sabbothol, yn gystal ag mewn cymmyred rhan yn y gofal am achos crefydd yn gyffredinol. Prif deithi ei weinidogaeth oeddynt difrifwch, tyn-erwch, a chyfaddasrwydd; a'r oll yn cael ei addurno â mesur helaeth o'r "eneiniad oddi wrth y Sanctaidd hwnw." Yr oedd yr elfenau hyn yn amlwg yn ei weinidogaeth o'r cychwyn; ond yn adeg yr adfywiad crefyddol yn y blynyddoedd 1859-60, profodd ymweliad mor neillduol yn ei ysbryd ei hun, nes peri fod ei weinidogaeth yn cael ei nodweddu gan y fath yni, difrifwch, a nerth, nad anghofir mo honi gan neb a'i gwrandawodd yn yr adeg hono tra y byddant byhaw. Yn y blynyddoedd hyny yn enwedig, "yr oedd efe yn llawn o'r Ysbryd Glan, ac o ffydd; a llawer o bobl a chwaneogwyd i'r Arglwydd" trwyddo. Ac nid annhebyg ydyw ddarfod i'w ymroddi i bregethu a theithio ar y pryd brysuro yr afiechyd a derfynodd yn ei angu. Bu farw Tachwedd 24ain, 1862, yn dair ar ddeg a deugain mlwydd oed, wedi bod yn y weinidogaeth am dros dair ar ddeg ar hugain o flynyddoedd. Yr oedd argraph ar ei feddwl ar hyd ei fywyd na byddai ei oes yn faith; ond yr oedd y diwedd, pan y daeth, yn annisgwyl- iadwy iddo, yn gystal ag i'w gyfeillion. Claddwyd ef yn y fynwent berthynol i gapel y Trefnyddion Calvinaidd yn Brynecrug.

WILLIAMS, TALIESIN. Galwid ef hefyd Taliesin Ab Iolo, ac Ab Iolo. Mab ydoedd i Edward Williams, enw barddonol yr hwn yw Iolo Morganwg. Dywed Iolo am ei achau fel hyn:—

"Yr wyf wedi clywed fod Meyrick, yn ei '*History of Cardigan*,' yn dywyd fod teulu Cromwell o'r sir hono: os dywed hyny (ni welais ei *History* erioed), y mae wedi camyngid yn fawr; canys y mae Leland, yr hwn oedd gydoesawl â Syr Richard Williams, o'r Eglwys Newydd, Capel Tan Llandaf, yn crybwyll yn ei deithlyfr am y tŷ yn yr hwn y

ganwyd Syr Richard Williams. Ei frawd, John Williams, oedd etifedd i'r ystad etifeddol. Y mae ei olafiaid yn aros mewn gwahanol ganghenau yn yr Eglwys Newydd, a phlwyfi cyfagos, hyd y dydd heddyw. Yr wyf fy hun yn un o'r canghenau; a gallaf olrhain fy achyddiaeth yn y coffyfrau plwyfol hyd John Williams, brawd Syr Richard Williams, yr hwn a briododd ferch yr Arglwydd Cromwell, ac a fabwyaidodd yr enw. Morgan Williams oedd tad John Williams a Syr Richard Williams; ac yr oedd yn disgyn lin-o-lin oddi wrth Cynffyn ab Gwerystan, tywysog Powys, a hwnw oddi wrth Gwaithfoed, arglwydd Ceredigion."

Ni ddywed yr hen fardd pa un ai o du ei dad, ynte ei fam, yr oedd efe yn disgyn o dylwyth y Williamsiaid crybwyllledig. Ond dywed mai enw ei fam cyn priodi oedd Matthews, a'i bod yn "ferch i foneddwr, oedd wedi gwario twysged o gyfoeth."

Ganwyd Taliesin, yn ol un hanes, yn Nghaerdydd; ac yn ol un arall yn Nhreffleming, Morganwg, ar y 9fed o Orphenaf, 1787. Enw ei fam oedd Margaret, unig ferch Rees ac Elizabeth Roberts, o Eglwys Fair, yn sir Forganwg. Cafodd Taliesin addysg dda, dan arolygiaeth ei dad, drwy yr hyn y cymmhwysswyd ef i lanw y swydd bwysig o ail athraw yn ysgol odidog y Paroh David Davies, o Gastell Nedd. Parhaodd i lanw y swydd hono, er mawr foddhad i'r prif athraw, ac anrhydedd iddo ei hun, nes i amgylchiadau ei arwain i sefydlu yn Merthyr Tydfil. Sefydlodd ysgol anrhydeddus yno ar ei gyfrifoldeb ei hun. Yno hefyd y priododd, ac y treuliodd weddill ei oes mewn paroh mawr gan bob dosbarth a'i hadwaenai. Cafodd duedd frwdfrydig at ymchwiliadau llenyddol a hynafiaethol, fel etifeddiaeth oddi wrth ei dad ymofyngar; ac ni bu tad a mab erioed yn debycach i'w gilydd, mewn ystyr lengarol. Yr oedd eu haid dros ddyg, a hanes, a hynafiaethau y Cymry yn gwbl gyffelyb; ac yr oedd eu cred yn mhob peth godidog a ddywedwyd neu a ysgrifenydd am danynt yn llwyr gyfateb i'w gilydd: a dyls ddiannmheu iddynt fod, nid yn anfyfnych, yn rhy hygred. Yr oedd Ab Iolo, fel ei dad, a llawer un arall, yn cynllunio llawer o bethau na ddygwyd ganddo byth i ben. Bu dros un mlynedd ar hugain yn bwriadu ysgrifenu hanes bywyd ei dad—ond bu farw yn y diwedd heb gyflawni yr amcan.

Er hyny, gwnaeth Ab Iolo wasanaeth teilwng i lenyddiaeth ei gydgenedl—yn benaf, trwy orphen darparu "*Cyfrinach y Beirdd*," yr hwn a gyhoeddwyd dan ei olygiad yn y fl. 1829, a'r hwn a adawsid yn anorphenol gan ei dad, o herwydd methiant a gwendidau henaint. Y mae hwn yn waith lled henafol a gwir worthfawr. Ymddengys y dechreuwyd casglu defnyddiau ato gan Gwilym Tew, rywbrwyd ol yr "Orsedd wrth Gerdd a gynnalwyd ar Fynydd Garth Maelwg," yn 1460, i roi "nag a gwrtheb" ar Ddosbarth Dafydd Ap Edmwnd, yr hon a gafodd nawdd brenhinol yn Eisteddfod Caerfyrddin yn 1451. Chwaneogwyd at y defnyddiau hyn ar ol Gwilym Tew gan William Egwad, Lewis Morganwg, Dafydd Benwyn, Dafydd Llwyd Matthew, a Llewelyn Siôn; ond Edward Dafydd, o Fargam, a orphenodd gasglu y defnyddiau yn 1681; ac ymddengys mai Iolo Morganwg a ddechreuodd eu trefnu—yr hyn a orphenwyd, fel y crybwyllwyd, gan ei fab Ab Iolo.—"*Cyf. Beirdd*," td. 1.—10. Dylai y gwaith hwn fod yn mediant pob bardd a llenor Cymreig. Ei brif wallau dydynt diffyg dosbarthiad

trfennu, yn enwedig yn y rhan olaf o hono, ac aneglurdeb iaith yn achlysurol; a gresyn na chymmerai rhywun galluog y gorchywyl mewn llaw o'i ail drefnu a'i egluro, fel 'y caffer argraphiad da a chymmeradwy o hono; canys nid oes genym ddim yn agos gyfartal iddo ar fesurau cynghaneddol y Deheubarth; a cheir llawer o gynnorthwy ynddo i ddeall hen fesurau y cynfeirdd a gogyneirdd sydd yn y "*Myvyrian Archaeology*" ac yn "*The Four Ancient Books of Wales*."

Yr oedd, ac y mae etto, cryn amhenaeth yn mhllith hynafiaethwyr Cymreig, ynghylch yr hynafiaeth mawr a briodolai Iolo Morganwg, ac yohydig ereill, i'r llythrenau a elwir "Coelbren y Beirdd," am hyny, cynnygiodd pwyllgor Eisteddfod y Fenni, yn 1838, ariandlws a gwobr am draethawd ar "Hynafiaeth ac Awdurdod-aeth Coelbren y Beirdd." Ysgrifennodd Ab Iolo draethawd tra llafurfawr ar y testyn; ac iddo ef y barnwyd y wobwr. Cyhoeddwyd y traethawd yn 1840, yn llyfr wythplog, yn cynnwys 52 o dudalenau; ac ystyrir yn gyffredin mai y gwaith hwn yw prif orchestamp Ab Iolo. Heb law lliaws o ddyfyniadau o Llewelyn Siôn, Iolo Morganwg, a hen ysgrifau a Thrioedd diamseriad a'u hawduriaeth yn anhysbys, mewn rhyddiaeth, y mae gan yr awdwr 88 o ddyfyniadau o waith y beirdd, o'r caniadau a briodolir i Taliesin, hyd Siôn Phillips, os nad rhai diweddarach; ond nid oes yr un o'r cyfryw ddyfyniadau yn enwi "Coelbren y Beirdd" o gwbl. *Coed, gwydd, naddu, buwyll*, a'r cyffelyb eirian, ydyw y rhai a Ital-eiddir gan Ab Iolo fel rhai yn cyfeirio at y "Coelbren"; ond y mae yn ymddangos i ni yn bur amheus eu bod yn arwyddo llythrenau y "Coelbren," oddi eithr eu bod felly, ond oddi, yn ngwaith beirdd Morganwg, o Gwilym Tew i waered. Fel esamp, dodwn yma y dyfyniad cyntaf sydd ganddo, a rhan o'r olaf:—

"Wyf llogell cerdd wyf lle ynydd (llymydd)
Curaf y gorwydd a gorall clyd (clyd—rhyglydd)."
Taliesin—Buarth Beirdd, Myv. Arch. Cyf. i. t. 27.

Fel hyn y mae'r llinellau uchod yn llyfr Taliesin:—

"Vyf logell kerd vyf lle ynyset,
Karaf y gorwydd a goreil clyt."

Skene's Four Anc. Books of Wales, cyf. vii. td. 115.

Dyma gyfieithiad y Parch. R. Williams, Rhyd-y-croesau, o honynt:—

"I love the despository of song; I am a literary man;
I love the high trees, that afford a protection above.

Skene's F. A. B. of Wales, cyf. i. td. 524.

Y mae yn amlwg wrth y cyfieithiad yma mai at goed uchel, cysgodfawr, y cyfeiriai y bardd, ac nid at "Goelbren y Beirdd." Wele y dyfyniad arall y cyfeiriwyd ato:—

"Dechre gwawd Diochri gwydd
Etto 'ddwyf iti Ddafydd
Ymhên Catterwen teiriath
Mae lle 'm rot mwyall ar waith
O derfydd coedydd ceudawd
Dafydd ti yw gwydd y gwawd
Goreu deunydd Ddafydd wyd
Gwydd awdl 'ne gwydd ydyw
Ti yw coed deunydd t'y cerdd
Ti yw trefn iaungefn ungerdd."

Gutto'r Glyn i Dafydd Llwyd o Gedewin, 1465.

Onid yw yn berffaith eglur mai at Dafydd Llwyd, ac nid at "Goelbren y Beirdd" y cyfeiria

*gwydd, catterwen, coed, a'r cyffelyb, yn y dyfyniad uchod? Nis gallwn ni weled fod y dyfyniadau ereill yn mymryn mwy priodol a phenderynol; na bod dim sôn wedi bod erioed am "Goelbren y Beirdd" cyn amser Gwilym Tew, Llywelyn Siôn, ac ereill o'u cydoeswyr yn Morganwg. Y mae yn bur amlwg hefyd mai dynwarediad o llythrenau yr hen Roeg, yr Etryx-aeg, yr hen Lladin, a'r Rhwnaeg, yw llythrenau "Coelbren y Beirdd" (gwel *Y Gwyddoniadur, Cyf. iv. t. 242*).*

Heb law y gwaith dan sylw, cyhoeddodd Ab Iolo gan Seisnig yn 1827, wrth yr enw "*Cardiff Castle, with historical notes*;" ac yn 1837, cyhoeddodd gan Seisnig arall, o'r enw "*The Doom of Colyn Dolphin*," gyda nodiadau yn egluro traddodiadau ac ofergoellion Morganwg. Yr oedd ei fân gyfansoddiadau yn ymgais am wobrau yn yr eisteddfodau yn bur lloesog; ac yn gyffredin, ystyridd hwy yn rhai teilwng. Yn Eisteddfod Caerdydd, a gynaliwyd yn 1834, efe a gafodd dlws a gwobr y gadair am awdl ar "Dderwyddon Ynys Prydain;" ac efe hefyd, oedd ysgrifenydd Cymreig yr eisteddfod hono! Yn 1836, ail gyhoeddodd yr "Adolygiad ar Hen Llawysgrifau Cymreig" o waith ei dad, a ymddangosodd ar y cyntaf yn y "*Myvyrian Archaeology*;" a golygodd ail argraphiad ac ail gyfrol o "*Salmau yr Eglwys yn yr Anialwch*," o waith ei dad. Y gwaith llenyddol olaf a wnaeth Ab Iolo oedd golygu a chyfieithu i'r Saesneg yr hen lawysgrifau a gasglasai ei dad, i Gymdeithas y Llawysgrifau Cymreig; ond bu ef farw ar yr 16eg o Chwefror, 1847, cyn gorphen y gwaith yma. Hyd at y tudalen 450 y cyhoeddodd ei lafur ef. Gorphenwyd y gwaith, yn cynnwys 262 o dudalenau wythplog breiniol yn chwanea, oll yn 712 o dudalenau, gan lenorion ereill dros y gymdeithas; a chyhoeddwyd y gwaith yn 1848, wrth yr enw "*Iolo Manuscripts*."

Y mae y rhan Gymraeg o'r gwaith hwn yn cynnwys yr esampiau goreu ar a feddwn o lafarwedd (*idiom*) ysgrifenedig y Deheubarth yn y bymthegfed a'r unfed ganrif ar bymtheg; ac y mae y rhan fwyaf o'r derynau yn hynod o ddiwyf i'w darllen; ond yohydig o awurdod hanesyddol a hynafiaethol sydd iddynt. Gadawodd Ab Iolo lawer o draethodau ysgrifenedig o'i waith ei hun heb eu cyhoeddi, megys hanes Siôn Ceint, Glyn Nedd, Nos Galan Gauaf, a'r cyffelyb, ynghyd â lliaws o ysgrifau a gasglasai ei dad. Bu yn feirniad yn Eisteddfodau Merthyr Tydfil ac Abergafenni, ac mewn amryw o rai llai yn yr ardaloedd hyny.—"*Williams' Eminent Welshmen*," "*Bywograph. Iolo Morganwg*," gan T. D. Thomas; "*Cyfr. Beirdd*," "*Coelbren y Beirdd*," "*Iolo Mae*," &c.

WILLIAMS, THOMAS: pregethwr a phrydydd enwog. Ganwyd ef mewn amaethdy a elwir Tre'r-hedyn, yn mhlywyl Pendulwyn, yn agos i'r Bontfaen, Morganwg, Mawrth 1af, yn y flwyddyn 1761. Amaethwr, mewn amgylchiadau bydol tra chysurus, oedd ei dad, Richard Williams. Nid oes genym hanes ei fod ef na'i wraig yn grefyddol; ond nid ymddengys eu bod, fel llawer o'u cydoeswyr, yn elynion i grefydd. Y mae yn ymddangos mai Thomas oedd yr ieuengaf o feibion ei rieni. Dywedir ei fod o'i febyd yn blentyn nodedig o ddiifrifol a meddylgar. Dysgodd ddarllen y Beibl pan yn ieuang iawn, a byddai yn teithio milledroedd i wrandaw pregethau pan nad oedd ond plentyn

bychan. Pan yn ddeng mlwydd oed, ymunodd â chymdeithas fechan o'r Trefnyddion Calvin-aidd yn Nrhewill, ger llaw y Bontfaen. Y waith gyntaf yr aeth i'r cyfarfod eglwysig, cyfarfyddodd âg ystern a fuaasai yn ddiagon nerthol i ladd teimladau crefyddol llawer un. Digwyddodd fod rhyw greadur balch a chwerw ei dymmer o bregethwr yn llywyddu y cyfarfod y nos hono, yr hwn ni wyddai ond ychydig am y gwaith o "borthi yr ŵyn." Pan ddaeth y llango yn mlaen, gofynodd iddo mewn dull sarug ryw gwestiwn hollol anghyffwrdd; a thra yr oedd efe yn crynu ac yn methu ei ateb, dywedodd yn awdurdodol wrth un o'r bobl, "Ymaflwch yn ei fraich, a bwriwch ef allan, nes y dysgo ei wers yn well." Ond er cael ei drin yn arw a chreulawn fel hyn, ni ddigalonodd, o blegid yr oedd y Bugail Da wedi ymaflyd ynddo; ac ni ollyngodd efe ei afael o hono. Aeth rhagddo trwy bob anhawderau, gan gynnwysu mewn corpholaeth, a doethineb, a ffatr gyda Duw a dynion. Daeth yn fuan i fod yn aelod amlwg a defnyddiol yn y gymdeithas grefyddol; ac nid ystyrid un o'r cyfryw, na chyfarfod gweddi, yn yr ardal yn llawn heb ei fod ynddo. Tua thair blynedd cyn iddo ef ymuno â chrefydd, sef yn y flwyddyn 1768, yr ymsefydlodd yr efengylwr enwog David Jones yn Llangan; ac felly, cafodd yr eginyn hwn ei fendithio o'i darddiad cyntaf â gwlith nefolaidd gweinidogaeth dodeddig y gŵr rhagorol hwnw. Y mae Thomas Williams, yn ei farwnad i Jones, yn darlunio ei deimladau dedwydd yn nechreud ei yrfa grefyddol yn well nag y medr neb arall ei wneyd. Fel hyn y dywed efe :-

"Un o'r manau byth mi gofiai,
Gwelais i e' gynta' gyd,
Yn cyhoeddi gair y bywyd,
I golledig anwir fydd;
Iesu'n marw, Iesu'n siriol,
Diwedd byd a bore'r farn,
Oedd ei araeth o ffaen cannoedd,
Wrth hen Gapel Tal-y-garn!"
Dyddiau hyfryd oedd y rhei'n y,
Pan oedd Rowlands uchel-ddysg,
Peter ffyddlawn, William Williams,
Llwyd a Morris yn eu mysg;
Jones, fel angel, yn Llanganna,
Yn udganu'r udgorn mawr,
Nes baer dorf mewn twymn serchiadau,
Yn dyrchafu uwch y llawr.
Minnau yno, 'n un o'r lliaws,
Er mai'r annheilynga' i gyd,
Dan y bwrdd yn bwyta'r briwision,
O! mor hyfryd oedd fy myd!
Torf yn bwyta'r bwydydd brass',
Gwin a manna, nefol faeth,
Wrth y fbron 'rown innau'n chwertthin,
Tra'n ymborthi ar y llaeth."

Treuliodd Thomas Williams ugain mlynedd cyntaf ei fywyd crefyddol yn rhyfeddol o ddedwydd mewn undeb â'r Trefnyddion Calvin-aidd; ond dilynwyd yr haf hyfryd hwnw gan snaf garw a thymhestlog iawn. Pan ddiarddelwyd yr enwog Peter Williams gan Gymdeithasfa y Trefnyddion Calvin-aidd, dan y cyhuddiad o ddal golygiadau Sabalaidd, trodd Thomas Williams, ac amryw aelodau enwog ereill yn Mro Morganwg, allan gydag ef. Buont am rai blynyddau yn cynnal cyfarfodydd gweddio o dŷ i dŷ; ac yn y flwyddyn 1797, trwyddedwyd an-nedd-dy o'r enw 'Y Britw'n,' yn agos i Aber-ddawen, at bregethu ynddo. Yr un flwyddyn, trwyddedodd Thomas Williams ei dŷ ei hun,

sef Ffonmon, yn mhlwyf Penmarc, i'r un per-wyl; ac yn y ddau dyddyn hyn, yn benaf, y buwyd yn cynnal y moddion nes adeiladu capel Bethesda, Llanilltud-fawr, yn y flwyddyn 1806. Yn fuan wedi iddynt ymneillduo oddi wrth y Trefnyddion, annogodd y frawdoliaeth Thomas Williams i arfer ei ddoniau yn eu mysg fel preg-ethwr: ac wedi gwrthod am dymmor, cydasyn-iodd o'r diwedd. Gan nad oedd y gynnulleidfa yn perthyn i unrhyw enwad, penderfynasant, mewn cyfarfod eglwysig, i neillduo Thomas Wil-liams yn weinidog iddynt; a chydsyniad y cy-farfod hwnw ydoedd yr holl neillduad a gafodd. Cymmerodd hyn y le ar Mehefin 3ydd, 17:8. Wedi bod yn addoli yn y Britw'n hyd 1806, adeiladwyd capel Bethesda, yr hwn a agorwyd yn mis Mehefin y flwyddyn hono. Pregeth-wyd ar yr achlysur gan Charles Redwood, Ysw., un o'r aelodau, a Thomas Williams, y gweinidog. Gan i'r bobl hyn ymneillduo oddi wrth y Trefnyddion Calvin-aidd o herwydd methu cyttuno â hwynt am athrawiaeth y Drindod, edrychid arnynt fel cyfeiliornwyr peryglus gan y rhan liococaf o'r Annibynwyr a'r Bedyddwyr, yn gystal a chan y Trefnyddion, er eu bod yn hollol efengylaidd yn eu golygiadau ar bob pwng arall. O herwydd hyn, buont am yn agos i ugain mlynedd ar wahân oddi wrth bob enwad crefyddol; ond byddai rhai o weinidog-ion mwyaf rhyddfrydig yr Annibynwyr a'r Bedyddwyr yn rhoddi pregeth yn achlysurol iddynt. Yn raddol, fuffodd Thomas Williams gyfeillgarwch â rhai o brif weinidogion yr An-nibynwyr yn Morganwg a Mynewydd. Aeth o ychydig i ychydig i fynychu eu cyfarfodydd cyhoeddus, a chafodd ganddynt hwythau ddy-fod i gynnal cyfarfodydd yn Bethesda; ac yn Nghymmaentfa y Maendd, yn 1814, derbyniwyd ef a'i gynnulleidfa i gyfundeb yr Annibynwyr. Farhaodd Mr. Williams iafurio yn Bethesda, gyda mesur o lwyddiant, hyd y flwyddyn 1827, pryd yr effeithiwyd cymmaint ar ei iechyd, ei gorph, a'i feddwl o herwydd marwolaeth ei wraig, a'i ferch yn fuan ar ei hol, fel y pender-fynodd roddi ei ofal gweinidogaethol i fyny; ac annogodd yr eglwys i edrych allan am ganly-niedydd iddo. O hyn allan, hyd deryn ei oes, ni phregethodd efe ond ychydig iawn. Bu fyw wedi hyn y ddwy flynedd ar bymtheg; ond an-fynych yr elai allan o'i dŷ trwy holl ystod y blynyddau hyn. Ar ol hir nychod, cafodd ei ollwng mewn tangnefedd, Tachwedd 23ain, 1844, yn bedair blwydd a phedwar ugain oed, o fewn ychydig fisoedd; a chladdwyd ef yn yr un bedd a'i wraig, yn mynwent Bethesda.

Yr oedd Thomas Williams yn hen ŵr tri-gain a phedair-ar-ddeg oed pryd y gwelodd ys-grifenydd y llinellau hyn ef y waith gyntaf; ac yr oedd y pryd hwnw lawer o'r prydferthwch a'i nodweddiad yn mldau ei ddyddiau heb lwyrgilio. Dywedai y rhai a'i hadwaent ef yn ei ieuengedid ei fod yn un o'r dynion harddaf yn yr holl wlad. Yr oedd yn ddyd o dalra cym-medrol, ei walt yn felyn-oleu, ei edrychiad yn siriol, ond yn dra threiddiol; a'i holl gorph, o'i goryn i'w draed, yn nodedig o luniaidd. Nid oedd dim yn drwsgl, nac yn asferw yn perthyn i'w gorph, ei wigiad, na'i ymddygiadau. Gŵr boneddig ydoedd yn mhob ystyr o'r gair. Yr oedd ganddo feddwl grymus, barddonol, craff, a llawn iawn o wybodaeth ysgrythyrol a chyff-redinol. Ymadroddai yn rawydd a medrus iawn, ac yr oedd ei lais a'i barabliad yn hynod

o swyniol. Fel pregethwr, yr oedd yn ffraeth, tarawiadol, ac anarferol o effeithiol. Tua hanner awr, fynychaf, fyddai hyd ei bregeth; ond yr oedd hi, tra y parhâi, mor felused a'r mêl. Efe oedd y pregethwr goreu o bawb yn nghyfrif pobl Bethesda; ac oni buasai iddo dreulio ei ddyddiau goreu yn neillduedig oddi wrth bob enwad crefyddol, y mae yn ddiarmheuol y buasai yn adnabyddus drwy yr holl wlad, ac yn un o'r pregethwyr mwyaf poblogaidd o fewn y Dywysogaeth. Yr oedd efe yn hynod am ei ffraethineb a'i benderfyniad, i ddweyd a gweithredu yn ol ei farn a'i deimlad ei hun; a chan fod ei ddyllanwad yn mysg ei bobl mor fawr, gallasai fforddio dywedyd a gweithredu yn y fath fodd nas goddefasid i nemawr ddyn arall i lefaru a gweithredu. Un tro, mewn cyfeillach grefyddol yn Bethesda, wedi i ryw frawd ddarllen a gweddio, ac iddo yntau agor y cyfarfod âg anerchiad byr, gofynnodd i dri neu bedwar a oedd ganddynt rywbeth ar eu meddylliau; ac wedi i'r nail ar ol y llall ateb nad oedd ganddynt ddim, dywedodd yntau, "Pa ddyben i ni aros yma yn fudion?" ac sath i weddi i derfynn y cyfarfod. Wrth gyflawni gwasanaeth crefyddol ar gladdedigaeth gwrthgilywr, wedi darllen a gweddio, dywedodd, "Dyma ddyn a fu fyw yn hwy na'i grefydd. Cleddwch y marw allan o'r golwg!" a dyna yr oll a ddywedodd y tro hwnw. Dro arall, caniatwyd lle i gladdu crwydryn, a fuasai farw yn y gymmydogaeth, yn mynwent Bethesda, wedi i ddau barson yn y plwyfydd cyfagos wrthod lle beddrod iddo yn eu mynwentydd: ond y cwbl a ddywedodd efe wrth ei gladdu, gyda darllen pennod a gweddio, oedd, "Dyma ddyn na fu yma erioed yn fyw, ac ni buasai yn dyfod yma yn farw chwaith pe cawsid lle iddo yn rhyw fan arall. Cleddwch ef allan o'r golwg." Achwynai un wrtho unwaith fod ei bregeth yn rhy fer. "A gofiaist ti y cwbl a ddywedais?" gofynai. "Naddo," ebnai'r dyn. "Wel," atebodd yntau, "yr oedd hi yn rhy hir i ti."

Gan ei fod mewn amgylchiadau bydol cysurus, ni dderbyniodd ddim am ei wasanaeth fel pregethwr; a barnai rhai iddo wneyd cam mawr felly â phobl ei ofal, ac âg achos crefydd yn mro frâs Morganwg. Yr oedd amryw deuluoedd cyfoethog yn ei gynulleidfa, a gallasant yn ddi-drafferth gasglu hanner can' punt y flwyddyn at y weinidogaeth, yn ol y graddau y cyfreniad at achosion crefyddol y pryd hwnw; ac os nad oedd eisieu yr arian ar y gweinidog, yr oedd digon o alwad am danynt i adeiladu capeli, a sefydlu Ysgolion Sabbothol ar hyd a lled y ffo; yr hon oedd y pryd hwnw, ac i raddau pell ette, yn ddigrefydd a phaganaudd iawn. Nid gwiw celu y ffaith mai lled ddiffurthyth fu bywyd gweinidogaethol Thomas Williams, er rhagored ei alluoedd, ac er mor fawr oedd ei ddyllanwad yn mysg ei bobl. Boddlonodd efe a hwythau i fyw'nhan eu hunain yn addolddy bychan Bethesda, heb wneyd unrhyw ymdrech i helaethu lle y babell, a thori allan ar y dde ac ar yr aswy.

Ei rgoriaeth fel prydidd sydd wedi anfarwoli enw Thomas Williams. Yr oedd yn emynwr ac yn gyfansoddwr marwnadau rhagorol. Cyhoeddodd yr argraphiad cyntaf o'i emynau yn y flwyddyn 1812, dan yr enw "*Llais y ddurtur yn y wlad*," a chyhoeddodd yr ail argraphiad, gyda llawer o chwangedadau, yn y flwyddyn 1824, dan yr enw, "*Dyfododd Bethesda*." Cynwysa yr argraphiad hwn 143 o emynau, a deg

o ganiadau ar destynau crefyddol—ac yn eu mysg, y gân ddiwyffelyb o anerchiad a anfonodd i Margaret Watkins, un o aelodau Bethesda a ymfudasai i Gaerfrog Newydd yn 1818. Yn sicr, nid oes un cyfansoddiad prydyddol yn y Gymraeg yn rhagori ar hwn mewn llymni, tynerwch, a naturioldeb. Byddai yn anhawdd cael un dyn na dynes, wedi ymfudo o'i wlad, a allai ei ddarllen heb wyllo. Y mae ei farwnadau i'w wraig, i Peter Williams, Jones o Langan, ac i Jones o Bont-y-pool, &c., yn orlawn o'r ergydion barddonol grymusaf, na chyfarfyddir â'u rhagorach yn mhennillion Williams, o Bant-y-celyn. Gresayn na chymmerai rhyw un cymmhwys y gorchwyl o gasglu a dwyn allan mewn un gyfrol hardd holl gyfansoddiadau prydyddol Thomas Williams. Byddai y gyfrol yn anrheg dra rhagorol i'r darllenwyr Cymreig hyny sydd yn hoff o brydyddiaeth grefyddol lawn o dan teimlad.

WILLIAMS, WILLIAM, o Bant-y-celyn:—enw sydd yn aros ac i aros ar dafod-lafar gwlad o genhedlaeth i genhedlaeth: ond ychydig sydd i'w gael o hanes ei fywyd, fel aml un arall o enwogion ein cenedl oddi ynt y gydoeswr âg ef, a rhai o'i flaen ac hefyd ar ei ol. Caaglodd y Parch. T. Charles, o'r Bala, yr hwn, am rai blynyddau, oedd gydoeswr a chydafurwr âg ef (ond blynyddau yn ieuangach) gymmaint a allasai efe ei gael o'i hanes, a chyhoeddodd ef yn ei "*Drysorfa*," cyf. ii. td. 44. Dywed Mr. Charles:—

"Ganwyd William Williams yn 1717, yn Cefn-y-coed, yn mhlywyl Llanfair y Bryn, yn agos i Lanymddyfri, swydd Gaerfyrddin. Ei riani, John a Dorothy Williams, oeddynt yn profesu crefydd gyda'r Ymneillduwyr, ac mewn gobraith cariad yn bobl dduwiol. Ei dad, John Williams, oedd am-aethydd gonest a pharhaus. Enw ei fam, yn ferch ieuang, oedd Lewis. Yr oedd ei gŵr yn llawer hynach na hi, ac a fu farw pan oedd ei fab William ond ieuang; ond ei fam, Dorothy, a fu byw i fod yn bymtheg a phedwar ugain mlwydd oed, ac a fu farw ond saith mlynedd o flaen ei mah. Brawd hynaf ei dad a feddydiwyd gan y Parch. Rees Pritchard, ficer enwog a duwiol Llanymddyfri. Wedi i'w dad farw, pan oedd ei fam ynghylch deng mlwydd a deugain oed, bu hi byw yn weddwr hyd ddydd ei marwolaeth. Efe oedd y pedwerydd o chwech o blant, a'r unig un a dyfodd i oedran gŵr o dri o feibion. Ewyrth iddo, o du ei fam, pan yr oedd efe yn ieuang, a adawodd etifeddiaeth weddus iddo ef, a'i fam. Gorphenodd ei ddyg mewn ysgol yn Llwyn-llwyd, yn agos i'r Hay, yn sir Frycheiniog, dan ddyg un Mr. Powell, gweinidog yr Ymneillduwyr, o Maes yr Owen. Yr oedd yr athrofa hon yn dra enwog y dyddiau hyny. Ei fwrriad oedd bod yn feddyg; ac efe a astudiodd physgwriaeth yn ddyfal, a bu o les i lawer hyd ddydd ei farwolaeth trwy ei gyfarwyddiadau meddygol. Ond galwodd yr Arglwydd ef drwy ras, a llwy ymroddodd i waith y weinidogaeth. Wrth ddyfod adref o'r athrofa, B.A. 1738, cafodd ei alw wrth wrandaw ar Mr. Howel Harris yn traethu ei genadwri bwyais ar ol y gwasanaeth yn mynwent Talgarth."

Yn ei fyr-gofiant o flaen "Holl weithiau prydyddawl a rhyddieithawl" W. Williams, rhydd y golygydd galluog, y Parch. J. R. Kilsby Jones, y feithiau canlynol am dano ef, a'i deulu:—"Yr oedd tad ei fam yn byw yn, ac yn perchen ar Bant-y-celyn, yr hwn sydd o ddeutu dwy filldir oddi wrth Cefn-y-coed (ei le genedigol). Yr oedd iddi hi, ei fam, ddau o frodyr; y rhai

oeddynt nodedig am eu cryfder corphorol; canys cryfder ychain oedd yr eiddynt hwy, yn ol sŵn traddodiad tadau yr ardal: ac nis clywsom eu bod yn enwog am ddim arall. Gwell hyn o newyddion am danynt yn gwaeth. Sylfaen safadwy (i adyn cyflawn ydyw nerth corphorol. Ni wastraffasant hwy eu nerth ar win, diod gadarn, gwirod, na dim arall a fedr fwyta cryfder y corph. Buont feirw eu dan yn hen langciau, gan adael eu treftadaeth yn ddfwlch i'w chwaer Dorothy, drwy yr hon y disgynodd i'w mab, sef wedi hyny, Williams o Bant-y-celyn. Yr oedd ei dad yr un modd yn perchen ar dyddyn ei hun.

"William oedd yr unig fab a dyfodd i fyny i oedran gŵr; ond yr oedd iddo dair o chwirodd, am y rhai nad oes gan hanes na thraddodiad ddim, na da na drwg, i'w adrodd.

"Yr oedd ei dad yn ddiacwn yn yr eglwys Annibynol yn Cefnarthan, a pharhaodd i ddal cysylltiad swyddol a hi hyd nes i nifer o'r aelodau adael y lle, ac yntau yn eu plith, o blegid dygiad Arminiaeth i'r pulpud, pan y fufurfiwyd eglwys newydd mewn amaethdy o'r enw Climpentan, rhwng Pant-y-celyn a Chefn-y-coed, ac o ddeutu dwy filldir o gartref yr hen eglwys. Wedi hyny, adeiladwyd capel ar ran o dir Pant-y-celyn, a adwaenir wrth yr enw Pentre-tŷ-gwyn, a mam y bardd a roddeis y lle i'w adeiladu; ac yn yr un man hefyd y mae yr addoldy yn brosenol."

Felly, o hâd Ymneilldueth yr hanai efa, dad a mam. Ar aelwyd Ymneillduol y cafodd ei fagu, ac mewn athrofa Ymneillduol y cafodd ei addysg; ond at yr Eglwys Sefydledig y trodd ei wyneb, gan gefnu ar Ymneilldueth ei rieni a'i athrawon, pan ddechreuodd feddwl am grefydd a gweinidogaeth y gair. Gellir priodoli hyn yn benaf, dybygid, i'r ffaith mai dan weinidogaeth Howel Harris, yr hwn a'i cyfrifai ei hun yn aelod o'r Eglwys Wladod drwy ei oes, y dychwelwyd ef: ond yr oedd rhywbeth ynddo, er hyny, na allai ddygymmod a'i eglwys hono, na hithau âg yntau—yr hyn a'i gwagodd allan o honi cyn pen nemawr o flynyddau wedi iddo fyned i mewn iddi. Fel hyn y dywed Mr. Charles yn y "*Drysorfa*" ar y mater:—

"Urddwyd ef yn ddiacwn yn yr Eglwys Sefydledig, B.A., 1740, gan Nicholas Claget, esgob Tŷ Ddewi, i guradiaeth Llanwrtyd a Llanddewi Aber-gwesyn. Gwasanaethodd y guradiaeth am dair blynedd, a phregethodd, gydag ond ychydig lwyddiant, i bobl dywyll ac anfoesol iawn. Pan oedd ynghylch deuddeg ar hugain oed, priododd Mary Frances, priodwr o Llanfynydd, ac wedi hyny a drigodd yn Llansawel. Bu Miss Frances gyda'r Parch. Griffith Jones, yn Llanddowror. Yr oedd yn ferch synwrol, dduwiol; ac a fu yn wraig addas, serchog, a chysurold iddo ef holl ddyddiau ei fywyd. Yr oedd gofal yr Arglwydd am dano yn ymddangos yn fawr yn y fath rodd iddo a gwaig gall, brydferth, ddoeth, dduwiol, fwynaid, a serchog. Dywedai gyda llawer o ddifyrwoh iddo gael ei roddi yn llys yr esgob, pan oedd yn gwasanaethu Llanwrtyd, am bodwar ar bymtheg o bechodau y bu yn euog o honant—sef, am beidio rhoddi arwydd y groes wrth fedyddio, a pheidio darllen rhai rhanau o'r gwasanaeth, a'r cyffelyb bethau. Y Parch. G. Whitfield yn benaf a'i hannogodd i adael yr Eglwys, a myned i'r 'prif-fyrrdd a'r caeau.' Yr oedd yn gwasanaethu ei eglwys o Cefn-y-coed, deuddeg milldir o Llanddewi Aber-gwesyn. Yn y dyddiau hyny yr oedd yn cadw gweddi deuluaidd dair gwaith yn y dydd, ac yr oedd ei holl ymarweddian yn syml ac yn dduwiol yn gyfatebol i hyny. Ni chafodd erioed 'ei gyflawn urddau,' fel y dywedant. Pallodd

yr esgob ei urddo, o herwydd ei afreolaeth yn pregethu yn mhob man, heb law yn yr eglwys ac yn y phwyfiau yr oedd yn gweinidogaethu ynddynt. Nid oedd yn cymmeradwyo yr afreolaeth hwn yn ei feddwl yn ol llaw dros ei holl fywyd. Gweithred fyrbyyll ynddo yr oedd yn ei barnu, ac y gallasai fod yn fwy defnyddiol pe buasai yn fwy araf a phwylllog; ond geill Duw ddwyn ei amcanion i ben drwy ffolineb dynion; a hwyrach mai fel yr oedd yr oedd yn fwyaf addas i gyflawni ei amcanion doeth ef. Wedi gadael, neu gael ei droi allan, nis gwn pa un yn iawn, o'r Eglwys Sefydledig, daeth yn gyd-nabyddus â'r Parch. Daniel Rowlands; yr hwn a fyddai yn dyfod yn aohlysurol i bregethu i gapel Ystradffin, yr hwn sydd yn sefyll yn y plwyf yr oedd ef yn byw ynddo. O hyny hyd ei farwolaeth, parhaodd i deithio trwy holl Gymru fel efengylwr, i draethu gwirioneddau Duw i drigolion tywyll y dalaeth yn mhob man lle y cai neb i'w wrandaw; a pharhaodd i wneyd hyny dros ynghylch hanner can mlynedd. Byddai yn gyffredin yn myned yn fisol i Langeitho i gynnorthwyo Mr. D. Rowlands i gyfrannu sacrament Swper yr Arglwydd i'r tyriaedd lloesog iawn a fyddai o bob parth o Gymru yn dyfod i gymmuno. Parhaodd y brawdgarwch anwyliaf rhyngddynt tra y buont byw, fel y gellir canfod wrth y farwnad a gyfansoddodd i'r gŵr hwnw ychydig cyn iddo ef ei hun farw. Pregethodd dros bymtheng mlynedd ar hugain yn nghapel Llanlluan unwaith bob mis, ac yn Nghaio a Llansawel dros yr un amser unwaith yn y mis; ond pan yr ymwelai âg eglwys Gwynedd, neu rhyw dro maith yn y Deheudir. Nid ydwyf yn gwybod am ddim amrywiaeth neillduol yn ystod ei fywyd; ond yr oedd yn myned rhagddo yn gyson yn y llwybr hwn o ymboeni yn y gair a'r athrawiaeth yn mhlith Methodistiaid Cymru; a chynnorthwysai yn Langeitho yn fisol hyd ddydd ei farwolaeth."

Wel, yn sicr, 'pechadur oedd y dyn hwn,' a phechadur yn sôn am ei bechodau "gyda llawer o ddifyrwoh," medd yr hanes; a'r pechodau hyny yn gynnifer a phedwar-ar-bymtheg mewn rhifedi, ac yn gyfryw bechodau ag a dyment y fath sylw fel y dygid ef i llys yr esgob i roddi cyfrif am danynt! Pa beth oedd y pechodau hyny? Ai tyngu a rhegi, meddwdod, godineb, neu ddilyn coeg-rodres a gorwagedd y byd drygonus hwn, mewn gwleddoedd, dawnsiau, rhedeg-feydd caffylau, a'r cyffelyb? Nage, ddim: nid oedd neb yn cael ei roddi yn llys yr esgob am bethau felly yn y dyddiau hyny, ac nid oedd yr esgob a'i llys yn gofalu dim oll am gwestiynau bychain dibwys felly. Yr oedd y pechodau hyny, dybygid, o natur fwy ysgeler o lawer na'r rhai uchod, a dyna oeddynt—"Peidio rhoddi arwydd y groes wrth fedyddio, a pheidio darllen rhai rhanau o'r gwasanaeth, a'r cyffelyb;" ond yn enwedig troi allan i bregethu yr efengyl mewn lleoedd anghyssegredig—"y prif fyrrdd a'r caeau!" Pechodau yn erbyn goeidiadau yr eglwys oedd y rhai hyny; mewn cymmariaeth i ba rai nid oedd troseddau yn erbyn gosodiadau Duw ond pethau bach yn ngolwg ei erlynywyr yn llys yr esgob yn ddiâu! Y mae y geiriau nesaf yn yr hanes yn ein synu braidd:—"Nid oedd yn cymmeradwyo yr afreolaeth hwn yn ei feddwl yn ol llaw dros ei holl fywyd. Gweithred fyrbyyll ynddo yr oedd yn ei barnu, ac y gallasai fod yn fwy defnyddiol pe buasai yn fwy araf a phwylllog." Pa beth? ai nid oedd efe yn cymmeradwyo ei waith yn gwrando ac yn dilyn argyhoeddiad ei gydwybod yn y pethau hyny a berthynent i addoliad a gwasanaeth Duw, a'i waith yn troi allan i bregethu yr efengyl i'w gydwladwyr yn mhob lle y caffai gyfleusdra, a phan oeddynt yn dyddfu gan newyn am fara, y

bywyd? Ai amser i dewi a sôn oedd y fath amser a hwn? Ai callach a doethach fuasai cadw a dilyn trefn, gosodiadau, ffurfiau, a chanonau dynol, yn hytrach na threfn a chanon yr awdurdod sydd yn gorchymyn, "Ewch i heolydd ac ystrydoedd y ddinas—i'r prif-ffyrdd a'r caeau, a chymmhellwch hwynt i ddyfod i mewn," &c.? Felly y gorchymynai bugail ac esgob eneidiau dynion. Na: nid felly y dywedai esgobion yr Eglwys Sefydledig yn Nghymru y dyddiau hyny (a'r dyddiau hyn hefyd, am a wyddom) wrth eu hordeinio i'r weinidogaeth: na, nid felly. Eithr yn hytrach, "Nac ewch i'un man allan o'ch plwyf pennodol eich hun, nac i'r tu allan i furiâu cysegredig eglwys eich plwyf; ac os ewch, cewch deimlo anfoddlonrwydd a cherwydd llys eich esgob." Ar ba un o'r ddau esgob y dyld gwrandaw? Y mae gorchymyn y naill yn taraw yn uniongyrchol yn erbyn y llall. Dywedai apostol dan amgylchiad cyffelyb, wrth awdurdodau eglwysig ei ddydd ef, "Ai cyflawn yw ger bron Duw wrando arnoch chwi, yn hytrach nag ar Dduw? bernwch chwi." "Rhaid yw ufuddhau i Dduw yn fwy nag i ddyinion."

Heb law hyny, y mae y syniad hwn oedd ganddo am ei ymddygiad ei hun yn anghyson a'r hyn a ddywed efe am G. Jones, o Llanddowror, a Howel Harris, yn ei farwnad i'r olaf. Am G. Jones, dywed:—

"Gan nad oedd ei foreu ond tywyll,
Ac nad oedd ei ffydd ond gwan,
Fe arswydodd fyn'd i'r meusydd,
Ac i'r lleoedd nad oedd llan."

Drachefn, am H. Harris:—

"Yntau Howel, heb arddodiad
Dwylaw dynion o un rhyd,
Na chael cenad gan un esgob,
Ac sy'n llawer llai na Duw,
Fe bregethodd yr efengyl,
A'i hanfeidrol ddwyfod stôr,
O derfynau Hafren dawl
Obry i'r Gorllewin Fôr."

Felly, gwendid ffydd G. Jones a'i cadwai rhag myned allan "i'r meusydd, ac i'r lleoedd nad oedd llan," i bregethu; ond "afreolaeth a byrbyll-dra" ynddo ef oedd gwneyd hyny! Gogoniant Howel Harris oedd ei waith yn troi allan i bregethu yr efengyl o derfynau Hafren i Fôr y Gorllewin—heb arddodiad dwylaw na chael cenad gan un esgob i wneyd hyny; ond diffyg ystyr-iaeth, pwyll, ac arafwch oedd gwneyd hyny ynddo ef!

Yn ei fyrgofiant am dano, gwna golygydd ei weithiau, y Parch. Kilsby Jones, y sylw canlynol ar yr amgylchiad hwn yn ei hanes:—

"Pe buasai Paul yn esgob Tŷ Ddewi, cawsai Williams ryddid i bregethu yn mhob man lle y galleid cael creadur i wrando arno. Ond beth a dâl chwalu—pe byddai Paul yn talu ymweliad a Phrydain yn awr, ac yn anfon ei gyhoeddiad i bregethu yn Eglwys St. Paul, yr hon a gyssegrwyd i'w enw ef ei hun, ni fedrai esgob Llundaïn roddi cenad iddo heb ddeddf seneddol. Os na wnai ymostwng i dderbyn urdd esgobol oddi ar ei law—ac anhawdd genym greu y gwnaethai yntau gydsynio a'r fath delerau—pur chwithig gan Apostol mawr y Cenhedloedd fuasai cael ei gyfyngu gan finiau gwellt o waith dynion, ar ol cael, nid yn unig genad, ond gorchymyn (o'r nef) i bregethu yr efengyl i bob creadur. Y mae bod yn Gristion o lawer mwy pwys na bod yn Ymneilldŵr, neu yn Eglwyswr, onid é, buasai yn anhawdd maddu i Williams am gwyno iddo fod yn euog o afreoleiddiwrch pan y

dewisodd ymadael o'r Eglwys Sefydledig, neu y gorfodwyd ef i wneyd hyny; ac fel prawf, dybygid, o wirionedd ei edifeirwch am ei ymddygiad afreolaidd, dygodd ei ddau fab i fyny yn 'offeiriad,' er i John ddilyn esampol ei dad, ac ymneillduo oddi wrth yr Eglwys Sefydledig ar ol ei gwasanaethu am saith mlynedd."

Crybwyllir y pethau uchod yn unig am eu bod yn gyfran bwysig yn hanes bywyd y pŵer ganiedydd, ac o hanesiaeth eglwysig Cymru yn y cyfnod hwnw.

Y crybwylliad nesaf a gawn gan Mr. Charles am dano a ddywed:—

"Y Gymdeithasfa gyntaf yn mhllith Methodistiaid Cymru a gynnalwyd yn nhŷ Jeffrey Dafydd, o'r Rhiwiau, yn mhllwyf Llanddeusant, awydd Gaerfyrddin. Yr oedd yn bresennol yn y cyfarfod hwnw Mr. Howel Harris, y Parch. D. Rowlands, W. Williams, a dau neu dri o gynghorwyr. Dywedir i Mr. Harris, mewn cymmanfa foreu wedi hyn, annog pawb oedd yno i gyfansoddi ychydig brydyddiaeth, i edrych a oedd yr Arglwydd wedi rhoddi dawn prydyddiaeth i un neu arall o honnynt—a phwy oedd hwnw. Felly y gwnaethant. Ac wedi iddynt ddarllen eu cyfansoddiadau, penderfynwyd yn gydnolol mai Mr. W. Williams a gawsai y ddaun odidog hono; ac annogodd Mr. Harris a phawb ereill ef i'w harferyd er gogoniant Duw a lles i'w eglwys."

Rhododd yr annogaeth hono gan Howel Harris gyfeiriad newydd i athrylith y gŵr o Bant-y-celyn. Dichon nad oedd efe ei hun, na neb arall, wedi meddwl cyn hyny fod awen barddoniaeth ynddo; ond deffrowyd hi ar yr amgylchiad hwnw. Tarawyd y graig, a'r dyfr-oedd a ddyllfodd; ac y mae cynnulleidfaoedd efengylaidd Cymru yn parhau i yfed o honnynt gyda blas mawr o hyny hyd yn awr, a hwy a barhant i wneyd felly tra bo efengyl a Chymraeg yn aros yn y Dywysogaeth.

Diangodd yn rhyfedd yn ei deithiau i bregethu trwy Dde a Gogledd Cymru rhag y triniaethau creulawn a ddiodeffodd amryw o'i gydlaforwyr. Dywed Mr. Charles:—

"Nid llawer a ddiodeffodd o erledigaethau o herwydd crefydd. Adroddai yn aml am un tro a fu arno yn rhywle yn Ngwynedd. Yr oedd wedi ei gyhoeddi i bregethu mewn tafarndy. Ar yr amser gosodedd, daeth gŵr boneddig a bygyllwyr gydag ef i'w erlid. Y tafarnwr a'i gwisgodd a'i ddillad ei hun, er iddo gael diango yn anadnabyddus iddynt. Wedi iddo ddyfod i'w plith heb neb yn ei amnhau, daeth yr Ysgrifwyr hono gyda'r fath effaith i'w feddwl, 'Pwy bynag a'm gwado i ger bron dynion,' &c., fel y gorfu iddo fyned yn ei ol, a gwisgo ei ddillad ei hun—a daeth felly i'w plith. Ymosodwyd arno yn fuan, ond y tafarnwr a'i haohubodd, ac ni chafodd niwed."

Etto, rhydd Kilsby, yn ei gofiant am dano, y ddwy chwedl ddiifyrus a ganlyn, yn y rhai yr amlygir hynodion cymmeriad y gwrthdrysych:—

"Daeth y bardd i fod yn hoff iawn o ddalen yr India (*tea*); a chan ei fod mor *thorough man of business*, arferai brynu cistaid gyfan o hono ar y tro. Ac yna wedi diwallu ei angen ei hun, rhanaï y gweddill rhwng ei gyfeillion; ac fel cipolwg ar y bardd yn y cymmeriad o *tea man*, nid drwg genyf drawsgrifio, o hen lyfryn cofawriaeth pethau dardoddedig, y manylion bychain plu-ysgafn, ond adeiladol (serch hyny), canlynol:—

'Of the two dozen and a half [pwsys o dŵ] I took with me to Llangeitho, I gave seven to Mary of Llanbadarn-fach, four to William Harry, six to man of Velindre, a dozen left at Cwmcyon.

'Mor werthfawr ag aur coeth' ydyw y dyfyniad

hwn, sylwa yr ygrifenydd, yn gymmaint ag y gwaaenaetha fel pont gysylltaw rhyngom a gŵr ag sydd gymmaint uwch law y cyffredinolrwydd o blant Adda, fel y teimlwn ei fod wedi cyrhaedd uchelfan nad oes un gobaith y cawn ni byth fraint a'r anrhydedd o oesd ein traed arno. Nid oes yn aros i ni ond edmygu yr uchder oddi ar wastadedd ein dinodedd: ond pan y sonia y bardd goludog-ddawn am gario tē i fychaniaid y ddaear, er yn rhagorllion ysbrydol, fel William Harry, a Mary o Lanbadarn-fach, teimlwn ei fod yn asgwrn o'n hasgwrn, ac yn gnawd o'n onawd; o blegid gallwn ninnau, ddnodiad y llawr, ranu tē, bid a fyno, rhwng saint y Goruchaf. Gallu gwrthfarwol ydyw ei athrylith; a chyfranoga personau, a phethau bychain, o'r anfarwoldeb cyssylltiedig āf ef ei hun. Marwnad Williams i William Harry sydd wedi cedw cofadwriaeth hwnw, druan! yn fyw ar y ddaear; a saith pwys o ddaid tē sydd wedi adgyfodi Mary o Lanbadarn-fach o'r llwch tew oedd wedi cuddio ei henw o'r golwg; ond gormod tasg fuasai i longaid o dē wneyd hyn o orchwyl, oni buasai ei chysylltiad ā'r bardd o Bant-y-celyn."

Drachefn, ar un o'i deithiau pregethu, yn y Gogledd, cyfansoddodd y llinellau canlynol; a than ddyllanwad yr *hip*, a meddwl am gartref, rhoddwyd hwy allan i'w canu mewn oedfa a gynnelid ganddo yn Nghlynnog Fawr (Arfon):—

"Héd y gwew, hed yn fuan, hed aderyn glas ei liw,
Héd oddi yma i Bant-y-celyn, d'wed wrth Mali
fy mod i'n fyw,
Héd oddi yno i Lanfair Muallt, d'wed wrth Jack
am gadw i le,
Ac os na chaf ei weled yma, caf ei weled yn y
ne."

Gofynnodd y gŵr oedd yn dechreu canu, a oedd yn disgwyl i'r gynulleidfa ganu y geiriau hyn? Yntau, yn ddychrynadwy mywybodol o'r amryfuedd a gyflawnai, a roddodd allan, yn ddifyfyr, ys dywed y beirdd, y pennill mwy priodol canlynol:—

"Mae'r ischawdwriaeth fel y môr," &c.

Dywedodd mai clywed sŵn y llanw yn dyfod i mewn a barodd iddo feddwl am y gymmbariaeth a ddefnyddir yn y pennill.

Yr oedd mor *nervous* yn ei ddyddiau diweddfaf fel yr oedd Mali, druan! yn gorfod myned yn gydymaith iddo ar ei deithiau; o blegid yr oedd ofn bwganod, canwyllau cyrph, ac elyllon o'r fath arno gymmaint fel na feiddiai fod allan y nos wrtho ei hun. Yr oedd yn meddu *nervous system* mor deimladwy o'r dylanwad allanol ysgafnaf ag ydyw dalen yr eithnen o anadliad yr awel.

Ymddengys ei fod yn hynod o fywiog a gweithgar ei natur, yn gorphorol a meddyliol; yn elyn diogi a difaterwch ynddo ei hun, yn ei deulu, ac yn mhawb; yn fedrus, ymdrechgar, ac yn llwyddiannus hefyd i "wneyd y gorau o'r ddau fyd." Gwnai arian o'i fferm ac o'i lyfrau, gyda gofal a dehurwydd mawr. Yr oedd yn gynnil, ond nid yn gybyddlyd, fel y dengys chwedl y tē; a hynod o lettygar a chroesawgar yn ei dŷ bob amser. Yr oedd ganddo y ddawn i gasglu arian i raddau helaeth, a chalon i gyfranu o honynt at achosion teilwng yn gystal a hyny. Yr oedd ei fab John, yr hwn a etifeddodd ei gyfoeth ar ei ol, yn wahanol i'w dad. Ni feddai ef y mymryn lleiaf o'r gallu i drin y byd, a chasglu arian; ond yr oedd y ddawn o roddi a chyfranu yn nodedig ganddo.

Am dano fel pregethwr, dywed Mr. Charles:

¹ John ei ail fab, yr hwn oedd yn guraid yn Llanfair Muallt y pryd hwnw.

—"Yr oedd ei ddoniau areithiol yn helaeth, ei bregethau yn efengylaidd, yn brofiadol, ac yn felus—yn chwilio i mewn i gau athrawiaethau a gau brofiadau, ac yn gwahaniaethu yn fanwl rhwng gau a gwir ysbryd. Yr oedd ei ddychymyg yn gryd, ei lygad yn graff a threiddgar, a llawer o ddyllanwadau nefol ar ei ysbryd wrth weinidogaethu yn gyhoeddus, ac yn ei ymddiddanion ā dynion am fater eu heneidiau yn y cymdeithasau neillduol. Dywedai Iarlles Huntingdon am dano, nad oedd gan Gymru un gŵr mwy, ac ystyried pob peth, i ymfrostio! Ar ei dymuniad hi, cyfansoddodd lyfr bychan o hymnau yn Saesneg—teitl yr hwn yw "*Gloria in Excelsis*"—"Gogoniant yn y Goruchafion." Cyfansoddodd lyfr bychan arall o emynau yn Saesneg, a elwir "*Hosannah to the Son of David*."

Heb law ei gyfansoddiadau barddonol, cyhoeddodd hefyd amryw weithiau rhyddieithol, megys—hanes bywyd a marwolaeth "*Tri wfr o'r Aiph a Sodom*." Math o ramant, yn di-grifio y cybydd, yr afradlawn, a'r Cristion yn nodweddiog gwahaniaethol eu bywyd a'i marwolaeth. Cyhoeddwyd hwn yn 1786. Yn yr un flwyddyn hefyd, cyhoeddodd lyfrau arall, dan yr enw "*Crocodil Afon yr Aiph*," yn darlunio cenfigen yn ei natur wenwynig, a'i heffeithiau niweidiol. Cyhoeddodd hefyd yn ganlynol i hyn draethodau byrion dan y teitlau "*Doctor Nuptiarum*" (cyfarwyddwr priodas), "*Pantheologia, sef hanes holl Grefyddau'r byd*," "*Aurora Borealis, neu y Goleuni yn y Gogledd*," &c., a "*Llythyr Martha Philophus at y Parchedig Philo Evangelius, a'i ateb yntau*."

"Wedi treulio," meddai Mr. Charles, "oes hirfaith, lafurus, a defnyddiol yn eglwys Dduw, yn yr amser godidocaf ar grefydd yn Nghymru hyd yn hyn, am a wyddom, bu farw yn Pant-y-celyn, yn mhlwyf Llanfair-y-bryn, yn bedair ar ddeg a thrigain mlwydd oed." Yr afiechyd o ba un y bu farw oedd y graianwst, yr hwn oedd yn ei fino amryw flynyddau o'r blaen. Ysgrifennodd farwnad Mr. Rowlands ynghylch pum mis cyn ei farwolaeth. Y geiriau diweddfaf yn hono a fynega oreu, medd ei fab, sef y Parch. J. Williams, ei brofiad yn ei ddyddiau olaf:—

"Etto, er ei lyftheiriau,
Sydd yn rhwymo'r corph ynghyd,
Mae y nefoedd fawr yn agos—
Rhwygwyd y cymmylau i gyd:
Mae fy ysbryd am gartrefu,
Gyda'r dorf anerif fawr
O rai cyntaf-anedigion
Y sydd yn y nef yn awr."

Bu farw Ionawr 11eg, 1791, yn bedair ar ddeg a thrigain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn yr ochr ddwyreiniol yn mynwent Llanfair-y-bryn. Yr oedd tyrfa liosog iawn yn ei gladdedigsaeth, a phregethodd William Lloyd, Ysw., o Henllan, Caio, yn effeithiol iawn, yn ol ei arfer, i'r dyrfa. Canasat yn orfoeddus yr holl ffordd i'r llan.

Rhoddwyd careg fedd arno, ā'r argraph ganlynol arni, yn Saesneg, a'r pennill diweddfaf o "*Theomemphus*," yn Gymraeg:—

"Er coffadwriaeth i'r diweddar Barch. W. Williams, o Bant-y-celyn, yn y plwyf hwn, awdwr am rywiol draethodau mewn prydyddiaeth a rhyddiaith. Disgwyl yma seren ddydd yr adgyfodiad cyntaf; pan wrth sŵn udgorn yr archangel yr adfywia y llwch cysgild, ac y llyngair anegu ei hun mewn buddugoliaeth. Llafuriodd yn ngwinllan yr efengyl dros hanner can mlwydd, ac a barhaodd yn ei ymdrechladau er ei llwyddiant, yn gystal wrth

bregethu, ac ysgrifeniadau. Ac i'w lawenydd an-nrmetadwy, gwelodd ei heffeithiau yn helaethu, a'r gallu yn ymddangos yn iachawdwriaeth miloedd.

Heb seath, heb fraw, heb ofn, heb ofid, ac heb boen, Mae'n canu o faen yr orsedd, ogoniant Duwa'r Oen, Yn nghanol myrdd myrddiynau yn caru oll heb drai, Yr anthem ydyw cariad, a chariad i barhau."

"Fel hyn," medd Mr. Charles, "gorphenodd y gŵr enwog hwn ei yrfa lafurus. Yr oedd yn ei ieuengctid yn ŵr hardd, bywiog, o'r maintoli cyffredin; ei dymmherau oeddynt yn go boeth-lyd, ond yn gyffredinol yr oedd yn dirion a hawddgar tuag at bawb. Wrth roddi pob peth yddo at eu gilydd, yr oedd yn un o'r dynion mwyaf ei ddoniau, ei barch, a'i ddefnyddioldeb yn ei oes. Yr oedd yn meddu ar ddoniau pryd-yddol, wedi eu rhoddi yn naturiol a helaeth iddo gan yr Arglwydd."

Nis gallwn ymatal rhag gwneuthur y dyfyn-isdau canlynol o "*Weithiau Rhyddieithol Hir-aethog*," ar nodwedd a gweithiau gwrthdrysych yr erthygl hon:—

"Yr ydym yn hollol gydsynio â barn Iarlls Hun-tingdon a Mr. Charles am dano; sef, ac ystyridd 'a dodi pob peth at eu gilydd yddo, na feddai Cymru yr un gŵr mwy i ymfroestio o hono; a'i fod yn un o'r dynion mwyaf ei ddoniau a'i ddefnyddioldeb yn ei oes.' Y dystiolaeth hon sydd wir. Ymfroestia Cymru, yn gyfiawn hefyd, yddo. Tueddir ni i fyned gam yn mhellach na'r 'arglyddes ethol-edig,' a Mr. Charles, a hŏni uchafiaeth iddo ar holl gydeyrn ei oes, a dodi pob peth at eu gilydd; er y dichon fod rhai o honynt a ragorai arno mewn rhai pethau. Gŵr a fedrai ysgrwyd teimladau cenedl gyfan o bobl ar unwaith, ac sydd yn parhau o hyd i wneyd hyn yn fwy nag un o'i gydoeswyr, sydd yn teilyngu ei osod yn nghadair y Tachmoniad, yn bennaeth cedryn ei ddyddiau. Y mae hyawdledd areithyddol digymhar Rowlands, o Langeitho, bron a myned erbyn hyn i ebarfogiant, tra y mae yr eiddo ef mor fywiol ac effeithiol ag erioed. 'Nid astudiodd nemawr ar gynghanedd brydyddawl y Cymry,' medd Mr. Charles. Y mae hyn yn eithaf gwir, ac ni buasai o nemawr ddyben iddo geisio gwneyd hyn chwaith. Ni fuasai waeth ceisio rhwymo 'yr unicorn a'i did mewn rhych' na cheisio gosod ei awen ef i dynu yn rheai y pedwar-mesur-ar-hugain. Ni allasai Dafydd ap Edmwnth byth gael ganddi 'lyfnu a dolydd' ar ei ol ef yn yr offer hono, mwy nag y gallasai Iob gael gan yr unicorn wneyd hyn. Aesen wyll ydoedd, a chwarddasai am ben lliaws tref o feirdd 'wrth fraint a defawd beirdd Ynys Prydain,' ped fuasant yn rhedeg ar ei hol ac yn galw arni. Nid ydym yn teimlo un radd yn ofidus o blegid hyn. 'Ni ofalodd chwaith am gadw purdeb iaith,' medd ei hanesydd. Y mae hyn etto yn bur wir, a drwg genym hyn. Buasai ei ganiadau yn fwy derbyniol a chymmeradwy i bob chwaeth goeth, pe buasant wedi eu nitthio & gwyntyll ac & gogr gofal a dyhewyd er puro a gloewi yr iaith. Ond y fath ydoedd yacil ei athrylith hudoliaethus, fel y mae yr hyawdledd a'r effaith weithiau yn cael yn hytrach eu mwylu drwy hyd yn oed wallau yr ieithyddiaeth! Caniadau William Williams, o Bant-y-celyn, ac areithyddiaeth William Williams, o'r Wern, ydynt yn dwyn cyffelybrwydd mawr i eu gilydd yn hyn, fel mewn amryw bethau ereill. Etto, gwall ydoedd yn y ddau—a pheth, fel y dywed Mr. Charles, nad oedd ganmoladwy. Er hyn oll, ym-gadwai yn bur ofalus yn gyffredin o fewn cylch y mesur y canai arno. Anfynych iawn y gwelir llinell ry hir na rhy fer ganddo. Y gwall hwn o dor mesur a wna emynau melusion Mrs. Anne Griffiths yn anghymmatalog ac anystwyth, lawer o honynt, ac a bŕr anfantais i'r dadgeiniaid. Y mae rhai, hyd yn oed o bencampwyr y pedwar-mesur-ar-hugain, yn hynod o'r dilywodraeth gyda'r mesurau rhyddion—

yn gyffelyb i feirch porthiannus pan ollyngir hwynt o'r gobr, hwy a godant eu cynffonau ac a brangiant ymaith dros wrychoedd a chloddiau modd na byddo dal arnynt. Rhŕd pennillion Williams yn esmwyth a naturiol o fewn cylch priodol ei fesur. Anaml y ceir llinell nad ydyw yn gorwedd yn ei gwely yn dawel."

Am bryddest odidog Williams, "*Golwg ar Deyrnas Crist*," ar ol cyfeirio at ei chynllun, a'i weithiad allan, dywed ei feirniad manylgraff ac awenyddol fel y canlyn:—

"Dyma y fath ydyw cylcheden (*framework*) y gân. Ymafyd yn y fath destyn mawreddog, yn cynnwys y fath amrywiaeth o faterion, a'r rhai hyn y mwyaf pwysig a fuan erioed neu a fyddant byth yn wrthdrysychau myfyrdod dynion ac anglyon, ydoedd yn ddiaw yn anturiaeth orchestol. Cynnyrchu cân deilwng o'r fath destyn hefyd a raid fod yn un o orchestion penaf anturiaethau awenyddol. I lenwi y gylcheden uchod, rhaid i'r gân fod, nid yn unig yn gyfngornph cryno o dduwinyddiaeth, ond rhaid iddi gynnwys sŕ-draith, elfydd-draith, daer-draith, môr-draith, mil-draith, a llysiâu-draith, i ryw fesur—ac felly y mae. Buasai cynnyg cân dlawd a gwael ar destyn mor oruchel yn sarhad annoddefol ar holl ddeiliaid y deyrnas y cenid iddi; ac yn anwiredd i'w gospi gan y beirniaid a'r ceryddon trymaf a allasai yr ysgrif-bin eu gweinyddu. Haeddasai y fath anturiaethwr rhyfgyus ei ddrwido a'i fflangellu am ei drah, er esampl i bob un o'i gyffelyb rhagllaw i ochelyd y cyffelyb amryfusedd.

Wedi i ni edrych ar osodiad i lawr gynseiliau yr adeiladaeth, a sefyll ychydig ar ei chyfer, fel y dysgyblion gynt ar gyfer y deml, i'w harolygu, buan y symmudir ein pryder, ac y'n boddlonir nad gwagymhonwr bongleriaid a rhyfgyus a ymaffodd yn y gwaith hwn—ond y meddai yr hwn a osododd i lawr sail y tŵr, alluoedd, moddion, a medr, i'w adeiladu a'i orphen yn drefnus. Neu, a newid y droelleg, fod y llaw hono a weithiodd y gylched, ac a dynodd y braslinellau ar y llinell, yn ddigon celfyddgar i'w llenwi i fyny yn olygus a phrydferth. Er gwneuthur hyn, yr oedd raid i'r awen gyrchu ei lliwiau o ystorffoedd creadigaeth a rhagluniaeth, a'r dadguddiad dwyfol; a thynu yn helaeth hefyd o adnoddau (*resources*) ei dyfaliad a'i chreadon ei hun. Yn mlaenaf oll, cymmera lusern dadguddiad yn ei law, a threiddia i'r dydfynder tragwyddoldeb cyn yr oesoedd, i'syllu ar ryfeddol ddiregion arfaeth 'yr hwn sydd yn gwneuthur pob peth wrth gyng-hor ei swyllys ei hun.' Wedi hyn, traetha fawr-ion weithredoedd y gread—llefara am aneirf fyddoedd o faintoli ofnadwy a osodwyd i 'amgylchynu yn mru' yr awyr—y ddaear a'i dirif raddau o greaduriaid—y môr a'i dylwynth lliosog yntau. Dringa i fyny i goedwig Lebanon, ac arolygu uchelder ei gedrwydd. Disgyna fel gwenynen ar fiodau a llysiâu y maes, gan sugno mŕl i'w chwch o bob un o honynt. Wedi i ni unwaith fyned i gyrhaedd y dylanwad, yr ydym yn colli pob meddiant arnom ein hunain—cipir ni ymaith ar unwaith i uchelderau y nefoedd ar aden awen ein bardd; a dygir ni i olwg llingoedd o heuloedd, y rhai a gylchynir bob un gan liaws o'blanedau yn chwyrn-deithio o'u ham-gylch gydag anamgyffredadwy gyflymder—sŕr cynffonog yn moelystota yn eu gyrfaoedd hirgynion ar eangfaes diderfynau y wybr. Yn y fan cawn ein hunain yn ol ar y ddaear: arweinir ni drwy yr anialwoch, heibio i anneddau y llew, y teigr, a'r behe-moth, a bwystflood ereill llawer—yna i'r goedwig, lle y newidiwn raddau gwylltiodd am felusgerdd bleth-edig ac amrywiaethog myrdd o adar. Disgynwn drachefn i'r môr, a rhodiwn yn nghilfachau y dyfnder, drwy frôydd anhygyrth y môrfarch a'r môrgi, ac o'r holl 'ymlysgiaid heb rifiedi, bwystflood byh-sain a mawrion' sydd yn preswlyu y fro 'fawr lydan' hono, nid oes un yn dda ganddo ein gwelod, ond

'Y dolphin cymmwynasgar,
Caruaid iawn i ddyfn,'

medd yr awen wrthym. Ond yr ydym yn teimlo yn ddiogel a dedwydd yn mhob man, o blegid yr ydym o hyd dan Ddwyfod noddod. Y mae yr hwn oedd gydag ef, 'pan barotodd efe y nefoedd, a phan osododd efe gylch ar wyneb y dyfnder,' yn wastad yn bresennol gyda ni, ac yn bob peth yn mhob peth yn mhob man. Efe yw Alpha ac Omega y cyfan. Gwylia a rheola ysgogiadau yr holl fydoedd, a'r holl greaduriaid, o derfynau eithaf y nefoedd nchod hyd gilfachau pellaf y dyfnder isod. Ond, Calfaris, a'r groes, yw canolbwng a gorphwysaf yr awen. Cyfeiria yma o bob man i gymmeryd ei hanad a'i gorphwysiad. Cenyfdd ac adnebydd ei llygad eryraidd yr ardd, y bryn, a'r groes, pan wedi ymgodi i eithafion y nefoedd fry, neu wedi ymsoddi i waelodion y dyfnder obry; a medr ei ffordd yn union-syth yno o bob man. Ar ddiwedd ei lafurwaith, ymddengys y bardd fel yn lluddedig gan syched a blinder—ac nid rhyfedd, ac ystyried ei deithiau a mawredd ei anturiaethau. Cwyna yn gyffelyb i Samson gynt, wedi ei lafur caled yn ymladd & mil o Philistiaid, ac yn eu lladd & gen asyn:—

'A raid i minnan drengu o eisieu dyfroedd olir?
'Rwy' bron llewygu 'n tramwy y dyrus anial dir;
Dwg fi i'r dyfroedd tawel, portaoedd gleision mawr,
Lle mae y rhai lluddedig yn dodi 'u penau i lawr.'

Ar ei "*Theomemphus*," y mae gan ei feirniad y sylwadau rhagorol canlynol:—

"Fel hyn y bu farw *Theomemphus*, a'i droed ar ben angu!—yn fwy na choncwerwr, drwy yr hwn a'i carodd.' Gorchfygodd 'trwy waed yr Oen:' hunodd mewn tangnefedd, a'i lygaid yn gweled iach-awdriaeth Duw. Dodwyd ei gorph yn y ddaear, a'r ygrifen ganlynol ar ei fedd:—

'Wel dyma'r dyn a garwyd, a ganwyd yn y gwa'd,
Deng miliwn lawn o feisau, faddeuwyd iddo'n rhad;
Ei dynu wnaed o'r danllwyth, ac yntau'n myn'd
i lawr,

Fe gadwyd hwn o uffern, mae e' yn y nef yn awr.

Mi gaf fy gorph i fyny, fel fy Anwylyd cu;
Heb nwydau drwg byth mwyach i'm blino fel y bu;
'Does dyn wyr is yr wybr ddedwydd yw fy lle,
Ac nis gall dyn ddychymyga dim am bleserau'r
ne'.

Heb saeth, heb fraw, heb ofn, heb ofid, ac heb boen,
Mae'n canu o flaen yr orsedd ogoniant Duw a'r
Oen,

Yn nghanol myrdd myrddiynau, mae'n hyfryd
Yr anthem ydyw cariad, a chariad i barhau.'

Wel cysga, cysga dithau, hen bererin gwych, wedi dy daith drafferthus a blinderus: bydd priddellau y dyffryn yn felus i ti mwysach, i orphwys ac ymddadffino hyd y boreu y cai dy gorph gwael i fyny wedi ei gyfnawid i'r 'un ffurf a'i gorph gogoneddus ef.' Ffarwel, *Theomemphus* hawddgar—ffarwel! Bydded fyw dy goffadwriaeth, ac na fydded farw byth yn Nghymru. Dymunem weled hanes dy fywyd yn nwyllaw holl feibion a merched Seion yn y Dywysogaeth, ac iddo argraphu dy ysbryd a' th ddelw ar galon pob un o honynt, fel yd y llanwer ein heglwys i dy fath. Amen ac Amen.

Wedi i ni fel yna fras-ddilyn *Theomemphus* drwy wahanol amgylchiadau ei oes, a'i hebrwyg drwy'r Iorddonen i dir y bywyd, a dodi ei gorph i orphwys 'mewn gwir ddiogel oibath o adgyfodiad i fuchedd dragywyddol,' rhaid i ni derfynu ar ychydig eiriau mewn perthynas i elfennau y cyfansoddiad a fu o dan ein sylw. Crybwyllasom rai pethau eisoes a ddiwyddent yn achlysurol yn ein ffordd wrth ym-daith o honom drwy y gwaith, fel nad yw yn anganrheidiol i ni chwanesgu llawer etto.

Y brif elfen yn ansawdd y gan hon, fel ereill o ganiadau Williams, ydyw y feistrolaeth a geidw ar ein teimladau. Y dyn a allo ei darllen, neu ei gwrandaw, heb deimlo dim o effeithiolaeth ei swyn,

braidd na haerem y rhaid fod y cyfryw o ryw ryw-ogaeth arall o fodolion, wedi ei draws-ffurfio ar lun a delw dyn. Anaml y oesia athrylith awenyddol Williams ein brawychu & drychiolaethau arawyd-lawr: hoffach ganddi hi, fel teilyn *Anachreon*, ganu caniadau cariad. Gwir y gall weithiau ehedeg 'uwch coryn mynydd Sinai, ar aden cwmwl gwibiog mewn awyr dywyll ddu,' a chymmysgu tân a brwm-stan, a mellit, a tharanau; ond gwel ganddi ysgwyd ei hegyll rhwng erchwynion bwa tangnefedd ar fynydd Seion, yr hwn a ffurfir gan belydrau Haul y Cyflawnder yn tywynu ar y gwllith a ddisgyna ar y mynydd hwnw. Nid yw yn ymddangos fel yn ei helfan a'i hawyr briodol pan yn cymmeryd ei safle ar y 'mynydd teimladwy sydd yn llosgi gan dân a thymmestl:—y mae yno, fel Moses, y llarieiddiaf o feibion dynion, 'yn ofni ac yn crynu.' Ond pan y saif ar fynydd Garizim, i efengylu tangnefedd, ac i gyhoeddi y fendith, mor weddaidd yw ei thraed! Trais ar ei natur braidd ydyw iddi geisio onyrnychioli *Boanerges*, i saethu mellit a rhuo taranu ar fynyddoedd Ebal a Sinai; ond pan y cynnychiola *Evangelius*, ar fynyddoedd Seion a Chalfaria, y mae gartref yn ei hawyr ei hunan, ac yn gwisgo ei gwir nodwedd. Denu, toddi, ennill, swyno, a'r 'llef ddistaw fain,' yw ei chynnefn a'i priodol waith.

Ond nid dyna ei hunig briodoledd. Tra yn gwresogi ac yn tanio, y mae hefyd yn llewyrchu ac yn goleuo. Cafodd athronyddion allan i sicrwydd fod pelydrau y gwres a phelydrau y goleuni a saethant o gorph yr haul yn amrywio oddi wrth eu gilydd, fel y dychion i y naill hanfodi ar wahan oddi wrth y llall. Y mae ambell i athrylith ddydol yn gyffelyb i'r lleuad, yr hon a adlawyrcha oleuni, ond ni ddyry ddim gwres. Rhydd yr awduron hyn, meibion y lleuad—radd o oleuni a mwynhad dealltwriaeth i'w darllynyddion, tra y gadawant y galon i rynu dan eu dylanwad. Ond mab yr haul oedd Williams; saethai gwres a goleuni allan o gorph ei athrylith ef. Tra y mae y dealltwriaeth yn cael ei hyfforddi a'i oleuo, y mae y galon hefyd yn cael ei thwymmo a'i thoddi. Y ddwy briodoledd hyn ynghyd ydynt anhegwr i wir farddoniaeth. Caniad lawn o synwyr ac athrawiaeth, ond amddifad o serchawgrwydd a theimladaeth, nid yw amgen na math o sylwedd oerlych heb fywyd yndo. Ac o'r tu arall, un lawn o deimlad a bywiogrwydd, ac amddifad o addysg a gwybodaeth, nid yw ond math o fywyd diansawdd, heb na fuff na dyben isod. Y mae '*Theomemphus*' yn rhagori, fel y sylwasom, yn ei wres; ac y mae hefyd yn gyflawn o addysg ac athrawiaeth.

Yn gyssylltiedig & hyn drachefn, y mae ei athrawiaeth o duedd ymarferol ragorol; yn fwy o duedd ymarferol na '*Golwg ar Deyrnas Crist*.' Y mae yndo wirioneddau priodol i, a chyfeiriol at, bob cyflwr ac amgylchiadau. Ni all y difraw, a'r anystyriol, a'r cyndyn, ei ddarlenn, heb deimlo bod ei gyflwr truenus yn cael ei osod o flaen ei wyneb. Yr argyhoeddedig, a'r pryderus ynghylch iachawd-wriaeth ei enaid, a'i caiff yn disgrifio ei brofiad a'i deimlad, ac arweinir ef at y 'balm sydd yn Gilead.' Y babanod, a'r rhai bach yn Nghrist, a gânt eu porthi & llaeth cyfaddas i'w harchwaeath a'u cylla hwythau. Y Cristion profedigaeus, a hebulous gan dymnestloedd tentasiynau, a gaiff yna gordial adfywiol, addysg, a chyfarwyddyd gwerthfawr. Y credadyn buddugoliaethus, ar uchel-fanau maes profiad efengylaidd, a gaiff yn '*Theomemphus*,' yn ei ddyddiau hapusaaf, gydymaith o'r un ysbryd a theimlad ag ef. Athrawon a gweinidogion y gair a allant ei ddarllen er mawr fuddioldeb iddynt eu hunain, er gochelyd athrawiaeth, ysbryd, a nodwedd yr athrawon a feirnyddo, a'u cynnyhyrfa i ymdebygoli i y rhai canmoladwy; ac hefyd er awch-lymu a minio eu hysbrydoedd yn ngwirioneddau mawrion yr efengyl."

Fel emynydd, yn ddiau, y mae Williams yn fwyaf adnabyddus; ac y mae ei radoriaeth fel

cyfansoddwr emynau yn cael ei addef yn gyffredinol. Teimlwn fod y sylwadau cynnwysedig yn y dyfyniad a ganlyn yn hynod briodol a dymunol:—

“Buasai yn annhegwch ynom i adael yr emynau beth bynag yn ddisylw, gan mai drwyddynt hwy yn benaf y mae ein caniedydd hoff yn llefaru wrthym, ac yn adnabwyddus i ni. Ar ryw olwg, nid oes angen dywedd nemawr ddim am danynt; nid rhaid iddynt hwy, ‘megys i rai, wrth lythyrnau canmoliseth’ yn Nghymru. Digon o brawf bod eu teilyngdod yn cael ei werthfawrogi yn ddyladwy ydyw yr arferiad cyffredinol a wneir o honynt yn ein cynulleidfaoedd. Ennillasant a sefydlasant eu gorseddau bellach yn nghyssegr yr addoliad Cymreig. Yma, yn nesaf at beraidd ‘ganiedydd Israel,’ eistedda peraidd ganiedydd y Cymry. Morgan Rhys, Ann Griffith, Edward Jones o Faes-y-plwm, Benjamin Francis, T. Williams o Bethesda, a T. Williams o Res-y-cae, ydynt yn ddiau yn sér diaglear yn ffurfaf en caniaadaeth gysssegredig—ond yr ‘hen Williams’ yw yr haul. Efe yw tywysog y maes—rhaid i ysgubau y brodyr hyny oll ymgyrma gor bron ei ysgub ef.

Prawf dymwad o wir fonedd cynneddau awenyddiaeth ydyw ei galluoedd i swyno teimladau pob gradd a dosbarth o gymdeithas fel eu gilydd—bod y dealltwriaeth cryfaf, y meddyliau mwyaf caboledig, ynghyd â'r werin-dorf ddiagram yn gyffredinol, yn gallu cydfwynhau a chydweleda ar ei chynnyrchion. Tery athrylith emynau Williams y galon ddynol fel y cyfryw, nes y cyd-ddychloma teimlad yr athronydd uchelgoeth, a theimlad y bugail gwledig, o dan ddylanwad ei gwefriad. Tywysogion mewn dysg a doniau, a phob gradd oddi yno i waered at y weddw ddiocod yn ei bwthyn neillduedig, a gydaddefant ei rhin. Clust dynerfoneddigaid yr ysgolhaig, a chlust annysgybledig y gwerinwr isel, a'u cyd-fendithiant hi ‘pan glywnt ei geiriau, canys melus ydynt.’ Pair sain ei haecion i'r llygad a belydra gan ddealltwriaeth ac hyawdled, ac i'r llygad mwyaf hwyrdwrn ac amddifad, o ddynodiad meddyliol, i gydollwng y deigrin dros eu hamrantau. Dewi Wyn fawr o Eifion a dystial, pe buasai iddo ef gael ei gau i fyny yn yr ystafell oeraf, ar y noson oeraf o'r gauaf, heb dan yn agos ato, ac iddo ddarllen caniaadau Williams o Bant-y-Celyn, y cedwid ef yn chynys dyferol i gyd drosto drwy gydol y nos! Y fath dystiolaeth, o enau un o brif gedryn yr oesoedd mewn athrylith a gwreiddiolder dawn a meddwl, a lefara gyfrolau!

Y mae llawer o wahaniaseth rhwng natur y mwynhâd a brofir gan feddwl coeth a diwylliedig a'r mwynhâd a deimla y meddwl anghyfarwydd, er i ffynonell gynnyrchol y mwynhâd fod yr unrhyw. Gwel y blaenaf brydferthwch, a theimla ei ddealltwriaeth ef rym y meddylddrych, a bydd ganddo ddirnadaeth o hono yn ei feddwl; tra nad yw yr olaf yn alluog i roddi un cyfrif pa ham, ac yn herwydd pa beth, y cynnyrhyd ei deimladau. Tery trydanid y gwefr-beiriant yr athronydd a'r gwerinwr fel eu gilydd yn union; ond y mae y ddirnadaeth sydd gan y naill ragor y llall am yr achos, a'r peth sydd yn achosi, yn dra gwahanol. Yr un yn hollol yw yr effaith ynddi ei hun ar y ddau; ond yr effaith hono a deimlodd yn unig a erys ar feddwl un, tra y mae gan y llall syniad deallol am ryfeddol ddirgelwch yr achos, a'r gweithrediad o honi.

Y mae yn wir y dichon i'r Cristion mwyaf dysymal a di-ddysg, wrth ganu a phygocio yr hymnau a'r odlau ysbrydol hyn yn ei galon, fwynhau hyfrydwch na ddichon yr un coethaf ei chwaeth a'i athrylith, ar na byddo yn Cristion, ei fwynhau; gan mai profnadau, ofnau, gobethion, ammeuon, ffydd, hyder, hiraeth, a llawenydd y Cristion a osodir allan mewn llaweroedd o honynt. Er hyny, byddai dyrchafu a phuro y chwaeth feddyliol, cryfhau ac eangu y dealltwriaeth, a meithriniaid ysbryd gwybodaeth ac iawn farn leuyddol, yn gynnydd dirfawr

ar fwynhâd Cristionogol, ac felly yn fantais werthfawr i Cristionogion yn gyffredinol.

Cenir a mwynheir emynau Williams er budd ysbrydol gan gannoedd o Cristionogion yn Nghymru, y rhai nad oes ganddynt nemawr i ddim ddirnadaeth yn eu dealltwriaeth a'u barn am eu rhagoriaethau cynhenid.”

WILLIAMS, Y PARCH. WILLIAM: ydoedd weinidog gyda'r Annibynwyr yn y Wern, Rhosllanerchrugog, a Harwd, neu Harwood, yn sir Ddinbych. Ganwyd ef yn Cwm-hwyswn ganol, neu Cwm-wy-y-swn, yn ol yr ystyr mwyaf naturiol a ellir ei roddi i'r lle, mewn cyferbyniad âg afon Disyni, neu Di-swn-wy, yn mhlwyf Llanfachreth, sir Feirionydd. Enwau ei rieni oedd William a Jane Probert, neu Ap Robert. Cymmerodd Mr. Williams, yn ol y dull Cymreig cyffredin, enw cyntaf ei dad yn enw arferol. Amaethyddion oedd ei riant, yn dal tyddyn, mewn cymmydogaeth wledig, a gair da iddynt gan bawb a'u hadwaenent. Nid yw yn hysbys fod ei dad wedi ymuno âg unrhyw frawdoliaeth grefyddol, er ei fod yn wr dichlynaidd a hynaws, ac yn wrandawr cysson ar bregethiad yr efengyl; ond yr oedd ei fam yn aelod rheolaidd gyda y Trefnyddion Calvinaidd; ac arferai gadw dyledswydd deuluaidd yn wastadol. Bu iddynt saith o blant; a gwrthddrych yr erthygl hon oedd y chweched o honynt. Bu brawd a chwaer iddo farw o'i flaen; yn un aelod gyda y Trefnyddion Calvinaidd, a'r llall gyda'r Annibynwyr. Yr oedd William yn naturiol o dymmer lawen, siroli, a chwareus—yn gymmaint felly fel y dywedai ei dad yn fynych am dano, na wyddai yn iawn beth a ddeuai o hono. Meddyliai ei fod yn tori allan iddo ei hun lwybr i'r byd tra gwahanol i'r plant ereill; a diau fod hyny wedi cael ei brofi yn wirionedd mewn amser wedi hyny. Y mae yn eglur fod Rhagluniaeth y nef yn cerio mold yn yr holl hynodion hyn a berthynent iddo, i'r hon y bwriadai dywallt ei syniadau a'i deimladau dyfodol, i'w barotol ar gyfer cyflawni y rhwymedigaethau a amcenid iddo. Digwyddodd iddo, pan yr oedd tua thair blwydd ar ddeg oed, fyned i wrandaw ar yr hen efengylwr hynod, Rhys Dafis, o Saron, sir Gaerfyrddin, yn pregethu mewn lle a elwir Bedd-y-coedwr; pryd yr ymdengys i'r gwirionedd ymafydd gyda nerth a dylanwad mawr ar ei feddwl. Cyn iddo gyrhaedd ei beddar ar ddeg oed, ymmodd â'r eglwys Annibynol yn Pen y Stryd, Trawsfynydd, oedd y pryd hwnw dan ofal gweinidogaethol y diweddar Barch. William Jones. Derbyniwyd ef yn gyflawn aelod eglwysig cyn bod yn bymtheg oed—yr hyn oedd yn beth lled anghyffredin yn y dyddian hyny. Dangosodd ffyddlondeb a diwydrwydd mawr yn ei ofal am foddion gras; ac anaml y collai efe gyfarfod gweddi, Ysgol Sabbothol, pregeth, na chyfeillach grefyddol yn y lle. Yr oedd yn lled bryderus cyn dechreu arfer ei ddawn mewn gweddi gyhoeddus, dan y dybiaeth y byddai y byd yn disgwyl perffeithder bywyd ynddo wedi hyny. Pa fodd bynag, ac yn noswaith, pan yr oedd wedi aros ar ei draed gyda ei fam, wedi i'r lleill o'r teulu fyned i orphwys, aeth hi i weddi gydag ef; ac wedi terynu, dywedodd, “Dos dithau dipyn i weddi, Wil bach.” Ac efe a aeth. Yr oedd ei frawd hyn nag ef yn effro, ac yn clywed y cyfan; ac eddiwai hyny iddo yn fuan ar adeg fanteisiol wedi hyny, gan ei alw—“Yr hen weddiwr!” “Yr oedd arnaf beth cywilydd.”

meddai; "ond bu arnaf lai ofn a chywilydd byth wedi hyny." Bu dan lawer o dywydd, o ran ei feddwl, tua thymmor cyntaf ei greffyl. Arferai ddyweyd na wyddai beth a ddaethai o hono ond fel y cafodd ymawared yn yr olwg ar aberth mawr y groes! Cafodd ei arbed o berygl naturiol mawr ar un amgylchiad neillduol, tra yn tori coed mewn lle a elwir Pen y bryn, yn Llanfachreth, pan y syrthiodd darn o bren trwm arno, gan ddryllio ei benwisg oedd am ei goryn, ond heb wneyd nemawr o niwed iddo ef. Gwnaeth hyn argraph ddifrifol ar ei feddwl. Pethau crefyddol, erbyn hyn, oedd testynau ei holl ymddiddanion gyda'i gyfeillion; a deallai pawb y ffordd yr oedd osgo ei feddwl yn ei chymmeryd ar y pryd ar gyfer y dyfodol.

Wedi cael y fath brofion o ddifrifoldeb ei gymmeriad, yr oedd yn naturiol disgwyl i'r eglwys wneyd sylw neillduol o hono; ac wrth graffu ar gynnydd cyflym ei alluoedd a'i ragorisethau, yr oedd pawb yn ymuno i'w gymmhell i arfer ei ddawn mewn ffordd gyhoeddus, gan gwbl gredu y deuai i lanw lle pwysig yn yr eglwys fel pregethwr, a chenad i Grist; ac felly, cyn bod yn bedair ar bymtheg oed, dechreuodd ar y gwaith mawr ag yr oedd i gymmeryd rhan mor gyhoeddus ynddo drwy ystod ei oes. Pan y crybwyllwyd hyn iddo gyntaf, yr oedd ei deimladau wedi eu llanw â dwysder anarferol. Daeth amheuan am ei gyflwr, a'i alwad i'r swydd, i bwyso yn ddifrifol ar ei feddwl; ond trwy ddarlleniad y Beibl, a rhai llyfrau da ereill, gyda'i weddianu taerion ger bron gorsedd y nef am arweiniad y Goruchaf, cafodd weled ei ffordd yn glir yn lled fuan i benderfynu ymgyflwyno yn hollol at y gwaith oedd o'i flaen.

Bu yr alwad am ei wasanethau, yn mhob man o amgylch y cartref, yn gefnogaeth rymus i'w feddwl, fel y gallodd ymadferthu, ac ymroddi o lwyrfryd calon at ei orchwyl cysegredig; ac yn mhen tua dwy flynedd, aeth i ysgol yn Aberhafesp, ger llaw y Drefnewydd, yn sir Drefaldwyn; ond ni bu ei arosiad yno nemawr dros wyth neu naw mis. Wedi hyny, dychwelodd adref, ac aeth i Wrecsam, a derbyniwyd ef i'r athrofa yno, yn 1803; yr hon oedd y pryd hwnw dan ofal athrawol yr enwog Jenkin Lewis. Yr oedd efe erbyn hyn yn tynu at ei ddwy ar hugain oed. Pan yr aeth yno gyntaf, yr oedd mor gwbl wledig a Chymreig, fel nad allai roddi ar ddeall i Mrs. Lewis, gwraig yr athraw, yr hon oedd Saesnes, pa beth oedd ei neges; a bu raid anfon allan am rywun a allai gyfieithu rhyngddynt, cyn y gellid cael pen ar y pryder o bobtu. Y mae yn ddiâu ei bod yn llawn bryd gofyn yma bellach, "Pwy a ddiystyrododd ddydd y pethau bychain?" Er y bu ef yma am ysbaid pedair blwydd o amser, ni chyrrhaeddodd orchestation mewn addysg ieithyddol, na chynnydd llenyddol. Y mae ei fywgraffydd wedi sylwi yn dda phriodol mewn eglurhad ar hyn; o blegid fel dechreuwr hollol yr oedd yn cymmeryd gafael yn ei waith; ac heb fedru dim Saesneg. Tra yr oedd ei gydysgolorion oll wedi cryhaedd gradd lled uchel yn elfenau cyntaf eu hefyrdiaeth ar y cychwyn, yr oedd yn rhaid iddo ef ddringo yn raddol o'r gwaelod iaf ar bob gwerthfod, cyn dyfod i afael â rhanau arweiniol ei astudiaeth. Yr oedd ei feddwl ef hefyd wedi dyfod i gysylltiad ag egwyddorion uwch, fel nad oedd yn hawdd iddo ddwyn ei feddwl i ddysgyblaeth gydnaws â manylion gramadegau, a dringraddau gwybodaeth gyffredinol. Ei hoff waith

ef oedd chwilio i mewn i egwyddorion naturiol a moesol, ac yn unwedig i elfenau hanfodol athrawiaeth gras, a duwinyddiaeth yr efengyl. Gan hyny gellir yn hawdd gwseled nad oedd Williams yn ddyd tra dysgedig yn ol yr ystyr a roddir yn gyffredin i'r gair; sef, meistrolaeth ar ieithoedd clasurol y byd. Ond os gellir galw dyn cyfarwydd yn egwyddorion anian, a gwybodaeth o'r Ysgrythyrau yn ddyd dysgedig, nid oes le i betrusder am y priodoldeb o'i restru ef ar unwaith yn y dosbarth blaenaf. Yr oedd wedi dyfod yn alluog i bregethu yn Saesneg gyda chryn rwyddineb, gan nad faint oedd ei droseddau o ddeddfau manwl a dilyn y dafoediaith hono. Yr oedd ganddo gyflawnder o'i hymadraddion at ei alwad ar bob pwngc; ond nid oedd byth yn ymrwystro gyda gofal am fuffiad ei frawddegau, nac aceniad ei geiriau. Yr oedd wedi dyfod i fedru cymmaint o'r Groeg ag a'i galluogai i wneyd cryn raddau o ddefnydd o'r testynau gwreiddiol. Yr oedd ei Gymraeg yn dda, deholiad ei eiriau yn ddedwydd, ei barabl yn naturiol, a'r corfanid yn esmwyth. Yr oedd rhywbeth yn swynol, hyd yn oed yn ei droseddau Saesneg, fel y gellid yn hawdd ddeall oddi wrth ymofyniad y foneddiges hono o gynnull-eidfa Dr. Fletcher yn Llundain, wedi ei glywed unwaith, "Where is that minister, who, in preaching on the religious instruction of the young, told us to give them good *shamp*." Yr oedd efe yn wrthddrych o hoffder mawr gan y Saeson a'i hadwaenai oren.

Y mae chwedl yn cael ei mynegi am dano yn gyffredin, ddarford iddo ddyweyd wrth ei athraw, pan yr oedd ar ymadael o'r athrofa, ei fod yn credu nad ymadawasai nemawr un oddi yno yn onestach nag ef—gan awgrymu nad oedd efe yn cludo nemawr o ddysgeidiaeth ieithyddol oddi yno. Pan yr annogwyd ef gan rai cyfeillion i aros rhyw dymmor yn hwy yn yr athrofa, dywedir mai ei atebiad ydoedd, "Na, na, nid felly; canys byddai y cynhauaf drosodd, tra y byddwn i yn hogi fy nghyrrman." Yn ystod ei arosiad yn yr athrofa y dechreuodd ei dalentau ysblenydd ymddadbylygu i bwrpas, ac arddangos eu rhagoroldeb, nes tynnu sylw pawb. Rhagorai ei gydefnydwr arno ef yn adroddiad eu gwersi i'w hathraw yn yr ysgol, a rhagorai yntau arnynt hwythau ger bron y cynulleidfaoedd yn yr areithfa.

Ymwelodd rhai troion â rhanau o'r Deheudir yn amser gwyliau yr athrofa, ac ennillodd sylw neillduol y bobl yn mhob lle yr elai. Yr oedd rhai hen weinidogion, o olygiadau lled gyfyng yn yr athrawiaeth, yn lled ddrwgdybus o hono, nad oedd yn gwbl iach yn y ffydd; a dywedid ei fod yn symmud ymaith rai o geryg yr hen derfynau mewn rhai o'i bregethau; a thybid mewn rhai manau y dylesid cau drws yr areithfa rhagddo. Ond yr oedd syched y bobl am gael ei glywed yn ddigon o darian iddo yn mhob man, fel na feddai neb ddigon o wroldeb dallbleidiol i gynnwyl y fath beth. Ar un adeg, wedi iddo ddychwelyd o'i daith, derbyniodd alwad unfrydol oddi wrth eglwys Horeb, yn sir Aberteifi, a meddyliodd unwaith am gydsyno i'r cais; ond trwy gynghor ac erfyniad un Mr. Jones, o Gaer, ymgymmerodd a'r Wern a Harwd; a bu y penderfyniad er bendith i'r lleoedd hyny, ac amryw fanau ereill o fewn y terfynau cymydogathol. Dangoswyd felly mai "anrheg y nef i Wynedd," oedd Mr. Williams—fel y dywedasai y Parch. Daniel Rowlands, o Langeitho, am y Parch. T.

Charles, o'r Bala. Y mae yn amlwg fod sefyllfa y Gogledd, gyda golwg ar yr enwad, yn galw yn fwy effeithiol am wasanaeth gŵr o alluoedd a chymmhwysderau Mr. Williams na'r Deheubarth. Nid oedd yr achosion crefyddol ond ieuainge a gweinion gan mwyaf yma, tra yr oedd yr eglwysi a'r cynulleidfaoedd yn flodeuog a lliosog yno; ac felly yn alluog i lanw pob diffygion eu hunain.

Gadawodd yr athrofa yn 1807, a daeth i'r Wern a Harwd ar brawf. Yr oedd pobl y lle-oedd hyn yn gwybod yn dda am dano yn barod, canys yr oedd wedi arfer ymweld â hwy yn fynych yn ystod ei arosiad yn yr athrofa. Ordeiniwyd ef yn fugail iddynt ar yr 28ain o Hydref, 1808. Dechreuwyd y gwasanaeth trwy ddarlennu a gweddio gan y Parch. William Hughes, Dinas Mawddwy; traddodwyd y bregeth ar natur eglwys efengylaidd gan y Parch. Dr. Lewis, a adwaenid y pryd hwn fel Mr. Lewis, o Lanuwchllyn; anerchwyd y gweinidog ieuange gan ei gyn-athraw, y Parch. Jenkin Lewis, o Wrecsam; ac anerchwyd yr eglwys gan y Parch. John Roberts, Llanbrynmair. Nid oedd yr eglwysi yn y lleoedd hyn ond ieuainge ac egwan ar y pryd. Pump oedd nifer yr aeolodau yn y cym-mundeb cyntaf a weinyddwyd yn y Wern. Ymgyfwynodd yn llwyr at y gwaith yr ymgymmerodd ag ef, ac yr oedd pob peth y cynnygiai arno yn troi allan yn llwyddiannus, megys dan arweiniad a boddlonrwydd y nef; a phob peth yn ei hawddgarwch, ei ddoethineb, a'i hynawsedd personol yntau, yn ennillgar a chymmeradwy. Yr oedd dengarwch ei berson, a galluoedd ei feddwl, oll yn cydweddu er ei wneyd yn ddefnyddiol: yr oedd ei ysbyrd hoew, ei feddwl bywiog, ei lais seingar fel cloch arian, ei draddodiad hyawdl, a'i arabedd treiddgar, oll yn uno i'w wneyd yn galon a bywyd pob cymdeithas lle yr elai. Heb law ei weinidogaeth gartrefol yn y Wern a Harwd, torai allan yn fynych ar dde ac ar aswy drwy y cymmydogaethau cylchynol, yn Rhosllanerchrugog, Rhos-y-medre, Rhiwabon, Llangollen, a manau ereill, gan ddechreu mewn tai annodd, ac amaethfâau, ar nosweithiau o'r wythnos, ac fel y byddai cyfleusderau yn ymagor, mewn amser ac allan o amser, gan dael argraph ddymunol yn mhob man. Sefydlwyd eglwys Annibynol Rhosllanerchrugog yn mis Chwefror, 1810, yn mhen tua dwy flynedd wedi ei ordeiniad yn y Wern. Nifer yr eglwys ar ei ffrud cyntaf ydoedd saith. Wedi dechreu mewn ystafelloedd, a chynnyddu nes cael addoldai rheolaidd, trwy gyngor y Parch. J. Lewis, o Wrecsam, ymunodd y lle olaf â'r Wern a Harwd, dan ei ofal. Adeiladwyd yr addoldy cyntaf i'r lle newydd yn 1812, a chynnyddodd yr achos yn fuan mor fawr fel y bu raid cael yr adeilad eang presennol i gynnal y gynulleidfa, yr hon sydd etto ar gynnydd parhau.

Yr oedd Mr. Williams erbyn hyn wedi ennill iddo ei hun radd dda, ac enw cyhoeddus dros holl derfynau y Dywysogaeth. Gelwid am ei wasaneth yn mhob gwlad, ac yn neillduol yn siroedd y gogledd, a threfi cymmydogaethol Lloegr, ar achosion cyhoeddus mewn cymmanfaoedd, agoriad capeli, neillduad gweinidogion, a phob achos cyhoeddus o'r bron. Yr oedd ei gyhoeddiad i bregethu mewn gwlad neu dref yn creu cyffro yn mhob cyfeiriad, ac yn codi gwrandawr i wrandaw gair y bywyd mewn nifer anarferol yn mhob man, a'i lafur yn gadael argraph dda ar ei ol.

Yr oedd syniadau athrawiaethol a dylanwadol cyhoeddus yn cael mwy o sylw y pryd hwn nag yn awr; felly, fe delid cryn sylw i'w olygiadau athrawiaethol ef. Dywedir mai Calviniaeth led uchel oedd ei gred ef, yn nechreuad ei weinidogaeth. Bernir fod dyfodiad y Weasleyad i'n gwlad gyda'u "syniadau Arminiaid," wedi bod yn achlysur i yru amryw i eithafion culni Calviniaeth, er mwyn bod ar dir mwy manteisiol i wrthwynebu y golygiadau newyddion. Fel yr oedd ef yn ddyngymfyngar, darllengar, a phwyll-gog, ac o feddwl annibynol wrth ddarlennu Gair y gwirionedd, gan bwysu y naill olygiad a'r llall yn nghlorian y cysegr, gollyngodd ei afael i raddau mawr o'r hen syniadau ystrydebol yn raddol, ac ymollyngodd i rediad firwd yr Ysgrhythrau. Yn ei sylwadau ar "Wydroid" geiriaid y Beibl, dywedai fod eu troi at gynnal i fyny opiniynau dynol yn gyffredin yn arwain dynion i'w gwyrdroi i'w dinystr eu hunain. Peth perlyglus iawn yw troi gair Duw i'r dyben o gynnal i fyny dybiau dyn, yn lle gadael Armin a Chalvin yn eu lle eu hunain, ac ymofyn am feddwl y gair yn ol fel y mae yr Ysbyrd anfaledig a'i llefarodd wedi doddi y gwirionedd i lawr. Ein lle ni ydyw troi at y "gair a'r dystiolaeth," hyd yn oed pe gorfyddai i ni adael holl dduwinyddion y byd i gymmyd y canlyniad. Yr oedd troi meddwl gwlad oddi wrth hen syniadau sefydledig yn naturiol yn codi rhagfarn yn meddyliau llawer yn erbyn rhydd ymofyniad am y gwirionedd. Fel hyn y tystiolaetha un ar y mater hwn:—"Yn nechreuad ei weinidogaeth, yr oedd Mr. Williams, o ran ei olygiadau duwinyddol, yn uchel Galviniad. Cymmerai, fel ereill, yn ganiataol mai hon oedd y wrthrawiaeth, hyd oni ddaeth i feddwl a chwilio yn fanylach drosto ei hun. Yr hyn a'i harweiniodd gyntaf i ddrwgdybio cyfundrefn ei ieuengetid ydoedd yr anhawser a deimlai i'w chyssoni ag amryw ranau o'r dadguddiad dwyfol. Yr hyn a fu y moddion cyntaf oll i'w ddwyn i dir goleuach ydoedd darllen traethawd Dr. Bellamy, a elwir "True Religion Delineated." Cynnorthwydd hwn ef i ddrlylio yr hen lyffetheiriaid a ddaliaiant, hyd yn hyn, ei feddwl mawreddog mewn caethiwed. Bu cyfnewidiad ei farn yn achos o gryn helbul iddo. Cafodd gryn wrthwynebiad oddi wrth ei frodyr ei hun, a'i gyhoeddi a'i ddynodi fel cyfeiliornwr gan enwadau ereill; yr hyn, yn ddiau, a darddai yn benaf oddi ar eiddogedd at ei boblogrwydd, a sêl sectaidd, yn fwy nag oddi ar gariad at yr hyn a farnent hwy yn wirionedd. Fel hyn y bu yn offeryn yn llaw Rhagluniaeth i ddwyn egwyddorion i'r golwg a ystyrir yn Nghymru heddyf gan laweroedd yn ddiaiu yn werth dioddef a marw drostynt, pe byddai galw am hyn; a chafodd yr hyfrydwch cyn diwedd ei oes, o weled llawer o'i wrthwynebwyr gynt yn eu cofleidio."

Mewn cyfeiriad at yr un amgylchiad, sylwai diaconiaid yr eglwys Gynulleidfaidd yn Rhosllanerchrugog, fel y canlyn:—

"Yr athrawiaeth a bregethai Mr. Williams oedd i raddau yn wahanol i'r hyn oedd wedi cael ei bregethu yn yr ardaloedd hyn o'r blaen, ac nid ychydig a fu y gwrthwynebiadau a gafodd, a'r llafur a gymmerodd i argraphu ar feddyliau y bobl yr egwyddorion syml, ymarferol, ac ysgrhythrol, a draddodai iddynt. Byddai ei ddull yn wastad yn esmwyth, a didramgwydd: ni byddai byth yn ergydio at beronau nac enwadau ereill, nac yn collfarnu y rhai a olygent yn wahanol iddo. Gosodai ei egwyddorion yn oleu, syml, a theg, ger bron ei wrandawr, heb

gummeryd arno ei fod yn gwybod fod neb yn y byd yn barnu yn wahanol. Gadawai iddynt weithio eu ffordd yn eu nerth a'u goleuni eu hunain; a gweithio eu ffordd a wnaethant drwy lifreiaton o wrthwyn-iadau; ac y maent yn awr yn sefydlog a chadarn yn meddyliau a chalonau yr ardalwyr."

Y mae y talfyriad canlynol o nodiadau ei fywgraphydd yn ddarluniad rhy gywir i'w adael allan:—

"O ran ei berson, yr oedd Mr. Williams o daldra canolig, ac yn ŵr o gorph lluniaiidd, lled gadarn ei wneuthuriaid, ond yn hytrach yn deneu; o bryd a gwedd serchoglawn a dymunol, yn neillduol pan fyddai delweddau ei feddwl wedi dyrchafu i'w wynebryd wrth bregethu, neu y pryd y byddai wrth ei fodd mewn cyfeillach. Ei lygaid yn benaf oedd arwyddnod o fawreddusrydd ei feddwl; cymmhwyader ei faintiola a'i osodiad, dull ei droad a'i ddynodiad, oeddynt yn ddiagon i beri i unrhyw graff-sylwydd, er yn anghydnabyddus ag ef, ddis-gwyl cael rhyweth tu hwnt i'r cyffredin yn ei berchenog. Ond y meddlw oedd y dyn—ac awn rhagom i geisio rhoddi disgrifiad o'i ansawdd, ei deithi, a'i gynnwddfaus ysblynydd, y rhai ydynt etto yn gweithredu gyda bywiogrwydd a nerth anfarwol a chynnyddol yn nedwydd fyd yr ysbrydoedd, pan y mae y cyfrwng drwy yr hwn y gweithredant ac yr amlygant eu hunain yma i ni yn llygru yn mro distawrwydd a marwoldeb."

Dyry grynhoed o brif elfenau ei ragoriaethau ger bron yn dra deheuig, y rhai na cheir ond mynegu eu cynnwysiad yn unig yma:—

"Yr oedd wedi ei gynnysgaeddu a gradd helaeth iawn o synwyr cyffredin, yr hyn a'i cymmhysai i fod yn gynghorwr doeth a da. Yr oedd ganddo wybodaeth h helaeth o amgylchiadau cyffredin bywyd, ynghyd ag adnabyddiaeth ddofn o'r natur ddydol, a'i galluogai i draethu synwyr, a bod yn gyfarwyddwr call ar unrhyw achos. Ystyrir ei farn a'i gynghor o bwys a gwerth bob amser mewn pethau cyffredin, yn gystal a materion eglwysig. Yr oedd tymmer ei feddwl yn fywiog, siriol, a chymdeithasgar. Pan y byddai y cyfeillion a'r gyfeillach yn gyfryw ag a gyd-darawent a'i archwaeth, byddai wrth ei fodd, ac yn ei elfen. Pa un bynag ai aniaid-ddysg, ai llywod-ddysg, ai duw-inyddiaeth fyddai testyn yr ymddiddan, yr oedd ganddo ef sylwadau cyfoethog o feddyliau a ddangosent ei fod yn gyfarwydd yn egwyddorion y naill gangen a'r llall. Yr oedd yn dynwr a gofalus iawn am deimladau ereill. Arferai ddywydd yn aml nad oes gan neb fwy o hawl i dori ar draws teimladau arall nag a fyddai ganddo i gymmeryd erfyn, a thori archoll ar ei gnawd; ac o'r ddau, mai mwy dewisol fuasai ganddo ef fyddai gael ei archolli yn ei gorph, yn hytrach nag yn ei deimladau; bod yn haws gwellhau archoll ar aelod nag archoll yn nheimlad y meddwl. Un arall o'i elfenau ydoedd ffyddlondeb a gonestrwydd diffuant. Er mor dynwr o deimladau oedd efe, so er cymmaint oedd ei dynwrch a'i ofal am deimladau ereill, pell iawn ydoedd ei nodwedd oddi wrth feddalwch llwfr:—cyd-fymerasid ei addfywyder a gonestrwydd a gwrol-drydedd. Ni phetrusai geryddu yn llym pan farnai yn gydwybodol fod achos yn galw am hyny. Ffi-eiddiai weniath a derbyn-wyneb o'i galon. Yr oedd yn hynod am ei ysbryd rhydd a dergafarn. Meddai ar feddwl rhy eang-frydig i gulni a rhagfarn gael nawddle yn ei fynwes. Dywedodd unwaith fod pob sect newydd yn wrthddrych eiddidded a rhagfarn yr hen bleidiau; felly yr oedd y Trefnyddion Calvinaiidd a'r Wesleyaid ar eu hymddangosiad cyntaf. Edrychiai pleidwyr yr hen gyfundrefnau arnynt fel rhyw bethau echryslawn a niweidiol iawn; dynodid hwy fel rhyw gyfeiliornwyr ofnadwy; ond gwelir erbyn heddyw pa faint o ddaioni a wnaethant. Yr oedd yn dra nodedig am ei ysbryd cyhoeddus. Ca'i pob achos da gefnogaeth ganddo ef. Yr

oedd fel enaid a bywyd pob sefydliad a chynllun tuag at wasanaethu yr achos yn mhlith yr enwad y perthynai iddo; ac yn enwedig o ddeutu ei gartref. Ond ni chyfyngai ei lafur yno, ond teithiai a llafur-iai i gynnorthwyo y gwaith yn mhob man, cyn belled ag y byddai amgylchiadau yn caniatáu. Dywedai un am dano:—"Yr oedd colli Williams yn golled, nid i ryw eglwys neu eglwysai neillduol—nid i un enwad o Gristionogion yn unig—ac nid i un wlad bennodol, ond i'r eglwys fawr cyffredinol, ac i'r byd mawr cyffredinol." Yr oedd yn ŵr oedarn, nerthol iawn mewn gweddi; yma, yn ddiau, yr oedd cuddiad cryfder ei weinidogaeth. Mewn cyfrinach gyda'i frodyr mewn cyfarfod neu gymmanfa, byddai bob amser yn ymdrechgar iawn i fagu yr ysbryd hwn ynddynt. Adroddodd yr hanesyn canlynol ar ei bregeth mewn cymmanfa yn Amlwch, yn Môn, gydag effeithioldeb anarferol:—"Clywais, meddai ef, 'am y diweddar Barch. J. Griffiths, o Gaernarfon, ei fod i bregethu mewn tŷ annedd ar un nos-waith, ac iddo ddeisyfu cael myned ar ei ben ei hun i ystafell cyn dechreu y cyfarfod. Arosodd yno nes y daeth y bobl ynghyd, ac iddi fyned ryw gymmaint dros yr amser pennododig i ddechreu. Wrth ei weled yn oedi felly, anfonai gŵr y tŷ y forwyn ato, i ofyn iddo ddyfod at ei waith; yr hon, pan ddaeth at ddrws yr ystafell, a glywai ymddiddan lled ddistaw rhwng dau a'u gilydd, fel y tybiai hi. Safodd wrth y drws i wrandaw, a chlywai un o'i wendydw wrth y llall: 'Nid af, oni ddeui gyda mi—nid af, oni ddeui gyda mi.' Dychwelodd yr eneth yn ol at ei meist'r, a dywedodd—'Y mae rhywun gyda Mr. Griffiths; ac y mae efe yn dywydd wrth hwnw na ddaw efe ddim, os na ddaw yntau gydag ef; ac ni chlywais i y llall yn dywydd un gair wrtho; felly, nid wyf yn meddwl y daw ef oddi acw heno.' 'O! daw, daw,' meddai y meist'r, 'mi warantaf, os ydyw wedi myned felly. Ni a ganwn ac a ddarllenwn, i aros y ddau.' Daeth Mr. Griffiths—a daeth y Hall gydag ef, a chafwyd oedfa ryfedd ar y pryd; bu yn ddechreuad diwygiad nerthol yn y gymydogiaeth. Byddai bob amser yn annog cyd-weddiau, fel y moddion mwyafr effeithiol i gymmudi rhai a fyddent mewn teimladau angharedig at eu gilydd."

Y bywgraphiad goreu o bob dyn ydyw y mynegiad ffyddlonaf o'r hyn a wnaeth. Dangos dyn yn ei waith ydyw y drych cywiraf y gellir edrych arno. Nid ydyw, mewn gwirionedd, yn ddim amgen na changen o hanesyddiaeth, mewn cyssylltiad a dynion a'u hamserau ar gylich bychan. Nid dychymyg am y peth y gallasai dyn fod dan amgylchiadau neillduol; ond yn hytrach, y peth ydoedd, a'r hyn a fu; yr un modd ag y mae portread darluniadol yn ardeh o'r gwrthdrrych a fyddo ger bron. Felly yr amcenir tynu darlun Mr. Williams yma. Y mae ei sylwadau, ei ymadroddion, a'i ymddygiadau, weithiau ar amgylchiadau a ymddangosant ar ryw gyfrif yn ddiwbws, yn gystal mynegai am ei gymmeriad o'r hyn a ddangosodd i'r byd mewn achosion cyhoeddus oedd yn tynu sylw pawb. Y mae amryw o'i ddywediadau ar gof a chadw ger bron y byd yn barod; a dichon fod llawer o addysgiadau pellach a ellir eu casglu oddi wrthynt, megys ei sylw ar "y tri chythraul;" sef, cythraul y canu, cythraul gosod eisteddleoedd, a chythraul dewis swyddogion eglwysig—y rhai nad ydyw ympryd a gweddi yn ddigon nerthol i'w bwrw allan. Bu raid i Williams ddiodeff hyd y galon oddi wrth yr olaf o'r cythreuliaid hyn. Yr oedd bwriad yr eglwys lle y llwyddai unwaith am ethol chwech o ddi-aeoniaid, yn chwanegol at y rhai oedd yn y swydd yn barod. I'r dyben o roddi cyfeiriad i feddwl yr eglwys, ac i rag-achub bod i'r aelodau redeg allan o deryfnau priodoldeb yn eu dewis-iaid, a phennodi ar rai heb feddu un math o

gymhwysder at y swydd, nododd ddeuddeg o bersonau, ac erfynnodd ar y bobl ethol y chwech a farnent deilyngaf o honynt; ac mai y rhai y byddai y nifer mwyaf yn pleidleisio drostynt a ddewisid. Felly fu: a'r canlyniad annedwydd ydoedd, i'r chwech a adawyd yn y lleiafrif droi allan yn elynion chwervr iddo ef, heb ei arbed a'r cableddau bryntaf. Dywedai un o honynt y goddefai ef y peth, ar yr ammod fod i benderfyniad gael ei ysgrifenu yn llyfr yr eglwys, na byddai i'r fath etholiad gael ei ddwyn yn mlaen yn yr eglwys hono byth mwy; a'i attebiad iddo ydoedd, "O! ai cymmaint a hyn yna wyt ti yn ei ddeall o Annibyniaeth eglwysig etto? Ai tybed na hydd gan y bobl a fydd yma yn mhen pymtheng mlynedd etto gystal cymmhwysder a hawl i farnu drostynt eu hunain?" Yr oedd rhywbeth yn alarus wrth feddwl iddo ef gael archolli ei deimlad, lle nad oedd un math o achos am hyn. Yr oedd yn deall llawer am y natur ddynol; ond nid oedd wedi rhagweld digon o eithafion dichellion dynion cnawdol. Os nad oedd efe wedi tremio yn ddiagon trwyadl i rag-achub niwed trwy gyfrwysdra dynion hunanol y tro hwn, gallwn weled mor rhagolygus ydoedd mewn amgylchiad arall, ac yn ei fedr i ddwyn byrbwylltra dynion da i'w le. Yr oedd dyn yn ei eglwys unwaith fel aelod, ac yr oedd yr holl swyddogion yn unol am ei ddiarddel, pan yr oedd Mr. Williams yn barnu y buasai rhoddi cerydd llym iddo yn ateb holl ddybenion dysgyblaeth. Nid oedd y dyn yn un o feddwl cyflym; a gwyddai pawb fod graddau o wendid yn perthyn iddo. Pa fodd bynag, yr oedd efe rywfodd wedi ymwithio yn lled ddwfn i serchiadau Mr. Williams; yr oedd ei fyddlondeb yn ol ei allu yn ddiarhebol; yr oedd ei holl hyfrydwch mewn gwneini ar Mr. Williams; a gofalai am nol a danfon ei farch gyda dyfalwch mawr. Ond daeth dydd ei brawf o amgylch yn fuan, ac yr oedd yr holl frawdoliaeth yn benderfynol am ei ddiarddel. Ni wrthwyneodd efe ddim ar y penderfyniad, ond dywedodd, "Fe allai y byddai yn well i ni fyned i weddi drosto cyn iddo fyned allan." "Ie, ie," ebai pawb, ac felly fu; a gweddi ryfedd ydoedd—yn rhesdeg yn y dull canlynol: "Wel, Arglwydd mawr, dyma ni yn myned i ddiarddel Siac; yr ydym yn credu fod gan Siac, druan! enaid i'w gadw neu ei golli byth. Gwelsom ef a'i ddagrau ar ei ruddiau yn troi ei wyneb am dŷ yr ymgeledd; gwelsom ef mewn galar edifeiriol, yn nesaau yn grynedig at fwrdd y cymmundeib; buom yn estyn deheu-ddwyllaw cymdeithas iddo mewn teimlad gobeithiol am dano—ond dyma ni heno yn myned i'w dafu allan o'r cyassegr i'r ffordd fawr. Cangen heb ddwyn firwyth a dorir ymaith, ac a deffir yn tân. Llauer cangen a dafwyd allan ar y llwybr cyhoeddus nos Sabbath, ac fe ddeuai rhyw hen wraig heibio foren dydd Llun, ac a'i codai, ac a'i tafai yn tân! Arglwydd mawr, paid a gadael i ryw gythraul ddyfod heibio a chodi Siac, druan! a'i dafu yn tân, wedi i ni ei fwrw allan." &c. Erbyn hyn, yr oedd yr holl gynnulleidfa yn ddfda o ddagrau, ac yn nghanol ocheneidiau a galar, anghofwyd y cyfan, ac ni soniwyd mwyach am ddiarddel Siac. Dyma eglurhad neillduol o ddyllanwad ei ysbyrd cariadlawn, a'i ddoethineb i arwain cymdeithas i'r iawn.

Yr oedd ei ofal yn arbenig am adael rhyw argraphiadau teilwng ar ei ol, pa le bynag yr elai. Adroddir yr hanesyn canlynol am ei ymweliad a chyfeillion o amaethwyr yn sir Ddinbych. Ar

adeg neillduol y boreu, wedi y noswaith y lletyai yno, gofynai i'r forwyn, "Wel, Mary, a fyddwch chi yn meddwl rhywbeth am grefydd, am eich enaid, ac am y Gwaredwr, yn y dyddiau hyn?" "Na fyddaf yn wir, Syr, yn awr," oedd yr attebiad. Gofynnodd eilwaith, "A fuoch chi erioed yn meddwl dim am bethau felly?" "O! do, yn wir syr, lawer gwaith; ond y mae pob peth felly wedi eu colli yn llwyr erbyn hyn." Yr oedd ffenestr wynebol y tŷ yn lled agored. "Wel, Mary," meddai ef, "a welwch chi y pren afalau yna sydd allan ger eich bron yn ei flodau tlyson a gobeithiol?" "Gwelaf," ebe hi. "Wel, pe yr elech chi yna, ac ysgwyd y pren nes y cwympai y dail, ni ddeuai yna ddim firwyth; yr wyf yn ofni mai ysgwyd y teimladau ymaith a wnaethoch chiwthau. Os byth y teimlwech y fath argraphiadau etto, gochelwch rhag eu hysgwyd ymaith; ond magwch a meithrinwch hwy." Yna yr oedd yr ymwelydd yn myned ymaith i'w ffordd. Yn fuan wedi hyn, sylwodd ei meistres ar yr eneth yn sychu ei dagrau yn ddietau, a gofynnodd iddi, "Beth sydd arnoch chiwi, Mary, ai nid ydych yn gwbl iach?" "O! ydwyf fi yn gwbl iach, meistres." "Wel, y mae rhyw ddwysder neillduol arnoch, ynte. Dywedwch ar unwaith beth yw y mater." "Wel, a dyweyd y gwir i chiwi," meistres, "rhyw air a ddywedodd Mr. Williams wrthyf cyn ymadael y boreu heddyw sydd wedi glynu ar fy meddwl, drwy fy nghyngori i ofalu rhag lladd unrhyw deimlad crefyddol a allai ddyfod ar fy meddwl—a minnau wedi lladd miloedd o honynt!" "Wel, Mary bach," meddai y feistres, "penderfynwch ar unwaith, yn gwbl oll, yn achos eich enaid a'ch Gwaredwr;" ac felly fu. Rhoddodd yr eneth brawf o wir ddychweliad mewn bywyd hollol gyflwynedig i anrhydedd crefydd, a'i chysur tymmorol ei hunan dros ei hoed.

Gellid golygu ei ymweliad a Môn yn amser y gymmanfa hynod hono yn Llanerchymedd, dros ddeugain mlynedd yn ol, fel cyfnod arbenig yn ei fywyd. Y mae yr amgylchiadau ar gof a theimlad nifer yn yr ynys hyd y dydd hwn. Yr oedd yn nghanol-ddydd ei boblogrwydd y pryd hwnw, ac yr oedd disgwyliad mawr am dano, a'r son am ei fod i bregethu yn y gymmanfa wedi cyrhaedd pob man. Nid oedd y cyffredin yno wedi ei weled na'i glywed erioed; ac yr oedd yn naturiol disgwyl y byddai nifer y gwrandawr yn lliosocach nag arferol. Pregethodd y nos gyntaf yn nghanol y Methodistiaid. Ni addawai bregethu ddwywaith ar y maes, ac yr oedd yn eglur ei fod yn cadw ei nerth erbyn dranoeth. Ei bwng oedd addysg grefyddol yr ieuainge, oddi wrth *Salm* lxxviii;—"Canys efe a sicrhodd dystiolaeth yn Iacob, ac a osododd gyfraith yn Israel, y rhai a orchymynodd efe i'n tadau eu dysgu i'w plant: fel y gwybyddai yr oes a ddél, sef y plant a enid; a phan gyfodent, y mynegent hwy i'w plant hwythau: fel y gosodent eu gobaith ar Dduw, heb anghofio gweithredoedd Duw, eithr cadw ei orchymynion ef." Ennillodd serch y bobl yn lân ar y bregeth gyntaf. Yr oedd y cynnuliadau dranoeth yn lliosocach na dim a welwyd o'r blaen yno gyda'r enwad. Pregethai Mr. Williams am ddau o'r gloch: yr oedd yr hin yn frwd, yr awel yn drymlyd, a theimladau y dorf yn swrth. Pregethai un Mr. Lewis, o Bwllheli, o'i flaen; ac er ei fod yn traddodi gwirioneddau digon teilwng, etto nid oedd yn gallu ennill un math o sylw; ac

ymollyngai lliaws mawr o'r bobl i orweddian yn wasgarog ar y maes. Ymddangosai Mr. Williams yn dra anesmwyth ar hyd yr amser; aeth i lawr o'r areithfa, dro neu ddau; cerddai ychydig o amgylch, ond dychwelai yn fuan; ac yr oedd fel pe buasai wedi ei orchuddio gan bryder. Terfynodd y bregeth gyntaf. Daeth yntau yn mlaen at y ddeeg; edrychai yn lled gyffrous, gan dremio yn o wylt dros y dorf, ar y naill law a'r llall; a'i enaid yn eglur ar dân gan wres ei bwngc, a'i galon wedi ei llanw â meddyliau byw. Yr oedd yn hynod gweled y dorf yn codi, a phawb yn ymryp at eu gilydd, a braidd gan yr olwg arno yn dychymygu ei glywed yn dywedyd gydag Elihu, "Yr ydwyf yn llawn geiriau: y mae yr ysbryd sydd yn fy nghymhell i. Wlefe fy mol sydd fel gwin nid agorid arno: y mae efe yn hollti fel costrelau newyddion," &c. Yr oedd pob wyneb ger ei fron fel pe buasai wedi ei wisgo â gwriddion disgwylid wrtho. Darllenodd ei destyn yn lled eofn a chyffym—"Eithr yn awr gwlad well y maent hwy yn ei chwennyh, hyny ydyw, un nefol." Daeth yn fuan i asael âg enaid ei weinidogaeth, gan dywallt frwd o ddarluniad swynol o Ganaan, ac Abraham yn teithio ar ei hyd a'i lled, i gael golwg ar ei dolydd tlyision, a'i llethrau dengar, gan chwilio yn awyddus am y man lle y gallai adeiladu tref iddo ei hun, a'i olynwyr, a'i galw 'Tref Abram,' &c. Yn ddiau yr oedd ei ddarluniad dydorol o'r hen batriarch mewn iaith mor ddeustlus a theuluaid, mewn parabl mor beresiniol, ac mewn lliwiau mor naturiol; a'i sylwadau hudolus ar y naill lethr a bryn, a gardd a pherllan, a'r llall, yn ddigon i syfrdanu teimlad y gwrandawr mwyaf clauar ei farn, a pheri iddo anghofio pa le yr oedd yn sefyll. Gollyngodd y fath ddiluw o hywddled cerddorol i chwarsu ar bob clust a chalon, fel cyn pen ngain muniyd yr oedd holl deimladau y dorf yn gwbl at ei law a'i alwad. A phan yr oedd y bobl felly, fel pe buasent wedi colli pob hunan-feddiant, trodd yn sydyn, a gwaeddodd, "Na, na, dim o'r fath beth: nid am y wlad hono yr ymfynai. Gwlad well oedd yn ei olwg ef o hyd." A dilynodd, wedi hyny, mewn darluniad o'r Ganaan nefol, yn ei thra rhagoroldeb, nes yr oedd pawb fel pe buasent yn dychymygu fod y ddaear lle y safont yn symmud o dan eu traed. Wedi hyny daeth rhagddo at yr athrawiaeth a'r addysgiadau bwriadol, gyda dylanwad dihafal ar y dorf! Tro i'w hir gofio ydoedd! Dywedodd un amaethwr cyfrifol o'r gymmydogaeth am ei deimlad ar y pryd, "Yn wir, welwch chwi, yr oeddwn o'r braidd wedi anghofio nad yn Nghanaan yr oeddwn, ac yn cydgerdded âg Abraham, gan ei weled a'i glywed, pan yn edrych ansawdd y wlad, rhwng y brynau a'r nentydd, ac yn gwneyd ei adolygiad ar holl gyrau y fro!" Ar-osodd y syniadau yn fyfyrdded byw gan bawb yn hir: yr oedd ef ei hun yn ystyried hwn yn un o droion hynotaf ei oes, canys buwyd yn ymddiddan âg ef am y bregeth flynyddau wedi hyny. Bernir fod ei bregeth am y nefoedd y tro hwn wedi bod yn foddion i godi sylw at yr enwad drwy yr ynys o'r bron. Yn gyferbyniol â'r bregeth hon, traddododd un yn mhen dwy flynedd wedi hyny mewn cymmanfa yn Amlwch ar uffern, allan o'r ddammeg ar y gŵr gulodog. Yr oedd hi yn adeg o ddiwygiad crefyddol drwy y wlad gyda phob enwad ar y pryd, a throedd allan yn fath o orfoledd dan y bregeth. Nid oedd Mr. Williams yn gweled hyny yn gyd-

weddol âg amcan ei genadwri; a throdd i roddi cynghor tyner i'r bobl, i ystyried ei weinidogaeth gyda myfyrdod dwys; a rhwng y naill beth a'r llall, ni chafodd y tro hwnw mo'r hwyl a'r dylanwad a gwasai y tro blaenorol. Yr oedd ei amcan yn y ddwy bregeth i ddwyn bywyd ac angu, nefoedd ac uffern, yn ddigon effeithiol ger bron i adael argraph er daioni; ond aeth y bobl i wres teimladau yn rhy fuan, fel na chafodd efe weithio ei ffordd trwy y deall at y galon, fel y dymunasai, er mor effeithiol a hapus oedd ei draddodiad ar y pryd.

Y mae y cyfeiriadau uchod yn ddigon i roddi mantais i bob sylwedydd craff weled yn mha ffordd yr oedd rhagoriaethau Mr. Williams yn dyfod i'r golwg egluraf, ac yr ydym wedi ei ddilyn felly hyd ganol-ddydd ei boblogrwydd a'i ddefnyddioldeb; ac felly, er mwyn cael golwg arno o bob cyfeiriad sydd yn hanfodol i adnabyddiaeth drwyadl o hono, rhaid i ni syllu yn wylaidd arno, tra y mae y cysgodion a'i cylchynai yn dangos fod ei haul ar ei ogwydd, ac yn dynesu yn raddol at ei fachludiad. Nid hir oes a gafodd; ac nid tywydd teg a gafodd drwy ystod ei daith. Wedi teimlo ei natur yn llegau, ar ol nifer o ergydion, daeth i ddwysder tymherau ac arafwch pwyllog a nefol. Yr oedd colli ei wraig, a fuasai yn ymgeledd mor gymmhws iddo, yn ergyd drom; colli ei fab hynaf, James, yr hwn a fuasai unwaith yn ōr ieuango hoyw a gobeithiol iawn; colli ei ferch Elizabeth drachefn, yr hon y mae ei holl hanes wedi ei fynegi mor ffyddlaw yn ei fywgraphiad, fel na byddai manylu ar y gangen hono mor briodol yma ag a hawlia ofod maith. Wedi ei symmudiad i Liverpool, fel gweinidog y Tabernacl, ni bu yr haulwen yn tywynu yn ddisglair iawn arno. Cafodd ei ieuchyd ei amharu yn fuan. Drwy gael ei wlychu ar hin oer a llai, a chymeryd anwyd trwm, nid allasai lai na cholli graddau o'i hoywder gynt. Yr oedd wedi rhoi gofal ei ieuchyd i ddwyllaw meddyg medrus, sef Dr. Blackburn, yr hwn a fu yn bur ofalus am dano. Yr oedd pob tebygolrwydd fod y dryllio a fu ar dō ei dŷ annedd yn Liverpool yn amser ystymor fawr yn Ionawr, tua 1840, wedi effeithio arno, pan gwympodd y simdde a'r meini drwy y llechi, ac y gorchuddiwyd rhai o'r ystafelloedd â chalch a cheryg, ac y bu raid iddo yntau lechu oreu y gallai, dan fin y gwynn a'i oerni. Yr oedd gwaith lladron ac ysbeilwyr yn tori i mewn i'r tŷ, tra yr oedd y teulu yn yr addoliad ar nos Sabbath, yn gryn brofedigaeth iddo hefyd.

Yr oedd yn alarus meddwl y medrai neb fod yn ddigon dideimlad i allu archolli ei feddwl yn amser ei lesgeidd, drwy ymyraeth tra annheilwng a'i gais i'w wellhau ei hun. Yr oedd ei feddyg wedi gorchymyn iddo gymmeryd gwyrtaid o porter, wedi ei led gynnhesu bob dydd cyn ciniaw; ac yr oedd efe un boreu yn dodi y botel mewn lle cyfleus o flaen y tân, erbyn yr awr bennodol. Ar y pryd, dyma y post heibio, gyda bwrn o lythrau iddo. Agorodd y cyntaf o honynt, a darlennodd ef yn ddistaw iddo ei hun; ac edrychai yn bryderus iawn, gan gerdded yn ddiifriddwys o amgylch yr ystafell. "Darllen y llythyr yma, frawd," meddai. A beth ydoedd ond llythyr dienaw oddi wrth ryw berson tra dideimlad, yn dywedyd wrtho fod y gair allan yn y dref ei fod yn yfed porter, a'i fod yn gwneyd mwy o ddrwg felly drwy anghefnogi sobrwydd nag a allai wneyd o ddaioni yn ei oes, er mor fawr oedd ei ddawn, &c. A dyna yn unig a

ddywedodd, "Onid yw yn anhawdd iawn dioddef peth fel hyn, i un yn ceisio ymdrechu ei oreu am ychydig o adferiad iechyd?" "Ydyw yn wir, syr," ebe y llall, "y mae." "A oes genych chwi amcan o ba le y mae yn dyfod?" "Oes," meddai yntau, "y mae genyf dybiaeth pur gryf pwy ydyw, ac y mae hyn yn gwneyd yr achos yn waeth; canys buasai yn well genyf pe na buasai genyf yr un dychymmyg am yr ysgrifenydd. Ond nid yw y peth o nemawr bwys!"

Amgylchiad tra hynod yn ei fywyd oedd y pryd yr amlygodd ei syniadau a'i deimladau wrth nifer o'i frodyr yn y weinidogaeth unwaith yn nhref Dinbych. Yr oedd hyn ar amser adagoriad y capel Cynulleidfaoel yno. Nid oedd efe yn ddigon iach ar y pryd i ddyfod i'r addoliad, er nad oedd wedi myned i afael nychdod mawr. Yr oedd yn llettya yn nhŷ boneddiges gareidig yno, ac yr oedd mewn ystafell eang a chynhes. Yr oedd wedi amlygu dymuniad am gael gweled yr holl weinidogion yno cyn ymadael o honynt o'r dref; a phennodwyd ar awr neillduol, boreu dranoeth, ar ol y cyfarfod; a chynnulodd y brodyr oll yn brydlawn, yn ol ei ddymuniaid. Eisteddai wrth y tân, a gwrthban am ei wâr. Er ei fod yn ymddangos yn hynod o siroli, etto galleisid yn hawdd ganfod arwyddion fod afiechyd wedi gafael yn ei natur. Yr oedd cyhyrau ei wyneb wedi ymollwng i raddau; safai ei drwyn, yr hwn a ymddangosai yn rhy Rufeinig, yn rhy amlwg rhwng ei ruddiau; yr oedd ei wefusau fel pe buasant yn lled grynu weithiau; ac yr oedd ei wedd ar y cyfan yn lled welw; ond yr oedd ei lygaid yn fflam, a'i lais yn glir, a'i yni yn lled hoew, er pob peth. Yr oedd yn hawdd deall fod ei enaid yn orlawn o feddyliau, ac fel pe buasai yn llawenhau wrth feddwl am gael y cyfle i gyfeillachu a'i frodyr, cyn iddynt ymadael bawbi'w daith. Wedi i bawb gymmeryd eu lle, yn rhes o'i amgylch, dechreuodd fynegu mor dda oedd ganddo gael eu gweled; ac os byddai ganddo unrhyw gynghor caredig a allai roddi iddynt, y byddai yn bur barod i'w roddi, yn gystal a gwrandawrnynt hwythau yn eu tro yn adrodd eu golygiadau. Dechreuodd drwy awgrymu fel y dylasai fod teimladau y frawdoliaeth, oll yn cysgodi, fel tarian, y naill dros y llall, fel y dywedai yr apostol—"Y gofal sydd arnaf dros yr holl eglwys." "Mae cynnal teimladau da, yn ofn Duw," meddai, "yn werthfawr mewn cymdeithas fel hon. Yr oeddwn yn meddwl y cymmerwn fy rhyddid i gyfeirio gair at amgylchiad neu dda." Yr oedd dadleu lled chwerw ynghylch dirwest yn y wasg ar y pryd. "Dyna y symmudiad newydd am sobrwydd sydd yn y wlad yn awr," meddai: "nid dywedais i erioed air yn erbyn dadl deg ar y pwng, gan nad pa mor benderfynol y byddai pob ochr; ond byddai yn dda iawn genyf pe gellid dangos mwy o foneddigeiddrwydd ar bob llaw, a gochel pob ymosodiad personol, yr hyn nad yw yn atteb nemawr ddyben heb law chwerwi teimladau mewn cymdeithas, a magu cynhenau mewn gwlad." Ni enwodd neb wrth wneyd ei nodiadau, ond gwyyddid yn lled dda at ba bywyd yr oedd cyfeiriad y saethau. Yr oedd yn awyddus i gyfeirio gair at amgylchiad arall hefyd. Yr oedd un o'r gweinidogion wedi trechu holl helwyr cedryn y wlad fel saethydd gyda y dryll ar y maes. Ni allai efe oddef cysylltu y fath enwogrwydd mewn un modd ag urddas y weinidogaeth. Bu yn ddigon gochelgar rhag cyfeirio at enw neb; ond dadganodd yn groew pa mor

ddedwydd y teimlasai, ond i'r awgrymiadau hyn gael derbyniad caredig. Tystiai yn ddirifrol nad oedd ganddo un amcan wrth wneyd y sylwadau mewn golwg ond anrhydedd y frawdoliaeth a les yr achos. "Yr wyf wedi bod fel arweinydd gyda chwi lawer gwaith," meddai yn wylaid, "ac y mae gan y cadfridogion, fel y gwyyddoch, eu cynnrychiolwyr ar y maes, yn gwyllo ysgogiadau y byddinoedd, ac yn cludo pob hanes iddynt. Felly yr wyf finnau wedi bod er dechreu y cyfarfod yma; yr wyf wedi cael adroddiad manwl am bob pregeth a draddodasoch yma. Yr wyf wedi cael pob boddlonrwydd am eich cenadwri, ac yn dawel hollol i adael yr achos mawr yn eich dwylaw. Pe buasai genyf ddirifoldeb yr apostol, buaswn yn dueddol i roddi cynghor caredig i chwi, yn enwedig pan y dywedais, 'Yr ydwyf fi, gan hyn, yn eich gorchymyn ger bron Duw, a'r Arglwydd Iesu Grist, a'r etholedig angylion, yr hwn a farna y byw a'r meirw yn ei ymddangosiad a'i deyrnas, ar i chwi gyflawni eich gweinidogaeth, modd y byddoch yn lân oddi wrth waed pawb oll. Pregethgwch y gair; byddwch daer mewn amser ac allan o amser; argyhoeddwch, cerdyddwch; annogwch gyda phob hir ymaros ac atffawiaeth." Dechreuai edrych yn llym iawn, a thremiai ar a thryw y brodyr oll: yr oeddnt fel pe buasant yn ei ofni ac yn ei garu ar yr un pryd. "Na chymmerwch yn angharedig ynof," meddai, "am wneyd fy hun yn lled rydd gyda chwi am dro fel hyn. Yr oeddwn yn meddwl am gyfarfod tebyg i hwn, yn enwedig mewn tref boblog a chyhoeddus fel hon, lle y mae lliaws yn dyfod i wrando arnom, na ddeuant ond ar amgylchiad fel hyn. Bob tro y deloch ar y fath achlysur, gofalwch am ddyfod yn eich dillad Sabbathol; y pregethau goreu, o'r cyfansoddiad mwyaf trwydd, ar y testynau mwyaf detholedig a chymmhwys; y rhai a fyddo oreu ar eich côf, a'ch tafod, a'ch ysbryd. Y mae nifer mawr yn dyfod i wrando arnoch o gywreingarwch, ac yn ffurfio eu barn am yr enwad wrth eich gwrandaw. Ni fywnw i chwi fod yn ol i neb am eich prydfferthwch allanol, mewn iaith na thraddodiad. Pwy a w'yr pa argraph a ellwch ei wneyd ar ddoesbarth fel hyn o wrandawyr. Ond o drugaredd, y mae genych lawer mwy yn dyfod i'ch gwrandaw o barch a'grefydd, ac o serch at yr efengyl. Bydded eich holl enaid yn y gwaith. Deuwch i'r cyfarfod wedi ymgysiammodi ar ben deulin a'ch Meistr mawr, i ymdrechu gadael rhyw argraph teilwng ar eich ol; mynchw ochel bod yn wagnodau, ac yn gymmylau di-ddwyr, er dim; ymwystlchw mewn penderfyniad i wneyd a all-och er ennill eneidiau at Grist. Mynchw gymmeryd y dref—take the city by storm! Y mae yn ddiâu genyf, ond i chwi gael eich dwyn i'r agwedd a'r ysbryd hwn, na adewir mo honoch yn unig; ond y cewch eich gwisgo a nerth o'r uchelder, ac y bydd udgorn bloedd brenin yn eich plith. Yr oedd yr apostolion yn rhoddi gliniau i lawr i weddio cyn ymafyd mewn pob gorcheist fawr, ac yr oedd Duw hefyd yn cyddystiolaethu trwy arwyddion a rhyfeddodau, ac amryw nerthoedd, a doniau yr Ysbryd Glân yn ol ei ewyllys ei hun." Teimlai pob un wrth ymadael fel pe buasai wedi bod yn bur agos i fynydd y gweddnewidiad; ac nid yn fuan y dileir yr argraphiadau oddi ar feddwl yr ychydig weddill sydd wedi eu gadael yn fyw hyd heddwyr oedd yno.

Yr oedd gan Mr. Williams, hyd yn oed yn

amser ei lesgedd ddigon o wroldeb i gyfarfod pob ymosodiad o bwys a'i cyfarfyddai. Gwelwyd hyn yn hynod o eglur ar un amgylchiad lled gyffrous. Mynai efe sefyll ar dir cyssondeb cydwybodol ar bob pryd. Yr oedd un yn apelio ato un tro am gymmeriad neu drwydded i bregethu fel cenhadwr efengylaidd a diwygiwr moesgarol yn mhllith yr enwad Annibynol. Dywedai yntau wrtho mai yn ei gartref, yn mysg ei frodyr a'i gymmydogion, y dylasai ddechreu, ac nid yn mhllith dweithriaid o bell, oedd heb ei adnabod. Pa les a wna gair da dweithriaid i neb? Aeth y gŵr yn lled ddewr, a dywedai fod yno ormod o elymion iddo i wneuthur cyfiawnder â'i achos. "Nid wyf yn credu hyn," meddai yntau; "ond pa fodd bynag, cofia di mai nid peth i'w daro i lawr mewn ysgrifen ar bapur mewn munyd awr ydyw cymmeriad; ond peth i'w weithio allan yn raddol mewn bywyd o bwyth i bwyth, yn debyg fel y bydd yr hen wragedd yn sir Feirionydd yn gwau hosan. Gwna dithau felly, ac nid oes neb yn y byd a egyr ddrws yr areithia i ti yn gynt na myfi."

Y mae cryn nifer o bregethau, sylwadau, a dywediadau Mr. Williams ar gof a chadw yn ei gofiant, ac yn y "*Dysgedydd*," a chyhoeddiadau ereill o bryd i bryd, fel na byddai cyfeirio atynt oll yma yn ddim amgen na thra-mynychiad, na chaniatâ ein gofod bwriadol eu cynnwys, ond a adewir at ryw adeg arall.

Nos Lun, yr 16eg o Fawrth, dymunodd gael gweled diaconiaid eglwysi y Wern a'r Rhos; ac wedi eu cael ato, ymddiddanodd lawer â hwy ynghylch amgylchiadau yr achos, a rhoddodd lawer o gynghorion iddynt. Wedi iddynt fyned ymaith, sylwyd ei fod yn colli yn ei wybodaeth ac yn prysuro ymaith; a'r boreu dranoeth, tua naw o'r gloch, yr oedd wedi cyrhaedd y terfyn! Bu farw ar yr 17eg o Fawrth, 1840, yn y bedwaredd flwydd ar bymtheg a deugain o'i oedran! Ar y 25ain, ymgasglodd tyrtia lliosog iawn i dalu y deyrnged olaf o barch iddo, drwy gallyn ei ran farwol i dŷ ei hir gartref. Wrth y tŷ, darllenodd a gweddiodd y Parch. Arthur Jones, Bangor; a'r Parch. D. Raffles, Liverpool. Wedi cyrhaedd Capel y Wern, dechreuwyd y gwasanaeth drwy ddarllen a gweddio gan y Parch. S. Roberts, Llanbryn-mair; cyfarohwyd y gynulleidfa gan Meistri, Pearce, Gwreccsam; Jones, o Lanuwchllyn; a Jones, o Ddolgellau. Drachefn, wrth y bedd, traddodwyd anerchion gan y brodyr Rees, o Ddinbych, a Dr. Raffles; a ohyn ymwasgar, gweddiodd ei hen gyfaill, y Parch. R. Roberts, Tan-y-clawdd, un o weinidogion y Trefnyddion Calinaidd. Y Sabbath canlynol, traddodwyd pregethan angladdol ar ei ol gan agos yr holl weinidogion oedd yn bresennol y claddediogaeth. Cyflawnwyd y gwasanaeth y Sabbath hwn yn y Wern a'r Rhos, gan y Parch. W. Rees, Dinbych, a phregethodd i gynulleidfa oedd lliosog oddi wrth 2 Sam. i. 19. Bellach, nid oes ond y ddau ieuangar o'i blant, sef Jane a William, wedi eu gadael o'r teniu. Y mae enw "Williams o'r Wern," yn aros fel enw cyhoeddus yn Nghymru a Lloegr hyd y dydd hwn: y mae ei goffadwriaeth yn fendigedig gan bawb!—Gwel "*Cofiant y diweddar* *Barch. W. Williams o'r Wern, gan y Parch. W. Rees, Dinbych*;" a "*Phregeth ar Farwolaeth y Parch. W. Williams o'r Wern, gan Caledfryn*."

WILLIAMS, WILLIAM (*Caledfryn*): bardd,

llenor, a phregethwr enwog. Ganwyd ef yn Ninbych, Chwefror 6ed, 1801. Enw ei dad oedd Thomas Williams, mab Owen Williams, Groesffordd, Berth Ddu, o fewn tua mildir i Lanrwst; mab Owen Ellis, Fron, ger llaw Llanrwst, gwraig yr hwn ydoedd ferch Rhydderch Foulk, Tyddyn Uchaf, Gwytherin, sir Ddinbych. Mam Caledfryn oedd Mary Roberts, merch William Roberts, Tan-yr-onen, Llanefydd, ger llaw Dinbych; am yr hwn y dywed Caledfryn ei hun, "Dywedid wrtho [gan lefaru am dano ei hun, yn ol ei arfer, yn y trydydd person] fod ei daid o du ei fam, mab Tan-yr-onen, Llanefydd, nid yn unig yn hoffi barddoniaeth, ond y byddai yn cyfansoddi ambell ddernyn prydyddol ei hun. Arferai ef chwareu yn yr Interludiaid gyda Twm o'r Nant; ac weithiau ymwisgai mewn dillad merch, a chymmerai ran benyw yn y chwaraeuaeth. Olrheiniai ef ei achau i Iolo Goch, bardd Llechryd, yr hwn a bresywliarai ar ei etifeddiogaeth ei hun yn Cood Pantwn, yn mhlwyf Llanefydd; o'r hwn hefyd y deilliodd Pantwniaid, Plas Gwyn Pentraeth, Môn.

Gwehydd, wrth ei alwedigaeth, ydoedd tad Caledfryn; a phan oedd efe yn bedair ar bymtheg oed, ymadawodd â thŷ ei dad, ac aeth i Ddinbych, i ddilyn ei alwedigaeth. Ymddengys i Thomas Williams ymuno â'r Methodistiaid Calvinaidd yn lled fuan ar ol iddo ymsefydlu yn Ninbych; canys dywed ei fab, Thomas, ei fod "yn un o'r pump cyntaf a ymunasant â'r achos Methodistiaid yn y dref." Yn 1798, priododd Thomas Williams y Mary Roberts grybwylledig, a chymmerasant dŷ yn y Castell, yn Ninbych, lle y buont dros y flwyddyn gyntaf ar ol priodi. Yna symmudasant i dŷ a elwir Bryn y Ffynnon, mewn cwr arall o'r dref, lle y buont dros bedair blynedd ar ddeg yn cadw manachfa (*shop*), ac yntau yn dilyn ei gelfyddyd fel gwehydd yr un pryd; ac yno y ganwyd eu holl blant, pedwar o feibion a thair o ferched. Ymunodd Mrs. Williams â'r Methodistiaid yn fuan ar ol ymsefydlu yn Mryn y Ffynnon; ac yno y llettyai pregethwr y cyfundeb yn y dyddiau hyny. Dygodd Thomas Williams, a'i wraig rinwedol, eu holl blant i fyny yn grefyddol gyda'r Methodistiaid Calvinaidd.

Merch â'i henw Mary, oedd eu plentyn cyntaf, a William (*Caledfryn*), oedd yr ail, yr hwn a anwyd ar y dyddiad uchod; a bedyddiwyd ef yn Eglwys Hilari Sant, yn Nghastell Dinbych, gan y perigol Clough. Dodwyd William yn yr ysgol yn Ninbych, pan oedd o gylch pedair oed, gyda'r Parch. Arthur Jones, yr hwn a fu yn idog wedi hyny i'r Annibynwyr yn Mangor. Dodwyd ef wedi hyny yn ysgol Mr. John Foulkes, Graig, Dinbych; ac yna bu dros ryw hyd mewn ysgol a gedwid yn y dref gan y Parch. Thomas Jones, Moelfra. Dywed ei hun ei fod "yn medru darllen ei Feibl, yn Gymraeg a Saesneg, yn saith oed;" ond "dechreuodd amgylchiadau ei rieni gymmylu pan oedd o ddeutu naw neu ddeg oed; a daeth hyny ar y ffordd iddo gael yr holl fanteision ysgolaw i fwridded roddi iddo." Ar ol iddo gael ei amddifadu o'r ysgol ddyddiol, bu yn arfer myned dros ryw dymmor at un Mr. Ellis, hen gyllidydd (*ecclesian*) oedd yn byw yn Ninbych, i gael gwersi.

Pan oedd efe o gylch tair ar ddeg oed, rhoddodd ei dad y fasnachfa yn Mryn y Ffynnon House i fyny, a symmudodd i Ystryl Henllan, yn Ninbych, i fyw ar ei grefft fel gwehydd. Yn

fuan wedi hyny aeth William at ei daid, a'i ewythr, i Lanrwst, i ddysgu gwaith gwehydd; ac wedi iddo ddysgu yn weddol, dychwelodd at ei dad i Ddinbych i weithio, gyda yr hwn y bu yn gweu dros rai blynyddoedd. Bu yn gweu hefyd dros ychydig amser gyda gŵr o'r enw Richard Griffith, yn Llanfair Talhaiarn.

Pan yr oedd tua phedair ar bymtheg oed, dododd y gelyfddydd wehyddol heibio, a dechreuodd gadw ysgol yn Ninbych; a pharhaodd gyda'r gorchwyl hwnw hyd onid oedd o gylch pump ar hugain oed. Yr oedd wedi ymroddi i ddarllen er pan yn dair ar ddeg oed; a rhaid fod y wybodaeth gyffredinol a gyrhaeddwyd trwy y fath ymdrech dyfal, dros gyhyd o amser, yn eang. Ymddengys ei fod yn draf hoff o farddoniaeth er yn bur ieuang, er na chafodd nemawr o gefnogaeth yn y "gelyfddydd fawr" dros hir amser. Dywed ei hun mai y farddoniaeth gyntaf a dynodd ei sylw yr oedd Watts's "Divine Songs;" Emynau Williams, Pant-y-celyn; Emynau Edward Jones, Maes-y-plwm; a Salmau Edmund Prys. Byddai yn hoff iawn o ddarllen y llinellau barddonol a ddyfynai Mr. Charles yn y "Geiriadur" hefyd. Yr oedd efe tuag yn ar bymtheg oed cyn anturio gwneyd dim ar lun pennill. Pan dorodd allan gyntaf, pan yn gweu gyda'i dad, fel yr ymddengys, ni chafodd ddim cefnogaeth gan nemawr; ond yn hytrach teflid "pob rhwystr ar ei ffordd gan rai a dybient eu hunain yn feirdd; ac yn enwedig, gan amryw o bobl y capel; canys ystyrir prydyddu pob peth agos, ond emynau, yn bechod y pryd hwnw gan laweroedd." Dywed ei frawd, mai ei "athraw barddonol cyntaf oedd Robert Owen (*Bob y Sailor*), gŵf hoelion, Dinbych, a Robert Davies, o Nantglyn, dybygid; gan y byddent yn arfer gweled eu gilydd yn fynych yn Ninbych." Y mae efe ei hun yn cydnabod ei rwymedigaeth i Robert Owen, gan ddywedyd "Nid ydwy yr awdwr wedi anghofio yr hyfforddiadau a gafodd yn nghychwyniad ei yrfa [farddonol] gan Mr. Robert Owen, Dinbych. Gohebddd lawer, ar ol hyny, a Gutyn Peris, a chyfeillachodd âg Ienan Glan Geirionydd; Erfyl, Caerlleon; a Mr. John Jones (*Pyll*), argraffydd y llyfr hwn [ei *Ganiadau*]; i'r rhai y mae yn ddyledus am lawer o awgrymiadau buddiol. Daeth yr awdwr i gyd-nabyddiaeth a Gutyn Peris, trwy offerynoliaeth Mr. Evan Richardson, Conwy." Y mae yn rhyfedd, braidd, nad ydwy yr awdwr ei hun yn son dim am Robert Davies, Nantglyn. Dichon fod ei gyfeillach â'r gŵr yma, cystal ag â Robert Owen, yn un achos fod "pobl y capel" gymmaint yn erbyn iddo brydyddu. Ond beth bynag am ymddygiadau athrawon barddonol Caledfryn, nis gellir dwyn gymmaint ag un prawf ddarvoud i'r dysgybl drosedd rheolau cymmedroldeb gymmaint ag unwaith yn ei oes, er nas gallodd erioed, ymuno o chymdeithasau Cymmedroldeb na Dirwest; gan ei fod ef yn credu mai eglwys Dduw ydwy y rhwymyn goreu, a'i bod yn llawn ddigon, i gadw dyn rhag anghymmedroldeb mewn bwydydd a diodydd, cystal a rhag pob pechod arall. Diodeffodd lawer o sarhad, a math o erledigaeth, oddi wrth amryw, o blegid nad ymunai â'r cymdeithasau crybwylledig; yr hyn a chwerwai ei ysbyrd yntau, ac a barai iddo ar amserau, ond oddid, fyned yn rhy bell i'r ochr wrthwynebol.

"Yr eisteddfod gyntaf o bwys y bu yr awdwr ynddi, oedd Eisteddfod Gwreccam, Medi 1820," pan oedd efe o gylch pedair ar bymtheg oed—yn

eburwydd, fel yr ymddengys, ar ol iddo ddechreu cadw ysgol. Y mae englynion o'i waith ar amlen y "*Dysgedydd*," Tachwedd, 1821, cyn iddo fod yn ugain oed. "Aeth hefyd i Eisteddfod Caernarfon, Medi, 1821, lle y gwnaethpwyd ef yn 'fardd wrth fraint a defod beirdd ynys Prydain.'" Yr ydym yn tybied mai yr enw barddonol a gymmerodd y pryd hyny oedd "Gwilym Caledfryn;" canys "G. Caledfryn" sydd ganddo ar ol ei enw priod yn y "*Drych Barddonol*," a gyhoeddwyd yn 1839. Cymmerodd yr enw *Caledfryn* oddi wrth Caledfryn yn Rhos—hen enw tref Dinbych. Wrth ohebiaeth fer sydd yn "*Nghronicl y Cymdeithasau Crefyddol*" (*Cronicle S. R.*), Tach. 1844, y gwelwn ni ei enw yn "W. Caledfryn Williams" y tro cyntaf. Clywsom mai yr achos iddo ddefnyddio yr enw yn y dull yma, oedd o herwydd i ryw ysgogyn ei alw felly o ran gwawd; ac iddo yntau ei ddefnyddio yn achlysurol ar ol hyny, er mwyn rhoi diffoddyr ar dduchan yr hanfod hwnw. Pa wedd bynag, gan fod Caledfryn erbyn hyny yn ŵr y cydnabyddai yr holl wlad ei fod yn enwog, dilynwyd ei gyllun gan lu o ddynwaredwyr llai adnabyddus; canys nid oes oddid ddim mwy cynnefin i ni weithian nag enwau o'r fath. Yn y "*Grammadeg Cymraeg*" a gyhoeddwyd yn 1851, "W. Williams (*Caledfryn*)," yw dull yr enw; ac yn 1856, "*Caniadau Caledfryn*" yn unig sydd genym. Yr oedd efe yn hynod am sylmedd, os na yrid ef gan roddeswyr i ymddwyn yn wahanol.

"Yr oedd yr awdwr yn ymgeisydd ar ol yr eisteddfod hono (1821), ar y testyn "Ymweliad Sior Iv. ag Ynys Môn." Ystyriai Dafydd Ddu bedwar cyfansoddiad yn gyfartal ar y testyn; ac yr oedd yr awdwr yn un o'r pedwar. Yn Eisteddfod Gwent, Medi 1822, ennillodd ei englyn ar yr Enfys, yr hyn a'i calonogodd yn fawr i fyned rhagddo." Yn Chwefror yr un flwyddyn y mae amryw englynion o'i waith yn y "*Dysgedydd*." Mewn canlyniad i'w englyn ar yr Enfys ennill y wobr, daeth un o'r ymgeiswyr afwyddiannus yn mlaen, fel y gellir casglu oddi wrth ei ysgrifau, a ymgyfenwai 'R. W.' yn y "*Seren Gomer*," Tachwedd, 1822, i geisio profi fod englyn buddngol "Elliedydd" fel y galwai Caledfryn ei hun wrtho, yn wallus, o ran cynganedd a synwyr; a dyfynodd ef fel hyn:—

"R Enfys yn ddilys a ddyd—iawn arwydd

Fanerawg i'r hollfyd,

Na yr Ión unrhyw ennyd,

Ddŵr barn i orchuddio'r byd."

Condemniai y sillgoll ar ddechreu y llinell gyntaf; a'r un llafariad, sef y yn y gwant, y rhagwant, a'r brifodl, yn yr un llinell; a'r gair 'banerawg' (neu yn hytrach 'banierawg') yn yr ail llinell; a'r gair 'orchuddio'r yn y llinell olaf, "yr hyn," ebe fe, "a elwir cân y gŵg, sef gwcw, gwcw, or, o'r." Yn y "*Seren*," Ionawr, 1823, dangosodd "Elliedydd, neu William Williams, Dinbych," cyn ei fod yn llawn ddwy ar hugain oed, ei fod yn gwbl mor enbyd fel dadlennwr a beirniad, ag ydoedd fel prydydd. Profodd yn mlaenaf, er gwarth bythol i R. W., mai y cyhuddwr ei hun, ac nid efe, oedd awdwr yr "R," sillgoll ar ddechreu yr englyn a gam ddyfynasai, gan ddywedyd, "Dyma fel yr anfonais i fy englyn i Aberhonddu; a heriaf un gŵr i brofi i'r gwrthwyneb; sef,

"Enfys yn ddilys a ddyd—iawn arwydd

Fanerawg i'r hollfyd,

Na yr Ión, unrhyw ennyd,

Ddŵr barn i orchuddio'r byd."

Profodd hefyd, trwy lawer o esamplau o'r prif feirdd, mai anwybodaeth y cyhuddwr oedd yr achos iddo feddwl fod yr ail esampl a nodasai yn feis; a dangosodd yn hyawdl, minnog, a chwbl foddhaol i bob dyn diragfarn, mai yr un achos, sef anwybodaeth, oedd wrth wraidd y ddau gyhuddiad arall a ddygasai R. W. yn ei erbyn; a therfynodd ei ysgrif â'r englyn pigawg-lym canlynol:—

"Addas yw d'weddy iddo—nad ydwy
Dadwrdd coegion gwallgo,
Na thwrf can mil o'i fath o,
Yn werth creuloni wrtho."

Yn "Seren" Mawrth, daeth y cyhuddwr yn mlaen eilwaith, dan ei enw yn llawn, "Roger Williams, Merthyr;" i geisio ategu ei haeridau blaenorol; ac yn "Seren" Awst (am nad aethai "Seren" Mawrth i Ddinbych hyd Mai 27ain), y mae "W. Williams, Dinbych, Mai 30ain," yn ei ateb yn feistrolgar a therfynol. Dyma ddechren "rhyfel bapur" Caledfryn, yr hon a ddi-gwyddodd ar adegan trwy gydol ei oes; ac nid mynych yn aflwyddiannus; er, y mae'n wir, y colodd ambell frwydr, cystal ag ychydig wobrau. Ennillodd wobr arall yr un flwyddyn ag y cafodd wobr englyn yr Enfys (1821), yn Eisteddfod Corwen am englynion ar "Ansicrwydd Bywyd, a sicrwydd Marwolaeth;" ac yn ystod yr un flwyddyn cyhoeddodd lyfryn o'r enw "*Cyfarwyddiadur i Ddarllen ac Ysgrifenu Cymraeg.*"

Yn Eisteddfod Trallwm, Medi, 1824, yr oedd yn ymgeisydd aflwyddiannus ar ddau destyn; sef "Dimystr Ierusalem"—testyn y gadair, yr hwn a ennillwyd gan Eben Fardd; a "Goresgyniad Nyys Môn gan Suetonius Paulinus," a ennillwyd gan Cawrdaf; ond cafodd yntau wobr am englynion "Ar waith Cymro a gywilyddia arddel iaith ei wlad."

Blwyddyn dra phwysig oedd 1826 yn hanes bywyd Caledfryn. Yn ystod y flwyddyn hon y cyhoeddodd ei gynnyrchion barddonol cyntaf, wrth yr enw "*Grawn Awen*;" ac yn Eisteddfod Aberhonddu, Medi y flwyddyn hon, gorchfygwyd ef gan Peder Fardd ar destyn y gadair; sef, "Awdl ar roddiad y Ddeddf ar fynydd Sinai." Wedi iddo gael "*Grawn Awen*" yn barod, aeth trwy y wlad i'w gwerthu; ac yn mhilth manau ereill, aeth i Fangor—lle, erbyn hyn, yr oedd ei hen athraw, Arthur Jones (D. D. wedi hynny) yn weinidog gyda'r Annibynwyr. Ymddengys na chafodd efe fawr o gefnogaeth gyda'i lyfr gan ei frodyr Methodistiaid yn Mangor, mwy na manau ereill; ond gwnaeth ei hen athraw, A. Jones, ei egni drosto, fel yr arferai wneuthur â phawb ereill, hyd oni thramgwyddent ef. Ymddengys hefyd yr aeth efe gyda'i hen athraw i seiat yr Annibynwyr yn Mangor—yr hyn a fynegwyd rywbrdyd i'w frodyr Methodistiaid yn Ninbych. Yr oedd hyn yn drosedd pur fawr yn ngolwg llawer y pryd hwnw. Pan ddychwelodd adref i Ddinbych, wedi bod yn absennol dros gryn amser gyda'i lyfr, cyfarfu y Parch. Moses Parry ef, a dechreuodd ei geryddu yn bur llym am absennoli ei hun cyhyd o gyfeillachau ei frodyr, ac am fyned i gyfeillach grefyddol enwad arall, heb eu cydayniad hwy. Ar hynny, ysgydwodd Caledfryn ei law yn wyneb yr hen frawd yn bur dduchamlyd, fel y medrai efe wneuthur, gan led droi ei lechwedd ato, a dyweddyd "Nid wyf fi dan ei chardurdod chwi mwyach, Moses Parry;" a thrododd ei gefn arno heb chwaneog o seremoni, er syndod mawr iawn i'r hen efengylwr

gofalus. Ymunodd Caledfryn yn ebrwydd wedi hynny â'r Annibynwyr yn nghapel Lôn Swan, Dinbych, lle yr oedd y Parch. David Roberts yn weinidog, yr hwn a fu cyn hynny yn weinidog yn Mangor a Phentir. Yr oedd Caledfryn y pryd hyn yn tynnu at ei chwech ar hugain oed.

Canfu yr hen weinidog, ynghyd â'r eglwys yn nghapel Lôn Swan, yn bur fuan ar ol ei ymuniad â hwy, fod ynddo gymmhysderau neillduol i bregethu yr efengyl; ac annogwyd ef yn ebrwydd i ymgyfiwyo i'r gorchwyl—â'r hyn y cydsyniodd yntau. Ymddengys fod y diweddar Barch. Thomas Pierce, o Liverpool wedi hynny, yr hwn oedd ar y pryd yn seol yn eglwys Lôn Swan, yn dechreu pregethu bron yr un amser a Chaledfryn.

Yn lled fuan ar ol i Caledfryn ddechreu pregethu, efe a aeth i Goleg Rotherham trwy annogaeth a chynorthwy ei gyfeillion; eithr nid ar-osodd efe yno ond o gylch tri mis. Cynnygiwyd iddo, os arosai, y cawsai fyned ar drysorfa y coleg—ond gwrthododd. Dichon ei fod yn teimio yn debyg i Williams o'r Wern; yr hwn, pan ofynwyd iddo aros yn hwy yn yr athrofa, a ddywedodd "Na, na! os felly, bydd y cynhauf drosodd tra byddwyf fi yn hogi fy nghryman." Wedi i Caledfryn ddychwelyd o'r coleg, ymddengys iddo deithio trwy wahanol barthau o Gymru. Y mae yn debyg mai pan oedd ar daith trwy Fôn yn 1827, y cyfansoddodd yr englynion i "Gapel Cil Dwrn, ger Llangefni," hen breswylfod Christmas Evans. Dichon mai ar ei daith trwy Arfon yr oedd, pan gyfansoddodd englynion yr Eira, ac englynion i Forglawdd Tremadog yr un flwyddyn. Yn y flwyddyn hon hefyd y cyfansoddodd englynion ar briodas y Parch. Thomas Pierce o Liverpool.

Tua diwedd 1828, cafodd alwad gan eglwys Peniel, yn ymyl Llanerchymedd, a chan eglwys fechan Maenaddwyn, o fewn tua dwy filldir i'r dref, yn sir Fôn; ac ar yr 2il o Fehefn, 1829, urddwyd ef i gyflawn waith y weinidogaeth yn yr eglwys hynny. Mewn tŷ annedd y pregethai yr Annibynwyr yn Maenaddwyn hyd onid aeth Caledfryn yno, ond llwyddwyd i adeiladu capel yno yn ebrwydd, yr hwn a agorwyd ar y 23ain a'r 24ain o Dachwedd, 1829. Yn ystod yr un flwyddyn, bu yn golygu misolyn o'r enw "*Sylwedydd*;" a gwnaeth lawer yn ysbaid y tymmor byr y bu yn yr ardaloedd hynny at ddyrchafu yr achos Annibynol ynddynt, ac at goethi chwaeth yr ieuengctyd.

Y mae peth gwahanfaeth rhwng awdurdodau o bwys ynghylch yr amser y symmudodd Caledfryn o Lanerchymedd i eglwys Pen-dref, Caernarfon. Dywed awduron "*Hanes Eglwysi Annibynol Cymru*" i hynny ddigwydd yn 1832; ond yn hanes ei gyfarfod ymadawol o Gaernarfon, a gynnalwyd yn nghapel Pen-dref, Awst 2il, 1848, dywedir iddo fod yn Nghaernarfon drwy ystod dwy flynedd ar bymtheg; felly rhaid ei fod wedi symmud yno yn ystod 1831. Beth bynag, efe a lwyddodd i ddringo, yn ysbaid yr amser y bu yno, i gryn enwogrwydd. Mewn cyfeiriad at yr amgylchiadau a nodwyd, ond oodid, yr ysgrifennodd Caledfryn fel y canlyn:—

"Ni chymmerodd yr awdwr lwybr i geisio ennill poblogrwydd yn ei yrfa farddonol, mwy na'i yrfa weinidogaethol. Ni bu efe erioed yn fyr o fynegw ei feddwl yn y naill gylch mwy na'r llall, gan nad beth fyddai y canlyniad. Ni feddai efe neb i udganu o'i flaen, na'i ganmol; na neb i'w wthio rhag-ddo wedi iddo ddyfod i sylw. Cafodd sefyll neu

syρθio ar ei wadnau ei hun yn hollol; ac nid bychan oedd y llifeiriant a redai yn ei erbyn yn mhob ystyr yn y cychwyniad. Ac fel y death i fwy o sylw fel bardd a llenor, chwaneogodd y gwrthwyn-ebaidau; a hyny yn llawer am nad ydoedd efe am ennill ffafwr neb ar draul aberthu egwyddor. Y mae efe wedi dadgan ei olygiadau ar lywod-dyddys, ac ar bob peth arall, yn ddiogfwr; ac os oes rhyw ragoriaeth yn perthyn iddo, y mae efe wedi cyrhaedd hyny dan ddyweyd yn groes i farn y lliaws ar y rhan fwyaf o bethau. Ni wnaeth efe aberth o egwyddor, nac o gyfaill, erioed er dringo i'r safle y mae y wlad wedi roddi iddo; ac ni arferodd erioed unrhyw ystryw i'w gyrrhaeddyd. Os oes ambell un siomedig yn cefnigenu wrth ei lwyddiant, nid oes ganddo ef ddim help. Nid ydoedd yr awdwr heb wybod am y llwybr i gyrrhaedd enwogrwydd drwy blygu i bob awel; nac heb ddeall y ffordd i fyned yn misen drwy wasgu egwyddorion i mewn pan na byddai yn gyfleus eu gwadu yn llwyr; ond y mae efe wedi ymglymu mor gadarn wrth yr egwyddorion a golodda, fel mai gwell ganddo eu harddel yn amlwg, er fod hyny wedi peri niwed i'w amgylchiadau lawer tro. Ni buasai efe yn ystyried ei hun yn gwneyd cyfiawnder a'r oes, pe cyfansoddasai ei waith heb ynddo ddim oll i fynegu pa beth yw yr awdwr o ran ei syniadau a'i olygiadau ar bethau sy'n pasio o'i amgylch. Dylai y bardd ddwyn tystiolaeth yn erbyn yr hyn a anghymeradwya, yn gystal a dyddanu a difyru."

Ymddengys mai yn ystod ei arosiad yn Nghaernarfon yr ysgrifennodd yr awdwr y rhan fwyaf o'i gyfansoddiadau pwysicaf, ac efe rhwng deg ar hugain a dengain mlwydd oed. Y mae amseriadau un ar hugain, o leiaf, o'i ganiadau yn profi mai yn Nghaernarfon yr ysgrifennodd hwy; a diau mai yno y cyfansoddodd lawer o'i rai di-amseriad hefyd; ac y mae yn bur debyg mai yno yr ysgrifennodd ei "*Rammadeg*," er mai yn ystod ei arosiad yn Llanrwst y cyhoeddodd efe hwnw, a'i "*Ganiadau*." Yn 1830, cyhoeddodd ail argraffiad o'r "*Cyfarwyddiadur, gyda chwaneg-iadau helaeth*."—tua diwedd y tymmor y bu yn Llanerchymedd, ond odid.

Yn lled fuan wedi iddo ymsefydlu yn Nghaernarfon, efe a briododd Mrs. Griffith, gweddw Mr. Griffith, barcer. Merch ydoedd hi i Mr. Morgan, Ystad Glasynys, ger llaw Harlech. Bu iddynt ddau o blant, sef Margaret-Mary a William. Priododd y ferch Mr. John T. Jones, Bangor, Fwllhali. Y mae hi weithian (1877) yn weddw, ac yn byw yn Eifonydd. Arlunydd enwog ydyw ei fab, Mr. W. M. Williams (*Ab Caledfryn*), yn byw yn Llundain.

Yn ystod 1831, y flwyddyn gyntaf o'i bres-wyliad yn Nghaernarfon, y cyfansoddodd efe ei brif gampwaith barddonol, sef, "Awdl ar ddryll-iad yr agerlong *Rothsay Castle*, ger llaw Beaumaris, Awst 17eg, 1831." Barnodd y ddau feirniad, Gwallter Mechain a Gwrgant, yn unfryd un-llais, mai yr awdl hono oedd yr oreu o bedair ar bymtheg o gyfansoddiadau, a'i bod yn wir deliwr o Gadair Eisteddfod Frenhinol Beaumaris yn 1832; a derbyniodd yr awdwr wobwr o 20p., a'r tlws cadeiriol, gwerth 5p.; ac yn chwaneogol at hyny, cafodd dlws cydroddedig gan ei Huchelder Brenhinol y Dduces o Caint (*Duchess of Kent*), a'r Dywysoges Victoria y pryd hyny—ond brenhines Frydan Fawr bell-ach er s llawer dydd. Felly,

"Cadeiriwyd, mewn coed derwen
Y bardd a farnwyd yn ben,"

gyda rhwysg mawr gan y beirdd cadeiriol oedd yn bresennol; sef, Ieuan Glan Geirionydd, Bardd Nantglyn, a Chawrdaf. Dyna Caledfryn, erbyn

hyn, wedi ei godi i'r pinael barddonol uchaf y gallai gwyr ei wlad ei ddyrchafu. Dywedodd Gwrgant y dymunodd ei gydfeirniad, Gwallter Mechain, arno ef ddarllen y ddwy awdl oreu, a phenderfyniad yr hwn am yr awdl oreu yr oedd efe yn llwyr gydwelid; ac ystyriai hi yn un o gynnyrchion prydfherthaf athrylith farddonol, a'i bod y cynnyrhiad hynotaf o'r awen Gwmaeg a ddaethai erioed dan ei sylw ef. Er mwyn cadarnhau hyn, darllenodd amryw ddyfyniadau; a therfynodd drwy sylwi, pe nad atebai yr eis-teddfod un dyben ond cynnyrchu yr awdl hon, y byddai ei chefnogwyr a'r Dywysogaeth wedi eu gwobrwyo yn llawn ddigonol.

Yn y seithfed flwyddyn o'i arosiad yn Nghaernarfon, sef 1838, barnodd Taliesin ab Iolo Morgannwg a Chawrdaf, dau feirniad cadair Cymdeithas Cymreigyddion y Fenni, o'r wyth o ymgeiswyr, mai Caledfryn a deilyngai wobwr y gadair, sef 10p. gan y Cymreigyddion, a 5p. yn chwaneogol gan y Parch. D. Rhys Stephen, ynghyd ag arhydedd y gadair, am "Awdl er cofiadwriaeth am y diweddar Barch. Joseph Harris (*Gomer*), ac am Ieuan Ddu o Lan Tawy, ei fab." Yn yr un flwyddyn, cyfansoddodd Caledfryn "Alareb ar farwolaeth y diweddar Barch. Christmas Evans," ar y mesur 8, 7:—y deryn hwyaf ar a welsom ni o'i waith yn y mesur rhydd.

Yn y flwyddyn ganlynol, sef 1839, cyhoeddodd Caledfryn ei "*Ddrych Barddonol; neu Draethawd ar Farddoniaeth*," ac hefyd yr awdl fuddugol ar ddrylliad y *Rothsay Castle*, yn llyfr 12plyg, yn cynnwys dau gant o dudalennau:—y traethawd helaethaf a manylaf sydd genym ar natur a mesurau barddoniaeth, ond "*Cyfrinach y Beirdd*." Ymglyfng Caledfryn at bedwar mesur ar hugain Dafydd ap Edmwnd, neu Ddosbarth Gwynedd, a chyfansoddiad Emynuau, tra y cymmer y "*Gwfrinach*" y ddwy ddsbarth i mewn, sef Dosbarth Gwynedd a Dosbarth Morgannwg; ac felly y cymmer Cynddelw yn "*Nhafol y Beirdd*." Yn 1840, cyhoeddodd bregeth angladdol Mr. Williams o'r Wern; ac yn 1841, cyhoeddwyd caniadau Robert ab Gwilym Ddu o Eifion, wrth yr enw "*Gardd Eifion*," dan olygiad Caledfryn, gyda rhagymadrodd helaeth o'i waith ef. Yn 1848, y flwyddyn olaf o'i arosiad yn Nghaernarfon, cyfansoddodd awdl ragorol "Ar ymweliad ei Mawrhydi, y frenhines Victoria, a Chymru, 1847."

Heb law y cyfansoddiadau sydd ag amseriad wrthyn, a berthyn i'r cyfnod hwn o'i arosiad yn Nghaernarfon, y mae yn ddiau fod llawer o gyfansoddiadau diamseriad yn perthyn i'r un cyfnod. Ysgrifennai hefyd yn fynych yn ystod yr un amser i wahanol gyfnodolion a newydd-iaduron y Dywysogaeth; ac y mae yn debygol mai yn ystod y cyfnod hwn y cyfansoddodd ei draethawd sydd ar ddiwedd y "*Canadau*," ar "Pa beth yw Barddoniaeth?" Yn ystod yr un amser y bu yn olygydd "*Tywyysog Cymru*," mis-olyn a gychwynwyd gan y Parch. T. P. Thomas, gweinidog y Bedyddwyr yn Mangor. Gan ein gwrthddrych hefyd yr oedd y llaw benaf yn sef-yddiad y "*Seren Ogleddol*," yr hon a gyhoeddodd gan Mr. J. T. Jones yn Nghaernarfon; a bu yn olygydd iddi yn ystod ei holl gylchdro yn ffurf-afen llenyddiaeth ei wlad. Mewn cysylltiad a Mr. H. Hughes (*Cristion*), cychwynodd newydd-iadur eilwaith, dan yr enw "*Tarian Rhyddid*:" cyhoeddiad oedd wedi ei fwrriadu yn bennodol i ymosod ar gestyll trais a gormes, mewn byd ac

eglwys. Efe hefyd oedd golygydd yr "*Adolygydd*," papuryn wedi ei gychwyn yn fwriadol i amddiffyn cymmedroldeb yn erbyn llwyr-ymattaliad oddi wrth ddiodydd meddwol. Bu yn golygu misolyn amaethyddol hefyd, a gyhoeddwyd gan Mr. James Rees, Caernarfon. Hefyd, bu yn rhanol yn ngolygiad y "*Dysgedydd*," y "*Gwron*," a'r "*Gwladgarwr*." Dichon mai yn y Groeswen yr oedd pan y cymerodd ran yn y ddau olaf. Yn Nghaernarfon yr oedd, fel y tybiwn, pan gyhoeddodd "*Palestina*," "*Deddfau yr Yd*," "*Annibyniaeth*," "*Darlith ar Drawdodiad yr Hynafiaid*," "*Cribddeiliaeth*," a "*Chymmedroldeb*:"—y ddau olaf yn erbyn llwyr-ymattaliad oddi wrth ddiodydd meddwol; ac mewn canlyniad, bu dadl frwd ar y pwng. Yr oedd goruchwylion llanyddol o fath y rhai a nodwyd, er maint y llafur a'u dilynent, yn waith wrth fodd calon Caledfryn.

Llwyddodd i wneyd yr hen gapel yn fuan yn rhy gyfyng i gynnal y gwrandawr; ac yn 1839, adeiladwyd yno gapel newydd hardd ac eang. Pa wedd bynag, rhaid cofnodi yn fyr nad haf o hyd a fu ei breswyliaid yn Nghaernarfon, gan i anghydwlediad gymmeryd lle rhwng y gweinidog a chyfran o'r eglwys ynghylch y dewisiad o ddiaciaoniaid, a mater o ddysgyblaeth; fel yr aeth rhai aelodau allan o Ben-dref, pan sefydlu achos newydd yn nghapel Joppa; a bu y Parch. W. Davies, Bryngwran, a'r Parch. R. P. Griffiths, o Bwllheli, yn gweinidogaethu iddynt yn olynol. Ond daeth Caledfryn i gyd-ddealltwriaeth a'r cyfeillion yn Joppa, a bu yn pregethu iddynt cyn ei ymadawiad i Lundain yn 1848. Pan adeiladwyd capel Salem yn 1862, rhoddwyd yr achos yn Joppa i fyny, a gwerthwyd y capel. Aeth rhai o'r aelodau i Salem pan ffurfiwyd yr eglwys yno, ac ymunodd ereill a'r fam eglwys yn Mhen-dref.

Yn lled fuan ar ol yr ymranias yn Nghaernarfon, a derbynodd yn sefydliad Joppa, barnodd rhai yn eglwys y Dr. A. Jones, yn Mangor, ei fod yntau yn dwyn pethau yn mlaen yn yr eglwys yn rhy unbenasethol, ac ymneilldasaant i eglwys gymmrydogaethol. Cafodd yr ymneillduwyr gydymdeimlad Caledfryn, ac amryw ereill o aelodau 'Undeb Sirol' yn Gaernarfon; "a'r diwedd fu," medd un ysgrifenydd, "y chwyn achos arall yn y dref o dan nawdd rhai o weinidogion y sir; a hyny heb ymgynghori âg ef [y Dr. A. Jones], nac â phobl ei ofal. Cymmerwyd hen gapel Bethel, yr hwn a adeiladwyd gan gangen a dorasai oddi wrth y Wesleyaid, a dechreuwyd pregethu yno yn y flwyddyn 1843." Un Isaac Harris a bregethai iddynt ar y cyhwyn—heb law Caledfryn, ac ereill, yn achlysur-ol. Yn 1845, Mr. Mathew Lewis, gŵr ieuang tra thalentog, o Fachynlleth, yr hwn a fnasai yn pregethu dros dair blynedd cyn hyny yn Siloh, yn sir Fôn, a aeth yn weinidog i Bethel, Bangor; a bu yno hyd 1850. Dilynwyd ef gan Mr. David Williams, sydd weithian yn weinidog yn Beulah, ger llaw Bangor. Parhaodd yr eglwys yn Bethel hyd 1855, pan yr ymunodd âg eglwys Ebenezer, Bangor, yn ol, dan weinidogaeth y Parch. Robert Thomas (*Ap Fychan*), yr hwn sy'n awr yn broffeswr duwinyddiaeth yn athrofa yr Annibynwyr yn y Bala.

Yn 1848, cafodd Caledfryn alwad gan eglwys Gymreig Aldergate Street, Llundain; ac ar ol ymgynghori âg eglwys Pen-dref, a chael ei chyd-syniad, efe, a dderbyniodd yr alwad.

Symmudodd, yughyd a'i deulu, i Lundain yn

fuan ar ol hyn; ond gan i iechyd Mrs. Williams a'r plant adfeilio yn gyflym yn awyr dawchus y brif ddinas, derbyniodd alwad oddi wrth yr eglwysi Annibynol yn Llanrwst a Threfriw, a chydsyniodd yntau a hi; ac ymsefydlodd yno. Nid ydym yn gwybod iddo gyfansoddi dim barddoniaeth na beirniadaeth yn ystod ei arosiad byr yn Llundain; ond ymadfywiodd ei awen a'i egui yn ebrwydd ar ol dychwelyd i awyr iachus gwlad ei enedigasth.

Yn Eisteddfod Rhuddlan, 1850, yn mhen llai na blwyddyn wedi iddo ymsefydlu yn Llanrwst, ennillodd ei "Awdl ar yr Adgyfodiad" yr ail wobwr, pan y rhoddes y beirniad, yr Archddiacon Williams, Ioan Tegid, a Gwrgant y brif wobwr a'r gadair i Ieuan Glan Geirionydd, am bryddest. Pryddest hefyd a anfonodd Eben Fardd i'r un gystadlenasth, o'r hon ni chymmerodd y beirniad dysgedig un sylw! Achlysurodd gwaith y beirniad yn rhoddi y brif wobwr a'r gadair i bryddest, yn lle i awdl, gyffro mawr yn mhlith y beirdd cynddrychiol; a llawnododd wyth ar hugain o honynt yr ardystiad canlynol yn erbyn y weithred, yr hwn a gyflwynwyd gan Dewi o Ddyfed, Carn Ingli, a Chlwydfardd, i'r llywydd, yr Arglwydd Mostyn:—

"Yr ydym ni, sydd a'n henwau isod, y rhai ydym 'Feirdd wrth fraint a defawd Beirdd Ynys Prydain,' ar ol gweled dyfarnu Cadair Farddol Gwynedd heddyw am Bryddest, yn lle am Awdl, yn ddirifol wrthdystio yn erbyn y newyddiant hyn, ac yn dadgan nad oes ei unrhyw farddganau, ond a gyfansoddir mewn dan neu chwang o'r Mesurau Cesthion, hawl gyfreithlawn i Gadair Farddol Gwynedd, Powys, Gwent, a Dyfed. Ac yr ydym yn dadgan yn mhellach, nad ydyw gymmhws i bwyllgor o bersonau na raddiwyd yn feirdd, ddwyn i mewn unrhyw newyddiant i'r cyfreithiau barddonol; ac mai gan feirdd yn unig, mewn gorsedd ddygynnull i'r perwyl hwnw yn bennodol, y mae awdurdod i arolygu, cyfnewid, neu wellhau rheolau barddoniaeth Gymreig—

'Yn wneub haul, llygad goleuni.'

Dilynwyd yr eisteddfod hono gan ddadl frwd a galluog yn y newyddiaduron ar deilyngdod y bryddest, cystal a'r awdl, i'r gadair farddol. Pa wedd bynag, ni roddes un pwyllgor eisteddfodol ganiatâd i bryddest ymgais am y brif wobwr a'r gadair hyd 1860, pan y cynnygiodd pwyllgor Merthyr Tydfil 20p. o wobwr am yr arwrgerdd oreu ar unrhyw destyn a mesur a ddewisai y beirdd ymgeisiol. Pwyllgor Eisteddfod Bangor yn 1874, oedd y nesaf, mewn unrhyw eisteddfod iawr, a roddes y gadair yn agored i'r gân oreu ar y Beibl ar unrhyw fesur a ddewisai yr ymgeiswyr; ac i awdl y dyfarnwyd y wobwr a'r gadair gan Dewi Wyn o Essyllt ac Ellis Wyn o Wyrfa, a Hiraethog yn ganolwr.

Yn Eisteddfod Rhuddlan (1850), Caledfryn a ennillodd y wobwr am "Awdl er coffadwriaeth am y Parch. Walter Davies, x. a. (*Gwallter Mechain*)." Yn nechren y flwyddyn ganlynol, 1851, cyhoeddodd Caledfryn "*Rammadeg Gymraeg*," 12plyg, yn cynnwys 204 o dudalenau.

Yn ystod y flwyddyn 1852, efe a ysgrifennodd erthygl faith a galluog i'r "*Traethodydd*," ar "Athrylith a Gweithiau Mr. Robert Williams (*Robert ab Gwilym Ddu o Eifion*)," yn yr hon y dyrchafa yr awdwr tu hwnt i neb braidd a fu o'i flaen, nac ar ei ol. Yn y "*Traethodydd*" am 1853, y mae ganddo ddwy erthygl faith ar "Athrylith a Gweithiau Mr. David Owen (*Dewi Wyn*)," y rhai sy'n gwbl wahanol i'r erthygl ar R. ab Gwilym Ddu; canys tra y mae yr erthygl

ar yr olaf yn ganmoliaeth bron oll i'w gwrth-drych, y mae y rhai ar Dewi yn llymion, a braidd yn ddiraddiol; ac yn ymylu yn fynych ar fod yn goeg-feirmiadol. Nid anhawdd rhoddi cyfrif am hyn. Yr oedd dawn farddonol R. ab Gwilym Ddu yn llawer tebycach i'w ddawn ef ei hun nag oedd dawn farddonol Dewi Wyn! Cynlluniau byrion a hawdd eu canfod, ffugrau eglur a thlws, geiriad cywir a manwl, a chynghaneddion gofalus a llyfnion, ac oll fel dwfr camlas, yn rhedeg yn rheolaidd, oedd holl nwyddau barddonol R. ab Gwilym Ddu. Ond yr oedd dawn farddonol Dewi Wyn, fel y dywed ei adolygydd, yn "hyrddiog," yn debycach i'r môr mawr llydan, nag i gamlas—tonau yr hwn, ar amserau, a ddyrchafant hyd y cymmylau, gan ysgubo pob peth o'u blaen, nes "synu pensyfrdanu dyn;" a phryd arall yn "llyfneg, yn rhedeg yn rhydd, heb arno dôn ar hyd ei wyn-eb;" neu, byddai dawn Dewi, weithiau, fel y dywedir am yr eiddo Homer, "yn hepiant." Yr oedd cynlluniau Dewi, ar amserau, yn eang, ac weithiau yn anhawdd eu dirnad, ei ffugrau yn sawreddog a dyfnion, ei eiriad yn hedegol, a'i gynghaneddion yn hyfion a newyddion.

Yn y flwyddyn 1854, yr oedd Caledfryn yn un o brif feirniaid Eisteddfod Liverpool; ac ar yr 28ain o Chwefror o'r flwyddyn nesaf, 1855, bu "priod yr awdwr" farw, ar ol yr hon y canodd efe yr englyn canlynol:—

"Un oedd fu'n wraig rinweddol—yn goron

I'w gŵr, yn fendithiol:

Mae ei henw dymundol

Yn barchus, serchus o'i hol."

Nid ymdeimlai yn eamwyth yn Llanrwst ar ol marwolaeth ei briod; ond y mae yn amlwg ei fod wedi aros yno hyd ar ol mis Medi, 1856; canys y pryd hyn, o'r "Coed Llydan, Llanrwst," yr amserodd efe ei gyfarchiad "At y Darlennydd," sydd o flaen ei "*Ganiadau*," y rhai a gyhoeddodd efe y flwyddyn hono. Yn fuan ar ol cyhoeddi y "*Caniadau*," rhoddodd eglwys Llanrwst a Threfriw i fyny, a symmudodd i Fangor, lle y cymerodd eglwys fechan Beulah, ger llaw Bangor, dan ei ofal. Yn y cyfamser, priododd ei ail wraig, Mrs. Edwards, gwedd y Dr. Edwards, o Dublin; enw morwynol yr hon oedd Jane Owen—merch Owen Williams, clochydd Tydweiliog, yn Lleyn.

Yn y flwyddyn 1857, derbyniodd alwad o hen eglwys gyfrifol y Groeswen, yn sir Forganwg, a symmudodd yno; ac yno y treuliodd weddill ei oes. Derbyniodd alwad o'r un lle yn y fl. 1840; ond dewisodd aros yn Nghaerllanarfon y pryd hwnw; ac y mae yn debyg ei fod yn gymmhwsach i'r Groeswen pan aeth yno, na phed aethai yno ugain mlynedd yn gynt. Cafodd y bardd brofedigaeth chwerau yn fuan ar ol myned i'r Groeswen. Yr oedd Mrs. Williams wedi syrthio i bruddglwyf peryglus cyn iddynt symmud o Fangor; ac aeth mor bell yn y clefty hwnw wedi myned i'r Groeswen, fel y bu farw cyn diwedd 1858. Ond efe a briododd drachefn mewn amser cyfaddas, ar ol claddu ei ail wraig, âg yn Mrs. Hughes, oedd yn Llundain ar y pryd, ond yn ddechreuol o Fachynlleth. Bu y wraig rinweddol hon o gysur mawr iddo yn mhrydnawn ei fywyd. Gadawodd hi yn weddw; a dychwelodd hithau i'r brif ddinas ar ol ei farwolaeth.

"Dichon na bu efe ar un cyfnod yn ei fywyd gweiniogaethol," medd awduron "*Hanes Eglwys Annibynol Cymru*," "yn ddedwyddach, nac mor

ddedwydd, ag y bu yn y Groeswen. Yr oedd ef a hwythau wedi eu gwneyd ar gyfer eu gilydd. Yr oedd y gwresawgrwydd oedd yn yr eglwys yn hollol gydnaws & bywiogrwydd ei dymmer fel pregethwr; ac yr oedd yr amgylchiadau a'i cyfarfu wedi rhywiogi a llariciddio llawer ar ei ysbryd, rhagor yr hyn ydoedd yn nyddiau ei nerth; heb law ei fod wedi diagyn i fyg pobl grefyddol, y rhai a fedrent werthfawrogi ei gymmhwsderaau gweiniogaethol, a gwneyd aberthau i dangnefedd a chydweithrediad..... Pan aeth i'r Groeswen gyntaf, o herwydd ysbaid maith o farweidd-dra crefyddol, a hefyd am fod y ddwy gangen yn Eben-ezer, Glantaf, a Chaerphili, wedi cael eu ffurfio yn eglwys Annibynol, yr oedd nifer yr aelodau wedi myned yn fychan, a rhif y gwrandawyr yn ychydig. Tybiai llaweroedd fod yr hen eglwys, yr hon a welid yn ogoniant yr ardaloedd, ac yn gyrcian y llwythau, megys yn eistedd ei hunan, ac yn ffin arni; ac yn wir, y gellid dyweyd am dani, "Yr oedd hi yn wylu yn hidl liw nos, a'i dagrau ar ei gruddiau." Wedi dyfodol Mr. Williams yma, daeth gwedd newydd ar bethau: rhoddodd yr Arglwydd brawf amlwg o'i foddolurwydd i'w ddyfodiad i'r lle. Gwelwyd afradloniaid yn dychwelyd i dŷ eu Tad; a gwiriwyd y geiriau hyn, "Pe gyrid rhai o honoch hyd eithaf y nefoedd, etto mi a'u ceisaf hwynt oddi yno, ac a'u dygaf i'r lle a etholais i drigo o'm henw ynddo." Darfu i weiniogaeth danillyd Mr. Williams, gyda dylanwad graol yr Ysbryd Glân, beri bod gwedd newydd ar yr achos yn fuan. Cynnyddodd rhif y gwrandawyr yn fawr, ac adferwyd hen deimladau gwresog yr eglwys, nes y daeth fel aelwyd o dan yn y coed. Tua diwedd y flwyddyn 1858, ymwelodd yr Arglwydd mewn modd neillidol a'i bobl; a gwelwyd amryw yn ymofyn y ffordd tua Seion, a'u hwynebau tuag yno. Ac o ddechreu y fl. 1859 hyd ddiwedd 1861, derbyniwyd dros 200 o aelodau newyddion. Blwyddyn a hir gofwr yw 1859. Yn un Sabbath, sef yr 16eg o Hydref, cafodd 41 eu derbyn i gymmundeib eglwysaig. Nid anghofia ugeiniau y Sabbath hwnw byth..... Yn ystod gweiniogaeth Mr. Williams yr ail adelladwyd capel Nantgarw, yr helaethwyd capel Cwm yr Aber, y cyfodwyd Ysgoldy Brytanaidd wrth y Groeswen, yr helaethwyd y fynwent, ac y prynwyd yr holl fynwent, ynghyd a'r tir sydd dan y capel a'r ysgoldy, fel y mae y cwbl yn eiddo y gynnulleidfa am byth..... Gweithiodd Mr. Williams yn ffyddlawn tra fu yma. Meithrinodd ysbryd ymchwilgar yn yr ieuengtyd; gweithiodd ynddynt awydd am ddarllen; dygodd y bobl i gyfrannu at achosion crefyddol; gosododd fri ar yr eglwys; a chydnabyddid ei ddylanwad gan bawb—tlawd a chyfoethog."

Ymddengys ddarvoud i Caledfryn ymroddi mwy at grefydd na llenyddiaeth yn ystod ei arosiad yn y Groeswen; canys nid ydym yn gwybod iddo gyfansoddi ond ychydig yn yspaid y tymmor hwnw, heb law i'r cyfnodolion a'r newyddiaduron. Ond galwyd arno yn fynych i feirniadu yn ein prif eisteddfodau; megys Llangollen, 1858; Dinbych, 1860; Aberdar, 1861; Caerllanarfon, 1862; Abertawe a Rhyll, 1863; Llandudno, 1864; Aberystwyth, 1865; Caerlleon, 1866—ac eisteddfodau lleol, neu gyfarfodydd llenyddol, ond oddid, nad ydym yn y gwybod am danynt.

Am ei ddyddiau olaf, nis gallwn wneyd yn well na dyfynu yr hyn a ganlyn o waith rhai oedd mewn cyfleusdra i wybod:—

"Bu ei iechyd yn wael a gwanaidd am amryw flwyddyn yn Nantgarw ac Aber (Cwm yr Aber); ond parhaodd i bregethu yn y Groes (Wen) bob boreu Sabbath hyd y diwedd. Yr oedd yn Sabbath cymmundeib yno y Sabbath diweddaf (yr 21ain o Fawrth, 1869); a phregethodd yn hynod effeithiol oddi wrth 2 Cron. xxxviii. 12, 13, ar ymstyngiad a dychwelodd Manasseh. Nid yn fuan yr anghoŵr

ei ddirifoldeb pan yn tori y bara ar y cymmundeb. Cyfeiriad yn fynych yn ystod ei gystudd at farw: dywedai yn aml ei fod yn gwybod i bwy yr oedd wedi credu: bryd arall, dywedai nad oedd wedi bod yn pregethu gwirioneddau yr iachawdwriaeth am ddeugain mlynedd, heb wybod am danynt ei hunan; ac ar y cymmundeb, foreu y Sabbath diweddaf, dywedodd mai hwnw oedd yr olaf i ryw un fod yno—ac nad oedd ganddo ef ddim ond y cyfammod, y llŵ, a'r gwaed i ymorhwys arnynt; a bod ei enaid yn dawel.....Pan geisid ganddo beidio pregethu nes y denai yn gryfach, dywedai, 'Yr wyf yn rhwym o bregethu tra y gallaf ymlwyo i'r capel.' Y Sabbath diweddaf y pregethodd (yr 2lain o Fawrth), ceisiodd Mrs. Williams ganddo ganistau i'r cyfeillion gynnal cyfarfod gweddi, ac iddo yntau weini yr ordinhad. 'Na,' ebe fe, 'y mae genyf bregeth bwrpasol i blant crefyddwyr; ac yr wyf yn rhwym o ddweyd hon wrthynt.' Cerddodd i'r capel yn mraich cyfaill, ac esgynodd risiau yr areithfa heb gynnorthwyl nab: yna darllenodd, gweddiodd, pregethodd, a gweinyddodd Swper yr Arglywydd. Gwnaeth y cwbi ei hunan yn y modd mwyaf cyflawn a boddhaol, a chyda dylanwad nad anghofir yn fuan. Yr oedd arwyddion y bedd i'w canfod yn ei wyneb; ond yr oedd ei lais mor glir ac mor soniarus ag y clywyd ef erioed. Bu fel arfer ddydd Llun; a bu ddydd Mawrth yn parotio ysgrifau i'r *Gwladgarwyr* hyd ganol dydd, pryd yr ymdeimlaid dipyn yn anhwyliu. Aeth i'w wely tuag un o'r gloch. Anfonwyd am y Dr. Llywelyn, ei feddyg, yn yr hwyr; a bu yno tua saith o'r gloch. Siaradai yn rhwydd gyda'r meddyg. Tua hanner awr wedi wyth, newidiodd yn sydyn. Galwyd Mr. Thomas, Ty'n y wern, i mewn, un o seiodau ei eglwys; a gofynodd Mr. Thomas iddo, 'Pa sut yr ydych yn teimlo?' Atebodd yntau, 'Yn berffaith gysurus.' Aeth Mr. W. Prythero, cymmydog, a blaenor o'i eglwys, i mewn tua naw o'r gloch: yr oedd yn newid yn gyflym erbyn hyn. Trodd ar ei ochr dde, ac ymasfodd Mr. Thomas yn ei law; ac anadlodd yntau ei hun allan, heb un arwydd o gyffro ar ei seiodau na'i wynebryd. Bu farw fel un yn syrthio i gws naturiol.

Yn mhen yr wythnos, Mawrth y 30ain, tyrrfa fawr o 'wfr bucheddol' a'i dygasant ef i'w gladdu yn mynwent y Groeswen, lle y gorhwys Ieuan Gwynedd, Williams o Gaerdydd, a gweinidogion blaenorol y lle:—Rees, a Hughes, a llawer iawn o saint, i aros adeg 'prydedigaeth y corph.' Yn eu mysg, wedi brwydrau bywyd, yn dawel iawn, y cwsg y dyn da, y penteulu caruaid, y cyfaill siriol a serchog, y Cristion cywir a gonest, y llenor campus, y prif-fardd athrylithfawr, y beirniad craff a goluuedig, y pregethwr doniol a defnyddiol, a'r gweinidog ffyddlaw, GWILYM CALEDFRYN. Ar ei arch yr oedd yn argraphedig—*Reverend W. Williams (Caledfryn), died 23rd March, 1869; aged 69.*

Y mae yn ddiau yr hoffa lliaws o ddarllenwyr hanes, caniadau, pregethau, a thraethodau yr enwog Galedfryn, mewn oesoedd dyfodol, cystal a'r oes hon, wybod amcan pa fath ddyd ydoedd o ran ei ymddangosiad corporol, a'i dymmer hefyd; ond gan fod ein herthygl wedi myned eisoes braidd yn faith, rhaid i ni bellach fod yn dalfr. O ran ei gorph, yr oedd yn ŵr o daldra cyffredin, yn hardd, lluniaidd, a chadarn yr olwg arno; ac yn ei ieuengctid, yr oedd ei wallt teneu melynawr, ei wyneb crwn a llawn, ei dalcen uchel a llydan, a'i lygaid mawrion, gleision, a threiddgraif, yn peri i baw ymdeimlo yn ddedwydd wrth edrych arno. O ran ei dymmer, er fod ei edrychiad yn hyf a diarswyd, etto yr oedd yn fwyn, serchiadol, rhydd, ac ymddiddan-gar gyda'i gyfeillion: ond os digwyddai i ryw ymhônwr hunanol rhodresgar fod yn y gyfeillach, treiddiai troad ei gern, a chil-edrychiad ei

lygaid, fel brath cleddyf i galon y rhodreswr; ac anfynoch y methai hyny, heb iddo yngan gair, a rhoi taw ar y baldorddwr.

Fel pregethwr, yr oedd llawer o elfenau wedi cydgyfarfod ynddo i'w wneyd yn boblogaidd. Yr oedd ganddo beiriannau llafar o'r fath berffethiaf. Yr oedd braidd yn amhossibl clywed neb a siaradai yn fwy esmwyth, croyw, a naturiol. Yr oedd ei iaith yn rammadegol a phur; ac yn ngeiriad yr Ysgrhythrau, fel rheol, heb fod ynddi ddim o'i; geiriau gwneuthur ansathredig a arferir mor fynych gan goeg areithwyr a gwâg awduron; ac yr oedd yn berffaith lân oddi wrth eiriau isel a gwaelion. Yr oedd ei aceniad a'i bwysleisïad yn naturiol a cywrol; ac yr oedd efe yn gwbl rydd oddi wrth rodres a choegeidd. Yr oedd ei wefusau, ei dafod, a furfiad ei enau, fel pe buasant wedi eu llunio a'u cyfaddasu oll i ymadroddi yn hyawdl a boddhaol. Safai yn y pulpud yn unionsyth—a gellid gwleud nad oedd arswyd cynulleidfa arno. Yr oedd ei lais yn hyglyw a soniarus; ac yr oedd yn ber-aidd a swynol iawn tra y parhâi i lefaru yn y cywair oedd yn naturiol iddo; a mynych y gwefreiddiai ei wrandawyr. Pan godai ei lais i gywair uwch, yn y rhan olaf o'i bregeth, yr oedd yn myned yn fwy cras; ond er hyny, yr oedd ei dylanwad yn gyffredin yn cryfhau ar y gynulleidfa. Yn wir, nid anfynoch y byddai ei hyawdledd yn y rhan yma o'i bregethau fel llif-eiriant, a'i ymadroddion ysgrhythrol a dealladwy yn disgyn fel tân ar ei wrandawyr. Gwelsom dorf yn tori allan i orfoleddu wrth iddo draddodi ei bregeth ar "Fantais ac anfantais y ffordd gul, a mantais ac anfantais y ffordd llydan;" a darllenodd "Gwyn yr Amddifaid" yn ein clyw yn Eisteddfod Tremadog, yn 1851, nes yr oedd y gynulleidfa fawr "yn un foddfa o ddiagrau." Byddai yn pregethu o ddirif—ac yn fynych a'i holl egn. Yn y rhan flaenaf o'i oes gyhoeddus fel pregethwr, lefarai yn bwylog, fraeth, a phur feistrolgar; ond pan oedd tua deugain oed, newidiodd ei ddull, a daeth yn fwy gwresog a chyffrous yn ei draddodiad. Barnai rhai mai newidiad er gwaeth ydoedd, a'i fod wedi colli llawer o'i ratoriaethau gynt fel areithiwr coeth a hyawdl. Ond un peth sydd sicr ddiammheu; sef, mai ar ol y newidiad hwnw y gwerthfawrogwyd ef fwyaf fel pregethwr gan ei wrandawyr yn gyffredinol; yr hyn sydd yn arwydd yn bur amlwg mai newidiad er gwell ydoedd, ar y cyfan. Nid ymddengys i Caledfryn dreulio llawer o'i amser i fyfyrto yr hyn a elwir, 'cyfundrefn o dduwinyddiaeth.' Y mae yn amlwg wrth ei holl bregethau ei fod ef yn llawer mwy hyddysg yn mhregethau Crist a'r apostolion, y rhai sydd yn lliosog yn y Testament Newydd, nag yn ysgrifemiadau Jonathan Edwards, Andrew Fuller, John Foster, a'r cyffelyb. Teimlai mai pregethu yr efengyl yn syml a dealladwy i'w wrandawyr, "megys y mae y gwirionedd yn yr Iesu," oedd ei ddyledswydd ef; ac nid 'cyssoni athrawiaethau,' fel y dywedir. Am hyny, pregethau ymarferol a deniadol i'r bobl oedd ei bregethau ef; ac nid rhai dwfn athrawiaethol, er mwyn dangos eangder ei wybodaeth. Nid oedd ei alluocach i'w gael yn ei oes am wawdio ofergeoedd, llygredigaeth, a gormea. Ni fethai taffiad arwyddocaol ei law yn ol, cildremiad gwawdus ei lygaid, a thywalltiau hyawdl ei eiriau a gwneyd y cymmeriadau a ddiagrifai yn ddirmygus yn marn pawb a'i gwrandawai.

Fel gweinidog, yr oedd Caledfryn yn onest a

diddyrbyn-wyneb. Cydymdeimlai a'r tralodds, a chydlawenhaii a'r dedwydd a'r llwyddiannus. Llanwai ei holl gyhoedd personol, teuluaid, a chyhoeddus yn arnhydeddus a boddhaol. Coleddai farn uchel dros ben am yr eglwysai y perthynai efe iddynt fel gweinidog. Credai nad oedd yn Nghymru oll gyanulleidfaoedd cyfartal yn mhob ystyr i rai Caernarfon a'r Grosawen. Ymddengys yr elai i eithafion yn hyn; ac yr oedd y naill eithafion yn creu eithafion cyferbyniol. Pan siomid ef mewn dymion, neu pan gredai ei fod yn cael ei siomi ynddynt, syrthient yn is yn ei olwg, ond odid, na'u gwir deilyngdod. Yr oedd diffyg yn ei farn mewn pethau fel hyn; ac yr oedd yn rhy fyrbwyll, weithiau, pan yn rhoddi ei farn mewn gweithrediad.

Bydd enw Caledfryn, fel bardd a llenor, mor hysbys yn Nghymru yn yr oesau dyfodol, crystal a'r oes bresennol, ag enw Dafydd ap Gwilym, Dafydd ap Edmwnd, Tudur Aled, Iolo Goch, William Lleyn, Goronwy Owain, Dafydd Ionawr, Gwallter Mechain, Dewi Wyn, Eben Fardd, Ieuan Glan Geirionydd, neu Emrys, ac amryw enwogion ereill sydd yn awr yn fyw. Y mae efe wedi cerfio ei enw yn llenyddiaeth ei wlad yn anniledwy, ac yno y bydd tra y darlener yr iaith Gymraeg. Tybir mai rhai o'i brif ansoddau fel bardd a llenor oedd byrdeb cynlluniau, cywirdeb, eglurder, a thlysi iaith, cynghanedd, ffugrau, a meddyliau. Yr oedd mor fanwl yn y pethau hyn, fel y diagnai ambell dro i derfynau sychder. Y mae ganddo lawer o ddarnau barddonol nas dichon eu bod yn dlyssach; ond nid llawer o rai mawreddog sydd ganddo, yn ymgodi i awyrgylch aruchel crebwyll a dardelydd hyf a hedegog. Yr oedd efe yn debycach i Robert ab Gwilym Ddu, Pedr Fardd, ac Alun, nag i Dewi Wyn, Ieuan Glan Geirionydd, ac Eben Fardd.

Am Caledfryn, fel beirniad ar farddoniaeth yn y mesurau caethion, yr oedd efe yn ddiarnheu i'w restru yn mysg prif feirniad i y genedl ar ol Gwallter Mechain. Yr oedd yn graff, manwl, a phenderfynol yn ei farn, ac yn dra chydwybodol yn ei ddedfrydau. Wrth ddyweyd hyn, nid ydym yn golygu ei fod yn fwy cydwybodol na lliaws o'n beirniaid llenyddol. Gwnaeth ei feirniadaethau eu hol er daioni ar farddoniaeth Cymru; a diau na welir llawer o feirniaid rhagorach nag ef mwyach.—“*Caniadau*,” “*Drych Barddonol*,” a “*Grammadeg Caledfryn*,” “*Seren Gomer*,” “*Y Dysgedydd*,” “*Y Traethodydd*,” “*Y Croniel*,” “*Enwogion Cymru*,” “*Hanes Eglwys Annibynol Cymru*,” “*Cymru Hanesyddol*,” “*Y Gwladgarwr*,” &c.

WILLIAMS, JOHN, Rhos, awdwr “*Yr Oraculau Bywiol*,” ydoedd weinidog enwog gyda'r Bedyddwyr. Ganwyd ef mewn tyddyndy bychan a elwid y Waen, yn agos i Glanwydden, Cwmwd y Creuddyn, swydd Gaernarfon, ar yr 20fed o Fehefin, 1806. Enwau ei rieni oedd Robert ac Elizabeth Williams. Brodor o ardal Llanddodged, ger Llanrwt, ydoedd Robert Williams, a gaf wrth ei alwedigaeth; ac yr oedd yn ddynd cadarn a nerthol, yn weithiwr caled. Yr oedd mor ddiotal, meddir, ag anifaill am wybodaeth lenorawl a gwrteithiad meddyliol. Ond yr oedd ei wraig o dymheredd fwy meddylgar, ac o anianawd mwy tyner a llednais; ac felly, meddiannodd John fwy o ddwyserd anianol ei fam nag o erwinder naturiol ei dad; a thyfodd yn fachgen llednais, arnwythus, ond hoff o'i lyfr

o'i febyd. Yr oedd rhyw fath o wendid gienol ac arnwythed meddyliol yn ei nodweddu er y blentyn. Cafwyd trafferth fawr i gael ganddo dafu heibio ei wisg-beisiau babanaidd, a gwisgo llodrau, fel bechgyn ereill. Byddai y plant yn cael difyrwch mawr ar ei draul, wrth ei weled wedi tyfu i fyny yn greadur main, heglow, a synlyd, gyda'r hen bais gwta yn gylch am ei ganol, ac yn cyrhaedd prin at ben ei lin, a dy-eithriad yn ei gymmeryd yn lle geneth; ond goddefai bob peth yn dawel, os caffai lonydd i eistedd yn y gornel i ddarllen hen gerddi, neu i ganu ysturmant (*giogaw*). Yr oedd yn ddarllenwr gwancus, dealler, cyn gadael ei bais-wisg-oedd; efe a ddysgodd ddarllen yn nosbarth Joseph Hobson yn hen gapel Glanwydden (*Ffald*); ac efe a fynychai yr ysgol ddyddiol yno hefyd, yr hon a gedwid gan John Evans, y gweinidog; ac amlygodd, pan yn dra ieuang, fod ganddo alluoedd eneidol llawer cryfach na'r cyffredin. Wedi hyny, aeth i'r ysgol i Mochdref; a gedwid gan y Paroch. John Jones, o Runcorn ar ol hyny—mab i hen fardd Maes-y-plwm. Wedi gorphen tymmor ei addysg, aeth adref at y fegyn a'r einging, ac ymdrechodd ei dad wneyd gaf o hono; ond ni bu erioed amcan mwy di-farn, na chynnyg mwy a'fwyddiannus. Nid oedd y llengcyn eiddil ac ofnus yn gymmhwys i bedoli ebolion gwylltion, ac nis gallasai y meddwl ymchwilgar oedd yn ymhyfrydu mewn olrhain pob peth i'w elfenau ymfoddloni yn nghymdeithas yr efail. Adeg boenus i John Williams oedd y blynyddoedd 1820—26, pan yn gorfod gweithio yn yr efail:—ond diangai bob tro y medrai i'r ty i'r siamber, neu allan i'r caean, gyda'i lyfrau. Y mae cof am dano yn yr ardal yn gorwedd yn y rhychau fd gyda'i lyfr ar hyd y dydd, gan fwyta mwyar duon, a phethau o'r fath, er mwyn cael llongydd i ddarllen. Yr oedd ei awydd am wybodaeth y pryd hwn yn angerddol. Pyngeiau ei efrydiaeth oedd ieithyddiaeth, mesureg, ac athroniaeth feddyliol a moesol. Yn y blynyddoedd hyn, efe a ddechreuodd ohebu i “*Seren Gomer*” dan y ffingwau Ieuan o Arfon, a *Philologos*. Yn y *Seren* am Medi, 1824, cawn ysgrif ganddo ar “*Amrywiaeth Ieithyddol*,” ac yn y flwyddyn nesaf, sylwadau ar y gair *Iehofah*, a sylwadau ar “*Had Abraham*.” Dengys yr ysgrifau hyn fod yr awdwr ar y pryd, er nad oedd ond deunaw mlwydd oed, ac erioed heb fod dan unrhyw athraw clasurol, yn lled gdnabyddus a'r Hebraeg, y Roeg, a'r Lladin. Yn 1826—27, efe a gyflawnodd orchest lenyddol; sef, cyfansoddi “*Grammadeg ddwyieithawg, neu Rammadeg o'r iaith Saesneg yn Gymraeg a Saesneg, er buddioldeb Cymroaidd*.” Yr argraffydd oedd John Jones, o Lanrwt; a daeth y gwaith allan yn bedair rhan, chwe cheiniog yr un. Dyma yr awdwr grammadeg ieuangaf y gwyddom am dano; a busasi y gwaith yn arnhydedd i awdwr llawer hynach.

Bu golwg ar ranau cyntaf y grammadeg yn foddion i agor llygaid Mr. Alban, parson Llandrillo yn Rhos, i weled teilyngdod yr awdwr, ac i gynnhyrfu boneddigion Bodysgallen a'r Marl i benderfynu rhoi ysgol iddo, er ei ddwyn i fyny yn glerigwr. Felly, cyn diwedd 1827, anfonwyd ef i Landdulas, at Mr. Hughes, y parson, er ei barotol i fyned i'r brifysgol; ac yno y bu am dymmor yn yfed addysg gyda chyflymdra rhyfeddol; a boneddigeau Bodysgallen, a'r 'hen Lwyd o'r Marl,' yn ei gynnal, ac yn rhyfeddu at ei athrylith fel dysgwyr.

Yr oedd y gred fod John Williams yn "myned yn barson" yn achos o dralod nid bychan i Fedyddwyr yr ardal, ac o lawenydd mawr i'r Eglwyswyr. Gwahoddid ei'r palasau i gael croesaw, rhoddid gwisgoedd clerigol am dano, a gosodid ef i ddarllen y llythoedd a chynnorthwyo yn y llanau ar y Sulgwyn, er mwyn ei gynnefino a'u cyflawniadau, a dwyn yr iau mewn trec Eglwysig. Ond yr oedd efe yn amddifad o'r ysbyrd clerigol; ac "nis gallasai," meddai ar y pryd hwnw wrth gyfaill, "fod yn Eglwyswr o gydwybod; ond ei fod yn bwriadu myned i Rydychain i ymberffithio ychydig yn yr Hebraeg." Yr oedd yr "hen Lwyd o'r Marl" yn gweled yn eglur nad oedd dim modd gwneyd parson o John Williams; canys wedi iddo fod yno unwaith yn dangos ei waith, dywedai yr hen foneddwr, "Ni wneir byth barson o'r bachgen penfelyn yna; ond fe all wneyd pregethwr i bobl Betsan yma." Bedyddwyr Glanwydden oedd "pobl Betsan" y forwyn—ac ni bu gywir-ach prophwydoliaeth erioed.

Wedi i Mr. Williams orphen ei dymmor yn Llanddulas, anfonwyd ef i Tamworth, i ysgol a gedwid gan Mr. Llwyd, brawd Angharad Llwyd, o Gaerwys, fel parotoad pellach ar gyfer Rhydychain. Yr oedd yn yr ysgol hono wŷr ieuainge o bob parth yn cael eu parotoi i'r prifysgolion; ond yr oedd rhydded a phenrhyddid y bonedd-igion ieuainge hyn yn beth na fedrai John Williams ddygyddmodd ag ef; a chafodd weled y byd a'r Eglwys Sefydledig mewn gwedd na welsai hwynt o'r blaen. Yr oedd amryw bethau yn poeni ei feddwl, ac yn peri iddo deimlo yn anesmwyth yn Tamworth; ond yr hyn a roddodd derfyn ar ei arosiad yno, ac a fu yn drobwyt i'w fywyd, oedd gwaith ei feistres yn ei orfodi i fyned at ei dosbarth hi yn yr Ysgol Sul, tra byddai hithau yn mwynhau ei hun yn rhywle arall. Dywedai yr athraw wrtho fod yn rhaid uffudhau i'w feistres, neu ymadael, a rhoddai amser iddo benderfynu. Dywedodd yntau mai ymadael a wnai:—ac ymadael a wnaeth. Yr oedd hyn yn hanner blaenaf 1828. Felly, ni chafodd John Williams ond rhywbeth llai na blwyddyn o ysgol o gwbl ar draul hen deulu parohus y Mostyniaid.

Yr oedd efe bellach yn ddwy ar hugain oed, ac heb ganddo un drychfeddwl pennodol etto am yrfa bywyd, yn mhellach na dilyn ei duedd-iaidau myfyrgar. Yr oedd ei dad wedi methu a gwneyd gof o hono, a'r Eglwyswyr wedi methu a gwneyd clerigwr o hono. Yr oedd rhai yn ceisio dangos iddo ei gamsynied o fod wedi gwrthod byd da yr Eglwys Wladol. Attebai yntau yn ei ddull tawel ei hun, "Beth, os oes byd arall ar ol hwn?" Etto, digon tywyll oedd hi arno. Nid oedd ganddo unman i droi, ond adref at ei dad; canys yr oedd ei fam erbyn hyn wedi marw, ac nid oedd gan ei dad farw groesaw iddo, am ei fod yn lloddfegyn mor ddibwrpas yn ei olwg. Er mai Bedyddwyr oedd o ran ei farn, etto ymddengys nad oedd ei argraffiadau crefyddol yn ddyfnion y pryd hwn. Deuai i gapel Glanwydden i wrandaw yn y gwisgoedd clerigol a gwasai efe gan ei noddwyr Eglwysig; ac yr oedd ei brosenoldeb yn y capel yn brofedigaeth chwerrw i lawer brawd gwan yn y pulpud.

Fa fodd bynag, yn fuan ar ol hyn cymmerwyd ef yn glaf iawn gan dwymyn y cryd; ac ofnid y byddai ei glefyd i farwolaeth. Yr oedd pryder mawr yn mhith Bedyddwyr Glanwydden en yn ei gylch, am eu bod yn edrych arno fel

un "a fu golledig ac a gafwyd;" a'u gobeithion yn uchel y byddai efe yn bregethwr enwog ryw ddydd, os arbedid ei fywyd. Cedwid cyfarfod-ydd gweddi gydag ef; ac yn un o'r cyfarfod-ydd hyn, darllenodd un o'r brodyr "Ddammege y Mab Afradlawn;" a digon tebyg fod y gweddi-iau yn rhedeg yn y ffordd hono hefyd. Pa fodd bynag, gwelodd y claf ei hunan yn y drych, a chyfaddefodd mewn edifeirwch, "Myfi ydyw y mab afradlawn." O'r cwrdd gweddi hwnw yr oedd John Williams yn arfer amseru ei drôedigaeth. Wedi ei adferu o'i glefyd, bedyddwyd ef gan John Griffiths yn y môr wrth Landudno, tua diwedd 1828.

Dyma John Williams, weithian, ar dir newydd, ac wedi derbyn asbri newydd i'w feddwl. Felly, yn nechreu y flwyddyn ddilynol, efe a agorodd ysgol ddyddiol yn nghapel Glanwydden; a deallwn oddi wrth lythyr a anfonodd efe at gyfaill yn fuan ar ol hyn, ei fod yn dysgu "i rai unigolion ynddi drawaethu (*improve*) mewn natureg (*natural philosophy*), ac ereill o. y., celfyddydau gwir reidiol."

Wedi bod yno am tua blwyddyn a chwarter yn bur llwyddiannus, symmudodd i Eglwysfach, yn haf 1830, lle y bu yn cadw ysgol lawyrchus am dair blynedd. Daeth yno i gyssylltiad ag Owain Michael, yr hwn oedd yn weinidog yn y Ffordd-las; yr hyn fu yn grym gymmhorth iddo i ddechreu ei yrfa bregethwrol.

Gan mai selod yn Nglanwydden ydoedd John Williams, a bod John Evans, y gweinidog yno, mor falch o hono, yn Nglanwydden yr oedd yn rhaid iddo ddechreu pregethu; ac felly y bu. Yr oedd hyn tua diwedd 1830; a bu yn llafurio yno am dair blynedd:—cadw ysgol yn nghapel y Wesleyaid yn Eglwysfach drwy yr wythnos, a phregethu o gwmpas ar y Sabothau. Yn Mai, 1833, efe a symmudodd i Lansilin, Gefail Rhyd, a Moelfre, dan y cymmeriad o genhadwr cartrefol, gyda'r cyflog o 15*p.* y flwyddyn! Yn haf 1834, urddwyd ef yno i gyflawn waith y weinidogaeth, a chodwyd ei gyflog i 26*p.* y flwyddyn. Tua'r pryd hwnw, cymmerodd ato dri o bregethwyr ieuainge, er cyfrann iddynt ychydig addysg, er eu cymmhwyso i'r weinidogaeth. Y tri hyn a adwaenid yn y byd wedi hyn dan yr enwau Dr. Roberts (*Nefydd*), Cyn-ddelw, a James Spencer, Llanelli; y rhai a gydnabyddent ar hyd eu hoes er rhwymedigaethau neillduol i'w hen athraw. Dylid crybwyll yma i John Williams barhau braidd ar hyd ei oes i gyfrannu addysg i wŷr ieuainge gobeithiol; a hyn, nid yn benaf er mwyn y tâl—o blegid rhoddodd addysg i lawer o honant am ddim—ond am fod hyn yn bleser ganddo.

Yr oedd anhawderau lawer i Mr. Williams wneyd nemawr o'i ol yn ardal Lansilin. Yr oedd rhagfarn yno yn erbyn yr Ymneillduwyr, ac yn enwedig yn erbyn y Bedyddwyr, yn gryf iawn; a dichon nad oedd Mr. Williams y dyn mwyaf cymmhwyso i lafurio yn y fath dir gwyllt. Yr oedd efe yn rhy ddistaw a llednais i dynu llawer o sylw y werin lygadawl, ac yr oeddynt hwy yn rhy anwybodus a gerwin iddo yntau allu cydymdeimlo nemawr a hwythau. Ond trwy amgylchiadau neillduol, darfu ei gyssylltiad â Lansilin yn haf 1836; a chyn diwedd y flwyddyn hono, ymsefydlodd yn weinidog yn Rhoallan-erchrugog a Brymbo—lle y parodd newydd-deb ei ddawn, a gwreiddioldeb a thanbeidrwydd ei ddrychfeddyliau gynnhwrf drwy yr ardal; a chafwyd adfywiad neillduol ar grefydd hefyd.

Yr oedd Mr. Williams mor boblogaidd y pryd hwn fel nad oedd y capel mwyaf yn yr ardal yn ddigon i gynnwys y bobl a ddeuent i wrandaw arno. Yr oedd yn bedyddio hefyd yn fynych, ac felly yn cael cyfeusdra i bregethu egwyddorion y Bedyddwyr i gynnulleidfaoedd mawrion yn yr awyr agored; a bu ei lwyddiant yn achlysur dadleu brwd ar fedydd yn yr ardal.

Yr oedd Mr. Williams y pryd hwn, sef yn 1838, wedi ymafelyd yn ngorchwyl mawr a phenaf ei fywyd; sef, ail gyfieithu y Testament Newydd i'r iaith Gymraeg; a mawr oedd yr enllib a'r athrod a defiid arno o blegid hyny gan lawer o'i frodyr ei hun—ac yn neillduol gan enwadau ereill, y rhai a ddywedent "fod y Bedyddwyr yn gwneyd Beibl newydd!" a llawer o bethau cyfelyb. Cydnebydd y deallus nad oedd dim allan o le mewn ail gyfieithu y Testament Newydd i'r Gymraeg. Y mae holl enwadau crefyddol y deyrnas wedi cyduno erbyn hyn i gael cyfieithiad diwygiedig o'r Ysgrifthyrau i'r iaith Saesneg; a gwddai y rhai a adwaenent Mr. Williams nad oedd neb yn Nghymru cymmhwasach nag ef i wneyd cyfiawnder â'r hyn a gymmerodd mewn llaw. Ond yr oedd tybiaeth ar led fod cyssylltiad rhwng y gwaith âg Alexander Campbell, o America; ac mai dwyn 'Campbelliaeth' i Gymru oedd amcan y cyfieithiad. Hel law hyny hefyd, cyfodwyd gwaedd enbyd yn y cyhoeddiadau misol, fod Mr. Williams yn gadael allan yr hyn a olygid gan rai gwŷr dysgedig, a'r hyn a gredai efe hefyd, nad oeddynt yn perthyn i'r ysgrifau gwreiddiol; megys i *Ioan* v. 7. Ond er y cwbl, yn mlaen yr aeth y cyfieithydd, gan gredu, yn ddiau, fod y gwirionedd o'i du—a daliodd ati nes gorphen ei waith, yr hwn a gyhoeddwyd yn 1842, dan yr enw "*Yr Oraclau Bywiol*." Yr oedd Mr. Williams erbyn hyn wedi gadael y Rhos a Brynbo, ac ymsefydlu yn y Drefnewydd. Dechreuodd ei weinidogaeth yno yn Mai, 1841. Yr oedd yno gapel eang, a chynnulleidfa fawr, a'r addoliad yn cael ei ddwyn yn mlaen yn yr iaith Saesneg; ond yr oedd yno grym lawer o bethau, y rhai nad olrhainiwn yn awr, oedd â thuedd ynddynt i'w ddigaloni. Aeth Mr. Williams i'r Drefnewydd yn ŵr lled gryf o ran nerth ac iechyd, ond adfeilliodd ei natur yn fuan. Aeth ei ewynau yn aflonydd a chynhyrfus, ei galon i ddychlamu yn orwylt, ei ymenydd i ferwi, ei gwsg i gilio oddi wrtho, a'i gylla i wrthod ymorth, nes aeth yn gorph o ofid a thrueni: a diau iddo fod ar fin gwallgofrwydd. Nis gallai oddef swm cloc yn tincian yn yr un tŷ ag ef, yn enwedig yn y nos. Yr oedd ei boenau gwirioneddol yn annirnadwy, a'i ddychymyg yntau, yn y fath gyflwr effro ac ofnus, yn eu mwybau yn ddirfawr hefyd. Bu yn y cyflwr gresynus hwn tua deuddeng mlynedd; ac yr oedd yn marw yn raddol drwy yr holl amser hwnw! Yr oedd Mr. Williams yn boblogaidd iawn yn y Drefnewydd, ac yn derbyn parch calon gan lawer. "The great Mr. Williams," y gelwir ef yno hyd heddyw; ond y mae yn amlwg na bu efe yn hoff o'r lle; ac aeth o'r diwedd i'w gashau, fel y penderfynodd ymadael, a rhoddodd rybudd i'r eglwys o hyny, er syndod i bawb. Tybiai y buasai ffoi o'r Drefnewydd, a dychwelyd i'w hen gynnefin, i ardal Pen y cae, yn ei wella o'i holl anhwylydeb. Dygwyd ei symmudiad o gwmpas trwy oferynoliaeth y Parch. R. A. Jones, Llanfair-caereinion, y pryd hwnw; yr hwn a aeth i Ben-y-cae i gwridd eglwys i hybysu y brodyr yno y gallent

gael Mr. Williams yno ac i'r Rhos; a rhoddwyd galwad gwresog iddo ar unwaith. Gan ei frys i ffoi o'r Drefnewydd, daeth ef a'i deulu i dŷ Mr. Jones i Lanfair, a buont yno am bythefnos; ac yno yr oeddynt pan gynaliwyd y cwrdd sefydlu yn Mhen-y-cae. Yn y cyfarfod hwnw y fwyedodd gwŷr o'r enw Ellis Evans, "fod Mr. Williams wedi dyfod i Haran, ac y deuai yn fuan i Wlad yr Addewid."

Yr oedd erbyn hyn yn saith a deugain oed; ac o ran dyddiau yr oedd mewn addfedrwydd oedran i gyflawni gorchestion penaf ei fywyd; ond yr oedd cystudd wedi darostwng ei nerth ar y ffordd, fel nad oedd mwyach ond cysgod ac adfeilion o'r hyn a fnaasai gynt. Etto, bu ei symmudiad i'r Rhos a Phen-y-cae yn llawer iawn o adfywiad i'w ysbryd ef am dymmor byr. Ymgymmerodd yma â bod yn brif olygydd y "*Greal*," yr hwn a gyfoethogid yn ddirfawr â ffrwyth ei ysgrifell yn y blynyddoedd 1855—56. Gresyn na roddasid rhyw gyhoeddiad misol o dan ei ofal flynyddau yn gynt; o blegid cawsai y genodl felly lawer mwy o gynnrychion ei feddwl galluog. Erbyn hyn yr oedd wedi myned yn dra isel o ran ei gorph a'i feddwl. Yr oedd yn analluog i bregethu, oddi eithr yn achlysurol, bron ar hyd y flwyddyn 1856, a'r achos yn hytrach yn gwanychu gydag ef; ond er y cyfan, ni chafodd fod mewn eisieu na phrinder. Yr oedd ar ei wely angyu yn awyddus iawn am gael byw i lafurio dros ei Waredwr; ac yr oedd ei serch at lyfrau yn gryfach nag erioed. Pan nesaodd amser ei ymddattodiad, efe a ddymunai yn daer gael myned at yr Arglwydd; ac ar y 15fed o Dachwedd, 1856, efe a gafodd ei ddymuniaid mewn tawelwch mawr. Daearwyd ei weddillion yn ngladdfa Pen-y-cae.

Cyttuna y rhai a adwaenent Mr. Williams oreu nad yw y cynnyrchion llenyddol a adawodd efe ar ei ol ond enghreifftiau pur amherffaith o'i alluoedd ef; ac y mae yn hawdd genym gredu hyny, pan ystyriom nad oedd efe ond ychydig gyda deugain oed pan gyfieithodd efe "*Yr Oraclau Bywiol*," ac mai mewn afiechyd a gwendid mawr y treuliodd weddill ei oes. Nid oes amhewaeth nad fel ieithydd a beirniad ysgrifthyrol y rhagorai efe yn benaf. Efe a ysgrifennodd ddau rammadeg—un o ba rai a adawodd efe yn anorphenol, a lliaws mawr o ysgrifau ar ddeongliaeth Feiblaidd. Ond ei brif orchest yw "*Yr Oraclau Bywiol*," ac mewn cyssylltiad â'r cyfieithiad hwn o'r Testament Newydd y trosglwyddir enw John Williams i lawr i'r oes-odd a ddâl. Bwriadodd, tua diwedd ei oes, ddwyn allan ail argraphiad o'r gwaith hwn gyda diwygiadau. "Gwn," ebe fe, mewn llythyr at Cynnddelw, Chwefru 18fed, 1856, "y gallwn wneyd llawer o welliantau ynddo; a gresyn fyddai i brofiad pymtheng mlynedd fyned yn ofer." Ond bu farw cyn cyrraedd ei amcan.

Pa welliantau a fwriadai efe eu gwneuthur, nis gwyddom; ond y mao y pethau canlynol yn ddiffygion yn y gwaith yn ein golwg ni:—

1. Aflonyddu ar hen eiriau yn ddiachos, trwy ddwyn i mewn eiriau newyddion ac anarferedig yn eu lle hwynt; megys *Seibiaeth*, am Sabbath; *Mair y Fagdalad*, am Mair Magdalen; *cynnulleidfa*, am synagog; *ewynos*, am swper; *cyhoeddi*, am bregethu; *essill*, am eppil; *rhad*, am ras, &c.

2. Nid yw rhai o'i gyfieithiadau yn ddim ond aralleiriadau, megys *Mat.* iv. 9;—"Os ymgrymi i lawr a'm haddoli i." *Marc* xvi. 17;—"Llefariant â thafodau anadnabyddus iddynt o'r blaen."

Ioan iii. 4;—"Pa fodd y dichon dyn wedi tyfu i fyny gael ei eni?"

3. Rhoddir weithiau gyfeiriad amheus i ystyr y testyn: megys *Rhuf.* v. 12;—"Yn yr hwn y pechodd pawb." *Heb.* ix. 16, 17;—"A lle y byddo y cyfryw sefydliad, rhaid yw digwyddo marwolaeth yr aberth sefydledig; o blegid gan fod y sefydliad yn cael ei gadarnhau uwch ben y meirw, nid oes grym ynddo tra byddo yr aberth sefydledig yn fyw," &c. &c.

4. Rhoddir gormod o amrywieth hefyd i gyfeithiad rhai geiriau, megys y gair *parabold*: yr hwn a elwir yn *Luc* xii. 16, yn *engraifft*; yn *Luc* xiii. 6, yn *ddammeg*; yn *Luc* xiv. 7, yn *archeb*; ac yn *Luc* xv. 3, yn *guffelybiaeth*. Felly hefyd am yr ymadrodd "*basileia tôn ouranon*," yr hwn a gyfeithir "teyrnas y nefoedd," a "gweinyddiaeth y nefoedd."

Ond wedi y cwbl, nid yw yr uchod ond mân frychau; y rhai, ynghyd â rhyw bethau ereill, y mae yn debyg, y buasai efe yn eu diwygio, pe cawsai fywyd i ail argraffu y gwaith. Ond y mae "*Yr Oraclau Bywiol*," o'i gymmeryd oll yn oll, yn orchestwaith llenyddol y dylai Cymru fod yn falch o hono, ac yn un o'r trysorau mwyaf gwerthfawr y gall myfyriwr ysgrythyrol ei roddi yn ei lyfrfa.

Gan i ni nodi rhai o'i ddiffygion, teg ydyw i ni nodi ychydig gyfeithiadau a ystyrir gan ei edmygywr fel yn rhagori ar y cyfeithiad cyffredin; megys *Mat.* iii. 12;—"Yr hwn y mae ei nithraw yn ei law, ac efe a lwyr lanhâ ei rawn." *Ioan* i. 9;—"Efe oedd y gwir oleuni, yr hwn gan ddyfod i'r byd, sydd yn goleuo pob dyn." *Act.* iii. 19;—"Diwygiwch gan hyny, a dychwelwch at Dduw, fel y dilêr felly eich pechodau, fel y delo amaeroedd o adfywiant oddi wrth bresennoldeb yr Arglwydd." *Rhuf.* v. 18;—"Am hyny, megys drwy un camwedd, y daeth y ddeddfryd ar bob dyn i golledigaeth; felly hefyd, drwy un weithred o ufudd-dod, y daeth y ddeddfryd ar bob dyn i gyfiawnhâd bywyd." Ond rhaid ymatal, er y galleid lliosogi engreiffiaid lawer ereill. Ystyrir y gwaith ar ei hyd, oddi gerth ychydig lithriadau, gan lawer o'r Bedyddwyr fel gwelliant mawr ar yr hen gyfeithiad; a bod y goleuni a deifl efe ar lawer o ranau dyrys o Air Duw yn fwy nag a geir yn fynych wrth efryd cyfrolau lawer. Pa fodd bynag am hyny, bydd enw John Williams yn barchus a pheroglus gan bawb a'i hadweinai, fel dyn, fel Cristion, ac fel pregethwr; a bydd yr "*Oraclau Bywiol*" yn gogolofn o'i ddysgaeth a'i dduwioldeb. Ysgrifenydd cofiant iddo gan Cynnddelw.

WILLIAMS, MORRIS, A. C. (*Nicander*). Yr oedd efe yn weinidog perthynol i'r Eglwys Sefydledig, ac yn un o'r beirdd mwyaf cyhoeddus yn y Dywysogaeth. Y mae enwogion Cymru gan mwyaf yn ddynion a godasant o sefyllfa-odd led ddinod; gw'r oeddnt o dalentau naturiol cryfion, o wroldeb penderfynol, a dyfalbarhâd diorphwys; y rhai drwy hunan-addysgiaeth ar y cyntaf, a weithiasant eu ffordd i sylw y byd, ac i ysgoloriaeth uwch drachefn, a hyn drwy anhawserau lawer, nes cyrhaedd safle gyhoeddus mewn pwysigrwydd a defnyddioldeb; ac a emillasant iddynt eu hunain radd dda mewn gwybodaeth gyffredinol, a dylanwad eang, gyda chymmeriad disglair, nes dyfod yn ddigon adnabyddus i gael eu cydnabod fel enwogion y geneuif gan bawb.

Y mae y sylw uchod yn gymmhwytiadol, o'r bron, at bob dosbarth mewn cymdeithas yn ein gwlad o rai rhagorol y ddaear—yn y weinidogaeth efengylaidd, yn ngorsedd yr awen, ac yn nghadeiriau llenoriaeth, yn gyntal ag yn olrhainiadau gwyddoniaeth, dadblygiaeth celfyddyd, anturiaethau trafndiaeth, gyda phob darbodaeth berthynol i orchwyllion ymarferol ac angenrheidiol gwlad a thref. Y mae ein cymmydogaethau yn hoff o addurno cofiadwriaeth y rhai a fagwyd o fewn eu cyffiniau; ac y mae trigolion pob ardal o'r braidd, fel y mae'r goreu, yn ystyried eu bod wedi cael yr anrhydedd o godi a meithrin rhyw berson neu gilydd fu yn fendith i'r byd.

"Rhyfedd fel mae pob cym'dogaeth
Yn ymfrostio o'u gw'r mawr,
Nid oes oddi ardal ddinod,
Ar na fagodd enwog gawr," &c.

Un o'r dosbarth crybwylledig ydoedd gwrth-ddrych y nodiadau hyn. Ganwyd Morris Williams, a elwid foreu ei oes wrth yr enw *Meurig ab Cybi*, ond a adnabyddid trwy dymmhori dilynol ei fywyd wrth yr enw *Nicander*, mewn bwthyn a elwid *Bedyr* y Gaerwen, ar yr 20fed o Awst, 1809. Symmuddod y teulu yn fuan ar ol hyny, i gyfannedu mewn lle a elwid *Coed-cae-bach*, yn mhlwyf Llangybi, yn Eifionydd, sir Gaernarfon, dan gyngod Moel Bentyrch; yr hon a ddarluniai Robert ab Gwilym Ddu, mewn englyn tarawiadol, fel

"Moel yn gôb am Langybi."

Tua dechreu y ganrif bresennol, yr oedd gw'r o'r enw William Jones yn cyfannedu yn *Coed-cae-bach*. Yr oedd iddo air da gan ei gydnabod oll, a chan y gwirionedd ei hun. Yr oedd efe yn aelod gyda'r Methodistiaid Calfinaidd; a bu yn flaenor defnyddiol gyda'r enwad hwnw am tua deugain mlynedd. Crybwylir fod ei onest-rwydd a'i fanylrwydd dichlynaidd yn mhob peth yn ei arwain weithiau i arfer dysgyblaeth pur lem, ac fe allai i eithafion, ar bob troseddwr o reolau da a buchedd grefyddol. Yr oedd ganddo chwaeth fywiog at gerddoriaeth, a deallai brif elfennau y gân i raddau uchel iawn. Yr oedd yn brydydd parod a phert, ac y mae rhai o gynnyrchion ei awen ar gael hyd yn awr. Yr oedd yn eangach o ran ei wybodaeth gyffredinol na'i gymmydogion; ac felly edrychid i fyny ato yn aml am gynghor ac arweiniad ganddynt, mewn achosion o bryder; a pherchid ef yn fawr gan ei holl gydnabod. Y gw'r hwn ydoedd tad Sarah, mam Morris Williams, a Sioned Huws, o Bentyrch Uchaf. Nid oedd y teulu o'r lle hwn yn meddiannu ar unrhyw dalentau disglair; ond yr oeddnt o dueddiadau crefyddol, a golygid hwy yn wladwyr teilwng, a chymmydogion caredig gan bawb. Os edrychir ar y tylwyth, wreiddyn a changen, gwelir y dirgelwch o fagwraeth chwaeth farddonol a chrefyddol yn Nicander, yn ddigon eglur. Yr oedd ei dad yn gwasanaethu fel gwas amaethfa yn y Bettws Fawr, gyda Robert ab Gwilym Ddu, yn y flwyddyn y priododd; ac yr oedd ei fam fel morwyn fferm y flwyddyn hono yn y Gaerwen, gyda Dewi Wyn—dwy o ffermydd heb fod yn mhell oddi wrth eu gilydd. Y mae dywediad ar lafar gwlad, fod Morris, tad Nicander, wedi myned i dalu ymweliad cyfeillachol â gwrthddrych ei serch i'r Gaerwen, ar noswaith pan yr oedd yr holl deulu wedi myned i huno; a dywedir iddo luchio ceryg i'r fenestr, nes peri cryn drwst dros y lle, ac i Dewi Wyn,

wrth glywed y twrw, neidio o'i wely at y ffenestr, a gwaeddi dros y tŷ, mewn cyffro mawr:—

"Sarah! mae'r tŷ 'n myn'd yn siwrwyd!"

Boreu dranoeth, dywedodd Morris yr holl hanes wrth ei feistr, Robert ab Gwilym; a dywedodd yr hen farf'd wrtho: "Os clywi di Dewi yn gwaeddi fel yna etto, dywed tithau wrtho yn groch dros bob man fel hyn:—

"Os wyt fyw, erglyw o'th glwyd."

Priododd Morris a Sarah yn ystod y flwyddyn hono, a chwasaent fyned i fyw yn fuan i'r Caeoed-bach. Yn chwangel at Morris, bu i'w rieni ddaun fab a dwy ferch, y rhai a ddaethant oll yn bobl o gymmeradwysaeth mawr. Yn fuan wedi geni Nicander, symmudasant i fyw i fwrth-y bychan o'r enw Coety; a 'Morris y Coety' y gelwid Nicander yn gyffredin, pan yn blentyn; a dywedir mai felly y parhaodd llawer o'i gyd-nabod i'w alw ef tra y bu fyw. Gwelir, er mai cyffredin oedd sefyllfa ei rieni yn y byd, eu bod o gymmeriad derbyniol iawn, fel pobl gyffredin, a theulu crefyddol, oedd yn gymmeradwy yn ngolwg y cyhoedd, mewn cysylltiad â'r Trefnyddion Calvinadaid.

Er nad oedd rhieni Morris Williams ond isel o ran eu hamgylchiadau bydol, yr oeddynt yn dra awyddus am i'w plant gael addysg, yn yr ysgol oreu y gallent hwy ei chael. Dywedir y byddent, ar nosweithiau hirnos gauaf, yn gwneyd eu goreu i addysgu eu plant yn yr Ysgrythrau, a hyny yn fynych wrth oleu y tân; a mynegir mai eu hymddyddanion penaf a fyddai am grefydd a rhinwedd, yn ol yr arferiad cyffredin ar yr aelwydd Cymreig. Tua yr amser hwn yr oedd gŵr medrus, a lled ddysgedig, o'r enw Richard Davies yn cadw ysgol yn mhentref Llanymstundwy; ac ymddengys mai gydag ef y cafodd Nicander fanteision addysg gyntaf. Mynegir hefyd yn mhellach mai bara sych a phiser gwâg fyddai ganddo yn myned i'r ysgol bob boreu, ac mai ei arferiad fyddai myned o amgylch o amaethdy i amaethdy i ymfyn am ychydig laeth i'w yfed gyda'i enllyn yn yr ysgol. Dyma yr olwg a gawn ar blentyn athrylith yn dechreu dringo gwerthoedd yr ysgol at orsaf uchaf dysgeidiaeth. Pwy a allasai ragddyfalu ar yr pryd hwnw a gwelsid ef, mewn adeg ddyfodol, yn cael ei resu yn mysg prif feirdd, yn gystal a dysgedigion penaf ei wlad? Y mae hyn yn anogoaeth gref i bob herlod ieuangol i ymarfogi, i weithio ei ffordd yn yr un cyfeiriad, a gosod nodd digon uchel iddo ei hun i gyrchu tuag ato, a phenderfynu mynu gweled y ddyd i'w gyrhaedd yn gyflawn, er ei wir anrhydedd.

Wedi bod yn yr ysgol yn Llanymstundwy am tua phedair blynedd, pan yr oedd wedi cyrhaedd tua phedair ar ddeg oed, rhoddwyd ef yn egwyddorwas yn nghelfyddyd saer coed gyda hen ŵr parabolus yn Mhen-cae-nweydd, ger llaw Penmorfa, Tremadog. A dywedai Ellis Owain, y bardd o Gefn-y-meuysydd, mai "Morris bach y lliw'r," y byddai y bobl yn ei alw yn gyffredin yn yr ardal hono. Cyfansoddodd un o hen feirdd y gymmydogaeth yr englyn canlynol iddo:—

"Ni chafwyd bachgen amgenach—na llaw,

I drin lliw yn hoewach;

Nid oes un lliw'r siwrach,

Yn y byd na Morris bach."

Felly y parhaodd gyda gorchwyllion cyffredin yr alwedigaeth hon hyd nes yr oedd tua phedair ar bymtheg oed. Tua yr amser hwn, ymddengys iddo fod yn gweithio gyda ei feistr mewn

gwahanol fanau; ac yn mhlith lleoedd ereill, yn Nol-melyn-lynn, yn sir Feirionydd, Tra y bu efe yno, cymmerodd Mr. Roberts, o'r Ddôl, yn fawr ato, a bu yn offeryniol i'w gefnogi i fyned rhagddo mewn dyg a barddoniaeth. Yr oedd chwasth Mr. Roberts yn rhedeg yn naturiol yn y ffordd hono; ac yr oedd yn gyfaill serchus i'r beirdd, ac yn enwedig felly i Ieuan Glan Geirionydd. Llwyddodd Mr. Roberts i gael gan Ieuan roddi ei ddylanwad o'i blaid, ac i'w gael i'r Ysgol Rammadegol yn Nghaerlleon. Yn y flwyddyn 1828, llwyddodd iddo gael derbyniad yno, er cychwyn ei addysgiaeth briodol, fel arweiniad at athrofa uwch; ac felly, ymadawodd âg Eflionydd, a chanodd yn iach i arfau saerniaeth coed, gan ymestyn at y gorcheistan oedd yn ei aros, ar dir llenyddiaeth glasurol yn y dyfodol. Wedi dyfod i Gaerlleon, cafodd lettya gyda rhieni y cerddor enwog, Owain Alaw; ac felly, gwelir ei fod yn cael ei anadl mewn awyrgylch lenyddol—yr hyn a brofodd yn fendith ammhrisiadwy iddo wedi hyny.

Treuliodd tua dwy flynedd yn Nghaerlleon, gyda diwydrwydd diorhwys yn ei efrydiaeth, ac â llwyddiant anarferol yn nghynnwdd ei ysgolheigiaeth. Cafodd ei ddyrchafu i Goleg yr Iesu, yn Rhydychain, yn y flwyddyn 1830. Yr oedd Ab Ithel yn Rhydychain gydag ef; ond ymddengys nad oedd fawr o gyfeillach rhyngddynt a'u gilydd; a dywedai amryw nad oedd hyny yn achos o uurhyw syndod, o blegid fod eu chwasth naturiol, ac ansawdd eu meddyliau a'u tymmherau mor wahanol i'w gilydd. Yr oedd tuedd naturiol Ab Ithel yn bwyllog a difrifddwys, ac fe allai weithiau yn lled oeraidd; a Nicander ar yr ochr arall, yn hoyw a chwareus. Meddai pob un ei ragoroldeb yn ei ffordd ei hun; ond yr oedd elfenau meddwl y ddau mor anghydnaws, fel nad oedd dim cymmrwd a allasai eu hasio ynghyd. Wedi i Nicander dreulio pedair blynedd yn Rhydychain, graddiwyd ef yn A. C., ac urddwyd ef yn fuan i'r weinidogaeth. Yr oedd erbyn hyn wedi cyrhaeddi i wrolaeth, ac yn llawn o yni a phenderfyniad; ac ansawdd ei ysbryd, fe allai, yn ymgodi i uhelgais penderfynol yn y naill gangen a'r llall.

Tybir mai ar y ffordd, wrth gefnu ar dref Rhydychain, a phryder y coleg, y cyfansoddodd yr englyn canlynol, ac yn ei ragolwg ar breswyllo a llafurio yn Nhrefynnion:—

"O dynion blêth gadwyni—ac oer dawch

Côr Rhydychain ddiifi,

Ac o wlad Sais, cludais i

I gain froydd Gwenfrewi!"

Yn y flwyddyn 1834, y dechreuodd ar ei lafur gweindogaethol. Gadawodd Rydychain, fel y sylwyd, gyda theimlad o ollyngod i'w feddyliau, drwy gael ei wared o rwyman ymdrafod âg ieithoedd, a pharotai at yr arholiadau oll; a defnyddio cymharïaeth Williams, o'r Wern—"cael terfyn ar hagi y cryman, i gael myned i dori yr ŷd i lawr ar fensydd eang y cynhauf mawr." Pennodwyd ef i guradiaeth Trefynnion, swydd Fflint, fel olynydd i'r awenber Alun; a dywedir ei fod wedi ennill serch y trefedigion a'r ardalywyr mor fawr tra yn preswyllo yno, nes llwyddo i lanw yr eglwys â gwrandawyr, gan godi y lle i sylw y cyhoedd, mewn modd mwy arbenig na dim a welsid yn flaenorol. Y mae yn debyg mai yno y cyfansoddodd yr englyn chwareus hwn, wrth weled Gwyddel yn crogi ei ffyn-baglau dan gronglwyd sydd wedi ei hadeiladu dros Ffynnon Gwenfrewi, lle y mae

llawer o hen greiriau o bob math i'w gweled uwch law y ffynnon:—

“At Wenfrewi, tan ei friwion—heddyw
Daeth Gwyddel ar ddwyffion,
Ond mendiodd—lluchiodd yn llon,
Ei ffyn i ben y ffynnon!”

Wedi treulio pedair blynedd yn Nhref-y-ffynnon, symmudodd i guradieth Bangor Fawr yn Ngwynedd, a chapeloriaeth Pentir, yn sir Gaernarfon. Yn ystod ei arosiad yno, ymddyrfafodd i'r fath gyhoedduarwydd ac anrhydedd fel y cydnabyddid gwerth ei gymmeriad, a disgleirdeb ei dalentau, gan y cyhoedd yn gyffredinol. Dyma yr adeg y cyfansoddodd Dewi Wyn yr englynion canlynol iddo:—

“Morus William yw'r Selef—yr Heman
A'r Homer digyrfref;
Difeth un, dau o'i fath ef
A wnai Wynedd yn wiwnef.

Morus sy'n Forus anfarwol—Morus
Sy'n un mawr ryfedol,
Ni fu ei enw ef yn ol
Ond Morus anghydmorol.”

Wedi llafurio yn y cylch pwysig hwn am dymmor o chwe blynedd, gyda chymmeradwy-aeth mawr, dyrchafwyd ef yn gurad i'r Deon Cotton, yn Llanllechid, lle y bu yn gwasanaethu am ddwy flynedd. Yn y flwyddyn 1846, pennodwyd ef i fod yn gurad parhaol yn Amfwch, yn Môn; ac yno bu yn gwasanaethu am bedair blynedd ar ddeg. Yna symmudodd oddi yno trwy ei ddyrchafiad i bersonoliaeth Llanrhuddlad, a Llanflewlin, a Llanrhydyros; lle yr oedd wedi ei godi i sefyllia annibynol yn y byd, gyda phump neu chwe chant o bunnau yn y flwyddyn o gydnabyddiaeth. Yr oedd hon yn un o'r bywoliaethau brasaf yn Môn. Felly cafodd fantais i roddi ei holl alluoedd mewn ymarferiad, a'i holl amser at ei alwad ei hun, fel gweinidog, llenor, a bardd. Yma yr ymroddodd i'w lawr cyhoeddus fel ysgrifenydd i bwrpas; ac yr oedd cylch y llafur hwn yn eang.

Yr oedd Nicander wedi dechreu coleddu a meithrin yr awen yn foreu iawn. Cyfansoddodd ei englynion i Gymreigyddion Dolbenmaen cyn bod yn ddeuddeng oed. Yr oedd yr ardal lle y ganwyd ef yn etifeddiaeth deg, ac yn “fryn tra firwythlawn” i'r awen wir. Yr oedd beirdd y gymmydogiaeth hon yn bigion awenyddion Cymru, ac yn llicsog. Y mae yr ystyriaeth hon yn dangos natur y fagwraeth foreuol a gafodd. Gallen gyfeirio at Robert ab Gwilym Ddu yn y Bettws Fawr, Dewi Wyn yn y Gaerwen, Siôn Wyn yn Chwilog, Siôn Dwyfawr yn Mrethynia Gwynfryn, Ellis Owain yn Nghefn-y-meu-ydd, Hywel Eryri yn Treana; Eben Fardd yn Nghlynog; a nifer fawr yn chwaneb y gellid eu henwi; a'r cyfan o'r “iawn hād oll” ac yntau yn eu canol fel planhigyn olewydd o amgylch eu bord, yn nghanol yr ardd. Dywedir iddo gyfansoddi awdl ar y pedwar mesur ar hugain, pan tua deunaw oed, ar yr enwau priodol a geir yn y Beibl; a cheir dychymyg am natur y cyfansoddiad oddi wrth y pennill canlynol:—

“Selec, Iron, Salu, Cora,
Asir, Siah, Isar, Sehon,
Melci, Amnon, Milca, Imna,
Silem, Hogle, Salum, Eglon,
Meros, Hela—Morus William!”

Bu y cynnygion boreuol hyn yn achlysur i dynu cryn sylw ato, a disgwyliaid oddi wrtho yn y dyfodol. Er nad oes neb yn meddwl fod bardd-

oniseith yn nghlymiad yr enwau hyn ynghyd, mewn gwê gynganeddol, etto y mae yn dangos mor naturiol yr oedd efe yn dyfod yn feistrolgar yn ei holl gywreirwydd. Yr oedd ganddo reolau neillduol iddo ei hun am y cynganeddion, fel y profwyd yn yr amser dilynol. Dangoswyd hyn yn neillduol ganddo tra y darllenai ei feirniad-aeth ar englynion ar y “Compawd,” mewn eisteddfod yn Llanerchymedd. Collfarnai y llinell ganlynol yno, o waith Trebor Mai:—

“Dros don, pe d'rysid anian,”

a gwrthodai hi, o herwydd fod ynddi ymsathr odol, fel yr haerai ef ar y pryd. Pa fodd bynag, mynodd y beirdd sylw ar y pwngce yn y cyfarfod hwyrol, ac ohrheiniad trwyadl ar y pwngce; a'r penderfyniad unfrydol yno oedd, gan mai “cynganedd groes ddisgynedig” ydoedd, nad oedd yr hyn a ddywedai ef yn fai o gwbl oll. Dywedodd Gwalchmai ar y pryd ei fod wedi gofyn i Caledfryn unwaith, a oedd y llinell ganlynol o eiddo Emrys yn rheolaidd—“Ar ran y pederion;” ac mai ei attebiad oedd, ei bod yn hollol reolaidd; o blegid yn y gynganedd hon, fod yr n gyntaf yn y tertyniad yn ngrwm y pwyalsais yn ysgafnhau yr olaf, fel nad oedd yn un math o drosedd ar deimlad y glust. Felly y cyttunwyd y pryd hwnw; ond etto, er hyn i gyd, ni phlygai efe! Yr oedd ganddo lawer o graffider beirniadol; gallai gynnwys hanfod testyn yn ei feddwl yn dda; ac yr oedd ganddo syniad priodol am y cynllun mwyaf cymmhwys at yr amgylchiadau a fyddai ger bron, yn gystal ag am y nwyd, y teimlad, a'r adroddiad. Ar yr un pryd, rhaid addef y byddai weithiau yn cyndyn ymlynu wrth yr argraph cyntaf a fyddai wedi taraw ei feddwl wrth feirniadu. Os byddai rhyw ddrychfeddwl yn ei daraw yn lled rymus, yr oedd yn agored i gael ei gario yn rhy bell gyda'r gwres hwnw. Yr oedd yn ieithydd da, ac yn gynganeddwr medrus; ond nid oedd efe heb ei golliaidau mympwyol. Byddai yn arfer chwarae yn ddoniol iawn ar y gynganedd weithiau, heb nemawr o wir ystyr yn ei llinellau. Cawn enghraifft o hyn yn ei awdl gadeiriol yn Aberdâr, ar “Genedl y Cymry,” fel y gwelir yn y dyfyniadau canlynol:—

“Nid hwyrach nad rhyw gant o eiriau—bach,
A bychain o sillau,” &c.

“Holweh Nelson a Boni—a holweh
Wellington fawrtri,
Ac Incerman am dan,
A chewch res o'i hanes hi,” &c.

Yn y cywydd a anfonodd efe i Eisteddfod Llan-gollen, yr oedd wedi cynnyg am drefn newydd ar hyd y llinellau—ac arfer, weithiau saith, weithiau wyth, naw, neu ddeg sill, yn yr un fraich, ac heb gadw at y rheol o gyplysu pob owlwm a'r un nifer o sillau, fel y gwelir wrth y llinellau canlynol:—

“Offeiriad, Ephesiad, y ffydd,
A'i bader yn y bedydd;”

lle y mae wyth a saith sill mewn cyssylltiad a'u gilydd. Yr oedd yn dywedyd mewn nodyn ar odreu y ddalen, fod cyfyngu llinell cywydd i saith sill yn ormod o gaethiwr ad freintiau y bardd, ac y dylai yr awdwr gael ei ryddid i arfer yr hyd a ddewisai; ond ni dderbyniwyd y newyddiant hwn gan neb, ac nid ymddengys iddo yntau ei ddefnyddio byth mwy. Yr oedd yr yafeydd hyn, a ddisgynent arno weithiau, yn tueddu i'w niweidio fel beirniad.

Yr oedd Nicander wedi bod yn dra llafurus fel bardd a llenor; fel y dangosa rhestr o'i weithiau. Ni allwn yma ond cyfeirio at y prif orchesthon o honnynt, mewn ysgrifau barddonol a rhyddieithol, y rhai a adawodd ar ei ol i goffhau am ei enw. Gellid nodi yr Homiliau a gyfieithodd—"Y Flwyddyn Eglwysig," "Y Salm-au Cân," "Awdl y Greadigaeth," "Y Dwyfol Oraclau," "Cyfieithiad Dammegion Æsop," "Awdl yr Adgyfodiad," "Pryddest Brenus," cyfieithiad o'r "*Learn to Live*," gan Dr. Sutton, "Pryddest yr Eneiniog," "Awdl Cenedl y Cymry," "Pryddest Moses," "Awdl y Môr," "Pryddest Dafydd," ac "Awdl St. Paul." Cyfansoddodd nifer mawr o awdlau, cywddau, englynion, pryddestau, a chanenon llai cyhoeddus na'r rhestr uchod. Bu cryn helynt mewn cyssylltiad âg "Awdl y Greadigaeth" yn Eisteddfod Genedlaethol Aberffraw, drwy yr hon y cafodd y fraint o eistedd yn y gadair farddonol yn y fl. 1849, ac y cafodd yr enw Nicander yn aefydlog wedi hyn. Bu gohebiaethau lled chwerwon mewn canlyniad i'w fuddugoliaeth yn Aberdar yn 1861—yr hon a roddai iddo y gadair yr ail waith. Galwyd ar y beirniaid i gyhoeddi eu sylwadau, ond gwrthodasant; ac ni chafwyd sill o'u sylwadau ar deilyngdod yr awdlau yn gyhoeddus hyd heddyw; ac y mae hyn wedi bod yn achos o ammhenaeth cryf am uniondeb eu barn yn mhllith y cyffredin. Cyhoeddwyd ef yn orau yn Eisteddfod Aberystwyth ar yr awdl ar "St. Paul;" ond ni fernid ei bod yn deilwng o'r wob. Dywedid fod ynddi amryw linellau heb fod yn arddangos chwaeth dda, megys:—

"Fel cath fewn pumlath i Paul," &c.

Rhoddyd cryn gannoliaeth i'w bryddestau ar "Brenus" yn Llangollen; yr un ar yr "Eneiniog" yn Ninbych, lle y cafodd wob o ddegain gini; yr un ar "Moses," yn Nghaernarfon; ac amryw ereill yn chwane. Yr oedd ei bennodiad i'w arolygu argraphiad Rhydychain o'r Beibl, a'r "*Llyfr Gweddi Cyffredin*," yn anrhydedd hefyd iddo.

Ysgrifennodd lawer i'r cofnodolion a'r newyddiaduron dan wahanol enwau, megys Arthur, Aspel, Cymro gwledig, Antipas, &c., yn cynnwys sylwadau beirniadol ar amryw weithiau mewn rhyddiaeth a barddoniaeth ag oeddynt oll yn dangos cryn allu a medrusrwydd. Dywedir mai prif orchest ei oes oedd geiriadur Cymraeg a Saesneg; yr hwn y cywysom ei fod wedi ei adael ganddo mewn ysgrifen, ond sydd etto heb ei gyhoeddi, gydag amryw weithiau ereill o wahanol faintioli.

Yr oedd llawer o serchogrwydd naturiol, a dymunoldeb personol, yn Nicander. Yr oedd o daldra cyffredin, yn hytrach yn fyr, ac o gorpholaeth cymmedrol; ei wedd yn wridog, ond ei lygaid yn loywon, ond weithiau yn laith; ei wallt yn dewgldy dywyll, a'i ysgogiad yn chwyn. Yr oedd ei lais yn dreiddgar, ond nid yn soniarus. Nid oedd ei ymddangosiad ar y fanllor gyhoeddus yn ddengar, na'i draddodiad yn swynol. Ymddangosai weithiau yn lled afier a thrwtan; etto, nid oedd mewn un modd yn anghymeradwy, nac yn dramgyddus. Yr oedd rhywbeth yn dra nodweddiadol yn ei lawysgrifen; ac mewn perffaiith gyssondeb a'i agweddi bersonol ef—yn fanwl, gysson, drefnus, a henafol. Y mae llythyr a ysgrifennodd ychydig o wythnosau cyn ei farwolaeth ger ein bron yn

awr, ac ni allem yn ein byw amgen nag edrych arno fel gwawl-ardeb o hono, ag sydd yn ei ddwyn ger bron mewn adgofion bywiog iawn. Delw o Nicander ydyw!

Y mae talent a defnyddioldeb yn aros yn nheulu Nicander. Y mae dau o'i feibion yn y weinidogaeth yn yr Eglwys Sefydledig; ac y mae un o'i ferched, sef Miss Fanny Williams, wedi ymgymeryd a'r gwaith cenhadol, ac wedi myned allan i'r India, mewn cysylltiad a'r Gymdeithas Genhadol berthynol i'r Eglwys Wladol, sydd wedi ei furio i'r amcan hwnw. Mae hyn yn awgrymu fod dyrchafiad y tad wedi cael ei droi er addysgiaeth y plant, a'u gosodiad ar ben llwybr o ddefnyddioldeb. Y mae y sylw wedi cael ei wneyd lawer gwaith, ei fod wedi cael ei bennodi yn beriglor y plwyf a gafodd yn union yn yr amser, sef ychydig iawn cyn marwolaeth yr Esgob Bethel, yr hwn yr oedd efe yn uchel iawn yn ei ffaf; a phe na busasai i hyn gael ei gyflawni yn yr adeg hono, y busasai wedi cael ei adael yn gurad Amlwch hyd ddiwedd ei oes. Yr oedd y Deon Cotton hefyd wedi bod yn gyfaill trwydd iddo. Efe a'i pennododd yn *surrogate*, neu ddirprwywr, iddo: a thrwyddo y dygwyd ef i sylw yr esgob, ac ereill, fel y cafodd ei godi yn fuan i lanw amryw swyddau cysylltiedig a'r eglwys gadeiriol yn Mangor, gyda llawer o fantasieion ereill a dueddent i'w gefnogi i fyned rhagodd yn ei ymdrechiau a'i anturiaethau llwyddiannus.

Gwna un oedd yn ei adnabod yn dda y sylwadau canlynol am Nicander; a chan eu bod yn tueddu i gadarnhau y sylwadau blaenorol, ni byddai yn amhriodol eu cyfleu yma. "Nid oes neb na addefa fod Nicander yn un o ragorolion y genedl. Os nad oedd ei dalent o'r radd uchaf, fel llenor a bardd, dangosodd ymroddiad diorhphwys, mewn llafur a phenderfyniad; a chyrrhaeddodd i'r dosbarth uchaf mewn amryw ganghenau, yn ol dyfarniad y cyhoedd. Nid oedd yn disgleirio nemawr ar fanllor yr eisteddfod fel areithiwr, o blegid fod ei draddodiad weithiau yn afwrwydd, a'i olygiad yn wledig. Ond wedi rhoddi pob peth at eu gilydd, fel ysgrifenydd i'r wasg y llewyrchai fwyaf disglair, ac nid yn yr areithiaf fel pregethwr. Gadawodd ar ei ol weithiau a sicrhâ iddo enw cyhyd ag y byddo Cymraeg yn cael ei darllen. Y mae adgofion am ei ddyrchafiad o sefyllfa led ddi-nôd i eistedd yn y prif gadeiriau yn annogaeth galonog i'n gw'r ieuainc yn awr i ymroddi mewn llafur, a gosod iddynt eu hunain nôd digon uchel; a phenderfynu, gan fod ereill, mewn cyflwr cyffelyb, trwy ymdrech penderfynol wedi gorchfygu pob rhwystrau trwy fyrdd o anfantaision, a thori trwy bob anhawsderau, nes cyrrhaedd y nôd, y mynant hwythau ddilyn eu hól, a chyrrhaedd yr un tir."

Y mae yn ddiiau i Nicander fod o gryn wasan-aeth i'r cyfarfodydd llenyddol a'r eisteddfodau yn Môn, ac yn fwy felly yn y blynyddoedd diweddaf nag mewn adeg flaenorol. Yr oedd yn cael ei alw i feirniadu yn fynychach yno er pan yr oedd wedi rhoddi i fyny ymgystadlu ei hun; gan fod ymgeisio ar destynau cyffredin, a gwobrau bychain, yn tramgwyddo beirdd ieuainc. Y mae y cyffredin yn awr yn teimlo y golled am dano. Y mae yr ysbyrd llenyddol wedi derbyn yni adnewyddol drwy yr holl ynys er yr ddiweddar. Y mae parhâd rheolaeth yr eisteddfod gadeiriol yn profi hyn. Yr oedd, yn ei ddyddiau olaf, yn cael ei sirioli yn fawr drwy

ymweliad cyfeillion, a gohebiaeth ei gydnabod. Gwnaed y sylw hwn gan anrwy yn ddiweddar. Yr oedd yn amlygu twymnfyreddd mynweol iawn wrth en cyfarfod, ac nid oedd darlyn ar ei adgofion a'i hanesynau chwaresu. Yr oedd yn ysgrifenu ei ohebiaethau gyda theimlad hoew; ac yr oedd fel pe buasai yn lloini yn ei ysbryd wrth weled pob arwydd o frawdgarwch tuag ato. Awgrymwyd yn barod mai lled isel, o ran eu hamgylchiadau bydol, oedd teulu Nicander: ni bu yntau yn anghofus o hyn, canys wedi dyfod i sefyllfa o lawndar a digonoldeb ei hun, ni oddafai iddynt hwy fod mewn angenocytid na phrinder—yr hyn a wisgai yn dda ynddo yn ngolwyr pawb. Bu farw ar y trydydd dydd o Ionawr, yn y flwyddyn 1874, yn drigain ac wyth mlwydd oed; a chladdwyd ef yn mynwent wledig a neillduedig Llanrhuddlad, sef y plwyf a wasanaethai. Dangoswyd cryn raddau o arwyddion o barch i'w goffiadwriaeth ar ddydd ei gynhebrwng gan y dyfira liosog a ymgynnulodd i hebrwng yr hyn oedd farwol o hono i dŷ ei hir gartref, ac yn y teimladau a amlygwyd ar yr amgylchiad galarus.

WILLIAMS, ROGER. "Cawri oedd ar y ddaear y dyddiau hyn." Darlunia y frawddeg hon gymmeriad yr unfed ganrif ar bymtheg. Gellir ei galw mewn modd arbanigol yn 'ganrif y cewri moesol.' ac ni bu Cymru yn ol o gyfranau ei chyfran at restr gwroniaid y cyfnod nodedig hwn. Nid y lleiaf o'i meibion hyn oedd y gŵr sydd a'i enw ar ben yr ysgrif hon. Cydnabyddir nad oes, yn mhlith y lliaws cymmeriadau a chwaresant ran mor bwysig ar lwyfan y byd, neb ag y mae ei ymdrechion o blaid rhyddid gwladol a chrefyddol, a'r olaf yn neillduol, wedi gwneyd mwy er symbylu y gymdeithas ddydol i werthfawrogi a chario allan y benthithion amhrisiadwy hyn, na Roger Williams.

Ganwyd y gŵr nodedig hwn mewn lle o'r enw Maes-y-troiddyn, plwyf Cynwyl Caio, sir Gaerfyrddin, yn y flwyddyn 1606. Yr oedd traddodiad yn y teulu fod yn bodoli rhyngddynt berthynas, o bell, âg Oliver Cromwell. Nid ydyw hyn yn annhebygol; o blegid yr oedd hen daid Oliver Cromwell yn Gymro o'r enw Richard Williams, o sir Aberteifi. Dywed Dr. Elton ei fod yn fyw yn 1851, a'i fod ef wedi bod yn ymddiddan âg ef.—hen batriarch yn agos i gan mlwydd oed, yr hwn a hawlai gyfathrach â Roger Williams. Dywedai fod yn y teulu unwaith ddau lythyr a dderbyniasid gan ei hen daid oddi wrth Roger Williams o'r America. Y tebygolrwydd ydyw, fod yr "hen daid" hwn yn frawd i Roger Williams.

Ymddengys fod Roger Williams wedi ei ddychwelyd at grefydd yn dra ieuangc—tua saith oed; o blegid dywed mewn llyfr a ysgrifenyd ganddo yn 1673—"Y gwir yw, o'm mebyd, yn awr dros drigain mlynedd, cyffyrddodd Tad y goleuni a'r trugareddau fy enaid, a chariad ato ei hun, at ei uniganedig, y gwir Iesu Grist, ac at yr Ysgrhythrau sanctaidd." Daeth i'r brif ddinas hefyd yn lled ieuangc:—pa bryd, nid oes sicrwydd; ond cyn bod yn bymtheg oed. Ymddengys hefyd ei fod wedi cael addysg foreuol o radd uchel, o blegid gallai ysgrifenu areithiau mewn llaw fer pan yr yr oedran uchod. Ei fedrusrwydd yn y cyfeiriad hwn a dynodd sylw y cyfreithiwr enwog, Syr Edward Coke, ato. Byddai R. Williams yn ysgrifenu yr areithiau a draddodid yn y *Star Chamber*, ac yn eu danfon

i Syr Edward: a'r canlyniad fu, i'r gŵr enwog hwnw ei hoffi yn ddirfawr, a'i gymmeryd ato i astudio y gyfraith. I'r perwyl hwn danfonodd ef, yn 1621, i Ysgol y *Charterhouse*; ac oddi yno drachefn, yn 1624, i Goleg Iesu, yn Rhydychain. Yr oedd Roger Williams yn ystyriol iawn o gardedigrwydd y boneddwr enwog tuag ato. Fel a ganlyn yr ysgrifennai am dano flynyddau lawer wedi hyn, mewn llythyr at ei ferch:—"Rhyngai fodd yn fynych i'r dyn anrhydeddus, doeth, a duwiol hwnw, eich anwyl dad, fy ngalw 'ei fab'; ac yn sicr yr oedd mor chwerw i mi ag anghau pan yr erlyniodd Esgob Laud fi o'r wlad, ac y perswadiwyd fy nghydwbydod yn erbyn yr Eglwys Wladol, a seremonïau ac esgobion, tu hwnt i gydwbybod eich anwyl dad—yr oedd, meddaf, mor chwerw ag anghau i mi, pan y marchogwn ffordd Windsor i gymmeryd fllong o Fristan, a gwelod Stoke House, lle yr arosai y gŵr bendigaid hwn, ac na feiddiwn ei hysbysu o'm cydwbybod a'm ffoedigaeth."

Yn lle, fodd bynag, cymmeryd at y gyfraith, fel yn ddiau y disgwyliodd ei noddwr, dewisodd yn hytrach ymgylwyo i wasanaeth Iesu Grist. Y mae yn debyg mai yn swydd Lincoln y gweinyddai am y tymmor y bu mewn urddau; ond ni bu ei arosiad yno ond byr, o blegid daeth yn fuan iawn, nid yn unig yn Buritan, ond hefyd yn Ymneilldwr penderfynol, o'r math mwyaf eithafol. Yr oedd yn ddyd, fel y prawf hanes ei fywyd dilynol, o argyhoeddiadau dyfnion, ac o ysbryd brwdfrydig ac angerddol—lawn o gardiad at, a sel dros yr hyn a gredai. Gyda'r nodweddiad hyn, amlwg yw, nas gallai ddal ei syniadau Puritanaidd ac Ymneillduol yn ddistaw; ond y mynai en pregethuo gydag egni a brwdfrydedd. Tynodd hyn arno ŵg a gwrthwynebrwydd yr awdurdodau, a rhagwelai nad oedd yn ei aros yn Lloegr ond erledigaeth a gorthrwm. Dan yr argyhoeddiad hwn penderfynodd, fel llu ereill o gyffelyb ysbryd, ymfudo i wlad y Gorllewin. Felly tiriodd yn Nantasket, Chwefror, 1631, pan nad ydoedd etto ond pump ar hugain oed. Er deall yr amgylchiadau a ddilynasant, y mae gair neu ddau ynghylch y wlad newydd yn ofynol. Yn 1619, tua phedair blynedd ar ddeg cyn glaniad R. Williams, y daeth gyntaf i feddwl Robinson, gweinidog yr Annibynwyr Saeswig alltudiedig yn Holland, y syniad o furfio sefydliad Puritanaidd yn y parth hwnw o'r byd—yr hwn a gafodd, wedi hyn, yr enw 'Lloegr Newydd.' Felly, yn 1620, anturiodd cynnifer a 102 o'r dynion dewrwyd hyn i'r wlad newydd; ac ymfurfiassant yn drefedigaeth dan yr enw, '*The settlement of New Plymouth*,' er coffadwriaeth am y dref o ba un yr hwyliasant. Y fintai gyntaf hon o Buritaniaid a adnabyddir byth, er hyn, wrth yr enw 'Y Tadau Pereriniol.' Buan iawn y dilynwyd y rhai hyn gan liaws ereill o Lloegr. Yr oedd goruchafiaeth Laud yn yr eglwys a'r wladwriaeth, a'r defnydd a wnelai o'i allu er aflonyddu ar, ac erlid, y rhai a wrthodent gydymffurfio a'i syniadau Pabyddol ef, yn gwneyd sefyllfa y Puritaniaid yn anniogddfol. Parai hyn symbyliad cryf i ymfudiath. Ac edrychai y Puritaniaid a'r Ymneillduwyr tua gwlad y Gorllewin fel unig ddrws gobaith am ymwared oddi wrth yr ormes gyffredinol. Yn mhen tuag ugain mlynedd wedi glaniad y fintai gyntaf, yr oedd nifer trigolion Lloegr Newydd yn cyrhaedd o 20,000 i 21,000, ac yn ddosbarthedig i bedair o drefedigaethau—New Plymouth, Massachusetts Bay, Connecticut River, a New

Haven. Ond yn 1631, adeg glaniaid Roger Williams yno, nid oedd etto ond dwy drefedigaeth wedi eu sefydlu—New Plymouth a Massachusetts Bay. Y sefydliad cyntaf yn y drefedigaeth oedd Salem; ond trwy ddylyfiad didor o ymfudwyr i'r drefedigaeth, buan y lliosogodd i tuag ugain ereill yn Massachusetts yn unig. Yn eu plith yr oedd Boston, Cambridge, Lynn, Concord, Ipswich, Waterford, Charlestown, Hingham, Dorchester, a Roxbury. O'r trefydd hyn, Boston a ddewiswyd i fod yn seddle y llywodraeth.

I drefedigaeth Massachusetts, ac i'w phrif ddinas, Boston, y daeth Roger Williams. Yr oedd ei enwogrwydd fel pregethwr wedi ei ragflaenu i'r wlad newydd, a sicrhodd iddo yn uniongyrchol alwad unfrydol oddi wrth eglwys Boston i gyflawni y swydd o athraw:—un o'r pedair swydd a gydnabyddid gan eglwysi ymneillduol y cyfnod. Ymddengys, fodd bynag, na chariwyd mo'r trefniant hwn allan o gwbl; o blegid cyn derbyn yr alwad, hysbysodd Roger Williams yr eglwys nas gallai efe gydsynio âg amryw bethau a ddelid ac a ymarferid ganddi. Rhai o'r pethau hyn a nodwyd ganddo. I ddeall yn briodol y drafodaeth a ddilynodd y dadganiad a wnaethai Williams o'i farn ar yr adeg hon, y mae yn ofynol bwrw golwg frysiog ar safle grefyddol y drefedigaeth ar yr adeg. Cynulleidfaoiaeth oedd y gyfundrefn eglwysig a ffynai yn y drefedigaeth. Ond yr oedd Cynulleidfaoalwyr Lloegr Newydd yn mhell o fod yn deall yn drwyadl egwyddorion y gyfundrefn a broffesent. Er esampl, credent fod gan y wladwriaeth hawl i ymyrdd yn llywodraethiad yr eglwys. Ond nid yn mhilith Cynulleidfaoalwyr Lloegr Newydd yn unig y bodolai y grediniaeth hon. Yr oedd, yn ogystal, yn nodweddiadol o'r cyfundeb yn Lloegr, ac ar y Cyfandir. A ganlyniad ydyw tystiolaeth Barrow a Greenwood, merthron cyntaf Cynulleidfaoiaeth, neu Annibyniaeth, yn Lloegr, ar y pen hwn, mewn llythyr unedig at Arglwydd Burleigh:—“Yr ydym yn cydnabod y dylai y tywysog orfodi yr holl deiliaid i wrando Gair Duw yn ngwein-yddiadau cyhoeddus yr eglwys.” Hefyd, fe ysgrifennodd Barrow ar wahân:—“Y tywysog a erchir i, ac o ddyledswydd a ddylai, edrych ar fod gweinidogion yr eglwys yn cyflawni eu dyledswydd, ac yn dysgu deddf Duw yn ddyfal a diledryw.” Hefyd, ysgrifennodd Greenwood ar wahân:—“Dylai yr ynadon orfodi infideliad i wrando dysgeidiaeth yr eglwys; ac hefyd, gyda chymmeradwyaeth yr eglwys, anfon allan ddyonion cymmhwys, gyda doniau a grasusau, i ddyysgu yr anffyddwyr.” Etto, Johnson, gweinidog cyntaf yr eglwys Annibynol Saesneg gyntaf ar y Cyfandir, a ddywedodd:—“Geill, a dylai tywysogion o fewn eu tiriogaethau ddileu pob gau addoliad, a phob gau weinidogaethau o unrhyw fath, a sefydlu y gwir addoliad a gweinidogaeth a appwyntir gan Dduw yn ei Air, gan orchymyn a gorfodi eu deiliaid i ymarfer yr un arall ond y cyfryw. Etto rhaid iddynt ei adael i berswadio y gydwybod, a chwaneu at yr eglwys, o bryd i bryd, y cyfryw a fyddant cadwedig.” Yr un wedd, ac yr un mor gryf a diammwys, y dysga Robinson ryddfrydig, sylfaenydd y math o Annibyniaeth a dderbynid yn fwyaf cyffredinol yn y cyfnod hwn fel hyn:—“Mae ynadon duwiol sydd, drwy orfodaeth, i ddarostwng eilunaddoliath hynod a chyhoedd; ac, hefyd, i ddarparu fod gwirionedd Duw yn ei ordinadun yn cael ei gyhoeddi yn eu tiriogaethau—nid wyf yn am-

mheu. Gallai hefyd nad ydyw yn anghyfreithlawn ynddynt, drwy ryw gosb neu gilydd, i symbylu eu deiliaid yn gyffredinol i wrandaw, er eu haddysg a'u tröedigaeth; ie, yn wir, i ganiatau iddynt osod yr unrhyw (sef y gosb) arnynt, os, wedi addysg gymmhws, na chynnygiant eu hunain i'r eglwys.”

Etto: a ganlyniad ydyw iaith yr eglwys Annibynol gyntaf yn Llundain, yn ei chyffes ffydd a ddanfonodd allan yr un ffwyddyn ag y sefydlywyd hi, sef yn 1616:—“Yr ydym ni yn credu y dylem ni, a phob gwir eglwys, gael ein harolygu a'n cadw mewn trefn dda, a heddwrch; ac y dylem gael ein llywodraethu yn oruwchraddol ac yn israddol gan yr ynad gwladol; ie, mewn achosion crefyddol, os bydd angen.” Gwir fod i'w cael amryw yn ddigon pell yn mlaen yn eu syniadau am ysbrydolrwydd eglwys Crist fel y carasant wrthdystio yn erbyn y cyfryw syniadau ynghylch swyddogaeth yr ynad gwladol yn nglŷn â chrefydd; ond mai y syniadau a gynnwysir yn y dyfyniadau uchod oedd syniadau yr arweinyddion, ynghyd â choroph mawr yr enwad, sydd ffaith ddiymwad. Er pelled graddau a gyrhaeddodd y dnyon rhagorol a dewraidd hyn mewn syniadau cywir am ysbrydolrwydd teyrnas Crist, ni lwyddasant i lwyrr ymyrddhau yn mhob peth oddi wrth yr hen lefain Pabyddol. Nid oedd y syniadau a ddaliant ynghylch hawl yr ynad i ymyrdd â phethau crefydd ond olion y cyfryw lefain. Ac ni wyddom am well egsusawd dros eu methiant hwn i gyrhaedd perffeithrwydd ar yr ergyd gyntaf nag a geir mewn brawddeg o eiddo Robinson ei hun yn ei anerchiad ymadawol i'r ymfudwyr cyntaf i Loegr Newydd. “Nid ydyw yn bosibl,” meddai efe, “fod y byd Cristionogol, yr hwn a fusasai mor ddiweddar yn nhywyllwch dygn Anghristiaeth, wedi cyrhaeddyd ar unwaith i lawn perffeithrwydd gwybodaeth.” Geiriau doeth, a theilwng o dad annibyniaeth y Diwygiad, ydyw y rhai hyn; ac yn sicr ni ddylem eu hanghofio mewn unrhyw ddyfarniad a wnelom o safle a syniadau Ymneillduwyr y cyfnod dan sylw.

Rhaid cofio mai Annibyniaeth, neu Gynulleidfaoiaeth, fel ei deallid gan y merthron Barrow a Greenwood, Robinson o Leyden, Johnson o Amsterdam, a Jacob o Lundain, oedd yr Annibyniaeth a droeglyddwyd gan yr ymfudwyr Puritanaidd i sefydliadau Lloegr Newydd. Yr oedd gwrthwynebiad y bobl hyn i'r Eglwys Sefydledig yn hollol ar gyfrif ei threfniant esgobyddol a'i heresiau duwinyddol. Nid ystyrient ei pherthynas â'r wladwriaeth yn beth gwrthwynebol ynddi. Credent mai Cynulleidfaoiaeth, neu Annibyniaeth, oedd unig wir drefn eglwys, ac mai y cyfryw a ddylasai fod yn sefydledig. Yn unol â'r daliadau hyn y gweithredasant ar eu sefydliad yn y byd newydd: ffurfiasant lywodraeth eglwysig ar y cynllun o Gynulleidfaoiaeth dan reolaeth a nawdd yr ynad gwladol. Y gwahaniaeth rhyngddi ag eglwys sefydledig Lloegr ac Ysgotland oedd, fod y rhai hyn yn sylfaenedig:—y gyntaf ar egwyddor Esgobawl, a'r ail ar egwyddor Bresbyteriaid, a hithau ar egwyddor Gynulleidfaol. Yr oedd gwahaniaeth arall rhyngddynt, na ddylid colli golwg arno, ffafriol i Gynulleidfaoiaeth Lloegr Newydd; sef, nad oedd undeb yr olaf â'r wladwriaeth yn sicrhau cynnalid o'r ffordd i'r gweinidogion.

Golygai yr undeb, fodd bynag, bedwar peth:—yn gyntaf, rhwymedigaeth y wladwriaeth i orfodi

pob person i fynychu yn rheolaidd foddion add-oli. Yn ail, cyfyngiad yr etholfraint i selodau eglwysig. A ganlyn ydyw geiriau y ddeddf ar y pen hwn:—"Gorchymynir, a chydysnia, nad oes yn y dyfodol un dyn i gael derbynid i mewn i ryddid y wladwriaeth hon, ond y cyfryw a fyddo yn selod mewn rhyw un o'r eglwysi o fewn terfynau yr unrhyw." Os nad oedd gwladwriaeth Lloegr Newydd yn gorfodi dynion i fod yn selodau eglwysig, yr oedd er hynny yn myned mor bell a chospi âg anghymmhwysder dinesig y rhai nad oeddnt yn selodau. Yn drydydd, cyfyngiad pob swyddogaeth wladol i grefyddwyr; hynny yw, i selodau eglwysig. Yn bedwerydd, meddai y swyddogion gwladol ynadaeth (*jurisdiction*) dros ddaliadau crefyddol personau.

Dyma ystâd pethau yn sefydliad Boston, pan y glaniodd Roger Williams, a phan y cafodd alwad gan yr eglwys yno i fod yn athraw ynddi. Sylwyd eisoes, fod yn Lloegr rai Ymneillduwyr a ddalient yn gadarn na pherthynai i'r ynad ran na chyfran, fel y cyfryw, yn rheolaeth a noddiant yr eglwys. Ystyrid y personau hyn yn Eithafwyr; a dyma yr enw wrth yr hwn y gelwid hwy. Perthynai enwad y Bedyddwyr, yn ol tystiolaeth Masson, bywgraffydd Milton, a Herbert Skeats, yr hanesydd Ymneillduol, yn mron yn ddiethriad i'r dosbarth hwn. Fel y sylwyd, yr oedd yn mysg yr enwad Annibynol amryw a ddalient yr un syniadau. Un o'r dosbarth hwn oedd Roger Williams. Ymddengys i Roger Williams, yn fuan iawn wedi ei ymadawid o'r Eglwys Sefydledig, gyraeddyd golgyddau cryfnod a chywir ynghylch ysbrydolrwydd yr eglwys, ynghyd â natur a phwysigrwydd rhyddid crefyddol. Ystyriai efe eglwys "sefydledig drwy rym cyfraith, ac yn cymmhell ei chredo drwy rym ystyriaethau gwladol, o ran ei chyfansoddiad allanol, yn Anghristaidd." Canfyddai hefyd yn y cyfryw gymmundeib elfen oedd yn hollol wrthwynebol i athrylith Cristionogaeth bur ac ysbrydol; ac ystyriai y cyfryw yn arddangosiad o gamddealltwriaeth pwysig ynghylch natur yr oruchwyliaeth bresennol. Ystyriai y camgymeriad hwn yn rhan o'r gwrthgiliad mawr, yn drais ar gysegredigrwydd cydwbybod, ac yn ymyriad anghyfiawn âg iawn-derau Pen yr eglwys. A ganlyn ydyw ei dystiolaeth ef ar gysegredigrwydd y gydwybod:—"Ewyllys a gorchymyn Duw er dyfodiad ei Fab, yr Arglwydd Iesu, ydyw, fod rhyddid i'r gydwybod, a'r addoliad mwyaf paganauidd, Iuddewaidd, Tyrcanaidd, neu Anghristaidd, i'w ganiatau i bob dyn, yn mhob cenedl a gwlad; ac nad ydynt i'w hynladd ond a'r cleddyf hwnw, yr hwn (yn mater yr enaid) sydd yn unig yn abl i orchfygu; sef, cleddyf Ysbryd Duw."

Y ddyseidiaeth newydd hon, ac yn y cyfnod hwnw, ddeyithr hefyd, a ddadganodd ac a gyhoeddodd R. Williams gydag eglurder digamsynied ar ei sefydliad yn Boston. Dyma yr eglurhad a roddodd i'r eglwys, am nas gallai gydsynio a'i galwad i weinyddu y swydd o athraw ynddi. Nid hawdd darlunio na dychymygu yr effaith a gafodd y dadganial hwn ar gymdeithas yn Boston. Yr oedd fel disgyriad taranfollt yn eu plith. Parodd ferw cyffredinol a chythrwil o'r fath chweraf trwy y drefedigaeth. Yr oedd Roger Williams yn siaradwr hyawdl, yn feddyl-iwr clir, ac yn ymresymwr cadarn: sicrhâi hyn iddo sylw a gwrandawriad parchus. Gellid ffurfio rhyw syniad am y cynnhwrf a barodd drwy y

ddyseidiaeth hon oddi wrth ddarlunniad Cotton Mather o'r amgylchiad; yr hwn a ysgrienenwyd tua deng mlynedd a thrigain wedi hynny. "Yn 1654," meddai, "yn yr Iseldiroedd, rhyw felin wynt, a chwildroai o amgylch gyda chyflymdra mawr drwy rym ystorn nerthol a chwythai ar y pryd. O'r diwedd, trwy yr ysgogiad cyflym, poethodd y gareg, a daeth y gwres mor angerddol fel y taniodd y felin. Drwy nerth y gwynt, gwasgarodd y ffamau; a'r canlyniad fu, i'r holl dref fyned yn goelcerth. Ond gallaf hysbysu fy narllenwyr, fod gwlad gyfan yn yr America, er s dros ugain mlynedd cyn hynny, bron a bod wedi cael ei gosod yn goelcerth drwy chwyrenllidau cyflym melin wynt yn mhen un dyn neillduol."

Gorfuwyd Roger Williams i ymadael o Boston ar ei ddadganial o'i syniadau ar anysgrhythrodeb ymyriad yr ynadon gwladol mewn materion eglwysig. Ond derbyniodd alwad wresog oddi wrth eglwys Salem—sefydliad cyfagos yn yr un drefedigaeth. Parodd y cwrs hwn o eiddo Salem gryn dramgwydd i'r awdurdodau yn Boston. Edrychid arno fel beiddiad o'r eiddynt. Cyn i Roger Williams ateb yr alwad, cyfarfyddodd yr awdurdodau yn Boston i ddadgan eu hanghymmeradwyaeth o'u gwaith, ac i ddymuno arnynt ymattal oddi wrth weithrediadau pellach—gan olygu, y mae yn debyg, na ddylent wasgu ar Roger Williams i dderbyn yr alwad.

Ymddengys fod eglwys Salem yn mhellach yn mlaen mewn gwylbodaeth o egwyddorion Annibyniaeth nag ereill o eglwysi y drefedigaeth, ac yn neillduol Boston. Ni chymmerodd hi sylw o gerydd na chais awdurdodau y ddinas. Cydsyniodd Roger Williams â chais yr eglwys yn Salem, a sefydlodd yno yn Ebrill, 1631—y chydig ddyddiau gyda mis wedi ei laniad cyntaf yn y wlad. Ni bu ei arosiad yn Salem, fodd bynnag, yn hir. Trwy eu hymlyniad wrtho, er gwaethaf holl rybuddion yr awdurdodau a'r ynadon yn Boston, tynodd yr eglwys arni âg y cyfryw i raddau enbydus; a chodwyd ystorn mor gref a chwerw fel y gorfodwyd ef i ymadael cyn diwedd yr haf. Cilioedd i Plymouth. Yn y symudiad hwn yr oedd Roger Williams yn newid trefedigaeth, ac felly yn trosglwyddo ei hunan tu allan i gylch awdurdod ynadon Massachusetts. Hefyd, yr oedd y drefedigaeth hon ryw gymmaint yn rhyddach na Massachusetts, mewn rhai pethau; yn arbenig yn ei chrediniaeth fod pob cerydd eglwysig yn beth ysbrydol—ac felly i'w weinyddu gan yr eglwys yn unig, ac nad oedd i'w ddilyn â chospedigaeth dymmorol.

Yr oedd hyn, yn marn Roger Williams, yn gam pwysig at y gwirionedd. Fe allai y gellir cyfrif am y gwahaniaeth hwn rhwng y ddyw drefedigaeth drwy y ffaith fod trigolion Plymouth gan mwyaf yn bobl o Holland, ac felly wedi eu diddymu yn fwy llwyr oddi wrth Bresbyteriaeth ac Esgobyddiaeth Lloegr; tra yr ydoedd trigolion Massachusetts o Loegr, a lliaws o honynt yn ddim amgen nag Eglwyswyr Puritanaidd, ac amryw ereill yn Bresbyteriaid. Yn Plymouth, galwyd Roger Williams i gyflawni y swydd o athraw, yn gynnorthwyol i'r Parch. Ralph Smith. Llefara y llywydd Bradford yn y modd uchaf am ei lafur gweindogaethol yn Plymouth; a dadgana "ei ddiolchgarwch i'r Arglwydd am y budd a dderbyniodd efe oddi wrth ei gynghorion a'i rybuddion."

Bu ei arosiad yn Plymouth yn fanteisiol iawn iddo mewn amryw ystyriaethau. Tra yno, mwynhaodd gyfleusderau aml i ymgynabwyddu

o'u hiaith, o fawr help iddo. Dangosid y parodrwydd mwyaf gan yr Indiaid i ddyfod i ddealltwriaeth ag ef ar y mater. Yr oedd hyn yn rahanol iawn i'w harferiad. Fel rheol, dangosai yr Indiaid yr amharodrwydd a'r anewylls-garwch mwyaf i werthu eu tir i'r gwladychwyr. Ond yn achos Williams, nid yn unig dangosent y parodrwydd mwyaf i'w werthu, ond y cyfryw oedd eu parch iddo, a'r gafael yr oedd yntau weddi ei gael ar eu serchiadau, fel y chwaneasant at y tir a brynasai ddarn helaeth arall, yn gydnabyddiaeth am lawer o garedigrwydd a wasanaeth a dderbyniasent hwy a'u cyfeillion oddi ar ei law o bryd i bryd. Yr oedd Williams yn awr yn unig feddiannydd darn helaeth o dir; ac fel y dywed eifei ei hun, yn eiddo mor lwyf iddo ag y mae y wisg sydd am gefn dyn yn eiddo iddo. Gallasai, pe dewisasai, fod yn gwbl feddiannydd ar yr holl drefedigaeth; a thrwy hyn, nid yn unig gryhoi iddo ei hun gyfoeth aruthrol, ond sicrhau rheolaeth bersonol dros ei llywodraeth. Ond pell iawn oddi wrth ysbryd ac amcan Williams fuasai hyn. Yr un elfenau anrhydeddus ac anhunangar ag a nodweddent ei drafodaethau a'r Indiaid a ganfyddir hefyd yn ei drafodaethau dilynol a'i gyd-wladychwyr. Yn lle gwneyd masnach ennillfawr o'r tir a brynasai, ac a drosglwyddwyd iddo yn rhad ac am ddim gan ei gyfeillion Indiaidd, rhanodd ef yn ofalus a chydwybodol rhwng y personau a ymunasant ag ef, gan gadw iddo ei hun ond cyfran gyfartal yn unig. Ac am y llywodraeth, penderfynodd iddi fod yn *werin-lywodraeth*. Tynodd allan yr ammod canlynol, yr hwn y gorfodid pob un a dderbynid i'r gymdeithas danysgrifio, "Nyni, sydd a'n henwau yn ysgrifenedig isod, yn dymuno preswyllo yn nhref Providence, ydym yn addaw ymostwng, mewn uffuddod gweithredol neu oddefol, i bob trefn neu gytundeb a wneir er lles cyhoeddus y corph, mewn modd trefnus, drwy gydysniad mwyaf i'w trigolion presennol, y penau teulnoedd, ymgorphoredig yn drefgorddau, ynghyd ag unrhyw rai eraill a allant gael eu derbyn i'r unrhyw, ond yn unig mewn pethau dinesig."

Canfyddir yn yr ysgrif syml hon ddau beth; sef, fod llywodraeth Providence i fod yn weriniaeth o'r fath buraf, a bod yr egwyddor fawr o ryddid crefyddol i gael ei chydabod ynddi. Dyma yr eampul gyntaf, o'r hyn lleiaf, cofnodedig, o lywodraeth yn cydnabod mewn modd pendant hawlian cydwybod mewn materion crefyddol. O'r diwedd cafodd colomen rhyddid le i roi ei throed i lawr ar ol ei hirfaith grwydriadau dros wyneb ystormus dyfroedd cythryblus cymdeithas. Ie, yn y fangre anhygyrch hon—yn ngwyllt-diroedd Rhode Island, yn nghanol coedwigoedd cynoesol, ac yn nghlyw cad-waedd y barbariaid, y gorseddwyd am y tro cyntaf erioed y frenhines gysegredig—cydwybod. Brioesol i'r dyn a feiddiodd wneyd peth mor newydd ar y ddaear, a thrwy hyn y roddodd wers mewn gwir lywod-ddysg i lywodraethau y byd!

Erbyn iddo ymsefydlu yn Ynys Rhode, yr oedd efe yn credu yn gadarn nad oes dim sail yn y Testament Newydd o blaid i Gristionogion wario symiau anferth o arian i adeiladu temlau gwychion a drudfawr, a elwir yn eglwysydd a chapelydd,¹ yn ol arferiad Eglwys Rhufain a'i

changhenau; a gadael i bechaduriaid, yn enwedig y tlodion, na fedrant dalu am eisteddleoedd ynddynt, ddyfod iddynt neu beidio. Barnai efe mai mwy ysgrthyrol oedd defnyddio "y gasgl i'r saint" i gynnorthwyo y tlodion, yr amddifaid, a'r methedig: 1 Cor. xvi. 12. Barnai hefyd mai dyladwydd dysgybllion Crist yw myned i heoludd ac ystrydoedd y dinasoedd, ac i'r priffyrdd a'r caeau, a chymmhell pechaduriaid i gredu yn Nghrist, a bod yn "demlau i'r Ysbryd Glân" (*Mat. xxii. 9, 10; Luc. xiv. 21—23; 1 Cor. vi. 19*); a myned "i'r holl fyd, a phregethu yr efengyl i bob creadur" (*Marc. xvi. 15*); fel y gwnaeth holl eglwys fawr Ierusalem (*Act. viii. 1, 4; xi. 19—21*); "gan ddyfysu yr holl genhedloedd;" *Mat. xxviii. 19, 20*. Yn unol a'r cyfarwyddiadau dwyfol hyn, pregethai efe i'w gyd-drefedigion yn Ynys Rhode, yn yr awyr agored, pan gamiatâi yr hin; ond pan fyddai yn rhy erwin, pregethai mewn tai annedd.

Ond ni chyfyngai Roger Williams ei bregethiad i'w gyd-drefedigion a'i gyd-wladwyr yn unig. Ond teimlai efe fod "mesur y rheol a ranodd Duw iddo, yn cyrhaeddyd hyd at yr Indiaid hefyd;" ac "atynt hwy hefyd yr aeth efe ag efengyl Crist;" 2 Cor. x. 13—16. Gwnaeth lawer tuag at eu heddychu, a darostwng y teimladau rhyfelgar a barbariaid oedd ynddynt; a bu yn llwyddiannus yn ei amcanion efengylaidd.

Yn 1636, ceisai llwyth Indiaidd, o'r enw Pequod, ffurfio cynghrair ag Indiaid Narragansett a Mohegan, gyda'r amcan o ddi-fodi y bobl wynion yn llwyr o'r wlad. Daeth Williams, trwy ei gyfeillgarwch a'r Narragansettiaid, i wybod am yr ymgais; ac yn ddiocedid anfonodd hysbysrwydd o'r peth i awduroddau Massachusetts. Danfonasant hwythau yn ol ato yntau gais yn erfyn arno ar bob cyfrif i wneyd ei oreu i rwystro yr amcan. Ac yn gydysniol a'u cais, hwyliodd Williams yn ddiocedid ei hunan, mewn bôd bychan o'i eiddo ei hun, gan beryglu yn llawen ei fywyd yn yr ymgyrch. Cyrhaeddodd gartrefe penaeth y Narragansettiaid. Yr oedd cenhaden y Pequodiaid yno eisoes, fel y dywed ef ei hun wrth ddiisgrifio yr amgylchiad, "yn mygu oddi wrth waed y dynion gwynion yr oeddynt newydd eu llofruddio," yn prysur bleidio yr achos. Fodd bynag, sicrhodd cyfeillgarwch y Narragansettiaid at Williams, a'u hyder yn ei ddiiffuantwrwydd, iddo wrandawiad parod; a bu am dri diwrnod yn dadleu ei achos cyn llwyddo. Yn y cyfamser, gorfodid ef ddydd a nos i ymgymysgu a'r barbariaid gelynlol—y rhai a wyddent ei neges. Ystyriai ei fywyd mewn enbydrwydd bob moment; a disgwyliai bob eiliad, tra yn gorwedd yn eu canol y nos, dan esgus gorphwysio, deimlo eu cyllll wrth ei wddf. Ystyriir y drafodaeth hon gan haneswyr yn un o'r rhai mwyaf dewrwyoh a llwyddiannus yn hanes Lloegr Newydd, ac yn adlewyrchu anrhydedd mawr ar fedrusrwydd, dewrder, a dyn-garwch Roger Williams. Buasid yn disgwyl y buasai gweithred mor hunanymwadol ac enbydus i'w fywyd o du Williams, ac o'r fath ddirfawr wasanaeth i'r trefedigaethwyr, yn eu harwain ar unwaith i dynu yn ol y ddeddfryd o alltudiaeth dan yr hon y gorweddai, ac y gommeddid iddo gyfathrachu a neb o fewn terfynau Massachusetts. Dim o'r fath beth—ond i'r gwrthwyneb. Gwrthodasant hyd yn oed roddi iddo gydnabyddiaeth o ddiolchgarwch!

¹ Gwel ei "*Hireling Ministry none of Christ's*." London, 1652.

¹ Gelwir y rhai hyn gan y Pabyddion a'u cyffelyb, yn "demlau Duw," ac yn "dal Duw;" pan y dengys y Testament Newydd mai y saint yw "teml Dduw" a "thy Dduw;" 2 Cor. vi. 16; Heb. iii. 6.

Yn fuan wedi hyn, cafodd Williams gyflusdra i roi prawf ar ddiffuanrwydd ei ddysgedisaeth ar ryddid cydwylbod mewn materion crefyddol. Yn y fl. 1636, cododd yn nhrefedigaeth Massachusetts blaid o bobl o dan arweiniad gwraig nodedig o alluog, ac o ddylanwad mawr gyda'i dilynwyf, o'r enw Ann Hutchinson, yn dysgu athrawiaethau a olygid gan yr awdurdodau fel yn arwain yn anocheladwy i Antinomiaseth. Achosodd y blaid hon fawr gythrwfl yn Boston; ac ar ol hir ddadlau a chynhennu, daethpwyd i'r penderfyniad mewn cynnadledd gyfansoddedig o weinidogion ac ynadon a gynnalwyd yn Boston, Awst, 1637, i esgymmuno y blaid. A chwanegwyd at hyn, yn achos Ann Hutchinson, a'r prif arweinyddion, alltudiaeth o'r drefedigaeth; ac yn achos ereill llai pwyysig, ac fel y tybid, llai peryglus, ddirwyon a choepedigaethau ereill. Galwyd hwn "y gwasgariad Antinomaid." Fodd bynnag, pan yr oedd yr alltud-edigion ar eu crwydiadau yn chwilio am fangre i ymsefydlu ynddi, gwahoddwyd hwy gan Roger Williams i wladychu yn Ynys Rhode; a chydai hynawsedd nodweddiadol, arferodd ei ddylanwad gyda'r Indiaid i sicrhau iddynt yn feddiant y llanec'h nodedig o brydferth hwn. Yr oedd Williams yn mhell o gydfarnu ag Ann Hutchinson a'i chanlyniwyf ar y pyngciau a ddalient, a thrwy eu hymlyniad wrthynt a ddygasant gymmaint o drafferth arnynt eu hunain; ond y cyfryw oedd dyfnder ei argyhoeddiad o gyssegregrwydd cydwylbod fel y cyhmellid ef i estyn ei gydymdeimlad i bawb a erllidid am eu daliadau crefyddol. Ac fel gwrthdystiad yn erbyn ymyriad pechadurus awdurdodau dinesig a phethau crefyddol, y cymmhellwyd ef i roddi derbynriad mor groesawgar, a chynorthwyon mor barod i Ann Hutchinson, a'i chanlyniwyf, yn Ynys Rhode.

Yn y cyfamser, yr oedd ei feddwl ef ei hun yn prysur weithio ynlyn a mater o gryn bwys iddo yn ei gyssylltiadau crefyddol; sef, dull a deiliaid bedydd. Ni wyddys etto pa bryd y dechreuodd y mater hwn gael ei sylw. Nid ydyw yn annhebygol ei fod yn hen fater o ymchwil ganddo, ac yn firwyth ei adnabyddiaeth, tra yn trigiannu yn Lloegr, a gweinidog i'r Bedyddwyr yn Llundain; sef, yr enwog a'r rhagorol Samuel Howe. Y mae yn amlwg oddi wrth amryw gyfeiriadau yn ysgrifeniadau Williams ei fod ar deleran cyfeillgar iawn a Samuel Howe, ac yn edmygwyr cynhes o'i gymmeriad a'i syniadau rhyddfrydig ar ryddid crefyddol. O bossibl mai o'r ffynnonell hon y derbyniodd Williams ei hun ei syniadau ar yr un mater. Fe allai fod yr ymgyfathrach a fu rhyngddynt wedi dwyn hefyd y cwestiwn o fedydd i sylw Williams. Gan nad beth am hyn, tra yn Plymouth, fe'i cyhuddid o ddal syniadau a dueddent at ail-fedyddiaeth. Yr oedd hyn tua dwy flynedd wedi ei ddyfodiad o Loegr; ond ni chariodd hwy allan hyd 1639. Erbyn yr adeg hwn, yr oedd efe wedi llwyddo i ennill chwech o ddysgyblion. Trefnwyd i un o honynt, sef Ezekiel Holiman, fedyddio Williams—yna bod i Williams ei hun fedyddio ei fedyddiwr, a'r pump eraill. Pa ham y dewiswyd y cwrw hwn i weinyddu yr ordinad, ni wyddys yn sicr. Tybir mai am nad oedd Bedyddwyr yn y trefedigaethau ar y pryd; ond nid cywir y dybiseth hon, o blegid yr oedd yno ddau Fedyddiwr yn weinidog—Mr. Chauncey, a'r enwog Hanserd Knollys. Ymddengys i ni fod cynllun mor anarferol wedi ei fabwysiadu, naill ai am

fod gommeddiad i gyfathrach ag unrhyw un o'r drefedigaeth a gynnwysid yn y ddeddfryd o alltudiaeth, dan ba un y gorweddiad Williams, yn ei attal i wahodd neb i'w helpu; neu ynte, dewisai y ffordd hon i ddangos ei ddibrisodod o'r peth a elwid, ac a briad mor uchel yn y dyddiau hyn, gan hyd yn oed weinidogion Ymneillduol a Phuritanaid—olyniaeth, ac urddau! Yr oedd Williams erbyn hyn wedi codi yn mhell uwch law syniadau sacramentaidd yr oes hono am gyssegregrwydd urddau. Yr oedd y safle a gymmerai ar y mater hwn yn cyfansoddi un o seiliau y gwrthwynebrwydd cryf a gelai oddi wrth ei gydoeswyr gweinidogaethol yn Massachusetts. Yr oedd amryw o'r olaf, er yn gweinidogaethu mewn eglwysi Cynulleidfaol, yn beronau a ddalient, tra yn Lloegr, sawyddau yn yr Eglwys Esgobaethol; felly, parhaent i lynu yn dyn wrth y syniadau perthynol i'r gyfundrefn hono am gyssegregrwydd urddau. Tybiwn ein bod yn canfod yn amgylchiadau ei fedyddiad ef, a'i gyfeillion, ei wrthdystiad amlwg yn erbyn, a'i ddibrisodod o'r pethau hyn! Fodd bynnag, parodd y newydd fod R. Williams wedi ei fedyddio trwy drochiad gynnhwrf mawr yn Massachusetts. Ystyriai Mr. Cotton, gweinidog Boston, hi yn ddyledswydd arno i roddi darganiad cyhoeddus condemnol o'r amgylchiad. Hyd yma, serch ei alltudiaeth, yr oedd R. Williams a'i wraig yn dal aelodaeth yn eglwys Salem; ond arddangosodd Hugh Peters, sef y gweinidog ar y pryd, ei syniad o fawredd yr "ymadawiad" hwn, trwy gyhoeddi ei esgymuniad ef a'i wraig, a'r chwech ereill a fedyddiwyd; a gwnaed hyn yn hysbys i'r eglwysi oll drwy y drefedigaeth trwy lythyrâu swyddogol. Y mae yn debygol mai "y seithwyr" hyn a ffurfiasant yr eglwys gyntaf yn America perthynol i'r Bedyddwyr. Teimlent hwy yn yr America fod ganddynt gryn sail i ymfrost o herwydd eu perthynas a'r person a freintwyd i sylfaenu y llywodraeth wladol a gorphorodd gyntaf erioed yr egwyddor o ryddid crefyddol fel un o'i hegyddorion sylfaenol.

Yn 1643, ymfurfiodd pedair o'r trefedigaethau—Plymouth, Massachusetts, Connecticut, a New Haven—yn ymgyfathrach er sicrhau diogeliad mwy effeithiol yn erbyn ymgyrchiadau difrodol yr Indiaid, y rhai oeddynt yn dyfod yn fwy beiddgar o hyd drwy eu bod yn fwy cyfarwydd ag, ac yn fwy medrus yn eu harferiad o arfau rhyfel Ewropaid. Hyd yma, yr oedd parch yr Indiaid tuag at Williams, a'u hymddiried yn ei gyfeillgarwch, wedi sicrhau i Rhode Islands ddiangfa oddi wrth bob ymgyrch o'r fath. Tystiolaeth barhaus yr Indiaid o berthynas iddo ef oedd—"ei fod ef yn gyfaill iddynt, ac na chyffyrddent a blewyn o wallt ei ben." Er hyn, tybiodd Williams a'i gyfeillion mai doeth oedd iddynt ddarparu ar gyfer y dyfodol. Felly, gwnaethant ymgais am dderbynriad i'r cynghrair crybwylledig. Serch, fodd bynnag, y gwasanaeth dirfawr a wnaethai Williams i'r trefedigaethau hyn, trwy ei gyfryngiad mynych ar eu rhan gyda'r Indiaid, buont yn ddigon creulawn i wrthod y cais. Yn hyn, fel yn yr enghreifftiau ereill o ymddygiadau y bobl hyn ato, y cawn esboniad tarawiadol ar effeithiau dirywiol undeb yr eglwys a'r wladwriaeth ar deimladau goreu, hyd yn oed y cymmeriadau goreu. Yr esgusawd a wnaethant dros eu gwrthodiad o gais rhesymol Rhode Islands oedd—fod yr olaf heb freinlen oddi wrth yr awdurdodau yn Lloegr.

Er symmud ymaith y rhwystr hwn, penderfynwyd yn ddiattreg ddefnyddio moddion i sicrhau un: ac ymddiriedwyd y gorchwyl i Williams. Hwylodd o Gaerefrog Newydd yn mis Mehefin 1643.

Nid y lleiaf o ragoriaethau nodweddiadol Williams oedd ei ddiwydrwydd dihafal. Ni chollai funyd o'i amser. Yn unol â'r rheol hon, treuliodd ysbaid ei fordaith gyda'r gorchwyl o gyfansoddi "*Allwedd i Ieithoedd yr Indiaid.*" Ofnai y buasai ei ymdaith yn Lloegr yn peri iddo gollu gwybodaeth a gyrhaeddasai efe drwy y fath lafur. Felly, mabwysiadodd y cynllun effeithiol hwn i'w hargraphu ar ei gof. Cyhoeddodd y llyfr hwn ar ei laniad yn Lloegr. Hwn oedd y llyfr cyntaf erioed a argraphwyd ar iaith ac arferion yr Indiaid: a thystir gan rai cyfaddas i farnu, ei fod yn arddangos diwydrwydd mawr a dehurwydd arbenig mewn casglu geiriau a brawddegau iaith anysgrifenedig, ac yn cynnwys swm mawr o wybodaeth ar y pyncgiau y professa ymdraffod â hwy.

Ar adeg ymweliad Williams â Lloegr, yr oedd y wlad yn nghanol pangfeydd y chwyldroad. Trwy ddeddf, dyddiedig Tachwedd 3ydd, 1643, ymddiriedwyd materion y Trefedigaethau i fwrdd o ddirprwywyr, ar yr hwn yr oedd Argl. Warwick yn benaeth. Trwy gynorthwy dylanwad Syr Henry Vane, yr hwn a fuasai ei hun, ond ychydig cyn hyny, yn llywydd ar drefedigaeth Massachusetts, ond yn awr a drigai yn Lloegr, ac a safai yn uchel mewn awdurdod a dylanwad, llwyddodd Williams i gael breinlen fel y dymunid. Dyddiwyd hi Mawrth 14eg, 1644. Yn y freinlen hon, sicrhëid i Blanhigfa Providence, yn Narragansett Bay, gyflawn allu i lywodraethu ei hun drwy unrhyw ffurf o lywodraeth a ddewisai. Gyda'r freinlen hon yn ei feddiant, dychwelodd Williams, gan lanio yn Boston, Medi 17eg, 1644. Oddi wrth y dyddiadau hyn, canfyddir na bu ysbaid ei ymdeithiad yn Lloegr ond ychydig gyda blwyddyn: etto, yn yr ysbaid yma, ac yn nghanol prysurdeb anhebgor ei brif neges, llwyddodd i ysgrifenu tri o lyfrau; sef, "*Mr. Cotton's Letter, lately printed, Examined and Answered;*" "*Queries of the Highest Considerations proposed to Mr. Thomas Goodwin, presented to the High Court of Parliament;*" "*The Bloody Tenent of Persecution, for Cause of Conscience, discussed in a Conference between Truth and Peace, who in all tender affection, present to the High Court of Parliament (as the result of their discourse) these, amongst other passages of highest consideration.*" Y mae y tri ar yr un mater—hollol gysegredigrwydd cydwbybod, a gwadiad hawl lywodraethau gwladol i ymyraeth yn y gradd lleiaf â phethau crefyddol. Y mae yr olaf o'r tri hyn, ac ystyried yr oes, y pwngco, a'r amgylchiadau dan ba rai y cynnyrchwyd ef, yn sicr yn un o'r lyfrau hynotaf a ysgrifenyd arno. Saif yn golofn oesol, nid yn unig o feddylgarwch ac ysgolhegiond yr awdwr, ond hefyd o eglurder y syniadau a gyrhaeddasai ar fater ag yr oedd y byd, hyd yn oed yn ei harweinwyr mwyaf goleuedig, mewn cymmaint o dywyllwch yn ei gylch; ond a edrychir arno yn awr, ar ol dau can mlynedd o addysg a phrofiad, fel un o hawlfreintiau penaf y natur ddynol, ac un o'r gemau prydfertaf yn nghoron pob gwladlywiaeth olunedig.

Fel y sylwyd, cyrhaeddodd Williams Providence yn mis Medi, 1644; a mawr oedd y llawenydd a deimlid gan y trigolion yn ngwynneb ei

lwyddiant. Daethant yn llu yn eu badan i'w gyfarfod cyn iddo lanio, a hebrýngasant ef gartref gyda rhialtwch goruchafiaethol. Cymmerasant y freinlen a chrogasant hi mewn lle amlwg yn yr awyr agored, fel y gallai pawb ei darllen drosto ei hun. Y ffurfiywodraeth a sicrhëid yn y freinlen oedd Gweriniaeth; hyny yw, llywodraeth trwy gydsyniad rhydd a gwirfoddol pawb, neu fwyafrif y dinasyddion. A ganlyn ydyw geiriau terfynol yr ysgrif ddyddorol hon:—"Dyma y deddfau a berthynant i bob dyn, a dyma y cospedigaethau am droseddïad o honynt, y rhai, trwy gydsyniad, a gadarnheir drwy yr holl drefedigaeth. Ac oddi eithr yr hyn a waherddir yma, gall pob dyn ymarwedu fel ei cymmhellir ef gan ei gydwybod—pob un yn enw ei Dduw: a rhodïed Saint y Goruchaf yn y drefedigaeth hon heb ormesiad, yn enw yr Iehofah eu Duw, yn oes oesoedd." Cyfarfyddodd y trigolion i dynu allan gynllun o lywodraeth ar yr egwyddorion uchod. Cymmerodd Roger Williams, fel yr oedd yn naturiol, ran bwysig yn nhrefniad y cyfansoddiad newydd. Rhesymol gan hyny, oedd i'w gyd-ddinaswyr ddangos eu rhwymedigaethau iddo, a'u gwerthfawrogiad o'i wasanæth mawr iddynt yn yr oll o'r trafodaethau hyny, drwy ei anrhydeddu â'r llywyddiaeth. Ond gyda'r ystyriaeth arferol o les y cyhoedd, yn hytrach na'i barch a'i fanteision personol, gwrthododd yr anrhydedd, gan foddloni ar lanw y swydd o gynorthwywyr. Y tebygolrwydd yw, ei fod yn rhagweld y buasai ei osodiad ef, yr arch-afonyddwr, fel ei hystyrid gan yr awdurdodau cychynol, yn y swydd uchaf yn debyg o gael ei esbonio fel math o herfeidiad iddynt. Cynnaint oedd ei hynawsedd a'i ysbryd cymmudlawn fel yr ymwaredai bob amser rhag pob ymddangosiad o feiddgarwch. Un o nodweddan prydfertaf ei gymmeriad oedd yr awydd a ddangosai yn barhaus yn nghanol ei ymlyniad di-ildio wrth ei arghoeddiadau, a'i ddadganiad difoesgno o honynt, i fod ar delerau caruaid a heddychol â'i wrthwynebwyr.

Tra yr ydoedd y gweithrediadau hyn yn cael eu cario yn mlaen yn Providence, galwyd ar Williams, am yr ail waith, i ymgymeryd â'r gorchwyl pwysig o gyflafareddu rhwng yr Indiaid â'r Trefedigaethau Cynghreiriol. Trwy ei gyfrwngwriaeth ef, bu y drafodaeth hon etto, fel yr un flaenorol, yn llwyddiannus i osgoi trychineb adfydus oddi wrth y trefedigaethau—y trefedigaethau, cofier, a'u halltudiasant, ac a wa-harddied iddo gyffwrdd ei droed a'u tir hyd yn oed i gael bara i'w wraig a'i blant—ac, ychydig cyn hyny, a wrthodasant dderbyn ei drefedigaeth i'w cynghrair amddiffinol. Y mae rhywbeth yn ymddangos yn hynod o chwthig yn ngwaith y bobl hyn yn ymfyn cynnorthwy—ie, a thaer geisio gwasanaeth mor werthfawr, ac mewn amgylchiadau mor enbydus a phwysig, y dyn y gallent ymddwyn mor frwnt ac annynol tuag ato.

Yn mis Tachwedd, 1651—chwe blynedd i'r amser y dychwelodd o'i ymweliad cyntaf â Lloegr—gorfuwyd Williams i dalu ail ymweliad â'r wlad hon. Achlysurid y peth gan yr amgylchiadau canlynol:—Yr oedd yr ymrafaelion oedd yn rhwygo 'yr hen wlad ar yr adeg hon yn effeithio ar y trefedigaethau pellenig hyny. Yr oedd y trefedigwyr yn ymranedig i ddwy blaid; sef, plaid y brenin, a phlaid y senedd. Perthynai William Coddington, dyn o gryn ddylanwad a gallu yn Rhode Island, i blaid y brenin,

a cheisiad drwy bob ystrw wasgu ei achos ar y drefeligaeath. A chymmaint oedd ei feiddgarwch yn y cyfariad hwn fel y daeth i Loegr, a bu yn llwyddiannus i gael oddi wrth yr awdurdodau yma gommisiwn yn ei bennodi ef dros ei fywyd yn llywydd ar Rhode Island a Canonicut. Dychwelodd yn ol gyda'r awdurdod hwn yn 1651. Yr oedd y symmudiad hwn yn groes iawn i feddyliau nifer fliosog o bobl bwysicaf y drefeligaeath; ac yr oedd pethau yn argoeli yn enbydus am heddwch a llwyddiant y sefydliad. Barnwyd, fodd bynag, mai y cwrw goreu oedd danfon John Clarke i Loegr i geisio diddymiad commisiwn William Coddington, a chadarnhad o'r freinlen gyntaf a gawsai Williams. Ar y cyntaf, ni fwriadwyd ond i Clarke ei hunan ddyfod; ond cymmaint oedd ymddiried y trefedigwyr yn Williams, fel y barnasat y buasai yn well iddo yntau ddyfod gydag ef. Yr oedd Williams, ar ystyriaethau personol, yn hynod o anfoddlawn i'r daith hon; ond yn ol ei arfer o ddodi o'r neilldu bob ystyriaeth bersonol er mwyn hyrwyddo lles y cyhoedd, cydsyniodd a'u cais. Hwyliaasant am y wlad hon yn Fachwedd, 1651. Ymestynodd ysbaid ei arosiad y tro hwn yn Lloegr dros ddwy flynedd. Ni bu, fodd bynag, yn dymmor di-waith; eithr, yn ol arfer Williams, defnyddiodd gyda'r dwysolrwydd mwyaf egniol bob hamdden o hono, nid yn unig i ddwyn yn mlaen y gorchwyl yn herwydd yr hwn y daeth i'r wlad; ond achubai y cyfleusdra fel un pwysig i gyflawni materion a gorchwylion nas galleid eu cyflawni yn y drefeligaeath; megys, ysgrifenu ac argraphu llyfrau—yn neillduol yr olaf. Yn union ar ei diriad yn Lloegr, cyhoeddodd llyfr dan y teitl, "*Experiments of Spiritual Life and Health, and their preservatives.*" Dwy flaith ddyddorol ynglŷn â'r gwaith hwn ydyw, ei fod wedi ei gyflwyno i'r Arglwyddes Vane, a'i fod yn cynnwys llythyr dyddorol a ysgrifenasai at ei wraig. Hefyd, nid annyddorol yw y flaith a ddywed efe ei hun am y llyfr—ei fod wedi ei gyfansoddi yn "nganol yr Indiaid noethion, yn eu tai gwylltion, ac wrth eu tânau barbaraid." Yn mhen tua mis, cyhoeddodd llyfr arall—"The Hiring Ministry none of Christ's." Amcan y llyfr hwn ydyw gwrthwynebu sefydliad gwladol o grefydd, ynghyd â chynnalieath ortodol gweinidogion drwy ddegyman, neu trwy unrhyw ffurf arall.

Sylwyd eisoes ar amgylchiadau cyhoeddiad y "*Bloody Tenent of Persecution,*" &c. Yn ei gusiant o Jeremy Taylor, dywed yr esgob Heber, mai y prelad enwog hwnw oedd y cyntaf i ddadlau dros ryddid crefyddol; ond yr oedd "*Bloody Tenent,*" Williams wedi ei gyhoeddi dair blynedd o flaen y "*Liberty of Prophecy;*" ac nid dros oddefiad y dadleuai efe, ond dros hawl pawb i berfffaith ryddid cydwybod. Y mae yn ymddangos ddarfod i Mr. Cotton, gweinidog Boston, Massachusetts, yn 1647, ysgrifenu atebiad i'r "*Bloody Tenent,*" &c.; yn yr hwn y dadleuai hawl yr "ynadon gwladol i ymyraeth er meithriniaid ac amddiffyniad y gwirionedd, ac attal cyfeiliornad." Yn ystod ei arosiad y tro hwn yn Lloegr, a thra yn llawn traferth yn dwyn yn mlaen drafodaethau ei drefeligaeath, y caodd Williams y cyfle gofynol i ysgrifenu atebiad i draethawd Cotton dan y teitl hwn—"The Bloody Tenent, yet more bloody by Mr. Cotton's endeavour to wash it white in the blood of the Lamb."

Heb law y gorchwylion hyn, cymmerodd

Williams ran bwysig mewn rhai ereill yn yr ysbaid hwn. Y cyfryw oedd caredigrwydd ei natur ef, a'i gydymdeimlad âg angenctwyd a thlodi, "fel un a brofasai y cyfryw ei hun," fel yr ymgymerodd gyda'i ddiwydrwydd a'i ymroddiad arferol i gasglu moddion i gyflawni tldion y brif-ddinas a bara ac â chynnud, yn ngwyneb attalfa glô, o herwydd rhyw amgylchiadau, o Newcastle. Hefyd, fel enghraifft o'r dyn, gellir nodi ei fod yn cynnal ei hun yr holl dymmor hwn, trwy gyfranu addysg i feibion aelodau seneddol. Dygodd ei orchwylion swyddogol ynglŷn â'r drefeligaeath ef i gydnabyddiaeth â phrif ddynion y deyrnas; ac yn eu plith, â Milton a Chromwell, a Syr Henry Vane—ei hen gyfeillgarwch â'r hwn a adnewyddwyd. Treuliai lawer o'i oriau gyda Milton; ac y mae yn ddiaid fod eu cydymdeimlad ar bwng rhyddid crefyddol yn eu hanwyllo yn fawr y naill at y llall. Dywed Williams ei fod ef, a'r gŵr enwog hwn, yn cydgyfnewid cymmwynasau mewn dysgu eu gilydd. Tra y dysgai Williams yr Ellmynaeg i Milton, dysgai yr olaf i Williams llawer o ieithoedd ereill.

Cymmaint oedd yr argraph a wnaeth Williams ar feddyliau yr awdurdodau yn Lloegr o'i ddealltwriaeth a'i ddoethineb mewn pethau ac egwyddorion gwleidyddiaeth, fel y ceisiwyd, yn ol ei dystiolaeth ei hun, ei berswadio i aros yn yr hen wlad, ac i gymmeryd swyddau uchel yn y llywodraeth. Ond nid oedd dim yn ddigon i'w demtio i droi ei gefn ar ei wlad fabwysiedig. Dychwelodd yno yn gynnar yn 1654. Wedi bod yn llwyddiannus tu hwnt i'w ddiagwyliad yn ei drafodaeth ar ran y drefeligaeath, dewiswyd ef yn brif lywydd y drefeligaeath yn Medi yr un flwyddyn. Un o'r pethau cyntaf y galwyd ef i'w gyflawni ar ol ei ddeuwiaid oedd, am y drydedd waith, i gyfryngu rhwng y Trefeligaeathau Unedig a'u hen elynion, yr Indiaid. A bu y tro hwn, fel y troion ereill, yn llwyddiannus i droi draw ryfel cyffredinol.

Tua'r adeg hon yr oedd dilynwy'r George Fox, y Cwaceriaid, wedi dyfod yn lled fliosog yn nhrefeligaeath Massachusetts. Yn unol â'u syniadau arferol ar ryddid crefyddol, aeth yr awdurdodau ynglŷn â furfio cynlluniau i'w difodi o'r drefeligaeath. Dirwywyd, carcharwyd, alltudiwyd, a fflangellwyd nifer mawr o honynt; a thryw ddeddf waeddyd a fuffriwyd yn 1658, penderfynwyd i gospi â marwolaeth bob un a ddychwelai yn ol i'r drefeligaeath wedi ei alltudiad. A than y ddeddf farbaraid hon, er ein syndod, dienyddiwyd pedwar o bersonau yn nhrefeligaeath oleuedig Massachusetts! Ceiswyd gan Rhode Island i gydduno â hwy yn eu triniaeth farbaraid o'r Cwaceriaid. Ond gan ddal yn ffyddlawn at ei hegwyddor o ryddid crefyddol hollol, gwrthododd gydaynio; a danfonodd, drwy law ysgrifenydd y gynghorfa, i'r perwyl hyny lythyr a saif yn golofn oesol o anrhydedd i ben a chalon gwladychwyr Rhode Island. Y mae yr ymddygiad haelfrydig a Christianogol hwn yn adlewyrchu mwy o anrhydedd ar Roger Williams, yn gymmaint ag nad oedd efe yn cydolygu â George Fox a'i ddiilynwy'r selog ac ymlingar mewn llawer o bethau, ac yn wir, bu ar un adeg wedi hyny mewn dadl gyhoeddus â hwynt; ond nid oedd yr anghydwelad hwn yn atalfa i'r graddau lleiaf iddo eu noddi pan yr oedd eu herlynwyr yn ymosod arnynt. Ac wrth y penderfyniad hwn y parhasant i ymlynu er gwaethaf pob ymgais ac

ystryw i'w cael i weithredu yn amgen; ac aeth-pwyd mor bell yn y cyfeiriad hwn ag i fygwth, os na chydymient, yr attelid pob cyfathrach trafniadol a chymdeithasol â hwy.

Yn y flwyddyn 1671, daeth galwad, am y bedwaredd waith, am wasanaeth Roger Williams i gyfringu gyda'r Indiaid er attal rhyfel. Pan ddeallodd llywydd a dirprwywr Plymouth fod Phylip, penaeth yr Indiaid, yn gwneyd parotodau i'r perwyl o wneyd rhyfel â'r dynion gwynion, gyda'r amcan o'u hymlid o'r wlad, danfonasant gais ato i'w cyfarfod hwy yn Taunton. Phylip, yn ammheu eu hamcan, a ddanfonodd attebiad, os oedd arnynt eisien ei weled ef, am iddynt ei gyfarfod yn eile ei hun. Ond ar waith Williams yn cynnyg ei hun, gydag un o'r enw Brown, yn wystl o'i ddiogelwch, cydsyniodd Phylip i anturio i Taunton, a chyttuno i heddwch. Felly, trwy feddylgarwch a dewdrd am-lwg y ddeuddyn hyn, llwyddwyd y tro hwn etto i osgoi rhyfel. Tra yr oedd R. Williams fel hyn yn llafurio mor ddiwyd ac ymroddgar ar ran cynnydd a llwyddiant tymmorol a gwleidyddol y Drefedigaeth, nid oedd fymryn llai ymdrechgar o blaid llwyddiant crefydd. Tra yr estynai amddiffyniad gwladol i bob math o opinyau, tra nad ymyrent â heddwch y cyhoedd, ar yr un pryd deuai allan yn selog i wrthwynebu yn eoft, drwy reswm ac arfau *moesol*, yr hyn a gredai yn heresiau niweidiol. Yn unol â hyn, cawn ef yn cymmhell ac yn cyfarwyddo ei gyd-wladychwyr i wrthod cydsynio â chais Massachusetts, a'r trefedigaethau ereill, i ymlid i Wachusettaid o'u tiriogaeth, ac yn parotol ar gyfer eu gwrthwynebu yn wrol ar dir rheswm.

Yn 1672, ymwelodd George Fox â'r drefedigaeth. Penderfynodd Williams achub y cyfleusdra i wrthdystio yn erbyn ei gyfeiliornadau, fel y galwai hwy. Felly, danfonodd at George Fox bedwar ar ddeg o osodiadau, gan ei wahodd i ddadl gyhoeddus gyfeillgar arnynt. Ond am ryw achos neu gilydd, ni chyrrhaeddodd y gosodiadau na'r gwahoddiaid mo Fox mewn pryd cyn iddo fod wedi hwylio i Loegr. Ond dygwyd y ddadl yn mlaen gyda thri o ddysgyblion Fox yn y drefedigaeth. Parhaodd y ddadl am bedwar diwrnod—heb gynnwrechu unrhyw gyfnewidiaid barn y naill ochr na'r llall. Pa fodd bynag, arweiniodd i gyhoeddaiad llyfr o'r yn helaethrwydd gan Roger Williams, dan y teitl "*George Fox digged out of his Burrows; or, An offer of Disputation on fourteen Propositions, made this last summer, 1672, unto G. Fox, then present on Rhode Island.*"

Yn 1675, torodd allan ryfel waedlyd rhwng y Pokanokets a threfedigaeth Plymouth. Gwasgarwyd difrod a galanasdra dros yr holl sefydliadau. Parhaodd am fwy na blwyddyn. Hyd yma, yr oedd Trefedigaeth Rhode Island wedi bod yn ddiogel oddi wrth bob ymosodiad oddi wrth unrhyw un o'r llwythau Indiaid; a hyn drwy syniadau uchel yr Indiaid am Williams, a'u hymddiried yn nifuantwrwydd ei gyfeillgarwch tuag atynt. Ond bygythiai y rhyfel hwn Rhode Island gyda'r lleill. Pan ymddangosodd yr Indiaid ger llaw y lle, cymmerodd Williams ei ffon; a chydag eofndra dibryder, anturiodd i'w cyfarfod, gan obeithio y llwyddai, fel ar achlysuron blaenorol, i droi draw eu cynddaredd, ac i'w cymmodi:—a daeth nifer o'r hen ryfelwyr yn mlaen i'w gyfarfod. Ceisiodd Williams ddangos iddynt ffoledd eu gwaith, ac mor anobeithiol oedd eu llwyddiant yn erbyn holl adnoddau y

trefedigaethau, ynghyd âg eiddo brenin Lloegr. "Hefyd," ebai efe wrthynt, "gall Massachusetts godi mil o ddynion y funyd hon; a phe y lladd-ech chwi hwy, llanwai brenin Lloegr eu lle mor gynted ag y syrthient." Attebodd un o'r Indiaid, "O'r goreu, ynte! Denant yn mlaen. Yr ydym yn barod iddynt. Ond am danoch chwi, frawd Williams, yr ydych chwi yn ddyd da. Buoch chwi yn garedig i ni dros lawer o flynyddoedd. Ni chyffyrddir â blewyn o wallt eich pen chwi." Ni bu Williams yn llwyddiannus y tro hwn. Ymosododd yr Indiaid ar y dref, a distrywiasant lawer o dai, a difrodwyd swm mawr o eiddo; ond ni chollwyd bywydau, o herwydd yr oedd y trigolion wedi cilio o honi. Terfynwyd y rhyfel hwn drwy farwolaeth Phylip—y penaeth Indiaid.

Heb law ei lafur mawr, a'i ymdrechion hunan-ymwadol ynglŷn â'r drefedigaeth yn ei hamrywiol achosion a thrafodaethau, llafuriai Williams lawer yn mhllith yr Indiaid, gan eu dysgu, a phregethu yr efengyl iddynt. Ac un o'r pethau olaf a wnaeth, tua diwedd ei oes, pan yr oedd ei wendid corphorol yn ei analluogi i fyned oddi amgylch a chymmeryd rhan weithgar yn nhraf-odaethau a gorchwylion yr amseran, oedd galw i gof, ac ysgrienu, gyda'r bwriad o'u cyhoeddi, y pregethan a gyhoeddasai i'r Indiaid â'r Saeson gwasgaredd dros diriogaethau y Narragansett. Yr oedd hyn yn 1682, pan yn ddwy ar bymtheg a thrigain mlwydd oed. Bu farw ar y degfed o Fai y flwyddyn ddilynol, yn yr oedran cyflawn o ddeunaw a thrigain mlwydd oed—yn y drefedigaeth a sefydlasai saith a dengain mlynedd yn blaenorol; ac i hyrwyddo cynnydd, ac i sicrhau llwyddiant tymmorol ac ysbrydol yr hon y cysegrodd efe ei eiddo, ei amser, a'i alluoedd meddyliol cryfion a disglair.

Yr oedd Roger Williams yn ddyd nodedig—o gymmeriad arwraidd, yn ystyr eangaf y gair. Meddai alluoedd meddyliol anarferol o gryfion. Yr oedd ei amgyffrediad o wirionedd yn gyflym, o nodwedd greddfoddeb athrylith; a lle y gwelai yn glir, teimlai yn ddwfn. Edrychai yn graff, gwelai yn oleu, daliai yn dŷn, a llefarai yn eglur! Yr oedd ei ddewdrd i dddadgan ac i gario allan ei egwyddorion yn gyfartal i dreiddgarwch ei amgyffrediad o honnynt. Yr oedd ei allu, fel y prawf hanes ei fywyd, i dioddef yn herwydd ei argyhoeddiadau yn ddi-ben-draw. Chwanegai at hyn dduwioldeb dwfn—llawn o rasonlrydd a thyrerwch. Nid oes angen am brawf sicrach, nac uwch, o hyn na'i ymddygiad dros ei holl fywyd tuag at ei erlidwyr. Er y teimlai yn ddwfn chwerrwedd y driniaeth a dderbynai oddi ar eu llaw, ni choleddai y gradd lleiaf o soriant tuag atynt. Prawf diymwad o hyn oedd ei amryw ymdrechion dewrwyd a llwyddiannus i'w diogelu rhag ymgrychiadau yr Indiaid, ynghyd â'i ymgais parhaus, drwy bob moddion, ond heb roddi i fyny ei argyhoeddiadau, i ennill eu cymmod a'u cydweithrediad cyfeillgar yn mha bethau bynag a dueddent er llwyddiant tymmorol ac ysbrydol eu gwahanol sefydliadau. Y mae yn ddiâu fod ymddygiad caruaid a Christianogol Williams tuag at ei wrthwynebwyr yn adlewyrchu cymaint o anrhydedd arno ag y gwnai ei wroldeb yn dioddef dros ei egwyddorion. Gellir symio i fyny ei fywyd a'i gymmeriad i'r tri pheth hyn:—craffder yn ei amgyffred o egwyddorion cyseffin, beiddgarwch dihafarach yn eu gweithiad allan, ynghyd â hynawsedd ysbryd dihybydd—hynawsedd a goffeidiai yn ddiwa-

haniseth gyfaill a gelyn, gwarediedig ac anwareiddiedig.

WILLIAMS, ROWLAND, D. D.: mab Rowland a Jane Wynne Williams; a anwyd Awat 16eg, 1817, yn Helygain, yn sir Fflint. Yr oedd ei dad ar y pryd yn berigol y plwyf; ond yn fuan ar ol hyny (yn 1819), cyflwynwyd ef i fywoliaeth Meifod, yn sir Drefaldwyn; ac wedi hyny, yn 1836, dyrchafwyd ef i berigloriaeth Ysgeifiog, yn sir Fflint. Ei wraig oedd ferch y Parch. Hugh Wynne Jones, o Dre Iorwerth, yn Môn. Bu iddynt wyth o blant—tri o feibion a phump o ferched. Y mae pedair o'r merched yn awr yn fyw: bu y mab hynaf farw yn ei fabandod; yr ail ydyw gwrthdrysych yr erthygl hon; ac ymfudodd yr ieuangaf, pan yn ieuangol iawn, i Canada.

Dangoedd Rowland, yr ail fab, yn fuan ei fod yn feddiannol ar wir athrylith, a galluodd meddyliol o'r radd uchaf. Arferodd ei dad a'i fam, mewn gwahanol fyrdid, ddylanwad nerthol ar y bachgen; a theimlai yntau ar hyd ei oes y serch cryfaf tuag at y nail a'r llall. Treuliodd ei ddyddiau boreuaf yn nyffryn prydferth Meifod; am yr hwn, pan ddyrchafwyd ei dad i Ysgeifiog, yr ysgrifena, "Yr wyf bob amser yn ystyried Meifod yn fwy o le fy ngenedigfaeth na Helygain." Addysgwyd ef gan ei dad nes yr oedd efe yn ddeng mlwydd oed; ac yn y gwanwyn canlynol, cymmerodd ef i Eton, lle y derbyniwyd ef fel ysgolhaig, heb fod ar 'y sylfaen,' ar yr 21ain o Ebrill, 1828. Etholwyd ef ar y sylfaen ar yr 28ain o Orphenaf yn yr un flwyddyn, a derbyniwyd ef i'r coleg ar y 15fed o Fedi. Yr oedd, er yn fachgen, yn astudiwr diwyd, ac yn ddadlleurwr nas gellid byth ei orchfygu hyd nes yr argyhoeddidd ef. Adroddir hanesyn am dano, ddarfod iddo, pan yn ieuangol iawn, beri syndod nid bychan i ryw wahoddedigion oedd yn ciniawa yn nhŷ ei dad, ac yn dadleu ar ryw bwng tra dyddorol, ond un y tybid ei fod yn mhell tu hwnt i'w amgylfred ef, trwy godi yn ddiaymmwrth i gymmeryd ei ran yn y ddadl. Efe a ystyriodd y ddwy ochr i'r cwestiwn, a phenderfynodd y mater heb un anhawder pellach, gan adael y cwmpeini mewn amheuseth pa un a wnsent, ai beio hydraf y bachgen, ynte edmygu ei fedruserwydd. Am ei anwogrwydd yn mhlith ei ysgolheigion ysgrifena un o honynt—y Parch. T. Brocklebank, is-benaeth Coleg y Brenin, Caergrawnt, fel hyn:—

"Yr wyf yn cofio pan oeddwn yn fachgen bychan yn Eton, mai y syniad a goleddid genym yn ein rhan ni o'r ysgol oedd, mai 'Williams' oedd y bachgen galluocaf a fu erioed yn Eton; ac arferid ddyweyd yn ein plith fod ei draethodau mor ddyg-edig, a'i atebion mor ddyfnion, yn arholiad Newcastle, pan yr ennillodd y medal (1836), fel yr oedd- ynt yn hollol tu hwnt i alluoedd ei arholwyr."

Arferai un arall o'i gydysgolheigion ddyweyd am wladgarwch y bachgen Cymreig—y modd y byddai yn y nos, yn yr 'ystafell hir,' os dywedid un gair yn erbyn ei hoff wlad, yn tanio i fyny i'w hamddiffyn. Ni byddai un gobaeth drachefn i'w gymdeithion gael cyagu, hyd nes yr edifarhaent am eu sarhad; ac o'r diwedd, oddi ar flinder hollol, cydsynient a'r hyn a ddywedid ganddo.

Dywedir hefyd ei fod yn fachgen gwir grefyddol—yn un feiddiad fyned ar ei liniau, ac adrodd ei weddian, yn yr 'ystafell hir,' gwneyd yr hyn, yn y dyddiau hyny, a ofynai wroldeb

moesol nid bychan. Arferai hefyd gyfansoddi gweddianu at ei wasanaeth ei hun, fel yr ymddengys—llawer o ba rai sydd wedi eu cadw. Gwasanaethant i ddangos tuedd ddifrifol ei feddwl yn y tymmor hwn.

Yn nechreu gwanwyn 1834, bu yn glaf iawn; ond ysgrifennodd ei athraw ei fod, er gwaethaf yr anfantais hon, wedi enwogi ei hun yn arholiad Mawrth, 1834. Yn Hydref y flwyddyn hon, penderfynwyd, yn unol â dymuniad ei dad, fod i dymmor gorphwysfa y Nadolig gael ei dreulio yn Nghaergrawnt, i ddarllen gyda Mr. Goodford; ac fel arwydd o gymmeradwysaeth, anrhegodd ei athraw ef â swm o arian tuag at ddwyn y draul. O ddeutu yr amser y dyrchafwyd ef i'w sefyllfa swyddol gyntaf, fel 'cadben neuadd,' trefnwyd hefyd fod iddo, ar ei ddychweliad o Gaergrawnt, ddyfod yn un o ysgolheigion Mr. Goodford yn Eton, a pharhau i ddilyn yr un cwrs o efrydiaeth ag yr oedd efe eisoes wedi ei ddechreu; ac felly y gwnaeth. Yn 1835, ennillodd dlws Newcastle. Yn etholiad Gorphenaf 27ain, 1835, ymddengys ei enw yn ohwched ar y rhestr am dderbyniad i Goleg y Brenin. Efe a dreuliodd dymor gwyliau y Nadolig drachefn i ddarllen yn Nghaergrawnt: a thra yr oedd yno, efe a dderbyniodd y newydd am gyflwyniad ei dad i fywoliaeth Ysgeifiog.

Bu agos i'r symmudiad i Ysgeifiog gostio iddo ef a'i frawd eu bywydau. Cychwynodd eu tad symmudiad i gau y tafarndai yn gynnar yn y plwyf—mesur a ennynodd ddigofaint mawr yn mhlith mwnwyr y lle. Un noson, wedi i'r holl deulu fyned i orphwys, amgylchynwyd y tŷ gan gorph o'r dynion hyn, yn fwy, mae yn debygol, gyda'r bwriad o'u dychrynu hwynt, nag o wneuthur un niwed mawr iddynt. Cododd y meibion, ac aethant allan, yn benderfynol o'u gwrthsefyll hwynt. Modd bynag, ymosodwyd arnynt, a gorchfygwyd hwynt; a chydag anhawder y diangasant gyda'u bywydau. Cymmerwyd Rowland, yn enwedig, i fyny yn hanner marw; a bu am beth amser ar ol hyny yn gorwedd. Cynnrychodd y digwyddiad deimlad dwfn yn y gymmydogfaeth, a dangoswyd cydymdeimlad mawr a'r teulu. Cynnygiodd yr holl amaethwyr eu gwasanaeth am y dyfodol, a thynwyd hwynt fel cwnstabiadid arbenig i gadw yr heddwch. Ar ol hyn, darfyddodd y teimlad drwg, a newidiodd yn raddol i deimlad o serch at y teulu.

Yr oedd y canlynol o arholiad 1836 yn siomedigaeth chwerr i Rowland Williams. A ganlyn sydd ddyfyniad o lythyr a ysgrifenyd ganddo i hysbysu y ffaith i'w gyfeillion gartref:—

Trydydd ydyf! wedi fy nghuro, nid yn unig gan Simonds, oddi wrth yr hwn y gallwn yn naturiol ddisgwyl hyn; ond gan Balston, yr hwn ydyw yr ysgolhaig—Simonds ydyw y bathofydd (*medallist*). Wedi y cwbl, nid wyf wedi fy nghuro ond yn unig o un gair. Bu raid i'r arholwyr ail chwilio y papyr- au; ac wedi y cwbl, o'r braidid y gallent weled un gwahaniaeth rhyngof fi a Simonds. Dywed Goodford mai damwain yn unig ydyw, ac nad wyf wedi colli tir. Y mae Hawtrej wedi dyweyd yn mron gymmaint; ond etto, y ffaith eglur ydyw, fy mod wedi fy nghuro gan ddau ymgystadlleurwr—dn o ba rai a gurais flwyddyn yn ol; ac y mae yn amhosibl i mi beidio teimlo yn ofidua."

Ar y 6ed o Dachwedd, 1836, ysgrifena Mr. Goodford i longyfarch y tad ar ddyrchafiad ei fab i Goleg y Brenin, Caergrawnt; a dywed ei fod yn gadael Eton gyda'r gymmeriad uchaf oddi wrth y prif feistr a'i athraw. Derbyniwyd ef i Goleg y Brenin, ar yr 8fed o Dachwedd.

Yn yr arholiad am ysgoloriaethau y brifysgol, efe a lwyddodd i ennill ysgoloriaeth Battie. Yn nhyddor Gŵyl Mihangel, 1838, fe gymmerodd ysgolheigion yn Nghaergrawnt; ac yn ystod tymmor gorphwysfa y Nadolig, ac hefyd tymmor gorphwysfa yr haf canlynol (1839), gweithredai fel athraw preifat i'r Cadben Burton, o Dunstall Priory, Kent.

Darlennai yn ddiwyd lawer o wahanol lyfrau, ac astudiai hwynt mor drwyadl nes gwneyd eu cynnwysiad yn eiddo iddo ei hun. Ni adawai un pwngc heb ei lwyr feistroli. Nodweddid ei gymmeriad gan deimlad crefyddol dwfn. Fel yn Eton, arferai gyfansoddi gweddiau. Yn ei ddyddlyfr yr ydym yn ei gael, mewn llwyddiant ac afwyddiant, yn cyfeirio y cwbl at Dduw; ac mewn ymgystadlensaeth, yn gweddio ar iddo "beidio byth deimlo cnofeydd cenfigen a malais." Arweiniwyd ef yn foreu gan dueddfryd naturiol ei feddwl, a difrifwch ei gymmeriad, i deimlo dyddordab neillduol mewn pyngciau duwinyddol. Ymddengys fod athroniaeth crefydd yn meddu swyn neillduol iddo ef. Y pryd hwn geilw Coleridge "fy eilun mawr;" ac mewn adeg ddiweddarach ar ei oes, siaradai am y dylanwad a gafodd ei ysgrifeniadau arno yn ei ddyddiau borenaaf, gan ddywedyd mai efe, yn fwy na neb arall, oedd ei dad deallawl. Yr oedd yn hoff iawn o farddoniaeth, ac yr oedd yn fardd rhagorol ei hun. Yr ydym yn cael ei fod, yn haf 1840, yn bresennol yn yr eisteddfod a gynaliwyd yn yr Amphitheatre, yn Liverpool; a'i fod wedi traddodi araeth ynddi i ateb y gwrth-ddadlunon a godid yn erbyn eisteddfodan fel sefydliadau oedd yn cefnogi amcanion difudd ac afreidiol, ac yn tueddu i ygaru cenhedloedd oedd yn unedig dan yr un goron.

Gan fod ei iechyd yn awr yn mhell oddi wrth fod yn gryf, efe a benderfynodd deithio am flwyddyn, ac arferodd penaeth Coleg y Brenin ei ddyllanwad i gael ysgoloriaeth deithiol iddo. Ond yr oedd y cais yn rhy ddiweddar; ac o ganlyniad, efe a roddodd i fyny ei hoff ddyddyniad i ymweled â'r dwyrain, a chychwynodd i daith ar y Cyfandir. Teithiodd o Paris i Lausanne, a thrwy ran fawr o Switzerland, yn benaf ar ei draed, ac yn gyffredinol ei hunan. Croesodd y Simplon i Visp, a Mynydd Cervin i Piedmont. Dywed hen gyfaill iddo, fod ei hoffder o wlad ei enedigaeth wedi peri iddo gael ei garcharu am ychydig ddyddiau yn Isella, pan yn Sardinia. Gan iddo wadu mai Sais ydoedd, cymmerwyd ef o flaen y swyddog fel Almaenwr, a rhoddwyd ef yn ngharchar nes i'w achos gael ei brofi. Yn ol yr hanes a roddir ganddo ef ei hun am y digwyddiad, dygwyrdd ef o flaen yr awdurdodau mewn canlyniad i ymrafael rhyngddo âg arweinnydd; yr hwn a wrthododd tyned yn mhellach na hanner y ffordd yr oedd efe wedi cytuno âg ef; ac am hyny, gwrthododd y Cymro dewr a thalu mwy na hanner yr arian iddo. Yna dychwelodd dros y Simplon i Switzerland; ymwelodd â Chamouni; a gorchfygwyd ef gan ludded a llymder y tymmor. Yna prysurodd i Geneva am gynghor meddygol; a chan iddo gael ei anog i orphwys ac i fod yn ofalus, rhoddodd i fyny gerdded, ac aeth i Paris.

Ar ei ddechlywriad i Loegr, cynnygiwyd iddo y swydd o athraw; a choga chryn anewillysgarwch ar ei ran ef efe a'i derbyniodd, ac aeth i Eton fel athraw cynorthwyl yn Ionawr, 1842. Ond nid oedd y gwaith yn unol â'i chwaeth; ac ymddengys ei fod wedi ymgymeryd â'r swydd

yn benaf oddi ar barch i ddyddyniad ei rieni, a chynghor ei gyfaillion. Ond ni bu ei arosiad yn ei swydd ond byr. Ymosododd ennyniad yr ysgyfaient arno. Cynghorwyd ef gan ei feddyg i ymadael o Eton, ac o ganlyniad dychwelodd i Gaergrawnt. Yr oedd efe wedi cymmyr ei radd o B. A. (1841), cyn myned i Eton; ac yn Hydref, 1842, efe a ordeiniwyd yn ddiacoc gan Esgob Lincoln; ac ordeiniwyd ef yn offeiriad gan yr un esgob y flwyddyn ddilynol. Er nad oedd ganddo un fywoliaeth reolaidd, rhoddai ei gynnorthwy yn rhydd ac yn rhad i glerigwyr a lethid gan fawredd eu llafur yn Nghaergrawnt a'r gymmydogaeth. Pregethai yn mron o'r dechreu heb lyfr na nodiadau ysgrifenedig, a hoffid ei arddull yn fawr, yn unedig gan yr amaethwyr a'r llafurwyr; ar y rhai y gwnaid argraph ddofn trwy ddirifwch ei ysbryd a'i iaith feistr-olgar. Yn Ngorphenaf, 1843, appwyntiwyd ef yn athraw clasurol yn Ngholeg y Brenin; a chymmerodd y swydd ar y 10fed o Hydref, a chyflawnodd ei dyledswyddau gyda diwydrwydd mawr am o chwech i saith mlynedd.

Yn y Gyndeithas Brydeinig a gynnaliwyd yn Nghaergrawnt ar y 24ain o Fehefin, efe a ddarllenodd bapwr yn yr is-adran o ddoesbarth Cenedleg ar "wahaniaeth lleol ac etifeddol lliw y gwynebpryd yn Mhrydain Fawr, gyda sylw damweiniol ar y Cimbri." Ymddengys nad oedd ei bapur ond nodiadau yn unig; y rhai, yn ol ei ddull arferol, a lanwodd efe i fyny wrth ddarllen. Tynodd adroddiad anfonodd efe i'r "Chester Courant" sylw mawr, a chyfieithwyd ef i'r Gymraeg yn y "Protestant." Diwedda ei nodiadau gyda'r sylw fod ei ddamcaniaeth yn tueddu i raddau bychain tuag at gefnogi y syniad o undeb y ddynoliaeth. Dengys ei bod o un gwaed, neu un natur yma, ac un gobaith yn y byd arall.

Yn y gwanwyn, yn 1846, efe a gyhoeddodd, dan y ffigenw o "Goronva Camlan," ei "Lays from the Cimbri Lyre." Ennillodd wobwr y brifysgol am draethawd; yr hwn, ar ol gwneyd llawer o chwaneigiadau ato, a gyhoeddwyd dan yr enw "Cristionogaeth a Hindwaeth," yr hwn a ystyrir yn un o'i weithiau galluocaf. Cyflwynwyd copi o'r traethawd i'w uchelder brenhinol y Tywysog Albert, yr hwn a'i derbyniodd yn rasol. Yr oedd y traethawd yn nodedig am y wybodaeth eang a'r ymchwiliad manwl a amlygidd ynddo, yn gystal gan am ei fedrustrwydd ymresymiadol. Mewn canlyniad i'r traethawd hwn y darfu i'r Tywysog Albert, yn 1848, gynnwng iddo y swydd o gaplan yn India; ond efe a'i gwrthododd. Yn Hydref, 1848, efe a ymgeisiodd am y swydd o areithiwr cyhoeddus, yn erbyn Dr. Bateson, o Goleg St. John; ond gorchfygwyd ef. Treuliodd tymmor 'gorphwysfa maith' y fl. 1849 ar y Cyfandir. Ychydig cyn cychwyn oddi cartref yr oedd efe wedi ysgrifenu llythyr i'r "Quarterly Review," ar "Fethodistaeth yn Nghymru;" ac yr oedd yn myned trwy y wasg tra yr oedd efe yn Schwalbach, a diwygiodd ei dad y prawfieni. Y mae yn disgrifio ynddo y sefyllfa farwaidd i'r hon yr oedd yr eglwys yn Nghymru wedi syrthio, a'r "adfywiad a ddechreuodd oddi mewn iddi hi ei hun (1740—1762); ond yr hwn, o herwydd diffyg ystwythder yn ei ffurwasnaeth, a adfeiliodd i ymranid," ac a arweiniodd i godiad a chynnydd cyffm Methodistiaeth. Rhydd hanes bywiog disgrifiadol am yr arweinyddion Methodistiaid boreuol; ac y mae yn amlwg, er nad oedd yn

ffatriol i Ymneillduath, ei fod yn cydymdeimlo â difrifwch a gonestrwydd y dynion. Cynnyrchodd yr erthygl deimlad dwfn yn y Dywysogaeth.

Yr oedd ei ddyddiau yn Nghaergrawnt yn tynnu tua'u diwedd. Yn Hydref, 1849, hysbyswyd fod y swydd o is-benaeth Coleg Dewi Sant, Llanbedr, yn debyg o fod yn wâg trwy ymddiswyddiad y Parch. Harold Browne. Trodd llygaid ei holl gydwladwyr at Rowland Williams fel y dyn cymmhwysaf i lenwi y swydd. Cyn diwedd 1849, etholwyd ef i'r swydd; ac yn ddioced gofynnodd Esgob Llandaf iddo ddyfod yn un o'i gaplaniaid. Gadawodd Gaergrawnt yn nghanol gofid a dymuniadau da ei holl gyfeillion. Yn y gwanwyn, yn y fl. 1850, aeth i Lanbedr fel is-benaeth a phroffeswr Hebraeg yn Ngholeg Llanbedr Pont Stephan, a chyflawnodd ddyledswyddau ei swydd gyda gallu a fyddlondeb mawr am y tymor o ddeuddeg mlynedd.

Yn Rhagfyr, 1854, appwyntiwyd Mr. Williams yn bregethwr detholeidig yn Mhrifysgol Caergrawnt; ac ar Sabbath y Dyfodiad, efe a ddechrenodd gyfres o bregethan—yr ail o ba rai, yr hon a bregethwyd y Sabbath canlynol, oedd wedi ei bwriadu i effeithio ar ei holl yrfa ddyfodol. Pwngo y bregeth hon oedd perthynas yr Ysgrifurth a gwyddoniaeth a beirniadaeth ddiweddar, oddi wrth y testyn:—"Dynion sanctaidd Duw a lefarasant megys y cynnyrwyd hwy gan yr Ysbryd Glân;" 2 *Pedr* i. 21—yr hon a ymddangosodd yn mhlith ei bregethau yn y llyfr a elwir "*Rational Godliness*." Wedi iddo bregethu dwy o'i bregethan, derbyniodd y newydd fod ei dad yn glaf iawn; a chyda chalon drom prysurodd yn wely i Ysgeffog, i wlyo yr hyn a brofodd yn wly angen ei dad. Ar hyn, taenwyd y gair oddi amgylch yn Nghaergrawnt ei fod wedi cael ei wahardd rhag cwblhau ei gyfres o bregethan gan bennaethiad y colegau; ond nid oedd dim gwirionedd ynddo. Mawrth 25ain, 1855, efe a appwyntiwyd i bregethu y bregeth goffadwriaethol yn Ngholeg y Brenin, ar ddydd gŵyl ei sylfaeniad. Rhoddodd y prawf hwn o ymddiried ei goleg ynddo foddhâd nid bychan iddo, am ei fod yn ei ystyried yn atebiad effeithiol i'r athrod oedd wedi ei ledaenu yn mherthynas iddo. Teatyn y bregeth oedd—"Yn ol y ffordd y maent hwy yn ei galw yn heresi, felly yr wyf fi yn addoli Duw fy nhadau;" *Act.* xxiv. 14. Yn Mai, 1855, cyhoeddwyd y pregethan hyn, ynghyd âg again ereill a draddodwyd yn Llanbedr, dan y teitl canlynol; "*Rational Godliness*," a chynnyrchasant argraph ddofn yn Lloegr ac yn Nghymru. Adolygwyd hwynt gan y wasg, ac amlygwyd anghymmeradwyaeth cyffredinol o'r syniadau a gynnwysid ynddynt. Ond yn Neheudir Cymru y gwnaed yr ymosodiadau llymaf ar y llyfr. Pa le bynag yr ymgyfarfyddai y clerigwyr, am dano ef yn benaf yr ymddidniant. Galwyd cyfarfodydd clerigol ynghyd drwy bob rhan o esgobaethau Llandaf a Thy Ddewi, a chondemniad ef yn ddiarbed fel ymosodiad ar Ddwylf Ysbrydoliaeth y Beibl. Gellir gweld yn y golygiadau a gynnwysir yn y llyfr uchod, "*Rational Godliness*," egwyddorion sylfaenol ei addysg ddiweddarach ar Ysbrydoliaeth. Dadguddiad, a Phrophwydoliaeth—yn cael eu gosod allan, hwyrach, gyda gradd o ocheigarwch yma; ond yn ei ysgrifeniadau diweddarach, y mae mwy o'r argyhoeddiad sefydlog a gynnrychwyd gan amser ac astudiaeth pallach; ond y mae yn ddrwg genym

ddywedyd eu bod yn hollol groes i'r syniadau a ystyrir gan holl dduwinyddion efengylaidd y byd fel rhai unionged.

Cyftwynodd clerigwyr esgobaeth Thy Ddewi gŵyn ffurfiol i'r esgob yn erbyn ei opiniynau duwinyddol; ac o herwydd hyny, annogodd yr esgob ef i roddi ei swydd i fyny yn y coleg, am ei fod yn ofni y parai ei arosiad yno niwed i lwyddiant y sefydliad. Yr un pryd, gadawai at ei ddoethineb ef ei hun i benderfynu y cwestiwn. Teimlai Mr. Williams nas gallai gydyffurfio âg annogaeth yr esgob heb blygu i ddadwrdd yr anwybodus, a chondemnio ei hun ar bwngc yr oedd efe yn ei gredu yn gydwybodol: a theimlai hefyd nad oedd o gwbl yn eglur iddo ef (a chredai i'r gwrthwyneb i raddau helaeth) pa fodd y byddai iddo drwy hyny lesau y coleg. Gan hyny, efe a ofynnodd unwaith etto am adolygiad teg ar ei athrawiaeth, ei ymddygiad, a'i symmudiadau. Ar yr un pryd, amlygai barodrwydd i adael Llanbedr os profid fod e bresenoldeb yn yn niweidiol i'r coleg. Pa fodd bynag, cryfhawyd ei argyhoeddiad yn raddol mai ei ddyledswydd oedd aros yno.

Ar yr llog o Fehesin, 1857, graddiwyd ef yn D. D. O ddeutu yr un amser, daeth yn gymmrawd hynaf o'i goleg. Yn unol â'r arferiad a ffynai y pryd hwnw, efe a bregethodd bregeth yn Eglwys St. Mair. Ei destyn oedd *Act.* x. 43—"I hwn y mae yr holl brophwydi yn dwyn tystiolaeth." Ymresymiad ei bregeth oedd, "Fod yn rhaid deonli y prophwydi yn ysbrydol." Ni wyddai yn Ngholeg Dewi Sant i ba ddyben yr oedd efe wedi myned i Gaergrawnt; ond pan gyrhaeddodd y newydd i Lanbedr, cynnyrchodd lawenydd mawr; a chanwyd cloch y coleg trwy y dydd.

Yn fuan wedi i Mr. Williams ddyfod i'r penderfyniad o briodi, efe a dderbyniodd fywoliaeth Coleg y Brenin; sef, Broadchalke gyda Bowerchalke ac Alveidstone, yr hon oedd wedi myned yn wâg trwy farwolaeth y Parch. S. Hawtrey. Yn Chwefror, 1859, hysbyswyd fod yr "*Essays and Reviews*" yn cael eu paratoi; ond o herwydd amryw rwystrau, ni wnaeth y llyfr ei ymddangosiad hyd wanwyn y flwyddyn 1860. Cyfansoddwyd ef gan saith o awdwyr enwog ar y pyngciau canlynol:—"Addysg y Byd," gan F. Temple, D. D. "*Ymchwiladau Beiblaidd Bunsen*," gan Rowland Williams, D. D. "*Ar Astudiaeth o'r Profon o Wirionedd Cristionogaeth*," gan Baden Powell, M. A. "*Yr Eglwys Wladol*," gan Henry Bristow Wilson, B. D. "*Ar Haniad y Byd yn ol Moses*," gan C. W. Goodwin, M. A. "*Tueddiadau Meddwl Crefyddol yn Lloegr*," 1688—1750, gan Mark Pattison, B. D. Ac "*Ar Ddeonliad yr Ysgrifurth*," gan Benjamin Jowett, M. A. Erllynwyd dau o awdwyr y llyfr yn y llysoedd eglwysig; sef, Dr. Williams a Mr. Wilson. A ganlyn oedd swm a sylwedd y cyhuddiadau a roddid yn erbyn Dr. Williams; sef, ei fod yn dal ac yn haeru—Mai amlygiad ydyw y Beibl o reswm crefyddol a llais ysgrifenedig y gynnulleidfa, neu gofnodion profiad ysbrydol yr amserau a saethant heibio—ac nid Gair Duw; ac nad ydyw yn cynnwys unrhyw ddadguddiad arbenig o'i wirionedd, nac o'i ymddygiadau tuag at ddynolryw, ac nad ydyw yn rheol ein fydd. Mai wrth ysbrydolrwydd yr ydym i ddeall—nid anfaeledigrwydd yr hanesion, eithr yfaith fod eu hawdwyr wedi eu cynnhirfu gan yr Ysbryd Dwyfol; yr hwn sydd yn rhob man, bob amser, yn ffynonell o bob dymuniad sanctaidd, pob

cyngor da, a phob gweithred gyfiawn:—Nad oes yn llyfrau yr Hen Destament, gyda'r eithriad possibl o un, dau, neu dri pharagraff, un elfen o ragfynegiad dwyfol ysbrydoledig am bersonau na digwyddiadau dyfodol:—Nad oedd y prophwyd Ionah yn berson hanesiol gwirioneddol, ac na chafodd y llyfr canonaidd a ysgrifenydd ganddo ef, ac a gorphorwyd yn yr Hen Destament, mewn gwirionedd ei ysgrifenu ganddo ef; ac nad oedd Llyfr Daniel yn waith y prophwyd Daniel, ond rhyw berson arall:—Nad ydyw Llyfr y Dadguddiad, yr Epistol at yr Hebreaid, ac Epistolau Pedr, yn rhanau o'r Ysgrythyrau Sanctaidd:—Y gellir darllen a deall adroddiad yr Ysgrythyrau Sanctaidd gyda golwg ar ffeithiau hanesiol mewn ystyr hollol ffugrol, ac mewn ystyr annaturiol i'w geiriau eglur, ac i'w hamcan:—Na ddiodefodd Crist, ac na bu efe farw, i gymmodi ei Dad a ni, ac i fod yn iawn dros bechodau dynion:—Mai St. Awstin a ddygodd i mewn yn gyfeiliornus y syniad o bechod gwreiddiol cyssylltiedig a phob dyn a enir i'r byd, ac yn haeddu digofaint a damnedigaeth Duw:—Mai ysbrydol hollol ydoedd ymgnawdoliad ein Harglwydd Iesu Crist; ac na chymmerodd Mab Duw natur dyn yn mru y Forwyn Fair:—Nad ydyw cyfiawnhâd trwy ffydd yn arwyddo ond yn unig heddwch meddwl, neu deimlad o gymmeradwyaeth ddwyfol; yr hwn sydd yn deilliau oddi wrth ymddiried mewn Duw cyfiawn: ac mai deddfryd o faddeuant ydyw cyfiawnhâd ar ein hedifeirwch, ac o dderbyniad ar offrymiad ein calonau.

Ar ol gwrandio y dadleuon o bob tu, cyhoeddodd barnwr archlys Caergaint ddeddfryd yn erbyn Dr. Williams a Mr. Wilson. Appeliodd y ddau yn ei herbyn, at bwyllgor barnwyr y cyfingyngor, a diddymwyd hi. Cynnyrchodd deddfryd eu harglwyddiaethau o'u plaid deimlad dwfn, a syndod cyffredinol.

Wedi i helynt a chyffro yr erlyniad ddarfod, ail ymroddodd Dr. Williams i lafur llenyddol. Aeth yn mlaen gyda'i gyfeithiad o'r prophwydi Hebreaid, yr hwn oedd yn un o'i weithydd penaf. Cyhoeddwyd y gyfrol gyntaf; ond bu farw cyn gorphen yr ail. Yn ei oriau hamddenol, cyfansoddodd "*Owen Glyndwr*," gyda'r amcan o amddiffyn y rhyfelwr enwog hwnw yn ngwyneb y cyhuddiad o addaw cynnorthwyo Hotspar yn ei wrthryfel yn erbyn Bolingbroke. Ei waith olaf oedd "*Psalms and Litanies, Counsels and Collects*," oddi wrth yr hwn y gellir casglu ei fod yn feddiannol ar deimlad crefyddol dwfn.

Yn 1869, diodefodd gryn lawer oddi wrth anwyd a lleagedd. Ychydig cyn y Nadolig, cafodd anwyd trwm iawn; ac ar y 18fed o Ionawr, 1870, bu farw yn Ficerdy Broadchalke.

O barth i gymmeriad cyffredinol Dr. Williams, gallwn ddyweyd ei fod yn cynnwys llawer o'r elfenau naturiol mwyafr rhagorol. Yr oedd yn feddiannol ar alluoedd naturiol cryfion a threiddgar, ac athrylith o'r radd flaenaf. Trwy ei lafur diffino, cyrhaeddodd safle uchel mewn dysgeidiaeth. Nid oedd un terfyn i'w ddiwydrwydd ar hyd ei oes: ni threuliai byth un awr yn segur. Ei ymgais gwastadol oedd cael gafael ar y gwirionedd gyda phob pwngc a astudid ganddo; ac ni byddai byth yn petruso dadgan yn gyhoeddus yr hyn a gredid ganddo, er iddo fod yn groes i'r farn gyffredinol, ac yn debyg o attal ei lwyddiant personol ef ei hun. Er ei fod yn mhell o fod yn uniongedd, yn ol ein barn ni, ar amryw o byngciau pwysig, nis gallwn lai na chredu ei

fod yn hollol onest a chydwybodol. Teimlai bob amser ei fod yn gyfrifol i Dduw am bob peth a gredid ganddo, yn gystal ag am ei holl weithredoedd. Dengys ei lythrau, ei nodiadau yn ei gofgyfrau, a'r gweddiau a ysgrifenydd ganddo ei fod yn meddu teimlad crefyddol dwfn. Yr oedd yn ddyn nodedig o awyddus i wneyd daioni yn mhob man. Dysgodd ddosbarth yn ei Ysgol Sul yn Broadchalke, wedi iddo dderbyn bywoliaeth y plwyf hwnw, a chyfranodd lawer tuag at gynnorthwyo tlodion ei blwyf. Byddai bob amser yn barod i wneuthur pob cymmwynas a allai i bawb. Ymgynghorai awduro yn fynych âg ef ar byngciau dyrys; ac esytynai ef gymmhorth iddynt yn ddioed, gan eu dwyn allan o'u dyrswch. Yr oedd yn Gymro gwladgarol, yn teimlo ymlyniad cryf wrth wlad ei enedigiaeth, ac yn awyddus am weled ei genedl yn ymddyrchafu mewn crefydd, addysg, a chyfoeth.

WILLIAMS, WILLIAM, Llandilo, sir Gaerfyrddin. Ganwyd ef mewn amaethdy a elwir Yr Hafod, yn mhlwyf Llangathen, Ionawr 12fed, 1811. Yr oedd ei rieni, Henry ac Elizabeth Williams, yn aelodau ffyddiawn o'r eglwys Annibynol yn Nghapel Isaac; a bu ei dad am lawer o flynyddau yn ddiacod defnyddiol yn yr eglwys hono. William oedd yr ieuangaf o'r plant. Yn ei febyd a'i ietengtid, yr oedd yn nodedig mewnys ei gyfoedion am ei fywiogrwydd a'i ffrasthineb. O'r pryd y dysgodd ddarllen, amlygai fwy o hoffder mewn llyfrau na nemawr o'i oed yn yr ardal. Ni bu ar un cyfnod o foreu ei oes yn anfoesol; ond hyd nes yr ymunodd â'r eglwys, yr oedd braidd yn fwy chwareus ac ysgafn ei deimladau a'i ymddiddanion na phlant ac ieuengetyd yn gyffredinol. Yn nechreu Mehefin, 1828, torodd diwygiad crefyddol grymus iawn allan yn hen eglwys Capel Isaac; a chyn canol mis Gorphenaf, yr oedd rhai ugeiniau o bobl yr ardal, o bob oed—o'r hen wr pedwar ugain hyd at y bachgen deuddeg oed—wedi ymwasgu i'r cyfeillachau crefyddol, a ditrifoldeb cyffredinol wedi meddiannu trigolion yr ardal. Yr oedd y rhan fwyaf o gyfeillion ieuangig William Williams wedi myned i'r 'gyfeillach' wythnos neu ddwy o'i flaen ef. Parhaodd yntan am amryw ddyddiau i ymgynhygu; ond o'r diwedd, ar nos y Sabbath olaf yn Gorphenaf, 1828, "torodd drwyddi," fel y dywedai, a daeth i'r gyfeillach mewn teimladau dryllig iawn. Yr oedd ef, a naw ar hugain ereill, yn cael eu derbyn i gyflawn aelodaeth ar foreu y Sabbath Hydref 5ed; ac af o honynt oll; sef, Dr. Rees—yn awr o Aber-o'r deg ar hugain a dderbyniwyd i'r eglwys yn Nghapel Isaac y Sabbath hwnw, nid yw yn debygol fod un yn fyw yn bresennol ond yr ieuangatawe. Dechreuodd Williams hynodi ei hun yn ddioed wedi ymuno â'r eglwys fel gweddiwr effeithiol, canwr rhagorol, athraw medrus yn yr Ysgol Sabbathol, ac esboniwr da yn y cyfarfodydd egwyddori. Tynodd ei dalentau yn fuan sylw yr eglwys; ac yn mis Awst, 1830, darfu iddo ef, a'i gyfaill mynswol, John Stephens, wedi hyny o'r Brychoed, gael eu hannog i ddechreu pregethu. Yr oedd dau ereill o blant y diwygiad yn yr eglwys hono wedi dechreu pregethu tua dau fis o'u blaen hwy; ac yn mhen blwyddyn ac ychydig fisoedd ar eu hol, dechreuodd dau neu dri ereill. Wedi bod yn pregethu yn ei fam-eglwys, a rhai o'r eglwysy cymmydog-aethol, am o ddeutu blwyddyn, aeth ef a'i gyfaill,

John Stephens, i ysgol y Parch. W. Jones, Rhyd-y-bont (yn awr o Heol y Castell, Abertawe), lle y buont am yn agos i ddwy flynedd. Yn yr ysgol hon, bu yn fyfyrwr difeif. Meistrloedd yr iaith Saenig fel ag i allu gwneyd defnydd rhwydd o awdwyr. Cyrhaeddodd hefyd gryn wybodaeth o'r iaith Roeg. Yn y flwyddyn 1833, dychwelodd adref o'r ysgol; a bu am dymmor yn gweithio ar y fferm gyda'i dad, ac yn pregethu ar y Sabbothau, lle y byddai galwad am ei wasanaeth. Yn nechreu y flwyddyn 1835, derbyniodd alwadan unfrydol oddi wrth yr eglwysi yn Llandilo a Llanadwrn; ac urddwyd ef yn weinidog i'r eglwysi hyn yn Mai y flwyddyn hono. Adfywiodd yr achos yn ddioced yn yr eglwysi dan ei ofal; ac yr oedd yntau, o fis i fis, yn ennill tir mewn defnyddioldeb a phoblogrwydd fel pregethwr, nes iddo fyned yn enwog iawn drwy yr holl sir, a chyrau y siroedd cymydogoethol hefyd.

Yn y flwyddyn 1838, yr oedd cymmanfa dair-sirol gorllewinbarth Deheudir Cymru i gael ei chynnal yn Bryn-mair, sir Aberteifi. Aeth Williams yno. Gan nad oedd etto yn adnabyddus i nemawr o weinidogion y sir hono, nid yw yn debygol y cawsai bregethu mewn man amlwg yn y gymmanfa, os cawsai bregethu o gwbl, oni buasai i Mr. Davies, o'r Pant teg, ddeisyf ar Mr. Griffiths, y gweinidog, ei osod i bregethu yn ũi le ef yn gyntaf yn yr oedfa ddeg o'r gloch, er mwyn i bobl sir Aberteifi gael y faint o glywed un o weinidogion ieuainig mwyaf poblogaidd sir Gaerfyrddin. Caniatwyd ei ddymuniad. Ei fater oedd "Gwrthgilliad." Traddododd ei bregeth mor wylaid, difrifol, effeithiol, a grymus, nes gwefreiddio yr holl dorf. Gan fod yno filoedd o bobl, ac ugeiniau o weinidogion o bob parth o Gymru, aeth y sŵn am weinidog Llandilo, fel un o bregethwyr galluocaf Cymru, yn ddioced ar hyd a lled y wlad. O hynny allan, byddai y galwadau am ei wasanaeth mewn cymmanfa oedd a chyfarfodydd cyhoeddus ereill yn dylifo o bob cyfeiriad. Aeth i Liverpool yn 1840, ac oddi yno ymwelodd ag amryw leoedd yn Ngogledd Cymru. Yr oedd hi yn adeg o adfywiad grymus iawn yn Liverpool y pryd hwn, a'r tŵn wedi cyrhaedd i amryw fanau yn y Gogledd. Yma, cafodd ysbryd bywiog Williams ei oed yn oddaeth. Pregethai a gweddai yn y fath fodd ag a lwy'r orchfygai ei wrandawyr lliosog. Anfarwolodd ei enw y pryd hwn yn mys Cymru Liverpool a sir Flint. Bu eglwys y Tabernacl, Liverpool, yn daer am iddo ymsefydlu fel gweinidog yn eu plith, yn ollynydd i'r enwog Williams, o'r Wern; ond yr oedd ei serch at bobl Llandilo a Dyffryn Tywy mor gryf, a'u gafael hwythau yndo yntau mor ddi-ollwng, fel y methodd taerni pobl Liverpool a'i symmud. Er na pharhaodd tymmor ei weinidogaeth nemawr dros ddeng mlynedd, gwnaeth ei ol yn annilêadwy yn Llandilo, Pen-y-banc, Llangadog, a Llanadwrn, a thrwy sir Gaerfyrddin yn gyffredinol. Derbyniodd o seolodau i'r eglwys dan ei ofal yn y lleoedd hyn yn nhymmor byr ei weinidogaeth o saith i wyth cant; a dydd y farn yn unig a ddengys pa gynnifer o eneidiau a ennillwyd drwyddo at yr Arglwydd mewn gwahanol ranau ereill o'r De a'r Gogledd.

Yn agos i ddwy flynedd cyn ei farwolaeth, yr oedd arwyddion yn dechreu ymddangos arno fod y darfodoligaeth wedi ymaffyrd yn ei gyfan-soddiad bywiog a chymharol gadarn, a gweithiodd y clefyd angeuol hwnw ei ffordd yn raddol

fel y bu am y pum mis olaf o'i fywyd yn anall-nog i bregethu o gwbl. Bu farw ar ol hir nychdod, yn gyflawn o gysuron ysbrydol, Medi 20fed, 1846, yn un ar bymtheg ar hugain mlwydd oed, o fewn ychydig fisoedd. Claddwyd ei ran farw-ol yn mynwent y Tabernacl, Llandilo. Y mae cofgolofn brydferth ar ei fedd, a darn o farmor gwyn tu fewn i'r capel, a geiriau coffadwriaethol yn gerffedig arno.

O ran ei gorph, yr oedd William Williams tua phum troedfedd a naw modfedd o daldra, o wneuthuriad cryf, ac yn fywiog yn ei ysgogiadau; ei wallt yn wineu-felyn, ei lygaid yn leision, ei edrychiad yn llym a threiddiol: ac ar yr olwg gyntaf i ddyeithriaid, ymddangosai yn sarug; ond wedi ymgynabyddu ag ef, nid oedd siroel-ach dyn ar y ddaear nag ef. Yr oedd ei drwyn yn flau-fain, ac ychydig o ol y frech wen ar ei wyneb. Nid oedd dim yn ei ymddangosiad, mewn corph na gwisgiad, yn afêr ac anifeilaidd. Yr oedd ei nwydan corphorol yn hollol dan lywodraeth ei feddwl; ac nid yw yn debygol y buasai byth yn myned yn ysglyfaeth i bechodau y cnawd, megys meddwdod, gloddest, diogi, &c., pe buasai yn ddyu annuwol.

Yr oedd yn ddyu gweithgar, cywir, a nodedig o gydwybodol; yn hollol ddi-dderbyn-wyneb, yn dynar ei deimlad, ac yn barod i wneyd daioni i bawb. Yr oedd yn ddyu cyflawn a da, ac yn Gristion didwyll yn holl ystyr y geiriau; ac fel gweinidog yr efengyl, ni bu ei afrydonlloch, ei ddoethach, na'i gymmhawysach erioed yn llyw-yddu eglwys.

Fel pregethwr, yr oedd yn y rhes flaenaf; a diau, pe y cawsai nerth a bywyd am ddeg neu ugain mlynedd yn chwanege, y buasai wedi dyfod mor adnabyddus trwy holl Gymru i bob enwad ag y bu John Elias, Christmas Evans, neu Williams, o'r Wern, er nad oedd yn debyg i un o honynt yn ei ddawn. Yr oedd ganddo lais olir, digon hyglyw i ddeng mil o bobl ei glywed yn darllen ei destyn oddi ar egsynlawr cymmanfa. Ni byddai dim nodedig yn narllenai y testyn, na'r rhagymadrodd, i dynu sylw, amgen na bod pob gair yn glywadwy, a phob brawddeg yn cael ei nodweddu gan synwyr cyffredin, ac yn berthynasol i'r testyn. Wedi rhanu y mater i ddau neu dri o benau, dechreuai egluro y pwng trwy ddyfynu adnodau tarawiadol, a chodi cymmhariaethau bywiog oddi wrth natur ac arferion, neu orchwyllion cyffredin bywyd. Byddai yn sicr o roddi dau neu dri ergyd grymus dan y pen cyntaf nes bywiocau yr holl dorf, a chyfodi ynddi ddisgwyliadau am chwanege. Dan yr ail ben, dyrchafai ei lais yn uwch, a byddai ei gymmhariaethau a'i frawddegau ffræthion yn myned yn fwy blaenllym ac awchus, nes y codai y dorf oll ar eu traed, dan ocheneidio, wyo, neu loni, yn ol natur y pwng. A than y pen diweddf, os byddai wedi cael gwynt dan ei adenydd, ac anfynych y methai ei gael, byddai y lliaws oll a'u hwynebau wedi eu gwisgo gan wên hyfryd, neu wedi eu gwlychu gan ddagrau—ac yn fynych pob un o'r ddau. Hela pechadur allan o'i loches, a'i wasgu yn ngefëillion y ddeddf nes y byddai yn gorfod ochain y byddai fynychaf yn y rhan gyntaf o'i bregeth; ac yna ei arwain i Galfaria am feddyginiaeth; ac wrth wneyd hyny, rhoddai doniadau mor beraidd i'w lais ag a ddisgynodd erioed ar glustiau dynion. Ni ddaru iddo fyfyrto rhesymeg, nac areithyddiaeth, a byddai ei iaith yn fynych yn afêr; ond yr oedd ei nerth fel parablwr, ei ddirifoldob,

ei eglurder, ei agosrwydd at ei wrandawyr, y synwyr cyffredin a nodweddai bob peth a ddywedai; a phreidd-dra ei lais yn y rhan olaf o'i bregeth, yn ddiagon o iawn, yn nghyfrif ei wrandawyr, am bob diffyg y gallasai clust beirniadol ei glywed ynddo.

WESLEYAETH: dynoda yr enw y golygiadau athrawisethol a'r ddysgyblaeth eglwysig a ddysgwyd ac a sefydlwyd gan Mr. John Wesley, a'i gydweithwyr. Am ei hanes personol ef, gwel yr erthygl ar **WESLEY, JOHN**. Y mae *Wesleyaeth* yn ffurfio rhan bwysig o'r diwygiad Methodistiaidd; ac y mae hanes dechreuad Wesleyaeth yn hynod o gymhlethedig â hanes y diwygiad cyffredinol hwnw. Ond rhaid i'r erthygl hon fod yn gyfyngedig yn benaf i hanes y gangen Wesleyaidd o'r symmudiad, er nad ellir ysgoi cyfeiriadau achlysurol at Fethodistaeth yn gyffredinol.

Er cael golwg gywir ar achlysur y symmudiad pwysig hwn yn y byd crefyddol, rhaid adgofio sefyllfa foesol, grefyddol, a llenyddol Prydain ar y pryd. Yr oedd moesaus y wlad yn hynod o isel. Gollyngid y ffrwyn ar wâr amrywiol chwantau llygredig y natur ddynol, ac yr oedd pechod yn ei wahanol ffurfiau yn ymdori allan, nes gwneyd cyflwr cymdeithas yn hynod o isel. Yr oedd sefyllfa grefyddol y wlad yn resynus. Dynion diddysg ac anwybodus ydoedd mewn urddau yn yr Eglwys Sefydledig, ac ni ragorai llawer o honynt ar braidd eu gofal mewn moes a duwioldeb. Nid oedd y canghenau Ymneillduol oedd ar wasgar drwy y wlad yn aros yn eu perffectorwydd. Yr oedd ysbrydolrwydd a duwiolrwydd y tadau Puritanaidd i raddau pell wedi ei gollu, a ffurfioldeb a sychder ysbryd wedi meddiannu eu holynwyr. Gyda hyny, yr oedd gogwyddiad crefyddol yr oes at anfyddiaeth, a gweithiau Hobbes, Tindal, Collins, Shaftesbury, a Chubb yn cael cylchrediad led gyffredinol. Pan yn efrfydd yn Rhydychain, ni allasai John Wesley fod yn ddall i sefyllfa cymdeithas o'i gwmpas, ac yn arbenig i sefyllfa ei gyd-efrwydr. Yr oedd eu moesaus isel, a'u gogwyddiadau anfyddol, yn cyffroi ei ysbryd. Arweiniodd hyn i ffurfiad y "Clwb Sanctaidd." Ymgynnullai y ddau Wesley, ac ychydig ereill o'r cyffelyb feddwl, er cynnal cyfarfodydd crefyddol—manteisiol i feithrin tueddiadau ac arferion sanctaidd. Nid oeddynt hyd yn hyn yn y goleu am natur gwir sancteiddrwydd, nac am y moddion i'w gyrhaedd. Tueddynt yr ormodol at gynnyrchu hunan-gyfiawnder, ac at sicrhau hunan-bureiddiad. Yr oeddynt yn ddiwyll a goneat; ond heb ddeall ffordd Duw yn fanwl. Dyma hedyn cyntaf *Trefnyddiaeth*. Yn wir, dechreuasant gael yr enw o *Drefnyddion* y pryd hyn:—a dyma pa ham y cyfrifir Rhydychain yn gryd *Trefnyddiaeth*.

Yn y fl. 1738, daeth y ddau Wesley i gydgyf-aryddiad â Peter Böhler—un o bregethwyr y Moraviaid. Defnyddiwyd ef gan Ragluniaeth i agoryd llygaid y ddau frawd am natur ffydd gadwedigol. Daeth y ddau frawd yn fuan i weled eu bod yn amddifad o'r ffydd sydd i fywyd; ond o dan gyfarwyddyd eu hathraw newydd, dygwyd hwynt yn huan i berchenogi gwir ffydd, a'r profiad o ischawdwriaeth sydd yn dilyn. Buont am beth amser yn ymwasgu at y Moraviaid, ond nid ar drael gollwng gafael o'r eglwys yn yr hon y dygwyd hwynt i fyny. Y mae yr amgylchiad hwn yn werth ei gofnodi,

am ei fod yn esboniad ar rai o arwedion mwyaf amlwg y diwygiad Methodistiaidd. Y mae amgylchiadau y fl. 1738 yn galw am ein sylw. Yr oedd Charles Wesley yr pryd hwn yn gwneyd ymgeision canmoladwy i gynnyrchu cyfiroadau crefyddol yn Llundain. Cymmeradwyid ei olygiadau a'i ymdrechion gan amryw glerigwyr, a chwanegai dychweledigion yn ddyddiol o dan ei weinidogaeth; ond yn fuan, cauid drysau eglwys ar ol eglwys yn ei erbyn. Ymgynmerodd â churadiaeth Islington; ond trowyd ef ymaith yn fuan—nid yn gymmaint o herwydd ei olygiadau duwinyddol, ond yn fwy o herwydd ei sêl a'i frwdfrydedd crefyddol. Ymgynmerodd â mynychu Newgate, er dysgu trefn iachawdwriaeth i'r trueiniaid condemniedig a gaeth-iwid yno. Ymwasgai, hefyd, at y mân gynnuliadau perthynol i'r Moraviaid. Yn Medi, 1738, dychwelodd John Wesley o Germany. Yr oedd ei ysbryd yntau erbyn hyn yn llawn tân. Ymwelai â'r eglwysi, a phregethai ynddynt gyda nerth, tra y parhaodd y drysau yn agored; ond cauwyd drws ar ol drws yn ei erbyn yntau hefyd. Nid oedd ganddo bellach ond ymwasgu at gymdeithasau y Moraviaid, talu ymweliad â'r carcharau er "dysgu ffordd Duw" yno, a myned yn ol a blaen i eglwysi gwledig, lle y caffai dderbyniad. Glynai John Wesley yn dŷn, hyd yn hyn, wrth drefniadau manylaf yr Eglwys Sefydledig. Yr oedd angen am ryw loan Fedyddiwr i barotol y ffordd i lafur eangach a mwy cyffredinol. Yn Rhagfyr, 1738, cyrhaeddwyd Llundain gan George Whitfield, ar ol bod yn gwneyd gwaith mawr yn America. Cyfarfyddwyd ef gan John Wesley—a llongyfarchent en gilydd. Cafodd Whitfield yr un driniaeth a'r ddau Wesley. Mewn tri diwrnod, cafodd bump o eglwysi yn gaeedig yn ei erbyn. Ond bu y culni hwn yn achlysur daioni mawr. Ymwasgodd yntau at gymdeithasau y Moraviaid, ac ad-daniwyd ei sêl gan symledd eu haddoliadau. Trodd Whitfield ei wyneb i Bristol—ei ddinas enedigol. Yr ydoedd yr eglwysi yn agored iddo ar y cyntaf; ond yn mhen pythefnos, yr oedd pob drws yn gaeedig yn ei erbyn, ond drws carchardy Newgate; ac yn fuan, cauwyd hwnw hefyd, trwy orchymyn y maer. Nid oedd gan Whitfield, bellach, ond gwrandaw yn fwy ar lais rhagluniaeth Duw nag ar drefniadau dynion. Dydd Sadwrn, Chwefror 17eg, 1739, gwynebodd ar Kingswood—cymmydogaeth a breswylid gan lŵyr, yn benaf; pa rai a gyfrifid yn hynod am eu drwg-foesaus a'u hannuwioldeb. Yr oeddynt yn gwbl amddifad o foddion gras, ac wedi ymollwng i arferion isel a phaganauidd. Yma, teimlodd yn rhydd i bregethu yn yr awyr agored, er fod hyny yn afreoleidd-dra eithafol yn ol safonau yr eglwys y perthynai iddi. Ymgynmerodd â mynychu y lle; ac yr oedd ei weinidogaeth yn at-dynol a llwyddiannus iawn. Daeth dwy fil i'w wrando ar ei ail ymweliad; o bedair i bum mil ar ei drydydd ymweliad; ac yn raddol, cynnyddasant i ddeg, pedair-ar-ddeg, ac ugain o floedd! Wedi hyn, ymwrolodd a safodd ar *bowling-green* Bristol, a phregethodd i floedd oedd wedi ymgasglu ynghyd. Wrth weled ei lwyddiant, anfonodd at Mr. Wesley i ddyfod i'w gynnorthwyo. Prin y gallasai efe ymgymodi ar y cyntaf â'r "annhrefn" hwn. "Yr oeddwn yn meddwl," meddai, "y buasai achub eneidiau bron yn bechod, oddi eithr iddo gael ei wneyd o fewn yr eglwys." Ymadawodd Whitfield—ac ymgynmerodd Wesley â phreg-

ethu yn yr awyr agored. Yr oedd tyrfaoedd mawr yn dyfod ynghyd, a dylanwadau nerthol yn cydfyned â'r weinidogaeth. Cymmerodd y pethau hyn le yn Ebrill a Mai yn y fl. 1739. Wedi hyn, cawn hanes Whitfield yn ymweled â Chyruu, ac yn myned i mewn i raddau helaeth i lafar Mr. Griffith Jones, o Landdowror, gan gydweithio â Howel Harris, yr hwn oedd yn "treulio ac yn ymdreulio mewn llafurus gariad." Wrth ddychwelyd yn ol i Loegr, pregethai Mr. Whitfield ar *bowling-greens*, yn y marchnadoedd, ac ar y prif-fyrrdd. Cyrhaeddodd y brifddinas. Yno cafodd y rhan fwyaf o'r eglwysi yn ganedig yn ei erbyn. Achlysuodd hyn iddo gymmeryd Moorfields a Kennington Common yn safleoedd i gyfarch tyrfaoedd a ymgasglent yno. Yr oedd hyn yn barotoad y ffordd i Wesley. Mr. Whitfield oedd yn digaregu y ffordd; ond Mr. Wesley oedd yn sylfaenu, yn adeiladu, ac yn sefydlu cymdeithasau. Yr oedd Mr. Wesley yn y cyfwrng hwn wedi treulio llawer o'i amser yn Bristol. Cynnyddodd y cymdeithasau yn y fath raddau fel y bu yn rhaid adeiladu lle cyfleus i ymgynnull ynddo. A Mai 12fed, 1739, gosodwyd i lawr gonglfanen capel newydd yn nghanol "Ilais cân a moliant." Dyma y capel Trefnyddol (*Methodist*) cyntaf yn yr holl fyd. Yn y cyfamser, llafuriai Mr. Charles Wesley mewn gwahanol ranau o Lundain, ac Ingham—Trefnydd selog arall—yn Yorkshire.

Wedi brasnodi amgylchiadau rhagarbarotoawl sefydliad Wesleyaeth, yr ydym bellach wedi cyrhaedd y prif gyfnod (*epoch*). Yr oedd Mr Wesley cyn hyn wedi pwrceus lle a elwid y Foundry yn Moorfields—hen adeilad a fu yn adnabyddus am y mangelau a wnelid ynddo. Yr oedd mewn sefyllfa adfeiliedig. Adgyweiriwyd ef, a gwnaed ef yn lle cymhwys i addoli y Duw byw. Ar yr llog o Tachwedd, 1739, cynnaliwyd y gwasanaeth agoriadol. Dyma brif nod amseryddol dechreuad Wesleyaeth. Myn rhai ddyddio y dechreuad ar adegau ereill, a gwna Mr. Wesley hyny ei hunan yn ei "*Church History*," sef, adeg ffrifad y "*Clwb Sanctaidd*" yn Rhydychain, yn y fl. 1729; a thrachefn, adeg ei gydygyfarfyddiad ef ac ereill, yn ol cyfarwyddyd Peter Böhler, yn Fetter Lane, Mai 1af, yn y fl. 1738. Myn Dr. Smith, yn ei "*History of Wesleyan Methodism*," ll. ii. pen. 2," ddyddio yr amgylchiad ynglŷn âg ysgariad Mr. Wesley oddi wrth y Moraviaid, yn y fl. 1740. Ond Tachwedd 11eg, 1739, ydyw y dyddiad a rydd Mr. Wesley ei hun yn ei arweiniad i "Reolau Cyffredinol y Cymdeithasau"—yr hyn sydd yn ddiagon o awdurdod dros y dyddiad hwn, heb law mai dyma y dyddiad a gydnabyddir fel yr un cywir gan y cyff a'r canghenau Wesleyaidd drwy yr holl fyd. Y mae cydygyfarfyddiad amgylchiadau yn ein rhwymyo i gymmeryd y fl. 1739 fel dyddiad dechreuad Wesleyaeth. Heb law mai dyma y fwyddyn y dechreuwyd adeiladu y capel Wesleyaidd yn Bristol, ac yr agorwyd y Foundry yn lle o addoliad gan Mr. Wesley, yn Llundain, yn y fwyddyn hon hefyd y sefydlwyd *bands* yn Bristol, ac y cyhoeddwyd "Hymnau a Chan-iadau cyssegredig" gan John a Charles Wesley. Diau mai ynglŷn â dyddiad dechreuad Wesleyaeth y dylem osod ger bron amcan pwysig sefydliad y "cymdeithasau." Gwnawn hyny yn iaith Mr. Wesley ei hun:—"Yn niwedd y fl. 1739, daeth wyth neu ddeg o ddynion ataf yn Llundain, y rhai a ymddangosent dan argy-

hoeddiad dwfn o bechod, ac yn ocheneidio yn ddwys am ischawdwriaeth. Dymunasat arnaf (fel y gwnaeth dau neu dri yn chwanege dra-noeth) dreulio ychydig o amser gyda hwy mewn gweddi, a'u cyfarwyddo pa fodd i ffioi rhag y llid a fydd, yr hwn a welent hwy yn hongian beunydd uwch eu penau. Fel y gallm gael mwy o amser i'r gwaith mawr hwn, pennodais ddiwrnod iddynt, ar yr hwn y gallent oll ddyfod gyda'u gilydd; yr hyn, o'r pryd hwnw allan, a wnaethant bob wythnos—sef ar ddydd Lau, yn yr hwyr. I'r rhai hyn, ac i ereill yn chwanege a ddymunasat ymuno â hwy (cans yr oedd eu nifer yn cynnyddu yn feunyddiol), y rhoddais yr hyfforddiadau hyny ag y barnwn o bryd i bryd yn fwyaf angenrheidiol iddynt; a phob amser terfynu ein cyfarfodydd mewn gweddi gyfaddas i'w hamrywiol angenrheidiâu." Yn mhellach, Mr. Wesley a ddywed, "Dyma oedd cyfodiad yr Unol Gymdeithasau—yn gyntaf yn Llundain, ac yna mewn manau ereill. Y gyf-ryw gymdeithas nid yw angen na 'chwmmi o ddynion yn meddu ffurf, ac yn ceisio grym dw-ioldeb, wedi ymuno ynghyd mewn trefn i weddio gyda'u gilydd, i dderbyn gair y cyngor, ac i wyllo y naill dros y llall mewn cariad; fel y gallont gynnorthwyo eu gilydd i weithio allan eu hiachawdwriaeth eu hunain." Hyd yma, yr oedd arweinwyr y diwygiad Methodistaidd yn cyd-ddeall eu gilydd, a chydweithrediad cyffredinol yn ffynu. Yr gyssylltiol â'r Foundry, darparodd Mr. Wesley annedd-dy iddo ei hun, a'i gydweithwyr, yn Llundain. Symmudodd ei fam ato, ac yno y treuliodd hi weddill ei dyddiau. Yr oedd ef yn dynwr o'i fam; a bu hithau yn gynghorydd ffyddlaw, ac yn wein-yddes werthfawr iddo yntau. Wedi ysgariad Mr. Wesley oddi wrth y Moraviaid yn Gorphen-af 1740, ymgyssegrodd yn llwyrach nag erioed i'r weinidogaeth deithiol. Gosododd John Cennick, llëygwr, i gymmeryd gofal y gymdeithas yn Kingswood yn ystod ei absenoldeb. Ym-ddiriedid iddo i esbonio yr Ysgrhythran iddynt, ac i weddio gyda hwynt—ond nid i bregethu. Gosododd Thomas Maxfield, un o'r dychweled-igion yn Bristol, i lanw yr un cylch gyda'r gymdeithas yn y Foundry, yn Llundain. Ceir enw John Nelson, dyn amlwg yn hanes Wesleyaeth, yn dyfod i sylw yn y cyfnod hwn. Yn y blyn-yddoedd 1740 a 1741, gwibiai John Wesley trwy wahanol ranau y deyrnas yn ddiabll, gan bregethu yn ddyddiol, ac yn gyffredin bedair o weithiau ar y Sabbothau. Enawu ereill amlwg ar y maes yn y cyfnod hwn ydynt Ingham, Howel Harris, John Bennett, a David Taylor, ac ereill. Nid llai gweithgar ydoedd Charles Wesley wrth fyned a dyfod rhwng Llundain a Bristol. Traddodai y genadwri a ymddiried-wyd iddo yn Windsor, Southampton, Leicester, Ogbrook, Nottingham, Bath, a rhanau o Gymru. Yn yr un cyfnod, yr oedd Whitfield yn llafurio yn nhrefedigaethau Gogledd America. Ionawr 16eg, 1741, gadawodd Charleston am Loegr. Bellach, yr ydym wedi dyfod at adeg neillduol o bwysig yn hanes Trefnyddiaeth—adeg gwa-haniad y Trefnyddion yn achos "y pum pwngc." Yr oedd gogwyddiad meddwl John Wesley er yn foreu at y golygiadau Arminiaidd ar y "pum pwngc." Gwelir hyny oddi wrth yr ohebiaeth fu rhyngddo a'i fam tra yn Rhydychain. Nid oes a fynom ni yn awr â chyfaddasder cynbenid ei feddwl gogyfer â derbyn Arminiaeth. Ein cais ni ydyw cofnodi ffeithiau. Yr oedd John

Wesley yn aiddgar dros olygiadau athrawiaethol Arminius—nid dros yr Arminiaeth ddirywiedig a goledwyd gan rai o'i ddygyblion, ac a ddygwyd yn Ewrop; ond yr Arminiaeth sydd i'w chael yn ysgrifeniadau y duwinydd galluog, James Arminius, ac a eglurwyd gan y gwrthdystwyr (*Remonstrants*) yn Nghymmanfa Dort. Gan fod y golygiadau athrawiaethol hyn yn un o brif arweddion Wesleyaeth, ac mai dyma brif achos yr ymranid rhwng Wesley a Whitfield, dyma y cyfleusdra goreu a gawn i osod yr athrawiaethau hyn ger bron:—

1. Fod Duw wedi rhaglunio i roddi iachawd-wriaeth i'r rhai a ragwelai a weithredent ffydd yn Nghrist, yn ddirywyst, hyd anghau; ac ar y llaw arall, ei fod wedi trefnu colledigaeth dra-gwyddol yr anghredinwyr a wrthasafent eu gwahoddiadau, i ddiwedd eu bywyd.

2. Fod Iesu Crist, trwy ei anghau, wedi rhoddi iawn dros holl bechodau pawb, a phob un, o ddyrnolrwy; etto, nad oes neb ond credinwyr i fod yn gyfranogion o'i ddwyfol fanteision.

3. Nad all neb o hono ei hun, na thrwy allu-odd ei rydd ewyllys, gynnrychu na chenhedlu ffydd yn ei enaid ei hun; a chan fod dyn wrth natur yn ddirywiol, ac yn annigonol i feddwl na gwneuthur yr hyn sydd dda, fod yn angenrheidiol iddo gael ei "eni drachefn," a'i adnewyddu gan Dduw, trwy yr Ysbryd Glân, er mwyn Crist.

4. Fod y dwyfol ras, neu y dylanwad hwn, sydd yn iachau dyn, yn perffeiithio yr oll a allir ei alw yn ddaioni gwirioneddol ynddo; etto, nad yw y gras hwn yn gorfodi neb yn groes i'w ewyllys, er y gellir teimlo cyndynrwydd yn yr ewyllys.

5. Fod y sawl a unir â Christ drwy ffydd, yn cael eu cynnysgaeddau â nerth digonol i orchfygu pechod; ond fod yn bosibl i ddyng gollu ei ffydd, a syrhthio ymaith oddi wrth ras.

Parotwyd y gwahaniad hwn gan yr ohebiaeth a ddygid yn mlaen cydrhwng Wesley a Whitfield tra yr oedd yr olaf yr ochr arall i'r Werydd. Ond wedi glaniad Mr. Whitfield yn y wlad hon, Mawrth 11eg, 1741, y cyrhaeddodd pethau y pwnt terfynol. Ymlusgodd amryw fân beth-euach i mewn i'r anghydwlediaid, nad oeddynt yn perthyn i athrawiaeth, a thuedd ynddynt i oeri serchiadau y ddau arweinydd y naill at y llall, ac i attal llwyddiant yr adfywiad crefyddol; ond y gwahaniaeth barn am athrawiaethau oedd wrth wraidd y gwahaniad wedi y cwbl. Ni ddygwyd credo athrawiaethol yn safon aelodaeth yn y cymdeithasau. Diarddelwyd Acourt yn Llundain, a Cennick yn Kingswood—nid am eu bod yn coleddu y golygiadau Calvin-aidd, ond am eu bod yn achosi trwst ac afreoleidd-dra yn yr amlygrwydd a roddent i'w credo yn y cymdeithasau. Bellach, dyma Drefnyddiaeth (*Methodism*) wedi ymrannu.

Dilyn hanes Trefnyddiaeth Wesleyaidd fydd ein hunig orchwyl yn yr eithyl hon. Rhaid cadw y sylw yn benaf ar ymfurfiad y cyfundeb yn ol yr amgylchiadau, yn gymmaint ag mai amgylchiadau fuont yr achlysuron o'r gwahanol sefydliadau a berthynant iddo.

Ar ol y gwahaniad, ymgyssgredd Mr. Wesley, a'i frawd Charles, ac ereill o'u cydweithwyr, i gadw tân yr adfywiad yn fyw, ac i ymledu yn ei derfynau. Dyma yr adeg y codwyd pregethwyr llëygod. Y cyntaf oedd Thomas Maxfield. Yr oedd efe, ac ereill, yn gynnorthwyr, trwy gynghori, darllen, ac egluro yr

Ysgrhythrau cyn hyn; ond dyma adeg cychwyniad pregethu gan lëygwyr. Yr oedd Wesley ar y cyntaf yn wrthwynebol iawn i hyn, a gadawodd Bristol am Lundain er rhoddi attalfa ar yr hyn a gyfrifai yn anhrefn. Ond yr oedd ei fam yn fwy blaenllaw nag ef i ymryddhau oddi wrth osodiadau ac arferion y sefydliad eglwysig gwladol; ac o dan ei dylanwad hi y cydsyniodd i gyd-ddwyn â phregethwyr llëygod. Wrth bregethwyr llëygod, y deallir rhai heb dderbyn urddau esgobol. Nid oedd Mr. Wesley y pryd hwn yn cydnabod awdurdod unrhyw urddiad arall. Cynnyddodd eu rhif yn ystod y flwyddyn gyntaf i dri-ar-hugain o bregethwyr teithiol, heb law amryw o bregethwyr lleol. Un o'r rhai amlycaf o honnt ydoedd John Nelson—sær maen wrth ei alwedigaeth. Yr oedd yn frodor o swydd York. Dilynai ei alwedigaeth yn ystod y dydd, a threuliai ei nosweithiau i bregethu a chynnal cymdeithasau. Yn y flwyddyn hon hefyd y sefydlwyd y rhestr-gyfarfod (*class-meeting*) cyntaf. Gwnaed hyn yn Bristol; ac ar ddychweliad Mr. Wesley i Lundain, ffurfiwyd y cyffelyb gyfarfodydd yno. Hyd yn hyn, yr oedd yr oll o'r aelodau yn cydgyfarfod â'u gilydd; ond yn ffurfiad y rhestr-gyfarfodydd, dosbarthwyd y cymdeithasau yn ddostranau o ddeuddeg, a gosodwyd hwy o dan ofal un dyn a elwid yn flaenor (*leader*)—gwaith yr hwn oedd gofalu am weled pob aelod yn ei restr unwaith yn yr wythnos. Cynnelir y cyfarfodydd hyn mewn canu mawl, darllen yr Ysgrhythrau, adrodd profiadau crefyddol, a rhoddi cyfarwyddyd, cynghor, rhybudd, a chysur, gan y blaenor, yn ol cyflwr ac amgylchiadau pob aelod. Yn y flwyddyn hon hefyd y sefydlwyd gwyl-nosau (*watch-nights*). Cynnelid hwy ar y cyntaf yn achlysurol, yn ol y cyfseuderan; ond yn awr, nid dynt yn cael eu cynnal ond yn unig ar ddiwedd y flwyddyn, a therfymir hwy mewn gweddi ar ddyfodiad y flwyddyn newydd i fewn. Yr oedd yr adfywiad yn ymledu yn ei derfynau yn barhaus. Cludwyd y tân i swydd York, Lincoln, Cornwall, a manau ereill yn Lloegr; a chymmerid gwibdaith i Gymru, yn awr a phryd arall, gan y ddau Wesley. Yn y cyfnod yma y talodd John Wesley ymweliad ag Epworth, ei le genedigol, ac y pregethodd bob nos am wythnos ar gareg fedd ei dad—amgylchiad sydd yn cael ei adgofio trwy gyfrwng darlun hynod o darawgar. Treuliai y dydd i'n weled â gwahanol bentrefi a chymydogeithau o fewn cyrhaedd Epworth, i draddodi y genadwri fawr. Pan ar ymweliad â Newcastle yn Chwefror, 1743, a gweled y cyffro oedd wedi ei gynnrychu mewn ardaloedd cylchynol, gwelodd Mr. Wesley yr angenheidrwydd am drefnu ei lafur teithiol wrth gynllun mwy cysson a rheolaidd, a pheidid byth a "tharaw cymaint ag un ergyd lle nad allai ddilyn gydag ergydion ereill." O hyn yr ymgododd ei gyfundrefn "gylchdeithiol"—cynllun a sefydlwyd ganddo yn fuan ar gyfer llafur ei holl gynnorthwyr. Meddyl-ddrych y cynllun ydyw, gosod nifer o leoedd, yn amrywio o ddeg i ddeg-ar-hugain, o dan ofal un neu ddau o bregethwyr teithiol—gorchwyl pa rai ydyw pregethu, cyfarfod y rhestrau, a gweinyddu ddygyblaeth yn y lleoedd hyn. Y mae llwyddiant y gwaith, a lliosawgrwydd y cymdeithasau, wedi peri fod cychylch y teithiau lawer iawn yn gyfyngach nag oeddynt yn y cychwyniad. Ni oddef ein terfynau i ni ymdroi i sylwi yma ar yr arddangosiadau anianyddol oedd i'w

canfod mewn rhai arfaloedd yn glŵn â'r adfywiad y pryd hyn. Meddiennid llaweroedd gan fath o lewygon, dirydniadau, a dioddefiadau arswydol: ymddangosai rhai megys wedi cael rhyw attaliad ar eu parabl: tra y byddai ereill yn gollwng allan ysgrechfeydd annaturiol a rhyfedd. Nid oedd Charles Wesley yn cysylltu dim pwys â'r arddangosiadau hyn; ond yr oedd John Wesley, ar y llaw arall, yn awyddus i gael modd i roddi cyfrif am danynt, ond er hyn yn methu. Ei farn fwyaf cyffredin ydoedd mai cyffroadau dieffig (*demoniacal*) oeddnt. Ond y mae y ffaith yn briodol o'i chrybwyll, beth bynag am y modd i roddi cyfrif am dani. Yn y fl. 1743 y cyhoeddwyd rheolau y cymdeithasau am y tro cyntaf. Erbyn diwedd y flwyddyn hon, yr oedd pump a deugain o bregethwyr teithiol ar y maes, heb law amryw o bregethwr lleol. Yr oedd cymdeithasau wedi eu sefydlu yn y nifer fwyaf o drefi mawrion Lloegr. Nis gellir sicrhau rhif yr aelodau; ond rhaid eu bod yn llawer o filoedd. Yr oedd mwy na dwy fil yn Llundain ei hun. Galwyd ynghyd gynadledd ar ddydd Llun, y 25ain o Fehefin, 1744; a chynnalwyd hi yn y Foundry, Llundain. Y dydd blaenorol, ymunodd y clerigwyr rheolaidd â'r llysgwyr i ymgyfranogi o Swper yr Arglwydd. Boreu yr eisteddiad cyntaf, pregethwyd gan Charles Wesley. Heb law y ddau frawd, yr oedd yn bresennol bedwar o weinidogion urddedig o Eglwys Loegr—John Hodges, Wenvo, Cymru; Henry Piers, Bexley; Samuel Taylor, Quinton; a John Meriton, o'r Isle of Man. Y dybiaeth gyffredinol yw, mai y chwe clerigwr uchod oedd yn ffurfio y gynadledd gyntaf. Modd bynag, yr oedd y llysgwyr canlynol yn bresennol—Thomas Maxfield, Thomas Richards, John Bennett, a John Downes. Gorchwyl cyntaf y gynadledd oedd penderfynu ar y modd o ddwyn pethau yn mlaen. Yr oedd rhyddid barn a chydraddoldeb hawliau yn cael eu hystyried fel rhagofreintiau cyffredinol. Yn ateb i'r gofyniad, "Pa mor bell y mae pob un yn cydsynio i ymostwng i lais y mwyafrif?" yr ateb oedd, "Mewn pethau damcaniaethol, nis gall neb ymostwng ond i'r graddau y bydd y farn wedi ei hargyhoeddi; ond mewn pethau ymarferol, mor bell ag y gallwn heb ddolurio ein cydwybodau." Y ddau brif bwynt y bu trafodaeth yn eu cylch ydoedd, yn gyntaf, "Pa beth i'w ddsygu?" ac yn ail, "Pa beth i'w wneyd, neu pa fodd i reoli yr athrawiaeth, y ddsygyblaeth, y weinidogaeth, a'r cymdeithasau?" Cymmerwyd y ddau ddiwrnod cyntaf i fyny i drafod yr athrawiaethau oedd i gael allygrwydd yn y weinidogaeth. Yr oedd holl dueddiad yr ymddiddan yn dangos fod y tadau Methodistiaid am ochel duwinyddiaeth haer-dybiol (*dogmatical*) ddiangenrhaid, ac yn awyddus i gyfyngu eu dysgeidiaeth at wirioneddau hanfodol i grefydd personol; megys, edifeirwch, ffydd, cyfiawnhâd, sancteiddhâd, a thystiolaeth yr Ysbryd. Dar-nodi ac ymddiddan am y pynciau hyn ydoedd un rhan o waith y gynadledd. Treulwyd y tri diwrnod dilynol i drafod y ddsygyblaeth. Rhoddwyd ystyriaeth i gysylltiad y cymdeithasau ag Eglwys Loegr. Anghefnogwyd ymadawiad â'r Eglwys—tra ar yr un pryd yr oedd golygiadau Mr. Wesley wedi dyfod yn llawer mwy rhyddfrydig am drefn eglwysig. Tynwyd allan gyfres o reolan ar gyfer y cynnorthwywr llyegol. Yr oedd Mr. Wesley o hyd yn gyndyn i roddi cefnogaeth i llysgwyr i ymgymeriad &

gwaith y weinidogaeth. Yn ateb i'r cwestiwn a oedd cynnorthwywr llyegol yn cael eu caniatu, penderfynwyd, "Mewn achosion o angenrhaid yn unig." Gobeithiai hyd yma y buasai i'r adfywiad ymweithio hyd at glerigwyr yr Eglwys Genedlaethol, nes gwneyd gwasanaeth llyegwyr yn ddiangenrhaid. "Yr ydym ni," medd y cofnodau, "yn credu y bydd i'r Trefnyddion, naill ai cael eu bwrw ymaith, neu y gwnant lefeinio yr holl eglwys." Cyfarwyddwyd y cynnorthwywr i bregethu yn erbyn "ffurfioldeb." Y cyfarwyddiaid cyffredinol ar gyfer pregethu oedd, yn laf, gwahodd; 2il, argyhoeddi; yn 3ydd, cynnyg Crist; yn 4ydd, adeiladu—ac i wneyd hyn oll i raddau yn mhob pregeth. Cymmeradwyd y rheolau yr Unol Gymdeithas a rheolau y *Bands*. Rhoddwyd ateb cadarnhaol i'r cwestiynau, "Ai cyfreithlawn dwyn arfau?" ac hefyd, "A ydych chi'n briodol arfer y gyfraith?" Yn ystod yr holl eisteddiad, croesawyd holl aelodau y gynadledd gan Lady Huntington; canys yr oedd hi, hyd yma, yn edrych ar Drefnyddiaeth fel un achos cyffredinol. Pregethodd Mr. Wesley yn ei phalas ar yr achlysur. Ei destyn oedd, "Pa beth a wnaeth Duw."

Yn y flwyddyn hon y cyhoeddodd Mr. Wesley ei "Appel difrifol at ddynion o Reswm a Chrefydd" (*"Earnest Appeal to men of Reason and Religion"*). Amcan y traethawd yw egluro ac amddiffyn y cynmudiad Methodistiaid; a gwna hyn yn glir, yn gryf, a llwyddiannus. Blwyddyn lawn o hanesion cyffrous a ddilynodd y gynadledd. Yr oedd yr adfywiad yn ymledu yn ei derynau—y ddau Wesley a'u cynnorthwywr yn ymdreulio yn y gwaith—erledigaethau yn dyfod i'w rhan, Weleiaeth yn tori allan yn mhlith milwyr y fyddin Brydeinig yn Flanders—John Evans, John Haime, Samson Saniforth, Mark Bond, yn offerynu i ennill eu cydfilwyr at y Gwardwr—y dychweledigion yn dangos gwroldeb yn mrwydr Fontenoy, ac amryw o honynt yn marw yn fuddugoliaethus.

Cynnalwyd yr ail gynadledd yn Bristol, ar y laf o Awst, 1745. Yr oedd y deyrnas hon mewn berw y cyfnod hwn yn achos cais Charles Stuart i adfeddiannu i'w deulu yr orsedd Brydeinig. Yr oedd Wesley, er hyn, yn gwibio drwy y wlad, ac yn cymmeryd mantais ar bob cyfleuada i argymhell ffyddlondeb i etifeddiadion y goron, ac i wrthsefyll cais yr ymhwron. Ond gwylio dros, cadarnhau, a lledaenu yr adfywiad oedd ei orchwyl mawr ef. Cyhoeddodd yr ail ran o'i "Appel" yn y flwyddyn hon.

Cynnalwyd y drydedd gynadledd yn Bristol, Mai 12fed, 1746. Ffurid hi o'r ddau Wesley, dau glerigwr, a phum pregethwr llyegol. Ni pharhaodd ond deuddydd. Nid yw Wesley yn ei chrybwyll yn ei "*Journal*." Prysurodd ef rhagddo i deithio trwy holl Loegr a Chymru, gan ddilyn y cyffelyb gwrs ag o'r blaen—pregethu mewn lleoedd newyddion, ymweled i hen lleoedd, ac arolygu sefyllu y cymdeithasau, &c. Glaniodd Mr. Wesley yn yr Iwerddon Awst 9fed, 1747. Yr oedd pregethwr llyegol o'r enw Thomas Williams wedi casglu ynghyd yn agos i dri chant o aelodau yn Dublin cyn ei fynediad yno. Cafodd ymgyngoriad personol & phob aelod. Rhyfeddai at "nerth eu ffydd." Pregethai yn fynych a chysson yn y capel a berthynai i'r gymdeithas—lle wedi bod unwaith yn eglwys Lutheraidd. Yr oedd y capel a'i amgylchoedd yn cael ei lenwi gan wrandawyr

parchus. Treuliodd bythefnos yn eu plith, ac ymadawodd Awst 23ain. Yn mhen y pythefnos, glaniodd Charles Wesley yn Dublin, yn nghwmni Charles Perronet, mab periglor Shoreham. Erbyn hyn, yr oedd y "llew rhuadwy" wedi gwneyd galanaadra yn Dublin. Torodd y mob i'r capel, ac i'r *store-houses* oedd yn gysylltiol âg ef, gan ddryllio a llosgi yr holl adeilad. Yr oedd John Cennick wedi traddodi pregeth Nadolig yn Dublin ar y geiriau, "Ac a'i rhwymodd ef mewn cadachau, ac a'i dododd ef yn y preseb." Un Pabydd oedd yn ei wrandaw, na wyddai odid ddim am y Beibl, a honai mai geiriau o luniad Protestanaidd oedd y testyn; a dechreuodd alw y Trefnyddion yn gadachwyr (*swaddlers*): ac wrth yr eaw hwn yr adnabyddid y Wesleyaid gan hyd yn oed plant yr heolydd. Ond parhaodd Charles Wesley i fyned rhagddo yn ei ymdrechion efengylaidd er gwaethaf yr erledigaeth; ac nid yn fynych yr ymgasglai torf ynghyd i'w wrandaw na byddai i rywun neu gilydd gael ei ladd gan yr erlidwyr creulawn. Rhoddid yr erlidwyr yn llaw yr awdurdodau trefol; ond fel rheol, gollyngid hwynt yn rhydd heb ddirwy na chosp. Anfonwyd amryw o'r pregethwyr i'r wlad, a dychwelent gyda newyddion am ddefiroadau crefyddol mewn gwahanol fanau. Wynebodd Wesley ar y canolbarth. Clywai dônau y Trefnyddion yn cael eu canu neu eu chwibianu ar hyd ei daith. Yn Tyrrell's Pass, ymgyra i'r holl dref i'w wrandaw. Adnabyddid y lle o'r blaen fel lle hynod am ei annuwiolion—am dorwyr Sabbothau, tyngwyr, meddwon, lladron, &c. Ond adferwyd y lle i gyflwr newydd. Ni ohlywid llŵ, ac ni welid meddwyn mewn unrhyw gwr o'r dref. Yn Athlone, daeth yn wrthddrych erledigaeth; ac arweinid yr ymosodiad gan offeiriad Pabaidd. Cefnogid y Wesleyaid gan Brotestaniaid y lle; ac aeth yn gymmait o wrthdarawiad fel y bu yn rhaid i'r milwyr ymryd. Yn Moat, cafodd wrandawyr parodi i dderbyn y gair; ond gwnaeth y mob eu goreu i'w drysu trwy wneuthur oernadau a lluchio ceryg. Yn Phillipstown, cafodd gwmi o feirchfilwyr i'w groesawu—pa rai oedd wedi eu "dwyn o'r tywyllwch i'r goleuni," ac ymfurfio yn gymdeithas Wesleyaidd. Fel hyn, aeth Wesleyaeth i mewn i'r Iwerddon—byth i gael ei gwrthio allan. Ail ymwelodd J. Wesley â'r Iwerddon, Mawrth 8fed, 1748. Cerddodd y tir oedd wedi ei gerdded gan ei frawd o'i flaen, gan gadarnhau y brodyr, a'u cysuro yn ngwyneb ymosodiadau eu gelynynt arnynt.

Y mae genym yn awr i gyfeirio at y bedwar-edd gynnadledd a gynnalwyd yn y Foundry, Mehefin 16eg, 1747. Heb law y ddau Wesley, yr oedd yn bresennol Perronet, Shoreham; Manning, Hayes; Bateman, St. Bartholomew, Llundain; Piers, Bexley; Howel Harris, Cymru; a saith o bregethwyr llëyggol. Ar amryw gyfrifon, yr oedd y gynnadledd hon y bwysicaf a gynnalwyd etto. Nodweddid hi gan y rhyddid barn a llafar a berthynent i'r rhai blaenorol. Yr athrawiaethau yr ymddiddanwyd yn eu cylch oedd "Sierwydd Ffydd Gyfiawnhaol, a Graddau Sancteiddhâd." Yr oedd yr ymddiddan ar "Sierwydd Ffydd Gyfiawnhaol" yn lled ammwys—yn gymmait felly fel yr ysgrifennodd John Wesley lythyr at ei frawd yn amlygu ei olygiadau yn fwy clir a llawn. Yn y llythyr hwnw, mynegai yn groyw mai wrth brofiad o gymmod y golygai "sierwydd diammheulod fod fy mhechodau wedi eu maddeu." "Yr wyf yn

golygu," meddai, "yn gyntaf, fod y fath sierwydd yn bosibl: yn ail, ei fod yn rhagorffraint gyffredin pob gwir Gristion: yn drydydd, mai gwir ffydd Gristionogol sydd yn puro y galon, ac yn gorchfygu y byd." Glynodd wrth y golygiad hwn dros ei holl oes. Am "gyflawn sancteiddhâd," dadlewyrdd fod yr athrawiaeth yn ysgrhythrol; ond fod yn angenrheidiol ei dysgu yn glir, rhag iddi roddi achlysur i arwain rhai i anobaith, ac i arwain eraill i ymfrost anianol, trwy hōni eu bod yn y meddiant o'r fendith, tra yn amddifad o honi. A fyno gydnabyddiaeth lawn â'i olygiad ef ar y pwng hwn, darlened ei bregeth ar "Berfeithrwydd Gristionogol." Yn yr ymddiddanion ar gwestiynau eglwysig, ceir profion amlwg o ymadawiad oddi wrth syniadau Uchel-Eglwysig. Dywedodd Wesley, "Y mae y gair *eglwys* yn y Testament Newydd yn golygu cynulleidfa unigol." Dywedwyd am "eglwys genedlaethol" nad yw ond "sefydliad gwladol." Cydnabyddwyd fod y tair gradd—diaconiaid, presbyteriaid, a henuriaid—i'w cael yn yr eglwys foreuol; ond nad ydynt yn cael eu gorchymyn yn yr Ysgrhythrau—nad oedd unfurfiad mewn llywodraeth yn bodoli yn yr eglwys hyd ddyddiau Cystenyn, ac nad yw yn cael ei ddyegu gan ysgrifenyddwyr ysbrydoledig, a hyny am fod amrywiaeth mewn llywodraeth eglwysig yn angenrheidiol i gyfarfod â gwahaniaeth oesau a gwledydd. Ceir profion fod Wesley, y pryd hyn, wedi llwyr ddarfod â 'hawl ddwyfol' esgobyddiaeth. Ond ni oddef ein gofod i ni ymhelethu yn y cyfeiriad hwn.

Mehefin 2il, 1748, y cynnaliwyd y bummed gynnadledd yn nghapel Tower-street, yn Llundain. Yr oedd tri-ar-ddeg yn bresennol. Nid ymdrinwyd â chwestiynau duwinyddol, am fod y rhan fwyaf o'r amser wedi ei dreulio yn achos ysgol Kingwood. Derbyniwyd adroddiad am naw o gylchdeithiau:—sef, Llundain, gyda deg o drefi; Bristol, gyda thair-ar-ddeg; Cornwall, gyda naw; Iwerddon, gyda phedair; Cymru, gyda phedair; swydd Amwythig, gyda saith; swydd Gaerlleon, gyda phump; swydd York, gyda naw; a Newcastle, gyda deg. Prif gwestiwn yr ymdrafodaeth yn y gynnadledd ydoedd perthynas Trefnyddiaeth â'r Eglwys Wladol. Hyd yma, y cais ydoedd cadw y cymdeithasau mewn cyesylltiad â'r Eglwys, mewn hyder y buasai yr adfywiad, yn raddol, yn lefeinio yr oll o honi, ac y galleid gochel unrhyw ymraiad. Ond wrth weled gelyniaeth y nifer mwyaf o'r clerigwyr at Drefnyddiaeth, a'r dirmyg a defid ar y Trefnyddion mewn gwahanol gylch- oedd a moddan, teimlid fod yn angenrheidiol cael deall clir am wir safle y cymdeithasau. Ni ddeuwyd i gyd-ddealltwriaeth boddhaol; a gohiriwyd y gynnadledd gydag argymhelliaid am i'r holl gynnorthwywyr ddyfod i undeb agosach â'u glydd.

Yn mhen deunaw mis, sef Tachwedd 16eg, yn y fl. 1749, ymgynullodd y gynnadledd drachefn yn Llundain. Argymhellwyd cynllun y pryd hyn oedd â thuedd ynddo i gorphori y cymdeithasau yn un cyfundeb, a thrwy hyn y effeithio ysgariaeth ymarferol oddi wrth yr Eglwys Sefydledig. Y cynnygiad oedd, fod y cymdeithas yn Llundain i gael edrych arni fel y fam-eglwys—fod y cynnorthwywyr yn y cylchdeithiau gwledig i anfon adroddiadau i oruchwylywr Llundain; pa rai oedd i drefnu gohebiaeth gysson â'r holl gymdeithasau gwledig.

Ynglŷn a'r cynllun hwn, yr oedd casgliad i gael ei drefnu yn yr holl gymdeithasau i gynnorthwyo y rhai mwyaf gwasgedig eu hamgylchiadau. Yr oedd Mr. Wesley, ar y cyntaf, yn dra boddhaol i'r cynllun hwn. "Ond bod yn unedig fel hyn yn un corph," meddai, "pen yr hwn ydyw Crist, ni bydd y byd, na'r diafol, yn alluog i'n gwahanu mewn amser na thragwyddoldeb." Digon tebyg mai tuedd y cynllun hwn at beri ysgariaeth oddi wrth yr Eglwys Sefydledig a barodd iddo fod yn gyndyn i'w fabwysiadu. Yr oll a wnaed oedd trefnu yn furflod fod pob cynnorthwywr i gymmeryd holl ofal y cymdeithasau yn ei gylchdaith; ac appwyntiwyd naw—yr hyn oedd rhif y cylchdeithiau ar y pryd. Rhoddwyd ffurf fwy sefydlog i amryw drefniadau yn y gynnaldded hon. Sefydlwyd fod Cyfarfodydd Chwarterol, yr hyn oedd eisoes wedi eu sefydlu mewn rhai cylchdeithiau, i'w cynnal yn mhob cylchdaith. Trefnwyd fod gwyl-nosau a chariad-wleddoedd i gael eu cynnal yn fisol. O hyn allan, yr oedd pob cylchdaith i gael ei hadgylfenwi â llyfrau yn fisol gan y cynnorthwywr, a phob cymdeithas i ddarparu ystafell neillduol a llyfrau i'r cynnorthwywr. Yr oedd cyfrif chwarterol i gael ei roddi o arian y llyfrau—yr hyn fu yn gychwyniad dosbarthiad llyfrau a thraethodau, ac sydd wedi gwneyd Trefnyddiaeth yn allu mor bwysig trwy gyfrwng y wasg. Dyma y pryd y trefnwyd i gyhoeddi y "*Christian Library*" mewn hanner cant o gyfrolau, gan wneyd y pregethwyr yn fath o lyfr-gludwyr. Dygwyd allan doraeth o draethodau ar faterion cyfaddas i angenion yr oes.

Mawrth Sfed, 1750, y cynnaliwyd y seithfed gynnaldded, yn mhen pedwar mis ar ol yr y flaeorol. Nid ydyw yn ymddangos fod ei gweithrediadau yn bwysig. Nid oes gofnodau am y gweithrediadau ar gadw; ac nid oes gofnodau am weithrediadau ond dwy gynnaldded ar gael cyn y fl. 1765, pryd y dechreuwyd eu cyhoeddi yn rheolaidd.

Dyma brif amgylchiadau y deng mlynedd cyntaf o hanes Trefnyddiaeth Wesleyaidd wedi eu bras gofnodi—yn cynnwys adfywiad crefyddol nad oes yn hanes yr eglwys gyfeiriad at yr hynotach. Deffrowyd eglwysi y wlad—agorwyd y drws i weinidogaeth léygol—cafwyd un o brif bregethwyr yr oesau yn Whitfield, un o brif eglwys-drefnidwyr yr oesau yn John Wesley, ac un o brif emynwyr yr oesau yn Charles Wesley—gwelwyd gwaethaf uffern yn yr erledigaethau a brofwyd, a gwelwyd amddiffyniad Duw yn y gwaredigaethau a gafwyd—cafodd Lloegr, Cymru, a'r Iwerddon eu cynnyrfu gan y symudiad, a deg a thrigain o weinidogion ar y maes yn barod i ddwyn y gwaith yn ei flae.

Yn Ebrill, 1751, yr ymwelodd Mr. Wesley, yn nghwmni Mr. Christopher Hopper, am y tro cyntaf ag Ysgotland. Prin yr oedd ei weinidogaeth yn cael y dylanwad a arferai gael ar genhedloedd ereill ar yr Ysgotiaid. Darlunia hwy yn gwrandaw fel delwau—yn barchus, y mae yn wir; ond yn rhy oer i'w arlymmer Drefnyddol ef. Yn ddiweddarach, bu arddeliad ar weinidogaeth Hopper yn Edinburgh, Dunbar, Leith, Dundee, ac Aberdeen. Yn Ebrill, 1753, yr ymwelodd Wesley drachefn ag Ysgotland. Cafodd y pryd hwn dderbyniad croesawgar iawn gan Gillies, o Glasgow, yr hwn oedd weinidog Presbyteriaidd o gyn fri. Cafodd bregethu yn ei eglwys. Ychydig oedd llwyddiant Mr. Wesley ar ddechreuad yr ymweliad hwn etto; ond

cynnyddai ei ddylanwad o hyd. Ond prin y gellir dywyd fod y meddwl Ysgotiaid wedi ei gyd-dymheru â Threfnyddiaeth Wesleyaidd. Nid ydyw llwyddiant Wesleyaeth yn Ysgotland wedi bod yn gyfartal i'r hyn a fu mewn rhanau ereill o'r Deyrnas Gyfunol.

Deuwn yn awr i wyneb cyfnod pwysig yn hanes Wesleyaeth, pan y mae perthynas y symudiad a'r Eglwys Wladol yn cael ystyriaeth ddirifol. Yn nghynnaldded 1751, a gynnaliwyd yn Bristol, yr oedd Mr. Wesley mewn pryder, o herwydd fod amryw o'r pregethwyr wedi blino ar gydymddwyn a'r clerigwyr; ac am fod yn rhaid i'r cymdeithasau ddbynnu arnynt am weinyddiad y sacramentau. Yr oedd amryw o'r pregethwyr yn eiddigus am ymneillduoeth broffesedig a gwyneb-agored. Ond terfynodd y gynnaldded yn heddychol ac unol. Cynnaliwyd all gynnaldded yn y flwyddyn hono yn Leeds; ond prif waith yr eisteddiad oedd gwneuthur ymchwiliad a oedd pob pregethwr yn dwyn arwyddion o ras, a doniau, ac arddeliad ar eu llafur. Cafwyd boddhad yn yr oll, ond un. Yn nghynnaldded 1752, trefnwyd gwelld darpariaeth ar gyfer cynnaliath y weinidogaeth. Y ddarpariaeth oedd, fod pob pregethwr i dderbyn 12p. yn y flwyddyn. Golygied eu bod yn cael eu bwrded gan gyfeillion yr achos yn eu crwydriadau; ac yr oedd y swm hwn yn cael ei ystyried ar gyfer gwisgoedd a llyfrau. Ond er mor fychan oedd y gydnabyddiaeth, nid oedd ond ychydig yn ei derbyn yn gyflawn. Mai 22ain, 1753, y dechreuodd y gynnaldded nesaf yn Leeds. Yr oedd amryw o glerigwyr a phregethwyr teithiol yn bresennol, heb law deuddeg o bregethwyr cynnorthwyo, a phedwar o léygywr, pa rai a gyfrifid yn aelodau o'r gynnaldded. Penderfynwyd fod y gynnalddedau o hynny allan i'w cynnal ar gylch—yn Llundain, Bristol, a Leeds. Trefnwyd mesurau i wrthweithio y cyffroadau a gynnyrchid yn y cymdeithasau gan ddylanwad golygiadau neillduol y Moraviaid a'r Calviniaid.

Yn ystod y flwyddyn hon, cymmerodd ymrwygiad le rhwng Jonathan Reeves, John Edwards, Samuel Larwood, Charles Skelton, a John Whitforth—pa rai a sefydlasant gynnull-eidfaoedd annibynol yn ngwahanol ranau o Loegr. Yn nghynnaldded 1754, a gynnaliwyd yn Llundain, arwyddwyd cyttundeb nad oedd neb o'r brodyr i weithredu yn annibynol ar eu gilydd, er gochel ymrwygiad pellach. Yr oedd pawb yn gyttun ar hyn. Yn ystod y flwyddyn ddilynol, adfywiodd yr awydd am ymneillduad oddi wrth Eglwys Loegr. Y rhai a safent yn dŷn dros ymneillduad oedd Joseph Cownley, yr hwn a ystyriai John Wesley yn un o brif bregethwyr Lloegr, Thomas Walsh, ac Edward a Charles Perronet. Honent fod ganddynt awdurdod i weinyddu y sacramentau, a dechreusant wneyd hyn yn ymarferol. Eu dadl dros hyn oedd, fod pobl eu gofal yn cael eu gwrthod o'r sacramentau, ac yn cael eu dirmygu a'u herlid gan y clerigwyr—llawer o ba rai oedd yn feddwon ac yn dyngwyr, yn ogystal ag yn arwain y mob i niweidio personau a meddiannau y Wesleyaid. Arweinydd y blaid wrthwynebol oedd Charles Wesley. Glynai wrth ei ragfarnau uchel-eglwysig. Arswydai rhag ymwahanu oddi wrth y sefydliad a gyfrifai yn wir eglwys. Nis gallai wrthwynebu ymneillduad ar dir rhesymeg; ond defnyddiai bob moddion a allai rhagfarn ddall gynllunio er cyrhaedd ei amcan.

Yr oedd un, Walter Sellon, a fu unwaith yn bregethwr teithiol, ond a ymfydlodd ar o hyn yn glerigwr yn swydd Leicester, yn gyfaill mawr i John Wesley, ac yn meddu cryn dylanwad drosto. Ysgrifennai Charles at Sellon am iddo arfer pob gallu a feddai i berswadio ei frawd rhag rhoddi gwyneb i'r cynnyhyrwy Ymneillduol; ac arferai bob dylanwad oedd ganddo dros ei frawd i'r un amcan. Yr oedd John Wesley y pryd hyn wedi ei argyhoeddi nad oedd athrawiaeth yr 'Olynaeth Apostolaidd' ond chwedl, ac mai yr un a'r unrhyw swyddog eglwysig oedd yr esgob a'r henadur. Erbyn cynnalredd 1755, a gynnaliwyd yn Leeds, yr oedd cyffro byw yn meddiannu mynwasan y naill blaid a'r llall. Yr oedd trigain a thri o bregethwy'r yn bresennol; ac yn eu plith, Grimshaw—yn unig er mwyn ymadael â hwy, os ymadaewent â'r eglwys. Dadleuwyd y cwestiwn am dri diwrnod. Cyrhaeddodd Charles Wesley ei bwynt. Daethpwyd i gyd-ddeall nad oedd ymneillduad oddi wrth yr eglwys i gymmeryd lle. Y rheswm dros hyn ydoedd, fod pleidwyr ymneillduad, oddi ar awydd i ddiogelu heddwch a chydweithrediad, wedi rhoddi ffordd. Cydsyniodd Walsh a'i gyfeillion i beidio gweinyddu y sacramentau. A'r fath oedd cyffro ysbryd Charles Wesley fel y gadawodd y dref heb ffawelio â'i frodyr; a dywedai mewn llythyr at ei deulu ei fod wedi "darfod â'r cynnalreddau am byth." Yn y gynnalredd ddilynol, a gynnaliwyd yn Bristol, Awst 26ain, 1756, pan yr oedd hanner cant o bregethwy'r yn bresennol, cyfodwyd pwngc yr ymneillduad i'r gwynt drachefn. Yr oedd Charles Wesley yn bresennol, er iddo benderfynu yn wahanol yn y gynnalredd flaenorol. Y fath oedd y dylanwad a ddygid i orphwys ar John Wesley fel yr ymunodd â'i frawd i ddadgan penderfyniad i beidio byth ag ymwahanu oddi wrth yr eglwys. Y pryd yma yr ysgrifennodd ete ei "*Ddeuddeg Rheswm yn erbyn ymwoahanu oddi wrth Eglwys Loegr*," er mai yn y flwyddyn 1758 y cyhoeddwyd hwy. Gadawyd y cwestiwn yn y fan yma y pryd hyn. Nid oes genym air am gynnalredd 1757, heb law ei bod wedi ei dechreu Awst 4ydd. Y gair a ddywedir am gynnalredd 1758, a gynnaliwyd yn Bristol, Awst 10fed, ydyw, "Dechreuodd a diweddodd mewn hollol gydgordiad." Yn Llundain y cynnaliwyd cynnalredd 1759, Awst 8fed. Yr oll a gofnodir am dani ydyw, fod yr holl amser, o'r bron, wedi ei dreulio i wneuthur ymchwiliad i gymmeriadau y pregethwy'r, yr hon arfer a ddilynwyd yn flynyddol o hynny allan. Yn Bristol, Awst 29ain, 1760, y cynnaliwyd y gynnalredd nesaf. Cyrhaeddodd Mr. Wesley y lle yn hwy'r yn yr wythnos, ar ei ddychweiliad o'r Iwerddon. Ni pharhaodd ond am ddau ddiwrnod. Cariad ac unoliaeth a nodweddai yr holl eisteddiadau.

Nodwedwyd y flwyddyn hon gan adfywiad grymus iawn. Ymdaenodd eiddigedd yn yr holl gymdeithasau am radd uwch o sancteiddrwydd, a daeth ymdrech am y cyflwr yn gyffredinol trwy Loegr a'r Iwerddon. Parhaodd yr adfywiad i fyned rhagddo dros lawer o flynyddoedd. Ond yn nghanol y llwyddiant, daeth y "gelyn i mewn fel afon." Rhoddodd un George Bell, o Lundain, y ffordd i benoethni afresymol. Honai allu i wneyd gwyrrhiau. Aeth gan ymhellach—dechreuodd brophwydo fod diwedd y byd i gymmeryd lle ar adeg ger llaw. Ennilodd gydymdeimlad niferodd oedd yn ael-

odau yn y cymdeithasau. Bu raid o'r diwedd ei ddiarddel. Aeth Maxfield, y pregethwr llëygol cyntaf, i roddi gwyneb i'r syniadau; nid yn gymmair oddi ar gydymdeimlad â'r syniadau, ag oddi ar anfoddogrwydd i'r awdurdod oedd yn naturiol yn perthyn i Mr. Wesley. Bwrïodd ei goelbren i blith edmygwyr Bell, a chymmerodd cryn ymranïad le. Dyma yr adeg y dechreuodd Thomas Taylor, brodor o swydd York, a dyn hollol ymroddedig i'w waith, a sefydlu Wesleyaeth yn Glasgow. Bu yr ymdrech yn un llwyddiannus, ar ol llawer o ddigalonid. Ymroddodd Alex. Mac'Nab a Duncan Wright i sefydlu achosion yn yr Uchelirdoedd, ac arddelodd yr Arglwydd eu llafur. Ail gyfododd yr awydd am ymneillduath oddi wrth yr Eglwys Wladol. Blinai y rhai oedd wedi ymuno â Wesleyaeth oddi wrth yr Ymneillduwyr ar eu sefyllfa wasaidd i'r eglwys, a mynent ymneillduad. Gadawodd amryw o'r pregethwy'r, gan sefydlu eglwysi Annibynol. Y pryd y cwmpodd amryw oedd yn amlwg ar gyfrif eu cydymdeimlad a'u hymdrechion yn mhlaid Wesleyaeth; megys Grimshaw, John Manners, Alexander Coates—y pregethwr hynaf yn y cyfnod erbyn hyn. Gwnelid ymosodiadau ar Wesley drwy y wasg gan un Lavington, ac esgob Warburton; ond y pryd yma yr oedd Fletcher, o Madeley, wedi dyfod allan i'r maes fel amddiffynydd galluog iddo. Dirwynodd y cyfnod yma i ben gyda chynnalredd 1770. Yr oedd y llwyddiant tu hwnt i bob disgwyliad. Yr oedd Wesleyaeth erbyn hyn wedi ymledu trwy Loegr, Cymru, yr Iwerddon, y rhanau o Ysgotland, ac wedi cyrhaedd i Ogledd America ac ynysoedd yr India Orllewinol. Saith mlynedd yn flaenorol, ni chyfrifid ond 31 o gylochdeithiau; ond erbyn hyn, rhifid 50. Rhifai y pregethwy'r teithiol 121, a'r pregethwy'r lleol agos yr un rhif. Yr oedd yr aelodau eglwysig yn 30,000. Testyn llawenydd nid bychan, yn y cyfnod hwn, oedd sefyllfa yr achos yn America. Crybwyllwyd am y *German Palatines* a adferwyd o gyflwr tra dirywïol trwy offerynoliaeth Mr. Wesley yn yr Iwerddon. Yn y flwyddyn 1760, ymfudodd mintai o honnynt; ac yn eu plith pregethwy'r cynnorthwyol, o'r enw Philip Embury, i New York. Yn fuan, ymfudodd mintai arall, yn mhllith pa rai yr oedd Barbara Heck. Ymollyngodd amryw o honnynt i arferion llygredig, ac yn eu plith Philip Embury. Trwy offerynoliaeth B. Heck, adnewyddwyd yr arferion crefyddol a ddilynid yn yr Iwerddon. Anfonwyd y Cadben Webb i New York i gyflawni dyledswyddau milwraidd. Yr oedd wedi ei ddychweilyd at grefydd o dan weinidogaeth J. Wesley yn Bristol, ac wedi ei drwyddedu i bregethu. Pregethai yn ei wïag filwrlo i'r gymdeithas newydd-furiedig, gydag arddeliad mawr. Anfonodd gais at Mr. Wesley am iddo anfon pregethwy'r i'w plith; ac yn nghynnalredd 1769, pennodwyd Richard Boardman a Joseph Pilmoor iddynt—pa rai a gynnygiasant eu gwasanaeth yn wirfoddol. Cyn cynnalredd 1770, derbyniodd Mr. Wesley lythyr oddi wrth y rhai hyn, yn hysbysu fod y gymdeithas yn New York yn rhifo 100 o aelodau, a chanddynt gapel i gynnwys 700 o wrandawyr, ond fod y drydedd ran o'r rhai a gyrchent i'r lle yn methu a myned i mewn. Parai y fath newydd da lawenydd mawr.

Dygai y gynnalredd a gynnaliwyd yn Leeds, ar Awst 9fed, 1762, arwyddion amlwg o'r cydddeall oedd rhwng y Trefnyddion Calviniaidd

ac Arminiaidd. Yr oedd yn bresennol, yr Arglwyddes Huntingdon, a Whitfield, Romaine, Madan, a Venn. Cymmerodd digwyddiad le y flwyddyn ddilynol a brofai yn eglur iawn fod yr awydd am weinyddiad y sacrament gan weinidogion yr enwad ei hun yn cynnyddu. Ceisiodd Mr. Wesley ordeiniad i Dr. Jones, pregethwr ac athraw clasurol yn ysgol Kingswood, gan Erasmus, yr esgob Groegaidd. Derbyniodd amryw ereill ordeiniad ganddo yn ogystal. Arweiniodd hyn i beth cythrwfl. Condemniad Charles ei frawd, John, am yr ymddygiad; ac ni chydna-byddai ddilyrwydd yr ordeiniad. Yr amddiffyniad ydoedd, fod esgobion yr Eglwys Wladol yn gwrthod gwneyd hyn.

Yn nghynadledd 1763 y darparwyd gyntaf ar gyfer y "pregethwyr hen a methedig," trwy sefydlu trysorfa gyffredinol, i ba un yr oedd pob pregethwr i dalu deg swllt yn flynyddol.

Yn nghynadledd 1764, daeth cynnygiad a wnaed saith mlynedd yn gynt gan Walker, o Truro, dyn duwiol iawn, ond Eglwyswr rhagfarnllyd, dan sylw. Y cynnyg oedd, i adael y cymdeithasaau oedd o fewn terfynau plwyfi clerigwyr efengylaidd a duwiol, i gael gofalu am dan-ynt gan y clerigwyr yn unig. Gwahoddwyd nifer oedd o'r clerigwyr i'r gynadledd; ac er na ddarfu ond tri anfon atebiad i'r cylchlythyr a anfonwyd, yr oedd deuddeg yn bresennol. Safent yn dŷn dros cynnygiad Mr. Walker. Pleidid hwy yn seig gan Charles Wesley: ac aeth mor bell nes dyweyd, pe buasai ef yn rhwym i blwyf, na chwasi neb o'r pregethwyr teithiol bregethu yn ei blwyf ef. Safodd John Wesley yn erbyn y cynnygiad, a chafodd y pregethwyr oll o'i blaidd. Bu hyn yn gam mawr iawn tuag at sefydlu annibyniaeth a pharhâd Wesleyaeth.

Cynnaliwyd y gynadledd nesaf yn Manchester, Awst 20fed, 1765. Fel y crybwyllwyd, dyma yr adeg y dechreuwyd cyhoeddi cofnodau (*minutes*) y gynadledd yn rheolaidd. Cyfrifid yn y gynadledd hon 39 o gylchdeithiau, a 92 o bregethwyr teithiol. Yn nghofnodau y flwyddyn hon y ceir yr enw "pregethwyr uwchrifol" am y tro cyntaf. Dyma y pryd, hefyd, y penderfynwyd i gael arwyddion (*tickets*) chwarterol, fel prawf o aelodaeth, ac fel arddangosiad o aelodaeth wrth symmud o'r naill gymdeithas i'r llall; ac y mae yr arfer wedi parhau yn y cyfundebydd heddyw. Erbyn cynadledd 1769, yr oedd John Wesley yn drigain a chwech oed; a bernid yn ddoeth i wneyd trefniadau ar gyfer diogelu undeb yn mhlith y pregethwyr ar ol ei ddyddian ef. Darllenodd bapur ar y mater yn y gynadledd. Y ddarpariaeth oedd, fod yr holl bregethwyr yn Lloegr a'r Iwerddon i ymgasglu yn Llundain yn mhen y chwech wythnos ar ol ei farwolaeth—eu bod i dynu allan erthyglau cytundeb oedd i gael eu harwyddo gan bob un oedd yn dymuno parhau i gydweithio, er dwyn y gwaith mawr yn ei flaen—eu bod i ollwng ymaith y rhai a wrthodent—fod tri, pump, neu saith i gael eu dewis yn bwyllgor, pa rai oedd i lanw swydd cymmedrolwr ar gylch—fod y cymmedrolwr i wneyd y gwaith arferai ef gyflawni, megys cynnyg pregethwyr i fod ar brawf, i gael eu derbyn, neu ynte i gael eu gwrthod, a threfnu lleoedd y pregethwyr am y flwyddyn ddyfodol, a phennodi adeg y gynadledd. Bu y cynllun dan ystyriaeth yn nghynadleddau 1773, 1774, a 1775. Arwyddwyd ef gan yr holl bregethwyr oedd yn bresennol, pa rai a rifent 101. Darfu i'r *deed of declaration*, a dynwyd allan gan Mr.

Wesley ar ol hyn, wneuthur y trefniad hwn yn ddiangenrhaidd. Ond y mae yr amgylchiad yn deilwng o'i gofnodi. Yn nghynadledd 1770, cyfrifid 50ain o gylchdeithiau—yr olaf o honynt oedd America, a phedwar o enwau pregethwyr ynglyn â hi; Joseph Pilmoor, Richard Boardman, Robert Williams, a John King. Yr oedd rhif yr aelodau yn 29,179. Yn y gynadledd hon, rhoddwyd achlysur i gyffro, a hwnw yn gyffro lled boenus, a barhaodd am tua chwe blynedd. Yn nghynadledd 1744, dywedodd Mr. Wesley, "Yr ydym wedi gogwyddo yn ormodol at Galvinaeth." Wrth weled gogwyddiad at Antinomiaeth yn myned ar gynnidd, adgofodd Mr. Wesley y dywediad uchod; ac eglurodd, o dan wyth o osodiadau, berthynas ufudd-dod, gweithredoedd da, ymddygiadau rhinweddol, a threfn yr iachawdwrriaeth. Tramgyddodd yr Argl. Huntingdon yn fawr wrth y 'cofnodiad' (*'minute'*), fel y gelwid y sylwadau. Penderfynodd fod pwy bynag nad oedd yn llwyr ymwrthod â'r cofnodiad i gael eu cau allan o'i choleg yn Trefeca. Hyd yn hyn nid credo yn safon derbyniad i'r coleg hwnw. Wesleyaid oedd yn y swyddau uchaf yn y coleg—Fletcher o Madeley yn llywydd, a Benson yn brif-athraw. Amddiffynodd Mr. Benson y cofnodiad, a bwriwyd ef ymaith: a rhoddodd Mr. Fletcher ei swydd i fyny. Daeth y Parch. Walter Shirley—cefnder i'r Arglwyddes Huntingdon—allan i wrthwnebu yr athrawiaeth oedd yn y cofnodiad. Yna anfonodd Mr. Wesley lythyr at yr Arglwyddes Huntingdon, i ddangos iddi ei bod yn camesbonio y cofnodiad, ac yn ei chyfeirio at ei bregethau ar "Iachawdwrriaeth trwy fydd," ac "Arglwydd ein cyflawnder;" hefyd ei bregeth angladdol ar ol Mr. Whitfield—fod ei olygiadau ef yn ol cysondeb y ffydd, a'i fod yn eu cyhoeddi ar hyd a lled y wlad er's deng mlynedd ar hugain. Ond ni fynai hi wrandaw arno. Anfonodd gylchlythyr, wedi ei arwyddo gan Shirley, ac ereill, i wahodd clerigwyr a lleigwyr, o ba enwad bynag, oedd yn colledu ei syniadau hi am y cofnodiad, i gyfarfod yn Bristol yn adeg eisteddiad y gynadledd Wesleyaidd, ac i "fyned i mewn yn un corph i'r gynadledd, gan fynu galw y cofnodiad yn ol." Gwelodd yr Arglwyddes fod ei modd o weithredu yn amhriodol; ond yr oedd yn rhy ddiweddar i ddadwneyd pethau. Wyth y ymgynullodd, yn ol cais y cylchlythyr. Yr oedd prif goleddwyr y golygiadau Calviniaidd yn absennol, Berridge, Venn, Romaine, Madan, ac ereill. Rhoddwyd cenad i Shirley a'i gymdeithion i roddi eu presennoldeb ar drydydd dydd y gynadledd. Eu cais ydoedd am i eglurhâd gael ei roddi ar y cofnodiad a wrthweithiai yr olygwedd anffafriol a roddai ar gyflawnhâd trwy fydd. Cydsyniodd Mr. Wesley â hyn; a gadawodd i Mr. Shirley ei hun dynu allan yr eglurhâd (*explanation*). Tynodd Mr. Wesley ei ysgrifbin dros ychydig eirian oedd ynddo, a dyna y cwbl. Arwyddwyd ef ganddo, a chan 53 o'i bregethwyr. Dau a wrthododd, John Nelson a Thomas Oliver (Cymro). Wedi hyn, gwnaeth Mr. Wesley gais am i Mr. Shirley a'i gymdeithion wneyd dadganiad eu bod wedi camgymeryd ystyr y cofnodiad. Wedi peth pryder, cydsyniodd Shirley: ond ni ddaeth i diwedd etto. Darparodd Mr. Fletcher, o Madeley, bump o lythyrâu i Shirley: y gyfres gyntaf o'i "*Checks to Antinomianism.*" Taenwyd y sibrdw fod Fletcher yn awyddus i alw ei gyfres gyntaf yn ol. Arweiniodd hyn

ef i gyhoeddi ei "*Second Check*." Daeth Shirley allan o'r ochr arall. Yna dilynwyd ef gan Syr Richard Hill; a daeth ei frawd, Rowland, i'w bleidio. Tynodd hynny y Parch. W. Sellon a T. Oliver allan o'r tu arall. Cymmerodd y Parch. Augustus Montague Toplady yr ochr Galvinaidd drachefn, ac wedi hynny Berridge, Madan, a Hervey. I gyfarfod a'r rhai hyn yr ysgrifennodd Fletcher y gweddill o'i "*Checks*." Fel y crybwyllwyd, parhaodd y frwydr am tua chwe blynedd. Nid oes a fynon ni âg adolygu y ddadl—ond yn unig ei chrybwyll fel ffaith hanesyddol o bwys ynglŷn â Wesleyaeth. Gan na oddef ein terfynau i ni fyned yn mlaen gyda chamrau mor fân a hyn, rhaid boddloni ar gymharu pethau a'u gilydd ar wahanol gyfnodau.

Yn 1780, eisteddai y gynadledd yn Bristol. Yr oedd yr holl aelodau yn Mhrydain ac America yn rhifo 52,334, ar wahan i'r India Orllewinol. Rhifai y pregethwyr teithiol 213, heb law cannoedd o bregethwyr cynnorthwyl, gyda chapeli yn mhob sir, ac yn y nifer fwyaf o drefydd Lloegr.

Yn y cyfnod hwn o'i hanes y mae enwau rhai o dywysogion yr enwad yn dyfod ger ein bron; sef, Joseph Benson, awdwr esboniad ar y Beibl, sydd yn drysor gwerthfawr iawn. Bu yn athraw clasurol yn ysgol Kingswood cyn ei appwyntiad yn brif athraw coleg Trefecca. Bu ddeunaw mlynedd yn olygydd misolion y cyfundeb, ac etholwyd ef ddwywaith yn llywydd y gynadledd. Enw amlwg arall ydyw Samuel Bradburn, yr hwn a gyfenwid yn 'Demosthenes Wesleyaeth.' Yr oedd ei araethyddiaeth yn anghymharol. Dywedai Dr. A. Clarke na wyddai am ei gyffelyb. Yn y cyfnod hwn yr ymddangosodd enw Francis Asbury am y tro cyntaf, yr hwn a anfonwyd i America ar ol Pilmoor a Boardman. Gwnaed ef yn esgob Americanaidd, a bu ei lafur tu hwnt i fesur. Y mae llwyddiant Wesleyaeth esgobyddol America i'w briodoli, i raddau helaeth, i'w ymroddiad hunan-ymwadol ef, ac i'w lafur diflino. Cymmeriad arall pwysig iawn sydd yn dyfod i'r golwg yn y cyfnod hwn ydyw yr enwog Ddoctor Thomas Coka. Ganwyd ef yn Aberhonddu, yn y fl. 1747. Derbyniodd addysg yn Rhydychain. Cafodd fywoliaeth yn yr eglwys. Ond trwythwyd ei ysbyrd gan y Diwygiad Methodistaidd; ac aeth ei bregethau yn rhy finog a thanllyd gan ei hlwyfion, a cheryddwyd ef gan ei esgob. Cyfarfyddodd Mr. Wesley yn Somersetshire, yn y fl. 1776; ac o hynny allan daeth yn bregethwr teithiol gyda'r Wesleyaid. Ni bu yn ail i neb ond Mr. Wesley ei hun am ei lafurus gariad, a'i ymdrech yn mhlaid y ffydd. Edrychai Mr. Wesley arno fel dyn wedi ei drefnu gan Ragluniaeth ar gyfer yr amser a'r gwaith cysylltiol â Wesleyaeth. Cyfrifir ef yn dad y cenadaethau tramor Wesleyaidd; ac iddo ef y perthynai awgrymu elfenau pwysig iawn mewn Wesleyaeth.

Y "DEED OF DECLARATION."

Y flwyddyn 1784 sydd yn cael edrych arni fel prif gyfnod (*era*) Wesleyaeth; am mai dyma yr adeg y rhoddwyd awdurdod a gallu i'r gynadledd, yn ol trefniant cyfreithiol, a elwir yn "*Deed of Declaration*;" a dyma y flwyddyn y rhoddwyd ffurf i Wesleyaeth yn America, yn ngwaith Mr. Wesley yn ordeinio, trwy arddodiad ei ddwyllaw ei hun, esgob a dau henadur (*presbyters*) i lafurio yn y wlad hono. Hyd yma, nid oedd y gynadledd yn sefydliad corphoredig. Gelwid hi ynghyd wrth ewyllys Mr. Wesley, er

cael cydymgyngoriad am bethau perthynol i'r cymdeithasau:—ei wahoddiad ef oedd yr unig drwydded i fod yn bresennol, a'i awdurdod ef oedd y gallu terfynol i benderfynio pob peth. I hyn yr oedd pethau wedi gweithio eu hunain. Nid oedd Mr. Wesley wedi deisyfu y fath safle bwysig, ond yr oedd amgylchiadau wedi gosod y cyfrifoldeb i orphwys arno. Yn ol awgrymiad Dr. Coke, cafodd ymgyngoriad âg awdurdodau cyfreithiol ar y mater. Yna deallodd nad oedd y gynadledd yn allu digon deffiniadol i fod yn ymgyngoriad o awdurdod. Eglurodd sefyllfa pethau i'r gynadledd; a dadganwyd dymuniad am iddo ei symmud yn y mater yn ol ei wybodaeth a'i ddoethineb ei hun; ac mewn canlyniad, tynwyd allan y *Deed of Declaration*. Gan fod y weithred yn lled faith, rhoddwn yma grynodedd byr o honi yn unig:—Fod cant o'r pregethwyr teithiol i gyfansaoddi y gynadledd gyfreithiol, ar ol ei farwolaeth ef—nifer liosocoach nag a arferai fynychu yr eisteddiadau, ac a ystyrir yn ddigon i ddiogelu "amlder cyngorwyr," a nifer ddigonol i fod yn absennol o'u cylchdeithiau, a sicrhau lles yr achos:—eu bod i gyfarfod yn flynyddol yn Llundain, Bristol, a Leeds, neu rhyw le arall a bennodid ganddynt:—eu bod i lanw y bylechau yn eu plith eu hunain o herwydd marwolaethau, ac amgylchiadau ereill:—nad oedd yr eisteddiadau i barhau yn hwy na thair wythnos, nac am gyfnod byrach na phum niwrnod:—fod yn rhaid i ddeugain fod yn bresennol i roddi grym mewn pleidlais, oddi gerth iddynt gael eu dwyn i rif is gan angeu, neu achosion ereill:—nad oeddynt i ethol neb i'w plith nad ydoedd wedi bod mewn cyflawn undeb am flwyddyn fel pregethwr:—eu bod i ethol llywydd ac ysgrifenydd, a'r blaenaf i feddu dwy bleidlais, a rhagfreintiau ereill y gwelid yn oreu eu hestyn iddo:—fod yr hwn a absennolai ei hun o ddwy gynadledd olynol yn diaselodi ei hun, oddi gerth iddo fod yn bresennol y dydd cyntaf o'r drydedd gynadledd, neu ynte gael cenad i fod yn absennol. Fod y gynadledd, ar ol ei ffurfio fel hyn, i feddu gallu i dderbyn pregethwyr ar brawf, i dderbyn y pregethwyr a safent y prawf i gyflawn aelodaeth, ac i ddiarddel, pan fyddai rhestr digonol, droseddwy'r yn y cyfundeb. Nad allent bennodi un pregethwr i unrhyw gapel os na byddai yn aelod o'r cyfundeb; ac nad allent bennodi yr un pregethwr i'r un capel am ysbaid hwy na thair blynedd olynol, oddi gerth clerigwyr ordeiniedig gan Eglwys Loegr:—fod ganddynt allu i awdurdodi rhai i'w cynrychioli yn yr Iwerddon, neu ranau ereill o'r byd, ac fod gweithrediadau swyddogol y cyfryw i gael eu cydnabod fel gweithrediadau y gynadledd. Os byddai i'r gynadledd syrthio yn is mewn rhif na dengain, a pharhau felly am dair blynedd, neu beidio cyfarfod am dair blynedd, ei bod i gael ei dadffurfio, a'r capelau a thai y gweinidogion i fod yn eiddo eu hymddiriedolwyr priodol, i gael eu llanw gan y pregethwyr a etholid gan yr ymddiriedolwyr. Nid oedd bywydhawl (*life estate*) John a Charles Wesley mewn capelau a thai gweinidogion i gael ymyriad âg ef gan y weithred hon. Trwy ddarpariaeth a wnaed ar ol hyn, trefnwyd fod pob pregethwr oedd yn aelod o'r cyfundeb, ac wedi teithio rhif bennodol o flynyddau, i gael pleidlais mewn ethol llywydd, a phethau ereill, yn ddarostyngol i gadarnhad 'y cant.' Cofrestrwyd y weithred yn yr *High Court of Chancery*, a byth er hynny y mae wedi bod yn angorfâ ddiogel i'r cyfundeb.

Amgylchiadau, yn y cyffelyb fodd, a arweiniodd i sefydliad y gyfundrefn Wesleyaidd esgoboddol yn America. Yn amser y chwyldroad rhyfelgar yn y wlad hono, gadawyd y plwyfydd a'r bywoliaethau yn y trefedigaethau gan wfr urddedig Eglwys Loegr bron yn llwyr. Mewn canlyniad, gadawyd aelodau y cymdeithasau yno heb neb i fedyddio eu plant, nac i weinyddu iddynt Swper yr Arglwydd. Anfonwyd amryw geisiadau at Mr. Wesley am iddo roddi urddiad i'w pregethwyr, fel y gallasant hwy lanw holl gylchoedd gweinidogion cymmhwys y Testament Newydd. Yr oedd efe wedi ei hen argyhoeddi erbyn hyn nad oedd y gradd o esgob yn wahaniaethol, yn ol yr hyn y mddengys yn y Testament Newydd, i radf yr henadur. Ond yr oedd yn hwyrfrydig i symmud yn mlaen, ac i weinyddu urddau. O'r diwedd, argyhoeddwyd ef fod Rhagluniaeth yn galw am iddo symmud yn mlaen, er llwyddiant achos Iesu Crist. Ordeiniodd Dr. Coke yn esgob, a dau arall yn henuriaid, ar gyfer myned drosodd i America i gyfarfod â g'anghenion y cymdeithasau. Yngododd cryn ddadwrd d y pryd hyn pa ham y gosododd Dr. Coke yn y swydd o esgob, ac yntau wedi rhwyd ymaith a'r gwahaniaeth tybiedig cydrhwng yr esgob a'r presbyter. Ond yr ateb a roddodd efe i hyn ydoedd, ei fod ef yn credu, er nad oedd esgob yn urdd wahanol, ei bod er hynny yn swydd wahaniaethol. Credai fod y geiriau *episcopos* yn y Groeg, a *superintendent* a *bishop* yn y Saesneg yn gyfystyr; ac yn golygu gwyllydd (*overseer*). Rhodd hyn esboniad ar y weithred hon o'i eiddo. Bellach, dyna y cyfundeb wedi cael safle wahanodol i Eglwysyddiaeth ar un llaw, ac i Gynulleidfolaeth ar y llaw arall. Yn nghynadledd 1781, dywedodd Mr. Wesley, "Dymunais gael Mr. Fletcher, Dr. Coke, a phedwar o frodyr ereill i'm cyfarfod bob hwyr er cael ymgynghori a'n gilydd am bethau dyrus a allant ymgodi." Daeth hyn yn elfen hanfodol yn Wesleyaeth America rhag llaw.

Cynnalwyd cynnadledd 1782 yn Llundain. Yn y gynnadledd hono daeth achos pwysig yn nglŷn a chapel Bristol ger bron. Mynai yr ymddiriedolwyr ddewis eu pregethwyr dewisedig eu hunain i lafurio yn eu plith—yr hyn fusasai yn ddinystr i'r weinidogaeth amdeithiol. Gwrthwynebai Mr. Wesley hyn yn gryf, a phenderfynodd y gynnadledd i wneyd casgliad trwy yr holl wlad tuag at godi capel yn y dref. Trwy hyn, argyhoeddwyd yr ymddiriedolwyr o'u camgymeriad, a daeth pethau i derfyniad boddhaol. Wrth weled pregethwyr yn gadael y weinidogaeth, o blegid gwasga f amgylchiadau eu teulu-oedd, cymmerwyd mantais yn y gynnadledd i wasgu y rheol osododig o ofyn ceiniog yn yr wythnos, a swllt yn chwarterol, o leiaf, oddi wrth bob aelod. Penderfynwyd hefyd fod yr hen arfer a sefydlwyd i gadw y meibion a'r merched ar wahan, yn yr addoldy, yn cael cydymffurfiaid llawnach. Yn y flwyddyn hon y cynnalwyd cynnadledd reolaidd am y tro cyntaf yn yr Iwerddon. Nid oedd y rhai blaenorol ond damweiniol, yn cael eu galw wrth gyfnewdra Mr. Wesley. Awdurdodwyd Dr. Coke i fyned yno fel cynrychiolydd. Ymwelodd efe yn flynyddol a'r Iwerddon ar ol hyn, i lywyddu yn y cynnadleddau, hyd y fl. 1813, pan yr hwyliodd India. Yn y cyfnod hwn y gwelir enwau amryw a fu yn amlwg iawn yn y cyfundeb ar ol hynny yn ymddangos am y tro cyntaf; sef, Adam Clarke, yr esboniwr; Samuel Drew, y crydd

athronyddol; Melville Horne, James Creighton, a Matthias Joyce, y Pabydd dychweledig; William Bramwell dduwioffrydig; Richard Reece, Joseph Entwistle, a Peard Dickinson.

Cynnalwyd cynnadledd 1790 yn Bristol—y seithfed a deugnai, a'r olaf i Mr. Wesley lywyddu ynddi. Yr oedd y cylchdeithiau a'r gorsafau cenhadol erbyn hyn yn rhifo 119, yn cynnwys Nova Scotia a Newfoundland; y pregethwyr yn y gwaith yn 313, a'r aelodau yn 76,968. Rhifai aelodau yr Unol Daleithiau 57,631. Yn y ddwy wlad, yr oedd y cylchdeithian yn 233, y pregethwyr teithiol yn 540, a'r aelodau yn 134,699. Yr oedd Wesleyaeth naill ai wedi, neu ar gael ei sefydlu yn y gwahanol ynysoedd Prydeinig y pryd hyn. Sefydlwyd Wesleyaeth yn yr Isle of Man, Mawrth, 1775. Ceir enwau Dr. Coke a Dr. Clarke yn glŷn a hanes dechreuad yr achos yn Guernsey a Jersey yn y blynyddoedd 1785 a 1786. Dr. Coke ydoedd un o'r rhai blaenaf i gynnrychioli yr enwad yn Beauville, Ffrainge, Rhagfyr 3ydd, 1818. Rhoddwyd cychwyniad sefydlog i Wesleyaeth yn yr Isle of Wight yn 1779. Yn y flwyddyn 1788, daeth Joseph Sutcliffe a Wesleyaeth i sylw hefyd yn Ynysoedd Scilly.

Yn Manchester y cynnalwyd y gynnadledd gyntaf wedi marwolaeth Mr. Wesley, ar Gorphenaf 26ain, 1791. Daeth mwy na dau gant o'r pregethwyr ynghyd; a theimlwyd colled a galar dirfawr ar ol Mr. Wesley. Etholwyd William Thompson yn llywydd, a Dr. Coke yn ysgrifenydd. Daeth peth cythrwll i'w plith. Teimlai rhai o honynt awydd am osod mewn ymarferiad hen gynllun (*old plan*) Mr. Wesley o ddwyn y gwaith yn mlaen, wedi ei ddyddiau ef; a defnyddiwyd y wasg i ddadlun y pwngc. Arosodd y cyffro yn y cymdeithasau am flyyddyn, a gosododd y pregethwyr mewn llawer o dralloed ac anghyfeusderau. I gyflenwi y diffyg o'r arolygiaeth gyffredinol a weinyddid gan Mr. Wesley, mabwysiadwyd cynllun y talaethau, trwy osod nifer o gylchdeithiau—dim llai na thair, na dim mwy nag wyth—i ffurfio talaeth. Yna rhanwyd Lloegr i ddwy ar bymtheg o dalaethau, yr Iwerddon i bump, Ysgotland i ddwy, a Chymru i un. Gweithiwyd y cynllun allan gyda'r cydgordiad llawnaf. Yn nghynadledd 1792, wedi peth anghywelediad ynghylch ysgrifenu hanes bywyd Mr. Wesley, a phenderfynu dwyn dan gofiant gwahanol allan—un gan Dr. Whithead, a'r llall gan Dr. Coke a Mr. Moore ynghyd—daeth cwestiynau dyrus ger bron:—un ydoedd y priodoldeb o gynnal moddion yn oriau gwasanaeth yr Eglwys, a'r llall ynghylch gweinyddiad Swper yr Arglwydd. Penderfynwyd fod y sacrament i gael ei weinyddu y flwyddyn hono. Anfonwyd cyfarchiad at yr holl gymdeithasau o'r gynnadledd hon; yr hyn a fu yn ddechreuad arferiad sydd wedi parhau hyd yr awr hon. Yn nghynadledd Bristol, Gorphenaf 28ain, 1794, ail ymgododd y cyffro ynghylch yr hen gynllun (*the old plan*). Cododd ymddiriedolwyr yr *Old Room* a chapel *Guinea-street*, Bristol, pa rai oedd yn eiddig dros yr hen drefn, o beidio cynnal moddion yn ystod oriau gwasanaeth yr Eglwys, a gweinyddiad y sacramentau, yr erbyn eu gweinyddog, am ei fod yn cael ei amhieu o feddu cydymdeimlad a'r arferiad newydd oedd yn ymledu; sef, cynnal moddion gras yn oriau gwasanaeth yr Eglwys, a gweinyddiad y sacramentau. Anfonasant lythyr cyfreithiol ato yn ei wahardd i ddyfod mwy ar ou terfynau, am nad oeddynt

hwy wedi ei bennodi i bregathu iddynt, ac am nad oedd gan neb arall awdurdod i'w bennodi ef, ar wahân iddynt hwy. Gwelid y perygl o oddef y fath ymddygiad—y buasai yn agor y drws i ymddriedolwyr ereill wneyd yr un modd. Rhoddodd y mwyafrif o'r pregethwyr a'r bobl ddedfryd yn erbyn yr ymddygiad. Yn y gyn-nadledd nesaf, a gynnalwyd yn Manchester yn 1795, cyttunwyd ar dynu allan gynllun ym-heddychiad (*plan of pacification*), yr hwn sydd yn aros o hyd ar gadw yn mhlith pethau neill-duol i cyfundebed. Yr elfen bwysig ynddo ydyw gosod i lawr reolau cynnaliad moddion, a gwein-yddiad y sacramentau. Digwyddiad neillduol cynnadledd 1796 ydoedd diarddeliad Alexander Kilham yn achos amryw o bethau a gyhoeddodd efe mewn pamphlet o'r enw "*The Progress of Liberty*," ac ereill o'r un natur a thuedd. Yr oedd llawer o bethau yn ei ymddygiadau yn hynod o feisus. Cafodd drwydded ar ol hyn i bulpudau amryw o Anghydfurfwyr, a gwnaeth gais cyhoeddus at amddiffyn ei ymddygiadau; ond dirwynodd ei yrfa i ben yn fuan. Bu farw yn y fl. 1798, trwy i asgwrn llyn yn ei wddf. Ond llwyddodd i greu rhaniadau mewn amryw ranau o'r cyfundebed. Yn ystod y flwyddyn hon, gwnaed darpariadau ar gyfer rhwygiadau ereill yn y cyfundebed; yn enwedig yn Leeds, Sheffield, Stockport, Manchester, Huddersfield, a Notting-ham. Ymadawodd o ddeutu 5,000 o'r aelodau, gan ffurfio yn y cyfundebed o dan yr enw 'Cyfundebed Newydd y Trefnyddion' (*Methodist New Con-nection*). Yn ol ystadegau yr enwad am y fl. 1876, perthyna iddynt 11 o dalaeathau cartrefol, 63 o gylchdeithiau, 10 o genhadon, 148 o breg-ethwyr, a 25,475 o aelodau: yn yr Iwerddon, 7 o orsafau, a 7 o genhadon, gyda 803 o aelodau: 4 o genhadon mewn gwledydd tramor, a 481 o aelodau. Yn nghynadledd Leeds, a gynnal-iwyd yn 1797, achlysuroidd y rhwyg uchod i amryw reolau newyddion gael eu gwneyd ynglŷn âg awdurdod y gweinidogion, trefniadau tym-chorol yr achos, rhaniad cylchdeithiau, derbyniad a diarddeliad aelodau, a phennodiad a sym-udiad blaenoriaid, goruchwylwyr, a phregeth-wyr lleol. Yn nghynadledd 1802, penderfyn-wyd gwneyd ymchwilid blynyddol i gymmer-iadau, doniau, a gwahanol gymmhysderau y gweinidogion yn y cyfarfodydd talaethol:—yr hyn sydd mewn ymarferiad etto yn y cyfundebed.

Yn Nghynadledd 1804, pennodwyd pwyllgor i ofalu am yr achos cenhadol. Hyd yn hyn, yr oedd yn cael ei drefnu yn mron yn gwbl gan Dr. Coke. Ond bellach perthynai y gofal i bwyll-gor, a gosodwyd y Dr. yn arolygwr cyffredinol. Dyry un hanesydd yr ystadegau cymmharol a ganlyn o sefyllfa pethau hyd y flwyddyn 1809.

Blynyddoedd.	Pregethwyr.	Aelodau.
1770	120	29,406
1780	171	44,830
1790	291	71,568
1799	400	107,752
1809	650	331,090

Cymerodd ymwahaniad le yn y flwyddyn 1829, yn benaf yn Leeds. Bu cyffro pwysig drachefn yn y fl. 1835, o dan arweiniad Dr. War-ren. Diau mai eiddigedd am awdurdod a gyn-nhyrfodd y doctor i gymmeryd y cyfeiriad yna. Amcanodd feddiannu rhai o addoldai y cyfun-deb; ac arweiniodd hyn y erlyniad cyfreithiol, pan y penderfynodd awdurdodau cyfreithiol uchaf y deyrnas yn ffafur awdurdod a hawliau y gynnadledd. Ond y rhwyg pwysicaf a gym-

merodd le, mewn llawer ystyr, ydoedd yr hyn a elwid yn Ddiwygiad (*Reform*) yn y flwyddyn 1849, dan arweiniad Everett, Dunn, a Griffiths. Colodd y cyfundebed y pryd hyn dros gan mil (100,000) o aelodau. Aeth nifer fawr o'r cyfrw ar gyfrgoll. Yn y flwyddyn 1857, ymunodd y tair cangen uchod—sef, y Cyfundebed Newydd, y Warreniaid, a'r Diwygwyr—yn un cyfundebed o dan yr enw 'Eglwys y Methodistiaid Unol.' Eu hystadegau am y flwyddyn 1876 ydoedd fel y canlyn:—aelodau (yn cynnwys y meusydd cen-hadol), 80,254; capelau, 1,316; pregethwyr teith-iol, 375; pregethwyr lleol, 3,435; ac ysgolorion Sabbothol, 176,592.

Cynnalwyd Canmlwyddiant Wealeyaeth yn y flwyddyn 1829. Bu yn adeg o adfywiad ac adloniant crefyddol drwy y cyfundebed. Penderfynwyd datlu y cyfnod pwysig gydag arddang-osiad o haelfrydedd crefyddol, er cyfarfod â gwahanol anghenion y cyfundebed. Yn y flwyddyn 1843 y cyhoeddwyd arddodiad cyflawn am y gweithrediadau. Yr oedd yr holl arian a dder-byniwyd yn cyrhaedd y swm arnyddedus o 216,184*p.* 9*s.* 8*c.* Defnyddiwyd hwy yn y modd canlynol:—

Tuag at y Sefydliadau Duwinyddol (Colegau)	P.	s.	c.
Ystafell Ganmlwyddawl (<i>Centenary Hall</i>), ac Adelladau ereill cysylltiedig â'r Genhadaeth Dramor Wes-leyaidd	69,400	0	0
At Gapelau o dan ddyledion mawrin	69,433	13	7
At Drysorfa y Gweinidion Methodig, &c.	38,000	0	0
At Gapel Canmlwyddawl yn Dublin	16,200	0	0
At Drysorfa Capeli yr Iwerddon	5,000	0	0
At Drysorfa Addysg y Cyfundebed	2,000	0	0
At Gymdeithas Feiblaidd Frytanaidd a Thramor	5,000	0	0
Yr Ysgolion Sabbothol	1,000	0	0
Treulion gyda'r symmudiad	6,964	0	0
	3,186	16	1

Wedi taflu trem ar hanes y cyfundebed, rhodd-w'n yma grynodeb o'r prif sefydliadau a berth-ynant iddo:—

Trysorfa y Genhadaeth Gartrefol.—Sefydlwyd hi yn y flwyddyn 1756. Ad-drefnwyd hi yn y flwydd-yn 1856. Amcan y drysorfa hon ydyw cynnorthywo cylchdeithiau gweiniaid, chwaneu rhif gweinid-ogion, cynnorthywo mewn achosion neillduol a ddi-gwyddant godi, &c. Cyfenwir y drysorfa gyda'r casgliad blynyddol, a chasgliad y Genhadaeth Gar-trefol.

Pwyllgor y Fyddin a'r Llynges.—Amcan y sef-ydliad hwn ydyw gwneyd darpariadau ar gyfer y Wealeysid sydd yn perthyn i'r fyddin a'r llynges, trwy drefnu eu bod yn cael gweinidogaeth, a phob moddion ereill o ras.

Trysorfa y Plant.—Sefydlwyd hi yn y flwyddyn 1818. Ffurfiwyd hi er cyfartalu taliadau y cylch-deithiau tuag at gynnal plant y gweinidogion. Yn lle bod cylchdaith yn talu yn ol rhif y plant a ddi-gwyddant fod ynddi ar y pryd, y mae swm pennodol yn diagyn ar bob cylchdaith yn ol rhif yr aelodau, i ffurfio trysorfa gyffredinol; ac o'r drysorfa gyff-redinol hono y telir ar gyfer y plant.

Pwyllgor y Capelau.—Sefydlwyd y pwyllgor yn y flwyddyn 1818. Adsefydlwyd ef yn y flwyddyn 1854. Ffurfir ef o nifer cyfartal o weinidogion a llëygwyr. Cyferfydd yn fisol yn Manchester. Gan y pwyllgor hwn y mae awdurdod i ganiatáu adeil-adau addoldai, &c., newyddion, prynu neu werthu ca-pelau, rhoddi symiau o rdd roddion, ac o fenthyc-ion di-lôg, er cynnorthywo tuag at adeiladau, cyf-arywdd mewn achosion dyrus, a phethau cyffelyb. Ystadegau y Gynnadledd Brydeinig am 1875 oedd fel y canlyn:—capelau (yn eiddo cyfundebedol), 5,917; lleoedd ereill i bregathu (sef, capeli ac ystafelloedd

ardrethol), 1,760; eisteddleoeedd, 1,731,582. Treul-iwyd, 387,179p. ar gapelau, ysgoldai, &c., yn ystod y flwyddyn a derfynai gyda Chynnaldedd 1876. Cyfrifiad fod y swm o 284,327p. wedi eu codi drwy danysgriadau, casgliadau, &c. Yn Nghynnaldedd 1877, y cyfrifon ydoedd 342,414p. wedi eu treulio yn ystod y flwyddyn; o ba rai yr oedd 277,862p. yn danysgriadau, casgliadau, &c., wedi eu codi mewn deuddeng mis.

Trysorfa Adeiladu y Brif ddinas.—Sefydlwyd hi yn y flwyddyn 1862. Amcan ei sefydliad ydoedd chwaneu at rif capelau ac ysgoldai y brif ddinas. Y mae y gwaith a wnaed trwy gyfrwng y drysorfa hon yn ganmoladwy. Gwelir hyn wrth gymharu Wesleyaeth yn y brif ddinas yn y flwyddyn 1877, a'r hyn ydoedd bedair blynedd ar ddeg yn flaenorol. Y pryd hyn, nid oedd gan y Wesleyaid yn Llundain ond 39,000 o eisteddleoeedd yn eu haddoldai, 42 o weinidogion, a 14,000 o aelodau aglywysig. Ond erbyn y flwyddyn 1877, yr oedd ganddynt 100,000 o eisteddleoeedd, 105 o weinidogion, a 21,000 o aelodau.

Pwyllgor Addysg.—Sefydlwyd ef yn y flwyddyn 1837. Gan y pwyllgor hwn y mae trafod holl amgylchiadau addysg y cyfundeib, ynglŷn â'r ysgolion dyddiol a Sabbothol. Safai yr ystadegau yn Nghynnaldedd 1877 fel y canlyn:—Ysgolion dyddiol—ysgoldai, 872; ysgolorion, 175,933. Cyraeddai taliadau y plant i 82,385p.; rhoddion y llywodraeth (*grants*) i 76,931p.; tanysgriadau i 25,272p. Trosglyddwyd saith o ysgolion i'r byrddau ysgol yn ystod y flwyddyn, ac agorwyd pymtheg o rai newyddion. Ysgolion Sabbothol:—ysgolion, 6,095; ysgolorion, 742,419; a dangosai y rhifedi olaf 17,107 o gynnydd ar y flwyddyn.

Er darparu ar gyfer yr ysgolion dyddiol, perthyna i'r cyfundeib ddau Sefydliad Athrawol (*Normal Institutions*). Un ydyw y *Westminster Training College*. Agorwyd ef yn y flwyddyn 1851. Neillduwyd ef i athrawon (meibion) yn unig yn y flwyddyn 1872. Y mae yn ddigon eang i gynnwys 132 o efrydwy, ac y mae yn llawn flwyddyn ar ol blwyddyn. Y prif athraw yn bresennol ydyw Dr. Rigg. Y llall ydyw y *Southlands Training College*. Y mae hwn etto yn ddigon eang i gynnwys 105 o athraw-esaau. Derbynyr y rhif uchod i mewn bob blwyddyn. Y prif athraw yno ydyw y Parch. G. W. Olver, B.A.

Perthyna i'r cyfundeib hefyd amryw sefydliadau addysgiadol o nodwedd uwchraddol. Un ydyw *Wesley College*, Sheffield. Agorwyd ef yn y flwyddyn 1838. Un arall ydyw y *Wesleyan Collegiate Institution*, Taunton. Y mae y ddau wedi eu cysylltu fel colegau a Phrifysgol Llundain, a graddau y brifysgol yn agored i'w holl efrydwy. Yn ddiweddar, agorwyd y *Leys School*, yn Cambridge, er diogelu manteision yn gyssylltiad â'r brifysgol yno. Y mae y *Methodist College* yn Belfast, a'r *Wesleyan Connexional School* yn Dublin, yn sefydliadau cyffelyb, o dan nawdd y Gynnaldedd Wyddelig.

Sefydliad diweddar arall sydd o dan nawdd y cyfundeib ydyw *The Children's Home—Orphanage, Refuge, and Training Institution*. Amcan y sefydliad hwn ydyw magu ac addysgu plant sydd yn cael eu hesgeulso gan eu rhieni. Ymrana yn wahanol ganghenau—Llundain, Lancashire, Canada, a Kent. Y mae mwy na 400 o blant yn perthyn i'r sefydliad, a throes bedwar cant wedi eu hanfon allan i'r byd.

Ysgolion Plant Gweinidogion.—Y mae dwy o'r ysgolion hyn. Un ydyw *Woodhouse Grove*, ger llaw Leeds. Derbynyr plant gweinidogion yno pan yn naw oed; ac os wedi gwneuthur cynnydd priodol, symmudir hwynt ar derfyn y drydedd flwyddyn i'r ysgol arall; sef, Kingswood, ger Bristol. Y mae y plant i fod o dan addysg am chwe blynedd. I fechgyn yn unig y sefydlwyd yr ysgolion hyn. Yn ddiweddar, agorwyd dwy ysgol ar gyfer y genethod. Y mae un yn Clapton, Llundain; a'r llall yn Southport, ger Liverpool.

Y Sefydliadau Duwinyddol.—Amcan y rhai hyn ydyw rhoddi addysg ar gyfer y weinidogaeth. Y mae un o honynt yn Richmond, Llundain; ac yn bresennol defnyddir ef yn benaf i gyfleu addysg ar gyfer y meysydd oenhadol. Y mae cangen arall o'r sefydliad yn Didsbury, Manchester; a'r trydydd yn Headingley, Yorkshire. Perthyna i bob un o'r sefydliadau hyn lywodraethwr, athraw duwinyddol, ac un neu ddau o athrawon clasurol. Yn gyffredin y mae tua 150 o efrydwy o dan addysg ynddynt bob blwyddyn.

Trysorfa y Gweinidogion Methodig, a'r Gwragedd Gwedduron.—Amcan y drysorfa hon ydyw gwneyd darpariaeth ar gyfer amgylchiadau o gystudd, a methiantwch, a hen ddyddiau y gweinidogion, a'u gwragedd pan yn weddion. Gwneir y ddarpariaeth mewn dwy ffordd—trwy danysgriadau blynyddol y gweinidogion, a thrwy roddion gwirfoddol yr aelodau. Y mae gan y gweinidogion i gyfranu 6p. yn flynyddol; a disgwylir chwe cheiniog ar gyfer pob aelod unwaith yn y flwyddyn. Cyfrenir o'r drysorfa yn ol nifer y blynyddoedd y bydd gweinidog wedi eu treulio yn y weinidogaeth. Am fod y drysorfa wedi myned i gyfwr iael a pheryglus, neillduwyd y Parch. John Rattenbury, yn Nghynnaldedd 1873, i ymgymeryd a chodi 100,000p., er dwyn yr amgylchiadau i well trefn, ac er gallu chwaneu swm y taliadau blynyddol. Yr oedd yr holl uwchrifiad yn 292 yn y flwyddyn 1874, a'r gwragedd gwedduron yn 374.

Y Llyfrfa (Book-room).—Cychwynwyd y sefydliad hwn gan John Wesley ei hun. Y mae y llyfrfa a ddygwyd allan gan y sefydliad hwn yn llu mawr iawn. Ni oddef ein terfynau i ni enwi y prif rai. Y mae yn dwyn allan bump o fisolion, un chwarterolyn, un newyddiadur swyddogol wythnosol, ac amryw o lyfrau ereill yn gysson. Perthyna i'r enwad ddau newyddiadur wythnosol ereill, nad ydynt yn swyddogol; ac hefyd amryw fisolion na chyfrifir hwynt yn eiddo yr enwad:—y maent yn bump mewn rhif. Cyhoedda bedwar o fan fisolion i'r Gyndeithas Genhadol; a pherthyna i'r sefydliad draethodau crefyddol. Pennoda y gynnaldedd oruchwylydd, a dau olygydd, mewn cyssylltiad â'r llyfrfa.

Pwyllgor y Breintiau.—Gwaith y pwyllgor hwn ydyw gofalu am hawliau, breintiau, a rhyddid y werin, mewn amgylchiadau o wasgeuon a pherygl. Appwyntir ef yn flynyddol gan y gynnaldedd, pan y rhoddir hysbysrwydd am ei weithrediadau. Gan y pwyllgor hwn y mae gwyllo ar weithrediadau y senedd, ac arwain mewn anfon deisebau (*petitions*) pan y bydd amgylchiadau yn galw.

Pwyllgor y Sabbath.—Y mae gwethrediadau y pwyllgor hwn etto yn debyg i'r blaenorol; ond yn unig fod y sylw yn cael ei gyfyngu at gyssegredigrwydd Dydd yr Arglydd. Bu y pwyllgor hwn yn egniol ar hyd y blynyddau i wrthweithio y duedd sydd yn dyfod i'r golwg yn y senedd i rwyddhau y ffordd i halogiad y Sabbath trwy agor sefydliadau cyhoeddus at wasanaeth y werin. Y mae yn gwasgar dylanwad hefyd yn mhlaid rhyddhad y dosbarthiadau hyn sydd yn cael eu caethiwo i lafur ar ddydd Duw, gyda cherbydau, a moddion ereill cludiad.

Cymdeithas y Genhadaeth Dramor.—Dechreuodd y Cenhadaethau yn y flwyddyn 1786; ond cyfyngwyd y llafur yn benaf i Ogledd America Frytanidd a'r India Orllewinol, hyd y flwyddyn 1813. Ond yn Rhagfyr y flwyddyn hono, anturiodd Dr. Coke, gyda nifer o genhadon ieuaisge am yr India Ddwyrainiol. Hyd yn hyn, Dr. Coke ei hun oedd yn gofalu am godi arian i ddwyn y gwaith yn mlaen. Arweiniodd yr ymgymmeriad newydd uchod i lundiad trefn newydd, a gwneyd ymdrechion chwanebol i ddwyn y gwaith yn ei faen. Cynnygiwyd gwahanol gynlluniau; ond y cynllun a gychwynwyd gan y Parch. George Morley a Dr. Bunting, oedd yn teithio ar y pryd yn Leeds, a gymmeradwywyd gan y gynnaldedd ganlynol. Bendithiwyd y cynllun

gan Dduw. Yn y flwyddyn 1814, nid ydoedd holl gyllid y gymdeithas ond 7,000p.; rhif y cenhadon oedd 70; a'r aelodau yn 18,747. Ond yn oladroddiad y gymdeithas am y flwyddyn 1877, perthyna iddi 675 o gylchdeithiau; 6,262 o gapeli, a lleoedd ereill i addoli; 829 o genhadon a chynorthwyr; 5,341 o oruchwylwyr taledig, megys cyfieithwyr, athrawon ysgolion dyddiol, &c.; 23,002 o oruchwylwyr di-dâl, megys athrawon Ysgolion Sabbothol, &c.; 139,917 o aelodau eglwysig; a 148,770 o ysgolorion Sabbothol; gyda phump o sefydliadau argraffu. Y mae llwyddiant ac ymladaeniad y gwaith wedi arwain i furio gwahanol gynniad- eddau canghenol; sef, cynnadleddau yr Iwerddon, Ffrainc, Deheudir Cymru Newydd a Queensland, Victoria a Tasmania, Deheu Awstralia a New Zealand. Y mae Wesleyaeth yr Unol Daleithiau yn achos annibynol ar y Gynadledd Brydeinig; ac felly y mae Wesleyaeth Canada ér y flwyddyn 1874. Dodwn yma grynodeb o rif aelodau a gweinidogion y gwahanol ganghenau dros yr holl fyd, mor bell ag y gellir:—

Y GYNNADLEDD BRYDEINIG.

	Aelodau.	Gweinidogion.
Prydain Fawr ...	386,113	1,806
Iwerddon, a'r Genhadaeth	21,273	185
Y Genhadaeth Dramor ...	82,902	383
CYNNADLEDD FFRAINC...	2,039	34
CYNNADLEDD CANADA ...	102,521	1,018
CYNNADLEDDAU AWSTRALIA.		
N. S. Wales a Queensland	46,324	191
Victoria a Tasmania ...	12,900	102
Deheu Awstralia ...	5,277	40
New Zealand ...	3,388	54

UNOL DALEITHIAU AMERICA.

Y Trefnyddion Esgobyddol (y Talaethau Gogleddol a Deheuol) ...	2,815,782	16,424
Methodistiaid Esgobyddol Canada ...	21,103	228
Non-Methodistiaid Esgobyddol, Unol Daleithiau	149,407	1,407
GWAHANOL GANGHENAU WESLEYAIDD.		
Y Trefnyddion Cyntefg...	169,720	1,040
Y Cyfundeb Newydd ...	22,547	150
Y Trefnyddion Unol Rhydd ...	74,845	354
Y Diwygwyr Wealeyaidd Unol ...	8,147	15
Cristionogion Beiblaidd...	27,768	276
	3,952,356	23,707

Y mae rhai o'r rhifau uchod am yr aelodau yn cynnwys y rhai ar brawf am aelodaeth; ond y maent wedi eu gadael allan mewn ereill. Cyfrifir nad yw rhif yr aelodau gyda'r Wealeyaidd ond un ran o bedair o'r rhai sydd yn eistedd o dan y weinidogaeth, ac yn arddel eu hunain fel Wealeyaidd. Yn ol y cyfrif hyn, y mae Wesleyaeth yn gwasgar dylanwadol dros bymtheng miliwn (15,000,000) o'r teulu dynol. Cais neillduol tuag at eangu Wesleyaeth ydyw y symudiad a elwir yn 'Lledaeniad Trefnyddiaeth yn Mhrydain' (*Extension of Methodism in Great Britain*). Gwneir cais at furio trysorfa gogyffer & chodi mil o gapelau mewn rhanau amaethyddol o'r wlad, cyfenwi y capelau hyn y gweinidogaeth, a chael y rhai nad ydynt yn mwynhau cyfleusderau yr isachawdriaeth sydd yn Nghrist, i'w mwynhau a'i gwerthfawrogi.

SWYDDOGION WESLEYAETH.

Terfynwn ein hysgrif ar y testyn pwysig hwn gyda chyfeiriadau byron at swyddogaethau Wesleyaeth. Yn 1, y blaenor (*leader*). Ei waith ef ydyw cyfarfod Ag aelodau ei restr (*class*) bob wythnos, i'w hyfforddi yn y pethau a berthynant i'w tragwyddol heddwch:—eu dygu, eu cynghori, a'u rhybuddio, yn ol fel y bydd yr amgylchiadau yn

galw; hefyd, derbyn rhoddion pob aelod tuag at gynnalaieth y weinidogaeth, gan eu trosglwyddo i oruchwyllydd (*steward*) y gymdeithas. Y mae i ofalu am weled pob aelod yn ei restr unwaith yn yr wythnos; ac os digwydda fod rhai o honnynt yn rhodio yn afreolus, neu yn wagedig eu hamgylchiadau, y mae i roddi yr achos o flaen y cyfarfod blaenoriaid. 2. Goruchwyllydd y gymdeithas (*society steward*). Gan y swyddog hwn y mae derbyn y cyfraniadau gan y blaenor, a'u trosglwyddo yn chwarterol i oruchwyllydd y gylchdaith (*yearly steward*). Ganddo ef, hefyd, y mae bod yn bresennol yn nechreu yr addoliadau cyhoeddus, i weled fod pob peth yn myned yn mlaen yn rheolaidd; a phan y digwydda i'r pregethwr fethu a chadw ei gyhoeddiad, ganddo ef y mae gwneyd trefniadau i gyfarfod a'r diffyg. Efe sydd i ofalu am wneyd y casgliadau cyhoeddus yn eu hadeg, a'u trosglwyddo i'w priodol drysorwyr. Iddo ef y perthyna y cyfrifoldeb o barotoi y cyhoeddiadau, trefnu ar gyfer gweinyddiad yr ordinhad o fedydd, &c. 3. Goruchwyllydd y tlodion (*poor steward*). Y mae ganddo i gyfarfod a'r holl ofynion ar drysorfa y tlodion, i roddi enwau a chyfeiriadau y cysuddiol a'r tlawd i'r gweinidog, fel y gallu ymweled â hwy, i ddarparu yr elfennau ar gyfer gweinyddiad Swper yr Arglwydd a chariad-wleddoedd, i drefnu casgliadau ar gyfer trysorfa y tlodion, a chadw cyfrifon o'r derbyn- iadau a'r taliadau. Yr arolygwr (*superintendent*) sydd i enwi personau i'r swyddau uchod; ond y mae eu cymmeradwyo neu eu hanghymmeradwyo yn gorphwys gyda'r cyfarfod blaenoriaid.

LLYSORDEDD WESLEYAIDD.

Llys cymdeithas unigol ydyw y Cyfarfod Blaenoriaid. Aelodau y cyfarfod hwn ydynt y gweinidogion fydd ar y pryd yn perthyn i'r gylchdaith (yr arolygwr yn gadeirydd, *ex-officio*), yr holl blaenoriaid perthynol i'r gymdeithas, goruchwyllydd y gymdeithas, a goruchwyllydd y tlodion, ynghyd â goruchwyllydd y gylchdaith, yn y lle y maent yn dal aelodaeth. Nid ydyw blaenor-gynnorthwyr, fel y cyfrif, yn aelod o'r cyfarfod. Y mae ysgrifenydd y cyfarfod hwn ydyw dwyn ger bron achosion o gys-tudd, o rodio afreolaidd, a phethau cyffelyb; gosod ger bron achos y tlodion, a thalu i'r goruchwyllydd arian y rhestrau gan y blaenoriaid. Nis gellir diarddel aelodau o'r gymdeithas ond yn ol llais y cyfarfod hwn. Gweithreda y swyddogion fel rheithwyr; a chanddynt hwy y penderfynir a ydyw y cyhuddiad a ddygir yn mlaen yn drosedd, yn ol Gair Duw a rheolau y gymdeithas. Y llys lleol arall ydyw Cyfarfod Ymddiriedolwyr (*Trustees Meeting*). Y mae yn ofynol i'r ymddiriedolwyr gyfarfod unwaith yn y flwyddyn, o leiaf; pan y bydd i gyfrifon goruchwyllydd y capel gael eu harchwilio, a phob peth perthynol i feddiannau yr ymddiriedolwyr gael eu hadolygu: dyld pennodi trysorydd goruchwyllydd am y flwyddyn ddyfodol. Yr arolygwr a goruchwyllydd y gylchdaith sydd i fod yn archwilydd (*auditors*) cyfrifon y capelau sydd yn ol y *model deed*. Y mae yr arolygwr yn gadeirydd y cyfarfod yn rhinwedd ei swydd. I oruchwyllydd y cyfarfod y perthynas gofalu am y capel, a'r adeiladau cys-sylltiol, a'u dodrefnu—eu bod yn cael eu glanhau, &c. Ganddynt hwy hefyd y mae gosod ac adosod yr eisteddleoedd, bod yn bresennol i dderbyn y tâl, talu y costau cysylltiol a'r adeiladau, a throsglwyddo y gweddill i'r trysorydd. Ganddynt hwy y mae cyfarwyddo ceidwad y capel, ac eraill a all fod yn gweini, a thalu iddynt eu cyflogau.

Y mae cyfarfod unol o holl ymddiriedolwyr capeli y gylchdaith i gael ei gynnal unwaith yn y flwydd- yn, ar ddiwrnod a benoddir gan gyfarfod chwarterol Rhagfyr; pan y mae crynodeb o gyfrifon pob trysorydd i gael ei archwilio, a'i gofnodi mewn llyfr perthynol i'r gylchdaith gan ysgrifenydd a benoddir i'r swydd.

Y llys nesaf ydyw y Cyfarfod Chwarterol (*Quarterly Meeting*). Amcan y cyfarfod hwn ydyw trafod

sefyllfa gyllidol y gylchdaith, ac edrych i mewn i sefyllfa ysbrydol y gwaith. Aelodau y cyfarfod dynt, holl weinidogion y gylchdaith; goruchwylwyr y gylchdaith, yr eglwys, a'r tlodion; y blaenoriaid perthynol i bob cymdeithas yn y gylchdaith; y pregethwyr lleol, wedi bod fywyddyn ar brawf, a pharchau yn y gwaith dair blynedd ar ol hyny; a goruchwylwyr capelau yn y gylchdaith, os yn aelodau eglwysig. Gan y cyfarfod hwn y mae rheol-aeth cyllid y gylchdaith fydd wedi ei dderbyn oddi wrth y rhestrau, casgliadau cyhoeddus, a ffynnon-ellau ereill, tuag at gynnalïaeth y weinidogaeth; ac efe, hefyd, sydd yn gyfrifol am bob diffyg yn y do-barthiadau. Rhaid cael cymmeradwyaeth y cyfarfod hwn i bob ymgeisydd am y weinidogaeth; a phob oais am adeiladu, helaethau, adgyweirio, neu werthu capelau. Gall y cyfarfod yma, hefyd, ddeisebu y gynnadledd ynglŷn âg apwyntiad gweinidog, trwy ofyn am, neu wrthwynebu sefydliad, unrhyw weinidog. Y mae gan gyfarfod chwarterol Mehefin hawl i ddeisebu y gynnadledd yn achos newidiad, diddymiad, neu chwanaegiad at reolau y cyfundeb; ac y mae yn rhaid gosod pob rheol newydd a sefydlir gan y gynnadledd ger bron cyfarfod chwarterol mis Medi; ac heb gymmeradwyaeth yr hwn nis gellir gwasgu cydymffuriad a'r rheol am ddeudeng mis. Lle nad ellir cael cyfarfod o bregethwyr lleol, rhaid i bob ymgeisydd gael cymmeradwyaeth y cyfarfod chwarterol. Yn nghyfarfod Rhagfyr y mae dewis goruchwylwyr y gylchdaith, trysorwyr ac yagrifenydd y Genhadaeth Gartrefol a Thramor, ac yagrifenydd y capelau:—yr arolygwr i'w enwi, a'r cyfarfod i gymmeradwyo neu anghymeradwyo. Cyfarfod Cylchdeithiol Neillduol (*Special Circuit Meeting*):—Ffurid y llys hwn gan ddeuddeg o llywgyr; perthynol i'r cyfarfod chwarterol. Rhaid i gadeirydd y dalaeth lywyddu. Sefydlwyd ef i roddi ail wrandawriad i achosion o ddysgyblaeth ynglŷn âg aelod neu swyddog lleol. Cyfarfod Pregethwyr Lleol:—Arferir ei gynnal yn chwarterol. Gwneir ymchwilïad ynddo i gymmeriad moesol a chrefyddol y pregethwyr, ac i'w ffyddlondeb i'w cyhoeddiadau. I'r cyfarfod hwn y mae pregethwr cynnorthwyl yn gyfrifol am ei weithredïadau swyddol; ond y cyfarfod blaenoriaid sydd yn meddu llais gyda phethau yn ymyrryd a'i gymmeriad. Rhaid i bob pregethwr gyfarfod mewn rhestr. Yma y rhaid prederfynu i dderbyn pregethwr ar brawf. Ymgynghorir ynddo am sefyllfa y cynulleidfaoedd yr ymwelir â hwy, ac ynghylch y priodoldeb o agor lleoedd newydd. Y Cyfarfod Talaethol (*District Meeting*):—Dyma yr ail lys mewn pwysigrwydd a berthyn i'r cyfundeb. Cynnelir ef yn gyffredin yn mis Mai. Y mae yr holl weinidogion fydd yn llafurio o fewn terfynau y dalaeth yn aelodau o'r cyfarfod; ac ni esgusodir yr uwchrifaid, na'r gweinidogion ar brawf, ond o dan amgylchiadau o angenrhaid. Yn ystod yr amser yr ymwneir â phethau cyllidol, bydd goruchwylwyr y gwahanol gylchdeithiau yn bräsennol; hefyd, trysoryddion y Genhadaeth Dramor, Trysorfa y Plant, Trysorfa y Gweinidogion Methodig, Trysorfa Gynnalïol (*Sustentation Fund*) y Dalaeth, aelodau Pwyllgor y Capelau, ac aelodau llëygol Pwyllgor yr Ysgol Sabbothol. Y cwrs yr eir trwyddo ydyw chwilio i mewn i gymmeriad moesol a chrefyddol, a chymmhwyserau gweinidogaethol, yr holl weinidogion; ymwneyd âg ystadegau yr achos, megys rhif yr aelodau, a marwolaethau, a symmudiadau, &c.; cynnyg ymgeisywyr am y weinidogaeth, dewis cynrychiolydd i bwyllgor y sefydliadau (*stations*) yn y gynnadledd, prederfynu y cynnorthwyl a ostynir i gylchdeithiau gweinidol, cymmeradwyo rhanïad cylchdeithiau, caniatáu chwanaegiad rhif y gweinidogion, ystyried sefyllfa Trysorfa y Gweinidogion Methodig, cymmeradwyo ceisiadau am ganiatâd i adeiladu capelau, &c., edrych i mewn i gyflwr addysg y dalaeth, trafod Trysorfa y Plant, cymmeradwyo cyfrif o'r gwahanol gasgliadau cyfundebol, ac ethol cynrychiolydd llëygol i bwyllgorau rhagbarotoawl y gynnadledd. Nid yw y rhan fwyaf o'r

gorchwyllion hyn ond parotoadau ac argymhellion i benderfyniadau terfynol y gynnadledd. Yno y mae yr awdurdod derfynol. Pwyllgor Cyllidol y Dalaeth:—Fel yr arwydda y gair, pethau amgylchiadol yr achos a drinir benaf yn y cyfarfod hwn. Cynnelir y cyfarfod yn gyffredin yn mis Medi. Derbynir adroddïadau y canhadon cartrefol, penderfynir ar swyddogion y gwahanol drysorfeydd, gwneir darpariadau ar gyfer cynnal cyfarfodydd cyhoeddus y Genhadaeth Gartrefol a Thramor, yn nghyd â chyfarfodydd adfywio, a rhoddir sylw i amgylchiadau y capelau, a phethau o'r natur.

Perthyna i'r cyfundeb hefyd, Is-gyfarfod Talaethol (*Minor District Meeting*), Cyfarfod Talaethol Cymmysg (*Mixed District Meeting*), a Chyfarfod Talaethol Neillduol (*Special District Meeting*). Y maent oll wedi eu sefydlu i gyfarfod âg amgylchiadau o ddysgyblaeth a all godi yn sydyn, yn y cyfng rhwng y cyfarfodydd talaethol rheolaidd. Gall yr aelod a dybia ei fod wedi cael cam ynglŷn â dysgyblaeth appello am ymyriad y naill neu y llall o'r cyfarfodydd hyn; a rhoddir iddo y fraint o ddewis nifer o'r rhai fydd yn ystyried yr achos.

Y GYNNADLEDD.

Dyma lys uchaf y cyfundeb, a'r unig lys deddfwriaethol, yn ol Deddf y Dadganiad (*The Deed of Declaration*) a dynwyd allan gan Mr. Wesley, o dan y dyddiad Chwefror 23ain, 1784. Dynodiad y llys ydyw "Cynnadledd flynyddol y Bobl a elwir Trefnyddion (*Methodists*)."
Ffurid y cynnulliad o gant o aelodau; yr oll o ba rai oedd i fod yn bregethwyr ac esbonwyr Gair Sanctaidd Duw, o dan ofal a chyfarwydd y gynnadledd. Yr oedd y rhai hyn, yn ystod bywyd Mr. Wesley, yn cael eu pennodi ganddo ef ei hun; ond ar ol ei farwolaeth, hyd y flwyddyn 1814, gwnelid hyn gan y gynnadledd. Yr oedd y dewisiad yn cael ei benderfynu yn ol yr oedran—o hynaf i hynaf. O'r flwyddyn 1814, hyd y flwyddyn 1864, trefn yr etholiad oedd fod tri i'w dewis yn ol oedran, a'r pedwerydd yn ol enwedigaeth, trwy lais y mwyafrif o rai wedi teithio pedair blynedd ar ddeg, a hyn yn cael ei gadarnhau gan y cant. Yn ddiweddarach, trefnydd fod yr etholiad i gymmeryd lle yn ol oedran, a thrwy enwedigaeth, bob yn ail, a rhai wedi teithio deng mlynedd i bleidleisio, a neb wedi teithio llai na phedair blynedd ar ddeg i'w henwi. Nid oedd y gynnadledd i eistedd am lai o amser na phum niwrnod, na dim yn hwy na thair wythnos. Pennodwyd deugain i ffurfio argyspwyll (*quorum*). Er fod y trefniad uchod yn penderfynu mai y cant yn unig oedd yn ffurfio y gynnadledd gyfreithiol, ac mai hwyntwy ydoedd y gallu deddfwrol ar bob peth cynnwysedig yn y *Deed of Declaration*, gofalodd Mr. Wesley am barotoi llythyr ar gyfer y gynnadledd gyntaf ar ol ei farwolaeth, yn yr hwn y cyfarfodwyd fod drws y gynnadledd yn cael ei agor i'r holl bregethwyr teithiol, a bod "rhyddid barn a llafar" yn cael ei estyn iddynt oll. Cydsyniwyd yn hollol a'r cyfarwyddyd. Ni bu i ddim gyfyngu ar bräsennoldeb yr holl weinidogion, ond diffyg lletysau yn y lleoedd y cynnalid y gynnadledd. Er yr holl oddeffid hwn, nid oes yn nghanw odid enghraifft, fod y cant a'r gynnadledd gyffredinol wedi anghyttuno. Fel yr oedd amgylchiadau yn dyfod i alw am sefydliadau newyddion yn y cyfundeb, a'r achos yn ymestyn ac yn ymledu yn ei derfynau, gwelwyd yn angenrheidiol i ffurfio pwyllgorau rhagbarotoawl (*preparatory committees*) yn flaenorol i eisteddiad y gynnadledd. Ffurid y pwyllgorau hyn o weinidogion a llëygwyr. Etholid yr aelodau llëygol gan y gwahanol gyfarfodydd talaethol. Gyda thrafo

amgylchiadau y Genhadaeth Gartrefol, yr oedd-
ynt i gymmeryd rhan yn mhwyllgorau y Gen-
hadaeth Dramor, a'r ysgolion, y capelau, y sef-
ydliadau duwinyddol, ac addysg.

Ond yr oedd teimlad yn ymledu drwy'r cyfun-
deb am gael llëygwyr yn aelodau rheolaidd o'r
gynadled. Yr oedd penderfyniadau y pwyll-
gorau rhagarotoawl yn cael gymmeradwyaeth y
gynadledd gyfreithiol yn mron yn ddiethriad.
Ond er yr holl gydgordiad, casglu nerth yr oedd
y duedd i gael llëygwyr i'r gynadledd o hyd.
Yn nghynadledd y flwyddyn 1874, pasiwyd
penderfyniad ffurfiol, fod pwyllgor yn cael ei
neillduo i gymmeryd y mater i ystyriaeth. Bu
y mater o dan sylw pwyllgorau etholedig, y cyf-
arfodydd talaethol, a'r gynadledd hyd y flwydd-
yn 1877: ac wedi llawer o bryder, o gynllunio a
pharotol, daeth y cynllun yn ddigon addfed i'w
fabwysiadu yn Nghynadledd 1877. Dyma y
cyfnewidiad mwyaf a wnaed yn nghyfansoddiad
y cyfundeb er adeg ei sefydliad, a dygwyd ef
oddi amgylch heb achosi unrhyw rwyg na ther-
fysg o'i fewn.

Amcanwn yma roddi braslun o gyfansoddiad
a gwaith y Gynadledd Wesleyaidd yn ei ffurf
bresennol. Y mae y rhan fiasaf o'r gynadledd
i fod yn gynwysedig o weinidogion yn unig, er
trafod pethau perthynol i'r weinidogaeth, gan
gymmeryd y pethau canlynol dan ystyriaeth:—
1. Cyfansoddiad ffurfiol y gynadledd; llanw y
bylchau yn y cant gyfreithiol; ethol llywydd ac
ysgrifenydd; ac appwyntio swyddogion ereill y
gynadledd. 2. Y rhestr weinidogaethol; der-
byniad a pharhâd pregethwyr ar brawf; trefnu
ar gyfer derbyniad i gyflawn undeb trwy ordein-
iad. 3. Pob cwestiwn yn perthyn i gymmeriad
a chymmhwysderau gweinidogaethol, a'r ddysg-
yblaeth gyssylltiol. 4. Pob apeliad terfynol
ynglŷn â dysgyblaeth yn perthyn i weinidogion
neu aelodau. 5. Uwchrifaid, yn eu hymneill-
duad o'r gwaith, neu yn eu dychwelid i'r gwaith
eilwaith. 6. Marw-restr. 7. Y sefydliadau, a
holl appwyntiadau y gweinidogion. 8. Ysty-
riaeth fugeiliol o rif a sefyllfa y cymdeithasau, a'r
cyfarchiad bugeiliol. 9. Adroddiadau bugeiliol;
ysgolion Kingswood a Woodhouse Grove, Clap-
ton, Southport, Sheffield, Taunton, Leys, Cam-
bridge, ac unrhyw sefydliadau cyffelyb. 10.
Arolygiaeth dros lenyddiaeth y cyfundeb. 11.
Derbyniad cyfarchiadau, trefnu a mabwysiadu
atfebion. 12. Appwyntiadau swyddogol, ym-
welwyr a chenhadwyr. 13. Trefn yr addoliad
cyhoeddus, yn ei gydgordiad â rheolau ac arfer-
ion y cyfundeb. 14. Amser a lle cynnaliad y
gynadledd ganlynol, a threfn ei gweithrediadau.
15. Pob pwng gweinidogaethol a bugeiliol, o
gyffelyb natur i'r pethau uchod, neu a all ymyr-
yd gydag arolygiaeth weinidogaethol a bugeiliol
y cyfundeb. O.Y.—Y mae yn ddealladwy fod
trefniadau y llyfrfa yn aros fel o'r blaen.

Y mae y pethau sydd i fod o dan ystyriaeth y
gynadledd pan yn gyfansoddedig o weinidogion
a llëygwyr, yn myned o dan y penau canlynol
yn nghofnodau argraffedig y gynadledd:—
1. Pwyllgorau y Breintiau a'r Rheidiau. 2. Y
Cenadaethau Tramor. 3. Yr Ysgolion:—Kings-
wood, &c. 4. Amgylchiadau y capelau. 5. Trys-
orfa y Plant. 6. Y Genhadaeth Gartrefol, yn
ei gwahanol ganghenau. 7. Trysorfa y Gwein-
idogion Methedig, a'r Gwragedd Gweddwon.
8. Yr holl Sefydliadau Duwinyddol Wesleyaidd.
9. Addysg: yn ei holl ranau. 10. Addysg
Uwchraddol. 11. Cadwraeth y Sabbath. 12.

Eangiad Trefnyddiaeth Wesleyaidd yn Mhryd-
ain. 13. Achos Sobrwydd. 14. Y Trysorfeydd
Cynnalaiethol. 15. Cynnygion am newid neu
ranu cylchdeithiau neu dalaeithau pan wneir ap-
peliadau gwrthwynebol. O.Y.—Y gynadl-
edd, pan yn cynnwys gweinidogion yn unig, sydd
i ystyried a phenderfynu pob cais am newidiad
neu raniad cylchdeithiau a thalaeithau, pan'y
bydd y cyfarfodydd chwarterol a thalaeithol yn
cyttuno, a phan na byddo apeliiadau yn erbyn;
hefyd, pob cais am weinidog chwanelog, pan y
bydd hyny wedi ei gadarnhau gan bwyllgor y
Genhadaeth Gartrefol. 16. Pob manteision cyll-
idol a chyffredinol o'r natur a enwyd uchod, neu
a all effeithio yn gyllidol neu yn gyffredinol ar
y cyfundeb. Y mae penderfyniadau cyfarfodydd
talaethol a chofebau cyfarfodydd, chwarterol
i gael sylw y gynadledd yn ol fel y perthynant,
o ran eu cynnwys, i wahanol foddau y gynadl-
edd o gyfarfod.

Y mae y gynadledd, fel y mae yn ffurfiedig o
weinidogion a llëygwyr, i gael ei gwneyd i fyny
o lywydd y gynadledd, 140 o weinidogion, a
240 o llëygwyr. Trefn etholiad y gweinidogion
ydyw:—1. Yr oll o'r 'cant' a ddadganant ben-
derfyniad i fod yn y gynadledd, yn y cyfarfod
talaethol. 2. Unrhyw ysgrifenydd cynnorth-
wyol perthynol i'r gynadledd, os heb fod yn
aelod o'r 'cant.' 3. Holl gadeirwyr y talaethau
yn Mhrydain Fawr, pan heb fod yn aelodau o'r
'cant.' 4. Chwecch o genhadon, mewn cyflawn
undeb, a all fod yn Lloegr ar y pryd. Y gyn-
adledd, pan yn ffurfiedig o'r gweinidogion yn
unig, i benderfynu ar y modd o ethol; ac yn
absennoldeb y nifer uchod, i benderfynu ar fodd
arall o wneyd y rhif i fyny. 5. Pan y digwydda
fod adran o'r cyfundeb heb gael ei chynnrychioli
gan aelodau o'r 'cant,' trefnir i'r adran hono gael
ei chynnrychioli gan y gynadledd flaenorol,
cynnwysedig o'r gweinidogion yn unig. Y mae
y gweddill angenrheidiol, i wneyd i fyny y rhif
o 240, i gael eu hethol yn mhwyllgorau y cyfar-
fodydd talaethol yn Mhrydain, yn y drefn gan-
lynol:—Y mae y gweinidogion sydd yn aelodau
o'r cyfarfod talaethol i ethol o'u plith eu hunain
gynnifer ag a ganiateir gan y gynadledd flaen-
orol i fod yn bresennol yn y gynadledd ddy-
fodol. O'r cyfryw, y mae y gweinidogion sydd
yn ffurfio y cyfarfod talaethol i ethol drwy y
tugel, wedi enwedigaeth, gynnifer ag a bennod-
wyd gan y gynadledd flaenorol i gynnrychioli
y dalaeithau y gynadledd ddyfodol, pan yn
gynnwysedig o weinidogion a llëygwyr.

Trefn etholiad y llëygwyr sydd fel y canlyn:
Y mae un ran o wyth o'r 240 i gael eu hethol
gan y gynadledd pan yn ffurfiedig o weinidog-
ion a llëygwyr, ac i gynnwys, bob amser, drys-
orwyr llëygol y trysorfeydd cyffredinol perthynol
i'r cyfundeb ar y pryd; sef, eiddo y Genhad-
aeth Dramor, yr Ysgolion, y Capeli, Capeli y
brif ddinas, y Genhadaeth Gartrefol, y Gweinid-
ogion Methedig, y Sefydliadau Duwinyddol, ac
Eangiad Trefnyddiaeth Wesleyaidd yn Mhryd-
ain Fawr. Y mae y drydedd ran o'r gweddill a
etholir y tro cyntaf i encilio ar derfyn y flwydd-
yn gyntaf—a thrydedd ran i encilio ar der-
fyn yr ail flwyddyn; a'r drydedd ran arall i
encilio ar derfyn y drydedd flwyddyn. Y mae
yr enciliad hwn i gymmeryd lle o flwyddyn i
flwyddyn; ac nid yw y rhai a enciliant i gael eu
hail ethol yn uniongyrchol gan y gynadledd.
Am y presennol, y mae y gweddill o'r llëygwyr
sydd i fod yn gynnrychiolwyr yn y gynadledd

i gael eu hethol trwy bleidlais wahanedig y llyegwyr, gyda'r tugel, wedi enwedigaeth, yn nghyfarfodydd talaethol Mai. Yn nghyfarfodydd chwarterol Mawrth, ymhilir i barodrydd a gallu goruchwylwyr y gylchdaith i fod yn bresennol yn nghyfarfod talaethol mis Mai. Os bydd un o honynt, neu y ddau, yn amharod neu yn alluog i roddi eu presennoldeb, bydd gan y cyfarfod hawl i ethol gynrychiolydd neu gynrychiolwyr, i wneyd y bwch i fyny. Bydd rhif y llyegwyr a etholir yn mhob talaeth yn cael ei benderfynu gan y gynadledd flaenorol, pan yn ffurfiedig o weinidogion a llyegwyr.

Y mae holl weithrediadau y gynadledd, o weinidogion a llyegwyr, yn gyfyngedig yn unig i'r aelodau etholedig; ond gall unrhyw weinidog a fydd wedi cael cenad i fod yn bresennol yn y gynadledd ffurfiedig o'r gweinidogion yn unig, ac unrhyw llyegwr a fydd yn aelod o'r pwyllgorau cyfundebol, gael bod yn bresennol yn adeg y gweithrediadau. Pennodir eisteddleoedd ar eu cyfer. Y mae y gwaith a berthynai i'r gynadledd fel yn ffurfiedig o'r gweinidogion yn unig, i gael ei gwblhau cyn eisteddiad y gynadledd o weinidogion a llyegwyr.

Ni bydd unrhyw llyegwr yn gymmhws i gael ei ethol fel cynrychiolydd gan y gynadledd na chan gyfarfod talaethol Mai, oddi eithr iddo fod yn aelod o'r gymdeithas am bum mlynedd olynol; ac yn adeg ei etholiad gan y gynadledd, neu ei enwedigaeth gan y cyfarfod talaethol, yn dal swydd fel ymddiriedolwr eiddo y cyfundeb, yn aelod o gyfarfod chwarterol cylchdaith, neu yn aelod o'r cyfarfod talaethol. Rhaid i'r llyegwr a enwir gan gyfarfod talaethol fod yn aelod o'r gymdeithas mewn rhyw gylchdaith yn y dalaeth.

Dyma gylch gweithrediadau, a threfn ffurfiad y gynadledd—prif lys y cyfundeb. Y mae y drem a gymmerwyd ar Wealeyaeth yn dangos mai credo y cyfundeb ydyw Arminiaeth—fod ei drefn eglwysig yn cymmeryd i mewn elfenau perthynol i esgobyddiaeth, henaduriaeth, a chynulleidfolaeth—fod ei lwyddiant wedi bod yn ddirfawr—fod ei ddylanwad yn y byd crefyddol yn aruthrol bwysig—a bod ei ragolygon yn addawol a disglar, fel offiant i ddwyn eneidiau at Grist, ac i ddadlennu gogoniant y Duw mawr.

Heb law cofnodau (*minutes*) blynyddol y gynadledd, ceir cymmorth mawr i ddeall Wealeyaeth yn y "*Wesleyan Meth. Connexional Record and Year Book*," a gyhoeddir yn fynyddol. Hefyd, yn "*The Methodist Manual*," gan Jon. Crowther; "*A Compendium of Laws and Regulations of Wesleyan Methodism*," gan Edmund Grendrod; "*Ecclesiastical Principles and Polity of Wesleyan Methodism*," gan Peirce; "*History of Methodism*," gan Abel Stevens, America; Smith's "*History of Wesleyan Methodism*," Myle's "*Chronological History of Wesleyan Methodism*," "*The Large Minutes*," &c.

WESLEYAETH GYMREIG. Nid ydyw Wealeyaeth Cymru ond rhan o'r cyfundeb a ddisgrifiwyd ddiweddar. Maent yn credu yr un athrawiaethau, yn cydnabod yr un drefnyddiaeth eglwysig, ac yn cael eu llywodraethu gan yr un gynadledd. O ganlyniad, nid oes angen am chwangeg na rhoddi braslun o hanes cychwyniad, cynnydd, a sefyllfa bresennol Wealeyaeth Gymreig yn Nghymru, a'r trefydd Saesneg, lle y mae achosion Cymreig wedi eu sefydlu.

Yr oedd amryw bethau wedi paratoi y ffordd gogyfer a sefydlodd Wealeyaeth o fewn y Dywysogaeth. Un o honynt ydoedd ymweliadau Mr. Wesley a Chymru. Daeth yma mor foren a'r flwyddyn 1739—yr adeg y sefydlwyd y Gymdeithas Wealeyaidd gyntaf yn y byd: ac o'r flwyddyn hono hyd ddiwedd ei oes, ymwelodd â'n gwlad dros ddeugain o weithiau. Treuliai ei holl amser pan yn y Dywysogaeth i bregethu, sefydlu cymdeithasau, cynnal ymddiddanion crefyddol, a chyfarwyddo pa fodd i ddwyn yr achos yn ei flaen. Er mai yn y Saesneg y byddai efe yn pregethu, deallid ef gan lawer o'r Cymry; ac ymunodd niferoedd o honynt â'r cymdeithasau. Peth arall a fu yn barytoad y ffordd ydoedd sefydliad cylchdeithiau Saesneg yma a thraw ar hyd terfynau Cymru.

Yn nghofnodau y gynadledd am y flwyddyn 1749, nodir dwy o gylchdeithiau yn Nghymru, o dan yr enwau *Sir Forganwg* a *Sir Benfro*. Yn nghofnodau y gynadledd am y flwyddyn 1770, nodir tair o gylchdeithiau o dan yr enwau *Gorllewinol*, *Dwyreiniol*, a *Gogleddol*. Cynnwysai y gyntaf sir Benfro, yr ail siroedd Morganwg a Mynwy, a'r drydedd siroedd Brycheiniog, Maesyfed, a rhanau o Drefaldwyn. Wedi ffurfio cylchdaith o sir Gaer, yn y flwyddyn 1771, llunwyd Caerlleon fel prif orsaf cylchdaith, yr hon oedd yn cymmeryd i mewn Gwrecsam, Mynydd Buckley, Llaneanrgain, a manau ereill. Yn Llaneanrgain y pregethodd Mr. Bradburn ei bregeth gyntaf erioed ar y geiriau "Tywysog i lu yr Arglwydd ydywyf," &c.

Yn y flwyddyn 1795, ffurfiwyd Hwlfordd, Abertawe, a Merthyr, yn brif orsafau cylchdeithiau; Caerdydd yn y flwyddyn 1796; a'r Trallwm yn y flwyddyn 1799. Bu rhai o ddyddion amlycaf y cyfundeb yn llafurio mewn nifer o'r cylchdeithiau hyn; megys Bradburn, James Wood, John Mason, a James Buckley; a rhaid fod graddau o effaithiau eu gweinidogaeth yn cyrhaedd rhai o'r Cymry, ac yn profi yn foddion iachawdwriaeth iddynt. Ennillwyd rhai droeodd i'r ffydd, a ffont yn ddefnyddiol iawn yn mhlith eu cydgenedl drwy eu bucheddau sanctaidd, eu pregethau, a'u cynghorion; megys, Mr. Foulkes, o'r Bala; Mr. Richard Harrison, Llaneanrgain; a Mr. Evan Roberts, Dinbych. Ond hyd yma nid oedd Wealeyaeth Gymreig wedi ei sefydlu. Bellach, y mae genym i fynegu y modd y bu. Mewn ffermdy a saif ychydig gyda dwy filldir o du y dwyrain i dref Rhuthyn, yn Nyffryn Clwyd, ar y 9fed dydd o fis Mai, yn y flwyddyn 1778, ganwyd i'r teulu parchus a drigianai yno fachgen, a alwyd yn Edward. Wedi iddo ddyfod yn alluog, anfonwyd ef i Ysgol Rammadegol Rhuthyn. Pan yn ddeunaw oed, gadawodd gartref, ac aeth i Manchester, er cael ei ddwyn i fyny yn fasnachwr. Yn y flwyddyn 1796, torodd adfywiad crefyddol allan yn nghapel y Wealeyaidd yn Oldham Street; ac un nos Sabbath, o dan weinidogaeth y Parchedig George Marsden, argyhoeddwyd a dychwelwyd y gŵr ieuange, Edward. Daeth yn fuan i adnabod iachawdwriaeth ysbrydol a thragwyddol. Yn fuan gwelid ef yn nghwmni Jabez Bunting (Doctor Bunting, ar ol hyny), a John Jones, mab Ellis Jones, Wern Ddu, ger Gwyddelwern, yn myned ar hyd y tai, yma a thraw, i gynnal cyfarfodydd gweddian. Derbyniodd fendith, a gwnaed ef yn fendith i ereill. Yn y flwyddyn 1799, galwyd Jabez Bunting i waith y weinidogaeth; aeth John Jones ac ymsefydlodd yn

Rochdale; a throes Edward Jones ei wyneb tua'i hen gartref, o dan bwysau afiechyd. Nid oedd ganddo ef ar y pryd olwg ar ddim pellach nag adferio iechyd; ond yr oedd gan Dduw waith yn ei aros. Nid oedd y bachgen yn neb amgen na Mr. Edward Jones o Bathafarn—tað Wesleyaeth Gymreig.

Ar ei ffordd adref, galwodd gyda'r gweinidogion Wesleyaidd Saesnig yn Nghaer, i ofyn a ddeuent i bregethu i Ruthyn. Cydsyniodd y ddau weinidog—y Parchn. Thomas Hutton, a George Morley—ac hefyd, Mr. John Bryan; yr hwn oedd ar y pryd yn aros yn Nghaer, ac yn pregethu yn gynnorthwyol gyda'r Saeson, er yn enedigol o Lanfyllin, yn sir Drefaldwyn, ac yn Gymro o ran iaith, os nad o ran cenedl.

Ionawr 3ydd, 1800, aeth Mr. Jones i Ruthyn, a chymmerodd lofft fawr Mr. John Edwards, cwriwr, o dan ardreth, fel lle i gydgyfarfod ynddo i addoli. Dyma yr addoldy cyntaf a fu gan y Wesleyaid Cymreig erioed. Ymroddodd Mr. Jones i wneyd daioni. Casglai esgeulus-wyr moddion gras i'r 'llofft fawr,' i ddarllen a gweddio gyda hwy. Ymunodd amryw a'r gymdeithas newydd a ffurfiwyd, a phennodwyd Mr. Jones yn flaenor arnynt gan un o weinidogion Caer. Yr oedd cylch ei lafur yn ymeangu. Elai i gynnal moddion i Lanfair, Tan-y-graig, Llandegla, Llanellidan, a manau ereill; ac ymlodai y sôn am 'Mab Bathafarn,' ac ymgasglai cryn nifer i'r 'llofft fawr.'

Yn mis Ebrill, ar un Sabbath, ymwelodd Mr. Bryan a'r lle. Pregethodd am ddau ar *Gal.* iii. 13; ac am chwech ar *Marc.* xvi. 15. Ymwelodd drachefn a'r lle y dydd cyntaf o Fehefin, yn yr un flwyddyn. Pregethodd am chwech ar *Act.* ii. 11. Ymunodd amryw a'r achos y naill dro a'r llall. Ond er hyny, "llin yn mygu" oedd yr achos hyd yma. Yr oedd ymwelid y pregethwyr yn anfynych, a Mr. Jones yn teimlo nad oedd efe yn ddigonol ar gyfer y gwaith mawr oedd wedi ei ddechreu.

Yn y flwyddyn 1800, yr oedd y gynnaldd yn cael ei chynnal yn Llundain—y Parch. James Wood yn llywydd, a'r Parch. Samuel Bradburn yn ysgrienydd. Yn ystod y gynnaldd, bu peth ymddiddan ynghylch anfon cenhadon i Gymru. Arweinid yr ymddiddan gan Mr. Gaultier a Mr. W. Jenkins. Ond siarad oedd yr oll, a Chymru yn cael ei gadael heb neb ar ei chyfer i'r Cymry—yr holl weinidogion wedi eu sefydlu. Cyn i'r gynnaldd fyned drosodd, cyrhaeddodd Dr. Coke yno o'r Iwerddon. Teimlai eiddigedd sanctaidd yn ennyn o fewn ei fynwes yn achos Cymru. Gosododd achos ei wlad ger bron; a dadlenodd yn glir, yn gryf, ac yn anorchfygol, y dylasai cenhadon Wesleyaidd gael eu hanfon i Gymru. Ennillodd gydyndeimlad y gynnaldd:—a phennodwyd y Parchn. O. Davies a J. Hughes ar gyfer yr anturiaeth, ac enwyd Rhuthyn fel canolbwynt maes eu llafur. Yr oedd Mr. Owen Davies yn Gymro o ran cenedl. Ganwyd a magwyd ef yn Llanrhaidr-yn-Mochnant, yn sir Ddinbych; ond gan iddo dreulio y rhan fwyaf o'i ddyddiau boreuol yn mhllith y Saeson, yn yr iaith hono yr oedd yn fwyaf cyfarwydd. Bu yn gweinidogaethu yn mhllith y Saeson am ddeng mlynedd cyn hyn; ond meddai lawer o gymmhysderau ar gyfer ei glych newydd. Yr oedd yn ddyn o swawr cryf, o dymheredd sirol, o gydymdeimlad dwfn ag achos y Gwardwr, ac wedi cael cryn brofiad o drafferthion y weinidogaeth. Yr oedd Mr. John Hughes yn

frodor o Aberhonddu. Bwriadai ei rieni iddo geisio urddau yn yr Eglwys Sefydledig; ond rhoddodd ef ei fryd ar y weinidogaeth deithiol yn mhllith y Wesleyaid. Derbyniodd addysg uwchraddol, a rhagorai yn ngwahanol ganhenau gwybodaeth. Cymmerai ddyddordeb neillduol yn hanes cenedl y Cymry; a chyfaddasodd hyn ef, at lawer o gymmhysderau ereill, i droi ei wyneb i'n gwlad. Yr oedd y pedair blynedd a dreuliodd eisoes yn y weinidogaeth yn barotoad ar gyfer y gwaith. Cyrhaeddasant Rhuthyn ar y 30ain o Awst, 1800. Pregethodd Mr. Hughes y noson hono ar *Salm* xxxiii. 12. Pregethodd eilwaith ar y 7fed o Fedi ar *Rhuf.* viii. 1. Dygasant gyda hwynt i Gymru neillduolion yr enwad. Nos Lun, Tachwedd 24ain, cynnaliwyd cariad-wledd. Heb law yr aelodau eglwysig yn Rhuthyn, yr oedd yno rai o Lanfair a Llanrhaidr, gyda saith o Ddinbych, a thri o Gorwen. Yr oedd y cyfan tua chant o bersonau. Cafwyd cyfarfod nodedig o dda; a dygid tystiolaeth i waith gras Duw. Yr oedd amryw yn dadgan yn groyw fod y weinidogaeth Wesleyaidd wedi bod "yn allu Duw er iachawdwriaeth" iddynt, fod eu beiau wedi eu madden, a'r cymmod wedi ei selio. Bu hyn yn adgyferthiad mawr i'r achos:—adlonodd en hysbryd, a gwrolodd eu calon. Fel hyn, yn Rhuthyn y rhoddwyd yr "hedyn mwstard" i lawr: yma yr ardrethwyd y lle cyntaf i addoli ynddo; yma y dewiswyd y blaenor cyntaf, yn mherson Mr. Jones, Bathafarn; yma a bennodwyd yn brif orsaf y glychdaith gyntaf; yma y cynnaliwyd y cyfarfod chwarterol cyntaf, ac y pennodwyd Mr. Harrison, Llaneurgain, a Mr. R. Williams, Acrau, yn mhylwyf Gresford, yn oruchwylwyr cylchdaith gyntaf. Yn ystod y flwyddyn gyntaf, yr oedd y glychdaith yn cymmyrd i fewn Dinbych, Llanellwy, Tremeirchion, Treffynnon, Llaneurgain, Wyddgrug, Llanarmon-yn-ial, Llanfair, ynghyd ag amryw fan loeodd ereill o amgylch Rhuthyn. Ffurfiwyd cymdeithas eglwysig yn y gwahanol loeodd hyn; ac yr oedd Mr. Davies a Mr. Hughes yn ymwelid yn gysson a hwy. Ymwelid a'r lleoedd yn achlysurol hefyd gan Mr. Bryan, o Gaer. Nid ydyw rhif y dychwelidigion yn ystod y flwyddyn ar gael.

Yn nghynnaldd y flwyddyn 1801, pennodwyd Mr. Bryan i gydlafurio a Mr. Davies a Mr. Hughes yn nghylchdaith Rhuthyn; ac mewn canlyniad, helaethwyd terfynau y glychdaith, gan gymmyrd i mewn Gwrecsam, Bangor-is-y-coed, Bersham, Caergwrle, Brymbo, Caerlleon, Llangollen, Llandegla, Bryneglwys, ynghyd ag amryw bentrefi rhwng y lleoedd uchod a'u gil-ydd; ac yn wir, yr oedd y glychdaith yn cymmyrd i mewn y rhan fwyaf o swyddi Dinbych, Fflint, Meirion, a Maldwyn. Bu llwyddiant mawr ar ymdrechion llafurawr y cenhadon yn ystod y flwyddyn. Yr oedd yr holl ddychwelidigion erbyn diwedd y flwyddyn yn bum cant a phump a deugain (545).

Yn nghynnaldd y fl. 1802, fe chwaneigwyd enwau Mr. Edward Jones, Bathafarn, a Mr. John Maurice at rif y cenhadon. Hyd yn hyn, llafurio fel blaenor, cynghorwr, a phregethwr cynnorthwyol, yr oedd Mr. Jones; ond bellach, daeth i ymgymmyrd yn llawn a gwaith y weinidogaeth. Nis gallir dywedyd am dano ei fod yn alluog fel pregethwr, yn ystyr arferedig y gar; ond yr oedd yn eglur, syml, swynol, a llwyddiannus iawn. "Mab dyddanwach" ydoedd efe: denu, adeiladu, a chysuro, oedd ei hyfryd waith.

Ymddengys y bu Mr. John Maurice yn aelod, os nad yn pregethu, gyda changen o'r Bedyddwyr, cyn ymuno â'r Wesleyaid. Ymunodd â'r enwad newydd oddi ar argyhoeddiad o ysgrythyroldeb eu hathrawiaethau. "Mab y daran," oedd efe. Pregethai gyda nerth ofnadwy. Ysgubai bob peth o'i flaen. Bu yn foddion i droi llawer "o gyfeiliorni eu ffordd." Rhoddai y chwaneiad yma yn rhif y cenhadon gyfleusdra i ledu terfynau y gwaith. Aeth Mr. Bryan a Mr. Jones ar daith i Lanrwst, Conwy, Caernarfon, Beaumaris, ynghyd âg amryw leoedd ereill. Pregethent, ffurfiant eglwysi, a sefydlent achosion yn mhob man yr oedd hyny yn bosibl. Derbyniant driniaethau amryfl—croesawiad a gwrthodiad, cymmeradwyaeth ac erledigaeth, yn ol barn y bobl am danynt. Wrth weled fod y gwaith yn myned rhagddo mor gyflym, yn lled fuan ar ol y gynnaldeidd, galwyd Mr. John Jones (y cyntaf) neu fel yr adnabyddid ef yn fwyaf cyffredin, John Jones, Corwen, i waith y weinidogaeth. Yr oedd wedi ei ddychwelyd at Dduw, ac ymuno â'r gymdeithas yn Tachwedd, 1800; dechreuodd bregethu Rhagfyr 6ed, 1801, pan yn bedair ar bymtheg oed.

Yn y gynnaldeidd a gynnaliwyd yn Llundain, yn y flwyddyn 1800, trwy ddyllanwad Dr. Coke, pennodwyd dau genhadwr i ymweled â Chymru. Y ddau a bennodwyd oedd y Parchn. Owen Davies a John Hughes. Yr oedd Mr. Davies yn frodor o Lanrhaiadr-yn-Mochnant, ac wedi bod am ddeng mlynedd yn y weinidogaeth yn mhlith y Saeson. Yr oedd Mr. Hughes yn frodor o Aberhonddu, ac wedi bod yn y weinidogaeth am bedair blynedd. Pennodwyd Rhuthyn yn brif orsaf eu llafur. Cyrhaeddasant yno Awst 30ain. Yr oedd y lle wedi ei fraenaru ar eu cyfer. Yn flaenorol i hyn yr oedd Mr. E. Jones, fel y dywedwyd, wedi ardrethu 'llofft fawr' Mr. John Edwards, y cwriwr, yn lle i gydgyfarfod ynddo i addoli, ac yn arfer cynnal moddion yno yn Sabbothol ac wythnosol. Gyda hyny ymwelid â'r lle yn achlysurol gan Mr. Bryan, oedd ar y pryd yn bregethwr cynnorthwyl ar gylchdaith Saesneg Caerlleon, ac ereill oedd wedi eu dychwelyd o dan weinidogaeth y Wesleyaid Saesneg, ac wedi dechreu pregethu. Eangid terfynau y llafur yn y cylchoedd hyn, a chwaneiad at nifer y pregethwyr, yn ol llywddiant y gwaith.

Erbyn Ionawr, 1803, yr oedd achosion wedi eu sefydlu yn y rhan fwyaf o drefi a phentrefi siroedd Dinbych, Fflint, Meirion, a Maldwyn; a'r hâd wedi ei hau mewn llawer o fanau yn siroedd Môn ac Arfon. Rhifai y dychwaledigion naw cant a deg a phedwar ugain (990). Bu y gwaith o dan arolygiaeth y Parchn. Owen Davies hyd y flwyddyn 1816. Yr oedd cewri wedi eu codi i gyhoeddi y genadwri fawr, megys John Bryan; Edward Jones, Bathafarn; David Rogers, Llanfair Dyffryn Clwyd; W. Davies, Croesefa; W. Batten; David a John Williams, o Fôn; Edward Anwyl; David Evans, ac ereill, rhy liosog i'w henwi.

Bu y flwyddyn 1816, yn adeg o drallod mawr i'r achos Cymreig. Daeth y gofynion cyssylltiol â'r genhadaeth dramor i gyfyngu ar y cynorthwya a estynid i ddwyn y gwaith Cymreig yn mlaen. Gorfu i amryw o'r pregethwyr Cymreig fyned i lafurio yn mhlith y Saeson, ac encilioedd ereill i fywyd masnachol, modd y gallasant fod yn ddefnyddiol yn mhlith eu cydgenedl, er wedi gadael y weinidogaeth deithiol. Gwan-

ychodd hyn gryn lawer ar yr achos; a bu raid rhoddi amryw leoedd i fyny. Ond daeth petrau i gymmeryd gwedd fwy siriol, a'r gwaith i ymestyn ac ymledu o ran ei derfynau. Hyd y flwyddyn 1828, nid oedd yr achos Cymraeg yn y Dywysogaeth ond un dalaeth; ond yn y flwyddyn hono trefnwyd i rannu y cylchdeithiau i ddwy dalaeth; ac felly y maent yn aros hyd yn awr. A chyfrif yr achosion Cymreig yn Llundain a Manchester, y mae Wesleyaeth Gymreig yn 1877 yn rhoi 104 o weinidogion; 19,161 o aelodau eglwysig (yn cynnwys y rhai ar brawf); 672 o bregethwyr lleol; 631 o leoedd addoli; a 48,202 o ysgolorion yn yr Ysgolion Sabbothol. Perthyna i'r achos Cymreig lyfrfa (*bookroom*) sydd yn dwyn allan ddau gyhoeddiad misol, ynghyd â llyfrau ereill; ac y mae ganddynt newyddiadur at eu gwasanaeth. Er nad ydyw yr achos Cymraeg ond rhan o'r cyfundeb a sefydlwyd gan Mr. Wesley, a'u bod yn credu yr un athrawiaethau, ac yn colleidio yr un drefnyddiaeth eglwysig, y mae y Dalaeth Ogleddol, yn arbenig, wedi dyfod i gyd-ddeall â'r gynnaldeidd, fod trysorfa y capelau a thrysorfa y genhadaeth gartrefol, i fod o dan eu rheolaeth gartrefol hwy; yr hyn sydd wedi rhoddi gallu iddynt i gyfaddasu pethau at angenion y Dywysogaeth. Y mae y gwaith a wnaed mewn adeiladu, heliaethu, ac adgyweirio capelau o'r flwyddyn 1862 hyd y flwyddyn 1877, yn anhygoel. Bu yr enwad am dymmor maith ar ol dyfod i Gymru yn tynnu sylw, ac yn wrthddrych gwrthwynebiadau ac erledigaeth ar gyfrif ei neillduolion athrawiaethol, a'i drefnyddiaeth eglwysig; ond erbyn hyn, y mae yn cael ei gydnabod a'i barchu fel gallu crefyddol pwysig yn mhlith y gwahanol fwythau enwadol. Bu terfysg a rhwygiadau yn blino yr enwad ar rai adegau.

Yn y blynyddoedd 1817 a 1818, cymmerodd ymranid le yn Liverpool. Cymmerodd ymranid arall le tua'r flwyddyn 1830, yn Môn; ac adnabyddid y cynnyrfwr yr gyffredin fel "Wesla bach." Bu i gynnyrfiad mawr y fl. 1850 gario dylanwad ar rai cyrau o Gymru. Gwnaed llawer o ddrygwr trwy y cynnyrfiadau hyn, heb ddiogelu ond ychydig o les: ond erbyn hyn y mae undeb a chydweithrediad yn ffynnu trwy y gwersyll i gyd, a'r rhagolygon yn edrych yn dra addawol.

WILLIAMS, Y PARCH. JOHN, M. A., archddiacon Ceredigion, ydoedd fab i'r Parchn. John Williams, yr hwn a ddilynodd yr enwog Edward Richards yn y swydd o athraw ysgol Ystradmeirig, yn yr hon y bu yn dra llywddiannus dros yr ysbaid maith o ddengain mlynedd: a thystiaf yr esgobion Warren, Horsley, a Cleaver, nad oedd unrhyw ymgeiswyr am ordeiniad yn rhagori, o ran gwybodaeth ieithyddol a duwinyddol, ar ddysgybion Williams, o Ystradmeirig. Maim gwrthddrych ein herthylg ydoedd Jane, merch Lewis Rogers, Ysw., o'r Gelli, a sirydd Aberteifi am y flwyddyn 1753. Y mae achyddwyr wedi olrhain teulu Mr. Rogers, o'r Gelli, i Gwaithfoel, tywysog y Deheubarth, yn y ddegfed ganrif. Drwy ei nain, Margaret Powel, boneddiges o swydd Frycheiniog, yr oedd yr archddiacon yn ddisgynydd, yn y llinach fenywaidd, o Rhys Ap Tewdwr Mawr.

Ganwyd John, gwrthddrych yr erthygl hon, ar yr llog o Ebrill, 1792, yn Ystradmeirig. Efe oedd yr ieuangaf o bump o blant. Yr oedd David, yr hynaf, yn ysgolhaig rhagorol, a chyfaill

i Lockhart, i'r hwn y cyflwynodd efe ei waith a edmygwyd gymmairt yn ei ddydd, sef "*Peter's Letter to his Kinsfolk*." Etholwyd ef yn gymmrawd o Goleg Wadham, Rhydychain; ond yn gymmairt a'i fod yn teimlo y cariad hwnw at ei wlad enedigol oedd yn nodwedd mor amlwg yn y teulu hwn, efe a ddychwelodd i Gymru, ar farwolaeth ei dad; a derbyniodd y pennodiad o brif athraw i ysgol Ystradmeurig, lle yr arosodd hyd ei farwolaeth; yr hyn a gymmerodd le yn 1824, er galar dwys i'w holl gydnabod, tra nad oedd efe ond cymmharol ieuangc. Thomas ac Anne oeddnty eifeiliaid: bu y blaenaf yn uch-gadben yn ngwasanaeth Cwmni yr India Ddwyr-reiniol, a phriododd y ddiweddar gyda'r Parch. Richard Morgan. Letitia a briododd Dr. Davies, wedi hynny Syr David Davies, physgygwr i'r diweddar frenin William IV., a'r frenhines Adelaide. Cafodd John ei addysg foreuol yn ysgol Ystrad, dan ofal ei dad; a chan ei fod yntau yn meddu talentau disglair, rhoddes ernes buan o'r enwogrwydd a gyrhaeddodd mewn oedran addfetach. Bu ei gynnydd mor gyflym mewn dysg a gwybodaeth, fel y cymerodd y Parch. Thomas Horn ef, pan oedd yn un ar bymtheg mlwydd oed, i'w gynnorthwyo fel athraw clasurol yn ysgol Cheswick—swydd a lanwodd dros flwyddyn. Yna dychwelodd i gynnorthwyo ei dad yn ysgol Ystradmeurig; yn yr hon yr oedd nifer yr ysgolheigion yn cyrhaedd cynnifer a naw ugain. Wedi treulio dwy flynedd yn y gorchwyl pwysig yma gyda'i dad, aeth am ychydig amser i ysgol Llwydlo (Ludlow), lle yr ennillodd ysgoloriaeth; ac yn mis Tachwedd, 1810, aeth i ysgol Baliol, Rhydychain, ac efe yn bedair blwydd ar bymtheg oed.

Dilynodd ei efrydiaeth yn Rhydychain gyda diwydrwydd a llwyddiant mawr; ac yn ngwanwyn 1814, gosodwyd ef yn un o bedwar yn y dosbarth cyntaf. Un o'r tri ereill oedd yr enwog Ddoctor Arnold; yr hwn, fel Williams ei hun, a ddaeth wedi hynny yn un o brif ddysgawdwy'r y Deyrnas Gyfunol. Prif efrydiaeth Williams hyd yn hyn oedd yr ieithoedd clasurol a hanesyddiaeth, yn y rhai yr ymenwogodd yn ddirfawr; ond yn fuan wed'yn, trodd i astudio mesuroriaeth (*mathematics*); a dangosodd yr un gallu yn y gellu ddyd fawr hono. Clywsom y chwedd ganlynol flynyddoedd yn ol am ei arholiad yn Rhydychain ar derfyn ei efrydiaethau yno. Nid ydym yn ateb am ei chywirdeb yn ei holl fanylion; ond y mae mor agos ag y gallwn ei chofio. Y pryd hwnw byddai yr efrydwy'r a gynnigient eu hunain am arholiad gydag anrhydedd (*honours*), yn enwi pa lyfrau yr oedd-ynt am gael eu harholi ynddynt; ond byddai nifer y lyfrau yn ddealladwy. Ac yr oedd y nifer yn fwy po uchaf yr anrhydedd a geisient—ai y dosbarth cyntaf (*first class*), neu yr ail, &c. Ond pan aeth Williams i gael ei arholi, casglodd yr holl lyfrau Groeg o ddim pwys y gallai gael gafael arnynt, ac anfonodd hwynt ar ferfa i'r ystafell lle y cynnalwyd yr arholiad. Ymgasglodd llu o'r efrydwy'r yno hefyd. Pan welodd yr arholwyr yr hyn oedd o'u blaen, deallasant amcan y dyn ieuangc ar unwaith, a thybient ei fod yn hanner yntyd, gan fod golwg led drymaidd arno, neu ei fod wedi cymmeryd llawer gormod arno ei hun, a bod eisieu 'ei dynu i lawr,' fel y gallai adnabod ei le yn well, a ffurfio syniad mwy cywir am ei alluoedd yn y dyfodol. Rhoddasant iddo un o dreisganau (*tragedies*) Euripides, yr ydym yn meddwl, i'w chyfieithu.

Pa fodd bynag, nid oedd testyn yr un a gafodd yn gyflawn, fel y byddai raid iddo ei gyflawni, yn gystal a'i gyfieithu. Pan welodd ei waith, gloewodd ei lygaid, a dywedodd "Nis gallaf ei gyfieithu fel y dymunwn; ond mi a'i cyfieithaf cystal ag y mae yn bosibl i neb ei gyfieithu." Yna dechreuodd ar y gorchwyl, a pharhaodd i fyned rhagddo mewn modd mor gywir a meistr-olgar fel yr edrychodd yr arholwyr ar eu gilydd mewn syndod, a thynasant eu capiau oll fel cydnabyddiaeth o'r orchest a gyflawnodd y Cymro:—ac, fel y gellid meddwl, ennillodd anrhydedd uchaf y brif ysgol.

Yn fuan ar ol hynny, pennodwyd ef yn gynnorthwyr i Dr. Gabell, penath Coleg Caer-wynt (Winchester); a bu yn swydd hono dros bedair blynedd, gan roddi boddlonrwydd cyffredinol i'w uwchafiaid. Yna ordeiniwyd ef yn ddiagon gan Esgob Ripon, a thrwyddedwyd ef i gurad-iaeth Dirley, yn swydd Hants; ac yn fuan ar ol hyn, urddwyd ef yn 'offeiriad' gan esgob Caer-wynt. Wedi iddo ymadael â Dr. Gabell, aeth yn gynnorthwyr i'r Meistri Richards, yn ysgol Hyde Abbey, Caer-wynt. Yn ystod y ddwy flynedd y bu yn y lle yma, ennillodd serch ac edmygedd amryw o w'r dygedig—cyfeillach parai a fu o fudd a chynnorthwyo mawr iddo yn ei efrydian.

Yn 1820, pan yr oedd yn wyth ar hugain oed, cynnygiodd y Dr. Burgess, esgob dysgedig Tŷ Ddewi, fierciaeth Llanbedr Pont Stephan iddo; gan ddaedgan ei ddymuniad ar yr un pryd ar iddo ddwyn yn mlaen yr ysgol a sefydlwyd yno gan y ficer blaenorol. O herwydd fod Mr. Williams, fel ei dad, yn llawn o ysbryd gwladgarol, ni phetrusodd dderbyn y cynnyg hwn; gan yr hyderai y caffai gyfleusdra weithian i fod o les a gwasanaeth uniongyrchol i'w gydwladyr—y Cymry. Am hynny rhoes brif arolygiaeth ysgol Hyde Abbey i fyny yn ddiabetrus, ynghyd â rheithoriaeth St. Lawrence, Caer-wynt, i'r hon yr oedd newydd ei bennodi; a dychwelodd yn llawen i hen wlad ei enedigaeth. Yr oedd y Dr. Burgess y pryd hyn yn dra awyddus am adeiladu coleg yn Llanddewi-brefi; ond dangosodd Mr. Williams iddo y byddai yn llawer mwy cyfleus yn Llanbedr, gan y byddai yr ysgol ram-madegol oedd yn y dref hono yn barod yn gnewyllyn a maethle rhagorol i'r coleg. Cydsyniodd yr esgob a'r Cymro craffus; ac o ganlyniad, yn Llanbedr yr adeiladwyd y coleg. Yr ydym yn tybied mai o gylch y pryd hwn y gwnaed Williams gan yr esgob Burgess yn Archddiacon Ceredigion, yn Ganon Tŷ Ddewi, ac yn Gantor Aberhonddu, er na fynegir hynny gan neb o'i fywgraphwyr, hyd y gwelsom ni. Ond y maent oll yn cytuno ei fod yn dal y swyddogaethau hynny.

Tra yn ficer Llanbedr, ac yn brif athraw ysgol Llanbedr, efe a gymmerai ysgolheigion preifat i'w haddysgu; ac yn mhlith ereill, gellir enwi Charles Scott, mab Syr Walter Scott, y nofel-ydd a'r bardd enwog; William Forbes Mackenzie, yr hwn a fu yn un o brif ysgrifenyddion y trysorlys, dan weinyddiaeth Arglwydd Derby; a Villiers Surtees, wedi hynny Syr Villiers Surtees, yr hwn a fu am lawer o flynyddau yn brif farnydd y Mauritius. Cynnygiwyd y swydd o lywydd y coleg newydd i Mr. Williams gan yr archosgob Burgess; ond nis gallai efe gydeynio â golygiadau yr esgob ynghylch y modd yr oedd y coleg i gael ei ddwyn yn mlaen; gan hynny, efe a'i gwrthododd. Yr oedd athrofa newydd yn

cael ei sefydlu ar y pryd yn Edinburgh (Dinas Eiddyn yr hen Frytaniaid); ac ar annogaeth ei ddysgybl, neu ei dad, Syr Walter, anturioedd yr archddiacon i gynnyg ei hun yn ymgeisydd am reithoriaeth yr athrofa hono; a bu yn llwyddiannus. Mewn canlyniad i hyn, bu yn cyflawni gorchwylion pwysig y swydd yno gyda'r ffyddlondeb, a'r diwydrwydd, a'r llwyddiant mwyaf dros ddwy flynedd ar hugain; ac ennillodd anrhydedd cyffredinol prif ddysgedigion y ddinas athrofaol hono. Yn mhllith ereill o'i gyfeillion yn Edinburgh, yr oedd Thomas Carlyle, John Gibson Lockhart, y Profeswr Wilson, y Milwriad Mure, Dr. Chalmers, Dr. McCulloch, Syr Walter Scott, Syr William Hamilton, Syr Thomas Dick Lauder, Syr Daniel Sandford, yr Arglwydd Cockburn, a'r Arglwydd Jeffrey. Yr Archddiacon Williams a gafodd yr anrhydedd o ddarllen y gwasaneth claddu uwch ben gweddillion Syr Walter Scott yn Dryburgh Abbey, yn mis Medi, 1832.

Yn ystod ei arosiad yn Edinburgh yr ysgrifennodd ac y cyhoeddodd yr archddiacon ei "*History of Alexander the Great*," "*Geography of Asia*," a'i "*Homerus*." Yr oedd yn aelod o Gymdeithas Frenhinol Edinburgh, a darlennodd amryw bapurau ger ei bron ar destynau athronyddol ac ieithyddol, i ba rai y rhoddid cymmeradwyaeth gyffredinol. Ysgrifennodd hefyd amryw erthyglau godidog i'r "*Quarterly Review*," yr hwn a olygid ar y pryd gan ei gyfaiil, a'i hen gydysgolhaig, J. G. Lockhart. Fel prawf o lwyddiant yr Archddiacon Williams fel athraw, dywedir y bu amryw o'i ysgolheigion yn athrawon yn nwy brifysgol Edinburgh; ac nad oedd dim llai na naw o gadeiriau profwsrol yr athrofeidd Ysgotaidd yn cael eu llenwi gan rai a fu yn ddysgyblion iddo, neu yn gydathrawon ág ef.

Yr oedd gan ei ddysgyblion y meddyliau uchaf am ei alluoedd fel athraw—fel cyfranwr dysg a gwybodaeth. Dyma dystiolaeth yr archddiacon Sinclair gyda golwg ar ei alluoedd yn hyn: "Un diwrnod," medd efe, "yr oedd genyf achos i alw yn yr athrofa; gwelais ddwrws ystafell dosbarth Dr. Williams yn agored, aethum i mewn heb i neb fy ngwled, ac yr oedd yn dda genyf gael y cyfle i'w glywed yn cyfranu addysg i'w ddysgyblion. Nis gallaf byth anghofio y dalent a'r medrusrwydd a ddangoswyd ganddo. Cyfranai wybodaeth mor glir a chryno, a gofynai gwestiynau mor gyfeiriol, fel ag i hoelio sylw pob un o'i ysgolheigion, a pheri iddynt ddeall yn drwyadl y mater o dan ystyriaeth. O! fel yr oeddwn yn cenfigenu wrthynt o herwydd y fantais amhrisiadwy o gael y fath feddwl meistrolgar i'w cyfarwyddo, a thynu allan eu galluoedd meddyliol!" Ar yr 16eg o Hydref, 1874, cynnaliwyd gwledd ar yr achlysur o Iw-bili Athrofa Edinburgh, pan y daeth lliaws mawr ynghyd, yn gynnwysedig yn mron i gyd o hen ysgolheigion yr athrofa. Llwyddwyd ar yr achlysur dyddorol hwn gan Dr. Tait, archezog Caergaint, un o'i hen ysgolheigion; yr hwn yn nghwrs ei araeth, ar ol cyfeirio at sefydlwyr yr athrofa a'u hamcanion, a ddygodd y dystiolaeth uchel a ganlyn i'w ddiweddar athraw:—

"Gan hyn, hwy a alwasant i'w cynnwrthwyo ysgolhaig clasurol enwog o'r Deheu—enw yr hwn nis gallaf byth ei grybwyll ond gyda'r parch a'r anrhydedd dyfnaf; sef, rheithor cyntaf yr athrofa hon, yr Archddiacon Williams. Nid wyf yn gwybod fod llawer yma yn ei gofo fel yr oedd y diwrnod cyntaf yr agorwyd yr athrofa—yn anterth ei nerth, gyda'r

adgofion o'i fywyd yn Rhydychain yn fyw o'i fewn, a'r modd galluog yn mha un y trosglwyddai gwbyodaeth. Fel y mae dyn yn meddu deall cryf yn gwellhau y rhai y mae efe yn troi yn eu mysg drwy ei ymddiddanion yn unig, felly yr oedd y dyn hwn yn ein dysgu mewn ffordd nas gallasai neb ond dyn galluog iawn ei wneyd. Yr oedd ganddo ei ffaleddau—pwy sydd hebddynt? Ac hwyrach fod rhai yn meddwl fod y rhai hyn yn dyfod i'r golwg yn amlycach fel yr oedd efe yn heneiddio. Yr oedd ganddo, mae'n wir, dyb gref am ei alluoedd mawrion ei hun—ac nid wyf yn sicr nad oedd yn hollol iawn iddo fabwysiadu y farn hon; yn ddiammheuol, nid oedd y dyb oedd ganddo am ei alluoedd yn cyfranogi dim o syniadau uchel y coeg-ysgolhaig am dano ei hun. Yr oedd efe yn ddyd, ac yn wir ddyd; ac yn cyfranu addysg mewn dull nas gallai neb ond dyn yn meddu galluoedd deallol o radd uchel ei wneyd. Swynai ei ddysgyblion mewn dull nas gallai neb ond dyn o deimlad wneyd gyda'r rhai yr oedd yn ymwneyd â hwy. Rywfodd neu gilydd, y mae wedi digwydd i'm rhan i fod mewn cyssylltiad â'r rhai yr oedd a fynent â'r athrofa hon yn mhell ar ol i'r cyssylltiad rhyngddynt â hi gael ei dori. Adwaenwn Mr. Horner hyd ddyd ei farwolaeth yn Llundain. Adwaenwn yr archddiacon drwy ei oes. Cefais y fraint o weinyddu arno yn ei gystudd olaf, ac o ddilyn ei weddillion i'r bedd; a gallaf dystio fod yr un galluoedd meddyliol cryf ag oedd yn ei nodweddu yn nyddiau ei ieuchyd a'i nerth yn ei feddiant hyd y diwedd. Ac ar y cwbl yr oedd dylanwad grasol a thyner—y fath ag y gellid ei ddisgwyl ar un oedd yn meddu teimlad mor ddwfn ag a amlygwyd bob amser ganddo ef, yn enwedig yn ei serch tuag at ei ddysgyblion, a'r ffordd y dysgai efe hwynt i fod yn athrawon."

Mewn araeth, ar yr un achlysur, a draddodwyd gan Syr Alexander Grant, gwnaed crybwylliau am amryw o'i ysgolheigion oeddynt wedi ymgodi i enwogrwydd; megys y diweddar Frederick Robertson—dyn yn methu athrylith gref, yn rhagori fel bardd, athronydd, yn gystal a dawinydd a phregethwr; a'r hwn a saif yn y rhes flaenaf o bregethwr ei oes a'i wlad. Un arall oedd William Edmonstone Aytton, bardd a llenor rhagorol, yr hwn a gododd gadair llenyddiaeth i safle uchel; Syr Colin Blackburn; a Dr. Forbes, esgob Brechin; a Dr. Anderson, esgob Rupert's Land. Yn mysg y rhai sydd wedi dyfod yn gyhoeddus mewn gwleidyddiaeth, enwai Arglwydd Elcho, Syr Graham Montgomery, Mr. Grant Duff, a Syr J. Don Wauchope. Yn mysg y rhai a gyrhaeddasant enwogrwydd mewn llenyddiaeth a gywddoniaeth, enwai y prif athraw Shairp, o St. Andrews; y Profeswr Lewis Campbell, un o ysgolheigion blaenaf y dydd; y Profeswr Berry; yr athrawon Swinton a Tait; gyda llawer ereill. Y mae yn naturiol casglu oddi wrth ragoroldeb y dysgyblion, ragoriaeth a chymmhwysder yr athraw i gyfranu addysg. Tra yr ydys yn mhell o brisio yn is nag y dylid deilyngdod llawer o'i gydlafurwyr rhagorol—oddi wrth y rhai yn ddiammheuol y gallai Williams ddysgu rhywbeth, gan ei fod yn cyfarfod â hwynt bob dydd, ac yn cymdeithasu yn rhydd a chyfeillgar, fel y gweddai iddo, â hwynt, dysgent hwythau, yn ddiau, fwy oddi wrtho yntau, fel cyfaiil a chydymaith, nag fel un mewn safle uwchraddol; etto edrychai pawb arno ef fel pen a chanolbwyt y gyfundrefn.

Gwnaeth yr archddiacon, er ei fod yn ddyd o graffder a barn, ar un achlysur beth a fu yn agos a bod yn niweidiol iddo. Pan y cunngwydd iddo broffeswriaeth yn Mhrifysgol Llundain, derbyniodd hi yn awyddus, a rhoddodd ei swydd i fyny fel prif athraw athrofa Edinburgh, heb

wybod yn iawn ar ba egwyddorion y dygid y brifysgol yn mlaen. Wedi iddo ddeall yr egwyddorion hyny, nid oedd yn eu cymmeradwyo; ac o ganlyniad, nis gallai yn gydwybodol ddal y swydd. Gan hyny, bu yn segur am beth amser; ond yn annisgwyladwy darfu i'w olynydd yn yr athrofa ymddiswyddo. Prysurodd yr archddiacon at Syr Walter Scott, a chydnabyddodd ei fod wedi gweithredu yn fyrbwyll yn ei waith yn rhoddi ei swydd i fyny yn flaenorol, ac ymgynghorai âg ef yn mherthynas i'r llwybr goreu i'w gymmeryd i gael yr un pennodiad yn ol.

"Wel, Dr. Williams," ebai Syr Walter, "nid ydyw eich holl ymddiheuraadau a'ch eglurhadau ond yn fy argyhoeddi yn fwy o'r gwirionedd yr wyf yn arfer ei gredu; sef, fod pob ysgolfeistr yn ynfydn." Dechreuodd Dr. Williams ddadleu mai nid ysgolfeistr cyffredin oedd efe, pa fodd bynag. "Wel," ail ddywedai Syr Walter, "pur wir, doctor; a pho mwyaf fyddo yr ysgolfeistr, mwyaf yn y byd fydd ei ynfydrwydd." Ond ail etholwyd y doctor i'w swydd drachefn, a gweinyddodd hi am amser wedi hyny. Nid dyn cyffredin mewn un modd oedd un y barnai Syr Walter Scott mor uchel am dano fel ag i roddi ei fab mwyaf talentog dan ei addysgiaeth ef, ac a ymgymysgai mewn cymdeithas gyda Lockhart, a Wilson, a Jeffrey, a Cockburn, a llu ereill o brif ddysgedigion Ysgotland, a enwir uchod; ac a fu yn llywyddu am ddwy flynedd ar hugain ar sefydliad mor bwysig, lle yr oedd ganddo y rhan fynychaf tua phedwar cant o ddysgyblion o dan ei ofal, a'r rhai hyny o blith y dosbarth mwyaf deallgar. Diammhenol fod llawer o'r rhai a dderbyniasent eu haddysg ganddo wedi ac yn dal swyddau uchel pwysig o ddylanwad mawr mewn gwahanol barthau o'r byd—dynion ag y bu efe, i raddau mwy neu lai, yn foddion i ddwyn allan eu galluoedd. Ni a ddyfynawn yma dystiolaeth Arglwydd Cockburn o'i "*Life of Jeffrey*," i ddangos beth oedd ei farn ef am ragoriaeth y prif athraw, a gwerth yr addysg a gyfrenid yn Athrofa Edinburgh:—

"Y mae hi wedi cael am amser maith (meddai) y fantais o fod o dan reolaeth gref Williams fel prif athraw, yr hwn sydd yn awr yn llywyddu ar y sefydliad yn Llanymddyfri; ac y mae wedi sylweddoli disgwyladau ei sylfaenydd. Ac heb law ei bod yn ddiammheu yr ysgol oreu yn y wlad, y mae mewn modd anuniongyrchol wedi bod yn foddion gwell-hâd i'r holl ysgolion ereill o'r un dosbarth. Pe gwnelid cyfrif cywir, y mae yn debyg y ceid allan, yn annibynol ar golegau ereill, fod mwy o'i hysgolheigion wedi ennill anrhydedd yn Rhydychain a Chaergrawnt nag o ysgolheigion yr holl ysgolion ereill yn Ysgotland, er pan y mae Athrofa Edinburgh wedi dechreu."

Yn ol addefaid cyffredinol, yr oedd teilyngdod yr ysgol hon mewn rhan fawr yn ddyledus i egni a brwdfrydedd Williams. Fel dynion o enwogrwydd yn gyffredin, yr oedd yn meddu ffydd ynddo ei hun; ond os byddai ei olygiad ar ryw fater yn cael ei ddal allan yn gryf, byddai yn parchu golygiadau rhai ereill, ac nid amlygai arwyddion o feddwl bychan a chul. Dyma un o ffynnonau y dylanwad oedd ganddo ar ei ysgolheigion o leiaf—yr ymrodd a pha un y cymmhwyseut eu hunain i gyflawni y gwaith a osodid o'u blaen mewn ffordd mor ddengar, a'r parch oedd ganddynt iddo yn nghyfnodau ereill eu hoes.

Pan y sefydlwyd Coleg Llanymddyfri gan y gwladgarwr enwog, Syr Thomas Phillips, yn y fl. 1861, cynnygiodd y boneddwr haelfrydig y

llywodraeth i'r Archddiacon Williams, a chydsyniodd yntau i'w derbyn. Un o'r cymmhellion cryfaf oedd yn dylanwadu arno er peri iddo weithio bob amser oedd cariad at ei wlad enedigol; ac oddi ar deimlad gwladgarol yn unig, er ei fod drwy hyny yn gwneyd aberth mawr mewn ystyr bydol, y daeth efe yn ol i Gymru, ac yr ymgniodd gymmaeth o blaid y sefydliad uchod, hyd nes y pallodd ei ieuchyd. Llafuriodd mewn cyssylltiad â'r sefydliad newydd yma yn ddiwyd dros ben; a gellir dywedyd yn ddibetrus mai iddo ef, yn benaf oll, y mae y sefydliad yn ddyledus am yr hyn ydyw y dydd heddyw. Llafuriodd yn ddiwyd yno dros bum mlynedd; ac yn ystod yr amser hwnw cyhoeddodd amryw lyfrau; megys, "*The Life of Julius Caesar*," "*A Barbarian Episcopate*," "*Discourses and Sermons on the Unity of the Will of God*," "*Claudia and Pudens*," "*Primitive Tradition*," "*Gomer*," &c. Nid ydym yn gwybod iddo ysgrifenu dim yn yr iaith Gymraeg; ond perthyn i'r Cymry y mae y tri olaf, yn ol ei farn ef, o leiaf; canys credai efe mai Cymry, neu Frytaniaid, oedd "*Claudia* ('Gwladys') and *Pudens*," ac y mae amryw o ddysgedigion o enwogrwydd wedi mabwysiadu ei syniadau mewn perthynas iddynt.

Y mae ei "*Life of Alexander the Great*," a'i "*Life of Julius Caesar*" yn gyfansoddiadau hynod ddyddorol. Ymddengys fod hysbysiad am y gwaith diweddaf a enwyd wedi ei gyhoeddi rai blynyddoedd cyn ei ymddangosiad; a phan y gofynwyd i'r awdwr gan gyfaill pa beth oedd yr achos o'r oeddiad, yr oedd ei atebiad fel y canlyn:—"Pan ddechreuais ar y '*Life of Caesar*,' eb efe, 'nid oeddwn yn Casariad. Yr oeddwn mewn gwirionedd yn gogwyddo i ffafrio Pompey, Cicero, a'r blaid benedfsgaid; ond fel yr elwn yn mlaen, cymmerais blaid fy arwr; ac yn groes i'm bwriad, yn gystal ag yn groes i'm hegwyddorion, rhoddwyd i fy llyfr drwy hyny dueddiad democrataidd. Yn adeg y gorawydd presennol am ddiwygiad, tybiais, gan hyny, y gallasai y llyfr wneuthur niwed; a gwnaethum fy meddwl i fyny, er yn anewyllysgar, i beidio ei gyhoeddi." Gwyddys am lawer o ddyinion cyhoeddus a wnaethant aberthau er mwyn eu hegwyddorion, ond anfynech y clywsom am awdwr yn aberthu ei lyfr. Parhaodd yr archddiacon i lynu wrth y penderfyniad hwn am amser maith; ond o'r diwedd, ei gyhoeddi a wnaeth efe. Ond ni wyddys pa gyfnewidiadau a wnaeth efe ynddo; ac yn wir, ni wyddys a wnaeth efe gyfnewidiadau o gwbl er ceisio attal y niwed a ofnid ganddo. Diammheu fod y ddau waith ar fywydau y ddau arwr mawr—Alexander a Julius Caesar—yn gynnyrchion clasurol sydd yn amlygu ymchwil iad a gwreiddioldeb, ac yn tafu goleuni ar lawer o bethau o ddyddordeb mewn cyssylltiad â'r ddau. Y mae amryw o gynnyrchion ereill o eiddo ei ysgrifell yn dwyn perthynas â phyngeiau dyrus yn dal cyssylltiad â chenedl-ofyddiaeth. Fel un oedd yn caru Cymru yn ddiifnant, gwlad ei ddadu, a'r hiliogaeth Geltaidd, y mae llawer, fe allai, o'i ddamcaniaethau yn gyfryw, os nad yw yr oes bresennol yn eu deall, y daw amser pan y gwelir ei fod wedi adeiladu ar sylfaen mor gref, fel y gall ieithyddwyr dilynol oruchwadeiladu arni. Mae ei draethodau, sydd wedi eu hysgrifenu ar faterion yn dwyn perthynas â duwinyddiaeth gyffredinol a hynafiaethau, yn dangos meddylgarwch a newydd-deb; ac yn amlygu, mewn cysondeb â nodwedd gyffredinol y dyn, nerth a rhyddid

lled anghyffredin i ysgrifenydd sydd yn teithio llwybrau yr arferir eu cerdded, a hyny heb ddangos ei fod yn cymmeryd ei arwain gan oleuni twyllodrus.

Ond "Gomer" sydd mewn cyssylltiad mwyaf uniongyrchol a "Chymry a Chymraeg" o'i holl lyfrau. Y mae hwn yn ddwy ran. Cynnwys y rhan gyntaf ydyw, "Athroniaeth y meddwl— a elwir hefyd arddansoddiaeth: ar athroniaeth amgyffrediad: ar gyfyngiad y meddwl i'r ammodol: ar rai geiriau cyntefig a chyfansawdd yn y Gymraeg; geiriau cyssylltiedig a hanfod y meddwl a'r synwyr, gyda gollwg ar eu gwreiddiau, eu cyfansoddau, a'u tarddiadau: amser a lle: dyfyniadau ac egluriadau ar bwnge yr ymchwil: iad: y terfyn." Yr ail ran, heb law arweiniad hirfaith fel "Ol-ysgrif i'r rhan gyntaf," a gynnwys "esampiau o'r hen feirdd Cymreig, wedi eu hadfer a'u cyfieithu." Athronyddol, a lled sych, yn hytrach nag ymarferol, yw "Gomer" drwyddo. Ac nid ydyw ein hawdwr dysgedig yn gywir hollol ar seiniau llythyrenau y wyddor Gymreig; yr hyn sydd i'w briodol i'r flaith o'i fod yn Ddeheuwr, ac wedi arfer i Saesneg wrth ysgrifenu ar hyd ei oes. Nid yw y Deheuwr, oddi gerth ambell dysgawdwr gofalus a chraff, yn cynanu yr holl seiniau Cymreig, yn enwedig u, yn briodol; canys yn lle canu, dywedant hwy cani; ac yn lle ysgubor, dywedant ysgubor neu ysgibor. Clywsom rai o honynt hefyd yn camseinio i yn y gair tori yn u, gan ddywedyd toru.

Yr oedd yr archddiacon yn edmygwr brwdfrydig o iaith, llenyddiaeth, a hynafiaethau ei wlad enedigol. A hyn, yn ddiarnheul, oedd un o'r rhesymau a'i cymmhelodd i ysgrifenu ei "Gomer." Gellir edrych ar y gwaith hwn fel yn ffurfio atebiad rhagorol i'r ddamcaniaeth anffyddol, mai creadur anwaraidd oedd dyn ar y cyntaf, ac nad ydyw ieithoedd dynol yn ddim amgen na ddblygiad graddol o waeddiadau a lfeau crwydriaid noethion oedd yn trigianu yn nghoedwigoedd y ddaear. Yn ol y dybiaeth hon, ebycheiriau, yn yr enghreifftiau cyntaf, oedd yr unig ranau ymadrodd; ac yn raddol i'r chwanegwyd y rhanau ereill, megys sylwedd-eiriau, a berfau, ac ansoddeiriau, at alluoedd gwreiddiol dyn i lefaru. O'r diwedd, pa fodd bynag, o gam i gam, yn nghwrs oesau, cyrhaeddodd iaith i'r perfffeithrwydd nodedig hwnw a nodweddai yr Hebraeg, y Sanscrit, y Groeg, a'r Lladin! Yn erbyn y syniadau hyn, haerai Williams nad oedd dyn yn wreiddiol yn anwaraidd, ond creadur gwareiddiedig; fod iaith o darddiad dwyfol; a bod dyn, er adeg ei greadigaeth, yn alluog i ymgymundebu â Duw, a Duw â gytanu. Er cadarnhau y golygiadau hyn, efe a ddyfynodd ddernyn hynod o waith Aristotle, yn yr hwn y mae yr athronydd hwnw yn sylwi nas gallai yr iaith Roeg, gyda'i holl goethder a'i galluoedd athronyddol, fod wedi cael ei ffurfio trwy weithrediad meddyliol gan hynafiaid barbaraid y cenedloedd Groegaidd; ond yn hytrach fod yn rhaid ei bod wedi ei throsglwyddo i lawr oddi wrth gyfnod blaenorol o wareiddiad uchel. Y mae Williams yn cymmhwysu at y Gymraeg yr hyn a ddywed Aristotle am yr iaith Roeg; gan ddangos, mewn modd galluog a chywraint, fod coethder a tharddiadau yn perthyn i'r iaith Gymraeg sydd o angenrheidrwydd yn arwyddo gradd o ddiwylliant meddyliol nas gellir tybied fod un llwyth Celtaidd yn holl gylch hanesyddiaeth wedi ei gyrhaedd. Mewn rhan arall o'i "Gomer," y mae yn amddiffyn tarddiad cyntefig

Cristionogaeth Geltaidd. Y mae yn hōni fod yr Eglwys Brydeinig yn iach, o ran athrawiaeth a llywod-ddysg, ac yn gofidio o herwydd ei bod wedi ei darostwng mewn amseroedd diweddar-ach gan Babyddiaeth y canol-oesoedd; yr hyn oedd yn myned dan wraidd purdeb eu crefydd, ac yn groes i fanteision goreu y ddynoliaeth. "Darfu i Eglwys Rhufain," medd efe, "trwy wneuthur defnydd o ormes dynion fel offeryn, lwyddo am amser i lethu ein heglwys ni, oedd yn burach ac yn fwy deallawl na hi, yn yr holl wledydd Celtaidd, nes bod ei hathrawiaethau a'i hymarferiadau yn anhysbys am ganrifoedd, a chyfundrefn Babaid wrthun y canol-oesoedd wedi cymmeryd ei lle; yr hon a safai yn bur i'w hegwyddorion hithau, gan darostwng a chaeth-iwo pobl Ewrop trwy ganndarlunio yr amser a aeth heibio, a chyhoeddi yr offeiriad yn orael byw ar y ddaear."

Yr oedd yr Archddiacon Williams yn Gymro twymngalon, fel y sylwyd yn barod—yn teimlo yn frwdfrydig ymlyngar at iaith, llenyddiaeth, arferion, cerddoriaeth, a hynafiaethau y Dywysogaeth. Ystyriai ef fod yr iaith Gymraeg yn rhagori ar bob un arall, hen a diweddar; a chredai nas gallai neb ond Cymro ei dysgu yn drwyadl. Gan hyny, yr oedd yn dal yn gadarn dros gael esgobion Cymreig yn Nghymru, ac nad oedd neb arall yn gymmhws i reoli yr esgobaethau Cymreig. Yn mherthynas i esgobion Saesneg yn dysgu Cymraeg, ac yn pregethu yn Gymraeg, edrychai ar hyn fel peth anobeithiol. Er cadarnhau y syniad hwn, arferai ddisgrifio Cymro oedd yn gwybod ychydig o Saesneg, ac a aeth i wrandaw ar Esgob — yn pregethu Cymraeg. Ar ol gwrandaw arno am ychydig funydu, sibrydai y Cymro yn nghlust cyfaill: "Nis gallaf ddeall gair. O! fel yr ewyllysiwn iddo siarad Saesneg—yna byddai rhyw obaith i mi ei ddeall!"

Wedi i'r archddiacon fod yn llafurio yn ddiwyd fel prif athraw yn Ngholeg Llanynddyfri hyd ganol y flwyddyn 1857, gorfodwyd ef gan afiechyd i roddi ei swydd i fyny; a threuliodd y flwyddyn a hanner olaf o'i fywyd yn Bushey Heath, yn Hampshire, yn neheubarth Lloegr, o blegid tynerwech yr hin yn y parth hwnw o'r wlad. Cafodd gystudd maith a blin; ac ymdeimlai ei fod yn prysur ymlithro i "lyn cysgod aneu"; ond fel Cristion gwirioneddol, ymor-phwysai yn dawel am y sicrwydd o fywyd tragywyddol ar aberth mawr ei Waredwr. Fel y canlyn y dywed yr archddiacon Sinclair am dano y pryd hwn:—"Yr oedd gan yr Archddiacon Williams ei ddiffygion; ond ni chefais i erioed achlysur i'w gwled. Mi a ymwelais âg ef yn ystod ei afiechyd olaf; ac yr wyf yn gwbl hyderus iddo farw yn Gristion cywir a dirifol, 'gan edrych ar Iesu, pentywysog a pherffeithydd ei fydd.' Yr oedd ei alluoedd meddyliol mor glir a chryfion hyd y diwedd ag y buont ar unrhyw adeg o'i fywyd llafurus; a phan ddaeth dydd ei ymddattodiad, sef y 12fed o Ragfyr, 1858, ymollyngodd i freichiau oerion aneu mor dawel ag yr ymollwng plentyn i huno ar fynwes ei fam, yn ei drigfan yn Bushey Heath, ac efe yn chwech a thrigain mlwydd oed." Fel hyn y gorphenodd "yr ysgolhaig a'r ieithydd dysgedig hwn," fel y dywedai y *Times* am dano, wrth gofhanu am ei farwolaeth, ei yrfa ddaearol. Claddwyd ef ar y 4ydd o Ionawr, 1859, yn ngwyllyd ychydig o berthynasau a hen gyfeillion, yn mhlith y rhai yr oedd Esgob Llundain—yn awr Archesgob

Caergaint—a Syr David Davies, Dr. Williams, penaeth Coleg yr Iesu, Rhydychain; a'r hybarch Archddiacon Sinclair. Ac yr oedd y parch a deimld tuag ato yn Llanymddyfri mor fawr, fel, er ei fod wedi ymadael oddi yno er's deunaw mis, pan gyrhaeddodd y newydd am ei farwolaeth, yr ymdaenodd galar cyffredinol trwy y dref; a chauwyd yr holl fasnachdai ar ddydd ei angladd. Gwnaed yr un peth yn Bushey Heath; a chauwyd y Brifysgol yn Edinburgh ar oriau y claddedigaeth, o wir barch i'w goffadwriaeth.

Ei wraig ydoedd unig ferch Thomas Evans, Ysw., Llanilar, Ceredigion; yr hwn oedd un o feibion ieuangaf teulu ymafod ac anrhydeddus yr Evansiaid, o Talsarne Green. Bu Mrs. Williams farw bedair blynedd o'i flaen ef, sef ar yr 16eg o Awst, 1854. Gadawodd bump o ferched ar ei ol; sef, Jane Eliza, yr hon a briododd yr uch-gadben Colquhoun Grant, o'r ail gatrawd o feirchfilwyr; Mary, yr hon sydd yn ddiabrid; Letitia, yr hon sydd yn briod a Robert Cunliffe, Ysw.; Margaret, yr hon sydd yn ddiabrid; a Lucy, gwraig J. Cave Orr, Ysw. Y "*Times*," Llundain, wrth sylwi ar ei farwolaeth, a ddywedodd:—"Y mae y gollod yn anadferadwy i achos hanesyddiaeth Gymreig, a hynafiaeth; y rhai a esboniaid efe bob amser yn alluog a llwyddiannus. Prif ansawdd ei gymmeriad ydoedd cariad angerddol at wlad ei enedigaeth—ei phobl, ei hiaith, ei defodau, a'i thraddodiadau. Ni lafuriodd neb erioed yn fwy selog nag efe, nid yn unig o blaid llwyddiant Cymru, ond hefyd o blaid ei hanrhydedd."

WILLIAMS, WILLIAM (*Creuddynfab*): un o feirniaid llenyddol galluog ei oes. Yr oedd efe yn fab i saer maen o'r enw Enoch Williams, o'r Creuddyn, swydd Gaernarfon. Ganwyd ef mewn bwthyn o'r enw Ty du, Awst 20fed, 1814. Yr oedd ei dad a'i fam yn aelodau gyda'r Bedyddwyr yn Nglanwydden, a chafodd William addysg grefyddol dda o'i ieuengotid, er na chafodd nemawr o addysg ond hyny, ac ymunodd a'r Bedyddwyr yn dra boreu. Dechreuodd ei fyf fel gwas amaethwr. Aeth wedi hyny i Fanchester, lle y bu yn gweithio mewn *warehouse*, ac y priododd yn 1837. Pan yn Manchester, gwnaeth ymdrech egniol i ddiwyllio ei feddwl âg addysg, a daeth yn o'r un ysgrifenydd prydfertaf a welid mewn blyddyn. Yn mhen ysbaid cafodd le fel ysgrifenydd (*clerk*) yn ngor-saf Coopers Bridge, ger Huddersfield. Dyrchafwyd ef oddi yno yn feistr gorsaf Oldham; ac wedi tair blynedd, dyrchafwyd ef eilwaith yn feistr gorsaf bwysicach Staleybridge, lle yr ar-osodd mewn parch mawr gan fyf ac eglwys am un mlynedd ar bymtheg; sef, hyd yr ymgymmerodd efe a'r swydd o ysgrifenydd yr Eisteddfod Genhedlaethol, ac y daeth i fyf i Landudno. Bu yn y swydd lafurfawr hono am ddwy flynedd, pan y gorfu arno ei rhoddi i fyf o blegid yr afiechyd a ddygasai efe arno ei hun trwy orlafur a gor-bryder am lwyddiant y sefydliad. Ymsefydlodd wedi hyn yn Llandudno fel masnachydd; etholwyd ef yn aelod o Fwrdd y Cynrychiolwyr, lle y derbynai lawer o fwyndd i'w feddwl wrth ymwneyd a'r amgylchiadau plwyfol a threfol. Ond erbyn hyn yr oedd ei iechyd wedi gwaelu yn ddirfawr, a bu, braidd ar hyd y flyddyn ddiweddfaf, yn cadw ei ystafell. Yr oedd ei boenau, y rhai a darddent oddi ar anhwylddeb gewynol, yn artheithiol iawn. Bu farw yn dawel, Awst 26ain, 1869, a chladd-

wyd ef yn mynwent Glanwydden, lle y mae colofn hardd yn dynodi ei fedd.

Prif nodwedd Creuddynfab oedd ei allu beirniadol, ac yn y cylch hwnw efe a gyrhaeddodd safle uchel yn mhlith ei gydgladwyr. Efe a gyfansoddodd ryw gymmaint o farddoniaeth, a rhai darnau pur gelfydd alliednais, megys "Paul yn Athen," "Gwendolen," &c.; ond yr oedd ei anianawd yn rhy oer i wneyd bardd. Yr oedd Creuddynfab yn ysgrifenydd rhyddieithol rhagorol yn y Gymraeg ac yn y Saesneg. Gwnaeth enw iddo ei hun yn bur foreu ar dudalenau y "*Seren Gomer*," wrth ysgrifenu ar "Bwyllwydd-oreg;" ac ysgrifennodd amryw lythrau gwir alluog yn ddiweddarach i rai o'r cylchgronau ar "Athroniaeth Peddyliol yn ngoleuni Pwyllwyddoreg." Ond prif hyfrydwch Creuddynfab oedd beirniadaeth lenyddol, gan ei hefyddu fel gwyddor, ac olrhain ei helfenau i natur. Yr oedd wedi ei eni yn feirniad, ac mewn beirniadaeth yr oedd yn byw. Ymddengys iddo, pan yn bur ieuang, wneyd "*Elements of Criticism*." Arglwydd Kames yn eiddo braidd iddo ei hun; ac ymlwybrai mor gartrefol trwy weithiau yr holl feirniad Seianig o fri, o Burke a Foster i lawr hyd Delta a Gilfillan, a phe na buasai wedi gwneyd dim erioed ond darllen beirniadaethau, a'u tafoli. Nid ymddangosai Creuddynfab un amser mewn gwell mantais na phan yn cynnal cyd-ymddiddan gyda nifer o gyfeillion dysgedig am farddoniaeth, *paintings*, cerffuniau, &c.; ond anfynych y ceid dyn a fedrai ei ddilyn ef i bob man. Amcan mawr ei fywyd oedd cyfansoddi llyfr ar "*Elfenau Beirniadaeth*," a gwnaeth lawer tuag at ei barotoi, gan addaw iddo ei hun yn barhaus, yn enwedig yn ei flynyddoedd olaf, hamdden a nerth i gwblhau ei fwrdd; ond bu farw cyn ei sylweddoli. Gwir iddo roddi cam eoftn yn y cyfeiriad hwn wrth gyhoeddi y "*Barddoniadur Cymreig*," yr hwn a ddaeth allan yn dda rifyn chwech cheiniog yr un, gan broffesu "cynnyg sylwadau beirniadol ar athrylith a gweithiau barddonol rhai o brif feirdd y Dywysogaeth." Ond trodd allan mai ar Caledfryn yn unig y bwriadai efe ysgrifenu; a gwnaeth hyny i bwrsap, ac i foddolrwydd ei galon. Dylid deall nad oedd dim drwg deimld rhwng Creuddynfab a Chaledfryn, ond mai ei amcan oedd dyunoethi beirniadaeth arwynebol yr oes, a chywiro camsyniad a fodolai am farddoniaeth, yr hwn a dalai fwy o sylw i'r wisg nag i enaid y gân—i'r ganghanedd rhai i'r meddyliu—a dangos mai nid synwyr cyffredin wedi ei wisgo mewn cynghanedd nac odl yw barddoniaeth. A chan yr ystyriai llawer Caledfryn yn brif fardd a beirniad Cymru yr adeg hono, ac felly yn cael ei ystyried yn ymherawdwr y byd barddonol, dewiswyd ef yn wrthdrrych yr ymosodiad, gan fod y beirniad yn cael ynddo ef gyffusdra i ddynoethi y cywreirwydd celfyddydol ag oedd ar y pryd hwnw yn pasio yn gyffredin dan yr enw barddoniaeth; a'r manylwydd fyddlon i nodi allan "eiriau llanw," "twyll-odlan," "diffyg cynghanedd," a "gwall synwyr," ag oedd yn gyffredin yn myned dan yr enw beirniadaeth. Ac y mae yr effaith yn ddigon hysbys: gosodwyd Caledfryn i sefyll yn ei le priodol, a chafodd lliaws o ieuengotid Cymru gyffusdra newydd i furio syniad am enaid y gân, a'r deddfau wrth ba rai y mae cyfansoddiad barddonol i gael ei adeiladu. Yn marn ei gydnabod nid oedd neb yn Nghymru wedi efrydu deddfau barddoniaeth yn fwy trwyadl na Chreuddynfab,

a gresyn na chwazi efe einioes i ddwyn allan y gwaith at yr hwn y cyassegrodd efe ei fywyd.

WILLIAMS, Y PARCHEID EDWARD, D.D. Ganwyd y gŵr enwog a'r duwinydd galluog hwn mewn amaethdy o'r enw Glandclwyd, tua phum milldir o dref Dinbych. Dydd ei enediggaeth ydoedd Tachwedd 14eg, 1750. Y mae efe wedi hant o deulu crefyddol a chydwybodol. Enw ei hen daid oedd Samuel Williams; yr hwn a anwyd o rieni unwaith i adael oeddnt mewn undeb a'r Bedyddwyr. Bwriadwyd ei daid i'r weinidogaeth gyda'r enwad hwnw, a chafodd addysg dda; ond nid ydyw yn ymddangos ei fod wedi ymgymeryd â hi, er y dichon y byddai ar achlysuron yn pregethu. Yr oedd yn meddu parch mawr i egwyddorion crefydd, ac yn ŵr cadarn a diysgog fel Ymneilldŵr, fel y dengys y ffaith ganlynol:—Cymmhellwyd ef gan berchenog ei fferm unwaith i adael enwad y Bedyddwyr, ac i fyned i'r Eglwys Sefydledig, fel ei gymmydogion; ac ond iddo wneuthur hyny, y byddai ei dyddyn iddo yn ddi-ardreth am ryw nifer o flynyddoedd. Ond ei ateb oedd—"Er fy mod yn fynych yn amhau a ydyw fy nghrefydd yn werth swllt, etto ni chymmeraf yr holl etifeddiaeth sydd yn fy ngafael am dani." Efe a wnaeth yn gall; a da fyddai i lawer o Ymneilldŵr y dyddiau hyn feddu yr un ysbryd ag ef.

Gŵr o'r enw Thomas Williams, mab hynaf y Samuel Williams uchod, oedd taid gwrthddrych yr erthygl hon. Eglwyswr oedd efe. Bu iddo bedwar o blant; ac un o honynt hwy, sef Thomas, oedd tad yr Edward Williams sydd dan ein sylw yn bresennol. Bu ei hynafiaid, o ochr ei dad, yn byw yn Nglanclwyd am yn agos i gant a hanner o flynyddau. Ei fam ydoedd Anne, merch ieuengaf Edward Evans, o Fryn y meibion. Yr oedd Thomas Williams a'i wraig yn gefnog a chlyd eu hamgylchiadau, ac yn barchus iawn yn eu hardal. O ran eu moesa, yr oedd ynt yn ddiargyhoedd, ac yn selodau cysson o'r Eglwys Sefydledig. Ganwyd iddynt chwech o blant—dau fab a phedair merch; sef, Elizabeth, yr hon a briododd Mr. Richard Owen, o'r Geinas, yn mhlwyf Bodfari, ger Dinbych. Yr ail oedd Edward. Bu y trydydd, sef John, farw pan tua blwydd oed. Anne oedd y nesaf; yr hon a briododd Mr. Robert Foulkes, o'r Llawog, ac ar ol hyny o'r Hendre'r-wydd, yn mhlwyf Llangynhafal—plwyf agos i droed y mynydd a elwir 'Y Foel Famau.' Ceir fod yn y fywent hon lawer o deulu Robert Foulkes wedi eu claddu; a chof-adaid yr coffadwriaeth am ei deulu ef, a theulu y Williamsiaid o Glandclwyd. Jane oedd enw y plentyn nesaf; a phriododd Hugh, mab y Parch. Edward Foulkes, clerigwr, Dinbych. A Mary oedd yr ieuengaf; yr hon a briododd Mr. Thomas Edwards, amaethwr parchus oedd yn byw yn yr un dref.

Edward, fel y gwelir, oedd eu hail blentyn, ond eu mab hynaf: ac er nad oedd efe ond o ddeutu tair blwydd oed pan y bu farw John, ei frawd, gwnaeth yr amgylchiad difrifol hwnw y fath argraph ar ei faddwl ieuangc gyda golwg ar fyf arall, a sefyllfaoedd dynion yn y byd hwnw, fel nad ymadawodd ág ef holl ddyddiau ei fywyd. Y mae yn debygol mai y pryd hwnw y dechreuodd Ysbryd Daw drin ac ymgeleddu ei faddwl, er ei gymmhwyso at y gwaith mawr oedd gan y bachgenyn hwn i'w gyflawni drosto yn y dyfodol.

Gan fod cyunifer o ffermydd yn Nyffryn Clwyd

o'r enw *Glanclwyd*, o herwydd fod yr afon a elwir *Clwyd* yn rhedeg drwy ei ganol o'r pen uchaf yn mron, gan ymarllwys i'r môr yn agos i Rhyll, lle y mae y dyffryn yn terfynu, nid ammbriodol fyddai nodi sefyllfa y Glandclwyd hwn, fel nas gellir ei gamgymeryd, o herwydd yr hynod-rwydd a berthyna iddo fel lle genediggaeth ein gwrthddrych. Ar y ffordd o Landyfnog i Bodfari, tua milldir a hanner o'r lle cyntaf, yr ydyw yn dyfod at yr hen gapel hynod a elwir 'Capel y Dyffryn.' Wedi myned ychydig yn mhellach, y mae Plas Ashpool; ac yn fuan wedi hyny ceir ffordd led gul ar y chwith, yn arwain at amaethdy parchus o'r enw Glandclwyd. Ond nid yn y tŷ a breswylir yn awr gan yr amaethwr y ganwyd gwrthddrych ein sylwadau. Y mae yn rhaid myned i lawr heibio i'r tŷ presennol ychydig ar y chwith, a cheir adeilad o briddfeini cochion—yn un o ystafelloedd y tŷ hwnw y ganwyd Edward Williams.

Y mae y ddau le uchod, sef Capel y Dyffryn a Phlas Ashpool, yn meddu cryn hynodrydd ynglŷn â'r hanes am ddechreuad a llwyddiant crefydd gyda'r Methodistiaid yn Nyffryn Clwyd. Ac fel hyn y digwyddodd:—Yr oedd gŵr o'r enw Robert Llwyd, yr hwn a anwyd yn y flwyddyn 1715 (y flwyddyn ar ol genediggaeth Howel Harris), yn presawlio am flynyddoedd cyntaf ei oes, ac hyd y flwyddyn 1749, mewn tyddyn a elwid TARTH-Y-DWFR, yn mhlwyf Cilcaim, yn swydd Fflint: a throydd ef o'i dyddyn yn achos ei grefydd. Arweinwyd ef, gan Ragluniaeth, yn ddiau, i gymmeryd Plas Ashpool; yr hwn, fel yr eglurwyd yn barod, sydd yn gorwedd tua chanol y dyffryn. Yr ydyw yn rhoddi y manylion canlynol am amgylchiadau ei symmudiad o'r gwaith dyddorol a ysgrifennodd y diweddar Barch. John Hughes, gynt o Wrecsam, ac yn ddiweddarach o Liverpool—yr hwn a elwir "*Methodistiaeth Cymru*." Cafodd y manylion, yn benaf, gan hen flaenor parchus, gweithgar, a duwiol, a berthynai i eglwys y Methodistiaid yn Nghapel y Dyffryn—sef, Mr. John Davies, gynt o'r Rhiwbebyll, ac yn ddiweddarach o Bentre-bach, yn yr un gymmydog-aeth:—

"Digwyddodd yn yr adeg yr oedd Robert Llwyd mewn profedigaeth o herwydd colli ei dyddyn, fod tyddyn arall lled helaeth, a elwid Plas Ashpool, yn Nyffryn Clwyd, ar oed. Yr oedd yn anhawdd cael neb i gymmeryd Plas Ashpool y pryd hyny; o blegid yr oedd yn adnabyddus, ar ba seiliau nis gwyddom, fod y tŷ yn cael ei afonyddu gan ysbryd, neu ddrychiolaeth. Yr oedd ofergoedd y Cymry y pryd hyny yn rymus iawn;—yn llawn digon, pa fodd bynag, i lesteirio pawb yn mron i anturio byw yn Mhlas Ashpool. Yr oedd yn anhawdd hefyd i Robert Llwyd gael tyddyn—mor anhawdd, fe allai, ag oedd i Blas Ashpool gael tyddynwr. Yr oedd yn cael ei droi allan o'i dyddyn eisoes am ei fod yn grefyddwr; a chan fod perchenogion tiroedd yr holl wlad, yn mron heb un eithriad, o'r un faddwl am grefydd, ac yn llochi yr un gwrthwynebiad i'r crefyddwyr, y mae yn hawdd dirnad graddau am y profedigaeth yr oedd y gŵr da ynddi ar y pryd. Ond os oedd ar Robert Llwyd eisieu cartref, yr oedd ar berchenog y Plas eisieu tenant; ac os oedd drwg deimlad y bobl at grefydd yn ei droi ef allan o un fferm, yr oedd eu hofergoedd yn ei drosglwyddo i un arall—un yr oedd mor dda gan ei pherchenog iddo ei chymmeryd, ag ydoedd ganddo yntau ei chael. A dyddorol i'r meddwl ystyriol ydyw canfod i'r amgylchiad hwn fod yn foddion i ddwyn Methodistiaeth i sir Fflint. Mewn dull dynol o siarad, dibynai inchawd-wriaeth miloedd o ddynion yn y wlad hono ar yr

amgylchiad hwn—sef, troad Robert Llwyd allan o'i dyddyn o elyniaeth at 'y Cradociaid,' a'i dderbyn- iad i dyddyn arall oddi ar ofn ellyllon. Dibynai dyfodiad Methodistiaeth i sir Fflint¹ ar naws elynol meddwl un meistr tir, ac ar amgylchiad anffodus meistr tir arall. Wele, ynte, enghraifft nodedig o waith y Duw mawr yn goruwch-lywodraethu dry- gioni dynion. Nid yw hyn, er hyny, yn cyfiawnhau dim, nac yn lliniaru mymryn, ar ddrygnawseidd y ddyndoliaeth. Angenhaid, mae yn wir, yw dyfod rhwystrau; ond gwae, er hyny, i'r dyn hwnw trwy yr hwn y deuant. Nid oes i ni ddiolch i'r naill foneddwr am droi Robert Llwyd allan, nac i'r bon- eddwr arall am ei dderbyn ef i mewn; o blegid o clyniaeth at grefydd y troes un ef allan, ac o gariad ato ei hun y derbyniodd y llall ef i mewn. "Diau cynddaredd dyn a'rh fohlanna di; gweddill cynddar- edd a waherddi;" *Salm* lxxvi. 10. "Gorfoledded meibion Seion yn eu brenin." "Ni lwydda un offeryn a lunier yn erbyn' a'chos a theyrnas y Cyf- yngwr.

Dywedasom mai ar y pegwn hwn y troai yr or- uchwyliath ag oedd i ddwyn Methodistiaeth i sir Fflint. Ac fel hyn y bu. Cymmerodd Robert Llwyd Blas Ashpool. Efe, dybyddig, oedd yr unig un i'w gymmeryd. Yr oedd y tyddyn yn fawr, a rhaid oedd cael cryn foddion i'w drin:—yr oedd yr ysbryd yn blino y tŷ, a rhaid oedd cael meddwl gwrol i'w breswyllo. Yr oedd y ddau gan Robert Llwyd. Nid oedd yn brin o feddiannau bydol, nac o feddwl gwrol. Cymmerodd y tyddyn er gwaethaf yr ellyllon! a bu fyw yn Mhlas Ashpool am flyn- yddau meithion; ie, hyd ei farw, heb i un ysbryd allu niweidio blewyn o'i ben ef. Iê, tybiai pobl y wlad mai efe oedd yr unig un i'w gymmeryd, gan y dywedent y trigai Robert Llwyd yn y tŷ yn ddiar- swyd, ac y cysgai ynddo ei hunan, pryd yr oedd ar bawb arall ofn dyfod yn y nos yn agos ato. Fe symmudodd iddo tua'r fl. 1749, neu 1750.

Y lle cyntaf y bu pregethu ynddo yn y gymnyd- ogaeth, oedd rhyw dŷ bychan tŷ gwellt, ac ychydig erwau o dir gydag ef, yr hwn a elwid 'Ty Modlen,' neu Magdalen; yr hwn a safai o fewn llai na hanner milldir i'r lle y mae capel presennol y Dyffryn yn sefyll arno. Nid oes un tebygolrwydd fod Howel Harris wedi bod yn pregethu yn yr ardal hon, nac yn un man nes iddi na Dinbych. Ond y mae genym hanes fod y Parch. Daniel Rowlands yn pregethu yma yn y fl. 1751, neu 1752. Yr oedd hyn, fel y gwelwn, tua'r amser y torodd yr ymranid allan rhyngddo a Howel Harris, ac yn fuan ar ol dyfod- iad Robert Llwyd i breswyllo yn Mhlas Ashpool."

Am hen Gapel y Dyffryn, yr hwn y cyfeir- iwyd ato uchod, ni a roddwn yr ychydig fanyl- ion canlynol am dano o'r un ffynnonell, gan y byddant, yn ddiau, o ddyddordeb cyffredinol:—

"Adeiladwyd hen gapel y Dyffryn yn y fl. 1776; pum mlynedd ar ol capel Bontuchel, a deng mlyn- edd o fisen capel Llanarmon. Yr ymddiriedolwyr oeddnt—y Parch. Daniel Rowlands, Llangeitho; y Parch. Nathaniel Rowlands, ei fab; Mr. David Jones, Bryn-mynach; Mr. William Lloyd, Henllan, Caio; a Mr. David Morris, Troed-yr-aur. Cafwyd gan yr enwog Rowlands ddyfod i'w agor, a galwyd ef 'Capel y Dyffryn,' am nad oedd yn Nyffryn Clwyd ar y pryd yr un capel arall. Bu Nathaniel Row- lands, a Mr. Charles, o'r Bala, yn darllen gwasan- aeth Eglwys Loegr ynddo; ac ar Sabboth cymmun- deb, rhyfeddol y lliaws a gyrchent iddo, o'r Berthen, Caerwys, Tremeirchion, Dinbych, Henllan, Llan- sannan, Nantglyn, Bont uchel, a Rhuthyn. Nid oedd nifer yr eglwys, er hyn oll, ac wedi deugain mlynedd o bregethu, ond ychydig; gan nad oeddnt yn y fl. 1790 ond 43 o selodau. Ond fe'n harweinir ni i feddwl eu bod o ysbryd gwahanol i fwyafrif yr selodau sydd yn yr eglwys i'n awr: mwy eu hawydd

¹Y mae hen Gapel y Dyffryn, a'r un presennol, yn sir Fflint. fel y rheinir hi gan y Methodistiaid; ond yn wladol, y mae y ddau yn sir Dinbych.

am dreiddio i adnabyddiaeth o'r efengyl, a mwy eu mwynhad o honi."

Edward Williams, bellach, oedd unig fab ei rieni, wedi marw ei frawd John; ac yr oedd efe yn anwyl iawn ganddynt, a chan ei chwirydd hefyd. Yr oedd yn meddu ar deimladau tyner iawn; ac fe allai y gellir dyweyd fod llaw yr Arglwydd arno er yn blentyn, fel y gellir casglu oddi wrth y feithian canlynol. Temtiwyd ef, ryw fodd neu gilydd, i gymmeryd enw Duw yn ofer unwaith. Wedi trosedd, ciliodd i le dirgel wrtho ei hun; ac yn y bu, yn wyllo am amser: ac felly y cafwyd ef gan un o'r teulu—a thra- fierth fawr a gaed i'w dawelu, gan ei fod yn ei gondemnio ei hun am "gymmeryd 'yr enw' yn ofer," fel y dywedai; ac ofnai ddyweyd pa eiriau a arferodd, rhag troseddau eilwaith. Cyfeiriai at yr amgylchiad hwn fel y tro cyntaf iddo alaru o herwydd pechod. Dro arall, pan yr oedd un o'i gyfoedion yn ei boeni, gwnaeth lw o ryw natur neu gilydd, "yr hwn," meddai, "a archollodd fy nghydwbydd fel pe buasai fy ngh- alon wedi ei thrywanu a phicell." Wrth edrych yn ol, yn mhen llawer o flynyddoedd, ar y dig- wgyddiadau hyn, ysgrifennodd unwaith fel y can- lyn:—"Nid wyf uwch law adgofo a meddwl am yr argyhoeddiadau cyntaf hyny; o blegid, O! fy enaid! yr oedd llaw Duw ynddynt—a phwy a ddiystyrododd ddydd y pethau bychain."

Cafodd Edward lawer mwy o addysg nag a dderbyniai meibion amaethwyr yn gyffredin yn y dyddiau hyny. Pan oedd tua phum mlwydd oed, anfonwyd ef, a'i chwera hynaf hefyd, i ysgol a gedwid gan ferch oedranus—un o athrawesau diwyd y dyddiau gynt. Yr oedd iddi air da fel athrawes; a phan oedd Edward Williams dan ei gofal, yr oedd yn dysgu wryion y dysgyblion a fuasant unwaith dan ei haddysg. Beth bynag oedd ei gallu i drosglyddo addysg elfenol, yr oedd ei moesau yn ddilyswinn; ac nid esgeulusai arfer rhestr o weddiau cymmhwysedig at y boreuau a'r hwyrau, Catecism yr Eglwys, a'r gweddiau a arferid ar y Sabbothau a'r gwyliau, "y rhai a adawsant argraphiadau daionus ar fy meddwl i," meddai gwrthddrych y nodiadau hyn. Bu yn yr ysgol hono am bedair blynedd, Yn y flwyddyn 1759, symmudwyd ef i ysgol arall, gyda golwg ar iddo wellhau mewn rhif- yddiaeth, a phethau ereill. Ond athraw diofal iawn am ei foesau personol ei hun, a'r eiddo ei ysgolorion hefyd, oedd ganddo yn yr ysgol hon; ac yr oedd ei feibion hefyd y fellkith fwyaf iddynt. Ac yr oedd Edward mor awyddus i bob math o chwareuon bachgenaid, fel na wnaeth rhyw lawer o gynydd mewn dysgeidiaeth, na syniadau crefyddol, yn ystod y ddwy flynedd y bu yn yr ysgol dan sylw. Bu oes iddo gael ei gipio i'r bedd o ddeutu y pryd hwnw hefyd gan y frech wen:—bu ei lygaid yn nghauad am ddau ddiwrnod ar hugain, ac yr oedd pawb wedi an- obeithio am ei fywyd. Yn ei afiechyd, daeth mater ei enaid i bwysio yn ddwys ar ei feddwl; ac nid anghofiodd efe yr ing meddyliol yr aeth drwyddo ar yr adeg hono hyd ddiwedd ei oes. Gwellhaodd o'r frech wen; ond bu agos iddo gollu ei fywyd drachefn, trwy fyned i ddwfr rhy ddwfn iddo; ond gwaredodd yr Arglwydd ef o'r perygl hwnw hefyd. Wrth gyfeirio at hyn, ar ryw adeg, y mae efe yn dywedai, "Yr oeddwn i y pryd hwnw yn ei hystyried yn waredigaeth fawr; ond yn awr yr wyf yn edrych arni fel rhan o'r cynllun trugarog drwy yr hwn y der- byniais lawer o fendithion a thrugareddau." Ac

y mae efe yn cyfeirio at ei deimladau crefyddol hefyd yn yr adeg hono yn y geiriau canlynol:—“Er nad oeddwn mor ofalus am ddyweyd ‘fy mhader’ yn gysson, yr oeddwn ar brydiau yn teimlo yn ddwys yn achos fy enaid. Ac yr-wyf yn cofio un noswaith yn neillduol, pan yr oeddwn yn teimlo yn fawr wrth feddwl am farw, a'r possiblwydd i mi gael fy ngwahannu am byth oddi wrth fy mherthynasau agosaf. Pan yn fy ngwely mi a wylais lawer; ac am y tro cyntaf, teimlais bryder dwfn, ac ing meddwl, yn achos cyflwr fy nghymdeithion, ac yn enwedig fy mherthynasau agosaf ac anwylaf.”

Yr oedd ei dad yn awyddus iawn am ei ddwyn i fyny i fod yn weinidog yn Eglwys Loegr, ac anfonwyd ef at glerigwr i'w barotai, ac i ysgol Llanellwyr, fel y cawn sylwi etto; ond gwelodd a chlywodd bethau yno ar adeg ordeiniad clerigwyr, a'i pellhaodd yn ddirfawr oddi wrth yr Eglwys Wladol, a dychwelodd adraf. Ceisiwyd eilwaith ei ddwyn i fyny yn gyfreithiwr; ac anfonwyd ef gan ei rieni, yn y flwyddyn 1766, i ysgol rammadegol yn Nghaerwys, er ei gymmhwyso, mae yn debyg, i astudio y gyfraith; ond gan nad oedd ei feddwl yn gogwyddo at yr alwedigaeth hono, nis gadawyd ef yn yr ysgol hono ond am dymmor byr. Yr oedd y diweddar Barch. T. Jones, o Ddinbych, awdrwr “*Hanes y Merthyrion*,” a llawer o lyfrau da ereill, ac un o'r gwyr galluocaf a fu erioed yn mysy y Methodistiaid o'u dechreuad hyd yn awr—yr oedd efe yn ysgol Caerwys yr un pryd ag ef; ac y mae efe yn dwyn y dystiolaeth ganlynon am dano:—“Yr amser hwnw, golygwn ei fod ef yn ŵr ieuangol o alluocedd anghyffredinol, ac yn feddiannol ar dymmher ac ysbryd dirifol a sefydlog—llawer y tu hwnt i'w oedran, ac yn mhell uwch law yr hyn a feddiennid genyf fi fy hun, a'r cyffredinolrwydd o'm cydysgolheigion. Ambell dro difyrai ni ág ymddiddanion arabaidd; ond nid oedd ganddo hyfrydwch yn ein chwareuon plentynnaidd, a'r pethau a'n difyrent ni yn yn gyffredin, er fod amryw yn yr ysgol yn hynach nag ef.”

Dychwelodd adref i 'goledd y ddaear' gyda'i dad, a chanlynondd lawer arno i'r feiriau yma a thraw—ac unwaith aeth gydag ef mor bell a Llundaïn. Yn y tymor hwn ymroddai, weithian, i ddfyfion mebyd ac ieuengotyd; ond dychwelai at bethau sobr a chrefyddol yn fuan drachefn. Yr oedd llaw yr Arglwydd yn amlwg arno, a'i ofal yn nodedig drosto, fel y cadwyd ei gydwybod yn effro, a'i galon yn dyner drwy y cwbl. Medd efe ei hun,

“Gwnes lawer ymgais i sicrhau dedwyddwch i fy meddwl; ond dechreuais, i ryw fesur, weled, gyda Solomon, nad oedd pob peth o dan haul ond 'gwagedd a gorthrymder ysbryd.' Dechreuais ddarllen Llyfr y Diarhebon, a '*Hanes bynyd a dioddefadau Iesu Grist*,' gan Thomas A' Kempis, a llyfrau ereill o gyfelyb duedd. Effeithiodd y ffeithiau a'r syniadau a gyflwynwyd i'm sylw yn fawr arnaf. Ond yr oedd fy ngolygiadau ar drefn yr iachawdwriaeth fawr, yn ei hachos, ei moddion, a'i dyben, yn bynod gymmysgld; a thafwyd fi i ddyrysach mawr. Yr oedd fy meddwl yn ymofnygwr, ac yn barod iawn i dderbyn argraffiadau dyfnion; ond yr oeddwn mewn angen am arweinydd cyfeillgar a galluog. Yr oeddwn yn hanner argyhoeddedig o wirionedd crefydd, ac yn bryderus am ddyfod i adnabod rhyw bersonau oedd yn gweithio crefydd allan yn ymarferol yn eu hymarweddiad. Ffaith bynod ddirifol ydyw, nad oedd o fewn yr holl blwyf lle y trigwn i un teulu yn cynnal i fyny wasanaeth teuluadd cysson, heb eithrio y clerigwr ei hun; na dim tri o glerigwyr yn chwe sir Gogledd Cymru oedd yn byw ac

yn pregethu yr efengyl yn ei gallu a'i phurdeb. Er na wyddwn i ba le i appello am gynnorthwy, penderfynais wneuthur ymchwiliadau manwl, gan ymdrechgu i ffurfio rhyw syniad i mi fy hun ar wirioneddau athrawiaethol, darparu fy hun ar gyfer y cymmun, ymarfer ymnyrd a gweddi, a chael gafael, os yn bossibl, ar ryw Gristionogion cywir.”

Pan oedd gartref y pryd hwn yn dilyn yr alwedigaeth amaethyddol gyda'i dad, ac wedi cael ei siomi yn hollol yn ansawdd crefydd yn Eglwys Loegr, clywodd am y Methodistiaid—y 'sect' y dywedid yn ei herbyn yn mhob man yn y dyddiau hyny: a'r pregethwr cyntaf a glywodd o'r sect hono oedd y Parch. Daniel Rowland, o Langeitho, pan ar un o'i deithiau drwy y gogledd. Bu yn gwrandao amryw o bregethwyr y Methodistiaid wedi hynny am dro; ac ho honant hwy a fu yr offeryn o'i lwyr argyhoeddiad, a'i ddychweliad at Grist. Pwy ydoedd y pregethwr, ni allasom gael gwybod; ond un o bregethwyr cyffredin y Methodistiaid oedd efe. Wrth arfer y geiriau 'pregethwyr cyffredin,' na thybier ein bod mewn un modd yn diystyru nen arfer dda y dyddiau hyny, pan y byddai dynion yn dilyn eu galwedigaethau, ac yn ymroddi o ddirif i wasanaethu crefydd yn eu cartrefi ar hyd yr wythnos yn mhob modd y gallent, ac yn pregethu lle y gwahoddid hwynt ar y Sabbothau. Yr oedd 'blaenoriaid' y dyddiau hyny, fel y gelwid hwynt, yr un mor weithgar—a'r eglwysi yr un modd; ac y mae yn eithaf sicr mai i'r gweithgarwch cyffredinol hwnw, a'r cymmeriadau pur a feddai dauwlion yr oes hono, y mae y llwyddiant mawr fu ar grefydd i'w briodoli, dan fendith yr Arglwydd. Yr ydym yn arfer y geiriau uchod am y pregethwr hyn yn unig i'w gwahaniaethu oddi wrth y clerigwyr oedd wedi gadael yr Eglwys Sefydledig, ac mewn undeb a'r Methodistiaid. Un o'r 'pregethwyr cyffredin' hyn y gwelodd Ysbyrd yr Arglwydd yn dda i fendithio ei sylwadau er dychweliad Edward Williams; ac mewn ysgubor wael y clywodd efe y bregeth rymus hono, a'i dygodd i'w adnabod ei hun, a'r Ceidwad. Y mae yn debyg mai mewn ysgubor berthynol i dyddyn a adwaenir wrth yr enw 'Cefn-y-gwrdru' y digwyddodd hyn, yr hwn a saif o fewn tua phedair milldir o'i gartref, yn mhlwyr Llanguwfan; o blegid yn y ty hwnw yr ymunodd efe â'r Methodistiaid. Pwy bynag oedd y pregethwr, mawr oedd yr anrhydedd a gafodd efe; ac ymddengys fod effaith ei weinidogaeth ar Williams yn rymus a dwfn, fel y cydnebydd ei hun:—

“Yn awr yr oedd fy enaid wedi ei ddychrynu a'i doddi. Llifai y dagrau yn afonydd o'm llygaid, a'm hedifeirwch a gydgyneuwyr. Yr oedd 'y gair yn wir fel cleddyf llym dau-finiog, ac yn cyrhaedd y trwodd hyd wahaniad yr enaid a'r ysbryd, a'r cymmalau a'r mris; ac yn barnu meddyliau a bwriadau y galon.' Yn awr y gwyyddwn, gan fy mod yn ei deimlo yn anorchyfygol, fod eglwr a phur Ar Duw 'fel tân, ac fel gordd yn dryllio y graig.' O! yr ing meddwl yr oeddwn ynddo! Fe allai y gallaf ddyweddy na bu pechadur trusenus erioed, pan yn gwrandao apostol ysbrydoledig, yn teimlo llawer mwy nag a deimlais i. Yr oedd saethau y Brenin yn wir yn glynu yn nghalon ei clyn; a chwympodd y gelyn wrth ei draed, gan lefaïn am drugaredd.”

Bu Williams ieuangol o dan erledigaeth fawr gan ei dad, pan ddeallodd ei fod yn hoffi gweinidogaeth y Methodistiaid; ac wylai ei fam wrth feddwl am ei gyflwr. Y cynnyg olaf a roddodd ei dad iddo, trwy un o'i gyfeillion, oedd—addaw ei gynnal yn Rhydychain. Dadleuai yntau nad

oedd efe yn meddu digon o ddysg ragbarotoawl; ond cyfarfu ei dad hyny yn y fan, a dywedodd y caffai athraw neillduol, i'w barotol. Bob yn ychydig, cydysniodd yntau—neu o leiaf, haner cydsyniodd; ac felly, ar y 3ydd o Hydref, 1770, pan oedd o fewn ychydig i ugain mlwydd oed, rhoddwyd o dan addysg clerigwr yn Eglwys Loegr, yr hwn oedd yn byw yn Nerwen. Ymroddodd i ddysgu—ac yr oedd ei gynnydd yn synu ei athraw. Tra yr ydoedd efe yno yn ymbarotol i fyned i'r Eglwys, digwyddodd fod urddiad oegobawl yn Llanelwy; a chafodd yntau genad ei athraw i fyned i weled y seremoni. Ond ar y ffordd yno, ac yn Llanelwy ei hunan hefyd, gwelodd a chlywodd bethau a'i dygodd i benderfyniad nad ymstyngai efe byth i fyned i weinidogaethu i'r Eglwys Sefydledig.

Pan yn cael ei barotol i'r Eglwys, yn Derwen, yr oedd efe yn cael pleser neillduol wrth ddarllen Eliaes Coles ar "*Benarghwyddiaeth Duw*." Y mae yn ei "*Bregethwr Cristionogol*," yn mhen deng mlynedd ar hugain wedi hyny, yn dyweyd am Coles:—"Y mae Coles yn rhesymogol, ys-grythyrol, ac ymarferol. Pan yn cychwyn allan yn fyfyrdd Duw, cefais y llyfr hwn yn neillduol o ddefnyddiol. Gweinidog cnawdol, yr hwn a'm hannogai yn ddirifol i ddarllen '*Tale of a Tub*,' gan y Deon Swift, yn gwleud fy hoffder o lyfr Mr. Coles, a ddywedodd:—"Os ydyw yr athrawiaethau a gynnwysir yn y llyfr yna yn wir, yr wyf fi yn sicr o fyned i uffern." Attebais innau ef y pryd hwnw, ac yr wyf yn awr yn pwyllog gadarnhau yr atebiad—"Os nad ydyw yr athrawiaethau hyny yn wirionedd, nid oes genyf fi un gobaith am gael myned i'r nefoedd!" Gan ei fod, pan yn Nerwen, yn cael ei amddifadu o'r moddion o ras yr oedd ei enaid yn sychedu ac yn ymawyddu am danynt, a chan iddo ddeall fod pregethwr teithiol i bregethu mewn lle tua phum milldir neu chwech oddi yno—a hen gapel Bont-uchel oedd y lle—ar ol astudio a dysgu ei wersi, aeth yn ddistaw o dŷ ei athraw i wrandaw y bregeth, a dychwelodd yn ol mor fuan ag y gallai, rhag i ammheuaeth ddiagn arno. Er nad oedd y pregethwr yn ddyn o allu neillduol, er hyny y fath oedd y pleser a dderbyniodd Williams o dan ei weinidogaeth, ac mor fawr oedd ei serch tuag ato, fel y darfu iddo, yn mhen blynyddoedd wedi hyny, pan yn Ninbych, roddi heibio ymrwymiad i bregethu ei hun, a theithio tuag wyth milldir o ffordd, er cael clywed y llais a ddygodd gymmaint o gysur iddo. Pan y galwyd ef i gyfrif gan rywun wedi hyny am dori ei gyhoeddiad, neu am wrthod pregethu, atebai, "Gobeithio y cydoddefwch â mi. Nis gallaf byth anghofio y cysur a'r lles a gefais oddi wrth ei bregeth yn y Bont-uchel. Yr oedd yn wir fel 'bara y bywyd' i fy enaid newynog."

Wedi iddo benderfynu gadael yr Eglwys Sefydledig, efe a ddychwelodd o Dderwen; ac yn fuan ymunodd â'r eglwys Gynulleidfaoel oedd o dan ofal y Parch. Daniel Lloyd yn Ninbych. Digwyddodd hyn pan yr oedd efe ychydig dros ugain mlwydd oed. Un ystyriaeth a arweiniodd Edward i ymuno â'r Annibynwyr, yn hytrach nag â'r Methodistiaid, wedi gadael Derwen, a'r Eglwys, yn ol tystiolaeth un o'i chwiorydd, oedd awydd ei dad am iddo gael addysg athrofaol, os mynai er pob peth fyned i'r weinidogaeth gyda'r Ymneillduwyr. Dyna oedd y drefn yn yr Eglwys Sefydledig, a thybiai ei dad nad oedd neb a allai bregethu os na byddai efe wedi derbyn yr addysg athrofaol arferol. Diammheu ei fod

ef hefyd yn awyddus iawn am raddau mwy o ddysg ei hun; a bod hyn yn gymmheliad i'w feddwl yntau hefyd. Nid oedd gan y Methodistiaid athrofaidd yn y dyddian hyny. A chyn hir, efe a ddechreuodd bregethu. Aeth gyda Mr. Lloyd unwaith i Dreffynnion, a phregethodd yno ar yr heol ar ddydd marnedd; ac er fod cawod o fudreddi yr heol yn diagyn arno, bu yn hir heb roddi yr ymgais i fyny. Parhaodd y cyfeillgarwch rhwng y ddau yn wreosog, ac ym-ohabant â'u gilydd yn rheolaidd hyd nes y bu farw Mr. Lloyd, yn y flwyddyn 1800.

Agorodd drws, cyn hir, i Edward Williams gael myned i'r athrofa oedd y pryd hwnw yn Abergafenni, a chymmerodd hyn le yn y flwyddyn 1771. Ond yr oedd ei dad yn parhau yn hynod iawn o wrthwynebol iddo fyned yno; a bygythiai attal pob cynnalisaeth oddi wrtho. Yr oedd efe ar y dechreu wedi meddwl mai rhyw ymstyngiad bachgenaid oedd wedi ei feddiannu, a wiagai ymaith yn fuan; ond erbyn hyn yr oedd efe yn gorffod meddwl yn wahanol—fod cyfeillornad twyllodrus a pheryglus yn ei lywodraethu; a theimlai raddau helaeth o gywil-ydd a gofid wrth feddwl y byddai i'w unig fab oedd yn fyw, nid yn unig droi allan yn Ymneillduwr professedig, ond yn bencampwr, fe allai, a arweinai lawer ereill i'w ganlyn at y 'sectau' dirmygiedig. O herwydd hyn bygythiai ef—ac nid addawai un cymmhorth arianol iddo; ond pan y gwelodd benderfyniad diysog meddwl ei fab, estynodd iddo y cynnorthwy angenrheidiol. Wedi hyny, efe a ymdrechodd i ddylanwadu arno i ddyfod adref, ac ail fygythiai ei adael yn ddi-gymmorth; ond pan ddeallodd y byddai i gyfeillion yr athrofa yn Llundain ei gynnorthwyo, os pallai efe, cynnyhrywyd ei falchder, a phenderfynodd na chaf ei fab ei fyfyrddu ar elus-engarwch neb. Ar ol hyn, cafodd y myfyriwr ieuange ei gynnalisaeth yn ddi-drafferth. Yr adeg yma efe a ysgrifennodd lawer o lythrau at ei rieni, y rhai sydd yn anadlu yr ysbryd mwyaf Cristionogol, ac yn dangos fod ei serchiadau yn parhau yn dra chynhes tuag atynt, a thua at ei chwiorydd, er y gwrthwynebiad a deimlai ei dad i'r cam yr oedd efe wedi ei gymmeryd. Ni a roddwn yma y llythyr canlynol a ysgrifennodd at ei rieni pan yr oedd hi yn fwyaf tywyll arno gyda golwg ar gynnalisaeth:—

"ABERGAFENNI, Hyd. 10fed, 1772.

ANWYL RIENI,

Nid wyf wedi derbyn un llythyr oddi wrthyhch er dechreu mis Awst. Gobeithio yr ydwyf nad ydyw ein gohebiaeth â'n gilydd wedi terfynu, beth bynag ydyw eich penderfyniad gyda golwg ar bethau y byd hwn. Os caf fy ngwadu a'm gwrthod o herwydd i mi ufuddhau i gymmheliadau fy nghydwylbod, y mae hyn yn gysur i mi yn ngwyned pob peth sydd yn tueddu i fy nigeloni—fod un mwy na mi, yr hwn sydd yn awr, ac a fydd byth, yn molianu Duw am ei iachawdwriaeth, wedi bod yn yr un brofedigaeth (*Salm* xxvii. 10).

Yr wyf yn attolwg, anwyl rieni, i chwi fadden i mi fy rhyddid, ac na thramgywydder chwi ganddo. Am yr hyn a ystyriwch chwi yn gyndrynwyrdd ynod, ni ddilêir mo hono byth yn llwyr; canys yr wyf wedi ymrwymo i fod yn ddeiliad yn pheyrnas Crist, ac o dan ei faner; a bellach, y mae yn rhaid i mi ymladd hyd angu yn ei blaidd, ac ar ol hyny mi a dderbyniad goron y bywyd, a choron cyfiawnder:—*Dad*. ii. 10; 2 *Tim*. ix. 8. Y mae dull y byd hwn yn myned heibio:—1 *Cor*. vii. 31. Rhaid i ni oll, cyn bo hir, ymddangos ger bron brawdler Crist; ac ni addeffir neb ganddo ef, ond a ymwado ag ef ei hun drosto yn y byd hwn. Pe y tynwn yn ol oddi

ar y ffordd yr wyf wedi dechreu ei rhodio (nid wyf yn cyfeirio at unrhyw enwad neillduol), yr wyf yn wir yn credu y byddwn yn pechu yn erbyn yr Ysbryd Glân, ac y byddai fy niwedd fel yr eiddo Francis Spira. Ond yr wyf yn gobeithio yn ostyngedig, er bod fy nghanlon yn ddrwg ddiobaith (*Ier. xxvii. 29*), na bydd i mi byth ddyfod i'r penderfyniad hwnw.

O! fy anwyl rieni! er mwyn yr Arglwydd, ac er mwyn ei drugaredd, bydded i ni wyllo rhag ein cael yn y diwedd yn y tywyllwch eithaf—ac na byddom o'r rhai sydd yn adeiladu ar y tywod. Profwn ein hunain, yn ol gorchymyn Duw, a ydym yn y ffydd (*2 Cor. xiii. 6*). Holwn ein hunain, a ydym Iesu Grist ynom, rhag y byddwn yn anghymeradwy. Goddefwch i mi fod yn rhwydd gyda hyn, canys y mae yn beth o bwys dirfawr. O! na oeddi fy anwyl chwilydd at eu calon y geiriau hyn—*Preg. xii. 2*, neu ryw foddion eraill—i'w dwyn i'fwy-fwy o wybodaeth o Dduw ac o'n Harglwydd Iesu Grist; 'yr hwn yw y bywyd tragwyddol.'

Nid oes genyf ddim neillduol i'w ddywedyd ar hyn o bryd, heb law y byddai yn dda genyf gael ateb i'm llythyr arall. Fy anserion i bawb a ofynant am danaf, fy nghariad at fy chwilydd, a'm gwasanaeth, anwyl dad a mam, stoch chwithau.

Oddi wrth un y mae iddo orthrymder mawr yn y byd yma, ond sydd yn gorfoleddu dan obaith un gwell—yr hwn hefyd yw eich unig anwyl fab,
E. W."

Ar ol hyn cafodd y myfyriwr ieuango ei gym-mhorth yn ddiraffwrth. Enghraifft hynod ydyw y llythyr penderfynol, etto parchus, uchod, gan ddyw ieuango dwy ar hugain oed at ei rieni ar adeg mor dywyll yn ei amgylchiadau. Dengys hefyd ei gydwybodolrwydd dwn, a theimlad o gyssegredigrwydd i Grist, yr hwn a ddylai fedd-iannu pob Cristion. Y mae rhywbeth i'w ganfod yn ei holl lythyrâu sydd yn arwyddo fod Rhag-luniaeth y nefoedd yn ei ddarparu ar gyfer rhyw waith mawr yn nheymas y Gwaredwr. Ym-ddengys hefyd fod ei ddymuniad ar ran ei chwilydd, mewn rhan, os nad yn gwbl, wedi ei sylweddoli; o herwydd yr oedd yr unig ddwy a adwaenem, sef Mrs. Foulkes, o'r Hendre'r-wydd, a Mrs. Foulkes, priod Mr. Hugh Foulkes, yn meddu yr un ysbryd ag yntau.

Y mae pob adroddiad yn cyttuno ei fod yn ymroddgar a diwyd anarferol gyda'i efrydiau. Dyna yw tystiolaeth ei gyfeillion, ei gydefryd-wyr, a'i athrawon. Ac yr oedd efe yn hynod o dduwiofrydig a gostyngedig ei feddwl yn yr adeg yma, fel y dengys yr hanesyn canlynol, yr hwn a adroddwyd gan ei gyfaill, y diweddar Barch. Thomas Jones. Fe gofir fod Mr. Jones wedi bod yn gydysgolhaig â Mr. Williams; ond yr oeddynt wedi eu hygaru oddi wrth eu gilydd er's amryw o flynyddoedd. Cyfarfussant, fodd bynag, yn haf y fl. 1773, ac fel hyn y dywed Mr. Jones am yr hyn a ddiwyddodd rhyngddynt:—"Daeth Mr. Williams i dalu ymweliad â'i berth-yasau, a rhoddodd bregeth i ni yn ein lle bychan o addoliad yn Nghaerwys. Ar ol y bregeth, fel yr elem drwy ryw nant, a meusydd a elwid y Blorentydd, ar ein ffordd tua thŷ fy modryb, i'r Pen-uchaf, yr oedd ein hymddiddan yn troi ar y pethau pwysicaf a berthyn i'n heneidiau; a gadawodd yr ychydig eiriau a lefarodd efe y pryd hwnw argraph ar fy meddwl, nad ydwy y blynyddoedd sydd wedi myned hebio, o'r pryd hwnw hyd yn awr, wedi ei ddileu. Wedi iddo roddi adroddiad o rai o'i dreialon, a chyfeirio at y meddyliau isel oedd ganddo am dano ei hun fel pregethwr, dywedodd, yn ei iaith frodorol—y Gymraeg—gydag ochenaid, ond gyda gwên, ac mewn modd penderfynol:—"Etto (medd efe),

er fy holl annheilyngdod a'm hanghymlhwysder i'r gwaith mawr, y mae argyhoeddiad cryf yn fy meddwl y bydd i'n Harglwydd grasol ym-ostwng i wneuthur defnydd o un mor ... ang a mi, mewn rhyw ffordd neu gilydd, ... ryw adeg neu gilydd, yn ol ei ewyllys da ei hun. Gan fy mod yn gobeithio hyn, yr wyf yn ymdrechu disgwyl wrth ei ddrws, a thafu fy hunan i'w ddwyllaw."

Tra y bu efe yn Abergafenni, pregethai yn achlysurol i'r cynulleidfaoedd a alwent am ei wasanaeth; ac ymddengys ei fod yn hynod yn mysg yr efrydwr. Dywed un o'i gydefryd-wyr am dano—"ei fod yn dra dirifol a duwiofrydig, hynod o ofalus rhag gwastraffu amser, a braidid un adeg i'w weled heb lyfr yn ei law, hyd yn oed pan y byddai ei gydefryd-wyr yn mwynhau eu pleserau dinwied; ac etto yr oedd yn fwyn, ac yn amddifad hollol o ysbryd honiadol a balch o bob math. Nid wyf yn cofio," meddai, "i mi weled gŵr ieuango, na hen, oedd mor rydd oddi wrth bob math o ysgafnder. Ac felly, yr oedd ei ymddiddanion bob amser yn adeiladol ac yn werthfawr, ac yn gyffredin ar gwestiynau crefyddol." Am ei syniadau crefyddol y pryd hwn, dywed ei athraw, Dr. Davies, iddo deimlo cryn lawer o bryder yn mhertnyas iddo, yr hyn a achlysurwyd gan y digwyddiadau canlynol:—Yr oedd gweinidog a lafuriai yn swydd Henffordd, o olygiadau anfodddhaol, yn arfer talu ymweliadau achlysurol âg Abergafenni; a chafodd meddwl ymchwilgar Williams ryw fath o bleser yn ei gyfeillach; ac effeithiodd, pa fodd bynag, i siglo cryn lawer arno. Ar un adeg tueddai at Arminiaeth; yna ceid ef yn Galviniaid caeth; ar ol hynny, coffeiddiodd olygiadau yr Hutchinsoniaid, a phrynodd holl weithiau Hutchinson. Yn fuan drachefn, cymmeradwydd rai o athrawiaethau y Sandemaniaid; ond lithrodd yn fuan at Gyfriniaeth (*Mysticism*), gan gymmeradwyo y syniad fod goleuni ysbrydol yn treiddio trwy feddyliau holl ddynolryw; ac mor bell ag y gellid deall, credai y pryd hwn yn achubiaeth yr holl hil ddynol. Yr adeg hon, gofynai gwestiynau a gwnai sylwadau yn adeg darlithiau Dr. Davies yn yr athrofa a arddangosent sefyllfa beryglus ei feddwl. Ond gwelodd yr Arglwydd yn dda i estyn gwaredigaeth iddo. Ar ol ei ymddiddanion a'r gweinidog a enwyd, byddai yn fynych yn sylwi ei fod yn dwyn rhyw egwyddorion newyddion a dyethr i'r amlwg, nad oedd efe wedi eu traethu o'r blaen; ac nid oedd efe yn gallu gweld yn mha le yr oedd i aros. Gofynodd hynny iddo unwaith: ond yr ateb a gafodd oedd—nad allai efe ddywedyd; ond mai ei ddyl-edsawydd oedd canlyn y goleuni, i ba le bynag y byddai iddo ei arwain ef. Penderfynodd ar hyn fod ei arweinydd yn ŵr peryglus, ac mai mwy diogel o lawer fyddai iddo gymmeryd yr hen Feibl fel ei arweinydd, a glynu yn ddiysgog wrth hwnw. A dyna a wnaeth hyd ddiwedd ei oes, fel y gwelir drwy ei holl ysgrifeniadau. Y mae ei barch i Air Duw yn ddirfawr; ac edrycha arno nid yn unig fel rheol anfafelegid, ond fel yr unig real anfafelegid—ac ymddengys ei farn a'i deimlad yn barod bob amser i blygu iddo fel y cyfryw, pa bryd bynag, ac ar ba achos bynag yr appellai ato.

Ar dderfyn ei amser yn athrofa Abergafenni, gwahoddwyd ef, i'w gwasanaethu, gan gynnulleidfaoedd o Annibynwyr oedd mewn lle a elwir Ross, yn swydd Henffordd; yr hon a sefydlwyd, meddir, mor foreu a'r flwyddyn 1662. Efe a

derbyniodd yr alwad; ac ar y 27ain o Fawrth, 1776, neillduwyd ef i 'gyflawn waith y weinidogaeth,' yn ol yr hen dem a arferir yn Nghymru. Traddodwyd y cynghor i Mr. Williams gan ei hen athraw, Dr. Davies, oddi wrth l *Tim.* iii. 15; a'r cynghor i'r gymnulleidfa gan y Parch. Mr. Fawcett, o Kidderminster. Pan oedd yn Ross, ar yr 28ain o Orphenaf, 1777, priododd merch ieuangc o'r enw Mary Llewellyn; yr hon oedd yn foneddiges o deulu parchus, o fosaau neillduol o ddymunol, ac o dduwioldeb diffuant.

Byr fu arosiad Mr. Williams yn Ross. Derbyniodd alwad o Groesoswallt (Oswestry), a symmudodd yno yn Medi, 1777. Bu am ysbaid o amser yn athraw i nifer o fyfyrwyr a gyflwynodd boneddiges o'r enw Lady Glenorchy i'w ofal. A chyn hir ar ol ei symmudiad i Groesoswallt, symmudwyd yr athrofa o Abergafenni yno, fel y cai yr erydryr fantais o fod dan ei addysg ef, fel y cymmhwysaf a feddai yr enwad i ymddiried yr athrofa i'w ofal. Nid heb bryder dwys, ac ymgynghoriad a'i gyfeillion, a gweddiau am arweiniad y Nefoedd, y derbyniodd efe y penodiad i'r swydd bwysig hon, fel y dengys ei lythrau. Ond derbyniodd hi, ac ar y 14eg o Fai, 1782, cyrhaeddodd y llyfrau a'r offerynau gwyddonol a berthynant i'r sefydliad i Groesoswallt, a dilynwyd hwynt gan amryw o'r erydryr. Cafodd llawer o weinidogion Gogledd a Deheudir Cymru eu haddysgu ganddo tra yn Nghroesoswallt. Llafuriodd yn hynod o galed yn y dref hono—rhwyng pregethu, addysgu y myfyrwyr, ac ysgrifenu: ac yno y daeth ei allu- oedd fel ysgrifenydd i'r golwg gyntaf.

Pan yn llywydd ar yr athrofa ddywededig yn Nghroesoswallt, ar gyffiniau gwlad ei enedig- aeth, cyhoeddodd argraphiad, wedi ei dalgyru a'i ddiwygio, o Maurice's "*Social Religion Exemplified*," gyda rhai nodiadau ar y llyfr buddiol a difyrus hwnw. Cyhoeddodd hefyd, mewn pedair cyfrol, dalgyriad o Esboniad Dr. Owen ar yr Epistol at yr Hebreaid. Yr amcan wrth dalgyru y gwaith llafur-fawr hwnw oedd crynhoi sylwadau meithion yr awdwr galluog i lai o gwmpas; a gobeithiai y gallai ei wneyd drwy hyn yn fwy cyfaddas at wasanaeth Cristion- ogion yn gyffredin:—a llwyddodd hefyd yn ei amcan daionus. Yn y gyfrol gyntaf o'r gwaith, ysgrifennodd Williams ddau lythyr gwerthfawr:—un at Dr. Priestley, yr Undodiaid enwog; a'r llall at Mr. David Levi, yr Iudew; gan gymhell y ddau i ddarllen yr Epistol at yr Hebreaid, ac i gymmeryd y Beibl yn unig, ac nid traddod- iadau nac opinyonau ereill, na dychymygion, i benderfynu y cwestiynau pwysig yr ymdrinir â hwynt yn yr epistol. Cyhoeddodd hefyd breg- eth ar yr adeg hon ar "*Ddylunwlad Ymarferion Crefyddol ar ein hymafynion am y Gwirionedd*," a lythyr at Mr. Belsham, mewn cyssylltiad â hi. Ond y prif waith a ysgrifennodd, pan yn Nghroesoswallt, oedd ei waith ar "Fedydd"—at yr hwn y cawn gyfeirio etto.

Yr oedd Mr. Williams yn llafurio yn rhy galed yn y blynyddoedd hyn; a daeth yntau ei hunan i weled hyn yn raddol. Efe oedd yn cael ei ystyried fel oracl yr Annibynwyr yn Ngogledd Cymru ar yr adeg hono. Ac heb law ei ddyledswyddau dyddiol a pharhaus, yr oedd ganddo lawer o ofalon achlysurol gyda golwg ar gymnulleidfaeodd cymmydogaethol, ac ysgolion rhad dyddiol a Sabbothol hefyd yn Nghymru. Y diweddar Barch. Griffith Jones, o Landdowror, a dorodd y dywarchen hon o ddaear Cymru

gyntaf i bwrpas; ac y mae'n eglur mai efe a fu y mwyaf llwyddiannus o neb yn yr ystyr hwn. Yr oedd ganddo, mor foreu a'r flwyddyn 1760, gyunnifer a 215 o ysgolion dyddiol rhad mewn un- ar-ddeg o'n siroedd, ac yr oedd ynddynt y pryd hwnw 8,637 o ysgolheigion [gwel cyf. vi. td. 368]; a bu farw yn y flwyddyn 1761—pan nad oedd Dr. Williams ond tuag un-ar-ddeg oed, a'r Parch. T. Charles, o'r Bala, tua phump oed. Ond y mae yn eglur fod y tri yn adnabod angen- ion Cymru yn dda—ac wedi ymroddi o ddirif i'w cyflawni. Cafodd Dr. Williams gymmhorth arianol gan gyfaill iddo, yn Lloegr, o'r enw Henry Thornton, Yaw., aelod seneddol oedd yn byw yn Llundain, yr hwn fyddai yn cyfranu at achosion teilwng tua 5,000p. yn y flwyddyn. Cynnorth- wywyd ef hefyd yn fawr gan foneddiges o'r enw Mrs. Davenport. A thrwy eu cynnorthwyo hwy, efe a sefydlodd ysgolion dyddiol a Sabbothol rywbryd cyn y flwyddyn 1789 (fel y dengys llythyr a ysgrifennodd at Mr. Thornton, dydd- iedig Mai 14eg, 1789), yn y lleoedd canlynol—Treffynnon, Dinbych, Caernarfon, Bala, a Llan- fyllin. Ac fel y dengys llythyr arall a ysgrifen- odd at yr un person, dyddiedig Rhagfyr 31ain, 1790, yr oedd Pentre, Sarnau, Bangor, a Mach- ynlleth, erbyn hyn wedi eu chwangu at y nifer. At wasanaeth yr ysgolion hyn y cyhoeddodd efe ei "*Evangelical Catechist*," yn y flurf o holiadau ac atebion, gydag adnodau—yn debyg i lyfrau eraill cyffelyb yn ein hiaith. Cyhoeddwyd y llyfr yn Saesneg, yn dair rhan. Yr oedd y rhan gyntaf o hono wedi ei gyhoeddi cyn y flwyddyn 1790, fel y dengys y llythyr y cyfeiriwyd ato uchod; a bwriadai yr awdwr ei gyfieithu ei hun, i'r iaith Gymraeg, "er mwyn y rhai nad allent ddarllen y Saesneg." Y mae y rhan gyntaf wedi ei fwrriadu i blant; yr ail, i ddosbarthiadau hynach; a'r trydydd, i ddosbarthiadau hynach drachefn. A gallai y cyhoeddiad o honynt yn awr yn yr iaith Gymraeg fod o wasanaeth i ieu- engetyd ein Hysgolion Sabbothol, heb gyffwrdd dim a'r llyfrau gwerthfawr eraill a ddefnyddir; gan eu bod oll wedi eu bwriadu i wneyd prif ffieithiau y Beibl yn hyabys ynglŷn â cenwau y personau hynotaf y ceir eu hanes ynddo.

Ond agorodd drws iddo allu ymddiog o'i ofalon mawr am dymor, a hyn yn dra natur- iol. Derbyniodd alwad oddi wrth yr eglwys yn Carr's Lane, Birmingham—a chydsyniodd â hi. Dechreuodd ar ei weinidogeth yno Ionawr 1af, 1792, pan yr oedd efe yn y ddeugeinfed flwydd o'i oedran. Ei bregeth gyntaf yn Carr's Lane oedd ar *Gal.* vi. 14. Pan yn myfyrion ar y testyn hwn y derbyniodd y newydd ei fod wedi cael ei raddio yn Ddoctor mewn Duwinyddiaeth gan brif ysgol Edinburgh. Yr oedd pump ar hugain o broffeswyr dysgedig wedi arwyddo y *diploma*. Ni raid i ni ddyweyd wrth neb sydd yn gydnabyddus â gweithiau a chymmeriad Mr. Williams fod yr anrhydedd hwn wedi dyfod iddo heb yr ymgais lleiaf ar ei ran ef i'w gael. Yr oedd rhai o'i weithiau mor adnabyddus mor foreu a hyn, ac wedi cyrhaedd cymmaint o enwogrwydd, fel nad oedd neb yn rhyfdeud fod yr anrhy- edd wedi disgyn i'w ran, fel y dengys y dyfyn- iad canlynol o lythyr a ysgrifennodd Dr. Davies, o Lundain, ato ar y pryd:—"Nid eich canmawl yr ydwyf," meddai; "ond traethu fy marn yn gywir a diragrith, wrth ddyweyd nad oes, yn fy marn i, un gweinidog Ymneillduol wedi der- byn yr arwydd hwn o anrhydedd, sydd mor haeddiannol o hono ag yr ydych chiwi, o fewn

yr ugain mlynedd diweddf." A dywed awdwr galluog arall fel hyn:—"Trwy y weithred hon, ni roddodd corph o broffeswyr yr athrofa hono fwy o anrhydedd arno ef nag a dderbyniassant eu hunain." Ac yn ddiagrammheu, ni bu yr anrhydedd yn gorwedd yn esmwythach ar aeb erioed. Yr oedd hi yn ffaith hynod ei fod pan ddygwyd y newydd iddo gan gyfaill, yn myfyrio ar yr adnod uchod:—"Na ato Duw i mi ymfrostio, ond yn nghroes ein Harglwydd Iesu Grist." Add-fodd wrth ei gyfaill pa ran o'r Beibl yr oedd yn myfyrio arno ar y pryd, a'i fod yn hynod iawn o briodol iddo—"Ac yr wyf yn gobeithio," meddai, "y gallaf gadw bob amser o hyn allan at fy nhestyn." A chwaneogodd, gan gyfaroh y Nefoedd, "Caniatâ hyn, O Arglwydd! er mwyn dy drugaredd. Amen."

Yr oedd hynodrydd arall ynglŷn â'r ffaith mai dyma ei destyn cyntaf yn Birmingham. Y dref hono oedd y maes yn yr hwn yr oedd y Dr. Priestley, a enwyd o'r blaen, yn llafurio; ac yn yr hwn yr oedd efe wedi haw egwyddorion Sociniaeth gyda'r dyfalwch a'r ymroddiad mwyaf. Bu Priestley mewn dadl â Dr. Horsley ar y cwestiwn hwn, ynghyd âg ar ryddid yr ewylllys a Defnyddiodraeth (*Materialism*); yr hon a ddechreuodd yn y flwyddyn 1778, ac a barhaodd rhyngddynt am flynyddoedd. Yn 1786, cyhoeddodd Priestley lyfr oedd yn cynnwys ei ymosodiad mwyaf penderfynol ar ddywyfoldeb person y Gwaredwr:—blwyddyn ar ol dyddiad y llythyr a ysgrifennodd Williams ato ynglŷn âg Esboniad Dr. Owen ar yr Hebraid. A chwe blynedd ar ol hyn, yr ydym yn cael Williams yn codi yr athrawiaeth anfeidrol bwysig hon etto o'r llaid yr oedd Priestley, gyda'i holl nerth a'i dalentau mawrion a disglair, wedi ceisio ei thafu iddo; ac fel yn rhoddi ar ddeall i'r gŵr mawr hwnw, a hyny mewn ffordd nad allai efe ei gamsynied, ei fod ef yn penderfynu ei dysgu, a'i dadlau, a'i hamddiffyn yn y modd mwyaf cyhoeddus, a hyny yn y dref lle yr oedd efe ei hun yn preswyllo.

Y mae yn hyfrydwch meddwl am gadernid crediniaeth gwrthddrych ein herthygl yn athrawiaeth fawr a sylfaenol yr efengyl, a'i wroldeb a'i feiddgarwch yn anturio gwadu gwirionedd addysg arweinydd enwog Unitariaid y deyrnas ar yr adeg hono, yr hwn oedd hefyd yn ugain mlwydd hynach nag ef. Am y bregeth hon o eiddo Williams, dywed un ysgrifenydd galluog ei bod, "o ran ei chynllun doeth, ei hymresymiaidau pwyllg a manwl, y crynodeb sydd ynddi o brawfion ysgrhythrol, ei naturioldeb trwyadl, a'r gwirionedd efengylaidd sydd fel ysbryd byw yn treiddio drwyddi yn mhob rhan—fod y bregeth hon yn gweithio ac yn dilynau crediniaeth yn y meddwl, mor wirioneddol ac mor fyw, fel y mae hi yn haeddu cael ei chyfrif, yn ol ei maint, yn un o'r amddiffyniadau mwyaf meistr-olgar a welodd y byd o brif athrawiaethau Cristionogaeth."

Mewn cyfarfod, cynnwysedig o weinidogion Cynulleidfaol, a gynnaliwyd yn Warwick, yn mis Mehefin, 1793, cyttunwyd ar fod iddynt ddeisyf ar Dr. Williams i barotio cylchlythyr, i'r dyben o gyffroi gweinidogion ac eglwysi yr Annibynwyr i ymdrechadau mwy egniol dros ogoniant Duw a lleshâd dynion, trwy ledaenu gwirioneddau yr efengyl yn fwy, gartref ac oddi cartref. Cyfansoddwyd y llythyr hwn ganddo, a chyflwynwyd ef i'r gweinidogion yn eu cyfarfod nesaf; yr hwn a gynnaliwyd yn Nuneaton, yn

Awst yr un flwyddyn. Y mae y llythyr ei hun wedi ei gyfeirio at weinidogion awydd Warwick; ond y mae ol-ysgrif yn perthyn iddo, yr hwn sydd wedi ei gyfeirio at gymdeithasau gweinidogion yr Annibynwyr yn holl siroedd Lloegr a Chymru. Y mae tri pheth neillduol yn cael eu cynnyg yn y llythyr hwn:—Fod i ymdrechadau gael eu gwneyd i gael adfywiad yn yr eglwysi—i gyhoeddi gwirioneddau yr efengyl yn y lleoedd yr oedd mwyaf o angen am hyny yn y wlad hon—ac hefyd i ymdrechu eu danfon i genhedloedd ereill, trwy gynnal cenhadon mewn gwledydd tramor. Y mae yn deilwng o sylw neillduol mai i'r llythyr hwn, fel offeryn yn llaw yr Arglwydd, y gellir olrhain gwaith yr Annibynwyr yn mabwysiadu dau beth pwysig; sef, y sefydliad yn eu cynulleidfaoedd o gyfarfodydd misol arbenig, i weddio am lwyddiant yr efengyl; ac hefyd eu penderfyniad i ddanfion cenhadon efengylaidd i'r gwledydd paganaidd. Yn y ddau beth hyn yr oedd enwadau ereill wedi blaenori yr Annibynwyr. Yr oedd cymdeithas genhadol y Bedyddwyr wedi ei sylfaenu y flwyddyn o'r blaen. Ac yr oedd y Moraviad, yn y neillduol, wedi cymmeryd rhan flaenllaw yn y gwaith o anfon yr efengyl "i dywyll-leoedd y ddaear;" o herwydd yr oeddnynt wedi dechreu ar eu gweithrediadau cenhadol mor gynnar ag 1732. Y mae yn wir hefyd fod gan yr Eglwys ei Chymdeithas er lleadaenu Gwybodaeth Gristionogol; ond cyfyngid ei gweithrediadau hi i'r trefedigaethau. Cyhoeddwyd cylchlythyr Dr. Williams yn y fl. 1793; ac yn 1794, cefnogwyd ef mewn anerchiad galluog yn yr "*Evangelical Magazine*," gan Dr. Bogue—i'r hwn yn fwyaf uniongyrchol y priodolir y gwaith o ffurfio Cymdeithas Genhadol Llundain yn 1795. Pa fodd bynag, os cafodd y gymdeithas, fel y cyfryw, ei ffurfio drwy offerynoliaeth Dr. Bogue—ac ni fynem er dim attal yr anrhydedd oddi wrtho—y mae yn amlwg mai gwrthddrych galluog ein herthygl a ddygodd y cwestiwn i sylw Annibynwyr y deyrnas hon gyntaf, gan ei gymmhell arnynt. Ac yn mhendwy flynedd ar ol cyhoeddiad y cylchlythyr, fel y dywedwyd, fe ffurfiwyd y gymdeithas lwyddiannus uchod.

Yn ystod yr amser y bu yn preswyllo yn Birmingham, sef tair blynedd, efe a fwynhaodd dymmor o lonyddwch cymharol; a'r canlyniad o hyny a fu i'w iechyd gryfhau llawer. Yr oedd efe wedi rhoddi ar ddeall er's amser cyn hyny ei fod yn bwriadu cyhoeddi ei waith, a adnabyddir wrth y teitl canlynol:—"An Essay on the Equity of Divine Government and the Sovereignty of Divine Grace" ("*Uniondeb y Llywodraeth Ddwyfol, a Phenarglwyddiaeth Ddwyfol Ras*")—ac yr oedd enwau yn cael eu hanfon iddo oddi wrth bersonau awyddus i'w dderbyn o wahanol barthau y deyrnas; a llawer o ymofyn pryderus am ei ymddangosiad. Yr oedd mwy na'i hanner wedi ei argraphu; ond daeth profedigaethau tenlunaid yr awdwr, ynghyd â sefyllfa ansefydlog ei iechyd ei hun, i'w attal i gwblhau ei amcan; a bu yn anorphenol am amryw flynyddoedd. Ond yr oedd nerth cynhenid ei gyfansoddiad yn dechreu dychwelyd erbyn hyn; a buasai wedi myned yn mlaen i'w orphen, pe nas galwseid ef i droi mewn cylchoedd pwyais ereill oedd yn trethu ei amser a'i nerth i raddau mawr iawn.

Yr hyn yr ydym yma yn cyfeirio ato, yddw ei bennodiad i fod yn llywydd ar athrofa yr enwad Annibynol yn Rotherham, yn swydd Gaerefrog,

ac yn weinidog ar yr eglwys a ymgynnullai yn Masbro, yn nghymmydogaeth y dref a enwyd. Derbyniodd wahoddiadau taer i ymgymeryd a'r ddwy swydd cyn marwolaeth Mrs. Williams; ond ar ol ei chladdu hi y penderfynodd eu hatteb yn gadarnhaol. Yr oedd ei ymadawiad o Birmingham yn achos o ofid dwfn a dwys i'r eglwys yn Carr's Lane—i'r hon y bu y diweddar Barch. John Angell James yn gweinidogaethu ar ei ol am lawer o flynyddoedd, a lle y mae Mr. R. W. Dale yn llafurio yn awr—ond fod y capel wedi ei halesu. Pan yr ymgymmerodd efe a gofal yr eglwys hon, yr oedd hi mewn sefyllfa hynod o anfoddfaol, a'i hamgylchiadau yn ddryrs a therfysglyd; ac yr oedd y gynulleidfa hefyd yn llawer llai mewn canlyniad—fel y galleid disgwyl. Ond yr oedd gŵr o grefyddolder, a doethineb, pwyll, ac ysbyrdolrwydd Dr. Williams, yr hwn oedd hefyd mor fawr ei sêl dros y gwirionedd, ac mor alluog i'w amddiffyn—yr oedd gŵr o'i fath ef yn dra chymmhws i adferu pethau i drefn; a bendithiwyd ei lafur â llwyddiant mawr. Ar addeg ei ymadawiad o'r dref i gymmeryd gofal yr athrofa a enwyd, derbyniodd lythrau oddi wrth lawer o bersonau yn amlygu eu serch tuag ato, ac yn dwyn tystiolaeth i'r lles a dderbyniast o dan ei weinidogaeth; ac yr oedd un o honynt wedi ei lawnodi gan bump ar hugain o ddynion ieuainig, oedd wedi bod yn arfer mynychu cyfarfodydd, yn y rhai yr arferid ymdrin â thestynau o'r Ysgrithyrau, a chwestiynau duwinyddol, o dan ei arolygiaeth ef. Ac mor fawr oedd parch yr eglwys a'r gynulleidfa hono tuag ato, fel y gosodasant goflec o farmor yn mur yr adeilad—ac y mae hi yno hyd heddyw—yn goffawriaeth am gyasylt-iaid Dr. Williams a hwynt.

Ar y 30ain o Fedi, 1795, y dechreuodd efe ar ei orchwylion pwyysig yn Masbro, ac agorwyd yr athrofa ar y Bed o Dachwedd dilynol. Yn y lle hwn y llafuriodd hyd derfyn ei oes:—a Rotherham, bellach, y cyssylltir ei enw, ac fel 'Dr. Williams, o Rotherham' yr adnabyddir ef o hyn allan. Pregethodd, a dygodd, ac ysgrifennodd lawer iawn yn y lle hwn. Ar yr 28ain o Orphenaf, 1796, galwyd arno ar fyr rybudd, i draddodi siars i'r cenhaden cyntaf, y rhai oedd ynt y nghylch cael eu hanfon allan i Ynysoedd Môr y Deheu gan Gymdeithas Genhadol Llundain. Cyhoeddwyd y siars yma:—ac mewn math o ymddiheurad a gyhoeddwyd gydag ef, rhoddir ar ddeall mai mewn diwrnod y cafodd ei gyfansoddi, iddo gael ei draddodi y dydd canlynol, a'i argraffu y trydydd dydd, a'i ddanfôn hefyd i'r wasg heb ei ail ysgrifenu. Amgylchiadau oedd yn peri fod y brys yma yn angenrheidiol: er hyn, y mae yn anerchiad galluog a rhagorol—yn sylfaenedig ar Gen. xvii. 1. Y mae y cyngorion a roddir, a'r cymmhellion a ddefnyddir, yn hynod briodol i'r achlysur, ac yn cael eu gosod allan yn yr arddull gref a chŵr oedd yn nodweddu ei bregethau a'i weithiau.

Wedi iddo ymsefydlu a chartrefu yn Rotherham, cyhoeddodd amryw lyfrau a thraethodau tra gwerthfawr. Mewn cysylltiad a'r Parch. Edward Parsons, o Leeds, oghoeddodd Weithiau y Dr. Doddridge, mewn deg o gyfrolau heirdd; y rhai a gyfoethogwyd yn fawr gan nodiadau o'i eiddo ef ei hun, ar lawer o'r pyngiau yr ymdriniaid Dr. Doddridge a hwynt. Cyhoeddodd hefyd weithiau yr Arlywydd Edwards—neu, fel yr adnabyddir ef oreu gan lawer yn Nghymru, 'President Edwards,' neu 'Jonathan Edwards o

America'—gyda nodiadau gwerthfawr o'i eiddo ei hun, er egluro, coethi, diwygio, ac amddiffyn amrywiol bethau yn ngwaith y gŵr mawr ac enwog hwnw. Y mae sylwadau Dr. Williams ar draethawd Edwards ar yr ewyllys yn nodedig o werthfawr. Cyhoeddodd hefyd bregeth o'i eiddo ei hun ar Etholedigaeth, gydag olnodion. Tynodd y bregeth hon sylw mawr yn Lloegr a Chymru: a gwrthwynebwyd ei olygiadau ar "darddiad drwg moesol," y rhai a welir yn yr olnodion yn cael eu hegluro i raddau, gan amryw o ddynion galluog; ond barna llawer nad oedd ynt yn amgyffred y pwnge crystal ag y buasai yn ddymunol. Cyhoeddodd hefyd amryw bregethau ereill, ac anerchiadau, o bryd i bryd. Cyhoeddodd argraffiad o Salmau a Hymnau Dr. Watts, gydag attodiad gwerthfawr, a "Musical Hints" at wasanaeth cantorion cynulleidfaol. Cyhoeddodd hefyd lyfr gwerthfawr iawn i bregethwyr yr efengyl, o'r enw "Y Pregethwr Cristionogol." Ond y ddau waith mawr a gyhoeddodd efe, pan yn Rotherham, oedd ynt y traethawd a enwyd o'r blaen, sef ei "Equity and Sovereignty," a'i "Defence of Modern Calvinism," yr hwn oedd yn atebiad i haeriadau Dr. Tomline, esgob Lincoln, gyda golwg ar Galviniaeth; ar ba rai y cawn sylwi yn mhellach rhagllaw.

Caaglywyd gweithiau Dr. Williams ynghyd, ychydig o flynyddoedd yn ol, a chyhoeddwyd hwynt yn bedair cyfrol, dan olygiaeth y Parch. Evan Davies, o Dalston; yr hwn, drwy hyny, a wnaeth wasanaeth gwerthfawr i ddynion myfyrig yn mysg pob enwad crefyddol. Nid yw y cyfrolau hyn yn cynnwys ei nodiadau ar Weithiau Edwards, ac Owen, a Doddridge, na'i "Christian Preacher," na "Social Religion Exemplified" chwaith.

Wrth gymmeryd golwg ar y gweithiau hyn, yn y cyfrolau a gyhoeddwyd gan y Mrs. Niabet a'i Gyl., o Lundain, gwelir mai y tri sydd yn sefyll allan yn mlaenaf yn mysg cyfansoddiadau Dr. Williams, ydynt, ei lyfr ar "Fedydd," ei "Equity and Sovereignty," a'i "Defence of Modern Calvinism." Nid oes un o honynt wedi gwneyd eu ffordd i'r Gymraeg, o herwydd yr anhawder fyddai ynglŷn a'u cyfieithu yn ddealladwy, gan mor athronyddol y mae efe yn ymdrin a'r holl gwestiynau sydd yn dyfod dan ei sylw. Ni a gymmerwn ein rhyddid, gan hyny, i agor ychydig ar y trysorau sydd ynddynt, er mwyn rhoddi cyfeusdra i'n cydgenedl ddyfod i adnabod y Cymro hwn a'i ysgrifeniadau yn well, ac i weled y lle mawr a lanwodd yn llenyddiaeth grefyddol y deyrnas yn niwedd y ganrif ddiweddar, a dechreu yr un bresennol.

Y mae ei waith ar "Fedydd;" sef, ei "Antipadobaptism Examined," yn cynnwys sylwedd yr oll y gellir ei ddywedyd o blaid taenellu, a bedyddio babanod. Ond nid yw efe yn myned mor bell a llawer o'r Cynulleidfaolwyr, a'r Eglwys Sefydledig, ac ereill, drwy bleidio bedyddiad babanod pawb, fel y gwelir yn y sylwadau canlynol. Yr hyn a barodd iddo ysgrifenu y llyfr hwn oedd cyhoeddiad gwaith ar Fenydd, gan ysgrifennodd galluog iawn a berthynai i'r Bedyddwyr, o'r enw y Parch. Abraham Booth, yn y flwyddyn 1784, dan y teitl "Padobaptism Examined." Yr oedd Mr. Booth yn selog dros olygiadau yr enwad y perthynai iddo, ac y mae ei ysgrifeniadau yn gyfryw ag a duddent i ddylanwadu yn fawr ar y neb a'u darlennu. Y mae yn ddiagramheuol fod y cynllun a dynodd Mr. Booth allan iddo ei hun yn y gwaith hwn yn

brawf o allu mawr, ac y mae efe hefyd wedi ei weithio allan yn dra meistrolgar. Wedi iddo amlygu yr egwyddorion y dadleuai drostynt, y mae yn dyfynu brawddegau o ysgrieniadau a phregethau nifer o ddynion galluocaf yr enwadau a berthynant i'r blaid wrthwynebol, yn mha rai yr addefant, neu y tybia efe eu bod yn addef, cywirdeb golygiadau y Bedyddwyr, mewn rhan neu yn gwbl, ar y materion oedd mewn dadl rhyngddynt a'u gilydd. Y sylfeini ar ba rai y mae Mr. Booth yn ymresymu yn benaf ydynt y rhai canlynol:—Mai sefydliad pendant (*positive institution*) yn gwbl, yn hollol, ac yn unig, ydyw yr ordinhâd o fedydd; fod yn rhaid i sefydliad pendant gael ei sylfaenu ar orchymyn uniongyrchol, neu esamplysbrydoledig; fod geiriad y gorchymyn i'w ddeall fel yn penderfynu yn gwbl ei ystyr pennodol, a bod yr ymadroddion yn mha rai y gosodir yr esamply allan i egluro yn fanwl y tardynau a berthynant iddo; fod y geiriad yn y ddau amgylchiad i'w hesbonio yn unig yn ol eu hystyr cyntaf neu flaenaf, neu oleiaf eu hystyr mwyaf cyffredin yn unig; nad oes ymresymu i fod o gwbl ynghylch dim a berthyn i'r ordinhâd; ac nad ydyw ymadroddion cyffredinol i'w hystyried fel yn cynnwys y manylion gwahanol a gynnwysir ynddynt, ond i'w cyfyngu i'r rhai sydd yn eglur yn cael eu nodi yn yr ymadroddion cychlynol. Neu, mewn geiriad ereill, ymddengys Mr. Booth fel pe byddai ei egwyddorion yn cael eu cynnwys yn hyn—fod yn rhaid i bob peth a berthynna i sefydliad pendant gael ei benderfynu trwy orchymyn pendant neu esamply eglur.

Y mae yr eglurhâd uchod ar osodiadau Mr. Booth yn dangos nad dyn cyffredin ydoedd efe mewn un modd; ac nad gorchwyl dibwys oedd anturio i'r maes i'w gyfarfod. Pa fodd bynag, ymgymerodd Dr. Williams âg ef, a chyflawnodd yntau ei waith mewn dull lawn mor feistr-olgar. Nid ymdrafferthodd efe â chwilio i gywirdeb y dyfyniadau neu yr addefiadau y cyfeiriwyd atynt o eiddo bedyddwyr babanod, nac â cheisio dangos pa fodd y gallent fod wedi eu tynnu oddi wrth eu cyd-destynau, neu y gallent fod yn gysson â'r golygiadau y dadleuai efe drostynt. Ond ymddengys yn ei waith fel un yn teimlo mai ei ddyledswydd oedd ymoseod yn uniongyrchol ar brif osodiadau ei wrthwynebydd. A phwy bynag sydd yn dymuno penderfynu y ddau gwstiwn, ynghylch dull a deiliaid bedydd, i foddlonrwydd ei feddwl ei hun, nis gall wneuthur yn well na darllen y ddau waith yn bywll-og ac yn ystyriol; gan nas gellir gwneyd cyflawnder â hwynt heb hyn.

Y modd y mae Dr. Williams yn cymmeryd y cwestiwn mewn llaw ydyw trwy ofyn, Pa beth sydd i'w ddeall wrth ddeddf neu ordinhâd bendant? A Pha mor bell y mae yr ordinhâd o fedydd yn meddu y cymmeriad hwnw? Y mae efe yn ateb y cwestiwn cyntaf (ond nis gallwn yma ond rhoddi crynodeb byr iawn o'i sylwadau) trwy addef fod y dyfyniad a roddodd Mr. Booth o'i defniniad canlynol o eiddo yr esgob Butler ar 'orchymyn pendant' yn gywir; yr hwn sydd fel y canlyn:—

“Dylid, gan hyn, gymmeryd gofal pan y bydd cymmharieith yn cael ei wneyd rhwng dyledswyddau pendant a moesol, na byddont yn cael eu cymharu yn mhellach nag y maent yn gwahanieithu—yn mhellach nag y mae y blaenaf yn bendant, neu yn oddi o orchymyn penarglyddiaethol yn unig, nad ydym yn gydnabyddus â'r rhesymau pa ham y

mae yn cael ei orchymyn—a'r olaf yn foesol, neu yr hwn y galleid canfod y rheswm neu y rhesymau pa ham y mae felly, pe na buasai unrhyw orchymyn yn bod mewn perthynas iddo.”

Addefai Dr. Williams gywirdeb y defniniad yma o ddeddf neu orchymyn pendant; ond dadleuai nad oedd Mr. Booth yn ei draethawd wedi cymmeryd y gofal angenrheidiol y galwai Butler sylw ato, wrth gymmhwyso y defniniad at yr ordinhâd o fedydd; a dywedai hefyd, nas gellir ei hystyried yn meddu y cymmeriad o ordinhâd bendant yn unig. Credai efe mai cymmeriad cymmysg a feddai yn hytraoch—fod rhai pethau ynglŷn â hi yn bendant, ac eraill yn foesol; neu mewn geiriad ereill, fod rhai pethau ynddi nas gellir gweld y rheswm neu y rhesymau pa ham y maent felly, tra y mae rhesymau boddhaol i'w canfod yn eglur dros bethau eraill a berthynant iddi. Ac ni a roddwn yma ychydig o ddyfyniadau yn cynnwys crynodeb o'i sylwadau, a gauglodd ei fywgraphydd, y Parch. Joseph Gilbert, o'i waith ar yr ordinhâd hon:—

“Trwy gymmhwyso y sylwadau hyn at yr ordinhâd o fedydd, fe welir ei bod o nodwedd gymmysg. Y mae hi yn rhagdybiad deddfau blaenorol, ac egwyddorion adnabyddus hefyd; a chwanegir ganddi at y deddfau a'r egwyddorion hynny osodiad nas gallasai unrhyw ymarferiad o eiddo rheswm dynol ei ragweld. Y mae y gosodiad newydd hwn yn gynnwysedig mewn cynfnewid pennodol yn y sêl, neu yr arwydd, drwy yr hwn y mae y Brenin Mawr yn gweled yn dda i gadarnhau ac awdurdodi, megys â'i enw ei hun, y cyhoeddiad o'i freinlen o ragorfreintiau i ddynolryw. Y sêl oedd yn blaenorol wrth y freinlen hon oedd yr enwaidd; ond rhag llaw, bedydd ydyw y sêl i fod. Nid deddf y freinlen ei hun ydyw bedydd:—ond y mae y freinlen yn cael ei golygu mewn bod, ond fod cyhoeddiad hel-aethach o honi yn cael ei wneyd, a bedydd ydyw y sêl newydd sydd i fod wrthi, drwy yr hon y mae y rhodd hono o hynny allan i gael ei selio neu ei chadarnhau. Pa beth bynag ydyw y sêl, y mae yn eglur fod yn rhaid iddi ddilyn y freinlen, a bod yn gyfrêd a hi: o herwydd y mae y ddrwy yn perthyn i'w gilydd, ac yn anwahanol—yn gymmaint a'u bod yn cadarnhau ac yn egluro eu gilydd. O ganlyniad, wedi i'r freinlen gael ei rhoddi, y mae y modd y mae y sêl i'w chymmhwyso (neu, pwy ydyw ei gwrth-ddrychau) i'w ddeall oddi wrth amcan y freinlen ei hun. Ond nis gellir gwybod natur neu ffurf y sêl ei hun ond trwy ddadguddiad dwyfol pellach o natur penarglyddiaethol. Y mae yr atebiad i'r cwestiwn, Pa beth ydyw y sêl? yn dangos yn eglur pa beth yn yr ordinhâd sydd o natur bendant (*positive*); ond pe y gofnyd, I, neu ar, bwy y mae y sêl i gael ei gweinyddu? ni cheir atebiad iddo ond yn natur ac amcan y freinlen, wrth yr hon y mae y sêl yn gyssylltiedig, ac o'r hon y mae hi yn arwydd gadarnhaol.”

“Y mae y osgliadau sydd i'w tynnu oddi wrth yr ymresymiad hwn yn ymddangos oddi wrth ddeddf y sefydliad ei hun. Y mae y ddeddf hono yn gosod allan yn eglur ac amlwg, fel y mae yn rhaid iddi, y rhan o'r ordinhâd hon sydd o natur bendant; sef, y math o sêl a gyssylltydd â hi. Ond y mae hi yn gadael y gwrthdrysau sydd yn ei golwg, neu y rhai y cymmhwyso y sêl atynt, i'w penderfynu gan natur ac amcan y freinlen ei hun. Dengys cyssylltiad y sêl â'r freinlen fod pawb y gellir ystyried eu bod yn dyfod o dan yr olaf â chanddynt hawl i'r blaenaf.”

Wedi egluro yr egwyddorion uchod, y mae efe yn eu cymmhwyso at wrthdrysau bedydd; ac yn hyn, y mae efe, fel y dywedwyd eisoes, yn eglur yn gwahanieithu oddi wrth yr enwad y perthynai iddo. Ni a roddwn yma ychydig o

ddyfyniadau pellach sydd yn dwyn perthynas â'r wedd yma ar y cwestiwn:—

"A'r Iesu a ddaeth, ac a lefarodd wrthynt, gan ddywedyd, Rhoddwyd i mi bob awdurdod yn y nef ac ar y ddaear. Ewch gan hynny a dysgwch yr holl genedloedd, gan eu bedyddio yn enw y Tad, a'r Mab, a'r Ysbryd Glân; gan ddyngu iddynt gadw pob peth a'r orchymynais i chwi. Ac wele, yr ydwyf fi gyda chwi bob amser hyd ddiwedd y byd, Amen;" *Mat. xxviii. 18, 19, 20.* Rhoddwyd y commisiwn hwn i bersonau oedd wedi derbyn addysg fel Iuddewon; ac y mae yn eglur fod yn rhaid ei esbonio yn ol fel yr oedd yn cael ei ddeall ganddynt hwy ar y pryd, o dan yr amgylchiadau yr oedd- ynt ynddynt. Beth pe byddai i ni dybied fod y gorchymyn fel y canlyn:—'Ewch a phroselytiwch yr holl genedloedd i'r grefydd Iuddewig, gan enwaedu arnynt, gan ddyngu iddynt gadw pob peth a'r orchymynais i chwi,' ai ni busent yn deall y gorchymyn hwn yn ol y syniadau oedd wedi ymsefydlu yn eu meddyliau? Ai ni chwasi plant eu hystyried yn broselytiaid, ynghyd â'u rhieni crediniol? ac oni chaffai arwydd yr enwaediad ei weinyddu ar y naill fel y llall, a thrwy hynny selio iddynt gyfiawnder y ffydd, neu fod yn arwydd i'r naill fel y llall fod bendithion y freinlen â'u hwyneb arnynt hwy? A oes rhyw ammhauaeth—a allai ammhauaeth fod, mai yr ystyr eang hwn a roddasid i'r gair *proselyt*? Disgwyliasiad i broselytiaid mewn oedran gyfnewid a phrif byngciau ac arferion y gyfndrefn Iuddewig, a'i derbyn megys oddi wrth yr Arglwydd; tra yr ystyrir fod eu plant yn ymuno â hwy yn eu hymadawiad oddi wrth baganiaeth, a'u dyfodiad i gylch y cyfammod Abrahamaid. Wrth gwrs, nis gellid ystyried y rhai a wrthodent ei fanteisio fel y rhai a gyfranogent o'i fendithion, ac nis gallai eu plant gael eu hysgaru oddi wrthynt. Ond pa ham y gadwyd hiliogaeth eraill gyda'r pagan cyndyn, yn hytrach na chael eu cynnwys yn y freinlen gyda'u rhieni? Y mae yn eglur pa fodd y buasai Iuddew yn ymresymu ar y cwestiwn hwn; o herwydd yr oedd efe bob amser wedi arfer derbyn y plentyn gyd â'r rhiant; ac hyd nes y gorchymynir iddo wneyd yn wahanol, dilyn yr arferiad yn mlawn a wna efe.

"Yn awr, cymmharer y commisiwn tybiedig hwn gyda'r un gwirioneddol. Gorchymynir yr un personau i fyned allan a gwneuthur dysgybilon o'r holl genhedloedd—nid at y grefydd Iuddewig, ond at yr un Gristionogol—ac wedi hynny i gydnabod y pro-selytiaid, neu y dychweledigion, nid trwy enwaediad, ond trwy feddyd. Y mae yma yn amlwg iddynt ar unwaith ddau wahanineth. Y mae yn rhaid i'r proselyt yn awr—nid dyfod yn ddygybri i Moses y rhaglaenor, ond i Grist, am yr hwn yr ysgrifennai Moses:—rhaid iddo gredu, nid yn unig yn yr Arglwydd, ond yn y Messiah. Y mae y grefydd yn wir yr un, ond y mae yr oruchwyliaeth a berthyn iddi wedi ei newid; ac y mae y sêl cyssylltiedig â'i gweinyddiad wedi ei newid hefyd. Nid yr hen ddefod o enwaediad sydd i'w harfer rhag llaw, ond yr un sydd newydd ei hawdurdodi. Ond wedi gwneuthur y cyfnewidiadau hyn, y mae pob peth arall, mor bell ag y mae a fydd â'r cwestiwn hwn, yn aros fel o'r blaen. Yn awr, y mae y proselyt mewn oed a ddychwelir oddi wrth baganiaeth yn credu yn Nghrist fel eisoes wedi ymddangos—ond o'r blaen, nis gallai efe ond credu yn yr Iehofah yn unig, ac mewn Messiah oedd i ymddangos wedi hynny. Ond yn sicr, yn y naill amgylchiad a'r llall, gyda'r rhai mewn oed, y mae yn rhaid derbyn hefyd blant y teulu.

"Nid yw yr egwyddor hop, sydd yn adnabyddus er a' osau, wedi myned o dan unrhyw gyfnewidiad. Nid ydyw y syniad hwn, sydd wedi ei sefydlu yn meddwl y gweinyddwr, megys gan gyfraith natur, mor gadarn fel nad ydyw yn ail yn mron i unrhyw egwyddor wreiddiol yn ei gyfansoddiad—nid ydyw yn cael dim yn y gorchymyn i'w ddirymu—nid ydyw hwnw hyd yn oed yn cyffwrdd âg ef; ac o blegid hyn, heb fod gwyrrth yn cael ei chyflawni, yn

ddiammheul ceidw y llywodraeth yn ei lawn rym. Y mae yn amhosibl dychymygu fod unrhyw betrusrer yn meddwl yr apostolion ar y mater.

"Ond dywedir, pa fodd bynag, os bydd i ni esbonio y commisiwn yn ol syniadau yr apostolion, a'u hystyried fel Iuddewon, fod yn rhaid i ni gau allan fenywod o fod yn ddeiliaid bedydd, a derbyn caethion a fyddant mewn oedran. Heb law ystyriaethau eraill sydd yn ddigonol i dafu yr wrthddadl hon o'r neilldu, gellir sylwi fod y neillduolion hynny yn eglur yn cael eu diddymu yn y rheol efengylaidd; o herwydd, hysbysir ni gan yr apostol, fod 'cynnifer ag a fedyddiwyd yn Nghrist, yn gwiago Crist'; ac nad oes yma wahaniaeth rhwng 'gwryw a benyw, a chaeth a rhydd, nac Iuddew a Groegwr.' Yn y gyfran hon o'r Ysgrhythyr Lân, y mae cymmhar- iaeth eglur yn cael ei gwneyd rhwng y goruchwyl- iaethau Iuddewig a Gristionogol; a thra y mynegir fod neillduolion eraill a berthynent i'r flaenaf yn cael eu diddymu, y mae derbyniad plant gyda'u rhieni i'r eglwys yn aros yn ei lawn rym. Ond, pe y gellid dangos trwy dystiolaeth gyffelyb fod y gyfran hon o'r cynllun hefyd wedi ei newid—yna, ac nid cyn hynny, y gellid gwrthbrofi yr ymresymiad uchod.

"A ddywedir, er hynny, na allwn ymresymu oddi wrth broselytiaeth at Iuddewiaeth at broselytiaeth at Gristionogaeth, o herwydd fod yr oruchwyliaeth wedi newid? Caniateir fod yr oruchwyliaeth wedi newid, ond nid y bendithion a gyfreiner—fod y ffurf wedi newid, ond nid y sylwedd. Nid oes yma un efengyl newydd, na breinlen newydd; ond yn unig argraffiad helaethach o'r un oedd mewn bod o'r blaen. Nid er mwyn gwneuthur dyn yn Iuddew— yn ddinesydd cydnabyddedig—â'i alluogi i gyfran- ogi o fanteisio gwladol yn unig yr oedd y proselyt i gael ei enwaedu; ond hefyd fel yn rhoddi sêl ar y dadganiad yn mherthynas i 'gyfiawnder y ffydd.' Ao yn y golygiad diweddfaf hwn, y mae bedydd yn selio yn awr yr hyn yr oedd yr enwaediad yn ei selio o'r blaen. Gan fod y fendith yn parhau yr un, felly hefyd y mae yn rhaid fod y cymmhwysiad o'r sêl.

"Pe buasai cydnabyddiaeth newydd yn angen- rheidiol o hawliau plant credinwyr, y mae hynny i'w gael yn nadganiad yr apostol Pedr. 'I chwi,' medd efe, 'y mae yr addewid, ac i'ch plant'...yr addewid adnabyddus, y disgwyliwyd am dani am oesoedd; sef, bendith Abraham—yr hon a elwir yn addewid yr Ysbryd, a'r hon a roddwyd ar y cyntaf iddo ef mewn iaith oedd yn cyfateb yn hollol i eiriau yr apostol. Pwy a ddichon amhewu nad ydyw yr ymadroddion hyn—'i chwi ac i'ch plant' mewn un amgylchiad, ac 'i ti y rhoddfaf ef, ac i'th hâd byth' yn y llall—yn golygu ac yn cynnwys yr un peth?"

Y mae golygiad Dr. Williams ar y pen hwn rywbeth yn debyg i hyn:—fod y Drindod wedi myned i gyfammod gyda golwg ar ddynolryw— bendithion yr hwn sydd yn amhrisiadwy; a bod y cyfammod hwnw wedi ei ddatguddio ar wahanol adegan, a chyda graddau cynnyddol o eglurder, hyd y dadguddiad olaf a geir o hono yn ngoruchwyliaeth yr efengyl. Cafodd rhai o'i ddarpariaethau eu dadguddio i Adda, Noah, Abraham, Moses, a Dafydd, ynghyd âg ereill. Ond yn mhob dadguddiad, yr oedd rhyw ogon- iant newydd yn cael ei ddwyn i'r golwg yn barhaus; o herwydd pa ham y mae pob un yn cael ei gysylltu genym ni âg enw y person a'i derbyniodd—megys y dadguddiad i Adda ar ol y cwmp, a'r cyfammod â Noah, âg Abraham, a Moses, a Dafydd. A dadleus efe, nad cyfam- modau gwahanol yw y rhai hyn; ond dadgudd- iadau neu amlygiadau pellach o'r un cyfammod tragwyddol a wnaed rhwng y personau dwyfol a'u gilydd—ac mai y dadguddiad olaf a gaiff y byd o'r un cyfammod ydyw yr efengyl; ac felly, fod yr eglwys yn cael ei gwneyd i fyny o'r un

personau o dan yr oruchwyliaeth hon ag o dan yr oruchwyliaeth flaenorol. Y mae efe yn dwyn y golygiadau hyn, ac yn wir yr oll a ddywed, at faen prawf y gwirionedd. Pa mor bell y mae efe wedi llwyddo i brofi gwirionedd y gyfundrefn y dadleuai drosti, ni pherthyn i ni geisio ei ben-derynu mewn erthygl fel hon.

Y mae Dr. Williams hefyd yn ymdrin yn helaeth â'r dull o weinyddu yr ordinhâd hon. Dadleuai Mr. Booth o blaid golygiadau y Bedyddwyr; sef, fod hynny i'w wneyd trwy drochriad. Ond y mae Dr. Williams yn cymmeryd yr ochr arall i'r cwestiwn; ac yn dadleu fod yr ordinhâd i'w gweinyddu trwy daenellid; ond nis gallwn roddi dyfyniadau pellach.

Attebodd Mr. Booth Dr. Williams, a chyhoeddodd yntau attebiad iddo.

Am y gwaith y cyfeiriasom yn barod ato; sef, "*The Equity of Divine Government, and the Sovereignty of Divine Grace, and an examination of the Arminian System*."—"Uniondeb y Llywodraeth Ddwylol, a Phenarglywdiaeth Ddwylol Ras, gydag ymchwiliad i'r gyfundrefn Arminiaidd"—ni oddef ein terfynau i ni ymdrin âg ef mewn un modd yn ol ei deilyngdod; a chan fod yn angenrheidiol rhoddi dyfyniadau helaeth iawn o hono cyn y gellir gwneuthur cyfiawnder âg ef, ni y mattaliwn. Gall teitl y gwaith hwn ymddangos yn ddyeithr i lawer; ond y mae yn ddisgrifiad cyflawn a chywir o gynnwysiad y llyfr, a hynny mewn geiriau mor syml ag y galleid eu harfer. Er fod llawer o hono wedi ei ysgrifenu cyn i'r awdwr adael Croesoswallt, ni chyhoeddwyd yr argraffiad cyntaf hyd y flwyddyn 1809. Y mae yn ymdrin â thestynau sydd yn meddu dyrdordeb a phwysigrwydd dirfawr i bob Cristion, ac wedi peri pryder i laweroedd o wŷr o enwogrwydd mawr, o herwydd yr anhawserau oedd ar eu ffordd i gael golygiadau boddhaol arnynt. Yn ei ragymadrdd i'r gwaith, y mae efe yn ein hysbysu o'r amcanion neillduol oedd ganddo mewn golwg wrth ei ysgrifenu, yn y geiriau canlynol:—

"The author, therefore, frankly states that he has in view to counteract the spreading and growing influence of what he considers a false and pernicious moral philosophy—to exhibit the Divine character in an honourable, amiable, and attractive light—to reconcile seeming inconsistencies respecting the Divine conduct—to confirm serious Christians in the radical principles of revealed truth, against the subtleties of scepticism—and to vindicate the rationality of experimental religion against the too prevalent charge of enthusiasm."

Ni a roddwn yma rydd gyfleithiad o'r dyfyniad uchod, fel y canlyn:—

"Y mae yr awdwr yn hysbysu yn rhydd mai ei amcan drwy y gwaith hwn yw gwrthweithio dylanwad ffurf o athroniaeth foesol anghywir a niweidiol, sydd yn ymcaenu yn barhaus—gosod allan gymmeriad y Duwod mewn goleuni anrhydeddus, hawdd i'w garu, ac sydd yn tueddi i ennyn serch dynion, a'u tynu ato—cyssoni anghysionderau ymddangosiadol yn mherthynas i ymddygiadau Duw—cadarnhau Cristionogion difrifol yn egwyddorion gwreiddiol y Dadguddiad dwyfol yn ngwyneb ystrywiau ammheuwyr—ac amddiffyn crefydd broffisidol yn ngwyneb y cyhubiad rhy gyffredin a roddir yn ei herbyn mai penboethni ydyw."

Dyna grynodeb o'r amcanion y profesai Dr. Williams oedd ganddo mewn golwg yn y gwaith gorcheatol hwn. Er na oddef ein terfynau i ni, fel y gweddasom, roddi eglurhâd ar y modd y gweithiodd allan yr amcanion hyn, ni a roddwn

yma ei gynnwysiad; gan y ceir drwy hynny olwg ar eangder y maes y mae ym ymdaenu drosto, a manylwydd ymdriniaeth yr awdwr â'i destyn. Y mae y rhan gyntaf o hono, sef "Uniondeb y Llywodraeth Ddwylol, a Phenarglywdiaeth Ddwylol Ras" yn rhanedig i wyth o bennodau; cynnwysiad parai, wedi eu talfyru, sydd fel y canlyn:—

PENNOD I.—Sylwadau rhagarweiniol, laf, Ar yr anhawserau y mae yn rhaid eu gorchfygu. 2il, Ar natur a gwasanaeth awurdod yr Ysgrifthyrau Sanctaidd, a'r dystiolaeth neu y profion a geir o honynt.

PENNOD II.—Darnodiad ac eglurhâd ar dermau. *Adran* laf, Am gyfiawnder, rhyddid, gweithredydd moesol, natur pethau, ac achos nacael a goddefol. 2il, Am ben-arglywdiaeth, angenrheidrwydd, damwain (*contingency*), Calviniaeth ddiweddar, ac Arminiaeth ddiweddar.

PENNOD III.—laf, Am lywodraeth foesol yn ei pherthynas â'r Llywodraethwr Gorchhaf. 2il, Am ddyn fel deiliad o lywodraeth foesol Duw. 3ydd, Am y rheol foesol yn ol yr hon y llywodraethir dyn.

PENNOD IV.—Am lywodraeth foesol yn ei pherthynas â'r gwahanol oruchwyliaethau a berthynent i grefydd, fel y mae wedi ei dadguddio.

PENNOD V.—laf, Am lywodraeth foesol yn ei pherthynas â gwrthodrychau ac amcanion yr efengyl. 2il, Am lywodraeth foesol yn ei pherthynas â hawliau yr efengyl, a'r rhwymau sydd ar bechaduriaid i'w chredu. 3ydd, Am lywodraeth foesol yn ei pherthynas â rheol, gwrthodrychau, dull, effeithiau, a chanlyniadau y farn ddiweddar.

PENNOD VI.—laf, Am benarglywdiaeth fel hawlfraint y Duwod. 2il, Am yr arferiad o'i benarglywdiaeth gan Duw yn ei berthynas â chyfundrefn o foddion a dybenion.

PENNOD VII.—laf, Golygiad ar ras penarglywdiaethol mewn gwahanol berthynasau. 2il, Am ras mewnol penarglywdiaethol:—ei natur neillduol, yr angenrheidrwydd am dano, a'i bwysigrwydd.

PENNOD VIII.—Pwysigrwydd y golygiadau blaenorol ar gyfiawnder a phenarglywdiaeth yn cael ei ddangos yn eu cymmhwyder i egluro cwestiynau mwyaf pwysig ynglŷn â moesau (*morals*). *Adran* laf, Golygiad ar gyfiawnder a phenarglywdiaeth yn eu perthynas â myfyrdodau ar waith Duw mewn creadigaeth a rhagluniaeth. 2il, Golygiad ar gyfiawnder a phenarglywdiaeth yn eu perthynas â chrefydd personol. 3ydd, Golygiad ar gyfiawnder a phenarglywdiaeth yn eu perthynas â dadleuon duwinyddol. 4ydd, Golygiad ar gyfiawnder a phenarglywdiaeth yn eu perthynas â moeseg (*moral science*).

Y mae yr ail ran o'r gwaith; sef, "Ymchwiliad i'r gyfundrefn Arminiaidd," yn rhanedig i bump o bennodau, fel y canlyn:—

PENNOD I.—A oes gan weithredydd moesol (*moral agent*) mewn ystâd o berffeithrwydd, yn ei sefyllfa wreiddiol o brawf, allu cynhenid, yn ol cyfiawnder, i'w gadw ei hun ar lwybr o uffudd-dod gweithreol perffaith?

PENNOD II.—A ydyw yr eglurhâd Calviniaidd ar y pwngc sydd mewn dadl yn anghysion a chyfiawnder?

PENNOD III.—A ydyw penarglywdiaeth, yn ystyr Calviniaidd y gair, yn briodoledd ddwyfol?

PENNOD IV.—A ydyw y sicrwydd hwnnw, neu yr angenrheidrwydd tebygol (*hypothetical necessity*) a berthyn i ddigwyddiadau dyfodol, yn gysson â'r rhyddid sydd yn hanfodol i weithredydd moesol (*moral agent*).

PENNOD V.—Penarglywdiaeth gras mewnol yn ei waith yn newid y meddwl i ddelw Duw.

Oddi wrth y penawdau uchod, fe welir nad

ymdriniaeth arwynebol sydd yma; ond fod yr awdwr yn meddu adenydd cryfion a nerth mawr, fel y mae yn gallu ehedeg yn uchel, a disgyn yn isel, a chyssoni, i raddau pellach na neb a fu o'i flaen, yr anhawsdraen sydd yn ymddangos rhwng "cyfiawnder y Llywodraeth Ddwyfol," a "Phenarglwyddiaeth Dwyfol Ras," a'r llu o gwestiynau dyrus sydd yn ymgodi o hyny, ac yn perthyn i ddyr fel deiliad o lywodraeth yr Iehofah, fel pechadur, fel gwrthddrych galwad yr efengyl, ac fel derbynydd ffyddiog neu wrthodwr anghrediniol o honi, ac yn ei gysylltiad a thragwyddoldeb. Y mae yn bossibl i'r darlennydd ystyriol o'r gwaith hwn feddiannu syniadau eglur a chyflawn am ystyrion y geiriau *cyfiawnder* a *phenarglwyddiaeth*; ac am yr hyn y gall creadur cyfrifol ei ofyn fel mater o hawl gan ei lywodraethwr, a'r hyn y gall efe ei dderbyn fel cymmwynas ganddo. Y mae deall cywir ar y pethau hyn yn anheborol angenrheidiol mewn trefn i feddu syniadau cysson a boddhaol ar y cwestiynau mwysaf pwysig a berthynant i grefydd—yn athrawiaethol ac ymarferol.

Y mae yr ymchwiliad maith a maiwl a wnaeth i egwyddorion Arminiaeth, fel y gosodid hwynt allan gan Dr. Whithy a'r Parch. Mr. Fletcher, yn dderbyn buddugoliaethus a thra rhagorol. Gadawyd yr ymchwiliad hwnw allan o'r ail argraphiad, i wneyd lle i chwaneigiadau pwysig at y traethawd; a bwriadau yr awdwr gyhoeddi yr "Ymchwiliad i Arminiaeth," gyda chwaneigiadau ato, yn y dyfodol. Ond ni chafodd nac iechyd nac amser i ddwyn ei amcan clodwii i ben.

Gan fod rhai o brif egwyddorion y traethawd wedi ymddangos yn ei bregeth ar Etholedigaeth, a'r ol-nodion cyssylltiedig â hi, yr oedd ymosodiadau lawer wedi cael eu gwneyd ar yr awdwr, a'r egwyddorion hyny, cyn i'r traethawd sydd dan sylw gael ei gyhoeddi. Nid ydyw yn ymddangos fod llawer o'i ymosodwyr yn deall ond ychydig am y materion y dadleuon yn eu cych; a chan fod y materion hyny heb eu deall, ac yn wir heb eu cyffwrdd gan ei wrthwynebwyr, ni rusodd yr awdwr yr hanfon allan i'r byd yn ei draethawd. Ond bu llawer o ymosod arno wedi i'r llyfr uchod wneyd ei ymddangosiad, ac ni a nodwn yma yn fyr rai o honynt:—

1. Gwrthwynebwyr yn dra egniol y golygiad sydd gan Dr. Williams ar wreiddyn drwg moesol. Credai ef fod pechod yn tarddu o'r creadur rhesymol sydd yn ei gyflawni, ac o hono ef ei hun yn unig, ac yn hollol—mai cydgyfarfyddiad rhyddid, ar un llaw, a gallu goddefol mewn creadur rhesymol a chyfrifol ar y llaw arall, ydyw ffynnon darddiol drwg moesol; ac mai yr achlysur (nid yr achos) a gafodd i wneuthur ei ymddangosiad ydoedd gosodiad y creadur dan weinyddiad cyfiawnder pur yn unig am dymmor. Ceisiodd ei wrthwynebwyr wawdio gallu goddefol (*passive power*); ac wrth wneyd hyny profasant eu bod hwy eu hunain dan ei ddylanwad, yn gystal ag Adda. Nid oedd ganddynt hwy eu hunain gyfrif yn y byd i'w roddi am wreiddyn drwg moesol, ac nid oedd llawer o honynt yn gallu amgyffred rhesymau Dr. Williams ar y pwngc, fel y dengys eu hysgrifeniadau.

2. Yr oedd ei wrthwynebwyr yn dadleu nad oedd ei ddarnodiad o bechod, neu yr hyn sydd bechadurus mewn gweithred ddrgw, yn ddigon eang. Y diffyg o gydymffurfiaid a deddf, neu âg unrhyw ran o ewyllys ddauguddiedig Duw:—diffyg moesol gweithred foesol, wrth ei chymharu â'r hyn y mynai Duw iddi fod, ydyw

pechod, yn ol barn Dr. Williams: a dywed y Beibl hefyd mai "anghyfraith ydyw pechod." Golyga Williams fod y rhai a gredant fod pechod yn rhywbeth sylweddol, yn ddiwfriad, ond yn sicr, yn ddiau, yn gwneuthur Duw yn awdwr pechod, am mai efe ydyw cynnyrchydd pob peth sydd gadarnhaol neu sylweddol. Nis gallai efe waled, na lluoedd mwy nag yntau, fod modd i osgoi y caagliad dychrynlyd, mai o Dduw y tarddodd pechod—pob pechod—os delir allan ei fod, yn ei natur, yn sylweddol neu gadarnhaol (*positive*), neu yn rhywbeth heb law diffyg moesol yn wyneb rheol berffaith y Duwod i'w greaduriaid i weithredu mewn cydymffurfiaid â hi. Ond os diffyg moesol ydyw yn ei natur, nid yw yn bossibl fod a fynd Duw â'i ddyfodiad i'r byd, na'i rwysg yn y byd, am nad ydyw efe yn awdwr diffygion o gwbl—ond pethau cadarnhaol yn unig. Myn amryw fod pechod yn rhywbeth cadarnhaol; ac er y rhaid fod achos i bob effaith cadarnhaol—ac addefant hyny—etto, haerant fod pechod wedi dyfod i fod heb unrhyw achos yn peri iddo fodoli. Gosodant ef felly ar yr un tir a Duw—ond fod y Goruchaf yn bodoli erioed, a phechod wedi dyfod i fod yn ddiweddar, ond ar yr un pryd heb achos yn ei gynnrychu! Felly, dyma rywbeth hunanhanfodol, heb achos yn ei gynnrychu, ac wedi dyfod i fodolaeth yn bur ddiweddar! Nid un o gynnrychion egwyddor ddyrgionus yn bodoli erioed ydyw, meddir: nid nacael ydyw ei natur, ac yn tarddu o achos nacael chwaith. Byddai dal hyny yn cadarnhan golygiad Dr. Williams. Wel, beth ydyw pechod ynta? Y cwbl a geir gan wrthwynebwyr y doctor ydyw pethau tebyg i'r rhai canlynol:—Y mae pechod yn beth cadarnhaol; ond nid yw o Dduw, achosydd pob peth cadarnhaol. Y mae yn effaith; ond heb achos yn ei gynnrychu. Nid oes gyfrif i'w roddi am dano; ac etto y mae dyn yn gyfrifol am ei gyflawni. Dyna ychydig o enghreifftiau, o lawer, o anghyssonderau ei wrthwynebwyr. Yr ydym yn ddiolchgar iddo am wneyd un cynnyg gonest a theg i egluro y pwngc dyrus hwn; ac ni welson etto neb sydd wedi profi fod ei osodiadau ar y mater yn gyfeiliornus—er nad ydynt yn ein cario, fe allai, i ffurfafen sydd yn berffaith glir a digwmmwl, mwy nag a geir gyda llawer cwestiwn sydd yn led hawdd i'w ddeall. Yr ydym, pa fodd bynag, yn teimlo ein hunain yn annhraethol mwy boddhaol wedi darllen ei sylwadau ef ar y testyn hwn nag y buom wedi darllen un ymdriniaeth a welson o eiddo unrhyw ysgrifenydd arall a'r pwngc erioed. Ni oddef ein gofod i ni ymbelaethu ar hyn yn mhellach: ond gallwn yn ddiogel wahodd y deallus i ddarllen sylwadau a rhesymau Dr. Williams ar y ddau gwestiwn uchod; a barnu drosto ei hun pa mor gedyrn, neu weiniaid, yw ei resymau dros ei olygiadau.

3. Geisud Dr. Williams allan fod anghyssondeb hefyd mewn dywedyd "fod Duw wedi arfaethu goddef i bechod ddyfod i'r byd;" o blegid mai arfaethu peidio gweithredu fyddai peth felly. Arfaeth i weithredu, medd efe, ydyw arfaeth Duw—ac nid arfaeth i beidio gweithredu. Nid oes eisieu arfaeth i beidio gweithredu. "Gwrthddrychau arfaeth Duw," meddai, "ydyw ei weithredoedd ei hun; ac nis gallai efe arfaethu dim ond yr hyn sydd dda."

4. Yr oedd llawer yn anfoddlawn hefyd i olygiad eang Dr. Williams ar amcanion marwolaeth y Cyfryngwr. Credai ef fod amcanion llywyddol, yn gystal a rhai penarglwyddiaethol, i angen y

groes; a beiwedf of am ddal fod dynion mewn sefyllfa o brawf am eu bywyd yn wyneb trefn ischawdwriaeth. Ond nid oedd un o'i wrthwynebwyr yn gymmhws i sefyll ger ei fron.

Pa mor drwyadl a rhagorol y cyflawnodd efe y gorohwyl anhawdd yr ymgymmerodd ag ef wrth ysgrifenu y gwaith gorcheistol hwn—ei "*Equity and Sovereignty*," fel y gelwir ef yn fyr—nid ymgymmerwn ni a thraethu ein barn, gan fod dynion mor enwog a'r diweddar Dr. Chalmers, a Dr. R. Walter Hamilton, o Edinburgh, ac ereill, wedi tystiolaethu mor amlwg i alluoedd mawrion yr awdw'r rhagoroldeb y gwaith. Fel hyn yr ysgrifennodd Dr. Chalmers am dano:—

"Yr wyf yn awr yn darllen Williams ar '*Gyfiawnder a Phenarglwyddiaeth Duw*.' Nid oes ganddo un cyfeiriad at Leibnitz, er y tibiwyf fod ei drefniant, ar y cytan, yr un a'i eiddo yntau. Yr wyf yn credu fod y darlleniad o hono yn cael dylanwadd arnaf. Tuedda ei olygiadau i feithrin pob dymuniad a bwriad daionus, a'r holl ymdrechadau mwyaf hyderus a berthynant i fywyd o dduwioldeb, gan eu bod yn darlunio Duw fel un sydd a'i fryd yn ddiffuant ar gadw pob un a ddymunna gael byw; ac nad oes un arfaeth o'i eiddo ar ffordd unrhyw ddymuniad cywir am fod, ac am gyflawni yr hyn a ofynir ganddo ef. Y maent hefyd yn ein dwyn i'r teimlad priodol i gael yr oruchafiaeth hono arnom ein hunain yr ydym mor awyddus am dani—y teimlad o anymddiried hollol ynom ein hunain; gan eu bod yn dangos nad oes dim ond diffyg a gwendid yn perthyn i'r creadur. Ac arweiniant ni hefyd i ymddiried yn llwyr yn Nuw, yr hwn yn unig a all berffeithio ei nerth mewn gwendid! Yr wyf yn ystyried fod y golygiadau hyn o eiddo Leibnitz a Williams o werth dirfawr mewn duwinyddiaeth, gan eu bod yn fanteisiol i ddangos cyfiawnder goruchwyliaethau Duw, ac hefyd i gyfarwyddo dyn yn ei ymddygiadau tuag ato."

Y mae hi yn ffaith hynod fod dau ŵr o gyrhaeddiadau y Barwn Leibnitz a Dr. Williams wedi syrthio ar yr un llwybr i geisio egluro y cwestiwn dyrus o darddiad drwg moesol; a gall- esid tybied, yn gymmaint a bod Leibnitz wedi marw mor foreu a'r flwyddyn 1716, fod Williams wedi benthyca ei olygiadau, heb eu cydnabod. Ond nid oes neb a'i hadwaenai a dybia hyny am funyd; ac fel hyn y dywed un ysgrifenydd oedd yn ei adnabod yn dda:—"Pe buasai Dr. Williams wedi teimlo ei hun yn ddyledus i Leibnitz am rai o'i olygiadau, neu am ryw gyfiriad a roddid iddynt, y mae yn berffaith sicr fod ei onestrwydd, a'i deimlad o anrhydedd a thegwch, yn gyfryw fel y buasai yn cydnabod ei rwymedigaeth iddo yn y modd mwyaf amlwg ac agored.... Ond y mae yn rhaid i ni gasglu nad oedd y tebygolrwydd oedd rhyngddynt ar hyn yn ddim amgen na ffrwyth dau feddwl an-nibynol yn gweithio allan yr un pyngciau dyrus, ac yn dyfod i'r un penderfyniadau yn mherthynas iddynt." Y mae Dr. Chalmers yn chwangeu y sylwadau canlynol ar olygiadau Dr. Williams:—

"Y mae yn dda i ni gael ein cynnesfio ag elfenau mawrion—bywyd a marwolweth; rheswm a gwall-gofrwydd. Y mae hyny yn dangos bychandra achosion cyffredin amser, ac yn tynnu oddi wrthynt yr *epithumia* (yr ainge?) angerddol hwnaw sydd yn rhyfela yn erbyn yr ensid. Ac mewn cyssylltiad a'r ddygyblaeth allanol hon, y mae rhywbaeth sydd yn ein cyfarwyddo ac yn ein cadarnhau yn fawr yn Williams. Y mae arnaf eisieu teimlo fy niddym-dra fy hunan, a rhoddi fy hun hefyd i fyny yn llwyr ac yn hollol i Dduw: gorweidd yn isel ac yn dawel wrth ei draed, heb fod un tueddiad amgen yn fy

nghalon na rhoi fy ewyllys i fyny i'w ewyllys ef, ac heb iaith amgen yn fy ngenau na gweddi ar fod i'w 'nerth ef gael ei berffeithio yn fy ngwendid i.' Yr wyf yn ystyried fod golygiadau Williams yn gyfryw ag a dueddant i ddwyn dyn i ymgalonogi yr Nuw, a'i diosgant ef o'r cymmeriad llymdoet hwnw ag y mae syniadau cyfeiliornus yr uchel-Galviniaid ar etholedigaeth wedi ei roddi iddo, ac a'n harweiniant ni o hyny yn fwy i ymddiried ynddo, ac i sylweddoli y berthynas foesol sydd yn bodoli rhyngom a'r hwn a'n gwnaeth; ac yn enwedig i edrych ar alwadau ac ar addewidion yr Ysgrifthyrau yn eu hystyron mwyaf amlwg a naturiol, a chredu fod Duw yn ymbleseru yn y dymuniadau diffuant mwyaf egwan a deimlwn am ddychwelyd ato. Y mae efe yn gosod Calviniaeth ar dir mwy ymarferol nag y gwna y rhan fwyaf o'i hesbonwyr; ac yr wyf yn dymuno o eigion fy niddymdra a'm llygredigaeth fy hun, i lefain ar Dduw am iddo beri i mi wneuthur fel y dylwn, a bod fel y dylwn."

Mewn pregeth a geir yn ei weithiau ar "*Jesus Christ the Creator and Lord of the Universe*"—"Iesu Grist yn Greawdwr ac Arglwydd y Byd-ysawd"—y mae Dr. Hamilton yn dwyn y dystiolaeth ganlynol i'w alluoedd:—

"Yr wyf yn credu fod gan yr athraw penaf hwn mewn duwinyddiaeth—yr hwn sydd fwy i'n hoese ni nag yr oedd hyd yn oed Awstin i'w oes ef—sef y Dr. Edward Williams, o Rotherham, ryw ffugr cyffelyb yn ei ysgrifeniadau yntau. Nid wyf yn cofio pa le y mae i'w gael. Bydd yn ddaid hapus i'r dyn hwnw a ymfoddolona i chwilio am dano yn ei ysgrifeniadau, hyd yn oed pe na byddai iddo gael gafael ynddo cyn dyfod at y frawddeg olaf y darfu i'w law farwol ei ysgrifenu. Pan y darllenir, ac y deallir ef, ni bydd gan neb eail i ddywydd mwy-ach (ac y mae rhai yn ei ddyweyd) fod gweinidogaeth y blynyddoedd diweddar hyn wedi dirywio."

Yn y flwyddyn 1811, cyhoeddodd Dr. Tomline, esgob Lincoln, waith yr ymddengys ei fod wedi cymmeryd llawer iawn o drafferth i'w ysgrifenu, dan y teitl canlynol:—"A *Refutation of Calvinism*"—"Calviniaeth yn cael ei gwrthbrofi." Cyhoeddwyd y gyfrol hon, meddir, yn benaf o herwydd y dyohryn a deimlwyd mewn rhai cylchoedd uchel, am fod llawer o glerigwyr yr Eglwys Sefydledig y pryd hwnw yn coleddu golygiadau Calviniaid—a bod en nifer ar gynydd hefyd. Heb law hyny, yr oedd yr Ymneillduwyr yn cynnyddu yn gyflym, ac yn dyfod yn fwy-fwy i sylw y naill flwyddyn ar ol y llall; ac yr oeddynt hwythau gan mwyaf yn coleddu golygiadau Calvin hefyd. O herwydd hyn, yr oedd yn angenrheidiol i rywun o allu, a dylanwad, a sefyllfa uchel, i ymosod ar y golygiadau 'tra pheryglus hyn,' fel yr ystyrid hwynt y pryd hwnw. A daeth Dr. Tomline allan, gan eu condemnio yn ddiarbed; ac ystyrid ei waith yn y cylchoedd pendeigaid ac eglwysig fel un oedd wedi profi geudeb y syniadau Calviniaid. Ymgymmerodd Williams, pa fodd bynag, a'i ateb; a chyhoeddwyd ef gyda'r teitl canlynol, "*Modern Calvinism Defended*"—"Calviniaeth Ddiweddar yn cael ei hamddiffyn." Dechreuodd ei ysgrifenu yn mis Medi, ac yr oedd wedi ei argraphu, ac allan o'r wasg erbyn Gŵyliau Nadolig yr un flwyddyn. Ni chymmerodd felly ond tua thri mis i'w ysgrifenu, er fod ganddo lawer o orchwylion ereill ar law ar yr un pryd. Yr an-hawsder penaf, yn ddiau, a deimlodd oedd tafu y corph mawr o hōniadau ac ymresymadau cymmysglud oedd ynddo i drefn, fel y gallai un atebiad wneyd y tro i bob cwestiwn yr ymdriniaid yr esgob ag ef—a chyflawnodd y gorchwyl hefyd yn deilwng o'i enwogrwydd mawr. Nid ydyw

efe, dealler, yn egluro ac yn amddiffyn golygiadau Calvin ei hun, ond "Calviniaeth Ddiweddar"—"*Modern Calvinism*," fel y geilw efe hi. A dyma y Galviniaeth a gredir ac a ddyysgir gan y rhan fwyaf o lawer yn y blynyddoedd hyn. Yr ydym yma yn rhoddi ei olygiadau ef ei hun, allan o'r rhagymadrodd i'r gwaith:—

"Y mae y term 'Calviniaeth Ddiweddar,' sydd yn gosod allan y Galviniaeth a 'amddiffynir' yma, yn cael ei fabwysiadu am dri rheswm. Yn gyntaf, o herwydd ei fod yn amlwg mai dyma yr hyn yr oedd ei arglwyddiaeth yn dymuno ei wrthwynebu—cynnydd cyflwm yr hwn, fel yr ymddengys, sydd wedi ei anfoddloni. Y mae efe yn gwybod fod Calviniaeth yn cael ei lledaenu yn ddiwyd ac yn llwyddiannus; a thrwy ddyfynu rhyw ddarnau anghymeradwy o weithiau Calvin y mae efe yn ymdrechre i argyhoeddi meddylliau y cyhoedd y dyldid gwrthwynebu y fath athrawiaethau. Y mae yn briodol, gan hynny, rhoddi ar ddeall hefyd i'r cyhoedd, nad ydyw Calviniaeth corph y bobl yr ymosodir arnynt yn ddiwahaniaeth gan ei arglwyddiaeth yn cynnwys yr oll o'r hyn y mae efe yn ei briodoli iddynt. Yr ail reswm dros fy mod yn defnyddio y term ydyw, o herwydd fod y mwyafrif mawr o'r rhai sydd yn myned dan yr onw cyffredinol hwn, mewn amseroedd diweddar, yn ystyried, am rai o osodiadau Calvin, nad ydynt ond casgliadau yn unig, a dynwyd ganddo oddi wrth ranau o'i gyfundrefn ei hun gyda gormod o brysurdeb, neu rhy ychydig o ochelgarwch. Y maent yn ystyried fod y casgliadau hyn (yn enwedig rhai casgliadau a dynir oddi wrth yr athrawiaeth am arfaethau Duw) yn niweiddol, a'u bod yn anurddod prydforthwch cyffredinol ei gyfundrefn dduwinyddol, heb chwaneu dim at ei nerth gwirioneddol. Mewn gair, ystyriwr fod ei gynseiliau, wrth gymmydd golwg arnynt mewn goleuni priodol, yn gyfryw fel nad oes arnynt angen am, ac nad ydynt yn goddef rhai o'i gasgliadau:—y rhai sydd wedi rhoddi achos teg o anfoddlonrwydd i ddothbarth mawr o Gristionogion sydd yn parhau i gymmydd eu galw ar ei enw, a'r rhai sydd yn cael eu cymmhell i'w barhau (fel nod o wahaniaeth), am eu bod yn barnu nad oes un o'r Diwygywyr Protestanaidd, mewn unrhyw wlad, nac hyd yn oed un o'r tadau Cristionogol, wedi dangos mor brydforth, neu amddiffyn mor alluog yr athrawiaeth ysgrythyrol o ras penarglwyddiaethol Duw. Y trydydd rheswm pa hain yr wyf yn arfer y gair yw, o herwydd nad ydym yr Galviniaid diweddar yn gyffredinol, yn y wlad hon, yn mabwysiadu y ddysgyblaeth eglwysig oedd yn wreiddiol yn gynnywysedig yn y term 'Calviniaeth.' Y mae yr ystyriaethau hyn yn cyflawnhau, yn marn yr awdwr ei hun, y tir y mae efe wedi ei gymmydd, yn gystal a'r teitl a fabwysiodd efe i'w lyfr."

Nid oedd, hyd y pryd hwn, ddadganiad eglur a manwl o Galviniaeth Ddiweddar yn ei chyfarwydd wedi ei gyhoeddi. Yr oedd, y mae'n wir, gyhoeddiadau ar ei hamrywiol byngciau; ond hyd pan gyhoeddodd Dr. Williams ei waith ef, nid oedd ei gwahanol athrawiaethau wedi eu harddangos yn eu perthynas a'u gilydd, ac fel rhanau o un gyfundrefn. Ond yma, y mae rhanau hanfodol cyfundrefn Calvin—y rhanau hynny o honi sydd yn gysson âg arbydedd yr Iehofah, ac a chyfrifoldeb dyn—yn cael eu hamddiffyn gyda nerth a rhesymau annatbedawly, ac yn cael eu dangos yn gysson â thystiolaethau y Beibl. Wrth wneuthur hyn, y mae Dr. Williams wedi arddangos, a bwrw o'r neilldu fel yn anghysson âg Ysgrythyr a rheswm, hynny o gymmysgedd a ymddangosai yn nghyfundrefn yr hen ddiwygywr—yr hwn, yn ei dyb ef, na lwyddodd efe i'w weithio allan i foddlonrwydd; a'r hwn sydd wedi creu rhagfarn yn meddylliau llaweroedd yn erbyn holl olygiadau Calvin ei hun. Y mae

pob tudalen o'r gwaith yn arddangos ysbryd boneddigaidd ac ysgolheiglod uchel ei awdwr, a'i onestrwydd a'i addfwynder Cristionogol.

Ni oddef ein terfynau i ni ymhelaethu yn mhellach ar ei weithiau; ond ymfoddlonwn ar roddi rhestr o'r gweddill o honnynt. Ac yr ydym yn hyderu fod digon wedi ei ddywedyd i roddi mantais i'n cydwladwyr weled natur ei ysgrifeniadau, a'r lle uchel yr oedd efe yn ei feddu yn marn rhai o'r dynion enwocaf a welodd y ganrif bresennol. Ein rheswm dros feithder ein sylwadau arno mewn gwaith o fath hwn—os oes eisieu y cyfryw hefyd—ydyw, mai Cymro ydoedd, a Chymro a addefai yn wastad gyda balchder ei berthynas a'i wlad a'i genedi; ac nad ydym yn gwybod fod un o'i weithiau wedi eu cyhoeddi yn y Gymraeg, na chofiant am dano o unrhyw fath. O herwydd hyn, yr oedd yn rhwym o fod yn dra adnabyddus i'n cydwladwyr; a diamheu y bydd yn dda ganddynt gael y cyfleusdra i ymgynabwyddu a'i hanes. Y mae y rhestr ganlynol yn cynnwys yn unig y rhai na chyfeirwyd atynt o'r blaen yn y tudalennau blaenorol:—"*Sermons*;" "*Charges*;" "*Dissentations*" "*On the present state of Moral Science*;" "*Evidence in Moral Science*;" "*Power—its different kinds*;" "*Voluntary operations*;" "*Liberty and Necessity*;" "*Nature of Things, and Hypothetical Tendencies*;" "*Divine prescience and Scientia Media*;" "*On a First Cause*;" "*On a Necessary Agent*;" "*Moral Obligation and Inability*;" "*Moral Evil*;" "*Motives*;" "*Virtue and Vice*;" "*God's Ultimate End in Creation*;" "*Views on War*;" "*Internal Evidence of Christianity*;" and "*Justification*." "*Academic Exercises—Hints to the Students*;" "*Syllabus of Lectures*;" "*Church Fellowship*;" ac amryw ysgrifeniadau ereill.

Yr oedd yn rhaid fod ei gyfansoddiad yn gadarn, a'i feddwl yn gryf i allu cyfansoddi y fath weithiau, yn chwaneuol at y dyledswyddau lliosog eraill oedd yn galw am ei sylw fel gweinidog, fel llywydd y gwahanol athrofaau a gawsant fwyndau ei wasanaeth, fel tad, ac yn chwaneuol at y cwbl yn wyneb llawer o bryder yn cael ei achosi gan afiechyd ei wraig. Ar ddiwedd pob blwyddyn byddai yn arfer cyflwyno i Fwrdd Trysorfa y Cynulleidfawr, yn ngofal yr hwn yr oedd y colegau wedi eu hymddiried, adroddiad manwl o'r efrydiau a ddilynwyd yn nghorff y flwyddyn flaenorol, ac o ymddygiadau a chynnydd pob efryddid oedd dan ei ofal. Y mae rhan o un o'r adroddiadau hyn ger ein bron yn awr. Ar ol nodi gymmyriad ac ymddygiad pob dyn ieuange ar ei ben ei hun, y nail ar ol y llall, a rhoi hysbysrwydd llawn am ei efrydiau llenyddol, y mae yn enwi testynau y darlithiau y bu efe ei hun yn eu traddodi iddynt; sef,

"Ar Hanesiaeth Eglwysig, a Hynafiaethau Iuddewig (*Ecclesiastical History, and Jewish Antiquities*); Beirniadaeth Ysgrythyrol (*Sacred Criticism*); Duwinyddiaeth, fel cyfundrefn, ac yn ei gwedd ddadl-euol (*Controversial and Systematic Divinity*); ac Anianyddiaeth Naturiol (*Natural Philosophy*). Y mae ein nosweithiau," medd efe, "wedi cael eu treulio gyda Rheitheg (*Logic*), duwinyddiaeth, a'r darlenniad o awduron Saesneg, ynghyd a'r hyn sydd yn cael ei ystyried yn fwyaf angenrheidiol mewn Mesuroniaeth (*Mathematics*). Y mae cynlluniau o bregethau, a phregeth wythnosol lawn hefyd, wedi cael eu chwilio yn gysson genyf."

Yr oedd ganddo, y mae yn wir, athraw yn ei gynnorthwyo gyda gwaith y coleg; ond efe ei hun oedd yn cyflawni y pethau uchod. Y mae

yn eglur gan hyny ei fod yn gydwybodol yn cyssegru, nid yn unig ei ddyddiau, ond ei nosweithiau hefyd at waith yr athrofa; ond er hyn oll, ar derfyn y flwyddyn y cyfeiria y dyfyniad uchod ati, dyma yr olwg a gymmerai efo ar ei waith:—

“Ar y cyfan, nis gallaf ddyweyd fy mod yn medru adolygu fy llafur gwael y flwyddyn ddiweddaf gyda'r un boddhad a'r eiddo blynyddoedd blaenorol:—yr hyn sydd, fe ddichon, wedi ei achosi gan waeledd fy isehyd, a gofidiau lawer yn fy nheulu, a phethau ereill hefyd.”

Heb law y manteision hyn oedd ganddynt yn y coleg i gaeglu gwybodaeth, ei arferiad ydoedd cymmhell ymddiddanion rhydd ar giniaw ar faterion o bwys iddynt. Byddai yr efrydwyr, ni dybiwn, yn byw yn y coleg; a'i arferiad oedd cyflwyno cwestiwn i'w sylw un diwrnod ar ryw bwngc cyffredinol, neu galw eu sylw at ryw anhawderna neillduol mewn duwinyddiaeth, neu foesege (*morals*), neu wyddoniaeth, &c.; ac ar giniaw y dydd canlynol, ymddiddanent a'u gilydd arno. Byddai yr efrydwyr yn arfer traethu eu golygiadau y naill ar ol lall, a byddai y Dr. yn gweithredu fel llywydd, os cyfodai dadl rhyngddynt. Ac yn y diwedd, rhoddai grynoded o'r sylwadau a gafwyd yn yr ymddiddanion, ac yna ei olygiadau ei hun ar y cwestiwn. Yr oedd yn eglur ei fod ef ei hun yn mwynhau yr ymddiddanion hyn; a chofid hwynt gyda hyfrydwch mawr gan y rhai fuont dan ei ofal. Ni welid un amser arwyddion o'r hyn y gellid ei alw yn ysgafnder arno: yn hytrach, byddai mor feddylgar a difrifol ei ysbryd fel yr ystyriai yr efrydwyr fod cael gwên ar ei wynebpryd yn rhagorfraint. Er hyny, edrychent arno ef fel cyfaill calon, a theimlent ei fod yn gwir haeddu y cymmeriad hwnw, ac yn barod i roddi gwrandawiad iddynt pa bryd bynag y dymunent am ei gyfarwyddyd a'i gynghor: a byddai mor bruderus ynghylch eu llwyddiant yn y dyfodol ag y gallai tad fod am lwyddiant ei blant. Nid llawer sydd wedi llwyddo i ennill cariad a pharech gwirioneddol y rhai fuont dan eu gofal yn gymaint ag ef.

Dan bwys ei holl lafur, fel y dywedwyd, pan yn Nghroesoswallt, ymddangosodd arwyddion fod ei nerth i raddau yn gwanhau; ond cryfhodd tra y bu yn weimidog yn Carr's Lane, Birmingham, gan fod ei lafur yn gryu lawer yn llai. A pharhaodd yn lled gryf am amser wedi symmud i Rotherham; ond cafodd amryw o rybuddion, trwy ymosodiadau o'r cryd melyn, fod ei babell yn adfeilio, gan iddynt ei adael mewn gwendid mawr. Ac yn y dyfyniad canlynol o lythyr a ygrifenodd at gyfaill, sef y Parch. Mr. Weaver, o Mansfield, Mawrth 29ain, 1806, y mae efo yn disgrifio y teimladau a adawyd gan yr ymosodiadau adnewyddol hyn:—

“Y mae yr afiechyd bwn yn hwy ei barhad nag un a gefais er's llawer o flynyddoedd o'r blaen; ac y mae genyf achos i ddyweyd iddo fod yn fendith i mi. O! na byddai iddo gynnyrfu, i raddau helaethach nag erioed, 'heddychol ffrwyth cyflawnder.' Yr wyf yn gwledd, gyda phroffion cryfach nag arferol, y mawr bwys o gael cymmundeid a Duw, ac o feddu tymer addolgar. Mewn adeg o adfytyrdod difrifol, ac yn ngolwg y byd tragwyddol, mor fychain, mewn cymmariaeth, yr ymddengys holl bethau y byd hwn! Y pethau a'r gweithrediadau sydd yn effeithio fwyaf ar ein sefyllfa dragwyddol sydd yn ymddangos yn fwyaf pwyysig dan ddylanwad cystuddiau sancteiddiedig. Y mae y llinellau syml a ganlyn, y rhai a welais yn rhywle, wedi gwneuthur argraff dwn ar fy meddwl, am werth amser, a'r modd goreu i'w iawn ddefnyddio:—

DOB. L. OXF. X.] T

“Use the talent God hath given—
Work on earth, and rest in heaven.”

[Y dalent gefais gan dy Dduw
Defnyddia i'w glod ef;
Llafuria'n ddiwyd ar y ddaer,
A gorphwys yn y nef.]

Dyna yw fy nheimplad, a dyna fel yr wyf yn dymuno teimlo, o berthynas i fy niffygion a'm colliadau yn yr amser a aeth heibio, fel y mae fy enaid yn ymddarostwng yn isel ger bron Duw. Y fath drugaredd ydyw, yn yr olwg ar bechod, wreiddyn a changen—y pechodau a gyflawnwyd, a'r dyledswyddau a esgautuswyd—fod genym, ac y gallwn edrych ar yr Kiriolwr sydd gyda'r Tad, yr hwn 'nid yw gywilyddus ganddo ein galw ni yn frodyr—yr hwn sydd yn meddu ein natur ni, etto heb bechod—cyflawnder yr hwn sydd yn berffaith a thragwyddol, a gwaed yr hwn sydd 'yn glanhau oddi wrth bob pechod!”

“Ar ddechreu blwyddyn newydd, bydded i mi ddechreu ar yrfa newydd o fywyd sanctaidd, gan anghofio y pethau sydd o'r tu ol, ac ymestyn at nod fy nghamp uchel! O! tydi, Dad ymddreiddau! maddeu i mi fy mbechodau a aethant heibio, a thyn fi stat dy hun! O! tydi, yr Emmanuel anwyll! fy Arglwydd, a'm Hathraw bendigedig, dyg i mi wneuthur dy ewyllys! O! tydi, Ysbryd y gwirionedd! goleua ac arwain fi i bob gwirionedd. Ysbrydola fi a sêl sydd yn ol gwybodaeth, ac a chariad nas gall dyfroedd lawer ei ddiffodd, na llifeiriant ei foddi! O! tydi, y Drindod sanctaidd! unwaith etto yr wyf yn adnewyddu yr ymglyfnyddiad o honof fy hun i ti! Fy enaid a'm corph, fy efrydiau a'm talentau, fy nheulu a'r eglwys—yr wyf yr awr hon yn eu cyssegru i Dduw, fy Ngwaredwr. Iesu bendigedig! bydded i'th ras fod yn ddigon i mi, a pherffieithir dy nerth yn fy ngwendid.

EDWARD WILLIAMS.

Y mae y llyfr hwn yn dyst o hyn.

Y mae yr ystafell hon yn dyst hefyd.”

Cafodd ei adferu o'r afiechyd hwn, pa fodd bynag, ond ymosodwyd arno amryw weithiau drachefn; a byddai bob amser, fel y gellir barnu oddi wrth y dyfyniad uchod, yn hynod ddiodeffgar yn ei gystatudd. Ond daeth yr ymosodiad olaf o'r diwedd; ac ar y 9fed dydd o Fawrth, yn y flwyddyn 1813, lithrodd yn araf, ac yn ddistaw, mewn cwag eemwyth i huno yn yr Iesu, a chafodd orphwys yn dragwyddol oddi wrth ei lafur, yn y drydedd flwyddyn a thrigain o'i oedran. Ymwelodd un o'i hen efrydwyr ag ef ychydig o ddyddian cyn ei farwolaeth, a chafodd ef yn dawel ac yn ymwybodol hollol, fel y disgwyliodd y byddai; a dywedodd wrtho fod ei holl obeithion wedi eu sylfaenu ar

“LWON, ADDEWIDDION, A GWAED.”

Claddwyd ef mewn beddgall dan yr areithfa lle y pregethodd efo yr efengyl mor fynych ac mor onest i bechaduriaid.

Dysgyblion iddo ef oedd y Parch. T. Jones, o Newmarket, a'r Parch. John Roberts, o Lanbrynmair; y Parch. Joseph Gilbert, o Notingham, a'r enwog Ddr. J. Pye Smith, o Lundain, &c.

O ran ei berson, lled dal ydoedd, a theneu; ond yr oedd ei gorph yn lluniaiidd, a'i symmudiadau a'i holl ymddygiad yn foneddigaidd. Yn ei wynebpryd yr oedd yn debyg i Gymro, ond tuaddai at fod yn hir. Yr oedd ei lygaid yn llawn o fywyd; a phelydrent yn danbaid, yn enwedig pan yn ymresymu, neu mewn ymddiddanion a'i cynnyrfai; er hyny, gorphwysai rhyw dawelwch urddasol ar ei holl agweddiad. Yr oedd ei ben o ffurfiad prydfeth, a'i dalen yn llydan ac uchel, yn arddangos meddwl bywiog a nerthol; ac yr oedd ei holl ymddangosiad

yn gadael argraph ar feddyliau y neb a sylwent arno, ei fod yn ŵr pwylllog a mawreddog, ac o fyfyrdd dwin. Pan yr ymwelai dweithriaid & ef, ymddangosai iddynt yn fynych, ar yr olwg gyntaf, fel pe buasai yn tueddu i gilio oddi wrth-ynt; ond nid oedd hyny i'w brodoli ond i'w hoffder o fyfyrdd, yn hytrach nag ymddiddan. Ond gwisgai hyny ymaith yn fuan, a cheid ei fod ef, yn dyner, calon-agored, caredig, ac mor hollol ddfalais a diragrith a phlentyn. Ond er mor dawel yr arferai fod, byddai ei deimladau yn fynych yn cael eu cyffroi gan y cwestiynau y myfyriai neu y traethai arnynt. Gellir tybied fod ei deimladau ar ddechreu ei fywyd yn agored i gael eu cyffroi yn fyrbwyl; ond trwy wyladwriaeth a gras, dygwyd hwynt yn gwbl dan lywodraeth—fel pan y byddai yn cael ei gynhyrfu fwyaf, nid oedd un arwydd i'w weled ond fod ei lygaid wedi llymhau, ac fe allai yr ymddangosai gwrid ysgafn ar ei wyneb; ond byddai ei iaith a'i ymddygiad yn parhau yr un ag o'r blaen. Ni byddai y gwrthwynebiadau a dderbyniodd gan ei frodyr, na sylwadau mwyaf angharedig ac anffafriol y wasg ar ei ysgrifeniadau yn effeithio dim ar dawelwch ei feddwl; a chariai gydag ef i bob man yr un ymddangosiad tawel a heddychol, ond penderfynol; yr hwn a arddangosai yn eglur ei fod yn feddiannol ar gydybod ddirwysr, a bod ei amcanion yn anrhydeddus a chywir. Ychydig o ddynion sydd i'w cael, meddai Mr. Gilbert—un o'i efrydwyr—sydd wedi gallu cyfuno penderfyniad mor ddi-ysgog gyda chymaint o fwyneidd-dra Cristionogol. Yn ei deulu, yr oedd yn gariadlawn, a cherid ef gan bawb; ac nid oedd gyfaill ffyddlonach nag ef i'w gael. Yr oedd ei dduwioldeb yn ddiambheuol, etto yn gwbl ddiymhongar; ac ymddangosai fel pe byddai yn byw mewn awyrgylch crefyddol, a'i enaid wedi ei lenwi â myfyrdodau ar y cwestiynau pwsyis a berthynent i Gristionogion; fel y dengys yr ychydig ddyfyniadau canlynol o'i ddyddlyfr:—

“Ai nid oes ryw bechodau yn cael eu cyflawni bob dydd nad ydyw yn ngallu y diafol eu cyflawni; a rhyw hapusrwydd yn cael ei fwynhau ar y ddaear y mae yr angylion yn ddeithriaid iddo?”

“Oddi wrth ddiffwrtyder a gwywder enaid, Arglwydd daionus, gwared ni! O Arglwydd! anfon lwyddiant yn awr i dy was, fel y delwyf ger dy fron 'mewn gorfoledd, dan gludo fy ysgubau.”

“A ydyw yr arddull a'r agwedd coegynnaidd (*gay*) ac ysgafn a glywir ac a welir yn rhy fynych yn y pulpud, yn gysson a'r dwsydr dwin ac ofnadwy o ddiffrifol sydd yn teyrnasu yn mhregethau ein Harglwydd, a'i apostolion?”

“Yr oedd doe i mi yn Sabbath pruddaidd; ond oddi wrth yr hyn y gallaf ei gasglu, y mae mwy wedi derbyn bendith ynddo nag ar amserau pan y byddwn i yn mwynhau y rhyddid mwyaf. O Arglwydd! Duw eiddigus ydyw ti, ac 'ni orfoledda un cnawd ger dy fron.”

“Tynwyd fy enaid allan boren heddyw, yn ddirgel ac yn gyhoeddus, tuag at Dduw mewn modd nad gellir ei draethu. Tybiwn fod y byd—fy hunan—le, yr holl greadigaeth—wedi ymgolli yn y mawr ragorol ogoniant. O Arglwydd! bydded i mi fwynhau yr ymweliadau nefol hyn yn fynych.”

“Pum mis i heddyw y daethum i'r dref hon. A ydyw fy enaid yn agosach at, neu yn mhellach oddi wrth Dduw nag yr oedd? Pa ddaioni a wnaethum i?—pa bechodau a gyflawnais?—pa drugareddau a dderbynais?—pa ddyledswyddau a esgeulusais?—pa faint o amser a gollais?—pa dalent sydd yn cael ei hymarfer oreu?—a pha un sydd yn cael ei hesgeuluso fwyaf?”

“O! tydi, ffynnonell goleuni a chariad! cymmer dy eiddo dy hun, dy hawliau hanfodol dy hun, o bari y cefaist dy ysbeilio am dymmor mor faith. Dy eiddo di ydyw—achub fi. O! pa bryd y caiff hunanoldeb ei ddfoddi, 'fel y byddo Duw oll yn oll?' Mor gyndyn y mae y dymuniad yn ymgodi at Dduw, ac mor chwannog ydyw i ymsuddo iddo ei hunan!”

“Po leiaf a wneir genyf, lleiaf yn y byd yr wyf yn gallu ei wneyd. Y mae esgeulusdra yn y cyflawniad o un ddyledswydd yn dadleu dros yr un peth gydag un arall, nes y sefydlir hyn yn arferiad. Daw hunan-berediad i mewn yn fynych o dan gochl angurheidrwydd; ac nis mlyn ei fwrw allan, ond trwy orfodaeth a thrais sanctaidd.”

“O Arglwydd! bydded i'm geiriau fod fel symbylan, neu fel hoelion wedi eu sicrhau mewn man sier; o blegid onid hyn ydyw fy llawenydd? Pwy a lawenychai yn fwy yn llwyddiant yr efengyl? Onid ydyw fy nghalon yn sychedu—onid ydyw fy enaid yn gorfoleddu yn y syuniad—ac onid ydyw fy ngewynau yn ymnerthu yn y gobraith y gallai hyn gymmeryd lle drwy fy ymdrechadau gwael i?”

“Ai nid ydyw gogoniant yr Arglwydd wedi ymddael i fesur mawr o'i eglwys yn y dyddiau hyn? Ai nid ydyw *secinah* yr efengyl yn bygwth ymadael o deml yr eglwys professedig, gan adael yr Ierusalem isaf hon yn anghyfnedd, a chilio i'r nefoedd, ei chartref brodorol ei hun? Pa beth a ddichon fod y prif achosion o'r adfeiliad sydd ar wir dduwioldeb? Gan y gellir dyweyd mai athrawiaeth ac ymarferiad ydyw crefydd, ai nid oes ryw ddiffygion yn ymlusgo i mewn bob dydd yn y ddaud beth hyn? Ai nid yw 'cydymffurfid a'r byd' yn un o'r rhwystrau mwyaf sydd ar ffordd llwyddiant crefydd, a'r amlygiad o'i nerth?”

“Ai nid allwn ddarganfod yr mhregethau Whitfield arwyddion o wir yawlledd? Onid ydyw holl beirianwaith areithyddiaeth gysegredig yn cael ei dadblygu mewn llawer o'i bregethau? Os unoliaeth amcan, a threfniad syml, ac ymadroddiad eglur, ydynt yr ansoddau mwyaf hanfodol o ddernyn perffaith, ai nid ydyw ei bregethau ef yn meddu teilyngdod? A oes ryw bregethau yn yr iaith Saesneg sydd yn alluog i gynhyrfu teimladau duwiolfrydig—i ybryddoli enaid & gorfoledd sanctaidd—ac yn goddef nerth a gwres yn y traddodiad o honynt, i'r fath raddau a'i gyfansoddiadau ef? I mi, y mae y gwas hwn i Grist yn rhagori cymaint ar Demosthenes a Cicero, mewn unoliaeth, aymledd, nerth, a theimlad, ag yr oedd yr achos oedd ganddo ef yn rhagori ar yr eiddynt hwy.”

“Unwaith yn rhagor yr ydyw yn adnewyddu yr ymgyffwyniad o honof fy hun i ti, O Arglwydd! Y mae gwendiadau lawer yn peri gofid i fy enaid—llawer o bechodau yn amcanu at gael y llywodraeth ar y galon—ond 'yn enw yr Arglwydd, mi a'u toraf hwynt ymaith.' Y mae arnaf angen am aymnedd, ac yr ydyw yn cael fod pethau mân a dibwys yn profi y gras hwn yn fwy na gofidiau trymion. Y mae unrhyw beth sydd yn profi y dymmer yn fwy anhawdd i'w orchfygu na dioddehadau corphorol mwy. Yr wyf yn cael nad ydyw yn bossih morio yn llwyddiannus heb falastr. Os na chwerylwn ni & pheedod, y mae pechod yn sicr o gweryla & ni; ac os na byddwn yn ddigon ffyddlawn ac eofn i geryddu ereill, fe dry ein cydybodaau anrom ein hunain. Dyro i mi, O Dduw! ddeall cywir, calon lawn o gariad a sêl, a'r arferiad parhaus o sirioldeb—ond nid heb fod ffyddlondeb a diragrithrwydd bob amser mewn undeb & ef.”

Gallesid chwanegu llawer o ddyfyniadau cyffelyb o'i ddyddlyfr, a ddangosant ei dduwiolfrydedd dwin, a bywiogrwydd, a nerth, a gweithgarwch gwastadol ei feddwl cryf—yn cymmeryd gafael mewn cwestiynau pwsyis, ac yn byw arnynt fel pe byddent yn hanfodol i'w fodolaeth. Ond y mae y dyfyniadau uchod yn ddigon er egluro hyn.

Cyn diweddu ein herthygl, yr ydym yn ystyried y dylem roddi mantais i'n darllenwyr ffurfio rhyw ddirnadaeth am y dylanwad a ddi-lynnodd ysgrifeniadau a golygiadau Dr. Williams. Y mae y dyfyniadau a gyhoeddasant o sylwadau gwyr mor enwog a Dr. Chalmers, a Dr. Hamilton, o Ysgotland, yn ddiagon o sicrwydd fod ei ysgrifeniadau yn derbyn cymmeradwyaeth galonog meddyliau galluocaf y blynyddoedd hyny y tu allan i 'Hen Wlad y Bryniau.' A gallasem chwaneu tystiolaeth Dr. Wardlaw, ac ereill hefyd, pe buasai angen. Ac yn ei "*Gofiant*" y mae ei fywgraphydd yn gwneyd y sylw cyffredinol hwn gyda golwg ar Loegr ac Ysgotland:—

"Yn Lloegr, y mae ei ysgrifeniadau yn ddistaw wedi parhau i ennill tir; ac y mae hi yn ffaith fod, nid yn unig gweinidogion unigol, ond rhai eglwysi cyfain, wedi cael eu hennill drwyddynt oddi wrth gyfeiliornadau Antinomaid. Yn Ysgotland hefyd y mae cynnyrchion ei ysgrifiell yn awr yn cael eu derbyn gyda chymmeradwyaeth; ac yn mysg pleidwyr gwresog ei olygiadau, gelliid cynnwys rhai o weinidogion mwyaf galluog yr eglwysi Annibynol."

Cawsant ddylanwad mawr hefyd ar lawer o wfr deallus, darllengar, ac enwog, a berthynent i wahanol enwadau crefyddol y Dywysogaeth ar y pryd. Am y deugain mlynedd cyntaf yn y ganrif hon, yr oedd dadleuon beunyddiol yn bod rhwng pleidwyr golygiadau gwahanol ar athrawiaethau yr efengyl. Ceid y dadleuon hyny yn fynych rhwng pleidwyr golygiadau Wesley a Calvin. Ond yr ydym yn tybied na changymmerem pe y dywedem fod y dadleuon yn llawer poethach, ac yn fwy cyffredinol, rhwng y rhai a bleidient olygiadau eithafol Calvin ei hun, ac eraill a gynmerent olygiadau mwy cyffredinol ac eang ar iawn y Cyfryngwr, a galwad yr efengyl, a chyfrifoldeb dyn, a'r lliaws cwestiynau pwsyg sydd yn gysylltiedig â'r cyfryw. Ac yr oedd y dadleuon hyny i'w cael yn mysg pob enwad. Teimlai yr Annibynwyr i raddau oddi wrthynt; ond yr oeddnt hwy yn gyffredinol wedi cofieidio y golygiadau newyddion yn foreuaoh na'u brodyr. Yr oedd llawer o'r Bedyddwyr hefyd wedi eu hennill i'w cymmeradwyo yn lled gynnar; a diammheu fod ysgrifeniadau y Parch. Andrew Fuller hefyd wedi dylanwadu cryn lawer arnynt hwy. Ond y Methodistiaid a fuont yn fwyaf ymlyngar wrth uchel-Galviniaeth yr hen Ddiwygiwr; ac aml a blin fu y dadleuon a gafwyd yn y cymmanfaeodd chwarterol, a'r cyfarfodydd misol, a chylchoedd ereill, ar y cwestiynau hyn yn y blynyddoedd hyny. Y golygiadau a ddysgid gan Dr. Williams, a balmantodd y ffordd i'r dadleuon hyn; a "Dr. Williams, a'r *system* newydd," oedd y geiriau a glywid yn fynych yn eu hymddiddanion; ac yr oedd lliaws yn ei ystyried, ac yn ei gondemnio hefyd, fel un o'r hereticiaid penaf a gyffyrddodd â chwestiynau duwinyddol erioed. Ond erbyn hyn nid llawer a geir mewn unrhyw enwad yn Mhrydain Fawr sydd yn profesu Calviniaeth a arddelant y golygiadau eithafol a ystyriai efe yn anghywir.

Yn mysg llythyrau cymmeradwyol eraill a ganfyddir yn ei fywgraphiad, yr ydym yn gwled rhai a ysgrifenedd yr hen weinidog poblogaidd, y diweddar Barch. John Roberts, o Lanbrynmair—tad y Parchn. Samuel a John Roberts—o ba rai yr ydym yn rhoddi y dyfyniadau canlynol:—

"Yr wyf yn credu y bydd eich Traethawd o wasanaeth mawr yn Nghymru. Er y dichon na ddar-

llenir ef gan nemawr o'r bobl gyffredin, yr wyf yn ystyried y darllenir ef gan y rhan fwyaf o'r gweinidogion. Er pan ddechreuasom ddarllen eich pregeth ar Etholedigaeth, a'ch nodiadau ar Doddridge ac Edwards, yr wyf yn meddwl fod llawer o honom yn dechreu teimlo fod y tir yr ydym yn sefyll arno fel Calviniaid yn llawer cadarnach nag yr oeddym o'r blaen. Yr wyf o'r farn fod yr hyn a ddywedwch am 'amcan llywodraethol' marwolaeth Crist yn destyn mwy o siarad yn ein plith na dim arall sydd o fewn y Traethawd. Am danaf fy hun, yr wyf wedi arfer credu er's talm, y rhaid fod marwolaeth Crist wedi ei fwriadu i fod, mewn rhyw ystyr, mor gyffredinol a galwad yr efengyl; ond yr wyf yn ddyledus i chwi am lawer o oleuni ar y pwngc."

Etto:—

"Y mae genyf bob sail i greu fod eich Traethawd wedi ei wneyd yn fendith i laweroedd o'n gweinidogion Cymreig. Yr wyf wedi bod yn ymddiddan â rhai sydd wedi ei ddarllen a'i ystyried yn drwyadl; ac y maent yn ymddangos yn ei gymmeradwyo yn fawr, ac wedi derbyn llawer o les oddi wrtho. Y canlyniad o hyn yw, fod gweliant mawr wedi cymmyrd lle yn y pregethau yn ein mysg. Y mae pregethau fel pe baent yn teimlo fod ganddynt sylfaen dan eu traed wrth gymhell y Gwardwr ar bechaduriaid, ac wrth gyhoeddi, heb fod un ammheuaeth yn eu meddyliau, nad oes un rhywstr y tu allan iddynt eu hunain, ar ffordd eu hiachawdwriaeth. Yr wyf yn credu fod llawer o honom yn gwnueithur hyn mewn rhyw fodd, cyn darllen eich gwaith chwi erioed; ond nid oeddym y pryd hwnw yn adnabod cadernid y tir yr oeddym yn sefyll arno. Yr wyf wedi cyfarfod rhai—gweinidogion Saesneg, gan mwyaf—a ymddangosent fel pe byddent yn barod i gondemnio y Traethawd yn gwbl a hollol; ond yr oeddwn yn meddwl eu bod yn arddangos anwybodaeth mawr am y prif egwyddorion a gynnwysir yndo; a gallaf ddyweyd yn ddiragrith na bwm yn ymddiddan â chymmaint ag un person oedd yn deall eich golygiadau, nad oedd hefyd yn eu cymmeradwyo yn galonog. Ac yn ol fy marn i, nis gall un dyn da, wedi iddo unwaith eu deall, beidio a'u cymmeradwyo chwaith—gan mor gydnaws yr ymddangosant â'r hyn, fel yr wyf fi yn tybied, y mae yn rhaid i bob creadur sanctaidd yn y nefoedd a'r ddacser ei deimlo..... Nis gallaf fi mewn un modd gael allan y rheswm pa ham y mae y gyfundrefn a ddysgwch hwi yn cael ei chondemnio gan rai dynion da, ond yn unig ar y tir ei bod yn cael ei chamddeall yn hollol; ac nid wyf heb ofni fod y camddealltwriaeth hwn i'w briodoli i ragfarn."

Ond fe ddichon y gofyna rhywrai pa fodd y gallasai ei weithiau ddylanwadu ar feddyliau gweinidogion, ac eraill, yn Nghymru, nad allasent ideall y Saesneg, gan nad oeddnt wedi ymddangos mewn gwisg Gymreig. Gellir ateb y gofyniad hwn trwy ddyweyd fod pregethau llaweroedd oddi yn deall yr iaith hono wedi eu hysbrydoli ganddynt; a byddai llawer hefyd yn gwneyd ei olygiadau yn destyn o ymddiddanion mynych â'r sawl nad oeddnt yn eu deall, fel y dengys y dyfyniad canlynol o "*Gofiant John Jones, o Dal-y-sarn, gan y Parch. O. Thomas.*" Cyfeirio y mae yr awdwr galluog yma at gyfarfodydd a gynnelid gan y Parch. Evan Evans (*Ieuan Glan Geirionydd*), yn nhŷ ei dad, yn Nhan-y-celyn, ger Trefriw, ar nosweithiau yr wythnos, i ymddiddan ag amryw o wfr ieuainc crefyddol ar wahanol bynciau mewn duwinyddiaeth. Dyn ieuang oedd Mr. Evans, o ddefnyddioldeb mawr; a'r pryd hyny, yr oedd yn aelod o eglwys y Methodistiaid yn lle hwnw. Ond wedi hyny, ymunodd â'r Eglwys Wladol, a chyrrhaeddodd safle uchel, yn enwedig fel bardd.

Dyma fel yr adrodda Mr. Thomas yr hanes :—
 “ Yn y cyfarfodydd y cyfeiriasom atynt, hwy a aethant dros lawer o waith Dr. Edward Williams, ‘On the Equity of Divine Government and the Sovereignty of Divine Grace,’ ac hefyd ei ‘Defence of Modern Calvinism,’ sef, ei attebiad i’r ‘Gorthbrauf i Galvinaeth,’ a gyhoeddais gan yr Esgob Tomline. Darllenai Mr. Evans ran o Dr. Williams iddynt yn y Gymraeg. Yna ymchwiliid yn fanwl i ystyr yr adran. Wedi penderfynu eu meddyliau ar hyn, cymmerid y golygiad yn destyn ymddiddan, ac yn gyffredin yn destyn dadl—y naill yn cymmyrd plaid y Doctor, a’r lleill yn gwrthwnebu. Ac os cynnwysai bwng o bwys mawr, y cyfryw ag a safai yn destyn dadl yn i’r byd Cristionogol, fe dreulid amryw gyfarfodydd arno. A mawr fyddai y chwilio a’r myfyrio arno erbyn y cyfarfod dilynol. Bu dau brif lyfr y Dr. Williams, fel hyn, dan ymchwiliad manwl ganddynt, gan eu gosod, o frawddeg i frawddeg, fel ar artheithglwyd—y naill yn tynnu un ffordd, ac eraill ffordd arall, er prawf o rym y gosodiadau a ddygsid ynddynt. Bu y cyfarfodydd hyn, fel y gellid yn hawdd meddwl, ac fel y cydnabyddai efe ei hunan gyda diolchgarwch hyd ddiwedd ei oes, o fantais ddifwaf i’r Parch. John Jones—nid yn unig am nad oedd yn deall y Saesneg ei hunan, ond hefyd am nad oedd ganddo ar y pryd ond ychydig iawn o lyfrau Cymraeg. Agorwyd maes eang newydd o flaen ei feddwl y pryd hwn, y bu wedi hyn yn llafurio yn ddiwyd arno yn ei fyfyrddau am lawer blwyddyn. Nis gallai oddef, hyd ddiwedd ei oes, glywed neb yn dywedyd dim yn isel am waith y Dr. Williams. Byddai yn enwedid yn rhyfeddu clywed dynion o syniadau Calviniaid yn gwneuthur hyn; a barnai yn wastad fod y cyfryw, naill ai heb ddarllen ei ysgrifeniadau eu hunain, neu wedi gwneuthur hyn dan lywodraeth rhagfarn yn eu herbyn, neu ynte yn anghymhwys, o ran galluoedd eu meddyliau, i oesod barn deg ar y fath ysgrifeniadau. Pa fodd bynag, y mae yn eithaf amlwg ei fod ef ei hunan wedi derbyn llesedd mawr oddi wrthynt, ac oddi wrth yr ymdrafodaeth a hwynt yn y cyfarfodydd hyn, ar ei gy-chwyniad cyntaf allan i waith pwysig y weinidog-aeth.”

Dyma enghraifft o’r modd y byddai crefyddwyr ieuainge yn nechreu y ganrif hon yn casglu gwybodaeth dan antifateision, ac o’r ysbryd penderfynol a’u carient yn llwyddiannus drwy rwystrau difwaf; a dyma un esampwl i ni, yn mysg eraill y galleisid eu henwi, o’r dylanwad a gafodd golygiadau Dr. Williams ar feddyliau un o weinidogion enwocaf y Methodistiaid.

Yr oedd llawer o flaenoriaid y blynyddoedd hyn yn gydnabyddus â gweithiau y Dr. hefyd. Cofus genym glywed y gŵr enwog hwnw yn eu mysg, sef Mr. Thomas Evans, o Faes-y-coed, yn agos i Gaerwys, yn adrodd yr hanes, a hyn gyda llawer iawn o frwdfrydedd, pa le, a pha fodd y cafodd efe afael ar yr “*Equity and Sovereignty*” gyntaf; ac iddo ei ddarllen eilwaith a thrachefn, nes meistrol ei gynnwysiad, a chanfod ei ragoriaethau. A hynod mor ddoniol a dyfal y byddai yn agor ei drysorau, ac yn ceisio plannu ei olygiadau yn meddyliau pregethwyr ieuainge, ac, yn wir, pawb eraill a ymddangosent iddo yn alluog i’w hamgyffred, pan yn lletheya gydag ef yn Maes-y-coed: a dioddefodd lawer oddi wrth ei frodyr o’r herwydd. Yr ydym yn enwi Mr. Evans, am ei fod, yn mhob ystyr, yn un o’r dynion goreu a mwyaf golenedig a adwaenem ar y cwestiynau yr oedd efe wedi talu sylw iddynt. Talodd y diweddar Barch. John Elias deyrnged o barch i’w alluoedd a’i wybodaeth yn y geiriau canlynol, pan yr oedd rhywun mewn ymddiddan âg ef yn cyfeirio ato:—“Thomas Evans, o Faes-y-coed (meddai)—nid dyn cyffredin yw Thomas

Evans mewn un modd. Byddai yn well genyf gyfarfod â llawer deuddeg o ddyinion na Thomas Evans, o Faes-y-coed.” Y mae yn dda genym ddefnyddio y cyfeiradau i godi enw y dyn fydd-lawn, cydwybodol, a duwiol hwn i sylw darllenwyr ein herthygl, fel un enghraifft o’r gwŵr cryfion a golenedig oedd yn mysg blaenoriaid y cyfnod hwnw; a gobeithiwn y bydd i eglwys Dduw drwy yr oesoedd feddu lliaws mawr o ysbryd a galluoedd cyffelyb; o blegid heb hyn ymddengys yn amhmosibl i Gristionogaeth gyrrhaedd ei hamcanion mawr a goruchel yn y byd.

Clywsom un o weinidogion enwocaf y Dywysogaeth hefyd, yr hwn sydd yn fyw yn awr, ac a gydnabyddir fel un o’n duwinyddion goreu, yn dywedyd fel y canlyn:—“Wedi i mi ddarllen ysgrifoniadau Dr. Williams, rhoddais y cwestiynau yr ymdriniai â hwy ar yr astell, wedi eu penderfynu i foddolrwydd llawn fy meddwl; ac ni themlais un awydd i’w tynnu i lawr byth!” Ac fel hyn yr ysgrifennodd efe yn ddiweddar:—

“Dr. Williams, yn ddian, oedd y mwyaf o dduwinyddion diwedd y ganrif aeth heibio, a dechreu yr un bresennol. Ni fagodd Cymru, er y Diwygiad Protestanaidd, ei gyffelyb, fel meddyliwr ac ymresymwr. Yr oedd Dr. Williams, yn mhob ystyr, yn deilwng i sefyll wrth ochr Jonathan Edwards, fel duwinydd ac arddansoddydd. Yn wir, yr oedd duwinyddiaeth Williams yn fwy cysson, ac yn fwy gloyw na’r eiddo Edwards, er godidocod ydyr gweithiau y *president*. Ni chafodd Calviniaeth gymmedrol a diweddaf erioed y fath amddiffyniad ag a gafodd gan Dr. Williams yn ei ‘*Modern Calvinism Defended*,’ sef, y llyfr diweddar a ysgrifennodd efe.”

Bu Dr. Williams yn briod ddwywaith. Priododd Miss Mary Llewelyn, fel y dywedwyd, Gorphenaf 23ain, 1777; a bu ganddynt naw o blant, pedwar o ba rai a fuont feirw yn eu babandod. Bu Mrs. Williams farw Gorphenaf 22ain, 1795, yn y 37ain flwydd o’i hoed, a gadawodd y pump eraill yn fyw; sef Elizabeth, Sarah, Anna Maria, Samuel, a Theophilus. Priododd Elizabeth y Parch. Thomas Hill; ac Anna Maria y Parch. John Whittenbury—dau weinidog Annibynol, a hen efrydithwr gyda’r Dr. Dygwyl Samuel i fyny yn gyfreithiwr, a bu fyw yn Plymouth; ac ymunodd Theophilus â’r Eglwys Sefydledig, ac ordeiniwyd ef yn weinidog. Priodwyd Dr. Williams drachefn â Miss Yeomans, o Worcester, ddiwedd y flwyddyn 1796; a ganwyd iddynt un mab, enw yr hwn ydoedd Edward; yr hwn a ddygwyl i fyny yn feddyg, ond a fu farw yn ddibriod. Bu Mrs. Williams fyw hyd Chwefror 2il, 1823; a bu yntau fyw ar ei hol. Y ddiweddar o’i blant a fu byw oedd Mrs. Whittenbury—yr hon a fu farw yn y flwyddyn 1870; ac y mae dwy ferch iddi yn byw yn awr yn Leamington.

Gyda hyn o nodiadau, ni a adawn y Dr. “Yr oedd efe yn byw,” fel yr ysgrifena golygydd ei weithiau, “mewn adeg o ddiwyddiadau mawr—ac o ganlyniad, o ddyinion mawr. Yr oedd yr adeg hono yn fawr mewn gwleidyddiaeth, yn fawr mewn gwyddor, yn fawr mewn llenyddiaeth, yn fawr mewn meddyliau cryfion a difrifol, yn fawr mewn drygau mawr, ac yn fawr mewn rhinweddau mawr. Yn ei gylch ei hun, cyfranodd Dr. Williams ran fawr tuag yr hyn oedd dda yn y mawredd hwnw.” Bydded heddwch i lwch y Cymro cywir a galluog; yr hwn a wnath ei ran yn anrhydeddus i oleuo y byd, ac i beri fod ein cenedl yn sefyll yn uchel ac yn barchus yn mysg cenedloedd eraill y ddaear.

WILSON, JOHN: yr hwn a gyfenwai ei hun *Christopher North*, oedd un o brif ysgrifenywyr "*Blackwood's Magazine*," a phroffeswr athrawiaeth foesol yn mhrif athrofa Edinburgh. Ganwyd ef yn Paisley, Mai 18fed, 1785. Derbyniodd elfennau cyntaf ei addysg gan Dr. M'Letchie, gweinidog Mearns. Wedi hyny, bu o dan ofal y Parch. Joseph Macintyre, Glenorchy, yn yr ucheldiroedd. Yn 1803, aeth i goleg Magdalen, Rhydychain; ac wedi ennill amryw wobrau yno, graddiodd yn B.A. yn 1807, ac yn M.A. yn 1810. Frynodd ei dad etifeddiaeth ar lan Llyn Windermere, yn Westmoreland; a daeth Wilson i breswylho i'r llanerch ddyrnodd hono, lle y daeth yn gydnabyddus a Wordsworth, De Quincey, Southey, a Coleridge. Yn 1810, efe a briododd Miss Jane Penny, boneddiges o dref Liverpool—undeb a fu yn un hynod o ddedwydd. Yn 1812, efe a gyhoeddodd ei "*Isle of Palms*," ac yn 1816, ei "*City of the Plague*"—dan gyfansoddiad barddonol. Ond y mae yn gwestiwn, er fod llawer o dlyani, peroriaeth, a theimlad yn ei farddoniaeth, a fuasai Wilson yn alluog i ddadblwygu y nerth gwirioneddol cynhenid oedd yn ei athrylith mewn barddoniaeth. Pan sefydlwyd "*Blackwood's Magazine*," yn 1817, cafodd faes cymmhws y lafurio. Yr oedd anffawd arianol wedi ei gyfarfod ef trwy afradlonedd perthynas, fel yr oedd y 30,000*p.* a adawyd yn gynnysgaeth iddo gan ei dad wedi eu lleihau; a bu raid iddo newid ei ddull o fyw, ac ymadael o Ellersay. Ar hyn, efe a aeth i Edinburgh, ac yn 1815, galwyd ef at y bwr yno; ond nid ymddengys iddo ymarfer yn gyhoeddus. Cynnygiodd ei wasanaeth i Mr. Blackwood. Gwelodd y cyhoeddwr anturiaethus y gallasai Wilson a Lockhart, yr hwn hefyd a gynnygiad ei wasanaeth iddo ar yr un pryd, fod o wasanaeth iddo; a gallir dywyd mai y ddau hyn oeddynt brif offerynau lwyddiant "*Blackwood's Magazine*" yn ei flynyddoedd cyntaf. Ond yn fuan, aeth Lockhart yn olynydd i Gifford fel golygydd y "*Quarterly Review*," ac er na y Wilson ar un adeg yn wir olygydd arno, edrychai y cyhoeddwr arno fel y cyfryw. Yn 1820, pennodwyd ef yn olynydd i'r Dr. Thomas Brown, yn broffeswr athroniaeth foesol yn mhrifysgol Edinburgh; ac yr oedd ei lwyddiant yn y swydd yn llawenhan ei gyfeillion, ac yn cau genau y rhai a fyndd i ddarostwng. Parhaodd i ysgrifenu yn ffyddlaw i "*Blackwood*." Yn 1840, cafodd golled anadferadwy yn marwolaeth ei wraig. Yn 1842, cyhoeddodd, mewn dwy gyfrol, ddetholiad o'r traethodau a ysgrifennodd, o dan yr enw "*Recreations of Christopher North*." Rhoddodd ei broffeswriaeth i fyny yn 1853, o herwydd gwaelodd ei iechyd, a chaniatawyd iddo flwydd-dal o 200*p.* gan Arglwydd John Russell; ond ar y 3ydd o Ebrill, 1854, bu farw yn Edinburgh.

Heb law ei farddoniaeth a'i ysgrifeniadau cyfnodol, efe a gyhoeddodd ei "*Light and Shadows of Scottish Life*," yn 1822; yr hwn a ddilynwyd y flwyddyn ganlynol gan ei ystori, "*Margaret Lindsay*," y rhai a chwaneasant at ei enwogrydd llenyddol. Ond yn ei draethodau rhyddiaethol, beirniadol, a disgrifiadol, ac yn fwyaf neithduol yn ei gyfres enwog o ymddiddanion, a elwir "*Noctes Ambrosianae*," y mae nerth gwirioneddol ei athrylith yn cael ei amlygu. Nis gall fod cwestiwn am ei athrylith; ond a ddefnyddiodd efe hi yn ei chylch naturiol ei hun sydd gwestiwn. Gyda Burns a Scott, ystyrid ei fod ef yn un o brif gymmeriadau llenyddol y wlad

hono. Ond y mae yn ddiagramhenol fod ei waith yn ysgrifenu o fis i fis i gyfarfod y galw oedd arno, wedi bod yn infantais ac yn atalfa iddo grynhoi ei nerth a'i egnion ar weithiau llenyddol mawr a phwysig, a fuasant yn sicr o fod yn anfarwol.

WILSON, RICHARD: parthluniedydd (*landscape painter*) o enwogrydd mawr. Mab oedd efe i glerigwr o'r enw John Wilson. Ganwyd ef yn Penegoes, yn sir Drefaldwyn, yn y flwyddyn 1713. Yr oedd ei fam yn un o deulu y Wynniaid, a breswylent yn Coed-llai, ger y Wyddgrug, swydd Fflint. Yn fuan ar ol geni ei drydydd mab, Richard, cafodd ei dad ei benodi i fywoliaeth y Wyddgrug; a symmudodd yno i fyw. Daeth tueddfryd y bachgen at y gelfyddyd yr esgynodd i'r fath enwogrydd ynddi i'r golwg yn foreu; a darfu i Syr George Wynn, ei ewythr, ei roddi o dan addysg lluniedydd yn Llundain, o'r enw Thomas Wright. Ychydig a wyddys, pa fodd bynag, am ei efrydiau boreuol, ond y mae yn amlwg iddo ennill safle uchel fel paentiwr arluniau, o herwydd cafodd yr anrhydedd o dynu darlun o Tywysog Cymru, a'i frawd, y duc o Gaerefrog, yn y flwyddyn 1748. Wedi bod yn ymarfer ei gelfyddyd am dymmor yn y brif ddinas, aeth i Italy i astudio gweithiau y prif feistriaid Italaidd. Ychydig, os dim prawf a roddasai efe hyd yn hyn ar ei allu mewn paentio golygyfeydd; ond tra yn Venice, talodd ymweliad i Zuccarelli, y parthluniedydd, yr hwn a ddigwyddai fod allan o'r tŷ; ac i basio yr amser gwnaeth Wilson amlinelliad mewn olwg o'r olygfa a geid o ffenestr yr ystafell. Meddyliodd Zuccarelli mor uchel o'r amlinelliad hwn, fel y cynghorodd Wilson i roddi i fyny y gwaith o baentio golygyfeydd. Cafodd yr un cynghor hefyd gan yr arlunydd Ffrengig, Vernet. O hyn allan efe a ymroddodd i ddiwyllio y gangen hon o'i gelfyddyd, ac ennillodd gymmeriad uchel yn fuan; ac yr oedd ganddo amryw ysgolorion hyd yn oed yn Rhufain. O hyny allan astudiodd natur, yn hytrach na chopio gweithiau meistriaid y gelfyddyd; a daeth yn feistr ar yr arddull eofn naturiol, ond etto glasurol, sydd yn nodweddu ei weithiau.

Dychwelodd i Lundain yn 1755. Arddangosodd ei ddarlun mawr o "*Niobe*," yr hwn a bwrcaswyd gan y Duc o Cumberland. Sefydlodd y darlun hwn ei gymmeriad yn Lloegr fel un o barth-arlunwyr cyntaf ei oes. Yn 1765, arddangosodd ei "*View of Rome*," yr hwn a brynwyd gan yr Ardalydd Tavistock. Efe oedd un o aelodau cyntaf yr athrofa frenhinol, a sylfaenydd yn 1768; ac ar farwolaeth Hayman, yn 1770, pennodwyd ef yn llyfgylludd yn ei le. Ei angen a barodd iddo gymmeryd y swydd hon. Yr oedd llawer o'r athrofa-wyr, ac yn enwedig Reynolds, y llywydd, yn wrthwynebwr iddo. Y mae cyfeillion Reynolds yn priodoli hyn i ymddangosiad gwledig Wilson, a'i arferion hynod a thrwsogl; ond nis gall yr amgylchiadau anffafriol hyn gyfrif am ymddygiad angharedig y llywydd. Os credir yr hyn a ddywedir am dano gan Northcote, nid oedd gerwider Wilson ond ymddangosiadol ac allanol yn unig: "Yr oedd meddwl Wilson," medd efe, "mor oleuedig a choeth ag oedd ei berson a'i arferion o drwsogl ac anhygar; ond yr oedd raid ei adnabod, a bod yn gyfarwydd ag ef, er darganfod y perl anghaboledig oedd dan ei orchudd garw." Y mae yn

rhyfedd fod ei ddarluniau, sydd yn awr yn cael eu hystyried o gymmaint gwerth, yn anfarchnadol y pryd hwnw. Tra yr oedd celfyddyd-wyr gwaelach yn cael eu noddi gan y cyhoedd, yr oedd efe yn cael ei esgenuso; ac arferai werthu ei weithiau i fasnachwyr mewn darluniau am yr hyn a ewyllsient hwy roddi am danynt. Ar un achlysur, pan y cymmerodd ddarlun i un o'r cyfryw, arweinwyd ef gan y masnachydd i lofft uchel, a dangoswyd iddo bentwr o'i ddarluniau o olygfeydd nas gallai eu gwerthu, er ei fod wedi talu am danynt er's tair blynedd! Ac y mae yn ffaith fod rhai o'r darluniau hyn, na dderbyniodd Wilson ond ychydig o bunnau am danynt, wedi eu gwerthu ar ol hyny am yn agos gynnifer a hyny o gannoedd o bunnau. Yr oedd Wilson mor anffodus wrth geisio gwerthu ei weithiau, fel pan y caffai un werthiant hwylus, ac y tynai fwy o sylw nag arfer, y paentiaid efe un arall yr un fath. Gwyddys iddo baentio rhai bedair a phum waith, a hyny heb wahaniaethu ond ychydig rhyngddynt; paentiodd bum darlun o balas Mæcenas yn Tivoli. Y rheswm am hyn, dybyddid oedd, am eu bod yn gwerthu yn lled rwydd.

Yn y tair neu y pedair blynedd diweddaf o'i oes, yr oedd mewn llawnder, o herwydd daeth i feddiant o gyfoeth ar ol ei frawd. Ymneillduodd i Gymru, a threuliodd y blynyddoedd hyn yn y Wyddgrug; a chyda pherthynas, Mrs. Catherine Jones, mewn palas a elwir y Colomandy, yn mhlwyf Llanferres, ger y Wyddgrug; ac yn y lle olaf y bu farw, yn mis Mai, 1789, yn naw a thrigain mlwydd oed. Claddwyd ef yn mynwent y Wyddgrug, lle y mae cist, a bedd-argraph arni, yn dangos y fan lle y gorphwys ei weddillion.

Yn 1814, arddangoswyd o ddeutu deg a thrigain o ddarluniau Wilson, gyda rhai gweithiau ereill, yn y Sefydliad Prydeinig; ac ymddangosodd y sylwadau beirniadol cywir a ganlyn ar weithiau y celfyddydwr athrylithgar a mawr hwn yn y "*Sun*," un o newyddiaduron y brif ddinas:—"Mewn llawer o'r darluniau hyn y mae Italy megys yn cael ei sylweddoli; ac ar un olwg galluogir ni i fyned i mewn i'r teimladau bywiog a chyffrous a gynnhyrfir gan yr adgof o'r hyn a ddygwyd i ni yn ein hefyrdiau boreuol yn mherthynas i'r wlad arwrol hono—eisteddle yr ymherodraeth enfawr a gyfodwyd gan rinwedd, ond a ddiystriwyd gan foethusrwydd, nes yr aeth yn ddarostyngedig i'r golygfeydd pruddaidd a bortreadir mor rymus ac effeithiol yn narluniau Wilson.... Y maent yn gyfansoddiadau ysblenydd, yn cymmysgu golygfeydd tlysaf natur, lle y mae natur yn fwyaf tlws, gydag arwyddion o anrhaith a dinystr." Y mae ceriadau o lawer o'i weithiau wedi eu gwerthu; ond y mae llawer o'i ddarluniau heb eu cerfio erioed. Y mae ei weithiau yn lliosog; ond pan y digwydd un o honynt ddyfod i'r farchnad, ceir pris uchel am dano; yr hyn a brawf eu bod yn dal prawf a beirniadaeth amser.

WINDHAM, WILLIAM: gwladweinydd Prydeinig. Ganwyd ef yn Llundain, ar y 3ydd o Fai, 1750. Unig fab oedd efe i'r Milwriad Windham, o Felbrig, yn swydd Norfolk. Yr oedd ei deulu wedi ymsefydlu yn y swydd hono er y ddeuddegfed ganrif. Addysgwyd ef yn Eton, ac wedi hyny yn mhreifysgol Glasgow. Yn 1767, aeth i Goleg y Brifysgol, Rhydychain. Ar ei ei ymadawiad a Rhydychain, bu yn teithio

ar y Cyfandir. Ymunodd â'r hynt a droes allan o dan arweiniad y llywydd Phipps tua phegwn y gogledd yn 1773; ond methodd o herwydd afiechyd fyned yn mhellach na gororau Norway. Dychwelwyd ef i'r senedd yn aelod dros Norwich, yn y fl. 1781, a thafodd ei goelbren gyda'r blaid Whigaid. Ar furfiad gweinyddiaeth y Duc o Portland, o'r hon yr oedd Fox ac Argl. North yn aelodau, pennodwyd ef yn ysgrifenydd i Arglwydd Northington, arglwydd raglaw yr Iwerddon; ond ymddiswyddodd yn fuan. Yn 1785 y traddododd Windham ei aræth gyntaf yn Nhŷ y Cyffredin, a llongyfarchodd Fox y tŷ ar y "chwaneiad at ei alluoedd a amlygwyd drwyddi." Ail etholwyd Windham yn aelod dros Norwich yn 1790. Pan yr ymunodd y blaid Whigaid, yn fuan ar ol y digwyddiadau a achoswyd gan y chwyldroad yn Ffrainc, cymmerodd ef ei ochr gyda Burke, yr arglwyddi Spencer a Fitzwilliam, a'r Duc o Portland; a chefnogodd yn selog y rhyfel a Ffrainc. Yn 1794, pennodwyd ef yn ysgrifenydd y rhyfel o dan Mr. Pitt, ac hefyd yn aelod o'r cyfringynghor. Ymosododd yn awr ar ei gyfeillion blaenorol gyda'r chwerwder mwyaf. Aeth allan o swydd gyda Pitt yn 1801, a chondemniai gytundeb heddwch Amiens. Parodd hyn iddo golli ei eisteddle dros Norwich, ond etholwyd ef dros Mawes; a phan y daeth plaid Grenville i awurdod, gwnaed ef yn ysgrifenydd y tref-edigaethau. Yn 1806, efe a ddaeth â'i gynllun newydd yn mlaen o ymrestru i'r fyddin. Cynnygiai ar fod i'r gwŷr traed ymrestru am saith mlynedd yn unig, gyda chaniatâd i adnewyddu eu gwasanaeth am saith mlynedd ereill, gan dderbyn chwaneiad yn eu taliadau; y gwŷr meirch a'r magnelwyr i ymrestru am ddeng mlynedd—yr ail gyfnod chwech, a'r trydydd cyfnod pum mlynedd. Cynnygiodd chwanegu at daliadau a blwydd-daliadau y swyddogion a'r milwyr cyffredin, a gwelbau eu sefyllfa yn gyffredinol. Cafodd y cynllun wrthwynebiad penderfynol, ond pasiodd yn gyfraith. Aeth allan o swydd yn 1807. Ac ar y 3ydd o Fehefin, 1810, efe a fu farw.

Yr oedd Windham yn siaradwr rhagorol, ac yn un o ddadleuwyr mwyaf medrus ac effeithiol ei oes, fel y prawf ei areithiau sydd wedi eu cyhoeddi. Dywedai Fox am dano, na chyfarfu efe erioed â dyn myfyrgar mor weithgar ag efe, nac â dyn darlengar â chymaint o wybodaeth ymarferol ganddo. Dywedai Pitt fod ei areithiau yn gynnrychion ysblenydd. Disgrifia Canning ei hyawdledd, os nad y mwyaf meistrolgar, o leiaf y mwyaf swynol a glywyd erioed yn Nhŷ y Cyffredin. Canmolai Dr. Johnson ef yn fawr am ei gydnabyddiaeth a llenyddiaeth. Yr oedd yn meddu ar alluoedd ymddiddanol o'r radd uchaf. Yn ei fywyd politicaidd, yr oedd y syniad o anrhydedd yn cario dylanwad cryf arno; ac os byddai ei olygiadau weithiau yn gogwyddo gormod at ochelgarwch—megys, er enghraifft, ar y pwngc o ddiwygiad seneddol, yr hwn a wrthwynebid ganddo o'r dechreu i'r diwedd—yr oedd efe yn meddu ar wroldeb i wneuthur arddeliad o'i olygiadau, hyd yn oed pan y byddai drwy hyny yn gwrthwynebu y rhai yr arferai gydweithredu â hwy, ac er i hyny ei wneuthur hefyd yn wrthddrych o anghymmeradwyaeth y cyhoedd.

WINWYN (betzlim): gardd-blanhigyn tra adnabyddus. Nid oes ddadl gyda golwg ar

ystyr y gair Hebraeg, yr hwn a ddigwyddas yn unig yn *Num.* xi. 5, pan y cyfeirir at y winwyn fel rhai o bethau dymunol yr Aipht, yr oedd yr Israeliaid yn gofidio o herwydd eu colli. Nid mor hawdd yw adnabod rhai planhigion y sonir am danynt yn y Beibl; ond nid oes un ammhenaeth nad ydyw *betzalmim* yn golygu y winwyn cyffredin. Nid ydyw cartref brodorol y winwyn yn hysbys; ond y tebygolrwydd yw, mai mewn rhai o ardaloedd Persia y cafwyd hwy gyntaf mewn sefyllfa wyllt ac anniwylliedig. Y maent i'w cael yn gyffredin iawn yn Persia, o dan yr enw *piaz*; ac y maent hefyd yn cael eu diwyllio yn India, lle y rhoddir yr un enw arnynt. Yr oedd y winwyn yn ymorth a fawr hoffid gan yr Aiphtiaid gynt [*"Her."* ii. 125; *"Plin."* xxxvi. 12]; ac nid heb reswm digonol, gan fod y wlad yn nodedig o gymmhws i gynnyrchu rhywogaethau da o honynt. Y mae winwyn yr Aipht yn llawer mwy hyfryd i'r archwaeth na rhai y wlad hon. Dywed Hasselquist, y teithiwr, fel y cael yn am winwyn yr Aipht:—"Pwy byznag sydd wedi archwaethu winwyn yr Aipht, rhaid iddynt addef nas gellir cael eu rhagorach mewn un cwr o'r byd. Yn yr Aipht, y maent yn beraidd; mewn gwledydd ereill y maent yn gryffion a chyfogyd. Yma y maent yn feddal; tra y maent yn gelyd mewn gwledydd gogleddol. ... Bwyteir hwynt wedi eu rhoistio, a'u tori yn bedwar o ddarnau, gydag ychydig o gig rhoetiedig, a elwir gan y Tyrciaid yn yr Aipht yn *kebab*; ac y maent yn hoffi y ddysglaidd hon mor fawr fel y clywais hwy yn gobeithio y caffent ei mwynhau yn mharadwys. Y maent hefyd yn gwneud cawl o honynt."

Gellir tyfu winwyn mewn unrhyw dir bras a da, os na bydd yn rhy wlyb neu gleiog, neu, ar y llaw arall, yn rhy sych ac ysgafn. Gellir eu tyfu yn olynol ar yr un ysmotyng am amryw flynyddoedd. Y mae cyflawnder o wrtaith yn angenrheidiol i'r tir er cael cnwd da. Amser hau ydyw o ganol Chwefror hyd ganol Mawrth, yn ol sefyllfa y tir a'r tywydd. Gellir hau ar y wyneb neu mewn rheai beision. Y mae yn haws eu cadw yn lân wedi eu hau yn ol y drefn ddiweddar. Yn y naill ffordd neu y llall, ni ddylid eu gorchuddio a phridd, ond mor ysgafn ag sydd modd. Pan y bydd y dail yn arwyddo, drwy fod eu blaenau yn melyn, eu bod yn addfedu, dylid eu pligu; ac yn fuan wedi hynny eu codi, a'u gadael ar y ddaear fel y byddo i'r gwreiddiau sychu a gwywo yn yr haul. Yna cadwer hwynt mewn lle sych ac agored. Dylid hau winwyn a fwriedir i'w cyfeithio (*pickle*) ar dir gwael a sych. Er cael winwyn ieuaingo yn y gwanwyn, dylid hau yn mis Awst.

WISEMAN, NICHOLAS: cardinal, ac archezog Pabaidd Westminster. Ganwyd ef ar yr 2il o Awst, 1802, yn Seville, yn Yspañ. Hanai o deulu Gwyddelig oedd wedi ymsefydlu yn y wlad hono. Dygwyd ef drosodd i'r Iwerddon pan yn blentyn, ac yn Waterford y derbyniwyd efe elfenau cyntaf ai addysg; a symmudwyd ef i Goleg Pabaidd St. Cuthbert, Ushaw, ger Durham. Pan yn un ar bymtheg oed, derbyniwyd ef yn efrdydd i'r coleg Saesneg yn Rhufain; ac wedi bod yn hynod lwyddiannus i ymgyfoethogi mewn dyg, efe a gymmerodd urddau eglwysig yn Rhufain yn 1823; ac ar yr un pryd, rhoddwyd iddo y gradd o doctor mewn duwinyddiaeth, a phenodwyd ef yn is-beriglor y coleg Saesneg, ac yn athraw ieithoedd dwyreiniol yn

mhrifysgol Sapienza. Cyhoeddodd ei "*Hora Syriace*" yn 1828; ac yn niwedd yr un flwyddyn, pennodwyd ef yn beriglor y coleg Saesneg. Tra y bu yn dal y swydd hon y traddododd efe ei "*Lectures on the Connection of Science and Revealed Religion*". Daeth drosodd i Loegr yn 1835; ac yn fuan, ystyrid ef yn ddarlithiwr ac yn bregethwr enwog; ac yn y grawys, 1836, traddododd gwrs o ddarlithiau yn eglwys St. Mair, Moorfields, ar athrawiaethau ac ymarferion yr Eglwys Babaid, y rhai a gyhoeddwyd wedi hynny o dan y teitl "*The Doctrines of the Catholic Church*". Dilynwyd hwn yn fuan gan ei "*Treatise on the Holy Eucharist*". Ar ol hyn, talodd ymweliad â Rhufain, lle yr arosodd am ychydig amser; a mynegir mai efe yn benaf a fu yn offerynlol i berswadio y pab Gregory xvi. i chwaneu nifer y ficeriaid apostolaidd yn Mhrydain. Ar ol dychwelyd o Rufain, pennodwyd ef yn 1840 yn ficer apostolaidd cynnorthwyl yn nosbarth canolbarthol Lloegr, o dan y teitl o 'esgob Melipotamus'. Ar yr un pryd, appwyntiwyd ef yn llywydd Coleg St. Mair, Oscott. Ymwelodd Dr. Wiseman â Rhufain drachefn yn 1847, gada'r amcan, o gael ymddiddan a'r pab yn mherthynas i'r cyfnewidiadau a wnaed yn y wlad hon gyda golwg ar lywodraethiad yr Eglwys Babaid. Ar farwolaeth yr esgob Griffiths, yn 1848, pennodwyd Wiseman yn ficer apostolaidd dros ddoesbarth Llundain; ac yn fuan wedi hynny, enwyd ef yn gynnorthwylwr i'r esgob Walsh, pan y symmudwyd ef i Llundain. Yna, ar farwolaeth Dr. Walsh, yn y fl. 1849, pennodwyd Dr. Wiseman yn olynnydd iddo yn y ficeriaeth apostolaidd. Daeth enw Wiseman i'r golwg yn fwy amlwg yn y flwyddyn ddilynol, yn ystod yr amser y cymmerodd cyfnewidiad le yn safle Eglwys Rhufain yn Mhrydain; yr hyn am dymmor a fu yn achlysur o gyffroad mawr yn y wlad. Er teyrnasiad y frenhines Elizabeth, yr oedd esgobaethau Lloegr a Chymru wedi cael eu llenwi gan esgobion yr Eglwys Sefydledig, gan ei fod yn drosedd cospadwy i esgob neu offeiriad o Eglwys Rhufain wasanathu yn Mhrydain; gan hynny, galwai y Pabyddion eu hesgobion hwy yn ficeriaid apostolaidd. Yr oedd y ffurf hon ar lywodraethiad eglwysig wedi ffynnu, gyda rhai cyfnewidiadau er dyddiau Iago I.; ond penderfynodd y pab Pius ix., yn 1850, i adferu yr hen ddull o lywodraethu yr Eglwys Babaid, trwy bennodi esgobion rheolaidd; a dosbarthwyd y deyrnas yn ddeuddeg o esgobaethau—ac un o honynt yn archesgobaeth.

Pennodwyd Dr. Wiseman i archesgobaeth Westminster, yr hon a gymmwysai ran fawr o'r dosbarth oedd eisoes o dan ei ofal ef; ac ar yr un pryd, gwnaed ef yn gardinal. Nid oedd yr enwadau Protestanaidd yn y wladwriaeth yn edrych yn foddaol ar hyn; a thylbiai llawer ei fod yn oresgyniad ar hawliau y goron ac urddas yr Eglwys Sefydledig, ac ysgubodd ystern gref o gyffroad crefyddol dros y wlad—y fath ag na welodd yr oes un gyffilyb iddi. Tra yr oedd y cyffroad hwn yn rhedeg yn uchel, ac yr lymddangosodd llythyr a ysgrifennodd y prif weinidog—Argl. John Russell—at esgob Durham, yr oedd y cardinal newydd wedi myned i Rufain i dderbyn yr het kardinalaidd. Pan ddychwelodd yn ol, efe a gyhoeddodd anerchiad eglurhaol, yn yr hwn y dangosai ei fod yn feddiannol ar allu a phwyll; ond etto, safai yn gadarn dros yr hyn a alwai efe yn hawliau cyfansoddiadol ei

gyd-Babyddion; a dichon fod yr anerchiad yma, ynghyd â darlithiau a draoddwyd ganddo, ac a gyhoeddwyd ac a ledaenwyd yn helaeth, wedi effeithio i raddau er tawelu y cyffro; ond er hyny, bu dadlau gwresog yn y senedd, a phasiwyd Deddf y Teitlau Eglwysig. Ond llythren farw a fu y ddeddf hon, a diddymwyd hi yn 1872. Yr oedd y cardinal Wiseman yn meddu ar dalentau o radd uchel, a chydabyddid ef yn un o'r ysgolheigion goreu yn Ewrop. Yr oedd yn gydnabyddus â'r rhan fwyaf o'r ieithoedd Ewropaidd, ac yn dra hyddysg yn yr Hebraeg a'r ieithoedd dwyreiniol; ystyrid ef yn ysgolhaig Beiblaidd rhagorol, yn feirniad pwylllog, ac yn gyfarwydd â phob cangen o wyddoniaeth yn mron. Yr oedd ei weithiau llenyddol yn lliosog; ac yn chwanelog at y rhai a enwyd, gellir nodi ei "*Connection between the Arts of Design, and those of Production*," "*The Influence of Words on Thought and Civilization*," "*The Points of Contrast between Science and Art*," "*Recollections of the last Four Popes*," "*The Real Presence*," &c., a gweithiau cyffelyb. Bu farw ar y 15fed o Chwefror, 1865, yn dair a thrigain mlwydd oed.

WISHART, GEORGE, yr hwn a elwir "Y Merthyr," oedd un o ddiwygwyr Protestanaidd boreuol Ysgotland. Tybir mai brodor o swydd Forfar oedd efe, a'i fod yn fab i James Wishart, o Pittarrow, yn Mearns, yr hwn oedd arglwydd faenor y lle yn heneyrnasiad Iago v. Ni wyddys hyd sicrwydd amser ei enedigath; ond y farn gyffredin yw, mai ynghylch y flwyddyn 1515, neu 1516, y ganwyd ef. Yr olwg gyntaf a geir arno mewn hanesyddiaeth sydd yn cadw ysgol rammadegol yn Montrose, lle yr enwogodd ei hun trwy ddysgu yr iaith Roeg ynddi. Dechreuodd bregethu athrawiaethau y diwygiad pan oedd yn ieuang; a bu raid iddo ddiange i Loegr, lle hefyd y bu yn pregethu yr un gwirioneddau. Yr oedd yn Mhrifysgol Caergrawnt yr 1843. Yn ol y disgrifiad a roddir o'i nodwedd a'i ymddangosiad y pryd hwnw gan Emery Tylney, "yr oedd yn ddyrn tal, yn tueddu at foalri ar ei goryn, ac yn gwisgo am ei ben yn gyffredin gap Ffrengig o'r fath oren. Yr oedd ei edrychiad yn brudd, ei wallt yn ddu, a'i farf yn laes, ei berson yn hardd a lluniaiidd; a dywedid yn dda am dano yn ei wlad ei hun, Ysgotland. Yr oedd yn ddyrn mwyn, gostyngedig, a hawddgar." Dywedir am dano yn mhellach, ei fod yn hynod am ei haelfrydedd a'i elusengarwch.

Dychwelodd yn ol i Ysgotland, naill ai yn 1543, neu 1544, gyda'r dirprwywyr a anfonwyd gan Harri VIII. i wneuthur cytundeb am barhâd heddwch, ac i geisio trefnu priodas rhwng y tywysog Edward a'r dywysoges ieuang oedd i fod yn frenhines yr Ysgotiaid. Yr oedd ei dymmer yn rhy aiddgar, a'i gariad at ei Waredwr yn rhy gryf, fel nas gallai fod yn edrychyd digynnhwrf ar anwybodaeth ei wlad, a gofalu am ei fanteision neu ei ddiogelwch ei hun i'r fath raddau nes bod yn attalfa ar ei ffordd rhag gwneyd ei oren i'w symmud ymaith. Ymroddodd gan hyny yn gwbl i'r gwaith o gyhoeddi a phregethu yr efengyl.

Dechreuodd Wishart lafurio yn Montrose, ac ymroddodd gyda sêl a fyddlondeb mawr i bregethu Crist; ac fel pregethwr, yr oedd yn ddoniol, yn nerthol, ac yn llywddiannus. A'r dybiaeth fwyaf cyffredin ydyw, nad oedd efe wedi derbyn urddau eglwysig. Tra yn Montrose,

dechreuodd erlidwyr ymosod arno, nes gwneyd ei sefyllfa yn anghysurus yno; a symmudodd yntau i Dundee. Yn y dref hon, darlithiai a phregethai ar yr Epistol at y Rhufeiniaid; ac yr oedd y pregethau hyn yn cael eu mawr edmygu, ac yn gwneyd argyph drwm ar y gwrandawr. Cynhyrfodd hyny y Pabyddion, a daethant allan i gondemnio yr athrawiaethau a ddysgid ganddo; a haerai yr offeiriad mai yr un athrawiaethau oedd ynt ag a ddysgid mewn llyfr hereticaidd a ysgrifenyd gan Martin Luther—yr hwn a anfonasid gan y diafol i'r byd i ddinystrio eneidiau dynion. Cafodd orchymyn i ymadael o Dundee. Gwyddai yntau mai ffolineb oedd iddo, wrtho ei hun, geisio gwrthwynebu y gallu cryf oedd wedi ymfyddio yn ei erbyn. Agorodd lleoedd eraill eu breichiau i'w dderbyn; a chan fod lleoedd eraill yn ymawyddu am ei wasanath, tybiai mai ei ddyledswydd oedd myned ymaith, yn hytrach na pheryglu ei fywyd trwy aros yn Dundee. Gan hyny, efe a ymadauodd o'r dref hono; ond cyn myned ymaith, efe a adgofiodd y trigolion iddo gynnyg iachawdwriaeth iddynt, er ei fod drwy hyny yn peryglu ei fywyd; a dywedodd ei fod yn ofni fod drwg oddi wrth yr Arglwydd ar eu goddiwedd. Ceisiai llawer ei berswadio i beidio ymadael o Dundee, neu o leiaf o'r gymmydogaeth; ond yr oedd wedi gwneyd ei feddwl i fyny ar hyn. Yna, aeth tua'r gorllewin; a chafodd yn Ryle—lle oedd ar y pryd yn noddfa i Gristionogion erlidiedig—rai parod i'w dderbyn fel oenaf yr Arglwydd. Pregethodd mewn llawer o blwyfydd yn sir Ayr, ond yn benaf yn eglwys Ayr. Clywodd esgob Glasgow am effeithiau ei bregethau, a daeth yno, a gofalodd am fyned i'r eglwys o flaen y diwygiwr. Ond ymgasglodd amryw o ddynion dylanwadol o amgylch Wishart, a phenderfynent fynu yr eglwys at ei wasanath er gwaethaf yr esgob; ond yr oedd ganddo ef ei hun syniad mwy cywir am yr esgob fel pregethwr. "Gadewch iddo," medd efe, "ni wna ei bregeth fawr o niwed. Gadewch i ni fyned at groes y farchnad." Felly y bu, ac efe a bregethodd gydag arddeliad neillduol; tra yr oedd yr esgob yn yr eglwys yn ceisio dywedyd rhywbeth wrth nifer fechan oedd wedi dyfod ynghyd i wrando arno. Nid oedd gan y diweddaf un bregeth i'w thraddodi; ond addawodd ymbarotai yn well erbyn y tro nesaf. Aeth yn ebrwydd o'r dref; ac ni cheir hanes ei fod wedi dychwelyd yno i bregethu drachefn.

Arosodd Wishart yn y gymmydogaeth am beth amser, gan bregethu i gynnulleidfaoedd mawrion. Un tro, efe a fwriadodd bregethu yn Mauchlin, neu Macklene; a'r noson o'r blaen, gosododd sirydd Ayr nifer o filwyr yn yr eglwys er ei gadw oddi yno. Mynai rhai osod Wishart yn y pulpud er gwaethaf y sirydd a'r milwyr; ond ni oddefai Wishart hyny. "Frodyr," medd efe, "gair tangnefedd wyf yn ei bregethu i chi. Na thywallter gwaed heddyw yn ei achos. Y mae Iesu Crist mor allnog yn y menydd ag yn yr eglwys; ac efe ei hun, pan oedd yma yn y onawd, a bregethai yn amlach yn y diffaethwch, ac ar lan y môr, nag yn y deml yn Jerusalem." Wedi hyny, pregethodd ar ddarn o dir oedd ar ochr dde-orllewin y dref am dair awr o amser; ac yr oedd nerth neillduol yn ei eiriau, a bu yn foddion dychwelid i lawer. Yn fuan ar ol hyn, daeth hysbysrwydd iddo fod y pla wedi tori allan yn Dundee. Teimlai yn wastad ddyddordeb mawr yn y lle hwnw; ac yr oedd sefyllfa y

bobl yno yn agos iawn at ei galon. Penderfynodd brysuro yno; ac nis gallai ei gyfeillion mewn un modd ei berswadio i newid ei feddwl. Wedi cyrhaedd i'r ddinas hono, gan ei fod wedi teimlo ar ei galon ei hun yn ddwin nerth yr efengyl i gysuro a chynnal y meddwl, eife a wahoddodd y bobl ynghyd at borth dwyrainiol y dref, a gosododd y rhai iach oddi mewn, a'r rhai afiach oddi allan i'r porth. Dewisodd yn deatyn *Salm* cvii. 20; "Efe a anfonodd ei air, ac a'u hiachaodd hwynt," &c. Yr oedd sefyllfa y bobl yn peri iddynt deimlo yn ddwin, a rhoddi ystyr-iaeth ddyfal i'r hyn a draddodid i'w clywedigaeth; ac ni ellir, y tu yma i'r dydd olaf, wybod faint oedd dylanwad y pregethau a draddododd Wishart y pryd hwnw. Ymroddodd hefyd i ymwelod a'r cleifion, i'w cysuro yn eu cyfyngderau. Gwnaeth yr un man yn bulpud am ddyddiau. Ond pwy a fuasai yn disgwyl, tra yr oedd Wishart yn peryglu ei fywyd ar y fath adeg, er cynnyg bywyd tragwyddol i rai oedd wedi ei esgeuluso, y cymerasai ei elynion fantais ar y cyfeusdra i gynnwyl am ei einioes. Ond felly y bu. Cyflogodd y cardinal Beaton ddyn—offeiriad hefyd—i gario allan friwiadau ei elynion trwy ei roddi i farwolaeth ar y llanerch lle yr arferai bregethu. Ond yn rhagluniaethol, cafodd ei waredu. Ymddengys fod Wighton, yr offeiriad cyflogedig, wedi cymmyrd ei safle wrth risiau y mur, gan feddwl cyflawni ei friwiad, a diange yn y dorf heb neb yn ei adnabod. Ond digwyddodd i Wishart gaffw arno, a'i amhen; ac fe allai iddo gael cipolwg ar ei ddaer hefyd. Gofynnodd iddo, "Gyfaill, beth ydyw dy amcan?" Yna gafaelodd yn y daer, gan ei ddwyn oddi arno. Ar hyn, yn ei ddechryn, addefodd yr offeiriad ei ddrygioni; a mynai y bobl oedd o'i ddeutu gael dial arno, o herwydd yr oedd ei ymddygiad wedi eu cythruddo yn ddirfawr. Ond Wishart, gan ei gymmyrd yn ei freichiau, a ddywedodd wrthynt, "Rhai i bwy bynag a'i niweidio, fy niweidio innau; ni wnaeth efe ddim niwed i mi, ond fy nysgu i fod yn fwy gochelgar o hyn allan."

Wedi i'r pla ddiplannu, neu o leiaf leihau, yn Dundee, symmudodd Wishart, ac aeth i Montrose. Defnyddiodd ei amser yno i fyfyrto a phregethu. Nid oedd Beaton yn dawel; ond ceisai yn mhob ffordd ddwyn dinystr arno. Ni theimlai, fodd bynag, yn dawel iddo amlygu ei gamdeb a'i ddigofaint tuag ato yn gyhoeddus; gan hyn, ymdrechai i ffurfio brad-gynllun arall i'w rwydo. Ymdrechodd ei gael i'w afael trwy ysgrifennu llythyrâu ffugiol at Wishart, yn profesu dyfod oddi wrth ei gyfeillion, yn deisyf am ei gynnorthwy. Pan yr oedd o'r bron wedi llwyddo, daeth y twyll i'r amlwg, ac arbedwyd Wishart am dymmor; ond darfu i'r amgylchiad hwn beri iddo feddwl yn gryf y cymerai ei elynion ei fywyd oddi arno yn fuan. Deisyfai ei gyfeillion o sir Ayr yn daer ar iddo eu cyfarfod hwy yn Edinburg. Cydsyniodd yntau; a phan ddaeth yr adeg, efe a adawodd Montrose, er fod hyn yn groes iawn i ddymuniaidau ei gyfeillion. Yr oedd yn debyg i Paul yn wynebu i Ierusalem—yn nacau cymmyrd ei berswadio i aros, er fod perygl yn ei amgylchu. Gweddai lawer yn ystod ei daith; dywedodd ei fod yn llwyr greu fod ei lafur yn mron ar ben; "Am hyn, medd efe, "gweddiwch drosof, na bydd i mi gilio yn ol pan yr elo y frwydr yn boeth."

Cyrhaeddodd Leith gydag ychydig gyfeillion; a phan na chyfarfu a'r rhai a ddiagwyliodd yno,

ac na chlywodd ddim am danynt, efe a arosodd yno yn ddirgel am rai dyddiau. Ond blinodd ar hyn. "Pa wahaniaeth," meddai efe, "sydd rhyngof a dyn marw; ond fy mod yn bwyta ac yn yfed?" Pregethodd ar y Sabbath canlynol yn Leith; ond ofnodd y canlyniadau, gan y gwyddai am alyniaeth a gallu y clerigwyr oedd yn Edinburg, a bod y cardinal yn cael ei ddiagwyl yno yn fuan; gan hyn, efe a aeth o le i'le, ond nid ymddangosodd yn gyhoeddus. Pregethodd, pa fodd bynag, gyda nerth yn eglwys Inveresk, ac wedi hyn yn Tranent, Brunstone, Ormestone, a manau ereill; ac yr oedd effeithiau y pregethau yn amlwg ar y rhai a'u gwrandaent. Ynghylch gŵyliau y Nadolig, aeth i dref Haddington, lle y disgwylid y buasai tyrfaoedd mawrion o bobl yn dyfod ynghyd; ond yn wahanol y bu, canys yr oedd dylanwad Iarll Bothwell yn fawr yno, a hyn yn cadw y bobl draw. Ar yr achlysur cyntaf y bu yn pregethu, ychydig a ddaethant ynghyd; so ar yr ail, yr oedd y nifer yn llai drachefu. Yr oedd hyn yn blino ei feddwl yn fawr; a dywedai wrth John Knox, yr hwn oedd gydag ef y dyddiau hyn, a'r hwn a gafodd les mawr oddi wrth ei weinidogaeth, ei fod "wedi blino ar y byd, wrth weled fod dynion yn dechreu blino ar Dduw." Bu yn ffyddlawn iawn yn traethu y gwirionedd yn ei bregeth—yr olaf a draddododd efe. Tra y cyfarwyddai ei wrandawr at "y gobaith a osodwyd o'u blaen," ceryddodd hwynt yn llym am eu pechodau, a dangosodd iddynt fawredd a chyflawnder Duw. Canodd yn iach mewn mod serchog a difrifol ag ychydig o'r ffyddloniaid a ymgasglasant o'i gwmpas ar ddiwedd y moddion hwnw. Ar ol traddodi ei bregeth olaf, aeth Wishart i lettya gyda Mr. Cockburn, i Ormestone, East Lothian. Amlygodd Knox ei ddymuniaid i fyned gydag ef. "Na, na," atebai yntau, "y mae un yn ddigon i fod yn aberth. Ar ol swpera, a chynnal gwasanaeth crefyddol yn y teulu trwy ganu, darllen, a gweddio, a chael ymddiddan addysgiadol ar bethau crefyddol, ymneillduodd Wishart i'w ystafell wely. Ond tua hanner nos, ac yn hollol ddirybudd, amgylchwyd y tŷ gan Bothwell, a chwmmi o filwyr. Ffolineb fuasai ceisio ei wrthsefyll, neu ffoi, o dan yr amgylchiadau. Mor fuan ag y deallodd Wishart beth oedd yn bod, efe a ddywedodd, "Agorwch y drysau; ewyllys yr Arglwydd a wnelar!" Yna gollyngwyd Bothwell, ac ychydig foneddigion, i mewn. Addawodd Bothwell yn neillduol ei gadw yn ddiogel rhag pob niwed: a dywedodd, "Nid yn unig mi a amddiffynaf eich corph rhag pob trawader a fwriedir i'ch erbyn heb drefn cyfraith; ond mi a'ch cadwaf yn fy nhŷ fy hun hyd oni chaffwyf, naill ai eich gollwg yn rhydd, neu eich dychwelyd i'r man lle yr wyf yn eich derbyn." Ar hyn, canistaodd ei gyfeillion i Wishart fyned gyda Bothwell, yr hwn a'i dygodd yn ddioced at y cardinal i Elphinstone; a'r hwn, ar ol cael gafael yn Wishart, a anfonodd rai i ddal arglwyddi y maenorydd, sef Ormestone, Brunstone, a Calder. Brunstone yn unig a ddiangodd. Anfonwyd y lleill i gastell Edinburg. Medrodd Ormestone ymryddhau; ond ni ryddhawyd Calder am beth amser, a hyn mewn canlyniad i'w ymystngiad i Beaton.

Cymmerodd Bothwell ei garcharor i Edinburg, ac wedi hyn i'w balas ei hun yn Hailes. Ond cafodd y fam-frenhines a'r mawrion Pabaidd ganddo dori ei addewid ddirifrol; a thraddodwyd Wishart i gastell Edinburg. Erbyn hyn,

yr oedd yn ngafael yr awdurdodau Pabaidd, a'r cardinal oedd yn sychedu am ei waed. Yr oedd y rhaglawn, Arraw, yn ddiagon ystwyth i'w ollwng i'w crafangau. O ddeutu diwedd mis Ionawr, 1546, symmudwyd ef i St. Andrews, lle yr oedd Beaton wedi gwysio yr egobion a phrif Eglwyswyr y wlad i fath o gymmanfa a gynnellid yno. Ufuddhawyd i'r wfa. Daeth y clerigwyr yno mewn rhwyg. Ar yr 28ain o Chwefror, daethant ynghyd i'r eglwys fynachlogaidd. Ar ol pregeth eofn, ond gochelgar, gan y deon Winram, yr hwn a ammheud o fod yn coleddu syniadau y Diwygwyr, a'r hwn, dybygid, a bennodwyd i'r gwaith yma gyda'r amcan o roddi mantais iddo osod ger bron ei opinyrnau tybiedig, neu ynte ymwrthod â hwynt trwy ddadleu dros awdurdod ac athrawiaethau yr Eglwys Babaidd—ar ol y bregeth, gosodwyd Wishart yn y pul-pud, fel y gallai pawb ei weled tra y gwrandawai ar y cyhuddiad a ddygid i'w erbyn. Darllenwyd y cyhuddiad gan offeiriad o'r enw Launder, yr hwn, ar ol ei ddarllen, a boerodd i wyneb Wishart, gan ddywedyd, "Pa beth sydd genyt i'w ateb i'r pethau hyn—tydi gwydryn, bradwr, a lleidr?" Nid yw yn angenrheidiol nodi y gwahanol erthyglau ar ba rai y condemnwyd Wishart. Byddai galw y gweithrediadau ffuglaid a ddygwyd yn mlaen ar yr enw prawf yn gellwair a'r gair: digon ydyw dywedyd fod y cyhuddiad wedi ei ffurfio yn y fath fodd fel ag i amcanu creu y casineb mwyaf tuag ato yn mysg y bobl. Yn mhllith cyhuddiadau ereill a ddygwyd yn ei erbyn, dywedid ei fod yn gwadu awdurdod yr eglwys a'r pab, ei fod yn gwrthwynebu y saith sacrament, a chyffesu yn nghlust yr offeiriad, yr enneiniad diweddfaf, a thraws-sylweddiad; a'i fod yn dysgu nad oedd un purdan yn bod, ac nad oedd pechod yn cael ei gyflawni drwy fwyta cig ar ddydd Gwener, a bod gweddio ar y seintau neu yr angylion yn bechadurus.

Yr oedd yr amddiffyniad a wnaeth Wishart iddo ei hun yn dawel, yn eofn, ac annatbedwy; a theimlid ei ddadl yn un mor gref fel y gorfodwyd yr egobion i ddywedyd, "Os rhoddwn iddo drwydded i bregethu, y mae efe mor gref, ac mor gyfarwydd yn yr Ysgrhythrau, fel y llwydda i bersawdio y bobl i gofeidio ei olygiadau, ac i'w cyfodi yn ein herbyn ni." Y mae y dystiolaeth hon yn werthfawr, er wedi ei rhoddi yn anfwriadol, gan ei bod yn cydnabod awdurdod yr Ysgrhythrau. Ond yr oedd wedi ei dyngedu ganddynt i'r fflamau. Cyhoeddodd Beaton ei ddeddfryd, a gorchymynodd ei gymmeryd yn ol i'r carchar hyd nes y cynneud y tân. Daliodd Wishart yn gadarn a diysag: syrthiodd ar ei liniau i weddio am faddauant i'r rhai oedd yn dwyn ei fywyd oddi arno, ac yna arweiniwyd ef ymaith. Anfonwyd ato ddau fynach i dderbyn ei gyffesiad. Nid oedd dim mewn golwg wrth hyn, dybygid, ond ei attal i gael y llonyddwch hwnw gyda'i fyfyrddodau ei hun a ewyllysai, gan y gwyddent nad oedd yn debyg o dderbyn y cyfryw ymwelwyr. Gwrthododd eu gwasan-aeth, a dymunodd am gael gweled Winram, yr hwn a bregethasai y diwrnod hwnw. Aeth Winram ato yn ddioced. Ni bu yr ymddiddan rhyngddynt ond byr, ac ni wyddys beth oedd ei gynnwys, er fod ereill yn ei ammheu—fod cadben y castell, ynghyd ag amryw ereill, wedi dyfod i'r ystafell lle yr oedd Wishart, â bara a gwin ganddynt, er cael cymuno gydag ef; a chan ei fod yn barnu eu bod yn onest yn eu cais, efe a ymfoddlonodd. Cyn tori y bara, efe a

ymhelaethodd ar natur yr ordinhâd, ar ddioced-efaint ac angen y Gwaredwr, ac ar ei eiriolaeth yn y nefoedd, gan annog i gariad ac ufudd-dod. Wedi gweinyddu y bara a'r gwin, efe a ddiolch-odd, ac a weddiodd am gryn ysbaid. Ac wedi canu yn iach i'w ymwelwyr, aeth i'w wely.

Boreu dranoeth, sef Mawrth 1af, 1546, wedi rhwymo ei ddwyylaw ar ei gefn, a rhoddi rhaff am ei wddf, a chadwen haiarn am ei ganol, arweiniwyd Wishart allan i'r dienyddle. Pan y daeth efe at yr ystange, efe a orchymynodd ei ysbryd i ddwyylaw Duw, ei lachawdwr, mewn gweddi fer, ond taer. Yna trodd at y bobl, a dywedodd:—"Erodyr a chwiriorydd Cristionogol, yr wyf yn attolwg arnoch, na thrangwyddoch wrth Air Duw o achos y poenau a welwch yn cael eu darparu i mi...Pe buaswn wedi dysgu athrawiaethau dynion, cawswn fwy o ddiolch gan ddyon. Ond er mwyn Gair Duw yr wyf yn awr yn cael dioddef:—nid o'm hanfodd, ond â chalon a meddwl llawen. I hyn y'm danfonwyd i, fel y dioddefwn y tân hwn er mwyn Crist. Edrychwch fy wyneb. Ni chwech fy ngweld yn newid fy ngwedd: nid ydwyf yn ofni y tân. Ac os erlidiau a ddaw arnoch chwithau er mwyn Gair Duw, attolwg 'nac ofnwch y rhai a ddichon ladd y corph,' ac na feddant allu i niwedio yr enaid." Wedi hyn, efe a weddiodd dros ei gyhuddwyr. Pan rwyngwyd ef wrth yr ystange, ni phaliodd ei ddiysgogorwydd, ac nid aeth dim rhyngddo a gwedd wyneb ei Arglwydd, a'r llawenydd a deimlai ynddo. Efe a gynghorodd y dyrfa oedd yn edrych arno i feddu ffydd, edifeirwch, ac i ymdrechu ymburo; amddiffynai ei hun yn wyneb cyhuddiadau ei elynion, a chyfeiriai at amser gwellt yn mlaen, pan y byddai i arch Duw nofio yn fuddugoliaethus ar y dyfr-oedd. Gweddai yn ostyngedig a thaer dros ei erlidwyr, ar iddynt edifarhau, a chael maddeu-ant. Gwnaethpwyd argraph ddoen ar feddyliau y lliaws edrychwyr wrth weled ei dawelwch, ei ddeurder, a'i boenau. Nis gallent ymatal rhag amlygu eu cydymdeimlad â'r dioddefydd, a'u digofaint tuag at ei erlidwyr creulawn. Cynneud-odd, y tân o'i amgylch, a pharhaodd yntau am beth amser i ddioddef arteithiau dirfawr, ond yr oedd yn mwynhau llawenydd a gorfoledd yn ei enaid; ac yn fuan yr oll oedd ar gael o'i gorph oedd ychydig o ludw llosgedig. Fel yna y terfynodd y gwas ffyddlawn hwn i Grist ei yrfa ddaearol.

Ymddengys fod ei arch-elyn, y cardinal Beaton, yn edrych o ffenestr ei balas—yr hon oedd gyferbyn â'r dienyddle—ynghyd ag amryw o'i gyfeillion; a'i fod wedi ymwisgo yn ei wisgoedd swyddol, ac yn mwynhau yr olwg ar y merthyr ymroddedig yn ei boenau. Y mae amryw o adroddiadau yn cael eu gwneyd yn mherthynas i oriau diweddfaf Wishart, nas gellir, o bossibl, eu cadarnhau hyd sicrwydd. Mynegir iddo, o ganol y fflamau, edrych tua'r castell ar y cardinal a'i gyfeillion, ac ebe fe, "Yr hwn sydd yn awr, o'r uchelder acw, yn porthi ei lygaid wrth edrych ar fy rhoenau i, efe a gaiff cyn hir ei hongian o'r ffenestr acw, gyda chymmair o ddirmyg ag ydyw, ei rodres a'i falchder heddyw." Ac yn gymmairt ag i hyny yn llythyrenol gymmeryd lle cyn pen tri mis ar ol merthyrdd Wishart, priodolir gan lawer y dyweddiad uchod i ysbryd prophwydoliaeth. Ond ar wahân oddi wrth y gwrthwynebiadau duwinyddol sydd yn ymgodi yn erbyn y syniad hwn, y mae rhai sydd wedi gwneuthur ymchwiliad manwl i'r

seiliau ar ba rai y gorphwys ei wiredd yn ei amheus, am nad oes tystiolaeth eglur i'w chael fod yr ymadroddion uchod wedi cael en Mefaru gan Wishart. Tybid eu bod yn gorphwys ar dystiolaeth Knox, am eu bod i'w cael mewn argraphiadau o'i hanes ef. Ond yr ydys wedi cael allan eu bod wedi eu rhoddi yn hanes Knox ddeg a thirgain o flynyddoedd ar ol ei farwolaeth ef, a thua chan mlynedd wedi merthyrdod Wishart. Y mae y chwedl yn cael ei hadrodd gan Spotswood fel peth hollol gredadwy; ond er y gall efe fod yn ei chredu, etto nid ydyw hyny yn brawf sicr o'i gwirionedd, o herwydd yr oedd can mlynedd rhyngddo ef ag amser Wishart. Y dull llöfruddiog y rhoddydd Beaton i farwolaeth, dybygid, a fu yn achos o'r chwedl brophwydol hon.

WITENAGEMOTE: yn llythrenol, y mae y gair hwn yn arwyddo "cynnulliad o wfr doeth," ac yn tarddu o'r gair Anglo-Sacsonaidd *gemoth*, sef 'cynnulliad,' a *witan* 'i wybod.' Er fod prif bennaethiaid yr Anglo-Sacsoniaid, bron i lawr hyd amser y gorchfygiad, o dan Gwilym y Conquerwr, yn gwisgo y teitl o frenin, ac yn eu breinleni a'u llythrau yn arfer amryw o enwau cyfystyr; etto, mewn gwirionedd, nid oeddant hwy er hyny wedi eu dyrchafu fawr uwch mewn awdurdod a gallu na phenathiaid ereill eu cenedl. Y penaethiaid hyn a etholent y breinlen i'w swydd; ac os disgynai y deyrwialen yn ei hiliogaeth, yr oedd yn digwydd felly, os nad mewn canlyniad i etholiad newydd, yn ddiarnheul mewn cydffurfiad & gwaith y pendeigion yn cydnabod y breinlen newydd mewn cyfarfod wedi ei alw ynghyd i'r perwyl hwnw. O'r cynnulliad hwn yr oedd prif wfr eglwysig y deyrnas, yr archeogobion a'r esgobion, a'r aelodau, ynghyd â'r barnwyr (os oedd barnwyr appwyntiedig y pryd hwnw), a'r tîrfeiddianwyr mwyaf yn ffurfio rhan. Dywedir gan rai fod meddiannu cyfran pennodol o dir yn hanfodol i hyn. Y mae yn amheus a oedd gan gorph mawr y bobl lais yn y cynghor mawr; y tebyg-olrwydd ydyw, fod rhai o bob dosbarthiadau, neu ardaloedd yn bresennol yn y cyfarfyddiadau cenedlaethol hyn, trwy gyfrwng eu swyddogion cyfrifol a'u cynnychiolwyr. Ar yr un pryd, tybiwn nad oedd un gynnychiolaeth drefnus o'r boblogaeth, o bersonau wedi eu hethol i'r dyben hwnw yn bennodol, yn y Witenagemote.

Nid oedd y cynnulliadau hyny yn cael eu rhoddi hebio ar ol dewisiad breinlen. Yr oedd y cyfarfodydd, os nad yn gofnodol, o leiaf yn cael eu cynnal yn fynych, a hyny yn gyffredin yn adeg gŵyliau mawr y flwyddyn—yn y Sulgwyn, y Nadolig, ac yn enwedig y Pasc. Ffurfiat y cynnulliadau hyn y llys cyfreithiol uchaf yn y deyrnas: gelwid hwy ynghyd gan y breinlen pan y digwyddai i ryw achos gwleidyddol o bwys alw am hyny. Yn y rhagymadrodd i'r cyfreithiau, crybwyllid yn wastad am eu cydsyniad; ac yr oedd hyn yn angenrheidiol er eu grymuse, ac hefyd, dybygid, er rhoddi grym mewn rhoddion breinlenol a breinleni. Ac yr oedd y prif ddynion a'u mynychent yn aml yn amlygu eu cymmeradwyaeth o'r gweithrediadau breinlenol hyn trwy lawnodi eu henwau o dan yr eiddo y breinlen. Pan oedd y talaethau Sacsonaidd yn unedig o dan lywodraeth un breinlen, trwy uno y talaethau leiaf yn un deyrnas, cadwai y cynghor cenedlaethol ei awdurdod a'i allu. Y mae yn rhaid casglu beth oedd cyfansoddiad y cynghor

hwn oddi ar ymadroddion yn y rhai y crybwyllir am ei aelodau, ac o'i gymmharu â chyfarfodydd gwleidyddol llai pwysig. Y mae Sharon Turner yn rhoi, o amryw freinleni sydd yn awr ar gael, yr enwau a roddai y breinlen ar ei gynghor mawr yn y rhagymadrodd i'w gyfreithiau, neu y rhai a chwaneid gan yr aelodau eu hunain at ei henwau; ac y mae Syr Francis Palgrave, yn ei "*Rise and Progress of the English Commonwealth*," yn disgrifio yn llawnach lawer o'r ysgrifeniadau a dueddant i dafu goleuni ar hyn. Ar ol yr enwau, neu yn fwy mynych y croesau wrth yr enwau (!) y ceir y teitlau, megys *esgob, abad, diacon, tywysog, henadur, &c.* Wrth rai breinleni, ceir enwau a chroesau wrth enwau tywysogesau o'r gwaeid breinlenol, ac abadesau!

Darfu i'r Witenagemote, yn nheyrnasiad Ethelwulf, a. A. 855, ganiatau y degwm i'r eglwys, gyda chydysyniad y breinlenoedd, y pendeigion, y barwniaid, a'r bobl. Y mae wythfed deddf Iorwerth y Cyffeswr yn enwi y bobl; ac yn y bymthegfed-ar-hugain, yn rhoi ar ddeall ei fod wedi ei mabwysiadu trwy gyfarwyddyd a chydysyniad cyffredinol yr holl esgobion, tywysogion, penaethiaid, ierll, a'r holl wfr doeth, a henuriaid, a phobl yr holl deyrnas. Y mae Ruffhead, yn ei ragymadrodd i'r deddfau, yn tybied, ond ar yr un pryd yn cyffesu ei anwybodaeth, fod y *Falcmote* yn mhllith yr Anglo-Sacsoniaid yn ymdebygu i dŷ y cyffredin, yr *Balra-witenagemote* i dŷ yr arglwyddi, a'r *Witenagemote* i'r cyfringynghor. Diammheu ei fod yn disgyn ar y diweddaf i weini rhai o'r swyddau a gyflawnid mewn amserau llawer diweddarach gan y cyfringynghor: er enghraifft, yr oedd eu cymmeradwyaeth yn angenrheidiol cyn bod grym mewn gweithredoedd neillduol o eiddo y breinlen; ac yn gyffredin, ymddengys fod eu swydd, nid yn gymmaint i ddyfeisio mesuran, ag i roddi cydsyniad â'r rhai a ddygid ger bron. Wrth gydsynio & breinleni, ac â rhoddion breinlenol, yr oedd y Witenagemote yn cyflawni dau waith ar yr un pryd; sef cydsynio & ac hefyd bod yn dystion o'r rhoddion a'r breiniau hyn.

Yn yr achosion hyny pan yr oedd yn amhosibl gweinyddu cyflawnder yn y llysoedd sirol, naill ai am nad oeddnt yn meddu awdurdod, neu ynte o herwydd gallu a dylanwad rhai o'r pleidiau, yr oedd appeliadau yn cael eu gwneuthur at y cynghor hwn; a'r genedl yn ymrwymo i gefnogi gallu gweinyddol y breinlen, ac yn rhoi i'w drefniadau awdurdod cyfraith. Yn y modd hwn y gosodwyd teulu galluog Godwin, iarll Caint, tu allan i nawdd y gyfraith yn 1043, ac yr adferwyd hwy trwy awdurdod yr un cynghor yn 1052. Mewn achos arall, cydnabyddwyd hawl tîrfeiddianwyr mawr i'w stîfeddiathau, er fod y cof-ysgrifau yn dangos fod ei hawl wedi ei dinystrio; a chaniatawyd iddo weithred newydd yn nodi allan derfynau ei feddiannau. Yn ystod yr amseroedd Anglo-Sacsonaidd, yr oedd meddiannau y breinlen, a'r taliadau arferol oedd yn cael eu gwneyd i'r goron gan y tîrfeiddianwyr, ynghyd â'r trethi a delid gan wahanol adranau o'r wlad, yn ddigon ar gyfer angenrheidiol cyffredin y llywodraeth; yn enwedig gan fod trethi yn cael eu codi i adgyweirio ffyrdd a phontydd, cadw i fyny furiau y trefydd, a gwrthsefyll gorogyniad. Yr oedd gan y breinlen hefyd hawl i godi tollau ar nwyddau a werthid yn y rhan fïosocaf o'r marchnadoedd a'r ffeiriau, ac hefyd ar nwyddau a ddygid drosodd o wledydd ereill i'r wlad hon; a gelwid ar y Witenagemote i gydsynio

â'r dreth a godid. Os oedd achosion cartrefol y genedl yn cael eu hystyried gan y cynnulliad hwn, diau fod cyttundeban â gwledydd tramor hefyd yn cael eu gosod o'i flaen, er cael cydsyniad a chymmeradwyaeth yr aelodau. Yn y modd hwn y gwnaed cyttundeb rhwng Alfred Fawr a Guthrun, yr arweinydd Danaidd, mewn gydymffurfriad â'r hwn y gadawodd y Daniaid y siroedd dwyreiniol. Yr oedd dyledswyddau y Witenagemote, gan hyny, mewn rhan yn ddeddf-wriaethol, ac mewn rhan hefyd yn frawdlysol, neu yn cyflawni gwaith llys barn. Yr un peth ydoedd i'r holl genedl ag oedd y llys sirol yn ei ddosbarth ei hun. Ynddo yr oedd cyfreithiau a gosodiadau pwysicaf y brenin yn cael eu cyhoeddi, ei hawliau eu hamddiffyn, a chyflawnder ei weinyddu, os gommeddidi gwneyd hyny mewn lleoedd ereill: ac wrth enwi y gweithrediadau hyn, arweinir ni yn naturiol i sylwi ar y tebyg-olrwydd oedd rhwng y cynnulliad hynafol pen- defigol hwnw a Thŷ yr Arglwyddi mewn amser- oedd diweddar.

Pan yr oedd y goresgynwyr Normanaidd wedi dimystrio iawnderau y Saeson, pobl y wlad, ni ddfodwyd o'u cof a'u meddyliau eu sefydliadau gwladol; felly, ar un llaw, cymmerai y brenin fantais ar y sefydliadau hyny i gadarnhau ei hawliau, neu i gefnogi ei gynllunian; ac ar y llaw arall, gwelai y pendefigion Normanaidd ynddynt ffordd i ymuno â choroph mawr y bobl, mewn trefn i roddi attalfa neu i gyfyngu ar allu a gormes y goron. Parodd amgylchiadau y goresgyniad Normanaidd, a'r ffaith fod y pendefigion a ddaethai gyda Gwilym, ac a gymmerasant ran yn ei anturiaeth, yn hytrach yn gydanturiaethwyr na deiliaid, o angenrheidrwydd iddo ef a'i olynwyr alw ynghyd gyngor cyffredinol o'i benaethiaid—weithiau, yn bennodol er mwyn ymgynghori o bwrrpas ar achosion perthynol i'r wladwriaeth, ac weithiau yn unig er mwyn cadw, ar ei draul ef, gŵyliau mawr crefyddol y fwyddyn. Y mae Thierry, gan ddyfynu o'r "*Chronique d'Angleterre*," yn rhoddi ar ddeall cyn i Gwilym ymgymerydd a'i anturiaeth yn erbyn Lloegr, fod ei brif gyngorwyr, cydsyniad y rhai a gawsai efe, wedi ei rybuddio "fod yn rhaid iddo ofyn am gyngor a chynnorthwy y bobl yn gyffredinol, am mai cyflawn ydyw i'r hwn sydd yn talu gael ei alw i roddi ei gydsyniad;" a bod y duc wedi galw ynghyd y prif benaethiaid, a'r gwŷr eglwysig, a'r marsiantwyr. Dywed Syr Francis Palgrave, nad oedd cyngor mawr Gwilym y Conquerwr yn gwahaniaethu oddi wrth y Witenagemote, a bod yr uchelwyr Saesonaidd yn cydgymmysgu ynddo â'r barwniaid Normanaidd. Yn ddiagramheul, yr oedd y cynnulliad a fu yn Salisbury, neu Winchester, o'i gymdeithion Normanaidd, neu eu meibion, yn nghyd â'u dilynwyr, yn y fl. 1086, sef y fwyddyn cyn iddo farw, yn cyfranogi i raddau o natur cyngor cenedlaethol a chyfansoddiadol, er i aelodau y cyngor adnewyddu eu llŵ o' ffyddlondeb iddo. Dywed Ordericus Vitalis fod tua 60,000 o bobl wedi ymgynnull at eu gilydd y pryd hwnw. Darfu i Harri I. hefyd, yr hwn a broffesai ei fod yn awyddus am fod ar delerau da â'i ddeiliaid brodorol, wysio ynghyd gyngor cenedlaethol o dan yr hen enw Witenagemote.

Yn raddol, adfeddiannodd y Saeson rai o'u hawliau gwleidyddol. Caniataodd y llywodraethwyr Normanaidd, o leiaf mewn geiriau, fod ganddynt hawl i adferu hen arferion; neu, fel y gelwid hwynt gan y bobl, "Cyfreithiau Iorwerth

y Cyffeswr." Yr oedd y trefniadau oedd mewn bod eisoes yn y trefydd degwm, y cantrefi, a'r siroedd, ynghyd â'r cyngorau a'r swyddogion oedd ganddynt, yn ddefnyddiol i gasglu cyllid y goron, ac hefyd i gadw y wlad mewn trefn; o ble-gid yr oedd pob dosbarth o'r wlad yn gyfrifol am weithredoedd ei breswylwyr. O ganlyniad, er fod yr hen swyddog poblogaidd a elwid y maer (*reeve*) wedi ei ddiawyddu gan y count Normanaidd, yr is-iarll, a'r ceisbwl, y rhai a dderbyn- ient eu hawdurdod yn uniongyrchol oddi wrth y goron; etto yr oedd cyfarfod y bobl, sef y cynnulliadau sirol, a'r hen ddefod o gynnyrchiolaeth yn y cynnulliad hwnw, yn parhau yn y bwrdeis- drefi a'r cantrefi. Ni roddwyd o'r neilldu, gan hyny, awdurdod yr elfen bendefigol (yr hon, yn ddiaw, oedd yr elfen gyntaf) yn y Witenagemote, er fod dadleuon, mwy neu lai eu pwysigrwydd, yn digwydd yn ffynych rhwng y bendefigaeth a'r goron. Yr adeg y dangoswyd ei dylanwad gyntaf oedd yn 1215, pan y darfu i'r pendefigion lwyddo i orfodi y brenin Ioan i ganiatáu y frein- len fawr (*magna charta*). Cymmerodd yr elfen boblogaidd yn y Witenagemote fuffr amlwg, pan, yn y teyrnasiad dilynol, yn 1265, y darfu i Simon de Montfort, iarll Leicester, prif oruch- wylwr y deyrnas, ddanfon allan wysiadau yn enw y brenin i siryddion y gwahanol siroedd, yn gorchymyn iddynt ddychwelyd i'r senedd ddau farchog dros bob sir, a dau fwrdais dros bob bwrdeisdref, i ymgynghori ynghylch achos- ion y wladwriaeth. Gwel SENEDD.

WITT, JOHN DE: gwladweinydd Isellmy- niaid. Mab oedd efe i Jacob de Witt, treflwr (*burgomaster*) Dort, a chynnyrchiolydd yn sen- edd Holland. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1626, a derbyniodd ei addysg yn Dort; ond aeth i Leyden i gwblhau ei addysgiaeth. Pan yn dair ar hugain oed, efe a gyhoeddodd ei "*Elementa Linearum Curvarum*." Pennodwyd ef yn dal- was (*pensionary*) ei ddinas enedigol, a chyflawn- odd ei swydd mor alluog, fel, yn mhen dwy flyn- edd, y pennodwyd ef yn ben talwas Holland— swydd a ddaliwyd ganddo hyd y fl. 1672. Am yr ugain mlynedd dilynol, efe yn rhinweddol oedd prif swyddog gwladol Holland. Yr oedd y/cyfnod yn un pwysig i'r wlad hono. Yn y blynyddoedd blaenaf, galwyd ar De Witt i wrthwynebu Oliver Cromwell; ac yn y blyn- yddoedd diweddar, i wrthwynebu Louis XIV., ynghyd ag ymbleidiau mewnol. Pan ymaffodd De Witt yn awenau y llywodraeth, yr oedd y weinyddiaeth mewn rhyfel â Lloegr. Bu am- ryw o frwydrau rhwng y ddau allu ar y môr, ond heb i fuddugoliaeth benderfynol gael ei hennill gan y naill na'r llall, a gwnaed heddwch rhyngddynt yn 1654. Chwanegwyd erthygl ddirgeliaid at y cyttundeb, i'r bwrrpas nad oedd teulu Stuart i dderbyn dim cynnorthwy gan y Taleithiau Unedig, nac un tywysog o dŷ Orange i'w ethol yn benllywydd, neu yn benllyngesydd. Gweithiodd De Witt yn egniol i gyrrhaedd yr amcan diweddar. Y blaid werinol oedd yn or- uchaf yn Holland, ond plaid Orange yn Zeeland. Am y taleithiau ereill, yr oeddynt yn petruso, rhwng y naill blaidd a'r llall. Llwyddodd De Witt, yn y flwyddyn 1667, i gael cydsyniad sen- edd y taleithiau i basio y "gyfraith barhaol," yn ol yr hon yr oedd y swydd o benllywydd i gael ei dileu am byth. Amcan mawr arall De Witt oedd dwyn cyllid y weriniaeth i drefn; a llwyddodd yn hyn yn rhagorol.

Yr oedd cyfeillgarwch rhwng De Witt a'r cadlywydd Turenne. Ceisiodd y diweddaf gan lywodraeth Ffrainc wneyd cyttundebau â Phortugal a'r Taleithiau Unedig, er rhoddi attalfa ar uchelgais Ysapaen, ond ni lwyddodd. Ond ar ol marwolaeth cardinal Mazarin, llwyddodd i gyhaedd yr amcan hwn. Yn ol y cyttundeb a wnaed rhyngddynt, yr oedd brenin Ffrainc yn addaw sicrhau i'r Isellmyniaid yr hyn a geisiant—yr hawl i bysgota ar ororau Prydain Fawr a'r Iwerddon. Er i weinyddiaeth Prydain ymdawelu yn wyneb hyn, ni orweddai y peth yn esmwyth ar feddyliau y cyhoedd; ac yn fuan, cododd anghydweliad am bethau ereill, yn gymmaint a bod masnachwyr a morwyr y ddwy genedl yn cweryla â'u gilydd yn fynych ar dueddau Affrica, ac yn yr India. Cyhoeddwyd rhyfel rhwng Holland a Phrydain yn y fl. 1665. Dangosodd De Witt ddewdr mawr y pryd hwn; yn enwedig pan yn cymmyrd llywyddiaeth y llynges, pan oedd morilwyr professedig yn petruso, ac yn gommedd gwneuthur hyny. Terfynwyd y rhyfel drwy gyttundeb heddwch Breda, yn mis Gorphenaf, 1667. Talodd De Witt sylw yn awr i drefniadau mewnol y wladwriaeth; ond yn fuan goresgynodd Louis xiv. yr Iseldiroedd Ysapaenaidd. Syrthiodd y naill amddiffynfa ar ol y llall i ddwyllaw Turenne, a gwnaed cyttundeb rhwng Holland, Prydain, a Sweden, er ceisio gan Ffrainc ac Ysapaen i wneuthur heddwch. Llawndwyd a chadarnhawyd y cynghrair triphlyg ar y 23ain o Ebrill, 1668. Yn ganlynol i hyn, gwnaed cyttundeb heddwch Aix-la-Chapelle, ar yr 2il o Fai. Yn 1670, tynodd Siarl II. yn ol o'r cynghrair. Yn 1671, gwnaeth esgob Munster, ac amryw o dywysogion Pabaidd, gyngyrair â Ffrainc yn erbyn Holland. Ymosodwyd arni gan Louis, a'r tywysogion Almaenaidd, yn y fl. 1672. Cymmerodd pleidwyr tŷ Orange fantais ar y cyffrod cenedlaethol i geisio diddymu y 'ddeddf barhaol.' Er fod De Witt a'i blaid yn ddigon cryf i wrthsefyll hyn, methasant attal pennodiad y tywysog o Orange yn gadben ac yn llyngesydd cyffredinol ar y 25ain o Chwefror, 1672. Llwyddodd gelynyd De Witt i godi tymmestl fawr yn ei erbyn. Cyhoeddwyd rhyfel yn erbyn Holland gan Ffrainc, Prydain, etholydd Cologne, ac esgob Munster; a dioddefodd yr Isellmyniaid yn fawr, ar dir a môr. Gwnaed ymgais i fradllofruddio De Witt, ond trodd yn fethiant. Cymmerodd y terfysgwyr asael yn ei frawd, Cornelius de Witt, ar y cyhuddiad twyllodrus o fod yn cynllwyn i wenwyno y Tywysog o Orange, a dedfrydwyd ef i alltudiaeth. Yr oedd John de Witt yn paratoi i fyned gyda'i frawd i alltudiaeth; ond fel yr oeddynt eu dau yn gadael yr Hague, darfu i'r bobl gyffrous ac adlywodraethus eu llofruddio yn y dull mwyaf barbaraidd. Cymmerodd hyn le ar y 24ain o Orphenaf, 1672. Fel yna y syrthiodd y brodyr rhinweddol hyn—un o honynt wedi gwasanathu ei wlad fel y prif ustus am ugain mlynedd, yn ffyddlaw ac ymroddgar; a'r llall, drwy ei synwyr cryf a'i onestrydd pur, wedi gwneyd yr oll a allai i gefnogi mesurau a duddent tuag at wellhau a dyrchafu ei gydwladyr.

WILLIAMS, PETER: awdwr yr hen esboniad Cymraeg tra adnabyddus, a elwir yn gyffredin "*Beibl Peter Williams*." Ganwyd ef yn Morfa Llaoharn, sir Gaerfyrddin, Ionawr 7fed, 1722. Yr oedd ei dad yn amaethwr, ac efe a'i

briod wedi hanu o deulu cyfrifol. Yr oedd hi yn dyfod o dylwyth y Baylys, Meidrim, y rhai oeddynt yn ddisgynyddion o'r Dr. Bayly, esgob Bangor, yn 1616. Am ei fam, ysgrifennai Peter Williams yn y geiriau canlynol:—

"Yr oedd yn fy mam arolwaeth at gresydd; ac weithiau, elai i wrandaw y gweinidog llafurus a defnyddiol hwnw i Grist, Mr. Griffith Jones, Llanddowror. Pan oeddwn tua phump neu chwech mlwydd oed, hi a'm cymmerai wrth ei hysgll ar gefyl, i wrandaw y gweinidog efengylaidd hwnw; ac er fod ganddi ddau blentyn heb law myf, mab a merch, a bod pob un o honom wedi cael addysg foreuol, fel y dysgasom ddarllen ac ysgrifennu, etto myf ydoedd hoff blentyn fy mam, o herwydd fy mod, fel y dywedai hi, yn cymmyrd mwy o bleser i gofio ac adrudd rhanau neillduo o'r Ysgrifthyrau, megys hanes y plant a watwarasant y prophwyd, ac a laddwyd gan yr arth; neu y dyn a labyddwyd i farwolaeth am dori y Sabbath; neu Joseph, a werthwyd gan ei frodyr, ond o'r diwedd a ddyrchafwyd i anrhydedd yn yr Aiphth. Hi a gymmerai lawer o ofal am fy nygiad i fyny—megys Rebecca ac Iacob gynt. Clywais ryw fechgyn drwg yn tyngu, ac ymddengys i mi geisio efelychu eu hiaith halogedig hyd y gallwn. Clybuwyd fi gan fy mam; yr hon a'm galwodd i gyfrif, ac a roddes i mi y guria oreu a gsfais yn fy mnywyd. Y canlyniad fu, na chynnygiais dyngu byth mwyach."

Megys Hannah gyda Samuel, dymuniad ei fam ydoedd ei roddi i'r Arglwydd, a'i weled yn weinidog efengyl Crist, gan greu fod ei mab, Peter, i fod yn rhywun mawr. Pan yn un-ar-ddeg oed, efe a gafodd freuddwyd hynod, pryd y gwelai ddyethriaid yn dyfod i dŷ ei rieni, a dau o honynt yn hardd yr olwg arnynt, fel dau angel, y rhai a eisteddant ar yr ystôl arbenig yr arferai ei fam eistedd arni, ac a elwid yn ystôl y fam; ac yr oedd efe yn teimlo yn hyfryd wrth eu gweled. Boreu dranoeth, efe a adroddodd ei freuddwyd wrth ei fam; yr hon, ynddi ei hun, a'i hesboniodd fel math o brophwyddiaeth arwyddol, ac a'i mynegodd i'w dad. Byddent ar yr aelwyd yn arfer siarad yr iaith Saes-nig, ac felly y plant ar y pryd yn fwy hdydyg yn yr iaith hono. Hi a adroddodd y breuddwyd a'i ddeongliad wrth ei phriod yn Gymraeg, gan dybied nad oedd Peter, yr hwn oedd wyddfodol, yn deall eu hymddiddan. Yr oedd y breuddwyd, meddai y fam, "yn rhagfynegu y byddai hi farw yn fuan, ac felly ei hystôl yn wag o honi hi; ond," chwaneagai, "Crist a gynnal fy lle, yn nghyd â gofal y plentyn, ac a rydd iddo sefyllfa yn ei dŷ, fel y gwnaeth i Pedr gynt." Pa fodd bynag, yr oedd Peter bach yn deall yr ymddiddan yn rhy dda, ac yn teimlo yn ddwys oddi wrtho. Ynghylch blwyddyn wedi hyn, marw a fu y fam serchog mewn gwirionedd—o lycheden, meddir; a'r flwyddyn ganlynol, bu farw ei dad. Felly, gadawyd y tri phlentyn am addidfaid, pan yr oedd y chwaer yn bedair blwydd ar ddeg, Peter tua deuddeg, a'i frawd ynghylch deg oed. Bellach gwasgarwyd y plant. Gwraig foneddig o Bristol a gymmerodd y ferch, gyda yr hon y bu yn aros am flynyddau; a bu farw yno. Ewythr o du y tad a gymmerodd y brawd ieuangaf, ac ewythr arall o du y fam a gymmerodd Peter. Byddai ar adegau yn cynorthwyo ei ewythr mewn llafur amaethyddol ar y tyddyn, yn enwedig ar brydiau hau a chynhauf; ac ar adegau ereill, anfonid ef i'r ysgol; ac yr oedd ei hyfrydych penaf mewn derbyn addysg. Cymmaint oedd ei awydd am ddyg, fel y darllennai hyd yn oed pan yn eistedd wrth y bwrdd

i fwyta: ac ar ddyddiau gŵyliau, pryd na byddai yr un ysgol, byddai efe, yn lle canlyn bechgyn eraill i chwaraeu, yn ddiwyd wrth ei lyfrau, yn enwedig ar ol iddo ddechreu dyagu Lladin a Groeg; ac efe a ddaeth yn fuan yn lled hyddysg yn yr ieithoedd hyn.

Erbyn iddo gyrhaedd un ar bymtheg oed, yr oedd ei ewythr, yr hwn, fel yr ymddengys, oedd wr synwrol a charuaid, yn ei gyngori i ddewis rhyw alwedigaeth fwy cymmhwys at ei gynnal yn barchus mewn bywyd; ond nis gallai efe gael ei feddlw yn rhydd i benderfynu ymgymeredd ag unrhyw alwedigaeth dymhorol neu fyddol, gan ei fod wedi rhoddi ei fryd ar fod yn weinidog yn Eglwys Loegr. Etto, yr oedd yn mawr ofni y byddai y draul yn ormod iddo allu cyrhaedd digon o wybodaeth a dysgeidiaeth tuag at ymgymerwys yn anrhydeddus i'r swydd oruchel hono. Er ei holl awydd y pryd hwnw am fyned yn weinidog, nid oedd efe etto "yn gwybod ofn yr Arglwydd," nac wedi derbyn y cymmod trwy yr efengyl. Nid oedd ganddo neb yn gofalu am ei enaid, nac yn mynegu iddo ffordd iachawdwriaeth. Ond er hyn, efe a gydnabyddai fod yr Arglwydd yn dirion wrtho yn amseroedd ei anwybodaeth, a ffolineb ei ieuengetid, fel nas goddefodd iddo gyflawni pechodau rhyfygus, na thynu un gwarth cyhoeddus ar ei gymmeriad.

Pan oedd yn ddwy ar bymtheg neu ddeunaw oed, cafodd ei anfon, yn ol ei ddymuniad ei hun, i Ysgol Rammadegol Caerfyrddin, o dan nawdd Eglwys Loegr, ac o dan addysgiad athrawol y Parch. Thomas Eion. Yn yno yn ysgolhaig dyfal a llwyddiannus am dair blynedd, lle yr ennillodd gymmeradwyaeth arbenig ei athraw; at yr hwn, wedi iddo ymadael a'r ysgol, yr ysgrifennodd lythyr yn Lladin, yn diolch iddo am ei ofal am dano, a'i garedigrwyd iddo, fel un o'i ysgolorion; a thebygol i'r lythyr hwnw fod o les ar ol hyn tuag at rwyddhau ei ffordd i'r urdd glorigol.

Rhyw ychydig o fis oedd cyn adeg ymadawiad Mr. Williams ag ysgol Caerfyrddin, daeth y gair ar led fod yr enwog George Whitfield yn dyfod ar ymweliad pregethwrol a'r dref, ac y byddai yn pregethu dan yr awyr agored yn Heol Lammas, ar ddiwrnod pennodol. Yr oedd hyn yn y flwyddyn 1743, pan yr oedd Whitfield tua naw ar hugain oed, wedi bod ddwywaith ar deithiau gweinidogaethol yn America, heb law dwywaith yn Ysgotland, yn pregethu gyda'r effeithioldeb mwyaf; ac yn Llundain, ac amryw barthau o Loegr, yr oedd llwyddiant anarferol wedi dilyn ei weinidogaeth, a sôn mawr am dano trwy dref a gwlad. Yr oedd efe wedi bod yn Nghymru yn nechreu y flwyddyn o'r blaen, Ionawr 6ed a 6ed, 1742, yn nghymdeithasfa gyntaf y Methodistiaid Calvinaidd Cymreig, yr hon a gynnalwyd yn Watford, ger llaw Caerphili; ac efe oedd llywydd y gymdeithasfa hono; a daeth yn awr i'r ail gymdeithasfa, a gynnalwyd yn yr un lle, Ebrill 6ed, 1743, ac efe oedd yn llywyddu yno drachefn. Arosodd yno amryw ddyddiau gyda'r brodyr yn Nghymru, gan eu cynnorthwyo i sefydlu llawer o gymdeithasau neillduol (*private societies*), fel eu gelwid y dyddiau hyn—ond a elwir yn awr yn eglwysi. Bu yn y Dywysogaeth am rai wythnosau yn pregethu gyda llwyddiant neillduol yn Nghaerdydd, Llantrisant, Castell Nedd, Abertawe, Llanelli, Lacharn, Cydwell, Llanymddyfri, Aberhonddu, Trefeca, Llanfairmaullt, a llawer o leoedd ereill,

ac yn eu mysg efe a ddaeth i Gaerfyrddin. Teithiodd ynghylch pedwar can milldir yn y daith hono. Ysgrifennai—"Y mae y gwaith a ddechreuwyd gan Mr. Griffith Jones yn taenu ar led yn fawr yn Neheubarth a Gogledd Cymru, lle y gwnaeth yr Arglwydd Mr. Howel Harris yn offerynol er dychweliad amryw o glerigwyr, ac ereill. Yr oedd gallu Duw yn y cymmwn, dan weinidogaeth y Parch. Daniel Rowlands, yn ddigon i beri i galon dyn logsi oddi fawn iddo. Am saith o'r gloch y boreu, gwelais, hwyrach, gymmaint a deng mil, o amrywiol barthau, yn nghanol y bregeth, yn gwaeddi 'Gogoniant!' 'Bandigedig!' ac yn barod i neidio o lawenydd."

Yr oedd Mr. Eion, athraw yr ysgol yn Nghaerfyrddin, yn gweled yn angenrheidiol rhybuddio pob un o'r gwŷr ieuangc a berthynent i'r dosbarth cyntaf—y rhai, gan mwyaf, oeddynt ymgeisyddion am urddau Eglwysyddol—i beidio myned i wrandaw Mr. Whitfield, rhag iddynt fyned i afael yr haint Fethodistaidd. Byddai yr athraw, o un ar ddeg i ddeuddeg o'r gloch bob dydd, yn rhoddi i'r cyfryw rai wersi priodol, er mwyn eu parotol yn ddyladwy i'w hordeinio. Nodai pa awdwyr a ddylent eu darllen a'u hastudio, a pha fodd yr oeddynt i fyned yn mlaen mewn efrydau duwinyddol. Ond ei siars fawr arnynt y diwrnod hwnw oedd iddynt ochelyd y dweithr-ddyn a ddisgwylid i bregethu am hanner dydd yn y dref—"Canyis dywedid i mi," ebe fe, "ei fod yn pregethu pechod gwreiddiol, a bod yn rhaid i ddyn gael ei ail eni, ac mai trwy fydd, ac heb ddim gweithredoedd, y mae cyflawnhau dyn ger bron Duw!" Ond os "ffrwyth gwaharddedig" gan y meistir oedd y gwrandawriad ar Mr. Whitfield, penderfynodd pedwar o'r gwŷr ieuangc, a Peter Williams yn eu mysg, fyned yn ddirgel i feddiannu y ffirwyth hwnw. Ymwithiasant i ganol y dyria, i wrandaw a barnu drostynt eu hunain. Testyn pregeth Whitfield y tro hwn oedd *Esa. liv. 5*: "Dy briod yw yr hwn a'th wnaeth; Arglwydd y lluoedd yw ei enw." Yn ei ddull arbenig ei hun, dangosai y berthynas rhwng Duw yn Nghrist a'r bobl, dan y gymmhariaeth o briodas. Dywedai mai sail y briodas ydoedd Duw wedi ymddangos yn y cnawd; ac am natur neu dull y briodas, mai cariad oedd y rhwymyn i gyssylltu Duw a'r enaid dros byth. Gwahoddai bawb oedd yn ei wrandaw i gyfranogi o'r dedwyddwch o fod wedi eu dyweddio a Mab Duw, rhagoriaethau yr hwn, fel priod, a ddynodai efe mewn modd arbenig a thra effeithiol.

"A fyn neb," medd efe, "gael priod doeth? Wele, doothineb ei hunan yw Iesu Crist. Neu, os dewisir priod cyfoethog, aoy mae ar bawb o honom eisieu cyfoeth tuag at dalu eu dyled. Wele, y cwbl a fedd y Tad tragwyddol yn eiddo Crist, megys y dywedai gwas Abraham wrth ganmawl ei feistr ieuangc Isaac, fod ei dad wedi rhoddi iddo yr hyn oll oedd ganddo. Ac am briod gostyngedig a thirion, nid oes neb yn debyg iddo; ac mewn tegwch a hawddgarwch, y mae yn rhagori ar feibion dynion. A oes yna neb mewn dyled? y mae efe yn barod i dalu y ffyrlling eithaf, heb wgu dim. O! fy nghydbechaduriaid tlodion, dyma ni oll yn ddyledwyr i ddeddf Duw; 'canyis pawb a bechasant, ac ydynt yn ol am ogoniant Duw.' Yr ydym mewn perygl bob mundy i gael ein cymmydd i'r ddalga gan gyflawnder dwyfol, ein tori i lawr gan fwyall anwrthwynebol brenin y dychryniadau, a'n bwrw i uffern. Nid rhyfedd i Ffelig grynu wrth wrando am gyflawnder, dirwest, a'r farn a fydd! Yn awr,

'A hi di gyda y gŵr hwn?' A dderbyni di iach-awdwriaeth rad, gan frwr ymaith dy eilunod, a dychwelyd at dy ŵr cyntaf—ymbridi & Christ, credu ynddo ef, a byw byth o gyrhaedd taranau Sinai, yn ddiogel oddi wrth ofn angsu a'r farn? Derbyniwch y gogoniant—deled i'ch calonau; derbyniwch y fodrwy aur, yr arwydd o gariad tragwyddol. Rhoddwch eich hunain i Waredwr cryf, yr hwn sydd yn barod i dderbyn pwy bynag a ddél ato ef. O! rhoddwch eich cydayniad calonog i'r cyttundeb; gelwch yr Ysbryd yn dyst; ysgri-fenwch a'ch llaw, Eiddo yr Arglwydd ydwyf fi! ac ymgyfenwch ar enw Israel. Yna, ac nid cyn hyny, y gellwch chwi farw mewn gobaith am fywyd tragwyddol gyda Christ yn y nefoedd. Etto, y mae rhai dynion yn coledd y fath dyb uchel am eu rhinwedd a'u daioni eu hunain, fel y maent yn barod yn wneub pob achwyniad i ddedlau 'Dieuog' mewn diastyrwch cyhoeddus ar ddeddf yr efengyl. Pe hyny a fyddai i fod yn ddadl gan ddyfn, yna bu Crist farw yn ofer; ond hyn fyddai yn ynfyrwydd o'r fath fwyaf afresymol ag y gellir ei ddychymygu, gan y byddai yn achwyniad ar ddoethineb a chyfiawnder dywyf. Y gwir yw, mai Crist ydwy ein bywyd ni: nid oes fywyd ond ynddo ef, a thrwyddo ef. Ofer a rhyfygus, gan hyny, yw i un dyn ddywedyd, Nid wyf yn gwneuthur drwg; o herwydd yn hytrach efe a ddywedai, ped adwaenai ei galon ei hun yn dda, Nid wyf yn gwneuthur dim da—fel y dywed Paul, 'Nid oes ynof fi, hyny yw, yn fy nglunawd i, ddim da yn trigo.' Pe gelwid y gorau oll o honom i farn, ac i ni gael ymddwyn tuag atom yn ol ein haeddiant, yn foesol neu grefyddol, ny ni a allem babw o honom gael ein dyfarnu i uffern am byth."

Fel hyn yr oedd y pregethwr grymus yn myned rhagddo gydag awdurdod, a Peter Williams yn ymdeimlo fel un yn cael ei glwyfo i'r byw, ond etto heb ei dafu i lawr at droed y groes. Ond dyma Whitfield i'fyn a hyawdl yn myned yn mlaen yn fwyfwy difrifol a nerthol; a chyn hir y mae yn bloeddio yn gyffrous, "Fy anwyf gyfeillion, bŵm i fy hun dros rai blynyddoedd mor ddiwyd a ngb o honoch; yr oeddwn yn gweddio seithwaith yn y dydd, yn ymryddio ddywywaith yn yr wythnos, yn myned i'r eglwys bob dydd, ac yn derbyn y sacrament bob Sabbath, ac etto am yr holl amser heb fod yn Gristion." Y cyfryw ymadroddion, yn cael eu traddodi gyda dwyader angerddol, a darawsant yr ymgeisydd ieuange mor nerthol nes yr oedd ei holl natur yn crynu. Gwelai ei hun yn cael ei ddiosg o'i hunan-gyfiawnder; a chan nad allai ei holl ymdrechion a'i lafur diball ei gyfiawnhau, teimlai ynddo ei hun ddymuniaid cryf am i'r pregethwr rhyfedd egluro iddo drefn y cadw, ac esbonio iddo beth oedd bod yn Gristion mewn gwirionedd. Gyda bod y cyfryw ddymuniaid yn codi yn ei galon ef, beth a glywai efe gan Whitfield ond y geiriau rhyfedd, "Yn awr, fe allai fod rhai o honoch yn barod i ofyn i mi, Pa beth ydwy bod yn Gristion? Mewn gair, derbyn Crist yw—'cans od oes neb heb Ysbryd Crist ganddo, nid yw hwnw yn eiddo ef.' Rhaid i chwi deimlo eich trueni wrth natur—adnabod a theimlo eich angen am Waredwr. Rhaid i chwi gredu mai Mab Duw ydwy y dyn Crist Iesu, a'i fod ef yn alluog i wneuthur y gwaith y daeth i'r byd i'w gyflawni: eich gwaredu oddi wrth bechod—oddi wrth arglwyddiaeth, euogrydd, a halogrydd pechod. Bod yn Gristion yw adnabod ei lais ef, cyfodi y groes a'i ganlyn ef, bod yn un i'w ag ef, asgwyrn o'i asgwyrn, cnawd o'i gnawd, aros ynddo ef, ac yntau ynom ninnau, bod yn deml iddo, cymdeithaau ag ef, gywbyd ei ewylllys, a byw i'w ogoniant." Wedi myned ychydig yn mlaen

yn y modd yna, dywedai gŵr Duw yn mhellach:—"Eneidiau gwerthfawr! fe allai eich bod yn meddwl fy mod yn dwyn rhyw bethau dycleithr i'ch clyw; ac yr wyf yn addef nad oes lawer iawn o amser er pan yr oedd y fath athrawiaeth yn ymddangos yn ddyeithr i mi fy hun. Gwelais llyfr a elwid '*Bywyd Duw yn enaid dyn*,' ac nis gallwn ddeall beth a olygai yr awdwr; ond wedi ystyriaeth bellach, ac wedi chwilio i fewn i'r mater, argyhoeddwyd fi mai yr awdwr oedd gywir, a'm bod innau yn gyfeiliornus—ei fod ef wedi ei ddysgu yn berfeithiach na mi yn athrawiaeth Crist Iesu. Ac fe all Ysbryd y gwirionedd ein dysgu ninnau oll i ddilyn yr Arglwydd." Dyna ranau o'r bregeth a fendithiwyd gan Dduw y nefoedd i beri i Peter Williams lwy ymroddi i geisio yr Arglwydd. Gallai rhyw ddarlennydd feddwl ein bod yn ymdrin gormod gyda phregeth George Whitfield; ond tegwch a gwrth-ddrych ein hanes ydwy dodi i lawr ei adroddiad dyddorog ef ei hun am foddion ei dröedigaeth at yr Arglwydd; ac i'r neb sydd yn meddiannu y gyfrol Saesneg o bregethau Whitfield, gall fod yn ddiwyf a buddiol iddny gymmharu y dyfyniadau hyn gan Peter Williams a'r bregeth ar yr un testyn a geir yno yn gyflawn.

Y mae y darluniad a ddyryr efe ei hun o'i deimladau dan ei argyhoeddiad ar y pryd, yn werth eu cofnodi:—

"Yr oedd fy nghymdeithion yn gwrandaw gydag astudrwydd mawr, ac yn canmawl y pregethwr; ond nis gwyddent hwy ddim am y gwaith rhyfedd oedd yn myned yn mlaen yn fy enaid i—am y creadur newydd a ffurfiwyd ynof o fewn yr awr bwysig hono. Ymddengys fod amser rhagosodedig i bob peth. Teimlais argyhoeddiadau mynych o'r blaen, a gwnaethum addunedau lawr gwaith i frwr ymaith fy eilunod; ond yr oeddwn yn esgeuloso talu fy addunedau i'r Arglwydd, ac yn anghofio fy angel gwarcheidiol. Er hyny, ymwelwyd â mi 'godiad haul o'r uchelder,' cyflawnwyd fy nhröedigaeth, dygwyd i'm cof fy holl bechodau mewn meddwl, gair, a gweithred, fel pe buasai llifddor wedi ei agor, a'r llifeiriant brochus yn ymddywallt arnaf yn ddiarded, nes yr oedd fy enaid wedi ei orthelhu gan warthrudd ac arswyd. Pob peth o'm deutu a ymddangosai yn chwthig a dycleithr: nid oedd yr ad-eilad harddaf ond megys tomen ffaidd yn fy ngolwg; nid allwn ymbleseru mwyach yr yr hen awduron cenedlig; er fy mod yn myned i'r ysgol, nis gallwn yno grynhof fy meddyliau i efrwyd. Yr oeddwn yn ymdrechu oelu fy anhwylddeb hyd y gallwn; ond daeth yr athraw i ddeall fod y bregeth a wrandawwn ar draws ei waharddiad ef wedi dwys eifeithio arnaf; etto nid ynganodd air am hyny wrthef. Yr oeddwn innau yn disgwyl y byddwn at fy rhyddid yn fuan i ymofyn am gyfeillion newyddion, a wyddent rywbeth am Dduw; ac yr oedd y cyfryw feddwl yn lliniaru rhywfaint ar fy nhrallod. Yr oedd fy nghymdeithion blaenorol yr awr hon yn cefnu arnaf; a'm hen gyfeillion mynwesol ni'm cydnabyddent; eithr troent draw ar yr heol i'm gogleh. Yr oedd fy nghydnabod wedi eu siomi ynof, gan y di-gyhyllent fy nghael yn ysgolor gwyach ac yn weinidog cyfeillgar; yr oedd yn ddrwg ganddynt glywed, meddent hwy, fy mod wedi troi yn wallgof, hyny yw, fy mod wedi cofseiddio Methodistiaeth..... Pa fodd bynag, yr ydwyf yn barnu nad oedd ganddynt hwy ddim mwy o achos i fod yn ddig wrthef i nag oedd gan yr Iuddeuwon i erlid Paul am ufuddhau i'r llais o'r nef. Eithr er hyny, cefais gair a chyfaill yn cael eu gyru yn mhell oddi wrthef; nid oedd genyf neb a adwaenwn yn cydymdeimlo â mi yn fy nhrallod, oddi gerth merch ieuange a berthynai i'r teulu lle yr oeddwn yn lletty; yr hon, fel yr wyf yn barnu yn oethiol, a garwai dröedigaeth eifeithiol dan yr un bregeth ag y cefais innau hyny. Nis

gallaf ond rhyfeddu a mawrhau doethineb Duw yn holl oruchwyliaethau graaol ei ragluniaeth. Yr oeddwn wedi cydysnio i ymuno ag un neu ddau o wŷr ieuangc digrifol i dalu i geridwr neu delynor, am y tymmor, fel y dywedir, saf Gwyliau y Pasc, y Sulgwyn, a thoriad yr ysgol, pan y bwriadem ymddyfyr mewn canu, dawnasio, &c. Ond yn y cyfwng, ychydig cyn y Pasc, wele fi wedi fy nychwelyd at Grist; ac felly, yn hytrach na myned yn mlaen gydag ef, rhoddwyd pen hollol ar y cynllun hwnw i foddhau y cnawd."

Ond os nad oedd y cnawd yn cael ei foddio, yr oedd gan y gŵr ieuangc erbyn hyn lawenydd wedi ei roddi yn ei galon llawer mwy na'r amser y cenid ac y dawnsid gyda'r delyn a'r dympan; canys yr oedd bellach "yn gorfoleddu yn Nghrist Iesu."

Yr oedd efe yn awr yn un ar hugain oed, a'r amser wedi dyfod iddo ymadael a'r ysgol, a gwynebu ar y byd, i ddarpar drosto ei hun, ac i 'ddechreu byw' o ddirif. Cafodd ei annog i gadw ysgol yn mhentref plwyf Cynwil Elfed, o fewn pum milldir i dref Gaerfyrddin; ac felly y gwnaeth efe. Heb law addysgu ei ysgolheigion yn y gwersi arferol, bu yn hynod ymdrechgar, ac nid yn aflwyddiannus, i'w lleshau yn ysbrydol. A bu y gymmydogaeth yn gyffredinol ar ei mantais oddi wrth ei sêl grefyddol; o herwydd yr oedd efe 'fel canwyll yn llewyrchu mewn lle tywyll.' Yn Nghynwil Elfed, ymroddodd yn egniol i astudio duwinyddiaeth; yr hyn nad oedd wedi bod ond ychydig dan ei sylw pan yn efryd yn Nghaerfyrddin. Wrth lafurio fel hyn, cryfhaodd ei awydd am bregethu yr efengyl, ac ymgysegru i'r weinidogaeth; ond nid oddi ar yr un cymmhellion ag a'i tueddai at hyn pan yn faohgen gyda ei ewythr, ond oddi ar ystyriaethau anhraethol uwch. Yr oedd cariad Crist, weithian, yn ei gymhell, a gair y cymmod yn ei galon yn losgi fel tân, wedi ei gau o fewn ei esgyrn, fel nas gallai efe ymatal. Nid cael pregethu er mwyn byw, ond byw er mwyn pregethu oedd yn awr ei nod. Ond yr oedd anhawderau ar ei ffordd, yn enwedig y cyhuddiad a roddid i'w erbyn ei fod yn Fethodist, neu yn 'Bengrwn,' yr hyn oedd yn ei wneyd yn annerbynol gan yr urdd offeiriadol yn gyffredin. Eithr cafodd un cymmorth da o gŵr nad oedd wedi ei ddisgwyl. Ei hen athraw, yr hwn a'i rhybuddiasai ef a'i gymdeithion rhag myned i wrandaw Whittfield, a drodd yn awr yn gefnogydd iddo, ac a wnaeth ei oren drosto, gan ddwyn yn mlaen y llythyr Lladin a ysgrifenasai ei ysgolhaig ato, fel y crybwyllwyd, yn arganmoliaeth iddo; a thrwy hwnw yn benaf, dybygid, y llwyddodd Peter Williams i gael yr urdd ddiaconaidd yn y flwyddyn 1745. Ymsefydlodd fel curad yn eglwys Gymun, ar gyffiniau sir Gaerfyrddin a sir Benfro. Yr oedd fierc y plwyf yn meddu hefyd fywoliaeth werthfawr yn Lloegr, ac yn ŵr tra chyfoethog. Ni ddeuai efe i'w blwyf yn Nghymru ond rhyw unwaith yn y flwyddyn, pryd y deuai i dderbyn ei ddegwm plwyfol. Nid oedd efe yn gofalu dim am eneidiau ei blwyfolion; eithr yr oedd ganddo, fel y gwelir, ofal am y degwm. Felly, yr oedd yr holl ofal plwyfol yn disgyn ar Mr. Williams, tra yr oedd ei gyflog mor tychan fel y gorfodwyd ef i gadw ysgol ddyddiol tuag at ei gynnalìaeth. Ni ddywedir pa faint oedd swm y cyflog a dderbynai oddi wrth ei fierc goludog; eithr cesglir, oddi ar sail gradedyw, meddri wrthym, nad oedd yn cyrhaedd ugain punt yn y flwyddyn! Pa fodd bynag, gyda help ei ysgol, a thrwy fyw

yn gynnil, yr oedd efe yn mhen y flwyddyn yn gallu cael pâr o ddillad newyddion, a cheffyl; ac fe gofir fod ceffylau yn rhâd iawn yn y dyddiau hyny.

Am ryw ysbaid, bu yn cael ei barchu yn fawr yn y plwyf, fel un ág awydd a chymmhwysder ynddo i wneuthur daioni; ond yn fuan, dechreuodd rhywrai sibrdw ei fod yn "rhy gyfiawn," a bod ei bregethau a'i ymddygiadau yn sawru yn ormodol o rywbeth tebyg i Fethodistaeth. Un o'i droseddau mawrion, yn nghyfrif ei gondemnwyr oedd, ei fod yn annog ei blwyfolion i gynnal cyfarfodydd gweddian yn wythnosol, gan enwi tri neu bedwar o dai yn mha rai y gallent gydyfarfod yn gylchynol, a'i fod ef ei hun yn myned i'r cyfryw gyfarfodydd, lle y byddai yn cyngori y bobl, ac yn gweddio gyda hwynt. Ond ei bechod mwyaf oedd pregethu am nifer o funydau heb ddarllen allan o lyfr. Byddai efe yn arfer ysgrifenu ei bregethau yn gyflawn, a'u darllen, yn ol yr arferiad cyffredinol. Ond un Sabbath, pan ddisgwyddodd iddo godi ei olwg oddi ar ei bregeth ysgrifenedig, efe a ganfu lango a merch ieuangc yn cellwair, ac yn gwrthio eu gilydd, ac yn dwyn blodeuglwm y naill oddi ar y llall, a phobl ereill yn ymddangos yn ymddygrifo wrth edrych arnynt. Y curad a ddistawodd am ychydig amser, gan ddisgwyl y buasai y distawrwydd yn peri iddynt gwylyddio, ac ymddwyn yn weddus rhagllaw; ond nid oedd hyny yn tycio dim i'w cael i ymddwyn yn deilwng. Yna efe a roddes bapur ei bregeth o'r neilldu, gan gadw ei ffŷ ar y fan lle y darllenai olaf, a chyfarchai y pâr afreolus yn ddirifol, gan eu galw i ystyried yn mha le yr oeddynt, a pha beth oedd amcan yr ymgynulliad, a'r ammharch a roddent ar Wrthddrych Dwyfol yr addoliad. Yr oedd efe erbyn hyn wedi tyngu ei ffŷ oddi ar y bregeth; a phan aeth ati eilwaith, methodd gael allan yn mha le yr oedd i ddechreu ail ddarllen. Bellach, yr oedd raid iddo lefaru yn ddiwyfyr, fel y dywedir, neu derfynu mewn cywilydd yn y fan hono. Felly, efe a anturiodd ar gymmhorth Duw, ac a allodd fyned rhagddo i'r pen yn lled rwydd. Yr anglychiad damweiniol hwn a wnaeth i'r rhai oedd yn meithrin rhagfarn yn ei erbyn o'r blaen, benderfynu mai Methodist ydoedd efe mewn gwirionedd; ac yr oedd efe bellach, meddent, wedi tasfu ymaith y *mask*, a dangos beth ydoedd yn ddigél. Yn mysg ei feirniaid gwrthwynebus, yr oedd gwraig y fierc, yr hon a ysgrifennodd at ei gŵr oedd yn Lloegr, i achwyn ar ei garad. Hwnw a ysgrifennodd lythyr bygythiol at Mr. Williams, gan adrodd yr achwyniadau arno; ac yn enwedig ei fod yn cael ei gyhuddo o "bregethu pechod greiddiol, cyfiawnhad trwy fydd, a'r angenrheidrwydd anhegorol am adenedig-aeth." Anfonodd yntau yn ostyngedig at ei feistr plwyfol hwn, gan ddywedyd, "Can balled ag yr wyf fi yn deall, cynnwysir y gwirioneddau crybwylliedig yn erthyglau Eglwys Lloegr. Byddwch mor fwynt, syr, a gadael i mi wybod eich barn ynghylch y pyngciau uchod; a mi a ymdrechaf, mor bell ag y gallwyf gyda chydwybod rydd, ddilyn eich cyfarwyddyd." Ond ni chafodd efe un atebiad i'w lythyr hwn. Yn fuan wedi hyny, daeth y fierc i Gymru, ac i Eglwys Gymun; ac yn ddiseremoni, heb rith o brawfholiad, na rhoddi dim lle i Mr. Williams i amddiffyn ei hun, efe a'i trodd allan o'i guradiaeth. Ac nid ymddygodd ei esgob (Tŷ Ddewi) ato ronyn gwell. Galwyd ef o flaen yr 'arglywydd'

hwnw, yr hwn a ddywedodd wrtho, "Yr ydwyf wedi clywed eich hanes. Chwi a fuoch yn pregethu yn Llanlleian a Chapel Ifan." "Gwir yw hyn," atebai Mr. Williams; "mi a wyddwn mai lleoedd cysegredig perthynol i Eglwys Loegr oeddynt." "Wele," ebe yr esgob, "os bydd i chwi ymddwyn yn weddus am dair blynedd, heb weinidogaethu yn un-llle, yna mi a roddaf i chwi gyflawn urddau." "Pa fodd y gallaf fyw gyhyd heb swydd na chyflog?" Ond nid oedd yr esgob yn gofalu dim am hyn, eithr yr oll a ddywedodd ydoedd, "Gwnewch gystal ag y medroch;" ac o'r palas esgobol yr ymadawodd y truan, heb neb wedi cynnyg iddo fwyd na diod.

Wedi ei dafu allan yn ddirugaredd fel hyn, yn unig am ei fyddlondeb i Grist, nis gadawyd ef gan ei Feistr Nefol, yr hwn a ddarparodd iddo gymmwynaswr yn y Parch. Griffith Jones, Llanddowror, hen gyfaill ac anwyl weinidog ei fam dduwiol. Clywodd Mr. Jones am helynt Peter Williams, ac efe a gafodd ac a roddodd hanes lle iddo fel curad yn Abertawe. Wedi cael yr hysbysiad hwn, aeth Mr. Williams i gyrchu ei gefyl, yr hwn a gedwid gan ŵr cyfrifol oedd yn byw yn agos i Lanlleian; a'i gefyl ynghyd â'r par dillad crybwylledig, oedd ei holl gyfoeth. Merch i'r gŵr caredig hwnw a briododd efe yn mhen tair blynedd ar ol hyn. Ar ei farch yr aeth i Abertawe, lle y cafodd ei dderbyn yn groesawus. Yr oedd yno yn gwasanaethu dwy eglwys; yn Gymraeg yn Eglwys Ifan, ac yn Saesneg yn Eglwys Fair. Ond ni bu efe yno yn hir cyn cyfarfod â chyffelyb wrthwynebiad ag a gawsai yn Eglwys Gymmun. Wedi cael ei alw i bregethu i'r maer, ac ereill o swyddogion trefol, ar ddiwrnod penodol, ei destyn y pryd hwnw oedd 2 Cron. xix. 6, 7; "Ac efe a ddywedodd wrth y barnwyr, Edrychwch beth a wneloch; canys nid dros ddyn yr ydych yn barnu, ond dros yr Arglwydd; ac efe a fydd gyda chwi wrth roddi barn. Yn awr, gan hyn, bydded ofn yr Arglwydd arnoch chiwi; gwylicwch a gwnewch hyn; o herwydd nid oes anwiredd gyda'r Arglwydd ein Duw, na derbyn wyneb, na chymmyrd gwobr." Yr oedd y cyfeiriad a'r cymmhwysiad yn disgyn fel tân poeth ar deimlad urddasolion y dref, ac nis gallent oddef y fath bregethwr argyhoeddiadol. Ac yr oedd ei bregethan efengylaidd ar brydiau ereill yn rhy Fethodistaidd gan y bobl fwyaf oedd yn gwrandaw arno, er y bu efe o les-mawr i amryw o rai sychedig am Air yr Arglwydd. Yn mhen y mis, wele efe wedi ei dafu allan o Abertawe etto.

Bu wedi hyn am ryw ddeufis yn athraw i fab gŵr boneddig, nid yn mhell o Gaerfyrddin. Nid ocafodd hanes fod eisiau curad yn Llangranog a Llandysilio, sir Gaerfyrddin; a dechreuodd weinidogaethu yno, gan lwyddo i ennill serch corph y bobl. Ond wedi bod yno dros ddau fis, mynai rhywrai gael yn ol y curad a fusasai yno o'i flaen, ac a ymadawsai o eisieu cael codiad yn ei gyflog. Un boreu Sabbath, dyma Williams yn cael yr eglwys yn nghanad; eithr nid wedi ei chau yn ei erbyn ef, ond yn erbyn y curad arall, yr hwn a fynasai wasanaethu y boreu hwn. Pan agorwyd y drws, y ddau gurad a ruthrasant i mewn, a lliaws a gynulleidfa ar eu holau. Gan brysuro tua'r pulpud, ymadodd y ddau glerigwr yn ysgwyddau eu gilydd, pryd y profodd Peter Williams ei fod yn ddyn cryfach na'i wrthwynebw, ac yr ennillodd y pulpud iddo ei

hwn. Pan yn adrodd am hyn, yn mhen wyth mlynedd a dengain ar ol i'r angychiad fyned heibio, efe a ddywedai, "Yr oeddwn yn ieuangc a chadarn y pryd hwnw; eithr yr ydwyf yn awr yn hen." Llwyddodd ar yr adeg i dawelu y bobl, a phregethodd wedi y cyffro yn alluog iawn; ond penderfynodd yn y fan na wnaei efe byth ar ol hyn ymryson am bulpud cysegredig, ond y gwnai bregethu yr efengyl, pa un bynag ai i mewn neu allan, yn y maes neu ar y domen, os gallai rywffodd ennill eneidiau at yr Iachawdwr. Ond wedi y cwbl, y gŵr arall a ortuodd, ac a gafodd y guradiaeth, gan gael y codiad tâl; o herwydd "y byd a gŵr yr eiddo;" eithr ni chafodd Peter Williams dâl o gwbl am ei wasanaeth yn y llanau hyn.

Tua'r pryd hwn, efe a glywodd am ryw "gynghorwr" enwog o sir Benfro; ac efe a aeth i w wrandaw yn pregethu mewn ardal fynyddig yn agos i Gastell y Gwair (*Hay Castle*); a chafodd y fath fwynhad bendithiol dan y bregeth hono, fel nas gallai ar ei diwedd lai na thori allan mewn gweddi—yr hyn a wnaeth gyda'r fath eneidiau nes oedd y bobl yn synu ac yn moli Duw, a phawb yn ymholi pwy oedd y gŵr dyeithr ieuangc a pharohedig hwn. Ni ddywedir pwy oedd y "cynghorwr" hwnw; ond gwelsom un ysgrifenydd yn enwi y Parch. Howel Davies, o sir Benfro; eithr nid yw yn debyg y buasai y clerigwr enwog hwnw yn cael ei alw yn gynghorwr; canys enw ar bregethwr di-urddau oedd cynghorwr gan yr hen Fethodistaidd. Pa fodd bynag, daeth Peter Williams yn gydnabyddus yn fuan â Howel Davies; o herwydd y cynghorwr a ddug y gweddiwr rhyfedd gydag ef i gymmanfa neu gyfarfod perthynol i'r Methodistaidd Calviniaidd a gynnellid yn rhywle ar gyffiniau sir Benfro, lle yr oedd Mr. Davies yn blaenori. Y canlyniad a fu i Mr. Williams fwrw ei goelbran gyda'r Methodistaidd; a'r ymuniad hwn a gymmerodd le yn y flwyddyn 1746, pan yr oedd efe yn bedair blwydd ar hugain oed.

Yr oedd efe bellach yn ŵr rhydd i fyned trwy Gymru i efengylu anchwiliadwy olud Crist, heb achos iddo ofyn am le cysegredig tuag at bregethu yr Arglwydd Iesu. Efe a ddywed am yr adeg hon ar ei oes—"Ni wyddwn ond ychydig am y gwahaniaethau athrawiaethol rhwng Calviniaid, Arminiaid, Bacteriaid, Moraviaid, &c.; er hyn, yr oeddwn wedi dysgu fod pregethu Crist wedi ei groeshoelio dros bechaduriaid yn ddigon i enaid yn yschedu am gyfiawnder." Nid rhyfedd mai fel hyn yr ydoedd etto, fel y sylwai ysgrifenydd synwriawn "*Methodistaeth Cymru*:"—"Yr oedd y pregethan a glywsai hyd yn hyn yn Eglwys Loegr gan mwyaf yn llawn o ũs a sothach, ac yn wâg o efengyl. Nid oedd natur yr addysg a dderbyniasai yn yr ysgol yn gwasanaethu nemawr i eangu a chywiro ei syniadau am bethau teyrnas nefoedd; ac nid syn genym, gan hyn, ei gael, ar ei ymuniad cyntaf â'r Methodistaidd, mewn ystâd a alwai am arweiniad a chynnorthwy. Hyn a gafodd, a hyn a ddefnyddiodd."

Wedi iddo fod yn pregethu rai gweithiau yn nghlyw y Parch. Daniel Rowlands, Llangaitho, yr hwn a ystyrid fel tywysog ac apostol Methodistaeth Gymreig, cymmhellwyd ef i fyned ar daith trwy Ogledd Cymru; ac yr oedd efe yn hynod gymmhws i deithio fel efengylwr—yn ŵr o gorph cryf a golygus, o feddwl bywiog ac ysbryd penderfynol, ac yn ymadroddwr rhywydd a grymus, a'i ddoniau yn hynod o gyfaddas at

gyrhaeddiadau ei wrandawyr yn y dyddiau tywyll hyny, heb ond

“Y ddau iawn bwngc ganddo'n bod—
Y camwedd, a threfn cymmod.”

Yn gynnar ar ei daith, daeth i dref Llanidloes, lle y dywedwyd wrtho fod gŵr o'r enw Evan Morgan, crydd, yn caru Iesu Grist, yr hwn a'i derbynai i'w dŷ. Wedi edrych yn ddyfal am siop grydd, a chanfod yn, efe a ymfynodd am Evan Morgan. Gŵr y tŷ a attebai fod rhai yn ei alw ef dan yr enw Evan Morgan. “A pha beth sydd arnoch chwí ei eisieu ganddo?” meddai. Ofnai Mr. Williams ei fod wedi camgymeryd ei ddyddyn; ond tra yr oedd mewn cyfyng-gynghor pa beth i'w ateb, pwy a ddaeth yn mlaen ond y gwir Evan Morgan, gan ofyn “Ai am danaf fi yr oeddych chwí yn ymfyn?” Nid oedd gan y llall ond cywilyddio am ei ymdrech i dwyllo y gŵr dweithr; a chydha rheg, dywedai, “Ie, dyma fe yn awr.” Pe buasai y drygddyn wedi llwyddo yn ei amcan i gamarwain y pregethwr, ac heb weled neb yn gefn iddo, mae yn ddigon tebyg y buasai efe yn gwneyd yn hysbys i werinos y dref mai crwydryn o Gradociad ydoedd, ac y cawsai felly ei erlid yn greulawn. Ond os diangodd efe yn groeniach yn Llanidloes, cafodd ei faeddu yn dost mewn llawer o leocedd ereill ar ei daith bregethiadol gyntaf hon. O Lanidloes, efe a aeth rhagddo trwy Drefnewydd, gan bregethu yma a thraw yn y manau lle y rhoddid derbyniad iddo, ac weithiau ambell gyfaill yn dyfod yn gydymaith iddo o'r naill le i'r llall. Tra yn rhoi ebran i'w farch yn y Drefnewydd, rhywrai oedd yn sylwi arno a ammhenasant ai nid oedd efe yn un o bregethwyr “y sect newydd oedd wedi codi yn erbyn y wir Eglwys,” a dechreuasant gynhyrfu, a'i luchio â cheryg, fel y bu raid iddo yn frysiog adael y dref. Yna efe a gyfeiriodd tua Llanfair-caereinion, lle yr oedd yn byw foneddwr y daethai yn gydnabyddus âg ef yn ffynnonau Llandrindod. Wedi cyrhaedd ei dŷ, cafodd yno letty cysurus y noswaith hono; a phregethodd dranoeth yn yr annedd-dy hwnw.

Oddi yno, efe a aeth yn mlaen nes cyrhaedd y Bala, lle yr oedd nifer o bersonau wedi eu hennill i garu a phroffesu yr efengyl yn y tymmor cynnar hwnw ar Fethodistaeth yn Ngogledd Cymru, a rhai o honynt yn dda arnynt o ran eu hamgylchiadau bydol. Un o honynt oedd yn Ysgotiad o enedigath, yr hwn oedd wedi priodi ac ymsefydlu yn y Bala; a chydag ef y llettyai Mr. Williams y noson y daethai yno. Y dydd canlynol, gwnaed yn hysbys i'r ychydig gyfeillion a'r caredigion efengylaidd fod y pregethwr yno; a daeth ynghyd chwangeg nag a wahoddisid—i'r rhai y pregethodd Mr. Williams yn ei ōn clerigol, gan ddisgwyl y buasai hyny yn ennill mwy o sylw a thawelwch gwrandawriad; ond er hyny, yr oedd amryw yn mysg y rhai a ddaethent ynghyd yn dangos cryn duedd i wawdio ac i erlid. Eithr, ar y cyfian, yr oedd ymweliad Peter Williams a'r Bala y tro hwn yn un hyfryd mewn cymmhariaeth i'r driniaeth dost a gafodd Howel Harris yno ryw bump neu chwe blynedd cyn hyny. O'r Bala, aeth Mr. Williams yn mlaen ar ei daith hyd barthau Lleyan ac Eiflonydd, gan bregethu yn yr awyr agored mewn amryw leocedd; a bu ei weinidogaeth yno, meddir, er tröedigaeth llawer o eneidiau.

Yr oedd efe yn disgwyl cael cyfarfod yn Eif-

ionydd a'r gŵr duwiol, Mr. William Pritchard, Glasfrynawr; ond erbyn hyn yr oedd y gŵr da hwnw, o herwydd gelyniaeth erledigaethus y Canghallydd Owens, o Lanor, wedi gorfod ymadael a'r Glasfryn, ac wedi myned i Blas Penmynydd, ger llaw Llangefni, yn Môn. Achlysuorodd hyn i Peter Williams groesi afon Menai i ymweld a sir Fôn; ac wedi clywed gan William Pritchard am y tywyllwch ysbrydol oedd yn gordoi trigolion yr ynys, efe a bregethodd mewn amryw fanau yno—ac nid heb feusur hel-aeth o gymmhorth o'r nef, ac o wrthwynebiad oddi wrth y fall. Yr oedd efe wedi clywed am un pregethwr oedd, ychydig amser cyn hyny, yn sefyll wrth y ffordd fawr i bregethu Crist, pryd yr oedd y gynulleidfa o'i flaen ac o'i amgylch yn dra therfysgld, ond yn rhanedig mewn tuedd; rhai yn dywedyd, “Gadewch i ni glywed pa beth sydd gan y cablwr i'w fynegu,” ac ereill yn bloeddio “Na: mynwn ei guro i fwrdd o'r wlad.” A'r ddwy blaid hyn a aethant i ymladd a'u gilydd, nes colli gwaed, a gyru ymaith y llwch o'u blaen, fel pe gwelsid cawod o wlaw yn diagyn o'r cymmylau. Ond nid oedd unpeth a glywsai yn gallu dychrynu Peter Williams rhag cynnyg pregethu i'r bobl, y rhai a gyrohent o bob man, gan sefain y naill wrth y llall, “Un o'r 'penau cryniad' a ddaeth atom i bregethu!” Nid arosai efe i lawer o honynt ymgasglu, ond dechreuai efengylu yn ebrwydd wrth yr ychydig oedd wedi dyfod ynghyd ar y dechreu; ac wedi ennill clustiau y rhai hyny, ac yn fynych eu calonau, byddent hwy yn amddiffyn da iddo rhag terfysgwyr a ddeuent ar ol. Mynych y byddai efe yn cael pobl o sefyllfa ganolig—ac, yn wir, rhai tlodion—yn gofyn iddo ddyfod i lettya atynt hwy, gan fod iddo, meddant wrtho, groesaw calon i'r fath le ag oedd ganddynt hwy. Adrodda Mr. Williams iddo y pryd hwn gael cyfaill anwyl mewn ail fab i ōr boneddig, yr hwn a ennillwyd i dderbyn yr efengyl dan weinidogaeth Mr. Howel Harris. Daeth y gŵr ieuangc cyfrifol gydag ef i lawer o fanau, heb arno ddim ofn erledigaeth—ond yn foddlongar yn cyfodi ei groes. Efe a ddygodd Mr. Williams i sylw amryw gyfeillion, ac a'i harweiniodd ef i leocedd y byddai debycaf o gael gwrandawriad heddychol.

“Yr oeddym,” ebe y pregethwr eofn, “yn myned trwy dref, yr hon, o'r blaen, oedd elyinaethol i'r efengyl, ond yn awr yn gymmwynasgar, ac agos â dyfod allan o honf trwy ganol llawer o bobl anfoesgar:—rhai yn dirmygu ac yn gwatwar, a rhai yn ceisio dychrynu ein ceffylau gyda chŵd a cheryg wedi ei rwyngwylth ben polyn hir, gan ei ysgwyd yn dda; eithr nid oedd yno ond ychydig neu ddim o luchio ceryg. Ond yn mhen y dref, fe ddaeth rhyw grydd allan o'i weithdy, ac a gymmerodd lonaid ei law o laid yr heol ar dywydd gwlyb, ac a'i tafodd i fy ngwyneb, nes yr oedd fy nau lygad yn nghauad am ennyd, heb fy mod yn gallu gwleud mwy na dyn dall. Pa fodd bynag, mi a'i crafais ymaith mor ebrwydd ag y gallwn; a chan edrych o'm hamgylch, mi a welwn fy ffordd fel cynt. Yna llawenychais, a bu dda genyf ddardod fy nghyfrif yn deilwng o gael fy erlid er mwyn Crist a'i bar efengyl.”

Ar y daith hon, dybygid, y bu efe yn pregethu wrth dŷ tafarn yn agos i Benrhos-llugwy. Erbyn ei ddyfodiad yno, yr oedd cwmmi o greaduriaid di-serch yn disgwyl am dano. Nis caniateid iddo fyned i'r tŷ, ac ni roddid chwaith le i'w gefyl. Ond gan ei fod mor wrolfrydig, a'r bobl yn ei weled o ymddangosiad boneddigaidd,

yr oeddynt yn methu ei wrthsefyll. Efe a safodd i fyny, ac mewn dull grymus, gydag awdurdod, efe a roes y pennill Salm canlynol allan i'w ganu:—

“Yr Arglwydd bia'r ddaear lawr,
A'i llawnder mawr sydd eiddo;
Yr Arglwydd bia'u yr holl fyd,
A'r bobl i gyd sydd yaddo.”

Cerddodd y fath nerthoedd gyda'i adroddiad o'r pennill, nes yr oedd y gwŷr a fynasant derfysgu yn tafu y pastynau, a'r cyrn, a holl gelfi yr aflonyddwch o'u dwylaw, ac yn dechreu nesa'u yn mlaen, ac yn cael eu dylanwadu i wrandaw yn llonydd hyd ddiwedd y cyfarfod. Ac yn fwy na hyny, yr Arglwydd a ddog dystiolaeth i air ei ras y tro hwn, trwy beri i'r bregeth fod yn foddion dychweliad Owen Thomas Rowland, a fu wedi hyny yn hynod fel Cristion a phregethwr yn Môn, a Richard Hughes, Llain wen, a fu yn ŵr arbenig mewn duwioldeb a sêl gyda chrefydd Crist, ac a ddiodeffodd lawer er ei mwyn.

Ar ei ddychweliad o Fôn, pregethodd mewn amryw leoedd yn siroedd Caernarfon a Dinbych, gan gyfarfod agos yn feunyddiol âg erlidiau ffyrnig. Yn Nhrefriw, ger llaw Llanrwst, trwyd ef yn erchyll. Yr oedd yno ryw ychydig o gyfeillion crefyddol, yn fwy eu sêl na'u gwybodaeth, wedi rhoddi y gair allan fod y Parchedig Peter Williams i bregethu y pentref ar y pryd a'r pryd, yr hyn a roes fantais i'r erlidwyr ymgynnull yn brydlawn i'w wrthwynebu; a'r canlyniad a fu, ei rwystro i bregethu yno y tro hwnw. Yr oedd yno dda'u foneddwr mewn enw, ond yn ddynsodion anfoneddigaidd iawn mewn ymddygiad ac ymarferiad, yn blaenori y werin; a buont yn ddogon hyf a digyfraith iddal y pregethwr, a'i gadw megys carcharor mewn tafarndy yn nghanol mintai o watwarwyr o tua chwech o'r gloch ddechreu-nos hyd dda'u o'r gloch y boreu, fel Samson yn mhlith y Philistiaid, i beri iddynt chwerthin. Cymmhellent ef i yfed, a rhoddent iddo liaws o goeg-gwestiynan am ei ddysg, ei athrawiaeth, a'i ganlynwyr. Mewn gwawd gofnynt, “Ar ba destyn y buoch yn pregethu y boreu heddyw?” Yntau a'u hattebodd yn llariaidd, “Os gwelwch chwi fod yn dda, foneddigion, adroddaf i chwi y testyn, a'r holl bregeth hefyd.” Parai hyn iddynt chwerthin yn uchel a gwawdlyd am ennyd drachefn a thrachefn. Pan y galwodd efe am ymborth, ac y dywedai y dymunai gael myned i'r gwely, hwy a uchel chwarddent drachefn; ac un o honynt a ddywedai yn goeglyd, “Cewch fwyd a gwely hefyd cyn hir.” Gan yr olwg gythreulig a welai efe arnynt, ofnodid mai ei fwrw allan a wnelid, ac â cheryg ei faeddu i farwolaeth, ac y gwnelid felly yn nhywyllwch nos ben am ei einioes. “Etto,” ebe fe, “rhoddais fy hun i fyny i Dduw, a pharheais i offrynu saeth wedd-lan, gan nas goddefai fy ngawdwr rhaigrithiol i mi weddio na phregethu yn hyglyw; ond, yn wir, yr oeddwn yn griddfan am y gorfyddai arnaf wrandaw ar eu llwon, eu maswedd, a'u cableddau. Eithr er hyny oll, nid oedd genyf achos i gwyno, o herwydd dangoswyd mwy o ffaf i mi nag a gawsai fy Arglwydd a'm Meistr, yn gymmaint ag i mi gael fy rhyddhau cyn caniad y ceiliog.” Wedi i dda'u flaenwr yr erlid a'r terfysg orchymyn i ŵr y tŷ roddi iddo fwyd a diod, am yr hyn y talasant, ac arddodi yn siars arno yntau na phregethai yn y pentref hwnw,

hwy a gymmerasant eu ceffylau, ac a aethant ymaith—ac ar eu hol, eu dilynwy'r hefyd a ymwasgarasant. Yr oedd cyfaill a ddaeth i Drefriw gydag ef, wedi ei adael yn ddychrynedig, pan yr amgylchynwyd ef gan yr erlidwyr; ac yr oedd hwnw wedi hysbysu gŵr y tafarn, yr hwn a'i hysbysai ef pwy ydoedd. Y tafarnwr, pan gafodd gyfeusdra, a sibryddodd wrth Mr. Williams fod y ceffylau, a'r codau, a phob peth perthynol iddo ef a'i gyfaill yn ddiogel, ac y dygai efe ei gyfaill ato cyn gynted ag yr elai y dyrfa derfysglyd ymaith. Yn y man, aeth y pregethwr a'i gyfaill i'r gwely i orwedd; ac yno Mr. Williams a gyssodd am ychydig oriau, ond nis gallodd ei gyfaill gyguu dim.

Wedi iddynt gyfodi, dyma ŵr arall yn dyfod atynt, gan gymmeryd arno fod yn dra chyfeillgar, a gofyn i Mr. Williams weddio drosto ef a'i gymmydogion, a dymuno hefyd am gael gweled ei urdd-lythtrau, y rhai a ddangosasai efe y noson o'r blaen i'r boneddigion erlidgar. Yntau a'u rhoes yn ei law i'w hedrych; ond ar hyny bwriodd y cadnw drwg olwg chwithig arno, gan nacau en dychwelyd yn ol; a chyfododd, ac aeth ymaith ar gefn ei farch. Yn fuan, aeth Mr. Williams ymaith, heb gael un cyfie i ddyweyd gair yn gyhoeddus dros yr Arglwydd yn Nhrefriw y tro hwnw, yr hyn oedd yn ofid mawr iddo; etto teimlai yn ddiolchgar am gael dwyn tystiolaeth dros y gwirionedd trwy ddiodeff amharch am gynnyg ei bregethu, ac am iddo yno gael diangfa mor ryfedd yn mron ag a gawsai Daniel o ffau y llewod. Efe a'i gyfaill a aethant i le arall, tua saith milldir oddi yno, lle yr oedd iddynt gyfeillion adnabyddus. Cyn pen dwy awr wedi cyrhaedd y lle hwnw, wele ferch ieuange ar farch yn dyfod at y tŷ, ac yn gofyn am y dyeithriad. Pan yr aeth Mr. Williams i'r drws ati, hi a ddywedai mai merch oedd hi i'r gŵr a gymmerasai ymaith ei urddygrifau y boreu hwnw, ac mai ei neges hi yn dyfod ato oedd eu dychwelyd yn ol iddo. Bernid mai deall a wnaethai y gŵr, ar ol iddo ymfrostio wrth rai o'i gymmydogion y fath weithred ardderchog a gyflawnasai mor gyfrwys, y galleid ei ddodi yn ngafaelion llymion y gyfraith, a pheri iddo lawer mwy o golled nag a allai gael o ennill trwy gadw trwyddedau y pregethwr dyeithr.

Y mae Mr. Robert Jones, o Rhos-lan, yn ei “*Ddrych yr Amseroedd*,” yn rhoddi hanes arall am driniaeth amharchusach fyth a gawsai Mr. Williams yn Nhrefriw; a dywed efe iddo gael yr hanes gan hen ŵr duwiol ag oedd yno yn y cyfamser, yn gweled ac yn clywed y cyfan o'r dechreu i'r diwedd; ac onid é, mai anhawdd a fuasai credu yr hanes, gan wrthunedd ydoedd. Meddylia rhai mai yr un tro oedd hwn a phan yr ymddygydwyd, fel y dywedwyd, at Mr. Williams gan y dda'u foneddwr a'r haid a'u dilynt. Nid yw yr hanes a ysgrifenydd ganddo ef ei hun, yr hwn sydd yn dibenu gyda'r amgylchiad crybwyllledig yn Nhrefriw, yn dywedyd dim am yr hyn a fynegir gan Robert Jones; a thbyiant hwy mai teimlo yr oedd Mr. Williams fod yr anafdwaiht yn rhy ffaidd i'w adrodd. Ond gan y dywed yr adroddiad yn y “*Drych*,” fod Mr. Williams wedi pregethu yno yn y diwedd, rhaid mai ar ymweliad olynol â Threfriw, ar daith arall, y bu yr hyn a adroddir yno. Y tro hwnw darfu i'r erlidwyr annynol ymallyd mewn merch ieuange gyfrifol oedd wedi dyfod i wrandaw ar y gŵr dyeithr, a chodi ei dilled hi, a diosg rhan

o'i wisg yntau, a'i wthio ati mewn modd anifeil-aidd, yn y dull mwyaſ digywilydd. Dichon fod un neu y ddau o'r boneddwy'r (?) crybwyll-edig o'r blaen yno ar y tro hwn hefyd, ac wedi adwaen mai yr un gŵr oedd y pregethwr, a'r hwn, ar ol ei ammharchu ganddynt o'r blaen, y rhoisant iddo y siars i beidio pregethu yn mhentref Trefriw; ac mai eu ffyrnigrwydd ato am feiddio dyfod yno drachefn, a barodd iddynt gyflawni y fath ysgelerder gydag ef yn awr. Pa fodd bynag, yr oedd yn mysg y dyrfa y waith hon un dyn tra nerthol o gorph, ond tynerach ei feddwl na'r lleill, yr hwn y cynnhyrwyd ei ddipter yn angerddol gan yr ymddygiad ffaidd at y gŵr parchedig a'r ferch gyfrifol; ac efe a waeddodd allan, "Ffei dd—! Dyma ffeidd-dra na welwyd erioed ei fath!" a dechreuodd ymosod ar y ffeiniaid digydwylbod, nes chwaly y dorf o'i gwmpas fel gwybed. Efe a fynodd ddychwelyd y lilledyn i Mr. Williams hefyd, ac ymgeleddodd ef. "Ac wedi y cyfan," medd yr adroddiad gan R. Jones, "pregethodd Mr. Williams yn wrol, ac ni feiddiodd neb ei aflonyddu, gan arwyd y gŵr oedd yn ei amddiffyn."

Buasai llawer un, pe yn cyfarfod â'r cyfryw driniaethau bryntion ag a ddaeth i ran Peter Williams ar ei daith gyntaf trwy Wynedd, yn digaloni ar y canol, ac yn troi adref ar frya. Ond yr oedd ei awyddfryd dirfawr ef am ogoneddu anw ei Waredwr, ac achub eneidiau ei gydwladwyr rhag y lliad a fydd, yn gyssylltiedig â'i ddeurder naturiol, yn peri iddo ef, fel ei Arglwydd o'i flaen, oedd ei wyneb fel callestr; a gallasai ddefnyddio geiriau Paul fel ei arwyddwera, "Nid wyf fi yn gwneuthur cyfrif o ddim, ac nid gwerthfawr genyf fy einioes fy hun, os gallaf orphen fy ngyrfa trwy lawenydd, a'r weinidogaeth a dderbynais gan yr Arglwydd Iesu, i dystiolaethu efengyl gras Duw."

Ar ol y diystyrwch a'r gwrthwynebiadau a gawsai yn Nhrefriw y tro cyntaf, wele efe, yn mhen deuddydd neu dri etto, yn y gymmydog-aeth yn llawn ysbryd pregethu, ac yn Llanrwst yn dechreu ar ei bregeth wrth dalcen Neuadd y Dref. Ond gyda ei fod yno yn cychwyn pregethu, dyma ferch ieuangc o wasanaethyddes yn dyfod allan o dŷ gerllaw, ac yn ei luchio âg wyau gorllyd nes llychwino ei ddillad yn resynus. Eithr pan welai yr herlodes bod perthynas agos iddi hi, o'r enw Gabriel Jones, yr hwn a safai yn agos at y pregethwr, yn cael ei ddiŵywno hefyd gan yr wyau ammhuraidd, hi a ymattaliodd; ac er mwyn ei chefnider, cafodd y pregethwr lonydd gan y ferch anrasol. Ond buan y gwelwyd mai nid hi oedd unig offeryn tywysog y tywyllwch y diwrnod hwn yn Llanrwst. Wedi iddi roddi heibio luchio, wele haid o ddyhirwyr barbaraid yn ymafod yn y pregethwr, ac yn ei lusgo gyda hwynt at lân y: a fon; ac yno yr oedd rhai yn dal ei freichiau i fyny, a'r lleill yn codi dwtr o'r a fon, ac yn ei arllwys i'w lawes, a hyny ar rew-wynt llym. Ond pan yn nghanol eu drygwaith creulawn, daeth gŵr o'r enw Richard Roberts, Tŷ mawr, heibio, yr hwn oedd ŵr cadarn a nerthol, ac yn un o gymmeriad da. Wedi iddo ddeall pa beth oedd yn cael ei wneuthur gan y creaduriaid drygionus, efe a ymosododd yn rymus arnynt, gan eu gwasgaru yn chwimwth ar bob llaw, ac achub y diuiwed o'u dwylaw. Cymmerodd hefyd y gŵr dyeithr gydag ef i'w dŷ, gan weini iddo y noson hono bob ymgeledd angenrheidiol; ac aeth dranoeth i'w anfon rai mildiroedd o ffordd, rhag iddo

ddigwydd ail syrthio i ddwylaw cynllwynwyr erlidgar. Yr oedd y cymmorth hwn yn rhagluniaethol ac amserol i was yr Arglwydd; o herwydd nid oedd Richard Roberts yn teimlo pleidgarwch at Ymneilldunwr nac Ymneilldunwr. Eglwyswr oedd efe, ac felly y parhaodd trwy ei oes; ond yr oedd aml rinweddau dynol a Christianogol yn ei brydfurtho—yn yr hyn, meddir, y mae llawer o'i hiliogaeth yn aros yn ganmoladwy hyd heddyw.

Cawn hanes am Mr. Williams yn dyfod trwy Ddinbych ar y daith hon; ac efe a wnaeth yma gais at bregethu. Ond yn lle cael sylw a gwrandawriad, ymosodwyd arno gan dorf o ffeiniaid, y rhai, heb law dangos ammharch iddo, a'i hysbeiliasant agos o gymmaint ag a feddai ar y pryd. Yr oedd ysbeiliad cyhoeddus fel hyn yn myned dros ben ei ddiოდdef. Ac felly, wedi i Mr. Williams ddychwelyd adref, ac adrodd yr hanes, eiddgeddodd ei gyfeillion drosto, a throes achos yr efengyl, o herwydd yr hyn yr oedd efe yn diოდdef hyny; a thrwy gyfreithiwr yn Aberhonddu, codwyd yr achos i Lundain; a gwyssiwyd wyth o'r ymosodwyr penaf yn Ninbych, ac yn eu mysg un gŵr ieuangc o deulu cyfrifol a chyfoethog, i sefyll eu prawf yn y brif ddinas, lle y cafwyd hwy yn euog, ac y rhoddwyd coep ddyledus arnynt. Parodd y cyfryw gynghaws a dedfryd ymwared mawr ar y pryd i'r crefyddwyr Methodistiaid yn Ninbych a'r gymmydog-aeth, gan yr ofnid bellach wneyd ymosodiadau arnynt hwy na'u pregethwr yn yr ystyr gorphorol, er y bu eu gelymion yn dangos eu dannedd, ys dywedir, ar achlysuron wedi hyny.

Bu Mr. Williams llawer gwaith ar ol hyn ar deithiau pregethiadol trwy Ogledd Cymru; ac un o'r rhai cymmhwysaf i deithio felly ydoedd efe, a hyny fel dyn yn gystal ag fel pregethwr, gan ei fod o ran ei gyfansoddiad yn gallu llafurio llawer, a dal teithiau mawrion, yn wrol i sefyll yn wyneb peryglon a gwrthwynebiadau, ac yn hynaws yn medru cyd-ddwyn â lluniaeth o'r fath fwyaf cyffredin, a lletty gwael. Y mae yn ymddangos hefyd ei fod yn barod ei ymadrodd ar bob achlysur. Adroddir ei fod, pan unwaith yn Môn, yn pregethu ar y Garnedd fawr, yn ymyl Mechell, a bod offeiriad, yr hwn a fuasai yn gydysgolhaig âg ef yn ysgol Caerfyrddin, wedi dyfod i'r cynnulliad, a dywedwyd wrtho yn uchel, "Ffei, Peter! pa fodd y meiddi di bregethu mewn lle anghysgredig?" "Maddeuwch fy anwybodaeth," atebai ei hen gydymaith; "yr oeddwn i yn coleddu y syniad fod yr holl ddaear wedi ei chysegru i grefydd yr efengyl er y dydd cyntaf y gosododd Ceidwad pechadur ei droed arni." Disgynodd yr attebiad fel dyrnod ar deimlad y clerigwr, ac yr oedd yn methu gwrthateb; ac nid oedd ganddo ond gadael rhwng y pregethwr a'r gynnulleidfâ—yr hon, bellach, a gafodd bob seibant i fyned yn mlaen hyd ddiwedd y cyfarfod.

Ynglŷn â'r ymweliadau â Môn, adroddir am dro digrifol a gymmerodd le ger llaw eglwys Penrhos-llugwy, ar brydnawn Sabbath, lle yr oedd Mr. Williams wedi dyfod i bregethu ar y pryd. Rhoddasom hanes o'r blaen am y tro y buasai efe yn efengylu wrth dafarny yn agos i Benrhos; ond amgylchiad ac amser arall oedd hwn. Yr oedd lliaws o bobl wedi ymgynnull i gwrdd "y pregethu allan" ar y prydawn Sul yma; rhai, yn ddiâu, er mwyn gwrandaw efengyl Duw, ac ereill i'r dyben o ddiystyru, ac os gallent, rwystro y gwasanaeth crefyddol; ac

yr oedd y mwyafrif o'r rhai olaf hyn wedi dwyn eu pastynau gyda hwynt. Yn mhllith y tylwyth anghrefyddol ac erlidgar, yr oedd yno hen ŵr wedi dyfod ar gefn casgeg wen, gyda phastwn erchyll yn ei law. Bwriadu yr oedd efe arwain y fyddin ddyhir i wneuthur ymgrych ffyrnig yn erbyn y pregethwr, druan. Wedi iddo ddyfod i ymyl y gynnulleidfa, digwyddodd i rywun yn ddamweiniol gyffwrdd â chrwper y gasgeg, a hithau a ddechreuodd gicio a gwingo yn erwin. Gyda hyn yr oedd ymlaid y gwatwarwyr yn gweled y gallai y gasgeg wen weini iddynt oll ddiwyrch nid bychan; a dyma un yn gosod ei law, ac ar ei bastwn, ar ei chrwper, ac felly yn ddirugaredd, nes yr oedd hi yn neidio, a chicio, a dangos pob arwydd o wylltineb, a hyny yn cynnyrchu y difyrwch mwyaf i'w phoenydwyr. Ofer oedd i'w pherchenog appello at drugaredd y rhai y daethai efe yno i gydweithredu â hwy, ie, i'w blaenori, fel ei gyfeillion: yr oedd pob un am gael prawf drosto ei hun ar gymmydogaeth ogleisiog crwper y gasgeg; a thaled-igaeth ddal iddynt am eu llafur dirieidus oedd gweled y greadures wenflewog yn tafu ei thraed yn gynddeiriogwyllt, tra yr oedd ei hen farchogwr gyda'r ymdrech mwyafrif yn ceisio cadw ei hun ar y cyfrwy. A chan ddilyn ei ysgrubliad ac yntau ar y ffordd tua'i gartref, y dorff afreolus a adawsant y pregethwr, a'r rhai a fynent wrandaw arno, mewn heddwoch i fwynhau yr hyu a ddymunent.

Unwaith, pan yn pregethu yn y Llofft wen, yn Adwy'r clawdd, ger llaw Gwreccsam, bu yn wrthddrych trahâ barwnig Wynnstay. Yr oedd Syr Watkin Williams Wynn y dyddiau hyny, yn wahanol i'w hiliogaeth yn ein dyddiau ni, yn erlidwr ffrom a chreulawn ar y Methodistiaid: a'r pryd hwn, wedi deall am y pregethu yn y Llofft wen, efe a anfonodd wŷr i ddal y pregethwr, ac i'w ddwyn ato ef i'w balas, tua phum milldir o'r Adwy, gan fod ganddo awdurdod i roddi y fath orchymyn, meddai ef, fel ustus heddwoch. Yno y dygwyd Mr. Williams, ond ni ddywedir pa fath holiad a fu arno gan y gŵr mawr; eithr ni chafodd y cenhadwr dros Grist well lle i lettya na thŷ y cŵn (*dog-kennel*)! Yn y boreu, efe a ollyngwyd yn rhydd; ac efe a gyfeiriodd ei gamrau tua thŷ Moses Lewis, amathwr, ac un o'r "cyfeillion" yn nghymmydogaeth yr Adwy. Yno, yr heddeidwaid a'i dilynasant—nid oddi ar archiad eu huwchradd, dybygid, ond oddi ar wir ddygasedd at y pregethwr, a chan dybied y gallent wneuthur ychydig wasanaeth iddynt eu hunain. Gŵr y tŷ, yn eu gweled yn dyfod tua'i annedd, ac yn amheu eu hamcan, a gymmerodd oriadur Mr. Williams o'i logell ef, ac a'i cadwodd ei hun. Hwynthwy wedi cyrhaedd y tŷ, yn lle cyflawni eu swydd yn ol eu henwau o heddeidwaid, a dorasant yr heddwch a'r gyfraith, ac yn lladrad-aidd a gymmerasant yr ychydig arian a gawsant arno, yr hyn nad oedd ond tri swllt a chwech cheiniog, ynghyd â'i flwch trelwch. Ond ar ei daer ddeisyfiad, dychwelasant y blwch iddo. Ni wyddent hwy fod yn y blwch hanner gini yn ngadw, ac onid é y mae yn sicr nas dychwelasant ef iddo.

Ond nid yn Ngogledd Cymru yn unig y cafodd Mr. Williams ei ran o anfr i thrais; eithr erlidwyd ef hefyd mewn amryw leoedd yn y Deheubarth, ac yn mysg ereill yn nhref Cydwall, yr hon oedd o fewn ychydig filldroedd i'w gartref. Ar brydnawn Sabbath, yn mhell ar ol iddo

briodi, efe a aeth yno i gynnyg pregethu, ac a safodd ar gareg farch ger llaw tŷ gŵr o'r enw John Rees, pan y daeth tua dau ddwein o oferwyr afrywiog i'w aflonyddu, yn cael eu blaenori gan ddau ddyn yn gym y gynnen—un o ba rai a enwid yn Ddio Goch, a'r llall yn ddyn mawr a chryf o gorpholaeth, ac wedi eu gosod ar waith, meddid, gan glerigwr y plwyf. Yr oedd Mr. Williams wedi darllen pennod o'r Beibl, ac ar fyned i weddio, pryd y neidiodd y dyn cryf a nodwyd tuag ato, gan gipio y llyfr cysegrlan o'i law, a'i dynu i lawr oddi ar y gareg farch. Wedi eu cymmhwyo i'w herchyllwaith trwy ymlenwi â diod gref, ymosodasant arno yn ddirugaredd. Eraill a gymmerasant ei gefyl, ac a'i gyasant yn greulawn ar hyd y morfa, gan ei symbylu i neidio dros y ffydd; a rhyfedd ydoedd na buasai y march wedi tori ei goessau, a'r marchog wedi tori ei wddf. Wedi hyny, llugasant Mr. Williams i'r dafarn, gan benderfynu ei feddwi, ac felly ei wneuthur yn fwy o destyn gwawd. Estyntent y ddioid iddo mewn modd gorfodol; ac efe yn ddirugaredd a'i tywalltai, nid i'w enau, ond i'w fotasau, nes yr oeddynt, weithian, yn llawn. Yr oedd Mrs. Williams, wrth gael nad oedd ei phriod wedi cyrhaedd adref yn agos i'r amser a ddisgwyllid, yn myned yn anesmwyth yn ei gylch, a hi a anfonodd y gweision i ymofyn am dano. Hwy a'i cawsant yn garcharor yn nwyllaw y werindorf benrhydd; a thrwy eu hymdrech amserol ac egniol hwy y cafodd efe ymwared.

Yr oedd Mr. Williams, y pryd hwn, yn byw yn y Gelli, yn mhllwyf Llandyfeiliog, sir Gaerfyrddin; ac yno y trigodd hyd dertyn ei einioes. Nid mynych y byddai efe gartref ar ddydd yr Arglwydd, gan ei fod wedi ymroddi i'r weinidogaeth deithiol, ac i'w gael yn barhaus, yn mhell neu yn agos, yn efengylu iachawdwr iaeth. Ond pan y digwyddai iddo fod gartref, dywedir y byddai yn awr ac eilwaith yn myned fel gwrandawr i eglwys y plwyf. Yr oedd perigor Llandyfeiliog ar y pryd, yn gyffelyb i liaws o'i frodyr clerigol yn yr amseroedd hyny, yn hollol ddiotal am eneidiau ei blwyfolion, ac yn chwannog i yfed hyd o'rmodded o ddioid gadarn; ond yr oedd efe yn mhell o fod yn erlidgar, ac yn hyny yn annhebyg i'w ywfrif o glerigwr yr oes honu, y rhai a ymdrechent drwy bob moddion i lethu Methodistiaeth Gymreig. Ei enw oedd James Edwards; ac o herwydd ei dymmer lonydd, a diotalwch ei ysbryd, gelwid ef fynychaf yn "Jemmy ddiiddig." Pan y canfyddai efe Peter Williams yn mhllith y gynnulleidfa, galwai arno i gyfarch y bobl, ar ol iddo ef orphen y gwasanaeth; ond nid oedd i'fyned i'r pulpud. Felly, yr oedd y pregethwr efengylaidd ac effro yn cael cyfle yn y lle cysegregedig i ddyagu ei gymmydogion yn y pethau a berthynent i'w heddwch; ac yr oedd llawer gwell a chynnesach efengyl i'w chael o'r oer nag a gefid o'r pulpud. Yn mhen amser, cymmerodd Mr. Williams annedd-dŷ bychan ger llaw y llan, dan rwymysgrif, i'r dyben o bregethu ynddo. Rhoes bulpu i'fyny yn un pen iddo, a hen wraig i'fyny y pen arall, ac a osododd felly gychwyniad effeithiol i Fethodistiaeth yn Llandyfeiliog. Bu yn brif offeryn hefyd i sefydlu yr achos Methodistiaidd mewn amryw leoedd eraill yn ei sir enedigol. Ar ei dir ef yn Heol y dŵr, yn nhref Caerfyrddin, ac agos yn gwbl ar ei draul ef, yr adeiladwyd ac yr agorwyd y capel i'r Methodistiaid yno.

Pe buasai efe yn myned yn mlaen, yn ol fel y

dechreuodd gydag ysgrifenu hanes ei fywyd, sef, trwy adrodd am ei flynyddoedd boreuol, a chychwyniad ei lafur gweinidogaethol, y mae yn ddiaw y gallesid cael adroddiadau am lawer o ddigwyddiadau hynod, a llafurwaith llwyddiannus er pob gwrthwynebiadau, ynglŷn â'i helynt fel gweinidog ac efengylwr yn nhyddor dyddorau blaendarddiad a chynnydd dechreuol Methodistiaeth yn Nghymru, ond y rhai a gollwyd i'r oesoedd dyfodol o ddiffyg eu cofnodi. Ond gallir casglu pa fath un ydoedd fel pregethwr a gweinidog yn mlynnyddoedd canola diwedd ei oes oddi wrth yr hyn a groniclwyd eisoes am dano. Yr hynafgwr hybarch, John Evans, o'r Bala, a ddywedai am dano, "Gŵr cryf o gorph ac o feddwl oedd Mr. Peter Williams, a phregethwr da. Llafuriodd yn ddiwyd ac yn fyfdd-lawn; a bu ei weinidogaeth yn dra bendithiol, a chafodd llawer eu galw trwyddo."

Yn nghanol ei holl waith a'i deithiau fel pregethwr, daeth i'w feddwl y dymunoldeb o barotol sylwadau byrion a tharawgar ar bob pennod o'r Beibl, a chyhoeddi y Beibl gyda'r sylwadau hyn, ac hefyd gyfeiriadau ar ymyl y ddalen, er mantais i'w gydwladwyr; ac wedi iddo gael y meddwl am hyn, ymroes trwy bob trafferthion at y gorchwyl, er fod ei gyfeillion ar y cyntaf yn barnu mai rhyfgy oedd iddo ymgymeryd â'r fath waith; ac ni roes i'fyny nes iddo yn hyn gyflawni ei amcan. Fel y dywedir genym mewn lle arall, "Yr oedd y pryd hwnw brinder mawr o Feiblaun yn y wlad, tra nad oedd un math o esboniad ar yr Ysgrhythraun wedi ymddangos yn yr iaith Gymraeg. Ychydig iawn o'r Cymry, mewn cymmhariaeth, oedd yn medru darllen. Ac nid oedd Ysgolion Sabbothol etto wedi eu cychwyn. Yr oedd Cymru, mewn cyferbyniad i'w rhifedi heddyw, yn anaml ei thrigolion, ac yn llawer anamlach ei chrefyddwyr. Yr oedd rhai gwyr o ddylanwad—megys y mae etto!—yn darogan dinystr bwan y Gymraeg, ac yn dadleu na ddyleid dosbarthu ond Beiblaun Saesneg i'r werin Gymreig. Yn y fath amser, y mae yn rhaid mai antur bwyseig i un person ydoedd cyhoeddi yn y Gymraeg Feibl mawr pedwarlyp, heb sôn am y llafur dygn o ysgrifenu sylwadau ar bob pennod. Ond yr oedd Peter Williams yn ddiarebol am ei ddewrder, yn gystal ag am ei fedr." Y mae efe ei hun yn adrodd amgylchiadau ei anturiaeth fel y canlyn:—

"Y mae mor angenrhaid, dybygaf, i'r Cymry wrth agoriadau ar y Beibl ag i'r Saeson. Y mae ein hanwybodaeth gymmaint a'r eiddynt hwythau, a'n heneidiau yn gwbl mor werthfawr. A pha ham na buasai rhywrai yn dodi esboniad byr ar y Beibl, nis gwn—oddi eithr am fod gormod gelyniaeth at rym duwioledd yn para etto yn ein mysg, a'r un ysbryd Pabaid am gadw y bobl mewn anwybodaeth, fel y gwelir oddi wrth gymmaint o halogi y Sabbath y sydd, trwy chwaryddiaethau, dawnaiau, &c., neu wâg-ddymuniad ereill i ddiwreiddio a dileu yr iaith Gymraeg yn llwyr o'r byd; neu o eisieu calon i ymosod ynghylch y fath orchwyl maith a phwyfawr. Yn wir, yr oedd hyd yn ddiweddar brinder o Feiblaun, yn gystal a diffyg esboniadau Cymraeg; canys er cynnifer argraphiadau a fu o hono, ac er mor fynych y dosbarthwyd, etto, trwy ryw esgeulusdra neu wall drefn, yr oedd amryw deuluoedd heb un Beibl ganddynt; ie, rhai a fawr ewyllsiant ei gael—yr hyn a gododd ynof ddirfawr hiraeth am weled rhyw wŷr addas i'r gwaith yn ei gymmeryd mewn llaw. Eithr wedi digwyll dros flwyddyn, heb weled dim argeolion, ond yn y gwrthwyneb yn clywed fod llaweroedd, a gwŷr Eglwysig rai, yn chwennych dwyn Beiblaun Saesneg i'r Cymry

yn lle rhai Cymraeg, ni fedrwn ymattal yn hwy, eithr cychwyniad i'fyned ynghylch y gwaith. A chan nad oedd newair yn credu y dygid y fath orchwyl pwyseig i ben, nid oeddynt awyddus i gryfhau fy mreicbiau yn y dechreuad; eithr calonau llawer a agorwyd o bryd i bryd pan y'm gwelsant yn trafaelio, a rhoisiant eu dwylaw yn garedig i'm cynnorthwyo i'w ddwyn i'r byd, fel yr wyf yn rhwymedig bellach i ddiolch i Dduw a dynion am gymmhorth cyfamserol, nes gorphen yn gysurus. Nid ydwy yr esboniad ond byr ac ammerffaith. Pa fodd bynag, ddarllenwyd Cristionogol, o ddiffyg gwell, gwna ddefnydd o hwn. Nid wyf yn cymmyrd arnaf ddeongli'r cwbl, nac i ganfod eithaf y dirgelwch a gynnwysir yn yr Ysgrhythraun, er fod genyf ysgwyddau llawer o ddysgawdwyr enwog i sefyll arnynt, megys Ostervald, Lightfoot, Ainsworth, Hall, Babington, Trap, Henry, Pool, Hammond, Burkitt, &c. Ond gallaf yn hyf ddywedyd mai cariad at fy nghenedl, y Cymry, a gwir ddymuniad am eu hiachawdwriaeth, a'm cymmhelodd i ysgrifenu yr hyn a ysgrifenis; ac y mae yn dda genyf gael cyfle fel hyn i fwrw fy hadling i'r drysorfa, ac i fod o ryw ddefnydd dros yr efengyl yn fy nydd a'm cenhedlaeth."

Er na cheir yn "Meibl Peter Williams," fel ei gelwir yn gyffredin, nodiadau ar yr adnodau yn gyffredinol—dim ond sylwadau ar bob pennod—etto ceir ganddo olwg gryno ar brif fater pob pennod, ac ymgais teg i egluro yr adnodau anhawsaf eu deall, gyda gwersi da o gymmhwsiaid ymarferol. Yn mysg pethau ereill, y mae yn hynod o hapus am dynu addysgiadau priodol a buddiol oddi wrth hanesyddiaeth ysgrythyrol. Wele ychydig enghreifftiau, allan o lawer:—

Bu Iacob fyw gyda Ioseph yn yr Aipht ddwy flynedd ar bymtheg, sef cynnifer blwyddyn ag y bu Ioseph gydag yntau; yr hyn a ddylai ddygu plant na finont feithrin mewn henaint y rhai a'u meithrinodd hwythau mewn ieuengedig.

Fel ag yr oedd Moes yn ddoeth, ac Aaron yn firaeth, fe ddylai gwseion yr Arglwydd ddygu cydgyfranau eu doniau i'w gilydd.

Yr ateb a wnaeth Moes, pan ddywedwyd wrtho fod Eldad a Medad yn prophwyd yn y gweryll, a ddylai ein dygu i beidio cenigenu wrth ddoniau rhai ereill; eithr ymlawenau pan welom waith Duw yn llwyddo, pwy bynag fyddo yr offeryn.

Pan achwynodd Ephraim a Manasseh fod eu hetiffediaeth yn rhy gyfyng, Iosuah a roes orchymyn iddynt dori y coed i lawr, a gyru y Canaancaid allan; yr hyn sydd yn dangos i ni mai ofer a di-lës yw achwyniadau heb arfer ymdrechadau, ac mai anhaeddiannol o wobrw yw yr hwn ni wnelo waith.

Gwelwn Ieroboam, wedi anghoffio Duw ei ddyrchafydd, yn canlyn eilunod, ac yn gyru ymaitheffeg iad a Lefiaid yr Arglwydd, am na chydffurfiant Ag ef, a hwythau yn dyfod at Rehobom i Ierusalem. Diagwyllid Cristionogion eu gwrthod gan broffeswyr gau, a dysgw'n bawb fyned lle byddo arch Duw.

Megys y gosododd Iehosaphat lywiawdwyr mewn pethau yn perthyn i'r Arglwydd, ac mewn pethau yn perthyn i'r brenin, yn wahanol, ni ddylid eu cymmygu yn mysg Cristionogion, canys swydd gweinidogion yr efengyl yw porthi y praisid.

Yn gymmaint a bod ein Harglwydd yn pregethu mewn llong, er nad oedd yn ymwrthod â'r demt neu y synagog pan y byddai yn gyfeus iddo, dygw'n mai nid y lle sydd yn sancteiddio yr ordinad, ond yr ordinad yn sancteiddio y lle.

Pwy oedd y gwŷr a gydymgyngorasant pa fodd y lladdent yr Iesu? Nid rhai anwybodus, eithr yr archoffeiriad a'r ysgrifenyddion. Oddi i ddiawf anfon y ffol i neges, eithr y dynion mwyaf cyfrwys. Edryched y dysgedigion rhag iddynt ddefnyddio eu doniau i fradychu achos Crist.

Nid oedd o'r blaen un math o esboniad ar y y Baibl, mawr na bychan, wedi ei gyhoeddi yn Gymraeg; ac er yr holl anfaiteision oedd yn gysylltiedig â chyhoeddi llyfrau Cymreig, ac yn enwedig llyfr mawr ac uchel ei bris, mewn cymmhariaeth, o'r fath ag ydoedd "Beibl Peter Williams," cafodd ei dderbyn yn groesawgar gan y Cymry. Yr argraffiad cyntaf, yr hwn a ddaeth allan yn y fl. 1770, pan yr oedd Mr. Williams yn wyth a deugain oed, oedd yn cynnwys 3,600 o gopiau, y rhai a werthwyd yn fuan. Yn 1779, dygwyd allan ail argraffiad o 6,400 o gopiau; ac yn 1796, argraffiad arall o 4,000 o gopiau. Cyn i'r trydydd argraffiad ddyfod o'r wasg, yr oedd ysgrifwyrdd hybarch y sylwadau, er's rhai misoedd, wedi "marw yn yr Arglwydd." Am nifer copïau yr aml argraffiadau lliosog ar ol ei farwolaeth hyd yn awr, nis gellir dywedyd. Dyma, yn ddiôs, Feibl teuluaid y Cymry.

Buasai yn hyfryd genym allu gorphen ar hyn ynghylch yr esboniad hwn; ond anghyflawn a fyddai yr hanes am Peter Williams heb i ni gyfeirio at yr ychydig nodiadau ar athrawiaeth y Drindod a fuont yn achlysur o ddadleuon ac ymrystonau mawr, ac a barasant yr anghyfur mwyaf iddo ef yn ei hen ddyddiau. Yn y sylwadau ar y bennod gyntaf o Efengyl Ioan yn neillduol, ceir ymadroddion yn milwrio yn erbyn yr hyn a gyfrifir fel y syniad "unionged" am y Drindod Sanctaidd. "Y mae Duw," meddir yno, "yn Dad, Mab, ac Ysbryd Glân o dragwyddoldeb, yn ei ewyllys dragwyddol ei hun; 'nid mewn dull angenrheidiol o fod pe na buasai raid achub un dyn, na sancteiddio un enaid,' fel y mae rhai mewn annoethineb yn dywedyd; eithr am ei fod yn ewyllysio achub a sancteiddio." Ac y mae nodiadau eraill yn cyfleu y syniad fod y Tad a'r Ysbryd, yr un modd a'r Gair, yn cyfansoddi yr un Cyfryngwr; neu fod y dyn Crist Iesu, o ran ei natur ddwyfol, yn Dad, Mab, ac Ysbryd Glân. Nid yn ebrwydd y crafwyd ar yr ymadroddion dyeithrol ac amheus; ond yn fuan, daethant i sylw ei frodyr, ac edrychid arnynt fel cyfran o egwyddordraeth Sabellius, yr hwn a flodeuodd yn y drydedd ganrif, a chyfeiliornadau yr hwn a gollfarnwyd gan yr hen dadau Cristionogol. Yn ol Sabellius, y mae y Tad, y Mab, a'r Ysbryd Glân, nid yn Drindod mewn hanfod, eithr yn Drindod mewn amlygiadau; y Tri Pherson i'w hystyried yn y Duwdd yn dri chymmeriad, neu mewn tair perthynas, a hyny mewn cyssylltiad â threfn yr iachawdwriaeth. Galwyd Mr. Williams i gyfrif gan ei frodyr mewn cymdeithasfa am ei syniadau hyn; ac yntau a ddadlenodd yn wresog dros ei farn, heb ildio i'r gradd lleiaf, nac addaw bod yn ddistaw o hyny allan ar y pwngce oedd yn achosi dadl. Bu dadleu ar yr achos mewn gwahanol gymdeithasfaedd am lawer o flynyddoedd; a rhaid addef fod y gymdeithasfa wedi dangos cryn bwyll a gochelgarwch ynglŷn â Mr. Williams, gan y gadawyd ef yn bregethwr yn nghyfundeb y Methodistiaid am tuag ugain mlynedd ar ol cyhoeddiad yr argraffiad cyntaf o'r esboniad. Yr oedd yr enwog Daniel Rowlands, a gyfrifid yn dad y gymdeithasfa, yn egnio ei oreu i gael gan Peter Williams, ar y naill law, ddistewi, a chan y brodyr, ar y llaw arall, dawelu; ond aflwyddiannus a fu ei ymdrechion tangnefeddol. Etto, nid oedd Mr. Rowlands, na Mr. Williams o Bant-y-celyn, yr hwn a gyfrifid yn ail i Rowlands mewn dylanwad yn y gymdeithasfa, er eu bod yn anghyttuno a'r syniadau crybwylliedig,

yn foddllawn i "fwrw eu hen gyfaill allan o'r synagog." Mewn cymdeithasfa yn Aberystwyth, yn mha un nid oedd Daniel Rowlands na William Williams yn bresennol, yr oedd y llywyddiaeth ar y pryd wedi dyfod i law Nathaniel Rowlands, mab i'r tywysog parchedig o Langeitho, a chlerigwr o ddoniau helaeth a pharod, ond heb feddu naws ysbryd crefyddol ei hybarch dad. Y mae yn ymddangos fod achos Peter Williams dan ymdriniaeth yno, pan yr ymosodwyd yn dra haerllug arno gan N. Rowlands, ac y methodd yntau ddal yn ei larisidd-dra arferol. Adroddir am ymweliad Nathaniel a'i dad ar ol y gymdeithasfa hono—fod Rowlands yr hynaf wedi dywedyd wrth Rowlands yr ieuangaf, gyda golwg ar y drafodaeth yn Aberystwyth, "Nat, Nat: ti a gondeiniaist dy well!" Bu Daniel Rowlands farw tua chwe blynedd o flaen Peter Williams, yr hwn a gyfansoddodd farwnad ar ei ol, lle y dywed:—

"O! mrawd Rowland, ni'th anghofiaf,
Ti ro'i'at i mi lawer sen:
Yn mhob tywydd, yn mhob dirmyg,
Pwy ond ti orchuddiaid 'mhen?"

Y mae y llinellau hyn yn addef nad oedd yr hen dad o Langeitho yn cymmeradwyo rhyw bethau yn Mr. Williams, tra yr oedd efe er hyny yn ei noddi rhag y rhai a fynent ymosod arno.

Pan ddaeth yr ail argraffiad o'i esboniad ef allan o'r wasg, canfyddwyd fod yr ymadroddion a wrthwynebid yn yr argraffiad cyntaf wedi eu gadael i mewn etto. Ac yn y Beibl bychan a gyhoeddodd drachefn, gyda nodiadau byrion o'i eiddo ei hun, a nodau cyfeiriol John Canne, yr oedd mesur o'r un syniadau tramgwyddus yn hwn etto; ac yn arbenig mewn pennill a rydd efe, oddi ar *Dad*. xxii. 13, "Myfi yw Alpha ac Omega," &c., yr ydym yn darllen

"Nid ail, ond Alpha ydym ef
A wnaeth y ddaear faith a'r nef;
Mae'n Dad, yn Fab, yn Ysbryd Glân,
Yn Dduw, yn ddyn, yn ddiwahân."

Traetha ei farn am fabolaeth Crist, mai "nid trwy genhedliad tragwyddol o sylwedd y Tad, fel y dywed rhai, ond o herwydd y natur ddydol a genhedliwyd trwy yr Ysbryd Glân o Fair y Forwyn, y cafodd ei alw yn Fab." Ac mewn "amddiffyniad" a gyhoeddodd rai blynyddoedd ar ol cychwyniad y ddad, y mae yn dywedyd, "Nis meiddiaf haeru fod Trindod yn angenrheidiol i hanfodiad Duw, fel y mae rhai yn dal yn rhyfgyus; ond yr wyf yn dywedyd, ac yn credu, fod Trindod yn anhegorol angenrheidiol i'r dadguddiad o Dduw i etifeddiion bywyd tragwyddol." A thrachefn:—"Bydded i ni gofio fod yr enwau Tad, Mab, ac Ysbryd Glân, yn cael eu rhoddi, nid i arwyddo dull o hanfodiad, ond modd o weithrediad, ac yn enwedig yn ngwaith y prymedigaeth." Parhau a chymnyddu yr oedd y ddadl rhyngddo ef a'i frodyr:—rhywrai o'r frawdoliaeth, fe ddywedir, yn ymosod arno yn rhy fyrrig, heb gyd-ddwyn, fel y dyll- esid erbyn hyn, a'i henaint, ac yntau o'r tu arall yn ymgyndynu fwyfwy; a'r diwedd a fu, mewn cymdeithasfa a gynnalwyd yn Llandeilo, yn y flwyddyn 1791, ei ddiarddelwi o gyfundeb y Methodistiaid, ar ol iddo fod yn un o'r pregeth-wyr blaenaf yn eu plith am chwech a deugain o flynyddoedd. Robert Jones, Rhos-lan, henadur profedig am ei gywirdeb a'i gallineb, pan yn ysgrifenu "*Drych yr Ameroeddi*," ac oedd yn bersonol yn dyst o ryw gymmaint o'r drafodaeth

gyda Mr. Williams, a ysgrifennodd yn mhen tua deng mlynedd ar hugain ar ol hyny:—"Cymmerodd rhai y gorchwyl mewn llaw i'w gyhuddo a'i geryddu yn llym, yn lle ei gynghori fel tad, yn ol addysg yr apostol yn 1 *Tim.* iv. 1. Yn yr ymryson a'r dadleu ynghylch y pwng—*a* dian yw na ddylesid goddef neb yn y Corph ag a safai yn gyndyn dros y fath gyfeiliornad dinstriol ag yw Sabeliaeth—colodd ef a hwythau, raddau, ysbryd addfwynder; ac mewn gormod o fyrbwyldra, yn lle gwneyd pob ymgais tuag at ei adgyweirio, bwriwyd ef allan o'r synagog. Y mae lle i amhau i rai oedd yn blaenori yn y gwaith ruthro ar w'r cyfiawnach na hwy eu hunain. Ond er pob tymhestloedd, 'coffadwriaeth y cyfiawn sydd fendigedig."

Ysgrifenydd pethau chwerson o bryd i bryd, a chan rywrai mewn blynyddoedd diweddar, yn erbyn y Methodistiaid Calviniaidd fel cyfundeb, mewn cysylltiad â'u gwaith yn tori y berthynas rhwng Mr. Williams a hwythau; megys, iddynt ymddwyn ato yn hyn yn annhêg a diachos, a bod yn achlysur o golledion trymion mewn ystyr arianol iddo o barth i werthiant ei Feibla, &c., a hollol ymddyethro oddi wrtho. Nis gellir yma wneuthur yn well na dodi i mewn rai o sylwadau awdwr craff a llednais "*Methodistiaeth Cymru*" ar yr ymddrin hwn:—

"Gan addef yn rhwydd y dihon fod rhyw beronau wedi ymddwyn yn annoeth ac anfrawdol tuag ato, yr ydym er hyn yn methu cael lle i feddwl fod gan y Methodistiaid, fel y cyfryw, un amcan i ddrygu yr hen frawd, na bod dim cymmhelliaid iddynt geisio at hyn, gan y perchid ef yn fawr ganddynt. Yn hytrach na pharodrwydd i'w ddarostwng a'i ddrygu, ni a allwn feddwl mai haws fuasai ganddynt edrych heibio ei waeleddau, pe gwaeloddau hefyd, ar gyfrif ei oedran a'i ddefnyddioldeb. Pa les a allasai ei ddarostyngiad fod i'r cyfundeb? a pha gysur a allasai ymwrthodiad ag ef fod i'r rhai a gydnabyddent yn rhwydd ei lafur maith, a'i wasanaeth gwerthfawr? Os gwnaed cam ag ef, o gam-syniad i bu hyny, ac nid o'fwrriad. Os bwriwyd ef allan gyda gormod o ffirwat a haerllugrwydd, fe wnaed hyn mewn poethdr dadl, ac oddi ar syfrdandod yr ymryson. Ac os ymddyethro yn ormodol a wnaed ar ol hyny oddi wrtho, gwnaed hyny, ond eidd, am yr ofnid y buasai yr amryfodd diweddar yn waeth na'r cyntaf, gan fod profion ar gael fod yr hen frawd yn dal yn gadarn wrth yr egwyddorion a barasant yr ymrysonau. Oddi wrth yr hyn a fedrais gaegu am y drafodaeth anniddan hwn, yr wyf yn cael fy arwain i'r penderfyniadau canlynol: 1. Fod profion ar gael nad oedd syniadau y Parch. Peter Williams am y Drindod ddim yn unol â syniadau y rhan fwyaf o'i frodyr, y Methodistiaid. 2. Fod llawer o'r gwyr blaenaf yn eu plith yn golygu y materion mewn dadl yn rhai pwysig—y fath nes gellid goddef yn y cyfundeb neb pwy bynag a'u dysgai yn gyhoeddus, neu a ddadleuai yn gyndyn drostynt. 3. Fod y brawd cyhuddedig yr un modd yn synied yn gydwybodol mai y gwirionedd yr oedd ef yn ei ddal, ac felly ei fod yn ei amddiffyn yn ei ymddiddamion a'i ysgrifeniadau. 4. Fod y drafodaeth ar yr achos o bryd i bryd eisoes wedi achosi ymrysonau chwerson a theimladau archolledig, a bod rhai o'r brodyr ar yr achlysuron hyn wedi arddangos rhy fychan o hynawsedd ac addfwynder ysbryd tuag ato, a'i fod yntau wedi syrthio i raddau i'r un tymmher, ac yn para i amddiffyn ei olygiadau, nes fod y gobaith am heddwch a chydweithrediaid wedi colli yn mron yn llwyr. Ac yn ôd, Nad all neb lai na gresynu na buasai modd lliniaru y dymnasti drwy bob hirymanos a hynawsedd tuag ato; a chael ganddo yntau, o leiaf, i beidio gosod amlygrwydd ar y syniadau a ddelid ganddo ef yn wahanol i'w frodyr, fel ag iddo barhau yn eu cym-

deithas i ddibenu ei yrfa, yn hytrach na'i fwrw ef ymait yn llwyr, ac ymddyethro oddi wrtho yn gwbl o hyny allan."

Anffawd fawr, yn ddiau, i Gymru, pryd yr oedd achos crefydd efengylaidd ynddi etto yn egwan ac ieuengaid, yn gystal ag i ysbryd Mr. Williams ei hun, oedd fod gŵr o'i fath ef, a gy-chwynasai mor wresog ac egniol fel efengyllydd, ac a wnaethai gymmait tuag at ledau newyddion da iachawdwriaeth, a phlanu eglwysai, yn awr yn estyn i'r dysgyblion esgryn sychion dadleuon duwinyddol, yn lle eu porthi yn gwbl â bara y bywyd a laeth y gair. Wedi yr ymwahaniad rhwng ei hen gyfeillion ag ef, yr oedd efe bellach yn cael ei gornelu i ychydig leoedd—yn lle bod, fel cynt, o wasanaeth da i leoedd lawer trwy ei weinidogeth deithiol. Efe a gadwodd feddiant iddo ei hun o'r capel a adeiladasai yn Heol y Dwr, Caerfyrddin; a byddai hefyd yn pregethu yn achlysurol yma a thraw yn nghapelau yr Annibynwyr a'r Bedyddwyr. Gwnaeth rai ceisiadau i gael ei le gyda'r Methodistiaid fel o'r blaen, ond heb ymsymmud dim oddi wrth yr egwyddorion oedd wedi peri yr ymadawiad; ac felly yr oedd yr ymgeisiau hyn yn afwyddiannus. Yr oedd amser ei ymddatodiad, pa fodd bynag, heb fod yn mhell. Rhyw bum mlynedd ar ol ei ysgariad â'r frawdoliaeth Fethodistaidd ar y ddaear, yr oedd efe wedi ei symmud i gymmanfa a chynnulleidfa y cyntaf-anedigion nefol—nid yn dadleu byth mwyach ynghylch y Drindod anfeidrol, ond yn ddedwydd mewn gogoniant, ac yn rhoddi "gogoniant i'r Tad, ac i'r Mab, ac i'r Ysbryd Glân." Adroddir iddo orphen ei yrfa yn orfoleddus; yr hyn a gymmerodd le yn y Gelli, ei drigfan er's llawer o amser, ar Awst 8fed, 1796, yn 74ain mlynedd oed. Ar ol ei farwolaeth, prynodd y Methodistiaid garol Heol y Dwr gan ei deulu; a hwnaw, wedi ei helaethu amryw weithiau ar ol hyny, yw capel mawr yr enwad yn Nghaerfyrddin.

Heb law y sylwadau ar y Beibl, cyhoeddodd Mr. Williams y "*Mynegair Ysgrifthyrol*," yr hwn a aeth trwy amryw argraphiadau. Dywed Mr. Charles o'r Bala am y llyfr hwn—"Gwaith defnyddiol iawn i'r Cymry, oedd o'r blaen heb un cyhoeddiad o'i fath i'w gael yn gyffredin. Cyhoeddwyd un o'r blaen, sef yr un a argraphwyd yn Pennsylvania. 'Hwnw a ddilynnais,' medd Mr. P. Williams, 'ond gorfu i mi ddiwygio peth, a chwanegu llawer.' Y mae y gwaith yn dda ac yn fuddiol, a thrueni fod un teulu hebddo. Y mae yn wir ei fod yn amherffraith o ran geiriau, a'r Ysgrifthyrau dan yr amrywiol eiriau; ond hyd nes y caffom un gwell, defnyddiwn yr un sydd genym." Cyhoeddodd hefyd amryw draethodau byrion a defnyddiol o bryd i bryd, ac un bregeth ar yr un testyn ag oedd gan George Whitfield ar y pryd yr ennill-aid ef yn Gristion; sef, ar *Esa.* liv. 5. Ac yr oedd efe yn brydydd lled rwydd; ac er nad yn gystal emynydd a'i gyfaill o Bant-y-celyn, cyf-ansoddodd rai pennillion rhagorol; megys,

"Y canol fur a ddaeth i lawr,
A rhywygwyd y wahanlen fawr;
'D oes derfyn mwy i efengyl rad,
Mae'r drwgareddfa yn mhob gwlad."

A chydya phennill o'i waith mewn marwnad y terfynwn ei hanes hwn:—

"Pan ymadawo'r duwio,
Ei goffadwriaeth fydd
Yn bêr a bendigedig,
Tra fyddo yn y pridd:

Daw rhai i hoffi ei lwybrau,
A'i olrhain tua'r nef;
Ond enw'r dyn annuwiol
A hydra gydag ef."

WILLIAMS, SYR WILLIAM: cyfreithiwr a gwladweinydd o gryn enwogrydd. Ganwyd ef yn Nantanog, yn sir Fôn, yn y fl. 1634. Ei dad, y Parch. Hugh Williams, B.D., oedd beriglor Llantrisant, yn yr un sir, ac un o ganoniaid Bangor. Unig ferech ac etifeddes John Dolben, Ysw., Caeau Gwynion, ger llaw Dinbych, oedd ei fam; yr hon hefyd ydoedd nith i Dr. Dolben, esgob Bangor. Aeth Williams i Goleg yr Iesu, yn Rhydychain, yn 1652; ac wedi bod yno am ddwy flynedd, symmudodd i Gray's Inn, gyda'r amcan o gymmhwysu ei hun i'r alwedigaeth gyfreithiol; ac wedi gorphen ei dymhor o efrydiaeth yno, daeth allan yn fargyfreithiwr. Pan ar un o'i deithiau yn nghylchdaith Gogedd Cymru, digwyddodd fyned i ddawnsfa yn Nghroesoswallt, lle y dawnsiodd gyda merch i Walter Kyffin, Ysw., o'r Glascoed, ger llaw Llansilin, a syrthiodd y ddau mewn cariad a'u gilydd. Pan yr aeth y cyfreithiwr at ei thad i ofyn caniatad i ddwyn y garwriaeth yn mlaen, "gofynodd yr hen foneddwr iddo yn sarug, "Pa beth sydd genych?" canys yr oedd yn awyddus am wybod beth oedd sefyllfa fydol yr ymofynydd. Yr ateb a gafodd oedd, "Y mae genyf, dafod a gŵn (*gown*), Syr;" a bu y tad yn ddigon llygadog a doeth i weled nerth yr atebiad. Mynegir hefyd i Williams sicrhau ffafr Mr. Kyffin trwy lwyddo i ennill achos cyfreithiol i'r boneddwr hwnw yn mrawdlys Amwythig; ac yn ol un chwedd, yr oedd yn ddadleuydd mewn cynghaws ynghylch dilyrwydd gweithred gyfreithiol, yn mherthynas i'r hon y dywedodd Kyffin, os oedd y weithred yn eiddo ef, y ceid deryn chwe cheiniog y tu fewn i'r sêl; ac felly fu. Trodd y cyfreithiwr hyny i fantais dda, ac ennillodd y fuddugoliaeth. Priododd Williams gyda Miss Kyffin yn 1664.

Cafodd ei bennodi yn gofnodydd dinas Caerlleon yn 1667; ac etholwyd ef yn aelod seneddol dros y ddinas hono yn 1678. Yn y cyfamer, yr oedd wedi bod yn gyfreithiwr hynod lwyddiannus. Etholwyd ef yn llefarydd Tŷ y Cyffredin yn yr eisteddiad a gyfarfu yn Hydref, 1679, a'r un a gyfarfu yn Rhydychain yn 1680. Bu yn eistedd yn Nhŷ y Cyffredin wedi hyny fel aelod dros fwrdeisdrefi Môn, a thros sir Gaernarfon. Pan yn llefarydd Tŷ y Cyffredin, cyhuddwyd ef o gyhoeddi athrod ar foneddwr o'r enw Thomas Dangerfield; am yr hyn y dirwywyd ef i 10,000*p.*, a mynegir iddo dalu 8,000*p.* Y barnwr Jeffreys a eisteddai yn y llys pan y dirwywyd ef; a'r tebygolrwydd yw, y gellir priodoli llymder y ddirwy i'r ysbryd dialgar oedd yn Jeffreys, yr hwn a fu ar un achlysur yn derbyn cerydd gan Syr William, pan y gweinyddai y diweddaf ei swydd fel llefarydd Tŷ y Cyffredin. Ond ar ol y chwyldroad yn 1688, cyhoeddodd Tŷ y Cyffredin y ddeddfyr yn un anghyfreithlawn. Pan dorodd yr hyn a elwir y fradwriaeth Bresbyteriaidd allan, etholwyd ef yn amddiffynwr i'r rhai a gyhuddid o fod yn gyfranog ynddo, megys John Hampden, Lawrence Braddon, Syr Samuel Barnardisten, ac ereill. Pennodwyd ef yn ddadleuydd cyffredinol yn Rhagfyr; ac yn y flwyddyn ddilynol, gwnaed ef yn farwng. Pan yn gweinyddu y swydd hon, efe a erlyniai y saith esgob; ond er iddo ymdrechu yn galed eu

cael i mewn yn euog, troi yn fethiant a wnaeth yr ymgais, er mawr lawenydd i'w wrthwynebydd Jeffreys; yr hwn a wyddai pe y llwyddasai y buasai y swydd o arglwydd ganghelldd yn cael ei rhoddi iddo. Yn 1675, prynodd etifeddiaeth Llanforda, ger Croesoswallt, gan yr olaf o'r Llwydiaid, yr hwn a ysgrifnodd at gyfaill i ddyweyd wrtho nad oedd ganddo fodd i waredu ei hun "ond trwy gymmeryd ei lyngau gan lefathan mawr ein cyfreithiau a'n tir." Gadawodd ddau fab ar ei ol. Yr hynaf oedd Syr William Williams, o Lanforda; yr hwn a briododd i deulu y Wynniaid, o Wydr, pan y cymmerodd yn wraig Jane Thelwall, merch Edward Thelwall, o Blas-y-ward, ger Rhuthyn, ŵyres i William Wynn, cynnodiadur (*prothonotary*) Cymru, a chweched mab y barwnig cyntaf o Wydr. A'r foneddiges hon oedd fam y Syr Watkin Williams Wynn cyntaf, o Wynnstay, Rhiwabon; yr hwn a wnaed yn aer yr etifeddiaethau, ac a chwaneogodd yr enw Wynn at yr enw Williams. Dilyn yr alwedigaeth gyfreithiol yn llwyddianus yn Nghaerlleon y bu John, mab ieuangaf y cyfreithiwr cyffredinol, ac o hono ef y mae y Williamsiaid o Bodelwyddan, wedi hanu. Bu farw Syr William Williams yn Gray's Inn, yn mis Mehefin, 1700, yn 66ain mlwydd oed; ond dygwyd ei gorph i lawr i'w gladdu yn nghanell eglwys Llansilin. Yr oedd Syr William yn ddyngalluog, yn cael ei ystyried yn gyfreithiwr rhagorol, ac yn amddiffynwr ar hawliau y bobl yn nheyrnasiad Siarl II.

WOLF, FREDERICK AUGUSTUS: ysgolhaig clasurol, a beirniad Almaenaidd enwocaf ei oes. Ganwyd ef ar y 15fed o Chwefror, 1759, yn mhentref Haynrode, ger llaw Nordhausen. Addysgwyd ef yn ofalus gan ei dad, yr hwn oedd organydd a meistr côr y lle; ac wedi hyny, anfonwyd ef i ysgol Nordhausen. Yn 1777, efe a symmudodd i brifysgol Göttingen, gyda'r amcan o astudio ieithyddiaeth. Anfynych y gwelid ef yn wrandawr ar y darlithiau a draddodid, gan ei fod yn hoff o efrynu wrtho ei hun. Byw yn neillduedig yr oedd tra y bu yn sefydliad hwn. Rhoddlai wersi yn yr ieithoedd diweddar, ac yn enwedig yn y Saesneg. Yn 1779, penodwyd ef yn athraw yn ngholeg Ilfeld; ac yno y priododd efe. Yn fuan ar ol hyny etholwyd ef yn llywydd yr ysgol fawr yn Osterode, yn ngodrau mynyddoedd yr Harz. Y flwyddyn ddilynol, derbyniodd ddau wahoddiad—un i fod yn llywydd ysgol Gera, a'r llall i fod yn broffeswr athroniaeth yn mhrifysgol Halle. Er nad oedd y swydd yn Halle yn dwyn cymmaint o elw iddo, etto efe a'i dewisodd, o herwydd ei bod yn agor maes eangach iddo weithio. Ac yma yr oedd pan y cyhoeddodd efe y gweithiau ieithyddol llafurfawr a dysgedig, yn gyssylltiedig â pha rai y daeth ei enw mor hysbys. Yr oedd ei lafur fel athraw yn nodedig. Er cael rhyw ayniad am dano, gellir crybwyll y ffaith iddo, yn ystod y tair blynedd ar hugain y bu yno, draddodi hanner can cyfres o ddarlithiau ar wahanol destynau yn dwyn perthynas â hynafiaethau, yn annibynol ar yr hyn a wnaeth gyd-a'r ysgol ieithyddol. Cyhoeddodd y blynyddoedd hyny lawer o weithiau, yn profi ei fod yn feirniad clasurol o allu anghyffredinol. Gwahoddwyd ef i Leyden yn 1796, i Copenhagen yn 1798, ac i Munich yn 1805. Ond gwrthododd y gwahoddiadau hyn oll, a gwobrwyd ef am hyny gan lywodraeth Prwsia, trwy gyfodi ei

gyflog, a chael ei appwyntio yn aelod o'r cyfringynghor. Ar ol yr affodion a ddigwyddodd mewn canlyniad i'r rhyfel Ffrwsiaidd, yr hwn a dorodd allan yn 1806, gwasgarwyd aelodau prifysgol Halle, a gwasgwyd Wolf am dymmor i amgylchiadau lled gyfyng. Pa fodd bynag, cafodd le tra cymmhwys fel aelod o athrofa y gwyddonau yn Berlin, lle y cymerodd ran yn ad-drefniad y brifysgol, a phennodwyd ef yn athraw, ac arferai lliaws mawr o ddyinion enwog ddyfod i wrandaw ar ei ddarlithiau. Rhoddodd i fyny ei swydd fel athraw, gan gadw iddo ei hun y fraind o ddarlithio i'r brifysgol ar y cyfryw destynau ag yr ewyllysiai. Pallu yr oedd ei iechyd; ac er ceisio adferiad, aeth i ddeheubarth Ffraince yn Ebrill, 1824, ond bu farw yn Marseilles ar yr 8fed o Awst, yr un flwyddyn. Nis gallwn roddi rhestr o weithiau Wolf, gan eu bod yn rhy liosog. Cynnwysant yn benaf argraphiadau beirniadol o weithiau ysgrifenydd clasurol, gyda rhagdraethodau a nodiadau, ac yn fynych gyfeithiadau rhagorol o honynt i'r Almaenag, neu i'r Lladin.

WOLFE, JAMES: cadfridog Prydeinig enwocaf ei ddydd, yr hwn a anwyd yn Westerham, yn Nghaint, ar y 15fed o Ionawr, 1726. Yr oedd ei dad, Edward Wolfe, yn swyddog yn y fyddin Brydeinig. Derbyniodd James elfenau cyntaf ei addysg mewn ysgol fechan yn y gymydogiaeth, ac er yn blentyn amlygai duedd i ddilyn yr alwedigaeth filwraidd fel ei dad. Yn 1742, pennodwyd ef yn fanerwr y ddeuddegfed gatrawd o wŷr traed, ac aeth gyda hi yn fuan i Flanders. Yn y flwyddyn ddilynol, cymmerodd ran yn mrwydr enwog Dettingen; ac er nad ydoedd ond bachgen, yr oedd yn rhagweinydd (*adjutant*) ei gatrawd. Ar ol brwydr Fontenoy, yn 1745, galwyd y milwyr Prydeinig adref o Flanders, i roddi y gwrthryfel cartrefol i lawr. Yr oedd efe yn mrwydr Falkirk a Culloden. Yr oedd yn bresennol hefyd yn mrwydr Laufeldt, yn 1747, lle y clwyfwyd ef yn ysgafn; ond gwnaeth yno enw iddo ei hun. Yn 1749, pennodwyd ef yn uchgadben yr ugeinfed gatrawd; ac yn absenoldeb y milwriad disgynodd y llywyddiaeth arno ef. Er mor ieuange ydoedd efe, ymddygodd Wolfe yn ddoeth, a rhagorol. Bu gyda'i gatrawd yn Ysgotland hyd y fl. 1753, pryd y dychwelodd i Loegr. Efe oedd penlluestwr (*quarter master general*) y fyddin yn yr anturiaeth affodus yn erbyn Rochefort yn 1757; a phe buasai cyfarwyddiad Wolfe wedi eu derbyn y pryd hwnw, yn ol pob argoelion, buasai y canlyniadau yn wahanol i'r hyn a fuont. Aeth allan gyda'r ymgyrch yn erbyn Penrhyn Breton, pan y cymmerwyd Louisbourg, ac efe a ystyrid yn "arwr Louisbourg." Yr oedd Mr. Pitt y pryd hwnw yn penderfynu gyru y Ffrangod allan o Canada; ac efe a bennododd Wolfe yn arweinydd byddin o rhwng 8,000 a 9,000 o rifedi i ymosod ar Quebec, prifddinas y gelyn; ac ar yr 17eg o Chwefror, 1759, efe a hwyliodd allan o Loegr. Ar y 26ain o Fehefin, glaniodd ei luoedd ar Ynys Orleans, gyferbyn a Quebec, a physurodd i addfedu ei gynlluniau tuag at wneuthur yr ymosodiad. Canfu ar unwaith fod y gwaith yn fawr, ac o'r bron yn amhosib. Yr oedd Montcalm hefyd, cadfridog y Ffrangod, yr hwn a amddiffynai y ddinas, yn wrthwynebwyr medrus a gochelgar. Yn ei holl ymosodiadau, er ei fod yn cael ei gynnorthwyo yn alluog gan y llyngesydd Saunders, llwyr

ddyryswyd ef; ac yr oedd y gauaf yn dyneus, pryd nas galleisid dwyn yn mlaen weithrediadau milwraidd. Ond o'r diwedd, ar wawriad y boreu, Medi 13eg, aeth ef a'i fyddin fechan i ben brynau Abraham, uwch ben y ddinas; a bu raid i Montcalm, er fod hyn yn groes i'w ewylllys, ymladd brwydr ag ef yn y maes agored. Penderfynodd Wolfe anturio pob peth ar un ymdrech egniol terfynol; gan hyn, yn ystod y nos, llwyddodd ef a'i wŷr i ddringo i fyny y clogwyni mewn man nad oedd y gelyn yn ei wylio yn ddigon gofalus—a gwaith mor anhawdd a pheryglus, nad oes yn nghofnodion rhyfel ddim o'r bron a ddeil gymmhariaeth ag ef. Nid amheuai na chwasi fuddugoliaeth; er nad oedd ganddo, erbyn gadael rhai ar ol, ond 5,000 o filwyr at y gwaith, tra yr oedd gan y gelyn 8,000, heb law cynorthwyyr Indiaidd. Sylweddolwyd ei ddisgwyliadau. Ar ol ymdrechfa fêr, gyrwyd y gelyn o'r maes yn llwyr; rhoddwyd Quebec i fyny ychydig ddyddiau wedi hyn; a chydychympiad Quebec penderfynwyd tynged Canada. Ond ni chafodd Wolfe fyw i fedd o frwyth ei fuddugoliaeth, canys bu farw yn mrig y fuddugoliaeth. Pan yn arwain yr aden ddeheu ei hun, clywaf ef y drydedd waith, a chariwyd ef o'r maes; ond bu fyw i glywed fod y fuddugoliaeth wedi ei hennill. Pan ddeallodd hyn, efe a ddywedodd, "Moliant i Dduw! Yr wyf yn marw mewn tangnefedd!" Cwmpodd ei wrthwynebwyr dewrfrydig Montcalm hefyd yr un dydd.

Derbyniwyd y newydd am gwmp Quebec gyda'r llawenydd mwyaf yn Mhrydain, ond yn gymysgedig â galar dwfn am gollu yr arwr yr oedd y genedl yn benaf yn ddyledus iddo am hyn. Claddwyd ei weddillion yn eglwys y plwyf yn Greenwich; lle y cyfodwyd coffech iddo gan bobl ei blwyf genedigol, a phenderfynodd Tŷ y Cyffredin godi cofadau iddo hefyd yn mynachlog Westminster. Wrth gwrs, nis gall un campwaith milwrol, pa mor enwog bynag y bo, benderfynu cymmeriad un fel rhyfelwr mawr; Ond o'r braidd y gall neb amhewu nad oedd Wolfe yn perchen athrylith filwraidd gref, os nad o'r radd flaenaf, ac nad oedd arno eisien ond amser a chyffeuserau i ennill enwogrwydd mwy. Ymgododd yn fuan yn y fyddin trwy ei deilyngdod ei hun. Nid oedd ond deng mlwydd ar hugain oed pan ddyfod ef i lawr. Yr oedd yn ddyn o serchsiadau gwresog, a natur agored a haelfrydig. Er ei fod o ran ei dymmer braidd yn dwym a chyffrous, ychydig a gerid yn fwy cyffredinol; ac ychydig o ddyinion o'r fath enwogrwydd a adawsant ar eu hol gymmeriad mor bur a diargyhoedd.

WOLSEY, THOMAS: y cardinal enwog, yr hwn a anwyd yn Ipswich, yn swydd Suffolk, yn y fl. 1471. Y mae yr adroddiad mai mab i gigydd oedd efe yn debyg o fod yn wir, er nad oes sicrwydd hollol am hyn. Ymddengys, er nad oedd ei rieni, Robert a Joan Wolsey, ond pobl mewn amgylchiadau lled gyffredin, eu bod yn meddu ar ddigon o foddion i ddarparu addysg dda i'w mab. Wedi derbyn addysg rhagbarotaw, anfonwyd ef pan yn dra ieuange i Goleg Magdalen, yn Rhydychain, a graddiodd yn B. A. pan yn ddeunaw mlwydd oed. Etholwyd ef yn fuan yn gymmarwr o'i goleg, a phennodwyd ef yn addysgydd mewn ysgol yn dal cysylltiad ag ef, a chafodd ei ordainio. Yr oedd tri o feibion yr Ardalydd Dorset yn yr ysgol hono, a daeth

Wolsey i gydnabyddiaeth a hwynt; a thrwy eu nawddogaeth hwy y cafodd ei bennodi i'w fywoliaeth gyntaf yn Lymington, Gwlad yr Haf. Tra yn Rhydychain, mynegir iddo ddyfod i gydnabyddiaeth a'r enwog Erasmus, yr hwn yn ddiâu oedd yn Lloegr ar y pryd. Yr oedd Wolsey erbyn hyn yn naw ar hugain oed, yn ddyn o alluoedd naturiol crytton, ac yn meddu crafferd a gallu arbenig i ddarllen cymmeriadau, yn gystal a'i fod yn hynod o ennillgar ei foes, yr hyn a fu yn gynnorthwyon i'w ddyrchafiad. Er nad oedd bob amser yn ddoeth a gochelgar, y mae yn eglur ei fod yn onnill cyfeillgarwch a hyder, pa le bynag y preswyliai. Darfu iddo, ar un achlysur, tra yn Lymington ddwyn ei hun i helynt. Bu mor anffodus meddir, a meddwi mewn ffair yn y gymmydogaeth; a dywedir fod un o ustusiaid y sir, sef Syr Amias Poulet, wedi gorchymyn ei ddodi yn y cyffion (*stocks*). Y mae yn lled sicr iddo fod yn y cyffion; ond nid yw y dystiolaeth yn gref mai meddwdod oedd yr achos. Medrodd Wolsey ddiad ar Syr Amias, o blegid llwyddodd ar ol hynny i'w garcharu am chwe blynedd. Pennododd Syr John Nafant, trysorydd Calais, ef yn gynnorthwywr iddo; a thrwy ddylanwad yr un gŵr yn y llys, appwyntiwyd Wolsey yn gaplan i'r brenin Harri VII., a daeth yn fuan i ffafwr gan y penadur hwnw. Yr oedd ei swyn cymdeithasol, ei arferion ennillgar, a'i alluoedd mawr yn dylanwadu ar y brenin. Arferai clerigwyr yn fynych yn yr amseroedd hyn weinyddu swyddi gwladol. Anfonwyd Wolsey i Flanders gyda chenhadwri yn dal cysylltiad a phriodas y brenin, a gwnaeth y daith mewn cyn lleied o amser fel mai o'r braidd yr oedd y brenin yn deall ei fod wedi cychwyn. Yn 1508, pennodwyd ef i ddeoniaeth werthfawr Lincoln. Bu farw y brenin y flwyddyn ddilynol, a dilynwyd ef gan Harri VIII.

Nid oedd Wolsey wedi cael cyfle i gymmeryd rhan mewn unrhyw waith mawr. Cyfododd yn brysur, y mae yn wir; ond gan ei fod yn hanu o deulu cyffredin, nid oedd wedi cael digon o amser i ymgodi yn uchel iawn. Yr oedd amryw bethau yn arwyddoedd fod dyrchafiadun yn ei aros. Pennodwyd ef yn elusenwr y brenin, ac ymgododd fwy-fwy i ffafwr y brenin; ac anrhegwyd ef a thiroedd gwerthfawr, ac a thai yn mhlwyf St. Bride, yn Fleet-street. Yn 1510, gwnaed ef yn beriglor Torrington; yn 1511, yn ganon Windsor, a chofrestrydd Urdd y Gardas; yn 1512, yn gŵrberiglor Caerefrog, ac yn esgob Tournay yn Ffrainc; yn 1514, yn esgob Lincoln, ac yn yr un flwyddyn yn archesgob Caerefrog. Yn 1515, gwnaed ef yn cardinal, yn brif weinidog, ac yn olynnydd i Warham fel canghellid. Yn 1516, pennodwyd ef yn genad y pab—yr hyn a roddodd iddo allu diderfyn bron dros y clerigwyr. Swydd oedd hon a ddygai iddo elw mawr; ac yn chwannegol at yr eiddo a ddeuai i'w feddiant drwy y ffynonellau hyn, ac ereill, yr oedd brenhinoedd Ffrainc ac Ysbaen, a duglyw (*doge*) Venice, yn talu arian yn ffynydol iddo. Yr oedd prif allu y wladwriaeth, yn wladol a chrefyddol, yn nywyl Wolsey; a derbynai o ffynonellau cartrefol a thramor gyfoeth nad oedd un o ddeiliaid Prydain erioed wedi mwynhau ei gyffelyb. Yr oedd ei gyfoeth a'i ddylanwad, mewn gwirionedd, o'r braidd yn gwasgu ar urddas y goron. Ond nid oedd ei uchelgais etto wedi cyrhaeddi ei eithaf-nod; dangosai yn eglur ei fod yn awyddus am esgyn i orsedd y pab; a bu ganddo seiliau i gredu, i'w nag unwaith, fod y dyrchafiad hwn

yn mron yn ei gyrhaedd. Ei siomi gafodd, pa fodd bynag; a thybir fod ei ddiadgarwch ar Siarl V., i'r hwn y priodolai ei adwyddiant yn ei ymgais, wedi penderfynu, i raddau pell, wladlywiaeth dramor y wlad hon.

Nid oedd neb yn Lloegr yn byw mor rwygfawr a Wolsey. Yr oedd yn ei breswylfod yn York Place (Whitehall, yn awr) bob moethusrwydd; ac adeiladodd iddo ei hun balas ardderchog yn Hampton Court, yr hwn wedi hynny a gyflwynwyd yn arheg ganddo i'r brenin. Ymwisgai mewn gwisgoedd addurniadol, ac yr oedd ei ddull o fyw yn gostfawr, a thylwyrth ei dŷ yn gynnwysedig o bum cant o bersonau; ac yn eu plith amryw o bobl o radd uchel, megys Iarll Derby, ac Arglwydd Henry Percy, ac ereill. Dywedodd ei fywgraphydd, Cavendish, fod ei "oruchwylwr ef yn wastad, naill ai yn ddeon neu yn offeiriad; ei drysorydd yn farchog; a llywodraethwr ei dŷ yn yswain; a bod y rhai hyn yn cario ffon wen bob un. Yr oedd yn ei gegin brif gogydd, yn ymwisgo bob dydd mewn sidan a melfet, a chadwen aur am ei wddf." Fel hyn yr oedd y cyfoeth mawr a dderbynai yn cael ei afradloni. Rhaid cydnabod ei fod yn gefnogwr haelfrydig a chysion i ddysegeidiaeth. Y mae prifysgol Rhydychain yn ddyledus iddo am Goleg Eglwys Crist. Sylfaenodd hefyd ysgol yn Ipswich, ei dref enedigol; ac yr oedd yn noddwr haelionus i ddysegedigion a llenyddion. Yr oedd efe ei hun yn ysgolhaig gwych; a dywedir ei fod yn cynorthwyo y brenin, trwy ei gydnabyddiaeth manwl a gweithiau ei hoff awdwyr, Thomas Aquinas, ac ysgrifenydd duwinyddol eraill, pan yr oedd y penadur hwnw yn cyfansoddi ei draethawd yn erbyn Luther. Rhoddodd Wolsey esgobaeth Durham, i'r hon y pennodasid ef yn ddiweddar, i fyny, a chymmerodd esgobaeth Winchester yn ei lle. Ymddengys nad oedd efe yn ffafriol i un cyfnewidiad mewn athrawiaeth yn mysg y clerigwyr; ac ni siglwyd ei ffydd ef yn yr Eglwys Babaidd. Yehydig o gynydd a wnaeth y Diwygiad yn ei amser ef, er fod ei hadau yn cael eu han y pryd hwnw. Yr oedd ei ddull ef o fyw, a'r camddeffnydd a wnelai o gyllid yr eglwys yn brofion argyhoeddiadol fod angen am ddiwygiad. Yr oedd rhoi cynnifer o swyddi i'r un person, tra nas gallai gyflawni eu dyledswyddau, yn beth nas galleid ei oddef yn hir. Darfu i'w ymddygiad fel cenad y pab yn achos ysgrifenydd y frenhines Catherine brysuro gwawr y Diwygiad.

I amgylchiadau cysylltiedig a'r ysgrifenydd a fu rhwng Harri a Catherine y gellir priodoli yn banaf gwmp Wolsey. Er y perswadiad ef y brenin i roddi Catherine heibio, ni fynai iddo briodi Anne Boleyn; ac felly, tramgyddodd y naill ochr a'r llall. Yr oedd yn naturiol fod iddo lawer o elynion, parod i gymmeryd mantais ar bob peth er ceisio ei ddarostwng. Ymunodd y duciaid o Norfolk a Suffolk, ac Arglwydd Rochford, tad Anne Boleyn, yn eu hegnion i'w dynu i lawr. Llwyddwyd i gael gan y brenin ei ddiog o'i holl anrhydedd, a'i ddanfon mewn gwarth o'r llys. Gorchymynwyd iddo ymneillduo i Esher, palas yn y wlad a berthynai i esgobaeth Winchester, lle na chaniatawyd iddo fwynhau cysuron cyffredin bywyd. Syrthiodd i iselder meddwl mawr, nes yr oedd hyd yn oed ei elynion yn teimlo drosto. Yn y flwyddyn ddilynol, ymddangosai arwyddion fod Harri yn meddwl ei adferu yn ol i'w ffafwr; ond troi yn dwyllodrus a wnaethant. Yr oedd Wolsey ar y pryd yn

swydd Caerefrog, yr archeagobaeth wedi ei hadferu iddo, ynghyd â rhai swyddau ereill, pan y daliwyd ef ar y cyhuddiad o deyrnfradwriaeth, a gorchymynwyd ei ddwyn i Lundain i sefyll ei brawf. Ni fynegir am ba beth yn neillduol y cyhuddwyd ef. Cychwynodd tua'r brif ddinas, gan farchogaeth ei asyn; ond ar y ffordd, tarawyd ef gan glefyd y gwaed. Ac fel yr elai i mewn drwy y porth i fynachdy Leicester, dywedai, "Dad abad, yr wyf yn dyfod i ddodi i lawr fy esgyrn yn eich mysg;" a phroffold hyny yn wirionedd. Cariwyd ef i'w wely gan y mynachod; ac yn mhen tridiau, bu farw. Digwyddodd hyn yn mis Tachwedd, 1530. Cyfnewidiodd Shakespeare ychydig ar yr ymadroddion a ddywedodd Wolsey pan ar ei wely angyr wrth Kyngston, is-gadben y Tŵr, ac nid wrth Cromwell, fel y ceir hwy yn y chwareuawd:—

"Had I but served God with half the zeal
I served my King, he would not in mine age
Have left me naked to mine enemies."

Y mae yr hanesydd Hume yn dywedyd fod "y brenin yn gofidio yn fawr pan glywodd am ei farwolaeth, a phob amser yn siarad yn ffafriol am dano ar ol ei ymadawiad; yr hyn a brawf mai nwyd, yn hytrach na rheswm, neu unrhyw ddarganfyddiad o fradwriaeth, a achlysurodd yr erledigaeth ddiweddfaf yn ei erbyn."

Diarmheu fod Wolsey yn ddyon o dalent a dysg, ond o uchelgais diderfyn. Yr oedd hefyd yn falch a dialgar, ac yn nodedig o hoff o wneyd ymddangosiad rhwysgafwr ac ysblenydd. Nid oes dadl na ddefnyddiodd ei ddylanwad gartref ac oddi cartref i godi a dyrchafu ei hun; ond ar y cyfan, bu yn weinidog gwerthfawr a ffyddlawn i'r brenin, ac yr oedd yn ddyon golenedig—ac ystyried yr oes yr oedd yn byw ynddi. Pan oedd mewn llawn awurdod, llwyddai i leddfau llawer ar nwydau y brenin. Yr oedd y rhan olaf o deyrnasiad Harri VIII. yn llawer mwy anniodeffol a gorthrymus na'r amser pan oedd Wolsey yn brif weinidog iddo. Dywed Syr James Mackintosh, mai "y rhan a gymmerodd efe yn marwolaeth y duc o Buckingham oedd ei drosedd mwyaf: ac mai yr hyn a lefarai yn fwyaf ffafriol drosto oedd ymlyniad ei weision, a'r rhai oedd yn ddibynol arno, wrtho." Rhaid addef, er y cwbl, mewn amser pan yr oedd safon moesoldeb yn isel, nad oedd yn nghymmeriad Wolsey ddim a dueddai i'w dyrchafu.

WOOD, ANTHONY: hynafiaethydd enwog, a anwyd yn ninas Rhydychain, Rhagfyr 17eg, 1632. Cafodd ei addysg yn benaf yn ei le genedigol; ac yn y fl. 1647, derbyniwyd ef i Goleg Merton. Cymmerodd ei radd o B.A., yn 1652, a M.A. yn 1655. Talai sylw mawr i'r crwth, ac ymarferodd lawer ar yr offeryn hwnw; a dywedir ei fod wedi cyrhaedd cryn fedrusrwydd i chwarae arno. Yr oedd yn dra hoff o baentio hefyd. Astudiodd archofyddiaeth (*heraldry*), yr hyn oedd yn dra chydnaaws a'i chwaeth at hynafiaeth. Tynodd ei ddyfalwch yn darllen yn llyfrgell gyhoeddus y brifysgol sylw Dr. Thomas, y prif lyfrgellydd, yr hwn a ymddygodd yn dra charedig tuag ato. Yn y fl. 1656, cyhoeddodd Dugdale ei "*Antiquities of Warwickshire*," a darllenodd Wood y gwaith hwnw gyda hytryd-wch mawr. Cynnwyddodd ei hoffder at hynafiaethau. Yna cafodd genad gan Dr. Wallis, yn 1660, i chwilio cofrestrau y brifysgol, ac ysgrifeniadau a gedwid yn nhŵr yr ysgolion. Cafodd

yma fwnglawdd rhagorol i weithio ynddo, a gosododd i lawr sylfaen ei "*History and Antiquities of Oxford*." Aeth i Lundain yn 1667, a bu yn chwilio llawysgrifau llyfrgell Cotton, a'r cofnodion a gedwid yn y Tŵr. Cwblhaodd ei "*Antiquities*," a chafodd gan punt am yr hawl-ygrif gan y brifysgol; a chyfieithwyd ef i'r Lladin er i dramorwyr allu ei ddarllen.

Yn y fl. 1691, cyhoeddodd Wood, fel ffirwyth ymchwiliadau pellach, ei "*Athenae Oxonienses*." Er nad ydyw arddull y gwaith hwn yn dda, cynnwysa dysryfara werthfawr o ddefnyddiau, wedi eu deolth yn ofalus, er nad yn wastad yn ddiragfarn a chwaethus. Yn y gwaith hwn, efe a ymosodd ar gymmeriad iarl Clarendon, yr hanesydd mawr; ac am hyn, dygwyd ef o flaen llys y brifysgol; a'r ddedfryd a gyhoeddwyd arno oedd cael ei fwrw allan o honi. Nid hir y bu efe byw ar ol hyn; canys bu farw ar y 29ain o Dachwedd, 1695, yn dair a thrigain mlwydd oed. Yr oedd yn ddyon mawr a chryf o gorpholaeth. Cadwodd lawn feddiant o'i alluoedd meddyliol hyd y diwedd. Gadawodd ei lyfrau, a chymaint o'i lawysgrifau ag a dybiai oedd o werth, i brifysgol Rhydychain; o'r hon yr oedd efe wedi paidio a bod yn selod.

WORDSWORTH, WILLIAM: bardd Saesneg o fri ac enwogrwydd mawr. Ganwyd ef yn Cockermonth, Cumberland, ar y 7fed o Ebrill, 1770. Hanai o linach henafol, o ochr ei dad a'i fam. Yr oedd ei fam o deulu y Crackenthorps, o Newbiggen Hall; ac yr oedd teulu ei dad wedi ymsefydlu yn Cumberland er's canrifoedd. Cyreithiwr oedd ei dad, John Wordsworth, a goruchwyliwr i Iarll Lonsdale. Derbyniodd William elfenau cyntaf ei addysg yn Penrith; ond ar ol marwolaeth ei fam, symmudwyd ef i ysgol rammadegol Hawkshead, yn sir Lancaster. Y mae golygyfeydd y gymmydogaeth hon yn brydferth a swynol dros ben; a diarmheu iddynt wneuthur argraph ddofn ar ei ddarfelydd ieu-ange, a chario dylanwad sydd yn amlwg ar ei gyfansoddiadau barddonol yn nghyfnodau ollynol ei oes. Yr oedd eisoes wedi amlygu fod gogwydd ei feddwl yn gryf at farddoniaeth. Ychydig o Ladin a ddydysg, a llai o Roeg; ond darllenai yn ddibaid weithiau Cervantes, Swift, Pope, Gray, Goldsmith, a Fielding. Aeth i goleg St. Ioan, Caergrawnt, yn 1787; ac yno hefyd dilynai i raddau pell yr un cwrs o efrydiau. Arosodd yn y coleg am bedair blynedd. Yn y fl. 1791, efe a adawodd Gaergrawnt, ar ol graddio yn B.A. Yn ystod misoedd y cynhauf y flwyddyn o'r blaen, teithiodd ef a chyd-efrydydd iddo ar en traed dryw Ffrainc, pan oedd y trigolion yn llawn brwdfrydedd dros ychwyl-droad mawr; ac wedi gadael y coleg, efe a ddychwelodd i'r wlad hono. Yr oedd yn cydymdeimlo yn llawn ag amcanion y chwyldroad; a gwnaeth gyfeillion o rai o'r Girondiaid; yr hyn a allasai ei arwain i sahawederau oni bae fod amgylchiadau arianol, dybygidd, wedi ei alw yn ol i Loegr; o herwydd yn fuan ar ol ei ddychwel-iad rhoddwyd amryw o'i gyfeillion i farwolaeth. Yn mhen peth amser, ymwrthododd Wordsworth a'i syniadau gwerinol, a choffeidiodd olygiadau lled geidwadol. Ymddangosodd o flaen y cyhoedd fel awdwr, am y waith gyntaf, yn y flwyddyn 1793, pan y cyhoeddodd efe ei "*Evening Walk*," a'i "*Descriptive Sketches*." Y mae y darnau hyn yn gyflawn o feddyldrychau coethedig a gwreiddiol, ond ni wnaethant hwy

argraph ddfod ond ar ychydig feirniaid manylgraph; ac yn eu mysg Samuel Taylor Coleridge, yr hwn oedd ar y pryd yn Nghaergrawnt. Yr oedd Wordsworth yn awr mewn sefyllfa ddyrus, gan fod yr ychydig arian a feddai yn mron wedi darfod: ac er fod ei gyfeillion yn awyddus am iddo gymmeryd urddau eglwysig, teimlai efe ei hun wrthwynebiad cryf i hyn; yn gymmaint a bod barddoni wedi dwyn ei fryd, a'i fod yn awyddus am ymygiwyo yn llwyr i gyfansoddi barddoniaeth; er, yn ol pob argeolion, yn anfodus, nad oedd ei farddoniaeth yn debyg o dalu iddo.

Yn gymmaint ag nas gallai bardd fyw ar y gwynt, angenrhaid a osodwyd ar Wordsworth i chwilio am foddion cynnalieath; ac yr oedd yn mron ar gychwyn i fyny i Lundain gyda'r amcan o gynnyg ei wasanaeth i ysgrifennu i rai o newyddiaduron rhyddfrydig y brif ddinas, pan, yn ddiagramwrth, y daeth gwaredigaeth iddo mewn cymmunrodd a adawyd iddo. Haedda enw Mr. Raisley Calvert gael ei gofio ynglŷn â Wordsworth. Yr oedd yn gyfaill mynweol i'r bardd, ac wedi ffurfio barn uchel am ei athrylith; ac ar adeg ei farwolaeth, yr hyn a gymmerodd le yn 1796, tra nad oedd ond dyn ieuang, deallwyd ei fod wedi gadael yn ei ewylllys naw cant o bunnau i Wordsworth, mewn trefn iddo allu mwynhau rhai blynyddoedd o lonyddwch a thawelwch, er cael mantais i ddadblwygu ei alluoedd yn llawn. Anfynych y rhoddydd arian i well dyben; ac er lleied yr ymddengys y swm, i ddyrn o chwaeth ac amcanion syml y bardd yr oedd-ynt yn ddigon iddo dros amryw flynyddoedd. Ymsefydlodd yn awr yn y lle a elwir Racedown Lodge, yn swydd Dorset, gyda'i unig chwaer, Dorothy, yr hon a fu yn gydymaith flyddlawn iddo dros ei holl fywyd; a'r hon oedd yn credu yn drwyadl yn ei alluoedd, ac yn meddu ar gryn athrylith ei hun. Ond symmudodd oddi yno yn 1797 i Alfoxden, yn Ngwlad yr Haf, mewn trefn i fod yn agos i'w gyfaill Coleridge; yr hwn oedd wedi ymsefydlu yn Nether-stowey—rhyw dair milldir oddi yno. O'r gyfrinach gyfeillgar yma y deilliodd y "*Lyrical Ballads*," a gyhoeddwyd dros y ddau fardd gan Cottle yn Bristol yn 1798. Ni bu y gyfrol yn llwyddiannus; ond nid oedd hyn yn effeithio i iselhau meddwl Wordsworth, gan ei fod yn meddu ei farn ei hun am ei gyfansoddiadau ei hun: ac o hawb efe a fuasai yr olaf i gymmeryd ei ddigaloni wrth weled eraill yn methu gwerthfawrogi ei lafur. Nid oedd efe yn ymawyddu am boblogrwydd; ond ymfoddlonai ar gymmeradwyaeth ei deimlad a'i farn ei hun ar ei gyfansoddiadau.

Yn 1802, ymwelodd â Ffrainc a'r Almaen yn nghwmni ei chwaer a chyfaill, a dychwelodd yn fuan i Cumberland, ei sir enedigol, ac ymsefydlodd yno fel lle ei breswylfod ar ol hyn. Ar farwolaeth yr hen Arglwydd Lonsdale, cydnabyddwyd hawl y Wordsworthiaid i gyfran o'r etifeddiaethau; ac yn 1802, rhoddydd y swm o 8,000p. gan ei olynydd i'r teulu. Yr oedd y gyfran a ddaeth i ran Wordsworth a'i chwaer yn dra derbyniol, dybygid; o herwydd, gellid meddwl eu bod erbyn hyn yn mron a dyfod i ben a'r 900p. a adawyd iddynt gan Mr. Raisley Calvert. O hyn allan, yr oedd ganddynt ryw gymmaint o gynnygaeth i ddihibynu arno; ac yn y flwyddyn hono priododd Wordsworth gyda Mary Hutchinson, ei gyfnither. Ymsefydlodd yn Grasmere ar y cyntaf; yn 1808, symmudodd i Allan Bank, yn yr un gymmydogaeth; ac yn

1813, ymsefydlodd yn Rydal Mount—y lle ag y mae ei enw yn fwyaf cyssylltiedig Ag ef. Yn yr un flwyddyn, trwy garedigrwydd Arglwydd Lonsdale, efe a bennodwyd yn ddo-barthwr y stampiau dros swydd Westmoreland:—sefyllfa, er nad oedd y gwaith cyssylltiedig â hi ond bychan, a ddygai iddo 500p. yn flynyddol. Yn yr flwyddyn ganlynol, pan y cyhoeddodd ei bryddest fawr, sef "*The Excursion*," efe a'i cyflwynodd (*dedicate*) hi i Argl. Lonsdale, mewn canig, yn arwyddo parch uchel a diolchgarwch dwfn am y chwanegiad cysurus uchod at ei iddo, gan ei fod yn dra derbyniol i ddyrn ag yr oedd ei deulu yn llisogi. Yn y cyfamser, cyn ymddangosiad y gwaith mawr hwn, yr oedd enw a chymmeriad y bardd yn ymgodi yn raddol, ond yn sicr. Yn 1800, cyhoeddodd ddwy gyfrol o'r "*Lyrical Ballads*," gan wahanu ei gyfansoddiadau ei hun oddi wrth yr eiddo Coleridge, a chwanegu llawer o fater newydd; ac yn 1802 ac 1805, daeth allan argraphiadau o honynt drachefn. Yn 1807, daeth allan gasgliad newydd o'i weithiau barddonol, o dan y teitl "*Poems*," mewn dwy gyfrol. Yr oedd yn ei weithiau boreuol rai pethau yn tueddu i gynnyrchu gwawd a gwatwaredd; ac am gryn amser, nid oedd adolygwyr yn gwneyd dim ond gwawdio Wordsworth, ac yn enwedig felly Jeffrey, yr hwn, fel golygydd yr "*Edinburgh Review*," a ystyrir yn mysg beirniaid penaf y dydd. A rhoddwyd yr enw "Ysgol y Llyn" (*Lake School*) ar farddoniaeth Wordsworth, Southey, a Coleridge, y rhai a breswylent yn yr un dosbarth o'r wlad. Nid oedd yn bosibl dirgelu yn hir, pa fodd bynag, nad oedd yn y cyfrolau hyn a gyhoeddwyd gan Wordsworth, er fod rhywbeth yn hynod yn y testynau a ddewiswyd ganddo i ganu arnynt, gorph mawr o wir farddoniaeth o nodwedd wreiddiol a newydd. Daeth cychel o edmygwyr gwirioneddol, yn cynnwys dynion fel Leigh Hunt, De Quincey, a John Wilson, i ddadlun rhagoriaethau y bardd; ac ar ol cyhoeddi yr "*Excursion*," daethpwyd i weled a themlu yn amlycach, ac yn ddyfnach, fod y gwawdwyr yn camgymmeryd; ac er ei fod, yn awr ac eilwaith, megys pe yn ymhyfrydu mewn cyfansoddi rhai pethau hynod, yr oedd yn hawdd gwled ei fod yn wr o athrylith farddonol gref anghyffredin, ac nas gallai gwawdiaith lwyddo i'w ddarostwng a'i gadw i lawr yn barhaus. Ond cafodd y dosbarth a'i gwawdient achlysur i ddefnyddio eu talentau i wneyd hyn drachefn pan ymddangosodd ei "*Peter Bell*," yn 1819—pryddest, er yn meddu ar deilyngdod uchel, yn anfodus, ag yr oedd asyn yn arwr iddi. Ond ar y cyfan, yr oedd adeg y diystyru a'r gwawdio llym drosodd; a dechreuodd llaw mawr cymmeradwyaeth Wordsworth lifo i mewn, fel, yn mhell cyn ei farw, yr ystyrir ef y penaf o feirid ei wlad. Treuliodd ei flynyddoedd olaf yn siriol a thawel, yn cael ei anrhydeddu yn gyffredinol. Cafodd ei raddio yn LL.D. gan brifysgol Rhydychain, yn 1839. Yn 1842, penderfynodd y llywodraeth iddo gael blwydd-dal o 300p. yn flynyddol; ac ar farwolaeth ei gyfaill, Robert Southey, yn 1843, pennodwyd ef yn fardd brehinol. Bu farw ar y 23ain o Ebrill, 1853, oddi wrth effeithiau anwyd a gawsai o ddeutu chwech wythnos yn flaenorol, yn ddwy a phedwar ngain oed.

Y gweithiau ereill a ymddangosodd o'i eiddo, heb law y rhai a enwir uchod, oeddnt "*The White Doe of Rylstone*," "*The Waggoner*," "*Sonnets on the River Duddon*," "*Memorials*

of a *Tour on the Continent*;" "*Ecclesiastical Sonnets*;" "*Yarrow Re-visited*," &c. Cyhoeddodd argraffiad cyflawn o'i holl weithiau yn 1842. Yn fuan ar ol ei farwolaeth, cyhoeddwyd prydd-est hunan-gofiantol faith o'i eiddo yn y mesur diodl, dan y teitl "*The Prelude*."

Yr oedd Wordsworth, o ran ei berson, braidd uwch law y taldra cyffredin, yn sefyll tua phum troedfedd a deng modfedd, yn gyfartal gydnherth, ac yn alluog i lafurio a dioddef cryn lawer, ond nid yn lluniaidd iawn o gorph. Yr oedd yn meddu gwyneb rhagorol; er nad oedd ei dalcen yn uchel, yr oedd yn hynod am ei led a'i lawnder. Yr oedd ei drwyn yn fawr a bwâog, y genau yn amlygu diysogogrwydd, a'r llygaid yn arwyddo difrifwch, ac yn pelydru gan oleuni barddonol. Rhywbeth yn debyg i hyn yna oedd y bardd, o ran y dyn oddi allan. Am ei farddoniaeth, anhawdd ydyw dyweyd nemawr o fewn terfynau cyfyng. Un o'i nodweddau amlycaf ydyw gwybodaeth eang a hoffder dwin o natur. Y mae efe, nid yn unig yn disgrifio y mynydd, yr afon, y dyffryn, y seren hwyrol, lleusad Medi, a'r blodeuyn; ond efe a'u dwg i gyd-darwriad uniongyrchol & chalona meddwl y darlennydd, gan eu dangos yn eu perthynasau dyfnaf a mwyaf dirgel. Diammheu i'r nodwedd yma yn marddoniaeth Wordsworth ddyl-anwadu yn rymus ar farddoniaeth ei oes a'i wlad. Er hyny, o'r braidd y gellir edmygu yr oll a ysgrifennodd efe. Rhaid addef fod rhai pethau a ysgrifennwyd ganddo yn lled gynnar ar ei yrfa yn tueddu i gynnrychu digrifwch. Pe yr aethai yn mlsein i ysgrifenu darnau cyffelyb i "*Betty Foy's*" ac "*Alice Fells*," y rhai a godid i fyny gan Jeffrey yn destyn gwawd a chwerrhiniad, ni buasai wedi gwneyd dim yn teilyngu cadw ei enw mewn coffadwriaeth. Ond efe a gyfansoddodd ddarnau sydd yn sicr o fod yn anfarwol, a bydd iddo le uchel yn mysg beirdd ei wlad tra y peryr yr iaith Saesneg.

WORTHINGTON, WILLIAM, D. D.: duwinydd enwog am ei ddyg a'i dduwioledeb, a anwyd yn sir Feirionydd, yn y flwyddyn 1703. Derbyniodd ran o'i addysg foreuol yn Ysgol Rammadegol Croesoswallt. Aeth oddi yno i Goleg yr Iesu, Rhydychain; a thrwy ei dalent a'i ymrôad, efe a dynodd sylw ac a ennillodd barch. Pennodwyd ef yn athraw Ysgol Croesoswallt. Cyflwynwyd iddo ficeriaeth Llan-y-blodwel gan ei gyfaill yr esgob Hare, o Lanelwy; ac yno, efe a bregethodd yr efengyl gydag egni a brwdfrydedd i'w gynulleidfa wledig. Cafodd hefyd berigloriaeth Darowen yn 1737, ac hefyd ficeriaeth Llanrhaidr-yn-Mochnant yn 1747. Cyfnewidiodd Darowen am berigloriaeth Hope, sir Ffint, yn 1751, a gwnaeth gyfnewid drachefn o'r ddiweddfam am un Llanfor, ger y Bala, yn 1774. Wrth gwrs, yr oedd amryw o honnynt yn wâg-wyddau. Yr oedd hefyd yn gôrberiglor yn Llanellwy a Chaerfreg. Yn 1743, efe a gyhoeddodd ei "*Essay on the Scheme and Conduct, Procedure and Extent of Man's Redemption*;" ac yn fuan wedi hyny, ei "*Historical Sense of the Mosaic Account of the Fall*," ei "*Instructions concerning Confirmation*," a'i "*Disquisition concerning the Lord's Supper*." Yn 1764, efe a gyhoeddodd bregeth a draddododd o flaen prifysgol Rhydychain. Yn y blynyddoedd 1766, 1767, a 1768, traddododd gyfres o bregethau ar y profion o wirionedd Cristionogaeth, yn y ddarlith a sylfaenwyd gan yr Anrhyd.

Robert Boyle. Cyhoeddodd y pregethau wedi hyny mewn dwy gyfrol, a chwasant ledaeniad helaeth, a chanmoliaeth uchel. Yn y fl. 1773, efe a gyhoeddodd "*The Scripture Theory of the Earth*," &c. Yn 1775, yr ymddangosodd ei "*Irenicum*." Y gwaith olaf a gyhoeddodd y dyn da hwn oedd, "*An Impartial Inquiry into the case of the Gospel Demoniacs*." Ysgrifennwyd y gwaith mewn atebiad i draethawd y Parch. Hugh Farmer ar yr un destyn. Galwodd hyn allan atebiad llawn o ysbryd gan y diweddfam; a pharotodd Dr. Worthington atebiad iddo drachefn, yr hwn ni chyhoeddwyd hyd ar ol ei farwolaeth ef. Yn Llanrhaidr y treuliodd Worthington ei flynyddoedd olaf, lle y perchid ef yn fawr; ac yno y bu farw ar y 6ed o Hydref, 1773, yn bymtheg a thrigain mlwydd oed; a theimlidd galar cyffredinol am dano.

WREN, SYR CHRISTOPHER: archadeilad-ydd enwog, a anwyd yn East Knoyle, swydd Wilts, ar yr 2fed o Hydref, 1632. Mab oedd efe i Dr. C. Wren, deon Windsor, a nai i Matthew Wren, yr hwn a fu yn olynol yn esgob Hereford, Norwich, ac Ely. Anfonwyd ef yn dra ieuang i ysgol Westminster, lle y bu o dan addysg yr enwog Dr. Busby; a chyn bod yn bedair ar ddeg oed, aeth yn gyffredinwr i goleg Wadham, yn Rhydychain. Gwnaeth gynydd neillduol mewn mesuroniaseth, a thynodd gryn sylw trwy ddyfeisio offerynnau mesuronyddol, a thrwy ei sêl a'i frwdfrydedd yn gwneyd arbrawfiadau anianyddol. Yn 1650, efe a raddiodd yn B.A., ac yn 1653 yn M.A.; ac yr oedd yn flaenorol i hyny wedi ei ethol yn gymmrawd o goleg All Souls. Ymunodd â chymdeithas oedd yn Rhydychain er gwelthau anianyddiaeth naturiol ac arbrawfiadol. Erbyn hyn, yr oedd tua phedair ar hugain oed, ac yn eithaf adnabyddus i ddysgedigion Ewrop drwy ei amrywiol ddamcaniadau, dyfeisiau, a gweliantau. Yn Awst, 1657, pennodwyd ef yn broffeswr seryddiaeth yn ngholeg Gresham, Llundain. Yn mis Mai, 1661, pa fodd bynag, dychwelodd yn ol i Rydychain, i weinyddu yno y swydd o broffeswr seryddiaeth. Yn yr un flwyddyn, derbyniodd y gradd o D.C.L. Cyn ymadael o Lundain yr oedd efe, mewn undeb âg Arglwydd Brouncker, yr Anrhydeddus Robert Boyle, Mr. Bruce, Dr. Wilkins, Syr Robert Moray, ac ereill, y rhai a arferent ymgynnull ynghyd i goleg Gresham, wedi gosod i lawr sylfeini a gymdeithas Frenhinol. Galwyd am Wren o Rydychain i gynorthwyo Syr John Denham, ac i'w gyfarwyddo ar destynau archadeiladol. Y diweddfam oedd arolygwr cyffredinol adeiladau y goron, er na wyddai efe ond ychydig am natur ei waith.

Yr oedd Wren wedi talu llawer o sylw i archadeiladaeth pan yn ddyn pur ieuang, er cymaint oedd ei ymroddiad i efrynu mesuroniaseth, seryddiaeth, fferylliaeth, a difyniaeth. Yn 1663, yn ei swydd fel arolygwr cyffredinol cynorthwyl, cynnygiwyd iddo gyflog mawr am fyned i Tangier, i arolygu a chyfarwyddo gweithiau y porthladdoedd a'r amddiffynfeydd yno; ond gwrthododd y cynnygiad hwn. Yr un flwyddyn, cyttunodd deon a chlwyssgor St. Paul gyda Wren i wneuthur archwiliad ar yr eglwys gad-eiriol, gyda'r amcan o weled pa adgyweiriad oedd angenrheidiol arni. Gwnaeth adroddiad manwl a gofalus ar sefyllfa yr adeilad, gydag awgrymiadau am welliantau, a thynodd allan gynlluniau o'r cyfnewidiadau a gynnygiad efe.

Gosodwyd y cyfan ger bron y brenin; ond cyn i ddim yn mhellach gael ei wneuthur ynghylch yr adgyweiriad, yr oedd yr adeilad hwn wedi ei wneyd yn gydwestad â'r llawr gan y tân mawr a ddigwyddodd yn Llundain yn y fl. 1666, ac a ddynystriodd gyfran mor helaeth o'r ddinas; yr hyn a barodd i Wren gael ei bennodi yn arch-adeiladydd i eglwys newydd, yn ol ei syniad a'i gynllun ei hun, ac nid yn adfesyrydd ac adgyweirydd i'r hen. Agorodd y tân hwn feusydd eang ereill i Wren amlygu ei dalentau trwy gynllunio a chario allan amryw o brif adeiladau y ddinas. Un gwaith a ddisgynnodd arno ydoedd archwilio yr holl adfeilion, a thynnu allan gynllun er ffurfio heolydd llydain a rheolaidd. Ond collwyd golwg ar y cynllun hwn yn hollol pan yn ail adeiladu y ddinas. Wrth weled ei fedd-ylddrych o gynllunio dinas newydd hollol yn cael ei roddi o'r neilldu, trodd ei sylw at adeiladau neillduol:—ac yn eu plith gellir enwi y Gynnewidfa Frenhinol (*Royal Exchange*), y Gyllidfa (*Custom-house*), *Temple Bar*, Cotadail (*Monument*) Llundain, ac amryw eglwysydd; ac yn eu mysg St. Stephan, Walbrook—yr oll o ba rai a adeiladwyd cyn iddo ddechreu adeiladu St. Paul. Gellir nodi yma iddo dderbyn yr urddas o farchog yn 1672; ac yn 1674, iddo briodi merch i Syr John Coghill; ac wedi ei marwol-aeth hi, priododd ferch i'r Is-iarll Fitzwilliam.

Nid oedd Wren yn segur yr holl amser hwn yn mherthynas i'r eglwys gadeiriol fwrriadedig; ond yr oedd wedi darparu amryw gynlluniau. Rhoddwyd o'r neilldu, modd bynag, yr un ag yr oedd efe ei hun yn fwyaf awyddus am ei fabwysiadu, a dewiswyd yr un a gariwyd allan yn yr adeilad presennol, ond nid heb iddo wneyd rhai cynnewidiadau ynddo, a'r rhai hyn yn groes i'w farn ef ei hun. Rhoddwyd i lawr y gareg gyntaf o'r adeilad presennol yn 1675, ac agorwyd y cōrgell i gynnal gwasanath crefyddol yn 1697, a gorphenwyd yr holl waith mewn pymtheg mlynedd ar hugain, pryd y gosodwyd y gareg ddiweddaraf ar y pen uchaf gan fab yr archadeiladydd, yn 1710. A'i chymmeryd oll yn oll, y mae Eglwys Gadeiriol St. Paul yn adeilad ysblynydd—y mae y crymddwr yn mron yn ddigwyffelyb. Tynodd gynllun o ddeg a deugain o eglwysydd ereill, yn lle y rhai a ddynystriwyd gan y tân yn Llundain, a bu yn archadeiladydd i lawer o adeiladau rhagorol ereill yn y brif ddinas, ac allan o honi. Yn 1680, etholwyd ef yn llywydd y Gymdeithas Frenhinol. Yn 1684, pennodwyd ef yn arolygwr y gweithiau yn Nghastell Windsor; ac yn 1685, dewiswyd ef yn brif feistr urdd y Seiri Rhyddion. Etholwyd ef hefyd yn aelod seneddol dros Windsor yn 1789. Bu farw yn ei gadair, ar ol ciniau, ar y 25ain o Chwefror, 1723, yn ddeg a phedwar ugain oed, a chladdwyd ef yn eglwys St. Paul, lle y codwyd beddfaen iddo, ac yn gerfedig arno—"St monumentum requirit, circumspice"—Os mynwyd weled fy nghofadail, edrychwch o'ch cwmpas.

WROTH, WILLIAM: tad Ymneillduaseth Cymru. Ganwyd ef, fel y tybir, yn Llanelen, ger llaw Abergafenni, yn sir Fynwy, yn 1570. Nid ydyw enw ei dad yn hysbys, ac nid oedd ei enw bedydd yn hysbys nes i awdwr "*History of Nonconformity in Wales*" wneuthur ymchwiliad yn nghoffyfrau prif Athrofa Rhydychain yn y fl. 1860. Y cwbl a ddywedir yno am ei deulu ydyw, ei fod yn fab i foneddwr o sir Fynwy. Yr oedd y Wrothiaid yn deuluoedd llosgog iawn

yn Mynwy yn yr unfed ganrif ar bymtheg, ac yn dirfeddiannwr mawr. Derbyniwyd William Wroth yn fyfyrwr i Goleg Iesu, Rhydychain, yn llange un mlwydd ar bymtheg oed, Ionawr 21ain, 1586. Ei athraw cyntaf yno oedd un o'r enw Dr. Case—gŵr o dueddiadau Pabyddol iawn. Gan i'r llange, Wroth, gael ei oed dan ofal dyn o'r fath syniadau, y mae yn naturiol caaglu fod ei rieni yn Babyddion, neu o leiaf, yn uchel-Eglwysawyr; a chadarnheir y dyb hon gan y ffaith fod nifer fawr o foneddigion Mynwy yn yr oes hono yn Babyddion. Bu am amser maith yn yr athrofa; canys ni chymmerodd ei radd o wryf yn y celfyddydau cyn Chwefror 18fed, 1595. Nid yw yn hysbys pa le, na pha bryd yr urddwyd ef. Cafodd ei oed yn ficer Llanfaches tua y flwyddyn 1600, neu cyn hynny, gan Syr William Lewis, o'r Fan, ger llaw Caerphili, yr hwn oedd yn berchenog bywoliaeth Llanfaches. Yn ol yr hanes a gawn, yr oedd Wroth, fel y rhan fwyaf o'i gydoesawyr offeiriadol, yn ddyn hollol ddigrefydd pan yr ymgymmerodd a bod yn weinidog ar blwyf Llanfaches. Yr oedd yn dra hoff o gerddoriaeth, ac yn grythwr medrus iawn. Byddai yn myned a'i grwth gydag ef i'r pulpud ar y Sabbothau; ac ar ddiwedd y gwasanaeth, elai allan i'r fynwent i chwareu y crwth, a'r gwrandawr yn dawasio i'r tōnau. Yn y modd hwnw tynai liaws i'r eglwys; ond y mae yn hawdd i bawb weled nad oedd yn gwneyd un lles ysbrydol iddynt. Cymmerodd ei droed-igaeth le yn y dull rhyfedd a ganlyn:—Dyn seagl ydoedd efe, yn lettya yn nhŷ boneddwr o berthynas iddo a gyfanneddai yn ei blwyf. Ar un amser, digwyddodd fod gan y boneddwr hwnw gynghaws cyfreithiol pwysig i'w brofi yn Llundain; ac wedi i'r achos droi allan yn ei ffafr ef, anfonodd adref i orchymyn i'w deulu ddarparu gwledd rwysgfawr erbyn y dydd y bwr-iadau gyrrhaedd gartref, a gwahodd ei gyfeillion yno i gydorfoleddu âg ef am ei lwyddiant gyda'r gyfraith. Gwnaeth y teulu ddarpariadau mawrion, a gwahoddwyd llawer ynghyd i'r wledd. Aeth Wroth, un o'r dyddiau blaenorol, drosodd i Gaerodor i brynu crwth newydd gyferbyn â'r amgylchiad. Ar y dydd pennoddedig, ymgasgodd y gwahoddedigion ynghyd; ac yr oeddynt oll yn disgwyl yn awyddus am ddychweliad gŵr y tŷ er coroni y wledd. Ond tua yr amser y disgwyld ef, daeth cenad yno â'r newydd trwm ei fod wedi marw yn ddisymmwth ar y ffordd! Yn nghanol y cyffroad a gynnyrchwyd gan y newydd, ymaffodd Wroth yn ei grwth newydd, a bwriodd hi yn erbyn y llawr, nes yr aeth yn ddrylliau; a chyda hynny syrthiodd ar ei liniau yn mysg y dorf alarus, a dechreuodd weddio gyda theimlad angerddol am drugaredd iddo ei hun a'i gydbechaduriaid. Ac o'r dydd hwnaw allan, gweddio, pregethu, a gwneyd pob peth a fedrai i gael ei gydwladwyr i ffoi rhag y lliid a fydd fu ei waith hyd derfyn ei oes. Cafwyd yr hanesyn hwn mewn hen lawysgrif yn sir Fynwy er's mwy na chan mlynedd yn ol; ond gan nad oedd yr ysgrif yn nodi yr amser y cymmerodd hyn le, nis gellir bellach ei wybod. Y mae genym seiliau cryfion i farnu iddo gwmmeryd lle rywbryd rhwng y blynyddoedd 1600 a 1610.

Wedi ei droedigaeth, trodd Mr. Wroth allan yn bregethwr rhyfeddol o effeithiol, llafurus, a phoblegaid. Ac aeth y sŵn am dano allan yn mhell ac yn agos, a daeth Llanfaches yn fuan i fod i Ddeheubarth Cymru yr hyn ydoedd Ierusalem gynt i'r Iuddewon. Ymgyrchai liaws o

bobl yno o bob parth o Fynwy, a llawer o Forganwg, Brycheiniog, Maesyfed, ac amryw o siroedd ereill yn Nghymru a Lloegr. Deuai y fath dorfeydd ynghyd yno ar Sabothau teg fel na chynnwysai yr eglwys un o bob ugain o hentynt; ac felly, gorfodid ef i bregethu iddynt a y fynwent. Aeth ei enw yn fuan yn adnabyddus drwy y rhan fwyaf o Loegr, ac adnabyddwyd ef yno wrth yr enw "Apostol Cymru." Gau y byddai llawer yn myned o wahanol barthau o Gymru i Lanfaches i wrandaw yr apostol enwog, ac i amryw o honynt gael eu dychwelyd at yr Arglwydd trwyddo, yr oedd yn naturiol iddynt ei gymhell i ddyfod i'w hardaloedd i bregethu; fel y gallai eu cymmydogion anystyriol gael cyffesu i'w glywed. Cydsyniodd â chais amryw a thrwy hyny troseddodd reolau yr Eglwys Wladol, y rhai a waharddent i un clerigwr fyned i blwyf clerigwr arall i bregethu, heb gael caniatâd ganddo. Tynodd felly ar ei ben âg a mellidithion y clerigwr anfoesol a diog. Y canlyniad fu iddynt osod cŵyn yn ei erbyn gydag esgob Llandaf, rhyw amser rhwng y fl. 1619 a 1627. Dr. Theophilus Field ydoedd yr esgob y pryd hwnaw. Pan ofnydd yr esgob iddo pa reswm oedd ganddo dros droseddau rheolau yr eglwys trwy fyned allan o'i blwyf i bregethu mewn annedd-dai anghyssegregedig, atebodd—"Fy arglwydd, y mae fy nghydwladyr wrth y miled yn myned i drueni heb neb yn eu rhybuddio o'u perygl. Tosturi at eu heneidiau gwerthfawr a barodd i mi wneyd hyny." Dywedodd hyn gyda dagrau, ac mor effeithiol fel y dywedir i'r esgob fethu ymatal rhag wyllo. Gollyngodd ef ymaith yn garedig, gan ddyweyd wrtho, "Dos, ac na phecha mwyach." Ond os pechodd ydoedd, pechodd wedi hyny fwy nag o'r blaen. Tra y bu Dr. Field yn esgob Llandaf, ni chafodd Mr. Wroth un afonyddwch oddi wrtho; ond mor gynted ag y dyrchafwyd yr archerlid-iwr Laud i archesgobaeth Canterbury, cafodd Mr. Wroth, a phob Puritan selog arall, yn fuan deimlo pwys ei ddyrnau. Yn y fl. 1633, gwywyd ef gan Laud i'r *Court of High Commission*, a pharhawyd i'w boeni yno hyd 1638, pryd y trowyd ef allan o'i fywoliaeth am wrthod darllen Llyfr y Chwaryddiaethau. Cafodd William Erbury a Walter Cradoc, ei gurad, eu troi allan hefyd o Eglwys Fair, Caerdydd, am yr un trosedd. Gan mai curad yn unig oedd Cradoc, trowyd ef allan yn ddiseremoni yn 1634; ond rywfodd, goddefwyd i Wroth ac Erbury, fel ficariaid, gadw eu lleoedd hyd y fl. 1638. Ar ol ei droi allan o'r eglwys, parhaodd Mr. Wroth i bregethu yn ddirgel mewn annedd-dai, pa le bynag y caffai alwad i hyny; ac yn Tachwedd, 1639, ffuriodd ei ddygybllion yn Llanfaches a'r cylchoedd yn eglwys Annibynol. Hon oedd yr eglwys Ymneillduol gyntaf a ffurfiwyd erioedd yn Nghymru; ac ar ol myned trwy lawer o gyfnewidiadau, y mae yn bodoli hyd y dydd hwn. Yn mhen ychydig fisoedd ar ol ffurfiad yr eglwys yn Llanfaches, ffurfiwyd amryw eglwys eraill, yn Mynyddislwyn, Caerdydd, Abertawe, a dwy neu dair yn siroedd Brycheiniog a Maesyfed. Yr oedd Mr. Wroth erbyn hyn yn heneiddio, ac yn tynu at ddefyn ei oes; ond yr oedd nifer o ddynion ieuangia a ennillid drwyddo ef at yr Arglwydd wedi ymroddi i waith y weinidogaeth, ac yn barod i'r gwaith erbyn fod yr Arglwydd yn galw ei hen was ffyddlawn oddi wrth ei waith at ei wobr, megys Walter Cradoc, Henry Walter, David Walter, a Richard Sym-

monds, &c. Yn nechreu y ffwyddyn 1642, yr oedd yr anghydfod rhwng y brenin Siarl I. a'r senedd wedi myned yn rhwyg mawr; a dywedir i Mr. Wroth, yr hwn a ragwelai mai rhyfel fuasai y canlyniad, ei wneyd yn fater gweddi neillduol ar yr Arglwydd am ei ollwng ef i wlad yr heddwch cyn y buasai i'r rhyfel ddechreu; a chafodd ei ddymuniaid. Bu farw yn ngwanwyn y ffwyddyn 1642, tua mis neu ddau cyn i'r rhyfel dori allan; a chladdwyd ef, yn ol ei ddymuniaid, dan drothwy eglwys Llanfaches.

Gadawodd Mr. Wroth ei ol yn anniladwy ar Gymru fel cychwynydd effeithiol Ymneillduoeth efengylaidd. Ei blant ef yn yr efengyl ydoedd agos pob un o'r pregethwr grymus fu yn efengyleiddio yn y wlad yn nhyrmyr y werin-lywodraeth; a rhai a ennillwyd at yr Arglwydd ac a faethwyd dan ei weinidogaeth ef oedd y crefyddwr cryfion hyny a gyfansoddent yr eglwysai cyntaf a ffurfiwyd yn y wlad yn 1639 a 1642.

Yn amser y rhyfel cartrefol, pryd yr oedd y gweinidogion oll wedi myned ymaith i Loegr, ar gais yr eglwys, er diogelu eu bywydau, elai yr aelodau ffyddlawn o dŷ i dŷ yn nghanol holl beryglon y rhyfel o 1642 hyd 1646, i ymddiddan â dynion am achos eu heneidiau; a than yr amgylchiadau enbyd ac anfantaisiol hyny enmillasant dros wyth cant o eneidiau at yr Arglwydd. Wedi darfod y rhyfel, anfonwyd allan ddau ar bymtheg o aelodau yr eglwys yn Llanfaches a Mynyddislwyn yn bregethwr teithiol ar hyd a lled y wlad; a buont yn gymmhorth dirfawr i'r gweinidogion urddedig i efengyleiddio y genedl. Un enwad ydoedd holl Ymneillduwyr Cymru am fwy na saith mlynedd ar ol marwolaeth Mr. Wroth. Annibynwyr oedd yr Ymneillduwyr, nes i'r Bedyddwyr gyfodi yn 1649, a'r Crynwyr yn y ffwyddyn ganlyniol. Y mae Mr. William Erbury, yn 1652, yn rhoi y darluniad canlyniol o gymmeriad dygybllion Mr. Wroth cyn i Ymneillduwyr Cymru ymrannu i wahanol sectau:—"Eglwys annibynol oedd yr un gyntaf. Yn ddiweddar yr ymddangosodd ac y cynnyddodd yr eglwys Bedyddiedig yn Nghymru; a dim ond y rhai gwanaf o'r Cristionogion sydd wedi syrthio i'r dwfr. Yr wyf yn dywedyd y gwirionedd heb bleidgarwch. Nid oedd saint mwy ysbyrdol a dioddefgar mewn y rhan o'r deyrnas nag oedd yn Nghymru—mor hunan-ymwadol, ac mor farw i'r byd—ie, y fath Cristionogion doeth o galon a gwybodus oeddynt; dywedad thystied yr holl siroedd Seisnig oddi ar gylch pa gynifer o saint o Wlad yr Haf, sir Gaerlowe, sir Henffordd, sir Faesyfed, sir Forganwg, &c., a gyrohent yn lluoedd i Lanfaches. Y fath oleuni a'r fath deimladau ysbyrdol oedd yno! Mor nefolrydig oeddynt! Y fath iaith rasol a arferent! Mor wyladwrus oeddynt! Y fath weddiau a weddient ddydd a nos—ar y ffordd wrth gerdded, gyda'u gwaith, wrth ddilyn yr aradr, ac yn mhob man yr oedd ysbyrd gweddi a phurdeb calon yn ymddangos. Nid oedd unrhyw sôn am ordinhadau y pryd hwnw, ond yn unig amlygiad o ofn ynddynt eu hunain, a rhybuddion cysson i eraill i ochel ymorhwyys ar bethau allanol crefydd. Ysbyrd a bywyd oedd y cwbl yr edrychai y saint yn Nghymru am dano y pryd hwnw."

Yr oedd Mr. Wroth ei hun yn ddyrn mor dra rhagorol, a sanctaidd, a da, fel nas gallasai ei gymmeriad difwlch lai na dylanwadu yn dda ar eraill. A'r fath ydoedd purdeb difrycheulyd ei gymmeriad, ei ratoriaethau fel pregethwr a

gweinidog, a diniweidrwydd a boneddigeiddrwydd ei ymddygiad, fel yr oedd hyd yn oed y Pabyddion, a dynion gelyndol i'w athrawiaeth a'i ddull o grefydd, yn gorfod cydnabod mai dyn sanctaidd ydoedd. Dywedir fod ei ymddangosiad yn yr areithfa yn brydferth dros ben, bod ei lais yn gryf a pheraidd, bod ei bregethau oll yn ddigon eglur i'r gwanaf ei ddeall i gael budd oddi wrthynt, a bod ei ddull o draddodi yn gyfaddas i gyffroi cydwytodau yn gystal a goleo deall ei wrandawyr.

WOTTON, WILLIAM, D.D. Ei hynodrwydd yn benaf oedd nerth anarferol ei gof, a'r cynnydd boreuol a wnaeth eife yn y cyrhaeddau hyny sydd yn fwyaf dibynol ar y gynnedd hono. Ganwyd ef yn y fl. 1666, yn Wrentham, yn Sussex, lle yr oedd ei dad yn beriglor y plwyf. Dangosodd allu anghyffredinol i ddysgu ieithoedd pan yn blentyn; a phan nad oedd ond pum mlwydd oed, o dan addysg ei dad, yr hwn oedd yn ysgolhaig da, gallai ddarllen a chyfieithu yr ieithoedd Lladin, Groeg, a Hebraeg yn lled dda. Aeth i Ysgoldy Catherine yn Nghaergrawnt, yn Ebrill, 1676, cyn bod yn ddege oed, a gwnaeth gynnydd cyffym—nid yn unig yn yr ieithoedd, gan chwanaeg y Galdaeg, y Syriaeg, a'r Arabaeg at y Lladin, y Groeg, a'r Hebraeg, ond hefyd mewn rhesymeg, athroniaeth, mesuroniaeth, &c. Yn 1670, cymerodd Wotton ei radd o B.A.; ac etholwyd ef yn gymmrawd o goleg St. Ioan, a chymmerodd ei radd o M. A. yn 1683. Yn y fl. 1691, cyfwynwyd iddo fywoliaethau Llandrillo yn Rhos, yn sir Ddinbych; a Middleton Keynes, yn swydd Buckingham.

Yn 1694, y cyhoeddodd Wotton y cyntaf, a'r mwyaf adnabyddus hefyd yn ddiammheuol, o'i holl weithiau; sef, ei "Reflections on Ancient and Modern Learning." Ennillodd gwaith Wotton sylw neillduol, yn gymmair ag iddo fod yn achlysur i Swift ysgrifenu ei "Battle of the Books." Yr oedd Wotton yn rhagori yn hytrach yn helaethrwydd ac amrywiaeth, nag yn manylwydd a dyfnder ei ddysgieidiaeth. Ei "View of Hickee's Archaeological Treasure of the Ancient Northern Languages," yr hwn a gyllun-iwyd mewn rhan gan Hickee ei hun. Y mae ei argraphiad ef o'r hen gyfreithiau Cymreig, gyda chyfieithiad i'r Lladin o honnynt, a gyhoeddwyd o dan y teitl "Cyfreithiau Hynol Dda, ac ereill; neu, Leges Walliae Ecclesiasticae et Civiles Hoeli Boni et aliorum Walliae principum," wedi ei droi o'r neilldu, i raddau, gan ymddangosiad gwaith cyflawnach a chywirach y Dirprwywr Cofnodol, yr hwn a ddaeth allan o dan olygiad ein cydwladwr talentog, y diweddar Aneurin Owen, Ysw., yn 1841, o dan y teitl "The Ancient Laws and Institutes of Wales."—y rhai a geir yn yr argraphiad diweddar o'r "Mygyrian Archaeology of Wales," a gyhoeddwyd gan Mr. Gee. Yr oedd Wotton yn alluog i bregethu yn lled rwydd yn yr iaith Gymraeg. Yn 1707, derbyniodd y gradd o ddoctor mewn duwinyddiaeth gan yr archeogob Tenison. Bu farw Chwefror, 1726.

WYATT, SYR THOMAS: yr hwn a gyfenwid "Yr Hynaf," er ei wahaniaethu ef oddi wrth ei fab o'r un enw, a anwyd yn nghastell Allington, yn Nghaint, yn y flwyddyn 1503. Yr oedd yn cynnrchioli teulu o gryn bwys yn swydd Gaerfrog; ac ymddengys i'w dad, Syr Henry Wyatt, gymmeryd plaid y Duc o Richmond—Harri VII., wedi hyny—a thrwy hyny

DOB, I. CYF, X.] X

darfu iddo wellhau ei amgylchiadau; a pharhaodd i dderbyn ffafrau ganddo ef a'i fab, Harri VIII., ar ei ol ef. Aeth i Goleg St. Ioan, Caergrawnt, yn 1515, ac efe yn ddeuddeng mlwydd oed—lle mewn amser priodol y graddiodd efe. Tra yn ieuango iawn, priododd Elizabeth Brook, merch Arglwydd Cobham. Nid ydyw adeg ei briodas yn hysbys; ond ganwyd mab iddo, naill ai yn 1521, neu 1523. Meddai ar gymmhwyserau arbenig i ddisgleirio yn y llys, gan ei fod yn un o'r dynion mwyaf coeth yn ei ddydd, yn meddu ar berson hardd a moes dymunol, ac yn hynod fedrus i drin achosion a ddeuent dan ei sylw, ac yn ddyngwir anrhydeddus. Treuliodd y rhan olaf o'i fywyd yn ngwasanaeth diplomyddol ei wlad. Bu yn llysenhadwr Prydeinig yn y llys Yspañaidd o Ebrill, 1537, hyd Ionawr y flwyddyn ganlynol; ac yn mis Mai, anfonwyd ef ym ol i Yspain; a bu gyda'r ymherawdwr Siarl V. yn Nice pan aeth y penadur hwnw yno i gyfarfod y pab, a Francis I.; ac wedi hyny yn Barcelona. Yn Mehefin, 1539, y dychwelodd efe o Yspain. Y gwasanaeth mwyaf, o bossibl, a wnaeth efe i Harri yn ystod yr amser hwn oedd ei wneyd yn hysbys o gnyllwynion y llys Yspañaidd. Yr oedd Wyatt yn cefnogi yn selog ymdrechion Arglwydd Cromwell i ddwyn oddi amgylch briodas rhwng Harri ac Anne o Cleves; ac yn ystod ei arosiad yn yr Iseldiroedd, dadl-enai yn aml dros gefnogi y Duc o Cleves, a thywysogion Protestanaidd yr ymherodraeth. Ond wrth gymmeryd y cwrs hwn, yr oedd yn myned yn groes i dueddiadau y brenin; ac fel Cromwell, colodd ei ffafr ef. Treuliodd weddill ei oes mewn neilldueth yn Allington; a bu farw Hydref 1562, yn 39ain mlwydd oed.

WYNN, SYR WATKIN WILLIAMS. Y cyntaf o'r enw, o'r teulu hynafol a gwladgarol hwn, a anwyd yn y flwyddyn 1692. Ei dad oedd yr ail Syr William Williams, o'r Glasgoed; yr hwn a briododd Jane Thelwall, or-wyres i William Wynn, cynnodiadur Cymru, chweched mab y barwnig cyntaf o deulu Gwydyr: a'r foneddigeis hon oedd mam gwrthdrrych ein herthygl. Yn rhinwedd perthynas ei fam a Syr John Wynn, o Wynnstay, y daeth efe i feddiant o'r palas hwnw, a'r etifeddiathau cyssylltiedig ag ef. Bu farw Syr John yn y fl. 1719, yn 90ain mlwydd oed; ac yn 1720, daeth Mr. Watkin Williams i mewn yn etifedd ei feddiannau helaeth; ac ar y pryd efe a chwanaegodd Wynn at ei enw. Amlygwyd llawenydd neillduol mewn amryw o barthau o'r wlad pan y cymerodd efe yn ffurfiol feddiant o'i etifeddiathau; ac yn Ngwrecsam rhoetiwyd eiddon cyfan, ac y mae ei gyrt, wedi eu gweithio mewn arian, ar gael yn awr—y naill yn Wynnstay, a'r llall yn Peniarth.

Yr oedd Mr. Watkin Williams Wynn yn faer Croesoswallt yn 1728. Y mae rhai cofnodion hynod yn ei gylch yn rhai o hen gyfnodolion yr amseroedd hyny. Yn y fl. 1732, dywedir "fod gweision lifrai Watkin Williams Wynn, Ysw., wedi eu harfogi a llawddrylliau, wedi myned ar feirch i mewn i ddinas Caerleon ar yr llog o Hydref, yn cael eu dilyn gan naw cant o Gymry yn cario ffyn, a phastynau, ac arfau peryglus eraill, gan waeddi "I lawr a seneddwy'r y gloren (rump), gan guro i'r llawr ac archolli llawer o bersonau." Yr oedd meist'r y dilynwy'r ffyddlawn hyn wedi cyrhaedd i'r dref o'u blaen hwy, i'r dyben o gynnorthwyo plaid Grosvenor yn yr etholiad; ac amcan y Cymry yn ei ddilyn yno,

meddir, oedd amddiffyn yr ynadon yn eu bwr-
iadau anghyfreithlawn i wneyd tri chant o rydd-
freinwyr anrhydeddus." "Y dinasyddion, yn
teimlo yn eiddig dros eu hawlau, a ymarfog-
asant mewn hunan-amddiffyniad, ac a yrasant y
Cymry allan o'r ddinas." Ond aeth yr adgof am
hyn drosodd yn fuan, dybygid; o herwydd yr
ydyd yn cael Syr Watkin yn faer Caer yn 1736.

Bu farw ei dad yn 1740, ac etifeddodd yntau
ei deitl. Yn yr etholiad cyffredinol y flwyddyn
ddilynol, enwyd ef yn ymgeisydd am gynrych-
iolaeth sir Drefaldwyn a sir Ddinbych yn Nhŷ
y Cyffredin. Cyhoeddodd W. Middleton, Ysw.,
mai John Middleton, Ysw., a etholwyd dros y
sir ddiweddar. Deisebodd Syr Watkin yn er-
byn y cyhoeddiad hwn; a'r canlyniad a fu iddo
ennill yr eisteddle. Cyflwynwyd anerchiad
iddo oddi wrth etholwyr sir Ddinbych, a manau
eraill o'r Dywysogaeth, yn ei gydnabod am ei
ymdrechion dros burdeb etholiadol. Llongyf-
erchid Syr Watkin fel gwladgarwr. Adwaenid
ef fel y "Syr Watkin Fawr;" a phan aeth i fyni
i Lundain i gyflawni ei ddyledswyddau senedd-
ol, dywedir fod yr holl seneddwyr Cymreig wedi
dyfod mor bell a Finchley i'w gyfarfod ef, lle yr
ymffurfiasant yn orymdaith i osgorddio y bar-
wnig poblogaidd i mewn i'r ddinas. Ysgrifena
Smollett, fod Syr Watkin "yn ddyd gwrol,
gwyneb-agored, a lettygar; a'r dystiolaeth yn
lled gyffredinol am dano ydyw, ei fod yn ddyd
hawddgar a chyflawn." Y mae yn rhaid addef,
pa fodd bynag, ei fod ef, fel llawer o foneddwyr
a mawrion y dyddiau hyny, yn lled hoff o erlid
yr Ymneilldwyd; o herwydd byddai yn dir-
wyo y rhai a ddygid ger ei fron yn ddiabetrus.
Ond dylid cofio fod rhai yn ei sefyllfa ef yn cael
eu camarwain yn fawr yn yr adeg hono; a gellir
meddwl fod hyn yn codi yn fwy oddi ar ddiffyg
grybodaeth, na dim arall.

Yr hyn a achosodd ei farwolaeth oedd cwmp
oddi ar ei farch tra yn hela yn agos i Acton, ger
Gwrecsam, yn nghynhauf y flwyddyn 1749.
Yn ol y chwedl a adroddir, dywedir fod ei wraig
yn teimlo yn bryderus ar iddo beidio myned
allan ar y diwrnod hwnw, gan ei bod wedi ei
meddiannu gan ragdybiaeth y byddai i ryw an-
ffawd ei gyfarfod. Dywedir fod yr arglwydd-
es wedi breuddwydio dair gwaith y digwyddai
rhyw niwed i'w phriod wrth hela; ond myned
a wnaeth, gan fod yn ddiystyr o'i rhybuddion—
a lladdwyd ef gan y ddamwain. Bu Syr Watkin
yn briod ddwy waith. Ei wraig gyntaf ydoedd
Anne, merch Edward Vaughan, Ysw., o Lwyd-
iarth, yr hon a briododd efe yn 1715; a'r ail
ydoedd Frances, merch G. Shakerley, Ysw.,
Gwersyllt.

WYNN, SYR WATKIN WILLIAMS. Gan-
wyd yr ail Syr Watkin yn Wynnstay, yn y fl.
1749—pum mis ar ol marw ei dad. Prynodd ei
fam lawer o diroedd ar ei ran cyn iddo ef gyr-
haedd un ar hugain oed; ac yn mhliht eraill
etifeddiathau Mathafarn a Rhiwasaeson. Caf-
odd holl fanteision addysg y cyfnod i un o'i sef-
yllfa uchel ef. Priododd, pan yn ugain oed, a'r
Arglwyddes Henrietta Somerset, merch y ped-
werydd Duc o Beaufort; a chyn pen tri mis yr
oedd yn weddw. Pan y daeth i'w oed, yn mis
Ebrill y flwyddyn ddilynol (1770), cynnaliwyd
gwledd fawr yn mharc Wynnstay, a dywedir
nad oedd yno ddim llai na phymtheng mil o
bersonau yn eistedd wrth y byrddau yn ciniawa
ar yr un pryd. Y mae cyfrif o'r holl bethau a

fwytawyd yn yr adeg hon wedi ei gadw mewn
llaw-ysgrif yn Wynnstay; a dywed yr "*Annual
Register*," yr hwn a gyhoeddwyd y pryd hwnw,
fod "tri cherbyd yn llawn o gogyddion wedi eu
danfon i lawr o Lundain erbyn yr amgylchiad."
Ymddengys nad arbedwyd dim traul er gwneyd
hwn yn amgylchiad i'w gofio. Yn mis Rhagfyr,
1771, efe a ail briododd, gyda Charlotte, merch
yr anrhydeddus George Grenville, a chwaer i'r
Ardalydd Buckingham. Yn ystod y flwyddyn
hon, neu yr un flaenorol, ar ddymuniad y perch-
enog, y talodd Garrick ymweliad â Wynnstay.

Yr oedd yr ail Syr Watkin yn hynod o hoff o
gerddoriaeth, ac yn un o noddwyr dadganiad y
treithganau yn Mynachlog Westminster. Ym-
hyfrydai yn fawr mewn chwaryddiaethau; ac
adeiladodd chwarendy yn Wynnstay, lle y dygid
yn mlaen chwaryddiaethau preifat. Pennod-
wyd ef yn arglwydd raglaw sir Feirionwydd yn
1775. Fel ei dad, bu yntau hefyd yn faer Croes-
oswallt yn y fl. 1774. Efe a sefydlodd gyfrifa
o'r Seiri Rhyddion yn Wynnstay. Dywedir am
dano, er ei fod yn amlwg iawn fel oerddor, a
noddwr celfyddyd, chwaraewr dramayddol, &c.,
ei fod yn ddyd o ymddygiadau gwylaid, ac nad
oedd yn meddu dim tebyg i'r egni oedd yn ei dad.
Yr oedd yn hawddgar, ac yn un a fawr hoffid
gan ei holl gydnabod. Bu farw yn y fl. 1789,
yn y 41ain mlwydd o'i oedran. Bu ei fam fyw
am flwyddoedd ar ei ol ef, a chyfododd golfn
goffadwriaethol am dano yn mharc Wynnstay.

WYNN, SYR WATKIN WILLIAMS: y
pummed barwnig o'r teulu, a thad preswilydd
presennol Wynnstay. Ganwyd ef Hydref y
26ain, 1772. Ei dad oedd y trydydd Syr Watkin,
ond y pummed barwnig, a'i fam oedd Charlotte,
merch i'r Anrhyd. George Grenville, a chwaer
i'r Ardalydd Buckingham. Trwy farwolaeth ei
dad yn 1789, daeth gwrthddrych y cofant hwn
i feddiant o'r teitl cyn iddo fod yn llawn ddwy ar
bymtheg oed. Amlygodd pan yn ieuang e'i fod
yn ddyd bywiog ac engiol, ac yndo duedd greff
at fywyd milwraidd; yr hyn a feithrinid gan
amgylchiadau y wlad hon ac Ewrop yn y dydd-
iau hyny. Yn fuan wedi iddo gwblhau ei unfed-
flwydd ar hugain, efe a gododd gatrawd o wir-
foddolwyr—gwŷr meirch—yr hon a alwyd y
"Diffyn-filwyr Brythonaidd" (*Ancient British
Fencibles*). Y lle y bu y gatrawd hon yn gor-
wedd ynddo gyntaf oedd Gloucester. Yn mysg
y swyddogion cyntaf a berthynent iddi, gellir
enwi Mr. Richard Puleston (wedi hyny Syr R.
Puleston, Bar.), yn uchgadben; a Mr. William
Wynne, tad y Mr. Wynne presennol, o Ben-
iarth; a Meistri. Richard Cummings, a Gwilym
Lloyd Wardle, ac Edward Lloyd, yn gadbeniaid.
Ni bu y diffyn-filwyr hyn yn gwneyd un gwas-
anaeth o bwys neillduol hyd y flwyddyn 1798,
pan y cymmerasant ran yn y gwaith o lethu y
gwrthryfel yn yr Iwerddon. Dichon fod am-
gylchiadau yn galw am iddynt ymddyng yn
lled lym yno: modd bynag, cwyndid mai felly y
gwnaethant; a gwyddys y parai clywed yr alaw
"Difyrwrch Syr Watkin," yn cael ei chwarae,
neu ei chanu, i'r Gwyddelod gyffroi drwyddynt
am flwyddoedd ar ol y digwyddiad hwnw. Y
ddwy frwydr bwysicaf y buont ynddynt oedd
brwydr Newtown Barry a brwydr Arklow. Ym-
ddengys i'r gatrawd ddiodeff yn drwm yn ystod
y flwyddyn a hanner y buont yn yr Iwerddon,
cans dywed Apperley, un o'i swyddogion, fel y
canlyn am dani:—"Gellir barnu pa mor dost y bu

colledion y diffyn-filwyr oddi wrth y ffaith i mi gael fy enwi y banerwr ieuangaf yn mis Ebrill, 1798; a daethum o fewn bliwyddyn a hanner o amser i fod yr is-gabben hynaf ar y rhestr." Yr oedd y rhan fwyaf yn awyddus am barhau yn y gwaenaeth milwraidd yn hwy, ac yn amlygu eu parodrwydd i ddilyn Syr Watkin i unrhyw le yn "ngwasanaeth eu brenin a'n gwlad." Ond yn 1800, torwyd y gatrawd i fyny yn Wynnstey.

Yr oedd Syr Watkin yn gefnogwr rhagorol i amaethyddiaeth; fel y prawf ei waith yn sefydlu cyfarfod amaethyddol yn Wynnstey yn 1806, yr hwn a gynnelid yn mis Medi am rai blynydd-odd, ac a fwriedid i leshau holl Ogledd Cymru. Rhenid gwobrwyon; ac yn niwedd y cyfarfyddiad yr oedd pump neu chwe chant yn arfer ciniawa yn Wynnstey yn niwedd y dydd. Parhaodd y cyfarfodydd hyny yn boblogaidd am flynyddoedd. Yr oedd y barwnig yn noddwr i addysg hefyd. Tua'r flwyddyn 1810, pan oedd yr ysgolion Lancastriaidd yn cael eu sefydlu ar hyd y wlad, efe a anrhegodd bobl Gwreccam ag adeilad ddigon o faint i gynnwys pum cant o blant i dderbyn addysg ar gynllun Lancaster, heb law tanysgriifo yn hardd tuag ati. Yn y flwyddyn 1814, yr oedd y dwymyn ryfelgar wedi disgyn yn drom ar y wlad hon; ac adnewyddodd hen wresogrwydd milwraidd y barwnig o Wynnstey, a pharotodd gatrawd o gartrefu sir Ddinbych i fyned drosoedd i Ffrainc er amddiffyn anrhydedd eu gwlad, ac yntau yn arweinydd iddi. Erbyn cryhaedd y wlad hono, yr oeddnt yn rhy ddiweddar i ymladd brwydr Toulouse—yr olaf a ymladdwyd cyn i Napoleon roddi ei hun i fyny; yr hyn a barodd grym siom-edigaeth i'r milwyr cyffredin—canys bu raid iddynt ddychwelyd yn ol heb danio ergyd. Cafodd Syr Watkin dderbyniad croesawus ar ei ddychweiliad. Rhoddwyd gwleidd ardderchog iddo gan Gymry Llundain ar ddydd gŵyl Dewi, 1815; ac mor frwdfrydig oedd y derbyniad a gaffai, fel y dywedir i'r Tywysog Raglaw sylwi, pan y cyflwynwyd y barwnig iddo, "Yn sicr, mae'n rhaid mai chwi ydyw Tywysog Cymru!" "Nage," meddai Syr Richard Puleston, yr hwn oedd yn wyddfodol yno, "Syr Watkin ydyw tywysog yn Nghymru!" Ac yr oedd y derbyniad a roddid iddo yn Nghymru yn dywysogaidd. Tanysgriodd boneddigion a phreswylwyr sir Ddinbych at gwpan neu ddyagl arian fawr, yr hon a gyflwynwyd iddo yn nhref Rhuthyn. Pwysa y gwpan hon 1,500 ŵns, a chostiodd 19s. 6c. yr ŵns: mesura dair troedfedd a dwy fodfedd wrth ddwy droedfedd a phedair modfedd ar ei thraws, a deil bedwar galwyn ar ddeg. Yn y fl. 1817, priododd Syr Watkin yr Arglwyddes Henrietta Antonia Clive. Ac yn y flwyddyn 1820, ganwyd ei fab a'i etifedd, y Syr Watkin presennol, pryd yr amlygwyd arwyddion o lawenydd neillduol mewn llawer o ardaloedd yn Ngogledd Cymru, a chyffiniau Lloegr.

Trodd Syr Watkin ei sylw drachefn at amaethyddiaeth, a gwnaeth brawf ar dyfu hopy (hops) ar ei etifeddiaethau yn sir Ddinbych; yr hyn, dybygid, ni bu yn llwyddiannus; ac yn 1820 efe a ennillodd fathodyn aur y Gymdeithas er cefnogi y Celfyddydau, &c., am blann, ar yr ucheldir ger llaw Llangollen, 80,000 o dderw, 63,000 o gastanwydd Yspaenaidd, 102,000 o befrwydd, 110,000 o ffawydd Ysgotaidd, 90,000 o larwydd, 30,000 o lwyfanod llyfnaddail, 30,000 o lwyfanod y mnyydd, 80,000 o goed ynn, a 40,000 o sycamorwydd.

Yn nghynhauf y flwyddyn 1832, talodd y Dywysoges Victoria, ac yn awr brenhines Prydain Fawr, ymweliad â Syr Watkin yn ei breswylfod yn Wynnstey. Yn 1840, efe a fu farw; a phrysurwyd yr amgylchiad hwn, dybygid, gan ddamwain a gawsai yohydig o fisoedd cyn hyny, tra yn myned mewn cerbyd gyda'i chwaer, Miss Frances Wynn, o Wynnstey i Nant-y-belan, pan y tafwyd hwy allan o hono, ac y codwyd ef i fyny yn ddideimlad. Tarawyd ef gan y tân iddwf, ac nid adferodd yn hollol ar ol hyn. Claddwyd ei weddillion yn eglwys Rhiwabon; ac yn ol yr adroddiadan, nid oedd dim llai na deng mil o bobl yn ei angladd. Yr oedd yn cynrychioli sir Ddinbych yn Nhŷ y Cyffredin o'r flwyddyn 1794 hyd ei farwolaeth, ac hefyd yn Arglwydd Raglaw y sir. Ceidwadwr oedd efe o ran ei egwyddorion gwleidyddol. Yr oedd yn perchen etifeddiaethau eang yn Ngogledd Cymru, ac yn un o'r tair-feistri mwyaf teg a hael-frydig yn Mhrydain.

WYNN, Y PARCE. ELLIS, awdwr "*Gwledigaethau y Bardd Cwsg*." Buasai yn dra dymunol genym gael pob manylion am awdwr digyfelyb y gwledigaethau rhyfeddol hyn. Hoffasem gael gwybod hyd yn oed pa fath wrneb oedd ganddo; pa fath oedd ei enau, a'i drwyn; pa liw oedd ar ei lygaid, a pha mor dreiddgar yr edrychai; pa faint oedd lled ac uchder ei dalcen, ac o ba liw oedd ei wallt; pa fath gorph a gosgedd oedd iddo—pa un ai dyn tal esgryn-iog, fel John Elias a Gwilym Hiraethog, ynta llapwrth corphorol, fel Christmas Evans, John Hughes, Pont Robert, neu Cynnddelw ydoedd. Hoffasem hefyd pe y galleid gwybod pa fath ydoedd yn blentyn ac yn llangc, nes y daeth i oedran addfed; pa fanteision addysg a gafodd, a pha mor gyflwm neu arafaid y dysgai, a'r cyffelyb; eithr, ysawath, ychydig iawn a geir o hanes am dano, ond a ellir ei gasglu oddi wrth ei waith. Tueddir un ysgrifenydd i farnu mai yr achos o ddistawrwydd y beirdd, prif gyfryngau yr oes hono i drosglwyddo hanes personau a digwyddiadau i'w holynwyr, oedd ei ddull didderbyn-wrneb ef yn dynoethi llygredd y frawdoliaeth hono. Y mae yn amlwg fod y gŵr hynod hwn yn dra eiddigus dros ddyrchafu rhinwedd yn mhllith ei genedl, ac yn bur llym yn erbyn pob drygfoes; a thraethai ei farn yn gwbl ddiseremoni. Ac o herwydd hyny, y mae yn debyg iddo dynu arno ei hun ŵg beirdd, a rhai parsoniaid hefyd—dau ddosbarth oedd ar y pryd yn dra llygredd; ac nid Gronyn gwel oedd y ddau ddoesbarth dysgedig arall, sef y cyfreithwyr a'r physgywyr. Am hyny, nid oedd yntau odid ddim tynerach wrthynt, fel y prawf y dyfyniadau canlynol:—

"Oddi yno, ni a aethom lle y clywem drwst mawr, a churo a dwdro, a chrio a chwethin, a bloeddio a channu. 'Wel, dyma Fedlam yn ddi-ddadl,' ebe fl. Erbyn i ni fyned i mewn, darfuasai yr ymddyddad [cythrwll]; ac un ar y llaw yr glwt; un arall yn bwrw i fyny: un arall yn pendwmpian uwch ben aelwydaid o flageni [costrelau] tlociog, a darnau pibelli a godardau [cwpnanu pridd clust-iog]; a pheth, erbyn ymorol, ydoedd ond cyfeddach rhwng saith o gymnydigion sychedig, eurych [sef, tinceidd], a lliwydd, a gŵf, mŵn-gloddiwr, ysugbwr simneiau, a phrydydd, ac offeirad a ddaethai i bregethu sobrwydd, ac i ddangos ynddo ei hun wrthuned o beth ydyw meddwod; a dechreu y ffrwgd diweddar oedd dadleu ac ymdaeru a fuasai rhyngddynt, pa un oreu o'r seithryw a garai bot a

Dywedir nad oedd ynddo lawer o duedd at yr offeiriadaeth, ac mai ar gais y Dr. Humphrey Humphreys, esgob Bangor, y cymerodd efe ei urddo; ac ymddengys na ddigwyddodd hyny nes ei fod ef mewn gwth o oedran. Dichon mai rhagoroldeb y "Rheol Buchedd Sanctaidd," yr hwn a gyflwynasai y bardd i'r esgob Humphreys, a barodd i'r esgob ei gymmhell i ymgymmeryd â'r offeiriadaeth: os felly, ni ddigwyddodd hyny hyd onid oedd yn ddeg ar hugain oed o leiaf. Urddwyd ef yn ddiagon ac yn offeiriad yr un dydd; a thranoeith, cyflwynwyd ef i berigloriaeth Llanfair, ger llaw Harlech. Gwnaed ef hefyd yn beriglor Llandanwg a Llanbedr, yn yr un gymmydogaeth; ac felly, cafodd fyw ar hyd ei oes yn ardal ei enediggaeth, ac ar drefnadaeth ei hynafiaid, yn y Lasynys.

Yn 1702, ac efe yn un mlwydd ar ddeg ar hugain oed, priododd Lowri Llwyd, o Hafod Lwyfog, yn mhilwyf Beddgelert, sir Gaernarfon; a bu iddynt bump o blant—tri mab, a dwy ferch. Bu y mab hynaf, William, yn beriglor yn Llanbedr, wrth Abermaw: iddo ef y disgynodd tiriogaeth y Lasynys, a bu yn meddiant y teulu nes ei gwerthu gan ei wŷr, John Wynne Pugh. Y mab iseanaf, Edward, a fu beriglor Penmorfa a Dolbenmaen, yn Eifionydd, o'r fl. 1759 hyd ei farwolaeth yn 1767. Wŷr Edward Wynne, yn llinach ei fab Ellis, periglor Llanferras, yn sir Ddinbych, oedd y Parch. John Wynne, oedd beriglor Llandrillo yn Edeyrnion yn 1853; a dichon ei fod yn fyw etto.

Bu farw Ellis Wynne (y *Bardd Cwsg*), yn mis Gorphenaf, 1734, yn dair a thrigain mlwydd oed; a chladdwyd ef ar yr 17eg o'r un mis, o dan fwrdd y cymmundeb, yn eglwys Llanfair, ger llaw Harlech, heb gymmaint a llinell ar na maen na mynor i nodi y fan lle y gorphwys gweddillion marwol y bardd athrylithgar—cymwynaswr ei genedl, ac addurn llenyddiaeth ei wlad. Ceir y cofnodiad canlynol o'i gladdedigaeth yn llyfr gwyn eglwys Llanfair:—"Elizeus Wynne, Cler. nuper Rector dignissimus hujus Ecclesiae, sepultus est 17mo die Julii, 1734"—Claddwyd Ellis Wynne, clerigwr, diweddar deilyngaf beriglor yr eglwys, ar yr 17eg dydd o Orphenaf, 1734. Dywedir y bu ei wraig, Lowri Llwyd, fyw ar ei ol, ac y priododd un o'r enw Humphreys.

Y gwaith llenyddol cyntaf a wnaeth Ellis Wynne oedd "*Rheol Buchedd Sanctaidd*:"—yn dangos y moddion a'r arfen i ennill pob gras, a meddyginiaeth rhag pob rhyw bechod, a myfyrdodau cymmwynasgar i wrthwynebu pob profedigaeth. Ynghyd â gweddian yn cynnwys holl ddyledawydd Cristion. A'r rhanau o ddyfosiwn wedi eu cymmhwyso ar bob achosion, a'u cyfansoddi at bob angenrheidiad. Can Jer. Taylor, D.D. O'r deunawfed argraffiad yn Saesneg. Argraffwyd yn Llundain, 1701." 12-plyg.

Gwalir nad yw enw Ellis Wynne ar y ddalen enwol; ond y mae "E. W." ar ol y cyflwyniad i'r esgob Humphreys; "Ell. Wynne," ar ol y rhagymadrodd, ac "E. W." ar ol yr englynion at y darlennydd. Y mae cymmaint o anian y Bardd Cwsg yn y cyflwyniad "I'r Parchedigaaf Dād yn Xrist, Humphrey, Arglwydd Escob Bangor," sydd o fisen y gwaith hwn; ac y mae y syniadau am bechod a byrder oes dyn, ac am anaswdd crefydd ar y pryd, mor rhyfedd, a'r dull mor hynod wreiddiol a hynafol, tra y mae y llyfr mor nodedig o anhawdd ei gael weithian, fel y credwn, gan nad yw y cyflwyniad ond byr,

y bydd yn hoff gan y darlennydd ei gael yn gyflawn yn ei ddull gwreiddiol; a dyma fe:—

"FARGLWYDD,—Yn nherfynau yr oesoedd y cyfieodd y Llywodraethwr Mawr nyhi, a'r Dyngeddfer grafangddu agos a dirwyn holl Gorph Amser bob ychydig oddi arnom, ninneu megis â'n gafael ynddo gerfydd ei droed, a hwnnw ar ddiango i Dragwyddoldeb. Gwenwynodd y Sargh ei BEN ef, a welsai Adda yn aur-goronog o Degwch a Hyfrydwch, Diniweidrwydd a Pherfeithrwydd. Cwtgogodd y Diluw FWNWGL yr Hir oes, a diffwrthodd FREICHLAU y Crydwr. Yna syrthiodd y ddwy Lêch yn dra phwysfawr ar DDWYFRON y Gydwybod, onid oedd yr holl Gorph yn gwegian o lescedd. Hyd pan ddaeth Tynged at y GALON, yno cafwyd gwreiddyn y bywyd; pan gododd Haul y Cyflawnder, adfywiodd yr Amser trancoedig gan Dês ysplenydd yr Efyngyl, a Gwres Cariad perffaith. Ond gwae feddwl i fagddu Pabyddiaeth bendifadu Crefydd o'r galon i'r BOL, trigfa'r Anghymmedrollder; ac oddi yno i'r DIBGELWCH, lle y trowyd grās Duw yn drythyllwch. A phan ail lewyrchodd ymwahanid rhwng Crist ac Anghrist, megys ynghyflwg MORDDWYDYDD yr AMSER, cillodd yr ammhuredd a'r gwaed afiach i'r forddwyd asswy sy'n unchwydd aruthrol o Babyddion, Iuddewon, Tyrciaid, ac Anfyddloniaid. Eithr y gwaed da a'r ymborth pur, trwy ddirgel bibellau, a drosglwyddwyd o'r Galon i'r forddwyd ddeheu, lle mae'r wŷr Athrawiaeth yn tramwŷn rhedegog mewn dyledus gwrs a rheol. Ac er digwydd i ni y GOES leiaf ac iachusaf, etto, oeh Dduw hael, faint sy rhyngddi hithau a bôd yn holliaich! Onid oes yn hon ail myrsonau rhwng y gwythi, ie, rhwng amryw geiniau o'r un wythien? aml gramp a chreppychiad? aml lannerch o gŷg marw anheimladwy? A pha ryfedd er ferri'n Cariad, a phelled ydym oddi wrth y Galon? pa ryfedd er oer'r diwrnod a'r Haul yn ymron machludo? Am hynny nghanol y fâth Ryndod ac Oerfel cyffredin od oes Allor o dân cynnes-fawr yn llosgi yn ddbaid oddi mewn, a hefyd yn ffagu allan ar bôb achlysur, od oes Pfyannon ferwedic o Gariad naturiol a chrefyddol i'r Wlad, ai rhyfedd bôd tynn ac ymgroth llaweroedd at honno? Felly, na ryfeddwch chwithau, f' Arglwydd, weled hyn o ledfegyn noethlwm [ymhlith eraill] yn hedeg tan adenydd eich Nodded, am achles a chynnesrwydd i'w gryfhau cyn anturio peryglon yr Awyr yma sy' sywaeth mor annhimmerus can adwyt Annuwioldeb, a niwl Anwybodaeth: eithr o'oh Dadawl diriondeb ac awdurdod, bendithiwech ac urddwch ef. Cans yr maint ei barch a'i gressaw yn Lloegr [sisys yn ei ddeunawfed wisc], nid yw ef etto ond; dieithr yn Ghymru, ac ymdeithydd egwan ac ieuango yn y Mynydd-dir. Eich swydd a'ch arfer chwithau yw derbyn y dyleithr, nodd'i'r gwan, a hyffordd'i'r ieuango. Hefyd, gan mai neges hwn yw Llêd cyffredin y Wlad, ni all o'rann hynny na bo iddo gressaw gennyhwi; drachefn, pan wypper wrth eich Henw iddo gael croeso a chymmeriad gennyhwi, fe a fydd cymmeradwyach gan y Wlad; ac felly, f' â'r llêr yn gyffredinach. Am hynny, ynteu i'oh ymgeiddus Nodded y gadawaf, i'ohw fy Arglwydd yr anrhagaf; a chwithen sy well Anrhag a orch'mynnaf i well Arglwydd, sef i geidwadaeth Penbagh ac Escob yr eneidiau: Cadw o hwnnw chwi [i aros eich trosglwyddo i blith y nefolion archoffeiriad] mewn heddwch a hiroes, yn un o Golofnau Eglwys Loegr, yn un o bedair Têth ysprydol y Pradd Cymreig, yn Llêd ac yn Harddwch i'oh Gwlad, ac yn Llawnwydd i'oh Cenhedl a'oh Cydnabod, yw taer a beunyddiol Weddi,

Barchusaf Arglwydd,
Eich Ufuddaf rwymedicaf Wasanaethwr,
E. W."

Y mae rhagymadrodd y cyfieithydd yr un mor nodedig, ond ni oddef lle i ni ddodi ond ychydig linellau o hono ger bron, a hynny fel esampyl yn unig:—

"ANWYL GARIADUS GYMBO.—Yr wyt ti a phawb rywffordd neu i gilydd a'th gais ar fod yn Ddedwydd, nid oes fodd i ti amgen na thaer-ddeisyfu Hapuarwydd a Gwynfyd; ac etto, nid oes fodd byth i oddiwes Gwynfyd amserol na thragwyddol ond trwy Fywliath sanctaidd; nid oes ffordd i Wlad y Dedwyddwch ond hyd lwybrau Sancteidd-rawydd. Dyma i tithew Scwr neu Reol Buchedd Sanctaidd, dyma i ti Ganllaw ar Sarn gŵl Grás a'th dywys yn ddiogel i dragwyddol gaereu Gogoniant. I ddal ar y llwybr grasol hwn, ac i ddyfod i'r diben gogoneddus hwnnw y gwnaeth dy Graewdr di; yr anfonodd ei Fab i'th brynu a'i werthfawr waed; a'i Ysbryd Glân i'th sancteiddo, trwy ddirgel gynnyrf-iaidau, trwy weinidogaeth ei Air a'i Sacramentau, a thrwy lyfrau ysprydol a yrrodd efe i'r Wlad. Canys heblaw'r BIBL, Brenhin y llyfrau, daeth attat amryw lyfrau dá eraill megis yn swyddogion tan hwnnw, rhai i'th ddyfyn, rhai i'th helpu, rhai i'th ddenu i'r Daith nefol, i'r unig Waith angenrheidiol hwn.

Pan gynnigier i ti Arfau at ynnill rhyw Râs, neu i attal rhyw Fai, ymorol pa un o honynt sy gymwysaf i ti ac i'th achosion, a dewis hwnnw yn hytrach na'r lleill; modd yr ymrwymech wrth hynny mewn celfyddyd ysprydol a chadwraeth gwyl-iaidwrs ar dy enaid. O blegid megis mai trin yr enaid yw'r hwsmonaeth fuddiolaf ôll, felly y rwystr-usaf ôll ydyw, lle mae'r gofalon a'r gofynion yn amlaf ôll, a'r peryglon a'r damweiniau yn fwyaf ac yn daeraf oll. Ac mae cadw Enaid yn fwy camp a chywreiddeb nac achub Tyddyn o dir, neu iachau Corph clwyfus. Cydnebydd dithau â'r Gwirionedd mawr hwn; trwy galedrwydd synhwyrol a diwydrwydd dyfal-barhaus yn holl Foddion Gras: Ac felly chwanegi wob'r y Gwrda a'u casglodd, ac y tel'i i minneu bwyth fy llafr yn eu cyfieithu er dy fwyn, a'm bryd ar ogoniant Duw, a chyssur amserol a Gwynfyd tragwyddol i'th enaid tithew, yr hyn yw gwir ewyllys a difrifol ymgais dy Gydwladrw car-edicaf,

ELL. WYNNE."

Y mae deg o englynion hefyd o waith y Bardd Cwsg o flaen y llyfr hwn, am y sawl y tybia rhai iddynt gael eu cyfansoddi ar gyfer "Gweledigaeth y Nef," y bwriadai efe ei ysgrifenu fel yr ail ran o "Weledigaeth y Bardd Cwsg;" ond pan welodd na chyhoeddi y rhan hono, darfu iddo eu doddi o flaen y llyfr hwn. Eithr credwn fod y dyb yna yn anghywir, canys ni chyhoeddodd efe y rhan gyntaf o'r "Gweledigaethau" hyd yn mhen dwy flynedd ar ol y llyfr yma; ac nid ysgrifennodd efe yr ail ran, os gwnaeth byth, hyd yn mhen llawer o amser ar ol hyny.

Y mae yn amlwg wrth yr englynion hyn, o'r ohweched hyd yr olaf, mai at y "Rheol Buchedd Sanctaidd" y maent yn cyfeirio; ac nid at "Weledigaeth y Nef," i'r hon y bwriadai yr awdwr ei ysgrifenu. Dywed un ysgrifenydd "fod Ellis Wynne yn llawn gwell [yn well] cyfansoddwr na chyfieithydd," gan ei fod "yn ymrwymo yn rhy gaeth wrth y gystawen Saesneg;" tra y dywed un arall mai "rhydd gyfieithiad o'r gwaith Saesneg ydyw; ac y gellir ei restru yn ddiagramm yn mhlith y cyfieithion goreu yn yr iaith."

Y mae wedi ei ysgrifenu yn lithrig, ac yn ngwir arddull Gymreig ddiledryw yr eifed ganrif ar bymtheg, cyn iddi ddechreu cael ei hanystwytho a'i hestroneiddio gan arddull Saesneg y ddwy ganrif ddilynol; a gresyn na buasai y gwaith yn nghyrhaedd darllenwyr cyffredin yr oes hon; canys nid ydym yn gwybod iddo byth gael ei argraphu.

Ail orchwyl llenyddol Ellis Wynne, a'i ben-campwraith, cystal ag un o bencampweithiau ein

enedl, ydyw "Gweledigaethau y Bardd Cwsg." Y Rhan Gyntaf. Argraphwyd yn Llundain gan E. Powell, i'r Awdwr, 1703." 24plyg.

Argraphwyd y llyfr gorchestol hwn naw gwaith, o leiaf, ar ol yr argraphiad yna; sef, yn yr Amwythig, gan Thomas Durston, heb amseriad, ond rwybryd rhwng 1734 ac 1753, 16plyg; yn yr Amwythig, gan J. Eddows, 1768, 16plyg; yn yr Amwythig, gan Stafford Prys, yn 1774, 24plyg; yn Nghaerfyrddin, yn 1811, 12plyg; yn Nolgellau, yn 1825, 12plyg; yn Llanrwst, 12plyg (diamseriad); yn Nghaerlarnfon, 16plyg (diamseriad); yn Nghaerfyrddin, 1853 ac 1865, 16plyg, dan olygiad y Parch. D. S. Evans. Yr argraphiad cyntaf (1703), a'r olaf (1865), yw y rhai cywiraf. Y mae y rhan fwyaf o'r lleill yn wallus ac yn anghelydd. Yr oedd Theophilus Jones, awdwr yr "History of Breconshire," wedi bwriadu cyfieithu y llyfr hwn i'r Saesneg; ond bu farw cyn rhoi ei fwrriad mewn grym. Clywsom fod George Borrow, awdwr y "Wild Wales," wedi cyhoeddi rhyw fath ar gyfieithiad Saesneg o hono, ond nad ydyw deilwng mewn un modd o'r gwaith gwreiddiol.

Y mae yn ddiagon amlwg fod yr awdwr wedi bwriadu ysgrifenu "Ail Ran" o'r "Gweledigaethau," gan y dywedir ar ddalen enwol yr argraphiad cyntaf, y "Rhan Gyntaf;" ac ar derfyn y llyfr dywedir "Diwedd y Rhan Gyntaf." Dywedir iddo ysgrifenu yr ail ran, sef "Gweledigaeth y Nef;" ond o blegid i rywrai edliw iddo mai llenladrad oedd ei "Weledigaethau" blaenorol, wedi eu cyfieithu o waith yr Ysapanwr, Quevedo, y tafodd efe yr ysgrif i'r tân mewn digllonedd. "Ond ydyw hyn yn wir, gresyn dirfawr oedd i'r hen fardd gymmeryd ei gythruddo i'r fath raddau gan feibion dirmygiedig anghof; y rhai erbyn hyn nad yw hyd yn oed eu henwau ar gof a chadw. Y mae yn wir ddarford i Quevedo ysgrifenu gweledigaethau (*subnos*) ar yr un pyngciau a rhai y Bardd Cwsg, y rhai a gyhoeddwyd yn 1649, ac a gyfieithwyd i'r Saesneg gan Syr Roger L'Estrange, ac a gyhoeddwyd yn 1668, dair blynedd cyn geni Ellis Wynne. Y mae yn ddiagon amlwg hefyd ei fod ef yn gydnabyddus â Gweledigaethau Quevedo, a bod gradd o debygolrwydd rhyngddynt; "ond nid cymmaint," fel y dywed un ysgrifenydd, "ag sydd rhwng Homer a Virgil. Nid yw yn ymddangos fod Ellis Wynne yn fwy dyledus i'r awdwr Ysapannaidd nag yr oedd Shakespeare neu Milton i awdwr blaenorol oedd wedi cyfansoddi ar yr un testynau a hwy..... Y mae pob meddwl yn cael ei achlysuero gan ryw feddwl arall, a'r naill llyfr yn fynych gan lyfr arall. Y mae yn ddiagrammheu fod Ellis Wynne wedi darllen 'Gweledigaethau Quevedo;' ac y mae lle i gasglu mai darlleniad y llyfr hwnw a barodd iddo synio gyntaf am ysgrifenu y 'Bardd Cwsg.' Er hyny, y mae delwedd ei feddwl ef i'w weled yn y cwbl; ac nid ydym yn petruso dyweyd fod ein hen gyfaill Cymreig, ar y cyfan, yn waith gwreiddiol a diledryw." John Walters, y geiradurwr enwog, a ddywed yn ei draethawd geiradur ar yr iaith Gymraeg am y gwaith fel hyn:

"Y mae cyfansoddiad gwreiddiol yn y Gymraeg, a elwir y 'Bardd Cwsg' yn cynnwys tair gweledigaeth. Math ar ddcoban ydyw, mewn rhan yn llythrenol, ond gan mwyaf yn arallegol, lle y frewyllir drygioni, ynfydrwydd, a gwagedd yn gangpus dros ben. Tynir hwynt yn y lluniau mwyaf dychrynllyd (sef, eu lluniau mwyaf priodol), ac arddangosir hwy yn holl amrywiaeth alaethus gwae.

gall yr ehud-farnwyr anfodds hel yma rai beiau i borthi'r drygwyr edliwgar honno. Ond i'r darlennyddion rhinweddol, cariadlawn, a gwybodol, ymddengys y cwbl a sy yma o wallau (er nad yw traean hynychwaith, ond mewn rhai o'r llyfrau cyntaf oll) yn hawdd i ychydig gariad eu cuddio a'u diwygio; a'r llyfryn yn ei grynsyth yn mhell goruwch oll a fu o'i ffaen, yn urddas a chymmwynas i'n teuluoedd, ac yn hwylusder a harddwch i gyhoeddawl wasan-aeth Duw yn ein heglwysau:—ond i roi un blaen-weddi gyffredin ar i Dduw deilyngu ei fendithio a'i dderbyn e'n offeryn i hyfforddi ei foliant a'i addoliant ei hun a'n dyledswydd ninnau. Hyn ddylei fod cyrchfa a chanolbwynt ein holl orchwyllion; hyn yn ddiâu oedd fwrriad a phen ergyd ei gyfansoddwyr cyntaf; a hyn, gobeithio, oedd ac a fydd prif-berwyl a thuedd-nod gofal ei olygwyr presennol.—E. W."

Yn 1755, casglodd a chyhoeddodd Edward, trydydd mab Ellis Wynne, oedd ar y pryd yn gurad Llanbedr, llyr o'r enw "*Prif Addysc y Cristion*," yn cynnwys, yn mhllith pethau ereill, "*Esboniad Byr ar y Catecism*," o waith y Parchedig Ellis Wynne, o Lasynys, parson Llanfair; ac yn niwedd y gyfrol y mae amryw "*Hymnau a Charolau*," o waith yr un awdwr. Hefyd, trodd amryw o'r Salmu ar feaur cerdd; ac y mae ol yr un ddawn ac athryllith ar y rhai hyn a'i gyfansoddiaidau ereill. Fel un esampl, cymmerer ei fyddiad o'r *Salm* cxlviii:—

"O! molwch yr Arglwydd,
O'r nef wen lawen lu,
Clodforwch e'n un swydd
Holl fro uchelder fry;
Angylion glân, molienwch ef,
Holl luoedd nef, o fawr i fân.

Chwi, haul a lloer er lles,
A'r sér a'r goleu i gyd,
Nef a'r holl nefoedd nes,
I'ch brenin rhowch bob pryd
Dda fawl ddifeth, ffurfafen draw, [peth.
Cymmylau'r gwlaw, gwnewch chwi'r un

Brenhinoedd daear gron,
A'r bobloedd oll ynghyd,
Pob t'wysog sydd ar hon,
Holl swyddwyr, barnwyr byd,
Pob llang, gwell yw, pob morwyn glau,
Pob hen, pob iau, addolwch Dduw.

Can's tra rhagorol yw
Ei unig enw ef,
Ei ardderchawgrwydd gwïw
Sy' mhell uwch dae'r a nef:
Can's codi bydd, gorn grym a pharch,
I'w bobl, a'u parch a glyw bob dydd.

Dadseinied ei holl saint,
Ar led ei lawn glôd glân,
Dadganant ei fawr fraint
Blant Israel, fawr a mân,
A phawb a nes i wneyd a bair
Ef yn ei air, i'w lwyddfawr les."

Y mae yn amlwg wrth holl waith Ellis Wynne, yn enwedig ei "*Wledigaethau*," ei fod yn un o ddiwygwyr penaf ei oes yn yr Eglwys Sefydledig. Ysgrifennai yn llym a di-dderbyn-wyneb yn erbyn segurdy, llygredigaeth, a meddwod y parsoniaid; yn erbyn gloddest, trahausder, a gormes y gwyr mawr; yn erbyn rhaib, twyll, ac anonestrwydd y cyfreithwyr a'r meddygon; ac yn erbyn halogrwydd, trythyllwch, ac anfoes-oldeb y dosbarthiadau isaf. Ar fyr, gwnaeth ei oreu i buro moesau ei genedl, i ddyrchafu ei chwaeth, ac i goethi ei llenyddiaeth; ac y mae ei waith ef, a'i gydoeswr, Edward Samuel, yn mysg y cynlluniau goreu a feddwn o iethweddau (*id-soms*) ystwyth a dileddryw yr iaith Gymraeg; ac erys ei goffadwriaeth yn glodfawr yn Nghymru

"tra môr tra Brython."—Williams' "*Eminent Welshmen*;" "*Adgofiant yr Awdwr*," gan D. S. Evans; "*Llyfryddiaeth y Cymry*;" y "*Traethodydd*," &c.

WYNNE, SYR JOHN, o Wydir: ydoedd fab ac etifedd Morris Wynne, o Wydir; a'i fam oedd Jane, merch Syr Richard Bulkeley, Beaumaris, Môn. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1553; ond yn mha fis o'r flwyddyn hono, ac yn mha le, ni fynegr. Preswylfod hynafiaid y Wynnaiid, ar ol iddynt symmud o'u hen gartrefe yn Eifionydd, sir Gaernarfon, oedd Castell Dolyddalen, hyd oni phrynasant Wydir gan rai o hiliogaeth Dafydd Ddu, mab ordderch Dafydd, brawd y Tywysog Llywelyn ab Gruffydd.

Y mae dau dŷ a elwir Gwydir yn bur agos i'w gilydd, medd Daines Barrington; sef, Gwydir Isaf a Gwydir Uchaf; a saif y ddau yn sir Gaernarfon, ar ochr orllewinol yr afon Gonwy, gyferbyn a thref Llanrwst. Saif Gwydir Isaf, medd Pennant, wrth odrau craig a elwir Careg y Gwalch. Adeiladwyd ef yn grwn, ac yn llys mwy a llai. Uwch ben y fynyddfa y mae y fl. 1555, ac I. W.; sef John Wynne ab Meredydd, taid yr enwog Syr John Wynne—gwrthddrych yr erthygl yma. Dengys hyn fod 1553, amser tybiedig marwolaeth y blaenaf, yn anghywir.

Y mae awdurdodau pur uchel yn gwahaniaethu yn eu barnau am ystyr yr enw *Gwydir*. Barrington, cyhoeddwr cyntaf "*The History of the Guedir Family* (Hanes Teulu Gwydir)," a hysbysa "y dywedir mai ystyr *Guedir* ydyw *gwydr* (*glass*); a bod yn debyg mai hwn oedd y tŷ cyntaf yn y parthau hyn y gwydrwyd ei ffenestri." Pennant a ddywed, "Cymmer y lle ei enw oddi wrth *Gwaed-dir*; o blegid y brwydr-ai a ymladdwyd yma gan Llywarch Hen, o gylch B.A. 610; neu, fe allai, oddi wrth y frwydr greulawn yn 952, rhwng meibion Hywel, a'r tywysogion Ieufac ac Iago; a gellir chwanegu trydedd, rhwng Gruffydd ap Cynan a Thrahaern ap Cradog, oedd yn llawn mor waedlyd. Nid oes sail dda i'r dyb y deillia yr enw oddi wrth mai hwn oedd y tŷ cyntaf yn Nghymru a feddai ffenestri gwydr, gan fod y cyfeusdra hwnw yn adnabyddus er's hir amser cyn hyny. Y mae Syr John Wynne ei hun yn crybwyll bod yr amseriad 1512 ar ffenestri yn Dolyddalen, yr hyn oedd yn mhell cyn adeiladu Gwedir. Ond y mae y llinell ganlynol o waith prydydd oedd yn ei flodau rai canrifoedd cyn hyny, yn brawf cadarnach fyth o hynafiaeth gwydr yn ein gwlad:—

"Trwyd ffenestri gwydr yd y'm gwelant."

Ond Philip Yorke, awdwr "*The Royal Tribes of Wales*," a ddywed, "*Gwydir*, o *gŵy* (*aqua*, dwfr), a *tir* (*terra*); am fod y tir yn bur ddarostyngedig i gael ei orllo gan yr afon Gynwy." Tueddir ni i gredau mai hwn ydyw y tarddiad tebycaol o fod yn gywir.

Ond at Syr John ei hun. Ni wyddys ddim am ei flynyddoedd boreuaf; ond pan oedd yn un ar hugain mlwydd oed, yn 1574, anfonwyd ef i Lundain, i fyfyrto y gyfraith. Ni wyddys dros ba hyd y bu yn y brifddinas y waith hon; a pha un a ddartu i'w "gynneddfau bywiog, a'i ymddygiad boneddigaidd, ei ddwyn i sylw y llys brenhinol," yn ystod ei arosiad yno yn awr, fel y dywed rhai o'i fywgraphwyr, ai peidio.

Bu ei dad, Morris Wynne, farw yn 1580, pan

1 Cynndelw Brydydd Mawr, o gylch 1250.

oedd Syr John tua saith ar hugain mlwydd oed; a daeth yntau i feddiant o'i holl diriogaethau llydain. Gellir casglu oddi wrth oedran John, ei fab hynaf, yr hwn, yn ol Yorke, a fu farw yn un ar ddeg ar hugain mlwydd oed, pan yn ym-daith yn Lucca, yn yr Ital, yn y fl. 1612, ddar-fod i Syr John briodi yn ebrwydd ar ol dyfod i feddiant o drefnadaeth ei hynafiaid, yn 1580. Ei wraig ydoedd Sidney, merch Syr William Gerard, arglwydd ganghellydd yr Iwerddon, o'r hon y bu iddo un ar ddeg o feibion, a dwy o ferched; ond pa nifer a fu byw ar ol eu tad, ni wyddys.

Bu Syr John yn sirydd dros sir Gaernarfon, yn 1588; dros sir Feirionydd, yn 1589; ac yr oedd yn cynnrychioli sir Gaernarfon yn y senedd a ymgyfarfu ar y 29ain o Hydref, 1596. Bu yn sirydd drachefn dros sir Feirionydd yn 1601; a thros sir Gaernarfon etto yn 1603. Yn y fiwyddyn hon hefyd, fe ddechreuodd ffrwgwd chwerw rhyngddo a'r Dr. William Morgan, esgob Llanellwly, ynghylch degwm, fel y dengys llyth-yrnau dyddorol y naill at y llall, a gyhoeddwyd yn "*Yorke's Royal Tribes of Wales.*" Mynai Syr John i'r esgob roi pryddes iddo, yn cynnwys tair oes, ar berigloriaeth Llanrwst, am 50p. y fiwyddyn; ond gwrthodai yr esgob hyny, "o gydwybod," rhag ysbeilio yr eglwys, "gan fod y peth yn werth 140p. y fiwyddyn." Haerai Syr John mai trwy ei offerynoliaeth ef y dyrchafwyd yr esgob; ac am hyny, bod yr esgob yn dangos anniolchgarwch trwy ei nacau; ond gwâd yr esgob hyn yn bendant, ond cyfaddefa iddo dderbyn rhai cyfmmwynasau dibwys gan Syr John, y rhai a wnelai y boneddwr, fel yr ymddangosai i'r esgob yn awr, er ei fwyn ei hun. "Yr wyf yn tystio," ebai yr esgob yn ei lythyr at Syr John, "bod eich cais y fath, pe caniatawn ef, y profwn fy mod yn ddyn anonest, anghydw-ybodol, ac anghrefyddol; a chwithau yn gyssegr-ladratawr, yn ysbeiliwr bradwrs fy eglwys, ac yn llesteiriwr annaturiol pregethwyr ac ysgol-heigion daionus; yr hyn a fyddai yn ddychryn ac artaith parhaus i'm cydw-ybod." Mewn lythyr yn ateb i'r esgob, gwna Syr John wawd o'i "gydw-ybodolrwydd;" ac edliwis ei fod yn ddyn "anniolchgar a digymmwynas," a'r cyffelyb. Parhaodd Syr John i boeni yr Esgob Morgan ynghylch "degwm" fyd o fewn deufis i farwolaeth yr esgob; canys mewn llythyr yn ateb i Syr John, y 24ain o Awst, 1604, cwyna yr esgob rhag ei gamymddygiad ynglŷn â "degwm Llangystenyn a degwm Bodyscallan;" ac ar y 10fed o Fedi, y fiwyddyn hono, bu farw yr Esgob Morgan. Dengys Syr John yr anfodd-lourwydd chwerw a deimlai o blegid gwrthodiad yr esgob, yn ei nodiadau bywgraffyddol sydd yn attodiad i argraffiad Angharad Llwyd o "*History of the Gwydir Family,*" a gyhoeddwyd yn 1827; lle y dywed efe am yr esgob, pan "y cyf-ieithodd yr Hen Destament i'r iaith Gymraeg, cafodd les a chynnorthwy gwaith yr Esgob Davies a William Salisbury, y rhai a wnaethant ran fawr o hono, etto efe a gymmerth yr enw am y cyfan." Dengys hyn na wyddai yr hen Syr John nemawr am y Gymraeg; bod amgen, nis gallasai lai na grywod nas dichenod me mwy o wahaniaeth nag y sydd rhwng Cymraeg ystwyth a dealladwy yr Esgob Morgan, a Chymraeg clo-gyrrnog ac anarferedig yr Esgob Davies a W. Salisbury; heb law mai y Testament Newydd a gyfieithasant hwy—gwellhan ac ystwytho Cym-reigiad yr hwn oedd yn gymmaint, os nad mwy,

o waith i'r Dr. Morgan nag a fuaasai ei gyfieithu oll o newydd. Pa wedd bynag, dywed Syr John y bu yr esgob "farw yn ddyn tlawd; a'i fod yn ysgolhaig da yn y Groeg a'r Hebraeg."

Yn y fl. 1604, efe a adeiladodd dŷ newydd, a'i enw Gwydir Uchaf, ar graig ychydig uwch law Gwydir Isaf. Dywedir fod hwn yn orchwyl nodedig, ac yr ystyrid ef y pryd hwnw yn un o'r tai goreu yn y Dywysogaeth; yr hwn, fel y tybia rhai, a gynlluniwyd gan yr hyglog Inigo Jones—yr hwn, yn ol traddodiad, a anwyd yn y gymydogoeth hono. Dywed Barrington fod muriau y tŷ hwn wedi eu tryfriro & darllen-iaidau mewn gwahanol ieithoedd, o'r sawl nid oedd ond ychydig yn aros yn ei oes ef (yn y fl. 1770), gan fod yr estyll a hultient y parwydd wedi cael eu defnyddio yn ddiweddar i adgyw-eirio amaethdai ar rannau eraill o'r etifeddiaeth; ond yr oedd yr hyn a ganlyn yn weladwy uwch ben y fynedfa yn amser Barrington:—

"Bryn Gwydir gwelir gole—adeilad
Uwch dolydd a chaur;
Bryn gwych a'ai yr ail ne,
Bron wen henllys brenhinlle.

Huw Bach ap Howell ap Shenkin a ganodd yr englyn uchod, ddeng mlynedd cyn amcanu gwneuthur yr adeilad hon."

Yr oedd traddodiad yn amser Barrington i'r palas hwn gael ei fwriadu i dderbyn y teulu brenhinol, pan yn myned ar eu teithiau y ffordd hono i'r Iwerddon; ond gan fod yn debyg nas gallai neb o'r teulu brenhinol feddwl am y fath daith yn 1604, ebe fe, tebycach ydyw iddo gael ei fwriadu i groesawu yr arglwyddi rhaglwlol ar achlysuron eu mynediad y ffordd hono i'r Iwerddon. Tybiai Pennant yr ymddengys i Gwydir Uchaf gael ei adeiladu er mwynhau yr olygfa brydferth a welir o hono ar y dolydd ffrwythlawn a ddyfrheir gan y Gonwy, ynghyd â'u cyffiniau ceinwch; ac mai math ar hafdy godidog ydoedd. Dywed, yn 1781, y distryw-iyd ef yn ddiweddar, ond fod y capel oedd yn agos iddo yn sefyll byth, a gwasaneth dwyfol yn cael ei gyflawni ynddo bob nos Sabbath.

Yn 1610, adeiladodd Syr John elusenai yn Llanrwst, y rhai a alodd yn *Jesus' Hospital*; a neillduodd gyfran helaeth o ddegwm Eglwys Fach at eu cynnal, yn ol rheolau a ysgrifnodd i'r perwyl. Ystyrid y gwaddol crybwylledig yn werth 200p. yn 1770; ond aethant yn fwy ddwywaith, a chwaneg, wedi hyny. Parhaodd yr elusen, yn ol cynllun Syr John ei hun, dros tua dau can mlynedd; eithr o gylch 1810, attal-iyd y gynnalaieth, sef y Ro Fawr a'r Ty'n y Fynwent.

Yn 1611, gwnaed Syr John yn farwnig; a'i arfbais oedd Tri Eryr yn cael eu harddangos mewn ffanen eurlliw (*fess or*), megys disgynydd o Owain Gwynedd. Gwnaed ef hefyd yn un o gynghorwyr cyffiniau Cymru; ac efe a gludai faner fawr Henry, Tywysog Cymry, yn angladd y tywysog hwnw, ar y 7fed o Ragfyr, 1612.

Dywed Yorke i Syr John dynu gŵg llys y cyffiniau arno ei hun yn 1615, pan y dywedodd y canghallydd ar y pryd, yr Arglwydd Ellesmere, iddo gael ei hysbysu bod yn amhriodol i Syr John Wynne, marchog a barwnig, barhau mwyach yn selod o'r llys hwnw; ac na ddylai ei enw fod yn y ddirprwyaeth dros sir Gaernarfon; ond prynodd Syr John heddwch llys llygr-edig Iago I., trwy dalu iddo lwrw-wobr o 350p. Tua blwyddyn cyn ei farwolaeth, yr oedd

Syr John yn cynllunio i argau darnau helaeth o dir a orlifid gan y môr rhwng Meirionydd ac Arfon yn y Traeth Bach a'r Traeth Mawr; ac y mae llythyrâu ar gael oddi wrtho at Syr Hugh Myddelton ar y pwngc. Ond ymddengys iddo gael ei luddias gan angen i roddi ei amcan mewn grym; canys bu Syr John farw yn y flwyddyn ganlynol, sef 1626, ar y laf o Fawrth, yn dair ar ddeg a thrigain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn eglwys Llanrwst.

Dilynwyd Syr John i'r etifeddiaeth gan ei ail fab, Syr Richard Wynne; yn gymmaint ag i'w fab hynaf, o'r un enw ag ef ei hun, farw yn Lucca, fel y crybwyllwyd eisoes, ddeuddeg mlynedd o flaen ei dad. Parhaodd yr etifeddiaeth yn y teulu hyd 1678, pan yr aeth i deulu y Duc o Ancaster, trwy i Mary, merch ac etifeddes Syr Richard Wynne, briodi Robert, Ardalydd Lindsey; ac yna meddiannwyd hi gan Peter Burrell, a wnaed yn Farwn Gwydir, yn 1796, yn hawl ei wraig Priscilla, Barwnes Wiltoughby, chwaer hynaf Robert, y Duc o Ancaster.

Gellir casglu bod Syr John Wynne yn un o gymmeriad pur hynod yn ei oes, ac yn ddyn o gymneddau cryfion ac ymchwilgar. Gall y craffus gael cipdrem ar ansawdd ei gymmeriad yn yr ohebiaeth y cyfeiriwyd ati yn barod, a fu rhyngddo a'r Dr. Morgan. Y mae yr un ysbryd i'w ganfod yn y "cyfarwyddiadau" rhyfedd canlynol, y rhai a ysgrifennodd efe "i'w gaplan, John Prys, er ei ddsygu pa fodd i ymddwyn yn ei wasanaeth." Anfonwyd y papur a gynnwysai y "cyfarwyddiadau" hyn i Pennant, gan ei gyfaill, Paul Panton, o Blas Gwyn, Pen-traeth, Môn. Y mae y "cyfarwyddiadau," fel y gwelir, yn gymmysg o drahausder rhyfedd hefyd. Dyma hwy:—

"Yn gyntaf. Yr ydych i gael yr ystafell a ddangosais i chwi yn fy mhorth, yn neillduedig i chwi eich hun, ynghyd â chlo, ac agoriad, a phob peth angenrheidiol.

Yr wyf yn disgwyl y bydd i chwi gyfodi yn y boreu, ac adrodd gweddiau yn fy neuadd wrth fy nheulu is law, cyn iddynt fyned at eu gwaith; a phan y dyohwelont yn y nos, bod i chwi alw yr holl weithwyr ger eich bron, yn enwedig yr ieuengtyd, a chymmerdy cyfrif o'u credo, ac o'r hyn a ddsygydd iddynt gan Syr Meredith. Dymunaf arnoch aros y rhan fwyaf o'ch amser yn y tŷ isaf: yr ydych i sylwi beth a wneir yno, fel y galloch fynegi i mi am bob anhrefn a wneir yno. Y mae genyf flaenorydd a chludydd (*baylyf of husbandry and a porter*), y rhai sydd i fod wrth eich gorchymyn chwi.

Wedi i chwi godi yn y boreu, a dywedyd gwedd-lau, fel y crybwyllwyd, mynwn i chwi ymroddi i ffyrio, neu ryw ymarferiad cymmeradwy er lles eich corph.

Cyn cinio yr ydych i ddyfod i fyny i ddywedyd gras bwyd, neu weddiau, o bydd rhybwyth cyhoeddus; ac os na bydd ddyethriad mwy, yr ydych i ddwyn y plant i fyny, y rhai yr ydych i'w dysgu yn eich ystafell eich hun.

Pan y cymmerir y bwrdd i fyny, o'i hanner i waered, yr ydych chwithau a gyfodi, a cherdded yn y cynteddau ger llaw, hyd amser dywedyd gras ar ol bwyd, ac i ddyfod i mewn at yr amcan hwnw.

Ar ol cinio, o byddaf fi yn brysur, gellwch chwi fyned at y peli (*bowles*), y tawlfwrdd (*shuffle board*), neu rhyw ddiffrwch gonest a gweddus arall, nes yr elwyr fi allan. Os gwelwch fi allan o waith, ac ar fyned i farchogaeth, yr ydych i erchi gwastrodaau yr ystabl i barotol meirch, ac i fyned gyda mi. Od af at y peli neu'r tawlfwrdd, hoffwn i chwithau fy nilyn, os na lenwir y lle gan ddyethriaid.

Mynwn i chwi fyned bob Sul i ryw eglwys gyf-

agos, i bregethu, gan rybuddio y plwyfolion i ddwyn yr ieuengtyd ynghyd i'r eglwys yn yr hwyr, i'w catecisia; yn yr hyn, yn anad dim, y mynwn i chwi fod yn ymroddgar, gofalus, a diwyd.

Gochelwch dafarnau, ac eistedd yn nghymdeithas meddwn yno, yr hyn yw y gwarth mwyaf a ddichon fod i'ch urdd a'ch galwad."

Heb law yr ysbryd trahaus sydd yn treiddio trwy y dyfyniadau uchod, y mae genym le i gasglu fod yr hen Syr John yn gryn orthrymwr hefyd. Y Dr. Morgan, wrth amddiffyn ei hun yn wyneb cyhuddiadau Syr John arno wrth Mr. Martyn, a ddywed:—

"Yr wyf yn gweddio ar i Dduw fadden ymddyddiad caled Mr. Wynne at y tenantiaid hyn, tyddynod y rhai nis gallasai ohwennych heb ansafwrdd."

Yorke hefyd a ddywed am dano:—

"Yr oedd efe yn ddyn galluoc, ac yr oedd yn ddysegdyd yn hanesion ei wlad, a gwnaeth lawer at eu haddurno; ac nid oedd yn esguluso ei les cyffredin ei hun; ond yr oedd yn gyfrwys a llywyddianus yn ei drafnidiaeth. Am hyny arweinwyd y bobl i feddwl ei fod yn eu twyllo, ac yn eu gorthrymu; ac y mae yn ofergoel yn y lle hyd heddyw (1770), fod ysbryd yr hen wr boneddig yn gorwedd dan ddiagniad mawr Rhatard y Wenol, lle y poenir, y golohir, y piystyllir arno, ac y purir ef oddi wrth y gweithredoedd ansaf a gyflawnodd efe yn nyddiau ei ganw." "

Am Syr John fel awdwr, y mae yn sicr ei fod yn alluog, a'i fod wedi chwilio llawer i hynafiaethau ei wlad, yn enwedig hen groniciau ac achau Cymreig, a daflent ryw oleu ar ei deulu ef, a'u hynafiaid; ond y mae yn ddilys ddiarnmheu nad oedd efe gywir bob amser yn ei fynegiadau hanesyddol. Wrth sylwi ar gywydd Rhys Goch o Eryri, efe a ddywed:—"Hon yw y gân hynaf a'r allaf fi ganfod a gyflwynwyd i neb o'm hynafiaid i er teyrnasiad Iorwerth y Cyntaf, yr hwn a barodd i'r holl feirdd gael eu crogi yn ol cyfraith filwrol, fel cynnyrffwyr y bobl i wrthryfel, esampl yr hwn a ddilynwyd gan lywodraethwyr Cymru, hyd amser Harri y Pedwerydd, er llwyd ddiynestr i'r dosbarth yma o wfr." Ammheuai Carnhuanawc gywirdeb yr haerid yma, a wnaed yn mhen dros dri chan mlynedd ar ol lladdiad Llywelyn ab Gruffydd, ein llyw olaf, gan filwyr Iorwerth I.; ond profodd T. Stephens ei anghywirdeb, trwy gyhoeddi rhestr o dri ar ddeg a deugain o feirdd, o leiaf, rhwng lladdiad Llywelyn a Rhys Goch.

Heb law yr ychydig o waith Syr John sydd yn Pennant's "*Tours*," Yorke's "*Royal Tribes*," a'r chwaneigiadau o'i waith sydd yn argraphiad Angharad Llwyd o'r "*History of the Gwydir Family*," tybir yn gyffredin mai ato ef y cyfeiria Rowlands ["*Mon. Antig.*" argraph. 1723, t. d. 122], pan y dywed:—"Fel y canfyddaf y sylwir yn nghopi Gwydyr, yn mblith nodiadau defnyddiol eraill ar dertynau Gogledd Cymru."

Ond y mae yn ddigon hysbys mai ei "*History of the Gwedir Family*," ydyw prif waith Syr John Wynne. Y mae gwaith yr awdwr yn cyfeirio ar ddechreu y llyfr hwn ["*Hist. Gwedir Family*," argraphiad 1770, t. d. 3], at Powell's "*Chronicle*" yn profi na ddechreuodd efe ei ysgrifenu hyd ar ol cyhoeddi Cronicle Powell, yn B. A. 1584. Bu y gwaith mewn ysgriflaw hyd 1770, pan y cyhoeddwyd ef, fel yr awgrymwyd eisoes, gan yr Anrhyd. Daines Barrington, yn llyfr 12plyg bychan, yn cynnwys 160 o dudalenau, mewn llythrennau fras, gyda nodiadau achlysurol ar odrau y dail gan y cyhoeddwr. Cyhoeddwyd

ef drachefn yn 1781, yn "*Barrington Miscellanies*;" a chyhoeddwyd frydydd argraphiad o hono yn 1827, yn Rhuthyn, dan olygiad Angharad Llwyd, yn cynnwys amryw chwanegiadau o waith Syr John, megys hanes cydoeswyr enwog yr awdwr, a'r cyffelyb.

Prif bwngc yr awdwr, drwy'r holl lyfr, fel y cyfaddefa ei hun, ydyw profi ei fod ef a'i deulu wedi disgyn yn syth o Gruffydd ap Cynon, Tywysog Gwynedd, yr hwn a fu farw B.A. 1137; a'u bod yn berthynasau i holl brif bendeigion a boneddigion Gwynedd a Dehenbarth; canys, ebe yr awdwr, "y mae hyn yn fendith dymmorol fawr iawn; ac esmwythyd mawr i galon dyn ydyw canfod ei fod o darddiad da; a gofid calon i rai difonedd, a boneddigion o'r pen cyntaf, yw edrych yn ol ar eu haniad isel; ac mi wn i am lawer o'r cyfryw sydd yn casau boneddigion o'u calon, heb un achos ond eu bod yn foneddigion." Dengys hyn nad ystyria Syr John neb yn wir foneddigion ond y rhai a allent olrhain eu hunain i bendeigion a thywysogion; gan hyn, nid rhyfedd iddo gymmeryd y fath boen a thrafferth i olrhain hen achau a chroniau, er mwyn profi ei fod ef a'i deulu wedi huanu o'r fath gyff ar-dderchog; ond y mae yn wir ryfeddod ei fod wedi gallu gwneuthur lyfr mor ddyddorol o'r fath ddefnyddiau aychion a difywyd ag ydyw hanes teulu Gwydir.

WYTHNOS (שבת, שבת, "saith"—y seithfed o unrhyw beth: ond gair a ddefnyddir yn benodol am y cyfnod o saith niwrnod). Pa faint bynag o anghydweliadau a ddichon fod ynghylch tarddiad neu ddechreuad yr wythnos, nid oes unrhyw ddadl ynghylch ei hynafiaeth mawr; ac ar adagan neillduol, o leiaf, fod yr hiliogaethau Semaidd yn mesur amser yn ol y cyfnod o saith niwrnod. Tybia rhai fod yr ymadrodd a ddefnyddir mewn cyssylltiad ag aberthau Cain ac Abel (*Gen. iv. 3*), "wedi talm o ddyddiau," yn golygu yn llythyrenol, "yn niwedd y dyddiau"—dyddiau yr wythnos. Gellir olrhain yr wythnos yn yr hanes a roddir o ddyfroedd y diluw yn treio ac yn llongyddu (*Gen. viii. 10*), "ac efe a arosodd etto saith niwrnod." Ac yr ydym yn cael fod Laban, y Syriad, yn cydnabod y cyfnod hwn o amser, pan y dywed efi, "Cyflawna di wythnos hon;" *Gen. xxix. 27*. Ni raid dyweyd fod y rhaniad hwn ar amser yn nodwedd amlwg yn y gyfraith Foesenaidd, canys y mae y Sabbath yn eglur ddangos hyny. Y mae dechreuad y rhaniad hwn ar amser wedi achosi llawer o ddyfaliadau. Y mae ei hynafiaeth mor fawr, a'r arferiad o hono mor gyffredinol, a'i le mor bwysig mewn cyssylltiad â phethau cyssegredig, fel y tefir ef yn bur gyffredin yn ol mor foreu a chreadigaeth dyn; yr hwn, yn ol y dybiaeth hon, a wnaed yn hysbys o'r dechreu pa fodd i ddo-barthu ei amser ar y cynllun a gymmerodd y Creawdwr i weithio a gorphwys. Os felly yr oedd, y mae yr wythnos a'r Sabbath mor hen a dyn ei hun; ac ni raid chwilio am resymau yn y meddwl, neu yn y ffeithiau â pha rai y daw i gydgyfarfyddiad & hwylt, dros fabwysiadu y rhaniad yma ar amser, am nad yw i'w briodoli i faddwl nac i ewyllys dyn. Fel hyn gosdir i lawr sail dduwinyddol i'r wythnos a chyssegredigrwydd y rhif saith. Y mae y sawl sydd yn mabwysiadu y golygiad hwn yn ei gadarnhau trwy gyfeirio at y chwe diwrnod yn y rhai y crewyd y byd, a gwaith Duw yn gorphwys ar y seithfed; yr hyn yn ol eu barn hwy a wnaed yn

hysbys i ddyn o'r dechreuad: ac apelir hefyd at hynafiaeth y rhaniad hwn o'r amseroedd bor-euaf—rheswm sydd yn cryfhau, os dadleuir nad oes un achos naturiol yn ymddangos i'r dos-barthiad.

I hyn oll, pa fodd bynag, attebwr gan eraill, ein bod yn y tywyllwch gyda golwg ar yr amser y gwnaed gwaith y chwe diwrnod yn hysbys; er fod y rhaniad yn cael ei gydnabod dros barthau eang, etto nad ydyw yn gyffredinol hollol; fod y cenedloedd nas gwyddent am dano yn rhy bwysig i oddef i'r ymresymiad drosto sefyll, am ei fod yn cael ei fabwysiadu gan gyfnifer o genedloedd; ac yn hytrach na bod dim sail i hyny mewn natur, y mae yn amlwg nad oes un cynllun mwy cyfeilus i'w gael i ddo-barthu y mis.

Hawdd y gall y naill ochr a'r llall gydnabod fod yr wythnos yn gorphwys ar seiliau duwinyddol. Ond dadleuir nad ydyw y gydnabyddiaeth hon yn penderfynu pa beth oedd yr achos gwreiddiol o'r dosbarthiad hwn ar amser. Di-ammheol fod cofnodion y cread, a'r pedwerydd gorchymyn, yn gosod allan seiliau dyfnaf y dosbarthiad wythnosol; ond hwytrach nad ydyw hyn yn cau allan y possibl'rwydd iddo gael ei fabwysiadu am ryw resymau cyn i'r naill na'r llall fod yn hysbys. Pa un a roddodd yr wythnos gysegredigrwydd i'r rhif saith, ai ynte a fu y rhif hwnw rywfodd yn gymmhorth i benderfynu yr wythnos, y mae yn amhossibl dyweyd gyda sicrwydd. Gall hynodryddid y rhif saith orphwys ar wahanol seiliau. Saith oedd rhif y planedau, yn ol yr hen seryddwyr; saith ydyw nodau y raddeg trydonol (*diatomic*); ac y mae yn rhif i lawer o bethau eraill mewn natur sydd yn tynnu sylw.

Y mae y dull o ranu amser yn wythnosau yn ddiammheu yn arfer pur gyffredinol; ond dadleuir fod yn angenrheidiol iddo fod yn fwy cyffredinol nag ydyw, er rhoddi grymusder mawr yn yr ymresymiad a geir oddi wrth gyffredinolrwydd yr arferiad. Mabwysiadwyd yr wythnos gan yr holl hiliogaethau Semaidd; ac yn y cyfnod diweddfaf o'u hanes, o leiaf, gan yr Aiphitiaid. Yr ydym yn cael yr un dosbarthiad dros y Werydd, neu un yn mron yr un fath, yn mysg y Perusiaid. Ac y mae yn bresennol yn cael ei ddefnyddio gan yr Hindwaid hefyd; ond amheua rhai hynafiaeth yr arferiad yn eu mysg hwy, gan fod yn bosibl ei fod wedi ei ddwyn i India gan yr Arabiaid a'r Mahometiaid. Fe'i ceir hefyd yn China; ond pa un a ydyw yn hollol gyffredinol yno, ai yn mhlith y Buddhistaidd yn unig y mae, sydd braidd yn ammheus. Ar y llaw arall, nid oes genym seiliau i greu fod yr wythnos yn adnabyddus i'r Groegiaid a'r Rhufeiniaid hyd gyfnod lled ddiweddar. Dadleuir hefyd fod yr wythnos yn ddo-barthiad ar amser, â sail iddo yn ei natur. Lle yr oedd y dyddiau yn cael eu henwi ar enwau y duwiau planedawl, megys yr oeddny yn mlaenaf yn mysg yr Assyriaid a'r Caldeaid, ac wedi hyny yn mysg yr Aiphitiaid, yno, wrth gwrs, buasai cyfnod o saith niwrnod yn gyflawn. Ond yn mhellach, dywedir fod yr wythnos y dosbarthiad mwyaf naturiol, ac o'r braidd yn ddo-barthiad manwl o'r bedwaredd ran o fis; ac o ganlyniad, y dichon fod chwarter y lloer wedi ei hawgrymu.

Nid ydym yn amcanu yn awr i sylwi ar ddo-barthiad amser yn wythnosau yn mysg cenedloedd eraill heb law yr Iuddewon. Ag wythnos y Beibl y mae a fynom. Hyd yn oed pe gellid

profi fod wythnos blanedawl yr Aiphtiaid, fel y disgrifir hi gan Dion Cassius, yn bod yn amser, neu cyn amser mynediad Israel o'r Aipht, ni ddarfu i feibion Israel gopïo honno. Gan y Sabbath yn unig y penderfynid eu hwythnos hwy; ac nid oes genym un prawf fod un diwrnod arall ganddynt hwy, âg enw neillduol yn gysylltiedig âg ef. Ymddengys fod y dyddiau yn cael eu gwahaniaethu drwy eu rhifo mewn cyssylltiad â'r Sabbath. Yr ydym yn canfod oddi wrth *Gen. xxix. 27*, fod yr wythnos yn adnabyddus i'r Syriaid y pryd hwnw, oddi wrth y cynghor a roddir i Iacob i "gyflawni yr wythnos;" yr hyn sydd yn arwyddo ei bod yn gyfnod pennodol i ryw ŵyliau arbenig. Yr esboniad tebycaf o fod yn gywir ar y geiriau hyn ydyw, fod Laban yn cynghori Iacob i gyflawni wythnos Leah, sef y cyfnod priodol iddo gadw gŵyl ei briodas gyda hi, ac wedi hyn y gallai gael Rahel hefyd (cymmh. *Barn. xiv.*). Felly yr un modd ar amser claddu, megys yn ngladdedig-aeth Iacob, dywedir am Ioseph, "Canys gwnaeth alar dros ei dad saith niwrnod;" *Gen. l. 10*. Ond nid ydyw y naill na'r llall o'r enghreifftiau hyn, mewn ystyr manwl, yn myned yn ddim pellach na dangos yr arferiad o gymmeryd y cyfnod o saith niwrnod i gadw math o ŵyliau ar angychiadau o bwys. Yn Llyfr Exodus, pa fodd byn-ag, y mae yr wythnos yn dyfod yn bur amlwg. Yr oedd dwy o'r gŵyliau mawr, sef gŵyl y Pasc a gŵyl y Pebyll, yn cael eu cadw am saith niwrnod: *Exod. xii. 15-20*. Er nad oedd gŵyl y Pentecost yn parhau ond am un diwrnod, etto yr oedd yr amser y cedwid hi yn cael ei gyfrif yn ol yr wythnosau o amser y Pasc, a dyna y rheswm dros ei galw yn "ŵyl yr wythnosau." Yr oedd y dosbarthiad o saith yn cael ei ddefnyddio er gwneuthur y seithfed mis a'r seithfed flwyddyn yn Sabbothol. Yn y Testament Newydd hefyd yr ydym yn gweld fod yr wythnos yn cael ei chydnabod mor eglur fel mai o'r bron y mae yn angenrheidiol cyfeirio at hyn. Er mor gyssegredig oedd y rhaniad hwn, ac er mor ddwfn yr oedd wedi ei argraffu ar feddyliau ac arferion pobl yr Arglwydd, y mae y

difrifwech a'r cysegredigrwydd yn fwy pan yr ystyrir fod ein Harglwydd, yn ei Basc diweddaf, wedi casglu ynghyd, megys, waith ei oes i wythnos o amser. O ganlyniad, yr oedd yr Eglwys Gristionogol o'r dechreu yn gyfarwydd â'r wythnos: ac y mae iaith Paul, yn *1 Cor. xvi. 2*, yn dangos hyn. Y mae Dion Cassius, yr hwn a ysgrifennai yn yr ail ganrif, yn sôn am y rhaniad hwn ar amser fel peth cyffredinol y pryd hyn; ond dywed mai o'r Aipht y tarddodd yr arferiad. Gwel SABBATH.

WYTHNOSAU, GWYL YR. Gwel PENTECOST.

WYTHNOS—AU Y CYDGORIAU (*Ember Weeks*): wythnosau arbenig ar y flwyddyn wedi eu neillduo i fendithio yr Arglwydd am gynnyrch y ddaear trwy weddi ac ympryd, ac wedi arfer cael eu cadw, meddir, gan yr Eglwys Gristionogol mor foreu a'r drydedd ganrif. Calixtus, esgob Rhufain, oedd y cyntaf i gyhoeddi hyn yn osodiad rheolaidd; ac a ordeiniodd fod yr wythnosau hyn i gael eu cyflwyno yn bennodol gan y clerigwyr i ddarparu ar gyfer eu hordeiniad i'w swydd. Crybwyllir am y tymmorau hyn yn neddfau Alfred a Canute. Nid oedd dyddiau neu wythnos gyntaf y Cydgoriau yn cael eu cadw yn wastad gan wahanol eglwysi ar yr un pryd; ond darfu i Gyngor Placentia, B.A. 1095, bennodi ar fod i ddyddiau Cydgoriau y gwanwyn a'r haf i fod ar y Mercher, y Gwener, a'r Sadwrn ar ol y Sabbothau cyntaf yn y Grawys a'r Sulgwyn; a rhai y cynhauaf a'r gauaf ar ol gŵyl y groes sanctaidd (Medi 14eg) a Sant Lucia (Rhagfyr 13eg). Y mae y Sabbothau sydd yn uniongyrchol yn dilyn y tymmorau hyn yn cael eu pennodi etto gan Eglwys Loegr i ordeinio ei gweinidogion, yn ol yr unfed canon ar ddeg ar hugain a berthyn iddi. Gelwir y pedair wythnos, yn y rhai y mae dyddiau y Cydgoriau yn digwydd, yn "wythnosau y Cydgoriau." Yr Eglwys Babsidd, fel y gwelir, a neillduodd y cyfnodau hyn gyntaf; a dilynodd Eglwys Loegr hi yn hyn, fel mewn gormod o bethau ereill.

X.

XANT

XENO

XANTHUS: un o haneswyr borenol Groeg. Yn ol tystiolaeth Suidas, yr oedd efe yn fab i Candaules, ac wedi ei eni yn Sardes. Y mae Strabo hefyd, ynghyd â haneswyr eraill, yn addef mai Lydiad oedd Xanthus; ond dywed nad oedd yn wybyddus hyd sicrwydd pa un ai brodor o Sardes, ynte o ryw le arall, oedd efe. Ynghylch yr amser y blodeuai:—ni a wyddom, oddi wrth ddernyn o waith Ephorus, ei fod yn hynach na Herodotus; am yr hwn y dywedir ei fod wedi cymmhell Xanthus i ymgymeryd âg ysgrifenu ei waith hanesyddol mawr. Ond ymddengys nas gallasai Xanthus fod ryw lawer yn hynach na Herodotus; o blegid fod Dionysius, o Halicarnassus, yn crybwyll am dano yn mysgr yr ysgrifenydd oedd yn byw ychydig o amser o flaen y rhyfel Peloponnesiaidd; ac oddi wrth un o'r darnau a ysgrifennodd Xanthus ei hun, y mae yn eglur ei fod yn ysgrifenu yn nheyrnasiad Artaxerxes I., yr hwn a deyrnasodd o c. c. 465 hyd 425. Y mae adroddiad Suidas, iddo gael ei eni o ddeutu yr amser y cymmerwyd Sardes gan yr Ioniaid, c. c. 499, hefyd yn cyttuno â'r feithiau hyn. Ysgrifennodd Xanthus ei waith ar Lydia, mewn pedwar o lyfrau, yn nhafodiaith Ionia; o'r hwn, pa fodd bynag, nid oes ond ychydig ddarnau ar gael, a'r rhai hyn wedi eu cadw yn ngweithiau Strabo, ac ysgrifenydd eraill. Y mae dilyrwydd y darnau hyn wedi bod yn bwngo llawer o ymddadlen, o herwydd y mae Athenæus yn dywedyd, ar awdurdod Artemon, o Cassandrea, i Dionysius, a gyfenwid Scythobrachion, ffugio gwaith ar Lydia yn enw Xanthus. Ond, yn y lle cyntaf, nis gellir gwadu bodolaeth Xanthus, yr hanesydd: yn ail, y mae y rhan fwyaf o'r darnau sydd ar gael ar ei enw â phrawfion mewnol cryfion synglyn â hwy eu bod yn gynnyrchion gwirioneddol iddo ef: ac yn olaf, nid oes nemawr un o honynt y gellir dywedyd hyd sicrwydd mai ffugiol ydynt.

Llefarai Dionysius o Halicarnassus, yr hwn, dybygid, oedd â gweithiau Xanthus o'i flaen, yn uchel am danynt; a dywedai fod yr awdur yn ddyd yn meddu gwybodaeth fanwl o hanes chwedlofyddiaeth hynafol, ac nad oedd yn ol i neb a ysgrifennodd ar Lydia. Mor bell ag y gellir barnu oddi wrth y darnau sydd ar gael, y rhai ydynt yn cynnwys gwybodaeth werthfawr o amryw bethau, ac yn enwedig am hanesyddiaeth a daearyddiaeth Asia Leiaf, ymddengys fod gwaith Xanthus yn un o deilyngdod uchel. Gwnaeth un o'r enw Menippus dalfyriad o hono. A dywed rhai hen awduron, fod Xanthus wedi cyfansoddi llyfr ar y Magiaid a chrefydd Zoroaster; ond o'r braidd nas gellir penderfynu oddi wrth y ddau ddernyn a ddygir yn mlaen fel yr eiddo ef mai cynnyrch ysgrifell rhyw rammad-egwr diweddarach ydynt.

XAVIER (St. FRANCIS): cenhadwr Pabaidd enwog. Ganwyd ef yn Nghastell Xavier, yn Navarre, yn Yspañ; derbyniodd ei addysg yn Paris, a daeth yn un o ddisgyblion cyntaf a mwyaf selog Ignatius Loyola, â'r hwn y fluriodd efe y cyfeillgarwch agosaf. Anfonwyd ef gan Ioan III., brenin Portugal, i India y Dwyrain i bregethu yr eferyll. Cyrhaeddodd i Goa yn 1542, a lledaenodd y grefydd Gristionogol, nid yn unig yn y ddinas hono, ond yn Hindwstan, y Moluccas, Japan, a'r ynysoedd cyfagos; ac yr oedd efe ar lanio yn China fel cenhadwr Cristionogol pan y bu farw, yn y fl. 1552.

XENOCRATES: brodor o Chalcedon, a anwyd yn y flwyddyn 396 c. c., ac a fu farw yn 314, yn ddwy flwydd a phedwar ugain oed. Bu yn gyntaf yn ddisgybl i Æschines, yr athronydd Socrataidd, ac yna i Plato. I Diogenes Laertius yr ydym yn ddyledus yn benaf am yr ychydig sydd genym o hanes ei fywyd. Yn ol Diogenes, efe a aeth gyda Plato i Sicily. Yr oedd Xenocrates yn naturiol yn hwyrfyddig o ddeall; yr hyn a barodd i Plato ddywedyd fod Xenocrates yn gofyn yr ysardun, ond Aristotle y ffirwyn. Yr oedd yn hynod ar gyfrif ei gymmedroldeb, ac nid oedd neb a allai ei demtio i ffyroy gradd lleiaf oddi wrtho. Glynai yn ddisgyg wrth wirionedd a chyflawnder ar bob amgylchiad. Dywedir y byddai yr Atheniaid yn caniatu iddo ef roddi ei dystiolaeth heb llw, er mai yr arferiad cyffredinol oedd gofyn i dystion gymmeryd llw. Nid ydyw yn ymddangos yn gysson iawn â'r hanes yma ei fod unwaith wedi cael ei werthu yn gaethwas gan yr Atheniaid, am nad allai dalu y dreth a arddodid ar ddy-eithriaid a drigent yn eu plith. Dywedir i Demetrius Phalereus dalu yr arian, a'i ryddhau ef: priodolir y weithred ganmoladwy hon hefyd i'r areithiwr enwog Lycurgus. O'r braidd y mae yr adroddiadau eraill—ei fod wedi cael ei anfon gan yr Atheniaid fel llysgenhadwr at y brenin Philip o Macedonia, ac at Antipater, ar ol y rhyfel Lamiaidd—yn fwy credadwy. Efe a ddilynodd Spensippus, 339 c. c., yn yr athrofa, prif athraw yr hon a fu efe am bum mlynedd ar hugain. Rhoddir rhestrfaith o'i ysgrifeniadau gan Laertius; ond nid oes dim o honynt ar gael wrth eu henwau.

Ni wyddom ond ychydig am athrawiaethau Xenocrates, ond gellir casglu ei fod wedi gosod ei syniadau mewn ffurf gyfundrefnol, ac nid mewn ffurf o ymddiddanion, fel ei feistr, Plato. Iddo ef y priodolir dosbarthiad athroniaeth yn dair cangen—Rhesymegol, Moesol, a Naturiol. Cymmerai yn ganiataol fod tair ffurf o fodolaeth yn bod:—yr anianol, yr un a ganfyddir gan y deall, a'r un sydd yn gynnwysedig o syniad neu opiniwn.

Edrychai ar undod a deuoliaeth fel y duwiau sydd yn llywodraethu y byd, ac ar yr enaid fel yr hunan-ysgogydd. Ystyriai fod y syniad o Dduwdod yn treiddio drwy bob peth, a'i fod hyd yn oed yn y creaduriaid a alwn ni yn greaduriaid direswm. Credai fod dosbarth o ddiafiaid yn bod, neu rywbeth rhwng y dwyfol a'r marwol; yr hwn oedd yn gynnwysedig, yn ol ei farn ef, o ansoddau yr enaid. Yn ei addysg foesol, ystyriai fod dedwyddwch yn gynnwysedig, nid yn y meddiant o feddwl rhinweddol yn unig, ond hefyd o'r holl alluoedd sydd yn gweinyddu iddo, ac yn ei alluogi i gyflawni ei fwr-iadau.

Y mae ymddiddan "Axiochus" "Ar farwol-aeth," yr hwn, yn ol y farn gyffredin, a gyfansoddwyd gan Æschinas, wedi cael ei briodoli gan rai i Xenocrates.

XENOPHON: mab Gryllus, dinesydd Athenaid. Brodor ydoedd o randir Erchia. Nid oes sicrwydd pa bryd y ganwyd ef; ond gellir gwylbod hyn yn lled agos oddi wrth y ffaith hon—fod Xenophon wedi syrthio oddi ar ei farch yn y ffoad ar ol brwydr Delium, a'i fod wedi ei gymmeryd i fyny gan Socrates, yr athronydd, yr hwn a'i cariodd ef ar ei ysgwyddau am bellder o amryw ystadau. Ymladdwyd brwydr Delium yn y flwyddyn 424 c. c. rhwng yr Atheniaid a'r Beotiaid; ac felly, nid ydyw yn debygol fod Xenophon wedi ei eni ar ol y flwyddyn 444. Nid ydyw amser ei farwolaeth chwaith yn cael ei gofnodi gan unrhyw hen ysgrifenydd. Dywed Lucian ei fod wedi cyrhaedd i uwch law deg a phedwar ugain mlwydd oed; ac y mae Xenophon ei hun yn crybwyll am lofruddiaeth Alexander o Phæra, yr hyn a ddigwyddodd yn 357. Rhwng 424 a 357, y mae ymmod o 67ain o flynyddoedd; ac fel hyn, y mae genym brawf fod Xenophon yn fyw o ddeutu 70ain mlynedd wedi i Socrates achub ei fywyd ef yn Delium. Dywedir fod Xenophon wedi bod yn ddysgybl i Socrates pan yn bur ieuangc; yr hyn sydd yn gysson â'r cyfeillgarwch a allasai ymgodi oddi wrth y ffaith fod Socrates wedi achub ei fywyd. Y digwyddiad mwyaf hynod yn mywyd Xenophon ydyw ei gysylltiad â byddin Groeg, yr hon a seih dan Cyrus yn erbyn Artaxerxes yn 401 c. c. Y mae Xenophon ei hun yn crybwyll [*Anab.* iii. 1] yr amgylchiadau dan ba rai yr ymunodd efe â'r fyddin hon. Yr oedd Proxenus, cyfaill Xenophon, eisoes gyda Cyrus; ac efe a wahoddodd Xenophon i ddyfod i Sardis, gan addaw ei gyflwyno ef i'r tywysog Persiaidd. Ymgynghorodd Xenophon â'i feistr Socrates, yr hwn a'i hannogodd ef i ymgynghori âg Oracl Delphi; canys yr oedd yn beryglus iddo fyned i wasanaeth Cyrus, yr hwn a ystyrid yn gyfaill i'r Lacedæmoniaid, ac yn elyn i Athen. Aeth Xenophon i Delphi, ond ni ofynodd i'r duw pa un a hi efe, ai peidio. Y mae yn debygol ei fod wedi gwneyd ei feddwl i fyny. Ni wnaeth efe ond yn unig gofyn i ba ddauiau yr aberthai, mewn trefn i fod yn llwyddiannus yn ei anturiaeth. Nid oedd Socrates yn foddllawn ar ddull ei ddysgybl o ymgynghori â'r oracl; ond gan ei fod wedi cael attebiad, efe a ddywedodd wrtho am fyned; ac aeth Xenophon i Sardis, yr hon yr oedd Cyrus ar ei gadael. Efe a aeth gyda Cyrus i Asia Uchaf. Yn mrwydr Cunaxa, collodd Cyrus ei fywyd, gwasgarwyd ei filwyr barbariaid, a gadawyd y Groegiaid eu hunain ar y gwastad-diroedd llydain rhwng y Tigris a'r

Euphrates. Ar ol cyflafan fradwrus Clearchus, ac eraill o'r llywyddion Groegiaid, gan y rhaglaw Persiaidd Tissaphernes, y daeth Xenophon yn mlaen. Nid oedd efe wedi dal un llywyddiaeth yn myddin Cyrus, nac mewn gwirionedd erioed wedi gwasanaethu fel milwr. Yn awr, dewiswyd ef yn un o'r cadfridogion, ac efe a gymmerodd y rhan benaf yn arweiniad y Groegiaid yn eu henciliaid bythgofiadwy ar hyd y Tigris dros ucheldiroedd Armenia i Trapezus (Trebizond), ar y Môr Du. O Trapezus, arweiniwyd y milwyr i Chrysopolis, yr hon sydd gyferbyn â Byzantium. Yr oedd y Groegiaid mewn cyfyngder mawr, ac aeth rhai o honynt dan Xenophon i wasanaeth Seuthes, brenin Thrace. Gan fod y Lacedæmoniaid, dan Thimbron, yn awr mewn rhyfel â Tissaphernes ac â Pharnabuzus, gwahoddwyd Xenophon â'i fyddin i ymuno â byddin Thimbron, ac arweiniodd Xenophon hwynt yn ol allan o Asia i ymuno â Thimbron yn y flwyddyn 399. Gwnaeth Xenophon, yr hwn oedd yn bur dlawd, ryfelgyrch i wastadedd Caicus gyda'i filwyr cyn iddynt ymuno â Thimbron, i ysbeilio tŷ ac eiddo Persiad, o'r enw Asidates. Cymmerwyd y Persiad, gyda'i wragedd, ei blant, a phob eiddo symmudol oedd ganddo; a thrwy yr ysbail hwn, llanwodd ei logellau gweigion.—*Anab.* vii. 8, 23. Y mae yn adrodd yr haes ei hun fel pe na buasai arno un cywilydd o hono. Rhoddwyd Socrates i farwolaeth yn 399; ac y mae yn ymddangos yn debygol fod Xenophon wedi ei alltudio un ai ychydig cyn neu ychydig ar ol y digwyddiad hwnw. Nid alltudwyd ef ar yr amser pan yr oedd yn arwain y milwyr yn ol i Thimbron (*Anab.* vii. 7, 57); ond ymddengys fod ei eiriau yn hytrach yn cynnwys y rhaid fod ei alltudiaeth wedi cymmeryd lle yn fuan ar ol hyn. Nid ydyw yn sicr beth oedd efe yn ei wneuthur wedi i'r milwyr ymuno â Thimbron. Gan nad ydym yn gwybod dim am ei symmudiadau, dylid casglu ei fod wedi aros yn Asia; ac y mae yn debygol, gyda Thimbron, a'i olynwr Dercyllidas. Yr oedd Agesilaus, brenin Sparta, yn llywyddu y galluoedd Lacedæmoniaid yn Asia yn erbyn y Persiaid yn y flwyddyn 396; ac yr oedd Xenophon gydag ef, o leiaf yn ystod rhan o'r rhyfelgyrch. Pan ail alwyd Agesilaus (394), aeth Xenophon gydag ef; ac yr oedd o ochr y Lacedæmoniaid yn y frwydr a ymladdwyd ganddynt yn Coronea (394) yn erbyn yr Atheniaid. Ymddengys ei fod wedi myned i Sparta gydag Agesilaus ar ol brwydr Coronea; ac yn fuan ar ol hyn, efe a ymsefydlodd yn Scillus yn Elis, heb fod yn mhell oddi wrth Olympia—llanerch ag y mae efe wedi rhoddi disgrifiad o honi yn yr "*Anabasis*" (v. 3, 7, &c.). Yma ymunwyd âg ef gan ei wraig, Phileia, a'i blant. Addysgwyd ei blant yn Sparta. Yr oedd Xenophon yn awr yn alltud, ac yn Lacedæmoniad, mor bell ag y gallai efe ddyfod yn un. Defnyddiai ei amser yn ystod ei breswylid maith yn Scillus i hela, ysgrifennu, a chroesawu ei gyfeillion; ac hwyrach mai yma y cyfansoddwyd yr "*Anabasis*" a rhan o'r "*Hellenica*." Y mae yn debygol mai yn ystod yr amser hwn hefyd yr ysgrifenydwyd y traethawd ar hela, pan yr oedd difyrwch ac ymarferiadau o'r natur yma yn ffurio rhan o'i alwedigaeth. O'r diwedd, bwriwyd Xenophon allan o'i loches dawel yn Scillus gan yr Eleaniaid, ar ol aros yno am o ddeutu ugain mlynedd. Argynnygiad Eubulus, diddymwyd y ddedfryd o alltudiad o Athen; ond yn mha flwyddyn y gwnaethpwyd hyn, ni

wyddys yn sicr. Yn mrwydr Mantinea, yr hon a ymladdwyd yn y flwyddyn 362, yr oedd y Spartiaid a'r Atheniaid yn wrthwynebol i'r Thebiaid, ac ymladdodd dau fab Xenophon, sef Gryllus a Diodorus, ar ochr y cyngheiriaid. Cwympodd Gryllus yn yr un frwydr ag y collodd Epaminondas ei fywyd ynddi. Nid oes un prawf i Xenophon erioed ddychhwylid i Athen. Dywedir iddo ymneillduo i Corinth ar ol ei fwrriad allan o Scillus; a chan na wyddys ddim yn chwangeg yn ei gylch, cymmerir yn ganiataol ei fod wedi marw yno. Ysgrifenyddwyd yr "*Hipparchicus*" ar ol diddymydr y deddfrydiad o alltudiad, ynghyd a'r traethawd ar gryllid Athen. Dengys y digwyddiadau y cyfeirir atynt yn yr "*Epilogus*" i'r *Cyropædia* [pen. viii. 8, 4] fod yr Epilogus o leiaf wedi ei ysgrifenu ar ol y flwyddyn 362. Dichon ei fod wedi marw yn mhen ychydig flynyddoedd ar ol hyny. Ysgrifennodd Xenophon bymtheg o lyfrau a thraethodau ar wahanol byngciau; ond yr enwocaf o honynt oll ydyw yr "*Anabasis*," neu "*Hanes Rhyfelgyrch Cyrus yr Ieuangaf*, ac enciliad y Groegiaid," y rhai oeddynt yn furfio rhan o'i fyddin. Y mae y gwaith hwn wedi anfarwoli enw Xenophon.

XERXES: brenin Persia yn 485—465 c.c. Dywed Herodotus [vi. 98] fod yr enw yn arwyddo rhyfelwr, ond y mae yn debygol mai yr un gair ydyw a'r gair Sanscrit *Kshatra*, "brenin." Mab ydoedd Xerxes i Darius ac Atossa. Priododd Darius ddwywaith. O'i wraig gyntaf, merch Gobryas, cafodd dri o blant cyn iddo gael ei ddyrchafu i'r orsedd; ac o'i ail wraig, Atossa, merch Cyrus, cafodd bedwar o blant ar ol iddo ddyfod yn frenin. Hônai Artabazanes, y mab hynaf o'r olaf, hawl bob un i'r olyniasth; ond penderfynodd Darius yn ffafir Xerxes, y mae yn ddiagramheu trwy ddylanwad ei fam Atossa, yr hon oedd yn meddu llywodraeth hollol arno ef. Dilynodd Xerxes ei dad yn nechreu y fl. 485. Yr oedd Darius wedi marw yn nghanol ei barotoadau milwraidd a llyngesol yn erbyn Groeg, y rhai oeddynt wedi eu hattal gan wrthryfel yr Aiphtiaid. Gorchwyl gyntaf Xerxes oedd darostwng y genedl olaf. Gan hyny, efe a ymosododd ar yr Aipht yn nechreu yr ail flwyddyn o'i deyrnasiad (484 c.c.), gorfododd y bobl drachefn i ymostwng i iau Persia, ac yna dychwelodd i Persia, gan adael ei frawd Achæmenes yn llywodraethwr yr Aipht. Treuliodd y pedair blynedd nesaf i wneyd parotoadau i ymosod ar Groeg. Yn ngwanwyn 480, efe a gychwynodd o Sardis ar ei ryfelgyrch nodedig yn erbyn Groeg. Efe a groesodd yr Hallespont dros bont o fadau, a pharhaodd ei daith trwy Chersonesus Thraciaidd hyd nes y cyrhaeddodd i wastadedd Doriscus, yr hwn a groesir gan yr afon Hebrus. Yma, efe a benderfynodd gyfrif galluoedd ei fyddin a'i llynges. Y mae Herodotus wedi gadael i ni restr fanwl a dyddorol o'r oenhedloedd oedd yn cyfansoddi y fyddin aruthrol hon, gyda'u hamrywiol wisgoedd milwraidd, a'u dull o ryfela. Cynnwysai y fyddin chwech a deugain o wahanol genedloedd [Herod. vii. 61, &c.] Yn ei daith drwy Thrace a Macedonia, derbyniodd Xerxes chwanaegiad pellach at ei nerth; a phan gyrhaeddodd efe i Thermopylæ, yr oedd ei holl alluoedd ar y tir a'r môr yn cyrhaedd i gynnifer a dwy filiwn, chwe chant ac un a deugain o floedd, a chwe chant a deg (2,641,610) o ymladdwyr. Nid ydyw hyn yn

cynnwys y gweinyddion, y caethion, dwylaw y llongau ymborth, &c.; y rhai, yn ol tybiaeth Herodotus, oeddynt yn lliosocach na'r ymladdwyr; ond a thybied eu bod yn gyfartal, yr oedd holl nifer y dynion a ganlynasant Xerxes i Thermopylæ yn cyrhaedd i bum miliwn, dau cant ac wyth deg a thair o floedd, dau cant ac ugain (5,283,220)! Y mae yn rhaid i ni wrthod yr hanes am y fath nifer fel un hollol anghredadwy; ond pan yr ystyriwn fod y fyddin hon yn ganlyniad ymdrech anghyffredin trwy yr holl ymherodraeth, a bod ymborth wedi ei gasglu am dair blynedd cynt ar hyd llinell y daith, gallwn yn hawdd gredu fod nifer byddin Xerxes yn fwy nag a gasglwyd erioed yn yr hen oesoedd, neu hwyrach mewn unrhyw gyfnod adnabyddus o hanesiaeth. Ar ol adolygu ei fyddin yn Doriscus, aeth Xerxes yn mlaen ar ei daith trwy Thrace. Wedi cyrhaedd i Acanthus, ger culdir Athos, gadawodd Xerxes ei llynges, yr hon a dderbyniodd orchymyn i hwylio drwy y camlas oedd wedi ei wneuthur yn flaenorol ar draws y culdir—ac olion yr hwn sydd etto i'w gwelod—a disgwyl ei ddyfodiad yn Therme, a lwyd wedi hyny yn Thessalonica. Ar ol ymuno a'i llynges yn Therme, teithiodd Xerxes trwy Macedonia a Thessaly heb gyfarfod ag un gwrthwynebiad hyd nes y cyrhaeddodd i Thermopylæ. Yma penderfynodd y Groegiaid ei wrthsefyll. Arweiniodd Leonidas, brenin Sparta, fyddin dros y tir i Thermopylæ; a'i gydswyddog, Eurybiades, a hwyliodd gyda llynges Groeg i du y gogledd i Eubœa, a chymmerodd ei sefyllfa ar y glan gogleddol, yr hwn oedd yn wynebu Magnesia—a galwyd ef Artemisium oddi wrth deml Artemis, perthynol i dref Hestiea. Cyrhaeddodd Xerxes yn ddiogel gyda'i alluoedd tirol o flaen Thermopylæ; ond goddiweddwyd ei llynges gan ystern ddychrynllyd, a chorwynt ofnadwy, ger gelydd Sepias yn Magnesia—drwy yr hon y dinstriwyd o leiaf 400 o longau rhyfel, yn gystal a nifer aruthrol o drosglywyddlongau. Yna gwnaeth Xerxes ymgais i wthio ei ffordd trwy fwch Thermopylæ, ond gyrwyd ei filwyr yn ol drachefn a thrachefn gan Leonidas; hyd nes y dangosodd Maliad o'r enw Ephialtes i'r Persiaid fwch dros fynyddoedd Oeta; a thrwy hyny galluogasant hwynt i ymosod ar du ol y Groegiaid. Teimlai Leonidas a'r Spartiaid wrthwynebiad i ffoi, a lladdwyd hwynt oll. Ar yr un dyddiau ag yr oedd Leonidas yn ymladd â galluoedd tirol Xerxes, ymosododd llongau Groeg yn Artemisium ar llynges Persia. Yn y frwydr gyntaf, y Groegiaid a enillasant fantais; ac yn y noson ganlynol dioddofodd llongau Persia fwy fyth oddi wrth ystern. Yn mhen deuddydd ar ol hyny, adnewyddwyd yr ymdrechfa: ac ymladdodd y ddwy ochr gyda'r gwroldeb mwyaf. Er fod y Groegiaid yn y diwedd yn parhau i gadw eu sefyllfa, ac wedi dinstrio nifer mawr o longau y gelyn, etto yr oedd eu colled hwy eu hunain yn fawr, ac yr oedd hanner y llongau Atheniaidd wedi eu hanalluogi. Dan yr angylchiadau hyn, rhoddodd llywyddion Groeg Artemisium i fyny, ac enciliasant i Salamis, gyferbyn a gelydd de-orllewinol Attica. Yr oedd yn awr yn rhy ddiweddar i anfon byddin i Beotia; ac felly, yr oedd Attica yn agored i lawn dialedd yr ymosodwr. Symmudodd yr Atheniaid eu gwragedd, eu plant, a'r hen a'r methedig, i Salamis, Ægina, a Troezan. Yn y cyfamser, teithiodd Xerxes trwy Phocis a Beotia; ac o'r diwedd,

cyrhaeddodd i Athen. O ddeutu yr un amser ag yr aeth Xerxes i mewn i Athen, cyrhaeddodd ei llynges i fôrgilfach Phalerum. Yn awr, efe a benderfynodd ymladd â llynges Groeg. Edrychai Xerxes ar y frwydr hon oddi ar eisteddle uchel, yr hon a wnaed iddo ef ar un o lechweddau Mynydd Ægaleos; ac fel hyn gwelodd â'i lygaid ei hun orchfygiad a gwasgariad ei llynges nerthol. Yn awr, ofnodd Xerxes am ei ddiogelwch ei hun, a phenderfynodd adael Groeg yn ddioid. Cadarnhawyd ef yn ei benderfyniad gan Mardonius, yr hwn a ymgymmerodd â'r gorchwyl o gwblhau y gorchfygiad gyda 300,000 o'i filwyr. Gadawodd Xerxes i Mardonius y nifer o filwyr a ofynid ganddo, a chyda'r gweddill cychwynodd i'w daith gartref. Efe a gyrhaeddodd i'r Hellespont mewn pump a deugain o ddyddiau, o amser ei ymadawiad o Attica. Wedi cyrhaedd i'r Hellespont, cafodd fod y bont o fadau wedi ei dinystrio gan ystorm, a chroesodd drosodd i Asia mewn llong. Aeth i mewn i Sardis tua diwedd y fl. 480. Yn y flwyddyn ganlynol (sef 479), parhawyd y rhyfel yn Groeg; ond gorchfygwyd Mardonius yn Platea gan alluoedd unedig y Groegiaid; ac ar yr un diwrnod ennillwyd buddugoliaeth arall ar y Persiaid, yn Mycaele yn Ionia.

Y flwyddyn nesaf (478), colodd y Persiaid eu meddiant olaf yn Ewrop trwy gwmp Sestos ar yr Hellespont. Fel hyn dygwyd yr ymdrechfa mewn effaith i derfyniad, er i'r rhyfel barhau am amryw flynyddoedd ar ol hyny. Ni wyddys ond ychydig iawn chwaneig am hanes personol

Xerxes. Yn 465 c. c., ar ol teyrnasiad o ugain mlynedd, llofruddiwyd ef gan Artabanus, yr hwn a ddymunai ddyfod yn frenin ar Persia yn ei le ef. Dilynwyd Xerxes gan ei fab, Artaxerxes I.

XIMENES DE CISNEROS, CARDINAL FRANCIS: gwleidyddwr Yspañaidd enwog, a aned yn 1437, yn Torrelaguna, yn hen Castile, ac addysgwyd ef yn Alcalá a Salamanca. Wedi llenwi amryw o fywoliaethau, efe a ddaeth yn fynach o'r urdd Franciscaidd, ac ennillodd boblogrwydd mawr fel pregethwr. Yn ei unfed flwydd ar bymtheg a deugain, gwnaeth y frenhines Isabella ef yn gyffeswr iddi; a dwy flynedd ar ol hyny, fe'i codwyd ef i archesgobaeth Toledo. Modd bynag, gwrthododd dderbyn y swydd urddasol o archesgob hyd nes y derbyniodd orchymyn pendant y pab, ac efe a barhaodd i ddilyn arferion llym y Franciscaid. Wedi hyny, efe a ddaeth yn brif weinidog, ac yn gardinal; a darfu i Ferdinand, ar ei wely angeu, ei bennodi yn rhaglaw hyd ddyfodiad Charles v. i'w oed. Efe a fu farw yn 1517. Ni ddarfu i ond ychydig o weinidogion lywodraethu gyda'r fath allu a sefydlogrwydd a Ximenes. Yr oedd efe hefyd yn noddwr i ddysgeidiaeth; sylfaenodd amryw o sefydliadau athrofaol, ac ysgolion eraill; a defnyddiodd y dynion mwyaf dysgedig o bob gwlad i olygu y Beibl Amlieithog Complutensiaidd enwog. Rhydd Mr. Butler, yn ei "*Reminiscences*," gymmeriad uchel iawn iddo fel Cristion.

Y.

YCH

YCH

YCH—AIN. Nid oedd unrhyw anifail yn nhrefnidedd gwledig yr Israeliaid, nac yn wir yn eiddo yr hen ddwyreiniwyr yn gyffredinol, a berchid yn fwy na'r ych; ac yn haeddiannol felly, canys yr ych oedd yr anifail ar lafur amyneddgar yr hwn y dibynai yr holl weithred-iadau amaethyddol arferol. Nid oedd neb yn meddwl am aredig gyda cheffylau y dyddiau hyny. Y mae yn wir fod asynod yn cael eu defnyddio i'r pwrpas hwn; ond ar yr ych gan amlaf y disgynai y gwasanaeth pwysig hwnw. Gwelir gwerth arbenig yr ych i genedl o lafur-wyr y ddaear fel yr Israeliaid, oddi wrth y cyf-eiriadau a wneir yn yr Ysgrhythrau at yr am-rywiol ddybenion i ba rai y defnyddid ef. Defnyddiwyd ychain i aredig (*Deut.* xxii. 10; *1 Sam.* xiv. 14; *1 Bren.* xix. 19; *Iob* i. 14; *Amos* vi. 12, &c.); i sathru *ŷd* allan (*Deut.* xxv. 4; *Hos.* x. 11; *Mica* iv. 13; *1 Cor.* ix. 9; *1 Tim.* v. 18); i dynu llwythi, pan y byddent yn gyffredin yn cael eu hieuo yn barau (*Num.* vii. 3; *1 Sam.* vi. 7; *2 Sam.* vi. 6); i gario beichiau (*1 Cron.* xii. 40); bwyteid eu cig (*Deut.* xiv. 4; *1 Bren.* i. 9; iv. 23; xix. 21; *Esa.* xxii. 13; *Diar.* xv. 17; *Neh.* v. 18); a defnyddid hwynt yn yr aberthau. Gwel **ABERTHAU**.

Mewn cyssylltiad â phwysigrwydd ychain yn nhrefnidedd gwledig yr Iuddewon y mae cyfreithiau manwl, y rhai yn drugarog a wnaed gan Dduw er eu hamddiffyniad a'u cadwraeth. Nid oedd safn yr ych fyddai yn dyrnu mewn un modd i gael ei gau; yr oedd i fwynhau gorphwysfa ar y Sabbath yn gystal a'i feistr (*Exod.* xxiii. 12; *Deut.* v. 14); ac yr oedd i gael hyn nid yn unig er lles y bobl, o blegid nis gall anifail wneuthur gwaith heb gymmhorth dyn, ond er ei les ei hun.

Nid oes un ammhuaeth na bu y gyfraith oedd yn gwahardd lladd unrhyw anifail glân, oddi eithr fel "offrwm i'r Arglwydd o flaen y tabernacl," yn ystod yr amser y trigodd yr Israeliaid yn yr anialwch (*Lev.* xvii. 1—6), er ei bod wedi ei bwriadu yn bendant i gadw y bobl oddi wrth eilunaddolaeth, yn foddion i gadw eu ychain a'u defaid, y rhai ni oddefid iddynt eu lladd oddi eithr yn gyhoeddus. Y mae yn sicr mai anfy-nych iawn y defnyddient ychain a defaid fel ym-borth yn ystod y deugain mlynedd o grwydr-iadau; o herwydd hyn yr oedd arnynt chwant cig yn fynych.

Nid hawdd ydyw penderfynu pa un a fyddai yr hen Hebreaid yn arfer dysbaddu eu hanifeil-iaid, ai peidio. Gellir darllen yr adnod yn *Lev.* xxii. 24 mewn dwy ffordd, un ai fel y mae yn y cyfieithiad awdurdodedig, neu fel hyn—"Ni chewch offrymu i'r Arglwydd yr hyn sydd ysig-edig," &c., "ac na wneuch yn eich tir y fath beth." Credai Le Clerc y buasai yn amhossibl defnyddio ych heb ei ddybsaddu i ddybenion

amaethyddol am y buasai yn beryglus. Ar y llaw arall, y mae Michaelis, yr hwn sydd yn dyfynu tystiolaeth bendant Josephus, yn dadleu fod dys-baddiad yn hollol waharddedig, ac yn cyfeirio at awdurdod Niebuhr, yr hwn sydd yn crybwyll y ffaith fod Ewropiaid yn defnyddio ystalwyni yn feirch milwraidd. Yn y dwyrain y mae yn eithaf hysbys nad ydyw meirch yn y cyffredin yn cael eu dysbaddu. Lle y mae pobl yn gyn-nesin â thrin anifeiliaid heb eu dysbaddu, sylwa Michaelis eu bod yn mhell oddi wrth fod mor beryglus ag yr ydym ni, o herwydd ein diffyg o brofiad, yn barod i ddychymygu.

Ymddengys yn eglur, oddi wrth *Diar.* xv. 17, a *1 Bren.* iv. 23, fod gwartheg weithiau yn cael eu porthi i mewn, er fel rheol gyffredinol y mae yn debygol eu bod yn pori yn y gwastratiroedd, neu ar fryniau Palestina. Fod yr Aiphtiaid yn porthi ychain mewn corau, sydd amlwg oddi wrth y darluniau a welir ar y cofadeiladau. Y mae yn ddiammheu y byddai y gwartheg a borent yn rhydd yn y wlad agored yn fynych yn myned yn ffyrnig a gwyllt; canys dylid cofio fod y llew, a bwystflod ysglyfaethus ereill, yn crwydro o amgylch Palestina. Oddi wrth hyn, y mae yn ddiammheu, y cododd y cyfreithiau gyda golwg ar "gornio," a'r ymadrodd "os yr ych oedd yn cornio o'r blaen" (*Exod.* xxi. 28, &c.): ac oddi wrth hyn y gwelir nerth cŵyn y Salmudd yn erbyn ei elynion—"Teirw lawer a'm cylchynasant: gwrdd deirw Basan a'm ham-gylchasant;" *Salm* xxii. 13. Y mae yr arferiad o amgylchynu gwrthdrysychau sydd yn enynn eu drwgdybiaeth yn dra nodweddiadol o wartheg hanner gwyllt.

Ceir ar gofadeiladau yr Aipht ddarluniau o ychain o rywogaeth y cyrn hirion, cyrn byrion, moelion, ac amrywiaeth o ychain India. Dangosant fod gwartheg yr Aipht yn yr hen oesau yn anifeiliaid heirdd; ac y mae yn ddiammheuol y gellir eu cymmyrd hwy fel esampol o wartheg Palestina yn yr cyfnod. "Parhaodd anifeil-iaid yr Aipht," medd y Milwriad H. Smith, "yn nodedig am eu prydfertwch am oesoedd ar ol y gorchfygiad Mahometaidd, ac y mae gwartheg ardderchog yno yn awr; ond ymddengys fod gwartheg Palestina wedi dirywio, o leiaf o ran eu maintioli, er yr amserau Beiblaidd. "Anfynych y gwelir gy'r o wartheg," medd Schubert; "ychain a gwael yw ychain cymmydogaeth Jerusalem; nid ydyw biff a chig llo ond danteithion anghyffredin. Etto, y mae yr ych yn ffynu yn well, ac i'w weled yn fwy mynych, yn nyffryn uchaf yr Iorddonen; hefyd ar Fynydd Tabor, ac yn agos i Nazareth; ond yn enwedig o du y dwyrain i'r Iorddonen ar y ffordd o bont Iacob i Damascus." Sylwa Thomson nad ydyw y perygl i un gael ei gornio wedi darfod

"yn mhlith y gyroedd hanner gwyllt sydd yn crwydro dros y porfeydd breision mewn rhanau neillduol o'r wlad."

YCH GWYLLT. Gwel BUAL.

YD. Y mathau mwyaf cyffredin o ʔd yn Ngwlad Canaan oeddynt wenith, haidd, rhyg, a miled. Nid ydyw ceirch yn cael eu crybwyll ond yn unig gan ysgrifenyddwyr Rabbiniaid. Cyfrifir y cnydau ʔd etto yno yn gymmaint ugain gwaith a'r hyn a heuir, ac yr oeddynt gynt yn llawer mwy na hyny. Nid ydyw "saith dwysen ar yr un gorsen" yn beth anghyffredin yn y dyddiau hyn; *Gen. xli. 22*. Y mae corsen gyda llawer o dwysenau yn beth cyffredin yn ngwenith Palestina; ac wrth gwrs, ʔd collog ydyw. Dichon fod "twr gwenith wedi ei amgylchu & lili" (y rhai y mae yn debygol a dyfent yn y maes gydag ef) yn cyfeirio at yr arferiad o addurno yr ysgubau felly; *Can. vii. 2*. Cedwid gwenith (gwel 2 *Sam. iv. 6*) yn y tʔ i ddybenion teuluaid. Yr oedd "canol y tʔ" yn arwyddo rhan mwy neillduedig na'r ystafell gyffredin lle y croesawid ymwelwyr. Ond cedwir ef yn awr yn fynych mewn ffynnon sych; ac hwyrach fod "malurion ʔd" (2 *Sam. xvii. 19*), wedi ei fwriadu i roddi ar ddeall fod y pydew yn cael ei ddefnyddio felly. O amser Solomon (2 *Cron. ii. 10, 15*)—*h. y.*, fel yr oedd amaethyddiaeth yn cael ei dadblygu dan lywodraeth sefydlog—yr oedd Palestina yn wlad oedd yn allforio ʔd; a chymmerid ei hʔd yn helaeth gan ei chymmydog masnachol Tyrus; *Ezec. xxvii. 17*; gwel hefyd *Amos viii. 5*. Yr oedd "amldra o ʔd" yn rhan o fendith Iacob; *Gen. xxvii. 23*; gwel *Salm lxx. 13*. Hwyrach mai y canlyniad o'r difrod a wnaed gan fyddinoedd Assyria oedd y "selerydd i gnwd yr ʔd" a grybwyllir yn 2 *Cron. xxxii. 28*, a adeiladwyd gan Hezechial (cymmh. 2 *Bren. xix. 29*). Heb y cyfryw amddiffyniad, buasai y wlad yn ei sefyllfa wanaidd wrth drugaredd ysbellwyr yr anialwch.

Yr oedd y cnydau ʔd yn ddarostyngedig i "fallder" a "deifad" (gwel 1 *Bren. viii. 37*) yn gystal, wrth gwrs, ag i dan, trwy ddamwain neu falais; *Ecod. xxii. 6*. Gwel AMAETHYDDIAETH; GWENITH; HAIDD, &c.

Dechreuwyd amaethu ʔd gyntaf, meddir, gan Ceres—yr hon, wedi dysgu y gelfyddyd i'r Aiphitiaid, a wnaed yn dduwies ganddynt yn y flwyddyn 2409 c.c. Priodolir y gelfyddyd o amaethyddiaeth, a'r dull o wneuthur bara o wenith, a gwin o reis, gan y Chineaidd i Ching Noun, olynwyd Fohi, ac ail benadur China, 1998 c.c. Defnyddiwyd ʔd yn ymborth o oesoedd boreuaf y byd; gwel *Ecod. xii. 15*. Y dadforiad cyntaf o ʔd i Loegr ag y mae genym ni hanes am dano, oedd yn fl. 1347. Gwnaed cyfraith yn ei attal yn 1361, a gwnaed deddfau cyffelyb ar ol hyny. Mewn canlyniad i gynnydd llaw-weithfeydd, teimlwyd yn ddwsy o herwydd y cyfreithiau a wnaed yn erbyn dadforiad ʔd, a llaiciwyd ychydig arnynt yn 1773. Yn 1815, pasiwyd cyfraith yn goddef ei ddadforiad di-doll, pan y byddai gwenith yn 80s. y chwarter. Yn ystod y dadleuon ar y mesur hwn, ymgynnulodd torfeydd o derfysgwyr yn Llundain, a niweidiwyd llawer o dai ei gefnogwyr, Ionawr 28ain, 1815, a chymmerodd terfysg le yn Westminster o'r fed i'r ʔfed o Fawrth, yn yr un flwyddyn. Wedi pasio y mesur ʔd yn Nhŷ y Cyffredin, gwrthodwyd ef gan Dʔ yr Arglwyddi,

trwy adran a gynnygiwyd gan y Duc o Wellington, ac a gariwyd trwy fwyafrit o 4, ar y dydd cyntaf o Fehefin, 1827. Ar y 15fed o Orphenaf, 1828, pasiwyd y gyfraith a elwid '*sliding scale*,' trwy yr hon y caniatwyd i wenith gael ei ddadforio trwy dalu treth o 1p. 5s. 8c. y chwarter, pa bryd bynag y byddai canolbris Lloegr oll o dan 62s.; o 62s. i 63s., 1p. 4s. 8c.; ac felly ei raddol leihau i 1s. pan y byddai y canolbris yn 73s., ac uchod. Ar y 29ain o Ebrill, 1842, pasiwyd y gyfraith 5 Vict. c. 14—sef, ail gyfraith y '*sliding scale*,' yr hon oedd yn rheoleiddio y dreth ar wenith yn ol cyfartaledd ei bris, o 1p. i lawr i 1s. Ar y 26ain o Fehefin, 1846, derbyniodd Mesur Dadforiad Yd, a ddygwyd i mewn gan Syr Robert Peel (9 a 10 Vict. c. 22), y cyd-syniad brenhinol; drwy yr hwn y gostyngwyd y dreth ar ʔd i 4s. pan y gwerthid ef am neu uwch law 53s. y chwarter, hyd Chwef. 1af, 1849. Ar ol y diwrnod hwnw daeth y dreth yn 1s. y chwarter ar bob math o ʔd a ddadforiwyd i'r Deyrnas Gyfunol, am unrhyw bris. Dilëwyd y dreth o 1s. drachefn trwy gyfraith a basiwyd Mehefin 24ain, 1869. Ar y 24ain o Fehefin, 1828, agorwyd Marchnada Yd, Mark Lane, Llundain, yr hon a gostiodd 90,000p. Gwnaed y farchnada hon yn lle un a adeiladwyd yn 1747.

YDWYF: enw a roddodd yr Arglwydd arno ei hun wrth Moses pan yn ei anfon i waredu yr Israeliaid o'r Aipht. "YDWYF YR HWN YDWYF. YDWYF a'm hanfonodd stoeh." *Ecod. iii. 14*. Yn *adn. 13*, y mae Moses, fel llysgenhadwr oddi wrth Dduw, yn gofyn am gyfarwyddyd neillduol ganddo, ynghylch yr hyn a ddywedai wrth y bobl. Gan nad ydyw llysgenhadon i siarad eu geiriau eu hunain, ond geiriau yr hwn sydd yn eu hanfon hwynt, a chan fod Duw yn cael ei alw wrth lawer o enwau, yr oedd o bwys wrth ba enw y crybwyllid ef yn awr wrthynt; yn enwedig gan fod llawer o'r enwau yn cael eu camddefnyddio, trwy gael eu cymmhwysio at eilunod. Y mae yn debygol fod yr Israeliaid y pryd hwn wedi dyfod yn eilun-addolwyr, a bod ganddynt, fel yr Aiphitiaid, lawer o dduwiau; am hyny y byddai arnynt eisieu gwybod enw Duw Moses. I'r pwrpas hwn sylwa rhai fod Duw, pan y mae efe yn barnu, yn cael ei alw yn "Elohim;" pan yn rhyfela, "Sabaoth, Arglwydd y lluoedd;" a phan yn honi trugaredd, "Iehofah." *Ecod. xxxiv. 6*. Modd bynag, yr oedd gan Moses reswm da (er nad yw yn ymddangos yn y testyn) pa ham y gofynnodd efe y cwestiwn; ac y mae Duw trwy ei ateb yn profi ei fod yn foddllawn iddo ei ofyn. "Ydwyf yr hwn Ydwyf." Yn ol y Deg a Thrigain, "Ydwyf yr hwn Ydwyf yn hanfodi." Yn ol yr Hebraeg, "Byddaf yr hyn a fyddaf." Canys y mae yr amser dyfodol yn fynych yn yr Hebraeg yn cael ei ddefnyddio am yr amser presennol; ac y mae yn arwyddod Bod tragwyddol a hunan-hanfodol, yn ol ymmodd yr apostol yn *Heb. xiii. 8*; *Dad. xvi. 5*; a bod anamgyffredadwy ac annibynol, ar yr hwn y mae pob peth arall yn dibynu am eu dechreuad a'u parhâd; ac hefyd bod amser yn cyflawni ei addewid, gan ei fod yn meddu gallu anwrthwynebol ac ewyllys anghynewidiol i gyflawni ei air.

YEZIDIAID: sect ddwyreiniol, a elwir felly ar ol ei sylfaenydd, Yezid, tywysog Arabaidd, yr hwn a laddodd ddau o feibion Ali, tad-ynghyfraith Mahomet; am yr hyn yr ystyrir ef

yn lleiddiad dyn, ac yn heretic, a ffeiddid ei ddilynwyr gan yr holl Fahometiaid. Cyfrifai M. Le Fevre, yn y ganrif ddiweddfaf, fod y sect hon y pryd hwnw yn rhifo tua dau can mil yn Persia a Thwrci; ond yr oeddnt i'w cael yn benaf yn mynyddoedd Sangara. Y maent yn ddau fath; sef, y du a'r gwyn, fel eu gelwir. Y blaenaf ydyw eu mynachod, neu *fakiriaid*. Y mae y rhai diweddfaf yn ymwiogo fel y Tyrciaid, gydag ychydig o wahaniaeth; ond nid ydynt yn enwaedu ar eu plant, oddi eithr pan y gorfodir hwy i wneyd hyny gan y Mahometaniaid —y rhai a gasêir ganddynt i'r fath raddau, fel pan feiddhiant rhyw greadur yn eu digofaint, y galwant ef yn 'Fahometan.' Y maent yn fwy cyfeillgar gyda'r Cristionogion, am nad ydynt yn cael eu gorthrymu ganddynt. Professant eu bod yn credu yn y Beibl ac yn y "*Coran*," er nad ydynt yn darllen y naill na'r llall, ac y maent yn hynod o anwybodus. Y maent yn arfer bod gyda'u gilydd yn gwmmia, fel yr Arabiaid, ac yn newid lle eu preswylfod yn fynych; ond nid oes ganddynt leoedd o addoliad. Y maent yn hoff iawn o win, ac weithiau galwant ef yn "waed Iesu Crist;" oddi wrth yr hyn y tybir eu bod yn ei ddefnyddio yn grefyddol rai gweithiau; ac hefyd y maent yn dymuno bod ar delerau da a'r diafol; ac o ganlyniad, nid ydynt yn siarad yn gâs am dano, a'r enw a roddant arno ydyw y "penaeth mawr."

YMARWEDDIAD: buchedd, rhodiad, neu ymddygiad dyn. Cyfeirir yn y Testament Newydd at ddau fath o ymarweddiad: gelwir un yn "ofer ymarweddiad"—yn ymarweddiad gwag a difudd (1 *Pedr* i. 18); a gelwir y llall yn "ymarweddiad sanctaidd" (2 *Pedr* iii. 11). Y mae y cyntaf yn codi ar egwyddor ddrwg, ac yn groes i Air Duw, ac yn felddith i'r dyn ei hun, ac i bawb o'i amgylch; yr olaf yn codi oddi ar egwyddor dda, yn unol â Gair Duw, ac yn felddith i bawb o'i amgylch. Ystyr y gair gwreiddiol am ymarweddiad yn *Phil.* iii. 20, ydyw gwladwriaeth, dinas, neu gymdeithas:—"Ein gwladwriaeth ni sydd yn y nefoedd." "Ein dinas ni sydd yn y nefoedd." Yr ydym ni yn ymddwyn fel dinasyddion y nefoedd, gan ystyried ein hunain fel dinasyddion yr Ierusalem Newydd, ac heb fod yn ddim ond dyeithriaid a phererinion ar y ddaear. Am hyny yr ydym yn cefnogi manteision y gymdeithas ogoneddus hono, yn dyegu ei harferion, ac yn ymddwyn yn deilwng o'n perthynas â hi.

YMBLEIDIO: ffurfio plaid, glynu wrth blaid, a meithrin ybrwyd plaid, yr hyn sydd yn hollol groes i ysbryd Cristionogaeth. "Na byddo ymbleidio yn eich plith;" 1 *Cor.* i. 10. Gan ei fod yn amhosibl rhannu Crist, rhaid fod y cyfryw ymbleidio yn ynyfod ac yn bechadurus iawn. "Gan nad oes ond un Pen," medd Hodge, "nis gall fod ond un corph." Y mae yr eglwys i fod yn un, am nad oes ond un Crist. Ac yn yr ail le, am nad oes ond un dysgawdwr yn ganolbwynt undeb i'r eglwys. Nid gan ei dysgawdwr y cafodd yr eglwys ei phrynu a'i gwaredu, ac nid yw ei haelodau wedi rhwymo eu hunain i ymlynu wrth y naill ddysgawdwr mwy na'r llall. Yr oedd yr ymbleidiau hyn, gan hyny, yn cyfodi, ar un llaw, oddi ar anghof o'r berthynas sydd rhwng yr holl Gristionogion fel eu gilydd â Christ: ac ar y llaw arall, oddi ar gamsyniad am y berthynas sydd rhwng credinwyr

a'u dysgawdwr." Nid oes dim yn gwneuthur mwy o niwed i eglwys Dduw nag ymbleidio, ymrysonau, ac ymraniadau. Y mae hyn, y rhan amlaf, os nad bob amser, yn codi oddi ar anghariaid a chenfigen: 1 *Cor.* iii. 3; *Gal.* v. 20.

YMBORTH. Gwel **BRWYD.**

YMDDIRIED: hyder, cred, goglud, dibyniad ar, a disgwyliad wrth. Y mae y gair *ymddiried* yn yr Ysgrifthyrau yn gyffredinol yn arwyddo yr un peth a chredu. Dylai ein ymddiried yn yr Arglwydd fod, 1. Yn ddiragrith a hollol—ynddo yn unig ac nid mewn dim arall, ac nid mewn rhan ynddo ef, ac mewn rhan ynom ein hunain: *Diar.* iii. 5, 6. 2. Yn gyffredinol, gyda golwg ar achos ein heneidiau, a'n hamgylchiadau bydol—pethau y byd hwn a'r byd a ddaw: 1 *Pedr* v. 7. 3. Yn barhaus, ar hyd ein hoes, ac yn mhob amgylchiad: *Esa.* xxvi. 4. 4. Gyda disgwyliad bywiog am ei fendith: *Mica* vii. 7. Y mae y gefnogaeth sydd genym i ymddiried ynddo yn codi, 1. Oddi wrth ei haelioni a'i drugaredd: *Rhuf.* viii. 32; *Salm* lxxxiv. 11. 2. Ei allu: *Iago* i. 17. 3. Ei berthynas â ni fel ein Creawdwr, ein Cynnaliwr, a Duw ein hiachawdwriaeth: *Salm* ciii. 13. 4. Ei addewidion i ni yn y Gair am holl angenheidiau corph ac enaid, mewn amser ac i dragwyddoldeb: *Esa.* xxxiii. 16. 5. Ei ymddygiad yn mhob oes tuag at y rhai a ymddiriedasant ynddo: *Gen.* xlviii. 15, 16; *Salm* xxxvii. 25. Y mae dedwyddwch y rhai a ymddiriedant ynddo ef yn sawr, os ystyriwn, laf, Eu diogelwch: *Salm* cxxv. 1. 2il, Eu gwroldeb: *Salm* xxvii. 1. 3ydd, Eu heddwch: *Esa.* xxvi. 3. 4ydd, Eu cymmeriad a'u ffirwythlonrwydd: *Salm* i. 3. 5ed, Eu diwedd tawel a chysurus: *Salm* xxxvii. 37; *Iob.* v. 26, Gwel **FRYDD.**

YMDRECHWR. Gwel **CAMPAU OLYMPAIDD.**

YMENYN: llaeth ceuledig, i'w wahaniaethu oddi wrth laeth croyw. Yn *Gen.* xviii. 8, crybwyllir ymenyn a llaeth yn mhlith y pethau a osododd Abraham ger bron ei ymwelwyr nefol: cymmh. *Barn.* v. 25; 2 *Sam.* xvii. 29. Cynnygir llaeth yn gyffredinol i deithwyr yn Mhalestina mewn sefyllfa geuledig neu sŵr, mor dew yn mron ag ymenyn. Ac yn *Deut.* xxxii. 14, yr ydym yn cael "ymenyn gwartheg" (neu yn ol y gwreiddiol, 'llaeth gwartheg') yn mhlith y bendithion, y rhai yr oedd Israel wedi eu mwynhau; lle, fel yr ymddengys, y mae llaeth gwartheg yn cael ei gyferbynu â llaeth defaid. Yn y ddwy adnod yn *Iob* (xx. 17; xxix. 6), lle y mae y gair "ymenyn" yn digwydd, mwy priodol fyddai ei gyfieithu 'llaeth,' a gellir dyweyd yr un peth am *Salm* lv. 21, yr hon y dyldid ei chymharu ag *Iob* xxix. 6. Yn *Diar.* xxx. 33, tybia Gesenius mai caws a feddyllir, gan fod y gair gwreiddiol yn arwyddo gwasgiad, yn hytrach na chorddi. Nid oedd ymenyn mewn arferiad yn mhlith y Groegiaid a'r Rhufeiniaid ond yn unig i ddybenion meddygol; ond nid ydyw y ffaith hon o un pwys gyda golwg ar ei absenoldeb o Palestina. Crybwylla Robinson fod ymenyn yn cael ei ddefnyddio yn y dyddiau hyn, ac hefyd y dull o'i gorddi; ac oddi wrth hyn, gallwn yn ddiogel gasglu fod y gelfyddyd o wneuthur ymenyn yn hysbys i'hen drigolion y wlad, gan nad oes yn mron ddim cynfnewidiad wedi cymmyrd lle yn arferion pobl

Palestina yn ystod canrifoedd. Byddai Cristionigion yr Aipht yn llosgi ymenyn yn eu lampau, yn lle olew, yn y drydedd ganrif. Yn Africa, gwneir ymenyn llysieuol o ffrwyth y pren a elwir *shea tree*; ac y mae ei fias yn gryfach nag unrhyw ymenyn a wneir o laeth buwch. Bu treth o bum swllt y canpwys ar ddadforiad o ymenyn tramor yn y wlad yma; yr hon, yn 1859, a gynnrychodd 104,587*p.* ar 421,354 o ganpwys. Ond diddymwyd hi yn 1860.

YMGELEDD: amddiffyniad, cymmorth, gofal, arolygiaeth. Y mae y gair Hebraeg a gyfieithir "ymgeledd" yn arwyddo ymweled. "A' th ymgeledd (ymweliad) a gadwodd fy ysbryd." Y drychfeddl yw, fod Duw wedi gwyllo drosto, ac wedi ei gadw ef, ac mai ei ymweliad parhaus a gadwodd, a gynnaliodd, ac a gysurodd ei ysbryd; ac oni buasai am hynny, y buasai efe wedi llwfrhau, a suddo mewn digalonid. Defnyddir y gair, yn *Gal.* iv. 2, i ddynodi golygwyr a noddwyr—"Y mae efe dan ymgeleddwyr a llywodraethwyr." Y mae y blaenaf o'r ddau air hyn yn golygu yn fwyaf neillduol gwarcheidwaid neu ymddiriedolwyr, cynnrychiolwyr cyfreithiol yr etifedd, y rhai a gymmerent ofal am ei berson, ynghyd â'i addysg a'i ddygiad i fyny; tra y mae "llywodraethwyr" yn golygu goruchwylwyr, y rhai a ofalent am ei dŷ a'i feddiannau. Er ei fod yn etifedd, yr oedd angen ymgeleddwyr arno, o herwydd ei fod dan oed. Amcan y geiriau ydyw dangos sefyllfa wanaid ac amherffoeth yw egriwys dan yr hen oruchwylineth.

YMHERAUDDWR—WYR (*Imperator: Emperor*). Yn mysg y Rhufeiniaid boreuol byddai y teitl o *ymherawdur* (*imperator*) yn cael ei roddi trwy floeddadau gorfolleddu y milwyr yn y gweryll, a chan bleidlais y senedd yn Rhufain, ar gadlywydd a enwogasai ei hun trwy ladd rhyw nifer neillduol o'r gelynon.—Tacitus, "*Annals*," iii. 74. Yn raddol ymestynnodd y term, a chymmhwysid ef at unrhyw gadlywydd a anfonid allan ar ryfelgyrch o bwys; ond yr oedd yn parhau i fod yn deitl a roddid i ddynodi anrhydedd arbenig. Cymmerodd Julius Cæsar ef fel cynenw (*Imperator Julius Cæsar*), arferiad a ddilynwyd gan ei olynwyr, fel y gellir gwled ar eu harian bathol; o'r hyn y ceir esampl yn yr arian a fathwyd gan Antonius, Aurelius, &c. Ar y tu arall i'r arian bathol hyn, yn nheyrnasiad Aurelius, yr oedd yn gerfiedig "*Imp. VII.*"—hynny yw, ymherawdur yr wythfed waith; yr hyn a ddengys, fel y gellir profi trwy esamplau, fod yr ymherawdwyr Rhufeinaid yn cymmeryd y teitl yn fynych ar achlysuron arbenig, pan y byddent hwy, neu ynte eu cadfridogion, wedi ennill brwydr bwysig. Nid oedd y teitl hwn o ymherawdur, gellir sylwi, o dan yr ymherawdwyr boreuol, i'w ystyried fel yn dynodi unrhyw allu neu awdurdod penadurol. Rhoddid ef ar bersonau ereill ar yr achlysur o lwyddiant milwraidd mawr, a hynny mor ddiweddar ag amser Hadrian; ac fe allai hefyd yn ddiweddarach.

Ar ol amser Antonines, ymddengys fod y teitl o ymherawdur wedi dyfod yn raddol i arferiad cyffredin, fel un o'r teitlau a roddid ar benadur y byd Rhufeinaid, er fod y gair *princeps* (ymadrodd yn golygu penaeth, tywysog, neu arglywydd) wedi ei ddefnyddio am amser maith fel yn arwyddo yr un gradd ac awdurdod. Y mae yn anhawdd penderfynu yn fanwl pa bryd y

daeth y gair *ymherawdur* i gael ei ddefnyddio yn hollol er gosod allan y penadur llywodraethol yn Rhufain. Yn ei arweiniad i mewn i'r deddflyfr "*De Conceptione Digestorum*," y mae Justinian yn cymmeryd y teitl hwn—Ymherawdur Cæsar Flavius Justinianus, &c. Yn y rhagarweiniad i'r "*Institutes*," defnyddia Justinian yr ymadroddion ei "fawrhydi ymherodrol" i osod allan ei awdurdod penadur, ac etto yn yr un paragraph y mae yn galw ei hun *Princeps*—term oedd wedi diagyn i lawr o ddyddiau y Weriniaeth, ac yn arwyddo y flaenoriaeth a roddid i un o selodau neillduol y senedd. Mabwysiadwyd y teitl hwn gan Augustus fel y teitl o urddas y teimlid lleiaf o genfigen tuag ato, a chymmhwyswyd ef wedi hynny at ei olynwyr.

Oddi wrth ymherawdwyr y gorllewin y disgynnodd y teitl hwn, yn b. A. 800, i Charlemagne, neu Siarl Fawr, sylfaenydd ail ymherodraeth Almaenaidd y gorllewin. Pan ddaru y gangen Almaenaidd o deulu Charlemagne, y gwnaed y goron ymherodrol yn un etholiadol, a pharhaodd i fod felly hyd y ganrif ddiweddar. Rhoddwyd heibio y teitl o Ymherawdur yr Almaen gan Francis II., yr hwn a gymmerodd yn ei le y teitl o Ymherawdur Awstria. Ond fe ddaru i Frederick William, brenin Prwsia, adnewyddu y teitl o Ymherawdur yr Almaen, a'i gymmeryd arno ei hun yn y fl. 1871. Defnyddiwyd y teitl ymherodrol gan Napoleon Fawr yn Ffrainc, a chan Napoleon III. wedi hynny. Ond nid oes yn awr ond penaduriaid Awstria, Rwsia, a Phrwsia yn eu defnyddio yn Ewrop. Darfu i benaduriaid Rwsia, ynghylch y flwyddyn 1520, gyfnewid y teitl o dduc neu ucheldduc Rwsia, am yr un o Czar neu Tzar. Mewn amseroedd boreuol, haerid gan y rheithofyddwyr fod perchenogiad o'r goron ymherodrol yn rhoddi i ymherawdwyr yr Almaen, fel penaduriaid y byd mewn enw, uchafiaeth ar holl frenhinoedd Ewrop, er na cheiswyd erioed i gario hynny allan yn ymarferol, a'u bod yn gwadu bodolaeth unrhyw ymherodraeth arall: ond er hynny y mae yn eithaf sicr fod amryw o frenhinoedd Ffrainc yn galw eu hunain yn ymherawdwyr. Mewn breinlen a roddwyd ganddo i Oswald, esgob Winchester, galwai y brenin Edgar ei hun yn *basileus*; yr hwn sydd yn mron yn gyfystyr â'r gair *ymherawdur*. Alfonso VII. hefyd, yn y ddeuddegfed ganrif, a lwai ei hun yn ymherawdur Yspañ. Yn 1876, pasiwyd deddf ffol, a di-aw am dani, yn senedd Prydain Fawr yn gwneyd y frenhines Victoria yn Ymherodres India; a gwnaed y cyhoeddiad ffurfiol o honi yn Delhi, gan arglywydd raglaw India, ar y 1af o Ionawr, 1877.

YMLUSGIAID: anifeiliaid heb draed, neu y cyfryw draed byrion fel y maent yn ymddangos yn ymlugo ar y llawr. Rhestrir seirph, locustiaid, a llyndys yn mhlith yr ymlusgiaid. Y mae yr Hebreaid yn rhoddi pysgod hefyd yn mhlith yr ymlusgiaid (gan nad oes ganddynt draed), beth bynag fo eu natur neu eu ffurf; *Gen.* i. 21.

YMNELLDUAETH. Gwel ANGHYDFFURFLAETH.

YMPRYD: ymattaliad gwirfoddol hollol, neu mewn rhan, oddi wrth fwydydd; yn enwedig yr ymattaliad hwnw gan arferir pan yn ymstwg yn edifeiriol am bechod, gan ymbil am drugaredd; *Barn.* xx. 26; *Mat.* xv. 32. Yr unig ymadrodd a ddefnyddir yn y gyfraith i ddynodi yr arferiad

crefyddol o ymrydio yw "cystuddio yr enaid;" *Lef.* xvi. 29—31; *xxiii.* 27; *Num.* xxx. 13.

Un ymryd yn unig a orchymynwyd gan y gyfraith; sef, ar ddydd gŵyl y Cymmod. Ni chrybwyllir am unrhyw ymryd cyfnodol arall yn yr Hen Destament, oddi eithr yn *Zech.* vii. 1—7; viii. 19. Oddi wrth yr adnodau hyn, ymddengys fod yr Iuddewon, yn ystod eu caethiwed, yn ymrydio bedair gwaith yn y flwyddyn—yn y pedwerydd, y pummed, y seithfed, a'r degfed mis. Pan oeddynt wedi dechreu adeiladu yr ail deml, anfonodd y rhai oeddynt wedi aros yn Babilon genadwri at yr offeiriad yn Ierusalem i ofyn, pa un a ddydlir rhoddi i fyny gadw ymryd y pummed mis. Cymmerodd y prophwyd achlysur i geryddu yr Iuddewon am yr ysbryd amhriodol yn yr hwn yr oeddynt wedi cadw ymryd y seithfed mis, yn gystal ag ymryd y pummed mis (vii. 5—6); ac wedi hyny (viii. 19), gan roddi gwedd efengylaidd i'r pwngc, y mae yn dywedyd y trôir y pedwar ymryd yn "llawenydd a hyfydwch." Nid ydyw *Zechariah* ond yn unig yn gwahanisethu yr ymrydiau oddi wrth y misoedd yn y rhai y cedwid hwynt; ond y mae y "*Mishna*" ac S. Jerome yn rhoddi hanes rhyw ddigwyddiadau hanesiol, y rhai y bwriadwyd hwynt i gadw coffadwriaeth am danant; sef,

Ymryd y pedwerydd mis.—Toriad llechi y gyfraith gan Moses (*Exod.* xxxii.), ac ystormiad Ierusalem gan Nebuchodonosor: *Ier.* lii.

Ymryd y pummed mis.—Dyohweliad yr ysbwyr, &c. (*Num.* xiii.; xiv.), a llosgiad y deml gan Nebuchodonosor, a thrachefa gan Titus; ac arddiad i fyny safle y deml, gyda chwymp Bether, yn yr hon yr oedd nifer mawr o Iuddewon o Ierusalem wedi cymmeryd noddfa yn amser Hadrian.

Ymryd y seithfed mis. — Llwy'r anrheithiad Ierusalem gan Nebuchodonosor, a marwol-aeth Gedaliah; 2 *Bren.* xxv.

Ymryd y degfed mis.—Derbynriad y newydd gan Ezeziel, a'r caethion ereüll yn Babilon, am ddinystyr Ierusalem.

Y mae rhai digwyddiadau ereüll a grybwyllir yn y "*Mishna*" yn cael eu gadael allan fel rhai dibwys. O'r rhai a enwir uohod, nis gallai fod dim a wnelai amryw o honant a'r ymrydiau yn amser y prophwyd. Mae'n ymddangos, oddi wrth y dull yn mha un y mae efe wedi eu cysylltu hwynt ynghyd, mai amcan gwreiddiol y pedwar mis oedd cadw coffadwriaeth am yr amgylchiadau cysylltiedig y dechreuad y caethiwed, a bod y digwyddiadau eraill wedi eu cysylltu a hwynt ar ol hyny, ar sail rhyw gyd-darwriad gwirioneddol neu ddychymygol yn yr amser y cymmerasant le. Gyda golwg ar ymryd y pummed mis, o leiaf, nid oes unrhyw amhheuaeth nad oedd yr Iuddewon yn ei gymmhwyso yn hollol at ddinystyr y deml, a bod S. Jerome yn iawn wrth ystyried y ffaith nad oedd iddo mwyach un amcan ar ol dechreu adeiladu y deml newydd fel rheswm digonol dros beidio ei gadw. Gan fod yr ymryd hwn, yn gystal a'r tri ereüll, yn cael ei gadw etto yn y Calendar Iuddewig, rhaid i ni gasglu, naill ai nad oedd yr offeiriad yn cytuno ag Iuddewon Babilon, neu fod yr ymryd, ar ol cael ei roddi i fyny am amser, wedi ei adnewyddu ar ol dinstyr y deml gan Titus.

Y mae nifer yr ymrydiau blynyddol yn y Calendar Iuddewig wedi eu lliosogi i wyth-arthugain—rhestr o ba rai a roddir gan Reland.

Yn achlysurol, cedwid ymrydiau cyhoeddus, i arddangos ymstyngiad cenedlaethol o herwydd pechod neu anffawd, neu i ofyn am y ffafwr Ddwyfol gyda golwg ar ryw anturiaeth fawr, neu ryw berygl bythgofiadwy. Pan y byddai y perygl yn fawr, ymddengys y byddai y proclamastrwn yn cael ei wneuthur gyda chwythad udgyrn; *Ioel* ii. 1—15. Cofnodir yr enghreifftiau canlynol o ymrydiau hollol genedlaethol:—Casglodd Samuel "holl Israel" i Mispah, a chyhoeddodd ymryd, gan, ar yr un pryd gylawni math o ddefod arwyddlunol o buredig-aeth, pan gyffesodd y bobl eu pechod yn gwasanaethu Baalim ac Astaroth (1 *Sam.* vii. 6):—appwyntiodd Iehosaphat un i'r "trwy holl Iudah" pan yr oedd yn parotol y rhyfel yn erbyn Moab ac Ammon (2 *Cron.* xx. 3):—yn nheyrnasiad Iehoiacim, cyhoeddwyd un i'r "holl bobl yn Ierusalem, i'r holl bobl a ddaethent o ddinasoedd Iudah i Ierusalem," pan y darllenwyd prophwydoliaeth Ieremiah yn gyhoeddus gan Baruch (*Ier.* xxxvi. 6—10):—tri diwrnod ar ol gŵyl y Pebyll, pan y gorphenwyd yr ail deml, "meibion Israel a ymgynnullasant mewn ymryd, ac mewn sachliani, a phriidd arnadynt," i wrandaw ar ddarlleniad y gyfraith, ac i gyffesu eu pechodau; *Neh.* x. 1. Ceir cyfeiriadau at ymrydiau cyffredinol gan y prophwydi (*Ioel* i. 14; ii. 15; *Esa.* lviii.), a chrybwyllir am ddau o'r cyfryw yn llyfrau y Maocabiaid: 1 *Macc.* iii. 46—47; 2 *Macc.* xiii. 10—12.

Y mae cryn nifer o enghreifftiau o ddinasoedd a chyrrh o ddynion yn ymrydio ar achlysuron oedd yn dal perthynas arbenig a hwynt. Yn nyddiau Phinees, wŷr Aaron, pan yr oedd gwŷr Iudah wedi eu gorchfygu gan wŷr Benjamin, hwy a ymrydiasant wrth ymbarotol erbyn brwydr arall: *Barn.* xx. 26. Ymrydiodd Dafydd a'i wŷr hefyd am ddiwrnod o herwydd marwolaeth Saul (2 *Sam.* i. 12): ac ymrydiodd gwŷr Iabes Gilead saith niwrnod hefyd ar gladdedigaeth Saul; 1 *Sam.* xxxi. 13. Appwyntiodd Iezebel, yn enw Ahab, ymryd i drigolion Iezreel—i hynodi, fel yr ymddengys, y gospedigaeth oedd ar gael ei gweinyddu ar Naboth; 1 *Bren.* xxi. 9—12. Cyhoeddodd Ezra ymryd i'w gymdeithion wrth afon Ahaf, pan yr oedd efe yn gofyn am help ac arweiniad Duw yn y gwaith yr oedd efe ar ymgymmyd ag ef; *Ezra* viii. 21—23. Pan yr oedd Esther yn myned i eiriol gydag Ahasferus, hi a orchymynodd i Iuddewon Susan beidio bwyta nac yfed am dri diwrnod: *Esth.* iv. 16.

Fe allai y gellir cael profion yn y bennod gyntaf a'r ail o Lyfr *Ioel* fod ymrydiau o herwydd tywydd drwg a newyn yn cael eu cynnal.

Cydnabyddir ymrydiau personol achlysurol mewn un adnod yn y gyfraith; *Num.* xxx. 13. Ceir llawer iawn o enghreifftiau o bersonau yn ymrydio dan ddyllanwad gofid, poen, neu bryder: 1 *Sam.* i. 7; *xx.* 34; 2 *Sam.* iii. 34; xii. 16; 1 *Bren.* xxi. 27; *Ezra* x. 6; *Neh.* i. 4; *Dan.* x. 3. Wrth gwrs, y mae ymrydiau Moses (*Exod.* xxiv. 18, xxxiv. 28; *Deut.* ix. 18) ac Elias (1 *Bren.* xix. 8) am ddeugain niwrnod, i'w hystyried fel gweithredoedd arbenig o ddysgyblaeth ysbrydol, ac fel cysgodau gwanaidd, ond hynod, o'r ymryd hwn yn anialach Iudea, yr hwn sydd yn taffu goleuni ar bob gwir ymryd.

Yr unig gyfeiriadau yn y Testament Newydd at ymrydiau Iuddewig yw y crybwylladau am "yr ymryd" yn *Act.* xxvii. 9 (yr hwn, fel y

deallir yn gyffredinol, oedd yr ymryd ar ddydd y cyfmod), a'r cyfeiriadau at yr ymrydiau wythnosol: *Mat.* vi. 16, a ix. 14; *Marc* ii. 18; *Luc* v. 33, xviii. 12; *Act.* x. 30. Dechreuodd ymrydiau beth amser ar ol y caethiwed. Cedwid hwynt ar yr ail a'r pummed dydd o'r wythnos; y rhai, gan eu bod wedi eu pennodi fel dyddiau ymryd cyhoeddus, a ddewiswyd, fel yr ymddengys, i'r ymrydiau gwirfoddol hyn. Dywed y "*Gemara*" eu bod wedi eu dewis o herwydd ddarvoud Moses fyned i ben Mynydd Sinai ar y pummed dydd, a dyfod i lawr ar yr ail.

Rhagfynegir amser o ymryd i gredinwyr yn Nghrist yn *Mat.* ix. 15, a rhoddir gocheliad ar y pwngc yn *Mat.* vi. 16—18. Siaredir am ymryd a gweddi fel ffynnonellau mawrion nerth ysbrydol yn *Mat.* xvii. 21; *Marc* ix. 29; 1 *Cor.* vii. 5.

Cedwid yr ymrydiau Iuddewig gydag amrywiol raddau o fanylrwydd. Weithiau, llwyr ymattelid oddi wrth fwyd: *Esth.* iv. 16, &c. Ar achlysuron eraill, ymddengys nad oeddynt ond yn unig yn cyfyngu eu hunain i fwyd syml: *Dan.* x. 3. Ceir rheolau yn y "*Talmud*" gyda golwg ar y dull yn yr hwn y dylid ymrydio ar achlysuron neillduol. Yn ol Josephus, ystyrir fod ymryd y dydd yn terfynu gyda machlud haul; ac y mae Jerome yn siarad am yr Iuddewon ymrydiol fel rhai a ddisgwyliant yn awyddus am godiad y sêr. Ni chedwid ymrydiau ar y Sabbothau, y newydd-loerau, y gwyliau mawrion, na dyddiau y Purim a'r Cyssegriad.—*Judith* viii. 6.

Byddai y rhai a ymrydient yn fynych yn ymwisgo mewn sachllan, neu yn rhwygo eu dillad, ac yn rhoddi lludr ar eu penau, neu yn cerdded yn droednoeth: 1 *Bren.* xxi. 27; *Neh.* ix. 1; *Salm* xxxv. 13. Ond yr hyn oedd yn cyfansoddi gwir werth ymryd yn ngolwg Duw oedd yr hyn a amlygir yn yr hen air a ddefnyddir yn y gyfraith; sef, "cystuddio'r enaid." Dengys rhybuddion mynych a bygythion llymion y prophwydi mor dueddol oedd yr Iuddewon, yn eu hymrydiau ffurfiol, i gollu y drychfeddwl o ddysgyblaeth ysbrydol, ac i edrych arnynt fel pethau oeddynt ynddynt eu hunain yn foddion i ennill ffafwr Duw; neu, mewn ysbryd gwaeth fyth, i wneuthur arddangosiad o honnynt mewn trefn i ymddangos yn grefyddol ger bron dynion: *Esa.* lviii. 3; *Zech.* vii. 5, 6; *Mal.* iii. 14; cymmh. *Mat.* vi. 16.

Pa mor ysgafn bynag yr edrycha rhai ar ymrydiau crefyddol, ymddengys ei fod yn cael ei arfer o'r amser boreuaf gan y rhan fwyaf o genedl-oedd hynaf ac enwocaf byd. Yr oedd gan yr Aiphtiaid, y Phoeniciaid, a'r Assyriaid eu hymrydiau, yn gystal a'r Iuddewon. Haera Porphyry y byddai yr Aiphtiaid bob amser, cyn eu haberthau sefydlog, yn ymrydio am lawer o ddyddiau; weithiau am chwech wythnos. Ymrydiai y Groegiaid i raddau helaeth yn yr un dull. Yn Rhufain, ymrydiai brenhinoedd ac ymherawdwr. Dywedir wrthym hefyd fod gan Ninna Pompilius, Iulius Caesar, Augustus, Vespasian, ac eraill, eu dyddiau ymryd sefydlog; a chedwid hwy mor fanwl gan Iulian y Gwrthgiliwr, fel yr oedd efe yn hyn yn rhagori hyd yn oed ar yr offeiriad eu hunain. Mynych yr ymrydiai y Pythagoreaid yn llym am amser maith; a dywedir y byddai Pythagoras, eu meistir, yn ymrydio am ddeugain niwrnod gyda'u gilydd. Y mae gan y Brahminiaid a'r Chinaid hefyd eu hymrydiau sefydlog.

YMAHANWYR. Y mae amrywiol gyrph crefyddol wedi derbyn yr enw hwn, neu wedi cael eu galw wrtho. Mewn amserau Pabaidd, gelwid Protestaniaid weithiau felly, a chondemnid hwynt fel y cyfryw. Mewn amserau mwy diweddar, yr oedd y boneddwr tra adnabyddus, John Walker, o Dublin, yn weinidog ar gorph o Ymwahanwyr manwl, y rhai a wrthodent gymmuno gydag unrhyw blaid arall. Blaenorid corph arall o Ymwahanwyr Iuddewig gan Mr. Kelly. Y mae Ymwahanwyr yn fynych yn myned yn bobl feilchion a chwyddedig, ac y maent yn condemnio cyrph eraill yn ddiarbed. Credant fod ganddynt hawl i feio a chondemnio pawb sydd yn coleddu syniadau gwahanol iddynt hwy.

YMWYBYDDIAETH. I. Ymwybyddiaeth, fel gweithrediad meddyliol. Y wybodaeth sydd genym o'r *myfi* personol a berthyn i ni, ac o'i amrywiol sefyllfaoedd—pa un bynag ai gwybod, teimlo, ai ewyllysio. Yn mhob un o'r sefyllfaoedd uchod, y mae yr enaid yn ymwybod; hyn yw, yn gwybod ei fod yn gwybod, yn gwybod ei fod yn teimlo, yn gwybod ei fod yn ewyllysio. Y mae yn gwybod ei hun ynddynt oll fel gweithredydd, yn gystal a gwybod y sefyllfaoedd eu hunain fel gwrthddrychau. Y mae yn ymwybod yn y weithred o wybod. Y mae y naill yn gydfynedol ac yn gymmhlethedig a'r llall. O herwydd hyn, gelwir hi yn yr iaith Saesneg, ar ol y Groegiaid, yn *consciousness*; hyn yw, cydwybyddiaeth—am fod ein gwybodaeth am bob gwrthddrych allanol, ac o sefyllfaoedd amrywiol y meddwl, yn dwyn gyda hi, megys, ein gwybodaeth am danom ein hunain fel gweithredyddion. Yn ngoleuni ymwybyddiaeth, gan hynny, y gwelwn ni oleuni, yn yr enaid; ac hebdo, nis gallwn weled dim. O herwydd hyn golygir ymwybyddiaeth gan athronwyr yn fynych fel goleuni neu weledigaeth fewnl, yn yr hon yn unig y gwneir yn weledig a gwladwy bob peth a gymmer le yn yr enaid. Drachefn, am yr un rheswm, nis gellir deffinio, er y gellir disgrifio ymwybyddiaeth. Am ei fod yn wreiddyn ein holl wybodaeth, ac fel y cyfryw, yn tafu goleuni ar bob peth, nis gallwn gael dim i dafu goleu arno ond yn unig ef ei hunan yn y profiad o hono. Os dywedir, fel y gwna rhai, mai teimlad ydyw, gwelir ar unwaith fod y teimlad yn beth ag yr ydym yn ymwybyddol o hono; ac felly y rhaid i ni ddyfod yn ol at ymwybyddiaeth. Mewn gair, eglurir ymwybyddiaeth fel teimlad, a theimlad drachefn fel ymwybyddiaeth:—enghraifft o ymresymu mewn cylch. Gellir dyweyd yr un peth gyda golwg ar unrhyw ddeffiniad arall; megys, mai crediniaeth, neu wybodaeth, neu gynnwysiad mewnol ydyw. Os dad-elfenwn y drychfeddwl o ymwybyddiaeth, cawn allan ei fod yn cynnwys tri o bethau; sef, 1. Y myfi, fel gweithredydd. 2. Y myfi, fel gwrthddrych. 3. Y berthynas rhwng y naill a'r llall o ran gwybodaeth. Y trydydd o'r rhai uchod sydd mewn modd arbenig yn dynodi y weithred neillduol o ymwybod. Gwelir ar unwaith fod gwybodaeth ac ymwybyddiaeth yn cynnwys ac yn rhagdybied y naill y llall. Y mae gwybodaeth yn rhagdybied ymwybyddiaeth, ac y mae ymwybyddiaeth yn golygu gwybodaeth. Yn y naill, yr ydym yn gwybod; yn y llall, yn gwybod ein bod yn gwybod. Nis gellir eu gwahanu, ond rhaid eu gwahaniaethu. Mewn ymwybyddiaeth, fel gweithred o wybodaeth, y mae y meddwl yn talu mwy o sylw iddo

ei hun fel gweithredydd nag i'r hyn sydd yn cyfansoddi gwrthddrych y wybodaeth; ond mewn gwybodaeth, telir mwy o sylw i'r gwrthddrych a wybyddir nag i'r myfi sydd yn gwybod. Y mae y wybodaeth a gynnwysir mewn ymwybyddiaeth yn un weithredol—nid yn un bossibl; hyny yw, y mae o flaen y meddwl ar y pryd. Hefyd, y mae yn un uniongyrchol a phresennol—nid yn un anuniongyrchol a gorphenol. Yn nesaf, y mae yn golygu gweithred o wahaniaethu. Yr ydym yn ymwybyddol o ryw beth: ond nis gallwn fod yn ymwybyddol o ddim. Ac yr ydym yn golygu y rhywbeth hwnw fel peth i'w wahaniaethu oddi wrth yr hyn nid ydyw, neu oddi wrth bethau eraill.

Y mae yn gwestiwn ag sydd wedi ei ddadleu rhwng athronwyr, pa un ai gallu neu gynnwddf neillduol ydyw ymwybyddiaeth, ynte sefyllfa gyffredinol y meddwl yn mhob gweithrediad o'r eiddo—pa un ai ymwybyddiaeth sydd yn allu, ai ein galluoedd neillduol, yn ffurfiau amrywiol o'n hymwybyddiaeth. Y mae Reid a Stewart yn hōni mai gallu ydyw ymwybyddiaeth sydd yn cael ei gyfyngu at weithrediadau y meddwl ei hun ar wahan oddi wrth eu gwrthddrychau. Yr ydym yn gwybod, yn ol y golygiad hwn, ein bod yn gwybod, yn teimlo, yn ewyllysio; ond nid ydym yn meddu ymwybyddiaeth o wrthddrychau ein gwybodaeth, ein teimladau, a'n hewyllysiau. Ond y mae Hamilton wedi dangos yn eglur a chryf fod hyn yn afresymol gyda golwg ar weithrediadau holl alluoedd y meddwl. Nis gallwn wybod y perthynasol heb wybod y ddwy ochr i'r berthynas. Y mae gwybod pa beth ydyw tad yn golygu gwybod pa beth ydyw y cyd-berthynas, sef plentyn; ac nis gallwn ni wybod y naill heb wybod y llall. Yn awr, nid ydyw ein gwybodaeth yn ddim ond perthynas; hyny yw, gallu i ganfod perthynas dau ddrych-feddwl; ac am hyny rhaid i'r meddwl fod yn abl i wybod y cyfryw. Y mae ymwybyddiaeth fel hyn yn weithred bur o wybodaeth, yn weithred ddeallol. Gall fod y sefyllfaeodd o eiddo y meddwl sydd yn wrthddrychau iddi fod naill ai yn ddeall, teimlad, neu ewyllys; ond y mae y weithred drwy ba un yr ydym yn ymwybod y cyfryw, o angenrheidrwydd, yn un ddeallol. Y mae yn weithred uniongyrchol o wybodaeth heb angen oll am gof nac ymresymiad. Ei chynnyrch ydyw drychfeddwl. Y mae yn weithrediad neillduol o wybyddiaeth o ran ei natur ac ar ei phen ei hun, o herwydd fod ei gwrthddrych a hi ei hun fel gweithrediad yr un; ac nid fel y mae gyda gweithrediadau eraill gwybodaeth, yn y rhai y mae yn rhaid i'r gwrthddrych fod cyn i'r meddwl ei wybod. Mewn ymwybyddiaeth y mae y gwrthddrych a'r weithred o'i wybod yn gydfynedol, nid yn unig o ran amser, ond hefyd o ran trefn meddwl; ac am hyny nis gellir ei olygu, fel y gwna rhai (Herbert Spencer, er enghraifft), fel cof. Yn wir, y mae y cof ei hun yn amhosibl, ond ar y dybiaeth fod ymwybyddiaeth yn gydfynedol a'n gwybodaeth, ein teimlad, neu ein hewyllys; canys pa fodd y gallwn gofio yr hyn nad oeddym yn ei wybod, ac yn ei ymwybod pan y cymmerodd le? Nid oes dim grym chwaith yn yr wrthdardd fod yr iaith a ddefnyddir i osod allan ymwybyddiaeth yn dangos fod ymwybyddiaeth yn ystyr cyffredin y gair yn amhosibl. Y mae y weithred o wybod, meddir, a'r gwrthddrych a wybyddir, yn cael eu gosod allan gan ddau ymadrodd gwahanol, ac felly nis gallant gydfynedol a'u gilydd

mewn un gweithrediad meddyliol. Digon ydyw ateb ar hyn fod genym enghreifftiau lliosog o fod geiriau gwahanol yn cael eu defnyddio i osod allan yr hyn yr ydym yn ei wahaniaethu yn y meddwl, ond nas gallwn ei wahanu mewn amser nac mewn ffaith. Er enghraifft o'r diweddaf, nis gallwn wahanu hyd oddi wrth led mewn arwynebedd, pan yr ydym o dan angenrheidrwydd i'w gwahaniaethu. Hefyd, y mae yn deilwng o sylw mai gwrthddrych priodol ymwybyddiaeth ydyw bod, neu rhyw sefyllfa, neu ystâd berthynol i fod. Fel gweithrediad, ymadferth gweithredydd neu fod ydyw ymwybyddiaeth, ond fel gwrthddrych bod ysbrydol ydyw, yr hwn a wahaniaethir oddi wrth y weithred drwy yr hon y mae yn cael ei adnabod a'i olygu fel bod gwirioneddol. Dyma, yn ddiaw, ydyw ystyr dyfnaf dywediad Descartes—"Cogito ergo sum," h. y., Yr wyf yn meddwl, ac am hyny yr wyf yn bod. Nid yr ystyr ydyw yn unig ein bod yn casglu ein bodolaeth oddi wrth y ffaith o'n bod yn meddwl, ond fod y ffaith o'n bod yn meddwl mewn ymwybyddiaeth yn golygu ynddo ei hun ein bod yn dyfod wyneb yn wyneb a'n bodolaeth ein hunain, ac yn cael y sicrwydd uchaf o hono; yr hyn a ddengys i ni gywirdeb y dywediad fod amhuaneth yn amhosibl, os addefwn wirionedd ymwybyddiaeth—a pha fodd y gallwn wadu hyny heb wrthddywedyd ein holl natur? Trwy yr un ystyriaeth cadarnheir a sefydlir hefyd wirionedd y perthynasau a berthynant i fodolaeth—eu gwahaniaeth, a'u cyffelybrwydd.

II. Ymwybyddiaeth, fel ffynonell ac oferyn ein gwybodaeth ynghylch gweithrediadau a sefyllfaeodd y meddwl. Prin y mae angen profi mai ymwybyddiaeth ydyw gwir ffynonell a moddion ein gwybodaeth am y meddwl; o herwydd y mae yn cael ei addef yn gyffredinol gan athronwyr. O ganlyniad, yr ydym i dderbyn tystiolaethau ein hymwybyddiaeth fel gwirionedd sicr a dadguddiad anfaledig ar y pethau hyn; neu os na wnawn hyny, rhaid i ni roddi i fyny bob ymgais at ffurfio athroniaeth feddyliol; canys hanfod y cyfryw ydyw dwyn allan yn drefnus a rheolaidd yr hyn y mae ymwybyddiaeth yn ei dystio i ni. Y mae gan hyny o'r pwys mwyaf i'r deddfau hyny, o dan ba rai y gellir yn deg gymhwyso ymwybyddiaeth fel moddion, i ystyried a deall gweithrediadau meddyliol. Y mae Syr William Hamilton yn gosod y cyfryw i lawr fel y canlyn:—laf, Ni ddylid cymmeryd dim yn ganiataol fel ffaith o ymwybyddiaeth, ond yr hyn sydd yn syml a therfynol. Geilw hon yn "ddeddf cynnildeb," am ei bod yn ein dysgu i gyfyngu. Nid pob ymddangosiad neu weithrediad o eiddo y meddwl, ebe fe, sydd yn deilwng o gael eu hystyried a'u galw yn "fffaithiau ymwybyddiaeth;" ond y rhai hyny yn unig ag sydd o natur cyffredinol—megys, er enghraifft, y gwahaniaeth a wneir yn y meddwl, a chan y meddwl rhwng y myfi a'r nid myfi. Nis gallwn ddattod y ffaith feddyliol hon i un arall symlach a mwy cyffredinol: y mae yn derfynol, ac am hyny y mae yn ffaith ymwybyddiaeth yn ystyr priodol y gair. Y mae hefyd yn elfen pob cyfuniad o eiddo y deall, ac am hyny y mae hi yn egwyddor gyntefig. Drachefn, adwaenir fffaithiau ymwybyddiaeth wrth eu nodwedd o angenrheidrwydd, yn gystal ag wrth eu cyffredinolrwydd. Y maent yn gyfryw ag y byddai yn wrthddywediad i'w gwadu, ac yn amhosibl i ni beidio a'u credu a'u meddwl. Heb law hyny, y mae fffaithiau mawr a sylfaenol

ymwybyddiaeth yn cynnwys eu rheswm ynddynt eu hunain. Nis gallwn ofyn am eu *pa fodd*, neu eu *pa ham*. Nid oes ganddynt y cyfryw; canys pe byddai ganddynt, byddai y cyfryw yn feithiau mwy cyffredinol na hwy eu hunain, ac felly ni byddent mwyach yn feithiau ymwybyddiaeth. Y mae feithiau ymwybyddiaeth yn ddau fath; sef, yn gyntaf, y rhai a roddir yn ein hymwybyddiaeth ar wahân oddi wrth yr ystyriaeth o'u gwirionedd fel feithiau ynddynt eu hunain; ac yn ail, y rhai a roddir nid yn uniongyrchol yn yr ymwybyddiaeth ei hun, ond ganddo fel prawf neu dystiolaeth. Er enghraifft, y mae yn ffaith mewn ymwybyddiaeth fod y meddwl yn gwahaniaethu rhwng y *myfi* a'r *nid myfi* yn ei holl weithrediaidau. Y mae hyn yn ffaith sicr a diammheul; ac nid oes neb a feddylia am ei gwadu am foment. Ond y mae y casgliad a wneir gan y meddwl, fod y gwahaniaeth hwn sydd yn cael ei wneyd gan y meddwl rhwng y *myfi*, a'r *nid myfi*, yn un cywir a gwirioneddol, ac yn ffaith arall o eiddo ein hymwybyddiaeth, ac hefyd yn wahanol o ran ei natur. Gellir ei gwadu heb wrthdwyweddiad o leiaf; ac yn wir, y mae y rhan liosocaf o athronwyr wedi ei gwadu: yr hyn sydd yn dangos nad ydyw hi yn ffaith o'r un natur, ac yn meddu yr un hunan-sicrwydd a'r lllall.

II. Yr ail ddeddf ydyw, fod yn rhaid i'r meddwl gymmyrd i'r cyfrif yr holl feithiau perthynol i ymwybyddiaeth; sef, y cyfryw ag a ddarluniwyd uchod. Gelwir hon yn Ddeddf Cyfarwydd.

III. Na ddylid cymmeryd i ystyriaeth ond y feithiau uchod. Gelwir hon yn Ddeddf Cysodeb.

Mewn gair, nis gall y meddwl ffurfio un gyfundraeth feddyliol gywir heb gynnwys a ddablygu feithiau ymwybyddiaeth, a hyny heb dynau oddi wrthynt, eu gwyrddoi, na chwaith chwaneu atynt; ac fel hyn gael allan yr hyn y mae ymwybyddiaeth yn ei dystio "fel gwir, yr holl wir, a dim ond y gwir," am dano ei hunan.

Gyda golwg ar athroniaeth feddyliol fel ffurth ymwybyddiaeth adfyfyrdodol, gwel d.g. ARISTOTLE, PLATO, SPINOZA, KANT, a HEGEL.

YMSGAROEDD.—Defnyddir y gair *ymysgaroedd* yn fynych gan yr ysgrifwyr Hebraidd am y rhannau tumewnol yn gyffredinol—y dyn oddi mewn, ac hefyd 'y galon,' fel yr ydym ni yn arfer yr enw hwnw. O herwydd hyn, edrychir ar yr ymysgaroedd fel eisteddle tyn-erwch, trugaredd, a thosturi. Dywedir yn yr Ysgrhythrau fod yr "ymysgaroedd yn cyffroi," i ddynodi fod cyfyngder neu bryder meddyliol mawr yn effeithio ar yr holl gyfansoddiad tumewnol. Priodolir ymysgaroedd i'r Arglwydd, i arddangos ei fod yn ei llawn o drugaredd a thosturi. Y mae yr ymadrodd "ymysgaroedd Iesu Grist" (*Phil.* i. 8) yn arwyddo y cydymdeimlad mwyaf tyner, a'r cariad mwyaf gwresog, wedi eu cynnyrchu gan Ysbyrd Crist yn y galon. Dengys mai cariad Crist ydoedd yn ysgogi yn nghalon Paul—fel pe buasai person yr apostol yn y fath undeb a pherson Crist, fel yr oedd calon Crist yn curo yn ei fynwes. Nid hiraethu am danynt yn ei ymysgaroedd ei hun y dywed yr apostol ei fod, ond yn ymysgaroedd Iesu Grist: yr un peth a phe y dywedasai fod Iesu Grist yn hiraethu am danynt. Defnyddir y gair weithiau fel eisteddle doethineb a deall: *Job xxxviii.* 36; *Salm* i. 10; *Esa.* xvi. 11. Gwel DYN.

YNDINIAID: plaid grefyddol yn yr unfed ganrif ar bymtheg, yr hon oedd yn credu mai nerth neu allu Crist, ac nid arwydd o ddrylliad ei gorph a thywlltied ei waed oedd Swper yr Arglwydd.

YNSOEDD. Gwel DAEARYDDIAETH.

YNS—OEDD. Ystyr gwreiddiol y gair Hebraeg ydyw 'lle preswylidig;' mewn cyferbyniad i ddwfr; ac yn yr ystyr hwn y mae yn digwydd yn *Esa.* xlii. 15. O herwydd hyn, ei ail ystyr ydyw unrhyw ddoesbarth arforawl, yn perthyn i gyfandir neu ynys: fel hyn, defnyddir ef am lán Môr y Canoldir (*Esa.* xx. 6; xxiii. 2, 6), ac am ynsydd Elisah (*Ezec.* xxvii. 7); *h.y.*, Groeg, ac Asia Leiaf. Yn yr ystyr hwn, cyfyngir ef yn fwyaf neillduol i lenydd Môr y Canoldir, weithiau, yn yr ymadrodd oddi ar "ynsoedd y môr" (*Esa.* xi. 11), neu "ynsoedd y Cenhedloedd" (*Gen.* x. 5; cymmh. *Zeph.* ii. 11); ac weithiau yn unig fel "ynsoedd" (*Salm* lxxii. 10; *Ezec.* xxvi. 15, 18; xxvii. 3, 35; xxxix. 6; *Dan.* xi. 18). Y mae eithriad i hyn, modd bynag, yn digwydd yn *Ezec.* xxvii. 15, lle y mae yn dynodi glannau y culfor Persiaidd. Yn achlysurol, y mae y gair yn cael ei ddefnyddio yn arbenig am ynys, megys am Capthor neu Creta (*Jer.* xlvii. 4), a Chittim neu Cyprus (*Ezec.* xxvii. 6; *Jer.* ii. 10), neu am ynsydd, mewn cyferbyniad i gyfandir (*Ezek.* x. 1). Ond yn fwy cyffredinol, cymmhwysir ef am unrhyw ddoesbarth sydd yn cael ei ysgaru oddi wrth Palestina gan ddwfr, fel y disgrifir yn *Jer.* xxv. 22—"yr ynsydd y rhai sydd dros y môr;" y rhai, oddi wrth hyn, a ystyrir fel parthau pellaf y ddaear (*Esa.* xxiv. 15; xlii. 10; lix. 18. Cymmharer yr ynsydd yn *Esa.* lxxi. 19, "ynsoedd pell," ac hefyd fel rhai mawron a lliosog: *Esa.* xl. 15; *Salm* xxvii. 1). Defnyddir y gair yn fwy neillduol gan y prophwydi.

YOUNG, ARTHUR. Ychydig sydd wedi ennill mwy o enwogrwydd fel ysgrifenydd ar amaethyddiaeth nag Arthur Young. Y mae ei enw, fel y cyfryw, yn dra adnabyddus; ac fe allai yn llawn cymmaint felly ar y Cyfandir ag yn y wlad hon. Ganwyd ef yn Bradford, yn Suffolk, ar y 7fed o Fedi, 1741. Yr oedd ei dad yn ddoctur mewn duwinyddiaeth, yn gôrberiglor yn Nghaergaint, ac yn gaplan i Arthur Onslow, llefarydd Tŷ y Cyffredin. Arthur oedd ei drydydd mab. Pan yn saith mlwydd oed, anfonwyd ef i ysgol Lavenham. Pan yn yr ysgol, dangosodd ei fod yn feddiannol ar gryn dalent; ac arosodd ynddi hyd y flwyddyn 1758, pan y rhwymwyd ef yn egwyddorwas yn nhŷ masnachol Mr. Robinson, yn Lynn, gyda'r gobraith y deuai yn farsiantwr medrus: ond nid oedd ei dueddiadau yn y cyfeiriad hwn mewn un modd; a byddai yn arfer gofidio bob amser na chwasai yr arian a gostiodd ei rwyng y farsiantwr eu gwario i'w gadw yn y coleg, gan y teimlai awydd bod yn glerigwr—ac yn enwedig yn Bradford, fel ofnydd i'w dad; gan ei fod yn blwyf amaethyddol mawr, ac y gallai ryw fodd neu gilydd gael mantais i amlygu ei hoffder o amaethyddiaeth. Ychydig o duedd oedd ganddo, fel yr awgrymwyd, at fasnach; gan hyny, ymroddodd i ddarllen poblyfr o fewn ei gyrrhaedd yn Lynn. Pan yn ddwy ar bymtheg oed, efe a gyfansoddodd bampheldr gwleidyddol, am yr hwn y cafodd gan y cyhoeddwr werth deg punt o lyfrau; yr

hyn oedd yn drysor gwerthfawr iddo. Ar ol marwolaeth ei dad, yr hyn a gymmerodd le yn 1759, yr oedd yn ei fryd ymuno â'r fyddin; ond gan fod hyn yn groes i ewyllys ei fam, ymataliodd. Yna dechreuodd gyfnodolyn, dan yr enw "*Universal Museum*," ond ar gynghor Dr. Johnson, rhoddodd ef i fyny ar ol cyhoeddi chwe rhifyn. Yr oedd ei feddiannau y pryd hwn yn gynnwysedig mewn ugain erw o dir dan wrogseth (*copyhold*), gwerth ugain punt yn y flwyddyn. Yr oedd gan ei fam fferm o bedwar ugain erw o dir yn Bradfield o dan brydles; ac ar adnewyddiad y brydles, hi a'i rhoddodd dan ei reolaeth ef; a dechreuodd yntau ar y gwaith o amaethu y tir, heb wybod dim yn ymarferol am y gorchwyl. Ac addefai wedi hyn, fod ei ben ar y pryd yn llawn o syniadau gwylltion. Y flwyddyn ganlynol, efe a ysgrifennodd i'r "*Museum Rusticum*."—y gwaith amaethyddol cyntaf yr ymddangosodd cynnyrch ei ysgrifell ynddo. Yn yr un flwyddyn, 1765, efe a briododd Martha Allen, o Lynn; ond o herwydd rhyw hynodion a berthynent i'r naill a'r llall, ymddengys nad oedd yr undeb yn un dedwydd iawn. Yn 1767, cymmerodd fferm a elwid Samford Hall, yn Essex—yn cynnwys tri chant o erwau o dir, i'w hamaethu ei hun. Yr oedd yno yn ei elfen, yn gwneyd arbrawfiadau, ac yn eu nodi i lawr yn ofalus; a chyhoeddodd y cyfan mewn dwy gyrol fawr pedwarlyp, o dan y teitl, "*A Course of Experimental Agriculture*," &c. Ond cyhoeddwyd y gwaith hwn ar ol ei "*Tour through the Southern Counties of England*."—gwaith a ddaeth yn dra phoblogaidd. Yr oedd Young yn sylwedydd craff, ac yn medru cyfleu frwyth ei sylw mewn dull bywiog ger bron ei ddarllenwyr; er y rhaid addef ei fod weithiau yn rhy brysyr yn tyngu ei gasgliadau, ac yn rhy arwynebol yn ei sylwadaeth. Ar ol i bum mlynedd ddyfod i ben, ac iddo ddiodeff colledion a siomedigaethau lawer, yr oedd yn dda ganddo, pa fodd bynag, roddi 100p. i amaethwr ymarferol am gymmeryd y brydles oddi ar ei law. Ond er i'r amaethwr llenyddol a gwyddorol fethu, llwyddodd yr ymarferol i gasglu arian yno, fel mewn llawer man arall. Difyrus ydyw darllen yr hyn a ddywedai mewn ffordd o gondemniad ar bob peth perthynol i'r fferm hon: ond pan ystyrir nad oedd efe yn ei gwleod ond o ddydd Sadwrn hyd ddydd Llun, a'i fod yn cyflawni y gwaith o adroddwr (*reporter*) seneddol am y gweddill o'r wythnos, nis gellir rhyfeddu llawer at ei adwyddiant.

Yn y flwyddyn 1768, wrth weled mor lwyddiannus yr oedd hanes ei daith yn nehenbarth Lloegr, aeth ar daith i ogleddbarth Lloegr; o'r hon y cyhoeddodd hanes manwl, mewn pedair cyrol, y rhai a werthwyd yn fuan. Nid oedd ei feddwl bywiog yn cael ei gyfyngu at ei ysgrifeniadau ar destynau amaethyddol; ond byddai yn cyfansoddi traethodau ar drefnidedd gwladol. Yn 1770, ymgymmerodd â'i daith ddwyreiniol, a chyhoeddodd ei sylwadau mewn pedair cyrol. Yr oedd teithiau Arthur Young yn creu y dyddordeb mwyaf yn mhawb oedd yn dal cysylltiad âg amaethyddiaeth, naill ai fel perchenogion neu deiliaid; ac nid oes ddadl, os nad ei weithiau ef a gynnrychodd y sêl am welliantau mewn diwyllio ac amaethu y tir, na ddarfu iddynt roddi ysgociad cryf i hyn, a'i ennyn yn fflam. Yr oedd llawer taith wedi ei gwneyd trwy bob rhan o Brydain, a diigrifiadau bywiog o leoedd neillduol wedi eu cyhoeddi; ond nid oedd am-

gylchiadau amaethyddol a gwleidyddol y gwahanol ardaloedd yn cael eu gosod allan mor fawnl gan neb. Pa le bynag yr elai, derbynid ef gan yr amaethwyr a pherchenogion tiroedd gyda'r caredigrwydd mwyaf. Yn ei ymddiddanion a hwynt ar ei deithiau, sonid llawer am y dull o amaethu y ddaear; a chafodd drwy hyn lawer o wybodaeth ymarferol, a chyfranodd yntau lawer o wybodaeth yn ol. Dysgai ei lettywyr, trwy osod o'u blaen ffordd mwy rhesymol a chynnil a fabwysiedid mewn ardaloedd ereill i drin y tir, ac arweiniai hwynt i wneuthur arbrawfiadau; ac os na byddai y rhai hyn bob amser yn llwyddiannus, byddent yn wastad yn tueddu i beri i ddynion ystyried a chlymharu, ac yn fynych i'w dwyn i weled yn mha bethau yr oeddynt yn methu wrth drin eu tiroedd. Trwy gyfrwng y llythyrau a gyhoeddodd efe, daeth parthau pellennig o'r wlad yn gydnabyddus âg arferion oedd yn hollol anhysbys y tu allan i'r cylichodd yr oeddynt wedi eu mabwysiadu ynddynt; ac os byddai ar brydiau yn yrwain ei ddarllenwyr ychydig ar gyfeiliorn, hawdd oedd maddeu iddo o herwydd ei amcan a'i sêl. Yn 1771, y cyhoeddodd efe y "*Farmer's Calendar*"—gwaith hynod o ddefnyddiol, ag sydd wedi myned trwy lawer o argraphiadau, ac a ystyrir hyd heddyw yn waith o werth mawr iawn ar amaethyddiaeth. Ar yr un pryd, cyhoeddodd ei "*Political Essays*," &c., a'i "*Observations on the Present State of Waste Lands*." Mewn trefn i allu chwaneu at ei dderbyniadau blynyddol, yr hyn, er ei fod yn cael cryn elw oddi wrth ei weithiau llenyddol, oedd yn rhy fychan i gyfarfod ei dreuliau a'i arbrawfiadau, yr oedd wedi cymmeryd y swydd o fod yn adroddwr seneddol i'r *Morning Post*; a bu yn cyflawni y gwaith hwn am amryw flwyddoedd.

Yn 1774, y cyhoeddodd efe ei "*Political Arithmetic*"—gwaith a gyfieithwyd yn fuan i amryw o ieithoedd y Cyfandir. Yn 1775 a 1776, bu ar daith yn yr Iwerddon, a chwaneuwyr llawer at ei wybodaeth yn y daith hono, os nad o barthed i berffeithrwydd diwylliant y tir, o leiaf am y diffygion o hyn yn y wlad gynnyrchol hono. Dadganodd ei hollol anghymeradwyaeth o'r hyn a delid i'r llywodraeth am gael cario fôd ar hyd y ffordd i Dublin; yr hyn a dynodd sylw yr awdurdodau llywodraethol at y mater: ac yn eisteddiad nesaf y senedd, gostyngwyd y tâl hwnw i'r hanner; ac yn fuan wedi hyn, llwyr ddiddymwyd ef. Yr oll a gafodd Young am y gwasanaeth pwysig hwn i'r Iwerddon, oedd diolch oesaidd gan Gymdeithas Dublin. Cefnogai yn wresog hefyd hawliau y Pabyddion i'w rhagorffreintiau gwladol. Yn 1777, efe a dderbyniodd fathodyn oddi wrth Gymdeithas Amaethyddol Salford, yn gydnabyddiaeth am ei wasanaeth i'r cyhoedd. Wedi hyn, ymgymmerodd â'r gofal am etifeddiaethau Arglwydd Kingsbury, yn swydd York, lle yr arhosodd ddwy flynedd. Yn 1779, dychwelodd at ei fam i Bradfield; ac yr oedd yn ei fryd y pryd hwnw ymfudo i America—bwriad a roddwyd heibio ganddo o herwydd gwrthwynebiad ei fam. Ymroddodd gyda mwy o sêl nag erioed i lafurio y ddaear, gan aredig y tir â'i ddwyllaw ei hun. Ond yr oedd ei ben yn llawn o ymchwilliadau gwyddonol, yn elfenu tiroedd, ac yn gwneyd llawer o bob math o arbrawfiadau—am yr hyn y derbyniodd fathodyn Gymdeithas y Celfyddydau. Yn 1782, bu mewn dadl frwd gyda Mr. Capel Loft, ar y priodoldeb i swydd

Suffolk anrhegu y llywodraeth & llong yn cario 74 o fagnelau. Dygwyd y ddafl yn mlaen yn un o newyddiaduron lleol y sir hono, a bu yn fanteisiol i dynu sylw at y newyddiadur hwnw. Yr oedd enwogrwydd Arthur Young yn awr wedi ymdaenu yn mhell ac agos; le, yr oedd wedi cyrhaedd i ardaloedd rhewllyd y gogledd. Anfonodd yr ymherodres Catherine, o Rwsia, dri o Rwsiaid ieuaing i gael eu haddysgu ganddo mewn amaethyddiaeth; ac yn y flwyddyn ddilynol, hi a anfonodd iddo ef fiwch aur ardderchog, a dwy fantall yblyenydd i'w wraig a'i farch.

Dechreuodd gyhoeddi ei "*Annals of Agriculture*" yn 1784, a pharhaodd i ddwyn allan y gwaith hwn nes iddo gyrhaedd pump a thugain o gyfrolau, a'r rhai hyn yn cynnwys trysorfa fawr o wybodaeth amaethyddol. Y mae yr oll a ysgrifenydd yn y gwaith ag enawr yr awdwr wrthynt:—yr hyn, mewn rhyw ystyr, sydd yn chwangu at ei awdurdod: ac ymostyngodd hyd yn oed Sior III. i ddanfon i Young hanes fferm Mr. Duckett, yn Petersham, o dan yr enw Ralph Robinson. Yn mhilth ysgrifau pwysig ereill a ymddangosodd yn y cyfrolau hyn, gellir nodi y llythyrau ar sefyllfa amaethyddiaeth yn Italy, gan Dr. Symonds; yr hwn y pryd hwnw oedd yn broffeswr hanesyddiaeth yn Mhrifysgol Caergrawnt. Bu farw mam Young yn y fl. 1785. Yr oedd efe bob amser yn teimlo y serch dyfnaf tuag ati; ac mewn amryw enghreifftiau wedi rhoddi heibio hoff gynlluniau oedd ganddo, yn unig mewn cydsyniad a'i dymuniad hi. Y flwyddyn ganlynol i hyn, collodd ei ewythr hefyd, yr hwn oedd yn ddyd hynod o barchus. Bu farw mewn canlyniad i godw'm a gafodd oddi ar ei farch tra yn hela gyda Sior III.

Cafodd wahoddiad taer i ymweled a Ffrainc yn ngwanw'n 1787, ac i fyned yn nghwmi y Comte de la Rochefoucauld i'r Pyrenees; yr hyn a dderbyniwyd yn llawen ganddo, a dychwelodd i Loegr yn y gauaf canlynol. Ar yr adeg hon y cymerodd dadl le ar fesur y gwlan, a darfu i amaethwyr swydd Suffolk bennodi Mr. Young i gefnogi deiseb yn ei erbyn. Ymunodd Syr Joseph Banks ag ef yn yr achos hwn, yr hwn a anfonwyd o swydd Lincoln i'r un pwrpas. Ni buont yn gwbl lwyddiannus; ond llwyddasant, pa fodd bynag, i leddu yr adranau y teimlai yr amaethwyr fwyaf o wrthwynebiad iddynt yn y mesur. Gwnaed gŵr gwellt o Young, a llosgwyd ef yn Norwich gan y llaw-weithwyr (*manufacturers*), er mantais i'r rhai y pasiwyd y mesur; ond derbyniai longyfarchiadau y tîfeddiannwyr a'r amaethwyr. Yn yr haf dilynol, efe a deithiodd ar farch drwy y rhan fwyaf o Ffrainc, a chyhoeddodd ei "*Agricultural Survey*" o'r wlad hono; a thrwy hyn, fel yr addefa yr ysgrifenydd Ffrengig ar amaethyddiaeth, agorwyd eu llygaid hwynt i weled diffygion eu duilliau o amaethu y tir. Ni chyhoeddodd ei "*Survey*," pa fodd bynag, hyd nes yr aeth trwy ei drwydded daith yn y wlad eang hono. Y mae ei ddisgrifiadau o'r teithiau hyn a wnaeth yn Ffrainc yn hynod o ddifyr, bywiog, a dyddorol. Ynghylch y pryd hwn, efe a ddechreuodd ohebiaeth gyd a'r Cadrifrod Washington, yr hon wedi hyn y cyhoeddwyd mewn pamphledyn. Yn 1793, cyhoeddodd bamphledyn a fu yn hynod lwyddiannus, o dan y teitl "*The Example of France a Warning to Britain*." Derbyniodd ddiolchgarwch oddi wrth amryw gymdeithasau am hyn, tra yr oedd yr wrthblaid yn ei gyhuddo

o fod yn wrthgiliwr, gan ei fod hyd yn hyn yn tueddau i ffafrio y blaidd ryddfrydig, a chymmeradwyo y chwyldroad Ffrengig; ond dychrynwyd ef, fel llawer ereill, gan y gweithredoedd anfad ac ysgeler a gyflawnwyd yno.

Mewn trefn i osod mewn ymarferiad ei amrywlioll gynlluniau er adferu ac amaethu tiroedd anniwylliedig, efe a bwrzasodd 4,400 o erwan o dir anniwylliedig yn swydd Caerefrog; ond yn ffodus i'w logell, yr hon, dybygid, a gawsai ddi-oddef yn ddwys yn y prawf, sefydlwyd bwrdd amaethyddiaeth, a chynnygiwyd iddo ef y swydd o ysgrifenydd iddo. Yr oedd y swydd yn hollol gyfaddas i'w chwaeth a'i duediadau; ac yr oedd 400p. o gyflwg blynyddol, a thy diardreth, yn ei gwneyd yn dderbyniol iddo yn ei angen ar y pryd. Talwyd gwarogaeth uchel i Arthur Young yn 1801, gan y Llywgor Ffrengig, o herwydd gorchymynwyd i'w weithiau gael eu cyfieithu, a'u cyhoeddi yn Paris, mewn ugain o gyfrolau. Ar dymuniad bwrdd amaethyddiaeth, efe a dymnodd allan yr adroddiadau sirol—gan ddechreu gydag un Suffolk; at yr hwn y chwanguwyd yn olynol Lincoln, Norfolk, Hertfort, Essex, a Rhydychain.

Effeithiodd marwolaeth ei farch, yr hyn a gymerodd le yn y fl. 1797, yn ddwfn ar feddwl Young. Trodd ei sylw yn fwy at bethau crefyddol; yr hyn, yn nghanol ei drafferthion gyda'i orchwylyon bydol, nid oeddnt wedi cael llawer o'i sylw yn flaenorol i hyn. Dechreuodd yn awr ddarllen a chwilio, er boddloni ei hun gyda golwg ar byngciau pwysicaf crefydd. Ond ni bu hyn yn attalfa iddo fyned yn mlaen gyda'i orchwylyon eraill; ac yn 1798, efe a gyhoeddodd llythyr cyfeiridig at Mr. Wilberforce, "*On the State of the Public Mind*," ac yn y fl. 1800, bamphledyn o dan y teitl, "*On the Question of Scarcity*."

Yn 1804, cafodd fathodyn Cymdeithas Bath a Gorllewinbarth Lloegr. Yn yr un flwyddyn, derbyniodd anrheg o fiwch oddi wrth y Count Rostopchin, llywodraethwr Moscow; yr hwn a dorwyd allan ganddo ef ei hun allan o ddarn o dderw prydferth, ac a addurnwyd & gemau, ac yn gerfedig arno yn yr iaith Rwsiaidd, "Oddi wrth ddysgybl i'w athraw." Yn 1805, ar gais llysgenhadwr Rwsia, anfonodd Mr. Young ei fab i Rwsia, i'r dyben o wneuthur arolygiad a mesuriad ar dalaeth Moscow, a thynu allan adroddiad, am yr hyn y talwyd iddo yn anrhydeddus; a chyd a'r swm a gafodd, efe a brynodd etifeddiaeth o 10,000 o erwan o dir bras yn y Crimes, ac a ymsefydlodd yno.

Yn 1808, cafodd Mr. Young fathodyn aur gan y bwrdd amaethyddol, yn gydnabyddiaeth o'i "lafur a'i wasanaeth maith a fyddallawn i amaethyddiaeth." Yn fuan ar olyn, rhoddwyd cryn attalfa ar ei ymdrechianau, o herwydd fod ei olygon yn pallu. Yn gymmaint ag nad oedd efe yn alluog i gymmeryd ymarferiad corphorol fel yr arferai, daeth i deimlo oddi wrth ddyffyg treulid ymborth, yr hyn yn ddiammheulol a arweiniodd i'r afiechyd a roddodd derfyn ar ei fywyd defnyddiol. Nid oedd yn disgwyl ei fod mor agos i derfyn ei yrfa hyd o fewn wythnos i'w farwolaeth. Ofnai ddallineb a dolur y gareg hefyd; a'r olaf a fu yn achos o'i farwolaeth, er nad oedd efe yn hysbys o hyn. Trwy ofal a medrusrwydd ei feddygon, lleddfwyd ei boenau, ac ni bu yn ddarostyngedig i'r arseithiau hyn a arswydai efe mor fawr. Bu farw ar y 12fed o Ebrill, 1820, yn agos i bedwar ugain mlwydd

oed. Claddwyd ef mewn beddgel yn mynwent Bradfield.

Ychydig o ddynion a ennillodd gymmeriad mor uchel mewn amaethyddiaeth ag Arthur Young. Dechreuodd fel ysgolhaig, a daeth yn athraw. Os arweinid ef weithiau gan dymmer frwdfrydig a dychymyg bywiog i fabwysiadu damcaniaethau amheus, efe a gywirai hyny drachefn trwy arbrawfiadau manwl. Nis gellir dywedd iddo sylfaenu unrhyw gyfundrefn newydd o amaethyddiaeth; ond casglodd yn nghyd a threfnodd hanes yr holl welliantau a wnaed gan wahanol bersonau; ac yn y modd hwn, efe a wasgarodd swm dirfawr o wybodaeth ymarferol, oedd o'r blaen yn wasgaredig.

YOUNG, EDWARD, D.D.: awdwr enwog y "*Night Thoughts*." Ganwyd ef yn Upham, yn sir Hants, yn y flwyddyn 1684. Mab oedd efe i Edward Young, periglor plwyf Upham. Addysgwyd ef yn Ysgol Winchester; ac yn 1703, aeth i Rydychain. Yn 1708, cyflwynwyd iddo gymmrodoriaeth gyfreithiol gan yr archesgob Tenison, yn Ngholeg All Souls; yn mha le yr ymddengys ei fod wedi ymroddi i astudio mwy ar farddoniaeth nag ar y gyfraith, ac yno y gwreiddiodd yn yr egwyddorion crefyddol y glynnodd wrthynt drwy ei oes. Y mae Tindal, yr anffyddiwr, yr hwn a ymwelai yn fynych â'r coleg, wrth son am dano, yn dywedd, "Gallaf yn wastad ateb y bechgyn erall; o blegid yr wyf yn gwybod o ba le y maent yn cael eu rheysman, y rhai a ddarllenais ganwaith; ond am Young, y mae efe bob amser yn fy mlino â rhyw bethau o'r eiddo ei hun." Yn 1714, cafodd y gradd o B. C. L.; a D. C. L. yn 1719. Yn y cyf-amser, yr oedd wedi ymddangos fel bardd, trwy gyhoeddi amryw ddarnau barddonol; ac yn eu plith "*The Last Day*," "*The Force of Religion*," "*A Poem on the Death of Queen Anne*." Ennillodd y cyfansoddiadau hyn ryw gymmaint o enw iddo fel bardd. Yn 1719, cyhoeddodd ei "*Paraphrase on a part of the Book of Job*," a'i dreisgan (*tragedy*) "*Busiris*," yr hon a ddygwyd allan ar y chwarsuwrdd yn Drury Lane; a bu yn lled lwyddiannus. Tua'r pryd hwn y daeth Young i gydnabyddiaeth â'r Duc o Wharton; ac ynghylch diwedd y flwyddyn, bu gyda'r pendefig hynod hwnw ar y cyfandir am ychydig amser. Ymddengys fod y duc yn teimlo ato yn garedig, ac yn ymddwyn tuag ato yn dra haelionus. Ar ol marwolaeth y duc, yr hyn a gymmerodd le yn Yspaen, yn 1731, gwnaeth Young yn dda ei hawl i flwydd-dal o 200p. o etifedd-iaeth y pendefig ymadawedig, ar sail addewid y diweddaf. Yn 1721, y daeth allan ei dreisgan, "*The Revenge*," yr hon, er iddi fod yn affyddiannus ar y pryd, wedi hyny a gafodd well derbyniad: a dyma yr unig un o'i ddarnau a ddygir yn achlysurol ar y chwarsuwrdd hyd heddyw. Y trydydd ymgais a wnaeth efe yn y maes hwn oedd "*The Brothers*," a ddaeth allan yn 1753. Rhwng y blynyddoedd 1725 a 1728, yr ymddangosodd ei duchangerddi, o dan y teitl "*The Love of Fame, the Universal Passion*." Buont yn hynod o lwyddiannus. Dywed Herbert Croft, fod Young wedi derbyn 3,000p. oddi wrth eu gwerthiant; ond y mae yn ei adael yn amhenderfynol pa fodd y cafodd efe y swm hwn, trwy ddywedyd ar awdurdod Spence, fod y Duc o Grafton wedi rhoddi 2,000p. am danynt. Y maent yn llawn o arabad ac o sylwadau minniog. Yn 1727, efe a gymmerodd urddau eglwysig, ac

enwyd ef yn un o'r caplaniaid brenhinol. Cyhoeddodd amryw o gyfansoddiadau barddonol yn 1728—9. Yn 1730, pennodwyd ef yn beriglor Welwyn, yn swydd Hertford. Yn y flwyddyn ddilynol, efe a briododd yr Arglwyddes Elizabeth Lee, gweddw y Milwriad Lee, a merch i Iarl Lichfield. Ganwyd mab iddo yn 1733; a thybir fod ei fywyd priodasol yn un tra dedwydd, gan yr amlygai alar dwfn ar farwolaeth ei briod, yr hyn a gymmerodd le yn y fl. 1741. Ymddengys i'r bardd ddechreu cyfansoddi ei "*Night Thoughts*" yn fuan ar ol ei marwolaeth. Cyhoeddwyd y gwaith hwn yn Llundain, yn 1742—6. Y "*Night Thoughts*," yn benaf, sydd wedi cadw ei enw mewn cofadwriaeth. Parhaodd ei feddwl yn gryf hyd ddiwedd ei oes. Cyhoeddodd amryw o weithiau llenyddol eraill; ond y maent yn awr yn mron wedi eu llwyr anghosio, oddi eithr ei "*Resignation*," a ddaeth allan yn 1762. Yn yr un flwyddyn, efe a arolygodd argraphiad llawn o'i holl weithiau, mewn pedair cyfrol. Cymmerodd ei farwolaeth le Ebrill 12fed, 1765.

Ymddengys fod Young, o ddechreu ei rfa hyd ei therfyn, fel awdwr, yn dra awyddus am ddyrchafiad, ac nad oedd yn esgeuluso un cyfle i dalu gwarogaeth i'r sawl y tybiai fod yn eu gallu ei gynnorthwyo; ond lled afwyddiannus fu er y cwbl. Yr oedd yn fanwl yn nghyflawniad ei ddyledswyddau crefyddol, yn deuluaidd a chyhoeddus. Arferai yn feunyddiol rodio yn mysg y beddau yn mynwent Welwyn; er hyny nid ymddengys ei fod yn ddyn pruddaidd. Yr oedd yn hynod o hoff o arddwriaeth. Ei brif nodwedd meddyliol oedd ffrythlonrwydd ei ddychymyg. Y mae ei "*Last Day*" yn cynnwys cyfres o ddisgrifiadau o'r rhyfeddodau a gymmerant le mewn cyssylltiad â dinystr y greadigaeth, dychrynfeydd yr annuwiol, a gwynfydedigrwyd y saint. Ymddiddanid barddonol ydyw y "*Force of Religion*" rhwng Argl. Guildford a'r Arglwyddes Jane Grey, yn flaen-rol i'w dienyddiad. Gwneir ymgais yn ddiâu at y toddedig yma; ond ni bu Young erioed yn feistr ar hyn. Cyfres o duchangerddi ydyw ei "*Love of Fame*," nad ydynt yn amlygu llawer o graffer i ddarllen gymmeriadau, nac i olrhain amcanion a chymmhellion; ond y maent yn dra difyrus, ac fel y nodwyd yn barod, yn ffrâeth a minniog. Cyfres o bryddestau ymresymiadol ydyw y "*Night Thoughts*" yn y mesur diodl, yn profi anfarwoldeb yr enaid a gwirionedd Cristionogaeth; ac o ganlyniad, yr angenheid-rwydd am ymarweddiad moesol a chrefyddol. Y mae efe yn disgrifio bywyd fel un wedi ymgymsysgu llawer â'r byd, a thalu sylw manwl i'r hyn a gymmerai le o'i gwmpas; ac er fod y gwaith hwn yn gyffredinol o'r braid yn bruddaidd, ac yn eithafol yn ei ddarluniadau, y mae yn arwain meddwl y darlennydd at wirioneddau pwysig.

YOUNG, THOMAS: un o athronwyr enwoaf y ganrif bresennol. Ganwyd ef yn Milverton, Gwlad yr Haf, ar y 13eg a Fehfin, yn y fl. 1773. Perthynai ei rieni i'r sect fanylaf o'r Crynwyr. Mewn ysgol fechan yn Minehead, lle yr oedd Mr. Robert Davies, ei daid o du ei fam, yn byw, y cafodd efe elfenau cyntaf ei addysg. Dywedir ei fod yn allnog i ddarllen pan yn ddwy flwydd oed, a bod ei gof yn gryf nodedig. Yn 1780, anfonwyd ef i ysgol fyrdiol yn Stapleton, ger Bristol, lle yr arosodd am tua dwy flynedd; a

rhoddwyd ef wedi hyny mewn ysgol yn Compton, yn swydd Dorset. Pan y gadawodd yr ysgol hon, cyn bod yn bedair ar ddeg oed, heb law ei fod yn dra hysbys yn yr ieithoedd Groeg a Lladin, a mesuroniaeth, yr oedd wedi dysgu y Ffrangaeg a'r Italeg; ac er nad oedd ganddo neb i'w addysgu, gwnaeth cryn gynnnydd yn yr Hebraeg, y Bersiaeg, a'r Arabaeg. Yn 1787, aeth i fyw at Mr. David Barclay, Youngsbury, aelod enwog yn mhllith y Crynwyr—mewn rhan fel cyd-ysgolhaig, ac mewn rhan yn athraw i wŷr y boneddwr hwnw, sef Hudson Gurney. Galwyd ar un Mr. Hodgkin i gynnorthwyo y ddau lange yn eu hefyrdiau; ond dangosodd Young yn fuan ei fod yn rhagori ar ei addysgydd. Parhaodd i fyw gyda Mr. Barclay hyd 1792, ac astudiodd Roeg a Lladin, yr ieithoedd diweddar dwyreiniol, yn gystal ag Ewropaidd, a mesuroniaeth, ac anianyddiaeth naturiol; ac fel difyrwch, astudiodd lysieuath a milofyddiaeth. Ymarferodd ei hun i ysgrifenu Lladin a Groeg gyda hylithrwydd a thlysieneb. Bu hefyd yn gwrando darlithiau ar fferylliaeth yn Llundain yn nganafau 1790 a 1791.

Tua diwedd 1792, dechreuodd astudio physgywriaeth, o dan gyfarwyddyd ei ewythr, Dr. Brocklesby, physygywr enwog yn Llundain; a bu yn gwrando darlithiau yn ysgolion Llundain am ddwy flynedd, ac wedi hyny am flwyddyn yn mhriwysgol Edinburgh. Wedi myned i Edinburgh, rhoddodd heibio wisgoedd a rhai o arferion y Crynwyr, ymgymsydd yn rhydd mewn cymdeithas, ac yn achlysurol ymwelai â'r chwareudai. O'r diwedd, parodd y cyfnewidiadau hyn iddo ymddeithro oddi wrth y Crynwyr. Aeth o Edinburgh i brifysgol Göttingen, lle y graddiwyd ef yn M. D. Dychwelodd yn ol i Brydain yn 1797. Ac ar ei ddychwelad aeth i Goleg Emmanuel, Caergrawnt, lle y graddiodd yn 1799—gan fod aelodaeth o Goleg y Physygywr ar y pryd yn cael ei gyfyngu i rai wedi graddio, naill ai yn Rhydychain neu Gaergrawnt. Yn 1800, efe a ddechreuodd ymarfer fel physygywr yn Llundain. Yr oedd ei ewythr, Dr. Brocklesby, wedi marw yn 1797, a gadael iddo waddol o 10,000p., heb law ei dŷ yn Llundain, ei ddodrefn, ei lyfrau, a'i gasgliad o ddarluniau, fel yr oedd erbyn hyn yn meddu cryn eiddo. Yn 1801, pennodwyd ef yn broffeswr anianyddiaeth naturiol yn y sefydliad brenhinol. Fel darlithydd, nid oedd yn boblogaidd, gan fod ei arddull yn rhy gryno a chynnwysfawr, a mater ei ddarlithiau braidd yn aughyfadddas i gynnulliadau cymmysg. Yn 1802, efe a gyhoeddodd ei "*Syllabus of a Course of Lectures on Natural and Experimental Philosophy*," lle, yn mysge pethau creill, y gwnaeth efe yn hysbys gyntaf ei ddarganfyddiad mawr o ddeddf ymyriad (*interference*) goleuni; yr hyn ynddo ei hun, fel y sylwa Syr John Herschel, oedd yn ddigon i sicrhau iddo anfarwoldeb fel gwyddonydd. Dyma y gwasanaeth penaf a wnaeth Young i wyddoniaeth. Yr oedd wedi ei ddewis yn gymmrawd o'r Gymdeithas Frenhinol pan yn un ar hugain oed; ac yn 1802, nodwyd ef yn ysgrifenydd tramor iddi—swydd a ddaliodd hyd derfyn ei oes. Y darlithiau a draddodwyd ganddo yn y Sefydliad Brenhinol oedd sylfaen ei "*Course of Lectures on Natural and Mechanical Philosophy*," a gyhoeddwyd yn 1807—gwaith mawr, a gynnwysai gyfundrefn gyflawn o anianyddiaeth naturiol a gallofyddol. Etholwyd ef yn aelod o Goleg y Physygywr yn 1808, ac yn un o physygyr

wyr meddygyd St. George yn 1810. Cyhoeddodd amryw weithiau meddygol wedi hyn; y rhai a brofant ei fod yn hynod o gyfarwydd yn hanes pob math o afiechyd, ac â barnau y prif feddygon arnynt. Yn ystod blynyddoedd olaf ei oes, yr oedd yn aelod o'r cynghor a bennodwyd i gyfarwyddo y morlys yn mherthynas i fanteision gwyddoniaeth.

Yn nesaf at ei ddarganfyddiad o ddeddf ymyriad goleuni, y peth penaf a wnaeth oedd mewn cyssylltiad âg arwyddluniau. Efe oedd y cyntaf i awgrymu y llwybr trwy ba un yr ydys wedi dyfod i allu darllen yr arwyddluniau dwyreiniol. Yn misoedd olaf ei oes, yr oedd yn gweithio ar Eiriadur Aiphtaid; ond nis gallodd ei gwblhau. Bu ei iechyd yn gwaelu am amryw fisoedd; ac ar y 10fed o Fai, 1829, bu farw. O ran ei nodwedd, yr oedd yn ddyn nodedig o hawddgar, a chanddo liaws mawr o gyfeillion: ac nid oedd neb yn ei oes a lafuriodd yn galetach nag ef.

YSBWNG. Crybwyllir y gair yn unig yn y Testament Newydd yn yr adnodau hyny, y rhai sydd yn adrodd y digwyddiad a gymerodd le ar amser y croesoeliad; sef, fod un o'r rhai oedd yn â lle wedi cymmyrd ysbwng, ac wedi ei lenwi â finegr, gan ei roddi "argorsen" (*Mat. xxvii. 48; Marc xv. 36*), neu "ynghylch isop," a'i gynnwyl i'n Harglwydd ar y groes.

Yr oedd gwerth masnachol yr ysbwng yn hysbys o amser tra boreu; ac er yr ymddengys nad oes un crybwylliad am dano yn yr Hen Destament, etto y mae yn debygol ei fod yn cael ei ddefnyddio gan yr hen Hebraeid; y rhai yn rhywydd a allent gael cyfenwadau helaeth o hono o Fôr y Canoldir. Y mae Aristotle yn crybwyll amryw fathau, ac yn sylwi hefyd ar y rhai oeddynt wasanaethgar i ddybenion teuluaidd.

Y mae yr ysbwngoedd yn greaduriaid o gyfansoddiad hynod isel, ac y mae gwahaniaeth barn pa un ai i'r deyrnas anifeilaidd ai i'r lysieuol y perthynant. Ond y mae naturiaethwyr yn awr yn gyffredinol yn cytuno i'w hystyried hwynt fel creaduriaid. Fe allai mai hwy dyfent yr isaf o'r rhaglud. Y maent i'w cael fel planhigion, yn ymlynedig wrth greigiau neu sylweddau eraill mewn dwfr; a'r rhan fwyaf o honynt yn forawl. Y maent yn gyfansoddedig o sylwedd gludiog ac ystwyth, ac yn amrywio o ran eu ffurf; y mae rhai o'r bron yn grwn, ac eraill yn hirgrwn ac edefaidd. Y mae arwyneb ysbwng byw wedi ei orchuddio â mân-dyllau, trwy ba rai y sugnir y dwfr, gan gario awyr a themigau organaidd gydag ef i mewn er cynnal bywyd.

Ceir yr ysbwngau a ddefnyddir at ddybenion teuluaidd yn moroedd yr hinsoddau poethion. Dygir y rhan fwyaf o ddau fath o hono o'r Levant, ac un gwaelach o India y Gorrlewin a glenydd Florida.

Y mae y faenach mewn ysbwng yn lled fawr. Ceir hi yn mlaen yn benaf gan y Tyrciaid, a thrigolion ynysydd Bahama.

YSGALL. Gwel DRAIN, ac YSGALL.

YSGARIAETH. Ceir y gyfraith berthynol i ysgariaeth yn *Deut. xxiv. 1-4*, ac adroddir yr achosion yn y rhai y collai gŵr ei hawl i ysgaru ei wraig yn *Deut. xxii. 19, 29*. Sail ysgariaeth ydoedd yr hyn a elwir yn y gyfraith yn "rhyw afendid." Am ystyr y geiriau hyn, yr oedd y doctoriaid Iuddewig yn rhyddmwr yr Hen

Destament yn gwahaniaethu yn fawr. Gwadau ysgol Shammai hawl y gŵr i ysgâr a'i wraig ond o achos godineb; tra yr honai ysgol Hillel y gallai wneyd hyny am bob achos, ar bwys unrhyw gyhuddiad, o ba natur bynag, y gallai ei ddwyn yn ei herbyn; megys, er enghraifft, y gallai ysgaru a'i wraig os digwyddai iddi losgi yr ymborth a ddarperid ganddi iddo. Gyda golwg ar briodol ystyr y geiriau yn *Deut.* xxiv. 1, yr oedd y ddwy blaid yn methu cyttuno. Dadleuai dilynwy'r Shammai fod y geiriau a gyfieithir yno, "O achos iddo gael rhyw afendid ynddi," yn arwyddo godineb yn unig; tra yr oedd canlynwy'r Hillel yn barnu eu bod yn cynnwys unrhyw beth yn ei pherson neu yn ei hymddygiad a barai iddi gollu ffaf'r ei gŵr. Fe allai fod y Phariseaid yn ewyllysio gyru ein Gwarddwr ben-ben a'r ysgolion gwrthwynebol hyn drwy y cwestiwn a ofynasant iddo (*Mat.* xix. 3):—yn ei attebiad i'r hwn, yn gystal ag yn ei arwirdeb blaenorol (*adn.* 31), y mae efe yn dywedyd na buasai y cyfryw gwestiwnau yn ym-godi o gwbl, oni buasai am eu calon-galedwch hwy. Etto, oddi wrth y gwahaniaeth a wnaed ganddo, "Ond yr ydwyf yn dywedyd i chiwi" (*Mat.* v. 31, 32), ymddengys ei fod yn canlyn ei fod ef yn ystyried fod pob achos llai na "godineb" yn sefyll ar dir rhy wan; ac ni sylwodd ar y gofyniad gyda golwg ar pa fodd i egluro geiriau Moses. Gan hyny, byddai yn rhesymol i ni dybied mai "godineb" a feddyliat Moses wrth y "rhyw afendid," i'r hyn yr oedd efe yn cyfyngu y feddyginiaeth o ysgariaeth; canys ni buasai hyny yn ddim amgen na dirymu y gyfraith, yr hon sydd yn gorchymyn fod i'r cyfryw gael ei "llofruddio;" *I Joan* viii. 5; *Lef.* xx. 10. Modd bynag, lleihair yr anhawser ymarferol i egluro geiriau Moses, os ystyriwn ni y buasai hyd yn oed rhoddi "llythyr" (neu yn hytrach "llyfr") ysgâr (gwel *Esa.* i. 1; *Ier.* iii. 8), yn gofyn am wasanaeth Lefaid, nid yn unig i sicrhau cywirdeb ffurfiol yr ysgrif, ond o herwydd fod y gelfyddyd o ysgrifenu y pryd hwn yn gyffredinol yn anhysbys. Dygai hyn y mater dan sylw yr awdurdod cyfreithiol, ac yr oedd yn tueddu i attal yr ymarferiad rhyfygus o'r hawl gan y gŵr. Y mae yn debygol y gwna'i opiniwn traddodiadol a hynafiaeth yr arferiad bennodi safon yr "afendid;" a chydâ'r moesoldeb llac cyffredinol oedd yn nodweddu adfeiliaid y wladwriaeth Iuddewig, y mae yn ddi-amheulol y gostyngid y safon hono. Fel hyn, y mae "*Gemar. Babil. Gittin.*" 9, yn caniatáu ysgariaeth am i wraig nyddu yn gyhoeddus, neu fyned allan yn bennoeth, neu gyda gwisg rhy garpiog i guddio ei pherson o'r golwg. Ond y mae llawer o ansicrwydd ynglŷn â'r pwngc. Dywed Selden ei bod yn arferiad i'r gŵr, pan y byddai yn myned i ryfel, i roddi ysgariaeth i'w wraig; ond y mae ei awdurdod dros ddyweyd hyny yn wanaidd iawn, ac y mae y ffaith yn dra annhebyg. Y mae yn wrthwynebol i holl arferiad y dwyreinwyr i ni dybied fod yr hawl i adael ei gŵr, ac i ddewis un arall, yn cael ei ganiatau i ferch yn mblith yr Hebreaid. Nid oedd yn gyfreithlawn i ddyn ail briodi merch y byddai efe wedi ysgaru oddi wrthi.

Gwnaed ymgais i wneyd ysgariaeth yn hawdd-sach yn Lloegr yn y fl. 1539. Yn Ebrill, 1857, cyhoeddodd y dirprwywyr ar Gyfraith Ysgariaeth eu hadroddiad cyntaf. Yn 1857, yr oedd 317 o ysgariaethau wedi cymmeryd lle trwy ddeddf seneddol; yn Yagotland, trwy y gyfraith, 174 o

ysgariaethau er 1846; yn 1858—67, diddymwyd 1,279 o briodasau, ac ysgarwyd 213 yn gyfreithiol. O sefydliad y llys ysgariaeth, hyd Mawrth, 1859, yr oedd 37 o ysgariaethau wedi eu caniatáu allan o 288 o ddeisebau: o Tachwedd, 1860, i Gorphenaf, 18.1, 164. Yn 1857, trwy y 20 a 21 Vict. *pen.* 85, diddymwyd awdurdod y llysoedd eglwysig yn mherthynas i ysgariaeth, &c., a sefydlwyd Llys Achosion Ysgariaethol a Phriodasol, yn yr hwn y byddai tri o farnwyr—barnwr Llys Profiad Ewyllysiau i fod yn un o honynt, os yn bossibl. Ar y 10fed o Fai, 1858, eisteddodd y llys; sef, Arglwydd Campbell, y prif farwn Pollock, Syr Cresswell Cresswell (barnwr Llys Profiad Ewyllysiau), pan y diddymwyd pump o briodasau. Mewn canlyniad i gynnwyd gwaith y llys hwn, diwygiwyd y gyfraith uchod trwy gyfreithiau a basiwyd yn 1858—60. Ar yr 21ain o Orphenaf, 1868, pasiwyd Cyfraith Diwygiad Ysgariaeth (*Divorce Amendment Act*).

YSGARLAD: lliw coch dwfn a disglær; *Esa.* i. 18; *Ier.* iv. 30. Cynnyrchid y lliw o drychfily, lled debyg i'r coch-bryf; yr hwn a geir yn helaeth yn Armenia, a gwledydd dwyr-einiol ereill. Y mae yn mynychu canghenau math o gelyn. Ar y rhai hyn y mae yn dodwy ei wya'u yn dyrau, y rhai a orchuddir â math o fân-blu, fel y maent yn ymddangos yn debyg i gnapiau llysiuog bychain yn tyfu ar y pren ei hun. Porphor, yn hytrach nag ysgariad, oedd y lliw a gynnrychid. Yr unig wrthddrwyg naturiol y dywedir yn y Beibl ei fod yn meddu y lliw hwn yw y gwefusau, y rhai a gymmherir i edau ysgariad; *Can.* iv. 3. Edrychais Josephus arno fel arwyddlun o dân. Dewisid edau ysgariad fel marciau gwahaniaethol, ar gyfrif eu disgleirdeb (*Gen.* xxxviii. 28); ac o herwydd hyn, defnyddid y lliw i ddynodi yr hyn oedd ddisglær; *Esa.* i. 18. Gwisgid ysgariad yn helaeth gan y cyf-oethogion: *2 Sam.* i. 24; *Diar.* xxxi. 21; *Ier.* iv. 30; *Galar.* iv. 5; *Dad.* xvii. 4; xviii. 12, 16. Yr oedd hefyd yn lliw priodol i wisg rhyfelwr, oddi wrth ei debygolrwydd i waed (*Nah.* ii. 13; cymmh. *Esa.* ix. 5); a gwisgid ef yn arbenig gan swyddogion yn y fyddin Rufeinig; *Mat.* xxvii. 28. Y mae pechod yn cael ei gyfyelybu i ysgariad, i ddynodi ei natur a'i ysgelder dychrynllyd; *Esa.* i. 18.

YSGELERDER: mawr-ddrwg, trosedd an-fad, ffeidd-dra, creulondeb, neu bechod ffeidd. Defnyddir y gair yn y Beibl i ddynodi pechod o'r natur mwyaf ffeidd ac anniodefol—"Canys ysgelerder ydyw hyn" (*Iob.* xxxi. 11); *h. y.* ystyriai Iob fod godineb yn bechod o'r natur mwyaf ffeidd. Teimlai nad oedd un esgus i'w roddi drosto; ac ni fynai efe ar un cyfrif geisio ei amddiffyn. Edrychais arno fel trosedd a ddylai gael ei drafod a'i gospi gan farnwyr. Pechodau y galon oedd y rhai a enwasid yn flaenorol gan Iob; ond yma, y mae efe yn cyfeirio at drosedd yn erbyn cymdeithas—trosedd oedd yn galw am gyfringiad yr ynad. Arferir y gair ysgelerder yn fynych i ddynodi llosgach, a pechodau ffeidd yn erbyn natur; *Lef.* xviii. 17; a xix. 29; a xx. 14. Cospid godineb yn y rhan fwyaf o wledydd yr hen oesoedd a marwolaeth. Defnyddir y gair ysgelerder i ddynodi gwrthryfel yn erbyn Duw: "Efe a chwaneodd ysgelerder at ei bechod" (*Iob* xxxiv. 37); hyny ydyw, at y pechod a gyflawnwyd ganddo yn flaenorol, a'r hwn a ddygodd arno ef yr holl helbulon hyn, y

mae efe yn awr yn ohwanegu y pechod o rwgnach a gwrthryfel yn erbyn Duw. Am Iob, yn sier nid oedd hyn yn wir i'r graddau y bwriadai Elihu; ond y mae yn digwydd yn fynych mewn cystuddiau. Ymwelir â dyn â chystudd neu dralloed fel cerydd am ei bechodau. Ac yn lle chwilio allan yr achos pa ham y cystuddir ef, ac ymostwng dan alluog law Duw pan nas gall efe weled yr achos, y mae efe yn edrych arno ei hun fel yn cael ei drin tyn anghyfiawn—yn cwyno yn erbyn llywodraeth Duw fel un lem, ac yn galw am adfyd trymach mewn rhyw flurf arall.

YSGLYFAETH. Y mae y gair *ysglyfaeth* yn y Beibl y rhan aflaf yn arwyddo un o ddau beth:—yn gyntaf, yr hyn a ddelir gan fwystfil gwyllt fel ymborth (*Amos* iii. 4; *Esa.* xxxi. 4): ac yn ail, yr hyn a gymmerir gan filwyr buddugoliaethus mewn rhyfel, a chan ysbeilwyr: *Iob* xxiv. 5; *Salm* cxxiv. 6; *Nahum* ii. 12, 13.

YSGOLION, ADDYSG. Y mae *addysg* yn golygu y gelfyddyd o ddadblwygu galluoedd aniaraddol, deallol, a moesol dyn, ac yn enwedig ieuengctyd, a'u darparu ar gyfer bywyd mewn amser dyfodol. Er nad ydyw hyn yn ddefiniad manwl a llawn, y mae yn gwasanaethu i arwyddo mewn ffordd gyffredinol yr hyn y bwriedir ymwneyd âg ef yn benaf yn yr erthygl hon. Ac y mae *ysgolion* yn golygu y lleoedd yn mha rai y cyfrenir yr addysg hwn ynndynt.

Er na ohymhellir dim yn fwy gofalus i sylw rhieni, o dan yr hen oruchwyliath, nag addysgu eu plant yn egwyddorion a chyfarwyddiadau y gyfraith (*Exod.* xiii. 26; xiii. 8, 14; *Deut.* iv. 6, 6, 9, 10; vi. 2, 7; xi. 19, 21), etto, ychydig o arwyddion a geir fod addysg mewn cyfeiriadau eraill yn cael ei feithrin yn mhlith yr Hebreaid mewn cyfnodau boreuol. Yr hyn a ddeallir yn benaf wrth y ddoethineb a'r addysg y sonir cymmaint am danynt yn Llyfr y Diarhebon ydyw y ddysgyblaeth foesol a chrefyddol a gyfranai rhieni i'w plant, yn ol cyfarwyddyd y gyfraith, drwy eu hyfforddiadau a'u hesamplau: *Diar.* i. 2, 8; ii. 2, 10; iv. 1, 7, 20; viii. 1; ix. 1, 10; xii. 1. Gallir cael eithriadau, fe allai, i hyn yn Moses ei hun; yr hwn a ddygwyd i fynyn yn holl ddysgidiaeth yr Aipht (*Act.* vii. 22)—yn ysgrifenydd Llyfr Iob (os nad Moses ydoedd efe), yr hwn, fel y mae yn amlwg, oedd yn hyddysg yn hanesyddiaeth naturiol a seryddiaeth yr oes hono (*Iob* xxxviii. 31; xxxix. lx., lxi.)—yn Daniel a'i gymdeithion yn y gaethglud (*Dan.* iv. 17)—ac uwch law y cwbl yn Solomon, yr hwn oedd yn enwocach am ei gyrhaeddadau a'i ddoniau nag am ei fawredd fel gwleidyddwr (*1 Bren.* iv. 29, 34; x. 1—9; *2 Cron.* ix. 1—8); a'r hwn y mae iddo enw uchel heddyw yn nhraddodiadau y dwyrain. Y mae yn dra thebyg fod yr adroddiad uchod yn gywir o brif amcan addysg Hebreaid gyffredin, pan yr oedd y gyfraith yn cael ei chadw oreu; ac hefyd, ar ol adegau o ddirywiad, ymdrechid dyrchafu y bobl i'r safon uchod, megys y gwnaed gan Iehosaphat neu Iosuah, a chan y prophwydi, megys Elias neu Eesaiah: *2 Bren.* xvii. 13; xxii. 8—20; *2 Cron.* xvii. 7, 8; *1 Bren.* xix. 14; *Esa.* i. 1, &c.

Mewn amser diweddarach, yr oedd ysgrifeniadau Moses a'r prophwydi yn cael eu hefyddu yn rheolaidd. Dywed Jerome fod plant yr Iuddewon yn cael eu dysgu i adrodd ar dafod leferydd yr achau. Gofynid i rieni ddyagn rhyw

alwedigaeth neu grefft i'w plant; a chyhuidd yr hwn na wnai hynny yn rhinweddol o ddysgu ei blant i ladrata. Yr oedd yr Esseniaid, er eu bod hwy eu hunain yn ymattal rhag priodi, yn teimlo pryder a gofal dirfawr yn y gwaith o ddysgu eu plant, ond yn cyfyngu yr addysg yn benaf at faterion crefyddol a moesol. Cyn amser y gaethglud i Babilon, prif sefydliadau addysg oedd yr ysgolion lle yr addysgid prif ddysgawdwyr y genedl, y rhai a elwid yn "ysgolion y prophwydi." Y gyfraith, dybygid, oedd prif destyn efrydiaeth yr ysgolion hyn; canys nid oedd astudio ieithoedd yn beth arferol i'r Iuddewon cyn dyddiau y gaethglud: ond o'r pryd hwnw, fodd bynag, rhaid fod y nifer mawr o Iuddewon a breswylent mewn gwledydd eraill yn peri fod gwybodaeth o'r ieithoedd tramorol yn fwy cyffredin nag o'r blaen: *Act.* xxi. 37. O'r amser y torodd y rhyfel diweddf allan gyda'r Rhufeiniaid, gwahoddid rhieni i addysgu eu plant mewn llenyddiaeth Roegaidd.

Heb law yn ysgolion y prophwydi, cyfrenid addysg; gan yr offeiriad yn y deml, a manau eraill; ond yn ddian, cyfyngent eu haddysg at byngciau yn dal cysylltiad â chrefydd ac addoliad: *Lef.* x. 11; *Ezec.* xlv. 23, 24; *1 Cron.* xxv. 7, 8; *Mal.* ii. 7. Y penaduriaid hynny a amlygwyd y pryder mwyaf am gadw yr elfen grefyddol yn ngwladlywiaeth Israel, oedd y rhai mwyaf awyddus am addysgu eu deiliaid yn egwyddorion crefydd: *2 Cron.* xvii. 7, 8, 9; xix. 6, 8, 11; *2 Bren.* xxiii. 2.

O'r amser yr ymsefydlasant yn Nghanaan, rhaid fod yn mysg yr Iuddewon rai yn medru darllen a chadw cyfrifon. Fe allai fod agosrwydd llwyth Zabulon at ranbarth fasnachol Phoenicia wedi rhoddi iddynt hwy ragoriaeth yn yr ystyr yma. Y mae cyfeiriad at "ysgrifenyddion" y llwyth hwnw yn cael ei wneyd yn *Barn.* v. 14; at *Ezra*, fel ysgrifenydd yn mherthynas i'r gyfraith (*Ezra* vii. 6); at *Seraiah*, ysgrifenydd i Dafydd (*2 Sam.* viii. 17); at *Sebnah*, ysgrifenydd i Hezeciah (*2 Bren.* xviii. 37); at *Semaiah* (*1 Cron.* xxiv. 6); *Baruch*, ysgrifenydd i Ieremiah (*Ier.* xxxvi. 32); ac at eraill hefyd yn llenwi swyddau cyffelyb ar wahanol adegau. Yr oedd swyddogion dinesig y deyrnas, yn enwedig yn amser Solomon, yn gofyn am nifer o bersonau wedi cael addysg lled dda i gyflawni y gorchwylion oedd wedi eu tori allan iddynt: *2 Sam.* viii. 16; xx. 24; *2 Bren.* xviii. 18; *2 Cron.* xxxiv. 8. Yr oedd dysg, yn yr ystyr y cyfeirir ato uchod, yn wastad yn cael ei barchu, a dynion o ddyg eu haanhydeddu yn fawr, fel y gellir casglu oddi wrth lawer o draddodiadau y rabiniaid.

Ar ol y gaethglud, yn lle "ysgolion y prophwydi," defnyddid synagogau, neu leoedd cyfagos iddynt, fel ysgolion i gyfranu addysg ynddynt. Yr oedd o leiaf un synagog yn y rhan fwyaf o ddinasoedd; ac yn Ierusalem, yn ol un awurdod, yr oedd 394; ac yn ol eraill, yr oedd eu nifer yn 460. O'r ysgolion hyn, ac o'r addysg a gyfrenid ynddynt, y deilliodd llawer o'r traddodiadau oedd ynghlŷn â'r gyfraith yn nyddiau ein Harglwydd. Yn mysg yr athrawon enwocaf ynddynt, gellir enwi Gamaliel, Sammai, a Hillel. Ar ol dinstyr Ierusalem, yr oedd colegau wedi eu sefydlu yn Iaphne, yn Galilea, yn Lydda, yn Tiberias, a'r enwocaf o'r cwbl yn Sepphoris. Yn nghws amser, sefydlwyd rhai cyffelyb mewn gwledydd eraill; ond diflanasant yn raddol. Ac yn ol yr egwyddor a osodwyd i lawr yn y

Mishna, yr oedd y plant i gael eu haddysgu yn yr Ysgrythyrau pan yn bum mlwydd oed; yn y *Mishna* pan yn ddeg; ac yn yr holl gyfraith pan yn dair ar ddeg (gwel *Luc* ii. 46); a phan yn bymtheg dechreuent astudio y *Gemara*. Yr oedd gwyddoniaeth hefyd yn furio rhan o'r addysg a gyfrenid iddynt. Ychydig sydd genam o hanes addysgiaeth merched yn yr Ysgrythyrau; ond y mae yn eglur fod ysgolion y prophwydi yn eu cynnwys hwy, y rhai yn achlysurol oeddynt yn meddu ar awdurdod gyffelyb i'r eiddo y prophwydi eu hunain: *Barn*. iv. 4; 2 *Bren*. xxii. 14. Yr oedd gwaith edau a nydwydd yn furio rhan fawr o'u haddysg hwy, er nad dyma yr unig beth yr addysgid hwynt ynddo.

Yn mysy y Mahometiaid, y mae addysg bechgyn yn cael ei gyfyngu yn mron yn llwyr i'r elfenau cyntaf; ond llai drachefn a gyfrenir i'r benywod. Y mae llawer o golegau ac ysgolion cyhoeddus yn Persia, ond yn eu cartrefi yr addysgir yn benaf blant y rhieni cyfoethocaf. Y *Coran* ydyw y llyfr o'r hwn y cyfrenir iddynt eu haddysg, yn gymmaint a'i fod yn cael ei ystyried yn gynllun, nid yn unig o athrawiaeth, ond hefyd o arddull, ac yn faen-prawf yr holl wybodaethau. Dysgir mesuroniaseth hefyd i ryw raddau yn rhai o'r colegau hyn.

Ond âg addysg ac ysgolion ein gwlad ni ein hunain y mae a fynom yn awr yn benaf. Yn y canol-oesoedd yr oedd ysgolion i'r dosbarth isaf yn Mhrydain mewn cyssylltiad â mynachdai a mynachlogydd; a sefydlwyd colegau i'r dosbarthiadau uchel a chanol. Ond yr oedd amryw amgylchiadau, yn chwanelogol at gynnydd y boblogaeth, yn peri fod yr angen am addysg, ac ysgolion i'w gyfranu, yn cael ei deimlo yn fwy yn barhaus; o herwydd yr oedd y wlad yn cynnyddu mewn cyfoeth, a'i masnach yn eangu, fel, tua diwedd y ganrif ddiweddaraf, y teimlid angenrheidrwydd mawr am wellhau moddion addysg i blant tlodion. Y canlyniad o hyn a fu cychwyniad cyfres o ymdrechion a arweiniasant i ganlyniadau dymunol yn y cyfeiriad hwn.

Cychwynwyd yr Ysgolion Cenedlaethol mewn canlyniad i'r cyffroad a roddwyd gan Dr. Andrew Bell, yr hwn oedd yn frodor o Ysgotland. Ar ol myned trwy gwrs ei efrydiau yn mhri-fysgol St. Andrews, a aeth yn gaplan i'r India Ddwyreiniol, o dan Gwmni yr India Ddwyreiniol. Pennodwyd ef yn arolygwr nawdd-dy y meibion yn Madras, a sylwodd yno yn fanwl ar ddull yr Hindwaid o ysgrifenu yn y tywod, a moddau eraill o gyfranu addysg; yr hyn a wnaed yn hysbys ganddo mewn amryw weithiau a gyhoeddodd. Cydnabyddwyd rhagoriaeth y drefn y dadleuaf efe drosti, a mabwysiadwyd hi; ond gosodwyd i fyny gyfundrefn gyffelyb gan Joseph Lancaster; a chyfododd dadl, yr hon yn y diwedd a arweiniodd i fuffriad dwy gymdeithas; sef, y Gymdeithas Genedlaethol, a'r Gymdeithas Frytanaidd a Thramor—y flaenaf yn cael ei chynnal yn benaf gan aeolodau yr Eglwys Sefydledig, oedd a'u bwriad i hyrwyddo addysg mewn cyssylltiad â'r eglwys hono: a'r ail yn cael ei chefnodi yn benaf gan yr Ymneilldwyer, ac yn cynnyg addysgu unrhyw blant yr oedd eu rhieni yn foddolawn iddynt gael addysg yn sylfaenedig ar y Beibl. Bu farw Dr. Ball yn Cheltenham yn Ionawr, 1832, a gadawodd yn ei ewyllys y swm o 120,000p. tuag at hyrwyddo yn mlaen lenyddiaeth ac addysg.

Aelod o gymdeithas y Crynwyr oedd Joseph Lancaster. Ganwyd ef yn 1771. Milwr oedd ei

dad, perthynol i'r gwarchodwyr traed. Teimlai dosturi wrth weled sefyllfa druenus y plant oedd yn byw yn nghymmydogaeth tŷ ei dad, yn Borough road, Southwark, Llundain, ac agorodd ysgol er cyfranu addysg iddynt, a gwnaeth y lle yn barod ar ei draul ei hun; a chyn ei fod yn ddennaw mlwydd oed, yr oedd deg a phedwar ugain o blant o dan ei ofal. Yr oedd hyn yn y flwyddyn 1789, cyfnod o brinder, yn gystal a chyfnod anwybodus iawn; a pharodd angenrheidrwydd iddo wneuthur rhyw arbrawfiadau mewn addysgiaeth, gyda'r amcan o gyfranu addysg i'r plant yn rhadlawn. Tynodd sylw y Duc o Bedford yn lled fuan; ac yn 1805, anrhydeddwyd ef, trwy gael ei alw i bresennoldeb Sior III; yr hwn a ddywedodd wrtho ar yr achlysur hwnw yr ymadroddion a ganlyn, "Yr wyf yn dymuno i bob plentyn tlawd o fewn fy nherfynau fod yn alluog i ddarllen ei Feibl." Gan fod Lancaster yn Ymneilldwr gonest, efe a wrthododd gynnygion dengar gyda golwg ar fanteision bydol, y gallasai eu mwynhau pe yr ymunasai â'r Eglwys Sefydledig. O 1807 hyd 1811, efe a deithodd yn y Deyrnas Gyfunol agos i saith mil o filldroedd, a darlithiodd i tua hanner can mil o bobl; a thrwy hyn rhoddodd gyffro mawr i achos addysg elfenol. Yn 1812, ymdrechodd i sefydlu ysgol i blant rhieni oedd mewn sefyllfa dda o ran eu hamgylchiadau; ond dyrysau a wnaeth ei amgylchiadau ef ei hun; ac yn 1818, efe a ymfudodd i'r Unol Daleithiau, lle y cafodd dderbyniad caredig. Gwnaeth wasanaeth mawr i achos addysg yn y wlad hono; ond lleihawyd effeithiau ei lafur gan ddiffyg doethineb o'i du ef. Talodd ymweliad â Canada yn 1829, a chroesawyd ef yn anrhydeddus. Pleidleisiwyd amryw roddion gan senedd-dy Canada Isaf i ddybenion addysgol. Aeth ei amgylchiadau yn ddyrys eilwaith; ond ymunodd amryw o'i hen gyfeillion i bwrcasu blwydd-dal bychain iddo. Bu farw yn Efrog Newydd, ar yr 22ain o Hydref, 1838, wedi bod y prif foddion i sefydlu cyfundrefn o addysg elfenol yn y rhan fwyaf o wledydd gwarediddiedig y ddaear—cyfundrefn a adnabyddir yn Lloegr a Chymru o dan yr enw hwn—"Ysgolion Lancasteriaidd," o dan nawdd Cymdeithas yr Ysgolion Brytanaidd a Thramor.

Y mae ysgolion plant bychain, neu ysgolion babanod (*infant schools*), fel y gelwir hwynt, wedi eu hamcanu i ddysgu plant ieuangc i fyw yn rhinweddol, ac i feithrin ynddynt deimladau caredig, yn gystal ag i blant ynddynt awydd am wybodaeth. Ymddengys mai sylfaenydd gwirioneddol ysgolion babanod oedd Oberlin; yr hwn a bennododd ysgolfeistri yn y gwahanol ddosbarthiadau yn Ban de la Roche, ac a dalodd iddynt o'i logell ei hun: hefyd, efe a barotodd ystafelloedd lle y gellid addysgu plant o ddwy i chwech mlwydd oed ynddynt. Sefydlwyd ysgol i fabanod yn yr Almaen gan y dywysoges Pauline o Lippe-Detmold, yn Detmold, yn 1802, i blant o un i bedair oed.

Mr. Robert Owen—y Cymro, o bossibl—oedd y cyntaf i sefydlu ysgol i fabanod yn Mhrydain ar safon eang, ac i ddybenion pennodol; ond yn ddiagramheu cynnorthwywyd ef i fuffrio y meddyldrych gan briod y Parch. W. Turner, o Newcastle-on-Tyne; yr hon yn y flwyddyn 1818, mewn ymddiddau âg Owen, a sylwaf, ei bod yn mynych ddymuno ar i ryw foddion gael eu mabwysiadu i gael plant tlodion o ddwyllaw eu rhieni yn gynnarach, cyn iddynt furio arferion

drwg ar yr aelwyd gartref, ac hefyd yn mysg plant segur o'u cwmpas. Dywedwyd llawer o bob tu ar y dymunoldeb o gael ysgolion babanod; a sefydlodd Owen un yn ddiwed ar ei ddychwel- iad i Lanark. Y mae llawer o glod yn ddyledus i Arglwydd Brougham am y dyddordeb a gym- merodd, a'r cymmorth a roddodd i sefydlu yr ysgolion hyn. Ond hwyrach mai yr hwn a la- furodd fwyaf, ac a fu fwyaf llwyddiannus, yn y wlad hon ar y pryd gyda'r gwaith da yma oedd Mr. Wilderspin.

Ond o hawb a roddodd gyffroad i addysg for- euol, fe allai mai yr hwn a wnaeth fwyaf oedd Pestalozzi. Ganwyd Henry Pestalozzi yn Zü- rich, yn Switzerland, yn 1745, o rieni cyfrifol. Colodd ei dad pan oedd yn ieuange, a gadawyd ef i ofal ei fam, yr hon a ddarostyngwyd i gryn dlodi. Yr oedd rhywbeth yn hynod yn ei ym- ddygiadau pan yn ddyng ieuange; a nodwedid ef yn hytrach gan dynwrch a charedigrwydd, na chan nerth ei ddeall. Nid oedd yn foddlaun ar y dull o addysgu yn y dyddiau hyn. Credai nad oedd y drefn a fabwysiedid i gyfrannu add- ysg yn gymmhwyi i ddarparu dynion tuag at gyflawni dyledswyddau, nac i fwynhau bywyd; a phenderfynodd wneyd prawf ar drefn addysgol newydd. Dewisodd ei ysgolheigion o blith y dosbarth isaf. Trowyd ei sefydliad yn nawdd- dy; lle y darperid ymborth, dillad, ac addysg i hanner cant o blant tlodion. Yr oedd ei amcan yn genhedlaethol, gan y dymunai ddangos i'r wladwriaeth pa fodd y gallasid ymarfer y tlod- ion i'w haddysgu a'u gwellhau eu hunain; felly gwelir mai un o'i egwyddorion mawrion oedd hunan-addysgiaeth. Dyryswyd y cynllun hwn; ond nid cyn iddo wneuthur daioni mawr i fwy na chant o blant tlodion, a chwaneu hefyd at ei brofiad ei hun: a gwnaeth hyn oll yn hysbys i'r byd mewn amryw o weithiau dengar ac add- ysgiadol a gyhoeddwyd ganddo. Wedi cyfarfod â llawer o anhawserau, gwnaeth Pestalozzi, gyda chynorthwy y llywodraeth, arbrawf add- ysgol arall. Ymdaifodd ar allu cariad yn ngha- lonau y plant, fel yr unig foddion i sicrhau uf- udd-dod; ac yr oedd yr effaith yn cyfateb i ddisgwyliadau yr athraw. Nid oedd ganddo ddim dodrefn yn ei ysgol: efe a'r plant yn unig oedd yno. Ond pa fodd yr oedd i'w dysgu? O'r diwedd, ar ol llawer o brofion a methiant, arweinwyd ef i gyfrannu addysg iddynt â gair ei enau, yn lle llyfrau. Pa fodd bynag, mewn can- lyniad i ryfel a gymmerodd le, torwyd ei sefydli- ad i fyny; a dyrysodd ei feddwl a'i amgylchiad- au i raddau, a gwnaed ef yn wrthddrych gwawd gan ynydion. Ond dilynodd ei waith yn mlaen, a chymmerwyd ef i mewn yn gynnorthwywr i ysgol a gedwid gan ferch. Yno, agorodd cylch eangach iddo yn fuan. Rhoddodd llywodraeth Switzerland fwydd-dâl bychan iddo, a chastell gwâg, yn yr hwn yr oedd digon o ystafelloedd —ond dim dodrefn. Dechreuodd yntau weithio, a daeth yr ysgol yn Burgdorf yn fuan yn wrth- ddrych sylw. Ond o herwydd iddo rywfodd dramgwydd talaeth bendefigol Berne, bu raid iddo symmud i dalaeth De Vand. Yno bu yn llafurio yn nghastell Yeerdon. Ond nid oedd ganddo yno ond muriau moelion, a golygfeydd ardderchog i edrych arnynt; ond gwnaeth y lle hwn yn llanerch prysur a hapus yn fuan. Yr oedd Pestalozzi er hyn yn meddu ar fwy o gym- mhwyser i ffurfio a chychwyn damcaniaethau nag i weithio allan yn ymarferol ei syniadau ei hun. Syrthiodd ei sefydliad diweddf i'r llawr

o ddiffyg arweinydd priodol. Bu farw yn 80ain mlwydd oed, a bu farw heb fedd dim o wobr ei lafur, ond y boddlonrwydd mewnol a deimlai ei fod wedi cyflawni ei ddyledswydd.

Pe buasai yr argyhoeddiad yn gyffredinol yn yr oesoedd o'r blaen fod plant y tlodion i gael eu haddysgu, y mae yn dra thebygol y buasai moddion priodol i ddwyn yr amcan oddi am- gylch wedi eu dyfeisio a'u cario allan yn gynt. Ond yn bresennol, er fod golygiadau gwahanol o berthynas i'r cynllun ar yr hwn y mae addysg y bobl i'w ddwyn yn mlaen, o'r braidd y mae gwahaniaeth barn yn bod o gwbl gyda golwg ar yr angenrheidrwydd o addysgu y boblogaeth mewn rhyw ffurf neu gilydd. Y mae y ffaith hon ynddi ei hun yn deilwng o sylw. Bu ama- ser, a hyn o fewn cof personau sydd yn awr yn fyw, pan yr ystyrir gan lawer mai etifeddiaeth briodol a brant arbenig rhyw ychydig nifer ydoedd addysg. Fel y canlyn y mae Edward Twistleton, Ysw., yn ysgrifenu yn ei adroddiad ar addysg plant a fegid ar elusen plwyfol yn 1841:—"Y mae yn ammhossibl," medd efe, "i un gau ei lygaid ar y ffaith fod cyfran neillduol o'r dosbarthiadau uchaf a chanol yn coleddu diffyg ymddiried dwn yn y cynlluniau a ffurfir i addysgu y tlodion. Wrth gyflawni fy nyled- swyddau arferol yr wyf wedi cael yn fynych gyfleusderau i weled y teimlad hwn yn cael ei amlygu mewn modd diammwys.... Yn mhllith amaethwyr bychain, a rhai o'r boneddwy, am- ddiffynir yr anewyllysgarwch hwn i addysgu y tlodion trwy ddwyn yn mlaen resymau dros hyn; a sicrhawyd i mi yn ddirifol, ychydig o amaer yn ol, gan farsiantwr yn preswyllo mewn tref borthladdol, nad oedd y llafurwr amaeth- yddol ond ychydig iawn uwch law yr anifail, ac mai yr holl effaith a wnaid addysg arno fyddai ei wneuthur yn anfoddlawn i'w sefyllfa." Nid oes ond ychydig o amaer mewn cymmhariaeth wedi myned heibio er pan oedd ysgolion, fel yr ydym yn awr yn deall y gair, o'r bron yn hollol anhysbys yn mysg y dosbarth gweithiol o'r boblogaeth; y rhai a ddibynent am ychydig o addysg i'w plant ar ysgolion bychain, a gedwid gan ferched yn gyffredin, neu ynte ar ymdrech- ion gwirfoddolwyr, a chefnogwyr yr Ysgolion Sabbothol; y rhai, yn ddiammheul a balmant- odd y ffordd i sefydliad yr ysgolion dyddiol sydd yn bresennol mor gyffredinol yn mhob rhan o'r wlad.

Yn nechren y ganrif bresennol yr oedd addysg genhedlaethol, fel y cyfryw, o'r bron yn beth anhysbys, a gwirionedd yn y sylw a wnaeth Malthus yn ei "*Essay on Population*," pan y dywedodd "Y mae yn warthrudd cenedlaethol fod addysg y dosbarth isaf o'r bobl yn Lloegr yn cael ei adael i ychydig o Ysgolion Sabbothol yn cael eu cynnal gan danysgrifiadau personol." Y mae ffeithiau yn dangos fod hyn yn ddisgrifiad cywir; gyda'r eithriadau o ychydig ysgolion a gynnelid o dan nawdd y Gymdeithas er Lled- aenu Gwybodaeth Gristionogol. Yn 1808, y gwnaeth y Gymdeithas Ysgolion Frytanaidd a Thramor ymgais i gyfarfod y drwg hwn. Yn mhen tair blynedd wedi hyn, sef yn 1811, sef- ydlwyd y Gymdeithas Genhedlaethol er add- ysgu y boblogaeth yn egwyddorion yr Eglwys Sefydledig. Ymgasglodd cyfeillion addysg o am- gylch y cymdeithasau hyn; a gwelwyd yn fuan eu heffeithiau daionus, nid yn unig yn y chwane- giad a wnaed at nifer yr ysgolion a'r ysgol- heigion, ond hefyd yn rhagoriaeth yr addysg a

gyfrenid. Mor bell a hyn, dygid y gwaith yn mlaen yn benaf trwy ymdrechion personol; ond yn awr, dechreuodd cymdeithasau ymafyd yn y gwaith a wnaethid o'r blaen gan bersonau unigol, ac felly mewn amser daeth y genedl i deimlo ei rhwymedigaeth i gefnogi ac i adgyflenwi ymdrechion personol a chymdeithasol. Yn raddol, pa fodd bynag, y daeth pethau i'r sefyllfa hon; ac yr oedd argyhoeddi y senedd o'i rhwymedigaeth a'i dyledswydd yn y peth hwn yn fwy gorchwyl nag y galleid tybied ar y cyntaf. Daeth Mr. Whitbread a'r pwngc ger bron Tŷ y Cyffredin yn 1807, pan y dadleuai dros sefydlu ysgolion plwyfol i blant gweithwyr, mewn trefn iddynt gael o leiaf ddwy flynedd o addysgiaeth rhwng yr oedran o saith a phedair ar ddeg; ond gwrthod y cynnygiad a wnaed, a hyny am ddau reswm, dybygid—mewn rhan er mwyn meithrin cynnildeb, ac mewn rhan ar y sail fod gormod o addysg i'r dosbarth gweithiol yn tueddu i'w gwneuthur yn anfoddlawn i'w sefyllfa a'u dyledswyddau. Ond os troi yn fethiant a wnaeth cynnygiad Mr. Whitbread ar y pryd, rhoddodd gychwyniad i symmudiad a ennillodd nerth yn raddol.

Gweithiodd y ddwy gymdeithas a enwyd uchod yn egniol, ac enillent dir yn feunyddiol: agorwyd ysgolion mewn llawer o fanau, nes yn 1818 yr oedd y symmudiad wedi casglu digon o nerth i beri i Mr. Brougham wasgu ar y senedd y ddyledswydd o bennodi pwyllgor er gwneuthur ymchwiliad i'r holl gwestiwn—yr hyn a ganiatawyd. Y ffordd a fabwysiadwyd gan y pwyllgor hwn oedd, anfon cylchlythyr at beriglor pob plwyf yn Mhrydain Fawr, yn gofyn rhestr o gwestiynau ynghylch nifer yr ysgolion gwaddoleidig ac anwaddoleidig, a nifer yr ysgolheigion oedd yn yr ysgolion dyddiol a Sabbothol. Rhoddwyd atebion mwy cyffredinol o'i braidd nag y galleid disgwyl; a cheir canlyniad yr ymofyniad yn y daflen ganlynol:—

Ysgolion dyddiol	...	...	...	19,230
Ysgolheigion	...	...	...	674,283
Cyfartaledd yr ysgolheigion i'r boblogaeth— un yn mhob 17.25.				
Ysgolion Sabbothol	...	...	...	5,463
Ysgolheigion	...	...	...	477,225
Cyfartaledd yr ysgolheigion i'r boblogaeth— un yn mhob 24.40.				

Cyfrifid nad oedd cyfartaledd y plant o dan addysg yn yr adeg ond un yn mhob dau ar hyspeth. Gwnaeth Mr. Brougham ymdrech cyffelyb yn 1828, gyda'r amcan o roddi prawf ar y cynnydd a wnaethpwyd yn ystod y deng mlynedd, ac yr oedd y firwyth yn dra bodddhaol, ac ystyried yr amgylchiadau; a theimlwyd cymaint o ddyddordeb yn yr achos fel y pennododd y llywodraeth, yn mhen pum mlynedd, ar fod i ymchwiliad arall gael ei wneuthur. Oddi wrth y cyfrifon a ddaeth i law y pryd hwnw, cafwyd fod rhifedi yr ysgolheigion wedi mwy na dyblu yn ystod y pymtheng mlynedd blaenorol; sef, o 1818 hyd 1833. Ac yr oedd 'ysgolion babanod,' y rhai oedd yn cael eu dwyn yn mlaen yn Ysgotland er's rhai blynyddoedd, wedi eu sefydlu hefyd mewn amryw barthau o Loegr, ac yn lled lwyddiannus.

Dengys y daflen ganlynol firwyth yr ymchwiliad hwn:—

Ysgolion dyddiol	...	...	...	38,971
Ysgolheigion	...	...	...	1,276,947
Cyfartaledd yr ysgolheigion i'r boblogaeth— un yn mhob 11.27.				

Ysgolion Sabbothol	...	...	...	16,828
Ysgolheigion	...	...	...	1,548,890
Cyfartaledd yr ysgolheigion i'r boblogaeth— un yn mhob 9.28.				

Pan gyhoeddwyd y daflen hon, rai blynyddoedd wedi hyny, mewn cyssylltiad & chofrifiad y fl. 1851, gan Mr. Horace Mann, sylwodd y gwr hwnw ei fod yn bendant o'r farn fod y ffigyrau hyn yn llai na'r gwir gyfrif, ac nad oedd cyfartaledd yr ysgolheigion i'r boblogaeth yn fwy na deg yn y cant. Rhaid cadw mewn golwg wrth gwrs, fod cryn gyfartaledd o'r ysgolheigion Sabbothol eisoes wedi eu cyfrif yn mysg yr ysgolheigion dyddiol. Gellir chwaneu at yr adroddiad uchod yr un canlynol, ynghylch nifer y plant oedd dan addysg yn 1833, ac yn ei dderbyn yn gwbl neu mewn rhan yn rhad:—

Ysgolheigion ar waddoliadau	...	...	153,764
Ysgolheigion ar danysgriadau	...	...	178,517
Ysgolheigion yr derbyn eu haddysg trwy danysgriadau a thâl personol 215,217			

Yn gwneyd cyfanswm o 547,498 o blant o dan addysg mewn ysgolion yn cael eu cynnal, i raddau mwy neu lai, gan offrymau gwirfoddol. Yn y fl. 1833—sef, blwyddyn gyntaf y senedd ddiwygiedig—dygwyd y mater unwaith drachefn o flaen y tŷ, a chanfyddwyd ar unwaith fod cyfnewidiad dirfawr wedi cymmeryd lle er y dyddiau y traddododd Whitbread ei araeth, pan y pleidleisiwyd 20,000p. tuag at godi ysgoldai i addysgu plant y dosbarthiadau isaf, nail ai mewn cyssylltiad a'r Gymdeithas Genedlaethol, neu y Gymdeithas Frytanaidd a Thramor. O'r pryd hwnw allan, yr oedd yn amlwg fod y senedd yn dyfod yn nes o hyd i gydnabod yr egwyddor, fod addysgu plant tlodion yn ddyledswydd genedlaethol, a'r ymdrechion y tu allan i ddiwallu angen y boblogaeth gyda golwg ar hyn yn cryfhau. Yr oedd trysorfeidd y cymdeithasau yn chwyddo; ac wedi i'r swm o 20,000p. gael eu rhoddi yn flynyddol gan y senedd hyd 1838, chwanegwyd y rhodd i 30,000p. yn ystod y flwyddyn hono; ac yn yr un flwyddyn pennodwyd pwyllgor o'r cyfringyngor i dalu sylw arbenig i'r holl gwestiwn, ac i weinyddu yr arian a bleidleisid gan y senedd. Cyfodwyd y rhodd seneddol i 40,000p. yn 1842, a safodd felly hyd 1845, pan y chwanegwyd hi i 75,000p.; ac y mae wedi parhau i gynnyddu yn raddol bob blwyddyn o hyny hyd yn awr, fel y dengys y daflen ganlynol:—

	P.		P.
1846—1850	115,000	1864	705,404
1851	150,000	1865	695,078
1852	160,000	1866	694,530
1853	260,000	1867	706,865
1854	263,000	1868	781,324
1855	396,921	1869	840,711
1856	451,213	1870	914,721
1857	541,233	1871	1,458,402
1858	663,435	1872	1,551,560
1859	836,920	1873	1,299,903
1860	798,167	1874	1,356,452
1861	903,734	1875	1,548,563
1862	842,119	1876	1,881,728
1863	804,002	1877	2,127,730

Bu cryn wrthwynebiad yn y ddau dŷ o senedd i'r cwrs hwn a gymmerwyd gan amryw lywodraethau yn olynol. Weithian, boddlonai y gwrthwynebwyr ar wneyd gwrthdystiad yn unig; ond ar achlysuron eraill gwrthwynebid yr egwyddor ar ba un y caniatwyd y rhodd at addysg. Pan y cynnygiodd Arglywydd John Russell, yn 1847,

godi y rhodd flynyddol i 100,000p., cynnygiodd Mr. T. Duncombe ar fod i bwyllogr detholedig gael ei bennodi i wneuthur ymchwilid i'r angenrheidrwydd am barhâd gweithrediadau y Cyngor Addysg, pan y cyfododd Mr. Macaulay, ac y traddododd araeth ardderchog ar ddyledswydd y wladwriaeth yn mherthynas i addysgiaeth y tlodion; a diammheu i'r araeth nodedig hono wneyd ei rhan yn dda i gryfhau dwylaw y llywodraeth, ac i hyrwyddo yr achos yn mlaen. Yr oedd y gwrthwynebiad a deimlid i gynllun y llywodraeth yn gryf, fodd bynag, gan fod y mwyafrif o'r Anghydfurfwr oedd yn selodau o'r tŷ, n cael eu harwain gan Mr. John Bright, yr sefyll i fyny dros y gyfundrefn wirfoddol; canys nid oeddnt etto wedi eu harghyfoddi o gymmhwydsder a phriodoldeb addysg wladwriaethol. Yr unig wahaniaeth oedd rhyngddynt oedd yn nghylch y ffordd i ddarparu addysg i'r bobl. Safai yr Ymneillduwyr i fyny gan mwyafrif dros addysg wirfoddol yn benaf, gan y tybient ei bod yn fwy cydnaws â nodwedd y genedl, yn ffafriol i ryddid gwladol a chrefyddol, ac yn debyg o gynnwrechu mwy o ddaioni i'r wlad. Ond er fod yr wrthblaid yn gref, nis gallai sefyll ar ffordd y teimlad dros gynnorthwyo yr ymdrech-iadau gwirfoddol oedd yn cael eu gwneyd dros addysg, drwy fod y wladwriaeth yn estyn mwy o gymmhorth nag yr arferai wneyd. Y mae yn briodol dywedyd yma, mai yr hyn a barai i'r selodau Anghydfurfli wrthwynebu y chwanaegiad hwn yn y rhodd oedd, eu bod yn ofni y defnyddiasid hi i'r amcan o gryfhau yr Eglwys Sefydledig ar draul gwanhau Ymneillduwriaeth. Ond dadlenui Arglwydd John Russell "nad cyfundrefn o addysg wladol oedd; ond cyfundrefn yn cael ei mabwysiadu yn unig er cynnorthwyo ysgolion oedd mewn bod o'r blaen, heb osod telerau ar unrhyw ysgolion nad oeddnt yn berthfaith gydsyniol â'r rheolau a'r trefniadau oedd wedi eu sefydlu yn barod gan sylfaenwyr a rheolwyr yr ysgolion hyn." Mewn geiriau eraill, gan fod y wladwriaeth yn flaenorol wedi rhoddi cynnorthwy i adeiladu ysgoldai, ei bod yn awr yn cynnyg cynnorthwy tuag at gynnal is-feistr-iaid a dysgybl-athrawon. Yna cydsyniwyd â'r rhodd o 100,000p.; a gwrthodwyd cynnygiad Syr William Clay, fod i blant ag yr oedd eu rhieni yn gwrthwynebu dysgu crefydd iddynt gael cyfranogi o'r addysg fyddol; a gwrthwynebwyd hefyd gynnygiad Syr W. Molesworth, i alluogi y Pabyddion i gyfranogi o'r rhodd. Addawai y llywodraeth ddefnyddio yr arian ar y sylfeini caangaf yn bosibl; ac mewn amgylchiadau lle y gwrthwynebid i arolygiaeth mewn gwybodaeth grefyddol gymmeryd lle ar seiliau crefyddol, y byddai pwyllogr addysg yn barod i roddi yr ystyriaeth ddyfalaf i'r mater. Yr unig gyfnewid arall o bwys a ddygwyd i mewn gan Arglwydd John Russell ac Ardalydd Lansdowne oedd y gyfundrefn o gael athrawon a dysgybl-athrawon tystysgrifiol (*certificated*).

Cafwyd cyfle yn adeg cofrifad 1851 i gasglu ynghyd ystadegau y gellid dibynna arnynt o berthynas i nifer y plant oedd dan addysg yn y wlad hon; ac er fod yr hysbysiadau gyda golwg ar hyn yn cael eu rhoddi yn wirfoddol, gellir eu hystyried ar y cyfan yn gywir. Cynnwysa y daflen ganlynol firwyth yr ymohwiliad:—

Ysgolion dyddiol cyhoeddus	15,518
Ysgolion preifat	30,524
Cyfanswm	46,042

Ysgolheigion cyhoeddus	1,422,982
Ysgolheigion preifat	721,396
Cyfanswm	2,144,378
Ysgolion Sabbothol	23,514
Ysgolheigion	2,407,642
Ysgolion nosaw!	1,545
Ysgolheigion	39,788

Os chwaneagn at y daflen hon un arall, yn cyfleu y ffigurau sydd wedi eu dyfynu yn barod fel y cafwyd hwy yn 1818 a 1833, gellir gwneud y cynnydd dirfawr a wnaed yn y cyfnod hwned:

Dyddiad.	Ysgolion dyddiol.	Ysgolheigion.	Cyfanswm yr ysgolheigion i'r boblogaeth
1818	19,230	674,833	Un yn mhob 17.25
1833	38,971	1,276,947	11.27
1851	46,040	2,144,378	8.36

Fel y canlyn y safai yr Ysgolion Sabbothol:—

Ysgolion Sabbothol.	Ysgolheigion.	Cyfanswm yr ysgolheigion i'r boblogaeth.
5,463	477,225	Un yn mhob 24.40
16,828	1,548,890	9.28
23,514	2,407,642	7.45

Y cyfnewid, neu yn hytrach y dadblygiad pwysig nesaf yn y gyfundrefn ar ba un y cantatawyd rhodion y llywodraeth, a wnaed yn 1853, pan y sefydlwyd yr hyn a elwir yn 'arian y penau' (*capitation grant*) yn 1853, am bob ysgolor a fu yn yr ysgol 176 o weithiau yn y flwyddyn; a chyda hyn o chwanaegiadau at gynllun gwreiddiol Arglwydd Russell, dygwyd yn mlaen achos addysg gydag egni a sêl cynnyddol hyd y fl. 1858, pan y gwnaed ymdrech i wybod beth oedd y cynnydd a wnaethpwyd er pan y cafwyd cyfrifon o'r blaen. Appwyntiwyd dirprwyiaeth yn y flwyddyn hono "i wneuthur ymchwilid i sefyllfa bresennol addysg y bobl yn Lloegr, ac i ystyried a gwneyd adroddiad pa fesurau sydd angenrheidiol er helaethu addysg elfenol dda a rhadawn yn mysg pob dosbarth o'r boblogaeth." Y dirprwywyr pennododid oeddnt, y duc o Newcastle, Syr J. T. Coleridge, y Parchn. W. C. Lake a W. Rogers, y Profeswr Goldwin Smith, Mr. N. Senior, a Mr. E. Miall. Ar ol gweithio am dair blynedd, pryd yr oedd y dirprwywyr cynnorthwyl yn casglu ffethiau a hysbysiadau o wahanol barthau y wlad iddynt, cyflwynodd y dirprwywyr hyn eu hadroddiad i'r senedd; ac y mae o'r bron yn sicr ei fod yn cynnwys yr hysbysiadau gwerthfawrocaf ar y mater a gasglwyd erioed—nid yn unig mewn ffordd o ystadegau, ond yn y ffigur o dystiolaethau gan lygaid dystion yn meddu ar farn addfed a chywir. Y casgliadau a dynwyd gan y dirprwywyr, fel ffirwyth cyffredinol y gyfundrefn o addysg genedlaethol oedd mewn grym ar y pryd, a symiwyd i fyny yn ngeiriau Mr. Walpole, pan y dywedodd fod ei manteision, yn ol yr adroddiad, yn bedwar mewn nifer. Yn gyntaf, mai dyna yr unig gyfundrefn trwy gyfrwng yr hon y gellid dwyn yn mlaen addysg grefyddol. Yn ail, gan ei bod yn egwyddon fawr yn y gyfundrefn i dynu allan ymdrechion personol o blaid addysg, nad oedd mewn un modd yn amcanu aflonyddu ar hyn. Yn drydydd, fod effeithiolrwydd cyffredinol dysgyblaeth, arferion, a threfn yr ysgolion yn gyflawn. Ac, yn bedwerydd, fod mabwysiadu y cynllun o gael dysgybl-athrawon wedi bod yn hollol lwyddiannus. Dyna, yn marn y

dirprwywr, oedd manteision y gyfundrefn a dyfodd mor ddistaw o'r flwyddyn 1833. Ar yr un pryd, cydnabyddent fod ymdrechion chwanel yn angenrheidiol er addysgu plant tlodion mewn ardaloedd a esgeulusid. Ystyriant fod symmud plant o'r ysgol, pan oedd eu haddysg elfenol yn ddiffygiol, yn ddrwg mawr; hefyd, gofiant am nad oedd y plant yn mynychu yr ysgolion yn fwy rheolaidd, a bod can lleied o ystyriaeth yn cael ei roddi i addysgiaeth y dosbarth ieuangaf. Er gwneyd i fyny y diffygion hyn, darparwyd y deddfau diwygiedig (*revised code*) gan y Fwyllgor Addysg, a dygwyd hwy ger bron Tŷ y Cyffredin gan Mr. Lowe, is-gadeirydd y pwyllgor. Prif nodweddion y cynllun hwn oedd, ei fod yn pennodi un rodd, yn lle yr amrywio roddion a gyfenid yn flaenorol, fel yr arferid o dan gynllun yr Ardalydd Lansdowne ac Arglwydd Russell: ac amcan y cyfnewidiad oedd, rhoddi prawf ar bob peth drwy archwiliad, a gwneuthur yr archwiliad hwnw, i raddau mawr hefyd, yn bersonol. Cyfarfu y cynnygiad hwn, ynghyd â'r cynnygiad fod y wobr am bresennoldeb plant, wedi iddynt gyrrhaedd un ar ddeg oed, yn cael ei hattal, âg ystorn o anghymeradwyaeth oddi wrth glerigwyr, rheolwyr ysgolion, athrawon, a llawer o wleidyddion; ac mewn canlyniad, galwyd yn ol y deddfau diwygiedig. Cynnygiwyd yr un peth drachefn mewn ffurf ddiwygiedig yn 1862, ond gwrthwynebwyd ef yn bendant gan Dŷ y Cyffredin. Ar hyn cyfododd dadl fawr arall ar addysg, yr hon y gellir ei chymharu i'r hon a gymmerodd le yn 1847. Gwrthwynebwyd cynllun Mr. Lowe gan Mr. Forster; yr hwn a draddododd araeth ragorol ar ysgolion ac addysg yn gyffredinol.

Am yr wyth mlynedd a ddilynodd, nid llawer o gyffro a fu yn mherthynas i addysg, ond yr oedd y gwaith yn myned rhagddo yn dda; ac yn y cyfamser, yr oedd y farn gyhoeddus yn raddol ymfurfio ar y mater yn ei holl gysylltiadau, a'r argyhoeddiad yn dyfnau y dylesid mabwysiadu mesur mwy cyflawn nag un oedd mewn gweithrediad o'r blaen. Er fod ymdrechion canmoladwy yn cael eu gwneyd gan gefnogwyr addysg wirfoddol, a chryn gynnydd wedi ei wneyd y naill flwyddyn ar ol y llall yn rhoddion y llywodraeth, a chefnogwyr cyfundrefn yr Ysgolion Categori yn gweithio yn egniol, teimlid nad oedd y gwaith yn cael ei wneyd ond yn amherffaith, ac nad oedd y wlad yn cyflawni ei dyledawydd ar y mater pwysig hwn. Y mae yn wir fod nifer yr ysgolheigion ar lyfrau yr ysgolion a dderbyniant gynorthwy y llywodraeth yn Lloegr a Chymru yn unig yn cyrrhaedd i'r nifer o tua 1,500,000; ond yr oedd llawer y tu allan i'r nifer yma nad oeddynt yn cael eu cyrrhaedd gan y cynlluniau oedd ar droed. Dywedai Mr. Forster, yr hwn oedd ollynydd Mr. Lowe, yn y swydd o is-gadeirydd y pwyllgor, fod tri pheth yn attalfa i'n cyfundrefn addysgol fod yn hollol lwyddiannus. Yn y lle cyntaf, nis gallai y plwyfydd bychain yn y wlad ddyfod i fyny â'r gofynion angenrheidiol er derbyn cynorthwy y wladwriaeth; neu, mewn geiriau eraill, nid oedd eu hysgoldai yn dyfod i fyny â'r safon a ofynid gan yr awdurdodau, na'u trysorfeydd yn eu galluogi i sicrhau gwasanaeth athrawon cymmhwys i weithio y plant i fyny i'r safon a ofynid gan y Swyddfa Addysg. Yn nesaf, yr oedd dosbarth lliosog oedd yn derbyn elusen plwyfol, ac eraill yn y trefydd mawrion, nad oeddynt yn danfon

eu plant i ysgol o gwbl. Ac yn olaf, yr oedd dosbarth nas gallent yn gyfleus wneyd heb wasanaeth eu plant; ac o blegid hyny, nid oeddynt yn eu cadw yn yr ysgol am ddigon o amser. Pa fodd i ddarparu ar gyfer y plant hyn, ac ar yr un pryd i drafnu pethau fel ag i beidio ymyryd â'r gwaith oedd yn cael ei wneyd yn effeithiol—ac nad oedd y llywodraeth yn talu am dano, er ei bod yn cynnorthwyo i hyny—nid oedd yn amlwg. Dyna yr anhawderau oedd i'w cyfarfod gyda'r cwestiwn o addysg genedlaethol.

Pan agorwyd y senedd ar yr 8fed o Chwefror, 1870, cynnwysai araeth ei Mawrhydi hysbysiad fod "addysg i ddyfod o dan sylw y ddau dŷ, a bod mesur wedi ei ddarparu er helaethu, ar raddeg eang, foddion addysg genedlaethol." Wythnos yn ddiweddarach, dygwyd y mesur addawedig o flaen Tŷ y Cyffredin gan Mr. Forster, mewn araeth alluog; yn yr hon yr adgofiai y Tŷ nad oedd ond dau o bob pump o blant gweithwyr, rhwng chwech a deg oed, ac os ran o dair o rai rhwng deg a deuddeg, ar gofrestrau llyfrau yr ysgolion a dderbyniant gynnalaieth o'r wladwriaeth. Yna efe a aeth yn mlawn i ddad-blygu ei gynllun er dwyn y lliaws yn raddol i fwynhau manteision addysg. Credai fod y wlad yn disgwyl i'r senedd amcanu at ddau beth; sef, gorchuddio y wlad âg ysgolion, a chael gan rieni i ddanfôn eu plant iddynt:—ac yr oedd y mesur wedi ei fwriadu i gyrrhaedd y ddau amcan yna. Yn ol ei ddarpariadau, yr oedd y wlad i'w rhanu yn ddosbarthiadau addysgol, a moddion i'w harfer er cael sicrwydd a oedd cyflenwad priodol o ysgolion effeithiol yn y dosbarthiadau hyny; ac os felly, yr oedd pob peth i'w adael yn llonydd. Os angen, yr oedd byrddau ysgol i gael eu ffurfio, wedi eu dewis gan y plwyfolion, a'r byrddau hyny i gael eu hawdurdodi â galluoedd i ofodi plant i ddyfod i'r ysgolion: ac yr oeddynt i gael eu cyflenwi âg arian i ddwyn y gwaith yn mlawn gan y plwyfolion, wedi eu cyfodi trwy drethi, i'r dyben o adeiladu a chynnal nifer o ysgolion chwanelog lle y byddai angen am danynt. Yr oedd arolygiaeth enwadol i gael ei ddiddymu, ac adran cydwobod i'w mabwysiadu, o dan yr hon y gallasai rhieni hawlio i'w plant gael eu heugosodi rhag bod dan addysg grefyddol yn yr ysgolion hyny a dderbyniant o roddion y llywodraeth. Yn mherthynas i'r olwg gyllidol ar y cwestiwn, nid bwriad y llywodraeth oedd paratoi addysg rydd, er fod gan y byrddau hawl i roddi tocynau rhydd pan y gwelent hyny yn angenrheidiol; ond cynnygid dal i fyny yr un drefn o gyfranau rhoddion, ac felly fod un rhan o dair o gostau yr ysgolion i gael eu codi gan y rhieni, un rhan o dair i'w chael gan y llywodraeth, a'r rhan arall o'r trethi. Dyna, yn fyr, amlinellid o'r mesur sydd wedi gwneuthur chwyldroad yn nghyfundrefn addysg elfenol Lloegr a Chymru.

Penderfynodd y wlad hon yn awr wneuthur yr hyn yr oedd Prwsia wedi dadgan iddi hi ei wneuthur yn agos i ddeugain mlynedd yn flaenorol, sef darparu moddion addysg ar gyfer pob plantyn mewn angen am dano. Wrth geisio dangos, i ryw raddau, pa mor bell y mae Deddf Addysg Elfennol 1870 yn cyflawni yr hyn a ddisgwylid oddi wrthi, byddai yn briodol i ni, fe allai, unwaith etto ddeffinio, yn fanwl ei hamcan yn ngeiriau adroddiad y Swyddfa Addysg am y fl. 1872—73, lle y mynegir mai amcan blaenaf Deddf Addysg 1870 ydoedd diogel a darparu cyflenwad o ysgolion er cyfarfod âg anghenion

addysgol yr holl wlad. Gellid gwneyd i fyny yr angen hwn yn mhob dosbarth, naill ai trwy ymdrechion gwirfoddol, neu gan fyrddau cynrychioliadol wedi eu hethol gan y trethdalwyr; a gellid sefydlu y byrddau hyn yn wirfoddol gan y dosbarth, neu ynte yn orfodol, pan y byddai y Swyddfa Addysg wedi iddi gael sicrwydd o ddiffyg nad ydoedd yn cael, ac na byddai iddo gael ei gyfarfod gan ymdrechion igwirfoddol. Nis gallwn yma fyned i mewn i'r cwestiwn am natur yr addysg a gyfrenir yn ysgolion elfenol y wlad, pa un bynag ai mewn cyssylltiad â'r amrywiol gyfundebau crefyddol, neu o dan fyrddau ysgolion y byddent; ond gallwn ddywedyd y rhaid i'r addysg yn mhob achos gyrrhaedd safon y llywodraeth mewn trefn i ennill rhodd y llywodraeth. Ein hamcan yn awr ydyw dangos yr hyn sydd yn cael ei wneyd dros achos addysg yn Lloegr a Chymru, o'i gymmharu â'r hyn oedd yn cael ei wneyd tua hanner can mlynedd yn ol.

Cyn myned yn mlawn i sylwi ar gyfundrefn bwrdd ysgol yn ei gwaith, nid amhriodol fyddai cymmyrd adolygiad byr ar yr amgylchiadau o dan ba rai y mabwysiadwyd y gyfundrefn. Cyfrifai y Swyddfa Addysg allan o boblogaeth y pryd hwnw o tua 15,000,000 yn Lloegr a Chymru, y dylasai cynnifer a 3,000,000 fod yn ddyddiol mewn ysgolion elfenol da ac effeithiol; ac y dylesid darparu lle yn yr ysgoldai, wrth gwrs, i gryn lawer yn chwanea. Ond y gwirionedd oedd, gyda golwg ar yr ysgolion a dderbyniant o'r rhoddion seneddol blyneddol, nid oedd ynddynt le i fwy na dwy filiwn a chwarter. Yn y cyfrif hwn, cauid allan ysgolion elfenol eraill nad oeddant yn agored i arolygiaeth y llywodraeth; ond ar ol caniatáu ar gyfer y rhai hyn, yr oedd y gwaith mor fawr fel nad oedd y wlad mwyach yn foddol i ymddiried i weithrediad graddol y gyfundrefn wirfoddol; a chefnogwyd y cynllun, a rhoddwyd i'r Swyddfa Addysg allu i orfodi ffurfiad byrddau ysgol yn mhob dosbarth o'r wlad lle nad oedd digon o ddarpariaeth yn yr ysgolion ar gyfer y boblogaeth. Y mae rhai wedi gwrthwynebu y cynllun, ar y sail mai yr amcan yn ei ffurfiad oedd rhoi ddyrnod marwolaeth i'r gyfundrefn wirfoddol. Ond fel prawf i'r gwrthwyneb, gellir dyfynu ymadroddion isgadeirydd y Cynghor wrth ddwyn y mesur yn mlawn, pan y dywedodd:—"Rhaid i ni gymmyrd yd gofal i beidio dinystrio, wrth geisio adeiladu—i beidio dinystrio sefydliadau sydd mewn bod, wrth osod i lawr rai newyddion. A thra yn cadw mewn golwg ein hamcanion, fe ddylid treulio mor lleied ag sydd bosibl o arian y cyhoedd, ac ymdrechu hyd y mae ynom i beidio gwneuthur niwed i ysgolion sydd yn barod yn gwneyd eu gwaith yn effeithiol. Ein hamcan ni ydyw perffeithio y gyfundrefn wirfoddol bresennol, llenwi i fyny yr adwyan, arbed arian y cyhoedd pan y gellir gwneyd hebddynt, helaethu y gyfundrefn lle y mae angen am hyn, cael cymmaint ag a ellir o gynnorthwy rhieni, a chroesawu hyd y mae yn bosibl gefnogaeth y bobl ddyngarol hyn sydd yn dymuno cynnorthwyo eu cymmydogion." Chwanegodd hefyd:—"Yr ydym yn meddwl y dylem ganiatáu digon o amser i ewyllysgarwch a sêl unrhyw wirfoddolwyr sydd yn dymuno cynnorthwyo; ond ni ddylem ganiatáu chwanea, am nas gallwn aros yn hwy. Os na leinw sêl ac ewyllysgarwch y wlad â'r ysgolion angenrheidiol, rhaid i'r wladwriaeth gymmyrd y gorchwyl i fyny, gan nas gellir gadael y plant yn hwy heb addysg."

Cyn gadael y cwestiwn gyda golwg ar amcan blaenaf y Ddeddf Addysg, yn ol profes y rhai a'i cynlluniodd, hwyrach y byddai yn briodol i ni ddyfynu geiriau Mr. Forster etto yn mherthynas i'r hyn y mae llawer o siarad ac o ysgrifenu wedi bod arno; sef, yr hyn a elwir yn gyffredin "yr anhawser crefyddol." Mewn gwirionedd, dyma yr hyn y teimlai lliaws o gefnogwyr addysg—a chefnogwyr selog i'r mesur hwn hefyd—yn enwedig yn mysg yr Anghydfurfurwyr, y gwrthwynebiad mwyaf iddo. Yr oedd eu gwrthwynebiad yn gyfyngedig yn hollol o'r bron i'r pummed adran ar hugain o'r mesur, yr hwn sydd yn ymwneyd â'r pwng o addysg grefyddol. Mewn cyfeiriad at y mater hwn, dywedai Mr. Forster, ar ol dadgan ei fod ef â'r llywodraeth yn gryf yn ffafri adran cydwybod fanwl yn yr ysgolion gwirfoddol, ac ysgolion y bwrdd, eu bod yn gwrthwynebu i'r wladwriaeth roddi attalfa ar ffordd addysg grefyddol y plant. Fel hyn y dywedodd efe:—

"Gellir gofyn, 'Pa ham nad ydych yn gwahardd addysg grefyddol yn hollol?' Wel, pe gwnaethem hyn, ni a ddeuem allan o'r anhawser crefyddol i anhawser anghrefyddol. Nid oes un amheusath yn fy meddwl i na bydd y nifer liosocaf o rieni yn dymuno fod addysg grefyddol a Beiblaidd yn yr ysgolion. Pe gwaharddem addysg grefyddol, onid dyweyd y byddem mai yr unig lyfr nad ydyw i'w ddefnyddio yn ein hyngolion ydyw yr un ar yr hwn y mae y grefydd a broffeswn yn sylfaenedig? Ond dywedir eilwaith na ddylid dysgu athrawiaethau. Ond pa fodd y gellir attal hyn? A ydym i ddywedyd fod y Beibl i'w ddarllen, ond nid i'w esbonio? A ydym ni i dynu allan wersi ysgrifthyrol gyda'r gofal mwyaf, fel na byddo i ddim o nodwedd athrawiaethol gael ei ddygu i'r plant? Nid wyf yn dywedyd nas gellid gwneyd hyn. Yn hytrach na methu yn marn y wlad, byddwn i yn barod i gyfarfod y gwaith hwnw; ond yr wyf yn dywedyd mai gwaith nad yw yn perthyn i'r llywodraeth fel y cyfryw ydyw, a'r tebygolrwydd yw mai troi yn fethiant a wnelai hyn. Etto, pell oddi wrthym ni fyddai dywedyd y dylai y Beibl gael ei ddygu yma, o herwydd fe allai y bydd rhieni mewn rhai dosbarthiadau, heb fod yn wrthwynebus i grefydd mewn un modd, y bydd yn fwy dewisol ganddynt gael ysgol i roddi addysg fydol hollol i'w plant, ac iddynt gael eu haddysg grefyddol yn rhywle arall; a dylai y rhieni hyn gael caniatâd i wneuthur fel y mynont."

Mewn geiriau eraill, tra yn dadgan, ar ei ran ei hun, a'i gydweimidogion, wrthwynebiad cryf i adael allan addysg grefyddol, ac awgrymu os cyfrenid addysg felly y byddai, i raddau mwy neu lai, yn athrawiaethol neu byngcol, symmudwyd y cyfrifoldeb o benderfynu y mater pwysig hwn oddi ar ysgwyddau y llywodraeth, a gosodwyd ef ar y llywodraeth leol. Dyna amddiffyniad Mr. Forster i'w gynllun yn mherthynas i addysg grefyddol. Rhoddwyd ar ddeall yn eglur nad oeddid yn dymuno ymyraeth â'r ysgolion gwirfoddol, nac a'u haddysg grefyddol; ond gwnaed darpariaeth i gyfarfod rhieni a wrthwyneben i'w plant gyfranogi o'r addysg grefyddol yn y cyfryw ysgolion, i'w tynu oddi yno yn ystod yr amser y cyfrenid hyn. Dyna amcan y ddeddf addysg, o dan ba un y daeth y 'bwrdd ysgol' yn rhan o beirianwaith addysgol y deyrnas.

Y mae y cynnydd a wneir o dan y gyfundrefn hon yn galw am ein sylw. Rhoddwyd cyfarwyddiadau gan y llywodraeth i gael cyfrif o bob tref a chymmydogaeth yn Lloegr a Chymru mewn perthynas i rifedi yr ysgolion elfenol a

rhif y plant oedd mewn angen addysg elfenol yn y gwahanol ddoesbarthiadau. Yn yr adeg y rhoddwyd y cyfarwyddiadau yr oedd 14,881 o blwyfydd yn Lloegr a Chymru yn cadw eu tlodion eu hunain. Yn ol cofriad 1861, yr oedd holl boblogaeth y plwyfydd hyn yn cyrhaedd 20,066,224; ac wedi deall hyn, yr oedd gan y Swyddfa Addysg sylfaen i weithio allan ddarpariadau y ddeddf. Derbyniodd y swyddfa gynifer o apeliadau i ffurfio byrddau ysgol, fel y barnwyd yn angenrheidiol i ffurfio trefniadau yn ddioed ar gyfer ethol y byrddau hyn —yr hyn hefyd a wnaed. Dengys y daflen ganlynol y cyfrif, yn ol yr hwn y ffurfiwyd y byrddau, yn amsbynnol ar fwrdd Llundain—sefydliad yr hwn a bennodasid gan y ddeddf ei hun:—

Dyddiad.	Gorohymyn yn cael ei roddi i ffurfio byrddau yn y	
	Bwrdeisdref corphoredig.	Plwyfydd gwledig.
Gorphenaf 7fed, 1871	96	188
Gorphenaf 5ed, 1872	100	279
Mehefin 30ain, 1873	103	445
Mehefin 10fed, 1874	104	594
Mehefin 16eg, 1875	113	1,100
Mehefin 1af, 1876	119	1,534
Mehefin 9fed, 1877	123	1,667

Y mae gan bob un o'r tair tref ar ddeg sydd yn Lloegr ag y mae eu boblogaeth dros 100,000 yn awr fwrdd ysgol; ac o'r un dref ar hugain, gyda phoblogaeth yn amrywio o 50,000 i 100,000 y mae Preston yn sefyll wrthi ei hun, heb fod un bwrdd ynddi. O'r 69 trefydd nesaf, gyda phoblogaeth yn amrywio o 20,000 i 50,000, y mae 45 yn meddu byrddau, a 24 heb un. Y mae y boblogaeth sydd yn awr o dan fyrdau ysgol fel y canlyn:—

LLOEGR.

	Poblogaeth.
Llundain	3,266,987
108 o fyrdau ysgol mewn 108 (allan o 202) o fwrdeisdref ...	5,358,374
1,424 o fyrdau mewn 1,965 o blwyf-ydd	3,451,175
	<hr/> 12,076,536

CHYMRU.

15 o fyrdau mewn 15 (allan o 21) o fwrdeisdref	185,582
243 o fyrdau mewn 381 o blwyfydd	567,713
	<hr/> 753,295

Cyfanswm yn Lloegr a Chymru ... 12,820,831

Canfyddir oddi wrth hyn fod cyfundrefn y byrddau ysgol yn barod wedi ei mabwysiadu i raddau helaeth iawn. Ac yn ol yr adroddiad a gyhoeddwyd gan y Swyddfa Addysg, dyddiedig Mehefin, 1877, y mae y swyddfa hono yn parhau i roddi rhybuddion am ffurfiad byrddau newyddion, naill ai ar ddyuniad gwirfoddol y dosbarthiadau, neu o herwydd fod y ddarpariadau i'r nifer gofynol o blant yn yr ysgolion yn ddiiffgiol. Pan y sefydlir bwrdd ysgol mewn unrhyw gymmrydogaeth, y mae yn gorphwys ar yr aelodau i wneuthur cyfreithiau lleol i orfodi y plant i ddyfod i'r ysgol; ac y mae eu gwaith yn cymmeryd mantais ar eu galluoedd yn y ffordd hon yn cael ei ddangos gan y ffaith hon:— Ebrill 1af, 1877, yr oedd y frenhines wedi caniatáu deddfau lleol i wneyd hyn yn Llundain, mewn 109 o'r bwrdeisdref corphoriaethol (allan o 123 yn y rhai y mae byrddau ysgol wedi eu dewis),

ac mewn 612 o blwyfydd gwledig, allan o 2,346 o blwyfydd yn y rhai y mae byrddau ysgol wedi eu hethol. Y mae yr holl blwyfydd hyn yn gynnwysedig mewn 1,667 o fyrdau ysgol, o ba rai y mae 612 wedi pasio deddfau lleol i orfodi y plant i fyned i'r ysgolion. Y mae yr egwyddor orfodol yn awr yn gyfraith yn mysg hanner holl boblogaeth Lloegr a Chymru—yn cynnwys o ddeutu 84 y cant o boblogaeth y bwrdeisdrefi. Dadgenir barnau gwahanol gyda golwg ar y modd y mae y drefn orfodol yn gweithio. Mewn rhai cynnadleddau a gynnaliwyd gan y Gymdeithas Genhedlaethol, haerai rhai ei bod yn fethiant i raddau o dan fwrdd ysgol Llundain. Ond ar y llaw arall, addefir, o'r bron yn gyffredinol, hyd yn oed yn mysg y prif wrthwynebwyr, mewn rhyw ffurf neu gilydd, naill ai yn uniongyrchol neu yn anniongyrchol, fod gorfodaeth yn angenrheidiol dan gyfundrefn y bwrdd ysgol.

Mater lled bwysig mewn cysylltiad â byrddau ysgol ydyw eu treuliau—nid yn unig o berthynas i'r hyn sydd yn angenrheidiol i gario yr ysgolion sydd dan eu llywodraeth yn mlaen yn flynyddol, ond hefyd yn mherthynas i'r benthycion a wneir gan y byrddau. Canys y mae gan y byrddau hyn awurdod, ar ddiogelwch y trethi, i gyfodi benthgof arian, i'w gwario yn benaf ar weithiau parhaol, megys adeiladu ysgoldai, a swyddfeydd, &c. A rhaid talu y benthycion hyn yn ol yn symiau blynyddol cyfar-tal, yn cynnwys y llôg hefyd, ond wedi eu gwasgaru dros gyfnod o flynyddoedd heb fod dros ddeg a deugain, neu drwy ffurfio trysorfa sawdd (*sinking fund*), fel y darperir gan adran 58 o ddeddf 1870. Y mae y gwaith o ad-dalu y benthycion hyn, sydd yn estynedig dros gyfnodau heb fod dros hanner can mlynedd, o angenrheidrwydd, yn araf; ac ychydig o wrthwnebiad a gyfodir gan y trethdalwyr, fel rheol, i'r taliadau hyn. Y ffynonell o'r hon y telir y cyfalaf a'r llôg, yn gystal a'r arian i gyfarfod dwy ran o dair o dreuliadau cyffredin yr ysgolion, ydyw treth a godir yn ol gwerth eiddo, ar yr un tir a threth y tlodion. Rhaid i'r byrddau wneuthur amcangyfrif o'r treuliadau sydd yn debyg o ddisgyn arnynt bob hanner blwyddyn, a phenderfynu pa faint y bunt fydd yn angenrheidiol i gyfarfod y gofyn; ac wedi anfon i'r festri pa swm fydd yn ofynol, neu at gynghor y fwrdeisdref mewn corphoraeth, y mae yn disgyn ar y corph hwnw i gasglu y cyfryw swm gyda'r trethi plwyfol eraill. Arbeda hyn y draul a ddisgynasai ar y byrddau pe buasai raid iddynt gasglu y trethi eu hunain. Y mae y byrddau, wrth gwrs, yn rhwym o barotoi mantolen (*balance sheet*), a rhoi cyfrif o'u treuliadau er hysbyarwydd i'r cyhoedd. Amrywia swm y trethi yn fawr mewn gwahanol ardaloedd; ond nid ydyw fod y dreth yn uchel yn profi o angenrheidrwydd fod gwastraff wedi ei arfer; gan fod anghenion rhai cymmydogaethau yn gofyn mwy o arian nag eraill er gwneyd y diffyg i fyny.

Pwngc arall o gryn ddyddordeb cyhoeddus mewn cysylltiad â gweithiad allan cyfundrefn y byrddau ysgol ydyw nodwedd yr addysg grefyddol a gyfrenir yn yr ysgolion o dan llywodraeth y byrddau. Y mae hyn i raddau pennodol yn cael ei adael at ddoethineb y byrddau. Mewn rhai amgylchiadau y mae y byrddau yn defnyddio y rhyddid a ganiateir iddynt i raddau lled bell; ond o dan 'adran Cowper-Temple,' y mae eu dwylaw yn rhwym, fal nae gallant awurdodi dysgu catecisman. Yn ol y cyfrifon diweddfaf

a gafwyd gwelir fod rhai byrddau yn cau allan, nid yn unig ddysgu pyngciau, ond mewn saith ar hugain o'r ysgolion, ymddengys y gwaherddir darllen y Beibl ynddynt; ac y mae pob addysg grefyddol yn cael ei gau allan o drigain a saith eraill. Gadewir yr addysg grefyddol i'w gweinyddu mewn lleoedd eraill. O dan rai byrddau, y mae canu hymnau, gweddïau, a darllen ac egluro hanesyddiaeth y Beibl, yn ffurfio rhan o'r addysg arferol; a gofynir hefyd ar fod y Deg Gorchymyn a Gweddï yr Arglwydd yn cael eu dysgu i'r plant. Mewn ysgolion eraill, darllenir y Beibl, "heb sylw nac esboniad" arno; ond nid oes emynau i'w canu, ac ni oddefir i'r athrawon ymdrin â'r athrawiaethau hyn sydd yn destyn dadd rhwng Cristionogion professedig. Dengys hyn mor fanwl y mae rhai byrddau yn penderfynu cadw at lythrenn ddedd 1870, i wahardd addysg enwadol. Nid ydyw cyfundrefn addysg 1870 yn berffaith; etto yn ddiammheul, y mae yn gyfrw ag sydd yn gam pell yn yr iawn gyfeiriad; a chyn pen ychydig flynyddoedd etto, bydd yr effeithiau daionus o honi wedi dyfod yn eithaf amlwg yn rhagoriaeth yr addysg a gyfnerir yn ysgolion y byrddau, yn gystal ag yn yr ysgolion elfenol gwirfoddol hefyd.

Y mae y daflen ganlynol, yr hon sydd wedi ei chasglu o ffynonellau awyddol, yn mhertynas i'r ysgolion elfenol yn Mhrydain Fawr (heb gynnwys yr Iwerddon), yn rhoddi golwg ar y cynnydd a wnaeth addysg o'r flwyddyn 1868 hyd y flwyddyn 1876:—

Blynyddoedd yn terfynu ar yr stafn o Awst.	Rhifedi yr yr- golygon a ar- olygwyd	Nifer y plant y gellid eu cym- meryd i mewn i'r ysgolion	Cyfratalodd rhif y plant oedd yn yr ysgolion.
1868 ...	9,894	1,970,610	1,241,790
1869 ...	10,337	2,076,344	1,332,786
1870 ...	10,949	2,215,235	1,453,531
1871 ...	11,465	2,357,025	1,547,195
1872 ...	12,713	2,665,157	1,651,425
1873 ...	13,954	2,963,186	1,783,730
1874 ...	15,671	3,344,071	1,985,394
1875 ...	16,957	3,636,114	2,175,522
1876 ...	17,787	3,946,775	2,340,277

YSGOLWYR: dosbarth o ddynion dysgedig oedd yn blodeuo yn y ddeuddegfed, y drydedd-ar-ddeg, a'r bedwaredd ganrif ar ddeg, am y rhai y gellir dywedyd iddynt ffurfio cyfundrefn newydd o dduwinyddiaeth, yr hon a elwid yn 'dduwinyddiaeth yr ysgolwyr.' Yr oedd yr ysgolwyr hyn yn amcanu sylfaenu, yn gystal a chadarnhau, eu duwinyddiaeth ar athroniaeth Aristotle; ac fel y dywedodd y Dr. Gill, gwneir eu duwinyddiaeth hwy i fyny o ddadleuon ymrysongar ac anorphen, cwestiynau dyrus, a gwahaniaethau manwl a chywrair. Dyfeisiwyd yr holl gynllun yn benaf er cadarnhau Anghristiaeth; ac o ganlyniad, yr oedd tywyllwch Pabaid yn cynnyddu, a duwinyddiaeth gwir Gristionogol yn mron wedi ei alltudio allan o'r byd yn yr amser yr oedd yr ysgolwyr yn blodeuo. Wrth sylwi ar eu hymchwiliadau arddansoddol, y mae un yn dywedyd eu bod yn blino y darlennydd trwy ddilyn rhyw byngciau dansoddol, a gwneyd gwahaniaethau diddarfod; ac ymddengys mai eu hamcan ydoedd trefnu a defninio yn gywir y gwrthddrychau hyn y gweithreda y meddwl arnynt, yn hytrach na gweithrediaidau y galluoedd meddyliol eu hunain. Ansawdd drychfeddyliau neillduol a chyffredinol, amser, lle, ac anfeidroldeb, a hanfodiad neu fodolaeth Duw, yn benaf oedd yn tynu sylw y dynion ag

oedd yn meddu y meddyliau mwyaf treiddiol ac athronyddol yn y canol-oesoedd. Yr oedd yr ysgolwyr yn meddu ar graffder arbenig, wedi ei danio yn rhyfeddol ag amynedd a dyfal-barhad i ystyried, a meddwl, ac i ad-feddwl; ond er hyn, gan eu bod yn camgymeredd wrth roddi cyfeiriad i'w galluoedd, ymddrient ac ymdreulient yn nghanol cwestiynau dyrus, ag yr oedd mwy o gywreirwydd manwl yn dyfod i'r golwg ynddynt nag o ddyfnder athronyddol. Dewisient yn hytrach droi i mewn i lwybrau dyrus a thywyll athroniaeth feddyliol, na myned yn mlawn ar yrfa ddarganfyddiadol, a allasai fod yn ddefnyddiol a gwasanaethgar i'r byd. Ac yn gymmaint ag nad oedd eu gweithiau yn cael eu haddurno a chwaeth bur, na chwaith yn frwyth gwybodaeth eang, y canlyniad fu i'r bobl fyned yn raddol i'w hesgeuluso, pan y daethpwyd i goleddu golygiadau mwy cywir ac athronyddol ar wirioneddau. Etto, y mae gweithiau yr ysgolwyr yn parhau yn golofnau amlwg o'r hyn y gall y meddwl dynol ei wneuthur yn y maes yr oeddylnt hwy yn llafurio ynddo. Os nad yw yr athronydd meddyliol yn cael defnyddiau tuag at gyrrhaedd ei amcan yn eu gweithiau hwy, caiff fod astudio eu hyagrifeniadau yn tueddu i wneuthur lles mawr iddo drwy roddi min ar ei alluoedd ei hun. Hwy a'i cynnorthwyant i fod yn fwy craff a manwl, er fe allai na bydd iddynt chwanegu llawer at ei wybodaeth.

Gyda Thomas Aquinas a Duns Scotus y cyrrhaeddodd ysgoliaeth ei phwynt uchaf. Mewn amser, cydweithiodd amryw achosion i ddwyn oddi amgylch ei dadfeiliad a'i chwmp. Yn raddol, darfu i dduwinyddiaeth y cyfrinwyr ei ddadblgy ei hun yn wrthwynebol i'r eiddo yr ysgolwyr. Yr oedd Bernard a Bonaventura, yn y ddeuddegfed a'r drydedd ganrif ar ddeg, er yn amymwybodol yn mron, yn wrthwynebol i ysbryd ac arddull yr ysgolwyr. Ac ysgydwyd y gyfundrefn drwyddi gan y Diwygiad Protestantaidd, a Luther ei hun oedd arweinydd yr ymosodiad; ond rywfodd daliai ei gafael mor gryf mewn bywyd, fel yr oedd olion o honi yn y prif ysgolion hyd yr eilfed ganrif ar bymtheg, ac hyd yn oed yn ddiweddarach na hyn. Mewn rhai gwledydd Pabaid, megys Yspsaen, y mae athroniaeth yr ysgolwyr yn cadw ei meddiant etto. Y ddau ddiwygiwr deallawl mawr y darfu i'w hygrifeniadau effeithio trawsfurfiad o ddull y canoloesoedd i'r dull diweddar o feddwl, oeddylnt Bacon a Descartes; a hwyntwy a roddasant y dyrnod marwol i ysgoliaeth. Cynnyrchodd yr ysgolwyr gawd toreithiog o lenyddiaeth. Er enghraifft, y mae gweithiau argraphedig Albertus Magnus, Thomas Aquinas, a Duns Scotus yn llenwi un ar ddeg a deugain o gyfrolau unplyg. Ond gallwn deimlo yn falch fod teyrnasiad ysgoliaeth drosodd, a bod yn ddiolchgar hefyd i ddynion fel Laurentius, Valla, Erasmus, Rudolf, Agricola, a Ramus—y rhai fuont yn offeryniol i wanychu y gyfundrefn drwy eu hymosodiadau arni.

Yn mys y rhai enwocaf o'r ysgolwyr, gallir enwi Abelard, Anselm, Damascene, Lanfranc, Alexander Hales, Peter Lombard, Bonaventura, Thomas Aquinas, Duns Scotus, Albertus Magnus, a Durandos. Gwel LANFRANC; LOMBARD, PETER; SCOTUS, JOHN DUNS; THOMAS AQUINAS; a DUWINYDDIAETH.

YSBAIL: ysglyfaeth, arhaith. 1. Yr hyn a gymmerir oddi ar eraill trwy drais, ac yn enw-

edig mewn rhyfel; yr ysbail a gymmerir oddi ar elyn. 2. Yr hyn a ennillir trwy nerth mewn ymdrech. 3. Yr hyn a gymmerir oddi ar arall heb ganiatâd. "Gogoneddusach wyt a chadarnach na mynyddoedd yr ysbail;" *Salm* lxxvi. 4. Y mae yr Arglwydd yn fwy gogoneddus a chadarn na'r holl alluoedd ymosodol, y rhai a geisiant orthrymu ei bobl, er y gellir eu cymmharu o ran eu gallu a'u mawredd i fynyddoedd. Yr oedd Assyria wedi ysbailio y gwledydd nes yr oedd wedi ymglyfoethogi â mynyddoedd o ysbail; a siaredid am hyn yn mhlith dynion fel gogoniant. Ond y mae y Salmydd yn dirmygu y cyfryw enwogrydd, ac yn dadgan fod yr Arglwydd yn llawer iawn mwy gogoneddus.

YSBIWR. 1. Person a anfonir i wersyll gelnyon i arohwilio eu gweithydd, i wybod am eu nerth a'u bwriadau, i wlylio eu symudiadau, ac i roddi hyabiarwydd dirgelaidd i'r swyddog priodol. Yn ol cyfraithiau rhyfel, yn mhlith y cenedloedd gwarediedig, y mae ysbŵr yn ddarostyngedig i gael ei roddi i farwolaeth. 2. Person a anfonir neu a gyflogir i wlylio gweithrediadau, symudiadau, ac ymddygiad, &c., un arall, neu eraill.

Anfonodd Moses ddeuddeg penaeth (*Num.* xiii. 17) i ysbio neu arohwilio Gwlad Canaan; deg o ba rai a roisiant anghlod iddi, gan ddywedyd, "Y tir yr aethom drosto i'w chwilio, tir yn difa ei breswylwyr yw efe." Ond rhoddodd Caleb ac Iosuah adroddiad calonogol o'u taith (*Num.* xiv. 6, 7), gan ddywedyd, "Y tir yr aethom drosto i'w chwilio sydd dir da odiaeth;" ac anogasant y bobl i fyned yn nerth yr Arglwydd i'w meddiannu. Bu farw y deg yn yr anialwech; ond cafodd Caleb ac Iosuah fyned i mewn i'r wlad yn mhen o ddeutu deunaw ar hugain o fynyddoedd ar ol hyny. Pan yr oedd Iosuah ar fyned dros yr Iorddonen, efe a anfonodd ddau ysbŵr i Iericho, y rhai a dderbyniwyd "yn heddychol," trwy fydd, gan Rahab; ac o herwydd hyn "ni ddyfethwyd Rahab y butain gyda'r rhai ni chredent;" *Heb.* xi. 31.

YSBRYD GLAN, YR. Y trydydd person yn y Drindod Sanctaidd. Ni a geiswn yn yr erthygl hon roddi golygiad cryno ar ddyseid-iaeth yr Ysgrifthyrau gyda golwg ar ei berson, a'i waith, trwy d dangos

I. Ei fod yn berson gwirioneddol a gwahan-iaethol yn yr hanfod ddwyfol.

II. Ei fod yn Berson Dwyfol.

III. Ei fod, fel Person Dwyfol, yn drydydd yn yr hanfod ddwyfol, ac yn deilliaw o'r Tad, ac o'r Mab.

I. Ei fod yn berson gwirioneddol a gwahan-iaethol yn yr hanfod ddwyfol. Profir hyn allan o'r Ysgrifthyrau trwy ddangos fod nodweddion personol yn cael eu cyfrif iddo; megys (a) teitlau; (b) galluoedd; (c) gweithrediadau; (d) ei fod yn wrthddrych gweithrediadau personol; (e) ymwybyddiaeth personol, yn yr hwn y mae yn gwahaniaethu ei hun fel "myfi" oddi wrth y personau eraill; (f) y perthynasau personol sydd rhyngddo ef a phersonau y credinwyr, a rhyng-ddynt hwythau ag ef; (g) a gwrthgyferbynir ef âg ysbrydion drwg, y rhai y cyfaddefir eu bod yn sylweddau personol: 1 *Sam.* xvi. 14; *Mat.* xii. 27, 28.

Rhodown yma y cyfeiriadau mwyaf neillduol: a. *Ioan* xv. 16; 1 *Ioan* v. 8.

b. Deall: 1 *Cor.* ii. 10, 11; *Rhuf.* viii. 27.

Serch: *Rhuf.* xv. 30. Ewyllys: *Ioan* iii. 8; a 1 *Cor.* xii. 8.

c. Dysgu: *Luc* xii. 12; *Ioan* xiv. 26; 1 *Ioan* ii. 27. Hefyd, argyhoeddi, tywys, mynegu, &c. Gwel *Ioan* xiv. 15, 16; *Rhuf.* viii. 16; 1 *Tim.* iv. 1.

d. Lleferir am dano fel un y gellir ei dristau, ei ddiogio, ei wrthwynebu, ei gablu, ei ddfiodd, a phechu yn gyffredinol yn ei erbyn: *Esa.* lxiii. 10; *Mat.* xii. 31, 32; *Marc* iii. 29; *Act.* v. 3, a vii. 51; *Eph.* iv. 30; 1 *Thea.* v. 19.

e. *Act.* xiii. 2; *Ioan* xv. 26. Dywed yr Iesu am dano "efe," mewn modd arbenig.

f. Bedyddir yn ei enw ef (*Mat.* xxviii. 19); ac y mae efe yn arweinydd, yn ddysegawdwr, ac yn Ddyddanydd, &c., iddynt. Yn wyneby tystiol-athau a gymwysyr yn y rhanau uchod, y mae yn amhosol i ni beidio derbyn yr argraph yn ddiagramheuol fod y Beibl yn amcanu ein dygu fod yr Ysbryd Glân yn berson gwirioneddol—yn berson sanctaidd, doeth, a deallus. Dadl-euir gan y rhai sydd yn gwadu ei bersonoliaeth, nad ydyw yr ymadroddion uchod, er eu bod yn ei osod allan fel pe byddai yn berson, ddim o angenrheidrwydd yn ei ddiagrifo fel person; ac fod yn bosibl i ni eu golygu fel ymadroddion ffigurol neu bersonolidd, yn gyffelyb fel y gwneir gyda golwg ar y gras o gariad yn 1 *Cor.* xiii., a'r "Ysgrifthyr" yn *Gal.* iii. 8. Ond fel y dengys Dr. Owen, y mae rheswm a natur pethau yn ddigonol i'n harwain a'n diogelu rhag cyfeil-iornad gyda golwg ar bersonoli yr Ysgrifthyr a'r gras o gariad; ond nis gellir dywedyd hyny gyda golwg ar yr athrawiaeth am yr Ysbryd Glân. Os nad ydyw yr Ysbryd yn berson gwirioneddol, rhaid addef fod ymadroddion personol y Beibl gyda golwg arno yn ein harwain yn naturiol i gredu hyny am dano. Ond anhawdd yw credu y buasai y cyfryw ymadroddion yn cael eu defnyddio fel ag i beryglu camddealltwriaeth ar fater mor bwysig, pe buasai yr Ysbryd Glân i'w olygu yn unig fel enwad ar allu neu ansawdd ddwyfol, ac nid fel person. Hefyd, dadleuir, ar y llaw arall, fod ymadroddion yn cael eu defnyddio am yr Ysbryd Glân, y rhai nad ydynt yn gyfaddas i'w defnyddio gyda golwg ar berson; megys rhoddi, tywallt, rhoddi "wrth fer-sur," &c. Ond gellir ateb fod yr ymadroddion uchod yn cyfeirio yn amlwg at weithrediadau yr Ysbryd, neu yr Ysbryd yn ei weithrediadau, yn hytrach nag at ei berson o ran ei sylwedd; a thrachefn, pe byddai raid i ni olygu rhai o honynt fel yn cyfeirio at ei berson, y mae yn amlwg eu bod yn cael eu defnyddio yn ffigurol, fel y gwna y Salmydd yn y geiriau hyn—"Ty-walltwn fy enaid ynof pan gofiwn hyny," &c. Hefyd, dywedir mai yr oll a feddylir pan ddywedir wrthym yn yr Ysgrifthyrau am rywbeth y mae Ysbryd Duw yn ei wneuthur ydyw, fod Duw (y Tad) yn gwneuthur y cyfryw trwy ei allu fel Ysbryd pur a pherffaith. Ond mewn atebiad i hyn etto, gellir dywedyd fod gweithrediadau yn cael eu cyfrif i'r Ysbryd Glân—y cyfryw nas gellir eu golygu yn cael eu gweith-redu gan y Tad, am mai efe a olygir fel eu *gwrthddrych*, ac nid eu gweithredydd; megys pan ddywedir fod yr Ysbryd Glân yn eiriol dros y saint gyda Duw. Yr un modd dywedir fod yr Ysbryd yn deilliaw ac yn *dyfod* oddi wrth y Tad, yr hwn sydd yn ei *anfon*. Hefyd, dywedir am dano na lefara "o hono ei hun," ond yr hyn a *glywo*; h. y., gan y Tad.

II. Ei fod yn Berson Dwyfol. Profir hyn o

herwydd fod teitlau, priodoliaethau, gweithredoedd, ac addoliad dwyfol yn cael eu cyfrif iddo.

a. *Esa.* vi. 9; cymmharer *ag Act.* xxviii. 25; *2 Sam.* xxiii. 2; *1 Cor.* iii. 16, a vi. 19; *Ier.* xxxi. 31, 34; cymmh. *Heb.* x. 15; *Ecod.* xxxiv. 34, cymmh. *2 Cor.* iii. 16, 17.

b. *Salm* cxxxix. 7; *1 Cor.* ii. 10; *Heb.* xix. 14; *Gen.* i. 2; *Iob* xxvi. 13; xxxiii. 4; *Salm* civ. 30; *Luc* i. 35, &c.; *Ier.* xxxiii. 24.

c. *Gen.* i. 2; *Rhuf.* viii. 11; *Salm* xxxiii. 6, a civ. 30; *Mat.* xii. 28; *1 Cor.* xii. 4; *Luc* i. 35; *Ioan* iii. 5; *1 Cor.* vi. 11; *Act.* xiii. 2; xv. 28; xx. 28; *Ioan* xvi. 13; *1 Cor.* xii. 7; *Eph.* i. 17, 18; *2 The.* ii. 13; *1 Pedr* i. 2.

d. *2 Cor.* xiii. 13; *Dad.* i. 4; *1 Cor.* vi. 20, a chymmh. iii. 16.

e. Gosodir ef allan fel gwrthddrych y gellir pechu yn ei erbyn yn *Act.* v. 3, 4, &c. Gwel uchod hefyd.

Ond y mae yn angenrheidiol i ni etto ddwyn profion o'i fod, nid yn unig yn Berson Dwyfol, ond yn berson gwahaniaethol oddi wrth y Tad. Dadleuir gan y gwrth-Drindodwyr, nad ydyw fod yr Ysbryd Glân, neu Ysbryd Duw, yn Berson Dwyfol arno ei hun ddim yn profi ei fod yn berson arall a gwahaniaethol oddi wrth y Tad. Dywedir fod ein syniadau am Dduw o angenrheidrwydd yn cael eu ffurfio oddi wrth yr hyn sydd yn perthyn i'n meddyliau ni ein hunain; a chan nad ydyw ysbryd dyn, er ei fod yn ysbryd personol, o herwydd ei fod yn perthyn i berson, ei hunan yn berson arall a chwanelog at y person dynol ei hun y perthyna iddo, felly nad ydym i olygu Ysbryd Duw ond yn unig fel yr un o ran ei berson a Duw. Mewn atebiad i hyn, gallwn ddywedyd yn gyntaf, os ydyw yr Ysgrhythrau, fel y dangoswyd uchod eu bod, yn gwahaniaethu dull hanfodiad ysbryd fel y mae yn Nuw, o'i gymmharu â'r hyn yw mewn dyn, rhaid i ni gredu hyn ar sail tystiolaeth Duw am dano ei hun; gan ystyried, er fod cyffelybrwydd rhwng yr Ysbryd anfeidrol a'r ysbryd sydd mewn dyn, yr hwn a gweyrd ar ei lun a'i ddelfw; etto, o angenrheidrwydd, y rhaid fod gwahaniaeth gyda chyffelybrwydd rhyngddynt. Ac ni a wyddom, gyda golwg ar y priodoliaethau dwyfol, ein bod yn ffurfio ein syniadau am danynt drwy ddyrchafu ein syniadau am alluoedd cyfatebol yn ein meddyliau, a chwanelgu atynt y drychfeddyliau o anfeidroldeb a pherffeithrwydd: ac yn gyfatebol y mae y Beibl yn rhoi lle i ni olygu ein bod i chwanelgu a dyrchafu ein syniadau am Ysbryd trwy gysylltu âg ef, pan yn ei gymmhwysu at Dduw, y drychfeddyliau o bersonoliaeth ac anfeidroldeb. Mewn dyn, y mae ysbryd yn bersonol, ond nid yn berson: yn yr Anfeidrol, y mae ei Ysbryd fel efe ei hun, yn berson gwirioneddol arall a gwahaniaethol.

III. Ei fod, fel Person Dwyfol a gwahaniaethol, yn drydydd yn yr hanfod ddwyfol, ac yn deilliaw o'r Tad ac o'r Mab. Y mae'r Ysbryd Glân yn drydydd person, nid yn unig o ran trefn geiriau a disgrifiad, ond o ran hanfodiad mewnol yn y Drindod. Y mae y Duwodd yn cael ei gyfrannu, nid o'r Mab i'r Tad, ond o'r Tad i'r Mab; ac am hyny y mae y Tad yn gyntaf, a'r Mab yn ail. A'r un modd y mae y Duwodd yn cael ei gyfrannu gan y Tad a'r Mab i'r Ysbryd—nid gan yr Ysbryd i'r Tad a'r Mab—ac am hyny y mae yr Ysbryd yn drydydd o ran trefn hanfodiad. Prin y mae angen sylwi fod trefn amser neu barhad i'w gau allan yn gwbl o'r hanfodiad dwyfol a perthyn i'r Personau Dwyfol, am ei fod, fel

Duw ei hun, yn dragywyddol. Y mae deilliad yr Ysbryd Glân o ran ei berson o'r Tad yn cael ei ddisygu yn eglur yn yr Ysgrhythrau; megys yn *Ioan* xv. 26, lle y dywedir ei fod yn "deilliaw o'r Tad." Y mae yn amlwg fod yr ymadrodd yn cynnwys mwy na *dysodad* yr Ysbryd oddi wrth y Tad; o herwydd y mae yn cael ei wahaniaethu oddi wrth y cyfryw yn yr adnod ei hun—"Eithr pan *ddel* y Dyddanydd yr hwn a *anfonaf* i chwi *oddi wrth* y Tad." Yn unol â'r ymadrodd hwn, yn ddiaw, gan hyny, y dylem ddeall ymadroddion eraill, megys "yr Ysbryd sydd o Dduw;" "Ysbryd y Tad;" "Ysbryd Duw;" "Ysbryd yr hwn a gyfododd Grist o feirw;" &c. Drachefn, y mae hefyd yn deilliaw o'r Mab. Y mae hyn yn cael ei olygu, er nad ydyw yn cael ei ddywedyd yn llythyrenol ac yn uniongyrchol, o herwydd fod yr ymadroddion yn gymmhwys ag a ddefnyddir am yr Ysbryd Glân yn ei berthynas â'r Tad hefyd yn cael eu defnyddio gyda golwg ar yr Ysbryd Glân yn ei berthynas â'r Mab. Canys gelwir ef yn Ysbryd y Mab (*Gal.* iv. 6); yn Ysbryd Crist (*Rhuf.* viii. 9; *1 Pedr* i. 11); ac yn Ysbryd Iesu Grist (*Phil.* i. 19). Yn awr, gan fod yr Ysbryd Glân yn cael ei alw yn Ysbryd y Tad, ac yn Ysbryd Duw, am ei fod yn deilliaw o'r Tad ac o Dduw, y mae yn naturiol i ni gasglu fod yr Ysbryd yn cael ei alw yn Ysbryd Crist ac yn Ysbryd y Mab, am ei fod yn deilliaw o'r Mab hefyd. Drachefn, gan y dywedir fod y Tad yn anfon y Mab—ond ni ddywedir fod y Mab yn anfon y Tad un amser, am fod y Mab yn derbyn y Duwodd trwy genhedliad o'r Tad: felly, pan ddywedir fod y Mab yn anfon yr Ysbryd, ac na ddywedir fod yr Ysbryd un amser yn anfon y Mab na'r Tad, am na dderbyniodd na'r Tad na'r Mab y Duwodd o'r Ysbryd—y mae yn amlwg fod hyny yn cael ei ddywedyd am fod yr Ysbryd wedi derbyn y Duwodd trwy ddeilliad o'r Mab: ac am yr un rheswm y dywedir fod y Tad hefyd yn anfon yr Ysbryd. Y mae yn wir fod Eglwys Groeg, o'r dechreuad, wedi anghyttuno â hyn mewn geiriau, sef *deilliad* yr Ysbryd o'r Tad ac o'r Mab; ond yr oedd hi yn ei gydnabod yn rhinweddol trwy ymadroddion eraill. Cydnabyddai ei fod yn deilliaw o'r Tad, ac yn *derbyn* o'r Mab; a diau mai yr un drychfeddwl a olygid ganddi yn y gair hwnw—sef, cyfranogiad trwy ewyllys o'r Duwodd o'r Mab, yn gystal ag o'r Tad. Ac am hyny yr oeddylt yn fodd-lawn i'w alw yn "Ysbryd y Mab." Gyda golwg ar waith y Person gogoneddus hwn, ni pherthyn i ni mewn erthygl gyffredinol fanlyu ar y naill a'r llall o'r gweithredoedd a gyflawnir ganddo; gan y ceir ymdriniaeth arnynt dan y geiriau priodol, megys AILENEDIGAETH, SANCTEIDDHAD, &c. Ni a gyfyngwn ein hunain, gan hyny, at sylwadu er ceisio egluro ei natur yn gyffredinol—mewn natur, ac yn pryndigaeth hefyd. Y mae holl weithredoedd Duw, y rhai a gyflawnia y tu allan iddo ei hun, yn cael eu cyflawni gan y tri pherson; ond y mae rhyw agwedd iddynt oll ag sydd yn perthyn yn neillduol i'r naill neu y llall o'r tri pherson. Yn awr, yn gydweddol â *threfn* hanfodiad y personau dwyfol, yn yr hon y mae yr Ysbryd Glân yn drydydd, ac yn deilliaw o'r cyntaf a'r ail, gwelir yn amlwg yn yr Ysgrhythrau fod gweithredoedd y Creawdwr mewn natur yn cael eu perffeithio trwy weithrediad yr Ysbryd. Efe sydd yn rhoddi bodolaeth allanol iddynt, ac yn eu perffeithio i gyfateb i'w cynllun yn meddwl Duw.

"The Spirit," ebe Dr. Hodge, "is the executive of the Godhead." Yn a thrwy yr Ysbryd, a'i allu, y mae y creaduriaid oll yn cyrhaedd yr hanfodiad allanol hwnw sydd yn perthyn yn briodol iddynt fel creaduriaid yn ol ystyr llyth-yrenol y gair Lladin *existentia*, o'r hwn y deillia *existence* y Saeson, a'r hwn a arwydda *safiad allan*. Yr Ysbryd a wnaeth i'r sylweddau amrywiol sefyll allan o'r Duwdod a roddes hanfodiad iddynt; er eu bod yn yr hanfodiad hwnw ar yr un pryd yn bod yn Nuw, yn yr hwn y mae pob peth "yn byw, yn symmud, ac yn bod." Ei waith priodol ef oedd cymmeryd y drychfeddyliau mawrion oedd yn perthyn yn briodol i'r Gair, yr ail berson, a'u sylweddoli, a'u dangos allan trwy rym ei weithrediad hollalluog. Yn gyfatebol i hyn, ei waith priodol yn nhrefn y pryndigaeth ydyw cymmeryd o eiddo Crist a'i fynegu: *Ioan* xvi. 14. Efe sydd yn effeithiol pob peth yn y greadigaeth newydd, fel yn yr hen, o ran bodolaeth a pherffeithrwydd. Pa beth bynag sydd yn Nghrist—bywyd, goleuni, cyflawnder, sancteiddrwydd, nerth, a gogoniant—y mae yr Ysbryd yn rhoddi hanfodiad iddynt oll yn y rhai sydd yn credu ynddo. Drachefn, gyda golwg ar gyfansoddiad Person Iesu Grist fel Duw-ddyn, a gweithrediad ei aberth a'i haeddiant, y mae yr Ysbryd Glân yn cael ei ddarlunio fel *effeithydd* yn y naill ac yn y llall. Er mai y Mab oedd yn cael ei wneuthur, ac yn cymmeryd ei wneuthur yn gnawd, neu yn ymgnawdoli; etto, yr Ysbryd oedd yn *effeithio* y cyfryw, trwy greu, cyfaddasu, a chynysgaeddu ei natur ddynol a phob rhinwedd a pherffeithrwydd: *Luc* i. 35; ii. 40. A'r un modd, er mai y Mab oedd yn rhoddi ei hun yn offrrm ac yn aberth difai i Dduw, etto gwnaeth hyn "trwy yr Ysbryd tragrwyddol" (*Heb.* ix. 14) fel effeithydd. Gellir cymmhwyso yr un egwyddor at ei ddyrchafiad (*Rhuf.* viii. 11; *Act.* ii. 33; a *1 Pedr* iii. 18, 19); ei bresennoldeb gyda'r bobl (*Mat.* xxviii. 20; *Ioan* xv. 16, 18); a'i holl waith yn adeiladu, ac yn perffeithio ei eglwys. Yn yr ystyr hwn, gan hynny, y mae golygiad Dr. Owen, ac eraill, gyda golwg ar natur gwahaniaethol gwaith yr Ysbryd Glân, o'i gymmharu a gwaith y Tad a'r Mab, yn eithaf cywir a phriodol; sef, mai *perffeithio* pob peth y mae yr Ysbryd. Ond nid yn yr ystyr o berffeithiad graddau, yn gymmaint ag yn yr ystyr o *weithio allan* ynom yr hyn a weithir gan y Tad tuag atom, a chan y Mab drosoem. Yn unol â'r syniad hwn, gellir dosbarthu ei waith yn y greadigaeth, ac yn nhrefn yr iachawdwriaeth, fel y canlyn:—

I. Yn y greadigaeth:—

a. Rhoddi hanfodiad *gweithredol* ac *allanol* i bob peth o ddim.

b. Cyfranu bywyd yn weithredol i bob peth bywydol.

c. Rhoddi cynnalïaeth ac egwyddor o ymddadbyliad a pherffeithrwydd yn yr oll a grewyd, yn ol cyfaddasrwydd natur yr amrywiol wrthddrychau a grewyd.

II. Yn y greadigaeth newydd:—

a. Rhoddi hanfodiad *gweithredol* i'r ddynolïaeth yn mherson yr Emmanuel—y Duw-ddyn.

b. Ei gyflenwi a phob gras a rhinwedd, er ei gymmhwysio i fod yn awdwr iachawdwriaeth.

c. Rhoddi effeithiolrwydd i'w holl ewylllys a'i weithrediad yn ei fywyd, ei angu, ei adgyfodiad, a'i ddyrchafiad.

d. Cymmeryd o'i gyflawnder anfeidrol ef, a'i fynegu, a'i gyfranu i'r credinwyr. Drwy hyn y

maent yn cael eu hail-eni, eu sancteiddio, a'u perffeithio ar ei ddelw.

e. Cynnyrchu ffydd, fel y mae yn rhodd Duw ac yn weithrediad dwyfol, yn eneidiau y saint, i dderbyn o'r cyflawnder sydd yn Nghrist, a'u huno âg ef.

f. Darparu y moddion allanol cyfaddas er cynnyrchu yr effeithiau uchod—trwy laf, Ysbrydoliaeth ddwyfol yn y dadguddiad dwyfol o'r gwirionedd fel y mae yn y Gair ysgrifenedig. 2il, Trwy weithrediad dwyfol yn galw ac yn cymmhwysio gweinidogion yr efangyl, a swyddogion yr eglwys, i'w hadeiladu yn y sancteiddiaf ffydd, ac yn yr adnabyddiaeth o'r gwirionedd, yr hwn sydd yn ol duwioldeb. 3ydd, Trwy nerth dwyfol a hollalluog yn cydweithio â'r gwirionedd drwy arwyddion, a rhyfeddodau, ac amryw nerthoedd, &c.: *Heb.* ii. 3, 4.

g. Efe sydd yn effeithio yn weithredol yr undeb a'r cymmundebydd rhwng Crist fel pen, a'r eglwys fel aeolodau; ac yn gweithio y cyfryw rhwng yr aeolodau a'u gilydd fel corph Crist.

h. Efe fydd gweithredydd effeithiol "diwedd pob peth," yn yr adgyfodiad a'r farn ddiweddar.

Gyda golwg ar y modd y mae yr Ysbryd Glân yn cael ei drefnu yn ngweinyddiad ei waith, y mae Dr. Owen, yn *pen.* v. o'i weithiau (td. 105) yn sylwi fod pump o eiriau yn cael eu defnyddio i osod allan weithrediad Duw y Tad gyda golwg ar hyn; sef, 1, rhoddi; 2, anfon; 3, gweinyddu; 4, tywallt; 5, gosod. A thrachefn, fod pump o ymadroddion yn cael eu defnyddio i osod allan weithrediad yr Ysbryd Glân ei hun yn ngweinyddiad yr hyn a berthyn iddo fel gwaith yn y greadigaeth newydd; sef, 1, deilliaw; 2, dyfod; 3, syrthio; 4, gorphwys; 5, ymadael.

Yn y dosbarth cyntaf, gosodir allan, yn laf, y drychfeddyliau o awdurdod, a haelfrydedd, a rhyddid; 2il, y drychfeddwl o waith *neillduol*; 3ydd, y syniad o drefn a rhag-ddarpariaeth; 4ydd, y drychfeddwl o effeithiolrwydd; ac yn bed, gosodir allan y meddyldrych o helaethrwydd.

Yn yr ail dosbarth drachefn, arwyddion yn laf, ewyllsagarwch ei weithrediadau; 2il, dechrenad gweithredol ei waith; 3ydd, ei weithrediadau di-symmwith ac annisgwyliadwy ar y pryd; 4ydd, parhad ac ymfrydiad; ac yn bed, ataliad ei weithrediadau mewn modd ceryddol neu farnol. Y mae gweithrediadau a gwaith yr Ysbryd yr un a'r unrhyw yn mhob oes, dan yr hen gyfammod fel o dan y newydd, o ran eu natur a'u dyben hanfodol; ond y mae gwahaniaeth amlwg yn y dull a'r graddau o'u gweinyddiad. O dan yr hen gyfammod, yr oedd efe yn gweithredu fel Ysbryd Crist (*1 Pedr* i. 11): o dan y newydd, fel Ysbryd Iesu Crist: *Phil.* i. 19. Y mae yn cael ei gyfranu yn bresennol mewn cyssylltiad agos a dynoliaeth ogoneddedig y Cyfryngwr: *Ioan* vii. 39. Dan yr hen oruchwylïaeth, yr oedd yn cael ei *rodidi*: o dan y newydd, y mae yn cael ei *dywallt*. Yn y naill yr oedd yn *gweithredu*: yn y llall y mae yn *aros*, ac yn trigo ei hun yn y saint, y rhai a wneir "yn deml i Dduw trwy yr Ysbryd."

HANES YR ATHRAWIAETH.

Sylwa Neander, yn ei "*History of Christian Dogmas*," nad oedd yr unrhyw gymmhelliad yn pwyso ar yr eglwys i weithio allan yr athrawiaeth am yr Ysbryd ag ydoedd i ddadbylygu yr athrawiaeth am y Mab; ac am hynny, parhaodd am amser maith heb ei sefydlu. Yr oedd yr ymwybyddiaeth yn yr Eglwys Gristionogol

o ddyllanwad yr Ysbryd Glân o'i mewn yn parhau yn ddiwfich; canys yn y grynabyddiaeth ymarferol o'r Ysbryd Glân fel fyfnonell bywyd dwyfol yn tarddu o Grist, fel rhwymyn undeb yn mhob peth perthynol i'r eglwys, yr oedd cydgordiad cyflawn. Ond nid oedd y mynegiad deallol o berthynas yr Ysbryd a'r natur ddwyfol yn cyfateb i hynny. Yn y ganrif gyntaf, yr ydym yn cael fod yr hereticiaid boreuaf yn tueddu yn hytrach at wadu personoliaeth yr Ysbryd Glân nag at wadu ei Dduwdod—gan ei olygu fel tarddiad, neu effeithiolrwydd, neu allu dwyfol, yn hytrach nag fel Person Dwyfol. Fel hyn y syniai yr heretic cyntaf oll, Simon Magus, ynghyd â'i ddilynwyr, y Gnoesticiaid. Yn hytrach nag ymhelaethu mewn ffordd hanesyddol ar y golygiadau a goleddwyd gan y prif ysgrifenywyr Cristionogol, a rhoddi dyfyniadau o'u gweithiau, yr hyn a barai i'r ysgrif fyned yn rhy faith, ni a ymfoddlonwn ar roddi crynodeb o'r cyfryw mewn ffurf dasfenawl.

A. Y cyfnod, o'r oes apostolaidd hyd amser Cystenyn.

a. Y tadau dwyreiniol.

1. *Justin Ferthyr*. Golygiadau cymmysglyd:—weithiau yn gwahaniaethu, ac weithiau fel yn cymmysgu y Gair a'r Ysbryd a'u gilydd.

2. *Theophilus o Antioch*. Gwahaniaetha yr Ail a'r Trydydd Person yn eglur. Y cyntaf i ddefnyddio y gair *Triawl* am y Drindod.

3. *Athenagoras*. Gwahaniaetha y Person, ond yn aneglur.

4. *Origen*. Yr Ysbryd ydyw ffynnonell *hunanhanfodol* y bywyd dwyfol a roddir trwy Grist i'r credinwyr. Wedi ei *genhedlu* o'r Tad drwy y Mab.

b. Y tadau gorllewinol.

1. *Irenaeus*. Y Mab a'r Ysbryd Glân yn *egwyddion* tragwyddol yn Nuw. Y Mab yn *egwyddor greadigol*, a'r Ysbryd yn *egwyddor reoleiddiol*.

2. *Tertullian*. Yr Ysbryd yn tarddu o'r Tad drwy y Mab, fel y firwyth a'r gwreiddyn drwy y canghenau.

B. Y cyfnod, o amser Cystenyn Fawr hyd amser Gregory Fawr (B.A. 300 hyd 700). Nid oedd yr eglwys mewn cyflwr cyfaddas o ran gwrebodaeth athrawiaethol yn amser Cynghor Nicea i chwaneagu fod yr Ysbryd o'r un sylwedd a'r Tad a'r Mab. Y mae yn amlwg nad oedd syniadau priodol am y Trydydd Person, o ran ei ogyfuchder a'r Tad, yn ffynnu yn mhlith rhan fawr o ysgrifenywyr yr adeg hono. Ond yr oedd eraill yn fwy clir ar hyn.

Y TADAU GROEGAIDD.

1. *Hilary*. Fod yr Ysbryd yn cyfranogi o'r hanfod ddwyfol.

2. *Athanasius*. Fod yr Ysbryd Glân o'r un natur a'r Tad, ac yn gydweiddol âg ef.

3. Y ddau *Gregory*—yn gyffelyb. Gwrthwynebydd yr athrawiaeth hon gan y Macedoniaid—neu, fel y gelwid hiwnt hefyd, Pneumatomachi—y rhai a addefent *gyffelyb* sylwedd, ond nid yr un a'r unrhwy sylwedd a'r Tad, fel yn perthyn i'r Ysbryd Glân.

Y TADAU LLADINAIDD.

Tra yr oedd y tadau Groegaidd yn tueddu mor foreu a hyn i olygu fod yr Ysbryd Glân yn deilliaw o'r Tad *drwy* y Mab, yr oedd y tadau Lladinaidd yn honi ei fod yn deilliaw o'r Tad *ac o'r Mab*.

1. *Austin*. Yr Ysbryd Glân yn deilliaw o'r Tad *ac o'r Mab*—ond o'r Tad yn *arbenig*.

2. *Cyryl*. Fod yr Ysbryd yn deilliaw o Grist, yn gystal ag o'r Tad—yn erbyn Theodoret. Yn Nghynghor Caer Cystenyn (B.A. 381), dodwyd yn y credo yr ymadrodd "yn deilliaw o'r Tad;" ac yn Nghynghor Ephesus (B.A. 431), cyhoeddwyd nad oedd dim chwaneagiad i gael ei wneuthur at y credo. Ond darfu i eglwysi Ysopaen a Ffraing chwaneagu y geiriau, "ac o'r Mab" (*Lladin, filioque*). Bu yr un gair hwn yn aagwrn cynnen a dadl am oesoedd. Dodwyd ef yn nhrydydd Cynghor Toledo (B.A. 589).

C. Y cyfnod o amser Gregory I. hyd y Diwygiad Protestanaidd.

a. *John Damascenus*. "Nid o'r Mab." Yn gynnar yn y nawfed ganrif, appeliwyd at y pab Leo III., a chynnalwyd cynghorfa yn Aquigranum, lle y penderfynwyd na ddylid gwneuthur chwaneagiad at greduau yr eglwys. Nid oes angen i ni ffino y darlennydd trwy roddi yn y lle hwn fanylion yr ymryson rhwng y pab Nicholas, a Photius, patriarch yr Eglwys Roegaidd; ond yn unig nodi ddarford i Gynghor Caer Cystenyn (B.A. 879) orchymyn tynu ymaith y gair *filioque*. Yn 1053, adgyfododd yr ymryson rhwng y pab Leo IX. a Michael Cesularius, sef patriarch Caer Cystenyn. Galwodd y pab gynghor ynghyd yn Rhufain, ac esgymunodd y Groegaidd. Fel hyn, ac o achos hyn, ynghyd âg amryw achosion eraill, y cyfododd y rhwyg rhwng Eglwys y Gorllewin ac Eglwys y Dwyrain—yr hwn sydd yn aros etto heb ei gyfanu.

YSBRYDOLIAETH AC ANFFAELEDIGRWYDD Y BEIBL. Ni a ymdrechwn yn yr erthygl hon i roddi golygiad cryno ar y materion canlynol:—

I. Ystyr a natur ysbrydoliaeth.

II. Y profion o hono.

III. Ei rym, fel prawf o berffeithrwydd yr Ysgrhythrau.

IV. Ei gynnyrch; sef, y Beibl, yn yr hyn ydyw, o ran purdeb a pherffeithrwydd dwyfol.

I. Ystyr a natur ysbrydoliaeth. Wrth ysbrydoliaeth y Beibl, y mae i ni olygu y gweithrediad hwnw o eiddo yr Ysbryd Glân ag oedd yn angenrheidiol i alluogi ysgrifenywyr amryw-iol y Beibl i gyfansoddi yr holl lyfrau a gynnwysir ynddo, fel y maent, o ran y dadguddiad a gynnwysir ynddynt o wirioneddau ysbrydol cuddiedig oddi wrth y meddwl dynol, ac hefyd o ran y cyfaddasiad a'r trefniad sydd ynddynt o wirioneddau eraill y gallasant eu darganfod o ran eu natur eu hunain, i ateb dyben dadguddiad dwyfol. Ac ynghyd â hynny, cynnwysa y bywyd dwyfol sydd yn anadlu, ac yn treiddio drwy ei holl gynnwysiad, yr hwn sydd ei hun yn brawf i bawb, a'i hadnabyddo ac a'i teimlo fel y cyfryw, o darddiad dwyfol y llyfr ei hun. Y mae y gair *ysbrydoledig* (*theopneustos*), yr hwn a ddefnyddir gan yr Apostol Paul yn ei Ail Lythyr at Timothyus, a'r hwn a gymmhwysir ganddo at yr holl Hen Destament, yn arwyddo yn llythrenol 'wedi ei anadlu gan Dduw;' yr hyn sydd yn gyfystyr a'r ymadrodd, "wedi ei fywhau gan Dduw;" o herwydd y mae y gair ffugrol 'anadlu' yn arwyddocaol o'r drychfeddwl o fywhau. Ac yn unol â hyn, cyssylltir y ddau air a'u gilydd yn Llyfr Iob, yn yr ymadrodd; "ac anadl yr Hollalluog a'm bywiocodd i." Dywedir yn nechreu Llyfr Genesis ddarford i'r Arglwydd Dduw "anadlu yn froeanu" y dyn cyntaf "anadl einioes, a'r dyn a aeth yn enaid byw." Y mae ystyr yr ymadrodd, gan hynny,

yn ei gyssylltiad a'r Beibl fel llyfr Duw, yn amlwg. Fel y darfu i'r Creawdwr, trwy ei Ysbryd, anadlu bywyd naturiol i'r dyn cyntaf, felly hefyd y darfu iddo, trwy ei Ysbryd, anadlu ei fywyd dwyfol ei hun i'r llyfrau y cyfeirir atynt, fel y maent o ran eu gwir natur yn "ysbryd a bywyd." Ond er mai yr Ysbryd, neu Dduw trwy ei Ysbryd, a anadlodd y bywyd dwyfol hwn fel effeithydd mawr pob peth sydd yn cael hanfodiad gwirioneddol ac allanol, etto y mae yn amlwg mai trysorfa y bywyd dwyfol hwnw yw yr Ail Berson, yr hwn a elwir gan Ioan yn Air Duw. Nid ydyw yr Ysbryd yn cymmeryd o'i eiddo ei hun—ond o eiddo Crist, y Gair tragwyddol. "Efe a'm gogonedda i," &c.: *Ioan* xvi. 14. "Ynddo ef," fel y Gair, ebe Ioan; "yr oedd bywyd, a'r bywyd oedd oleuni dynion." Yn y greadigaeth naturiol, gwaith yr Ysbryd ydoedd cymmeryd o'r goleuni a'r bywyd oedd yn y Gair, a'i gyfranu i ddyinion; a'r un modd y gwna gyda golwg ar y greadigaeth newydd. Ei waith ef ynddi hi oedd cymmeryd o'r bywyd a'r goleuni sydd yn Nghrist, a'i ftyegu yn y Gair ysgrifenedig:—yr hwn, gan hyny, sydd yn cael ei dreiddio drwyddo oll a bywyd a gwirionedd dwyfol. Y mae ysbrydoliaeth y Beibl fel Gair Duw, gan hyny, yn golygu y ddau ddrychfeddwl mawr o fywyd a goleuni, gan fod y Gair personol, o'r hwn y maent yn amlygiad uniongyrchol, ei hun yn oleuni ac yn fywyd—yn oleuni y bywyd. Ac am hyny, y dywed efe am ei eiriau, eu bod "yn ysbryd a bywyd," yn gystal ag yn wirionedd. Yr oeddynt felly fel y llefarodd hwynt yn yr Ysbryd; ac y maent felly hefyd fel y maent wedi eu cofnodi a'u hyagrifenu trwy weithrediad yr un Ysbryd yn y dynion sanctaidd a appwyntiwyd i'w rhoddi i ni mewn ysgrifen. Fel y mae pelydr yr haul yn cynnwys ynddo oleuni a gwres, felly y mae y Gair ysgrifenedig yn cynnwys ynddo wirionedd a bywyd, yn tarddu trwy weithrediad yr Ysbryd Glân, yn cymmeryd ar y naill law o eiddo Crist, ac yn mynegu ar y llaw arall i'r ysgrifenywyr sanctaidd—yr hyn yw gwir ystyr a hanfod ysbrydoliaeth. Nid ydym, gan hyny, i olygu ysbrydoliaeth, megys y gwna rhai, fel gweithrediad o eiddo Ysbryd Duw, yn diogelu yr hyn a elwir yn anffaelodigrwydd neu berffeithrwydd gwirionedd; na chwaith, ar y llaw arall, fel gweithrediad dwyfol yn rhoi bywyd, ysbryd, neu deimlad yn y gwirionedd—ond y ddau gyda'u gilydd. Gan fod gwirionedd a bywyd yn Nghrist, fel y gwrth-ddrych mawr sydd yn dadguddio, ac a ddadguddir ynddo, a chan mai yr Ysbryd Glân sydd yn trosglwyddo y gwirionedd a'r bywyd hwnw i derfynau ac o fewn cylch deddfau iaith ddynol, y mae yn rhaid i ni olygu ysbrydoliaeth fel yn cynnwys y ddau ddrychfeddwl. Yn y Beibl, gan hyny, fel maes ysbrydoliaeth dwyfol, ni a gawn wirionedd a bywyd dwyfol wedi cael hanfodiad dirgeledig, ond gwirioneddol, mewn iaith, fel rheol fydd a gwybodaeth ac fel moddion ein sancteiddiad ar ddelw Duw.

Wedi ceisio penderfynu fel hyn ystyr y drychfeddwl, ni a ymfynwn am ei natur; neu, mewn geiriau eraill, pa fodd y mae synied gyda golwg ar y modd y mae y gweithrediad hwn o eiddo yr Ysbryd Glân wedi ei ddwyn oddi amgylch, can belled ag y mae o bwys i ni synied am dano fel ag i'n cadw a'n harwain rhag ei gamddeall. Y mae yn amlwg, yn ol yr ystyr a roddwyd uchod, fod y drychfeddwl o ysbrydoliaeth yn golygu cyfuniad o elfenau dynol a dwyfol mewn

rhyw fodd neu gilydd trwy weithrediad Ysbryd Duw. Y mae y meddwl dynol wedi methu ymatal rhag gofyn—Pa fodd y mae i ni synied ynghylch y cyfuniad hwn? Pa bethau ydyw yr elfenau sydd wedi eu cyfuno? A pha beth ydyw natur yr undeb rhyngddynt? Gyda bwlwg ar yr elfenau, y mae yn amlwg mai un ydyw meddwl dadguddiedig Duw, ac un arall ydyw iaith a meddwl dynion fel cyfryngau i gludo y meddwl hwnw. Y mae'r amrywiol dybiaethau ynghylch natur ysbrydoliaeth yn troi ar y syniad a goleddir genym gyda golwg ar natur y berthynas a'r undeb sydd rhwng yr elfenau hyn a'u gilydd. Os esgeulusir cadw golwg briodol ar yr elfen ddynol, y canlyniad fydd y syniad peiriannyddol ynghylch ysbrydoliaeth, hanfod yr hwn ydyw golygu holl gynnwysiad y Beibl—pob ffaith ac amgylchiad a gofnodir ynddo, pob athrawiaeth a ddysgir ynddo, pob gair, pob ymadrodd, pob brawddeg, ynghyd a holl drefniad a chynllun y cyfan—fel wedi ei gynnwrechu yn uniongyrchol trwy awgrymiad, cynnhyrfiad, a llefariad yr Ysbryd Duw. Yn ol y syniad hwn, yr oedd yr ysgrifenywyr sanctaidd yn gwbl odddefol yn eu gwaith, ac y maent i'w golygu yn fwy fel ysgrif-binau yr Ysbryd nag fel ei ysgrifenywyr. Yn erbyn y dybiaeth hon, gellir dywedyd fod yn annebyg, yn mlaen llaw, y buasai Ysbryd Duw yn defnyddio moddion ag ydoedd yn darostwng, yn hytrach nag yn dyrchafu y dynion sanctaidd a ddewiswyd ganddo fel cyfryngau y dadguddiad dwyfol. Drachefn, y mae y syniad yn groes i gyfatebiaeth (*analogy*), fel y gellir diagwyl fod rhwng gweithrediadau cyffredinol yr Ysbryd Glân ar ysbrydioedd dynion i'w goleuo a'u sancteiddio a'r gweithrediad goruch-naturiol a amlygir yn nghyfansoddiad y Beibl. Gwyddom am y cyntaf, trwy brofiad, nad ydynt yn croesi, nac mewn un modd yn treisio deddfau cyffredinol ein natur—yr hyn sydd yn rhagbrawf nad ydoedd yn gwneuthur hyny chwaith yn y llall. Yn drydydd, y mae y ffaith fod gwahaniaeth mor amlwg o ran geiriau, ymadroddion, arddull, ac felly yn y blaen, rhwng yr amrywiol ysgrifenywyr yn profi eu bod yn cael eu gadael yn rhydd yn y pethau hyny i weithredu yn ol eu hathrylyth, eu tueddiadau, a'u neillduolion eu hunain. Fel y mae y dwf yn cymmeryd ffurf y llestr y doder ef ynddo, ac fel y mae bywyd yn ymddarostwng i ddeddfau y mater yr ymwisga ag ef, felly y mae y meddwl dwyfol yn y Gair Sanctaidd yn ymgfyddasu i rydd weithrediad deddfau naturiol a chyffredinol iaith, ac hefyd i'w hagweddau neillduol, yn y rhai a ysgrifennodd y naill a'r llall o'r llyfrau cyssegredig. Nis gallwn mewn modd yn y byd fabwysiadu golygiad Twiston, mewn ffordd o roddi cyfrif am y gwahaniaeth a nodwyd rhwng yr ysgrifenywyr sanctaidd; sef, fod yr Ysbryd Glân wedi cynnhyrfu yr ysgrifenywyr i ddefnyddio y geiriau hyny ag y buasant yn eu defnyddio *pe y gadaroesid* hwynt iddynt eu hunain. Nis gallwn gredu y buasai yr Ysbryd Dwyfol yn arfer unrhyw rith o'r fath, wrth ddadguddio y gwirionedd puraf. Yn wyneb yr ystyriaethau hyn, gan hyny, nis gallwn olygu gweithrediadau yr Ysbryd Glân mewn ysbrydoliaeth fel yn cael eu dwyn yn mlaen ar, ond yn hytrach *trwy* yr ysgrifenywyr sanctaidd. (2.) Os esgeulusir cadw golwg ar yr elfen ddwyfol, byddwn mewn perygl gwrthgyferbyniol o briodoli yr hyn na ddylem i alluoced a thueddiadau yr ysgrifenywyr dynol. Canlyniad hyn ydyw y syniadau

cyfeiliornus a goleddir gan ysgrifenydd diweddarach gyda golwg ar yr Ysgrifenydd; megys yr eiddo Schleiermacher, a'i ganlynydd—y rhai a hénant mai *ysbryd* y Beibl, ac nid ei lythyrâu sydd yn ddwyfol ac ysbrydoledig; ac mai unig fuddioldeb y llythren ydyw bod yn gyfrwng i awgrymu a chludo yr ysbryd sydd yn gorwedd oddi tano. Golygiad arall o'r dosbarth hwn ydyw yr un sydd yn addef fod Gair Duw yn y Beibl, ond yn gwadu *fod y Beibl yn Air Duw*. Ac o'r un duedd, yn ddiaw, y mae y golygiad ynghylch gwahanol *raddau* o ysbrydoliaeth yn y Beibl—o leiaf, fel y mae yn cael ei ddeall gan y rhai a'i pleidiant. Yr unig beth a'n diogela rhag gŵyru i'r naill neu i'r llall o'r eithafon hyn yw dal ein golwg yn sefydlog ar y ddwy elfen—y ddynol, a'r ddwyfol—fel y maent wedi eu cyfuno yn brydferth yn nghyfansoddiad yr oll o'r Ysgrifenydd, a rhoddi i'r naill a'r llall eu lle a'u gweithrediad priodol eu hunain. Yr oedd yn amhossibl, ar un llaw, i ddadguddiad o feddwl Duw gael ei roddi i ni mewn ysgrifen ond trwy gyfrwng gweithrediad dwyfol yr Ysbryd Glân yn cymmeryd o eiddo Crist, ac yn ei fynegu i ni; ond yr oedd mor amhossibl drahefnu i ni *dderbyn* a deall y cyfryw heb iddo gael ei gyflwyno i ni yn agwedd meddyliu dynion, ac yn ngwisg iaith ddynol. Yr oedd yn rhaid, gan hynny, i'r Ysbryd Glân lefaru trwy ddynion sanctaidd, yn cael eu cynhyrfu a'u harwain ganddo i ysgrifenu yn ol deddfau a theithi eu meddyliu a'u hathrylith personol ac unigol eu hunain. Yn unol â hyn, rhaid golygu y gweithrediad dwyfol fel yr achos gwreiddiol a chychwynol o ysbrydoliaeth, a'r gweithrediad dynol fel unig ammod cludiad dadguddiad a bywyd dwyfol i ddynion; ac felly, yn cydweithio yn ol cynnyrdd y gallu dwyfol cychwynol. Yn debyg fel yn nhröedigaeth pechador, y mae gras Duw yn gweithio *ei hun* i ddechreu, fel gwreiddyn a chychwyniad y cwbl; ond ar ol hynny, *cydweithio* yr un gras â galluoedd y galon a'r meddwl dynol: felly y mae yma. Yn unol â'r syniad hwn am ysbrydoliaeth fel gallu gweithiol, ac nid fel peiriannwaith fel y mae yn dwyn perthynas a'r ysgrifenydd sanctaidd, gwelwn fod undeb a chymmundebydd rhydd a phrydferth trwy gyfrwng gweithrediad yr Ysbryd Glân rhwng y meddwl dwyfol ar un llaw ac iaith ddynol ar y llaw arall. Nid iaith yn annibynol ar feddwl, ond fel mynegiad o'r cyfryw.

Y mae cyfatebiaeth, gan hynny, yn nghyfansoddiad y Beibl yn y cyfuniad a geir yndo o'r elfenau dynol a dwyfol a chyfansoddiad Person y Cyfryngwr; ond nid fel y darlunir ef weithiau, fel pe byddai Person yr Ysbryd wedi ymuno âg iaith dynion; ond yn hytrach, o herwydd fod y meddwl dwyfol wedi cael hanfodiad bywydol yn y Beibl mewn iaith ddynol trwy weithrediad yr Ysbryd Glân, fel y cafodd y natur ddwyfol hanfodiad yn y natur ddynol trwy weithrediad yr un Ysbryd. Lle a gwaith yr Ysbryd yn y naill, fel yn y llall, ydyw *gweithredu yn allanol* yr amcan mewn golwg. Yn awr, fel yn yr ymgawdoliad, y mae y natur ddynol yn cadw ei holl briodoliaethau heb eu newid na'u treisio mewn un modd, er yr undeb sydd rhyngddi â'r natur ddwyfol—a'r ddwyfol yr un modd yn ei pherthynas â'r ddynol; felly yr oedd meddyliu yr ysgrifenydd sanctaidd yn rhydd i weithrediad eu cynneddfau, a'u galluoedd, a'u teithi priodol eu hunain yn yr undeb oedd rhyngddynt, drwy

weithrediad yr Ysbryd, a'r meddwl dwyfol. Ond yma, y mae anhawsder yn cael ei deimlo gan rai yn ngwyneb y ffaith nad ydyw y rhan fwyaf o gynnyrsiad a mater y Beibl yn cynnwys *dadguddiad* yn ystyr manwl y gair; hynny yw, gwirioneddau nas gallasai y meddwl dynol o hono ei hun byth eu darganfod, i ddirnad pa fodd y mae angenrheidiwydd a phriodoldeb i gyfrif ysbrydoliaeth i'r rhanau hynny. Y mae yr anhawsder a deimlir yn codi o ddiffyg ystyried y gwahaniaeth sydd rhwng dadguddiad ac ysbrydoliaeth. Y mae yn amlwg fod yr *holl* Ysgrifenydd wedi ei rhoddi trwy ysbrydoliaeth Duw—wrth yr hyn y mae i ni olygu, y gweithrediad hwnw o eiddo yr Ysbryd Glân, drwy yr hwn y galluogwyd yr ysgrifenydd sanctaidd i ysgrifenu, nid yn unig y gwirioneddau hynny ag ydynt, yn ystyr manwl y gair, yn ddadguddiad dwyfol, ond yr holl faterion eraill sydd yn y Beibl wedi eu crynhoi o amgylch y cyfryw, ac yn wasanathol iddynt. O ganlyniad, y mae *holl* gynnyrsiad y Beibl yn ysbrydoledig. Yr oedd eisieu gweithrediad yr Ysbryd Glân, i gyfaddasu y gwirioneddau a'r ffeithiau cyffredinol ag sydd yn y Beibl fel ag i'w cymmhwysu i'r dadguddiad dwyfol sydd yn gweilyn iddynt oll. Heb law hynny, yr oedd ei eisieu i anadlu bywyd ac ysbryd dwyfol drwy y cyfan; o herwydd nid gwirionedd yn unig a gyfneir trwy yr Ysgrifenydd, eithr y maent hefyd yn ysbryd a bywyd. Fel y mae dynion yn alluog i dafu eu hysbryd i'w hyagrifeniadau, felly hefyd y mae Ysbryd Duw. Y mae yn wir fod ysbryd yr ysgrifenydd yn treiddio drwyddynt—ysbryd Moses yn treiddio drwy ysgrifeniadau Moses, ac ysbryd Esaiah hefyd trwy ysgrifeniadau Esaiah; etto y mae Ysbryd Duw yn cyd-dystiolaethu â'u hysbryd hwy—ac nid yw eu hysbryd hwy ond megys adlais o leferydd Ysbryd Duw. Fe allai y dadleuir nad ydym yn abl i deimlo yr Ysbryd a'r bywyd hwn yn yr *oll* o'r Beibl. Pwy a all ei deimlo pan yn darllen, yn nechreu Llyfr y Cronicle, yr adnod "Adda, Seth, Enos?" Ond atebwn nad ydyw hynny yn profi nad ydyw yn rhedeg trwy hyd yn oed yr enwau moelion hynny fel achau Crist, er nas gallwn ni ei deimlo ond yn unig yn y cyssylltiad sydd rhwng yr enwau a rhanau eraill o'r llyfr. Gwyddom fod bywyd mewn rhanau o'r corph dynol, er nas gallwn ei deimlo yn y rhanau hynny yn uniongyrchol.

Nis gallwn gydolygu â Lee gyda golwg ar y gwahaniaeth sydd rhwng ysbrydoliaeth a dadguddiad; sef, mai yr Ail Berson yw ffynnonell y naill, a'r Ysbryd Glân y llall; o herwydd yr Ail Berson ydyw ffynnonell, nid yn unig y gwirionedd sydd yn yr Ysgrifenydd, eithr efe ydyw ffynnonell y bywyd sydd ynddynt; ac o'r ochr arall, y mae yr Ysbryd Glân yn ei weithrediad dwyfol yn ysbrydoli yr ysgrifenydd sanctaidd—nid yn unig yn effaithydd y bywyd sydd ynddynt, ond hefyd y *gwirionedd* a ddadguddir ynddynt. Dywed Hodge fod dadguddiad ac ysbrydoliaeth yn gwahaniaethu oddi wrth eu gilydd o ran eu hamcan, ac o ran eu heffeithiau. Amcan dadguddiad, eb efe, ydyw cyfrannu gwybodaeth: amcan ysbrydoliaeth ydyw diogelu anfaledigrwydd mewn athrawiaeth. Effaith dadguddiad ydoedd gwneyd yr dderbynydd yn fwy gwybodus; effaith ysbrydoliaeth oedd ei gadw rhag cyfeiliornad wrth ddyegu. Yr ydym yn tueddu i greu mai y gwir gwahaniaeth ydyw yr un a nodwyd uchod; sef, fod dadguddiad yn golygu gwaith yr Ysbryd yn dadlenu o faen

meddyliau yr ysgrifenywyr sanctaidd wirioneddau newyddion, y rhai nas gallasai y meddwl dynol eu darganfod byth—ac ysbrydoliaeth, ei waith yn eu cymmhysu i'w hadrodd a'u hysgrifenu; ac hefyd i gydgyfaddasu a hwynt, er eu hegluro a'u cadarnhau, yr holl bethau eraill a gynnwysir yn yr Ysgrifthyrau. Cwestiwn arall y mae dadl yn ei gilych ydyw ynghylch natur y gweithrediad hwnw o eiddo Ysbryd Duw ar feddyliau yr ysgrifenywyr—pa un a ydym, ai nid ydym, i'w olygu yn naturiol, ynte yn oruwch-naturiol, a pha un a ydyw yr un o ran ei natur a'i weithrediau-yn y saint, ynte yn wahanol. Ac os oes gwahaniaeth, pa beth yw y gwahaniaeth? Y mae'n amlwg ei fod yn gwahaniaethu oddi wrth weithrediad yr Ysbryd mewn natur a rhagluniaeth; canys yn hwnw gweithreda yn ol deddfau naturiol neu ail achosion. Ond pa fodd y mae i ni wahaniaethu rhyngddo a gweithrediau yr Ysbryd Glân pan yn goleuo ac yn sancteiddio y credinwyr? Onid ydyw y gweithrediad hwnw yn un goruwch-naturiol? Y gwir attebiad, dybygid, ydyw, fod gweithrediad yr Ysbryd er sancteiddio ac ymgeleddu ei bobl yn y weithrediad ar y credinwyr, tra yr oedd ei weithrediad ar yr ysgrifenywyr sanctaidd yn un trwy y gwrthddrychau. Yn y naill, yr Ysbryd ei hun ydyw y gwir weithredydd; yn y llall, gwneyd eraill yn weithredyddion y mae, trwy weithredu arnynt. Yr amcan hefyd yn y naill ydyw, gwella ac adnewyddu y galon a'r meddwl unigol: yr amcan yn y llall ydyw cynnyrchu gwirionedd a bywyd—nid yn dufewnol, ond yn allanol, a hyny i fod yn foddion i'w cyfranu yn dufewnol. Y mae y gwahaniaeth hwn yn peri fod y ddau weithrediad, er eu bod fel eu gilydd yn oruwch-naturiol, etto yn wahanol hollol i'w gilydd yn y dosbarth hwn o weithrediau.

II. Y profion o ysbrydoliaeth. Ar y dybiaeth fod y Beibl yn cynnwys dadguddiad o feddwl Duw, y mae amryw ystyriaethau wrth barai, yn mlaen llaw, yr arweinir ni i ddisgwyl y byddai i ryw weithrediad dwyfol gael ei drefnu i alluogi ysgrifenywyr y cyfryw i wneuthur hyny gyda chywirdeb perffaith, a chan arddangos yn eu hysgrifeniadau yr Ysbryd sydd o Dduw. Un ystyriaeth yw, y duedd sydd hyd yn oed mewn dynion eu hunain i ofalu am gylwyno eu darganfyddiadau pwysig a'u drychfeddyliau aruchel gyda phob cywirdeb, ac yn yr ysbryd a'r teimlad a'r hwn y cawsant eu cyfansoddi, i genedlaethau dyfodol. Pa faint mwy y mae yn naturiol i ni gredu yn mlaen llaw y buasai y Creawdwr yn arfer y cyfryw ofal gyda golwg ar y dadguddiad a roddodd o'i feddwl i ddyd pechadurus a cholledig. Ystyriaeth arall o'r un natur ydyw y duedd amheus sydd yn y meddwl dynol, yn enwedig i gyfarfod a'r anhawdserau a'r anghysonderau ymddangosiadol yr oedd yn rhaid eu bod yn gysylltiedig âg ysgrifeniadau o fath y rhai sydd i'w cael yn y Beibl; y rhai dydnt yn ymestyn dros y fath arwyneb o hanesyddiaeth y byd, ac yn cyfeirio at y fath amrywiaeth o amgylchiadau ag sydd erbyn hyn o angenrheidiol yn aneglur ac yn anhawdd i ni eu dirnad yn llawn. Ond y mae o fwy o bwys i ni ymofyn, fe allai, pa rai ydyw y profion uniongyrchol. Gallwn enwi yn gyntaf, fel prawf, y ffiaith fod eglwys Dduw dan y ddwy oruchwyliaeth wedi coleddu, megys yn reddfol, o leiaf yn naturiol, yr argyhoeddad o fod y llyfrau a gynnwysir yn y Beibl wedi eu cyfansoddi o dan gynhyrriad a thrwy arweiniad yr Ysbryd Glân.

I'r rhai sydd yn credu, fel yn ddiu a ydylid credu, fod yr eglwys yn cael ei harwain o oes i oes, yn enwedig yn ei hargyhoeddiadau cyffredinol ac oesol, gan yr Ysbryd, y mae y prawf hwn yn sicr o fod yn un o rym ac effeithiolrwydd. Nid ydyw yn perthyn i ni, yn yr erthygl hon, brofi y ffiaith; ond yn hytrach, ei defnyddio fel y mae yn cyfansoddi y prawf o ysbrydoliaeth y Beibl. Ond y prawf mawr, wedi y cyfan, ydyw tystiolaeth yr ysgrifenywyr sanctaidd eu hunain am danynt eu hunain. Ac nid oes dim yn fwy amlwg na hawdd i'w brofi allan o'r Ysgrifthyrau eu hunain na'u bod yn hōni fod yr ysgrifenywyr wedi cyfansoddi ac ysgrifenu cynnwysiad y llyfrau o dan ddylanwad a chyfarwyddyd dwyfol; a'u bod, fel y cyfryw, yn llafurio yn enw ac awdurdod Duw ei hun.

Cymmerai ormod o le i ni ddyfynu y rhanau mewn geiriau, ac ymhelaethu arnynt mewn ffordd o'u hegluro; ac o herwydd hyny, ni a ymfoddlonwn ar roddi i lawr yma y lleoedd y mae y cyfryw i'w cael ynddynt.

1. Y mae y teitlau a roddir iddynt fel cyfanwaith yn dangos hyny; megys yr Ysgrifthyrau, yr Ysgrifthyrau, yr Ysgrifthyrau Sanctaidd, yr Ysgrifthyrau Lân, Ysgrifthyrau y prophwydi, &c.: *Ioan ii. 22; Act. viii. 32; Rhuf. iv. 3; Mat. xxii. 29; Marc xiv. 49; Luc xxv. 27; Ioan v. 29; Gal. iii. 8; Rhuf. ix. 17; Rhuf. xvi. 26; 2 Pedr i. 20; 2 Tim. iii. 16.* Gyda golwg ar y Testament Newydd, y mae genym sicrwydd fod Iesu Grist, ar bedwar o achlysuron gwahanol, wedi rhoddi addewidion eglur a phendant am yr Ysbryd Glân, i'w cyfarwyddo pa fodd i lefaru yn ei enw a'i awdurdod, fel y byddent yn offerynuau i amlygu ei feddwl a'i ewyllys ef—y rhai a gyflawnwyd; ac fel ffrwyth o hyny, y maent genym yn ysgrifenedig yn y Testament Newydd. Yr achlysuron hyn oeddnt:—

(1) a. *Mat. x. 19, 20; Marc xiii. 3, 11. b. Luc xii. 11, 12. c. Luc xxi. 14, 15.*

(2) Yn Efenygl Ioan—*pen. xiv., xv., xvi.* amryw adnodau. Etto, y mae yr ysgrifenywyr sanctaidd eu hunain yn rhoddi eu tystiolaeth fod yr hyn a ragfynegydd ac a addawyd wedi ei gyflawni ynddynt hwy:—cymmharer *Luc xxiv. 48, 49, âg Act. v. 32; a Ioan v. 26, 27, hefyd, a 1 Pedr i. 12.* Mewn lleoedd eraill, y mae yr ysgrifenywyr hyd yn oed yn *unoli* eu hunain a'r Ysbryd Glân; megys, *1 Tim. iv. 11.* Hefyd, gwel *Act. xi. 28; xiii. 1, 2; xx. 23; a xxi. 11.* Drachefn, mewn amryw fanau, ni a'u cawn yn hōni iddynt eu hunain, fel offerynuau yr Ysbryd, anffaeledigrwydd ac awdurdod dwyfol: *Luc i. 4; 1 Cor. xiv. 37; Gal. i. 8; 2 Thes. iii. 12; Heb. ii. 4; a Ioan v. 10.* Ac os dywedir mai gyda golwg ar yr hyn a *leferid* ganddynt y dywedir hyn, gellir dyfynu yr unrhyw ymadroddion fel yn cael eu defnyddio am yr hyn a *ysgrifentent*: *Ioan xx. 31; 2 Thes. ii. 15.*

III. Y prawf a gynnwysir yn ysbrydoliaeth y Beibl o'i ddwyfol darddiad a'i berffithlirwydd. Dadleuir weithiau fod ceisio profi fod y Beibl yn ysbrydoledig oddi wrth ei dystiolaethau ef ei hunan—ac etto, ar yr un pryd, ceisio profi fod y Beibl yn wir, am ei fod yn ysbrydoledig—yn anghysson, ac mai dyma a wneir gan amddiffynwyr y Beibl a'i ysbrydoliaeth. Ond y mae y gosodiad olaf hwn yn anghysson; canys y prawf a ddygir o wirionedd cynnwysiad y Beibl yw yr holl ffethiau a'r rhesymau hyny sydd yn ffurfio corph yr hyn a elwir yn brofion Cristionogaeth; megys *laf, gwyrtiau; 2il, y ddadl seiliedig*

ar gyfattedbiaeth; 3ydd, tystiolaeth hanesiaeth, a hynafiaethau; 4ydd, hunan-aberthiad ei sylfaenywyr cyntaf, &c. Ar sail y profion oedryn hyn, yr ydym yn ddiogel yn derbyn gwirionedd cynnwysiad y llyfrau cysegredig. O ganlyniad, nid oes dim yn afresymol—i'r gwrthwyneb, y mae yn gwbl rhesymol—i ni dalu sylw a gwneyd ymchwil i natur y gweithrediad neu y dylanwad drwy yr hwn y darfu i'r llyfrau hyn gael eu cyfansoddi gan eu hamrywiol ysgrifenywyr, a hyn yn ngoleuni eu tystiolaeth hwy eu hunain. O herwydd, gan eu bod wedi eu profi yn eirwir ar y dybiaeth gyda golwg ar gynnwysiad eu llyfrau yn gyffredinol, a hyn er fod y cyfryw mor ryfedd ac anhwybyg i bob peth a gymmerodd le o'r blaen yn hanes y byd, y mae yn deg i ni wrando ar yr hyn a ddywedant gyda golwg ar y gweithrediad a'u cymmhellodd ac a'u cyfarwyddodd i ysgrifenu y pethau hyn; ac nis gallwn ar dir teg ei wrthod. I ddefnyddio cymhariaeth y Profeswr Lee—ar yr un tir gallm wrthod tystiolaeth llysgenhadr gyda golwg ar ei awdurdod a ffynnonell ei hysbysiadu, a hyn ar ol i ni gael boddlonrwydd o barth i lythrau ei awdurdod a'i eirwredd personol. Yn awr, os rhaid i ni yn deg gredu ysbrydoliaeth y Beibl, yn ol y tystiolaethau a nodwyd, y mae yn amlwg ei fod yn llyfr o darddiad dwyfol; ac fel y cyfryw, yn dwyn delw ei wir awdwr mewn gwirionedd a pherffeithrwydd. Fel y mae y profion o wirionedd Cristionogaeth yn profi gwirionedd y llyfr, felly y mae y prawf o ysbrydoliaeth y llyfr, ar sail ei dystiolaeth ef ei hun, yn brawf o ddwyfoldeb y llyfr—ei fod yn wir Air Duw.

IV. Cynnyrch ysbrydoliaeth ydyw perffeithrwydd a gwir anfaledigrwydd y Beibl. Y mae un dosbarth o ysgrifenywyr yn tueddu i unoli ysbrydoliaeth ac anfaledigrwydd y Beibl, neu o leiaf i'w gwneuthur bron yn gwbl gyfystyr. Ond ymddengys i ni mai achos ydyw y naill, ac effaith yn tarddu o'r achos hwnw ydyw y llall; ac nad ydyw anfaledigrwydd y Beibl ond un effaith sydd yn tarddu oddi ar ysbrydoliaeth. Fel y nodwyd uchod, y mae y teimlad o'r eneiniaid a'r ysbryd sydd yn anadlu trwy y Beibl yn effaith arall llawn mor bwysig. Felly, y mae yn rhaid i ni olygu ysbrydoliaeth fel gweithrediad bywydol, yn gystal ag athrawiaethol. Y mae, nid yn unig yn allu rheoleiddiol, ond yn allu creadigol hefyd—yn cynnyrchu bywyd a gwirionedd, gwres a goleuni ysbrydol, a'r naill fel y llall mewn perffeithrwydd digymmhar. Ond y mae hyn yn ein harwain i fater ag y mae llawer o anhawsderau yn gorwedd o'i amgylch, ac ynddo; sef, pa beth a gynnwysir yn yr anfaledigrwydd ag y mae yn rhaid i ni, ar gyfrif ei ysbrydoliaeth, ei briodoli i'r Beibl. Os wrth anfaledigrwydd y golygir yn unig fod y Beibl yn cynnwys dadguddiad cyflawn o feddwl ac ewylls Duw, ac wedi ei gyfansoddi yn y modd perffeithiaf ag yr oedd yn bosibl iddo fod o ran ei awduriaeth ddwyfol-ddynol i ateb dyben ei ysgrifeniad, y mae yn anhawdd meddwl y gellid cael neb a wadai ei anfaledigrwydd yn yr ystyr hwn—hyn yw, neb ag sydd yn addef ei wirionedd a'i ysbrydoliaeth ddwyfol. Ond mwy priodol i osod allan y rhagoriaethau uchod o eiddo y Beibl fyddai y gair *perffeithrwydd*, yn hytrach nag *anfaledigrwydd*. Ond ai perffeithrwydd ydyw anfaledigrwydd? Gall perffeithrwydd gynnwys *faledigrwydd* ynddo fel elfen, o leiaf trwy *oddefiad*. Y mae bodolaeth pechod yn profi hyn. Dylid felly wahaniaethu rhwng

perffeithrwydd ac anfaledigrwydd y Beibl. Y mae yn bosibl i un gredu perffeithrwydd y Beibl, ac etto wadu ei anfaledigrwydd, gan olygu fod *goddef* diffygion a chyfeiliornadau dynol, gyda golwg ar faterion dibwys, yn hollol gysson a'i berffeithrwydd, trwy gredu eu bod yn cael eu goruwchlywodraethu i wasanaethu amcan mawr Duw yn rhoddi dadguddiad i ddyinion. Nid ydym yn dyweyd yn bresennol mai felly y mae; ond y gall yr hwn sydd yn credu yn ysbrydoliaeth a pherffeithrwydd y Beibl honi nad oes dim yn anghysson iddo ef gredu fod y Beibl yn faledig. Y cwestiwn mawr, gan hyn ydyw, nid, A ydyw y Beibl yn llyfr perffaith? ond A ydyw fel y cyfryw yn cau allan faledigrwydd, ai nid ydyw? Mewn gair, a ydyw, ai nid ydyw, yn cynnwys diffygion a chyfeiliornadau dibwys ac anhanfodol i ddybenion y dadguddiad dwyfol sydd ynddo? O amgylch y cwestiwn hwn, fel pegwn, ymddengys i ni y rhaid i'r amrywiol bleidiau ag sydd yn cydnabod ysbrydoliaeth y Beibl droi y dyddiau hyn i chwilio am oleuni. Gadewch i ni, gan hyn, edrych ar yr hyn a ddywedir, neu a ellir ei ddywedyd, mewn ffordd o ateb y cwestiwn. O blaid yr ateb cadarnhaol iddo—sef, fod y Beibl yn faledig, er ei fod yn ysbrydoledig—gellir dadlu, yn y lle cyntaf, fod iawn ystyriaeth o'r elfen ddynol sydd yn y Beibl yn gofyn i ni ganiatáu fod rhyw fath a rhyw radd o faledigrwydd ynddo. Gan fod dyn yn faledig, ac mai dynol, fel y dywed y ddiareb Ladinaidd, ydyw cyfeiliorni, y mae priodoli anfaledigrwydd i'r elfen ddynol sydd yn yr Ysgrhythyrar yn y peth, mewn gwirionedd, a gwadu ei awduriaeth ddynol. Os ydyw yn wir ddynol, rhaid ei fod i ryw raddau yn faledig. O's ydyw yn anfaledig, yna nid ydyw yn wir ddynol. Fel na chafodd fel ddynol yn mherson Crist ei newid a'i dwyfoli trwy ei hundeb a'r Person Dwyfol, felly nid ydyw yr elfen ddynol yn nghyfansoddiad Gair Duw wedi ei ysgrifenu, wedi ei newid a'i dwyfoli, o herwydd ei hundeb a'r elfen ddwyfol sydd ynddo. O ganlyniad, y mae priodoli anfaledigrwydd i'r elfen ddynol sydd yn y Beibl yr un peth yn hanfodol a chyfeiliornad yr Eatychiaid; y rhai a hōnant fod y natur ddynol yn mherson y Gwaredwr wedi ei newid a'i sugno i mewn, a'i llyngau i fyny yn gwbl gan ei natur ddwyfol. Y mae y ddaol hon, fel y mae yn amlwg, wedi ei sylfaenu ar y syniad fod cyfattedbiaeth rhwng Person Crist, yn yr hwn y mae y Gair tragwyddol wedi ymgawdoli, a'r Beibl, yn yr hwn y mae meddwl yr Ysbryd, fel Ysbryd Crist, y Gair, wedi ei amlygu mewn iaith. "Y mae tuedd gynnyddol (ebai Dr. Hannah, yn ei 'Bampton Lectures' am 1863, td. 6) i gymmeryd yr undeb sydd rhwng y natur ddynol a'r natur ddwyfol yn mherson Crist fel cynllun ein crediniaeth yn ei air ysgrifemedig." Dywed Dr. William Lee, yn ei waith ar "Ysbrydoliaeth" (rhagymadrodd i'r trydydd argraffiad td. xii.), mai y cyntaf i ddefnyddio y gymhariaeth hon oedd yr awdwr gwir Blatonaid, John Smith, o Cambridge. Gwrthdadau yn erbyn y defnydd a wneir o honi mewn cyssylltiad ag anfaledigrwydd (y Beibl, trwy ddal allan nad ydyw cyfattedbiaeth yn gwirioneddol. Yr hyn sydd yn cyfatted mewn gwirionedd, dywedir, i ddynoliaeth y Gwaredwr yn y gymhariaeth, ydyw iaith y Beibl—nid iaith, yn ystyr cyfansawd y gair, ond iaith fel bodolaeth arddsansoddol—nid unrhyw dafodiaith bennodol, megys yr Hebraeg,

neu y Gymraeg, neu y Roeg—ond iaith yn gyffredinol. Yn awr, os cyammerir y gymmhariaeth yn y goleu a'r ystyr hwn, y mae yn amlwg nas gall wasanaethu oll er egluro a phrofi ffaledigrwydd y Beibl yn yr elfen ddydol a berthyn iddo. O blegid yr unig ffaledigrwydd perthynol i iaith, yn ystyr arddsansodol y gair, ydyw ei hanallu a'i gwendid fel cyfrwng i amlygu teimlad a meddwl dyn, ac i osod allan ddrychfeddyliau sydd o ran natur eu tarddiad yn annibynol ar, ac uwch law pob profiad.

I'r gwendid hwn o eiddo iaith yn ystyr cyffredinol y gair, yr hyn sydd yn ateb yn y gymmhariaeth ydyw y gwendidau dibechod perthynol i ddyndoliaeth y Gwaredwr—megys tiodi, gwendid, sybed, lludded, ac felly yn y blaen; y rhai, er eu bod yn ffrwyth a chanlyniad pechod yn y natur, nid oeddynt yn dwyn cysylltiad uniongyrchol âg unrhyw weithrediaidau personol o eiddo y dyn Crist Iesu, yr hwn nid adnabu bechod. Ond yn y defnydd a wneir o'r gymmhariaeth dan sylw, cyferbynnir dyndoliaeth ddi-bechod y Gwaredwr, nid âg iaith yn gyffredinol, eithr â'r nodweddion ffaledig a phechadurus hyny o eiddo ysgrifenywyr y Beibl ag ydynt yn ffrwyth a chanlyniad natur wedi ei llygru a'i hamharu trwy bechod; yr hwn gyferbyniad sydd yn hollol anghysson ac annheilwng. Hyn ydyw sylwedd yr wrthdadaid ddygir yn mlaen gan Lee, ac eraill, yn erbyn y defnydd a wneir mor aml y blynyddoedd diweddar o'r gymmhariaeth uchod er ceisio egluro a phrofi ffaledigrwydd y Beibl o ran ei elfen ddydol. Ond i'r wrthdadaid hon, gellir ateb, fod y camgymeriadau a'r diffygion hyny ag y mae yn ofynol i ni gredau y gallant fod yn y Beibl yn gyfryw ag y dyldid eu priodoli, nid i unrhyw amcan bwriadol yn yr ysgrifenywyr i dwyllo neu arwain y darllenwyr i gyfeiliornad, ond i'w gwendidau a'u hamherffeithrwydd dnyol angenrheidiol ac anocheladwy hwy (heb dybied gywrth arbenig i'r dyben)—y cyfryw ag sydd i'w cael ac i'w disgwyl yn y llyfrau dnyol goreu a chywiraf mewn bod. Gellir, o herwydd hyny, eu cyferbynu yn deg a chywir a'r gwendidau dibechod hyny ag y cyfaddefir eu bod yn natur ddydol y Gwaredwr, a'u golygu fel canlyniad pechod yn yr hiliogaeth ddydol; ond nid, o angenrheidrwydd, yn ffrwyth uniongyrchol gweithrediad pechadurus o eiddo y personau unigol hyny a ddewiswyd i fod yn ysgrifenywyr y gyfrol sanctaidd. Drachefn, ar y llaw arall, megys yr oedd natur ddydol y Gwaredwr, o herwydd ei hundeb a'r Person Dwyfol, wedi ei dyrchafu a'i phuro o ran ei galluoedd naturiol, fel, er ei bod ynddo ef, fel ynom ni, yn ddarostyngedig i derfynoldeb a gwendid, yr oedd hi ar yr un pryd yn dynesu, hyd yn oed yn nyddiau ei gnawd, yn nes at berffeithrwydd nag y gwelwyd hi mewn un o feibion dynion—felly hefyd y mae ysgrifeniadau y Beibl, o herwydd yr elfen ddwyfol sydd yn rhedeg ac yn treiddio drwyddynt, yn annhraethol fwy rhydd, yn ol cyfaddefiad cyffredinol iawn, hyd yn oed oddi wrth y gwendidau llenyddol hyny nag y mae genym enghraifft yn nghynnyrchion penaf ac uchaf ysgrifenywyr dnyol yn unig.

II. Dywedir fod y Beibl ei hun yn cynnwys awgrymiadau a gosodiadau sydd yn wrthwnebol i broffes o anffaeledigrwydd llwyr. Fel prawf o hyn, cyfeirir at ymadroddion ag sydd yn dynodi ansicrwydd. Er enghraifft, dywed Ioan yn yr hanes am y briodas yn Cana, y daliai y dwfr-lestri bob un ddau fircyn neu dri. Y mae

yn amlwg nad oedd yr efengylwr yn gwybod pa un ai dau, ynte tri, neu ryw faint rhyngddynt. Os oedd o ryw bwys i ni wybod pa faint a ddalient oll, hōnir fod o bwys i ni wybod hyn yn fanwl; ac os ydyw y Beibl i'w olygu yn anffaeledig, gallasem ddiagwyl yn mlaen llaw y buasai yr Ysbryd Glân yn rhoddi cyfarwyddyd manwl gyda golwg ar hyn. Y mae yn amlwg fod yr ymresymiad uchod yn gyfeiliornus. Nid ydyw yn canlyn, am fod o bwys i ni wybod fod y dwfr-lestri yn dal rhywle tua dau fircyn neu dri yr un, ei fod o bwys hefyd i ni wybod yn fanwl pa faint. Yr oedd gwybod rhywle o gwmpas y swm yn ddigonol ac yn angenrheidiol, ond nid oedd yn angenrheidiol ei wybod i fanylrwydd; gan hyny, gadawodd ysbrydoliaeth ddwyfol yr efengylwr yn ei ansicrwydd, a chaniataodd iddo ysgrifenu yr hanes yn unol a'r cyfryw ansicrwydd. Gellir ateb, mewn modd cyffelyb, y rhanau eraill a ddygir yn mlaen i'r un perwyl; megys anwybodaeth Paul ynghylch pwy a fedyddiodd yn Corinth. Y mae Macknought yn gwneyd llawer o'r ffaith nad ydyw Luc, yn nechreu ei Efengyl, yn awgrymu i Theophilus ei fod yn ysgrifenu dan gyfarwyddyd anffaeledig, er ceisio profi nad ydyw anffaeledigrwydd i'w briodoli i'r Efengyl a ysgrifennodd. Gan mai ei amcan yn nechreu ei Efengyl ydyw rhoddi y profion angenrheidiol o gywirdeb ei Efengyl er rhoddi "sicrwydd diam-mheul" i'r darllenydd, gofyna, a ydyw yn debyg y buasai yn gadael allan y prawf oddi wrth ysbrydoliaeth, yr hwn oedd yn diogelu anffaeledigrwydd? Y mae amryw ymadroddion eraill y galleid cyfeirio atynt; ond y mae hyn yn ddigon fel enghraifft. Bellach, ni a geisw'n gymmeryd golwg ar y rhesymau a roddir o blaid anffaeledigrwydd y Beibl fel llyfr ysbrydoledig.

1. Ceisr ymresymu, yn mlaen llaw (*a priori*), oddi wrth y ffaith o gymmeriad anffaeledig yr hwn sydd unwaith wedi ymddangos yn hanes y byd, fod cyfatebiaeth yn rhoddi lle a sail cryf i ni ddiagwyl y buasai Duw, yr hwn a anfonodd ei Fab i'r byd fel esampol perffaith, hefyd yn darparu llyfr anffaeledig fel cyflawniad (*complement*) i'r person anffaeledig hwnw—i gofnodi ei hanes, cadw ei ddysgeidiaeth, a defnyddio y gwirioneddau mawr hyny sydd yn dwyn cysylltiad â'i berson. Fel atebiad i hyn, gellir dywedyd fod dadleuon o'r natur yma yn troi allan yn siomedig; ac am hyny, nas gellir ymddiried iddynt. Er enghraifft, gellid defnyddio dadl o'r un natur i geisio profi yr annhebygolrwydd sydd o ddyfodiad pechod i fod, o herwydd fod Duw yn Fod anfeidrol berffaith a da, ac nas gallwn dybied y buasai yn goddef iddo ddyfod i mewn i'w lywodraeth; eithr yn hytrach y buasai yn defnyddio ei hollalluawgrwydd i'w attal a'i ragflaenu. Ond gwyddom, mewn efaith, a hyny er ein galar, mai nid felly y bu. Daeth pechod i fod—goddefwyd iddo fod, er fod Duw yn anfeidrol berffaith a da yn ei hanfod a'i waith. I hyn etto, gellir ateb yn ol, fod gwahaniaeth mawr yn yr amgylchiadau rhwng y ddwy enghraifft o ymresymiad. Yn y ddiweddar, yr ydym yn hollol amddifad o un ffaith arall gyffelyb, fel ag i seilio cyfatebiaeth; tra yn y gyntaf, y mae genym y cyfryw, yn ymddangosiad Mab Duw yn y cnawd fel person anffaeledig, fel sail cyfatebiaeth i ymresymu oddi wrthi at y tebyg-olrwydd o ymddangosiad llyfr anffaeledig. Fe chwaneagai Platonid cryf at hyn o bosibl fod y drychfeddwl am lyfr anffaeledig yn gyfryw ag y mae yn rhaid fod sylweddoliad o hono yn rhywle

neu gilydd:—ac yn mha le y caem y cyfryw os nad yn y Beibl, yr hwn sydd wedi ei brofi yn llyfr ysbrydoledig? Fel y mae y drychfeddwl am gylch perffaith yn profi fod yn rhaid fod y cyfryw wedi ei sylweddoli yn rhywle neu gilydd, er nad ydym ni wedi ei ddarganfod yn y byd materol, felly y mae yn rhaid fod llyfr perffaith i'w gael yn rhywle neu gilydd; a chan fod y Beibl, yn ol y dybiaeth, yn llyfr dwyfol, onid ydyw yn rhesymol i ni gredu mai y Beibl hefyd ydyw y sylweddoliad gwirioneddol o'r drychfeddwl am llyfr anfaeledig?

2. Tynir dadl, a ystyrir yn gref, gan rai, dros anfaeledigrwydd yr Ysgrhythrau, oddi wrth angen a byd am y cyfryw i fod yn rheol ddiarnheul a sicr o wirionedd a dyledswydd dynion. Pe gellid profi fod llyfr anfaeledig yn wir angen o eiddo y byd, byddai grym yn y ddadl; ond yn aml wrth geisio profi hyn, lithrir oddi wrth y drychfeddwl o angen at y dymunoldeb o hyn, fel pe byddai pob peth ag sydd yn ddy-munol yn angenrheidiol. Dylid cofio, pa fodd bynag, fod gwahaniaeth mawr rhwng y ddau ddrychfeddwl. Gall llawer peth fod yn ddy-munol, ac etto heb fod mewn gwirionedd yn angenrheidiol. Gellir dymuno, nid yn unig fod llyfr anfaeledig wedi ei ysgrifenu, ond hefyd fod esboniad anfaeledig wedi ei gyfansoddi ar y llyfr hwnw; ac os ydyw y dymuniad yn profi ei gyflawniad yn y naill, y mae felly hefyd yn y llall; ac yna rhaid i ni chwilio am ryw awdurdod anfaeledig i esbonio y cyfryw, fel yr hōna y pab o Rufain ei fod ef, i roddi y gwir ddeongliad ar gynnwysiad yr Ysgrhythrau. Y mae yn wir, pan fyddo y dymuniad mewn dynion yn un mor gryf a chyffredinol fel y mae yn briodol ei olygu fel dyhead angerddol a mewnlol ein natur, y gellir ymresymu oddi wrtho at y tebygolrwydd o leiaf o'i gyflawniad yn rhyw fodd neu gilydd. Felly y dywedir wrthym yn gyffredin y bu gyda golwg ar yr ymgnawdoliad; a defnyddir dadl gyffelyb dros anfarwoldeb yr enaid, oddi wrth y dyhead sydd yn enaid dyn am y cyfryw, a'r enciliad brawychus sydd yn y fynwes ddynol rhag diddymiad hollol. Ond a ellir profi fod y dymuniadau m llyfr anfaeledig yn ddyhead y ddy-noliaeth? Y mae yn bosibl, pa fodd bynag, y dywedir fod cyhoeddiad llyfr anfaeledig, nid yn unig yn ddymunol, ond yn beth ag y gellir profi yr *angen* am dano. Addefir fod y grediniaeth sydd wedi bod am ganrifoedd, a dyweyd y lleiaf, yn anfaeledigrwydd yr Ysgrhythrau wedi bod yn fantais i'r byd Cristionogol, a bod y fantais hono yn un bwysig—yn gymmaint felly fel ag y byddai bod hebddi yn symmud ymaith yr hyn ag y mae ar eglwys Crist ei wir eisieu; sef, rheol anfaeledig o fydd ac ufudd-dod.

Teimlodd Coleridge hyn, ac o herwydd hyn addefodd yn ei "*Confessions*" fod ei deimlad yn erbyn rhoddi anfaeledigrwydd yr Ysgrhythrau, er ei fod yn cael ei gymhell gan ei reswm i hyn. Yn awr, os ydyw crediniaeth o anfaeledigrwydd y Beibl yn dwyn gwir fantais, a hono yn un bwysig, gellir edrych ar anfaeledigrwydd fel gwir angen o eiddo y byd, ac ymresymu oddi wrth yr angen hwnw at y tebygolrwydd o'i gyflawniad mewn llyfr y caniatier ei fod, yn ol ein tybiaeth, yn cynnwys dadguddiad dwyfol, ac wedi ei ysgrifenu trwy gyfryngiad neu ysbrydoliaeth ddwyfol.

3. Dywedir hefyd fod y Beibl ei hun yn cynnwys tystiolaethau eglur a chryfion ar anfaeledigrwydd. Nid ymfoddlonnwr ar nodi y rhanau

a ddygir yn mlaen yn gyffredin mewn llyfrau i'r dyben hwn:—yr hyn a welir yn td. 348.

Yn awr, er addef fod y rhanau uchod yn rhoddi awdurdod i ni gredu anfaeledigrwydd y Beibl o ran ei gynnwysiad cyffredinol, ac yn arbenigol y gwirioneddau mawrion ysbrydol a gynnwysir ynddo, nis gallwn olygu eu bod yn penderfynu anfaeledigrwydd manwl y Beibl. Yr ydym, ar ol eu darllen yn ofalus, a'u hystyr-ied yn ddiragfarn, yn methu a chanfod eu bod yn ein rhwymo i olygu y dylem gau allan bob ffaeledigrwydd o'r Ysgrhythrau. Nis gellir pwyso ar yr ymadrodd, "efe a'ch tywys i bob gwirionedd," neu "yr holl wirionedd" fel y darllenir ef weithiau, i ddwyn y syniad hwn allan o hono, heb ddirydniad annaturiol. Ac ni ellir golygu fod y geiriau yn Ioan, "a'r Ysgrhythyr nis gellir ei thofi," yn penderfynu y ddadl; o herwydd hōna y rhai sydd yn gwadu anfaeledigrwydd manwl y Beibl nad ydyw y diffygion a'r camgymmeriadau dibwys ag sydd ynddo ddim yn effeithio ar y cyfanwaith, fel ag i'w ddirymu i'r graddau lleiaf. Ond gan adael o'r neilldu y tystiolaethau neillduol sydd yn y Beibl, gellir gofyn, ai nid ydyw holl dōn a dullwedd y Beibl yn rhoi argraph o ymhōniad i anfaeledigrwydd hyd yn oed yn ei fanylion? Y mae yn rhaid addef fod grym yn yr ystyriaeth hon. Y mae, dy-bygem, yn faith hynod am yr Ysgrhythrau, na cheir mewn un o'r llyfrau ddim arwydd o betrusder nac ammheuaeth gyda golwg ar ddim a ddywedir ynddnt, hyd y maunlyon mwyaf dibwys; ond yn hytrach, cawn yn yr oll o honynt, a' thrwy yr oll, amlygiad o sicrwydd diammheuol. Y mae pob peth yn cael ei ddywedwedyd gyda thōn o hyder cryf yn ei gywirdeb manylaf. Fe allai y rhoddir cyfrif am hyn drwy fod yr arddull beirniadol yn anadnabyddus y pryd y cafodd y Beibl ei ysgrifenu; ond nis gellir dyweyd hynny am yr oes yr ysgrifenydd y Testament Newydd ynddi. Y mae mwy o rym yn y sylw, fod yr un nodwedd i'w ganfod yn yr "*Apocrypha*," ond ar gyfer hyn drachefn, y mae yr ystyriaeth fod yn naturiol i ni ddisgwyl i awdwyr y llyfrau Apocryphaidd geisio efelychu arddull a thōn y llyfrau Canonaudd.

4. Hōnir yn gryf gan amddiffynwyr anfaeledigrwydd y Beibl fod y drychfeddwl o ysbrydoliaeth, yr hon yr ydym yn tybied sydd yn cael ei addef o bob tu, yn rhag-dybieid anfaeledigrwydd; neu o leiaf, y gellir casglu yr olaf oddi wrth y blaenaf. Wrth reswm, y mae fy ddadl hon yn deg a phenderfynol, os rhaid i ni addef fod y deffiniad o ysbrydoliaeth yn cymmyrd y mewn iddo ei hun o angenrheidrwydd y drychfeddwl o anfaeledigrwydd. Ond y mae hyn yn bwng o ddadl. Nid ydyw y gair *ysbrydoliaeth* yn deg yn golygu mwy na bod bywyd ac ysbryd, neu deimlad ac enciniad dwyfol yn treiddio trwy y Beibl, fel firfwrth gweithrediad goruwch-naturiol o eiddo yr Ysbryd Glân yn ac ar yr ysgrifenydd amrywiol: 2 *Tim.* iii. 12; 2 *Pedr.* Ond y cwestiwn mawr ydyw, i ba raddau y mae yr ystyriaeth fod yr ysbryd a'r teimlad hwn yn anadlu geiriau y Beibl yn ein rhwymo i gredu eu bod am hynny, nid yn unig yn gyffredinol, ond hefyd yn ddeithriad, yn rhydd oddi wrth bob math o wallau a chamgymmeriadau. Nis gallwn gredu y buasai yr Ysbryd Glân, yr hwn a elwir ac sydd yn Ysbryd y Gwirionedd, yn rhoi ei anadl i dreiddio trwy unrhyw lyfr neu gyfres o lyfrau heb fod y cyfryw o leiaf yn dwyn y nodwedd o wirionedd yn eu cynnwysiad cyffredinol; ond a

ydym yn teimlo yr un anallu i olygu y gallasai yr un Ysbryd *oddefi* i ddiffygion a chamgymeriadau dibwys—y cyfryw ag na fyddent yn dwyn cyasylltiad bywydol a'r gwirioneddau mawrion, er mwyn y rhai y cafodd y Beibl ei ysgrifenu—fod yn rhan o gyfrol ysbrydoledig. Goddef yr ydym yn ei ddywedyd—ac nid cynnyrchu. Pe buasai y Beibl yn ffrwyth a chynnyrch awduriaeth ddwyfol yn unig, heb fod meddyliau a theimladau dynol wedi eu defnyddio yn ei gyfansoddiad; mewn gair, pe buasai ei awduriaeth yn unigol, hyny yw, yn ddwyfol, yn lle, fel y mae, yn ddwbl—hyny yw, yn ddwyfol a dynol mewn undeb a'u gilydd—buasai angenrheidrwydd i ni gredu fod y cyfan o hono yn hollol wir a chywir i'r manylrywydd eithaf. Ond gan fod awduriaeth dwyfol a dynol ynddo, y mae genym le i ofyn y cwestiwn, A ydyw yn ofynol i ni gredu fod yr awduriaeth ddynol yn anfaeledig, o herwydd ei bod mewn undeb a'r un ddwyfol? A ydyw yr undeb rhwng y dwyfol a'r dynol yn y Beibl yn gyfryw ag i roddi sêl ac awdurdodiad ar yr hyn oll a gynnywsir ynddo yn ei holl fanlyon? Attebir gan rai ei fod, ar sail yr ystyriaeth hwn—fod gwir awduriaeth yn golygu fod awdurdod personol yr awdwr yn cael ei gyfrif i'r holl lyfr ag sydd wedi ei gyhoeddi yn ei enw. Yn awr, gan fod Duw yn wir awdwr y Beibl yn rhinwedd ei ysbrydoliaeth, rhaid fod awdurdodiad dwyfol ynglŷn â'i holl ddysgidiaeth; a chan fod yn amhosibl i Dduw y gwirionedd fod yn gelwyddog, nis gall fod ynddo gymmaint ag un camgymeriad, anghyssondeb, na chyfeiliornad o un math. I hyn, gellir ateb etto ar y tu arall, fod awduriaeth ddwbl yn beth nad oes genym yr un enghraifft arall o hono; ac am hyny, ein bod yn analluog i faru yn benderfynol ammodau a therfynau angenrheidiol y dirgelwch mawr hwn sydd yn gorwedd yn nghyfansoddiad y Beibl. Y mae yn bosibl i ni dybied fod yr awduriaeth ddwyfol yn dwyn perthynas agosach a mwy uniongyrchol, er nad mwy gwirioneddol, a'r gwirioneddau ysbrydol sydd yn cyfansoddi dadguddiad y Beibl, nag a'r rhanau eraill—y rhai ydynt yn unig yn gwasanaethu fel cyfrwng i gludo y gwirioneddau uchod sydd i'w priodoli yn fwy uniongyrchol i'r awduriaeth ddynol; ac o herwydd hyn, fod anfaeledigrwydd i'w ddiagwyl o angenrheidrwydd ynglŷn a'r cyntaf, ac hefyd a'r olaf; ond nid i'r un graddau hollol a manwl ag a'r cyntaf. Gadawer i ni dybied am foment nad ydyw y dadguddiad dwyfol a gynnywsir yn y Beibl yn un gorphenol, a bod yr Ysbryd Glân yn cynnyrfu un o'r bobl yn y dyddiau hyn i ddadguddio gwirioneddau newyddion, gan ei gyfarwyddo i wneuthur hyny trwy gyfrwng rhanau pennodol o hanesiaeth Lloegr. Nid oes dim yn yr athrawiaeth o ysbrydoliaeth yn gwahardd i ni dybied am yr ysgrifenydd ei fod yn chwilio i mewn i'r hanesion dynol goreu sydd i'w cael ar y cyfnodau hyny, ac yn eu cyfaddasu i ateb y dyben mewn golwg; o herwydd gwyddom fod yr efenglydd Luc wedi gwneuthur y cyffelyb beth gyda golwg ar hanes y Gwaredwr.

Yn awr, i ba raddau y mae yn rhaid i ni gredu y buasai Ysbryd Duw yn cyfrwng i ddiogela cywirdeb ac anfaeledigrwydd yn y gwaith hwn? Yn gyntaf, y mae yn rhaid i ni gredu na buasai yr Ysbryd Glân yn ei gadarnhau i ysgrifenu dim a fuasai yn ffrwyth twyll bwriadol, na chwaith yn effaith diotalwch, diogi, neu esgeulusdra. Nis gallwn feddwl am dano yn dewis

DOSE. L. CYF. X.] 2 A

dynion fyddent yn euog o'r fath bethau i fod yn wrthddrychau ei ysbrydoliaeth. Ond ar y llaw arall, dadleuir yn gryf nad oes un angenrheidrwydd i ni gredu y buasai yr Ysbryd Glân yn cyfrwng yn wyrthiol i'w cadw uwch law pob gwendidau ac amherffeithrwydd llenyddol, can belled ag y mae y cyfryw yn rhydd oddi wrth ddrwg moesol, fel ag i'w hattal rhag y possibl-rwydd o wneuthur camgymeriadau mewn pethau dibwys, megys amseriad, rhifedi, trefn lleoedd, &c.; ond yn unig lle byddai y cyfryw yn dwyn perthynas hanfodol a'r gwirioneddau er mwyn pa rai y cawsant eu neillduo i'w hysgrifenu. Ystyriaeth arall a ddengys hyn ydyw, nad ysgrifenu hanes Lloegr fyddai amcan yr Ysbryd Glân yn ol y dybiaeth. Pe buasai hyny yn amcan, galleid disgwyl i'r cyfan fod yn anfaeledig, hyd yn oed o ran y manylion mwyaf dibwys; ond yn ol y dybiaeth, nid ydyw yr hanes ond megys ystôf i gydweu y dadguddiad newydd ag ef. Yn gyffelyb i hyn, meddir, y mae i ni synied am y dadguddiad gwirioneddol sydd wedi ei roddi i ni yn y Beibl. Gofynir, pa angenrheidrwydd sydd am i ni ddisgwyl perffeithrwydd anfaeledig mewn manylion nad ydynt yn dal perthynas bywydol a'r gwirioneddau mawr ac ysbrydol, er mwyn pa rai y cafodd y Beibl ei ysgrifenu? Onid ydyw yn rhesymol i ni gredu, hyd yn oed yn mlaen llaw, na buasai Duw yn cyfrwng trwy ddyllanwad goruwch-naturiol i attal y cyfryw: yn hytrach, onid rhesymol i ni faru mai eu *goddef* a wnaethai fel gwendidau dynol, fel y byddai y dynol yn y Beibl yn wir ddynol? Onid oes genym gyfatebiaeth i hyn yn yr elfen ddynol yn mherson yr Argliwydd Iesu? Gallasai Duw, yn ddiau, ddyrchafu ei ddynoliaeth ef yn mhell uwch law pob gwendid ac amherffeithrwydd; ond buasai felly yn llai dynol, ac am hyny, er yn fwy perffaith ynddi ei hun (*per se*), etto yn fwy amherffaith i ateb dyben mawr ei hymddangosiad ar y ddaear. Yn gyffelyb y gellir dyweyd i'r ysgrifenywyr sanctaidd. Drachefn:—onid rheol gyffredinol Duw ydyw peidio a chyfrwng trwy y goruwch-naturiol heb fod gwir angenrheidrwydd am hyny? Felly, os nad oedd gwir angenrheidrwydd i ateb dybenion dadguddiad dwyfol i attal pob diffygion i fod yn y Beibl, y mae yr egwyddor o gynnilddeb sydd i'w gweled yn holl oruchwyliaethau Duw mewn natur, ac uwch law natur, meddir, yn ein dysgu i gredu na ddaru iddo wneuthur unrhyw gyfryngiad goruwchnaturiol i'r dyben o attal camgymeriad fel ffrwyth gwendid dynol yr ysgrifenywyr.

Yn nesaf, dadleuir dros anfaeledigrwydd hollol a manwl y Beibl, yn erbyn ei anfaeledigrwydd cyffredinol, o herwydd yr anhawser, os nid yr amhosibl-rwydd, i wahaniaethu pa ranau o hono sydd yn faeledig. Gofynir i bleidwyr faeledigrwydd, ar ba egwyddor y mae i ni wahaniaethu rhwng y naill a'r llall—rhwng y rhanau anfaeledig a'r rhanau faeledig. Yr atebiad a roddir ar yr ochr arall ydyw, mai trwy ymchwiliad yn unig y mae i ni gael allan y rhanau faeledig; a bod y Beibl, ar y dybiaeth y gall fod ynddo wallau o natur dibwys, y cyfryw ag ydynt yn hollol annibynol ar y gwirioneddau mawrion ac ysbrydol a ddyysgir ynddo, yn hollol ar yr un tir a rhyw lyfr arall, o ran y moddion i'w harfer er sicrhau pa rai yw y gwallau hyny. Yr unig wahaniaeth, meddir, yw, fod y terfyn uchod yn cael ei roddi i'r hymchwiliad, yr hwn sydd yn cael ei wneuthur yn anheborol angenrheidiol,

am fod y Beibl yn llyfr ysbrydoledig. Ac o herwydd ei fod yn gyfryw, yr ydym dan rwyfmau i fabwysiadu y terfyn a nodwyd er mwyn cysondeb, a thug at ein diogelu rhag gwrthweithio natur ac amcan uniongyrchol y llyfr fel cynnyrch dwyfol ysbrydoliaeth. Yn awr, os ceir, ar dir ymchwiliad gonest a didwyll, fod ynddo ryw wallau neu gamgymeriadau ag sydd yn cadw o fewn y terfyn a enwyd, dylid ar unwaith, yn ol y golygiad hwn, eu cydnabod fel camgymeriadau gwirioneddol, ac nid fel rhai ymddangosiadol; a dylid eu priodoli i wendid ac amherffeithrwydd dynol a dibechod yr ysgrifenydd. Ni raid i ni olygu am hyn ydym yr Ysbryd Glân yn rhoddi ei sêl wrth y camgymeriadau hyn, fel ag i'w cadarnhau fel gwirioneddau. Pe felly, buasai yn awdwr celwydd—yr hyn sydd amhosibl; canys amhosibl ydyw i Dduw fod yn gelwyddog, ac “nid oes,” fel y dywed yr apostol Ioan, “yr un celwydd o'r gwirionedd.” A'r rheswm pa ham na raid i ni gredu fod Duw yn rhoddi ei sêl a'i awdurdod wrth gamgymeriadau o'r fath yw, mai eu *goddef* a ddarfu iddo, ac nid eu cynnyrchu—eu gadael, heb gyfringu i'w hattal yn wyrthiol rhag bod yn gyfran o'r gyfrol ysbrydoledig. Er y gallasai drwy gyfringiad gwyrtiol eu rhagiaenu a'u hattal, etto, am nad oedd caniatâu iddynt aros yn y Beibl yn gwrthweithio amcan mawr y llyfr, nac yn effeithio ar ei gywirdeb cyffredinol, goddefodd iddynt fod fel anlygiad o amherffeithrwydd dynol, fel yr ymddangosai y dynol trwy hyn yn wir dynol. Dylid cadw mewn golwg ar yr un pryd fod yr amherffeithrwydd hwn i'w briodoli o ran gweithrediad i ddynion, ac o ran y goddefiad yn unig i'r Ysbryd Glân. Os dadleuir fod y dynol, nid yn unig yn gwrthweithrwydd a gwendid, ond pechod hefyd, ar yr un tir, meddir, y dylem gredu y buasai Duw yn goddef hyd yn oed i dwyll pechadurus gael ei arfer yn ysgrifeniad yr Ysgrifenydd. Yr atebiad i hyn yw, nad ydyw pechadurusrwydd yn ansawdd angenrheidiol i ddynoliaeth. Pe buasai dyn wedi ymgadw rhag pechu yn erbyn Duw, buasai terfynoldeb ac amherffeithrwydd ynglŷn â'i feddwl o leiaf, yn ei ystâd dechreuol. O leiaf, nid oes dim yn y drychfeddyliau yna ag sydd yn groes i ddynoliaeth *wirioneddol*. Ond i'r graddau ag y mae dyn yn bechadurus y mae yn gwrthweithio ei ddynoliaeth, o herwydd y mae pechod yn annaturiol, ac am hyn yn annynol. Drachefn, buasai goddef yr ysgrifenydd sanctaidd i weithredu yn ol eu haniau bechadurus, a gadael i gynnyrch hyn ymddangos yn y Beibl, yn sicr o beri i gywirdeb *cyffredinol* y Beibl gael ei lygru; ac felly, buasai yn effeithio o angenrheidrwydd ar y gwirioneddau hanfodol a gynnwysir ynddo; y rhai, fel y dangoswyd o'r blaen, sydd yn cael eu diogelu o ran eu gywirdeb drwy y ffaith o ysbrydoliaeth. Os, ar y llaw arall, wrth ddarllen y Beibl, a'i chwilio, y cyfarfyddwn â rhyw anghyssondeb neu gamgymeriad, neu gyfeiliornad ymddangosiadol, y cyfryw ag sydd yn effeithio ar y gwirioneddau hanfodol ac ysbrydol ag sydd yn cael eu dysgu i ni ynddo, yr ydym ar dir teg, yn ol y dybiaeth addefedig o'i ysbrydoliaeth, i olygu y cyfryw fel anhawser ymddangosiadol, ac nid gwirioneddol; ac i geisio ei egluro, a rhoddi cyfrif am dano trwy unrhyw dybiaeth ag a fyddo yn ddigonol i hyn: neu, os nad ellir cael y cyfryw, dylem ei adael a'i olygu fel anhawser, ac o bossibl fel anhawser nas gellir byth ei ddad-

rys—wedi ei drefnu, fe ddichon, fel anhawser au cyffelyb yn ngoruchwyliaethau Rhagluniaeth Duw, i brofi ein ffydd a'n gostyngieddrwydd. Ond os gofynir etto, Pa rai ydyw gwirioneddau hanfodol ac ysbrydol y Beibl? a pha rai ydyw y lleill? a phwy sydd i'n cyfarwyddo i wahaniaethu rhyngddynt? Yr un atebiad a roddir etto i'r cwestiwn hwn, mai trwy astudiaeth ac ymchwiliad yn unig y mae i ni ddydsu a gwybod hyn—i wneuthur yr hyn y rhoddyd i ni gan y Creawdwr gynneddau a galluodd naturiol; ac yn chwanelog at y pethau hyn, y ceir yn y Beibl ei hun adawid am oleuni a dysgeidiaeth yr Ysbryd Glân i'n tywys i bob gwirionedd. Os dywedir er hyn, ein bod yn cael ein gadael mewn ansicrwydd, gan y dichon i'n dyn olygu gwirioneddau pennodol fel yn ddiwbys ac anhanfodol, tra y mae un arall yn edrych arnynt fel rhai hanfodol bwysig—i hyn ceir yr ateb, yn gyntaf, mai mater o ddeongli y Beibl ydyw y gwaith hwn o wahaniaethu rhwng gwirioneddau a'u gilydd o ran eu natur a'u pwysigrwydd cymmhariaethol; ac nad oes genym un sail i ddisgwyl i gynnwysiad y Beibl fod yn gyfryw ag i ddiogelu anfaeledigrwydd yn yr esboniad a ddyry dynion arno—y rhaid i bob dyn, yn hyn o beth, ymarfer cydwytod i ddefnyddio y gallu oedd a roddwyd iddo yn y modd mwyaf gonest a diragfarn i ddeall meddwl Duw yn ei air, ac ar ol hyn fod yn sicr yn ei feddwl ei hun. Yn ail, pe byddai i bob dyn ag sydd yn chwilio y Beibl iawn ymofyn am y cynnorthwyon sydd wedi eu haddaw i'r rhai a'u ceisiant gan yr Ysbryd Glân i fyned i mewn i gynnwysiad ac ystyr y Beibl, ni byddai yr amrywiaeth y cyfeiriwyd ato, meddir, ddim yn bod. Y mae ei fodolaeth yn ddyledus i'n hamherffeithrwydd a'n hesgeulusdra ni, ac nid i ddim yn y Beibl; ac y mae yr amherffeithrwydd hwn sydd ynom ni ar hyn yn gyfryw ag sydd yn bechadurus, ac hefyd yn gyfryw ag y dylem ymofyn am ei symmud; ac yn adeg y llwyddiant mawr ar grefydd, fe fydd wedi ei symmud, meddir, yn ol tystiolaeth y Beibl ei hun.

Yr ydym wedi ceisio gosod ger bron y darllenwyr mor gryno ag y gallasem, y dadleuon a'r gwrthddadleuon, o blaid ac yn erbyn anfaeledigrwydd y Beibl. Y mae yn bryd i ni, bellach, ymofyn pa beth ydyw y penderfyniad tebygol, os nad sicr, y denai un iddo, oddi ar edrych ar y mater yn y wedd ymofyniadol a gyflwynwyd uchod. Cyffelyb i hyn yr edrychir ar faelectedau y Beibl gan y rhai sydd yn credu ei fod yn llyfr wedi ei ysgrifenu trwy ddwyfol ysbrydoliaeth, ac yn cynnwys dadguddiad dwyfol wedi ei gludo trwy gyfrwng llenyddiaeth ddynol, yr hon sydd o ran ei chynnwysiad cyffredinol yn arddangos cywirdeb a rhagoriaeth na cheir mo'i chyffelyb mewn un llyfr arall ar wyneb y ddaear. Wrth ddywydd fod y perffeithrwydd uchaf i'w gyfrif iddo, nid oes angenrheidrwydd, meddir, i gau allan bob amherffeithrwydd *perthynasol* o hono. Y mae yn berffaith yn ystyr uchaf y gair—nid er, ond am ei fod yn cynnwys amherffeithrwydd perthynasol; sef, amherffeithrwydd dynol. Y mae ei berffeithrwydd hollol—hyn yw, dwyfol—yn rhoddi lle i ganiatau o'i fewn, ie, yn gofyn i ni olygu ei amherffeithrwydd perthynasol; hyn yw, dynol. Fel y mae perffeithrwydd hollol y greadigaeth yn rhoddi lle i amherffeithrwydd perthynasol a rhanol, ac na buasai y cyfanwaith yn berffaith, heb amherffeithrwydd achlysurol yn y rhanau, felly hefyd

gyda golwg ar gyfanwaith y Beibl. Buasai cyfundraeth fawr natur fel cyfanwaith yn llai perffaith pe na buasai ynddi enghreifftiau o amherffeithrwydd yn y rhanau; ac yn gyffelyb pe na buasai yn y Beibl amherffeithrwydd o un math, buasai am hyn yn llai perffaith fel cyfanwaith. Gallwn dybied am iaith, arddull, a threfn y Beibl fel yn nes at safon cynlluniol perffeithrwydd ynddo ei hun nag y maent yn weithredol; ond pe buasent felly, buasai y Beibl, fel llyfr i ateb ei ddyben priodol ei hun, yn llai perffaith. Fel y mae, canfyddwn ynddo, er ein syndod a'n mawrygiad, arwyddion o ddoethineb dwyfol sydd wedi gofalu ar iddo gael ei gyfansoddi yn y fath fodd ag i arddangos y perffeithrwydd uchaf, a thrwy hyn argraffu ar ein meddyliau argyhoeddiad o'i wir ddwyfoldeb.

Drachefn, wrth briodoli iddo yr anffaeledigrwydd uchaf, nid ydyw yn angenrheidiol cau allan o'r syniad bob ffaeledigrwydd perthynasol, yn enwedig gan, yn ol y dybiaeth, fod y ffaeledigrwydd hwnw o ran ei ffynonell yn ddynol, ac nid yn ddwyfol. Y mae yn wir fod y goddefiad o hono yn ddwyfol; ond gellir cyfiawnhau hyn o herwydd y dybenion goruchel oedd mewn golwg gan Dduw yn ei oddef, fel y dywedir pan yn sôn am ei waith yn goddef dyfodiad pechod i'w lywodraeth. Ac fel y mae llywodraeth foel Duw yn fwy anffaeledig nag y buasai, o herwydd i Dduw oddef i bechod ddyfod i fod ynddi, i gael ei oruchlywodraethu i fwy o ogoniant iddo ei hun, a mwy o ddaioni o bossibl i'w greaduriaid; felly hefyd y mae y Beibl yn fwy anffaeledig yn ei berthynas â Duw, am ei fod ef fel, ei awdwr, wedi goddef i'r awduriaeth ddynol gynnwys ffaeleddau dynol—y cyfryw ag nad oeddynt yn cyffwrdd â hanfod y dadguddiad cynnwysedig ynddo, na chwaith â chywirdeb cyffredinol y rhanau hyn ag sydd yn gwasanaethu i fod yn gludyddion y dadguddiad hwnw, am ei fod yn goruwchreolo y ffaeleddau hyn i ddangos gwendid dyn iddo ei hun pan ar y goreu, ac i ogoneddu ei allu a'i fawredd dwyfol ei hun. Tybier fod arluniwr enwog yn ymgymeryd â gwneuthur darlun o ryw amgylchiad yn hanes ein Harglwydd Iesu Grist:—dywedwn, er enghraifft, yr hanes am dano yn adgyfodi Lazarus. Gallwn ddechymygu fod y celfyddydwr yn crynhoi holl nerth ei athrylith personol ei hun i bortreadu person a gwedd yr Arglwydd Iesu, canol wrth-ddrych y darlun; a'i fod yn cyflawni ei waith yn deilwng a gorchestol. Gadawer i ni dybied hefyd ei fod yn dewis cynnorthwy celfyddydwr eraill llai enwog nag ef ei hunan, ac yn gadael iddynt hwy y gweddill o'r gwaith. Iddynt hwy y rhoddir y gwaith o dynu darluniau o'r gwrth-ddrychau dynol; megys Lazarus, a'r dysgyblion, &c. Gan fod o bwys i'r darluniau o'r rhai hyn fod yn gywir o ran gwedd a mynegiad, am eu bod yn dwyn perthynas hanfodol a bywydol â thestyn y darlun, efe a ofala eu bod yn gyfryw ag na byddo perygl iddynt eagenluso cywirdeb a fyddolondeb yn y pethau hyn, a chynnorthwys hwynt a'i bresennoldeb yn y gwaith; ond am yr amgylchoedd allanol, y rhai dynt heb fod yn dwyn unrhyw berthynas a'r testyn—megys y mynyddoedd yn y pellder, yr awyr, y coeddyd, a'r llysiâu—gedy hwynt yn hollol i'w dwylaw a'u chwaeth unigol eu hunain, heb gyfryngu i attal anghywirdeb neu amherffeithrwydd possibl ynddynt, am nad oedd yn gwleod o bwys eu rhagochel; ac hefyd, am ei fod yn rhagwleod y gall yr amherffeithian hyn was-

anaethu, yn ol deddf gwrthgyferbyniad, i osod allan berffeithrwydd y rhanau eraill i fwy o fantais, fel y mae y cysgod mewn darlun yn cael ei ddodi i mewn i ddangos y golen i fwy o fantais a disgleirdeb. Cyfansoddi y diffygion felly i olwg y prif arluniwr fath o gysgod (*shade*) i roddi mwy o'r hyn a elwir yn *effect* i'r holl waith. Yn bresennol, gofynir a fyddai y darlun tybiedig yn fwy ffaeledig yn y cyfan, am fod y rhanau dibwys a enwyd yn cynnwys ffaeleddau. I'r gwrthwyneb—dywedai pawb ei fod yn llai felly, ac yn fwy anffaeledig. Ynddynt, ac o honynt eu hunain, rhaid addef er bod yn ffaeleddau; ond fel y maent wedi eu goddef, er hynny, i gydweu eu cyfanwaith, gwasanaethant i gyfrannu, nid yn unig at ei berffeithrwydd cynlluniol, ond hefyd at ei anffaeledigrwydd gweithredol.

Ond wedi y cyfan, er i ni addef er mwyn ymresymiad yn mlaen llaw (*a priori*) y *possibl* rwydd i gyfrif y perffeithrwydd, ac yn wir yr anffaeledigrwydd uchaf i'r Beibl, hyd yn oed pe byddai raid i ni gredu fod ynddo enghreifftiau o ffaeledigrwydd a chamgymeriadau o'r natur a ddisgrifwyd, ac o fewn y torfynau a nodwyd; ac etto wrth i ni gymmeryd y Beibl fel y mae, a gwneuthur ymchwiliad i'w gynnwysiad, ac ymofyn a oes hyd yn oed y cyfryw gamgymeriadau *mewn ffaith* i'w cael ynddo, y mae yn fater o syndod a gwir ryfeddod, fel y mae amddiffynwyr anffaeledigrwydd hollol y Beibl wedi gallu dal a chadw eu tir yn wyneb yr holl ymosodiadau a wnaed i geisio profi ffaeledigrwydd y Beibl mewn pethau dibwys, ac heb fod yn dwyn perthynas ganfyddadwy â gwir ddyben ei ysgrifeniad. Y mae yn ffaith hynod nad oes un o'r prif enghreifftiau—os yn wir, un o'r cyfan—o'r anghyssonderau honedig a ddygir rhwng yr ysgrifenywyr sanctaidd a'u gilydd, nad ydys wedi gallu profi ar dir teg fod yn bossibl, ac mewn am i enghraifft fod yn rhaid, rhoddi cyfrif am danynt trwy ffieithiau adnabyddus neu ystyriaethau tebygol, fel rhai ymddangosiadol, ac nid fel rhai gwirioneddol. Drachefn, gyda golwg ar yr enghreifftiau o anghyssondeb rhwng tystiolaethau y Beibl a'r eiddo awduron a haneswyr anghyssegredig, yr ydys wedi llwyddo mewn rhai enghreifftiau i gadarnhau tystiolaethau y Beibl, a hyny trwy ddarganfyddiadau annisgwyladwy a tharawiadol: ac mewn enghreifftiau eraill, y mae gosodiadau y Beibl wedi cael y cyfryw gadarnhad trwy ymchwiliadau pellach ag sydd yn ddiogonol o leiaf i ddirymu y gwrthddadleuon; ac y mae hyn oll yn rhoddi sail digonol am yr ychydig weddill a all fod etto yn aros, y daw goleuni cyffelyb i glirio y niwl o dywyllwch ac anhawsder sydd yn aros arnynt hwythau. A'r un modd gyda golwg ar y gwrthdarwiadau tybiedig sydd rhwng cynnwysiad y Beibl a darganfyddiadau gwirioneddol gwyddoniaeth, yr ydym ar dir i allu dywedyd nad oes dim yn nghynnwysiad y Beibl wedi ei egluro a'i ddecongli ar egwyddorion cywir, yn milwriol, nid yn unig yn erbyn darganfyddiadau priodol gweithredol, ond yn erbyn darganfyddiadau possibl gwyddoniaeth; tra ar y llaw arall y mae gwyddoniaeth, fel y dywed un awdwr, trwy ei ddarganfyddiadau diweddar, wedi ein dysgu i raddau mawr iawn pa fodd i ddeall y Beibl yn well nag yr oeddidi yn gallu cyn i'r cyfryw ddarganfyddiadau gael eu gwneuthur.

Ymddengys i ni y byddai cymmharu a mantoli y ddadleuon a'r gwrthddadleuon a enwyd yn barod, ar y naill ochr i'r cwestiwn ac ar y llall,

yn debyg o ddwyn un i'r casgliad canlynol; sef, fod y Beibl, o herwydd, ac yn gymmaint a'i fod, yn ol y dybiaeth y cychwynwyd allan arni, yn cynnwys dadguddiad dwyfol, ac yn chwanelog at hyny wedi ei ysgrifenu trwy gyfryngiad dwyfol—yr hyn a elwir yn gyffredin yn *ysbrydoliaeth*—yn llyfr sydd yn cael ei nodweddu gan y perffeithrwydd a'r anffaeledigrwydd uchaf. Ond cyn terfynu ein herthygl, er mwyn dangos mor agos at eu gilydd mewn gwirionedd y mae pleidwyr anffaeledigrwydd hollol a manwl y Beibl ar un tu, a phleidwyr anffaeledigrwydd mwy rhydd ar y llaw arall, dyfynwn y rhan ganlynol allan o draethawd y Profeswr Elliott, sydd newydd ei gyhoeddi (1878) gan Clark, o blaid anffaeledigrwydd manwl y Beibl:—"Os ceir unrhyw wallau yn yr Ysgrifau, rhaid profi ei fod yn bod yn yr ysgrifau gwreiddiol, ac nid wedi eu dwyn i mewn trwy gangymmeriad copiwr, cyn y gellir eu cyfrif ar yr ysgrifenydd sanctaidd.....Dylai y gwrthwynebydd ddangos fod y gwallau yn gyfryw ag sydd yn niweidio y llyfrau yn y rhai y ceir hwynt.....Gallai ysgrif gynnwys gosodiad anghywir, neu ryw beth wedi ei adael allan, ac etto fod o awurdod anffaeledig ar y pwnt y bwriedir ei brofi. Nid oedd ysbrydoliaeth yn gwnauthur yr ysgrifenydd sanctaidd yn hollwybodol:—yn unig diogelai hwynt rhag cyfeiliornad yn eu dysgeidiaeth. Y mae, gan hyny, yn hollol ddirnadwy pa fodd y gallai ysgrif a ddefnyddid ganddynt i ddyben neillduol, ac yn anffaeledig i ateb y dyben hwnw [cyfeiria at y rhestr Iuddegw o achau y Messiah] gynnwys gosodiadau anghywir."

Swm a sylwedw yr hyn a ddywedwyd, o ran tuedd ac amcan, ydyw argraphu ar feddyliau ein darllenwyr anffaeledigrwydd gwirioneddol ac ysbrydoliaeth hollol y Beibl fel Gair Duw, fel ag i ni, ar y seiliau cryfaf, allu credu ei fod, nid yn unig yn *cynnwys*, ond hefyd ei fod drwyddo yn ddadguddiad perffaith o feddwl ac ewylls Duw i ddynion. Ac hefyd, i ddangos lle byddo un yn methu a rhoddi lle yn ei feddwl i gredu, o ran y *theory*, yr hyn a elwir yn "anffaeledigrwydd manwl" y Beibl, etto nad ydyw hyny, mewn un modd, yn ei gyfreithloni ef i dafu ymaith y Beibl fel gwir Air Duw. Gwel Profeswr Lee "*On the Inspiration of Scripture*;" Rudelbach "*On Inspiration*;" Profeswr Elliott's "*Lectures on Inspiration*;" Bannermann "*On the Inspiration of the Bible*;" Hodge's "*Systematic Theology*;" Westcott "*On the Canon*;" Turretin's "*Institutions*;" ac "*Ysbrydoliaeth y Beibl*," gan D. C. Davies, &c.

YSGOL—ION SABBOTHOL: un o'r sefydliadau mwyaf gwasanaethgar i foesoledb a chrefydd y gellir ei enwi. Y mae gwasanaeth yr Ysgol Sabbothol, i'r naill a'r llall, yn mhob gwlaad y mae wedi ei sefydlu ynddi, wedi bod eisoes yn ammhriadiwy. Ddiamheul y bydd enw Robert Raikes, o Gloucester, yr hwn a ystyrir fel y prif offeryn yn ei sylfaeniad, mewn cof yn hir gan oesau dyfodol, ac y cofir af gyda pharch a diolchgarwch, nid yn unig yn ei wlad ei hun, ond hefyd gan yr hil ddynol o bob cenedl ac iaith. Er yr haerir nad efe oedd y sylfaenydd gwreiddiol o'r Ysgolion Sabbothol, a siarad yn fanwl, gan y tybir fod eraill yn Ysgotland, yn Lloegr, ac yn Nghymru hefyd, o bossibl, wedi bod yn cynnal cyfarfodydd i ddyysgu darllen Gair Duw o gyffelyb natur; ac yn wir, y mae hyn yn cael ei gydnabod gan ei fywgraphydd ef,

a chan Gymdeithas yr Ysgol Sul. Ond er hyny, efe a fu yr offeryn i ddwyn yn mlaen a sefydlu yr ysgolion yn Lloegr; a hyny heb ei fod yn gwybod fod dim yn debyg iddynt wedi bod mewn arferiad yn awr ac eilwaith mewn lleoedd eraill yn Lloegr, Ysgotland, ac fe allai Cymru.

Yr oedd y Parch. Theophilus Lindsey, yn fuan ar ol cymmeryd meddiant o ficeriaeth Catterick, yn sir Gaerefrog, yn 1763, wedi arfer defnyddio cyfran o'r Sabbath i addysgu plant ag yr oedd eu haddysg ysgrifthyrol yn cael ei esgeuloso. Am ddau o'r gloch, cyn dechreu y gwasanaeth crefyddol prydawnol, yr oedd Mr. Lindsey yn rhoddi awr o amser, bob yn ail Sabbath, i hollwyddori plant y plwyf, ac i esbonio y Beibl i fechgyn ysgol fawr oedd yn rhifo tua dau cant. Ac ar ol y gwasanaeth hwyrol, byddai gwahanol ddosbarthiadau o ddynion a merched ieuangc yn ei gyfarfod yn ei fyfyrrell, i'r dyben o dderbyn addysg. A'r un modd hefyd, byddai gan Mrs. Lindsey, mewn lle arall, ddau ddosbarth o fechgyn a genethod, bob yn ail. Dywed Mrs. Cappe, priod y Parch. Newcome Cappe, o Gaerefrog—Miss Harrison y pryd hwnw—yn ei Hunangofiant, fel y canlyn:—"Mi a ymdrechais efelychu yn Bedale yr eampl a edmygwn mor fawr yn Catterick. Sefydlaeth fath o Ysgol Sabbothol yno—cesglais ynghyd nifer o blant tlodion, y rhai a gymnorthwyais i ddyysgu darllen, a rhoddais iddynt lyfrau, &c., gan ddyysgu iddynt gategism lleiaf Dr. Watts, ynghyd â'i hymnau rhagorol; ac ymdrechais gyfrannu iddynt y fath addysg gyffredinol ac a'u galluogedi i ddarllen y Beibl gyda gwell gobaith i'w ddeall. Nid oedd genyf le i'w derbyn ond y gegyn gefn; yr oedd hono yn fechan, ac o blegid hyny byddai y lle yn hynod lawn. Ond i'r dyben o attal anhreft, dosranais hwynt yn ddosbarthiadau, y rhai a ddeuent i mewn y naill ar ol y llall; ac felly, yr oeddwn ar hyd y Sabbath yn cyfrannu addysg i blant, oddi eithr yr amser a dreuliwn yn yr eglwys."

Yn y fl. 1769, dechreuwyd Ysgol Sabbothol yn High Wycombe, sir Buckingham, gan Miss Ball, yr hon oedd foneddiges hynod o grefyddol, a thra awyddus am wneyd daioni. Ei harfer hi oedd casglu ynghyd gymmaint a deg ar hugain neu ddeugain o blant ar foreu Sabbath, mewn trefn i'w clywed yn darllen yr Ysgrifau, ac yn adrodd y catecism a'r colect cyn myned i'r eglwys.

Dywed y Dr. John Brown fod yn Ysgotland hefyd ysgolion yn cael eu cario yn mlaen cyn i Raikes sefydlu un yn Gloucester; ac ymddengys ei fod wedi myned i gryn drafferth i brofi hyny. Dywed iddo glywed Dr. Burns, o blwyf y Barony, Glasgow, yn dywydd fel y canlyn:—"Yr wyf yn cofio i'r Ysgolion Sabbothol gael eu sefydlu yn Glasgow, ac yn mhlwyf y Barony, yn 1782; a chredaf eu bod wedi eu sefydlu cyn i ni dderbyn hysbysrwydd o'r hyn a wnaed gan Mr. Raikes. Yr wyf yn gwybod fy mod i yn myned yn rheolaidd i ysgol a gynnelid yn y Calton yn 1782." Crybwylla Syr John Sinclair am ysgolfeistr yr Banchory Devnick, yn swydd Aberdeen, oedd wedi dechreu Ysgol Sabbothol naill ai yn niwedd 1781 neu ddechreu 1782, heb ei fod yn meddu un wybodaeth am ysgolion Gloucester. Ond y prif fleithiau ar bari y mae Dr. Brown yn seilio ei grediniaeth am fodolaeth Ysgolion Sabbothol yn Ysgotland cyn amser Raikes ydynt y rhai canlynol. Mewn ymddiddan â gymmerodd le rhyngddo ef a Mr. Chartres, Berwick, dywedai y gwr hwnw ei fod

ef yn gwybod am ysgol yn Norham cyn i Mr. Raikes sefydlu yr eiddo ef; yr hon a gynnelid gan y Parch. Mr. Morrison, gweinidog y Presbyteriaid; a'i fod yn adnabod rhai hen bobl a fu yn arfer myned iddi. Ac ar ddymuniaid Dr. Brown, medrodd Mr. Chartres gael y manylion a ganlyn yn mherthynas i'r ysgol hono, mewn llythyr oddi wrth Mr. Gilchrist:—

“NORHAM, *Tach. 6ed.* 1829.—Mr. Chartres; Syr, Ar eich dymuniad yr wyf wedi gwneyd ymchwiliad ynghylch yr Ysgol Sabbothol. Aesthum at Robert Robison; ond nis gallai efe gofio iddo fod ynddi: ond dywedodd ei wraig wrthyf iddi hi fod yn arfer myned yno am beth amser, ond nis gallai ddyweyd yn fanwl beth oedd ei hoedran ar y pryd. Aesthum at ei brawd, Robert Hall: dywedai efe ei fod yno pan y dechreuodd yr Ysgol; a'i fod yr adeg hono tua naw mlwydd oed, ac y mae yn awr yn agos i dddyw a phedwar ugain. Yn ol yr hanes hwn yr oedd hynny o leiaf ddeuddeg mlynedd a thrigain yn ol. Yr wyf wedi cael hysbyswydd hefyd oddi wrth ddau eraill, y rhai a roddent i mi yr un hanes.

Ydwyf, Syr,

Eich cyfaill difuant,

JAMES GILCHRIST.”

Gwelir fod hyn yn myned yn mhelli i brofi fod yn Ysgotland Ysgol neu Ysgolion Sabbothol yn cael eu cynnal yn 1767, neu bedair blynedd ar hugain cyn i Mr. Raikes gychwyn rhai yn Gloucester. A dywed Dr. Brown yn mhellach fod seiliau da i greuod fod ysgol gyffelyb wedi bod yn cael ei dwyn yn mlaen yn Simprin am flynyddoedd cyn y flwyddyn uchod, gan y Parch. David Landert, gweinidog y lle. Ond ery gellir dangos fod yn Lloegr ac Ysgotland, a Chymru hefyd, fe allai, ryw gyfarfodydd tebyg i'r Ysgolion Sabbothol yn cael eu cynnal cyn eu sefydliad yn Gloucester gan Robert Raikes—yr hyn a gymmerodd fe naill ai yn 1781 neu 1782—rhaid i bawb addef mai efe oedd y prif offeryn i roddi yr ysgogiad effeithiol yn y symmudiad mawr hwn, sydd wedi ei deimlo mor gyffredinol, ac wedi gwneyd gwaith mor ganmoladwy; ac mai iddo ef y perthyn yr anrhydedd fel y cyfryw. Y mae yr amgylchiadau a awgrymodd y meddyldrych o'u sefydliad iddo gyntaf wedi eu hysbysu yn y llythyr canlynol at y Mil. Townley:—

“Yr oedd dechreuad y cynllun hwn,” medd efe, “i'w briodoli yn hollol i ddamwain. Arweinwyd fi gan ryw achos, un boren, i fyned i gyffiniau y ddinas, lle y mae y bobl iselaf (y rhai yn benaf sydd yn gweithio yn y gwaith pinau) yn preswyllo gan mwyaf. Tynwyd fy sylw at dyria o blant, mewn dillad gwael a charpiog, yn chwaraeu yn yr heol. Parodd yr olwg arnynt i mi deimlo yn ddwys yn eu haehos. Gofynais i breswyllydd, a oedd y plant hyn yn perthyn i'r rhan hono o'r dref? a dadgenais fy ngofid wrth edrych ar eu hagwedd druenus. ‘Ah, syr,’ ebai y wraig yr ymddiddanwn a hi, ‘pe gallech gael golwg ar y rhan hon o'r dref ar y Sabbath, para ddychryn i chi yn sicr; o herwydd y pryd hwnw y mae yr heolddu yn llawn o'r creaduriaid truenus hyn—pa rai, ar ol eu rhyddhau y diwrnod hwnw oddi wrth eu gwaith, a dreulliant eu hamser mewn swm, terfysg, a chwaraeu o bob math, a thyngu a rhegu yn y modd mwyaf ofnadwy, fel ag i gyfieul i bob meddwl difrifol y syndid o uffern, yn hytrach nag o un man arall. Y mae genym glerigwr teiliwg (ebe hi), gweinidog ein plwyf, yr hwn sydd wedi rhoddi rhai o honnynt yn yr ysgol; ond ar y Sabbath, gadewir iddynt ddiilyn eu tueddadau llyngredig yn ddiymattal, gan fod eu rhieni yn hollol anystyriel, fel hwythau; ac nis gallant gyfieul i feddylliau y plant egwyddorion y maent hwy eu hunain yn berffaith ddyeithr iddynt.’

Awgrymodd yr ymddiddan hwn i mi y byddai yr

ymgais yn un diniwed, o leiaf, os na chynnyrchid daioni mawr drwyddo, pe y galledd furiu rhyw gynllun bychan er ceisio rhoddi attalfa ar yr halogiad hwn ar ddydd yr Arglwydd. Yna gofynais i'r wraig a wyddai hi am ryw wragedd da yn y gymnydogaeth oedd yn cadw ysgolion i ddysgu darllen? Cyfeiriodd hithau fy sylw at bedair o'r cyfryw. Appellais at y rhai hyn, a gwnes gyttundeb a hwy. i dderbyn cymmaint o blant ag a anfonwn i atynt ar y Sabbath, i'w dygu mewn darllen ac yn Nghatecism yr Eglwys. Ymrwymais i dalu iddynt swllt y Sabbath bob un am y gwaith hwn. Ymddangosai y merched yn eithaf bodddhaol i'r telerau. Yna aesthum at y clerigwr y cyfeiriwyd ato o'r blaen, a dadguddiais fy nghynllun iddo ef. Boddlynwyd ef gymmairt gan y meddyldrych, fel yr ymgymmerodd a rhoddi pob cynnorthwy oedd o fewn eiallu i'r gwaith, trwy fyned o gwmpas yr ysgolion ar brydnawniau y Sabbothau er ohwlio pa gynydd a wnaethid, ac i geisio sefydlu rheol a threfn yn mysg y fath gynulladau o baganiaid bychain.

Dyna, syr, oedd cychwyniad fy nghynllun. Y mae yn awr o ddeutu tair blynedd er pan y dechreuasom; ac yr wyf yn dymuno eich gwelad yma, er mwyn i chi wneyd ymchwiliad i'r effaith a gynnyrchir. Dywedodd gwraig wrthyf, ychydig amser yn ol, sydd yn preswyllo mewn heol, yn yr hon y sefydlais ysgol, fod y lle yn awr fel nefoedd ar y Sabbothau, o'i gymmharu i'r hyn yr arferai a bod. Y mae nifer y rhai sydd wedi dygu darllen ac adrodd y catecism mor liosog fel y mae yn destyn syndod i mi. Y mae yr athrawesau yn cymmyrd eu hysegolheigion i'r eglwys bob prydawn Sabbath—lle nad arferent hwy na'u hynafiaid byth fyned er gogoniant i Dduw yn faenorol i hyn. Ond yr hyn sydd yn peri i mi ryfeddu yn fwy draehfn ydyw—o fewn y mis hwn, y mae y creaduriaid bach carpiog hyn, lawer o honnynt, wedi cymmyrd yn eu penau ddyfod i'r gweddiau boreuol, a gynnellir bob dydd yn yr eglwys gadeiriol am saith o'r gloch. Yr wyf yn credu fod yno yn rhywle tua hanner cant o honnynt y boreu heddyw,” &c.

Y clerigwr y cyfeirir ato, yn ddian, oedd y Parch. Mr. Stock, periglor St. Ioan, Gloucester, o herwydd bu Mr. Raikes ac yntau yn cydweithio yn egnol gyda'r amcan daionus; a'r hyn a ganlyn ydyw adroddiad Mr. Stock o ddechreuad y sefydliad, mewn llythyr wedi ei ddyddio Chwefror 2il, 1788:—

“Cyfarfu Mr. Raikes a mi un diwrnod yn ymyl drws fy nhŷ; ac yn nghwrs yr ymddiddan a gymmerodd le rhyngom, gofidai yn fawr o herwydd sefyllfa isel y dosbarthiadau isaf o'r boblogaeth, gan wneuthur sylw neillduol ar sefyllfa y plant tlaf. Dywedais innau fy mod wedi sylwi ar yr un peth; a'm bod yn barod, os byddai iddo fy nghynnorthwyo, i wneuthur rhyw ymgais i wrthweithio y drwg yn fy mhlwyf fy hun. Aesthum at y gwaith yn ddi- oed; ac wedi cael enwau deg a phedwar ugain o blant, gosodasom hwy o dan ofal pedwar o bersonau am rai oriau pennodol ar y Sabbath. Fel gweinidog y plwyf, mi a gymmerais arnaf fy hun brif arolygiaeth yr ysgolion, a dygais un ran o dair o'r draul. Y mae cynnydd y sefydliad hwnw drwy y deyrnas i'w briodoli yn deg i'r cyhoedduswydd beunyddiol a roddasai Mr. Baikes i'n gweithrediadau yn y newyddiadur y gyhoeddir ganddo (y *Gloucester Journal*), a'r manteision mawrion sydd yn deilliaw mewn canlynol i'w sefydliad.”

Y mae yr hyn a ganlyn yn gerfiedig ar gof- adail o farmer hardd, a bwrcaswyd drwy dan- ygrifiadau preswylwyr y plwyf, ac a osodwyd i fyny yn nghanell eglwys St. Ioan Fedydd- iwr, ac y mae wedi ei ysgrifenu gan y Parch. F. T. Bailey, olynnydd Mr. Stock:—“Er coffadwr- iaeth am y Parch. Thomas Stock, A. C., periglor yr eglwys hon, yr hwn oedd y cyntaf a wnaeth yr awgrymiad i sefydlu Ysgolion Sabbothol; ac

mewn cyssylltiad â Mr. Robert Raikes, a sefydlodd ac a gynnaliodd y pedair Ysgol Sabbothol cyntaf a sylfaenwyd yn y plwyf hwn a St. Catherine yn 1780. Bu farw Rhagfyr 27ain, 1803, a chladdwyd ef yn eglwys St. Aldate."

Canfyddir, er nad ydyw yr arddroddiau uchod yn eiriol yn gwbl yr un fath, eu bod yn hanfodol yn cynnwys yr un peth. Yr oedd yn amhossibl i effeithiau o'r fath ag a ddisgrifir gan Mr. Raikes yn y dyfyniad uchod o'i lythyr beidio cyffroi dyddordeb dwfn yn ninas Gloucester, lle y dygid y gwaith yn mlaen; ac yn mhob man arall, gwnelid hwynt yn hybys ynddo. Dechreuwyd ar y gwaith o sefydlu ysgolion cyffelyb yn fuan mewn rhanau eraill yn Lloegr; a pho mwyaf cyffredinol yr ymlendent, mwyaf yn y byd oedd y ganmoliaeth a roddir iddynt. Dywedai Dr. Adam Smith (ac nid oes neb am foment a dybia ei fod ef; mewn achos o'r fath, yn tueddol i fod yn frwdfrydig a phenboeth) wrth gyfaill fel y canlyn am danynt:—"Nid oes un cyllun yn addaw effeithio y fath gyfnewid- iad mewn moesaun, a hyny mewn dull mor syml a hawdd, wedi ei gynnwys er dyddiau yr apostolion. Dadganodd archezog Caergaint, a'r holl faingeg esgobol, eu barn yn 1785, a dywedasant hwy eu bod yn eu hystyried yn dra chyfaddas i wellhau meddyliau y bobl gyffredin, a'u bod wedi eu profi yn sefydliadau tra llesol a manteisiol. Galwyd am Robert Raikes at y frenhines Charlotte, yr hon a ddadganodd iddo y meddwl uchel oedd ganddi o'i gynllun, a'i bod yn edrych arno gyda chymmeradwyaeth mawr. Ffurfiwyd Cymdeithas yr Ysgolion Sabbothol yn fuan, er cefnogi sefydliad yr ysgolion hyn yn mhob parth o'r wlad; yr hon, yn mhen amser, a ddilynwyd gan Undeb yr Ysgolion Sabbothol: ac mor gyflym y lliosogwyd hwynt, ac mor ddymunol oedd eu heffeithiau, fel y synai pawb; ond nid oedd neb yn synu mwy at hyny na'u prif sylfaenydd ei hun. Y mae Raikes yn dadgan ei olygiadau am weithrediadau yr ysgolion yn y paragraph canlynol, a ymddangosodd yn y "*Gloucester Journal*" am Tachwedd 3ydd, 1783, tua dwy flynedd ar ol eu sylfaeniad:—

"Y mae rhai o'r clerigwyr mewn gwahanol ranau o'r sir hon yn penderfynu ymdrechu cael diwygiad yn mysg y plant; ac o blegid hyny, yn sefydlu Ysgolion Sabbothol, er mwyn eu cael o dan addysg ar ddydd yr Arglwydd, yr hwn sydd hyd yn hyn wedi ei ddarostwng i ddybenion drwg. Y mae amaethwyr y wlad a phreswylwyr y trefydd a'r pentrefydd yn cwyno fod mwy o niwed yn cael ei wneyd i'w heiddo ar y Sabboth nag ar holl ddyddiau eraill yr wythnos ynghyd; ac y mae hyn i fesur mawr yn cael ei achosi gan sefyllfa afrywodraethus y dosbarth ieuangaf, y rhai a oddeir i redeg o gwmpas yn wyllt ar y diwrnod hwnaw, heb neb i roddi attalfa arnynt. Er ceisio gwella y drwg hwn, gosodir personau cymmhwys ar waith i addysgu y rhai nas gallant ddarllen, ac addysgu y rhai sydd wedi dysgu darllen yn y catecism, a chymhellir hwy i fynychu yr eglwys. Drwy eu oadw ar waith fel hyn, y mae y diwrnod yn myned heibio yn fuddiol, ac ar yr un pryd yn ddfifyr. Sicrhêr i ni fod y plant, o ran eu hymddygiadau, wedi eu gwarediddio yn fawr yn y plwyfydd hyny lle y mae y cynllun wedi ei fabwysiadu. Y mae yr anwybodaeth barbaraid y ceoddynt yn byw ynddo i raddau yn cael ei chwalu ymaith; ac y mae hyn yn profi fod y sawl sydd yn ystyried fod y dosbarth isaf o gymdeithas yn anobeithiol i'w gwellhau, ac o blegid hyny yn meddwl nad ydyw o un dyben ceisio eu gwellhau, neu o leiaf nad ydyw yn werth y drafferth, yn gwneuthur camgymeriad pwysig."

Ymaffodd Anghydfurfwyr y deyrnas o ddfifrif yn y gwaith o sefydlu ysgolion, a rhoddasant eu holl ddylanwad yn fuan o blaid y symmudiad; ac mor gyflym y lliosogai yr ysgolion, fel y gellir dywedyd eu bod yn mhen ychydig flynyddoedd wedi eu sefydlu yn mhob cwr o Loegr, a Chymru, Ysgotland, a'r Iwerddon. Nid hir, ar ol y prawf llwyddiannus a wnased ar yr Ysgolion Sabbothol mewn amryw barthau o Loegr, y bu y bobl hyn, a deimlent fwyaf dros sefyllfa isel Cymru mewn moesaun a chrefydd, heb eu hargyhoeddi na buasai yr un sefydliad yn ateb dyben daionus yr Nghymru hefyd. Yr oedd sefyllfa Cymru ar y pryd yn isel iawn. Mae'n wir fod y diwygiad mawr Methodistiaidd wedi dechreu er's peth amser, ac yn parhau i fynydd yn mlaen yn llwyddiannus, er pob rhyw rwystrau a defid ar ei ffordd. Ond i'r hyny, isel iawn ydoedd sefyllfa moes a chrefydd yn y wlad. Tua phump neu ddeg ar hugain o flynyddoedd y cyn sefydliad yr Ysgol Sabbothol yn Nghymru, yr oedd y Parch. Griffith Jones, o Landdowror, yn disgrifio sefyllfa y wlad hon fel y canlyn:—

"Byddai yn ddiagon i offdio a chyffroi duwioledeb pobl dda, i weled eithafion trueni, anfad ddyrgioni, a dygn anwybodaeth pechaduriaid truaun paganlydd mewn gormod o leoedd—crefydd wedi suddo allan o olwg yn eu mysg—can lleied o wybodaeth, a llawer llai o fywyd ac ysbryd Cristionogaeth, fel nad oes ganddynt gymmaint a'r ffurf, a phrin yr enw o honi. Llygredigaeth, a phob math o anfoesoldeb, yn cynnyddu mor gyflym, fel y mae eisoes wedi alltudio addoliad Duw allan yn mron o bob teulu; ac ofni yr wyf, os cynnyddu a wna yr anghrefydd hwn, y bydd hefyd wedi ei alltudio yn fuan o'r genedl.....Mor fynych yr ym yn clywed am, lofruddiaethau, ac ysbellwyr yn blino y wlad. Y maent ar y cyntaf yn dorwyr Sabbothau cyhoeddus, yna troant allan yn ddyhirod ygelser, er fod troseddwy'r yn cael eu cludo yn fynych yn llwythi troliau i'r crogbren. Ac onid am eu dirmyg o ordinhadau sanctaidd Duw y mae fod cynnifer yn ymddangos wedi eu rhoddi i fyny yn farwol i gnowdolrwydd, ffaidd afendid, gorthrymder, anfyddiaeth, a gau dybiau o'r fath waethaf, a bradwriaeth, tyngu halogedig, ac anudoniaeth echrhydus, dan yr hyn bethau y mae y tir yn griddfan? Nis gall un dyn fod yn ddiogel am ei feddiannus, pan y gellir prynu llw adyn anwybodus, di-gred, er di-brofi ei hawl. At hyn y gellid chwaneu llawer o lygredigaethau adgas eraill, rhy gynyddol yn ein hamser, yn enwedig yr arferiad amharochu a halogedig o enw sanctaidd Duw mewn ymddiddanion cyffredin, gan ddiystyru ei fawredd goruchel ef; yr hwn, yn y ddeddf, a roddes efe gyda than fiamlyd a tharanau, a gadarnhaodd i ni na bydd i'r hwn a gymmero ei enw arswydlaun ef yn ofer gael ei ystyried yn ddieuog, na diang yn ddi-gosp. Etto, y mae llawer nad ydynt prin yn meddwl fod hyn yn un math o drosedd."

Dyna y darluniad pruddaidd a dynodd yr efengyllydd o Landdowror o Gymru yn ei amser ef. Y mae'n ddiaw fod y diwygiad grymus a gymmerodd le mewn canlyniad i weinidogaeth danlyd a chyffrous Howel Harris, Daniel Rowlands, a'u cydlaferwyr ffyddlaun ac ymroddgar, wedi cynnyrchu daioni anamgyffredadwy, a goleno ychydig ar y darlun tywyll cyn sefydliad yr Ysgolion Sabbothol; etto, y mae yn sicr fod llawer o'r prif linellau ynddo yn eithaf cywir i osod allan nodwedd a sefyllfa yr amseroedd hyny. Yn wyneb hyny, nid rhyfedd fod dyn o ysbryd gwladgarol cryf, a theimlad crefyddol dwfn, fel y Parch. Thomas Charles, o'r Bala, ac eraill o gyffelyb ysbryd ag ef, yn teimlo yn ddigon dwys dros sefyllfa eu cymmydogion nes

ennyn awyddfryd ynddynt i roddi prawf ar ddyfais oedd wedi bod yn llwyddiannus i gynnyrchu daioni mewn lleoedd eraill. Yr oedd Mr. Charles wedi sefydlu "ysgolion cylchnewid- iol," fel y gelwid hwynt, am eu bod yn cael eu symmud o'r naill gymmydogaeth i'r llall, er addysgu'r plant yn benaf i ddarllen yn yr iaith Gymraeg. Yr oeddynt wedi eu ffurio ar gyn- llun ysgolion y Parch. G. Jones, o Landdowror, cyn hyny; a theimlai Mr. Charles ddyddor- deb mawr yn yr ysgolion hyn, gan ofalu am athrawon iddynt, a gofalu hefyd am dal i'r athrawon hyny; ac yr oedd hyn, gan fod lliaws o honynt yma a thraw ar hyd y wlad, yn chwane-egu yn fawr at ei ofal a'i lafur. Mewn rhai am- gylichadau, mynegir ei fod yn gorfod paratoi yr athrawon ar gyfer eu gwaith, gan nad oeddynt yn meddu ar yr holl gymmhysderau angen- rheidiol heb hyny. Deuddeg punt yn y flwydd- yn oedd tâl yr athrawon hyn. Ar gyfartaletd, am naw mis yr arosai yr ysgolfeistr mewn cym- mydogaeth: ac yna symmudid ef i gymmyd- ogaeth arall, gan y tybid fod hyny o amser yn ddigon i alluogi y plant i ddsygu darllen y Gym- raeg. Fel hyn y dywed Mr. Charles ar y mater hwn:—"Yr ydym yn cael fod naw mis yn llawn ddigon i'n plant ddsygu darllen eu Beiblau yn dda yn yr iaith Gymraeg. Yr wyf fy hun yn ymwelod â'r ysgolion, ac yn eu holwyddori ar gyhoedd: yr wyf yn cael y boddlonrwydd an- nhraethol o weled agwedd gyffredinol y wlad yn newid yn dra rhyfedd—gweled yr anialwch yn blodeuo fel rhosyn, a'r sychdir yn frydiau dyfr- oedd. Drwy yr ysgolion, a phregethiad yr efengyl, y mae gwybodaeth grefyddol yn ymdaenu yn mhob man. O fy enaid! bendithia yr Arglwydd!" Yn gymmaint ag nad oedd llyfr- au elfenol cymmhwys i'w cael i addysgu plant, disgynodd y gwaith o barotai y rhai hyny arno ef; a chyfansoddodd dri llyfr bychan i'r pwrpas hwn, heb law dau holwyddoreg. Pan y bwr- iadai Mr. Charles sefydlu ysgol mewn ardal, ei arfer oedd myned yno ei hun, ac ymddiddan â rhai o brif bobl y gymmydogaeth; ac yna galwai ynghyd y penau teuluoedd, ac anerchai hwynt yn serchog, gan ddangos iddynt y pwys a'r fan- tais i'w plant ddsygu darllen y Beibl, a'u hys- bysu ei fod yn bwriadu sefydlu ysgol yno i'r perwyl hwnw; ac annogai y bobl mewn oedran fyddent yn analluog i ddarllen i fyned at yr ysgolfeistr ar y Sabbath, neu ar nosweithiau yr wythnos. Cynnyrchodd yr ysgolion hyn effeith- iau daionus a bendithfawr; buont yn foddion i ddadebru meddwl ac i godi syched yn y bobl ieuaniau am wybodaeth, ac awydd am fedru darllen yr iaith Saesneg, er cael mantais chwane- egol i gyrhaedd yr amcan hwn.

Wrth glywed am lwyddiant yr Ysgolion Sab- bothol oedd wedi eu sefydlu yn Lloegr, a'r ym- roddiad â pha un yr ymdafodd llawer o ddynion crefyddol i'r symmudiad, ynghyd â'r effeithiau grasol a ddilynai eu hymdrechiadau, nid rhyfedd i Mr. Charles deimlo awyddfryd cryf am weled rhyw symmudiad cyffelyb yn cael ei fabwysiadu yn Nghymru hefyd. A'r ymgais cyntaf a wnaeth er ceisio gweithio allan y moddyddrych hwn oedd, perwadio athrawon yr ysgolion dyddiol i ymgymeryd â neillduo rhyw ran o'r Sabbath i ddsygu Gair Duw, ac i gyfranu gwybodaeth grefyddol—nid yn unig i'r plant, ond i rai mewn oed hefyd. Ac nid ymffoddlonai efe ar hyn—ond gwasgai ar ddynion da a chrefyddol, yn mhob cymmydogaeth, i fod yn gynnorthwywyr i gario

yn mlaen y symmudiad newydd hwn; ac yn raddol, daeth llawer i weled gwerth yr Ysgol Sabbothol, ac i wneuthur yr hyn a allent o'i phlaid. Nid oedd Mr. Charles, gan faint ei sêl dros y moddion yma i ddyrchafu ei wlad, yn foesol a chrefyddol, yn arbed unrhyw lafur nac ymdrech o'i blaidd. Nid oedd un amser yn colli cyfleusdra i ddwyn yr achos ger bron ei frodyr, pan ymgynullent yn y cymmanfaeodd a'r cyf- arfodydd misol; a chymmhellai yno yn y modd taeraf ar bawb i roddi holl rym eu dylanwad o blaid yr Ysgolion Sabbothol. Wrth gwrs, fel llawer o symmudiadau newyddion, cafodd lawer o wrthwynebiad, a chyfodai gwrthwynebiadau yn fynych o leoedd na ddisgwylid hwynt. Ond cyfarfyddai Mr. Charles y gwrthdadauon yn ei ddull deheuig ac addfwyn ei hun, a diarfogai hwynt, gan weithio argyhoeddiad i feddyliau ei wrandawyr o ddefnyddioldeb yr hyn y dadleuai drosto. Yn wir, mewn llawer cymmydogaeth hefyd, yr oedd y crefyddwyr yn ddirfaw, ac weithiau yn wrthwynebol i'r sefydliad; ond er hyny, graddol ennill tir yr oedd y syniad o ddyledswydd i ymdrechu o'i blaidd; ac yn mysg enwadau Cymru, yr oedd ysgolion yn cael eu sylfaenu yn gyflym, a'r dynion goreu a mwyaf crefyddol yn ymroddi i lafurio gyda hwynt. Daeth yr Ysgolion Sabbothol yn nghwrs amser mor flodeuog yn Nghymru, os nad yn fwy felly, nag mewn un wlad arall y sefydlwyd hwynt ynddi. Gweler hefyd d. g. JONES, GRIFFITH; a WILLIAMS, EDWARD, &c.

Y mae yn amhosibl prisio yn rhy uchel y gwasanaeth annhraethol werthfawr y mae yr Ysgolion Sabbothol wedi ei wneyd i grefydd, ac i addysg grefyddol yn Nghymru. Byddai yn hawdd dyfynu tystiolaethau Saeson i ragoriaeth yr ysgolion Cymreig. Dywed Mr. Symons, un o ddirprwywyr y Llywodraeth, wrth gyfeirio at ysgolion yr Ymneillduwyr, fel y canlyn:—

"Y mae y drefn o addysgu yn rhagorol; ni wneir dim i flino neb; ceir amrywiaeth parhaus o lafur meddyliol. Un o'r prif ragoriaethau ydyw y gwaith o addysgu a rhagarotai yr athrawon. Y mae yn amhosibl, wrth ymwelod ag ysgolion Ymneill- duol, beidio teimlo dymuniad am fod chwanege o'r un sylw, cydymdeimlad, a lafur, yn cael ei ddangos gan y dosbarthiadau cyfoethog, dysgedig, tuag at y rhai is law iddynt, ag a ddangosir gan y goreuon o'r dosbarthiadau gweithiol tuag at eu cymmydogion tiotaf... Pan yr ystyrir fod y miloedd a ymgynullant i'r ysgolion hyny yn perthyn yn hollol yn mron i'r dosbarth gweithiol, a'u bod yn rhoddi i fyny y rhan oreu o'u hunig ddiwrnod; a phan gofir mai y bobl hyn yn unig a gadwasant grefydd yn fyw mewn llaweroedd o fanau, ac a weiniasant yr unig foddion effeithiol er gwneyd yr efengyl yn hysbys, rhaid i mi ddwyn fy nhystiolaeth i'w buddioldeb a'u gwas- anaethgarwch," &c.

Wela yn canlyn hefyd dystiolaeth i'r Syr Charles Reed (cadeirydd Bwrdd Ysgol Llundain yn bresennol), yr hwn a ymwelodd â Chymru ar gais Undeb yr Ysgolion Sabbothol yn 1851:—

"Y mae yr ysgolion yn gynnwysedig, nid yn gymmaint o blant oddi ar yr neolydd, ag o blant yn perthyn i'r eglwysi. Ceir ynddynt blant mewn oed, ynghyd â phobl o bob oedran. Gwelir ugeiniau o hen bobl yn cyfeirio eu flordd, gyda chamrau llesg, i'r Ysgolion Sabbothol; ac allan o'r bron o bob tŷ, prysura tad, a mam, a phlant. Yn yr ysgol, y mae yr olygfa yn hynod o ddydorol. Gwelais ysgolion yn mron yn mhob sir yn Lloegr, a llawer o honynt, ond ni welais erioed ysgolion fel y rhai hyn. Y maent yn mhell yn ol mewn cynllun a threfn, ac yn amddifad o fanteision a feddiennir gan ysgolion

Seisnig; ond y mae y ffurfoldeb, sydd yn hytrach yn attal nag yn frhwyddhau ein gweithrediadau ni, yn ddyeirth iddynt hwy. Yr oedd y bywyd a'r difrifwch a berthyna i addysg grefyddol i'w weled yn amlwg. Ymdrechid gwneyd y pethau a ddysgid yn ddyddorol a deniadol; ymddangosai pob llygad fel wedi ei sefydlu, a phob meddwl wedi ei gaethiwo .....Nid rhyfedd ei fod yn cael ei ddywedid am Gymru, 'mai yr Ysgol Sabbothol a fu iddi yn brif offeryn gwareiddiad ac addysg grefyddol.'

Un o nodweddau mawr Ysgolion Sabbothol Cymru ydyw, fod personau wedi tyfu i fyny, a rhai oedranus, yn feibion a merched, yn eu mynychu—yn llawer mwy yn ddau nag mewn un rhan arall o'r deyrnas. Nid yw deiliaid fyddlawn Ysgolion Sabbothol Cymru byth yn meddwl ymadael â hi. Ond eithriad ydyw gwelod rhai felly yn Ysgolion Sabbothol Lloegr—oddi eithr fel athrawon. "Y mae Cymru (gwlad yr Ysgolion Sabbothol), yn cael ei nodweddu," medd un ysgrifenydd Saesneg, "gan ddau beth arbenig; sef, presenoldeb personau mewn oed yn yr ysgolion, yn gystal a phlant, a'r ymarferiad o holwyddori yn gyhoeddus gan y gweinidogion." Fel rheol, nid ydyw yr Ysgolion Sabbothol mor boblogaidd, nac yn cael eu dwyn yn mlaen mor effeithiol, ag y byddai yn ddymunol yn Lloegr, er fod diwygiad mawr yn cymmerud lle gyda golwg arnynt mewn llawer o fanau. Mewn llawer o honynt, yn yr amser a aeth heibio o leiaf, yr oedd yr addysg yn cael ei gyfyngu yn benaf, os nad yn hollol, i ddysgu darllen; ac mewn rhai pethau, yn ngogledd Lloegr, yr oeddid gynat, pan yr oedd moddion addysg fyddol yn brinac nag ydynt yn bresennol, yn dysgu i'r plant ysgrifenu a rhifo yn yr ysgol ar y Sabboth. Ond yn Nghymru, gwyddys nad ydyw dysgu darllen yn cael ei ystyried ond un rhan o waith yr ysgol, a bod defnydd mawr yn cael ei wneuthur o honi fel moddion i weinyddu addysg grefyddol, a chyfranu gwytodaeth ysgrythyrol yn yr ystyr eangaf. Gellir dywedyd fod hyn yn un o nodweddion neillduol yr Ysgol Sabbothol yn Ysgotland hefyd. Yn gymmaint a bod addysg yn ffynu mor gyffredinol yn y wlad hono, nid ydyw yn angenrheidiol dysgu i'r bobl ddarllen ar y Sabboth; gan hyny, y mae yr amser yn cael ei dreulio i weinyddu addysg grefyddol yn ystyr manwl y gair.

Y mae cynnydd cydym a dylanwad mawr yr Ysgolion Sabbothol yn nodwedd arbenig yn hanes diweddar ein gwlad; ac y mae pwyllgor Undeb yr Ysgol Sabbothol wedi ei wneyd yn un o'r amcanion mewn golwg i gaerlu a threfnu ystadegau ysgolion cyssylltiedig a'r gymdeithas hono, yn y trefydd a'r wlad: ond yn gymmaint ag nad ydyw y mwyafrif o'r Ysgolion Sabbothol yn y deyrnas yn ymgasglu yn undebau, nis gellir cael ystadegau y gellir dibynu arnynt am gywirdeb hollol ond y cyfrifon seneddol a wnaed yn 1818 a 1833, a'r cofrifad (*census*) addysgol yn 1851. Yr oedd cyfrifon y cofrifad yn hynod gyflawn a gwerthfawr—yn cynnwys nid yn unig nifer yr Ysgolion Sabbothol, yr athrawon, a'r ysgolheigion, a berthynant i'r gwahanol enwadau, ond hefyd yn cynnwys yn fanwl y nifer oedd yn bresennol yn yr ysgolion ar y 30ain o Fawrth y flwyddyn hono. Y mae y tri chofrifad hwn yn rhoddi prawf boddhaol am gynnydd a hel-aethiad graddol cyfundrefn yr Ysgol Sabbothol yn mysg pobl y wlad.

Dengys y daflen gymmarol ganlynol nifer yr Ysgolion Sabbothol a'r ysgolheigion yn Lloegr a

Chymru yn y blynyddoedd 1818, 1833, ac 1851.

	Ysgolion.	Ysgolheigion.	Poblogaeth.
1818	... 5,463	... 477,225	... 11,642,683
1833	... 16,828	... 1,548,890	... 14,336,415
1851	... 23,541	... 2,409,642	... 17,927,609

Daw y cynnydd graddol hwn yn amlycach wrth sylwi ar y daflen a ganlyn:—

1818—1 o bob	24.40	neu 4.09 y cant
1833—1 o bob	9.28	neu 10.78 y cant
1851—1 o bob	7.45	neu 13.43 y cant

Nid ydyw y figyrau uchod yn cyfeirio ond at Loegr a Chymru yn unig; ond yn y daflen nesaf y mae cyfrifon Ysgotland a'r Ynysoedd Prydeinig yn cael eu chwaneu, ac amcangyfrif yn cael ei wneyd am yr Iwerddon hefyd. Ni chyhoeddwyd un cyfrif swyddol yn mherthynas i Ysgolion Sabbothol yr Iwerddon; ond yn adroddiad Cymdeithas Ysgol Sabbothol yr Iwerddon am 1851, mynegir fod rhif yr ysgolheigion yn yr ysgolion cyssylltiedig â hi yno yn 226,512. Ac yn gymmaint ag nad ydyw y figyrau hyn yn cynnwys yr holl ysgolion Protestanaidd, na dim o'r ysgolion Pabaidd, gellir yn hawdd eu hystyried yn rhifo 400,000; ac yna safai holl nifer yr ysgolheigion yn Mhrydain Fawr a'r Iwerddon fel y canlyn:—

	Ysgolheigion yn 1851	Poblogaeth yn 1851
Lloegr	... 2,136,901	... 16,921,888
Cymru	... 270,741	... 1,005,731
Ysgotland	... 292,549	... 2,888,742
Yr ynysoedd yn y moroedd Prydeinig	... 15,677	... 143,126
Iwerddon (amcangyfrif)	... 400,000	... 6,515,794
Cyfanswm	... 3,115,658	... 27,475,271

Nid oes gyfrifon, ac awdurdod yn perthyn iddynt y gellir dibynu yn hollol arnynt, wedi eu cael er y flwyddyn 1851, o herwydd yn anffodus nid ydyw y Llywodraeth wedi barnu yn ddoeth i wneuthur ail ymofyniad ynghylch cyfartaledd ysgolheigion yr Ysgolion Sabbothol ac adoliad crefyddol. Y mae genym bob lle i greu, pa fodd bynag, fod cyfartaledd deiliaid yr Ysgolion Sabbothol wedi cadw i fyny yn llawn gyda chynnydd y boblogaeth o'r fl. 1851—yn enwedig wrth ystyried fod cynnydd amlwg a mawr wedi ei wneyd yn y brifddinas, ac mewn rhai dosbarthiadau o'r wlad hefyd. Yr oedd poblogaeth Lloegr a Chymru, yn y fl. 1871, yn 22,760,359; ac yn ol yr amcangyfrif cywiraf a ellir ei gael, yr oedd y boblogaeth yn nghanol y fl. 1876 yn 24,244,010; gan hyny, os ydyw cyfartaledd ysgolheigion yr Ysgolion Sabbothol yn parhau yr un ag yn y fl. 1851, sef, 13.43 y cant, y rhif yn Lloegr a Chymru yn nghorph y fl. 1876 fusasai 3,255,922. A chymyrd yn ganiataol fod ysgolion Ysgotland, yr Iwerddon, a'r ynysoedd Prydeinig wedi cynnyddu yn gyffalyb, nis gall nifer y rhai sydd o dan addysg fod yn nemawr llai na 4,200,000, a'r rhai hyny yn cael eu dysgu gan o leiaf o ddeutu 450,000 o athrawon—yr hyn sydd yn gwneyd holl ddeiliaid yr Ysgolion Sabbothol yn holl Brydain Fawr a'r Iwerddon tua 4,650,000 o nifer.

YSGORPION. Yr anifail tra adnabyddus o'r enw hwnw, yr hwn a grybwyllir ddwy waith yn yr Hen Destament, a phedair gwaith yn y Testament Newydd. Cyfeirir mewn modd arbenig at anialwch Sinai fel lle a breswylid gan ysgorpcionau yn amser mynediad yr Israeliaid

(*Deut.* viii. 15); ac y mae y creaduriaid hyn hyd heddyw yn gyffredin yn yr un dosbarth, yn gystal ag mewn rhai parthau o Palestina. Dywed Ehrenberg fod pum rhywogaeth o honynt i'w cael yn agos i Fynydd Sinai, a bod rhai o honynt i'w cael yn Mynydd Libanus. Annogir Ezeziel (*pen.* ii. 6) i beidio ofni yr Israelaidd gwrthryfelgar, y rhai a gyffelybir yma i ysgorpiannau. Yr oedd yr apostolion wedi eu cynnysgaedu â gallu i wrthsefyll niwed colynod seirph ac ysgorpiannau: *Luc* x. 19. Yn ngwaledigaeth Ioan (*Dad.* ix. 3, 10), dywedir fod gan y locustiaid a ddaethant allan o fŵg y pwll diwaelod "gynffonau tebyg i ysgorpiannau," tra y cyfeirir at y boen sydd yn codi oddi wrth golyn y creadur hwn yn *adn.* 5. Y mae yn debygol mai ymadrodd diarebol oedd ysgorpiannau am ŵy: *Luc* xi. 12. Dywedir fod yr ysgorpiannau, pan wedi amgan a'u dano ei hun, yn bur debyg o ran ei ffurf i ŵy. Ceir ysgorpiannau yn gyffredinol mewn lleoedd sych a thywyll, dan geryg ac mewn adfeilion, yn benaf mewn hinsoddau poethion. Y maent yn byw ar bryfed ac ednogynod, ac yn ymsymud yn mlaen mewn agwedd fygythiol gyda'r gynffon yn ddyrchafedig. Y mae gan y colyn, yr hwn sydd yn gorwedd yn nghŵr eithaf y gynffon, yn ei waelod chwaren, yn yr hon y mae hylif gwenwynig, yr hwn a dywelltir i'r archoll trwy ddau dwll yn ei gwr eithaf. Mewn hinsoddau poethion, y mae y colyn yn fynych yn achosi dioddefsiadau mawr, ac weithiau yn cynnyrchu arwyddion dychrynllyd iawn. Y mae yn amlwg nad ydyw "ysgorpiannau," yn l *Bren.* xii. 11, 14, a 2 *Cron.* x. 11, 14, yn cyfeirio mewn un modd at y creadur; ond at ryw offeryn a ddefnyddid i ffangellu. Ond dychon nad ydyw yr ymadrodd yn ddim ond cyffelybiaeth. Cyffelybir dynion drwg, creulawn, i ysgorpiannau yn *Ezec.* ii. 6; *Luc* x. 19; *Dad.* ix. 5, 10.

YSGOTLAND: y gyfran ogleddol o Brydain Fawr sydd yn unedig â Lloegr a Chymru, yn cael ei therfynu ar du y gorllewin gan Fôr y Werydd, ar du y gogledd gan gyfran o'r Werydd Ogleddol, ar du y dwyrain gan Fôr yr Almaen, ar du y de-ddwyrain gan Loegr, ar y dde gan Fôr-gainge Solway, a'r de-orllewin gan y gyfran o Fôr yr Iwerddon a elwir yn Sianel Ogleddol. Ychydig o wledydd yn Ewrop sydd â'u llinell arfawr yn eangach, canys y mae ei holl hyd yn mesur 2,506 o filldroedd. Y culforoedd a'r maehwyan sydd yn rhedeg i mewn i'r tir yma a thraw sydd yn achosi hyn. Dosberthir y wlad i dair ar ddeg ar hugain o siroedd. Ei hyd mwyaf o'r gogledd i'r deheu ydyw 276ain o filldroedd; ond mewn llinell unionsyth, o Carlisle yn ogleddol i Fôr-gainge Moray, nid yw yn fwy na 180ain o filldroedd. Y mae ei lled yn amrywio o 147ain i 70ain, ac hyd yn oed i 30ain o filldroedd. Ei harwynebedd, a chynnwys ynysoedd yr Hebrides, yr Orkneys, y Shetland, &c., ydyw 28,896 o filldroedd ysgwâr, heb law 638 o filldroedd sydd o dan ei hafonydd a'i llynau.

Y mae gwyneb y wlad yn cael ei amrywio yn fawr gan fynyddoedd. Yn y rhan ogleddol, y mae gan mwyaf yn fynyddog a diffwrth; tra y mae dyffrynoedd cynnyrchol ar yr ochr deheuol iddi. Y mae hi yn rhanedig i ddau ddo-barth mawr—yr Ucheldiroedd a'r Iseldiroedd; a rhenir hi hefyd yn ddo-barthiadau gogleddol, canolbarthol, a deheuol. Cynnwysa y do-barth gogleddol yn gyffredin fynyddoedd uchel; ac yma a thraw ceir dyffrynoedd firwythlawn. Y

mae y do-barth canolbarthol hefyd gan mwyaf yn fynyddig. Yn y ddau ddo-barth hwn, sydd yn gwneyd i fyny fwy na dwy ran o dair o Ysgotland, nid ydyw y tir llafur ond rhan bychan, mewn cymmhariaeth i'r ardaloedd mynyddig. Ar yr arfordir dwyreiniol, pa fodd bynag, y mae y cyfartaledd o dir diwylliedig i'r tir anniwylliedig yn llawer mwy. Yn y do-barth deheuol, y mae ei hwyneb yn dra amrywiol:—dyffrynoedd firwythlawn, yn cael eu dyfrhau gan afonydd mawrion, a'u gorchuddio âg anifeiliaid; brynion llechweddog a glynoedd dymunol, yn cael eu gorchuddio â choedwigoedd prydferth, dolydd teg, a meusydd fŵd; mynyddoedd cribog, creigiau ysgythrog, a cheunentydd dyfnion; ond ceir yno hefyd rosdiroedd diffaeth o gruglwyni anniwylliedig.

Y mae yr afonydd yn lliosog. Yn y do-barth gogleddol, y prif afonydd ydynt y Beaul, Naver, Thurso, &c.; yn y do-barth canol, y Spey, y Dee, y Don, a'r Esk ogleddol a'r deheuol; tua deg ar hugain o filldroedd i'r deheu y mae y Tay, un o'r afonydd mwyaf yn Mhrydain. Yn y do-barth deheuol, y mae y Forth, y Clyde, a'r Tweed, a'r lliaws afonydd sydd yn ymarllwys i Fôr yr Iwerddon a Morgainge Solway; yr Ayr, y Girvan, y Dee deheuol, y Nith, yr Annan, a'r Liddal. Y prif llynau ydynt y Lomond, yr Awe, y Ness, y Shin, y Maree, y Tay, yr Erich, y Shiel, y Lochy, a'r Katrine.

Am yr hinsawdd, y mae yn hynod o amrywiol. Oddi wrth sefyllfa ynysig (*insular*) y wlad, pa fodd bynag, nid yw oerni y gauaf mor dost, na gwres yr haf mor fawr, ag ydyw gwledydd sydd yn yr un lledredau ar y Cyfandir; ac er fod y gwresafurydd yn amrywio llawer, nid yn aml y mae yn parhau yn eithafol am dymmor maith. Gellir ystyried mai cyfartaledd y tymmheredd blyneddol ydyw o 45° i 47°. Yr un anifeiliaid gwylltion sydd yn Ysgotland ag yn y rhanau eraill o Brydain; a'r un adar, dŵf a gwyllt. Ceir fod adar y dwfr yn dra lliosog yn yr ynysoedd yno. Y mae gwenith, rhug, haidd, ceirch, pŷs, ffa, gwair, cloron, maip, llin, a chywarch, a chnyddau a dyfir yn gyffredin yn y rhanau deheuol o'r ynys yn cael eu codi yno hefyd. A'r un modd y gellir dywedyd am goed a firwythydd. Er's rhai blyneddod bellach, y mae llawer o goed wedi eu plannu mewn tir oedd yn hollol anniwylliedig cyn hynny. Ceir ynddi gyflawnder o geryg a mŵn haiarn, ac yr ydys wedi darganfod copr hefyd mewn llawer o fanau yno. Y mae digon o lŵ yn y do-barthiadau gogleddol a deheuol o'r wlad. Ceir ceryg calch, ceryg nadd, a llechfeini yn mhob do-barth o honi. Y mae meini gwerthfawr hefyd wedi eu darganfod yn mynyddoedd Ysgotland, ond nid ydys wedi cael adamant yno hyd yn hyn. Y mae y llaw-weithfeydd wedi eu dwyn i sefyllfa uchel o berffeithiad gan y trigolion. Y mae pysgota yn cael ei ddwyn yn mlaen ar raddfa eang ar y glenydd; a llawer o lestri Ysgotland yn troi allan yn fynyddol i bysgota morfilod yn Nghulfor Davis, ac yn Greenland. Y prif nwyddau a ddadforir yn Ysgotland yw cotwm, llin, cywarch, gwllan, llian, haiarn, ŷd, coed, gwêr, tŷ, sugr, a chynnyrchion tramor eraill; a brethyn, a nwyddau mettelaidd. Allforir hefyd oddi yno nwyddau cotwm, sachlian, defaid, gwartheg duon, glô, haiarn, a physgod. Prif borthladdoedd y wlad ydynt, Leith, Dundee, Arbroath, Montrose, Aberdeen, Peterhead, Banff, ac Inverness.

Y mae hanes preswylwyr hynafol y rhan hon

o Ynys Brydain wedi ei roddi o'r blaen. [Gwel PICTIAID.] Y *Scotia* wreiddiol oedd yr Iwerddon; a'r *Scoti*, neu Ysgotiaid, pan yr ymddengys eu henwau gyntaf ar ddalenau hanesyddiaeth, a drigent yn yr Iwerddon. Hiliogaeth Geltaidd ydyw yr Ysgotiaid, a'r lle yr ymsefydlasant gyntaf yn Ysgotland oedd *Argyle*—lle a berchenogwyd ganddynt naill ai trwy ymsefydlu yn drefedigaeth yno, neu ynta drwy orchfygiad, cyn diwedd y bummed ganrif; ac oddi yno ymwasgarasant ar hyd yr arfordir o Fôrgaing Clyde hyd at y Ross ddiweddar. Ymddengys i'r enw *Ysgotland* gael ei roddi i deyrnas unedig y Pictiaid a'r Ysgotiaid yn y ddegfed ganrif. Ond bu yr enw yn achos o ddaol wresog rhwng ygrifenywyr Ysgotiaid a Gwyddelig yn yr unfed ganrif ar bymtheg, a'r un ddilynol.

Y tywysog cyntaf o eiddo yr Ysgotiaid Prydeinig a grybwyllir yn y cofnodion ydyw *Fergus*, mab i *Erc*, yr hwn a groesodd drosodd i Brydain B.A. 503. Yr oedd yr Ysgotiaid wedi eu troi at *Gristionogaeth* trwy offeryniolaeth *Padrig Sant*, a mynegir gan yr hen gronclwyr i *Fergus* ei hun dderbyn ei fendith ef pan yn nyddiau ei ieuengotid. Ei or-wyr ef, *Conal*, oedd yn teyrnasu ar yr Ysgotiaid Prydeinig pan y dechreuodd *Columbia* efengylu i'r Pictiaid gogleddol. Ac yn ol yr awdurdodau goreu, y tywysog hwnw a gyflwynodd ynys *Iona* at wasanaeth cenhadaeth *Columbia*. Olynydd *Conal* oedd ei nai, *Aidan*, yr hwn a gyhoeddwyd yn benadur gan *Columbia* yn ynys *Iona*. Yr oedd *Aidan* yn dywysog galluog, a goresgynodd gyffiniau *Lloegr* fwy nag unwaith; ond yn agos i ddiwedd ei deyrnasiad, llwyr orchfygwyd ef gan *Ethelfrid*, tywysog *Northumbria*, yn mrwydr *Degastan*.

Nid clir na dyddorol iawn ydyw hanes olynywyr *Aidan*, oddi gerth i rai sydd yn teimlo hyfrydwch mawr mewn efridu hanesiaeth foreuol. Yr oedd teyrnas yr Ysgotiaid yn cael ei chuddio o'r golwg i raddau gan deyrnas alluocach eu cymmydogion, y Pictiaid; gyda pha rai, yn gystal a chyda'u cymmydogion yn y deheu—sef, *Brythoniaid Cumbria*—yr oeddyst mewn ewerylon yn fynych. Buont yn ddarostyngedig i *Saeson Northumbria* am ychydig amser; ond adfeddiannasant eu hannibyniaeth ar orchfygiad a marwolaeth y brenin *Egfrid*—yr hyn a gymmerodd le mewn brwydr gyda'r Pictiaid yn *Nechtansmere*, yn 685. Yn nghanol y nawfed ganrif, mewn caulyniad i ryw chwyldroad, nad yw ei natur yn ei fanylion yn wybyddus, cafodd yr Ysgotiaid oruchafiaeth ar eu gwrthwynebwyr yn ngogleddbarth Prydain. Olynydd *Kenneth*, mab *Alpin*, disgynydd uniongyrchol o *Fergus* ac *Aidan*, ei dad fel brenin yr Ysgotiaid yn 826. Gwanhawyd teyrnas y Pictiaid gan ymrianiadau mewnol, a dadleuon ynghylch yr hawl i'r goron. Seiliai *Kenneth* ei hawl iddi fel y gwir etifedd yn y llinach fenywaidd, a chydnabyddwyd ef yn frenin yn y flwyddyn 843. Gwnaeth *Kenneth* ei breswylfod yn *Forteviot* yn *Stratherne*, yr hon a fuasai yn briffddinas y Pictiaid, a phenododd yn fuan wedi hyny fod y briffddinas eglwysig i fod yn *Dunkeld*—lle yr adeiladodd efe eglwys. Yn raddol, ymgymmysgodd y Pictiaid a'r Ysgotiaid a'u gilydd yn un genedl—y naill a'r llall yn siarad tafodiaith o'r iaith Geltaidd; ac yr oedd ou tiriogaeth yn ymestyn o fôrgeingciau y *Forth* a'r *Clyde* i gyrau gogleddol eithaf *Prydain*. Disgynodd y goron i linell o dywysogion o deulu *Kenneth*, llywodraeth y rhai a ddygodd undeb a thawelwch cym-

mharol i Ysgotiaid *Prydain*, y fath na bu *Ysgotiaid* yr *Iwerddon* yn ei feddu ar un adeg. Yr ymyriad cyntaf a disgyniad y goron yn llinach *Kenneth* oedd teyrnasiad trawsfeddiannydd o'r enw *Grig*, o gwmpas enw yr hwn y mae cwmwl o ffugchwedlau wedi ymgaegu. Modd bynag, adferwyd yr hen deulu yn ol ar ei ddiorsoddiad ef yn y flwyddyn 893.

Yr oedd teyrnasiad *Cystenyn*, mab *Aodh*, yr hwn a esgynodd i'r orsedd yn 904, yn hynod. Yn ei amser ef, dybygid, y trosglwyddwyd yr archesgobaeth o *Dunkeld* i *St. Andrews*, ac y penderfynwyd i breswylfod y brenin fod yn *Scone*. Yn y lle diweddar, yn y chweched flwyddyn o'i deyrnasiad, crybwylla y cronclwyr i *Cystenyn*, y brenin, a *Kellach*, yr esgob, a'r Ysgotiaid, gymmeryd llw i gadw dysgyblaeth y ffydd a chynnal hawliau yr eglwys a'r etengyl. Y mae hyn yn rhyw led arwyddo cyfarfyddiad rhyw fath o gynghor, gwladol neu eglwysig, neu yn fwyaf tebygol cynghor cymmysg, yn ol y drefn a ffynai ar y pryd yn mhllith y cenedloedd Celtaidd a Theutonaidd. Hyd yn oed cyn sefydlu teyrnas y Pictiaid a'r Ysgotiaid o dan *Kenneth*, yr oedd gogleddbarth *Prydain* wedi dioddef oddiwrth ymosodiadau gelynyon newyddion, sef y goresgynwyr *Scandinaviaid*; neu, fel yr adwaenir hwy yn fwyaf cyffredin, y *Daniaid*. Gwrthwynebodd *Cystenyn* hwynt yn ddewr, ond tua diwedd ei deyrnasiad gwnaeth gynghrair a hwynt i wrthwynebu y *Saeson*. A glaniaodd fyddin gref ar yr *Humber*, yn cael ei gwneud i fyny o Ysgotiaid a Pictiaid, *Brythoniaid* a *Daniaid*; a chyfarfyddodd *Athelstan*, brenin *Lloegr*, hwynt yn *Brunanburgh*. Ymladdwyd brwydr yno—y gyntaf o restr o frwydran anffodus a ddygwyd yn mlaen gan y tywysogion Ysgotiaid ar diriogaeth y *Saeson*. Gorchfygwyd y fyddin gynghreiriol; ac er i *Cystenyn* ei hun ddiange, yr oedd ei fab yn mysg y lladdedigion. Wedi blino ar fywyd cynnyhufus brenin yn y dyddiau hyny, efe a ymneilldododd ar ol hyn i fynachdy *Culdee* yn *St. Andrews*, a gwnaed ef yn abad y lle; ac yno bu ef farw, yn y flwyddyn 953.

Yn ystod teyrnasiad *Malcolm*, olynnydd *Cystenyn*, darfu i *Edmund*, brenin *Lloegr*, yr hwn oedd wedi cymmeryd oddi ar y *Brythoniaid* ran o deyrnas *Cumbria*, a gynnwysai *Cumberland* a chyfran o *Westmoreland*, ei roddi yn ol i'r penadur Ysgotiaid. Y rhodd hon oedd sail yr hawl hono i warogaeth a wnaed gan frenhinoedd *Lloegr* ar y penaduriaid Ysgotiaid, a fu wedi hyny yn esgus dros yr ymrysonau a fu rhwng y ddwy genedl. Chwanegwyd mwy drachefn at y deyrnas ogleddol yn rheyrnasiad *Kenneth*, mab *Malcolm*, drwy iddo gael y *Lothian*, a *Chumbria* ogleddol, neu *Strathclyde*, o dan ei awdurdod. Yr oedd y dalaeith flaenaf cyn hyny yn rhan o deyrnas *Northumbria*, a'i phoblogaeth i gyd yn *Saeson*, a rhoddwyd hi i *Kenneth* gan *Edgar*, brenin *Lloegr*. Yr oedd teyrnas *Cumbria*, yr hon ar un adeg oedd yn ymestyn ar hyd y gororau gorllewinol, o Fôrgaing Clyde i gyffiniau *Cymru*, wedi ei gwanhau drwy gollu ei thiriogaethau deheuol; a syrthiodd yn awr o dan lywodraeth y brenin Ysgotiaid. Cafwyd y chwanegiad dehenol olaf at Ysgotland yn amser *Malcolm II.*, mab *Kenneth*, yr hwn a gafodd y *Merse* a *Teviotdale* oddi ar iarll *Northumbria*; ac felly cyrhaeddai ei deyrnas hyd derfyn dwyreiniol y *Tweed*. Parhaodd teyrnasiad *Malcolm* o 1003 hyd 1033. Y mae y brenhinoedd a fuont yn ganlynwyr uniongyrchol iddo yn fwy adna-

byddus i ddarllenwyr cyffredin na'u rhagflaenoriaid, gan fod eu henwau wedi eu hanfarwoli gan y beirid. Olynydd Malcolm oedd ei wŷr, Duncan—teyrnasiad byr yr hwn a ddilynwyd gan Macbeth. Yr oedd y diweddaf yn llywodraethwr synwryol a galluog, ac yn haelionus tuag at yr eglwys; ac enwogodd ei hun y pryd hwn fel yr unig frenin Ysgotaidd a aeth ar bererindod i Rufain. Ond er ei fod trwy briodas yn dal cyssylltiad a'r llinach frenhinol, yr oedd yn analluog i ddiogelu serch ei ddeiliaid. Trwy gymmhorth ei berthynas, Siward, iarll Northumbria, goresgynodd Malcolm, mab hynaf Duncan, Ysgotland. Gorchfygwyd a lladdwyd y trawsfeddiannydd yn Lumphanan, yn Mar, yn y fl. 1056, a chydabyddwyd Malcolm yn frenin yn ei le. Yr oedd teyrnasiad maith Malcolm III. yn ddechreuad chwyldroad cymdeithasol a gwleidyddol mawr yn Ysgotland. Arweiniodd ei waith yn trigo yn Lloegr, a'i briodas gyda'r dywysoges Saesneg, Margaret, chwaer i Edgar Atheling, y wlad i fabwysiadu llawer o arferion y Saeson, a'r iaith Seisnig, a daeth llawer o'r Saeson i breswyllo i ddoesbarthiadau gogleddol a gorllewinol y deyrnas, oedd hyd hyn yn cael eu preswyllo gan mwyaf gan yr hiliogaeth Geltaidd. Cynnfyddodd y trefedigaethwyr Saesneg mewn canlyniad i ormes Gwilym y Concwerwr a'i ddilynwyr Normanaid. Derbyniwyd pawb yn groesawus gan y brenin Ysgotaidd—amcan yr hwn oedd gwneyd sefyllfa ei ddeiliaid Ysgotaidd yn gyffelyb i'w cyd-ddeiliaid yn y Lothian; a'r hyn nis gallai y brenin, o herwydd ei sarugrwydd naturiol, er ei fod yn ddyd haelfydig a theg, ei ddwyn oddi amgylch, a wnaethpwyd drwy y tiriondeb a'r rhinweddau Cristionogol oedd yn nodweddau mor amlwg yn nghymmeriad ei wraig—yr hon oedd yn Saesnes.

Cwmpodd Malcolm mewn brwydr a ymladdwyd o flaen Castell Alnwick yn y fl. 1093; ac ni bu ei frenhines, Margaret, fyw ond ychydig ddyddiau ar ei ol ef. Pan y digwyddodd hyn, yr oedd pethau yn ymddangos fel pe buasai holl waith eu teyrnasiad i gael ei ddimchwelyd yn hollol. Glynai y Celtaid yn Ysgotland wrth eu hen arferion, dystyrasant ac ammharchasant hawliau plant Malcolm, a dychafasant ei frawd ef, Donald Bane, i'r orsedd fel olynydd iddo. Am dymmor byr, pa fodd bynag, y parhaodd llwyddiant yr ymdrech hwn i adferu y barbar-eidd-dra ag yr oedd y rhan oreu o'r genedl wedi ei dasu ymaith; a chydabyddwyd Edgar, mab hynaf Malcolm a Margaret yn frenin. Yr oedd hyd yn oed enw y penadur newydd yn awgrymu fod dylanwad y Saeson yn cael ei deimlo yno. Parhau i gynyddu a wnaeth y dylanwad hwn, a'r holl effeithiau da a'i dilynai ar hyd teyrnasiadau Edgar, a'i frawd, a'i olynydd, Alexander I. Dal i fnyd yn mlaen yn sefydlog a wnaeth y cyfnewidiad o dan lywodraeth ddoeth a dyn-garol Dafydd, yr hwn oedd fab ieuangaf Malcolm. Ymestynodd ei deyrnasiad ef o 1124 hyd 1154, ac ymroddodd y brenin yn ystod yr amser yna i wneyd ei oreu yn mhob modd i wellhau sefyllfa ei ddeiliaid—ac nid yn fynych y gwnaed gwaith o'r fath yn fwy effeithiol. Ymddengys fod y Dafydd hwn yn mhob ystyr yn gynllun o frenin rhagorol. Yr oedd yn grefyddol, yn ddyngarol, a haelffydig, ac etto yn gyfiawn ac effro. Llywodraethid ef gan egwyddorion crefyddol, a phroffesai barch mawr i'r eglwys; ond yr oedd yn cofio mai iddo ef, ac nid i'r clerigwyr, yr oedd llywodraethiad y wlad wedi ei ymddir-

ied. Mewn gwirionedd, yr oedd Dafydd i Ysgotland yr hyn a fu Alfred Fawr i Lloegr, a hefyd y brenin a elwir yn Sant Louis i Ffrainc. Pe buasai y brenin hwn wedi digwydd teyrnasu ar genedl gref a galluog, diau y buasai ei enw yn un o'r rhai mwyaf adnabyddus yn mysy tywysogion Ewrop. Y mae yr Ysgotiaid yn gyffredin yn arfer paru ac anrhydeddu ei gymmeriad ef. Yn adeg esgyniad Dafydd, nid oedd Ysgotland wedi ei gwareiddio ond mewn rhan; ac o angenrheidrwydd ar y pryd yr oedd yn dibynna i raddau pell ar gymmeriad y llywodraethwr, pa un ai yn ol neu yn mlaen yr elai. Gwnaeth teyrnasiad Dafydd argraph arosol a pharhaol arni. Gwellhaodd y boblogaeth Geltaidd mewn ystyr moesol, cymdeithasol, a chrefyddol; ac ar hyd yr arfordir dwyreiniol planwyd trefedigaethau Normanaid, Flemingaidd, a Saesneg; ac yn raddol aeth y rhai hyn yn fwy i mewn i'r wlad, a sefydlasant iaith ac arferion yr hiliogaeth Deutonaidd hono sydd yn furfo poblogaeth y rhan fwyaf o Ysgotland. Cefnogodd a sefydlodd Dafydd y sefydliadau newydd drwy ddwyn i mewn gyfundrefn o gyfreithiau ysgrifenedig, yr hon yn raddol a gymmerodd le yr hen arferion traddodiadol Celtaidd. Y mae y caegliadau cyntaf o'r gyfreithiau Ysgotaidd yn perthynu i'w deyrnasiad ef. Ymddengys fod Dafydd yn gymmaint diwygiwr yn yr eglwys yn ei ffordd ef ag oedd yn y wladwriaeth. Yr oedd y gyfundrefn eglwysig a ffynai yn Ysgotland yn mron hyd ei amser ef yn gwahaniaethu mewn rhyw bethau oddi wrth yr un oedd wedi ei sefydlu yn Lloegr, ac ar y Cyfandir, ac yn ymdebygoli i'r un oedd wedi ei mabwysiadu yn yr Iwerddon: yn wir, y mae yn ymddangos mai oddi yno y deilliodd. Sefydlodd esgobaethau; cefnogodd ddoesbarthiad y wlad yn blwyfydd, a'u gwaddoliad; darparodd ar gyfer cynnalieith y clerigwyr trwy ddegymau; dinystriodd yr hen gyfundebau mynachaid Celtaidd, a chefnogodd yr urddau Benedictaidd ac Awatinaidd.

Ond er fod Dafydd, fel y crybwyllwyd, yn cyflwyno ei holl egni at wellhâd ei ddeiliaid, mor bell ag yr oedd efe yn gweled y ffordd i hynny, etto nid oedd efe yn ysgoi gwaith nad oedd yn teimlo cymmaint o hfyrdwch yndo. Gwyddai fod penadur Ysgotaidd yn cadw ei goron drwy nerth y cleddyd, ac nid oedd un o'i hynafiaid rhyfelgar yn rhyfelwr mwy glew na Dafydd. Amlygwyd ei ddewrder a'i fedrusrwydd, er yn afwyddiannus, yn Mrwydr y Fanser. Fel cynnrychiolydd, drwy ei fam, o han frenhinoedd Lloegr, yr oedd ganddo lawer o gyfeillion yn y wlad hono; a phe buasai y fyddin Ysgotaidd yn llwyddiannus, gallasai hanes y ddwy deyrnas mewn rhai ystyriaethau fod yn wahanol i'r hyn ydyw. Fel yr oedd, efe a ymfoddlonodd ar bleidlo achos plentyn ei chwaer, yr ymherodres Matilda, yn erbyn y brenin Stephen. Teyrnasodd wŷr Dafydd, sef Malcolm IV., am ddeuddeg mlynedd; a'r brenin nesaf oedd William y Llew, brawd Malcolm, yr hwn a deyrnasodd o 1165 i 1214. Dilynodd y tywysogion hyn yr un wladlywiaeth a'u taid gyda'r un penderfyniad ag yntau, er nad oeddynt bob amser yn llwyddo i'r un graddau ag efe. Yr oedd eu cyssylltiad â Harri II., brenin Lloegr, yn rhwystr mawr iddynt—yr hwn a gymmerodd fantais ar ei allu a'i awdurdod uwchraddol i dasu attalfeydd a rhywiastau annoeth ac anghyfiawn ar ffordd annibyniaeth y penaduriaid Ysgotaidd, ac ar ffordd annibyniaeth teyrnas y wlad hono—

gwladlywiaeth a osododd sylfaen i ymryson-feydd cenedlaethol annedwydd a gymmerasant le mewn blynyddoedd ar ol hyny. Gochelwyd hyn am beth amser trwy waith Richard I. yn lliniaru ei fesurau gormesol yn 1189. "Am fwy na chan mlynedd," medd Arglwydd Hailes, "ni bu unrhyw gweryl cenedlaethol, na rhyfel cenedlaethol rhwng y ddwy deyrnas:—cyfnod bendithiol." Defnyddiwyd y cyfnod hwnw yn dda gan y ddau frenin a deyrnasodd drachefn, sef Alexander II. ac Alexander III., mab ac wŷr i William y Llew, i sefydlu a chadarnhau sefydliadau y deyrnas, a helaethu a grymuso yr hyn a gychwynasid gan Dafydd. Alexander III. yn ddiammheu oedd un o frenhinoedd galluocaf a goreu Ysgotland. Trwy gyttundeb a wnaeth gyda brenin Norway, efe a chwanoedd at ei deyrnas amryw o'r ynysoedd yn y Môr Gorllewinol, oedd yn cael eu dal gan y Norwegaidd. Yr oedd ei farwolaeth ddisymmwrth yn y fl. 1286 yn un o'r anfodion mwyaf a allasai gyfarfod Ysgotland. Gydag ef daeth i ben gyfnod o lwyddiant, a chwrs o welliant na fwynhawyd dim yn debyg iddo am rai cannoedd o flynyddoedd ar ol hyny. Hwyrach y gellir dyweyd fod hanes y cyfnod dyddorol hwn hyd yma heb ei ysgrifennu fel y dylai gael. Yr unig hanesiaeth diweddar o werth neillduol ydyw yr hyn a geir yn nghofnodion cywir, ond byrion, yr Arglwydd Hailes. Dechreuodd Tytler ei hanes gyda theyrnasiad Alexander III.; ac y mae Robertson, yn ei hanes am y ddau deyrnasiad—yr hwn a ystyrir yr hanes mwyaf poblogaidd o Ysgotland, o bossibl, a ysgrifenydd hyd yma—yn sôn am yr hyn a gymmerodd le yr holl amser, o'r adeg yr ymunwyd â'r Pictiaid hyd farwolaeth Alexander III., fel digwyddiadau y gellid cyffwrdd yn ysgafn â hwynt, ond nad oeddynt yn teilyngu gwneuthur unrhyw ymchwiliad dwfn a manwl iddynt.

Ar farwolaeth wŷres ac etifeddes Alexander III., pan yn blentyn, yn 1290, dechreuwyd dadl-eu a chweryla ynghylch yr olyniatiaid i'r orsedd. Nid oedd y cwestiwn rhwng y ddau brif hawlydd, sef Baliol a Bruce, yn ol syniadau y cyfnod hwnw, yn rhydd oddi wrth amhewion; ac ymddengys fod Iorwerth I. o Loegr, ger bron yr hwn y dygwyd yr achos i'w benderfynu, yn gweithredu ar y cyntaf yn eithaf egwyddorol. Ond yr oedd y penadur galluog hwnw, yr hwn oedd eisoes wedi darostwng Cymru, yn awr â'i fryd ar uno yr ynysoedd Prydeinig o dan un deyrnwialen; ac mewn trefn i gyrhaedd yr amcan hwnw, yr oedd yn barod i aberthu dynoliaeth, anrhydedd, a chyfiawnder—a bu y canlyniadau yn wir ofidus. Cynnhyrfwyd ysbryd cenedlaethol yr Ysgotiaid; ac ar ol ymrysonfa faith, o dan Wallace a Bruce, hwy a ddiogelasant eu hannibyniaeth ar faes gwaedlyd Banockburn [gwel ROBERT BRUCE; a WALLACE, WILLIAM]. Ennillwyd buddugoliaeth rhyddid; ond costiodd hyn yn ddrud i dawelwch a gwarediaid y wlad. Anrheithid y siroedd cyffiniol yn barhaus gan y Saeson; yr oedd y rhanau canol-barthol yn cael eu poeni yn fynych gan ymrysonau yn mysg y penaethiaid a'r pendefigion, a'r ucheldiroedd yn parhau i fynyed yn fwy barbaraid; y llwythau Celtaidd yn adfeddiannu eu hen uchafiaeth, yn gyffelyb fel yr oeddynt yn yr Iwerddon yn yr amseroedd cynnhyrfus pan y goresgynwyd y wlad hono gan Edward Bruce. Gallasai braich gref Robert Bruce, dybygid, ddarostwng yr annhrefn pe y cawsai ei

fywyd ei arbed ychydig yn hwy ar ol cyttundeb Northampton; ond bu ei farwolaeth ef, ac esgyniad ei fab, yr hwn nad oedd ond plentyn, i'r orsedd, yn achlysur i dafu y wlad drachefn i'r holl drueni sydd ynglŷn â rhyfel cartrefol a thramor. Pan y tyfodd y mab hwnw, sef Dafydd II., i fyny yn ddyd, profodd ei hun yn mhob ystyr yn annheilwng o'i dad enwog. Ei deyrnasiad ef, ynghyd â'r eiddo ei olynwyr Robert II., a Robert III., y ddau dywysog cyntaf o deulu Stuart a fu ar yr orsedd, oedd y cyfnod mwyaf truenus yn hanes Ysgotland. Buasai hanner y deyrnas wedi ei gwneuthur yn farbaraid, pe na buasai goresgyniad arglwydd yr ynysoedd wedi ei attal yn Harlaw, trwy fedrusrwydd iarl Mar, a dewdrder marchogion a bwrdeisiaid yr iseldiroedd.

Dechreuodd amser dedwyddach wawrio ar y wlad pan ryddhawyd Iago I. o'i gaethiwed yn mysg y Saeson, yn 1424. Y mae digwyddiadau y cyfnod a ddilynodd yn fwy adnabyddus; a bydd cyfeiriad byr at y rhai pwysicaf o honynt yn ddiagonol yma. Adferodd theyrnasiad grymus Iago I. dawelwch i'r deyrnas—tawelwch nad oedd hi wedi mwynhau ei gyffelyb er's llawer o flynyddoedd; ond pan y brad-lofruddiwyd y brenin, ail ddechreuodd terfysgoedd ac ymrysonau yn y wlad. Un o'r anfodion mwyaf a berthynai i'r blynyddoedd hyn oedd, fod rhai o dan oed yn digwydd bod yn etifedidion y goron. Yr oedd Iago ei hun wedi dyfod i'r frenhiniaeth pan yn blentyn i felly hefyd y daeth Iago II., Iago III., Iago IV., Iago V., Mary, ac Iago VI. oll i'r orsedd pan o dan oed; ac oll, oddi gerth Iago IV., pan yn ddim amgen na phlant. Yr oedd y gwroldeb a'r gallu a amlygodd yn y teulu hwn, pa fodd bynag, yn amnigonol i adgyweirio y drygau a effeithid gan ereill yn nechreud eu theyrnasiadau, ac i roddi terfyn ar yr hyn oedd yn un o brif achosion anfodion a thrueni y wlad, sef ymrysonau beunyddiol pendefigion gallnog. Yn nheyrnasiad Iago III. y gwnaed y chwanoegiaid olaf at deyrnas Ysgotland, pan y rhoddwyd ynysoedd Orkney a Zetland yn gynnysgaeth i'w wraig ef, sef Margaret o Denmarc. Yr oedd priodas Iago IV. gyda Margaret o Loegr yn llawer pwysicach yn ei ganlyniadau; canys hyn, yn nyddiau ei or-wŷr, a arweiniodd i'r uniad tangnefeddus hwnw â Lloegr a lesteiriwyd trwy farwolaeth morwynig Norway yn y drydedd ganrif ar ddeg. Pasiwyd llawer o gyfreithiau da yn amser y penaduriaid hyn; ond yr oedd doethineb y ddeddfwriaeth Ysgotaidd yn amlycach wrth eu ffurfio nag oedd penderfyniad y llywodraeth i'w rhoddi mewn grym. Un o'r gwelliantau mwyaf a ddygwyd oddi amgylch yn y cyfnod hwn oedd sefydlu y prifysgolion—y gyntaf o ba rai oedd un St. Andrew, yr hon a sefydlwyd yn ystod yr amser yr oedd Iago I. o dan oed—a sefydliad coleg cyfiawnder (*college of justice*) hefyd gan Iago V.

Yn ystod theyrnasiad Iago V., chwanoegodd ymrysonau crefyddol elfen arall o anghysur i Ysgotland. Yr oedd llygredigaeth yr eglwys yno yn fwy nag yn y rhan fwyaf o wledydd Ewrop; ac un o'r canlyniadau o hyn oedd, i egwyddorion i Diwygiad Protestanaidd gael eu gyru yn mhellach yno nag yn un wlad arall. O'r braid y gwelir yr ymdrechfa rhwng Protestaniaeth a Phabyddiaeth, na ddechreuodd un arall rhwng esgobyddiaeth a henaduriaeth—y gyfundrefn flaenaf yn cael ei chefnogi gan y brenin, a'r ddiweddaraf gan y bobl gyffredin; a

thafai y pendefigion eu dylanwad i'r naill ochr neu y llall, yn ol fel y gwasanaethid eu hamcanion ar y pryd. Ymdrechodd Iago vi. yn galed i sefydlu uchafiaeth hollol, yn yr eglwys a'r wladwriaeth—yn groes i blaid alluog, nad oedd yn cydnabod unrhyw awdurdod brenhinol o gwbl dros y flaenaf. Mewn canlyniad i farwol-aeth Elizabeth o Loegr yn 1603, Iago v. oedd ei holynydd i'r orsedd, o dan y teitl Iago I.; a dyna y pryd yr unwyd coron y ddwy wlad, ac y galwyd y penadur yn "Frenin Prydain Fawr"—yr hon, wrth gwrs, sydd yn cynnwys Lloegr, Ysgotland, a Chymru. O hynny allan, y mae hanes Ysgotland yn gymhlethedig a hanes Prydain. Gwel PRYDAIN.

Yr ydym yn cyfleu yn y daflen ganlynol rai o'r prif ddigwyddiadau a gymmerasant le yn hanes y wlad hon o'r nawfed ganrif i lawr hyd y blynyddoedd diweddar:—

Cymmeryd Camelon, prif ddinas y Pictiaid, gan Kenneth II., a phob un o'r preswylwyr yn cael eu dyfetha gan y cleddyf	B.A.	843
Sefydlu y gyfundrefn wriogaethol gan Malcolm II.	...	1004
Dosbarthu y wlad yn farwniaethau	...	1032
Gyru y Daniadid o bob rhan o Ysgotland	...	1040
Llofruddio Duncan I. gan ei berthynas, Macbeth, yr hwn a gymmerodd y goron iddo ei hun	...	1040
Malcolm III., yn cael ei gynnorthwyo gan Iorwerth y Cyffeswr, yn cyfarfod y traws-feddiannydd yn Dunsinane; a Macbeth yn cael ei ladd gan Macduff	...	1057
Yr iaith Saesonaidd-Seisnig yn cael ei dwyn i Ysgotland gan ffoaduriaid o Loegr a ddiangasant yno rhag y Normaniaid	...	1080
Gwarchauad Alnwick; lladf Malcolm III. gan y llywodraethwr	...	1093
Teyrnasiad ysblenydd David I., yr hwn a gaaglodd ynghyd ddeddfiaid o gyfreithiau Goresgyniad Ysgotland gan Haecho o Norway, gyda 160 o longau, ac 20,000 o wŷr; a llwyr orchfygiad y goresgynwyr gan Alexander III., yr hwn a adfeddiannodd ynysoced y gorllewin	...	1263
John Baliol ac Edward Bruce yn ymgeisio am y goron	...	1290
Iorwerth I. o Loegr, fel canolwr, yn penderfynu yn ffafr Baliol	...	1290
John Baliol, brenin Ysgotland, yn amddiffyn ei achos ei hun yn neuadd Westminster yn erbyn Iarll Fife	...	1293
Iorwerth yn dymuno cael uno Ysgotland a Lloegr, yn diorseddu Baliol, ac yn anrheithio y wlad	...	1296
Cymmeryd William Wallace yn garcharor gan y Saeson, a'i ddiennyddio yn Smithfield	...	1305
Robert Bruce yn adfeddiannu y goron, a9 yn gorchfygu y Saeson yn Bannockburn	...	1314
Cymmeryd David II. yn garcharor yn mrwydr Durham, gan y frenhines Philippa o Loegr, ac yn cael ei gadw mewn caethiwed am un mlynedd ar ddeg	...	1346
Brwydr Chevy Chase rhwng Hotspur, Percy, ac Iarll Douglas	...	1388
Iago I. yn cael ei gymmeryd gan y Saeson ar ei ffordaith i Ffrainc	...	1406
Sylfaenu prifysgol St. Andrews	...	1411
Iago yn cael ei gadw yn garcharor yn Lloegr am ddeunaw mlynedd; yn priodi merch iarll Somerset; ac yn cael ei ryddid	...	1424
Yn cael ei fradlofruddio yn ei wely gan gyfeillion, y rhai a goepwyd ganddo am gamarferer eu hawdurdod yn ystod ei garchariad	...	1437
Iago II. yn dechreu teyrnasu yn saith mlwydd oed	...	1437
Sylfaenu prifysgol Glasgow gan yr eagob Turnbull	...	1451

Lladf Iago II. yn ngwarchau Roxburgh	B.A.	1460
Iago III., yr hwn a demtiwyd i fod yn achos o lofruddiaeth ei frawd John, yn cael ei ladd mewn terfysg a ddigwyddodd yn maes Bannockburn	...	488
Sylfaenu prifysgol Aberdeen, gan yr esgob Elphinstone	...	1494
Brwydr Flodden Field, lle y lladdwyd Iago IV., ac y dinystriwyd ei fyddin	...	1513
Iago v. yn sefydlu yr orseddlys	...	1532
Mary, brenhines yr Ysgotiaid, yn dilyn ei thad, Iago v., i'r orsedd pan nad oedd ond ychydig ddyddiau oed	...	1542
Mary yn priodi y Dauphin, wedi hynny Francis II. o Ffrainc	...	1558
Francis II. yn marw, gan adael Mary yn weddw ieuangc	...	1559
Y Diwygiad Protestanaidd yn cymmeryd lle yn Ysgotland, pan oedd Mary o dan oed, rhwng	...	1550 a 1560
Y Diwygiad yn cael ei gwblhau yno o dan arweiniad John Knox	...	1560
Mary, ar ol bod yn absennol o Ysgotland am dair blynedd ar ddeg, yn glanio yn Leith	...	1561
Y frenhines Elizabeth, ar ol gwneyd ymchwiliad swyddol, yn cael nad oedd ond 58ain o Ysgotiaid yn Llundain	...	1562
Mary yn priodi ei chefnider, Henry Stuart, Arglwydd Darnley	...	1565
David Bizzio, yr hwn a ennillodd ymddiried a ffafr Mary, ac a bennodwyd yn ysgrifenydd iddi, yn cael ei lofruddio gan Darnley yn ei phresennoldeb	...	1566
Arglwydd Darnley yn cael ei chwythu i fyny a phylor yn ei dy ei hun Chwefror 10fed, [Ammheuir Mary o fod a llaw ganddi yn nygiad oddi amgylch ei farwolaeth].	...	1567
James Hepburn, Iarll Bothwell, yn cymmeryd meddiant o berson y frenhines, yr hon a'i priododd ef	Mawrth 9fed,	1567
Carcharu yr anffodus Mary gan ei phendefigion	...	1567
Coroniad ei mab, Iago VI., ac appwyntiad Iarll Murray yn rhaglaw Gorphenaf 22ain, Mary yn diango o'r carchar, yn casglu byddin fawr, yr hon a orchfygwyd gan y rhaglaw Murray, yn mrwydr Langside Mai 15fed, Pennodi Iarll Lennox yn rhaglaw y deyrnas	...	1570
Marwolaeth y diwygiwr mawr, John Knox—oed 67ain	...	1571
Sylfaeniad Prifysgol Edinburgh	...	1580
Mary, ar ol cymmeryd noddfa yn Lloegr, yn cael ei thafu i garchar gan y frenhines Elizabeth; ac wedi bod yn y carchar am ddeunaw mlynedd, yn cael tori ei phen yn nghastell Fotheringay	Chwefror 8fed,	1587
Bradgynllwyn Gowrie	...	1600
Uno coronau Ysgotland a Lloegr, ac Iago VI. i orsedd Prydain	...	1603
Siarl I. yn cael ei fradychu gan y fyddin Ysgotaid i ddwylaw y gwrthryfelwyr Saes-nig	...	1647
Rhoddi yr Ardalydd Montrose i farwolaeth yn Edinburgh	...	1650
Ysgotland yn cael ei huno a gweriniaeth Lloegr gan Oliver Cromwell	...	1651
Brenhiniaeth yn cael ei hadferu gan Siarl II.	...	1660
Bradlofruddio yr archeogob Sharpe	...	1679
Y chwyldroad yn ffafr William III., a sefydliaf yr henaduriaeth	...	1688
Cyflafan y Macdonalds yn Glencoe	...	1691
Iago II. o Loegr, o linell Stuart, yn marw mewn alltudiaeth	...	1701
Uniad Ysgotland a Lloegr, yn ffurfio ynghyd derynas Prydain Fawr	...	1707
Gwrthryfel yn Ysgotland yn ffafr mab Iago II., a elwid 'yr Ymhonydd'	...	1715
Gorchfygu phleiddwyr yr Ymhonydd yn mrwydr Sheriffmuir	...	1715
Eu gorchfygu eilwaith yn mrwydr Preston	...	1715

Lladd Cadben Porteous gan derfysgwyr yn Edinburgh ... B. A.	1736
Yr ymdrech olaf yn oael ei wneyd gan deulu Stuart i adfeddiannu perchenogeth o'u hen goron; yr Ymhonydd ieuangeg yn ennill brwydr Preston-pans ...	1745
Yna yn ennill brwydr Falkirk ...	1746
Ond yn oael ei lwyr orohfygu yn Culloden ...	1746
Dienyddio arglwyddi Kilmarnock & Balmerino ar Towerhill am deyrnfradwriaeth ...	1746
Gwaharddiad gwisg yr Ucheldir gan gyfraith seneddol; ond diddymwyd y gyfraith wedi hyn ...	1746
Dienyddio Arglwydd Lovat yn 80ain mlwydd oed ...	1747
Yr hen Ymhonydd yn marw yn Rhufain, yn 87ain mlwydd oed ...	1765
Marwolaeth y tywysog Charles Edward, yr Ymhonydd ieuangaf, yn yr un ddinas ...	1788
Marwolaeth Robert Burns ...	1793
Marwolaeth y Cardinal York—yr hwn oedd yr olaf o deulu Stuart ...	1807
Ffurfiad yr arsedd-lys yn ddau lys ...	1807
Sefydliad rheithlys, o dan arglwydd brif ddirprwywr ...	1815
Ymweliad Sior iv. &g Ysgotland ...	1822
Marwolaeth Syr Water Scott ...	1832
Diswyddiad saith o weinidogion henaduriaeth Strathbogie gan Gymmanfa Gyffredinol Eglwys Ysgotland am uffudhau i'r ddeddf wladol, yn hytrach nag i'r ewglwysig ...	1841
Y Gymmanfa Gyffredinol yn condemnio : nawddogaeth, ac yn penderfynu y dylid ei diddymu ...	1842
Y frenhines Victoria a'r tywysog Albert yn ymwelod &g Ysgotland ...	1842
Pedwar cant o weinidogion yn troi allan o Eglwys Ysgotland yn adeg y Gymmanfa Gyffredinol, ac yn furfio yr Eglwys Rydd ...	1843
Ffurfiad Cymdeithas Genhedlaethol er amddiffyn hawliau y wlad hono Tachwedd, Deddf er gwella llywodraethiad y prifysgolion yn oael ei phasio ...	1858
Pasio deddf y pysgodfeydd ... Gorphenaf,	1864
Pasio deddf Diwygiad Seneddol i Ysgotland Gorphenaf,	1868
Pasio deddf Cofrestrriad a Theitlau Tiroedd Gorphenaf,	1868
Pasio deddf Gwellhâd Etholiad i'r Cynghorau Dinesig ...	1870
Marwolaeth Robert Chambers, yr awdwr a'r cyhoeddwr enwog ... Mawrth 17eg,	1871
Yr uniad y gwahanol enwadau Presbyteraidd &u gilydd ...	1876
Y Gynghorfa Gyffredinol Bresbyteriaid gyntaf yn Edinburgh ... Gorphenaf,	1877

YSGRAFF: trosglwyddiad—"Ac ysgraff a aeth drosodd i ddwyn trwodd dylwyth y brenin;" 2 Sam. xix. 18. Defnyddir ysgraff etto ar y rhan hono o'r afon. Geilw Josephus hi yn bont o fadau. Cyfeiria y Deg a Thrigain hyn at y dynion, gweision Siba, a gweision Simei, y rhai a helpasant i gario aelodau y teulu brenhinol dros yr afon, a hwy a gyflawnasant y gwasanaeth o gario y brenin drosodd. Hwy a aethant drosodd trwy gasglu ynghyd (ar lan orllewinol yr Iorddonen) dylwyth y brenin, "ac i wneuthur yr hyn oedd dda yn ei olwg ef."

YSGREPAN: codd ydoedd, tebyg i'r eiddo milwr, yn yr hon y cariai teithiwr ei angenrheidiau i'w daith. Dywed Lightfoot mai coden ledr ydoedd; ond rhydd Kitto ar ddeall mai rhawn neu wîan ydyw ei defnydd yn bresennol. Arferir hi hyd y dydd hwn gan y bugeiliaid a'r amaethwyr. Yn yr ysgrapan y dododd Dafydd y ceryg llyfnion: 1 Sam. xvii. 40. Dywed Dr.

Thomson mai o groen mynod geifr y gwneir hwynt; ac nid, fel y dywed Dr. Kitto, o wîan neu rawn.

YSGRIFENU: y gelfyddyd drwy yr hon y trosglwyddir ffeithiau neu ddrychfeddylliau oddi wrth y naill berson i'r llall trwy gyfrwng arwyddion, megys arwyddluniau neu lythrenau. Y syniad a goleddwyd yn fwyaf cyffredinol yw fod ysgrifenu wedi ei arfer a'i ddyegu gyntaf i ddynolryw pan ysgrifennodd Duw y Deg Gorchymyn ar lechi meini; ond y mae distawrwydd yr Ysgrhythyr ar y pwngce yn hytrach yn awgrymu fod celfyddyd mor angenrheidiol yn adnabyddus yn mheli cyn yr amser hwnw, neu y mae yn debygol y buasai yr hanesydd sanctaidd yn chwaneu y dadguddiad anghyffredin a dwyfol hwn at y rhanau ereill o'i hysbysrwydd yn mherthynas i'r ymdrafodaeth ar Fynydd Sinai. Yn nesaf at y ddawn o lefaru (yr hon oedd yn hanfodol i greaduriaid rhesymol), ymddengys mai ysgrifenu oedd y ddawn fwyaf gwasanaethgar a phwysig y gellid ei rhoddi i ddynion; y rhai, o herwydd eu hamgylchiadau, oeddynt dan yr angenheidrwydd o ymrannu ac ymwasgaru dros yr holl ddaear; a chan hyn, o herwydd anghenion eu sefyllfaoedd, oeddynt yn gorfod cario ymdrafodaeth yn mlaen &u gilydd.

Yn yr amserau boreuaf, yr oedd yn rhaid i deuluoedd ymwahanu oddi wrth eu gilydd: yr oedd bywyd bugeiliol yn gofyn llawer iawn o le i'r defaid a'r gwartheg; ac fel y cynnyddai cyfoeth pob teulu, yr oedd yn rhaid i'r lle rhyngddynt fyned yn fwy. Ac oddi wrth yr achosion diball hyn, gorfodid rhyw rai bob blwyddyn i ymfudo i leoedd pellach: Gen. xiii.

Ond hyd yn oed yn oesoedd cyntaf y byd, yr oedd yn angenrheidiol, nid yn unig cadw gwybodaeth am Dduw yn ddihalog, ond yr oedd yn rhaid hefyd cael rhyw ddull i drosglwyddo a derbyn hysbysrwydd oddi wrth y teuluoedd gwasgareddig, o natur mwy sicr nag y gallasai cenadwriaethau mewn geiriau fod byth: ac nid ydyw yn debygol y gadawsid b' ddiwyddiadau oeddynt wedi eu bwriadu i ffeithio ar holl oesoedd y byd i nofio ar ffrwd ansicr traddodiad, pan y galleid, drwy y gelfyddyd o ysgrifenu, eu trosglwyddo, heb chwaneu na lleihâd, i oesoedd diweddf y byd. O'r braid y gellir credu fod y ddawn ryfeddol o ysgrifenu heb ei dysgu i ddynion hyd nes yr oedd y byd wedi ei boblogi yr ail waith.

Cofnodir gweithio mewn haiarn a gwnethuriad offerynnau cerddorol yn Gen. iv. 21, 22; tra na wnseir dim mwy o gyfeiriad, cyn nac ar ol y tymmor hwnw, at wreiddyn neu ddarganfyddiad ysgrifenu nag at wreiddyn iaith ei hun. A ydyw, gan hyn, yn ormod i ni gredu fod Duw, trwy ddadguddiad uniongyrchol, wedi cyfrannu i ddynolryw y ddawn o ysgrifenu? Nid ydyw yn ymddangos yn debyg ddarod i unrhyw berson erioed ddyfeisio egwyddor neu lythrenau, yr hwn nid oedd yn flaenorol wedi clywed am neu wedi gwelw un; a byddai pob cenedl oedd yn feddiannol ar y gelfyddyd bob amser yn profesu ei bod wedi ei derbyn gan yr Arglwydd. Heb ysgrifen, nis galleid trosglwyddo unrhyw hysbysrwydd gyda chywirdeb i genhedloedd pell-enig. Nid oes ond ychydig o bersonau yn ail adrodd peth yn fanwl yn y geiriau yn mha rai yr adroddwyd ef wrthynt; a gall y cyfnewidiad mwyaf dibwys mewn ymadrodd ddyrysu y cwbl, neu lwyrr ddynystrio yr ystyr o hono. Ond nis

gall hyny fod os bydd ysgrifen yn gyfrwng cymmundeby, o blegid y mae yn bossibl i bob peth a hysbyair yn bendant fel hyn gael ei ddeall cystall gan y rhai yr anfonir ef iddynt a chan y rhai a'i hysgrifentant. Nid ydyw Duw byth yn cyflawni gwrthiau yn afreidiol; ond buasai yn rhaid iddo wneuthur hyny os cof ac ymadrodd nifer o ddynion oeddynt yr unig foddion i gadw mewn bod hanes ei ymddygiadau tuag at ddynolryw am dros ddwy fil o flynyddoedd.

Yr oedd o'r pwys mwyaf i hanes manwl gael ei gadw am y greadigaeth, cwymp dyn, y diluw, cymmysgodd yr ieithoedd, a llawer o brophwydoliaethau oeddynt o'r dyddordeb mwyaf i genedlaethau dyfodol. O'r braidd y gallasid cadw hanes oesoedd ac achau y patriarchiaid—mesurau yr arch—y llywodraeth frenhinol gyntaf yn Assyria—hanes Abraham a'i hiliogaeth am 430 o flynyddoedd, yn cynnwys amgylchiadau, cyfnewidiadau, ac ymddiddanion manwl, mewn llawer o wahanol wledydd: o'r braidd, meddwn, y gallasid cadw hanes y pethau hyn yn berffaith trwy draddodiad ymadrodd am ddwy fil o flynyddoedd. Ond a chaniatau fod y gelfyddyd o ysgrifenu wedi ei rhoddi gydag iaith, nid oes un anhawader; ac y mae yn amlwg y cofnodid ac y cedwid felly hanes pob digwyddiad yn fanwl fel y dadguddiwyd ef, neu fel y cymmerodd le.

Nid ydyw yn amhriodol i ni dybied fod yr hanes am y greadigaeth, a'r holl ddigwyddiadau a ddilynasant, fel yr adroddir hwynt yn fyr gan Moses, wedi eu cymmeryd o hen ysgrifeniadau oedd yn mediant yr Israeliaid. Coleddir y syniad hwn gan Calmet. Nid ydyw doniau ysbyrdoliaeth, fel yr eiddo natur, byth yn cael eu rhoddi yn afreidiol. Wedi i Dduw unwaith ddadguddio i'r patriarchiaid yr hyn oedd "yn y dechreuad," nid oedd un angen mwyach am ddadguddiad newydd; a gallai yr hanesydd Hebraidd gasglu o gofnodion blaenorol yr hyn oedd yn ddigon i ddynolryw i'w wybod yn mherthynas i wreiddyn y "pethau a welir."

Yn y bummed bennod o Genesis, dywedir, "Dyma lyfr cenhedlaethau Adda." Pe na buasai ganddynt ddim ond adgofion traddodiadol am "genhedlaethau Adda," wedi eu cadw yn unig trwy drosglwyddiad o'r naill gof i'r llall am fwy na mil o flynyddoedd, buasai yn dra amhriodol cymmhwysu y gair "lyfr" atynt; ac y mae yn ddiagramheu na chwasa i ddefnyddio. Cyfrifir Llyfr Iob yr ysgrif hynaf yn y byd, ac y mae wedi ei ysgrifenu yn furi pryddest. Haera Hales fod Iob yn byw o leiaf ddau gant o flynyddoedd cyn mynediad yr Israeliaid o'r Aipht. Y mae ein cyfieithiad ni o'r Ysgrifthyrau yn pennodi amser Iob yn 1520 c.c.; yr hyn nid yw yn goddef ond yn unig naw mlynedd ar hugain rhwng ei gyfnod ag ymadawiad yr Israeliaid o'r Aipht. Bydded hyny fel y byddo, y mae dadganiadau Iob yn profi fod llythyrenau a llyfrau yn hysbys iddo ef, ac i'w gydwladwyr—y rhai oeddynt genedl hollol wahanol i'r Hebraid. Yn y bedwaredd bennod ar bymtheg o Iob (*adn.* 23, 24), dywedir, "O! nad ysgrifeniid fy ngeiriau yn awr. O! nad argrephid hwynt mewn llyfr. O! nad ysgrifeniid hwynt yn y graig dros byth & phin o haiarn ac & phlwm!" Hefyd, yn *Iob* xxxi. 35, dywedir, "ac ysgrifenu o'm gwrthwynebwr lyfr." Ni allesid defnyddio y cyfryw ymadroddion, ac ni buasai un ystyr iddynt, pe buasai y gelfyddyd o ysgrifenu yn anhysbys; ac nis gallasai fod y fath eiriau a "lyfr" a "phin," pe na buasai y pethau eu hunain yn hanfodi.

Gan hyny, os caniateir fod Llyfr Iob wedi ei ysgrifenu, a bod y cyfryw ymadroddion yn ifynu cyn ymadawiad yr Israeliaid o'r Aipht, y mae yn amlwg oddi wrth yr hanesiaeth gyssegredig fod ysgrifenu, nid yn unig mewn bod cyn i'r ddeddf gael ei rhoddi ar Fynydd Sinai, ond ei fod hefyd yn hysbys yn mhlith llwythau patriarchaidd, heb law plant Israel. Yr oedd yr ysgrifenydd tybiedig, Elihu, mab Barachel y Buziad (*Iob* xxxii. 2), yn disgyn o Nachor, brawd Abraham (*Gen.* xxii. 20, 21); a gallasai fel hyny fod yn feddiannol ar ba gelfyddydau bynag yr oedd teulu Terah wedi eu hetfeddu oddi wrth Noah. Ceir ymadrodd nodedig arall yn *Iob* ix. 25; "A'm dyddiau i sydd gynt na rhedegwr." Cynnwysa hyn drosglwyddiad rheolaidd o wybodaeth o le i le trwy genhadon appwyntiedig; ac er nad ydyw yn ganiatáu angenrheidiol fod y cyfryw bersonau ar bob achlysuron yn cario llythyrau, y mae yn fwy na thebyg fod y dull hwn o drosglwyddo hysbysiaid wedi ei sefydlu mewn gwledydd, lle yr oedd llyfrau, ysgrifbinau, ac ysgrifenu yn adnabyddus.

Cyn rhoddiad y gyfraith gan Dduw i Moses, yr oedd efe wedi gorchymyn ysgrifenu hanes y digwyddiadau pwysig oeddynt wedi cymmeryd lle yn ystod taith yr Israeliaid o'r Aipht i Ganaan; canys yn *Exod.* xvii. 14, dywedir, "a'r Arglywydd a dilywedodd wrth Moses, Ysgrifena hyn mewn llyfr." Hanes gorchfygiad yr Amaleciaid ydyw y peth cyntaf y dywedid iddo gael ei ysgrifenu gan Moses. Ymladdwyd y frwydr hon cyn i'r bobl adael Rephidim (*Exod.* xvii. 13), o ba le yr ymadawsant i anialwch Sinai (*Exod.* xix. 2); gan hyny, ysgrifenydd yr hanes hwnw cyn i'r digwyddiadau ar y mynydd gymmeryd lle. Ysgrifenydd y gyfraith "a bys Duw," tua 1491 o flynyddoedd cyn Crist. Er y pryd hwnw nid oes un amheuaeth gyda golwg ar fodolaeth y gelfyddyd o ysgrifenu. Ysgrifenydd y gorchymynion ar ddwy o lechau ceryg (*Exod.* xxxiv. 1); ond yn ddiwedol ar ol hyny, pan oedd Moses yn eiriol gyda Duw dros yr eilunaddolwyr pechadurus, efe a ddywed, "Dileia fy; attolwg, allan o'th lyfr a ysgrifenaist;" *Exod.* xxxii. 32. Pe buasai ysgrifenu mewn llythyrenau yr egwyddor wedi ei gwelad gan Moses am y waith gyntaf ar y "llechau o geryg," nis gallasai gael oddi wrth y rhai hyn y dychymyg lleiaf am lyfr—yr hwn beth sydd gyfansoddedig o ddalenau neu roliau, ac am yr hwn ni allasai y ceryg neu y llechau roddi iddo un drychfeddwl.

Yn mhen deugain mlynedd ar ol rhoddiad y ddeddf, cymmerodd yr Israeliaid feddiant o wlad Canaan, lle yr oedd y "dinasoedd yn gaerog ac yn fawrion iawn;" *Num.* xiii. 28. Yn mhlith lleoedd ereill a orchfygwyd, yr oedd un dref a elwid ganddynt yn Debir; ond enw gwreiddiol yr hon oedd Ciriath-sepher, sef dinas y lyfrau, neu Ciriath-sannah, sef dinas llythyrenau; *Ios.* xv. 49; *Barn.* i. 11. Nis gallasai y Canaanaid ennill eu gwybodaeth o llythyrenau neu o lyfrau oddi wrth yr Hebraid, & pha rai yr oeddynt yn hollol anghydnabyddus neu mewn rhyfel; ac am hyny rhaid eu bod wedi ei chael o ffynnonellau eraill. Gan fod y Canaanaid yn disgyn o Ganaan, mab Ham, y mae yn debygol eu bod wedi cadw a diwyllio yr un celfyddydau a gyddorion ag a gariwyd gan Misraim, mab arall Ham, i'r Aipht: *Gen.* x. 6. Crybwyllir am "lyfr yr uniawn" (*Ios.* x. 13) gan Iosuah; ond pa un ai fel cronicle o ddigwyddiadau yr amser a aeth heibio, ynte yr amser presennol, ni wyddys yn sicr.

Rhaid fod Moses, yr hwn oedd "ddysgedig yn holl ddoethineb yr Aiphtiaid" (*Act.* vii. 22), yn dra chydabyddus â llyfrau ac âg ysgrifenu; canys yr oedd y genedl hono, pan aned ef, wedi cyrhaedd gradd uchel mewn gwareiddiad. Pan ddangosyddodd Dr. Young yr allwedd, drwy yr hwn y gellir deall ystyr yr arwyddluniau dirgelaid, cafwyd allan fod yr Aipht, o'r cyfnod boreuaf, yn meddu gwybodaeth am ysgrifenu. Heb dderbyn y dyddiad pell a roddir gan rai amserdydwyr, yr hwn sydd yn pennodi dechreuad y teyrnach brenhinol cyntaf yno mor bell yn ol a 5867 c. c., nis gallwn lai na meddwl fod yr amserfyddiaeth a fabwysiadwyd gan Usher yn rhy fyr i gynnwys llawer o'r digwyddiadau ysgrifthyrol. Nid ydyw amserfyddiaeth yn ddim amgen na mater o opiniwn, wedi ei seilio ar hysbysiadau a geir o amrywiol ffynnonellau. Nid ydyw yn erthygl o ffydd; gan hyny, gellir ei newid a'i gwella yn unol â ffeithiau sicr a thystiolaethau y gellir ymddibynu arnynt.

Dywed Hales, gan ddilyn Josephus, fod Menes, brenin cyntaf y teyrnach Aiphtiaidd cyntaf, wedi dechreu ei deyrnasiad yn y flwyddyn 2412 c. c. Ond yr oedd yr Aipht wedi cael ei llywodraethu gan ollyniaeth o offeiriad am amser maith cyn ei esgyniad ef i'r orsedd; ac yn eu dwyflywiaeth ystyriant mai Thoth neu Hermes, un o'u duwiau, oedd dyfeisydd llythyrenau. Ni ddaru i'r Aiphtiaid erioed briodoli dechreuad y gelfyddyd o ysgrifenu i ddyinion.

Arferid tair math o ysgrifen yn yr Aipht:—laf, Yr arwyddlunol, neu y llythyrenau cyssegr-edig. 2il, Yr offeiriadol, yr hon oedd yn fath o ysgrifen dalfyredig. 3ydd, Yr ysgrifen boblogaidd, yr hon oedd mewn arferiad cyffredin. Haera Leipsius fod yr Aiphtiaid yn defnyddio dwy ganghen-iaith yn eu hymydddanion cyffredin, y rhai oeddynt yn hollol wahanol i'w gilydd; sef, y glasurol neu offeiriadol, a'r boblogaidd. Ysgrifenedig y flafenaf bob amser mewn llythyrenau cyssegr-edig ac arwyddlunol; tra yr ysgrifenedig y llall yn y llythyrenau poblogaidd. Tybia Wilkinson mai yr arwyddlunol oedd yr unig ddull o ysgrifenu yn yr amserau mwyaf hynafol; etto, addefa fod yr offeiriadol yn cael ei defnyddio yn yr hen oesoedd. Ond os ydyw darganfyddiad M. Prisse yn gywir, o *papyrus* y dywedir ei fod wedi ei ysgrifenu yn nheyrnasiad brenin, oedd hyd hyny yn anhysbys, yn y teyrnach Memphaidd cyntaf, ac mewn llythyrenau offeiriadol, ceir ei bod yn llawn mor hen a'r math arwyddlunol.

Os na cheir ysgrifen cyffredin (canys ni ellid rhoddi llythyrenau cyffredin ar gofadeilladau neu feddrodau, y rhai oeddynt gysssegr-edig) hyd o ddentu y flwyddyn 600 c. c., nid ydyw yr amgylchiad hwn yn profi fod y cyfryw ddull o ysgrifenu yn anhysbys yn yr amserau boreuaf; canys y mae yn amlwg, oddi wrth yr hanes am gladdedigaeth Iacob (*Gen.* i. 9), ac oddi wrth Gân Moses (*Exod.* xv. 1, a xiv. 26), fod gwyr meirch yn rhan o fyddin yr Aipht; er hyny, nid oes ond enghraifft o ddyn ar gefn ceffyl yn mysg yr amrywiaeth mawr o gerffuniau yn gosod allan eu harferion a'u defodau. Gellir casglu oddi wrth y darluniau o'r dull y dygid y treialon yn mlaen o flaen y barnwyr fod yr Aiphtiaid yn ysgrifenu pob peth i lawr yn y modd mwyaf manwl. Yr oedd yn eu plith ysgrifenyddion brenhinol ac offeiriadol; ond rhaid fod graddau gwahanol yn cael eu defnyddio gan ddoesbarthiadau ereill, gan fod yr achwynydd yn eu llys-

oedd cyfreithiol bob amser yn adrodd ei achos mewn ysgrifen, a'r diffynydd yn ei ateb hefyd mewn ysgrifen. Gellir casglu oddi wrth yr amgylchiad hwn, pe na byddai un arall, fod rhyw ysgrifen gyffredin boblogaidd yn bod i'r cyfryw ddybenion, heb law yr ysgrifen arwyddlunol gysssegr-edig, neu yr ysgrifen offeiriadol. Yn y darluniau sydd yn gosod allan y farn ar ol angeu, y mae Thoth, yr hwn a elwir "Ysgrifenydd Cyfiawnder," bob amser yn cael ei ddarlunio gyda'i lech, a'i ddull pan ar ddechreu ysgrifenu.

Ni wnelid nemawr yn yr Aipht heb ysgrifen. Defnyddid ysgrifenyddion ar bob achlysur, pa un bynag ai i benderfynnu cwestiynau cyhoeddus ynte neillduol; ac ni wneid bargaen o bwys heb ddangosiad ysgrifenedig o honi. Ar feddrod, y dywedir ei fod wedi ei adeiladu o ddeutun yr amser y gwnaed y pyramidau, gwelir darlun o oruchwyliwr yn rhoddi cyfrif o nifer gwartheg a defaid ei feistr. Nis gallai yr ysgrifenydd a'r goruchwylwyr, y rhai a ddefnyddid mewn cinglawson teuluaid, trosglwyddiad tir, ac amaethyddiaeth, ddefnyddio y llythyrenau cyssegr-edig yn eu hymdraffodaeth; a phe buasant yn eu defnyddio, nis gallasai y bobl yn gyffredinol eu deall. Gan hyny, gellir casglu mai yr ysgrifen gyffredin oedd yr un a ddefnyddid gan y bobl yn eu holl ymdraffodaethau a'u gilydd.

Addefir yn gyffredinol mai o Phoenicia y dygwyd llythyrenau i Ewrop gyntaf, a'u bod wedi eu dwyn oddi yno gan Cadmus i Groeg, tua phymtheg cant o flynyddoedd cyn Crist:—yr hwn amser sydd yn digwydd ar yr un pryd a'r deunawfed teyrnach Aiphtiaidd. Ond er nad oes neb yn mron yn gwadu mai dyma fel y daeth llythyrenau yr egwyddor i Ewrop, nid ydyw hyn yn profi mai y Phoeniciaid oedd dyfeiswyr ysgrifen. Meddiannwyd Phoenicia gan y bobl hyny yn gynnar ar ol y diluw; ac os oedd y patriarch a'i feibion yn meddu gwybodaeth o lythyrenau, y mae yn ddiarnheuw y byddai i'w hiliogaeth gadw y cofadwriaeth a'r arferiad o'r cyfryw gymmunrodd amhrisiaidwy—yr hyn a drosglwyddid gan eu trefedigaeth i Groeg ac Affrica. Yn y Byd Newydd, cafwyd nad oedd gan y Peruaid un gyfundrefn o ysgrifenu, er fod y Mexiciaid wedi gwneuthur cynnydd mawr mewn paentdyddiaeth arwyddlunol.

Arferai y Semitiaid dori llythyrenau â chŷn ar briddfeini. Ceir enghreifftiau nodedig o hyn yn mhlith hen briddfeini Ninesef a Babilon. Crybwylla Pliny fod priddfeini, gydag ysgrifeniadau arnynt, yn cael eu defnyddio i wneyd sylwadau seryddol gan y Babiloniaid. Nid oes, modd bynag, un prawf iddynt erioed gael eu defnyddio gan yr Hebraid; y rhai yn dra boreu a arferent y dull mwy anhawdd, ond mwy parhaol, o ysgrifenu ar geryg (*Exod.* xxiv. 12; xxxi. 18; xxxii. 15; xxxiv. 1, 28; *Deut.* x. 1; xxvii. 1; *Ios.* viii. 32), ar y rhai y torid llythyrenau gyd âg offeryn haiarn (*Iob* xix. 24; *Ier.* xvii. 1). Yr oeddynt hefyd yn gydnabyddus â'r gelfyddyd o gerffo ar fettel (*Exod.* xxviii. 36) a gemau: *Exod.* xxviii. 9. Defnyddid coed ar rai achlysuron (*Num.* xvii. 3), a chrybwyllir am ystyllod bocis i ysgrifenu arnynt yn 2 *Esdr.* xiv. 24. Tybir fod y plwm, at yr hwn y cyfeirir yn *Iob* xix. 24, yn cael ei dywallt pan yn doddedig i'r tyllau a wnelid yn y gareg gyda chŷn o ddur, mewn trefn i'w gwneuthur yn barhaol; ond nid yw yn ymddangos iddo erioed gael ei ddefnyddio gan yr Hebraid fel defnydd i ysgrifenu arno. Ysgrifenedig pob hysbysrwydd y bwriedid iddo

fod yn barhaol ar lechau o bres [1 *Macc.* viii. 22; xiv. 27]; ond oddi wrth y dull yn yr hwn y crybwyllir hwynt, y mae yn eglur mai eithriad fyddai iddynt gael eu defnyddio. Y mae yn dra thebygol mai y defnydd hynaf, yn gystal a'r mwyafrwyd cyffredin, a arferid gan yr Hebraid i ysgrifenu arno oedd croen wedi ei barotoi at hynny mewn rhyw ddull neu gilydd. Yr ydym yn gwybod fod yr Hebraid yn arfer trin crwyn (*Exod.* xxv. 5; *Lev.* xiii. 48); a dychon eu bod wedi cael gwybodaeth am y galfyddid gan yr Aiphtiaid, yn mysg pa rai yr oedd hyn wedi cyrhaedd gryn berffeithrwydd. Yn hysg pethau eraill, dychon fod yr Hebraid wedi benthyca y defnyddiad o bapur (*papyrus*) oddi wrth yr Aiphtiaid; ond nid oes genym un prawf sicr o hyn. Yr unig gyfeiriad yn y Beibl at y defnyddiad o bapur ydyw yn 2 *Ioan* 12. Yn *Josephus* [*Hyn.*, iii. 11, *adr.* 6] dywedir fod y prawf o odineb wedi ei wneuthur trwy ysgrifenu enw Duw ar groen: a chymmerodd y deg a thrigain o wfr a anfonwyd at Ptolemy o Ierusalem gan yr archoffeiriad Eleazar, i gyfieithu y gyfraith i'r Groeg, gyda hwynt grwyn, ar y rhai yr ysgrifenydd y gyfraith mewn llythyrenau euraidd [*Hyn.*, xii. 2, *adr.* 10]. Ysgrifenid y cofnodion Persaidd hynaf ar grwyn; ac ymddengys mai crwyn a ddefnyddid y rhan amlaf gan y Semitiaid, os nad oeddynt yn neillduol iddynt. Defnyddid memrnw i ysgrifenu Pum Llyfr Moses arno yn amser *Josephus*. Un o'r darpariaethau yn y *Talmud* oedd, fod i'r gyfraith gael ei hysgrifenu ar grwyn anifeiliaid glân, dof neu wylt, neu hyd yn oed adar glân. Ffurfid y crwyn, wedi ysgrifenu arnynt, yn rholiau (*Salm* xl. 8: *cyymmh.* *Esa.* xxxiv. 4; *Ier.* xxxvi. 14; *Ezra* ii. 9; *Zech.* v. 1): a rholid hwynt ar un neu ddau o rholiau, a rhwymid hwynt âg edaf, penau yr hwn a sélid: *Esa.* xxix. 11; *Dan.* xii. 4; *Dad.* v. 1, &c. O herwydd hyn, defnyddir y geiriau "plygu" (*Esa.* xxxiv. 4; *Dad.* vi. 14), a "lledu" (2 *Bren.* xix. 14; *Luc* iv. 17), am gan ac agor llyfr. Yn gyffredinol, ysgrifenid y rholiau ar un tu yn unig, ond dywedir eu bod wedi eu hysgrifenu ar y ddau du yn *Ezra* ii. 9, a *Dad.* v. 1. Gelwid y cās, yn yr hwn y cedwid y rholiau, yn *teuchos*. Ond heb law crwyn, y rhai a ddefnyddid i'r mathau mwyafrwyd barhaol o ysgrifenu, defnyddid argraph-lechi (*Luc* i. 63), wedi eu gorchuddio a chwyr, i bob dybenion cyffredin. Cyssylltid amryw o'r rhai hyn wrth eu gilydd, a ffurfient gyfrolau. Ysgrifenid arnynt gyda phin blaenllym (*Iob* xix. 24)—weithiau o hatarn: *Salm* xlv. 2; *Ier.* viii. 8; xvii. 1. I sylweddau caletach, defnyddid cyn (*Exod.* xxxii. 4; *Esa.* viii. 1): a gelwid y pwynt caled "ewin o adamant"; *Ier.* xvii. 1. Ar femrwn neu groen, defnyddid corsen i ysgrifenu (3 *Ioan* 13); ac yn ol rhai, nid oedd y gyfraith i'w hysgrifenu a dim arall. Yr oedd yr ingo (*Ier.* xxxvi. 18), yn llythyrenol, yn "ddu" (2 *Cor.* iii. 3; 2 *Ioan* 12; 3 *Ioan* 13); a cherid ef mewn corn, yr hwn a grogid wrth y gwregys (*Ezra* ix. 2, 3)—fel y gwneir yn y dyddiau hyn yn y dwyrain.

YSGRIFEN-LAW. Tybia rhai mai y ddeddf foesol a olygir wrth yr "ysgrifen-law," yr hon a ysgrifenyddid a bys Duw ar y llechi, a'r hon oedd yn ein herlyn, ac yn ein dal yn euog. Haera eraill mai y ddeddf seremonïol oedd y ddeddf "mewn ordeiniadau." Dywed Calvin mai yr "ysgrifen-law" oedd "ordeiniadau" y ddeddf seremonïol, fel yr oeddynt yn gydnabyddiaeth o ddyled dyn i'r holl ddeddf. Yr oedd pob defodau—y golch-

iadau, a'r aberthau, &c.—yn cyfeirio at euogrydd dyn; neu yn ddyleb (*bill*) yn erbyn dyn, yn cyhoeddi ei euogrydd, ac yn deffro ynddo ymwybyddiaeth o hono. Ond trwy farwolaeth Crist, y mae yr euogrydd yn cael ei ddileu, ac y mae y *bill*, neu y defodau oeddynt yn ei gydnabod, yn cael ei ddileu. Nid oes gan y ddeddf allu condemnol mwy yn erbyn y credadyn, o blegid y mae cyflawnder Crist yn gyflawnder iddo ef.

YSGRIFENYDDION. Y mae y sefyllfa dra phwysig a feddiennir gan yr ysgrifenyddion yn hanasiaeth yr efengyl yn ddigon ynddo ei hun i wneuthur gwybodaeth o'u bywyd a'u haddysg yn hanfodol angenrheidiol er iawn ddeall gwaith yr Arglwydd Iesu. Trwy eu dylanwad hwy, i raddau helaeth, yr oedd ffurf diweddf Iuddeuaiaeth wedi ei gyfansoddi. Trwyddynt hwy cyhoeddwyd "athrawiaeth newydd," o'r fath ag ydoedd. Yr oeddynt yn ddangosiad llawer cywirach o fywyd y genedl nag yr oedd yr offeiriaid na'r Lefiaid. Ar y llaw arall, rhaid i ni wybod pa beth oeddynt mewn trefn i ddeall y gwahaniaeth rhwng eu geiriau a'u gweithred-oedd hwy a'r eiddo ein Harglwydd. Ar y llaw arall, rhaid i ni beidio anghofo i ffaith eu bod mewn rhai pethau, o angenrheidrwydd, yn debyg i'w gilydd: Er mor groes oedd ei addysg ef, o ran ei hegwyddorion hanfodol, i'r eiddynt hwy, etto yr oedd efe, yn ngolwg dynion, fel un o'u hurdd—yn Ysgrifenydd yn mysg yr ysgrifenyddion, ac yn Rabbi yn mysg y rabbiniaid.

Gyda golwg ar eu henw, gellir sylwi fod tri o ystyron yn cael eu cyssylltu a'r ferf *saphar*, gwreiddyn y gair *sopherim*—1. ysgrifenu; 2. gosod mewn trefn; 3. cyfrif. Defnyddwyd pob un o'r rhai hyn fel eglurhad ar y gair. Gelwid y *sopherim*: felly, o herwydd eu bod yn ysgrifenu y gyfraith allan, neu o herwydd eu bod yn dosbarthu ac yn trefnu ei gorchymynion hi, neu o herwydd eu bod yn cyfrif gyda manylrydd mawr bob adran a llythyren a gynnwysid ynddi. Yr oedd traddodiadau yr ysgrifenyddion, y rhai a ymfrostient yn eu gorchesion eu hunain, yn ffafriol i'r olaf o'r ystyron hyn. Yr ail ydyw y mwyafrwyd weddodol a'r dyledswyddau milwrol cyssylltiedig a'r gair yn amserau boreauf eu hanes. Barna y rhan fwyaf o'r ysgolheigion Hebraidd mai y cyntaf ydyw ei wir ystyr. Y mae y gair Groeg cyfystyr yn attebi'r gair a darddodd o hono, yn hytrach nag i'w ystyr gwreiddiol. Yr oedd ysgrifenydd llywodraeth Groeg, nid yn unig yn ysgrifenydd, ond yn geidwad ac yn gofrestrwydd yr ysgrifeniadau cyhoeddus: *Act.* xix. 35. Yr un modd yr oedd ysgrifenyddion Ierusalem yn geidwaid ac yn esbonwyr yr ysgrifeniadau ar ba rai yr oedd gwladlywiaeth y genedl yn gorphwysa. Ceir geiriau eraill a gymmhwya'r at yr un dosbarth yn y Testament Newydd. Defnyddir "cyfieithwyr" yn *Mat.* xxii. 35; *Luc* vii. 30; x. 25; xiv. 3: a "doctoriaid y gyfraith" yn *Luc* v. 17; *Act.* v. 34. Ymddengys mai y gair *ysgrifenydd* ydyw y mwyafrwyd cyffredin.

Dychon fod yr enw *Ciriath-Sepher* (yn ol y Deg a Thrigain, "ysgrifenydd y ddinas": *Ios.* xv. 15; *Barn.* i. 12) yn dal cyssylltiad a rhyw ddefnydd boreuol o'r teitl. Yn Nghân Deborah (*Barn.* v. 14), ymddengys fod y gair yn cyfeirio at ddyledswyddau milwraidd. "Pin yr ysgrifenydd," y mae yn debyg, ydoedd y wialen, neu y deyrnwialen, a ddefnyddid gan y llywydd pan yr rhifo neu yn arwain ei filwyr. Ymddengys

y teitl yn fwy eglur yn hanes boreuol y frenhiniaeth. Crybwyllir tri o ddynion fel yn cyflawni a swydd o ysgrifenydd yn olynol dan Dafydd a Solomon: 2 Sam. viii. 17; xx. 25; 1 Bren. iv. 3. Ni ddywedir wrthym pa ddyledawyddau a gylawnid ganddynt; ond y mae y lle uchel a roddir iddynt, ochr yn ochr gyda'r archoffeiriad a chadben y llu, yn cynnwys eu bod yn meddu awdurdod ac anrhydedd. Gellir tybied mai ysgrifenyddion y brenin oeddynt, ac mai hwy fyddent yn ysgrifenu ei lythrau, yn cyfansoddi ei ddedfrydan, yn arolygu ei gyllid (cymmharer gwaith yr ysgrifenydd dan Ioa, yn 2 Bren. xii. 12). Mewn tymmor diweddarach, cyssylltir y gair drachefn â'r weithred o rifo gallu milwraidd y wlad: *Ier.* lii. 25; *Esa.* xxxiii. 18. Pa fodd bynag, dechreuodd cyssylltiadau eraill ymgasglu o'i amgylch o ddeutu yr un amser. Arweiniodd sêl Hezechiah ef i gefnogi corph o ysgrifenyddion—gwaith pa rai oedd adysgrifenu hen gofnodion, neu ysgrifenu yr hyn oedd wedi ei drosglwyddo i lawr â'r genau: *Diar.* xxv. 1. Gan hyny, i'r tymmor hwn y perthyn pwysigrwydd newydd y teitl. Nid ydyw mwyach yn dynodi swyddog yn unig yn llys y brenin, ond dosbarth o bobl—astudwyr, ac esbonwyr y gyfraith, y rhai a ymfroestent yn eu doethineb: *Ier.* viii. 8.

Rhododd deng mlynedd a thrigain y caethiwed ogoniant newydd i'r enw. Gellir tybied fod yr alltudiaid yn awyddus uwch law pob peth i gadw y llyfrau cysegredig, y cyfreithiau, yr hymnau, a phrophwydoliaethau yr amser a aeth heibio. Gwybod pa beth oedd yn werth ei gadw, adysgrifenu yr hen ysgrifeniadau Hebraeg yn gwir, pan yr oedd iaith lafaredig y bobl yn pasio i'r Aramaeg, ac egluro yr hyn oedd yn anhawdd a thywyll—dyma yr hyn a ofynid gan anghenion yr oes hono. Gelwid y dyn a allai wneyd hyn yn "Ezra yr Ysgrifenydd," gan fod ei ddyledawyddau offeiriadol wedi eu tafu i'r cysgod gan y swydd o ysgrifenydd. Rhydd *Ezra* vii. 10, ddisgrifiad o ddyledawyddau uchaf y swydd newydd. Y mae yr ysgrifenydd "i geisio cyfraith yr Arglwydd, ac i'w gwneuthur, ac i ddysgu yn Israel ddeddfau a barnediogaethau." Hyn, yn llawer mwy na'i offeiriadaeth, oedd gwir ogoniant Ezra. Yn ngolwg hyd yn oed brenin Persia, yr oedd efe yn "ysgrifenydd deddf Duw y nefoedd;" *adn.* 12. Cynnorthwyd ef yn ei waith gan eraill—yn benaf gan Lefaiad. Yr oeddynt yn darllen ac yn egluro y gyfraith yn gyhoeddus, ac hwyrach eu bod hefyd yn ei chyfieithu o'r Hebraeg—yr hon oedd eisoes yn mron wedi myned allan o arferiad, i Aramaeg y bobl: *Neh.* viii. 8—13.

Nid oes genym ond ychydig o hanes yr amser a ddilynodd. Daeth swydd yr ysgrifenyddion yn fwy i'r amlwg yn barhaus. Ceir olion o'u gwaith a'u dylanwad yn y llyfrau canonaidd mwyaf diweddar. Cydnabyddid hwynt eisoes fel "meistriaid y gynnulleidf," yn gweithredu dan "un bugail," ac yn meddu rhyw gymmaint o fywyd corphoriaethol: *Preg.* xii. 11. Fel y cyfryw, hwy a oesodasant eu bryd yn sefydlu i amddiffyn y gyfraith a'r prophwydi, ac i gau oddi wrth bob cydraddoldeb â hwynt y "llyfrau lawer," ar y rhai "nid oes dyben;" *Preg.* xii. 12. Ymddangosent fel dosbarth ar wahân—"tylwyth yr ysgrifenyddion"—gyda lle neillduol i breswyllo ynddo: 1 *Cron.* ii. 55. Casglent, fel yn nau lyfr y Cronicle, grynodeb o hanesion helaethach: 1 *Cron.* xxix. 29; 2 *Cron.* ix. 29. Dengys y digwyddiad o'r gair *midrauth*

("histori—ymyl y ddalen, 'esboniad"—y prophwyd Ido"), a ddaeth wedi hyny mor nodedig, yn 2 *Cron.* xiii. 22, fod y gwaith o esbonio ac egluro yr Ysgrifthyrau wedi dechreu yr amser hwnw.

Yn awr, ni a sylwn ar ddadbylgriad athrawiaeth yr ysgrifenyddion. Ffaith neillduol gyda golwg ar ysgrifenyddion y tymmor hwn ydyw, nad oes genym, gyda'r eithriad o Ezra a Sadoc, gofnodion o'u henwau. Anrhydeddodd oes ddiweddarach hwynt gyda'u gilydd fel dynion y Synagog Fawr, gwir olunwyr y prophwydi; ond y mae y dynion eu hunain, trwy offeryndiaeth pa rai yr ysgrifenydd Ysgrifthyrau yr Hen Testament yn eu llythrenau presennol, yn aros yn anhysbys i ni. Ni wnaethpwyd erioed, hwyrach, waith mor bwysig mewn dull mor ddistaw. Credir eu bod wedi gwneyd felly yn fwriadol. Unig amcan yr ysgrifenyddion boreuol hyny oedd meithrin parch i'r gyfraith, gan ei gwneyd yn rheol bywyd ac ymarweddaiad y genedl. Nid ysgrifenasant ddim o'u heiddo eu hunain, rhag i eiriau llai teilwng gael eu hystyried yn gydradd âg oraclau Duw. Os oedd eisieu esboniad, nid oedd i gael ei roddi ond â'r genau yn unig. Nid oedd un gorchymyn i'w ystyried fel yn gorphwys ar eu hawurdod hwy. Treulient eu hamser i adrodd, darllen (fel yn *Neh.* viii. 8), ac i astudio y testyn yn fanwl; a goesodasant i lawr reolau i'w ysgrifenu gyda'r manylrwydd mwyaf.

Priodolir dywediad i Simon y Cyflawn (300—290 c.c.), yr olaf o olyniaeth gwyr y Synagog Fawr, yr hwn sydd yn cynnwys yr egwyddor ar yr hon yr oeddynt wedi gweithredu, ac yn ein galluogi i olrhain y cam nesaf yn nghynnydd eu cyfundrefn. "Y mae ein tadan," ebe fe, wedi dysgu i ni dri pheth; sef, bod yn ochelgar wrth farnu, dysgu llawer o ysgolheigion, a gwneyd clawdd o amgylch y gyfraith." Ewyllysient wneuthur cyfraith Moses yn rheol bywyd i'r holl genedl, ac i bob dyn ar ei ben ei hun. Ond o angenrheidrwyd, y mae pob cyfraith o'r fath, pob *code* anffurfiol a hanner rheolaidd, yn codi cwestiynau y rhai nid ydyw yn eu penderfynu. Y mae amgylchiadau yn newid, tra y mae y gyfraith yn aros yr un. Y mae achosion yn digwydd yn nghanol amrywiaeth diderfyn bywyd nad ydyw hi wedi gwneyd darpariaeth ar eu cyfer. Buasai cyfreithiwr Rhufeinaidd neu Roegaidd yn ymwneyd â'r rhai hyn ar egwyddorion y tu allan i orchymynion y gyfraith. Iddo ef, safent oll ar yr un tir—yr oeddynt oll mor ddwyfol a'u gilydd. Yr oedd yn rhaid i bob achos gael ei benderfynu drwy eu hawurdod hwy.

Dangosodd y canlyniad fod eu hymlyniad cryf wrth y llythren yn hyn, fel mewn amgylchiadau eraill, wedi bod yn ddinstriol i'r parch oddi ar yr hwn y cododd. Yn raddot, aeth yr ysgrifenyddion i goleddu syniadau y buasai cynrhychiolwyr boreuol yr urdd yn cilio oddi wrthynt gyda dychryn. Ffuriasant eu dedfrydau ar wahanol byngciau yn gyfundrefn ddyrus o reolau newyddion i benderfynu ammheuan cydwybod. Gan fod y rheolau newyddion, y rhai etto a drosglwyddid â'r genau, yn fwy cyfaddas i amgylchiadau bywyd dynion na'r hen rai, daethant yn ymarferol i gymmeryd eu lle. Anrhydeddid "geiriau yr ysgrifenyddion" (y rhai erbyn hyn a ddefnyddiwyd yn gyffredin i ddynodi y dedfrydau hyn) uwch law y gyfraith. Yr oedd yn fwy o bechod troseddu yn eu herbyn hwynt nag yn erbyn y gyfraith. Edrychid arnynt hwy fel gwin, tra yr edrychid ar orchymynion y

gyfraith fel dwfr. Yna dechreuasant dddidymu gorchymynion Duw er mwyn eu traddodiadau eu hunain. Defnyddiasant amheuron cydwybod fel rhyw ddyfeisiau dichellgar i ochelyr y dyledswyddau egluraf, gan hōni hawl i ymryd â chydwybodan dynion: *Mat. xv. 1-6*. Nid yn unig anghofiasant y berthynas oedd rhwng gorchymynion moesol a gorchymynion seremonïol, ond rhoisant y naill yn hollol yn lle y llall.

Ceir hanes llawn o ddadblygiad y tueddiadau hyn dan y gair TALMUD. Yma, digon yw sylwi pa fodd yr oedd addysg yr ysgrifenyddion yn amser ein Harglwydd yn arwain i'r canlyniad hwn. Eu gwaith cyntaf oedd adrodd dedfrydau rabbiniaid blaenorol. Y rhai hyn oeddnt yr *Halachoth*; sef, gorchymynion rhwyngedig ar y gydwytbod. Fel y lliosogent, byddai raid eu casglu ynghyd, a'u gwneuthur yn ddoesbarthiadau. Tyfodd cyfundrefn (*code*) newydd arall, — y *Mishna*—allan o honnynt, i ddyfod yn ei thro yn destyn cwestiynau ac esboniadau newydd. O'r diwedd, cymmerodd ysbryd yr esbonwyr fwy o ryddid. Yna dygwyd i mewn hanesynau yr ysgolion, neu lysoedd y gyfraith, dyweddiadau rabiniaid, a chwedlau Iuddeiwidd (*Tit. i. 14*), gyda neu heb fod un berthynas rhyngddynt a'r cyd-destyn, a llanwyd i fyny feaur Gosodiadau y Gyfraith Rabinaidd gan y *Gemara* gyda'u gilydd, fel yr ystyrir fod y *Talmud* (addysg), yn cynnwys "athrawiaeth a dysgeidiaeth angenrheidiol" pob Iuddeu dysgedig.

Ochr yn ochr gyda hyn, yr oedd dadblygiad mewn cyfeiriad arall. Nid fel cyfundrefn o gyfrithiaid yn unig yr astudid y llyfrau cyssegredig. Perthynai y gorchwyl o chwilio i'w hystyr o'r dechreu i'r awydd o ysgrifenydd. Credai yr ysgrifenyddion fod yr hwn a'i chwiliai hwynt felly yn gwbl sicr o fywyd tragywyddol: *Ioan v. 39*. Ond yma hefyd, awgrymai y llyfrau feddyliau, nas gellid trwy resymeg eu tynu o honnynt. Deuai dynion atynt gyda chredosau newyddion (newydd o ran eu ffurf, os nad o ran eu hanfod); a chan nad oeddnt yn cael un sail iddynt mewn esboniad llythrenol, gorfodwyd hwynt i'w hesbonio mewn dull hollol wrthlythrenol. Ymddengys ffirwyth yr ymdrech hwn i gael yr hyn nad oedd ynddynt yn y *Midrashim* (ymchwiliadau) ar amrywiol lyfrau yr Hen Destament. Y gweithrediad neu y modd drwy yr hwn y ceid allan yr ystyr moesol neu gyfriniol, a elwid *Hagada* (dywediad, opin-iwn). Y mae'n amlwg nad oedd un terfyn penodol i'r cyfryw weithrediad. Yna daeth yn ddiareb, na ddylai un dyn dreulio un diwrnod yn Beth-ham—*Midrash* ('tŷ yr esboniwr') heb gael rhyw oleuni newydd. Ond yr oedd gradd uwch hyd yn oed na'r *Hagada*. Cyraeddodd yr ysgol esboniadol gyfriniol i'w phwynt uchaf yn y *Kabbala*; sef, yr athrawiaeth a dderbynid. Daeth pob llythren, pob rhif, yn llawn o ddirgelion, a rhoddent yr esboniad mwyaf dychymyngol ac annaturiol arnynt.

Fel y dywedwyd, aeth enwau yr ysgrifenyddion boreuol heibio heb eu cofnodi. Ymddengys mai Simon yr Uniawn (o ddeutu 300—290 c. c.) oedd yr olaf o wŷr y Synagow Fawr, ac ystyrir ef fel dechreuwr cyfnod newydd. Cymmerwyd rhan arbenig gan y personau hynod a ddilynasant—Antigonus o Socho, Sadoc, Boothos—yn y gwrthwynebiad a ddangoswyd i'r gyfundrefn draddodiadol a ffynai ar y pryd. [Gwel SADUCEAID.] Modd bynag, ni bu erioed ond lleiafrif bychan yn ymlynu wrth ddaliadau y Saduce-

aid. Yr oeddnt yn tueddu, drwy eu bod yn sefyll dros ddigonolrwydd llythrenn y gyfraith, hyd yn oed i ddinystrio galwedigaeth ysgrifenydd, a'r dosbarth oedd, fel y cyfryw, yn perthyn i blaid eu gwrthwynebwyr. Cyasylltid y geiriau 'ysgrifenyddion' a 'Phariseaid' ynghyd trwy rinwedd y berthynas agos oedd rhyngddynt: *Luc. v. 30*. [Gwel PHARISEAID.] O fewn y blaid hono yr oedd graddau ac is-ddosbarthiadau; ac mewn trefn i ddeall eu perthynas a'u gilydd yn amser ein Harglwydd, neu eu cyasylltid a'i fywyd a'i addysg, rhaid i ni edrych yn ol at yr hyn a wyddys am y pum cwpl o ddysgawdwr, y rhai oeddnt yn cynrychioli yr olyniath ysgrifenyddol. Pa ham yr enwir dau, a dim ond dau, yn mhob achos, nis gallwn ond dyfalu yn unig. Ond nid ydyw y traddodiad rabinaidd, fod un bob amser yn *Nasi* neu Lywydd y Sanhedrim fel cyngor, a'r llall yn *Ab-beth-din* (Tad Tŷ Barn), yn llywyddu yn y llys uchaf, neu yn y Sanhedrim, pan y byddai yn eistedd fel y cyfryw, yn annhebyg o fod yn gywir.

Y ddau enw sydd yn sefyll yn mlaenaf mewn trefn ydynt Ioses fab Ioezer, offeiriad, ac Ioses fab Iochnan, y rhai oeddnt yn byw o ddeutu 140—130 c. c. Dengys yr addysg a briodolir iddynt hwy duedd at fwy o fanlyrwydd gyda'r holl reolau cyssylltiedig a haliogid seremonïol. Dichon mai eu dymuniad i ysgaru eu hunain a'u dysgyblion oddi wrth bob achlysuron o haliogid a barodd i'r enw *Phariseaid* gael ei ddefnyddio gyntaf. Yr oedd yr ymdrechfa ddewr a brenhinoedd Syria wedi troi yn benaf ar gwestiynau o'r natur yma; a dymuniad y ddau ddysgawdwr oedd paratoi y bobl erbyn unrhyw ymdrechfa ddyfodol trwy sylfaenu brawdoliaeth (y *Chaberim*—y cymmrodorion) fyddai yn rhwyngedig i gadw y gyfraith yn y modd manylaf. Ymrwymai pob aelod o'r urdd ar ei dderbyniad i wneuthur hyn, yn mhresennoldeb tri *Chaberim*. Edrychent ar eu gilydd fel brodyr; ond byddent yn edrych ar y gweddill o'r genedl fel "pobl y ddæar." Yna cynnyddodd ysbryd ysgrifenyddiaeth. Cyfeiriai y gorchymyn cyssylltiedig ag enw Ioses, fab Ioezer—sef, "Bydded y dŷ yn gyrchfan i'r doethion; llychia dy hun a llwch eu traed; ff yn awyddus o'u geiriau"—at gynnydd pellach. Ac o'r braidd yr attaliwyd ef gan wawd y Saduceaid—"y purai y Phariseaid hyn yr haul ei hun."

Yr oedd Iosuah, fab Berachiah, a Nithai o Arbela, yn gydoeswyr ag Ioan Hyrcanus (o ddeutu 135—108), ac yn mwynhau ei ffafr hyd tua duedd ei deyrnasiad, pan y darfu i fympty neu hunan-lês beri iddo fyned drosodd i wersyll y Saduceaid. Dengys y dywediad a briodolir i Iosuah—"Cymmer i ti dy hun ddysgawdwr (*rab*), ceisia i ti dy hun gymmrodor (*chaber*), barna bob dyn ar ei ochr oreu"—mor hawdd y gallai dyn beidio cydnabod dim o'r tu allan i derfynau ei sect neu ei urdd ei hun.

Dygodd enciliad Hyrcanus y Phariseaid, ac am hyny yr ysgrifenyddion fel dosbarth, i ddyrswch. Attaliwyd cyfarfodydd y Sanhedrim, neu daeth yr elfen Saduceaid yn oruchaf ynddynt. Dan ei olynydd, Alexander Iannai, bu dylanwad Simon fab Shetach ar y fam-freinhines Salome yn foddion i adsefydlu uchafiaeth yr ysgrifenyddion am ychydig amser. Yna ymgynullodd y Sanhedrim brachefn, heb neb i wrthwynebu uchafiaeth y blaid Phariseaid. Cadwyd diwrnod y cyfarfod wedi hyny fel dydd gŵyl, yr hwn a ystyrir, o ran ei hwystrwydd,

yn ail i wyliau y Purim a'r Cyssegriad. Trodd dychwelid Alexander o'i rtyfelgrych yn erbyn Gaza y byrddau drachefn. Cymmerodd wyth gant o Phariseaid noddfa mewn amddiffynfa:— gwarchauwyd hwynt, a chymmerwyd hwynt, a rhoddwyd hwy i farwolaeth. Gyrwyd Iosuah, mab Berachiah, pen hybarch yr urdd, i alltudiaeth; a bu raid i Simon fab Shtach, ei olynnydd, ennill ei fywoliaeth trwy nyddu llin. Modd bynag, methodd y Saduceaid ennill ymddiried y bobl. Gan nad oedd ganddynt un corph o draddodiadau geneuol i syrthio arnynt, hwy a ddechreusant gasglu cyfundrefn. Cyhuddid hwy gan eu gwrthwynebwyr o ddymunio gosod i fyngyreithiau newyddion, cydradd a chyfreithiau Moses; ond bu raid iddynt roddi yr ymgais i fyny. Ar farwolaeth Iannai, yr oedd dylanwad ei weddw, Alexandra, yn hollol o ochr yr ysgrifenyddion; ac ymaffodd Simon fab Shtach, ac Iudah fab Tabbai, yn eu gwaith fel cyd-ddysgawdwyr. Danynt hwy, daeth gwedd gyfreithiol swyddogaeth yr ysgrifenyddion yn fwy amlwg. Yr oedd eu rheolau yn troi yn benaf ar gyfreithiau tystiolaeth. Dangosasant trwy ddwy engrhaifft hynod pa aberthau yr oeddynt yn barod i'w gwneyd er cefnogi y cyfreithiau hyny. Yr oedd Iudah, ar un achlysur, wedi condemnio gan dystion i farwolaeth. Arweiniodd ei sêl yn erbyn y pechod ef i esgeuluso y rheol a oddefai y gospedigaeth hono yn unig pan y byddai yn ganlyniad y cyhuddiad gwreiddiol. Ceryddodd ei gydswyddog ef yn llym, gan ddyweyd, "Tydi a dywelltaist waed gwirion." O'r diwrnod hwnw, penderfynodd Iudah na byddai iddo ef byth gyhoeddi deddfryd heb yn gyntaf ymgyngori â Simon, ac ymdafai bob dydd ar fedd y dyn yr oedd wedi ei gondemnio, gan erfyn ei faddauant. Dangosodd Simon, yn ei dro, syniad cyffelyb am awdurdod oruchaf y gyfraith. Dygwyd ei fab ei hun o'i flaen ef fel troseddwr, ac efe a'i dedfrydodd ef i farwolaeth. Ar y ffordd i'r dienydd, cyfaddefodd y tystion eu bod wedi rhoddi cam-dystiolaethau; ond y mab, yn fwy awyddus am iddynt hwy ddiange nag am iddo ef ei hun gael byw, a drodd o amgylch, ac a erfyniodd ar ei dad i beidio attal cyflawniad y ddedfryd. Nis gallasai cymmeriad y fath ddyn lai na dylanwadu yn fawr ar ei ganlynydd. I'w ddywanwad ef, y mae yn debygol, y gellir olrhain y gwroldeb anghyffredinol a ddangoswyd wrth amddiffyn y deml—yr hwn a ennillodd edmygedd hyd yn oed y cadfridigion Rhufeinig.

Yr oedd y ddau a ddilynasant, Semaiah ac Abtalion, yn amlwg am reswm arall. Yn awr, am y waith gyntaf, nid oedd yr athrawon a eisteddent yn nghadair Moses hyd yn oed o blant Abraham. Gan mai proselytiaid, neu feibion i broselystiaid, oeddynt hwy eu hunain, dyrchafwyd hwynt i'r swydd hon o herwydd rhagoriaeth eu gwybodaeth o'r gyfraith. Cynnhyrfodd hyn eiddgedd yr archofferiad. Fel yr ymgasglai y bobl o amgylch eu hoff Rabbi, pan fyddai yn cyhoeddi y fendith, efe a edrychodd o amgylch; a chan droi ei fendith yn wawd, efe a ddywedodd gyda physwylais arbenig, "Bydded i feibion yr estron rodio mewn heddwch!" Yr oedd atebiad y ddau ddysgawdwyr yn amlygu y teimlad o ddirmyg gyda'r hwn yr oedd y naill urdd yn dechreu edrych ar y llall:—"Ie: caiff meibion yr estron yn wir rodio mewn heddwch, canys y maent hwy yn gwneuthur gwaith heddwch. Nid felly mab Aaron, yr hwn nid ydyw yn dilyn esampl ei dad." Cawn yma hefyd rai

dywediadau llawn o ystyr. Attaliwyd y cariad cynnyddol at deitlau o anrhydedd gan Semaiah drwy y cynghor, "y dylai dynion garu y gwaith, ond casau y Rabbinaeth." Ceryddwyd y duedd oedd at opinyonau newyddion gan Abtalion hefyd mewn gorchymyn sydd yn cynnwys dammeg:—"Cymmer ofal am dy eiriau; rhag, os crwydri, i ti ddisgyn ar fan lle y mae y ffynnonau wedi eu gwenwyno, ac i'th ysgolheigion, y rhai a ddeuant ar dy ol, yfed llawer, a meirw." Syrthiodd coelbren y rhai hyn hefyd ar ddyddiau drwg. Yr oeddynt yn ddigon gwrol i geisio luuddias Herod yn ei wrthwynebiad beiddgar i'r Sanhedrim. Ond pan ddangosodd ei fod yn anwrthwynebol, yr oeddynt hwy yn ddigon doeth i ymostwng; a chaniatawyd iddynt fyned yn mlaen gyda'u gwaith mewn heddwch. Modd bynag, yr oedd ei ogoniant, i fesur mawr, wedi darfod. Ni thafwyd eu hysegol yn agored yn hwy i bawb a ddeuent iddi, fel y gallai torf fawr wrandaw ar eu dysgawdwyr; ond yr oedd yn rhaid talu swm pennodol wrth fyned i mewn. Dichon fod y trefniant hwn wedi ei fwrïadu i attal dynion ieuainge Ierusalem rhag rhoi eu presenoldeb yn nosbarthiadau Ierusalem; ac ymddangosai ei fod yn effeithiol. Ar farwolaeth Semaiah ac Abtalion, nid oedd unrhyw olynwyr cymmhwys i gymmeryd eu lle. Meddiannwyd ef dros amser gan ddau fab Bethera; ond yr oeddynt hwy eu hunain yn ymwybodol o'u hanghymmhwysder. Dygwyd cwestiwn o'u blaen hwynt, yr hwn nis gallent hwy, nac un o'r ysgrifenyddion eraill, ei ateb. Ac o'r diwedd, hwy a ofynasant, yn eu cyfyngder, "A oedd yno neb yn bresennol oedd wedi bod yn ddysgybl i'r ddau oeddynt wedi eu hanrhydeddu mor fawr?" Attebwyd y cwestiwn gan Hillel y Babiloniaid, a adnabyddid hefyd, y pryd hwnw, neu ar ol hyny, fel mab Dafydd. Efe a benderfynodd yr anhawsder—appeliodd at egwyddorion; a phan ofynent am awdurdod, yn gystal ag am reswm, efe a ddiwedodd trwy ddyweyd, "Felly y clywais gan fy meistriaid, Semaiah ac Abtalion." Fel hyn, penderfynwyd yr anhawsder. Yna enciliodd meibion Bethera. Gwahoddwyd Hillel, trwy fannleuau o gymmeradwyaeth, i ymaflyd yn ei swydd uchel: a dichon fod ei haniad honedig o deulu Dafydd wedi chwaneu at ei boblogrwydd.

O'r braidd y mae enw Hillel, yr hwn a anwyd o ddeutu y fl. 112 c. c., wedi derbyn y sylw a deilynga oddi wrth astudwyr hanesiaeth yr efengyl. Edrychir arno ef fel cynnyrcholydd ardderchocaf ei urdd, a chanfyddir ynddo y ffyrwyth goreu y gallai cyfundrefn yr ysgrifenyddion ei gynnyrchu. Nid oes amheuseth na wnaeth efe lawer i barotï y ffordd i'r addysg uwch oedd i ddilyn. Adroddir hanes dechreud ei yrfa mewn chwedl; yr hon, er ei bod wedi ei hanfurfio gan yr hyn a chwanegwyd ati gan y Rabbinaid, sydd etto yn newydd ac yn ddigon naturiol. Yr oedd Hillel, yr astudiwr ieuang, wedi dyfod o Golah yn Babilonia i astudio dan Semaiah ac Abtalion. Nid ydoedd efe ond bachgen tlawd—ac heb ddim arian. Yr oedd y rheol newydd oedd yn gofyn tâl mewn grym. Treuliai y rhan fwyaf o'i anser i weithio i gael modd i fyw: cadwai ei hun â haner ei ennillion, a thalai y gweddill fel taliad i borthor y coleg. Ond un diwrnod, yr oedd efe wedi methu a chael gwaith; a gwrthododd ceidwad y drws ei agor iddo, gan nad allai dalu; ond yr oedd ei awydd am wybodaeth yn anorchfygol. Efe a safodd o'r tu allan, dan ffenestr, i gopio yr hyn

a allai o eiriau yr ysgrifenyddion oddi mewn. Y gauaf oedd hi, a dechreuodd yr eira ddisgyn; ond efe a barhaodd i aros yno. Disgynodd hyd nes y gorweddodd chwe chuffydd o uchder (!) o hono arno ef, a thwyllwyd a chauwyd y ffenestr i fyny. O'r diwedd, sylwodd y ddau ddysgawdwr ar y digwyddiad anghyffredin, ac anfonasant rywun allan i edrych pa beth oedd yn ei achosi; a phan y cawsant allan, derbyniasant yr ysgolhaig awyddus heb dâl. "Er mwyn y cyfryw ddyd," ebe Semaiah, "gallai un hyd yn oed dori y Sabbath." Yn nyddiau borenaf ei weithgarwch, cydlafuriai Menahem a Hillel. Yr un person, y mae yn debygol, oedd y Menahem hwn ag Essene Manaea a grybwyllir gan Josephus. Modd bynag, hudwyd ef gan allu cynnyddol Herod; ac efe a aeth, ynghyd â nifer mawr (pedwar ugain, yn ol y traddodiad Rabbinaidd) o'i ganlynwyr, i wasanaeth y brenin; ac ymwrthodasant yn y fan â'u galwedigaeth fel ysgrifenyddion, ac â'u harferion defosionol hefyd. Llanwyd y lle, a aeth yn wâg fel hyn, yn fuan gan Shammai. Perchid y naill yn mron yn llawn cymmaint a'r llall. Yn iaith yr Iuddewon, y Nasi oedd un, ac Ab-beth-din y Sanhedrim oedd y Hall. Modd bynag, nid oeddynt yn addysgu fel yr oedd eu rhagflaenoriaid wedi gwneyd, mewn cyssondeb perffaith â'u gilydd. Ymgododd, am y waith gyntaf yn mhlith plaid y Phariseaid, ac yn mhlith urdd yr ysgrifenyddion, ddwy ysgol, o dueddiadau hollol groes i'w gilydd—un yn profesu uniongrededd llym a manwl, a'r llall hefyd yn hōni ei bod yn uniongred, ond fod ei huniongrededd yn llawer mwy rhyddfrydig. Yr oeddynt yn gwahaniaethu oddi wrth eu gilydd mewn llawer iawn o bethau. Nid ydyw y rhan fwyaf o honynt, ac yn enwedig cwestiynau ynghylch achosion halogiad, ac ynghylch cyfraith cyttundebau ac ewyllysiau, o un dyddordeb arbenig i ni. Ar y dosbarth cyntaf o destynau, yr oedd ysgol Shammai yn cynnrychioli y dabblygiad eithaf o'r ysbryd Phariseaidd. Yr oedd pob peth y cyffyrddai pagan neu Israeliad aflan âg ef, yn dyfod drwy hyny yn aflan. Yr oedd "halogiad" fel afiechyd heintus, yr hwn yr oedd yn anhawdd iawn ei ochehyd, hyd yn oed gyda'r gofal manwl a ddisgrifir yn *Marc* vii. 1—4. Yr oeddynt hefyd yn ymgadw yn fanwl at gyfraith y Sabbath. Barnent ei fod yn anghyfreithlawn gwneyd unrhyw beth cyn y Sabbath, yr hwn a fyddai, mewn gwirionedd mewn gweithrediad yn ystod y Sabbath; er esampl, rhoddi brethyn mewn cerwyn lifo, neu rwydi yn y môr: ac nid oedd yn gyfreithlawn rhoddi arian i'r tlodion, neu ddysgu plant, neu ymweled â'r cleifion ar y Sabbath. Cadwent gyfraith priodas yn ei manylrwydd, a dalient nas gallai dim ond godineb y wraig gyfiawnhau ysgariaeth. Ni ddylem dybied, modd bynag, eu bod yn rhai gorfanwl yn eu bucheddau. Arddangosai y byd Iuddewig y pryd hwnw, fel yn fynych ar ol hyny, lawer iawn o anghyssonderau. Y "sect fanylaf" oedd hefyd y fwyaf bydol. Dywedid fod Shammai ei hun yn gyfoethog, yn loddestgar, ac yn hunan-anwesog. Ond parhaodd Hillel hyd ddydd ei farwolaeth mor dlawd ag oedd yn ei ieuengtid.

Yr oedd cymmeriad personol Hillel yn fwy hoffus a deniadol nag oedd cymmeriad personol Shammai. Tra, ar un llaw, y dysgai fel un tra chydnabyddus â thraddodiadau yr hynafiaid, yr oedd efe, ar y llaw arall, yn mhell o fod yn ddi-lynwyr alafaidd i'r traddodiadau hyny. Efe oedd y cyntaf a osododd i lawr reolau i ddeongli y

gyfraith ar egwyddor deg a rhesymol. Pan na byddai llythyren cyfraith—fel, er enghraifft, cyfraith blwyddyn rhyddhad—mwyach yn gyfaddas i'r amseroedd, ond yn gweithio, mor bell ag y cedwid hi o gwbl, yn unig er drwg, efe a awgrymai esboniad arni a gyfarfyddai â'r anhawder, neu a'i gosodai yn ymarferol o'r neilldu. Yr oedd ei addysg hefyd gyda golwg ar ysgariaeth yr un modd yn gyfaddas i dymmer yr oes. Byddai yn gyfreithlawn i ōr roddi ymaithe ei wraig am unrhyw achos a barai iddi gomi ei ffaf—hyd yn oed am drosedd mor fychan a dyfetha ei giniaw drwy ei chogyddiaeth wael. Dangosir cymmeriad neillduol y dyn mewn rhai o'i ddywediadau; y rhai sydd yn dwyn ar gôf i ni dōn Iesu mab Sirach, ac yn cynnwys ychydig o debygolrwydd i addysg uwch:—"Nac ymddirieda ynot dy hun hyd ddydd dy farwolaeth." "Na farna dy gymmyddog nes y byddi yn ei le." "Na âd ddim yn dywyll ac yn aneglur, gan ddywedyd wrthyt dy hun, Egluraf ef pan y caf amser: canys pa fodd y gwyddost ti y daw yr amser?" cymmh. *Iago* iv. 13—15. "Yr hwn a ennilla enw da, a'i hennilla iddo ei hun; ond yr hwn a ennilla wybodaeth o'r gyfraith a ennilla fywyd i dragywyddoldeb:" cymmh. *Ioan* v. 39. Mewn unrheol nodedig, yr ydym yn cael y tebygolrwydd mwyaf i'r gorchymyn mawr a geir yn yr efengyl:—"Na wna ddim i'gh gymmyddog nad ewyllysiech iddo ef ei wneyd i ti."

Daeth y gwahaniaeth rhwng addysg y ddau i'r golwg yn ymddygiad eu canlynwyr, yn gystal ag yn ymddygiad y dysgawdwr. Yr oedd dysgyblion Shammai yn hynod ar gyfrif eu ffyrnigrwydd: appellent at nwydau y bobl, a defnyddient y cleddyf i benderfynu en dadleuon. Allan o'r ysgol hon y tyfodd y blaid hono yn Galilea a elwir *Zelotiaid*—dalbleidwyr ffyrnig a dialgar, a wrthodent dalu teyrnged i'r Rhufeiniaid. Ond yr oedd dysgyblion Hillel, fel ef ei hun, yn ocheigar, yn hynaws, yn ddiodeffgar, yn wrthwyneb i wneyd gelynon, ac yn foddllaw i adael i bethau gymmeryd eu cwrs. Gwrthwyn-ebid astudiaeth o lenyddiaeth Groeg gan un ysgol:—dangosai y llall duedd i'w meithrin. Ceisiai un arddodi ar y proselyt oddi wrth baganiaeth holl faich y gyfraith:—mynai y llall iddo gael ei drin gyda gradd o gydymdeimlad a thynerwch. A dengys un pwng o ddadl rhwng y ddwy ysgol fod y gwahaniaeth yn myned yn ddyfnach na'r cwestiynau hyn, ac yn cyffwrdd â phethau pwysig iawn; megys, er enghraifft, "A oedd sefyllfa dyn mor lawn o drueni fel y buasai yn well iddo beidio a bod erioed? Neu, a oedd y bywyd hwn, gyda'i holl ddiodeffaint, yn rhodd Duw, ac i'w werthfawrogi a'i ddefnyddio fel dysgyblaeth ar gyfer ryw sefyllfa uwch yn y dyfodol?" Fel y galleid disgwyl, cymmerai ysgol Shammai y golygiad tywyllaf—ac ysgol Hillel y golygiad disgleiriaf a doethaf.

Yn allanol, rhaid fod addysg ein Hiachawdwr yn ymddangos i ddyinion yn wahanol iawn i'r naill a'r llall. Tra yr adroddent hwy draddodiadau yr hynafiaid, llefarai ef "fel un âg awdurdod ganddo, ac nid fel yr ysgrifenyddion;" *Mat.* vii. 29. Cymmh. yr ymadrodd "meddaf i chwî," yr hwn a ail adroddir yn fynych. Tra y cyfyngent hwy eu haddysg i ddoesbarth o ysgolheigion, byddai ef yn "toesturio wrth y torfeydd;" *Mat.* ix. 36. Tra na byddent hwy i'w cael ond yn unig yn y cynghor, neu yn eu hysgolion, byddai ef yn teithio trwy y dinasoedd a'r pentrefydd: *Mat.* iv. 23; a ix. 35, &c. Tra y llefarent hwy am

deyrnas Dduw yn aneglur, ac fel peth pell, dad-ganai efe ei bod hi eisoes wedi dyfod yn agos at ddynion: *Mat.* iv. 17. Ond am y rhan fwyaf o'r pyngoiaid oedd mewn dadl rhwng y ddwy ysgol, ymddangosai ef yn hollol wrthwynebol i ysgol Shammai, ond yn cydymdeimlo ag ysgol Hillel. Yn ei sylwadau ar y cwestiynau a ymgodasant yn mherthynas i gyfraith y Sabbath (*Mat.* xii. 1—14; ac 2 *Ioan* v. 1—16, &c.), a'r drychfeddwl am burdeb (*Mat.* xv. 1—11), cafwyd profion amlwg o hyn. Hyd yn oed yn y ddadl ynghylch ysgariaeth, tra mai ei brif waith oedd amddiffyn y gwirionedd yr oedd y dadl-euwyr o bob ochr yn colli eu golwg arno, efe a gydnabyddodd reol Hillel fel esboniad cywir ar y gyfraith: *Mat.* xix. 8. Pan symiodd efe i fyny y gorchymyn mawr yn yr hwn y cyflawnid y gyfraith a'r prophwydi, efe a ail adroddodd y gorchymyn a roddwyd gan y dysgawdwr hwnw i'w ddysgyblion: *Mat.* vii. 12; xxii. 34—40. Mor bell, ar y llaw arall, ag yr oedd tymmer ysgol Hillel yn un o gyfaddasiad noeth at deimladau y bobl, gan llynu wrth draddodiad, ac yn ddiffygiol o syniadau priodol am fywyd uwch, y mae yn rhaid eu bod yn teimlo fod addysg Crist yn gondeiniad diardeb arni.

Yn ol traddodiad y Rabbinaid, bu Hillel fyw i gyrhaedd yr oedran mawr o 120; ac am hyny, diehon ei fod yn bresennol yn mhlith doctoriaid *Luc.* ii. 46; ac mai Gamaliel, ei ŵyr a'i olynnydd, oedd penaeth yr ysgol hono yn ystod holl weinidogaeth Crist, yn gystal ag yn y rhan foreuaf o hanesiaeth Llyfr Actau yr Apostolion. Fel hyn, galluogir ni i egluro y ffaith, yr hon y mae cynnifer o adnodau yn yr Efyngylau yn ein harwain ni i'w chasglu; sef, bodolaeth plaidd ar hyd yr holl amser hwn yn mhlith yr ysgrifenyddion eu hunain, yr hon oedd yn tueddun, i raddau mwy neu lai, i gydnabod Iesu o Nazareth fel dysgawdwr (*Ioan* iii. 2; *Marc* x. 17), ac heb fod yn mhell oddi wrth deyrnas Dduw (*Marc* xii. 34), ac yn amddiffyn y priodoldeb o oddefgarwch (*Ioan* vii. 51):—ond ar y llaw arall, yn ofnus a gwasaid, yn analluog i gyffesu hyd yn oed eu hwan crediniaeth, yn ofni cymmyrd yn safle yn erbyn y cynghrair dyseithr ac eithafol, yr hwn a gefnogid gan y dosbarth Saduceaidd yn yr offeriadaeth, a chan ddilynwr uwch-Phariseaidd Shammai. Pan ddaeth yr ymchwiliad mawr diweddar, ymddengys eu bod wedi ymfoddloni ar ymgadw draw (*Luc* xxiii. 50, 51)—er ei fod yn bosibl na chawsant hyd yn oed eu gwysio; ac felly, cyfarfod wedi ei alw ynghyd yn frysiog, ac yn gyfansoddedig o gynghreiriaid, ac nid y Sanhedrim reolaidd, oedd y cynghor a gondeiniodd ein Harglwydd. Yr oedd ei holl weithrediadau—sef yr ymchwiliad brysiog, a'r ddeddfryd fyrbwyll—yn hollol afreolaidd. Ar ol hyny, pan nad oedd achos mwyaich i ofni trais, a theimlad y bobl wedi troi, yr ydym yn cael fod Gamaliel yn ddiagon gwrol i amddiffyn y priodoldeb o oddefgarwch: *Act.* v. 34.

Dechreuai yr addysg arbenig i swydd ysgrifenydd o ddeutu tair mlwydd ar ddeg oed. Yn ol y "*Pirke Aboth*" [v. 24], dechreuai y plentyn ddarlennu y *Mikra* yn bump oed, a'r *Mishna* yn ddeg oed. Tair blynedd yn ddiweddarach deuai pob Israelaidd yn blentyn y gyfraith, ac yr oedd yn rhwym o'i hastudio ac ufuddhau iddi. Ymfoddlonai corph mawr y bobl ar yr ychydig addysg a dderbynent yn y synagogau, ar ddeall ac adrodd eu *Tephillum*, a'r adnodau oeddynt yn ysgrifenedig ar eu phylacterau. I'r bachgen a

fwriedid gan ei riani, neu a ymgyflwynai i'r alwedigaeth o ysgrifenydd, yr oedd rhywbeth mwy yn ofynol. Elai i Ierusalem, a gofynai am dderbyniad i ysgol rhyw rabbi enwog. Os byddai yn dlawd, yr oedd yn ddyledswydd ar synagog ei dref neu ei bentref i dalu am ei addysg, a'i gynnullaeth hefyd mewn rhan. Profid ei allu i ddyngu trwy arholiad ar ei dderbyniad i mewn. Os pasiai yr arholiad, denai yn "un etholedig" (*Ioan* xv. 16), a dechreuai ar ei waith fel dysgybl. Ymgyfarfyddai yr athraw a'i ddysgyblion—y blaenaf a eisteddai ar gadair uchel, yr ysgolheigion hynaf ar faingc is, a'r ysgolheigion ieuangaf ar y llawr—y naill a'r llall yn llythyrenol "wrth ei draed." Ymgyfarfyddai y dosbarth mewn ystafell yn y deml wedi ei neillduo at y pwrpas hwnw, neu yn ysgol neillduol y rabbi. Yn chwaneaidd ar y rabbi, neu y prif athraw, yr oedd athrawon cynorthwyol, ac un cyfieithydd, neu gyhoeddwr—gwaith yr hwn oedd cyhoeddi yn uchel i'r holl ysgol pa beth yr oedd y rabbi wedi ei lefaru yn ddistaw: cymmh. *Mat.* x. 27. Holwyddorol yn benaf oedd yr addysg: rhoddai yr ysgolhaig achosion i lawr, a gofynai gwestiynau arnynt, ac yna holai yr athraw ef arnynt: *Luc* ii. Gallent fod yn foesol: megys, "Pa un oedd y gorchymyn mwyaif o'r cwbl?"—Beth sydd raid i ddyon ei wneyd i etifeddu bywyd tragwyddol?" neu yn fater cydwybod—"Beth y gallai dyn ei wneyd, neu ei adael heb ei wneuthur, ar y Sabbath?" neu yn seremonïol—"Beth oedd, neu nid oedd, yn ei wneyd yn asfan?" Mewn adeg briodol, pasiai yr ysgolhaig yn mlaen at gyfreithiau meddiannau, cyttundebau, a thystiol-oethau. Mor bell a hyn, yr oedd efe o fewn cylch yr *Halachah*—esboniad syml ar "eiriau traddodiadol yr ysgrifenyddion." Gallai ymfoddloni ar hyn, neu gallai basio yn mlaen at wybodaeth uwch y *Beth-ham Midrash*, gyda'i ystorfeydd dihybydd o esboniadau dirgelaidd. Yn y ddau achos, yn euwedig yn yr olaf, cyfrenid llawer o addysg iddo trwy ddammegion. Adroddai yr athraw y gyffelybiaeth, a gadawai i'w wrandawyr ei hesbonio drostynt eu hunain. Fod y berthynas rhwng y ddau yn fynych yn dra serchog, gallwn gasglu oddi wrth ddywediad un ysgrifenydd enwog—"Dysgais lawer gan y rabbinaid, fy athrawon: dysgais fwy gan y rabbinaid, fy nghyd-athrawon: ond dysgais fwy gan fy nysgyblion nag a ddysgais gan y cwbl."

Ar ol tymmor digonol o addysg, y mae yn debygol, yn yr oed o ddeng mlwydd ar hugain, derbynid yr ymgeisydd yn ddiifrol i'w swydd. Cyhoeddai y rabbi llywyddol y ffurf—"Yr wyf yn dy dderbyn di, ac yr ydynt wedi dy dderbyn i gadair yr ysgrifenydd." Ordeiniai ef yn ddiifrol trwy ardodiad dwylaw, a rhoddai iddo ef, fel arwyddlun o'i waith, lechi, ar y rhai yr oedd efe i ysgrifenu i lawr ddywediadau y doethion, ac "agoriad gwybodaeth" (cymmh. *Luc* xi. 52), a'r hwn yr oedd efe i gau neu i agoryd trysorau y doethineb ddwyfol. Wedi iddo gael ei dderbyn fel hyn, cymmerai ei le fel *Chaber*, neu aelod o'r frawdoliaeth. Nid ystyrid ef mwyach yn "anllythyrenol ac annysgedig" (*Act.* iv. 13); ond yr oedd erbyn hyn i gael ei neillduo yn hollol oddi wrth "y bobl anwybodus, y rhai ni wyddent y gyfraith;" *Ioan* vii. 15, 49.

Yr oedd etto amryw o swyddau yn agored i ddeuwiaid y dysgybl. Gallai ymroddi i unrhyw un gangen o astudiaeth, neu un dwy, neu un chwaneaidd, o honnynt. Gallai ymgodi i sefyllfa oedd uchel; sef, dyfod yn ddoctor y gyfraith, yn

gylafareddwr mewn ymgfreithiau teuluoedd (*Luc* xii. 14), yn brif athraw mewn ysgol, neu yn aelod o'r Sanhedrim. Dichon y byddai raid iddo ymfodloni ar y gwaith mwy distad o adysgrifenwr am dymhor; sef, copio y gyfraith a'r prophwydi at wasanaeth y synagogau, neu y *Tephillim* at wasanaeth crefyddol; neu fod yn nodiadur i ysgrifenu cyttundebau gwerthiant, a chyfammodau, &c. Wrth gwrs, byddai sefyllfa y mwyaf ffodus yn un gysurus. Yn ol y syniad cyffredin, nid oedd y swydd o ysgrifenydd i fod yn ffynnonell o gyfoeth. Y mae'n amheus pa mor bell yr oedd yr arian a delid gan yr ysgolheigion yn cael eu meddiannu gan yr athraw. Gweithiai yr enwog Hillel fel lathurwr wrth y dydd. Nid oedd y gwaith o wneuthur peyll, na gwaith ein Hiachawdwr fel saer, mewn un modd yn anghysson a'r syniad poblogaidd am sefyllfa y rabbi mwyaf anrhydeddus—ond i'r gwrthwyneb. Dygai yr ysgolheigion hefyd yn aml roddion i'w hathrawon. Cynnaliai gwragedd gweddwon cyfoethog a chrefyddol rabbi fel gweithred o dduwioledeb yn fynych, a hyn er niwed i'w perthynasau: *Mat.* xxiii. 14. Gwobrwyd pob gweithred o eiddo y nodiadur hefyd, neu gylafareddiad y cyfreithiwr, â rhodd.

Am eu sefyllfa gymdeithasol, gellir dweyd fod anghyssondeb mawr rhwng eu damcaniaethau a'u hymarferion. Nid oedd gan yr ysgrifenyddion hynaf un teitl: fel y gwelom, rhybuddiodd Shemaiah ei ddysgyblion yn eu herbyn. Yn amser ein Harglwydd, yr oedd yr awydd am enwogrwydd yn eu plith yn anniwalladwy. Yr oedd y raddfa esgynol, o *rab*, *rabbi*, *rabban* (yr hyn sydd yn dwyn ar gof i ni ein *parchedig*, *tra pharchedig*, a *gwir barchedig* yn mhllith clerigwyr Eglwys Loegr), yn arddangos cynnifer o raiiau ar ysgol uchelgais. Ac y mae yn sicr fod y sylw mawr a wneir yn mysg Ymneilldauwr o deitlau, ac o wŷr y teitlau athrofaol, a'r arddangosiad gwag a wneir o honnynt yn fynych mewn cyfarfoddydd crefyddol, yn arwydd o'r un ysbyrd ag a welir yn y sefydliad, er nad ydyw yn ymddangos yn yr un ffurf. Ac nid oedd ffurfiau o fyddolrwydd yn ddyeithr iddynt hwy. Y cyfarchiadau yn y marchnadoedd hefyd—y cusan parchus a roddid gan yr ysgolheigion i'w meistri, neu gan rabbiniaid i'w gilydd—yr anerch arferol o *Abba*, *dad*—eu phylacterau llydain—ac ymylwaith helaeth eu gwisgoedd:—y mae yr holl bethau hyn yn gwneud i fyny y darlun o fywyd ysgrifenydd. Gan eu bod yn tynu atynt eu hunain yn mron holl alluoedd a nerth meddyliol Iuddewiaeth, yr oedd yr urdd offeiriadol yn analluog i ymgystadlu â hwynt. Os na ddeuai yr offeiriad yn ysgrifenydd hefyd, efe a arosai mewn dinodedd. Rhoddid y lleoedd goreu iddynt mewn gwleddoedd, a'r prif gadeiriâu yn y synagogau: *Mat.* xxiii. 6; *Luc* xiv. 7.

Dan effaith y dylanwadau hyn, nodwedid yr urdd gan ragrith dwfn ac anfeddyginiaethol; er fod rhai o honnynt "heb fod yn mhell oddi wrth deyrnas Dduw," ac yn offerynuau trwy ba rai yr oedd doethineb Duw yn addysgu dynion: *Mat.* xxiii. 34. Ac yr oedd yr enw etto yn parhau yn anrhydeddus. Yr oedd yr apostolion eu hunain i fod yn ysgrifenyddion yn nheyrnas Dduw: *Mat.* xiii. 52. Ac ni ddarfu i'n Harglwydd ei hun wrthod yr anerchiadau oedd yn ei gyfarch ef fel rabbi.

YSGRIF-LYFRAU: cyn dyfeisio y gelfyddyd o argraffu, yr oedd gweithiau llenyddol yn

cael eu hysgrifenu â llaw mewn llyfrau. Ysgrifened hwy yn fynych ar femrwn, neu groen. A gellir yn hawdd ddileu yr ysgrifen trwy ddefnyddio y cabol-faen (*pumice stone*), neu ryw beth cyffelyb, i'w rwbio; ac yn enwedig os bydd yr ysgrifen yn hen. Ac os bydd i'r wyneb gael ei wneyd yn llyfn a chaboledig wedi hyn, nis gall neb, wrth edrych arno, o'r braidd ganfod fod ysgrifen wedi bod yn oeriod. Yr oedd yr arfer o ail ddarparu crwyn, a defnyddiau ereill, i'w hail ddefnyddio, yn adnabyddus i'r hynafiaid; a gelwid y memrynnu hyn ganddynt hwy yn adysgrif-lyfrau (*palimpsests*). Nid oes amheuaeth nad oedd y dull hwn o ddarparu memrwn, i'w ddefnyddio yr ail neu y drydedd waith, yn adnabyddus gynt, nid yn unig yn mysg y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, yn yr adegau yr oedd eu llenyddiaeth hwy yn ei bri uohaf, ond hefyd yn mysg yr Aiphtiaid. Y mae yr adysgrif-lyfrau llawysgrifol, sydd wedi bod yn fwnglawdd mor werthfawr i ymchwiliadau dysgedigion diweddar, o ddyddiad diweddarach; a diau iddynt gael eu dechreuad yn mhinder a drudaniaeth defnyddiau i ysgrifenu, o'r seithfed ganrif i lawr. A'r adysgrif-lyfrau hyn y bydd a fynom yn benaf yn yr erthygl hon.

Yn nghyfnod boreuol yr ymherodraeth Rufeinig, yr oedd y cyfenwad helaeth o'r *papyrus* a ddygid o'r Aipht yn gwnenthur i ffwrdd a'r angenrheidrwydd o'r hyn nad oedd, ar y goreu, ond gwaith digon diflas a thrwadan—sef, yr ail ddarpariad o ddefnyddiau oedd wedi bod dan ysgrifen o'r blaen i ysgrifenu drachefn arnynt. Ac o'r amser y darfu i Theodorice Fawr, yn nechreu y chweched ganrif, ddiddymu y dreth ar ddadforiad *papyrus*, darfu i ysgrifenyddion a chopiwyd y gorllewin, i raddau pell, gyfyngu eu hunain i'w ddefnyddio, oddi gerth pan yn ysgrifenu rhyw ysgrifau pwsig. Ond mewn cynnod diweddarach na hwnw, pan ranwyd yr ymherodraeth yn hollol, yr hyn a barodd fod y cymmundeb rhwng y gorllewin a'r dwyrain yn anhawdd i'w gario yn mlaen, ac yn afreolaidd, adnewyddwyd yr hen drefn o adysgrifenu drachefn; ac, fel y bu ar ol hyn, mewn canlyniad i'r annhrefn a ddilynodd gwmp Italy i ddwyllaw buddugwyr barbariaid, afdeiliodd y celfyddydau a'r llaw-weithfeydd, ac nid oedd ond ychydig grwyn yn cael eu paratoi i ysgrifenu arnynt. O'r diwedd, wedi i'r Saraceniaid, drwy eu gwaith yn gorchfygu yr Aipht a Syria, ysbeilio Ewrop yn hollol o'r *papyrus*, daeth yr arferiad o lanbau ac ail ddarparu crwyn ag yr oedd ysgrifen wedi bod arnynt o'r blaen i arferiad cyffredinol; canys dyna bron yr unig beth y gellid ei gael i ysgrifenu arno, oedd yn ddigon rhad i gopiwyd y gorllewin i'w ddefnyddio, gan nad oeddynt yn gyffredin yn ddyinion yn meddu ar lawer o gyfoeth. O ganlyniad, ffynai yr arferiad o gopio ar grwyn wedi eu hail ddarparu, os gellir barnu oddi wrth yr eampiau sydd wedi dyfod i lawr i'r amseroedd hyn, braidd yn forueach yn y gyfran orllewinol o'r ymherodraeth, lle y teimlwyd yr angen am y *papyrus* yn gynt. Cyfarfyddir â llawysgrifau Lladinaidd, y rhai, yn ol pob ymddangosiad, yr ail ysgrifenydd arnynt mor fuan a'r wythfed, ac hyd yn oed y seithfed ganrif: ond yn yr ysgrifau Groegiaid, y mae yr ail ysgrifen yn ddyddiedig yn gyffredinol—naill ai o'r unfed ar ddeg, y ddeuddegfed, neu o'r drydedd ganrif ar ddeg. Tybir yn gyffredin i hyn fod yn achlysur i laws mawr o hen ysgrifau gael eu habertu; ac y mae llawer yn

pridoli i hyn, yn gystal ag i ddiolalwch, ac i wrthwynebrwydd y cyfnod hwn i ddysgeidiaeth yr hynafiaid, golliant cynnifer o'r llawysgrifau Groegaidd a Lladinaidd—o herwydd colli pa rai y mae ysgolheigion diweddar yn gofidio cymmaint. Ond nid ydyw y llawysgrifau y gwyddys eu bod wedi eu hail ysgrifenu, sydd wedi eu darganfod hyd yn hyn, yn profi fod unrhyw ddinystyr bwrriadol wedi ei wneuthur ar hen ysgrifeniadau cyflawn. Y mae yr holl weddillion o lenyddiaeth Roegaidd a Rhufeinaidd, sydd yn gynnwysedig yn y rhai helaethaf o'r adysgrif-lyfrau hyn ag y gellir eu darllen, neu y gwyddys eu bod ar gael, mewn cyflwr mor ddrylliog a darniog, fel ag i awgrymu, yn y rhan fwyaf o enghreifftiau, y grediniaeth hon—eu bod eisoes, pan y parotowyd hwynt i'w hail ddefnyddio drachefn, yn amherffaith, ac fe allai, wedi eu bwrw o'r neilldu fel yn ddiwerth. Nid oedd adysgriflyfr Brun o waith Livy yn cynnwys ond darn o'r unfed llyfr ar ddeg a phedwar ugain; na'r ysgriflyfr o "Natural History" Pliny chwaith, a ddarganfyddwyd gan Mone, yn cynnwys ond ychydig o'r llyfrau cyntaf; ac felly y gellir dywedyd am lawer ereill. Y maent, yn anfodus, mewn cyflwr mor amherffaith, fel y mae yn anhawdd meddwl fod copïau gwreiddiol yr awdwyr, ar y rhai y gosododd yr adysgrifwr ei law, yn ddim angen na darnau nad oeddynt ond o ychydig werth, o herwydd y diffygion oedd ynddynt. Y mae rhai o'r adysgrif-lyfrau hyn y gellir dywedyd am danynt nad ydynt yn ddim angen na mân ddarnau o weithiau gwahanol awduron.

Ond pa beth bynag oedd cyflwr yr ysgrifau gwreiddiol a ddelholwyd gan gopiwr y canol-oesoedd i ail ysgrifenu arnynt, y mae hyd yn oed y darnau o hen ysgrifeniadau y maent wedi bod yn offerynol i'w cadw yn ddiaddol o ddyddordeb mawr, ac mewn llawer o amgylchiadau o werth mawr, i'r rhai sydd yn talu sylw i addysg yr hynafiaid. Gyda'r craffder beirniadol a'i nodweddai, galwodd Montfaucon sylw yn gynnar at y ffyrthwch toreithiog y gellid ei ddisgwyl oddi wrth ymchwiladau manylaidd gofalus i'r trysorau cuddiedig hyn; ac nid ydyw yr ymchwiladau a wnaed wedi troi yn siomedig. Y mae llafurwaith dysgedigion a fu yn llafurio yn y maes hwn eisoes wedi ei wobrwyo â llawer o ddarganfyddiadau, ac yn addaw mwy etto. Y mae rhai darnau o weithiau hynafol, y tybid eu bod wedi eu colli yn hollol, eisoes wedi eu darganfod; ac y mae hyn, o angenrheidrwydd, yn creu gobaith y gwneir darganfyddiadau cyffelyb etto yn yr un cyfeiriad. Y mae gwerth yn cael ei roddi yn mhob parth o Ewrop yn awr ar hen llawysgrifau, a chesglir a chedwir hwynt gyda'r gofal mwyaf. Am beth amser ar ol dyfeisio y gelfyddyd o argraphu, tybid, ar ol i gynnwysiad llawysgrif gael ei gopïo, a'i wasgaru drwy gyfrwng yr argraph-wasg, nad ydoedd yr ysgrif wreiddiol o un defnydd mwyach. Ond yn gymmaint a bod gwahanol llawysgrifau o'r un gwaith yn fynych yn amrywio mewn manau neillduol, deallwyd fod yn angenrheidiol casglu a chwilio nifer o honynt, mewn trefn i geisio gwneyd allan y darlleniadau cywir; ac heb y gofal rhagbarotoawl hwn, ni dderbynir argraphiaid newydd o waith hynafol yn gymmeradwyol gan ddysgedigion. Dyna y defnydd mwyaf gwirioneddol sydd i hen llawysgrifau:—pan y defnyddir hwynt yn briodol, cynnorthwyant ni i gael gafael ar y gwir ddarlleniad—yr hwn a all fod wedi ei gollu trwy yr adysgrifiad mynych o hono.

Ond wrth chwilio yn fanylach i ddoesbarth neillduol o llawysgrifau, ymddengys fod gwerth arbenig ynddynt, yn gymmaint a'u bod yn gopïau mwy hynafol na'r copïau oedd yn hysbys o'r blaen; a bod ynddynt rai darnau o weithiau pwysig y tybiwyd eu bod wedi eu llwyr gollu. Llawysgrifau ydyw y rhai hyn ag y mae ymgais wedi ei wneyd i ddileu rhyw hen ysgrifen oedd arnynt o'r blaen, mewn trefn i barotoi y mem-rwn neu y croen ar gyfer derbyn yn arall, ond fod y gwaith wedi ei wneyd mor drwsagl fel y mae olion yr hen ysgrifen yn aros yn ganfyddadwy, ac yn y fath gyflwr fel y gall archwilwyr cywraïn ac amyneddgar ei gwneyd allan. Yr ydys wedi darganfod fod llawer o llawysgrifau lled hynafol yn cuddio eraill oedd ganrifoedd yn hynach, ac yn fynych hefyd o fwy o werth a dyddordeb. Y mae nifer y cyfryw llawysgrifau, neu gyfranau o llawysgrifau, a gedwir yn ngwahanol lyfrgelloedd mawrion Ewrop yn dra lli-osog. Gwahanaisetha yr adysgrif-lyfrau hyn yn gryn lawer o ran eu nodwedd a'u hymddangosiad. Mewn rhai o honynt y mae'r hen ysgrifen wedi ei dileu mor amherffaith, naill ai trwy ei golchi, neu trwy ei rhwbio â chabol-faen neu ryw sylwedd arall, fel nad ydyw yr ysgrifen ddiweddaraf yn nemawr o rwystr i ddarllen y wreiddiol: o ganlyniad, gall llygad cyfarwydd ei darllen a'i deall yn lled rwydd. Am eraill, pa fodd bynag, y mae, nid yn unig y cabol-faen a'r ysbwng, ond y gyllell hefyd wedi cael ei defnyddio, fel nas gellir, ond gyda chynorthwyr defnyddiau fferyllol cryfion, goleu clir, a gwydrau mwyhaol da, gael allan eu cynnwysiad. Yn yr oesoedd a ddilynodd yn uniongyrchol yr oes yn mha un y dyfeisiwyd y gelfyddyd o argraphu, yr oedd sylw dysgedigion wedi ei dynu mor lwyf at y rhifedi mawr o llawysgrifau o weithiau hen awduron oedd ar estyll yr holl lyfrgelloedd mawr, fel y diangodd llenyddiaeth yr adysgrif-lyfrau, neu yr ysgrifen gyntaf oedd ar y crwyn, bron yn ddisylw. Ond mor fuan ag y casglwyd i mewn y cynhauf cyntaf, fel y gellir ei alw, ac y dechreuodd dynion werthfawrogi hyd yn oed y gweddillion a adawyd ar ol gan y llafurwyr cyntaf, nid hir y buwyd heb osod pris uchel ar y trysorau cuddiedig hyn. Y mae yn wir nad yw yr adysgrif-lyfrau sydd wedi eu darganfod hyd yn hyn ond darnau; a bod llawer o honynt yn gynnwysedig o weithiau oeddynt yn adnabyddus o'r blaen mewn ffurf cyflawnach. Ond gwelir, er hyn, fod eisoes amryw o'r rhai y gellid eu darllen wedi llenwi i fyny adwyau yn llenyddiaeth yr hynafiaid; a bod hyd yn oed y rhai sydd yn cynnwys gweithiau sydd eisoes wedi eu cyhoeddi, yn ateb pwrpas beirniadaeth, gan eu bod yn gopïau boreuach o amryw ganrifoedd na'r llawysgrifau o'r un gweithiau oedd cyn hyn ar gael. Y mae pwysigrwydd mawr iawn yn hyn—yn enwedig i'r beirniad ysgriflyfr.

Gellir casglu beth ydyw y canlyniadau a ddisgwylir etto oddi wrth yr ymchwiladau a wneir yn y maes hwn, oddi wrth hanes y llwyddiant a gafwyd yn barod. Gellid rhanu yr adysgrif-lyfrau hyn yn ddau ddoesbarth; sef, yn gyntaf, adysgrif-lyfrau cysssegredig; ac, yn ail, adysgrif-lyfrau mewn llenyddiaeth gyffredinol.

1. Y rhai mwyaf pwysig ydyw yr adysgrif-lyfrau Beiblaidd. Ymddengys mai y llawysgrif Feiblaidd adysgrifenedig y gwnaed y defnydd cyntaf o honi ydyw y *Codex Ephemeri*, neu *Codex Regius Paris*. Y mae yr ysgrifen ddiweddaraf yn

yr adysgrif-lyfr hwn yn cynnwys gweithiau o eiddo Ephrem y Syriad, wedi eu cyfansoddi yn yr iaith Roeg; ac ymddengys fod y mwyaf hynafol yn cynnwys yr oll o'r Hen Destament a'r Newydd, mewn llythyrenau ac arddull a briodolir gan y Dr. Tischendorf, o Leipsic, i'r bummed ganrif. Y mae yn awr ar gael o'r adysgrif-lyfr dyddorol hwn 209 o ddalenau—145 o ba rai a berthynant i'r Testament Newydd, yn cynnwys yn agos i ddwy ran o dair o'r holl, destyn. Ond i'r ymchwilwyr cyntaf arno, ymddangosai y dalenau wedi eu cyffwrdd mor bell o'u lle, ac mor gymmysglyd, a chyda cymaint o wagleoedd o amryw fathau, fel o'r braidd y gellid gwneyd allan un gair mewn dalen gyfan. Er hyn, ni ddarfu i'r anhawserau hyn bari i feirniaid craff ymattal rhag ymdrechu gwneuthur y defnydd goreu oedd yn bosibl o *Codex Ephremi*. Yr hwn a sylwodd ar ac archwiliodd y llawysgrif hwn gyntaf, oedd Jean Boivin, yr hwn a roddodd i Kuster amryw awgrymiadau pwysig gyda golwg ar y darlleniadau, y rhai a ddygwyd i mewn ganddo yn yr adargraphiad o Destament Groeg Mill yn y fl. 1710; a darfu i Wetstein wedi hyn y gymharu yn fawr yr oll o'i chynnwysiad o destyn y Testament Newydd. Y mae Griesbach yn ystyried mai hwn ydyw y llawysgrif hynaf y bu Wetstein yn ei chyd-gymharu; ac nid oes dadl nad yw y darlleniadau a gafodd fel hyn yn rhoddi gwerth neillduol ar ei argraphiad ef o'r Testament Newydd. Am amser maith, pa fodd bynag, ni wnaed dim yn y ffordd o ddeongli yr adysgrif-lyfr hwn; ond o'r diwedd, yn 1834—5, y darfu i Mr. Hase, trwy ddefnyddio ddarpariaeth fferyllol a elwir *Tinctura Giobertina*, lwyddo i ddwyn i'r amlwg yr hen ysgrif yn mhell y tu hwnt i ddisgwyliadau yr archwilwyr cyntaf; ac yn 1840—1, ymroddodd Dr. Tischendorf i barotol i'r waag y darnau oedd arni o'r Testament, Newydd—yr hyn a orphenodd yn 1843. Yn 1845, efe a gwblhaodd y gwaith drwy chwaneu y darnau o'r Hen Destament sydd yn gynnwysedig yn y llawysgrif. Yr hyn a chwaneu a ddyddordeb a gwerth yr adysgrif-lyfr cywrair hwn ydyw y ffaith, cyn iddo gael ei droi i'r defnydd diweddfaf a wnaed o hono gan adysgrifwr gwaith St. Ephrem, yn y drydedd ganrif ar ddeg, fod yr ysgrif wreiddiol wedi bod yn ddarostyngedig i dri o welliantau neillduol, gan wahanol ddwyllaw ar wahanol adegau, yn y chweched, y nawfed, a'r unfed ganrif ar ddeg, neu y ddeuddegfed; ac y mae y rhan fwyaf o'r gwlliantau hyn yn hawdd i'w holrhain yn awr, ac yn esboniad ymarferol dyddorol ar hanes y testyn.

Yr oedd y darganfyddiad nesaf a wnaed mewn llawysgrifau o'r disgrifiad hwn yn un tra dyddorol. Gwyddys fod Ulphilas, esgob y Gothiaid yn y bedwaredd ganrif, wedi cyfieithu yr holl Ysgrifau i iaith gyssefin y bobl hyn, y rhai oeddynt yn cofseiddo Ariaeth. I'r dyben hwn, efe a ddyfeisiodd iddynt wyddor (*alphabet*) newydd, yn gynnwysedig o lythyrenau wedi eu benthyca yn benaf o'r Groeg. Yr oedd y gwaith hwn, pa fodd bynag, wedi bod ar goll am dymmor maith—gyda'r eithriad o'r gyfran hono a gynnwysai y pedair Efengyl, a gedwid yn llyfrgell prifysgol Upsal, mewn llawysgrif a elwid *Codex Argenteus*, am ei bod wedi ei hysgrifenu yn benaf mewn llythyrenau o arian. Ond yn y flwyddyn 1755, wedi i F. A. Knittel gael ei bennodi yn archddiacon Wolfenbüttel, efe a dddechreuodd archwilio y trysorau a gyn-

nwysid yn y llyfrgell Awstinaidd oedd yn y ddinas hono; ac yn nghwrs ei archwiliadau, cyfeiriwyd ef at adysgrif-lyfr, yn cynnwys *Origines* Isodorus o Seville, fel un oedd yn cynnwys, o dan yr ysgrif hono, y cyfieithiad o'r Epistol at y Rhufeiniaid gan Ulphilas, ynghyd â dau o ddarnau Groegaidd o'r Efengylau. Yr oedd y cyntaf o honynt yn cael ei wneyd i fyny o dair a deugain o ddalenau, ac yn cynnwys rhanau o bob un o'r Pedair Efengyl. Credir ei fod wedi ei ysgrifenu er y chweched ganrif, a mawr werthfawrogir y darlleniadau arni gan ddysgedigion. Gwnaer yr ail i fyny o dair ar ddeg o ddalenau—a chynnwysa Efengylau Luc ac Ioan. Ymddengys fod y gyfran hon hefyd o'r un cyfnod a'r llall. Ond yn y darn o Ulphilas, pa fodd bynag, yr oedd Knittel yn teimlo y dyddordeb mwyaf. Erbyn chwilio, cafwyd nad oedd y llawysgrif yn cynnwys yr oll o'r Epistol at y Rhufeiniaid, ond yn unig gyfran o'r rhan olaf o hono; sef, yr unfed ar ddeg, a'r pennodau canlynol, mor bell a'r drydedd adnod ar ddeg o'r bymthegfed; gyda chyfieithiad i'r Lladin wedi ei ysgrifenu ar golofnau cyfocrol, yr hwn hefyd sydd yn dra dyddorol, gan ei fod yn gyfieithiad boreuach na chyfieithiad y *Vulgate* gan Jerome. Dechreuodd Knittel ar unwaith i astudio yr adysgrif-lyfr cywrair hwn; ac er fod yr anhawser i wneuthur hyn yn fawr o herwydd sefyllfa y dalenau, etto y fath oedd ei sêl fel y cariwyd ef yn mlaen gyda'r gwaith. Ac yn niwedd y flwyddyn 1758, gwnaeth yn hysbys ei fwrriad i'w gyhoeddi, ond cael nifer digonol o enwau i'w gynnorthwyo i'w ddwyn allan. Ymddangosodd amryw rwystrau ar y ffordd, fodd bynag, fel y llesteiriwyd ei ymddangosiad hyd y fl. 1762, pan y galluogwyd y deonglwr llafurus ac ymroddgar i gyhoeddi yr oll o hono mewn cyfrol pedwarplyg, gyda deuddeg o ddarluniau, ynghyd âg adroddiad yn cynnwys hanes y llawysgrif, ac eglurhadau helaeth ar ei chynnwysiad. Yr oedd diwydrwydd Knittel y fath fel na adawodd efe ddim allan a allai wneuthur y darnau a feddianwyd o'r ddwy llawysgrif Roegaidd, a'r cyfieithiad Gothaidd, yn ddefnyddiol. Cymmarodd y diweddfaf yn neillduol yn ofalus â'r *Codex Argenteus* yn Upsal, a chafodd sicrwydd nad oedd adysgrif-lyfr Wolfenbüttel yn fwrlio rhan o'r un llawysgrif, ond o un gyffelyb. O'r darnau gwahanol, cafodd allan yr holl amrywiol ddarluniadau. Argraphwyd y darnau gan Busching yn y fl. 1773, a chan Žhan yn 1805. Ond gwnaed y chwaneuad mwyaf o lawer at glych ein gwybodaeth o'r cyfieithiad yn 1817, a'r blynyddoedd dilynol, gan yr enwog Angelo Mai, a'i gyfaill a'i gydlafurwr, Count Carlo Castiglione, o bump o adysgrif-lyfrau a ddarganfyddwyd gan Mai yn llyfrgell Ambrosiaidd Milan, yn cynnwys, o dan adysgrifau o weithiau amryw awdwyr—Gregory Fawr, Jerome, Plautus, Seneca, ac Actua Cyngor Chaldeon—yn agos i bedwar cant o ddalenau yn cynnwys darnau o'r cyfieithiad Gothaidd o Epistolau Paul, o Efengyl Matthew, a rhai o lyfrau yr Hen Destament. Casglwyd holl ddarnau y cyfieithiad hwn, o ba ffynonell bynag y deuent, i argraphiad Gabelentz a Löbe, a ymddangosodd yn rhanau olynol yn Leipsic, o 1836 hyd 1845; ac y mae argraphiad beirniadol cyflawn wedi ei gyhoeddi yn ddiweddarach gan Dr. Massmann, yn 1855. Y nesaf o ran trefn amser yn mysg yr adysgrif-lyfrau Beiblaidd yw yr un a gyhoeddwyd gan Dr. Barrett, o Goleg y Drindod, Dublin; yr hon sydd gyfrol brydferth,

yn cynnwys rhan fawr o Efengyl Matthew, wedi ei chopio o'r llawysgrif adysgrifenedig sydd yn llyfrgell y coleg hwnw. Ymddengys i'r ysgrif-lyfr hwn gael ei adysgrifenu yn y ddeuddegfed neu yn y drydedd ganrif ar ddeg, ar ddarnau o lyfrau oedd yn llawer hynach na hyny. Y gyfran fwyaf pwysig, pa fodd bynag, oedd yr un a gynnwysai y copi o Efengyl Matthew, oedd wedi ei ysgrifenu mewn llythyrenau breision; yr hwn, a barnu oddi wrth ei arwyddion cyffredin o hynafiaeth, a berthynai, o leiaf, i'r chweched ganrif. Cafwyd hefyd fod yn ysgrifenedig arno gyfran o Lyfr y Prophwyd Esaiah, yn yr iaith Roeg, a rhai o Areithiau Gregory o Nazianzen; ond ystyrid nad oedd y rhai hyn mor bwysig. Y mae yr hyn oedd ynddo yn weddill o Efengyl Matthew wedi ei argraffu ar drigain a phedwar o dudalenau, wedi eu cerfio ar lafnau yr un fath a'r llawysgrif—pob un yn cyfateb i ddalen o hono, ac yn cynnwys o un ar hugain i dair ar hugain o linellau, wedi eu trefnu mewn un golofn, gyda'r testyn yn y llythyrenau Groegaidd cyffredin ar y tudalenau cyferbyniol. Dechreu a deryn gwerthfawr hwn gyda rhan o'r achau, *adn. 17 o pen. i.*—ac oddi yno yn mlaen, ond fod rhai diffygion ynddo, hyd *pen. xxvi., adn. 71.* Ac y mae yr un nifer o dudalenau ynddo, wedi eu hargraffu yn y llythyrenau Groegaidd cyffredin. Y mae iddo ragnodiadau helaeth, yn y rhai y rhoddir hanes manwl o sefyllfa a nodwedd y llythyrenau yn y llawysgrif; ac ynghlŷn â hyny gymmhariau gofalus â'r *Codex Montfortianus*, yr hwn (sef, argraphiad Wetstein) sydd yn yr un llyfrgell. Yn anfodus, pa fodd bynag, nid yw y testyn, fel yr argrephir ef yn y llythyrenau Groegaidd cyffredin, yn adysgrifiad hollol gywir o'r llafnau cerfedig; a'r amgylchiad hwn, ynghyd â chyflwr diffygol llawer o'r dalenau, a greodd y dymuniad cyffredinol a arwyddwyd am wneuthur ail ymchwiliad i adysgrif-lyfr Dublin. Ac yn 1853, darfu i Dr. Tregelles, trwy gynnorthwy defnyddiau fferyllol mwy effeithiol nag oedd gan ei ragflaenoriaid, lwyddo i ddwyn i oleuni "yr holl ysgriflen hynaf, a hyny o'r bron yn well nag y disgwyliwyd." Y mae yn ofidus, fodd bynag, orfod dyweyd, wrth ail rwymo yr adysgrif-lyfr, ar ol i Dr. Barrett gyhoeddi ei gymmeriad, fod rhai rhanau o'r hen ysgriflen wedi eu colli, drwy i ryw weithwyr anwybodus o'i werth, wrth ymdrechu gwneyd eu gwaith yn ddestlus, dori y dalenau er eu cael yn wastad yn eu hymylon, a thrwy hyny eu mawr niweidio.

Y darganfyddiad pwysicaf o lawer, yn ddiarnheu mewn llenyddiaeth adysgrifiol Feiblaidd, ydoedd dwyn i'r golwg y casgliadau o lawysgrifau a gafwyd amryw flynyddoedd yn ol yn llyfrgelloedd mynachlogydd y gwledydd dwyreiniol sydd ar lenydd Môr y Canoldir, y rhai sydd wedi eu rhoddi i gadw yn yr Angueddfa Brydeinig, ac yn y *Bibliothèque Imperiale*, yn Paris.

Yn un o'r rhai hyn—sef, y *Codex Nitriensis*, yr hwn a gafwyd yn mynachlog St. Mair Deipara, yn niffaethwch Nitria—y darganfyddodd Dr. Cureton, heb law darn o'r "*Iliad*," bump a deugain o ddalenau, yn cynnwys rhan o Efengyl Luc, dros yr hon yr oedd cyfieithiad Syriaidd o draethawd Severus o Antiochia, yr hwn a ysgrifenydd ganddo yn erbyn Grammaticus, wedi ei ysgrifenu. Yr oedd yr ysgriflen ddiweddfaf mor drom ac mor ddu, ac yr oedd wedi bod mor lwyddiannus i ddileu yr ysgriflen wreiddiol, fel yr oedd yn waith anhawdd iawn gallu darllen y gyntaf yn gywir; ond trwy lawer o

anhawder, llwyddodd Dr. Tregelles i wneyd hyny yn 1854, a pharotowyd y cyfan ganddo i'w gyhoeddi; a buasai wedi gwneyd hyny, oni buasai fod Dr. Tischendorf wedi ei ragflaenu, trwy gyhoeddi casgliad, at yr hwn y cyfeirir etto. Credir fod y darnau hyn yn perthyn i'r chweched ganrif—ac i ddechreu y ganrif hono.

Y mae llawysgrif Syriaidd arall, yn yr Angueddfa Brydeinig, a archwiliwyd ganddo, yn cynnwys rhai dalenau ar ba rai yr ysgrifenydd yn flaenorol; ac y mae y dalenau hyn o hynafiaeth mawr, a'r ysgriflen isaf arnynt yn cynnwys rhanau o Efengyl Ioan. Y mae y llythyrenau Groegaidd yn ymdebygu yn fawr i llythyrenau y *Codex Vaticanus*; ac y mae y gyfran Roegaidd wreiddiol o'r adysgrif-lyfr yn hynod o gywrain, gan ei bod wedi ei hysgrifenu drosti ddwywaith yn y Syriaeg; ac o ganlyniad, perthyna i'r dosbarth hwnw o lawysgrifau sydd wedi eu hysgrifenu deirgwaith drosodd.

Diammheu nad oes neb wedi llafurio yn fwy dyfal ac yn fwy llwyddiannus yn y maes hwn, i archwilio ac i gael allan i amlygrwydd lawysgrifau Beiblaidd nag y gwnaeth Dr. Tischendorf. Yn chwanaegol at ei gasgliadau a'i adargraffiadau o bron yr holl argraphiadau boreuol o'r testyn ysgrhythrol, y mae, gydag ymrôad a diwydrwydd digyffelyb, wedi rhoddi i'r cyhoedd lawer o ddarnau cywrain a gwerthfawr o'r Hen Testament a'r Newydd, y rhai a gasglwyd ganddo ef ei hun o lawysgrifau y canol-oesoedd. Y mae ychydig o'r rhai hyn o darddiad gorllewinol—ond y rhan fwyaf o'r rhan werthfawrocaf o hon- ynt o'r adysgrif-lyfrau Syriaidd ac Armeniaidd. Y maent, gan mwyaf, yn gynnwysedig yn ei *Monumenta Sacra Inedita*, yr hwn a ymddangosodd mewn dwy gyfrol ardderchog, y rhai a gyhoeddwyd yn 1855 ac 1857. Cynnwysa y gyfrol gyntaf ddarnau wedi eu deongli o saith o adysgrif-lyfrau—pump o ba rai a ddygwyd o'r dwyrain. Cynnwysa y cyntaf wyth tudalen a deugnig, yn cael eu gwneyd i fyny o ddarnau o'r Testament Newydd—o'r Efengylau, yr Actau, ac Epistolau Paul at y Corinthiaid a Thitus. Yr ail, a gynnwysa ddarnau o Lyfr Numeri, ac o Esaiah. Y trydydd, yn yr hwn y mae darnau o lyfrau Numeri, Deuteronomium, Iosuah, a'r Barnwyr, y Brenhinoedd, ac Esaiah. Y pedwerydd a'r pumed, a gynnwysant ddarnau eraill o lyfrau y Brenhinoedd. Ac ar bob un o'r rhai hyn y mae gweithiau eraill gan wahanol awdwyr wedi eu hysgrifenu yn ddiweddarach, yn yr icithoedd Groegaidd, Arabaidd, ac Armeniaidd. Yn mysig y pethau pwysicaf yn yr ail gyfrol, gellir rhestru y darnau hyn o Efengyl Luc yr ydys wedi cyfeirio atynt eisoes, a darganfyddwyd gan Dr. Cureton yn y *Codex Nitriensis*. Y maent yn llenwi tua phymtheg a phedwar ugain o dudalenau. Cynnwysa y gyfrol hon hefyd ddarnau o Efengyl Ioan, o lawysgrif yr adysgrif-enwyd arni yn y Syriaeg rai o hynnau Severus; ac ychydig dudalenau o Ezeiel, o adysgrif-lyfr Syriaidd arall; a dau dudalen o drydydd Llyfr y Brenhinoedd, o adysgrif-lyfr wedi ei ysgrifenu mewn rhan yn y Syriaeg, ac mewn rhan yn y Goptaeg.

Gellir ystyried y rhai a nodir uchod yn mysig y rhai mwyaf nodedig o'r llawysgrifau adysgrif-enig sydd yn tueddu i dafu goleuni ar y testyn ysgrhythrol. Yn ol pob golwg, nid ydynt ond ernes o'r hyn y gellir ei ddisgwyl etto; ond y maent o'r fath werth fel nas gall ond ysgolheigion sydd yn gydnabyddus â'r ffaith, mai prin

ydwyd ffynonellau hynafol beirniadaeth Feibl-aidd, eu prisio yn briodol. Fe allai, o'r holl lawysgrifau sydd ar gael o'r testynau gwreiddiol, mai y *Codex Vaticanus* a'r *Codex Alexandrinus* ydyw yr unig rai sydd yn hynach na rhai o'r darnau gwerthfawr a ddarganfyddwyd yn y modd annisgwyladwy y gwnaed. O'r braidd y mae angen chwanegu, fod pob rhan o'r testyn ysgrifedig, pa mor fychan bynag fyddo, yn meddu gwerth o'i eiddo ei hun, yn hollol annibynol ar y cyd-destynau, neu y cysylltiad; ac o herwydd hyn, nis gall y beirniad ysgrifedig fforddio myned hebio yn ddi-awyl i'r gyfran leiaf o'r gwirionedd dwyfol.

Y mae amryw adysgrif-lyfrau eraill, o natur grefyddol, wedi eu cyhoeddi—y rhai mwyaf pwysig o ba rai ydynt gyfres o ddarnau o ffur-waanath boreuol, perthynol i eglwys Groeg a Rhufeinaid, a ddarganfyddwyd yn y Llyfrgell yn Karlsruhe, mewn llawysgrif ar yr hon yr oedd yn adysgrifedig Esboniad Jerome ar Efengyl Matthew. Cyhoeddwyd y gweddillion dyddorol hyn gan Mone, yn Frankfort, yn 1850. Yr ydys yn gwybod fod llawer o ddarnau eraill o nod-wedd gyffelyb ar gael—ffurf-weddiau, sacrament lyfrau, defod-lyfrau, canonau, a homiliau, &c. Y mae amryw o honnt wedi eu cyhoeddi gan yr un golygydd, a chan y Cardinal Mai; ac y mae cryn wybodaeth i'w chael ynddynt yn mherthynas i ffurf-weddiau boreuol.

Y mae y chwanegiadau a gaed mewn llenyddiaeth glasurol o'r ffynonau hyn yn llawer mwy lliosog, gan eu bod yn cynnwys darnau mawr o weithiau clasurwyr Groegaidd a Rhufeinaidd oeddynt wedi myned ar goll; ac o destynau yr hen gyfreithiau Rhufeinig, ynghyd âg esboniadau ar y testyn. Y golygydd cyntaf o adysgrif-lyfr o lenyddiaeth glasurol oedd P. J. Bruns. Yn 1773, darganfu Bruns ddarn o'r unfed llyfr ar ddeg a phedwar ugain o weithiau Livy, mewn llawysgrif adysgrifol yn y Vatican yn Rhufeinaid; a chyhoeddwyd ef yr un flwyddyn gan y darganfyddwr yn Hamburg, a chan Giovenazzi yn Rhufeinaid. Ystyrir fod y darn hwn yn hollol anffugiol a gwirioneddol; ac y mae wedi ei roddi i mewn yn yr argraffiadau diweddfaf o Livy, a chynnwys y gyfran hono ag sydd yn ymdrin â rhyfel Sertorius yn Yspain; a'r unig beth sydd yn ein gofidio mewn cysylltiad âg ef ydyw, ei fod mor fyr. Wedi bod yn ffodus yn archwilio yr adysgrif-lyfr hwnw, dechreuodd Bruns i wneyd ymchwiliadau yn y wlad hon, ac ymdrechodd i gael allan pa beth a allai fod nifer y cyfryw lawysgrifau yn y Llyfrgell Bodleiaidd yn Rhydychain. Methodd Bruns ddarllen cyfran fechan o'r unfed llyfr ar ddeg a phedwar ugain o Livy o lawysgrif, ond llwyddodd Niebuhr i'w darllen ar ol hyn; ac efe a wnaeth i fyny rai diffygion eraill ynddo hefyd, ac a gyhoeddwyd yr holl llyfr, ynghyd â darnyn arall o waith Cicero, yn Berlin, yn 1820.

Ond un arall, ag yr ydys eisoes wedi cyfeirio at ei enw, a lafuriodd fwyaf, ac a fu hefyd yn fwyaf llwyddiannus yn y maes ymchwiliadol dyddorol hwn, oedd Angelo Mai. Efe a ragorodd ar ei holl ragflaenwyr a'i gydoeswyr—nid yn unig mewn darganfod llawysgrifau adysgrifol, ond hefyd mewn cael allan o honnt weithiau, neu ranau o weithiau, y tybid eu bod wedi eu colli yn anadferadwy.

Yn 1814, y gwnaeth Mai ei hun yn hysbys fel darganfyddwr gweithiau oedd ar goll. Dechreuodd wneuthur ei ymchwiliadau ar lawysgrif

adysgrifol anghyhoeddedig, yn cynnwys darnau o dair o areithiau Cicero; sef, rhai amddiffynol i Scarus, Tullius, a Flaccus. Perthynai y llawysgrif gynt i fynachdy hynafol iawn yn Bobium, neu Bobbio, yn nhiriogaethau Milan, a sylfaenwyd gan St. Columban—yr hwn hefyd a ffurfiodd ei llyfrgell. "Wrth archwilio yn ofalus y llawysgrifau oedd yn y Llyfrgell Ambrosiaidd yn Milan," meddai Mai, yn ei ragymadrodd, "mi a sylwais ar un adysgrif-lyfr o hynafiaeth mawr. Yr ydoedd hwn wedi bod yn perthyn i fynachdy Bobbio, yn Liguria; yr hwn sydd yn nghanol yr Apennines, ac a sylfaenwyd gan St. Columban yn y flwyddyn B.A. 612—mynachod yr hwn a gyfrifid yn enwog am eu dysg, yn gystal ag am eu bywyd diargyhoedd. Gerbert, Ffrangcwr, yr hwn a etholwyd yn bab o dan yr enw Sylvester II., ac a ennillodd enw mawr am ei ddyg, oedd penaeth y mynachdy hwn yn y ddegfed ganrif; ac efe a chwanegodd yn fawr at enwogrydd y lle, ac hefyd at gynnwysiad y llyfrgell. Pwrcasodd y Cardinal Borromeo, yr hwn a sylfaenodd y Llyfrgell Ambrosiaidd yn nechreu yr eilfed ganrif ar bymtheg, y rhan fwyaf o'r casgliad o lawysgrifau oedd yn Bobbio, a dygodd hwynt i Milan. Tra yr oeddwn yn archwilio y llawysgrifau hyn," efe a chwanega, "mi a sylwais fod un, yr hwn a gynnwysai ysgrifeniadau Sedulius, y bardd Cristionogol, yn adysgrif-lyfr; ac wrth edrych yn bur graff a manwl, darganfyddais olion yr ysgrifen flaenorol arno o dan yr un ddiweddfaf." Yna, gyda thrafferth a gofal, efe a fu yn alluog i ddeongli yr holl ddarnau o'r areithiau a enwir uchod, oedd ar goll. Yr oeddynt wedi eu hysgrifenu mewn llythyrenau mawrion a phrydfwrth, a phob tu dalen wedi ei ddoesbarthu i dair colofn. Cyhoeddwyd hwy yn Milan, yn 1814.

Yn nghorph yr un flwyddyn, daeth Mai â chyfrol arall allan, oedd yn cynnwys amrywol ranau o dair o areithiau eraill Cicero, gyda rhai hen nodiadau nad oeddynt erioed wedi eu cyhoeddi o'r blaen. Yr oedd y trysorau hyn yn gorwedd yn guddiedig o dan gyfeithiad Lladinaidd o ddeddfau Cynghorfa Chalcedon, a thybiai y darganfyddwr eu bod yn perthyn i'r bedwaredd ganrif. Yr oedd yr adysgrif-lyfr hwn hefyd yn ffurfio rhan o'r casgliad a gafwyd o Bobbio. Yr oedd yr ysgrifen hynaf mewn llythyrenau breision a heirdd, ond nid mor brydfwrth a'r ysgrif-lyfr cyntaf y cyfeiriwyd ato yn y paragraff blaenorol; ac nid oedd ond dwy golofn yma ar bob tudalen—amgylchiad sydd yn lled arwyddo nad oedd yr ysgrifen ddim mor hen a'r llall. Bu y flwyddyn 1815 yn oludog mewn darganfyddiadau cyffelyb, a chyhoeddwyd tair o gyfrolau o weithiau nad oeddynt gyhoeddig o'r blaen. Y mae un o honnt yn hynod gywrair a gwerthfawr, gan y cynnwysu ranau helaeth o amryw o areithiau Symmachus. Epistolau yr areithydd enwog hwn ydoedd yr unig gynnyrchion o'i ysgrifell oedd ar gael cyn hyn; ond yn y darnau hyn ceir enghraifft o'i hyawdled ef. Tybir fod y llawysgrif wreiddiol yn perthynu naill ai i'r seithfed, neu i'r wythfed ganrif. Cyhoeddwyd y darnau dyddorol hyn yn Frankfort yn y fl. 1816. Yr un flwyddyn, cafwyd adysgrif-lyfr hynafol arall yn y Llyfrgell Ambrosiaidd, oedd yn cynnwys holl ddi-grif-chargeuawdau Plantus sydd wedi dyfod i lawr i'r amser presennol, ond pedair; a darnyn o'r *Vidularia*, digrif-chwareuawd oedd ar goll, oddi-gerth tuag ugain llinell, a gadwyd gan Priscian a

Nonius. Y mae yr ysgrifen hynaf yn y llawysgrif hon yn nodedig o brydferth, a thybir ei bod wedi dyfod i lawr o amser Antonines; ac y mae yr ysgrifen ddiweddaraf yn cynnwys rhan o'r Hen Testament yn y Lladin, yr hwn a ysgrifenyddwyd, fel y tybir, yn y seithfed ganrif. Yr oedd y darganfyddiad hwn, gan hyny, yn un pwysig—nid yn gymmaint ar gyfrif yr hyn a adfeddiannwyd, ag o herwydd y diagwyliadau y mae yn ei godi. O blegid os cafodd Mai Feibl Lladin, a'r un llawysgrif hefyd yn cynnwys copi cyflawn yn mron o waith Plautus, nis gellir penderfynu hyd sicrwydd fod gweithiau un awdur clasurol wedi eu colli yn llwyr hyd nes y byddo pob Beibl sydd mewn llawysgrif, a phob ysgrif arall ar femrwn neu groen, wedi eu harchwilio yn fanwl. Ni wyddys yn y byd pa bryd y gellir gwneyd darganfyddiad pwysig a gwerthfawr, os bydd i'r gwaith o chwilio y memrynau gael ei gario yn mlawn. O'r braid y gellir ammheu nad oes yn llyfrgelloedd cyhoeddus Prydain Fawr lawer o'r adysgrif-lyfrau hyn, ac yn enwedig yn y Llyfrgell Bodleiaidd yn Rhydychain, yr hon sydd yn hynod iawn o gyfoethog mewn llawysgrifau. Y mae nifer y llawysgrifau sydd yn Yspain hefyd yn dra lliosog; ac nid yw yn ammhossibl, nac annhebyg chwaith, na adferir llawer o weithiau, neu ranau o honynt, sydd yn awr ar goll, gan awdwy Lladinaidd yn y wlad hono. Profi yn lled aflwyddiannus y mae yr ymchwiliadau diweddar wedi troi allan yn yr ymgais i ddarganfod llawysgrifau gwir werthfawr; ond hwyrach y gellir bod yn fwy llwyddiannus wrth archwilio memrynau gyda'r amcan o wybod ai ni bu arnynt ysgrifen flaenorol o dan yr un bresennol, ac ai nid ydyw rhai o weddillion gwerthfawr athrylith a hyawdledd yr hynafiaid yn orchuddiedig gan ysbwrial y croniclwyr a'r ysgrifenywyr eglwysig. Diau fod llawer o weithiau clasurowyr wedi trengu yn anadferadwy. Gwnaed dinystr mawr ar hen ysgrif-lyfrau mewn gwledydd Protestanaidd yn amser y Diwygiad. Cyn hyny, yr oedd y cyfrolau mawr, yn y rhai yr oedd y gwasanaeth crefyddol a ddarllenid yn ysgrifenedig, yn lliosog yn yr eglwysydd a'r mynachlogydd. Dygasid y rhan fwyaf o honynt yn uniongyrchol o Rufain; ac yn y dyddiau pan oedd raid ysgrifenu llyfrau o'r fath, fe allai fod rhai yn ei hystyried yn weithred grefyddol i ddileu yr ysgrifeniadau blaenorol, yn enwedig os byddent yn anghyflawn, er gwneyd lle i'r ysgrifen yn cynnwys y gwasanaeth crefyddol. Yn wir, oddi wrth natur y llyfrau hyn, nis gellir ammheu nad oedd llawer o hen femrynau yn cael eu defnyddio i'w hysgrifenu; a ohan y gofelid am danynt rhag y digwyddai iddynt ddamweiniau neu niweidiau, y mae yn naturiol disgwyl fod ar lawer, ac fe allai ar y rhan fwyaf o honynt, weddillion ysgrifeniadau hynach. Llosgwyd llawer o'r cyfryw adysgrif-lyfrau; ac yn y modd hwn colldwyd pob gobaith, o bossibl, am adferu llawer o weithiau colledig. Ond er cymmaint a gollwyd yn yr adeg yma, y mae digon etto yn aros i'n hargyhoeddi, pe ceid chwaneog o ddynion fel Mai i archwilio a darllen yr hen adysgrif-lyfrau, y gwnedid chwaneigiadau mawrion a phwysig at y rhai sydd ar gael yn hysbys eisoes. Pwy a ŵyr nad oes yn y gyfrol fwyaf gwael a di-olwg arni rai o weithiau o eiddo yr haneswyr mwyaf hyawdl.

Y darganfyddiad nesaf a wnaethpwyd gan Mai o llawysgrif o'r un dosbarth, ydoedd dyfod

o hyd i ddarnau o waith yr areithiwr Fronto, yr hwn a flodeuai yn nheyrnasiad Hadrian. Yr oedd yr ysgrifenydd hwn, er mai Affricanwr oedd efe o enedigaeath, yn cael ei ystyried o'r bron yn ail Cicero; etto nid oedd ar gael o'i weithiau ond ychydig o frawddegau gwasgar-edig, oedd i'w cael yma a thraw yn ngweithiau awduron ereill. Medrodd Mai, pa fodd bynag, trwy graffder a diwydrwydd, adferu cryn lawer o'i ysgrifeniadau, y rhai a gyhoeddwyd ganddo yn Milan, yn 1815, mewn dwy gyfrol. Yn yr adysgrif-lyfr o'r hwn y llwyddwyd i ddarllen y gweddillion cywrair hyn, yr oedd yr ysgrifen ddiweddaraf yn gwneyd i fyny ran o hanes Cynghor Chalcedon; ond yn anffodus, yr oedd y llawysgrif mewn sefyllfa dra amherffaith. Ysgrifenoedd Fronto lawer, a chyfansoddodd weithiau ar amryw byngciau; ac yn eu plith yr oedd goganiaeth ar y Cristionogion. Yr oedd iddo gymmeriad uchel fel areithiwr, ac edrychid arno fel Cicero ei ddydd, er mai o'r braid yr oedd ei arddull yn rhoddi iddo hawl i'r fath ddyrchafiad. Bnassi ysgrifeniadau y fath un, o dan unrhyw amgylchiadau, a dyddordeb mawr yn cael ei deimlo ynddynt; ond cyssylltwyd â hwy ddyddordeb mwy, gan y dull rhyfeddol drwy yr hwn y daethant i oleuni.

O herwydd enwogrwydd Mai yn y maes hwn o ddarganfyddiad, tynwyd sylw y pab Pius VII. ato, a phennodwyd ef ganddo ef yn geidwad llyfrgell y Vatican; ac yn fuan iawn, daeth y doethineb o hyn i'r golwg; o herwydd gwnaeth ddarganfyddiadau o fwy o ddyddordeb a gwerth na dim a wnaethai efe cyn hyny. Mewn adysgrif-lyfr a ddygwyd o Bobbio, yr hwn a gynnwysai yn yr ysgrifen uchaf oedd arno gyfran o esboniad Awstin ar y Salmau, deallodd Mai fod yr ysgrifen iasaf a'r fwyaf hynafol yn cynnwys y llyfrau oedd wedi bod mor hir ar goll o "*De Republica*" Cicero—yr enwocaf o'i holl weithiau; ac am yr hwn nid oedd dim yn wybyddus mewn amseroedd diweddar, heb law y darnau a geid yn ysgrifeniadau Macrobius, Lactantius, Awstin, Nonius, ac ereill. Paul v. oedd wedi pwrcau y gyfrol werthfawr hon, er's mwy na dau can mlynedd cyn hyny, gyda'r dealltwriaeth ei bod yn adysgrif-lyfr, ac yn cynnwys rhan o draethawd Cicero; ond trwy ryw esgenlusdra, rywodd, gadawyd y gwaith o'i wneyd allan, ei ddarllen, a'i ddwyn i oleuni i Mai. Yr oedd mewn trefn dda, a'r llythyrenau yn freision ac yn eglur; ac o'r dalenau oedd yn ngweddill, nid oedd nemawr dudalen nad ellid ei ddarllen; ond yr oedd llawer o'r dalenau yn eisieu. Er hyny, cafwyd ar y tudalenau gwerthfawr hyn ran fawr o'r llyfrau cyntaf, ac o'r traethawd enwog, a rhai mewn sefyllfa mor berffaith fel yr adferwyd ef yn llwyr trwy lafur a chraffder Monsignore Mai. Cyhoeddwyd y rhanau hyn o'r gwaith yn Rhufain yn 1821. Ni ddarfu i sel a diwydrwydd Mai leihau dim gyda'i lwyddiant. I'r gwrthwyneb, yn fuan wedi ymddangosiad y deryn o draethawd y "*De Republica*," gan Cicero, efe a gyhoeddodd draethodau eraill o llawysgrifau cyffelyb a gafodd mewn adysgrif-lyfr yn llyfrgell y Vatican.

Ond gwnaeth ddarganfyddiad mwy gwerthfawr, ac un o ddyddordeb mwy cyffredinol, drachefn. Y mae efrwydd yr hanesiaeth Rhufain yn gofidio o herwydd sefyllfa amherffaith gweithiau ei holl ysgrifenywyr yn mron, brodorol a thramor, ag sydd wedi dyfod i lawr i'r oesoedd hyn. Nid oes ond ychydig iawn wedi eu diogelu

o weithiau yr awduron Groegaidd ar achosion Rhufain; Megyrs, Polybius, Diodorus Siculus, Dionysius o Halicarnassus, Appian, Dion Cassius, Iamblichus, Dexippus, Eunapius, a Menander o Byzantium, &c.; ac y mae y rhai hyn yn mhell o fod mewn sefyllfa foddhaol, o bardedd i gywirdeb a chyflawnder y testyn. Ond yn Rhodus, galluogwyd Mai i adferu i'r byd ddyfyniadau meithion o bob un o'r haneswyr hyn; y rhai, o ran helaethrwydd a phwysigrwydd hanesyddol, a ragorent ar bob chwangediadau eraill a wnaed at eu testynau er yr adeg y cyhoeddasant hwynt gyntaf, yn y bymthegfed a'r unfed ganrif ar bymtheg. Yr oedd yr adysgrif-lyfr gwreiddiol, lle yr oedd y darnau gwerthfawr hyn yn guddiedig, yn llyfr digon cyffredin yr olwg arno, wedi ei gasglu trwy orchymyn yr ymherawdwr dysgedig Constantine Porphyrogenitus; ac mewn rhan, yn wir, wedi ei gynnllunio a'i ysgrifenu ganddo ef ei hun. Cynnwysa ddyfyniadau o'r awduron enwocaf, wedi eu trefnu o dan wahanol benawdau, oeddynt yn wreiddiol yn dri ar ddeg a deugain o nifer. O'r tri phenawd ar ddeg a deugain, pa fodd bynag, nid oedd ond dau o honynt yn hysbys cyn darganfyddiad Mai. Yr oedd pob olion o'r gweddill, gyda'r eithriad o enwau dau ar hugain o honynt, wedi eu colli; a rhaid barnu amrywiaeth a gwerth y detholion o'r hen ysgrifenydd cynnwysedig ynddynt wrth y darnau sydd wedi eu hadferu. Er fod yr adysgrif-lyfr, o'r hwn y cafwyd y darnau hyn, yn mhell o fod yn 'gyflawn, cynnwysai nifer mawr o ddyfyniadau o'r llyfrau oedd ar goll yn ngweithiau yr awduron a enwir uchod. O'r pymtheg llyfr ar hugain o waith Polybius (allan o ddeugain, oedd yn gwnouthur i fyny ei hanes ef), er engraffit, yr oedd yn yr adysgrif-lyfr ddyfyniadau lled helaeth o'r cwbl ond y diweddaf, a'r oll yn cynnwys 100 o dudalenau pedwarplyg. Ceir cyfenwad lled dda hefyd o "*Historical Library*" Diodorus Siculus; o ba un y mae pedwar ar hugain o lyfrau, allan o ddeugain, wedi myned ar ddfancoll. Gwna yr holl ddyfyniadau a gafwyd yn yr adysgrif-lyfr hwn tua 130 o dudalenau. Dechreu a dyfyniadau hyn gyda'r chweched llyfr, i fyny hyd y deugeinfod. Y mae naw, allan o ugain, o lyfrau y "*Roman Antiquities*," gan Dionysius o Halicarnassus, wedi eu colli. Cynnwysa adysgrif-lyfr y Vatican ddyfyniadau o honynt oll, a gwnant i fyny 64 o dudalenau pedwarplyg. Y mae y darnau o Dion Cassius a gafwyd yn yr adysgrif-lyfr yn mhell o lenwi i fyny y gwagle mawr sydd yn ei hanes maith; ond dyma y rhai helaethaf a phwysicaf a ddaethant i'r golwg hyd yn hyn; a llanwant tua 100 o dudalenau. Y mae yr hyn a gafwyd o weithiau awduron eraill yn llai; ond y maent, er hyn, o werth neillduol. Mewn gair, yr oedd ymddangosiad "*Historical Palimpsest*" Mai, fel y gelwir ef weithiau, yn gyfnod arbenig yn yr ymchwiliad am lenyddiaeth golledig Groeg a Rhufain. Ymddangosodd, nid fel gwaith annibynol, ond fel un gyfrol o gasgliad mawr o weithiau yn mhob dosbarth o lenyddiaeth hynafol, dwinyddol, a chyffredinol, wedi eu casglu o'r llawysgrifau anghyhoeddiedig sydd yn ystordy y Vatican—yn gwneyd i fyny ddeg o gyfrolau pedwarplyg mawr, o dan y teitl, "*Scriptorum reterum Nova Collectio*." Yr "*Historical Palimpsest*" oedd gwaith mawr diweddaf Mai yn y ffordd hono. Y mae y tri chasgliad a gyhoeddodd efe ar ol hyn, yn cynnwys ffyrwth rhai o'i hen ymchwiliadau—darnau o Lucan, Juvenal,

Persius, Gargilius Martialis, ac Aristotle; ac y mae y cyfan o'r defnyddiau yn mron wedi eu cael o lawysgrifau argyhoeddiedig y Vatican.

Ond yn mhell cyn i Mai roddi i fyny y gwaith o archwilio yr adysgrif-lyfrau, yr oedd gweithiwr llafurus ac ymroddgar arall, ac un yn meddu ar gymmhwsderan uchel, yn llafurio yn yr un maes, sef Niebühr. Yr oedd llyfrgell glwysgor Verona wedi bod yn enwog am dymmor maith ar gyfrif lliaws mawr o lawysgrifau oedd ynddi; a deallwyd hefyd eu bod yn hynod gyfoethog mewn llawysgrifau yn dal cyssylltiad â rheithofyddiaeth. Yr oedd Maffei, yn 1732, wedi cyhoeddi rhestr o honynt oll, ac wedi gwneyd crybwylliad am amryw o ddalenau crwyn, yn cynnwys darnau o sylwedd yr holl gyfraith wladol, a wnaed wrth orchymyn yr ymherawdwr Justinian, a phethau eraill. Rhwymwyd y dalenau hyn mewn cyfrol fechan, yn gynnwysedig o ddarnau o wahanol lawysgrifau. Ond ychydig o sylw a gafodd y gweddillion cywraïn hyn, hyd nes y darfu i Mai adfywio chwilyfrydded dysgedig. Yn y flwyddyn 1816, yr oedd Niebühr yn myned trwy Verona ar ei ffordd fel cenhadwr Rwsiaidd i lys y Vatican, a thalodd ymweliad â llyfrgell y glwysgor. Gwnaeth ymchwiliad i amryw lawysgrifau yno, ac yn eu plith un ag yr oedd yr ysgrifen weledig arni yn cynnwys rhai o epistolau Jerome; ond yr oedd ysgrifen mwy hynafol oddi danodd. Wrth wneuthur ei archwiliad, dealodd Niebühr fod yr olaf yn cynnwys gwaith rhyw hen reithofyddwr. Ac wedi gwneuthur ei ddarganfyddiad yn hysbys i Savigny, a chyda ei gynnorthwy ef, efe a gyhoeddodd gyfran o hono mewn rhyw waith cyfnodol, ynghyd âg esboniad ac eglurhad manwl arno; a dywedai fod y llawysgrif yn cynnwys Deddfau Gaius, sef y rheithofyddwr Rhufeinig enwog, yr hwn oedd yn byw yn amser Marcus Aurelius, dybygid—person a hanes yr hwn sydd wedi bod yn destyn cymaint o ddamcaniaethu a dyfalu yn ei gylch gan ysgrifenyddwr ar gyfraith Rhufain; a dadleua fod y deryn hwn yn rhan o'r "*Præscriptionibus et Interdictis*." Sefydlwyd yn llawn gywirdeb y casgliad hwn. Anfonwyd dan lawurwr arall o Berlin gan Athrofa y Gwyddonau i weithio y mwnglawdd hwn a agorwyd gan Niebühr; ac wedi cael caniatâd y glwysgor, adysgrifenasant gynnwysiad y llawysgrif yn mron yn llwyr: ond yr oedd tua'r nawfed ran o'r cyfan yn y fath sefyllfa fel nas gellid ei ddarllen. Argraphwyd "*Institutiones*" Gaius yn Berlin yn y fl. 1820. Y mae y llawysgrif o ba un yr ysgrifenyddwr y gyfran werthfawr hon o hen gyfreithiau yr hynafiaid yn cynnwys 127 o ddalenau, ac y maent wedi cael ysgrifenu arnynt dair gwaith. Y mae yr ysgrifen ddiweddaraf, yr hon sydd mewn llythyrenau breision, ac o gryn hynafiaeth, yn cynnwys rhai o weithiau Jerome—yn benaf ei epistolau; sef, chwech ar hugain mewn nifer. Y mae y ddiwy ysgrifen hynaf o ddau fath; ac un o honynt, sef y cyntaf, yn hynod am ei hynafiaeth a'i phrydferthwch; ond nid ydyw yr ail, neu y ganol, mor nodedig am ei haddurniadau. Yn nghylch yr oes yr ysgrifenydd y llawysgrif-gwreiddiol, traethodd Niebühr ei farn ei bod yn hynach nag amser Justinian; ac ar ol gwneyd ymchwiliad manwl ar y llythyrenau, dadganodd Kopp ei fod yntan o'r un farn ag ef. Dilynwyd y darganfyddiad hwn o eiddo Niebühr âg un cyffelyb gan Peyron, yr hwn a gafodd adysgrif-lyfr yn llyfrgell Turin a gynnwysai ddarnau o ddeddf-lyfr Justinian.

Onid mwy dyddorol ydyw hanes yr adysgrif-lyfrau clasurol. Yn 1854, darganfyddodd Dr. Fridegar Mone lawysgrif yn cynnwys esboniad Jerome ar Lyfr y Pregethwr, mewn mynachdy Benedictaidd yn Corinthia; ac yr oedd yr ysgrif en isaf arni yn cynnwys y cyntaf, yr unfed ar ddeg, y deuddegfed, y trydydd ar ddeg, a'r pymthegfed o lyfrau Pliny. Y mae yr ysgrif wreiddiol yn hynod hynafol. Y mae Dr. Mone yn ei phriodoli i'r ail ganrif—a chyda'r anhawdder mwyaf y bu efe yn alluog i'w gwneyd allan. Yn gymmaint a bod hanesiaeth naturiol Pliny wedi dyfod i lawr yn gyflawn i ni, y mae adferiad y darnau hyn yn llai pwysig nag y buasai adferiad cyfran oedd ar goll o weithiau rhyw awdwr clasurol; ond y mae dysgedigion yn adnabod eu gwerth, canys gwyddant mor dywyll a chymmysgld y llwyddangosiad ydyw teatyn Pliny; a gwyddant am y goleuni a dafwyd ar y chwe llyfr diweddfaf gan y darlleniadau o lawysgrif Bamberg, a roddwyd gan Sillig yn y gyfrol ddiweddfaf o'i argraphiad ef. Argraphwyd yr adysgrif-lyfr Carinthiaidd gan Dr. Mone mewn llythyrenau sydd yn debyg iawn i'r ysgrif wreiddiol.

Y mae adysgrif-lyfrau y dwyrain, i'r rhai y mae beirniadaeth ysgriflyfwr mor ddyledus, wedi chwangu hefyd rai pethau o gryn bwysigrwydd at lenyddiaeth glasurol. Yn y *Codex Nitriensis*, a ddisgrifiwyd yn barod, yn chwangeol at ddarnau o Efyngyl Luc a ddeonglwyd ac a gyhoeddwyd gan y Dr. Tischendorf, darganfyddwyd hefyd, o dan draethawd Syriaidd Severus o Antiochia, ail adysgrif-lyfr, yn cynnwys darnau o "*Iliad*" Homer. Un o'r casgliad dwyreiniol o lawysgrifau Syriaidd ac eraill, a hwrcauwyd i'r Amgueddfa Brydeinig, oedd y *Codex Nitriensis* wreiddiol. Ei feddiannydd blaenorol oedd M. Pacho. Pan yr archwiliwyd ef gyntaf, cafwyd ei fod yn ddiffygiol; ond yn ffodus, darganfyddwyd y dalenau oedd ar goll mewn ail gasgliad a ddygwyd o'r dwyrain gan Dr. Tattam; a chynnwysa y *Codex* yn awr 115 o ddalenau, ac yn ysgrifenedig ar fwy na'u hanner y mae gwaith Homer. Deonglwyd y cyfan yn ofalus gan Dr. Cureton, a chyhoeddwyd ef mewn cyfrol brydfwrth, ar draul ymddriedolwyr yr Amgueddfa Brydeinig, yn 1857. Cynnwysa yr holl ddarnau hyn 3,873 o linellau; ac er fod eu cynnwysiad yn hysbys o'r blaen, etto deallir eu gwerth beirniadol wrth ystyried fod y gwreiddiol, o'r hwn yr argraphwyd hwynt, yn fwy hynafol o amryw ganrif oedd na'r llawysgrif hynaf o'r *Iliad* oedd yn wybyddus o'r blaen. Gallwn gyfeirio at un arall o'r adysgrif-lyfrau Syriaidd, yr hwn a gafwyd o'r un casgliad yn yr Amgueddfa Brydeinig, ac a gyhoeddwyd yn Berlin yn y fl. 1857, gan y Dr. Pertz. Yr oedd tad y Dr. Pertz—sef yr hanesydd a'r hynafiaethydd o'r enw hwnw—wedi sylwi ar ac adysgrifenu cyfran o'r adysgrif-lyfr hwn; ond yn y flwyddyn 1856, cwblhaodd Dr. Pertz, yr ieuangaf, yr adysgrifenedig, yr hyn, fel yr ymddengys, oedd yn orchwyl hynod anhawdd. Y mae y *Codex* o ba un y cafwyd y gwelldillion hyn yn llawysgrif ar yr hon yr ysgrifenydd deirgwai; ac y mae yn gwahaniaethu oddi wrth yr adysgrif-lyfr yn cynnwys "*Institutions*" Gaius, trwy fod yr ysgrif uchaf a'r ddiweddaraf yn yr iaith Syriaidd, ac yn y ffurf fwyaf anhawdd a chymmysgld, ar y llythyrenau hynny. Y mae yr ail ysgrif yn y Lladin, ac yn gynnwysedig o ranau neillduol o waith rhyw rammadegwr anadnabyddus—am yr

hwn ni wyddys ddim ond yn ganig ei fod yn blodeuo rhwng yr ail a'r bummed ganrif o'r cyfnod Cristionogol. Y mae yr ysgrif en isaf, a'r foreuaf, mewn llythyrenau mawr, ac yn gwneuthur i fyny gyfranau o bump o lyfrau; ac yn cynnwys hanes Rhufeinaidd, gan gofnodydd o'r enw Gaius Granus Licinianus, yr hwn a enwir gan Macrobius, a chan esboniwr ar weithiau Virgil Servius, ond am yr hwn nid oes dim arall yn adnabyddus. Ceir yn y darnau adferedig brawf amlwg ei fod wedi ei ysgrifenu ar ol llyfrau hanesyddol Sallust, ac o flaen yr eiddo Livy. Y maent wedi eu cymmyrdd o'r chweched llyfr ar hugain, yr wythfed ar hugain, y trydydd ar ddeg ar hugain, a'r pymthegfed a'r unfed ar bymtheg ar hugain; ac y maent yn ymddrin â chyfnod o ddyddordeb neillduol, sef o 509 hyd 679 o oed Rhufain. Y rhai mwyaf diffygiol o'r pennodau ydynt y rhai sydd yn ymddrin â'r rhyfel Cimbriaidd, y rhyfel cartrefol, a'r rhyfel Mithridataidd; ond rhaid addef fod y darnau adferedig yn tafu goleuni newydd hyd yn oed ar y digwyddiadau hyn. Y mae y darganfyddiadau sydd wedi eu gwneyd yn mysg llawysgrifau hynafol yn hynod ddyddorol ynddynt eu hunain, ac ar yr un pryd yn dal allan obaith y gwneir darganfyddiadau pellach etto yn yr un cyfeiriad, ac yr adferir trysorau eraill sydd yn awr ar goll.

Gyda golwg ar ymddangosiad a nodwedion cyffredinol yr adysgrif-lyfrau:—cael eu gweled a'u chwilio, wrth gwr, a rydd y syniad goreu am danynt i bawb. Ychydig o'r llyfrgelloedd mawrion sydd nad oes ynddynt, o leiaf, un neu ragor o honnynt. Er ffurfio rhyw syniad am y dull o'u hadferu a'u deongli dylid deall fod dwy ffordd yn cael eu defnyddio gan yr hynafiaid i ddileu yr ysgrif en wreiddiol—yr un wlyb a'r un sych. Yn ol y gyntaf, gwlychid wyneb y croen, trwy ei olchi â gysbwng, a'i rwbio i lawr â chabol-faen (*pumice-stone*). Yn ol yr ail, yr oedd dau ddull:—naill ai yr oedd yr holl linell yn cael ei chrafu ymaith gydag offeryn minig pwrpasol, neu cymmerid blaen yr offeryn i graffu ymaith bob llythyren ar ei phen ei hun, y naill ar ol y llall. Yr oedd yr inge a ddefnyddiwyd hefyd o dri math:—un yn fettelaidd (yr hwn a ddefnyddid yn fwyaf cyffredin), y llall yn llysieul, a'r trydydd yn anifeilaidd. A chan nad oedd effaith yr inge, o ba ddefnydd bynag y byddai, yn cael ei gyfyngu i'r wyneb, cair, hyd hyd yn oed ar ol i olion ei liw golli, mewn rhan neu yn hollol, y gellir ei ddwyn i eglurdeb trwy driniaethau gofalus. Y dull blaenaf, ac un a fabwysiedid yn fynych gan Mai, ydoedd golchi yr arwyneb â thrwyth bustl, ac wedi hynny ei adael am ychydig i ddylanwad y goleuni a'r awyr. Yr oedd hyn, yn nwyllaw Mai, mewn llawer o amgylchiadau yn ddigon effeithiol i adferu yr ysgrif en golledig—fel, mewn goleuni cryf, y gallai person yn deall hen ysgrif en dehongli. Mewn achosion eraill, effaith y driniaeth hon oedd dno y croen, a gwneyd yr arysgrif en ar y ddiweddarach yn hollol annealladwy. Wedi deall hyn, defnyddiodd M. Peyron o Turin foddion arall, a gymmeradwywyd gan y fferylllydd Giobert. Golchai efe y croen yn gyntaf yn ofalus mewn dwfr cyffredin; yna, trochai ef mewn dau wlybwr allf; sef, yn gyntaf, mewn *muratic acid*, ac wedi hynny mewn *prussiate of potash*. Profodd hyn yn hollol lwyddiannus, ac y mae cymmysgedd yn cael ei arfer yn awr, sylfaenedig ar y prawf hwn, a elwir *Tinctura Giobertina*. Pan yn ymdrechu deongli

ysgrif-lyfr Granus Licinians, tarawyd y Dr. Pertz gan yr amgylchiad hynod, nad oedd yr un driniaeth yr un mor lwyddiannus ar y naill ochr i'r croen ag oedd ar y llall. Yr hyn a ddefnyddiai efe ar y cyntaf oedd *sulphuretted ammonia*; ond bu raid iddo arfer y *Tinctura Giobertina*. Pan y mae yr inge yn yr ysgriflen gyntaf yn un llysiennol, y mae darllenwyr galluog yn methu adferu yr ysgriflen wreiddiol fel ag i allu ei dehongli. Am inge yn cynnwys sylwedd anifeilaidd (megys gwaed y môr-lawes—*cuttle-fish*), y mae Dr. Mone yn cynghori fod y llawysgrif i gael ei rhoddi mewn llestr cauedig wedi ei lenwi âg olew, a'i dwymno hyd 400° R. Y mae llawer, pa fodd bynag, yn dibynu ar brofiad a barn y darllenwyr.

YSPAEN (España): gwlad ar gyfandir Ewrop, sydd yn gwneyd i fyny y rhan fwyaf o'r gorynys mawr a ffurfia gongl dde-orllewinol y cyfandir Ewropaidd. Terfynir arni o du y gogledd gan Fachwy Biscay a Ffrainc, oddi wrth yr hon y mae yn cael ei hysgaru gan fynyddoedd y Pyrenees; ar du y deheu a'r dwyrain, gan Fôr y Werydd a Môr y Canoldir; ac ar du y gorllewin, gan y Werydd a Phortugal. Mesura, o Benrhyn Finisterre ar du y dwyrain hyd Benrhyn Creuze yn y gorllewin, ynghylch 650 o filldroedd; ac o Fuenterrabia yn y gogledd hyd Tarifa yn y deheu, 560 o filldroedd. Ei lled cyfartal ydyw tua 380 o filldroedd. Ei harwyn-ebedd, a chymmeryd i mewn yr Ynysoedd Belearaidd ac Ynysoedd y Canary, ydyw 182,758 o filldroedd ysgwâr. Yr oedd y boblogaeth, yn adeg y cofrifad cyffredinol diweddar a gymerodd le yn 1860, yn 16,301,851; ond yn ol yr amcangyfrif a wnaed yn niwedd y flwyddyn 1870, yr oedd yn 16,835,506—yn dangos cynnydd o 533,655 er cofrifad 1860. Y mae y deyrnas, gan gynnwys yr ynysoedd cyfagos, yn cael ei rhanu i naw talaeth a deugain—dosbarthiad a wnaed yn 1834; er fod y dosbarthiad blaenorol oedd arni i bedair ar ddeg o deyrnasoedd, neu daleithian, yn cael ei ddefnyddio weithiau hyd heddyw.

Yr Arfordir.—Y mae llinell arfordir Ysbaen, heb gymmeryd i'r cyfrif y cillfachau bychain lliosog a geir yno, yn 1317 o filldroedd o hyd—o ba rai y mae 712 yn cael eu golchi gan Fôr y Canoldir, a 605 gan ddyfroedd y Werydd. Nid ydyw yr arfordir gogleddol, o Fuenterrabia Orllewinol i Benrhyn Ortegai, yn cael ei dori gan fylchan o bwys. Y mae mur o greigiau ysgythr-og, o ddeg ar hugain hyd dri chant o droedfeddi o uchder, yn rhedeg ar hyd y lan hon, a'r dwfr yn lled ddwfn yn agos i'r traeth. Y mae yr arfordir gogledd-orllewinol, o Benrhyn Ortegai yn y deheu i enau yr afon Minho—sydd yn gwahanu talaeth Ysbaenaidd Galicia oddi wrth Portugal—er yn greigiog, yn ts, ac yn llawer mwy bylchog na'r glenydd a olchir gan Fachwy Biscay; ac y mae yn y cillfachau borthladdoedd cyfleus a diogel. O enau y Guadiana, ar du y deheu, hyd Gulfor Gibraltar, y mae yr arfordir yn isel, tywodlyd, ac weithiau yn gorsiog. O Gibraltar i Benrhyn Palos, y mae y glenydd, gyda pha rai y mae trum mynyddoedd Sierra Nevada yn rhedeg yn gyfochrog, yn gyffredin yn greigiog ac uchel, er yn wastad yma a thraw: ac nid oes yma ond dau borthladd; sef, Carthagena a Malaga. Y mae yr arfordir isel, a chan mwyaf tywodlyd, sydd yn ymestyn yn ogleddol o Benrhyn Palos, yn ymgodi yn glogwyni uchel

yn nghymydogoeth Denia, ond yn ymestyn yn wastadeddau tywodlyd o Denia i enau yr afon Ebro. O enau yr afon hon, yn ogleddol tua chyffiniau Ffrainc, y mae yr arfordir yn amrywio, weithiau yn uchel, a phryd arall yn isel, a'r prif borthladdoedd ydynt Barcelona a Rosas.

Arwynebedd a Dosbarthiad Naturiol.—Y mae sefyllfa a chyflêad y wlad hon wrthi ei hun—rhwng dau fôr, a'r rhai hyn y rhai enwocaf, ac mewn ystyr masnachol y pwysicaf hefyd, yn yr holl fyd—yn neillduol o ffatriol iddi; ac felly hefyd y mae nodwedd ei harwyneb, yr hwn sydd yn fwy amrywiol na'r eiddo unrhyw wlad arall o'i maint yn Ewrop. Y mae ucheldir eang—yr uchaf sydd ar y cyfandir—yn gwneyd i fyny ei rhanau canolbarthol, ac yn cael ei derfynu ar du y gogledd a'r gorllewin gan gyfres o fynyddoedd; ar du y gogledd-ddwyrain, gan ddyffryn yr Ebro; ac ar du y deheu, gan ddyffryn Guadalquivir. Y mae yr ucheldir mawr hwn yn ymgodi i'r uchder o ddwy i dair mil o droedfeddi, ac yn mesur dros 90,000 o filldroedd ysgwâr, neu tua hanner holl arwynebedd y wlad. Dosberthir yr holl orynys Pyreneaid gan ddaear-yddwyr Ysbaenaidd i saith o drumiau mynyddig; a'r rhai canlynol ydynt y rhai penaf:—1. Y Mynyddoedd Cantabriaidd a'r Pyrenees, yn ffurfio y trum gogleddol. 2. Y Sierra de Guadarrama, yn ysgaru Leon a Hen Castile oddi wrth Estremadura a Castile Newydd, ac yn ymgodi yn nghlogwyn Penalara 7,764 tr. uwch gwyrneb y môr. 3. Y Montes de Toledo, sydd yn ffurfio rhan o'r dyfr-arllwysfa (*watershed*) rhwng y Tagus a'r Guadiana. 4. Y Sierra Morena, rhwng dyfroedd uchaf y Guadiana a Guadalquivir. 5. Y Sierra Nevada, sydd yn rhedeg yn gyfochrog â glenydd Môr y Canoldir, drwy Murcia ddeheuol ac Andalucia, ac yn ymgodi yn y lleoedd uchaf yn uwch nag unrhyw fynyddoedd yn Ewrop, oddigerth yr Alpau. Y mae i'r amryw drumau mynyddig, neu *Cordilleras* Ysbaen, fel y gelwir hwynt, yn gyffredin gyfeiriad dwyreiniol a gorllewinol; a rhyngddynt rhêd yn yr un cyfeiriad y dyffrynoedd cyfochrog—y Douro, y Tagus, y Guadiana, a'r Guadalquivir, y rhai a ddisgrifir yn ei lleoedd priodol.

Yr Hinsawdd a'r Tir.—Y mae hinsawdd Ysbaen, o herwydd eangder a chyduniant y wlad, yn hynod o amrywiol. Yn y taleithiau gogledd-orllewinol, y mae yn llaith a gwlawog am y rhan fwyaf o'r flwyddyn. Yn Madrid, yr hon o ran ei safle sydd tua 11° mwy i'r deheu na Llundain, a dim ond 5° mwy i'r gogledd na glenydd gogleddol Affrica, y mae gauafoedd mor erwin a llym wedi digwydd yno fel y mae gwytlwyr milwraidd, tra yn cyflawni eu dyledswyddau, wedi rhewi i farwolaeth; tra y mae y taleithiau deheuol a dwyreiniol yn gynnes hyd yn oed yn y gauaf, ac yn agored i wyntoedd poethion o'r deheu, ac i wres trofanol o'r bron yn yr haf. Y mae daearyddwyr, hen a diweddar, wedi mah-wysiadu y gwahanfaeth sydd yn yr hinsawdd fel rheol i ddosbarthu y gorynys yn rhaniau pennodol. O'r rhaniau hyn, y cyntaf a'r mwyaf gogleddol ydyw yr un y gynnwysa Galicia, Asturias, taleithiau Basque, Navarre, Catalaria, a pharthau gogleddol yr Hen Castile ac Aragon. Y mae y gauaf ynfaith yn y parth hwn, a'r gwanwyn a'r cynhanaf yn wlawog; ac y mae gwyntoedd y gogledd a'r gogledd-ddwyrain yn chwythu yn oer oddi ar gopsau y Pyrenees, sydd yn wastad yn orchuddiedig âg eira. Y mae y wlad, yr hon sydd yn cael ei hamrywio gan

frynïau a dyffrnoedd, yn cael ei dyrhau yn helaeth gan afonydd cyfoethog o bysgod, ac y mae ynddi ddolydd sydd yn oludog o borfeydd breision. Nid ydyw 9d yn affdedu yn dda yn y parthau mwyaf agored; ond y mae grawn o bob math yn cael ei gynnyrchu yn y parthau eraill, yn gystal a ffurthydd, a gwinwydd, a choed gwerthfawr. Ffurfir cylch (*zone*) canol yr hinsawdd yn benaf, gan yr ucheldir mawr canol-barthol, a chynnwysa Valencia Ogleddol, Castile Newydd, Leon, ac Estremadura, ynghyd â pharthau deheuol yr Hen Castile, ac Arragon. Nid ydyw hinsawdd y rhan yma o'r wlad yn ddymunol, ond yn unig yn y gwanwyn a'r cynhauf. Ar hyd y gauf llym, y mae tymmhestioedd gerwinol yn ysgafu dros yr ucheldiroedd di-goed; ac yn yr haf, y maent yn cael eu llosgi i fyny gan wres yr haul. Y mae y tir yn gyffredin yn ffurthlawn, ac 9d a gwin yn cael eu cynnyrchu mewn helaethrwydd. Cynnwysa y deheu, wlad fras, sydd yn ymestyn rhwng ochr ddeheuol yr ucheldir canol-barthol a glanau Môr y Canoldir—yn cynnwys Andalucía, Murcia, a Valencia Ddeheuol. Amddiffynir y parth hwn oddi wrth wyntoedd oerion y cylch canol gan yr amgaueru creigiog sydd ar du y gogledd; ond ni chysgodir ef rhag y gwyntoedd poeth sydd yn yr haf yn chwytthru yn ogleddol o Affrica, ac yn peri fod y tymmor o'r bron yn annioddefol i Ewropiaid. Yna y mae y gauf yn dymmerus, a'r gwanwyn a'r cynhauf yn hynod o ddymunol. Wrth ddisgyn o'r parthau canol-barthol oer a mynyddig i'r dosbarth hwn o'r wlad, sydd o'r braidd yn drofanol o ran ei wres a'i ffurthlonrwydd, y mae gwahaniaeth mawr yn cael ei deimlo. Am y tir, yr hwn a ddyfrhêir yn gelfyddydol, y mae yn hynod gyfaddas tuag at ddybenion amaethyddol, a diwylliant y ffurthydd a dyfant mewn hinsoddau cynnhes. Cynnwysa y cynnyrchion sugr, cotwm, reis, aurafalan, lemonau, a phalmaeron.

Cynnyrchion, Uysieol a mewnol, a masnach.—Ar un adeg, Yspæn ydoedd y deyrnas fwyaf cyfoethog yn Ewrop; ond o herwydd amryw achosion, erbyn y ddeunawfed ganrif yr oedd ei sefyllfa yn hynod iawn o isel. Yr oedd ysbryd anturiaethus megys wedi ei lwyrr gollu o honi, a difaterwch a thlodi wedi cymmeryd lle llafur a chyfoeth. Cyn diwedd y ganrif ddiweddfaf, pa fodd bynag, dechreuodd y wlad dafu ymaith ei difaterwch; ac y mae yn parhau i wellhau yn raddol yn yr ystyr yma, ac yn enwedig er y fl. 1851. Y mae y boblogaeth wedi, ac yn parhau i llosgi yn gyflym; y mae amaethyddiaeth yn fwy llwyddiannus, a llaw-weithfaoedd yn cynyddu ac yn amlhau; ac y mae yn y wlad lawer o ffyrdd haiarn, y gyntaf o ba rai a ddechreuwyd yn 1848; ac erbyn hyn, y mae dros bedair mil o filldroedd wedi eu cwblhau. Y mae y chwaniogiad beunyddiol sydd at y boblogaeth yn brawf fod y wlad yn gwellhau ac yn llwyddo. Gwyddys fod ei phoblogaeth wedi lleihau yn raddol, o ddwy i dair miliwn, o ddechren yr unfed ganrif ar bymtheg hyd ddiwedd yr elfed ar bymtheg. Ond yn ystod y can mlynedd oedd yn terfynu yn 1870, yr oedd y boblogaeth yn mron wedi dyblu. Yn 1768, nifer ei phoblogaeth ydoedd 9,159,999; ond yn 1870, yr oedd yn 16,835,506. Mewn amaethyddiaeth, yn gystal ag yn rhifedi y boblogaeth, y mae cynnydd amlwg wedi bod ynddi yn ystod yr un amser. Defnyddir mynyddoedd eang y wlad yn borfeydd, ac y maent wedi eu dosbarthu yn ffurthydd mawrion. Ond

yn y dyffrnoedd cynnhes a ffurthlawn, ac yn enwedig yn yr ardaloedd lle y ceir cyflawnder o ddwfr, y mae y ffurthydd yn fychain. Yr oedd rhifedi y ffurthydd o bob maintioli yn 3,426,083 yn y ffurthydd 1860—o ba rai yr oedd 750,000 yn cael eu dal gan denantiaid, a'r gweddill yn cael eu hamaethu gan eu perchenogion. Y mae rhifedi dirfawr y ffurthydd yn dangos eu bod yn fychain; ond gwyddys hyd sicrwydd mai y talaethau lle y dosberthir y tiroedd yn ddarnau mân ydyw y rhai cyfoethocaf. Tra amherffraith ydyw ystadegau Yspænnaidd o bob math; ond, a barnu oddi wrth y glô a'r haiarn a ddadforir yno, y mae llaw-weithfaoedd yn cyflym cynnyddu yn y wlad, er gwaethaf pob peth sydd yn tueddu i'w cadw yn ol. Y mae y dadforir a'r allforion ar gynydd beunyddiol. Y wlad sydd yn anfon mwyaf o nwyddau iddi ydyw Ffrainc, a'r nesaf ati ydyw Prydain Fawr—ond y diweddaf sydd yn derbyn mwyaf o'i hallforion.

Y Fyddin a'r Llynnes.—Cafodd byddin Spæn ei hail drefnu yn y ffurthydd 1868, ar gyllun byddin Ffrainc. Dosberthir y wlad, i ddybenion milwraidd, yn bump o ddosbarthiadau; a rhifa y fyddin, yn cynnwys pob rhan o honi, tua 150,000. Cynnwysa y llynnes ynghylch 122 o longau, bychain a mawr; ac y mae y morwyr a'r môr-filywr a berthynant iddi yn rhifo tua 16,500.

Crefydd ac Addysg.—Crefydd sefydledig Yspæn ydyw yr un Bapaidd:—ac y mae yr holl boblogaeth yn perthyn iddi, gyda'r eithriad o ryw 70,000. Hyd yn lled ddiweddar, yr oedd y rhan fwyaf o boblogaeth Yspæn mewn sefyllfa dra anwybodus. Peth anghyffredin yn niwedd y ganrif ddiweddfaf, neu ddechreu yr un bresennol, fuasai taro ar wladwr neu weithiwr cyffredin, yn alluog i ddarllen; ac o'r braidd nad edrychid ar hynny mewn cyssylltiad â benwrod fel peth na ddylasai fod. Yr oedd addysg y bobl yn gwbl yn nwyllaw yr offeiriad Pabaidd hyd y ffurthydd 1808; ond y mae cyfreithiau a basiwyd ar ol hynny wedi gosod eu haddysg yn nwyllaw y llywodraeth, a chyfnwedid mawr wedi ei effeithio. Nid ydyw y wladwriaeth, pa fodd bynag, yn talu ond swm bychan tuag at addysg y cyhoedd. Gadewir ef yn benaf yn ngofal rhieni plant, ac eraill; ond y mae arolygiaeth y llywodraeth dros addysg wedi arwain i welliantau mawr. Yn ol y cyfrifon a gyhoeddwyd yn 1848, nifer yr ysgolheigion drwy y wlad oeddynt 663,711; ond yn ol y cyfrifon awyddol diweddfaf, a gyhoeddwyd yn 1868, yr oedd nifer yr ysgolheigion yn 1,251,653 yn yr ysgolion cyhoeddus a phreifat—neu un o bob tri ar ddeg o'r boblogaeth. Rhoddir addysg o radd uwch mewn deunaw a deugain o golegau cyhoeddus, gan 757 o athrawon, i 13,881 o ysgolheigion.

En hanes.—Pan y gwneir y crybwylliad cyntaf am Yspæn gan y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, preswyllid hi gan bobl gymmysg o ran eu tarddiad. Tybir ei bod ar y cyfan yn cael ei phoblogi gan hiliogaeth o bobl a elwid yr Iberiaid; ond meddyllir i'r Celtiaid oresgyn y wlad, gan ddyfod i lawr o'r Pyrenees. Yn yr amser boreuaf y mae genym gofnodion am danynt, yr oedd y ddwy genedi hyn wedi ymgymysgu, a gelwid hwy yn Celtiberiaid; ac yr oeddynt gan mwyaf yn preswylio canolbarth y gorynys—yn mharthau gorllewinol Lusitania, ac ar y gororau gogleddol. Yr oedd yn Bactica (Andalucia) gymmysgedd cryf o'r elfen Phoeniciaidd, ac ar y gororau deheuol a dwyreiniol drefedigaethau Phoeniciaidd,

Carthagenaid, a Rhodaidd. Ymwelid yn fynych a rhanau o'r glenydd deheuol, a elwid Tartesus (Tarsis yr Ysgrhythrau), gan farsiaidwyr Phoeniciaid, er masnachu yn ei golud mwnawl, ac yr oedd "llongau Tarsis" yn adran neillduol yn mysg llongau masnachol Tyrus. Ymddengys fod y rhwymyn oedd yn cyssylltu yr Iberiaid a'r Phoeniciaid o nodwedd fasnachol hollol. Tua diwedd y drydedd ganrif cyn Crist, dechreuwyd teimlo dylanwad y Carthageniaid yn fawr yn Iberia, a dygwyd rhanau helaeth o'r wlad o dan llywodraeth Carthage gan Hamilcar, yr hwn a sylfaenodd ddinas Barcelona. Yn ystod yr wyth mlynedd a ddilynodd, crythaodd gallu y Carthageniaid, a chwaneagwyd at eu nerth gan Hasdrubal, mab-yn-nghyfraith Hamilcar; yr hwn a sylfaenodd Carthago Nova, ac a wnaeth gytundeb a'r Rhufeiniaid, yn ol yr hwn nid oedd efe i ddyrchafu ei faner yn ogleddol i'r Iberus (Ebro). Cymmerodd Hannibal, mab Hamilcar, a'r penaf o'r cadlywyddion Carthageniaid, llywyddiaeth y gorynys. Ymosododd ar, a dinstrodd Saguntum, a thrwy hyn torodd y cytundeb a wnaed rhwng ei dad a'r Rhufeiniaid. Dinystrio Saguntum oedd aohos yr ail ryfel Punicaidd. Ar ol i'r Rhufeiniaid yru y Carthageniaid o'r gorynys yn 206 c.c., gwnaed y wlad yn dalaeth Rufeinig. Ni ddarfu i Cantabri ac Astures, yn y gogleddbarth, roddi eu harfau i lawr hyd y flwyddyn 25 c.c., pan y gwnaethant hyn y'r Ymherawdwr Augustus.

Ar ol darostwng y wlad, dosbarthwyd hi yn dair talaeth; sef, Tarraconensis (yn cynnwys y taleithiau gogleddol a dwyrainiol), Bætica (Andalucía), a Lusitania; sef, Portugal a'r taleithiau gorllewinol. Parhaodd y dosbarthiad hwn ar y wlad hyd deyrnasiad Cystenyn Fawr, yn y bedwaredd ganrif. O'r adeg y cymmerodd y Rhufeiniaid feddiant o Ysphen hyd farwolaeth Cystenyn, yr oedd y wlad wedi bod yn hynod lwyddiannus. Pan y dygwyd y preswylwyr o dan llywodraeth gref yr ymherodraeth, gorfodwyd hi am amser maith i roddi heibio yr ymrysonau mewnol, a'r rhyfeloedd, a ddygid yn mlaen rhyngddynt a'u gilydd, a mabwysiadwyd iaith, cyfreithiau, ac arferion y gorchfygwyr, ac ymroisant i lafurio gyda diwydrwydd, a chynnyddasant yn fawr mewn rhufedi a chyfoeth. Adeiladwyd trefydd o nodwedd Rufeinig drwy yr holl wlad; ac yn mhllith y rhai penaf, gellir enwi Leon, Emerita Augusta (Merida), Pax Julia (Beja), Cæsar Augusta (Sargossa); a llawer o ddyfrfossydd (*aqueducts*), pontydd, ac amchwareufeydd, &c.—adfeilion pa rai a barant i deithwyr diweddard ryfeddu. Costiodd ennill a chadw Ysphen i'r Rhufeiniaid aberthau mawrion mewn bywydau a meddiannau; ond am dros dair canrif, hi oedd y dalaeth gyfoethocaf gan yr ymherodraeth. Ei meysydd cynnyrchol hi am amser maith oedd prif ystord y Rhufain, ac o'i mwgloddiau hi y cafwyd arian ac aur i lenwi cofrau yr ymherodraeth. Dywed Gibbon fod "ugain mil o bwysi o aur yn cael eu derbyn yn flnyddol o daleithiau Awstria (Asturias), Galicia, a Lusitania."

Yn B. A. 409, daeth minteioedd o farbariaid, Alaniaid, Vandaliaid, a Sueviaid, dros y Pyrenees, gan oresgyn ac anrheithio y gorynys. Ymsefydlodd y Vandaliaid gan mwyaf yn Bætica, yr Alaniaid yn Lusitania, a'r Sueviaid yn Leon a Castile. Ynghylch y flwyddyn 412, goresgynodd y Visigothiaid y wlad, a sefydlodd eu brenin Athaulf, yr hwn a gydnabyddai mewn enw

uchafiaeth yr ymherawdwr Rhufeinaid, y frenhiniaeth Gothiaid yn Catalonia. Am y Visigothiaid—gan y rhai y darostyngwyd y Sueviaid, ac y gyrwyd y Vandaliaid a'r Alaniaid o'r wlad, ac yr unwyd rhan fawr o Gaul a thiriogaeth Ysphen—eu brenhinoedd enwocaf oeddynt Wallia (415—418), yr hwn a helaethodd lawer ar derfynau y frenhiniaeth Gothiaid; ac Euric (466—483), yr hwn, heb law helaethu ei diriogaethau, a ddygodd i mewn gorph o gyfreithiau, ac a wnaeth lawer i gefnogi gwareddiad; Wamba (673—680), yr hwn a adeiladodd llynges i amddiffyn y gororau; a Roderic, yr hwn a laddwyd yn Xeres de la Frontera yn B. A. 711, mewn brwydr gyda'r Mooraiid. Cafodd y Mooraiid, mewn canlyniad i'r frwydr hon feistrolaeth hollol yn mron ar yr oll o Ysphen, yn gystal ag ar dalaeth Gothiaid Septimania (Languedoc) yn Ffrainc; a gwnaeth y gweddillion o'r Gothiaid eu noddfa yn ucheldiroedd Asturias, Burgoes, a Biscay, lle y darfu iddynt gadw eu han-nibyniaeth.

Cadwodd yr Arabiaid, neu yn fwy priodol y Mooraiid, Ysphen, yn ystod y blynyddoedd cyntaf y buont yn ei llywodraethu, fel lle dibynol ar dalaeth Affrica Ogleddol; ond ar ol cwmp Muza, a'i fab Abd-el-aziz, y rhai a fuont yn is-lywodraethwyr ynddi, llywodraethwyd y wlad gan dywysogion a benodid gan raglaw Damascus. Y cynllun a ffafrid fwyaf gan y tywysogion llywodraethol hyn oedd darostwng chwaneag o dir Gaul, ac esgeuluso talu sylw i allu cynnyddol y Gothiaid yn Asturias: cymmerasant ynysoedd Belearic, Sardinia, a Corsica, a rhanau o Apulia a Calabria. Yr oedd eu llongau hefyd yn britho Môr y Canoldir; ond attaliwyd eu mynediad buddugoliaethus yn mlaen yn ogleddol mewn modd effeithiol, ar wastadedd Tours, gan Charles Martel. Annhreffn a thywallt gwaed oedd yn hynodi y deugain mlynedd cyntaf o lywodraethiad y Mahometaniaid yn Ysphen. Gwrthryfelai y llywodraethwyr lleol yn fynych yn erbyn y llywodraethwyr cyffredinol, yn gystal ag yn erbyn eu gilydd. O fewn y deugain mlynedd hyn, ni bu yno lai nag ugain o lywodraethwyr cyffredinol, neu *emiriaid*. Ond mewn canlyniad i chwyldroad yn Damascus, diorseddwyd teulu Omiaid, a daeth teulu Abbasiid i feddiant o'r rhaglawiaeth; ond yn gymmaint a bod is-lywodraethwyr Ysphen, gan mwyaf, yn ffafriol i'r blaenaf, gwahoddwyd un o'r blaid hono i ddyfod yn rhaglaw annibynol yn Ysphen. Fel hyn y sylfaenid rhaglawiaeth, neu galiphiaeth, Cordova; ac yn B. A. 778, ennillodd y Ffranciaid yn ol eu holl diriogaethau yn ogleddol i'r Pyrenees, a pharthau gogledd-ddwyrainiol Ysphen hyd at yr Ebro; ac o hynny allan, bu y rhan hono o'r wlad yn nwyllaw y Mooraiid a'r Ffranciaid bob yn ail.

Yn ysbaid tymmor llywodraethiad y Mooraiid, yr oedd teyrnas fechan annibynol Asturias, a sylfaenwyd gan Pelayo, wedi parhau i gynnyddu o ran ei gallu a'i therfynau. Chwaneagwyd Galicia ati yn 758, a rhanau o Leon a Castile tua diwedd y ganrif. Yn 758, sylfaenwyd teyrnas annibynol arall gan rai a broffesent Gristionogaeth yn Sobrarre, a chafwyd ati ddarnau o Navarre ar un llaw, ac o Aragon ar y llall; ond llyngcwyrd hi i fyny gan raglawiaeth Cordova yn 801. Pa fodd bynag, tua deugain mlynedd yn ddiweddarach, sylfaenodd un o bendefigion Navarre deyrnas Navarre. Ynghylch y fl. 900, yr oedd teyrnas Asturias (Leon erbyn hyn) wedi

gwanhau, o herwydd ymranïadau mewnol; a buasai hi a theyrnas Navarre yn syrthio yn rhwydd yn ysglyfaeth i'r Moorïaid, oni bae fod yr olaf wedi gosod eu bryd y pryd hwnw ar ddarostwng Morocco. Sylfaenwyd teyrnas Castile yn 933, yr hon yn fuan a ddaeth yr alluocaf o daleithiau Yspsaen, yn enwedig ar ol cyasylltu Leon gyda hi. Cymmerwyd dosbarth helaeth o Aragon oddi ar y Moorïaid gan Sancho III. o Navarre, yn nechreu yr unfed ganrif ar ddeg. Parhaodd y tair teyrnas, sef Castile a Leon, Navarre, ac Aragon, weithiau mewn undeb â'u gilydd, a phryd arall ar wahân, i ryfela yn erbyn y gelyn cyffredin, sef y Moorïaid; a pha bryd bynag y denai adgyfnerthion newydd o Affrica, neu yr esgynai rhyw galiph egniol i awdurdod i fygrwth perygl difrifol i un o'r tair, denai y lleill yn mlaen yn gyffredin i gynnorthwyo yr un fyddai yn y perygl.

Pan ddaeth teyrnach yr Omïade i ben yn Yspsaen yn 1031, ac y dosbarthwyd y rhaglawniaeth yn fân deyrnasoedd, megys (Cordova, Seville, Toledo, Lisbon, Saragossa, Tortosa, Valencia, Murcia, Badajos, a saith eraill, cymmerodd brenhinoedd Castile ac Aragon fantais ar hyny i wneyd ymosodiad, gan ddarostwng rhai o honynt; ac mewn ychydig flynyddau, llwyddasant i lethu y Moorïaid yn ddiammheu oni bae i Mohammed o Cordova geisio cynnorthyw llythy Arabaidd, oedd wedi gwneyd gwydri milwraidd yn ngogleddbarth Affrica. Y llwyth hwn, yr Almoravïaid—hyny yw, dynion ymroddedig i wasanaeth Duw—wedi gwneyd eu hunain yn feistriaid ar daleithiau Affrica ac Almagreb, ac sylfaenodd ymherodraeth Morocco. Ar gais Mohammed, croesodd yr Almoravïaid drosodd i Yspsaen, gorchfygasant frenin Aragon a Castile, ac adfeddiannwyd llawer o Castile newydd. Yno, troisiant ar Mohammed, a gorfodasant ef i roddi i fyny daleithiau Cordova a Seville, a dilynodd holl dywysogion y taleithiau Moorïaid lleiaf ei esamp; fel erbyn 1094, daeth y penaeth Almoravïaid i gael ei gydnabod yr unig benadur Mahometaidd yn Yspsaen. Dechreuodd gallu y llwyth hwn wanhau, modd bynag, ynghylch y fl. 1130, a gyrwyd hwy o'r golwg gan yr Almohadiaid, sect benboeth o Fahometiaid a laniodd yn Yspsaen yn nghanol y ddeuddegfed ganrif, ac a orchfygasant y tiriogaethau Mahometaidd yn y wlad hono. Ynheyrnasiad y trydydd brenin o'r deyrnach hon y cymmerodd y frwydr fawr le rhwng byddinoedd unedig Castile, Leon, Navarre, Aragon, a Phortugal, â'r Moorïaid; yn yr hon y cafodd y fyddin unedig y fuddugoliaeth enwocaf a ennillodd y Cristionogion erioed ar y gelynion Mahometaidd—pan y colodd y diweddf, yn ol y cyfrif a anfonwyd i'r pab, 100,000 wedi eu lladd, a 50,000 wedi eu cymmeryd yn garcharorion. Ymladdwyd y frwydr waedlyd hon ar wastadeddau Tolosa, ar yr 16eg o Orphenaf, 1212, a dinstriwyd awdurdod yr Almohadiaid yn Yspsaen. Ar ol cwmp yr Almohadiaid, brenin Jaen a gymmerodd y lle blaenaf yn mysg y tywysogion Mahometaidd, ac a sylfaenodd deyrnas Granada yn 1238. Gorfodwyd brenin Granada yn fuan i dalu gwarogaeth i Castile; ac o'r pryd hwn allan, yr oedd pob perygl oddi wrth y gallu Mahometaidd drosodd. Nid oes dim yn galw am roddi y manylion am fân deyrnasoedd Yspsaen cyn eu huno. Yr oedd llys Castile yn mron yn wastad yn llawn ymrysonïadau mewnol, yn gystal ag yn dwyn rhyfel yn erbyn Gra-

nada, neu yn erbyn ei ddeiliaid aflonydd ei hun. Yr oedd Aragon, ar y llaw arall, yn mron yn hollol rydd oddi wrth gynhyrifiadau mewnol; yr hyn mewn rhan y gellir ei briodoli i'r dydd-ordeb a gymmerai brenhinoedd Aragon mewn gwleidyddiaeth Italaidd. Yn y rhan gyntaf o'r drydedd ganrif ar ddeg, gorchfygodd Jayme I. Valencia a Majorca; ac efe oedd y cyntaf o frenhinoedd Aragon a gafodd lŵ gwirfoddol o ufudd-dod gan ei ddeiliaid. Yn y gyfran ddiweddf o'r un ganrif, meddiannodd Pedro III. Sicily, Minorca, ac Iviza; a gorchfygodd Jayme II. Sardinia a Corsica. Yn nghanol y hymthegfed ganrif, gorchfygwyd Naples gan Alfonso V. A darfu i Ferdinand II.; y Catholig, penadur olaf Aragon, yr hwn a briododd Isabella, brenhines Castile, yn 1469, orchfygu Granada yn 1492, a Navarre yn 1512, ac uno holl Yspsaen, a Navarre yn Ffrainco, o dan un llywodraeth.

Yn y flwyddyn 1492, yn nheyrnasiad Ferdinand ac Isabella, y darganfyddwyd Iyr America hefyd. Yr oedd Yspsaen yn awr yn ymherodraeth o'r Pyrenees i Gulfor Gibraltar, a rhyfel wedi tawelu; a chyfandir mawr, llawn o gyfoeth, wedi ymagor i ysbryd anturiaethus yr Yspsaenïaid. Ond yn gymmaint a bod yr Yspsaenïaid mwyaf anturiaethus yn awr yn ymfudo i'r ochr arall i'r Werydd, yr oedd tiroedd Yspsaen, a'i thrysorau mwnawl, a'i ffynnonellau cynnyrchol o gyfoeth, yn cael eu hesguluso am dymmorau y tu hwnt i'r môr; am yr hwn le yr oedd pawb yn tybied fod yn hawddach cael aur ynddo nag oedd cael haiarn yn yr hen wlad. Heb law y lliaws mawr a ymfudent o Yspsaen, yr oedd anfoniad yr luddewon a'r Moorïaid oddi yno wedi cynnyrchu effeithiau o'r fath waethaf; a gellir dyweyd fod adfeiliad ymherodraeth ysblenydd Yspsaen, ar yr hon nid oedd yr haul y pryd hwnw yn machlud, wedi dechreu yn yr un achos ag a gododd y wlad i'w hardderchawgrwydd penaf. Siarl I. (Siarl V. o'r Almaen) oedd olynnydd Ferdinand; ac yn ei deyrnasiad ef, chwangegwyd Mexico a Pheru at y meddiannau Yspsaenïaid yn y gorllewin. Darfu i Phylip II., trwy ei ormes a'i dreulïau milwraidd anferth, oed i lawr sylfaen sicr i ddadfeiliad y wlad. Pan alltudiwyd y Moorïaid oddi yno, gellir dywedyd i law-weithfeydd, masnach, ac amaethyddiaeth gael eu gyru ymaith ar yr un pryd; ac yn nheyrnasiadau Phylip III., a Phylip IV., yr oedd ei hadfeiliad yn cael ei brysuor gan ryfoedd â'r Isellmynïaid, Rhyfel y Deng Mlynedd ar Hugan â Phrotestaniaid yr Almaen, ymyriad Olivarez yn achosion Italy Ogieddol, gwrthryfel y Cataliaid, a gwrthryfel Portugal (1640)—yr hon oedd wedi ei huno ag Yspsaen gan Phylip II. Bu rhyfel Siarl II. yn fwy anffodus drachefn; ac ar farwolaeth y diweddf, cymmerodd rhyfel le ar bwng yr olyniaeth i'r orsedd.

Phylip V. oedd y cyntaf o deyrnach Bourbon a fu yn eistedd ar orsedd Yspsaen. O dan Siarl III. (1759—1788), yr hwn oedd dywysog doeth a goleuedig, dechreuodd ail adfywiad y wlad; a dechreuodd crefftwriaeth a masnach ddangos arwyddion o fywyd. Yn nheyrnasiad Siarl IV. (1788—1808), torodd rhyfel allan rhwng Yspsaen a Phrydain Fawr yn 1796, a bu yn eithaf anffodus i'r Yspsaenïaid; ac un arall drachefn yn 1804, yr hwn a fu yr un mor anffodus iddynt. Ymneillidodd Siarl yn ffafri ei fab hynaf, tywysog Asturias, yr hwn a esgynodd i'r orsedd dan yr enw Ferdinand VII. Ond gorfodwyd yntau gan Napoleon i roddi i fyny bob hawl i goron

Yspaan, a gwnaed ef yn garcharor y flwyddyn gyntaf o'i deyrnasiad; a chyhoeddwyd Joseph, brawd Napoleon, yn frenin Yspaan a'r India Orllewinol, yr hwn a aeth i Madrid i ymaffyl yn ei awdurdod. Ond cyn hyn, yr oedd y wlad yn mhob o'r honi yn mron wedi codi mewn arfau. Etholwyd cynghorau, yn gynnwysedig o brif ddynion y gwahanol gymydogoethau; a gwaith y cynghorau hyn oedd gweinyddu y cyfreithiau, codi milwyr, enwi swyddogion, &c. Y cynghor uchaf, sef un Seville, a gyhoeddodd ryfel yn erbyn ymherawdwr y Ffrangod ar y 6ed o Fehefin, 1808. Gwnaed heddwch rhwng Prydain ac Yspaan yn mis Gorphenaf, a chydnyddwyd Ferdinand yn frenin; ac anfonwyd byddin i gynorthwyo y rhai a ymgodent yn erbyn awdurdod y brenin Joseph. Aeth Joseph i Yspaan ar y 9fed o Orphenaf; a thrwy ei gadfridog Bessieres, gorchfygodd yr Yspañaidd yn Rio Seco, ac aeth i mewn i Madrid ar yr 20fed o'r un mis. Ond darfu i orchfygiad Dupont gan Castanos gyfnewid sefyllfa pethau yn hollol; a bu raid i Joseph, ar ol amddiffyn ei brifddinas am yr ysbaid byr o ddeng niwrnod, ei gadael, ac encilio i Vittoria. Glaniodd Syr Arthur Wellesley, wedi hyn y Duc o Wellington, gyda byddin Brydeinig yn Machwy Mondeo ar y 6ed o Awat, a dechreuwyd rhyfel y Gorynys trwy orchfygu y Ffrangod yn Roliza a Vimiera; ond er gwaethaf ei wrthwynebiad, llawnodwyd cyttundeb Cintra. Yn Tachwedd, 1808, anfonodd Napoleon 100,000 o filwyr i Yspaan; ac am beth amser, buont yn dra llwyddiannus. Llwyd orthrechodd Soult y cadfridog Yspañaidd Belvedere ar y 10fed o Dachwedd, a Blake yn Reynosa ar y 13eg. Gorchfygwyd Castanos yn Tudela gan Lannes; ac yn nechreu Rhagfyr, aeth Napoleon i Madrid. Y pryd hwnw yr oedd y lluoedd Prydeinig o dan llywyddiaeth Syr John Moore; yr hwn, gan ei fod yn ymwybodol mor fyr yr oedd efe o adnoddau a rhifedi ei filwyr, a encilioedd yn orllewinol o Salamanca, i'r lle y daeth i gymmeryd llywyddiaeth y galluodd cynghreirio, a chyrrhaeddodd i Corunna ar yr 11eg o Ionawr, 1809. Ar yr 22ain o Ebrill, cyrrhaeddodd y cadfridog Wellesley i Portugal, a dechreuodd weithredu ar unwaith. Gyrodd Soult o Oporto, a chymmerodd feddiant o Portugal; yna, yn cael ei ffafrio gan y diffyg undeb a chydweithrediad oedd rhwng y tair neu bedair o fyddin-oedd Ffrengig oedd yn Yspaan, cyfeiriodd ei ymosodiad yn erbyn y fyddin ganolbarthol, gan encilio pan ddelai un o'r lleill i'w chynorthwyo: a thrwy eofnder anturiaethus, efe a lwyddodd, ar ol pedwar rhyfelgyrch, i yru y Ffrangod o'r wlad. Bu cydweithrediad y Portugeaid, a milwyr afreolaidd Yspaan, a dialgarwch a chasineb pobl y wlad yn erbyn y Ffrangod, o gymmhorth mawr iddo i gyrrhaedd ei amcanion. Nid oedd Napoleon yn ewyllysio colli ei afael ar y gorynys: gan hyn, efe a anfonodd Soult, y cadfridog y gosodai fwyaf o ymddirid yndo, i geisio atal y Prydeiniaid i Ffrainco; ond darfu i frwydrau y Pyrenees, y Nivelle, Orthez, a Toulouse, ddwyn yr ymrysonfa galed a chyndyn hon i derfyniad.

Yn 1812, dyfeisiwyd cyfansoddiad, oedd ar y cyfan braid yn rhyddfrydig, i'r wlad gan senedd Cadiz. Diddymwyd ef, pa fodd bynag, gan Ferdinand VII., yr hwn a ymddygodd yn gwbl anniolchgar tuag at ddileidiad oedd wedi amlygu cymmaint o ymlyniad wrtho; a chafodd gynorthwy Ffrainco i sefydlu gorthwrwm yn y wlad.

Cythryblwyd teyrnasiad ei ferch, Isabella II., gan wrthryfel y Carlisiaid yn y blynyddoedd 1834—1839, yn yr hwn y darfu i'r Prydeiniaid gynnorthwyo y frenhines trwy anfon byddin yno, dan llywyddiaeth Syr De Lacy Evans. Y digwyddiad nesaf o bwys i'w gofnodi oedd yr ymrysonfa a gymmerodd le rhwng Espartero, y rhaglaw, a'r frenhines waddlog Christina, am yr awdurdod uchaf, yn ystod yr amser y bu y frenhines Isabella o dan oed. Bu Espartero yn llwyddiannus o 1840 hyd 1843, ond bu raid iddo ffoi o flaen Narvaez ac O'Donnell yn y flwyddyn ddiweddarfa a nodir; ac ni adferwyd ef hyd 1847. Cyfnewidiadau mynych yn y weinyddiaeth, gwrthryfel achlysurol yn awr ac eilwaith, alltudiad y frenhines waddlog Christina (1854), ffurfiad gweinyddiaeth O'Donnell (1858), y rhyfel â'r Moorïaid, uniad St. Domingo yn 1861, a'r overylon rhwng Yspaan a'i threfedigaethau blaenorol, Peru a Chili, a fu y digwyddiadau mwyaf pwysig hyd 1866. Tynodd y senedd allan gyfansoddiad newydd yn 1867, wedi ei sylfaenu ar gyfansoddiad Cadiz, er yn gwahaniaethu mewn llawer o fanylion. Yn 1868, torodd gwrthryfel allan, ac alltudiwyd y frenhines Isabella. Sefydlwyd gweriniaeth dan llywyddiaeth Serrano; ond ar y cyfan, ymddengys nad oedd y wlad yn barod i'r ffurf hwn o lywodraeth. Cododd gwrthryfel o dan Don Carlos yn 1872, yr hwn a honai ei hawl i'r goron, a dygwyd yn mlaen ryfel cartrefol annedwydd a gwaedlyd; ond ar yr 31ain o Ragfyr, 1874, cyhoeddwyd Alfonso XII., mab y gyn-frenhines Isabella, yn frenin Yspaan; ac erbyn hyn y mae y wlad yn mwynhau seibiant a thawelwch.

Y mae y daflen ganlynol yn cynnwys rhai o'r digwyddiadau pwysicaf mewn cyssylltiad â'r wlad hono.

Y Carthageniaid yn sefydlu trefedigaethau yn Yspaan	...	c.c. 360
Hamilar yn eangu tiriogaethau y Carthageniaid yn Yspaan	...	238—233
Y ddau Scipio yn cael eu gorchfygu a'u lladd gan Haadrubal	...	212
Sertorius yn gwrthryfela, ac yn cael ei ddarostwng gan Pompey, a'i ladd	...	72
Julius Cæsar yn darostwng gwrthryfel Pompey yn llywodraethu Yspaan	...	60—50
Yspaan yn gwrthryfela	...	48—47
Gorchfygu Yspaan gan Augustus	...	38
Y Vandalliaid, yr Alaniaid, a'r Sueviaid yn cymmeryd Yspaan oddi ar y Rhufeiniaid	...	B.A. 409
Y Vandalliaid yn ymadael oddi yno, ac yn myned i Affrica	...	427
Theodorio I. yn gorchfygu y Sueviaid	...	452
Gwahodd yr Arabiaid i Yspaan i wrthwynebu y brenin Roderick	...	709
Y Saraceniaid yn ymsefydlu yn Cordova	...	711
Gorchfygu y Saraceniaid yn Tours gan Charles Martel	...	733
Charlemagne yn goroesyn y wlad	...	777
Sefydlid teyrnas Aragon o dan Ramirez I.	...	1085
Portugal yn cael ei chymmeryd oddi ar y Saraceniaid gan Harri o Besancon	...	1095
Gorchfygu y Moorïaid mewn amryw frwydrau gan Alfonso o Leon	...	1144
Cordova, Toledo, Seville, &c., yn cael eu cymmeryd gan y brenin Ferdinand o Castile a Leon	...	1233—48
Dechreuad teyrnas Granada gan y Moorïaid	...	1238
Teyrnasiad Pedro y creulawn	...	1350
Gorchfygu a lladd Pedro yn Montiel	...	1369
Ferdinand II. o Aragon yn priodi Isabella o Castile, 1469; a holl diriogaethau Cristionogol Yspaan yn mron yn cael eu huno yn un frenhiniaeth	...	1479

Sefydlyd y Chwyls ...	B.A.1480-4	hyd nes y deuai ei merch Isabella II. i'w hoed ...	Medi 29ain, R.A.1833
Cymmeryd Granada, a gyru y Mooraiad o Yspaan gan Ferdinand ...	1492	Y Frenhines Christina yn priodi Ferdinand Munoz ...	Rhagfyr 23ain, "
Anfon Columbus o Yspaan i archwilio y Cefnfor Gorllewinol ...	1492	Don Carlos yn ymddangos yn ddisymmwrth yn Yspaan ...	Gorphenaf 10fed, 1834
Eriad ac alltudio y Mahometiaid ...	1499	Syr De Lacy Evans yn 'oddi lleng Brydeinig at wasanaeth brenines Yspaan ...	1835
Tŷ Awstria yn esgyn gorsedd Yspaan: cyhoeddi Siarl I. yn frenin ...	1516	Gorchfygu y Carlisiaid yn St. Sebastian ...	1836
Ethol Siarl yn ymherawdwr yr Almaen ...	1519	Espartero yn ennill brwydr Bilbao, Rhag. 25.	"
Phylip o Yspaan yn priodi Mari o Loegr ...	1554	Y Cadfridog Evans yn cymmeryd Irun ...	1837
Phylip II. yn dechreu ei erledigaeth waedlyd ar y Protestaniaid ...	1561	Y Carlisiaid, o dan Maroto, yn gadael Don Carlos, ac yn dyfod i heddwch, Awst 29ain,	1839
Portugal yn cael ei huno âg Yspaan ...	1580	Don Carlos yn encilio, ac yn gwneyd ei noddfa'n y Ffrainc ...	Medi 13eg,
Dinystrio yr Arf-lynges Yspaanidd (<i>Spanish Armada</i>) ...	1588	Rhoddi Morello i fyny ...	Mai 28ain,
Phylip III. yn alltudio 900,000 o'r Mooraiad rhwng y blynyddoedd ...	1598-1610	Cabrera, y Cadfridog Carlisiaidd, yn cymmeryd noddfa yn Ffrainc	Gorphenaf 7fed, "
Phylip IV. yn colli Portugal ...	1640	Espartero, y prif weinidog, yn myned yn fuddugoliaethus i Madrid	'Hydref 3ydd, "
Marwolaeth Siarl II., yr olaf o dŷ Awstria; esgyniad Phylip V., o deulu Bourbon, i'r orsedd ...	1700	Espartero yn anfon ymaith y genad a fonodd y Pab ato	Rhagfyr 29ain, "
Cymmeryd Gibraltar gan y Prydeiniaid ...	1704	Y senedd yn cyhoeddi Espartero yn rhagiaw hyd nes y byddai i'r frenhines ddyfod i'w hoed,	Ebrill 12fed, 1841
Siarl, mab Phylip V., yn gorchfygu Naples	1735	Gwrthryfel yn ffafwr Christina, o dan y cadfridogion O'Donnell a Concha,	Hyd. 2il, "
Siarl III., brenin y ddwy Sicily, yn esgyn gorsedd Yspaan ...	1759	Y Cadfridog O'Donnell yn diange i diriogaethau Ffrainc	Hydref 21ain, "
Rhyfel â Phrydain ...	1762-63	Maddeuant cyffredinol yn cael ei gyhoeddi i bawb a gymmerodd ran yn ngwrthryfel Hydref; os nad oeddynt wedi eu profi eisoes,	Rhagfyr 13eg, "
Y Prydeiniaid yn cymmeryd llongau Yspaanidd, y cyfrifid eu gwerth yn 3,000,000 o ddoleri ...	1804	Gwrthryfel yn Barcelona, Tachwedd 13eg;	Espartero yn darostwng y dref Rhag. 4ydd, 1842
Y Ffrangod yn myned i Yspaan; byddin Yspaanidd yn cael ei danfon tua thal-eithiau y Baltic ...	1807	Terfsgoedd yn Malaga, ...	Mai 26ain, 1843
Y Ffrangod yn cymmeryd Madrid	1808	Dyfodiad y Cadfridog Narvaez i Madrid, a'i ddinas yn ymostwng	Gorphenaf 15fed, "
Siarl IV. yn ymddiswyddo yn ffafwr Ferdinand, Mawrth 19eg; ac yn Bayonne, yn ffafwr ei "gyfaill a'i gynghreirydd" Napoleon, fel y dywedai, pan y rhoddodd Ferdinand i fyny ei goron ...	"	Y llywodraeth newydd yn diosg Espartero o'i deitlau a'i swyddau, Awst 16eg; ac yntau yn cyrhaedd i Lundain ...	Awst 23ain, "
Joseph Bonaparte yn myned i Madrid fel brenin Yspaan, Gorphenaf 12fed, ac yn ymneilliduo oddi yno, Gorphenaf 29ain ...	"	Y fam-frenhines yn dychwelyd i Yspaan ...	1844
Brwydr Vimiera, yn yr hon y gorchfygwyd y Ffrangod ...	"	Don Carlos yn rhoddi i fyny ei hawli'r goron yn ffafwr ei fab ...	1845
Cymmeryd Madrid gan y Ffrangod, a Joseph yn cael ei adferu i'r orsedd	Rhagfyr 2il, "	Narvaez a'i weinyddiaeth yn ymddiswyddo, Chwefror 12fed; yn dychwelyd i awurdod, Mawrth 17eg; yn ymddiswyddo drachefn, Mawrth 28ain ...	1846
Napoleon mewn rhwysg yn myned i mewn i Madrid ...	Rhagfyr 4ydd, "	Cyhoeddi maddeuant i droseddwy'r gwleidyddol ...	Hydref 18fed, "
Gorchfygu y Ffrangod yn Corunna, Ionawr 16eg; cymmeryd Ferrol, Ionawr 27ain; Saragossa, Chwefror 21ain; a Cordova a Seville, yn mis Tachwedd ...	1809	Syr Henry Lytton Bulwer, y llysenhadwr Prydeinaidd, yn cael gorchymyn i adael Yspaan o fewn wyth awr a deugain ...	1848
Y Cadfridog Ney yn cymmeryd Ciudad Rodrigo ...	1810	Adnewyddu ymdrafodaeth ddiplomyddol â Phrydain ...	1850
Wellington yn gorchfygu Massena yn Fuentes de Onoro ...	1811	Merino yn gwneyd ymgais i lofruddio y frenhines ...	1852
Cymmeryd Ciudad Rodrigo trwy ruthr, gan Wellington, Ionawr 19eg. Cymmerodd Badajos hefyd trwy ruthr, Ebrill 6ed; a gorchfygodd Marmont yn Salamanca	Gorph. 22ain, 1812	Alltudio Narvaez i Vienna ...	1853
Wellington yn meddiannu Madrid	1813	Y cadfridogion O'Donnell, Concha, ac eraill, yn cael eu hanfon allan o'r wlad Ion. 17eg,	1854
Ferdinand VII. yn adferu y cyfansoddiad a daffodd efe o'r neilldu ...	1814	Gwrthryfel milwraidd o dan O'Donnell, ger Madrid ...	Mehefin 28ain, "
Diddymiad y gaethfasnach trwy roddi iawn	1817	Y senedd (<i>cortes</i>) yn mabwysiadu cyfansoddiad newydd ...	Ionawr 13eg, 1855
Cychwyn chwyldroad gan Riego	1820	Marw Don Carlos ...	Mawrth 10fed, "
Y senedd yn symmud y brenin o'r llys i Seville ...	Mawrth, 1823	Gwrthryfel yn Valencia ...	1856
Y Ffrangod yn myned i Yspaan Ebrill 7fed, Riego yn cael ei roddi i farwolaeth am ei drosedd ...	Tachwedd 7fed, "	Espartero yn ymddiswyddo fe seneddwr ...	1857
Gwneyd Cadiz yn borthladd rhydd ...	1829	Rhyfel â Morocco ...	1859
Cefnogwyr Don Carlos a Christina yn ymfurfio yn bleidiau ...	1830	Gorchfygiad y Mooraiad, ger Tetuan	Chwefror 4ydd, 1860
Brenhines Yspaan yn cael ei phennodi yn rhaglywies yn ystod tymmor afiechyd y brenin ...	1832	Uniad St. Domingo âg Yspaan yn cael ei gadarnhau ...	1861
Don Carlos yn cyhoeddi ei hun yn olynydd cyfreithlawn i'r brenin	Ebrill 29ain, 1833	Gwrthryfel yn St. Domingo ...	1863
Marw Ferdinand VIII.; a Christina yn cymmeryd y teitl o frenhines lywodraethol		Anghydfod rhwng Yspaan a Pheru	Ebrill, 1864
		Alltudio y Cadfridog Prim o'r wlad, am fradwriaeth, ...	Awst 13eg, "
		Gwneyd heddwch a Pheru	Ionawr 27ain, 1865
		Rhoddi i fyny St. Domingo	Mai 6ed, "
		Gwrthryfel milwrol yn Aranjuez, yn cael ei arwain gan y Cadfridog Prim, Ion. 3ydd...	1866

Prim yn croesi i Portugal, ac yn rhoddi ei arfau i lawr; a'r gwrthryfel yn terfynu gyda hyny ... Ionawr 20fed, 1866
 Gwrthryfel milwrol yn Madrid yn ffafr Prim; a hwnw yn cael ei ddarostwng yn ddiodeg gan y maeslywyddion O'Donnell a Narvaez, ... Mehefin 26ain
 Rhoddi addysg gyhoeddus y wlad o dan ofal y clerigwyr, ... Hydref 3ydd
 Ymgais at wrthryfel mewn amryw barthau o'r wlad yn trol yn fethiant, yn mis Awst 1867
 Gonzalez Bravo Murillo yn ffurfio gweinyddiaeth newydd ... Ebrill 24ain 1868
 Y Maeslywydd Serrano, y Cadfridog Dolce, ac eraill, yn cael eu hanfon ymaith i alltudiaeth, ... Gorphenaf 10fed
 Prim yn cyrhaedd Cadiz, Medi 17eg; yn cyhoeddi llywodraeth ddarvoudol, Medi 19eg
 Y frenhines yn dangio i Bayonne, Medi 29ain
 Cyhoeddiad o ymddiswyddiad y frenhines yn Madrid, ... Medi 29ain
 Derbyniad Prim yn frwdfrydig yn ol i Madrid, ... Hydref 7fed
 Gwrthryfel yr erbyn y llywodraeth ddarvoudol yn tori allan yn Cadiz Rhagfyr 6ed,
 Y senedd yn ethol y Maeslywydd Serrano yn rhaglaw ... Mehefin 18eg 1869
 Prim yn ymddiswyddo Ionawr 4ydd, 1870
 Isabella II. yn rhoddi i'fyny ei hawl i'r orsedd yn ffafr Alfonso ... Mehefin 25ain
 Amadeus, y duc o Aosta, yn derbyn y cynnyg i fod yn ymgeisydd am y goron Hyd. 20fed,
 Y mae efa yn cael ei ethol yn frenin gan y senedd, ... Tachwedd 16eg
 Tania at, a chlwyfo Prim yn ei gerbyd gan chwech o ddynion, Rhagfyr 27ain, ac yntau yn marw o'i glwyfau dranoeth
 Y brenin yn dyfod i Madrid, ac yn cymmeryd y llŵ ... Ionawr 2il, 1871
 Gweinyddiaeth newydd yn cael ei ffurfio o dan Serrano ... Ionawr 5ed
 Gwrthryfel y Carlisiaid yn cael ei gymmhell a'i hyrwyddo gan yr offeiriaid yn Navarre a Leon, &c. ... Ebrill 20fed, 1872
 Y Carlisiaid, wrth y cannoedd, yn rhoddi eu harfau i lawr, yn ystod mis Mai
 Serrano yn cynnyg maddeuant i'r Carlisiaid a ymostyngent ... Mai 25ain
 Y Gwerinwyr yn cyfodi mewn gwrthryfel yn y Ferrol ... Hydref 1leg
 Gorchfygu minteioedd o Carlisiaid, a lladd amryw o'u cadfridogion ... Ionawr, 1873
 Y brenin Amadeus yn anfon cenadwri i'r senedd, gan ddadgan ei fod yn ymneillduo o'r orsedd. Y ddau dŷ o senedd ar ol hyny yn ymuno i bleidleisio dros weriniaeth yn y wlad ... Chwefror 1leg
 Anghydwlediad mawr rhwng y Radicaliaid a'r Gwerinwyr; ymladd a'r Carlisiaid yn y taleithiau yn gynnar yn mis Mawrth ... Mehefin 1af
 Agor y senedd newydd ym Mehefin 1af
 Y senedd yn cadarnhau y bleidlais flaenorol am weriniaeth ... Mehefin 9fed
 Cyhoeddi Alfonso XII., mab Isabella II., yn frenin yn Madrid Rhagfyr 3lain, 1874
 Terfyniad y rhyfel Carlistaidd; ac Alfonso yn myned i mewn i Madrid Mawrth 20fed 1876
 Alfonso yn priodi y dywysoges Mercedes, merch y duc o Montpensier, Ion. 24ain, 1878

fel brenhinoedd a phendefigion: *Esa.* xlix. 2. 5. Gallu ac awdurdod i gyflawni swydd. Yn yr hen oesoedd, dygent arwydd-nodau o anrhydedd, swydd, a llywodraeth, ar yr ysgwyddau. O herwydd hyn, yr oedd agoriadau ar ysgwyddau yn dynodi awdurdod llywodraethol gw'r mewn swydd ac awdurdod: *Job* xxxi. 36; *Esa.* xx. 22. Felly y dywedir fod y llywodraeth ar ysgwyddiad yr eglwys wedi eu hymddiried yn gwbl iddo ef: *Esa.* ix. 6. 6. Cyffiniau gwlad: "Hwy a shedant ar ysgwyddau y Philistiaid tua'r gorllewin;" *Esa.* xi. 14.—neu, yn ol Lowth, "Rhuthr-Crist:—y mae gofal, llywodraeth, ac amddiffyant ar gyffiniau y Philistiaid tua'r gorllewin." Dywedir fod yr Arglwydd yn aros rhwng ysgwyddau Beniamin, am fod ei deml yn sefyll ar Moriah yn nghyffiniau llwyth y Beniaminiaid: *Deut.* xxxiii. 12.

YSGYFARNOG. Cyfrifir yr ysgyfarnog yn mhlith yr anifeiliaid aſan (*Lev.* xi. 6; *Deut.* xiv. 7), o herwydd er ei bod yn enoi ei chll, nid yw yn fforchogi'r ewyn. Y mae gan anifeiliaid sydd yn enoi y cil bedwar cylla, dannedd malu, ac asgwrn gen wedi ei ffurfio a'i gyfaddasau yn neillduol i'r symmudiad cylchol o guoi y cil. Ond nid ydyw yr ysgyfarnog yn meddu un o'r nodweddau hyn; ac ar y llaw arall, y mae ganddi hi ddannedd tori yn yr en uchaf, y rhai nid oes gan y dosbarth sydd yn enoi y cil. Ceir llawer o ysgyfarnogod yn Syria, Arabia, a'r Aipht. Bwyteid cig ysgyfarnogod gan y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, er gwaethaf y syniad a ffinai, nad oedd yn iach iawn; felly hefyd y gwna yr Arabiaid diweddar. Y mae y Tyrciaid a'r Armeniaid, ar y llaw arall, yn ei ffieldio.

YSGYMUNIAD. Gwel ESCYMDODD.
YSNODEN: rhwymyn, rhwymyn pen; y cnydyn dedwydd; ysnoden gorni, ysnoden y môr; ysnoden mair. "A'r ysnodenau;" *Esa.* iii. 20. Cyfieithir yr un gair yn "dlysau" yn *Ier.* ii. 22; yr hwn air a arwydda addurn pen, a wisgid gan ferched yn y dwyrain.

YSTAD: mesur Groegaidd o 125 o gamrau; neu 625 o droedfeddi Rhufeinig, cyfartal a 606 o droedfeddi, a 9 modfedd Prydeinig. Felly, yr oedd yr ystad Groegaidd yr ateb yn bur agos i'n furlong ni. Dyma brif hyd-tesur y Groegiaid.

YSTAFELL, GORUWCH. Yr ystafell bwysicaf yn nhai yr Iuddewon, yn yr hon yn fynych y byddai ystafell y gwesteion: *Luc* xxii. 12; *Act.* i. 13; ix. 37; xx. 8. Byddai ffenestri yr oruwch-ystafell yn fynych yn taffu troedfedd neu ddwy allan, ac yn ffurfio ystafell haf neu ystafell ddellt—yr hon a addurnid yn hardd. Dichon mai y cyfryw ydoedd yr "ystafell fechan ar y mur," a wnaed, neu yn hytrach a neillduwyd i Eliseus gan y Sunamees: 2 *Bren.* iv. 10, 11. Felly hefyd "ystafell haf" Egion (*Barn.* iii. 20, 23): ac "ystafell" neu lofft y wraig wedd o Sarephtah: 1 *Bren.* xvii. 19. Hwyrach fod y "dellt," drwy yr hwn y syrthiodd Ahaziah, yn perthyn i oruwch-ystafell o'r natur yma (2 *Bren.* i. 2); ac hefyd y "drydedd lofft," o'r hon y syrthiodd Eutychnus: *Act.* xx. 9.—cymharer *Ier.* xxii. 13. Tybia Olshausen mai megys marw yr oedd efe; ond nid oes un sail i'r dybiaeth. Gan iddo syrthio o ffenestr y drydedd lofft, yr hon a dafai allan uwch ben y ceryg yn yr heol,

YSGWYDD. 1. Y cymmal drwy yr hwn y cysylltir braich bod dynol, neu goes blaen creadur pedwar troeddiog, &r corph. 2. Y rhan uchaf o goes blaen anifail wedi ei dori i'r farchnad; megys, ysgwydd o gig dafad. 3. Ysgwyddau, yn y lliosog. Y rhan uchaf o'f esfn. 4. Yn frugrol, cynnalïaeth; gallu cynnaliol, neu yr hyn sydd yn dyrchafu ac yn cynnal. "Dwyn ar ysgwyddau" a arwydda dwyn yn anrhydeddus

buasai yn wrth iddo beidio marw. Gwnaeth Paul a'r marw yn gyffelyb i Elias (1 *Bren.* xvii. 21), ac Eliseus (2 *Bren.* iv. 34), mewn amgylch- iadau cyffelyb. Nis gall pob dyn diragfarn lai na chydabod mai amcan Luc ydyw adrodd hanes un yn cael ei fywiau o feirw, ac nid hanes un yn cael ei adferu o lewyg.

YSTAFELLYDD. 1. Ceidwad ystafell wely brenin; neu ei oruchwylwr—yr hwn, y rhan amlaf, fyddai eunuch: *Esth.* i. 10. 2. Arferir y gair hefyd am drysorodd neu am oruchwylwr dinas: *Rhuf.* xvi. 23.

YSTLUM: creadur a restrir gan gyfraith Moses yn mhlith y pethau afian, y rhai nis gellir eu bwyta: *Deut.* xiv. 18, 19, a *Lef.* xi. 19, 20. Disgrifir ef yn gywir yn yr adnod olaf fel "ehediad a ymlugo ac a gerddo ar bedwar troed;" canys y mae gan yr ystlum grafangau ar ei esgyll, gyda pha rai y mae yn ymlynu wrth arwyneb ei drigta, ac yn ymlugo ar hyd-ddo. Dywed golygydd "*Calmel*," ei fod yn rhy debyg i aderyn i fod yn briodol yn anifail, ac yn rhy debyg i anifail i fod yn briodol yn aderyn. Modd bynag, rhestrir ef yn awr yn gyffredinol yn mhlith y llwythau anifeilaidd; yr hyn y mae ei waith yn dwyn ei rai ieuainge yn fyw, ei flew, ei ddannedd, yn gystal a'r gweddill o'i gyfansoddiad, yn amlwg yn dangos ei fod. O'r braidd y mae yn debyg i aderyn mewn dim neillduol, oddi eithr yn ei allu i ymgynnal yn yr awyr; ac o'r braidd y mae yr amgylchiad hwn yn ddigon i orbwysu y neillduolion a grybwyllasom fel rhai sydd yn ei osod ef yn mysgr yr anifeilaidd pedwar-troed. Y mae gan y fenyw ddwy ddiaden, ac eppilia ddau ar unwaith. Bydd weithiau yn ehedeg, a'i rhai ieuainge yn glynu wrth ei didenau.

Y mae coesau yr ystlum wedi eu ffurfio mewn dull tra neillduol, ac yn hollol wahanol i bob creadur. Y mae yn ymlugo a'r un oferynnau ag y mae yn ehedeg gyda hwynt. Yn ystod y gauaf oll y mae yn ymlechu yn ei dwll, fel y mae yn gwneyd, hefyd, yn ystod y dydd, hyd yn oed yn yr haf; ac nid ydyw byth yn anturio allan, oddi eithr am awr neu ddwy yn yr hwyr, mewn trefn i'w ddiwallu ei hun âg ymborth. Y lle arferol yn yr hwn y gwna efe ei breswylfod ydyw ceuedd coeden, ogof dywyll, neu agen rhyw adeilad adfeiledig, o'r hwn yr ymddengys yn dra hoff. Y mae hyn yn egluro *Esa.* ii. 20; "Yn y dydd hwnw y teifl dyn ei eilunod arian, a'i eilunod aur (y rhai a wnaethant iddynt i'w haddoli) i'r wadd, ac i'r ystlumod;" hyny yw, efe a deifl ei eilunod i'r ogofeydd tywyll, hen adfeilion, neu leoedd anghyfnannedd, i'r rhai y ffoa ef ei hun am noddfa; ac felly, efe a'u rhydd hwynt i fyny, ac a'u gedy hwynt i'r anifeilaidd budron, y rhai sydd yn mynychu y cyfryw leoedd, ac wedi cymmeryd meddiant o honynt fel eu preswylfod briodol. Y mae ystlumod yn gyffredin iawn yn y dwyrain. Disgrifia Layard ei ymweliad âg ogof ar lenydd y Kharbour, yr hon oedd yn llawn o ystlumod. "Gan ehedeg tua'r goleuni," chwanega, "gorfododd yr anifeilaidd trystiog hyn ni i enclio. Yr oeddynt yn syrthio ar ein dillad, ac yn glynu wrthynt; ac o'r braidd y gallai ein dwylaw eu hattal rhag disgyn ac ymsefydlu ar ein gwynebau hefyd. Yr oedd twrf eu hegyll fel awn gwynt mawr, a chododd drygsawr anniodefol o enau yr ogof."

YSTLYS-BOST. Post ochr drws. Yr oedd gwaed oen y Pasc i gael ei daenellu ar y "ddau ystlys-bost, ac ar gapan y drws" yn nhai yr Israeliaid yn yr Aipht, fel y gallai yr angel dinystriol, wrth weled y gwaed, basio heibio iddynt. Nid oedd dim o'r gwaed i gael ei osod ar y trothwy—i gael ei sathru dan draed.

Ceir y gair yn *Ecod.* xii. 7, 22, a *Deut.* vi. 9, ac mewn lleoedd eraill, yn mhob un o ba rai y mae yn arwyddo "ystlys-bost." Nid oes iddo un ystyr arall yn yr Ysgrifur. Yn yr adnodau y cyfeiriwyd atynt yn awr, y mae yr un gair i'w gael yn y gorchymyn hwn:—"Ysgrifena hwynt hefyd ar byst dy dŷ, ac ar dy byrth." Dealla yr Iuddewon hyn, yn wrthwyneb i'r rhan fwyaf o ysgrifenywyr Cristionogol, yn yr ystyr llythyrenol; a dichon ei fod yn cael ei ddilyn yn yr ystyr hwn yn y dwyrain, lle y mae y Mahometaniaid hyd heddyw yn fynych yn ysgrifenu ar neu uwch ben drysau eu tai, ac ar ranau eraill o honynt, adnodau o'u llyfr cyssregedig, y *Coran*. Gan hyny, os oedd yr Iuddewon cyn eu gwasgariad yn esbonio y gorchymyn hwn yn llythyrenol, y mae yn debygol eu bod yn ei gymmhwyso yn yr un dull. Ond pan ddaethant i wledydd gorllewinol, lle nid oedd hyny yn arferedig, a lle y gallai yn fynych brofi yn anghyfleus iddynt nodi allan eu tai fel hyn fel rhai yn perthyn i Iuddewon, hwy a fabwysiadasant yr arferiad o ysgrifenu y gorchymynion ar rôl o femrwn, yr hwn a ddodent mewn cas neu amwisg, ac a'i cyssylltent wrth ddrysau eu tai a'u hystafelloedd. I'r rholiau a amgautid fel hyn rhoddir yr enw *mezuzoth*, ond yn lled amhriodol.

Gan hyny, y *mezuzah* (rhif unigol) sydd ddarn o femrwn, wedi ei barotoi i'r pwrpas yn ol y rheolau a osodwyd i lawr gan y rabbiniaid, ar yr hwn yr ysgrifenyd gydag inc wedi ei barotoi gyda'r gotal mwyaf, y geiriau yn cynnwys y gorchymyn; sef, *Deut.* vi. 4—9, a xi. 13—30. Yna rhohir y semrwn i fyny, gyda phenau y llinellau tuag i mewn; yna ysgrifenyd y gair Hebraeg *Shaddai*, "Hollalluog," ar y tu allan, a rhoddir ef mewn corsen wâg, neu chwibol (*tube*) orwn o blwm, yn yr hwn y torir twll, fel y bydd y gair *Shaddai* yn y golwg. Cyssylltir y chwibol hwn wrth bôst y drws gyda hoelen yn mhob pen.

Canlynr cyssylltiad y chwibol a gweddi, "Bendigedig ydwynt ti, O Arglwydd ein Duw! Brenin y Greadigaeth, yr hwn a orchymynast i ni osod y Mezuzah!" Gan fod y gorchymyn yn y rhif liosog, "ar byst dy dŷ, ac ar dy byrth," cesglir y dyllid gosod y Mezuzoth ar holl ddrysau y tai, pa un bynag fyddont ai palasau, ystafelloedd gwelyau, ceginau, neu salerydd, ar ddrysau ysugboriau neu ystordai, neu ar byrth dinasoedd neu drefydd. Yn gyffredinol, gosodir y Mezuzah ar yr ochr ddeheu i'r fynedfa; a bydd y rhai a ystyrir yn Israeliaid mwyaf crefyddol yn cyffwrdd âg ef, ac yn ei gusanu yn'r fynych, wrth basio. Gan mai tŷ gweddi, ac nid preswylfod cyffredin, ydyw synagog, nid ydyw yn gofyn un Mezuzoth.

YSTORMYDD, ydynt gynnyhriadau cyffrous yn yr awyrgylch, a ddigwyddant yn mhob hinsawdd, ond yn enwedig yn y cylch trofanol, ac y maent yn gwahaniaethu oddi wrth gynnyhriadau awyrol eraill yn yr eangder yr ymledant drosto, eu gallu dinystriol, a'r cyfnewidiadau disymmwrth a gymmerant le yn nghyfeiriad y gwynt. Yr ydys wedi sylwi mor helaeth

ar hyn yn yr erthyglau ar CORWYNT—OEDD, a GWYNT—OEDD, fel nad ydyw yn angenrheidiol i ni yma ond gwneuthur ychydig grybwyllion yn unig. O'r braidd y gellir nodi un cwestiwn mewn gwyddoniaeth yn mherthynas i'r hwn y mae cymmaint o wahanol dybiau a ffeithiau wedi bod o berthynas iddo ag sydd yn yr ymgeisiau a wnaed i ddarostwng yr ymddangosiadau a ddilynant ystormydd dan ddeddfau cyffredinol. A'r rheswm mawr am hyn ydyw, am fod sylwadau awyryddol yn rhy ychydig mewn nifer, ac yn rhy wasgarog ac ansicr, i alluogi neb i fynegi cwrs cyffredinol y gwyntoedd, na disgyndiad y gwlaw, heb anturio llawer ar dybiau yn unig. Yn awr, pa fodd bynag, yn gymmaint a bod llawer o wyddonwyr wedi talu sylw neillduol i, a gwneyd nodiadau manwl ar oruchoneg (*meteorology*), a gwledydd gwarediedig y byd wedi cynnorthwyo yn yr ymchwiliadau, y mae seiliau lled deg wedi eu cael i roddi adroddiad llawnach a mwy boddhaol o'r ffeithiau sydd yn dwyn perthynas uniongyrchol âg ystormydd a gwyntoedd.

Y mae maes pob ystorm, yn mron, naill ai yn grwn neu yn hirgrwn; a phan yn hirgrwn, an-fynych y mae ei hyd yn fwy ddwywaith na'i led. Weithiau, yn Ewrop, ac yn amlach yn America, fodd bynag, y mae ffurf eu meusydd yn ymestyn yn hwy. Wrth gwrs, yn achlysurol y mae yr amlinellid yn dra afreolaidd; ond pan y byddo felly, ceir fod yr ystorm wedi ymranu yn ddwy—y rhai a rosant ar wahan am beth amser, ond a ymunant drachefn. Y mae y ffurf crwn hwn ar ystormydd, ar ol archwiliad ar rai cannoedd o honynt, ac yn enwedig yn Ewrop, yn dangos mai dyna ydyw eu nodwedd gyffredinol; ac y mae hyn yn dra phwysig, naill ai er penderfynu ar reolau ymarferol er cyfarwyddo morwyr mewn ystormydd, neu er rhagddywedyd ymweliad ystormydd mewn porthladdoedd neillduol, ynghyd â'r cyfeiriad o ba un y gellir disgwyl iddynt ddyfod, a chwildroadau y gwynt yn ystod eu parhâd. Am eangder y meusydd dros ba rai y mae ystormydd yn ymestyn, y maent yn dra amrywiol; ond an-fynych y maent yn llai na chwe chan milldir o drawfesur, ac yn aml yn ddwy neu dair gwaith, neu chwaneg, yn fwy na hyn. Bydd yr oll o Ewrop yn mron, weithiau, wedi ei orchuddio gan un ystorm fawr yr un pryd. Nid ydyw maes pob ystorm yr un faint o ddydd i ddydd, ond y mae yn amrywio mewn maintioli; weithiau yn ymeangu, a phryd arall yn lleihau. Ac y mae yn deilwng o sylw, pan y mae ystorm yn cyfyngu ei maes, fod dirwaegiad yr awyr yn ei ganol yn dangos arwyddion o'i fod yn ymlenwi, a'r ystorm yn gwanhau ac yn darfod. Ar y llaw arall, pan y byddo yn ymledu mewn eangder, y mae y dirwaegiad yn y canol yn myned yn ddwysach, yr ystorm yn cynnyddu mewn grym, ac yn achlysurol yn hollti yn ddwy neu yn dair o ystormydd gwahanol, a'r gwynt yn chwyrmellu o gwmpas pob un.

Cymmera ystormydd gyfeiriadau neillduol; ond dylid dywedyd, mai wrth gyfeiriad ystorm y golygir—nid cyfeiriad y gwynt fel y cyfryw, ond y llwybr a ddilymr gan ganolbwyt y cyffroad. Gwahaniaetha y cyfeiriad a gymmera ei symmudiadau mewn gwahanol barthau o'r byd; o herwydd fod hyn i raddau yn cael ei lywodraethu gan y gwyntoedd a fyddont yn chwythu. Y mae o ddeutu hanner ystormydd canolbarth a gogleddbarth Ewrop yn teithio o'r de-orllewin

tua'r gogledd-ddwyrain; a phedair ar bymtheg o bob ugain, o leiaf, yn teithio tua rhyw gyfeiriad o'r pedwaran (*quadrant*) o'r gogledd-ddwyrain i'r de-ddwyrain. Nid ydyw yr ystormydd bob amser yn teithio yn mlaen yn yr un cyfeiriad unfurf o ddydd i ddydd; ac er nad yw y cyfnewidiad a ddigwydd yn nghyfeiriad eu symmudiad yn gyffredin ond bychan, etto yn achlysurol y mae yn lled fawr. O'r lliaws nodweddion oedd yn perthyn i'r ystorm fawr a ysugbodd dros Ewrop yn nechreu Rhagfyr, 1863, nid oedd dim yn fwy hynod na'r cyfnewidiadau disymmrwth a fu yn ei symmudiad yn mlaen. Sylwyd arni gyntaf yn ngorllewinbarth yr Iwerddon: symmudodd oddi yno yn ddwyrainiol tua Liverpool: yna trodd i'r deheu, trwy Worcester a Rhydychain, ac i Cherbourg, yn Ffrainc; ac oddi yno aeth yn ddwyrainiol i Copenhagen. Erbyn yr adeg y cyrhaeddodd Copenhagen, nid oedd eangder ei maes ond y bedwaredd ran o'r hyn oedd y dydd o'r blaen. Denddeg awr yn ddiweddarach, yr oedd yr awyrgylch wedi adfeddiannu ei gydbwysedd, a'r ystorm wedi treulio ei nerth allan erbyn dyfod at Fôr y Baltia. Cymmera ystormydd Môr y Canoldir gwrs gwahanol. Y mae llawer o honynt hwy yn teithio o'r gogledd i'r deheu—y mae awyr gynnes Anialwch Sahara, dybygid, yn effeithio arnynt. Ond y mae eraill, drachefn, yn ymlwybro yn mlaen i'r gorllewin dros wlad Groeg ac Italy tua'r Alpau: a sylwir fod ychydig yn teithio mewn cyfeiriad dwyrainiol. Am y rhan fwyaf o ystormydd Gogledd America, y maent hwy yn codi yn y gwastadedd anferth sydd yn gorwedd yn uniongyrchol i'r dwyrain o'r Mynyddoedd Creigiog; ac oddi ynoânt yn mlaen mewn cyfeiriad dwyrainiol dros yr Unol Daleithiau; ac y mae rhai o honynt yn croesi y Werydd, ac yn ymdori ar ororau gorllewinol Ewrop. Y mae ystormydd yr India Orllewinol yn gyffredinol yn cymmeryd eu tarddiad yn agos i'r ardaloedd tawelog (*regions of calms*), gan gyfeirio yn gyntaf tua'r gogledd-orllewin, ac yna yn troi i'r gogledd ddwyrain, a llawer o honynt yn myned ar hyd gororau Gogleddbarth America mor bell a Nova Scotia. Dilynant gwrs gwrthgyferbyniol ar yr ochr ddeheuol i'r cyhydded. Yn y Werydd Deheuol a'r Môr Indiaidd, y maent yn myned ar y cyntaf tua'r de-orllewin, ac yna yn graddol droi o gwmpas i'r de-ddwyrain. Y mae ystormydd mawr Hindwstan yn gyffredin yn cymmeryd eu llwybr ar hyd y gororau dwyrainiol tua Calcutta; ac yna, troant i'r gogledd-orllewin, i fyny Dyffryn y Ganges. Am dymmhestrloedd mawrion y moroedd Chineaidd, y maent yn gyffelyb yn y cwrs a gymmerant i ystormydd yr India Orllewinol. Nid ydyw y sylwadau sydd wedi eu gwneyd yn mharthau eraill y byd ar hyn yn ddigon manwl i benderfynu cwrs yr ystormydd.

Y mae y llwybr a dorir allan gan ystormydd yn cael ei benderfynu gan drefn gyffredinol y gwyntoedd, a chan y dosbarth anghyfarfal o dir a dwfr sydd ar wyneb y ddaear. Ymddengys hefyd fod ffeithiau yn awr yn ein gwarantu i dynu y casgliad cyffredinol hwn:—fod ystormydd yn dilyn y rheolffid awyrol, yn yr hwn y dygir yn mlaen yr ymweithiad trwy ba un y mae y tarth sydd yn yr awyr yn tewychu ac yn crynhoi, a thrwy hyn yn achosi y gwlaw sydd yn dilyn.

Y mae gwahaniaeth yn y cyflymder yn mha un y teithia yr ystormydd. Cymmerer ystorm

a ddirgwyddodd y laf o Dachwedd, 1863, fel eng-hraifft. Teithiodd yn ol 16½ milldir yr awr, neu 400 o filldroedd mewn pedair awr ar hugain. Ond yr oedd yr un ystwm, y dydd canlynol, yn teithio yn ol 17½ o filldroedd yr awr, neu 420 milldir mewn pedair awr ar hugain. Ychydig gydag un filldir ar bymtheg yr awr, fe allai, ydyw tua chyfartaledd cyflymder ystormalydd Ewrop weithiau: ond yn fynych, disgynant mor isel a phymtheng milldir yr awr; ac weithiau, codant i ddeg ar hugain o filldroedd yr awr. Yn y cylch trofanol, y mae ystormalydd, wrth symmud yn mlaen, yn achlysurol yn ymgodi i ddeugain milldir. Pan y dywedir fod ystormalydd yn amrywio wrth ymsymmud yn mlaen o bymtheg i ddeugain milldir, yr hyn a olygir ydyw, mai dyna yr amser a gymmerant i deithio o'r naill le i'r llall; ond nid ydyw hyn yn arwyddo gerwinder yr ystwm. Y mae hyn yn cael ei benderfynu gan gyflymder cylchdroawl y gwynt o gwmpas canolbwynt yr ystwm; yr hyn, yn Ewrop ac America, sydd yn fynych yn cyrhaedd i drigain neu ddeg a thrigain o filldroedd yr awr, a hyn yn barhaol am beth amser. Yn Liverpool, ar y 3ydd o Ragfyr, 1863, chwythai y gwynt mewn hyrddwynt dysbeidiol gyda'r cyflymder o dair ar ddeg a phedwar ugain o filldroedd yr awr! Ond rhagorir ar y cyflymder hwn yn aml yn yr ystormalydd a gymmerant le yn y cylch trofanol o'r ddaear.

Y mae perthynas rhwng tymmeredd, gwlaw, a chymmlau ag ystormalydd. Y mae y tymmeredd yn cyfodi ychydig o raddau yn y lleoedd y bydd blaen yr ystwm yn nesau atynt, a thra yn myned drostat; ond yn disgyn yn y lleoedd dros ba rai y mae blaen yr ystwm eisoes wedi pasio. Mewn geiriau eraill, y mae y tymmeredd yn codi yn ol fel y bydd yr hin-fynag (*barometer*) yn disgyn, ac yn disgyn fel y bydd yn codi. Pan y bydd yr hin-fynag yn disgyn am amser, dechreu a cymmlau orchuddio y ffurfafen, a gwlaw ddisgyn ar brydiau; ac fel y bydd canolbwynt yr ystwm yn dynesu, y mae y gwlawogydd yn dyfod yn fwy cyffredinol, yn drymach, a mwy parhaol. Wedi i ganolbwynt yr ystwm fyned heibio, neu pan y bydd yr hin-fynag yn dechreu codi, y mae y gwlaw yn lleihau, gan ddisgyn yn gawodydd, yn hytrach nag yn barhaus; a'r cymmlau yn tori ac yn chwalo, a hin deg ac awelon oer yn chwythu. Dylid dywedyd yma, os bydd y tymmeredd yn codi yn fuan ar ol ystwm, y gellir disgwyl ail ystwm yn lled fuan drachefn. Y mae disgyniad y gwlaw yn gyffredin mewn cyfartaledd i sydyn-rywydd a dyfnder disgyniad yr hin-fynag yn y lle. Y mae y sylwadau sydd wedi eu gwneuthur yn y blynyddoedd diweddf wedi chwaneu llawer at ein gwybodaeth am y deddfau sydd yn llywodraethu ystormalydd, er yn ddiâu fod llawer etto i'w wneyd cyn y gellir penderfynu ar ddamcaniaeth gyflawn a bodddhaol o berthynas iddynt. Y mae y wybodaeth hon o'r pwys mwyaf i forwyr yn arbenig; o herwydd os bydd

llywydd llong yn gwybod oddi wrth arwyddion adnabyddus a sicr am ddyfodiad tymmhestl, a'r cyfeiriad o'r hwn y chwyth y gwynt, gall roddi ei long yn y fath gwrs ag a'i galluoga ef, ond medru hwylio, i ddiange o afael ei gerwinder, neu i'w chyfarfod gyda mor lleied o berygl ag sydd bossibl. Ac y mae y rhybuddion a roddir yn y blynyddoedd hyn o ddyfodiad ystormalydd, a chywirdeb y rhybuddion hyn, mewn llawer o amgylchiadau, yn profi yn amlwg fod y deddfau sydd yn llywodraethu ystormalydd yn dyfod yn fwy adnabyddus yn barhaus. Ac y mae yn sicr fod y pellebyr wedi bod o wasanaeth mawr i ni ddeall deddfau ystormalydd yn well, gan ei fod yn cael ei ddefnyddio rhwng gwledydd a'u gilydd, a rhwng rhanau hefyd o'r un gwledydd, bob dydd yn gyson mewn rhai manau, ac amryw weithiau yn y dydd mewn eraill, i anfon gwybodaeth o bob cynnewidiadau sydd yn cymmeryd lle yn y tywydd. Er esampyl, byddwn yn fynych yn derbyn cenadwyr y dyddiau hyn o America fod ystwm yno, ac y gellir ei disgwyl mewn rhyw ranau neillduol o Brydain o fewn ychydig ddyddiau—a bron yn ddiethriad y mae y rhybudd yn cael ei wirio, er fe allai y bydd ychydig yn gynt neu yn ddiweddarach.

Yr ydym yn cyfeirio y darllenwyd at yr erthyglau CORWYNT—OEDD, a GWYNT—OEDD, yn mha rai yr ymdrinir a'r hyn a ddygir i sylw yn yr erthygl hon.

YSTRYD. Gwel HROL.

YSWAIN. 1. Cludydd arfau rhyfelwr enwog: "Ei yswain hefyd oedd yn lladd ar ei ol ef;" *I Sam*. xiv. 13. 2. Yn y wlad hon, teitl boneddwr yw—y nesaaf mewn gradd at farchog. 3. Gweinyddwr mewn llys. 4. Yn yr Unol Daleithiau, arferir ef fel teitl i ynadon a chyfreithwyr. Yn Lloegr Newydd, rhoddir ef mewn modd neillduol i ustusiaid heddwch a barnwyr; ond yn Pennsylvania, i ustusiaid heddwch yn unig. 5. Y teitl a roddir yn gyffredin i foneddigion gwledig. 6. Enw cyffredin am gydymaith gwrywaidd; megys, "Nac amddifedwch hi o'i hyswain."

Y WADD: twrch daear. Yn *Lef*. xi. 30, rhestrir ef yn mhilith yr "ymlusgiaid a ymlusgo ar y ddaear." Tybiai yr hynafiaid nad oedd gan y creadur hwn lygaid; ond y mae naturiaethwyr diweddar wedi gwrthbrofi y dybiaeth hon trwy ddangos fod y rhywogaeth o hono a geir yn y wlad hon yn meddu llygaid, ond en bod yn hynod o fychain. Er hyn y mae ereill wedi profi fod rhywogaeth o honynt yn hollol amddifad o lygaid. Ceir y rhywogaeth hon yn Italy, ac mewn amryw o wledydd dwyreiniol. Y mae holl aelodau y twrch daear yn nodedig o gyfaddas i'w sefyllfa danddaearol, ac i ymweithio drwy y pridd. Y mae efe yn byw ar wreiddiau, pryed, llyffaint, a chreaduriaid o gyffalyb natur.

Z

ZABAD

ZABAD

ZAANAIM, GWASTADEDD: neu yn fwy cywir, 'derwen Zaanaim,' gan mai hyny, y mae yn debygol, ydyw ystyr y gair *éln*. Coeden—coeden gyssegredig, y mae yn debygol—a grybwyllir fel yn nodi y llanerch yn ymyl yr hwn y gwersyllodd Heber y Cenead pan y cymmerodd Sisera noddfa yn ei babell: *Barn*. iv. 11. Nodir ei sefyllfa fel yn "ymyl Cedec;" *h. y.*, Cedec Naphtali—enw sydd etto yn cael ei roddi ar yr ucheldir, o du y gogledd i *Safed*, ac o du y gorllewin i *Lyn el Huleh*; yr hwn, fel y tybir yn gyffredin, ydyw yr un a Dyfroedd Merom. Rhydd y *Targum*, fel geiriau cyfystyr i'r enw, *mishor*, *agganiya*, 'gwastadedd y gors'; yr hwn sydd yn cyfeirio, fel y tybir, at y gors sydd yn terfynu ar *lyn Huleh* o du y gogledd; a'r hwn, y mae yn debygol, oedd yn helaethach yn amser Deborah nag ydyw yn awr. Ar y llaw arall, barna y Profieswr Stanley fod y goeden hynod hon wrth wastadedd gwyrddias, yr hwn sydd yn cyseylltu o du y deheu a'r gwastadedd sydd yn cynnwys gweddillion Cades.

ZAANAN: lle a enwir gan Micah (i. 11) yn ei anerchiad i'r trefydd oedd yn rhandir Iudah. Bernir mai yr un ydyw a *ZENAN*.

ZAAPAN: pensath Horiaidd—mab Eser, mab Ser: *Gen.* xxxvi. 27; 1 *Cron.* i. 42.

1. **ZABAD:** ('Duw a'i rhoddodd ef'): mab Nathan, mab Attai, mab Alai, merch i Sesan: 1 *Cron.* xi. 41. Yr oedd hefyd yn un o gedryn Dafydd; ond nid oes un o'i weithredoedd wedi eu cofnodi. Y peth mwyaf dyddorol mewn cyssylltiad âg ef ydyw ei linach; yr hwn sydd o gryn bwys mewn ystyr amseryddol, ac fel y mae yn talfu goleuni damweiniol ar gyfansoddiad Llyfr y Cronicleu, a gwerth hanesiol y llinachau sydd ynddo. Fel hyn, yn 1 *Cron.* ii. 26—41, cawn y llinach, a'r cenedlaethau o flaen Ierameel yn cael eu doddi yn mlaenaf:—

1. Iudah.	13. Nathan.
2. Pharez.	14. Zabad.
3. Hebron.	15. Ephlal.
4. Ierameel.	16. Obed.
5. Onam.	17. Iehu.
6. Sammai.	18. Azariah.
7. Nadab.	19. Heles.
8. Appaim.	20. Eleasah.
9. Isi.	21. Sisamai.
10. Sesan.	22. Salum.
11. Alai ei ferch (= Iarha yr Aiphates.	23. Iecamiah.
12. Attai.	24. Elisama.

Felly, dyma linach o bedair cenedlaeth ar hugain, yn dechreu gyda'r patriarch, ac yn terfynu lle nis gwyddom ar yr olwg cyntaf; ond gan

ein bod yn digwydd gwybod, oddi wrth yr hanes lle yr oedd Zabad, mab Alai, yn byw, yr ydym o leiaf yn sicr o'r ffaith hon—fod y bedwaredd genhedlaeth ar ddeg yn ein dwyn at Dafydd; ac yr ydym yn sicr hefyd fod hwn o ddeutu y nifer cywir, o herwydd allan o saith o linachau perffaith eraill, yn gorchuddio yr un cyfwng o amser, y mae pedair yn meddu yr un nifer (pedair ar ddeg), a dwy yn meddu pymtheg, a llinach Dafydd ei hun un ar ddeg.

Ond y mae hefyd yn digwydd fod person arall yn y llinach yn berson hanesiol, yr hwn y gwyddom ei fod yn byw yn ystod trawsfeddianiad Athaliah; sef, Azariah mab (*h. y.* Wyr) Obed: 2 *Cron.* xxiii. 1. Yr oedd efe yn bedwerydd ar ol Zabad; tra yr oedd Iehoram, gŵr Athaliah, yn cheched ar ol Dafydd:—cyfattedbiaeth berffaith foddhaol pan y cymmerwn hyn i'r cyfrif, y dichon fod Zabad yn llawer iawn ieuangach na Dafydd, a bod priodasau cynnar y brenhinoedd yn meddu tuedd barhaus i gynnyddu nifer y cenedlaethau yn y llinach frenhinol. Drachefn, yr enw diweddfaf yn y llinach ydyw y cheched ar ol Azariah; ond Hezeciah oedd y cheched brenin ar ol Athaliah; a gwyddom fod llawer o'r llinellau wedi eu hysgrifenu allan gan "wŷr Hezeciah," ac am hyny eu bod yn dyfod i lawr i'w amser: 1 *Cron.* iv. 41; *Diar.* xxv. 1. Felly, gallwn benderfynu gyda gradd o sicrwydd fod y llinach hon yn terfynu yn amser Hezeciah, a bod ei holl ddalenau yn berffaith.

Y mae un pwngc pwysig arall yn aros i sylwi arno; sef, fod Zabad yn cael ei alw, ar ol ei hen nain, yn sylfaenydd ei dy, mab Alai. Canys y mae yn sicr, oddi wrth 1 *Cron.* ii. 31, mai Alai oedd enw merch Sesan; ac y mae hefyd yn sicr, oddi wrth *adn.* 35, 36, mai o'i phriodas âg Iarha y disgynodd Zabad yn y drydedd genhedlaeth. Gan hyny, y mae mor sicr ag y gall pethau fod fod Zabad, mab Alai, un o gedryn Dafydd, wedi ei alw felly oddi wrth Alai ei hynafiad benywaidd. Y mae yr achos yn cyfattedb i achos Ioab, ac Abisai, ac Asahel, y rhai sydd bob amser yn cael eu galw yn feibion Serfiah, gan fod Serfiah, fel Alai, wedi priodi tramoriad. Neu, os oes rhyw un yn tybied fod gwahaniaeth rhwng bod dyn yn cael ei alw yn fab ei fam, ac yn fab i'w hen nain, gellir cael cyfattedbiaeth gywirach yn *Gen.* xxv. 4, a xxxvi. 12, 13, 16, 17; lle y mae hiliogaeth Ceturah, a gwragedd Esau, yn y drydedd a'r bedwaredd genhedlaeth, yn cael eu galw yn "feibion Serfiah," "meibion Adah," a "meibion Basemath."

2. **ZABAD:** Ephraimiad—os ydyw ein cyfieithiad ni o 1 *Cron.* vii. 21 yn gywir.

3. **ZABAD:** mab Simeath, Ammones, yr hon, gyda Iehozabad, a laddodd y brenin Ioab, yn ol 2 *Cron.* xxiv. 26. Ond yn 2 *Bren.* xii. 21,

y mae ei enw—ac yn fwy cywir—yn Iozachar. Yr oedd efe yn un o weision teuluaid y palas, ac, fel yr ymddengys, yn gefnogwr i fradwriaeth gref: 2 *Cron.* xxv. 3; 2 *Bren.* xiv. 5. Yr oedd Ioab wedi dyfod yn amhoblogaidd o herwydd ei eilunaddoliaeth (2 *Cron.* xxiv. 18), ei orthrwm (2 *Cron.* xxiv. 22), a'i drallodion hefyd: 2 *Cron.* xxiv. 23—25. Disgrifir marwolaeth dreisiol y brenin, yn gystal ag ymosodiad blaenorol y Syriaid, fel barn Duw arno am dywallt gwaed diniwed Zechariah; ond nid o blegid fod llofruddion eu hunain yn cael eu llywodraethu gan un dymuniad i ddial marwolaeth Zechariah. Rhoddwyd y ddau i farwolaeth gan Amaziah, ond arbedwyd eu plant mewn ufudd-dod i gyfraith Moses: *Deut.* xxiv. 16.

4. ZABAD: un o feibion Zattu, yr hwn a roddodd ymaith ei wraig ddyeithr trwy orchymyn Ezra: *Ezra* x. 27.

5. ZABAD: un o hiliogaeth Hasum, yr hwn oedd wedi priodi gwraig ddyeithr: *Ezra* x. 33.

6. ZABAD: un o feibion Nebo, enw yr hwn a grybwyllir dan yr un amgylchiadau a'r ddau flaenorol: *Ezra* x. 43.

1. ZABBAI: un o hiliogaeth Bebai, yr hwn oedd wedi priodi gwraig ddyeithr yn nyddiau Ezra: *Ezra* x. 28.

2. ZABBAI: tad Baruch, yr hwn a gynnorthwyodd Nehemiah i ail adeiladu mur y ddinas: *Neh.* iii. 20.

ZABATHIAID: canlynwyr Zabathai Zevi (neu Sabatai Sevi), twyllwr Iuddewig enwog, yr hwn a ymddangosodd yn Smyrna o ddeutu y flwyddyn 1666; a chan hōni mai efe oedd y Messiah, addawai waredu yr Iuddewon, a'u hadeifydlu yn eu gogoniant cyntefig. Twyllwyd lluoedd o'i genedl ganddo, a chymmerai llawer o'i ganlynwyr arnynt eu bod yn gweled gweledigaethau rhyfedd, ac yn meddu dawn i brophwydo. O'r diwedd, syrthiodd i ddwyllaw Sultan Twrci, yr hwn a orchymynodd iddo gael ei osod yn nŵd i'w saethyddion, i brofi pa un a ellid ei ladd ai peidid, gan ei fod yn haeru ei fod yn anfarwol; ond i ochel y prawf peryglus hwn, efe a drodd yn Fahometiad.

Parhaodd ei sect ar ei ol, a dywedir fod rhyw nifer o honynt etto yn Salonichi; y rhai, tra yn profesu eu bod yn Fahometiaid, sydd yn arfer y defodau Iuddewig yn ddirgel, yn priodi yn eu plith eu hunain, ac oll yn byw yn yr un parth o'r ddinas, heb ymgymysgu a'r Tyrciaid oddi eithr mewn masnach, ac yn y temlau Mahometiaid. Ymddengys fod gan Zevi ganlynwyr hefyd yn mhllith yr Iuddewon yn Lloegr, Holland, Germany, a Pholand; ac y mae rhai yn aros hyd heddyw.

ZABBUD: un o feibion Bigfai, yr hwn a ddychwelodd yn yr ail fintai gydag Ezra: *pen.* viii. 14.

1. ZABDI: mab Zerach, mab Indah, hynafiad Achan: *Ios.* vii. 1, 17, 18.

2. ZABDI: Beniaminiad, o feibion Simhi: 1 *Cron.* viii. 19.

3. ZABDI: swyddog Dafydd ar gynnyrch y gwinlanoedd i'w dwyn i'r seiersau gwin: 1 *Cron.* xxvii. 27. Gelwir ef "y Siphmiad;" hyny yw, yn ol pob tebygolrwydd, brodor o Siphma.

4. ZABDI: mab Asaph y cerddor (*Neh.* xi. 17); a elwir mewn lle arall Zaocur (*Neh.* xii. 35), a Zichri (1 *Cron.* ix. 15).

1. ZABDIEL: tad Isabeam, y penaf o gard Dafydd; 1 *Cron.* xxvii. 2.

2. ZABDIEL: offeiriad, mab i un o'r gwfr mawr: *Neh.* xi. 14. Yr oedd efe yn arolygwr ar gant ac wyth ar hugain o'i frodyr ar ol y dychweliad o Babilon.

ZABUD: mab Nathan: 1 *Bren.* iv. 5. Disgrifir ef fel offeiriad, ac fel "penillywydd," ac fel un oedd yn dal yn llys Solomon y swydd gyfrinachol o "gyfaill i'r brenin;" yr hon oedd wedi bod yn cael ei meddiannu gan Husai yr Arciad yn ystod teyrnasiad Dafydd: 2 *Sam.* xv. 37, a xvi. 16; 1 *Cron.* xxvii. 33. Y mae yn amlwg fod y sefyllfa, os oedd yn a swyddol, yn wahanol i'r swydd o gynghoriad, a feddiennid gan Ahitophel dan Dafydd, ac yr oedd mwy o nodwedd cyfeillgarwch preifat o'i hamgylch, canys y mae Absalom yn galw Dafydd yn "gyfaill" Husai: 2 *Sam.* xvi. 17.

ZABULON: y ffurf Groegaidd o'r enw Zabulon: *Mat.* iv. 13, 15; *Dad.* vii. 8.

ZABULON: y degfed o feibion Iacob, yn ol y drefn yn yr hon yr enwir eu genedigaethau; a'r chweched a'r olaf o Leah: *Gen.* xxx. 20; xxxv. 23; xvi. 14; 1 *Cron.* ii. 1. Cofnodir ei enedig-aeth yn *Gen.* xxx. 19, 20, lle y mae gwreiddyn yr enw fel arferol yn cael ei briodoli i ddywediad o eiddo ei fam—"Fy ngŵr a drig weithian gyda mi, o blegid chwech o feibion a ymddygaais iddo ef; a hi a alwodd ei enw ef Zabulon."

Nid oes dim wedi ei gofnodi yn mherthynas i'r person Zabulon. Y mae y rhestr yn *Gen.* xvi. yn priodoli iddo dri o feibion, sef sylfaenwyr prif deuluoedd y llwyth (gwel *Num.* xxvi. 26) yn amser yr ymfudiad i'r Aipht. Yn y traddodiadau Iuddewig, enwir ef fel y cyntaf o'r pump a gyflwynwyd gan Ioseph i Pharaoh: a Dan, Naphtali, Gad, ac Aser oedd y lleill.

Yn ystod y daith o'r Aipht i Palestina, yr oedd llwyth Zabulon yn ffurfio un o'r gwersyll cyntaf gydag Judah ac Issachar (y rhai hefyd oeddynt feibion Leah), gan deithio dan faner Judah. Ei nifer, pan yn ymyl Sinai, ydoedd 57,000; a Simeon, Dan, ac Judah yn unig oeddynt yn lliosocach nag ef. Yn Sittim, yr oeddynt yn rhifo 60,500:—heb leihau, etto heb gynyddu agos cymmaint ag y galleid yn naturiol ei ddisgwyl. Penaeith y llwyth yn Sinai oedd Eliab mab Helon (*Num.* vii. 24); ac yn Siloh, Elisaphan mab Pharnach: *Num.* xxxiv. 25. Ei gynnrychiolydd yn mhllith yr ysbwyr ydoedd Gadial mab Sodi: *Num.* xiii. 10. Heb law yr hyn a roddir ar ddeall drwy ei ymddangosiadau yn y rhestrau hyn, ni ddywedir fod y llwyth wedi cymmyrd rhan, er drwg na da, yn un o ddirgwyddiadau y crwydrad na'r gorchfygiad. Ei randir oedd y trydydd o'r ail ddosbarth: *Ios.* xix. 10. Yr oedd Judah, Ioseph, a Benjamin wedi cael meddiant o ddeheu a chanolbarth y wlad. I Zabulon y disgynodd un o'r tecaf o'r rhanau ereill. Hwyrach ei fod yn amhosibl, yn sefyllfa bresennol ein gwybodaeth, nodi ei derfynau yn fanwl; ond y mae yn debygol fod adroddiad Josephus, ar y cyfan, yn gywir—ei fod yn cyrhaedd o un tu at Lyn Genesaret, ac o'r tu arall at Carmel a Môr y Canoldir. O du y deheu, terfynid ef gan randir Issachar, yr hwn a orweddai yn y gwastadedd mawr, neu ddyffryn Cison; ac o du y gogledd, yr oedd Naphtali ac Aser. Yn y dosbarth hwn, yr oedd y llwyth

yn meddiannu y fynedfa allan (*Deut.* xxxiii. 18) o'fwastadedd Acca; pysgodfeydd Llyn Galilea; manteision amaethyddol gwastadedd mawr y *Buttauf* (yr hwn oedd yn llawn mor firwythlawn, ac yn mron gymmairt a dyffryn Iezreel, a chyda'r fantais aruthrol o beidio bod, fel yr oedd hwnw, yn brif-ffordd y Bedwaid); ac yn olaf, ond nid y lleiaf, yr oedd yn cynnwys lleoedd wedi eu cryfhau mor fawr gan natur, fel y profasant yn ymdrechfeydd olaf y genedl yn fwy anorchfygol nag un yn yr holl wlad. Ymddengys fod Zabulon wedi cyfranogi gydag Issachar o'fynydd cyssegredig Tabor (*Deut.* xxxiii. 19), a rhoddwyd ef a Rimmon i'r Lefiaid Meraraidd: 1 *Cron.* vi. 77. Ond tafwyd yr hen gyssegrfeydd hyn o eiddo y llwyth i'r cysgod gan y rhai a ymgodasant o'i fewn wedi hynny, pan y cyfnewidiwyd enw y rhan hon o'r wlad o *Zabulon* i *Galilea*. Yr oedd Nazareth, Cana, Tiberias, ac y mae yn debygol tir Genesaret ei hun hefyd, oll yn gorwedd o fewn ei derfynau.

Y mae y ffaith a gydnabyddir gan Josephus, fod rhandir Zabulon yn ymestyn at Fôr y Canoldir—er nad yw yn cael ei chrybwyll na'i chynnwys, mor bell ag y gallwn ni ddeall, yn y rhestrau a geir yn llyfrau Iosuah a'r Barnwyr—yn cael cyfeirio ati yn mendith Iacob (*Gen.* xlix. 13):—"Zabulon a breswylia yn mhorthlloedd y môr; ac efe a fydd yn borthladd llongan, a'i derfyn fydd hyd Sidon"—adnod sydd yn dangos fod y llwyth, yn yr amser yr ysgrifenydd hi, yn cymmeryd rhan yn mamach Phoenicia. Yr oedd "ffordd y môr" (*Esa.* ix. 1), y ffordd fawr o Damascus at Fôr y Canoldir, yn myned trwy ran helaeth o diriogaeth Zabulon; a rhaid ei bod wedi dwyn ei phobl i gyffyrddiad & marsiandywyr a nwyddau Syria, Phoenicia, a'r Aiphit.

Gan ei bod yn gorwedd mor bell oddi wrth ganolbarth y llywodraeth, y mae Zabulon yn aros drwy yr hanes, gydag un eithriad, yn y tywyllwch ag sydd yn amgylchynu yr holl lwythau gogleddol. Y mae yr eithriad hwnw, modd bynag, yn un nodedig. Yr oedd ymddygiad y llwyth yn ystod yr ymdrechfa gyda Sisera, pan yr ymladdasant gyda gwrodeh mawr ochr yn ochr â'u brodyr o Naphtali, yn gyfryw ag a barodd iddynt gael caemoliaeth uchel gan Deborah, yr hon sydd yn ei nodi hwynt allan oddi wrth y llwythau eraill (*Barn.* v. 18):—"Pobl Zabulon a roddes eu heinioes i farw, felly Naphtali ar uchel-fanau'r maes." Cynnwysa yr un gân frawddeg sydd yn rhoddi ar ddeall fod y Zabulonaid, ar wahân oddi wrth yr enwogrywydd a ennillasant drwy eu hymddygiad yn yr ymdrechfa hon, wedi ennill safle bwysig yn mhllith y llwythau—"Y deddfwyr a ddaeth i wared o Machir, yr ysgrifenyddion o Zabulon;" gan gyfeirio, y mae yn debygol, at y swyddogion, y rhai a gofrestrasant ryfalwyr y fyddin: *Ios.* i. 10. Dichon mai un o'r ysgrifenyddion hyn oedd Elon, yr unig farwyr a gynnyrchwyd gan y llwyth, yr hwn y dywedir ei fod wedi dal swydd am ddeng mlynedd: *Barn.* xii. 11, 12.

Cyfeirir at gymmeriad cyffelyb yn y crybwylliad am y llwyth yn mhllith y rhai oeddynt yn bresennol ar yr achlysur o ddechrenad teyrnasiad Dafydd yn Hebron. Y mae yr ymadroddion etto yn neillduol:—"O Zabulon, y rhai a aent allan i ryfel, yn medru rhyfela & phob arfau rhyfel, deng mil a dengain, yn medru byddino, a hyny yn ffyddlawn;" 1 *Cron.* xii. 33. Modd bynag, dengys yr un adnod, tra yr oeddynt yn fedrus fel milwyr, nad oeddynt yn esguluso

gorchwylion bywyd heddychol; ond eu bod ar fryniaw coediog a gwasattiroedd ffirwythlawn eu dosbarth yn cynnyrchu bara, blawd, ffigys, resinau, gwin, olew, ychain, a defaid yn helaeth: *adn.* 40. Penaeth y llwyth yr amser yma oedd Iamaiah, mab Obadiah: 1 *Cron.* xxvii. 19.

Ni ddywedir wrthym mewn un lle fod pobl Zabulon wedi eu cario ymaith i Assyria. Ysgubodd Tiglath-pileser holl Naphtali ymaith (2 *Bren.* xv. 29); ac yn yr un modd, cymmerodd Salmaneser "Samaría" (2 *Bren.* xvii. 6); ond er nad yw alltudiaeth Zabulon ac Issachar yn cael ei hysbysu mewn cynnifer o eiriau, dywedir (2 *Bren.* xvii. 18) fod yr holl lwythau gogleddol wedi eu symmud; a chyfeirir hefyd yn Esaiah at gystudd Zabulon a Naphtali (ix. 1), yr hwn nis gall gyfeirio at ddim ond at ymosodiad Tiglath-pileser. Y cyfeiriad hanesiol olaf at y Zabulonaid ydyw hanes nifer mawr o honnynt yn myned i Ierusalem i Basc Hezeciah; pan, trwy haefioni y brenin, y galluogwyd hwynt i fwyta y Pasce: hyd yn oed er nad oeddynt, trwy hir esgeulusdra o ddarpariaethau y gyfraith, wedi ymlawenhau yn y dull penoddedig gan y gyfraith seremonïol. Crybwyllir yn briodol yn ngwaledigaethau Ezeziel (*pen.* xlviii. 26—33) ac Ioan (*Dad.* vii. 8) at y llwyth hwn.

ZABULONIAD, ELON Y: aelod o lwyth Zabulon. Cymmhwysir yr enw yn unig at Elon—yr unig farwyr a gynnyrchwyd gan y llwyth: *Barn.* xii. 11, 12.

ZABULONIAID, Y: aelodau o lwyth Zabulon: *Num.* xxvi. 27.

ZACCAI: meibion Zaccai, saith gant a thri-gain, y rhai a ddychwelasant gyda Zorobabel: *Bara.* ii. 9; *Neh.* vii. 14. Yr un ydyw yr enw ag sydd yn ymdangos yn y Testament Newydd yn y ffurf adnabyddus o *Zaccheus*.

1. ZACCUR: Reubenid, tad Samua—yr ysbwr a ddewiswyd o'i lwyth: *Num.* xiii. 4.
2. ZACCUR: Lefiaid Meraraidd, mab Iaziah: 1 *Cron.* xxiv. 27.
3. ZACCUR: mab Asaph y cerddor, a phen-aeth trydydd dosbarthiad côr y deml fel y trefnwyd hwynt gan Dafydd: 1 *Cron.* xxv. 2, 10; *Neh.* xii. 35.
4. ZACCUR: mab Imri, yr hwn a gynnorthwyodd Nehemiah i ail adeiladu mur y ddinas: *Neh.* iii. 2.
5. ZACCUR: Lefiaid, neu deulu o Lefiaid, y rhai a lawnodasant y cyfammod gyda Nehemiah: *Neh.* x. 12.
6. ZACCUR: Lefiaid, mab neu ddisgynydd yr hwn, Hanan, oedd un o'r trysoryddion a apwyntiwyd gan Nehemiah: *Neh.* xiii. 13.

ZACHARIAH, neu yn briodol ZACHARIAH: mab Ieroboam II., pedwerydd brenin ar ddeg Israel, a'r olaf o deulu Iehu. Nid hawdd ydyw penderfynu yn fanwl pa bryd yr oedd yn teyrnasu. Dywedir wrthym fod Amasiah wedi esgyn i orsedd Iudah yn yr ail ffwyddyn i Ioaas, brenin Israel, a'i fod wedi teyrnasu naw mlynedd ar hugain: 2 *Bren.* xiv. 1, 2. Dilynwyd ef gan Uziah neu Azariah, yn y seithfed ffwyddyn ar hugain o deyrnasiad Ieroboam II. olynwyd Ioaas (2 *Bren.* xv. 1); ac Uziah a deyrnasodd ddeuddeg a dengain o ffynyddoedd. Ar y llaw arall, Ioaas, brenin Israel, a deyrnasodd un mlynedd

ar bymtheg (2 *Bren.* xiii. 10); dilynwyd ef gan Ieroboam, yr hwn a deyrnasodd un mlynedd a deugain (2 *Bren.* xiv. 23), ac yntau a ddilynwyd gan Zachariah, yr hwn a ddaeth i'r orsedd yn y ddeunawfed flwyddyn ar hugain o deyrnasiad Uzziach, brenin Iudah: 2 *Bren.* xv. 8. Fel hyn, cawn (1.) o esgyniad Amaziah i'r 38ain o deyrnasiad Uzziach, 29 + 38 = 67 o flynyddoedd; ac (2.) o'r ail flwyddyn o deyrnasiad Ioas hyd esgyniad Zachariah (neu o leiaf hyd farwolaeth Ieroboam) cawn 15 + 41 = 56 o flynyddoedd. Yn mhellach, yn ol y cyfrif uchod, digwyddodd esgyniad Uzziach, a osodwyd yn y seithfed ar hugain o Ieroboam, yn y bymthegfed. Ac hefyd y mae y cydamseriad olaf hwn yn cael ei gadarnhau, a chyda hyn y dybiaeth ynghylch y seithfed ar hugain o Ieroboam yn cael ei wrthbrofi, gan 2 *Bren.* xiv. 17, lle y dywedir fod Amaziah, brenin Iudah, wedi byw bymtheng mlynedd ar ol Ioas brenin Israel. Cymmer y rhan fwyaf o amseryddwr yn ganiataol fod cyfwng o un mlynedd ar ddeg rhwng marwolaeth Ieroboam ac esgyniad Zachariah, yn ystod pa rai yr oedd y deyrnas yn dioddef oddi wrth aflwyddraeth a gododd oddi wrth y cweryl ynghylch yr olyniaeth; ond y mae hyn yn ymddangos yn annhebygol ar ol teyrnasiad llywodraethwr penderfynol fel Ieroboam, ac nid yw yn penderfynnu y gwahaniaeth rhwng 2 *Bren.* xiv. 17, a xv. 1. Gorfodir ni i dybied fod yma rifyddiad anghywir yn ein llawysgrif presennol ni, ac i roddi pymtheg yn lle saith ar hugain yn 2 *Bren.* xv. 1; a chredu fod Ieroboam ii. wedi teyrnasu ddeuddeg neu dair ar ddeg a deugain o flynyddoedd. Y mae Josephus yn gosod esgyniad Uzziach yn y bedwaredd flwyddyn ar ddeg o deyrnasiad Ieroboam, gan fod gwahaniaeth o flwyddyn yn y cydamseriadau hyn yn anocheladwy, am nad ydyw y cofnodydd Hebraidd, wrth roddi eu hamseriadau, yn cyfrif rhanau o flynyddoedd. Ond pa un bynag a wnawn ni ai cymmydd yn ganiataol fod cyfwng, neu fod gwall yn y llawysgrif, rhaid i ni osod esgyniad Zachariah yn y flwyddyn 771—2 cyn Crist. Ni pharhaodd ei deyrnasiad ond chwe mis. Lladdwyd ef mewn bradwriaeth, penaeth yr hwn oedd Salim; a thrwy yr hwn y cyflawnwyd y brophwydoliaeth yn 2 *Bren.* x. 30. Dywedir wrthym ddarfod iddo, yn ystod tymmor byr ei awdurdod, wneuthur drwg, a chadw i fyny addoliad y llo; yr hyn a etifeddodd efe oddi wrth yr Ieroboam cyntaf, yr hwn addoliad yr oedd ei dad wedi ei gynnal gyda rhwysg brenhinol yn Bethel: *Amos* vii. 13.

2. ZACHARIAH. Yr oedd efe yn dad i Abi, neu Abiah: 2 *Bren.* xviii. 2. Yn 2 *Cron.* xxix. 1, gelwir ef Zechariah.

1. ZACHARIAS: offeiriad, yn nheyrnasiad Iosias.—1 *Esd.* i. 8.

2. ZACHARIAS. Yn 1 *Esd.* i. 15 y mae Zacharias yn meddiannu lle Heman yn 2 *Cron.* xxxv. 15.

3. ZACHARIAS: tad Ioan Fedyddiwr: *Luc* i. 5, &c. Gwel IOAN FEDYDDIWR.

ZACHARIAS: pab; a brodor o Groeg. Di-llynodd Gregory iii. yn 741. Llwyddodd i wneuthur heddwch rhwng duciacth Rhufain a Luitprand, brenin y Longobardiad. Rhyddhaodd brif ddynion Ffraince oddi wrth eu teyrngarwch i'r brenin Childeric iii., a chymmeradwydd ddrychafiad Pepin i'r orsedd. Gwaharddodd y gaethfaenach yn Italy, ac ymddygodd yn gar-

edig tuag at glerigwyr a phobl Rhufain. Bu farw yn y flwyddyn 752.

ZACHER: un o feibion Iehiel, tad neu sylfaenydd Gibeon, o'i wraig Maachah: 1 *Cron.* viii. 31. Yn 1 *Cron.* ix. 37, gelwir ef Zechariah.

ZACCHEUS: enw treth-gasglydd yn ymyl Iericho; yr hwn, gan ei fod yn fychan o gorpholaeth a ddringodd i sycamorwydden, gyda'r bwriad o gael golwg ar yr Iesu pan yr oedd efe yn myned drwy y lle hwnw. Luc yn unig sydd wedi adrodd y digwyddiad: *pen.* xix. 1—10. Iuddeu oedd Zaccheus, fel y gellir caaglu oddi wrth ei enw, ac oddi wrth y ffaith fod y Gwaredwr yn siarad am dano yn bendant fel "mab Abraham." Felly y dylid deall yr ymadrodd olaf, ac nid mewn ystyr ysbyrdol; canys y mae yn amlwg ei fod wedi ei fwriadu i ddadgan ei fod ef yn un o'r genedil etholeidig, er gwaethaf rhagfarn rhai o'i gydwladwyr fod ei swydd ef d'n y llywodraeth Rufeinig yn ei wneyd ef yn alltud ac yn esgymunedig oddi wrth freintiau yr Israeliaid. Y mae yr enw sydd yn dynodi y swydd hon, "pen publican," yn un anarferol. Ond y mae yn ddiarhemu ei fod yn ei ddisgrifio ef fel prif arolygwr y tollau neu y deyrnedd yn nosbarth Iericho, lle yr oedd efe yn byw, fel un wedi ei bennodi gan y prif publican Rhufeinaidd i gaaglu y trethi a osodwyd ar yr Iuddewon gan y Rhufeiniaid, a'r hwn, yn y cyflawniad o'r ymddiriedaeth hono, a ddefnyddiai is-swyddogion, y rhai oeddynt yn gyfrifol iddo ef, fel yr oedd yntau i'w uwch-swyddog, pa un bynag ai yn Rhufain, fel y digwyddai fynychaf, ai yn y dal-aeth ei hun, y byddai efe yn preswyllo. Rhaid fod y swydd yn un ennillgar yn y fath ddoe-barth; ac nid ydyw yn rhyfedd fod Zaccheus yn cael ei grybwyll gan yr efengyl fel dyn cyfoethog. Dywed Josephus fod coed palmwydd Iericho, a'i gerddi balsam, wedi eu rhoddi fel ffinnonell o gyllid gan Anthony i Cleopatra; ac ar gyfrif eu gwerth, y prynwyd hwynt gan Herod Fawr er ei fudd ei hun. Nid ydyw sycamorwydd i'w cael mwyach yn y gymmydogaeth hono; ond ni ddylai neb synu o herwydd hyn, gan fod "hyd yn oed yr unig goeden oedd yn ngweddill o'r goedwig palmwydd, a welwyd mor ddiweddar ag 1838"—yr hon a dyfai yn agos i Iericho, yn awr wedi diflunau. Yr oedd awydd Zaccheus am weled yr Iesu yn codi o wreiddyn dyfnach na chywreintwydd noeth. Rhaid ei fod wedi cael rhyw wybodaeth, trwy adroddiad o leiaf, am addysg Crist, yn gystal ag am ei allu i wneyd gwyrrthiau; ac fel hyn fe allai fod gradd o wir deimlad crefyddol wedi ei gynnyrchu ynddo, yr hwn oedd wedi ei wneuthur ef yn fwy awyddus i weled cyhoeddwr y newyddion da, y rhai oeddynt mor bwysig i ddynolryw fel pechaduriaid. Y mae parodwydd Crist i "aros yn ei dŷ ef," a'i ddadganiad fod "iohawdwriaeth" wedi dyfod y diwrnod hwnw i dŷ ei groesawydd, yn ddiog i brofi i foddlonrwydd ei fod yn "gwybod beth sydd mewn dyn," ac yn canfod ynddo deimlad crefyddol ag oedd yn ei wneuthur ef yn gymmhwys i dderbyn bendithion ysbyrdol. Ymddengys fod adfyfyrdod ar ei ymddygiad ar ran Zaccheus wedi dadguddio iddo ddiffygion oeddynt yn terfysgu ei gydwybod; ac yr oedd efe yn barod, pan ddysgid ef yn berffeithiach gyda golwg ar ffordd bywyd, i "dalw ar ei bedwerydd" pob eiddo a allai fod wedi dyfod i'w feddiant trwy "gam-achwyn." Pa fodd bynag,

nid oedd efe wedi byw yn y fath fodd fel ag i orchfygu y rhagfarn a goleddid gan yr Iudewon yn erbyn personau neillduol o'i ddo-barth, a disgynodd eu cerydd arno ef, yn gystal ag ar Grist, pan ddywedasant fod yr olaf wedi darostwng ei hun trwy fyned i "lettya at ŵr pechadurus." Y mae yn debygol fod y Gwaredwr wedi treulio y noson yn nhŷ Zaccheus, a'i fod wedi myned yn mlaen dranoeth ar ei daith i Ierusalem. Yr oedd efe yn y faintai o Galilea, yr hon oedd yn myned i fyny yno i gadw gŵyl y Pasc.

Yr ydym yn darllen yn yr ysgrifeniadau rabinaidd hefyd fod Zaccheus, yr hwn oedd yn byw yn Iericho yn yr un tymmor, yn dra adnabyddus ar ei gyfrif ei hun, ac yn enwedig fel tad yr enwog rabbi lochanan mab Zaccai. Dichon fod hwn yn perthyn i'r Zaccheus a elwir yn yr hanes ysgrhythrol. Yr oedd teulu Zaccai yn un hynafol iawn, yn gystal ag yn dralliosog. Crybwyllir am danynt yn llyfrau Ezra (ii. 9) a Nehemiah (vii. 14) fel yn mhilith y rhai a ddychwelasant o gaethiwed Babilon dan Zorobabel, pan yr oedd eu nifer yn cyrhaedd i saith gant a thrigain. Dylid sylwi mai Zaccai ydyw yr enw sydd yn cael ei arfer yn y cyfieithiad Cymraeg o'r Hen Destament.

ZAFAN: 1 Cron. i. 42.

ZAHAM: mab Abihail, merch Eliab: 2 Cron. xi. 18. Gan mai Eliab oedd yr hynaf o frodyr Dafydd, y mae yn fwy tebygol mai Abihail oedd ei ŵyras.

ZAMZUMMIAD: yr enw Ammoniaidd am bobl, y rhai gan eraill (ond pwy oeddynt, ni wyddys) a elwid yn Rephaim: Deut. ii. 20. Dywedir eu bod yn wreiddiol yn genedl nerthol a liosog o gawri: "pobl fawr, ac aml, ac uchel" — yn preswyllo y dosbarth, yr hwn, yn amser y gorchfygiad Hebraidd oedd yn meddiant yr Ammoniaid, gan ba rai yr oedd y Zamzummiad er's amser maith cyn hyny wedi eu dinystrio. Yn mha le yr oedd y dosbarth hwn, nid ydyw yn bossibl, hwyrach, penderfynu yn fanwl; ond y mae yn debygol ei fod yn gorwedd yn nghymydogoeth Rabbath-Ammon — yr unig ddinas o eiddo yr Ammoniaid ag y mae ei henw neu ei sefyllfa yn ein meddiant ni. Am hyny yr oedd o du y dwyrain i'r wlad gyfoethog, o'r hon yr oedd y Moabiaid wedi eu gyru allan gan yr mAoriaid.

ZANCHIUS, JEROME. Ganed ef yn Alzano, yn 1516; a daeth yn aelod o gynnullleidfia canonïaid rheolaidd St. Giovanni di Laterano, pan nad oedd ond pymtheg oed; a thra yn y gymdeithas hono efe a ffurfiodd gyfeillgarwch agos â'r enwog Pedr Ferthyr, yr hwn oedd hefyd yn aelod o'u cyfundeb. Dylanwadodd esampl ac ymddiddanion y dyn enwog hwn yn fawr ar feddwl Zanchius, yn gystal ag ar lawer o'i frodyr; yr hyn a gynnyddwyd yn mhellaach gan y darlithoedd a draddodd Pedr ar ol hyny yn Lucca. Y canlyniad fu i Zanchius, gyda deunaw o'i gymdeithion, ymwrthod yn gyhoeddus â'r grefydd Babaid. Gosododd yr enciliad hwn ef dan yr angenheidrwydd o ymadael o Italy; ac wedi ceisio noddfa yn gyntaf yn Geneva, ac yn nesaf yn Strasburg a Chiavenna, efe a dderbyniodd y swydd o broffeswr duwinyddiaeth yn Heidelberg, yn 1568; lle yr ymsefydlodd dan nawdd

uniongyrchol Frederick III. — ar gais yr hwn y cyfansoddodd efe ei draethawd mawr yn erby Antinomiaeth. Parodd marwolaeth y tywyso hwn, yn 1578, iddo roddi ei swydd i fyny; symmudodd i Newstadt; ond dychwelodd i Heidelberg yn 1585, a bu farw yno yn 1590. Y mae ei draethawd ar yr "Athrawiaeth o Ragarfaethiad" wedi ei gyfieithu i'r Saeaneg gan Dr. Toplady.

1. ZANOAH. Yn yr ach-restrau o lwyth Iudah yn 1 Cron., dywedir mai Iecuthiel oedd tad Zanoah (*pen.* iv. 18); ac mor bell ag y gellir deall yr adnod, ymddengys ei bod yn rhoddi ar ddeall fod rhyw gyssylltiad rhyngddo a "Bithiah, merch Pharaoh." Zanoah sydd enw un o drefydd Iudah; ac y mae yn debygol fod y crybwylliad hwn am Bithiah yn cyfeirio at ryw sefydliad a ffurfiwyd yn y lle gan yr Aiphtiaid, neu gan yr Israelaïd yn uniongyrchol o'r Aipht.

2. ZANOAH: tref yn nhiriogaeth Iudah, a enwir yn yr un dosbarth a Soreah ac Iarmuth. Dywed Jerome ei bod yn nosbarth Eleutheropoli, ar y ffordd i Ierusalem. Y mae yr enw yn digwydd yn ei hen gyssylltiad yn rhestrau Nehemiah, ac ail breswylwyd hi, a'r dref arall o'r un enw, gan bobl Iudah ar ol y caethiwed (*pen.* xi. 30), a chan y rhai a gynnorthwyasant i adgyweirio mur Ierusalem: *pen.* iii. 13.

3. ZANOAH: tref yn nosbarth mynyddig Iudah: *Jos.* xv. 56. Enwir hi yn yr un rhestr a Maon, Carmel, Ziph, a lleoedd ereill y gwyddys eu bod yn gorwedd o du y deheu i Hebron. Y mae yn debygol mai yr un ydyw a Sanute, yr hon a grybwyllir gan Seetzen, fel islaw Sanuta, ac ymddengys ei bod o ddeutu deg o filldroedd i'r deheu o Hebron. Pan ymwelodd efe â'r dref, hi oedd y lle preswylledig olaf i'r deheu. Yn ol adroddiad ach-restrau 1 Cron., sylfaenwyd Zanoah gan Iecuthiel: 1 Cron. iv. 18. Yma crybwyllir hi hefyd gyda Socho ac Estemoa, y rhai sydd i'w cael yn nghymydogoeth Zanūtah.

ZAPHNATH-PAANEAH. Ni wyddys yn sicr beth ydyw ystyr yr enw hwn. Deonglir ef gan y rabiniaid fel gair Hebraeg yn yr ystyr o 'ddadguddydd dirgelwch.' Eraill a farnant — ac yn eu plith Jerome — mai gair Aiphtaid yw, ac mai ei ystyr ydyw, 'iachawdwr y byd.' Er pob ymchwiliad a wnaed hyd yma, y mae ei ystyr yn dra amheus.

ZARA: mab Iudah: *Mat.* i. 3.

ZARAH: yn briodol Zerah, mab Iudah o Tamar: *Gen.* xxxviii. 30.

ZAREAH: yr un lle a Zorah a Zoreah: *Gen.* xi. 29.

ZARED: afon yn rhedeg y tu hwnt i'r Ior-ddonen, ac i'r Môr Marw: *Num.* xxi. 12; *Deut.* ii. 13.

ZARLINO, JOSEPH: ysgrifenydd Italaidd enwog ar gerddoriaeth; yr hwn yn moreu ei oes oedd yn aelod o gôr eglwys Sant Marc, yn Venice. Pennodwyd ef ar ol hyny yn organydd yr eglwys hono, ac yn gyfarwyddwr cerddoriaeth yno. Efe oedd yr ysgrifenydd mwyaf ar gerddoriaeth a gynnyrchwyd erioed gan ei wlad. Ganed ef yn Chioggia, yn nhaleithiau Venice, yn 1519; a bu farw o ddeutu y flwyddyn 1570.

ZATTU: meibion Zattu oeddynt deulu o Israellaidd, y rhai a ddyohwelasant gyda Zorobabel: *Ezra* ii. 8; *Neh.* vii. 13. Aeth ail fintai gydag Ezra, er fod yr enw, yn y testyn Hebraeg o *Ezra* viii. 5, wedi ei adael allan. Yr oedd amryw aselodau o'r teulu hwn wedi priodi gwrag-odd ddyethr: *Ezra* x. 27.

ZAZA: un o feibion Ionathan, o dylwyth Ierameel, mab Hebron, o Iudah: 1 *Cron.* ii. 33.

1. **ZEBADIAH:** Beniaminiad, o feibion Beriah: 1 *Cron.* viii. 15.

2. **ZEBADIAH:** Beniaminiad, o feibion El-paal: 1 *Cron.* viii. 17.

3. **ZEBADIAH:** un o feibion Ieroham o Gedor—Beniaminiad, yr hwn a ymunodd â Dafydd yn ei enciliad yn Siclag: 1 *Cron.* xii. 7.

4. **ZEBADIAH:** mab Asahel, brawd Ioab: 1 *Cron.* xxvii. 7.

5. **ZEBADIAH:** mab Michael o feibion Sephatiah: *Ezra* viii. 8. Dychwelodd gyda phedwar ugain o'i dylwyth yn yr ail fintai gydag Ezra.

6. **ZEBADIAH:** offeiriad o feibion Immer, yr hwn a briodasai wraig ddyethr ar ol y dychweliad o Babilon: *Ezra* x. 20.

7. **ZEBADIAH:** trydydd mab Meselemiah y Corhiad: 1 *Cron.* xxvi. 2.

8. **ZEBADIAH:** Lefiad, yn nheyrnasiad Iehosaphat; yr hwn a anfonwyd i ddygu y gyfraith yn ninasoedd Judah: 2 *Cron.* xv. 8.

9. **ZEBADIAH:** mab Ismael, a thywysog o dŷ Iudah yn nheyrnasiad Iehosaphat: 2 *Cron.* xix. 11. Mewn cyssylltiad âg Amariah yr arch-offeiriad, appwyntiwyd ef i arolygu y Lefiad, yr archoffeiriad, a'r penaethiaid, y rhai oeddynt i benderfynu pob achos, gwladol ac eglwysig, a ddygid o'u blaen. Dichon eu bod yn ffurio math o lys appeliadol—Zebadiah yn gofalu am fanteision y brenin, ac Amariah yn awdurdod uchaf mewn materion eglwysig.

ZEBAH: un o ddau o 'frenhinoedd' Midian; y rhai, fel yr ymddengys, a lywyddasant yr ymosodiad mawr ar Palestina, a'r rhai yn y diwedd a syrthiasant trwy law Gedeon ei hun. Cyssylltir ef bob amser â Salmunna, a chrybwyllir am dano yn *Barn.* viii. 5—21; *Salm.* lxxxiii. 11.

Y mae yn enghraifft nodedig o symledd didwyll yr adroddiad a gynnwysir yn *Barn.* vi. 33, a viii. 28, nad oes un crybwylliad yn cael ei wneuthur am un o benaethiaid y Midianaidd yn ystod y rhan gyntaf o'r hanes, nac yn wir nes y mae Gedeon yn dyfod i gyfyrrdiad gweithredol â hwynt. Yna yr ydym yn cael (*Barn.* viii. 18), tra yr oedd y Bedwïaidd yn anrheithio y cnydau yn nyffryn Iezreel, cyn ymosodiad Gedeon, fod tri neu chwagneg o'i frodyr wedi eu cymmyrd, a'u rhoddi i farwolath, gan yr Arabaidd, trwy ddwyllaw Zebah a Salmunna eu hunain. Nid ydyw y ffaith bwysig hon yn cael ei chrybwyll ond yn unig yn ddamweiniol.

Y mae *Salm.* lxxxiii. 12, yn rhoddi ar ddeall ei bod wedi cadw geiriau y floedd a'r hon y rhuthrodd Zebah a Salmunna gyda'u lluoedd o'r Iorddonen i'r gwastadedd mawr frwythlaw:—"Cymmerwn i ni gyfanneddau Duw i'w meddiannu!"

Tra yr oedd Oreb a Zeeb, dau o arweinyddion israddol y rhuthrgyrc'h, wedi eu lladd, gyda nifer mawr o'u pobl, gan yr Ephraimiaidd, wrth rydau canol yr Iorddonen, yr oedd y ddau frenin

wedi llwyddo i ddiango trwy ryd pellach i'r gogledd, ac oddi yno trwy Gilead i Carcor—lle a orweddai, fel y credir, yn uchel i fyny ar yr Hauran. Yma yr oeddynt yn gorphwys gyda 15,000 o wŷr, gweddill eu byddin aruthrol, pan oddiweddwyd: hwynt gan Gedeon. Pe buasant yn eu gwrthfyoedd, nid oes yn mron un ammheuaeth nad allasant yn hawdd orchfygu y fintai fechan o ddewrion "lluaddedig," y rhai oeddynt wedi eu herlid hwynt i fyny bylchau erchyll y mynyddoedd. Ond yr oedd enw Gedeon etto yn llawn dychryn, yr yr oedd y Bedwïaidd yn hollol amharod i gyfarfod ei ymosodiad:—hwy a ffoisant mewn braw, a chymmerwyd y ddau frenin yn garcharorion.

Y cyfryw ydoedd trydedd act y galanadra mawr. Y mae dwy etto yn aros. Yn gyntaf, y dychweliad i lawr y bylchau hirion sydd yn arwain at yr Iorddonen. Yn amlwg yn eu plith ymddengys y fintai o gamelod, â cholerau am eu gyddfau. Marchogai y penaethiaid caethglud-edig, wedi ymwisgo mewn clust-dlysau aur, "heb law'r colerau, a'r arogl-bellenau, a'r gwisgoedd porphor." Cerddai Gedeon, y mae yn debygol, wrth ochr ei garcharorion. Hwya a aethant heibio i Penuel, lle yr oedd Iacob wedi canfod gweledigaeth wyneb Duw; ac aethant heibio i Succoth; croessasant ffrwd gyflwm yr Iorddonen; esgynasant yr ucheldiroedd o du y gorllewin i'r afon; ac o'r diwedd cyrhaeddasant i Ophrah—pentref genedigol eu caethgludwr. Ac yna o'r diwedd, cafodd y cwestiwn, yr hwn y mae yn rhaid ei fod ar dafod Gedeon yn ystod yr holl holl daith yn ol, ei ddwyn i oleuni. Nid ydyw yn ymddangos fod un cyfeiriad wedi ei wneuthur ato o'r blaen; ond y mae yn rhoddi eglurhâd ar yr holl erlidiaid. Marwolath ei frodyr, "plant ei fam," a gynnhyrfodd Gedeon i arfer y fath ddyfal-barhâd, yn wyneb cynnuifer o rwystrau mawrion. "Pa fath wŷr oedd y rhai a laddasoch chiwi yn Tabor?" meddai. Dichon fod y penaethiaid, hyd hyn, yn credu eu bod yn cael eu cadw, i'w prynu; ond wedi i'r geiriau hyn unwaith gael eu llefaru, nis gallai fod ammheuaeth beth oedd eu tynged i fod. Hwya a'i cyfarfyddasant, fel plant ardderogch yr anialwch, yn hyf a diofn. Un cais yn unig a wnaethant—fod iddynt gael marw trwy ddyrnod sicr y gwron ei hun:—"a Gedeon a gyfododd ac a'u lladdodd hwynt;" ac nid aeth un meddwl am ysbeilio i'w galon ef hyd nes iddo ddiol dros ei frodyr. Yna, ac nid hyd y pryd hwnw, y gosododd efe ei law ar y trysorau oedd yn addurno eu camelod.

ZEBAIM. Crybwyllir meibion Pochereth o Sebaim yn rhestr teuluoedd "gweision Solomon," y rhai a ddyohwelasant o'r caethiwed gyda Zorobabel: *Ezra.* ii. 57; *Neh.* vii. 59. Y mae yr enw yn y gwreiddiol yn dra thebyg i'r enw Zeboim, cyd-ddinas Sodom; a chan ei bod yn ymddangos fod llawer o "weision Solomon" o haniad Cananaeidd, y mae yn bosibl fod teulu Pochereth wedi disgyn o un o'r bobl a ddiangasant o Zeboim yn nydd y trychineb mawr yn Nyffryn yr Iorddonen. Modd bynag, ni ellir derbyn hyn ond yn unig fel tybiaeth. Ar y llaw arall barna rhai nad yw y ddau enw, Pochereth a Zebaim, yn cyfeirio at le; ond mai eu hystyr ydyw, 'maglwr neu heliwr iyrchod.'

ZEBEDEUS: pysgottwr o Galilea, tad yr apostolion, Iago Fawr ac Ioan (*Mat.* iv. 2), a gŵr

Salome: *Mat.* xxvii. 56; *Marc.* xv. 40. Y mae yn debygol ei fod ef yn byw, naill ai yn Bethsaida, neu yn rhyw le yn ei chymmydogaeth. Cae glir oddi wrth y crybwylliad am ei "gyflog-ddynion" (*Marc.* i. 20), ac oddi wrth y gydnabyddiaeth oedd rhwng yr apostol Ioan a'r arch-offeiriad Annas (*Ioan* xviii. 15) fod teulu Zebedeus mewn amgylchiadau cysurus (cymharer *Ioan* xix. 27), er nad uwch law llafurio â'u dwy-law: *Mat.* iv. 21. Er fod yr enw Zebedeus yn digwydd yn fynych fel enw eu tad, mewn trefn i wahaniaethu ei ddau fab oddi wrth eraill oedd-ynt yn dwyn yr enwau, nid ydyw yn digwydd ond unwaith yn unig yn hanesiaeth yr Efyngyllau—yn *Mat.* iv. 21, 22, a *Marc.* i. 19, 20—lle y gwelir ef yn ei gwch gyda'i ddau fab yn cyweirio eu rhwydan. Ar yr achlysur hwn y mae efe yn caniatu i'w feibion ei adael ef ar orchymyn y Gwaredwr, heb godi un wrthddad, er nad ydyw yn ymddangos ei fod ef ei hun wedi bod erioed yn ddysgybl i Grist. Er hyny, ymddengys ei wraig yn rhestr y gwagedd duriol oedd-ynt yn gweini yn barhaus ar y Gwaredwr tua diwedd ei weinidogaeth; y rhai a'i gwyliaent ef ar y groes, ac a weiniasant arno hyd yn oed pan yr oedd yn y bedd: *Mat.* xxvii. 55, 56; *Marc.* xv. 40; xvi. 1; cymmh. *Mat.* xx. 20, a *Luc.* viii. 3. Y mae yn rheymol i ni gasglu fod Zebedeus wedi marw cyn yr amser yma. Y mae yn deilwng o sylw, ac hwyrach y gellir ei ystyried fel cadarnhad o wirionedd yr hanes yn yr Efyngyllau, fod yr enw *Zebedeus* yn mron yr un o ran ei ystyr a'r enw *Ioan*. Yr oedd yn naturiol iddo ddymuno i'w enw barhau yn ei deulu, er mai mewn ffurf ychydig yn wahanol.

ZEBINA: un o feibion Nebo, y rhai a gymmerasant wragedd dyeithr ar ol y dychweliad o Babilon: *Ezra.* x. 43.

ZEOBIM: un o bum dinas y "gwastadedd," neu gylch yr Iorddonen. Crybwyllir hi yn *Gen.* x. 19; xvi. 2, 8; *Deut.* xxix. 23; a *Hos.* xi. 8.—yn mhob un o'r rhai y mae naill ai yn cael ei chyssylltu âg Admah, neu yn cael ei gosod yn agosaf ati yn y rhestrau. Y mae enw ei brenin, Semeber, ar gael: *Gen.* xiv. 2.

ZEOBIM, DYFFRYN: ymddengys mai ceuant ydoedd, o du y dwyrain i Michmas, yr hon a grybwyllir yn unig yn *1 Sam.* xiii. 18. Disgrifir ef yno gyda manylrwydd nad ydyw mwysach, yn anffodus, yn ddealladwy. Gosodir allan y ffordd sydd yn rhedeg o Michmas i'r dwyrain fel "ffordd y teryn sydd yn edrych tua dyffryn Seboim, tua'r anialwch. Ac y mae yn ddiarnheulol mai yr anialwch ydyw y dosbarth o dir mynyddig ac anniwylledig sydd yn gorwedd rhwng dosbarth canolbarthol Benjamin a Dyffryn yr Iorddonen; ac ymddengys mai yma y dyldid ohwilio am fwch Seboim.

ZEBUDAH: merch Pedaiah o Rumah: *2 Bren.* xxiii. 36.

ZEBUL: "llywodraethwr" dinas Sicheu yn amser y rhyfel rhwng Abimelech a'r Canaanaid brodorol. Y mae ei enw yn digwydd yn *Barn.* ix. 28, 30, 36, 38, 41. Llywodraethai y dref fel "swyddog" Abimelech tra y byddai yr olaf yn absennol; ac efe a gymmerodd ran yn erbyn y Canaanaid, drwy eu cau hwynt allan o'r ddinas pan yr oedd Abimelech yn gwersyllu o'r tu allan

iddi. Y mae ei ymddiddan â Gaal, yr arweinydd Canaanaid, pan yr oedd-ynt yn sefyll yn mhorth Sicheu yn gwyllo dynesiant y minteioedd arfog, yn rhoddi hynodrydd arbenig i Zebul yn mhlith lliaws cymmeriadau yr amser dyryalyd hwnw.

1. **ZECHARIAH:** yr unfed ar ddeg mewn trefn o'r deuddeg prophwyd lleiaf. Am ei hanes personol, ni wyddom ond ychydig. Y mae yr enw Zechariah yn arwyddo un 'y mae yr Arglwydd yn ei gofio.' Gelwir ef yn ei brophwydoliaeth yn fab Barachiah, ac yn ŵyr Ido; tra yn Llyfr *Ezra* (*pen.* v. 1; vi. 14), y dywedir mai mab Ido ydoedd. Y mae amryw ymdrechion wedi cael eu gwneuthur i gysoni yr anghyssondeb hwn. Tybia Cyril o Alexandria mai Barachiah oedd tad Zechariah, yn ol y cnawd; ac mai Ido oedd ei ddysgawdwr, ac y gellid edrych arno fel ei dad ysbrydol. Y mae Jerome hefyd, yn ol rhai llawysgrifau, wedi doddi "mab Barachiah, mab Ido" yn *Zech.* i. 1, fel pe buasai yn tybied mai gwahanol enwau ar yr un person oedd Barachiah ac Ido; ac y mae yr un camgymeriad yn digwydd yn y Deg a Thrigain—"mab Barachiah, mab Ido." Ystyria Gesenius a Rosenmüller fod y gair "mab" yn y brawddegau yn *Ezra* yn arwyddo 'ŵyr,' fel y mae Laban yn cael ei alw yn "fab," *h.y.* yn 'ŵyr' Nachor. Barna eraill, drachefn, mai yr achos pa ham na wneir un crybwylliad yn *Ezra* am Barachiah ydyw, ei fod ef eisoes wedi marw; neu am mai Ido oedd y person enwocaf, ac a ystyrir yn gyffredinol fel penaeth y teulu. Meddylia Knobel fod yr enw Barachiah wedi ymlugo i destyn presennol Zechariah o *Esa.* viii. 2, lle y gwneir crybwylliad am un Zechariah "fab Ieberechiah," yr hwn, mewn effaith, sydd yr un a Barachiah. Ei dybiaeth ef ydyw, mai gwaith y Zechariah hynaf (*Esa.* viii. 2) mewn gwirionedd, ydyw y pennodau ix. hyd xi. o lyfr presennol Zechariah:—ond fod ysgrifenydd diweddarach, wrth gael fod dau lyfr, un yn dwyn enw Zechariah mab Ido, a'r llall enw Zechariah mab Barachiah, wedi eu gwneuthur yn un, ac ar yr un pryd wedi unio teitlau y ddau; ac mai oddi wrth hyn y cododd y dyryswech sydd yn bodoli yn bresennol. Pa fodd bynag, o'r braidd y mae hon yn dybiaeth debygol o fod yn gywir. Yn sicr, y mae yn fwy naturiol tybied, gan fod y prophwyd ei hun yn crybwyll enw ei dad, tra nad ydyw llyfrau hanesiol *Ezra* a *Nehemiah* yn crybwyll ond Ido yn unig, fod Barachiah wedi marw yn gynnar, ac nad oedd felly ddolen gydiol rhwng y taid a'r ŵyr. Nid yw y mab, wrth roddi ei achau, yn gadael allan enw ei dad: ond y mae yr hanesydd yn ei basio heibio, fel enw un nad oedd ond ychydig yn gwybod am dano, neu eisoes wedi ei anghofio. Cadarnheir y golygiad hwn os tybiwn mai yr Ido a grybwyllir yma oedd Ido yr offeiriad; yr hwn y dywedir yn *Neh.* xii. 4, ei fod wedi dychwelyd o Babilon gyda Zorobabel ac Iesua. Dywedir yno fod ganddo fab o'r enw Zechariah (*ada.* 16), yr hwn oedd yn gydoeswr âg Ioiachim mab Iesua; ac y mae hyn yn cytuno â'r dybiaeth fod Zechariah, o herwydd rhyw achos anhysbys—marwolaeth ei dad, fe allai—wedi dyfod yn gynrychiolydd nesaf y teulu ar ol ei daid, Ido. Yn ol y golygiad hwn, yr oedd Zechariah, fel Ieremiah ac Ezeziel o'i flaen, yn offeiriad yn gystal ag yn brophwyd. Ymddengys ei fod wedi ymalfyrd yn ei swydd tra nad oedd efe etto ond ieuangc (*Zech.* ii. 4;

cymmh. *Ier.* i. 6); a rhaid ei fod wedi ei eni yn Babilon, o'r lle y dychwelodd efe gyda'r fintai gyntaf o alltudion dan Zorobabel ac Iesua.

Yn yr wythfed mis o'r ail flwyddyn i Darius, y cyflawnodd ei swydd yn gyhoeddus gyntaf. Yn hyn cydweithredai a Haggai, yr hwn oedd yn hynach o gyn lawer, os oedd Haggai, fel yr ymddengys yn debygol, wedi ei gario i gaethiwd; ac felly yr oedd efe ei hun yn un o'r rhai a welsant "dŷ" yr Arglwydd "yn ei ogoniant cyntaf;" *Hag.* ii. 3. Yr oedd gan y ddau brophwyd yr un amcan mawr o'u blaen; a defnyddiodd y ddau eu holl alluoedd i gefnogi y gwaith o adeiladu yr ail deml. Ymddengys mai Haggai a arweiniodd y ffordd yn y gwaith hwn; ac yna ei fod wedi ei adael yn benaf yn nwyllaw ei gydoeswr ieuangach. Yr oedd sylfeini yr adeilad newydd yn barod weidr eu gosod yn amser Cyrus; ond yn ystod teyrnasiad Cambyses a'r flug Smerdis, yr oedd y gwaith wedi sefyll trwy eiddgedd y Samariaid. Modd bynag, pan esgynodd Darius Hystaspis i'r orsedd (yn 521), trodd pethau allan yn fwy ffariol. Ymddengys ei fod yn dywysog haelfrydig a hynaws, ac yn teimlo yn garedig at yr Iuddewon. Wedi eu cefnogi gan y gobethion a ddelid allan gan ei esgyniad, gwnaeth y prophwydi eu goreu i sicrhau gorpheniad y deml.

Gwelir mor bwysig, dan y cyfryw amgylchiadau, ac er cyflawni y ddyledswydd arbenig a ymddiriedwyd iddo, a fyddai gwreiddyn offeiriadol Zechariah. Yn rhy fynych, byddai raid i'r prophwyd sefyll yn benderfynol yn erbyn yr offeiriad. Mewn oes pan oedd gwasanaeth Duw wedi myned yn ffurfiol, ac nad oedd gwefusau yr offeiriad mwyach yn cadw gwybodaeth, y prophwyd oedd y tyst dros y gwirionedd, yr hwn a orweddaid dan y defodau allanol, ac heb yr hwn yr oedd y defodau allanol yn hollol ddilës. Yr hyn oedd i'w ofni yn awr ydoedd ffurfioldeb ofergoelus, ac nid esgeulusdra oeraidd. Yr oedd perygl i galon a bywyd crefydd golli mewn tml ardderchog, yn nghanol gwychder defodau rhwysgfarw, a mŵg aberthau oedd bob amser yn esgyn i'r nefoedd. Y mae adfeiliad yn debyg o gymmeryd lle bob amser, ac yn mhob gwlad, mewn amgylchiadau o fath y rhai hyn. Ac y mae lle cryf i ofni, o leiaf, fod Cristionogaeth yn adfeilio yn Mhrydain, o herwydd boneddigeiddrwydd yr eglwysi a'r cynnulleidfaoedd, a gwychder yr addoldai, a'r hyn a elwir yn 'dalantau y gweinidogion,' i raddau llawer mwy nag y mae neb yn ei dybied.

Yr oedd sylfeini y deml wedi eu gosod—ond dyna y cwbl: *Ezra* v. 16. Wedi digaloni gan y gwrthwynebiad a ddangoswyd iddynt ar y cychwyn, yr oedd yr Iuddewon wedi dechreu adeiladu, ond yr oeddnt yn analluog i orphen; ac hyd yn oed pan ddaeth y llythyr oddi wrth Darius yn caniatu iddynt wneyd y gwaith, ac yn addaw ei amddiffyniad, ni ddangosasant unrhyw frwdfrydedd am fyned yn mlaen gydag ef. Ar y fath amser, ni ellid cael offeryn cymmhwsach i gyffroi y bobl, calonau y rhai oeddnt wedi oeri, nag un oedd yn cyssylltu â gawdurdod prophwyd sêl a thraddodiadau teulu offeiriadol.

Gan hyn, i ddylanwad Zechariah yr ydym yn cael ail adeiladiad y deml yn cael ei briodoli i feuar mawr. "A henuriaid yr Iuddewon a adeiladasant," meddir, "ac a lwyddasant trwy brophwydoliaeth Haggai y prophwyd, a Zechariah fab Ido;" *Ezra* vi. 14. Y mae yn hynod yn

y cydgyfiead hwn o'r ddau enw nad ydyw y ddau yn cael eu galw yn brophwydi: nid "Haggai a Zechariah y prophwydi," ond "Haggai y prophwyd, a Zechariah fab Ido." Ai tybiaeth annhebygol ydyw, fod Zechariah yn cael ei alw ar enw ei dad (neu ei daid), yn hytrach nag oddi wrth ei swydd, mewn trefn i ddwyn ei gymmeriad offeiriadol ar gôf i ni? Bydded hyn fel y byddo, yr ydym yn cael profion eraill o'r undeb agos oedd yn hanfodi y pryd hwn rhwng yr offeiriad a'r prophwydi. Yr oedd amrywiol ddigwyddiadau cyssylltiedig a chymmeriad Ierusalem a'r caethiwd yn Babilon wedi arwain i sefydliad dyddiau gwyl difrifol; ac yr ydym yn cael, pan y cododd cwestiwn gyda golwg ar y priodoldeb o gadw y dyddiau gwyl hynny, pan yr oedd y ddinas a'r deml yn cael eu hail adeiladu, y cyflwynwyd y cwestiwn i ystyriaeth "yr offeiriad, y rhai oeddnt yn nhŷ yr Arglwydd, a'r prophwydi."—cydnabyddiaeth, nid yn unig o gydwadurdod, ond o'r undeb a fyddai rhwng y ddau gorph, sydd heb ei gyffelyb mewn hanesiaeth Iuddewig. Dengys y dull hefyd yn yr hwn y siaredir am Iosuah yr archoffeiriad yn y brophwydoliaeth hon, mor fywiog yr oedd cydymdeimlad Zechariah âg ef.

Y mae traddodiadau diweddarach yn cymmeryd yn ganiataol, yr hyn yn wir sydd yn dra thebygol, fod Zechariah yn bersonol wedi cymmeryd rhan weithredol yn y gorehwyll o ddarparu fuff-wasanaeth i'r deml. Dywedir ei fod ef, a Haggai, wedi cyfansoddi Salmau gyda'r amcan hwn. Yn ol y Deg a Thrigain, cyfansoddwyd *Salm* cxxxvii. a cxlv.—cxlviii.; yn ol y "*Peshito*," *Salm* cxxv. a cxxvi.; yn ol y "*Vulgate*," *Salm* cxi., gan Haggai a Zechariah. Tybiwyd fod yr ymadrodd buddugoliaethus "Molwch yr Arglwydd," gyda'r hwn y mae llawer o honynt yn dechreu yn nodweddiadol o'r Salmau hynny a ganwyd gyntaf yn yr ail deml, gan fy rhai oeddnt newydd gael eu hadferu i'w gwlad enedigol.

Os gellir coelio yr hanesion Iuddewig diweddaraf, yr oedd Zechariah, yn gystal a Haggai, yn aelod o'r Synagog Fawr. Nid ydyw crybwyllion tadau yr eglwys am y prophwyd hwn yn werth dim. Yn ol y rhai hyn, efe a gyflawnodd ei swydd brophwydol yn Caldea, ac a wnaeth lawer o wyrthiau yno; ac wedi heneiddio, efe a dychwelodd i Ierusalem, lle y cyflawnodd efe ddyledswyddau yr offeiriadaeth: ac yno y bu efe farw, ac y claddwyd ef wrth ochr Haggai.

Nid ydyw ysgrifeniadau dilys Zechariah yn rhoddi ond ychydig o help i ni ffurfio barn am ei gymmeriad. Modd bynag, gellir canfod y ddynt rai olion gwan o'i addyg yn Babilon. Nid ydyw mor rydd ac annibynol a phe buasai o'i febyd wedi anadlu swyrgylch gwlad farddonol y prophwydi; ond y mae yn amlwg ei fod yn dibynu i raddau ar awdurdod y prophwydi hynaf, ac yn fynych yn copio eu hymadroddion. Ymddengys mai Ieremiah yn arbenig oedd ei hoff awdwr; ac oddi wrth hyn y cododd y dywediad Iuddewig, fod "ysbryd Ieremiah yn trigo yn Zechariah." Ond yn yr hyn y gellir eu galw yn neillduolion ei brophwydoliaeth, y mae yn nesau yn fwy at Ezeziel a Daniel. Fel hwynt, y mae efe yn ymhyfrydu mewn gweledigaethau; ac fel hwy, y mae efe yn defnyddio arwyddluniau ac alegoriau, yn hytrach na'r ffugran a'r cyffelybiaethau grymus ag sydd yn rhoddi y fath nerth a phrydferthwch i ysgrifeniadau y prophwydi boreuaf; fel hwy, yn gweled

angylion yn gweinyddu ger bron yr Arglwydd, ac yn cyflawni ei orchymynion ar y ddaear. Efe ydyw yr unig un o'r prophwydi sydd yn siarad am Satan. Fod rhai o'r neillduolion hyn yn ddyledus i'w addysg Caldeaid sydd yn mron yn ddiammheuol. Y mae o leiaf yn hynod fod Ezeziel a Daniel, y rhai oeddynt dan ddylanwad yr un cyssylltiadau, mewn rhai o'r ystyriaethau hyn mor debyg i Zechariah, er eu bod mewn ystyriaethau eraill yn annhebyg iawn iddo.

Hwyrach y gallai beirniadaeth fanwl ddarfanfod hyd yn oed yn ffurf y gweledigaethau rai olion o addysg foreuol y prophwyd. Dichon fod yr ymadrodd "myrtwydd yn y pant" yn y weledigaeth gyntaf wedi ei awgrymu gan Caldea, yn hytrach na chan Palestina. Beth bynag, y mae yn ffaith hynod nad ydyw myrtwydd byth yn cael eu crybwyll yn hanes yr Iuddewon cyn yr alltudiaeth. Heb law yn yr ymadrodd hwn o eiddo Zechariah, crybwyllir am danynt yn *Esa.* xli. 19; lv. 13, ac yn *Neh.* viii. 15. Ymddengys fod y ffurf o brawf yn y drydedd weledigaeth, lle y mae Iosuah yr archefferiad yn cael ei gyhuddo, wedi ei fenthyca oddi wrth arferiad llysoedd Persia, yn hytrach na llysoedd Iuddewig. Y dillad budron yn mha rai yr ymddengys Iosuah, ydyw y rhai hyn y bydd yn rhaid i'r cyhuddedig eu gwisgo pan ddygir ef o dan brawf. Y wisg wne'r roddwyd iddo yw y *caftan*, neu y wisg o anrhydedd, yr hon a roddir am weinidog y llywodraeth, a ryddhawyd oddi wrth y cyhuddiadau a roddwyd yn ei erbyn. Y mae gweledigaeth y wraig yn eistedd mewn ephah hefyd yn ddwyreiniol o ran ei chymmeriad. Yn olaf, y mae yn mron yn sicr y rhaid fod gweledigaeth y cerbydau yn dyfod allan oddi rhwng dau fynydd o bres wedi ei hawgrymu gan ryw arwyddlun Persiaidd.

Cynnwysiad y Brophwydoliaeth.—Y mae hi yn gynnwysedig o bedair rhan:—1. Arweiniad i mewn, neu ragymadrodd (*pen.* i. 1—6); yn yr hwn y mae y prophwyd yn hysbysu ei awdurdodiad. 2. Cyfres o weledigaethau:—*pen.* i. 7, hyd ddiwedd *pen.* vi. Gwelwyd y rhai hyn oll mewn un noson, ac y maent o natur arwyddlunol. 3. Athrawiaeth (*pen.* vii. ac viii.)—yn cynnwys atebiad i ofyniad y Bethelisiaid yn mherthynas i'wyl neillduol. Ac 4. Prophwydoliaeth:—*pen.* ix. i'r diwedd. Y mae y chwe phennod olaf hyn yn rhagfynegu rhyfelgyrch Alexander ar hyd glanau gorllewinol Palestina i'r Aipht; amddiffyniad Duw i'r Iuddewon, y pryd hwnw, ac o dan y Maccabeaid; dyfodiad dioddefiadau, a theyrnasiad y Messia; dinystr Ierusalem gan y Rhufeiniaid, a diddymiad y ffurflywodraeth Iuddewig; eu troedigaeth a'u hadferiad; dymchweliad y cynghrair drygionus a ymosodai arnynt yn Nghanaan, ac ymuniad y Cenhedloedd yn eu haddoliad sanctaidd. Y mae y gwahaniaeth rhwng arddull y pennodau blaenaf a'r pennodau olaf i'w briodoli i wahan-iaeth eu testyn: y mae y chwe phennod gyntaf o nodwedd arwyddlunol a neillduol, tra y mae arddull barddonol y pennodau olaf yn hynod o gyfaddas i'r pyngtiau yr ymdrinir â hwynt. Y mae y teitlau (*pen.* ix. 1; xii. 1) yn cyttuno â'r mater prophwydol sydd yn dilyn; ac nid ydyw yn angenrheidiol, er undeb awduriaeth, fod i'r ffurfiau rhagarweiniol sydd yn digwydd yn yr wyth pennod gyntaf ddiwydd yn y chwe phennod olaf. Nid ydyw y diffyg cyfeiriad yn y chwe phennod olaf at orpheniad y deml, ac adferiad y ffurflywodraeth Iuddewig ar ol y caeth-

iwed, ond yr hyn y buasem yn ei ddisgwyl; os, fel y mae yn ymddangos yn debygol, yr ysgrifenydd y pennodau hyn yn mhen amser maith ar ol gorpheniad y deml ac adferiad y ffurflywodraeth wedi y caethiwed, gan fod yr amgylchiadau yn wahanol i'r rhai yr oedd y prophwyd ynddynt pan yr ysgrifennodd y pennodau gyntaf.

Y mae yr arddull yn amrywio gyda'r testyn:—weithiau yn ymddiddanol, a phryd arall yn brophwydol. Y mae ei arwyddluniau yn ddychymyngol, ac am hyny canlynir hwynt gan eglurhad. Y mae ei ryddiaeth yn debyg i'r eiddo Ezeziel—yn wasgarol, unfurf, ac amleiriog. Y mae y mydr a'r gynghanedd yn lled anghyfartal, a'r cyfochredd (*parallelism*) heb fod yn hollol gymmesurol. Etto, ceir yn fynych lawer o'r archeledd a welir yn y prophwydi boreuaf, a chydgoriad cyffredinol rhwng yr arddull a'r testynau. Ei nodwedd neillduol ydyw bywiogrydd disgrifiadol. Ceir ynddo yn awr ac eilwaith rai brawddegau Caldeaid. Nodwedd arbenig yn Llyfr Zechariah ydyw y ffaith ei fod yn dwyn bodau ysbrydol i mewn i'w olygfeydd prophwydol.

Cyfanrwydd y Llyfr.—O herwydd fod *Mat.* xxvii. 9, yn dyfynu *Zech.* xi. 12, 13, fel geiriau Ieremiah, y mae Mede yn ammheu dilystrwydd pennodau ix., x., xi. xii., xiii., xiv., ac yn eu priodoli hwynt i Ieremiah. Tybia na chafwyd y pennodau hyn hyd ar ol y dychweliad o'r caethiwed; a chan iddynt gael eu cymmeradwyo gan Zechariah, chwanegwyd hwynt at ei brophwydoliaethau, fel y chwanegwyd diarhebon Agur at ddiahebon Solomon. Y mae yr holl awdurdodau hynaf, oddi eithr dwy lawysgrif o'r hen gyfieithiad Italaidd, yn darllen "Ieremiah" yn *Mat.* xxvii. 9. Nid ydyw y dyfyniad yno wedi ei gopio yn llythrenol o Zechariah. Y mae yn bossibl fod *Ier.* xviii. 1, 2, a xxxii. 6—12 o flaen meddwl Matthew, ac hwyrach hefyd o flaen meddwl Zechariah, pan yr oedd y ddau yn ysgrifenu. Yr un modd meddylia Hengstenberg—fod Matthew yn enwi Ieremiah yn hytrach na Zechariah, i alw sylw at y ffaith nad yw prophwydoliaeth Zechariah ond ail adroddiad o'r bygythiad dychrynnyd yn *Ier.* xviii. a xix., yr hwn oedd i gael ei gyflawni yn ninystr y genedl Iuddewig. Yr oedd Ieremiah yn barod, trwy gyffelybiaeth llestr y crochenydd, wedi disgrifio eu dinystr yn ymosodiad Nebuchodonosor; a chan fod Zechariah, mewn effaith, yn ail adrodd y bygythiad hwn, yr hwn oedd i gael ei gyflawni drachefn dan y Messiah am wrthodiad y genedl o hono ef, y mae Matthew, mewn effaith, trwy grybwyll Ieremiah, yn rhoddi ar ddeall fod "maes y gwaed," a brynwyd yn awr â "gwobr anwiredd" yn nyffryn Hinnom, er's amser maith yn wrthdrrych prophwydoliaeth; yn yr hon, yn arwyddlunol, y rhagfynogwyd trychineb arswydus: fod pryniant presennol y maes hwnw am bris y bradwr wedi adnewyddu y feldith—mellidith a gyhoeddwyd gynt gan Ieremiah, ac a gyflawnwyd unwaith yn y gwar-chau Babilonaidd—a mellidith a ail gyhoeddwyd gan Zechariah, ac oedd i gael ei sylweddoli drachefn yn ninystr Rhufain. Tybia Lightfoot, ond gyda llai o debygolrwydd o fod yn gywir, fod y trydydd rhaniad o'r Ysgrhythyr, sef y prophwydi, yn dechreu gydag Ieremiah, a bod holl gorph y prophwydi yn cael eu dyfynu wrth yr enw "Ieremiah." Nid ydyw y crybwylliad am "Ephraim" ac "Israel" yn y pennodau hyn, fel ar wahan oddi wrth Iudah, yn profi fod y

brophwydoliaeth wedi ei hysgrifenu tra yr oedd y deg llwyth yn hanfodi fel teyrnas ar wahân. Yn hytrach, y mae yn cynnwys, nid yn unig fod Iudah, ond y deg llwyth hefyd, i gael eu hadferu mewn amser dyfodol—ernes o'r hyn oedd y nifer o'r deg llwyth a ddychwelasant gyda'u brodyr, yr Iuddewon, o'r caethiwed dan Cyrus, brenin Persia. Nid oes dim yn y pennodau hyn yn rhoddi ar ddeall fod brenin yn teyrnasu yn Iudah y pryd hwnw. Cysylltodd golygydd y canon Hebraeg y pennodau hyn â Zechariah, ac nid âg Ieremiah; a chadarnhwyd hyn gan y Deg a Thrigain, dri chan mlynedd cyn genedigaeith Crist..

2. ZECHARIAH: mab Meselemiah, neu Semeiah, Corahiad, a phorthor porth gogleddol pabell y cyfarfod (1 Cron. ix. 21) yn nhrefniad y porthorion yn nheyrnasiad Dafydd.

3. ZECHARIAH: un o feibion Iehiel, tad neu sylfaenydd Gibson: 1 Cron. ix. 37. Yn 1 Cron. viii. 31, gelwir ef "Zacher."

4. ZECHARIAH: Lefiad yn mhllith oerddorion y deml, fel y trefnwyd hwy gan Dafydd, "i ganu nablau ar Alamoith;" 1 Cron. xv. 20. Yr oedd efe o'r ail radd o Lefiad (adn. 18)—porthor neu geidwad porth; ac y mae yn bosibl mai yr un ydoedd a Zechariah mab Meselemiah.

5. ZECHARIAH: un o dywysogion Iudah yn nheyrnasiad Iehosaphat, y rhai a anfonwyd gydag offeiriad a Lefiad i ddyysgu cyfraith yr Arglwydd i'r bobl: 2 Cron. xvii. 7.

6. ZECHARIAH: mab Iehoiada yr arch-offeiriad, yn nheyrnasiad Ioas, brenin Iudah (2 Cron. xxiv. 20); ac felly, yr oedd efe yn gefnder i'r brenin. Ar ol marwolaeth Iehoiada, dilynwyd ef yn ei swydd, y mae yn debygol, gan Zechariah; ac wrth geisio attal y symmudiad yn ffafir eilunaddoliaeth, a gychwynwyd yn ddiwed ar ol hyny, syrthiodd yn aberth i fradwriaeth a furrwyd yn ei erbyn ef gan y brenin, a llabyddiwyd ef â meini yn nghyntedd y deml. Cadwyd cof hir am y weithred anghyfiawn hon yn y traddodiad Iuddewig. Adroddir chwedl yn Nhal mud Ierusalem am bedwar ugain mil o offeiriad ieuainc, y rhai a laddwyd gan Nebuzaradan am waed Zechariah; ac y mae yr afael amlwg yr oedd yr hanes wedi ei gymmeryd yn meddyliau y bobl yn ei gwneyd yn debygol mai yr un ydyw Zecharias fab Barachias, "yr hwn a laddwyd rhwng y deml a'r allor" (Mat. xxiii. 35), a Zechariah fab Iehoiada; a bod enw Barachias fel ei dad wedi ymlusgo i'r testyn oddi wrth eglurhad ar ymyl y ddalen, drwy i'r ysgrifenydd gamgymmeryd y Zechariah hwn am Zechariah y prophwyd, yr hwn oedd yn fab i Berechiah, neu am Zechariah arall, mab Ieberechiah: Esa. viii. 2.

7. ZECHARIAH: Lefiad Cohathaid yn nheyrnasiad Iosiah. Yr oedd efe yn un o arolygwyr y gweithwyr oedd yn adgyweirio y deml: 2 Cron. xxxiv. 12.

8. ZECHARIAH: arweinydd meibion Phao, y rhai a ddychwelasant gydag Ezra: Ezra viii. 3.

9. ZECHARIAH: mab Bebai, yr hwn a ddaeth i fyny o Babilon gydag Ezra:—gwel Ezra viii. 11.

10. ZECHARIAH: un o benaethiaid y bobl, y rhai a wysiodd Ezra i gydymgyngori âg ef wrth yr afon sydd yn myned i Ahaf, cyn i'r ail fintai ddychwelyd o Babilon: Ezra viii. 16. Safai wrth ddeheu law Ezra pan yr oedd efe yn egluro y gyfraith i'r bobl: Neh. viii. 4.

11. ZECHARIAH: un o deulu Elam, yr hwn a briododd wraig ddeythr ar ol y caethiwed: Ezra x. 26.

12. ZECHARIAH: hynafiad Athaiah, neu Uthai: Neh. xi. 4.

13. ZECHARIAH: Siloniad, un o hiliogaeth Peres: Neh. xi. 5.

14. ZECHARIAH: offeiriad, a mab i Pasur: Neh. xi. 12.

15. ZECHARIAH: cynnrychiolydd teulu offeiriadol Ido yn nyddiau Ioiacim, a mab i Iesua: Neh. xii. 16. Yr oedd efe o bosibl yr un a Zechariah y prophwyd, mab Ido.

16. ZECHARIAH: un o'r offeiriad, a mab i Ionathan, yr hwn a chwythodd yr udgyrn ar gyssegriad mŵr y ddinas Ezra a Nehemiah: Neh. xii. 35, 41.

17. ZECHARIAH: penaeth y Reubenaid yn amser y caethiwed yn Tiglath-Pileser: 1 Cron. v. 7.

18. ZECHARIAH: un o'r offeiriad a chwythasant yr udgyrn yn yr orymdaith a ganlynodd yr arch o dŷ Obed-edom: 1 Cron. xv. 24.

19. ZECHARIAH: mab Isiah, neu Iesiah; Lefiad Cohathaid wedi hanu o Uzziel: 1 Cron. xxiv. 25.

20. ZECHARIAH: pedwerydd mab Hosah, o blant Merari: 1 Cron. xxvi. 11.

21. ZECHARIAH: Manassiad:—Ido, mab yr hwn oedd benaeth ei lwyth yn Gilead yn nheyrnasiad Dafydd: 1 Cron. xxvii. 21.

22. ZECHARIAH: tad Iahaziel. Yr oedd efe yn un o'r Lefiad Gersonaid yn nheyrnasiad Iehosaphat: 2 Cron. xx. 14.

23. ZECHARIAH: un o feibion Iehosaphat: 2 Cron. xxi. 2.

24. ZECHARIAH: prophwyd yn nheyrnasiad Uzziath; yr hwn, fel yr ymddengys, a weithredai fel cyngorwr i'r brenin, ond am ŷr hwn nid ydys yn gwybod dim: 2 Cron. xxvi. 5.

25. ZECHARIAH: tad Abiah, neu Abi, yr hon oedd fam i Hezeciah: 2 Cron. xxxix. 1.

26. ZECHARIAH: un o deulu Asaph y cerddor; yr hwn, yn nheyrnasiad Hezeciah, a gymmerodd ran gyda'r Lefiad eraill yn mhuredigaeth y deml: 2 Cron. xxxix. 13.

27. ZECHARIAH: un o lywodraethwyr y deml yn nheyrnasiad Iosiah: 2 Cron. xxxv. 8.

28. ZECHARIAH: mab Ieberechiah, yr hwn a gymmerwyd gan y prophwyd Eesaih fel un o'r "tystion fryddlawn" i dystiolaethu pan yr ysgrifennodd efe yn mherthynas i Maher-shalal-hasbaz: Esa. viii. 2. Nid yr un oedd a Zechariah y prophwyd, yr hwn oedd yn byw yn amser Uzziath, ac a fu farw o flaen y brenin hwnw. Ond dichon mai y Lefiad o'r enw hwnw oedd efe; yr hwn, yn nheyrnasiad Hezeciah, a gynnorthwyodd i buro y deml: 2 Cron. xxxix. 13.

ZEALAND NEWYDD. Rhoddir yr enw hwn ar dair o ynysoedd yn y Cefnfor Tawelg Deheuol. Darganfyddwyd hwy gyntaf gan Tasman, ac y maent yn awr yn drefedigaeith Brydeinig. Y maent yn gorwedd o ddeutu 1,200 o filldroedd i'r de-ddwyrain o Awstralia. Eu harwynebedd ydyw 94,000 o filldroedd ysgwâr. Lled anwastad a bryniog ydyw wyneb cyffredinol y wlad. Ceir dau losgfyndd yn yr Ynys Ogleddol—un yn 6,200, a'r llall yn 8,840 o droedfeddi uwch law wyneb y môr.

Y mae yr holl ynys ogleddol, gyda'r eithriad o ychydig lanerchi ar ei hochr orllewinol, yn hynod o gyfaddas i ddybenion amaethyddol.

Ar y gwastad-diroedd, ac ar hyd y glenydd, y mae y tir yn gyffredinol yn ffrwythlawn ac yn goedlog. Y mae ffynnonau, ac afonydd, a llyn-oedd hefyd yn lliosog iawn yno, ac y mae eu dyfroedd yn rhagorol.

O ran ei hinsawdd, y mae yn iachus iawn. Anfynych y mae eira yn disgyn yno; ond y mae ystormalydd a gwlawogydd trymion yn digwydd yn aml. Nid oes yno yr hyn a elwir mewn gwledydd eraill yn dymmor gwlawog. Tyfir gwenith, haid, cerch, a phytatws yn yr ynysydd hyn; a cheir cynydau rhagorol, ac y mae digonedd o borfeydd ar y meusydd drwy y flwyddyn.

Nid oes yno ond ychydig iawn o greaduriaid gwylltion—yn enwedig rhai pedwar troediog. Y mae adar yn lliosog, ac y mae rhai o honynt yn heirdd iawn, ac yn meddu llais nodedig o bŕseiniol. Ceir cyflawnder o bysgod yn yr afonydd a'r llynnoedd, y rhai sydd mor iachus a blasus a dim pysgod o fewn y byd.

Pan yr ymwelodd y Cadben Cook gyntaf â Zealand Newydd, yn 1769, nid oedd y trigolion yn ddim gwel na channaliaidd; ond yr oeddynt yn meddu cyfaddasrwydd neillduol i dderbyn addysg grefyddol. Bu am lawer o flynyddoedd ar ol hyny yn gyrcffa llestri pysgota môrfild: ond yn 1814, sefydlwyd y cenhaden Cristionogol cyntaf yno gan y Parch. Samuel Marsden, yr hwn sydd yn dra adnabyddus ar gyfrif yr ymdrechion egniol, a'r ddyfalwch, a'r medrusrwydd, gyda pha rai y darfu iddo ei chario yn mlaen. Cyfarfyddodd â llawer o anhawsderau; ond parhaodd yr ymsefydlwyr newydd i lafurio yn ddibaid i efengyleiddio y brodorion; a choronwyd eu llafur â llwyddiant mawr. Ymwelwyd drachefn â'r sefydliadau gan Mr. Marsden yn 1819, pryd y prynwyd darn o dir, yn gynnwysedig o 13,000 o erwau, gan un o'r penaethiaid, a sefydlwyd y cenhaden arno. Ymgymerodd hefyd â thait ar draws yr ynys: darganfyddodd afon fawr yn lifo i'r môr ar y lan gyferbyniol; a galwodd hi wrth yr enw *Gambier*. Ymwelodd ar ol hyny â'r sefydliadau cenhadol, i arol-ygu a chalonogi y cenhaden yn y cyflawniad o'u gwaith. Yn 1840, daeth Zealand Newydd yn drefedigsaeth Brydeinig; ac er y pryd hwnw, y mae nifer mawr wedi ymfudo iddi y naill flwyddyn ar ol y llall. Y mae yno dros dri chan mil o Ewropiaid; ac y mae nifer y brodorion dros drigain mil. Yn 1844, ymgododd y brodorion mewn gwrthryfel: ond o'r tymmor hwnw hyd 1860 parhasant yn hollol dawel. Yn y flwyddyn hono cymmerodd gwrthryfel arall le, ac ymddangosai fel rhyfel rheolaidd; ond terfynodd yn ffafriol i'r Prydeiniaid. Yn yr un flwyddyn, torodd gwrthryfel allan drachefn rhwng y trefedigion Prydeinig a'r Maoriaid, y rhai oeddynt yn anfoddlawn i'w sefyllfa. Ar y dechreu, yr oedd y bobl hyn yn llwyddo; ond yn y diwedd, gorchfygwyd hwynt. Y mae Zealand yn cynnyddu yn gyflym yn ei llwyddiant yn mhob ystyr o'r bron; ac y mae yno yn awr rhwng deugain a thrigain o sefydliadau cenhadol.

ZEDAD: un o derfynau gogleddol Gwlad Canaan, fel addawyd hi gan Moses (*Num.* xxxiv. 8), ac fel yr adferwyd hi gan Ezeziel (*pen.* xlvii. 15); yr hwn, y mae yn debygol, a basiodd drwyddi ar ei ffordd i Assyria fel caethwas. Yn y lle blaenaf, y mae hi yn digwydd rhwng mynedfa Hamath a Ziphron; ac yn yr olaf, rhwng y ffordd i Hethlon a Hamath. Mae

lle o'r enw Súdúd yn gorwedd o du y dwyrain i'r cwr mwyaf gogleddol o fynyddoedd Anti-Libanus, o ddeutu 50ain o filldroedd i'r dwyrain-ogledd-ddwyrain o Baalbec, a 35ain i'r de-ddwyrain o Hums. Y mae yn bossibl y ceir allan rywbyrd mai yr un ydyw hwn a Zedad; ond yn bresennol, y mae yr adnodau yn y rhai y crybwyllir yr olaf yn casel eu deall mor amherffaith, ac y mae mor lleied o ymchwiliad wedi ei wneyd i'r rhan hon o'r wlad fel nad ellir gwneyd dim heb law galw sylw at y cyd-darawiad sydd yn yr enwau.

1. **ZEDECIAH:** brenin olaf Iudah ac Ierusalem. Mab i Iosiah ydoedd efe, o'i wraig Hamutal, ac am hyny yr oedd yn frawd i Ioahaz: 2 *Bren.* xxiv. 18; cymmh. xxiii. 31. Ei enw gwreiddiol oedd *Mattaniah*, yr hwn a newidiwyd i *Zedeciah* gan Nebuchodonosor, pan y cariodd efe ymaith ei nai, Iehoiacim, i Babilon, gan ei adael ar orsedd Ierusalem. Nid oedd Zedeciah ond un ar hugain oed pan y gosodwyd ef fel hyn yn frenin ar wlad dlawd—dinas yr hon, er ei bod etto yn gref yn ei hamddiffynfeydd naturiol a chelfyddydol, a amddifwydd yn mron yn llwyr o'i hamddiffynwyr. Ond gallasai Ierusalem aros yn ben ar dalaeth Fabilonaid Iudah, a theml yr Arglwydd barhau i sefyll, pe buasai Zedeciah yn meddu digon o ddoethineb a sefydlogrwydd i fod yn ffyddlawn i'w gynghair i Babilon. Ond nid oedd efe felly: *Ier.* xxxviii. 5. Cynnwysir ei hanes yn y crynodeb byr o ddigwyddiadau ei deyrnasiad a geir yn 2 *Bren.* xxiv. 17—xxv. 7, a chyda rhai amrwyddau dibwys yn *Ier.* xxxix. 1—7, a lii. 1—11, ynghyd â'r crynodeb byrach fyth yn 2 *Cron.* xxxvi. 10, &c.; ac hefyd yn *Ier.* xxi.—xxiv., xxvii., xxviii., xxix., xxxii., xxxiii., xxxiv., xxxvii., a xxxviii.; sef pennodau yn cynnwys y prophwydoliaethau a draddodwyd gan Ieremiah yn ystod y teyrnasiad hwn, a'i adroddiad o amryw ddigwyddiadau a effeithiant i raddau mwy neu lai ar Zedeciah; a gw. *Ezec.* xvi. 11—21. At yr rhai hyn dylid chwaneu adroddiad Josephus [*"Hynaf. Iudd."* x. 7, 1—8, *adr.* 2], yr hwn sydd wedi ei gyfansoddi mewn rhan trwy gymharu yr ysgrifau a nodwyd uchod; ond cynnwysa hefyd hysbysrwydd wedi ei gael o fynnionellau anni-bynol eraill. Oddi wrth y pethau hyn, y mae yn amlwg nad dyn drwg o galon, ond gwan o faddwl, oedd Zedeciah. Yr oedd efe yn un o'r cymmeriadau anffodus a geir yn fynych mewn hanesiaeth, fel Siarl i. yn ein gwlad ni, a Louis xvi. yn Ffrainc; y rhai nid oeddynt yn meddu digon o nerth meddyliol i'w galluogi i wnenthur yr hyn y gwyddent ei fod yn iawn. Yr oedd efe yn hollol dan ddylanwad tywysogion ei lys, fel yr addefa ei hun yn ei ymddiddan ag Ieremiah: *pen.* xxxviii. "Nid yw y brenin," meddai, "â'r ddichon dim yn eich erbyn chwî." Fel hyn gyrwyd ef i ddiystyru cyngorion y prophwyd; y rhai, fel y profodd y canlyniad, oeddynt yn berffaith gywir; a thrwy hyny dygodd ei wlad, y deml, a'i deulu, i ddinystyr, ac efe ei hun i gaethiwed caled.

Y mae yn amlwg oddi wrth *Ier.* xxvii. a xxxviii. fod y rhan gyntaf o deyrnasiad Zedeciah wedi ei hynodi gan gyffro mawr trwy holl Syria yn erbyn iau Babilon. Cymmerodd Ierusalem y blaen yn hyn; canys yr ydym yn cael yn y bedwaredd flwyddyn o'i deyrnasiad fod llysgenhaden o'r holl deyrnasoedd cyfagos; sef, Tyrus, Sidon, Edom, a Moab, yn ei lys, i ymgynghori

pa fesuran y dylid eu cymmeryd. Digwyddodd hyn un ai yn ystod absennoldeb y brenin, neu yn ddioced ar ol ei ddychweliad o Babilon, i'r lle yr aeth efe ar ryw neges—natur yr hon ni hysbysir; ond yr hon, fe ddichon, a fwiadwyd i ddallu llygaid Nebuchodonosor gyda golwg ar ei fwriad i wrthryfela: *Ier.* li. 59. Ymosododd Ieremiah ar y cynllun gyda'r rhybudd cryfaf o ffolineb y cryfyrw gwrs—a chadarnhawyd hyn gan y ffaith nodedig fod dyn o Ierusalem, o'r enw Hananiah, yr hwn oedd wedi ei wrthwyn-ebu gyda dadganiad, yn enw yr Arglwydd, yr adferid ysbaill y deml o fewn dwy flynedd, wedi marw, yn unol â rhagfynegiad Ieremiah, o fewn dau fis ar ol ei draddodi. Ymddengys fod hyn, ac hwyrach hefyd yr amhossiblwydd i ffurfio un cynghrair gwirioneddol rhwng Iudah a'r gwledydd oedd o'i hamgylch, wedi rhoi attalfa ar y pryd i'r symudiad gwrth-Fablonaid. Rhaid fod marwolaeth ddisymwth Hananiah wedi cynnyrchu argraph ddoen ar ddyn o dymher Zedeciah; a gallwn gymeryd hwn fel yr amser yn yr hwn y mynodd efe gael gwnenthur llestri arian at wasanaeth y deml, yn lle y llestri aur a gariwyd ymaith gyda'i ragflaenor gan Nebuchodonosor.

Y weithred gyntaf o wrthryfel cyhoeddus am yr hon y mae genym unrhyw hanes, oedd ffurfiad cynghrair â'r Aipht; yr hwn oedd ynddo ei hun yn gyfystyr â dadganiad o elyniaeth yn erbyn Babilon. Mewn gwirionedd, yn ol adroddiad y Croniciâu, Ezeciel (*pen.* xvii. 13), a Josephus, yr oedd yn hollol wrthwynebol i'r llw o ffyddlondeb a gymmerwyd yn enw yr Arglwydd, drwy yr hwn y rhwymwyd Zedeciah gan Nebuchodonosor i gadw y deyrnas iddo ef, a pheidio myned i unrhyw gynghrair â'r Aipht: *Ezec.* xvii. 13; 2 *Cron.* xxxvi. 13; [*"Hynaf."* Josephus, x. 7, *adr.* 1]. Fel canlyniad naturiol, parodd i'r Caldeaid wneuthur ymosodiad dioced ar Ierusalem. Nid oes un crybwylliad am y digwyddiad hwn yn y Beibl, ond yn unig yn *Ier.* xxxvii. 5—11, a xxxiv. 21, ac *Ezec.* xvii. 15—20. Y mae Josephus [x. 7, *adr.* 3] yn adrodd ei hanes yn llawer llawnach, ac yn dywedyd pa bryd y digwyddodd; sef, yn yr wythfed flwyddyn o deyrnasiad Zedeciah. Y mae yn debygol hefyd fod y bygythion yn erbyn y cynghrair â'r Aipht, a gynnwysir yn *Ier.* ii. 18, 36, yn cyfeirio at yr un amser. Ymddengys fod Nebuchodonosor, gan ei fod wedi ei wneyd yn hysbys o anffyddlondeb Zedeciah, naill ai trwy ei waith yn gwrthod talu y deyrnged, neu trwy ryw ffordd arall, wedi anfon byddin ar unwaith i anrheithio Iudea; a darostyngodd yr holl wlad, oddi eithr Ierusalem, a dau le cryf yn y gwastadedd gorllewinol, sef Lachis ac Azecah, y rhai a barhasant i sefyll allan: *Ier.* xxxiv. 7. Yn y dychryn a ddilynodd ymddangosiad y Caldeaid, llwyddodd Zedeciah i ddarbwyllio y tywysogion, ac erail o drigolion Ierusalem, i ddidymu yr arferiad adgas a flynai yn eu plith o gaethiwo eu cydwladyr. Cyflawnwyd y ddefod ddirifol yn y deml (*adn.* 18), yr hon oedd yn lled debyg o ran ffurf i'r dull y gwnaed cyfammod gwreiddiol y genedl ág Abram (*Gen.* xv. 9, &c.); a rhyddhawyd torf o Israeliaid, yn feibion ac yn ferched, o gaethiwd.

Yn y cyfamser, yr oedd Pharaoh wedi myned i gynnorthwyo ei gynghreiriaid. Pan glywsant am ei ddynesiant, cododd y Caldeaid y gwarchau, ac aethant yn mlaen i'w gyfarfod ef. Cymmerodd y pendefigion fantasiais ar y seibiant

i ail hōni eu hawdurdod ar y brenin, ac i herio yr Arglwydd, trwy ail gaethiwo y rhai yr oedd- ynt mor ddiweddar wedi eu rhyddhau; ac ar hyn y mae y prophwyd yn cyhoeddi mellidith ofnadwy ar y dyhirod; yr hon, o ran ffyrnig- rwydd ei thōn, a rhai o'i hymadroddion, sydd yn debyg iawn i'r mellidithion a gyhoeddiwyd gan Elias yn erbyn Ahab: *adn.* 20. Pa mor hir y bu y Babiloniaid yn absennol o Ierusalem, ni ddywedir wrthym. Cymmerai o leiaf amryw fisoedd i symmud byddin fawr, a'i chludgelfi, drwy y wlad anhygyrch sydd yn gorwedd rhwng Ierusalem a gwastadedd y Philistiaid, ac i yru byddin yr Aiphtiaid yn llwyr allan o Syria; yr hyn, medd Josephus, a wnaethant. Yr oll yr ydym yn ei wybod yn sicr ydyw, fod y Caldeaid drachefn o flaen y muriau ar y degfed dydd o'r degfed mis o'r nawfed flwydd o deyrnasiad Zedeciah: *Ier.* lii. 4. O hyn allan aeth y gwarchau yn mlaen yn raddol, ond yn sicr, i'w orpheniad, gyda'i ganlyniadau arferol; sef, newyn a haint. Cyfyrngodd Zedeciah drachefn i gadw bywyd Ieremiah rhag dialedd y tywysogion (*pen.* xxxviii. 7—13); ac yna cymmerodd yr ymddiddan le rhwng y brenin a'r prophwyd am yr hwn y crybwyllwyd yn barod; yr hyn sydd yn dangos y sefyllfa wasaiad i'r hon yr oedd hir wrthwynebiad wedi dwyn y penadur gwanfeddwl. Ymddengys, oddi wrth yr ymddiddan hwn, fod cryn lawer eisoes wedi enillio at y gwarchauwyr; yr hyn sydd yn dangos fod llawer o'i gydwladyr o'r un farn a'r prophwyd am sefyllfa pethau. Ond colodd Zedeciah anffodus y cyffensdra i'w gadw ei hun, a'r ddinas a roddwyd iddo gan y prophwyd, yn ei ofn y gwaidd ef hyd yn oed gan yr Iuddewon oedd- ynt eisoes wedi cymmeryd y cam yr oedd Ieremiah yn ei annog i'w gymmeryd: *pen.* xxxviii. 19. Yr un pryd, ni ddaru i'w ofn o'r tywysogion, y rhai oeddynt wedi aros yn y ddinas, leihau dim; ac hyd yn oed ymstyngodd i dwyllo y prophwyd, gyda'r amcan o gelu gwir ystyr ei ymddiddan oddi wrth y bobl hyn oeddynt yn ei orthrymu: *adn.* 24—27.

Ond tra yr oedd y brenin yn petruso, yr oedd y diwedd yn prysur agoshau. Yr oedd y ddinas wedi ei darostwng i'r cyfyngderau mwyaf. Yr oedd tân y gwarchauwyr drwyddo oll wedi bod yn dra dinystriol [Josephus]; ac erbyn hyn yr oedd yno newyn tost. Yr oedd y bara wedi ei dreulio er's amser maith (*Ier.* xxxviii. 9), ac yr oedd yr holl foddion dychrynlyd wedi eu harfer y gorfodir trigolion truenus tref warchauedig i'w harfer er achub eu bywydau eu hunain. Yr oedd mamau wedi berwi, ac wedi bwyta, cnawd eu babanod: *Galar.* iv. 10. Yr oedd personau o'r safle uchaf a'r cyfoeth mwyaf i'w gweled yn chwilio y tomenydd am damaid o fwyd. Fe grwydrai y pendefigion moethus, y rhai gynt a ymfrostiant yn eu harddwch, yn yr heolydd fel ysgerbydan duon—ond byw: *Galar.* iv. 5, 8. Etto, gwelwyd y brenin yn gyhoeddus yn eistedd yn y porth, lle y gweinyddid cyfiawnder, er nad oedd ganddo un cymmorth i'w roddi iddynt: *Ier.* xxxviii. 7.

O'r diwedd, wedi i un ar bymtheg o fisoedd arswydus ymlugo yn mlaen, daeth y trychineb. Ar y nawfed dydd o'r pedwerydd mis, o ddeutu canol mis Gorphenaf, ac ar ganol nos, fel y mae Josephus yn hysbysu i ni gadaol manylwydd mawr, y gwnaed adwy yn muriau cryfion a hybarch y ddinas. Yr oedd y lleuad, yr hon oedd yn naw niwrnod oed, wedi myned i lawr islaw

y brynian sydd yn gorwedd o du y gorllewin i Ierusalem; neu, beth bynag, yr oedd hi yn rhy isel i oleuo y tywyllwch dudew sydd yn teyrnasu yn heolodd culion tref ddwyreiniol—lle y mae y trigolion yn myned i orphwys yn gynnar, a lle nad oes ond ychydig o ffenestri i ollwng allan hyny o oleuni fydd yn y tai. Yr oedd y gweddill truenus o'r fyddin, yn newynog ac yn lluddedig, wedi gadael y muriau, ac nid oedd yno neb i wrthwynebu dyfodiad y Caldeaid i mewn. Gan fnyed iddi drwy yr adwy, hwy a aethant yn mlaen, yn ol eu harfer, i ganol y ddinas; ac am y waith gyntaf aeth byddin elynol i mewn i'r deml, ac yna holl dwysogion llys y brenin a gymmerasant eu heisteddleocedd mewn dull rhwysgafwr yn mhorth canol tŷ yr Arglwydd! Ymledodd y newydd dychrynlyd yn gyflym drwy y ddinas gysglyd, a Zedeciah, gan gasglu ei wragedd a'i blant [Josephus], a'i amgylchu ei hun ag ychydig flwyr oeddynt wedi goroesi digwyddiadau y gwarchau, a wnaeth ei ffordd allan o'r ddinas yn y pen cyferbyniol i'r hwn yr aeth yr Assyriaid iddi, drwy heol, yr hon a redai rhwng dau fur, ac a derfynai mewn porth uwch law y gerddi brenhinol, a Llyn Siloam. Oddi yno cymmerodd y ffordd tua'r Iorddonen; gan obeithio, hwyrach, cael noddfa, fel y cafodd Dafydd, mewn rhyw le yn y mynyddoedd ar ei hochr ddwyreiniol: ond ar y ffordd, cyfaryddwyd ac adnabuwyd hwynt gan rai o'r Iuddewon, y rhai oedd yn flaenorol wedi encilio at y Caldeaid. Ganddynt hwy trosglwyddwyd y newydd, gydag awyddfryd bradwrus encilwyr, i'r cadfridogion yn y ddinas [Josephus]; ac, mor fuan ag y canistaodd gwawriad y dydd iddynt wneyd hyny, hwy a'u herlidasant gyda'r brys mwyaf. Rhaid fod mintai y brenin wedi cychwyn rai oriau o'u blaen hwy, ac nid oedd un rhwystr ar eu ffordd i gyrhaedd yr Iorddonen; ond naill ai o herwydd eu bod ar eu traed, ac yn weiniaid a digalon, tra yr oedd eu hymlidwyr ar geffylan, neu hwyrach oddi wrth y rhwystrau a godent oddi wrth y merched a'r cludgelfi, goddiweddyd hwynt yn agos i Iericho—pan yn ngolwg yr afon. Nid oedd ond ychydig o'r bobl yn unig yn aros o amgylch person y brenin. Yr oedd y gweddill wedi ffoi yn mhob cyfeiriad, ac felly cymmerwyd ef gyda'r hawsder mwyaf.

Yr oedd Nebuchodonosor y pryd hwn yn Riblah, wrth ben uchaf dyffryn Libanus—rhyw 35ain o filldroedd y tu hwnt i Baalbec, ac am hyny, o ddentu taith deng niwrnod o Ierusalem. Anfonwyd Zedeciah a'i feibion yno; ond cadwyd ei ferched yn Ierusalem, ac yn fuan wedi hyny syrthiodd i ddwyllaw Ismael yn Mispah. Pan ddygwyd ef o flaen Nebuchodonosor, cerddodd y brenin ef yn yr iaith lymaf—yn gyntaf am dori ei lŵ o ffyddlondeb, ac yn nesaf am anniolchgarwch [Josephus]. Yna, gyda chreulondeb oedd yn nodweddu yr amseroedd creulawn hyny, gorchymynodd i'w feibion gael eu lladd o'i flaen ef, ac yn olaf i'w lygaid ef ei hun gael eu tynu allan. Yna llwythwyd ef â llyfetheriau pres; ac mewn tymmor diweddarach, cymmerwyd ef i Babilon, lle y bu efe farw. Ni ddywedir wrthym pa un a odddefwyd iddo ohebu a'i frawd Iehoiachin, yr hwn hefyd oedd y pryd hwn mewn caethiwyd yno; ac ni wyddom pa bryd y bu efe farw; ond oddi wrth fod ei enw wedi ei adael allan o'r adroddiad am ryddhad Iehoiachin gan Efil-Merodach, mab Nebuchodonosor, 26ain o flynyddoedd ar ol cwymp Ierusalem, gallwn gasglu iddo farw cyn hyny.

Y mae y ffaith ei fod wedi ei ddwyn o flaen Nebuchodonosor yn Riblah, ac wedi ei gario yn ddall i Babilon, yn cysoni dau ragfynegiad o eiddo Ieremiah ac Ezeziel; y rhai, pan draddodwyd hwynt, a ymddangosent yn anghysson, a'r rhai a enwir yn neillduol gan Josephus fel y rheswm a adroddwyd gan Zedeciah dros beidid talu mwy o sylw i Ieremiah. Y blaenaf o'r rhai hyn (*Ier.* xxxii. 4) a ddywed y byddai i Zedeciah "ymddiddan â brenin Babilon enau yn ngenau," ac yr "edrychai ei lygaid ef yn ei lygaid yntau;" yn olaf (*Ezec.* xii. 13), y "dygid ef i Babilon, ac na welai efe hi," er mai "yno y byddai efe marw." Y mae yr holl ragfynegiad hwn o eiddo Ezeziel—prophwyddiaethau yr hwn, fel yr ymddengys, a draddodwyd yn Babilon (*Ezec.* i. 1—3; xl. 1)—yn dra nodedig fel y mae yn mron yn rhoddi disgrifiad cywir o amgylchiadau ffoedigaeth Zedeciah.

2. ZEDECIAH: mab Cernaanah, prophwyd yn llys Ahab; a phenaeith, neu, os nad oedd yn bnaeth, efe mewn effaith oedd arweinydd y coleg. Nid ydyw yn ymddangos ond unwaith; sef, fel siaradwr pan y mae Ahab yn ymgynghori a'r prophwyd ynghylch y canlyniad o'i ryfelgyrch cynnygiedig i Ramoth Gilead: 1 *Bren.* xxii.; 2 *Cron.* xviii.

Yr oedd Zedeciah yn ymbarotoi erbyn yr ymweliad gyda phâr o gyrn haiarn, yn ol arferiad arwyddluniol y prophwydi (cymmh. *Ier.* xiii., xix.)—cyrn y *reem*, neu yr ych gwyllt (*buffalo*), y rhai oeddynt arwyddlun addefedig llwyth Ephraim: *Deut.* xxxiii. 17. Gyda'r rhai hyn, cyn dyfodiad Micaiah, efe a eglurodd y dull yn yr hwn y gyrai Ahab y Syriaid ymaith o'i flaen. Wedi i Micaiah ymddangos, a thraddodi ei brophwyddiaeth, rhuthrodd Zedeciah yn mlaen, ac a roddodd ddyrnod iddo ar ei wyneb, gan ei ganlyn â sen waudus. Am hyn, bygythir ef gan Micaiah mewn geiriau nad ydynt yn gwbl ddealladwy i ni yn awr, ond y rhai y mae yn amlwg oeddynt yn cyfeirio at ryw berygl personol i Zedeciah.

Nid ydyw yr adroddiad yn y Beibl yn rhoddi ar ddeall fod y ddyrnod a roddwyd gan Zedeciah wedi ei gynhyrfu gan ddim mwy na digofaint disymwth, neu ddymuniad i sarchau a darostwng prophwyd yr Arglwydd. Ond y mae Josephus yn cymmyrd golygiad pur wahanol, yr hwn a adroddir ganddo yn helaeth.—"*Hyn.*," viii. 15, *adr.* 3. Dywed fod Zedeciah, wedi i Micaiah lefaru, wedi dyfod yn mlaen drachefn, gan ei gondemnio ef fel gau-brophwyd, ar y sail fod ei brophwyddiaeth yn groes i ragfynegiad Elias, y llyfid gwaed Ahab gan gŵn yn maes Naboth o Iezreel; ac fel prawf pellach mai twyllwr ydoedd, efe a'i tarawodd ef, gan ei herio ar y pryd i wneuthur yr hyn a wnaethai Ido, mewn amgylchiadau lied debyg, i Ieroboam; sef, gwywo ei law.

Y mae y chwaneigiad hwn yn nodedig, ond y mae yn cael ei adrodd gan Josephus mewn dull tra amgylchiadol; ac y mae yn ddiagramheu ei fod wedi ei gael o'r ffynnonell hono, yr hon, yn anffodus, sydd erbyn hyn wedi myned ar goll, o'r hon y chwaneigodd efe gynnifer o adroddiadau tarawiadol at yr hanes sanctaidd.

Gyda golwg ar y cwestiwn beth oedd Zedeciah a'i ganlynywyr—pa un ai prophwyd yr Arglwydd, ynte prophwyd rhyw gau ddaw? o'r braidd y mae yn bosibl coleddu unrhyw amheuaeth. Y mae yn wir eu bod yn defnyddio enw yr Arglwydd; ond arferai gau brophwydi

wneyd hyn (*Ier.* xxviii. 2; gwel *pen.* xxix. 21, 31); ac y mae gwahaniaeth mawr rhwng y dull damweiniol yn yr hwn y crybyyllant yr enw ofnadwy, a'r dull llawn a rhywydd yn yr hwn y mae Micaiah yn ei gyhoeddi ac yn ei adrodd drosodd lawer gwaith. Wrth ystyried hefyd mai addolwyr professedig Baal ac Astaroth oedd Ahab a'r frenhines, a bod ganddynt, ychydig o flynyddoedd cyn y digwyddiad hwn, sefydliad yn gynnwysedig o ddau gorph—un o 450, y llall o 400—o brophwydi y gau addoliad hwn, y mae yn anhawdd tybied y gallai fod hefyd 400 o brophwydi yr Arglwydd yn ei lys. Ond ymddengys fod gofyniad brenin Iudah yn penderfynu y pwngc. Ar ol clywed rhagfynegiad Zedeciah a'i gymdeithion, y mae efe ar unwaith yn gofyn am un o brophwydi yr Arglwydd: "Onid oes yma un prophwyd i'r Arglwydd etto mwych, fel yr ymgynghorem ag ef?" *2 Cron.* xviii. 6. Y casgliad naturiol yw, mai nid prophwydi yr Arglwydd oedd y lleill, ond mai hwy oedd ynt y 400 o brophwydi Astaroth a ddiangasant rhag cleddyf Elias: gwel *1 Bren.* xviii. 19, a 22, 40. Yr oeddynt wedi llefaru yn ei enw ef, ond yr oedd rhywbeth o'u hamgylch—rhywbeth yn eu dull, eu gwsg, neu eu hagwedd—oedd yn cynnyrchu drwgdybiaeth Iehosaphat; a chan ei fod yn byw yn nghanol addoliad yr Arglwydd, ac yn deall arwyddion gwir brophwyd yn dda, efe a gyhoeddodd mai gau brophwydi oeddynt.

3. ZEDECIAH: mab i Maaseiah, gau brophwyd yn Babilon yn mhllith y gaethglud a gymmerwyd gydag Iechoniah: *Ier.* xxix. 21, 22. Condemniwyd ef gan Ieremiah am iddo, gydag Ahab mab Colaiah, galonogi y bobl & gau oibeithion, ac am ei ymddygiad halogedig ac anfad. Yr oedd eu henwau i fod yn ddiareb, a'u tynged ddychrynllyd yn rhybudd i eraill rhag ymddwyn yn gyffelyb. Am y dynged hon, nid oes genym un hysbysrwydd uniongyrchol, nac am y dull yn yr hwn y dygasant hi arnynt eu hunain. Nid ydyw y prophwyd ond yn unig yn cyhoeddi y syrthient i ddwylaw Nebuchodonosor, ac y llosgid hwynt i farwolaeth. Yn "*Nharquw R. Joseph*" ar *2 Cron.* xxxviii. 3, fe adroddir yr hanes fod Iosuah mab Iosedec yr archoffeiriad wedi ei fwrw i fwrnes o dan gydag Ahab a Zedeciah; ond tra y difawyd hwynt, yr achubwyd ef er mwyn ei gyflawnder.

4. ZEDECIAH: mab Hananiah: un o dywysogion Iudah, y rhai a ymgynnullasant yn ystafell ysgrifenyddion palas y brenin, pan y cyhoeddodd Micaiah fod Baruch wedi darllen geiriau Ieremiah yn nghlustiau y bobl o ystafell Gemariah yr ysgrifenydd: *Ier.* xxxvi. 12.

ZEDEUR: tad Elisur, o lwyth Reuben: *Num.* i. 5.

ZEEB: un o ddau dywysog Midian yn yr ymosodiad mawr ar Israel—israddol i'r brenhinoedd Zebah a Salmunnah. Enwir ef bob amser gydag Oreb: *Barn.* vii. 25; viii. 3; *Salm.* lxxxiii. 11. Y mae yr enw yn yr Hebraeg yn arwyddo 'blaid,' yn union fel y mae Oreb yn arwyddo 'brân'; ac mae y ddau yn eithaf priodol i arferion y rhyfelwyr ysbeilgar fyddant yn ymfyrydu mewn rhoddi y cyfryw enwau ar eu penaethiaid.

Ni chafodd Zeeb ac Oreb eu lladd yn ngorchfygiad cyntaf yr Arabiaid is law ffynnon Harod; ond mewn rhan ddiweddarach, o'r ymdrechfa, wrth groesi yr Iorddonen, y mae llyn debygol,

mewn rhyd yn mhellach i lawr yr afon, yn agos i'r bylchau, y rhai sydd yn disgyn o Fynydd Ephraim. Trengodd nifer mawr o'u canlynwyr hefyd gyda hwynt.

ZEISBERGER, DAVID: cenhadwr Morfaidd yn mysy Indiaid Gogledd America. Ganyd ef yn Moravia, yn Germany, yn 1721; o ba le yr ymfudodd ei rieni i Herrnhut, yn Lusatia Uchaf, er gallu mwynhau rhyddid crefyddol. Yn 1738, efe a aeth i Georgia, lle yr oedd rhai o'i frodyr wedi ymsefydlu, fel y gallent bregethu yr efengyl i'r Groegiaid. Oddi yno efe a symudodd i Pennsylvania, a chynorthwyodd i gychwyn sefydliadau Bethlehem a Nazareth. O 1746, bu am drigain a dwy o flynyddoedd yn genhadwr yn mhllith yr Indiaid: ac y mae'n debyg na ddaru i un dyn erioed bregethu yr efengyl am dymmor mor faith yn eu plith, ac yn nghanol cymmaint o dralodion, caledi, a phrofedigaethau. Bu farw yn Gosen, ar yr afon Muskingum, yn Ohio, ar yr 17eg o Dachwedd, 1808, yn 87ain mlwydd oed.

Dyn bychan o gorpholaeth ydoedd, o ymddangosiad siriol, o feddwl treiddgar, ac o ysbryd penderfynol. Yn nghanol ei holl galedi a'i beryglon, ni chlywyd ef erioed yn cwyno; ac ni ddaru iddo erioed edifarhan o herwydd iddo ymgyssegru fel y gwnaeth i wasanaeth y Gwardedr. Ni chydysniodd erioed i dderbyn cyflog am ei lafur! Ond ymddiriedai yn yr Arglwydd am angenrheidiad bywyd, ac edrychai i'r byd a ddaw am ei wobrl! Anfynych y gwelwyd dyn erioed mor rydd oddi wrth hunangarwch, ac mor lawn o gariad at Dduw a dyn; ac nid yn aml y gwelwyd cymmeriad mor berffaith yn rhodio y ddaear.

O ddeutu y flwyddyn 1768, ysgrifennodd ddau rammadeg o'r iaith Onondagaidd—un yn yr iaith Saesneg, a'r llall yn y Germanaeg, ynghyd & geiriadur Germanaidd ac Indiaidd, yn cynnwys dros ddau cant ar bymtheg o dudalennau. Cyhoeddodd lyfr hymnau hefyd, yn cynnwys uwch law pum cant o hymnau, wedi eu cyfieithu mewn rhan o'r Germanaeg, ac mewn rhan o'r Saesneg. Cyhoeddodd hefyd amryw o lyfrau a phregethau i blant.

ZELAH: un o'r dinasoedd yn rhandir Benjamin: *Ios.* xviii. 28. Ei lle yn y rhestr ydyw rhwng Taralah ac Eleph. Modd bynag, nid oes yr un o'r lleoedd hyn etto wedi eu darganfod. Yr unig beth sydd yn gwneyd Zelah yn ddyddorol yw y ffaith ei bod yn cynnwys beddrod Cis, tad Saul (*2 Sam.* xxi. 14), yn yr hwn y claddwyd eagrwn Saul ac Ionathan; ac hefyd, fel yr ymddengys, dau fab a phump ŵyr Saul, ac aberthwyd i'r Arglwydd ar fryn Gibeah: *2 Sam.* xxi. 13. Gan ei bod yn cynnwys eu beddrod, Zelah, yn ol pob tebygolrwydd, oedd lle genedigol teulu Cis; ac am hyny ei gartref, a chartref Saul cyn i'w ddewisaid fel brenin ei ddwyn i enwogrwydd. Ymddengys fod hyn wedi cael ei esgeuluo yn gyffredinol; ond y mae yn bwysig, o herwydd ei fod yn rhoddi cychwynfa wahanol i'r un a roddir yn gyffredin i daith Saul i chwilio am asynod ei dad, yn gystal a chychwynfa i'w ddychweliad ar ol ei eneinio; ac er nad ydym yn gwybod am sefyllfa Zelah (ac na chair byth, hwyrach, wybod am ei sefyllfa), etto, y mae cael gwybod mai nid Gibeah—lle yr oedd preswylfod brenhinol Saul wedi iddo ddyfod yn frenin—o angenrheidrwydd oedd y lle y cychwynodd nac

y dychwelodd efe o hono, yn gam nes at ben-derfynn anhwadwerau dyrys y daith hono.

ZELOTES: yr enw a roddir i'r dysgybl Simon, i'w wahaniaethu ef oddi wrth Simon Pedr: *Luc. vi. 15*. Yn *Mat. x. 4*, gelwir ef yn "Simon y Canaanad:" llygriad ydyw yr enw olaf o'r fiurf Aramaidd, o'r hwn y mae y gair Groeg *Zelotes* yn gyfystyr. Gwel CANAANRAID, SIMON 5.

ZELZAH: lle nad ydyw yn cael ei enwi ond unwaith (1 *Sam. x. 2*), fel ar derfyn Benjamin, yn agos i fedd Rahel. Hwn ydoedd y pwynt cyntaf yn nhaith Saul wedi iddo gael ei eneinio gan Samuel. Dangosir bedd Rahel etto ychydig bellder i'r gogledd i Bethlehem; ond nid ydym hyd yma wedi cael un sicrwydd ymghyloch y man lle y safai Zelzah.

ZEMIRAH: un o feibion Becher mab Benjamin: 1 *Cron. vii. 8*.

ZENAN: un o'r trefydd oedd yn gorwedd yn rhandir Iudah, ac yn gorwedd y'n nosbarth Shefêlah: *Ios. xv. 37*.

ZENAS: credadyn, ac fel y gellir casglu oddi wrth y cyd-destyn, pregethwr yr efengyl, yr hwn a grybwyllir yn *Tyt. iii. 13*, mewn cyssylltiad cyfagos âg Apolos, ac sydd yno yn cael ei gyflwyno gydag ef gan Paul i ofal a lettygarwech Titus, a'r brodyr yn Creta. Disgrifir ef yn mhallach fel 'cyfreithiwr.' Y mae yn amhosibl penderfynu gyda sicrwydd oddi wrth yr ymadrodd hwn pa un ai cyfreithiwr Rhufeinaidd, ynte cyfreithiwr Iuddewig, ydoedd Zenas. Y mae Grotius yn derbyn y dybiaeth flaenaf, ac yn meddwl mai Groegwr ydoedd, wedi astudio cyfraith Rhufain. Y mae y modd y defnyddir y gair *νομικός* yn y Testament Newydd yn ein harwain yn hytrach i'r casgliad arall.

ZENES: gwraig Haman yr Agagid [*Eeth. v. 10, 14, a vi. 13*], yr hon a'i cynghorodd ef i barotoi y crogbren i Mordecai; ond rhagfynegodd ddinystr ei gŵr mor fuan ag y cafodd wybod mai Iuddew oedd Mordecai.

ZENO: sylfaenydd sect y Stoiciaid. Ganwyd ef o ddeutu y flwyddyn 362 c.c., yn Citiium, yn ynys Cyprus, a gadawodd fasnach gan fwriadu bod yn athronydd. Wedi iddo dderbyn gwersi gan Crates, Stilpo, Xenocrates, a Polemo, efe a agorodd ysgol ei hun i ddysgu athroniaeth yn y Stoa, neu y porth—oddi wrth yr hyn y derbyniodd ei ganlynwyr yr enw *Stoiciaid*. Yr oedd ei onestrwydd a'i gywirdeb mor fawr fel y darfu i'r Atheniaid ymddiried iddo agoriadau yr amddiffynfa, a'i anrhydeddu â choron o aur, a chofadail o bres. Dilynodd ei swydd fel dygwadwr am 58ain mlynedd, a bu fyw i'r oedran o 98ain—ac yna ymgrogodd yn y flwyddyn 264 c.c.

ZENOBIA: brenhines Palmyra. Un o'r merched enwocaf a fu ariod yn gwisgo coron. Addysgwyd hi gan yr enwog Longinus, a gallai siarad yr ieithoedd Lladin, Groeg, a Syriaeg, gyda hywledd. Priodwyd hi âg Odenatus, brenin Palmyra—yn llafur milwraidd allywodraethol yr hwn yr oedd hi wedi bod yn gyfranog. Ac ar ol ei farwolaeth ef, cymmerodd hi y benduriaeth. Ond ar esgyniad Aurelian, aeth y

tywysog rhyfelgar hwnw gyda byddin gref yn ei herbyn, a gwarchauodd Palmyra, yr hon a amddiffynodd hi hyd yr eithaf. Ond wrth geisio diange, cymmerwyd hi, a dygwyd hi i Rufain i anrhydeddu ei fuddugoliaeth; a bu farw yno mewn neillduedd tua B.A. 300.

ZEPHI: 1 *Cron. i. 36*. Gwel ZEPHO,

ZEPHO: mab Eliphaz, mab Esau (*Gen. xxxvi. 11*), ac un o dduciaid Edom: *Gen. xxxvi. 15*. Yn 1 *Cron. i. 36*, gelwir ef Zephi.

ZEPHON: mab Gad (*Num. xxvi. 15*); hynafiaid teulu y Zephoniaid.

ZEPHONIAID, Y: cangen o lwyth Gad, wedi hanu o Zephon, neu Ziphion: *Num. xxvi. 15*.

ZER: un o'r trefydd caerog yn rhandir Naph-tali: *Ios. xix. 35*. Gellir casglu oddi wrth yr enwau sydd yn ei dilyn yn y rhestr ei bod yn nghymydogoeth ochr de-orllewinol Llyn Genesaret.

1. **ZERAHIAH**: offeiriad, mab Uzzi, yr arch-offeiriad, ac un o hynafiaid Ezra yr ysgrifenydd: 1 *Cron. vi. 6, 51*; *Ezra vii. 4*.

2. **ZERAHIAH**: tad Elihoenai o feibion Patahath-moab: *Ezra viii. 4*.

1. **ZERAH**: mab Reuel, mab Esau (*Gen. xxxvi. 13*; 1 *Cron. i. 37*), ac un o dduciaid yr Edomiaid: *Gen. xxxvi. 17*. Hwyrach fod Iobab o Bosrah, un o frenhinoedd boreuol Edom, yn perthyn i'w deulu: *Gen. xxxvi. 33*.

2. **ZERAH**: yn llai priodol Zarah. Mab gefell, gyda'i frawd hynaf Phares, o Iudah a Tamar: *Gen. xxxviii. 30*; 1 *Cron. ii. 6*; *Mat. i. 3*. Galwyd ei hiliogoeth yn Zerahaidd, Ezrahiaid, ac Izrahiaid (*Num. xxvi. 20*; 1 *Bren. iv. 31*; 1 *Cron. xxvii. 8, 11*); a pharhasant, o leiaf, i lawr at amser Zorobabel: 1 *Cron. ix. 6*; *Neh. xi. 24*. Ni adroddir dim yn bersonol am Zerah, heb law amgylchiadau neillduol ei enedigroeth: *Gen. xxxviii. 27—30*.

3. **ZERAH**: mab Simeon (1 *Cron. iv. 24*): a gelwir ef Zohar yn *Gen. xli. 10*.

4. **ZERAH**: Lefiad Gersonaidd, mab Ido neu Adaiab: 1 *Cron. vi. 21, 41*.

5. **ZERAH**: yr Ethiopiaid neu y Cusiad, yr hwn a ymosodd ar Iudah, ac a orchfygwyd gan Asa. Ymddengys fod y rhyfel rhwng Asa a Zerah wedi digwydd yn fuan ar ol y ddegfed, ac ychydig cyn y bymthegfed, flwyddyn o deyrnasiad Asa—yn ddiweddar, y mae yn debygol, yn y bedwaredd-ar-ddeg, fel y cawn weled wrth chwilio yr adroddiad. Gan hynny, digwyddodd yn y bedwaredd ar ddeg o deyrnasiad Usarcan II., pedwerydd brenin o'r eilfed teyrnach ar hugain, yr hwn a ddechreuodd deyrnasu o ddeutu yr un amser a brenin Iudah.

Ni aflonyddwyd ar y deng mlynedd cyntaf o deyrnasiad Asa gan unrhyw ryfel. Yna ymgynghorodd Asa â'i ddeiliaid, ac a adeiladodd ddinasoedd oedryn yn Iudah, gan eu "hamgylchu hwynt â muriau, a thyrau, a drysau, ac â barau." Hefyd, cadwodd fyddin o 580,000 o wŷr; 300,000 o waywffyn Iudah, a 280,000 o Beniaminiaid yn dwyn tarianau, ac yn tynu bwa; "y rhai hyn oll oedd wŷr grymus." Y mae yn debygol mai dyma oedd ei holl nifer o ddynion

galluog i ddwyn arfau: 2 Cron. xiv. 1—8. O'r diwedd, yn y bedwaredd flwyddyn ar ddeg o deyrnasiad Asa, y mae yn debygol, digwyddodd y trychineb a ddisgwyliwyd. Ymosododd Zerach yr Ethiopiad, gyda byddin alluog o filiwn o wŷr, Cusiaid a Lubiaid, gyda thri chant o gerbydau, ar y deyrnas; ac efe a aeth yn mlaen yn ddiwrthwynebiad yn y maes mor bell a Maresah. Gan fod yr ymosodwyr ar ol hyny wedi encilio ar hyd ffordd Gerar, a bod Maresah yn gorwedd ar du y gorllewin i wlad fryniog Iudah, lle y mae yn ymgori allan o wastadedd y Philistiaid, ar linell y daith o'r Aipht i Ierusalem, nid oes un amhauaeth nad o Ierusalem y daethant. Rhwng y terfyn ar ochr Gerar a Maresah, nid oedd un dref bwysig yn gorwedd, ond Gath. Cadarnhawyd Gath a Maresah âg amddiffynfeydd gan Rehoboam cyn ymosodiad Sisac, brenin yr Aipht (2 Cron. xi. 8); ac y mae yn ddiagramheuol eu bod wedi eu cymmyrd, ac y mae yn debygol wedi eu dinystrio, gan y brenin hwnw (gwel 2 Cron. xii. 4)—rhestr yr hwn o'r trefydd a orchfygasid ganddo, &c., a ddengys nid yn unig ei fod wedi cymmyrd rhai trefydd cryfion, ond ei fod wedi llwyr ddarostwng y wlad. Buasai oediad cwymp Gath, lle y dichon fod y Philistiaid rhyfelgar wedi dangos gwrthwynebiad cyndyn, yn symmud yr unig rwystr ar y ffordd i Maresah, a thrwy hyny sicrhau yr enciliad a wnaed wedi hyny ar hyd y ffordd hono. O Maresah, neu ei chymmyrdogaeth, yr oedd ffordd i Ierusalem, heb unrhyw anhawserau ond anhawserau gwlad fryniog; canys nid oedd un dref bwysig yn gorwedd rhwng y briffddinas a'r orsaf bellenig hono o eiddo llwyth Iudah. Yr oedd y fyddin elynol wedi heidio dros y terfyn, ac wedi dyfetha meusydd y Philistiaid cyn y gallasai Asa fyned i'w chyfarfod. Nid oedd y pelder o Gerar, neu o derfyn de-orllewinol Palestina, i Maresah, yn llawer mwy nag o Maresah i Ierusalem. Wrth ystyried natur y dosbarthiadau, buasai yn cymmyrd o ddeutu yr un amser i'w deithio; ac nis gallasai dim ond y cyfryw oediad ag a achosid gan warchau Gath a Maresah alluogi Asa i frysio gasglu byddin ynghyd, a myned i gynnorthwyo y dref warchauedig, neu gadw y bylchau. Ymgysfartyddodd y ddwy fyddin yn Nyffryn Zephathah yn Maresa. Nis gallwn benderfynu maes y frwydr yn fanwl. Yr oedd Maresah, yn ol yr *Onomasticon*, yn gorwedd o fewn dwy filldir i Eleutheropolis; ac y mae Dr. Robinson yn rhesymol yn tybied fod ei sefyllfa yn cael ei nodi gan glawdd celfyddydol nodedig, milldir a hanner i'r deheu o sefyllfa y dref olaf. O'r braidd y byddai ei ystyr, 'yr hyn sydd wrth y pen,' yn gyfaddas i sefyllfa wrth ymagoriad dyffryn. Ond ymddengys fod dyffryn cul yn terfynu, ac un llydan yn dechreu, yn y safle dybiedig. Tybia Dr. Robinson mai Dyffryn Zephathah, sef 'tŵr gwylidwriaeth,' ydyw yr olaf—glyn llydan, yn disgyn o Eleutheropolis mewn cyfeiriad gogledd-orllewinol tua Tel-es-Safieh; a barna fod yr enw olaf yn cynnwys olion yr hen. Nid oes un math o gyssylltiad rhwng y ddau, ac y mae tybiaeth Robinson yn dra annhebygol o fod yn gywir. Os gwir ydyw mai yr un lle ydynt, rhaid i ni dybied fod Zerach wedi encilio o flaen Maresah tua'r gwastadedd, fel y gallasai ddefnyddio ei gerbydau a'i wŷr meirch yn effaithiol, yn lle iddynt gael eu dyrusgu yn y dyffrynoedd culion sydd yn arwain tuag at Ierusalem. Oddi wrth weddi Asa, ni a allwn

farnu ddarfod iddo, pan y daeth efe i ymyl y fyddin ymosodol, weled ei nerth mawr a'i lliosogrwydd, fel y gorweddai yn wasgareddig yn y dyffryn oedd oddi tano. Rhydd y cofadeiladau Aiphtiaidd help i ni ddeall trefniad byddin Zerach. Yr oedd y cerbydau yn ffrifio y corphlu cyntaf mewn llinell sengl neu ddwbl; o'r tu ol iddynt, yn llengoedd mawrion, yr oedd y milwyr trwm-arfog; ar yr ystlysau, y mae yn debygol, y safai y saethyddion a gwŷr meirch ysgafnach. Mae'n rhaid fod Asa, gan ei fod yn teithio i lawr y dyffryn, wedi ymosod yn llu mawr; canys nis gall neb ond milwyr wedi eu dysgyblu yn dda ymfurfio yn llinell yn wyneb gelyn. Gwŷr y gwaeyffwfn o Iudah a fuesant yn cyfansoddi y golofn hon. Buasai pob ochr i'r dyffryn yn cael ei feddiannu gan saethyddion Beniamin, fel y rhai hyny a ddaethant at Dafydd—"cynnorthwyywyr y rhyfel, yn arfogion â bwâu, yn medru, o ddeheu ac o aswy, daflu â cheryg, a saethu mewn bwâu;" 1 Cron. xii. 1, 2. Y mae yn ddiagramheuol fod yr Ethiopiad, yn hyderus yn ei nerth, yn ysgornio ymosod ar yr Hebraid na chlririo y bryniau; ond disgwyliodd yn y dyffryn llydan, neu y gwastadedd. Y mae gweddi Asa o flaen y frwydr yn llawn o fydd gref oes y Barnwyr: "O Arglwydd! nid yw ddim i ti gynnorthwyo, pa un bynag ai gyda llawer ai gyda'r rhai nid oes ganddynt gryfder: cynnorthwya di ni, O Arglwydd! ein Duw! canys pwyso'r ydym ni arnat ti, ac yn dy enw di y daethom yn erbyn y dorf hon: O Arglwydd! ein Duw ni ydwynt ti, na orfydded dyn i'th erbyn." Oddi wrth yr hanes am fuddugoliaeth Abiah ar Ieroboam, gallwn dybied fod yr offeiriad yn lleisio eu hudgyrn, a bod gwŷr Iudah yn disgyn gyda bloedd: 2 Cron. xiii. 14, 15. Y bryniau a'r mynyddoedd oedd hoff werayllfa oedd yr Hebraid, y rhai yn gyffredin a ruthrent i lawr ar eu gelynnion lliosocach a mwy medrus yn y gwastadeddau a'r dyffrynoedd. Pe buasai y fyddin wedi ei threfnu yn bwyllog i'r frwydr, buasai yr ymladd yn dechreu yn gynnar yn y boreu, yn ol arfer cyffredin yr amserau hyn, gan na byddid yn gwneud ymosodiadau annisgwyladwy yn y nos, fel pan heriodd Goliath yr Israeliad (1 Sam. xvii. 20—23); ac fel y gallwn farnu oddi wrth yr ymlediau meithion yn y tymmor hwn, buasai yr haul yn llygaid byddin Zerach, a thrwy hyny buasai ei saethyddion yn ddilës. Rhaid fod y cerbydau, gan eu bod wedi eu tori gan yr ymosodiad, a'r meirch wedi eu gwneuthur yn aflywodraethus gan saethiad y bwâu, wedi eu gyru yn ol ar y llu mawr oedd o'r tu ol. "Felly yr Arglwydd a darawodd yr Ethiopiad o flaen Asa, ac o flaen Iudah; a'r Ethiopiad a ffoisant. Ac Asa, a'r bobl oedd gydag ef, a'u herlidiasant hwy hyd Gerar: a syrthiodd yr Ethiopiad fel na allent ymadgyrfhau."

Ymddengys fod y frawddeg olaf hon yn cyfeirio at ddymchweliad anfeddyginiaethol ar y dechreu; ac, yn wir, pe na buasai felly, ni buasai yr ymlediad, yn ol pob tebygolrwydd, yn cael ei gario dros y terfyn. Mor llwyr oedd y dymchweliad, fel y gallodd yr Hebraid gymmyrd ac ysbeilio y dinasoedd o amgylch Gerar, yr hon oedd mewn cynghair a Zerach. O'r dinasoedd hyn cymmerasant "anrhaith fawr iawn," a "lluestai'r anifeiliaid hefyd a darawsant hwy, ac a gaethgludasant lawer o ddefaid a chamelod;" 2 Cron. xiv. 9—15. Ymddengys fod mwy wedi eu cymmyrd oddi ar Arabiaid

nag oddi ar fyddin Zerah: ac y mae yn debygol fod y fyddin yn gynnwysedig o ganolgorph o filwyr rheolaidd, a bod o'u hamgylch lu mawr o filwyr teyrngedol, y rhai a ymwargasant yn mhob cyfeiriad, gan adael y wlad yn agored i anrheithwyr. Ar ei ddychweliad i Ierusalem, cyfarfyddwyd ag Asa gan Azariah, yr hwn a'i cynghorodd ef a'r bobl i fod yn fyddlawn i Dduw. Gan hyny, gwnaeth Asa ail ddiwygiad, a chaslodd ei ddeiliaid yn Ierusalem yn y trydydd mis o'r bymthegfed flwyddyn o'i deyrnasiad, a gwnaeth gyfammod, ac aberthodd o'r anrhaith "saith gant o eidionau, a saith mil o ddefaid;" 2 Cron. x. 1—15. Oddi wrth hyn, ymddengys fod y frwydr wedi ei hymyladd yn y gauaf blaenorol. Tynodd llwyddiant Asa, a'r fendith amlwg oedd yn ei ddilyn ef, ato yr Ephraimaid, y Manassiaid, a'r Simeoniaid.

Yr oedd ei dad yn barod wedi cymeryd dinasoedd yn nhiriogaeth Israel (2 Cron. xiii. 19), ac yr oedd yn meddiannu dinasoedd yn Mynydd Ephraim (2 Cron. xv. 8), ac yr oedd efe y pryd hwnw mewn heddwch ag Israel. Yr oedd yn naturiol i Simeon, yr hwn a fyddai bob amser at drugaredd pob brenin galluog fyddai yn teyrnasu yn Iudah, droi ato ef. Ni bu Dafydd erioed yn gryfach ar ol encoilid y deg lwyth; ond yn fuan syrthiodd y brenin i'r cyfeiliornad drygonus, a gyflawnid mor fyny, o alw y paganiaid i'w gynnorthwyo yn erbyn yr Israeliaid; ac efe a gyflogodd Benhadad, brenin Syria, i anrheithio eu dinasoedd, pan y galwodd Hanani y prophwyd ar gof iddo y fuddugoliaeth fawr yr oedd efe wedi ei hennill pan yr oedd efe yn ymddiried yn yr Arglwydd: 2 Cron. xvi. 1—9. Poenwyd blynyddoedd canlynol Asa gan ryfel-odd (*ada.* 9); ond rhyfeloedd gyda Baasa oedd-ynt: 1 Bren. xv. 16, 32. Yr oedd Zerah a'i bobl wedi eu llethu yn rhy lwyf i ymosod arno ef drachefn.

Coleddir gwahanol syniadau ar y cwestiwn pwy oedd Zerah. Tybiwyd mai Cusiad o Arabia ydoedd, neu Cusiad o Ethiopia uwch law yr Aipht. Ond yn ddiweddar, tybiwyd mai enw Hebraeg Usarcen i., ail frenin yr eilfed deyrnach Aiphtaid ar hugain oedd Zerah; neu hwyrach, yn fwy tebygol Usarcen II., ei ail olynnydd. Y mae y cwestiwn yn fwy eang nag yr ymddengys ar yr olwg gyntaf. Rhaid i ni chwilio ai nid byddin brenin Aiphtaid oedd byddin Zerah; ac os bydd yr atebiad yn gadarnhaol, pa un ai gan Usarcen I., ynte yr II., yr arweiniwyd hi.

Yr oedd rhyfel Sisac wedi darostwng congl Arabia oedd yn gwahanu yr Aipht oddi wrth Palestina. Y mae yn debygol fod Sisac yn analluog i ymosod ar yr Assyriaid, a'i fod wedi gwneuthur ymdrech, trwy ddiogelu y darn tir hwn, i warchod y ffordd i'r Aipht. Os byddin Aiphtaid oedd yr eiddo Zerah, rhoddi hyny gyfrif am ei chyssylltiad a phobl Gerar a llwythau bugeiliol y gymmydogaeth; ac eglurid adfeiliaid disymymwth gallu yr Aipht ar ol teyrnasiad yr Aipht gan dymchweliad byddin yr Aipht yn ddiweddarach o tua deng mlynedd ar hugain.

Yr oedd cyfansoddiad byddin Zerah, o Ethiopiaid a Lubiad (2 Cron. xvi. 8), yn debyg iawn i gyfansoddiad byddin Sisac, o Lubiad, Succiaid, ac Ethiopiaid (2 Cron. xii. 3). Yr oedd gan y ddwy fyddin hefyd gerbydau a gwŷr meirch: 2 Cron. xvi. 8; xii. 3. Dichon yr Ethiopiaid fod yn Ethiopiaid Asiaidd; ond nis gall y Lubiad fod yn ddim ond Affricaniaid. Gan hyny, rhaid mai byddin brenin yr Aipht, neu Ethiopia

uwch law yr Aipht, ydoedd. Symmudir yr ansicrwydd gan y ffaith fod brenhinoedd yr eilfed teyrnach ar hugain yn defnyddio cyflog-filwyr o fysg y Mashuwashaid, llwyth Libiaidd; yr hwn, fel yr ymddengys, oedd yn cyflenwi y rhan bwysicaf o'u gallu cyflogedig. Yn mhellach, yr oedd y fyddin, fel yr oedd yn gynnwysedig mewn rhan, os nad yn hollol, o allu cyflogedig, a chyda cherbydau a gwŷr meirch, yn hollol, oddi eithr yn ei gwŷr meirch, yr hyn a fuasai byddin Aiphtaid yr ymherodraeth. Gan hyny, nis gall fod ond ychydig o ammheuaeth nad byddin brenin yr Aipht ydoedd.

Gyda golwg ar y cwestiwn, ai yr un ydoedd Zerah ag Usarcen, nis gallwn ateb mor benderfynol. Dylid cymharu y ffaith ei fod yn cael ei alw yn Cusiad a digwyddiad yr enw Namuret, Nimrod, yn llinell yr Usarceniaid; ond ymddengys fod y llinell hono o Ethiopiaid yn ddwyreiniol, yn hytrach nag yn orllewinol. Tybiwyd mai yr enw Usarcen ydyw Surgon [gwel Sisac]; ac os felly, y mae yn annhebygol, ond nid yn amhos-sibl, fod enw Hebraeg neu Semaidd arall wedi ei fabwysiadu i osod allan y ffurf Aiphtaid. Ar y llaw arall, yr oedd brenhinoedd yr eilfed teyrnach ar hugain o deulu rhyfelgar, a byddai eu meibion yn barhaus yn llenwi swyddau milwraidd uchel. Nid ydyw yn debygol yr ymddiried byddin bwysig i neb ond brenin neu dywysog. Yn ol un cyfrif, gallai Zerah fod yn Usarcen II., ac yn ol cyfrif arall yn Usarcen I.; ac felly, nid ydyw Usarcen mor bell oddi wrth Zerah ag yr ymddengys ar yr olwg gyntaf.

Y mae gorchfygiad byddin yr Aipht gan Asa heb ei chyffelyb yn hanes yr Iuddewon. Ni ddarfu i fyddin yr Israeliaid ar unrhyw achlysur arall gyfarfod byddin un o'r galluoedd mawrion, a'i gorchfygu. Ni wrthwynebydd Sisac, ni chyfarfyddwyd Senacherib ar y maes; ond cyfarfyddwyd Necho, a gorchfygwyd byddin Iosiah; ni chafodd fuddugoliaeth Nebuchodonosor, fel yr eiddo Sisac, ond yn unig ei hoedi gan amddiffynfeydd. Fel hyn y mae gorchfygiad Zerah yn enghraifft ar ei phen ei hun—yn codi yn fwy o nerth fydd nag o wroldeb yr Hebraeid, ac yn dangos mai yr un oedd Duw Israel etto ag oedd pan yn arwain ei bobl drwy y Môr Coch, a'i fod hefyd yn barod i roddi yr un cymmorth iddynt. Yn wir, nid oes genym un adroddiad sicr mai gwrth ydoedd gorchfygiad Zerah: ond y mae genym ddigon o brawf fod Duw yn rhaglun-iaethol wedi galluogi yr Hebraeid i orchfygu byddin annhraethol fwy o ran nifer, cryfach o ran arfau rhyfel, yn meddu gwŷr meirch a cherbydau rhyfel, ac yn rhagori llawer o ran medruswydd milwraidd arnynt hwy.

ZEREDAH: lle genedigol Ieroboam, arwein-ydd gwrthryfel y llwythau gogleddol, a brenin cyntaf teyrnas Israel. Nid ydyw y gair yn digwydd ond yn unig yn 1 Bren. xi. 26. Hi ydoedd un o amddiffynfeydd cadarnaf Ephraim: a dyma y dref gaerog a wnaed gan Ieroboam i Solomon yn Mynydd Ephraim. Yno yr aeth efe ar ei ddychweliad o'r Aipht; yno y cynnullodd lwyth Ephraim; ac yno yr adeiladodd efe amddiffynfa. Gyda golwg ar ei sefyllfa, ni ddywedir ddim, ond ei bod yn "mynydd Ephraim;" ond ymddengys oddi wrth natur yr achos y rhaid ei bod yn ganolbarthol. Yn ol y Deg a Thrigain, hi oedd preswylfod Ieroboam pan fu farw ei blentyn. A'r un oedd hi, fe allai, a Zeredathah.

ZEREDATHAH: lle nad ydyw yn cael ei enwi ond yn unig yn 2 *Cron.* iv. 17, wrth nodi sefyllfa tawdd-dai gweithydd pres teml Solomon. Yn yr adnod gyfochrog yn 1 *Bren.* vii. 46, y mae yn cael ei enwi yn lle Zerodathah, gan fod y gweddill o'r adnod yn llythrenol yr un fath. Ond pa un ai amrywiad damweiniol yn unig o'r naill enw ydyw y llall, ai ynte a oes cysylltiad, fel y mae lle i greu fod, rhwng Zeredah, Zerodathah, Zererath, a Zarthan, ni ellir penderfynu.

ZERETH: mab Aassur, sylfaenydd Tecoa, o'i wraig Helah: 1 *Cron.* iv. 7.

ZERFAH: mam Ieroboam, mab Nebat: 1 *Bren.* xi. 26.

ZERERATH: lle nad ydyw yn cael ei enwi ond yn unig yn *Barn.* vii. 22, wrth ddisgrifio ffoedigaeth y Midianiaid o flaen Gedeon. Credir mai yr un lle ydyw Zererath a Zerodathah. Ymddengys fod y ddau le yn nyffryn yr Iorddonen; a chyda golwg ar y gwahaniaeth yn yr enwau, nid ydyw eu terfyniad o un pwys. Drachefn, ymddengys fod Zerodathah yn gyfystyr â Zarthan.

ZERI: un o feibion Ieduthun yn nheyrnasiad Dafydd: 1 *Cron.* xxv. 3. Yn *adn.* 11, gelwir ef yn Iari.

ZEROR: Beniaminiad, hynafiad Cis, tad Saul: 1 *Sam.* ix. 1.

ZERUSADAI: tad Serumiel, penaeth llwyth Simeon yn amser y mynediad allan o'r Aipht: *Num.* i. 6; ii. 12; vii. 36, 41; x. 19.

ZETHAR: un o saith eunuch Ahasferus, y rhai a weinyddent ar y brenin, ac a orchymynwyd i ddwyn Hasti i'w bresennoldeb: *Esth.* i. 10.

ZETHAM: mab Laadan, Lefiad Gersonaidd: 1 *Cron.* xxiii. 8. Yn 1 *Cron.* xxvi. 22, y mae yn ymddangos fel mab Iehiel, neu Iehieli; ac felly yr oedd efe yn ŵyr i Laadan.

ZEUS: gwel JUPITER.

ZEUXIS: o Heraclea. Paentiwr Groegaidd enwog oedd efe, yr hwn a astudiodd ei gelfyddyd dan Apollodorus, ac ar yr hwn y rhagorodd efe. Ystyrid ef yn ddigyffelyb am dynu darluniau o ferched. Defnyddiai bob math o liwiau gyda chymmaint o fedrusrwydd fel nad oedd ond ychydig o wahaniaeth rhyngddynt a lliwiau natur ei hun. Y mae Pliny yn adrodd ei ymgytadlueaeth gyda Parrhasius am wob, fel y canlyn:—Paentiodd Zeuxis rai grawnsypiau mor naturiol, fel yr arferai yr adar ddisgyn arnynt, a'u pigo. Ond darfu i Parrhasius baentio croglen (*curtain*) mor fedrus fel y gorchymynodd Zeuxis iddi gael ei gwthio o'r neilldu, fel y gallai weled y darlun oedd o'r tu ol iddi. Pan welodd ei gamgymeriad, efe a addefodd ei fod wedi ei guro, gan nad oedd efe ond yn unig wedi twyllo adar, tra yr oedd Parrhasius wedi twyllo un oedd yn feirniad yn y gelfyddyd. Ei orchest-waith penaf oedd darlun o Helen—i weled yr hwn y cyrchai pobl o wledydd pell. Yr oedd efe yn meddu ei enwogrwydd mwyaf yn ei gelfyddyd o ddentu y fwyddyn 400 c.c.

ZIA: un o'r Gadiaid, oeddynt yn preswyllo yn Basan: 1 *Cron.* v. 13.

ZIBA: person, yr hwn sydd yn chwareu rhan arbenig, er nad anrhydeddus iddo ef ei hun, yn un o ddigwyddiadau bywyd Dafydd: 2 *Sam.* ix. 2—12; xvi. 1—4; xix. 17, 29. Yr oedd efe wedi bod yn gaethwas yn nheulu Saul cyn dymchweliad ei deyrnas, ac wedi ei ryddhau, hwyrach, yn amser ymosodiad mawr y Philistiaid, yr hwn a fu mor ddinystriol i denlu ei feistr. Yr oedd efe wedi gwneuthur defnydd mor dda o'r manteision a roddwyd iddo fel hyn, fel pan y cyfarfyddwn âg ef gyntaf yn yr hanes yr ydym yn ei gael yn ben sefydliad o bymtheg o feibion ac ugain o gaethion. Effeithiodd derbyniad Dafydd o Mephiboseth i dafu Ziba, a'i holl sefydliad, yn ol i sefyllfa o gaethiwed, o'r hon yr oedd efe wedi bod yn rhydd am amser mor faith. Darostyngodd ef o fod yn dirfeddiannydd annibynol i'r sefyllfa o gaethwas. Y mae gwylbod y ffaith hon yn rhoddi esboniad ar ei holl ymddygiad at Dafydd a thuag at Mephiboseth.

ZIBIA: Beniaminiad, mab Saharaim o'i wraig Hodes: 1 *Cron.* viii. 9.

ZIBIAH: brodor o Beerseba, a mam y brenin Ioas: 2 *Bren.* xii. 1; 2 *Cron.* xiv. 1.

ZIBEON: tad Anah, merch yr hwn, Aholibamah, oedd gwraig Esau: *Gen.* xxxvi. 2. Er ei fod yn cael ei alw yn Hefiad, y mae yn debygol mai yr un ydoedd a Zibeon mab Seir yr Horiad.

ZIF: yr ail mis o'r flwyddyn gyssegredig, a'r wythfed mis o'r flwyddyn gyffredin yn mhlith yr Iuddewon. Yr oedd yn cynnwys naw ar hugain o ddyddiau, ac yn cyfateb i ran o Ebrill. Galwid ef "mis y blodeu;" 1 *Bren.* vi. 37.

1. **ZIHA:** meibion Ziha oeddynt denlu o Nethiniaid, y rhai a ddychwelasant gyda Zorobabel: *Ezra* ii. 43; *Neh.* vii. 46.

2. **ZIHA:** penaeth y Nethiniaid yn Ophel: *Neh.* xi. 21.

ZILPAH: Syriad, a roddwyd gan Laban i'w ferch Leah fel morwyn (*Gen.* xxix. 24), a chan Leah i Iacob fel gorderchwraig. Hi oedd mam Gad ac Aser; *Gen.* xxx. 9—13; xxxv. 26; xxxvii. 2; xlv. 18.

1. **ZILTHAI:** Beniaminiad, o feibion Simhi: 1 *Cron.* vii. 20.

2. **ZILTHAI:** un o gadbeniaid miloedd Manasseh, yr hwn a enciliodd at Dafydd i Siclag: 1 *Cron.* xii. 20.

1. **ZIMMAH:** Gersoniad Lefiaidd, mab Ia-hath: 1 *Cron.* vi. 20.

2. **ZIMMAH:** Gersoniad arall, a mab Simei (1 *Cron.* vi. 42):—yr un, y mae yn bosibl, a'r blaenorol.

3. **ZIMMAH:** tad neu hynafiad Ioah, Gersoniad oedd yn byw yn nheyrnasiad Hezeciah: 2 *Cron.* xxix. 12.

ZIMMERMAN, EBERHARD AUGUSTUS WILLIAM. Germaniad dysgedig oedd efe, a ganwyd ef yn 1743 yn Uelzen. Derbyniodd ei addysg yn gyntaf yn Göttingen, yna yn Leyden.

Wedi hyny aeth yn broffeswr athroniaeth natriol yn Ngholeg Caroline yn Brunswick.

ZIMRAN: mab hynaf Ceturah: *Gen.* xxv. 2; 1 *Cron.* i. 32. Ni chrybwyllir am ei hihogaeth, ac ni roddir un awgrymiad ei fod yn sylfaenydd llwyth: ymddengys yn hytrach mai i'r gwrthwyneb yr oedd yn bod. Tybia rhai mai yr un oedd Zimran a'r Zimrisydd yn *Jer.* xxv. 25; ond yr oedd y Zimri, dybygid, yn rhy bell i'r gogledd. Cynnygia Hitzig a Lengerke gyssylltu yr enw Zimran a Zimiris—dosbarth o Ethiopia a grybwyllir gan Pliny; ond y mae Grotius, gyda mwy o debygolrwydd, yn credu ei fod yn cael olion o hono yn y Zamereni—llwyth yn nghanolbarth Arabia.

1. **ZIMRI:** mab Salu, penaeth Simeonaidd, a laddwyd gan Phineas gyda'r dywysoges Fidianaid Cozbi: *Num.* xxv. 14. Pan darawyd yr Israëliaid yn Sittim a phlaau am addoli Baal Peor, ac yr oeddynt yn wylu o flaen y tabernacl, Zimri, gyda diystyrwch cywilyddus o'i sefyllfa uchel ei hun, a dioddefiadau ei lwyth, a ddygodd i'w presennoldeb y Midianees, yn ngolwg Moses ac yn ngolwg yr holl gynulleidfa. Eiddigeddodd Phineas dros ei Ddau; a thrwy ddial yn ddiwed ar y troseddwy'r, rhoddodd y prawf cyntaf o'r ysbryd nodedig hwnw a'i hynoddod ei mewn tymmor diweddarach ar ei oes. Yn *Nhargum* Jonathan mab Uzziel, chwanager amryu o fanylion traddodiadol. Dywedir fod Zimri wedi cyhuddo Moses ei fod ef ei hun wedi cymmyr y Midianees yn wraig, a bod dialedd Phineas wedi cael ei ddilyn gan ddeuddeg o arwyddion gwyrthiol.

2. **ZIMRI:** pumed penadur teyrnas wahanedig Israel, gorsedd yr hon a feddianwyd ganddo am y tymmor byr o saith niwrnod yn y flwyddyn 930 neu 929 c.c. Yr oedd efe yn wreiddiol yn llywydd ar hanner y cerbydan yn y fyddin frenhinol; ac efe a ennillodd y goron trwy lofruddio y brenin Elah mab Baasa; yr hwn, ar ol teyrnasu am ychydig dros flwyddyn, ydoedd yn porthi ei chwant mewn gloddest feddwol yn nhŷ ei oruchwyliwr Aras, yn Tirsah, yr hon y pryd hwnw oedd y brif ddinas. Yn nghanol y wledd feddwol hon, laddodd Zimri ef; ac yn ddiwed ar ei ol ef, efe a laddodd y gweddill o deulu Baasa. Ond pan glywodd y fyddin oedd y pryd hwnw yn gwarchau ar dref Philistaid Gibbethon am lofruddiaeth Elah eu brenin, hwy a gyhoeddasant eu cadfridog, Omri, yn ei le. Efe a aeth yn ddiwed gyda'i fyddin yn erbyn Tirsah, a chymmerodd hi: yna ciliodd Zimri i'r rhan nesaf i mewn o balas y brenin diweddar, rhoddodd ef ar dân, a threngodd yn yr adfeilion: 1 *Bres.* xvi. 9—20.

3. **ZIMRI:** un o bum mab Zerach, mab Iudah: 1 *Cron.* ii. 6.

4. **ZIMRI:** mab Iehoadah, a disgynydd o Saul: 1 *Cron.* viii. 36; ix. 42.

5. **ZIMRI:** enw tywyll, a grybwyllir (*Jer.* xxv. 25) mewn cyssylltiad, y mae yn debygol, a Dedan, Tema, Buz, ac a holl frenhinoedd Arabia, a'r 'bobl gymmysg'—yr oll o ba rai sydd yn cael eu henwi yn ddiwed o'i flaen, heb law pobl eraill. Y mae i'r paragraph ystyr eang; ond ymddengys fod ynddo gyfeiriad, fel y dynodwyd uchod, at lwyth o feibion y dwyrain. Ni ellir cael dim chwanager o wybodaeth am Zimri; o'r y mae yn bosibl mai yr un ydyw a Zimran, neu ei fod yn deilliaw o Zimran. Gwel ZIMRAN.

ZINA: ail fab Simei (1 *Cron.* xxiii. 10), y Gersoniad.

ZINZENDORF, NICHOLAS LOUIS, IARLL: esgob yr eglwys Morafiaidd, a anwyd yn Misnia, yn y flwyddyn 1700. Mor fuan ag y daeth efe i'w oed, prynodd Bethelsdorf, yn Lusatia Uchaf, lle y rhoddodd efe noddfa i Christian David, a'r gweddill o'r brodyr Morafiaidd. Yna adeiladaasant bentref yn agos i Hutburg, neu Bryn y Wyladwriaeth—oddi wrth yr hyn y galwyd ef Herrnhut, neu 'Wyladwriaeth yr Arglwydd.' Yn Lloegr, cydnabyddwyd y brodyr fel eglwys esgobol; ond ymosododd llawer iawn o ysgrienuwyr arnynt gyda fyrrigrwydd, fel seet anghymmhwys i'w goddef. Dioddefodd yr iarll a'i gyfeillion y dirmyg hwn yn ddistaw; ac y mae amser wedi llwyr wrthbrofi yr athrod a bentryd arnynt. Bu Iarll Zinzendorf fyw am lawer o flynyddoedd yn y wlad hon; ond bu farw yn Herrnhut, ar y 9fed o Fai, 1760.

ZION. Gwel SRON.

ZIPPOR: tad Balac, brenin Moab. Nid ydyw ei enw yn digwydd ond yn unig yn yr ymadrodd "mab Zippor," yn *Num.* xxii. 2, 4, 10, 16; xxiii. 18; *Ios.* xxiv. 9; *Barn.* xi. 25. Pa un ai efe oedd "brenin Moab, yr hwn a fuasai o'r blaen," y cyfeirir ato yn *Num.* xxi. 26, ni ddywedir i ni; ac nis gwyddom iddo ef erioed deyrnasu. Y traddodiad Iuddewig [gwel MOAB] ydyw, fod Moab a Midian wedi eu cyssylltu yn un deyrnas, ac yn cael eu llywodraethu gan frenin wedi ei ddewis bob yn ail o bob un. Yn y cyssylltiad hwn, y mae y tebygolrwydd rhwng yr enwau Ziphor a Zephora (yr olaf o'r rhai, fel y gwyddys, oedd enw Midianees) yn deilwng o sylw, am ei fod yn awgrymu y gallai Balac fod o rieni Midianaidd.

1. **ZIPH:** tref yn y deheu, a enwir rhwng Ithnan a Thelem: *Ios.* xv. 24. Nid ydyw yn ymddangos drachefn yn yr hanes—canyys y mae Ziph, lle anturiaethau Dafydd, yn lle hollol wahanol—ac ni chyfarfyddwyd ag un o'i holion.

2. **ZIPH:** tref yn y dosbarth ucheldirol, a enwir rhwng Carmel ac Iudah: *Ios.* xv. 55. Y mae y lle wedi ei anfarwoli trwy ei gyssylltiad â Dafydd—rhai o beryglon mwyaf a diangfâu dedwyddaf yr hwn a gymmerasant le yn ei chymydogoeth: 1 *Sam.* xxiii. 14, 15, 24, a xxvi. 2. Dengys yr adnodaau hyn fod anialwch a choed yn ei hymyl yr amser hwnw. Y mae yr olaf wedi diflanu, ond y mae y blaenaf yn aros. Ceir lle o'r enw *Zif* o ddeutu tair milldir i'r deheu o Hebron, mewn cyssylltiad â bryn crwn can troedfedd o uchder, yr hwn a elwir *Tel Zif*. O ddeutu yr un pellder yn mhellach i'r deheu y mae Kûrmûl (Carmel), a rhyngddynt, ychydig bell-der i'r gorllewin o'r ffordd, y mae *Yatta* (Iuttah).

3. **ZIPH:** mab Iehaleleel: 1 *Cron.* iv. 16.

ZIPHA: un o feibion Iehaleleel, teulu yr hwn a restrir mewn achrestr aneglur o lwyth Iudah: 1 *Cron.* iv. 16.

ZIPHION: mab Gad: *Gen.* xlvi. 16.

ZIPHON: pwynt yn nherfyn gogleddol Gwlad yr Addewid, fel y mae Moses yn ei disgrifo: *Num.* xxxiv. 9. Y mae yn gorwedd rhwng Sedad a Hasar-Enan. Os Sedad ydyw

Sûdâd, ac os Hasar-Enan ydyw *Kurietein*, fel y mae yn debygol, yna rhaid chwilio am Ziphron yn rhywle rhwng y ddwy.

ZISCA, neu **ZIZKA**, **JOHN**: pendefig Bohemiaidd enwog, yr hwn a ddaeth yn arweinnydd yr Hussiaid. Yn ei fywyd boreuol, bu yn gweithredu fel un o weision Wenceslas, brenin Bohemia ac ymherawdwr Germany. Wedi hyny, gwasanaethodd gyda'r Prydeiniaid yn eu rhyfeloedd â Ffrainc. Llywyddai gorphlu Bohemiaidd a Morafiaidd yn mrwydr Tannenburg, yn 1410, lle y lladdwyd 40,000 o farchogion a milwyr Teutonaidd. Yn 1415, efe a'i enwogodd ei hun yn mrwydr Agincourt, pryd yr ymladdodd dan faner Prydain Fawr. Yn fuan ar ol hyny, efe a goffeidiodd athrawiaethau John Huss; ac ar farwolaeth y diwygiwr enwog hwnw, efe a benderfynodd gymmeryd arfau i fyny er amddiffyn rhyddid crefyddol y Bohemiaid. Yn 1419, torodd cweryl allan yn Prague rhwng y Pabyddion a'r Hussiaid, canlyniad yr hwn oedd y cyhoeddiad o'r rhyfel Hussiaidd. Parhaodd y rhyfel dychrynlyd hwnw am un mlynedd ar bymtheg; am bump o ba rai yr oedd Zisca yn llywyddu. Fel cadlywydd ar y fyddin ddychrynlyd hono, efe a ennillodd dair ar ddeg o frwydrau mawrion, a bu yn fuddugol mewn uwch law cant o warchaonau a brwydrau. Ond nodweddiad ei fedruswydd milwraidd gan gryn lawer o greulondeb. Rhaid addef, fodd bynag, ei fod bob amser yn ystyried ei hun fel offeryn y dialedd dwyfol ar y mynachod a'r offeiriad llygredig. Yr oedd ei chwaer wedi ei denu gan fynach; a phryd bynag y clywai alarnadau offeiriad Pabaidd yn llosgi wrth ystanc, dywedai, "Dyna briodasgan fy chwaer." Pan yn ieuange, colodd un llygad; ac yn 1421, amddifadwyd ef o'r lllall yn ngwarchau Raby; etto, parhaodd i wrthwynebu yr ymherawdwr Sigismund, yr hwn a anfonodd lysgenhadon i gynnyg llywodraeth Bohemia iddo. Yn nghanol yr ymdrafod-aeth hon, bu Zisca farw o'r pla, Hydref 12fed, 1424. Ganwyd ef yn Trocznow, yn Bohemia, o ddeutu y flwyddyn 1360—yn ol rhai, yn 1380.

ZITHRI: un o feibion Uzziel, mab Cohath: *Exod. vi. 22.*

ZIZ, **RHIW**: y bwch (yr hyn ydyw ystyr mwy priodol y gair *madlêh*) drwy yr hwn y gwnaeth llu y Moabiaid, yr Ammoniaid, a'r Me-huniaid, eu ffordd i fyny oddi wrth lan y Môr Marw at anialwch Iudah ger Tecoa: 2 *Cron. xx. 16, 20.* Nid oes un ammheuaeth nad bwch *Ain Jidy* ydoedd—"yr un llwybr," fel y sylwai Dr. Robinson, ag a gymmerir gan yr Arabiaid yn eu rhyfelgyrchoedd yn y dyddiau hyn—ar hyd y lan mor bell ag at *Ain Jidy*, ac yna i fyny y bwch, ac fally tua'r gogledd is law Tecoa.

1. **ZIZA**: mab Sipi, penaeth y Simeoniaid; y rhai yn nheyrnasiad Hezechiah a wnaethant ruthgrych ar fugeiliaid heddychol Gedor, ac a'u tarawsant hwynt, "am fod porfa i'w praidd hwynt yno;" 1 *Cron. iv. 37.*

2. **ZIZAI**: mab Rehoboam o Maachah, wlyres Absalom: 2 *Cron. xi. 20.*

ZIZAH: Lefiad Gersonaidd. Yr oedd efe yn ail fab i Simei: 1 *Cron. xxiii. 11*:—a gelwir ef *Zina* yn *adn. 10.*

ZOAN: hen ddinas yn yr Aipht Isaf, yr hon hefyd a elwir *Tanis*. Yr un yw ystyr y ddau enw, sef 'lle ymadawiad.' Gorweddaid Zoan yn agos i derfyn dwyreiniol yr Aipht Isaf. Gan hyny, ymddengys nad ydyw yr ystyr o ymadawiad, neu symmudiad, yn dynodi yn unig lle gorphwysfa i finteioedd o deithwyr, ond lle ymadawiad o wlad.

Saif Zoan yn lled. gog. 30°, a hyd. dwyr. 31° 55', ar lan ddwyreiniol y camlas, yr hwn gynt oedd y gangen Tanitaidd o hono. Yn yr hen amserau yr oedd gwastadedd cyfoethog yn ymestyn i'r dwyrain mor bell a Pelusium, tua deng milldir ar hugain o bellder, gan raddol gulhau tua'r dwyrain; ac felly nid oedd yn fwy na hanner y lled hwn mewn cyfeiriad de-ddwyreiniol o Tanis. Yn yr oesoedd boreuaf, adnabyddid yr holl wastadedd hwn, mor bell i'r deheu a'r gorllewin, a Tanis, wrth yr enwau 'y Meusydd,' 'y Gwastadeddau,' neu 'y Morfeydd.' Trwy ddisgyniad glenydd Môr y Canoldir, y mae yn awr yn mron wedi ei gorchuddio gan lyn mawr Menzeleh. Gynt, yr oedd yn dir porfa cyfoethog, yn cael ei ddyfrhau gan beclair o suith cangen y Nilus—y Pathmitaidd, y Mendesiaidd, y Tanitaidd, a'r Pelusiaidd—ac yn cael ei ysgubo gan awalon oerion Môr y Canoldir. Tra yr oedd yr Aipht yn cael ei llywodraethu gan frenhinoedd brodorol, Tanis oedd prif dref y diriogaeth hon, ac yr oedd hi yn orsaf bwysig tua'r terfyn dwyreiniol.

Mewn tymmor pell, rhwng yr oes pan yr adeiladwyd y pyramidiau ac y ffurfiwyd yr ymherodraeth—o ddeutu 2080 C.C.—ymosodwyd ar yr Aipht, a goresgynwyd a darostyngwyd hi gan y dweithriadau a adnabyddir wrth yr enw 'Bugeiliaid,' y rhai, neu o leiaf y llwyth cyntaf o hon-ynt, oeddynt Arabiaid yn hanu o'r un gwreiddyn a'r Phœniciaid. Pa fodd yr aethant i'r Aipht, ni wyddys. Yn mhen amser, hwy a wnaethant un o honynt eu hunain yn frenin—un o'r enw Salatis; yr hwn a deyrnasodd yn Memphis, gan orfodi yr Aipht Uchaf ac Isaf i dalu teyrnged, a gosod gwarchodlu yn y lleoedd cyfaddasaf, gyda gofal arbenig am ddiogelwch y taleithiau dwyreiniol, y rhai yr oedd efe yn rhagwled y dymunai yr Assyriadau ymosod arnynt. Wrth ganfod yn nbalaeth Saite, ar du y dwyrain i'r gangen Bubastaidd, ddinas gymmhws o'r enw Avaris, efe a'i hail adeiladodd, ac a adeiladodd furiau cedyrn o'i hamgylch, gan osod gwarchodlu o 240,000 ynddi gyda'r amcan hwn. Efe a aeth yno yn amser y cynhauf i roddi 5d i'r milwyr, ac i dalu eu cyflogau, ac i'w dysgyblu yn y fath fodd fel ag i ddychrynu tramoriaid. Dyna'r adroddiad a roddir gan Manetho am sylfaeniad Avaris—amddiffynfa gref y Bugeiliaid. Codir amryw bethau i sylw ganddo. Yr ydym yn gwled ar unwaith nad oedd Manetho yn gwybod mai Avaris oedd Tanis. Erbyn ei amser ef, yr oedd y ddinas wedi syrthio i ddinodedd, ac nis gallai gysylltu *Ha-awar* ei gofnodion brodorol â Tanis y Groegiaid. Gan hyny, ni ddyldid rhoddi llawn ymddiried yn ei adroddiad ef o'i hanes boreuol. Yr ydym drwyddo yn canfod dylanwad y balchder a barodd i'r Aiphtiaid gasau a dirmygu y Bugeiliaid uwch law eu holl orchfygwyr, oddi eithr y Persiaid. Amcan Salatis ydoedd—nid cadw yr Aipht dan ofn, ond cadw yr Assyriadau allan; nid dychrynu y brodorion, ond yr estroniaid hyn; y rhai, os yw cofnodion hanesiol ereill yn gywir, nid oeddynt y pryd hwnw yn ffurfio gwladwriaeth bwysig.

Y mae sefyllfa Tanis yn egluro yr achos. Fel prif ddinasoedd eraill y parth hwn—Pelusium, Bubastis, a Heliopolis—yr oedd yn gorwedd ar ochr ddwyreiniol yr afon, tua Syria. Felly yr oedd o'r tu allan i linell ddiffynol fawr, ac yn diogel amddiffyniad i'r tiroedd amaethedig i'r dwyrain, a rhwystr ar ffordd ymosodwyr. Yr oedd yn bosibl bob amser encilio o honi, tra y byddai yr Aiphtiaid yn dal yr afon. Er ei fod yn sicr fod Tanis wedi ei chadarnhau â muriau, mewn rhan gyda'r amcan o wrthsefyll ymosodiad, yr oedd yn rhy bell i mewn yn y tir i amddiffyn y terfyn. Yr oedd hi yn ddigon agos i fod yn gychwynfa i'r minteioedd masnachol, ond nid yn ddigon agos i gadw ffordd yr Aipht. Gorweddai Pelusium ar y ffordd fawr i Palestina—hyd yn ddiweddar gosodwyd hi yn rhy bell yn y gogledd—ac yr oedd y gwastadedd yma yn gul, o'r gogledd i'r deheu, fel nas gallai un ymosodwr yn ddiogel basio yr amddiffynfa; ond yn fuan daeth yn lletach, a thrwy droi mewn cyfeiriad de-orllewinol, gadawai byddin elynol, wrth deithio yn mlaen, Tanis yn mhell tua'r gogledd, ac anfonai gadfridog dewr allan i gadw ei gwarchodlu danodd, ac i ymosod ar Heliopolis a Memphis. Buasai gallu mawr o gartrefu sefydlog, wedi eu gosod yn Bucolia, fel y gosodwyd cartrefu yr Aipht ar ol hyny mewn dosbarthiadau cyfagos o'r Delta, a chyda'i bencadlys yn Tanis, yn ddigon i ddychrynu yr Aipht, ac i sicrhau ffordd i encilio os byddai eisieu, heb law cadw meddiant o ran dda o'r tir mwyaf cynnyrchiol yn y wlad: ac yn benaf i gyraedd y ddau amcan blaenorol y cadarnhawyd Avaris a muriau.

Dwywed Manetho yn bendant fod Avaris yn hynach nag amser y Bugeiliaid; ond y mae lle i amhheu ei gywirdeb yn y mater hwn. Y mae yn debycach fod yr enw o wreiddyn tramor nag Aiphtiaid. Y mae Zoan yn dynodi lle ymadawiad pobl ymfudol, tra nad ydyw Avaris yn arwyddo dim ond 'arosa ymadawiad.'

Y mae adnod nodedig yn Llyfr Numeri ag sydd hyd yn awr heb ei hegluro:—"A Hebron a adeiladasid saith mlynedd o flaen Zoan yn yr Aipht" (xiii. 22). Y mae hon, yn ol pob tebyg-olrwydd, yn penderfynu y cwestiwn. Hebron, yn yr hen amserau, oedd Dinas Arba, a Ciriath-Arba; ac yr oedd dan reolaeth yr Anaciaid. Yr oedd yr Anaciaid hyn o'r hen lwyth rhyfelgar Palestinaidd a fu am amser maith yn arglwyddiaethu ar y Canaaneciaid deheuol. Yma, gan hyny, cyssylltir yr Anaciaid a Zoan. Ymddengys fod y Bugeiliaid, y rhai a adeiladasant Avaris, o gyff Phœniciaidd. Yr oedd Hebron eisoes wedi ei hadeiladu yn amser Abraham, a bernir fod y Bugeiliaid wedi gwneyd eu homosodiad o ddeutu yn un amser. Pa un a ddilynwyd rhyw bentref neu ddinas hynach gan Avaris, nid ydyw o un pwys. Y mae ei hanes yn dechreu yn nheyrnasiad Salatis.

ZOBA, neu ZOBAH, ydyw enw rhan o Syria, yr hon oedd yn fflurio teyrnas ar wahân yn amser y brenhinoedd Iuddewig, Saul, Dafydd, a Solomon. Y mae yn anhawdd rhoi disgrifiad manwl o'i sefyllfa a'i therfynau; ond ymddengys fod seiliau i greu ei bod yn gorwedd yn benaf o du y dwyrain i Cœle-Syria, ac yn ymestyn oddi yno i'r gogledd-ddwyrain a'r dwyrain, tua, os nad hyd yn oed at, yr Euphrates. [Gwel SYRIA.] Buasai fel hyn yn cynnwys ystlys ddwyreiniol y gadwen fynyddig, yr hon sydd yn

cau i mewn Cœle-Syria ar yr ochr hono, a'r ucheldir o amgylch Aleppo, ynghyd a'r rhan fwyaf gogleddol o anialwch Syria.

Yn mhilith dinasoedd Zobah yr oedd Hamath (2 Cron. viii. 3), yr hon ni ddyld ei chymmyrd am 'Hamath Fawr' (*Hamath-Zobah*); lle a elwir Tibhath neu Beth (2 Sam. viii. 8; 1 Cron. xviii. 8), yr hon, fe allai, yw *Taibeh*, rhwng Palmyra ac Aleppo; a lle arall a elwir Berothai, yr hon, fel y tybir, yw Beyrût. Y mae y dybiaeth olaf hon yn dra annhebygol, canys rhaid fod teyrnas Hamath rhwng Zobah a'r glenydd.

Yn amser Saul yr ydym yn clywed gyntaf am Zobah, pan y cawn grybwylliad am dani fel gwlad ar wahân, yn cael ei llywodraethu, fel yr ymddengys gan nifer o frenhinoedd, y rhai nid oedd ganddynt un penaeth: 1 Sam. xiv. 47. Ymladdodd Saul yn erbyn y brenhinoedd hyn, ac a'u poenodd hwy, fel y poenodd efe ei gymnydogion eraill. Yn mhnen deugain mlynedd ar ol hyn, yr ydym yn cael Zobah dan un llywodraethwr—Hadadezer, mab Rehob; yr hwn, y mae yn ymddangos oedd yn benadur galluog. Bu yn rhyfel yn erbyn Toi, brenin Hamath (2 Sam. viii. 10); ond yr oedd cyfeillgarwch mawr yn ffynu rhyngddo a brenhinoedd Damascus, Beth-rehob, ac Istob, &c., a daliai amryw o fân dywysogion Syria dan ei iau fel deiliaid dan wriogaeth: 2 Sam. x. 19. Yr oedd ganddo gryn ddylanwad hyd yn oed yn Mesopotamia, tu hwnt i'r Euphrates; a chafodd ar un achlysur allu milwraidd cynnorthwyol pwysig o'r parth hwnw:—gwel teitl *Salm* lx. Gan fod Dafydd wedi penderfynu chymmyrd meddiant llawn o'r holl diriogaeth a addawyd yn wreiddiol i hiliogaeth Abraham (2 Sam. viii. 3; cymmh. *Gen*: xv. 18), efe a ymosododd ar Hadadezer yn y rhan gyntaf o'i deyrnasiad: gorchfygodd ei fyddin, a chymmerodd oddi arno fil o gerbydau, saith gant (saith mil, 1 Cron. xviii. 4) o wŷr meirch, ac 20,000 o wŷr traed. Gan fod Syriaidd Damascus, cynghreiriaid Hadadezer, wedi myned i'w gynnorthwyo, gorchfygodd Dafydd hwynt mewn brwydr fawr, yn yr hon y collasant 22,000 o wŷr. Y mae cyfoeth Zobah yn amlwg yn hanes y rhyfelgyrch hwn. Yr oedd amryw o swyddogion byddin Hadadezer yn cario "tarianau aur" (2 Sam. viii. 7); wrth yr hyn, y mae yn debyg, yr ydym i deall fframiau coed neu haiarn wedi eu gorchuddio â phlatiau o'r metel gwerthfawr. Yn mhellach, cynnyrchodd y dinasoedd y rhai a gymmerodd Dafydd, sef Bethah (neu Tibhath) a Berothai, iddo "lawer iawn o bres;" *adn.* 8. Nid ydyw yn eglur pa un a ddarfu i Syriaidd Zobah ymstwg, a dyfod dan deyrnged ar yr achlysur hwnw; neu, er iddynt gael eu gorchfygu, a ddarfu iddynt gadw eu hannibyniaeth. Beth bynag, yn mhnen ychydig flnyddoedd ar ol hyn, yr oeddynt dan arfau yn erbyn Dafydd. Y waith hono, gweithredai y brenin Iuddewig ar y diffynol. Cynnyrfwyd y rhyfel gan yr Ammoniaid, y rhai a gyfflogasant wasanaeth Syriaidd Zobah, yn mhilith eraill, i'w cynnorthwyo hwynt yn erbyn pobl Israel; a chafodd yn y dull hwn 30,000 o ddynion i'w gynnorthwyo. Gorchfygwyd y cynghreiriaid mewn brwydr fawr gan loab, yr hwn a ymladdodd a'r Syriaidd ei hun, gyda gorenion ei wŷr: 2 Sam. x. 9. Ar hyn gwneith Hadadezer ei ymdrech olaf. Efe a anfonodd genhadau dros yr Euphrates i Mesopotamia, a hwy a "ddygasant allan y Syriaidd y rhai oedd o'r tu hwnt i'r afon" (1 Cron. xix. 16), y rhai nid oeddynt hyd hyny

wedi cymmeryd un rhan yn y rhyfel. Gyda'r cyinghreifiaid hyn, a'i filwyr ei hun, efe a ail gy-chwynodd unwaith etto yr ymdrechfa gyda'r Israeliaid, y rhai yn awr a lywyddid gan Dafydd ei hun, gan ei bod yn ymddangos fod y perygl yn gyfryw ag oedd yn gofyn presennoldeb y brenin ei hun. Ymladdwyd brwydr yn agos i Helam—dinas na wyddys yn sicr yn mha le y safai—lle y gorchfygwyd Syriaidd Zobah, a'u cyinghreifiaid newydd, gyda lladdfa fawr, gan golli rhwng 40,000 a 50,000 o wŷr. Ar ol hyn, nid ydym yn clywed son am chwaneog o ymladd. Trosglwyddodd y mân dywysogion oeddynt hyd hyn dan deyrnged i Hadadezer eu teyrngarwch i frenin Israel; ac y mae yn debygol iddo ef ei hun hefyd ddyfod dan deyrnged i Dafydd.

Modd bynag, er i Zobah gael ei darostwng, parhaodd i beri helbul i'r brenhin oedd Iuddewig. Gan i ddyn o Zobah, un o ddeiliaid Hadadezer—Rezon, mab Eliada—ddiange o frwydr Helam, a "chynnull gwŷr ato" (*h. y.*, corph o anrheith-wyr ysbeilgar), efe a aeth tua'r dehen, allwyddodd i'w wneyd ei hun yn frenin ar Damascus—lle y teyrnasodd efe, fel yr ymddengys, am hanner can mlunedd, gan wrthwynebu Israel holl ddyddiau Solomon: 1 *Bren.* xi. 23—25. Ymddengys hefyd fod Solomon ei hun wedi bod yn rhyfela â Zobah. Yr Hamath-Zobah yn erbyn yr hon yr "aeth efe i fyny" (2 *Cron.* viii. 3), y mae yn debygol oedd dref yn y wlad hono a wrthwynebodd ei awdurdod, ac ar yr hon, am hyny, yr ymosododd efe gan ei gorchfygu. Dyma y crybwylliad olaf a gawn yn yr Ysgryth-yrâu am Zobah. Modd bynag, ceir yr enw mewn dyddiad diweddarach yn Arysgrifeniadau Assyria, lle yr ymddengys fod teyrnas Zobah yn gorwedd rhwng Hamath a Damascus, ac felly ar linell reolaidd taith y byddinoedd Assyriaidd. Y mae amryw o'r penaduriaid Assyriaidd yn hysbysu eu bod wedi cymmeryd teyrnged oddi ar Zobah, tra y dywed ereill eu bod wedi ei theithio ar eu ffordd i neu o Palestina.

ZOHELETH, MAEN. Yr oedd y maen hwn wrth En-Rogel (1 *Bren.* i. 9); ac am hyny, os En-Rogel ydyw yr *Um-ed-Deraj* ddiweddar, yn ol pob tebygolrwydd, nid oedd y maen hwn, wrth yr hwn y lladdodd Adoniah 'ddefaid a gwartheg,' yn mhell oddi wrth Ffynnon y Forwyn. Cyfieithir ef gan y Targumiaid yn 'faen treigl'; a haera Iarchi mai carreg fawr ydoedd, ar yr hon y profai dynion ieuainc eu nerth yn ceisio ei threiglo. Eraill a'i gwnant yn 'saph-faen,' am fod y gair yn tarddu o wreiddyn yn arwyddo 'ymlusgo.' Cyssyllta eraill ef â dwfr rhedegog; ac nid oes dim yn amhriodol yn ei alw yn 'faen dyfr-bistyll,' oddi wrth ei agosrwydd at ddwfr-bistyll mawr y graig, neu y dwfr-bistylloedd a ymdywalltent i Siloam. Barna Bochart fod y gair Hebraeg *Zohel* yn dynodi 'symmudiad araf.' "Yma gwasgai y panwyr y dwfr allan, a syrthiai oddi wrth y dillad y rhai yr oeddynt wedi eu golchi yn y ffynnon a elwir Rogel." Os ydyw hyn yn gywir, yna ceir ychydig o weddillion yr hen ddefod hon yn y bron-glawdd (*breast-work*) mawr is law y *Birket el-Hamra* presennol, lle y mae y mulod yn disgwyl am eu llwyth o grwyn o'r ffynnon, a lle y gellir gweled y golchwragedd Arabaidd hyd heddyw yn curo eu dillad.

Y mae yr arferiad o osod meini, a'u henwi oddi wrth bersonau neu ddigwyddiadau, yn dra chyffredin yno. Gwnaeth Iacob felly yn Bethel

(*Gen.* xxviii. 22; xxxv. 14); a gwnaeth hyny drachefn pan yr ymadawodd oddi wrth Laban: *Gen.* xxxi. 45. Gosododd Iosuah geryg i fyny yn yr Iorddonen a Gilgal, drwy orchymyn Duw (*Ios.* iv. 9—20); a thrachefn yn Sichein: *Ios.* xxiv. 26. Yn agos i Beth-semes yr oedd yr *Eben-gedolah* (sef, "y maen mawr," 1 *Sam.* vi. 14), a elwid hefyd *Abel-gedolah*; sef, "y galar mawr:" 1 *Sam.* vi. 18. Yr oedd *Eben-Bohan*, o du y deheu i Iericho, yn ngwastadedd yr Iorddonen, sef "maen Bohan, mab Reuben:" *Ios.* xv. 6; xviii. 17. Y mae y Rabbiniaid yn cadw coffadwriaeth am y maen hwn mewn llyfr a elwir "*Eben-Bohan*," neu y maen prawf. Gosodwyd carreg i fyny rhwng Mispah a Sen, *Eben-ezer*, sef mae y cymhorth: 1 *Sam.* vii. 11, 12. Ar faen mawr y lladdodd Samuel yr aberthau, ar ol brwydr Saul gyda'r Philistiaid: 1 *Sam.* xiv. 33. Y mae ceryg mawrion bob amser wedi cael enwau neillduol iddynt eu hunain, oddi wrth eu fuff, eu sefyllfa, a'u cysylltiad hefyd â phersonau neu ddigwyddiadau.

ZOHEH: mab Isi, o lwyth Iudah: 1 *Cron.* iv. 20.

ZOPHAH: mab Helem, neu Hotham, mab Heber, un o'r Aseriaid: 1 *Cron.* vii. 35, 36.

ZOPHAI: Lefiad Cohathaidd, mab Elcanah, a hynafiaid Samuel: 1 *Cron.* vi. 26. Yn adnod 35, gelwir ef "Zuph."

ZOPHIM, MAES: llanerch ar, neu yn agos i, ben Pisgah, oddi ar yr hwn y cafodd Balaam ail olwg ar wersyll Israel: *Num.* xxiii. 14.

ZOROASTER, neu yn hytrach ZARATHUSTRA—yr hwn yn y Groeg a'r Lladin a lygrwyd i ZARASTRADES a ZOROASTRES: ond dartu i'r Parsiaid ei newid i ZERDUSHT). Efe oedd sylfaenydd yr hyn a adnabyddir yn awr fel y grefydd Bartsiaidd. Ni wyddys yn sicr beth yw ystyr gwreiddiol y gair; ond y mae yn debygol mai dynodi y mae y syniad o *benaeith*, *hynafiaid*, neu *arch-offeiriad*. Yr oedd hwn yn enw cyffredin ar arweinydd a phenaeith ysbrydol dosbarth neu dalaeth.

Ymddengys ei fod wedi ei eni yn Bactria; ond ni wyddys ond ychydig iawn o hanes ei fywyd. Ffugiol ydyw yr holl hanes a geir am ei fywyd a'i weithiau gan y Groegiaid a'r Rhufeiniaid; a cheir y rhan fwyaf o hyny yn hen lyfrau cyssegredig Zoroaster. Gosodir ef allan i raddau helaeth—nid fel person gwirioneddol, ond fel person dychymygel, wedi ei gynnysgaedd a galluoedd goruwch-ddynol; neu yn hytrach, a galluoedd dwyfol—ac fel un yn sefyll uwch law yr archangylion, ac yn nesaf at Dduw.

Yn yr hen Yazna (saith o bennodau, yn cynnwys caniadau a gweddtau) yn unig yr ymddengys efe fel sylwedd byw, fel dyn yn cyflawni rhan fawr ac amlwg yn hanes ei wlad, a hanes Dyrnolryw. Ymddengys mai enw ei dad oedd Pourushâspa; ac mai enw ei ferch, yr unig un a grybwyllir o'i blant, oedd Pouruchista. Hyd yn oed yn ol yr hanes hwn, y mae llawer o dywyllwch ynghylch yr amser pan yr oedd efe yn byw. Ond y mae yn sicr o'r bron y rhaid ei fod yn perthyn i oes foreu—dim diweddarach, beth bynag, na mil o flynyddoedd c.c.

Prif ddrychfeddwl duwinyddol Zoroaster oedd un-dduwiaeth. Beth bynag a achosodd sefydliad

deu-dduwiath, sef y duw da a'r duw drwg, yn y grefydd Bersiaidd—deu-dduwiath oedd mor amlwg yn amaer y prophwyd Esaiah, fel y barnodd efe yn angenrheidiol i wrthdystio yn bendat yn ei herbryn—nid Zoroaster a'i cyhoeddodd. Y mae ei ddeu-dduwiath ef o natur tra gwahanol. Nid oedd ond yn unig egwyddor ei athroniaeth ddamcaniadol ef—neu dybiaeth fod dau achos gwreiddiol i'r byd naturiol a'r byd deallol. Yr oedd ei athroniaeth foesol, ar y llaw arall, yn gynnwysedig o driad—sef, meddwl, gair, a gweithred. Ni cheir cyfundrefn gyflawn o athroniaeth Zoroastriaid yn y *Zend-Avesta*; ond oddi wrth yr hyn a gesglir yn ysgrifeniadau y Gáthas, nid oes un amheuseth nad oedd Zoroaster yn feddyliwr mawr a dwfn—llawer uwch law ei gydoeswyr, ac hyd yn oed llawer o ddyndion mwyaf goleuedig yr oesoedd dilynol.

Gyda golwg ar y pwngc cyntaf, sef ei un-dduwiath, digon ydyw crybwyll hyn—tra yr oedd y tân-offeiriad o'i flaen ef, sef y Soshyantósiad, yn addoli lliosogrwydd o ysbrydion da a elwid yn Ahurasiad, yn wrthwynebol i'r Devasiaid Indiaidd, efe a leihaodd y lliosawgrwydd hwn i un duw. Yr un bod goruchaf hwn a alwedd efe yn Ahuró Mazdao (yr Ahura hwnw, yr hwn yw Mazdao), neu greawdwr y bydysawd. Ystyriai Zoroaster mai y duw goruchaf hwn oedd "creawdwr bywyd daearol ac ysbrydol, ac arglwydd yr holl greadigaeth, dan lywodraeth yr hwn y mae pob creadur." Ond am y cwestiwn dyrus hwnw, sydd wedi peri y fath ddyryswch i ddyndion meddylgar—sef, gwreiddyn pechod, a'i anghyssondeb a daioni, sancteiddrwydd, a chyflawnder Duw—ceisiai Zoroaster ei benderfynu trwy gymmeryd yn ganiataol fod iddo ddau achos gwreiddiol; y rhai, er yn wahanol, oedd-ynt yn unedig, ac a grëasant y byd materol, yn gystal a'r byd ysbrydol. Gelwir yr hwn a gynnorchodd sylweddolrwydd (*gaya*) yn Vohu Mano, sef y meddwl da. Enw y llall, drwy yr hwn y gwreiddiodd y disylweddolrwydd (*ay-diti*), ydyw Akem Mano, sef y meddwl diddym. I'r cyntaf y perthyna pob peth da, gwir, a pherffaith; ac i'r ail, pob peth twyllodrus, pechadurus, a drygionus. Galwai efe y ddau achos cynnyrffol gwreiddiol hyn o'r greadigaeth yn efailliad; a thybiai eu bod wedi ymladaenu yn mhob man—yn Nuw, fel mewn dyn. Yr oedd y ddau mor anwahanol, yn ol ei olygiad ef, ag ydyw dydd a nos; ac er yn wrthwynebol i'w gilydd, yr oeddynt yn anheborol angenrheidiol er cadwraeth y greadigaeth. Ymddangosai yr ysbryd diaglaer yn y wen-flam—ond presennoldeb yr ysbryd tywyll yn y coed pan yn cael eu troi yu golosg. Y mae y naill yn creu goleuni y dydd, a'r llall dywyllwch y nos; y mae y blaenaf yn defro dynion at eu dyledswyddau, ond y llall yn eu súo i gysgu. Cynnyrchir bywyd gan un, a diddymir ef gan y llall; yr hwn, hefyd, trwy ryddhau yr enaid oddi wrth lyffeth-eiriau y corph, sydd yn ei alluogi i esgyn i fyny at anfarwoldeb a bywyd tragwyddol.

Ond ni pharhaodd un-duwiseth gwreiddiol Zoroaster yn hir. Ymlusgodd deongliadau twyllodrus, a chamddealltwriaeth, cynfnewidiadau, a llygredigaethau i mewn; ac yna sefydlwyd deu-dduwiath mewn duwinyddiaeth. Y pryd hwnw, daeth y ddwy egwyddor am y waith gyntaf yn ddau allu, gelydol i'w gilydd; ac o ganlyniad, ymdrechant yn barhaus i ddymchwelyd y naill y llall.

Crybwyllir yn mhellach yn y *Zend-Avesta* am

ddau ddeall, a dau fywyd. Wrth y blaenaf y deallir y ddoethineb nefol, ysbrydol; ac wrth y ddiweddar, y ddoethineb ddaearol; hyny yw, yr hon a ddyagr drwy addysg a phrofiad cyffredin. Yn yr un modd, gwahaniaethir y ddau fywyd fel y corphorol a'r meddyliol; hyny yw, corph ac enaid. Oddi wrth y ddau fywyd hyn, modd bynag, rhaid gwahaniaethu y bywyd cyntaf a'r diweddar—geiriau sydd yn cyfeirio at y bywyd hwn a'r bywyd sydd i ddyfod. Y grediniaeth yn yr olaf, ac mewn anfarwoldeb, oedd un o brif athrawiaethau Zoroaster; a barna llawer o feirniaid dysgedig nad trwy ddylanwad Persiaidd y daeth yn hysbys o'r athrawiaeth Iuddewig a Christianogol hon. Gelwir y nefoedd yn 'Dŷ Emynau'; sef, y fan lle y mae angylion yn moliannu Duw yn ddbaid. Gelwir hi hefyd y 'bywyd goreu,' neu Paradwys. Ond gelwir uffern yn 'Dŷ Dinystr,' ac yn benaf, 'preswyllfod offeiriad y grefydd ddrwg ydyw.' Geilw y Persiaid diweddar y blaenaf yn 'Behesht,' a'r olaf yn "Duzak." Rhwng y nefoedd ac uffern y mae pont y casglwr neu y Barnwr, dros yr hon y mae enaid y duwiol yn pasio heb dderbyn un niwed; ond hyrddir y drygionus oddi arni i uffern.

Y mae adgyfodiad y corph yn cael ei ddyndio yn eglur ac yn amlwg yn y *Zend-Avesta*; ac yn ol pob tebygolrwydd, y mae yn perthyn i athrawiaeth wreiddiol Zoroaster—pa le bynag y cafodd efe afael arni. Ceir disgrifiad manwl o'r adgyfodiad a'r farn ddiweddar yn y "*Bundeheh*." Yr un ymresymiad, sef hollalluawgrwydd y Creawdwr, ag a ddefnyddir yn awr i ddangos y possiblwrdd i'r elfenau, yn dodd-edig ac yn wasgaredig fel y dichon y byddant, gael oll eu dwyn yn ol drachefn, ac iddynt unwaith yn rhagor ffurfio y corph i'r hwn y perthynent unwaith, sydd yn cael ei ddefnyddio yno i brofi yr adgyfodiad.

Y mae ynddo etto elfen bwysig i sylwi arni; sef, y Messiah, neu y Sosiosh; oddi wrth yr hon y creda rhai y tarddodd y syniadau Iuddewig a Christianogol am Fessiah. Efe sydd i ddeffro cyrph y meirw, i adferu pob bywyd a ddinystrwyd gan farwolaeth, ac i weinyddu yn y farn ddiweddar. Yma, drachefn, mewn tymmor diweddarach, dygwyd i mewn lloesawgrwydd o dduwiau—ac yn enwedig Trindod. Y mae tri prophwyd mawr hefyd i ymddangos pan y bydd diwedd y byd yn agoshau, yn dwyn yr enwau hyn—Lleusd y Rheolaeth Ddedwydd, Goleuni Gogleddol Rheolaeth Ddedwydd, a'r Sosiosh. Tybir mai mab ydyw y diweddar i Zarathustra; ac efe a ddwg gydag ef gyfran newydd o'r *Zend-Avesta*, sydd hyd yma yn guddiedd oddi wrth ddynd. Dengys hyd yn oed trem arwynebol ar y crynodeb hwn i'n darllenwyr y tebygolrwydd hynod sydd rhwng y syniadau Iuddewig a Christianogol ar un llaw, a 'syniadau Zoroaster ar y llaw arall. Wrth ddiweddu, rhoddwn yma y crynodeb canlynol o brif athrawiaethau Zoroaster, wedi eu cymmeryd o araeth (a gynnwysir yn y "*Gáthas*") yr hon, yn ol pob tebygolrwydd, a draddodwyd gan Zoroaster ei hun:—

"1. Yn mhob man yn y byd, y mae denoldeb i'w ganfod; megys y da a'r drwg, goleuni a thwyllwch; y bywyd presennol a'r bywyd dyfodol; doethineb ddynol a doethineb ddwyfol.

2. Y bywyd presennol yn unig sydd yn dyfod yn ysglyfaeth i farwolaeth; ond nid ydyw y bywyd dyfodol, ar yr hwn nid oes gan yr ysbryd dinystriol un awdurdod, yn dyfod yn ysglyfaeth iddo.

3. Y mae yn y greadigaeth, o'r dechreuad, ddau

ysbryd yn gweithio:—un yn cynnyrchu bywyd, y llall yn ei ddinystrio.

4. Perthyna i'r ddau ysbryd hyn alluoedd deall-awli, yn gosod allan ddrychfeddyliau y gyfundrefn Blatonaid, ar yr hon y mae yr holl fyd moesol yn gorhfwys. Hwy sydd yn achosi yr ymdrechfa rhwng da a drwg, a'r holl ymrysonfeydd yn y byd a derfynant yn muddugoliaeth yr egwyddor dda.

5. Prif ddyledswydd dyn yn y byd hwn ydyw ufuddhau i air a gorchymynion Duw.

6. Cospir anuffudd-dod â marwolaeth y pechadur.

7. Ahuramazda a greodd ddrychfeddwl y da; ond nid ydyw yn un ág ef. Y drychfeddwl hwn a gynnyrchodd y meddwl da, yr Ysbryd Dwyfol, yr hwn sydd yn gweithio mewn dyn a natur, ac yn cynnyrchu crefyddolder yn y galon, ac yn gwneuthur dyn yn ufudd.

8. Nis gellir gwrthsefyll yr Ysbryd Dwyfol.

9. Bydd y rhai a ufuddhant i Air Duw yn rhydd oddi wrth bob diffyg, ac yn anfarwol.

10. Y mae Duw yn arfer ei lywodraeth yn y byd trwy weithrediad yr Ysbryd Dwyfol, yr hwn sydd yn gweithio mewn dyn ac mewn natur.

11. Dylai dynion weddio ar Dduw, a'i addoli. Y mae efe yn gwrandio gweddïau y rhai da.

12. Y mae pob dyn yn byw yn gwbl trwy drugaredd Duw.

13. Fe fwynhâ enaid y pur yn y byd a ddaw fywyd tragwyddol; ond rhaid i enaid y drygonus ddiodeff cospedigaeth dragwyddol—yr hon y mae y duwinyddion Parsiaidd diweddar yn ei egluro—hyd ddydd yr adgyfodiad.

14. Y mae pob creadur yn eiddo i Ahuramazda.

15. Efe ydyw sylweidd pob meddwl da, pob gair da, a phob gweithred dda."

ZOROBABEL: penaeth llwyth Iudah yn amser y dychweliad o Gaethiwed Babilon yn y flwyddyn gyntaf o deyrnasiad Cyrus. Nid yw yn hollol sicr pwy oedd ei rieni, trwy ei fod bob amser yn cael ei alw yn fab Salathiel (*Ezra* iii. 2, 8; v. 2, &c.; *Hag.* i. 1, 12, 14, &c.), ac yn ymddangos fel y cyfryw yn yr achau (*Mat.* i. 12; *Luc.* iii. 27); ac yn 1 *Cron.* iii. 19, y mae yn cael ei osod allan fel mab Pedaiah, brawd Salathiel; ac o ganlyniad, fel nai Salathiel. Y mae yn debygol fod yr achau yn 1 *Cron.* yn gosod allan ei wir rieni; ac mai efe a ddilynodd ei ewythr fel penaeth teulu Iudah—tybiaeth ag sydd yn cyttuno â'r ffeithiau fod Salathiel yn ymddangos fel cyntaf-anedig, ac na ddywedir fod ganddo blant.

Fel y canlyn y mae hanes Zorobabel yn yr Ysgrhythrau:—Yn y flwyddyn gyntaf o deyrnasiad Cyrus, yr oedd efe yn byw yn Babilon, ac efe oedd tywysog addefedig Iudah yn y caethiwed; yr hwn mewn amser diweddarach a elwid "Tywysog y Caethiwed," neu "y Tywysog." Pan gyhoeddwyd deddf Cyrus, efe a gymmerodd fantais arni yn ddiodeff, a gosododd ei hun yn ben ar y rhai hyny o'i gydwiadwyr, y rhai "y cyffrodd Duw eu hysbryloedd i fyned i fyny i adeiladu tŷ yr Arglwydd, yr hwn oedd yn Ierusalem." Y mae yn debyg ei fod yn ngwasanaeth brenin Babilon, oddi wrth ei fod, fel Daniel a'r tri llange, wedi derbyn enw Caldeiaidd, ac oddi wrth ei fod wedi derbyn gan Cyrus y swydd o lywodraethwr Iudea. Gan fod y llestri cyssegr-edig, y rhai a ddygodd Nebuchodonosor o'r deml, wedi eu hadferu, ac anrhegion helaeth o arian ac aur, a nwyddau, ac anifeiliaid wedi eu rhoddi i'r caethion, aeth Zorobabel allan yn ben ar y dychweledigion o'r caethiwed, yn cael ei ganlyn gan Iosuah yr archoffeiriad, ac hwyrach gan y prophwydi Haggai a Zechariah, a chryn nifer o offeiriad a Lefiaid, a phenau teuluoedd Iudah a

Beniamin gyda'u canlynwyr. Wedi cyrhaedd i Ierusalem, y peth cyntaf a wnaeth Zorobabel oedd adeiladu yr allor ar ei hen safle, ac adferu yr aberth dyddiol. Dywedir hefyd yn *Ezra* iii. 4, eu bod wedi cadw gŵyl y Pebyll. Ond ei waith mawr, ar yr hwn y dechreuodd efe yn ddiodeff, oedd adeiladu y deml. Gan ei fod wedi cael gan Cyrus rodd o goed a cheryg at yr adeilad, ac o arian at gostau yr adeiladwyr (*Ezra* vi. 4), yr oedd efe wedi casglu y defnyddiau, yn cynnwys coed cedrwydd wedi eu dwyn o Libanus i loppa, yn ol yr enghraifft yn amser Solomon (2 *Cron.* ii. 16), a chafodd ynghyd seiri meini a seiri coed i wneuthur y gwaith, erbyn dechreu yr ail flwyddyn ar ol eu dychweliad i Ierusalem. Ac am hynny, yr yr ail mis o'r ail flwyddyn o'u dychweliad, gosodwyd sylfaen y deml gyda chymmaint o rwyg ag a allent—yr offeiriad yn eu gwisgoedd gyda'u hudgyrn, a meibion Assaph gyda symbylan, gan ganu yr un salm o fawli i Dduw am ei fawr drugaredd i Israel ag a ganwyd pan gysegrodd Solomon y deml (2 *Cron.* v. 11—14); tra yr atebodd y bobl gyda bloedd fawr o lawenydd, o herwydd fod sylfaen tŷ yr Arglwydd wedi ei gosod. Mor ryfiedd y rhaid fod teimladau Zorobabel ar yr adeg hon!—pan y safai efe ar Fynydd Seion, ac y caufyddai oddi ar ei ben anghyfannedd-dra Ierusalem, safle y deml yn wâg, palas Dafydd yn bentwr o ludw, beddrodau ei ddau wedi eu halogi a'u gorchuddio ag ysbwrial, a distawrwydd ymadawiad a gwagder yn crogi yn bruddaidd uwch ben heolydd a diffeithleoedd, yr hon oedd unwaith yn ddinas lawen; ac yna cofio y modd yr oedd ei hynafiad enwog, Dafydd, wedi dwyn yr arch i fyny mewn buddugoliaeth i'r man ar yr hwn yr oedd efe y pryd hwnw yn sefyll, y modd yr oedd Solomon wedi teyrnasu yno yn ei holl fawredd a'i allu, a'r modd yr oedd mân frenhinoedd a phenaduriaid y gwledydd cyfagos wedi bod dan deyrnged iddo! Y mae yn rhaid fod ei galon yn chwyyddo bob yn ail gan falchder, ac yn curo gan ofid, ac yn suddo mewn digalondid! Yn nghanol yr adgoïon nerthol hyn, nid oedd efe ond swyddog i ormes-deyrn paganaidd tramor, penaeth gweddïau bychan o gaethion wedi eu hanner rhyddhau, cadben ar fintai o bobl nad oeddynt prin yn ddigon dewr i ddal eu penau i fyny yn mhresennoldeb eu cymmydogion gelynlol ac eiddigedus; er hynny, yno yr oedd efe, mab Dafydd, etifedd addewidion mawrion a dirgelaid, wedi ei ddychwelyd gan ragluniaeth ryfeddol i gartref ei hynafiad. Ar ei orchymyn ef, yr oedd yr aberth dyddiol wedi ei adferu, ar ol ymattaliad o hanner cant o flynyddoedd; a'r pryd hwnw, gosodwyd sylfeini y deml i lawr yn nghanol caniadau y Lefiaid, y rhai a ganent yn ol trefniad Dafydd, a bloeddiadau llwyth Iudah. Yr oedd ei sefyllfa ef yn un hynod o gyffrous; ac er gwaethaf yr holl bethau oedd ynddi yn tueddu i'w ddigaloni, nid oes un am-mheuaeth na bu yn foddion i roddi bywyd newydd yn ei fydd a'i obaith.

Ond cyfarfyddodd â rhwystrau lawer cyn gorphen y gwaith. Haerau y Samariaid, yn gryf fod ganddynt hawl i ymuno â'r Iuddewon i adeiladu y deml; a phan y gwrthododd Zorobabel oddef iddynt gydweithredu â hwy, ceisiasant eu rhwystru i gyflawni eu hoff amcanion, a chyflogasant gynghreiriaid i geisio eu dyrysu. Y mae yn debygol ddarfod iddynt, yn y lle cyntaf, gynllunio i attal y cyflenwadau o goed a cheryg, a chyflogau y gweithwyr, y

rhai a delid allan o gyllid y brenin, ac yna trwy gam adroddiad i'w darostwng hwynt yn llys Persia. Fel hyn, hwy a lwyddasant i attal y gwaith yn ystod y saith mlynedd eraill o deyrnasiad Cyrus, a thrwy yr wyth mlynedd o deyrnasiad Cambyses a Smerdis. Ac ymddengys nad oedd Zorobabel yn hollol ddfiai am yr oeddiad maith hwn. Nid oedd yr anhawsdarau ar ffordd adeiladu y deml yn gyfryw fel yr oedd cisieu attal y gwaith; ond yn ystod yr attaliad maith hwn o un mlynedd ar bymtheg, yr oedd Zorobabel a'r gweddill o'r bobl wedi bod yn prysur adeiladu tai costus iddynt eu hunain; a gallai un hyd yn oed dybied fod y cedrwydd, y rhai oeddynt wedi eu dwyn yno i wneyd y deml, wedi eu defnyddio i addurno eu tai eu hunain: gwel *Hag.* i. 4, a l *Bren.* vii. 3, 7. Yr oeddynt mewn gwirionedd wedi myned yn ddfifer ynghylch anghyfnedd-dra y deml (*Hag.* i. 2-4), ac heb sylwi fod Duw yn ceryddu eu clauarib trwy attal ei fendith oddi wrth eu llafur: *Hag.* i. 5-11. Ond yn yr ail fwyddyn o deyrnasiad Darius, gwawriodd goleu ar dywyllwch y drefedigaeth o Babilon. Yn y fwyddyn hono, cymmerodd y digwyddiad hynotaf yn mywyd Zorobabel le; sef, adfywiad nerthol a disymmwth ysbyrd prophwydoliaeth yn mys y gaethglud ddychweledig; a blaenrwyd y distawrwydd maith oedd i ddilyn hyd weinidogaeth Ioan Fedyddiwr gan brophwydoliaethau cyffrous Haggai a Zechariah. Eu geiriau a ddisgynent fel gwreichion o dân ar lian golosg (*tinder*). Yn ddoed, Zorobabel, wedi ei gyffroi o'i ddirfawder, a dafodd ei holl nerth i'r gwaith, a chefnogwyd ef yn wresog gan Iosuah a'r holl bobl. Heb gymmeryd eu rhwystru gan ymgais newydd o eiddo eu gelynydd i'w hattal i adeiladu, hwy a aethant yn mlaen gyda'r gwaith hyd yn oed tra yr oedd yr achos yn cael ei ddwyn at Darius; ac wedi darganfod gorechymyn gwreiddiol Cyrus yn Achmetha neu Ecbatana, anfonwyd allan orchymyn hynod o rasol a ffatriol gan Darius, yn peri i Tatnai a Setharboznai gynnorthwyo yr Iuddeon a phob peth angenrheidiol ar draul y brenin; ac aeth y gwaith yn mlaen mor gyflym fel y gorphenwyd y deml ar y trydydd o fis Adar, yn y chweched fwyddyn o deyrnasiad Darius, a chyssegrwyd hi gyda rhwysg mawr. Y mae yn anhawdd dyfalu pa faint o effaith a gafodd prophwydoliaethau Haggai a Zechariah ar Zorobabel er ei galonogi i orphen y gwaith. Gan eu bod yn cael eu cyfeirio yn uniongyrchol at Zorobabel wrth ei enw, ac yn traethu pethau tra goneddus am y deml, yr hon yr oedd efe yn ei hadeiladu, a chan roddi i Zorobabel ei hun sicrwydd neillduol am ffafur Duw, a chysylltu âg ef ragfynegiadau mawreddog a chysurlawn am ogoniant dyfodol Ierusalem, ac am Iudah, ac am druedigaeth y Cenhedloedd, yr oeddynt o angenrheidrwydd yn effeithio yn fawr ar ei feddwl: *Hag.* i. 13, 14; ii. 4-9, 21-23; *Zech.* iv. 6-10; viii. 3-8, 9, 18-23. Nid gormod ydyw dyweyd mai y prophwydoliaethau hyn yn mherthynas i Zorobabel oeddynt y moddion uniongyrchol drwy ba rai y cadwyd eglwys a gwladwriaeth Iudah rhag dilynstr, ac y derbyniodd fywyd a barhaodd hyd ddyfodiad Crist.

Yr unig weithredoedd eraill o eiddo Zorobabel a gofnodir yn yr Ysgrhythyr ydyw adferiad dosbarthiadau yr offeiriad a chylicoedd y Lefiaid, a'r ddarpariaeth at eu cynnaliaeth, yn ol sefydliad Dafydd (*Ezra* vi. 18; *Neh.* xii. 47); rhestr-

DOSB. L. OTF. X.] 2 E

iad y caethion dychweledig yn ol eu hacuach (*Neh.* vii. 5); a chadwriaeth y Pasc yn y seithfed fwyddyn o deyrnasiad Darius: ac a'r digwyddiad olaf hwn y mae y cwbl a wyddom am fywyd Zorobabel, mab Salathiel, yn diweddau.

Yn yr achau, yn *Mat.* i. 12, a *Luc* iii. 27, gosodir ef allan fel mab Salathiel, er fod Llyfr y Cronid yn dyweyd wrthym ei fod yn fab i Pedaiah, ac yn nai i Salathiel. Tra y mae Matthew yn olrhain ei achau o Iechonias a Solomon, y mae Luc yn ei olrhain trwy Neri a Nathan. Yma, cawn ben y genedl, tywysog Iudah, dyn blaenaf ei wlad, gyda llinach ddwbl—un yn ei osod ef allan fel yn disgyn oddi wrth holl frenhinoedd Iudah, y llall fel disgynydd o Dafydd, ond trwy linell faith o bersonau anghyhoedd ac anhysbys. Cawn ef, hefyd, yn llenwi y swydd o dywysog Iudah ar amser pan, mor bell ag y mae yr hanes yn ein hysbysu, yr oedd y teulu brenhinol wedi llwyr ddarod. Ac os oedd efe yn disgyn o'r brenin olaf, ac yn ŵyr iddo, nid yw yr hanes, na'r prophwydi oedd yn cydoesi âg ef, na Josephus, na llyfrau yr Apocrypha, yn rhoddi yr awgrymiad lleiaf ei fod yn berthynas agos i Iechonias; ond os nad oedd yn berthynas agos iawn iddo, y mae yn amlwg oddi wrth Matthew ei fod yn hanu o hono. Y mae y casgliad oddi wrth hyn oll yn amlwg—fod Zorobabel yn olynydd cyfreithlawn ac yn etifedd etifeddiaeth frenhinol Iechonias, ŵyr Neri, ac yn ddisgynydd uniongyrchol o Nathan mab Dafydd. Gwel SALATHIEL: ACHAU CRIST.

ZUAR: tad Nethaneel, penaeth llwyth Issachar yn amser y mynediad o'r Aiph: *Num.* i. 8; ii. 5; vii. 13, 23; x. 15.

ZUINGLIUS, ULRICH, neu Ulric Zuingle: un o'r Diwygywr enwocaf. Ganed ef Ionawr 1af, 1484, yn Wildhaus, yn sir Tokenburg, yn nhalaeth St. Gaul, yn Switzerland. Yr oedd Zuinglius yn fab i amaethwr parchus, ac yn un o wyth o feibion. Parodd y profion boreuol a roddodd Ulrich ieuange o'i fod yn meddu athrylith uwchraddol i'w dad ei gyssegru i'r eglwys. Gyda'r bwriad hwn, efe a'i hanfonodd yn gyntaf i Basel; yna i Bern, lle yr oedd ysgol lenyddol o radd uchel wedi ei sylfaenu ychydig cyn hyn. Lladin a ddysgodd efe yn benaf yno, ond astudiodd lawer hefyd ar weithiau tadau yr eglwys. Y pryd hwnw arferai y Dominiciaid ddyllanwad mawr yn ninas Bern; a chan eu bod yn awyddus am gadw yr awdurdod a fwyneid ganddynt, ceisiaisnt hudo Zuinglius ieuange, yn mhlith eraill, i goffeidio eu cyfeiliornadau a'u hofergoelion; a llwyddasant i'w ddarbwylio i ddyfod i breswyllo yn eu masnachdy nes y cyrhaeddai yr oedran arferol i dderbyn yr addysg angenrheidiol i'r weinidogaeth. Yr oedd ei dad yn anghymmeradwyo y cam hwn yn fawr; a gorchymynodd iddo adael Bern, a myned i ddinas Vienna—prif ysgol yr hon a ystyrir yn enwog iawn. Ufuddhaodd Zuinglius iddo; ac ymroddodd i astudio athroniaeth. Wedi treulio dwy flynedd yno, efe a ddychwelodd i dŷ ei dad am ychydig. Nid oedd y wybodaeth yr oedd eisoes wedi ei chyrrhaedd yn ddigon ganddo. Yr oedd yn awyddus i chwaneu at ei ystôr, yn gystal ag i ddefnyddio yr hyn a feddai eisoes. Gan hynny, aeth yr ail waith i Basel; lle, dan Wytenbach, y cyfeiriodd ei sylw at dduwinyddiaeth. Gan i gadair athraw fyned yn wâg yno, rhoddwyd hi i Zuinglius, yr hwn nid oedd y pryd hwnw lawn

deunaw mlwydd oed; ac efe a lafuriodd yno yn llywyddiannus i gefnogi a meithrin astudiaeth o'r ieithoedd clasurol. Nid oedd dyledswyddau ei sefyllfa mewn un modd yn llyngau ei holl feddwl bywiog; ac am hyny efe a barhaodd i chwangu at ei ddysgeidiaeth ei hun, yn gystal ag i gyfranau addysg i eraill. Ond nid esgeulusodd astudio y canghenau neillduol oedd yn angenrheidiol i'w barotoi, yn ol ei farn ef, i'r weinidogaeth.

Yn Basel, cymmerodd Zuinglius y gradd o athraw yn y celfyddydau. Yn nghanol ei lafur egniol gyda dysgeidiaeth, yr oedd efe yn gydymaith siroli a dymunol. Yr oedd wedi bod yn preswyl am bedair blynedd yn Basel, pan y darfu i fwrdeisiaid Glarus, prif ddinas y dalaeth o'r enw hwnw, ei ddewis yn weinidog arnynt. Derbyniodd yr alwad, yr hon a'i dygodd yn nes at ei deulu; ac wedi derbyn 'urddau,' fel y gelwir hwynt, aeth yno. O herwydd hyn, efe a benderfynodd ail ddechreu astudio duwinyddiaeth: a dechreuodd drwy chwilio y Testament Newydd yn fanwl. Mewn trefni i wneyd ei hun yn fwy cydnabyddus ag Epistolau Paul, efe a gopiodd y testyn Groeg a'i law ei hun, gan chwangu ar ymyl y ddalen lawer o nodiadau, wedi eu dyfynu o weithiau tadau yr eglwys, yn gystal a sylwadau o'i eiddo ei hun. Tynwyd ei sylw trwy y moddion hyn at yr adnodau o'r Ysgrhythrau a ddyfynir yn flurf gwasanaeth Eglwys Rhufain.

Wedi ymdrechu astudio testyn yr efengyl ar ei ben ei hun, gwnaeth Zuinglius fel hyn ei hun yn gydnabyddus a'r esboniadau a roddir gan dduwinyddion eraill, ac yn enwedig gan dadau yr eglwys. Oddi wrth y tadau, aeth Zuinglius yn mlaen at awdwr dinod y canol-oesoedd. Buasai arddull trwsyl a syniadau rhyfedd y cyfryw awdwyr yn fuan yn ei ddiagonaloni oni busasai ei fod yn ewyllysio cael gwybodaeth fanwl am sefyllfa Crigionogaeth yn ystod yr oesoedd tywyll hyn. Nid oddi ar gywreinerwydd noeth yr ymgymerodd Zuinglius ag astudio y pethau hyn mor ddiwyd, ac am amser morfaith; ond er mwyn cael siorwydd fod ei grefydd yn gorwedd ar sylfaen sicr ac ansymmudadwy. Ond yr oedd y canlyniadau o'r ymchwiliad hwn yn dra gwahanol i'r hyn a ddiagwyliodd efe. Ymddangosai llawer o'r esboniadau Pabaidd o'r Ysgrhythrau iddo erbyn hyn yn anghywir, a chredodd fod y dull o addoliad yn oes yr apostolion wedi myned dan gryn gyfnwidiad er gwaeth. Po agosaf at ei ffynonell yr olrhainiai efe Grigionogaeth, egluraf yn y byd y canfyddai nad oedd wedi ei beichio a'r lliaws defodau yn mha rai yr haerai ei gydoeswyr fod hanfod crefydd yn gynnwysedig. Yn ngolwg Zuinglius hefyd, yr oedd y gallu diderfyn yn mron oedd yn nwyllaw yr offeiriad yn hollol wrthwyneb i'r hyn a ddysegid yn y Testament Newydd. Efe a ysgrifennodd Epistolau Paul yn yr iaith wreiddiol, ac a'u dysgodd hwynt allan; yr hyn a fu o wasanaeth mawr iddo ef ar ol hyny yn ei ddadl-euon. Yn ystod ei breswyllyd yn Glarus, gorchymynwyd iddo gan y llywodraeth i fyned allan gyda milwyr y dalaeth yn y cymmeriad o gaplan; ac yr oedd efe yn bresennol yn rhyfelgyrchoedd Lombardy yn erbyn Ffrainc yn 1512, 1513, a 1514—am yr hwn wasanaeth y derbyniodd bension gan y pab hyd y flwyddyn 1517. Yn 1516, gwahoddodd y gweinyddwr rhyddfrydig, Geroldseck, ef i ddyfod yn bregethwr yn mynachdy Maria-Einsiedeln, i'r hwn y cyrchai

llawer iawn o bererinion. Ac yna dechreuodd Zuinglius bregethu yn erbyn llaweroedd o ddrygau a flynent yn yr eglwys. Galwodd hefyd ar esgobion Sitten a Constance i wneuthur ymdrech i ddiwygio yr eglwys yn ol Gair Duw. Mor lleied y drwgdybid ef y pryd hwnw, fel y darfu i ddirprwywr Pabaidd, sef Antonio Pulci, roddi iddo, yn 1518, y diploma o gaplan i'r pab! Gan ei fod wedi ennill enwogrwydd mawr, anfonwyd am dano yn fuan ar ol hyny i Zurich; a dechreuodd ar ei swydd fel gweinidog yn yr eglwys fawr gadeiriol yno ar y dydd cyntaf o Ionawr, 1519, gyda phregeth, yn yr hon y dadganai ei benderfyniad i lynu wrth egwyddorion pur a syml yr efengyl. Yn y swydd hon, a'r hon yr unwyd, yn 1521, y swydd o ganon yn yr eglwys gadeiriol, y gosododd efe i lawr sylfaen ei waith dilynol fel diwygiwr.

Yr un achos ag oedd wedi cynhyrfu gweithgarwch Luther, a roddodd symbyliad i Zuinglius. Yn 1518, daeth Bernardin Samson, Franciacid o Milan, i Switzerland i werthu maddeuant-lythyrâu, er manteision arianol i lys y pab. Ond Zuinglius, yr hwn oedd etto yn Einsiedeln, ar ymddangosiad cyntaf Samson, a'i gwrthwynebodd ef yn benderfynol yno, ac ar ol hyny yn Zurich, gyda holl nerth ei hyawdledd fel pregethwr; a llywyddodd i'r fath raddau fel na oddefwyd i Samson fyned i mewn i'r dref hona. O'r amser yma, aeth Zuinglius, er fod y mynachod a llawer o'i frodyr canonawl yn ymosod arno, yn mlaen gyda chyflymdra mawr yn ei yrfa ddiwygiadol; canys cefnogodd ynadon Zurich ei feisurau i'r fath raddau fel y darfu iddynt, mor gynnar a 1520, anfon gorchymyn allan drwy holl derfynau eu hawdurdod, ar fod i Air Duw, heb unrhyw chwaneigiadau dynol ato, gael ei ddyagu. Yn 1522, sefydlwyd y Diwygiad yn ffurfiol yn Zurich. Y pryd hwn yr ysgrifennodd Zuinglius ei lyfr cyntaf yn erbyn gwylliau Eglwys Rhufain, ac y darfu iddo hefyd ddechreu astudio yr iaith Hebraeg. Nis gallai y cynnygiad o ddyrchafiad a gyflwynwyd iddo gan Adrian vi. ei ysagodi ef yn y gradd lleiaf. Yn Ionawr, 1523, gwahoddodd llywodraeth Zurich yr holl dduwinyddion a deimlent duedd i ymrestru gyda Zuinglius, i gyfarfod mewn cynnadledd yn Zurich; yn yr hon y rhoddodd chwe chant o glerigwyr a llyegwyr eu presennoldeb. Yr oedd Zuinglius wedi trefnu 67ain o erthyglau ffydd, y rhai oeddynt i fod yn destynau ymddiddan yn y cynnadledd; ac amddiffynodd hwynt mor alluog yn erbyn ymosodiadau yr enwog Joh. Faber (wedi hyny Esagob Vienna), fel y darfu i gynghor Zurich ddadgan yn gyhoeddus ei gymmeradwyaeth o athrawiaethau Zuinglius, ac yr amddiffynid ef a'i gynnorthwywyr yn eu hymlyniad wrthynt.

Cymmerodd yr ail ddadl le Hydref, 1523, yn yr hon y siaradodd Zuinglius ger bron naw cant o bobl yn erbyn addoliad delwan, a'r offeren. Bu y ddadl hon yn achos o symmudiad yr holl ddelwau a'r darluniau o eglwysydd dinas Zurich a'r cyffiniau; a dilynwyd hyn yn 1524 gan ddiddymiad yr offeren. Yr un flwyddyn, priododd Anna Rheinhard, yr hon oedd yn 43ain mlwydd oed:—gweidd ydoedd i bendafig o'r enw Meyer w'n Knonow. Yn y flwyddyn ganlynol, cyhoeddodd ei greddo "Am y wir a'r gau Grefydd." Fel hyn, mewn ychydig flwyddoedd, efe a osododd y gwaith o ddiwygiad yn ei wlad enedigol ar sylfaen gref. Yna ymwthiodd yn mlaen yn selog yn yr un cyfeiriad; a darfu i ynadon Zurich, y rhai a'i cefnogasant ef yn

wresog ar hyd yr holl amser, ddiddymu y Cardod-frodyr, a dwyn materion perthynol i briodas o flaen y llysoedd gwladol, a sefydlu gwell ar-olygiaeth ar y meddiannau eglwysig. Mewn llawer iawn o bothau, yr oedd Zuinglius yn un â Luther, a'r Diwygwyr Germanaidd eraill. Yn unig gyda golwg ar faterion perthynol i fufwasanaeth y darfu iddo gario allan ei ddiwygiad yn fwy radicalaidd yn ol y Beibl, a gwrthod yr athrawiaeth o bresennoldeb Crist yn Swper yr Arglwydd. Mewn trefn i gyfanu y rhwyg oedd, mor foreu a 1524, wedi tori allan rhwng y ddwy blaidd o'r grefydd newydd ar y pwngc olaf, cynnaliwyd cyfarfod rhwng y diwygwyr Saxonaidd a Swissaidd yn Marburg, yn 1529. Bygwyd y gynnadledd hon oddi amgylch gan Philip, Landgrave Hesse, a pharhaodd am dri diwrnod; ond ni wnaed ond ychydig o gynnydd tuag at sicrhau undeb barn. Yn 1531, torodd rhyfel allan rhwng Zurich ar un ochr, a thaleithiau Pabaidd Lucerne, Schwyz, Uri, Unterwalden, a Zug, ar yr ochr arall; a bu raid i Zuinglius, trwy orchymyn cynghor Zurich, gymmeryd y maes gyda baner y dalaeth—yr hon oedd bob amser wedi ei dwyn gan 'offeiriad.' Ar yr llog o Hydref, daeth y frwydr; a chan fod eu gwrthwynebwyr yn fwy na dwbl eu nifer, ac hefyd yn cael eu harwain yn well, gorchfygwyd y Zurichiaid; ac yr oedd Zuinglius yn mhlith y lladdedigion! Cyhoeddwyd casgliad o'i weithiau yn Zurich, yn 1545, yn bedair cyfrol; ac ymddangosodd detholion, mewn dwy gyfrol, yn 1819—1821, dan olygiad Usteri a Vögelin.

O'r holl ddiwygwyr, nid oes un yn deilyngach o gael ei garu a'i barchu na Zuinglius. Yr oedd ei amcan bob amser yn onest, ei syniadau yn oleu ac eglur, a'i ymlyniad wrth y gwirionedd yn ddiysgog. Os nad oedd efe mor hyawdl a Luther, nid oedd mor boethlyd; ac os nad oedd ei feddwl mor dreiddiol a Chalvin, yr oedd ei ysbryd yn fwy rhyddfrydig. Er nad oedd mor amlwg a'r diwygwyr hyn, yr oedd mor wreiddiol a hwythau. Nid oedd ei waith mor fawr a hwy, na'i ddylanwad mor helaeth; ond yr oedd ei gymmeriad yn llawn mor bur, a'i lafur, mewn rhai ystyriaethau, yn llawn mor barhaol.

ZUINGLIAID: cangen o'r diwygwyr, a alwyd felly oddi wrth Zuinglius, y duwinydd Swissaidd enwog, bywgraphiad yr hwn a roddasom yn yr erthygl uchod.

1. **ZUPH, GWLAD:** dosbarth, i'r hwn y cyrhaeddodd Saul a'i was ar ol myned trwy ddosbarthiadau Salisah, Salim, a'r Beniaminiaid: 1 Sam. ix. 5. Y mae yn amlwg ei fod yn cynnwys y ddinas yn yr hon y daethant i gyfarfod Saul (*actn.* 6), ac y mae yn sicr nad oedd heno yn mhell oddi wrth "fedd Rahel." Tybir mai yr un ydyw Zuph a *Soba*—lle tra adnabyddus, o ddeutu saith milldir i'r gorllewin o Ierusalem, a phum milldir i'r de-orllewin o *Neby Samuil*.

2. **ZUPH:** Lefiad Cohathaidd, un o hynafiaid Elcanah a Samuel: 1 Sam. i. 1; 1 Cron. vi. 35. Yn 1 Cron. vi. 26, gelwir ef yn Sophai.

ZURIEL: mab Abihail, penaeth y Lefiaid Meraraidd yn amser mynediad yr Israellaidd o'r Aipht: Num. iii. 35.

ZUZIAID: enw hen genedl. Gan eu bod yn gorwedd ar lwybr Cedorlaomer a'i gynghreiriaid, hwy a ymosodasant arnynt, ac a'u gorchfygasant. Ni wyddys beth yw gwreiddyn neu ystyr y gair. Cyfieithir ef gan y Deg a Thrigain yn "genedl gref." Tybia eraill mai ei ystyr ydyw 'crwydrwyr.' Ni wyddys i sicrwydd chwaith yn mha le y preswyliai y Zuziaid. Teithiai yr ymosodwyr o'r gogledd i'r deheu. Yn gyntaf, hwy a "darawsant y Rephaimiaid yn Asteroth-Carnaim;" yn nesaf, y Zuziaid yn Ham; ac yn nesaf, yr Emiaid yn Safeh-Ciriathaim. Nid ydys wedi cael allan yn mha le y safai y lle a enwyd olaf, ond y mae yn debygol nad oedd bell i'r gogledd o'r afon Arnon. Gan hyn, y mae lle i dybied fod awgrymiad Ewald yn gywir; sef, fod y Zuziaid yn preswylio gwlad yr Ammoniaid, ac mai yr un oeddynt a'r Zamuziaid—cewri, y mae yn debygol, o hiliogaeth Ham, y rhai a dorwyd ymaith ac y meddianwyd eu gwlad gan yr Ammoniaid. Wrth gwrs, nid ydyw hyn ond tybiaeth; ond y mae yn dra thebyg ei fod yn gywir.

ATTODIAD I'R GWAITH.

A.

ABRA

ACHI

ABELARD, PETER: athronydd Ffrengig enwog, yr hwn a hanodd o deulu pendefigaidd. Ganwyd ef yn Palais, ger Nantes, yn Llydaw, yn y flwyddyn 1079. Dywed Mosheim am dano ei fod yn meddu athrylith nodedig, ac i'w ddarlithiau ar athroniaeth a duwinyddiaeth ei ddyrchafu i binael uchaf enwogrwydd llenyddol. Bu yn olynol yn ganon yn Paris, yn fynach, ac yn abad yn mynachdy Ruys. Nid anrhydeddus, pa fodd bynag, oedd ei ymddygiad at nith ei noddwr, Fulbert—yr enwog Heloise. Cyhuddwyd ef gan Bernard o flaen cynghorau Soissons a Lens, o goledd a dysgu amryw gyfeillionadau, yn y fl. 1121 a 1140; ac o'r diwedd condemnwyd ef fel heretic. O ran ei dalent a'i ddysg, rhagorai ar bob un o'i farnwyr; ond fel llawer o ddynion o athrylith anghyffredinol a gwyllt, cymmysgai lawer o ddychymmygion anaeddfed gyda gwirioneddau eglur a disglair. Yn anffodus parodd enwogrwydd Abelard i'w ddull newydd o ymdrin â gwirioneddau duwinyddol gael ei fabwysiadu gan lawer—nid yn unig yn Ffrainc, ond hefyd yn Italy a Lloegr. Yr oedd dull yr ysgolwyr yn hynod o ddysgedig; a chan eu bod braidd yn rhagori ar eu gwrthwynebwy mewn gallu, athrylith, a doethineb, ennillent edmygedd iuengetyd meddylgar; y rhai a heidient yn lloedd i'w hysgolion. Parhaodd doctoriaid o'r ysgol hon mewn cryn fri yn y prifysgolion hyd amser Luther a'r Diwygiad Protestanaidd. Y mae hanes bywyd Abelard, mewn cyssylltiad â hanes Cristionogaeth yn y cyfnod hwnw, yn ddiagrammeuol yn dra addysgiadol. Yr oedd ei flynyddoedd olaf wedi eu chwewi gan dreialon personol a theuluaidd, a bu yn wrthddrych cryn lawer o erledigaeth. Terfynodd ei yrfa ddaearol yn mynachlog St. Marcellus, ger llaw Chalons, yn 1142, yn 63ain mlwydd oed. Nid ydyw ysgrifeniadau Abelard yn cyfleu i ni syniad uchel iawn am ei athrylith a'i chwaeth; etto nis gellir gwadu nad oedd yn ddyn o alluoedd cryfion. Rhaid cydnabod mai efe a sefydlodd y dull ysgolorawl o athronyddu, a thrwyddo ef y parotwyd yn y canol-oesoedd yr awdurdod athronyddol eithafol a briodol i Aristotle. Yn y ddadl rhwng yr Enwolwyr (*Nominalists*) a'r Sylweddolwyr (*Realists*), mabwysiadodd lwybr canol, gan hōni fod syniadau cyffredinol yn fwy na gair noeth, sef yn *ymadrodd* (*sermo*).

ABRABANEL, ISAAC: rabbi Iuddewaidd enwog, yr hwn a hawliai ei fod yn ddisgynydd o'r brenin Dafydd. Ganwyd ef yn Lisbon, B. A. 1437. Pennodwyd ef yn gynghorwr i Alphonso v., brenin Portugal; ac wedi hyny i Ferdinand

y Catholig; ond yn 1492, gorfodwyd ef i adael Yspacen gydag Iuddewon eraill. Wedi preswyllo yn Naples a Corfu, ac amryw ddinasoedd eraill, bu farw yn Venice yn 1508, yn 71ain ml. oed. Ystyrid Abrabanel yn un o'r rabbiniaid mwyaf dysgedig; ac ystyrid ef gan yr Iuddewon yn ddoethawr, tywysog, a gwleidyddwr mawr. Y mae ar gael etto esboniad o'i eiddo ar yr Hen Destament; ond y mae yn lled brin. Glynny y mae efe gan mwyaf yn y gwaith hwn wrth yr ystyr llythyrenol; ac y mae ei arddull yn glir, ond braidd yn gwmpasog. Ei weithiau eraill, ydynt "*Traethawd ar greadigaeth y Byd*," yn yr hwn y mae efe yn dadleu yn erbyn y safle a gymmerwyd gan Aristotle; sef, fod y byd o ran ei ddefnyddiau yn dragywyddol. Ysgrifodd hefyd "*Draethawd ar y Prophwydoliaethau ynghylch y Messiah*," yn erbyn y Cristionogion; a llyfr yn mherthynas i "*Erthyglau y Ffydd*," a rhai llyfrau eraill. Er ei fod yn amlygu y gwrthwynebiad cryfaf i Gristionogaeth yn ei holl ysgrifeniadau, etto ymddygai yn foneddigaidd tuag at Gristionogion wrth ymdrin âg achosion cyffredin bywyd.

ACHILLES: un o arwyr penaf Groeg. Mab oedd efe i Peleus a Thetis, a brodor o Phthia, yn Thessaly. Addysgwyd ef gan Phoenix; yr hwn a'i dysgodd mewn areithyddiaeth, ac yn y gelfyddyd o ryfela. Yn y gelfyddyd feddygol, addysgwyd ef gan Chiron. Rhagfynegodd ei fam yr ennillai glod, ac y byddai farw yn ieu-ange; neu y byddai fyw yn hir, ond yn anenwog. Dewisodd y blaenaf, ac aeth i ryfel Caerdroia; ond ni ddisgwyliai ddychwelyd oddi yno yn fyw. Hynododd ei hun yn fawr drwy gyflawni llawer o weithredoedd arwrol yn ystod y gwarchau. Digidodd wrth Agamemnon o herwydd colli Briseis, ac ymneillduodd o'r gwersyll, gan gau ei hun i fyny yn ei babell. Ond dychwelodd yno yn ol er mwyn dial marwolaeth ei gyfaill Patroclus. Lladodd Hector, cylm-odd ei gorph wrth ei gerbyd, a llusgodd ef o amgylch muriau Caerdroia. O'r diwedd, clwyf- wyd yntau yn ei sawdl â saeth, gan Paris, brawd Hector, pan yr oedd yn y deml yn gwneyd cytundeb ynghylch ei briodas â Polyxena, merch y brenin Priam. Bu farw o'r archoll hwn, a chladdwyd ef ar fryn Sigeum; ac wedi cymeryd Caerdroia, aberthodd y Groegiaid Polyxena ar ei fedd ef, mewn ufudd-dod i'w ddymun- iad, fel y gallai fwynhau ei chwmmi yn 'meus- ydd gwynfyd' (*Elysium*). Achilles ydyw prif arwr "*Iliad*" Homer. Gosodir ef allan fel yr harddaf a'r dewraf o'r Groegiaid; yn serchog tuag at ei fam a'i gyfeillion; ac yn ddewrfrydig

mewn brwydrau, yn y rhai yr ymhyfyrdai. Mynegir i Alexander Fawr, pan ddaeth i weled ei fedd, ei anrhydeddu trwy osod coron arno; ac iddo waeddi allan ar yr un pryd fod "Achilles yn ddedwydd yn ystod ei fywyd, am fod ganddo y fath gyfaill a Patroclus; ac ar ol ei farw hefyd, gan iddo gael y fath fardd a Homer i ganu ei glod." Tybir, gan rai fod marwolaeth Achilles wedi cymmeryd lle yn y flwyddyn 1183 cyn y cyfnod Cristionogol.

ADAMS, JOHN: ail arlywydd yr Unol Daleithiau. Ganwyd ef yn Braintree, yn Massachusetts, Hydref 30ain, 1736. Addysgwyd ef yn mhriafysgol Caergrawnt, yn yr un dalaeth, a mabwysiodd yr alwedigaeth gyfreithiol. Ar ol bod yn ymarfer ei alwedigaeth mewn amryw fanau, symmudodd i Boston. Cymmerodd ran flaenllaw yn y gwaith o sefydlu annibyniaeth yr Unol Daleithiau, a'u hysgaru oddi wrth goron Prydain; ac efe oedd y prif offeryn, o bossibl, i bennodi Washington yn gadlywydd y byddin-oedd. Yr oedd efe yn un o ddirprwywyr y gynnaldded a gynnalwyd yn llys Versailles yn 1777; ac yn fuan ar ol ei ddychweliad i'r America, yn nghynhanaf y flwyddyn 1779, dewiswyd ef yn llysenhadwr er dwyn oddi amgylch gyttundeb heddwch â Phrydain Fawr, ac hefyd i wneuthur cyttundeb masnachol â hi. Aeth yn gyntaf i Paris, ac oddi yno i Holland, lle y derbyniwyd ef fel cenhadwr yr Unol Daleithiau. Cwblhawyd y cyttundeb heddwch â Phrydain yn 1784; a'r flwyddyn ddilynol, pennodwyd ef yn llysenhadwr cyntaf yr Unol Daleithiau i'r wlad hon. Arosodd yma hyd ddiwedd 1789, ac etholwyd ef yn is-lywydd yr Unol Daleithian; ac yn 1793, cafodd ei ail ethol i'r un swydd. Ar ymneillduad Washington o'r arlywyddiaeth, disgynnodd y dewisiad ar Mr. Adams, yr hwn a ymgymmerodd i'r swydd yn mis Mai, 1797. Ar deryn pedair blynedd, etholwyd Jefferson yn olwynydd iddo. Ymneillduodd Adams o fywyd cyhoeddus yn 1804, ac aeth i breswyllo i'r ardal enedigol. Y tro diweddar y cymmerodd ran mewn achosion cyhoeddus oedd, fel aelod o gynnaldded er diwygio cyfansoddiad Massachusetts. Yr oedd cynnewidiadau yn angenrheidiol, gan fod talaeth Maine yn ymwahanu oddi wrthi. Ymddengys ei fod yn mwynhan ei allu-oedd meddyliol hyd ddiwedd ei oes faith. Bu farw Gorphenaf 4ydd, 1826, yn y 89ain mlwydd o'i oedran. Gyda bod Adams yn wladweinydd galluog, yr oedd efe hefyd yn ysgolhaig da; ac yr oedd yn dra chyfarwydd yn yr ieithoedd clasurol, ac mewn amryw ganghenau o lenyddiaeth gyffredinol.

ADDISON, JOSEPH: un o brif addurniadau llenyddiaeth Saesneg. Ganwyd ef yn mherig-lordy Milston, yn swydd Wilts, Mai 1af, 1672. Yr oedd ei dad, Dr. Lancelot Addison, yn beriglor y plwyf uchod, ac wedi hynny bu yn ddeon Lichfield. Ar ol derbyn elfenau ei addysg gartref, yn Salisbury, a Lichfield, symmudwyd ef i ysgol y Charter House, yr hon oedd y pryd hwnw o dan arolygiaeth Dr. Ellis; ac yno y daeth i gydnabyddiaeth ac y ffurfiodd gyfaill-garwch gyntaf â Mr. Richard Steele. Yn 1687, symmudodd i Goleg y Frenhines, yn Rhydychain; a dwy flynedd yn ddiweddarach, etholwyd ef yn ysgolor o goleg Magdalen. Yn nghwrs y blynyddoedd dyfodol, ennillodd gymmeriad uchel o herwydd ei allu i gyfansoddi barddon-

iaeth Lladinaidd. Yn 1693 y gwnaeth efe y cais cyntaf i farddoni yn yr iaith Saesneg. Cyfansoddodd gân fechan i anerch John Dryden, y bardd; yr hon a edmygid yn fawr gan y beirniaid goreu. Ymddengys ei fod, ar un adeg, yn barod i ddilyn esampol ei dad, a chymmeryd ei ordeinio yn weinidog yn yr Eglwys Sefydledig; ond disgynnodd rhywbeth i beri iddo roddi heibio y penderfyniad hwn. Drwy offerynliaeth Arglwydd Somers, penderfynodd y llywodraeth roddi iddo flwydd-dal o 300p.; yr hyn a'i galluogodd, tua diwedd y flwyddyn 1699, i foddio ei dueddfryd i fyned ar daith drwy Italy. Ar ei ddychweliad yn ol, yn 1703, cyhoeddodd hanes ei deithiau. Ar farwolaeth William III., daeth y Toryaid i awdurdod, ac attaliwyd ei flwydd-dal, yr hwn ni dderbyniodd ond am un flwyddyn—a bu Addison am beth amser megys yn segura. Ond yn 1704, achreuoedd cyfnod newydd ar ei fywyd, yr hwn a barhaodd hyd y fl. 1710, pan yr oedd yn ddeunaw ar hugain oed. Dyma gyfnod cyntaf ei yrfa swyddol; ac er ei fod yn hollol ddiffrwyth yn mron o ran cynnyrchion llenyddol, yr oedd efe ddigon uwch law angen; ac o hynny allan yr oedd ei safle fel dyn cyhoeddus wedi ei sefydlu. Cymmeradwywyd ef i sylw Arglwydd Godolphin fel un cymmhws i ddathlu buddugoliaeth y Duc o Marlborough yn Blenheim. Ac mewn canlyniad i hynny, efe a gyfansoddodd y brydded a elwir "*The Campaign*;" yr hon a dderbyniwyd gyda chymmeradwyaeth mawr, ac a arweiniodd i'w bennodiad yn un o ddirprwywyr yr apell perthynol i'r cyllid. Yn 1706, gwnaed ef yn un o ysgrifenyddion y wladwriaeth; a thua'r pryd hwn y cyfansoddodd ei chwaraeu-gân (*opera*) a elwir "*Rosamond*." Etholwyd ef yn aelod o Dŷ y Cyffredin yn 1708; ac eisteddai yno gyntaf dros Lostwithiel, ond wedi hynny dros Malmesbury; ac etholwyd ef chwe gwaith i'w chynnyrcholi, sef o'r flwyddyn 1710 hyd ei farwolaeth. Methiant ydoedd ei fywyd seneddol yn ddiau. Nid ydyw yn hysbys pa ran a gymmerwyd ganddo yn manylion y gweithrediadau a ddygid yn mlaen, ond yr oedd bob amser yn aelod distaw; oddi eithr ei fod wedi gwneyd ymgais i siarad unwaith, pryd y gorfodwyd ef i eistedd i lawr mewn dryswch. Mynegir am dano hefyd ei fod mor fanwl ynghylch cyfansoddiad ei frawddegau, fel y byddai hynny yn ei ddyrsku weithiau pan yn paratoi bryalythyrr pwysig yn frysiog; ac iddo lawer gwaith orfod rhoddi y gorchwyl i un o'i ysgrifenyddion, er mwyn ei gael mewn pryd.

Yn 1709, aeth drosodd i'r Iwerddon yn ysgrifenydd i'r Ardalydd Wharton, yr arglwydd raglaw, a phennododd y frenhines ef yn geidwad y cofnodion. Y mae y saith mlynedd hyn o'i fywyd swyddol yn mron yn wagnod mewn ystyr llenyddol yn ei hanes—nes y denir yn agos i'w terfyn. Yn ystod misoedd diweddar ei dymmor swyddol, pa fodd bynag, ysgrifenedd lawer i'r "*Tatler*," yr hwn a ddygwyd allan gan ei hen gyfaill Syr Richard Steele. Aeth y Whigiaid allan o awdurdod, a bu y Toryaid yn llywodraethu hyd ddiwedd teyrnasiad Anne, yn 1714; ac felly, rhyddhawyd Addison o hualau swydd, a chafodd gyflwyno pedair blynedd goreu ei oes i gyfoethogi llenyddiaeth y Saeson, ac hefyd i chwanegu yn fawr at ei enwogrwydd ei hun. Treuliodd y pedair blynedd hyn yn benaf ganddo i gyfansoddi ei draethodau cyfnodol digryffelyb. Rhoddwyd y "*Tatler*" i'w gynnydd gan

nechreu 1711, a dilynwyd ef gan y "*Spectator*," yr hwn a ddaeth allan gyntaf ar y 1af o Fawrth, a pharhaodd i ddyfod allan bob dydd ond y Sab-bathau hyd y 6ed o Ragfyr, 1712. Erbyn hyn, yr oedd y 555 o rifynau a gasglwyd yn y saith gyfrol gyntaf wedi eu cwblhau. Yr oedd efe yn cydlafurio a Steele ar hyd y ddwy flynedd hyny. I Addison, yn ddiammheu, yr oedd y "*Spectator*" yn ddyledus, i raddau mawr, am ei brif ragoriaethau. Byddai ei bapryau yn cael eu llawnodi âg un o'r llythrenau a ffurfiai enw yr awen, sef *Clio*: ac mor fawr oedd poblogrwydd y "*Spectator*" fel y mynegir fod tuag ugain mil o gopiau o hono, weithiau, yn cael eu gwerthu mewn diwrnod. Pan y rhoddwyd ef i fyny, cyhoeddodd Steele y "*Guardian*," yn Mawrth, 1713; ond darfu gyda'r rhifyn 175. Yr oedd tri ar ddeg a deugain o draethodau y "*Guardian*" wedi eu cyfansoddi gan Addison: ond nid ydynt, ar y cyfan, mor ragorol a'i draethodau yn y "*Spectator*." Yn misoedd diweddaf 1714 yr ymddangosodd yr wythfed, a'r olaf, o gyfrolau y "*Spectator*." O'r traethodau sydd yn y gyfrol hon, y mae pedwar ar hugain o gyfansoddiad Addison; ac y mae yn eu mysg amryw o'r rhai rhagorol o'i holl ysgrifeniadau. Yn 1713 yr ymddangosodd ei dreis-gan "*Cato*." Yr oedd ei llwyddiant yn anarferol, a chafodd ei darllen gydag awyddfryd a phleser drwy y wlad yn gyffredinol.

Daeth gyfya lenyddol Addison yn mron i ben yn fuan ar ol marwolaeth y frenhines Anne, yn Awst, 1714, gyda ei fod wedi cyrhaedd dwy flydd y deugain: ond bu fyw bum mlynedd wedi hyny. Yn 1715, dechreuodd gyhoeddi ei "*Freeholder*," yr hwn oedd fath o "*Spectator*" gwleidyddol, ac a ysgrifenyddion yn gwbl ganddo ef ei hun; ond pymtheg rhifyn a deugain yn unig a gyhoeddwyd o hono. Yn y flyddyn ddilynol, priododd iarlles waddolog Warwick; ond y mae lle i gasglu na chwaneogodd hyn nemawr at ei ddedwyddwch. Yn 1717, penodwyd ef yn un o brif ysgrifenyddion y wlad-wriaeth: ond y mae yn ymddangos fod y gwaith trwm a ddisgynodd arno mewn cyssylltiad a'r swydd, ynghyd a'r caethder a'r diffyg anadl yr oedd yn ddarostyngedig iddynt o'r blaen, wedi bod yn fforddion i wanhau ei isechyd, ac i brysuero dydd ei ymddattodiad. Gan hyny, yn mhen un mis ar ddeg, efe a ymddiswyddodd, a chan-iatawyd iddo flydd-dal o 1,500*p*. Defnyddiodd ei amser yn awr i gyfansoddi ei draethawd ar "*The Evidences of the Christian Religion*;" ond ni bu fyw i'w gwblhau. Yr afiechyd o'r hwn y bu efe farw oedd diffyg anadl a'r dyfr-glywyf. Cymmerodd ei farwolaeth le yn Holland House, Kensington, Mehefin 17eg, 1719, yn y 47ain flydd o'i oed, a chladdwyd ef yn Westminster Abbey, yn Nghornel y Beirdd.

Ystyrid Addison ar un adeg yn fardd Saesneg mawr; ond yn awr, y mae ei enwogrwydd yn gorphwys yn benaf ar ei bryddestau Lladinaidd, a'i draethodau digyfelyb yn y "*Spectator*," a chyfnodolion eraill. Y mae ei arddull bob amser yn cael ei hystyried fel cynllun o goethder a chywirdeb. "Pwy hynag," medd Dr. Johnson, "sydd yn ewyllysio ymberffeithio mewn arddull Saesneg, gynnnefion ond nid ang-hoeth, brydferth ond nid rhodresgar, rhodded ei ddyddiau a'i nosweithiau i astudio cyfrolau Addison." Mewn gwirionedd, nid oes un o'r clasurwyr Saesneg a werthfawrogir yn fwy ac a gamolir yn uwch nag efe.

Y bywgraffiad goreu o hono ydyw yr un gan Lucy Aikin; a'r casgliad goreu o'i holl weithiau ydyw yr un a gyhoeddwyd gan Baskerville yn Birmingham, yn y flyddyn 1761. Cyhoeddwyd y "*Spectator*" o'r newydd yn 1871, gyda nodiadau rhagorol gan Henry Morley.

ADEILYDDIAETH (*Architecture*), ydyw y gelfyddyd o ddyfeisio a chynllunio adeiladau gwladol neu eglwysig; megys palasau, chwaredau, eglwysydd neu gapelydd, neuaddau, pontydd, &c. Er y gellir cymmhwysio y gair at bob math o adeilad, etto trwy gydsyniad cyffredinol y mae yn cael ei gyfyngu at yr adeiladau hyny a fyddont yn amlygu trefniad rheolaidd yn eu cynllun cyffredinol, a chyfaddasiad priodol yn y gwahanol ranau o honynt, fel ag i arddangos dychymmyg uchel, ac i gynnrychu ynom deimladau o ddyddordeb, prydferthwch, mawredd, a gallu. I deimladau crefyddol dynion y gellir priodoli dechreuad a chynnnydd y gelfyddyd hon, yn fwy na dim arall. Y mae yn yr Aipht, ac India, yn ngwlad Groeg ac Italy, yn Gaul a Phrydain, ac yn Mexico a Pheru, adeiladau i addoli ynddynt o'r amseroedd boreuaf ar gael etto. A gellir cymmeryd yn ganiataol, dybygid, mai math o bebyll oedd trigeioedd cyntaf dynion; ac mai wedi i bobl ymgasglu at eu gilydd i ddinasoedd y meddylwyd am rywbeth mwy arosol na phabell i drigo ynddi.

Y mae genym, o'r amseroedd boreuaf, hanes am gyfodiad alloran, ac heb demlau. Y peth cyntaf a wnaeth Noah ar ol dyfod allan o'r arch oedd adeiladu allor. Adeiladodd Abraham alloranu mewn amryw o fanau; ac felly hefyd Isaac ac Iacob; a'r diweddaf ydyw y cyntaf y dywedir iddo gyfodi careg, a'i gosod yn golofn: *Gen. xxviii*. Ar ol deffro, wedi cael ei freuddwyd hynod, efe a ddywedodd, "Diau fod yr Arglwydd yn y lle hwn.....nid oes yma onid tŷ i Dduw." "Ac efe a gymmerth y gareg a osodasai efe dan ei ben, ac a'i gosododd hi yn golofn, ac a dywalltodd olew ar ei phen hi. Ac efe a alwodd y lle hwn Bethel." Dywedodd yn mhellach, "A'r gareg yma, yr hon a osodais yn golofn, a fydd yn dŷ Dduw. Yn nghyfammod Sicheu, Iosuah a "gymmerth faen mawr, ac a'i gosododd i fyny yno dan dderwen oedd yn agos i gyssegr yr Arglwydd. Ac Iosuah a ddywedodd wrth y bobl, Wele, y maen hwn a fydd yn dystiolaeth; canys efe a glywodd eiriau yr Arglwydd;" *Ios. xxiv. 26, 27*. Ac ar ol y frwydr a'r Philistiaid yn Mispah, "cymmerodd Samuel faen, ac a'i gosododd rhwng Mispah a Sen, ac a alwodd ei enw ef Ebenezer; ac a ddywedodd, Hyd yma y cynnorthwydd yr Arglwydd nyny;" *1 Sam. viii. 12*. Y mae yn am-lwg oddi wrth yr Ysgrifthyrr yr arferid aberthu ar y meini a osodais i fyny: *1 Sam. vi. 14, 15*. Gosododd Moses ac Iosuah i fyny ddeuddeg o geryg, yn ol rhifedi llwythau. Y mae math o gyfatebiaeth rhwng y meini hyn a chrom-lechau yr hen genhedloedd Celtaidd, dybygid. Y mae Strabo yn son am demlau yr Aiphtiaid, yn disgrifio y rhai hynaf yn eang iawn o ran maint, ac yn gwbl syml a diaddurn. Dywed Lucian a Herodotus nad oedd yn y temlau Aiphtiaidd hynaf na cherffuniau na delwau. Y mae Moses yn gorchymyn i feibion Israel yn mherthynas i osod y ceryg i fyny ar ol dyfod dros yr Iorddonen, a'r allor oedd i gael ei gwneyd; sef, nad oedd un "arf haiarn" i gael ei ddefnyddio arnynt. Tuedda hyn i gadarnhau y

dyb mai yr amcan oedd eu hattal rhag gwneyd yr hyn yr arferai eu diweddar lywodraethwyr ei wneyd—cerfio y delwau ar yr allorau neu y colofnau, a thrwy hynny syrthio i eilunaddoliaeth: *Deut.* xxvii. 2-6. Wedi y cyfan, nid ydyw o gymmaint pwys i geisio penderfynu pa un ai o adeiladau cyffredin, ynte rhai cysegredig, y deilliodd adeilyddiaeth fel y cyfryw. Gan hynny, ni a geisiwn yn awr roddi golwg mor gryno ag y gallwn ar hanes a chynnydd adeilyddiaeth i lawr hyd ein dyddiau ni. Dylid crybwyll yr amrywiol ffurfiau o adeiladau cynhanesyddol, y rhai a ddisberthir fel y canlyn:—1. Meini hirion, megys yr un yn Caen ac yn Llydaw, y rhai sydd yn 63ain troedfedd o uchder. 2. Cromlechau, y rhai ydynt yn ddigon adnabyddus. 3. Y Cyleh-feini, megys yr un yn Stonehenge, a manau ereill. 4. Tomenydd, neu gytiau, ar ffurf cychod gwenyn, y rhai sydd i'w gweld mewn rhanau o Ysgotland, Cernyw, a Chymru. 5. Y dwfr adeiladau, sef math o fythod wedi eu hadeiladu o goed, fel ag i orwedd ychydig yn uwch na gwyneb dwfr y llynoedd, ar ba rai eu hadeiladwyd. Ceir olion o honnynt yn Switzerland, Sweden, ac Italy, &c.

YR ARDDULL AIPHTAIDD.—Nid oes yn un wlad adeiladau a ddeil eu cymharu am eangder ac ardderchawgrwydd âg adeiladau o'r arddull hwn. Ar awdurdod yr haneswyr gellir meddwl fod yn y wlad hono gynt adeiladau oedd yn rhagori ar y rhai y mae eu hadeilion ar gael yno yn awr. Sonia haneswyr hefyd am ddinas- oedd Assyria fel yn ddigymhar yn mron am eangder ac ysblander eu hadeiladau, er nas gellir yn awr ddyfod o hyd i'r man lle y safent. Y mae yr hyn ydyw y pyramidiau o'r temlau sydd yn yr Aipht yn awr, pa fodd bynag, yn ein rhwymyo i ddychymygu pa fath oeddynt gynt, yn annibynol ar hanesyddiaeth. Yr oedd Ninesef a Babilon yn bod unwaith, ond y mae Thebes a Memphis yn aros etto. O'r holl Pharaohiaid, Sesostris, sef y cyntaf o'r bedwaredd deyrnach ar bymtheg, oedd yr enwocaf am y gwaith a wnaeth mewn adeilyddiaeth. Priodolir y rhan fwyaf o'r adeilion sydd yn yr Aipht, cyn goresgyniad y Persiaid, i'r brenin hwn gan Champollion. Iddo ef y priodolir yr adeilion enfawr sydd yn Thebes a elwir y *Memnonium*, neu deml-balas Rameses Fawr, neu Sesostris. Y mae yr adeilad ardderchog sydd yn mhentref Carnac, o fewn yr un ddinas, yn rhagori yn mron ar y lleill mewn eangder a mawreddigrwydd. Adwaenir yr adeilad hwn yn gyffredin fel teml Carnac, neu deml Iau Ammon. Adeiladwyd hi gan Thothmosis II., rhagflaenydd Amenophis Memnon. Ac oddi wrth yr adeilion sydd yn Thebes yn awr, a thystiolaethau haneswyr, gellir tybied fod y ddinas hono wedi cyrhaedd ei henwogrwydd uchaf yn amser Sesostris; gan nad oes ond ychydig o'i hadeilion o ddyddiad diweddarach. Rhaid fod adeilyddiaeth, a chelfyddydau peiriannyddol eraill ar y pryd hwn yn cael eu deall yn dda. Yn wir, y mae holl gof-adeiliau y Pharaohiaid yn yr Aipht a Nubia yn gampweithiau gwyddor a chelf. Dywed Champollion na wnaeth y Ptolemaid ond ail adeiladu temlau oeddynt wedi sefyll er dyddiau y Pharaohiaid; a dywed yn mhellach na wnaeth y Ptolemaid a'r Caesariaid yn Nubia ond yn unig adferu yr hyn a ddinystriodd y Persiaid, gan ail adeiladu y temlau lle y safent o'r blaen. O holl weithiau adeilyddol yr Aiphtiaid, pa fodd bynag, nid oes dim wedi cyffroi syndod a chyw-

reinrwydd yn fwy na'r pyramidiau eu hunain. [Gwel d.g.] Nid oes un arddull adeilyddol mor gymmhws i wneyd argraph arosol ar y meddwl ag ydyw yr Aiphtiaid. Diau fod yr arddull Aiphtiaid yn un gwreiddiol; ac nid yn tarddu, fel y myn rhai, o'r India; ac y mae yn sicr hefyd ei fod yn cynnwys yr enghreifftiau hynaf o adeilyddiaeth sydd yn y byd. Yma y cawn yr esampl gyntaf o'r golofn yn y gelfyddyd; ond nis gallodd yr Aiphtiaid ei pherffeithio yn ei manylion. Nis gallasant chwaith fyned tu hwnt i'r ffurf onglog at y crwn a'r aml-ochrog. Esgeuluswyd y bwa ganddynt, er ei fod yn adnabyddus iddynt.

Y defnyddiau a arferid yn y cofadeiliau adeilyddol hyn oeddynt, gan mwyaf, ithfaen, creigronos (*breccia*), ceryg nâdd, a phriddfeini heb eu crasu. Dygid yr ithfaen gan mwyaf o chwaredydd Elephantina a Syene i lawr ar hyd y Nilus; a dygid rhyw fath o geryg i lawr yr afon o Ethiopia; ond nid ydym yn cael fod y defnyddiau wedi eu dwyn o wledydd tramor eraill.

YR ARDDULL PERSIAIDD.—Dywed Herodotus nad oedd gan yr hen Persiaid gerfluniau, temlau, nac allorau; a dywed Diodorus Siculus na chafodd palasau Persopolis a Susa eu hadeiladu hyd ar ol i Cambyses orchfygu yr Aipht. Y mae yr arddull Persiaidd, er yn wahanol iawn mewn rhai pethau, yn dal perthynas â'r arddull Aiphtiaidd. Dywed Syr Robert Porter fod hen adeilion Persopolis yn ymdebygu i adeilion yr Aipht. Er hynny y mae llawer yn tybied fod yr arddull Persiaidd yn un gwreiddiol, ac mai ffurwyth damwain ydyw y tebygolrwydd. Nid oes genym hysbysrwydd hanesyddol na hynafol i ddangos beth oedd arddull adeilyddol yr hen Assyriaid. Dywed Lucian, pa fodd bynag, fod eu temlau yn llai hynafol nag eiddo yr Aiphtiaid. Nid ydyw yr adeilion y credir am danynt mai yr eiddo Babilon oeddynt ond pentyrau o briddfeini, oddi wrth ba rai nis gellir casglu dim ynghylch eu harddull, na'reynnydd a wnaeth y gelfyddyd yn y wlad hono. Ond y mae rhyw weddillion a gafwyd wrth gloddio yr adeilion wedi eu dwyn i'r Amgueddfa Brydeinig, sydd yn boddioni dynion ymchwilgar fod yr adeiladau, o ran cynllun cyffredinol, yn gyffelyb i'r eiddo y gwledydd cylochynol. Y mae yr arddull hwn yn un gwreiddiol—heb ei gopio ar un llaw, ond heb roddi bod i arddull arall. Y mae yn gwbl annhebyg i'r eiddo yr Aipht ac Assyria. Cafodd ei ddaablygu yn gydamserol â'r arddull Groegaidd, ond yn gwbl wahanol. Y mae yr arddull yn un mawreddog, darluniadol, a phrydferth yn ei olion dirywiedig.

YR ARDDULL IUDDEWAIDD.—Nid oedd adeilyddiaeth yn debyg o fod yn flodeuog yn mysg llwythau bugailol Israel. Mewn gwledydd amaethyddol a masnachol, fel yr Aipht a Groeg, y cynnyrchir yr adeiladau gwyachaf; ac nid yn mysg llwythau orwydrol Arabia a Phalestina. Ymdengys nad oedd gan ŵr mor fawr a Saul, brenin Israel, un cartref arosol; a chyflawnwyd seremonïau crefyddol yr Iuddewon yn Gilgal, lle yr oedd y deml, o geryg heb eu naddu, a gyfodwyd gan Iosuah pan y cymmerodd feddiant o wlad yr addewid, ac y gwnaeth gyfammod rhwng Duw a'r bobl, hyd nes yr adeiliedd y deml yn Ierusalem. Gosododd Iosuah allor i fyny ar Fynydd Ebal; ac yn mhen llawer o amser, adeiladwyd teml ysblenydd arall, naill ai ar fynyddoedd Ebal neu Garizim, lle yr addolai y Samariaid. Yn ol a ellir gasglu, nid oedd

olynydd Saul, y brenin Dafydd, yn trigo mewn tŷ gorwch, nes y tynodd ei deyrnasiad i'r terfyn, pan y mynegir iddo adeiladu tŷ iddo ei hun; ac hyd nes yr adeiladwyd y deml yn y teyrnasiad dilynol ni bu gan arch yr Arglwydd orphwysfa arosol. Y mae y pethau hyn, ynghyd â gwaith Solomon yn danfon i Tyrus am weithwyr, ac o bossibl am gynllunydd hefyd, gellir tybied, yn brawf sicr, pa sefyllfa bynag yr oedd adeilyddiaeth ynddi yn mhlith yr Iuddewon ar ol adeiladu y deml, ei bod yn isel cyn hyny. Y mae yn anhawdd gwybod yn mha arddull yr adeiladwyd teml Solomon:—y mae cryn wahaniaeth barn ar hyn. Ond am fod y Pheniciaid, y rhai a ddefnyddiwyd i weithio y deml yn adeiladu eu hunain yn yr arddull Aiphtaid, gellir tybied ei bod yn cyfranogi yn helaeth o'r arddull Aiphtaid neu y Pheniciaid. Y mae Clement o Alexandria yn disgrifio teml Aiphtaid a welodd efe, debyg i'r disgrifiad a roddir o'r deml yn Ierusalem.

YR ARDDULL GROEGAIDD.—Ni wyddys am unrhyw adeilad golofnog yn ngwlad Groeg, nac yn un man arall, mewn arddull Groegaidd, o ddyddiad boreuach nag adfeilion teml Corinth, yr hon sydd yn y ffurf symlaf o'r hyn a elwir yr arddull Doraidd (*Doric*). Yr unig weithiau adeilyddol sydd yn aros o eiddo y Groegiaid hynafol, heb law temlau, pyrth, a chofadeiliau corawl, ydynt chwareudai. Y mae y rhai hyn yn gyffredin yn sefyll ar ochr bryn, ac ymddengys eu bod wedi eu cloddio neu eu cerfio allan o'r pridd neu o'r graig, yn hytrach na'u hadeiladu. Nid ymddengys fod yn y chwareudai unrhyw ddarpariaeth i gysgodi yr edrychwyr, nac yn wir y chwareuwyr eu hunain, rhag gwlaw; oddi gerth fa allai rhyw orchudd cul yn ymyl y mur, nas gallai gysgodi ond ychydig o'r lliaws a arferent ddyfod ynghyd; o herwydd yr oedd y chwareudai yn dal o bump i bymtheg, ac hyd yn oed ugain mil o bobl. Yr oedd hyn, a dyweyd y lleiaf, yn gryn anfantais i'r gwyddfodolion, hyd yn oed mewn hinsawdd mor ddyrnol ag un Groeg; o herwydd yr oeddynt dan belydrau poeth yr haul pan y tywynai yn gryf, ac yn cael eu hattal i fwyhau eu hunain gan y gwlaw ar dywydd gwlyb. Nid oes enghreifftiau i'w cael o dai y Groegiaid hynafol; ond gellir cymmeryd yn ganiataol eu bod yn llai na'r eiddo y Rhufeiniaid—gan eu bod yn dlotach, ac o angenrheidrwydd yn ymhyfrydu llai mewn moethusrwydd. Y mae ceinder a phrydfertwch yn nodweddu pob peth sydd o darddiad Groegaidd, megys bathodau, llestri, offer amethyddol, neu arfau rhyfel; ac y mae eu dodrefn yn arwyddo chwaeth dda. Fodd bynag, yr oedd eu hanwybodaeth am y bŵa neu y gromen (*arch*), a'u coed-saerniaeth gwael, yr absenoldeb o wydr, a'u hanwybodaeth ynghylch simneiau, yn anfantaision i'r Groegiaid wrth adeiladu eu palasau, nas gallasai eu chwaeth mewn pethau eraill wneyd i fyny am danynt. Nid oedd y Groegiaid o'r bron un amser yn gosod defnyddiau tramor yn eu hadeiladau. Codent eu meini o'r chwarelau agosaf atynt, yn mha rai, y rhan fynyachaf, y ceid cerig o ansawdd dda. Adeiladwyd prif adeiladau Athen o farmor, a godid o chwarelau Pentelicus.

Y mae yr arddull Groegaidd yn rhagori ar bob un arall mewn prydfertwch, i'ffurf, a chyfartaledd, ac yn y symlwydd perffaith a'r cydwedd-iad hynod sydd yn treiddio drwy holl ranau eu hadeiladau. I'r Groegiaid yr ydym yn ddyledus

am berffeithio y golofn, yn ei manylion. Hwyl hefyd a ddarganfyddasant y gorpheniad trionglog addurniadol ar dalcen adeiladau, a elwir yn *pediment*.

YR ARDDULL RHUFEINAIDD.—Yr ydys wedi cymmeryd yn ganiataol fod y Groegiaid yn anhysbys o briodolddau y gromen; ond a ellir priodoli ei dyfeisiad i Italy sydd gwestiwn arall. Os gwnaed y ffos fawr yn Rhufain a elwid Cloaca Maxima yn amser Tarquinius Priscus, rhaid ystyried fod ansawddau y gromen yn adnabyddus yn y wlad hono mewn cyfnod boreuach. Pa fodd bynag, y Rhufeiniaid a wnaeth y defnydd mawr ymarferol cyntaf o honi; a thrwy gyfrwng y ddyfais hon, gwnaethant bethau nad oedd eu blaenafaid mewn gwareiddiad erioed wedi gallu eu dwyn oddi amgylch. Galluogwyd hwynt i gario ffyrdd ar draws afonydd llydain, ac i wneyd priddfeini yn fwy defnyddiol na marmor goreu y Groegiaid, gan eu bod mewn anwybodaeth am y ddyfais hono. Ond i'r Groegiaid, yr oedd y Rhufeiniaid yn ddyledus am eu gwbybodaeth am ffurfiau mwy coetheddig o adeilyddiaeth golofnog; canys cyn gorchfygiad Groeg, nid oedd adeiladau y Rhufeiniaid ond anghelydd a diadurn. Yr oedd hen Rufain wedi ei hadeiladu, nid o farmor nac o geryg, ond o briddfeini yn benaf. O'r adfeilion presennol, nid oes ond ychydig golofnau a'u haddurniadau uchaf o farmor neu i'w fhaen. Y mae y gweddill oll o briddfeini, a rhai wedi eu wynebu â marmor neu geryg nadd. Yn y rhan fwyaf o enghreifftiau, yn Rhufain a'r taleithiau, plastr oedd ar wyneb yr adeiladau, ac arno ef y ffurfid yr addurniadau. Yr oedd mwy o amrywiaeth yn adeiladau y Rhufeiniaid nag yn ngweithiau cenedloedd gwareiddiedig eraill a ragorent mewn adeilyddiaeth mewn oesoedd boreuach. Y mae yn debyg hefyd fod y Rhufeiniaid yn defnyddio mwy o waith coed yn eu hadeiladau nag y mae yr hen weddillion yn ein harwain i feddwl. Gellir casglu hyn oddi wrth y golosgiad ofnadwy a gymerodd le yn nheyrnasiad Nero. Ac er nad oedd y Rhufeiniaid yn defnyddio marmor i'r graddau yr ydys wedi tybied, yr oeddynt yn hynod hoff o ddefnyddio meini costfawr. Ymddengys fod adeilyddiaeth, fel un o'r celfau teg, eisoes yn dechreu adfeilio yn mysg y Rhufeiniaid pan symmudwyd eisteddle yr ymherodraeth i Gaer Cystenynt.

Yn yr arddull Rhufeinaidd, copiwyd yn helaeth o ffurfiau amrywiol adeilyddiaeth Groeg.—yn enwedig yr un Corinthaid. Ond chwangegydd ffurfiau newyddion; megys, y terfyniad hanner-cylchol (*apse*), y bŵa, a'r cromnen (*dome*). Arddengys fwy o ryddid cyllun, er ei fod yn llawer is mewn coethder. Er diffyg mwyaf oedd absenoldeb y rhagoriseth uchaf oll; sef, gallu i grynhio a chyfuno y rhanau a'r manylion mewn un cyfanwaith mawr.

YR ARDDULL GOTHAIDD.—Yn y gwledydd lle y derbyniwyd Cristionogaeth o Rufain, ac nad oedd ynddynt na themlau, amchwareudai, na phalasaau gorwch, megys yn Italy, etto adeiladwyd eglwysydd mewn efelychiad i'r rhai oedd yn Rhufain. Gan fod y rhai hyn yn waith dynion lled anghrefyddol, o angenrheidrwydd nid oeddynt ond afrosog ac anorphenedig. O'r amgylchiad hwn y cyfododd arddull Gothaidd y canol oesoedd; ac nid o unrhyw arddull adeilyddol arall oedd yn bod yn flaenorol yn mysg y cenedloedd gogleddol hyn a oresgynasant Italy, ac a ddarostyngasant allu Rhufain. Y cofadeiliau Celtaidd oedd yr unig enghreifftiau adeil-

yddol a feddent hwy. Y mae yn hollol briodol galw yr arddull hwn yn un Gothaid, gan iddo ddechreu tua'r adeg y goresgynodd y Gothiaid Italy, ac am ei fod yn arferedig yn gyffredinol yn mysig y cenhedloedd Gothaid. Cododd yr arddull yma yn y bedwaredd ganrif; ond rhoddodd dygiad i mewn y bwa pigfain yn y ddeuddegfed ganrif fodolaeth i arddull newydd o adeilyddiaeth. Yn mha le y cafodd y bwa pigfain ei fodolaeth gyntaf, a chan bwy y dygwyd ef i arferiad, nid ydyw yn hysbys. Y mae yr Almaeniaid yn dywedyd mai yn eu gwlad hwy y digwyddodd hyny; a dywed y Ffrangod mai yn Ffrainc—yr Ysgotiaid mai yn Ysgotland—a'r Saeson mai yn Lloegr; ond y mae tebygolrwydd iddo ddyfod i arferiad ar yr un pryd yn amryw o wledydd gwarediddiedig Ewrop. Oddi wrth eu cofadeiliau, yn union ar eu dychweliad o'r croesgad cyntaf, yn yr hon y cymmerasant oll ran, gan ei fod mewn arferiad yn y dwyrain cyn hyny, y ddamcaniaeth debycaf o fod yn gywir ydyw, fod Rhyfelwyr y Groes wedi ei weled yn y Tir Sanctaidd, a'i ddwyn, ar eu dychweliad yn ol, i mewn i adeiladu eu gwahanol wledydd. Yr ydys wedi cael allan mai o deimladau ac arferion crefyddol y cododd adeilyddiaeth i fodolaeth fel celfyddyd—mai tlemiau i'r duwiau oedd ei chofgolofnau perffeithiaf yn mysig yr hen genhedloedd paganaidd, a bod cenhedloedd gerwin y gogledd yn y canol-oesoedd wedi ymroddi, ar ol derbyn Cristionogaeth, i adeiladu tlemiau i'r Goruchaf.

YR ARDDULL ITALAIDD.—Pan ddaeth yr arddull hwn i arferiad, rhoddwyd i fyny i raddau yr arddull pigfain, neu Gothaid. Ond yn ffodus, ni effeithiodd hyny am gan mlynedd, o leiaf, ar ein gwlad ni; ac yn ystod yr amser hwnw yr adeiladwyd rhai o'r adeiladau goreu, ac y gorphenwyd eraill oedd wedi eu cychwyn cyn Rhyfel y Rhosynau. Daeth yr arddull hwn yn boblogaidd yn fuan ar y Cyfandir, ac ynddo y cyfoddi yr holl adeiladau mawr yno yn y bymthegfed ganrif; ac o'r diwedd, daeth drosodd i'r wlad hon. Dywed rhai ein bod ni yn ddyledus i dramorwyr, ac yn enwedig i'r Italiaid, am ragoroldeb ein hen adeiladau. Ond os oedd tramorwyr yn cael eu defnyddio i gynllunio ac i weithio ein hadeiladau, y mae yn rhyfedd eu bod yn rhagori ar eu gweithiau hwy eu hunain gartref. Gwyddom fod adeiladau yn arddull Italy a Ffrainc yn y wlad hon wedi eu gwneyd gan dramorwyr yn y cyfnod hwn. Ond am un ganrif llawn, gellir dywedyd i'r Prydeinwyr llynu wrth yr arddull Gothaid; ac yn ystod y ganrif hono, cynnyrchwyd rhai adeiladau, am wreiddioldeb, prydferthwch, a gwenturiad, na wnaed ond anfynych ddim yn gyfantiad iddynt:—o leiaf ni ragorwyd arnynt ar unrhyw adeg. Gwnaed hyny tra yr oedd holl archadeiladwyr, celfyddydwyr, a gweithwyr y Cyfandir yn analluog i'w cynnorthwyo, o herwydd y cyfnewidiadau a gymmerasant le yn eu dull hwy eu hunain o weithio. Yn ystod y bymthegfed ganrif, a'r un ganlynol, mabwysiadwyd adeilyddiaeth Italaidd, a defnyddiwyd archadeiladwyr Italaidd hefyd yn Ffrainc, Ysapaen, yr Almaen, Prydain Fawr, a gwledydd eraill.

YR ARDDULL SEISNIG.—Pan y cafodd yr arddull Gothaid y ddyrnod a dderbyniodd yn Lloegr yn nheyrnasiad Harri VIII., ni roddwyd hi i fyny yn hollol ac ar unwaith; ac ni ddaeth yr Italaidd i arferiad yn union ar ei hol. Adfeiliodd y flaenorol yn raddol yn yr unfed ganrif

ar bymtheg; ac yn y rhan olaf o'r ganrif, daeth yr hyn a elwir yr arddull Elizabethaidd i arferiad lled gyffredinol. Yn hwn y mae y dulliau Italaidd, gyda rhai o neillduolion yr arddull Gothaid, yn cael eu cymmysgu â'u gilydd; ac mewn rhai enghreifftiau, yr olaf sydd i'w chanfod yn fwyaf amlwg. Araf iawn y diwyllid yr arddull Italaidd yn y wlad hon, pa fodd bynag; ac yn nheyrnasiad Iago I. yr ymddangosodd ei phroffeswr cyntaf. Cymro, o gonedl 'os nad o waed, oedd y gwŷr; sef, Inigo Jones. Nid oedd yn cael llawer o waith ar y pryd; o herwydd ar farwolaeth y tywysog Henry, aeth i Italy, lle yr arosodd hyd nes y disgynodd y swydd o fesyrydd cyffredinol, yr hon a addeusid iddo, yn wâg. Trwy ei ymdrechadau ef, i raddau pell, y dygwyd yr arddull Italaidd i arferiad. Yn nheyrnasiad cynnyrhus Siarl I., ychydig a wnaed gydag adeilyddiaeth; a phan yr adferwyd y frenhiniaeth o dan Siarl II., yr oedd ei chwaeth ef at bethau Ffrangig mewn perygl o effeithio ar adeilyddiaeth y wlad hon pe na busasai i Christopher Wren, gyda'i athrylith gref, sefyll ar y ffordd, neu o leiaf leihau ychydig ar yr effaith—er fod arwyddion o'r dull Ffrangig i'w canfod ar lawer o weithiau Wren ei hun. Ond i ddylanwad arddull ei wlad ei hun ar ei feddwl yr ydym ni yn ddyledus am rai o'r brif weithiau. Y mae Sant Paul yn Llundain, yn ynghyd âg adeiladau eraill, yn aros yn golofnau oesol o'i ragoriaeth a'i fawredd fel archadeiladwydd; ac y mae hanes gweithiau y dyn-mawr hwn yn cynnwys adeilyddiaeth y cyfnod yr oedd efe yn byw ynddo.

Ni wnawn yn mhellach ond yn unig chwangu ychydig sylwadau ar y gwelliantau sydd wedi cymmeryd lle mewn adeilyddiaeth, ar wahân i adeilyddiaeth eglwysig.

Y mae darganfyddiad dinas Pompeii, ar ol bod yn gladdedig am gynnifer o ganrifoedd, wedi dangos yn eglur, faint bynag oedd eangder athlysi cyffredinol adeiladau cyhoeddus y Rhufeiniaid, fod tai y bobl gyffredin yn hynod o blaen a bychain, ac nad oedd tai y dosbarth uchaf yn brydferth, oddi mewn nac oddi allan. Gwael a bychain hefyd oedd eu hystafelloedd, ac agored iawn i wres yr haf ac oerni y gauaf: ac yn wir, yr oedd palas boddedwr Rhufeinaid yn debyg o ran ei gynllun i garchar. Yn y canol-oesoedd, y mae'n debyg, y dechreuwyd defnyddio lloriau coed; a dyna'r pryd, o ganlyniad, y cafwyd allan y gellid rhoddi llofft mewn tŷ heb gymmhorth muriau hynod am eu trwch. Parodd y gwelliant hwn, ynghyd â'r defnyddiad o wydr mewn ffenestri, chwaneigiad dirfawr at gysuron a chyfleusderau tai yn a canrifoedd diweddar, nad oedd gan yr hynafiaid un syniad am danynt. Fel yr ymdaenodd dysg a gwarediddiad, dechreuodd dynion yn raddol efelychu yn eu tai y tlysi a nodwedddai yr eglwysydd a'r mynachlogydd ysblynydd. Y caud allan gan ffenestri gwydr o'r llifeiriant o awyr oer a gariai y mwg allan trwy dwll yn nen neuadd neu ystafell fawr, pan y byddai y tân ar ganol y llawr, a arweiniodd i ddyfeisiad smneiau, i gario y mwg allan mewn ffordd arall. Y mae hyn yn gymmhwysiadol yn benaf at y gwledydd oerion sydd yn ogleddol i'r Alpau; canys ynddynt hwy y mae yr adeiladau hyn yn cael eu deall oreu, ac yn cael eu cyfaddasu fwyaf ar gyfer cysur a chyfleusdra. Hwyrach fod palasau Italy yn fwy ardderchog o ran ymddangosiad allanol nag ydyw preswylfeydd y dosbarth uchaf yn nhrefydd y wlad

hon, ond y maent yn ddiffygiol yn y trefniadau mewnol hyny sydd yn tueddu i chwaneu 'at fwyniant a chysuron teuluaid. Mewn canlyn- iad i'r coethder sydd erbyn hyn yn nodweddu ein bywyd cymdeithasol, nid ydyw dynion yn ymfoddloni yn unig ar edmygu ardderchawg- rwydd adeiladau cyhoeddus, ac ysblander palaa- au y cyfoethgion; ond y mae pawb yn awyddus am weled y prydfferthwch a'r addurn hwnw, i ryw raddau, yn eu preswylfeydd eu hunain. O herwydd hyn, y mae sylw mwy cyffredinol yn cael ei dalu i adeilyddiaeth nag erioed o'r blaen.

ADRIAN IV. : pab; a'r unig Sais a fu yn eis- tedd yn y gadair Babaid. Ei enw oedd Nicho- las Breakspere. Ganwyd ef yn Langley, ger St. Albans, yn swydd Hereford, tua'r fl. 1100. Yn nechreu ei oes, bu raid iddo ymostwng i wneyd y gorchwylion iselaf, gan mor gyfyng oedd ei amgylchiadau. Teimlai awydd i fod yn fynach yn mynachdy St. Albans; ond gwrthododd yr abad Richard ei dderbyn, o herwydd ei fod yn ddiffygiol mewn dysg. Aeth yntau drosodd i Paris, ac oddi yno i Provence, lle y daeth yn ysgrifenydd rheolaidd i fynachdy St. Rufus. Ni chaniatawyd iddo ymuno yn ffurfiol ar unwaith a'r urdd; ond bu yno am dymmor ar brawf, a gweithiodd ei hun i serch y mynachod drwy y sylw manwl a dalodd i'w gorchymyn- ion: a hyn, ynghyd â harddwch ei berson, a'i gallineb, a'i gwnaeth yn boblogaidd gyda'r mynachod—a derbyniwyd ef yn aeol o'r urdd. Ymroddodd i astudio gyda dyfalwch mawr, nes cyrhaedd gradd helaeth o ddysg; ac ar farwol- aeth yr abad, dewiswyd ef yn olynnydd iddo. Clywodd y pab Eugenius III. am deilyngod uchel Nicholas, a gwnaed ef yn kardinal-egob Alba yn 1146. Dwy flynedd yn ddiweddarach, danfonwyd ef yn genad y pab i Denmarc a Nor- way, a bu yn offeryn i ddychwelyd y barbariaid hyny i'r ffydd Babaid. Ar ei ddychweliad yn ol, derbyniwyd ef gydag arhwydedd gan y pab a'r cardinaliaid; a digwyddodd i'r pab Anastas- ius farw y pryd hwnw, a chafodd Nicholas ei ddewis yn unfrydol i'w le, yn Tachwedd, 1154. Cymmerodd yr enw Adrian IV. Gwrthwyneb- odd Adrian, ar ddechreu tymmor ei swydd, yn benderfynol yr ymgais a wnaed gan bobl Rhufain i adfeddiannu eu rhyddid o dan y consuliaid, a gorfodwyd yr ynadon hyny i roddi heibio eu hawdurdod, a throsglwyddo llywodraeth y ddi- nas i'w ddwyllaw ef. Yn 1155, gyrodd Arnold o Brescia, yr hwn oedd wedi dechreu pregethu yr angenheidrwydd am ddiwygiad yn yr egl- wys er y fl. 1139, ynghyd â'i ddilynwyr, allan o Rufain. A'r un flwyddyn hefyd, esgymmunodd William, brenin Sicily. Tua'r un adag, gwnaeth heddwch â Frederick Barbarossa, ymherawdwr Germany, yn agos i Sutrium; a gwnaeth iddo ddal pen ei farch tra yr elai ef ar ei gefn; ac wedi hyny, efe a'i coronodd yn ymherawdwr yn eglwys St. Pedr. Adeiladodd amryw gestyll, a gadawodd y tiriogaethau Pabaidd yn fwy blodetog nag y cafodd hwynt. Ond er ei holl lwyddiant, teimlai yn eithaf annedwydd; a dywedai un- waith wrth John o Salisbury nad oedd holl galedi ei ddyddiau boreuol ond difyrwch yn ymyl anfodion y swydd o bab; a'i fod yn edrych ar gadair St. Pedr fel y sedd fwyaf acesmwyth i eistedd arni yn yr holl fydd—a bod ei goron megys yn llosgi ar ei ben. Bu farw Medi Iaf, 1159, wedi bod yn bab am yn agos i bum mlynedd, a chladdwyd ef yn eglwys St. Pedr.

ÆSCHINES: areithydd Groegaidd enwog. Ganwyd ef yn Attica, c.c. 389. Yn ol ei adrodd- iad ei hun, hanai o deulu da: yn ol adroddiad Demosthenes, mab ydoedd i chwareuwr cyffred- in mewn cwmni o ddirgrif-chwareuwr. Modd bynag, yr oedd ei dalentau yn gyfryw ag a en- nilloedd iddo glod mawr, ac a'i galluogodd i fod yn gydymgeisydd am y llawryf areithyddol & Demosthenes ei hun. Daeth y ddau areithiwr hyn yn arweinyddion dwy blaidd wrthwynebol. Cyhuddai Demosthenes Æschines o dderbyn llwgrwobrwy pan yn genhadwr at Phylip o Ma- cedonia. Ad-dalodd yntau mewn ffordd annu- iongyrchol, trwy gyhuddo Ctesiphon, cyfaill i Demosthenes, o gynnyg penderfyniad, yn groes i'r cyfreithiau, i roddi i Demosthenes goron o aur, fel arwydd o gymmeradwyaeth y cyhoedd. Ymgynullodd tyrfa liosog o farnwyr a dinas- yddion i wrandawr ar y ddau yn dadleu, ac i benderfynu y cwestiwn. Defnyddiodd y ddau areithydd eu holl alluoedd a'u h'wladledd; ond Demosthenes a ennillodd y fuddngoliaeth; a danfonwyd Æschines i alltudiaeth; ond trodd digofaint Demosthenes yn garedigrwydd hael- frydig—o blegid pan yr oedd Æschines yn myn- ed i alltudiaeth, ceisiodd Demosthenes ganddo dderbyn swm o arian, yr hyn a barodd iddo ddywedyd, "Yr wyf yn goffio wrth dael fy ngwlad, yn yr hon y cefais elyn mor haelfrydig; ac yr wyf yn anobeithio cyfarfod â chyfaill fydd yn debyg iddo." Agorodd Æschines ysgol i ddysgu areithyddiaeth yn Rhodes—lle ei alltud- iaeth; ac yno dechreuodd draddodi darlithian trwy ddarllen i'w wrandawr y ddwy araeth a fuont yn achos o'i alltudiaeth. Derbyniodd ei araeth ef glod mawr, ond gwrandawyd araeth Demosthenes gyda chymmeradwyaeth dirfawr. Gwnaeth Æschines y sylw canlynol, "Pa fodd y buasech yn teimlo pe y clywsech ef yn taranu allan y geiriau hyny ei hunan!" Symmudodd Æschines i Samoa, lle y bu farw yn 74ain ml. oed. Nid oes ond tair o'i areithiau ar gael yn awr.

ÆSCHYLUS: y bardd treisganol Athen- aidd enwog. Ganwyd ef yn Eleusis, c.c. 525. Gwnaeth enw mawr iddo ei hun fel milwr yn mrywdrau Marathon, Salamis, a Plataea. Daeth i sylw yn gyntaf oll fel milwr, a gwladgarwr; ond dewisodd farddoniaeth fel maes neillduol ei lafur. Ennilloedd y wobwr flaenaf am farddoni yn y flwyddyn c. c. 484. Mynegir iddo gyfan- sodd i deg a thrigain o dreisganau, heb law chwareu-gerddi duchanol; ond nid oes yn ein meddiant yn bresennol ond saith o honynt. Tua'r flwyddyn c.c. 471, aeth i Sicily, a threul- iodd beth amser yn llys Hiero. Ar ol dy- chwelyd i Athen, bu yn cydymgais â Sophocles am gamp gerddorol; ond ei gydymgeisydd a lwyddodd y tro hwn. Yn fuan ar. ol cyhoedd- iad ei waith olaf, sef yr "*Oresteia*," efe a ym- neillduodd drachefn i Sicily, ac yno y bu farw c.c. 456. Ymddangosodd cyfieithiad Saesneg o dreisganau Æschylus, gan R. Potter, yn 1777. Y mae Miss Swanwick, y deon Milman, ac eraill hefyd wedi cyfieithu amryw o honynt i'r iaith hono. Golygidd Æschylus gan y Groegaidd fel tad treisganidaeth, fel yr oeddnynt yn ystyried Homer yn dad yr arwrgerdd, a Herodotus yn dad hanesiaeth. Y mae y gwelliantau a wnaed ganddo yn peri ei fod yn teilyngu y teitl. Efe a ddaeth a'r arferiad o roddi ail chwareuwr (*actor*) i mewn. Perffethiodd lawer ar arddang-

osiad y dreisgân hefyd; ac efe a ddechreuodd gyfansoddi yr hyn a elwir *trilogy*; hynny yw, treisgân driphlyg, yn yr hon y mae pob un o'r tair yn gyflawn ynddi ei hun, ac etto yn ffurfio rhan o un cyfanwaith.

ÆSOP: awdwr y chwedlau neu y dammegion enwog a briodolir iddo. Ganwyd ef tua'r fl. c. c. 620; ond y mae lle ei enedigaeith yn anhysbys. Y tebygolrwydd yw, mai Coticueum yn Phrygia, oedd y lle. Tra yn ieuange dygwyd ef fel caethwas i Athen; ac wedi gwasannaethu o dan amryw feistriaid, rhyddhawyd ef gan Iadmon y Samianiad. Ar hyn talodd Æsop ymweliad â Croesus, brenin Lydia; yn llys yr hwn, fel y dywed Plutarch, y ceryddodd efe Solon am ei ymddygiad difoes tuag at y brenin. Mynegir iddo ymweld âg Athen yn amser trawslwydraeth Pisistratus. Fel cenhadwr Croesus i Delphi, ymddiriedwyd iddo y gwaith o ranu swm da o arian yn mysg y dinasyddion; ond mewn canlyniad i ryw ddadl, efe a ddy-chwelodd yr arian yn ol i Croesus. Cyffrodd ei ymddygiad y Delphiad, y rhai a anghymeradwyant ei waith yn gwneuthur hynny. Cyhuddwyd ef o gyssegr-ladrad, a thadwyd ef bendramwnnwl dros glogwyn, yn y fl. c. c. 564. Ystyriai y preswylwyr fod y pla a fu yn y ddinas ar ol hyn yn ganlyniad y trosedd yma; ac amlygodd y bobl eu hewllysgarwch i wneyd pob iawn a allent am achosi ei farwolaeth. Cyfododd yr Atheniaid gerflun ardderchog er ei arhwydddu.

Mae y tywyllwch sydd yn gorphwys ar hanes Æsop yn gyfryw, fodd bynag, fel y mae rhai yn gwadu nad oes y fath un âg Æsop wedi bod; ond ychydig ydyw nifer y cyfryw. Anhawdd penderfynu a adawodd Æsop ar ei ol, pan y bu farw, ddammegion oeddynt wedi eu hysgrifenu. Tybiai Bentley na wnaeth. Tybia eraill, fodd bynag, fod casgliad wedi ei wneyd o honnynt cyn amser Socrates. Y mae yn eithaf sicr, pa fodd bynag, fod chwedlan a briodolid i Æsop yn boblogaidd yn Athen ar yr adeg fwyaf blod-euog o hanes ei llenyddiaeth. Cyhoeddwyd argraphiad cyflawn o'i holl chwedleuon, y rhai ydynt ddaun cant ac un ar ddeg ar hugain mewn nifer, yn Breslan, gan J. G. Schneider, yn 1810. Y mae llawer o argraphiadau o honnynt yn Saesneg—rhai yn gyflawnach na'u gilydd; ac y mae dau argraphiad o honnynt yn y Gymraeg—un mewn rhyddiaeth gan y diweddar Glan Alun, a'r llall mewn barddoniaeth, gan y diweddar Nicander.

AFFRICA. *Ystyr yr enw.*—Y golygiad mwyaf tebygol o lawer ydyw mai newidiad ar y gair Phoeniciaidd *Afrigah* ydyw, yr hwn a arwydda trefedigaeth, gyda chyfeiriad at Carthage fel trefedigaeth berthynol i Tyrus. Ymledodd yr enw fel ag i gael ei roddi ar y wlad amgylchynol, ac yn raddol ar y cyfandir—yn debyg fel pe meddyllem am y gair Saesneg *colony* yn cael ei estyn, o arwyddo rhandir neu drefedigaeth, i oesod allan gyfandir cyfan.

Terfynau a Sefyllfa.—Rhwyng 35° gogledd a 38° deheu, ac hefyd rhwyng 17° gorllewin a 51° dwyrain. O gogledd i ddeheu mesura tua 5,000 o filldroedd Prydeinig. Golchir y glanau gogleddol gan Fôr y Canoldir; y gorllewinol gan y Werydd; a'r dwyrain gan Fôr India.

Ffurf.—Afreolaidd. Yn y gogledd yn llydan, ac yn fwy amgylchog, ond tua'r deheu yn cul-

han, nes dyfod i bwynt. Cynnwysa yn rhywle tua 10,000,000 o filldroedd ysgwâr. Y mae yn fwy nag Ewrop ac Awstralia, ond yn llai nag Asia ac America.

Ffurf y glanau.—Rheolaidd ac annhoredig. Y prif doriadau ydynt Gulfor Guinea, o du y gorllewin; culforoedd Sidr a Kabes o du y gogledd; a Chulfor Arabia o du y dwyrain.

Ei ffurf arwynebol.—1. Yn y gogledd, gwas-tadeddau ac isel-diroedd; hynny yw, isel mewn cymmhariaeth â'r rhanau deheuol i'r cyfandir. 2. Bwrdd-diroedd eang ac uchel, ynghyd â chadwen o fynnydoedd uchelfawr, yn cynnwys canol a deheudir y cyfandir.

Y mae y cyntaf yn cynmeryd i mewn

(a.) Anialwch mawr y Sahara.

(b.) Y rhandir sydd yn amgylchynu Llyn Chad.

(c.) Dyffryn y Nilus (isaf).

Nid ydym i synied am y Sahara, fel y gwneir yn fynyeh, fel un gwastadedd isel anferth, gan ei fod yn amrywiol iawn yn ei ffurf. O du y gogledd cynnwysa fwrdd-diroedd eang, y rhai ydynt yn ymddyrechafu ar unwaith oddi wrth lanau Môr y Canoldir, yn cynnwys y gwledydd a elwir Barbary, Morocco, Tunis, Algeria, Barca. Wedi dyfod trwy y bwrdd-dir hwn tua'r deheu, cyrhaeddwn rhandir isel o'r anialwch yn cyrhaedd o Gulfor Sidra hyd yr Aipht ganol. Y mae yr ynysoedd gleision (*oases*) Augila a Siwah yn y rhan yma tua 100 troedfedd islaw gwastadedd y môr, a'r wlad rhyngddynt rhwyng 100 a 150 troedfedd. Y mae y rhan ddwyreiniol o'r rhandir yma yr un mor isel. Cynnwysa ar y cyfan, mae'n debyg, y tir iselaf ar wyneb y ddaear; ac y mae y syniad wedi ei dafu allan am ollwng dwfr y Werydd i mewn iddo, fel ag i droi yr anialwch yn y fangre hon "yn llyn dwfr," er hyrwyddo masnach a theithio. Dilynyr y rhandir isel hon gan ucheldir arall yn cyrhaedd o Gulfor Kabes ar hyd glanau Tripoli, a thrwy anialwch Libya i'r Nilus yn agos i'r rhaiadr cyntaf. Yn y gogledd-ddwyrain, cynnwysa y rhandir hwn y wlad a elwir Hamadah, bwrdd-dir creigiog, anial, tua 2,000 o droedfeddi o uchder, y rhai sydd fel gwregys llydan yn atal cymunedeb rhwyng glanau y gogledd a chanolbarth y cyfandir. Yn agos i le a elwir Sokna y mae yr ucheldir hwn yn tori i fyny yn glogwyni a elwir yn Fynydd-ocedd Duon. Yna y mae yr holl wlad, mor bell ag Air ac Asben, yn gynnwysedig o ucheldiroedd a gwastad-diroedd bob yn ail. Y mae nentydd mawrion yn croesi yr ucheldiroedd—un o honnynt yn 600 milldir o hyd. Y mae y nentydd hyn yn rhedeg yn nghyfeiriad y gogledd tuag at rhandir isel, yn yr hwn y mae llawer o fâs llynoedd heli, y rhai yn yr haf ydynt yn gwbl sych, ag ydynt yn gorwedd gryn lawer yn is na'r môr.

Y rhan fwyaf anial o'r Sahara ydyw yr hwn a elwir yr *Ëg*; yr hwn sydd yn ymestyn o'r llynau uchod yn nghyfeiriad y de-orllewin tua'r afon Senegal a'r Atlantic am tua dwy fil o filldroedd, gyda lled ar y cyfan o tua dau cant o filldroedd. Fel hyn, cynnwysa Sahara, ar du y gorllewin, wregys o wastadeddau a dyffrynoedd yn amgylchu bwrdd-diroedd eang a syppion o fynnydoedd uchel. Tebyg ydyw ffurf y rhan ddwyreiniol o hono hefyd, fel y dengys gwlad fynyddig Borgu o amgylch y gwledydd sydd i'r gogledd ddwyrain o lyn Tchad, a Tibesti i'r gogledd o hono. Chwiliwyd y rhan yma gan Dr. Naotigal; yr hwn a ddangosodd fod y wlad hon yn llawn o lysiau ac anifeiliaid.

Yr Ucheldir Canolbarthol.—Cynnwysa y rhan yma un swm o diroedd uchel, a bwrdd-dir-oedd dyrchafedig, a mynyddoedd yn sypiau a chadwyni. Yr ymyl ddwyreiniol ydyw yr uchaf, ac ymestyna yn mlaen trwy wledydd Arabia ac Abyssinia i wledydd deheuol Affrica. Yma a thrwaf, ceir mynyddoedd uchel. Y rhai uchaf oll ydynt Kenia, 18,000 tr.; a Kilmanjaro, 18,715 tr.—y rhai uchaf yn holl Affrica, ac ydynt yn agos i linell y cyhydedd. Yr afon Zambesi ydyw y toriad cyntaf yn ei estyniad parhaus a difwlch. Cyrhaedda yn mlaen i ranau mwyaf deheuol y cyfandir. Y mae yr ymyl deheuol hefyd yn uchel iawn, er nad yn gymmaint felly a'r un dwyreiniol. Y mae yr afon lawr ac ar dderchog Congo yn tori ar yr ymyl hwn. O'r tu deheuol i'r afon Ogowai, canfyddodd Dr. Chaillu fynydd o tua 12,000 tr., ac y mae mynyddoedd Cameroon yn 13,700 tr. Y mae yr ymyl gogleddol i'r bwrdd-dir hwn yn anadnabyddus. Y mae y Nilus yn disgyn drosto mewn amryw o raiadrau.

Uchder cyffredinol y canolbarth ydyw tua 3,000 neu 4,000 o dr. Y rhai mwyaf neillduol ydynt y Mynyddoedd Gleision, a ddarganfyddwyd gan Baker—y rhai sydd ar du y gorllewin i Lyn Albert, ac yn 10,000 tr. Y mae ucheldir Barbary yn ngogledd y cyfandir yn ymestyn o Benrhyn Bon i lanau y Werydd trwy Tunis, Algeria, a Morocco. Y mae ar du y dwyrain tua dwy fil o droedfeddi o uchder; ac yn y gorllewin, ymddyrchafa i ffurfio mynyddoedd uchel Atlas, o'r rhai y mae Mynydd Miltrim yn 11,400 tr.

O'r holl gyfandiroedd, Affrica sydd wedi cael ei afonyddu leiaf gan gynnyrffadau tanddaerol. Y rhai canlynol yw yr unig fynyddoedd llosg sydd yn awr yn fywio. Camaroon ar Gulfor Guinea, yr Artali rhwng Abyssinia a'r Môr Coch, a'r Njemai yn ardal mynydd uchel Kenia a Llyn Victoria.

O'r mânau a'r metelloedd, y rhai canlynol a geir yn fwyaf gwasgareddig. Halen (ond mewn rhai manau y mae yn dra phrin), aur, copr, ac adamant. O herwydd sefyllfa y cyfandir hwn o bob tu y cyhydedd, y mae yn gynghesach na'r lleill, a'r gwres yn cael ei ddosbarthu ar hyd-ddo gyda mwy o gyfartaledd. Y mae ar y peth yn wir am y gwlaw a'r gwynt.

Rhwng hydred 10° gogleddol a 10° deheuol, y mae Affrica tua'r canolbarth yn gyflawn o goedwigoedd mawrion a thrwchus, yn y rhai y mae y coed yn cau allan belydrau yr haul, medd Livingstone, ond yn unig yn y canol-ddydd, pan y mae yn anfon pelydrau meinion rhyngddynt. Y mae disgyniad y gwlaw yn anferthol yn y manau hyn, a'r tir am fisoedd wedi ei orchuddio â dwfr llonydd. I'r gogledd o'r rhandir hwn y mae yn newid yn raddol i dir porfa gwelltlog a bras. Y mae glanau y cyfandir hefyd yn gyffelyb tua'r gogledd a'r deheuol.

Y mae rhediad y dwfr yn Affrica i'w ranu yn ddau ddosbarth. Yn y cyntaf, yn y gogledd a'r deheuol, y mae rhandiroedd mawrion, sef y Sahara a'r Kalahari, lle y mae y ffrydiau yn methu a chyrrhaedd y môr. Yn yr ail, y maent yn ymarllwys i'r môr, megys y Nilus, y Niger, y Senegal, &c.

Y mae y llynoedd mawr a ddarganfyddwyd yn y ddiweddar yn deilwng o'u crybwyll. Y mae y llynoedd Victoria ac Albert yn gyfansoddedig o ddwfr croyw:—y cyntaf tua 30,000 o filldroedd ysgwâr, ac nid ydyw yn aml yn

llawer llai. Yn chwanelog at y rhai hyn, gellir enwi llynoedd Congo, Zambesi, Chad, ac Ugami, ynghyd â llynoedd mawrion eraill, y rhai sydd yn gyfansoddedig o ddwfr hallt.

O ran hinsawdd, Affrica ydyw y poethaf o'r holl gyfandiroedd. Ond nid yn y cyhydedd y mae y man poethaf, lle y mae y gwlaw a'r coedwigoedd yn tymmeru y gwres; eithr yn anialwch y Sabasi yn y gogledd, a Kalahari yn y deheuol. Yn yr Aipht uchaf, y mae y gwres yn ddigonol i grasu wya'u yn y tywod poeth. Yn Nubia, fel y dywed yr Arabiaid, y mae y pridd fel tân, a'r gwynt fel ffiam. Ar lanau y môr, tymmerir y gwres gan y môr. Nid oes yno ddisgyniad rheolaidd o eira, oddi gerth ar benau mynyddoedd yr Atlas ac Abyssinia. Nid yw y cyfandir hwn o dan ddylanwad y gwyntoedd rheolaidd, oddi gerth *monsoons* Môr yr India. Y mae rhediadau cyffredin y gwynt yn cymmyrd lle o gyfeiriad y dwyrain dros yr holl gyfandir. Y mae yn hollol rydd yn mron oddi wrth rathrwyntoedd (*hurricanes*), oddi gerth yn y rhanau de-ddwyreiniol. Yn y diffeithleoedd, y mae corwyntoedd yn fynych yn cymmyrd lle, yn ysgubo y tywod trwy yr awyr, y rhai ydynt yn dra dinstriol. Yn y Sahara a Kalahari, nid oes ddim gwlaw yn disgyn un amser yn mron. Yr achos ydyw, fod y gwyntoedd sydd yn cyrrhaedd yno yn dyfod o leodd oerach a lleithach, ac felly yn colli eu lleithdra i'r awyr yn y fuff o dath. Achos arall ydyw, iseledd y Sahara. Hefyd, y mae mynyddoedd Abyssinia yn lladrata y gwlaw sydd yn cael ei gludo o Fôr yr India cyn iddo gyrrhaedd y Sahara. Gwel cyf. i. d.g. *AFRICA*.

AGER (steam). Dyma y gair a arferir yn gyffredin am y tARTH, neu y tawch, sydd yn dyrchafu o gyrrh lleith neu hylifol pan y darostyngir hwynt dan ddylanwad gwres; neu mewn geiriau eraill, dwfr neu hylif mewn ffurf nwyol. Ac i ddybenion peiriannyddol, dwfr yw yr hylif a ddefnyddir yn gyffredin i'w cynnyrchu; gan hyny, ni a edrychwn yn awr ar ager yn y wedd yma arno. Y mae ager yn naturiol, fel nwyon eraill, yn dryloew, ac heb liw arno; a phan y mae i'w ganfod mewn awyr, y mae hyny i'w briodoli i'r ffaith ei fod mewn rhan yn hylifol, ac yn cynnwys chwysiglenau bychain o ddwfr sydd yn llawn o ager, a'r rhai hyny yn adlewyrchu golenni.

Gan fod gwres yn gyffredin yn effeithio i chwyddo cyrrh, felly y mae dwfr ar ol ei droi yn ager yn cymmyrd mwy o le ddau cant ar bymtheg o weithiau nag yn flaenorol. Y mae gwres wrth doddi rhew yn eithriad i'r rheol hon, gan ei fod yn lleihau ei swm i raddau. Pan y troir rhew neu eira yn hylif, os rhoddir y gwresesurydd ynddo, erys yn barhaus yn yr un man nes y toddir y cwbl. Os cymmhysir chwaneg o wres ato, cyfoda yn ol cyfartaledd y gwres a chwanegir. Os cymmhysir gwres at waelod llestr yn cynnwys dwfr, chwyddir haen isaf y dwfr ganddo, yr hyn a bâr iddo fod yn ysgafnach na'r haenau uchaf; gan hyny cyfyd, gan wneuthur ffordd i frwd arall ddisgyn o'r rhan sydd yn oerach, ac yn eu tro cyfyd y rhai hyny hefyd; ac felly gwasgerir y gwres drwy y cyfan. Drwy gymmhysio chwaneg o wres drachefn, ffurfi chwysiglenau o dath, a chyfodant ar hyd ochr y llestr, ond ânt yn hylif wedi cyrrhaedd yr haenau lle y mae y tymmeredd yn is. Pan y bydd y byrlymau hyn yn mwyhau ac yn lliosogi, dilyni eu tewychiad gan seiniau

a elwir mewn iaith gyffredin yn 'ganu,' ac wedi iddynt gael eu poethi yn ddiagon i gyrhaedd y wyneb, a meddu digon o hydwythedd i orchfygu dirwasgiad yr awyr, y mae y tarth yn esgyn i'r awyr yn y ffurf o ager; a dyna y pryd y dywedir fod y dwfr yn berwi. Wrth gymmhwyso mwy o wres drachefn ato, y mae y dwfr i gyd yn raddol yn cael ei droi yn ager.

Pan y berwir dwfr mewn llestr agored, nid ydyw tymmeredd y dwfr, na'r ager sydd yn dyrchafu o hono, yn cyfodi yn uwch na 212° ar raddfa Fahrenheit, pa mor boeth bynag y byddo y tân. Y mae y gwres fel yr ôl i mewn yn cael ei gario allan yn yr ager. Ond o dan ddirwasgiad, fel mewn berwedydd (*boiler*) peiriant, gellir cyfodi tymmeredd y naill a'r llall i unrhyw radd o'r bron.

AGER-BEIRIANT: peiriant yn yr hwn y mae ager yn cael ei ddefnyddio i'w ysgogi neu i'w weithio; yn gyffelyb i fel y mae pwysau dwfr ar olwyn ddwfr, neu bwysau gwynt ar felin wynt, ya gyru y rhai hyn yn mlaen.

Fel ffynnonell grym, y mae ager yn meddu llawer o fanteision ar wynt a dwfr. Y mae yn annibynol ar y tywydd, gellir ei arfer yn mhob man, y mae yn alluog i beri symmudiadau gwastadol cyfartal, ac y mae yn bosibl ei gynyddu i ateb i angen peiriannau o faintioli a nerth mawr, yn ol yr angen. Y mae y ddyfais hon, gan hyny, wedi creu cyfnod newydd mewn cyssylltiad a'r celfyddydau; ac y mae y chwyldroad a ddygodd o amgylch mewn gweithfeydd o bob math, yn gystal a'r dylanwad y mae wedi ei gael ar wareiddiad yn gyffredinol, yn gyfryw nas gellir amgyffred ei faint.

Y mae amryw genhedloedd yn hawlio yr anrhydedd o ddarganfod ager fel gallu symmudol; ond y Prydeiniaid a'r Americanaid yn ddiau a wnaeth ddefnydd helaethaf o hono gyntaf oll; a diamheu fod y byd yn ddyledus i'r Prydeiniaid a'r Americanaid am y rhan fwyaf o'r gwelliantau a wnaed o bryd i bryd ar y peiriant hwn. Mor foreu a'r flwyddyn 1543, dangosodd y cadben Yspañaidd, Blasco de Garay, ager-fâd o'i ddyfais ei hun yn Longboroth Barcelona. Ymddengys oddi wrth gyfeiriad a wnaed mewn pregeth gan Mathesius yn Nuremberg, yn 1562, fod gallu ager yn hysbys hefyd yn yr Almaen y pryd hwnw; ac y mae yr Almaenwr, Sol. de Caus, yr hwn oedd yn ngwasanaeth etholydd llysfreiniol Heidelberg, yn 1615, yn desgrifio ager-beiriant; ond nid oedd hwnw ond dyfais i orfodi dwfr oedd mewn pelen gopr i fyned trwy bibell drwy gymmhwyso gwres ato. Dyfeisiodd y peiriannydd G. Branca, yn 1629, fath o felin wynt yn cael ei gweithio gan ager.

Y sylwadau cyntaf a wnaed yn y wlad hon ar ager fel gallu symmudol, ydyw y rhai a geir mewn cyfrol fechan a gyhoeddwyd yn 1647, gan Nat. Nye, mesuronydd; yn yr hon y mae yr awdwr yn cynnyg rhoddi "ergyd mewn magnel heb bylor," a hyny trwy roddi dwfr ynddo yn lle pylor, a churo i lawr ddarn o bren yn dyn, fel nas gall yr awyr ddiange heibio iddo, ac yna rhoddi yr ergyd i mewn, a chymmhwyso tân at y twll nes peri iddo ffrwydro yn ddisymmwth. Ond yr ymdrech llwyddiannus cyntaf at hyn, fe allai, oedd yr un a wnaethpwyd gan Ardalydd Worcester. Yn ei "Century of Inventions," a ysgrifenyd yn 1655, y mae efe yn disgrifio yr offeryn a'r hwn y cyfododd efe golofn o ddwfr i'r uchder o ddeugain troedfedd. Hyn, gyda'r

eithriad o'r hyn a wnaeth Blasco, oedd yr amcan cyntaf y cymmhwysoyd ager ato er ateb dybenion ymarferol. Dangosodd Sam. Morland gynllun i gyfodi dwfr trwy gyfrwng ager, i Louis XIV. yn 1683. Yn 1698 y cymmerwyd allan y freinteb gyntaf am gymmhwyso ager at wahanol fathau o beiriannau, gan y Cadben Savery. Dangosodd ei gynllun o flaen y Gymdeithas Frenhinol. Darfu i Papnir, yr hwn a wnaed yn hysbys gan Leibnitz o ymdrechion Savery—yr hwn y mae yn rhaid addef hefyd, ei fod yn ddyfeisydd gwreiddiol—ddwyn allan ddisgrifiad cyflawn o'r agerbeiriant yn 1707, ynghyd â darlun o agerbeiriant o'i ddyfais ei hun. Ond dichon mai peiriant Thomas Newcomen, yr hwn a orphenwyd yn 1705, ydyw yr un y gellir edrych arno fel y ddolen gyssylltiol rhwng y peiriannau y cyfeirir atynt a'r un diweddar; o herwydd yr oedd hwnw yn cynnwys egwyddor neu hedyn yr un a weithiwyd allan gan athrylith Watt. Gwellhawyd agerbeiriant Newcomen gan Smeaton, Brindley, a pheiriannwyr eraill, cyn amser Watt. Ond Watt, yn ddiau, a fu y mwyaf llwyddiannus o neb a fu o'i flaen yn ei welliantau. Ar ol ei amser ef y mae George Stephenson, ac eraill, wedi gwneyd eu rhan yn dda tuag at berffeithio yr agerbeiriant, fel erbyn hyn y mae wedi cyrhaedd graddau uchel iawn o berffeithrwydd; ac y mae o wasanaeth amhrisiadwy yn nygiad yn mlaen gelfyddyd a masnach, ar dir a môr, yn mhob parth o'r byd. Gwel STEPHENSON, GEORGE: a FFYRDD HALARN (*Attodiad*).

AGER-FORTHWYL. Offeryn sydd wedi bod yn hynod fanteisio i ddadblwygu adnoddau nodedig y fasnach mewn haiarn; ac yn y perffeithrwydd y mae wedi ei gyrhaedd yn awr, edrychir arno fel un o'n camp-weithiau peiriannyddol. Ymddengys mai James Watt oedd y cyntaf i'w ddyfeisio, ac iddo gael breinteb arno yn y flwyddyn 1784. Yn ddiweddarach drachefn, yn 1804, cafodd William Deverell, peiriannydd o Surrey, freinteb arno; ond er hyny, mor bell ag y gwyydys, ni chafodd yr offerynau hyn erioed eu gwneyd. Yn ol pob arwyddion, collwyd golwg ar y meddylddrych hyd y fl. 1837, pan y darfu i James Nasmyth, o Patricroft, ger Manchester, feddwl am dano: ac anfonodd gynllun o'i forthwyl i Mr. Humphreys, peiriannydd Cwmni Agerlong y Great Western—a chymmeradwyodd Humphreys, Brunel, a pheiriannwyr eraill, y cynllun yn fawr, er na chariwyd ef allan y pryd hwnw. Cynnygiwyd y cynllun i lawer o'r ffwrn-feistri a'r peiriannwyr mawr; ond er eu bod oll yn ei edmygu, nid oeddnt yn teimlo ei werth a'i bwysigrwydd, ac ni chariwyd y meddylddrych allan ar y pryd. Ond yn 1842, cafodd Nasmyth freinteb am ei ddyfais, a gwnaed yr ager-forthwyl cyntaf yn ol ei gynllun ef yn Ffwrndy Bridgewater yn gynnar yn 1843. Ond er yr ystyrid ef yn welliant ar yr hen ddull tuag at wneyd y gwaith a ddygir yn mlaen mewn gweithfeydd mawrion, ni phrofodd yn offeryn marchnadol. Yr oedd ynddo ddiffygion pwysig, yn gymmaint ag nas gallasid ei gael yn wastad dan lywodraeth berffaith. O herwydd hyn bu agos i'r dyfeisydd ei dasfu o'r naill du: ond ceisiodd Mr. Gaskell, ei gydfasnachydd, gan Mr. Robert Wilson, eu rheolwr peiriannyddol, ymdrechu i symmud ei ddiffygion, ac i'w berffeithio. Trodd Wilson ei feddwl ato; a chyn pen yr wythnos, gwnaed

cyfnewidiadau ynddo, a'i dygodd i weithio yn rhagorol. Mewn gair, cafwyd y morthwyl dan reolaeth hollol. Gwnaeth Wilson welliantau pwysig eraill yn yr offeryn yn 1856; ac yn 1861 cafodd freinteb arno. Erbyn heddyw, y mae y morthwylion hyn wedi cyrhaedd y fath raddau helaeth o berffeithrwydd, fel y gellir tori cneuen a'r morthwyl heb falu y cnewyllyn; ac a'r un offeryn gellir taro darn o haiarn, neu unrhyw sylwedd arall, fel y bydd pwysau nifer o dynelli yn disgyn arno. Y mae y peiriant yn awr i'w weled yn gyffredin yn mhrif weithfeydd haiarn Ewrop ac America.

AGER-FORWRIAETH. Yn fuan ar ol dar-ganfod gallu ager, cymmhwyswyd ef at forwr-iaeth; ac yn wir, at hyn y cymmhwyswyd ef gyntaf, a hyny gan un o'r enw Blasco de Garay, Ysphaenwr a morwr, yn llong-borth Barcelona. Gwnaed y prawf, meddir, yn mis Mehefin, 1543. Myn rhai nad oes sail wirioneddol i'r prawf hwn gael ei wneyd. Pa fodd bynag am hyny, cadwyd y ddyfais yn ddirgelwch, ac nid arweiniodd i unrhyw ganlyniad ymarferol. Y mae Stuart yn ceisio profi mai Ardalydd Worcester oedd y cyntaf a ddechreuodd fordwyo ag ager, er nad ydyw yn ymddangos iddo droi ei ddyfais i lawer o ddybenion ymarferol. Dywed eraill mai i Ffrangcwr, o'r enw Papin, y dylid priodoli yr anrhydedd, er nad ydyw yn ymddangos iddo roddi prawf ar ei gynllun.

Yn Rhagfyr, 1736, caniatwyd breinteb i Jonathan Hulls, am beiriant a ystyrir yn gym-hwys i lusgo badau. Yn 1759, cyhoeddwyd fod cynllun wedi ei ddyfeisio yn Geneva er gwelldau morwriaeth, gan un o'r enw Genevois. Gwnaeth pendeifig o Ffrainc, o'r enw Comte d' Auxiron, agerfâd, a rhoddodd prawf arno ar y Seine, ger llaw Paris; ond nid oedd yn y peiriant ddigon o nerth i symmud yr olwynion yn effeithiol. Gwnaed casis yn America gan Fitch a Rumsey yn 1783. Yn y fl. 1788, gyrodd Fitch agerfâd i'r dwfr, ond yn ol pedair milldir yn yr awr y teithiai; a chyn iddo fyned yn mhell, ffirwyddod y berwedydd. Gwnaed prawf arall gan y Meistri Miller a Taylor, ar lyn bychan yn swydd Dumfries, yn Ysgotland, ar Hydref 14eg, 1788; a bu yn hollol lwyddiannus. Yn 1801, cymerwyd allan freinteb ar ager-lestr gan Mr. Symington; ac yn 1803, adeiladodd y *Charlotte Dundas* i arwain llestri ar gamlesydd y Forth a'r Clyde; a bu yn hollol lwyddiannus, ond fod y dwfr, oddi wrth weithrediad olwynion y båd, yn curo ymylon y camlas i lawr. Am hyny, rhoddwyd hi heibio.

Yn y cyfamser, gwnaed ymgeisiau cyffelyb yn America gan Stevens, a Livingstone, ac eraill. Yr oedd Robert Fulton hefyd, Americaniad arall, wedi meddwl am hyn yn 1793: ac yn 1807, y gwnaed y fordaith wir lwyddiannus gyntaf gydag ager o Efrog Newydd i Albany, i fyny yr Hudson. Hwylodd y llestr gant a deg o filldroedd mewn pedair awr ar hugain, a hyny yn erbyn y llif a'r gwynt. I Fulton, gan hyny, yn ddiammheuol, y perthyn yr anrhydedd o brofi yn gyntaf mewn modd hollol ymarferol ddefnyddioldeb ager at fordwyaeth; er, fel yr ymddengys, nad oedd dim yn angenrheidiol ond dyfal-barhâd i goroni ymdrechadau Miller, Taylor, a Symington, a llywyddiant. Pum mlynedd yn ddiweddarach, sef yn 1812, cychwynodd Henry Bell y *Comet* ar y Clyde; ac efe oedd yr hwn a roddodd gychwyniad teg

i ager-fordwyaeth yn Mhrydain. Yn y fl. 1815, gwnaeth ager-long fordaith o Glasgow i Lun-dain; ac yn 1818, teithiai un rhwng Efrog Newydd ac Orleans Newydd; ac yn 1820 y sefydlwyd ager-lestri i fordwyo rhwng Caerdybi a Dublin. Blwyddyn gofiadwy yn hanes ager-fordwyaeth oedd 1838. Hwylodd yr agerlong *Sirius* o Cork ar y 4ydd o Ebrill, a'r *Great Western* o Bristol ar yr 8fed o'r un mis; a chyrrhaeddodd y ddwy i Efrog Newydd ar y 23ain; ac nid oedd y *Sirius* ond pymtheng awr o flaen y llall. Gwneir y fordaith o Loegr yn awr i Efrog Newydd mewn wyth neu naw niwrnod. Ac erbyn hyn, y mae ager-lestri i'w cael ar for- oedd, a llynau, ac afonydd mordwyl yn mhob cwr o'r byd. Defnyddir ager-longau yn y llynges hefyd yn lle yr hen hwyl-longau.

Nid ydyw yr ager-beiriannau a ddefnyddir mewn llestri yn gwahaniaethu yn hanfodol oddi wrth rai cyffredin; er hyny, y mae rhyw wahan-iaethau yn eu flurf, a hyny yn benaf er mwyn eu gwneyd mor yseifn ag sydd yn bossibl, a chynnillo lle.

AGER-GERBYD. Yn fuan ar ol cael allan nerth ager, ffurfiwyd cynllun i redeg ager-gerbydau ar ffyrdd cyffredin—nid trwy lusgo cyfres o gerbydau ar eu hol, ond trwy barotol lle i deithwyr yn gystal ag i'r ager-beiriant yn mhob cerbyd. Ymddengys fod Robinson wedi awgrymu hyn i James Watt mor bell yn ol a'r fl. 1759. Yn 1770, darfu i Ffrangcwr o'r enw Cugnot roddi prawf ar ager-gerbyd; ond aeth y cerbyd gyda'r fath rym yn erbyn mur fel y par-odd i ddyfeiswyr eraill arafu. Dangoswyd cyn-llun o ager-gerbyd gan y peiriannydd Murdoch yn 1782, ac un arall gan Watt yn 1784; ac yn 1786, dangosodd Symington ei gynllun yntau. A'r un flwyddyn, hysbysodd Oliver Evans am gynlluniau cyffelyb yn yr Unol Daleithiau. Yr oedd yr ager-gerbyd am yr hwn y cafwyd breinteb gan y Meistri Trevethick a Vivian, yn 1802, ar egwyddor well na'r rhai a wnaethid cyn hyny. Ond ymddengys mai ychydig o gefnogaeth a gafodd y breintebwyr hyn. Ni bu son am unrhyw ddyfais newydd o'r fath am gryn amser wedi hyn. Gwnaeth Bramah ager-gerbyd, yn y fl. 1821, ar gynllun y cymerwyd breinteb arno gan Julius Griffiths. Dyfeisiodd David Gordon un yn 1822, ac un arall yn 1824. Rhwng y blynyddoedd 1824 ac 1841, dyfeis- iwyd ffurfiau newyddion o ager-gerbydau gan Goldsworthy, Gurney, Burstall, Hill, James, Hancock, Summers, Ogle, Heaton, Church, Dance, Field, Squire, Maceroni, Scott Russell, Hills, ac Anderson. Yr oedd amryw o honynt yn dangos llawer o gywreinrwydd, ac yn gallu teithio o ddeg i ddeuddeg milldir yr awr ar ffyrdd cyffredin. Rhoddodd Syr Charles Dance prawf ar ei gerbydau trwy sefydlu un i redeg rhwng Gloucester a Cheltenham—pellder o naw milldir. A ddechreuodd yr ager-gerbyd hwnw deithio Chwefror 21ain, 1831; a pharhaodd i redeg bedair waith y dydd am bedwar mis, yn lled reolaidd. Yr amser a gymmerai ar gyfar- taledd i gwblhau y daith oedd pymtheng munyd a deugam; ond o herwydd gwrthwynebiad y trigolion, bu raid ei roddi i fyny, er na chym- merodd un ddamwain le yn nghorph yr amser y bu yn rhedeg. Yr un flwyddyn, rheddodd Mr. Hancock ei ager-gerbyd yntau rhwng Llundain a Stratford; a rhywbryd wedi hyny, gwnaeth Mr. Scott Russell yr un modd rhwng Glasgow

a Paisley. Cario teithwyr yr oedd y tri. Eis-teddai y teithwyr mewn rhai o'r cerbydau o flaen y peiriant a'r berweddydd; ac yn y lleill, eisteddent o'r tu ol iddynt. Pa fodd bynag, ymddengys na throdd un o honynt allan yn ddigon llwyddiannus i dalu i'w perchenogion.

Yr oedd dyfeisiau diweddarach yn dal perthynas agosach â cherbydau i gario nwyddau trymion, yn hytrach na theithwyr. Un o'r rhai hynotaf oedd un a yrwyd gan Iarll Caithness o Inverness i'w balas ei hun ger Thurso, yn 1764. Cariai y cerbyd hwn dri neu bedwar o bersonau, ac esgynai a diagynai y gelltydd yn rhwydd, heb amrywio ond ychydig mewn cyflymder.

Cymmerwyd amryw freintebau allan yn y blynyddoedd diweddar ar ager-gerbydau wedi eu bwriadu i'w harfer i gludo pwysau mawr ar ffyrdd cyffredin. Defnyddir rhai o honynt mewn llong-byrth i lusgo llwythi trymion, ac mewn sefydliadau peiriannyddol mawr, ac yn heolydd y brif ddinas; ac anfonir llawer o honynt allan i Asia a Deheubarth America, i lusgo llwythi trymion mewn ardaloedd lle y mae ffyrdd yn brin ac yn wael, neu lle y bydd y gor-i-fyny yn ormod i anifeiliaid allu eu llusgo ar hyd-ddo, neu lle y claddai olwynion culion yn y meddaldir. Pasiwyd deddfau seneddol yn 1861 a 1865 er rheoli y defnydd a wneir o beiriannau tân ar ffyrdd cyffredin. Achoswyd hyn gan yr ofn a feddiannai llawer y gallasai damweiniau gymmeryd lle i feirch a theithwyr traed os na byddai i'r ddeddfwriaeth osod i lawr reolau pendant o berthynas iddynt. Am hanes ager-gerbydau ar ffyrdd haiarn, gwel FFYRDD HAIARN.

AGRICOLA, CNÆUS JULIUS: cadfridog Rhufeinaidd enwog. Ganwyd ef yn Provence, B.A. 37; ac yn amser yr ymherawdwr Vespasian pennodwyd ef yn ail i Vettius Belanus, yn y llywyddiaeth yn Mhrydain. Ar ei ddychweiliad i Rufain, gwnaed ef yn llywodraethwr Aquitania—swydd a ddaliodd am dair blynedd. Yna galwyd ef yn ol i'r brif ddinas, ac etholwyd ef yn gonsul, a phennodwyd ef yn llywodraethwr Prydain; ac enwogodd ei hun yma yn fawr. Cariodd allan llawer o ddiwygiadau yn y wlad. Ac wedi marw Vespasian, gan fod ei fab Titus yn adnabod gallu Agricola, cadwodd ef yn ei swydd. Gosododd Agricola ei ddoethineb ar waith i ddyfeisio cynlluniau i ddwyn y Brythoniaid i gydymffurfio âg arferion y Rhufeinaid. Cefnogodd y gwaith o adeiladu temlau gorwch, ac adeiladau heirdd eraill. Ac o'r diwedd, dechreuodd y pendefigion brodorol addysgu eu meibion yn nysgeidiaeth y Rhufeinaid, a'r rhai a deimlent y gwrthwynebiad mwyaf i iaith yr estroniaid, ei hastudio yn ddyfal, ac i arfer eu gwisoedd, a dilyn eu harferion. Ac, fel y eyllwa Tacitus, dygwyd hwy yn raddol i ystyried arferion y goresgynydd yn arwydd o goethder; er nad oedd hyn, mewn gwirionedd, fe allai, ond amlygodd o'u darostyngiad. Y mae llawer gormod o'r un ysbryd i'w ganfod yn ein mysg ni y dyddian hyn; ac ymddengys mewn cylchoedd na buasid yn ei ddisgwyl. Ond nid ydyw diystyrwch unrhyw genedl o'i hiaith yn anrhydedd iddi. Yn hytrach na prophwydo ei thrancedigaeth, ac ymbarotoi i'w chladdu, a hyny cyn iddi farw, dyledswydd pawb ydyw ceisio ei chadw yn fyw, a helaethu ei dylanwad. Aeth Agricola yn mlaen yn ei drydydd rhyfelgrych mor bell a'r Tweed; ac yn ei bedwerydd rhyfelgrych gorchfygodd y cenhedloedd oedd

ar ei glanau a morgeingciau y Frith a'r Clyde; ac adeiladodd gaerfeydd er cau i fyny y cenhedloedd oeddnt etto heb eu gorchfygu. Yn ei bummed ymgyrch, aeth y tu hwnt i'r morgeingciau, ac ennillodd diriogaethau newyddion, a gosododd warchodluoedd ar hyd y gororau gorllewinol ar gyfer yr Iwerddon. Yn ei chweched ymgyrch, aeth heibio i'r afon Bodotria; a gorchymynodd i'w llynges, y gyntaf fu gan y Rhufeinaid erioed yn y parthau hyny, i symmud ar hyd ei glanau, i gymmeryd trem ar y parthau gogleddol. Cyfododd y Brythoniaid fyddin o 30,000 o wfr yn y gwanwyn dilynol, o dan lywyddiaeth Galgacus, i wrthwynebu y goresgynwyr. Ond ennillodd y Rhufeinaid y frwydr a ddilynodd, a lladdwyd deng mil o'r Brythoniaid. Digwyddodd hyn yn nheyrnasiad Domitian. Teimlodd yr ymherawdwr yn eiddig o herwydd llwyddiant Agricola; a galwodd ef adref, dan yr esgus o'i wneuthur yn llywodraethwr Syria. Bu Agricola yn Mhrydain am saith mlynedd, sef o B.A. 78 hyd 85, a bu farw yn mis Awst, 93, yn 55ain mlwydd oed. Y mae yr hanesydd mawr Tacitus, yr hwn a briododd ferch i Agricola, wedi ysgrifenu hanes ei fywyd; ac ystyrir ef yn un o'r bywgraffiadau tlysaf a ysgrifenydd erioed.

ABBOT, GEORGE: archesgob Caergaint. Ganwyd ef Hydref 29ain, 1562, yn Guildford, swydd Surrey. Derbyniodd ei addysg yn Rhydychain, a dewiswyd ef yn brif athraw Coleg y Brifysgol yn 1597. Yn y fl. 1599, dyrchafwyd ef yn ddeon Winchester; a'r flwyddyn ddilynol yn is-ganghellydd prifysgol Rhydychain; ac ail etholwyd ef drachefn yn 1603. Dechreuwyd y cyfieithiad o'r Testament Newydd a ddefnyddir yn awr yn yr iaith Saesneg yn 1604, trwy gyfarwyddwyd y brenin Iago; a Dr. Abbot oedd yr ail a enwyd o'r wyth ysgolhaig o Rhydychain i ba rai y rhoddwyd y gofal o gyfieithu yr oll o'r Testament Newydd, ond yr Epistolau. Yn y fl. 1608, bu efe ac iarll Dunbar yn ceisio sefydlu undeb rhwng eglwysi Ysgotland a Lloegr; ac amlygodd bwyll a doethineb neillduol yn y drafodaeth. Yn fuan ar ol hyny, pennodwyd ef yn esgob Lichfield; ac yna yn mhen mis, sef yn Ionawr, 1610, yn esgob Llundain; ac yn y mis Tachwedd canlynol, dyrchafwyd ef i archesgobaeth Caergaint. Dangosodd Dr. Abbot ei hun yn gyfaill selog i Brotestaniaeth ar hyd ei holl yrfa.

Myn rhai briodoli ei ddyrchafiadau i'w waith yn gwenieithio i'r brenin; a diammheu ei fod ar adegau yn rhy dueddol i hyny, fel eraill o gaplaniaid y llys. Ond beiddiai ar adegau wrthwynebu ewyllys y penadur gyda dewrder a diysgogrwydd: a gwnaeth hyny drwy wrthwynebu Llyfr y Chwareunon, ysgariad priodasol yr Iarlles o Essex, a'r briodas Yapaenaidd. Naw mlynedd yn ddiweddarach, gyda'r un diysgogrwydd, tynodd ŵg Siarl I., trwy ommedd trwydded i bregeth alafaid o eiddo y Dr. Sibthorpe, yr hon a draddodwyd gyda'r amcan o gyflawnhau un o weithredoedd anghyfansoddiadol Siarl. Am y weithred anrhydeddus hon, attaliwyd ef i weinyddu ei swydd; ond cafodd ei adferu iddi yn fuan, er nad yn ewyllysgar. Yr oedd Laud a Buckingham yn elwynion anghymmodawl iddo. Gofidiwyd ef yn ddirfawr yn ei hen ddyddiau o herwydd iddo, yn ddiammheuol, wrth annelu saeth at garw, saethu un o geidwaid helwriaeth Arglwydd Zouch, fel y bu farw. Tafodd hyn

ef i brudd-der mawr; ac o hyny allan ympryd-iai un dydd Mawrth o bob mis, a rhoddodd 20*p.* o flwydd-dal i weddw y gŵr a laddwyd. Bu farw yn 1633, yn 71ain mlwydd oed; a chladdwyd ef yn Guildford, lle y gwaddolodd elusendai i'r tlodion. Cyhoeddodd amryw weithiau llenyddol yn ystod ei fywyd.

AINSWORTH, HENRY, D. D.: duwinydd Anghydfurfiol o enwogrwydd mawr yn yr unfed a'r eilfed ganrif ar bymtheg. Y mae amser a lle ei enedigaeth yn anhysbys. Yn y flwydd-yn 1590, hynododd ei hun yn mhllith y sect a elwid y Browniaid; a phan yn ieuange, meddai gymmeriad uchel am ei hyddysgrwydd yn yr ieithoedd dysgedig, ac yn enwedig yr Hebraeg. Gwnaed y Browniaid yn wrthddrychau erledig-aeth yn Lloegr; a gorfodwyd Ainsworth, fel llawer eraill, i adael ei wlad enedigol am Amsterdam yn Holland; ac yno y bu hyd ddydd ei farwolaeth. Nis gallai neb ei bersawdio i ddyfod adref i'w wlad ei hun. Colled i achos Protestaniaeth oedd i'r dyn mawr a galluog hwn gael ei atdal rhag pregethu yn ei wlad enedigol.

Ychydig o awduron a ddyfynir yn amlach nag Ainsworth gan ddysgedigion y gwledydd, o bob sect a phlaid. Yr oedd yn ŵr o ddysg mawr, yn hynod gyfarwydd yn yr Ysgrhythrau, ac wedi darllen yn fanwl weithiau y rabbiniaid Iuddegw. Cyhoeddodd lawer o draethodau, a chynnrochodd amryw o honynt gryn ddyddordeb; ac yn enwedig ei "*Counter Poison against Bernard and Crashaw.*" Mawr edmygir ei "*Annotations on several Books of the Bible.*" Yn yr "*Annotations*" hyn ar Bum Llyfr Moses, y Caniadau, a'r Salman, y mae y geiriau Hebraeg yn cael eu cymharu a'u hegluro gyda'r hen gyfieithiadau Groegaidd a Chaldeaidd, ac â chofnodion Hebreaid eraill.

Bu farw Ainsworth yn sydyn, naill ai yn 1622 neu 1623; ac ammheuir mai ei wenwyno a gafodd gan Iuddegw. Trosglwyddir ei enw i oesau dyfodol, nid yn unig fel dyn teilwng o glod ar gyfrif ei alluoedd a'i ddysg, ond hefyd o efelych-iad ar gyfrif purdeb ei fywyd, a'i ymlyniad diysgog wrth ei egwyddorion. Yr oedd yn awdwr amryw lyfrau gwerthfawr eraill nad ydynt wedi eu henwi uchod; megys, "*Fellowship of the Faithful*," "*Communion of the Saints*," "*An Arrow against Idolatry*," &c.

ALARIC I.: cadfridog Visigothaidd enwog, a ddeilliodd o deulu pendefigaidd. Etholwyd ef yn frenin. Y crybwylliad cyntaf a geir am dano mewn hanesyddiaeth sydd fel arweinydd cynnorthwyol Theodosius Fawr. Bu farw yn Cosenza yn 411. Disgrifir y seremoniau a gymmerasant le ar ei gladdedigaeth mewn modd hyawdl gan yr hanesydd Gibbon.

ALBERT, FRANCIS AUGUSTUS-CHARLES-EMMANUEL: tywysog Saxe-Coburg-Gotha, priod Victoria, brenhines Prydain Fawr. Ganwyd ef Awst 26ain, 1819. Ail fab ydoedd efe i'r diweddar duc o Saxe-Coburg-Gotha, o'i briodas gyntaf gyda Louisa, merch i'r duc o Saxe-Gotha-Altenberg. Addysgwyd ef yn y castell o dan arolygiaeth ei dad, gan athrawon a ddewiswyd o goleg Coburg, hyd fis Mai, 1837, pan yr aeth i brifysgol Bonn, fel crydydd y gyfraith. Arosodd yno hyd fis Medi, 1838; ac yn y cyfamser yr oedd wedi ennill iddo ei hun enw uchel am ei gyrhaeddiadau mewn gwyddor

a chelf, ac wedi sicrhau serch ac edmygdodd preswylwyr Bonn o herwydd ei fywyd diargyhoedd a'i garedigrwydd i'r tlodion. Heb law ei efryd-iaid mewn rheithofyddiaeth a hanesyddiaeth, astudiaid gerddoriaeth ac arluniaeth yn ei oriau hamddenol, nes dyfod yn gerddor ac yn arlun-ydd da. Yr oedd y Count Beust a'r profeswr Welcker yn mysg ei gyfeillion penaf yn Bonn. Perchid ef yn fawr gan Schlegel, er nad oedd y gŵr hwnw, fel rheol, yn profesu ond ychydig o barch i dywysogion fel y cyfryw. Yn 1838, talodd y tywysog Albert ymweliad â Phrydain yn nghwmni ei dad, er bod yn bresennol ar gorn-iaid y frenhines Victoria, ac arosodd yn Llun-dain yn hwy na gwahoddedigion eraill o'r radd uchaf a ddaethant yma ar yr achlysur hwnw. Daeth ar ymweliad â'r wlad hon drachefn yn 1839; ac ar ol hyny amlygodd y frenhines i'r cyfringynghor ei bwriad i ymuno mewn priodas âg ef. Gwnaed hyn yn hysbys hefyd i'r senedd yn araeth y frenhines Ionawr 16eg, 1840. Ar ei briodas cafodd y tywysog y teitl o 'Uchelder Brenhinol,' a gwnaed ef yn ddeiliad dinesig o deyrnas Prydain Fawr, a rhoddwyd iddo y gradd o gadlywydd, urdd marchogol y Baddon, a llywyddiaeth ar gatrwd o feirchfilwyr. Pas-iwyd deddf hefyd yn ei bennodi yn rhaglaw y deyrnas pe y digwyddasai i'r frenhines farw cyn i etifedd cyfreithlawn i'r goron gyrhaedd deunaw mlwydd oed.

Gan i'r uniaid priodasol hwn fod yn un hynod o ddedwydd, gorlwythwyd y tywysog âg arwyddion o anrhydedd gan y frenhines a'r wlad. Cymmerodd yntau fantais ar bob cyfleusdra i wellhau sefyllfa y tlodion, yn gystal ag i gefnogi a gwelthau dysg a chelfyddyd yn gyffredinol. Yn 1847, derbyniodd gan brifysgol Caergrawnt — ar ol i hyny gael ei gadarnhau gan etholiad — y swydd o ganghellydd; yr hon ar y cyntaf a wrthodwyd ganddo. Yn 1859, dewiswyd ef yn llywydd y Gymdeithas Wyddonol Brydeinig. Toimlai ddyddordeb mewn amaethyddiaeth hefyd, fel y gwelir, nid yn unig gan ei areithiau yn nghyfarfoddydd y Gymdeithas Amaethyddol Frenhinol yn Nghaerefrow yn 1848, a manau eraill, ond yn y gafael a amlygai yn arolygiaeth ei fferm (*model farm*) yn Windsor. Sefyllfa y dosbarthiadau gweithiol oedd pwngw yr araeth bwysig gyntaf a draddododd efe yn gyhoeddus, yn yr un flwyddyn (1848); a'r mater hwn yn ddiarniheu a orwedda wrth wraidd y cynllun doeth o gario allan Arddangosfa Fawr 1851, yr hwn y teimlai y tywysog y fath ddyddordeb ynddo. Ni throdd y cynllun hwn yn fethiant yn ei amcan; a pharodd llwyddiant y gyntaf i ail arddangosfa gyffelyb gael ei hagar yn 1852; ond nid oedd y tywysog ar dir y byw pan agorwyd hono. Ar y 25ain o Fehefn, 1857, galwyd ef, mewn canlyniad i drwydded frenhinol, yn *Dynysog Cydweddog* (*Prince Consort*), er ei ddyrchafu i sefyllfa uwch; a byddai felly yn meddu lle mwy dyrchafedig yn mysg aelodau llysoedd tramor na phe buasai yn meddu ar y teitl o 'uchelder brenhinol' (*royal highness*), yr hwn a roddwyd iddo ar ei briodas. Yn gyn-nar yn Rhagfyr, 1861, amlygodd arwyddion o afiechyd; ond ni thwybiwyd fod dim yn ddifrifol wedi ymaffyd ynddo hyd o fewn tridiau neu bedwar i'w farwolaeth. Dydd Sadwrn, Rhagfyr 14eg, ar ol ychydig o arwyddion o wellhad, y cyhoeddiad o'r hyn a groesawid yn fawr gan y bobl yn gyffredinol, bu farw yn hynod ddi-boen er galar dwys a dwfn i'w deulu, a'r wlad

yn gyffredinol. Bu farw yn y 43ain mlwydd o'i oedran, a chladdwyd ef yn Nghapel St. Sior, yn Windsor. Symmudwyd ei weddillion wedi hynny i'r beddrod yn Frogmore, lle y cododd y frenhines feddadail ardderchog yn arddangosiad o'i pharch i'w goffadwriaeth.

Ystyried marwolaeth y tywysog rhagorol hwn yn drychineb cenedlaethol, ac amlygwyd gofid dwys o'i herwydd, nid yn unig yn y tiriogaethau Prydeinig, ond drwy yr holl fyd gwarediedig. Gwnaed tanysgrifed cyhoeddus helaeth ar unwaith er cyfodi cofadail ardderchog i'w goffadwriaeth yn Hyde Park, ar y lle y safai Arddangosfa Fawr 1851. Y mae tair cyfrol wedi eu cyhoeddi, yn rhoddi hanes ei fywyd; a bwriedir cyhoeddi pedwaredd gyfrol. Yr awdwr ydyw Mr. Theodore Martin, ac y mae yn preswyllo yn awr yn agos i Langollen. Y mae trigolion Frydain wedi bod hyd yn ddiweddar yn coledd meddyliau tra charedig am y Tywysog Albert, gan eu bod yn credu ei fod wedi ymgadw heb ymyraeth âg achosion y wladwriaeth yn mhellach nag yr oedd y cyfansoddiad yn caniatáu: a'r un modd y frenhines hefyd. Ond y mae cyhoeddiad y cyfrolau uchod, ac yn enwedig y drydedd gyfrol, wedi newid y syniad hwn; a barna llawer yn awr ei fod ef a'r frenhines wedi clymmyd gormod arnynt eu hunain, ac wedi ymyraeth mewn modd tra annoeth ac anweddus âg aelodau amryw o weinyddiaethau, ac wedi pleidio rhyfel y Crimea i raddau llawer rhy bell. Y mae cyhoeddiad y gwaith hwn, y mae lle i ofni, wedi darostwng y tywysog yn ngolwg llaweroedd, ac wedi oeri teimladau nifer fawr iawn o'r deiliaid tuag at y frenhines hefyd, a'r tenlu brenhinol.

ALCALL. Cyfansoddir y gair hwn o'r bannod *al*, a'r gair Arabaidd *kali*. Enw planhigyn ydyw, yr hwn y cafwyd sylwedd alcaliaidd gyntaf o'i lwch. Y mae y gair yn awr yn dy-nodi dosbarth o sylweddau sydd yn meddu ansoddau cyffelyb. Pedwar o alcaliau priodol sydd:—lyshalen (*potash*), llysnur (*soda*), lithia, ac ammonia. Egrid (*oxide*) metelloedd yw y tri blaenaf; ond cyfuniad fferyllol ydyw yr olaf o florai (*nitrogen*), ac ulai (*hydrogen*): a chan mai math o nwy ydyw, gelwir ef yn alcali hedini neu hedegog (*volatile*). Gan fod llyshalen i'w gael, gan mwyaf, mewn llyisiau, gelwir ef yn alcali llyseuol; a chan fod llysnur i'w gael gan mwyaf mewn mŵnau, alcali mŵnol y gelwir yntau. Ammonia ydyw yr unig alcali sydd yn y ffurf o nwy: y mae y lleill oll yn sylweddau celyd. Y mae i'w gael, hefyd mewn gwahanol ffurfiau celyd; sef, blorawd (*nitrate*) ammonia; hâl (*salt*) ammonia; surawd (*acetate*) ammonia; ac ufalawd (*sulphate*) ammonia, &c. Cyfansoddir yr haloedd hyn trwy gyfuno ammonia gydag surion (*acids*). Priodoleddau gwahaniaethol alcaliau ydynt, eu bod yn troi lliwiau gleision llyseuol yn wyrddion, a lliwiau melynion llyseuol yn llwydgoch. Y mae alcaliau yn adferu lliwiau gleision llyseuol, fyddont wedi eu cochgi gan surion (*acids*); ac o'r tu arall, y mae surion yn adferu lliwiau llyseuol fyddont wedi eu cyfnewid gan alcaliau.

Y mae alcaliau yn ymuno yn rhwydd gyda surion, gan wneuthur math o halen, nad ydyw ansoddau priodol alcali a surion i'w cael ynddo: ac am hynny y dywedir fod y naill yn lladd effaith y llall. Arferir alcaliau yn fynydd mewn meddyginiaeth.

DOGB. I. CYF. X.] 2 F

ALCIBIADES, mab Clinias. Un o'r gwlad-oyddion a'r cadlywyddion enwocaf yn Athen yn adeg y rhyfel Peloponnesiaidd. Gan ei fod wedi ei fendithio â chyfoeth mawr, a chorh tra phrydferth, ac â galluoedd meddyliol ang-hyffredin, yr oedd yn hawdd rhagfynegi y gadawai ei ol ar hanes Athen. Beiau plentyn wedi ei ddyfetha gan ormod o ffafrau ydoedd beiau Alcibiades. Yr oedd yn anwadal, yn hunangar, yn drahaus, ac yn afradlawn. Ond cymmylu, yn hytrach na chuddio, ei ragoriaethau yr oedd y beiau hyn. Yn y rhyfel Peloponnesiaidd, penodwyd ef i gydlywyddu â Nicias yn y rhyfel-gyrch yn erbyn Syracusa; ond yn ebrwydd wedi iddo gyrhaedd yno, galwyd ef yn ol i Athen, i sefyll ei brawf yn ngwyneb y cyhuddiad o ddi-fwyno cerf-ddelwau Mercurius. Ond efe, gan ofni y canlyniadau, a gilfodd i Sparta; ac yna annogodd y Laedemoniaid i fyned i ryfel yn erbyn Athen. Yr oedd yn gymmeradwy iawn gan drigolion Sparta; ond gan iddo dynu arno ei hun ddigofaint Agis II., efe a aeth drosodd at Tissaphernes, brenin Persia; a thrwy ei ddylanwad ef, gwahoddodd yr Atheniaid Alcibades i ddyfod yn ol i Athen. Ond ni ddychwelodd adref cyn gorchfygu gelymion ei wlad mewn amryw frwydrau pwyais. Ganwyd ef yn y fl. 450 c.c., a bu farw yn y fl. 404.

ALCUIN: gŵr eglwysig enwog, ac un a fu yn offeryn i adnewyddu dysgeidiaeth yn yr wythfed ganrif. Ganwyd ef yn sir Gaeretrog, ynghylch y fl. 735. Addysgwyd ef yn ninas Gaeretrog, o dan gyfarwyddyd yr archeagob Egbert. Nid ydyw yn wybyddus hyd sicrwydd pa swyddau a weinyddodd yn yr eglwys cyn gadael Lloegr, dywed rhai ei fod yn abad Caergaint. Anfonwyd ef i Rufain gan Eanbald, ol-ynydd Ethelbert; ac wrth ddychweled oddi yno, cyfarfu â Siarl Fawr (Charlemagne) yn Parma, yr hwn a wyddai am ei deilyngdod, ac a ddymunodd arno i ymsefydlu yn ei lys, a bod yn athraw iddo ef yn y gwyddorau. Addysgwyd Siarl ganddo mewn areithyddiaeth, rhe-symeg, a dauwinyddiaeth. Enwogodd Alcuin ei hun yn arbenig drwy ei ysgrifeniadau yn erbyn Felix D'Urgel; ac ar fwy nag un achlysur bu ar genadwriaethau pwsig oddi wrth Siarl at Offa, brenin Mercia. Bu hefyd yn offeryn i sefydlu prif athrofaau Paris, Tours, Fulden, Soissons, ac eraill. Treuliodd lawer o flinyddoedd yn llys Siarl, ar y telerau mwyaf cyfeillgar âg ef. Bu farw yn Tours, B.A. 804. Yr oedd ei weithiau yn gynnwysedig o draethodau ar yr Ys-grythyrau, ar athrawiaeth, dysgyblaeth, a moes-oldeb, ynghyd â thraethodau hanesyddol, llyth-yrâu, a phryddestau, &c.

ALFFERYLLIAETH (*Alchemy*). Amcan y fferylllydd yw darganfod a dadguddio ansoddau fferyllol sylweddau; ond dau amcan mawr yr hen alfferyllwyr oedd cael allan, yn gyntaf, pa fodd i droi y metelloedd gwaelaf yn aur ac yn arian; ac yn ail, pa fodd i estyn oes dyn ar y ddaear. Barnai yr hen alfferyllwyr fod yr holl fetelloedd yn gyfansawdd, a bod y rhai gwaelaf o honynt yn cynnwys yr un elfennau âg aur, ond wedi eu cymysgu â llawer o ammbuerdd; a phe y gellid glanhau y metelloedd cyffredin oddi wrtho, y gellid eu gwneyd yn gydnaws âg aur. Profeseant wneyd y cynewidiad hwn a'r hon a elwid yn "gareg yr athronydd;" yr hon, meddir, nid oedd ond llwch coch, âg iddo arogl

neillduol. Ceisient gyrrhaedd yr ail amcan trwy gael allan rhyw feddyginiaeth y gellid ei chymhwyso at bob dyn, ac at bob afiechyd.

Dywed traddodiad mai yr Aiphth oedd genid-fan y wyddor hon; ac mai Hermes Trismegistus oedd ei thad. Y gweithiau dilys boreuaf sydd yn aros hyd heddyw yw rhai Roger Bacon (1214—1284) ac Albertus Magnus (1205—1280). Roger Bacon oedd y dyn mwyaf yn yr holl ysgol hon. Mynach Ffranciscaidd ydoedd efe, ac fe'i ganwyd yn Ngwlad yr Haf. Condemniad ddewiniaeth a swyngyfaredd; ond er hyny, credai y gellid troi metelloedd cyffredin yn aur; y nododd yn profesu ddarford iddo allu gwneyd hyny ei hun. Yr oedd ganddo gred hefyd yn effeithiau iachael dwfr aur (*solution of gold*). Adroddodd unwaith wrth y pab Nicholas IV. am hen ŵr afiach a gafodd wlybwr melyn mewn costrel aur. Gan feddwl mai gwllith ydoedd, efe a'i hyfodd; ac yn ebrwydd, fe'i gwnaed ef yn ddyd iach a heinyf. Diau i Bacon ei hun gymmeryd aml ddogo o'r dwfr aur hwn. O'r diwedd, fe'i carcharwyd am arfer dewiniaeth; ond mewn gwirionedd, ac ddarford iddo ddyoethi anfoesoleb yr offeiriad!

Ond yr enwocaf o'r cwbl mewn alfferylliaeth oedd Paracelsus o Basel (1493—1541); canys yuddo ef y cyrhaeddodd y wybodaeth hon ei phwynt uchaf. Dalai yntau, yn debyg i Basel Valentine, fod pob peth, naill ai yn halen, neu yn ufeliar (*sulphur*), neu yn arian byw, neu ynte yn gymmysg; ond credai er hyny nad oedd y pethau hyn oll ond ffurfiau o'r un elfen fawr anadnabyddus, a alwai yn *alcahest*. Tybiai pe ceid gaeaf ar hon, y gwelid mai hi oedd 'careg yr athronydd,' a'r feddyginiaeth gyffredinol.

Ar ol marwolaeth Paracelsus, ymranodd alfferyllwyr Ewrop yn ddau ddoosbarth; sef, y dosbarth ymarferol a synwrol, a'r dosbarth mympwyol a dychymycol. I'r dosbarth olaf hwn y perthyn dynion o fath Dousterswivel, yr hwn a ddisgrifir gan Syr Walter Scott yn ei "*Antiquary*." Am feryllwyr y dosbarth blaenaf, y maent hwy, er gwaethaf eu cyfeiliornadau, wedi gwneuthur llawer er sefydlu fferylliaeth wyddorol a gwirioneddol.

ALFIERI, VITTORIO: bardd Italaidd enwog. Ganwyd ef o deulu hynafol yn Asti, yn Piedmont, yn y fl. 1749, a derbyniodd ei addysg yn Turin. Bu ddwywaith yn Mhrydain; ac arosodd yma y tro diweddaf saith mis. Yn 1775, cyhoeddodd ddwy chwareugan. Gosodwyd hwynt ar esgynlawr y chwareudy, a buont mor lwyddiannus fel y penderfynodd o hyny allan wneyd llenyddiaeth yn brif waith ei oes. Dygodd allan mewn saith mlynedd bedair ar ddeg o chwareugerddi, heb law amryw o weithiau eraill mewn barddoniaeth a rhyddiaeth; ac yn eu plith gyfeithiad o Sallust, a thraethawd ar Orthwrm. Bu yn foddion i ddyrchafu treisganiadaeth Italaidd o'r cyfwr o ddiraddiad yr oedd wedi syrthio iddo. Nis gellir priodoli gwreiddioldeb i gynlluniau ei ganiadau, gan eu bod oll wedi eu seilio ar hanesyddiaeth neu ar chwedloniaeth. Ond yn ei holl gynnyrchion ceir y cynllun Groegaidd puraf; ac y maent yn cael eu treiddio ag ysbryd o annibyniaeth a rhyddid, teiwlwg o fardd Athenaid. Eageulusa gario allan unoliaeth amser a lle i fesur mawr. Ei brif ragoriaeth yw ei allu disgrifiadol. Sylfaenodd ysgol newydd Italaidd mewn chwareuganiadaeth. Bu farw yn Florence yn 1803.

ALFORD, HENRY, D.D.: deon Caergaint. Yr oedd yn fardd, beirniad ysgrhythrol, cerddor, arlunydd, ieithydd, a duwinydd galluog. Ganwyd ef yn Llundain, Hydref 7fed, yn y fl. 1810. Mab ydoedd i'r Parch. Henry Alford, yr hwn a ddygwyd i fyny yn ddadleuydd cyfreithiol, ond a gymmerodd urddau yn Eglwys Loegr yn 1813, ac a fu yn beriglor yn Ampton, Suffolk, ac wedi hyny yn Aston Sandford, swydd Buckingham. Addysgwyd Henry, pan yn ieuange, yn ysgol rammadegol Ilminster, Gwlad yr Haf, ac oddi yno efe a symmudodd i Goleg y Drindod, Caergrawnt, lle yr hynododd ei hun fel ysgolhaig da. Yn gymaint a bod ei rieni mewn amgylchiadau da, nid fel mater o angenheidrwydd y trodd efe ei sylw yn arbenig at lenyddiaeth a barddoniaeth; ond pwng o ddewisiad yn hollol ydoedd. Yn 1831 y cyhoeddodd efe ei waith barddonol cyntaf, yn Nghaergrawnt, o dan yr teitl, "*Poems and Poetical Fragments*," yr hwn a ddilynwyd, yn 1836, gan "*The School of the Heart, and other Poems*," mewn dwy gyfrol. Etholwyd ef yn gymmrawd o'i goleg yn 1834; ac yr oedd yn flaenorol wedi dadgan ei benderfyniad i gymmeryd urddau eglwysig. Yn 1835, cyflwynwyd iddo fywoliaeth Wymeswold, yr hon a ddaliwyd ganddo hyd y flwyddyn 1853; Efe oedd y darlithydd Hulseaidd yn Nghaergrawnt, yn 1841—42; a thua'r pryd hwn hefyd y cyhoeddodd efe ei "*Chapters on the Poets of Greece*." Yn 1841, pennodwyd ef yn arholwr rhesymeg ac athroniaeth foesol yn Mhrifysgol Llundain. Cyhoeddwyd y gyfrol gyntaf o'i argraphiad o'r Testament Groeg, ynghyd â nodiadau beirniadol ac eglurhau, yn 1841; a'r ail gyfrol yn 1852; a daeth allan y bumed, a'r olaf, yn 1861. Y mae y gwaith hwn yn cael ei ystyried yn un dysgedig a rhagorol, ac yn myg trysorau gwerthfawrocaf y dosbarth hwn o lenyddiaeth Feiblaidd. Bu yn weinidog yn Nghapel Heol Quebec, o'r fl. 1853 hyd 1857, lle yr enillodd iddo ei hun gymmeriad uchel am ei hyawldedd pregethwrol. Cyhoeddodd gyfrolau o bregethau o dan y teitl "*Quebec Chapel Sermons*." Ystyriai mai y ragoraf o'i holl bregethau ydyw yr un ar y geiriau, "Y rhai ni ddichon neb eu rhifo," yr hon a bregethodd yn Eglwys Gadeiriol Canterbury yn fun ar ol ei ddyrchafiad i'r ddeoniaeth. Ar farwolaeth y deon Ryall, yn 1857, pennodwyd Dr. Alford i fod yn olynydd iddo, fel deon Caergaint, gan y prif weinidog; sef, Arglwydd Palmerston. Daeth ei waith ar "*The Queen's English*" allan yn 1864. Bu yn olygydd am dymmor ar y "*Contemporary Review*," ac ysgrifnodd lawer o erthyglau rhagorol i "*Good Words*," a chyfnodolion eraill.

Cymmerwyd ef yn glaf ddydd Llun, Ionawr 9fed, 1871; a'r dydd Iau canlynol, Ionawr 12fed, er galar dwys i gylch lliosog iawn o gyfeillion ac edmygwyr, bu farw o gydgrynhoed yr ysgyfaint, yn 61ain mlwydd oed. Cyhoeddwyd ei ddydd-lythyrâu yn 1872, gan ei weddw, o dan ei golygiaeth ofalus ei hunan. Barna un o'i fywgraphwyr y buasai Alford wedi ennill y safle uchaf oll, mewn un neu ddau o'r amrywiol ganghenau o ddyseidiaeth a gwybodaeth yr oedd efe wedi eu hastudio pe gallasai ddygyblu a chrynhoi ei feddwl cyfoethog at ryw un o honnynt, a'i gwneyd yn brif fater ei astudiaeth.

ALFRED, yr hwn a gyfenwid ALFRED FAWR. Efe oedd yr enwocaf o holl frenhinoedd Sacsonaidd Lloegr. Yr ieuangaf ydoedd efe o feibion

Ethelwolf, brenin y Sacsoniaid Gorllewinol. Ganwyd ef mewn lle a elwir Wantage, yn sir Berks, B.A. 849. Yn ystod teyrnasiad ei frawd, Ethelred, enwogodd ei hun mewn amryw o frwydrau yn erbyn y Daniaid; ac ar ei farwolaeth ef meddianodd Alfred y goron yn y fl. 871, pan yn 22ain mlwydd oed. Yr oedd y Daniaid eisoes wedi dyfod i ganol ei deyrnas; a chyn iddo deyrnasu am fis, bu raid iddo gymmeryd y maes yn eu herbryn. Ar ol ymladd llawer o frwydrau, ac ennill rhai a cholli eraill, gwasgwyd ef i gyfyngder dirfawr, a throes ei ddeiliaid eu cefnau arno. Yna diosgodd Alfred ei ddillad brenhinol, a chymmerodd noddfa yn nhŷ y gŵr a ofalai am ei anifeiliaid. Wedi hyny aeth i Athelney, lle neillduedig yn Ngwlad yr Haf, lle yr adeiladodd amddiffynfa er ei ddiogelwch ei hun a'i deulu, ac ychydig o ddilynwyr ffyddlaw. Wedi bod tua blwyddyn yn y lle neillduedig hwn, a chael hysbyswyd fod ei ddeiliaid wedi ennill buddugoliaeth fawr ar y Daniaid, a lladd eu penaeth, a chymmyrd eu baner, gwnaeth ei hun yn hysbys, a gwahoddodd y pendefigion i ddyfod ato i ymgynghori âg ef. Ond cyn dyfod i unrhyw benderfyniad terfynol, ymwisgodd Alfred mewn gwisoedd telnyr, ac aeth felly i wersyll y gelyn. Derbyniwyd ef yn groesawus, a bu yn chwaredu o flaen y penaeth. Wedi deall eu sefyllfa, dychwelodd at ei bendefigion, a gorchymynodd iddynt gasglu ynghyd gynifer o ddilynwyr ag y gallent; a phenododd ddiwrnod iddynt i ydgyffarfod yn nghoedwig Selwood, yn swydd Wilts. Cyflawnwyd y gwaith mor gyflym a dirgelaidd fel yr oedd y brenin yn flaenor ar fyddin gref, a daeth i ymyl y Daniaid cyn iddynt wybod dim am dano. Tafwyd hwy i gyffro mawr. Cymmerodd Alfred fantais ar hyn, a llwyr orchfygodd hwynt yn Eddington. Caniataodd y gorchfygwr iddynt well telerau nag a ddisgwylasant. Addawodd Angles Ddwyreiniol—yn cynnwys yn awr Norfolk, Suffolk, Caergrawnt, ac Ely—i rhai a goffeidient Cristionogaeth; ond ar yr ammod eu bod yn danfon eu cydwladwyr eraill oddi ar yr ynys. Bedyddiwyd llawer o'r Daniaid, cadwasant hwythau eu hymrwyladau, ac ymsefydasant yn dawel yn y wlad a neillduwyd felly iddynt.

Daeth mintioedd eraill o'r Daniaid i Loegr, pa fodd bynag, a rhoddasant drafferth fawr iawn i Alfred. Ond o'r diwedd, cymmerodd ugain o'u llongau hwynt mewn brwydr; ac wedi profi y carcharorion yn Winchester, condemnwyd hwy i farw. Trwy y mesur llym hwn, ynghyd âg eraill, a gymmerwyd er amddiffyn y wlad, adferwyd heddwch am y gweddill o'i deyrnasiad. Defnyddiodd yntau ei amser yn y tair blynedd diweddaf o'i oes i sefydlu a rheoleiddio ei lywodraeth er ei ddiogelwch ei hun a'i olynwyr, ac er budd i'r ddeiliaid. Ar ol teyrnasiad cynhyrfus o wyth mlynedd ar hugain, bu farw ar yr 23ain o Hydref, yn y flwyddyn 900, yn 51ain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn mynachlog Hyde, yn Winchester. Codwyd cofadail o faen myldardd (*porphyry*) ar ei fedd.

Y mae yr holl haneswyr yn cytuno ei fod yn un o'r brenhinoedd mwyaf, doethaf, a goreu a fu erioed yn teyrnasu yn Lloegr; a chydna-byddir yn gyffredinol iddo, nid yn unig ffrifio llawer o gyfreithiau neillduol sydd yn awr mewn grym, ond tybir hefyd mai efe a osododd i lawr sylfaen cyntaf ein cyfansoddiad gwladol presennol. Y mae sail i'r grediniaeth mai i'r

tywysog hwn yr ydys yn ddyledus am y sefydliad o brawf drwy reithwyr. Dywedir hefyd mai efe oedd y cyntaf i ddosbarthu y deyrnas yn siroedd. Yr oedd yn ddyn hawddgar, ac o dymmer sirol a serchog at ei gyfeillion, a chyfiawn hyd yn oed tuag at ei elynion, a charedig tuag at bawb. Yr oedd yn hynod ofalus hefyd am wneyd y defnydd goreu o'i amser. Cefnogai lenyddiaeth: a thybir ei fod wedi pennodi personau i ddarllen darlithiau yn Rhydychain; ac o herwydd hyny, ystyrir ef fel sylfaenydd y brifysgol hono. Y mae yn amlwg iddo wneyd cymmaint ag oedd yn ei allu i eangu gwybod-aeth yn ei diriogaethau, ac ysgrifennodd llawer o lyfrau.

Y mae y rhestr ganlynol yn cynnwys yr oll ag sydd yn adnabyddus.—1. Llaw-lyfr: ond nid oes un copi ar gael. 2. Deddfau. 3. Hanesiaeth Eglwysig Bede. 4. Hanesiaeth gyffredinol Orosius. 5. Cysuron athroniaeth, gan Boethius. 6. Gofal bugeiliol Gregory.

ALHAMBRA:—hen gastell a phalas brenhinoedd Mŵraidd Granada. Adeiladwyd ef gan Mahomet II, tua'r flwyddyn 1273. Galwodd ei enw yn *Medinet Alhambra*; sef, y Ddinas Goch—am ddarford ei wneuthur o fath o glai coch. Nid oes dim yn hynod yn yr olwg a geir arno oddi allan, ond y mae o'r tu fewn yn gywreiniach, ond odid, nag un adeilad arall yn Ewrop. Saif yr Alhambra ar fryn uchel ger llaw Granada. Amgylchir ef gan fur cadarn; yr hwn y mae ei arwyneb yn 2,500 troedfedd o hyd, ac yn 650 o led. Dywedir y gellid yn hawdd letya 40,000 o bobl o'i fewn. Rhed yr afon Darro gyda threod y bryn, o du y dwyrain, a'r gogledd, a'r gorllewin. Cymmerwyd y palas oddi ar y Mahometiaid gan y Cristionogion yn 1491. Gellir cael rhyw syniad am yr adeilad hwn trwy ymwele â'r *Alhambra Court* yn y *Sydenham Crystal Palace*, lle y ceir efelychiad o'r llye, yn rhoddi arddangosiad o orwycheder y lliwiau, yr addurn, a'r prydferthwch a berthyn iddo.

ALLEGRI, ANTONIO: yr hwn yn fynych a elwir CORREGGIO, oddi wrth ei le genedigol. Arlunydd hanesyddol o'r radd flaenaf. Ganwyd ef yn y fl. 1494. Er fod llawer o ymchwiliadau manwl wedi eu gwneuthur, ychydig a wyddys am ei ddyddiau boreuol. Ni chafodd erioed gyfle i weled cerffuriau hynafol Groeg a Rhufain, na gweithiau eraill prif feistriaid y gelfyddyd yn Rhufain a Venice. Natur a'i gwnaeth ef yr hyn ydoedd. Efyriodd a mabwysiodd Caracci, yr hwn oedd yn fyw hanner can mlynedd yn ddiweddarach, ei arddull; a rhoddodd y flaenoriaeth iddo ar bob arlunydd arall. Am ryw reswm, ni thalodd Correggio erioed ymweliad â Rhufain; ond treuliodd ei holl fywyd yn Parma. Nid oedd arluniaeth yn cael ei phrisio yn uchel yno; o ganlyniad, nid oedd yn cael ei dalu yn deilwng am ei waith. O'r diwedd, bu cydgasgliad o amgylchiadau anffariol yn achlysur o'i farwolaeth yn yr oedran cynnarol o ddeugain.

ALVA neu ALBA, FERDINAND ALVAREZ DE TOLEDO, Y DUC. Ganwyd y cadlywydd enwog hwn yn 1508, ac yr oedd yn hanu o un o'r teuluoedd mwyaf pendefigaidd yn Yspain. Aeth yn ieuange iawn i wasanaeth yr ymberawdwr Siarl V., ac yr oedd gydag ef yn rhyfela

yn erbyn Algiers, Tunis, a Pavia. Canfu yr ymherawdwr ei fod yn offeryn cymhwys oiaeth i ddwyn i ben ei anturiaethau milwraidd; ac am hynny, gwnaeth ef, yn y fl. 1538, yn bentywsog ei fyddin. Ennillodd amryw frwydrau pwysig, a gwnaeth wasanaeth mawr i'w wlad. Bu farw yn Liabon yn 1582, yn 74ain oed.

AMBROSE, WILLIAM: llenor, bardd, a phregethwr enwog yn mhllith yr Annibynwyr. Ganwyd ef yn Mangor, Awst 1af, 1813. Yr oedd ei rieni, John ac Elizabeth Ambrose, ar y pryd yn cadw y Penrhyn Arms Hotel. Yr oedd ynt o ran eu hamgylchiadau mewn sefyllfa gefnog a chysurus, a William oedd eu hunig blentyn, gan i ferch iddynt farw yn ieuangc. Ymddengys na bu ei dad yn aelod eglwysig, er ei fod yn wrandawr cysson yn nghapel Ebenezer ar weinidogaeth y diweddar ddoctor Arthur Jones; ond yr oedd ei fam yn aelod yno, ac yn cael ei hystyried yn wraig bwylllog, rinweddol, a chrefyddol, ac yn glodfawr am ei gweithred- oedd da. Pan fu farw yn nechreu y fl. 1853, colodd eglwys Annibynol Bangor un a gydna- byddid yn "fam yn Israel;" ac y mae yn natur- iol meddwl fod William yn wrthddrych serch a gofal neillduol ei rieni. O herwydd gwendid ei fam, rhoddwyd ef pan oedd yn faban i ofal mam- maeth, yr hon a breswyliai yn mhlwyf Llan- degai, ger llaw Bangor; ond dychwelwyd ef i'w fam mewn amser cyfaddas, a bu hithau yn dra gofalus am ei addysg grefyddol foreuol. Cafodd fanteision addysg fydol dda yn ysgol rammad- egol Bangor; ac fel dysgwr, rhagorai yn fawr tra bu yno. Symmudodd oddi yno i Gaerdybi, lle y rhoddwyd ef o dan ofal y Parch. W. Griffith; yr hwn, ar y pryd, mewn cyssylltiad â'i lafur gweinidogaethol, a gadwai ysgol i w'r ieuangc. Ac wedi i'w dymmor ddyfod i ben yno, daeth yr adeg iddo ymgymmeryd a rhyw alwedigaeth. Penderfynodd ei rieni ei ddwyn i fyny yn *draper*; ac i'r dyben hwnw, rhwyngwyd ef yn gydyddor- was gyda masnachydd cyfrifol yn Liverpool, yn y fl. 1828. Mor fuan ag yr aeth i Liverpool, aeth i wrandawr yr efengyl yn y Tabernacl, Great Crosshall Street; ac yn fuan, ymunodd â'r Ysgol Sabbathol, ac â'r eglwys, lle yr oedd y Parch. J. Brechee yn llafurio; a ffrifodd gyfeillgarwch â gwyr ieuangc crefyddol—yr hyn, yn ddiam- mheul, a fu yn fantais fawr iddo, fel y mae bob amser i ddynion a ymfudant o Gymru i le- oedd mor lawn o demtasiynau ag ydyw trefydd mawr y deyrnas. Symmudodd i Lundain yn y fl. 1834, i weini mewn masnachdy. Nid oedd wedi dechreu pregethu cyn gadael Liverpool, er fod y cyfeillion yno wedi meddwl ei annog ef, a gŵr ieuangc arall, o'r enw John Parsons, i ym- gymmeryd â'r gwaith. Gwnaed hyn yn hys- bys i'r cyfeillion yn y Borough-road; a thrwy annogaeth yr eglwys hono, dechreuodd bregethu yn y brif ddinas. Yno hefyd y daeth i'r golwg gyntaf fel bardd. Cyfansoddodd awdl yno ar "Gymmedroldeb." Tua dwy flynedd yr aros- odd yn Llundain; yna daeth i Fangor yn ol. Erbyn hyn, yr oedd wedi dyfod i'r penderfyniad i 'fyned i'r weinidogaeth,' fel y dywedir.

Nis gallwn wneyd dim yn well yna na rhoddi y dyfyniad canlynol, er ei fod yn lled faith, o'i ysgrifell ei hun, a ymddangosodd gyntaf yn y "*Dygedydd*," am Mai, 1870, ac a ddyfynwyd ar ol hynny yn ei "*Gofant*," gan y Parch. W. Rees, D.D., yn yr hwn y mynegir yr amgylchiadau a arweiniasant i'w sefydliad yn Mhorthmadog, a'r

llwyddiant a ddilynodd ei lafur yno yn mlyn- yddoedd cyntaf ei weinidogaeth:—

"Yn niwedd mis Awst, 1836," medd Mr. Ambrose, gan gyfeirio ato ei hun, "yr oedd gŵr ieuangc yn dychwelyd i Gymru o Lundain, lle y bu yn aros am yn agos i ddwy flynedd. Yr oedd wedi cael ei ddwyn i fyny mewn masnach, ac wedi treulio wrth mlynedd o'i amser yn Lloegr. Argyhoeddwyd ef ei bod yn llawn bryd iddo wneuthur rhywbeth yn fwy uniongyrchol drosto ei hun, yn hytrach na phar- hau yn hwy i roddi ei wasanaeth i eraill. Arfaethai ymsefydlu yn Liverpool, lle yr oedd ganddo gylch eang o gyfeillion. Yr oedd wedi arfater pregethu yn achlysurol er's cryn amser; ac yn ystod ei arosiad yn y brifddinas, gwahoddid ef yn fynych i wasana- aethu yn mhulpuadau a gwahanol enwadau. 'Nid eiddo gŵr ei ffordd.' Yr oedd y dyn ieuangc y cyfeiriwyd ato yn aros dros dro yn ei hen gartref, cyn troi allan dan bwys a chyfrifoldeb y byd. Yn ystod yr amser hwnw daeth i gydnaabyddiaeth a gweinidogion y sir. Bu rhai o honant mor gareidd a'i wahodd i gymmeryd rhan mewn cyfarfodydd pregethu, lle y cafodd lawer o hyfrydwch wrth wrandawr ac, a chymdeithasu a gweision yr Ar- glwydd.....

Yn mis Hydref, 1836, pennodwyd y Parch. W. Williams (*Caledfryn*), Caernarfon, i fyned drwy Leyn ac Eifonydd i geisio cefnogaeth yr eglwys i gymdeithas oedd wedi ei ffurfio yn y sir i dalu dyledion yr addolai. Ceisiodd gan y gŵr ieuangc y cyfeiriwyd ato eisoes i fyned gydag ef, a gwasan- aethu fel 'cyfaill' iddo ar y daith. Derbyniwyd y gwahoddiaid, a dechreuwyd y daith yn nghyfarfod urddiad y Parch. O. Thomas, yn Nhal-y-sarn.... Yr oedd y golofn yr arwain heibio i Borthmadog. Cafwyd yno gynulleidfa fawr, a hwllyd rhyddol. Gan fod yr eglwys yno heb weinidog, gwahoddwyd y cyfaill ieuangc i roddi cyhoeddiad Sabbath. Rhoes addewid am Sul yn fuan ar ol hynny.

Dealodd Caledfryn fod ei gyd-deithydd ieuangc wedi tyngu tipyn o sylw y cyfeillion yn y Port. Cyfrifid ef gan Mrs. Williams, Tu-hwnt-i'r-bwlch, yn un tebyg o wneyd gweinidog cymmhws iddynt. O'r pryd hwnw hyd ddiwedd y daith, ni pheiddiodd Caledfryn ag annog ei gydymaith i roddi i fyny bob meddwl am fasnach fydol, ac ymgyssegru yn gwbl i'r weinidogaeth. Yr ydym yn barnu na adawodd un rheswm a feddai heb ei ddefnyddio i, ogwyddo tueddai ei gyfaill. Yr oedd ymrwymiedau y daith ddyddorol a chysurus hono yn diwedd yn nghapel y Bedyddwyr yn Pont-y-cim. Yr oedd cyfarfod blynyddol y Feibl Gymdeithas yn cael ei gynnal yno. D. Pugh, Ysw., Coch-y-big, yn y gadair. Christmas Evans, Caledfryn, a W. Roberts, Clynog, yn siaradwyr. Gofynwyd hefyd i'r brawd ieuangc oedd yno yn ddamweiniol i ddywyrd ychydig. Bu yr hen wron, Christmas, mor hynaws a dyweyd gair annogaethol i'w gefnogi. Wedi dychwelyd o'r cyfarfod, mynegai Caledfryn iddo sylwedd yr ymddi- ddan a fuasai rhyngddo a'i gyfaill ieuangc ar y ffordd. Taniai llygad yr hen ŵr, ni dywedodd ychydig eiriau gydag awdurdod orael. Yr Argi- wydd yn unig a edwyn ganlyniadau yr ychydig eir- iau hynny. Buont yn foddion i roddi cyfeiriad newydd i oes na fu o hynny allan yn gwbl anfn- yddiol."

Cydsyniodd Mr. Ambrose i ddyfod i Borth- madog am slyddyn o brawf. Y mae arwein- iad Rhagluniaeth i'w ganfod yn eglur yn ngolen yr hanes a rydd efe o'i ddyfodiad a'i ymsefydl- iad yn Mhorthmadog—y man lle yr oedd maes ei lafur i fod o hynny allan dros ei oes. Temtir ni etto i ddyfyynu yn mhellach yr hyn a ganlyn, gan nas gallwn gael dim arall sydd yn talfu cymmaint o oleuni ar ei hanes y pryd hwn:—

"Nid oedd agwedd pethau yn eglwys Salem ar y pryd hwn yn ymddangos yn ddeniadol i ddyn ieu- angc wedi treulio ei oes yn nghanol llawnder, heb

deimlo ias o bryder erioed ynghylch y bara beunyddiol. Yr oedd gwyntyll dysgyblaeth, dirywiad, ac enclliad proffeswyr, wedi darostwng nifer yr eglwys, hyd nes gadael ei rhifedi yn bedwar-ar-bymtheg.... Yn fuan ar ol sefydliad y gweinidog newydd, agorwyd drws iddo yn nheulu boneddwr yn yr ardal, i fod yn addysgydd i'w unig fab. Rhoes hyn iddo amryw fanteision, heb law gradd o sicrwydd am y bwyd darfodedig, pan yr oedd yr eglwys yn llawer rhy wan i roddi cynnalïaeth iddo. Nid oedd modd peidio gweled llaw Rhagluniaeth fawr yn amlwg yn hyn oll. Daeth y cyfleusdra yn yr adeg yr oedd yn amserol, ac ni symmudwyd yr ateg ymaith nes yr oedd yn ddiogonadwy i wneyd hebddo. Dyma y bennod gyntaf yn llyfr Rhagluniaeth wedi cael ei darllen, ac yn gadael effeithiau da ar feddwl un oedd bellach i fod yn ddygawdwr i eraill. Yn nghorff y fiwyddyn gyntaf o lafur y gweinidog presennol, sef 1837, chwanegegydd deunaw ar rifedi yr eglwys.... Yn niwedd y fl. 1837, cydagniodd i dderbyn galwad yr eglwys i gymmeryd arno waith cyflawn y weinidogaeth yn Salem, a threfnwyd i'r cyfarfod gael ei gynnal Khagfyr 7fed.... Yn y fl. 1838, chwanegegydd amryw o aelodau newyddion at yr eglwys; ond yr oedd y golled a deimlwyd drwy symmudiadau, marwolaethau, a gwrthgilladau, yn gwrthbwyso y cynnydd; a'r canlyniad oedd, fod rhestr yr aelodau ar ddiwedd y fiwyddyn yn cynnwys yr un rhif ag oedd ar ddiwedd y fiwyddyn flaenorol; sef, dau-ar-bymtheg-ar-hugain.

Yr oedd y gynulleidfa yn cynyddu i'r fath raddau fel y bu raid chwaneegu oriel at yr addoldy, i gyfarfod yr angen am eisteddleoedd. Yn y fl. 1839, bu yr Arglwydd yn dda wrth ei achos yn Salem, a theimlwyd yno ysbryd newydd wrth weled yr awdurdod a'r dylanwad a ddilynai y moddion crefyddol yno. Yr oedd rhif yr aelodau wedi cyrhaedd un-ar-bymtheg-a-thrigain, sef mwy na chymmaint arall a'r fiwyddyn o'r blaen. Yn y fiwyddyn hono, 1839, daeth awel o adfywiad dros eglwys yr Annibynwyr yn Nghymru. Bu ymweliad y Parch. B. W. Chidlaw, A.M., o'r America, o'r wlad hon, yn foddion i gyffroi y gweinidogion a'r eglwysai i fwy o egni a difrifoldeb. Y mae yn hyfryd gan lawer hyd y dydd hwn adgofio ei anerchiadau dylanwadol. Ni fendithiwyd Llye'n ac Eifonydd a'i ymweliad; ond yr oedd adsaen ei weinidogaeth gynhyrfol yn dylanwadu ar yr eglwys yn y parthau hyn o'r wlad, ac yn creu awydd cynnyddol am fwy o fywyd yn y gwaith. Gwelwyd arwyddion yn Mhorthmadog, fel yr oedd y fiwyddyn yn nesa'u at ei therfyn, fod yr Arglwydd ar gyfodi a thrugarhau wrth ei bobl. Tybiai y gweinidog ei fod yn canfod mwy o bryder yn mysg y gwrandawyr, a mwy o deimlad yn yr eglwys."

Nid aeth y dôn hon o adfywiad crefyddol dros Ogledd Cymru heb i Borthmadog hefyd gael teimlo ei dylanwad, ac i Mr. Ambrose gael cyfranogi yn helaeth o ysbryd y diwygiad. Yr oedd yr eglwys a'r gynulleidfa wedi cynyddu i'r fath raddau yn ystod y fl. 1840, fel y teimlai efe, a llawer o'r aelodau, y dylasant gael capel newydd; ond yr oedd yno eraill yn ofni rhag y busasai baich y ddyled yn eu llethu, gan fod tua 150p. o ddyled yn aros ar yr hen addoldy. Yr oedd efe, fodd bynag, mor argyhoeddiadol o'r angenrheidiwydd am gapel newydd, fel, yn ol pob argoelion, pe na chwatsai ei dymuniad, y busasai hyny yn achlysur iddo ymadael o Borthmadog. Cafodd alwad yn yr adeg hono oddi wrth eglwys Tal-y-bont a Salem, yn sir Aber-teifi; ac yr oedd ynddo duedd i'w derbyn: a hyny, fel y dywedai ef ei hun, am "fod yno le i weithio;" yr hyn nad oedd yn gael yn Mhorthmadog, gan mor anafanteisiol y barnai efe y capel. Yn nechren y fl. 1840, treuliodd dri Sabboth yn y Deheudir—dau yn Llanelli, a'r llall yn Nhal-

y-bont. Yn ei absennoldeb, yr oedd awydd yr eglwys a'r gynulleidfa mor fawr am ei gadw yn eu mysg, fel y penderfynasant yn hollol unfrydol i gael capel newydd; a chyn iddo ddychwelyd yn ol, yr oedd yr hen addoldy wedi ei chwalu, a'r gynulleidfa yn cydaddoli â'r Wesleyaid. Agorwyd y capel newydd yn mis Medi y fiwyddyn hono. Heb law y gweinidogion Cymreig a weinyddent yn y cyfarfod agoriadol, cafwyd gwasanaeth y Parchn. Dr. Vaughan, a J. Blackburn, o Lundain; y rhai a ddigwyddent fod ar ymweliad â Gogledd Cymru yr pryd hwnw—wedi dyfod i lawr yn benaf fel cenhadon oddi wrth Undeb Cynulleidfaol Lloegr a Chymru, i gyfarfod a gynnellid yn Ninbych yn ystod yr un mis. Tybiai llawer fod y capel newydd yn rhy fawr i'r gynulleidfa; ond deallwyd yn fuan nad oedd sail i'r ofnau hyny, gan fod y capel yn fanteisiol, a Phorthmadog yn lle cynnyddol. Ac yn 1859, daeth yn angenrheidiol iddynt gael capel eangach drachefn; ac yn ystod y fiwyddyn hono a'r un ganlynol, adeiladwyd un a gynnwysai eisteddleoedd i wyth gant o wrandawyr. Costiodd hwn dros ddwy fil o bunnau; ond nid hir y buwyd heb lwyrr ddileu y ddyled arno. Adeiladwyd ysgoldy newydd cyffus mewn cyssylltiad âg ef wedi hyny. Llanwyd yr addoldy hwn hefyd o wrandawyr yn fuan. Pertlynai un rhagoriaeth arbenig i'r gynulleidfa yn Porthmadog y byddai yn dda ei grybwyll yma; sef, ei fyddlondeb yn yr oedfaon ar forenau Sabbothau. Hwyrach ei bod yn y peth hwnw yn rhagori yn mron ar holl gynulleidfoedd Ymneillduol y trefydd yn Ngogledd Cymru; ac yr oedd hyn, mewn rhan o leiaf, yn ddyledus i Mr. Ambrose; yr hwn, er mwyn sicrhau hyny, a arferai, meddir, y rhan fynychaf, draddodi yr hon a ystyriai efe fel ei bregeth oreu yn y boreu.

Traddodwyd y bregeth gyntaf yn y Salem newydd ganddo y Sabboth olaf yn Medi, 1860; ac ar y Llun a'r Mawrth, cynnaliwyd cyfarfod ei agoriad. Yr oedd chwanegeiad o ugeiniau o aelodau wedi bod at eglwys Porthmadog, fel at lawer eraill o eglwys Cymru, yn adeg adfywiad crefyddol grymus y blynyddoedd 1859 a 1860. A pharhau i lwyddo a wnaeth yr achos, er i fynediad llawer o'r aelodau a'r gynulleidfa i'r Borth, ar sefydliad yr achos yno, effeithio arno. Er mai Porthmadog oedd maes arbenig gweinidogaeth Mr. Ambrose, yr oedd mor lawn o ysbryd gwneuthur daioni, ac mor awyddus am weled teyrnas y Gwaredwr yn ymeangu, fel y gellir dywedyd fod ei lafur yn ddi-brin y tu allan i gylch ei weinidogaeth ei hun. Teimlai fod achos y Gwaredwr yn mysg yr Annibynwyr wedi ei esgeuluso yn fawr yn rhanau uchaf sir Gaernarfon, gan fod yr hen weinidogion wedi bod yn hynod ddiotal am sefydlu achosion newyddion; a theimlai hefyd fod amryw achosion oedd wedi eu sefydlu mewn angen mawr am bob cynnorthwy y galleid ei estyn iddynt. Yr oedd ei awydd ef am sefydlu eglwysai newyddion, ac ymgeleddu rhai gweimaid, y fath nes peri iddo lafurio y galed drostynt, a gwneyd aberthau mawrion er eu mwyn—yn enwedig mewn cyssylltiad â Phenrhynd-dendraeth, Penmorfa, Morfa bychan, Criccieth, Beddgelert, a'r Borth, &c. Costiodd yr achos yn Beddgelert lawer o bryder a lafur iddo. Cyn adeiladu capel Annibynol yn y pentref, elai Mr. Ambrose yno ar nosweithiau yr wythnos, ac ar brydnawn Sabbothau, yn fynych iawn, i bregethu—pellder

o chwech i saith milldir. Wrth gwrs, nid oedd cylch ei lafur gwerthfawr yn gyfyngedig i'r lle- oedd a nodir uchod; ond yr oedd ei ofal a'i bar- odrwydd i wasanaethu holl eglwysi gweinid- lleyn ac Eifonydd yn ddiarebol; ac yr oedd yn barod bob amser i estyn cynnorthwy arianol he- fyd iddynt. Cofir yn hir yn y parthau hyn am ei haelfrydigrwydd, yn gystal a'i lafur gweinid- ogaethol, gyda diolchgarwch. Diammheu iddo, yn ei awydd i wasanaethu achos yr efengyl, wneyd mwy o aberthau na'r rhan fwyaf; ac nid peth bychan yn ei olwg mewn un modd oedd ymgeleddu lleoedd gweinid; ac ystyriai ei fod wrth wneyd hyn yn cael braint fawr. Yn ol ewyllys Dr. Daniel Williams, yr oedd deunaw punt yn cael eu talu yn flynyddol yn mhob un o siroedd Gogledd Cymru, tuag at gynnorthwyo ysogion dyddiol a phregethlu yr efengyl mewn ardaloedd tlodion, ac nid oedd neb yn deilyng- ach o honnt am ei fawr ofal a'i lafur dros achos- ion crefyddol mewn ardaloedd o'r fath na Mr. Ambrose; ond penderfynu gwneyd y gwasanaeth hwn yn rhad a wnaeth efe, a chyflwyno yr holl rodd "at gynnorthwyo yr eglwysi, yn Penmorfa a manau eraill."

Bu Mr. Ambrose mewn cyssylltiad a'r Feibl Gymdeithas am flynyddoedd, fel goruchwyliwr cynnorthwyol i'r diweddar Dr. Phillips, Hen- ffordd; a dadleuodd lawer ar egwyddorion a hawliau y gymdeithas hono yn alluog iawn yn y ddwy iaith; a thrwy hyn, daeth yn dra ad- nabyddus yn mhell y tu allan i gyloch ei enwad ei hun. Ar y Sabbothau, pregethai yn fynych yn nghapelï unrhwy enwad a'i gwahoddaï, yn y cymmydogaethau yr ymwelai â hwynt, a hyny gyda derbyniad anghyffredin. Meddyliai Dr. Phillips mor uchel am dano fel yr oedd yn ei fryd ei gael i fynd i gymmeryd rhan yn nghyfar- fod blynyddol y gymdeithas yn neuadd Exeter.

Yr oedd caredigrwydd a chydymdeimlad yn elfenu cryfion yn nghymmeriad Mr. Ambrose. Y mae lliaws yn awr yn fyw o'r rhai a'i had- waenent oreu yn gwybod yn dda mor wir gar- edig oedd efe tuag at rai mewn angen, ac mor ddwfn oedd ei gydymdeimlad a'r trallodus. Y mae yn wir y gallai ddwywed geiriau minig, a hyny gan ryw hanner cellwair, ac na byddai ar ryw adegau yn petruso gwneyd hyny; ac hwy- rach fod hyn ambell waith, fel i eraill a feddian- nent yr un gallu, yn brofedigaeth iddo i wneyd gormod o hono. Ond yr oedd elfen o dnyerwch a lledneisrwydd arbenig ynddo er y cwbl.

Bu Mr. Ambrose, ynghyd â Hirathog, Caled- fryn, Gwalchmai, Scorpion, a Mr. Pugh, Mostyn, yn gyfranog yn ngolygiaeth y "*Dysgedydd*" o'r flwyddyn 1853 hyd 1866; ac o'r flwyddyn ddi- weddaf a nodir hyd ddydd ei farwolaeth, mewn cyssylltiad a'r Parch. Robert Thomas, gynt o Fangor—ond yn awr o'r Bala. Ysgrifonodd gryn lawer iddo yn y blynyddoedd uchod; ond am yr ysgrifau rhagorol a phenigamp hyny o'i eiddo, "*Adgofton fy Ngueninûloqaeth*," gellir dwywed, hwyrach, nad oes dim yn yr iaith Gymraeg, o'u nodwedd hwy, a ddeil eu cym- haru â hwynt.

Cafodd Mr. Ambrose ischyd cyffredinol da ar hyd ei oes; ond meddyliai, a dywedai yn aml, nad oedd yn disgwyl byw i fyned yn hen; ac ofnai mai y parlys a brofai yn farwol iddo, fel y gwnaethai i'w dad o'i flaen—ac ni chamgymer- odd. Ar ol dychwelyd adref o'r Penrhyn, ar ol yr oedfa ddaau, Sabbath olaf Hydref, 1871, caf- odd ergyd disymmwrth o'r parlys; ac er ei fod

wedi gwellhau i raddau, yr oedd effeithiau y dnyrod yn parhau arno. Wedi iddo deimlo ei hun yn cryfhau ychydig, penderfynodd ymaflyd yn ei waith fel o'r blaen, er nad oedd ei fedd- ygon a'i gyfeillion yn ystyried hyny yn ddoeth; ac yn wir, deisyfodd y meddygon arno beidio. Talodd ymweliad â Liverpool yn nechreu y fl. 1873, ac â Llundain yn mis Mawrth yr un flwyddyn, er mwyn bod yn bresennol yn agor- iad capel newydd "y Boro." Teimlai yn lled dda ar ol dychwelyd adref. Ond y Sabbath olaf y pregethodd oedd Ebrill 27ain, 1873. Pregeth- odd y Sabbath hwnw gyda mwy o nerth a hwy- nag arferol; ac yr oedd eneniad nodedig ar ei waith yn gweinyddu yr ordinhad o Swper yr Arglwydd yn niwedd y dydd. Ei destyn olaf oedd *Êsa*. lvii. 15. Gyda bod y gyfeillach yn terfynu, cafodd ergyd drom arall o'i hen afiech- yd, er braw a gofid mawr i'r gynnulleidfa oedd ar gychwyn allan. Bu yn gorwedd heb symmud o'i wely, ac o'r braidd y gellid deall un gair a geisiai barablu, am chwe mis; sef, hyd Hydref 31ain, 1873—pan y bu farw, yn y 60fed flwydd o'i oedran. Yn ystod y tymmor hwnw, gwein- yddwyd arno yn y modd mwyaf gofalus gan ei anwyl briod, Mrs. Ambrose; ac nid oedd un aberth yn ormod ganddi i'w wneyd er ceisio esmwythau rhywfaint ar ei afiechyd trwm. Claddwyd ef, yn ol ei ddyuniad ei hun, yn mynwent capel yr Annibynwyr yn Nghapel- helyg, pryd y daeth tyrfia hynod liosog a pharch- us ynghyd—y fath na welwyd ei chyffelyb o'r blaen yn y dosbarth hwnw o'r wlad. Yr oedd y cynnulliad mawr o bobl o bob cwr o Ogledd Cymru, a rhai o drefi Lloegr, oedd yn bresennol yn ei angladd, a'r arwyddion cyffredinol o alar a amlygid, yn dangos yn eglur mor uchel yr oedd y gŵr rhagorol ac enwog hwn yn syniadau, ac mor ddwfn yn serchiadau ei gydwladwyr.

Y mae yr eglwys a'r gynnulleidfa Annibynol yn Mhorthmadog, er dangos eu parch a'u han- wyldeb tuag at yr awr (yn 1878) yn adeiladu capel hardd coffadwriaethol o hono, yn chwane- gol at yr un blaenorol, yn Mhorthmadog; yr hwn a gostia o dair i bedair mil o bunnau, o leiaf.

Ychydig o ddyinion yn Nghymru yn ei oes oedd yn fwy adnabyddus fel llenor coeth, bardd awenyddol, a phregethwr rhagorol, na Mr. Ambrose. Meddai ar alluoedd meddyliol natur- iol o radd uchel, a diwylliodd hwynt yn y modd manylaf. Pery ei gyfansoddiadau barddonol a rhyddieithol i gael eu gwerthfawrogi fel rhai o gynnrychion mwyaf coeth a rhagorol yr oes. Anfonodd amryw o'i gyfansoddiadau barddonol i'r prif eisteddfodau a gynnelid, a bu yn fudd- uol amryw weithiau. Rhagorai yn y mesurau caethion a rhyddion, fel y dengys ei awdlau ar "Y Greadigaeth," "Gwladgarwch," "Albert Dda," "Llosgiad Tŷr Llundain," &c.; a'i bryd- ddestan a'i ganeuon lliosog. Yn y tŷs, y tyner, a'r toddedig yn ddiarmheu y rhagorai fel bardd. Ond er cymmaint ei ragoriaethau fel llenor a bardd, nid oedd yn ol i hyny fel pregethwr. Yr oedd yr un elfenau hefyd yn nodweddu ei bregethau mewn modd arbenig; ac uwch law y cwbl, yr oedd wedi yfed yn helaeth o ysbryd yr efengyl; a bu yn hynod lwyddiannus, fel yr eg- lurwyd yn barod, yn ei ymdrechadau drosti.

Y mae argraffiad o weithiau barddonol a rhyddieithol Mr. Ambrose, yn cynnwys ei breg- ethau, wedi eu cyhoeddi; ynghyd â hanes ei fywyd, wedi ei ysgrifenu gan ei gyfaill mynwesol, Dr. Rees, o Gaer.

AMSERIADUR—ON. Mesurid amser ar y cyntaf gyda chysgod yr haul ar ddeial; ond gan nas gellid gwneyd hyn yn ystod y nos, nac yn ystod y dydd chwaith pan y byddai yn niwlog neu gwymllog, ceisiodd dynion feddwl am ryw ffordd well i'w fesur. Lluniwyd amryw offer ynau, gan hyny, i'r perwyl hwnw; ac un o'r rhai cyntaf o honynt, fe ddichon, oedd yr awrwydr. Mesurid amser gyda'r offeryn hwn trwy osod tywod mân i redeg trwy dwll bychan—lled debyg i'r gwydrau tywod sydd yn adnabyddus yn awr. Ond nis gellir rhoddi llawer o ymddiried yn hwn, o achos nad yw yr un swm o dywod ddim yn rhedeg bob amser o fewn yr un amser; canys pe baid yn ei ysgwyd, elai y tywod drwy y twll yn gyflymach. Y goreu o'r hen offerynau oedd yr amseriadur dwfr (*clepsydra*). Llestr ydoedd hwn a lenwid â dwfr, gyda nodau ar ei ochr i ddangos yr holl oriau, a thwll bychan yn ei waelod. Wrth i'r awrwr redeg allan drwy y gwaelod, yr oedd ei arwyneb, wrth reswm, yn myned i lawr yn raddol o nôd i nôd. Ond buan y cafwyd allan nad oedd y llestr dwfr yn ym-waghau gyda'r un cyflymder o'r dechreu i'r diwedd; canys pan fyddai y llestr yn llawn, yr oedd pwysau y dwfr yn llawer mwy na phan y byddai yn mron yn wâg, a'i rediad o ganlyniad yn gyflymach. Ond diwygiwyd llawer ar y ddyfais hon mewn amseroedd diweddarach. Er y mynegir fod y *clepsydra* wedi ei ddwyn gan Scipio Nasica i Rufain mor foreu a 158 c.c., ac er y dywedir ddarfor i Caesar gael gafael ar amseriaduron yn Mhrydain 55 c.c., etto y mae yn ymddangos na feddai yr hen Sacsoniaid un offeryn i fesur amser; o blegid y mae yn hysbys mai wrth faint y ganwyll a losgai y mesurid ef gan Alfred Fawr.

Dywed rhai ddarfor gwneyd yr awrlais cyflawn cyntaf gan Saraceniaid yn y drydedd gaurif ar ddeg; ond dywed y rhan fwyaf mai yr un cyntaf oedd yr un a wnaeth De Wyck yn Paris yn y flwyddyn 1364 neu 1370. Y peth tebycaf ydyw, nad oedd awrlais De Wyck ond cyfniaid o wahanol ddyfeisiadau a wnaed o'r blaen gan rai mwy anghelydd nag ef, fel y mae yr awrlaisiaid sydd genym ni yn awr yn welliantau ar ei awrlais yntau. Yr awrlais cyntaf y gwyddys am dano yn Lloegr, yn gallu cadw amser yn lled gywir, oedd yr un a osodwyd i fyny yn Hampton Court yn 1540.

Tua'r flwyddyn 1658 y gwnaethpwyd gyntaf yr hyn y gellid ei alw yn briodol yn oriadur neu amserell (*watch*). Nis gellir dweyd yn bendant pa un ai yr Hollandiaid, Huyghens, ynte y Sais, Hooke, a ddyfeisiodd amseriadur digon bychan i'w gario mewn llogell. Yn 1797, dodwyd treth ar awrlaisiaid ac oriaduron; ond yn y flwyddyn ganlynol, dilëwyd hi.

Amcan peirianwaith awrlais ydyw ysgogi y dringlyn (*pendulum*), a rhestru rhifedi yr ysgogiadau hyny fel ag i ddangos treiglaid amser. Er sicrhau hyn, dodir rhes o olwynion a throellau ar waith gan ryw allu sydd yn gweithredu ar y blaenaf o honynt; tra y cyssylltir yr olaf â'r dringlyn drwy yr hyn a elwir yn ffyrell (*escapement*). Mewn awrlaisiaid mawr, sefydlog, y gallu ysgogol yw pwysau, y rhai a grogir wrth raff wedi ei dirwyn am fath o faril. Y mae y baril hwn yn cario olwyn blaenaf yr awrlais, ac yn rhoddi i'r olwynion eraill ysgogiad, a roddir iddo yntau gan ddisgyniad graidd y pwysau. Pe bae y gallu hwn i gyd yn gweithredu ar yr olwynion yn unig—ac felly y gwnai pe cymmerid

ymaith y ffyrell—disgynai y pwysau yn lled gyflym, a throai yr olwynion yn chwyryn. Ond treulir rhan o'r gallu hwn i gadw i fyny ysgogiadau y dringlyn; ac y mae y cyssylltiad rhwng hwn a'r olwynion y fath fel nas gall dant o honnynt symmud rhagddo, oni oddeffr iddo wneyd hyny gan ymdaliad y dringyll. O herwydd hyn, ni symmuda awrlais, er ei ddirwyn i fyny, os nad ysgogir y dringlyn; ond wedi iddo ddechreu siglo unwaith, efe a barhâ i siglo hyd nes y tyno y pwysau y llinyr i lawr i'w hyd eithaf. Wrth ddirwyn yr awrlais i fyny troelli yr ydys y llinyr sydd yn dal y pwys eilwaith a thrachefn am y baril. Pwysau hefyd sydd yn galluogi yr awrlaisiaid i daro yr amser.

Ond nis gellir arfer pwysau gydag awrlaisiaid bychain, ac oriaduron. Ysgogir eu holwynion hwy gan dwythell (*spring*) wedi ei gwneuthur o ddŵr ystwyth, ac wedi ei dirwyn yn dorch. Sicrheir un pen wrth bwynt pennodol, ac y mae'r pen arall, yn ei ymdrech i ddadymdorchu, yn tynu ar ei ol bob peth a gysylltir wrtho—ac yn y modd hwn y mae yr holl olwynion yn cael eu symmud.

ANIFEILIAETH. Gwel BYWYDEG.

ANTONINUS, MARCUS AURELIUS, a gyfenwid yr "Athronydd," a anwyd yn Rhufain, B.A. 121. Mabwysiadodd Antoninus Pius ef yn foreu, a rhoddodd Faustina, ei ferch, yn wraig iddo. Pan y bu farw ei chwegrwn, gwnaeth y senedd ef yn ymherawdwr, a dewisodd yntau Lucius Verus i gyd-deyrnasu âg ef. Bu farw yn Pannonia, yn y flwyddyn 180. Parodd ei farwolaeth alar mawr drwy yr holl ymherodraeth, o blegid yr oedd efe yn un o'r rhai goreu a doethaf a fu yn teyrnasu erioed yn Rhufain.

ARAGO, FRANCOIS JEAN DOMINIQUE: un o wyddonwyr enwocaf ei oes. Ganwyd ef yn Estagel, yn Neheudir Ffraince, yn 1786. Pan yn 17eg mlwydd oed, aeth i Paris i'r ysgol a elwir y *Polytechnique*; a phan orphenodd ei yrfa yno, gwnaed ef yn ysgrifenydd Arsyllfa Paris. Yn fuan wedi hyny, anfonwyd ef, a M. Biot, i Ysbaen, i wneyd ymchwiliadau gwyddorol; ond yn y cyfamsr, hi a aeth yn rhyfel rhwng yr Ysbaen a Ffraince, fel y bu raid i Arago ddiangc drosodd i Affrica. Ac ar ol cyfarfod o hono â blinderau a pheryglon lawer, ar fôr ac ar dir, glaniodd yn Ffraince yn 1809. Pan gyrhaeddodd Paris, etholwyd ef yn aelod o Athrofa y Gwyddorion, yn lle yr enwog Lalande, pan nad oedd efe etto ond 23ain oed; a gwnaed ef tua'r un adeg yn broffeswr yn yr Ysgol Amrygelfig (*Polytechnique*). Yr oedd, dan deyrnasiad Louis Philippe, yn meddu lle pwysig yn Nhŷ y Cynnrychiolwyr. Pan ddymchwelwyd y frenhiniaeth yn 1848, gwnaed ef, nid yn unig yn aelod o'r llywodraeth ddarvoudol, ond hefyd yn ysgrifenydd rhyfel; ond pan wnaed y cadlywydd Cavaignac yn banrheolwr, daeth gyrfa wleidyddol Arago i ben. Ar ol *coup d'état*, Rhagfyr, 1851, ysgrifennodd Arago lythyr i ddyweyd fod yn well ganddo roddi ei swydd yn yr arsyllfa i fyny na chymmydd llŵ o fyddlondeb i Louis Napoleon; ac er clod i Napoleon, dylid dyweyd iddo beri i'w weinidog ysgrifenu ato fel hyn—"Y gwneid eithriad yn haf arthydd a wnaethai Ffraince yn enwog; ac nad oedd y llywodraeth yn ewyllisio gwneyd ei fywyd yn

drist." Daliodd ei swydd; a bu farw yn yr arsyllfa yn y flwyddyn 1853.

ARCHIMEDES: mesuronydd enwog. Ganwyd ef yn Syracuse c.c. 287, ac yr oedd yn berthynas i Hero, brenin y lle hwnw. Yr oedd efe yn hynod gyfarwydd mewn serofyddiaeth, meintoniaeth, gallofyddiaeth (*mechanics*), dwfrbwysiant, a thremofyddiaeth (*optics*). Dyfeisiodd chwerafn (*pulley*) i godi pwysau dirfawr, a chronen (*sphere*) i ddangos symmudiadau goleuadau y ffurfaf, a llawer o bethau eraill. Ond wrth amddiffyn Syracuse yn erbyn ymosodiad Marcellus y dangosodd efe fwyaf o'i allu dyfeisgar; canys lluniodd beiriannau cywraim i fino ac i ddyfetha yr ymosodwyr ar fôr ac ar dir, fel yr aeth tair blynedd hebio cyn gallu o honynt gymmeryd y ddinas. Ac ni buasent wedi gallu ei chymmeryd mor fuan a hyny chwaith oni bae am ddiolawch y dinasyddion yn ystod gwyl Diana. Rhoddasai Marcellus orchymyn i gadw Archimedes yn fyw pan y gwneid rhuthr ar y ddinas; ond pan oedd yn y weithred o wneuthur ffugrau mesuronol yn y tywod, lladdwyd ef gan ryw filwr nas gwyddai pwy ydoedd. Yn y flwyddyn 212 c.c. y bu hyn. Archimedes yw yr hwn a ddywedodd y medrai eiddo symmud y ddear pe gallai ond cael rhyw sylfaen i osod ei beiriannau arno.

ARFDY: lle yn yr hwn y cedwir arfaen rhyfel yn barod i'w defnyddio. Y mae arfdy yn mhob amddiffynfa, neu gastell, &c., o'r bron.

ARGRAFHU: y gelfyddyd o gynnyrchu argraffiadau oddi wrth lythyrenau, neu ddarluniau, ar bapyr, neu ryw sylwedd arall fydd mor feddal fel ag i gymmeryd ffurf yr argraph a gymmhwysir ato. Hanfod argraffu ydyw y cynnyrchiaid o gopi trwy wasgiad. Y mae amryw o wahanol ganghenau yn perthyn i'r gelfyddyd bwysig hon; sef, argraffu llyfrau, &c., gyda llythyrenau symmudol (*letterpress printing*); argraffu oddi ar blatiau copr neu ddr (copper-plate printing); ac argraffu oddi ar feini (*lithographic printing*).

Ni a ddisgrifiwn yma, yn benaf, y gelfyddyd o argraffu llyfrau; yr hon, yn ddiammhen, ydyw un o'r dyfeisiau dynol mwyaf bendithiol a wnaed erioed.

Nid oes ond ychydig o amser, mewn cymmhariaeth, er pan ddyfeisiwyd y gelfyddyd hon. Prin y mae pedwar cant o flynyddoedd wedi myned hebio er pan yr anfonwyd y llyfr cyntaf allan o'r wasg; etto, y mae genym brofion diammhenol fod egwyddorion y gelfyddyd hynod a bendithiol hon yn bodoli yn mysg yr hen genhedloedd Assyriaidd. Cafwyd lawer o briddfeini cyfain a di-adfail o ddinas a thŵr enwog Babilon gydag amrywiol lythyrenau a ffugrau arwyddluniol wedi eu hargraffu arnynt. Pa fodd bynag, yn hyn, fel yn mhob gweddillion hynafol cyffelyb, yr oedd yr hyn a argraffwyd yn un bloc neu ddarn; ac am hyny, nis gallid ei ddefnyddio i un dyben arall. Yr oedd hyny yn fath o argraffu; ond yr oedd yn hollol ddi-les er lleadau llenyddiaeth, o herwydd ei gôst a'i annibendod. Y Chineaidd ydyw yr unig bobl mewn bod sydd yn parhau i ddilyn y dull hwn o argraffu. Parotôr eu blociau fel y canlyn:— yn y lle cyntaf, ysgrifeni'r y gwaith y bwriedir ei argraffu yn fanwl ar leni o bapur teneuon tryloyw; gludir pob un o'r lleni hyny â'i wyneb

tuag i lawr, ar flociau teneuon o bren caled; yna y mae y cerfiwr, ag offerynau priodol, yn tori ymaith y coed yn yr holl ranau lle nad oes ysgrifen arnynt, ac yna byddant yn barod i'w hargraffu. Yn ol y dull hwn, bydd cynnifer o flociau yn angenrheidiol ag fydd o dudalenau. Yr oedd math cyffelyb o argraffu gyda blociau, i wneyd cardiau chwareu, a darluniau o wrth-ddrychau ysgrifyrol, mewn arferiad yn Ewrop tua diwedd y bedwaredd ganrif ar ddeg.

Ond y darganfyddiad mawr oedd gwneyd pob lythyren o'r wyddor ar wahân, fel y gellir eu defnyddio eilwaith a thrachefn, a thrwy hyny arbed y llafur diddiwedd o dori blociau newyddion am bob tudalen. Hawlir yr anrhydedd o ddarganfod y gelfyddyd syml, ond rhyfeddol, hon gan yr Is-Ellymniaid yn ffafur Laurent Coster, rhwng 1420 a 1426; a chan y Germaniaid, ar ran Johann Genszfleisch, neu Gutenberg, o ddeutu y flwyddyn 1440. Ond y mae yn bosibl fod y ddau wedi gwneyd y darganfyddiad yn mron yr un amser. Y mae y dybiaeth hon yn gysson â'r cynnydd cymdeithasol cyffredinol a gymmerodd le yn y tymmor hwnw, a'r ffaith fod y ddau ddyfeisydd wedi bod yn hollol ddiataw yn mherthynas i'w celfyddyd. Llythyrenau o goed oedd y rhai a ddefnyddiwyd gyntaf; ond yn fuan, bwriwyd hwynt mewn mettel. Yr oedd y rhai borenaf o'r llythyrenau mettel yn debyg i'r llythyrenau duon a ddefnyddid gan adysgrifwyr; ac un o brif amcanion yr argraphwyr cyntaf oedd gwneyd llyfrau tebyg i'r llawysgrifau oedd hyd hyny mewn arferiad. Rhwng 1450 a 1455, llwyddodd Gutenberg i argraffu Beibl—yr hwn sydd yn awr yn brin iawn, ac yn dra anhawdd i'w gael. Ei faint yw pedwar plyg, gyda cholofnau dwbl. Heb law y Beibl hwn, y mae rhai enghreifftiau eraill o waith Gutenberg, cynnyrchion ei wasg yn Mayence, wedi eu darganfod. Y mae yr Is-Ellymniaid, yn Haarlem yn cadw gyda gofal parchus enghreifftiau cyffelyb o waith boreuol Coster.

Diammheu fod y gelfyddyd o argraffu mewn arferiad yn Mayence, Strasburg, a Haarlem cyn iddi gael ei dwyn i Rufain, Venice, Florence, Milan, Paris, a Tours, a dinasoedd eraill y Cyfandir. Yr oedd wedi cyrhaedd y rhai hyny, ac amryw loeodd eraill, cyn 1471; ac o ddeutu y flwyddyn 1477, dygodd Caxton y gelfyddyd i Loegr, drwy osod argraffwasg i fyny yn Westminster Abbey. Aeth y gelfyddyd i Ysgotland o ddeutu deng mlynedd ar hugain wedi i Caxton ei dwyn i Loegr; ac yn y flwyddyn 1551, cyrhaeddodd i Dublin.

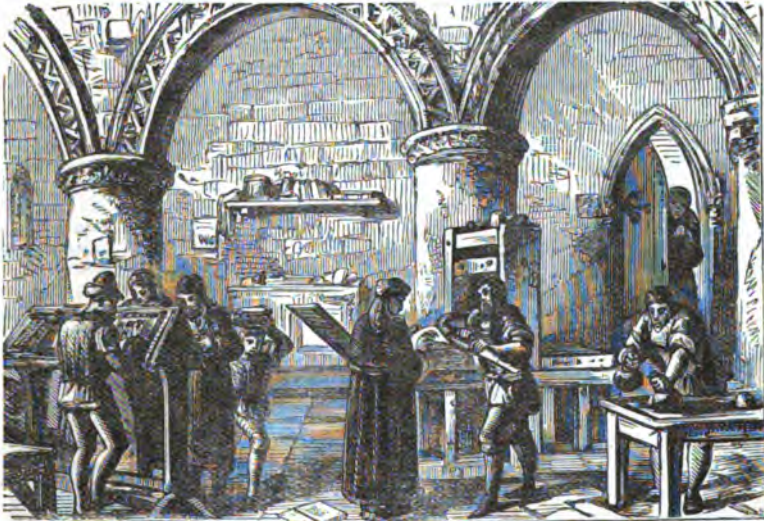
Yn y darlun canlynol, yr ydym yn cael golwg ar swyddfa argraffu gyntaf Caxton yn y wlad hon. Oddi wrth ymddangosiad yr ystafell, syniad yr awdwr yn eglur oedd, ei bod wedi ymsefydlu gyntaf yn Westminster Abbey. Ar yr ochr chwith, ymddengys tri o ddynion yn brysur yn pigo, oddi ar math o astell, y llythyrenau yr oedd arnynt eu heisieu i wneyd geiriau, ac yn eu gosod ar ol eu gilydd—rhywbeth yn debyg fel y bydd cyssodwyr y dyddiau hyn yn gwneuthur. Coed oedd eu llythyrenau hwy, ac yr oeddnynt ar y dechreu yn fawrion iawn; ond mettel dynt yn awr, ac y mae yn rhaid i'n darllenwyr fyned i un o'n swyddfeydd argraffu i weled perffeithrwydd eu trefniadau hwy. Ar yr ochr dde, cawn hen fachgen yn rhoi inc ar ei ddwy belen, i'w parotol, fel y gallu gyda hwynt roddi inc ar y llythyrenau sydd yn y wasg. Croen neu ledr oedd y pelenau hyn gynt, ac wedi eu llenwi yn y

redin a gwlan; ond rholynau (*rollers*) wedi eu wynebu a sylweddau cyfaddas a ddefnyddir yn awr. Yn y canol, y mae gwasg o goed i'w gweled yn ei ffurf gyntefig. Ar ganol y darlun y mae person, sydd wedi ei wisgo yn well na'r lleill, ac yn edrych yn fanwl ar ddalen sydd newydd ei hargraphu gan y dyn sydd a'i ddwyllaw ar wif y wasg; yr hwn sydd yn edrych i'w wyneb fel pe mynai wybod ei feddwl am dani. Ymgais y darlunydd y mae yn ddiâu, oedd rhoddi darlun o'r dyn a ddygodd i Brydain un o'r celfyddydau mwyaf bendithiol a ddaeth erioed i'n gwlad. Y dyn hwn ydyw Caxton. Yn nghl y drws y mae rhyw offeiriad Rhufeinaidd oedd, trwy ryw foddion neu glydd, fel y byddant hwy bob amser, wedi clywed fod rhywbeth newydd ar droed; a bod eisien iddo ef ei wyllo, gan y gallai fod perygl ynddo. Ond yspio y mae ete—ac nid dyfod i mewn, fel y dylai dyn wneyd, neu ynte aros allan, a chilio yn ddiagon pell oddi wrth y drws. Y mae yn rhyfedd fod dynion ág enw crefydd arnynt yn euog o'r fath ymddygiadau llechlyd—ond dyna nodweddiad llaweroedd o honynt yn mhob oes; a dioddefodd llawer yn y cynoesoedd mewn miloedd o wahanol ffyrdd oddi wrth eu creulondeb. Nid oedd y gelfyddyd y pryd hwnw ond yn ei babandod; ac ni allai wneuthur rhyw lawer o ddrwg i achos y Bab-

aeth; ac yn wir, bu yr argraphwasg yn blentyn da ac ufudd i Rufain am lawer o hynyddoedd. Ond yn mhen ychydig amser, pan y teimlodd y wasg ei breichiau yn cryfhau, a'i gewynau yn ymgynferthu, dechreuodd feddwl drosti ei hun, a phenderfynodd ymladd o hyny allan dros yr hyn a ystyriai yn wirionedd. Ceisiwyd ei mygu a'i dystewi yn mhob modd y gallasai y Babaeth, ond i ddim pwrpas; ac o'r diwedd daeth allan o'r frwydr yn fuddugoliaethus. Sathrodd orthrwm a thrais dan ei thraed, a gwasgodd offeiriadaeth Rhufain allan o'r wlad yn llwyr o'r bron, a chyflawnodd wyrthiau cyffelyb heb rifedi. Ac erbyn heddyw, ond i'r wasg yn gyffredinol ffromi ar unrhyw gynllun, y mae yn sicr o ddi-flanu, ac nid oes digon o nerth yn esgeiriau na brenin nac ymherawdwr i anturio i'r frwydr a hi ar dir teg. Yr unig ffordd y gallant hwy ei gorchfygu ydyw ei hattal i siarad—a byddai yn dda gan lawer yn Nghymru yn y blynyddoedd hyn pe y gallent attal ei lleferydd.

Wrth ystyried y ffeithiau uchod, y mae yn ddiammheuol nad yn Mynachlog Westminster y buasai y wasg gyntaf yn cael ei gosod i fyny pe y gallasai yr offeiriad ragweled yr effeithiau a ddilynt ei sefydliad.

Ni a roddwn yma y darluniad goreu y gellir ei gael o swyddfa Caxton yn y fynachlog hon:—

Dar. 407.—SWYDDFA ARGRAPHU GYNTAF CAXTON YN MHRYDAIN.

Tra yr oedd y gelfyddyd yn dyfod i sylw yn Ewrop, attaliwyd ei chynnydd gan y dadleuon a gymmerasant le ar ol y Diwygiad Protestanaidd; ac yn fuan ar ol hyny tafwyd zhwystrau ar ei ffordd gan y rhyfel cartrefol yn Mhrydain Fawr. Gwnaeth hyd yn oed yr adferiad niwed iddi; canys arweiniodd i'r ynyfdrwydd o lunio cyfraith i attal chwaneag nag ngain o argraphwyr rhag cario eu celfyddyd yn mlaen yn Lloegr. Mewn gair, y mae yr argraphwasg, o herwydd y cymmorth a roddai i ryddid a chyflawnder yn gyffredinol, ac heb gydnabod pleidiau, na'r dosbarthiadau uchaf mwy na'r iselaf, wedi cael ei chaethiwo, i raddau mwy neu lai, yn mron yn mhob gwlad; ac y mae hi etto mewn caethiwd mewn amryw o wledydd.

Yn Germany a Holland, lle y dechreuwyd argraphu gyntaf, nid yw y gwaith a gynnrychir—yn Mayence a Haarlem, er enghraifft—ond canolig iawn o ran ei ddestlusrwydd. Ond y mae y gelfyddyd wedi cyrhaedd graddau helaeth o berffeithrwydd yn Mhrydain, ac yn yr Unol Daleithiau.

Yn Bodeyern, pentref bychan yn Môn, y gosodwyd y wasg gyntaf i fyny yn Nghymru, ac yno yr argraphwyd "*Agoriadau Dadguddiad Creadigaeth y Nefoedd*," gan Thomas Williams, o Dal-y-bont, yn y flwyddyn 1760. Dafydd Jones, o Drefriw, oedd un o'r argraphwyr cyntaf yn Nghymru; ac yr oedd yn ei ffodau rhwng 1750 a 1780. Anrhegwyd ef ág offerynau argraphu gan yr enwog Lewis Morris, a chariodd

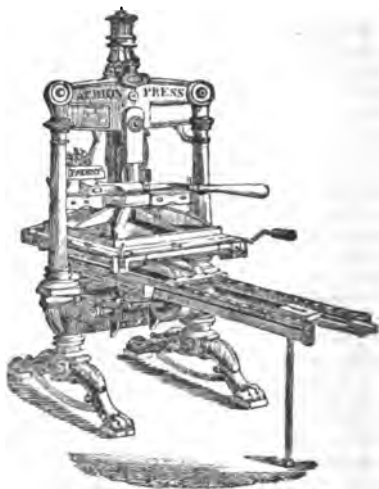
y gelyfddydd yn mlaen yn Nhrefriw. Mab i D. Jones, o Drefriw, oedd y diweddard Mr. John Jones, yr argraphydd adnabyddus o Lanrwst. Sefydlwyd swyddfa argraphu hefyd yn lled foreu yn y Bala, gan y diweddard Barch. Thomas Charles, i argraphu y "*Geiriadur Ysgrhythrol*," &c., a daeth y diweddard Mr. Saunderson i ofalu am dani. Yr un modd y gwnaeth y diweddard Barch. Thomas Jones, gynt o Ddinbych, er argraphu "*Hanes y Merthyrion*," a "*Gwaith Gurnal*," a llyfrau buddiol eraill; a daeth y diweddard Mr. Gee (tad cyhoeddwr y gwaith hwn) i gario allan ei amcanion yntau. Angen y wlad am lyfrau da, a'r ammhosiblwydd i Gristionogaeth gyrrhaedd ei hamcan hebddynt, yn ddiau—ac nid elw—ydoedd yn cymmhell y ddau wr duwiol a defnyddiol uchod, ac craill, i sefydlu argraphdai yn Nghymru; a chawsant fyw i weled ffrwyth lawer ar eu llafur. Cyn dygiad y gelyfddydd i Gymru, argrephid llyfrau Cymraeg yn Nghaer, yr Amwythig, a Llundain.

O herwydd fod yr argraphwasg yn cael ei chaethiwo fel y dywedwyd o'r blaen, ni dderbyniodd argraphu am rai oesoedd ond ychydig o fantais oddi wrth gywreinerwydd celyfddyddol. Er fod y gelyfddydd wedi ei dyfeisio tua chanol y bymthegfed ganrif, parhawyd i'w dwyn yn mlaen mewn dull hynod o drwagl hyd ganol yr eilfed ganrif ar bymtheg. Yr oedd y wasg yn debyg i gogwrn gwryf (*screw-press*) ar y cyntaf oll, meddir, gyda darpariaeth yn unig i redeg math o fwrdd, ar yr hwn y byddai y llythyrenau, dan y wasgydd. Wedi cymmhwysio nerth fel hyn, llacsid y gwryf, a thynid y bwrdd a'r llythyrenau yn ol, gyda'r argraph wedi ei wneyd ar y papur. Gan fod y dull hwn o weithio yn rhy araf a thrwagl, dyfeisiwyd amryw welliantau, y rhai a ymddangosent y naill ar ol y llall. Yr oedd yr hen argraphweisg yn mron yn gwbl o goed; a pharhasant mewn arferiad cyffredinol yn mhob gwlad yn Ewrop hyd ddechreu y ganrif bresennol. Y mae y darlun uchod yn welliant ar y dyfeisiau cyntaf, yn ddiau; etto, y mae yn mholl ar ol y math o argraphweisg a ddefnyddiwyd ar ddechreu y ganrif hon, o ran hwylysdod i'w gweithio, er nad ydynt yn gwanisethu gymmaint yn eu ffurf y naill oddi wrth y llall.

Y gwelliant cyntaf ar ol hyny a wnaed ar yr argraphwasg oedd gan yr Iarll Stanhope; yr hwn a'i gwnaeth o haiarn, a hyny o faintioli digon mawr i argraphu lleni llawer mwy nag y gellid eu hargraphu o'r blaen; ac hefyd, yr oedd y tyniad yn llawer llai poenus i'r gwasgwr. Gellid troi allan hefyd waith gwelld gydag ef, a'i weithio yn gyflymach. Yn fuan, fe ddilynodd llawer o welliantau ar eiddo Iarll Stanhope—yn y rhan fwyaf o ba rai nid oedd un sidrwy (*screw*). Yn mhllith y rhai a ennillasant fwyaf o gymmeradwyaeth, gellir crybwyll y wasg Golumbi-aidd (*Columbian press*), a ddyfeisiwyd yn America, ac a ddygid i Brydain tua 1848. Gwnaeth Hopkinson a Cope, o Lundain, lawer o welliantau hefyd ar y wasg, fel y gellir gwelld yn yr un eilwr yr *Albion press*, yr hwn a ddyfeisiwyd ganddynt, o'r hwn y mae y darlun uchod yn ddangosiad. Y mae yn debyg fod yr argraphwasg hwn wedi ei ddefnyddio yn fwy cyffredinol yn y deyrnas hon nag un arall o fewn y deugain mlynedd diweddar.

Y mae yr argraphwasg yn parhau i gael ei defnyddio i argraphu niferi bychain o lyfrau a phapryrau etto; a phan y bydd cywreinerwydd a

phrydferthwch neillduol yn ofynol, defnyddir hi i argraphu niferi mawr o lyfrau hefyd. Ond

Dar. 408.—ALBION PRESS.

mewn amgylchiadau cyffredin, yn mhob man lle y gellir cael peiriant, ac yn enwedig i gyfarfod â'r alwad am lyfrau rhad a phoblogaidd, a niferi mawr o bapryrau o bob math, y mae peiriannau (*machines*) yn cael eu defnyddio i'w hargraphu —y rhai a weithir gydag ager, neu weithiau â'r dwylaw, neu â'r traed.

Y mae y peiriannau hyn o ddau fath. Y maent weithiau ar ffurf yr argraphwasg, gan ba rai y gwesgir un tu i'r ddalen ar unwaith ar y llythyrenau; ac yna troir y ddalen, ac argrephir hi ar y tu arall. Mewn eraill, y mae y llythyrenau yn cael eu symmud yn ol ac yn mlaen dan rolyn (*cylinder*) haiarn, ar wyneb yr hwn y mae darn o frethyn, neu wlanan wedi ei gwneyd i'r pwrpas. Y mae'r wlanan wedi ei sicrhau ar y rhodyn haiarn, ac yn amddiffyniad i'r llythyrenau rhag cael eu niweidio ganddo, yn gystal ag yn cynnorthwyo i beri fod yr argraph yn berffeithiach. Yr ydym yma yn rhoddi darlun o un o honynt, a weithir â'r traed:—

Dar. 409.

Pan y bydd y ddwy ochr i ddalen yn cael eu hargraphu cyn iddi ddyfod allan o'r peiriant, bydd yn angenrheidiol iddi fyned dan ddau rolyn —dan un yn gyntaf, yna dan y llall. Bydd rhai o ddarllenwyr yr erthygl hon, yn ddiambheu, yn ddiogon craff i weled yr anhawser hwn:—pa fodd y gellir argraphu dau du i ddalen fel y bydd y ddalen ar ol ei plygu, â'r tudalenau arni yn dilyn en gilydd. Ni a geiswn ei egluro yn y dull canlynol:—plyged y darlennydd ddalen

fechan, neu fawr, dair gwaith, ac yn ei hanner ar bob plygiad; ac fe wna y ddalen hono wyth dalen, neu un ar bymtheg o dudalenu. Yna rhodder y ffigyrau 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, ar y tudalenu—gan ddechreu gydag 1 ar y tudalen cyntaf, a bydd 16 yn syrthio ar yr olaf. Yna agorer y ddalen, a cheir gweled pa rai fydd yn cael eu hargraphu ar bob tu i'r ddalen. Yr un modd os plygir y ddalen ddwywaith—pedair dalen, neu wyth tudalen, fydd iddi. Defnyddier yr un llwybr gyda hon, a cheir yr un canlyniadur. Yr arfer cyffredin yw gwlychu y papyr cyn ei argraphu, gan ei fod yn cymmeryd yr argraph yn well.

Y mae y peiriannau rholynog (*cylinder machines*) y cyfeiriwyd atynt, o wahanol fathau, a'r cyflymaf o honynt yn cael eu defnyddio i argraphu newyddiaduron. Cyn i'r dyfeisiau diweddfaf oll ddyfod i arferiad, byddent yn gallu argraphu o 4,000 i 6,000 ar un ochr i'r papyr mewn awr. Yna wedi gorphen, argrephid y papyr y tu arall. Ar yr 28ain o Dachwedd, 1814, rhoddwyd ar ddeall i'r cyhoedd mai y *Times* am y dyddiad hwnw oedd y cyntaf erioed a argraphwyd gydag agerbeiriant. Yn 1818, gwnaeth y Mri. Applegath a Cowper welliantau pellach yn y peiriannau hyn. Yna dyfeisiodd eraill beiriannau llawer cyflymach drachefn. Yn 1865, gwnaed gwelliant pwsyig iawn ar y peiriannau hyn:—drwy yr hwn y gellid argraphu un llen barhaol o bapur, wedi ei gwlychu yn flaenorol, ac yn cael ei thynu oddi ar rlyn i'r peiriant, a'i hargraphu ar y ddwy ochr. Yr oedd y peiriant yn alluog hefyd i dori pob copi o'r newyddiadur ymaith oddi wrth y gweddill o'r llen wedi iddo gael ei argraphu.

Ond dyfeisiwyd peiriannau perffeithiach drachefn na'r goreu o honynt. Peiriant a elwir y *Victory* ydyw un; ond y mae y *Walter* yn welliant arno yntau. A thybja rhai fod y *Prestonian*, ac eraill, yn welliantau pellach hefyd. Ac ar yr adeg yr ydym yn ysgrifenu, y mae yn debyg y gellir dyweyd mai y tri diweddfaf hyn ydyw y peiriannau cyflymaf yn yr holl fyd. Gyda rhai o beiriannau *Walter* yr argrephir y *Times*, a'r *Daily News*, ac eraill; a gallwn ddyweyd fod y *Daily News* yn cael ei argraphu bob dydd gydag wyth o'r peiriannau hyn, a phob un yn alluog i droi allan 14,500 o newyddiaduron cyflawn bob awr. Gwel CYSSODI; YSTRYDEBU, &c., &c.,

ARIANDY: lle i gadw ac i dalu arian; neu, mewn geiriau eraill, sefydliad i fasnachu mewn arian. Gelwir perchenog neu arolygwr y cyfryw sefydliad yn arianydd, neu fancwr; ac y mae y gair *bancio* yn gyffredinol yn cael ei ddefnyddio i ddynodi y rheolau a'r egwyddorion wrth ba rai y mae, neu y dylai ei weithrediadau gael eu rheoleiddio, yn gystal a'r gweithrediadau hynny eu hunain. Y mae y gair *bank*, neu fel yr arferir ef yn Gymraeg *banc*, yn tarddu o'r gair *banco*—maingc, wedi ei gosod yn y farchnadfa, i gyfnwidiwr arian. Ceidwad arian pobl eraill ydyw arianydd. Dyma ydyw ei waith, ac edrych arno yn y wedd mwyaf syml. Ni byddai arianydd, pe na byddai iddo weineid dim ond cronni yr arian a roddir dan ei ofal, ond yn unig ceidwad arian y cyhoedd; ni byddai ei ariandy felly ond lle i gadw arian. Ond pe y cyfyngid y fasnach o fancio at gadw arian, byddai o fantasia fawr felly i gymdeithas; gan y rhyddheid y bobl a ddodent eu harian yn yr ariandy oddi wrth y gofal am

danynt, ac mewn llawer o amgylchiadau, oddi wrth y drafferth o'u rhoddi i'r rhai y byddai arnynt eisieu eu talu. Os bydd person fydd yn meddu arian mewn ariandy yn dymuno talu arian i un arall, a'r un arall hwnw hefyd yn bwriadu doddi ynddo yr arian a delir iddo, gwneir y trosglwyddiad yn llyfrau yr arianydd oddi wrth y naill i'r llall, pan gyflwynir *cheque* y person fydd yn meddu arian ynddo. Yn ol hyn ni aflonyddir ar yr arian eu hunain. Ond y mae y gwaith o dderbyn arian i mewn, yn mron bob amser, ac yn awr yn gyffredinol, wedi ei gysylltu â'r gwaith o'u benthyca allan. Nid ydyw arianydd yn cronni yr holl arian a roddir iddo: ond y mae yn rhoddi y rhan fwyaf allan yn echwyn—ac y mae rhai arian allan yn echwyn yn gymmaint rhan o'i fasnach ag ydyw derbyn arian i mewn. Fel hyn, y mae manteision mawrion yn deilliaw i gymdeithas oddi wrth weithrediadau bancwr. Y mae bod miliwn o arian yn cael eu benthyca allan i'w defnyddio, y rhai, oni buasai am hynny, a fuasent yn gorwedd yn farw, un ai yn symiau bychain yn nghoffrau eu perchennogion, neu yn un gronfa fawr yn nghoffrau yr arianydd, yn gwneuthur y byd yn gyfoethocach o un filiwn—neu o leiaf yn ei attal rhag myned yn dlotach o un filiwn; canys nid ydyw arian, tra y cedwir hwynt heb eu defnyddio, yn ateb un dyben i fasnach yn gyffredin. Gyda'r arian a fenthycir fel hynny allan, gall perchennogion ein llaw-weithfeydd brynu defnyddiau cri i'w gweithio, a cheir ymorth a dillad i'w gweithwyr; a gall masnachwyr fyned i farchnadoedd a phrynu nwyddau i'w hail werthu. Ond nid âg arian pobl eraill yn unig y mae arianydd yn masnachu; y mae yn defnyddio hefyd ei arian ei hun. Yr arian hyn ydyw yr hyn a elwir ei arianawdd: ac y mae yn angenrheidiol, gan na cheid ond ychydig i ymddiried eu harian i berson y gwyddys nad oes ganddo arian ei hun i gyfarfod â cholledion a allant ddiagwydd.

Heb law cyflawni fel hyn y swydd o geidwaid yr arian a ymddiried iddynt, o herwydd eu bod yn gwneyd elw arnynt, y mae llawer o ariandai yn talu llôg ar yr arian a dderbyniant i mewn. Wrth gwrs, y mae swm y llôg a roddir bob amser yn llai na'r llôg a dderbyniar gan yr arianydd. Yn fyfych, y mae y person fydd yn rhoddi arian i mewn yn cytuno â'r arianydd i beidio eu tynu allan heb rybudd blaenorol, hwy, neu fyrach, fel y cytunnir arno; ac yn yr amgylchiad hwn, rhydd yr arianydd, weithian, fwy o lóg na phan y bydd yr arian i'w talu pa bryd bynag y gelwir am danynt—hynny yw, heb rybudd blaenorol. Yr oedd yr arferiad o roddi llôg ar yr arian a dderbynid i mewn yn ffynnu bob amser yn Ysgotland; ond yn Lloegr, nid ydyw ond arferiad diweddar mewn cymharfaeth. Y mae wedi arwain yno, yn y blynyddoedd diweddar, i gynydd mawr yn swm yr arian a ddodir i mewn; yn enwedig, fel y tybir, mewn symiau bychain. Lle y mae ariandai yn rhoddi llôg ar yr arian a ddodir i mewn, y mae yn beth cyffredin i bersonau ddodi eu harian ynddynt, yn unig er mwyn yr elw a dderbyniant yn y ffurf o lóg yn y modd hwn. Gwell gan y personau hyn y llôg bychan a roddir gan yr ariandai na'r llôg uwch y gellir ei gael gan fenthycwyr personol, neu na'r elw mwy y gallent ei gael pe y masnachent gyda'u harian. Gwneir i fyny am fychandra y llôg gan y diogelwch chwanelog a geir, a'r absenoldeb o drafferth a llafur i'w meddiannwyr.

Dyma, gan hyny, ddyledsawyddau syml arian-ydd:—y mae efe yn cael arian yn menthyg, ac yn rhoddi benthgy. Am yr arian a fenthgyr ganddo i erall, y mae yn derbyn llôg gan y benthgywyr; a'r gwahaniaeth rhwng swm y llôg a dderbynia, a'r llôg a dâl i'r rhai a ymddiriedant eu harian iddo, ydyw y tâl a dderbynia efe am ei drafferth yn cymmeryd gofal eu harian, a'i gollod trwy ddyledion drwg. Er esampl:—os tâl i'w gwsmeriaid ddwy bunt a deg swllt o lôg am eu harian, ac os derbynia bum punt y cant, bydd ei dâl yn ddwy bunt a chweugian y cant.

Y mae y gwasanaeth a gyflawnir gan arianydd i'w gwsmeriaid fel ceidwad eu harian yn fawr iawn. Derbynia eu harian drostynt yn fynych. Tybier fod dyn yn derbyn llôg ar gyfranao o stoc y llywodraeth, neu ffyrdd haiarn, &c., &c., ond iddo roddi awdurdod i'w ariandydd i'w derbyn drosto, y mae y gwaith yn cael ei wneyd yn ddidrafferth hollol iddo.

Y mae arianwr, tra yn derbyn arian yn barhaus, yn ad-dalu yr arian a ymddiriedwyd iddo yn barhaus, yn ol cyfeusaderau eu perchenogion; ac y mae y swm fydd yn ei law yn ddarostyngedig i gyfnewidiadau parhaus. Ar un tymmor o'r ffyrddyn, neu mewn sefyllfa neillduol ar fasnach, gall swm yr arian fydd yn ei law fod yn uchel; ar dymmor arall, yn isel. Gan mai egwyddor wreiddiol bancio ydyw, fod i'r arian a ddodir i mewn gael eu talu allan, naill ai pan elwir am danynt, neu yn fanwl ar derfyniad yr amser y cyttunwyd arno, y mae yn canlyn fod yn rhaid cadw bob amser yn nghoffrau ariandai gymmair o arian ag y mae y tebygolrwydd lleiaf y gelwir am danynt gan y rhai fyddont wedi eu doddi i mewn.

Y mae dau beth arbenig yn hanfodol angenrheidiol i fancio yn ddiogel:—un ydyw, na byddo i'r ariandy roddi benthgy arian, ond ar ddiogelwch da a diammheul, pa mor fychan bynag fydd yr elw; a'r llall yw, fod i'r ariandy ofalu am gadw digon o arian parod i gyfarfod a phob gofynion. Gelwir hyn yn 'drysoriaeth wrth gefn.' Ond y mae yn amlwg po fwyaf fydd yn y modd hwn wrth law, lleiaf fydd y swm a fenthgyr allan ac y derbynir llôg am danynt. Oddi wrth hyn y cyfyd y demtasiwn y mae ariandy yn agored iddi o fenthgyca gormod allan; a dyma yr hyn sydd yn rhy fynych yn achosi methiant ariandai. Am y gwahanol ffyrdd sydd gan yr ariandai i gadw arian y gellir eu cael ar alwad, ni raid i ni yma fanylu, gan eu bod mor amrywiol.

Nid ydyw nodyn ariandy ond yn unig addewid ysgrifenedig o eiddo yr arianwr fydd yn ei roddi, y telir y swm fydd arno i'r dygiedydd, pa bryd bynag y gofyna efe am dano; hyny yw, yn arian cyffredin y wlad. Wrth gwrs, ni dderbyniau yn dyn nodyn ariandy, oddi eithr ei fod yn credu fod yr ariandy yn alluog i gyflawni ei addewid o dalu mewn arian bathol. Y funyd y mae drwgdybiaeth yn ymgodi na bydd ariandy yn alluog i gyflawni yr addewid hwn, fe baid ei nodyn a phasio o law i law fel arian bathol. Pan y bydd nodyn ariandy yn treiglo drwy y wlad, y mae yr ariandy yn derbyn ei elw neu lôg, mewn gwirionedd, ar ddarn o bapry sydd ynddo ei hun yn hollol ddiwerth; ac sydd yn derbyn ei werth oddi wrth ymddiried y cyhoedd fod yr ariandy yn alluog i'w dalu mewn arian pan y gelwir am dano.

Y mae ariandy yn gwneyd ei ennillion drwy fenthgyca arian mewn llawer o ffyrdd; a chan fod y ffyrdd hyn mor amrywiol, gellir dyweyd

nas gellir dychymygu am unrhyw ddiogelwch boddhaol y gellir ei gyflwyno i ariandy na bydd parodrwydd yn y cyffredin yn mysg arianwyr i fenthgyca arian arno. Ond dylid cofio nad benthgyca arian am amser maith y bydd arianwyr, ond am ychydig o fisodd yn y cyffredin.

Y mae yn Lloegr a Chymru (yn 1878) 113 o ariandai cydgyfranogol, heb law Ariandy Lloegr. Eu cyfalaf wedi ei dalu i fyny yw 32,874,926p. Yn Ynys Manaw y mae 2, a'u cyfalaf yn 60,000p. Yn Ysgotland 11, a'u cyfalaf yn 10,045,280p., ac yn yr Iwerdden 9, a'u cyfalaf yn 6,790,000p. Y mae llawer o'r banciau hyn yn rhoddi allan eu nodau eu hunain, ac eraill yn ewyllysio yn hytrach roddi allan nodau Ariandy Lloegr; ond y mae pob un yn cael ei gyfyngu i swm pennodol, yn ol ei gyfalaf (*capital*). Ni oddefir iddynt roddi allan fwy na'r swm hwn; ac y mae swm y nodau fydd ar dreigl yn fynych yn llai o amryw filoedd na'r caniatad. Y mae gan y rhan fwyaf o honnynt ganhenau—a chan rai lawer.

Nifer yr ariandai preifat o fewn y Deyrnas Gyfunol (yn 1878) ydyw 257; o bai rai y mae 155 yn y briffidinas, a 102 oddi allan iddi. Yr oedd eu nifer yn fwy flynyddoedd yn ol; ond y mae yn eglur nad ydynt yn cael eu hystyried yn ddiogel ar y cyfan; ac felly, y mae eu nifer yn lleihau yn brysaur.

Gyda golwg ar yr ariandai hyn oll, y mae eu hennillion yn deilliaw yn benaf oddi wrth eu defnyddiad o'r arian a ymddiriedir iddynt. Fel y crybwyllwyd, nid yw swm nodau yr ariandai hyny sydd yn meddu hawl i'w rhoddi allan ond bychan, mewn cymmhariaeth i'r arian fydd yn gorwedd ynddynt. Dechreuwyd y fasnach hon yn yr ail ganrif ar bymtheg gan Ofaint-Aur (*Goldsmith Company*) Llundain—y rhai a fenthgycaasant y drychfeddwl oddi wrth arferiad cyffelyb yn Holland. Gwel Gilbert's "*History and Principles of Banking*."

ARIANDY LLOEGR. Cynlluniwyd yr ariandy, yr hwn ydyw y sefydliad banciol mwyaf a phwysicaf yn yr holl fyd, gan William Paterson, Ysgotiad; a derbyniodd y freinlen o gorphoriad Gorphenaf 27ain, 1694. Ffurfiwyd yr ariandy fel cymdeithas gydgyfranogol, gydag ariansawdd o ddeuddeg can mil o bunnau (1,200,000p.), y rhai a fenthgyciwyd ar lôg i llywodraeth William a Mary—yr hon oedd ar y pryd mewn cryn helbul. Gan hyny, yr oedd Ariandy Lloegr o'i gychwyniad yn was y llywodraeth; ac y mae wedi mwynhau y cymmeriad hwn, i raddau mwy neu lai, o hyny hyd heddyw. Yn y dechreu, nid oedd breinlen yr ariandy ond am ddeng mlynedd yn unig; ond o herwydd y gwasanaeth mawr y bu y sefydliad i'r llywodraeth, y mae ei breinlen wedi ei hadnewyddu amryw weithiau. Yr adnewyddiad diweddfaf fu arni oedd yn 1844; yr hwn sydd etto yn hanfodi, gan fod ei thelerau yn ddarostyngedig i gael eu newid neu eu diddymu gan y senedd wrth ei hewyllys. Trwy gyfraith neu freinlen 1844, rhanwyd yr ariandy yn ddwy adran:—sef, yr adran i anfon nodau allan, a'r adran i dderbyn arian i mewn. Amcan y gyfraith hon oedd attal anfoniad allan mwy na swm pennodol o nodau, oddi eithr fod swm cyfartal o aur ar y pryd yn yr ariandy, fel y byddai i'r cychrediad cymmysg o nodau ac arian bathol fel hyn gynyddu a lleihau i gyfarfod a'r angen. Modd bynag, y mae profiad wedi dangos, pan y mae aur yn cael ei gymmeryd ymaith fel hyn

gan wledydd tramor, ei fod yn cael ei gymmer-
yd yn benaf o'r arian sydd wrth gefn yn yr ari-
andy hwn, gan mai arian a ddodwyd i mewn
yn cael eu tynu allan ydynt. Nid ydyw cyfa-
raith 1844 wedi effeithio dim ar swm y nodau
fydd yn nwyllaw y cyhoedd. Mewn ymarferiad,
pa bryd bynag y gwelir arwyddion y cymmerir
llawer o aur ymaith gan wledydd tramor, a bod
swm yr arian fydd gan yr ariandy wrth gefn yn
lleihau, y mae yr ariandy yn gwrthweithio y
duedd i gymmeryd aur ymaith trwy godi y llôg,
a lleihau ei echwynion. Bwriadwyd y gyfraith
hon hefyd i chwaneu at ddiogelwch nodau yr
ariandy, trwy sicrhau fod cyflenwad o aur yn
barod wrth law bob amser i'w cyfarfod. Ond y
mae diogelwch Ariandy Lloegr yn ddiammheul;
ac yn mhob man ystyrir ei nodau fel aur.

Yr ail ran o weithrediadau Ariandy Lloegr
ydyw rhoddiad nodau allan i'r cyhoedd. Cyn
ysgariaeth y ddau adran yr oedd y llywodraeth
yn nyled yr ariandy o 11,015,000p. Hysbys-
wyd fod y swm yma yn awr yn ddyledus i
adran y rhoddiad nodau allan; ac nid ydyw yn
ofynol i'r ariandy feddu aur ar gyfer y swm yma.
Yr oedd hyn yr un peth yn hollol a phe buasai
yr ariandy yn wreiddiol wedi benthyca 11,015,000p.
o'i nodau i'r llywodraeth, a bod hyny o nodau
allan mewn cylchrediad. Heb law hyny, can-
iatawyd i'r ariandy roddi nodau chwaneu allan
ar ddiogelion hyd y swm o 3,459,900p.; a hyny
hefyd heb fod ganddo aur wrth gefn. Swm y
nodau y gellir fel hyn eu hanfon allan, heb aur
wrth gefn ar eu cyfer, ydyw 14,475,000p. Nis
gall yr ariandy anfon allan gymmaint a nodyn
pum punt uwch law y swm hwn ond yn unig yn
gyfnewid am aur. Pan basiwyd y gyfraith yn
1844, pennodwyd mai gwerth y nodau oedd i
gael eu rhoi allan ar gyfer dyled y llywodraeth
a diogelion oedd 14,000,000p.—gan fod profiad
wedi dangos nad allasai unrhyw berygl ddy-
fod trwy fod y swm hwn o nodau yr ariandy yn
nwyllaw y cyhoedd. Y mae y 475,000p. wedi
eu hawdurdodi gan y gyfraith i'w rhoi allan yn
chwaneu, o herwydd fod rhai ariandai fyddent
yn arfer rhoddi eu nodau eu hunain allan wedi
peidio a gwneyd hyny. Rhaid i'r ariandy hwn
roddi cyfrif i'r llywodraeth am elw clir y nodau
chwaneu hyn o 475,000p.: a'r elw a dderbynia
yr ariandy oddi wrth adran rhoddiad y nodau
allan ydyw y llôg a dderbynia ar y 14,000,000p.
o ddyled y llywodraeth a diogelion; yr hyn, yn
ol 3p. y cant, sydd yn 420,000p. yn flynyddol.
Ond allan o hyn y mae yr ariandy yn talu i'r
llywodraeth 180,000p., am ei freintiau banciol,
ac yn lle talu am stampiau. Gan fod traul ad-
ran rhoddiad y nodau allan yn 160,000p., y mae
yr ennill blynyddol clir arni i'r ariandy felly
yn 80,000p. Y mae yr ariandy hefyd yn gwneuthur
elw o 20,000p. i 40,000p. yn y flynyddyn
ar arian anfathedig ac ar arian bathol tramor.
Dygir y rhai hyn i'r ariandy am ei nodau. Y
maent yn werth 3p. 17s. 10½c. yr wns; ond
rhwymir yr ariandy gan ei freintiau i'w prynu
am 3p. 17s. 9c. A gwll gan eu perchenogion
gymmeryd y pris hwn na gadael i'w harian an-
fathedig, a'u harian bathol tramor, gael eu bathu
iddynt yn ddidal ar draul y bathdy cyhoeddus,
yn unig am fod yr oediad yn eu bathodiad yn
gyfartal a cholled o lôg o 1½c. yr wns.

Cyfarfalledd swm nodau yr ariandy fydd yn
nwyllaw y cyhoedd ydyw o ddeutu 20,000,000p.;
ond y mae y swm a anfonir allan gan adran y
rhoddiad allan yn fwy. Y gwahaniaeth ydyw

y swm fydd yn gorwedd yn yr adran bangciol;
ac y mae yn cynnrychioli yr aur sydd gan yr
adran hwn wrth gefn.

Yn ei adran fangioli, y mae Ariandy Lloegr
yn gwahaniaethu oddi wrth ariandai eraill trwy
ei fod yn arolygu y ddyled wladol, ac yn talu
y llôg arni; yn dal yr arian sydd ynddo yn
perthyn i'r llywodraeth, ac yn rhoddi benthyg
arian iddi pan y bydd yn angenrheidiol; yn
cynnorthwyo i gasgu y cyllid cyhoeddus, ac yn
ariandy i ariandai eraill. Am arolygu y Ddyled
Wladol, derbynia yr ariandy o ddeutu 247,000p.
yn y flynyddyn—yn erbyn yr hyn rhaid rhoddi
124,000p. o gostau. Deillia y gweddill o ennill-
ion yr ariandy oddi wrth ddefnyddio, fel ariand-
ai eraill, yr arian sydd wedi eu doddi ynddo (ar
ba rai nid ydyw yn rhoddi un llôg), a'i arian-
sawdd ei hun. Yr ariansawdd gwreiddiol oedd
1,200,000p.; ond yn 1816, yr oedd yn cyrhaedd
i 14,553,000p.; sef, y swm presennol. Heb law
hyn, y mae o ddeutu 3,000,000p. a gedwir wrth
gefn. Y mae yr arian, cyhoeddus a phersonol,
sydd yn cael eu hymddiried iddo yn amrywio
yn rhywle rhwng 13,000,000p. a 22,000,000p.

ARISTIDES: gwladgarwr Athenaid, yr hwn
o herwydd ei uniondeb a gyfenwid 'Y Cyfiawn.'
Yr oedd efe yn wrthwynebwyr i'r blaidd demo-
crataidd a arweinid gan Themistocles: ac yn un
o'r deg cadlywydd a bennodwyd i arwain yr
Atheniaid yn erbyn y Persiaid yn mrwydr Ma-
rathon, yn 490 c.c. Trefnwyd iddynt fod yn
llywyddion goruchaf, bob un yn ei ddydd; ond
annogodd Aristides ei gydlwyddion i roddi i
fyny eu hawliau, ac i wneyd Miltiades yn ben-
llywydd. Ac oni buasai am y trefniad doeth
hwn, y mae yn ddiammheul nad ennillasai yr
Atheniaid mo'r frywdr. Y flynyddyn ddilynol,
gwnaed ef yn *archon*; ond o herwydd ei wrth-
wynebiad i Themistocles a'i blaidd, fe'i halltud-
iwyd. Yn mhen rhyw dair blynedd ar ol hyny,
fe'i gwahoddwyd yn ei ol, i wrthsefyll ymosod-
iad y Persiaid dan Xerxes; a bu yn gymmhorth
pwysig i'w gydwladwyr yn mrwydr Salamis
a Platea. Dangosodd ei drugaredd yn ei waith
yn ceisio arbed ei wrthwynebydd, Themistocles,
rhag alltudiaeth, a'i gyfiawnder y ffaith ddar-
fod iddo, er cymmaint fu ei awdurdod, farw yn
dldawd iawn:—tua 467 c.c.

ARISTOPHANES: y digrif-fardd Athen-
aid enwog, yr hwn a anwyd tua 45 c.c. Yr
oedd efe yn cydoesi a Socrates, a Demosthenes,
ac Euripides. Ychydig o'i hanes sydd ar gael.
Ysgrifennodd 54 o chwarsuon; ond nid oes ond
un ar ddeg o honynt ar gael yn awr. Llefarai
yn erbyn Socrates, Cleon, ac eraill; a dodai ei
wyneb yn eofn yn erbyn beiau gwladol a chym-
deithasol, yn enwedig yn erbyn tuedd anghym-
medrol y bobl i ryfela, ac i ymgryfreithio. Y
mae Aristophanes yn hynod am ei ddychymyg
ffrwythlawn, ei arabedd dihyshydd, a symledd
a choethder ei iaith.

ARKWRIGHT, SYR RICHARD. Ganwyd
y dyfeisiwr enwog hwn yn Preston, yn y flynydd-
yn 1732. Eilliw yrdoedd efe ar y cyntaf, o ran
ei alwedigaeth; ond ymroddodd yn fuan i gyn-
llunio peiriannau i nyddu cotwm. Gan nad
oedd efe yn gyfarwydd iawn mewn gweithiau
o'r fath, sicrhodd wasanaeth oriedydd, o'r enw
Kay, i'w gynnorthwyo i wneuthur ei offer. Yn
1768, symmudodd o Preston i Nottingham gyda

Kay a Mr. Smalley, o Preston, lle y gosododd i fyny, yn 1769, ei ystram nyddu (*spinning frame*) hynod, yr hon oedd yn gynnwysedig o ddau bâr o rolbreni—y pâr cyntaf yn cylchdroi ynghyd yn araf, gan yru y cotwm i'r pâr arall, yr hwn oedd yn chwildroi mor gyflym fel ag i dynu yr edef i'r hyd a'r meinder angenrheidiol. Cyfarfu â gwrthwynebiadau lawer, ond buddugoliaeth-odd arnynt oll; a phan fu farw yn 1792, yr oedd ei eiddo, meddir, yn hanner miliwn o bunnau. Yn 1786, fe'i pennodwyd yn uchel-sirydd sir Derby; ac yn y swydd hono, daeth i'w ranilongyfarch y brenin Sior III., o blegid i Margaret Nicholson fethu yn ei hymngais i gymmeryd ei fywyd ef. O herwydd hyn, ac nid o herwydd ei ddyfeisiau, fel y tybia rhai, y gwnaed ef yn farchog.

ARNAULD, ANTOINE: Ffrangcwr: duwinydd, yr hwn a adnabyddir fel 'Arnauld Fawr.' Ganwyd ef yn y flwyddyn 1612. Efe ydoedd yr ieuangaf o ugain mab Antoine Arnauld, y dadleuydd Ffrengig galluocaf yn ei oes. Yn ddadleuydd y mynai ei dad ei ddwyn yntau i fyny; ond gan nad oedd yn hoff ganddo yr alwedigaeth, ymgysegrodd i wasanaeth yr eglwys. Yn 1642, ordeiniwyd ef yn offeiriad; ac yn y flwyddyn ganlynol, cyhoeddodd lyfr ar "*Gym-mundeb Mynych*," yr hwn a gymmeradwywyd gan bawb, oddi eithr y Jesuitiaid. Y gymmeradwyaeth hon a roddodd iddo fynediad i mewn i 'Gymdeithas y Sorbonne.' Ar ol hyn, cyhoeddodd lyfr a fu yn achos o ymruson maith rhwyddo ef a'i wrthwynebwyr; sef, "*Duwin-yddiaeth Foesol y Jesuitiaid*." O blegid hyn, annogodd y Jesuitiaid ganghellydd y Sorbonne i ddwyn y ddaol i Rufain, fel y gorfyddid Arnauld i fyned yno i'w amddiffyn ei hun; ond yn hyn o beth, ni lwyddasant. Ond bwriwyd ef allan o'r Sorbonne, am ygrifenu dau lythyr i amddiffyn Jansenius, esgob Ypres. Yntau ar hyn a ymneillduodd i leandy Port Royal des Champs, lle yr oedd ei chwaer Angeliqwe Arnauld yn abades. Yno parhaodd, mewn cysylltiad â Pascal, Nicole, ac eraill, i ygrifenu yn erbyn y Jesuitiaid. Ysgrifonodd lawer o lyfrau a thraethodau. Bu farw yn Brussels yn y flwyddyn 1694.

AUBREY, THOMAS: un o gedyrn y pulpud Wesleyaidd yn Nghymru. Ganwyd ef yn Nghefn-coed-y-cymmer, ger llaw Merthyr Tydfil, yn Mawrth, 1808. Glôwr oedd ei dad; ond yr oedd yn aelod anrhydeddus o'r dosbarth hwnw o'n gweithwyr. Yr oedd manteision addysg i blant tlodion yn brin yn y wlad y pryd hwnw, gan nad oedd ond ychydig o ysgolion dyddiol i'w cael; ac ychydig, os dim, o'r manteision hyn a fwynhawyd gan wrthddrych ein sylwadau. Pan yr oedd efe yn bur ieuange, symmudodd ei dad i breswyllo i Nant-y-glô. Elai plant y cymmydogaethau yn ieuange i weithio i'r gweithydd heigrn; ac felly yr aeth Thomas Aubrey gyda'i dad, gan fod llawer o fanteision i blant fyddent yn gweithio y pryd hwnw yn yr ardal- oedd hyny. Y gangen o'r gwaith yr ymaffodd efe ynddi oedd gwaith y *roller*—yr hon oedd gangen ennillfawr iawn yn yr adeg hono. Yr oedd y Parchn. John Williams (2il), ac Humphrey Jones (1af), yn weinidogion yn nghylch-daith Merthyr; ac yn nhyddor eu gweinidogaeth hwy yno, yr oedd gŵr o'r enw John Williams, o Lanfair-pwll-gwynyggil, yn digwydd bod

yn pregethu yn Nant-y-glô ar ryw nos Sabboth. Ymddengys hefyd fel peth damweiniol ddarford i Aubrey ieuange droi i mewn i wrandaw arno; ond y noson hono, glynodd saeth argyhoeddiad yn ei galon; ac yn mhen ychydig nosweithiau, ymunodd â'r eglwys Wesleyaidd yn y lle, a dechreuodd ar gyfnod newydd o fyw. Tua phedair ar ddeg oed oedd efe y pryd hwnw; ond gyda'i fod yn un ar bymtheg oed, dechreuodd bregethu. Arferai fyned o amgylch y wlad yn nghymmydogaeth ei gartref yr amser hwnw gyda'r hen ŵr, Benjamin Williams—"y pregethwr â'r goes bren;" ac yr oedd y ddau yn hynod boblogaidd—un yn fachgen llwydaidd ac eiddil, a'r llall yn ddyn tua chwe throedfedd o daldra, ac o gorph grymus. Yr oeddnt yn hynod gymmeradwy, ac ymofyn mawr fyddai pa bryd y deument eilwaith i'r un cymmydogaethau drachefn:—a byddai yr Arglwydd yn bendithio eu llafur.

Pan tua deunaw oed, galwyd Aubrey allan i'r weinidogaeth amdeithiol, a disgynodd ei goelbren i lafurio yn nghylchdaith Dinbych a Llan-rwst, yn nghwmni y Parchn. Evan Hughes, a Morgan Griffith. Ond yn ol cofnodion y gyn-nadled, yr oedd "y brawd Aubrey i roi hanner ei lafur i gylchdaith Rhuthyn." Yr oedd maes ei lafur yn eang iawn, gan, fel y dywedodd y diweddar Dr. W. Davies, ei fod "yn cyrhaedd o Abergele i Benmachno, ac o Gonwy yn Arfon, hyd Brymbo, yn ymyl Gwrecsam!" Ond erbyn hyn, y mae nifer y cylchdeithiau yn lliosocach. Diammheu fod ei lafur corphorol, yn gystal a meddyliol, y pryd hwnw yn fawr iawn. Canfyddwyd yn fuan fod ynddo ddefnyddiau preg- ethwr rhagorol; ac nid hir y bu heb ddyfod yn boblogaidd drwy y gylchdaith, a thu allan iddi. Nid oedd ei Gymraeg, pan y daeth gyntaf i'r ardaloedd hyn, yn hawdd iawn i'w deall. Cymraeg Morganwg a Mynwy ydoedd, ac o bossibl heb fod y mwyaf cywir o Gymraeg y parthau hyn; ond llafuriodd yn ddiwyd tra bu yn Ninbych i ddeall yr iaith yn dda. Astudiodd yn galed iawn rammadegau yr iaith, "*Geiriadur Dr. William Owen Pughe*," a gweithiau beirdd Cymreig, hen a diweddar. Arferai ef a'i gyfaill, Clwydfardd, gyfarfod yn fynych; a threuliasant lawer awr gyda'u gilydd, gan goli eu cwag, i'r dyben o ymdrin â'r hen Omerae—ei chystrawen a'i gwreiddiau; a thrwy hyn, daeth y dyn ieu- ange yn fuan yn feistr arni, ac yn un o'r Cym- reigwyr goreu, fe allai, yn ein gwlad.

Symmudodd o Ddinbych i gylchdaith Dol- gellau ac Abermaw. Y diweddar Barch. Lot Hughes oedd gweinidog hynaf y gylchdaith, a phreswyllo yn Nulgellau; ac yr oedd ei gyn- northwywr ieuange, Thomas Aubrey, yr hwn oedd dan ugain oed, yn trigianu yn Abermaw. Arosodd yn y gylchdaith hon am ddwy flynedd; ac yr oedd ei gynnydd yn amlwg i bawb, a'i boblogrwydd yn mwyhau o hyd. Yna pennod- wyd ef i fyned i Lundain, i wasanaethu yr eg- lwys Gymreig a gyfarfyddai y pryd hwnw mewn capel bychan yn heol St. Mary Axe. Nid oedd y cyfleusderau teithio yr hyn dydent yn awr, gan nad oedd un sfordd haiarn wedi ei hagor o Gymru i Lundain. O herwydd hyn, anfonodd y gweinidog ieuange gist, yn cynnwys ei lyfrau, gyda llestr a elwir y *Deve* i'r briffddinas: ond yn rhywle ar y ffordaith, aeth y llestr a'r llwyth i waelod y môr. Achubwyd y bywydau. Yr oedd y cadben a'r dwylaw wedi colli y cyfan a feddent; ond rywfodd neu gilydd, daeth y gist â'r llyfrau i'r wyneb; a hi oedd yr unig beth a

waredwyd o'r llongdrylliad! Dwy flynedd a fu arosiad Aubrey yn Llundain; ac yn ystod yr amser hwn, aeth capel St. Mary yn rhy fychan. Symmudodd y gynulleidfa i heol Aldersgate. Yr oedd Cymdeithas Gymreigyddion Llundain y pryd hwn yn flodeuog, a chymmerai efe ran amlwg yn ei gweithrediadau yn fynyoh. Tra yn aros yn Llundain, efe a briododd ferch ieuangc o Ruthyn, yr hon y daethai i gydnabyddiaeth â hi tra yr arosai yn nghylchdaith Dinbych, yr hon a fu yn ymgeledd gymmhaws iddo hyd derfyn ei yrfa; sef, Miss Williams, o Lanfwrrog. Bu iddynt ddeg o blant. Yn 1831, dychwelodd i lafurio i gylchdaith Rhuthyn a Llangollen. Y cylchdeithiau y bu ynddynt wedi hyny oeddynt Trefynnau a'r Wyddgrug, yn 1832—33; Llanfyllin a Llanfair-caereinion, yn 1834—36; Dinbych a Rhuthyn, yn 1837—39; Liverpool, yn 1840—42; Caernarfon, yn 1843; Llangollen, yn 1844—45; Merthyr Tydfil, yn 1846—48; Liverpool, yn 1849—51; Bangor, yn 1852—54; Trefynnau, yn 1855—56; Bangor, yn 1857—59; Liverpool, yn 1860—62; a Llanfyllin, yn 1863—64. Ac wrth gwrs, yr oedd dyn o alluoedd, ymroddiad, a gallu pregethwrol Thomas Aubrey yn debyg o adael ei effaith yn fawr yn mhob man lle yr elai.

Yn 1854, ymneillduodd y Parch. Edward Anwyl o'r swydd o gadeirydd y Dalaeth Ogleddol, ac ar Thomas Aubrey yr oedd llygad pawb yn diagyn yn naturiol i fod yn olynnydd iddo:—ac arno ef y disgynnodd y goelbren. Dangosodd yntau, yn ngweinyddiad y swydd, ei fod, nid yn unig yn ymadroddwr hyawdl, ac yn bregethwr o'r radd flaenaf, ond hefyd yn meddu ar fedrusrwydd i fyned i mewn i fanylion pethau, a threfnu yn ddeheuig wahanol faterion a ddygid ger ei fron. Llanwodd y swydd hon gyda llawer mwy o fedrusrwydd nag yr oedd ei gyfeillion goreu yn diargwyl iddo wneyd. Cymmerodd lafur mawr arno ei hun; ac er ei fod yn ddyn cryf, ac yn meddu yn naturiol ar gyfansoddiad cadarn, dechreuodd ei lafur mawr yn ei gylchdeithiau, ynghyd â'i lafur mewn manau eraill oddi cartref—gan fod galw mawr am ei wasaneth drwy y cyfundeb Cymreig—yn raddol i effeithio ar ei iechyd. Pan yn nghylchdaith Llanfyllin—y ddiweddfaf y bu yn llafurio ynddi—yr oedd arwyddion amlwg o adfeiliad yn ei iechyd, a nychedd yn ei oddiweddyd. Ac ar gyfrif gwaledd ei iechyd, caniatuwyd iddo ymryddhau oddi wrth ofalon ei swydd fel cadeirydd y dalaeth, a'i ofalon hefyd fel llywydd cylchdaith. Symmudodd yn awr i fyw i ddinas Caer, a bu yn cartrefu yno am tua dwy flynedd. Ond yn haf y flwyddyn 1867, aeth i breswyllo i Rhyl. I Ddinbych y bwriadai fyned, gan ei fod yn teimlo yn awyddus am gael cartref yn rhywle lle y gallai gael golwg ar Ddyffryn Clwyd, a lle y gallai dreulio gweddill ei oes mewn tawelwch—yn pregethu, a chynghori, a chynnorthwyo gyda'r achos crefyddol, yn ol fel y byddai ei iechyd yn caniatáu. Ond methodd ar y pryd a tharo ar dŷ wrth ei fodd; gan hyny, gosododd ei habell i lawr yn Rhyl. Bu yn Llundain yn mis Mehefin, y flwyddyn uchod, a phregethodd yn Saesneg, ar y 23ain o'r mis hwnnw, yn lle y Parch. Richard Roberts—yn y boreu yn nghapel New North Road, ac yn yr hwyr yn nghapel Hackney Road—i gynulleidfa oedd gorllaw; ac yr oedd nerth mawr yn cydfyned â'i siriau, yn enwedig yn y boreu. Y nos Lun canlynol, darlithiodd hefyd yn Saesneg yn New North Road,

ar "Saul a'r ddewines o Endor." Nos Iau, a'r Sabbath canlynol, pregethodd i'r Cymry yn nghapel Wilson Street, a'r nos yn ysgoldy New North Road i gynulleidfa liosog. Yna aeth o Lundain i Ferthyr. Pregethodd yno y Sabbath, a thraddododd ddarlith yno y nos Lun dilynol. A'r nos Sabbath hwnnw yn Merthyr oedd y tro diweddfaf iddo bregethu; a'r ddarlith hono yn Merthyr oedd ei ddarlith ddiweddfaf, a'r tro diweddfaf am byth iddo anerch cynulleidfa! Gwaelu a wnaeth yn barhaus ar ol hyny.

Ni weddiodd ac ni phregethodd Mr. Aubrey yn gyhoeddus ar ol dyfod i Rhyl, ar yr 16eg o Orphenaf; ac ni bu yn y capel ond teirgwaith. Diargwyliai wella, a chael byw ychydig yn hwy, i weithio dros ei Waredwr. Ac yr oedd wedi meddwl am bregethu yn Rhyl bob yn ail boreu Sabbath am ddeufis neu dri—gan fod yn ei feddwl gwrs o faterion y bwriadai ymdrin â hwynt. Ond tra yn gobeithio ac yn diargwyl am adferiad ei iechyd, gwaelu yr oedd efe. Er hyny, teimlai yn hollol dawel a dedwydd. Dywedai yn feunyddiol, "Yr wyf yn ei law ef." Yr wyf yn ddedwydd a diolohgar—yn ddiolohgar a dedwydd." Yr oedd yn mwynhau profiad uchel a gorfoleddus yn fynyoh yn yr adeg hon. Hoff iawn ganddo oedd gweled ei hen gyfeillion, a'i gydlafurwyr yn y weinidogaeth, yn dyfod i edrych am dano. Byddai eu hmweliadau yn godiad i'w feddwl, a byddai ei brofiad aeddfed yntau yn ddiau yn ddyrchafiad i'w meddyliau hwythau, yn ngwyneb yr arwyddion eglur oedd ynddo fod awr ei ymddatoddiad yn nesau. Fel y canlyn y disgrifir ei funydan diweddfaf gan gyfaill oedd yn bresennol yn yr ystafell:—

"Ychydig funydau cyn iddo ymadael, yr oeddwn yn rhoddi rhyw gynnorthwyo bychan iddo; ac edrychai arnaf â'i llygaid yn llawn bywyd. Gofynais iddo a oedd yn fy adnabod. Attebodd yn arwyddocaol ei fod; a phan yr oeddwn yn myned i ofyn rhywbeth arall iddo, yr oedd yn parhau i edrych yn siroli a dedwydd, a thorodd allan i ddywyd, 'Joyful, joyful!' fwy na hanner dwin o weithiau. Ond methodd a dywed mwy na 'joyful' y tro diweddfaf; ac ar hanner y gair tross ar ei gefn, estynai ei ddwyllaw i fyny, a cheisai godi yn ei sistedd. Cadwai ei lygaid yn sefydlog tua'r nef, y rhai oeddynt yn llawn o'r bywyd hwnnw am ba un yr oeddynt mor nodedig; ac yr oedd rhyw sirolddeb rhyfeddol, rhywbeth nas gallaf ei alw yn ddim ond disgleirdeb goruwch-naturiol, ar ei wedd. Ni welais y fath olygfa erioed! Bu felly am tua thri munyd. Ar ol hyny, ymollyngodd i lawr ar y gobenydd; a chyn pen tri munyd wedi yr oedd yr anadl olaf wedi diango, y llygaid digyfelyb hyny wedi sefyll, a'r bysedd hyn, sydd yn awr yn ygrifenu yr hanes, yn tynu yr amrantaustrotynt am y tro olaf! Felly, am chwarter wedi un ar ddeg, nos Wener, Tachwedd 16eg, 1867, y gorphenodd y Parchedig Thomas Aubrey ei yrfa trwy lawenydd!"

Claddwyd ef y dydd Mawrth canlynol, pryd y daeth llu mawr o bell ac agos i'w angladd, yn mynwent Rhyl—lle y mae beddfaen hardd wedi ei gyfodi ar ei fedd. Yr oedd Mr. Aubrey yn ddyn o wybodaeth gyffredinol anarferol. Pa beth bynag a ddigwyddai fod yn destyn ymddiddan mewn cwmni, pa un bynag ai duwinyddiaeth, hanesyddiaeth, hen neu ddiweddar, daearyddiaeth neu weidyddiaeth, ymddangosi ef yn hollol gartrefol gyda'r naill yn gystal a'r llall, fel pe buasai y cwbl wedi bod yn destynau efrydiaeth neillduol ganddo. Wrth ystyried anfaiteision mawr boreu ei oes, y mae yn rhaid ei fod wedi llafurio yn galed iawn i ddyfod mor

hysbys yn ngwahanol feusydd gwybodaeth. Fel y canlyn y mae y diweddgar Dr. W. Davies, yr hwn oedd yn ei adnabod yn dda, yn ei ddarlunio:—

“Cefais gystal cyfleusdra a neb i adnabod y dyn drwyddo. Yr wyf wedi cwrrdd â dau fath o ddyinion—un fel y rhosyn wedi cyflawn ymagor, yn dangos ei geinion y tro cyntaf, ac yna yn colli rhyw harddwch bob tro yr edrychwn arno; y llall fel y *rose-bud* tlws yn dechreu ymagor, ac yn dangos rhyw deledion newydd bob tro yr edrychwn arno. Perthyn i'r dosbarth olaf, yn ddiaw, yr oedd Mr. Aubrey. Meddylwn yn fawr o hono pan welais ef o bell, megys y tro cyntaf; ond pan ddaethum yn nes ato, ac i'w ymyl, cynnyddai fy mawrygiant o hono bob tro y cawn y fantasia'r fr faint o gynnal cymmundeb ág ef. Yr oedd galluoedd meddyliol Mr. Aubrey yn sefyll yn y radd flaenaf, ac uchaf. Yr oedd y gallu amgyffredol yn nodedig o gyflym a chyrhaeddgar; y gallu rhesymiadol yn anarferol o gryd; a'r darfelydd draohetn yn gyfartal fyw a beiddgar. Darllenai lawer, myfyriai lawer, ac ysgrifennai lawer. Ac yn y modd yma gwrteithiai ei feddwl mawr yn dda, a llanwai ef â gwybodaeth. Fel y nodwyd o'r blaen, yr oedd yn feistr ar yr iaith Gymraeg. Nid yn yr ystyr o fod yn feirniad yn ei manylion grammadegol hi, yr wyf yn addef; ond yn yr ystyr uwch, a mwy gwasanaethgar iddo ef, o allu plygu ei hadnoddau goludog i'w amcanion godidog ei hun. Ac at y cwbl, yr oedd ganddo lais ardderchog, ac ymddangosiad tywysogaidd. Trwy y pethau hyn cododd i'r rhestr flaenaf, ac i un o'r lleoedd blaenaf yn y rhestr hono hefyd, fel pregethwr a siaradwr cyhoeddus. Ac nid siaradwr hyawdl yn unig oedd efe. Gallai aestroniaid feddwl wrth ei glywed mor hyawdl, mai hyawdledd felly oedd y cwbl i gyd. Ond camsyniad mawr fyddai hyny. Yr oedd yn ddyrn llawn—y dyn llawnaf a adwaenais i erioed. Mewn cynydeithas, yr oedd gartref gyda phob testyn o ymddiddan a ddiwyddai fod ar droed—hanes, gwyddoniaeth, gwleidyddiaeth, duwinyddiaeth, wrth gwrs, llyfrau hen a diweddar—pob peth. Mewn gwirionedd, ymddangosai i mi weithiau fel yn gwybod pob peth bron. Mewn pwyllgorau, yr oedd yn ŵr o gynghor a chadernid. Mewn cyfarfodydd talaeithol, ac yn y gynnaldded, yr oedd yn ddadleuydd gwrol, gonest, a galluog. A phan esgynai i'r areithfa, yr oedd yn feistr y gynulleidfa, ac yn 'genad Duw' mewn gwirionedd. Dilynid ef lle bynag yr âi gan luoedd o wrandawyr astud; a theimlir y golled o hono gan filoedd lawer iawn.”

Wrth wneuthur y cyferbyniad rhwng y diweddgar Barch. Rowland Hughes a Mr. Aubrey, y mae yr un ysgrifenydd yn gwneyd y sylwadau canlynol:—

“Y mae llais y bobl yn gyffredin wedi codi Rowland Hughes a Thomas Aubrey i'r lle blaenaf fel pregethwyr yn mhlith Wesleyaid Cymru. Y mae hyn yn ddiiddadl. Ac etto i gyd y mae hyn yn beth hynod iawn. Y mae felly, beth bynag, ar yr olwg gyntaf; o herwydd ni bu dau erioed yn llai tebyg i'w gilydd. Yn mhob peth—mewn agwedd, mewn tymmer, mewn dawn; yn mhob peth, meddwn, yr oeddnyt yn hollol wahanol y naill i'r llall. Edrycher arnynt yn y goleu a fyner, nid oes dim tebygollrwydd rhyngddynt. Dyna un gyda llygaid gleision trymion, a phryd goleu gwelw; y llall gyda llygaid duon, tywyll, a phryd tywyll llewyrchus—hwn yn ymsymud yn araf, trymaidd, a mawreddog; hwn aow, er yn llawer mwy corphorol a phwysig, etto i gyd yn heinyf, troeddog, a chyflym—y naill yn dawedog braidd mewn cwmni, oddi eithr gyda'i gydnabod a'i gyfeillion; y llall yn agored, parablus, a bywiog lle bynag y mae; y blaenaf yn siaradwr cyhoeddus hamddenol, a hunan-feddiannol, ac etto effeithiol iawn; yr olaf yn siaradwr cyflym, lliθrig, ac egniol, yn llawn cyffro, tân, a bywyd, bob rhan

a mymryn o hono; Hughes fel afon fawreddog y gwastadedd, yn llifo yn araf, ac yn ymddolennu yn brydferth, â brasder, harddwch, a bywyd yn addurno ei glenydd, a chyfoeth gwleidydd pell yn ymnofo ar ei mynwes deg; ond Aubrey, ar y llaw arall, fel afon fwy pybyr y mynyddoedd, yn llifo weithiau yn ffrochwyllt dros ysgwydd y mynydd i lawr, ac yna yn y man yn ymgoni mewn pantle gwaestd yn llyn dwfn clir, a gwnebpryd disglair y ffurfafen, a chymmylau y nefoedd yn cael eu hadliwio ynddi, y pysgod yn nwyfus hapus i'w canfod yn ei gwaelod, a blodau gwylltion yr ucheldiroedd yn cusanu ei mln, ac eilwaith yn rhuthro allan drachefn dros greigiau a meini mawrion i lawr, nes ymdorion yn ewyn briglwyd arianllaf ac ardderchog, pob gronyn tryloew o hono yn adlewyrchu pelydrau yr haul hyd i seithlwyd godidog yr enfys ei hun. Dyn byw! Yr oedd gwahaniaeth annhraethol yn bod rhwng y ddau!—ac etto i gyd, i' ll dau, y naill fel y llall, yn perthyn i'r dosbarth uchaf yn mhlith pregethwyr eu hoed. Mor wir fod pob talent a dawn, ond eu hiawn ddiwyllio a'u harferyd, yn sicr o gyrrhaeddyd rhagoriaeth! Ac mor wir yw hefyd, mai ynydrwydd o'r fath ynyftaf ydyw i ddyrn ymwadu â'i ddawn naturiol ei hun, er mwyn dynwared rhywun arall.”

AVERROES, neu IBN ROSHD: athronydd a meddyg Arabaidd, yr hwn oedd yn byw tua diwedd y deuddegfed ganrif. Efe oedd y cyntaf a gyfieithodd weithiau Aristotle. Ysgrifnodd hefyd esboniadau arnynt, ac ar “Weriniaeth” Plato. Gwnaed ef yn brif farawr Morocco gan y caliph Jacob Almanzur; ond gan i'r offeiriad Mahometaidd ei gyhuddo o heresi, tafwyd ef i garchar. Ond nid hir y bu cyn dyfod eilwaith yn fawr ei barch gyda'r brenin a'r bobl. Ganwyd ef yn Cordova, yn y flwyddyn 1126, a bu farw yn Morocco, yn 1198. Ei brif ddrychfeddwl fel athronydd ydyw yr hyn a elwir yn unoliaeth deall. Golygai mai un ydyw deall yn yr holl fyd, ac nad ydyw y gwahaniaeth rhwng personau unigol, ond gwahaniaeth graddau o gyfranogi yn yr un deall cyffredinol sydd yn rhedeg drwyddynt oll. Dynoliaeth ydyw y llestr fawr yn yr hon y dadguddir “deall.” Y mae yn rhaid, gan hyny, fod athronydd i'w gael yn yr hiliogaeth ddydol yn rhywle neu gilydd.

Ysgrifnodd Averroes ar ddeddfwriaeth, grammadeg, llenyddiaeth, meddyginiaeth, ac athroniaeth.

AWSTRALIA: yw yr ynys fwyaf yn y byd. Gellir, yn wir, ei galw yn gyfandir, gan mor fawr ydyw. Ymestyna Awstralia oddi wrth y Môr Tawel hyd at Fôr yr India, ac o Gulfor Bass yn y de, hyd Gulfor Torres yn y gogledd. Ei hyd eithaf o ddwyrain i orllewin yw 2,600; a'i lled o ogledd i ddeheu yw 2,000 o filldroedd. Y mae ei harwynebedd yn agos i dair miliwn o filldroedd petryal. Er fod llawer o borthladdoedd da ar lenydd Awstralia, etto ychydig o fylchau mawr a wneir ynddynt gan y môr. Yn wir, yr unig un o grym faintioli yw Morgainge Carpentaria, yr hwn sydd dros bedwar cant o filldroedd ei hyd a'i lled; ond gan fod y wlad o'i amgylch yn ddigynnyrch, ychydig o ddefnydd y gellir ei wneyd o hono. Yr unig afon o bwys yw y Murray. Y llynoedd mwyaf yw Victoria, Dambeling, a Torrens; ond yn yr haf, nid ydynt angen na choryydd heilltion. Y mae tyfollion Awstralia yn wahanol i rai pob rhan arall o'r byd. Y mae'r coed gan mwyaf yn wasgaredig, megys mewn parc, fel nad oes gan y trefedigwr nemawr o waith arloesi. Y mae dail y coed yn

dra gwydn, ac yn aros arnynt drwy y flwyddyn. Y coed mwyaf eu maint a'u gwerth yw y rhai a elwir *Eucalyptus* a *Casuarina*. Y rhai prydferthaf yw y coed rhedyn. Ychydig o blanhigion cynhenid Awstralia sydd yn dwyn ffrwyth; ond y mae coed ffrwythau a llysiâu estronol yn ffynnu yn rhagorol yno. Y tyfollion a feithrinir yno yn benaf yw gwenith, grawn India, ffwgws, llin, sugr, olewydd, a gwinwydd; ond magu defaid, er mwyn y gwlan, oedd yn talu oreu i drigolion Awstralia, ac i hyn y benaf yr oedd-ynt, flynyddoedd yn ol, yn ymroddi. Ond yn nghorff y blynyddoedd diweddaf, y mae llawer o gig defaid ac anifeiliaid eraill yn cael ei ddwyn oddi yno, ac America, a gwledydd eraill, i'r wlad hon mewn blychau fydd wedi eu diogelu fel nad all yr awyr fyned iddynt; ac y maent yn cadw yn rhagorol, ac yn ddiau yn cynnorthwyo i ddiwallu angenion trigolion yr ynys hon.

Y mae creaduriaid Awstralia yn hynod ar gyfrif y nifer mawr sydd yno o anifeiliaid bolgodog (*Marsupial*), megys y cangarŵ. Nid oes dim hynod iawn yn yr adar a'r ymlugiaid sydd yno. Y mae adar paradwys, crocodiliaid (*alligators*), nadroedd, seirph, ysgorponau, llyffaint, a geneuogegion yn lliosog iawn. Y mae yno lawer o aur, ac efydd (*copper*), a glo, a haiarn, a phlwm.

Nid llawer o frodorion Awstralia sydd yn y wlad yn awr, ac y maent yn lleihau yn barhaus. Crwydriaid llwyd-goch ydynt, bychain o gorpholaeth, a gwanaidd yr olwg arnynt, yn byw ar ymborth annynol iawn. Cyfrifir hwynt, wrth gwrs, yn ddeiliaid Prydeinig, ac y maent dan amddiffyniad yr un cyfreithiau a'r trefedigion. Y maent yn dra choel-grefyddol. Credant mewn dau ysbryd—y naill yn dda, a'r llall yn ddrwg. *Koyan* ydyw yr enw a roddant ar y da, a *Potoyan* ar y drwg.

Darganfyddwyd Awstralia gan yr Hollandiaid a'r Yspañiaid yn y flwyddyn 1606; ond ychydig a wyddid am dani nes y darfu i Dampier, Wallis, a Cook, chwilio ei glenydd. Drwgweithredwyr o Brydain a fononid i'r lle hwn ar y cyntaf, a'r pryd hwnw dibynai am ei chynnal-iaeth ar y fam-wlad. Ar ol cryn amser, agorwyd Porth Jackson a'r holl drefedigaeth, sef Deheudir Cymru Newydd, i ymfudwyr annibynol, a daeth y drefedigaeth o hyny allan yn hunan-gynnaliol. Pan ddarganfyddwyd aur yno, daeth yn un o drefedigaethau cyfoethocaf teyrnas Prydain. Sefydlwyd y drefedigaeth gyntaf, sef Porth Jackson, yn y flwyddyn 1788. Y mae tair ffordd o Brydain i Awstralia:—un trwy Gamlas Suez, un arall heibio i Benrhyn Gobaith Da, a'r llall tros guldri Panama, yr hon a elwir y ffordd orllewinol. Gysylltir yr ynysydd, &c., canlynol gyda'u gilydd dan yr enw cyffredinol AUSTRALASIA:—

1. YNTSOEDD FLJI:—meddiannwyd hwynt gan Brydain yn 1874, a chynnwysant 7,403 o filldroedd Saonig ysgwâr; eu poblogaeth yw 142,000; a llywodraethir hwynt gan lywodraethwr, dan y goron.

2. DEHEUDIR CYMRU NEWYDD:—meddiannwyd yn 1787; y mae yn 343,437 o filldroedd ysgwâr; ei phoblogaeth yn 1871 oedd 503,981; y mae ganddi lywodraeth gyfrifol, a llywodraethwr.

3. ZEALAND NEWYDD:—meddiannwyd yn 1814; milldroedd, 106,259; poblogaeth, 256,260; llywodraeth fel y ddiweddaf.

4. QUEENSLAND:—meddiannwyd yn 1859; milldroedd, 678,600; poblogaeth, 120,104; llywodraeth fel rhif 2.

5. AWSTRALIA DDEHEUOL:—meddiannwyd yn 1836; milldroedd, 760,000; poblogaeth, 185,626; llywodraeth fel rhif 2.

6. TASMANIA:—meddiannwyd yn 1803; milldroedd, 26,215; poblogaeth, 101,785; llywodraeth fel rhif 2.

7. VICTORIA:—meddiannwyd yn 1787; milldroedd, 88,198; poblogaeth, 731,528; llywodraeth fel rhif 2.

8. AWSTRALIA ORLEWINOL:—meddiannwyd yn 1829; milldroedd, 978,000; poblogaeth, 24,785; a llywodraeth fel yn rhif 2.

Y mae rhif y boblogaeth, o rhif 3 yn mlaen, i'w ystyried fel y rhif yn 1871.

AWYREN, AWYRNOFIAD. Coden fawr ar lun gellygen, wedi ei gwneuthur o sidan ystwyth, wedi ei ddiogelu fel nad all y nwy ddi-ange drwyddo, yw yr awyren. Gwneir genau y goden hon yn ddigon mawr fel y gallo dyn fyned i mewn iddi i'w chyweirio pan y byddo hyny yn angenrheidiol. Am dani y mae rhwyd-waith o linyr neu gywarch a'u penau wedi eu clymu wrth y cylch sydd am wddf y goden. Rheffynau wedi eu clymu wrth y cylch hwn sydd yn cynnal y glud (*car*), yr hon a wneir, gan amlaf, o wial. Nwy ulai neu nwy glo a arferir yn gyffredin i lenwi awyrenau. Y mae y blaenaf, pan yn bur, yn ysgafnach bymtheg gwaith na'r awyr, a'r olaf yn ysgafnach ddwy-waith a hanner nag ef; a dyma yr achos pa ham y mae awyren yn esgyn. Y taclau a gymmerir yn y glud yw sacheidiau o dywod, fel balasarn (*ballast*); awyrfynag, er mwyn mesur yr uchder; map a chwmpawd; a bachell, neu angor. Pan y bydd eisieu esgyn yn uwch, bydd y teithiwr yn tasfu peth o'r balasarn allan; ond pan y bydd arno eisieu diagyn, gollynga ychydig o'r nwy allan o'r goden. Y mae pob ymgais i lywio yr awyren fel y bydd, wrth ymysymud, tua'r un pellter oddi wrth wyneb y ddaear, wedi bod hyd yn hyn yn afwyddianus.

Dau frawd o'r enw Stephen a Joseph Montgolfier, gwneuthurwyr papur yn Annonay, yn Ffrainc, a ddyfeisiasant yr awyren. Yr oedd y naill a'r llall wedi astudio athroniaeth naturiol a fferylliaeth yn dda. Eu dyfais hwy oedd llenwi yr awyren â g awyr twymn, yn cael ei gadw yn gynnhes gan dan o dan enau y goden. Ond profeswr ieuango o Paris, o'r enw Charles a feddyliodd gyntaf am lenwi awyrenau â nwy ulai. Anfonodd ef ei awyren i fyny o'r *Champ de Mars* yn Mharis ar y 27ain o Awst, 1783, yn ngŵydd 300,000 o edrychwyr.

Y rhai cyntaf i anturio teithio mewn awyren oedd Pilatre des Rozier, a'r ardalwyd d'Arlandes; y rhai a esgynasant mewn un o awyrenau Montgolfier, yn Nhachwedd, 1783. Yn mhen wythnos ar ol hyny, aeth y profeswr Charles i fyny mewn un o'i ddyfais ei hun. Nid ydys etto wedi gallu newid na pherffeithio nemawr ar awyren Charles. Er fod llawer awyrenwr wedi colli ei fywyd, etto y mae yn wiu nodi fod llai o ddamweiniau wedi bod, yn ol cyfartaledd y nifer, yn yr awyr nag ar y môr. Am bob 1,500 o awyr-deithwyr, neu am bob 10,000 o esgyn-iaidau, ni cholodd ond pymtheg eu bywyd.

B.

BARN

BARN

BACH, JOHANN SEBASTIAN: un o gyfansoddwyr cerddorol mwyaf gwreiddiol a dysgedig yr oesau. Ganwyd ef yn Eisenach, yn Saxony, Mawrth 31ain, 1685. Yr oedd ei deulu wedi bod yn nodedig am eu hathrylith gerddorol er's mwy na chan mlynedd; ond ynddo ef yr ymddadablygodd yr athrylith hwn berffeithiaf. Yr oedd ei weithiau cerddorol yn lliosog; ond y mae llawer o honynt wedi colli, ac eraill hyd heddyw heb eu cyhoeddi. Ond y mae gweithiau cyhoeddedig Sebastian Bach yn profi ei fod yn gyfansoddwr mawr, gwreiddiol, a medrus; er y rhaid addef fod ei gyfansoddiadau yn anhawdd i'w canu.

BAGDAD. Prif ddinas talaeth Dyrcaidd o'r un enw. Saif o bob tu i'r afon Tigris, o ddentu dau can milldir uwch law ei hymuniad â'r Euphrates. Y mae Bagdad yn edrych yn ddy-munol o bell; ond y mae y rhan fwyaf o'i dymunoldeb yn colli pan yr elir i mewn iddi; canys isel yw y tai, a gwael yr olwg, am eu bod gan mwyaf wedi eu gwneuthur o glai. Y mae yr heolydd yn arian, ac heb eu palmantu; ac mor gulion, fel o'r braidd y gall dau farchog basio eu gilydd. Ond y mae tai y cyfoethogion yn hardd, âg iddynt ffenestri o wydr Venice, a chynteddau o'u blaen, a pherllanau o eurafalwydd. Yr adeiladau mwyaf hynod yn Bagdad yw y moscau, y gwesttai, a'r *serai*, neu balas y pasha. Dywedir fod dros gant o foscau ynddi. Y mae y nwyddau a ddangosir ac a werthir yn y masnachdai yn helaeth ac yn amrywiol iawn. Y prif nwyddau a ddygir oddi yno yw lleidr coch a melyn, sidan, cotwm, a nwyddau gwlan. Y mae amryw genhedloedd a llwythau yn trigo yn Bagdad; ond y Tyrciaid a'r Arabiaid yw y rhai mwyaf lliosog. Tua 60,000 yw rhifedi ei thrigolion. Sylfaenwyd Bagdad mor foreu a'r flwyddyn 827 B.A. Dywedir mai mewn claddfa tu allan i'r muriau y mae bedd y prophwyd Ezeziel. Aeth Bagdad drwy lawer helynt erioed; a bu agos iddi gael ei llwyr ddiystroio yn 1638 gan Amurath iv. Er y pryd hwnw y mae mewn enw dan lywodraeth y Sultan. Yn y flwyddyn 1848, darganfu Syr Henry Rawlinson olion hen arglawdd o wneuthuriad y brenin Babilonaidd, Nebuchodonosor, ar lan orllewinol y Tigris; yr hyn sydd yn brawf, fel y golygir yn bresennol, fod hen ddinas Assyriaidd yn bod yno yn yr hen amseroedd. Cadarnheir hyn trwy ddarganfyddiad yr enw Bagdad yn y rhestr ddaearyddol Assyriaidd perthynol i amser Sadanapalus.

BALOT. Gwel TUGEL.

BARNES, ALBERT: yr esboniwr enwog ar y Testament Newydd, ac ar amryw o lyfrau yr

Hen Destament. Ganwyd ef yn nhref Rhufain, yn nhalaeth Efrog Newydd, yn Unol Daleithiau yr America, ar y laf o Ragfyr, 1796. Ymddengys mai brodorion o dalaeth Connecticut oedd ei rieni, a'u bod yn hanu o deuluoedd cyrifol, er nad oeddynt i'w rhestru ond yn mhlith y cyffredin o ran eu hamgylchiadau. Barcer a lledrwr oedd ei dad wrth ei alwedigaeth, ac yr oedd hefyd yn amaethu fferm fechan. Arosodd Albert adref o dan gronglwyd ei rieni, nes bod yn ddwy ar bymtheg oed, gan weithio galwedigaeth ei dad; a daeth yn ddigon o feistr arni i gario yn mlaen fafnach yn lled dda ar ei ran ei hun. Cymmerodd ei berswadio y pryd hwnw gan ryw gyfeillion i fyned i'r athrofa, yn gymmaint ag nad oedd wedi cael ond manteision addysg gyffredin. Ei amcan drwy hyny oedd ymbarotol i astudio y gyfraith. Bu yn yr athrofa am dair blynedd; ond ar adegau neillduol, gwasanaethai fel athraw mewn ysgol gyffredin, a hyny mewn trefn i gael modd i dalu am a chwblhau ei addysg. Wedi hyny, ymunodd â'r dosbarth hynaf yn ngholeg Hamilton, yn nhalaeth Efrog Newydd, lle y graddiodd yn y flwyddyn 1820.

Tra y bu yn y coleg, cymmerodd adfywiad crefyddol lle, a themlodd Barnes oddi wrth ei ddylanwad; ac yn fuan wedi hyny, gadawodd y coleg, ac ymunodd â'r eglwys Bresbyteriaid yn ei dref enedigol. Ymddengys ei fod cyn hyn yn coleddu syniadau anfyddol, a'i fod yn amhneuwr trwyadl, er nad oedd yn bucheddu yn anfoesol. Yr oedd ar y pryd hwnw yn mron yn hollol anwybodus am bethau crefydd. Nid oedd Beibl wedi bod yn ei feddiant erioed; a dywedodd ei hunan nad oedd yn meddwl ei fod erioed wedi darllen ngain o bennodau o hono can i'w feddwl deimlo yr argyhoeddiad y cyfeiriwyd ato. Aeth i goleg duwinyddol Princeton, yn niwedd y fl. 1820, ac arosodd yno am yn agos i bedair blynedd. Wedi gadael y coleg hwn, ymsefydlodd yn weinidog yr eglwys Presbyteriaid yn Morriston, yn Jersey ogleddol; a bu yno tua phum mlynedd a hanner; sef, hyd y fl. 1830, pan symmudodd i Philadelphia. Gelwid yr eglwys y gweinidogaethai ynddi yno yr eglwys Bresbyteriaid gyntaf; a thybir yn gyffredin mai hi oedd yr eglwys Bresbyteriaid hynaf yn yr Unol Daleithiau. Yr oedd yr eglwys a'r gynnulleidfa y gweinyddai iddi yn un lliosog a chyfoethog; ac heb law hyny, ystyrir hi yn gynnulleidfa alluog a deallus, yn gystal ag yn un dra haelionus yn ei chyfraniadau tuag at achosion daionus a chrefyddol.

Y mae enw Albert Barnes yn un tra adnabyddus—nid yn unig yn yr Unol Daleithian, ond yn Lloegr a Chymru hefyd; ac yn wir, yn mhob gwlad lle y siaredir ac y deallir yr ieithoedd

Saesneg a Chymraeg. Yr hyn sydd wedi gwneyd ei enw mor hysbys ac mor barchus yw, yr esboniad tra rhagorol a defnyddiol sydd wedi dyfod mor hynod o boblogaidd yn America a Phrydain, a elwir yn gyffredin "*Esboniad Barnes*." Pan feddylir am y llafur dirfawr oedd yn angenrheidiol i gyfansoddi esboniad mor helaeth a manwl a'r eiddo ef ar yr holl Destament Newydd, ac ar lyfrau *Job*, *Esaiah*, a *Daniel*, &c. hefyd, y mae yn syndod fod yr oll wedi ei gyfansoddi ganddo yn y boreau cyn ei foreu-bryd. Gweithiai yn galed am o ddwy awr i dair bob boreu arno, nes y cwblhaodd ei waith mawr. Cyhoeddodd hefyd lawer o draethodau duwinyddol a phregethau, &c. Anfantais fawr y bu y gŵr rhagorol hwn yn ddarostyngedig iddi oedd, iddo gael dolur dirfawr i'w lygaid, nes ei wneyd o'r bron yn gwbl ddaid; etto, dan yr anfantais fawr hon, cyflawnodd orchestwaith gwirioneddol, a cherfiodd iddo ei hun enw yn mysg esbonwyr y Beibl nad anghofir ei gan garfoedd. Cyfrifir fod dros filiwn o gyfrolau o hono wedi eu gwerthu cyn ei farwolaeth. Y mae ei esboniad yn adnabyddus iawn yn Nghymru hefyd; ac yn fwy felly o bosibl nag oddid un arall, gyda'r eithriad o "*Esboniad Peter Williams*." Cyhoeddwyd ef gan Mr. Gee, ac y mae wedi bod o wasanaeth dirfawr i bregethwyr yr efengyl, ac athrawon ac athrawesau, a'r aelodau yn gyffredinol, yn yr Ysgolion Sabbothol. Bu farw ar y 24ain o Ragfyr, 1870.

BAUR, FERDINAND CHRISTIAN: sylfaenydd "Ysgol Newydd Dduwinyddol Tübingen." Ganwyd ef ar yr 21ain o Fehafin, 1792; ac yn 1817, gwnaed ef yn athraw atrofau Blaurenben, lle y cyhoeddodd ei waith cyntaf, sef "*Credofyddiaeth a Chwedlofyddiaeth; neu, Grefydd Naturiol yr Hynafiaid*." Yn 1826, fe'i galwyd ef i lanw y gadair dduwinyddol yn Tübingen, lle yr enwogodd ei hun yn fawr trwy ddwyn allan lawer o lyfrau ar feirniadaeth ysgrythyrol a hanes athrawiaethau. Dyma rai o honynt—"*Plaid Crist yn eglwys Corinth*," yn yr hwn y mae yr awdwr yn ceisio dangos fod Cristionogaeth Paul a Christionogaeth Pedr yn anghyffwrdd a'u gilydd. Yn ei waith ar "*Y lyfrau a elwir yn Epistolau Bugeiliol Paul*," ceisio profi y mae nad Paul oedd eu hawdwr, ond darfod eu hysgrifenu yn yr ail ganrif. Cyhoeddodd lyfrau ar "*Athrawiaeth yr Iawen*" hefyd, ac ar "*Athrawiaeth y Drindod a'r Ymgnawdoliad*." Bu farw yn y flwyddyn 1861.

BEDAN: un o farnwyr Israel, yr hwn y sonir am dano yn l *Sam.* xii. 11, ac a enwir rhwng Ierubal (Gedeon) a Jephthah. Yn gymmair ag nad oes y fath un yn cael ei enwi yn Llyfr y Barnwyr, y mae amryw o wahanol dybiau wedi eu ffurfio yn ei gylch. Tybia rhai mai yr Iair y sonir am dano yn *Barn.* x. 3 oedd efe, yr hwn a elwid yn Bedan er mwyn ei wahaniaethu oddi wrth yr Iair hynaf, mab Manasseh (*Num.* xxxii. 41), gan fod un Bedan yn cael ei enwi yn mysg disgynyddion Manasseh yn l *Cron.* vii. 17. Yn ol y cyfeithiad Caldeaid, Samson a enwir yn lle Bedan yn l *Sam.* xii. 11, a thybia llawer mai enw arall ar Samson ydyw Bedan, fel talfyriad o Ben-Dan (mab Dan). Hwyrach nad yw y naill na'r llall o'r tybiaethau hyn yn gywir. Yn y Deg a Thrigain, yr Arabaeg, a'r Syriaeg, 'Barac' a ddarllenir. Tybia Ewald mai Aldon ydyw y darlleniad cywiraf. Ond yn gymmair ag nad

ydyw Llyfr y Barnwyr yn cynnwys cofnodion llawn o'r cyfnod yr ymddrinia âg ef, y mae yn bosibl fod Bedan yn enw ar un o'r barnwyr nad yw eu henwau wedi eu cofnodi ynddo. Yr unig wrthddadl i'r golygiad hwn ydyw, yn gymmair a bod Bedan yn cael ei enwi gyda Gedeon, ac Iepthah, a Samuel, y gellid tybied ei fod yn farw'r pwyysig; ac o blegid hyn nad ydyw yn debyg y cawsai ei enw ei adael allan. Gellir dwyn yn mlaen yr un wrthddadl yn mherthynas i Abdon ac Iair, y rhai na chrybwyllir am danynt ond yn ddamweiniol.

BEETHOVEN, LUDWIG VON: un o'r cyfansoddwyr cerddorol enwocaf mewn amseroedd diweddar. Y mae amser ei enedigath yn ansicr. Cafodd ei fedyddio yn Bonn, ar y Rhine, Rhagfyr 17eg, 1770. Daeth ei athrylith ef i'r golwg yn foreu iawn; a dechreuodd ei dad gyfranu iddo addysg gerddorol pan oedd yn bum mlwydd oed. Gosododd ef o dan addysg Van der Eden. Yn 1782, C. G. Neefe oedd ei addysgydd, yr hwn a'i gosododd i astudio gweithiau J. S. Bach a Handel. Synai Beethoven, pan yn blentyn, bawb a'i gwrandawent yn chwareu ar y berdones, gan mor fedrus yr ydoedd. Gadawodd ei dref enedigol yn 1793, ac ymsefydlodd yn Vienna, ac astudiodd reolau cyfansoddiad o dan Albrechtsberger. Ymddengys ei fod am y rhan fwyaf o'i oes yn dioddef oddi wrth ddi-fyff clyw; ac erbyn ei fod yn wyth ar hugain oed, yr oedd o'r bron yn hollol fyddar. Yn ei ewyllys, yr hon a ddyddiwyd yn 1802, defnyddiodd ymadroddion cryfion i osod allan ei sefyllfa annedwydd. Dywed y dioddefai y fath ing meddwl o blegid hyn fel y temtid ef yn fynych i gyflawni hunanladdiad, ond fod hoffter at gerddoriaeth yn ei attal. Dywedai yn mhellach mai ei fyddardod, yr hyn a achlysurwyd gan gamdriniaeth feddygol, oedd yr achos iddo ymneillduo gymmairt o gymdeithas, ac arwain bywyd mor feudwyl ac unigol. Gofidiai yn ddirfawr am nad allai fwynhau seiniau cerddoriaeth. Fel y canlyn y disgrifir ef gan Russell, y teithiwr, pan oedd tua deg a deugain oed:—

"Er nad ydyw yn ddyn oedranus, y mae Beethoven wedi ei gollu i gymdeithas, o herwydd ei fyddardod, yr hyn sydd wedi ei wneyd yn mron yn hollol ddigymdeithas. Gan fod tuedd ynddo i esgeuloso gofalu am ei berson, y mae golwg gwyllt arno. Y mae llineillau a phrydweddau ei wynebpryd yn sefyll allan yn amlwg:—y mae ei lygad yn llawn yni a bywiogrwydd; ei wallt, ar yr hwn ni bu na chrib na siawrn er's blynyddoedd, yn disgyn yn gudynau anhrefnus dros ei dalcen llydan. O ran ei ymddygiad cyffredin, y mae ryweth yn debyg i'r ymddangosiad anaddawol yma; a phan na bydd yn mysg ei gyfeillion hoffaf, nid ydyw mwyrder a hynawsedd yn nodweddiad arbenig ynddo. Y mae colli ei glyw wedi ei amddifadu o'r hyfrydwch y gallasai efe ei fwynhau mewn cymdeithas, ac fe allai wedi suro ei dymmer hefyd. Y mae ganddo yn wastad lyfr papyr bychan gydag ef; ac y mae yr ymddiddan a gymmer le rhyngddo ag eraill yn cael ei gario yn mlaen mewn ysgrifen. Yn hwn hefyd y mae efe yn ysgrifenu i lawr yn ddioed unrhyw feddyddrych cerddorol a'i tery. Pan yn chwareu y berdones—ei hoff offeryn—yn esmwyth iawn, ni bydd un nodyn yn cael ei seinio ganddo yn aml, er ei fod ef yn eu clywedd oll yn nglust ei feddwl. Y mae ei lygaid a symudiad ysgafu ei fyssedd yn dangos ei fod yn dilyn rhediad y gerddoriaeth yn ei enaid ei hun, tra y mae yr offeryn mor fud ag ydyw y chwareuydd o fyddar."

Bu farw Beethoven yn Vienna, Mawrth 27ain,

1827. Yn mherthynas i'w alluoedd i chwareu ar y berdonesg, ystyrir fod tystiolaeth Cramer yn lled gywir; yr hwn a ddywed am dano, "nad oedd mewn un modd yn chwareuwr gorphenedig neu fanwl iawn; ond yr oedd yn gawr mewn gosod allan feddyldrychau mawrion, ac yn nerth ei arddull. Yr oedd ei chwareuawd diragfyfyr (meddai) y peth mwyaf ardderchog a wrandewais erioed." Fel cyfansoddwr, saif Beethoven yn y llinell flaenaf. Yr oedd yn feddiannol ar athrylith gref, wreiddiol, a chyfoethog. Yn mherthynas i reoleidd-dra ei gynllun, purdeb ei gynghanedd, a threfniad medrus ei holl ddefnyddiau, a siarad yn gyffredinol, yr oedd yn israddol i Haydn a Mozart; er hyny, y mae ei gynnrychiion yn cael eu nodweddu gan ysbrydoliaeth tanlyd, nerth mawr, a theimlad dwfn, a thynnerwch neillduol. Y mae ei holl weithiau, ac yn enwedig y rhai a gyfansoddwyd ganddo yn ei ieuenctid, ac yn y cyfnod canol o'i oes, yn dangos yn eglur ei fod yn ddyn o athrylith gerddorol uwchraddol; ac ystyrir fod ei gyfansoddiadau mewn cerddoriaeth yn gyffelyb o ran eu nodwedd i gyfansoddiadau barddonol Dante yn y byd barddonol.

BEDYDDWYR. Gelwir hwy wrth yr enw hwn am mai yn eu syniadau am ddull a deiliaid bedydd y maent yn gwahaniaethu, yn benaf, oddi wrth bleidiau anghydfurfiol ac efengylaidd eraill. Eu barn hwy ydyw na ddylid bedyddio neb os na bydd mewn oedran i ddeall a chredu egwyddorion a ffeithiau mawr y grefydd y bedyddir hwy iddi; a daliant hefyd mai trwy drochiad yn unig y dylid gweinyddu yr ordin-hâd. [Gwel **BEDYDD.**]

Er nas gall y Bedyddwyr hõni eu bod yn hen iawn fel enwad, etto yr oedd yn yr eglwys Gristionogol yn foreu iawn rai a ddalet eu hegwyddorion, ac a weinyddent yr ordinhadau yn yr un modd a hwythau. Dywedant hwy na fedyddid babanod yn yr eglwys Brydeinig cyn dyfodiad Awstin yma; fod y Waldensiaid, y Lolardiaid, a'r Wickliffiaid, yn erbyn bedyddio babanod; ac mai Bedyddiwr o ran ei farn oedd Syr William Sawtree—y merthyr Lolardiaid cyntaf yn Lloegr (1401). Y mae yn sicr y bu bedydd babanod yn destyn dadlenon yn nhir y Swissiaid gyda bod y Diwygiad Protestanaidd wedi dechreu. Dywedir mai yn Zurich y cododd yr hyn a elwir yn Ailfeddydiaeth (*Anabaptism*), ac i'r athrawiaeth gerdded yn fuan oddi yno i daleithiau deheuol Germania. Ond dylid cadw mewn côf fod y Bedyddwyr yn diarddelwi yr enw Ailfeddyddwyr, am fod yr enw yn rhoddi ar ddeall fod perthynas rhyngddynt âg Ailfeddyddwyr Munster, y rhai a ymddygasant yn dra anghristionogol yn ystod y Diwygiad yn yr Almaen, ac a draethent syniadau y mae y Bedyddwyr presennol yn llwyr ymwrthod â hwynt. Yr unig bwngc y cyttuna'r ddwyblaid yn ei gylch ydyw, fod bedydd babanod yn anysgrythyrol. Dywed rhai, y mae'n wir, fod yn anhawdd gwahaniaethu'r Bedyddwyr pur oddi wrth yr Ailfeddyddwyr am rai blynyddoedd ar ol y Diwygiad yn Lloegr; a rhaid addef fod y rhai mwyaf eithafol o'r Bedyddwyr, a'r rhai mwyaf cymmedrol o'r Ailfeddyddwyr, yn dwyn y ddwy blaid yn agos iawn at eu gilydd, trwy wneuthur y llinell derfyn rhyngddynt yn anegllur.

Dichon mai y gyntaf o eglwysi rheolaidd y Bedyddwyr oedd yr un a sefydlwyd gan Mr.

Smyth yn Amsterdam, ychydig o amser cyn marw y frenhines Elizabeth. Ffoaduriaid Saec-nig ydoedd aelodau yr eglwys hono. Bu farw Smyth tua'r flwyddyn 1610, a dilynwyd ef yn ei swydd gan y Thomas Helwisse, yr hwn a ddychwelodd yn fuan wedi hyny i Loegr gyda'i gynulleidfa. Yn [Lichfield, Ebrill 11eg, 1612, y cymmerodd yr enghraifft olaf le o losgi un yn fyw am heresi. Ei enw ydoedd Edward Wightman, Bedyddiwr. Yn 1620, anfonodd y Bedyddwyr hyn ddeiseb i'r senedd i fynegi eu bod yn diarddelwi gan athrawiaethau yr Ailfeddyddwyr; ond er hyny, parhaodd dynion am gryn amser wedi hyny i edrych ar y Bedyddwyr a'r Ailfeddyddwyr fel un blaid ddiwahân. Ymddengys fod y Bedyddwyr, yn y cyfnod sydd dan sylw, yn unfarn a'r rhai a elwir yn awr yn Fedyddwyr Cyffredinol; o blegid yr oeddylt yn gwadu etholedigaeth, a pharhâd mewn gras, &c.

Yr eglwys gyntaf o Fedyddwyr Neillduol, neu Galvinaidd, y mae hanes am dani, oedd yr un a ffurfiwyd yn Llundain gan Mr. Spilsbury yn 1633. Gelwid hwy yn Fedyddwyr *neillduol*, am eu bod yn dal yr athrawiaeth o Brynedigaeth neillduol. Ni bu erioed nemawr o ymgystlwn rhwng y ddwy blaid hyn o Fedyddwyr. Bu egwyddorion Ariaidd a Sosinaidd yn ffyn yn mysg y Bedyddwyr Cyffredinol am rai blynyddoedd wedi y chwyldroad, a difrododd heresi Sosinus rai o eglwysi y Bedyddwyr Neillduol hefyd.

Yn 1812, ffurfiwyd yr hyn a elwir yn "Undeb y Bedyddwyr," yr hwn sydd yn cynnwys uwch law mil o eglwysi. Ei amcan ydyw hyrwyddo pob symmudiad a fyddo er lles cyffredin yr eglwysi. Gwael oedd llenyddiaeth gyffredinol y Bedyddwyr hyd yn ddiweddar; ond cododd rhai gwyr yn eu plith a fuont yn addurn, nid yn unig i'r enwad, ond hefyd i'r eglwys, megys Gale a Carson, y Groegyddion; Gill, yr Hebreidd; Carey, y Dwyreinydd; Andrew Fuller, y duwinydd; Foster, y traethodwr; a Hall, y pregethwr. Y Bedyddwyr oedd yr enwad cyntaf i ffurfio cenhadaeth at y paganiaid. Yn y fl. 1784, sefydlwyd y cyfarfod gweddri ar y dydd Llun cyntaf o'r mis i weddio am lwyddiant yr efengyl trwy yr holl fyd; yr hwn sydd yn awr yn cael ei arfer gan yr holl eglwysi Protestanaidd.

Ffurfiwyd Cymdeithas Genhadol y Bedyddwyr yn Kettering yn swydd Northampton, yn y flwyddyn 1792, ar ol pregeth gan yr anfarwol Carey, ar *Esa.* lii. 2. 3. Mae ganddi uwch law dau gant o genhadon yn yr India, Jamaica, a gorllewin Affrica; ac nid yw Bedyddwyr yr Unol Daleithiau chwaith yn ddim llai ymdrechgar i sefydlu cenhadaethau na Bedyddwyr y wlad hon.

Y **GWAHANOL BLEIDIAU O FREDYDDWYR.** Dywedasant eisoes fod y Bedyddwyr yn rhanedig i ddwy gangen fawr, sef y Bedyddwyr Cyffredinol, neu Arminiaid, a'r Bedyddwyr Neillduol, neu Galvinaidd. O herwydd fod y Bedyddwyr Cyffredinol yn gŵyro at Sosiniaeth, darfu i'r doebarth mwyaf efengylaidd o honynt, dan arweiniad Mr. Daniel Taylor, ymneillduo yn 1770, a ffurfio yr hyn a elwir yn Gyfundeb Newydd; a gelwir y gweddill, er y pryd hwnnw, yn Hen Gyfundeb. Y mae'r Hen Gyfundeb yn mron wedi trengu; ac nid ydyw y Gyfundeb Newydd mor liosog o lawer a'r Bedyddwyr Neillduol. Cynnwysir y Gyfundeb Newydd yn gystal a'r Bedyddwyr Neillduol yn "Undeb y Bedyddwyr." Y mae dwy farn yn mhllith y Bedyddwyr Cyffredinol a Neillduol ar *ammodau cym-*

mundeb. Pwngc y ddadl ydyw hyn:—A ddylai Bedyddwyr ganiatau i bersonau a fedyddiwyd yn eu babandod, ond na fedyddiwyd mewn oedran addfed trwy droehiad, gyfranogi o Swper yr Arglwydd? Gelwir y rhai sydd o blaid caniatâu hyn yn Rhydd-gymmunwyr, a'r rhai sydd yn erbyn hyn yn Gymmunwyr caeth. Yn ol "*Llawlyfr y Bedyddwyr*" am 1875, yr oedd yn Mhrydain Fawr 2,612 o eglwysi, 3,321 o dai addoliad, 1916 o weinidogion yn gofalu am eglwysi, a 254,998 o aelodau.

Y Bedyddwyr yn Nghymru. Nid oes dim gwahaniaeth hanfodol rhyngddynt hwy a Bedyddwyr Lloegr. I'r blaid Neillduol y perthyna y rhan fwyaf o honnynt; ac y maent hwythau, gan mwyaf, yn Gymmunwyr caeth. Dywed Dr. F. A. Cox nad oes gynnyfer o Fedyddwyr mewn un wlad, yn ol nifer y boblogaeth, ag sydd yn Nghymru. Baban-fedyddwyr Cynulleidfaol, medd Dr. Thomas Rees, oedd holl Anghydfurfwyr Cymru cyn adeg y rhyfeloedd cartrefol. Ond yn 1649, sef y flwyddyn y dienyddiwyd Siarl I., newidiodd rhai o honnynt eu barn am fedydd, ac ymfurfiasant yn eglwys Wrth-fedyddwyr Babanod yn Ilston, ger Abertawe. Sylfaenydd yr eglwys hono—ac yn wir, sylfaenydd enwad y Bedyddwyr yn Nghymru—oedd Mr. John Myles. Er nad oedd efe ar y pryd ond gŵr lled ieuange, etto yr oedd yn ŵr o allu a dylanwad nid bychan. Buan y tyfodd y winwydden a blanydd yma dros y muriau i'r Gelli, Llanharan, Caerfyrddin, ac Abergafenni; a'chyn hir i lawer o leoedd eraill. Cryfhwyd achos y Bedyddwyr yn fawr drwy ymuniad Vavasor Powell a hwynt tua Nadolig y flwyddyn 1655. Y Parchedig Henry Jessey oedd yr offeryn i'w droi ef i ffydd y Bedyddwyr; ac efe hefyd, ond odid, a'i hail-fedyddiodd. Ond nid ymunodd Vavasor Powell erioed a phlaid y Cymmunwyr caeth, a arweinid gan Mr. Myles. Wrth weled cynnydd cyflim y Gwrth-fedyddwyr Babanod, teimlodd y Baban-fedyddwyr fod yn angenrheidiol gwneuthur rhywbeth tuag at gadarnhau y wlad yn ei hen gredo; felly, darfu i Mr. James Owen, yn y flwyddyn 1693, gyhoeddi llyfr a elwid "*Bedydd Plant o'r Neffoedd*." Dyma y llyfr cyntaf a ymddangosodd yn yr iaith Gymraeg ar bwngc y bedydd. O herwydd rhyw resymau neu gilydd, ni welodd un o'r Bedyddwyr Cymreig yn dda i ysgrifenu atlebiad i'r llyfr hwn; ond cawsant gan Fedyddiwr o Saïs, o'r enw Mr. Benjamin Keach, i wneuthur hynny drostynt. Cyhoeddwyd gwaith Saesneg Mr. Keach yn 1696; ac yn fuan ar ol hynny, cyhoeddwyd cyfieithiad Cymraeg o hono. Yr enw, neu yn hytrach ran o'r enw, a roddwyd arno oedd, "*Goleuni wedi tori allan yn Nghymru, neu Gariad Saïs at yr Hen Brydeiniuid*." Y mae yn hawdd i'r darlennydd gasgu nad oedd hyn ond dechreu ar ymddadleu poeth a hirfaith rhwng y ddwyblaid ynghylch pwngc y bedydd. Dyma ystadegau cymmanfaol y Bedyddwyr am 1876—77:—Rhif yr eglwysi (gan gynnwys Mynyw), 622; canghenau, 104; gweinidogion, 435; pregethwyr cynnorthwyol, 315; rhif yr aelodau, 76,794; colegau, 3; athrawon, 6; sef, y Parchedigion Hugh Jones, D.D., a Gethin Davies, Llangollen; T. Davies, D.D., a W. Edwards, B.A., Hwlfordd; W. M. Lewis, M.A., a D. Thomas, B.A., Pont-y-pool.

Y Bedyddwyr Ysgotaidd. Sylfaenydd y blaid hon ydoedd Mr. Carmichael o Cupar; yr hwn, wedi newid ei farn am fedydd, a aeth i

Llundain, yn 1765, i'w fedyddio gan Dr. Gill. Yn eu barn am fedydd yn unig y gwahaniaetha'r Bedyddwyr Ysgotaidd oddi wrth yr hen Annibynwyr Ysgotaidd; sef, dysgyblion David Dale. Gwahaniaethant oddi wrth y Bedyddwyr Neillduol yn hyn—fod eu ffurfiywodraeth eglwysig yn fwy cynulleidfaol, a'u dysgyblaeth yn llym-ach na'r eiddynt hwy.

Bedyddwyr yr America.—Yn yr America y ceir y pleidiau a nodir isod; ac felly, priodol ydyw i ni yma ddywedyd gair byr am godiad yr achos yn y wlad hono. Y mae yn wybyddus fod llawer o'r tadau Puritanaidd a aethant dros-odd o'r wlad hon i'r America yn Fedyddwyr o ran eu syniadau; ond y cyntaf i'w harddel hwynt yno yn gyhoeddus oedd Roger Williams, y Cymro. [Gwel ROGER WILLIAMS.] Gan ei fod yn dal nad oedd gan y llywodraeth wladol ddim awdurdod ar gydwybodau dynion, gorfu iddo gilio oddi wrth ei gyd-drefedigion yn Massachusetts, ac ymsefydlu yn Ynys Rhode, lle yr adeiladodd efe ddinas Providence. Yn y flwyddyn ganlynol, sef 1639, sefydlodd eglwys yno, yr hon oedd y gyntaf oll a berthynai i'r enwad a sefydlwyd yn yr America. Yr oedd yn y fl. 1873 yn yr Unol Daleithiau 20,520 o eglwysi, 12,589 o weinidogion, a 1,633,939 o aelodau. Yn 1874, 21,510 o eglwysi, 13,354 o weinidogion, a 1,761,171 o aelodau:—cynnydd yn 1874, eglwysi 996, gweinidogion 756, aelodau 120,632. Y mae y mwyafrif yn perthyn i'r dosbarth caeth.

Bedyddwyr Ewyllys Rydd, y rhai a elwir hefyd gan rai yn 'Randaliaid,' yn 'Oleuadau Newyddion,' ac yn 'Rhydd-ewyllysawyr.' Cychwynwyd yr enwad hwn yn Ngogledd America, yn 1780, gan un Benjamin Randall, yr hwn a ddychwelwyd trwy George Whitfield. Y mae y Bedyddwyr hyn yn gwadu etholeidigaeth, ac yn dal iawn cyffredinol. Buasant yn llawer mwy eu rhifedi—yn y Taleithiau Deheuol o'r hyn lleiaf—pe na buasant mor wrthwynebol i gaethwasanaeth.

Bedyddwyr Rhydd.—Cydolyga y rhai hyn â Rhyddgymmunwyr Lloegr ynghylch ammodau cymmundeb. Mewn athrawiaeth a llywodraeth eglwysig cyffelyb ydynt i'r Rhydd-ewyllysawyr. Yn 1841, ymunodd y ddau enwad a'u gilydd; ac am hynny, yr un bobl a feddylir yn awr wrth y naill enw a'r llall.

Bedyddwyr yr Hen Ysgol.—Uchel-Galviniaid yw y rhai hyn o ran athrawiaeth.

Bedyddwyr y Chwech Ewyddor.—Ymglyfenwant felly am eu bod yn dal fod y tair adnod flaenaf yn y chweched bennod o'r Llythyr at yr Hebraeid, fel y maent hwy yn eu hesbonio, "yn cynnwys cynllun dadguddiedig, a ffordd Crist i gadw pechaduriaid." Y chwe pheth a nodir yn y fan hono yw y rhai hyn:—"edifeirwch oddi wrth weithredoedd meirwon;" "ffydd tuag at Dduw;" "athrawiaeth bedyddiadau;" "arddodiad dwylaw;" "adgyfydiad y meirw," a'r "farn dragywyddol." Arminaid ydynt o ran athrawiaeth. Ni chafodd eu gweinidogion ond ychydig o addysg, nac o gefnogaeth. Nid ydynt wedi dangos eu hunain yn bleidiol i symmudiadau diwygiadol yr oes, megys y rhai yn erbyn caethwasanaeth a coddwdod, ac ni wnaethant erioed ddim ymdrech i sefydlu cenadaethau.

Bedyddwyr y Sertfed Dydd.—Gelwir hwynt wrth yr enw hwn am eu bod yn cadw y Sadwrn yn lle y dydd dilynol, fel Sabbath neu ddydd gorphwys. Ni wdydys yn iawn pa bryd y cododd yr enwad hwn; ond ymddengys fod

ganddynt amryw o eglwysi yn Lloegr yn y fl. 1650. Nid oes ond ychydig iawn o honynt yn yr wlad hon yn awr; ond y mae ganddynt yn yr Unol Daleithiau tua hanner cant o eglwysi, deugain o weinidogion ordeiniedig, a thua chwe mil o aelodau.

Y TANSODDWR (*Tunkers*), Y BRODYR, NEU Y Bedyddwyr GERMANAIDD.—Plaid o Gristionogion yw y rhai hyn, a ymfudasant o'r Almaen i'r America rhwng y blynyddoedd 1718 a 1730. *Tunkers* y gelwir hwynt yn gyffredin; ond "Brodyr" y galwant hwy eu hunain, a hyny o blegid yr hyn a ddywedodd Crist wrth ei ddysgybllion (*Mat.* xxiii. 8).—"Un yw eich athraw chwi, sef Crist, a chwithau oll brodyr ydych." Y maent yn dal prunedigaeth gyffredinol. Y maent, fel y Crynwyr, yn dra syml eu gwisg a'u hiaith. Ni chymmerant lŵ, ac ni fynant ymi ladd. Ni fynant chwaith ymgyfreithio, ac n-chymmerant lŵg am arian benthyg. Y maent yn cadw cariad-wleddoedd, yn golchi traed eu gilydd, ac hefyd yn "anerch eu gilydd & chusan sancteidiol." O ran eu llywodraeth eglwysig, y maent yn debyg i'r Bedyddwyr Saesneg, oddi eithr fod gan bob brawd yn eu plith hwy hawl i sefyll i fyny yn y gynulleidfa i gynghori ac i esbonio. A phan y dengys dyn ei fod yn un "athrawaidd," y mae'r eglwys yn ei ddewis yn weinidog iddi, ac yn ei ordeinio trwy arddodiad dwylaw a gweddi. Y mae ganddynt hefyd ddiaconiaid a diaconesau. Nid ydynt yn talu i'w gweinidogion; ond y maent yn rhoddi cryn lawer o arhegion iddynt, gan ystyried mai "gwell yw rhoddi na derbyn." Dewisant eu hathrawon a'u diaconiaid trwy bleidlais, a dewisant eu hesgobion o blith eu hathrawon—wedi eu profi yn dda, a'u cael yn ffyddlawn. Y mae eu hesgobion yn rhwym i deithio o'r naill gynulleidfa i'r llall—nid yn unig i bregethu, ond hefyd i drefnu yr hyn fyddo yn angenrheidiol. Dyledswydd yr athrawon yw cynghori a phregethu yn eu cyfarfodydd rheolaidd, a gweinyddu yr ordinhadau hefyd, pan y gofyno esgob neu henuriad iddynt wneuthur hyny. Mewn tai annedd, gan mwyaf, y cadwnt eu cyfarfodydd crefyddol. Y mae aelodau yr enwad hwn yn hyddysg iawn yn yr Ysgrhythrau; ac y mae eu haddfwynder, a'u duwioldeb, mor adnabyddus fel y gelwir hwynt yn "Dunkeriaid Diniwaid."

BELL, SYR CHARLES: difyniwr (*anatomist*), anianydd, a llawfeddyg enwog. Ganwyd ef yn Edinburgh, yn y flwyddyn 1774. Wedi astudio yn ysgol fawr y ddinas hono, ymroddodd yn ieuange i efrydu difyniaeth. Ar y cyntaf o Awst, 1799, gwnaed ef yn aelod o goleg y llawfeddygon, ac yn un o lawfeddygon yr ysbytty brenhinol. Yn 1806, symmudodd i Lundain, lle y dechreuodd yn ddioced i draddodi darlithiau ar ddifyniaeth a llawfeddygiaeth, ac esgynodd yn brysyr i enwogrwydd. Cyhoeddodd ei "*Anatomy of Ectpression*," yn fuan ar ol hyny, yr hwn a dynodd sylw ar unwaith. Iddo ef yr ydys yn ddyledus am y darganfyddiad nad yr un gieuyn (*nerve*) yn nghyfansoddiad dyn sydd yn peri ysgogiad a theimlad. Fel y mae y rhedweliau yn cario y gwaed o'r galon i wahanol ranau o'r corph, a'r gwythienau yn ei gario i'r galon yn ol, felly y mae un dosbarth o'r giau yn cario ysgogiadau yr ewyllys o'r ymennydd, a dosbarth arall yn cario cyffroadau y teimlad i'r ymenydd. Y mae hwn yn cael ei

ystyried yn un o ddarganfyddiadau difyniaethol mwyaf yr oesau, ac yn nesaf mewn pwysigrwydd at ddarganfyddiad Harvey. Gwobrwywyd Syr C. Bell am hyn a'r bathodyn blynyddol cyntaf a roddwyd gan Sior iv. yn 1829; a phan sefydlwyd urdd newydd o farchogion, ar esgyniad William iv. i'r orsedd, Syr Charles oedd un o'r rhai cyntaf a anrhydeddwyd. Y mae ei ysgrifeniadau ar wahanol ganghenau ei alwedigaeth yn ei osod yn un o'r awduron penaf ar lawfeddygiaeth. Mwynhaodd ei "*Bridgewater Treatise*" ar y "llaw" boblogrwydd neillduol. Bu farw y dyn rhagorol ac enwog hwn, yn ddisymmwth, ar y 29ain o Ebrill, 1842, yn Hollow Park, Worcester, yn 68ain mlwydd oed.

BELISARIUS: cadfridog yn myddin Justinian, yr hwn a orchfygodd y Persiaid yn y dwyrain, y Vandaliaid yn Affrica, a'r Gothiaid yn Italy. Ganwyd ef yn Germania, yn Illyria, yn 505 B.A. Ond er ei holl ddewrder a'i lwyddiant, cyhuddwyd ef yn faleisus o fradwriaeth yn erbyn bywyd yr ymherawdwr. Darganfyddwyd y gwir fradwyr, a daliwyd hwynt, ag arfau yn guddiedig dan eu gwisgoedd; a rhoddodd un o honynt derfyn ar ei einioes, tra y cymmerwyd y llall yn un o'r teimlau, lle y ffoisai am nodd. Wedi ei oddiweddyd gan euogrwydd, neu mewn gobaith am gael maddeuant, cyhuddodd ddau o swyddogion tŷ Belisarius; y rhai a fyngent eu bod yn gweithredu yn unol & dymuniad eu meist. Ond nid ydyw yr oesoedd dilynol yn credu y chwedl hon am yr hen wron. Ymddangosodd Belisarius o flaen y cynghor yn ddiotf—ond ei gondemnio a wnaed. Arbedwyd ei fywyd, y mae'n wir; ond atafaelwyd ei feddiannau, a chadwyd ef yn garcharor am flwyddyn yn ei balas ei hun. O'r diwedd, cydnabuwyd ei ddiwiedrwydd, ac adferwyd iddo ei feddiannau a'i anrhydedd; ond cyn pen wyth mis ar ol ei ryddhad, symmudwyd ef ymaith gan angeu B.A. 565. Chwedi ddisail a ddyfeisiwyd mewn oesoedd diweddarach, dybygdi, ydyw iddo gael tynu ei lysgaid, a'i ddarostwng i gardota ei fara yn heolydd Caer Gystenyn, gan lefain, "Rhoddwch geiniog i Belisarius." Yn y ddeuddegfed ganrif yr ymddangosodd y chwedl gyntaf, mewn llyfr o waith y mynach Italaidd Tzetzes. O ran ei gymmeriad, gellir dywedyd ei fod fel gorchfygwr yn dosturiol, fel dysgyblydd milwrol yn llyn, ac fel cadfridog yn anturiaethus a gwyliadwrs. Yr oedd yn wrol, teyrngarol, ac ymarhous at ei elynion. Bu yn foddion i'atall dymchweliad yr ymherodraeth Roegaidd yn Nghaer Gystenyn gan y Vandaliaid, y Persiaid, a'r Gothiaid.

BENE-BERAC: un o ddinasoedd llwyth Dan. Yn *Ios.* xix. 46, yn unig y gwneir crybwylliad am dani. Gadewir y lle allan o gwbl yn y rhestr sydd yn *1 Cron.* ii.—viii.; ac am un teulu y sonir yn *Num.* xxvi. O herwydd prinder hysbysrwydd yn mherthynas i'r llwyth hwn, y mae yn amhossibl dyweyd a oedd "meibion Berac," y rhai a roddasant eu henwau ar y lle hwn, yn perthyn i Dan—ai ynte, fel y gellir casglu oddi wrth yr enw, rhyw ymsefydlwyr blaenorol a ddfeddianwyd gan lwyth Dan oeddynt. Nid ydyw y darlleniad Syriaidd, *Baal-debac* yn cael ei gadarnhau gan un cyfieithiad arall. Dywedai Eusebius mai pentref oedd y lle hwn ger llaw Azotus. Ni wyddys am dano yn bresennol.

BENE-IACAN: llwyth oedd "meibion Iacan" a roddasant eu henw ar ffynnonau oedd yn yr anialwch lle y gweryllodd meibion Israel ar eu taith i Gaanan: *Num.* xxxiii. 31. Gelwir yr un ffynnonau yn 'Beeroth' yn *Deut.* x. 6. Diammheu i'r llwyth hwn gael ei enw oddi wrth Iacan, mab Ezer, mab Seir yr Horiad (1 *Cron.* i. 42), yr hwn a elwir yn Acan yn *Gen.* xxxvi. 27. Nid ydyw sefyllfa y ffynnonau hyn yn hysbys. Yn amser Eusebius, dangosid y llanerch tua deng milldir o Petra ar ben uchaf mynydd. Tybia Robinson mai yr un ydoedd a ffynnon fach *et-Taiyibeh*, wrth odrau Bwlch *er-Rubdy*, islaw Petra, ychydig o bellder oddi wrth Arabah.

BENTHAM, JEREMY: ysgrifenydd enwog ar ddeddfwriaeth a threfniodd gwladol. Mab ydoedd i gyfreithiwr, a ganwyd ef yn Houndsditch, Llundain, Chwefror 15fed, 1748. Derbyniodd ei addysg foreuol yn ysgol Westminster; ac yn 1760, aeth i Goleg y Frenhines, yn Rhydychain. Graddiodd yn B.A. yno pan yn un ar bymtheg oed, ac yn M.A. pan yn ugain. Ei waith llenyddol cyntaf a gyhoeddwyd oedd ei "*Fragment on Government*," yr hwn a ymddangosodd yn 1776; yn yr hwn y profesai wneuthur ymchwiliad i waith Blackstone ar yr un testyn. Ymwelodd Bentham â Pfraince amryw weithiau; a rhwng y blynyddoedd 1784 ac 1788, teithiodd i Gaer Cystenynt, a thrwy y rhan fwyaf o Ewrop. Ond gwaith mawr ei oes oedd cyfansoddi a darparu ei lyfrau i'r wasg; ac yr oedd yn byw o'r bron yn feudwyl yn Queen square, Westminster. Bu farw Mehefin 6ed, 1832. Yr oedd yn awdwr llawer o lyfrau yn y Saesneg a'r Ffrangcaeg; ac yn eu mysg, gellir enwi ei "*Introduction to the Principles of Morals and Legislation*," "*Rationale of Judicial Evidence*," mewn pum cyfrol; "*Book of Fallacies*," "*Defence of Usury*," "*Panopticon*," gwaith rhagorol ar ddysgyblaeth carchardai; "*Constitutional Code*," "*Plan of a Judicial Establishment*"—un o'i draethodau mwyaf gorphenedig, a argraphwyd yn 1792, er na chafodd erioed ei gyhoeddi yn rheolaidd. Ysgrifennodd lawer o erthyglau i'r "*Westminster Review*," yr hwn a sefydlwyd ganddo ef yn y fl. 1823, ac i'r "*Annals of Agriculture*," gan Arthur Young. Gellir priodoli i ysgrifeniadau Bentham, i raddau pell, er fod eu heffeithiau megys yn anweledig, y cyfnewidiad mawr sydd wedi cymmyrd lle yn yr amser a aeth heibio, ac sydd i'w ganfod yn awr ar gwestiynau yn dal perthynas â gwleidyddiaeth. Y maent yn ystoriaf a addysg i wladweinyr, ac yn arfdd at wasanaeth diwygwyr cyfreithiol—"Er ei fod yn cael ei ladrata gan bawb," ebe un, "y mae yn wastad yn gyfoethog."

BENTLEY, RICHARD, D.D.: un o feirniaid mwyaf yr oesoedd diweddar. Ganwyd ef yn Oulton, yn swydd Gaerfrog, Ionawr 27ain, 1662. Mynegir ei fod yn ddyledus am hyd yn oed elfennau ei ddysg clasurol i addysgiaeth ei fam, yr hon a ddisgrifir fel un yn meddu ar allu oedd rhagorol. Bu yn ysgol rammadegol Wakefield; ac yn 1676, aeth i Goleg St. Ioan, Caergrawnt, lle y graddiodd yn B.A. Pennodwyd ef yn brif athraw ysgol rammadegol Spalding. Gwerthodd ei hawl a'i gyfran yn eiddo Oulton i'w frwad; ac a'r arian a gafodd am-hyny, prynodd lyfrau. Bu yn athraw preifat i fab y Dr. Stillingfleet, a chymmerodd ei radd o M. A. yn

1683. Cymmerodd urddau diacon yn yr Eglwys Sefydledig yn 1690. Yn 1692, darfu i bedwar ymddiriedolwr darlith Boyle ei beunodi i draddodi y gyntaf o'r darlithiau hyny. Y testyn a ddewisodd oedd "Bod a Gallu Duw," gan gyfeirio ei reasymau yn benaf yn erbyn egwyddorion Hobbes a Spinoza; a chwanegodd cyhoeddiad y darlithiau neu y pregethau hyn yn fawr at ei enwogrwydd blaenorol. Dewiswyd ef drachefn i draddodi ei "*Boyle Lecture*," yn 1694. Yn y ddarlith hon, amddiffynnodd Gristionogaeth yn erbyn ymosodiadau anffyddwyr. Cafodd y radd o D. D. o Gaergrawnt yn 1796.

Yr oedd Bentley yn awr yn prysur ddringo i binael ei enwogrwydd. Pennodwyd ef yn llyfrgellydd i'r brenin; a thra yn y swydd hon bu mewn dadl hynod. Yr oedd Mr. Boyle wedi cael benthg llawysgrif o'r llyfrgell er cwblhau ei argraphiad o "*The Epistles of Phalaris*;" a phan y gofynnodd Bentley am y llyfr yn ol yn gynt nag y disgwyld, arweiniodd hyny i gweryll geiriol, yr hyn a fu yn achlysur i ddadl fawr, yn yr hon yr amlygwyd o bob tw fraethineb, ysbryd beirniadol, a dysg anghyffredin. Yn 1700, pennodwyd Dr. Bentley yn feistr Coleg y Drindod, Caergrawnt; a thua'r un amser yn Archddiacon Ely; ac yn fuan ar ol hyny yn gaplan i'r brenin. Yn llywodraethiad y coleg, dangosai Bentley yn fynych, meddir, ysbryd gorthrymus. Achwynai y cymmrodorion wrth Esob Ely, yr ymwelydd, ei fod yn cadw rhywfaint o arian y coleg:—cyhuddiad a arweiniodd i'r dadleuon poethaf. Ond o'r diwedd, ar ol ugain mlynedd o ddadlun, sefydlwyd cymmeriad y meistr am onestrydd. Fel athraw duwinyddol hefyd, tynodd arno ei hun wgy brifysgol; gwrthododd y teitl o D. D. i amryw bersonau, heb iddynt roddi iddo y swm o bedwar gini yr un; am yr hyn yr attaliwyd ef gan y brif ysgol am dymmor i gyflawni ei swydd. Apeliodd i'r brenin, a gosodwyd yr achos o flaen barnwyr Llys y Brenin; y rhai a gondemniant yr hyn a wnaeth y brifysgol, a gorchymynasant ei all osod yn ei swydd yn anrhydeddus. Yn ystod yr amser hwn yr oedd Bentley yn dal i fyny o ran ei feddwl, ac yn defnyddio ei amser mewn ymchwiliadau beirniadol dysgedig. Ac y mae ei argraphiadau o weithiau Terence, a Homer, a Phaedrus, a Milton, &c., yn amlygu y wybodaeth eangaf mewn llenyddiaeth glasurol. Wedi bod am flynyddoedd yn gwaelu yn raddol, bu farw yr ysgolhaig a'r beirniad mawr hwn Gorphenaf 14eg, 1742, yn 80ain mlwydd oed. Ei fab, Dr. Richard Bentley, yr hwn hefyd oedd ddyn o ddysg a thalent, a gafodd ei holl lyfrau; ac ar ei farwolaeth ef, pwrcawyd hwynt gan Lockington, yr hwn a'u gwerthodd i ymddiriedolwyr yr Amgueddfa Brydeinig.

Fel ysgolhaig, yr oedd Bentley yn sefyll yn y rhes flaenaf. Os ffurfir barn am dano oddi wrth yr hyn oedd, ynghyd â'r hyn a wnaeth, rhaid ei olygu fel un o arwyr dysgeidiaeth clasurol, os nad yn un o'i harwyr penaf. Cyfaddefa Bunsen mai efe oedd sylfaenydd ieithyddiaeth hanesyddol (*historical philology*). Rhoddodd ysbrydoliaeth yn y genhedlaeth nesaf o ddysgedigion clasurol. Gresyn, er mwyn ei enwogrwydd ei hun, yn gystal a lles llenyddiaeth yn gyffredinol, fod cymmaint o'i amser a'i dalent wedi ei gymmyrd i fyny mewn dadleuon difudd ynghylch arian a swyddau. Gydag ychydig llai o nwyd, ac uchelgais, hunanoldeb,

balchder, gallasai fod yn un o addurniadau disgleiriaf ei oes. Yn ei dŷ ei hun yr oedd Dr. Bentley yn lettygar, yn wresog yn ei gyfeillgarwch, ac yn cael ei barchu fel penteulu; braidd y gellir dywedyd fod gŵr o'r fath yn anhawddgar, pan y câ ei dymmer naturiol chwareu teg.

BERANGER, JEAN PIERRE DE: telynfardd mwyaf Ffrainc. Ganwyd y cerddor pobl-ogaidd o rieni tlodion yn Paris, Awst 19eg, 1780. Dioglyd ac ansefydlog oedd yn ei febyd; a phan yn 14eg oed, rhwymwyd ef yn freintwas gydag argraphydd o Péronne; ac o hyny allan, ymroddodd i ddarllen a chyfansoddi. Yn 1795, cymmerodd ei dad ef i Paris i'w gynnorthwyo gyda rhyw orchwyllion perthynol i ariandy; ond yn y fl. 1798, methodd yr ariandy, ac felly canodd Beranger yn iach i orchwyllion arianol am byth. Buasai yn gyfyng arno am dalm o amser ar ol hyny oni buasai am garedigrwydd y tywysog Lucien Bonaparte; canys troglwyddodd hwn y cyflog oedd yn dyfod iddo ef fel aelod o Sefydliad Ffrainc i Beranger. Yn 1815 y daeth Beranger gyntaf ger bron y byd fel awdwr, a chafodd y gyfresu ganuon gwladgar a gyhoeddodd y pryd hwnw gresaw digyffelyb. Yr oedd yn ei ail a'i drydedd gyfres gymnifer o ymosodiadau ar y llywodraeth fel y carcharwyd ef am fisoedd, ac y dirwyd ef yn drwm; ond talwyd y ddirwy gan ei edmygwyr. Pan etholwyd Louis Philippe yn frenin, gomeddodd Beranger dderbyn gwobr am ei wasanaeth, ac ymneillduodd i Tours, lle y gorphenodd ei bedwaredd gyfres o gerddi. Fel hyn y dywed Goethe am dano, ac am ei gerddi:—"Ni bu Beranger erioed mewn ysgol nac athrofa; ond y mae ei ganuon, er hyny, mor nodedig am eu coethder, eu haddfedrwydd, eu diwyllder, eu harabedd, a'u gswatwar-eg ffol, ac y mae eu saerniaeth mor gelfydd, a'u hiaith mor odidog, fel yr edmygir ef gan holl Ewrop wareiddiedig." Ar ol y chwyldroad yn Chwefror, 1848, etholwyd ef yn aelod o Gymmanfa y Cynrychiolwyr, ond rhoddodd ei le i fyny yn fuan. Bu farw Gorph. 16eg, yn 1857.

BESAI. Yr oedd "meibion Besai" yn mysg y Nethiniaid a ddychwelasant gyda Zorobabel i Iudea: *Ezra* ii. 49; *Neh.* vii. 52.

BESER: mab Sophah, un o benaethiaid teulu Aser: 1 *Cron.* vii. 37.

BEVERIDGE, WILLIAM: prelad ac awdwr duwinyddol enwog. Ganwyd ef yn Barrow, yn swydd Leicester, yn y fl. 1638. Yr oedd ei daid a'i dad hefyd wedi bod yn ficeriaid yn y plwyf hwnw. Derbyniwyd ef i goleg St. Ioan, Caergrawnt, yn 1653; ac yn ystod ei arosiad yno, yr oedd yn hynod am ei ymroddiad i'w efrydian, ei grefyddoldeb, a'i ymarweddiad diargyhoedd. Yr oedd efe mor ddiwyd ac ymroddedig i'w efrydian, yn enwedig yr ieithoedd dwyreiniol, fel yr ysgrifennodd draethawd Lladin ar ddefnyddioldeb a rhagoroldeb yr ieithoedd hyny pan yn ddeunaw mlwydd oed, a chyhoeddwyd ef ddwy flynedd yn ddiweddarach. Graddiwyd ef yn B.A. yn 1656, ac yn M.A. yn 1660, ac ordeiniwyd ef yn ddiacn ac yn offeiriad yn ystod y flwyddyn ddiweddaf a nodir. Yn mhilwyf Ealing y bu maes cyntaf ei lafur, ac yno yr ysgrifennodd efe ei waith Lladin ar amseryddiaeth. Etholwyd ef gan faer a henaduriaid Llundain yn beriglor St. Pedr, yn Cornhill, yn y ddinas

hono; a rhoddodd i fyny ficeriaeth Ealing. Daeth ei ddirfwrch, ei weithgarwch, a'i ymroddiad yn nghyflawniad ei swydd mor amlwg, fel y dywedid am dano ei fod yn "adferwr ac yn ymadnewyddwr y grefydd gyntefig," a chyfeirid at ei blwyf fel cynllun o drefnuarwydd Cristionogol. Yna cafodd gôrberigloriaeth Chiswick yn eglwys gadeiriol St. Paul yn niwedd y fl. 1674; ac yn 1681, dyrchafwyd ef i archddiaconiaeth Colchester. Llanwodd y swydd hon, fel pob un o'i blaen, yn y modd mwyaf gofalus ac ymroddgar. Yn 1684, enwyd ef yn gôrberiglor Caergaint, a phenodwyd ef yn gaplan i'r brenin. O ddeutu saith mlynedd wedi hyny, pan y gomeddodd y Dr. Ken, esgob Bath a Wells, gymmeryd llŵ o deyrngarwch i'r llywodraeth, cymmerwyd ei esgobaeth oddi arno, a chynnygiwyd hi i Beveridge:—ond ei gwrthdadaeth. O blegid hyn, ni chafodd ei ddyrchafu yn esgob am rai blynyddoedd; ond yn 1704, pennodwyd ef yn esgob Llanelwly. Yn nghyflawniad ei ddyledswyddau yn y swydd hon, amlygodd yr un gofal a diwydrwydd ag arferol. Un o'r pethau cyntaf a wnaeth ar ol ymlyd ynddi oedd ysgrifenu llythyr bngeliol, yn yr hwn yr ymdrechai argraffu ar feddwl y clerigwyr y mawr bwys o gateceisio eu plwyfodion. Ni bu y dyn rhagorol hwn yn gweinyddu y swydd esgobol ond prin bedair blynedd; o herwydd bu farw ar y 5ed o Fawrth, 1708, yn y 71ain mlwydd o'i oedran. Claddwyd ef yn eglwys gadeiriol St. Paul.

Gadawodd y rhan fwyaf o'i eiddo i'r Cymdeithasau er Lledaenu Gwybodaeth Gristionogol, a Lledaenu yr Efyngyl mewn gwledydd Tramor. Y gweithiau a gyhoeddodd yn ystod ei fywyd oeddnt:—"De Linguarum Orientalium Præstantia et Usu;" "Institutionum Chronologicarum Libri Duo;" "Συνοδικὸν Σὺν Πανδεκτῆ Canonum," &c.; "Codex Canonum Ecclesie," &c.; "The Church Catechism Explained." Ar ol ei farwolaeth, cyhoeddwyd ei "Private Thoughts on Religion and Christian Life;" "One Hundred and Fifty Sermons;" "Thesaurus Theologicus," &c. Gwerthfawrogrir ei weithiau yn fawr. Ac y mae yn wir nad ydynt lawn mor wreiddiol o ran eu syniadau, nac mor ffwrthlawn o athrylith, ag eiddo rhai o'i gyd-oeswyr. Y maent gryn lawer is law cynnyrchion Jeremy Taylor a John Howe yn y pethau hyn; etto nid ydynt yn ol i unrhyw ysgrifeniadau o'r cyfnod hwnw mewn serchawgrwydd a dirfwrch, a phob peth sydd yn arwyddo fod meddwl yr awdwr wedi ei lenwi gan ofn yr Arglwydd, ac yn ddarostyngedig i ddylanwad pethau ysbrydol ac anweledig. Cyhoeddwyd ei holl weithiau mewn naw cyfrol, yn 1824, gan y diweddar T. Hartwell Horne.

1. **BILHAN:** penaeth yn mysg yr Horiaid—mab Ezer, mab Seir. Preswyliaid yn mynydd Seir yn ngwlad Edom: *Gen.* xxxi. 27; 1 *Cron.* i. 42.

2. **BILHAN:** Beniaminiad—mab Iedial: 1 *Cron.* vii. 10. Nid ydyw yn hawdd penderfynu o ba un o feibion Benjamin y deilliodd Iedial, yn gymmaint ag na wneir crybwylliad am dano yn *Gen.* xlvi. 21, nac yn *Num.* xxvi. Ond am ei fod yn fab i Ehud, ac Ehud, fel yr ymddengys oddi wrth 1 *Cron.* viii. 3, 6, yn fab i Bela, yr oedd Iedial, ac o ganlyniad Bilhan, dybygid, yn perthyn i'r un teulu. Y mae braidd yn hynod fod yr enwau Edomaidd Bilhan a Bela yn digwydd yn llwyth Benjamin.

BINNEY, THOMAS: un o weinidogion enwocaf a mwyaf poblogaidd yr Annibynwyr yn Lloegr. Ganwyd ef yn nhref Newcastle-on-Tyne, yn y fl. 1798. Bu saith mlynedd gyda llyfrwerthydd. Ar ol hyn bu yn ngholeg dau-inyddol Wymondley, Herts. Yn 1824, bu yn weinidog yn eglwys Annibynol, Newport, Ynys Gwyth. Yn y flwyddyn 1829, dewiswyd ef yn weinidog capel y Weigh-House, oedd y pryd hwnw yn Little East-cheap; ac yr oedd yr eglwys yn y capel hwnw wedi bod yn un o'r rhai mwyaf pwysig yn mysg yr Anghydfurfwyr drwy blyneddau. Yr oedd yno ddyddion o ddylanwad a gallu wedi bod yn gweinyddu ynddi. Ond yn 1834, symmudodd yr eglwys i gapel Weigh-House yn Fish street Hill. Yr oedd wedi gwneyd iddo ei hun enw uchel fel pregethwr cyn dechreu ar ei weinidogaeth reolaidd, yn enwedig trwy draddodi pregeth yn un o gapel-ydd y brif ddinas mewn cysylltiad âg Undeb y Tri Enwad; a phan y dechreuodd Binney ei weinidogaeth yn y Weigh-House, yr oedd disgwyliadau mawr wrtho; ond gwnaeth fwy na llenwi disgwyliadau pawb. Perthynai i bul-pudau Lloegr lawer o ragoriaethau; ond nid oedd ynddynt lawer o bregethwyr mawr. Yr oedd y cyffro Wesleyaidd wedi tawelu, a'r blaid efengylaidd yn colli ei dylanwad yn yr Eglwys Sefydledig; ac nid oedd yn mhllith yr Anghydfurfwyr ond ychydig yn meddu doniau poblogaidd:—ac o dan yr amgylchiadau hyn yr ymddangosodd Binney yn Llundain. Ar unwaith, cafodd wrandawriad mawr, a'i gydnabod yn un o brif bregethwyr ei oes a'i genedl. Pan y darlleni ei bregethau, darlleni hwynt yn rhwydd a naturiol; ond yn ddiarnheul, teimlid ei fod yn tra rhagori pan y taflai ei ysgrif o'r neilldu yn hollol. Yr oedd yn perchen meddwl cryf a gataelgar, galluoedd deallol eang, a chorph anarferol. Yr oedd yn ymresymwr cadarn, clir, trefnus, ac effeithiol, a difrifwch dwfn yn amlwg yn ei holl gyflawniadau. Ychydig o bregethwyr a ddenai fwy o bregethwyr eraill i'w wrandaw nag efe; ac yr oedd ei gynulleidfafa arferol yn y Weigh-House yn cael ei gwneyd i fyny mewn rhan o ddyddion ieuainge mwyaf deallus y ddinas. Gellir ystyried Mr. Binney yn un o ddiwygwyr cyntaf salmyddiaeth, neu ganiadaeth y cyssegr yn Lloegr. Y mae ei "*Service of Song*" wedi bod yn dra gwasanaethgar i ganu cynnull-eidfaol. Gyda'i fod yn ddydd cyhoeddus amlwg, ac yn un o bregethwyr ei wlad, yr oedd hefyd yn awdwr llawer o lyfrau tra rhagorol, megys "*Practical Power of Faith*," "*Dissent not Schism*," "*Conscientious Clerical Nonconformity*," "*Lecture on St. Paul*," "*Is it Possible to Make the Best of both Worlds?*" "*Forty Years' Ministry*;" ac y mae y nesaf i'r olaf yn neillduol wedi cyrhaedd poblogrwydd mawr yn Lloegr, ac wedi ei gyfieithu i'r Gymraeg, a chael derbynid da yn Nghymru. Teimlai Mr. Binney fod ei ieched yn amharu; ac yn 1857, aeth am fordaith i Awstralia, yn ol cyfarwyddyd meddygol; a bu yn pregethu am dymor yn y wlad hono gyda derbynid a chymmeradwyaeth anghyffredinol. Efe oedd prif sylfaenydd y Gymdeithas Genhadol Drefedigaethol, a pharhaodd yn gyfaill ffyddlawn iddi hyd y diwedd. Rhoddodd ei weinidogaeth yn y Weigh-House i fyny Gorphenaf 4ydd, 1869, er fod rhyw gyssylltiad yn parhau rhyngddo a'r eglwys yno hyd derfyn ei oes. Bu farw Chwef. 24ain, 1874, yn 76ain oed.

Yr oedd natur wedi bod yn hael iawn o'i

rhoddion i'r gŵr rhagorol hwn. O ran ei berson, yr oedd yn dal a lluniaidd, a'i ben a'i wyneb yn hardd; ac yn enwedig fel yr heneiddiai, yr oedd yr olwg arno yn myned yn fwy tywysogaidd. Sylwid arno gan ddyethriaid gan mwr urddasol yr ymddangosai. Yn nghynnulliadau ei frodyr, safai fel Saul yn mysg ei bobl.

BIRZAFITH: enw sydd yn digwydd yn achau Aser (1 Cron. vii. 31), ac ymddengys oddi wrth y dull yn mha un y crybwyllir ef mai enw lle ydoedd. Cymmharer yr ymadrodd cyffelyb, "tad Bethlehem," "tad Tecoa," yn pen. ii. a iv.

BITHIAH: merch Pharaoh, a gwraig Mered, yr hwn oedd yn un o hiliogaeth Iudah: 1 Cron. iv. 18. Nis gellir penderfynu pa bryd yr oedd Mered yn byw; canys y mae yr achrestr yn mha un y mae ei enw yn digwydd yn aneglur, gan ei bod yn ymddangos fod rhan o honi wedi colli. Y mae yn debygol, modd bynag, ei fod yn byw cyn yr amser yr aeth yr Israeiliaid allan o'r Aipht, neu yn fuan ar ol hyny. Dichon nad teitl brenhinol yr Aipht ydyw; ond enw Hebraeg yn hytrach, neu yn cynnychioli enw Hebraeg; ond y mae yn debygol fod yr enw Bithiah yn arwyddo tröedigaeth; ac ymddengys fod gwraig arall Mered yn cael ei galw yn "Iudewea." Dengys yr Yagrythyrau, yn gystal a'r cofadeiladau Aiphtaid, fod y Pharaohiaid yn priodi tramoriaid; ond ymddengys fod y cyfryw briodasau yn cymmeryd lle yn unig gyda theuluoedd brenhinol. Gellir tybied fod Bithiah wedi ei chymmyrd yn gaethes. Modd bynag, nid oes un lle i greu mai gor-dderchwraig ydoedd. I'r gwrthwyneb, dangosir mai gwraig ydoedd oddi wrth y ffaith ei bod yn cymmeryd y flaenoriaeth a'enwir yn arbenig iel y cyfryw.

BLACKSTONE, SYR WILLIAM: cyfreithiwr a barnwr enwog. Ganwyd ef yn Llundain, Gorphenaf 10fed, 1723. Sidanwr oedd ei dad, yr hwn a fu farw rai misoedd cyn geni gwrth-ddrych y sylwadau hyn. Thomas Bigg, llawfeddy enwog yn Llundain, a brawd i'w fam, a gymmerodd ofal y plentyn o'i febyd. Rhoddwyd ef yn ysgol y Charterhouse pan yn saith mlwydd oed. Aeth i Goleg Penfro, Rhydychain, yn Nhachwedd, 1738. Ennillodd fathodyn aur am bennillion a gyfansoddodd ar Milton. Dilynodd ei efrydianu gyda diwydrwydd mawr; ac er mai mewn Groeg a Lladin yr ymhyfrydai fwyaf, etto nid esgeulusai fesuroniaeth, rhesymeg, a'r gwyddorau eraill. Cyfansoddodd draethawd ar adeilyddiaeth cyn bod yn ugain oed. Penderfynodd ddilyn yr alwedigaeth gyfreithiol; ac i'r dyben hwnw aeth yn efrydidd i'r Middle Temple, yn 1741. Ymroddodd gyda dyfalwch mawr i ddarllen llyfrau y gyfraith. Etholwyd ef yn gymmrawd o Goleg All Souls, yn 1743; ac o'r pryd hwnw rhanodd ei amser rhwng y brifysgol a'r Temple, lle y cymmerodd ystafelloedd, mewn trefn i'fyned i'r llysoedd cyfreithiol. Yn y blaenaf, dilynai ei efrydianu athrofaol; ac yn yr olaf, cyfyngodd ei hun at ei alwedigaeth, a galwyd ef at y bwr yn 1745. Yn haf 1753, penderfynodd ymneillduo i fyw bywyd athrofaol ar ei gymmrodoriaeth, ond etto i ymarfer ei alwedigaeth fel dadleuydd talaethol.

Ymddengys fod traddodi darlithiau ar gyfreithiau Lloegr yn hoff feddyddrych ganddo; a darfu i'r disgwyliadau uchel a goleddid wrth

ystryied galluodd y darlithydd dynu lliaws mawr o ddynion ieuangc mwyaf gobeithiol o ran cymmeriad, safle, a rhagolygon i'w wrandaw. Ond ni ddarllenwyd y darlithian yn eu ffurf bresennol yn y brifysgol hyd 1758. Etholwyd Blackstone yn unfrydol yn athraw Vineriaidd yn Hydref, 1758; ac ar y 25ain o'r un mis y darllenodd efe ei ddarlith ragarweiniol, yr hon a gyhoeddwyd wedi hyny yn nechreu y gyfrol gyntaf o'i "*Commentaries*" clodfawr. Daeth y gyfrol o'i "*Commentaries on the Laws of England*" allan o'r wasg yn niwedd y fl. 1765. Yn nghwrs y pedair blynedd dilynol, daeth y rhan arall o'r gwaith rhagorol allan. Dylid mynegu fod ei enwogrwydd fel darlithydd wedi ei ddwyn allan fel dadleuydd yn neuadd Westminster. Etholwyd ef yn aelod o Dŷ y Cyffredin dros Hindon, ac wedi hyny dros Westbury. Cafodd fllangell lem gan ysgrifell finiog "Junius," am y rhan a gymmerodd efe yn etholiad Middlesex. Gwrthododd y swydd o ddadleuydd cyffredinol yn 1770; ond yn fuan wedi hyny cymmerodd y pennodiad o' farfwr yn Llys y Dadleuon Cyffredin. Bu farw Chwefror 14eg, 1780, yn yr 57ain flwydd o'i oedran; ar ol gwneyd enw mawr iddo ei hun fel barnwr, ac yn enwedig fel ysgrifenydd cyfreithiol.

BLACKWELL, JOHN (Alun): bardd a llenor Cymraeg rhagorol. Ganwyd ef mewn tŷ bychan yn Mhonterwyl, Wyddgrug, tua diwedd y fl. 1797. Y mae y tŷ lle y ganed ef i'w weled yn awr ger llaw gorsaf y ffordd haiarn yn y dref hono. Glöwr oedd ei dad wrth ei alwedigaeth, o'r enw John Blackwell; a hanai o deulu o fwnwyr oedd wedi ymfudo, dybygid, o swydd Derby i swydd Fflint er's oesau; ac yr oedd ei fam, Mary Blackwell, yn enedigol o Langwm, swydd Dinbych. Yr oedd ei fam yn aelod crefyddol gada'r Methodistiaid yn y Wyddgrug, a'i dad of hedyd yn wrandawr cysson a dyfal yn yr un lle. Gan fod ei dad yn ddyn diwyd a gofalus, a'i fam yn ddynes gynnil, yr oeddynt yn byw yn lled gysurus o ran eu hamgylchiadau. Arferai y bachgen, John, fyned gyda'i rieni i'r capel, a dygwyd ef i fyny yn yr arferiad o fyned i'r cyfarfodydd eglwysig pan yn blentyn, a diau y gellir priodoli ei argraffiadau crefyddol cyntaf, a'i wybodaeth ysgriferyol hefyd mewn rhan i hyn. Arferai fod yn aelod cysson o'r Ysgol Sabbathol; a phan yn dra ieuangc, dysgodd allan lawer o Air Duw, ac arferai ei adrodd yn gyhoeddus yn y cynulleidfaoedd yn y capel; a gwahoddid ef hefyd i Laneurgain, Treffynnon, a lleoedd eraill, i wneyd yr un modd. Yr oedd yn hoff iawn hefyd o emynau Williams, o Bant-y-celyn, ac yn gallu eu hadrodd gyda grym a theimlad. O'i ddyddiau boreuaf yr oedd yn nodedig o awyddus am ddarllen; darlennai hanesyddiaeth, teithiau, cofiantau, nofelau, ac yn enwedig barddoniaeth. Ac ymddengys fod ei awyddfryd i ddarllen yn cryfhau yn feunyddiol. Darlennai, nid yn unig er mwyn y pleser o ddarllen, ond hefyd er casglu gwybodaeth. Yr oedd ei gof yn nodedig. Nid yw yn wybyddus iddo gael ond ychydig iawn o fanteision addysg, gan fod achos addysg yn Nghymru yn ei amser ef yn cael ei esgeuluso yn fawr.

Pan yn un ar-ddeg oed, rhwymwyd Blackwell yn egwyddorwas o grydd; ac yr oedd ei feistr, William Kirkham, yn hoff o farddoniaeth, ac yn ychydig o radd ei hun. Gan hyny, yn hytrach na bod dim rhwystrau wedi eu tafu drwy

hyn ar ffordd gwrthddrych y cofiant hwn ar ei yrfa farddonol, cafodd bob annogaeth i fyned yn mlaen. Wedi dyfod yn weithiwr, rhoddai heibio yr hyn a allai ei hebgor o'i ennillion i brynu llyfrau, ac elai ar ei draed i Gaerlleon i'w prynu yn ail law; ac yr oedd drwy hyn wedi dechreu yn gynnar i ffurfio cnewyllyn llyfrfa a ddaeth yn un rhagorol mewn amser dyfodol. Yn y modd hwn y daeth i feddiant o weithiau Shakespeare, Milton, Dryden, Pope, &c., ynghyd a llawer o weithiau eraill mewn hanesiaeth gyffredinol yn yr iaith Saesneg. Cyfarfyddai yn ddamweiniol âg ambell lyfr Cymraeg gwerthfawr; ac os na byddai yn ei feddiant, byddai yn sicr o'i bwrcasu. Cymmerai hefyd gymaint o'r cyfnodolion Cymraeg a ddeuent allan y pryd hwnw ag yr oedd ei amgylchiadau yn cauiatau iddo; a byddai cyfeillion mor garedig a rhoddi benthg rhai eraill iddo. Teithiai ardaloedd gwledig i chwilio am lyfrau yn cynnwys barddoniaeth Gymraeg; ac os yn bossibl, prynai hwynt. Cyfansoddodd lawer o farddoniaeth y pryd hwn, ond ni chyhoeddodd nemawr ddim hyd nes bod tua phedair neu bump ar hugain oed. Ymddengys ei fod yn awyddus am beidio eu cyhoeddi, heb eu coethi a'u prydferthu i'r fath raddau nes ennill iddo ei hun enw a lle yn mysg beirdd blaenaf ei wlad. Arferai gweithdy Blackwell, lle yr oedd yn dilyn ei alwedigaeth fel crydd, fod yn gyrchfan beirdd a llenorion o bob cyfeiriad.

Cyfnod pwysig yn mywyd Blackwell oedd y fl. 1823. Ar ddydd gŵyl Dewi y flwyddyn hono, cynnaliwyd eisteddfod leol yn Rhuthyn, ac yr oedd Blackwell yn ymgeisydd ynddi. Efe a gafodd wobwr am yr awdl oreu ar "Enedigaeth Iorwerth II.;" ac un arall am yr araeth oreu ar "Ragoriaethau yr Iaith Gymraeg." Yn mis Mai yr un flwyddyn, ennillodd ddwy wobwr yn eisteddfod Caerwys—un am draethawd, a'r llall am farddoniaeth; ac yn yr Awst dilynol, ennillodd destyn y gadair, sef awdl ar "Maesgarmon," yn eisteddfod yr Wyddgrug. Cafodd wobwr arall hefyd am yr araeth oreu ar "Undeb a Brawdgarwch." Arglwydd Mostyn ydoedd llywydd yr eisteddfod hon, yr hwn a ryfeddai fod dyn o alluocedd mor ddiagleir yn troi mewn cylch cymdeithasol mor isel. Penderfynwyd ar unwaith estyn pob cymmorth iddo i ymgodi, ac i gael mantais i ddadlennu ei dalentau. Agorwyd tanysgrifiad i'r perwyl hwn yn ddiwed. Astudiodd Blackwell rammadeg yr iaith Lladin hyd ddechreu Ionawr, 1824; ac wedi hyny symmudodd i Berriew, Maldwyn, o dan addysg y Parch. T. Richards. Tra yr oedd yn y lle hwn daeth i gydnabyddiaeth â Gwallter Mechain, y Parch. J. Jenkins, a'r Parch. D. Hughes, ac ysgrifennodd lawer i'r "*Gwyllydd*." Yma hefyd y cyfansoddodd efe ei draethawd ar yr "Iaith Gymraeg," yr hwn a ennillodd y wobwr yn eisteddfod Trallwm. Aeth i Goleg Iesu i Rydychain, yn mis Ragfyr. Yn ystod blwyddyn gyntaf ei arosiad yn Rhydychain, cyfieithodd y "*Messiah*," gan Pope, ar gyfer eisteddfod Rhuthyn, a rhanwyd y wobwr rhyngddo ef a Bardd Nantglyn. Fe fu farw ei dad yn ystod tymmor ei frydiaeth yn Rhydychain, a'i fam hefyd yn fuan ar ol ei ymadawiad oddi yno. Yn 1828, daeth o Rydychain, wedi ennill y gradd o wryf y celfyddydau. Yr oedd myned drwy ei arholiad diweddfaf wedi bod yn pwysu yn drwm ar ei feddwl; a phan y llwyddodd, yr oedd ei bryder mawr wedi myned heibio. Yr oedd ei

gyfaill, y Parch. J. Jenkins, yn awyddus am iddo aros yn Rhydychain yn hwy er cael mwy o fantais i wrteithio ei feddwl; ond mynai cyfeillion eraill iddo ddyfod i drigiannu yn Nghymru. Yr oedd yn mryd yr esgobion Cymreig ar y pryd hwnw gyhoeddi nodiadau eglurhaol cyfeithedig ar y Beibl, a dewiswyd Blackwell fel y cyfeithydd; ond am ryw reswm neu gilydd, nid aeth y gwaith hwnw yn mlaen.

Yn Medi, 1828, yr oedd Blackwell yn eisteddfod frenhinol Dinbych, ac yn un o'r beirniaid ar rai o'r cyfansoddiadau. Cafodd wobwr yno hefyd am yr alarnad oreu ar "Farwolaeth yr Esgob Heber." Rhoddwyd y wobwr uchod gan foneddwr oedd heb fod mewn un cyesylltiad a'r eisteddfod—er fod y wobwr ar y testyn hwn wedi ei rhoddi ynddi. Yr oedd ei bennodiad fel un o'r beirniaid yn ei attal i fod yn ymgeisydd am y gwobrau a gynnygid gan y pwyllgor. Cadeiriwyd ef fel cynnrychiolydd y Parch. Evan Evans (*Leuan Glan Geirionydd*), yr hwn a enillasai ar "Wledd Belassar," a thraddododd araeth hyawdl. Yn nechreu y fl. 1829, pennodwyd ef yn gurad Treffynnon; ac ymroddodd gyda fyddlondeb arbenig i gyflawni dyledswyddau ei swydd. Llafuriai yn neillduol yn mysg y tlodion, ac yr oedd ei hyawldd a'i ddull difrifol yn y pulpud yn ei wneyd yn hynod gymmeradwy fel pregethwr. Ysgrifnai lawer yr adeg hon i'r "*Gwyllydydd*," ond yn wastad o dan ffugenwau. Yn eisteddfod Beaumaris, yn 1832, efe a enillodd y wobwr am yr englynion goreu ar briodas Syr Richard Bulkeley, ac arwisgwyd ef â bathodyn gan y dywysoges (yn awr y frenhines) Victoria. Yr oedd yn un o'r beirniaid yn yr eisteddfod hon, a thraddododd araeth ragorol yno ar yr ail ddydd. Ar ol ei ymsefydliad yn Nhrefynnon, cyflwynwyd ef i sylw yr arglwydd ganghellydd Brougham, yr hyn a arweiniodd i'w ddyrchafiad yn yr Eglwys. Pan aeth bywoliaeth Manordeifi yn wâg, cynnygiwyd hi gan y canghellydd i Blackwell; derbyniodd yntau y cynnygiad, er gofid mawr i bobl Treffynnon, lle yr oedd ei lafur yn cael ei werthfawrogi, ac yntau yn cael ei barchu. Cyflwynwyd iddo arhreg hardd o lestri arian, yn arwydd o serch pobl y dref a'r gymmydogaeth tuag ato. Traddododd ei bregeth ymadawol yno ar y 10fed o Fawrth, 1833, oddi ar *Phil.* i. 27; yr hon, ar ddymuniad y rhai a'i gwrandaw-sant, a gyhoeddwyd wedi hyny.

Yn fuan ar ol ymsefydliad Alun yn Manordeifi, penderfynodd y Gymdeithas er Lledaenu Gwybodaeth Gristionogol gyhoeddi cylchgrawn Cymraeg, ar gynllun y "*Penny Magazine*;" a phennodwyd Mr. Blackwell yn olygydd arno. Ymddangosodd y rhifyn cyntaf o hono yn Ionawr, 1834, o dan yr enw "*Y Cylchgrawn*." Y cyhoeddwr oedd Mr. Rees, o Lanymddyfri. Mynegwyd yn y rhagymadrodd mai yr amcan yn ei sefydliad oedd dwyn cyfnodolyn rhad, yn cynnwys erthyglau ar wybodaeth gyffredinol yn eu hiaith eu hunain, at wasanaeth darlennwyr Cymreig. Ond ni chafodd yr anturiaeth hon y gefnogaeth a deilyngai. Bu Mr. Rees yn golledwr oddi wrtho y flwyddyn gyntaf; ac am yr hanner blwyddyn nesaf dygwyd y cylchgrawn allan gan Mr. Evans, yr hwn a'i rhoddodd ef i fyny ar ol bod yn gryn golledwr oddi wrtho. O ran ei deilyngdod yr oedd y cyhoeddiad yn haeddu lle uchel, ac ysgrifeniadau y golgydd yn cael eu gwerthfawrogi yn fawr gan bob dyn o farn a chwaeth. Dechreuodd iechyd Mr.

Blackwell ddadfeilio i raddau tua'r pryd hwn; ac fe allai fod ei gyssylltiad a'r *Cylchgrawn* wedi effeithio rhyw gymmait i achlysuero hyn; gan y llafuriai yn galed arno, a hyny mewn oriau pan yr oedd natur yn galw am orphwys. Erbyn dechreu y fl. 1836, yr oedd arwyddion amlwg fod ei iechyd yn gwaelu; dioddefodd oddi wrth rywbeth tebyg i ergyd o'r parlys. Y mae ysbryd crefyddol ac ymstingol iawn i ewyllys yr Arglwydd yn cael ei amlygu yn y llythyrâu a ysgrifnodd at gyfeillion yn yr adeg hon, pan y teimlai fod ei iechyd yn rhoddi ffordd. Yn mis Gorphenaf, 1839, ymunodd mewn priodas â Miss Dear, o'r Pistyll, ger Treffynnon; a phroffod yr undeb hwn yn gysur mawr am y gweddill byr oedd yn aros o'i oes. Yn nechreu 1840, dychwelodd ei afiechyd gyda grym, ac wedi dihoeni hyd Mai 19eg, bu farw yn 43ain mlwydd oed. Claddwyd ef yn mynwent Manordeifi, a chyfododd ei weddw gogolofn hardd iddo yno.

Nid ydyw cyfansoddiadau barddonol Alun yn lliosog. Wrth ystyried eu teilyngdod a'u rhagoriaethau, y mae yn ofidus meddwl ei fod wedi ysgrifenu mor lleied; o herwydd y mae "*Ceinion Alun*" yn cynnwys rhai o'r darnau prydferthaf a mwyaf gorphenedig a choeth sydd yn yr iaith Gymraeg.

BLÜCHER, GEBHARD LEBRECHT VON: tywysog Wahlstatt, a maeslywydd Prwssiaidd; yr hwn, o herwydd ei chwimwthder, a elwid hefyd yn *Marshall Vorwärts*. Ganwyd ef yn Rostock, ger llaw glan y Llychlyn, yn y flwyddyn 1742. Ymunodd â chatrawd o feirchfilwyr Swedaidd pan nad oedd ond pedair blynedd ar ddeg oed; ond gyda bod Rhyfel y Saith Mlynedd wedi dechreu, cymerwyd ef yn garcharor gan gatrawd o feirchfilwyr Prwssiaidd, a pherswadiwyd ef gan filwriad y gatrawd hono i ymuno â byddin Prwssia. Gwnaed ef yn fuan yn isgadben, ac yna yn gadben; ond pan y dyrchafwyd un annheilyngach, ond cyfoethocach, nag ef yn uchgadben yn yr un gatrawd ag ef, digiodd gymmait nes aefon at Friedrich Fawr am ganlatâd i ymddiswyddo; a dyma'r ateb a gafodd gan y brenin:—"Y mae yn rhydd i'r Cadben Blücher adael fy ngwasanaeth, a gall fyned at y d—, os gwel yn dda." Ar hyny, cillodd i Silesia i drin tir, a thrwy ddiwydrwydd daeth i feddu ystâd led fawr. Yno y bu am bymtheng mlynedd; ond pan yr esgynnodd y brenin, Friedrich Wilhelm II., i'r orsedd, fe'i gwahoddwyd i ddyfod yn ol, i fod yn uchgadben yn y gatrawd y buasai ynddi gynt. Ac ar ol brwydr Leystadt, yn 1794, dyrchafwyd ef yn uwch. Efe oedd yn arwain y gwyr meirch yn mrydwr drychinebus Jena; ac wedi iddo ef, ynghyd â rhyw ddeuddeng mil o Brwssiaid, gael eu gwahanu oddi wrth y gweddill o'r fyddin, llwyddodd i encilio gyda hwy mor bell a Lübeck. Ond yno bu gorfod arno roddi ei hun i fyny; ond yn fuan gollyngwyd ef yr rhydd, yn gyfnewid am y cadlywydd Victor. Pan yr ymunodd Prwssia a'r galluoedd eraill yn erbyn Napoleon yn 1813, gwnaed Blücher yn gadlywydd canolbarth y fyddin gynghreiriol. Iddo ef, i fesur mawr, yr oedd y cynghreirwyr i ddiolch am y fuddugoliaeth a gawsant ar Napoleon ger llaw Leipsic. Efe hefyd oedd blaenor asgell ddeheu y fyddin gynghreiriol o flaen Paris yn ystod yr adeg y rhoddodd Napoleon ei orsedd i fyny. Buasai Blücher wedi dial yn ddiosturi ar Paris am yr

hyn a wnaeth y Ffrangcod yn Berlin, oni bae ei luddias gan ei frenin a'r maeslyweiddion eraill. Daeth gyda'r penaduriaid cynghreiddiol drosodd i Loegr, lle y cafodd groesaw mawr. Pan ddiangodd Napoleon o ynys Elba, aeth Blücher i'r maes eilwaith fel llywydd y fyddin Brwssiaidd; ond gorhwygwyd ef yn mrwydr Ligny ar yr 16eg o fis Mehefin, 1815. Parhaodd y frwydr ffyrnig hono hyd ddeg o'r gloch y nos, ac ar ei therfyn saethwyd march Blücher yn gelain, fel y syrthiodd ar ei farchog; ac o dano y bu am ennyd, yn analluog i symmud, a chatrodau o'r curasawyr (*cuirassiers*) Ffrengig yn carlamu drosto, yn eu rhuthr ar ei fyddin. Taenwyd y gair ei fod wedi ei ladd; ond pwy a welid yn dyfod allan o goedwig Frichefont yn min hwyr y trydydd dydd, pan yr oedd brwydr Waterloo yn crynu yn y glorian—ond Blücher a'i wŷr! Terfysgodd hyn fyddin y Ffrangcod, fel yr aeth yn gwbl annhrefnus; ac er mwyn chwaneu dynystr at yr anhrefn, gorhymynodd i'w wŷr wneyd ymosodiad cyffredinol arni. Gan ei bod yn noswaith oleu loer, ymlidwyd gweddillion byddin Napoleon gan y Prwssiaid ar hyd y nos, nes yr oedd y ffyrdd wedi eu tagu gan glwyfedigion a lladeddigion. Ar ol aros yn Mharis am rai misoedd i gynnorthwyo i ail osod i fyny hen lywodraeth Bourbon yn Ffrainc, efe a ddychwelodd i Prwssia. Pan ddechreuodd glafychu, ymneillduodd i'w dŷ yn Silesia; a phan ddaeth y brenin i edrych am dano, ac i ganu yn iach iddo am y tro diweddaf, dywedodd Blücher wrtho, "Gwn y byddaf farw; ac nid ydyw yn ddrwg genyf hyn, o herwydd nis gallaf fod mwyach yn dda i ddim." Fel maeslywydd, nid oedd Blücher nac yn ddoeth nac yn fedrus; ond yr oedd yn wrol ac yn hyderus dros ben; ac yr oedd ganddo allu anghyffredin i gyffroi ysbryd cyffelyb yn ei wŷr. Ei brif nodweddau oedd ynt egni ac yni, parodrwydd, a rhagwelediad. Ond ni fuasai ei wroldeb yn tycio nemawr, oni buasai am gynlluniau ei brif swyddog Gneisenau. Bu farw yn Krielowitz, yn Silesia, ar y 12fed o Fedi, 1819, yn 77ain oed.

BLUMENBACH, JOHANN FRIEDRICH: anianofydd Eilmynaidd enwog. Ganwyd ef yn Gotha, Mai 1leg, yn y fl. 1752; ac ar ol gorphen ei addysg yn Jena Göttingen, gwnaed ef yn broffeswr meddygiaeth, yn llyfrgellydd, ac yn geidwad y gywreinfia yn mhrif athrofa Göttingen. Y mae'r llyfrau a gyhoeddodd yn werthfawr iawn yn ngolwg anianofyddion. Bu farw yn Göttingen, Ionawr 22ain, yn y flwyddyn 1840.

BOCCACCIO, GIOVANNI: y ffugdraethwr Italaidd enwog. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1313. Y mae cryn lawer o ammhenaeth o barth i le ei enedigaeth. Enwir Florence, a Paris, a Certaldo fel y lle: ond bernir mai yr olaf yw y mwyaf tebygol. Marsiandwr o Florence oedd ei dad, a Ffrancoes oedd ei fam. Gadawodd farsandiaeth a'r gyfraith er mwyn ymroddi i lenyddiaeth. Bu fyw am rai blynyddoedd yn Naples; a thra yno, rhoddodd ei serch ar ferch anghyfreithlawn i Robert, brenin Naples; ac iddi hi, dan yr enw Fiametta, y cyflwynodd efe amryw o'i weithiau—a'r hon a anfarwolodd drwy ei ddychymyg. Yr oedd Boccaccio yn cydoesi a Petrarch; ac yr oedd ynt ill dau yn gyfeillion mawr i'w gilydd. Gwnaeth Boccaccio lawer tuag at adgyfodi llenyddiaeth glasurol i fri. Treuliodd lawer o amser ac arian i gaaglu

hen ysgrifau; ac efe oedd y cyntaf i ddwyn adysgrifau Groeg o'r "*Iliad*" a'r "*Odyssey*" i'r Ital. Er hyny, nid esgenlusoedd ddyrchafu llenyddiaeth ei wlad ei hun; canys efe a gyfrifir yn dad rhyddiaith Italaidd, yn enwedig yn ei waith a enwir y *Decameron*. Yn 1361, dygwyd iddo annogaeth ddirifol oddi wrth fynach oedd ar farw, i fucheddu yn well, ac i ymbarotoi erbyn marw. Gwnaeth y genadwri hon argraph ddwys arno, fel y bu ei fywyd o hyny allan yn llawer mwy diargyhoedd. Yn 1373, dewiswyd ef gan ddinasyddion Florence i lenwi y gadair a sefydlwyd er eabonio y "*Divina Commedia*" o eiddo Dante. Bu farw yn Certaldo, Rhag. 1375. Ei brif waith ydyw y "*Decamerone*"—cant o chwedlau; y rhai y mae ynddynt afaeth, ac arabedd, lawer iawn, ond yn gymmysgedig a pheth serthedd. Cyhoeddwyd y gwaith hwn yn 1352; ond yn mhen dau canrif, fe'i condemnwyd gan ddau bab, a chan Gynghor Trent. Y mae ei arddull yn hynod o ystwyth a chryno.

BOEHME (neu BÖHME) JACOB: y rhinofydd (*mystic*) Germanaidd enwog. Ganwyd ef yn Altseidenberg, tua deng milldir o Görlitz, yn y flwyddyn 1575. Crydd ydoedd J. Böehme o ran ei alwedigaeth; a chan ei fod o duedd fyfyrgar, ymroddodd yn ei oriau hamddenol i astudio duwinyddiaeth, anianaeth, a ser-dewiniaeth. Hônai iddo gael ei amgylchu fwy nag unwaith gan oleuni dwyfol; ac iddo, yn nerth y goleuni hwnw, ddarganfod hanfod, rhin, a defnydd-lysiau y maes. Yr oedd Böehme yn ddyun uniawn a dirifol yn mhob peth. Erhidd ef yn dost gan wŷr eglwysig; ond perchid a mawrygid ef gan bawb eraill—hyd yn oed gan bendeigion, meddygon, a marsiandwyr. Ymdaenodd ei syniadau yn brysur, a darllenid ei weithiau yn ddyfal gan wŷr o fath Syr Isaac Newton, Schelling, a Hegel. Y mae ei ddyg-eidiaeth yn gyssegregid yn yr ymgais i brofi angenhriodwydd pethau trwy olrhain eu tarddiad i briodoliaethau Duw.

O herwydd hyn, cyhuddir ef gan ddarllenwyr arwynebol, a rhagfarnlyd, o goleddu athrawiaeth y Manicheaid. Ond olrhain y gyfattedbiaeth y mae sydd rhwng y byd gwledig ac anianol a'r byd anweledig ac uch-anianol. Er gwaethaf llawer o syniadau gwylltiau a gynnwysant, y mae yn ei lyfrau wrioneddau mor ddyfnion, a meddyliu mor odidog, fel y maent wedi derbyn cymmeradwyaeth y meddylwy'r mwyaf. Ysgrifennodd Böehme tua deg-ar-hugain o lyfrau. Enw y cyntaf a gyhoeddodd yw "*Aurora*," neu "*Y Wawrddydd*."

Y mae tri chyfnod yn perthyn i awduriaeth Böehme, yn cyfatted i ddoesbarthiad triphlyg ei weithiau:—(1.) Athroniaeth; sef ymgais i ddyfod o hyd i Dduw fel y mae ynddo ei hun. Gwneir hyn yn ei "*Aurora*." (2.) Bydhaniaid—yr amlygiad o'r dwyfol yn y creadur. (3.) Duwinyddiaeth—yr amlygiad o Dduw yn enaid dyn. Y mae ei ddylanwad fel awdwr yn gyfyngedig i ddysgedigion. Un o'i brif feddyliu ydyw, mai Duw ydyw gwaelod pob peth, a'i fod yn gorwedd o dan y cyfan. Yr ydym ni, gan hyny, i ddiagyn i lawr at Dduw, ac nid i ymddyrchafu ato. Y mae Duw i'w gael yn y gweithredol—nid yn y drychfeddyliol. Dylem gychwyn gyda Duw, ac nid ceisio cyrhaedd ato trwy ymdrech meddyliol. Yr oedd Böehme yn ddyledus am ymadroddion a drychfeddyliu cynnorthwyo i Paracelsus, Weiger, Schwenkeld;

ond am y gweddill, nyddodd ei holl gyfunderaeth o ddefnyddiau ei feddwl frwythlawn ei hun. Cyhoeddwyd ei weithiau yn Saesneg gan Ellistone a Sparrow, yn y blynyddoedd 1644—62, ac ail argraffwyd ef yn 1762—84, gan Ward a Langcake. Franz Baader ydyw y mwyaf hynod fel eglurydd ei weithiau. Bu farw yn y flwyddyn 1624.

BOERHAVE, HERMANN: un o'r meddygon enwocaf er amser Hippocrates. Ganwyd ef yn Woorhout, ger Leyden, yn y fl. 1668; a phan oedd yn 16eg oed, anfonwyd ef gan ei dad i brif athrofa Leyden i ymbarotol i'r weinidogaeth. Ond meddyginiaeth oedd yn myned â'i fryd ef: felly, ar annogaeth Vandenberg, maer y ddinas, ymroddodd yn llwyr i astudio y gangen hono dan Drelincourt. Yn 1693, graddiodd yn M.D.; a chymmaint fu y cynnydd a wnaeth fel pan fu farw ei hen athraw yn 1701, y dewisiwyd ef yn ddarlithydd meddygol yn ei le. Yn 1709, penodwyd ef yn broffeswr meddyginiaeth a llysiueth; ac yn 1714, penodwyd ef yn rheithor y brif athrofa, ac i gadair meddyginiaeth ymarferol; ac yn mhen pedair blynedd, i gadair fferylliaeth. Yn 1728, etholwyd ef yn aelod o Athrofa Frenhinol Gwyddorion Paris; ac yn 1730, yn aelod o Gymdeithas Frenhinol Llundain. Yn 1729, gorfodwyd ef gan waeledd iechyd i roddi i fyny gadeiriau fferylliaeth a llysiueth; ac yn 1731, rhoddodd i fyny fod yn rheithor y brif-athrofa—i ba swydd yr ail etholwyd ef. Yr oedd i Boerhave glod a pharch digyffelyb yn ei gylch ei hŷg. Mabwysiadwyd ei gyfundrefn yn mhob man; ac anfonid rhai i'w dysgu ganddo o bob khan o Ewrop. Bu Pedr Fawr ei hun yn derbyn gwersi ganddo; ac nid oedd ei glod yn gyfyngedig i Ewrop; canys yr ydym yn darllen ddarodi i bendefig o China anfon llythyr ato wedi ei gyfeirio fel hyn:—"At yr enwog Boerhave, meddyg yn Ewrop." Daeth y llythyr hwn i'w law yn rhywdd. At alluodd meddygiol digyffelyb, chwaneagai nodweddiad hawddgar y galon, pa rai sydd yn rhoi cymmaint o werth arnynt i gymdeithas. Yr oedd ei ymddangosiad personol yn symd a hybarch. Cyfranai addysg gyda rheoleidd-dra a manylwech mawr. Yr oedd ei arddull yn hyawdl, a'i lefariad yn urddasol a phrydferth. Yr oedd yn ieithydd medrus, a chanddo gŵf anghyffredin. Tra yr oedd yn elyn penderfynol i eithafion, ystyriai fod difyrwch cymmharol fel halen bywyd. Hoffai gerddoriaeth, a meddai wybodaeth wyddorol o'r gelfyddyd; ac yn ystod y gauaf, byddai ganddo gyngherdd wythnosol yn ei dŷ. Dyn diymhongar a difrycheulyd oedd Boerhave. Mor fuan ag y codai yn y boreu—yn gyffredin yn bur foreu—arterai ymneillduo am awr i weddto, a darllen yr Ysgrhythrau; a dywedai fod yr arteriad hwn yn rhoddi iddo yni i gyflawni gorchwyllion y diwrnod. Da fyddai i bawb ddilyn ei esamp. Cyhoeddodd amryw lyfrau, y rhai a gyfieithwyd i bob iaith yn Ewrop, ac hyd yn oed i'r Arabaeg. "*Institutiones Medice*," Leyden, 1708. "*Aphorismi de cognoscendis et curandis Morbis*," Leyden, 1709—hwn oedd *text-book* ei ddarlithiau, a chyhoeddodd Van Swieten esboniad arno mewn pum cyfrol pedwarplg. "*Libellus de Materia Medica et Remediorum Formulis*," Leyden, 1719. "*Institutiones et experimenta Chemica*," Paris, 1724. Traddododd hefyd amryw areithiau a darlithiau godidog. Ar ol dioddef yn amyneddgar glefyd maith a phoenus, bu farw y gŵr

mawr a da hwn ar y 23ain o fis Medi, 1738. Cododd dinas Leyden gogolofn ardderchog iddo yn eglwys St. Pedr.

BOETIUS, neu BOECE, HECTOR: yr hanesydd Ysgotaidd. Ganwyd ef yn Dundee, tua'r flwyddyn 1465. Addysgwyd ef yn Aberdeen, ac wedi hyny yn mhrif athrofa Paris, lle y gwnaed ef yn broffeswr, a lle hefyd y daeth yn gydnabyddus ag Erasmus ac amryw wŷr enwog eraill. Yn nechreu yr unfed ganrif ar bymtheg, gwahoddwyd ef gan yr Esgob Ephinstone i ddyfod yn ben athraw ar yr athrofa a sefydlwyd yn Aberdeen. Cydarniodd yntau; ac fel arwydd o'i ddiolchgarwch, ysgrifennodd hanes bywyd ei noddwr a'i ragflaenoriaid. Ond y gwaith pwysicaf a ysgrifennodd oedd "*Hanes Ysgottland*." Bu farw yn y flwyddyn 1536, o ddeutu 71ain mlwydd oed.

BOLINGBROKE, HENRY ST. JOHN, Yr Is-IARLL. Ganwyd y pendefig hwn yn Battersea, Tachwedd 1af, 1678. Ar ol gorphen ei yrfa fel efrydydd yn Rhydychain, aeth i'r Cyfandir am flwyddyn neu ddwy. Yn 1701, anfonwyd ef i'r senedd i gynnrychioli Wotton Bassett. Bu yn Ysgrifenydd Rhyfel yn y Weinyddiaeth Dorysidd rhwng 1704 a 1708; ac yn 1710, gwnaed ef yn Ysgrifenydd Tramor. Yn 1712, gwnaed ef yn Is-iarll Bolingbroke, a phenodwyd ef ar yr un pryd yn Arglwydd Raglaw Essex. Ond o herwydd nas gwnaed ef yn iarll, ymrafaeliodd â'i gydweiniogion, a llwyddodd i droi ei hen gyfaill Harley o'i swydd, ac i fyned yn brif weinidog yn ei le. Ond yn mhen ychydig ddyddiau ar ol hyn, bu farw y frenhines Anne; a phan yr esgynodd Sior I. i'r orsedd, y Whigiaid oedd yn oruchaf; ac wrth weled y teimlad cryf oedd yn ei erbyn yn Nhŷ y Cyffredin, efe a ofnodd, ac a fiodd i Ffrainco. Yno, cymmerodd blaid yr ymhonwr James Edward; ac am hyny, cyhuddwyd ef yn Nhŷ yr Arglwyddi o deyrnfraduriaeth a throseddau eraill. Nid hir y bu ef a James Edward heb syrthio allan; ond ni chafodd Bolingbroke genad i ddychwelyd i'w wlad ei hun hyd 1723. Gan fod yr awdurdodau yn anfoddlawn iddo eistedd eilwaith yn Nhŷ yr Arglwyddi, efe a arferodd ei dalentau i ysgrifenu y weinyddiaeth i lawr, nes y llwyddodd o'r diwedd i dafu Syr Robert Walpole o swydd, yn y fl. 1741. Aeth eilwaith i Ffrainco yn 1735, ac arosodd nes y bu farw ei dad. Ar ol hyny, ymsefydlodd yn Battersea, a bu farw yn 1761, yn 80ain mlwydd oed. Yr oedd Bolingbroke yn gyfaill agos i Pope, Swift, ac awdwyr enwog eraill. Gŵr balch, hunangar, ac afradlawn oedd Bolingbroke fel dyn, uchelgeistol a diegwyddor fel gwladweinydd, a choeg a bŷs fel ysgrifenydd.

BOSCATH: un o ddinasoedd Iudah, a emwir gyda Laohis: *Ios. xv. 39*. Crybwyllir hi yn *2 Bren. xxii. 1*, fel lle genedigol mam y brenin Iosuah. Ni wyddys yn mha le y safai.

BOSWELL, JAMES: cyfaill, a bywgraphydd Dr. Johnson. Disgynai ei dad a'i fam o denlu-oedd pur urddasol, ac anfonasant ei i efrdyd y gyfraith i athrofsydd Glaagow, Edinburgh, ac Utrecht. Ar ol treulio chwe mis yn Utrecht, aeth ar daith drwy y Cyfandir, gyda'i gyfaill Iarll Marischal. Dangosai awydd mawr bob amser i ymgynabod & dynion enwog; a thra bu

ar y Cyfandir, ymwelodd â Voltaire, Rousseau, Paoli, &c. Daeth i gydnabyddiaeth gyntaf â Dr. Johnson ar yr 16eg o Fai, 1763. Derbyniwyd ef yn 1773 i'r Gymeithas Lenyddol a sefydlwyd gan Johnson, yr hon yr oedd Burke, Goldsmith, Reynolds, a Garrick yn aelodau o honi. Yn yr un flwyddyn, aeth gyda Johnson i ymweld â'r Hebrides; ac o hyny allan, ymgymerodd â chofnodi pob peth a ddywedai ac a wnai Dr. Johnson. Yn 1785, cyhoeddodd hanes ei daith ef a Johnson i'r Hebrides; ac yn 1790, cyhoeddodd "*Hanes bywyd Johnson.*" Aeth y llyfr hwn yn fawr ei fri ar unwaith: ail gyhoeddwyd ef drachefn a thrachefn; ac fel bywgraffiaeth cywir a naturiol, y mae etto yn parhau heb ei gyffelyb. Ganwyd Boswell yn Hydref 29ain, 1740, a bu farw Mai 19eg, 1795.

BOURDALOUE, LOUIS: pregethwr enwog o Ffrainc. Ganwyd ef yn Bourges, Awst 20fed, 1632. Dechreuodd bregethu yn Paris yn 1669; a chafodd yr anrhydedd o bregethu ddeng waith o flaen Louis xiv. Wedi darfod diddymu cyhoeddias Nantes, anfonwyd ef yn 1686 i Montpellier i bregethu i'r Protestaniaid, ar ran Eglwys Rhufain. Yr oedd yn gwbl ddiystyr o'r dull chwyddedig oedd yn nodweddau pregethwyr ei oes, a phregethai yn erbyn nwydau, gwendidau, a chyfeiliornadau, mewn modd galluog a difrifol. Gywyddai yn dda pa fodd i gyfaddasu ei hyawdledd at feddyliau y rhai a anerchai. Byddai yn syml gyda'r rhai syml, ac yn ddyfniddysg gyda'r rhai dysgedig; ac o herwydd hyn, yr oedd yn gymmeradwy gan bawb. Y mae ei bregethau ysgrifenedig yn llawn o feddwl, o ddwysder, ac o ddysg. Yr oedd o ran ei berson yn urddasol, ac o ran ei fuchedd yn ddiargyhoedd. Tua diwedd ei oes, rhoddodd heibio bregethu, gan ymroddi i ymweld â ysbyttai a charcharau, a sefydliadau crefyddol. Bu farw yn Paris, Mai 13eg, 1704.

BRADFORD, JOHN, y MERTHYR. Yn Manchester y ganwyd y gŵr duwio hwn, yn nechreu teyrnasiad Harri yr Wythfed, ac yno y cafodd ei addysg boreuol. Ar ol gorphen ei ysgol, aeth i wasanaeth Syr John Harrington, yr hwn oedd yn drysorydd ac yn olygwr ar adeiladau a gwerysilloedd y brenin Harri VIII. yn Boulogne. Cyn hir, aeth i Brifysgol Caergrawnt, i ymbarotoi i'r weinidogaeth. Dr. Ridley, esgob Llundain, a'i hurddodd yn ddiagon, a rhoddodd iddo yn fuan drwydded i bregethu, ynghyd â lle gorberiglor yn Eglwys Gad-eiriol St. Paul. Parhaodd i bregethu yr un mor efengylaidd yn amser Mari ag y gwnai yn amser Edward; ond nid hir y goddefodd Mari hyny. Cadwyd ef yn y Tŵr am flwyddyn a hanner; a chan na fynai wadu ei Brotestaniaeth, llosgwyd ef gyda gŵr duwio arall o'r enw John Leaf yn Smithfield Llundain, Gorph. Iaf, 1555. Gwel "*Hanes y Merthyron,*" gan y Parch. T. Jones.

BRAG, BRAGU. Brâg yw heidden wedi ei gorfodi i egino trwy foddion celfyddydol, a'i chrasu ar ol hyny mewn odyn er mwyn addfedu a meluso y pail (*farina*) sydd ynddi, ac felly ei gyfaddasu i amcanion y darllawydd. Y gwaith cyntaf oll yw mwydo y grawn mewn dwfr, drwy yr hyn y mae yn chwyddo, ac yn ymfeddalu. Y mae yr heiddiau goreu, ar gyfartaledd, yn sugnodigon o ddwfr i wneuthur eu pwysau yn gymaint arall ag oeddant o'r blaen. Am o ddetu

deugain i hanner cant, neu weithiau deg a thriugain o oriau y bydd y grawn yn gorwedd yn y dyfrgisiau yn mwydo. Yn nesaf, bwirir y grawn allan yn swp ar y llawr. Gadewir ef felly am tua chwe awr ar hugain; ac yn ystod yr amser hwnw, dechreua yr haidd flaendarddu a bwrr mân-wraidd, gan faint y gwres fydd ynddo. Yn nesaf, taenir ef ar y llawr, yn haen lled dew ar y cyntaf; yna, yn denenach, dros fwy o'r llawr; a thaenir a throir ef fel hyn drachefn a thrachefn nes gostwng yr haen o'r diwedd i tua chwe modfedd o drwch. Erbyn hyn, bydd y blaendardd ar dori y plisgyn—yr hyn sydd yn arwydd fod yr heidden wedi cyrhaedd ei melusder mwyaf. Yn ddiweddar oll, dodir yr haidd hwn mewn odyn âg iddi lawr o deiliau (*tiles*) llawn o dyllau mân, fel y gallo'r gwres fyned drwyddynt i sychu'r grawn. Penderfynir lliw y brâg gan faint y gwres â'r hwn y sychir ef. Brâg goleuliw a ddefnyddir wrth ddarllaw y mathau gwanaf o grwr, a brâg o liw trywyll a ddefnyddir i wneuthur y mathau cryfaf. Anfynych y mae neb yn bragu yn yr haf, gan fod tywydd poeth yn tueddu i beri i'r brâg lwydo. Y mae amryw gyfnewidiadau fferyllol yn cymeryd lle pan y troir haidd yn frâg, fel y gwelir wrth y ffigyrau canlynol:—

	HAIDD.	BRAG.
Desythain (<i>Dextrine</i>) ...	... 5	... 8
Syth (<i>Starch</i>) ...	... 67.	... 58.5
Sugr ...	... 0.0	... 0.5
Croeneg ...	... 9.6	... 14.0
Swynwy ...	... 12.7	... 13.6
Brasder ...	... 2.6	... 2.2
Lludw ...	... 3.1	... 3.2
	100	100

Yn 1697 y gosodwyd y dreth ar frâg gyntaf yn Lloegr. Ei swm y pryd hwnaw oedd 6½c. y pwysel. Y mae hi er 1822 yn 2s. 7c. y pwysel (*bushel*).

Yn y flwyddyn yn diwedda Mawrth 31ain, 1867, talwyd o dreth i'r llywodraeth yn y deyrnas hon ar frâg, 6,816,386p.; yn 1871, talwyd 6,978,370p.; yn 1873, talwyd 7,544,175p.; ac yn 1876, talwyd 7,887,699p.

BRAHE, TYCHO: serofydd enwog. Ganwyd ef yn Knudstorp, yn Denmarc, Rhag. 14eg, 1546. Anfonwyd ef, pan yn dair ar ddeg oed, i brif athrofa Copenhagen; ac yn mhen blwyddyn ar ol hyny, Awst 21ain, 1560, bu diffyg ar yr haul—yr hyn a fu yn achlysur i droi ei sylw at seryddiaeth. Yn 1562, anfonwyd ef i Leipsic i efrdyu y gyfraith; ond treulio ei amser a wnaeth efe yno i astudio seryddiaeth, a threulio ei arian i brynu llyfrau ac offerynau priodol. Ac ar ol hyny, aeth o amgylch i weled prif arsyllfaoedd yr Almaen. Treuliai nosweithiau cyfain i sylwi ar y sêr. Yn 1572, cantu seren newydd o'r enw Cassiopeia; a bu i'r hyn a gyhoeddodd yn ei chylch dynu llawer o sylw. Barnai pobl y wlad hono, a'r oes hono, nad gweddaiidd ydoedd i benefig gyhoeddig dim; a chan fod Brahe o deulu pendefigaidd, chwaneodd bechu yn erbyn ei urdd trwy briodi merch o radd isel. Rhag i Denmarc gylli yr anrhydedd o'i breswyliad, yn mhen rhyw gymmaint o amser wedi hyn, rhoddodd y brenin, Frederic II., ynys Huen yn feddiant iddo, ac adeiladodd arsyllfa iddo yno, yr hon a alwedd efe yn *Uranienberg*—dinas y nfoedd. Anrhegodd ef â rhoddion lawer, a chyfansoddodd, fel arwydd o'i barch ato, bennillion iddo. Bu Brahe

yn llafurio yn ddyfal yn y lle hwn am ugain mlynedd; ond pan fu farw y brenin, darfu i'r pendefigion, gan faint eu rhagfarn a'u cenfigen, ddwyn yr arsyllfa oddi arno. Erbyn 1597, aeth yr erledigaeth a ddioddefodd mor boeth fel y gadawodd Denmarc. Yn 1598, gwahoddwyd ef gan yr ymherawdwr Rudolf II. i ddyfod, gyda'i holl offerynnau, i Bohemia, gan gynnwys iddo dair mil o *dducats* (gwerth 2p. yr un o'n harian ni) fel cyfarwys (*pension*), ynghyd â'i ddewis o dri lle i breswyllo ynddo. Dewisodd yntau Benatek, lle y cafodd Kepler i gydweithio ag ef. Yr oedd idd ar fedr codi Uranienberg newydd i Tycho Brahe yn Benatek; ond cyn darfog gwneuthur hynny, bu farw yn Prague yn mis Hydref, 1601. Fel arsyllwr seryddol yr ymenwogodd Brahe yn fwyaf. Gwellhaodd lawer ar offer arsyllu—darganfu amrywiol hydredau y lleuad—dangosodd fod comedau yn rhyw betbau angen na chyrrh nwyfreol (*atmospheric*):—yn fyr, gwnaeth lawer er hyrwyddo darganfyddiad deddfiau Kepler.

BREESE, JOHN: pregethwr enwog gyda'r Annibynwyr. Ganwyd ef yn mhlwyf Llanbryn-mair, Medi, 1789. Ychydig o fanylion helyntion boreu ei oes sydd yn hybys; ond ymddengys iddo gael ei ddwyn i fyny gydag ewythr a modryb; y rhai a ymddygasant yn hynod garedig tuag ato: ond gan nad oeddynt ond isel eu hamgylchiadau, bu raid iddo ef droi allan pan yn bur ieuang i wasanaethu gydag amaethwyr. Ni fwyhaodd, dybygid, nemawr o fanteision addysg pan yn ieuang, ond yr hyn a gafodd yn yr Ysgol Sabbathol. Gwnaeth y defnydd goreu o'r moddion hyn. Pan yn un ar hugain oed, ymunodd â'r eglwys Annibynol yn Llanbryn-mair, yr hon oedd y pryd hwnw o dan ofal y diweddar hybarch John Roberts. Ond ni bu yn aelod yn hir na chanfyddwyd ynddo gymmhysderau i bregethu; ac annogwyd ef i ddechreu ar y gwaith. Cydsyniodd yntau, a phregethodd ei bregeth gyntaf yn Nol-gareg-wen. Cadarnhawyd y dyb a fuffiwyd am ei gymmhysderau i'r weinidogaeth; ac aeth am ychydig amser i ysgol ragbarotoawl yn yr Amwythig; ac wedi hynny derbyniwyd ef i'r athrofa yn Llanfyllin. Arosodd yno am dair bllynedd; ac yn y cyfamser, llafuriodd yn galed—ac wrth ystyried ei anfanteision blaenorol gwnaeth gynydd rhagorol mewn dysg. Yr oedd yn llad boblogaidd fel pregethwr cyn myned i'r athrofa; a thra yno cynnyddodd yn hyny; a disgwyliid iddo fod yn un o bregethwyr penaf ei enwad. Cafodd alwad i fyned i lafurio fel gweinidog i eglwys Gymreig Edmund street, Liverpool; a thae'r ddymunid ar iddo fyned flwyddyn cyn gorphen ei amser yn llawn yn yr athrofa. Cydsyniodd yntau â'r cais, a dechreuodd ar ei weinidogaeth yn mis Mehefin, 1817. Ni bu Mr. Breese ond am ychydig fisoedd yn Edmund st., gan fod capel y Tabernacl, Great Crosshall st., yn cael ei adeiladu. 'Urddwyd' y gweinidog, fel y dywedir, ac agorwyd y capel yr un pryd; sef, Hydref 2il, 1817. Nid oedd yr eglwys ond bechan—tua thrigain o nifer—pan y cymmerodd efe ei gofal; ond ymroddodd i lafurio o ddirif gyda ffriddlondeb ac egni mawr. Rhaid fod ei lafur yn fawr wrth ystyried ei fod yn pregethu deirgwaith y Sabbath, ac unwaith yn yr wythnos ar nos Iau. Bu yn fyddllawn iawn ar sefydliad yr achos Cymreig yn Manchester. Cerddodd lawer gwaith yn ol ac yn mlaen i bregethu i'r lle diweddar; yr hyn oedd yn llafur corphorol

dirfawr iddo. Nid oedd terfyn ar ei lafur. Ar ol dechreu achos Cymreig yn y pen deheuol i Liverpool, elai i bregethu yn rheolaidd yno ar bob tywydd ar nos Fawrth. Er ei fod yn meddu ar gyfiansoddiad cadarn yn naturiol, y mae o'r bron yn sicr i'w lafur mawr effeithio i amharu ei iechyd.

Yn gymmaint a bod baich mawr o ddyled ar y Tabernacl, er holl ymdrechion cyfeillion yr achos yn y lle; yn y fl. 1824, penderfynodd Mr. Breese fyned i Lundain i gasglu tuag ato. Arosodd yn y brif ddinas am dymmor maith—dim llai na blwyddyn a chwarter. Ond ymddengys nad rhyw lwyddiannus iawn a fu efe yno mewn casglu ar ol y cwbl, arosai yn gan ddisgwyl y deuai pethau yn well. Pregethai gyda derbynriad mawr yno i'r Cymry a'r Saeson. Yn y cyfamser yr oedd ei bulpud yn Liverpool yn cael ei lanw gan Mr. Evan Davies (*Eta Delta*), yr hwn oedd newydd adael yr athrofa; ond heb ymsefydlu fel gweinidog yn unman. Nid oedd iechyd Mr. Breese yn dda; a thua'r flwyddyn 1834, aeth ar daith drwy y Deheudir; ac yn mhlith manau eraill, pregethodd yn ystod y daith yn nghapel Heol Awst, Caerfyrddin. Yn mhen ychydig amser, derbyniodd alwad oddi wrth yr eglwys hono, a symudodd yntau yno o Liverpool yn nechreu y flwyddyn 1835. Fe dreuliodd saith mlynedd yno—a dyma flwyddoedd olaf ei einioes. Bu farw Awst 8fed, 1842, yn 52ain mlynedd oed, a chladdwyd ef yn mynwent Heol Awst, a daeth tyfra liosog i'w ang-ladd, i amlygu eu parch iddo.

Fel hyn y mae y Parch. J. Thomas, Liverpool, yn disgrifio Mr. Breese fel pregethwr:—

“Yr oedd am yr amser y bu yn Liverpool wedi bod yn un o brif bregethwyr ei enwad, yn enwedig yn Ngogledd Cymru. Cyrchai tyfraoedd mawrion ar ei ol i ba le bynag yr elai, ac nid ystyrid yr un gymmanfa yn llawn heb ei fod ef ynddi. Efe, a Mr. Williams o'r Wern, a ystyrid yn mhob ystyr yr golofnau y cymmanfaoedd yn yr adeg hono. Yr oedd gwahaniaeth mawr rhyngddo ef a Mr. Williams ar yr un pryd. Rhagoriaeth mawr yr efengylwr o'r Wern oedd ei allu nodedig i ddwyn pethau pell a dwfn i myl ei wrandawr, a'u hegluro drwy ychydig eiriau syml, a chymmariaethau adnabyddus, nes y byddai y gwanaf ei amgyffred yn eu deall. Ond yr oedd Mr. Breese yn cymmyred pethau oddi wrthym, ac yn eu cipio i'r cymmylau uwch ein penau; ac oddi yno clywem ei sŵn, ond ychydig a ddealliem hyd yn agos i ddiwedd y bregeth, pryd y dechreuai y meltl rwygo y cymmylau, ac y deuai yntau atom gyda dwysder ac angerddoldeb cenad oddi wrth yr Arglwydd. Ond yr oedd ganddo ddylanwad grymus ar ei wrandawr, a mynych y llwyr orchfygai hwy â'i hyawdled. Dyn byr, crwn, gwynebgoch, o wneuthuriad cadarn ydoedd. Llais clir, cryf, clochaid, cyffrous, yn hytrach na deniadol; a chlywid ef gan y gynnulleidfyaaf yn dyweyd y gair cyntaf. Siaradai yn gyflym a diball, gyda gwresogrwydd angerddol; ac nid siarad y byddai chwaith—ond areithio. Athrawiaethol oedd nodweddydd ei weinidogaeth, a'r athrawiaethau dyfnaf a mwyaf dyrus a fyddai dan ei sylw, ac ymddrinai â hwy mewn gwedd byngciol. Yr oedd ei arddull yn dywyll ac aneglur, ei iaith yn uchel ac ansathredig, ac felly yn annealladwy i'r lliaws; ond corddeddi ei eiriau cryfion a mawrion yn frawddegau hirion a chymmylog, nes llenwi ei wrandawr a syndod ac aruthredd; ac yr oedd y tân oedd yn ei ysbryd, a'r gwresawgrwydd oedd yn ei draddodiad yn rhoddi bywyd yn y cwbl, ac yn peri iddo gario pob peth o'i flaen. Buasai iaith symlach, a llai o osodiadau, a mwy o egluriadau, yn gwneyd ei weinidogaeth yn fwy defnyddiol, gan y

buasai felly yn dyfod yn nes at ddealltwriaethau ei wrandawyr. Ond meistr y gynulleidfa ydoedd ..... Ystyriai llawer mai ei bregethau ymarferol bob amser oedd ei rai rhagoraf; a chlywsom lawer o'i hen wrandawyr yn dyweyd mai ei bregethau ar nos Iau bob amser fyddai y rhai goreu; a hyny yn sicr am eu bod yn fwy syml a dealladwy. Ond yr oedd ei weinidogaeth bob amser yn nodedig am ei hiachuarwydd. Dygai fêr a brasder yr efengyl ger bron ei wrandawyr. Iachawdwrïaeth pechaduriaid coll-edig trwy aberth iawnol y groes oedd baich ei weinidogaeth; ac yr oedd, fel Paul, wedi ei lyngou i fyny gan destyn mawr yr efengyl—"Iesu Grist, a hwnw wedi ei groeshoelio."

BREWSTER, SYR DAVID: anianofydd tra enwog, yr hwn a anwyd yn Jedburgh, Rhagfyr 11eg, 1781. Derbyniodd ei addysg yn Mhrif Athrofa Edinburg, lle yr enwogodd ei hun yn fawr. Yn 1808, ymgymmerodd â golygu yr "*Edinburgh Encyclopaedia*." A daeth y rhifyn cyntaf allan y flwyddyn hono, ond ni chyhoeddwyd y rhifyn olaf hyd y flwyddyn 1830, ac ysgrifennodd ei hun lawer o erthyglau pwysig iddo. Yn y fl. 1819, darfu iddo, mewn cyssylltiad â'r profeswr Jameson, sefydlu yr "*Edinburgh Philosophical Journal*." ac efe hefyd oedd un o brif sefydlwyr y Gymdeithas Wyddonol Brydeinig. Yn ei ymchwiliadau a'i ddarganfyddiadau ar faes tremyddiaeth (*the science of optics*) yr hynododd Brewster ei hun yn benaf. Efe oedd dyfeisydd yr offeryn athronyddol prydfferth, a elwir y ceinwelyr (*kaleidoscope*). Cafodd Brewster ei arhwyddu, mewn rhyw ffordd neu gilydd, gan amryw o athrofeydd, a chan y rhan fwyaf o sefydliadau a chymdeithasau gwyddonol Ewrop. Yn 1831, cafodd ei wneuthur yn farchog, a chafodd hefyd gyfarwys (*pension*) gyda hyny. Ei brif waith yw ei "*Life of Newton*," ac yn mhlith ei weithiau eraill y mae "*Letters on Natural Magic*," "*More Worlds than One*," "*Martyrs of Science*," a'i draethodau yn yr "*Encyclopaedia Britannica*," a'r "*Edinburgh*" a'r "*North British Reviews*." Bu farw ar y 10fed o fis Chwefror, 1868, yn 87ain mlwydd oed. Yr oedd yn fwy o sylwedydd ac arbrogiedydd nag ydoedd o ddamcanydd, ac yr oedd ei holl ddarganfyddiadau yn firwyth arbrawfiadau cyflawn.

BRINDLEY, JAMES: peiriannydd y camlesydd (*canals*) a elwir y *Bridgewater* a'r *Grand Trunk*. Ganwyd y gŵr hwn yn Thernsett, ger Buxton, yn 1716. Tyfodd i fyny heb ddim addysg; ond dangosodd yn gynnar ei fod yn meddu ar allu hynod fel dyfeisiwr, ac yn gelfydd odiaeth. Tua'r flwyddyn 1758, ar gais y Duc o Bridgewater, ymgymmerodd â gwneuthur camlas o Worsley i Manchester, ac yn fuan ar ol hyny efe a yrodd y gamlas hon yn mlaen hyd yr afon Mersey. Yn 1766, dechreuwyd gwneuthur camlas o'r afon Trent i'r Mersey, dan arolygiaeth Brindley. Gelwir hwn weithiau yn gamlas y *Grand Trunk*. Cynlluniodd gamlas i gysylltu y *Grand Trunk* â'r Hafren; ac efe hefyd a gynlluniodd gamlas Coventry, ac a arolygodd wneuthuriad camlas Rhydychain—y rhai sydd yn cyssylltu'r afon Tafwys a'r *Grand Trunk*. Bu farw yn Turnhurst, Medi 27ain, 1772. Dyn diddysg ac angoeth ydoedd, ond o allu meddyliol cynhenid anghyffredin. Camlesydd oeddynt ddrychfeddyliau ei fywyd. Pan ofynwyd iddo pa beth ydyw defnydd afonydd nodadwy, ei ateb oedd "i borthi camlesydd."

BROUGHAM, ARGLWYDD HENRY. Ganwyd ef yn Edinburg, yn mis Medi, 1778, ac yno hefyd y derbyniodd ei addysg. Bu yn teithio ar y Cyfandir am beth amser; ac wedi dychwelyd oddi yno, yn 1800, cafodd ei dderbyn i'r bwr Ysgotaidd. Yn 1802, cychwynwyd yr "*Edinburgh Review*;" ac yr oedd Brougham yn un o'r rhai fyddai yn ysgrifenu fwyaf iddo. Ar ol saith mlynedd o ddisgwyd difudd yn llysoedd barn Edinburg, aeth i fyny i Lundain; ac yn 1808, derbyniwyd ef i'r bwr Seisnig. Yn 1810, etholwyd ef i gynrychioli Camelford yn y senedd. Croesawyd ef gan arweinwyr y blaidd Ryddfrydig fel cynorthwyr galluog iddynt yn eu hymosodiadau ar y llywodraeth; ac yn mhen ychydig fisoedd ar ol myned i mewn, llwyddodd i gario ei fesur cyhoeddus cyntaf; sef, mesur i wneyd cyfranogiad yn y gaethfasnach yn lladrad. Yn 1812, cystaldeuodd â Mr. Canning am gynrychiolaeth Liverpool; ond gorchfygwyd ef, a bu heb eisteddle hyd y fl. 1816, pryd y dewiswyd ef i gynrychioli Winchester, ac y daeth eilwaith yn aelod amlwg o'r weinyddiaeth. Yr oedd erbyn hyn wedi ennill iddo ei hun enw nid bychan fel dadleuydd hefyd, wrth amddiffyn personau a erlyniad gan y goron am enllib. Ond wrth amddiffyn y frenhines Caroline y dangosodd ei fod yn feddiannol ar allu a hyawldded anghyffredin. O herwydd ei wroble a'i ymroddiad i'w hamddiffyn ar yr achlysur hwn, colodd ffafr y goron, ond ennillodd ffafr y wlad; a rhwng y blynyddoedd 1820 ac 1830, efe oedd eilun y bobl. Condemniodd y Cynghrair Sanctaidd (*Holy Alliance*) yn 1823. Yn 1825, o dan ei arolygiaeth ef, cymmerwyd y camrau cyntaf tuag at sefydlu Prif Ysgol Llundain.

Etholwyd ef yn arglwydd reithor dros brif ysgol Glasgow Ebrill 4ydd, 1825; a dewiswyd ef yn gadeirydd y Gymdeithas er Lledaenu Gwybodaeth Fuddiol yn 1827. Yn 1830, traddododd araeth rymus yn erbyn caethwasanaeth; ac mewn canlyniad iddi, dewiswyd ef yn aelod dros gynrychiolaeth boblog swydd Gaerfrog ar y 5ed o Awst, yr un flwyddyn. Mynasai y Whigiaid mwyaf pendeigaid ei dafu allan o'r Weinyddiaeth Ddiwygiadol pe y gallasant; ond heb law ei fod yn hynod o gymmeradwy gan y bobl, efe, mewn gwirionedd, oedd eu harweinydd yn Nhŷ y Cyffredin; ac am hyny, yr oedd efe yn anheggorol i'r blaidd. Ond er mwyn ei gael allan o Dŷ y Cyffredin, perswadiwyd ef gan rai o'r Whigiaid mwyaf urddasol, yn erbyn ei dueddiadan ei hunan, i symmud i Dŷ yr Arglwyddi, ac i dderbyn y swydd arhwyddeddus o Arglwydd Ganghellydd, Tachwedd 22ain, 1830. Yn niwedd 1834, diswyddwyd y weinyddiaeth yr oedd efe yn aelod o honi gan William IV., ac ni bu efe mewn swydd ar ol hyny.

Fel diwygiwr y gyfraith y cofir Brougham oreu. Yn 1827, mewn araeth alluog, yr hon a gymmerodd chwe awr i'w thraddodi, galwodd sylw at ddiffygion yn mhob cangen yn mron o'r gyfraith Saesneg. Fel areithydd, ac yn enwedig fel dadleuydd seneddol, nid oedd Brougham yn ail i neb yn ei oes, ond i Canning. Yr oedd gwybodaeth Brougham yn llwyr a chyffredinol iawn. Gwnaeth ei oreu i bleidio achos addysg a rhyddid; ac efe, yn wir, oedd prif sylfaenydd Clwb y Gweithwyr a'r Gymdeithas er Lledaenu Gwybodaeth Fuddiol yn Edinburg. Ysgrifennodd amryw lyfrau, y rhai a gyhoeddwyd gyda'u gilydd rhwng y blynyddoedd 1855 a 1860. Efe

fu farw yn y fl. 1868. Y goreu o honynt oll ydyw ei "*Sketches of the Statesmen of the time of George III.*" Yr oedd ei arddull yn frysiog ac yn anghywir. Ni cynnyrchodd un gwaith y gellir ei ystyried yn gampwaith llenyddol.

BRUCE, JAMES: taithiwr enwog. Ganwyd ef yn Kinnaird House, yn swydd Stirling, Rhag. 14eg, 1730. Derbyniodd ei addysg yn ysgol Harrow, ac yn athrofa Edinburgh; ac ar ol bod am beth amser yn masnachu mewn gwin, penodwyd ef yn gonsul cyffredinol yn Algiers. Ar ol dysgu ieithoedd y dwyrain, a meddygaeth, aeth ar daith trwy Asia Leiaf ac Abyssinia, i chwilio am darddiad yr sŵn Nilus. Cafodd allan darddiad y Nilus Lâs (*Blue Nile*) Bohr el Agrek, Tachwedd 14eg, 1770. Tybiai ei fod drwy hyn wedi cael allan y dirgelwch am darddiad y Nilus. Yna dychwelodd adref yn 1773. Yn 1790, cyhoeddodd hanes ei daith; a bu farw Ebrill 27ain, 1794.

BRUNEL, SYR MARC ISAMBARD. Ganwyd y gŵr hwn yn Haqueville, yn Normandy, Ebrill 25ain. Llongwr ydoedd, o'r flwyddyn 1786 hyd 1793. Yn ystod y Chwyldroad yn Ffrainc, ymfudodd i'r America, a gorfodwyd ef gan amgylchiadau i ymgymeryd â'r alwedigaeth o beiriannydd dinesig (*civil*). Yn Mawrth, 1799, daeth trosodd i Loegr, a chynnygiodd ei wasanaeth i'r llywodraeth. Mabwysiadwyd ei gynllun er gwneuthur blociau llongau gyda pheirianwaith, am yr hyn y derbyniodd, mewn symiau gwahanol, 17,663p. Ond y gwaith penaf a wnaeth oedd y tynel sydd o dan yr sŵn Tafwys, yr hwn a ddechreuwyd Mawrth 2il, 1825, ac a agorwyd yn Mawrth 25ain, 1843. Penodwyd ef yn is-lywydd y Gymdeithas Freiniol, yn 1832, ac yn 1841 gwnaed ef yn farchog; a bu farw Rhagfyr 12fed, 1849, yn yr 81ain flwydd o'i oed.

BRUNEL, ISAMBARD KINGDOM, mab i'r diweddaf, ac un o beiriannwyr penaf ei oes. Efe oedd cynllunydd y *Great Western*—yr agerlong gyntaf a adeiladwyd i groesi y Werydd, yr hon a orphenwyd yn y flwyddyn 1838; a'r *Great Britain*, yr agerlong gyntaf a wnaed gyda throell (*screw*). Yn ol ei gynllun, a than ei arolygiaeth ef yr adeiladwyd y *Great Eastern* hefyd—y llong fwyaf a wnaed erioed; yr hon a wthiwyd i'r dwfr, ar ol llawer o drafferth, Ionawr 31ain, 1858. Efe oedd cynllunydd yr holl dynelau, y pontydd, a'r fforbynt (*viaducts*) ar ffordd haiarn y *Great Western*. Yr oedd yn gymmrodor o amryw o'r cymdeithasau gwyddonol, ac yn Farchog yn Llang Anrhydedd Ffrainc. Ganwyd ef Ebrill 9fed, 1806, a bu farw Medi 15fed, 1859.

BRUNO, GIORDANO. Athronydd Italaidd, ac un o'r meddylwyr cryfaf a mwyaf annibynol yn ei oes. Ganwyd ef yn Nola, tua'r fl. 1548. Ymunodd yn ieuangc âg urdd y Dominiciaid; ond gan na chydnabyddai rhai o athrawiaethau yr Eglwys Babsidd, bu raid iddo ffoi o'r fynsachlog yr oedd ynddi. Yn 1580, aeth i Geneva: ond wrth weled nad oedd ei amnheugarwch (*scepticism*) ddim wrth fodd y Calviniaid, efe a symmudodd i Paris. Yn y darlithiau a draddododd yno ar athroniaeth, dadleuai yn erbyn athrawiaethau yr Aristoteliad, nes gwneuthur llawer o'r professwyr a'r offeiriad yn elynion iddo. Efe a dreuliodd y ddwy flynedd nesaf yn

Lloegr—pryd y daeth i gydnabyddiaeth â Syr Philip Sidney, a gŵr enwog eraill. Ar ol hyn bu yn teithio ac yn athrawiaethu ar y Cyfandir: ond yn 1598, carcharwyd ef yn Italy wrth orchymyn y Chwyls; ac yn mhen y ddwy flynedd, dygwyd ef allan i'w losgi—yr hyn a wnaed yn Vienna, Chwefror 17eg, 1600. Math o Oll-dduwiaeth oedd ei athrawiaeth ef. Daliai fod y bydysawd (*universe*) yn annherfynol, a bod pob byd a gynnwysir ynddo yn cael ei fywiocau gan enaid cyffredinol. Benthyciodd Spinosa rai o'i syniadau gan Bruno. Ysgrifenoedd lawer o lyfrau yn yr iaith Ladin, ac yn yr iaith Italaidd.

BRUTUS, MARCUS JUNIUS. Ganwyd ef yn y flwyddyn 85 c.c. Ymddengys ei fod wedi treulio ei flynyddoedd ar ol dyfod i oedran gŵr yn hollol i ddilyn ymchwiladau llenyddol, ac na chymmerodd efe un rhan yn yr ymrysonau gwladol oedd yn cynhyrfu Rhufain nes iddo gyrhaedd i gryn oed. Pan dorodd y rhyfel cartrefol allan rhwng Pompey a Cæsar, efe a bleidiodd Pompey; ond ar ol brwydr Pharsalia, ymlostyngodd i Cæsar; ac yn y flwyddyn ganlynol, pennodwyd ef yn llywodraethwr Gaul Cassalpiniaid. Wedi dychwelyd i Rufain, ysgarodd oddi wrth ei wraig, mewn trefn i briodi Portia, merch Cato—egwyddorion gwleidyddol yr hwn y profesai eu dilyn. Llwyddodd Cassius i'w ddarbwyllo i ymuno â'r bradwriaeth a derfyndd yn llofruddiaeth Cæsar. Ond gan fod ymdrechion Brutus i gadw ffafr y cyhoedd ar ol hyny wedi bod yn aneffeithiol i wrthweithio hyawdledd Anthony, bu raid iddo adael Rhufain yn gyntaf, a gadael Italy wedi hyny. Treuliodd y gweddill o'i fywyd mewn rhan yn Asia Leiaf, ac mewn rhan fel arweinydd gallu ysbeilgar, yr hwn a gynnaliodd ei hun drwy ysbeilio trigolion glenydd dwyreiniol Môr Adria. Wedi cael ei orchfygu gan Anthony ac Octavianus (Augustus) yn mrwydr Philippi (42 c.c.), rhoddodd derfyn ar ei fywyd ei hun trwy syrthio ar ei gleddyf.

1. **BUCCI:** mab Abisua a thad Uzzi, a'r pummed o Aaron yn linell yr archoffeiriad: 1 *Cron.* vi. 5, 51. Pa un a ddarfu i Bucci erioed gyflawni y swydd o archeoffeiriad, ai peidio, nid ydyw yr Ysgrhythyr yn hybysu. Y mas Epiphanius, yn ei restr o hynafiaid Iehoiadah (yr hwn, yn ol ei farn ef, oedd yn frawd i Elias y Thestiad), yn gadael Bucci ac Abisua allan.

2. **BUCCI:** mab Jogli, penaeth o lwyth Dan:—un o'r deg o ddynion a ddewiswyd i ranu Gwlad Canaan rhwng y llwythau: *Num.* xxxiv. 22.

BUCCIAH: Lefiad Cohathaid, mab Heman. Un o'r cerddorion yn y daml, ac arweinydd y chweched dosbarth yn y gwasanaeth: 1 *Cron.* xxv. 4, 13.

BUCHANAN, GEORGE: y bardd a'r hanesydd Ysgotaidd enwog. Ganwyd ef o rieni tlodion, yn swydd Stirling, yn nechreu y flwyddyn 1506, a chafodd ei addysgu yn St. Andrews, ac yn Paris. Ar ol ymdrechu yn erbyn tlodi am ddwy flynedd, cafodd ei bennodi yn athraw yn athrofa St. Barbe. Ar ol bod yno dair blynedd ymrwymodd i fyned yn athraw i'r arglwydd ieuangc Cassilis, yr hwn oedd yn byw ar y pryd yn y gymmydogaeth; ac yn mhen y pum mlynedd dychwelodd gydag Arglwydd Cassilis i'w

wlad ei hun, lle y pennodwyd ef yn athraw i James Stewart—un o blant ordderch Iago v. Cyn hir, taffwyd ef i garchar gan y cardinal Beaton, am ymosod ar yr offeiriad mewn cerddi duchan Lladinaidd; ac er diange o hono o'i garchar, ac o'i wlad, cyfarfyddodd âg erledigaeth o'r bron yn mhob man yr elai iddo. Bu, am rai blynyddoedd wedi hyn yn cyfranu addysg yn athrofeidd Bordeaux, Paris, a Coimbra. Yn y lle olaf hwn, cyhuddwyd ef o fod yn heretic, a chaethiwyd ef am hyn mewn cell yn y fynachlog; ac yno efe a ddechrenodd gyfieithu y Salmu i'r iaith Lladin ar fesur cerdd. Rhyddhawyd ef yn 1551; ac ar ol ymweled yn frysiog â Lloegr, a threulio rhai blynyddau yn Ffrainc, dychwelodd o'r diwedd i Ysgotland. Er ei fod yn Protestant, cafodd groesaw nid bychan gan y llys; ac yn mhen ennyd, fe'i pennodwyd yn athraw clasurol i'r frenhines ieuange Mari; ac yn 1570, pennodwyd ef yn un o athrawon ei mab bychan, Iago vi. Gwnaed ef cyn hir yn arglwydd y gyfrin-ael; yr hon oedd yn swydd ennillfawr, ac anrhydeddus, ac yn rhoddi hawl hefyd iddo i eistedd yn y senedd. Yn yr iaith Lladin yr ysgrifennodd Buchanan ei weithiau. Bu farw yn Edinburgh, yn y fl. 1582. Efe oedd yr ysgolhaig mwyaf a gynnyrhodd Ysgotland erioed. Nid oes un ysgrifenydd diweddar wedi rhagori arno mewn meistrolaeth ar yr iaith Lladin. Y mae ei aralleiriad Lladinaidd o Lyfr y Salmu yn gampwaith tra gorchestol.

BUCER, MARTIN: un o'r diwygwyr eg-lwysig enwocaf yn yr unfed ganrif ar bymtheg. Ei enw cynhenid ydoedd Martin Kuhorn. Ganwyd ef yn Schelestadt, yn 1491. Ymunodd âg urdd y Dominiciaid; ond yn 1521, dychwelwyd ef at y grefydd ddiwygiedig. Ymsefydlodd yn Strasburg—yr hon oedd yn ddyledus i'w lafur fel bugail a phroffeswr duwinyddiaeth am ugain mlynedd am sefydliad y diwygiad yno. Cymmerodd ran arbenig mewn cynnadleddau, gan obeithio cymmudi Luther a Zuinglius; ond efe a wrthododd danysgrifio "Interim" enwog Siarl v. yn nghymanfa Augsburg. Yn 1548, galwyd ef gan Cranmer, gyda Fagius, i Loegr; a bu am ddwy flynedd yn cyflawni y swydd o broffeswr duwinyddiaeth yn Nghaergrawnt. Ystyrid ef yn enwog am ei dduwioldeb, ei ddyseidoliaeth, a'i ddoethineb, ac yn enwedig am ei wybodaeth o'r Ysgrhythrau. Y mae ei ysgrifeniadau yn lliosog iawn. Bu farw yn Nghaergrawnt yn 1551, a chafodd gladdedigaeth anrhydeddus. Yn mhen pum mlynedd ar ol ei gladdedigaeth, yn nheyrnasiad y frenhines Mari, mynodd y cardinal Pole godi ei gorph ef a choroph Fagius o'r bedd, a llosgwyd hwynt, a'u llyfrau, yn gyhoeddus. Ond yn fuan ar ol esgyniad y frenhines Elizabeth, diddymwyd y ddedfryd anwaraid a chywylyddus hon, a chafodd y byd fantais i'w hadnabod yn eu cymmeriadau disglair a gogoneddus eu hunain.

BUFFON, GEORGE LOUIS LE CLERC, COMTE: un o naturiaethwyr ac ysgrifenywyr enwocaf y ddeunawfed ganrif. Ganwyd ef yn Montbard, yn Burgundy, Medi 7fed, 1707. Astudiodd y gyfraith yn ngholeg yr Iesuitiaid yn Dijon; ond dangosodd duedd mor gref at seryddiaeth a rhifyddiaeth, fel y goddefodd ei dad iddo ddilyn ei dueddiad ei hun. Yn Dijon, daeth yn gydnabyddus âg Arglwydd Kingston, athraw yr hwn, gan ei fod yn ddyon o ddyseid-

iaeth a chwaeth, a gyfarwyddodd Buffon i astudio y gwyddorau. Taithiodd gydag Arglwydd Kingston a'i athraw trwy Ffrainc ac Italy; a daeth i Loegr, lle y darfu iddo, er gwelldau ei wybodaeth o'r iaith Saesneg, gyfieithu "Fluxions" Newton, a "Vegetable Statics" Hales. Yn y fl. 1733, ysgrifennodd amryw o draethodau gwreiddiol, y rhai a dynasant sylw neillduol yn yr athrofa, o'r hon yr oedd efe wedi ei wneyd yn aelod. Derbyniodd ei gariad cyffredinol at y gwyddonau symbyliad nerthol tuag at filofyddiaeth trwy ei bennodiad, yn 1739, yn arolygwyr yr ardd a'r amgueddfa frenhinol. O hynny allan, treuliodd y gweddill o'i oes i astudio ei hoff bwngce, a chlyansoddi y gwaith mawr ar yr hwn y mae ei enwogrwydd yn gorphwys. Creodd ei "Hanesiaeth Naturiol" gyfnod newydd yn astudiaeth y gwyddonau naturiol. Yr argraphiad a ystyri rhagoraf, o ran y darluniau, yw y cyntaf a gyhoeddwyd yn Paris rhwng 1749 a 1804; ond nid yw yn awr yn meddu un gwerth gwyddonol. Cyfieithwyd ef i'r rhan fwyaf o ieithoedd Ewrop, a chafodd ei argraffu lawer o weithiau. Bu farw yn Paris, ar y 15fed o Ebrill, 1788, yn 81ain oed. Yn yr ysbaid a elwir yn Deyrnasiad Dychryn yn Ffrainc, codwyd ei weddillion o'r bedd, a dinstyriwyd ei gofodail. Trengodd ei fab, hefyd, trwy gael tori ei ben—am ei fod yn un o bleidwyr y Duc o Orleans.

1. **BUNNI:** un o'r Lefaid yn amser Nehe-miah: *pen. ix. 4.* Yr un person, fe allai, ag a grybwyllir yn *pen. x. 15.*

2. **BUNNI:** Lefiad arall, ond yn oesi o flaen yr un blaenorol: *Neh. xi. 15.*

3. **BUNNI:** enw Iuddewaidd Nicodemus, fel y tybir.

BUNSEN, CHRISTIAN KARL JOSIAS, BARWN: un o wleidyddion ac ysgolheigion enwocaf Germany. Ganwyd ef Awst 25ain, 1791, yn Korbach, yn nhywysogaeth Waldeck, ac astudiodd eiryddiaeth yn Gottingen, o 1809 hyd 1813, dan Heyne. Yr oedd efe wedi ei bennodi yn athraw yn Athrofa Gottingen yn 1811, ond rhoddodd ei swydd i fyny yn 1813; ac yna ymroddodd i astudio y Germanaeg. Mewn trefn i gael chwangce o fanteision i gynnyddu mewn gwybodaeth o honi, aeth i Holland, ac wedi hynny i Copenhagen, lle y dysgodd iaith Iceland. Yr oedd gweithiau hanesiol Niebühr, a'i gymmeriad fel gwleidyddwr, wedi llenwi Bunsen a brwdfrydedd; a threuliodd rai o fisoedd 1815 yn Berlin, mewn trefn i ddyfod yn gydnabyddus yn bersonol a'r hanesydd. Yn 1816, aeth i Paris, ac astudiodd y Bersiaeg a'r Arabaeg dan Sylvestre de Sacy: ac yn yr un flwyddyn aeth i Rufain, lle y priddodd yn y flwyddyn ganlynol Miss Waddington, merch i Mr. B. Waddington, o Lanofar, sir Fynwy. Teimlodd Niebühr, yr hwn oedd yno ar y pryd yn llysenhadwr dros Prwsia, y dyddordeb mwyaf yn ymchwiliadau gwyddonol Bunsen; ac yn 1818, llwyddodd i gael ei bennodi fel ysgrifenydd i'r llysenhad-aeth. Dylanwadodd preswyliaid brenin Prwsia, Frederic William III., yn Rhufain, yn 1822, yn fawr ar ei yrfa ddilynol. Yn ystod ymddiddan, yn yr hwn yr oedd Bunsen wedi anghyttuno â'r brenin, gofynodd yr olaf pa beth oedd ei olygiadau ar gwestiwn o Ffurfwasanaeth a Llyfr Hymnau Prwsia, yr hwn oedd y pryd hwnw yn cynnyrchu cynnhwrf nid bychan. Er fod ei olygiadau yn wahanol iawn i'r hyn yr oedd y

brenin wedi eu clywed, efe a'u cymmeradwyodd; a chydag amlygiad o barch personol, erfyniodd ar Bunsen i barhau yn ngwasanaeth y llywodraeth. Ar ymadawiad Niebühr o Rufain yn 1824, dygodd Bunsen y llysgenhadaeth yn mlaen dros amser; ac yna yn 1827, pennodwyd ef yn weinidog trigiannol yno. Gan ei fod yn byw mewn cyfeillach agos â Niebühr, yr oedd Bunsen wedi defnyddio ei amser i chwilio yn ddyfnach i athroniaeth iaith a chrefydd; ac wedi gwneyd athroniaeth Plato a chyfansoddiadau hynafiaeth ar un llaw, a'r Beibl a hanesiaeth eglwysig a ffurfwasanaeth crefyddol, yn wrthddrychau ei sylw arbenig ar y llaw arall. Er nad oedd hyn o fewn cynllun mawr ei fywyd, efe a ysgrifennodd ranau helaeth o'r gwaith a elwir "Disgrifiad o Rufain." Ffurfiodd ymweliad cyntaf Champollion â Rhufain gyfnod newydd yn hanesiaeth hynafiaethol Rhufain. Yr oedd efe yn un o'r gwrandawrwy mwyaf seolog ar Champollion, a chefnogodd Lepsius hefyd i astudio arwyddluniau. Cafodd y Sefydliad Hynafiaethol, a sefydlwyd yn 1829, yn Bunsen gefnogwr gwresog. Pan y sylfaenodd efe y clasfeyd Protestanaidd ar graig Tarpeia yn 1835, adeiladodd hefyd yn agos i'w dy ei hun addoldy i'r sefydliad, a llafuriodd yn egniol o blaid Protestaniaeth.

Yn 1841, anfonwyd ef ar genhadaeth arbenig i Lundain, i ddwyn ymraffodaeth yn mlaen gyda golwg ar sefydlu esgobaeth Saesneg-Brwsaidd yn Ierusalem; ac yn fuan ar ol hynny pennodwyd ef yn llysgenhadrwr i'r llys Prydeinig. Ar yr achlysur o'i ymweliad â Berlin yn 1844, deallir fod ei gyfeillion wedi gofyn iddo ysgrifenu ei olygiadau ar y cwestiwn o ganiatau cyfansoddiad i Prwsia; ac o ganlyniad cyflwynodd gyfres o gofebau yn gosod allan yr angenrheidrwydd am ymgyfarfyddiad cynnadledd; ac hefyd, gwnaeth gynllun cyflawn o gyfansoddiad, tebyg i gyfansoddiad Lloegr. Yn achos Schleswig-Holstein, amddiffynnodd Bunsen y golgydd Germanaidd yn gryf, yn erbyn Denmarc, a gwrthdystiodd yn erbyn Protocol Llundain, 1850. Ond yn nghanol ei holl ddyledsdyddau politicaidd, parhaodd i ddilyn ei ymchwiliadau llenyddol ac athronyddol gyda diwydrwydd mawr. Gan nad oedd ei olygiadau ar y rhan y dylai Prwsia ei chymmyd yn y cwestiwn Dwyreiniol yn unol â golgyddau ei lys, peidiodd yn 1854, a chynrychioli Prwsia yn llys Prydain, ac ymneilldnuodd i Heidelberg.

Saif Bunsen yn uchel iawn yn marn pobl y wlad hon. Ni ddangosodd un tramodion erioed fwy o barch i'n nodweddion cenhedlaethol, na chariad cryfach at ein rhyddid cymdeithasol a pholitaidd. Rhaid cydnabod hefyd ei fod wedi gwneyd gwasanaeth mawr i achos Cristionogaeth oleuedig; canys, tra yn Lloegr, ysyririd ef gan y rhai a'i hadwaenent oreu yn un o'r rhai mwyaf athronyddol a'r mwyaf parhaus o dduwinyddion. Yn mhllith ei brif weithiau, y mae "*Hoplays y Dyfodol*;" a "*Hippolytus a'r Oes*;" "*Cristionogaeth a Dynolrwy—eu dechreuad a'u rhagolygon*;" a "*Lle yr Aipht yn Hanesiaeth y Byd*." Y gwaith a deitir "*Duo mewn Hanesiaeth*," a olygr gan rai fel yn cynnwys ei feddyliau mwyaf addedd. Bu farw yn Bonn, ar yr 28ain o Dachwedd, 1860, yn 69ain mlwydd oed.

BURCKHARDT, JOHANN LUDWIG: y teithiwr enwog, yr hwn a anwyd yn Lausanne, yn Switzerland, o ddeutu y fl. 1784. Derbyniodd

ei addysg yn Leipzig ac yn Göttingen. Daeth drosodd i Brydain yn 1806. Yna cynnygiodd ei wasanaeth i bwyllgor y Gymdeithas Affricanaidd, a derbyniwyd ef yn 1808. Cymmhwysodd ei hun at wasanaeth mawr ei oes trwy astudio yr iaith Arabaidd, fferylliaeth, seryddiaeth, physigwriaeth, a llawfeddygiaeth. Yn Ionawr, 1809, cafodd gyfarwyddiadau gan y pwyllgor i fyned i Syria, i ymberfeithio yn yr Arabaeg; ac oddi yno drwy Cairo i Fezzan, ac i groesi oddi yno drachefn ar draws anialwch mawr Sahara i Soudan. Wedi aros yn Syria am ddwy flynedd a hanner, aeth drwy Palestina, a'r wlad o'r tu dwyreiniol i'r Môr Marw, a thros anialwch Suez i Cairo. Ond gan nad oedd yn gyfleus iddo gychwyn i'w daith fawr, aeth i Nubia. Nid oedd un teithiwr Ewropeaidd wedi myned heibio y Derr o'r blaen. Yn 1814, teithiodd trwy anialwch Nubia i lan y Môr Coch ac i Ieddah; ac aeth oddi yno i Mecca, i astudio Mahometaniaeth yn ei ffynonell. Wedi aros am bedwar mis yn Mecca, aeth ar bererindod i Fynydd Ararat. Yn 1815, dychwelodd i Cairo, ac esgynnodd i Fynydd Sinai. Yr oedd y fintai oedd yn myned i Fezzan, am yr hyn y disgwyliodd efe mor hir, o'r diwedd yn barod i gychwyn; ac yr oedd yntau wedi gwneuthur ei barotodau i fyned gyda'r fintai hono, pan yr ymosodwyd arno gan y gwaedliff—o'r hwn y bu farw yn Cairo, Hydref 15fed, 1817, yn 33ain mlwydd oed.

Gadawodd ei gasgliad o lawysgrifau, y rhai oeddynt yn rhifo tri chant a hanner o gyfrolau, i brifysgol Caergrawnt. Cyhoeddwyd hanes ei deithiau, sydd yn nodedig am eu dyddordeb a'u cywirdeb, gan y Gymdeithas Affricanaidd. Ganwyd Burckhardt i fod yn deithiwr ac yn ddarganfyddwr. Yr oedd ganddo hoffder cynhenid at fywyd anturiaethus, a gallu i sylwi o'r radd flaenaf. Yr oedd ei gymmeriad personol hefyd yn gyfryw ag a'i cymmeradwyai i bawb y deuai i gyffyrddiad â hwynt; a theimlwyd galar mawr o herwydd ei farwolaeth, pan mor ieuange, nid yn unig yn Mhrydain, ond drwy holl Ewrop. Yr oedd ei weithiau yn cynnwys teithiau yn Nubia, Syria, Palestina, ac Arabia; sylwadau ar y Bedwiniadaid a'r Wahabiadaid, ac ar foesau ac arferion yr Aiphtiaid.

BURKE, EDMUND: athronydd, areithydd, a gwladweinydd enwog iawn. Ganwyd ef yn Nublin, Ionawr 1af, 1729. Yr oedd ei dad yn gyfreithiwr llwyddiannus. Pan nad oedd ond ieuange, dangosodd Burke y teithi hyn yn ei feddwl a ymddadbylgasant mor ragorol pan y cyrhaeddodd ei nerth. Addysgwyd ef yn ysgol Abraham Shackleton, un o'r Crynwyr, yn Baltimore, ger Carlow; ac yn 1746, aeth i Goleg y Drindod, yn Dublin. Ymddengys mai prif destynau ei efrydiau oeddynt, barddoniaeth, areithyddiaeth, hanesyddiaeth, ac arddansoddiath. Graddiodd yn B.A. yn 1748; ac yn 1751, cymmerodd ei radd o M.A. Yna aeth i Lundain, gyda'r amcan o astudio y gyfraith fel galwedigaeth; ond yn gymmaint ag nad oedd ynddo duedd gref at y gwaith, rhoddodd y bwriad o fod yn ddadlwydd i'fyny. Ymddengys iddo dreulio ei amser, o 1750 hyd 1756, yn teithio trwy Loegr, yn mwynhau cymdeithas dynion dysgedig, yn efrynu, ac yn ysgrifenu i amryw o gyfrolau. Y gwaith pwysig cyntaf a gyhoeddodd efe oedd ei "*Vindication of National Society*," yr hwn a ysgrifennwyd mewn efelychiad o, ac yn watwareg

ar arddull Arglwydd Bolingbroke; ac yn hwn y mae efe hefyd yn gwrthwynebu syniadau Bolingbroke. Yn ddiennw y cyhoeddwyd y gwaith hwn yn 1756, pan oedd yr awdwr yn 26ain oed, a thynodd sylw mawr. Yn y flwyddyn 1759 hefyd y dechreuodd yr "*Annual Register*." Yn y fl. 1756, ymddangosodd ei draethawd gorchestol ar y "*Sublime and Beautiful*." Aeth y traethawd hwn yn boblogaidd yn ddioced; ac yr oedd gwŷr enwocaf y dydd yn awyddus am ffurfio cydnabyddiaeth â'r awdwr. Yn mhlith ei gyfeillion yr oedd Garrick, Reynolds, Soame Jenyns, Arglwydd Lyttelton, Warburton, Hume, a Dr. Johnson. Yna bu am dair blynedd yn ysgrifenu i'r cyfnodolion; a rhoddai gymmaint o amser ag a'allai hegwr ar yr un pryd at achosion gwleidyddol. Priodolir yn gyffredin y gwaith ar yr "*European Settlements in America*," a ddaeth allan yn 1757, i'w awduriaeth ef, a'i gefnder, William Burke; ac y mae y gwaith hwn yn dangos mor fanwl yr oedd efe wedi astudio sefyllfa y trefedigaethau Prydeinig. Yn 1761, pennododd W. G. Hamilton, oedd ar y pryd yn ysgrifenydd dros yr Iwerddon, ef yn ysgrifenydd preifat iddo ei hun, a dychwelodd yntau i Dublin. Yn ystod y ddwy flynedd y bu yn gweinyddu y swydd hon, dangosodd ei fedrusrwydd yn ymwneyd â gwasanaeth y wladwriaeth, a derbyniodd yn wobwr am ei waith flwydd-dal o 300p.; ond ni chafodd ei fwynhau yn hir.

Dychwelodd i Lundain yn 1764, gyda Reynolds, a sylfaenodd y clwb llenyddol; hanes yr hwn sydd yn dal cyssylltiad âg enwau y rhan fwyaf o lenyddion y cyfnod hwnw. Ond ni ddarfu i gymdeithas y llenorion dynu ei feddwl oddi wrth ei benderfyniad i ymroddi i fywyd gwleidyddol. Pennodwyd ef yn ysgrifenydd i'r Ardalydd Rockingham, y prif weinidog, Gorphenaf 17eg, 1765; ac ar y 14eg o Ionawr, 1766, etholwyd ef yn aelod seneddol am y tro cyntaf dros Wendover. Nid hir y bu efe yn Nhŷ y Cyffredin heb ennill iddo ei hun, drwy ei hyawdled, y cymmeriad o fod y 'dyn blaenaf' yn mwyd aelodau y tŷ hwnw. Ychydig fisoedd, pa fodd bynag, y parhaodd gweinyddiaeth Rockingham. Byddai dilyn gyrfa ddyfodol Burke yn ymestyn dros fwy nag y goddefd terfynau ein herthygl. Ond gellir dyweyd fod ei fywyd seneddol wedi parhau o 1766 hyd 1794, pryd yr ymneillduodd o honi ar farwolaeth ei unig fab. Bu yn cynrychioli yn olynol Wendover, Bristol, a Malton; a daliodd ddwywaith y swydd o ben talswdwr y fyddin (*paymaster of the forces*), sef o dan Rockingham a North. Yr oedd hefyd yn aelod o'r cyfringynghor; ac ar ol gyrfa nodedig o laturus, ymroddgar, a disglauer, efe a ymneillduodd o'r swydd, ar ol gwasanaethu ei wlad am wyth ar hugain o flynyddoedd, pryd y derbyniodd ddiolohgarwch Tŷ y Cyffredin am y gwasanaeth cyhoeddus mawr a gyflawnwyd ganddo; a gwobrwywyd ef gan y llywodraeth, ar ddymuniad y penadur, gyda blwydd-daliadau a gyrhaeddent yn y cwbl i'r swm o 3,700p. Dylid crybwyll, pa fodd bynag, ei fod yn ymwrthod yn fanwl â derbyn rhoddfaellion (*perquisites*) ynglŷn â'i swydd; a thrwy hyn, rhoddodd esampwl na roddid yn gyffredin gan ddyinion cyhoeddus y cyfnod hwnw.

Ei waith yn amddiffyn hawliau gwladol y Pabyddion, ac yn cefnogi masnach yr Iwerddon, a barodd iddo gael ei ystyried y cyntaf i sefyll dros annibyniaeth y cynrychiolwyr seneddol.

Dadleuai nad peiriannau oedd aelodau y Tŷ i bleidleisio dros fesurau a gymmeradwyd gan eu hetholwyr, am y rheswm hwnw yn unig; ond dynion a meddylwyr, yn ystyried pethau yn bwyllgor, ac yn deddfu er lles y wladwriaeth. Parodd hyn anghydwlediad rhyngddo a'i etholwyr yn Bristol. Rhaid crybwyll hefyd iddo wneyd mwy o wasanaeth i achos dynoliaeth yn ystod ei yrfa wleidyddol nag un dyn yn ei oes. Efe a rag-arloesodd y ffordd i ddiddymiad y gaethfasnach—mesur a addfedodd ac a lwyddodd wedi hyn yn nwyllaw y dyngarwr Wilberforce. Dadleuai dros achos dyngarwch yn India yn erbyn gwangc y rhai oedd â'u prif amcan i ymgyfoethogi ar draul y wlad hono. Dadleuai dros wladlywiaeth gyflawn a heddychol tuag at y trefedigaethau Americanaidd; yr hyn, pe y cawsai ei fabwysiadu, a arbedasai ddychrynfeydd rhyfel annibyniaeth yr Unol Dal-eithiau, ac a gadwasai y trefedigaethau, fe allai, mewn cydfod parhaus â'r wlad hon—o leiaf, am amser yn hwy. Ac er cefnogi pob achos a gymmerai mewn llaw i ddadleu drosto, yr oedd ganddo ddigon o amynedd i wneyd yr ymchwiliad mwyaf trwyddal iddo, a hyawdled hefyd na bu ei gyffelyb erioed o'r bron.

Dylid sylwi yn fyr ar ei lafur llenyddol mewn cysylltiad â'i weithgarwch gwleidyddol. Nis gallwn yma ond yn unig enwi ei weithiau, gan adael heb eu henwi amryw llythyrau a ysgrifenydd efe ar sefyllfa yr Iwerddon. Dylid enwi ei "*Observations on a pamphlet on the present state of the Nation*," yr hwn oedd ei bampbledyn gwleidyddol cyntaf, ac a gyhoeddwyd yn 1769, mewn attebiad i un arall—a briodolir gan rai i Fox, a chan eraill i Grenville. Yn 1770, cyhoeddodd bampled arall, "*On the Cause of Present Discontents*." Ar y 13eg o Chwefror, 1788, y dechreuodd efe ei araeth enwog wrth agor prawf Warren Hastings, cyn-lywodraethwr cyffredinol India:—y prawf hynotaf, fe allai, yn holl hanes y byd. Parhaodd yr araeth hon am bedwar diwrnod; a dywedir mai un ystorn ydoedd o "duchiaeth finio a hyawdled" drwyddi oll o'r bron. Nis gellir braidid ffurfio un dychymyg am yr effaith a gynnyrchodd. Ymestynodd y prawf dros saith mlynedd o amser, a therfynodd drachefn gydag araeth arall dra ysblenydd gan Burke. Parhaodd yr araeth hon am naw niwrnod. A dywedir ei bod mor alluog yn mhob ystyr, ac yn cario y fath ddylanwad, fel yr oedd Warren Hastings ei hun yn addef drachefn ei fod braidd yn meddwl ar y pryd fod yn rhaid ei fod yn euog o'r cyhuddiad a roddid yn ei erbyn—er y gwyddai, pan heb fod dan ddylanwad Burke, nad oedd hyn yn bod. Rhyddhawyd Hastings er y cwbl. [Gwel WARREN HASTINGS]. Tra yr oedd y prawf yn myned yn mlaen, yr oedd Burke yn cael amser i dalu sylw i achosion eraill hefyd. Yn Tachwedd, 1790, yr ymddangosodd ei "*Reflections on the Revolution in France*"—gwaith a lednawyd wrth y degan o filoedd; a dywedir iddo gynnyrchu effeithiau na chynnyrchwyd er cyffelyb gan unrhyw draethawd arall ar wleidyddiaeth cyn nac ar ol hyn. Yr oedd yr awdwr yn cael ei foliannu a'i anrhydeddu yn gyffredinol ar ol hyn. Yn Mai, 1791, gadawodd ei hen gyfeillion, Fox a'r Whigiaid, o herwydd ei fod yn anghydwled â hwynt ar gwestiwn Ffrainc. Cynnygiodd i sylw y llywodraeth ei "*Thoughts on French Affairs*;" ond ni chyhoeddwyd hwy hyd ar ol ei farwolaeth. "*Heads for Consider-*

ation," &c., a'i "Reply to a Noble Lord" a ddi-llynnod yn nesaf. Y mae ei waith olaf, "*Thoughts on a Regicide Peace*," yn dangos fod ei holl allu-oedd yn parhau yn loew hyd y diwedd. Bu farw Gorphenaf 9fed, 1797, yn yr 68ain flwydd o'i oedran. Y mae ei weithiau wedi eu cyhoeddi mewn amryw ffurfiâu.

Ychydig o ddynion a ganmolwyd yn fwy na Burke; ac, ar y cyfan, ychydig a deilyngent ganmoliaeth uwch. Yr oedd efe yn ddyn o feddwl mawrfrydig, ac o fywyd diargyhoedd; ac wedi ei ddonio yn helaeth â deall cryf, dy-chymyg bywiog, gallu rhyfeddol i dalu sylw i bob peth, a diwydrwydd a dyfal-barhad di-ildio. Nid oedd un pwngc nas gallai efe ei feistrol; ac ar ol ei feistrol, nid oedd un pwngc nas gallai ymdrin âg ef yn yr iaith fwyaf gyfoethog. Yr oedd disgleirdeb ei areithyddiaeth yn cynnyrchu syndod ac edmygedd yn mhawb a wrandawai arno—yn fwy, fe allai, nag yn perswadio drwy ei thôn a'i hymresymiad. Yr oedd yn ddyn o deimladau cryfion, a thuedd anhyblyg; ac o blegid hyny, nid oedd yn ymbleidiwr gwleiddydol hawdd ei drin. Y canlyniad o hyn oedd iddo, i raddau pell, dori ei gyssylltiadau gwleiddydol a'i blaid, a gweithredu yn hytrach ar ei ben ei hun am y tair blynedd diweddfaf o'i oes. Ac hyd yn oed ar yr adeg hon, ni ddylid anghoio ei fod yn meddu dylanwad mawr yn nghyngorau y wladwriaeth.

Yn amryw o'i olygiadau ar wleidyddiaeth yr oedd yn mhell o flaen ei oes; ac ystyrid amryw o'i ragwelediadau o'r llwybr a gymmerai amgylchiadau yn debyg i brophwydoliaethau. Fel areithydd, saif yn y rhestr flaenaf yn yr amser-oedd diweddfaf; ac fel awdwr, o ran goludoedd ei iaith, ffrwythlonrwydd ei ddychymyg, ac ystorfa ddiiderfyn ei wybodaeth, rhaid cydnabod nad oes ond ychydig yn gyfartal iddo—a llawer llai, os oes rhywun, yn rhagori arno. Yr oedd efe yn meddu fydd difniant yn y grefydd Gristionogol, ac yr oedd ei feddwl mawr wedi ei foldio a'i dderychafu gan ei dylanwad pur a goruchel. Gwyrfawrogai amser yn fawr. Dywedai yn aml, "Nid oes genyf amser i segura." Ni wnaeth hyny; ac nid oes ysmotyn ar ei enw da. Er ei fod ef yn ddiarnheul yn un o wladweinyddion ac areithwyr penaf y byd, y mae yn ddyledus i'w goffadwriaeth i ni ddwedyd hefyd fod ei ostyngeddrwydd yn fwy nodedig ac amlwg na'i athrylith. Gwrthododd yr anrhydedd o gael ei gladdu yn y fan lle y cleddir mawrion a blaenion y genedl; sef, yn Mynachlog Westminster. Y mae yn ei wahardd hyd yn oed yn ei ewyllys olaf; gan roddi fel rhe-swm dros hyny ei fod yn ei fywyd wedi byw yn nghanol "gormod o swm ac edmygedd." Ar ddynesiad angu, ymostyngodd gydag ymroddia-tawel a Christionogol, gan obeithio, fel y dywedai, dderbyn trugaredd trwy iawn ac eiriol-aeth y Gwaredwr bendigedig—yr hwn, i ddefnyddio ei eiriau ef ei hun, y bu yn "ymofyn yn ostyngedig am dano dros amser maith; ac at yr hwn yr oedd efe yn edrych mewn gobaiith crynedig." Y mae yr adran gyntaf o'i gymmun-rod yn gosod allan yn darawiadol ei olygiadau pwylllog, a'i deimladau dyfnaf ar y pwngc mawr:—"Yn ol yr hen arfer dda," meddai, "yr hon y mae fy nghalon a'm deall yn ei chymmeradwyo, yr wyf yn gorchymyn fy enaid i Dduw, gan obeithio am ei drugaredd ef drwy deilyngdod ein Harglwydd a'n Hachubwr Iesu Crist. Yr wyf yn dymuno i'm corph gael ei gladdu yn

eglwys Beaconsfield, ger llaw cyrph fy anwylaf frawd, a'm hanwylaf fab, gan weddio gyda'r gostyngeddrwydd dyfnaf, fel y buom byw yn nghyd mewn undeb perffaith, y cawn ynghyd ran yn adgyfodiad y rhai cyfiawn."

BURKITT, WILLIAM: duwinydd ac esboniwr rhagorol. Ganwyd ef yn Hitcham, yn Suffolk, Gorphenaf 25ain, 1650. Yr oedd pan yn blentyn yn meddu cof anarferol o gryf. Tra yn y coleg yn Nghaergrawnt, cafodd gystudd trwm; ac yn y cystudd hwnw y dychwelwyd ef at yr Arglwydd. Symmudodd o'r coleg yn gaplan i Bilston Hall, yn Suffolk. Ordeiniwyd ef gan yr esgob Reynolds pan oedd yn lled ieu-ange, ac ymsefydlodd yn berigol yn Milden, lle yr arosodd am un mlynedd ar hugain. Yn 1692, symmudodd i Dedham, yn Essex; a bu yno am un mlynedd ar ddeg. Tarawyd ef yn drwm gan dwymyn, a bu farw yn 1703, yn 53ain mlwydd oed.

Yr oedd Burkitt yn weinidog ymroddgar a ffyddlaw. Pregethai yn eglur a syml. Gyda bod materion ei bregethau yn rhagorol, yr oedd swyn a phereidd-dra yn nodedig yn ei lais; yr hyn a'i gwai yn dra derbyniol fel pregethwr. Yn ei afiechyd diweddfaf, teimlai yn hynod o ddedwydd. Ysgrifennodd esboniad ymarferol da ar y Testament Newydd, yr hwn sydd wedi ei gyhoeddi yn yr iaith Gymraeg; ac yn ei afiech-yd diweddfaf, diolchai i'r Arglwydd am gael byw i orphen y gwaith.

BURNET, GILBERT: esgob Salisbury, han-esydd y Diwygiad. Ganwyd ef yn Edinburgh, 1643. Ar ol derbyn cyfran o'i addysg gartref, anfonwyd ef i goleg Aberdeen. Yn 1663, tal-odd ymweliad â Chaergrawnt, Rhydychain, a Llundain, a chyfarfu â llawer o brif dduwinydd-ion Lloegr. Yn y flwyddyn ganlynol, bu yn astudio Hebraeg, dan addysg rabbi enwog yn Amsterdam. Yn 1665, cafodd fywoliaeth Sal-toun, lle yr arosodd am bedair blynedd; ac yn 1669, pennodwyd ef yn athraw duwinyddol yn mhrifysgol Glasgow. Ymddiswyddodd, pa fodd bynag, yn 1674, ac ymsefydlodd yn Llundain, lle y pennodwyd ef yn brgethwr yn nghapel y Rolls. Yn 1676, cyhoeddodd ei "*Memoire of the Duke of Hamilton*;" ac yn 1679, y gyfrol gyntaf o'i "*History of the Reformation*;" a'r ail yn 1681. Cynnygiwyd iddo esgobaeth Chi-chester; ond gwrthododd hi. O'r braidd y diangodd heb gael ei gyhuddo o fod a fyno â bradgynllwyn y Rye House yn 1683. Gofalodd am amddiffyniad i'w gyfaill Argl. William Rus-sell. Aeth gydag ef i'r dienyddle, ac amddiffynodd ei goffadwriaeth. Amlygodd y brenin ei gasineb tuag at Burnet drwy ei amddifadu o'r swydd o ddarlithiwr yn St. Clements. Ar esgyniad Iago II. aeth Burnet i'r Cyfandir, ac yno y cyfarfu â'r Tywysog o Orange. Pan y daeth William drosodd yr wlad hon, yr oedd Burnet gydag ef yn y swydd o gaplan brenhin-ol; ac yn fuan wedi hyny, pennodwyd ef yn esgob Salisbury. Ymaffodd yn selog yn nyled-swyddau ei swydd; ond parodd ei lythyr bug-eillol gyntaf, yn yr hwn yr hōnai hawl William III. i'r orsedd trwy orchfygiad, y fath dram-gwydd i'r ddau dŷ o senedd fel y gorchymyn-wyd ei losgi gan y dienyddwr cyffredin. Ym-ddiriedai William ynddo, fodd bynag, hyd ddi-wedd ei oes. Yn 1699 yr ymddangosodd ei es-boniad enwog ar y Namyn un Deugain Erthygl,

yr hwn a gondeiniwyd fel llyfr anunionged gan Dŷ yr Arglwyddi. Yn 1715, daeth allan ei drydedd gyfrol o'r "*History of the Reformation*." Bu farw ar yr 17eg o Fawrth, 1715, yn 72ain mlwydd oed.

Heb law y gweithian a enwyd, ysgrifennodd Burnet draethawd "*On the Pastoral Care*," bywgraffiadau o Syr Matthew Hale, ac Esgob Bedell, a'i "*History of his own Times*," ynghyd âg amryw bregethau a thraethodau ar byngiau dadleuol.

Bu Burnet yn briod deirgwaith; a dywedir fod ei "wraig gyntaf yn nodedig am ei phrydferthwch; yr ail, am ei gwaddol; a'r drydedd am ei duwioldeb."

BURNS, ROBERT: bardd cenedlaethol yr Alban. Ganwyd ef yn 1759, mewn tyddyn bychan yn agos i Ayr. Cafodd gystal addysg ag y gallodd ei rieni ei roddi iddo; er nad oedd hynny, yn wir, yn llawer. Ychydig cyn marw ei dad, cymmerodd Robert Burns a'i frawd dyddyn; ond ni bu yr anturiaeth yn llwyddiannus. Pan yr oedd efe tua 27ain oed, ganwyd iddo ddau efell, o Jean Armour. Gorfodwyd ef gan yr awdurdodau i ymrwymo i dalu tuag at eu cynnal; canys yr oedd rhieni y ferch ieuango mor ddigofus fel na fyndent, er gwaethaf yr hyn a ddigwyddasai, oddef i'r ddeuddyn ieuaingo briodi, ac i'w plant hwy gael eu gwneyd yn etifedcion cyfreithlawn. Penderfynodd yntau, gan hynny, ymadael â gwlad ei enedigsaeth, a myned i Jamaica; ond cyn cychwyn, cyhoeddodd gasgliad o'i ganeuon, yn gystal er mwyn cael arian i dalu ei longlôg, ag er mwyn gwneyd iddo ei hun onw. Yr oedd wedi canu yn iach i'w gyfeillion, ac yr oedd ei giat ar y ffordd i Greenock pan y darfu i lythyr a dderbyniodd oddi wrth Dr. Blacklock, o Edinburgh, beri iddo newid ei gynllun. Dywedid wrtho yn y llythyr fod ei ganeuon yn cael eu mawr gymmeradwyo yn Edinburgh, a gwahoddodd ef i ddyfod yno i ddwyn argraffiad newydd o honynt allan:—a hynny a wnaeth. Cafodd gressaw mawr yn y dref hono, hyd yn oed gan y dosbarthiadau mwyaif dysgedig a phendefigaidd. Galluogwyd ef gan yr arian a gafodd am yr ail argraffiad o'i ganeuon, i brynu fferm ger llaw Dumfries; ac yr oedd erbyn hyn wedi priodi Jean Armour. Pennodwyd ef ar ol hynny yn gyllidydd (*exciseman*), a rhoddodd heibio drin tir. Ymollyngodd o hynny allan i foddloni ei chwantau, nes y dinystriwyd ei iechyd a'i amgylchiadau. Bu farw Gorphenaf 21ain, 1796, yn 37ain oed; a chafodd gladdedigaeth anrhydeddus.

Erioed ni chyfansoddwyd barddoniaeth mwy cyfaddas i sicrhau cymmeradwyaeth gyffredinol na'r eiddo Burns. Ychydig o arddunedd ac o ddarfelydd sydd ynddi; ond y mae yn mron heb ei chyffelyb mewn gwreiddioldeb, teimlad, a naturioldeb. Er fod yn y caneuon lawer o amnhuredd, fel yn yr awdwr; etto, nid oes ynddynt ddim y gellir ei alw yn ddichwaeth ac yn isel.

1. BUZ (*dirmygedig*): ail fab i Milcah a Nabor, a brawd i Huz: *Gen.* xxii. 21. Gelwir Elihu yn *Buziad* o genedl Ram; *h. y.*, Aram. Gan hynny, y mae yn debygol mai un o hiliogaeth Buz oedd Elihu; teulu yr hwn, fel yr ymddengys, a ymsefydlodd yn Arabia Ddiffaith neu Garegog, gan fod Ieremiah (xxv. 23) wrth gyhoeddi barnau Duw yn eu herbyn, yn eu crybwyll gyda Thema a Dedan.

2. BUZ: enw yn digwydd yn rhestr achau llwyth Gad: 1 *Cron.* v. 14.

BWRDEISDREF (*bwrdeis—tref*): tref fwrdeisiol, tref freiniol, tref gorphoredig; bwrdeisiaeth; corphoraeth. Ymddengys mai ystyr gwreiddiol y gair hwn, drwy yr hwn yr ydym ni yn dynodi tref gorphoredig, oedd bryn, ucheldir, neu bentwr o bridd; ac y mae yn debygol mai oddi wrth y sefyllfa oedd uchel ar ba rai yr adeiledd amddiffynfeydd, y daeth wedi hynny i arwyddo caerfa neu gastell; ac yn ddiweddaf, casgliad o dai, ac eglwysydd, ac adeiladau eraill, y rhai, mewn amseroedd ansefydlog a arferent ymgasglu dan furiau castell—ynghyd â'u trigolion, a'r trefniadau a wnaed er eu llywodraethu.

Bwrdeisdref, yn yr amser gynt, oedd cwmni o ddeg o deuluoedd yn byw gyda'u gilydd. Y mae yr enw yn awr yn cael ei gymmhwyso at y cyfryw drefydd ag sydd yn anfon aelodau i'r senedd, er pan yr etholwyd bwrdeisiaid yn nheyrnasiad Harri III., 1265.

Y mae y cwestiynau, i bwy yr ydym yn ddydedus am ein corphoraethau bwrdeisiol?—pa un ai i ddylanwadau Rhufeinaidd, ynte i ddylanwadau Sacsonaidd a Theutonaidd eraill, neu i'r naill a'r llall? ac os i'r ddau, yna i ba raddau y mae pob un wedi cyfrannu at eu ffurfiad?—wedi eu dadlau yn fanwl gan ysgrifenywyr ar sefydliadau y wlad hon. Ar yr ochr Rufeinaidd, Syr Francis Palgrave ydyw y gwron mwyaif penderfynol; ond ymddengys i ni mai Mr. Allen ydyw y doethaf. Cefnogir yr ochr Teutonaidd gan y rhan fwyaf o ysgolheigion Anglo-Sacsonaidd Lloegr, a ohan ysgrifenywyr Germanaidd yn gyffredinol. Ond o ba ffynonell bynag y tardasant, adddefir yn gyffredinol fod bwrdeisdrefi Lloegr yn hanfodi—nid fel casgliad o dai yn unig, ond fel cyrph corphoredig, yn amser y Sacsoniaid. Y mae cyfundrefn fwrdeisiol Ysgotland hefyd yn hen iawn. Yr oedd *Hanse*, neu gynghrair o fwrdeisdrefi er amddiffyn eu gilydd a diogelu masnach, mewn bod yn Ysgotland, ac yn adnabyddus wrth yr enw hwn yn nheyrnasiad Dafydd I.—o ddeutu cam mlynedd cyn ffurfiad y Cynghrair Hanseataidd, yr hwn a ffurfiwyd gan nifer o drefydd porthladdol yn Germany i gefnogi y naill y llall yn erbyn morladron. Ac o ddeutu yr un amser y gwnaed cyfreithiau bwrdeisiol enwog Ysgotland, y rhai oeddylt yn ffrwyth profiad trefydd Lloegr a Chymru.

Llywodraethir bwrdeisdref yn gyffredin gan gynghor trefol—yn cynnwys maer, a nifer penodol o aelodau, y rhai a renir yn ddau ddo-barth, sef cynghorwyr (*councillors*) a henuriaid (*aldermen*). Dewisir y cyntaf gan y trethdalwyr, a'r olaf, ynghyd â'r maer, gan aelodau y cynghor. Etholir aelodau y cynghor trefol ar y dydd cyntaf o Dachwedd yn mhob blwyddyn, a'r maer ar y nawfed o'r un mis. Y mae gan y cynghor trefol awdurdod helaeth o fewn ei deryfnau. Dan ei ofal ef y mae holl reolaeth achosion y lle, a gall oeddo trethi at ddwyn yn mlaen welliantau, a thalu costau rheolaeth y fwrdeisdref. Ond y mae rhai bwrdeisdrefi heb gynghorau trefol. Crëwyd ynadon bwrdeisiol gyntaf yn amser Siarl I. Dan Gyfraith Corphoraethau Bwrdeisiol, 5 a 6 William iv. p. 76, yr oedd yr ynadon hyn yn cynnwysedig o'r maer yn ystod blwyddyn ei swydd, ac am un flwyddyn wedi iddi derfynu; y *recorder*, yn rhinwedd ei swydd; a'r cyfryw betsonau ag a

bennodwyd gan y goron. Nis gall neb gyflawni eu dyledswyddau yn eu lle; a chyn gweithredu, rhaid iddynt wneuthur y dadganiad, &c., arferol yn ol y gyfraith. Y mae yn angenrheidiol hefyd i holl aelodau y cynghor trefol yr un modd wneuthur y dadganiad arferol ar eu derbyniad hwythau i swydd.

Cariwyd y gyfraith a elwir "*The Act for the Registration of Municipal Corporations*," drwy y senedd Tach. 9, 1835. Rhifedi trigolion dinas-oedd, bwrdeisdrefi, a dosbarthiadau bwrdeisiol Prydain a'r Iwerddon yn 1871 oedd 12,991,763. Rhifedi yr etholwyr yn y bwrdeisdrefi uchod yn 1876—77, oeddynt fel y canlyn:—yn Lloegr, 1,447,834; yn Nghymru, 66,882; yn Ysgotland, 202,852; ac yn yr Iwerddon, 53,953:—y cyfan yn 1,771,528. Y mae y cyfrifon hyn yn dangos cynnydd o 34,362 o etholwyr o fewn y flwyddyn, wrth eu cymharu a'r flwyddyn o'r blaen. Ac y mae y nifer uchod yn anfon 360 o aelodau i'r senedd.

BYRON, GEORGE GORDON, ARGLWYDD: bardd Saesneg enwog, a anwyd yn Heol Holles, Llundain, Ionawr 22ain, 1788. Unig fab ydoedd i Cadben John Byron, o'r gwarchodlu, a Catherine Gordon, o Gight—etifeddes yn swydd Aberdeen. Nid oedd Cadben John Byron a'i wraig yn cydfyw yn ddedwydd. Difanodd heddwch teuluaid yn yr ymdrechfa rhwng eu tymmerau aflywodraethus. Dilynai y gŵr fuchedd anfoesol iawn; ac yn fuan, gwastraffodd gyfoeth ei wraig mewn gloddestr, cyteddach, a hapchwarenon. Wedi ei gwahanu oddi wrth ei gŵr, ymneillduodd y foneddiges i ddinas Aberdeen, gyda'i bachgen bach cloff; ac nid oedd ei holl gyllid yr amser yma ond tua 130p. yn y flwyddyn. Pan yr oedd yn un mlwydd ar ddeg oed, dilynodd Byron i deitl ei ewythr, William Lord Byron; ac yn ddioced, gadawodd y fam a'r mab y gogledd am Newstead Abbey, hen balas y teulu; yr hwn sydd yn sefyll ychydig filliroedd o bellter oddi wrth Nottingham, yn nosbarth rhamantus Coedwig Sherwood. Wedi cael meddiant o'r teitl, gosodwyd Byron mewn ysgol breifat yn Dulwich; ac wedi hynny, anfonwyd ef i Ysgol Harrow. Y peth mwyaf nodedig yn nghylch blynyddoedd boreuol Byron oedd ei ymlyniad wrth enwau personau. Fel yn mron pob aelod o'r llwyth barddol, yr oedd yn hynod o hoff o'r enw *Mary*. Pan oedd yn wyth mlwydd oed, yn swydd Aberdeen, efe a syrthiodd mewn cariad a *Mary Duff*. Ei eilun nesaf oedd Margaret Parker, ei gyfnither—yr hon a fu farw yn gynnar. Modd bynag, at foneddiges o'r enw *Mary Chaworth* y teimlai y serch cryfaf. Cyfarfyddodd a'r foneddiges hon gyntaf pan ar ymweliad a Newstead, yn 1803, pan nad oedd ond pymtheng mlwydd oed. Yr oedd tad Miss Chaworth wedi ei ladd mewn ymladdfa ag Arglwydd Byron, hen ewythr y bardd; a disgwylwyd y buasai y briodas yn iachau yr elyniaeth deuluaidd, ac yn uno yr etifeddiathau cyfoethog. Ond nid felly yr oedd i fod. Yr oedd Miss Chaworth yn hynach o ddwy flynedd na Byron; ac yr oedd yn amlwg ei bod yn teimlo yn falch o'r cariad cryf a ddangosai bachgen cloff Harrow tuag ati. Ond y flwyddyn nesaf, digwyddodd yr ymweliad ymadawol a ddisgrifir yn "*The Dream*." Yn 1805, efe a symmudodd i Goleg y Drindod, Caergrawnt; ac yn mhen dwy flynedd ar ol hynny, argraphwyd ei gyfrol gyntaf o farddoniaeth, a elwir "*Hours of Idleness*," yn

Newark. Nid oedd y caniadau a gynnwysid ynddi yn hollol amddifad o deilyngdod; ond gallasai unrhyw fachgen wedi cael addysg dda eu cyfansoddi. Ymosodwyd yn llym ar y gyfrol gan Arglwydd (y pryd hwnw Mr.) Brougham yn yr "*Edinburgh Review*," ond yn lle ei ddi-galoni, cryfhaodd ei wawdiaith lem y ddawn farddonol yn meddwl Byron. Ac ysgrifennodd y gogangerdd, "*English Bards and Scotch Reviewers*," mewn atebiad i'r erthygl yn yr "*Edinburgh*." Yn nghanol dadwrdd y ganmoliaeth a ymgododd yn ddioced, fe ymneillduodd Byron o Loegr: ymwelodd a glenydd Môr y Canoldir, ac ymdeithiodd yn Nhwrci a Groeg. Ar ei ddychweliad yn 1812, cyhoeddodd y ddwy gân gyntaf yn "*Childe Harold*," gyda chlod mawr; a rhestrwyd ef ar unwaith yn mhllith beirdd mawrion ei wlad. Yn ystod y ddwy flynedd nesaf, cyfansoddodd "*The Giaour*," "*The Bride of Abydos*," "*The Corsair*," a "*Lara*." Tra yr oedd yn cyfansoddi y darnau ysblenydd hyn, yr oedd efe yn byw yn holl loddest a rhysedd y brifddinas. Yn ei ymdrech i ddiango rhag y dull hwn o fyw, priododd Miss Milbanke, merch Syr Ralph Milbanke, barwnig, yr hwn a breswyliai yn swydd Durham. Profodd yr undeb hwn yn un hynod o anhapus. Ni pharhaodd ond blwyddyn yn unig; ac yn ystod y tymmor byr hwnw, daeth anhawderau arianol, anghytundeb, a'r holl drueni cyssylltiedig a phriodas annoeth, i ddylanwadu ar eu heddwch a'u cysur. Ar ol genediggaeth ei phlentyn Ada, ymneillduodd yr Arglwyddes Byron i dŷ ei thad; a chynnyrchodd y digwyddiad hwn, o herwydd enwogrwydd un o'r pleidiau, cryn gyffro yn nghylchoedd uchaf cymdeithas. Daeth Byron ar ol hyn yn wrthddrych pob math o athrod. Er mai efe oedd y bardd mwyaf poblogaidd, daeth am dymmor y dyn mwyaf ammhoblogaidd yn y wlad. Yn un o'i lythyrau, a ysgrifenyddodd o Italy rai blynyddoedd yn ddiweddarach, gan gyfeirio at yr athrod a ledaenid ar y pryd, y mae yn ysgrifenu fel hyn:—"Cyhuddid fi o bob drygioni gan adroddiadau cyhoeddus a gelyniaeth personol. Anurddwyd fy anw, yr hwn oedd wedi bod yn un ardderchog er pan gynnorthwydd fy nhadau i orchfygu y deyrnas i William o Normandy. Yr oeddwn yn teimlo, os oedd yr hyn a sibryddid, a hustyngid, ac a ddywedid dan ddannedd, yn wirionedd, fy mod yn anghymmhwys i Loegr: ac os nad ydoedd yn wirionedd, yr oedd Lloegr yn anghymmhwys i mi. Ymadewais oddi yno." Rhoddodd ei ysgariaeth oddi wrth ei wraig, a'i ymadawiad o Loegr, symbyliad cryf yn athrylith Byron. Yr oedd elfen newydd o allu wedi ymweithio i mewn i'w brydyddiaeth, a gall y darlennydd ei theimlo wrth ddarllen y drydedd gân yn "*Childe Harold*." Cynnhyrfodd trueni a digofaint ef i weithgarwch nodedig. Cynnrychodd arosiad o chwe mis yn Geneva y drydedd gân yn "*Childe Harold*," ar "*The Prisoner of Chillon*." Ysgrifenydd "*Manfred*," a "*The Lament of Tasso*," yn 1817. Y flwyddyn nesaf, yr oedd efe yn Venice, a gorphenodd "*Childe Harold*" yno; ac yn y fraethlym "*Beppo*," gwnaeth brawf yn y maes newydd, yn yr hwn yr oedd efe ar ol hynny i gyfansoddi gyda'r fath lwyddiant. Yn ystod y tair blynedd nesaf, efe a gyfansoddodd y pum cân gyntaf o "*Don Juan*," a nifer o chwaraeyddiaethau o deilyngdod amrywiol. Yn 1822, symmudodd i Pisa, a gweithiodd yno ar "*Don Juan*," yr hon gân, gyda'r eithriad o "*The Vision of Judgment*," a

gymmerodd ei holl amser yn mron hyd derfyn ei oes.

Yn foesol, yr oedd ei fywyd yn Italy yn anfoddfaol, a llygrwyd ei athrylith gan ei rysedd. Yn niwedd ei yrfa, ymwelwyd ag ef gan ysbyrdoliaeth newydd. Yn yr haf, yn 1823, moriodd i Groeg, i gynnorthwyo, gyda'i ddyllanwad a'i arian, yn ymdrechfa y Groegiaid am annibyniaeth. Cyrhaeddodd i Missolonghi, Ionawr 4ydd, 1824. Ond yno, ni chafodd ddim ond anhrefn, a phenaeithiad ymrysongar: er hyny, mewn tri mis, efe a lwyddodd i adferu rhyw fath o drefn o'r cymmysgedd terfysglyd. Ar y 9fed o Ebrill, goddiweddwyd ef gan gawod pan ar gefn ei gefyl— a dilynodd y dwymyn a'r cryd cymmalau. Cyn ei farw, suddodd i sefyllfa o gysgadrwydd; a chlywodd y rhai oedd-ynt ger llaw ef yn sisial ynghylch ei wraig, ei chwaer, a'i blentyn. Ar ol pedair awr a deugain o ddideimladrwydd, efe a drengodd ar y 19eg o Ebrill, 1824. Cludwyd ei gorph i Loegr; a chan i'r awdurddodau wrthod caniatáu iddo gael ei gladdu yn Westminster Abbey, dodwyd ef i orphwys yn meddrod y teulu yn eglwys pentref Hucknall, ger Newstead. Yr argraphiad goreu o'i weithiau ydyw yr eiddo Murray.

BYWYD—EG. Y mae y gair hwn yn cael ei ddefnyddio yn bresennol mewn gwyddoniaeth, i gyffredinol a chrynhoi prif egwyddorion y canghenau gwyddonol hyny ag sydd yn ymwneud â'r ymddangosiadau a'r gweithrediadau perthynol i fater bywydol.

Yn yr ystyr eang hwn, y mae y gair yn cymeryd i mewn y gwyddonau meddyliol; megys, Meddyl-draith a Chymdeithasdyddiaeth. Ond yn gyffredin, cyfyngir ef yn fwy arbenig at yr ymchwiliadau a wneir i briodoliaethau mater byw, yn wrthygyferbyntol i fater anfywydol. Mewn erthygl fer, nis gallwn ond rhoddi cryn-odeb talfyredig o'r hyn y mae ymchwilydwr diweddar wedi dyfod hyd ato gyda golwg ar y cwestiwn hwn. Priodoliaethau gwahaniaethol mater byw ydynt—

1. Ei fod yn gyfansoddedig, yn sfferyllol, o gyfuniad o'r elfenau, ulyf (*carbon*), ufelai (*oxygen*), ulai (*hydrogen*), a blorai (*nitrogen*)—yr hyn a elwir cyntain (*proteine*), wedi ei gyfuno â dwfr, ac yn ffurfio y prif gyfansoddydd—yr hyn a elwir yn gyn-ddefnydd (*protoplasm*).

2. Ei fod yn wastad yn cael ei ddadgyfansoddi a'i dreulio trwy gyfuniad ac ulai (*oxygen*); ac ar yr un pryd yn cael ei adgyfansoddi trwy ddiadid i mewn o ronynau mater newydd rhwng yr hen rai. Canlyniad y treulriad ydyw cynnyrchu *carbonic acid gas*, tra y mae y mater newydd yn tarddu, nail ai o gynnwedd wedi ei ffurfio gan ryw sylwedd byw arall, neu o'r cyfryw wedi ei adeiladu a'i gynnyrchu o'r newydd gan y sylwedd ei hun. Pan fyddo y treulriad a'r adgyfansoddiad yn mantoli eu gilydd, y mae maintoli y sylwedd yn aros yr un; ond pan fyddo yr ail yn gryfach ac yn gyflymach na'r cyntaf, y mae yn tyfu.

3. Y mae mater byw yn myned trwy gylch pennodol o gyfnewidiadau, o ran maintoli, ffurf, a gweithrediadau—ar ol cyflawni pa rai y mae yr unigolyn yn marw; ond diogelir parhâd y rhywogaeth trwy ymwahaniad parhaus, rhanau y rhai a dueddant ac a alluogir i fyned drwy yr un cylch o gyfnewidiadau a'r cyfanswm y tarddasant o hono.

Yn chwanelog at y nodwedion hanfodol a

gwahaniaethol hyn, y mae yn angenrheidiol i ni chwanelo presennoldeb graddau pennodol o leithder a gwres, fel ammodau angenrheidiol i gynnalïaeth a daddbygiad sylweddau byw. Y mae yr elfen ddwfr yn myned i mewn yn helaeth i gyfansoddiad y cyfryw; ac y mae ei dygiad ymaith, i raddau helaeth, trwy unrhyw foddion, o angenrheidrwydd yn attal gweithgarwch bywydol, a'i llwyr wahanïad yn ddinystri i fywyd. Ond gall y ffurfiau isaf o greaduriaid byw oddef eu sychu i raddau helaeth, ac am amser lled faith (am fisoced neu flynyddoedd), ac etto heb i'r egwyddor o fywyd ddiffianu—yr hon hefyd a ymadfywia ar ol i'r elfen ddyfrol gael ei hadfer i'r creadur. Y mae yr un sylwadau a'r gymmhwyadwy gyda golwg ar wres hefyd. Y mae y terfynau o leithder a gwres, dros ba rai y mae bywyd yn diffianu, yn amrywio yn fawr yn ol natur y sylweddau a'r amgylchiadau, ac yn enwedig eu sychder. Y mae hi yn flaith dra sicr, fod sychder yn gynnorthwyo iddynt ddal llawer chwanelog o wres neu oerfel. Y mae arbrawfiadau Cûlme a Kohn, ynghyd â'r eiddo Dr. Roberts, o Fanchester, yn dangos hefyd fod cymmhwyso oerfel llai nag sydd yn angenrheidiol i ddinystrio bywyd am amser meithach yn cael yr un effaith a chymmhwyso oerfel digonol i ddinystrio bywyd mewn amser byr. A lefaru yn gyffredinol, ond nid yn ddiieithriad, gellir dywedyd fod y llysiâu o'r gradd iselaf yn colli eu bywyd pan yn agored i wres o 60° Centigrade, neu 140° Fahrenheit. Yn ol yr ymchwiliadau goreu a diweddaraf, golygir mai yr achos o atalïad bywyd, ac o'i ddinystri, ydyw ceulïad y sylwedd, cyn-ddefnydd yr hwn sydd yn cynnwys defnyddiau o'i fewn tueddol i genlo, pan gyrhaeddont raddau pennodol, ond amrywiol, o wres neu oerfel. Y mae sylweddau bywydol yn wahanol i rai heb fywyd—yn feddiannol ar gyflunïad; hyny yw, y maent yn adeilwaith rheolïaidd—cydrywiol. Y mae cydrywiath a bywyd yn cael yn eu gilydd; ac y mae yn amlwg mai nid cyfansoddiad sydd yn cynnyrchu bywyd—ond i'r gwrthwyneb, bywyd cyfansoddiad; gan fod ffurfiau o fywyd yn bod heb gyfansoddiad ac salodau; megys er enghraifft, yr *Amœba* yn y dosbarth cynrywydol (*Protozoa*), y rhai nid oes iddynt unrhyw gyfansoddiad neu ffurf neillduol, ond yn unig a gynnyrchir ar y pryd gan y bywyd cyssylltiedig â'r defnydd llysnafeddol a feddant. Rhaid addef yr un pryd nad oes enghraifft o fater byw wedi ei gael heb fod adeilwaith dyrus o ronynau yn perthyn iddo. Gellir edrych ar sylweddau byw, fel y sylfa Huxley, mewn pedair o agweddau amrywiol; sef,

I. O ran eu ffurf allanol a'u hadeilwaith mewnol. Dyma faes priodol yr hyn a elwir yn ffurfyddiaeth (*morphology*) gyda golwg ar llysiâu ac anifeiliaid. Yma y daw i mewn ddiifyniaeth rhanau gweledig â'r llygaid noeth (*anatomy*), a rhanau gweledig yn unig trwy y chwýddwydr (*histology*). Trwy ymchwiliadau y diweddar, darganyddwyd fod gwneuthuriad holl ranau llysiâu ac anifeiliaid y byd yn gyfansoddedig yn y pen draw o fân gelloedd neu godenau wedi eu cyfansoddi o gyn-ddefnydd weithiau, â chroen cyfansoddedig o'r hyn a elwir yn *cellulose*, weithiau heb ddim o'r cyfryw. "I'r holl fyd o fywyd," medd Huxley, "yr unawd cyntefig ydyw y gell;" ac nid ydyw y creaduriaid mwyaf cyfansawdd a cheffydd ond cydgaugliad o'r cyfryw. Hefyd, yn ol ansawdd bresennol ein gwymbodaeth, y mae pob cell yn darddedig o un

arall oedd yn bod o'r blaen. "*Omnis cellula 'e cellula*."—Pob cell sydd yn tarddu o gall. Etto, y mae pob cell, yn ystod ei dadblygiad, yn myned rhagddi, o gyflwr yn yr hwn y mae hi yn debyg i bob cell arall, trwy ddilyniad o wahaniaethau, i gyflwr yn yr hwn y mae hi yn arddangos nod-weddion gwahaniaethol gwneuthuriad, a chyfansoddiad neillduol a pherthynol iddi ei hun. Mewn gair, y mae yn ei dadblygiad yn myned rhagddi o'r cyffredinol i'r neillduol. Y mae hyn etto yn wir am gorph a sylwedd, yn gystal ag am y gronyn lleiaf. Yn gyffredinol, gan hyny, gellir dywedyd fod y ffurf, yn yr hwn y mae y creaduriaid byw annhebycaf i'w gilydd, a phellaf oddi wrth eu gilydd, yn gymmhwys yr un. Dyma wir ystyr dywediad Harvey, "*Omne vivum ex vivo*."—Pob byw sydd o'r wy. Y mae dadblygiad yn golygu gwahaniaethiad parhaus rhanau tebyg i rai mwy annhebyg.

II. O ran eu cyflad ar y ddaear, ac mewn amser. Y mae ymchwiliadau i hyn yn perthyn i ddaearag a daearyddiaeth, ac hefyd fel y maent yn cael eu cyfuno yn bresennol o dan y penawd *physiography*.

III. O ran y galluoedd sydd yn gweithredu arno i'w gyfnewid, a pheri iddo effeithio arno gan wrthddrychau allanol. Dyma briodol faes anianyddiaeth lysieuol ac anifeiliaidd.

IV. Achoaryddiaeth. Ymfodynir yn naturiol pa rai ydyw yr achosion o'r ffeithiau perthynol i fywyd yn y llysiau a'r anifeiliaid; neu, mewn gairiau eraill, Pa beth a wyddom am darddiad bywyd a dechrenad rhywogaethau?

Y golygiad cyffredinol ar hyn yn yr oesoedd boreuol, ac i lawr hyd ddiwedd yr ail ganrif ar bymtheg, oedd, fod creaduriaid byw yn tarddu trwy genhedliad o ryw fath neu gilydd o creaduriaid byw cyffalyb iddynt eu hunain. Yn niwedd y ganrif a enwyd, daeth y syniad yn un tra chyffredin, am y creaduriaid o'r rhywogaeth

lleiaf ac isaf—eu bod yn cael eu cynnyrchu yn uniongyrchol trwy ymweithiad sylweddau llygr-edig, gan yr hyn a elwid yn *generatio spontanea*; hyny ydyw, cenhedliad hunan-gynnhyrliol, neu fel y gelwir ef yn awr, *abiogenesis*; hyny ydyw, cenhedliad o'r hyn nid ydyw fyw. Y mae arbrawfiadau Redi, Spallanzani, ac eraill, wedi dangos fod y syniad yn un cyfeiliornus. Ond honir etto gan bleidwyr y syniad, fod y creaduriaid bychain a elwir *bacteria* yn brawf o'i blaid.

Dywedir wrthym fod y creaduriaid hyn wedi cael eu gosod yn agored i wres, y tu hwnt mewn graddau i fywyd allu hanfodi ynddo, ac etto eu bod wedi ail ymddangos yn y llestri y gwnaed y prawf ynddynt, heb fod un possiblwydd iddynt ddyfod i mewn oddi allan; ac o herwydd hyny, rhaid eu bod wedi eu cenhedlu yn uniongyrchol ar ol dyfodiad y lleill. Ond honir ar y llaw arall nad ydyw y prawf o lwyrr farwol-aeth y rhai blaenorol yn sicr. Y prawf a ddygir o hyny yw eu hymddangosiad llonydd ac an-symmudol; ond gall fod hyny i'w briodoli i ataliad, yn hytrach nag i lwyrr ddinystyr y bywyd oedd ynddynt; ac os felly, gellir tybied ddarfod iddynt eilwaith ymadfywio. Y mae yr amheuaeth yn cael ei gadarnhau gan y ffaith fod y creaduriaid hyn yn treulio rhan o'u hanfodiad mewn ystad o lonyddwch di-egni. Drachefn, y mae y gwahaniaeth mawr sydd rhwng y graddau o wres ac oerni y gall creaduriaid fyw ynddynt yn dwyn elfen arall o amheuaeth i mewn.

Y mae arbrawfiadau Dr. Roberts, y cyfeiriwyd atynt o'r blaen, yn eglurhâd ar hyn, ac yn cael eu hystyried o bwys mawr. "Y ffaith ydyw," ebai Huxley, "nad oes genym gymmaint a chysgod o brawf uniongyrchol fod cenhedliad o beth difywyd wedi cymmeryd lle o fewn y cynnod yn yr hwn y mae bywyd ar y ddaear yn goffrestredig."

C.

CABUL

CABOT, SEBASTIAN: morwr a darganfyddwr clodfawr. Mab oedd efe i John Cabot, morwr Venetiaidd enwog, yr hwn a breswyliai yn achlysurol yn Lloegr. Ganwyd Sebastian yn Bristol, o ddeutu y flwyddyn 1477, ac addysgwyd ef mewn daearyddiaeth, morwriaeth, a mesuroniaeth. Aeth gyda'i dad a'i ddau frawd ar fordaith ddarganfyddiadol i Fôr y Werydd yn 1497. Ar y 24ain o Fehefn, 1497, gwelsant ororau Labrador yn Ngogledd America; ac ystyrir mai y Cabotiaid oedd y rhai cyntaf i ddarganfod y cyfandir mawr hwnw. Dychwelasant yn ol yn flwyddyn hono; ac yn ystod y ddwy flynedd ganlynol, ymgymmerasant â dwy anturiaeth arall gyffelyb—yr olaf o honynt i Forgainge Mexico. Ynghylch y pryd hwnw, dybygid, y bu farw ei dad; ac nid oes dim o hanes Sebastian i'w gael wedi hyny hyd y fl. 1512—pan yr aeth i wasanaeth Ferdinand, brenin Ysopaen. Yn 1515, bu yn arolygu ac yn diwygio mapiau a môrleni, ac yn cynllunio anturiaeth i chwilio am fynedfa ogledd-orllewinol i Asia; ond rhoddwyd yr anturiaeth hon i fyny, mewn canlyniad i farwolaeth Ferdinand yn 1516. Dychwelodd Cabot i Brydain yn 1517, a phennodwyd ef gan Harri VIII. i fyned gydag ymgyrch i Labrador. Ond troi yn fethiant a wnaeth hwnw, o blegid llwfrdra neu falais yr hwn oedd yn uchaf mewn awdurdod, y mae'n debygol; sef, Syr Thomas Perte. Aeth Cabot i wasanaeth Ysopaen drachefn, a gwnaed ef yn brif longlywydd teyrnas Siarl v.; ac arweiniodd ymgyrch i archwilio gororau Brazil a La Plata, lle yr ymdrechodd i ffurfio trefedigaeth. Dychwelodd yn ol i Ysopaen yn 1531, a chymmerodd ei hen le. Ond yn 1548, daeth i Loegr, a chafodd dderbyniad croesawus gan Iorwerth VI. Gwnaed ef yn arolygwyr y llynges, a chaniatawyd iddo flwydd-dâl o 166p. 13s. 4c. yn flwyddyn 1549. Efe oedd un o'r rhai cyntaf i sylwi ar y gwahaniaeth sydd yn symmudiadau nydwydd y morwr mewn gwahanol leoedd. Cabot hefyd oedd prif gyfarwyddwr y masnachwyr Prydeinig, anturiaethus a agorasant fasnach helaeth â Rwsia. Nid yw yn hysbys pa bryd y bu efe farw; ond tybir i hyny ddigwydd tua 1557. Yr oedd yn forwr celfydd, ac yr oedd ei gymmeriad yn onest a dilychwin yn y sefyllfa yr oedd ynddi.

CABUL: lle a enwir fel un o derfynau Aser: *Jos. xix. 27.* Oddi wrth ei fod yn cael ei grybwyll fel yn agos at Iphthael—wedi hyny Iotapata, ac yn awr *Jesat*—y mae yn debygol mai yr un lle ydyw ag y sonia Josephus am dano fel yn nosbarth Ptolemais, a deugain ystâd o Iotapata. Tybir mai yr un ydyw a'r *Kabul* bresennol, yr hon a gafwyd gan Dr. Smith a chan Robinson wyth neu naw o filldroedd o'r dwyrain i *Akka*, ac o ddeutu yr un pellter o *Jesat*. Gan

CADW

ei bod fel hyn ar derfynau Galilea, y mae yn debygol fod cyssylltiad rhwng y lle hwn a'r dosbarth a gynnwysai ugain dinas, a roddwyd gan Solomon i Hiram, brenin Tyrus: 1 *Bren. ix. ll.*

CADWALADR, DAFYDD, o'r Bala. Mab oedd y pregethwr hwn i Cadwaladr a Catherine Dafydd, o Êrw-Ddinmael, yn mhlwyf Llangwm. Ganwyd ef yn flwyddyn 1752, pryd yr oedd dysgeidiaeth a chrefydd mewn cyflwr tra isel yn Nghymru. Ni chafodd Dafydd Cadwaladr ddiwrnod o ysgol erioed, na neb i'w ddyysgu ef i ddarllen iaith ei fam. Daeth yn gydnabyddus â'r rhan fwyaf o'r wyddor Gymraeg trwy graffu ar y llythrenau pŷg y nodid y defaid â hwynt, gan ymofyn ynghylch eu sain. Ar ol taraw o hono wrth y "*Llyfr Gweddi Cuffyredin*," daeth yn gyfarwydd â'r holl lythrenau; ac ni bu yn hir ar ol hyny heb ddyfod i fedru darllen.

Ymddengys ddarford iddo brofi "nerthoedd y byd a ddaw" pan nad oedd ond pur ieuangc. Fel hyn yr arddoddod yr hanes unwaith wrth ei ferch:—"Digwyddodd unwaith dymmheathl arswydus o felt a tharanau, pryd y daeth fy mam i'r ystafell y cysgwn ynddi, ac y syrthiodd ar ei gliniau, gan wylu yn hidl, ac adrodd yn brysur y Pader, y Credo, ac wedi hyny y geiriau o'r Litani, "Dw Dad o'r nef, trugarhâ wrthym, wir bechaduriaid." A chan na welswn y fath beth o'r blaen, gofynais iddi pa beth oedd arni. "O! fy machgen i (ebai hithau wrtho), gâd i mi lonydd i weddio Duw; canys y mae arnaf ofn fod dydd y farn wedi dyfod." "Hyn a'm dychrynodd innau yn ddirfawr, a dechreuais innau weddio i'w chanlyn; a dyna'r pryd y bu i mi ddyysgu y Pader a'r Credo. Feidiai fy mam a gweddio pan beidiai y mell t a'r taranau; ond myfi a barhaw'n am rai wythnosau, nes o'r diwedd y gorfu i mi dewi trwy i fy nhad a fy mam fy chwipio. Wedi hyny, awn ar fy mhén fy hun, a llefwn, 'Dw Dad o'r nef, trugarhâ wrthym, wir bechaduriaid,' nes yr oedd y cymmydogion yn meddwl fy mod wedi colli fy synwyr. Pa fodd bynag, yr wyf yn meddwl hyd heddyw ddarford i'r Arglwydd y pryd hwnw wrandaw arnaf, greadur tlawd—a thrugarhau wrthyf." Dengys yr hanes uchod na chafodd Dafydd Cadwaladr fawr o fantais na chefnogaeth yn ei gartref i fyw yn grefyddol.

Pan oedd yn un-ar-ddeg oed, gorfu arno fyned allan i wasanaethu; ac arweinwyd ef gan lygredigaeth ei galon ei hun, a chan esampl cyfeillion llygredig, i rodio yn bur benrydd; ond er hyny, dwysbigid ef yn ddwys y pryd hwnw ar amserau. O ddamwain, daeth yn feddiannol ar "*Y Bardd Cwsg*," a "*Thaith y Pererin*;" a dysgodd y rhan fwyaf o gynnwys y ddau lyfr ar gôt; a byddai yr adgof am y gweledigaethau rhyfedd a fynegir yn y llyfrau hyny yn cyffroi ei feddwl

yn fawr, ac yn fynych. Nid oedd hyn, pa fodd bynag, yn ei luddias ef i'w hadrodd hwynt ar hinos ganaf i gwmmio o amgylch y tân; a chan fod y rhai hyny yn fwy dyeithr na'r ystoriau a adroddid yn gyffredin, rhoddai pob un heibio ei gerdd a'i chwedi er mwyn gwrandao ar Dafydd.

Ymddengys ei fod, tra yn gwasanaethu mewn fermydd o amgylch Llangwm, yn arfer myned i'r eglwys yn bur gysson; ac y mae yn hawdd credu fod yr hyn a ddarllenid yno wedi bod yn foddion i'w gadw rhag rhedeg i ormod rhyseidd, ac yn foddion hefyd i helaethu ei wybodaeth. Er darfod i sêl y Methodistiaid, ynghyd â'r gwrthwynebiad mawr a gawsant, eu gwneuthur yn bur adnabyddus yn y wlad, etto, ychydig a wyddid am eu daladaw a'u trefniadau. Ni chlywsai Dafydd Cadwaladr y sôn lleiaf am gyfarfod eglwysig y Methodistiaid hyd nes yr oedd yn bymtheg oed—ac ar ddamwain fel y canlyu y clywodd gyntaf. Pan yr oedd efe yn gwasanaethu yn Ngarthmeilio, daeth lliaws o bobl, un prydawn Sabbath, at y plás i chwareu pêl; ac wrth chwareu, torodd un o honyt gwael mewn ffenestr. Yn foreu dranoeth, anfonwyd Dafydd i'r Bala i gyrchu gwydrwr i gyfanu y ffenestr; ac ar y ffordd yno, tarawodd wrth eneth ieuang; yr hon, er mwyn dal i fyny yr ymddiddan, a ddywedodd wrtho yn y man, "Yr oedd acw seiat yn ein tŷ ni, neithiwr." "Seiat," ebai yntau, "pa beth ydyw hyny?" "Wel," ebai hitau, "pobl yn ymgyfarfod i ddarllen, gweddio, ac i ymddiddan am bethau crefyddol." Glynodd hyn yn meddwl Dafydd, a chododd hiraeth ynddo am fwynhau cyfarfod o'r fath.

Wedi i Dafydd Cadwaladr symmud o Garthmeilio i Nant-y-cyrtiau, cafodd gyfleusdra i ymgydnabod â'r Methodistiaid. Er mwyn arbed ei ymborth, caniatâi ei feistr iddo fyned lle y mynai ar y Sabbothau; ac âi yntau i'r moddion crefyddol a gynnelid yn y Bala. Er mwyn chwaneu ei fanteision, aeth i wasanaeth William Evans, o'r Fedw-arian; yr hwn oedd y lle-ygwr cyntaf a glywodd efe yn pregethu; ac ni bu yno yn hir cyn ymuno â chymdeithas y Methodistiaid yn y Bala. Pan oedd tuag wyth-aruain oed, annogwyd ef gan yr ybarch John Evans i ddechreu pregethu; ond bu ei gynnyg cyntaf mor aflwyddiannus fel y digalonodd, ac y rhoddodd heibio y gorchwyl am ddwy flynedd. Ar ben hyny o amser, perswadiwyd ef gan Mr. T. Foulkes, o'r Bala, i ail ymalyd yn y gwaith. Yn mhen tua dau fis ar ol hyn, aeth i ryw Gymdeithasfa yn y Deheudir, lle yr enwyd ef i bregethu. Gan nad oedd efe ond ieuang a dibrosiad, parodd y trefniad annisgwyliadwy hwn iddo bryderu a chyffroi yn ddirfawr. Ciliodd ymaith hyd nes oedd yn amser myned i orphwys, a bu ar fedr diang o'r lle; ond meddylodd y buasai yn pechu wrth wneyd hyny. Aeth i'w wely, sut bynag, heb brofi tamaid o fwyd; ac yn lle cysgu, gweddio y bu efe drwy y nos. Pregethodd dranoeth gyda nerth ac awurdod anghyffredin, fel na allodd y gwrandawyr ymatal rhag llefain & llef uchel, "Pa beth a wnawn ni?"

Tybir mai ar ol myned adref o'r gymdeithasfa hon yr ymgyfammododd efe â Duw yn y geiriau hyn:—"Myfi, Dafydd Cadwaladr, wyf, y dydd hwn, yn rhoddi fy hun i fod yn eiddo i'r Arglwydd dros byth. Yr wyf yn rhoddi fy enaid iddo i'w gadw a'i lywodraethu, fy nghorph yn aberth iddo, fy nghalon i'w garu, fy nhabod i'w glodfori, fy amser i'w wasanaethu, fy aelodau yn arfau cyflawnder iddo. Yn ei berson mi

gredaf, yn ei waed mi ymolchaf, yn ei ras mi ymnerthaf, yn ei air mi fyfyriaf, ar ei ogoniant mi edrychaf, ar ei fynwes mi bwysaf, yn ei orchymynion mi rodiaf, yn erbyn pechod mi ryfelaf, dan y groes mi ddiodeffaf, a thros bob dyn mi weddiaf. Fel hyn yr wyf yn bwriadu byw i Dduw, ac ymddiried yn ei ddaioni ef yn unig am nerth a gras i gadw fy aduned. A rhag i mi byth alw fy ngeiriau yn ol, Duw Dad, Mab, ac Ysbryd Glân, angylion y nef, a chythreuliaid uffern, a'm cydwbybod fy hun, a gânt fod yn dystion ar fy nghyfammud: *Esa.* xlv. 5; *1 Tim.* vi. 12; *Salm* cxix. 106. Cadw fi, O Dduw! rhag pob math o ryfgy a chyfeiliornad bob amser yn agos atat. Bendith arnaf."

Taranllyd iawn ydoedd pregethau Dafydd Cadwaladr yn mlynnydoedd cyntaf ei oes weinidogaethol; ond yn y blynnydoedd olaf, yr oedd ganddo lawer mwy o "eiriau comffordus" yn ei bregethau.

Fel pob pregethwr grymus, yr oedd hefyd yn weddiwr mawr. Mynegir ddarfod iddo unwaith wrth derfynu cyfarfod eglwysig yn y Bala ymgolli mor llwyr yn y gwaith fel y parhaodd i weddio nes oedd hi yn tynu at hanner nos; ac er hyny, nid aeth neb allan cyn y diwedd. Cyfrifid ef y cadarnaf yn yr Ysgrhythrau o hawb yn fyw. Yr oedd ei gôf gafaelgar yn gymmhorth mawr iddo i fod felly. Darogana'i lawer y pryd hwnw yr elai awenau y llywodraeth eilwaith i ddwyllaw y Pabyddion, ac y hymmerid y Beibl oddi ar y bobl. Rhag ofn i hyny ddiwydd, penderfynodd Dafydd Cadwaladr guddio cymmaint ag a allai o'r Gair yn ei gôf. A daeth yn mhen amser yn alluog i adrodd y Testament Newydd i gyd, ynghyd â'r rhan fwyaf o'r Hen Destament.

Yr oedd Dafydd Cadwaladr yn rhagori ar lawer fel bardd hefyd. Cyfansoddodd farwnadau ar ol Thomas Charles, John Evans, a Dafydd Edward o'r Bala, ac amryw eraill.

Dyn tâl, gewynog, esgyrnog, oedd Dafydd Cadwaladr. Gynai weithio a theithio lawer iawn heb flino nemawr. "Clywais amryw yn dyweyd," meddai un, "y byddai, pan yn nghyfflog yn y Fedw-arian, yn olaf yn cadw ei bladur nos Sadwrn yn amser y cynhauf gwair, ac yn gyntaf yn ymalyd ynddi boreu Llun, wedi bod yn y Penrhyn-deudraeth, a'r amgylchoedd, yn pregethu y Sabbath—pellter, rhwng myned a dychwelyd, o ddeng milldir a deugain: a hyn i gyd ar ei draed!" Cwynai unwaith wrth ryw wraig yn yr Abermaw eifod, wrth ddyfod i fyny i riw Aberamphrech, yn teimlo rhyw wendid na theimlodd mo hono erioed o'r blaen, "Wel, pa faint yw eich oedran?" meddai hitau wrtho. "Deg a thrigain," meddai yntau. "A pha sawl milldir a gerddasoch chwi heddyw?" "Dim ond wyth ar hugain," meddai yntau. Nid rhyfedd, ar ryw olwg, oedd i Dafydd Cadwaladr ddangos peth chwithdod wrth deimlo ei hun yn diffygio mor gynted; canys buasai lawer Sabbath cyn hyny yn alluog i gerdded ymtheng milldir ar hugain, ac i bregethu hefyd bedair gwaith heb law hyny!

Bu farw ar y 9fed o fis Gorphenaf, 1834, yn 82ain oed, ar ol bod yn pregethu am yr ysbaid maith o 52ain o flynyddoedd. Yn mynwent Llanycoil y mae ei fedd.

CADWALLAWN AB CADFAN: brenin Cymru yn y seithfed ganrif. Mab ydoedd i Cadfan frenin, a daeth i'r orsedd fel brenin

Gwynedd, tua'r flwyddyn 630; a chydabyddwyd ef yr un pryd yn beullywydd holl Gymru. Ymddengys ei fod yn ddyn o wroldeb anghyffredin, ac yn fawr ei ymdrech dros lesiau ei genedl; ond cyhuddir ef mewn ysgrifau Sacsonaidd o greulondeb, pan y digwyddai ei elynion syrthio i'w ddwyllaw. Dylid cofio, pa fodd bynag, fod y Cymry wedi bod am faith flynyddoedd yn dioddef oddi wrth ormes y Saeson; a dichon fod hyn wedi cynnyhyrfu lliidiawgrwydd Cadwallawn, ac iddo weinyddu cosplem arnynt, pan y cafodd gyfleusdra i wneuthur hyny. Yr oedd ymraniadau yn mysg y Saeson ar y pryd hwn, ac Ethelfrith wedi llwyddo i gadw meddiant o daleithiau Deifr a Bryneich, ac i alltudio Edwin—cyfiawn lywodraethwr y flaenaf.

O'r diwedd, modd bynag, yn y fl. 617, gorchfygwyd Ethelfrith gan Edwin, a daeth yntau yn frenin Northumbria. Wedi hyny, dechreuodd ryfela yn erbyn Cadwallawn; a bu mor lwyddiannus nes y bu raid i'r olaf ftyed i alltudiaeth i'r Iwerddon:—ac yno y bu am saith mlynedd. Tra yn yr Iwerddon efe a aeth drosodd at Solomon, brenin Llydaw; ac yn ol pob argoelfon, cafodd gynnorthwy oddi yno i adenill ei deyrnas. Modd bynag, medrodd wneuthur hyny, a dial yn llymdost ar y goresgynydd. Ymunodd Cadwallawn â Penda, brenin Mercia, ac aethant yn erbyn Edwin; a gorchfygwyd a lladdwyd ef ganddynt mewn brwydr yn Hatfield, swydd Gaerefrog, yn B.A. 632, ac anrheithiasant wlad Northumbria. Parhaodd Cadwallawn i gario yn mlaen y rhyfel yn erbyn y Saeson, a chymmerodd ddinas Caerefrog; a phan ymosodwyd arno gan Osric, llwyddodd y tywysog Cymraeg, trwy ruthoro yn ddisymmwth o'r dref, i wasgar ei fyddin a'i ladd yntau. Cyhuddir ef gan y croniclewyr Seisnig o ladd Eanfrid, a deuddeg o'i ganlynywyr, pan ddaethant ato i geisio ammodau heddwch; ond y dybiaeth gyffredin ydyw, nad oes sail wrioneddol i'r cyhuddiad hwn. Casglodd Oswald, brawd a chanlynydd Eanfrid i orsedd Northumbria, fyddin gref, ac ymladdodd frwydr â'r Cymry ger llaw Denisbourne, yn Northumberland, o gylch y fl. 634, yn yr hon y cwmpodd y dewrfrydig Cadwallawn, ynghyd â lliaws mawr o'i ddilynwyr. Ystyrir fod Cadwallawn yn un o'r tywysogion Cymreig dewraf a mwyaf medrus fu yn brwydro â'r Saeson yn y canrifoedd cyntaf wedi eu hymsefydliad yn Mhrydain.

CAERDROIA. Gwel TROIA (Troy).

CALAMY, EDMUND, B. D. Duwinydd Presbyteriaidd. Ganwyd ef yn Llundain, yn Chwefror, 1600; a phan oedd yn bymtheg oed, aeth i brif athrofa Caergrawnt, lle yr hyndodd ei hun yn fawr. Ond o herwydd ei wrthwynebiad i'r blaidd Arminiaidd, ni chafodd ei wneuthur yn gymmrodor. Bu am beth amser yn gweinigogaethu yn Swaffham Prior, yn sir Caergrawnt; ond pan y penodwyd ef yn un o ddarlithwyr Bury St. Edmunds, rhoddodd ei fywoliaeth i'fyny. Yn ystod y deng mlynedd y bu yn gweinyddu yn y swydd hon, cydymffurfirw cymmedrol ydoedd efe; ond pan y cyhoeddwyd erthyglau yr esgob Wren, ac y gorchymynwyd darllen "*Llyfr y Chwcareuon*" yn yr eglwysydd, efe a ymunodd â'r Anghydfurfurwyr. Yn 1639, dewiswyd ef yn weinidog i Eglwys St. Mary, Aldermanbury. O hyny allan, cymmerodd ran fawr yn nadleuon y dydd, a hynododd ei hun

fel amddiffynydd y Presbyteriaid. Efe oedd un o'r rhai a ysgrifenasant y traethawd hwnw yn erbyn esgobyddiaeth a elwir "*Smectymnus*"—gair a wnaed i'fyny o lythyrenau blaenaf ei bum awdwr; sef, Stephen Marshall, Edmund Calamy, Thomas Young, Mathew Newcomen, a William Spurston. Attebwyd hwynt gan yr esgob Hall yn ei "*Defence of the Remonstrance*;" ac attebwyd yntau gan Milton yn ei "*Animadversions on the Remonstrant's Defence*." Yr oedd Calamy yn un o'r duwinyddion a bennodwyd gan Dŷ yr Arglwyddi, yn 1641, i ddyfeisio cynllun i symud ymaith achos yr anghydfod oedd yn blino ac yn rhanu yr eglwys yn herwydd dysgyblaeth eglwysig.

Fel y rhan fwyaf o'r gweinidogion Presbyteriaidd, yr oedd Calamy yn erbyn dienyddiad Siarl, a thraisfeddiant Cromwell; ac yr oedd efe, gan hyny, yn un o'r rhai blaenaf i ddwyn adref y brenin Siarl II. Gorchfygwyd ef gan ormes ac annyoddefgarwch y blaidd Uchel-eglwysig i roddi ei le i'fyny; a thraddodwyd ef i garchar Newgate am wneuthur rhyw gyfeiriadau wrth bregethu a ystyrir yn drefysgol. Effeithiodd tân mawr Llundain mor niweidiol ar ei ewynan fel y bu farw yn fuan iawn ar ol i'r amgylchiad ddiwydd. Cyfrifir Dr. Calamy yn dduwinydd galluog; ond ni chyhoeddodd ddim amgen na'i bregethau, ynghyd âg amddiffyniad o hono ei hun yn erbyn Mr. Burton, o'r enw "*The Godly Man's Ark*." Bu farw yn 1666, yn 66ain oed.

CAMLAS—ESYDD (Canals): ffrydle gelyddydol wedi ei llenwi â dwfr, ac mewn amserau diweddar yn cael ei defnyddio yn benaf i gludo nwyddau o'r naill le i'r llall. Y mae camlesydd yn cael eu gwneyd weithiau gyda'r amcan o sychu tir, a phryd arall i'w ddyfrhau, ac i drosglyddo dwfr i drefydd mawrion. Math o gamlas ydyw yr Afon Newydd, yr hon a wnaed gan Syr Richard Myddleton, yr hon sydd yn cyflenwi Llundain mewn rhan fawr â dwfr o swydd Hertford. Yr oedd camlesydd yr Aipht yn yr hen oesoedd yn cael eu defnyddio i ddyfrhau y tir, yn gystal ag i'w mordwyo. Gwyddys fod camlesydd yn China cyn y cyfnod Cristionogol; ond er pan y mae wlad hono yn adnabyddus i Ewropiaid, nid oes dim gwelliantau wedi cymmeryd lle ynddynt. Y camlas cyntaf a wnaed yn Ewrop, hyd y gwyddys, ydoedd yr un a dorwyd gan Xerxes ar draws gyddf-dir Athos. Gwnaed camlesydd gan y Rhufeiniaid yn Italy, a'r iseldiroedd tua geneuau y Rhine; ac y mae lle i greu iddynt wneyd rhai yn Mhrydain hefyd. Ond preswylwyr Holland a gogledd Italy oedd y rhai cyntaf yn Ewrop mewn amseroedd diweddar a wnaethant ddefnydd o gamlesydd. Gwnaed gweithiau o'r fath yma yn Lombardy yn yr unfed ganrif ar ddeg, ac yn y drydedd ar ddeg, y rhai a ganmolir yn fawr gan beirianwyr. Eu hamcan penaf oedd i ddyfrhau y tir. Ond gwnaed y camlas o Milan i Tesino yn fordwyol yn 1271. Dechreuwyd gwneyd camlesydd yn yr Iseldiroedd yn y ddeuddegfed ganrif; ac y mae Holland erbyn hyn wedi ei britho â chamlesydd.

Mewn gwlad wastad fel Holland y mae tori camlas yn waith hawdd mewn cymmhariaeth; gan y gellir myned â'r gwaith yn mlaen yn llinell unionsyth, heb ftyed i'r draul o dori yn ddwfn, na gwneyd tynelau ac argaeon. Ond gall anhawdserau fod mewn gwlad wastad, yn codi o natur y tir drwy yr hwn y torir y camlas, a

phrinder dwfr. Lle y mae y tir yn gyfansoddedig o dywod, graian, mân geryg, a sylweddau tebyg—defnyddiau sydd yn llyngau dwfr—mae yn angenrheidiol gorchuddio gwaelod ac ochrau y camlas â rhyw ddefnyddiau o ansawdd gwahanol; yr hyn sydd yn chwaneu llawer at y llafur a'r draul. Y mae yr ochrau, pan fyddont yn uwch nag wyneb y wlad oddi amgylch, yn cael eu gwneyd o'r pridd a defir i fyny o wely y camlas; ac os bydd hwnw o natur ysgafn a thyllog, y mae yn angenrheidiol ei gymmysgu â rhyw ddefnyddiau eraill, er ei gadw rhag sugno dwfr, a pheri iddo barhau. Ac un moddion tra effeithiol i hyn ydyw ei orchuddio â thwyrych. Peth pwysig arall mewn cysylltiad â chamlesydd ydyw sicrhau cyflenwad digonol o ddwfr yn mhob tymmor, mewn trefn i wneyd i fyny am yr hyn a ddifrodid neu a gollir trwy fygdarthiad. Gellir deall, mewn rhan, yr anhawser i gael cyflenwad digonol o ddwfr iddynt, ond ystyried fod yn rhaid diogelu y cyflenwad yn effeithiol yn y lleoedd uchaf ar y camlas, yn gystal ag yn rhanau eraill ei gwrs. Wrth gynllunio y llinell, cam hyny, y mae yn angenrheidiol cael allan sefyllfa y ffynnonau a'r afonydd o fewn pell-der priodol, yn gystal a gwneyd cyttundeb â'u meddiannwyr am ganiatâd i ddefnyddio eu dwfr at wasanaeth y camlas, a llenwi y cronfeydd. Rhaid gwneyd y cyfryw gronfeydd yn fynych yn uwch na lefel yr afonydd neu y ffynnonau y cyflenwir hwynt o honynt; gan hyny, defnyddir agerbeiriannau yn fynych i godi y dwfr i lefel uchaf y camlas. Bydd raid cael cronfeydd cyffelyb hefyd mewn gwahanol fanau islaw y lefel hwnw, mewn trefn i adgyflenwi y dwfr sydd yn colli yn anocheladwy yn yr argaeon. Rhaid i faintioli cronfa o angenrheidrwydd gael ei reoli gan swm y dyfroedd y gellir eu disgwyl iddi. Mewn achosion a ddigwyddant yn ddigon cyffredin, pan fyddo camlesydd yn cael eu cario dros afonydd neu ddyfrynoedd dyfnion, rhaid gwneyd pontydd i'w cario drostynt. Y diwedd- ar beiriannydd enwog, Telford, oedd y cyntaf a wnaeth wyffos (*acqueduct*) o haiarn bwrw, ar gamlas yr Amwythig, lle y croesa ddyffryn y Tern yn Long Mill. Y mae hwn yn 186 o droedfeddi o hyd. Gyda'r eithriad o'r gweiniau a'r sidrychau (*nuts and screws*) i gadw y llafnau ynghyd, y mae wedi ei gwneyd i gyd o haiarn bwrw; ac y mae rhagoriaeth haiarn ar geryg yn gyfyryw fel y defnyddiwyd ef yn fynych o hyny allan. Cyfodwyd pont fawr o'r fath yma gan Telford dros yr afon Dyfrdwy, yr hon sydd yn cario camlas Ellesmere a Chaerleon dros yr afon hono. Gelwir hi Pont Cyssyllte, ac y mae ger y Cefn mawr, ar ddyffryn Llangollen. A gwnaeth un arall hefyd dros yr afon Ceiriog, yn y Waen. Gwel TELFORD, THOMAS.

Yn hytrach nag amgylchu llawer torir tynelau i gamlesydd yn fynych, ac y mae rhai o honynt o gryn hyd. Y mae tynel yn Blisworth, ar gamlas y *Grand Junction*, yn 3,080 o latheni o hyd. Dywedir fod y tynelau a wnaed yn holl gamlesydd y Duc o Bridgewater, oll yn ddeunaw milldir o hyd, ac wedi costio 170,000*p.* Y mae tynel Marsden ar gamlas Huddersfield yn 5,451 o latheni o hyd; ac un Sapperton, ar gamlas y Tafwys a'r Hafren, yn agos i ddwy filldir a hanner o hyd, ac yn 250 o droedfeddi islaw brig uchaf y bryn drwy yr hwn y torwyd ef. Ac y mae amryw o rai cyffelyb o ran hyd, ac eraill llai, mewn gwahanol barthau o'r deyrnas.

Dywedir mai dyfais ddiweddar ydyw argaeon

(locks), fel moddion i gario camlesydd drwy wledydd anwastad; ond, er hyny, y mae dadl yn mherthynas i'r lle y mabwysiadwyd y ddyfais hon gyntaf. Dywed Belidon mai yr Isellmyn a'i dyfeisiodd. Tybia eraill mai y Venetiaid a'i harferasant gyntaf; a dywedir fod Leonardo da Vinci, yr arlunydd, wedi gwneuthur argaeon ar gamlesydd Milan yn y flwyddyn 1497. Wrth argae camlas y deallir math o lyn yn ngwely y gamlas wedi ei furio o gwmpas, lle y bydd gwahaniaeth yn y lefel. Y mae y gronfa neu y llyn hwn wedi ei drefnu yn y fath fodd fel ag i fod o ran lefel y dwfr fydd ynddo yn gyfartal i lefel uchaf neu isaf y camlas. Gwneir ef trwy osod dau borth, un yn mhob pen i'r llyn. Trwy hyn, pan agorir y porth yn y pen isaf i'r gronfa, ac y cauir yr un yn y pen uchaf, disgyna y dwfr i lefel isaf y camlas; ac i'r grwthryneb, pan y cauir y porth isaf, ac yr agorir yr uchaf, y mae lefel y dwfr yn y llyn yn codi i lefel y dwfr fydd yn rhan uchaf y camlas. Trwy ddefnyddio y llwybr cyntaf, gellir nofo cwech i'r llyn o ran isaf y camlas; ac os cauir y porth isaf y pryd hwnw, ac os agorir y porth uchaf, er gollwng y dwfr i lawr i'r llyn o'r lefel uchaf, fe gyfyd wyneb y llyn yn un linell wastad a'r dyfroedd uwch law. Felly codir y cwech i fyny, ac wedi agor y porth uchaf gellir nofo y cwech rhag ei flaeu i'r camlas uchaf. Trwy wneyd yn wrthgyferbyniol i hyn, gall cychod fyned yn rhwydd o'r lefel uchaf i'r un isaf; ond wrth gario y gweithrediadau hyn allan bydd swm o ddwfr cyfartal i holl gynnwysiad y llyn yn cael ei gollu o'r lefel uchaf. Y mae o gryn bwysigrwydd i gynnilo cymmaint ag sydd bossibl o ddwfr y llynau; ac i'r dyben hwn ni ddylai maintioli y llyn fod yn fwy nag sydd yn wir angenrheidiol i gynnwys y cychod fydd ar y gamlas.

Wrth wneuthur camlas trwy wlad anwastad, bydd raid tori yn ddwfn mewn rhai manau, a ffurfio amgloddiau mewn manau eraill. Mewn achosion felly, wrth gwrs, y mae yr hyn a gloddir o un man yn cael ei ddefnyddio hyd y gellir yn y man arall. Gwneir llwybr lled lydan ar un ochr i'r camlas, i'r sefyllau fydd yn tynu y cychod gerdded, a theithwyr eraill hefyd.

Y mae ffyrdd haiarn wedi effeithio yn fawr ar fasnach y camlesydd; ac y mae rhai o honynt wedi eu rhoddi heibio o gwbl. Y mae llawer, pa fodd bynag, yn parhau yn flodeuog. Dywedir fod yn Mhrydain Fawr yn y flwyddyn 1857, tua 2,172 o filldroedd o gamlesydd, a'u bod wedi costio o ddeutu 28,400,000*p.*; a 1,315 o filldroedd o afonydd wedi eu gwelldau a'u gwneyd yn fordwyol ar draul o 6,270,000*p.* Yn Ffrainc yn yr un flwyddyn, yr oedd 1,974 o filldroedd o gamlesydd, a'r draul o'u gwneuthur ynghylch 12,250,000*p.*; ac yn yr Unol Daleithiau 2,000 o filldroedd, yn costio 9,200,000*p.* Rheolir masnach, a hawliau cyffredinol, dyledswyddau, ac ymrwymadau cwmnïau camlesydd yn Mhrydain gan ddwy ddoedd seneddol a elwir "Deddfau Masnach Ffyrdd Haiarn a Chamlesydd."

Dywedir fod y camlas ymherodrol yn China wedi ei ddechreu yn y drydedd ganrif ar ddeg, a'i fod yn myned dros 2,000 o filldroedd, a thrwy un a deugain o ddinasoedd.

Y mae y daflen ganlynol yn cyfeirio at amser gwneuthuriad amryw o'r prif gamlesydd yn y wlad hon, a gwledydd eraill:—

CAMLESYDD TRAMOR.

Camlas Languedoc, sydd yn uno Môr y Ca- B.A.
noldir â Môr y Werydd, a gwblhawyd yn... 1681

Dechreu Camlas Orleans, o'r Loire i'r Seine	1675
Camlas Burgundy ...	1775
Agor Camlas y Kiel, rhwng y Baltic & Môr y Gogledd ...	1785
Dechreu Camlas Bourbon, rhwng y Seine a'r Oise ...	1790
Dechreuad a gorpheniad y camlas o'r Cattedgat i'r Baltic ...	1794-1800
Dechreu Camlas fawr yr Erie, yn America, yr hon sydd yn mesur 363 o filldroedd ...	1817
Y camlas o Amsterdam i'r môr ...	1819-1825
Agor Camlas y Ganges, 525 o filldroedd o hyd Camlas Suez, yr hwn sydd 99ain milldir o hyd, rhwng Môr y Canoldir a'r Môr Coch, ac a ystyrir yn un o brif weithiau peirianyddol yr oes, a ddechreuwyd yn 1856, ac a agorwyd yn ...	1854 1869
CAMLESYDD PRYDENIG.	
Harri I. a wnaeth y cyntaf, pan yr unwyd y Trent a'r Witham ...	1134
Dwyn yr Afon Newydd i Lundain ...	1613
Gwneyd y Tafwys yn fordwyol hyd Rydychain ...	1624
Camlas sir Gaerfyrddin ...	1786
Camlas Droitwich a'r Hafren ...	1786
Dechreu Camlas Bridgewater ...	1789
Dechreu Camlas y Grand Trunk (y Trent a'r Mersey) gan Brindley ...	1766
Dechreu Camlas y Forth a'r Clyde ...	1768
Camlas Birmingham a Bilston ...	1769
Un Rhydychain a Coventry ...	1769
Gwneyd yr afon Lea yn fordwyol o Hertford i Ware, 1739, ac i Lundain ...	1770
Camlas Leeds a Liverpool ...	1772
Un Ellesmere a Chaerlleon ...	1772
Un Liverpool a Wigan ...	1774
Y camlas o Stroud i'r Hafren ...	1775
Dechreu Camlas swydd Stafford ...	1776
Dechreu-un Runcorn a Manchester ...	1777
Agor Camlas y Mersey ...	1783
Camlas Belfast a Lough Neagh ...	1783
Cwblhau un y Tafwys a'r Hafren ...	1789
Gorphen Camlas Bradford ...	1791
Dechreu y Grand Junction ...	1791
Camlas Worcester a Birmingham ...	1791
Un Manchester, Bolton, a Bury ...	1796
Camlas Hereford a Gloucester ...	1796
Dechreu un Paddington ...	1798
Camlas Brycheiniog ...	1802
Agor Gwyffos Pont Cyssyllte, ger Llangollen ...	1805
Cwblhau Camlas Aberdeen ...	1807
Agor un Glasgow ac Ardrossan ...	1811
Agor Camlas Liverpool a Leeds ...	1816
Camlas y Gwy a'r Avon ...	1816
Dechreu un Birmingham a Liverpool ...	1826

CANNING, GEORGE: gwladweinydd ac ar-eithydd enwog. Ganwyd ef yn Llundain, Ebrill 11eg, 1770. Bu farw ei dad pan nad oedd efe ond deuddeng mis oed. Priododd ei fam ddwy waith, a bu fyw i weled ei mab wedi dringo i sefyllfa anrhydeddus. Cymmerwyd gofal ei addysg ef gan ewythr iddo; a bu mewn ysgol yn Hyde Abbey. Wedi hyny symmudwyd ef i Eton; a phan yn ddwy ar bymtheg, aeth i Goleg Eglwys Crist, yn Rhydychain, lle yr enwogodd ei hun—yn enwedig mewn dysgeidiaeth glasurol. Aeth o Rydychain i Lincoln's Inn; ond ar awgrymiad Burke, meddir, rhoddodd i fyny yr alwedigaeth gyfreithiol, gan ymroddi i fywyd seneddol. Etholwyd ef yn aelod o Dŷ y Cyffredin dros Newport, yn Ynys Gwyth, yn 1793, a rhoddodd ei gefnogaeth i Mr. Pitt. Pennodwyd ef yn is-ysgrifenydd y wladwriaeth yn 1796. Yn 1798, pa fodd bynag, y gwnaeth Canning gymmeriad iddo ei hun fel ar-eithiwr a gwladweinydd, drwy ei areithiau ar ddiwydiad y gaethfaanach, ac yn erbyn cynnygiad Mr. Tierney yn mherthynas i wneuthur heddwch a'r

Llywgor Ffrengig. Bernir fod ei araeth ar y testyn diweddfaf yn neillduol yn gampwaith o hyawlledd. Gwnaeth wasanaeth mawr i'w blaid y pryd hwn drwy ei areithiau galluog yn y tŷ. Yn 1800, priododd Canning Miss Joanna Scott, merch y Cadfridog Scott, gan yr hon yr oedd gwaddol o 100,000p. Cyfansoddodd farddoniaeth, ac ysgrifnodd ddarnau politicaidd rhyddieithol effeithiol yn erbyn plaid y Whig-iaid. Ar ol marwolaeth Pitt, ac i weinyddiaeth unedig Fox a Grenville gwypm, pennodwyd Canning yn ysgrifenydd tramor yn gweinyddiaeth Percival, yn 1807. Ymladdodd ornest (*duel*) âg Arglwydd Castlereagh; yn yr hwn y clwyfwyd ef, Medi 21ain, 1809, a rhoddodd ei swydd i fyny. Etholwyd ef yn aelod seneddol dros Liverpool yn 1812; ac yn 1816, pennodwyd ef yn llywydd y bwrdd llywodraethol (*board of control*), a chefnogodd fesurau ammhoblogaidd gweinyddiaeth Arglwydd Liverpool. Yn 1820, gwrthwynebodd brawf y frenbines Caroline; ac ymddiswyddodd, yn hytrach na phleidleisio yn ei herbryn. Pennodwyd ef yn llywodraethwr cyffredinol India, Mawrth 22ain, 1822; ond cyn iddo gyhwyn allan, gwnaed ef yn ysgrifenydd tramor. Daeth âg ysbyrd mwy rhyddfrydig i'r weinyddiaeth y tro hwn, a gwnaeth wasanaeth defnyddiol i'w wlad, gartref ac oddi cartref. Yr oedd ei wladlywiaeth newydd mor boblogaidd ag oedd ei hen wladlywiaeth o ammhoblogaidd. Yn mis Chwefror, 1827, mewn canlyn-iaid i ergyd o'r parlys, ymneillduodd Arglwydd Liverpool, a chyrrhaeddodd Canning wrthddrych mawr ei uchelgais—sef, cael ei bennodi yn brif weinidog—Ebrill 12fed. Ond er ei fod yn boblogaidd gyda'r wlad ar y pryd, yr oedd y blaid y bu efe yn cydweithredu â hi, i fesur mawr yn troi yn eilyn iddo, ac yn gwneyd ei sefyllfa yn un annedwydd. Gwelwyd yn fuan fod gofalon y swydd bwysig yn effeithio ar ei iechyd; a bu farw ar yr 8fed o Awst, yr un fiwyddyn, yn 57ain mlwydd oed. Claddwyd ef yn mynachlog Westminster, yn agos i'r llanerch lle y claddwyd Pitt.

Fel ar-eithiwr seneddol, y mae i Canning le amlwg yn nghofnodion Prydain. Yr oedd craffer ei feddwl, ei allu i'w amlygu, a'i fraethineb, yn nodedig; ond ar y cyfan, nid oedd yn gyfartal â Pitt, Burke, a Fox. Nid oedd yn feddiannol ar nodweddion hudoliaethus y blaenaf, nac ar frwdfrydedd gorthrechol yr ail, na medrusrwydd deniadol y trydydd. Er y cwbl, ychydig o ar-eithwyr Tŷ y Cyffredin a ragorasant arno, o ran cyfansoddiad gorphenedig a chwaeth glasurol ei areithiau. Ei fod yn awyddus am allu a swydd, nid oes neb yn gwadu; ond fel gwladweinydd, ei uchelgais mawr oedd cadw anrhydedd ei wlad, a dilyn, hyd y gallai, wladlywiaeth ryddfrydig gartref ac oddi cartref. Ond yr oedd efe yn wrthwynebol hollol i gyffwrdd â'r sefydliadau hyny yr oedd doethineb a phrofiad yr oesoedd blaenorol wedi eu cymmeradwyo.

CANUTE: brenin Lloegr, yr hwn a anwyd tua 995, ac a ddilynodd ei dad, Sweyn, fel llywydd a blaenor ar y Daniaid yn Lloegr, ac a gyhoeddwyd ganddynt yn frenin yn 1014. Ar farwolaeth Ethelred, rhanwyd y deyrnas rhyngddo ag Edmund Ironside yn 1016; yr hwn a deyrnasai ar ddeubarth Lloegr, tra y llywodraethai Canute ar y gogleddbarth. Ar farwolaeth ddisymmwrth, neu fradlofruddiaeth, Edmund, gwnaed Caute yn frenin ar holl Loegr,

Tachwedd 20fed, 1017, a pharhaodd i deyrnas hyd ddydd ei farwolaeth, yr hwn a ddirgwyddodd Tach. 12fed, 1035, neu 1036. Ymddwyn yn greulawn y byddai efe yn nechreud ei deyrnasiad; ond wedi cael ymwared o'r rhai oedd yn debyg o ymyraeth a'i awdurdod, dangosodd lawer o dynerwch a chyflawnder, yn gystal a thalent a barn. Nid oedd yr Anglo-Sacsoniaid a ddarostyngwyd ganddo yn teimlo eu cadwynau; o herwydd nid oeddynt wedi cael cystal llywodraeth ag a gawsant dano ef er dyddiau Alfred ac Athelstan. Ennillodd lawer o serch y bobl, o herwydd ei hoffder o hen ganeuon, a'i gefnogaeth haelfrydig i delynwyr a chantorion. Yn ei flynyddoedd olaf, yr oedd yn dra chrefyddol: ac aeth ar bererindod i Rufain yn 1027, ac adeiladodd sefydliadau mynachaid. Nid brenin Lloegr yn unig ydoedd efe; ond yr oedd ganddo ymherodraeth fawr yn y rhan ogleddol o Brydain o dan ei reolaeth. Yr oedd efe hefyd yn arglwydd ar Gymru. Ac yn 1023, chwaneodd Norway atynt. Yr oedd yn un o lywodraethwyr penaf a pharchusaf gwledydd cred yn ei oes, ac yn ddyn o yni anarferol a gallu mawr iawn.

CARACALLA, MARCUS AURELIUS ANTONINUS: ymherawdwr Rhufain, a mab i'r ymherawdwr Septimius Severus. Ganwyd ef yn Lyons, yn Ebrill, B.A. 188. Ar ol marw ei dad, B.A. 211, efe a esgynodd i'r orsedd, fel cylywodraethwr a'i frawd, Publius Geta, yr hwn wedi hynny a lofruddiwyd yn ol ei gyfarwyddyd ef. Wedi llwgrwobrwyo y Pretoriaid, fel y byddai iddynt edrych heibio i'r weithred ysgeler hon, ac i'w wneuthur ef yn unig ymherawdwr, ymddygodd yn greulawn tuag at holl gyfeillion a phleidiwr Geta; a rhoddwyd ugain mil o honnynt i farwolaeth, rhwng meibion a merched; ac yn eu plith y rheithofyddwr enwog, Papianus. Arferodd ormes mawr trwy drethu ei ddeiliaid i dalu i'w filwyr. Yn ei ryfelgyrchoedd, yr oedd efe weithiau yn efelychu Alexander, a phryd arall Sylla; a'i brif amcan oedd gormesu a gorlwytho y taleithiau a arbedasid i fessur helaeth gan ymherawdwr blaenorol. Llofruddiwyd ef yn 217, gan Macrinus, llywiawdwr y gwarchodwyr Pretoraidd, ger llaw Edessa; yr hwn, yn ddioced, a esgynodd i'r orsedd ymherodrol. Y mae haneswyr yn gyffredin yn paentio cymmeriad Caracalla yn y lliwiau duaf.

CARDANUS, JEROME: mesuronydd, naturiaethwr, ac athronydd Italaidd. Yr oedd efe hefyd yn fardd o gryn allu; a ganwyd ef yn Pavia, Medi 24ain, 1501. Derbyniodd ei addysg foreuol gartref, a chwblhaodd ei efrydiau yno, ac yn Padua. Bu yn athraw mewn mesuroniaeth yn Milan; a dechreuodd ei glod ymledu yn mhell ac yn agos. Wedi hynny, troes i ddarlithio ar physygyriaeth, ac i ymarfer fel physygyr. Gwahoddwyd ef gan frenin Denmarc i fod yn athraw yn un o golegau Copenhagen yn 1546; ac aeth i Ysgotland ar wahoddiad yr archezog Hamilton yn 1552; ac ar ol hynny, dyohwelodd yn ol i Milan. Yn 1559, symudodd i Pavia yn broffeswr physygyriaeth; a thrachefn i Bologna, lle yr arosodd hyd 1570—pan y tafwyd ef i garchar am ddyled. Modd bynag, aeth i Rufain yn yf. 1571, er gochelyd ei ofynwyr, lle y derbyniwyd ef yn aelod o goleg y llawfeddygon, ac y cafodd blwydd-dal gan y pab Gregory XII. Bu farw yn y ddinas hono, Medi 21ain, 1576, yn fuan ar ol

iddo orphen ei hunan-gofiant, yn mron yn 75ain mlwydd oed.

Ysgrifnodd tua 122 o draethodau ar anianeg, mesuroniaeth, seryddiaeth, rheiteg, hanesyddiaeth, moesddyag, rhesymeg, hanesiaeth naturiol, cerddoriaeth, a meddyginiaeth. Yr oedd yn grediniwr mawr mewn ser-ddewiniaeth. Nid oedd yn ddarganfyddwr mawr ei hun, nac mewn meddygiaeth, nac mewn mesuroniaeth; ond gosododd sylfaen dda i ddarganfyddiadau pwysig dyfodol yn y naill a'r llall. O'i holl weithiau, ei hunan-fywgrapiad ydyw y mwyaf dyddorol. Golygir ef fel yr un mwyaf di-gêl ac agored o'r holl hunan-fywgrapiadau.

CARDINAL—IAID. Y cardinaliaid ydyw urddasolion uchaf Eglwys Rhufain, neu tywysogion yr eglwys hono, yn nesaf i'r pab ei hun. Hwy sydd yn ethol y pabau, ac yn gweithredu fel cynghorwyr iddynt. Ar y cyntaf, yr oedd i'r teitl hwn ystyr mwy cyfiredinol nag sydd ganddo yn bresennol. Gan fod y pab yn llywodraethu dros yr holl Eglwys Babsaidd, a chanddo, o herwydd hynny, lawer o ddyledswyddau i'w cyflawni ar wahân oddi wrth ddyledswyddau yr esgobaeth neillduol hono, yr oedd ganddo er yn lled foreu esgobion, offeriaid, a diaconiaid—a bennodid ganddo yn ficeriaid a chydweithwyr ynddi. Ymarferai yr esgobion y swydd esgobol yn lle y pab; gweinyddai yr offeriaid yn eglwysydd plwyfol Rhufain; a chymmerai y diaconiaid ofal crefyddol rhai eglwysydd a chapeli, yn chwanelog at eu gwaith yn gweini ar y pab ar achlysuron cyhoeddus. Gelwid y tri dosbarth hyn o swyddogion y *cardinali*, neu *cardinales*, tua 853, er dynodi eu bod yn uwch mewn awdurdod na'u brodyr, a bod holl achosion esgobaeth Rhufain o dan eu rheolaeth hwy. Mewn amser, cymmerodd offeriaid a diaconiaid dinas-oedd pwysig eraill y teitl o *cardinales*; ond penderfynodd y pabau nad oedd neb i'w arfer ond y rhai a arhwydeddid a'r teitl hwn. Tua dechren y ddeunawfed ganrif, wedi i'r pabau ffurfio llys rheolaidd, rhoddasant y teitl o *cardinal*, *offeriad*, neu *diacon*, i unrhyw berson mewn urddau eglwysig; a hyd yn oed i lëygwyr pan y gwelent yn dda, pa un bynag ai Rhufeiniaid ai tramorwyr fyddent. A rhoddent dan ofal pob un ryw eglwys neillduol yn Rhufain; ond nid oedd yn gysylltiedig a hyn unrhyw ddyledswydd yn orphwysedig arnynt. Yn y modd hwn y daeth y cardinaliaid yn gorph o ddynion gwahanol, wedi eu dewis am eu hoed, ac yr ysbeiliwyd y clerigwyr gweinyddol yn Rhufain o'r teitl.

Yn 1059, darfu i Nicholas II. gyfyngu yr hawl i ethol pab newydd i'r cardinaliaid a bennodid yn y modd hwn, gan adael yr hawl o gymmeradwyo y dewisiad i'r gweddill o'r clerigwyr, a phobl Rhufain; ac yr oedd gan yr ymherawdwr yr hawl o'i gadarnhau. Er fod y gallu hwn wedi ei roddi iddynt, yr oedd yr esgobion, pa fodd bynag, yn cymmyrd y flaenoriaeth arnynt yn nghyngorau mawr yr eglwys. A Louis XIII. o Ffrainc, yn 1614, pan eisteddai y senedd yn Paris, a drefnodd y flaenoriaeth i'r cardinaliaid ar y penderfign eglwysig—esgobion ac aelodau. Yn 1567, darfu i'r pab Pius V. wahardd i unrhyw glerigwr nad oedd wedi ei bennodi gan y pab i arfer y teitl o *cardinal*; a phenderfynodd y pab Sixtus V., yn 1590—ac fel cadarnhad o'r pabarchiad (*bull*) a ddarparwyd yn Rhagfyr 3ydd, 1585—fod i'w nifer gael ei gyfyngu i ddeg a thriugain: ac yn y modd hwn y maent wedi parhau

hyd yma. Nid ydyw eu nifer ond yn anfynech yn llawn; o herwydd gadewir ychydig wagleoedd ar gyfer amgylchiadau neillduol. Y mae y nifer wedi bod yn fynych o dan ddeg a thrigain. Pan ddewiswyd Nicholas III. yn bab, nid oedd ond wyth o gardinaliaid yn fyw; ac ychydig cyn marwolaeth Alexander IV., nid oedd eu nifer ond pedwar. Weithiau, cyn amser Sixtus V., yr oedd y nifer yn fwy; o herwydd yn amser Pius IV., yr oedd pedwar ar ddeg a thrigain o gardinaliaid.

Gelwir corph y cardinaliaid 'y Coleg Cyssegr-edig.' Preswylia y nifer fwyaf o honynt yn Rhufain, ac y maent naill ai yn mwynhau bywoliaethau eglwysig, neu yn cyflawni swyddi yn y llys Pabaidd. Gan y pab yn unig y mae hawl i bennodi cardinaliaid. A'r ffordd i wneyd hyn sydd fel y canlyn:—Os bydd yr hwn a wneir yn Rhufain, aiff i dalu ymweliad a'r pab, ac efe a rydd y cap coch am ei ben—fel arwydd y dylai gollu ei waed dros grefydd, os bydd raid. Os bydd y person yn absennol o Rufain, anfonir cap gyda chenad arbenig iddo oddi wrth y pab. Mewn cydymgynnuliad cyhoeddus y rhoddir yr het goch o law y pab ei hun; ac y mae llawer o gardinaliaid nad ydynt yn ymweled a Rhufain yn marw heb ei-derbyn. Y pab Paul II. a roddodd y wisg o ysgarlard yn 1464 i'r cardinaliaid; a rhoddodd y pab Urban VIII., yn 1630, iddynt y teitl o "uchelder" (*eminence*). Defnyddiodd y pabau y cardinaliaid yn fynych fel llysgenhadon, &c. 'Glywsgynghorau' y gelwir cyngorau y cardinaliaid, y rhai fydd yn ymgynnull o dan lywyddiaeth y pab ei hun i ymdrin ag achosion perthynol i'r Babaeth. Yn 1860, eu nifer oedd 69; yn 1864, 59; yn Tachwedd, 1867, 52; ac yn 1873, 5 o urdd esgobion, 34 o flaenoriaid, a 6 o ddiaconiaid—45 i gyd. Gwnaed naw o gardinaliaid, ac un o honynt o deulu Bonaparte, Mawrth 18fed, 1868. Y cardinaliaid Saesneg a wnaed oedd y rhai canlynol:—Henry Stuart, yn 1747; Charles Erskine, yn 1801; Thomas Weld, yn 1830; Charles Acton, yn 1839; Nicholas Wiseman, Medi 30ain, 1850; a Monsignor Howard, Paul Cullen, Henry Edward Manning, a J. McCloskey (archesgob Pabaidd Efrog Newydd ar ol hyny), gan y diweddar bab Pius IX.

CASWALLAWN: cadfridog dewrwydch y Brytaniaid, pan y gwnaeth Julius Cæsar ei ymosodiad cyntaf ar Brydain, yn y flwyddyn c.c. 55. Gelwid ef *Cassivellaunus* gan y Rhufeiniaid. Mab ydoedd i Beli Mawr. Teyrnasai ar y parth hwnw o Brydain lle yn awr y mae swyddi Hertford a Bedford, Caerloe, a Rhydychain; a'i brifddinas ydoedd Gwernllan (*St. Alban's*). Ymladdodd Cæsar un frwydr yn c.c. 55, ar gyffiniau y môr, ger llaw Deal, yn Nghaint, lle y glaniodd, yn yr hon y gorchfygodd y Cymry. Yna efe a giliodd yn ol i'r Cyfandir. Ond gwnaeth ei ail ymosodiad yn y flwyddyn ddilynol; a'r pryd hwnw, gwnaed dewisiad o Caswallawn yn brif gadlywydd yr holl luoedd Brytanaidd. Ac y mae yr hanes a roddir gan Cæsar ei hun yn dangos yn eglur fod Caswallawn yn flaenor medrus a gwrol, ac yn haeddiannol o'r ymddiried a roddodd ei gydgladwyr ynddo; gan iddo fod yn alluog i wneyd sefyllfa y Rhufeiniaid yn un digon anghysurus yn yr ynys. Pe buasai y Cymry mor unol a'u gilydd ag oeddynt o ddewr yn yr ymdrechfa hon, nid ydyw mewn un modd yn annhebyg na chwastent

oruchafiaeth ar fyddinoedd Rhufain. Y mae yr hanes a ysgrifennodd Cæsar ei hun am ryfelgyrchoedd y Rhufeiniaid yn Mhrydain mewn amryw bethau yn wahanol i'r hyn a geir yn y "*Brut*." Ond y mae y naill a'r llall yn dangos fod Caswallawn wedi gwneyd ei ran ef fel amddiffynwr ei wlad yn anrhydeddus, er iddo fod yn afwyddiannus yn ei ymdrechion i attal y Rhufeiniaid yn eu rhwyg milwraidd: ac yn wir rhestrir ef yn y *Trioedd* yn un o "Dri Phrif Gatteyrn Ynys Prydain." Ar ol teyrnasu am dair blynedd ar hugain, bu farw Caswallawn yn Nghaerfrog—ac yn hefyd y claddwyd ef.

CATHARINA II., ALEXIEWNA, Ymherodres Rwsia. Ei henw beddydd oedd Sophia Augusta. Merch ydoedd i Dywysog Anhalt Zerbst, llywodraethwr Stettin, yn Pomerania. Ganwyd hi yn 1729; ac yn 1745, priododd ei chefneder, Carl Frederick, y Duc o Holstein Gottorp, yr hwn a ddewisasai yr ymherodres Elizabeth, o Rwsia, yn ollynydd iddi. Pan ymunodd Carl ag Eglwys Groeg, newidiodd ei enw yn 'Pedr.' Ymroddodd yr ymherawdrwr hwn i bob rhyseidd; ac nid oedd Catharina ei hun, hyd yn oed yn ei hieuengtid, yn nodedig am ei diweirdeb. O'r diwedd, nyfyddodd Pedr gymmaint ar un o'i gymmonesau, sef yr arglywyddes Woronzoff, fel y penderfynodd ysgaru a charcharu Catharina, a gwneuthur Woronzoff yn ymherodres yn ei lle: ond Catharina, wedi gwybod am ei fwriad, a achubodd y blaen arno, trwy roddi gorchymyn i'w ddal, a'i garcharu yn Ropscha, lle y rhoddwyd ef i farwolaeth yn mhen yr wythnos wedi hyu gan y Tywysog Alexis Orloff. Yn mis Gorphenaf, 1762, y bu hyn; ac yn y mis canlynol, coronwyd Catharina yn ymherodres holl Rwsia. Er cynddrwg ydoedd buchedd Catharina, dangosodd ei hunan yn frenhinnes alluog a doeth. Dan ei llywodraeth hi, aeth Rwsia yn allu mawr a dylawadol iawn. Cerddodd yn ddiysogol yn fyrd Pedr Fawr, gan amcanu cyfoethogi a gwareiddio ei theyrnas. Diwygiodd y gyfraith, a rhoddodd gyflogau da i'r barnwyr, fel na themtid hwy i wro barn. Gwellhaodd gyflwr y caethweision amaethyddol. Cefnogodd addysg, gan sefydlu ysgolion, ar gyllun rhai yr Almaen, yn ei holl daleithiau; ynghyd ag ysgolion uwchraddol ac arbenig i ddyagu milwriaeth, meddygaeth, ac ieithoedd, &c. Cefnogodd lonyddion a llenyddiaeth, a chyflogodd ddynion dysgedig i chwilio i adnoddau rhanau ddeithraf ei thirigaethau. Sylfaenodd drefydd, ac adeiladau, a gweithfaoedd cyhoeddus; a diddymodd hefyd yr arteithiau creulawn y condemnid drwgweithredwyr Rwsiaidd i'w dioddef. Yn ei theyrnasiad hi, fhanwyd Poland deirgwaith: a bydd ei hymddygiad gormesol at y wlad hono yn anghlod iddi byth. Bu farw Tachwedd 1762, 1796, yn y blymthegfed flwyddyn ar hugain o'i theyrnasiad.

CAVOUR, COUNT CAMILLO BENSO DI: gwladweinydd o fri ac enwogrwydd. Ganwyd ef yn Turin, Awst 1af, 1810. Mab ieunaf ydoedd i deulu pendefigaidd oedd wedi ymsefydlu er's amser maith yn nhref Chiavi. Brodor o Geneva oedd ei fam. Gan ei fod o deulu cyfoethog, yn troi yn y clychoedd uchaf yn Italy, cyn y gallasai wneyd dim tuag at ddwyn oddi amgylch ddiwygiad ynddi yr oedd raid iddo ymaberthu. Ond er fod y bendefigaeth yn edrych yn wgas

arno, efe a ymroddodd â'i holl egni i leshau ei gydwladwyr. Drwgdybid ef gan yr awdur-dodau, a chaethiwyd ef am dymorr yn nghaerfa Bard. Mewn canlyniad, rhoddodd Cavour ei swydd i fyny yn y fyddin, a theithiodd drwy wledydd tramor—ond yn benaf trwy Ffrainc a Phrydain. Ymgyfarwyddodd yn dda a chyfansoddiad gwladol Prydain, a phroffesai barch gwastadol i'w hegwyddorion sylfaenol. Tra yn Lloegr, cyhoeddodd bamphledyn gwleidyddol, yn cynnwys ei syniadau ar y pwngc o ddiddymiad yr undeb rhwng Prydain a'r Iwerddon; yr hwn a ystyrir y peth goreu a ysgrifenyddwyd o gwbl gan dramorwr ar y testyn. Dychwelodd i Turin yn 1842, a sefydlodd yno newyddiadur dyddiol, a elwid "*Il Risorgimento*," yr hwn a gefnogid gan y dosbarth canol o gymdeithas. Etholwyd ef yn aelod seneddol yn 1849, a thafiodd ei holl ddylanwad gyda'r blaidd gyfansoddiadol. Dewiswyd ef yn aelod o weinyddiaeth Azeglio yn 1850, a pharhaodd ynddi hyd 1852, ac o 1852 hyd 1861. Yr oedd yn rhinweddol o hynny allan yn brif weinidog ei wlad.

O ran ei chyfreithiau a'i threfniadau y pryd hwnw, Piedmont yn ddiarmheu oedd fyfwr yn ol o daleithiau Italy; ond gydag ymroddiad y llafur dirfawr, cafodd Cavour lywodraethiad y wlad i drefn, a thynodd allan ei hadnoddau gwladol a milwrol. Yr oedd efe yn weithiwr diflino. Codai bump o'r gloch y boreu, a derbyniai ddyethriaid o chwecch hyd wyth; ar ol boreu-fwyd, ceid ef yn ei swyddfa, yn gweithio yn galed hyd yr hwyr, pan na byddai y senedd yn eistedd. Ar ol ciniaw, dychwelai i'w swyddfa, ac arosai yno yn fyfwr hyd hanner nos. Talodd ymweliad drachefn â Phrydain yn 1852, ac amlygodd ei olygiadau i wladweinyddion y wlad hon. Ar ei ddychweiliad yn ol, pennodwyd ef yn brif weinidog. Un o amcanion mawr Cavour oedd gwneyd Piedmont yn allu y teimlid oddi wrtho yn Ewrop; a phan y digwyddodd rhyfel y Crimes, ffurfiodd Sardinia gynghrair â Phrydain a Ffrainc yn erbyn Rwsia. Ar ol taryniad y rhyfel, daeth Cavour gyda'r brenin Victor Emmanuel i Paris a Llundain, lle y cydnabyddwyd yn ddibrin ei athrylith a'i allu. Edrychais Awstria ar y penderfyniad y daethpwyd iddo yn Sardinia, yn 1859, i wario 800,000 o franciau er cadarnhau Alessandria fel bygythiad, a mynai luddias i hynny gymmeryd lle; ond gwrthodai Cavour wrandaw ar ei gwrthdystiadau. Y canlyniad o hyn a fu rhyfelgyrch a barhaodd am ddeng niwrnod a thrigain, pryd yr ymladdwyd brwydrau Magenta a Solferino, rhwng yr Awstriaid a byddinoedd unedig Ffrainc a Sardinia. Nid oedd heddwch Villafranca yn boddhan Cavour. Yr oedd ei waith, er hynny, yn cael ei gario yn mlaen gan Garibaldi mewn cwr arall o'r wlad. Canlyniad glaniad y gwrwn yn Sicily a fu gwaredigaeth yr ynys oddi wrth orthrwm y Bourboniaid, ac alltudiaeth y deyrnach hono o Naples. Aeth y fyddin Sardiniaidd yn mlaen i'r deheu; a gorchfygodd fyddin y pab. Darostyngwyd Gaeta, a chyhoeddwyd Victor Emmanuel yn frenin Italy. Er fod llawer o bethau heb eu gwneyd, yr oedd gwaith mawr Cavour yn ymarferol wedi ei gyllawni; a phan yn anterth ei arhwydedd a'i nerth, efe a fu farw yn Turin, Mehefin 6ed, 1861, heb fod dros 50ain mlwydd oed.

Er fod Cavour yn ddfygiol o rai pethau a ystyrir yn angenrheidiol i hyawdled, etto fe allai na ragorwyd arno bron gan neb yn ngrym-dosa. L. OXF. X.] 2 I

usder ei iaith syml, a nerth anorchfygol ei rasesymeg; yr hyn a'i galluogai i ddylanwadu ar senedd oedd yn enwog am dalent areithyddol. Y mae cyhoeddiad papurau y dyn talentog, a'r gwladweinydd galluog hwn wedi amddiffyn ei gymmeriad yn wyneb rhyw gyhuddiadau anhêg a ddygid i'w erbyn, ac yn dangos ei ymroddiad diflino i wasanaeth ei wlad. Am y gwasanaeth a wnaeth Garibaldi a Cavour i Italy, nid oes neb a all ei fynegu. Rhyddhaodd Garibaldi ei wlad oddi wrth ei gelynydd, ac ar ol hynny cyflawnodd Cavour ei ran yntau.

CAXTON, WILLIAM: yr argraffydd Saesneg cyntaf. Brodor ydoedd, yn ol ei dystiolaeth ef ei hun, o ddiifeithdir Caint, a thbyr ei fod wedi ei eni tua'r flwyddyn 1412; ond dengys ei fywgraffydd diweddfaf, Mr. Blades, nad allai fod yn ddiweddarach na 1423. Gesyd 1422—3, fel yr adeg debycaf; yr hyn sydd yn ymddangos mor agos i fod yn gywir a dim y gellir ei gael. Ymddengys 1412 yn rhy gynnar; canys wrth gofysgrifau y *Mercers' Company*, gwelir fod William Caxton wedi ei brentisio gyda Robert Large yn 1433; ac y mae yn fwy tebyg fod hynny wedi digwydd pan oedd yn 16eg nag yn 26ain oed. Yr oedd Robert Large yn sidanwydd neu farsiantwr o gryn enwogrwydd, a bu yn sirydd ac yn arglwydd faer Llundain; a bu Caxton yn ngwasanaeth y gŵr hwn nes y bu efe farw, yn y flwyddyn 1441. Wedi hynny, ymddengys i Caxton fyned i'r Iseldiroedd—naill ai fel masnachydd drosto ei hun, neu ynte fel goruchwyliwr masnachol. Rhaid ei fod yn meddu cryn wybodaeth mewn achosion masnachol; o herwydd yn y flwyddyn 1464, defnyddiwyd ef, ynghyd âg un Robert Whitehill, i gadarnhau y cyttundeb masnachol a wnaethid rhwng Iorwerth IV. a Phylip, y Duc o Burgundy; neu i wneuthur un newydd, os gwelent fod angen am hynny. Ni wyddys newamr am deithiau Caxton ar y Cyfandir, ond yn unig ei fod wedi cyfyngu ei hun yn benaf i Brabant, Flanders, Holland, a Zeeland, ac iddo yn y diwedd fyned i wasanaeth y Dduces o Burgundy, yr hon a'i hannogodd ef i gwblhau ei gyfieithiad o Le Fevre's "*History of Troy*." Yr oedd Caxton erbyn hyn wedi cyrhaedd i gryn oedran, a rhyw fodd neu gilydd wedi dysgu y gelfyddyd o argraffu; ac y mae y llythyrenau a ddefnyddid ganddo yn arwyddo mai yn yr Iseldiroedd y dysgodd efe hi. Y gwaith cyntaf a argraffodd oedd Le Fevre's "*Histoires de Troye*;" yr ail a ddaeth allan o'i wasg oedd "*Oration of John Russell on the Duke of Burgundy*;" a'r trydydd oedd cyfieithiad Caxton ei hun o waith Le Fevre. Argraffwyd y diweddfaf, dybygid, yn 1471; ond y mae dyddiad y lleill yn ansicr. Y mae yr un ansicrwydd gyda golwg ar yr amser pan y dychwelodd efe yn ol i'w wlad ei hun.

Tybir yn gyffredin iddo ddwyn y gelfyddyd o argraffu drosodd i Loegr yn 1474. Y mae digon o sicrwydd ei fod wedi gadael yr Iseldiroedd yn 1477, ac ymsefydlu yn agos i Fynachlog Westminster. Y llyfr cyntaf a ddaeth allan o'i argraffwasg yma oedd "*Game and Plays of the Chess*," a'r flwyddyn 1474 arno; ond dichon nad cywir y traddodiad iddo gael ei argraffu yn Lloegr. Y mae yr holl weithiau a argraffodd Caxton wedi eu hargraffu â'r hyn a elwir 'y llythyren ddu.' Ymddengys ei fod yn meddu gwybodaeth o'r Almaeneg, y Ffrangcæg, a'r Iselmynaeg; a chyfieithodd ei hun amryw o'r

llyfrau a argraphwyd ganddo. Bu farw naill ai yn y flwyddyn 1491 neu 1492. Tybir ei fod wedi argraffu o ddeutu un ar bymtheg ar hugain o lyfrau o bob math—fychain a mawrin.

CECIL, RICHARD: duwinydd rhagorol, a awydd yn Llundain, Tachwedd 8fed, 1748. Bu yn efrydydd yn Ngholeg y Frenhines, Rhydychain, lle y cymmerodd ei radd o M.A. Ordeiniwyd ef yn ddiakon yn 1776, ac yn offeiriad yn 1777. Gwasanaethodd am dymor yn Thornton, Bagworth, a Markfield, yn swydd Leicester. Yr oedd ei weinidogaeth yn hynod ddefnyddiol yn y lleoedd hyn. Cafodd ddwy fywoliaeth fechan yn Lewes; ond nid oedd yn derbyn oddi wrth y ddwy ond 80p. y flwyddyn. Bu raid iddo, o herwydd gwaelodd ei iechyd, symmud o Lewes i Lundain. Yn ystod ei arosiad yno, pregethai mewn amryw o'r eglwysydd a'r capel-ydd gyda chymmeradwyaeth mawr, ac yr oedd yn dra llwyddiannus. Bu am amryw flynyddoedd yn pregethu am chwech o'r gloch ar brydnawniau Sabbothau yn Lothbury, a byddai cynulleidfaoedd ragorol yn cyrchu i wrandaw arno. Mewn undeb â'r Parch. Henry Foster, bu yn pregethu yn nghapel Long Acre am beth amser i gynulleidfaoedd mawrin; ond bu raid iddo ymddiswyddo o herwydd afiechyd yn 1801. Yr oedd ei lafur yn St. Ioan hefyd yn fawr. Fe lwyddwyd i gael ganddo dderbyn bywoliaethau Cobham a Bisley, ac yn ystod yr haf i gyflawni y dyledswyddau cyssylltiedig a hwynt. Cafodd ergyd o'r parlys yn 1808; ond er pob ymdrech a wnaed ni wellhaodd efe. Bu farw Awst 15fed, 1810, yn 62ain mlwydd oed.

Fel pregethwr, yr oedd llafur Mr. Cecil yn ddirfawr, ac yr oedd yn ddyn o dalent a hyawldded anghyffredin: fel Cristion, yr oedd ei dduwioledeb yn amlwg i bawb. Er nad yw ei weithiau llenyddol yn lliosog, y maent oll yn werthfawr ac efengylaidd; ac y mae "*Cecil's Remains*" yn arbenig yn llyfr nodedig o ddefnyddiol, ac ni ddylai un efrydydd Cristionogol fod hebddo. Ychydig o ddynion a berchid ac a gerid yn fwy gan ei gyfeillion nag efe.

CELSUS: athronydd Epicureaidd yn yr ail ganrif, yr hwn a ysgrifennodd draethawd o dan y teitl "*Alethes Logos*" (y Gwir Air), wedi ei fwrriadu yn uniongyrchol i fod yn wrthdystiad yn erbyn Cristionogaeth. Y mae y llyfr ei hun ar goll; ond y mae darnau helaeth o hono ar gael, wedi eu dyfynu yn ngwaith Origen, yr hwn a fwrriadwyd gan yr awdwr i fod yn ateb iddo. Dengys y darnau hyn beth oedd syniad yr athronwyr paganaidd am y grefydd Gristionogol. Y mae Celsus gyda fraethineb a chrafferd, er nad gyda difrifwch na dyfnder meddwl, yn dwyn yn erbyn y grefydd newydd y cyhuddiad o fod yn anathronyddol, ac yn haeru fod ei phroffeswyr yn ddallebleidiol a hysogelus; ac ymdrecha yn arbenig i argyhoeddi Cristionogion fod gwrthddywediadau yn eu hathrawiaethau. Gwawdiai y syniad am ddwyfoldeb person Crist, gan gyferbynu hyny â'i dlodi, ei ddiodeffadau, a'i farwolaeth; yr hyn sydd yn profi, nid yn unig fod Cristionogion yr oes foreu hono yn credu yr athrawiaeth am ei ddwyfoldeb, ond hefyd fod Celsus ei hun, er yn anghredadyn, yn ei chael yn yr ysgrifeniadau hyny trwy ba rai y cafodd gydnabyddiaeth â'r gyfundrefn Gristionogol. Cyhudda y Cristionogion hefyd o ymraniadau ac ymbleidiau, ac o amrywio a newid eu

golygiadau yn barhaus. O berthynas i'w athrawiaethau pendant ef ei hun—sonia am ddrwg fel peth angenrheidiol a thragwyddol, ac fel elfen hanfodol yn y byd materol. Dywed fod pechod yn rhywbeth nas gellir byth ei symmud ymaith yn hollol—o leiaf, trwy aberth dirprwyol. Fe ellir gwledd, oddi wrth y dyfyniadau sydd ar gael o waith Celsus, ei fod yn ddadleuwr craff a medrus, hyd yn oed pan yn gwrthwynebu gwirionedd ac yn pleidio cyfeiliornad. Yn ol y golygiad mwyaf tebygol, yr oedd Celsus yn byw rhwng B. A. 150 a 200.

CERFLUNIAETH (Sculpture). Mewn ystyr manwl dyna ydyw cerfluniaeth—y gelfyddyd o gerfio neu dori a naddu unrhyw ddefnydd i ryw ffurf neillduol. Mewn ystyr mwy cyffredinol, y mae yn golygu y gelfyddyd o osod allan wrth-ddrychau, drychfeddyliau, a hanesiaeth, drwy ffurfiau. Yn yr ystyr yma y mae y gweithiau nad ydynt, a siarad yn fanwl, yn gyfyngedig i sylweddau celyd yn unig, yn gynnwysedig yn y gair. Cynnwysir mewn cerfluniaeth y gwaith o foldio sylweddau meddal hefyd. Y mae clai, ac hyd yn oed cŵyr, yn cael eu defnyddio yn y gelfyddyd hon weithiau, er gwneyd cylluniau i'w gweithio allan drachefn, mewn marmor neu fetel; a phryd arall, fel amlinellid o'r gwaith y bwriedir ei wneyd o'r un defnyddiau.

Y mae y gelfyddyd yn un o'r rhai hynaf. Crybwyllir mewn hen hanesion am gofodeiliau wedi eu codi i nodi manau lle y cymmerodd rhyw ddi-gwyddiadau neillduol le. Gwir nad oedd y rhai hyny ar y cyntaf yn gynnwysedig ond o ddarnau o feini geirwon, neu garneddau o geryg: ond i ryw ddechreuad fel yna yn ddiu a gellir, i fesur mawr, briodoli cychwyniad y gelfyddyd gerflunio. Gosododd Iacob golofn geryg i nodi allan y llanerch lle y cafodd efe ei freuddwyd neu ei weledigaeth ryfedd: *Gen. xviii. 18.* Cyfodwyd colofn geryg goffadwriaethol gyffelyb er cof am y cyfmod a wnaethpwyd rhwng Iacob a Laban (*Gen. xxxi. 44*); ac un arall drachefn er nodi allan fedd Rahel: *Gen. xxxv. 20.* Gosododd Iosuah hefyd faen mawr o dan dderwen i fod "yn dystiolaeth:" *Ios. xxiv. 27.* Mor ddi-weddgar ag amser Pausanias, ynghylch B.A. 170, addolid rhai o dduwiau y Groegiaid o dan y ffurf o feini mawrin, neu golofnau ceryg. Dywed rhai fod hanes cerfluniaeth yn mron yr un peth a hanes eilunaddoliaeth. Diammheu fod i deimlad crefyddol ei ran yn nghynnydd y celfyddydau. Ond ar yr un pryd y mae yn dra thebygol fod y cerfluniau cyntaf a wnaed yn cynnychioli dynion, yn hytrach na duwiau. Pan y gadawodd Rahel dŷ ei thad gyda Iacob a Leah, cymmerodd gyda hi "y delwau;" ac aeth Laban ar eu hol i'w hadfeddiannu, gan y gosodai werth mawr arnynt. Dyma y cyfeiriad ysgrhythol cyntaf at bethau o'r fath. Nid oes unrhyw weddillion o gerfluniaeth Hebraidd yn awr yn hysbys; ond mor foreu a dyddiau Moses yr oeddynt yn meddu cryn fedruswydd yn y gelfyddyd hon. Yr oedd eu gwaith yn gosod i fyny y llo aur a'r sarph bres yn profi hyn. Bezaleel mab Uri, o lwyth Iudah, ac Ahohiah, mab Ahisamach, o lwyth Dan, ydyw y cerflunwyr cyntaf y rhoddir eu henwau yn y Beibl. Crefftwyr oeddynt hwy a bennodwyd i barotol addurniadau y tabernacl.

Y mae sefyllfa y gelfyddyd yn hysbys mewn gwahanol gyfnodau yn mysg y Persiaid, yr Aiphtiaid, yr Etruriaid neu yr Etruscanaid, y

Groegiaid, a'r Rhufeiniaid, fel y dengys gweddillion sydd yn awr ar gael. Yr oedd gan bob un o'r cenhedloedd hyn ei harddull briodol ei hun.

CERFLUNIAETH Y PERSIAID.—Ychydig a fu llwyddiant cymharol y gelfyddyd hon yn Persia. Yr oedd amryw bethau yn attalfa i hyn. Nid oedd y Persiaid yn cymmeradwyo cerffuriau i ddybenion crefyddol; ac nid oedd-ynt yn credu, fel y gwna i Groegiaid, fod y duwiau yn gwisgo ffurf ddynol. Dwfr a than oedd yr unig arwyddluniau a gydnabyddent hwy o'r gallu dwyfol. Dywedir fod Xerxes wedi dinystrio tmlau Groeg, a'u cynnwysiad, ar gymmhelliad y Magiaid. Y mae yn anhawdd penderfynu dyddiad y cerfwaith a ymddengys ar adeiladau Persia. Y mae y rhai sydd yn addurno adeiladau Persepolis yn cynnrychioli gorymdeithiau crefyddol yn benaf; ac nid ydynt yn hynod am eu teleidrwydd, oddi gerth yn dosbarth—sef, y rhai sydd yn darlunio cenhedloedd gorchfygedig fel yn dyfod & rhoddion fel teyrnged. Y mae amryw o'r darluniau anifeiliaidd perthynol i'r rhai hyn yn meddu rhagoriaeth uchel. Ni bu y Persiaid erioed yn enwog am gyrrhaeddiadau deallawl o radd uchel, nac am chwaeth goeth mewn celfyddyd.

CERFLUNIAETH YR AIPHTIAID.—Yn yr Aipht, er fod ansawdd ei chelfyddyd yn wahanol i'r eiddo Groeg, yr arferwyd & cherffuniaeth gyntaf ar raddeg sydd yn hawlio sylw. Oddi wrth yr oll a ddarllenir yn ngweithiau yr hen awduron, a'r hyn a ddygir i oleuni drwy ymohwiliadau diweddar, yr oedd yr Aiphtiaid, fel cenedl, yn ddysgedig, yn ddeallus, yn ddiwyd, ac yn gyfoethog. Yr oedd iddi enw mawr gan genhedloedd eraill. Tybia Winkelman, Millin, a Fea, fod yn bosibl dosbarthu cerffuriau yr Aipht i wahanol gyfnodau; er nad ydynt yn cytuno ynghylch y dosbarthiad. Ond gellir ystyried fod y cyfnod cyntaf, a'r ail, yn cynnwys yr oesoedd hyn y mha rai yr oedd y wlad yn rhydd oddi wrth oresgynwyr tramor, ac yn ymestyn hyd y dyddiau y cyrrhaeddodd Groegiaid Macedonia i'r Aipht, sef tua 350 c.c. Y mae y trydydd yn cynnwys adeg llywodraethiad yr Aipht gan y Groegiaid, pan yr oedd chwaeth y genedl hono yn dylanwadu ar gelfyddyd yr Aipht. A'r pedwerydd cyfnod oedd yr un etfychiadol; ac y mae hwn yn dyddio o c.c. 30. Y mae yn rhaid addef fod yr Aiphtiaid i'w rhestru lawer islaw y Groegiaid yn eu medrusrwydd yn y gelfyddyd hon. Y mae un o'r esamplau goreu o gerffuniaeth yr Aipht yn awr yn y wlad hon. Adwaenir ef yn gyffredin wrth yr enw 'Pen Memnon ieuangr,' er nad oes ganddo un hawl gwirioneddol i'r enw; ond rhoddwyd ef arno mewn camgymeriad gan Norden, y teithiwr, yr hwn a ymwelodd â'r Aipht yn 1737. Y mae y cerflun hwn wedi ei wneuthur o un darn o ithfaen llyfa ei raen, ac yn profi fod yr Aiphtiaid yn medru llunio ffrisiau prydfarth. Y mae o'r bron yr holl feddrodau a'r tmlau sydd wedi eu harchwilio yn y wlad hono wedi eu haddurno & llawer o gerffuriau. Am holl weithiau mawr yr Aipht, y maent wedi eu gwneuthur o golofgraig (*basalt*), meini myldardd (*porphyry*), ithfaen, neu gareg nadd; er y dywedir gan Herodotus, fod cerffuriau mawrion yn Sais a Thebes wedi eu gwneyd o goed. Nodwedddion cyffredinol cerffuniaeth yr Aipht ydynt symledd amcan, eangder yn y dull o ymdrin â'r testyn fel ag i gau allan y manylion dibwys, a maintioli sylweddau y ffurf. Y mae gorphwysedd tawel

hefyd yn cyfranu mawredd i'r cerfiadau Aiphtiaidd.

CERFLUNIAETH YR ETRUSCANIAID.—Dichon fod yr ysgol Etruscaniaid o gerffuniaeth yn teilyngu sylw hefyd. Y mae dirgelwch ynglŷn & hanes boreuol y bobl hyn, ac nid yw eu hanes diweddaraf i'w gael ond ynglŷn & hanes cenhedloedd eraill. Y mae yr holl weddillion celfyddydol Etruscaniaid sydd wedi dyfod i lawr i'r amser presennol yn arwyddo fod cyfathrach rhyngddynt hwy a'r Groegiaid.

Dywed y Count Cicognara am darddiad y gelfyddyd yn eu mysg:—"Y mae y dybiaeth fod yr Etruscaniaid wedi cael eu haddysg gan yr Aiphtiaid yn ddisail, fel y mae Lanzi yn awgrymu." Ceir yn Oriet yr Hynafiaethau yn Florence rai esamplau hynod gywrair o gerffuniaeth y bobl hyn—yn enwedig rhai mewn pres o faintioli mawr. Gwnaed darganfyddiadau helaeth mewn llawer o leoedd yn Tuscany yn y blynyddoedd a ethant heibio, sydd wedi chwangu llawer at ein gwybodaeth ynghylch y gelfyddyd, ac arferion yr Etruscaniaid, a chyfoethogi amgueddfeydd Rhufain, Naples, Florence, a Lloegr hefyd; ac y mae llawer o honnynt yn deilwng o sylw, er nas gallwn yn awr roddi disgrifiad o honnynt. Mewn copr a maen yr oedd eu gweithiau gan mwyaf; ac y mae ar rai o'u beddrodau hynaf addurniadau wedi eu gweithio yn rhagorol mewn aur, yn gystal a darnau mwy o arfogaeth o'r un defnydd drudfawr. Y mae y cerfweithiau Etruscaniaid yn ddiffygiol mewn prydfarthwch a symledd.

CERFLUNIAETH Y GROEGIAID.—Yn ngwlad Groeg, fel gwledydd eraill, yr oedd y ceisiadau cyntaf a wnaed yn y gelfyddyd hon yn hynod anghelfydd. Gellir rhanu hanes cerffuniaeth y Groegiaid yn gyffredinol i bedwar o gyfnodau. Cymmer y cyfnod cyntaf i mewn yr oesoedd boreuaf, na wyddys ond ychydig am danynt, ond yr hyn y gellir ei gasgu oddi wrth y traddodiadau a gofnodwyd gan hen ysgrifenywyr. Ymestynai hyd ddechreuad y cyfnewidiad mawr yn arddull y gelfyddyd, yr hwn a gyrrhaeddodd y perffeithrowydd mwyaf gan yr ysgol yr oedd Phidias yn ben arni. Cynnwysa yr ail y cyfnod yr oedd y gelfyddyd wedi cyrrhaedd ei gogoniant penaf yno, pan yr oedd dysgyblion Phidias yn gwneyd eu gwaith yn ol yr egwyddorion a'r esamplau a roddwyd ganddo ef. Yn y trydydd cyfnod, mabwysiadwyd arddull mwy addurniadol; a thelid mwy o sylw i'r prydfarth nag i'r arddunol. Praxiteles oedd y cerflunydd cyntaf i fabwysiadu yr arddull hwn. Y pedwerydd, a'r olaf, ydyw y cyfnod pan yr oedd y gelfyddyd yn adfeilio. Y mae gweddillion cerffuniaeth Groegiaid y cyfnod cyntaf yn ddyddorol i'r hynafiaethydd, er nad ydynt yn tynu nemawr o sylw y neb sydd yn hoffi prydfarthwch. Y cerflunwyr cyntaf y crybwyllir am eu henwau oeddynt Dædalus, Smilis, ac Endæus. Dywedir mai Phidon o Argos oedd y cyntaf i fathu arian yn ngwlad Groeg, c. c. 869. Ni chymmerodd ond ychydig o gyfnewidiad le, o ran arddull, mewn cerffuniaeth o'r amseroedd boreuaf hyd c. c. 550, er fod gwellhad mawr yn y gwaith oedd yn cael ei wneyd. O'r flwyddyn c. c. 500, y mae y rhestr olynol o gerflunwyr mawr Groeg, a'r cyfnewidiadau a wnaeth y naill feistr ar ol y llall, yn hawdd eu holrhain yn lled gywir. Ar ol Callo, y rhai a gyrrhaeddasant yr enwogrwydd mwyaf oedd Glaucias ac Onatas; ac ymddengys fod y diweddaraf yn arlunydd, yn ogystal ag yn

gerflunydd. Erbyn hyn yr oedd y gelfyddyd yn tynu yn gyflym at y perffeithrwydd cymharol a gyrhaeddodd yn amser Polycletus a Phidias. Y prif gerflunwyr yn yr oes hon oeddnt Hegias, Pythagoras, Ageladas, Myron, Polycletus, Phidias, Alcámenes, ac eraill. Brodor o Eleutherae, yn ol Phin, oedd Myron; ond yn ol Pausanias, Atheniad oedd efe. Nid oes un celfyddydwr hynafol yn cael ei grybwyll yn amlach, ac y telir anrhydedd uwch iddo na Myron; ac y mae y clod cyffredinol a roddid iddo yn arwyddo fod ei weithiau o delyngdod uchel. Ond yn anffodus, y mae gweithiau y celfyddydwr hwn wedi eu llwyr golli. Polycletus o Sicyon hefyd oedd un a wnaeth lawer i ddyrchafu a pherffeithio yr hyn a elwir yr arddull arddunol. Mewn rhai pethau, dywedir ei fod yn rhagori hyd yn oed ar Phidias ei hun. Ond ar y cyfan gwaith Phidias oedd cynnyrchion mwyaf ysbelydd y gelfyddyd. Gelwid Phidias yn gerflunydd y duwiau. Yr oedd llawer o'i weithiau goreu ef ar gael pan ysgrifennai awduron cymharol ddiweddar. Yr oedd cerflun yr Iau Olympaidd ar gael hyd y flwyddyn 475 o'r cyfnod Cristionogol. Dinystrwyd y cerflun hwn gan dân yn Nghaer Cystenyn, i'r hwn le yr oedd wedi cael ei symmud o Athen y flwyddyn hono. Yn anffodus, nid oes un o brif weithiau Phidias wedi dyfod i lawr i'n dyddiau ni; ond y mae digon o brofion o'i ragoriaeth yn ymddangos yn y cerfluniau hynod a elwir Mynorion Elgin (*Elgin Marbles*), sydd yn awr yn ffurfio rhan o'n casgliad cenedlaethol ni o hynafiaethau. Y mae cerfluniau Iiessus a Theseus, er wedi eu tori, yn amlygu ardderchawgrwydd a symledd. [Gwel PHIDIAS, a MYNORION ELGIN, yn yr *Attodiad*.] Yn mhlith dysgybllion Phidias gellir enwi Agoracritus o Paros, Alcámenes o Athen, Colotes, a Paeonius, ac eraill. Parhaodd dylanwad Phidias ar ei gelfyddyd am amser maith.

Rhoddodd arddull odidog, arddunol, a syml Phidias a'i ddisgybllion le i arddull addurniadol Praxiteles, a'i ddisgybllion yntau. Gweithiai efe mewn marmor a phres; ond yr ydoedd ei weithiau prydferthaf, a'r rhai a edmygir fwyaf, dybygild, mewn marmor, yn yr hwn ddefnydd y dywedir ei fod yn "*felicior et clarior*;" *h. y.*, yn fwy hapus ac enwog na neb arall. Tybir mai efe oedd y cerflunydd cyntaf a feiddiodd wneyd delw o Gwener yn gwbl noeth. Yn ol Millingen, yr oedd yr holl luniau a wnelid o'r duwiesau gynt wedi eu gwisgo; ac ystyrir fod eu gwneyd yn noeth yn anweddus; ond egsusodid Praxiteles o herwydd prydferthwch a rhagoriaeth ei waith. Y nesaf mewn pwysigrwydd o gerflunwyr yr ysgol hon oedd Lysippus o Sicyon. Nid ydyw cymmeriad y cerflunydd hwn yn ol i nemawr un o'i ragfaenoriaid. Gweithiodd y cwbl yn mron mewn pres (*bronze*), a dywed Pliny ei fod wedi gwneyd cymmaint a chwech ugain a deg o weithiau cerflunol. Talodd sylw neillduol i'r gwallt, ac arferai wneyd penau ei luniau yn llai na'i ragfaenoriaid. Barna llawer mai yn amser Praxiteles a Lysippus y cyrhaeddodd cerfluniaeth, fel celfyddyd, ei pherffeithrwydd uchaf. Yr oeddnt hwy yn gydoeswyr—a'r naill a'r llall, yn ei ffordd ei hun, yn gwneyd yr hyn oedd yn angenrheidiol er coethi y gelfyddyd.

Pan fu farw Alexander Fawr (c. c. 324) darniwyd ei ymherodraeth eang; a dioddefodd celfyddyd i raddau oddi wrth hynny. Ond yr hyn a roddodd y ddyrnod drymaff i'r celfyddydau yn Groeg ydoedd llwyddiant arfau y Rhufeiniaid,

Cymmerasant Corinth, a dinystrwyd hi gan y gorchfygwyr; a dygodd y Rhufeiniaid weithiau ysbelydd celfyddyd, mewn arluniaeth a cherfluniaeth, o'r hen ddinas enwog hon, ac o ddinasoedd eraill Groeg, a chymmerasant hwy yn yspail, i brydferthu Rhufain. Cymmerodd hyn le c. c. 146. Athen oedd prif eisteddle celfyddyd yn Groeg; ond o'r diwedd cyfranogodd hithau yn llawn o'r anffodion a ddisgynasant ar y dinasoedd eraill. Yn y flwyddyn c. c. 86, yr oedd yr uchelfrydig Sylla yn llywodraethwr arni; a gellir dywedyd fod tymmor cerfluniaeth hynafol Groeg wedi dyfod i ben y pryd hwnw. Ar ol sefydlu yr ymherodraeth Rufeinaidd, nid oedd llawer o fanteision i'w cael i'r celfyddydwr Groegaidd i ddwyn yn mlaen eu gweithiau yn eu gwlad eu hunain; ac ymddengys iddynt droi i chwilio am waith a nodded yn mhlith eu gorchfygwyr.

CERFLUNIAETH RHUFENIG.—Ni wyddys pa amser y talodd y Rhufeiniaid sylw gyntaf i'r celfyddydau o arluniaeth a cherfluniaeth. Ysbail rhyfel oedd eu cofadeiliau cyntaf. Yr oedd paladr pren, wedi tori ei ganghenau, ac yn gerfedig arno arfau y rhai gorchfygedig, yn cyhoeddi llwyddiant y gorchfygwr, yn ddiog i gynnyrfu yr hen Rufeiniwr i ymdrechu dros ei wlad. Nid oes ddatl nad oedd y cerfluniau cyntaf y sonir am danynt yn Rhufain mewn oes foreuol o darddiad tramorol, ac yn gynnyrchion eu cymmydigion—yr Etruscaniaid. Mynegir fod marchogion o Camilas a Mænius wedi eu gosod i fyny yn Rhufain er anrhydeddu buddugoliaethau a ennillasant ar y Lladiniaid. Yr oedd hyn tua 350 c.c. Yn y drydedd ganrif cyn Crist, ymroddodd un o'r Fabii i astudio ac ymarfer y celfyddydau; ac o herwydd ei llwyddiant, rhoddwyd arno y cyfenw Pictor. Dywed Pliny ei fod wedi addurno temlau duwies iechyd yn Rhufain â'i ddarluniau, a bod y darluniau hynny ar gael yn ei amser ef. Yn y ganrif cyn Crist, yr oedd amryw gerflunwr enwog yn preswyllo yn Rhufain, yn gystal ag mewn rhanau eraill o Italy; ac yn eu mysg gellir crybwyll Pasiteles, Arcesilas, Strongylion, Olympiothenes, ac Evander. Yn mhlith gweithiau rhagorol eraill y tybir eu bod wedi eu cynnyrchu yn rhanau boreuaf y cyfnod hwn, gellir enwi yn arbennig y cerflun a adwaenir wrth yr enw Germanicus, yn y Louvre. Ymhyfrydai Julius Cæsar mewn gwneyd casgliad o gerfluniau, gemau, a phethau cyffelyb. Rhoddodd Augustus hefyd gefnogaeth wresog i gerfluniaeth. Nid yn unig addurnodd Rhufain â gweithiau celfyddyd, ond amryw o ddinasoedd Gaul, Yspaan, Groeg, ac Asia Leiaf hefyd. Drwy hyn gwnaed lles dirfawr i gerfluniaeth; o herwydd efelychwyd ei esampl gan lawer a fuont yn noddwyr i'r gelfyddyd. Dygodd Caligula lawer o weithiau celfyddyd o wlad Groeg i Rufain, a meddyliodd am ddwyn Iau Olympus o waith Phidias yno; ond rhoddodd heibio y bwriad hwn, am fod gwŷr cymmhws i farnu yn rhoddi ar ddeall nad oedd yn ddiogel ei symmud. Bu yr ymherawdwrwyr diilynol hefyd—megys Claudius, Nero, Vespasian, Titus, a Domitian—yn noddwyr i gerfluniaeth. Blodeuodd hefyd yn amser Trajan. Rhoddodd yr ymherawdwr hwnw fywyd newydd yn y celfyddydau yn ngwlad Groeg ac Italy. Y mae colofn Trajan yn gafodail gelfyddydol a gyfodwyd yn niwedd y ganrif Gristionogol gyntaf, a dechreu yr ail. Gellir yn briodol ystyried teyrnasiadau Trajan, Hadrian, ac Antonines yn oes aur cerf-

luniaeth yn Rhufain; er nad oedd llawer o'r Rhufeiniaid brodorol, dybygid, yn ymarfer â'r gelfyddyd hon. Cafodd y celfyddydau noddwr haelionus iawn yn Hadrian. Y mae y nifer liosog o esamplau o gerfluniau sydd ar gael mewn casgliadau diweddar o'r cyfnod hwn yn dwyn profion o sefyllfa uchel y gelfyddyd. Ond dadfeilio a wnaeth ar ol ei deyrnasiad ef. Darfu i ŵr o gyfoeth anferth, o'r enw Heroder Africa, wario symiau mawr o arian er addurno Athen, a dinasoedd eraill yn Groeg, a cherfluniau; ond ni ddarfu i'w esamp!l gael ei ddilyn gan eraill. Pan sefydlwyd eisteddfe yr ymherodraeth yn Nghaer Cystenyn, cafodd mawredd ac ardderchawgrwydd Rhufain ddyrnod drom. Yr oedd cerfluniaeth mewn sefyllfa isel; ond gwnaeth Cystenyn ymdrech i adferu chwaeth at y celfyddydau, trwy addurno ei balas ei hun, a'r brif ddinas. Ysbeiliwyd dinasoedd Asia Leiaf o'u trysorau er mwyn cyfoethogi Caer Cystenyn; ond er i Constantius, Theodosius, a Honorius gefnogi y gelfyddyd, yr oedd cywreinerwydd yr hen gelfyddydwr wedi ei lwr y goll. Am sefyllfa Italy yn y bummed a'r chweched ganrif, yr oedd yn gyfryw nad oedd obaith cael adfywiad ar y celfau teg; yn gymmaint a bod y wlad yn cael ei gorlenwi gan oresgnywr barbaraid, dan arweiniad Alaric, Odoacer, Genserig, ac eraill. Dinystriwyd prif weithiau y meistriaid penaf yn y gelfyddyd. Yr oedd trysorfa fawr o weithiau celfyddydol yn Nghaer Cystenyn; ond syrthiodd rhifedi mawr o honynt yn aberth i'r ffamau yn n.A. 479. Machludodd gogoniant yr ymherodraeth orllewinol; ac y mae adfywiad gwyddor a chelf yn perthyn i gyfnod arall.

ADNEWYDDIAD CERFLUNIAETH.—Ar ol darostyngiad Groeg, a rhanid yr ymherodraeth Rufeinig, dadfeiliodd y celfau teg yn raddol. Yr oedd cryn ymdrech yn cael ei wneyd yn achlystrol i'w hadnewyddu; ond yn gymmaint ag na themlid dyddordeb cyffredinol yn y mater, ychydig oedd y llwyddiant. Yn Italy y cychwynodd yr adfywiad ar gerfluniaeth, a hyny mor gynnar a'r ddegfed ganrif; a Niccolo Pisano a ystyrir deilyngaf o gael ei alw yn dad cerfluniaeth ddiweddar. Yr oedd celfyddydwr yr amseroedd hyn yn uno cerfluniaeth, arluniaeth, ac adeilyddiaeth. Un o weithiau mwyaf meistr-olgar Niccolo oedd y disgyniad oddi ar y groes. Yn mysg efelychwyr mwyaf llwyddiannus Niccolo, gellir enwi ei fab, Giovanni, Andrea Pisano, D'Arezzo, Da Como, a Buono. Y mae gweithiau Lucca della Robbia i'w cael yn lliosog yn Italy, ac yn meddu teilyngdod uchel. Enwau eraill oedd yn hynod fel celfyddydwr yn y cyfnod hwn oedd Ghiberti a Donatello. Yr oedd i'r diweddaf gymmeriad uchel iawn; ac nid oes ond ychydig o ddinasoedd Italy heb fod ynddynt enghreifftiau o'i dalent. Y mae ei gerf-ddelw o'r efengylwr Marc yn dra rhagorol. Cafodd Michael Angelo ei daro gymmaint wrth edrych arno fel y torodd allan i'w gyfarch:—"Marc, pa ham nad wyt yn siarad â mi." Y mae gweithiau y ddau Pollojoli, Verrochio, Fernici, a Da Fiesole, yn mhlith prif orchestion y bymthegfed ganrif. Yn nechreu yr unfed ganrif ar bymtheg, daeth i'r golwg athrylith a gallu y celfyddydwr digyffelyb Michael Angelo; yr hwn a restrir yn mysg cerflunwyr, yn gystal ac arlunwyr, penaf yr oesoedd. Dilynwyd ef gan lu o rai eraill, a gyrhaeddasant i enwogrwydd mwy neu lai; megys, Cellini, Torregiano, Della Porta, Giovanni di Bologna, ac eraill. Enwau Italiaid yw

y rhai hyn. Gellir chwaneagu atynt Jean Goujon, a Pilon yn Ffrainc.

Pan ddychwelodd y Croesgadwyr o'r dwyrain, ymdrechodd rhai o honynt i greu chwaeth yn Mhrydain at y pethau addurniadol a welsant mewn gwledydd tramor. Fe allai fod y lluniau cyntaf o rai mewn rhyfelwraig a geir yn y wlad hon wedi eu cynnyrchu yn nheyrnasiad Richard I. Ond yn ol barn Westmacott, y mae dylanwad y gwledydd dwyreiniol ar gerfluniaeth yn yr adeg hon yn dra annhebyg.

Adeiladwyd eglwys gadeiriol Wells gan yr esgob Joceline, yr hwn a fu farw yn y fl. 1242. Y mae y drws gorllewinol iddi wedi ei addurno a cherfluniau; a thylbia Flaxman i'r rhan fwyaf o'r gwaith gael ei wneuthur gan gelfyddydwr Saesneg. Tybir fod cerfluniau y teyrnasiad dilynol yn weithiau Italiaidd. Yn amser Iorwerth III. yr oedd amryw yn Lloegr yn ymarfer â'r gelfyddyd. Hwyrach fod Capel Harri VII. yn Mynachlog Westminster, yn un o'r esamplau prydfertaf o adeilyddiaeth addurniadol sydd ar gael mewn unrhyw wlad. Dywedir fod y cerfluniau oddi mewn ac oddi allan iddo yn wreiddiol yn rhifo tair mil; a thylbia i'r rhan fwyaf o honynt gael eu gwneyd gan gelfyddydwr brodorol. O dan Harri VIII. a hyd Siarl I., esgeuluswyd y gelfyddyd i raddau mawr. Ac yn wir, yn yr adeg pan yr ymmodai teimladau crefyddol gwrthwynebus yn uchel, dinystriwyd cryn lawer o gerfluniau. Ar ol amser Siarl II., tramorwyr, megys Cibber, Steevens, De Vere, Bertocini, Scheemacker, a Roubiliac, oedd prif gerflunwyr Prydain. Yn 1766, darfu i gerflunydd o Sais, o'r enw Nathaniel Read, wneuthur cofadail i'r llyngesydd Tyrrell; yr hwn sydd i'w wneud etto yn Mynachlog Westminster; ac y mae, i raddau pell, yn ddisgrifiad o arddull y gelfyddyd yn yr adeg hono. Yn gynnar yn y ganrif hon, mabwysiadwyd moddion i ddwyn ynghyd gasgliad cenhedlaethol o weithiau celfyddydol. Prynowyd mynion Townley, yn ol penderfyniad y senedd, a rhoddwyd hwynt i gadw yn yr Amgueddfa Brydeinig yn 1808. Ac er y pryd hwnw y mae hono wedi ei chyfoethogi drwy chwaneagu atynt Fynorion Elgin, Mynorion Phigalia, a llawer o esamplau o gerfluniaeth hen a diweddar o wahanol wledydd ac amserau. Perthyna yr anrhydedd o roddi cyfeiriad newydd i chwaeth, neu yn hytrach ei arwain yn ol at egwyddorion cywir y gelfyddyd, yn arbenigol i Flaxman a Canova—y blaenaf yn Sais, a'r olaf yn Italiaid. Ar ol eu dyddiau hwy, gellir enwi Westmacott, Thorwaldsen, John Gibson, ac eraill, fel y prif gelfyddydwr diweddar.

CESIL: tref yn y cwr mwyaf deheuol o Palestina, a enwir gyda Hormah a Siclag: *Ios. xv. 30.* Nid yw yr enw yn digwydd drachefn ond yn rhestr y trefydd a roddwyd allan o Iudah i Simeon. Y mae yr enw Bethel yn digwydd yn ei le (*pen. xix. 4*), fel pe buasai y naill yr un a, neu yn llygrid o'r llall. Cadarnhêir y syniad hwn gan *1 Cron. iv. 30.*

CESULOTH: un o drefydd Issaohar, yn arwyddo yn Hebraeg 'llwynau'; ac am hyny, cafodd ei henw oddi wrth ei sefyllfa ar lechwedd rhyw fynydd: *Ios. xix. 18.* Oddi wrth ei sefyllfa yn y rhestrau, ymddengys ei bod rhwng Iezreel a Sunem.

CEZIB: enw nad ydyw yn digwydd ond yn

unig yn *Gen.* xxxviii. 5. Yr oedd Iudah yn Cezib pan esgorodd ei wraig, yr hon oedd yn ferch i Suah, gŵr o Ganaan, ar ei drydydd mab, Selah. Y mae y lleoedd eraill a enwir yn yr adroddiad hynod hwn oll yn iseldir Iudah; ac am hyny, yn absennoldeb hysbysrwydd pendant yn mherthynas i sefyllfa Cezib, gallwn fabwysiadu opiniwn yr esbonwyr hen a diweddar, mai yr un ydyw hi ag Achzib: *Ios.* xv. 44.

CHANNING, WILLIAM ELLERY, D. D.; pregethwr ac awdwr Undodol enwog; yr hwn a anwyd ar y 7fed o Ebrill, 1780, yn Newport, Rhode Island, yn Unol Daleithiau yr America. Pan oedd yn 14eg oed, aeth i brifysgol Harvard, a graddiodd yn 1798. Ordeiniwyd ef yn weinidog yn Boston yn 1803. Yn mlynnyddoedd cyntaf ei weinidogaeth, nid llawer o amlygrwydd a roddid ganddo yn ei bregethau i syniadau duwinyddol neillduol; ac o ganlyniad, yr oedd ar delerau cyfeillgar gyda'i frodyr yn yr eglwysi mwyaf uniongred. Yn 1819, pa fodd hynag, traddododd Channing bregeth, ar yr achlysur o neillduol y Parch. Jared Sparks i'r weinidogaeth, yn yr hon y dadleuai yn alluog a selog dros syniadau yr Undodiaid; a chafodd ei alw mewn canlyniad yn "apostol Undodiaeth." Arweiniodd hyn ef i ddadleuon: ond nid oedd efe yn teimlo unrhyw hoffder atynt yn naturiol; ac ymgadwai yn wastad mewn ysbryd a thymmer rhagorol. Mor ddiweddar a'r. fiwyddyn 1841, efe a ysgrifennodd fel y canlyn:—"Nid wyf ond Undodwr bychan. Ychydig yw fy nghydymdeimlad a chyfundraeth Priestley a Belsham; ac yr wyf yn sefyll draw oddi wrth bawb, ond y rhai sydd yn ymdrechu ac yn gweddio am oleuni cliriach." Yn 1821, derbyniodd y teitl o D. D., oddi wrth brifysgol Harvard, ar gyfrif y dalent fawr a amlygwyd yn ei draethawd ar y profion dros ddwyfoldeb Cristionogaeth, ei anerchiad ar ryfel, a'i bregethau. Talodd ymweliad âg Ewrop yn 1822, a daeth i gydnabyddiaeth âg amryw awduron Saesneg o enwogrwydd, megys Wordsworth, Coleridge, ac eraill, y rhai a goleddent syniadau tra uchel am dano. Yn 1823, daeth allan ei "*Essay on National Literature*;" yn 1826, ei "*Remarks on the Character and Writings of John Milton*;" yn 1829, ei "*Character and Writings of Fenelon*;" yn 1835, ei "*Essay on Negro Slavery*;" ac yn 1838, ei "*Essay on Self-culture*." Ysgrifennodd amryw draethodau eraill—a'r oll wedi eu nodweddu gan fywiogrwydd, hyawdledd, chwaeth bur, a thôn o ddifrifwch moesol. Bu farw Hydref 2il, 1842, yn Bennington, Vermont, yn 62ain mlwydd oed.

CHATTERTON, THOMAS: bardd Saesneg—ieuengetid, athrylith, a marwolaeth drychinebus yr hwn a'i gwnaeth yn hynod ac enwog yn mysg llenorion Lloegr. Ganwyd ef yn Bristol, Tach. 20fed, 1752. Yr oedd ei dad yn un o ganctorion yr eglwys gadeiriol, ac yn athraw Ysgol Rydd *Pyle Street*; a bu farw bedwar mis cyn geni ei fab. Anfonwyd ef i ysgol y plwyf; ond dysgwr gwael yr ystyrid ef; ac ymddengys mai ei fam, wedi y cwbl, a ddygodd y llythyrenau iddo. Ond wedi iddo ddechreu dysgu, cynnyddodd yn gyflym. Pan yn wyth mlwydd oed, ar Awst 3ydd, 1760, derbyniwyd ef i ysgol Colston, Bristol. Arosodd yno am saith mlynedd; ac yn y cyfameer efe a ysgrifennodd amryw o fân ddarnau barddonol, y rhai oeddynt o natur duchanol yn benaf. Gorph. 1af, 1767, rhwymwyd

ef yn egwyddorwas gyda Mr. John Lambert, cyfreithiwr. Tra yr oedd gyda Mr. Lambert, efe a anfonodd erthygl i un o bapyrâu Bristol, yr hon a dynodd sylw ar unwaith. Pan y gorphenwyd y bont newydd yn Bristol, yn Medi, 1768, ymddangosodd erthygl ar y pryd yn "*Farley's Journal*," yn profesu bod yn adysgrifiad o hen lawysgrif, yn rhoddi hanes hen bont amryw o ganrifoedd o'r blaen. Orlheiniwyd yr erthygl hon, oedd mor hynod gywrain, ac yn amlygu y fath alluoedd dyfeisiol, i Chatterton; yr hwn a holwyd yn galed ynghylch y modd y daeth i'w feddiant. Ar ol gwneid amryw adroddiadau gwrthddywediadol, dywedai iddo ei chael ar ol ei dad; yr hwn a'i cawsei mewn cist yn eglwys Redcliffe. Daeth Chatterton i gydnabyddiaeth â Mr. Barrett, F.S.A., meddyg, yr hwn oedd ar y pryd yn ysgrifenu hanes Bristol. Aeth Chatterton âg amryw ysgrifau iddo; y rhai, fel y profesai, a gafwyd yn y gist yn eglwys Redcliffe; a chyhoeddodd Barrett hwynt yn ei waith, gan lwyr gredu eu bod yr hyn yr haerai Chatterton eu bod. Rhoddodd hefyd ysgrifeniadau eraill, rhyddieithol a barddonol, i Mr. Catcott; ac o'r diwedd anfonodd lythyr at Horace Walpole, yn cynnyg danfon iddo hanes amryw arlunwyr oedd wedi blodenu yn Lloegr rai canrifoedd yn flaenorol, na yddai y blaenaf ddim am danynt; a chydaf cynnygiad hwn, danfonodd amryw o ganeuon, yn profesu bod wedi eu hysgrifenu yn y bedwaredd ganrif ar ddeg, gan un Thomas Rowley. Boddhawyd Walpole yn fawr; ond pan d dangosodd efe y caneuon i'w gyfeillion Mason a Gray, dywedasant hwy mai ffigiaeth oeddynt; ac felly dyohwelwyd hwynt yn ol i Chatterton. Wedi ei ryddhan oddi wrth ei feistr, efe a aeth i fyny i Lundain yn 1769, gan gwbl hyderu y buasai yn ymgodi trwy ei dalent. Yr oedd ei ysgrifeniadau yn ystod ei arosiad yn y brif ddinas yn lliosog; ond nis gallai fyw yno uwch law angat, a syrhiodd o ran ei feddwl o binal uchaf gobaith i ddyfnderoedd anobaith; ac ar y 24ain o Awst, 1770, pan braidd ar newynu yn llythyrenol, rhoddodd y dyn ieuang anffodus derfyn ar ei eiomes trwy gymmeryd gwenwyn. Claddwyd ef y dydd canlynol yn ngladdfa gweithdy Shoe-lane.

Nid oedd Chatterton ond dwy flyydd ar bymtheg a naw mis oed pan y bu farw. Bu dadl fawr ar y pryd ynghylch y pryddestau Rowley-aid; ond tybir yn gyffredinol yn awr mai cynnyrchion Chatterton ei hun oeddynt. Yr oedd ei berson, fel ei athrylith, yn rhagaddfed (*precocious*). Dywed un o'i gymdeithion ei fod yn edrych fel "ysbryd." Yr oedd ei lygaid yn nodedig dreiddiol, ac un o honynt yn fwy felly na'r llall; ac yr oedd ei serch at ei berthynasau yn ddirfyn. Yn yr hen bryddestau Rowley-aid, fel y gelwir hwynt, yr ymddengys ei athrylith gref yn fwyaf amlwg.

CHATEAUBRIAND, FRANCOIS RENE AUGUSTE: llenor Ffrengig o enwogrwydd, a anwyd yn St. Malo, Medi 4ydd, 1768. Wedi bod yn efrdydd yn Dol a Rennes, ymunodd â chatrawd Navarre. Aeth i America yn 1790, a threuliodd yno ddwy flynedd—gan mwyaf yn crwydro yr anialdroedd. Yna dychwelodd yn ol, er cymmeryd rhan yn yr ymdrechfa fawr a ddygid yn blaen yn ei wlad ei hun. Clwyfwyd ef yn ngwarchau Thionville, yn 1792, a dygwyd ef oddi yno i Jersey; a chyn gorphen gwellhau, hwyliodd am Lloegr. Dioddofodd cryn galedi yn

y wlad hon; a chyhoeddodd ei waith cyntaf, sef "*Essai Historique*," &c., yn 1797. Dychwelodd i Ffrainc yn fuan ar ol hyn, ac ymddangosodd ei "*Atala*" yn 1801. Yn y flwyddyn ddilynol, daeth allan brif waith Chateaubriand; sef, ei "*Genius of Christianity*." Yn fuan ar ol hyn, pennododd Napoleon ef yn ysgrifenydd y llysgenhadaeth yn Rhufain. Yn Mawrth, pennodwyd ef yn llysgenhadrwr i Switzerland; ond rhoddodd y swydd hono i fyny pan y clywodd am dynged y Duc d'Enghien. Yr oedd yn ei fryd er's amser maith gyfansoddi gwaith barddonol ar ddigwyddiadau mawr Cristionogaeth; ac i'r dyben o gymmhwysu ei hun at y gwaith, aeth ar ymweliad â Phalestina a Syria yn 1806. Yn 1814, cyhoeddodd ei "*Bounaparte et les Bourbons*," am yr hwn y dywedodd Louis XVIII. ei fod yn fwy gwerthfawr na byddin o 100,000 o wŷr i ddarparu y ffordd i'w deyrnach ef i'r orsedd. Gwnaed ef yn o bendeifig Ffrainc yn 1815; a phennodwyd ef yn llysgenhadrwr i Berlin yn 1820, ac i Brydain yn 1822; a'r un flwyddyn, galwyd ef i'r swydd o ysgrifenydd tramor. Bu yn llysgenhadrwr yn Rhufain yn 1828—29. Prysurodd i Paris pan y torodd y chwyldroad allan yn 1830, a derbyniwyd ef yn llawen gan y bobl; ac wedi traddodi un araeth fawr ffabiol i'r Duc o Bordeaux, yn nhŷ y pendefigion, efe a ymneillduodd—ac nid ymddangosodd yn eu mysg drachefn. O hynny allan, canodd Chateaubriand yn iach i fywyd cyhoeddus, a bu farw Gorphenaf 4ydd, 1848, yn 79ain ml. oed. Yr oedd Chateaubriand yn fwy o reithydd nag o fardd—ac yn fwy o lenor nag o ddyn. Fel llenor Ffrengig, y mae yn ffurio y trawsfynediad o'r hen ysgol glasurol i'r ysgol newydd ramantus. Perthynai i'r gyntaf o ran neillduolrwydd ei athrylith, i'r ail o ran manylder a llymder ei chwaeth. Y mae yn ffrwythlawn mewn drychfeddyliau, yn angerddol mewn ymadrodd, ac yn gyfoethog iawn mewn disgrifiad. Ei brif ragoriaeth ydyw ei allu i ddadguddio rhyw wedd newydd mewn gwrthdrysych cyffredin. Yr argraphiad goreu o'i weithiau ydyw yr eiddo St. Beauris, Paris, 1859—60.

CHAUCER, GEOFFREY: tad barddoniaeth Seisnig. Yr oedd Chaucer yn byw yn ystod teyrnasiad Edward III. a Rhisiart II., brenhin-odd Lloegr; canys ganwyd ef (yn Llundain) yn ol yr ymchwilliadau diweddaraf, yn y fl. 1328, a bu farw yn 1400. Cafodd addysg ragorol yn nwy brif athrofa Lloegr, a bu am ennŷd ar ol hynny yn helaethu ei wybodaeth ar y Cyfandir. Pan ddychwelodd, gwnaed ef yn wastrawd i'r brenin; ac yn 1370, yn darianwr iddo. Yn 1372, anfonwyd ef i Genoa, i logi llongau at wasanaeth y brenin; a phan ddaeth adref, gorchymynodd y brenin i'w drulliad roddi iddo ystenaid o win bob dydd. Yr oedd eisoes yn derbyn cyfarwys (*pension*) da gan y brenin. Dywed rhai ddarod iddo, yn ystod teyrnasiad Rhisiart, dderbyn athrawiaeth Wickliff; ac y bu gorfod arno o'r herwydd ffoi i'r Cyfandir, rhag ofn yr offeiriad. Wedi iddo yn ddirgelaidd ddyfod yn ol i Lloegr, traddodwyd ef i garhar; ac ni ryddhawyd ef hyd nes yr ymostyngodd i hybysu enwau y rhai oedd wedi derbyn yr athrawiaeth newydd. Bu yn edifar iawn ganddo wneuthur hyny, fel y mae yn amlwg oddi wrth ei "*Testament of Love*."

Ymgadwodd Chaucer, am y deng mlynedd diweddaraf o'i oes, yn ei dŷ yn Woodstock, ac yn

nghastell Donnington, lle y cyfansoddodd y "*Canterbury Tales*," ac y cywirodd ei weithiau eraill. Barbaraidd iawn oedd yr iaith Saesnig, ac isel oedd chwaeht y genedl Saesnig, pan ymddangosodd Chaucer; er hynny llwyddodd, trwy ei athrylith, i orchfygu pob anfanteision, ac i gyfansoddi darnau sydd yn nodedig am arddun-odd ac amrywiaeth eu testynau, ac am dlysi eu plethiadau.

Friododd Chaucer foneddiges oedd yn berthynas i wraig John o Gaunt, y Duc o Lancaster; yr hwn oedd ei noddwr penaf tra y bu mewn awdurdod. Yr oedd ei ferch, Alice, yn briod â William de la Pole, y Duc o Suffolk. Yr argraphiad goreu o'i weithiau ydyw yr un chwe-thestunol a gyhoeddwyd gan y *Chaucer Society*.

CHEBAR: afon yn "nhir y Caldeaid" (*Ezec.* i. 3), ar lenydd yr hon y trigai rhai o'r Iuddewon yn amser y caethiwed, a lle y gwelodd Ezechieel ei waledigaethau boreuaf: *Ezec.* i. 1; iii. 15, 23, &c.

CHERUBINI, MARIE LUIGI SALVADOR: cyfansoddwr cerddorol o enwogrwydd mawr. Ganwyd ef yn Florence, Medi 14eg, 1760. Dangosodd, pan yn ieuang iawn, ei fod yn meddu talent gerddorol anghyffredin; a phan nad oedd ond tair ar ddeg oed, canwyd cyfansoddiad ar wasanaeth yr offeren o'i waith ef: ac yr oedd wedi cyfansoddi amryw darnau eraill hefyd. Rhagredegwyr oedd y gweithiau hyn i eraill a dderbyniwyd gan y cyhoedd gyda mawr gymmeradwyaeth: a chaniatawyd iddo flwydd-dal gan Leopold II, uchel dduc Tuscany. Cwblhaodd ei addysg gerddorol o dan Sarti, yr hwn a gynnorthwyodd efe i berffeithio ei gyfansoddiadau. Dygodd allan ei chwarengân (*opera*) a elwir *Quinto Fabio* yn 1782. Daeth i Lundain yn 1784, lle y cyfansoddodd ac y dygodd allan ddwy eraill o'i chwarenganau. Ar ol y flwyddyn 1786, preswylodd gan mwyaf yn Paris, a phennodwyd ef yn brif gyfansoddwr ystordy cerddorol y ddinas hono; ac yno y cyfansoddodd ei brif weithiau. Y mae y ohwarenganau, *Iphigenia*, *Lodoiska*, ac *Ali Baba*, yn profi helaethrwydd ac amrywiaeth galluoedd Cherubini; ond y mae ei enwogrwydd penaf yn gorphwys ar ei gyfansoddiadau cerddorol cyssgedrig; a theilynga ei *Requiem* sylw neillduol. Edmygid yn fawr ei gyfansoddiadau ar gerddoriaeth offer-ynol. Anrhydeddwyd ef âg urdd y Lleng Anrhydedd. Bu farw yn gyflawn o ddyddiau ar y 10fed o Fawrth, 1842, yn yr 82ain flwydd o'i oedran.

CHILLINGWORTH, WILLIAM. Ganwyd ef yn Rhydychain yn y fl. 1602; ac addysgwyd ef yn Ngholeg y Drindod, lle y gwnaed ef yn athraw y celfyddydau, ac yn gymmrawd. Yr oedd dadleu brwd y pryd hyny rhwng Eglwys Lloegr ac Eglwys Rhufain; a dechreuodd Chillingworth ddangos ei dueddiadau dadleugar yn foreu. Dywed Arglwydd Clarendon ei fod wedi ymarfer cymmaint â phetruso ac amhheu, fel o'r diwedd nad oedd yn sicr o ddim. Pan yn y cyflwr meddwl hwn, llwyddodd yr Iesuitiad, John Fisher, i'w droi yn Babydd; ac aeth yntau i athrofa yr Iesuitiad yn Douay. Ond ni bu yno ond am ychydig fisoedd; o blegid llwyddodd ei dad-bedydd, y Dr. Land, i'w ddwyn yn ei ol i Eglwys Lloegr. Tua'r pryd hwnw, yr oedd dadl rhwng yr Iesuitiad, Edward Knott, a Dr. Potter

o Goleg y Frenhines; ac yn 1634, penderfynodd Chillingworth ateb Knott trwy gyhoeddi traethawd o'r enw, "*The Religion of Protestants a safe way to Salvation*;" yr hwn a dynodd sylw mawr. Yr egwyddor y mae efe yn dadlau drosti yn y gwaith hwn ydyw, mai yr Ysgrhythrau ydyw unig reol ffydd ac ymarweddiad. Daliai hawl pob dyn i farnu drosto ei hun mor eofn a difloesgni fel y tynodd arno ei hun wŷg y Puriadaid yn gystal a'r Pabyddion. Bu am gryn amser yn gommedd cymmeryd ei ddyrchafu, am nad oedd yn cydysnio â rhai o erthyglau yr Eglwys; ond o'r diwedd, fe'i perswadiwyd ef i'w harwyddo hwynt; ac yn ddioced, fe'i gwnaed yn ganghellor Salisburi. Pan ddechreuodd y rhyfel cartrefol, coffeidiodd Chillingworth achos y brenin; ac ysgrifennodd lyfr i brofi mai anghyfreithlawn yw gwrthseffyll tywysog cyfreithlawn, er iddo fod yn un annuwiol, gormesol, ac eilunaddolgar. Pan oedd Siarl yn gwarchau yn erbyn Gloucester, yn haf 1643, gwasanaethai Chillingworth yn ei fyddin ef fel peiriannydd. Cymmerwyd ef yn garcharor gan y seneddolion yn nghastell Arundel; ac o herwydd clafychu o hono, fe'i cludwyd ef, ar ei gais ei hun, i balas yr esgob yn Chichester—lle y bu farw, ac y claddwyd ef yn mis Ionawr, 1644. Cyfrifir Chillingworth yn rhesymwr cadarn a nerthol iawn. "Os mynwyd i'ch mab ymresymu yn dda," medd Locke, "darllened Chillingworth." Heb law y gwaith uchod, cyfansoddodd weithiau eraill llai pwysig, o natur dadleuol; ac y mae rhai o'i bregethau hefyd ar gael.

CHIMHAM: un o ganlynwyr, ac hwyrach mab Barzilai y Gileadiad, yr hwn a ddychwelodd o'r tu hwnt i'r Iorddonen gyda Dafydd: 2 Sam. xix. 37, 38, 40. Ymddengys fod Dafydd wedi rhoi etifeddiarth iddo yn Bethlehem, ar yr hon, mewn amserau diweddarach, yr oedd lletty neu *Khan* yn sefyll, tra adnabyddus fel cychwynfan i deithwyr o Ierusalem i'r Aipht: *Ier.* xli. 17.

CLARKSON, THOMAS: yr hwn a anwyd yn Wisbeach, yn sir Caergrawnt, yn 1760. Efe ydoedd un o bleidwyr cyntaf diddymiad caethwasanaeth. Arweinwyd ei feddwl at bwngc y gaethfasnach fel y canlyn:—Pan yr oedd efe yn ngholeg St. Ioan, Caergrawnt, cynnygiwyd gwobr am y traethawd Lladin goreu ar y cwestiwn yma—"A ydyw yn iawn gwneyd caethion o eraill yn erbyn eu hewyllys?" ac efe a gafodd y wobr. Cyhoeddodd gyfieithiad Saesneg o'r traethawd hwn, a bu darllen mawr arno; yr hyn a wnaeth iddo benderfynu cyssiegru ei fywyd i wrthwynebu y gaethfasnach. Ar ol dyfod o hono yn gydnabyddus â Mr. Wilberforce—yr hwn yr oedd ei gyssylltiadau a'i ddylanwad yn bwysig—cyttunwyd fod i Wilberforce ddwyn achos y gaethfasnach i sylw y senedd. Yn 1787 y gwnaed hyn gyntaf; ac yn 1807, pasiwyd cyfraith i ddi-ddymu y fasnach. Rywbryd ar ol hyn, cyhoeddodd Clarkson hanes yr ymdrech mawr a wnaed ganddo ef a'i gyfeillion er cael hyn i ben. Aelod o Eglwys Loegr oedd Mr. Clarkson ar y cyntaf, ond ymunodd wedi hyn y Chymdeithas y Cyfeillion. Bu farw yn Suffolk yn y flwyddyn 1846.

CLIVE, ROBERT, ARLWYDD: rhyfelwr dewr, a sylfaenydd yr ymherodraeth Brydeinig yn India, cyn ei fod yn ddeugain mlwydd oed.

Ganwyd ef y 29ain o fis Medi, 1725, yn Styche, ger llaw Market Drayton, yn swydd Amwythig. Hanai o deulu boneddigaidd, oedd mewn amgylchiadau lled isel. Cynnrychiolir ef yn awr gan deulu Powys. Cafodd ei fab ei wneuthur yn iarll Powys. Yr oedd y Clives yn un o'r teuluoedd hynaf yn sir Amwythig—wedi dal y palasdy o'r enw yn amser Harri II. Yr oedd un o honynt yn ganghellydd y trysorlys yn yr Iwerddon dan Harri VIII., ac un arall yn aelod o'r Senedd Hir; a bu tad Robert yn aelod seneddol dros swydd Drefaldwyn am flynyddoedd lawer. Bu mewn amryw o ysgolion, ond ni ragorodd fel ysgolhaig; ond hynododd ei hun am ei gampau bachgeniaid, a'i anturiaethau direidus. Yr oedd hen bobl yn nghymmydogaeth Market Drayton, yn nechreu y ganrif hon, yn cofio clywed en rhieni yn dyweyd y modd y darfu i Bob Clive ddringo i fyny i ben clochdy Market Drayton, a'r dychryn a feddiannai y preswylwyr wrth ei weled yn eistedd yn ddi-gyffro ar enau pistyll carreg a ddeuai allan o'r mŵr yn agos i'r pen uchaf. Yn 1743, cafodd le fel ysgrifenydd yn ngwasanaeth Cwmni yr India Ddwyrain; a'r flwyddyn ddilynol, anfonwyd ef allan i Madras. Gadawodd y gwasanaeth masnachol am yr un milwraidd yn mhen tair blynedd; ac yr oedd hyn yn orchwyl llawer mwy cymmhws iddo. Gwnaeth enw iddo ei hun yn ngwarchauad Pondicherry. Yr oedd cymmeriad Arcot, a'r frwydr benderfynol a ennillodd y Prydeiniaid yno, i'w priodoli yn benaf i fedrusrwydd y swyddog ieuangc a chymmarhol ammhrofiadol hwn. Priododd Miss Margaret Mackelyne, chwaer i gyfaill iddo—yr hwn a fu ar ol hyn yn adnabyddus fel seryddwr brenhinol. Yr oedd ei ohebiaethau i gyd yn profi ei fod yn ŵr a thad da ar adeg pan yr oedd cymdeithas yn mhell iawn o fod yn bur mewn cylchoedd uchel. Ar ei ymweliad â Phrydain er cryfhâd ei iechyd yn y flwyddyn 1753, talwyd gwrogogaeth uchel iddo gan gyfarwyddwyr Cwmni yr India Ddwyrainol. Aeth Clive yn ol i India yn 1756, yn llywodraethwr Caerfa St. David; ac yn fuan wedi hyn, bu yn cynnortwng y ddarostwng y môr-leidr Angria, ac i gymmeryd ei brif ddinas a'i holl drysorau. Yn y cyfamser, yr oedd Sujah Dowlah wedi ymosod ar y Prydeiniaid: dinystriodd eu llaw-weithfeydd, a thafiodd nifer fawr o garcharorion i gell dywell (*black hole*) yn Calcutta. Aeth Clive yn mlaen yn ei erbyn, a bu yn llwyddiannus drachefn; ond gwelai nas gellid sicrhau heddwch parhaol heb ddiorseddu y *nabob*; a chymmerodd y mesurau angenrheidiol i hyn. Ac yn mrwydr enwog Plassey, llwyd orchfygwyd y *nabob*, a sefydlwyd y gallu Prydeinig yn gadarnach nag erioed yn India'r Dwyrain. Fel llywodraethwr Calcutta, gwnaeth Clive wasanaeth mawr, yn wladol a milwraidd; a phan ddechreuodd i Brydain, yn 1760, yn 35ain mlwydd oed, cafodd gynnysgaeth o 300,000*p.* ei hun, a rhydd-ardreth o 27,000*p.* i'w rieni a'i chwiriwyd; a rhoddwyd i Major Lawrence 500*p.* yn y flwyddyn. Yr oedd yr arian wedi eu hennill yn anrhydeddus a chyhoeddus gyda chymmeradwyaeth Cwmpeni India'r Dwyrain; a chafodd ei ddyrchafu i'r bendefigaeth, o dan y teitlau canlynol—Arlwydd Clive, a barwn Plassey. Ymwelodd âg India unwaith yn rhagor, ond ni alwyd arno i fabwysiadu mesurau milwraidd o gwbl y tro hwnw; ond dangosodd ddoethineb neillduol yn newisiad ei fesurau gwladol. Dychwelodd yn

ol i Brydain yn 1767—wedi gwneyd mwy i helaethu terfynau awdurdod llywodraeth y wlad hon yn India nag unrhyw gadfridog arall: ac mewn gwirionedd, gellir edrych arno fel sylfaenydd yr ymherodraeth Brydeinig yn India. Ond parodd y cyfoeth mawr a gasglwyd ganddo tra y bu yno i'w elynion ddwyn cyhuaddiad yn ei erbyn yn Nhŷ y Cyfredin, o wneuthur camddefnydd o'i awdurdod tra yr oedd yn India. Troi yn fethiant a wnaeth yr ymosodiad; ond effeithiodd hyn gymmaint ar feddwl Clive fel y cyflawnodd hunanladdiad yn y fl. 1774, pan nad oedd efe ond 49ain mlwydd oed. Gwel INDIA BRYDEINIG, cyf. vi.

CLORON, PYTATW (*Potato*): un o'r planhigion diwylliedig mwyaf defnyddiol a phwysig a amaethir yn gyffredinol yn hinsoddau cymedrol y ddaear. Fel y canlyn, dybygid, y daeth y planhigion rhagorol hwn gyntaf i Brydain:—Yn 1584, caniatodd y frenhines Elizabeth freintysgrif, "am ddarganfod gwledydd newyddion, nad ydynt yn cael eu meddiannu gan Gristionogion;" ac o dan y caniatâd hwn, hwyliodd amryw longau, wedi eu paratoi yn benaf gan Syr Walter Raleigh, ac o dan ei arweiniad ef, allan o Loegr tua'r America. Danfonodd Thomas Harriott, yr hwn a aethai allan gyda'r ysgwadron anturiaethus, yn ol i Loegr ddiagrifiad o blanhigion, a elwid yn *openauk* gan frodorion y rhan hono o Ogledd America, a lwyd gan Raleigh yn Virginia. Y mae Harriott yn disgrifio yr *openauk* fel yn meddu gwreiddiau yn tafu i bob cyfeiriad; a'u bod yn "hongian wrth eu gilydd fel pe byddent wedi eu rhwymo â llinynau—ac yn ymborth rhagorol, naill ai wedi eu berwi neu eu rhostio." Ychydig flynnyddau yn ddiweddarach, y mae Gerard yn ei "*Herbal*," yn rhoi disgrifiad manylach o honnynt. Y mae yr arnyddedd o ddiwyllio y planhigion hwn gyntaf yn yr Iwerddon, lle y bu am amser maith yn gwneyd i fyny brif ymborth y werin wledig, yn cael ei briodoli i daid Syr Robert Southwell, yr hwn oedd yn llywydd y Gymdeithas Frenhionol, tua diwedd yr eilfed ganrif ar bymtheg. Yn ol adroddiad Syr Robert, yr oedd ei hynafiad wedi cael planhigion gan Syr Walter Raleigh ei hun. Tebygol ydyw fod y chwedl adnabyddus am Raleigh, ei fod wedi planu cloron gyntaf yn ei ardd yn Youghal, yn wir; ac am siomedigaeth y garddwr yn yr Hydref pan y profodd yr afalau oedd yn tyfu arnynt. Gwelodd y gwreiddiau, ond ni phrofodd y rhai hyn; y gorchymynodd ei feistr iddo eu tafu ymaith "fel chwyn didefnidd." Yr oedd cloron yn adnabyddus yn Ysopaen a Phortugal yn forenach.

Amaethid hwynt yn yr Iwerddon yn mhell cyn eu dwyn i swydd Lancaster. Mynegir mai yn ddamwainiol y dygwyd hwy i'r lle diweddar mewn canlyniad i longddylliad a ddigwyddodd yn North Meols, yn agos i enau y Ribble; ac oddi yno ymwsgarodd y planhigion yn raddol nes ei fod yn cael ei amaethu yn helaeth dros bob rhan o Brydain Fawr. Aeth cryn amser heibio, fodd bynag, cyn i'r planhigion ddyfod yn ddyfynol i'r archwaeth, yn gynnrychiol a blod-iog, ac i gael ei amaethu yn y meusydd. Cyfyngid cloron i'r gerddi am o leiaf ganrif a hanner ar ol iddynt gael eu planu gyntaf yn Youghal; ac ni ddiwyllwyd hwynt yn Yagotland fel cynnyrchion y meusydd hyd y fl. 1732. Dygid gwrthwynebiad rhyfedd yn mlaen gan rai yn erbyn cloron:—gwadent y cyfreithlondeb o'u

bwyta, am y rheswm na wneir un crybwylliad am danynt yn y Beibl. Ond pa un bynag a edrychir ar y planhigion fel y mae yn gyfaddas i bob math o dir, ac i agos bob hinsawdd, neu ynte fel defnydd ymborth, y mae yn rhaid ei restru yn mys g bendithion mawr Rhagluniaeth.

Y mae cloron yn bwysig, yn gymmaint a'u bod yn ymborth iachusol i ddyn ac anifail; ac yn nesaf at y prif ydrawn, dyma y planhigion gwerthfawrocaf fel ymborth i ddyn. Defnyddir hwynt hefyd i amryw ddybenion mewn cyssylltiad â'r celfyddydau. Y mae y planhigion hwn wedi bod yn fendithiol i boblogaeth y gwledydd yn gyffredinol, yn foddion cynnydd cyfoeth gwladol, ac yn atalfa, fel yr oedd meddylwyr craff yn disgwyl iddo fod, i ymweliadan newyn. Digwyddodd newyn tost yn yr Iwerddon yn y blynyddoedd 1846 a 1847, hewn canlyniad i fethiant cawd y cloron; yr hyn oedd i'w briodoli yn benaf i'r ffaith fod y planhigion yn cael ei amaethu yno yn helaeth iawn, a'r trigolion yn dibynu arno yn benaf am eu cynnalieith. Cadarnhawyd dwy ddeddf fawr gan y canlyniadau; sef, fod planhigion fydd yn cael eu diwyllio yn helaeth ac yn mron yn gwbl mewn unrhyw ddoesbarth, pa mor lwyddiannus bynag y diwyllir hwynt am dymmor, yn sicr o fethu o'r diwedd; a bod dibynu yn mron yn hollol ar un ffynnonell neu foddion cynnalieith, yn debyg o droi yn anffafriol i'r wlad yn gyffredinol. Cyfrifir gan Humboldt y bydd i'r un faint o dir ag a gynnyrcha ddeg pwys ar hugain o rawn gwenith, gynnrychu mil o bwys o gloron. Ond nid yw cloron agos mor faethlawn a gwenith; ac nid yw eu defnyddio yn waetadol fel prif foddion ymborth yn ffafriol i ddadbylgid nerth corphorol; ac o ganlyniad, yn y pen draw, y mae yn anffafriol i egni meddyliol hefyd. Cyfrifir fod 100 o ranau o flawd gwenith da yn cynnwys gymmaint o faeth gwirioneddol a 613 o ranau o gloron. Y mae hyn i'w briodoli i raddau mawr i'r swm cymmharol fychan o sylweddau bloreiol (*nitrogenous*) sydd ynddynt. Ond y maent yn fanteisiol i'w harfer gyda phethau eraill sydd yn cynnwys mwy o'r sylweddau hyn. Yn Mhrydain, yn gyffredin, arferir hwy gyda chig—ac mewn rhai parthau o Ewrop, gyda chaws. Defnyddir cloron, yn oer yn gystal ag wedi eu berwi, i borthi anifeiliaid. Fel ymborth dynol, parotôir hwynt drwy eu berwi, neu eu rhostio; ond yn benaf drwy eu berwi. Nid ydyw y dwfr y berwir hwynt ynddo yn iachusol; a dylid ei dywallt yn llwyr oddi arnynt cyn eu bwyta.

Y mae amrywiaeth mawr o gloron yn cael eu diwyllio, fel y mae eu henwi yn amhossibl. Ymddengys rhai newyddion yn feunyddiol; ac y mae hen rai yn darfod. Ceir fod rhai a ddiwyllir i'r fantais oreu mewn tiroedd a hinsoddau neillduol, yn gwaelu pan symmudir hwynt i ychydig o belder. Codir rhywogaethau newyddion yn fynych drwy yr afalau. Ond yr arfer cyffredin ydyw planu y bytaten, neu ddarn o honi, a hwnw yn cynnwys llygad neu eginyn. Y mae llawer wedi ei ysgrifenu gan arddwyr ac amaethwyr ar y manteision cymmharieithol o blau pytatws yn gyfain, neu wedi eu tori: ond y cyntaf ydyw y goren. Y maent yn agored i amryw fathau o heintiau; ond y mwyaf pwysig ydyw yr un a elwir "haint y pytatws" (*murrain*). Nid oes o'r bron un dim mewn cyssylltiad âg amaethyddiaeth neu lysieuath y bu mwy o ysgrifenu arno yn nghwrs y blynyddau a aethant heibio na'r haint hwn. Darfu i'r

newyn ofnadwy a fu yn yr Iwerddon yn 1846 a 1847 alw sylw yr holl fyd gwarediedig at hyn; ac etto y mae llawer o dywyllwch yn aros arno. Sylwyd ar haint y cloron gyntaf yn yr Almaen, ac hefyd ei fod o natur tra niweidiol, yn 1842. Torodd allan yn 1844 yn Canada, a phroffodd yn hynod ddinystriol. Yn 1845 y sylwyd arno gyntaf yn Mhrydain, a hynny yn Ynys Gwyth. Yn ystod y flwyddyn hono gwnaeth gryn ddinystyr yn yr ynysydd Prydeinig; ond gwnaeth lawer mwy yn 1846—a'r canlyniad fu y newyn ofnadwy yn yr Iwerddon; ac yn yr un flwyddyn ymdaenodd yn gyffredinol trwy bob rhan o Ewrop. Yr oedd yr haf yn anarferol o gymmylog a llai—amgylchiad, dybyddig, a feithiodd yn niweidiol i raddau. Pfyndai yr haint yn 1847, ond nid i'r un graddau; ac er y pryd hwnw y mae wedi lleihau yn raddol, er ei fod yn tori allan yn achlysurol yn dost mewn cymmydog-athau neillduol. Yn y cyfamser, y mae yn deilwng o sylw fod bron yr holl rywogaethau o gloron oedd yn cael eu diwyllio yn lled helaeth cyn y flwyddyn 1846 wedi difannu, ac eraill wedi cymmyrdd eu lle. Nid oes un eglurhad llawn a boddhaol wedi ei roddi gan neb am achos neu ddechreuad yr haint hwn. Y mae llawer o sylweddion yn ei briodoli i drych-filod, a rhai i filionos; ond gan nad ydyw y creaduriaid hyn i'w cael yn wastad mewn cloron afiach, tybia rhai mai effaith yr haint, ac nid ei achos, ydyw eu presennoldeb hwy. Ond dyma y tywyllwch sydd ynglŷn âg ef er yr ymchwiliadau mwyaf manwl. Pan yr ymeifl yr haint yn y planhigion gyntaf, ymddengys ysmotiau llwydion tywyll ar ymylau y dail: yna ymlada yr afsech yn bur fuan, a phydra y dail a'r gwlydd: ac mor sicr a bod yr ysmotiau yn ymddangos ar y dail, bydd nifer mwy neu lai o'r gwreiddiau yn ddrwg.

CLOUGH, SYR RICHARD: un o farsiantwyr mawr ei oes. Ganwyd ef yn nhref Dinbych, yn y fl. 1520. Efe ydoedd pummed mab Richard Clough. Glwfer o'r dref hon oedd ei dad wrth ei alwedigaeth, a bu yn briod ddwywaith:—y tro cyntaf gyda merch ieungo o'r enw Holland, a'r ail waith gydag un arall o Gaerlleon, o'r enw Whittingham. Yr olaf oedd mam gwrthddrych yr erthygl hon. Pan ar ymweliad â dinas Caerlleon, deallwyd fod gan y bachgen Richard lais da; a dewiswyd ef yn un o gantorion yr eglwys gadeiriol. Ryw fodd neu glydd, aeth i fyny i Lundain pan yn ieungo, a chymmerwyd ef i wasanaeth Syr Thomas Gresham—un o farsiantwyr enwocaf y ddinas. Mewn amser, fel y dywed rhai, daeth i bartneriaeth a'r gŵr hwnw yn ei fasnach; ond eraill a ddywedant mai gorchwyliwr masnachol drosto ydoedd. Modd bynag, casglodd gyfoeth mawr, a daeth yn ddiareb yn y wlad, pan y llwyddai un i ennill llawer o gyfoeth—"Efe a aeth yn Clough." Mynegir iddo fyned ar bererindod i Ierusalem, ac iddo gael ei wneyd yn Farchog y Bedd Sanctaidd, er nad oedd yn ewyllysio i'r ffaith ddiweddfod fod yn hysbys, yn gymmaint a bod y frenhines Elizabeth yn edrych yn anfodddhaol ar urddau tramor. Mewn canlyniad i hyn y mae Pennant, ac ysgrifenydd yr eraill, yn ei alw yn Syr Richard Clough. Yr oedd Clough yn gyfaill neillduol i'w gyd-drefwr Humphrey Llwyd, yr hynafiaethydd; a bu yn foddion i dddwyn y diweddfod, a'r daeryddwr clodfawr Ortelius, i gyd-nabyddiaeth a'u gilydd. Ymddengys ei fod

hefyd yn hoff iawn o astudio seryddiaeth ac adeilyddiaeth. Efe a adeiladodd balaedy pur hardd, o'r enw Bacheograig, ar lan y Clwyd, ger Dinbych. Yr oedd y palasyd hwn yn adeilad hynod—wedi ei gynllunio yn yr arddull Fflemingaidd, ac yn chwech uchder llofft. Torwyd llythrenau cyntaf ei enw ar wyneb oren y tŷ, ynghyd a'r dyddiad 1567; ac ar y porth yr oedd '1569' yn gerffedig. Adeiladodd Richard hefyd balas arall, o'r enw Plas Clough, yr hwn sydd o fewn llai na milldir i Ddinbych, ynghyd âg amryw dai mawr yn y dref; a'i frawd, Hugh Clough, a adeiladodd y Grove House, Dinbych. Dywedir fod y priddfeini i adeiladu y tai hyn wedi cael eu dwyn drossod o Holland. Wrth ystyried fod y gŵr hwn wedi treulio yn mron ei holl oes yn Lloegr, a Holland, ymddengys yn rhyfedd ei fod wedi ymgymmyrdd âg adeiladu cymmaint yn ei dref enedigol a'r gymmydog-ath; ond yr esboniad ar hyn ydyw, ei fod yn teimlo hoffder mawr at ei wlad, ac wedi meddwl cael mawynhau ffrwyth ei lafur mewn tawelwch yn niwedd ei oes yn y gymmydogath lle y ganwyd ef. Yn 1567, eie a briododd yr enwog Catrin o Berain, o'r hon y bu iddo dddwy ferch; sef, Anne a Mary. Dywed Pennant, fod y grediniaeth yn ffynnu mai "ychydig o'i gyfoeth a feddiannodd ei etifeddon, gan ei fod wedi myned yn eiddo i Syr Thomas Gresham yn ol cyttundeb oedd rhyngddynt; sef, fod yr hwn a fyddai farw gyntaf i adael ei gyfoeth i'r hwn a adewid." Dywed eraill mai gadael ei eiddo symudol a wnaeth ef i Syr Thomas Gresham, ond na hawliodd y diweddfod mo hono. Efe a adawodd gan punt tuag at sylfaenu yagol rydd yn Ninbych; ond, fel llawer o waddoliadau cyffelyb, y maent wedi eu colli er's llawer dydd. Dywedir ei fod yn arfaethu gwneyd yr afon Glwyd yn fordwyol o Ruddlan, heibio i Lanelwy a Dinbych, mor belled a Rhuthyn. Pallodd ei iechyd, pa fodd bynag, pan oedd yn Hamburg, a bu farw yn nghanol ei ddyddiau, yn ngwanwyn y fl. 1570, yn 50ain mlwydd oed. Claddwyd ei gorff yn Hamburg; ond yn ol ei ddydduniad neillduol ef ei hun, dygwyd ei galon, a'i law ddeheu hefyd, medd rhai, i'r wlad hon mewn cist arian, a chladdwyd hwynt yn yr Eglwys wen, ger Dinbych. Pan agorwyd y beddgell, amryw ffynyddoedd yn ol, cafwyd darnau o'r gist blwm a ffurfiar y gorchudd allanol i galon Syr Richard; ond yr oedd ei chaudi yn gyfan. Tybir fod y gist arian wedi ei chymmyrdd ymaith gan ryw ysbeiliwr er's llawer o amser.

COBBETT, WILLIAM: awdwr gwleidyddol o enwogrydd. Mab ydoedd ef i amaethwr a thafarnwr. Ganwyd ef yn Farnham, yn Surrey, Mawrth 9fed, 1766; a bu yn gweithio ar ffarm ei dad nes bod yn ngain mlwydd oed. Talodd ymweliad â chymmydogaeth Portsmouth, yn 1782; a dyna'r pryd y gwladodd ef y môr am y tro cyntaf—a phenderfynodd fyned yn forwr. Dranoeth, aeth ar fwrdd llong ryfel i ymofyn gwaith; ond ni lwyddodd i'w gael. Dychwelodd adref, lle yr arosodd hyd y gwanwyn dilynol; ac yna aeth i Lundain, a thrwy ddylanwad cyfaill cafodd waith i fod yn ysgrifenydd yn Gray's Inn. Wedi cyflawni y swydd hon am naw mis, aeth i Chatham, ac ymrestrodd i wasanaethu mewn catrawd o wŷr traed, yr hon a aeth allan yn mhen blwyddyn i Nova Scotia, ac oddi yno i New Brunswick. Yn ystod y flwyddyn y bu yn Chatham (sef 1784), lafaruodd

yn galed i'w addysgu ei hun yn ngwahanol ganghenau dysegeidiaeth. Gwnaed ef yn ddengwriad (*corporal*) cyn i'r gatrawd gychwyn o Loegr; ac yn fuan ar ol cyrhaedd i America, dyrchafwyd ef, heibio i ddeg ar hugain o ringylliad, yn brif ringyll. Dychwelodd Cobbett gyda'i gatrawd yn ol i Brydain yn niwedd y flwyddyn 1791; ac ar ei daer ddymuniaid ei hun, cafodd ei ryddhâd, a chymmeradwyaeth prif swyddog y gatrawd i'w ymddygiadau da a'i fyddlondeb i'r gwasanaeth milwrol yn ystod yr wyth mlynedd y bu yn filwr. Aeth drosodd i Ffrainc, ac arosodd yn y wlad hono am chwe mis; ac yna hwyliodd am Efrog Newydd, lle y glaniodd yn mis Hydref, 1792. Yn mhen dwy flynedd, gwnaeth ei ymddangosiad cyntaf fel ysgrifenydd cyhoeddus, mewn ymosodiad ar Dr. Priestley, yr hwn oedd newydd gyrhaedd i Loegr o'r Unol Daleithiau. Dan yr enw "Peter Porcupine," yr ysgrifennai. Tynodd y pamphledyn hwn gryn sylw, a dilynwyd ef gan lawer o draethodau gwleidyddol eraill a fwriadwyd i attal lledaeniad egwyddorion democrataidd. Casglwyd y cwbl ynghyd, a chyhoeddwyd hwynt yn Mhrydain yn 1801, mewn deuddeg cyfrol. Ar ei ddychwelaid i'r wlad hon, cyhoeddodd bapur dyddiol dan yr enw "*Porcupine*," ac wedi hyny daeth allan y "*Weekly Register*," yn y rhai ar y cyntaf y cefnoga i'w llywodraeth. Am naw mis y parhaodd y blaenaf i ddyfod allan; ond ni pheidiodd yr olaf ymddangos hyd ddydd marwolaeth y meddiannydd; ac mewn amser newidiodd tôn y papur yn hollol, ac edrychid arno o hyny allan fel arweinydd y diwygwr radicalaidd. Yn 1809, cyhoeddodd Cobbett gabldraeth yn mherthynas i ffrangellid rhyw bersonau yn y cartrefu yn Ely; cafwyd ef yn euog, a chafodd ei ddedfrydu i ddwy flynedd o garchariad, i dalu dirwy o 1,000*p.*, a rhoddi gwystron am ymddygiad da am saith mlynedd. Nid anghofiodd y ddedfryd lem hon ar hyd ei oes. Aeth i America drachefn yn 1817, ac ymsefydlodd yn Long Island; ond yr oedd yn parhau i gyhoeddi y "*Register*" yn Llundain: anfonai y llawysgrif yn rheolaidd dros y Werydd. Yn y Long Island, yr oedd efe pan yr ysgrifennodd ei "*Rammadeq Saesneg*," gwerthiant yr hwn a gyrhaeddodd i ddang mil o gopiau mewn mis. Dychwelodd yn ol i Loegr yn 1819. Yn 1820, efe a safodd yn ymgeisydd am aelodaeth seneddol dros Coventry, ond bu yn afwyddiannus; ac yn 1826, afwyddodd hefyd yn Preston. Tynedd sylw neillduol yn 1829 a 1830, drwy ei waith yn traddodi darlithiau gwleidyddol yn mhreif ddinasoedd Lloegr ac Ysgotland. Yn 1831, dygwyd cyngaws yn ei erbyn, wedi ei seilio ar erthygl a ymddangosodd yn y "*Register*," gyda'r amcan, meddai ei erlynwyr, o gyffroi y llafurwyr amaethyddol i gyflannu gweithredoedd o drais, ac i ddinystrio meddiannau. Amddiffynodd Cobbett ei hun yn y prawf hwn mewn araeth a barhaodd am chwe awr. Nis gallai y rheithwyr gyttuno ar y rheithfarn, ac felly terfynodd y gweithrediau yn ei ryddhâd. Dychwelwyd ef yn aelod o'r senedd newydd gyntaf a etholwyd ar ol pasio y mesur diwygiadol yn 1832, yn un o'r aelodau dros Oldham. Traddododd amryw areithiau effeithiol yn y senedd; ond ar y cyfan nid oedd ei lwyddiant yn y maes hwn yn gyfartal i'r disgwyliadau yr oedd y wlad wedi eu ffurfio am dano. Bu farw yn lled anisgwyl-iadwy, ar ol cystudd byr, Mehefin 16eg, 1835, yn 73ain mlwydd oed.

COBDEN, RICHARD: llywoddydd (*politician*) enwog iawn, yr hwn a gyfenwir yn briodol yn "Apostol Masnach Rydd." Ganwyd ef mewn ffermdy o'r enw Dunford, ger llaw Midhurst, yn swydd Sussex, Mehefin 3ydd, 1804. Nid oedd ei dad ond ffermwr bychan; a bu farw pan oedd Richard yn bur ieuange, gan adael ei deulu mewn cyflwr lled dlawd. O herwydd hyn, rhoddwyd Richard dan ofal ewythr a gadwai fasnachdy cyfanwerth yn Llundain, a chyn bo hir cymmerodd ei ewythr ef i'w wasanaeth. Gwasanaethodd ei feistr yn fedrus ac yn fyddlawn, fel y dyrchafwyd ef o radd i radd, ac y pennodwyd ef o'r diwedd yn deithiwr masnachol iddo dros ogledd Lloegr. Yn 1830, efe a ymunodd â rhai o'i gydweithwyr i ddwyn yn mlaen fasnachdy cottymwe (*calico*) yn Salden, ger llaw Clitheroe, yn sir Lancaster. Er mwyn bod ar dir i allu barnu yn well am byngciau gwladol y dydd, efe a aeth ar daith, yn 1834, i ymweld â'r Aipht, Groeg, Twrci, a Thaleithiau Unedig America. Gan ddychwelodd o'i daith, cyhoeddodd ddau bampbled—y naill ar "Loegr, yr Iwerddon, a'r America," a'r llall ar "Rwsia." Ysgrifennodd y pamphled olaf a enwyd i wrthwynebu y teimladau cyffrous a diachos oedd yn y wlad hon yn erbyn Rwsia. Yr adeg hon bu yn dra ymdrechgar o blaid llenydiaeth ac addysg, a chynhyrfodd tref Fanchester, yn nghyd â'r trefydd cychynol, i sefydlu Ysgolion Brytanaidd. Yr yd hwnw hefyd y cyfarfu â Mr. Bright gyntaf—yr hwn a ddaeth yn gyfaill ac yn gynnorthwywr iddo. Yn 1837, ceisiodd fyned i mewn i'r senedd fel cynrychiolydd bwrdeisdref Stockport; ond gan fod ei syniadau rhydd ar drafnidiaeth etto yn ddeieithr, ac yn anghymeradwy, bu yn afwyddiannus. Ar ol hyn, bu yn teithio yn Ffrainc, Belgium, Tir y Swis, a'r Almaen; a phan ddychwelodd adref, dechreuodd ddadlâu dros ddiddymu Deddfau yr Yd; a chan ei fod yn siaradwr argyhoeddiadol, cafodd lawer i'w gefnogi. Anfonodd Ystafell Fasnachol Manchester ddeiseb i'r senedd a anfonwyd i'r senedd yn y flwyddyn galynol yn cynnwys dwy filiwn o enwan. Gan ddarfod i Dŷ y Cyffredin wrthod cynnygiad Mr. Villiers i ddiddymu y deddfau hyny, penderfynodd Mr. Cobden, yn 1838—9, gyda Mr. John Bright, ac eraill, i ffurfio y "Cynghrair Cenedlaethol er Diddymu Deddfau yr Yd"—y gymdeithas wleidyddol fwyaf galluog a fu erioed yn y deyrnas. Tanysgrifodd y wlad uwch law chwarter mil-iwn o bunnau tuag at gefnogi y cynghrair hwn.

Yn 1841, sef yn mhen dwy flynedd ar ol ffurfiad yr *Anti-Corn-Law League*, etholwyd Mr. Cobden yn aelod dros y dref a'i gwrthodasai bedair blynedd cyn hyny; sef, Stockport. Ar gyfrif ei wybodaeth lawn a manwl, ei synwyr cryf, a'i ddiffuantwrydd diammheuol, daeth ar unwaith yn ddyn pwysig yn Nhŷ y Cyffredin. Yn mis Mehefin, 1846, cafodd weled diddymu Deddfau yr Yd, a bu Syr Robert Peel yn ddigon gonest i ddywedyd mai i ymdrech Mr. Cobden yr oedd i briodoli eu diddymiad. Ar ol gorphen y gwaith mawr hwn, efe a ymwelodd eilwaith â'r Cyfandir, lle y derbyniodd groesaw ac anrhydedd mawr. Tra yr oedd efe i ffordd, casglodd ei gydwladwyr diolchgar tua 80,000*p.* i'w rhoddi yn dysteb genedlaethol iddo. Etholwyd ef hefyd, yn ei absenoldeb, yn aelod dros y West Riding yn swydd York, yn gystal a thros

Stockport. Dewisodd yntau y West Riding, a pharhaodd i'w chynrychioli hyd 1857. Yn y flwyddyn hono, cariodd ei benderfyniadau ar ryfel China yn erbyn llywodraeth Arglwydd Palmerston trwy fwyafrif o un-ar-bymtheg o bleidleisiau. O herwydd hyn, apeliodd y prif weinidog at y wlad; ac er syndod i bawb, ni etholwyd na Cobden, na Bright, na'r Milwriad Gibson. Prawf oedd hyny, ysywaeth, nad oedd ei wrthwynebiad i'r rhyfel â China, ac i ryfel y Crimea, ddim yn cytuno â theimlad y wlad.

Yn 1859, ymwelodd Cobden â'r America; a thra yr oedd efe yno, etholwyd ef yn selod dros Rochdale. Arglwydd Palmerston, gan wybod yn dda am y gwasanaeth gwerthfawr a wnaeth Cobden i'w wlad, a gynnygiodd iddo swydd yn y weinyddiaeth; ond gan nad oedd efe yn cymmeradwyo gwladlywiaeth dramor ei arglwyddiaeth, teimlodd mai ei ddyledswydd ydoedd ei gwrthod hi. Y gwasanaeth olaf a wnaeth efe i'w wlad oedd dwyn i ben gytundeb trafniadol rhwng y wlad hon a Ffrainc. Trwy hyn lleihawyd llawer ar y doll a ddodid ar nwyddau Prydeinig yn Ffrainc, ac ar nwyddau Ffrengig yn Lloegr. Yn fuan wedi hyn, cynnygiodd Arglwydd Palmerston farwnigaeth iddo, ynghyd â lle yn y cyfringynghor; ond gwrthododd dderbyn y naill a'r llall.

Gwael fu iechyd Cobden o hyny hyd ddiwedd ei oes; a bu farw yn Llundain, ar yr eilfed dydd o Ebrill, 1865. Claddwyd ef yn eglwys West Lavington. Bu galar mawr am dano, nid yn unig yn y wlad hon, ond hefyd ar y Cyfan-dir. Y mae yn y *National Portrait Gallery* gorrffyll (*bust*) o hono gan Woolner, a darlun gan Fagnani. Yn y fl. 1866, sefydlwyd y "*Cobden Club*" i gadw ei orchestion mewn cof.

COFRIFIAD (Census). Y mae cofrifriad yn y wlad hon yn golygu cofrifriad cyfnodol o'r boblogaeth. Yr oedd cofrifriad yn mysg y Rhufeiniaid gyntaf yn cynnwys, nid yn unig rhifiad y bobl, ond prisiad eu heiddo hefyd. Gorfodid pob dinesydd Rhufeinig i fyned ar ei lŵ, i roddi hybyerwydd cywir o'i enw a'i oedran ei hun, ac enw ac oedran ei wraig, ei blant, ei gaethweision, a'i wasanaethyddion eraill, o dan boen cospedigaeth drom. Yr oedd y trethiad yn dibynu ar ganlyniad y cofrifriad. Yn ol prisiad eu heiddo yn y cofrifriad, rhenid y dinasyddion yn chwech o ddoesbarthiadau. Pan gofrestrid enw person ar lyfrau y cyfrifwyr swyddol, cymmerid hyny fel prawf ei fod yn ddinesydd, hyd yn oed pe buasai yn gaethwas—a golygu ei fod wedi ei gofrestru gyda chydasyriad, ei feistr; ond gwnaed amryw gyfreithiau i reoli a chymmedroli yr egwyddor gyfreithiol hon. Gan fod y cofrifriad yn cymmyrd lle yn ninas Rhufain, byddai raid i ddinasyddion oedd yn y taleithiau, os ewyllysient gael eu cofrestru, fyned i'r brif ddinas ar yr achlysur hwnw. Rhoddwyd i fyny yr arfer o brisio eiddo yn amser Vespasian; ond parhaodd yr arfer o rifo y bobl hyd gyfnod diweddar yn hanes yr ymherodraeth.

Gwnaed yr ymgais cyntaf tuag at gael allan rifedi poblogaeth Prydain, ac i benderfynu y cynnydd neu y lleihad, trwy gyfrif y genedig-aethau a'r marwol-aethau, yn 1801; ond nid oedd y cofrifriad yn cynnwys yr Iwerddon. Yr oedd llwyddiant yr ymgais hwn, gyda'r ddaud ddilynol yn ddyledus yn benaf i sêl a medr Mr. Rickman, ysgrifenydd cynnorthwyl Tŷ y Cyffredin. Ond wrth gwrs, nis galleid gwneuthur y gwaith

hwn yn foddhaol, ond trwy gyfrifiad manwl. Pan y ffurfiwyd cyfansoddiad gwladol yr Unol Daleithiau, gwnaed penderfyniad ar fod i gofrifiad gael ei wneyd yn y wlad hono "yn mhen tair blynedd ar ol cyfaryddiad y Gydgynghorfa, a phob deng mlynedd o hyny allan." Cymmerwyd y cofrifriad cyntaf yn 1790—a'r nawfed, a'r olaf hyd yn hyn, yn 1870. Yn 1790, pennodwyd pwyllgor gan Gymmanfa Gyfansoddiadol Ffrainc, i'r dyben o gael allan nifer y boblogaeth yn y wlad hono. Cyfrifir y boblogaeth yno bob pum mlynedd, yn Belgium bob thair, ac yn Awstria yr un modd. Y cofrifriad rheolaidd cyntaf a wnaed yn Mhrydain oedd yn 1801; ac wedi hyny yn 1811, 1821, 1831, 1841, 1851, 1861, a 1871. Gwnaed y cofrifriad cyntaf yn yr Iwerddon yn 1811; ac wedi hyny gwneir ef yno yr un pryd ag yn Mhrydain. Y mae y gyfundrefn o gofrestriad, dan gofrestrdydd cyffredinol, yr hon a sefydlwyd yn y wlad hon yn 1836, yn gynnorthwyl neillduol i gario hyn allan, trwy barotol nifer o swyddogion i gymmyrd y cyfrif. Mewn trefn i fod yn gywir, y mae yn rhaid i'r cofrifriad gael ei wneuthur yn mhob rhan o'r wlad ar yr un amser. Yr arferiad ydyw i'r swyddog fydd yn gofalu am y cyfryw ddoesbarth i adael taflen o bapwr yn mhob tŷ, am yr hon y geilw drachefn pan y byddo wedi ei llenwi; ac os bydd angenrheidrwydd, y mae efe i roddi ei gynnorthwyl i lenwi y daflen. Y mae y daflen i gynnwys colofnau ar gyfer rhoddi y manylion am enw, rhyw, oedran, galwedigaeth neu grefft, sefyllfa, perthynas â phen y teulu, a lle genedig-aeth pob person fyddo yn y tŷ y noson flaenorol i'r diwrnod y cymmerir y cofrifriad. Am ffurwyth y cofrifriad cyffredinol diweddar a wnaed yn y wlad hon, yn y flwyddyn 1871, gwel d. g. PRYDAIN, cyf. vii.

COLUMBUS, CHRISTOPHER: darganfyddwr enwog yr America, enw gwirioneddol yr hwn oedd Colombo. Mab ydoedd efe i gribrwr gwlad. Ganwyd ef yn Genoa, ac o glych y flwyddyn 1435, fel y tybir yn fwyaf cyffredin. Anfonwyd ef i brifysgol Pavia, ac yno amlygodd hoffder neillduol at wybodaeth ddaearyddol, a thueddiad anorchfygol at fywyd morwrol. Parodd hyn iddo astudio meintoniaeth, seryddiaeth, a bydarluniaeth (*cosmography*). Aeth i'r môr yn 1460, a threuliodd tua deng mlynedd ar hugain o'i oes i ymweled âg amryw barthau o'r byd adnabyddus y pryd hwnw. Ymestynai ei fôrdeithiau yn mhellach i'r gogledd nag Ynys yr Iâ, ac yn ddeheuol mor bell a Guinea. Tanwyd ei ddychymyg mewn modd anghyffredin gan ddarganfyddiadau y Portugeisaid. Darlennodd lawer ar weithiau Ptolemy, ac ar hanes teithiau Marco Polo. Myfyrtaid lawer uwch ben cronen (*globe*) Martin Behaim, a môr-ddarluniau (*charts*) Andrea Bianco, a chredai yn sicr y gallai gryhaedd ardaloedd hanner dychymyggol Cipangu a Cathay, drwy hwylio yn orllewinol o Ewrop. Yr oedd gwasanaeth y serebyr (*astrolabe*), yr hwn a gymmeradwyd gan Behaim, yn fanteisiol iawn i anturiaethau o'r fath ag y bwr-iadaid Columbus eu cario allan. Ar ol trenlio llawer o flynyddoedd mewn bywyd morwrol, a'i feddwl yn barhaus yn myfyrtaid ar y llwybr goreu i wneuthur darganfyddiadau daearyddol a morwrol, efe a aeth i Lisbon, lle yr oedd ei frawd hynaf wedi ymsefydlu; a phriododd ferch am-ddifad Palestrello, morwr Italaidd; ac yno efe a astudiodd yr holl fapiau a'r môrlen y gallai gael

gafael arnynt; a threuliodd flynyddau i wneyd gweliadau damcaniaethol ac ymarferol ynddynt. Fel ffrwyth ei fyfyrddodau ei hun, ac mewn canlyniad i feithiau a adroddid iddo gan amryw o forwyr profiadol, daeth i benderfyniad yn ei feddwl fod tiroedd anadnabyddus yn cael eu hysgaru oddi wrth Ewrop gan Fôr mawr y Wer-ydd. Ar ol gwneuthur amryw geisiadau ofer at lywodraethau Genoa, Portugal, a Lloegr am gynnorthwy, cyflwynwyd ef o'r diwedd i Ferdinand, brenin Ysbaen, ac wedi hyny i'r frenhines Isabella; ond nid heb gyfarfod âg amryw siomedigaethau y llwyddodd yn y diwedd i ddarbywyllo y brenin i roddi o dan ei lywyddiaeth dair o longau, i droi allan i fordaith ymchwiliadol. Cyn cychwyn, gwnaed cyttundeb ar fod i Columbus gael y ddegedd ran o'r emillion, a chael ei bennodi yn rhaglaur ar y wlad y disgwyliad efe ei darganfod.

Hwylodd allan o Palos, ar yr ail ddydd o Awst, 1492. Tair o longau oedd ganddo, sef y *Santa Maria*, yn yr hon yr oedd efe ei hun, a'r *Pinta*, a'r *Nina*:—y cyfan yn cynnwys tua 120 o bersonau. Efe a arosodd am ychydig yn Ynysoedd y Canary, o ba rai yr ymadawodd y God o Fedi; a pharhaodd i fyned yn mlaen ar ei gwrs am bymtheng niwrnod ar hugain, ond heb weled dim o'i amgylch ond dyfroedd y môr ac awyrgylch y ffurfafen. Yr oedd y cwmrawdau yn amrywio mewn modd nad oeddid wedi sylwi arno o'r blaen; ac yr oedd y morwyr oedd gydag ef yn ddychrynedig yn nghanol moroedd dyeithr, ac ar fin codi mewn gwrthryfel, a throi y llongau yn ol tua'r Ysbaen. Yn yr amgylchiadau hyn addawodd Columbus, os na byddai tir yn y golwg mewn tri diwrnod, y troai efe y llongau yn ol. Erbyn hyn, yr oedd yr arwyddion yn amhau nas gallent fod yn mhell oddi wrth dir: ac ar ol y weddi hwytol ar yr llog o Hydref, gorchymynodd Columbus ar fod i wylidwriaeth ddyfal gael ei chadw, gan ei fod yn meddu ffydd gref fod tir ger llaw. Arosodd ei hunan ar ben blaen y llong hyd ddau o'r gloch yn y boreu, pan y taniwyd magnel yn y llong ffaenaf fod tir wedi ei ddarganfod! Nid oedd neb wedi cysgu y noson hono, ond disgwyliant yn bryderus am wawr y dydd, Hydref 12fed, 1492, yn yr hwn yr oedd dirgelwch mawr y cefnfor i gael ei ddatguddio. Gyda dagrau o lawenydd y cusanodd Columbus y ddaear ar yr hon y glaniodd, ac y plygodd ar ei liniau i addoli a diolch. Yr ynys y glaniodd efe arni oedd y Guanahain, neu San Salvador—un o Ynysoedd y Bahamas. Ar y 24ain o'r un mis, hwylodd Columbus allan i chwilio am diroedd eraill; a darganfu Cuba, St. Domingo, neu Hispaniola, a rhai eraill o ynys-odd yr India Orllewinol. Wedi llywddo mor belled a hyn, efe a adeilodd gaefta yn Hispaniola: gadawodd rai o'i wfr yr i'w chadw, a dychwelodd yn ol i Ysbaen, lle y derbyniwyd ef gyda'r amlygiadau uchaf o anrhydedd a llawenydd.

Darfu i'r aur, a'r pethau gwerthfawr eraill, a gyflwynodd i'r brenin a'r frenhines, fel arwyddion o lwyddiant ei anturiaeth, gynnhyrfu yn y penaduriaid a'r deiliaid ysbryd anturiaethus. Ac ni chafodd Columbus unrhyw drafferth i gael digon o gwmi ar yr ail fordaith. Ar y 25ain o Fedi, 1493, y gadawodd efe Cadiz, ar yr ail ymygrch, gyda dwy ar bymtheg o longau, a 1,500 o ganlynwyr. Darganfyddodd Ynysoedd y Caribbee, Puerto Rico, a Jamaica; ac ar ol i amryw derfysgoedd ddigwydd yn mysg y tref-

edigaethwyr, ac wedi dioddef llawer o galedi, cyrhaeddodd yn ol i Cadiz, Mehefin 11eg, 1496. Ar ol gwrthbrofi amryw gyhuddiadau a ddygid yn ei erbyn, hwylodd Columbus y drydedd waith, Mai 30ain, 1498, o San Lucar, gyda chwech o lestri; a dyma'r pryd y darganfu efe gyfandir America, yr hwn a gyrhaeddwyd gan Sebastian Cabot o'i flaen ef, a chan Amerigo Ves-Pucci belyd yn 1499 [gwel CABOT, SEBASTIAN]. Ac er fod cryn ddatyl yn bod gyda golwg ar hyn—sef i bwy y dylid rhoi y flaenoriaeth—y diweddaf a enwir a gafodd yr anrhydedd o roddi ei enw ar y byd newydd, er na pherthyn yr anrhydedd yn wirioneddol iddo. Ond i Columbus gymmeryd y llywyddiaeth yn Hispaniola, dygwym amryw gyhuddiadau yn ei erbyn gan ei elynion; ac nid yn unig diswyddwyd ef, ond darfu i Bobadilla, y llywodraethwr newydd a anfonasid allan gan Ysbaen, ei ddanfon yn ol i'r wlad hono mewn cadwynau. Dioddefodd Columbus y darostyngiad hwn gydag amynedd ac ymroddiad. Yr oedd Vallejo, y swyddog a ofalai am dano, a Martin, llywydd y llong, yn barod i'w ryddhau o'i gadwynau. Ond "na," ebai Columbus, "myfi a'u gwsgaf hyd nes y dyry y brenin orchymyn i'w cymmeryd ymaith, a myfi a'u cadwaf yn goffadwriaethol o'i ddiolchgarwch!" Gosododd hwynt i hongian yn ei ystafell, a'i ddymuniad oedd ar iddynt gael eu claddu gydag ef yn ei fedd. Pan y glaniodd yn Cadiz, yn rhwym yn y cadwynau hyn, ymgododd gwaedd o ddiglonrwydd o'r nail ben i'r llall o'r wlad, a gorfodwyd Ferdinand i dystiolaethu nas gwyddai efe am hyny. Ond ni bu y brenin yn ddigon teg a haelfrydig i wneuthur cyfiawnder âg ef; ac er y driniaeth gywilyddus a gafodd, efe a aeth ymaith ar fordaith arall, yn yr hon y dioddefodd llawer oddi wrth galedi, ystormydd, a llongdrylliad; ond glaniodd, ar ei ddyfodiad yn ol, yn San Lucar, Tachwedd 7fed, 1504. Bu am tua blwyddyn a hanner ar ol dychwelyd yn dihoeni mewn afesych, a'i feddwl yn suddo o dan bwys anghyfiawnder, gorthrwm, a thlodi. Bu farw yn Valladolid, yn y flwyddyn 1506, yn 61ain mlwydd oed. Claddwyd ef yno; ond symmudwyd ei weddillion i fynachlog Las Cuera, yn Seville; yna i Hispaniola; ac oddi yno, ar roddiad yr ynys i'r Ffrangcod, i Havanna, lle y gorweddant yn awr.

Fel hyn y terfynodd gyfta bywyd gogoneddus y dyn hynod hwn. Y mae ei hanes yn arddangosiad o anniolchgarwch cywilyddus brenhinoedd a phenaethiaid! Ond er gwneyd rhyw fath o iawn am y gofidiau a'r cam gwarthus a gafodd oddi ar eu dwylaw, rhoddwyd i'w weddillion gladdedigaeth rhwysgwawr. O ran ei berson, yr oedd yn dal a lluniaidd, ei wyneb yn hir, ei lygaid yn wyn, ei walt yn felynaidd, ei drwyn yn eryraidd, a'i liw yn deg a phrydferth. Yr oedd ei walt yn wyn pan yr oedd yn 30ain oed. Yr oedd yn gymmedrol yn ei arferion, ac yn grefyddol iawn ei dueddfryd. Yr oedd belyd yn Gristion; ac er yn Babydd, ymddengys ei fod yn meddu syniadau crefyddol dyrchafedig. Ni byddai ei ffydd yn Nwv byth yn diffygio, er ei fod, ar un neu ddau o achlysuron, wedi mabwysiadu moddion nas gellir eu cymmeradwyo i sicrhau cynnorthyw yr Indiaid. Achosion eithafol, pa fodd bynag, oedd y rhai hyn. Ei eiriau diweddfaf oeddynt: "O Arglywydd! i'th ddwyllaw di y gorchymynaf ysbryd!"

CONDILLAC, ETIENNE BONNOT DE.

Ganwyd yr athronydd hwn yn Grenoble, yn 1715; ac yr oedd yn nodedig o'i febyd am ei chwaeth at byngciau athronyddol. Yn mhlith ei gyfeillion yr oedd Rousseau, Diderot, at enwogion eraill, ac aeth ei glod mor bell fel y penodwyd ef yn ddysgawdwr i dywysog Parma. Ar ol gorphen addysgu ei ddysgybl, efe a ymneilldodd i fyfyrion athroniaeth. Yn y fl. 1768, dewiswyd ef yn aelod o'r *Academie*, yn lle yr Abbé l'Olivet. Bu farw yn y fl. 1780.

Cyfundrefn o synwryoliaeth eithafol ydyw athroniaeth Condillac, a'i chymmyrd yn ei chryswth. Y mae yn olrhain holl wybodaeth dyn i ymsyniadau (*sensations*). Campwaith Condillac ydyw ei "*Traité des Sensations*." Yn y gwaith hwn, y mae yr awdwr, er mwyn gwneyd ei bwngc yn eglur a dorus, yn peri i ni feddwl am gerllun, yr hwn y mae efe yn abl i'w ddonio ag un synwyr ar y tro. Rhydd iddo, yn gyntaf oll, y gallu i arogl; ac yna olrheinia y pluserau, y poenau, y syniadau, a'r dymuniadau a ddechion fod gan greadur na byddo ganddo ond un synwyr: yna chwanea y synwyrar eraill, y naill ar ol y llall, nes dwyn y darlun allan yn raddol yn fod dynol cyflawn. Cyfansoddodd Condillac lawer o weithiau. Cyhoeddwyd hwynt ynghyd yn 1803 yn ddeuddeg ar hugain o gyfrolau.

CONDORCET, MARIE-JEAN-ANTOINE-NICOLAS CARITAT, MARQUIS DE: meidronydd ac athronydd Ffrengig. Ganwyd y gŵr hwn yn Ribemont, yn Picardie, yn y fl. 1743, ac addysgwyd ef yn ngholeg Navarre. Hynododd ei hun fel meidronydd, pan nad oedd ond dwy ar hugain oed, trwy gyhoeddi 'gwaith o'r enw "*Du Calcul Intégral*;" a chyn cyrhaedd ei bum mlwydd ar hugain, cyhoeddodd ddau waith arall o'r un natur. Dewiswyd ef yn 1769 yn aelod o'r *Academie*; ac yn 1791, yn aelod o'r Gymmanfa Genhedlaethol (*National*). Pan y dinoddedwyd (*proscribed*) ef am ei fod yn *Girondin* gan Robespierre, dewisodd yn hytrach adael tŷ ei gyfeilles Madam Vernet, na'i gosod hi mewn enbydrwydd. Am beth amser ar ol hyn, bu yn ymguddio yn y cloddfeydd sydd o amgylch Paris; ond gyrwyd ef gan newyn i westy bychan yn mhentref Clumart, lle yr adnabyddwyd ef, ac y cymerwyd ef yn garcharor. Ond ar foreu y trydydd dydd, cafwyd ef yn farw yn ei gell—wedi rhoddi terfyn ar ei fywyd trwy gymmeryd gwenwyn; yr hwn a ddygai gydag ef bob amser er mwyn gochel gwaradwydd yr ysgaffold. Yn mis Mawrth, 1794, y bu hyn.

Yr oedd Condoreet, o ran ei ymddygiad cyhoedd ac anghyhoedd, yn bybyr, yn ddiunan-gar, ac yn ddrydyll; a chan ei fod yn argyhoedd-edig mai cydraddoldeb oedd yr unig drefn gydweddol a dedwyddwch a lles dynion, ni wnaeth gyfrif o'i urdd-enw, o'i sefyllfa, nac o'i feddianau; ond yr oedd efe yn foddolwrn i'w haberthu oll er hyrwyddo gwrthddrych ei obeithion a'i dymuniadau. Yr oedd, fel y rhan fwyaf o athronwyr Ffrengig yr oes hono, yn gyfeiliornus iawn ei syniadau am foesoldeb a chrefydd. Daliai ef y byddai y corph a'r meddwl dynol, gyda chynnorthwy amser ac addysg, yn sicr o gyrhaedd perffeithrwydd. Dyma'r ddysgidiaeth y cynnygiai efe ei gosod i fywyd yn lle crefydd y Testament Newydd!

CONFOCASIWN: gymmanfa o glerigwyr Eglwys Loegr, yn cyfarfod, trwy eu cynrych-

iolwyr, i'r dyben o ymgynghori ar faterion eglwysig. Gelwir hi ynghyd gan wŷs y penadur, a anfonir at archesgob pob talaeth, yn gofyn iddo alw ynghyd yr esgobion, a'r archddiaconiaid, &c. Rhenir y confocasiwn i ddau dŷ:—yr uchaf, yn gynnwysedig o archesgobion ac esgobion: a'r isaf o ddeoniaid, prebendariaid, archddiaconiaid, ac aelodau wedi eu hethol o blith y clerigwyr israddol—oll yn gwneyd 144 o aelodau. Y mae pob tŷ yn dewis ei lefarydd; a chyflwynir llefarydd y tŷ isaf i archesgobion ac esgobion y tŷ uchaf. Ei ddyledswydd ydyw gofalu am fod yr aelodau yn rhoddi eu presennoldeb, casglu eu hareithian a'u pleidleisiau, a'u cario hwynt i'r tŷ uchaf. Gynt, gelwid tŷ isaf y confocasiwn ynghyd trwy ddwy wŷs wahanol. Y gyntaf oedd gwŷs y senedd neu y brenin, a anfonir at yr esgobion, yn eu galw hwynt yn nghyd; yr hon wŷs a gynnwysai adran yn gofyn fod i bob glwysgor anfon un o'u plith, a chlerigwyr pob esgobaeth ddau broctor, i'w cynrychioli hwynt yn y tŷ. Oddi wrth hyn y mae rhai ysgrifenyddwr wedi tybied fod y clerigwyr a'r lleigwyr yn cydeistedd yn y senedd hyd deyrnasiad Harri VIII., pan y syrthiodd y blaenaf dan gospedigaeth am ymostwng i allu llysgenhadol Cardinal Wolsey, ac y fforfettiasant eu heisteddleoedd. Y mae yn amlwg fod aelodau tŷ isaf y confocasiwn yn ystyried fod ganddynt hawl i eisteddleoedd yn y tŷ uchaf; ac am hynny anfonasant ddeiseb at y tŷ uchaf yn erfyn arno gyfryngu gyda'r brenin lorwerth vi. am adferiad o'r hawl hono. Gwnaed cais cyffelyb hefyd tua diwedd teyrnasiad y frenhines Elizabeth, a thrachefu yn nheyrnasiad Iago—ond afwyddwyd bob tro. Gelwid yr ail wŷs, drwy yr hon y csegldd y clerigwyr ynghyd, yn *wŷs dalaeithol*. Yn ol y wŷs gyntaf, nid oeddnt ond cymmanfa wladol (dyledswydd yr hon oedd ymgynghori hon y mherthynas i'w hiawnderau gwladol, a rhoddi rhan o'u heiddo tuag at gynnalieith y llywodraeth)—ac nid synod eglwysig. Modd bynag, gan nad oedd y clerigwyr yn ystyried eu hunain dan rywman i ufuddhau i'r wŷs llygol hon, llwyddodd Archesgob Winchelsea gydag lorwerth II. i'w rhyddhau oddi wrthyn; ac o'r amser hwnw, pan anfonodd y brenin ei wŷs at yr esgobion, efe a anfonodd un arall hefyd at yr archesgobion, i wysio eu holl esgobion talaeithol i'r confocasiwn. Bwriadwyd yr ail wŷs i sicrhau eu hufudd-dod i'r gyntaf, ac i wneyd y gymmanfa yn fwy canonaidd, fel un yn ymgyffarfod yn rhinwedd gwŷs oddi wrth yr archesgobion.

Y mae y ddau dŷ yn gyfansoddedig o gonfocasiwn o bob talaeth—ar wahan, ac yn annibynol ar eu gilydd. Ystyriar yr holl ddeoniaid a'r archddiaconiaid yn aelodau o gonfocasiwn eu talaeith eu hunain. Y mae rhag-geiniad (*precentor*) Eglwys Tŷ Ddewi, glwysgor yr hon sydd heb ddeon, yn llenwi lle y swyddog hwnw. Y mae pob glwysgor yn anfon un proctor neu gynrychiolydd, a'r clerigwyr plwyfol yn mhob esgobaeth yn Nghaergaint, ddau broctor; ond o ble-gid bychandra nifer yr esgobaethau yn nhalaeth Caerefrog, y mae pob archddiaconiaeth yn ethol dau broctor. Yn Nghaerefrog y mae y confocasiwn yn gynnwysedig o un tŷ yn unig: ond yn Nghaergaint y mae dau dŷ—o'r rhai yr esgobion sydd yn ffurfio y tŷ uchaf. Yn ol yr wythfed ddeddf yn nheyrnasiad Harri VI., p. 1, y mae y clerigwyr, pan yn rhoddi eu presennoldeb yn y confocasiwn, yn meddu yr un fraint o fod yn

rhydd rhag cael eu cymmyrd i fyny ag a fwynheir gan aelodau Tŷ y Cyffredin pan yn rhoddi eu prisenoldeb yn y senedd. Yr oedd gan y clerigwyr, pan yn ymgynulledig mewn confocasiwn, hawl i roddi ymaith eu harian eu hunain, ac i drethu eu hunain. Hwy a barhasant i arfer yr awdurdod hwn o'r Diwygiad nes y paswyd deddf 13 *Car. II. p. 4*, pan y rhoddasant eu harian cymmorth diweddfaf, gan yr ystyrid y pryd hwnw ei bod yn fwy manteisiol parhan i'w trethu hwynt, trwy godi treth tir a threth bersonol oddi arnynt, yn yr un dull ag yr oedd iddi wedi arfer gwneyd yn amser y senedd hir, yn ystod y rhyfeloedd cartrefol. Ac yn y flwyddyn 1664, penderfynasant, drwy gytundeb preifaf, rhwng Archegob Sheldon a'r Arglwydd Ganghellydd Clarendon, ac eraill o weinidogion y brenin, fod i'r clerigwyr ymwrthod yn ddiastaw â'r fraint o drethu eu corph eu hunain, a goddef eu hunain i gael eu cynnwys yn y mesurau arianol a barotoid gan Dŷ y Cyffredin, fel cydnabyddiaeth am eu bod o hyny allan i gael eu goddef i bleidleisio fel rhydd-dddeiliaid yn etholiad marchogion y sir, neu aelodau seneddol dros y siroedd—yr hon fraint nid oeddynt o'r blaen yn ei mwynhau.

Y mae gallu y confocasiwn wedi ei gyfyngu gan y gyfraith seneddol a'r gyfraith gyffredin. Gall confocasiwn wneyd canonau neu ddeddfau, y rhai y bydd y clerigwyr dan rwyman i ufuddhau iddynt, o herwydd eu bod yn bresenol ynddi, naill ai trwy gynrychioliad neu yn bersonol; ond nid ydyw y cyfryw ganonau yn rhwymu llyegwyr heb gyfraith seneddol. Ac yn ol cyfraith 25 *Harri VIII., p. 10*, nis gall y confocasiwn wneuthur unrhyw ganonau, deddfau, nac ordeiniadau, heb genad y brenin: ac wedi cael caniatâd i'w gwneuthur, nis gallant eu rhoddi mewn grym, ond yn unig ar yr amodau canlynol:—1. Rhaid i'r cyfryw ganonau beidio bod yn wrthwyneb i hawlfraint frenhinol y penadur. 2. Rhaid iddynt fod yn gysion â phob deddf seneddol, ac â'r gyfraith gyffredin. Ac yn 3. Rhaid iddynt beidio newid un o ddefodau hysbys y wlad. Y mae gan y confocasiwn allu i chwilio a chondemnio pob math o lyfrau a phersonau hereticaidd a sismaticaidd, &c.; ond gallir apelio oddi wrth ei ddeddfryd at y brenin yn llys y canghellydd, neu at ei ddirprwywr. Er fod y confocasiwn yn parhau i ymgyfartod ar yr ail ddiwrnod o bob eisteddiad seneddol, etto nid ydyw y gymmanfa hon, er's dros gan mlynedd, wedi cael ei goddef, o herwydd y dadleuon poethlyd a gymmerasant le ar un adeg rhwng y pleidiau Uchel ac Isel-Eglwysig, i gyflawni unrhyw waith ag sydd yn gofyn grym cyfreithiol.

CONFUCIUS: athronydd Chineaidd clodfawr. Enw gwirioneddol Confucius oedd *Kong-fu-tzee*. Y cenhadon Pabaidd a roddodd i'w enw y fuffr Lladinaidd, *Confucius*. Yn ol rhai, yr oedd y gŵr yn byw bum canrif a hanner, ac yn ol eraill bedair a hanner, cyn Crist. Ganwyd ef yn nhalaeth Loo, ac yno yr addysgwyd ef—ac y priododd, pan yn bedair ar bymtheg oed. Yr oedd ei fam o deulu arhwydeddus, a'i dad yn un o swyddogion y llywodraeth; ond bu farw y diweddfaf pan oedd ei fab yn dair oed, gan ei adael heb fawr o ddarpariaeth fydol ar ei gyfer. Adroddid chwedlau rhyfedd am ei hoffder at efrydiaeth pan oedd yn blentyn, a'i gyraedd-iadau, pan yn ieuangc, mewn dyg ac athraw-

iaeth. Bu fyw mewn neillduath am dymmor; ond pan y tybiai ei fod yn gymmhws y gyfranau addysg i'r oes farbaraidd yr oedd yn byw ynddi, efe a droes allan i lysoedd y tywysogion gyda'r amcan hwn. Nid oedd China y pryd hwnw yn unedig o dan un ymherawdwr; ond llywodraethid hi gan amryw o frenhinoedd annibynol; ac ymladdai y naill dalaeth yn erbyn y llall gyda ffyrnigrwydd. Ond pan drodd Confucius allan i ddysgu, yr oedd y wlad yn gymmharol dawel. Teithiai yntau o'r naill dalaeth i'r llall, gan ddygu i'r trigolion rinwedd a moesoldeb. Gwnaeth broselystiaid—ac o'r diwedd, rhifai ei ddysgyblion dros dair mil; ac o'r rhai hyn yr oedd deuddeg a thraigain yn hynod o ymlyndig wrth eu hathraw, a deg o honynt yn cael eu galw "y deng ŵr doeth." Ar ol iddo fod yn erwydro llawer o'r naill dalaeth i'r llall, gwnaed Confucius yn brif weinidog yn nhalaeth Loo, gydag awdurdod i ddwyn i ymarferiad ei ddamcaniaethau. Yr oedd erbyn hyn yn 55ain oed. Dywedir ei fod wedi effeithio cynfnewidiad mawr yn sefyllfa foesol y deyrnas cyn pen tair blynedd. Cynnhyrfodd hyn eiddgedd brenhinoedd cylchynol, a pherswadiwyd brenin Loo i ymwrthod ag ef; a bu raid i Confucius ffoi i ardal oedd gogleddol China. Yn ganlynol, gwrthodwyd ei dderbyn mewn amryw lysoedd; ac wedi dioddef llawer, efe a ymneillduodd i deyrnas China, lle y bu efe fyw mewn tlodi mawr. Yr oedd ei athrawiaethau, pa fodd bynag, wedi gwreiddio yn ddwfn; a phan yr oedd ei adfyd yn fwyaf, dyna'r pryd yr oedd ei ddysgyblion liosocaf.

Yn ol rhai awdurdodau, cafodd wenau brenhinoedd yn niwedd ei oes, a bu yn gweinyddu amryw swyddi uchel; ond yr oedd ei egwyddorion manwl, a'i ddull anhyblyg o'u rhoddi mewn ymarferiad, yn wastad yn gwneyd llawer yn elynion iddo. O'r diwedd, yn gyflawn o ddyddiau, efe a ymneillduodd oddi wrth y byd, yn nghwmni rhai o'i ddewis ddysgyblion, mewn trefn i ysgrifenu neu gwblhau y gweithiau sydd yn cael eu hystyried hyd heddyw yn lyfrau cyssegredig yn mhlieth y Chineaidd—ac y maent ar gael etto. Bu farw yn 73ain mlwydd oed. Claddwyd ef ar lan yr afon Loo, a chyrchai ei ddysgyblion i'r llanerch i enneinio bedd eu hathraw â'u dagrau. Aeth cenfigen a chasinab ei gydoeswyr tuag ato heibio yn fuan. Pan fyf adferwyd heddych, ac y sefydlwyd yr ymherodraeth, edrychid ar ei weithiau fel awdurdod ar bob mater. Dywed Davies mai dygawdwr moesoldeb oedd Confucius, yn hytrach na sylfaenydd crefydd; a bod ei athrawiaethau ef yn cynnwys cyfundrefn o athroniaeth foesol a gwleidyddol—ac nid unrhyw ffydd neu gredo grefyddol neillduol. Dysgai ei ddysgyblion fod y corph dynol yn gyfansoddedig o ddyw egwyddor—un yn ysgafn, anweledig, ac esgynedig; a'r llall yn drymaidd, gwledig, a disgyndeg. Ar ymwahaniad y ddwy egwyddor, fod y rhan ysgafn ac ysbrydol yn esgyn i'r awyr, a'r rhanau trwm a chorfforol yn disgyn i'r ddaear. Y mae corph ei reolau a'i addysg yn cael eu dilyn etto, nid yn unig gan gorph y Chineaidd, ond gan amryw o'r cenhedloedd cylchynol, y rhai sydd yn rhoio gyda'u gilydd yn mhell dros 400,000,000 o bobl. Nid oedd yn hŷni ei fod wedi cael dadguddiad dwyfol. Ac yn wir, yr oedd ei gyfundraeth yn cynnwys llawer o elfenau Annwriaeth a Phanthëistiaeth. Yn lle yr enw personol "Duw," mabwysiadodd y gair amhennodol ac

ammheronol "Nefoedd." Y mae ei ysgrifeniadau yn dra diffygol o deimlad a chynnes-rydd crefyddol. Nid oedd ei addysg nemawr uwch nag un hollol fydol, heb geisio cyfeirio nac appello at fyd arall. Math o foesoldeb bydol ac anghrefyddol ydoedd. Y mae rhai o'i ddywediadau yn werth sylw. Dyfynwn ychydig o honynt:—"Yr hyn y mae dyn mawr yn chwilio am dano ynddo ei hun, y mae y dyn bychan yn ei geisio mewn eraill." "Dysg heb feddlwl—llafur ofer ydyw: y mae meddwl heb ddysg yn beryglus." "Mewn arddull, y cwbl a ofynir ydyw cludo yr ystyr." "Gall dyn eangu ei cgywyddorion; nid ydyw egwyddorion yn eangu y dyn." "Nid yn fynych y mae y gwyliadwrs yn cyfeiliorni." "Yr hyn nid ydych yn ei hoffi pan y bydd yn cael ei wneyd i chwi, na wneuch i eraill." Fel llenor, golgydd ac ymhelaethodd ar amryw o brif gynrychiolion y genedl, megys y "*Shu King*," Hanes y genedl; "*Shi King*," Barddoniaeth y genedl; "*Li*," Defodau y genedl; "*Yih King*," Athroniaeth. Cyhoeddodd waith o'i eiddo ei hun hefyd, sef "*Ch'un T'sin*."

CONFIRMASIWN. Yn ol fel y dysgir gan Eglwys Loegr, confirmasiwn ydyw y ddefod o "arddodiad dwylaw ar y sawl a fedyddiwyd, ac a ddaethant i oedran pwyll." Nid ystyria hi neb yn gymmhwys i'w gonfirmio ond y sawl a fedro ddywedyd y Credo, Gweddi yr Arglwydd, y Deng Air Deddi, a Chatecism yr Eglwys, "er gallu o'r plant wedi eu dyfod weithian i oedran synwyr, ac wedi dysgu y pethau a addawsai eu tadau-bedydd a'u mamau-bedydd drostynt wrth eu bedyddio, eu hun, a'u genau eu hunain, ac o'u cydsyniad eu hunain, ar osteg o flaen yr Eglwys, gadarnhau a chonfirmio yn unrhyw; a hefyd addaw, trwy ras Duw, yr ymngiant yn wastad i gadw yn ffyddlawn y cyfryw bethau ag a fo iddynt hwy a'u cyffes eu hun gydsynio arnynt." Maentumir yn y drigeinfed o ganonau yr eglwys hon, fod confirmasiwn yn ddefod hynafol, ddifrifol, a chanmoladwy yn eglwys Dduw, ac wedi parhau ynddi er oes yr apostolion.

Yr oedd confirmasiwn ar un adeg, fel yr haerir—a hono yn un lled foreu—yn cael ei gweinyddu yn uniongyrchol ar ol bedydd; ac nid oedd eithriad yn bod i'r rheol hon, hyd yn oed pan y gweinyddid hi ar faban. Yn Eglwys Groeg yn Ewrop, ac mewn rhanau o Asia, y mae confirmasiwn yn dilyn bedydd yn ddoed. Parodd gwrthwynebiad y Protestaniaid, yn amser y Diwygiad, i'r ddefod hon gael ei gosod o'r neilldu yn ei pherthynas â babanod, ac ni weinyddid hi ond ar rai mewn oedran yn unig. Wedi hyny cyfnewidiodd Cynghor Trent adeg y gweinyddiad i'r seithfed flywyddyn.

Bernir mai y crybwylliad cyntaf a wneir gan dadau yr eglwys, at y defnydd a wneid o'r *chrisim*, neu yr enaint cysegredig, fel ei gelwid, yn y confirmasiwn, ydyw yr un a wneir gan Tertullian, yr hwn sydd fel y canlyn:—"Pan yn dyfod o'r dwfr, yr ydym yn cael ein heneinio a'r *chrisim* sanctaidd, yna yr ydym yn cael arddodiad dwylaw sydd yn dwyn i lawr yr Ysbryd Glân."—"De Baptismo," t. 7, 8. Ond y mae Eglwys Rhufain yn appello at *Iago* v. 14, er cadarnhau y ddefod. Eneinio y talcen a'r olew sanctaidd hwn, yr hwn oedd yn cael ei wneyd i fyny o olew a balsam, oedd y weithred gyntaf yn y seremoni o gonfirmasiwn. Gwnouthur

arwydd y groes oedd yr ail: a'r drydedd oedd arddodiad dwylaw yr esgob, a deisyfiad am yr Ysbryd Glân. Yna yr oedd y person a gonfirmiwyd yn gymmhwys i gyfranogi o'r cymmun sanctaidd. Yn Eglwys Groeg gelwir confirmasiwn yn *eneiniad* (*χρῆσμα*), ac yn *seid* (*σφραγίς*). Y mae Eglwys Rhufain yn ystyried y ddefod hon yn un o'r saith sacrament; ond yn Erthyglau Eglwys Loegr, dywedir nad ydyw confirmasiwn yn un o'r sacramentau.

Ond er y cyfan a ddywedir o blaid confirmasiwn gan eglwys Loegr, Rhufain, a Groeg, nid ydyw yr Ymneillduwyr Protestanaidd, na llawer o Brotestaniaid sydd o fewn yr Eglwys Sefydledig chwaith, yn ystyried fod unrhyw sail ysgrythyrol iddi; ac nid ydynt yn ystyried fod y ddefod, fel y gweinyddir hi yn awr yn Eglwys Loegr, ond fel gweddillion seremoni wâg a diwerth, o darddiad Pabaidd; a chredant nad oes dim mwy o awdurdod dros yr hyn sydd yn aros o honi yn Eglwys Loegr yn awr nag sydd dros yr hyn a wrthodwyd. Y rhanau o'r Ysgrythyr a ddyfynir bob amser fel yn gefnogaw! i arddodiad dwylaw esgobol ydynt y rhai canlynol; sef, *Act. viii. 14—14, a xix. 6*, ac yn enwedig *Heb. vi. 2*, lle yr ymddengys fod "arddodiad dwylaw" yn cael ei grybwyll fel gosodiad Cristionogol pwysig. Ond nid yw yr Ymneillduwyr yn cydnabod y dull hwn yn foddhaol i brofi priodoldeb y seremoni o arddodiad dwylaw esgobol. Y maent hwy yn credu nad ydyw y weithred hon o eiddo esgobion diweddar o un berthynas gyfreithlawn â gweithred wyrthiol yr apostolion ysbrydoledig. Gofynant, pa awdurdod sydd gan esgob i ddadgan fod Duw wedi rhoi i gynnull-eidfa o amryw gannoedd o bersonau "faddeuant o'u holl bechodau," am eu bod yn gallu adrodd Catecism yr Eglwys? Sylwodd Dr. Whitby, os nad oedd yr apostolion yn arddodi eu dwylaw ar bawb a fedyddiwyd nad oedd hyny yn un rheswm dros gonfirmasiwn; ac os oeddynt yn gwneyd hyny, yna yr oedd Simon Magnus wedi derbyn yr Ysbryd Glân.

Hen ddefod anysgrhythrol, o darddiad Pabaidd ydyw confirmasiwn, fodd bynag; yr hon ni lwyddodd yr Eglwys Sefydledig i'w thafu o'r neilldu; ac y mae hi yn aros etto, gyda gweddillion Pabaidd eraill, yn mysg ei defodau a'i ffurf-wasanaeth.

COOK, CADBEN JAMES: morwr a darganfyddwr enwog. Mab ydoedd efe i lafurwr amaethyddol, yn Marton, yn swydd York; a ganwyd ef Hydref 28ain, 1728. Rhwymwyd ef yn egwyddorwas gyda masnachydd mewn mân nwyddau oedd yn preswyllo yn nhref Staiths, yn agos i Whitby, pan yr oedd efe yn lled ieuang. Yma y daeth i'r golwg dueddiad naturiol ei athrylith. Rhyddhaodd ei feistr ef o'i rwymedigaeth iddo, a rhwymodd yntau ei hun am dair blynedd gyda llong-feddianniwyd yn Whitby. Yn 1755, aeth yn wirfoddolwr ar fwrdd y llong ryfel *Eagle*; ac yn 1759, pennodwyd ef yn feistr y *Mercury*; ac yr oedd yn bresennol pan y cymmerwyd Quebec gan Wolfe. Rhoddodd brawf eglur o'i fedrusrwydd a'i benderfyniad yn mesur dyfnder yr afon yn nghymydogoeth yr amddiffynfa Ffrengig. Yn mis Hydref yr yn flwyddyn, dyrchafwyd ef yn feistr y *Northumberland*, llong ryfel—yn yr hon y gwasanaethodd hyd y flwyddyn 1762, pan ddydychwelodd y llong i Loegr. Yr oedd wedi cymmyrd mantais ar bob cyfleusdra i astudio

mesuroniaeth er ei gymhwyso ei hun i gyflawni dyledswyddau swyddi uchaf ei alwedigaeth. Yn 1763, aeth allan i wneyd mesuriad ar Ynysoedd Newfoundland; ac yn 1764, penodwyd ef yn feusrwr morwrol Newfoundland a Labrador. Yn 1767, dewiswyd ef i arolygu ymgyrch i'r Môr Tawelog Deheuol. Dybenion seryddol a daearyddol oedd mewn golwg gan y rhai a aethant allan yn yr *Endeavour*, dan lywyddiaeth Cook, ar y fordaith hon. Ni chaniatâ gofod i ni roddi manylion y fordaith ddyddorol; ond gellir dywedd fod ynys Otaheite yn lle manteisiol i ganfod trawstynediad Gwener (*transit of Venus*). Wedi hyny, bu Cook yn archwilio yr ynysoedd cyfagos. Yna efe a aeth tua Zealand Newydd, ac o gwmpas yr ynys, a chafodd nad cyfanfod ydoedd hi. Oddi yno aeth tua Holland Newydd—neu, fel ei gelwir hi yn awr, Deheudir Cymru Newydd—ac angorodd yn Botany Bay, Ebrill 28ain, 1770. Yr oedd hyn yn ddigwyddiad pwysig i'r rhan hwnw o'r byd. Oddi yno efe a hwyliodd i Guinea Brydeinig; ac yn nesaf i Batavia—lle yr adgyweiriwyd y llong—a dychwelodd i Ewrop. Cyrhaeddodd i'r Downs, Mehefin 12fed, 1771.

Am ei wasanaeth ar yr achlysur hwn, cafodd Cook ei ddyrchafu yn llong-lywydd, a chyhoeddwyd yn fuan ar ol hyny hanes ei fordaith gan Dr. Hawkesworth. Parodd y dyddordeb a gynhyrwyd drwy hyn i'r llywodraeth bennodi y cadben i fyned allan ar fordaith ddarganfyddiadol arall i'r arddrych deheuol. Hwylodd yntau gyda dwy o longau, sef y *Resolution*, yr hon a lywyddid ganddo ef ei hun, a'r *Adventure* gan Cadben Furneaux, ar y 9fed o Ebrill, 1772. Ar ol myned mor bell a 71° 10' hydred deheuol, yn nghanol mynyddoedd o rew, a darganfod rhyw ynysoedd newyddion, dychwelodd y môrdeithwyr yn ol i Loegr yn Gorphenaf, 1775. Ni cholodd y *Resolution* ond un dyn yn y fordaith hon. Etholwyd Cadben Cook yn aelod o'r Gymdeithas Frenhinol, a chyflwynwyd iddo fathodyn aur y gymdeithas. Rhoddwyd iddo swydd uchel mewn cyssylltiad â Nawdd-dy Greenwich. Gan nad oedd yr hanes a roddwyd o'r fordaith flaenorol wedi rhoddi bodddhad, cafwyd hanes yr ail yn mron yn gwbl o ddyddlyfrau y cadben ei hun. Ond nid oedd ei lafur i derfynu yn y fan hon. Hwylodd allan drachefn yn 1776, er ceisio penderfynu y cwestiwn a gawasai lawer o sylw; sef, a oedd llwybr gorllewinol i'r Môr Tawelog, ai nid oedd? Yr oedd ganddo ddwy lestr yn yr anturiaeth hon, sef y *Resolution* a'r *Discovery*; ond ar ol hwylio mor bell a 74° 44' gogleddol, ystyrid fod yr amcan yn un anymarferol; ac yn mis Tachwedd, 1778, cyrhaeddodd y llongau i Ynysoedd Sandwich. Ar y cyntaf, cafodd y dwylaw dderbynial croesawgar yno; ond o'r diwedd, fe ddarfu i bobl Owbyhee ladratta bâd un o'r llongau; ac mewn trefn i'w gael yn ol, aeth Cadben Cook i'r lan, gyda'r amcan o gael gafael yn mherson y brenin. Ond ymgasglodd tyfia o'r brodorion ynghyd, a tharawd y llywydd dewr i lawr â phaastwn. Wedi hyny, trywanwyd ef â dagr, a chariwyd ei gorph o gwmpas mewn buddugoliaeth. Ni chafwyd ond ei eagyrn, gan fod ei gnawd, dybygid, wedi ei fwyta. Digwyddodd yr amgylchriad galarus ar Chwefror 14eg, 1779, pan yr oedd yn 60ain mlwydd oed.

Ystyrid fod Cadben Cook yn forwr o'r radd flaenaf. Yr oedd efe yn hollol gydnabyddus â rhanau ymarferol a gwyddonol ei alwedigaeth,

ac yn meddu ar y cymmhwysderau hyny sydd yn gymhwyso dynion i weinyddu swyddau pwysig—meddwl dyfeisgar, llawn o adnoddau, synwyr, hunan-feddiant, a phenderfyniad; ac yr oedd ei ddiwydrwydd a'i ddyfal-barhad yn ddiderfyn. Yr oedd yn ddygyblwr manwl, ond yr oedd efe, er hyny, yn hynod o ofalus am iechyd a chysuron y rhai fyddent dano.

COMED—AU (Gr. *κωμῆς*, o *κωμῆ*, gwallt.) Corph wybrenol o ymddangosiad goleu a niwlog, sydd yn cyrchu at yr haul, ac yn cilio oddi wrtho, ar ddull planed, mewn un chwyldro. Ymddengys y comedau, weithiau, fel talpiau cryno, dwysedig, ac weithiau fel tARTH goleu a disylwedd. Prif ranau comed yw, y *pen*—cryswth mawr o oleuni disglair sydd yn tywyllu tua'i odreu; y *craidd*, sef canol y pen—rhan y mae ei oleuni yn fwy disglair, a'i derfyn yn fwy amlwg; a'r *gynffon*, sef, goleuni mwy neu lai gwasgaredig sydd yn myned o'r pen mewn cyfeiriad cyferbyniol i'r haul, a'r hwn sydd hefyd yn ymrannu, weithiau, yn wahanol rwymynau (*bands*). Y mae y gynffon hon weithiau yn aruthrol ei maint: dywedir fod cynffon ambell i gomed dros gan miliwn o filldroedd o hyd, ac yn filynau o filldroedd ei thrwch. Weithiau, y mae chwaneig nag un gynffon, ac weithiau ymddengys y gynffon fel pe wedi ei gwahanu yn rhanau. Weithiau, y mae y gomed yn nesau at yr haul mewn llinell grom, igam-ogam; a phryd arall, mewn llinell go uniawn. Y mae hi yn gyffredin yn croesi y rhan hono o'r ffurfafen ag y mae yr haul ynddo, a hyny mor agos fel y bydd hi yn difannu yn ei belydrau ef; ond gwelir hi drachefn yn dyfod i'r golwg yr ochr draw, ac yn fwy ei maint a'i disgleirdeb nag o'r blaen. Y mae yn amlwg, felly, ei bod yn lleihau wrth nesau at yr haul, ac yn mwyhau wrth gilio oddi wrtho.

Y mae symudiadau atreolaidd comedau yn peri mai gwaith anhwadd yw nodi eu chwylyfa (*orbit*), canys ânt weithiau o ddwyrain i orllewin, ac weithiau o orllewin i ddwyrain, â rhai o honynt o'r gogledd i'r deheuol, ac eraill o'r deheuol i'r gogledd. Weithiau, arosant yn sefydlog am ddiwrnod, a thranoeth ânt rhagddynt ddeugain neu hanner cant o raddau; ac yna, troant yn ol yn ddiaymmwrth.

Nid oes neb hyd yn hyn wedi gallu profi o ba ddefnydd y mae y comedau yn gynnwysedig. Y dybiaeth fwyaf cyffredin ydyw, mai nwy yw eu defnydd, a'u bod yn derbyn eu golenni o'r haul. Gan nad beth am hyny, y mae'r tair ffaith canlynol yn profi ei fod yn rhyw ddefnydd teneu odiaeth. 1. Gellir gweld y sêr yn eglur trwy gynffon comed, er cymmaint fydd ei lled. 2. Er fod ei chynffon yn ymdaenu dros ran fawr o'r ffurfafen, etto ni sylwedd neb ddar-fod iddi beri dim anhreft yn mhlith y goleuadau. 3. Tystiolaethir fod rhai wedi gweld sêr bychain hyd yn oed trwy graidd comed.

Tybid er's talm mai goruchion (*meteors*) oedd y comedau, a gynnyrchid yn yr wybran. Canfu Tycho Brahe, wrth sylu ar gomed 1588, mai cyfeiliornad oedd hyn, ac adfywiodd hen syniad i Seneca, yr hwn a gyfrifai y comedau yn mhlith planedau ein cyfundrefn heulog ni. Ymgymmerodd Kepler ag olrhain chwylyfa comed; ond ni fedrodd ond darganfod nad oedd ei chwylyfa hi ddim ar lun cylch. Dörfel, brodor o Saxony Uchaf, oedd y cyntaf a gafodd allan fod comedau yn symmud mewn llinell ar ddull damgyrfaen (*parabola*). Cadarnhawyd y ddamcaniaeth hon

gan Newton trwy ei waith yn profi fod y comedau yn cael eu hatgynnu gan yr haul trwy rym yr un deddfau a'r planedau.

Y mae rhai comedau ag y mae eu rhodfeydd yn hysbys, ac adegau eu hymddangosiad wedi eu sefydlu; megys,

1. *Comed Halley*; sef, y goleud mawr cynffonog a barodd gymmaint o ddychryn yn Ewrop yn 1456. Orlheiniodd Halley chwylyfa'r gomed hon yn 1682: ymddangosodd eilwaith yn 1835. Rhwng 75ain a 76ain o flynyddoedd yw yr amser a gymmer hi i wneuthur un chwyldro.

2. *Comed Encke*. Y mae hon yn cwblhau ei chwyldro yn yr ysbaid byr o 1204 o ddyddiau. Gwelwyd hi gan eraill o flaen Encke; sef, gan Mechain a Messier yn 1786, gan Miss Herschell yn 1795, a chan M. Pons o Marseilles yn 1805. Ond Encke, goruchwyliwr arsyllfa Berlin, a gafodd allan ei bod yn gomed gyfnodol. Mynegodd hefyd yn mlaen llaw yn mha ran o'r ffurfafen yr ymddangosiad drachefn yn 1822.

3. *Comed Biela*; yr hon a welwyd yn 1763, 1772, 1795, 1805, 1826 ac 1832. Cwblhâ hon ei gyrfa mewn chwe blynedd a naw mis. M. Biela, serofydd o Johannisberg, a ddarganfu ei bod yn gomed gyfnodol. Yn ystod ymddangosiad hon, yn 1846, gwelwyd hi yn ymrannu yn ddwy gomed wahanol, y rhai a barhasant i symud ochr yn ochr hyd nes yr aethont o'r golwg. Pan ymddangosodd y rhai hyn yn nghynhauf 1852, yr oedd y pellder rhwng y ddau graidd wedi mwyhau yn ddirfawr. Gan hyn ydrwyd arnynt erbyn hyn fel dwy gomed annibynol. Ni welwyd hi o hynny hyd yn awr (1878).

4. *Comed Faye*; a elwir felly am mai M. Faye, serofydd o Paris, a'i darganfu yn 1843. Efe hefyd a olrhainiodd ei chwylyfa. Ystod ei chwyldro yw saith mlynedd a hanner. Y mae y gomed hon, pan y bydd agosaf atom, mor bell a Mawrth; a phan y bydd bellaf, y mae hi agos mor bell ag Iau.

5. *Comed Vico*; a elwir felly am ddarfod ei gweld yn 1844 gan Vico, goruchwyliwr arsyllfa Rhufain. Yr amser a gymmer hi i wneuthur ei chwyldro yw pum mlynedd a hanner.

O'r comedau a ymddangosasant yn nghorph y canrif hwn, y rhai mwyaf nodedig am eu disgleirdeb oedd comedau 1811, ac 1843, ac 1858 (*Comed Donati*).

Er's talm, edrychid ar ymddangosiad comed fel arwydd o ryw ddirfawr ddrwg i ddyfod. Yn 1456, sef yn fuan wedi i'r Tyrciaid gymmeryd Caer Cystenyn, ymddangosodd comed Halley; a gyrodd ddychryn mawr ar y Cristionogion, am y coelient fod ei hymddangosiad yn darogan goresgyniad gwledydd cred. Felly, ohwanegasant at y weddi a gyflwynid i'r Forwyn Fair yr ymadrodd canlynol, "Arglwydd, cadw ni rhag y d—i, y Twrc, a'r comed." Y dyb gyffredin yn awr ydyw, fod ymddangosiad comedau yn effeithio yn dda ar gynydau y ddaear; ac ymddengys nad yw y dyb hon yn gwbl ddisail. Yr oedd cynhauf grawnwin 1811 ac 1858 yn dor-eithiog iawn; a gelwir cynnyrchion y blynyddoedd hynny yn 'winoedd y comed.'

COPERNICUS, NICHOLAS; y mesuronydd enwog a sylfaenodd y gyfundrefn astronomyddol bresennol. Ganwyd ef, yn ol Junctinus, ar Ionawr 19eg, 1492; ond yn ol Mestlinus, ar Chwefror 19eg, 1493. Ei le genedigol oedd Thorn—tref ar y Vistula, yn Prwsia, ar gyffiniau Poland. Addysgwyd ef ar y cyntaf gartref;

ac wedi hynny y mhrifysgol Cracow, lle y cafodd y gradd o ddoctor mewn physigwriaeth. Talodd sylw neillduol i fesuroniaseth. Wedi gorphen ei efrydian yn Cracow, aeth i Italy; ac yr oedd yn Bologna yn 1497. Aeth oddi yno i Padua, lle yr astudiodd physigwriaeth; ac yn 1499, cymmerodd radd meddyg. Ymsefydlodd yn Rhufain yn y fl. 1500. Bu yn cyfranu addysg gyhoeddus yn y ddinas hono. Dychwelodd i'w wlad enedigol yn mhen ychydig flynyddau, ac yno cafodd ganoniaeth yn eglwys Frauenburg; canys yr oedd wedi cymmeryd urddau yn yr eglwys Babaid, dybygid, pan oedd yn Rhufain. O hynny allan, treuliodd ei amser i gyflawni ei ddyledswyddau eglwysig, i ymarfer fel meddyg yn rhad yn mysg y tlodion, ac i ddilyn ei ymchwiliadau seryddol. Ffurfiodd gyfeillgarwch â dynion o ddirifwch a dysg; a gellir enwi yn bennodol Gysius, esgob Culm, a'i ddyagybl, yr enwog Rheticus. Astudiodd holl gyfundrefnau yr hen seryddwyr, cymmarodd hwy â'u gilydd, ac amlygai syndod ac anfodlonrwydd wrth ystyried y pethau dyrus ac annhebyg o fod yn gywir oedd ynddynt; ac yna dechreuodd ar y gwaith o adeiladu cyfundrefn newydd, mwy syml a threfnus. Nis gallai gredol fod y ddaear yn sefyll yn yr un man yn nghau y greadigaeth, a'r planedau a'r sêr sefydlog yn troi o'i chwmpas. Chwiliodd a myfyriodd lawer ar y pethau hyn drwy y blynyddoedd; ac o'r diwedd, cafwyd firwyth ei ymchwiliadau yn ei draethawd Lladin, "*De Revolutionibus Orbium Coelestium*," neu, "Chwyldroadau y Bydoedd Nefol;" yn yr hwn yr haerai mai yr haul ydyw y canolbwynt o gwmpas yr hwn y mae y ddaear yn troi. Yr oedd y gwaith hwn wedi ei ddechreu yn y flwyddyn 1507, a chwblhawyd ef ganddo yn 1530; ac o'r pryd hwnw ni wnaeth yr awdwr ond chwanegu ychydig ato, a chyfnwid ychydig arno. Yr oedd drwy ei resymau wedi argyhoeddi Reinhold, Rheticus, Gysius, ac eraill, o gywirdeb ei ddamcaniaseth; a dadganodd y Cardinal Schönberg ei ddymuniad am weled y gwaith yn cael ei argraffu; ac ysgrifennodd yn 1536, o Rufain, at Copernicus i amlygu hynny. Ond er cael ei gefnogi gan gardinal ac esgob, a dau neu dri o seryddwyr dysgedig eraill yr oes, gwyddai Copernicus y buasai y gyfundrefn yn cael gwrthwynebiad mawr; gan hynny, ni chydysniodd i'w gyhoeddi hyd y fl. 1541. Ymddiriedwyd ef i Andrew Osiander i'w ddwyn allan yn Nuremberg; yr hwn a arlygodd yr argraphwaith, a'r hwn, dybygid, a ysgrifennodd ragymadrodd hynod iddo, a briodolir yn mron yn wastad i Copernicus ei hun; canys dywed Gassendi yn bendant mai Osiander a'i hyysgrifennodd. Cyflwynodd ef i'r pab Paul III., i'r dyben o ddangos, meddai ef, nad oedd yn ceisio gochel barn dynion goleuedig; ac hefyd, fel y byddai i awdurdod y pab, os byddai yn ei gymmeradwyo, ei noddi a'i amddiffyn. Dygwyd allan yr ail argraphiad o'r gwaith yn Basle, o dan olygiaeth Rheticus, yn 1566; a'r trydydd, yn Amsterdam, yn 1611.

Tra y disgwyliai Copernicus bob dydd am gopi cyflawn o'r argraphiad cyntaf o'i waith oddi wrth Rheticus, daliwyd ef gan afiechyd; a chafodd ergyd o'r parlys. Daeth y llyfr iddo ar y 23ain o fis Mai, 1543; ac, fel yr ysgrifennodd Gysius at Rheticus, gwelodd Copernicus ef, a gosododd ei law arno; ond nis gallai efe wneyd mwy, canys yr oedd yn rhy agos i angen. Efe a fu farw yn mhen ychydig oriau ar ol hynny, a

ohladdwyd ef yn yr eglwys gadeiriol y buasai yn gwasanaethu ynddi.

Y mae yn rhyfedd i'r syniad mai y ddaear sydd yn troi o gwmpas yr haul fod cyhyd yn guddiedig. Trwy ei holl draethawd enwog, yr oedd yr athrawiaeth newydd yn cael ei gosod i lawr a'i dadleu gyda'r gochelgarwch mwyaf gan yr awdwr, fel pe buasai rhagdybiaeth yn ei feddiannu o'r gwrthwynebiad a'r anghyfiawnder y byddai y gwaith yn agored iddynt. Ar y cyntaf, pa fodd bynag, ni thynodd ei gyfundrefn ond ychydig o sylw; a gwrthodwyd hi gan y rhan fwyaf, hyd yn oed o seryddwyr yr oes. Bu ei gyfundrefn yn gweithio yn ddireolaidd, ynghyd â darganfyddiadau newyddion eraill, am hanner can mlynedd; hyd nes, o'r diwedd, trwy ym-drechadau Galileo, y cynneuoedd y fflam mor ddiaglaer fel ag i ysu athroniaeth Aristotle ar y mater, i ddychrynu awdurdodau Eglwys Rhufain, ac i beryglu bodolaeth opiniynau nad oedd-ynt yn sylfaenedig ar sylwadaeth a phrofiad.

COVERDALE, MILES: esgob Exeter, a diwygiwr a chyfieithydd y Beibl Saesneg, a anwyd yn sir Gaerfreg, yn 1488. Efe a astudiodd yn Nghaergrawnt, ymunodd â'r urdd Awstinaidd, ac ordeiniwyd ef yn offeiriad yn 1514. Wedi hyny, efe a wresog gofeidiodd y ffydd ddiwygiedig; ymunodd â dynion enwog eraill i gynnal cynnadledd ar gwestiwn yr Ysgrifthyrau, cyn-northwydd Tyndale i gyfieithu y Beibl, a thrwy ganiatâd Harri VIII., cyhoeddodd ei gyfieithiad ei hun yn 1535. Ei gyfieithiad ef oedd y Beibl Saesneg cyflawn cyntaf a argraphwyd. Yn mhen tair blynedd ar ol hyny, pan oedd yn Paris, yn cynnorthwyo i gyhoeddi argraphiad arall, gwy-siwyd ef i ymddangos o flaen y Chwyls, a chon-demniwyd y copiau a argraphwyd i gael eu llosgi. Yna dychwelodd i Loegr, a gwnaed ef yn elusenwr i'r frenhines Catherine Parr, ac yn y fl. 1551 yn esgob Exeter. Amddifadwyd ef o'r esgobaeth, a charcharwyd ef, gan y frenhines Mair. Aeth i wledydd tramor, ac ar ol llawer o grwydriadau, cyrhaeddodd i Geneva, gan ym-gyssegru i'w hoff waith, a chynnorthwyo i gyfieithu 'Beibl Geneva.' Ar ol marwolaeth Mair, efe a ddychwelodd, a bu am ychydig amser yn dal rectoriaeth yn Llundain. Yn 1563, gwrth-ododd esgobaeth Llandaf. Efe a fu farw yn 1568. Cadwyd dydd gwyl coffadwriaethol am gyhoeddiad ei Feibl yn Lloegr yn Hydref, 1835 —ei drydedd can mlwydd.

COWPER, WILLIAM: bardd Saesneg. Ganwyd ef yn Berkhamptead, yn swydd Hertford, ar y 26ain o Tachwedd, 1731. Yr oedd efe yn ei fab i gaplan i Sior II., ac yn nai i'r arglwydd ganghallydd Cowper. Ar ol gorphen ei ysgol, rhwymwyd ef yn gyfreithiwr; ond ni ddarfu iddo erioed ddilyn ei alwedigaeth. Pan oedd o ddentu deuddeg ar hugain oed, pennodwyd ef yn ysgrifenydd y cyfeistoddodau yn Nhŷ yr Arglwyddi; ond yr oedd yn rhaid iddo, cyn myned i'w swydd, ymddangos o flaen bwr y tŷ i gael ei holi; ac yr oedd hyny mor atgas ac ofnadwy yn ei olwg fel yr amcanodd, amryw weithiau, i'w ladd ei hun. Rhoddodd i fyny ei swydd ar y dydd a bennodasid i'w holi; ac yn fuan wedi hyny, aeth yn wallgof, a cheisiodd roddi terfyn ar ei einioes ei hun. Dodwyd ef ar unwaith dan ofal y Dr. Cotton, o St. Albans, gyda'r hwn yr arosodd hyd nes yr adferwyd ef; yr hyn a fu yn mhen rhyw ddeunaw mis wedi

ei fyned yno. Crefyddol oedd y wedd a gym-merth gwallgofrwydd Cowper. Yr oedd yn credu na chai byth ras yn y byd hwn, na nef-oedd yn y byd arall. Bu am gryn amser yn y cyflwr pruddglwyfus hwn deirgwaith ar ol hyn — yn enwedig yn ei flynyddoedd olaf.

Pan y gwellhaodd yn 1765, aeth o St. Albans i Huntingdon, lle y daeth efe yn gydnabyddus a pheriglwr o'r enw Mr. Unwin; a chan nad oedd ganddo fodd nac ewyllys i fyw ar ei ben ei hun, aeth i fyw at deulu Mr. Unwin. Pan fu farw Mr. Unwin, yn 1767, aeth Cowper a Mrs. Unwin i fyw i Olney, yn swydd Buckingham, er mwyn cael cymdeithas y Parch. John Newton; yr hwn oedd yn ddyn diargyhoedd, ac yn breg-ethwr efengylaidd. Yr oedd yn mryd Mr. Newton er's talm gyhoeddi cyfrol o hymnau, a chafodd gan Cowper ei gynnorthwyo i gyfan-soddi rhai; ond yn mhell cyn gorphen y llyfr hwn, daeth chwiro o wallgofrwydd ailwaith ar Cowper, yr hwn a barhaodd am yn agos i ddwy flynedd. Pan y daeth ato ei hun, ymroddodd i arddu, i fagu ysgyfarnogod, ac i gyfansoddi barddoniaeth. Yn 1782, pan oedd bellach uwch law deg a deugain oed, cyhoeddodd ei gyfrol gyntaf o farddoniaeth; yr hon a gynuwysai y *Table Talk, The Progress of Error, Conversation, Expostulation, Hope, Charity, &c.* Araf fu gwerthiant y gyfrol hon; ond, er hyny, canmolwyd hi yn fawr gan Johnson a Franklin. Ar annogaeth yr Arglwyddes Austen, efe a gyfan-soddodd y *Task* a *John Gilpin*, y rhai a gyhoeddwyd ynghyd mewn un gyfrol, yn 1785. Geilw Burns y *Task* yn "gan ogoneddus—ar unwaith yn ddisgrifiadol, yn foesol, ac yn ducharus" (*satirical*); ac yn ol Southey, "y mae yn un o'r cerddi addysgiadol goreu yn yr iaith Saesneg." Ennilodd y gyfrol hon gymmerad-wyaeth ar unwaith. Yn 1784, dechreuodd gyfieithu Homer i'r iaith Saesneg; yr hyn a gym-merodd iddo chwe blynedd i'w wneuthur. Cyhoeddwyd y gwaith yn y flynydd 1791. Y mae y cyfieithiad hwn yn bur anghyfartal o ran ei werth; ond bernir ei fod yn un o'r cyfieithiadau goreu sydd gan y Saeson o Homer. Dechreuodd gwallgofrwydd ei flino drachefn yn 1794; ac mewn pruddglwyf dwfn y parhaodd, oddi eithr ar amserau, o hyny hyd ddiwedd ei oes. Yn y flynyddyn olaf o'i fywyd, cyfansoddodd y *Cast-away*—un o'r caneuon mwyaf effeithiol sydd mewn bod. Bu farw ar Ebrill 25ain, 1800, yn 69ain mlwydd oed.

Y mae hanes personol Cowper yn hynod—ac yn wir yn ymddangos ar yr olwg gyntaf yn bur anghyason. Yr oedd yn llawn o arbedd ac o afiaeth; ac er hyny treuliodd ran fawr o'i oes mewn tristyd. Er ei fod yn Grigion ffyddiog a diargyhoedd, etto "rhyw ddisgwyl ofnadwy am farnedigaeith" a fu yn meddiannu ei enaid dros lawer o flynyddoedd. Ysgrifennodd ddarnau a weiniasant gysur i filoedd; ond ychydig o gysur a weiniasant iddo ef ei hun. Er fod ei dnyrwrch a'i ofnusrwydd yn ei wneuthur yn dra benywaidd fel dyn, etto nid oes neb yn fwy gŵraidd nag ef fel bardd.

Nid mewn un gair, neu mewn un ymadrodd, y gellir nodi cymmeriad Cowper fel bardd. Gellir yn hawdd enwi bardd sydd yn rhagori arno yn y peth hwn, a'r peth arall; ond yn y cyfuniad o wahanol rinweddau (*qualities*), nid oes odid neb yn rhagori arno. Fe allai, pa fodd bynag, mai ei nodweddiad amlycaf yw naturioldeb, amrywiaeth, duwiolfrydedd, synwyr cryf, a

gallu disgrifiadol. Dylid chwaneu fod ei ryddiaeth hefyd cystal yn ei ffordd a'i farddoniaeth. Y mae ei lythyrâu yn naturiol odiaeth, ac wedi eu blasuo a chryn lawer o asbri ac afiaeth. Nid rhyfedd, gan hyny, i Southey ddywedyd mai efe oedd y bardd mwyaf cymeradwy yn ei oes, a'r llythyrwr goreu yn yr iaith Saesneg. Adferodd naturioldeb i farddoniaeth y Saeson; ac yn hyn efe a barotodd y ffordd i Wordsworth—i'r hwn, hefyd, yr oedd efe yn tebygu yn y wedd fewnol a berthyn i'w farddoniaeth.

CRADOC, WALTER: un o Anghydfurfwr enwocaf yr elfed ganrif ar bymtheg. Ganwyd ef yn Mhrefela, yn mhlwyf Llangwm Uchaf, yn sir Fynwy. Y mae gwahanol farnau ynghylch amser ei enedigaeth. Myn rhai mai yn 1600 y ganwyd ef; ond eraill a dybiant mai rywbryd o 1606 hyd 1610 y digwyddodd. Yr oedd efe yn hanu o deulu cyfrifol; ac ymddengys ei fod, ar ol marwolaeth ei dad, yn feddiannol ar etifeddiaeth oedd yn werth trigain punt yn y flwyddyn. Mewn amser priodol aeth i brifysgol Rhydychain gyda'r amcan o fyned i'r weinidogaeth, ac urddwyd ef yn offeiriad o'r Eglwys Sefydledig. Dywedai Esgob Llandaf am dano, yn 1633, ei "fod yn ddyu ieuange hyf ac anwybodus." Gan ei fod wedi ei fagu yn nghymmydogaeth Llanfaches, lle yr oedd y selog a'r efengyl-aidd Mr. Wroth yn gweinidogaethu, mae'n ddi-ammheu ei fod wedi cael llawer o gyflusderau i wrandaw ar y dyn da hwn yn pregethu; ac y mae yn debyg mai trwy ei offeryniolaeth ef y dygwyd Walter Cradoc i "wybodaeth y gwirionedd," pan oedd yn ieuange. Pan y gadawodd y brifysgol, efe a ymsefydlodd yn Llanbedr-y-fro, sir Forganwg, ac wedi hyny yn eglwys St. Mair, Caerdydd. Yn 1633, gwrthododd ddarllen "*Llyfr y Chwareuon*," yn yr eglwys; ac am hyny aeth yr esgob a'i drwydded guradol oddi arno, fel un yn anafuddhau ac yn tori y gyfraith. Ar ol hyn, dywedir i'w deulu ef ei hun droi yn gas tuag ato o herwydd yr ysbryd anghydfurfiol a amlygidd ynddo; ac ymddengys ei fod ar ol hyny wedi troi ei wyneb i'r gogledd. Pan ar ei daith, pregethai yma a thraw, lle y caffai gyflusdra. Syrthiodd ei goelbren i fod yn gurad yn nhref Gwreccsam, yn sir Ddinbych. Pregethai gyda sêl a thanbeidrwydd anarferol; ac yr oedd difrifwch a sobrwydd wedi dal y dref dan ddylanwad ei weinidogaeth. Dywedir fod yr eglwys yn cael ei llenwi gan ad-dyniad ei ddawn a'i frwdfrydedd yn cyhoeddi cenadwri fawr yr efengyl, a bod y tafarnau yn gwaghaus. Fel y canlyn y dywed Edmund Jones am dano:—

"Yn lle darllen y gweddiau boreuol, fel yr oedd y drefn yn ffaenorol, efe a esboniai yr Ysgrifthyrau gydag eglurder a than nefol, fel yr effeithiai ar y bobl; a phan ganai y clychau am chwech o'r gloch yn y boreu, gwelid y bobl yn dyfod yn dyrfaoedd o'r wlad a'r dref yn cyrchu i'r eglwys i wrandaw arno, nes llenwi yr adeilad eang. Yr oedd effeithiau daionus yn dilyn ei bregethu, a'i esbonio—y fath nad oeddant wedi dilyn darlleniad y *Llyfr Gweddï Cyffredin*; a throyd llawer o bechaduriaid at yr Arglwydd, ac yn eu mysg y saint clodfawr a'r pregethwr enwog, Morgan Llwyd a Dafydd ap Hugh. Nis gallai hyn lai na chynneu lliid ac eiddgedd y diwfol; ac o ganlyniad, darfu i fragwr neillduol, o'r enw Timothy Middleton, a berthynai i deulu urddasol yn y parthau hyny, ofyn i westtyr neillduol yn Ngwreccsam, beth oedd ar eu tref, ei fod yn gwerthu llaï o frag arferol iddynt; a'r ateb a dderbyniodd oedd, mai yr achos oedd fod Mr. Wal-

ter Cradoc, o Ddeheudir Cymru, wedi cyfnewid y bobl trwy ei bregethau. Ar hyn cynhyrffodd ei ddiplonedd, a dywedodd y mynai efe ei ddanfôn ymaith; a bu y gŵr hwn cystal a'i air—o herwydd efe a lwyddodd i gael boneddigion y gymydogiaeth o'i blaid, a gyrwyd ef ymaith; ac felly am dymmor cafodd fuddugoliaeth yn ei anwiredd."

Yr oedd ei weinidogaeth yn ystod yr amser y bu yn Ngwreccsam yn cario effeithiau amlwg ar y dref a'r gymydogiaeth; canys yr oedd y Sabbath yn cael ei barchu, a'r campau a'r chwareyddiaethau yn darfod, a'r cynulleidfaoedd a gyrhent i wrandaw ar y pregethwr tanbaid yn toddi mewn dagrau. Yn wyneb yr effeithiau dyfnion a daionus a gynnrychwyd, nid rhyfedd fod gelyniad crefydd wedi ymgynhyrfu, ac i ysbryd erledigaethus ei amlygu ei hun. Y canlyniad o'r erledigaeth hon a fu, i Cradoc orfod ymadael o faes ei weinidogaeth yn Ngwreccsam, lle yr oedd y fath lwyddiant yn ei ddilyn, yn mhen tua deuddeng mis ar ol ymsefydlu yno; ond yn y cyfamser, yr oedd llawer wedi eu dychwelwyd at yr Arglwydd—ac yn eu plith Morgan Llwyd o Wynedd, un a drodd allan wedi hyny yn un o ddiwygyr mwyaf grymus Cymru. Ar ol ymadael o Wreccsam, tua'r Ddeheudir y trodd Walter Cradoc ei wyneb; ac ar ei ffordd yno, arosodd am dymmor gyda'i gyfaill, Mr. Richard Symonds, yn yr Amwythig. Ac yno y daeth yr enwog Richard Baxter, yr hwn ar y pryd oedd yn ddyu ieuange, i gydnabyddiaeth bersonol i Cradoc. Aeth o'r Amwythig i Lanfair Waterdine—sydd ar y terfynau rhwng sir-oedd Henffordd a Maesyfed. Cafodd noddod gan Syr Robert Harley, yn Bampton Friars; ac yn ol a ellir gasglu, efe a arosodd yn y lle hwnw am tua phedair blynedd, pryd y teithiai lawer drwy siroedd Maesyfed, Brycheiniog, Trefaldwyn, ac Aberteifi, i bregethu yr efengyl, a hyny gydag arddeliad a llwyddiant anarferol. Tua'r adeg hon, o dan ei weinidogaeth ef yr argyhoeddwyd ac y dychwelwyd y gwas fyddlawn hwnw i Crist, Vasavor Powell; yr hwn a fu yn hynod selog a llwyddiannus yn pregethu ar hyd a lled y Dywysogaeth wedi hyny. Ar ol hyn, bu Cradoc yn cydlafurio i Mr. Wroth yn Llanfaches a'r amgylchoedd, yn ei gynnorthwyo i ffurfio eglwys Gynulleidfaoel yno. Wedi marw y gŵr da hwn, ystyrir Cradoc yn olynnydd iddo.

Pan dorodd y rhyfel cartrefol allan, bu raid i Cradoc, ynghyd ag amryw oedd yn aelodau yn yr eglwys yn Llanfaches, yn gystal ag eraill a broffesent Anghydfurfiolaeth yn Neheudir Cymru, ffoi i Bristol am nawdd rhag ymosodiadau erlidwyr. Y mae hanes yr amgylchiad hwn ar gael etto yn y "*Broadmead Records*," yn y ddinas hono. Pan y rhoddwyd dinas Bristol i fyny i blaid y brenin, aeth yr ymosodwyr hyn i Lundain, ac arferent ymgynnull yn benaf yn yr eglwys Allhallows the Great, y rhan fynychaf. Ymddengys i Mr. Cradoc gael ei bennodi yn weinidog yn Allhallows; ac yn y lle hwnw y traddododd efe y pregethau a argraffwyd wedi hyny. Bu yn pregethu ddwywaith o ffaen y senedd, ac wrth ddarlunio crefydd yn Nghymru yn un o'r pregethau hyn, dywedai fod mwy nag wyth gant o bobl wedi eu deftroi ynghylch eu cyflwr mewn cyssylltiad ag eglwys Mr. Wroth yn Llanfaches. Arosodd Mr. Cradoc yn Llundain hyd y f. 1646; yna dychwelodd yn ol i Gymru, ynghyd ag amryw bregethwr eraill, lle y goddefid iddynt, o dan nawdd y senedd, i bregethu yr efengyl yma a thraw ar hyd y wlad.

Ymddengys mai yn y Dywysogaeth, yn benaf, yr oedd Cradoc yn preswyllo o hyny allan hyd ei farwolaeth—oddi eithr ei fod yn ymweled yn achlysurol â'r briffddinas, pan y byddai ei ddyledswyddau swyddol yn galw yn neillduol am ei bresennoldeb yno. Edrychid arno ef yn ddi-amhau o hyny hyd ddydd ei farwolaeth fel y blaenaf a'r penaf o efengylwyr Cymru. Yr oedd efe yn Nghymru yn 1659, ac yr oedd yn ei fryd fyned i fyny i Lundain—a chychwyn-odd i'r daith hono; ond ar y ffordd efe a glywodd fod Siarl II. yn debyg o gael ei ddyrchafu i'r orsedd. Yr oedd yn meddu dirnadeth led gywir pa beth fuasai y canlyniad o hyn; ac o blegid hyny, trodd ei wyneb yn ol tua; i hen gartref yn Nghymru, a dychwelodd i'w dŷ ei hun yn Llanfaches. Yn ystod misoedd olaf ei oes, arferai weddio llawer, a thywallt llawer o ddagrau, dros ei wlad; canys yr oedd yn teimlo yn angherddol dros ei sefyllfa ysbyrdol isel. Galwodd ei Arglwydd of adref, fodd bynag, cyn i'r tywydd mawr ymdori ar yr Anghydfurfwyr, ac i nos dywyll a thymhestlog yr erledigaeth a dorodd allan arnynt trwy holl gyrus y wlad yn gyffredinol, o dan Siarl II., ymdaenu. Daeth ei yrfa ddefnyddiol a sanctaidd i ben ar y 24ain o Ragfyr, 1659, a chladdwyd ef yn nghanhell eglwys Llangwm uchaf. Tybid gan lawer fod ei ofnau, y byddai yn rhaid i'r eglwys yn y Dywysogaeth ddiodeff llawer mewn canlyniad i adferiad teulu Stuart i'r orsedd, wedi prysuro ei farwolaeth.

Bu Walter Cradoc yn briod ddwy waith, a bu iddo ddwy ferch; a elwid, Lois ac Eunice. O ran ei berson, ymddengys ei fod yn ddydn tal a chryf, âg ol y frech wen arno—galluog i fyned trwy lawer o waith a llafur. Yn wir, yr oedd raid iddo wrth gyfansoddiad cadarn i deithio a llafurio fel y gwnaeth yn mynydd-dir ac ucheldir Cymru, i bregethu y Ceidwad a garai mor fawr. Yr oedd yn serchog iawn o ran ei dymmer, ond braidd yn fyrbwyll a chynnes ar rai achlysuron. Yr oedd efe yn gymmedrol o ran ei farn, ac yn rhydd iawn tuag at rai a wahaniaethent oddi wrtho ar byngciau a ystyriai efe yn ddiwbys, ac yn dra hyddysg yn mhngynau dadleuol yr amseroedd yr oedd yn byw ynddynt. Yn nghyfrif ei gydoeswyr, yr oedd yn ddydn o'r cymmeriad uchaf; ac yn ddi-amhau yn un o'r rhai mwyaf llwyddiannus o Anghydfurfwyr Cymreig enwog yr oes hono.

CRICHTON, JAMES. Ganwyd ef yn Ysgotland yn 1560, a gelwid ef 'Crichton enwog.' Yr oedd ei dad yn bendefig—a thrwy ei fam yr oedd o haniad brenhinol. Addysgwyd ef yn mhrifysgol St. Andrews, a graddiodd yn A. C. yn 1575. Yr oedd efe yn un o'r dymion ieuainge a ddeiwysyd i fod yn gydastudwyr â'r brenin ieuange, Iago VI., dan gyfarwyddyd George Buchanan. Yna efe a aeth i Ffraince, lle y parhaodd i astudio; ac hefyd, gan ei fod yn glynu wrth Eglwys Rhufain, efe a gymmerodd ran yn y rhyfel a gerid yn mlaen gan Harri III. yn erbyn yr Huguenotiaid. Yr oedd prydfarthwch ei berson, y nerth a'r ystyrtlder a ddangosid ganddo, a'i ddull serchog a hyawdl o lefaru, yn ei wneuthur yn hoff gan bawb. O ddeutu 1680, efe a aeth i Italy, gan ymweled â Genoa a Rhufain, ac yna â Venice, lle y cafodd dderbyniad gwresog gan yr argraffydd enwog, Aldus. Cyfwynwyd ef i'r senedd: cynnyrchodd syndod yn Venice a Padua trwy ei ddarlithiau

galluog a hyawdl ar athroniaeth, a duwinyddiaeth, a phyngciau uchel, a'i hēr i ddadlun mewn unrhyw un o'r gwahanol ieithoedd, ac ar y naill ochr neu y llall i unrhyw ddadl. Yn neaf, efe a aeth i Mantua, a phennodwyd ef yn athraw i fab y duc. Un noson, ymosodwyd arno yn yr heolydd gan fintai o wŷr arfog dan gygydau. Gorchfygodd hwynt trwy ei fedrusrwydd anghyffredin, ac adnabyddodd ei ysgolhaig, i'r hwn y darfu iddo ar unwaith gyflwyno ei gleddyf. Yn ddiodeff lladdodd y tywysog ieuange ef gydag ef ar y 3ydd o Orphenaf, 1582. Ni adawodd efe un gwaith llenyddol o bwys ar ei ol.

CRUDEN, ALEXANDER: a anwyd yn Aberdeen, yn 1701, ac addysgwyd ef gyda'r amcan o ddyfod yn weinidog yn Eglwys Ysgotland. Ond dangosodd y fath ansefydlogrwydd meddwl, fel nad ystyrid ef yn gymmhwyys i'r weinidogaeth; ac efe a aeth i Lundain, ac a gynnaliodd ei hun yno am beth amser trwy roddi gwersi prifaf yn y clasuron. Yn 1732, efe a ddechreuodd fasnach fel llyfrwerthwr. Tra yn dilyn y fasnach hon, efe a ddefnyddiodd ei amser hamddenol i gasglu ei "*Fynegair o'r Hen Destament a'r Newydd*," yr hwn a gyflwynodd efe i'r frenhines Caroline. Yn fuan ar ol hyny, aeth yn lloerig, mewn canlyniad i siomedigaeth mewn carwriaeth, a gosodwyd ef mewn gwallgodfy. Llwyddodd i ddiange oddi yno, a dygodd gyng-haws am gangarchariad; ond tafwyd hi allan. Wedi hyny, efe a ymgymmerodd â'i hen orchwyl o ddiwygio y wasg; ond ymddangosodd dra-chefn arwyddion o wallgofrwydd. Fel llenor, yr oedd efe yn hynod o ddiwyg; ac y mae ei "*Fynegair*" yn cael ei werthfawrogi yn fawr gan astudwyr y Beibl. Cyfansoddodd hefyd grynodedd byr o'r Beibl; Ymnegai manwl i argraffiad Newton o waith Milton; a Hunanfywgraphiad cywraïn a dyeithrol. Efe a fu farw yn 1770, yn 69ain mlwydd oed.

CRWTH (*violin*): offeryn cerddorol llinynol, yr hwn a chwareuir â bwa. Y mae yr offeryn hwn mor adnabyddus fel na raid rhoddi disgrifiad o hono. Ceir seiniau allan o hono trwy dynu y bwa ar draws y llinynau. Y mae i'r crwth diweddar bedwar o linyneu wedi eu gwneyd o dant, neu ymysgaroedd anifeiliaid, a'r isaf o honynt wedi ei orchuddio â gwifr deneu; ac weithiau, yn yr offerynau goreu, â gwifr arian, neu hyd yn oed aur. Y llinyn uchaf a elwir y blaenaf. Delir y bwa yn y llaw ddeheu, a cheir allan seiniau gwahanol o bob llinyn drwy wasgu bys yn erbyn y bys-fwrdd (*finger-board*) mewn gwahanol fanau ar y llinyn hwnw y bydd y bwa yn cael ei dynu ar hyd-ddo ar y pryd. Gellir dywedyd mai offeryn i chwareu prif-lais ydyw y crwth yn benaf; y mae hefyd yn un y gellir seinio amryw nodau ar yr un pryd arno; gellir chwareu tri neu bedwar o nodau hefyd, fal y chwareuir telyn (*in arpeggio*). Yehyddio o offerynau sydd, y gellir eu cymmharu â'r crwth o ran ei fynegiant. Y mae i'w seiniau amrywiaeth ac eangder mawr; ac y mae yn bosibl eu gwneyd yn dyner, neu yn gryf, fel yr ewyllysia i chwareuwr. Mewn cerddoriaeth berorfaol (*orchestral*), y mae yn wastad ddwy ran i'r prif-lais a'r *alto*, y rhai a chwareuir gan y crwth cyntaf a'r ail.

Y mae ysgrifenyddwyr diweddar yn olrhain ei ddechreuad i *ravanatron* yr Indiaid—offeryn a chwareuir hyd heddyw gan y mynachod Bud-

distaidd tlodion sydd yn arfer cardota o ddrws i ddrws; yr hwn, yn ol traddodiad, a ddyfeisiwyd gan Ravana, brenin Ceylon, bum mil o flynyddoedd cyn Crist. O'r offeryn hwnw y deilliodd *goudok* Rwasia. Dywedir fod y crwth Cymraeg mewn arferiad er y chweched ganrif; ond y mae y *goudok* a'r crwth Cymraeg yn gwahaniaethu oddi wrth yr offeryn diweddar a elwir crwth, gan fod yn rhaid seinio y pedwar llinyn ar unwaith arnynt hwy. Y crythau cyntaf, yn eu ffurf bresennol y gwyddys am dauynt, ydyw yr eiddo Gasparo di Salo, yn Lombardy, 1560—1610. Yn ystod yr ail ganrif ar bymtheg, llwyddodd teulu yr Amati yn Cremona, gyda'i frawd Andrew, a'i feibion Jerome ac Antonio, a Niolo, mab i Jerome, i wneuthur crythau sydd yn parhau yn destynau syndod hyd y dyddiau hyn—ansawdd a thôn pa rai y mae gwneuthurwyr diweddar yn methu dyfod i fyny â hwynt. Ond darfu i Antonio Stradivari o Cremona, dysgybl i Nicolo, os yn bossibl, ragori ar deulu Amati; ac am lawer o amser, cadwyd i fyny gymmeriad Cremona gan deuluoedd y Guarneri a Ruggieri. Yn nesaf i'r crythwyr Cremonaidd, y mae beirniaid yn ystyried mai y gwneuthurwyr goreu oedd Jakob Stainer, a Matthias Klotz, a'i feibion, o'r Tyrol. Y mae profiad yn dangos fod y manylder mwyaf gyda ffurf a llunieidd-dra, a maiutioli cyfartal y gwahanol ranau o'r offeryn, yn bethau pwysig iawn er sicrhau ei ragoroldeb. Ymddengys fod y prif wneuthurwyr, trwy brawfiadau a sylwadau manylgraff, wedi medru dwyn galluoedd seiniol yr offeryn i raddau uchel o berffethrwydd; yr hyn y galluogwyd hwynt i'w ddwyn oddi amgylch drwy eu gwaith gofalus a'u cywreinerwydd nodedig.

CUDWORTH, RALPH: athronydd a duwinydd; ac un o'r rhai enwocaf o'r duwinyddion rhydd-feddyliol. Ganwyd ef yn Aller, yn sir Somerset, yn 1617. Derbyniodd addysg athrofaol yn Nghaergrawnt; a daeth yn gymmrard o Goleg Immanuel, ac yn broffeswr Hebraeg. Yn 1642, cyhoeddodd bregeth ar y gwir syniad am "Swper yr Arglwydd," a thraethawd galluog ar "Yr Undeb rhwng Crist a'r eglwys." Yn 1654, pennodwyd ef yr brif athraw Coleg Crist. Yn 1657, cafodd ei ddewis yn un o'r cyfeistedd-fod a bennodwyd gan y senedd i adolygu y cyfieithiad Saeneg o'r Beibl; ac yn 1678, yn brebendari Caerloyw. Yr oedd yn ddyd dysgedig iawn, yn meddu galluoedd meddyliol cryfion, ac yn coleddu athroniaeth Plato. Ei brif waith ydyw "*Gwir Gyfundrefn Ddeallawl y Greadigaeth*," yr hwn sydd yn ddiffyniad medrus o grefydd ddadguddiedig yn erbyn anfyddwyr. Cyfieithwyd ef i'r Lladin gan Mosheim, ac ail gyhoeddwyd ef amryw weithiau. Yr oedd Cudworth hefyd yn awdwr "Traethawd ar Foesoldeb Tragwyddol ac Anghyfnewidiol," yr hwn sydd yn barhâd o'r "Gyfundrefn Ddeallawl;" ac amryw o weithiau duwinyddol. Efe a fu farw yn 1688. Ymddangosodd ei "Gyfundrefn Ddeallawl" yn 1678, a'i waith ar "Foesoldeb" yn 1731, yr hwn a gyhoeddwyd gan yr esgob Chandler. Ystyrir y gwaith olaf hwn yn un o'r llyfrau rhagoraf a ysgrifenyddwyd ganddo, ac y mae yn llawn o wreiddioldeb ac athrylith. Ei brif nodweddion ydynt dysgeidiaeth eang iawn, a gallu damcaniaethol cryf. Ond y mae ei arddull gwasgarog, a'r arddangosiad helaeth o ddysg a gynnwysir yn ei weithiau, yn cuddio i fesur mawr ei ragoriaeth athronyddol.

CYSSODI: gosod ynghyd—rhan bwysig yn y gelyfddydd o argraphu, yr hon a gyflawnir fel y canlyn:—saif y cyssodydd ar ei draed o flaen ffirâm ar yr hon y mae dau gloer (*case*), a elwir y cloer isaf a'r cloer uchaf, y rhai sydd wedi eu gwneuthur yn fân adranau, yn y rhai y mae y llythyrenau wedi eu rhoi—yr *a* mewn un adran, a'r *b* mewn adran arall, &c.—pob llythyren yn meddiannu ei lle priodol ei hun. Gan fod llawer iawn mwy o rai llythyrenau na'u gilydd yn digwydd yn mhob iaith, y mae rhai o'r adranau yn y cloer isaf wedi eu gwneud yn fwy na'r lleill, i gynnwys y llythyrenau a ddefnyddir amlaf. Yn y cloer isaf y mae y llythyrenau mân, ac yn yr uchaf y prif llythyrenau, y prif llythyrenau mân, a'r llafarnodau, &c.

Y peth cyntaf sydd yn angenrheidiol tuag at alluogi un i gyssodi ydyw, bod yn gydnabyddus â lle pob llythyren yn y cloer, fel y gall efe eu codi yn rhydd a diymdroi. Ond nid yw hyn ond gwaith hawdd. Pan y bydd y cyssodydd yn myned i gyflawni ei waith, rhydd yr ysgrif fydd ganddo i'w chyssodi i orwedd o'i flaen ar y cloer uchaf, a chymmer y cyssodyr (*stick*) yn ei law aswy, gan ddodi ei fawd oddi mewn iddo ar lafn o bres teneu. Yna dechreu godi y llythyrenau gyda bys a bawd ei law ddeheu—y naill ar ol y llall, gan eu doddi o dan fawd ei law chwith ar y llafn pres fydd yn y cyssodyr. Wedi cyssodi llinell, efe a'i darllenia hi, i edrych a fydd hi yn gywir yn ol yr ysgrif; ac ar ol ei chywirow, os bydd eisieu, cyfyd y llafn pres, a rhydd ef yr ochr arall iddi, i ddechreu llinell arall—ac felly yn mlaen hyd nes y lleinw y cyssodyr. Bob tro y lleinw ef, cyfyd yr hyn fydd ynddo â'i ddwy law, a'r llafn pres yn ei ddal wrth ei gilydd, gan ei roddi ar gyssod-lwyf (*galley*). Araf iawn y dysgir y rhan hon o'r gelyfddydd ar y dechreu; ond trwy gynnefino, disgyna bys a bawd y cyssodydd ar bob llythyren y bydd arno eisieu ei chodi gyda rhyddineb. Fwng o bwys mawr ydyw yr hyn a elwir gan argraphwyr yn "gyssodi glân"—hyn yw, yn gywir. Ceir un yn gyssodydd cyflym, ond yn fudr; a'r llall yn fwy araf, ond yn llân. Yn fynych ennilla yr olaf, trwy gywirdeb, fwy nag a ennilla y blaenaf trwy ei gyflymdra, am na bydd ganddo agos gymmaint o waith i ddiwygio yr hyn a gyssodwyd. Rhaid cael cyflymdra a chywirdeb i wneyd cyssodydd da.

Y gorchwyl nesaf, os llyfr a gyssodir, fydd trefnu yr hyn a gyssodwyd yn dudalenau, fel hon. Yna cyssylltir wyth, deuddeg, neu un ar bymtheg o honynt, &c., gyda'u gilydd. Ar ol hyny tyn y cyssodydd yr hyn a elwir yn brawflen o honynt; ac wedi iddi gael ei darllen a'i chywirow yn ol y copi gan ddarllenwydd y prawfleni, efe a ddiwygia y gwallau fydd wedi eu nodi ar y prawflen. Mewn argraphdai gofalus, darllenir a chymmerir y prawfleni ddiwygwaith neu dair, er mwyn sicrhau cywirdeb. Gwelir oddi wrth hyn mai gwaith y cyssodydd ydyw parotol y llythyrenau i'r wasg. Wedi eu hargraphu, golchir y llythyrenau yn llân gyda thrwyth priodol, yna rhoddir pob llythyren yn ol yn ei lle priodol ei hun yn y ddau gloer, fel y gellir eu defnyddio drachefn.

Gan fod argraphdai mor gyffredinol yn awr, a rhyddid i fyned iddynt, yn y cyffredin, yn cael ei ganiatau gan y perchenogion—bydd hyn o ddisgrifiad o waith y cyssodydd yn ddiammheuol yn ddigon, fel na raid i ni roddi yma unrhyw fanylion pellach.

CH.

CHWA

CHWY

CHWAREL—AU (*Quarry*). Chwarel neu gloddfa ydyw yr enw a roddir ar unrhyw graig ddefnyddiol a weithir yn agored, i lawr o wyneb y ddaear. Nid ydyw gweithio chwarel yn gwahaniaethu ond ychydig oddi wrth weithio mwn-glawdd, oddi eithr fod y diweddfaf o angenrheidrwydd yn waith tanddaearol.

Y mae yn yr Aipht gyflawnder o greigiau ceryg calch, ceryg nâdd, ac ithfaen; ac y mae yr holl ddefnyddiau hyn wedi cael eu defnyddio i gyfodi yr adeiladau hyny ag y mae eu holion hyd heddyw yn aros i ddwyn tystiolaeth i enwogrwydd hen breswylwyr y wlad hono. Yr oedd muriau y rhan fwyaf o'r temlau wedi eu hadeiladu o geryg nâdd, wedi eu codi yn benaf o'r chwarelau hyny oedd ar lenydd y Nilus, yn mynyddoedd Silsileh; ond yr oedd y cofadeiliau a'r cerffoniau a addurnent y temlau hyny wedi eu ffurfio o geryg Syene, neu yr ithfaen dwyreiniol, a hwnw wedi ei gael o chwarelau Ynysoedd Philæ ac Elephantine, ac yn enwedig o'r cloddfeydd mawrion a geir yn y mynydd yn nghymydogeath Syene. Yr oedd prif gampweithiau cerffuniaeth y Groegiaid yn cael eu gwneyd o farmor gwyn prydferth Attica ac ynysoedd yr Ynysof. O chwarelau mynydd Pentelicus, ger llaw Athen, y cafwyd defnyddiau i adeiladu y Parthenon a theml Theseus yn y ddinas hono, yn gystal ag at demlau Ceres a Proserpine yn Eleusis; ac yr oedd digon o geryg o liw gwyrdd-wyn yn cael eu cloddio o'r ddaear i ateb dybenion adeiladu. Ceid marmor Pentelicus, a orwedd ger llaw arwyneb y mynydd creigiog, trwy dori ochr y bryn yn glogwyni sythion. Yr oedd chwarelau Ephesus yn eang; ac ymddengys fod y chwarel fawr yn Epipolæ, o ba un y cafwyd ceryg i adeiladu Syracuse, yn anferth ei maintioli, gan ei bod yn ddigon eang i gynnwys saith mil o filwyr Groegiaidd, a gymmerwyd yn garcharorion pan yr encilliodd byddin Nicias o'r ddinas hono. Gweithid chwarelau y Groegiaid a'r Rhufeiniaid gan gaethweision; ac am fod y gwaith yn galed, darlennir yn fynych am gaethweision afreolus yn cael eu danfon i'r chwarelau fel coepedigaeath.

Y mae yn yr Ynysoedd Prydeinig gyflawnder o bob math o feini yn mron a ddefnyddir i ddybenion adeiladu. Defnyddir ceryg chwarelau ithfaen swydd Aberdeen yn helaeth yn Llundain, i godi pontydd, muriau yr afon, a gweithydd eraill o nerth a pharhâd. Gellir caboli ithfaen Peterhead yn rhagorol, a defnyddir ef i wneyd beddfeni, colofnau, a mentyll sinneiau (*chimney pieces*), a phethau addurniadol eraill. Y mae yn y bryniau Grampiaidd yn Ysgotland, yn chwarelau swydd Dublin, ac yn rhai Newry a swydd Down, yn yr Iwerddon hefyd, amryw fathau o'r un maen. Ceir digon o ithfaen yn Lloegr; ond yn chwarelau Cernyw y ceir fwyaf.

Defnyddiwyd ithfaen o Aberdeen, o Gernyw, ac o swydd Devon i adeiladu amglawdd y Tafwys y tu uchaf i bont Westminster, yn y briffddinas. Y mae tywodfaen gwyn a choch, ceryg nâdd, a cheryg calch, i'w cael mewn cyflawnder mewn llawer o fanau yn y Deyrnas Gyfunol.

Y mae yn Ngogledd Cymru yn neillduol chwarelau llechi mawrion, o ba rai yr anfonir llechi i orchuddio y tai o wahanol wledydd y ddaear. Mae y rhai hyn yn benaf yn siroedd Caernarfon a Meirion; a rhai eraill llai yn mynyddoedd Berwyn, rhwng Corwen a Llangollen. Ceir hefyd chwarelau o'r fath yn Denyhall yn Nghernyw; yn Horaham, yn Sussex; ac yn siroedd Donegal a Kerry, ynghyd âg mewn lleoedd eraill yn y wlad hon, yn gystal ag yn yr Unol Daleithiau. Ond yn Arfon a Meirion y mae y chwarelau eangaf a chyfoethocaf o lechi da a rhagorol sydd yn yr holl fyd adnabyddus.

Y ffordd a ddefnyddir fynychaf i gael ceryg allan o'r creigiau ydyw drwy eu saethu. Ond y mae y tywodfaen yn hawdd ei godi trwy foddion effail; sef, â throsolion, &c. Offerynau llaw yn unig a ddefnyddir, o herwydd fod saethu yn hollti gormod, ac yn dryllio y graig yn rhy fân. Gwna y chwarelwr nifer o dyllau bychain â chŷn, ar hyd darn o graig, a rhydd ynddynt gynion dŵr bychain. Ar ol taraw yn galed â morthwylion trymion, y mae y cynion dur yn tori trwy y graig. Fel hyn y ceir y darnau mwyaf pwrpasol tuag at golofnau, bedd adeiliau, &c. Mewn rhai chwarelau, yn gystal ag mewn mwngloddiau, eir i gryn draul er codi y dwf o'r gwaith. Mewn chwarelau o'r fath, y mae yn angenrheidiol cael agerbeiriant a sugnedyddion. Weithiau, y mae y draul yn fawr i glirio y tywod, y graian, neu yr ysbwrial rhydd fydd ar wyneb gwely uchaf y graig. Yn ol y gyfraith, y mae y chwarel yn perthyn i'r hwn fydd yn etifeddu y tir yn yr hwn y gorwedda y chwarel; o herwydd y rheol ydyw, y golygir mai yr hwn sydd yn perchen y wyneb sydd yn meddiannu y tir i lawr hyd ganolbarth y ddaear. Nis gall neb, gan hyny, weithio chwarel, neu gario ymaith y defnyddiau fyddo ynddi, os na bydd wedi derbyn hawl oddi wrth y meddiannydd, naill ai trwy brydles, neu ryw deitl cyfreithiol arall; o herwydd fod y ceryg yn cael eu hystyried yn rhan o'r tir, ac yn eiddo priodol i'r perchenog.

CHWYDDWYDR, MWYADUR (*microscope*): enw ar offeryn tremyddol tra adnabyddus, yr hwn a ddefnyddir i archwilio a mwyhau gwrthdrysychau bychain, neu ranau bychain o wrthdrysychau mawr. Y mae y gair Saesneg, *microscope*, yn tarddu o ddau air Groeg—*mikros*, bychan, a *skopea*, gwled neu archwilio. Defnyddir yr offeryn yn benaf i'n galluogi i archwilio

gwrthddrychau sydd mor fychain fel y maent yn mron neu yn gwbl rhy fychain i fod yn ganfyddadwy a'r llygad noeth. Y mae hanes bor-euol y chwyddwydr yn angauedig mewn tywyll-wch; ond ymddengys yn eglur fod y briodoledd o fwyhau sydd yn y llugr-wydr (*lens*) wedi ei chael allan mor fuan ag y dyfeisiwyd y llugr-wydr, ac hwyrach na changymmerid drwy gymmeryd yn ganiataol ei fod, yn ei ffurf symlaf, mewn bod cyn y cyfnod Cristionogol. Y pryd hwn, ac am lawer o ganrifoedd wedi hyny, yr oedd yn gynnwysedig o un llugr-wydr, a hwnw o'r nod-wedd mwyaf anghelfydd; ac ymddengys mai y defnydd mwyaf a wneid o hono oedd crynhoi gwres pelydrau yr haul. Yr oedd chwyddwydrau sengl, ar ffurf cronellau (*lobes*) gydr llawn o ddwfr, yn cael eu defnyddio gan yr hynafiaid. Cafodd Mr. Layard lugr-wydr mwyhaol o greigrisial yn mysq nifer o gawgiau gwyrdr yn mhalas gogledd-orllewinol Nimroud. Dyfeisiwyd y chwyddwydr dwbl gan Zacharias Zansz, neu gan ei dad, Hans Zansz, gwneuthurwr gywdrddrychau yn Middleburg, yn Holland, o ddeutu a fl. 1590—yn cynnwys dau lugr-wydr wedi eu gosod mewn pellder priodol oddi wrth eu gilydd, fel ag i beri fod yr agosaf i'r llygad yn mwyhau llun unrhyw wrthddrych a osodir o flaen y llall. Yr oedd un o'u mwyaduron hwy, sef yr un a gyflwynwyd ganddynt i'r tywysog Maurice, yn meddiant Cornelius Drebell o Alkmaar, mesuronydd a breswyliaid yn Llundain yn 1617. Y mae y chwyddwydr yn offeryn sydd yn mron yn newydd mewn amseroedd diweddar, ac y mae darganfyddiadau pwysig wedi eu gwneyd ac yn parhau i gael eu gwneyd trwy ei ddefnyddio i archwilio pethau bychain—yn gyffelyb i fel y mae y pellwelyr wedi bod yn foddion i eangu ein gwybodaeth yn fawr am wrthddrychau pell.

Yr oll sydd angenrheidiol er mwyhau gwrthddrych ydyw ei ddwyn yn nes i'r llygad na phan yr edrychid arno o'r blaen; ond am fod pellder ffocol (*focus*) y llygad yn amrywio o chwech i bedair ar ddeg o fodfeddi—deng modfedd yn bellter ffocol canolog—y mae yn canlyn fod terfynau y gallu mwyhaol yn cael ei gyrhaedd pan y dygir y gwrthddrych sydd i'w archwilio i'r agosrwydd yna i'r llygad. Os torir twll mewn cerdyn du a nodwydd fain, ac os edrychir drwyddo ar ryw wrthddrych bychan, megys asgell trychfilyn, wedi ei osod tua modfedd oddi wrth y cerdyn, fe'i gwelir yn eglur, a hyny wedi ei fwyhau i ddeg gwaith ei faintioli. Yr achos o hyn ydyw, fod twll y nydwydd yn cyfyngu ymwasgariad pelydrau y goleuni, modd y gallo y llygad eu cydgrynhoi ar y rhwydden (*retina*) fel ag i gynnrychu arni argraph eglur. Nid yw yr argraph a wneir ond egwan; ac oni buasai fod y cerdyn du yn cau ymaith bob goleu arall, collid ef. Os symmudir y cerdyn du, heb symmud y llygad na'r gwrthddrych a archwilir, ceir fod yr asgell o'r bron yn anweledd, gan fod y llygad noeth yn analluog i ganfod gwrthddrych yn glir yn yr agosrwydd o fodfedd. Dengys hyn fod y cerdyn du, a thwll nydwydd ynddo, yn offeryn mwyhaol, fel offeryn sydd yn meddu llugr-wydrau, trwy ei fod yn galluogi y llygad i fyned o fewn modfedd at y gwrthddrych. Nid yw y disgrifiad hwn o allu mwyhaol yn gymmhwsiadol ond at y chwyddwydr sengl, drwy yr hwn yr edrychir ar y gwrthddrych ei hun yn uniongyrchol; ac nid at yr un dwbl—drwy yr hwn yr edrychir ar ddelw a ffurfir ar un llugr-

wydr, a'r ddelw hono yn cael ei mwyhau gan lugr-wydr arall, fel pe byddai y gwrthddrych ei hun. Wrth faintioli ymddangosiadol gwrthddrych, y golygir yr ongl a ffurfir gan ddwy linell wedi eu tynu o ganol y llygad i gyrau pellaf y gwrthddrych; yr hon sydd yn fwy pan y byddo y gwrthddrych, yn agos i'r llygad na phan wedi ei symmud yn mhell. Gelwir yr ongl hon yn ongl gwelediad; ac y mae yn gwbl ar wahân oddi wrth ongl pwynt y goleuni, drwy yr hon y gwelir y gwrthddrychau. Y mae nerth ffocol llugr-wydr yn penderfynu ei allu mwyhaol. Gosodir y gwrthddrych sydd i'w archwilio yn ei ffoc (*focus*), fel y byddo i'r goleuni sydd yn ynwsgaru o bob cwr, ar ol cael ei wrthdori gan y llugr-wydrau, fyned i'r llygad yn llinellau mor agos i gyfochrol ag sydd angenrheidiol er cael golwg clir.

Y mae y chwyddwydr yn awr yn offeryn gwerthfawr yn nghyfraniad addysg, ac y mae traethodau lawer wedi eu hysgrifonau ar ei ddefnyddioledeb, ac ar y dull o'i ddefnyddio wrth ymwneyd â gwahanol ganghenau gwyddoniaeth; a pherthyna i lawer o'r canghenau hyny offerynau neillduol. Y mae gan fferyllwyr, difynwyr, milofyddwyr, ac eraill, offerynau a werthfawrogrir yn fawr ganddynt, wedi eu cyfaddasu yn neillduol ar gyfer y gwaith a wneir ganddynt yn y gwahanol gyfeiriadau hyn. Nid y cwestiwn yn awr ydyw, i ba wyddor y mae y mwyadur yn wasanaethgar? ond yn hytrach, pa un o honynt a all fyned yn mlaen hebddo? Y gwyddorau y mae wedi bod yn fwyaf wasanaethgar iddynt ydynt—difyniaeth, llysieneaeth, milofyddiaeth, physygwriaeth, mwnyddiaeth, a daeareg. Gwyr phisygywr yn dda pa mor ddefnyddiol ydyw yn eu hymdriniaethau priodol â chlefydau. Ac er cael allan droseddau a throreddwyr, ac amddiffyn dinwiwdrwydd, nid yw yn llai defnyddiol; gan y gellir, trwy ei ddefnyddio, benderfynu hyd sicrwydd pa un ydyw ysmotyn a ddrwgdybir ar ddillad un, a gyhuddir o lofraddiaeth, yn waed anifeilaidd neu ddynol. Yr un modd hefyd, gellir penderfynu pa un, o dan amgylchiadau cyffelyb, a berthyna gwallt i fod dynol, ai peidio. Y mae dinwiwdrwydd neu euogrwydd person wedi ei benderfynu fel hyn yn fynych. Un o'r chwanegiadau mwyaf dyddorol a wneir at ein gwybodaeth gan yr offeryn hwn ydyw, ei waith yn dadguddio ac yn dadblygu yr 'an-elwig ddefnydd' (*embryo*) mewn llysiâu ac anifeiliaid; a'r cyssylltiad sydd rhwng rhagarwyddion afiechyd & anhwylder yn y cyfansoddiad.

Y mae mwyaduron yn amrywio llawer o ran eu pris—o 5s. i 100p., a mwy. Gellir cael offeryn sengl lled wasanaethgar am o 5s. i 10s. Y mae y rhai dwbl yn fwy costus; ond i rai yn dechreu eu defnyddio, gellir cael offeryn hynod o dda am o ddeutu punt—yn mwyhau o ddeg a thrigain i ddau gant o weithiau. Os dymunir cael offeryn rhagorach—un cymmhwys i wneyd sylwadau ac archwiliadau manwl—bydd yn rhaid rhoddi mwy o arian am dano. Ond y mae prisiau y gwahanol gwneuthurwyr yn amrywio cymaint fel nas gellir rhoddi manylion mwy cywir am danynt.

CHWYLDROAD FFRENGIG, Y. Wrth 'chwylldroad,' y meddyllir cyfnewidiad llwyr a chyflwyn yn nghyfansoddiad gwlad, pa un bynag a fydd wedi ei ddwyn i ben trwy foddion cyfreithlawn, ynte anghyfreithlawn. Er canfod achosion y chwylldroad Ffrengig, y mae yn

angenrheidiol bwrw o honom ein golwg yn ol ar gylwr Ffrainc yn nheyrnasiad dau ragflaenor y brenin Louis XVI.; canys yr oedd y cymmylau a dorasant ar Ffrainc yr 1789 wedi bod yn ymgasglu er's talm. Holl firwyth y gogoniant gau a ennillodd y deyrnas hono trwy arfau rhyfelwyr enwog yn ystod y rhan flaenor o deyrnasiad Louis XIV. oedd cyni a gorthrwm. Erbyn diwedd ei deyrnasiad, yr oedd y trethi trymion, afradlondeb y llys, oferedd yr offeiriad, a gormes y brenin, yn dechreu cloddio dan sylfeini llwyddiant a rhyddid; a phan fu farw yr oedd y llywodraeth wedi ei llyfthaeirio gan ddyled o dair miliwn a hanner o bunnau. Nid oes yn nheyrnasiad maith ei ollynydd ddim yn haeddu sylw heb law lledaeniad y syniadau anffyddol a phenrydd hyny a dueddasant y bobl, bob yn ychydig, i ddymchwelyd holl hen sefydliadau y wlad. Yr oedd anhrefnuerwydd gwarthus y llywodraeth yn gwneuthur yn ofer bob ymgais i ennill buddugoliaeth ar fôr a thir. Gadawyd y trefedigaethau yn ysglyfaeth i ymosodiadau galluoedd eraill, tra yr oedd y wladlywiaeth fympwyol ac ansefydlog a wthid gan Madame Pompadour, cymmones y brenin, yn gwarth-ruddo y wlad yn ei golwg ei hun ac yn ngolwg gwledydd eraill. Ar ol rhyfel treulfawr ac aflwyddiannus, bu gorfod i Ffrainc, yn nghytundeb heddwch 1763, roddi i fyny y rhan fwyaf o'i meddiannau trefedigol i Loegr. Yr oedd y gyfrinas Iesuitaidd yn peri cymmaint o flinder tua diwedd teyrnasiad Louis XV., fel y bu gorfod en halltudio yn 1764. Nis gallai Louis lai na gweled fod anfodlonrwydd mawr yn ffyni yn mysg y bobl, a bod adeg o gyffro enbyd yn ymyl; canys un o'i ddywediadau olaf ydoedd, "Après moi le déluge"—'Ar fy ol i y dylif.' Yn 1774, esgynnodd Louis XVI. i'r orsedd. Nid oedd yn ei weinidogion cyntaf ddigon o yni i ffyni cael y diwygiadau y teimlent fod angen am dan-ynt: a phan wnaed Necker yn weinidog y cyllid, yr oedd y llywodraeth wedi suddo i gymmaft o ddiol fel nas gallai yntau, er mor fedrus oedd, ei chodi i fyny; ac yr oedd ymdrechion y gweinidogion a'i dilynasant yn fwy aneffeithiol fyth. Yr oedd rhyfel America wedi hau syniadau gweriniaethol yn mysg y dosbarthiadau isaf, ac yr oedd hyd yn oed y pendefigion wedi gwneyd yn hysbys i bob dosbarth analluogrwydd y llywodraeth, ac afradlondeb y llys. Yr oedd y pendefigion, yn gystal a'r cyffrediniaid, yn awyddus am gael cyfarfod o'r gwahanol ddsosbarthiadau (états)—y pendefigion er mwyn gosod trethi newyddion ar y genedl, a'r gwŷr cyffredin er mwyn cael diwygiad trwyadl yn mhob peth. Ar ol llawer o wrthwynebiad oddi wrth y brenin a'r llys, darfu i'r *états généraux*, y rhai nad oedd-ynt wedi ymgysylltu er y flwyddyn 1614, ddyfod ynghyd o'r diwedd i Versailles.

Y GYMMANFA GYFANSODDIADOL (*Assemblée Constituante*) o'r 5ed o Fai, 1789, hyd Medi 30ain, 1791. Ymgysylltu aelodau y gymmanfa hon yn Versailles ar y 5ed o fis Mai, 1789. Yr oedd yr aelodau hyn yn gynnwysedig o brwyaduron o blith y tair gradd, neu y tri dosbarth o etholwyr; sef, yr offeiriad (*clergé*), y pendefigion (*noblesse*), a'r cyffrediniaid (*tiers état*). Yr oedd rhifedi prwyaduron y cyffrediniaid i fod yn gyfartal â rhifedi y ddau ddsosbarth arall ynghyd. Anfonwyd 308 o aelodau i'r gymmanfa gan yr offeiriad, 285 gan y pendefigion, a 621 gan y bobl gyffredin.

Er fod argoelion tra sicr o'r cyfnewidiadau

pwysig oedd ar gymmeryd lle wedi ymddangos eisoes yn Mharis, ac yn y taleithiau, etto, pan agorodd y gymmanfa y dechreuodd y chwyldroad, ac y cymmerodd wedd bendant. Mewn anghyftundeb rhwng prwyaduron y tri dosbarth y dechreuodd yr helynt. Gan fod y cyffrediniaid yn hawlio gwneuthur, mewn undeb a'r ddau ddsosbarth arall, ryw bethau ag y mynent hwy eu gwneuthur ar wahân, sorodd yr offeiriad a'r pendefigion, a gwrthodasant gydweithredu a'r cyffrediniaid. Yna y cyffrediniaid, heb wneyd unrhyw gyfrif o'r aelodau absennol, a aethant yn mlaen gyda'u gwaith; a chan ystyried mai hwynt hwy oedd gwir gynrychiolwyr y wlad, penderfynasant, Mehefin 17eg, i alw eu hunain yn Gymmanfa Genhedlig (*Assemblée Nationale*). Ofnodd gwŷr y llys fod yr awdurdod yn myned oddi arnynt; am hyny ceisasant ddargorphori y gymmanfa. Dau yr esgus fod eisieu y neuadd i gadw rhyw gyfarfod breuninol, hwy a'i caasant hi fel nas gallai y cyffrediniaid ymgynnull ynghyd. Cilioedd yr aelodau cyffredin, gan hyny, i le arall; ac yno tyngasant nad ymwahant hyd nes y ceid diwygiad llwyr yn y cyfansoddiad. A thranoeth, ail ymunodd y rhan fwyaf o aelodau y glerigaeth a'r bendefigaeth â hwynt. Ar y 23ain o fis Mehefin, darfu i'r brenin, yn lle dangos parodrwydd i gyfarfod â dymuniadau mwyafrif y gymmanfa, eu beio am eu gwaith:—a therfynodd ei arach trwy beri i aelodau y gymmanfa ymwasarau. Ufuddhaodd yr offeiriad a'r pendefigion, ond arosodd y cyffrediniaid yn eu lle. Pau ddygodd meistyr y seremoniau ar gôf iddynt orchymyn y brenin, cododd Mirabeau, a dywedodd wrtho, "Ewch i ddywedyd wrth eich meistyr ein bod yma trwy rym y bobl, ac nad awn oddi yma ond trwy rym bidogau." Trydanwyd y gymmanfa gan y geiriau cryfion hyn; ac heb symmud o'i lle, hi a gadarnhaodd ei phenderfyniadau blaenorol, ac a gyhoeddodd ei haelodau yn anghospadwy (*inviolable*). Chwanegodd y breniu ddigio y bobl trwy orchymyn i Necker, gweinidog y cyllid—yr hwn oedd yn gymmeradwy iawn yn Ffrainc—i ymadael o'r wlad o fewn pedair awr ar hugain. Gorchuddiodd y dinasyddion ddelfw Necker â galarwisg, a dygasant hi ar hyd heolydd Paris, gan waeddi bloeddiadau o dristwch ac o ddigofaint. Wrth fynyed rhagddi, cyfarfu y dyfia â mintai o filwyr Almaenig, dan lywyddiaeth y tywysog Lambesc—yr hwn a ddechreuodd wanu pawb a syrthiai i'w ddwyylaw, yn wŷr, yn wragedd, ac yn blant. Darfu i'r creulondeb annynol hwn gyffroi y bobl yn ddifawr. Rhedasant i bob man y tybient y ceid arfau ynddynt. Dygasant fil o ynau, ac ugain o fagnelau, o'r Invalides:—ac mewn ychydig oriau yr oedd heolydd Paris yn llawn o wŷr arfog yn crochleffain yn erbyn y llys. Yn ystod y cyffro hwn y darfu i'r cyffrediniaid greu y cartrefu Parisaidd. Cynnygiodd 48,000 o ddinasyddion eu hunain yn y fan; a gwisgasant liwiau y ddinas, sef het-roeyn coch a glâs. Yn ddiweddarach y chwanegwyd y lliw gwyn, gan Lafayette. Parhau yr oedd y cyffro. Ar foreu y pedwerydd dydd ar ddeg, llanwyd yr heolydd â lloedd aneirif o bobl—ac yr oedd miloedd o honoynt yn arfog. Canai y gloch alarwm yn mhob cwr, caud y siopau a'r masnachdai, a rhuthrai y tyrfaedd tua'r Bastille i geisio arfau. Yr oedd y llywodraethwr Launay eisoes wedi ymbarotio i'w amddiffyn ei hun, er nad oedd gwarchodlu y Bastille ond ychydig. Gofynnodd rhai dynion o

blith y dorf am gael ymddiddan â'r llywodraethwr, ac yntau a ganiatodd iddynt. Ond o'r braidd yr aethant i mewn na chlywyd eu bod yn cael eu saethu gan y gwarchodlu. Gyrodd y tro bradwrus hwn y bobl yn gynddeiriog. Dygasant droleidiau o wellt at y Bastille, a dodasant dan yndd, gan feddlw llosgi yr adeilad. Ar hyny dygodd tair mintai o'r gard Ffrengig, ag oeddnt yn bleidiol i'r bobl, amryw fagnelau at y lle. Ac ar ol pedair awr o ymladd brwd, rhoddodd Launay, a'i wŷr, eu hunain i fyny. Gwnaed ymdrech teg i arbed y llywodraethwr, ond torwyd ei ben ar y ffordd o'r Bastille i'r Hotel-de-Ville; a lled debyg fu tynged eraill o'r carcharorion. Pan glywodd y brenin am yr hyn a ddigwyddodd penderfynodd fyned i'r gymmanfa. Darfu i'w wyleidd-dra a'i fwyneidd-dra, ynghyd â'r ymddiried a dystiolaethai oedd ganddo yn nghynnrychiolwyr y genedl, ennill eu serch rhag blaen. Hebryngasant ef yn ol yn orfoleddus i'w balas. Meddiannodd y teimlad hwn holl drigolion Paris hefyd; a phan ymwelodd y brenin â'r ddinas yn mhen deuddydd ar ol hyny, cafodd dderbyniad brwdfrydig gan y trigolion. Pa fodd bynag, mynasant ganddo alw Necker yn ei ol. Yr oedd dychweliad y gŵr hwn i Paris yn gyffelyb i ddychweliad buddugoliaethwr enwog.

Ar y 6ed o Hydref, bu cyffro arall yn mysg y bobl. Y tro hwn aeth llu mawr o wŷr a gwragedd i Versailles. Gan i ysgarmes gymmeryd lle rhwng y bobl a gard y brenin, bu einioes y teulu brenhinol mewn enbydrwydd nid bychan; ond cadwodd y cadlywydd Lafayette hwynt rhag derbyn dim niwed.

Ar y 4ydd o fis Medi, 1790, gadawodd Necker weinidogaeth y cyllid am byth. Ond y tro hwn ni pharodd ei ymadawiad ddim gofid yn mhllith y bobl. Enghraifft driast oedd hon o gymmeradwyaeth ddarvoudedig!

Ar yr 2il o Ebrill, 1791, bu farw Mirabeau. Gan ei fod er's peth amser cyn hyn yn dangos ei hun yn fwy pleidiol i'r brenin nag ydoedd gynt, meddyliai rhai iddo farw o wenwyn a roddwyd iddo gan ryw wrthwynebwyr i'r frenhiniaeth; ond y peth tebycaf ydyw, mai gwragedd, gwirodydd, a chaledwaith a'i lladdasant ef. Ni oedd odid arall oedd yn cyfuno cymaint o anfoesoldeb â chymmaint o athrylith. O'r holl chwyldroadwyr, efe oedd yr areithiwr mwyaf galluog a dylanwadol. Dengys tystiolaethau ei fod, cyn diwedd ei oes, yn cydweithio â'r brenin i ddymchwelyd y cyfansoddiad, ac i adferu yr hen drefn, a'i fod hefyd yn derbyn cryn symiau o arian gan y llys; ond nid oedd hyn ond peth a ammheuid gan ychydig pan y bu farw; ac am hyny cafodd gladdedigaeth tywyaog. Pan y daethpwyd, ar ol hyny, i weled llythyrâu Mirabeau at y brenin, ac y cafwyd allan y gwirionedd, cyffrowyd y bobl gymmaint fel y tynasant ei ddellw ef i lawr, gan ei dryllio yn ohwllfriw.

Ar yr 20fed o Fai, gwnaeth pleidwyr y brenin gais—yr ail gais, bellach—i'w ddwyn ef ymaith. Ganol nos, aeth gyda'i deulu ymaith o'r palas yn lladradaidd; ond cyn myned o honyt dros gyffiniau Ffrainc, fe'u daliwyd. Dygwyd y brenin yn ol i Paris, a chadwyd ef yn gaeth o fewn y Tuileries. Ar ol gorphen gwnenthur y cyfansoddiad a elwir yn Gyfansoddiad 1791, ymwasgarodd y Gymmanfa Genhedlig ar y dydd olaf o Fedi. Ac er gwaethaf ei beiau, pasiodd y gymmanfa hon lawer o fesurau daionus. Dilëodd yr

annhegwch a'r creulondeb oedd ynglŷn â gweinyddiad y gyfraith; cydnabu, mewn egwyddor, ryddid crefyddol; diddymodd y degwm, breintiau gwriogaethol, a'r llŵon mynachaid, a llawer camwri arall.

Y GYMMANFA DDEDDFWRIAETHOL (*Assemblée Législative*)—o'r laf o Hydref, 1791, hyd yr 2lain o Fedi, 1792. Ffurfiwyd y gymmanfa hon yn unol â'r cyfansoddiad a wnaed gan y gymmanfa flaenorol. Yr oedd hi yn gynnwysedig o 745 o aelodau, ac yr oedd y rhan fwyaf o honynt yn ddemocratiaid. Yr oeddnt yn rhanedig i dair plaid—y ddeheu, yr aswy, a'r ganol. Pleidwyr y cyfansoddiad oedd y plaid ddeheu. Gwneid i fyny yr aswy gan y Girondiaid; y rhai a mddiffynent y chwyldroad yn egniol, ond a wrthwynebant bob cais i ddimchwelyd y frenhiniaeth. Gelwid y plaid hon yn *Girondiaid*, am mai cynnrychiolwyr Gironde oedd ei harweinwyr hi. Yr oedd y plaid ganol hefyd yn pleidiol y chwyldroad, ond araf oeddnt i weithredu. Yr oedd y pendefigion a'r offeiriad yn elynion calon i'r cyfansoddiad. Gwrthodai yr offeiriad dyngu ffyddlondeb iddo, ac ymfudai y pendefigion yn lluoedd i wledydd eraill, gan dybed y buasai eu hymadawiad yn cael ei deimlo yn golled gan y gweithwyr a ddbynent arnynt. Yn ngwyneb hyny, bygythiodd y gymmanfa attafaelu meddiannau pawb a ymfudent, ac amddifadu pob offeiriad cyndyn o'i dâl.

Yr oedd Awstria, ac Etholwyr Treves a Mayence, gan faint eu hanghymeradwyaeth hwy o'r chwyldroad, yn brysyr yn ymbarotol i'w lethu. Gwyddid fod yr ymfudwyr Ffrengig yn eu hannog i wnenthur hyn, a dygid yr un cyhuddiad hefyd yn erbyn y brenin a'i lys. Hyn a barodd i Isnard ddywedyd yn y gymmanfa, "Os ydyw cyfringynghorau yn annog y brenhinoedd i ryfela yn erbyn y bobl, ninnau a annogwn y bobl i ryfela yn erbyn y brenhinoedd." Ar yr 20fed o Ebrill, cyhoeddodd Ffrainc ryfel yn erbyn Awstria. Anffafriol i'r Ffrangcod fu y rhyfel ar y dechreu; felly, yn Ngorphenaf, cyhoeddodd y gymmanfa fod y wlad mewn enbydrwydd. Cafodd hyn effaith aruthrol ar y ddinas, ac ar y taleithiau. Daeth allan finteioedd gwirfoddol, megys o'r ddaear, yn mhob cor o'r wlad. Fe wasanaethodd dadganiad annoeth y Duc o Brunswick, pen llywydd byddinoedd Prwsia ac Awstria, i ennyn brwdfrydedd a digofaint y Ffrangcod yn fwy fyth. Cyhoeddodd, yn enw penau coronog Prwsia ac Awstria, os gwneid y niwed lleiaf i Louis XIV., neu i un o'i deulu, y dialai efe ar ddinas Paris yn ddiosturi. O hyny allan penderfynodd y gymmanfa ddiorseddu y brenin. Mynai y Girondiaid wnenthur hyny trwy ordinhad (*decree*) y gymmanfa, ond mynai y plaid a arweinid gan Danton, Robespierre, a Marat, ddwyn hyny i ben trwy gynhyrfu y ddinas i wrthryfel; a chan fod y ddinas bob amser yn barod i wrthryfela, y plaid olaf a orfu. Hanner nos canwyd y gloch alarwm yn arwydd i'r gwrthryfelwyr ymgasglu; a thranoeth, ymosodasant ar balas y Tuileries, yr hwn a warchodid gan naw cant o Swissiaid. Gorthrechwyd y rhai hyn, a lladdwyd hwynt bob un, a rhoddwyd y palas yn ysbail i'r bobl. Cyn i'r rhuthur hwn gymmeryd lle yr oedd y brenin wedi myned ymaith o'r palas i'r gymmanfa. Wedi y pethau hyn daeth arweinwyr y gwrthryfel i'r gymmanfa a gofynasant am yr brenin gael ei ddiorseddu, ac am gael Cynnullfa Genhedlaethol (*Convention Nationale*). Yn unol â hyn, carcharwyd y

brenin yn y Temple, hyd oni phenderfynid pa beth a wneid iddo. Nid da fu gan y fyddin ar y cyffiniau glywed am y digwyddiadau hyn. Rhoddodd y cadlywydd Lafayette ei swydd i fyny, ac aeth o'r wlad. Yr oedd y fyddin gyng-hreiriol wedi ymwithio erbyn hyn hyd at Verdun. Gyrodd y newydd am hyn ofn mawr ar bawb oedd yn y brif ddinas, canys gwyddent pe cymmerai y gelynion Verdun na byddai dim mwyach i'w hattal rhag myned rhagddynt i Paris. Fel moddion i attal y gelynion, ac i ddyrysu cynlluniau pleidwyr y brenin, cynnygiodd Danton ar fod iddynt arfogi yr holl ddinasyddion, a charcharu pawb yr amheuidd eu ffyddlondeb. Llanwyd y carcharau yn fuan â phendefigion ac offeiriaid; a phan ddaeth y newydd i'r ddinas fod Verdun wedi ei chymmyrd, cymmerodd y Cwmwd fantais ar y cyffro i ladd y rhai oeddynt yn ngharchar. Dechreuodd y gyflafan y nos hono, sef yr 21 o Fedi, a pharhaodd yn ddiarbed hyd y chweched dydd. Gweithredai tri chant o lofruddwyr ddydd a nos yn eu tro, fel barnwyr ac fel dfenyddwyr. Condemniant a lladdent yn ddiosturi, ond er hyn gyda phwyll, fel pe na buasant yn gwneyd dim oedd yn anghyfreithlawn. Ceisiodd y gymmanfa attal y galanasdra, ond yr oedd y gallu bellach yn nwyllaw y Cwmwd. Tra yr oedd y pethau hyn yn myned yn mlaen, ymosododd byddinoedd Ffrainc ar eu gelynion. Darfu i frwydr Valmy, yr hon a ennillwyd ar yr 20fed o Fedi, ddigaloni y Prwssiaid, fel y penderfynasant encllio.

Y GYNNULLFA GENHEDLAETHOL (*Convention Nationale*)—o'r 20fed o Hydref, 1792, hyd Hydr. 26ain, 1795. O dan y Gynnullfa, yr oedd pob Ffrangwr uwch law un ar hugain oed yn etholwr, ac yr oedd rhyddid i ethol pob un uwch law pump ar hugain yn brwyadur (*deputé*). Caniatir tair ceimog y filldir, a hanner coron y dydd, tra y parhâi etholiad, i bob etholwr y byddai yn rhaid iddo fyned oddi cartref. O dan ddyllanwad y mesurau hyn, darfu i'r Gynnullfa, cyn gynted ag yr eisteddodd, ddiiddymu y frenhiniaeth a chyhoeddi y weriniaeth.

Yr oedd y Gynnullfa hon (yr hon yr oedd ei haelodau gan mwyaf yn ddemocratiaid) yn rhanedig i dair plaid; sef, y Mynyddwyr (*la Montagne*), y Girondiaid (*la Gironde*), a'r Dyffrynwyr (*la Plaine*). Y Mynyddwyr oedd y blaid fwyaf eithafol, a'r Girondiaid oedd yr un fwyaf cymmedrol. Nid ydoedd gan y Dyffrynwyr egwyddorion sefydlog. Cydgerddent a'r blaid y tybient ei bod y fwyaf cyflawn, cyhyd ag y gallent wneuthur hyn yn ddiberygl; ond pan ddeuai perygl, aent drosodd at y blaid gryfaf.

Tua'r pryd hwn yr ymwithiodd Robespierre i'r golwg. Nid oedd efe ond dyn cyffredin ei gymneddau—ond yr oedd megys pe wedi ei eni i lywodraethu. Gymmait oedd ei uchelfrydedd, fel na rusai arfer pob moddion i gyrhaedd ei amcan; ond yr oedd ganddo, er hynny, ddiagon o gyfrwysder ac amynedd i wylid, ac i aros am yr adeg fwyaf cyfleus i weithredu: a chredai fod yr amser wedi dyfod bellach iddo yntau weithredu yn ei dro. Yr oedd ganddo lawer o bethau i'w gymmeradwyo; yr oedd ganddo enw o fod yn wladgarwr gwresog, ac yr oedd yn ddiadaid yn ddy nuniawn, a diargyhoedd ei foesan.

Ar y 18fed o Ionawr, 1793, barnwyd y brenin Louis XIV. yn euog o farwolaeth; ac ar yr 21ain o'r un mis, fe'i dienyddwyd ef yn gyhoeddus. Trwy farwolaeth y brenin, tyndod y Gynnullfa

arni ei hun lidiawgrwydd holl lywodraethau Ewrop. Gwelodd y Gynnullfa, gan hynny, fod yn rhaid iddi, naill ai gorchfygu y byddinoedd gelynlol, neu ynte drengu trwy eu dwylaw. Er mwyn gwrthsefyll yr ymosodiad, penderfynwyd codi tri chan mil o ddynion; ond ni bu nemawr lwydd ar arfau y Ffrangod am grym amser ar ol hyn, canys darfu i'r cadlywydd Dumouriez, yr hwn a fynai ail sefydlu brenhiniaeth gyfansoddiadol, adael y fyddin, a chilio at yr Awstrisaid. Cododd gwrthryfel cryf hefyd yn nhalaeth la Vendée, yr hwn a barodd flinder dirfawr i'r llywodraeth—pe llywodraeth hefyd. Ceisiodd Marat, Robespierre, a Danton, wneuthur y blaid Girondiaid yn gyfrifol am y pethau hyn; ond gan na fedrent ei diryimu, na'i dinystrio, yn y ffordd hon, hwy a annogasant y milwyr a phobl y ddinas i gyfodi yn eu herbryn. Careharodd y gwrthryfelwyr grym lawer o'r Girondiaid, fel y gorfu ar y gweddill o honnynt encllio i'r taleithiau, lle y gobeithient ail ennill eu hawdurdod. Cododd talaeth Llydaw, ynghyd â dinasoedd Caen, Lyon, Bordeaux, Marseilles, a llawer o ddinasoedd eraill o'u plaid. Er mwyn cael cyfle i ddyrchwyl y llywodraeth newydd ymunodd pleidwyr y frenhiniaeth hefyd â hwynt. Gwelodd y llywodraeth fod ganddi bellach ddau beth i'w gyflawni; sef, darostwng gwrthryfel cryf yn y wlad, a gwrthsefyll ymosodiadau estroniaid ar ei chyffiniau:—a thrwy godi deundeg can mil o filwyr, hi a lwyddodd i wneuthur y naill a'r llall. Yn ystod yr helyntion hyn y daeth enw Napoleon Buonaparte yn hysbys.

Ar y 13eg o Orphenaf, aeth merch ieuango o Caen i Paris, ac a laddodd Marat mewn baddon; ac ar yr 16eg o Hydref, dienyddwyd y frenhines Marie-Antoinette. Yn mhên ysbaid byr ar ol hynny dienyddwyd yr enwog Madame Roland, ynghyd âg un ar hugain o'r Girondiaid.

Er diwedd Mai, yr oedd tri gallu yn gweithredu ar yr un pryd; sef, y Gynnullfa, y Cwmwd, a Phwyllgor Diogelwch Cyhoeddus. Yr oedd y pwyllgor dychrynllyd hwn yn gynnwysedig o ddeuddeg o aelodau, gyda Robespierre yn ben arnynt. Yr oedd y Pwyllgor yn awyddus i ynyddhau oddi wrth y Cwmwd a'r Mynyddwyr cymmedrol. Yn mhllith y rhai hyn yr oedd Danton. Cymmeradwyai Danton feauran llymion, tra y parhâi yr ymdrechfa; ond wedi cael y trechaf, ewyllysiai ddangos trugaredd. Blin oedd ganddo weled y Gynnullfa yn myned dan arglwyddiaeth y Cwmwd a'r Pwyllgor; a dadleuai dros hawliau ac annibyniaeth y Gynnullfa, gan ddywedyd fod pen-rheolaeth Robespierre bellach yn ddiangenrhaid. Ond Robespierre a orfu yn yr ornest hon. Ar y 7fed o Ebrill, 1794, arweinwyd Danton i'r ysgaffad, gyda Lacroix, Bazire, Camille Desmoulins, Hérault de Séchelles, ac eraill. Ni cholodd Danton ei ddiysgogrwydd am funyd awr.

Dechreuodd y Pwyllgor bellach lwyrr ddfa ei elynion, yn ddiaball ac yn ddiosturi. Llanwyd y Loire â chelaneddau, a rhedai gwaed yn frydiau ar y *place d'Arras*. O'r diwedd, dechreuodd y Gynnullfa laru ar gamrwyg Robespierre, ac aeth i ofni am ei diogelwch ei hunan. Ar y 27ain o Orphenaf, ymosododd Tallien yn llym ar Robespierre ger bron y Gynnullfa; a phan ruthrodd efe i'r areithfa i'w ateb ef, gwaeddwyd arno yn groch—"I lawr yr elo y gormeswr!" Yr oedd Robespierre, wrth weled y drwg yn dyfod, eisoes wedi rhoddi Henriot, ac eraill, ar waith i gyffroi y bobl yn erbyn y Gynnullfa.

Achubodd y gwrthryfelwyr Robespierre o law pleidwyr y Gynnullfa, a dygasant ef yn fuddugoliaethus i'r Hôtel de Ville. Ond yn fethiant yr aeth y gwrthryfel, hyd yn oed pan yr oedd ar fin llwyddo; canys pan oedd y magnelwyr eisoes wedi cyfeirio y magnelau at y Gynnullfa, hwy a wrthodasant danio. Calonogodd hyn y Gynnullfa a'i phleidwyr. Yn lle amddiffyn eu hunain, troisant bellach i ymosod ar eu gwrthwynebwyr. Llusgasant fagnelau at yr Hôtel de Ville, gan feddwl gwarchau ar y lle. Er mwyn gochel y gosh oedd yn eu haros, ceisiodd y cydfradwyr roddi terfyn ar eu heinioes. Gollyngodd Robespierre ergyd i'w safn, ond ni wnaeth ond dryllio ei ên. Llwyddodd Lebas i'w ladd ei hun. Gwanodd Conthon ei hun, ond nid i farwolaeth. Taflwyd Henriot allan trwy ffenestr, a thafodd Robespierre ieuangaf ei hun i lawr; ond ni bu un o'r ddau farw. Saint-Just oedd yr unig un a rosodd ei dynged yn ddiysgog. Dodwyd Robespierre, yn waellyd ac yn anafus, ar gludwely yn neuadd carchar y llywodraeth (*conciergerie*), lle y bu yn nôd i waradwyddiaid a mellidithion y lliaws. Tranoeth, sef Gorphenaf 28ain, cymmerwyd ef, a Henriot, a Couthon, a Saint-Just, a dau-ar-hugain o'u pleidwyr, i'r dienyddle; ac erbyn pump o'r gloch, yr oedd eu penau oll wedi cwmpo.

Ar ol cwmp y "dychrynolwyr," dechreuodd gwrthweithiad gymmeryd lle yn ffafir brenhiniaeth. Dychwelodd lliaws o ffoaduriaid, yn bedefigion ac yn offeiriad, i Ffraince, ac ymroisant o ddifrif i ddial y cam a gawsent gynt. Carcharasant a lladdasant bawb a dybient oedd yn ymlynu wrth y llywodraeth chwyldroadol; ond nid oedd y breninoliaid yn oruchaf ond mewn rhai manau yn unig. Tybiodd Lloegr, pa fodd bynag, y gellid yn hawdd ddiro Ffraince yn erbyn y Weriniaeth, ond dadlwytho ar ei glannau longeidiau o filwyr, gydag arian a defnyddiau rhyfel. Felly, ar y 18fed o Orphenaf, glaniodd pymtheg cant o ymfudwyr, a phum mil o Almaenywyr, a lliaws o hen filwyr gweriniaethol a gymmerasid yn garcharorion, ar ornyns Quiberon; ond cyn cael o honynt amser i ymbarotoi i frwydr, ymosodwyd arnynt gan y fyddin weriniaethol dan Hoche, a lladdwyd yn mron bob un o honynt. Tarfodd yr aflwydd hwn grym lawer ar y gwrthweithwyr, a chafwyd llonydd ganddynt am ennyd. Yn nechreu mis Hydref, pa fodd hynag, codasant wrthryfel yn Paris yn erbyn y Gynnullfa. Y cadlywydd a benodwyd i ddarostwng y gwrthryfel oedd Barras; a dewisodd yntau swyddog ieuangc, o'r enw Bonaparte, yn llwyddo dano. Yn mhen ychydig oriau yr oedd byddin y Gynnullfa—yr hon ni chynnwysai chwaneg na phum mil o wŷr, wedi ei threfnu felly, fel y gallai wrthsefyll y gwrthryfelwyr o ba gyfeiriad bynag yr ymosodent. Tuag un o'r gloch y prydawn, gwelid deugain mil o honynt yn dyfod ar hyd gwahanol heolydd yn erbyn byddin y Gynnullfa; a chyn pen hir, aeth yn daro rhyngddynt. Erbyn wyth o'r gloch, yr oedd y frwydr wedi peidio. Collodd y gwrthryfelwyr lawer iawn o wŷr; er hyny, ceisiasant godi brysgloddiau yn ystod y nos, gan feddwl adnewyddu y frwydr dranoeth; ond rhwystwyd hwynt gan ambell ergyd o fagnel. Y diwrnod drachefn, ymostyngasant.

Y LLYWGOR GWEINYDDOL (*Directoire exécutif*):—o Hydref 27ain, 1795, hyd Tachwedd 30ain, 1799. Aelodau cyntaf y Llywgor oeddyyt Barras, La Réveillère-Lépaux, Carnot, Letour-

neur, a Rewbel. Pan ddaeth y rhai hyn i awduddod, yr oedd amgylchiadau y Weriniaeth yn isel ac anhrefnus iawn—y pleidiau yn gyn-nhyrfus, y drysorfa yn wag, a'r byddinoedd yn ddiymgeledd. Ond ni ddigalonasant; eithr ymroisant i weithio gydag egni cyfartal â gahawder yr anturiaeth. Trwy eu dull agored o weithredu, ennillasant ymddiried y taleithiau; ac yr oeddnt, wrth gadw danodd y democratiaid, a'r breninoliaid, yn rhyngu bodd i'r dosbarth canol, yr hwn oedd y dosbarth lliosecaf a mwyaf cymmedrol. Tua'r pryd hwn, llwyddodd Hoche i lethu y gwrthryfel yn la Vendée. Nid llai llwyddianus chwaith oedd y byddinoedd Ffrengig y ffelent yn erbyn gelynyon estronol. Yr oedd Bonaparte yn barod wedi ymwithio i Italy, ar ol gwasgaru, gyda'i ddengmil-ar-hugain o filwyr troednoeth ac anghenus, fyddin yr oedd ei rhifedi yn 90,000. Cymmerodd Milan, meddiannodd Lombardy, ymsefyddodd yn y Tyrol; ac yr oedd ar fedr ymuno â Jourdan a Moreau i daro Awstria yn ei chalon, pan y dryswyd cynllun yr ymosodiad trwy amryfusedd Jourdan. Rhoddodd hyn gyfle i Awstria i anadlu. Pan ddechreuwyd ail ymosod arni, hi a ddychrynodd ac a brysuodd i arwyddo cyttundeb Campo-Formio (Hyd. 17eg, 1797). Yn y cyfamer, daeth yr etholiad; a thwy weniath a llwgrwobrwyath, llwyddodd y breninoliaid i gael mwyafrif yn y Llywgor. Pan welodd y gweriniaethwyr, fod y rhai hyn yn amcanu dinystrio y Weriniaeth, penderfynasant ddiddymu eu hamcanion trwy drais os byddai raid. Y canlyniad fu deol 33ain o'r cynnyrch-iolwyr i Sinnamary.

Yn mis Mehefin, 1798, newidiwyd aelodau y Llywgor. Yr aelod galluocaf o'r Llywgor newydd oedd Siéyès. Gan fod yn ei fryd roddi cyfansoddiad newydd i Ffraince, yr oedd yn awyddus i sicrhau cydweithrediad rhyw lywydd milwrol galluog: a phan ddychwelodd Bonaparte o'r Aipht, aeth Siéyès i gyngrhair â ef. Canlyniad hyn oedd dymchweliad y Llywgor ar y 9fed o Dachwedd, a sefydliad yr Alfaeroniaeth (*Consulate*). Y tri alfaer cyntaf oeddnt Siéyès, Bonaparte, a Roger-Ducos. Ond buan y cafodd Siéyès deimlo ei fod wedi myned i gyngrhair â gŵr cryfach nag ef ei hun; ac felly, yn hytrach na bod yn ail yn y llywodraeth, efe a dafodd ei swydd i fyny. Gellir ystyried yr hyn a gymmerodd le ar y 18fed o fis *Brumaire* fel diwedd y chwyldroad. Y pryd hwnw, gwerthodd y Ffrangcod y ddinastraint a brynasant â swm morfawr i Bonaparte—yr hwn oedd eisoes yn ymherawdwr mewn gwirionedd, er nad mewn enw.

Ni wiu gwadu na chyflawnwyd gweithred-oedd anfad yn ystod y deng mlynedd y bwr-iasom olwg drostynt; ond i faru yn deg, dydid edrych ar y chwyldroad ei hun ar wahân oddi wrth y drwg a achlysuodd. Mewn adeg o gyffro dirfawr ar gymdeithas, bwrir i'r wyneb bob peth sydd yn y gwaelod, pa un bynag fyddo ai da ai drwg. Mewn amseroedd felly, ymddengys dynion da yn eu lliwiau goreu, a'r rhai drwg yn eu lliwiau gwaethaf. Y mae hyn yn peri fod y gwaith a wnelont rhyngddynt yn gymmysgld o ran ei natur. Cyn cymmeradwyo neu gondemnio unrhyw chwyldroad, dydid, gan hyny, edrych a fydd y da a gynnyrchodd yn gorbwyo y drwg a achlysuodd. Gellir dywedyd fod canlyniadau drwg y Chwyldroad Ffrengig yn diflanu yn feunyddiol—ond fod ei ganlyniadau daionus yn aros hyd heddyw.

D.

D A M A

D'ALEMBERT, JEAN LE ROND: mein-tonydd, gwyddonydd, a llenor Ffrengig enwog. Ganwyd ef yn Paris, yn 1717. Cafwyd ef yn noeth ar risiau eglwys St. Jean le Rond: dygwyd ef i fyny gan wraig gwydrwr, a darganfyddwyd mai mab anghyfreithlawn ydoedd i'r Chevalier Des-touches a Madame de Tencin, gwraig hynod am ei harbedd a'i phrydferthwch, gŵr yr hon oedd yn swyddog cyffegrol. Efe a dderbyniodd ei addysg yn Ngholeg Mazarin: ymroddodd gyda brwdfrydedd i astudio gwyddoniaeth, a derbyn-iwyd ef i'r Athrofa Wyddonol yn 1741. Gyda Diderot, efe a sefydlodd yr "*Encyclopædia*" enwog: ysgrifennodd y traethawd rhagarweiniol iddo, a golygodd y rhan wyddonol o'r gwaith. Yr oedd yn gyfaill i Frederick II. o Prwssia, yr hwn yn aifwyddiannus a geisiodd ganddo ym-sefydlu yn Berlin. Gwasgodd Catherine o Rws-sia arno i ymgymmeryd âg addysg ei mab—ond yn ofer. Hoffai neillduath ac annibyniaeth, safai draw o gymdeithas, ac nid oedd yn gofalu dim ynghylch arian ac anrhydedd. Ysgrifen-odd amryw o lyfrau pwysig ar wahanol bngciau gwyddonol a hanesiol. Bu farw yn 1783. Prif nodweddiion ei gymmeriad oedd caredigrwydd, syml-rwydd, ac annibyniaeth. Yr argraffiad goreu o'i weithiau athronyddol a llenyddol yw un a gyhoeddwyd gan Bastren yn Paris, yn 1805, mewn deunaw o gyfrolau.

DAMASCENUS, JOANNES: mynach dysg-edig, yr hwn a anwyd yn Damascus tua'r fl. 756. Yr oedd ei dad, Sergius, Cristion cyfoethog o Syria, yn gynghorwr i'r caliph; ac wedi ei farw ef, pennodwyd ei fab, Joannes, yn gynghorwr yn ei le. Ei enw Arabaidd ef oedd Mansus. Addysgwyd ef gan fynach Italaidd o'r enw 'ormas, yr hwn yr oedd tad Damascus wedi ei waredu o fysg nifer o garcharorion caethiwedig.

Ysgrifennodd Damascenus amryw draethodau i amddiffyn delw-addoliaeth, yn erbyn y delw-dorwyr (*iconoclasts*), y rhai yr oedd yr ymher-awdwr Leo yn eu cefnogi. Pan welodd Joannes ddarvoud iddo drwy hyny anfoddioni yr ymher-awdwr, efe a ymneillduodd i fynachlog a elwir St. Saba, ger llaw Jerusalem, lle yr ymroddodd dros y gweddill o'i oes i ddarllen ac ysgrifenu. Cyfrifir ef yn mysg ysgrifenywyr enwocaf yr eglwys ddwyreiniol yn yr ynthaf ganrif. Ei waith penaf yw "*Y Ffydd Uniawngred*," mewn pedwar llyfr; yn yr hwn y mae efe yn profi ei ddaliadau allan o weithiau yr ysgolwyr a'r hen dadau. Cwyna llawer, a hyny yn gyfiawn, ei fod wedi ymgynghori mwy a llyfrau dynion nag a llyfr Duw. Cyhoeddodd hefyd amryw lythyrâu a thraethodau yn erbyn y Manicheaid a'r Nestoriaid. Dywed Dornier am dano ei fod yr awdurdod uchaf yn llenyddiaeth dduwinyddol y Groegiaid.

D A M C

DAMCANIAETH (Theory). Arferir y gair hwn, yn y lle cyntaf—yn wrthwyneb i *ffaith*—i arwyddo fod dosbarth o ffeithiau wedi eu cyff-redinoli, a'u cyfleu mewn un mynegiad cynnwys-fawr. Y mae felly yn cyfatted i egwyddor, wirionedd cyffredinol, neu i ddeddf natur. Fod chwysigen hanner llawn o wynt yn ymchwyddo ac yn ymddryllio pan y dalier hi o flaen tân sydd bwngc o ffaith. Ond, pe y dywedir fod cyrph yn gyffredinol yn ymchwyddo gan wres—dam-caniaeth neu egwyddor gyffredinol ydyw hon, sydd yn cynnwys yr holl ddosbarth o ffeithiau. Rhoddi damcaniaeth ffaith, yn yr ystyr yma, yw rhoddi ei deddf gyffredinol. Gelwir hyn hefyd ei heglurhâd hi, ac weithiau ei hachos.

Yn ail, y mae damcaniaeth yn wrthwyneb i *dybiaeth (hypothesis)*. Gellir gosod ffaith, am ennyd, i orphwys ar egwyddor dybiedig, gan wneyd ymgais yn y cyfamser i symmud pob peth tybiedig, trwy brofi neu wrthbrofi yr egwyddor. Yr oedd yllau tro (*vortices*) Descartes yn dybiaeth, i roddi cyfrif am symmudiadau y planedau; a thybiaeth hefyd, ar y cyntaf, oedd daliad Newton, mai attyniad oedd yr achos o'r symmudiadau hyn. Gwrthbrofwyd a gadawyd tybiaeth Descartes, ond cadarnhawyd tybiaeth Newton; a phan beidiodd a bod yn dybiaeth, daeth yn ddamcaniaeth.

Yn olaf, y mae damcaniaeth yn wrthwyneb i *ymarferiaid*. Damcaniaeth pwngc yw y wybodaeth o hono, neu yr eglurhâd arno. Ymarfer-iaid yw y defnydd a wneir o'r pwngc. Damcan-iaeth yw anianaeth (*physiology*)—ac ymarferiaid yw meddyginiaeth. Gall y wybodaeth a fedd crefftwr, er enghraifft, fod nail ai yn ymarferol a phrofiadol, megys gwybodaeth y morwr am argoelion y tywydd, neu ynte yn ddamcanol—wedi ei chasglu oddi wrth egwyddorion neu ddeddfau cyffredinol, a gadarnhaer mewn modd gwyddorol; megys, pan yr arferir damcaniaeth y gwyntoedd a deddf tymmhestloedd i ragfyn-egu y tywydd. Dylid bod yn dra gofalus wrth gymmhwyso y fath wybodaeth ddamcanol at y celfyddydau, a materion ymarferol. Nid digon yw fod y damcaniaethau wedi eu cadarnhau:—dylid gwybod holl amgylchiadau yr achos, fel y galler gwneuthur cyfrif o bob gweithredydd a dueddo i gynyrrchu neu i ladd yr effaith.

Dyna y prif ystyrion sydd i'r gair *Saesneg theory*; ond dylem ddywydedd nad yr ystyrion hyn yn hollol a roddir i'r gair Cymraeg *dam-caniaeth*, fel yr arferir ef yn gyffredin. Ystyr y gair yn ngenau Cymro ydyw tybiaeth olygus a fyddo yn ffrwyth myfyrdod, yn hytrach nag yn gasgliad oddi wrth ffeithiau sicr a diymwad. Rhywbeth ydyw felly ag sydd yn sicrach na thybiaeth noeth, ac yn ansicrach na gwirionedd amlwg. Pan arwyddocao *theory* rywbeth yn amgen na hyn, gair arall a arferir.

DANTE, ALIGHIERI: bardd mawr Italy, a anwyd yn Florence yn Mai, 1265. Yr oedd efe yn hânu o deulu pendefigaidd. Dangosodd yn foreu duedd gref at ddygeidiaeth, a dywedir ei fod wedi astudio yn mhfrif ysgolion Bologna a Phadua. Tybir hefyd ei fod wedi ymweled â Pharis, ac hwyrach â Rhydychain. Pan nad oedd ond o ddeutu deng mlwydd oed, y gwelodd gyntaf, yn nhŷ ei thad, Folco Portinari, y ferch Beatrice, prydferthwch yr hon a gynnyrchodd ynddo nwyd o gariad edmygol, yr hon a ddaeth yn un o'r elfenau cryfaf yn ei fywyd mewnol, ac yn wreiddyn neu ffynonell rhai o'r drychfeddyliau mwyaf arddunol yn ei bryddest fawr. Bu Beatrice farw yn 1290; ac yna hi a ddaeth iddo ef yn ddelw berffeithiedig o ddoethineb a phurdeb. Yn y flwyddyn 1292, ar ol ei marwolaeth, efe a briododd Gemma de' Donati—teulu yr hon oedd yn perthyn i blaid y Ghibelinaid, a'r hon a wnâeth ei fywyd yn faich iddo drwy ei thymmer ddrwg. Gwasanaethodd Dante yn myddin Florence yn mrwydr Campaldino; ac yn fuan ar ol hyn yn y rhyfel â'r Pisaniaid. Yn 1300, dewiswyd ef yn brif ynad Florence; ac o'r adeg hono, dechreuodd ei anfodion a'i grwydriadau. Yna ymranodd y Guelphiaid yn ddwy blaid, a adnabyddir fel y Bianchiaid a'r Neriaid; a chan y drwydydd Dante o fod yn ffatriol i'r Bianchiaid, dedfrydwyd ef i gael ei alltudio, ac attafaelwyd ei etifedigaethau. Yr oedd efe y pryd hwnw yn Rhufain; ac o hyn allan, bu raid iddo gymmeryd noddfa mewn amrywiol lyssoedd oedd yn ffatriol i'r blaid Ghibelinaid—â'r hon yr ymunodd efe. Yn 1304, gwnaeth, gydag alltudion eraill, ymgais afwyddiannus i fyned i mewn i Florence trwy rym arfau. Ar ol llawer o grwydriadau, cafodd noddfa yn Ravenna, gyda Guido Novello da Polenta; ac yno y bu farw, yn 1321. Y pryd hwnw, teimlai a galarai Florence, a holl Italy, o herwydd eu colled fawr. Adeiladwyd cofadail ardderchog iddo yn Ravenna—llosgogwyd copiau o'i weithiau, a sefydlwyd profffeswriaethau i'w hegluro—ac ysgrifenydd cyfrolau o esboniadau arnynt. Gwnaeth y Florentiaid ymgais i gael adferiad o weddillion eu bardd alltudiedig—ond yn ofer. Symmudwyd ei esgyrn gan y Tad Antonio Santi, canghellydd y Francioiaid, yn 1677, pan yr adgyweiriwyd ei gofodail gan y Cardinal Corsi. Ail ddarganfyddwyd yr arch yn 1865. Anrhydeddwyd y darganfyddiad trwy gynnal gwledd gyhoeddus, Gorph. 8fed; a bu ei gorph, wedi ei osod mewn arch o wydr, yn gorwedd mewn lle cyhoeddus am amryw ddyddian. Gelwir pryddest fawr Dante yn "Comedi Ddwyfol;" ac yn y ffurf o weledigaeth y mae hi yn gosod allan ddirgelion y byd anweledig, uffern, y purdan, a pharadwys. Dyma y gwaith mawr cyntaf yn llenyddiaeth ddiweddar Ewrop, ac y mae yn sefyll ar ei ben ei hun fel creadigaeth athrylith. Y mae wedi pasio trwy argraffiadau aneirif, ac wedi ei gyfieithu drosodd a throsodd drachefn i holl isithoedd Ewrop. Cyfansoddodd Dante amryw o weithiau eraill; ond nid oes un o honant yn dyfod i fyny â'r "Comedi Ddwyfol." Ei brif nodweddion ydynt unoliaeth drychfeddwl, dyfnder athronyddol, crefyddollder dwys, a gallu disgrifiadol digyffelyb mewn bywiogrwydd a chywirdeb. Y mae tebygolrwydd mawr rhyngddo a Milton. Ei weithiau eraill ydynt: "La Vita Nuova"—Hanes ei fywyd a'i serch at Beatrice, yr hwn a ysgrifennodd pan yn ieuang; Y "Convito;" "Rime;" "Traethawd ar Unben-

aeth;" "Ar yr iaith gyffredin;" "Ei lythrau;" "Am dir a dwfr."

DAPHNE: cyssegr enwog y duw Apollo, ger Antiochia, yn Syria. Sefydlwyd ef, yn gystal a'r ddinas, gan Seleucus Nicator. Y pellder rhwng y ddau le oedd o ddeutu pum milldir; ond mewn hanesiaeth, y maent yn cael eu cysylltu ynghyd. Yr oedd y sefyllfa yn un brydferth naturiol anghyffredin, gyda ffynnonau dihybydd drwy y flwyddyn, a chyflawnder o goed. Ymsefydlodd Seleucus yma, ac adeiladodd deml fawreddog, a chofadail anferth, i'r duw. Addurnodd y penaduriaid Seleucidaidd, ac yn enwedig Antiochus Epiphanes, y lle yn mhollach fyth. Yn mhllith manteision eraill, yr oedd yn meddu breintiau noddfa. Yn y cymmeriad hwn y crybwyllir am dano yn 2 *Macc.* iv. 33. Yn nheyrnasiad Antiochus Epiphanes (c.c. 171), cymmerodd yr hon archoffeiriad gwladgarol Onias, wedi iddo geryddu Menelaus am gyflawni cyssegr-ysbelliad yn Ierusalem, noddfa yn Daphne; o ba le y dygwyd ef yn fradwrus, ar gais Menelaus; a llofruddwyd ef gan Andronicus, yr hwn oedd yn llywodraethu Antiochia, pan yr oedd y brenin wedi myned ymaith i ryfela. Nid ydyw Josephus yn rhoi yr hanes hwn am farwolaeth Onias.—"*Hyn. Iudd.*," xii. 5, *adr.* 1. Pan y daeth Syria dan lywodraeth Rhufain, parhaodd Daphne yn enwog fel cyrchfa pererinion. Ond dechreuodd adfeilio yn amser Julian, pan y dechreuodd Cristionogaeth, o fewn yr ymherodraeth, fuddugoliaeth ar baganiaeth. Darganfyddwyd ei safle gan Pooocke, a theithwyd eraill, yn *Beit-el-Maa*, "Tŷ y Dwfr," ar lan aswy yr Orontes, i'r de-orllewin o Antiochia, ac ar dir uwch. Y mae y ffynnonau, ac arogl y llyisiau gwylltion, yno, yn gysson â'r hyn oll a ddarllewn am nodweddion naturiol cyssegr Apollo.

DARDA: mab Mahol—un o bedwar dyn tra enwog am eu doethineb, ond ar y rhai yr oedd Solomon yn rhagori: 1 *Bren.* iv. 31. Gelwir Ethan, y cyntaf o'r pedwar, yn "Ezrahiaid;" ond y mae yn ansicr pa un y dydw yr enw yn estyn at y lleill. Yn 1 *Cron.* ii. 6, modd bynag, y mae yr un pedwar enw yn digwydd drachefn fel "meibion Zerach," o deulu mawr Phares yn llwyth Iudah, gyda'r gwahaniaeth bychan fod Darda yn ymddangos fel Dara. Nid oes un amheuseth nad yr un ydyw y personau hyn a'r rhai a grybwyllir yn 1 *Bren.* iv.

DARWIN, ERASMUS: bardd ac anianofydd, yr hwn a anwyd yn Elton, ger Newark, yn 1731. Addysgwyd ef yn Nghaergrawnt; ac ar ol cael y gradd o ddoctor yn Edinburgh, ymsefydlodd fel meddyg yn Lichfield. Yn 1781, symmudodd i Derby, lle y bu farw yn 1802, yn ddeg a thrigain oed. Ei brif weithiau yw y rhai hyn:—"Botanic Garden," "*Zoonomia*, or the Laws of Organic Life," a "*Phytologia, or the Philosophy of Agriculture and Gardening.*" Y mae yn ddiaddal fod awdwr y rhai hyn yn ddyndysgedig, craff, a gwreiddiol anghyffredin; ond er hyn, ymddengys lawer iawn o fympwy a hygoledd drwy ei holl weithiau. Ei brif waith yw y "*Zoonomia*;" cynnwys hwn draethawd ar genhedliad a chyfundraeth o glefydwriaeth. Wyr iddo ef ydyw y Charles Darwin sydd wedi cyrhaedd gradd helaeth o enwogrwydd yn ein dyddiau ni.

DAVIES, DAVID, o Abertawe: pregethwr galluog a hyawdl yn mysg yr Annibynwyr. Ganwyd ef yn mhentref Llangel, yn sir Gaerfyrddin, Mehefin 12fed, 1763. Cadwai ei rieni dafarnyd bychan, ac ystyridd hwy yn bobl barchus, er nad oeddynt ond mewn amgylchiadau canolig; ac ymddengys yr arferent fyned yn achlysurol i eglwys y plwyf. Ni chafodd gwrthddrych y sylwadau hyn fwy o fanteision addysg nag oedd i'w cael ar y pryd yn ysgol y pentref; ac, fel y gellir meddwl, nid oedd y manteision hyny yn rhai rhagorol. Modd bynag, dysgodd ddarllen ac ysgrifenu ychydig; a bu hyny yn ddiau o gymmhorth dirfawr iddo ar ol hyn. Nid oedd, dybygid, yn y tafarnyd bychan lle y magwyd ef, yn cael nemawr o fanteision crefyddol; ond ryw fodd neu gilydd ymddengys iddo deimlo argraphiadau crefyddol yn foreu. Dywedir yr arferai, er yn blentyn, ofyn bendith ar ei fwyd mewn modd hynod o ddefosiynol a phriodol, a hyny pwy bynag fyddai yn y tŷ yn ei weled a'i glywed; ac i'w dad hefyd, ar un achlysur, ei glywed yn gweddlo dros ei rieni yn nghysgod rhyw lwyn neillduedig. Ni wyddys pa hyd y parhaodd yr argraphiadau hyn; ond y mae yn debygol eu bod wedi gwahanu i raddau, a rhoddi y ffordd i demtasiynau ieuengetid. Priododd, cyn bod yn ugain oed, gydag un o'r enw Jane Evans; yr hon oedd o'r un gymmydogaeth ag yntau, a thua bliwyddyn yn ieuengach nag ef, a'r hon a fu yn briod ac yn fam ragorol. Yn fuan ar ol hyny, efe a ymunodd a'r eglwys Ymneillduol yn Penrhii—i'r hon y pryd hwnw yr oedd yr enwog David Davies, o Gastell-hywel, yn weinidog. Y mae yn ymddangos i'r clodfawr Christmas Evans ymuno a'r eglwys yn agos yr un amser ag ef. Ni bu yn cyfranogi o Swper yr Arglwydd ond unwaith gyda'r brodyr yn Penrhii. Yr oedd ei argyhoeddiad mor ddwfn a chyffrous, nes y bu yn mron yn ymyl gwallgoff; ac ychydig o gyfarwyddyd a chysur i un yn ei amgylchiadau ef a dderbyniad oddi wrth ei frodyr yn Mhenrhii, y rhai oedd-ynt yn fwy hynod am eu cywreingarwch a'u hysbryd beirniadol a dadleugar, nag am eu medrusrwydd i arwain un oedd yn yr amgylchiadau yr oedd Mr. Davies ynddynt i gael esmwythad a thawelwch i'w feddwl tralodus. Yn ffodus, yn y cyfamser, digwyddodd fyned i wrandaw ar Mr. Perkins, gweinidog yr Annibynwyr yn Mhen-cadair; ac o dan weinidogaeth efengylaidd y gŵr hwnw, cafodd dawelwch i'w feddwl clwyfus, ac ymunodd a'r eglwys yn y lle hwnw. Gan hyny, gwelir iddo ef fwrw ei goelbren gyda'r Annibynwyr, tra y darfu i Christmas Evans ymuno a'r Bedyddwyr. Daeth eglwys Pen-cadair i ganfod yn fuan ei fod yn meddu ar wybodaeth eang, a phrofiad dwfn, a llawer o gymmhwysderau i bregethu yr efengyl; ac annogwyd ef i arfer ei ddawn yn gyhoeddus—ac a hyn y cydaeniodd yntau. Mewn bwthyn bychan yn mhlwyf Llangel, lle y trigiannai dilledydd, y traddododd efe ei bregeth gyntaf; a ffaith lled hynod ydyw, mai yn yr un tŷ, ac yn ystod yr un wythnos, y darfu i Christmas Evans hefyd draddodi ei bregeth gyntaf.

Dechreuodd Mr. Davies bregethu naill ai yn 1784 neu 1785. Aeth yn boblogaidd yn fuan, ac ymgasglai torfeydd mawrion i wrando arno; canys daeth ei allu a'i ddoniau anarferol i'r golwg cyn pen ychydig. Wedi bod yn pregethu yma a thraw am rai blynyddoedd, derbyniodd alwad i fod yn gydweinidog a Mr. John Lewis,

yn y Dre-fach, ger llaw Llangel; a neillduwyd ef i'r swydd yn 1790. Wrth gwrs, ni chafodd Mr. Davies addysg athrofaol, gan fod gofalon teuluaid yn ei luddias i fyned i'r coleg. Ymddengys mai lled aflwyddiannus oedd gweinidogaeth Mr. John Lewis wedi bod, yn gymmaint ag nad oedd yr eglwys yn y Dre-fach, pan neillduwyd Mr. Davies yn gydweinidog ag ef, yn cynnwys ond tua deuddeg o seoldau; ac nid oedd y rhai hyny yn ymlingar iawn wrth y lle, gan eu bod yn bwriadu ymuno ag eglwysi eraill. Ond yn fuan ar ol sefydliad Davies yn eu mysg, daeth yr achos yno i wisgo gwedd newydd. Yr oedd y gynnulleidfa a'r eglwys yn lliosogi; a chyn pen dwy flynedd, bu raid helaethu y capel, gan fod yr hen un yn rhy fychan i gynnwys y gynnulleidfa. Ni chyfyngodd Davies ei lafur i'r Dre-fach a'r gymmydogaeth, ond dechreuodd weinidogaethu un Sabbath o bob mis yn y Neuadd-Iwyd, a Sabbath arall yn Gwernogle; a bu yn foddion i gasgu ynghyd gynnulleidfaoedd ac eglwysi rhagorol yn y lleoedd hyny. Yr oedd ei weinidogaeth danlyd a seraphaidd nid yn unig yn effeithio yn fawr ar y cymmydogaethau yr oedd yn llafurio yn uniongyrchol ynddynt, ond teimlwyd ei ddylanwad hefyd ar y weinidogaeth yn mhlith yr Annibynwyr trwy lawer o siroedd, ac yn enwedig yn y Deheudir, trwy ei bod wedi rhoddi tŷn newydd iddi.

Yn 1795, efe a dderbyniodd alwad oddi wrth eglwysi y Mynydd-bach a'r Ysgetty, yn ardal Abertawe, i fod yn olynnydd i'r hybarch Lewis Rees; ac a'r alwad hon cydsyniodd yntau. Yn maes newydd ei weinidogaeth, ymroddodd Mr. Davies i lafurio gydag egni ac ymroed chwangel. Yr oedd cych ei weinidogaeth yn bwysicach yn awr nag o'r blaen, yn gymmaint a bod yr ardaloedd newydd y llafuriai ynddynt yn llawer mwy poblog. Yr oedd tref Abertawe heb un eglwys Annibynol ynddi, gan fod yr un a fuasai yno gynt, er's mwy na thrigain mlynedd wedi troi yn Ariaidd. Penderfynodd yntau wneyd ei ran i blannu eglwys yno, a dechreuodd bregethu mewn ystafell ardrethol yn heol y Castell. Ni bu yn pregethu ynddi ond am ychydig fisoedd na welwyd fod y lle yn myned yn rhy gyfyng; a phenderfynwyd adeiladu capel eang yn y lle, a galwyd ef yn Ebenezer. Casglodd ynghyd yno eglwys a chynnulleidfa lliosog, a bu yn weinidog yn Mynydd-bach, Ysgetty, Treforris, ac Ebenezer, hyd 1808; pan gymmerodd Mr. Daniel Evans ofal eglwysi y Mynydd-bach a Threforris, ac y cyfyngodd yntau ei weinidogaeth i Abertawe a'r Ysgetty.

Nid oedd terfyn i lafur y gŵr rhagorol, a'r pregethwr hyawdl hwn, nid yn unig yn nghylch ei weinidogaeth gartrefol, ond yn agos ac yn mhell, canys teithiodd lawer trwy Ogledd a Deheudir Cymru; ac yn mhob man yr oedd ei ddoniau melus, a'i bregethau galluog a brwdfrydig, yn dethiau tyraoedd mawr i'w wrando. Pan ar ei deithiau pregethai ddwy a thair gwaith y dydd fel rheol; a thwy ei weinidogaeth rymus bu yn foddion i adfywio llawer o achosion adfeiliedig ac i blannu rhai newyddion mewn amryw ardaloedd. Yr oedd ei lafur yn ddiamheul yn ddirfawr. Tua'r flwyddyn 1800, aeth i Lundain gyda'r amcan o ymberfeithio yn yr iaith Saesonic, ac i bregethu i'r miloedd hyny o'i gydgenedl, y Cymry, oedd yn cael eu hesgeuluso yn y ddinas. Ymroddodd i lafurio a phregethu gyda nerth a dylanwad anghyffredin; ymgasglai torfeydd lliosog o Gymry i

wrando arno; ac er na bu yno y pryd hwn ond pedwar mis, llwyddodd i roddi cychwyniad effeithiol i achosion Cymreig yn Southwark, Deptford, a Woolwich. Yr oedd yn llawn o ysbryd cenhadol. Efe ydoedd un o'r rhai blaenaf yn Nghymru i bleidio achos y Gyndeithas Genhadol: yn ei gapel ef yn Abertawe y cynnaliwyd y cyfarfod cenhadol cyntaf a fu yn y Deheu, yn y flwyddyn 1814, pryd yr oedd yn bresennol yr enwogion Mr. Matthew Wilks, a Mr. Tracy, ysgrifenydd Cymdeithas Genhadol Llundain, yn ngyhd â'r rhan fwyaf o weinidogion y Deheudir. Areithiai yn danbaid o blaid y genhadaeth; a dywedai y diweddar Mr. Griffiths, cenhadwr i Madagascar, mai wrth wrandaw Mr. Davies yn areithio ar yr achos hwn y cynnyrwyd ei feddwl ef gyntaf i beri iddo benderfynu myned yn genhadwr at y paganiaid. Dyn gweithgar anghvffredin oedd efe yn mhob cyrch cyhoeddus. Teimlai yn selog iawn yn achos talu dyledion addoldai, a thraiddododd anerchiad grymus ar yr achos, yr hon a gyhoeddiwyd gyda hanes gweithrediadau Cymmanfa Mynydd-bach, yn 1815. Yr oedd yn cynnyg cynllun i gyrhaedd yr amcan, a diau, pe y cawsai fyw ychydig yn hwy, y buasai yn llwyddo i gario allan ei gynllun. Dywedir na ddarfu iddo, yn ystod tymmor ei weinidogaeth, sef chwe blynedd ar hugain, dderbyn dim llai na dwy flin yn aelodau i'r eglwys oedd dan ei ofal, a diammheu iddo fod yn offeryn i argyhoeddi llawer yn nghwrs ei weinidogaeth achlysurol rymus ar ei deithiau aml. Erbyn hyn, er ei fod yn ddyrn yn meddu ar gorph cryf a chyfansoddiad cadarn yn naturiol, yr oedd gorlatur yn dechreu effeithio yn ddirifol ar ei iechyd cyffredinol, tra nad oedd efe etto ond yn nghanol ei ddyddiau. Yn niwedd 1815, a dechreu 1816, teimlai fod ei nerth yn dadfeilio. Yn nghymmanfa Gwynfe, awydd Gaerfyrddin, yn mis Mehefin, y flwyddyn olaf a nodwyd, y pregothodd efe am y tro diweddaf mewn cyfarfod cyhoeddus, ac yr oedd effeithiolrwydd mawr yn ei bregeth, er nad oedd yn gallu ei thraiddodi gyda'i egni a'i nerth arferol. Ac ar ddiwedd y bregeth, efe a ganodd yn iach â'i frodyr yn y weinidogaeth, a'r dorf yn gyffrelinol, mewn modd hynod dodeddig, hyd oni ymgvfarfyddent yn nghymmanfa "y rhai cyntafanedig." Pregethodd am ychydig fisoedd yn hwy i'w gynulleidfaoedd gartref; ond gwaelu yr oedd—ac yn mis Hydref, 1816, cafodd ddyrnod drom yn marwolaeth ei anwyl briod, yr hyn oedd yn golled ddirifawr iddo. Yr oedd yn derbyn tri ar ddeg o aelodau newyddion at fwrdd yr Arglwydd yn Ebenezer y Sabbath olaf y bu fyw, pryd y rhoddodd anerchiad oedd yn toddi pob calon. Bu farw mewn tawelwch a hyder y dydd Iau canlynol, sef Rhagfyr 26ain, 1816, yn 53ain mlwydd oed, wedi bod yn pregethu am o 31ain i 32ain o flynyddoedd. Gadawodd chwech o blant ar ei ol; a bu dau o'i feibion yn y weinidogaeth; sef, y Parchn. D. Davies, Stoke Bishop, a J. Davies, Homerton, Llundain.

Ni raid petruso rhestru Mr. Davies yn un o bregethwyr blaenaf Cymru yn ei ddydd. Arferai i diweddar hybarch D. Williams, o Troed-rhiwdalar, ddwydedd nad adwaenai efe neb i'w gyffelybu gydag ef am hyawdledd, oddi cithr Robert Roberts, Clynnog. Dywed y Parchn. Dr. Rees, Abertawe, yn ei "*Nonconformity in Wales*," fel y canlyn am dano:—

"Yn mysg nifer o areithwyr penigamp, oedd yn addurn i'r areithfa Gymreig yn mhllith yr Anghyd-

ffurfwyr, hanner cant a thrigain mlynedd yn ol, yr oedd David Davies, o Abertawe, yn meddu lle amlwg. Mewn rhai ystyriaethau rhagorai ar ei holl gydoeswyr enwog. Dywed boneddwr, a gofiai yn dda am effeithiau ei hyawdledd, fod y dylanwad a ddilynai ei weinidogaeth yn hynod iawn. Yr oedd seiniau peroriaethus ei lais yn cynnyrchu argraph ryfeddol. Fel y gwresogai yn ei bwngc, dymunol fyddai sylwi ar wynebau dedwydd y dorf a'i gwrandawai, a chaaglu oddi wrth eu hedrychiad y mwynhad a deimlent. Yn fuan clywid gwaeddiadau dolefus, yn amlygu y teimlad dyfnaf; ac yn weithredol chwaddai rhai trwy eu dagrau. Y mae cannoedd yn awr yn fyw a allant ddwyn tystiolaeth i gywirdeb yr adroddiad hwn. Nid ydym i ddeall, pa fodd bynag, ei fod yn ymhyfydu mewn dywedyd pethau ysmala yn y pulpud. Yr oedd yr effaith a gynnyrchid ganddo yn wastad yn un o'r fath fwyaf dirifol. Yr oedd goslef a thôn ei lais, pan yn disgrifio buddugolaethau a gogoniant y Gwaredwr, a gwynfydedigrwydd y saint, y fath fel nad oedd yn bosibl eu hanghoio. Yn wir, yr oedd peroriaeth ei lais yn ddog n i gadw sylw y mwya'f diofal; a phan yr oedd y llais perseiniol hwnw yn cael ei ddefnyddio i gyhoeddi athrawiaethau gogoneddus yr ofengyl yn eu holl gyflawnder a'u gwerth, ni raid rhyfeddu at yr effeithiau rhyfeddol a gynnyrohai ei weinidogaeth gyffrous ar y gwrandawyr."

Er mai fel pregethwr yr oedd David Davies yn enwog iawn, ac mai yn y gwaith o bregethu y Ceidwad i'w gydwladyr yr oedd ei hyfrydwch penaf, yr oedd yn awdwr hefyd. Ond y penaf o'i weithiau oedd ei "*Feibl Teuluaid*," gyda sylwadau eglurhaol ar bob pennod. Bu farw yr awdwr cyn cwbl orphen y gwaith hwn, a chwblhawyd ef gan y Parchn. D. Davies, Pantteg, trwy orphen y sylwadau ar rai o'r epistolau, a Llyfr y Dadguddiad. Cyfansoddodd Mr. Davies amryw ugeiniau o emynau Cymreig, ac y mae rhai o honynt yn rhagorol.

DAVIES, DAVID, o Gastell-hywel: llenor a bardd rhagorol. Ganwyd ef yn y Goitre Isaf, Llangybi, awydd Aberteifi, Chwefror 14eg, 1745. Yr oedd ei rieni yn bobl grefyddol, ac mewn undeb â'r Annibynwyr yn y Cilgwyn pan oedd yr eglwys o dan ofal gweinidogaethol Phylip Pugh; ac yr oedd ynt yn ofalus iawn am ddwyn eu plant i fony, fel hwythau, i barchu crefydd a'i hordinhadau. David Davies oedd yr hynaf o saith o blant; ac un o honynt oedd y Dr. Benjamin Davies, yr hwn am ryw gymmaint o amser a fu yn arolygwr coleg Gaerfyrddin, mewn cysylltiau â'r Parchn. R. Gentleman, ac wedi hyny yn weinidog i'r Undodiad yn Evesham—ac yno y terfynodd efe ei oes. Yr oedd ei rieni yn medru gwerthfawrogi addysg, ac yn awyddus am i'w plant gael addysg dda; ac o ran eu hamgylchiadau hefyd yn gallu fforddi rhoddi i'w plant addysg felly. Dodwyd David mewn ysgol yn Leominster, dan ofal y Parchn. Joshua Thomas, yr hwn oedd berthynas iddo; ac wedi hyny symmudwyd ef i Lan-y-byther, dan ofal Mr. D. Jones. Pan oedd tuag un ar bymtheg oed, aeth i Langleger, dan addysg y Parchn. T. Lloyd, ficer Ponboyr; ac arosodd yn y lle am dair blynedd. Wedi hyny, treuliodd tua phedair blynedd yn athrofa Gaerfyrddin, pan oedd o dan arolygiaeth Dr. Jenkin Jenkins. Daeth ei alluoedd a'i dalentau i'r golwg yn amlwg yn ystod yr amser hwnw. Yn ol ei dystiolaeth ef ei hun, yn mherthynas i'w deimladau crefyddol, efe a ddywed mai gweddliau ei dad, pan yn cyflawni y ddyledawydd deuluaid, a'i deffrodd gyntaf; a dywed yr arferai fyned ar ei liniau i weddio

wrtho ei hun ar hyd y meusydd pan yn wyth neu yn naw mlwydd oed. Dyfnhawyd argraphiadau crefyddol ar ei feddwl tra yr oedd yn y coleg yn Nghaerfyrddin; a'r pryd hwnw, y mae yn ymddangos, y dechreuodd bregethu. Pan ar ymadael o'r athrofa, yr oedd dwy eglwys wedi rhoddi galwad iddo i weinidogaethu yn eu mysg; sef, eglwysai Llanedi, swydd Gaerfyrddin, ac eglwysai Ciliau Aeron, a'r Cilgwyn, yn swydd Aberteifi. Dewisodd yntau y maes diweddfaf i lafurio ynddo. Ac yma yr arhosodd efe hyd ddiwedd ei oes. Yn 1775, priododd gyda Miss Anne Evans, o'r Foel-allt, Ciliau Aeron, gyda'r hon y bu fyw yn ddedwydd; ac yn fuan ar ol priodi, gwnaeth ei drigfod yn Nghastell-hywel, yn mhlwyf Llandyssul; ac yno y preswylodd hyd derfyn ei yrfa.

O berthynas i'w olygiadau duwinyddol, a'i ddaliadau crefyddol, hwyrach y byddai yn anhawdd penderfynu beth oeddynt hyd sicrwydd, yn gymmaint ag nad oedd efe ei hunan, o herwydd rhyw reayman, yn teimlo parodrwydd i'w gwneuthur yn eglur. Mynai rhai ei fod yn Arminiad, ac eraill ei fod yn Ariad, os nad yn Undodwr. Pa fodd bynag, y mae yn ymddangos fod rhyw lacrwydd yn ei olygiadau, o herwydd, mewn llythyr at gyfaill, efe a ddywed:—"Yr wyf yn berffaith dawl yn fy meddwl fy hun y dichon fod y Dr. Priestley, ac eraill o'i blaid, yn ddynion da, ac yn Gristionogion gwirioneddol. Yr wyf o'r un farn hefyd am John Calvin, a Dr. Crisp, a'u dysgyblion hwythau. Eisteddwn yn ddedwydd mewn cymmundeb gyda hwynt, yn y gobaith gwynfydedig o fod yn eu cymdeithas dros byth yn y nefoedd." Er nas gellid ei ystyried ef yn bregethwr hyawdl, yr oedd, pan y cynhyrdd ef gan ei bwng, yn ymylu ar fod yn hyawdl; ac yr oedd ei bregethau yn fynych yn amlygu dyfnder ei deimladau, a thynwch ei natur. Yr oedd arwyddion o'i ddyseidiaeth eang i'w gweld yn ei bregethau, yn gystal ag yn ei weithiau barddonol. Nid hir, ar ol gwneyd ei gartref yn Nghastell-hywel, y bu efe heb agor ysgol yno, yr hon a aeth yn fuan yn gyrchfan i lawer o ddynion ieuaingo o bob cwr o'r Dehen-dir, ac amryw fanau yn y Gogledd, ac o Loegr hefyd, oedd yn ymofyn addysg glasurol; a chyfododd llawer o honant i sefyllfaeod uchel yn y byd a'r eglwys. Ystyrir ei ysgol ef yn un o'r rhai goreu, os nad y rhagoraf yn Nghymru ar y pryd. A phan bennodwyd Dr. Horsley yn esgob Tŷ Ddewi, gwelodd y gŵr hwnw ar unwaith mai gweinidog Anghydffurfiol oedd yr ysgol-feistr mwyaf llwyddiannus yn ei esgobaeth; ac nid oedd hyny wrth ei fodd. Er dangos ei anffodlonrwydd, gwnaeth yn hysbys nad oedd efe yn bwriadu urddo neb o ysgolheigion Davies. Er y dichon fod ymddygiad yr esgob yn y peth hwn—ymddygiad, wrth gwrs, nas gellir ei gymmeradwyo—wedi effeithio rhyw gymmaint i niweidio yr ysgol, yr oedd cymmeriad yr athraw ac effeithiolrwydd yr ysgol yn gyfryw nad oedd y niwed yn un pwysig. Ymddengys, heb law bod yn ddsygedig ei hun, fod Mr. Davies yn meddu ar gymmhwysedrau rhagorol i gyfranu addysg i eraill. Dysgyblwr llym a manwl yd-oedd, fel llawer o ysgolfeistri y dyddiau hyny.

Nid oes y gradd lleiaf o ammheuaeth nad oedd efe yn ddyn o dalent a medr mawr; etto, nid llawer o gynnyrchion rhyddieithol sydd genym o'i ysgrifell. Yn wir, nid ydys yn gwybod ond am ddau ddernyn:—un a gyfieithwyd ganddo mewn aftechyd, pan yn bedair ar hugain oed,

sef traethawd Scougal ar "Fywyd Duw yn Enaid Dyn;" a'r llall yn erthygl Saesneg o'i waith, a ymddangosodd yn yr "*Analytical Review*," yn cynnwys math o feirniadaeth ar weithiau Dafydd Ab Gwilym. Yn "*Telyn Dewi*," yr hwn a gyhoeddwyd ganddo yn 1822, y ceir ei weithiau barddonol gwreiddiol, ynghyd â llawer o gyfieithiadau o farddoniaeth Saesneg; ac y mae yn y gyfrol fwy o gyfieithiadau nag o gyfansoddiadau gwreiddiol; a diamhen ei fod yn rhagori yn fawr fel cyfieithydd barddonol, fel y prawf ei gyfieithiad o Gray's "*Elegy in a Country Churchyard*" mewn modd arbenig. Ystyrir fod hwn yn un o'r cyfieithiadau goreu sydd yn yr iaith Gymraeg, ac ni phetrusai rhai ddyweyd ei fod yn well na'r gwreiddiol.

Yr oedd Mr. Davies yn ddyn caredig a chymwynasgar anarferol, ac yn ofalus hynod am deimladau pobl eraill. O bossibl na bu yr elfen ddiweddfaf yn ei gymmeriad yn un achos i beri iddo gadw ei syniadau crefyddol ar byngciau dadleuol mor guddiedig, fel na chyffyrddai & hwynt yn mron yn ei bregethau, rhag y busasai ei olygiadau yn ymddangos yn rhy ffafriol i Ariaeth neu Undodiaeth, ac y rhoddaasai fally boen i'w gyfaillion crefyddol anwylaf. Yr oedd dau o feibion Mr. Davies yn y weinidogaeth yn mhlith yr Undodiaid:—Mr. D. Davies yn Nghastellnedd, a Mr. Timothy Davies yn Evesham. Bu farw y pregethwr dymunol, yr ysgolhaig gwych, a'r bardd a'r llenor coeth hwn, ar y 3ydd o Orphenaf, 1827, wedi cyrhaedd yr oedran teg o 83ain mlwydd.

DAVIES, GRIFFITH, F.R.S.: un o ar-rifyddion (*actuaries*) enwocaf y Deyrnas Gyfunol. Ganwyd ef wrth odrau mynydd y Cilgwyn, yn mhlwyf Llandwrog, ger llaw Caernarfon, ar yr 28ain o Ragfyr, 1788. Yn un o'r cloddfeydd cyfagos yr oedd ei dad, Owen Dafydd, yn arfer gweithio, ac yr oedd ganddo deulu lliosog; ond yr oedd yn ddyn diwyd a gonest, a bu farw yn 93ain mlwydd oed, yn 1864. Cymmerodd ei dad ei fachgen, Griffith, gydag ef i'r gloddfa pan oedd yn bur ieuang—naw neu ddeg oed. Ychydig amser y bu mewn ysgol ddyddiol cyn hyny; ond teimlai ei hun yn wastad yn dra dyledus i'w athraw yn yr Ysgol Sabbathol am ei gyfarwyddiadau. Erbyn ei fod tua dwy ar bymtheg oed, yr oedd wedi gallu rhoddi heibio ychydig arian, a defnyddiodd hwynt i fyned dan addysg Mr. Evan Richardson i Gaernarfon—er dysgu Saesneg, rhifyddiaeth, &c. Dyna'r pryd y daeth efe ei hun yn ymwybodol, ac y daeth ei athraw, ac eraill a ddeuent i gyffyrddiad ag ef i weled, fod ynddo allu nodedig mewn rhifyddiaeth. Yna aeth yn ol i'r gloddfa, neu y chwarel, ond ymhyfyrdai mewn rhifyddiaeth yn fawr o hyd, a synai ei gyfaillion drwy ei waith yn gwneyd pethau tywyll mewn rhifyddiaeth yn eglur. Penderfynodd y mynai ddeall mwy o Saesneg er mwyn ymgodi yn y gloddfa os oedd bossibl; ac i'r dyben hwnw aeth i Llundain cyn bod yn llawn un ar hugain oed. Yn gymmaint ag nad oedd yn ei feddwl ar y pryd amcan uwch na'r un a nodwyd, ni fwrriadai aros yn y brif-ddinas yn hir. Yr oedd yn hollol ddyeithr yn y ddinas fawr; ac fel llawer eraill, bu yn cerdded o gwmpas o fan i fan am ddyddiau, ac yn methu cael dim i'w wneyd. Ond cafodd rhyw ganadwri wrth ymadael o Gymru i'w chario at Gymro oedd yn Llundain, ac yn is-athraw mewn ysgol yno. Fel yr oedd yn naturiol iddo ef o dan yr

amgylchiadau, dywedodd ei hanes wrth y gŵr. Cynghor hwnw iddo oedd, myned i ryw ysgol i ddyegu yr iaith Saesneg; a chymmerodd yntau yr awgrym. Aeth i ysgol; ac yn y flwyddyn ddilynol, cymerodd le yn is-athraw mewn ysgol. Agorodd ysgol ei hun yn 1811, a phriododd yn 1812. Yn mhén dwy flynedd wedi hyn, cyhoeddodd ei "*Key to Bonnycastle's Trigonometry*," yr hwn sydd yn cynnwys ymfynion i rai o ymchwiliadau dyfnion seryddiaeth. Erbyn hyn yr oedd ei glod yn dechreu ymladu, a'i ysgol yn cynnyddu. Dechreuodd yntau astudio egwyddorion blwydd-daliadau (*annuities*) yn drwyadl, a daeth ei glod yn adnabyddus yn Llundain. Yn mysg eraill a ymgododd i enwogrwydd a fuont yn ei ysgol, gellir enwi Syr John Franklin, y môr-deithiwr enwog. Rhoddodd yr ysgol heibio yn 1822, ac yn 1825 cyhoeddodd lyfryn bychan a gyfansoddodd ar "*Life Contingencies*," &c. Cyfansoddodd hefyd ac argraphodd gyfran o waith mawr ar flwydd-daliadau; ond ni chafodd hamdden i'w orphen. Yr oedd gorchwylion Mr. Davies dros Gwmni yr India Ddwyreiniol, Ariandy Lloegr, a sefydliadau o'r fath, yn cymmeryd ei amser yn mron yn gwbl. Yr oedd ei enw erbyn hyn wedi dyfod yn uchel ac yn anrhydeddus. Etholwyd ef yn gymmrawd o'r Gymdeithas Frenhinol yn 1831; ac wedi hyn yn gymmrawd o Gymdeithas Ystadegol Ffrainc; a pharhaodd ei fedrusrwydd fel rhifyddwr a mesuronydd i ddyfod i'r golwg yn fwy o hyd.

Onid er ei fod yn llawn gwaith gyda'i orchwylion bydol, nid oedd yn esgulusu pethau pwysicach. Yr oedd yn ddyn o ysbryd gwir grefyddol. Ymunodd gyda'r Methodistiaid Calvinadaid, a ymgynullent y pryd hwnw yn Wilderness Row, yn mhén ychydig fisoedd ar ol myned i Lundain, a pharhaodd yn fyddlaw'n hyd y diwedd. Bu am flynddoedd lawer yn flaenor gweithgar. Ymhyfrydai yn fawr yn nghyfeillachau y saint, ac yr oedd ei hoffter yn fawr at dŷ yr Arglwydd. Darlennai lawer ar Air Duw, a gweddiai lawer wrtho ei hun; ac nid oedd neb yn fwy cysson gyda'r ddyleddwydd gartref nag efe. Cafodd gystudd maith yn ei ddiwedd, a bu farw Mawrth 21ain, 1854, yn y 66ain mlwydd o'i oedran.

DAVIES, JOHN PHILIP, o Dredegar. (Gweinidog enwog gyda'r Bedyddwyr. Mab oedd efe i glerigwr Bangor a Henllan, yn swydd Aberteifi, a ganwyd ef Mawrth 12fed, 1786. Dywedir ei fod wedi mabwysiadu golygiadau y Bedyddwyr wrth ddarllen y llyfrau oedd yn myfyrgell ei dad, cyn bod yn sicr a oedd y fath enwad a'r Bedyddwyr yn bod. Ymunodd â'r enwad hwnw yn foreu, a dechreuodd bregethu pan yn ieuang. Nid oedd efe ond ieuang pan briododd, a cholodd ei wraig trwy farwolaeth yn mhén llai na blwyddyn. Cymmerodd daith trwy y Gogledd; ac yn mhliith manau eraill, ymwelodd â Threfynnôn, a derbyniodd alwad oddi wrth yr ychydig gyfeillion oedd yno i fod yn weinidog iddynt; ac yno y neillduwyd ef i'r weinidogaeth yn 1810, a dywydir mai efe oedd y gweinidog cyntaf a fu gan y Bedyddwyr yn sir Ffint.

Nid hir iawn y bu efe yn Nhrefynnôn; canys symmudodd i Liverpool, i gymmeryd gofal eglwys y Bedyddwyr Cymreig yn y dref hono. Priododd yr ail waith gydag un o deulu cyfrifol yr sir Ffint; ond y mae yn ymddangos nad

oedd ei wraig yn digwydd meddu ar dymmer lariaidd, nac o dueddiadau cynnil—ond yn hytrach i'r gwrthwyneb, ac i hynny fod yn gryn brofedigaeth a blinder iddo. Symmudodd o Liverpool i Lundain; a bu yn llafurio yn mysg y Cymry yno am beth amser. Ei symmudiad nesaf oedd i Llanyferi a Chydwell, yn sir Gaerfyrddin. Tra yr oedd yn y lle diweddfaf y dechreuodd ei fywyd fel llenor. Y peth gyntaf a wnaeth yn y ffordd hon oedd cyfeithu a chyhoeddi "*Esbomiad Andrew Fuller ar y Dadguddiad*." Cafodd alwad oddi wrth eglwys y Bedyddwyr yn Nhrefegar yn y fl. 1818; a chyd-syniodd yntau, ac ymsefydlodd yno. Er fod yr eglwys ar y pryd yn rhifo dros ddau cant o aelodau, etto nis gellir ystyried fod yr achos yn fioduog, yn gymmairt a bod yr aelodau yn hynod wasgareddig drwy y cymmydogaethau o amgylch i gryn bellder—tua Sirhowy, Rhymni, Pen-y-cae, &c. Daliodd ei boblogrwydd yn Nhrefegar yn wyneb llawer o anfanteision. Yn un peth yr oedd llawer o weinidogion y Bedyddwyr yn y Deheudir yn Galvinaidd lled uchel, ac yr oedd Mr. Davies wedi mabwysiadu golygiadau Fulleraidd; ac o blegid hynny, yr oedd drysau llawer o gapeli ei enwad ef ei hun yn gauedig yn ei erbyn. Blind ef hefyd, fel yr awgrymwyd o'r blaen, gan ei wraig; yr hon oedd o dymmer anhywaith, ac yn hynod wastraffus—yr hyn a'i harweiniasai i ddyledion, oni buasai fod cyfeillion yn ei waredu allan o'i helyntion. Yr hyn a chwaneagai at ei drallodion hefyd oedd gwaeledd ei iechyd, yr hyn a'i hanalluogai yn fynych am wythnosau a misoedd i bregethu. Ond yn wyneb y cwbl yr oedd yn hynod dawel, a'i dduwioledd, ei serchogrwydd, a'i sirioldeb, ynghyd â hylithrwydd swynol ei ddawn pregethwrol yn ennill serch a chydymdeimlad cyfrifol.

Yr oedd Mr. Davies yn llenor rhagorol. Ysgrifennodd lawer i'r "*Seren Gomer*," yn enwedig yn amser y ddadl ar Fulleriaeth, a ddygwyr yn mlaen ar ddalenau y misolyn hwnw yn y blynyddoedd 1822—23. Ysgrifennai yn y ddadl hon o dan yr enw "*Mab Dewi Ddu*." Yr oedd yn Gymro selog, ac yn deall y Gymraeg yn dda. Yr oedd yn ei fryd ddwyn allan Eirlyr Cymraeg; ond ni chwblhaodd efe yr amcan hwnw. Rhagorai yn fawr fel pregethwr, ac yr oedd dylanwad ei bregethu yn amlwg ar y weinidogaeth yn mysg y Bedyddwyr yn y Deheu. Bu farw ar y 23ain o Awst, 1832, yn 46ain mlwydd oed. Cyhoeddwyd cyfrol o'i eiddo, dan y teitl o "*Draethodau Duwinyddol*," ar ol ei farwolaeth, dan arlygiaeth ei gyfaill, y Parch. D. R. Stephen; ac yn y traethodau hyn canfyddir ei fod yn ddyn o alluoedd a medrusrwydd mawr.

DAVIES, JOHN, Caerdydd: gweinidog a phregethwr rhagorol gyda'r Annibynwyr. Ganwyd ef yn Myddfa, yn swydd Gaerfyrddin, Mai 1af, 1823. Arferai fynyachu y cyfarfodydd crefyddol yn mysg yr Annibynwyr er y blentyn; a phan yn y ddeuddegfed flwydd o'i oedran, derbyniwyd ef i gymmundeb yr eglwys yn ei blwyf genedigol. Yr oedd yr eglwys hono ar y pryd o dan ofal bugeiliol y Parch. D. Davies, o Sardis—un o'r pregethwyr mwyafr doniol yn Nghymru yn ei ddydd. Pan yr oedd Davies yn ei bymthegfed flwydd, symmudodd i Defynog, yn swydd Frycheiniog, mewn trafni i ddilyn ei alwedigaeth. Mor fuan ag yr ymsefydlodd efe yn y gymmydogaeth hono, efe a ymunodd â'r

eglwys yn y Brychgoed, oedd dan ofal y Parch. J. Stephens; ond nid hir y bu Stephens heb sylwi fod yn y gwehydd ieuangc ddefnydd dyn mawr a defnyddiol. Ar ddymuniaid y gweinidog a'r eglwys, efe a ddechreuodd bregethu yn fuan ar ol gadael ei un ar bymtheg oed. Cafodd gyn-northwy ychydig gyfeillion Cristionogol caredig i fyned i ysgol ragbarotawl yn Hanover, yn sir Fynwy. Yn 1842 derbynwyd ef i Goleg Aber-honddu; ac arosodd yno am yr ysbaid o bedair blynedd, pryd y derbyniodd alwad oddi wrth yr eglwys yn Llanelli, yn swydd Frycheiniog, i fod yn weinidog iddi; ac ordeiniwyd ef yno yn mis Awst, 1846. Daeth ei awydd didor am weithio i'r golwg yn fuan yn y lle hwn: adeiladodd yno ddau ysgoldy, lle y sefydlodd ddwy o ysgolion Sabbathol ac ysgolion dyddiol. O dan ei weinidogaeth fywiog, dechreuodd yr eglwys a'r gynulleidfa adfywio yn fuan. Yna gwelwyd fod Llanelli yn lle rhy gyfyng i'w dalentau a'i ymroddiad; ac mewn cydymffurfiaid a chynghor ei gyfeillion, derbyniodd yr alwad a gafodd oddi wrth yr eglwys yn Aberaman i fod yn weinidog iddi, a dechreuodd ar ei weinidogaeth yno yn y flwyddyn 1864. Nid oedd yr eglwys yn Aberaman ar y pryd ond cymmharol fechan; ac yr oedd hefyd mewn sefyllfa lled wywedig, a'r capel o dan faich o ddyled. Nid hir, pa fodd bynag, y bu Mr. Davies yn y lle na ddaeth ei weithgarwch i'r golwg; ac mewn llai na dwy flynedd yr oedd y rhan fwyaf o'r ddyled wedi ei thalu, a'r capel wedi ei helaethu ar draul o yn agos i fil o bunnan. Bu yn offeryn hefyd i adeiladu capel newydd yn Nghwmaman, ac aeth deg ar hugain o aelodau yr eglwys yn Aberaman i furio eglwys newydd yn y lle hwnw. Yn fuan wedi hyny ffurfiwyd cangen eglwys arall yn Abercwmboy. Yr oedd ganddo ran flaenllaw hefyd yn ffurfiad yr eglwys Saesneg yn Aberdar. Naw mlwydd y bu yn Aberaman; ond teimlodd yr holl ardal boblogaidd hono ei ddylanwad i raddau pell iawn.

Yn 1863, ar daer ddymuniaid yr eglwys yn Mount Stuart, Caerdydd, efe a symudodd i gymmeryd gofal yr eglwys hono. Nid oedd yr eglwys yno ond bechan—gyda dyled o 500p. ar y capel. Helaethwyd y capel yn ddiodeo trwy osod oriel ynddo; ond talwyd y draul hono, ynghyd a'r ddyled flaenorol, yn mhen tua dwy flynedd. Dechreuodd Mr. Davies achos Saesneg mewn ystafell yn heol Patrick, a ffurfiwyd eglwys yn y lle yn fuan. Adeiladwyd capel i'r eglwys ieuangc hono yn Hannah Street, ac yr oedd yr holl draul yn agos i 5,000p.; ac yn mis Gorphenaf, 1868, efe a roddodd ofal yr eglwys Gymreig i fyny, i weinidogaethu yn nghanol Hannah street. Cliariwyd ymaith draul y capel hwn hefyd o'r bron i gym cyn marwolaeth Mr. Davies—yr hyn a gymerodd le ar yr 8fed o Fai, 1874, yn 51ain mlwydd oed. Hebryngwyd ef i'w fedd yn nghanladdfa Caerdydd gan dyrfa anarferol o liosog a galarus.

Dyn bychan ac egwan o gorph oedd Mr. Davies; ond er fod ei iechyd yn wael er's blynydd- oedd, yr oedd y fath yni a weithgarwch ynddo fel y cyflawnodd amrywiol ddyledswyddau ei weinidogaeth gyda ffyddlondeb mawr; ac heb law hyny, yr oedd yn ymdafu gydag egni anghyffredin i symudiadau cyhoeddus ei enwad. Efe oedd golygydd y "*Beirniad*," oddi ar adag ei sefydliad yn 1860 hyd o fewn ychydig fisoedd i'w farwolaeth; a chyda dyfalwch a gallu mawr y cyflawnodd efe y gwasanaeth hwn. Yr oedd

yn feddiannol ar ystorfa fawr o wybodaeth dduwinyddol a chyffredinol, ac yn bregethwr hynod dderbinyol a phoblogaidd. Nid oes am-mheuaeth, yn marn pawb oedd yn ei adnabod, ei fod yn un o'r dynion mwyaf rhyddfrydig ei ysbryd, gwrol yn arddel ei egwyddorion, a phen-derfynol yn eu gweithio allan, a feddai yr enwad Annibynol yn y Dywysogaeth; a bu ei farwol-aeth yn golled dirfawr i'r enwad, ac i Ddeheudir Cymru yn enwedig.

DAVIES, MORRIS. Ganwyd y llenor coeth hwn yn Mhennant-igi Uchaf, yn mhlwyf Mallwyd, yn sir Feirionydd, yn mis Hydref, 1796. Dywedir mai ei dad oedd y Methodist cyntaf yn mhlwyf Ffestiniog. Yohydig o fanteision addyg a gafodd. Richard Herbert, un o ysgol-feistriaid Ysgolion Rhad Symmudol Dr. Williams, a Mr. William Pugh, curad y plwyf, a Mr. William Owen, o Drallwn, fuont yn athrawon iddo. Dechreuodd ymhel â Grammadeg Gymraeg, barddoniaeth, a cherddoriaeth, pan oedd yn bur ieuangc. Bu, o ganol y flwyddyn 1819 hyd ddiwedd 1823, yn cadw ysgol yn Mhont Robert, Llanfyllin, a Mallwyd. Aeth o Fallwyd i Syston, yn swydd Leicester, i gadw *National School*, dan olygiaeth y Parch. E. Morgan, M.A. Cyrhaeddodd yno Ionawr 1af, 1824. Bu o gryn gynnorthwy i Mr. Morgan wrth barotol cofiant Saesneg Mr. Charles o'r Bala. Gan nad oedd yn gysurus yn y fan hono, dychwelodd yn nghanol 1825 i Gymru; a bu hyd 1836 yn cadw ysgol yn Llanfair Caereinion. Bu, yn ystod y blynyddoedd nesaf, yn ysgrifenydd yn swyddfa Mr. John Williams, cyfreithiwr, o Lanfyllin, ac yn swyddfa Meistri. Williams a Breese, yn Mhwillheli a Phorthmadog. Yn mis Mai, 1844, ymgymmerodd â chadw yr Ysgol Frytanad yn Mhont Ynys Galch, rhwng Tremadog a Phorthmadog. Er fod Mr. Davies yn meddu ar gymmeriad da fel ysgolhaig, ymddengys nad oedd ganddo nemawr o ddawn i lywodraethu lliaws o blant. Yn 1849, aeth i Fangor. Bu yno am beth amser yn ysgrifenydd masnachol, ac am lawer o flynyddoedd wedi hyny yn swyddfa Mr. Lloyd Jones, cyfreithiwr.

Yr oedd efe yn un o'r ysgrifenywyr Cymreig mwyaf cywir a destlus yn ei oes. Yn wir nid oes nifer fawr o Gymry sydd yn awr yn fyw a wnaethant fwy o wasanaeth i lenyddiaeth Gymreig nag efe. Ysgrifennodd lawer o erthyglau buddiol i'r "*Traethodydd*," ac amryw erthyglau i'r "*Gwyddoniadur*," a chyn hyny i'r hen "*Seren Gomer*," pan oedd o dan olygiaeth Mr. Joseph Harris; ac hefyd i'r "*Drysorfa*," "*Goleuad Cymru*," a'r "*Gwladgarwr*." Yr oedd efe hefyd yn fardd ac yn gerddor da. Cyhoeddodd lyfr hymnau at wasanaeth y Methodistiaid, ac ystyrir ef yn gasgliad rhagorol. Ei waith llenyddol olaf oedd "*Cofiant a Gweithiau y Parchedig Daniel Rowlands, Llangeitho*." Ar y 9fed o Dachwedd, 1875, cyflwynwyd iddo dysteb o ddau cant o bunnan—yr hyn a'i llonodd yn fawr. Bu farw ar y 10fed o Fedi, 1876, ychydig cyn cyrhaedd ei bedwar ngain oed.

Yr oedd Mr. Davies yn ddyn crefyddol, doeth, cywir, a diymhongar.

DAVIES, ROBERT: yr hwn a adwaenid yn gyffredin wrth ei enw barddonol, *Bardd Nant-glyn*. Yn moreu ei oes galwid ef 'Robyn Ddu o'r Glyn,' neu 'Robyn Ddu o Nantglyn.' Ganwyd ef mewn tyddyn bychan o'r enw Henfryn,

ger llaw Nantglyn, yn y flwyddyn 1769: ond y mae amgylchiadau boreu ei oes yn lled anhysbys. Pan ddaeth i oedran cymmhwys, rhoddwyd ef i ddysgu y grefft o deliwr; ond nid yw yn ymddangos ei fod wedi ei dilyn yn rheolaidd iawn ar hyd ei oes. Fel dysgybl i'w gymnydog, Twm o'r Nant—yr hwn a breswyliai yn nhref Dinbych—y daeth allan gyntaf fel bardd; a chanmolai y bardd hwnw ei gynnyrchion. Dechreuodd gyfansoddi ar ddull interliwidiu ei athraw barddonol; ond nid ymddengys iddo ragori yn fawr yn y dull hwn, er fod "Ewyllys Adda" o'i waith yn dangos llawer o allu a thalent yn y cyfeiriad hwnw. Dywedir ei fod wedi bod mewn undeb â'r Methodistiaid yn nechreu ei oes, a phriododd ferch i bregethwr perthynol i'r enwad hwnw; ond nid hir y parhaodd ei gysylltiad â'r Methodistiaid, o herwydd trodd yn Eglwyswr. Yn 1798, ennillodd gadair eisteddfod Caerwys. Testyn y gadair oedd "Cariad i'n gwlad, drwy adgochiad yr hen Eisteddfod, a defodau Cymru." Symmudodd i Lundain yn 1800, lle y daeth i gydnabyddiaeth â llawer o'i gydwladwyr a deimlent hoffder mawr at wlad eu tadau; ond ni bu ei arosiad yno ond tua pedair blynedd. Ni symmudodd ei deulu yno o gwbl, a theimlai yntau hiraeth mawr am danynt; ac ar ol ei ddychweliad, ymsefydlodd yn Nantglyn—ac yno y bu hyd ddiwedd ei oes. Derbyniwyd ef yn aelod o Gymdeithas y Gwyneddigion yn y brif ddinas yn 1800, a chyfansoddodd yntau gywydd rhagorol i'w swyddogion hi. Pennodwyd ef yn fardd y gymdeithas yn 1801, ac yn ysgrifenydd iddi yn 1802—3. Cyhoeddodd lyfr yn swilt o'i farddoniaeth dan yr enw "*Cnewyllyn mewn gwraig*," &c., yn y fl. 1803. Ei lyfr nesaf oedd ei "*Rammadeg*," yr hwn a ddaeth allan gyntaf yn 1808; ac aeth y lyfr hwn drwy amryw argraffiadau ar ol hyn. Ennillodd Gadair Powys yn eisteddfod Gwrecsam yn 1820, gyda'i awdl farwnad fuddugol ar farwolaeth Sior III. Ennillodd lawer o wobrau eisteddfodol. Bu yn feirniad hefyd mewn amryw eisteddfodau; ond tynodd anfoddlonrwydd liaws o feirdd pan y darfu iddo, mewn cyssylltiad â Dr. Pughe a Dewi Silin, roddi y wobr yn eisteddfod Dinbych, yn 1819, am yr awdl oreu ar "Elusengarwch," i'r Dryw, pan y bernid yn gyffredinol mai Dewi Wyn oedd yn ei haeddu. Cyhoeddwyd caagliad o'i weithiau barddonol, o dan y teitl o "*Diliau Barddas*," gan Mr. Gee hynaf. Ystyrir ef yn un o lenorion a beirdd penaf ei ddydd. Bu yn gwasanaethu fel clochydd yn Nantglyn am flynyddoedd; a bu farw gartref, Rhagfyr Iaf, 1835, yn 66ain oed.

DAVIES, Y PARCHEDIG SAMUEL: sef y cyntaf o'r enw. Ganwyd ef yn mis Mehefin, 1788, mewn lle o'r enw Ffordd, yn mhlwyf Cilcain. Gan mai efe oedd bachgen ieuangaf ei rieni, cafodd fwy o'i ffordd ei hun ganddynt nag a ddylasai gael. Yr oedd yn moreu ei oes mor annysgedig ac anhysgus fel na ddaethai i galon neb y buasai yn gwneyd pregethwr byth. Ond tua deuddeg oed, dechreuodd fyw yn fwy dirifol a diargyhoedd. Tua'r adeg hon, daeth Trefnydd Calvinaidd, o'r enw Evan Roberts, i Gilcain, i gadw ysgol Gymreig ar y Sabbothau, ac aeth Samuel yn ddisgybl iddo; a thrwy ddyfalwch daeth yn fuan i allu darllen y Beibl. Yr oedd yn amlwg fod yr hyn a ddarllenai, yn gystal â'r canu a'r gweddio a glywai yn yr ysgol, yn cael dylanwad pur ddwys ar ei feddwl; ond

gan nad oedd neb yn gwasgu arno i fynegu ei deimladau, ac nad oedd yntau yn ewyllysio eu mynegu o hono ei hun, bu am grym amser heb neb i'w gyfarwyddo, nac i gydymdeimlo âg ef. Yn y tralod meddwl hwn yr ydoedd pan y clybu fod Jones, o Bathafarn, yn o bregethwr mwyaf poblogaidd y Wesleyaid, i bregethu ar ryw foreu Sabbath, yn mis Tachwedd, 1801, yn mhlwyf Llanferres. Aeth Samuel Davies, gan hyn, yno i wrandaw arno; a boddhawyd ef gymmaint yn mater a dull ei bregeth, fel y penderfynodd fyned i wrandaw ar bregethwyr y Wesleyaid bob tro y caffai gyflusdra. Yn mhen ennyd ar ol hyn, clywodd y Parch. John Bryan yn pregethu ar yr adnod, "Diange am dy einioes." Effeithiodd y bregeth hon mor ddwys ar ei feddwl fel y penderfynodd ymuno â'r Wesleyaid, er fod yr achos oedd ganddynt ddwy filldir a hanner o bellder o'i gartref; ond ofnai fyned i'r cyfarfod eglwysig, rhag yr ystyried ef yn rhy ieuang. Ond rhyw ddiwrnod yn ngwanwyn 1802, daeth Mr. John Morris i'r ardal, a phregethodd yn nhŷ un Robert Jones, Maeshafn, ar y testyn hwn:—"Y cyfai, pa fodd y daethost ti yma heb fod genyt y wisg bridodas?" Sylwodd Mr. Morris ar Samuel; ac ar ol yr oedfa, aeth ato, ymaffodd yn ei law, ac arweiniodd ef i'r gymdeithas eglwysig. Ar ol hyn, cododd awydd ynddo i wneuthur ei oreu er dychwelyd ei gymmydogion i'r fydd. Cymmerodd ystafell yn Nghilcain, a chafodd gan frodyr crefyddol o Lanferres i ddyfod yno i arfer moddion. Weithiau, byddai drycin, neu ryweth, yn rhwystro iddynt ddyfod, ac yna byddai gorfod ar Samuel Davies ddarllen a gweddio ei hunan. Cyn hir mynodd Samuel Davies gael capel yno, yr hwn a agorwyd yn mis Hydref, 1803. Bu am ysbaid o amser ar ol hyn yn Llansannan; a thra yno arferai fyned o amgylch i gadw cyfarfodydd gweddi, ac yn fuan dechreuodd esbonio ychydig ar yr hyn a ddarllenai. Pan ddychwelodd i str Ffint, annogwyd ef i wasanaethu ei enwad fel pregethwr cynorthwyl. Wrth weled ei fod yn llwyddo yn y ffordd hon, cynghorwyd ef gan y Parchedig Owen Davies i ymroddi yn gwbl i'r weinidogaeth, ac i fyned i gydlafurio â Mr. Jones, Bathafarn, a Mr. William Davies ar gyldaith Machynlleth:—ac yno yr aeth. Yn mis Awst, 1807, symmudwyd ef i gyldaith Caernarfon. Ar ol bod am ddwy flynedd yn fawr ei barch yn y gylchdaith hon, symmudodd i Ddinbych, lle y daeth yn gydnabyddus â merch ieuang radorol o'r enw Miss Twiston; ac yn 1814 priododd hi. Yn 1810, aeth i Liverpool, lle y defnyddiodd bob hamdden i helaethu ei wybod-aeth, ac yn enwedig i ddysgu yr iaith Saesneg. Ordeiniwyd ef yn gyflawn weinidog yn 1811, a bu o hyn y hyd ei farwolaeth yn llafurio yn galed mewn llawer cychdaith. Cyfansoddai ei bregethau yn bur ofalus, a thraddodai hwynt yn mron air yn air fel y byddent wedi eu hysgrifenu. Siaradwr lled afrwydd ydoedd; ond er hyny byddai yn pregethu yn dra nerthol. Yn mis Gorffennaf, 1818, cyhoeddodd bregeth ar "Brynedigaeth Gyffredinol," yr hon a wrth-attebwyd gan Ieuan Gfan Geirionydd. Fel ateb i Ieuan, cyhoeddodd S. Davies lyfr o'r enw "*Calvinieth yn cael ei ddaellu, a'r gwirionedd yn cael ei amiddiffyn*." Y ffordd a gymmerodd Ieuan i ateb hwn oedd cyfieithu pregethau Hurron i'r Gymraeg, y rhai a gyhoeddwyd gan J. Parry, Caerlleon, gyda rhagymadrodd gan John Elias.

Yn 1841, cyhoeddodd bregeth ar "*Etholeddig-aeth Ddiannmodol*;" sef, esboniad ar *Rhuf. ix.* Efe a gyhoeddodd hefyd, mewn undeb â gweinidog arall, "*Y Drysorgell Efengylaidd, neu Gorph o Dduwinyddiaeth*," ynghyd â'r "*Hylfordiwr Teuluaid*." Yn mis Mawrth, 1840, bu farw ei wraig, a rhwng gofid, a phryder, ac afiechyd, gwanychodd ei alluoedd meddyliol yn fawr. Oedfreiniwyd ef yn 1845, ac yna symmudodd at ei ferch i Liverpool; ond yn mhen dwy flynedd ar ol hyny, efe a ail briododd.

Yn 1851, aeth i Gaerlleon, lle y tarawyd ef gan haint y giâu, ac y colodd ei briod. Yn y flwyddyn ganlynol, daeth i Ddinbych i gartrefu gyda'i ferch; ac yma y bu hyd ei farwolaeth, yr hyn a ddigwyddodd Mai 7fed, 1854.

DAVIES, THOMAS, Llandeilo: pregethwr hyawdl a chymmeradwy gyda'r Annibonwyr. Ganwyd ef yn mhlwyf Trelech, yn swydd Gaerfyrddin, yn y flwyddyn 1820. Dangosodd, er yn blentyn, duedd grefyddol gref, gan yr ymfrydai o'i febyd gyrcu i foddion gras—ac yn enwedig i'r Ysgol Sabbathol, a'r cyfarfodydd gweddiau, a'r cyfarfodydd eglwysig, &c. Pan yn un ar bymtheg oed, ymunodd â'r eglwys Annibynol yn Nhreflech; ac yr oedd ei ymrodd crefyddol a'i dalent yn gyfryw ag a barasant i'r eglwys yn y lle ei gymhell i arfer ei ddawn yn gyhoeddus trwy bregethu cyn ei fod wedi gorphen ei unfed flwydd ar hugain. Efe a dreuliodd beth amser mewn ysgol ragbarotoawl yn Nghaerfyrddin; ac yn haf y flwyddyn 1843, derbyniwyd ef yn efrwydd i Goleg Aberhonddu—ac yno efe a dreuliodd bedair blynedd yn ymbarotol ar gyfer gwaith ei oes. Yn 1847, derbyniodd alwad oddi wrth yr eglwys yn Llandeilo Fawr, yn swydd Gaerfyrddin, yr hon oedd wedi ei hamddiffadu o weinidogaeth pregethwr tanyllad nerthol—sef y diweddar Williams—trwy farwolaeth. Profodd Mr. Davies yn fuan ei fod yn olwynydd teillwng i'r gŵr enwog a'i blaenorai; canys yr oedd ei weinidogaeth yn hynod lwyddiannus, a'r eglwys a'r gynulleidfa yn myned ar gynnwyd y naill flwyddyn ar ol y llall. Tua'r flwyddyn 1861, ail adeiladwyd a helaethwyd yr addoldy; ac adeiladwyd ysgoldy helaeth ger llaw iddo, lle y cynnelid yr Ysgol Frytanaidd. Yn nhymmor ei weinidogaeth yn y Tabernacl, yr oedd Mr. Davies yn dra adnabyddus trwy Dde a Gogledd Cymru fel pregethwr poblogaidd a hyawdl anarferol; ac yr oedd galw mawr am ei wasanaeth yn mhob rhan o'r wlad, mewn cyfarfodydd pregethu, cymmanfaoedd, &c. Ond yn nghanol ei ddyddiau a'i ddefnyddioldeb, ar ol llafurio yn y weinidogaeth yn Llandeilo am chwe blynedd ar hugain, bu farw yn dra disymmrwth yn hwyr y dydd, ar yr 28ain o Hydref, 1873. Yr oedd efe wedi bod allan y prydawn hwnw, ac wedi dychwelyd erbyn amser tē: ac ymddengys ei fod mor siriol ag yr arferai fod wrth y bwrdd. Aeth i fyny i'w fyfyrgeid gyda'r amcan o ysgrifenu llythyrau; ac wrth fyned dywedodd wrth ei briod ei fod yn disgwyl cyfaill yno, a gofnodd iddi ei alw i lawr pan y denai. Daeth y cyfaill i mewn yn fuan, ac aeth y forwyn i ymofyn Mr. Davies—ond nid oedd i'w gael yn ei fyfyrgeid. Gan hyny, aeth at ei ystafell wely; ac er ei dirfawr syndod, canfu ef yn gorwedd ar y gwely yn mhangfa marwolaeth—a bu farw yn mhen ychydig funydan o glefyd y galon.

Claddwyd ef yn y gladdfa ger llaw y capel y bu

yn gweinyddu ynddo; ac yr oedd ei gynhebrwng yn un o'r rhai mwyaf lliosog a pharchus a welwyd erioed yn y parthau hyny o'r wlad. Yn mysg y lliaws mawr oedd yn bresennol yr oedd cant a thri ar hugain o honynt yn weinidogion o wahanol enwadau.

Yr oedd Mr. Davies yn un o'r dynion siriolaf a hawddgaraf o ran ei dymmer, ac yn llawn o garedigrwydd ac o natur dda. Fel Cristion a gweinidog, cyflawnai ei ddyledswyddau gydag ymroddiad a fyddlondeb mawr. Fel pregethwr, yr oedd yn nodedig am ei hyawdledd. Yr oedd ei ddawn hylithr, ei lais soniarus, ei egluriadau tarawiadol, a'r gwres â'r hwn y traddodai wirioneddau yr efengyl, yn ei wneyd yn un o bregethwyr mwyaf poblogaidd y Dywysogaeth. Bu ar ymweliad âg America rai blyneddau cyn diwedd ei oes, ac yr oedd yn boblogaidd iawn yn mysg ei gydgenedl yno. Yr oedd yn awdwr "*Hanes Bywyd y diweddar Barch. D. Rees, Llanelli*."

DAVIES, WALTER (*Gwallter Mechain*): llenor, bardd, a bairniad dysgedig. Mewn tŷ o'r enw Wern y ganwyd ef, yn mhlwyf Llanafechain, sir Drefaldwyn, Gorphenaf 15fed, 1761. Er nad oedd amgylchiadau ei rieni ond isel, etto yr oeddnt yn hauu o deuluoedd anrhydeddus. Nid oes ond ychydig o hanes ei ddyddiau boreuol ar gael—fel y mae yn digwydd gyda llawer eraill o Gymry a gyrhaeddasant enwogrwydd. Ond dywedir y byddai yn ceisio ysgrifenu ar lechi pan nad oedd ond tua thair blwydd oed. Ymddengys mai ychydig o ysgol a gafodd; ond daeth i ragori yn fuan hyd yn oed ar ei athraw. Dechreuodd yn foreu gyfansoddi barddoniaeth; canys cyn ei fod yn ugain oed efe a ysgrifennodd gywydd yn annog crefyddwyr y wlad i fyw yn dangnefeddus. Y mae yn eglur iddo ddefnyddio ei amser yn moreu ei oes i ddiwyllio ei feddwl a chasglu gwybodaeth; ac yr oedd wedi cyfansoddi llawer o englynion, caneuon, a charolau cyn bod yn ddeg ar hugain oed. Yn nhymmor ei ieuengetid ef, yr oedd yr eisteddfodau yn dechreu adfywio. Cynnaliwyd yn yn Llanguollen, yn 1788; a dichon mai hon oedd yr eisteddfod gyntaf i Walter Davies fod yn bresennol ynddi. Cynnaliwyd eisteddfod yn Nghorwen drachefn, yn mis Mai, 1789; yr hon a gorwyd drwy i wrthddrych y cofiant hwn adrodd cywydd anerchiadol rhagorol. Yr oedd Jonathan Hughes a Thomas Edwards, o'r Nant, yn bresennol yn yr eisteddfod hon, ac yn ymgystadlu ynddi. Rhoddwyd deuddeg o destynau i'r beirdd i gyfansoddi yn ddifyfyr arnynt—ac i Walter Davies y dyfarnwyd y wobr. Nid peth bach ydoedd i fardd ieuange fel efe drechu y ddau fardd a enwir uchod. Chwanegodd hyn o angenrheidrwydd at ei glod; ac yn mis Medi, ennillodd gadair y Gwyneddigion; yn yr eisteddfod oedd ganddynt yn y Bala; sef, "*Awdl ystyriaeth ar oes dyn*;" pan yr oedd D. Ddu Eryri, Twm o'r Nant, a Jonathan Hughes, ac eraill, yn ymgystadlu. Ac yn eisteddfod Llanelwy hefyd, yn y flwyddyn ganlynol, efe a ennillodd y wobr am y traethawd goreu ar y testyn "*Rhyddid*," yr hwn wedi hyny a gyhoeddwyd ar draul Owain Myfyr. Erbyn hyn yr oedd Walter Davies yn dechreu tynu cryn sylw, a thrwyr garedigrwydd ychydig gyfeillion cyfoethog, anfonwyd ef i Goleg All Souls, Rhydychain, gyda'r amcan o'i barotol i fod yn weinidog o'r Eglwys Sefydledig. Treuliodd bedair blynedd yno heb ddyfod oddi yno o

gwbl—hyd yn oed ar y gŵyliau. Cyhoeddodd ysgrif yn y "*Cambrian Register*," yn y flwyddyn 1795, ar ystadegaeth plwyf Llangenach, yr hon a gododd ei gymmeriad fel hynafiaethydd. Yn yr un cyhoeddiad, yn y flwyddyn ddilynol, yr ymddangosodd bywgraffiad o'i eiddo i William Jones, Llangadfan, yr hwn oedd fardd clodfawr yn ei ddydd.

Yn 1796, ar ei ddyfodiad o'r brif ysgol, penodwyd ef yn gurad Meifod, yn sir Drefaldwyn. Yn 1799, cafodd guradiaeth barhaol Ysbytty Ifan, a pherigloriaeth Llanwyddelan gan yr esgob Horsley, yr hon a roddodd efe i fyny pan bennodwyd ef i berigloriaeth Manafon yn 1807, gan yr esgob Cleaver. Gwnaeth lawer yn y blynyddoedd hyn gyda'r eisteddfodau, yma a thraw ar hyd y wlad, a chyfansoddodd amryw bethau mewn rhyddiaith a barddoniaeth. Cynorthwydd y Mri. Charles, o'r Bala, a Roberts, o Dremerchion, i ddiwygio orgraph y Beibl Cymraeg, yn 1809. Bu hefyd yn gwneuthur ymchwiliad i sefyllfa amaethyddol a theuluaidd Gogledd a Deheudir Cymru, dros y *Board of Agriculture*. Cyhoeddwyd ffirwyth ei ymchwiliad yn y Gogledd, yn 1810; ac yn y Deheudir, yn 1813—15, yn ddwy gyfrol. Yr oedd ganddo law yn nygiad oddi amgylch eisteddfod fawr Caernarfon, yn 1819. Efe a ennillodd ar destyn y gadair, am yr awdl oreu ar farwolaeth y Cadfridog Picton: ac efe oedd y buddugwr am y traethawd Saesneg ar sefydliadau barddol Caerffyrddin a Morganwg. Yr oedd erbyn hyn yn un o ddynion penaf, os nad y blaenaf o wfr yr eisteddfod; ac yr oedd wedi ennill llawer o wobryon a thlysau, am awdlau, a thraethodau, &c. Ac o hyny allan, Gwallter Mechain oedd y prif feirniad yn yr eisteddfodau a gynnalwyd yn Ngwrecsam, Aberhonddu, Dinbych, Beaumaris—prif eisteddfodau y blynyddoedd hyny. Bu yn gefnogwr gwresog i'r "*Gwyllydd*," o'r adeg y sefydlwyd y cyhoeddiad hwnw yn 1822, hyd nes y darfu i henaint ei luddias. Ysgrifnodd lawer hefyd i'r "*Cambrian Quarterly Magazine*." Y dyrchafiad diweddfaf a gafodd yn yr eglwys oedd cael ei bennodi yn ficer Llanrhaiadr yn Mochnant, yn 1837, pan oedd yn mron yn 77ain mlwydd oed. Er fod hen ddyddian wedi ei oddiweddyd, nid oedd ei athrylith na'i awen wedi pylu ond ychydig. Cyfansoddodd lawer ar ol gadael ei 80ain mlwydd oed. Mynegir iddo ysgrifenu awdl ar y greddigaeth ar gyfer eisteddfod Aberffraw, er nad anfonodd efe hi i'r gystadleuaeth; ac yr oedd ar y pryd yn mron a chyrrhaedd ei 89ain oed! Nid oedd ei lygaid wedi tywyllu bron hyd derfyn ei ddyddiau: ac mewn gwirionedd, yr oedd ei alluoedd yn ymddadbygu yn barhaus; ac ni raid petruso ei restru yn mysg llenorion, beirdd, a beirniaid penaf ei wlad yn yr oes yr oedd yn byw ynddi.

Ni bu ei afechyd diweddfaf ond byr. Cymmerwyd ef yn glaf ar ddydd Llun, a bu farw mewn tawelwch y dydd Mercher canlynol, sef Rhagfyr 5ed, 1849, yn 89ain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn mynwent Llanrhaiadr yn Mochnant.

DAVIES, WILLIAM, D. D.: gweinidog a phregethwr enwog gyda'r Wesleyaid. Ganwyd ef yn Aberystwyth yn y flwyddyn 1820. Ni chafodd ond addysg cyffredin yn moreu ei oes yn ei dref enedigol; ond gwnaeth ddefnydd da o'r manteision oedd yn ei gyrhaedd, fel y galleid disgwyl i un o'i alluoedd ef wneyd. Bu yn

ysgolfeistr am beth amser. Yr oedd ei fam yn wraig grefyddol, a thrwy gynghor ac esempl yr oedd efe wedi ei arwain ganddi ar lwybrau crefydd; a phan yn lled ieuange, efe a ymunodd â'r Wesleyaid. Tua'r flwyddyn 1841, gan fod yr eglwys y perthynai iddi yn gwelod ynddo gymmlwysderau i'r gwaith, annogwyd ef i ddechreu pregethu, ac felly fu yn y fl. 1841. O ddeutu yr un adeg hefyd, efe a gyfieithodd ac a gyhoeddodd bregeth y Parch. Dr. Bunting ar "*Gyfaumhla*," ac aeth ar daith drwy Ogledd Cymru er lloblaenu y bregeth. Yr oedd efe yn myned yn boblogaidd fel pregethwr ar y daith hon; ac yn enwedig yn ardal Bethesda, Arfon. Yn mysg manau eraill, ymwelodd âg Ynys Môn, a daeth i gyfarfyddiad a thynodd sylw y diweddar Barch. David Williams, yr hwn oedd bregethwr rhagorol yn y cyfundeb Wesleyaidd. Ebe Mr. Williams wrtho, "Ai ti a gyfieithodd y bregeth hon?" "Ie," oedd ateb y dyn ieuange. "Dylet ti gael gwel gwaith, wel di, na gwerthu pregethan," meddai Mr. Williams. Treuliodd Davies beth amser yn yr ynys yn pregethu yma a thraw, fel yr oedd galw am dano. Yn y flwyddyn 1843, galwyd ef i ddechreu ar waith rheolaidd y weinidogaeth, yn ynys Môn. O hyny allan y gwahanol glychdeithiau y bu yn gweinidogaethu iddynt oeddynt:—Abergele a Chonwy, Abermaw, Dolgellau, Liverpool, Bangor, Tregarth, Beaumaris, Llun-dain, Caernarfon, a Bangor, yr ail waith. Wedi ei ddyfodiad i Fangor y tro hwn, penodwyd ef yn olygydd ar yr "*Eurgrawn*," ac yn oruchwylydd y llyfrfa; a pharhaodd i fod yn olygydd a goruchwylydd hyd ddydd ei farwolaeth, er nad oedd yn y misoedd diweddfaf yn gallu cyflawni y gwaith. Bu o wasanaeth gwerthfawr i'w enwad ei hun mewn amryw o glychoedd eraill. Bu yn wasanaethu fel ysgrifenydd y capeli am rai blynyddoedd. Llanwodd y swydd hono yn nodedig o effeithiol. Boddhawyd y Parch. W. Arthur, llywydd y gynadledd ar y pryd, mor fawr yn ei ddull o wneyd y gwaith, fel y galwodd sylw y gynadledd ato, ac yr argymhellodd y cynllun fel y gwerth ei ddilyn. Bu am ddeng mlynedd yn ysgrifenydd cyllidol y dalaeth; a phob amser yr oedd efe yn feistr ar yr holl anhawderau cysylltiol â'r swydd. Yr oedd ganddo law arbenig yn holl symmudiadau cyhoeddus y dalaeth am yr ugain mlynedd diweddfaf o'i oes.

Yr oedd Dr. Davies wedi bod yn nychu o ran ei iechyd er's amser; ac fel y dywedwyd, yr oedd yn misoedd olaf ei fywyd yn analluog i gyflawni ei ddyledswyddau golygyddol ac arolygol. Ac ymddengys ei fod yn dioddef mwy o lawer nag a dybiodd ei gyfeillion. Ergyd drom iddo oedd colli ei anwyl briod yn annisgwylidwy yn brechreu haf 1875; ac y mae yn debyg i hyny byrsuro y diwedd iddo yntau. Yr oedd mawredd ei ddiodeffiadau yn nyddiau olaf ei oes, ac yn neillduol tuedd ei glefyd i gyfodi i'w ben, gan ddyrysio ei feddwl, yn ei gwneyd yn anhawdd cael hamdden i ymddiddan âg ef; ond er hyny cafodd adegau o seibiant i roddi ar ddeall fod ei hyder yn Nuw yn llawn. Ei dystiolaeth oedd "mai da y gwnaeth yr Arglwydd bob peth, ac mai da y gwna efe bob peth;" a chwanegai, "Dyna fy mhrofiad i yn bresennol." Bu farw yn hollol dawel boreu ddydd Gwener, Awst 13eg, 1875, yn 55ain mlwydd oed.

Yr ydym yn dyfynu y sylwadau canlynol o ysgrifell un a'i hadwainai yn dda a ymddang-

osodd yn "*Maner ac Amserau Cymru*" yn adeg ei farwolaeth, am nas gallwn feddwl am ddim sydd yn fwy cymmhwys i osod allan y dyn, y llenor, a'r pregethwr:—

"Yn marwolaeth Dr. Davies, colodd y Dywysogaeth un o'i meibion mwyaf galluog. Yr oedd yn ōl yn fynd y meddwl. Cynnysgaeddodd ef & galluoedd meddylliol cryfion iawn; a bu yntau yn llafurus a diwyd i'w dygyblu, eu coethi, a'u cyfoethogi & goludoedd gwybodaeth. Perchenogai ddirnadaeth dreiddgar, amgyffrediad eang, gallu ymresymiadol cryf, barn aeddfed, a dychymmyg bywiog. Yr oedd yn gallu meddwl yn glir; yn gyflawn, ac yn gyflym iawn...Yr oedd yn ddydun cyflawn; medrai droi ei law at unrhyw beth. Yr oedd yn dduwinydd galluog; meddai gynabyddiaeth helaeth & gwduon hen a diweddar; darllenodd lawer ar yr hen Britaniaid, a gallai eu dyfynu at ei wasanaeth; yr oedd wedi meistroli damcaniaethau awdwy'r diweddar, fel y profai ei ddarlithoedd ar yr 'Iawn,' 'Colenso a Moses,' &c. Yr oedd yn feirniad ysgrifthyrol craff, ac yn ddeonoldd goleu a medrus. Talodd lawer o sylw i wyddoniaeth, ac yr oedd yn gartrefol yn ei wahanol a'i amrywiol ddoniau. Gwyddai am holl gylch llenyddiaeth Gymraeg. Yr oedd yn Gymro aiddgar. Cymmerai ddyddordeb mawr yn yr iaith Gymraeg, a rhoddodd sylw mawr i'w holfennau a'u deddfau. Yr oedd y wlad wedi canfod ei allu, ac wedi ei bennodi fwy nag unwaith yn feirniad yn yr Eisteddfod Genedlaethol. Fel yr awgrymwyd, bu yn olygdydd yr 'Eurgroen' am yr wyth mlynedd diweddar o'i oes—a chyn hyny yn golygu y 'Winllan.'...Dygodd allan 'Eiriadur Ysgrifthyrol' rhagorol iawn; ac ar ol hyny 'Agoriad i'r Ysgrifthyrau.'...Ond fe allai wedi y cwbl, mai fel pregethwr y rhagorol fywaf. Yr oedd y materion bob amser yn sylweddol ac ysgrifthyrol. Ni ddefnyddiodd y pulpud erioed i wneyd arddangosiad (*display*) o'i ddyg a'i wybodaeth ei hun. Yr oedd yn ormod o ddydun Duw i hyny. Byddai cyfansoddiad y bregeth yn rhesymegol a destliu, a'r traddodiad yn awdurdodol, yn rymus, a swynol nodedig. Y fath ddeithiolad o iaith gywir, bur, goeth, a chynghaneddol. Y fath lais—cyflawn, cydgordiadol, peraid, cryf, a threiddgar. Coffr am rai oedfaon a gafodd am ddyddiau y nef."

DAVY, SYR HUMPHRY: un o feiryllwyr penaf yr oseaau. Ganwyd ef Rhagfyr 17eg, 1778, yn Penzance, yn Cernyw—lle yr oedd ei dad yn gweithio fel cerfedydd coed. Bwriad ei rieni oedd ei ddwyn i fyny i'r alwedigaeth o feddyg, a rhwymwyd ef gyda llaw-feddyg a chyfferiwr yn Penzance. Ar yr un pryd, dechreuodd gwrs o efrydiau ar "grefydd a gwleidyddiaeth, meddyleg, a moeseg." Bu mesuroniaeth ac athroniaeth yn wrthdrysychau ei sylw. Ond ei astudiaeth o anianyddiaeth naturiol a'i dygodd fywaf agos at y gangen o wyddoniaeth y rhagorodd efe gymmaint ynddi. Yr oedd wedi cyrhaedd y bedwaredd fiwydd ar bymtheg o'i oedran, pa fodd bynag, cyn dechreu astudio feirylliaeth gydag egni ac ymroddiad. Cymmerwyd ef yn gynnorthwywr gan y Dr. Beddows, o Clifton. Yno dechreuodd ar gwrs o arbrawfiadau ar ansdlu gwahanol nwyon; a mwy nag unwaith bu ei fiwydd yn mron myned yn abertth. Cyhoeddodd hanes ei ymchwiliadau, yr hyn a sefydlodd ei gymmeriad; a phennodwyd ef yn ddarlithiwr yn y Sefydliad Brenhinol, yn Llundain, pan yn 22ain oed. Traddododd ei ddarlith gyntaf yn 1801; a gwnaeth ei hyawdledd a newydddeb ac amrywiaeth ei ddarganfyddiadau, ei ddarlithiau yn hynod boblogaidd. Yn 1803, dechreuodd ar ymchwiliadau oedd yn dal cyseylltiad &

amaethyddiaeth, a thraddododd gwrs o ddarlithiau ar y testyn. Cyhoeddwyd hwynt yn 1813, dan y teitl "*Elements of Agricultural Chemistry*." Ond y darganfyddiadau y gorphwys enwogrwydd Davy arnynt yn benaf fel feiryllwydd dydnt, y rhai a gawsant eu dechreud yn y golygiadau a amlygwyd ganddo yn 1806, mewn darlith a draddododd efe dan y teitl, "*On some Chemical Agencies of Electricity*." Ystyrid y traethawd hwn yn un o'r rhai gwerthfawrocaf a ysgrifwyd ar wyddoniaeth feiryllol, a chafodd brif wobwr Sefydliad Ffrainc am dano.

Yn 1812, gwnaed Davy yn farchog, a phriododd foneddiges yn meddu ar gryn gyfoeth; ac ar ol hyny ymddiswyddodd o gadair y Sefydliad Brenhinol. Cafodd genad gan lywodraeth Ffrainc i ymweled a'r Cyfandir, er gwneuthur ymchwiliadau pellach i'w ddamcaniaeth ar weithrediadau llosgfalaidd, a chafodd dderbynid gwresog gan wyddonwyr y wlad. Ar ei ddychwelid i Loegr, yn 1815, talodd sylw neillduol i'r llosguwy sydd yn achosi tanchwa mewn gweithydd glo: a dyfeisiodd lamp y glŵwr (Davy's safety lamp fel ei gelwir)—un o gymmwynasau penaf gwyddoniaeth i ddyddiaeth. Er y cydnabyddid yn gyffredinol werth y ddyfais, yr unig wobwr a dderbyniodd am dani oedd barwnigiaeth. Etholwyd Syr Humphry Davy yn olynnydd i Syr Joseph Banks, fel llywydd y Gymdeithas Frenhinol, yn 1820. Yn gynnar yn y fl. 1825, dechreuai gwyno fod ei nerth yn llallu; ac yn 1826, cafodd erygd o'r parlys yn ei ystlys ddeheu. Gwnaeth ddwy daith i'r Cyfandir er ceisio adferu ei iechyd, a bu farw yn Geneva, ar y 29ain o fis Mai, 1829, yn yr oedran cymmharol ieuango o 51ain. Rhoddwyd iddo gladdedigaeth gyhoeddus, fel arwydd o barch, gan lywodraeth Geneva. Yr osdd enwogrwydd Syr Humphry Davy yn gyfryw fel yr oedd wedi ei ethol yn aelod o holl brif sefydliadau gwyddonol y byd yn mron. Dywed Cuvier, fod "Mr. Davy, yr hwn nad yw etto yn 32ain oed, yn meddu, yn marn pawb sydd yn alluog i ffurfio opiniwn ar y fath lafur, le yn y rhes flaesaf yn mysg feiryllwyr yr oseaau." Un o'i ddywediadau ydoedd: "Trwy ffurfio damcaniaethau, ac yna eu cymmharu & feithiau, yn unig y mae i ni ddarganfod gwir ddirgelwch natur." Fel arbrawfedydd yr oedd yn hynod am gyflymder; ac ynddo, medd un, yr oedd cyflymder yn nerth. Heb law y gweithiau a grybwyllwyd eisoes, a lliaws mawr o ysgrifau yn y "*Philosophical Transactions*," cyhoeddodd "*Elements of Chemical Philosophy*," a "*Consolations in Travel, or the Last Days of a Philosopher*."

DANTON, GEORGE-JACQUES: un o'r dynion hynotaf yn mysg arweinyddion y chwyldroad yn Ffrainc. Ganwyd ef yn Arcis-sur-Aube, Hydref 28ain, 1759. Addysgwyd ef i'r bar, ac yr oedd yn ymarferyd fel dadleuydd yn Paris; ond nid oedd ei gymmeriad yn uchel, o herwydd ei arferion afradus. Yr oedd yn amlyg yn meddu y cymmhwysderau hyny sydd yn cynnorthwyo dyn i'r gwaith peryglus o fod yn gynnyrffwr gwleidyddol. Yr oedd yn dal a gwynog, a llinellau ei wynebpryd yn erwin, ond yn darawiadol; a meddai ar lais fel swn dyfroedd cynnyrffus, neu ruad taran. Yr oedd befyd yn eoft ac uchelgeisiol; a'i hyawdledd yn ffyrwth dychymyg bywiog; ac er ei fod yn amddifad o swyn areithyddiaeth dengar ac athroniaeth ddofn, cariai bob peth i'w ganlyn drwy

ei danbeidrwydd a'i wres. Nid rhyfedd i Mira-beau ei weled, a phrysuero i sicrhau ei gyfeill-garwch a'i gefnogaeth; ac nid rhyfedd i'r fath un ddyfod yn arweinydd yn mysg y werin, ac yn ddychryn i'w wrthwynebwyr. Yn 1790, yn cael ei gefnogi gan y gymdeithas a elwid y *Cordeliers*, a sylfaenwyd ganddo ef, efe a gyflwynodd i Louis XVI. ddeiseb o'r wyth dosbarth a deugnain, i ba rai yr oedd Paris wedi ei rhanu, yn erbyn gweinidogion y brenin, gan haeru eu bod wedi colli ymddiried y genedl. Etholwyd ef yn aelod dros ddosbarth y Seine. Ar ol car-chariad Louis yn Varennes, efe oedd y prif symmudydd gyda golwg ar y cynnulliad mawr poblogaidd yn y Champs de Mars, yn yr hwn y galwai am i'r brenin gael ei ddirosedd. Ar yr 8fed o Awst, 1791, gyda beiddgarwch a hyfdra digymmhar, efe a ddywedodd wrth gynrychiol-wyr Ffrainc yn y gymmanfa ddeddfwriaethol, y byddai eu gwaith yn gommadd dadgan fod yr orsedd yn wâg yn sicr o arwain i wrthryfel cyff-redinol. Cafodd tynged Louis ei phenderfynu, a phenodwyd Danton yn weinidog cyfiawnder, ac yn bensaeth ar y chwech yr ymddiriedwyd gweinyddiaid y llywodraeth i'w dwylaw. Pan yn gweinyddu y swydd hon, dangosodd ei fod yn ddyn gwaedlyd, uchelgeisiol, dialgar, ac ar-iangar; ond yr oedd hefyd yn ddewr a medrus i reoli achosion cyhoeddus mewn amser pan yr oedd pob cam a gymmerid yn un peryglus.

Pan oedd byddin Prwsia ar oresgyn Ffrainc, yn 1792, dychryn wedi dal pawb, ac arweinydd-ion y blaidd werinol yn methu deall pa beth i'w wneyd er rhoi attalfa ar y lloieiriant ofnadwy, esgynnodd Danton i'fyny i'r tribun, a thraddododd un o'r areithiau mwyaf tanlyd a ddaeth erioed dros wefusau unrhyw arweinydd o'i nod-wedd ef; a therfynodd gyda'r ymadrodd cyn-nhyrfus a ganlyn:—"Y mae y wlad mewn per-ygl; er gochelyd y trychineu, un peth sydd yn angwrheidiol—eofndra, eofndra di-ildio, a dim ond eofndra!" Dylawadodd y geiriau hyn fel awyn ar y genedl Ffrengig. Yn mhen yohydig wythnosau yr oedd pedair ar ddeg o fyddin-odd Ffrengig yn barod i gymmeryd y maes, a churasant yn ol gyda dewdr digyffelyb y llu-oedd cynghreiriol. Pe buasai Danton wedi troi ei alluoedd a'i egnion yn unig yn erbyn galy-nion ei wlad, aethai ei gymmeriad i lawr i oesoedd dyfodol heb ei lychwino; ond cariodd allan ei nwyd a'i greulondeb yn erbyn ei gyd-ddinas-yddion; a phriodolir llawer o greulonderau y chwyldroad, yn enwedig y rhai a gyflawnwyd yn Medi, 1792, iddo ef, naill ai fel dechreuwr neu gefnogwr. Wedi diddymu y frenhiniaeth, rhoddodd Danton i'fyny y swydd o weinidog cyfiawnder, a phenodwyd ef yn llywydd y Gymmanfa Gyfansoddiadol, ac yn un o bwyll-gor y diogelwch cyhoeddus. Tra yn gweinyddu y swyddau hyn, gwnaeth ei oreu i ddwyn oddi amgylch brawf y brenin. Nid oedd Danton yn bresennol yn y llys oedd i gyhoeddi dedfryd marwolaeth ar y brenin; ond efe a ddychwel-odd mewn pryd i bleidleisio dros ei ddiennydd-lad. Ni chafwyd un rheswm dros y bleidlais a roddodd. Yn y cyfamser, yr oedd pobl Paris, neu yn hytrach y blaidd arweinid gan glybiau y Jacobiniaid, wedi dewis arweinydd arall; yr hwn, yn ei ymddygiadau cyffredin, oedd yn dra gwahanol i Danton, ac yn ei olygiadau gwleid-yddol ei wrthwynebwyr galluoaf. Yr arwein-ydd hwn ydoedd Robespierre. Ymddangosai rhyw arwyddion fod Danton yn tueddu at fwy

o dynnerwch, a gwanhaodd ei ddylanwad mewn canlyniad i hyn; ac yn niwedd y fl. 1793, teiml-oedd Danton fod argyfwng pwysig yn dynesu. Gwnaed ymgais afstwyddiannus i'w gymmodi ef & Robespierre. Cawsant gydymddiddad—ond ymadawsant ar delerau gwaeth nag o'r blaen. Yr oedd erbyn hyn yn ymdrechfa farwol rhyng-ddynt; ond yr oedd Danton yn dechreu blino ar y chwyldroad, ac yn ymwybodol na byddai yn fuan yn ddim amgen na ffug; yr hyn nis gallai efe, er ei holl ddifgygion, ei oddef; a'r can-lyniad oedd iddo syrthio i fath o ddifaterwch ac esgeulusdra, yr hyn a roddodd fantais i Robes-pierre i'w ddinystrio. Ceisiodd ei gyfeillion ei gyffroi o'i ddiolofwch, ond ei ateb oedd: "Gwell genyf gael fy nienyddio fy hun, na dienyddio eraill." Yr oedd wedi ei ddallu gan ymwybod-olrwydd o ryw allu ynddo ei hun, fel y dad-ganai na feiddiai ei elynion ddyrchafu bys yn ei erbyn ef. Ond y mae dynion o nodweddiad Robespierre, er yn amddifad o wroldeb gwirion-eddol i wynebu perygl yn ei wyneb yn deg, yn meddu math o feiddgarwch llechwraidd sydd yn peri iddynt ymosod ar ddyinion mwy na hwy eu hunain, os bydd amgylchiadau yn ffafriol. Ymosododd Robespierre arno, a dygwyd cy-huddiaid yn ei erbyn. Pan y galwyd arno i roddi cyfrif o'i waith yn gweinyddu achosion cyllidol y wladwriaeth, gwrthododd ymostwng i'r ymchwiliad, os na orfodid ei bum cydymaith mewn swyddau i fyned dan yr un ymchwiliad, ac ymeilldnuodd i'w le genedigol. Ymddengys fod Danton, am ryw reswm neu gilydd, wedi cym-meryd rhan mewn cynllwyn bradwrs gyda'r Duc o Orleans, ac eraill o elynion y weriniaeth. Cyhuddwyd Danton gan St. Just fel bradwr o flaen Pwyllgor y Diogelwch Cyhoeddus, a dal-iwyd ef ar y 30ain o Fawrth, 1794, a chafodd ei ddwyn o flaen llys y chwyldroad—llys oedd wedi ei sefydlu ganddo ef ei hun; a chondemni-owyd ef, a thorwyd ei ben, ynghyd â Camille, Desmoulins, ac eraill, ar y 5ed o Ebrill canlynol, yn 34ain mlwydd oed. Rhagfyngodd Danton dynged Robespierre, gan ei alw yn "llwfrwas dirmygedig" (*infamous poltroon*); a chwaneg-odd yn ddiwed, "Myfi oedd yr unig un a allasai ei waredu." Atheist oedd Danton. Perthynai i'r ysgol Ffrengig o faterolwyr, ac ni chredai yn anfarwoldeb yr enaid. Cadwodd ei ddewdrer yn y prawf, ac hyd yn oed ar y dienyddle. "Byddaf yn fuan," ebe efe wrth y dienyddwr, "wedi syrthio i ddiddymdra; etto bydd fy enw yn fyw yn nheml hanesyddiaeth." Fel yna y bu farw y dyn hynod hwn, a gymmerodd ran mor amlwg yn y chwyldroad mawr.

DE QUINCEY, THOMAS. Ganwyd yr ysgrifenydd talentog hwn yn Greenhays, Man-chester, yn 1785. Marsiantwr gouldog oedd ei dad, yr hwn a fu farw pan oedd ei blant yn ieu-ainge, gan adael i'w weddw 1,600p. y flwyddyn i fyw arnynt. Ar ol bod mewn dwy neu dair o ysgolion, aeth De Quincey yn 1803 i Rydychain. Yno y dechreuodd efe fwyta opium—arferiad a wnaeth niwed dirfawr i'w feddwl, i'w gorph, ac i'w amgylchiadau. Gadawodd y brif athrofa yn 1808; ac ar ol bod am ryw ysabid o amser yn crwydro hyd Lloegr a Chymru, aeth i bres-wyllo i gymydogoeth Lllynoedd Cumberland, lle y cafodd gymdeithas yr awdwyr enwocaf yn eu dydd. Nid ymroddodd i lenyddiaeth, oddi eithr er mwyn difyrwch, nes oedd efe yn dden-gain oed, pryd y gorfu arno, er mwyn ymgynnal,

ysgrifenu i'r "London Magazine." Ac yn y cyhoeddiad hwnw y darfu iddo gyhoeddi ei "*Confessions of an Opium Eater*"—un o'r cyfansoddiadau rhyfeddaf, ond odid, mewn bod. Parhaodd i ysgrifenu o hyny allan ar bob rhyw bwngc, ac mewn llawer arddull. A mŷn llawer mai efe, gan eithrio y Profeswr Wilson, oedd y cylchgronwr (*magazine writer*) mwyaf gorcheistol a ymddangosodd yn Mhrydain. Y mae yn nodedig ar gyfrif ei aebri a'i wreiddioldeb, ynghyd â rhwysg a godidawgrwydd ei ddychymyg; ac y mae ei arddull hefyd yn ddiguro mewn gwreidd-iolder, eglurder, ac ystwythder. Dygodd lenyddiaeth yr Almaen i sylw darllenwyr Saesneg rai blynyddoedd cyn i Carlyle ei gwneuthur hi mor adnabyddus.

Yn 1832, aeth i'r Alban, gan ymsefydlu yn agos i Edinburgh, lle y bu yn fawr ei barch hyd ei farwolaeth; yr hyn a ddigwyddodd ar yr Sfed o fis Rhagfyr, 1859. Cyhoeddwyd ei weithiau mewn un-ar-bymtheg o gyfrolau, rhwng 1862 ac 1871, gan A. a. C. Black, Edinburgh; ac ysgrifenyddwyd bywgraphiad o hono mewn dwy gyfrol gan Page, yr hwn a gyhoeddwyd gan Higg a'i Gyf., Llundain.

DERBE: *Act.* xiv. 20, 21; xvi. 1; xx. 4. Ni wyddys yn fanwl yn mha le y safai y dref hon; ond gwyddys yn lled sicr yn mha ddosbarth yr oedd. Safai yn y rhan ddwyreiniol o ucheldir gwastad Lycania, yr hwn sydd yn ymestyn o Iconium tua'r dwyrain, ar hyd ochr gogleddol mynyddoedd Taurus. Rhaid ei bod yn rhywle yn agos i'r lle yr oedd y wlech a elwid Forth Cilicia yn ffurfio ffordd o wastadedd isel Cilicia i ucheldir y canolbarth; a thybir ei bod yn orsaf ar y ffordd fawr oedd yn pasio yn y cyfeiriad hwnw. Ymddengys fod Cicero wedi myned trwy Derbe, ar ei daith o Cilicia i Iconium. Y cyfryw oedd ffordd Paul ar ei ail daith genhadol (*Act.* xv. 41; xvi. 1, 2); ac y mae yn debygol hefyd ar y drydedd: *Act.* xviii. 23; xix. 1. Yn ei daith gyntaf (*pen.* xiv. 20, 21), efe a ddaeth o'r ochr arall, sef o Iconium, o herwydd fod erledigaeth yn y lle hwnw, ac yn Lystra. Ni chofnodir unrhyw ddigwyddiadau fel wedi cymmeryd lle yn Derbe. Yn gysson â hyn nid yw yn cael ei chrybwyll yn rhestr yr enwau yn 2 *Tim.* iii. 11. Yn yr hanes apostolaidd, crybwyllir Lystra a Derbe gyda'u gilydd. Yn y dyfyniad o'r epistol, Lystra, ac nid Derbe, a grybwyllir. Y mae y gwahaniaeth yn gywir; canys y mae Paul yma yn rhifo ei erledigaethau. Yn Derbe y ganwyd Gaius—cyfaill a chyddeithiwr Paul: *Act.* xx. 4.

DERHAM, WILLIAM: duwinydd ac anianydd o Sais, yr hwn a anwyd yn Stoughton, sir Worcester, yn 1657. Ar ol gorphen ei addysg yn Rhydychain, gwnaed ef yn beriglor Upminster, yr Essex. Pennodwyd ef yn ddarlithydd Boyle yn 1711 a 1712, a gwnaed ef wedi hyn yn ganon Windsor, ac yn aelod o'r Gymdeithas Frenhinol. Yn 1713—1714, cyhoeddodd gynnwys ei ddarlithiau mewn dau lyfr o'r enw "*Physico-Theology*," ac "*Astro-Theory*;" yn y rhai y mae yn ceisio profi bod, gallu, a doethineb Dduw oddi wrth ei weithredoedd. Cyhoeddodd draethawd o'r enw "*The Artificial Clockmaker*," ac ysgrifennodd lawer o gofiantau i'r "*Philosophical Transactions*." Yn 1730, graddiwyd ef gan brif athrofa Rhydychain yn athraw mewn duwinyddiaeth. Bu farw ar y 5ed o Ebrill, 1735, yn 78ain oed.

DIFFYG AR YR HAUL. Gwel HAUL.

DONNE, JOHN: bardd a duwinydd o Sais. Ganwyd ef yn Llundain, yn y flwyddyn 1573. Marsiandwr o haniad Cymraeg oedd ei dad, ac yr oedd ei fam yn berthynas i Syr Thomas More, a Heywood, y bardd.

Yn Babydd y dygwyd ef i fyny; ond ar ol gorphen ei addysg yn y ddwy athrofa, trodd yn Protestant. Ar ol hyn bu yn ysgrifenydd i'r Arglwydd Ganghellydd Ellesmere; ond trowyd ef allan o'i le am briodi yn ddirgel nith i'r pendefig hwnw; ac nid dyma'r holl gomp o osodwyd arno, canys fe'i carcharwyd hefyd, a chymmerwyd ei briod oddi arno; ond trwy erlyniad cyfreithiol, a ddifaodd ei holl eiddo, efe a lwyddodd i'w chael yn ol. Maddeuodd ei chwegrwn iddo yn fuan wedi hyn; a chyn hir, perawd-iwyd ef i roddi rhodd o 800*p.*, bob yn ugain punt yn y mis, i'w ddaw, tuag at ei gynnalieith ef a'i wraig. Yn groes i ewyllys ei wraig, aeth Donne gyda Syr Robert Drury i unweled â dinas Paris; a thra yr oedd efe yno, bu farw ei wraig wrth roddi genedigaeith i blentyn. Pan ddychwelodd i Loegr, annogwyd ef i ymroddi i'r weinidogaeth; ac ar ol ysbaid o amser, gwnaed ef yn ddoethawr mewn duwinyddiaeth, yn gaplan i'r brenin Iago, ac yn ddeon St. Paul. Pan ddaeth nychdod arno, efe a aeth yn analluog i gyflawni ei ddyledswyddau gweinidogaethol; ond pan y clywodd rywun yn awgrymu mai cymmeryd arno fod yn wael yr ydoedd, am ei fod yn rhy ddiog i bregethu, efe a aeth, mewn gwendid dirfawr, i fyny i'r pulpud, ac a bregethodd yr hyn a eilw Walton "ei bregeth angladdol ei hun." Cyhoeddwyd y bregeth hono—ar enw a roddwyd arni oedd "*Death's Duel*." Efe a fu farw yn 1631.

Cyfrifir Donne yn awdwr gwyth, er fod ei weithiau yn lled adnabyddus. Y mae yn amlwg oddi wrth ei weithiau rhyddieithol ei fod yn rhesymwr cadarn, ac yn feddyliwr ddfwn; ac y mae ei farddoniaeth hefyd yn llawn o ddarfelydd a gwres. Y mae bywyd Donne gan Izaak Walton yn un o'r bywgraphiadau mwyaf difyrus i'w darllen yn yr iaith Saesneg.

DRAKE, SYR FRANCIS: mordwywr a llyngesydd enwog, yr hwn a anwyd yn Tavistock, yn swydd Devon, yn ol y golygiad cyffredin, yn 1545; ond 1539, yn ol Barrow, ei fywgraphydd. Pennodwyd ei dad i ddarllen gweddiâu i'r mowrwr yn y llynges frenhinol, a gwnaethpwyd ef, meddir, o'r diwedd yn fier eglwys Upnor, islaw Chatham, lle y byddai y llynges yn arfer angori. Ond ymddengys mai camgymmeriad yw hyn, gan nad oes un prawf yn adnabyddus fod y fath eglwys yn bod. Cafodd Francis felly ei ddwyn i fyny yn mhllith llongwyr, a rhwymwyd ef gan ei dad yn freintwas i gymmyd oedd yn berchenog llong. Gan nad ydoedd i'r gŵr hwn blant, gadawodd ei long a'i thaclau yn ei ewyllys i Drake. Dygodd y llong hon gryn elw iddo; ond pan y clywodd am orchestion ei berthynas, Syr John Hawkins, yn y cefnfor Ysapania, efe a'i gwerthodd hi, ac a ymunodd â'r llynges frenhinol dan arweiniad y llywydd hwnw. Yn llyngesyrych anffodus Hawkins yn erbyn yr Ysapaniaid, colodd Drake yr oll a feddai, a cholodd ei gymmeriad hefyd i fesur; canys bu yn euog o anuffudd-dod, a gadawodd ei lywydd a'i gyfaill mewn adeg o gyfyngder. Er hyny, dangosodd ei hun yn llongwr medrus,

a dygodd y llong a lywyddai adref yn ddiogel. Gwnaeth Drake ei holl gollodion i fyny drwy ysbeilio yr Ysopaenaid. Yn 1570, cafodd genad reolaidd gan y frenhines Elizabeth i hwyllo i'r India Orllewinol i anrheithio yr Ysopaenaid; ac yn 1572, aeth allan drachefn gyda dwy long, er mwyn ymosod ar borthladdoedd yr Americ Ysopaenig. Cymmerodd ddwy ddinas, a dychwelodd gydag ysbaill mawr i Plymouth. Yn 1577, anfonodd Elizabeth bump o longau, dan lywyddiaeth Drake, i ymosod ar yr Ysopaenaid yn Moroedd y Deheu. Ar yr hynt hon, efe a ddfirodd y sefydliadau Ysopaenig; chwiliodd (*explored*) arfordir Gogledd America hyd wyth radd a deugain tua'r gogledd (48° N. lat.), a galwodd y wlad a ddarganfu yn *New Albion*. Yna aeth i'r India Ddwyreiniol; a chan hwyllo o amgylch Penrhyn Gobaith Da, efe a ddychwelodd i Plymouth, yn mhen dwy flynedd a deng mis ar ol cychwyn allan. Yn ystod yr amser hwn, efe a fordwyoedd o amgylch y byd: —a dyma yr enghraifft gyntaf o hyn gan Saïs. Anrhydeddodd y frenhines ef trwy giniawa ar fwrdd ei long yn Deptford, a'i wneuthur ef yn farchog. Yn 1589, ymwithodd i mewn i borthladd Cadiz, a dinstriodd liaws mawr o'r llongau a ddarperid i wneyd ymosodiad ar Brydain; ac yn y flwyddyn ganlynol, gwasanaethodd fel is-lyngesydd Arglwydd Howard yn y llynges; yr hon, gyda chymmhorth y gwynt a'r tonau, a wasgarodd ac a lwyr ddiinstriodd Arflynges (*Armada*) alluog Ysapaen. Ar ol hyn, aeth i'r India Orllewinol gyda Syr John Hawkins; ond rhwng y naill beth a'r llall, ni bu yr hynt hon yn llwyddiannus. Ni ddychwelodd na Syr John Hawkins na Syr Francis Drake adref yn fyw. Bu farw yr olaf ger llaw Nombre de Dios ar yr 28ain o Ionawr, 1596.

DRYDEN, JOHN. Ganwyd y bardd hwn yn Aldwinkle, yn swydd Northampton, ar y nawfed dydd o Awst, 1631. Ar ol bod am ryw ysbaid yn ysgol Westminster, aeth, yn 1650, i Goleg y Drindod yn Nghaergrawnt, lle yr enillodd radd celf-athraw. Yn 1657, aeth i Lundain, yn ysgrifenydd i'w berthynas, Syr Gilbert Pickering; yr hwn oedd yn aelod o gynghor Cromwell. Pan fu farw yr Amddiffynydd, ysgrifennodd Dryden alarŷan ar yr achlysur; ond ymddengys ddarod iddo allu anghofio ei alar yn dra buan; canys, mor gynted ag y cyhoeddwyd Siarl yr 'Ail yn frenin, llongyfarchwyd ef gan Dryden mewn cân a elwir *Astrea Redux*. Parodd yr anghyssondeb hwn anghydfod rhyngddo a theulu Syr Gilbert; felly ymadawodd Dryden ag ef, a phenderfynodd ennill ei fywoliaeth trwy brydyddu, a hyn yn benaf gogyfer a'r chwaraeu. Y *Duke of Guise* oedd y chwaraeuawd cyntaf a gyfansoddodd; ond y cyntaf a chwaraeuwyd oedd *The Wild Gallant*. Yn 1663, priododd ferch i Iarl Berkshire, gyda'r hon y derbyniodd waddol; ac yn 1670, pennodwyd ef yn fardd y llys (*poet laureate*), ac yn hanesydd prof-fesedig, gyda chyflog o 300p. y flwyddyn. Yn fuan wedi hyn, efe a ymrwymodd i gyflenwi y chwarauefydd a thair o chwaraeuawdau newyddion bob blwyddyn, am o ddeutu 350p. o gyflog yn flynyddol. Rhwng 1662 a 1694, gwnaeth chwech-ar-hugain o chwaraeuawdau. Yr oedd deuddeg o honynt yn dreisawdau (*tragedies*), a naw yn gymwawdau (*comedies*). Nid oes odid neb yn darllen y rhai hyn yn awr: prin y maent yn haeddu eu darllen, canys y maent oll

yn annaturiol, a llawer o honynt yn hynod o anfoesol. Yn 1681, cyhoeddodd y duchangerdd *Absalom and Achitophel*, yn yr hon yr ymosodai ar y Puroniaid (*Puritans*). Y Duc o Monmouth a feddylir wrth Absalom, Iarl Shaftesbury wrth Achitophel, Siarl yr Ail wrth Dafydd, a'r Duc o Buckingham wrth Zimri. Cyfrifir hon yn un o'r tuchangerddi perfffeithiaf yn yr iaith Saesneg. Ymosod ar y bardd Shadwell y mae Dryden yn y duchangerdd *Mac Flecknoe*; ac amddiffyn Eglwys Loegr, ac ymosod ar y Pabyddion, y mae efe yn y *Religio Laici*.

Pan yr esgynodd Iago yr Ail i'r orsedd, trodd Dryden yn Babudd, a rhoddodd ei resymau dros hyn yn yr "*Hind and Panther*"—cân a wawd-iwyd yn fedrus gan Prior a Montague yn y "*Country Mouse and City Mouse*." Pan ddaeth chwyldroad y fl. 1688, symmudwyd Dryden o'i swydd, a gwnaed ei hen wrthwynebydd, Shadwell, yn fardd y llys yn ei le. Yn 1694, dechreuodd gyfieithu "*Virgil*;" a gorphenodd ef yn niwedd y flwyddyn 1696, a chyhoeddwyd ef yn 1697. Yn mhen tua mis yn ddiweddarach na hyn, ymddangosodd ei awdl ar "*Alexander's Feast*"—un o'r cyfansoddiadau godidocaf yn yr iaith Saesneg. Yn y fl. 1700, cyhoeddodd ei "*Fables*," ynghyd â chyfieithiadau o "*Ovid*" a "*Boccaccio*."

Ni ragorodd un bardd Saesneg ar Dryden mewn nerth, rhwyddineb, a melusder mydr-yddiaeth; ac fel duchanwr, y mae efe heb ei ail. Bu farw ar ddydd Calanmai, 1700, a chladdwyd ef gyda rhwysg mawr yn Mynachlog Westminster.

DUNSTAN: archesgob Caergaint, ac un o enwogion penaf yr eglwys yn Mhrydain yn yr oesoedd canol. Ganwyd ef yn, neu ger llaw, Glastonbury, yn Ngwlad yr Haf, b. a. 925, o deulu pendefigaidd; ac addysgwyd ef yn mynachlog Glastonbury, yr hon oedd ar y pryd yn enwog fel eisteddle dysg. Ymroddai i astudio gyda dyfalwch mawr yn ei ddyddiau boreuol; ac heb law bod yn ddysegid yn y pethau yr oedd duwinyddion yn gyffredinol yn ddysegid ynddynt, yr oedd yn gyfansoddwr cerddorol rhagorol. Chwareuai yn fedrus ar amryw offer-yneu; yr oedd hefyd yn arlunydd, yn emydd, ac yn ôf, &c. O dan nawdd ei ewythr, Adelm, archesgob Caergaint, cyflwynwyd ef i lys Athelstan; ac yno y treuliodd efe rai blynyddoedd. Ond blinodd yno, a dychwelodd yn ol i Glastonbury. Trodd yn fynach pan yn ieuangc, ac adeiladodd gell neu feudwy-dy iddo ei hun, yn nghyd ag ystafell fechan fel math o gapel; a threuliai ei amser yno mewn ymarferiadau crefyddol, gan arfer ei gyweirnydd fel calfydd-ydwr yn ngwasanaeth yr eglwys mewn rhyw ddull neu glydd. Yn amser ei enciliad i Glastonbury, tybia Chalmers fod synwrau Dunstan i raddau wedi rhoddi ffordd. Dywedir y dychymmygai fod y diafol yn ymwael ag ef:—ac un diwrnod, pan yn cymmhell ei demtasiynau gyda mwy o daerineb nag arferol, ac yn rhoddi ei ben trwy ffenestr ei gell, iddo gydio mewn gefail chwilboeth, ac ymaflyd yn ei drwyn—nes y dychrynyd yr holl gymmydogaeth gan ysgrheffwyd yr un drwg! Dyna'r chwedl. Wrth gwrs, canmolwyd y gwrydhri hynod hwn gan y bobl gyffredin yn fawr. Mewn dull o siarad, rhoddodd Edred, olynydd Edmund, b. a. 948, ei gydwybod, ei drysorau, a'i awdurdod yn llaw Dunstan. Cymmerodd y diweddfaf fantais ar

hyny i ddyfod ag urdd newydd o fynachod i Loegr—yr hyn a fu yn achos o gryn anghydfod. Canfyddai fod ei ddyrchafiad, mewn rhan fawr, i'w briodol i'w ddull meudwysaidd a gerwin o fyw. Proffesai ei hun yn blaiddwr selog i reolau mlynachaid manwl. Darfu i'w ymddygiadau, fodd bynnag, gynnyrfu gwrthwynebiad y clerigwyr bydol (*secular*), y rhai a ymunasant â rhai o wŷr y llys, a deimlent yn anfoddog o herwydd ei ymddygiadau uchelfrydig, i ffurfio plaid gref yn ei erbyn. Ar farwolaeth Edred, ac esgyniad ei olynnydd Edwy, cymmerwyd yr abad-aeth oddi ar Dunstan, ac alltudiwyd ef o'r wlad yn 955. Adferodd Edgar ef yn y flwyddyn ganlynol i Glastonbury, a dyrchafwyd ef i esgobaeth Worcester yn gyntaf; wedi hyny gwnaed ef yn esgob Llwndain; ac yn 959 cafodd ei benodi yn archezog Caergaint. Aeth Dunstan i Rufain i dderbyn caniatad y pab i dderbyn y pennodiad, a chafodd hyny gyda phob rhwyddineb. Ar ei ddychweliad, yr oedd ei ddylanwad ar y brenin yn gyfryw fel y galluogwyd ef i ddwyn y clerigwyr Saesneg dan awdurdod Rhufain yn rwy nag y buont o'r blaen; a rhoddodd i'r mlynachod ddylanwad a fu yn eiddo iddynt mewn rhan fawr hyd adeg y Diwygiad Protestanaidd. Darfu i Dunstan, yn cael ei gefnogi gan Edgar, lethu i gwrthwynebiad a amlygasid gan y wlad am gyhyd o amser yn erbyn awdurdod y pab. Gan hyny, y mae y prelad hwn yn parhau i gael ei ganmol yn fawr gan y mlynachod, a phleidiwyr mwyafrif selog Pabyddiaeth. Cadwodd ei ddylanwad yn y llys ar hyd teyrnasiad Edgar; ac ar farwolaeth y diweddaf, yn y fl. 975, trwy ei ddylanwad ef i raddau mawr y diogelwyd yr orsedd i Edward, mab hynaf y diweddaf frenin. Tra yr oedd Edward o dan oed, llywodraethai Dunstan gyda llaw uchel yn y wladwriaeth a'r eglwys; ond pan lofruddiwyd y tywysog hwn yn 979, ac i Ethelred esgyn i'r orsedd, gwanhaodd ei ddylanwad; a dywedir fod y diystyrwch â pha un yr arferai y brenin edrych ar ei fygythion o ddialedd dwyfol yn ei offidïo i'r fath raddau, fel y darfu iddo ymneilliduo i'w ddinas archezogawli, a marw o ofid meddwl, Mai 19eg, 988, yn 63ain mlwydd oed.

Yr oedd Dunstan yn ddyn o alluoedd anghyffredinol. Buasai ei nerth meddyliol, ei benderfyniad i gyrrhaedd ei amcan, ei ymddygiadau anhbylyg a dibetrus, yn ei ddyrchafu i awdurdod mewn unrhyw oes; ond yr oedd yn meddu, yn chwanelogol at yr ansoddau hyn, gydnabyddiaeth ddofn a gwendidau y natur ddynol, a deall clir a threiddgar, a'i galluogai i weled yr hyn oedd yn angenrheidiol a doeth i lywodraethwr ei wneyd. Er ei fod yn llywodraethwr unbenaethol, yr oedd ei uchelgais yn wastad o dan lywodraeth ei ddoethineb. Ond yr oedd amcan mawr ei fywyd, sef dwyn oddi amgylch ymstyngiad hollol yr eglwys Anglo-Saesonaidd i Eglwys Rhufain, yn beth nas gall pobl amseroedd diweddar mewn un modd ei edmygu. Yn hytrach, gofidiant o herwydd ei lwyddiant.

DUWIAU GAU. Y mae yr enw Hebraeg ar Dduw (*Elohim*) fel y Cymraeg, 'Arglwydd' yn cael ei ddefnyddio mewn gwahanol gyssylltiadau. Gelwir y gwir Dduw yn fynych yn *Elohim*; fel y gelwir yr angylion, barnwyr, tywysogion, ac weithiau ddelwau a duwiau gau: *Gen.* i. 1; *Ecod.* xxii. 20; *Salm* lxxvi. 8; hefyd, *Ecod.* xxi. 6; xxii. 8; *1 Sam.* ii. 25; *Ecod.* xxii. 28. Teimlai yr Israeliaid y fath adgasrwydd a dir-

myg tuag at dduwian dyeithr, fel nad oeddynt yn barod i'w henwi; ond rhoddent arnynt ryw enwau yn arwyddo dirmyg. O ganlyniad, yn lle *Elohim*, galwent hwy yn *elohim*—dim, gwagedd, duwiau di-werth. Yn lle Mephi-baal, a Meri-baal, ac Ieru-baal, dywedent, Mephi-boseph, a Meri-boseph, ac Ieru-boseph. Arwyddai y gair 'Baal' feistr, gŵr; a'r gair 'boseph,' cywilydd. Yr oedd y bodau, pa un bynnag ai dychymyglol ynte gwirioneddol oeddynt, a fabwysiadwyd yn mysg dynion fel gwrthdrysau addoliad, yn lle lehofah, yn dangos yn eglur sefyllfa syrthiedig dyn. Ofn, chwant, casineb, neu falcher, oedd yn amlwg yn meddu y lle blaenaf yn eu syniadau pan yn dewis gwrthdrysau eu haddoliad. Nid oedd dim syniad pur a dyrchafedig ynglŷn â hyn. Prif dduwiau yr hynafiaid oeddynt Iau, Iuno, Festa, Minerva, Ceres, Diana, Gwener, Mawrth, Mercher, Neifion, Vulcan, ac Apollo. Ystyrid Iau yn dduw y nefoedd; Neifion, yn dduw y môr; Mawrth, yn dduw rhyfel; ac Apollo, yn dduw hyawlddedd, barddoniaeth, a physyggwriaeth, &c. Math arall o dduwiau, a ystyrid yn ailraddol, oeddynt ddynion wedi eu canoneiddio a'u duwioli. Fel yr oedd y duwiau mwyafrif yn meddiannu y nefoedd yn eu hawl eu hunain, yr oedd y duwiau ailraddol drwy eu teilyngdod wedi eu trosglwyddo i'r nefoedd, am eu bod wedi byw megys duwiau ar y ddaear. Y mae gan Hesiod bryddestawd ar "Genhedliad y duwiau," yn yr hon yr eglura eu cenedliad a'u haniad—a'r cyfan yn gwneyd math o gyfundrefn dduwinyddol baganaidd. Ond er cymmaint a ysgrifenydd gandynt, y mae yn anhawdd cael allan gwir syniadau y paganiaid yn mherthynas i'w duwiau; y maent yn fynych yn hynod gymmysglyd a dyrus, ac weithiau yn llawn o wrthddywediadau. Cydnabyddent nifer dirfawr o dduwiau uwchraddol ac israddol, oeddynt yn meddu llywodraeth ar bethau; a thybient fod pob man yn llawn o dduwiau. Cyfrifa Varo fod deng mil ar hugain yn cael eu haddoli mewn cylch bychan o wlad, a bod eu rhifedi yn chwanelu yn barhaus. Mewn paganiaeth ddiweddar, y mae duwiau gau i'w rhoio wrth y miliynau; ac mewn gwirionedd y maent yn aneirif. Nid oes neb sydd yn credu ac yn ymhyfyddu yn y gwir Dduw yn gallu meddwl am sefyllfa bresennol dynolryw, heb deimlo a gofidio. Ond y mae y sicrwydd dwyfol a roddir o lwyddiant Cristionogaeth yn dwyn llawenydd i bob dyn ystyriol:—"Y duwiau ni wnaethant y nefoedd a'r ddaear, a ddyfethir oddi tan y nefoedd;" *Ier.* x. 11.

DYER, JOHN: bardd Saesneg o gryn fri. Ail fab ydoedd i gyfreithiwr cyfrifol yn Aberglasney, yn sir Gaerfyrddin; ac yno y ganwyd ef yn y fl. 1700. Derbyniodd ei addysg yn ysgol Westminster; ac wedi gorphen ei amser yno, dechreuodd astudio y gyfraith. Ond er yno ieuange, yr oedd tueddfryd naturiol ei feddwl at farddoniaeth ac arluniaeth; a chan fod ei dad wedi marw pan nad oedd efe ond ieuange, cafodd ryddid i ddilyn y duedd hon. Bu yn astudio arluniaeth am dymmor dan un o'r enw Richard-son, ac wedi hyny yn teithio yn y Deheudir, gan ymarfer y gelfyddyd ei hun. Yn ystod y cyfnod hwn yr ysgrifennodd ei bryddestawd "*Grongar Hill*," yr hon sydd gyfansoddiad yn cynnwys barddoniaeth ddisgrifiadol ragorol; a chyhoeddwyd hi yn 1727. Er nad ydyw yn ymddangos iddo ymberffeithio yn fawr mewn arluniaeth, aeth i Italy i astudio y gelfyddyd; ac yno yr

ysgrifenodd ei "*Ruins of Rome*;" prydddest ddisgrifiadol a gyhoeddwyd yn 1740. Ar ei ddychweliad yn ol i Brydain, gan ei fod yn meddu ychydig eiddo, efe a ymneilluodd i breswyllo i'r wlad. Cymmerodd urddau eglwysig, a phriododd foneddiges o'r enw Ensor; a dywedir ei bod yn un o ddisgynyddion Shakspeare. Bu yn beriglor Belchford a Kirkby, swydd Lincoln, ac wedi hyny yn Coningsby, yn yr un sir. Efe a fu farw yn y lle ddeddaf yn niwedd 1757, yn 57ain mlwydd oed.

Yn 1757 y daeth allan "*The Fleece*" o'i waith, yr hon sydd brydddest led faith, ac yn cynnwys rhai darnau rhagorol. Gellir dyweyd hefyd fod yn ei "*Ruins of Rome*" rai llinellau prydfwrth a tharawiadol. Ond hwyrach wedi'r cwbl mai ar "*Grongar Hill*" y mae enwogrwydd barddonol Dyer yn gorphwys yn benaf. Er nad oes yn y bryddestawd hon ddyfnder a threiddgarwch meddyliol hynod, na drychfeddyliau nodedig, cynnwysa grynodeb o syniadau tlws a tharawiadol; ac y mae yn debyg o fod bob amser yn hoff ddernyn gan lawer o ddarllenwyr.

DYFRHAU TIR (*Irrigation*): dull a arferir i gynyddu ffrwythlonwydd tiroedd trwy ddefnyddio moddion celfyddydol er cael dwfr arnynt, neu eu gorchuddio â dwfr ar adegau pennodol. Y mae dyfrhau tir, o leiaf, mor hen ag ydyw amgloddio neu ddrénio. Fe allai ei fod o hynafiaeth mwy. Natur a ddysgodd i ddyng gyntaf y fantais oedd i'w chael trwy ddyfrhau y tir drwy orlifad sfonydd. Yr Aipht, dybygid, oedd y maes a ddyfrhawyd gyntaf gan gelfyddyd. Nis gallai effeithiau cynnyrchol tyfroedd y Nilus, wedi ei gorlifad, lai na thynu sylw y preswylwyr, a dyagu y wers iddynt—nad oedd dim yn angenrheidiol er cael y tir oedd y tu allan i gylch gorlifad yr afon yn ffrwythlawn ond yn unig efelychu natur. Y mae gweddillion y camlesydd mawrion, a welir hyd heddyw yn y wlad hono, yn profi fod ymrechisadau egniol wedi eu gwneuthur gynt i ddyfrhau y parthau hyny o'r wlad nad oedd gwlad yn disgyn arnynt. Yr oedd y camlesydd wedi eu gwneud yn mhob rhan o'r wlad, ac yn derbyn cyflenwad o ddwfr o'r Nilus, ac yn ei gario i bob man—o herwydd nid oedd yr Aipht yn lle anwastad. Y mae yn dra thebygol fod amryw o'i llynau mawrion yn weithiau celfyddydol wedi eu cyfaddasu i fod yn gronfeydd i ddal y dwfr wedi i'r Nilus ddisgyn o fewn ei cheulanau. Ceir digon o brofion fod yr Aiphtiaid wedi bod yn dyfrhau eu tiroedd yn gelfyddydol ar raddeg eang. Nis gellir, modd bynag, ddywedyd llawer yn mherthynas i amaethyddiaeth y wlad; o herwydd y mae ein gwybodaeth am dani yn mron yn hollol gyfyngedig i'r hyn a fynegir i ni yn yr Ysgrhythrau. Pan deithiodd Abraham a Lot ynghyd i chwilio am wlad i aros ynddi ar ol gadael yr Aipht, cytunnasant i ymwahanu, pan ddeallasant nas gallai y wlad yr oeddynt ynddi eu cyflenwi hwy a'u tenluedd, a'u hanifeiliaid, a chynnaluaeth angenrheidiol. Dewisodd Lot wastadedd yr Iorddonen, am ei fod yn ddyfradwy fel gwlad yr Aipht. "A Lot a gyfododd ei olwg, ac a welodd holl wastadedd yr Iorddonen, mai dyfradwy ydoedd oll, cyn i'r Arglwydd ddyfetha Sodom a Gommorah, fel gardd yr Arglwydd, fel tir yr Aipht;" Gen. xiii. 10. Pan y disgrifiai Moses Wlad yr Awdedd i'r Israeliaid, darluniai hi fel gwlad yn cael ei chyflenwi â dwfr mewn ffordd naturiol—yn wrthgyferbyniol i'w dull

celfyddydol hwy o ddyfrhan a'r traed, neu trwy ddefnyddio y traed i weithio y peiriant i gyfodi dwfr o'r camlesydd, fel yr arferid gwneud yn yr Aipht:—"O herwydd y tir yr wyt yn myned iddo i'w feddiannu, nid fel tir yr Aipht y mae, yr hwn y daethoch o hono, lle yr heuaist dy hâd, ac y dyfrheiaist a'th droed, fel garddylsiau; ond y tir yr ydych yn myned trosodd iddo i'w feddiannu sydd fynydd-dir, a dyffryndir, yfied dwfr o wlaw y nefoedd. A bydd, os gan wrando y gwrandedwch ar fy ngorchymynion, y rhai yr ydwyf yn eu gorchymyn i chwi heddyw, i garu yr Arglwydd eich Duw, ac i'w wasanaethu a'ch holl galon, ac a'ch holl enaid; yna y rhodaf wlaw i'ch tir yn ei amser, sef y cynnar-wlaw, a'r diweddar-wlaw; fel y casglech dy dŷ, a'th win, a'th olew;" Deut. xi. 10—14.

Yr oedd gwlad yr Aipht wedi ei gwneuthur mor gynnyrchol trwy ei dyfrhau fel yr oedd Pliny yn ei chymharu â Leontines—y parth mwyaf ffrwythlawn yn Sicily. Diammhen fod yr Aipht yn hynod gynnyrchol mewn ŷd mor foreu ag amser Abraham, yr hwn a ymfudodd yno yn amser newyn. Ychydig iawn a wyddys am amaethyddiaeth hen deyrnasoedd Assyria, Babilon, Carthage, Phoenicia, a Groeg, ac nis gwyddom am eu dull o ddyfrhau; ond y mae yn debygol eu bod yn arfer trefniadau yr Aipht. Deallir oddi wrth ysgrifeniadau yr hynafiaid fod y Rhufeiniaid yn dyfrhau ar raddfa helaeth, fel un o'r moddion goreu i wellhau y tir. Yn marn yr hen awdwr Rhufeinig Cato, y ffordd gyflymaf i gyfoeth oedd magu anifeiliaid da; gan hyny, rhoddi y flaeoriaeth i ddolydd. Nid yw yn dadleu mai porfa ydyw y peth gwerthfawrocaf y gall tir ei gynnyrchu; o herwydd yn yr ystyr yma y mae yn rhoddi y flaeoriaeth i wrillan-oedd, gerddi wedi eu dyfrhau, mensydd helyg, a gerddi olewydd. Ond dywed eu bod hwy yn rhoddi mwy o elw yn ol cyfartaledd y draul a roddid arnynt; ond ar y llaw arall, fod y dolydd yn wastad yn rhoddi ac yn âd-dalu. Gan hyny, y mae Cato yn cynghori i wneuthur dolydd, yn enwedig rhai i'w dyfrhau, pa le bynag y ceid dwfr yn gyfueis. Y mae Columella hefyd yn cynghori gwneud yr un modd. Ond nid oes un ysgrifenydd Rhufeinaidd ar amaethyddiaeth wedi rhoddi cyfarwyddiadau pa fodd i wneyd dól ddyfradwy. Yn uniongyrchol ar ol cwmp yr ymherodraeth Rufeinig, adfeiliodd amaethyddiaeth, a bu mewn sefyllfa isel am o ddeutu deg canrif. Ni raid rhyfeddu, gan hyny, wrth ystyried hyn, nad oedd amaethyddiaeth yn gyffredinol yn Italy yn gwellhau dim ar yr hyn ydoedd yn mesg y Rhufeiniaid, hyd nes y cymmerodd adfywiad le ar lenyddiaeth. Dyfrhau tir, fe allai, oedd yr unig gangen o amaethyddiaeth a wellhawyd ac a ddefnyddiwyd cyn i'r oesoedd tywyll fyned heibio; ac yr oedd y gwelliant yn hyn yn gyfyngedig i ogleddbarth Italy. Y mae dyfrhâd Lombardy hyd heddyw yn ffurio nodwedd arbenig yn ei hamaethyddiaeth. Yr oedd yr hen frenhinoedd yn cefnogi y gwaith hwn; ac arferai y Lombardiaidd ddyfrhau eu tiroedd ar raddeg eang mor foreu a B. A. 1037. Y mae y Po, yr Adige, y Tagliamento, ac sfonydd eraill, yn cyflenwi y wlad â dwfr, haf a gauaf; a dyfrhêir yr holl wlad yn mron o Venice i Turin yn y modd hwn. Nid ydyw dyfrhau yn cael ei gyfyngu yno i dir porfa; ond dyfrhêir tir ŷd, a gwinwydd, a gwastadeddau lle y tyfir reis. Yr oedd yn ddigon naturiol i'r arferiad hwn o ddyfrhau tir fyned o Lombardy i

ddeheubarth Ffrainge, lle yr arferir dyfrhau tir i dyfu y cynnyrchion gwerthfawrocaf sydd yn dyfod o'r ddaear. Ychydig o gwrd a gyfodir hyd heddyw yn Yspaan heb ddyfrhau y tir. Y mae rhai ddioldd yn y wlad hon, yn nghymydogeath Salisbury, yn swydd Wilts, wedi peri i rai dybied fod dyfrhau wedi bod mewn arferiad yn Mhrydain er amser y Rhufeiniaid. Pa fodd bynag am hyn, y mae yn sicr nad arferwyd dyfrhau tir yn Mhrydain yn ol y drefn oedd yn Italy hyd yr unfed ganrif ar bymtheg, pan yr ymdrechwyd gwneuthur hynny ar raddge fawr yn swydd Caergrawnt, gan Italiad o'r enw Pallavicino; ac ni ddilynydd ei esampl hyd ddiweddedd y ganrif ddiweddat, a dechreu yr un bresennol. Er hynny, y mae llawer o ddyfrhau tiroedd wedi bod yn mhob cwr o'n gwlad. Fel y galleidd digwyl oddi wrth natur yr hinsawdd, y mae hyn yn cael ei arfer yn helaeth yn India: ond nid o lawer i'r graddau y dylid gwneud. Dywedodd Mr. John Bright, yn Nhŷ y Cyffredin, yn 1878, y galleidd rhaglaenu newyn yn y wlad hono yn mron yn gwbl pe byddai i gyllun eang gael ei lunio i wneyd dyfr-fosydd (*canals*) drwyddi. Dyfrhau y tir hefyd i raddau helaeth yn China, a rhanau o America—yn enwedig yn Mexico a Pheru. Ac y mae y Cymry sydd wedi ymfudo i Patagonia hefyd wedi cael prawf o ddefnyddioldeb y drefn pan y bydd prinder gwlaw ynno.

Fel hyn y dywed y diweddar Syr Humphry Davy:—"Y mae dwfr yn hanfodol i lysteuaeth; a phan y byddo tir wedi ei orchuddio â dwfr yn y gauaf neu yn nechreu y gwanwyn, y mae y lleithder sydd wedi treiddio felly yn ddwfn i'r pridd yn troi yn faeth i wreiddiau y planhigion yn yr haf, ac yn attal yr effeithiau drwg hynny sydd yn digwydd yn fynych mewn tiroedd yn eu sefyllfa naturiol mewn canlyniad i barhâd tywydd sych am dymor maith .... Cynnwysa dwfr afon yn gyffredin swm pennodol o ddefnydd gwrtaith; ac y mae mwy ynddo ar ol gwlawogedd nag o'r blaen, yn enwedig mewn afon yn rhedeg mewn gwlad amaethedig. Hyd yn oed mewn achosion pan y mae y dwfr a ddefnyddir i ddyfrhau tir yn bur, ac yn rhydd oddi wrth sylweddau anifeilaidd a llysiennol, y mae yn effeithio i ddogosbarthu yn fwy cyfartal y sylweddau maethlonol fydd yn y ddaear; ac mewn tymmorau oer iawn, ceidw wreiddiau tyner a dail y glawallt rhag i'r rhew effeithio arnynt."

Er dangos y gallu sydd mewn dwfr i amddiffyn rhag oerni, nid oes angen ond crybwyll un ffaith anianyddol dra adnabyddus; sef, fod dwfr, o ran priodbwys, yn 42° gradd Fahrenheit; gan hynny, nid ydyw y dwfr sydd felly yn dyfod i gyffyrddiad â gwreiddiau bron yn amser islaw y tymmeredd hwn; o ganlyniad, nid yw mewn un modd yn niweidiol iddynt. Y mae llawer o fanteision yn deilliaw o ddyfrhau. Y mae yn dwyn lleithder i'r tir, yr hyn sydd yn angenrheidiol mewn tymmorau sych, ac mewn gwledydd poeth; yn amddiffyniad i blanhigion rhag eithafion oerni a gwres; yn dogosbarthu ac yn cario gwrtaith i'r planhigion; ac y mae hefyd yn golchi ymaith sylweddau niweidiol oddi wrth eu gwreiddiau.

Dylai y dwfr a ddefnyddir fod yn rhydd oddi wrth laid, ac amhuredd o'r fath ag sydd yn casu tyllau y dail, ac yn gorchuddio gwreiddiau planhigion, ac yn ymyrrd â'u tyfiant. Nid yw dyfrhau tir yn beth mor gyffredin yn Mhrydain Fawr ag y byddai ddymunol. Dywedir nad ydyw y gweirgloddiau sydd yn Mhrydain wedi eu dyfrhau yn gelfyddydol yn cynnwys nemawr

mwy na chan mil o erwan, a bod y rhan fwyaf yn neheu a gorllewin Lloegr. Ceir ffermydd wedi eu dyfrhau â dwfr cartffosydd yn ngwahanol ranau y deyrmas; ac y mae eu nifer yn cynnyddu yn barhaus. Yr enghraifft fwyaf llwyddiannus o hyn sydd yn agos i Edinburgh, lle y mae dosbarth helaeth o wlad o dan wair, rhwng Portable a Leith, yn rhentu yn ol y swm o ugain i ddeugain punt yr erw. Torir y gwair o dair i bum waith y flwyddyn; ac y mae cymaint a deg tunell yr erw wedi ei gael yno ar y tro ar un toriad.

DYWALGI (*Tiger*): un o'r milod mwyaf o rywogaeth y gath (*felidae*), yr hwn sydd yn gyfartal â'r llew mewn maint a chryfder, ac yn rhagori arno mewn chwimwthder. Y mae yn feinach na'r llew, ei holl fwrff yn fwy cathaidd, a'i ben yn llai ac yn grynach. Nid oes ganddo ddim mwng. Goddiwedda ei ysglyfaeth un ai trwy redeg ar ei ol, neu ynte trwy gyllwyn, a neidio arno. Y mae ei nerth mor fawr fel y gall ddwyn ymaith fôch. Y mae hyd ambell un, o flaen ei drwyn i flaen ei gynffion, o ddeutu pymtheg troedfedd, a'i uchder hefyd yn dair neu bedair. Ond y mae dywalgwn y gwahanol wledydd yn gwahanisethu cryn lawer mewn maintioli. Y mae dywalgwn Bengal, er enghraifft, yn llawer mwy na rhai Bokhara. Blew tew, main, a disglær, o liw melynlywd gloew, sydd i'r dywalgi. Yn Asia yn unig y mae'r bwystfil hwn i'w gael. Mewn lleoedd coediog y mae yn trigo, ac nis gall fyw lle na bydd yn alluog i gael dwfr. Y mae'r difrod a wna dywalgwn mewn rhanau o India yn fawr iawn, ac y maent yn lladd nifer mawr hyd yn oed o fodau dynol. Y mae y fenyw yn esgor ar dri, neu bedwar, neu bump o genawon. Pan gymmerer y rhai hyn yn ieu-ainge, y mae yn hawdd eu dofi, a dangasant gryn lawer o hoflder at y rhai a ymddygant yn gar-edig tuag atynt. Eppilia yn fynych pan mewn caethiwed, ond nid mor fynych a'r llawes.

Y mae hela dywalgwn yr orchwyl hoff gan yr Indiaid, ac y mae y perygl sydd ynglŷn âg ef yn hytrach yn mwyhau nag yn lleihau y dyddordeb a gymmerant ynddo. Bydd Ewropiaid yn gyffredin yn marchogaeth ar elephantiaid pan y byddant yn hela, ac oddi ar eu cefnau hwynt y byddant yn saethu y dywalgwn. Rhoddai yr *East India Company*, yn yr amser a fu, wobr o bunt i bwy bynag a laddai ddywalgi. Y mae dywalgwn erbyn hyn yn llawer llai eu rhifedi yn yr India nag oeddynt. Dyma rai o'r ffyrdd a gymmerir i'w dinystrio yn y gwledydd a flinir ganddynt. Gosodir bwâau gyda saethau gwenwynig ar eu llwybrau, fel pan gyffyrddant â hwynt yr ehedant ymaith o honynt eu hunain. Gosodir rhwydau o wahanol fathau hefyd, gyda gafr neu oen fel abwyd. Talm-gist (*box-trap*), gyda drych wedi ei ddodi o'i fewn, a arfera y Chineaid. Ac y mae y dywalgi, wrth gael ei attynu gan ei ddarlun ei hun fydd ynddo, yn dat-tod rhwymyn y caud, ac felly yn cau ei hun i mewn yn y gist. Yr arfer yn Oude ydyw gwasgaru dail llydain, wedi eu dwbio â glud, yn llwybr y dywalgi; a chyn gnted ag y saeth ar un o'r dail hyn, bydd ei dynged wedi ei selio; canys efe a rwbia ei wyneb â'i bawen, er mwyn cael ymwared o'r dail. Ond wrth wneuthur hyn, gorchuddia ei wyneb â dail, nes llwyr ddallu ei hun o'r diwedd. Yna ymdreigla ar y ddaear gan gynddeiriogrwydd, pan y bydd yn ddiogel i'r helwyr nesaun ato i'w roddi i farwolaeth.

E.

EDWA

EDWA

EDAR, TWR: lle nad ydyw yn cael ei enwi ond yn unig yn *Gen.* xxxv. 21. Yr oedd gor-phwysfa gyntaf Iacob rhwng Bethlehem a Hebron, "tu hwnt i dŵr Edar." Yn ol Jerome, yr oedd yn fil o latheni o Bethlehem. Y mae yr enw yn arwyddo 'praidd,' ac y mae yn hollol gysson âg arferion bugeiliol y dosbarth. Y mae Jerome yn gweled ynddo brophwydoliaeth am yr hysbysiad o enedigasth Crist, ac o'r bugeiliaid; ac ymddengys fod traddodiad Iuddewig fod y Messiah i gael ei eni yno.

EDWARDS, THOMAS (*Tom o'r Nant*): prydydd nodedig yn ei ddydd. Ganwyd ef yn Pen-porchell Isaf, yn mhlwyf Llanefydd, ger Dinbych, yn y flwyddyn 1739. Yn ol ei dystiolaeth ef ei hun, yr oedd yn hanu o deuluoedd hynafol o du ei dad a'i fam, er nad oeddynt hwy ond isel o ran eu hamgylchiadau a'u dysg pan y ganwyd eu mam Thomas, yr hwn oedd yr hynaf o ddeg o blant. Wedi bod o'i rieni yn Pen-porchell am dymmor byr ar ol priodi, symmdasant i le bychan ger llaw, a elwid Coed Siencyn, lle yr arosasant oddentu blwyddyn. Yna daethant i'r Nant Ganol—ferm fechan ar derfyn plwyf Henllan, heb fod yn mhell o Nantglyn. Yr oedd yn y Nant Uchaf ddau o blant, ac enw un o honynt yn Thomas, ac elai plant y ddwy Nant at eu gilydd i chwareu. Er mwyn gwahaniaethu rhyngddynt, galwyd un yn *Tom o'r Nant*, a'r llall yn *Thomas Williams*; ac o hyn y deilliodd y ffugenw a fabwysiadwyd ganddo ef ar ol hyn. Addysgwyd ef gan ei fam pan yn blentyn i beidio tyngu na chablu trwy gymmeryd enw Duw yn ofer; ac ymddengys iddo gofio yr addysg yma ar hyd ei oes. Pan oedd Thomas Edwards o ddeutu saith oed, sefydlwyd ysgol râd yn Nantglyn, a chafodd ei anfon yno i ddysgu y llythyrenau. Nid oedd wedi bod yno nemawr o amser na chafodd y frech wen; ac erbyn iddo wellhan, tybiai ei rieni ei fod yn rhy gryf i fyned i'r ysgol eilwaith, ac mai gwell iddynt hwy oedd cael ei wasanasth ar y ferm. Pa fodd bynag, pan oedd tuag wyth oed, bu yn yr ysgol drachefn am dair wythnos; ac wedi medru sillebu a darllen ambell air, yr oedd yn awyddus iawn am ddysgu ysgrifenu. Yr oedd ei alluoedd dyfeisiol ar waith yn ceisio cael defnyddiau ysgrifenu; a'r ffordd a gymmerai i wneuthur ingo oedd gwasgu ffrwyth yr ysgaw, ac ysgrifenu â hwnw ar ochrau dalenau y llyfrau y digwyddai iddo gael gafael ynddynt. Tua'r pryd hwn aeth masnachdy ar dân yn Ninbych, a phrynodd ei fam, yn yr arwerthiad a wnaed ar yr eiddo a waredwyd, ychydig leni o bapyr, y rhai yr oedd eu cornelau wedi llosgi, a gwniodd hwnw i fyny yn gopi iddo. Aeth yntau at gymmydog i geisio gan hwnw ysgrifenu llythyrenau y wyddor ar ben nchaf y dalenau; ac fel

hyn daeth yn alluog i ysgrifenu yn weddol. Yr oedd wedi ysgrifenu amryw gerddi cyn bod yn naw oed. Yr oedd yn ddiwyd anghyffredin gyda'r gorchwyl hwn. Pan ddeuai oddi wrth ei waith i'w brydau bwyd, ysgrifenu a wnelai, heb fwyta, nes y byddai yn amser troi i'r maes yn ol; ac ni byddai ganddo i'w wneuthur ond cipio tamaid o fara ac ymenyn yn ei law. Dygai hyn ef i flinder yn fynych, o herwydd nid oedd ei dad yn cymmeradwyo ei ddull o gario yn mlaen; ac wedi ei geryddu gan ei dad yn y maes un diwrnod, efe a aeth adref, ac a losgodd becyn o'i ysgrifeniadau. Yr oedd tua deg oed y pryd hwnw. Yn mhen rhyw gymmaint ar ol hyn, anfonwyd ef i Ddinbych am bythesnos i ddysgu Saesneg.

Ymfurfiodd saith o ddynion ieuainge Nantglyn yn gwmmi i chwareu Interliwd, ac aeth Thomas Edwards gyda hwynt i gymmeryd rhan yn y chwaredyddiaethau hyn. Gwnaeth Interliwd gyflawn ei hun cyn bod yn bedair ar ddeg oed, yr hon a roddodd efe i Hugh o Langwm. Aeth yn mlaen i gyfansoddi rhai eraill yn y blynyddoedd dilynol, y rhai a chwareuidd yn y pentrefi cylchynol. Parhaodd i ysgrifenu a chwareu Interliwdiau nes bod o ddeutu un ar hugain oed, pan y darfu iddo, o herwydd ei fod yn teimlo euogrwydd cydwybod roddi y gwaith i fyny. Yn mis Chwefror, 1763, aeth i'r ystad briodasol. Bu yn byw am ychydig amser ar dyddyn bychan ger llaw y Bylchau; ond symmudodd oddi yno i'r Alafowlia, yn agos i'r dref hon. Arosodd yno am ddwy flynedd; ac yr oedd yn ystod yr amser hwn yn cario oed o Wsanynog i Ruddlan; ac ymddengys ei fod yn dra medrus gyda'r gwaith o'u llwytho. Yn ol ei dystiolaeth ei hun, efe oedd y cyntaf a ddyfeisiodd y ffordd i lwytho oed gyda'r *crane*; yr hyn oedd yn welliant mawr ar yr hen ddull o arfer trosolion. Tua'r adeg hon y cyfansoddodd efe yr interliwd ar "Weledigaeth Cwrs y Byd," a bu yn ei chwareu yn swydd Ffiint. Yn fuan wedi hyn, cyfansoddodd un arall, â'i thestyn oed "Yngylch Cyfoeth a Thlodi;" a thrachefn, "Y Brenin a'r Ustus," a'r "Esgob a'r Hwsmon"—y rhai a werthent yn hwyliu. Wedi rhoddi y chwareu heibio, medrodd godi gwedd i gario o Gaer i Ddinbych; ac yr oedd yn gwneyd bywoliaeth led gysurus y pryd hwn. Trodd, pa fodd bynag, at ei hoff waith o gario oed drachefn. Yna symmudodd i swydd Dre-faldwyn, a dilynodd yr un gorchwyl yno. Aeth oddi yno i sir Gserfyrdin. Gwnaeth wrhydri yn y rhan hono o'r wlad gyda'r hen alwedigaeth; ond bu raid iddo roddi y gwaith o gario oed i fyny yno, gan fod ei amgylchiadau yn dyrysu; ac aeth i gadw toll-borth, heb fod yn mhell o Landeilo Fawr. Credai mewn gweledigaethau ac ysbrydion, fel y dengys y dyfyniad

canlynol o'r hanes, a ysgrifenydd ganddo ef ei hun:—

"Mi a welais fy hun, ryw noswaith, *hearse* yn myned trwy y *gate*, a hithau yn nghaudd; a gwelwyd y *coffyn* a'r *harness*, y *position*, a'r *coachman*, a siobau rhawydd ar dopiau *hearse*, a'r olwynion yn pasio y ceryg yn y ffordd fel y byddai olwynion eraill; a'r claddedigaeth yr un modd, mor debyg, yn elor ac yn frethyn du—neu, os rhywun ieuango a gleddid, byddai fel cynfas wen: ac weithiau y gwelid canwyll gref yn myned heibio. Unwaith, pan alwodd rhyw drafaeliwr yn y *gate*, 'Edrychwch acw,' eb efe, 'dacw ganwyll gorph yn dyfod hyd y caeau a'r ffordd fawr ger llaw.' Felly ni a ddaliamon sylw arni yn dyfod, megys o'r tu arall i'r lan; weithiau yn agos i'r ffordd, waith arall ennyd yn y caeau; ac yn mhen ychydig, bu raid i gorph ddyfod yr un ffordd ag yr oedd y ganwyll; o blegid fod yr hen ffordd yn llawn o eira. A thro arall rhyfedd, am hen ŵr o Gaerfyrddin, a fyddai yn cario pysgod i Aberhonddu, a'r Fenni, a Mynwy, ac yn dyfod a *Gloucester cheese* teneuon ganddo yn ol:—yr oedd fy mhobol i'n gwybod ei fod ef ar ei daith, ac yr oedd yr hin yn ddrycinog iawn, o wynt ac eira lluchio; a chanol y nos, fe glywai fy merched i lais yr hen ŵr yn y *gate*; a'u mam a'u galwodd hwynt i agor ar frya, os archei ar i'r hen ŵr ddyfod at y tŷan. Codi a wnaeth y farch; ond erbyn myned allan, nid oedd yno neb: a thranoeth dyma gorph yr hen ŵr yn dyfod ar drol, wedi marw yn yr eira ar ffynydd Tre'r Castell:—a dyna'r gwir am hwnw. Llauer yn rhagor a ellid adrodd o'r fath bethau; ond nid ydynt ddim gwerth eu hadrodd, am nad oes fawr a'u coeliant."

Cymmerodd dŷ i'w ferched i gadw tafarn yn Llandeilo, ac ymaffodd yntau drachefn yn y gwaith o gario coed. Er mor fedrus oedd Thomas Edwards gyda'r gorchwyl hwn, yr oedd yn anfodus yn ei amgylchiadau. Efe a fethodd yn ei amgylchiadau o leiaf bedair gwaith; ac nid rhyfedd, o herwydd bu farw tua hanner cant o'i geffylau yma, yn Ninbych, a saith ar hugain yn sir Gaerfyrddin, naill ai mewn canlyniad i ddamweiniau neu afiechyd. Daeth o'r Dehendur, ac ymsefydlodd yn Ninbych drachefn; ac yma y trigianodd efe hyd ddiwedd ei oes. Nid oedd ganddo na cheffyl na mŷn yn dyfod yn ol; a throdd drachefn at y gwaith o chwareu interliwdiau, fel y buasai o'r blaen. Yr oedd gan ei dad dŷ, ac ychydig o dir, rhwng Nantglyn a Llansannan; a phan y bu efe farw, darfu i ryw gyfreithiwr o'r dref hon gymmeryd meddiant o honnynt am ryw hen ddyled, a throwyd mam y bardd allan. Yn fuan ar ol hyny, clafychodd y cyfreithiwr, ac anfonodd Twm lythyr caled ato; a bu farw, meddir, dan ysgruchian, "Ow! y tir i Twm o'r Nant;" ac felly y bu. Trodd yn saer maen yn niwedd ei oes, a chadwai weithiwr. Bu ar ymweliad a'r gwladgarwr enwog, Mr. W. A. Maddocks, yn Nhramadog, am ryw dymmor, a mynodd y boneddwr arlunydd i dynu darlun o hono; a dywedir ei fod yn un hynod gywir. Pan ddychwelodd yn ol i Ddinbych, yr oedd ei ieuchyd yn gwanhau; a bu farw y 3ydd o Ebrill, 1810, yn 71ain mlwydd oed. Claddwyd ef yn mynwent yr Eglwys Wen, a rhoddodd Cymdeithas Gwynneddigion Llundain gŵf-faen marmor coffadwriaethol iddo oedi mewn i'r eglwys. Yr oedd wedi dechreu paratoi careg fedd iddo ei hun, ac wedi tori y tri gair canlynol arni:—"Llyma y claddwyd." Y mae y geiriau hyn ar un pen i'r gareg yn awr, a'i feddar-graph yn gyflawn wedi ei gerfio ar y pen arall.

Nid oes dadl nad oedd Thomas Edwards yn feddiannol ar athrylith fawr, arabedd parod, ac

awen gref iawn. Mewn rhai ystyron yr oedd yn mron ar ei ben ei hun yn mysg beirdd ei wlad. Gelwid ef yn fynych 'y *Shakespeare Cymreig*,' ond wrth gwrs, yr oedd hyn yn ormod o gamoliaeth iddo. Eraill, gyda llawn mwyo briodoldeb, fe allai, a'u cymmharant i Aristophanes, y bardd Groegaidd, am fod y naill a'r llall yn ysgrifenu yn geryddol yn fynych; ac yr oedd Aristophanes yn dra phoblogaidd gyda'r werin, fel Twm o'r Nant. Nid oedd y naill na'r llall yn hynod am burdeb eu chwaeth; ond yn hytrach i'r gwrthwyneb—ymostyngent yn fynych i gyfarfod chwaeth anghoeth y bobl. Modd bynag, nid oes dadl na ddaru i Twm o'r Nant wneyd llawer o les yn ei ddydd, yn ei ffordd ef. Trwy gyfrwng ei duchangerddi llymion, a'i interliwdiau minig, efe a geryddodd ac agywilyddiodd gybyddion a chribddeilwyr crafiangol, offeiriadaid annuwiol a gormesol, cyfreithwyr, a gorchwylwyr anghydwyan ei oes. Ac yr oedd ei arswyd yn fawr arnynt i gyd.

EDWARDS, THOMAS (*Caerfaluho*): yr hwn a anwyd yn niwedd y flwyddyn 1779, o fewn tref-ddegwm Caerfaluho, yn mhlwyf Llansain, sir Fflint. Cafodd addysgled dda, ac ystyried amgylchiadau ei rieni, a chyflwr isel addysg pan yr oedd efe yn fachgen. Pan yn 14eg oed, rhwymwyd ef gyda chyfrwyr a breswyliai yn y Wyddgrug. Gan fod ei feistr yn derbyn newyddiaduron Saesneg, ac yn feddiannol ar nifer lled dda o lyfrau, cafodd gryn gyfleusderau i gaaglu gwybodaeth. Ar ol gorphen ei amser yn y fan hon, cerddodd ef, a chyfaill iddo, i Lundain i ymfodyn am waith; ond methasant a chael dim: felly forfu arnynt gerdded adref dan gardota. Pan yr oedd Thomas Edwards tuag un ar hugain oed, priododd Miss Margaret Jones, o Dre-lynnian, yn mhlwyf Helygen. Gan iddo dderbyn rhyw gymmaint o gynnysgaeth gyda hi, galluogwyd ef i ddechreu masnach fel cyfrwyr; ond yn 1802, rhoddodd i fyny yr alwedigaeth hono, a chymmerodd swydd fel ysgrifenydd mewn gwaith glô yn Llansain. Yn 1803, ail briododd a Miss Wynn, o Lanurgain; o'r hon y cafodd saith o blant. Yn y flwyddyn 1806, dyrchafwyd ef gan un o berchenogion y gwaith glô i'w prif cyfrif-dŷ yn Lundain; ac yn 1815 aeth yn ysgrifenydd i swyddfa y diweddar Mr. N. M. Rothschild, lle yr arosodd hyd ei farwolaeth. Tra y bu yn ngwasanaeth y gŵr hwn, cafodd Thomas Edwards gyfleusderau i weled cryn lawer ar y byd, gan y byddai yn fynych yn myned gyda'i feistr i'r Cyfandir i drin achosion arianol. Gwnaeth unwaith gymmaint o wasanaeth i'r cwmni yn yr Almaen fel y cafodd fill o bunnau yn anrheg ganddynt. Priododd Thomas Edwards drachefn, y drydedd waith, a Miss Webster, o'r Fynachlog, Llansain; a bu iddynt saith o blant o'r briodas hon. Bu farw yn Lundain, Gorphenaf 4ydd, 1868, a chladdwyd ef yn mynwent Highgate.

Er i Caerfaluho dreulio y rhan fwyaf o'i oes yn Lloegr, etto ni cholodd ei gariad at ei wlad, ei genedl, a'i iaith. Ysgrifennodd ddarnau barddonol a rhyddieithol i'r cyhoeddiadau Cymreig—ar y cyntaf, dan yr enwau "T. ap Edward ap Eurgain," a "Zabulonum Caerludd," ac yn ddiweddarach, dan yr enw "Caerfaluho." Nid oedd yn rhagori fel bardd; ond y mae ei draethodau ar yr Iaith Gymraeg yn werth eu darllen. Yr oedd yn bleidiwr cryf i orgraph Dr. Pughe. Yn 1845, cyhoeddodd lyfr a'i enw "*Analysis of*

Welsh Orthography," ond ei waith penaf oedd ei "Eiriadur Saesneg a Chymraeg," yr hwn a gyhoeddwyd yn 1850, gan Mr. P. M. Evans, o Dreffynnon. Y diffyg y ceisai ei lanw yn benaf yn y geiriadur oedd cael geiriau Cymreig pur am eiriâu Saesneg perthynol i'r celfyddydau.

Yr oedd Caerllawch yn ddyn prydweiddol, hawddgar, elusengar, a diargyhoedd. Arferai wrandaw ar y cyntaf yn hen gapel Methodist-aidd Jewin Crescent; ond yn 1829, o herwydd arferiad amhriodol o awdurdod ychydig o wyl blaenaf y cyfundeb, o herwydd ei olygiadau ef ac eraill, yn yr eglwys hono, ynghylch rhyddfreinias y Pabyddion, gadawodd yr enwad, a throdd at yr Annibynwyr.

EDWARDS, WILLIAM: pont-wneuthurwr enwog, yr hwn a anwyd yn y fiwyddyn 1719, mewn ffermdy bychan o'r enw Bryn, yn mhlwyf Eglwys Ilan, yn swydd Forganwg. Bu farw ei dad pan nad oedd William ond tua dwy fiwydd oed; ond yr oedd ei fam yn wraig ddiwydd ac ymdrechgar, yn gofalu yn dda am y tyddyn, ac hyd y gallai yn dwyn ei phlant i fyny ar lwybrau rhinwedd. Yr oedd addysg William yn gyfyngedig i ddarllen ac ysgrifenu Cymraeg, a gallai wneyd hynny pan yn bur ieuang; ac ar ol myned yn hynach, dysgodd ychydig o Saesneg hefyd. Yr oedd o duedd ystyfnig ac anhyblyg pan yn fachgen—tuaddiadan, pan y byddant dan reolaeth rhinwedd a duwioledeb, sydd yn troi yn ddewrder a phenderfyniad pan y cyrhaeddir oedran gŵr. Bâchgen a ystyrir yn lled aflywodraethus oedd efe hyd nes yr oedd tua deunaw mlwydd oed; ond yn raddol, dygwedd ef dan ddysgyblaeth trwy lafur caled, a daeth yn ddyn ieuang mwy meddylgar na'r cyffredin. Yn ei ieuengetid, llafuriai ar dyddyn ei fam; ond yr oedd efe yn awyddus iawn am feddu addysg, ac arferai fyned i gael gwersi mewn rhifyddiaeth yn yr hwyr, wedi noswyllo, at gymmydog iddo. Arferai hefyd, pan gyda'i orchwyllion gartref, adeiladu muriau sychion er cau allan feusydd y fferm. Ymhyfyrdai yn fawr yn y gwaith hwn, a daeth yn fedrus iawn i'w gyflawni; ac ymawyddai am ymberfeithio ynddo. Daeth seiri meini i'r gymmydogaeth i gyfodi rhyw adeilad; ac arferai Edwards aadael ei waith ar y fferm er myned i edrych arnynt, a'u gwyllo yn gweithio. Sylwai yn ddyfal ar y modd yr oeddant yn paratoi y meini i'r gwaith, ac wedi hynny yn eu gosod yn eu lleoedd. Erbyn iddo fyned at y gwaith ei hun ar ol hyn, yr oedd efe yn gallu ei wneyd yn llawer gwell nag o'r blaen. Ennilodd glod gan ei gymmydogion o amgylch, a chyflogid ef gan amaethwyr y gymmydogaeth i adeiladu eu muriau hwythau; ac felly, yn mhen ychydig amser, daeth i feddwl y gallasai droi ei law at adeiladu tai. Gweithdy bychan i gymmydog oedd un o'r pethau cyntaf a wnaeth yn y ffordd hon, a mawr ganmold ei waith. O'r braidd yr oedd yn un ar hugain oed pan y dechreuodd adeiladu tawdd-dy haiarn yn Nghaerdydd, lle y lletyai yn nhŷ dyn dall, o'r enw Rosser, pobydd wrth ei alwedigaeth. Yr oedd Rosser yn medru Saesneg; ac er ei fod yn ddall, yr oedd efe yn alluog i ddsagu yr iaith hono i eraill. Fe benderfynodd Edwards gymmyd gwersi ganddo; a thrwy ddiwydrwydd ac ymroddiad, daeth yn feistr ar y Saesneg yn lled fuan. Rhoddodd foddlonrwydd i'r sawl a'i gosododd ar waith y tawdd-dy; ac o hynny allan daeth yn enwog fel adeiladydd tai.

Cymmerai Edwards hyfrydwch neillduol yn astudio gweddillion hen gastell Caerphili, yr hwn nid oedd yn mhell o'i gartref. Yn ol ei dystiolaeth ei hun, efe a ddysgodd lawer ar egwyddorion saerinaeth wrth sylwi ar adfeilion yr hen gastell enwog; yr hwn ar un adeg oedd y mwyaf yn y deyrnas, yn nesaf at un Windsor. Adeiladodd felin yn ei blwyf ei hun, yr hon a edmygid yn fawr; ac yr oedd erbyn hyn yn cael digon o waith. Yn 1746, pan y penderfynwyd adeiladu pont dros yr afon Taf, cynnygiwyd y gorchwyl iddo ef, er na wnaeth efe un bont o'r blaen, ac nad oedd ond saith ar hugain oed: ac ymgymmerodd â'r gwaith. Adeiladwyd hi yn un bont tri bŵa, ac yr oedd yr arddull yn mha un y gwnaed hi yn peri iddi ragori ar bob peth o'r fath oedd yn y cymmydogaethau hynny. Mawr edmygid yr holl waith gan grefftwyr da, a chwanegodd hyn yn fawr at ei enwogrwydd fel adeiladydd. Ymddengys, pa fodd bynag, nad oedd efe wedi bod yn ddiagon gochelgar i ddarparu ar gyfer y llifdyfroedd a ddigwyddent ruthro ar adegau neillduol i lawr o fynyddoedd Brycheiniog. Yr oedd pilerau pont newydd Edwards, yn anfodus, yn gryn rwystyr yn ffordd y llifeiriant mawr a ddaeth i lawr y dyffryn yn mhen o ddeutu dwy fynedd a hanner ar ol ei gorpheniad. Cyfodwyd oed o'r gwraidd, a chariwyd hwynt i lawr yr afon, ond attaliwyd hwynt gan y pileri; yna ymlapiodd prysgwedd, lliidiardau, a gwair am danynt, ac yn eu canghenau, nes llanw y bwâu, a bod yn attalfa effeithiol i'r afon redeg. Yngododd a chronodd y dwfyr yn gyflym, nes bod uwch law y bont; a chan fod ochr y dyffryn yn lled serth, nid oedd lle i'r dwfyr lifo i'r naill gyfeiriad na'r llall; a'r canlyniad a fu, i'r llifeiriant gorwylt yagubo y bont, yn bileri ac yn fwâu ynghyd, a chario y defnyddiau yn mheli i lawr yr afon. Diammhen fod y dymstr hwn wedi effeithio yn ddwys ar yr adeiladydd, yr hwn a ymrwymasai i'w chadw mewn adgyweirid da am gyfnod o saith mlynedd. Ond yr hyn oedd yn ei boeni yn fwy na'r golled o'i arian a'i lafur oedd yr ystyriaeth fod ei gynllun wedi troi yn fethiant. Penderfynodd gyflawni ei gytundeb, fodd bynag; a dechreuodd adeiladu ail bont, heb fod dim ond un bŵa iddi, er ceisio gochel yr hyn a fu yn achos o ddinystyr y gyntaf. Yr oedd yn waith anhawddach gwneyd yr ail bont na'r gyntaf, o blegid fod rhychwant y bŵa yn fawr—dim llai na 140 o droedfeddi. Nid oedd bŵa o'r maint hwnw wedi ei wneyd yn Lloegr cyn hynny; ac hyd yn oed ar y Cyfandir, lle y deallid y gelfyddyd o adeiladu pontydd gryn lawer yn well, yr unig bontydd oedd yn meddu rhychwant mwy oeddnt rai o wneuthuriaid yr hynafiaid—o waith y Rhufeiniaid yn benaf. Pont brydferth y Rialto, yn Venice, oedd y fwyaf ei rhychwant a wnaed mewn amseroedd diweddar; ac nid oedd hono ond o gwmpas can troedfedd.

Fel y dangoswyd drwy y prawf anturiaethus a wnaeth Edwards, yr oedd anhawdder mawr ynglŷn â'r gwaith. Llwyddodd, fodd bynag, i orphen y bŵa; ond nid oedd wedi gwneyd y mŵr-ganllawian, pan y darfu i'r pwyau dirfawr o waith maen oedd uwch y gwagle, rhwng camwedd y bŵa a'i rhychwant, ei gwasgu i lawr, a gwithio y maen cló o'i le. Felly yr ail waith aeth llafur Edwards yn ofer, a gorweddai ei feini yn bentyrau yn ngwaelod yr afon. Dygodd wers, fodd bynag, drwy y methiant hwn; ond yr oedd efe yn meddu ar ddiagon o ddewrder i

roddi prawf arall arni. Troes yn fethiant ddwy waith, ond ni chyrhaeddasai yr adeiladydd ben draw ei adnoddau etto. Penderfynodd roddi prawf ar un ffordd arall—a chredai y llwyddai. Yn ffodus iddo ef, yr oedd ei gyfeillion yn credu y llwyddai hefyd, a chynnorthwasant ef yn haelfrydig i gario allan y gwaith, a phroffod y drydedd bont yn hollol llwyddiannus. Coronwyd ei lafur a'i ymroddiad o'r diwedd. Dyfeisiodd welliant yn ei gwneuthuriad, trwy dori tri o dyllau mawrion yn y gwaith ceryll yn mhob talcen o honi. Ceir fod yr un cynllun wedi ei fabwysiadu yn rhai o'r hen bontydd, ac arferai Perronet, y peiriannydd Ffrengig mawr, nid yn unig wneyd tyllau yn y talcenau, ond weithiau yn y pilerau eu hunain. Nid ydyw yn hysbys yn mha le y cafodd Edwards awgrym i wneuthur hyn; pa un ai o ryw le arall, neu ynte ai ei brofiad chwerau ei hun a esgorodd arno. Attebodd y dyben, pa fodd bynag. Yr oedd y tri thwll crwn hyn yn mron yn y man lle y gorphwysai y bwa ar y pentanan—a'r isaf a'r nesaf allan o honyt yn naw troedfedd o drawsfaeur, y nesaf yn chwe troedfedd, a'r uchaf a'r agosaf i mewn yn dair troedfedd. Gorphenwyd y bont yn 1755—neu yn mhen naw mlynedd o'r amser y dechreuwyd y gyntaf. Y mae y bont brydferth hon dros y Taf yn aros yno hyd heddyw. Gelwir hi Pont-y-pridd; ac ystyrid hi gynt, ac etto, yn rhyfeddod fawr, a chyrohai pobl i'w gwled o bob cwr o'r wlad, ac hyd yn oed o wledydd tramor hefyd. Ar ol hyn, ymledodd enwogrwydd yr adeiladydd yn fawr, a daeth llawer o alwadau arno i wneyd pontydd eraill; ac yn eu plith, un dros yr afon Wysg, yn sir Fynwy; un arall dros y Tawe, ger Abertawe, yn dri bwa; un arall a rhychwant y bwa yn bymtheg a phedwar ugain o droedfeddi dros yr un afon, ger Treforris; un arall a'i rhychwant yn bedwar ugain troedfedd yn Mhontardawe. Adeiladodd hefyd pontydd y Bettws a Llanymddyfri yn swydd Gaerfyrddin; a phont Aberafon yn Morganwg, ac un Glasbury, dros yr afon Gŵy, yn agos i'r Gelli, yn swydd Frycheiniog.

Dysgodd profiad lawer i William Edwards yn y gelfyddyd o adeiladu pontydd. Rhoddodd lai o gamder yn ei fwaa yn y pontydd diweddaf a wnaeth, fel ag i allnogi cerbydau a cherti gyda llwythi trymion i fyned drostynt yn rhydddach nag yr elent dros Bont-y-pridd; o herwydd y mae y gor-i-fyny o bob ochr i'r bont hono y fath fel y barnwyd yn ddoeth cael un arall mwy gwastad, wedi ei hadeiladu ar egwyddorion a fabwysiadwyd yn ddiweddarach, i wasanaethu yn ei lle, er mwyn rhywddineb i fyned drosti. Yr oedd y pontydd diweddaf a wnaeth William Edwards, yn yr ystyr yma, gan hynny, yn rhagori yn fawr ar ei rai cyntaf. Ond heb law pontydd, cyfododd lawer o adeiladau eraill yn ystod ei oes faith, a ddygasant iddo gryn enwogrwydd. Yr oedd gyda hyn yn amaethwr ar hyd ei oes.

Yr oedd hefyd yn ddyd crefyddol. Y farn gyffredin ydyw, ei fod, fel eraill a ddychwelwyd o dan weinidogaeth Howell Harris, wedi ymuno yn ieuang a'r eglwys yn Watford; ond ar ol adeiladu capel yr Annibynwyr yn y Groeswen, yn 1742, ymddengys iddo wneyd ei gartref yno. Ac y mae yn dra thebygol iddo gael ei alw i bregethu yn fuan wedi hyn, a chael ei neillduo, mewn cyssylltiad â Thomas Williams, yn weinidog yr eglwys yn y Groeswen, tua'r flwyddyn 1745; a bu yn gweinidogaethu yno gyda derbynriad a llwyddiant hyd derfyn ei oes. Dywedir

dos. l. ovr. x.] 2 M

ei fod yn bregethwr syml, synwrol, a serchog. Calfinaidd ydoedd efe o ran ei ddaliadau; ond yr oedd efe yn rhyddfrydig iawn tuag at eraill a wahaniaethent oddi wrtho mewn barn. Credai ei bod yn ddyledsawdd ar bob eglwys gyfranu i gynnal y weinidogaeth ynddi, a chymmerai y gyfran a dalai y gynulleidfa i'w phregethwyr; ond rhanai yr oll a dderbynai yn mysg aelodau tlodion yr eglwys, a chwanegai at hynny fwy yn fynych o'i logell ei hun. Bu farw Awst 7fed, 1780, wedi cyrhaedd yr oedran teg o 70ain, a chladdwyd ef yn mynwent Eglwys Ilan. Yr oedd tri o'i feibion, fel eu tad, yn ddyinion enwog fel adeiladwyr pontydd.

ELLIS, JOHN: un o gerddorion mwyaf adnabyddus Cymru yn niwedd y ganrif ddiweddaf, ac yn nechreu yr un bresennol. Gelwir ef yn gyffredin "John Ellis, o Lanrwst." Ganwyd ef mewn amaethdy bychan o'r enw Caer Geryg, yn mhlwyf Llangwm, sir Ddinbych, yn y flwyddyn 1750. Cafodd ei ddwyn i fyny yn gyfrwywr (*saddler*) o ran ei alwedigaeth. Yn 1780, efe a symmudodd i Lanrwst i drigianu, yn fuan ar ol priodi, i gario yn mlaen ei alwedigaeth yn y dref hono. Yr oedd efe yn hanner cant oed cyn ymuno mewn aelodaeth a'r Methodistiaid—yr hyn a gymmerodd le yn 1800. O hynny allan ymddengys ei fod wedi rhoi llawer o'i amser i ddiwygio a gwelthau y canu cynulleidfaol, yn enwedig yn mysg y Methodistiaid, gan mai mewn cyssylltiad â hwy fel enwad yr oedd efe; a di-ammhen iddo wneyd llawer yn y ffordd hon yn ei ddydd. Elai o gwmpas, yn mhell ac yn agos drwy y cymmydogaethau, yn ol arfer selog hen gerddorion y cyfnod hwnw, i ddyagu i'r cynulleidfaeodd ganu. Gwneir hynny i raddau yn awr, er fod y gelfyddyd mewn sefyllfa wahanol i'r hyn ydoedd. Bu farw ei wraig gyntaf, a phriododd yntau ail wraig yn y flwyddyn 1811, yr hon oedd ysgolfeistres yn Llanrwst—o'r hon y bu iddo amryw blant. Dywedir mai ei ail wraig a ysgrifennodd weithiau y cerddor ar gyfer eu dwyn allan trwy y wasg, y rhai a gyhoeddwyd o dan y teitl "*Mawl yr Arglwydd.*" Daethant allan yn rhanau: argraphwyd y gyntaf gan Ismael Dafydd yn Nhrefriw, a'r ddyw eraill yn Llundain, lle y bu John Ellis am rai misoedd yn arolygu y gwaith fel yr elai drwy y wasg. Y mae y tonau *Elliot, Heol-y-Bont, a Llanrrost*, a llawer eraill o'i gyfansoddiad, yn cadw eu pobl-ogrwydd etto, fel y maent yn gwir haeddu; ac y mae ei Anthem "*Molwch yr Arglwydd,*" yn cael ei chanu yn aml. Buei ymdrechadau yn foddion i wellhau y canu yn fawr; ond ymddengys nad oedd efe yn gwellhau fawr ar ei amgylchiadau. Yr oedd arferion hunan-ymwadol y Cristionogion gynt yn dra theilwng o'u hefelychu gan Gristionogion y dyddiau hyn. Symmudodd o Lanrwst i Lanfyllin. Nid hir iawn y bu yn y lle diweddaf, ond aeth i Liverpool, ac arferai fyned i gapel Bedford street, lle y pennodwyd ef yn flaenor y gân. Sonir am ymddiddan a fu rhyng-ddo a'r diweddar Griffith Solomon, pan y gofynodd iddo pa fodd yr oedd arno? "Digon isel fy amgylchiadau yn wir," atebai John Ellis. "Wel, wel, chwi aethoch yn dlawd, John Ellis, dan ganu." Bu farw yn Liverpool yn 1834, wedi cyrhaedd yr oedran teg o 84ain mlwydd.

ELLIS, ROBERT (*Cynddelw*): bardd, llenor, a phregethwr enwog gyda'r Bedyddwyr. Ganwyd ef yn mhlwyf Llanrhadr-y-Mochnant,

yn y flwyddyn 1812. Perthyn i'r werin yr oedd ei rieni—ond yr oeddynt yn bobl barchus. Yn gymmaint ag nad oedd eu hamgylchiadau yn dda, ac nad oedd addysg yn cael ei werthfawrogi i'r graddau y dylasai gan lawer o rieni y pryd hwnw, ni chafodd Robert Ellis ond ychydig, nac yn wir ddim moddion addysg yn ei ieuengtid, ond a gafodd yn yr Ysgol Sabbathol, a thrwy ei ymdrechion personol ei hun. Pan yn bur ieuange aeth i wasanaethu gydag amaethwyr y gymmydogaeth. Ac wrth gyflawni ei orohwyliion ar hyd y meusydd y dechreuodd feddwl, a thalu sylw i bethau. Ymddengys iddo ymuno â'r Bedyddwyr yn Llanislin pan yn lled ieuange: ond nid hir y bu y gweinidog a'r eglwys heb ganfod ynddo gymmhyscheru ar fod yn ddefnyddiol mewn gwahanol gyhoedd. Ac yn enwedig yr oedd yn dra defnyddiol gyda'r Ysgol Sabbathol, ac yn selog drosti. Yr oedd undeb ysgolion yn mhlith y Bedyddwyr ar y pryd, yn cyrhaedd un ffordd o Gynwyd yn Lansilin, ac i Rhosllanerchrugog mewn cyfeiriad arall—pellder o ugain milldir o leiaf o'r naill ben i'r llall. Arferai R. Ellis am gryn amser fod yn bresennol yn nghyfarfodydd yr undeb hwn, a chymmeryd rhan ynddynt drwy areithio o blaid yr ysgol, &c. A derbyniod iawn oedd ei wasanaeth gyda'r gwaith bob amser. Annogwyd ef i ddechreu pregethu, a thraddododd yntau ei bregeth gyntaf yn mis Hydref, 1834. Yr oedd y Parch. John Williams, wedi hyny o'r Drefnewydd, y pryd hwnw yn y Rhos; a chan fod ei addysg foreuol wedi bod mor ddiffygiol, yr oedd Mr. Ellis yn awyddus am gael ychydig gyfarwyddyd ac addysg; ac aeth at Mr. Williams, yr hwn oedd ddyrn caredig, ac yn barod i roddi pob cefnogaeth i ddynion ieuangie o feddwl. Ni bu o dan hyfforddiant Mr. Williams ond am ychydig fisoedd, o herwydd ei fod yn gorfod ei gadw ei hun, a moddion cynnalgaeth yn brin ganddo; ond gwnaeth y goreu o'i amser. Yr oedd William Roberts—wedi hyny Dr. Roberts (*Nefydd*)—a James Spencer yno gydag ef; a ffurfiodd Ellis gyfeillgarwch mawr â'i athraw, ac â'i ddau gydysgolhaig.

Ar deryn tymmor ei arosiad yn y Rhos, bu yn pregethu yn Rhuddlan ar brawf; ond o herwydd rhyw anghydwlediad rhwng yr ymddiriedolwyr a diaconiaid yr eglwys, ni sefydlodd efe yno. Maes cyntaf ei lasur gweinidogaethol oedd Llanellian a Llanddulas, ac ordeiniwyd ef yno yn y fl. 1837. Ni bu tymmor ei arosiad ond byr, sef tua dwy flynedd; ond bu yn hapus a llwyddiannus yno. Yn 1839, cafodd alwad oddi wrth eglwys y Bedyddwyr yn Glynceiriog; a chyn diwedd y flwyddyn hono efe a sefydlodd yn y lle hwnw. Ymgodai i'r golwg yn gyflym tra y bu yno; ac fel 'Robert Ellis, o'r Glyn,' yr adwaenid ef am gryn dymmor. Yno yr oedd efe pan y priododd gyda Miss Hannah Davies, o Gynwyd; o'r hon y bu iddo bedwar o blant. Bu yn ddiwyd y gweithgar yn ystod yr amser y bu efe yn y Glyn gyda gwahanol ransau y gwaith, a gwahanol symmudiadau cyhoeddus. Symmudodd i Sirhowy, yn swydd Fynwyl, yn 1847. Cafodd amryw bethau i'w offidïo cyn pen hir ar ol ei ymsefydliad yno. Torodd lladron i mewn i'w dŷ un nos Sabbath, tra yr oedd y teulu yn yr addoliad, a lladratasant gryn swm o arian. Bu farw Isaac, ei hoff blentyn ieuangaf; ac yn fuan ar ol hyny, hunodd ei anwyl briod hefyd yn yr angeu. Tralodd mawr iddo oedd hyn; ond cafodd lawer o gydymdeimlad dan ei

brofedigaethau. Bu yn dra gwasanaethgar a defnyddiol yn Sirhowy hyd 1862, pan y symmudodd i gymmeryd gofal eglwys y Bedyddwyr yn Nghaernarfon. Ac yno, gyda chymmeradwyaeth a llwyddiant, y bu yn llafurio nes y darfu i angeu roddi teryfn ar ei fywyd defnyddiol. Yr oedd er's rhai misoedd cyn ei farw yn gwaelu o ran ei iechyd, gan fod anhwylddeb wedi ymafnyd yn y cylla; ac yr oedd yntau o angenrheidrwydd yn gwanhau. Y tro diweddat y pregethodd oedd yn nghyfarfod pregethu Glynceiriog, Awst 1af a'r 2il, 1875. Pregethodd deirgwaith yn y cyfarfod hwnw—os nad gyda'i nerth arferol, gyda llawn mwy o deimlad nag erioed. Darlithiodd drachefn yn Llanrhaisadr yn Mochant, Awst 3ydd, ar "Feirdd a Barddoniaeth Cymru;" ond palodd ei nerth ar ol siarad am dri chwarter awr, a bu raid iddo roi i'fyny. Yr oedd yn ei fryd fyned i'r Deheudir, i edrych am ei feibion, ac i geisio adnewyddiad i'w iechyd. Ond nid aeth yn mhellaoh, modd bynag, na Garth Eryr, Llangedwyn, hen gartref ei briod, yr hon oedd yno yn ei ddiagwyl; a gwaelu yn gyflym yr oedd bob dydd, nes y bu farw dydd Iau, Awst 19eg, 1875, yn 63ain ml. oed. Yn yr amethody hwnw y digwyddai Cynddelw fod yn gwasanaethu pan ddechreuodd bregethu—oddi yno y cafodd ei ail wraig—yno y bu farw—ac oddi yno hefyd yr hebrnyngwyd ei weddillion i dŷ ei hir gartref yn mynwent hen gapel Glynceiriog, gan dŷra lioseg a galarus.

Yr oedd yn un o'r dynion mwyaf llafurus a diwyd, yn nghyhoedd ei weinidogaeth, gyda symmudiadau cyhoeddus, a chyda'i ysgrifell. Yn mysg ei gynnyrchion llenyddol, gellir nodi ei "*Eboniad ar y Testament Newydd*," yn dair cyfrol; "*Tafol y Beirdd*;" "*Darlithiau ar Fedydd a Hanes y Bedyddwyr*;" "*Egwyddorion Deonglyddiaeth Ysgrhythrol*;" "*Cofant y Parch. Ellis Evans, D.D.*;" "*Cofant y Parch. John Williams, Rhos*;" "*Geiriadur Cymreig Cymraeg*," &c., &c. Heb law hyn, bu yn arolygu gweithiau amryw o awduron Cymreig eraill, mewn rhyddiaith a barddoniaeth. Ysgrifennai yn feunyddiol i gylchgronau ei enwad, a chyhoeddiadau eraill; a bu yn olygydd i'r "*Great*" am amryw flynyddoedd. Yr oedd galw mawr am ei wasanaeth: teithiai lawer i bregethu mewn cyfarfodydd a chymmanfaoedd, ac i ddarlithio ar hyd a lled y wlad. Pan y goddiweddyd ef gan angeu, yr oedd ganddo amryw gynlluniau llenyddol mewn bwriad i'w cario allan. Yr oedd wedi parotol rhan o draethawd ar "*Y Ddan Gyfammod*," i fod yn un o gyfrolau cyfres y Bedyddwyr; ac ar oed yn y wasg gyfrol o'i weithiau barddonol, o dan y teitl "*Muyar Berwyn*." Yr oedd yn dduwinydd rhagorol, ac yn hynod gyfarwydd yn yr Ysgrhythrau; gan ei fod wedi ymgynhyddu yn helaeth a hwynt pan yn ieuange. Yr oedd efe yn gartrefol iawn hefyd gyda hanesyddiaeth eglwysig; ac am lenyddiaeth Gymreig, anfynych y gellid cyfarfod â neb oedd yn fwy cyfarwydd ynddo. Gallai ddyweyd hanes ac adrodd gweithiau yr hen feirdd Cymreig nes synu pawb. Un o hynafiaethwyr penaf ei wlad yn ddiad ydoedd efe. Ymhyrtydai yn fawr mewn pob peth hynafol. Yr oedd yn deall yr iaith Gymraeg yn dda, ac yn fardd campus; ac yn un o'r dynion mwyaf hawddgar, siriol, a fraeth y gellid byth eu cyfarfod. Colled fawr i'r Bedyddwyr, yn Ngogledd Cymru yn neillduol, yn gystal ag i lenyddiaeth Gymreig yn gyffredinol, oedd ei farwolaeth.

EMMANUEL, VICTOR, II., brenin Italy, yr hwn a anwyd yn Turin, Mawrth 14eg, 1820. Tystiolaeth ei fam oedd, ei fod, pan yn blentyn, yn hawdd i'w drin—ond yn bur anhawdd ei ddygu, gan faint ei hoffder at redeg a neidio; ond er hyny, nad buan yr anghofiai yr hyn a ddygais unwaith.

Gallir dyweyd ddarfod i'w fywyd cyhoeddus ddechreu gyda rhyfel 1848, pan y darfu i deyrnas fechan Sardinia yn wrthsefyll holl allu ymherodraeth Awstria, yn mhlaidd rhyddid ac annibyniaeth yr Ital. Trychinebus i Sardinia a fu rhyfelwedd 1848—49; a buasid yn tybied fod holl obeithion yr Ital wedi eu llethu ar faes Novara. Rhoddodd yr ysbrydlawn Carlo Albert ei orsedd i fyny i'w fab, ac ymneilldodd i ddiweddu ei ddyddiau mewn alludedd ac anobaith; ond er tywyllled y diwrnod, ni pheidiodd Victor Emmanuel a gobeithio am ryddhad yr Ital. "*L'Italia sarà*," meddai; a chipiwyd y gair fel arwyddair gan bob Italiad gwladgarol. Aeth Victor Emmanuel ei hunan i babell Radetzky i ddadleu yr ammodau heddwch. Dywedodd y maealywydd buddugoliaethus wrtho na pheidiad a myned rhagddo, os nad ymrwymai Victor Emmanuel i wneyd y pethau hyn—diddymu cyfansoddid Sardinia, peidio arfer llluman oenedl-aethol yr Ital, adferu yr hen ffurf-lywodraeth, a bod mewn cynghrair agos â Awstria. Cyn i Radetzky o'r braidd orphen enwi yr ammodau hyn, dywedodd Tywysog Piedmont wrtho:—"Gadlywydd! yn hytrach na doddi fy enw wrth y fath ammodau, gwel fyddai genyf gollu cant o deyrnasoedd. Ni fradychaf byth mo wyetlon fy nhad. Yr ydych yn dymuno rhyfel hyd yr eithaf—bydded felly! Mi a alwas ar y genedl, a chewch weled yr hyn fydd genych i'w wneyd pan y cyfyd holl Piedmont i'oh erbyn. Os rhaid ymostwng, mi a ymoetyngaf. Y mae ein gwahelyth yn gynnwefn â ffordd alltudiseth, ond nid â ffordd gwaradwydd." Gwelodd Radetzky mai peryglus fusaai iddo yru gelym mor benderfynol yn gynddeiriog gan anobaith; felly, efe a ysgafnaodd ei ammodau, gan adael anrhydedd ac annibyniaeth Piedmont heb gyffwrdd â hwy. Dyma waith pwyaig cyntaf Victor Emmanuel fel teyrn; canys yr oedd efe er yr adeg yr ymddiorseddodd ei dad, yn frenin Sardinia, fel yr awgrymwyd eisoes. Gan na fynai y senedd gynnorthwyo y brenin i gadw yr ammodau a wnaeth efe â Awstria, efe a'i dadgorthodd hi, ac a apelodd at y genedl am gefnogaeth, gan fygwth diddymu y cyfansoddiad os gomeddent. Bu hyn yn foddion i beri i'r wlad ethol cynnrychiolwyr mwy cymmedrol. Yn ystod y cynnhwrf hwn y dywedodd Victor Emmanuel y geiriau clodfawr hyn:—"Y mae brenhinioedd cywir (*galantomini*) wedi bod mor brinion, fel mai gwych o beth fyddai oychwyn y rhestr." Hyn a fu yn achos iddo gael ei gyfenwi yn "*Re Galantuomo*."

Yn fuan wedi pasio Mesur y Corphoriaethau Crefyddol yn y fl. 1856, bu farw mam y brenin, ynghyd â'i wraig a'i frawd, o fewn ychydig i'w gilydd; a dywedai y Pabyddion mwyaif eithafol nad oedd hyn ond barn arno am lethau breintiau yr offeiriad. Ond er fod yr offeiriad yn ceisio ei ddyghrynu, a'r pab yn bygwth ei esgymuno, cariwyd y mesur:—un o ddarpariaethau yr hwn oedd, rhoddi i'r llysoedd gwladol awdurdod ar yr offeiriad. Bu i waith Sardinia yn ymuno â Phrydain a Ffraince yn rhyfel y Crimea ganlyniadau na ragwelwyd mo honynt

ar y prydd gan neb, ond gan Victor Emmanuel a Cavour; canys rhoddodd hyny hawl i Sardinia i gael ei chynnrychioli yn Nghyghorfa Paris; ac arweiniodd hefyd i gynghrair rhwng Ffraince a Sardinia. Gwelai pawb fod hadau rhyfel yn y cynghrair hwn, yn ymmaini a'i fod yn peri pryder yn Awstria, ac yn cynnyrchu gobaith yn yr Ital. Yn 1859, gan hyny, aeth Piedmont i'r maes fel pen campwr yr Ital yn erbyn Awstria; ond aeth allan yn fwy hyderus y tro hwn nag yr aethai y tro o'r blaen, o herwydd yr oedd Ffraince yn awr yn ei chynnorthwyo. Dangosodd Victor Emmanuel ei hun yn rhyfelwr dewr anghyffredin. Gorchfygwyd yr Awstriaidd mewn amryw frwydrau, a gyrwyd hwynt allan o Lombardy—yr hon a chwaneigwyd at Sardinia. Ond ni chafodd yr Italiad mo'n boddloni yn yr heddwch a wnaed yn Villafranca, ac anhawdd iawn fu ganddynt roddi Nice a Savoy i Ffraince am ei chynnorthwyo.

Yn 1860, ymgysylltodd archdduciaeth Toscana, duciaeth Parma, a thaleithiau pwysig eraill, â Sardinia; a chyda chymmorth Garibaldi, ac eraill, llwyddodd Sicily a Naples, ac amryw o dal-eithiau y pab hefyd, i ymryddhau oddi tan lywodraeth ormesol eu harglwyddi, gan gydnabod uchafiaeth brenin Sardinia. Pan chwaneigwyd y taleithiau hyn at ei lywodraeth, cyfenwodd Victor Emmanuel ei hun yn 'frenin yr Ital,' a chydnabuwyd ef felly gan holl Ewrop. Ar ol y "Rhyfel Saith Wythnos," yn y fl. 1866, chwaneigwyd Venetia hefyd at diriogaethau y brenin:—ond i'r Prwsiaid, ac nid iddynt eu hunain, ysyrwaeth, y rhaid i'r Italiad ddiolch am hyny. Ar yr 20fed o fis Medi, 1870, darfu i fyddinoedd Victor Emmanuel feddiannu Rhufain; ond nid aeth y brenin ei hun i fyw i'r ddinas hono am gryn amser ar ol hyny.

Fel brenin, nid oes, ac ni bu, odid neb mwy didwyll ac unplyg na Victor Emmanuel. Er nad oedd ganddo enaid diwylliedig, na choroph urddasol, etto yr oedd ganddo allu anghyffredin i lywodraethu. Dywedodd M. Thiers unwaith mai efe oedd y llywoddydd craffaf a gyfarfu âg ef erioed, a dywedir fod M. Gambetta hefyd o'r un farn ag ef.

Cymmysglyd ydoedd ei gymmarid fel dyn. Yr oedd yn bur lân oddi wrth ragrit, ac am hyny yr oedd ei feiau, yn gystal a'i rinweddau, yn hollol amlwg. Dyn gonest, trugarog, a maddengar ydoedd. Nid ar fryd y digiai—ac wedi digio, nid yn hir y daliai ddig. Pechodau anifeilaidd, ac nid pechodau cythreulig, oedd y pechodau parotaf i'w amgylchu ef. Gwyrat yn hytrach ar y tu hwnw nag ar y tu arall: ac y mae mae pob lle i feddwl y buasai efe yn ddyd lled ddifrychenlyd pe na buasai merched yn y byd. Yr oedd ei ddull o fyw yn hynod. Ni fwytaai ond dwywaith yn nghoroph y pedair-awr-hugain, sef hanner nos a hanner dydd—a hyny bob amser ar ei ben ei hun, ac yn fyngoch dan gerdded yn ol a blaen, yn lle eistedd. Nid oedd ganddo ddim hyfrydwch mewn owmniaeth, na dim chwaeth at wychder a moethau. Diadurn iawn yr olwg arnynt oedd yr ystafelloedd y byddai efe byw ynddynt; a bu farw ar wely haiarn cyffredin, heb fod iddo na gortho na lleni.

Os yw gwaith dyn yn gosod iddo ei hun nod uchel ac anrhydeddus, ac yn ei gyrhaedd o'r diwedd trwy ddoethineb, a gonestrwydd, ac amynedd, yn arwydd o fawredd, yna yr oedd Victor Emmanuel yn ddyn mawr.

Bu farw yn Rhufain, Ionawr 9fed, 1878.

EN-SEMES ["ffynnon yr haul."] Ffynnon oedd yn ffurfio un o'r tir-farciau ar derfyn gogleddol Iudah (*Iosuah* xv. 7) a therfyn deheuol Benjamin: *Ios. xviii.* Ymddengys oddi wrth y crybwyllion hyn ei bod rhwng "rhiw Adumim"—y ffordd sydd yn arwain i fyny o ddyffryn yr Iorddonen o du y deheu i *Wady Kelt*—a ffynnon Enrogel, yn nyffryn Cedron. Gan hynny yr oedd hi o du y dwyrain i Ierusalem a Mynydd yr Olewydd. Yr unig ffynnon sydd yn bresennol yn ateb i'r safle hon ydyw yr *Ain-haud*, neu yr *Ain Chôt*—'Ffynnon yr Apostolion'—o ddeutu milldir islaw Bethania, gorphwysfa gyntaf y teithiwr ar y ffordd i Iericho. Gan hynny, yr un ydyw y ffynnon hon ag En-semes. Y mae safle *Ain-haud* yn gyfryw fel y mae pelydruau yr haul arni trwy y dydd. Nid ydyw hyn yn ammhrifodol mewn ffynnon oedd wedi ei chyssegru i'r goleuad hwnw.

ERBURY, WILLIAM: un o'r Anghydfurfwyr cyntaf yn Nghymru. Ganwyd ef yn Roath, ger llaw Caerdydd, yn y flwyddyn 1604. Yn Ngholeg Brazenose, Rhydychain, y derbyniodd ei addysg; ac mewn amser priodol graddiodd yn B.A. yno. Ar ol derbyn urddau eglwysig, yn Nghasnewydd y bu efe yn gweinidogaethu gyntaf, ac oddi yno symmudwyd ef i ficeriaeth St. Mair, Caerdydd. Ymddengys iddo gael ei droi allan o'r eglwys yn 1638, am wrthod darllen Llyfr y Chwarenon, a dwyn i mewn arferion anghydfurfiol eraill. Tybir ei fod wedi troi yn bregethwr teithiol yn y blynyddoedd hyn, a myned o'r naill fan i'r llall i bregethu; ac yn 1642, o herwydd yr erledigaeth a ffynai yn Nghymru, diangodd i Loegr, lle y gwnaed ef yn gaplan i un o gatrodau y senedd. Nid ydyw yn ymddangos iddo fod yn preswyllo yn Nghymru wedi hyn, ond ei fod yn ymweled a'r wlad yn achlysurol. Yn ystod yr ymweliadau hyn, pregethai yma a thraw, er na wahoddid ef i bulpudau rheolaidd, gan y cyhuddid ef o ddal syniadau cyfeiliornus a chymmysglyd ar amryw o athrawiaethau Cristionogaeth. Ar un llaw, cyhuddid ef o ddal syniadau Socinaidd, ac ar y llaw arall o fabwysiadu golygiadau yr Antioniaid. Byddai yn anhawdd profi y naill na'r llall oddi wrth ei weithiau. Yr oedd hyn, dybygid, i raddau yn gamdarluniadau, er fod yn rhaid addef fod ei syniadau ar berson a marwolaeth Crist yn gymmysglyd, ac yn anhawdd eu deall. Ymddengys fod ei synwyran i raddau wedi dyrysio er rhai blynyddau cyn marw—yr hyn a gymmerodd le yn 1654, ac efe yn 50ain mlwydd oed. Ysgrifonodd amryw lyfrau yn yr iaith Saesneg.

ERSKINE, EBENEZER: sylfaenydd yr Ymwahanwyr (*Seceders*) yn yr Alban. Ganwyd ef yn Dryburgh, yn swydd Berwick, yn y fl. 1680. Ar ol iddo orphen ei addysg yn mhafir athrofa Edinburgh, ordeiniwyd ef yn 1703 yn weinidog i eglwys Portmoak, yn swydd Kinross; ac yn 1731, derbyniodd alwad i fyned i Stirling. Ac mewn pregeth a draddodddef ef yn y flwyddyn ganlynol, o flaen cymmanfa eglwysig Perth, condemniodd frawdleoedd a thadogaeth eglwysig, ac amddiffynodd hawliau yr eglwysai a phurdeb y pulpud. Ceryddwyd ef yn ffurfiol am hyn gan y gymmanfa; er hynny, ni ffynai Erskine ymostwng, eithr cyfiawnhaodd ei syniadau yn gyhoeddus. Cymmerwyd ei achos, gan hynny, i'r gymmanfa gyffredinol; ac ar ol cryn lawer o

ddadlenuaeth, diswyddwyd ef, ynghyd âg amryw eraill yn y fl. 1740. Ymfurfiodd y rhai hyn yn henaduriaeth, a dyma fu dechreuad y *Secession Church*. Bu farw Erskine yn Edinburgh yn y fl. 1754.

EVANS, JOHN (*I. D. Ffraid*): Ganwyd ef yn Tŷ Mawr, Llansantffraid Glan Conwy, Gor. 23ain, 1814. Mab ydoedd efe i David a Grace Evans; ac efe oedd yr hynaf o chwech o blant. Yr oedd ei dad yn fab i Hugh ac Elizabeth Evans, o'r Croesau; a'i fam yn ferch i John a Catherine Roberts, o'r Tŷ Mawr, Llansantffraid. Yr oedd y teuluoedd hyn yn Fethodistiaid er yn foreu; a dywedir mai rhai o honynt a roddodd yr achles gyntaf i Hywel Harris ar ei ymweliad cyntaf neu yr ail a'r Gogledd: ac y mae amryw o honynt yn golofnau yr achos yn y lle hyd heddiw. Ymddengys na chafodd I. D. Ffraid ond ychydig o fanteision addysg, ac nad oedd gan neb unrhyw ddirnadaeth, pan oedd yn cychwyn ei yrfa, ei fod i feddiannu y fath safle yn yr ardal, ac yn Nghymru. Nid oedd yn llawn un ar ddeg oed cyn iddo gael ei rifo yn mhllith ysgolheigion Thomas Lloyd, Abergale; a chafodd y pleser, pan yn un-ar-bymtheg, o eistedd am ychydig fisoedd wrth draed yr athraw enwog John Hughes, o Wrexham. A dyna'r holl ysgol ddyddiol a gafodd I. D. Ffraid! Ond beth oedd rhyw demigau felly o hyfforddiad boreuol at wneyd dyn yn athraw gwlad, yn ddyn hybysu yr ardal, ac mor adnabyddus ag yr oedd efe fel gwron rhyddfrydiaeth ac Ymneilldunaeth ar y llwyfan, ac yn y waeg.

Bendith i'n gwlad ni ydyw, fod y dydd wedi gwawrio arni pan nad ystyrir fod hyd yn oed mab gwerinwr wedi gorphen ei ysgol nes y bydd wedi cael gwell addysg na hyn, neu fod y neb sydd a'i fryd ar fywyd cyhoeddus wedi derbyn yr hyn a elwir yn addysg dda nes y bydd wedi pasio arholiadau yr ysgol rammadegol a'r athrofa gydag anrhydedd, neu ynte dderbyn ei raddau yn un o'r prif-ysgolion. Nid ystyrir yn gyffredin fod dyn ieuangc yn dechreu ei addysg mewn gwirionedd hyd nes y bydd wedi gadael ei ddeunaw oed. Ond yr oedd I. D. Ffraid yn eithriad i'r rheol hon; gan ei fod ef yn gwasanaethu yn masachdy ei ewythr, Mr. Williams, yn ennill ei fywoliaeth, cyn bod yn ddeuddeg. Ac fel y mae athrylith bob amser yn medru gweithio ffordd iddi ei hun, a dyfod i'r golwg trwy bob anfanteision, defnyddiodd I. D. Ffraid ei oriau hamddenol—yr oriau a ddefnyddid gan ieuengc-tyd yr ardal yn gyffredin i chwarsu, os nad i ryw beth gwaeth—i ddiwyllio ei feddwl, ac i addysgu ei hun. Un o'r pethau cyntaf a wnaeth efe oedd astudio grammatdegau y Gymraeg a'r Saesneg. Ymgynabyddodd wedi hynny a hanesiaeth—yn enwedig a hanesiaeth Feblaidd. Cyhoeddodd lyfrin ar hanes yr Iuddewon pan yn un ar bymtheg, a chyfansoddodd eirlyfr Saesneg a Gymraeg pan yn bur ieuangc. Pan yn un ar hugain, cyhoeddodd lyfrin o farddoniaeth, gan mwyafr o'i waith ei hun, dan yr enw "*Difyrwech Bechgyn Glanau Conwy*;" yn yr hwn y cawn amryw awgrymiadau o'r safle yr oedd yr awdwr i'w chymmydd yn y byd barddonol. Tua'r pryd hwn yr ymunodd Mr. John Evans âg eglwys y Methodistiaid yn Llansantffraid. Yr oedd er erioed wedi ymgadw oddi wrth orwagedd y byd, gan ymbleseru yn ngwahanol ganghenau llenyddiaeth a chrefydd. A meddai, er rhai blynyddoedd, gangen o Gymdeithas y Cymreig-

yddion wedi ei sefydlu yn Llansantffraid. Yma y dechreuodd eife arfer ei ddawn yn gyhoeddus ar wahanaol byngcian llenyddiaeth. Yr oedd efe hefyd wedi cael ei ddewis yn ysgrifenydd cyfarfodydd Ysgolion Sabbothol y dosbarth cyn idde ymuno â chrefydd. Felly, rhwng pob peth, gellir dywedyd iddo dyfu i'r eglwys fel i'w hinsawdd naturiol, ac ymddadablygu ynddi yn raddol, nes cyrhaedd ei lawn faint. Dechreuodd bregethu yn 1840. Ordeiniwyd ef i'r holl waith yn 1853. Yn 1836, priododd Anne, merch Mr. Thomas Williams, masnachydd, o Lansantffraid—cymmysg nes agos iddo; yr hon a ymddug iddo chwarae o blant—tri mab, a thair merch. Bu farw ei briod yn 1850, a cholodd ei fab hynaf trwy ddamwain offidus yn 1862. Priododd eilwaith, yn 1854, â Miss Hannah Williams, o Gonwy, yr hon a adawodd i alaru ar ei ol. Efe a gadwai fasnach bur eang yn mhentref Llansantffraid ar hyd ei oes; yr hon, wrth reawm, a hawliai gryn lawer o'i amser a'i egnion, ac a fuasai lawn digon i lenwi meddwl a dwylaw dyn cyffredin—ond nid oedd ond ail beth ganddo ef. Ac felly, dan fasnachu, llenyddia, barddoni, dadgyssylltu yr Eglwys Sefydledig, a phregethu, y treuliodd I. D. Ffraid ei oes yn ddiwyd, disglauer, a llwyddiannus.

Bu farw yn dawel ar y 4ydd o Fawrth, 1875. Ei eiriau olaf oedd, "Mi a ymdrechais ymdrech deg, mi a orphenais fy ngyrfa, mi a gedwais i'w fydd. O hyn allan, rhoddwyd coron cyflawnder i'w chadw i mi." Claddwyd ef yn mynwent eglwys blwyfol Llansantffraid gan dorf anarferol o liosog; a thalodd gwasg Cymru, yn Gymraeg a Saesneg, y deyrnged uchaf o barch i'w goffadwriaeth. Felly, gellir dywedyd am dano iddo fyw yn ddiwyd, marw yn ddedwydd, cael claddedigaeth tywysog, a chael dagrau gwladgarwch, llenyddiaeth, a chrefydd i eneinio ei fedd.

O ran ei ddyn oddi allan, ymddangosai I. D. Ffraid yn ei flynyddau olaf yn llafn tal, eiddil, unionsyth, a hoerw; gyda phrydwydd tywyll, gwyneb tociog, yn cael ei nodweddu gan linellau amlwg, bochgernau uchel, trwyn lluniaidd a chul, aeliau trymion, llygaid bywiog, talcen uchel, ond cul, a chnwd toreithiog o wallt crych brith-wyn, yr hwn a fu gynt yn ddu ddiaglaer, gyda chudynau na fynent ymstwgyn i grib na llaw, yn toi ei babell lathraidd. Yr oedd yn hawdd adnabod wrth ei edrychiad ei fod yn llawn nwyfiant a hoenuarwydd meddwl, a bod pob rhyw rith a ffurfioldeb yn hollol ddyeithr iddo, ac na fedrent ffyn yn yr un awrygylech ag ef. Yr oedd hefyd yn gyfaill ffyddlawn yn ngwir ystyr y geiriau.

Fel dyn yn ei ardal, yr oedd I. D. Ffraid yn ŵr o gynghor cyffredinol, yn arweinydd y bobl mewn materion cymdeithasol a gwleidyddol. Yr oedd ei argyhoeddiadau yn ddawn ac yn gryfion, ac yr oedd ei onestrwydd uwch law amhenaeth. Ymgydnabyddodd yn lled drylwyr er yn foreu â materion plwyfol yn eu holl agweddau, ac a'r ffiniau lle y dylai cydwybod deyrnasu yn y pethau hynny. Rhaid cyfaddef fod pregethwyr Cymru, fel rheol, wedi arfer ymadw yn ddyeithr i'r festri blwyfol, ac i fwrdd y gwarcheidwaid; ac ymfoddloni, gan mwyaf o honynt, ar draethu yr efengyl i'r bobl ar y Sabboth, a gadael i'w gelynhon eu llethu ar hyd yr wythnos. Y mae yn anhawdd meddwl am ddim sydd yn fwy dirmygus na dyn yn profesus bod yn ddygwadwr y bobl, ond heb ymgynydd at wneyd dim drostynt ar hyd yr wythnos, nac yn

alluog i ddyweyd gair ar unrhyw bwngc heb fod ganddo bapwr ysgrifenedig o'i flaen, mur wrth ei gefn, a dau ganwyllbren un ar bob ochr iddo! Ond yr oedd I. D. Ffraid yn ddigon o ddyn i anturio gyda'r bobl i'r festri, i ddynoethi trais ac anghyflawnder y dreth eglwys, cynllunio ei dinystr, ac yn y diwedd ei chladdu, heb obaith iddi am adgyfodiad!

Blynyddoedd cyffrous yn Nant Conwy a'r Creuddyn oedd 1851—59, ac asgwrn y gynnen oedd y Dreth Eglwys. Cafodd amryw o'r plwyffi brofi yn y blynyddoedd hynny beth oedd amseroedd blinion; ond o'r diwedd, yr egwyddor wirfoddol a gafodd y maes, a hyny mor lwyrr nes yr oedd y Dreth Eglwys wedi darfod am dani yn y parthau hyny o'r wlad yn mhell cyn i gyfraith ei dilad gael ei chynnyg i senedd y deyrnas: ac I. D. Ffraid oedd un o brif arweinwyr y bobl drwy yr holl ymrysonfa hono. Yr oedd rhai o'r areithiau a draddododd efe yn festri Llansantffraid y pryd hwnw yn anghymmharol mewn gwawdiaith a hyawdledd. A disgynt ar y gwrthwynebwyr fel llifeiriant, gan ysgubo pob peth o'u blaen.

Wedi dechreu o hono gymmeryd y llwybr hwn i wasanaethu ei genedl, aeth yn mlaen yn yr un cyfeiriad, gan gymmeryd ei bennodi yn oruchwyliwr Cymdeithas y Dadgyssylltiad mewn parthau o Ogledd Cymru. Gyda bod etholiad 1868 drosodd, pan y pleidleisiodd y rhan fwyaf o'r Deyrnas Gyfunol dros ddadgyssylltu a dadwaddoli yr Eglwys yn yr Iwerddon, ymgymerodd I. D. Ffraid â thrin pwngc y dadgyssylltiad yn ei holl agweddau, mewn cyfres o ysgrifau yn "*Maner ac Amserau Cymru*," a gyhoeddir yn yr un swyddfa a'r gwaith hwn, dan y teitl, "Llythyrnau Adda Jones;" ac ymddangosent bob wythnos am flynyddoedd. Daeth y cyntaf o'r llythyrnau nodedig hyn allan yn rhifyn Ionawr 27ain, 1869; a'r diweddaf, fel y tybiwn, yn rhifyn Ionawr 13eg, 1875—yr hwn a wnelai i'fyny 483 o lythyrnau. Yn y rhuthr hwn ar gyssylltiad crefydd a'r llywodraeth, efe a deithiodd dros lawer o faes, a ymosododd ar lawer o amddiffynfeydd, a gorfu iddo fwy nag unwaith fesur uchel a rhai o gewri yr oes, drwy y wasg ac ar y llwyfan; ond nid gormod ydyw dywedyd iddo ddyfod allan o'r holl ymrysonfeydd hyny a'i arfogaeth yn anrhydeddus.

Cafwyd yma enghreifftiau rhagorol o alluoedd I. D. Ffraid fel dadleuydd, yn y wasg ac ar y llwyfan. Nodwn yr onest a fu rhyngddo ag "S. R.," golygydd y "*Dydd*" ar y pryd; yr hwn, er ei fod ei hun yn un o ddadgyssylltwyr boreuaf y Dywysogaeth, a anghymeradwyai gynnygiad Mr. Watkin Williams, neu yn hytrach y dull y dygwyr y cynnygiad hwnw ger bron senedd 1870 i ddadsefydlu yr eglwys yn Nghymru; a nodwn hefyd y rhan a gymmerodd yn erbyn y Parch. H. T. Edwards, M.A., yn awr Deon Bangor, yn "*Nadl y Rhyl*," yr hon a barhaodd am bedair noswaith; sef, Mai y 19eg, yr 20fed, yr 21ain, a'r 22ain, 1874.

Dylid cadw mewn cof fod I. D. Ffraid, yn y gwrtthdarawiad uchod ag S. R., yn ymwneyd â gwron llawer brwydr; ond y mae ei lythyrnau ar yr achlysur hwnw yn mhllith y pethau cyfoethocaf, o ran nwyfiant, arabedd, a chywreinerwydd rhesymegol, sydd yn yr iaith; ac y maent yn peri i ni yn fynych wrth eu darllen gofio am Joseph Addison, tywysog yr arddull hwn yn yr iaith Saesneg. Yn "Llythyrnau Adda Jones," y mae yn gallu pwyo ei wrthwynebydd nes peri

iddo ochain, a'i ogleisio nes peri iddo chwerthin â'r un anadl—tra yn difyru ac yn addysgu y darllenydd ar y pryd. Cydnabyddir hefyd ei fod, wrth ymwneyd â Deon Bangor yn y ddadl gyhoeddus a fu yn Rhyl, yn ymwneyd â phen-dragon amddiffyniad yr eglwys yn Nghymru, yr hwn sydd ddadleuydd poethwyllt a rhwysg-fawr, yn crychlamu o'r naill bwnge i'r llall yn ol ei frys a'i fympwy, gan ymddiried mwy i nerth ei lais a llifeiriant ei hyawdlodd i effeithio ar y dorf, nag i'w ffeithiau a'i resymau. Ond er y cwbl, cydnabyddir yn ddisieithriad i'r ddadl hono gael ei dwyn yn mlaen, mor bell ag oedd a fynai I. D. Ffraid â hi, mewn modd gallnog a hollol foneddigaidd. Yr oedd efe wedi astudio ei bwnge yn bur fanwl yn ngeoleu egwyddorion Cristionogaeth a ffeithiau hanesyddiaeth, ac yr oedd yn ei ddeall yn drwyadl. Meddai hefyd y fath hunan-lywodraeth fel y medrai ddyweyd y peth a fynai, a'r pryd y mynai: ac yr oedd ei ystôr o arabedd a natur dda y fath fel yr oedd efe yn medru dofi mumerau ei wrthwynebwyr mwyaf nwydwyllt, a brathu hefyd heb adael dim gwenwyn ar ol. Yr oedd ganddo ryw allu greddfol i weled gwendid ei wrthwynebydd, a gwendid ei ddadl, a rhyw fedrusrwydd neillduol i ddynoethi y gwendidau hyn mewn modd chwârëus a barddonol, er mantais fawr i'w ochr ei hun. Yr unig anfantais oedd ganddo yn y ddadl hono oedd—fod yr ystafell yn hytrach yn rhy fawr i ateb i'w lais ef. Ond fe ddichon mai anhawdd fuasai cael dyn âg ynddo gynnifer o gymmhwyserau yn cydgyfarfod; a theimlai ei gyfeillion yn y diwedd, fel yn y dechreu, fod yr achos oedd ganddo i'w amddiffyn yn hollol ddiogel o dan ei warchodaeth ef.

Ond er mor enwog oedd efe yn ei gysylltiad â gwleidyddiaeth grefyddol—fel llenor, bardd, a beirniad yr oedd efe yn fywaf adnabyddus trwy Gymru. Gwir nad ysgrifenedd ef ond pur ychydig o farddoniaeth wreiddiol; ac nad oes, fe ddichon, un deryn o'i eiddo wedi dyfod yn boblogaidd. Ond er hyny, ystyridd ef yn unfrydol yn un o brif feirniad barddonol y genedl. Arferai am flynyddoedd feirniadu prif gyfansoddiadau ein heisteddfodau oenedlaethol; ac yr oedd gwelod enw I. D. Ffraid ar y rhaglen yn ddigon o wylt mai cyflawnder a chwârëu teg oedd i gael teyrnasu yn yr ymrysonfa. Dichon nad oedd dyn yn Nghymru a feirniad-odd fwy nag I. D. Ffraid yn ystod yr un amser. Canys o gyfarfodydd ysgolion y dosbarth, i ba rai yr oedd yn fywyd, hyd yr eisteddfod genedlaethol, i lwyfan pa un yr oedd yn addurn, yr oedd efe yn rhwym ar hyd y blynyddoedd yn tafoli ac yn mesur cyfansoddiadau beirdd a thraethodwyr; ac yr oedd ei feirniadaeth bob amser yn addysgiadol a boddhaol.

Ond ei brif orchest lenyddol, yn ddiau, yw ei gyfieithiad o "*Coll Gwynfa*" Milton; a gorchest mewn gwirionedd ydoedd hon ag a fuasai yn ddigon i beri i'r cryfaf ei galon i ddelwi a phetruso wrth feddwl ymddydd. Gosododd ei i fryd ar adeiladu y tŵr hwn yn nghanol gofalon a thrafferthion ynghylch llawer o orchwyllion eraill, a phroffod fod ganddo ddigon o yni, gwydnwch, a phenderfyniad i ddal at y gorchwyl nes ei orphen. Gorchest yn ddiau ydoedd cyfieithiad y Dr. Owain Pughe o "*Goll Gwynfa*," a bydd ei waith yn anrhydedd iddo byth fel ysgolhaig Cymreig. Etto, mae'n rhaid cyfaddef mai y peth pennodol hwnw sydd yn gosod mwyaf o fri ar gyfieithydd cyntaf "*Coll*

Gwynfa," yw yr hyn sydd yn gwneyd ei lyfr yn annerbyniol i gorph y genedl. Y mae gormod o'r ysgolhaig ynddo. Mae ei eiriau mor ddygeithr, ei frawddegau wedi eu dirwasgu gyfmain, a'i gystrawen yn fynych mor ddyrlyd fel y gellir dyweyd ei fod yn lyfr seliedig i'r Cymro—a gorchest mewn gwirionedd fyddai cael dyn i'w ddeall, heb gymmhorth geirlyfr. Ond anturiodd I. D. Ffraid at y gorchwyl o dros-glwyydo meddyliau Milton i Gymraeg dealladwy i werin Cymru, a llwyddodd i wneuthur hyny heb anafu urddas a mawrhydi brenhinol y gwaith; a diau mai ynglŷn â'r gwrhydri llenyddol hwn yn benaf y trosglwyddir enw I. D. Ffraid i lawr i genedlaethau dyfodol.

Gyda'i fod yn gorphen cyfieithu "*Coll Gwynfa*," a chyn i'r gwaith ddyfod o'r wasg, efe a ddechreuodd gyfieithu "*Nos Feddyliau*" Young, yr hyn oedd orchwyl gogyhafal a'r llall. Dechreuodd ar y gwaith ar y 10fed o Chwefror, 1864, a chwblhaodd ef ar yr 16eg o Dachwedd, 1866; ac y mae y gwaith yn awr, gyda chofiant o'r awdwr, yn aros yn llawysgrif y cyfieithydd yn barod i'r wasg.

Rhaid i ni bellach gael gair arno fel pregethwr. Y mae yn hysbys mai nid mewn pregethu yr oedd ei nerth ef. Yr oedd yn bregethwr rhagorol, y mae yn wir; ond teimlai y rhai oedd yn gynnwefn âg ef bob amser braidd fod y dyn yn fwy na'r bregeth.

Lluddiwyd ef gan y pethau canlynol i fod yn bregethwr effeithiol a phoblogaidd. Yr oedd ei anianawd yn naturiol oer: ychydig a ddarparai ar gyfer y pulpud; ond ymddiriedai, fe allai, ormod i'w wybodaeth a'i barodrwydd naturiol. Ei syniad am bregethu oedd, mai anerch deall y gwrandawr a ddylid, ac nid cyffroi eu nwydau. Gyda hyny, nid oedd ond ychydig o beroriaeth yn ei lais, na nerth yn ei beiriannau llafar. Ystyridd os na gai rai yn 'bregethwr sych,' yn enwedig os na chai hwy! er hyny, safai yn lled gyfartal â'r cyffredin o'i frodyr.

Ei nodwedd fawr oedd eangder gywbyodaeth—eangder, dealler, ac nid dyfnder. Nid oes braidd bwnge tu fewn i holl gyloch efrydiaeth dyn, na wyddai I. D. Ffraid rywbeth am dano; a gallai ddwyn y wybodaeth hono o dan deyrnged i'r amcan a fyddai ganddo ar y pryd gyda hwylyusod a chyffymdra rhyfeddol. Yr oedd hyn, ynghyd â'i graffder a'i hunan-feddiant nodedig, yn ei wneyd yn ddyn gwerthfawr mewn cymdeithas, ac yn peri iddo ragori mewn ymddidantion cyfrinachol, ac yn nghynnwledau y cyfarfod misol, yn hytrach nag yn y pulpud. Yr oedd y cyflawnder o gymmhariaethau oedd ganddo, a'r nodwedd neillduol oedd i rai o honynt, yn ei wneyd yn fwy hapus hefyd fel areithiwr nag y gallasai fod fel pregethwr. Yr oedd y ddawn hon ynddo yn ei wneuthur yn un o'n dynion mwyaf dedwydd a phoblogaidd mewn cyfarfod ysgolion—lle, pwy bynag fyddai yn areithio, yr ymddisgleiriai efe yn gyffredin fel haul yn mhlith y sêr. Nid oedd yn amcanu byth at arddull araethyddol—er y byddai ar adegaw yn wir hyawdl; ond gwaagai y gwirioneddau y bobl mewn dull ymddiddanol, gan ddefnyddio cymmhariaethau cartrefol, a chymmhariaethau a ddeallid gan bawb ar unwaith, ac a fyddent yn debyg iawn o wneyd lle iddynt eu hunain yn nghof y gwrandawr dros byth. Nid oedd ganddo nemawr chwaeht at bwnge o athrawiaeth; ond yn yr ymarferol yr oedd cuddiad ei gryfder ef. Yr oedd yn ddyn ag oedd yn

medru teimlo yn ddwys, ac yr oedd gan wirion-
eddau yr efengyl awdurdod hollol arno, a phrofa
yn helaeth o'i gorfoledd. Ond yn y pulpud,
argraphai ar feddwl ei wrandawr mai un pur
sych ac iach ei ysbryd ydoedd. Mewn gair, yr
oedd yn amddifad o'r gallu rhyfedd hwnw sydd
yn anheggorol i wneyd siaradwr cyhoeddus o'r
radd flaenaf—y gallu i ddwyn y tân o'i galon ei
hun i gyffwrdd â chalon y gynulleidfa, nes eu
rhoddi hwythau ar dân. Ond yr oedd ganddo
un gallu rhyfedd ac arbenig, na welid ei gyffelyb
ond anfynech gan neb; sef, y cyflymder mell-
tenaidd oedd yn ei feddwl i ddal rhyw feddyl-
ddrych newydd a fflamiai ar ei ysbryd, a'i oll-
wng allan yn ddibetrus i'r dyfra, nes gwreich-
ioni a goleuo yr holl awyryglch. Byddai pethau
goreu ei bregethau braidd bob amser yn ddi-
fyfyr, ac anfynech y gallai eu hail adrodd heb eu
ammharu. Yr oedd y meddylldrychau difyfyr
hyny, y rhai a ddeuent gyda'r fath sydynrwydd,
yn ardderchog ar brydiau, a thafient mewn
eiliad fwy o oleuni ar y pwng mewn llaw nag
a geid mewn ambell draethawd. Dyma mewn
gwirionedd oedd ei ragoriaeth ef. Dyma a
roddai hawl iddo i gael ei gyfrif yn mysg prif
bregethwyr Cymru. Ond yr oedd i'r gallu hwn
ei gydymaith o wendid; neu yn hytrach, pur
anaml y byddai yn gwneyd ei ymddangosiad;
a byddai yn absennol braidd bob amser ar yr
adegau mwyaf pwysig. Erbyn adegau felly
byddai yn paratoi mwy nag arferol; ac felly,
nid oedd y ddawn neillduol hon yn cael cym-
maint o chwaraeu teg i'w dadblygu ei hun ag
ar adegau cyffredin. Am yr un rheswm, efe a
bregethai, fel rheol, yn wall yn y boreu nag yn
yr hwyr.

Dyn rhyfedd oedd I. D. Ffraid. Ystyrid ef
gan bawb a'i hadwaenent yn ddyd mawr, ac at
bob gweithred dda yn gymmeradwy; ond po
agosaf yr elid i'w gartref, mwyaf oll o'i fawredd,
ei ddylanwad, a'i ddaioni a deimlid; a mwyaf oll
hefyd oedd y parch a dalid iddo gan bob gradd.

EVELYN, JOHN: awdwr "*Sylva*." Ail fab
oedd i Richard Evelyn, Ysw., o Wotton, Surrey,
lle y ganwyd ef, Hydref 31ain, 1620. Cafodd ei
addysg yn ysgol Lewes, a Choleg Baliol, Rhyd-
ychain. Aeth drosodd i'r cyfandir yn 1641, a
gwasanaethodd am dymmor byr fel gwirfodd-
olwr yn Flanders. Yn lle cymmeryd arfaun yn
achos y brenin, aeth drachefn oddi cartref yn
1644, a threuliodd y saith mlynedd dilynol ar y
Cyfandir. Astudiodd anianyddiaeth naturiol
gyda dyfalwch, a diwylliodd ei chwaeth yn y
celfau teg, a gwnaeth ei hun yn gydnabyddus â
moesau ac â masnach preswylwyr y gwledydd
yr ymwelodd â hwynt. Yn 1647, priododd
ferch Syr Richard Brown, llysgenhadr Pryd-
ain yn Paris: ac yn hawl ei wraig, daeth i'r
meddiant o Sayes Court, ger Deptford; ac yno
y preswyliodd ar ol ei ddychweliad i Loegr yn
1652. Bu fyw mewn neillduath hyd nes yr
adferwyd Siarl II. i'r orsedd; ac wedi hyny
mwynhaodd lawer o ffafraun y brenin a'r llys.
Yr oedd yn un o aelodau cyntaf y gymdeithas
frenhinol, a pharhaodd drwy ei oes i ysgrifenu
i'r "*Transactions*." Ei hoff efrydiau oeddynt
garddwriaeth, a'r gelyfddydd o blanu coed.
Ysgrifennodd amryw draethodau ar hyn, y rhai
a gasglwyd ynghyd yn y pummed argraphiad
(1729) o'i "*Sylva*." Amcan "*Sylva*," prif waith
Evelyn, ydoedd cefnogi y gwaith o blanu coed,
fel mater o lesiant cenedlaethol. Y mae hanes
manwl am ei ardd wedi ei roddi yn y "*Philos-
osophical Transactions*." Ysgrifennodd amryw
lyfrau eraill. Ar farwolaeth ei frawd, yn 1699,
daeth Evelyn i feddiant o etifeddiaeth y teulu
yn Wotton, lle y bu farw Chwefror 27ain, 1706,
yn llawn o ddyddiau ac anrhydedd, yn y 86ain
mlwydd o'i oedran. Yr oedd yn efrydidd
diwyd ac ymroddgar; o ran ei gymmeriad yn
gynllun o foneddwr; ac yn noddwr haelfrydig i
ddynion dysgedig a da. Y mae yn adnabyddus
yn awr yn benaf trwy gyfrwng y cofiant a ys-
grifennodd efe o hono ei hun.

F.

FARA

FARADAY, MICHAEL: gwyddonydd Saesneg enwog. Ganwyd ef yn Newington, Surrey, 1794. Yr oedd Faraday yn un o'r dynion hynny a weithiasant eu ffordd i ddyrchafiad ac enwogrwydd er gwaethaf pob anfaiteision o ran sefyllfa ac addysg. Gôf wrth ei alwedigaeth oedd ei dad, ac ni chafodd y mab ond addysg elfenol amherffaith, a rhwymwyd ef yn egwyddorwas gyda llyfr-rwymydd. Yr oedd eisoes wedi ei feddiannu gan hoffder at wyddoniaeth naturiol. Treuliodd ei amser hamddenol i wneyd y fath arbrawfiadau fferyllol ag oedd o fewn ei gyrhaedd; ac ymdrechodd wneyd peiriant trydanol. Teimlai awydd cryf i adael ei alwedigaeth, a throi yn efrwydd gwyddonol. Talodd boneddwr a'i hadwaenai drosto, fel y gallai fod yn bresnwr yn narlithiau Syr Humphry Davy. Digwyddodd hyn yn 1812. Ysgrifennodd yntau lawer o'r sylwadau a wrandawodd, ac anfonodd at Syr Humphry i ddeisyf am ei gynnorthwy; ac ni bu ei apeliad yn ofer. Yn gynnar yn 1813, daeth lle yn wâg yn y fferyllfa yn heol Albemarle, a chynnygiwyd ef i Faraday, a dechreuwyd cyssylltiad rhyngddo a'r sefydliad brenhinol a barhaodd ar hyd ei oes. Bu gyda Syr Humphry Davy ar y Cyfandir, fel ei ysgrifenydd, a chynnorthwywr gwyddonol, o Hydref, 1813, ym Ebrill, 1815. Ar ol ei ddychweliad llwyr ymroddodd i'w efrydianu neillduol. Yn 1821, bu yn cynnorthwyo Davy yn ei ymchwiliadau fferyllol. Etholwyd ef yn aelod gohebol o Athrofa y Gwyddorau yn 1823, ac yn aelod o'r Gymdeithas Freniol yn 1825. Yn 1827 y cyhoeddodd efe ei waith cyntaf, "*Chemical Manipulation*," a phennodwyd ef yn ddarlithydd fferyllol yn Athrofa Filwraidd Woolwich, a bu yn cyflawni y swydd hon am flynyddau. Ymddangosodd papur o'i eiddo ar drydanïaeth yn y "*Philosophical Transactions*," yn 1831; ac o'r pryd hwnw allan ysgrifennai yn flynyddol iddo. Casglodd ynghyd ei ysgrifeniadau, a chyhoeddodd hwynt dan y teitl "*Experimental Researches in Electricity*," yn dair cyfrol. Ni wnaeth neb fwy o wasanaeth i fferylliaeth yn y peth hwn nag a wnaeth Faraday. Tra yn dwyn yn mlaen ei arbrawfiadau llwyddiannus a gorchestol, sefydlwyd cadair fferylliaeth yn y sefydliad brenhinol, yn 1833; ac yn naturiol Faraday a bennodwyd y cyntaf i'w llanw. Yn 1835, pennododd y brenin flwydd-dâl o 300p. iddo, yn gydnybuddiaeth am ei arbenigrwydd neillduol fel darganfyddwr. O hyn allan yr oedd ei yrfa yn myned yn fwy anrhydeddus o hyd. Graddiodd Rhydychain ef ar yr achlysur o gyfarfyddiad y Gymdeithas Brydeinig yn y brifysgol. Gwnaed ef yn un o wyth cymdeithion tramorol Athrofa y Gwyddorau. Anrhydeddwyd ef â gwahanol urddau o Prwssia ac Italy. Cyflwynwyd iddo fathodyn y Gymdeithas Frenhinol, a

bathodyn Romford. Yn 1858, caniatodd y frenhines iddo wneyd ei breswylfod yn Hampton Court, a rhwng y lle hwnw a heol Albemarle y treuliodd efe flynyddau olaf ei oes; ac yno y bu efe farw ar y 25ain o Awst, 1867; yn 73ain oed.

FENE

FENELON, FRANCIS DE SALIGNAC DE LA MOTTE: archesgob Pabaidd Cambrai: un o'r dynion mwyaf rhinweddol, ac un o'r ysgrifenywyr Ffrengig mwyaf galluog. Ganwyd ef yn Chateau de Fenelon, yn Perigord, Awst 6ed, 1651. Hanai o deulu enwog mewn cyssylltiad â'r eglwys, ac â'r wladwriaeth. Derbyniodd ei addysg yn gyntaf yn Cahors, ac wedi hynny yn Paris; a gwnaeth y fath gynnydd yn ei efrydiau fel y mynegir ei fod yn pregethu pan yn bymtheg oed, a hynny gyda llawer o dderbiniad. Pan yn bedair ar hugain oed, cymerodd urddau eglwysig, a dechreuodd ar ei wasanaeth gweinidogaethol yn mhlywff St. Sulpice. Pennododd archesgob Paris ef yn benaeth ar sefydliad cynnwysedig o ddychweledigion benywaidd at Babyddiaeth; a pharodd ei lwyddiant yn y swydd hon, ynghyd â theilyngdod ei draethawd ar Addysg Benywod, i Louis xiv., yn 1686, ei anfon ar genadaeth i Poitou, gyda'r amcan o geisio dyohwelyd y Protestaniaid i'r fydd Babaid. Ar un ammod, yr oedd Fenelon yn barod i dderbyn y pennodiad hwn; sef, nad oedd un math o orfodaeth i gael ei ddefnyddio er cefnogi ei egnion; ond dywedir iddo wneuthur llawer o gyfeillion drwy ei hyawdledd deniadol. Yn 1689, dewiswyd ef gan M. de Beauvilliers yn athraw i'r Duc o Burgundy, a'i frodyr ieuangach, y duciaid o Anjou a Berri. Bu Fenelon yn hynod llwyddiannus i ffurfio cymmeriad y duc o Burgundy, etifedd tebygol coron Ffraince, yr hwn oedd ddyn ieuangc tra rhinweddol; ond o herwydd ei farwolaeth gynnarol, diflanodd y gobeithion a goleddid am dano. Dyrchafwyd Fenelon yn archesgob Cambrai yn 1694. Yr oedd cyn hyn wedi amddiffyn syniadau Madame Guyon, mewn llyfr o dan y teitl "*Explication des Maximes des Saints*," ac achosodd hynny ddadl rhyngddo a Bossuet, ei athraw blaenorol; ac yn y diwedd, condemnwyd y llyfr gan y pab Innocent xii., a throwyd ef o'i esgobaeth gan Lewis xiv. Darllenodd Fenelon gondeinniad y pab ar ei lyfr yn ei eglwys gadeiriol ei hun. O hyn allan, bu lyw yn ei esgobaeth, gan gyflawni ei ddyledswyddau crefyddol yn farw!—a phawb yn edrych arno fel athronydd Cristionogol teillwng o bob anrhydedd. Y mae ei weithiau mewn llenyddiaeth, athroniaeth, a duwinyddiaeth wedi anfarwoli ei enw. Yr oedd yn hollol gyfarwydd â gweithiau rhagoraf llenyddiaeth hen a diweddar, ac yn nodedig am ei ddyngrawch a'i haelioni. Yr oedd Fenelon, o ran ei

berson a'i arferion, yn un o'r dynion mwyaf hoffus. Efe a gyfansoddodd lawer o weithiau rhagorol; ac yn mhlith y rhai penaf, gellir enwi ei "*Dialogues of the Dead*," a'i "*Dialogues on Eloquence*," &c. Ond yr enwocaf o'i weithiau yn ddiagrammeuol ydyw ei ramant, "*The Adventures of Telemachus*," yn yr hwn yr ymdrechai oesod allan pa fath addysg a ddylai tywysog ei gael—yr hwn a gyfansoddwyd at wasanaeth ei ddysgybl, y Duc o Burgundy. Cyhoeddwyd ef ar y cyntaf heb ganiatâd yr awdwr, trwy un a bennodwyd i gyfieithu y llaw-ysgrif; ac yn gymmaint a'i fod yn cynnwys sylwadau a roddent dramgydd i'r brenin, attaliwyd ei gylochrediad. Ond er fod Fenelon yn cael ei gadw o lys ei wlad ei hun, a'i frenin yn edrych yn wgrus arno, yr oedd tramorwyr yn talu gwarogaeth uchel iddo. Daeth y gwaith hwn yn hynod boblogaidd, a chyfieithwyd ef i holl ieithoedd Ewrop. Pryswrwyd marwolath Fenelon trwy i'w gerbyd gael ei ddmchwelyd, yr hwn a'i taflodd i dwymyn, o'r hon y bu farw yn mis Gorphenaf, 1715, yn 63ain mlwydd oed.

Yr oedd Fenelon yn ddyn hawddgar, o dymmer siroli, a'i holl ymddygiadau yn gysson a'i egwyddorion. Ychydig a gysgai, ac ychydig a fwytâi; ac yr oedd ei holl bleser yn gynnwys-edig yn nghyflawniad ei ddyledsawddau. Yr ymarferiadau corphorol a gymmerai yn ystod yr amser y bu yn archebog Cambrai oedd cerdded a marchogaeth. Rhoddai yn mron ei holl waddol i feddygdd, i glerigwyr a addysgid ganddo, i fynachod neu leianod mewn cyfyngder, i foneddigion wedi syrthio i dlodi, a phobl o bob gradd oedd o fewn cyrhaedd ei haelfrydigrwydd. Gadawodd ar ei ol gymmiariad diagraer fel dyn hawddgar, goledig, a rhinweddol. Pan ar fin marw, yr oedd efe yn dawel a digyffro, yn pwysu ar ei Waredwr; a'i iaith yn ei ddiodd-efnadau mwyaf ydoedd, "Nid fy ewyllys i, ond yr eiddot ti a wneler!" Fe gasglwyd ei gynnyrchion llenyddol ynghyd, a chyhoeddwyd hwynt mewn naw o gyfrolau pedwarplyg. Cyfansoddodd weithiau ar athroniaeth, duwinyddiaeth, a llenyddiaeth gyffredinol. Y mae ei arddull yn lithrig a phleserus, ac yn llawn purdeb a chyssondeb.

FICHTE, JOHANN GOTTLIEB. Ganwyd yr athronydd dyfnddysg hwn yn Rammensau, yn Lusatia Uchaf, ar y 14eg o fis Mai, 1762. Derbyniodd ei addysg yn mhriif athrofydd Jena, Leipzig, a Wittemberg. Yn 1788, aeth i Zurich fel dysgawdwr (*tutor*), lle y daeth yn gydnabyddus a merch odidog ei chymmeriad a theg o bryd, a'i henw Johanna Rahn, yr hon a briododd yn mhen dwy neu dair blynedd ar ol hynny. Pan oedd yn Zurich y dechreuodd efe astudio athroniaeth Kant; ac yn 1791, aeth i Königsberg i'w wled ef. Cyhoeddodd ei waith cyntaf, dan y teitl "*Adolygiad Beirniadol ar bob Dadguddiad*," yn 1792. Yn 1793, etholwyd ef yn athraw athroniaeth i brifysgol Jena. Yna daeth yn gydnabyddus â Goethe, Schiller, Novalis, y ddau Schlegel, a llawer o enwogion eraill. Yn 1795, cyhoeddodd ei "*Wissenschaftslehre*"—damcaniaeth gwybodaeth—yn cynnwys cyfundraeth athronyddol o'i eiddo. Yn 1799, cyhuddwyd ef o anffyddiaeth; ac o blegid hyny aeth o Jena, ac ymsefydlodd yn Berlin; ond yn mhen ychydig flnyddoedd dewiswyd ef i lanw cadair athroniaeth yn Erlangen. Yn 1805, apwyntiwyd ef yn athraw mewn athroniaeth yn

Erlangen. Yn 1808, cyhoeddodd ei "*Anerchiad i bobl yr Almaen*," i alw arnynt i fwrw ymaith iau Bonaparte, ac i adsefydlu annibyniaeth eu gwlad. Etholwyd ef yn 1810 yn Rheithor Prifathrofa Berlin. Yn nifer ei gyd-athrawon yr oedd Humboldt, De Wette, Schleiermacher, a Neander. Yn 1813, cymmerwyd gwraig Fichte yn glaf wrth weini ar y clwyfedigion a'r cleifion yn yr ysbyttai. Pan y gwellhaodd hi, tarawodd yr haint ei gŵr, a bu efe farw o hono yn mhen ychydig ddyddiau, sef ar y 27ain o Ionawr, 1814. Dywed un cymmhws i farnu am Fichte fel hyn:—"Ni bu dealltwriaeth mor gryf, enaid mor lawr, mor ddyrchafedig, mor gadarn, ac mor dawel, yn ymddir a phyngeiau athronyddol er amser Luther." Math o ddelfrydiaeth dragoriannol (*transcendental idealism*) yw ei athroniaeth, yr hon a ddysgir yn benaf yn ei "*Wissenschaftslehre*." Y mae yn anhwad, os nad yn an-nichon, rhoi crynodeb o'i ddysgaeth mewn ychydig eiriau; ond gellir dywedyd mai yr hyn a geisia ei brofi ydyw y cyssylltiad angenrheidiol sydd rhwng ffurf gwybodaeth a mater gwybodaeth. Yr oedd ei athroniaeth yn un dufewol i'r eithaf. Ni olygai fod dim yn bod yn wirioneddol ond 'y myfi' mewol, a chredai fod pob peth arall yn greadigaeth o eiddo 'y myfi' hwnw. Hônai fod mater a ffurf ein gwybodaeth yn tarddu o'r meddwl, neu y myfi, ac yn ffwrth ei weithrediad a'i weithgarwch. Y myfi sydd yn gosod ei hun i lawr fel 'y myfi,' a'r 'nid myfi,' neu yr hyn a edrycha fel yn bod y tu allan iddo ei hunan, a chydnybudda y diweddaf fel yn un a'r cyntaf. Ffurf pob gwybodaeth felly ydyw, gosodiad, gwrthosodiad, a chyfosodiad (*thesis, antithesis, synthesis*). Nid myfi unigol a phersonol ydyw y myfi creadigol hwn, ond y myfi anfeidrol a hollol, o'r hwn y tardda y myfi unigol. Nid oedd yr hyn a ddysgai yn ddiweddarach yn wahanol ond yn unig mewn ffurf.

FORBES, EDWARD: ananydd enwog. Ganwyd y gŵr hwn yn Douglas, yn Ynys Manaw, yn y fl. 1815. Yr oedd o'i febyd yn ymfrydu yn hanes anian. Aeth, yn 1831, i brif athrofa Edinburgh, i astudio meddygyniaeth; ond yn y flwyddyn 1836, panderfynodd beidio myned yn feddyg, ac ymgymmerodd â hanes anian fel galwedigaeth. Ar ol ymwled â Norway, Sweden, Ffrainc, a'r Almaen, er mwyn hel-aethu ei wybodaeth am ei hoff bwngc, efe a draddododd gyfres o ddarlithiau arno yn Edinburgh; ac yn 1841, cyhoeddodd lyfr ar "*British Starfishes*."—gwaith a'i dyrchafodd i radd uchel fel ananydd. Yn yr un flwyddyn, aeth allan gydag eraill dan nawdd y llywodraeth ar hynnt wyddorol i Asia Leiaf. Yn nghorff yr amser y bu yn absennol, gwnaeth lawer o ddarsylliadau a darganfyddiadau pwyysig mewn mil-oyddiaeth, llysiensiaeth, a daeareg ynysoedd a glenydd y Canolfôr, y rhai a gyhoeddodd efe a Mr. Spratt yn 1846. Yn y flwyddyn ganlynol, pennodwyd ef yn athraw llysieneug yn Ngholeg y Brenin yn Llundain. Heb law y gweithiau a enwyd, ysgrifenedd Forbes lawer i'r cyfnodur on gwyddorol hefyd. Gwnaeth hefyd fap daearegol a henfodegol (*paleontological*) o'r Ynys-odd Prydeinig, ynghyd a map o'r byd, a'i enw "*Distribution of Marine Life*." Pan fu farw Jameson, athraw *Natural History* yn athrofa Edinburgh, pennodwyd Forbes yn olynnydd iddo. Er fod Forbes yn ddyn nodedig am graffider a helaethrwydd ei wybodaeth, etto nid oedd efe

yn ŵr dyfeisgar fel Linnæus neu Cuvier. Bu farw Tachwedd 18fed, 1854.

FOX, CHARLES JAMES: y gwladofydd a'r areithydd seneddol enwog. Ail fab ydoedd i Arglwydd Holland, a ganwyd ef Ionawr 13eg, 1749. Ar ol gorphen ei ysgol yn Eton a Rhyd-yohain, treuliodd ddwy flynedd ar y Cyfandir; a olyn dychwelyd o hono adref, etholwyd ef yn aelod seneddol dros Midhurst, yn 1768. Trwy ddylanwad ac esampel ei dad, tyfodd i fyny yn antoesol ac yn afradlawn. Cefnogodd y weinyddiaeth yn ei mesurau gwaethaf, a gwobrwywyd ef a'r swydd o arglwydd y morlys; ond rhoddodd hi i fyny yn 1772. Yn 1773, cafodd le wrth fwrdd y drysorfa; ond diawyddwyd ef yn fyrbwyll yn 1774, mewn canlyniad i anghyttundeb a fu rhyngddo ag Argl. North. Ymunodd Fox, gan hyny, a'r wrthblaid; a bu yn wrthwynebydd cryf i'r weinyddiaeth tra y parhaodd rhyfel yr America. Yn 1780, etholwyd ef dros ddinas Westminster, yr hon a gynrychiolodd yn mron yn ddi-dôr hyd ddydd ei farwolaeth. Pan y cwympodd Arglwydd North, yn 1782, pennodwyd Fox yn ysgrifenydd tramor; ond pan y bu farw yr Ardalydd Rockingham, efe a roddodd ei swydd i fyny. Ar ol hyn, ymgysylltodd Fox âg Arglwydd North, a chymmerodd y ddau swydd yn ngweinyddiaeth y Duc o Portland; ond buan yr aeth y llong a lywai yn ddrylliau ar Fesur India Fox. Yna daeth Pitt i awdurdod, ac ymgymmerodd Fox eilwaith âg arwain yr wrthblaid; ac o hyny allan, bu ymdrechfaith rhwng y ddau gydymgeisydd hyn. Yn 1788, aeth Mr. Fox drosodd i'r Cyfandir gyda'r foneddiges a gydnabyddai yn wraig iddo; ac ar ol treulio rhai dyddiau gyda'r hanesydd Gibbon yn Lausanne, aeth rhagddo i Italy; ond pan glafychoodd y breinin, galwyd ef yn ol i'r wlad hon. Dadleuai ar yr achlysur hwn fod gan Dywysog Cymru hawl i gymmeryd y rhaglywiaeth; ond dadleuai Pitt yn erbyn hyny, a chefnogwyd ef yn ei waith gan y senedd a'r wlad. Rhoddodd Mesur y Rhaglywiaeth, prawf hynod Warren Hastings, a'r Chwyldroad yn Ffrainc, gyfeusdra digyffelyb iddo i ddangos ei dalentau a'i hyawdledd. Edrychai ar y chwyldroad fel benthith, tra yr edrychai Burke arno fel melliith; a pharodd yr anghywelediad hwn rwyg yn y blaid, na chyfanwyd mo hono byth. Pan y bu farw Mr. Pitt, yn 1806, galwyd Fox eilwaith i awdurdod, fel ysgrifenydd tramor. Tra yn ei swydd y waith hon, efe a gychwynodd gylafaredd am heddwch gyda Ffrainc, ac ymdrechodd ei oreu i ddiddymu caethwasiaeth. Efe a fu farw o'r dyfrglwyf ar y 13eg o fis Medi, 1806, yn 57ain mlwydd oed; a chladdwyd ei gorph yn Westminster Abbey. Ni adawodd Fox ddim gweithiau llenyddol ar ei ol, oddi eithr ei areithiau, a "*History of the Reign of James II.*" Ysgrifenydd "*The Life and Times of C. J. Fox*" gan Iarll Russell. Fel areithydd, yr oedd Fox yn y radd flaenaf. Cyrhaeddodd y sefyllfa hon trwy amethiad graddol a gofalus ei athrylith naturiol, ac felly y cyrhaeddodd uchelfan ei ymgais. Yr oedd efe is law Pitt mewn yni araethyddol, ac yn llai tanbaid na Burke; ond mewn parodrydd, eglurder, a chyflawnder, yr oedd yn ddi-gymhar. O'i gymmharu a'i gynllun henafol, Demosthenes, yr ydym yn cael fod gwahaniaeth barn yn mysg y beirniaid—rhaf yn hōni, ac eraill yn gwadu, fod tebygolrwydd rhyngddynt. Y gwirionedd, dybygid, yw, fod y ddau olygiad

yn gywir. Yr oedd efe yn debyg, ac etto yn annhebyg, mewn rhai nodweddion; ond mewn eraill, yr oedd yn dra thebyg iddo.

FOX, GEORGE: sylfaenydd plaid y Crynwyr, neu y Cyfeillion. Ganwyd ef yn Drayton, yn swydd Leicester, yn y flwyddyn 1624. Cadw defaid oedd ei waith ar y cyntaf, a rhwymwyd ef wedi hyny yn freintwas i grydd. Pan oedd yn bedair ar bymtheg oed, daeth i'w feddwl ei fod wedi derbyn gorchymyn dwyfol i ymroddi yn gwbl i grefydd. O blegid hyny, gadawodd ei berthynasau a'i gyfeillion, gwnaeth iddo ei hun wisg ledr, cerddai hefyd o fan i fan, ymprydiai lawer, ciliai i loeod anghyffannedd i ddarllen y Beibl, ac i fyfyrto, ac eisteddai weithiau mewn ceubren dros ddiwrnod cyfan. Tua'r fl. 1647, dechreuodd bregethu yn gyhoeddus, gan lefaru yn erbyn gweinidogion urddedig, a phob ffurf grefyddol, yn gystal ag yn erbyn y pechodau mwyaf cyffredin. Yn Derby, gan ryw farwr Bennet, y galwyd ef gyntaf yn Grynwr, o herwydd i Fox beri i'w wrthwynebwyr yn y llys *grynu wrth air yr Arglwydd*. Yn 1653, dygwyd ef o flaen Cromwell; yr hwn, wedi cael allan fod ei fwriadau yn heddychol, a'i gollyngodd ef yn rhydd. Cafodd achos i ddiolch fwy nag unwaith i'r amddiffynydd am ei ryddhadu pan y byddai yr ynadon sirol wedi ei draddodi i garohar am aflonyddu ar weinidogion wrth weinyddu eu swydd. Yn 1666, dechreuodd drefnu ei ddilynwr yn gymdeithas unedig. Yn 1669, priododd weddw barnwr Cymreig o'r enw Fell; ac yn fuan ar ol hyny, aeth i'r America i broselytio. Wedi iddo ddychwelyd, tafwyd ef i garohar, ond rhyddhawyd ef yn bur fuan; ac yna aeth i'r Iseldiroedd, lle y gwnaeth lawer o ddysgyblion. Yn 1681, ymwelodd drachefn a'r Iseldiroedd. Yr oedd ei isohyd erbyn hyn yn gwaelu, gan faint y llafur a'r dioddefiadau a gafodd; ond parhaodd i bregethu yn achlysurol yn Llundain hyd o fewn ychydig ddyddiau i adeg ei farwolaeth—yr hyn a ddigwyddodd Ionawr 13eg, 1690.

Yr oedd pregethiad a bywyd George Fox yn ardstydiaid tanllyd ac ymarferol yn erbyn furfioldeb crefyddol, bydolrwydd, a chaethiwed ysbrydol; ond barna pawb, oddi eithr ei ddygyblion, ei fod, wrth ysgoi un eithaf, yn rhedeg i eithaf arall. Yr oedd ei syniadau am ddygeidiaeth yr Ysbryd yn ei arwain i roddi rhy ychydig o werth ar ddygeidiaeth yr Ysgrhythrau, yn gystal ag ar ddygeidiaeth gyffredin. Ysgrifennodd lawer; a chyhoeddwyd ei ysgrifeniadau mewn dwy gyfrol unplyg, yn cynnwys:—1. Dyddlyfr ei fywyd, yr hwn a ganmoldi yn uchel iawn gan feirniaid galluog. 2. Ei lythrau, &c. 3. Ei weithiau athrawiaethol.

FOX, JOHN: duwinydd a hanesydd eglwysig enwog, yr hwn a anwyd yn Boston, yn swydd Lincoln, yn 1517. Yn Rhydychain yr addysgwyd ef; ond pan wybuwyd ei fod wedi llyngcu egwyddorion y Diwygiad, cyhuddwyd ef o heresi, a bwriwyd ef allan o'r athrofa. Cafodd hawddfyf byr yn ystod teyrnasiad Edward VI.; ond pan esgynodd y frenhines Mari i'r orsedd, gwelodd Fox yn ddoeth i gilio i'r Cyfandir, lle y cynnallodd ei deulu wrth gywiro y wasg i'r argraffydd, Oporinus o Basel. Yno y meddylodd ac y parotodd Hanes y Merthyrion; a chyhoeddwyd yr argraffiad cyntaf yn Strasburg yn un gyfrol 8plyg, yn Lladin, yn 1564. Pan fu

farw Mari, efe a ddychwelodd adref, a derbyn-
iwyd ef yn garedig gan y Duc o Norfolk; yr hwn
a'i cymmerodd i'w dy, ac a roddodd flwydd-
dal iddo—ac yn nhŷ y pendefig caredig hwn y
bu efe byw hyd ddydd ei farwolaeth. Yn 1563,
cafodd eisteddfa prebendur yn eglwys gadeiriol
Salisbury; a dyrchafasid ef yn uwch pe buasai
yn barod i gyflawni y defodau gofynol.

Ysgrifennodd Fox lawer o lyfrau, ond yr unig
un a ddarllenir yn awr ydyw ei "*Ferthyr-
draeth*." Y mae llawer o ysgrifenyddwyr Pabaidd
wedi ceisio dangos fod yr hanesion a gofnodir
yn y llyfr hwn yn anghredadwy—yn gwbl, neu
ynte mewn rhan. Ond nid oes ond camgym-
meriadau bychain a dibwys wedi eu canfod yn-
ddo, fel a geir yn ysgrifeniadau pob dyn, a'r rhai
hyn yn codi oddi ar hygoledd a gormod sêl.
Y mae geirwiredd a gonestrydd yr awdwr yn
anwadadwy. Dylid dywedyd hefyd, er clod i
Fox, ei fod yn mhell o flaen ei oes yn ei syniad-
au am ryddid barn a llafar. Bu farw yn 1587.

FRANCIS, SYR PHILIP: awdwr tybiedig
llythyrau "Junius." Ganwyd ef yn Dublin
yn y flwyddyn 1740, a derbyniodd ei addysg yn
Ysgol St. Paul; ac ar ol hynny, cafodd le yn
swyddfa ysgrifenydd y llywodraeth. Yn 1760,
aeth i Lisbon yn ysgrifenydd i'r llysgenhadwr
Saesneg; ac yn 1773, gwnaed ef yn aelod o gyng-
hor Bengal; a chymmaint oedd ei wrthwyneb-
rwydd i feaurau y llywodraethwr Hastings, fel
yr ymladdodd ornest âg ef. Pan ddychwelodd
i Loegr, yn 1781, etholwyd ef yn aelod seneddol
dros fwrdeisdref Yarmouth, yn Ynys Gwyth.
Yna ymunodd â'r wrthblaid, a chymmerodd ran
amlwg yn y rhan fwyaf o'u mesurau; yn arbenig
yn y cyhuddiad yn erbyn Warren Hastings.
Ysgrifennodd lawer o lythyrau sydd yn dangos
talent anghyffredin, yn gymmysgedig â chrym
lawer o falais; ond parhaodd i wadu hyd y di-
wedd mai efe ydoedd awdwr llythyrau Junius.
Os oes rhywun yn ymhyfydu yn y dadleuon
ynghylch awduriath y llythyrau hynod hyny,
darllened waith Mr. John Taylor, neu ynte gof-
iant Syr Philip Francis, gan Parkes a Merivale.
Bu farw ddiwedd y flwyddyn 1818.

FRANKLIN, SYR JOHN: llyngesydd a ffor-
iwr (*explorer*) morawl enwog. Ganwyd ef yn
Spilsby, yn sir Lincoln, Ebrill 1669, 1786. Pan
yr oedd yn bedair ar ddeg oed, aeth i'r llynges,
a gwasanaethodd yn mwrwr Copenhagen yn
1801. Yr haf canlynol, aeth gyda'i gefnder, Cad-
ben Flinders, ar hynt i Awstralia. Hynododd
ei hun hefyd yn Trafalgar, ac mewn ymosodiad
ar Orleans Newydd yn 1814. Yn 1818, pennod-
wyd ef, a'r Cadben Buchan, i chwilio allan ffordd
i India drwy y môr pegynol, ar du y gogledd i
Spitzbergen. Ar ol myned yn lled bell ar y
daith, niweidiwyd llong y Cadben Buchan gym-
maint fel y penderfynodd mai doeth oedd iddo
ddychwelyd. Dymunai Franklin fyned rhag-
ddo; ond ni oeddefai ei gydlywydd iddo fyned:
felly dychwelasant i Loegr. Ond bu ymddygiad
Franklin ar yr achlysur hwnw yn foddion i'w
ddwyn i'r amlwg fel morwr oofn a medrus. Yn
1819, efe a aeth allan i forio glanau gogleddol
Gogledd America; ac yn ystod yr hynt hwn,
daru iddo ef a'i gymdeithion deithio uwch law
pum mil a hanner o filldiroedd, gan ddiodeff
caledi mawr. Dychwelodd i Loegr yn 1822; a'r
flwyddyn ganlynol, priododd wraig ragorol o'r
enw Miss Ellen Porden. Yn 1826, pennodwyd

ef i fyned eilwaith i forio i Gefnfor y Gogledd.
Pan ddaeth y dydd iddo gychwyn ymaith, yr
oedd ei wraig yn glaf, ac ar fin marw; ond ni
fynai hi iddo beidio cychwyn ar yr amser pen-
nodedig er ei mwyn hi, a rhoddodd iddo fel an-
rheg ymadawol faner sidan, gan ddymunio arno
ei chodi i ben yr hwylybren pan gyrhaeddai Fôr
y Gogledd. Bu farw y wraig ddewr a rhagorol
hon y diwrnod ar ol i'w gŵr hwylio ymaith. Dy-
chwelodd i Loegr yn mis Medi, 1827; ac yn y
flwyddyn ganlynol, cyhoeddodd hanes ei ail
hynt, a phriododd Miss Jane Griffin, ei ail wraig.
Yn 1829, urddwyd ef yn farchog, a derbyniodd
y gradd o *D.C.L.* (Doethawr yn y Gyfraith Le-
ygol) gan brifysgol Rhydychain, a bathodyn aur
gan Gymdeithas Ddnearyddol Paris. Bu ar ol
hyn yn gwasanaethu yn y Canolfor; ac yn 1836,
pennodwyd ef yn llywodraethwr Van Diemen's
Land. Yn haf 1845, hwyliodd ymaith y dryd-
edd waith gyda dwy long o'r enwau *Erebus* a
Terror, yn cynnwys 134 o forwyr, i geisio dar-
ganfod mynedfa ogledd-orllewinol i'r India. Yn
Machwy Baffin, ar y 26ain o Orphenaf, 1845, y
gwelwyd y llongau hyn ddiweddfaf. Gorchym-
ynasid i Franklin ddychwelyd yn 1847; ond
pan y gwelwyd fod yr amser pennodedig wedi
myned hebio, dechreuodd y wlad bryderu yn
ei gylch ef, a'i gymdeithion. Felly, anfonwyd
llongau allan amryw weithiau i chwilio am dan-
ynt. Anfonwyd y llong ddiweddfaf gan yr Ar-
glwyddes Franklin yn 1857, dan lywyddiaeth
y Cadben M'Clintock. Cafwyd gwybod y tro
hwn fod Franklin wedi marw yn ei long ar yr
lleg o fis Mehefin, 1847, a bod y swyddogion
a'r dwylaw wedi gorfod gadael y ddwy long yn
y gwanwyn dilynol; ac y mae pob lle i greu
mai trengu a wnaethant oll. Y mae hanes y
mordeithiau gwahanol a wnaed i chwilio am Syr
John Franklin wedi eu cyhoeddi gan y Cadben
M'Clintock, Syr John Richardson, a John Brown.
Cyhoeddwyd hanes ei fordaith ddiweddfaf gan
Sherard Osborn.

FULLER, THOMAS: duwinydd a hanesydd
dysgedig. Mab ydoedd efe i Thomas Fuller, per-
iglor Aldwinkle, yn swydd Northampton, lle y
ganwyd ef yn 1608. Addysgwyd ef gan ei dad;
a phan nad oedd ond deuddeg oed, anfonwyd
ef i Goleg y Frenhines, Caergrawnt. Graddiodd
yn B.A. yn 1624, ac yn M.A. yn 1628; ac wedi
hynny, symmudodd i Goleg Sidney, o'r hwn yr
etholwyd ef yn gymmrawd yn 1631; a thua'r
un adeg, dewiswyd ef yn gor-beriglor yn eglwys
Salisbury. Y berigloriaeth gyntaf a gafodd efe
oedd un Broad Windsor, yn swydd Dorset; ond
nid oedd yn hoffi trigo mewn plwyf yn y wlad,
a themlai hefyd anesmwythder o herwydd sef-
yllfa yr achosion cyhoeddus; gan hynny, aeth i
Lundain, a gwnaeth iddo ei hun yn mhulputau
y brifddinas y fath enw fel yr etholwyd ef yn
ddarlithiwr yn nghapel brenhinol Savoy. Yn
1639, efe a gyhoeddodd ei "*History of the Holy
War*." Yn Ebrill, 1640, yr oedd yn aelod o'r
gynnaldded eglwysig a gynnalwyd yn West-
minster, ac y mae wedi rhoddi hanes ei gweith-
rediadau yn ei "*Church History*." Yr oedd yn
dra selog dros achos y brenin. Gwrthododd, yn
1643, gymmeryd llŵ o ffyddlondeb i'r senedd,
ond yn unig ar delerau noillduol; a'r canlyniad
fu iddo ymuno â'r brenin yn Rhydychain, lle
y pregethodd o flaen ei fawrhydi yn eglwys
St. Mair. Cymmedrol oedd y syniadau a draeth-
wyd ganddo yn y bregeth hon. Preswyliai yn

Ngholeg Lincoln tra yn aros yn Rhydychain, ac attafaelwyd ei feddiannau, a cholodd ei holl lyfrau a'i lawysgrifau; ond gwnaed y golled hon i fyny iddo mewn rhan gan roddion o lyfrau oddi wrth Arglwydd Beauchamp ac Iarll Middlesex. Yn 1643, pennodwyd ef yn gaplan yn myddin y brenin. Gyda chyflawni dyledswyddau ei swydd, yr oedd hefyd yn talu sylw manwl i'w hoff efrydiau; a chasglodd lawer o ddefnyddiau ar gyfer ei "*Worthies of England*" y pryd hwnw. Ond daeth y rhyfel i derfyniad, a gyrwyd cyfran o fyddin y brenin, oedd dan Argl. Hopton, i Cernyw, a chaniataodd ei arglwyddiaeth i Fuller wneuthur ei noddfa yn ninas Exeter, lle y dilynai ei efrydiau hanesyddol, ac y pregethai hefyd yn feunyddiol. Dywedir mai yn Exeter y cyfansoddodd ei "*Good Thoughts in bad Times*" yn 1645. Pan orfodwyd y gwarchodlu i roddi y lle i fyny, yn Ebrill, 1646, daeth Fuller i Lundain; ond yr oedd un arall erbyn hyn wedi ei bennodi yn ddarlithydd yn Nghapel Savoy. Yn fuan wedi hyn, dewiswyd ef yn ddarlithydd yn St. Clement's, ac wedi hyny yn St. Bride's. Derbyniodd berigloriaeth Waltham Abbey yn 1648. Cyhoeddodd ei "*Holy State*," yn 1648, a'i "*Pisgah-sight of Palestine*," &c., yn 1650. Daeth allan amryw lyfrau o'i waith yn ystod y blynyddoedd dilynol. Cyhoeddodd ei

"*Church History*," yn y fl. 1655. Mynegir iddo fyned, gydag Arglwydd Berkeley, drosodd i'r Hague, ac iddo gael ei gyflwyno i sylw Siarl II. Gwyddys hyd sicrwydd, pa fodd bynag, mai ychydig cyn yr adferiad yr adsefydlwyd ef yn ddarlithiwr yn Nghapel Savoy, ac ar yr un pryd cafodd drachefn gorberigloriaeth Salisbury. Pennodwyd ef yn gaplan i'r brenin; a graddiodd prifysgol Caergrawnt ef yn ddoctor mewn duwinyddiaeth. Ar ei ddychweliad o Salisbury, yn Awst, 1661, cafodd ei daraw gan dwymyn, o'r hwn y bu farw ar y 15fed o'r mis hwnw, yn 53ain mlwydd oed. Claddwyd ef yn eglwys Cranford. Ni chyhoeddwyd ei waith mawr "*The Worthies of England*" hyd ar ol ei farwolaeth.

Heb law y gweithiau y cyfeirir atynt uchod, yr oedd yn awdwr i lawer eraill o rai llai pwysig. Yr oedd Fuller yn ddyd oedd yn perchen cōf digymmhar yn mron. Dywedir fod ei gof mor hynod fel y gallai adrodd pregeth neu araeth, yn mron bob gair, ar ol ei chlywed unwaith. Yr oedd hefyd yn feddiannol ar lawer o fraethineb a digrifwch, yr hyn sydd yn amlwg iawn yn ei weithiau lliosog; ac y mae ei weithiau yn cael eu darllen gyda phleser a hyfrydwch gan lawer hyd heddyw. Tueddai Coleridge i'w oad ochr yn ochr â'r bardd Shakespeare mewn athrylith,

FF.

FFYR

FFYR

FFYRDD HAIARN (*Railways*): ffyrdd ar ba rai y mae llwybr llithrig o goed, haiarn, neu ryw ddefnydd priodol arall yn cael ei osod i lawr, i rwyddhau symmudiadau olwynion cerbydau. Y mae ffyrdd o amryw fathau wedi eu defnyddio er'a cryn amser fel moddion i drosglwyddo mŵnau neu nwyddau trymion o'r naill fan i'r llall: ac y maent er'a tua hanner can mlynedd, mewn cyssylltiad â gager-beiriannau, yn cael eu defnyddio yn gyffredin i drosglwyddo personau a nwyddau o'r naill le i'r llall. Am fod gwneuthuriad cerbydau ffyrdd haiarn, a'r gallu a ddefnyddir i'w hysgogi a'u symmud, yn bethau anwahanol gyssylltiedig â gwneuthuriad y ffyrdd hynny eu hunain, dylid gwneyd rhai crybwylliadau am danynt yn yr erthygl hon.

Er fod rhai ysgrifenwyr, wrth olrhain hanes dechreuad ffyrdd haiarn, wedi myned yn ol i gyfnod boreuach, nid ymddengys fod dim boddhaol yn cael ei ddywedyd a bŵr i ni dybied eu bod wedi cael eu defnyddio yn foreuach na'r eilfed ganrif ar bymtheg. Yn yr hanner cyntaf o'r ganrif hono, gosodwyd i lawr reiliau coed, mewn cyssylltiad â glofeydd yn ngogleddbarth Lloegr. Cyfaddaswyd hwynt yn arbenig er arbed llafur a thraul wrth drosglwyddo glô o'r pyllau i'r manau hynny ar y Tyne a'r Wear, yn nghymydogeath Newcastle-on-Tyne, lle yr arferid ei lwytho mewn llongau, i'w gludo i wahanol fanau. Ar y cyntaf, nid oedd y ffyrdd hyn yn cynnwys ond trawstiau coed wedi eu gosod i lawr ar ffyrdd cyffredin, ac ymylylch iddynt, rhag i olwynion y wageni lithro ymaith. Drwy hyn, yn lle cludo llwyth o ddau cant ar bymtheg o bwysau, fel y gwnelid ar ffordd gyffredin, gallasai un ceffyl lusgo ar dramffordd fel hon ddau cant a deugain o bwysau o ló. Yr oedd y manteision gyda'r math hwn o dramffyrdd y fath fel y gwnaed ffyrdd felly mewn llawer o ddoesbarthiadau mwnawl y wlad; ac yn nghwrts amser gwnaed amryw welliantau arnynt. Ynghylch y flwyddyn 1765, neu o gant i gant a hanner o flynyddoedd ar ol eu dyfeisio gyntaf, ymddengys fod y tramffyrdd coed yn cael eu gwneyd yn y dull a ganlyn. Darperid y ffyrdd drwy eu lefelu, a'u gwneyd mor unfurf ag yr oedd amgylchiadau yn caniatáu; defnyddid trawstiau coed wedi eu sgwario, a'r rhai hynny tua chwethroedfedd o hyd, o bedair i wyth modfedd o led, a phump o drwch. Sicrheid hwynt wrth y llawr & phinau coed, yn y fath fodd fel ag i furfio lle priodol i'r olwynion, tua phedair troedfedd oddi wrth eu gilydd. Yna llenwid y ffordd i fyny drwy roddi darnau o goed ar ei thraws, y rhai a elwid yn ategion (*sleepers*): ac o dan y rheiliau, rhoddid lludw, gro, a defnyddiau eraill. Dygwyd gwelliant arall pwysig i'w gwneuthuriad drwy chwaneu ail linell o reiliau, gyffelyb i'r gyntaf, ac wedi eu

pinio i lawr arnynt. Yn ol y cynllun cyntaf, yr oedd symmud rheil, fuasai wedi tori neu wisgo, yn fynych yn peri i'r ategion fod yn ddi-dddefnydd, o herwydd fod y pin-dyllau yn myned yn rhy fawr. Trwy y gwelliant hwn symmudwyd yr anghyfeusdra yma, gan y gellid adnewyddu y rheiliau uchaf heb aflonyddu ar yr ategion; ac nid oedd yn angenrheidiol eu pinio eilwaith yn yr un tyllau. Mantais arall a ddeilliai o'r cyfnwidiad oedd, wrth i'r rheiliau gael eu codi, y gallesid rhoddi mwy o falaswrn (*ballast*) ar y ffordd neu dros yr ategion, er eu diogelu rhag carnau y meirch. Gwageni a ddefnyddid ar y tramffyrdd coed hyn, yn cario o ddwy i dair tynell bob un, a'r rhai hynny yn rhedeg ar olwynion bychain. Wrth gwrs, yr oedd olwynion y gwageni yn cael eu hamgylchu gan ymyl (*rim*) yn dyfod i gyffwrddiad â'r rheiliau, i'r dyben o'u cadw yn eu lle; a phob gwagen yn cael ei llusgo gan un ceffyl. Yn mhob rhan o'r ffordd lle y byddai gor-i-fyny, neu drofa sydyn, gorchuddid y rheiliau coed â haiarn teneu, modd y gallai y ceffyl lusgo llwyth llawn ar y rhanau hynny o'r ffordd gyda'r un hawsder ag mewn rhanau eraill o honi, am ei bod yn fwy llyfn. Yr oedd y ffyrdd hyn yn gyffredin yn cael eu gwneyd mewn lleoedd y byddai rhediad y tir at y môr, neu yr afon, lle y llwythid y glô.

Ymddengys fod yr arbediad mewn llafur trwy ddefnyddio tramffyrdd coed yn ateb y dyben; o herwydd parhawyd i'w defnyddio am gant a hanner o flynyddoedd cyn dwyn i arferiad un defnydd mwy parhaol na choed. Gwnaed rhai ffyrdd ceryg i'r un amcan; ond er fod manteision neillduol yn perthyn iddynt, nid oeddynt mor llyfnion a'r rhai coed. Y gwelliant pwysig nesaf a wnaed oedd rhoddi lalfanau o haiarn bwrw ar y rheiliau coed. Awgrymwyd y cynllun hwn i feddwl Mr. Reynolds, yr hwn y mae ei enw yn deilwng o'i gadw mewn côf, am mai efe a adeiladodd y bont haiarn gyntaf a wnaed yn Mhrydain, yn Colebrook Dale. Yr oedd tramffordd goed mewn arferiad yn ngweithiau haiarn Colebrook Dale; ac ynghylch y flwyddyn 1767, pan ddigwyddai pris yr haiarn fod yn isel iawn, penderfynodd Mr. Reynolds, mewn trefn i gadw y ffwrneisiau ar waith, i wneyd bariau heyrn i'w gosod ar y rheiliau coed, er arbed y draul o'u hadgyweirio, a bwriadai eu dwyn i'r farchnad mor fuan ag y cymmerai codiad le yn mhris yr haiarn. Yr oedd y bariau hyn tua phum troedfedd o hyd, a phedair modfedd o led, a modfedd a chwarter o drwch, a thri thwll yn mhob un, i'w hoelio i lawr wrth y rheiliau coed, a chwane-gwyd atynt wedi hynny ymylylch er cadw y gwageni ar y rheiliau. Daeth y cynllun hwn i arferiad mewn gwahanol weithydd. O ddentu y flwyddyn 1793, gosodwyd ceryg i lawr yn ategion, yn lle coed. Yn y tramffyrdd boreuol

yr oedd y ceryg hyn tua throedfedd ysgwâr, ac wyth neu naw modfedd o drwch. Cleddid yn o honynt yn y ffordd o dan bob cymmal yn y rheiliau, y rhai a sicrhaid â phinau wedi eu gyru i mewn i byll-gynau wedi eu doddi yn y ceryg. Gan yr ystyrid fod ceryg yn fwy parhaol fel sylfeini nag attegion coed, defnyddiwyd llawer arnynt y pryd hwnw. Y mae llawer o welliantau wedi eu dwyn i mewn o bryd i bryd ar y math yma o dramffyrdd, sydd etto mewn arferiad mewn llaweroedd o weithfeydd mawrion, i drosglwyddo glô, ceryg, haiarn, &c., o'r naill fan i'r llall.

Ar ol mabwysiadu rheiliau heiyrn, yn lle defnyddio un wagen fawr, mabwysiadwyd y cynllun o gysylltu ynghyd amryw o wageni llai. Ceffylau oedd yn parhau i'w llusgo; ond yn gymmaint a bod llawer o anfantaision ynghŷn â'r dull hwn o drosglwyddiad, yr oedd meddyliau llawer o ddynion celfyddgar ar waith yn ceisio dyfeisio cynlluniau i ddefnyddio gallu ager i wneyd y gwaith hwn. Yr oedd dyfeisiad yr agerbeiriant yn symmudol (*locomotive*) yn waith amryw ddyinion athrylithgar, fel yr oedd dyfeisio ffyrdd haiarn hefyd. Yr oedd Wall wedi dangos defnyddioldeb ager-beiriannau sefydlog; ond yr hyn oedd yn angenrheidiol oedd cael peiriant a wna'i symmud yn ngrwm rhyw allu ynddo ef ei hun. Priodolir yn gyffredin i Mr. Richard Trevethick, peiriannydd medrus o Cernyw, yr anrhydedd o ddyfeisio peiriant yn symmudol. Cymserodd freinteb allan am agergerbyd, a bu yn dangos y peiriant newydd hwn ar ddarn o dir ger Llundain, i dorfeydd mawrion a'i rhyfeddent yn ddirtawr. Yn fuan ar ol hyny, cyfaddasodd ef i lusgo gwageni ar ffyrdd haiarn—a phrofodd yn llwyddiannus ar ffordd haiarn yn Merthyr Tydfil yn 1804. Dyma yr ager-beiriant ymsymmudol cyntaf; ond yr oedd yn mhell o gyrhaedd y perffeithrwydd y mae wedi ei gyrhaedd ar ol hyny. Nid oedd yn llusgo ond deg tynell o haiarn bariann, yn ol y cyflymder o bum milldir yr awr. Nid arosodd Trevethick yn Lloegr i wellhau ei ddyfais, ac ni ddarfu i'r llwyddiant cymmedrol yma o eiddo ei beiriant gymhell neb arall yn fuan i geisio gwneyd unrhyw welliant arno. Yr oedd amryw bethau yn cyfrif am hyn; ond yr hyn yn benaf a barai hyny oedd y grediniaeth gyffredinol a ffynai yn mysgeiriannwyr, nas gellid diagwyl i'w agerbeiriant ymsymmudol ef ennill cyflymder mawr, esgyn gorffynau cymmedrol, na llusgo llwyth trwm, os na byddai gan yr olwynion ymylan danneddog i weithio ar waelod felly ar y rheiliau. Gwnaed cynlluniau lliosog er ceisio gorohfygu yr anhawsder dychymmygol hwn—amgylchiad sydd yn dangos nad oedd gwybod-aeth beiriannyddol mewn sefyllfa lewyrchus iawn mor ddiweddar a dechreu y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Ond o'r diwedd, yn 1811, profwyd gan Mr. Blackett, perchennog glofeydd yn Wylam, y gallai agerbeiriant ymsymmudol, yn rhedeg gydag olwynion llyfnion ar reiliau llyfnion, drwy bwysau ac ymrwbiad yn unig, fel y dangoswyd gan Trevethick, lusgo llwythi trymion ar orifnyu cymmedrol. Nid oedd gan hyn yn eisieu ond cael allan y modd i'w symmud gyda chyflymder.

Cymmerwyd allan freintebau yn 1816 ac 1817, gan Stephenson, mewn cysylltiad â'r Meistri. Dodd a Lash—o dan y rhai y gwnaed amryw o ager-beiriannau ymsymmudol, ac y rhoddwyd hwynt ar waith ar ffyrdd haiarn glofeydd ger

Newcastle-upon-Tyne. Yr oedd Stephenson wedi gwneuthur amryw welliantau yn y peiriannau hyn, er eu bod yn debyg i'r eiddo Treve-thick. Pan y gweithiodd Stephenson allan gynllun ffordd haiarn Liverpool a Manchester, yn 1825 a'r blynyddoedd dilynol, yr oedd y manteision deilliad oddi wrth ager-beiriannau o'r fath wedi eu hegluro mor amherffaith, fel nad oedd un sicrwydd y cawsent eu mabwysiadu i weithio ar y ffordd hono. O'r braidd y gellir dywedyd fod ffordd haiarn ar gyfer cario teithwyr, yn gystal a dwyn yn mlaen fasnach mewn nwyddau, wedi cael ei phrofi yn deg cyn hyn, er fod ffordd haiarn Stockton a Darlington, yr hon a gorwyd yn 1825, wedi gwneyd mwy nag un o'i rhagflaenoriaid i amlygu galluedd ffyrdd haiarn i gyflawni y fath waith. Fel yr oedd llinell Liverpool a Manchester yn tynu tua i gorpheniad, gwnaeth y cyfarwyddwyr ymchwil-iad manwl i'r ffordd oreu i'w gweithio. Argyhoeddwyd hwynt yn fuan na wnaethai gallu ceffyl y tro, gan y bwriedd teithio yn gyflym. Nid peth hawdd chwaith oedd penderfynu ar deilyngdod cymmharol peiriannau sefydlog ac ymsymmudol ar gyfer y gwaith hwn. Gwnaed amryw awgrymiadau i osod peiriannau sefydlog o fewn milldir neu ddwy i'w gilydd ar hyd y llinell, i lusgo cerbydresi gyda rhaffau o orsaf i orsaf. Ond y diwedd a fu, penderfynwyd defnyddio peiriannau ymsymmudol, a chynnygiwyd gwobr o bum cant o bunnau am y peiriant goreu i gyrhaedd yr amcan ar ammodau neillduol. Rhai o'r ammodau oedd, nad oeddant i ollwng mwg allan, eu bod i lusgo deng waith gymmaint o bwysau a hwy eu hunain yn ol y cyflymder o ddeng milldir yn yr awr, eu bod i orwedd ar drwythellau (*springs*), ac heb fod dros chwe thynell o bwysau, neu bedair tynell a hanner os na byddent yn gorphwys ar fwy na phedwar olwyn, ac heb gostio mwy na 550p. Penderfynwyd fod y prawf i fod yn mis Hydref, 1829. Daeth pedwar o ager-beiriannau ymsymmudol i'r prawf—un o ba rai a gymmerwyd o'r gystadl-enaeith. O'r tri pheiriant eraill, yr oedd y *No-veltly*, o waith Meistri. Braithwaite ac Ericson, yn dra gwahanol i beiriannau a ddangosais yn flaenorol, gan ei fod yn hynod o ysgafn. Yr oedd y gwaith a wna'i yn dra addawol, hyd nes y darfu i ddamwain a ddiagwyddodd roddi terfyn ar y prawf. Gwnaed ceisiadau diweddar-ach i wneuthur peiriannau cyffelyb i hwnw—ond ni phrofasant yn llwyddiannus. Yr oedd y *Sans Pareil*, gan y Mri. Hackworth, yn debyg iawn i beiriant Trevethick, o ran ei ymddangosiad; ond yr oedd iddo ddau o roliau (*cylinders*) yn gweithio ar yr un eochel. Cyrhaeddodd y peiriant hwn y cyflymder o bymtheng milldir yr awr, gyda llwyth o bedair tynell ar bymtheg; ond yn y diwedd troi yn fehtiant a wnaeth yntau mewn canlyniad i ddamwain ddiwbys a ddi-gwyddodd iddo. Mr. Robert Stephenson a Mr. Booth oedd wedi gwneuthur y peiriant arall, sef y *Rocket*—yr unig un oedd yn aros i'w brofi; yr hwn a gwblhaodd fwy nag a ofnyd yn yr ammodau. Darfu i'r *Rocket*, gyda llwyth o ddwy dynell ar bymtheg, gyrhaedd y cyflymder o bedair milldir ar ddeg yr awr; ond o dan amgylchiadau eraill, cyrhaeddai gyflymder mwy ddwy-waith. Yr oedd y peiriannau a wnaed gan Mr. Stephenson ar ol hyn yn llawer iawn cryfach. Er mor amherffaith oedd y ceisiadau boreuol hyn, dangoswyd, er yn groes i grediniaeth rhai dynion o ddysg a gwybod-aeth, y possiblirwydd

i deithio ar ffyrdd haiarn da gyda pheiriannau yn llawer iawn cyflymach na chyda meirch. Am bwysigrwydd y dull hwn o deithio, er dwyn y naill llan o'r wlad, mewn dull o siarad, yn nes at y rall, y mae bron yn amhossibl dyweyd gormod.

Wedi sylwi yn fyr ar rai o'r dyfeisiau a'r arbrwfadau pwysicaf a wnaed mewn cyssylltiad â ffyrdd haiarn ac agerbeiriannau ymysymudol, i lawr hyd at yr amser y cawsant eu cymmhwyso ar raddeg eang ar ffordd haiarn Liverpool a Manchester, nid amhriodol fyddai rhoddi golwg frysiog ar ffyrdd haiarn gwahanol wledydd. Y mae yn anhawdd iawn ymdrin â hyn mewn lle bychan, gan mor gyflym y mae gwledydd gwarediedig y byd yn mabwysiadu'r dull hwn o deithio, a milldroedd lawer o'r ffyrdd hyn yn cael eu chwangu bob blwyddyn ynddyn. Nis gallwn, gan hyn, ond rhoddi trem frysiog ar y prif ffeithiau cyssylltiedig â hwynt.

Y Deyrnas Gyfunol.—Y mae ffyrdd haiarn yn parhau i gynnyddu yn barhaus yn y Deyrnas Gyfunol er y ffwyddyn 1825, pan yn rhinweddol y dechreuwyd ar y dull hwn o deithio. Y mae llawer o ddeddfu wedi bod mewn cyssylltiad â ffyrdd haiarn y wlad hon, gan fod yn rhaid cael cyfraith i wneyd a gweithio pob ffordd o'r fath. Y mae yr hawl i wneuthur llawer mwy o filldroedd o ffyrdd haiarn nag sydd wedi eu gwneyd yn weithredol wedi ei ganiatau; o herwydd y mae llawer o gwmnïau, ar ol cael cyfraith neu gyfreithiau o'u plaid, wedi methu cario allan eu bwriadan, o ddiffyg cyfalaf neu rywbeth arall. O adeg agoriad y ffordd haiarn gyntaf, yn 1825, hyd ddiwedd y ffwyddyn 1850, cyfnod o chwarter canrif, gwnaed 6,621 o filldroedd o linellau o ffyrdd haiarn yn y Deyrnas Gyfunol, neu yn ol 265 o filldroedd bob blwyddyn. Yn niwedd 1860, hyd y llinellau oedd yn agored i fasnachu arnynt oedd 10,443, yn dangos cynnydd yn y gwneuthuriad yn ol 381 o filldroedd yn y ffwyddyn. Yn niwedd 1876, yr oedd 16,872 o filldroedd yn agored, a'r cynnydd yn gyfartal i 410 o filldroedd bob blwyddyn. O'r holl linellau oedd yn agored yn niwedd 1876, perthynai i Loegr a Chymru 11,989 o filldroedd; i Ysgotland, 2,726 o filldroedd; ac i'r Iwerddon 2,157 o filldroedd.

Y mae cynnydd sefydlog wedi bod yn nghoroph y deng mlynedd diweddfaf, sef o'r ffwyddyn 1867 hyd 1876, fel yn y blynyddoedd o'r blaen, yn yr holl fanlyon pwysig sydd yn perthyn i ffyrdd haiarn. Er esampl, yn y fl. 1867, y nifer o filldroedd oedd yn agored yn niwedd y ffwyddyn oedd 14,247. Y swm o arian a wariwyd ar y cyfryw oedd 502,262,887p. Nifer y personau a deithiasant ar y llinell, yn annibynol ar y rhai oedd yn dal tocybau dros y tymmor, ydoedd 287,807,904—yn gwneyd ar gyfartaledd 20,201 am bob milldir yn y ffwyddyn. Cyfanswm y derbyniadau am gario personau ac eiddo am y ffwyddyn uchod, 39,479,999—yr hyn sydd yn gwneyd 3,771 ar gyfartaledd am bob milldir yn nghoroph y ffwyddyn. Yn 1871, nifer y milldroedd oedd 15,376. Yr arian a wariwyd arnynt oedd 552,680,107; y teithwyr a gludwyd oedd 375,409,148—yn gwneyd 24,025 y filldir. Cyfanswm y derbyniadau oedd 48,892,780p.—yn gwneyd 3,063p. y filldir. Yn y fl. 1876, yr oedd 16,872 o filldroedd yn agored: a gwariwyd arnynt 658,214,776p. Fe gludwyd 538,681,722 o deithwyr—yn gwneyd 31,928 ar gyfartaledd

am bob milldir: a derbyniwyd 62,215,775p. yn ystod y ffwyddyn oddi wrth y cwbl—yn gwneuthur y swm o 3,551p. y filldir.

O'r holl gyfanswm cyfalaf yn 1876, yr oedd Lloegr a Chymru wedi talu 544,831,959p.; Ysgotland, 82,717,408p.; Iwerddon, 30,665,409p. Derbyniwyd yn 1876 fel y canlyn:—yn Lloegr a Chymru 52,476,319p., Ysgotland, 6,965,091p., a'r Iwerddon, 2,774,365p. Yr oedd y draul o weithio y llinellau yn cyrhaedd i 33,535,509p., yn 1876, sef 54 y cant o'r holl dderbyniadau.

Y mae y daflen ganlynol yn rhoddi adroddiad o'r ffyrdd haiarn oedd yn agored yn yr ymherodraeth Brydeinig ar yr 31ain o Ragfyr, 1876:—

	Milldir.	Milldir.
Y Deyrnas Gyfunol ...	...	16,872
India ...	...	6,461
Ceylon ...	...	92
Canada ...	...	4,443
Jamaica ...	...	25
Guiana Brydeinig ...	...	21
Deheu. C. Newydd	437	
Victoria ...	618	
Awstralasia		
{ Awstralia ddeheuol ...	258	
{ Queensland ...	263	
{ Tasmania ...	167	
{ New Zealand ...	542	
Cyfanswm Awstralasia ...	2,285	
Trefedigaeth y Penrhyn, a Natal...	154	
Mauritius ...	66	

Cyfanswm yn Nhrefedigaethau Prydain 13,547

Cyfanswm ... 30,419

Yr oedd mwy na phum mil o filldroedd o ffyrdd haiarn yn cael eu gwneyd yn yr ymherodraeth Brydeinig yn niwedd 1876.

Ffiraingc.—Y mae ffyrdd haiarn Ffiraingc wedi eu trefnu ar gynllun tra gwahanol i'r un a fabwysiedir yn y wlad hon. Y mae dylanwad y llywodraeth yn cael ei deimlo yn fwy uniongyrchol yno nag yma. Nid oedd gan Ffiraingc ond ychydig o ffyrdd haiarn hyd y fl. 1840, pan yr oedd yn y wlad hon gryn lawer o honnynt. Daeth y llywodraeth yn mlawn y ffwyddyn hono, gyda'r bwriad ar y cyntaf o wneyd holl ffyrdd haiarn y deyrnas, neu o leiaf eu dwyn, rywfodd neu gilydd, i berthyn i'r llywodraeth. Cyfnewidiwyd y cynllun yn 1842, mewn trefn i godi mewn cwmnïau masnachol fwy o ddyddordeb yn y mater; a ffurfiwyd math o bartneriaeth rhwng y wladwriaeth a'r cwmnïau. Yr oedd yr olaf yn gofalu am y cyfalaf, ac yn gwneyd y ffyrdd; a'r cyntaf yn arolygu, ac yn diogelu y cwmnïau rhag cydymgais peryglus. Yn 1873, yr oedd tua 10,785 o filldroedd yn agored, a'r holl dderbyniadau yn cyrhaedd 31,600,000p., neu yn ol 2,692p. y filldir am y prif linellau, a dim ond 820p. ar y canghenau. Gallir cymharu y fasnach yn y ddiwy wlad:—yn Mhrydain ennillwyd 57,742,000p. ar 16,082 o filldroedd o ffyrdd haiarn yn 1873; yn Ffiraingc, ennillwyd 31,600,000p. ar 10,785 o filldroedd, yn yr un ffwyddyn. Y mae y derbyniadau hyn yn ffatriol i Ffiraingc, ac yn fwy felly pan yr ystyrir fod y draul o wneuthur y ffyrdd yn llawer llai yno nag yma. Y mae ffyrdd haiarn yno yn mron i gyd yn cael eu meddiannu gan chwech o gwmnïau mawr; ac y mae hyd y llinellau a feddiennir gan rai o'r cwmnïau hyn yn llawer hwy nag a feddiennir gan unrhyw gwmni o fewn Prydain. Er enghraifft, y mae llinellau Cwmni Paris a Môr y Canoldir yn mesur 2,955 o filldroedd; a llinellau Cwmni Paris ac Orleans yn

mesur 2,583 o filldiroedd. Nid ydyw fyrrdd haiarn Ffraince yn nodedig am eu rhagoriaeth fel gweithiau peiriannyddol. Y mae y wlad yn gymharol wastad; a'r afonydd, er eu bod yn lliosog, o led cymmedrol; ac nid ydynt yn myned trwy ond ychydig o geunentydd dŵin, gan nad ydyw y wlad yn amrywio cymmaint o ran brynau a phantiau ag y mae ein gwlad ni. Heb law hyny, nid ydyw y teithwyr yn Ffraince yn gofyn cael teithio mor gyflym ag yn Mhrydain; ac o blegid hyny y mae llai o draul yn myned i wneuthur tynelau a phontydd er sicrhau graddiannau rhwydd.

Belgium.—Y mae llawer o bethau addysgiadol yn nhrefniadau y fyrrdd haiarn yn nheyrnas fechan, ond poblog, Belgium. Y mae yr holl linellau yn mron yn perthynu i'r wladwriaeth; neu yn hytrach, yr oeddynt felly ar y cychwyn. Y llinell gyntaf a gafodd ganiatâd y ddeddfwriaeth oedd yn Brussels a Mechlin: gorphenwyd ac agorwyd hi yn 1835. Yn ystod y naw mlynedd dilynol gwnaed rhai newyddion mewn amryw gyfeiriadau; ac yr oedd yn agos i dri chant a hanner o filldiroedd o linellau wedi eu hagar erbyn 1844. Ar ol y flwyddyn hono gwnaed fyrrdd haiarn yn llawer cyflymch. Er mor fechan ydyw y wlad, gwnaed rhai newydd yn mhob cyfeiriad, nes y maent mewn gwirionedd yn un rhwydwaith ar wyneb y wlad. Y mae y gorsafoedd, a'r lleoedd i aros hefyd, mor aml yno fel nad yw yn bosibl teithio yn gyflym iawn; ac yn gymmaint a bod y wlad yn wastad, y mae y llinellau wedi eu gwneuthur yn rhad. Erbyn diwedd y flwyddyn 1873, yr oedd yn Belgium 2,089 o filldiroedd o linellau—mwy yn ol ei maint nag sydd yn y Deyrnas Gyfunol; o herwydd tra nad oes yma ond milldir o ffordd haiarn ar gyfer pob saith milldir ysgwâr o dir, y mae yn Belgium un filldir ar gyfer pob pum milldir ysgwâr. Costiodd y rhai a wnaed gan y llywodraeth 18,288p. y filldir, neu tua hanner traul fyrrdd haiarn Prydain ar gyfartaledd.

Holland.—Nid oes cymmaint o fyrrdd haiarn yn Holland, yr hon sydd ar yr ochr ogleddol i Belgium, ag sydd yn yr olaf. Nid oes ynddi ond tuag un filldir i bob deunaw milldir ysgwâr o dir—yn lle un i bob pump fel sydd yn Belgium. Y mae yn hytrach lai na hanner y fyrrdd yn perthyn i'r wladwriaeth, a'r gweddill i dri ar ddeg neu bedwar ar ddeg o gwmnïau. Yn 1873, yr oedd yno tua mil o filldiroedd o fyrrdd haiarn. Gan fod y wlad mor hynod o wastad, nid ydyw y fyrrdd hyn wedi costio ar gyfartaledd fwy na 10,000p. neu 11,000p. y filldir; a rhai lawer yn llai na hyny. Y mae yr Isellmyn wedi gwneuthur pethau rhyfedd mewn ffordd o gamlesydd, dyfrgloddiau, &c.; ond nid oedd galw neidduol arnynt i ddiagos llawer o fedrusrwydd peiriannyddol i wneyd eu fyrrdd haiarn. Y mae y prif drefydd, pa fodd bynag, wedi eu cyssylltu ynghyd gan y fyrrdd hyn; a'r fasnach ar hyd-ddynt yn llawn ddigon i dalu llôg da ar y symiau a wariwyd arnynt.

Denmarc.—Hyd y fyrrdd haiarn oedd yn y wlad hon yn niwedd 1873 oedd 560 o filldiroedd. Nid ydyw hon yn wlad ffafriol i deithio gyda fyrrdd haiarn. Y mae braidd yn amhossibl i gyssylltu Copenhagen â phrif ddinasoedd eraill Ewrop; canys y mae hi ar ymys Zeeland, yr hon a smyglochir gan ddyfroedd. Os bydd i'r fyrrdd hyn dalu llôg rhesymol mewn gwlad fel Denmarc, bydd hyny yn llawn cymmaint ag y gellir ei ddisgwyl oddi wrthynt.

Sweden a Norway.—Y mae teyrnas unedig Sweden a Norway gryn lawer yn fwy na Denmarc, ac y mae ynddi lawer o anhawderau i beiriannwyr fyrrdd haiarn. Gellir o'r bron ddyweyd, lle nad oes fynyddoedd, fod yno lynau—llynau o filldir hyd yn ddeng milldir a thrigain o hyd. Y mae y rhan fwyaf o drefydd Sweden sydd ag ychydig o fasnach ynddynt, gan mwyaf yn y parthau dehenol o'r wlad; megys, Stockholm, Upsala, Nyköping, Malmo, a Gothenburg; tra y mae y rhai sydd yn Norway, megys Bergen, Trondjem, a Christiania, ar y gororau gorllewinol. Y mae rhanau helaeth o'r ddwy wlad hyn, dybygid, na chlywant o gwbl chwibanogol y ffordd haiarn, o herwydd anwastadrwydd eu harwynneb. Yr oedd yn y deyrnas hon 1,082 o filldiroedd o fyrrdd haiarn wedi eu gwneyd yn niwedd y flwyddyn 1873—a 694 o filldiroedd o honynt yn perthyn i'r wladwriaeth. Yr oedd cynlluniau ar droed ar yr yrrd i wneyd cannoedd yn chwangoedd o filldiroedd; y rhai, erbyn hyn, sydd wedi eu cwblhau.

Russia.—Saif ymherodraeth eang Rwsia yn arbenig mewn angen am fyrrdd haiarn. Y mae y pellderau o'r naill derfyn i'r llall, a feaur yn y rhan fwyaf o wledydd wrth y cannoedd o filldiroedd, yno yn cael eu mesur wrth y miloedd, ac yn cymmeryd i fyny wythnosau, neu hyd yn oed fisoedd o amser i fyned o'r naill i'r llall mewn cerbydau ar fyrrdd cyffredin y wlad. Y mae y demtasiwn i wneuthur fyrrdd haiarn yn Rwsia yn fawr, o herwydd y mae y wlad yn gyffredin mor wastad; ac am ychydig iawn y filldir y gellir gwneyd un, gan nad oes yno nemawr o doriadau, tynelau, nac argloddiau, na phontydd. Er hyny, nid oes mewn ardal deneu ei phreswylwyr olwg ar i ffordd haiarn dalu. Dechreuwyd ar y fyrrdd hyn yno cyn bellled yn ol ag 1838, drwy wneyd un yn nghymydog-aeth St. Petersburg. Wedi hyny, cyssylltwyd Moscow, St. Petersburg, a Warsaw â fyrrdd haiarn, a daliwyd allan fanteision mawrion i gwmnïau, a dueddant i suddo en harian mewn anturiaethau o'r fath. Erbyn diwedd y flwyddyn 1873, mesurai yr holl fyrrdd haiarn y penderfyniad eu gwneuthur, 13,280 o filldiroedd, o ba rai yr oedd 10,560 o filldiroedd wedi eu hagar i fasnach; 1,160 o filldiroedd yn cael eu gwneyd; a 1,560 o filldiroedd wedi eu mesur, ond heb eu dechreu y pryd hwnw. Yr oedd y cwmnïau wedi gwario arnynt 180,000,000p. yn niwedd 1873—swm mawr iawn i wlad lle y mae mor lleied o arian i'w cael. Wrth dremio ar fap o Rwsia yn Ewrop, yr ydym yn gweled mor fawr ydyw y pellter rhwng y prif drefydd a'u gilydd. Y mae Archangel yn y gogledd oer; Abo, ar Forgainge Bothnia; St. Petersburg, yn mhen Morgainge Finland; Warsaw, yn agos i gyffiniau Prwsia; ac Odessa, ar y Môr Du, &c.—yn mhellach oddi wrth eu gilydd nag ydyw teyrnasoedd cyfain mewn rhanau eraill o Ewrop. Ni raid rhyfeddu, o blegid hyn, nad yw Rwsia yn Ewrop yn cynnwys ond un filldir o fyrrdd haiarn ar gyfer pob 160 o filldiroedd ysgwâr o arwynebedd. Nid oes nemawr o fyrrdd haiarn wedi eu gwneuthur yn Rwsia yn Asia hyd yn hyn. O'r braidd y mae yr agerbeiriant ymysymudol wedi ei weled yn un rhan o'r dosbarth mawr hwnw o wlad sydd yn ymestyn o'r Ural i Kamtchatka, ac o Fôr Siberia i derfynau Persia.

Yr Almaen.—Chwanegwyd llawer at arwynbedd teyrnas Prwsia yn rhyfeloedd 1864 a

1866. Y mae gan y wlad hono yn bresennol gan hyny hawl concwerwr i ystyried ffyrdd haiarn y taleithiau a orchfygwyd ganddi fel cyfran o'i ffyrdd haiarn hi ei hun. Y mae Prwsia yn moddu deuddeg o brif linellau, a berthynant i'r wladwriaeth, ac eraill yn cael eu gwneyd gan y wladwriaeth. Eu holl hyd yw 4,040 o filldroedd. Nid ydyw hyn, fodd bynag, ond llai na hanner holl ffyrdd y wlad, gan fod yno gwmniau yn meddiannu 4,640 o filldroedd—yn gwneyd y cwbl yn 8,700 o filldroedd; ac y mae eraill hefyd yn cael eu gwneuthur. Er mai Prwsia yw y fwyaf o lawer yn yr ymherodraeth Almaenaidd, y mae yno wledydd eraill yn moddu llinellau gwerthfawr o ffyrdd haiarn. Y mae Bavaria wedi gwario dros 13,000,000p. ar y ffyrdd hyn. Y mae Wurttemberg wedi gwario arnynt 11,000,000p. Y mae yn Saxony a Baden hefyd linellau yn talu yn dda. Heb grybwyll pob un wrthi ei hun o'r taleithiau lleiaf, gallir dyweyd fod 12,700 o filldroedd o ffyrdd haiarn yuddynt yn niwedd 1873.

Switzerland.—Yr oedd yn y wlad hon 820 o filldroedd o linellau yn 1871, neu un filldir ar gyfer pob deunaw milldir ysgwâr—llawn gyfartal i Ffrainc. Y mae y rhan fwyaf o ffyrdd haiarn Switzerland yn y gyfran ogleddol o'r weriniaeth, ac yn gwneyd eu ffordd yn mlaen rhwng y mynyddoedd, ar lenydd y llynau. Y mae y tair ffordd haiarn Alpaidd, sydd wedi eu gorphen a'u hagog, y tu allan i derfynau Switzerland—ffordd Mont Cenis, rhwng Ffrainc ac Italy; y Brenner, rhwng y Tyrol ac Italy; a'r Sömmering, rhwng Awstria ac Italy. Y ffordd haiarn hynotaf, fe allai, yn Ewrop, ydyw yr un sydd yn dringo i fyny y mynydd Swissaidd prydferth a elwir y Righi—gan mor serth ydyw yr esgyniad i fyny, a'r disgyniad i lawr. Yr oedd 1,478 o filldroedd o'r ffyrdd haiarn yn agored yn Switzerland yn niwedd y fl. 1876.

Austria.—Y mae ymherodraeth Awstria yn cael ei gwneyd i fyny o lawer o deyrnasoedd, tywysogaethau, ac archdduciaethau; ond y mae y cyfan yn awr yn myned o dan yr enwau Awstria a Hungary, ac y mae yr un penadur yn gweini ar y naill a'r llall. Mesurai y linellau o ffyrdd haiarn oedd wedi eu gwneyd yn niwedd 1873 tua 11,600 o filldroedd; o ba rai yr oedd 9,570 o filldroedd yn Awstria, a dim ond 1,030 o fewn Hungary. Gallir cyfrif am hyn i raddau wrth ystyried sefyllfa y ddyw wlad. Y mae Hungary heb borthladdoedd, ac yn dibynu yn mron yn gwbl ar amaethyddiaeth. Y gwaith peiriannyddol mwyaf ar ffyrdd haiarn yr ymherodraeth hon ydynt y bont dros y Danube yn Pesth, a chroesi bwlch yr Alps yn Brenner, a'r un Noric Alpaidd yn Sömmering. Y mae ychydig o bontydd mawr a thynellau yn y Tyrol, ac yn nghymmydogaeth y mynyddoedd Carpathaidd; ond y mae y linellau Hungaraidd yn benaf yn rhedeg trwy wlad wastad.

Italy.—Er pan y mae Italy wedi ei ffurfio yn deyrnas unedig, y mae ymdrechion mawr iawn wedi eu gwneuthur i helaethu ei ffyrdd haiarn. Yr oedd mynyddoedd yr Apennines sydd yn rhedeg i lawr y gorynys o'r taleithiau Lombardaidd a Venetiaidd, yn attal cyfathrach rhwydd rhwng ardaloedd dwyreiniol a gorllewinol y deyrnas; er hyny, ceir yno dri o leoedd i groesi, ac y mae yr anhawderau ynddynt wedi eu gorchfygu. Y mae ffyrdd haiarn yn awr yn myned i'r prif ddinasoedd yn Italy. Lle anhawdd ydyw Sicily i beirannwyr ffyrdd haiarn

wneyd eu gwaith ynddi. Ond er gwaethaf yr anhawderau, y mae un linell yn cyssylltu â'u gilydd ddinasoedd Messina, Catania, Syracuse, a Leonforte, a'r llall yn cyssylltu Palermo, Termini, a Lercara yn yr ynys hono. Y mae yn Sardinia hefyd linell yn cyssylltu y prif drefydd ynddi. Yn niwedd 1873, yr oedd y ffyrdd haiarn yn Italy yn mesur 4,327 o filldroedd; sef, tua milldir ar gyfer pob 26ain o filldroedd ysgwâr o'r wlad. O'r llinellau hyn y mae y chweched ran yn llinellau dwbl, ond y gweddill yn llinellau unigol. Y mae rhai o honynt wedi eu gwneyd gan gwmniau; ond nid oedd digon o ysbryd anturiaethus yn y trigolion i ymgymmyd a'r cwbl heb gynnorthwy y wladwriaeth. Yr oedd yn y wlad hon 4,817 o filldroedd wedi eu hagog erbyn dechreu 1876.

Yspsaen.—Y mae y gorynys yma, sydd yn terynu Ewrop ar y tu de-orllewinol, yn mhell yn ol mewn anturiaethau masnachol; a rhanau mewnol y wlad hefyd yn cael eu britho gan fynyddoedd a cheunentydd; yr hyn a chwanea yn fawr at yr anhawderau peiriannyddol i ymuno y ffyrdd haiarn. Mabwysiadwyd yno y cynllun o ffurfio cwmniau i'w dwyn oddi amgylch, gyda chynnorthwy y wladwriaeth. Yn ngwyneb yr antafeisio sydd yn y wlad i ddadbygiad anturiaethau o'r fath, nid rhyfedd fod yno lai o'r ffyrdd hyn nag mewn llawer o wledydd eraill Ewrop yn ol ei maintioli. Mewn gwirionedd, y mae hanner prif drefydd Yspsaen etto allan o gyrrhaedd ffyrdd haiarn. Nid oedd yr holl linellau yn y wlad hono yn mesur ond 3,800 o filldroedd yn 1875; ond y mae tua 1,500 o filldroedd wedi eu gwneyd, a'u hagog gan mwyaf, ar ol hyny.

Portugal.—Os ydyw Yspsaen yn wlad lled gynnhyrfus, y mae ei chymydogos, Portugal, yn hytrach yn llonydd, yn hwyrfrydig i ddad-blygu ei hadnodau, ac yn syrthio yn ol o'r safle y bu unwaith yn ei feddu yn mysg teyrnasoedd Ewrop. Y mae ei ffyrdd haiarn, fel yr eiddo Yspsaen, yn cael eu cynnorthwyo gan y wladwriaeth. Nid oedd yn niwedd y flwyddyn 1875 ond prin 604 o filldroedd wedi eu hagog, a 154 ar ganol eu gwneyd ynddi. Ond yr oedd linellau eraill ar fedr cael eu gwneyd; ac erbyn hyn y mae amryw o honynt wedi eu cwblhan.

Twrcki.—Y mae Twrci wedi bod yn ol yn mhob cangen o fasnach, ac nid oes yn nhiriogaeth y Sultan ond ychydig iawn mewn cymhariaeth o'r ffyrdd hyn. Cynlluniwyd rhestr o honynt yn 1865, ond yn araf iawn y gwaith yr cynllun allan: nid oedd ond 47ain o filldroedd wedi eu hagog yn niwedd y flwyddyn hono, 180 o filldroedd yn niwedd 1869, a 488 o filldroedd yn niwedd 1873. Wrth gwrs, y mae cryn lawer o filldroedd wedi eu hagog ar ol hyny; o herwydd yr oedd 1,137 o filldroedd yn agored yn nechreu 1876 yn y wlad hono, a chymmydd i mewn Ewrop ac Asia. Perthyna rhai o ffyrdd haiarn Twrci i gwmniau Saesneg a Ffrengig, a rhyw gymaint i'r wladwriaeth.

AMERICA.—Yr Unol Daleithiau.—Nid ydyw gweriniaeth fawr yr Unol Daleithiau wedi amlygu ei bywiogrwydd, ei nerth, a chyfoeth ei hadnodau mewn dim yn fwy nag yn ngwneuthuriad ei ffyrdd haiarn. Gwir fod gwastadrwydd y wlad eang yn gyfryw fel y gallir cario yn mlaen yno weithiau peiriannyddol yn rhwydd, ac yn gymmharol gydag ychydig draul. Ond ar y llaw arall, y mae yr Alleghanies a'r Mynyddoedd Creigiog yn tafu cryn anhawderau ar

fordd y prif linellau o'r dwyrain i'r gorllewin; ac nid yw y gwastad-diroedd eang, lle nad oes ond poblogaeth denu, yn gefnogol i helaethiad y ffyrdd hyn. Etto, er y cwbl, y mae ffyrdd haiarn wedi eu gwneuthur ar draws y cyfandir mawr, o Efrog Newydd ar lan y Werydd, hyd San Francisco ar lan y Tawelfor. Y mae y gwaith wedi cynnyddu yn raddol, ond yn gyflym, am agos i hanner can mlynedd. Yr oedd yno 23ain o filldroedd yn niwedd 1830; 1,098 yn 1835; 2,810 yn 1840; 4,677 yn 1845; a 9,021 yn 1850. Cymmerodd cyfnewidiad pwysig le yn y gyfundrefn yn ystod y flwyddyn ddiweddaraf a nodwyd. Os cymmeradwyd unrhyw gynllun gan y llywodraeth, yr oedd y tir perthynol i'r llywodraeth yr elai y llinell drwyddo o hyn allan i gael ei roddi yn rhad at wasanaeth y cwmnïau. Cwmni Llinell Ganolbarthol Illinois oedd y cyntaf a gafodd y fantais hon, trwy gael rhodd o 2,500,000 o eriau o dir yn rhad. Ffurfiwyd cwmnïau eraill yn gyflym, a chwasant hwythau hefyd yr un fantais. Mewn canlyniad i hyn, y mae ardaloedd eang, oeddnt gynt yn meddiant yr Indiaid a'r ychain gwylltyn, yn awr wedi eu britho & chartrefi ymsefydlwyr; yr hyn o angenrheidiwyd sydd yn chwaneu bob blwyddyn yn fawr at gynnyrch y wlad. Yn niwedd y flwyddyn 1871, yr oedd hyd y llinellau oedd yn agored yn nhaleithiau a thiriogaethau yr America yn 62,647 o filldroedd, a'r goast o'u gwneuthur yn 679,585,208p.

Heb law y 62,647 uchod o filldroedd oedd wedi eu hagar yn 1871, yr oedd hefyd fwy na 42,000 o filldroedd wedi eu cynllunio, a rhai wedi dechreu cael eu gweithio—yn gwneyd y cyfanswm enfawr o 105,000 o filldroedd yn nhaleithiau a thiriogaethau yr Undeb. Nid ydynt oll wedi eu cwblhau etto, fe allai. Erbyn diwedd 1872 yr oedd y draul o wneyd y ffyrdd haiarn wedi cynnyddu i tua 700,000,000p. Parodd marweidd-dra masnach yn yr Unol Daleithiau yn 1873 a 1874, a'r blynyddoedd ar ol hyny, gryn attalfa ar ddygiad yn mlaen anturiaethau gyda ffyrdd haiarn newyddion. Y cyfan oedd wedi eu hagar yn niwedd 1874 oedd 73,929 o filldroedd; ac yr oedd yr holl draul tua 850,000,000p. Erbyn Ionawr 1af, 1877, yr oedd 78,654 o filldroedd yn agored yn yr Unol Daleithiau!

America Ogleddol Brydeinig.—O herwydd amryw achosion, y mae gwneuthuriad ffyrdd haiarn wedi bod yn arafach yn y wlad hon nag yn yr Unol Daleithiau. Yn un peth, yr oedd hi hyd yn ddiweddar yn chwech o lywodraethau gwahanol—a chan bob un ei gweinyddiaeth a'i deddfwriaeth ei hun, a phob un yn cyfodi ei threthi ei hun. Yr oedd Canada, Brunswick Newydd, Nova Scotia, Ynys y Tywysog Iorwerth, Newfoundland, a Columbia Brydeinig, yn ffurfio trefedigaethau gwahaniaethol. Ond y mae y cyfan yn awr wedi ymuno o dan yr enw Llywodraeth Canada (*Dominion of Canada*); ond y mae y rhan fwyaf o'r ffyrdd haiarn wedi eu cynllunio a'u gweithio cyn ffurfio yr undeb hwn. Yr oedd gan y llywodraeth gartref hefyd lawer o lais i benderfynu gweithrediadu y trefedigaethau. Nid ydyw ein trefedigaethau yn meddu cymmaint o gyfalaf a'r Unol Daleithiau. Yn niwedd 1873 yr oedd 3,478 o filldroedd yn agored yn y tiriogaethau eang hyn; ac yr oedd 1,250 chwaneu o filldroedd yn cael eu gwneyd, a 3,000 o filldroedd wedi eu mesur a phenderfynu arnynt. Yr holl draul hyd ddiwedd y flwyddyn uchod oedd 33,000,000p. Yn niwedd

Mehesfin, 1876, yr oedd yn y tiriogaethau hyn 6,412 o filldroedd wedi eu hagar.

Canolbarth America.—Y mae yn Honduras, Costa Rica, Nicaragua, a New Granada, ffyrdd haiarn wedi eu gwneuthur. Yn wir, yn New Granada, lle y mae Gyddfdir Panama, y mae un darn bychan o ffordd haiarn sydd yn talu oreu yn yr holl fyd. Yn 1855 y gorphenwyd ac yr agorwyd y llinell hon, sydd rhwng Aspinwall a Morgaingc Mexico, yn croesi ardal fryniog yn nghanol y wlad, ac yn terfynu yn mhorthladd Panama ar lan y Tawelfor. Nid ydyw y llinell ond deugain milldir o hyd. Dygir yn mlaen fafnach fawr arni rhwng y Werydd a'r Tawelfor; ac yn gymaint ag nad oes yno gwmnïau eraill, y mae prisiau y cludo yn uchel, ac ennillion y cwmni yn fawr.

Deheudir America.—Y mae yn Peru ffyrdd haiarn wedi eu gwneyd & chyfalaf a gyfodwyd yn Lloegr. Yr oedd 400 o filldroedd wedi eu hagar yn niwedd 1873; a thwydd y byddai yno 600 yn chwaneu wedi eu hagar o hyn hyd ddiwedd 1880. Yr oedd yn Chili tua 620 o filldroedd yn niwedd 1873, a 200 eraill yn cael eu gwneyd. Y mae yn Bolivia, Brazil, Paraguay, Uruguay, a La Plata, lawer o gannoedd o filldroedd o'r ffyrdd hyn wedi eu gwneyd; ond nid ydynt ond ychydig wrth ystyried eangder y tiriogaethau. Y mae miloedd o filldroedd wedi eu cynllunio yn y parthau hyn; ond yn ddiaw ä llawer o amser heibio cyn y dygir yr holl gynlluniau hyn i ben.

AFRICA—Fel y gellid tybied, nid oes yn Nghyfandir Affrica, yr hwn nad yw ond i raddau bychain o dan ddylanwad gwarediddiad, ond ychydig o ffyrdd haiarn yn bod. Y mae arian yn brin yno, a'r wlad yn denu o boblogaeth fasnachol i roddi gwaith i ffyrdd haiarn.

Yr Aipht.—Cam pwysig a gymmerwyd i ddwyn yn mlaen gymmundeib rhwng Ewrop a'r Dwyrain oedd gwneyd ffordd haiarn ar draws yr Aipht, o Alexandria ar lan Môr y Canoldir i Cairo ar lan y Nilus, ac oddi yno i Suez. Yn nechreud teyrnasiad Victoria, yr oedd ein holl longau, masnachol a milwrol, fyddent yn rhwyng i India, China, ac Awstralia, yn gorffod amgylchu Penrhyn Gobaith Da. Ond teimlid fod eisieu rhyw foddion i fyrbau y daith i'r lleoedd hyn. Trodd rhai peirianwyr eu sylw at yr Euphrates, a ffurfiwyd cynllun i deithio, mewn rhan ar ffordd haiarn, ac mewn rhan ar yr afon, o ben dwyreiniol Môr y Canoldir drwy Syria a Mesopotamia i Forgaingc Persia, ac oddi yno yn mlaen i India. Ni roddwyd y cynllun hwn ar waith; ond llwyddodd cynllun yr is-gadben Waghorn. Ei gynllun id oedd rhedeg cerbydan ar draws yr Aipht o'r Nilus i Suez, i fod mewn cyssylltiad â dwy linell o ager-longau—un o Alexandria i Southampton, a'r llall o Suez i Bombay. Sylwedoddwyd hyn yn 1837; ac yn lle bod y daith i India yn cymmyrd pedwar mis, gwneid hi mewn deudis. Er hyn, yr oedd myned 84ain o filldroedd ar draws yr awialwch o Cairo i Suez mewn cerbydan yn achosi cryn oediad. Gwnaeth Pacha yr Aipht ffordd haiarn o Alexandria i Suez. Ac y mae yn awr tua 1,300 o filldroedd wedi eu hagar yn y wlad hono.

Penrhyn Gobaith Da a Natal.—Yr oedd yn nhrefedigaeth y Penrhyn 134 o filldroedd o ffordd haiarn wedi eu gorphen yn niwedd 1873; yr hon oedd yn cychwyn o Cape Town, y brif ddinas. Yr oedd llinellau eraill dan ystyriaeth.

Y mae Natal, trefedigaeth ieuengach nag un y Penrhyn, yn gwneyd ymdrechion canmoladwy i wneyd ffyrdd haiarn, ac yn llwyddo i raddau hefyd. Yr oedd yr holl linellau oedd yn y trefedigaethau hyn yn agored yn niwedd Mehefin, 1876, yn mesur 282 o filldroedd.

ASIA.—Nid oes ond ychydig o ffyrdd haiarn yn holl derfynau Asia, sydd yn galw am sylw cyn i ni symmud yn mlaen i India. Y mae yn Asia Leiaf rai milldroedd o ffordd haiarn yn agos i Smyrna. Nid oes ffyrdd haiarn yn Syria, Arabia, na Phersia; ond y mae Rwsia yn gwneyd rhai yn ei thiriogaethau hi yn y gwastadeddau sydd yn gorwedd i'r deheu o'r Caucasus. Nid oes ffyrdd haiarn yn Turkestan, Affghanistan, na Beloochistan; ac yn Asia Ogleddol nid ydyw chwibanad yr agerbeiriant ymsymmudol o'r bron i'w glywed.

India.—Yn y fl. 1845, ffurfiwyd Cwmni y Gornysys Indiaidd (*The Great Indian Peninsular Company*), a dechreuwyd gwneuthur y ffyrdd hyn yn y wlad hono. O ddeutu 625 o filldroedd yn unig oedd yn agored yn 1859; cynnyddasant i 2,963 o filldroedd yn 1864; 4,261 yn 1869; a 6,273 yn 1874. Yr holl gôst oedd 97,000,000*p.*—neu 16,530*p.* y filldir. Y mae yr *East Indian*, yr hon linell sydd tua 1,500 o filldroedd o hyd, yn cyseylltu Calcutta a dinasoedd mawr Benares, Patna, Allahabad, Delhi, &c. Y *Great Indian Peninsular*, yr hon sydd yn cyseylltu Bombay a chanolbarth India, ydyw y nesaf iddi o ran hyd—o ddeutu 1,300 o filldroedd. Y derbyniadau at eu gilydd ar yr holl linellau, ar bob milldir, sydd tua 23*p.* yr wythnos. Y mae y teithwyr yn rhoi dros 22,000,000 y flwyddyn, ac y maent yn talu dros 2,300,000*p.* Y mae cludo nwyddau, o ran eu hennillion, yn mwy na dyblu y swm yna, ac yn cyrhaedd tua 5,000,000*p.* Yr oedd 1,400 o filldroedd yn chwanelog wedi eu mesur a dechreu eu gweithio yn niwedd 1874—y rhai erbyn hyn gan mwyaf

sydd wedi eu hagar. Nid oes ond tuag ran o wyth yn llinellau dwbl. Y mae y saith ran o wyth o'r llinellau sydd yn unigol yn meddu lleoedd i'r cerbydresi basio eu gilydd mewn manau neillduol ar y ffyrdd. O ddeutu 6,948 o filldroedd oedd yn agored yn India yn nechreu y flwyddyn 1877.

AWSTRALIA.—Y mae trefedigion Awstralia yn gefnogwyr ffyrdd haiarn. Y mae adnoddau y wlad, yn fwnawl ac amaethyddol, yn dylanwadu yn gryf ar y preswylwyr i gefnogi yr anturiaethau hyn.

Deheudir Cymru Newydd.—Dyma yr hynaf o'r trefedigaethau Awstraliaidd. Cynlluniwyd y ffordd haiarn gyntaf yno yn 1846; ond o herwydd diffyg cyfalaf, ni ddechreuwyd ar y gwaith hyd nes y darfu i ddarganfyddiad aur yno, yn 1850, roddi cyffroad newydd yn y bobl; ac yn 1855 agorwyd linell, bedair milldir ar ddeg o hyd, o Sydney i Paramatta. Frynwyd y ffordd hon gan y llywodraeth, ac estynwyd hi ar draws y Mynyddoedd Gleision. Y mae yr holl ffyrdd haiarn sydd yno yn awr yn perthyn i'r llywodraeth. Gan fod yr afonydd yno yn agored i lifogydd mawrion, y mae y draul wedi bod yn fawr i adelladu pontydd i gario y ffyrdd haiarn drostynt. Costiodd dwy bont i groesi y Nepean fwy na 200,000*p.* Y mae y prif linellau yn cyseylltu Melbourne a Geelong, Ballarat, Echuca, Sandhurst, a Belvoir; a mesurent yn nechreu 1873, 458 o filldroedd o hyd. Yr oeddynt wedi costio y swm mawr o 11,675,000*p.*, neu fwy na 30,000*p.* y filldir; yr hyn sydd i'w briodoli i bris uchel defnyddiau, ynghyd âg uchder y cyflogau, yn gymmaint ag nad oedd y tir yn costio nemawr ddim, na'r gwaith peiriannyddol yn eithriadol fawr. Mesurwyd 400 o filldroedd, a dechreuwyd rhanau o'r gwaith yn 1873. Y mae ffyrdd haiarn wedi, ac yn cael eu gwneyd hefyd yn Queensland, Awstralia Ddeheuol, Van Diemen's Land, a New Zealand.

G.

GAIN

GALE

GAINSBOROUGH, THOMAS: un o'r arlunwyr Saesneg enwocaf. Ganwyd ef yn Sudbury, yn Suffolk, yn 1727. Dyn mewn amgylchiadau isel oedd ei dad, gan hyny ni chafodd Thomas ond addysg digon cyffredin; ac y mae yn dra thebyg iddo dreulio mwy o'i amser yn nghoedwigoedd Suffolk nag yn yr ysgol, ac mai yno y magwyd yr hoffder hwnw at olygfeydd natur yn eu tawelwch prydferech, sydd wedi eu portreadu mor effeithiol yn ei ddarluniau boreuaf. O'i faboed yn mron yr oedd yn arfer difyru ei hun drwy dynu bras ddarluniau o unrhyw wrthdrysychau a hoffid ganddo—hen goeden, swp o ddefaid neu watheg, y bugail a'i gi, &c., ac anturiai roddi lliwiau arnynt. Yr oedd wedi tynu amryw o barth-arluniau (*landscapes*) cyn ei fod yn ddeuddeg oed, pryd y danfonwyd ef i Lundain. Yno y bu efe am beth amser gyda Mr. Gravelot, y cerfiedydd, a Mr. Hayman, yr arlunydd; ond nid arosodd gyda'r diweddfaf yn hir, canys gosododd ei hun i fyny fel paentiwr ardebau (*portrait painter*). Pan yn bedair-arthymtheg oed, efe a briododd foneddiges, gan yr hon yr oedd cynnysgaeth o 200p. y flwyddyn. Ar ol ei briodas, efe a aeth i Ipswich, lle y bu yn preswlio hyd 1758, pan y symmudodd i Bath. Yr oedd wedi bod yn hynod lwyddiannus fel paentiwr ardebau, ac aeth i fyny i Lundain yn 1774. Yno tynodd luniau rhai o'r teulu brenhinol, y rhai a fawr ganmolidd; a chafodd lawer o waith i'w wneyd, a thâl da am dano. Ond er fod ei luniau yn cael eu hystyried yn hynod o debyg i'r rhai a bortreadent, dyna yn fynych oedd yr unig deilyngod a berthynai iddynt; o herwydd yr oeddynt wedi eu gwneyd mewn modd hynod ddiofal ar lawer ystyr. Ar adegau, er hyny, cymmerai fwy o drafferth, a dangosai yr hyn a allai efe ei gyflawni gyda gofal. Gyda phaentwyr y mae ei enwogrwydd yn gorphwys yn benaf ar ei barth-luniadaeth. Y mae gwahaniaeth mawr, pa fodd bynag, rhwng ei weithiau boreuaf a'i rai diweddfaf. Yn y blaenaf y mae pob peth wedi ei gopio oddi wrth natur ei hun, hyd yn oed yn y manylion mwyaf; ac edrychant fel natur ei hun yn cael ei hadlewyrchu mewn gwyrdd-ddrych. Ond yn ei weithiau diweddfaf, y mae yr effaith yn darawiadol, a'r golenni a'r cysgod yn cael eu dosbarthu yn y modd mwyaf celfydd, a'r cyfan yn cynnyrchu argraph ddifrifol ac aruchel ar y meddwl. Dichon, er hyny, nad ellir ei restru gyda Vandyck, Rubens, a Claude mewn parth-luniadaeth; ond y mae pawb yn barod i gydnabod cywirdeb yr hyn a ddywedodd Syr Joshua Reynolds—"Os byth y gwna y genedl hon gynnrychu athrylith ddigonol i ennill i ni yr enw anrhydeddus o ysgol Saesneg, bydd enw Gainsborough yn cael ei drosglwyddo i lawr i oesoedd dyfodol fel un

o'r rhai blaenaf yn yr ysgol hono." Yn mysg y parth-arluniau goreu o'i eiddo, gellir enwi y rhai hyn:—*Cottage Door*, y *Market Cart*, y *Two Boys and Fighting Dogs*, a'r *Woodman*. Yn mhlith y goreuon o'i ardebau, y mae yr eiddo Mrs. Siddons, Mrs. Graham, Nancy Parsons, y dduces o Devonshire, &c. Gwyddys fod darlun yr olaf o'i waith wedi ei werthu ychydig flynyddoedd yn ol am 10,000p., ac iddo'gaei ei ladrata yn fuan ar ol hyny o ystafell lle y dangosid ef ynddi yn Liverpool; ac ar goll y mae yn bresennol (Awst, 1878). Bu farw Gainsborough Awst 2il, 1788, yn 61ain mlwydd oed.

GALENUS, NEU GALEN: un o'r ysgrifenyddwyr hynafol goreu ar physygyriaeth. Ganwyd ef yn Pergamus, yn Asia, B.A. 131. Addysgwyd ef yn foreu yn athrawiaethau Aristotle a Plato. Dechreuodd astudio difyniaeth (*anatomy*) a physygyriaeth dan addysg Satyrus, Stratoniscus, ac Aescrion. Aeth i Alexandria, lle yr oedd yr ysgol feddygol oreu yn y byd ar y pryd; a daeth mor enwog yno, fel y cafodd wahoddiad cyhoeddus i ddychwelyd i'w wlad enedigol. Pan yn 34ain oed, efe a ymsefydlodd yn Rhufain, ac yr oedd ei lwyddiant yno y fath fel y cynnyrwyd eiddigedd holl physygyr eraill y ddinas. Ar ddymuniaid prif ddynion y ddinas, traddododd Galen gyfres o ddarlithiau ar ddiffyniaeth; ond o herwydd eiddigedd meddygon eraill, gorfu arno eu rhoddi haibio, ac yn y diwedd i adael Rhufain yn llwyr. Gall yr ysgol a sefydlwyd ganddo gael yn briodol ei galw yn un ddeitholedig, o herwydd yr oedd ei hathrawiaethau yn gymmysgiad o athroniaeth Plato, anianaeth a rhesymeg Aristotle, a gwybodaeth ymarferol Hippocrates.

Ond mewn trefn i ffurfio syniad cywir ar deilyngod y physygyr hwn, y mae yn angenrheidiol i ni grybwyll am rai o'i gynnrychion mewn gwyddoniaeth feddygol. Hoff efrydiaeth Galen oedd difyniaeth; ond ymddengys nad llawer o gyfleusderau a gafodd efe i chwilio i'r corph dynol, fel y gellir casglu oddi wrth y bodddhad a amlygodd efe pan y darganfyddodd esgyrn dyn yn Alexandria, a phan y galluogwyd ef i wneyd sylwadau ar gorph troseddau a roddasai i farwolaeth. Sefydlwyd cymmeriad Galen ar y derbynaiad cyffredinol a roddid i'w ddamcaniaethau; ac yr oedd ei hoffder at ffurfio damcaniaethau y fath fel na adawodd efe ar ei ol ond ychydig o ddisgrifiadau da o wahanol fathau o afiechyd. Ei brif amcan, dybygid, yn y rhai hyn oedd amlygu ei dalent ei hun mewn adnabod arwyddion afiechyd (*diagnosis*). Nis gellid disgwyl, oddi wrth un ag yr oedd ei uchelgais yn y cyfeiriad yna, rhyw lawer o wybodaeth ynghylch ym-driniaeth fanwi a gwahanol ffurfiau o afiechyd;

ond y mae yr egwyddorion cyffredinol a esyd efe i lawr yn deilwng o sylw. Dywedir ei fod weithiau yn gweithredu fel llawfeddyg, ac yn defnyddio y gwlell a'r llif; ond yn ystod ei arosiad yn Rhufain, gwrthododd wneyd hyny yn gyffredin. Ddammhew fod y dylanwad anarferol a ymarferodd awdurdod y physgywr mawr a dysgedig hwn ar feddyliau ei olynwyr wedi bod yn attafia ar gynnydd meddygiaeth. O blegid tra yr oedd physgywyr eraill yn astudio ei weithiau ef, ac yn ymgais yn ofer i geisio cysoni athrawiaeth eu meist'r a chwrs natur, nid oedd ganddynt ond ychydig o amser, a llai o duedd, i fyned at natur ei hun i ymfyn â hi, ac astudio meddygiaeth yn y meysydd hyny lle y gellid gwneyd hyny yn llwyddiannus.

Yr oedd Galen yn ysgrifenu mawr. Er fod llawer o'i weithiau wedi eu llosgi yn ei dŷ yn Rhufain, ac eraill hefyd, yn nghwrs amser, wedi eu colli, y mae yn aros etto o honynt gant a dau ar hymtheg ar hugain o draethodau, a rhanau o draethodau, o ba rai yr ystyrir fod o leiaf bedwar ugain a dau yn sicr o fod yn rhai gwirioneddol. Y mae o ddeugain i hanner cant o honynt hyd yma mewn llawysgrifau; a dywedir fod cant ac wyth a thrigain ar goll. Y mae ysgrifeniadau Galen yn werthfawr, nid yn unig o herwydd eu bod yn cynnwys hanes meddygiaeth, ond hefyd ar gyfrif y wybodaeth a geir ynddynt ar lawer o bethau eraill perthynasol. Y mae nifer liosog o argraphiadau o'i weithiau wedi eu cyhoeddi, a llawer o gyfieithiadau Lladin hefyd ar ol darganfyddiad y gelfyddyd o argraphu. Y mae cymeriad ac awdurdod yr ysgrifenu mawr hwn wedi bod yn oruchaf yn mysg yr Arabiaid, yn gystal ag yn mysg meddygon Ewrop. Y mae amser a lle ei farwolaeth yn ansicr; ond y dybiaeth gyffredin yw, iddo farw yn Rhufain, yn 70ain mlwydd oed.

GERHENIAID, Y: a enwir yn 2 *Macc.* xiii. 24 yn unig, fel un o derfynau y dosbarth a roddwyd gan Antiochus Eupator i lywodraeth Indas y Maocbaed. Y terfyn arall oedd Ptolemais (Acco). Ni wyddys yn sicr yn mha le yr oedd y Gerheniaid yn preswyllo; ond y mae yn rhaid eu bod o du y daheu i Ptolemais.

GIBBON, EDWARD: hanesydd enwog, yr hwn a anwyd yn Putney, ar y 27ain o Ebrill, 1737. Ar ol treulio o hono ychydig amser yn Ysgol Westminster, rhoddwyd ef dan addysgiaeth athraw neillduol. Anfonwyd ef yn bymtheg oed i Goleg Magdalen, Rhydychain; ond nid arosodd yno ond am bedwar-mis-ar-ddeg. Gan iddo yn ystod ei arosiad yno droi yn Babydd, dodwyd ef gan ei dad yn ngofal Pavillard, gweinidog Calviniaidd yn Lausanne. Yno efe a ymwrthododd â Phabyddiaeth heb dderbyn un grefydd arall yn ei lle. Pan oedd yn Lausanne, rheddodd ei serch ar Mademoiselle Churchod, ond rhwystrwyd ef gan ei dad i'w phriodi. Dyma'r foneddiges a fu wedi hyny yn wraig i'r enwog Necker. Dychwelodd i Loegr yn 1758; ac yn y fl. 1761, cyhoeddodd ei waith cyntaf; sef, yr "*Essai sur l'Étude de la Littérature*," yr hwn a gafodd fwy o gymmeradwyaeth ar y Cyfandir nag yn Lloegr. Cafodd swydd tua'r pryd hwn yn nghartrefu sir Hamp; a phan ddfodwyd ei gatrawd, ail ymafodd yn ei waith llenyddol, ac ymroddodd i astudio y Roeg. Yn 1763, aeth i Italy; ac wrth eistedd unwaith yn nghanol adfeillion y Capitol, a gwrandao ar ganiadau y myn-

achod yn nheml Iau yn Rhufain, daeth i feddwl ysgrifenu hanes adfeiliad a chwmp y ddinas hono; ond ni roddodd ei fwriad ar waith hyd y flwyddyn 1770, ac nid ymddangosodd y gyfrol olaf o'r gwaith hyd 1778. Cyn ymgymeryd o hono a hyn o orchwyl, etholwyd Gibbon yn aelod seneddol dros fwrdeisdref Liskeard; ac yn ystod yr wyth eisteddiad y bu yn cynrychioli y lle hwn, rhoddai ei gefnogaeth yn gysson i weinyddiaeth Arglwydd North; a chafodd, yn wob'r am hyn, ei wneuthur yn un o brwyaduron y bwrdd masnach, gyda chyflog o 800*p.* y flwyddyn. Bwrdeisdref Lymington a gynrychiolodd yn y senedd nesaf; ond pan ddadgophorwyd gweinyddiaeth Argl. North colodd ei swydd a'i gyflog. Yn ystod yr amser y bu efe yn aelod o'r senedd, darfu iddo, ar ddymuniad y weinyddiaeth, gyhoeddi pamphled yn yr iaith Ffrengig, sef "*Mémoire Justificatif*," fel ateb i'r cyhoeddiad (*manifesto*) Ffrengig. Yn 1783, aeth i fyw i Lausanne, ac yno y cyfansoddodd efe y tair cyfrol olaf o'i brif waith. Nis gwyddom pa faint o sail sydd i'r chwedl ganlynol; ond er na cheir hi mewn llyfrau, traethir hi fel gwirionedd gan laweroedd. Pan y byddai hi yn braf, arferai Gibbon gyfansoddi mewn caban haf yn ngardd y gwesty y trigianai ynddo, a deuai un o'r morwynion, wrth raid, i weini arno. Llygad-dynwyd yr hanesydd gymmait gan y forwynig brydferth hon, fel y darfu iddo o'r diwedd syrthio ar ei liniau o'i blaen hi, a chyffesu ei serch iddi. Ond pan gafodd wybod fod calon y ferch ieuangc yn eiddo gŵr arall ieuangc nag ef, prysurodd i godi ar ei draed; ond codi nis gallai, am ei fod, fel Eglon, yn "ŵr tew iawn." Gofynodd i'r ferch ei gynnorthwyo; ond yr oedd hono wedi myned yn rhy wan gan chwertthin i fod o nemawr wasanaeth iddo; felly hi a alwodd forwyn arall i'w helpu, a thrwy ymdrechion y ddwy llwyddwyd i gael awdwr y "*Chwmp*" ar ei draed. Bu gorfod arno, o herwydd y chwyldroad yn Ffrainc, ddychwelyd i Loegr yn 1793; ac ar yr 16eg o Ionawr, 1794, bu farw. Gwaith mawr Gibbon, fel yr awgrymasom eisoes, yw "*The Decline and Fall of the Roman Empire*"— "*Dadfeiliad a Chwmp yr Ymherodraeth Rufeinig.*" Y mae y gwaith hwn yn cynnwys hanes y byd am yn agos i dair-canrif-ar-ddeg; sef, o deyrnasiad yr Antoniniaid hyd gymmeriad Caer Cystenyn gan y Tyrciaid; canys nid yw yr awdwr yn cyfyngu ei hun at hanes penaduriaid Rhufain a Chaer Cystenyn, ond rhydd hanes pob cenedl a ddylanwadodd, ar unrhyw adeg, ar dynged yr ymherodraeth Rufeinig. Wrth wneuthur hyn yr oedd yn amhmosibl iddo egeuluso hanes yr Eglwys Gristionogol, yr hon a ystyriai efe fel "yn rhan hanfodol o ymherodraeth Rhufain." Felly, ceir ganddo ddwy bennod ar gynnydd a lledaeniad Cristionogaeth. Darfu i'w ddull dideimlad a gwawldyd o drin Cristionogaeth beri gofid a digofaint mawr yn mhlith dynion crefyddol, fel yr ymosodasant arno yn llym; ond nid atebodd efe air, nes y beiddiodd gŵr ieuangc 21ain oed, o'r enw H. E. Davis, ymosod, nid ar ffydd, ond ar ffyddlondeb yr hanesydd. Enw yr ateb yw "*Gibbon's Vindication of the fifteenth and sixteenth Chapters of his History.*" I hwn atebodd Mr. Davis yn 1779.

Er fod beirniaid diweddar, yn ngwyneb gol-euni chwangel, wedi canfod llawer o gamgymeriadau ac amherffeithiau yn ei "*Decline and Fall*," etto y mae yn parhau i gadw ei le fel yr hanes goreu am y cyfnod y mae yn ei gynnwys.

Y mae wedi ei ail argraffu lawer gwaith, ac wedi ei gyfieithu yn mron i bob iaith yn Ewrop.

GERMANIA: Gwel "Ewrop fel y mae yn 1878," yn niwedd yr *Attodiad*.

GIBSON, JOHN: cerfiedydd clodfawr, yr hwn a anwyd mewn bwthyn ger llaw Conwy, yn y flwyddyn 1790. Enw ei dad oedd William Gibson, ac enw cyntefig ei fam oedd Jane Roberts. Gwasanaethai ei dad fel gorchwyliwr a garddwr i'r Cynghorwr Samuel Price, perchonog palas Penarth. Y chwaraeu difyraf ganddo pan yn blentyn oedd portreiau gwahanol bethau ar lech. Yn 1800, aeth William Gibson a'i deulu i Liverpool, ar fedr hwylio oddi yno i'r America; ond cyn cychwyn o honynt, breuddwydiodd y fam y delai rhyw aflwydd iddynt ar y daith, a rhoddodd gymmaint o goel ar ei breuddwyd fel y perswadiodd ei gŵr i beidio a myned ymaith, ond yn hytrach i aros o hono, hwy a'r teulu, yn Liverpool: a hyny a wnaeth. Cymmerasant dŷ yn *Freemason Row* (Garden Lane gynt) er mwyn bod yn agos i Daniel Jones, mab y Parch. Robert Jones, Rhoslan, yr hwn oedd hen gyd-nabod i William Gibson. Weithiau, elai William Gibson gyda'r gŵr rhagoroll hwn i gapel Pall Mall; ac elai ambell nos Sabbath i'r gwasanaeth Cymreig a gynnelid yn Eglwys St. Paul. Ni fedrai y bachgen, John, ddim Saesneg pan aeth gyntaf i Liverpool; ond wrth fyned i'r ysgol, ac wrth gyd-chwaraeu â bechgyn o Saeson, daeth yn abl i siarad yr iaith Saesneg yn lled fuan. Ond yn mha ffenestr bynag y gwelai John ddarluniau lled wych, efe a safai am amser maith i syllu arnynt, ac wedi myned adref ceisiai eu hadlunio o'i gŵf. Byddai llawer o'i gydysgolheigion yn rhoi iddo ddimai neu geiniog am wneuthur darlun iddynt, ac a'r mân arian hyn y byddai yn prynu pwynteli a phapur. Uchelfryd John Gibson y pryd hwn oedd bod yn arliwydd (*painter*), ac yr oedd ei fam yn portli yr awydd hwn; ond nid oedd gan ei dad fodd nac ewyllys i'w ddwyn i fyny i'r alwedigaeth hono: felly, rhwymwyd ef gydag un Mr. Southwell o Duke Street, yn brentis o saer dodrefn; ond darfu i'w feistr, wrth weled nad oedd y gwaith hwn wrth ei fodd, ei symmud i fysg y rhai a gerfient addurniadau y dodrefn. Yr oedd y gwaith hwn yn llawer mwy unol â chwaeth Gibson, a rhagorodd gymmaint ynddo fel yr aeth sôn am dano trwy yr holl dref. Yn mysg eraill, daeth un Thomas Francis i weled ei waith; ac wedi deall fod ei fryd ar wneuthur rhywbeth amgen nag addurniadau ar ddodrefn, efe a'i rhyddhaodd o'i brentiaeth trwy dalu 30p. i'w feistr, ac a'i cymmerodd i'w weithiau mynor ei hun. Yr oedd Gibson erbyn hyn yn nofio yn ei elfen; ond er hyny, cynnyddodd gymmaint fel yr aeth y dwfr yn Liverpool yn rhy fâs iddo yn fuan, canys awyddai am weled gweithiau meistriaid y gelyddydd ar gyfandir Ewrop. Ac ni bu gortod arno ddeisyfu hyn yn ofer, canys trwy gynnorthwy Mr. Thomas Roscoe, a chyfeillion caredig eraill, anfonwyd ef yn 1817 i Rufain i astudio. Cyflwynwyd ef trwy lythyr i'r cerfiedydd enwog Canova, yr hwn a'i derbyniodd ef yn groesawus. Bu yn ddygybl i Canova hyd y flwyddyn 1821, pryd yr anogwyd ef gan ei athraw i gymmeryd gweithdy iddo ei hun. Preswylodd yn Rhufain o hyny allan, heb ymwelod ond ychydig a'i wlad ei hun. Tawddlun o *Maerth* a *Cupid* oedd y

gwaith cyntaf a wnaeth. Cymmerodd Canova y Duc o Devon i weled y gwaith, a chanmolodd ef wrtho, gan ei annog hefyd i roddi gorchymyn i Gibson i wneuthur ei gyffelyb mewn mynor. Y mae hwn i'w weled etto yn mhlith y rhagorweithiau sydd yn addurno palas Chatsworth. *Pŷche* a'r *Sephyriaid* oedd y gwaith nesaf a wnaeth, yr hwn a brynwyd gan Syr George Beaumont. O hyny allan cynnyddodd ei enwogrwydd yn gyflym; ond er mwyn ei wneyd yn fwy sicr a pharhaus, aeth am dymmor i gael gwersi gan Thorwaldsen, y cerfiedydd Danaidd. Bu Gibson felly yn ddygybl i'r ddaa gerfiedydd goreu yn eu hoes. Pan y bu farw y ddau hyn, John Gibson a gyfrifid y cerfiedydd goreu yn yr holl byd. Yn ystod ei ymweliad â Lloegr, yn y flwyddyn 1844, fe'i dygwyd gan Syr Charles Eastlake, llywydd y *Royal Academy*, i gydnybuddiaeth a'r frenhines Victoria; a chyn iddi ei ollwng ymaith, archodd iddo wneyd delw o honi ei hun, yr hon a saif etto mewn lle amlwg yn mhallas Buckingham. Pan oedd Gibson yn ymbarotoi at wneyd y ddolw hon, yr oedd ganddo achos i weled y frenhines yn lled fynych; ac unwaith, ar ol adrodd wrthi y chwedl am "Theseus yn lladd y lleidr," efe a ddywedodd, "Madam, yn lleidr y'm ganwyd innau." "Yn lleidr, Mr. Gibson!" "Ie," meddai yntau. "Pan oeddwn blentyn, lladratais afal oddi ar ystondin hen wreigan dlawd gloff, â choes bren ganddi: a thra yr oeddwn yn ei fwyta ar y ffordd, daeth fy mam i'm cyffarfod, a mynodd wybod pa le y cawswn ef; minnau a ddywedais mai gan yr hen wraig yn rhodd. Aeth hithau â mi yn ol at yr hen wraig, a chafodd allan y celwydd. Parodd fy mam iddi roddi cystwy-aeth iawn i mi; a gwnaeth hithau hyny yn dda, a'i gwala gyda'i baglau. Yna cymmerodd fy mam fi adref, mewn perffaith ddistawrwydd, a chadwodd fi nes dyfod fy nhad oddi wrth ei orchwyl, pryd y mynegodd y peth wrtho; yntau a'm ceryddodd yn dost, ac wedi hyny darllenodd bennod o'r Beibl, ac a'm cynghorodd o hwnw; ac yna aeth ar ei liniau, a gweddiodd droef. Nid anghofiais y tro; a byth er hyny ni ladratais ddim." "Wel, Mr. Gibson," meddai y frenhines, "daeth llawer o ddrwg o fwyta y ffirwyth gwaharddedig."

Yn 1847, ymwelodd eilwaith â Lloegr, yn benaf er mwyn weld lle i osod i fyny ddolw Huskisson. Y pryd hwn archwyd iddo wneyd dwy ddolw arall o'r frenhines—y naill iddi hi ei hun, a'r llall i'r llywodraeth. Saif yr olaf yn Neuadd Westminster, a hi a gyfrifir yr orsu oll o'i mawrhydi. Yn 1863, daeth drosodd i Loegr drachefn, a bu y tro hwn yn cyegu am ddwy noson yn mhallas y frenhines. Un tro, pan yr oedd ei mawrhydi yn dangos ceinion ei phalau iddo, gofynodd un o weinyddesau y llys iddo yn mha flwyddyn yr aeth i Rufain. "O! Miss Bruce," meddai, "gwelaf mai ceisio cael allan fy oed yr ydych. Cyfrinach yw hyny na ddywedaf i ferched yn anad neb. Y mae fy ngwallt, yn wir, yn britho; ond ni ddywedaf i neb pa beth yw fy oed." Gyrodd yr ateb pert hwn y frenhines a'i gweinyddesau i chwerrthin yn galonog.

Er mor lleied o amser a dreuliodd Gibson yn Nghymru, ac er cymmaint o arhwyddedd a roddwyd arno gan Saeson a thramorwyr, parhaodd yn Gymro diledryw o ran calon a thafod. Dywedai Corfanydd iddo fod yn ymddiddan ag ef yn mhen deugain mlynedd ar ol ymadael o hono

& gwlad ei enedigsaeth, a'i fod yn siarad Cymraeg mor ddileidiath a phe buasai wedi treulio ei holl fywyd yn nghanol mynyddoedd Arfon.

Cafodd Gibson urddau celfyddyd o bob gwlad yn mron. Rhoddwyd iddo urdd y Lleng o Anrhydedd gan Napoleon III., urdd Llawn Haeddiant gan frenin Prwsia, a chodwyd safon iddo yn München gan y brenin Ludwig. Gwnaed ef yn aelod o'r *Royal Academy*, ac o lawer o gymdeithasan celfyddydol eraill.

Gibson oedd y cyntaf o gerfedyddion diwedd-ar a ddechreuodd yr arferiad o liwio ei ddolwan. Achosodd y newyddbeth hwn gryn ddadleuon; ond cyflawnhaodd efe ei waith trwy ddywedyd mai hyn oedd arferiad y cerflunwyr Groegaidd. Yn Arddangosiad 1862, dangosodd ddolw liwiedig o'r dduwies Gwener—yr hon a gondemnid gan rai, ond a gymmeradwyd gan y rhan fwyaf. Gellir gweld rhai o'i weithiau yn y *Crystal Palace*, y *Royal Academy*, a'r *Royal Institution*; yn nghapel *James' Cemetery*, Liverpool; yn Hafodunos, ger llaw Llangernyw; ac yn nghanol petryalau rhai o ddinasoedd Lloegr.

Os oedd Gibson yn efelychu rhywrai, efelychu yr hynafiaid yr oedd ef; ac y mae y farn am ei athrylith a'i gynnyrchion yn amrywio yn ol yr ysgol y perthyna y beirniad iddi. Ond y mae pawb yn cydawnio ei fod yn un o gerflunwyr perffeiithiaf yr amseroedd diweddar. Gellir osgi'u pa fath ydoedd cymmeriad Gibson oddi wrth hanes noeth ei fywyd; ac am hyn ni raid dywedyd pa mor goeth, pa mor addfwyn, pa mor ddirodes, a pha mor hawddgar ydoedd.

Ar y 27ain o Ionawr, 1866, galwodd Mr. Odo Russell gydag ef, ar gais y frenhines, i ymofyn am ei iechyd; ond yn fuan wedi iddo draethu ei neges, bu farw Gibson! Claddwyd ei weddillion yn y gladdfa Brotestanadd Saenig yn Rhufain; ac ymgasglodd y gwŷr mwyaf anrhydeddus yn Rhufain i'w gladdedigsaeth.

GIFFARD, WILLIAM: golygydd y "*Quarterly Review*," a anwyd yn Ashburton, swydd Devon, yn y fl. 1756. Gadawyd ef yn amddiffad pan yn dair ar ddeg oed, ac anfonwyd ef i'r môr; ond dychwelodd oddi yno yn lled fuan, a rhwygwyd ef yn egwyddorwas i ddyagu celfyddyd y crydd yn ei dref enedigol. Arosodd yno nes bod yn ugain oed; ond nid oedd yn ymhyfydu dim yn ei alwedigaeth. A chan ei fod yn meddu talentau o radd uchel, darfu i Mr. Cookeley, llawfeddyg o'r dref hono, a rhai cyfeillion eraill, bwrcasu ei ryddhad oddi wrth ei feistr, a'i ddanfoni i ysgol yn y dref, ac wedi hyn y'i coleg i Rydychain. Tra yn y brifyagol, bu mor ffodus a chael ei gyflwyno i sylw Arglwydd Grosvenor, yr hwn a gytunodd ag ef i fyned yn gydymaith ac yn athraw i'w fab, Arglwydd Belgrave, ar daith drwy y Cyfandir. Ar ol dychwelyd i Loegr, efe a ymsefydlodd yn Llundain, gan gyflwyno ei amser yn llwyr at lenyddiaeth; ac o hynny allan, yr oedd ei amgylchiadau tymmorol yn gysurus.

Yn 1791, efe a gyhoeddodd ei duchangerdd, "*The Baviad*," yn yr hon y fflangellau yn llym feirdd a rhigymwyr y dydd; ac yn 1794, daeth allan "*The Maviad*," neu duchangerdd ar sefyllfa isel chwaraeyddiaeth (*drama*). Yn 1797, pennodwyd Mr. Gifford yn olygydd yr "*Anti-Jacobin*;" papur wythnosol, a sefydlwyd gan Mr. Canning. Ni pharhaodd y papur i ddyfod allan ond am flwyddyn; ond yn ystod yr amser hwnw bu mewn sweryl gyda Dr. Wolcott, yr hyn a fu

yn achos iddo gyhoeddi ei duchangerdd a elwir, "*An Epistle to Peter Pindar*." Ymddangosodd ei gyfieithiad o *Juvenal* yn 1802, yr hwn a olygir gan rai dynion dysgedig fel un o'r cyfieithiadau goreu o waith clasurol yr hynafiaid. Yn 1805, efe a gyhoeddodd argraphiad newydd o weithiau Massinger, ac wedi hynny o weithiau Ben Johnson a Shirley; ond yn ei swydd fel golygydd y "*Quarterly Review*"—swydd a gyflawnwyd ganddo o'r adeg y cychwynwyd ef, yn 1809, hyd 1824—yr adwaenid ef oreu, ac yn nghyflawniad y gwaith hwnw y cyrhaeddodd ei enwogrwydd mwyaf. Y mae ei duchangerddi yn gyfansoddiadau sydd yn amlygu craffder mawr a meistr-olaeth lwyrr ar iaith lem a chwerw; ac y mae ei ysgrifeniadau rhyddieithol hefyd yn rymus a chywir, a'i feirniadaethau yn gyffredin yn arwyddo barn addfed a chwaeth dda. Parhaodd i olygu y "*Quarterly*" hyd o fewn dwy flynedd i'w farwolaeth; yr hyn a gymmerodd le ar yr 31ain o Ragfyr, 1828, pan yn 70ain mlwydd oed. Yn 1802, cyhoeddodd hunan-fywgraphiad.

GLO: un o'r mw'nau pwysicaf. Y mae yn gyfansoddedd gan mwyaf o ulf (*carbon*), ac o ddechreuad llymeuol. Yr amgylchiadau ffatriol i'w gynnyrchriad ydynt, tyfiant coedwigoedd mewn tir lleidiog o amgylch ceg afonydd. Yn unol â hyn, ceir ef lle y ddblygir haenau o darddiad aberol, megys yn y ffurfiadau ulfyddol, marmaid, ac *wyfeinig* (*carboniferous*, *cretaceous*, and *oolite*). Yn haenau y ceir y glô yn y ddaear yn gyffredin. Du neu du-lwyd yw ei liw; ac y mae rhai mathau o hono yn loyw, a mathau eraill yn aflwyw. Y mae Dr. Thomson yn rhanu y gwahanol fathau o lô a geir yn Mhrydain yn bedwar dosbarth.

Gelwir y dosbarth blaenaf o hono yn *lô rhwym* (*caking coal*), am fod ei ronynau yn meddlu yn y gwres, ac yn ymlynu ynghyd gan wneuthur un crynswth toelald. Araf iawn y bydd yn llosgi ar ol iddo fyned i'r ystâd yna; ac os bydd eisieu gwres mawr, bydd yn rhaid procio y crynswth yn dra mnych; o blegid hyn, nid ydyw yn lô cymmhwys i ffwrneisiau. Ond dyma y glô mwyaf diwastraff at wasanaeth tŷ. Ceir y glô hwn yn Newcastle, a manau eraill.

Gelwir yr ail fath yn *ysgyrlo* (*splint coal*). Ceir y glô hwn yn helaeth yn sir Lanark. Pan y tarawir ef â morthwyl, bydd yn chwalu yn ysgyrion ar ffurf llechau. Nid hawdd ydyw ei gynneu; ond pan y gafaelo'r tân ynddo, bydd yn llosgi yn rhywyd, ac yn rhoddi llawer o wres.

Gelwir y trydydd math yn *lô meddal* (*cherry coal*). Ceir ef yn swyddau Lanark, Stafford, a Lancaster. Y mae yn cynneu ac yn llosgi yn fuan, ac yn rhoddi cryn wres tra y parhâo.

Glô nwyog neu *lô rhing* (*canmel coal*) y gelwir y pedwerydd math o hono. Y mae yn rhoddi goleu diagraer, ac yn dra chyffaddas i wneuthur nwy ac olew o hono. Yn Wigan y ceir ef buraf.

Ymddengys nad oedd glô yn adnabyddus i'r hynafiaid; ac nid ydyw ei eithaf sicr pa bryd y dechreuwyd ei ddefnyddio fel cynnudd. Dadleuasi rhai, gyda ohryn lawer o rym, fod yr hen Brydeiniaid yn ei ddefnyddio, er nad ydyw yr haneswyr Rhufeinaid yn sôn dim am hynny. Dywedir i Harri III. roddi caniatâd i godi glô, rhwng 1234 a 1239. Dechreuwyd ei ddefnyddio mewn gweithfaoedd tua diwedd y 13eg ganrif; ond gwaharddwyd ei arfer yn Llundain a'r amgylchoedd, "am ei fod (meddent) yn niweidiol i iechyd!" a gorfu ar hyd yn oed y gofaint losgi

coed yn ei le. Er cymmaint y cwynion a wnaed yn flaesorol yn erbyn glô, yr oedd llosgi mawr arno yn Llundain tua'r flwyddyn 1400; ond ni ddaeth i gael ei ddefnyddio yn gyffredinol yn lloegr hyd deyrnasiad Siarl I.—tua'r fl. 1625.

Y mae glô o werth ammhristiadwy i ddyd, nid yn unig fel cynnudd, ond hefyd er mwyn hyrwyddo celfyddyd. Y mae Prydain yn ddyledus am lawer o'i mawredd i'r cyflawnder o lô, o geryg calch, ac o fân haiarn sydd ynddi. Y glöfydd mwyaf yn y deyrnas hon yw y rhai sydd yn swyddau Northumberland, Durham, Cumberland, York, Lancaster, Derby, Stafford, a Nottingham, yn Ngogledd a Deheudir Cymru, yn nghanol iseldir Ysgotland, ac o ddentu môr-gaingciau y Forth a'r Clyde. Y mae gan bob talaeth yn yr Iwerddon hefyd ei maes glô. Yn y gogledd y mae'r maes glô mwyaf yn Ffrainc. Y mae Belgium yn lawn o lô; ac y mae meusydd glô helaeth yn Bohemia a Silesia Uchaf. Nid oes helaethrwydd o hono mewn un wlad arall yn Ewrop, oddi gerth yn Yspsaen, lle na wneir nemawr o ddefnydd o hono. Ychydig o hono sydd yn y rhanau mwyaf gogleddol o Ewrop. Y mae llawer o hono yn yr India, yn ymherodraeth Burmah, ac yn China. Ceir ef hefyd yn Japan a Borneo. Y mae meusydd glô lawer yn Awstralia, a rhai hefyd yn Zeeland Newydd. Y mae glô, nid ychydig, yn Greenland hefyd, yn Madagascar, ac yn yr India Orllewinol. Ond y meusydd glô mwyaf yn y byd a geir yn Ngogledd America. Ceir hwynt gan mwyaf yn afon-bwynytiau y Taleithiau Unedig yn Brunswick Newydd, Nova Scotia, a Phenrhyn Breton.

Cyfrifir fod meusydd glô Prydain Fawr yn 5,400 o filldroedd ysgwâr. Swm y glô a godwyd yn Ynys Brydain a'r Iwerddon yn y fl. 1854, oedd 64,661,401 o dynelli; yn y fl. 1861, 83,635,214; yn 1862, 81,638,338; yn 1863, 86,292,215; yn 1864, 92,787,873; yn 1865, 98,150,587; yn 1866, 101,630,544; yn 1867, 104,500,480; yn 1868, 103,141,157; yn 1869, 107,427,557; ac yn 1870, 110,431,192—gwerth 27,607,798p.

Yn mis Mehefin, 1866, pennodwyd dirprwy-aeth—yn cynnwys y Duc o Argyll, Syr R. J. Murchison, Dr. John Percy, y Proffeswr Ramsay, ac eraill—i chwilio allan swm tebygol y glô yn meusydd glô y Deyrnas Unedig; ac yn y mis canlynol, gwnaethant yr adroddiad hwn:—

	TYNELLI.
Swm y glô a ellir ei gael mewn meusydd glo adnabyddus ...	90,207,000,000
Y swm y gellir ei gael mewn lleoedd eraill ...	56,273,000,000

Cyfanswm ... 146,480,000,000

Gellir codi trigain miliwn o dynelli o lô yn Mhrydain bob blwyddyn am fil o flynyddoedd o'r meusydd sydd yn adnabyddus heddyw; ond gall fod llawer heb eu darganfod etto. Yn ol adroddiad a gyflwynwyd i'r senedd—yn 1855, yr oedd ynt yn codi rhwng chwech a saith miliwn o dynelli o lô yn Ffrainc; wyth miliwn yn Belgium; naw miliwn a hanner yn Prwssia; 200,000 yn Awstralia; a 250,000 hefyd yn yr Yspsaen.

Codid gynt dreth drom ar lô, ond diddymwyd hi yn 1830; fel nad oes mwyach un dreth arno, oddi eithr yr hon a gesglir yn Llundain, a rhai Hooedd eraill i ddybenion lleol. Ychydig iawn o alw sydd am lô yn y blynyddoedd hyn; ac o

herwydd hyny, y mae'r glöwyr mewn caledi a chyfyngderau mawr.

GOB: "pwll" neu "ffos." Lle a enwir yn unig yn 2 Sam. xxi. 18, 19, fel maes dwy frwydr rhwng rhyfelwyr Dafydd a'r Philistiaid. Yn yr hanes arall—am y cyntaf o'r rhai hyn yn unig—yn 1 Cron. xx. 4, rhoddaf yr enw fel Gezer; ac y mae hyn, yn gystal a'r ffaith na ddywedir yn mha le y digwyddodd yr ail frwydr, yn cael ei gefnogi gan Josephus.—"*Hynaf. Iudd.*," vii. 12, adr. 2. Ar y llaw arall, yr enw sydd gan y Deg a Thrigain a'r Syriaeg yn yr achos cyntaf yw Gath—enw sydd yn yr Hebraeg yn debyg iawn i Gob; ac ymddengys fod hyn yn cael ei gefnogi gan yr hanes am drydedd frwydr a ymladdwyd ar ol hyny; yr hon, fel y bernir, a ddigwyddodd yn Gath (2 Sam. xxi. 20; 1 Cron. xx. 6), a'r hon, fel yr ymddengys oddi wrth yr adroddiad, a ymladdwyd yn yr un lle a'r lleill.

GODWIN, WILLIAM: awdwr Saesneg enwog. Mab ydoedd i weinidog Ymneillduol yn Wisbeach, swydd Caergrawnt, lle y ganwyd ef, Mawrth 3ydd, 1756. Yn mhentref Guestwick, yn swydd Norfolk, yn benaf, y treuliodd efe ei ddyddiau boreuol; canys yr oedd ei dad wedi symmud yno i gymmeryd gofal yr eglwys Annibynol yn y lle. Pan yn ddwy ar bymtheg oed, aeth i goleg Hoxton, gyda'r bwriad o dderbyn addysg ar gyfer y weinidogaeth yn yr un enwad. Yn 1778, neillduwyd ef yn weinidog ar eglwys yn nghymydogoeth y brif ddinas, a pharhaodd i weinyddu yno am bum mlynedd. Yn 1783, efe a symnodd i Lundain; ac o hyny allan, dibynai am fywoliaeth ar ei lafur llenyddol. Y peth cyntaf a gyhoeddodd oedd cyfres o chwech o bregethan, dan yr enw "*Sketches of History*;" am y rhai y cafodd 700p. Tynodd y gwaith hwn sylw mawr ar y pryd.

Yn fuan ar ol hyny, ceir ef yn brif ysgrifenydd i'r "*Annual Register*." Yn 1793, yn ystod y cyffroad a achoswyd gan y chwyldroad yn Ffrainc, y cyhoeddodd Godwin ei draethawd adnabyddus, "*Political Justice*." Yn y flwyddyn ddilynol, efe a gyhoeddodd ei nofel enwog "*Caleb Williams*," amcan pa un oedd egluro rhai o'r golygiadau y dadleuai efe drostynt yn ei "*Political Justice*." Cynnrychodd y gwaith hwn effaith fawr ar ei ymddangosiad cyntaf. Y mae Gilfillan yn mawr ganmawl y gwaith hwn; ond ar y llaw arall y mae De Quincy yn ei ystyried yn ddiffygiol mewn teilyngod. Parodd llwyddiant yr awdwr fel nofelydd, yn chwanelog at ei fri blaenorol fel ysgrifenydd ar wleidyddiaeth, i'w enwogrwydd gyrrhaedd ei uchder. Tua diwedd y fl. 1794, daliwyd rhai o brif gyfeillion Godwin, megys Holcroft, Horne Tooke, Thelwall, Hardy, ac eraill, a phroffwyd hwynt am deyrnfradwriaeth. Tybir fod yr hyn a ysgrifennodd Godwin y pryd hwnw, ar siars y barnwr Eyre i'r rheithwyr, wedi bod o wasnadaeth mawr i ddyd yn oddi amgylch eu rhyddhad. Yn 1797, efe a gyhoeddodd ei "*Enquirer*," sef casgliad o draethodau ar faterion moesol a llenyddol. Yn yr un flwyddyn, priododd Mary Wollstonecraft, dynes o gymmeriad hynod mewn drygioni; gyda'r hon y buasai fyw yn flaesorol ar dir anghyfreithlawn a gwardwyddus, a'r hon a fu farw yn mhen ychydig fisoedd ar ol eu priodas ar enedigiaeth merch fechan; a'r ferch hon wedi hyny a briododd Shelley, y bardd. Yn 1799, daeth allan ei ramant "*St. Leon*;" ac

yn 1801, efe a briododd eilwaith, ac a agorodd fasnachdy fel llyfrwerthwr yn Skinner Street, Llundain. Er ei fod mewn masnach, fe barhaodd Godwin i ysgrifenu. Yn mhlicht pethau eraill a gafwyd yn ffrwyth ei ysgrifell, gellir enwi ei nofelau "*Fleetwood*," a "*Mandeville*," "*Life of Chaucer*," "*History of the Commonwealth of England*," &c. Yn fuan ar ol i Arglwydd Grey fyned i awdurdod, pennodwyd Godwin i swydd yn un o swyddfeydd y llywodraeth; ac yn ei hen ddyddian, yr oedd hyn yn rhoddi modd iddo fyw yn gyssurus. Bu farw Ebrill 7fed, 1836, yn 80ain mlwydd oed.

Fel nofelydd, y mae Godwin yn hynod am ei wreiddolder, ac yn cyfuno dyfnder meddwl, anibyniaeth nodedig, ac arddull grymus; ond y mae efe yn tynu darlun tywyll iawn o'r natur ddynol: ac y mae ei ddarluniadau, yn wahanol i weithiau arlunol Hogarth, yn tueddu, nid i well-hau, ond i waethygu y ddynoliaeth yn ei nwydau llygredig a drygionus. Y mae cymmierad Frankland yn "*Caleb Williams*," a'r eiddo *Mandeville*, yn amlygu medrusrwydd mawr; ac nid oes unrhyw nofelau—heb eithrio rhai Syr Walter Scott—sydd yn creu mwy o ddyddordeb yn y darlennydd na'r eiddo Godwin. Yr oedd yn ddyn annibynol; ond yr oedd yn dra amddifad o farn a doethineb, a gwir grefyddolder yn ei ymddygiadau cyhoeddus.

GODEFLAD: y rhyddid a ganiateir, mewn gwlad y byddo ffuri neillduol o grefydd wedi ei sefydlu ynddi trwy gyfraith, i eraill i ddsygu ac i amddiffyn eu daliadau duwinyddol ac eglwysig eu hunain; ac i addoli y neb y mynont, yn y modd y mynont—neu ynte i beidio addoli o gwbl. Ond nid yw hyn yn cynnwys y caniateir iddynt gyhoeddi daliadau a fyddont yn anghysson & heddwch a diogelwch y llywodraeth, ac â lles moesol ei deiliaid. Y mae gan yr awdurdodau gwladol hawl i rwystro rhai i ledaenu athrawiaethau y byddo tuedd ynddynt i fyned dan wraidd moesoldeb, ac i afonyddu ar heddwch cymdeithas. Noda Paley ddau fath o oddefiad:—1. Gadael i Anghydfurfwr broffesu eu crefydd yn ddirwyst, ond eu cadw allan o bob swydd bwysig ac ennillfawr yn y llywodraeth. Goddefiad rhanol y gelwir hyn. 2. Caniatáu i Anghydfurfwr, yn ddiwahaniaeth, fwynhau holl freintiau dinasyddion eraill. Gelwir hyn yn oddefiad llwyr. Lle na byddo awdurdod, neu lle na byddo awdurdod yn cael ei arfer i sefydlu credo a threfn eglwysig, nis gall fod goddefiad yno, yn ystyr priodol y gair; am fod gan bob corph crefyddol mewn gwlad felly gymmaint o hawl a'u gilydd i grefyddau fel y gwelont yn dda.

Er fod hawl pob dyn i farnu drosto ei hun am bethau a berthynant i fydd ac addoliad yn cael ei gydnabod yn awr yn fwy cyffredinol nag y bu, etto y mae llawer i'w cael yn y dyddiau hyn sydd yn gwarafun i eraill gael yr un rhyddid ag y maent hwy eu hunain yn ei fwynhau. Ymddygant fel pe baent yn anghofio y dylem wneuthur i eraill fel y mynem i eraill wneuthur i ni—egwyddor ag y mae Paul yn ei chymmhwyso yn rhagorol at wahaniaethau crefyddol (*Rhuf.* xiv.); a'r hon, yn wir, yw yr unig un y cafwyd ei bod yn gweddu i bob plaid yn mhob amgylchiad. Buasai yr anghyssondeb a ddangosai y Diwygwr Protestanaidd, a'u dilynwr, yn y mater hwn yn beth i'w ryfeddu yn fawr, oni buasai ein bod yn cael enghreifftiau o'r un

anghyssondeb yn y dyddiau hyn. Y Diwygwr oedd y rhai cyntaf i hōni rhyddid barn; ac ar y tir hwn yn unig y gallent gyflawnhau eu hymadawiad o Eglwys Rhufain. Ond yr ydym yn darllen ddarfod iddynt hwythau, yn eu tro, erlid, nid yn unig y Pabyddion a'u herlidiasant hwy, ond hefyd y cyfryw o'u cyd-Protestanaid ag na ddeallent y Beibl yn hollol fel y deallent hwy ef. Y mae Eglwys Rhufain, gan ei bod yn credu nas gall gyfeiliorni, ac nas gall neb oddi allan iddi fod yn gadwedig, yn gweithredu yn hollol gysson wrth arfer trais i attal lleadaeniad yr hyn a olyga hi fel heresi marwol. Ond yr oedd hyd yn oed y Puritanaid, er cael o honynt eu gorthrymu yn hir eu hunain, mor ddall i hawl eraill i wahaniaethu oddi wrthynt, fel yr oedd-ynt yn nydd eu hawurdod yn edrych ar yr egwyddor o oddefiad cyffredinol fel cyfeiliornad gwrthun ac annuwiol. Yn Nghymmanfa y Duwinyddion fu yn Westminster (1643—1646), gwrthsafodd y Presbyteriaid yn llwyddiannus gynnygiad yr Annibynwr, fod i bob plaid fel eu gilydd gael eu goddef. "Yr ydym yn gobethio," meddai Baillie, mewn llythyr at ei gyfeillion Presbyteriaid yn Ysgotland, "y gwna Duw ein cynnorthwyo i dystiolaethu yn erbyn drygioni y fath oddefiad." Sonir yn y 23ain bennod o Gyffes Westminster am ddyledswydd y rhai sydd mewn awdurdod i gefnogi gwir grefydd, ac i attal ac i gospi gwrthreg (*heterodoxy*). Ymddygydd at y Presbyteriaid eu hunain yn ol yr egwyddor hon yn fuan ar ol yr adferiad, a blin iawn fu hyn ganddynt. Yr oedd yr Annibynwr, o'r tu arall, wedi dysgu goddefgarwch yn Holland; i'r hon wlad y ffoisant rhag gorthwrwm yn nheyrnasiad Iago I. Ond ni ddylid tybied mai hwyntwy oedd y rhai cyntaf a iawn ddeallasant egwyddorion rhyddid crefyddol. Yr oedd Zuinglius, a'r diwygiwr Hungaraidd Dudith, wedi bod yn condemnio yr ysbyrd anoddefgar hwn mor foreu a'r unfed ganrif ar bymtheg. "Yr ydych yn dal," meddai Dudith mewn llythyr at Beza, "mai yr Ysgrhythyr yw rheol berffaith fydd, ac ymarferiad; ond yr ydych oll yn rhanedig ynghylch ystyr yr Ysgrhythyr, ac nid ydych wedi penderfynu pwy sydd i farnu rhyngoch. Yr ydych chiwi yn dywedyd un peth:—y mae eich gwrthwynebydd Stancarus yn dywedyd peth arall. Yr ydych yn dyfynu yr Ysgrhythyr:—y mae yntau yn dyfynu yr Ysgrhythyr. Yr ydych yn rhesymu:—y mae yntau yn rhesymu. Yr ydych yn gofyn i mi eich credu:—yr wyf yn eich parchu. Ond pa ham y dylwn gredu ynoch chiwi yn hytrach nag yn Stancarus? Chwi a ddywedwch mai hereticio ydyw:—ond dywed y Pabyddion mai hereticioiaid ydych ill dau. A raid i mi eu credu? Yr ydych yn dywedyd mai y swyddogion gwladol, ac nid ohwychi, sydd yn alltudio ac yn llosgi am heresi, ac mai hwyntwy gan hyny sydd i'w beio:—ond dywedwch wrthyf, Oni ddarfu i chi fwrw yr egwyddorion hyn i'w clustiau? Onid ydych yn dysgu yn feunyddiol y dylai y rhai sydd yn apelio oddi wrth eich cyffes at yr Ysgrhythyrau gael eu cospi gan yr awdurdodau gwladol?" Er fod pob plaid grefyddol oedd yn Lloegr, o adeg y Diwygiad hyd adeg y Werinlywodraeth, yn cael eu herlid yn eu tro, etto ymddengys nad oedd un o honynt wedi dyfod i weled y drwg o erlid ynddo ei hun. Byddai y pleidiau a orthrymid yn beio ar eu llywodraethwyr—nid am eu bod yn erlid, ond am eu bod yn erlid y rhai a broffesent y gwirionedd; a byddai

pop plaidd, pan ddelai i awdurdod, yn tybied mai ei dyledswydd a'i braint oedd arglwyddiaethu ar y pleidiau eraill. Y mae lledaeniad addysg, ac amlhâd yr Anghydfurfwr, wedi peri i ysbryd rhyddfrydig gynnwddu yn fawr yn ddiweddar yn Lloegr, ac yn y Taleithiau Unedig.

DEDDF GODDEFLAD ydyw yr enw a roddir yn gyffredin ar weithred seneddol William a Mary, drwy yr hon y rhyddhawyd Anghydfurfwr (oddi eithr Pabyddion, a rhai yn gwadu y Drindod), oddi wrth y deddfau a'u hattalient i ymgynnull i addoli yn eu ffordd eu hunain, ar yr ammod iddynt gymmeryd llê o fyddlondeb i'r brenin, a doddi eu henw wrth ddadganiad yn erbyn trawylweddiad, ac arwyddoedd eu cydsyniad â rhai o'r namyn-un-deugain-erthygl, os byddent yn weinidogion Ymneillduol. Ond erbyn hyn, y mae luddewon, Pabyddion, ac Anghydfurfwr Protestanaidd wedi eu rhyddhau oddi wrth bob deddf a wnaethpwyd er mwyn eu gorthwyr, ac y maent yn ymarferol yn mwynhau holl freintiau y cyfansoddiad.

GOETHE, JOHANN WOLFGANG: y penaf o feirdd diweddar yr Almaen. Ganwyd ef yn Frankfort-ar-y-Main, ar yr wythfed dydd ar hugain o Awst, 1749. Yr oedd ei dad mewn amgylchiadau cysurus, ac yr oedd yn un yn meddu chwaeth at lenyddiaeth a'r celfau cain. Cafodd Goethe felly fantasiau chefnogaeth i foddio ei chwaeth ac i ddiwyllio ei feddwl. Treuliodd ei febyd i ddysgu arluniaeth, cerddoriaeth, anianyddiaeth, ac elfenau rheithofyddiaeth, a'r ieithoedd estronol; ac er mwyn helu aethu ei wybodaeth ieithyddol, ysgrifennodd ramant, yn yr hon y mae saith o chworiydd yn anfon llythyrau at eu gilydd—bob un yn ei thafodiaeth ei hun. Dechreuodd ymhyfrydu yn bur ieuang mewn barddoniaeth hefyd, a chyfansoddodd ganauon i ddifyru rhyw enethod y daethai, o ddamwain, yn gydnabyddus â hwy. Un o'r rhai hyn oedd gwrthdrrych ei gariad cyntaf, ac ar ei henw hi y galwodd efe arwres ei "*Faust*." Fodd bynag, torwyd pob cysylltiad rhyngddo ef a hi, ac ni welodd hi byth wedi hyn. Effeithiodd y gwahaniad hwn gymmait arno fel yr aeth yn glaf. Yn fuan wedi iddo wellhau, sef pan yr oedd yn bymtheg oed, anfonwyd ef i brif athrofa Leipsic. Yma daeth ei anian farddonol yn fwy amlwg. Yn lle myned yn mlaen gyda'i addysg, yn ol trefn gyffredin yr athrofa, treuliodd y rhan twyaf o'i amser i chwilio pa beth oedd barddoniaeth. "Yma," meddai, "y dechreuais yr arferiad—na adewais mo hono byth—o droi pob peth a'm boddlonai, neu a'm poenai, yn gan." Rhoddodd hefyd ryw gymmait o'i amser i ddarllen hanes y celfau cain; a bu hyd yn oed yn dysgu ysgerdd (*etch*) am ennyd; ond yr oedd y deinyddiau a arferai at hyn yn niweidio ei iechyd. Yn 1768, gan hyn, anfonwyd ef, er mwyn cryfhau ei iechyd, i breswylfa boneddiges o'r enw Klettenberg—"y santes deg" y mae ei haddeifiadau yn ysgrifenedig yn "*Wilhelm Meister*." Gan mai cyfrinas (*mystic*) ydoedd, bu ei chymdeithas yn foddion i gyfeirio meddwl Goethe at lyfrau yr alfferyllwyr a'r rhinddysgwawdwy; a bu ganddo ffrwd i sefydlu crefydd newydd, wedi ei seilio ar athroniaeth Alexandria. Parodd y pethau hyn iddo droi ei sylw at anianyddiaeth; a phan yr aeth i brif athrofa Strasburg i orphen ei efrydiaeth gyfreithiol, efe a eagenlusoedd reithofyddiaeth, ac a astudiodd fferylliaeth a difyniaeth (*anatomy*).

Yma daeth yn gydnabyddus â Herder, yr hwn a'i cynghorodd ef i ddarllen gweithiau y beirdd Italaidd. Yn y flwyddyn 1771, cafodd y bardd ieuang, ac efe yn ddwy ar hugain oed, ei raddio yn ddoethawr cyfreithiau; ac yna aeth am ysbaid o amser i Wetzlar, ar lan yr afon Lahn, lle y cafodd, yn ei gariad ei hun at foneddiges wedi ei dyweddio, ac yn hunan-laddiad dyn ieuang o'r enw Jerusalem, ddefnyddiau ei ffug-chwedd "*Werther*," yr hon a ymddangosodd yn 1774. Yn 1775, ennillodd sylw a ffair Karl August, Uchel-dduc Saxe-Weimar; a gwahoddwyd ef gan y tywysog hwnw i ymsefydlu yn ei brif ddinas fechan. Wedi myned o hono yno, dyrchafwyd ef o radd i radd nes darfod ei wneuthur, yn 1778, yn gyfringynghorwr. Ymgasglodd llu o wfr enwog o amgylch Goethe yn Vienna, fel yr aeth y lle hwnw yn Athen yr Almaen yn yr oes hono. Ddwyd chwarsafa y llys dan arolygiaeth Goethe; ac ynddi hi y dygodd efe allan brif weithiau Schiller. Yno hefyd yr ymddangosodd ei weithiau chwaronol ei hun gyntaf. Yn 1788, teithiodd lawer yn nhir y Swis, ac yn yr Itai; a cheir ffrwyth y teithiau hyn mewn amryw o'i weithiau. Yn 1792, aeth i ganlyn ei dywysog i'r rhyfel yn erbyn Ffrainc. Yn 1807, derbyniodd urdd Alexander-Newsky gan Alexander o Rwsia, ynghyd â chroes fawr y Llang Anrhydedd gan Napoleon. Ar ol marwolaeth yr uchel dduc yn 1828, bu fyw yn llawer mwy neillduedig nag o'r blaen, gan dreulio ei amser mewn rhan i farddoni, ond gan mwyaf i astudio natur a'r celfau cain. Bu farw yn Weimar ar yr 22ain o Fawrth, 1832, yn 83ain mlwydd oed. Fel bardd, yn benaf, yr adnabyddir Goethe yn y wlad hon; ond ni bydd genym syniad priodol am ei fawredd heb gofio ei fod hefyd yn rhywbeth amgen na bardd. Rhagorai mewn llawer o feusydd, ac mewn llawer o arddulliau tra gwahanol. Yn wir, y mae ei fedr yn y cyfeiriad hwn yn ei demtio weithiau i droseddau deddfau chwaeth, gan ei fod yn cyfuno yn yr un gân arddulliau anghydrwiol, megys yr arddulliau clasurol a rhamantaidd, gogleddol a dehenol, gorllewinol a dwyreiniol, Cristionogol a phagan-aidd, Groegaidd ac Indiaidd, a'r Hen-Almaenig a'r Ffrangig. Gan nad beth am hyn, nid oes neb sydd yn dangos gymmait o ragoriaethau cyferbyniol a Goethe—neb sydd yn dangos gymmait o feddylgarwch llym gyda chymmait o ddychymyg ffrwythlawn, cymmait o fanylwech gyda chymmait o afiaeth, cymmait o sylledd gyda chymmait o gelfyddyd, a chymmait o newydd-deb a gwreiddioldeb gyda chymmait o wybodaeth a barn. Barna rhai o feirniaid goren yr Almaen nad oedd gan Goethe ddim llawer iawn o'r hyn a elwir yn athrylith; ond na bu neb erioed yn meddu ar gymmait o'r hyn a elwir *talent* ag ef. Ol talent, yn hytrach nag athrylith, sydd ar ei holl gynnyrehion, meddant hwy. Cydnebydd ei hun mewn man nad ydyw pryderfwrthwch ond ffrwyth talent a thriniaeth gelfydd. Ffurf neu arddull oedd pob peth yn ei olwg ef. Ei ymgais ef oedd cyflwyno pob gwrthdrrych, pa un bynag ai dymunol ai adgas oedd ynddo ei hun, mewn ffurf dymunol, trwy ei addurno hyd eithaf ei allu. Felly, yn hytrach nag ymgymmeryd â dim na wyddai rhag llaw y medrai ei orphen yn foddhaol, yr oedd yn ddigon call i ymgadw at y pethau y gobethiaid y gallai eu gwneyd yn gyfryw na welai neb wall arnynt. Y mae 'ffurf' Goethe yn gynnwysedig, nid yn unig mewn iaith dlos, a mydr perseiniol,

ond hefyd yn ei waith yn addurno ei fater gyda meddyliau a chymhariaethau. Cymmer llawer, yn enwedig o edmygwyr Goethe, y math olaf hwn o ffurf yn lle hanfod barddoniaeth. Gan i Goethe ymboeni cyymmaint i roddi ffurf dda ar ei gyfansoddiadau, y mae yn hawdd casglu fod rhan fawr, os nad y rhan fwyaf o'u rhagoriaeth, yn colli pan y cyfieithir hwynt.

Tuedd ddrwg sydd i'r rhan fwyaf o weithiau Goethe; canys ei amcan ydyw dyrchafu yr hyn sydd isel, a harddu yr hyn sydd wrthun. Pâr i ni, er ein gwaethaf ryfodd, ymddori mewn cymmeriadau annyddorol, a charu creaduriaid anhawddgar. Nid darlun cywir o ddynt fel dyn a geir gan Goethe—ond darlun o hono ei hun. Yr oedd efe yn ei fuchedd ac yn ei farddoniaeth yn cynnrychioli yr hyn a elwir *modern society*; sef, bywyd rhydd y byd presennol.

Nid yw Goethe mor wreiddiol ag y tybia llawer ei fod. Nid yw ei "*Werther*" ond efelychiad gweddolo "*Nouvelle Héloïse*" Rousseau; na "*Clavigo*" ond efelychiad gwael o "*Emilia Galotti*." Yn ei gymwawdau (*comedies*) lleiaf, efelychodd Molière a Beaumarchais. Nid ydyw Goethe yn wir wreiddiol ond yn "*Faust*" a "*Wilhelm Meister*," canys y mae yn ddynt yn ei ddynwared ei hun. Nid ydyw "*Wilhelm Meister*" ond arall-eriad barddonol o'i fywyd ei hun. Dywed Novalis, pa fodd bynag, fod y gwaith yn hollol anfaraddonol o ran ei ysbryd, pa mor farddonol bynag y dichen i'r arddangosiad fod. Y mae'r gwaith hwn yn enghraifft o'r dylanwad swynol sydd gan iaith dlos, ar wahân oddi wrth bwysigrwydd y digwyddiadau y sonir am danynt.

Cydnabyddir mai gwaith galluocaf Goethe yw ei "*Faust*"—neu a siarad yn fanwl, y rhan gyntaf o'r gwaith. Yn y gân hon, y mae yn mynegu helaethaf ei deimladau dyfnaf, ynghyd â'i syniadau am y byd. Dangos y mae ynddi ing meddwl efrwydd sydd yn llafurio am wybod-aeth tu hwnt i'w ddeall, a'r hwn sydd wedi hynny yn ymroddi i chwantau y cnawd. Ergyd y gân ydyw profi fod breintiau y pleserddyn o radd uchel yn ymestyn hyd yn oed tu hwnt i'r bywyd presennol. Er fod y dyn, *Faust*, yn llwyddo i ddiestewi llais ei gydwybod, ac i ddi-brisio pob dyledswydd—er ei fod, ar draul din-ystrio eraill, yn porthi ei wanc masw (*effeminate*) am fwyntiant, oferedd, a mympwyon—ac er ei fod hefyd wedi ymwerthu i ddiadol—er hynny, y mae yr awdwr, yn niwedd ei gân, yn rhoddi i'r pechadur anelifeiriol hwn "fynediad helaeth i mewn" i'r nefoedd, yn unig am ei fod yn bendefigaidd (*vornehm*). Y mae "*Faust*," fel y gwyyddys, yn hen chwell, ac yn ol hono y mae yn diweddu ei yrfa yn uffern; ond y mae Goethe, mewn modd mympwyol ac annaturiol, yn gwro oddi wrth y chwell, trwy beri i'r angylion ddisgyn i ysbellio y diafol o'i eiddo ei hun, ac i ddynt *Faust* i'r nef, i foelystota dros byth gyda'r eneth a dwyllodd, ac a adawodd pan ar y ddaear. Diammheu mai yr hyn a gymmhellodd Goethe i wneyd y fath gam â natur a dadguddiad oedd ei fuchedd a'i duediadau anfoesol ei hun.

Y gweithiau nesaf eu gwerth i'r rhai a nodwyd yw "*Iphigenia auf Tauris*," "*Hermann und Dorothea*," a "*Torquato Tasso*." Gwedd Roeg-aidd sydd i'r tri hyn, yn enwedig i'r cyntaf; yn wir, cyfrifir y gwaith hwn y mwyaf Groeg-aidd ei arddull a ymddangosodd yn yr oesoedd diweddar. Ond o ran eu hysbryd, Almaenaidd hollol i'w y tri. Y rhai mwyaf adnabyddus o

weithiau eraill Goethe yw "*Goetz von Berlichingen*," "*Egmont*," "*Clavigo*," "*Aus meinem Leben*" (adgofion am dano ei hun), a'i fân ganeuon.

Y mae Goethe, er wedi marw, yn parhau yn fawr ei fri a'i ddylanwad yn yr Almaen etto. Y mae ei weithiau mor naturiol, mor gelfydd, ac mor goeth o ran ffurf, fel na pheidiat byth a bod yn gynlluniau i ysgrifenywyr Almaenaidd; ond rhaid addef fod ei ddysgeidiaeth afachus a gwenieithus wedi gwneuthur, ac yn gwneuthur, dirfawr niwed i foesau a chrefydd yn mysg yr Almaenywyr. Ond y mae sail i obeithio y bydd ei gydwladwyr, cyn bo hir, mor ammharod i'w ddilyn ef yn ei anghrefyddolder ag ydynt yn awr i'w ddilyn yn ei anwladgarwch.

Y cofiant goreu o Goethe yn yr iaith Saesneg yw yr un a wnaeth G. H. Lewis. Y mae Carlyle hefyd wedi ysgrifenu amryw draethodau ar ei fywyd a'i weithiau. Os ymynai y darlennydd Cymreig weled cyfieithiad gwir dda o'r darn mwyaf tarawiadol yn "*Faust*," edryched i draethodau llenyddol Dr. Edwards.

GOLDSMITH, OLIVER: bardd, hanesydd, a thraethodwr. Ganwyd ef yn Pallas, yn sir Longford, yn yr Iwerddon, Tachwedd 10fed, 1728. Mab ydoedd i glerigwr tlawd. Anfonwyd ef gan ei ewythr i brif athrofeydd Dublin, Edinburgh, a Leyden, i ddyysgu meddyginiaeth; ond ychydig iawn o ddefnydd a wnaeth o'i fanteision. Treuliai y rhan fwyaf o'i amser i hap-chwreut; a mynych y byddai o herwydd hynny heb ddim arian. Yn y fl. 1755, gadawodd Leyden, ar feir gwneuthur taith ar draed trwy Ewrop. Cychwynodd i'r daith hon heb ganddo ddim arian, nac heb ond un wisg. Tybir ei fod yn yr ymadrodd canlynol o'r "*Vicar of Wakefield*" yn cyfeirio ato ei hun—"Yr oeddwn yn lled gyfarwydd â charddoriaeth; ac yn awr, troais yr hyn oedd gynt yn hyfrydwch i mi yn foddion cynnaluaeth. Pan nesawn at dŷ gweithiwr tua'r cyfnos, mi a ganwn â'm chwibanogol un o'm tonau mwyaf llon; a byddwn, fel tâl am hynny, yn cael nid yn unig letty, ond hefyd fodd i'm cynnal dros dranoeth." Pan y cyllwydd yn Italy am farwolaeth ei ewythr a'i noddwr, efe a ddy-chwelodd i Loegr, ar ol bod yn ymdeithio am flwyddyn. Wedi dychwelyd o hono i Loegr, cafodd swydd fel is-athraw mewn ysgol yn Peckham. Symmudodd oddi yno yn fuan i Lundain, a chynnaliodd ei hunan yno trwy ysgrifenu i'r cyhoeddiadau cyfnodol. Bu ar ol hyn yn ymgeisydd am swydd feddygol yn India, ond gwrthodwyd ef gan Goleg y Meddygon. Yr oedd wedi cael y dillad oedd am dano o flaen ei arholwyr ar feichniaeth Mr. Griffith, golygydd y "*Monthly Review*," a chan fod Goldsmith, gan faint ei gyfyngderau, wedi eu gwystlo (*paion*), bygythiodd y cyhoeddwr ei dasfu i garchar. Yr oedd yn awr wedi syrthio i waelodion trueni—ond yr oedd dyddiau gwell ger llaw. Un o'r pethau cyntaf o bwys a gyhoeddodd oedd "*An Enquiry into the Present State of polite Learning in Europe*." Yn mis Ionawr, 1760, dechreuodd Mr. Newbery ddwyn allan y "*Public Ledger*," yn yr hwn y cyhoeddodd Goldsmith ei "*Chinese Letters*," y rhai a ail gyhoeddwyd wedi hynny wrth yr enw "*The Citizen of the World*." Ysgrifennodd hefyd hanes bywyd Beau Nash, a hanes Lloegr, mewn cyfres o lythyrau. Yn nechreu haf 1761, dygwyd ef gan Dr. Percy i gydnabyddiaeth â Dr. Johnson—gan yr hwn y cyflwynwyd ef i'r *Literary Club*. Yn niwedd

1764, ymddangosodd y "*Traveller*"—gwaith a'i gosododd ef yn y dosbarth blaenaf o awdwy'r Saesneg. Yn mhen dwy flynedd wedi hyn, cyhoeddodd ei "*Vicar of Wakefield*," yr hwn sydd ballach wedi bod yn swyno pedair cenhedlaeth. Daeth ei weithiau eraill allan, y naill ar ol y llall, yn lled gyflym. Ymddangosodd y "*Good Natured Man*" yn 1767, y "*Roman History*" yn 1768, y "*Deserted Village*" yn 1770, y gymwawd "*She Stoops to Conquer*" yn 1773, ei "*Grecian History*" yn 1774, a "*Retaliation*" yn 1777. Ni bu fyw i orphen ei "*History of Animated Nature*. Er ei fod yn awr yn derbyn symiau mawrion am ei weithiau, yr oedd mewn eisiau yn fynych. Yr oedd efe yn byw yn afradlawn iawn, yn caru ymborth danteithiol, a gwisgoedd gwygion, ac yn eithafol o hael. Yn mis Mawrth, 1774, cymmerwyd ef yn glaf; ac yn ol ei gyndynrwydd arferol, mynai barhau i gymmeryd *James' Powders*, er fod ei feddygon yn dywedd wrtho fod y pwdrau hyny yn niweidiol iddo. Gwaethygai fwy-fwy, a dywedodd Dr. Turton wrtho, "Y mae curiad eich gwaged yn fwy afreolaidd nag y dylai fod, yn ol gradd eich clefyd. A ydyw eich meddwl chw'i yn esmwyth?" "Nac ydyw, ddim," ebai Goldsmith—a a dyna'r geiriau diwedda a draethodd.

Bu farw ar y 4ydd o Ebrill, 4g arno 2,000p. o ddyled; a bu mwy o alar ar ei ol nag yn llenor arall yn ei amser. Yr oedd pobl oedranus a methiantus yn ocheneiddio ar risiau ei letty, ac yr oedd Johnson a Burke yn ofidus; a phan glywodd Reynolds y newydd, dododd heibio ei bwyntel, a gadawodd ei weithfa. Claddwyd ef yn y Temple Church, a chododd ei gyfeillion gogolofn iddo yn Westminster Abbey. Gŵr esgeulus ac ammhenderfynol ei feddwl oedd Goldsmith; ond yr oedd yn meddu ar y rhan fwyaf o'r rhinweddau sydd yn gwneyd dyn yn hawddgar. Yr oedd mewn cymdeithas yn destyn chwerrthin i'w holl gyfeillion; ond pan y byddai ar ei ben ei hun yn ysgrifenu yn ei ys-tafell, yr oedd yn ogfyfuwch a neb o honynt. O bob dyn o athrylith yn yr oes hono, Goldsmith oedd y mwyaf naturiol. Y chwedl oreu, a'r gan oreu, a wnaed yn y cyfnod hwnw, ydyw y "*Vicar of Wakefield*" a'r "*Deserted Village*." Y mae arddull Goldsmith yn dloes odiaeth. Hyd yn oed pan y byddai yn ysgrifenu filoreg, gallai wneyd hyny mor ragorol fel y byddai ei filoreg yn well na synwyr y rhan fwyaf.

Y cofiant goreu o Goldsmith ydyw yr un a wnaed gan John Foster.

GOLEUDY—DAI (*Light-houses*): adeiladau wedi eu cyfodi ar hyd glanau y moroedd, neu ar greigiau, o ba rai y dangosir goleuni yn y nos, er cyfarwyddyd i forwyr mewn lleoedd peryglus. Y mae hanes boreuol goleudai yn dra ansicr; ac y mae llawer o hynafiaethwyr cywraïn, gan nad oes ganddynt gofnodion y gellir dibynu arnynt, wedi ymdrech'u, er gwneyd i fyny y diffyg, seilio tybiau dychymmygol ar gyfeiriadau aneglur a wneir gan hen ysgrifanwyr. Ynghylch tri chant o flynyddoedd cyn Crist, gwnaeth Chares, dysgybl Lysippus, y cerflun pres enwog, a elwid Colossus Rhodes, yr hwn oedd dros gan troedfedd o uchder, ac a osodwyd i fyny ger y mynediad i mewn i borthladd Rhodes. Y mae oryn debygolrwydd fod cywirdeb yn y syniad fod y cerflun hwn yn gwasanaethu dyben goleudy; er nad oes, fe allai, yn ngweithiau yr hen ysgrifanwyr, ddim sydd yn crybwyll hyny yn bendant.

Dyfethwyd y cerflun gan ddaeargryn tua phedwar ugain flynedd ar ol ei osod i fyny. Ychydig a wyddys gyda sicrwydd yn mherthynas i'r goleudy enwocaf y sonir am dano yn yr hen amseroedd, yr hwn a adeiladwyd ar ynys Pharos, gyferbyn âg Alexandria, yn nheyrnasiad Ptolemy Philadelphus, c.c. 283. Dywed Strabo fod yr archadeilaydd Sostrates, mab Dexiphanes, ar ol cerfio ei enw ei hun yn ddirgelaidd ar y muriau ceryg, wedi ei orchuddio â phlastr; ac mewn uffudd-dod i orchymyn Ptolemy wedi gwneyd yr arysgrifed a ganlyn ar y plastr—"Y brenin Ptolemy i'r duwiau, a amddiffynant y rhai sydd ar y mor." Y mae yr hanes sydd wedi dyfod i lawr i ni am yr adeilad hynod hwn yn amrywio yn mherthynas i'w faintioli; a diau nad yw yr adroddiadau am y pellder o ba un y gallid ei weled yn ddim angen na chwedlueon disail. Josephus ydyw y tebycaf o fod yn gywir: dywed ef fod y tân a gedwid i gynneun yn wastadol yn y pen uchaf yn weledig i forwyr mewn pellder o ddeugain milldir. Os ydyw adroddiadau rhai ysgrifanwyr i'w credu, yr oedd y tŵr hwn yn fwy ei faintioli na'r pyramid mawr ei hun; ond y mae yr ystyriaeth fod adeilad cymmharol ddiweddar wedi difanu o'r golwg yn hollol, tra y mae y pyramid yn aros heb un cyfnewidiad arno yn mron, yn ddiagon o reswm dros beidio credu cywirdeb yr adroddiadau a wneir gan y rhan fwyaf o ysgrifanwyr o barth Pharos Alexandria. Dywed rhai y defnyddid drychau mawrion i yru y pelydrau goleuni oddi ar y top i'r cyfeiriadau mwyaf manteisiol; ond nid oes dystiolaeth bendant dros hyn. Tybia eraill, gyda mwy o debygolrwydd, nad oedd y goleuni ond y fath a geid o dân cyffredin.

Y mae Mr. Moore, yn ei "*History of Ireland*," yn sôn am Dŵr Corunna, yr hwn y crybwyllir am dano yn hen hanesiaeth y wlad fel goleudy a gyfodasid er gwasanaethu y Gwyddelod yn eu hymweladau boreuol mynych âg Yspañ. Hwn, dybygid, ydyw y tŵr y crybwyllodd Humboldt am dano dan yr enw Tŵr Hsairn, ac a adeiladwyd fel goleudy gan Cainus Lupus. Y mae goleudy wedi ei adeiladu yn lled ddiweddar ar y pentir hwn. Gwneir cofnodiad gan Strabo hefyd am oleudy ardderchog wedi ei wneyd o geryg, yn Capio, ger llaw porthladd Menesthes, ac wedi ei adeiladu ar graig yn cael ei hamgylchu yn mron i gyd gan y môr. Gwneir cyfeiriad byr yn Camden's "*Britannia*" am addeilion a elwid *Allor Casar*, ger Dover; a thŵr cyffelyb hefyd yn Boulogne, ar y lan gyferbyniol; a thybir, er nad ydyw y seiliau yn gedyrn dros y fath dybiaeth, mai hen oleudai oeddynt. Disgrifia Pennant addeilion Pharos Rhufeinaidd yn agos i Dreffynnon; ond nid ydyw yn nodi ei awdurdodau o barth y defnydd a wnelid o hono. Yr oedd addeilion o'r fath hefyd yn Flamborough Head. Sonia Gough am oleudy St. Edmond's Chapel, ar dueddau Norfolk; ac yn ol ei dystiolaeth ef adeiladwyd y goleudy hwnw yn 1272.

Ychydig fel yna ydyw swm ein gwybodeth ni am hanes hen oleudai; a rhaid i ni addef nad ydyw yn fanwl, nac ychwaith yn gywir, fe allai. Y mae ein hysbysrwydd am oleudai diweddar o angenrheidrwydd yn fanylach. Y goleudy cymtal mewn oesoedd diweddar sydd yn galw am sylw ydyw yn Tour de Cordouan; yr hwn, o ran harddwch adeilyddol, yn ddiammheu, ydyw yr adeilad ardderchocaf o'r fath sydd o fewn yr holl byd. Y mae yn sefyll ar fasgraig fawr yn ngenau yr afon Garonne, ac yn gwasanaethu fel

arweinydd i longau ar gamlesydd Bordeaux a Languedoc, ac yn wir ar yr holl ran hono o Fachwy Biscay. Sylfaenwyd ef yn y flwyddyn 1584, a gorphenwyd ef yn y fl. 1610. Y mae y goleudy hwn yn 197 o droedfeddi o uchder.

Y mae goleudy enwog Eddystone yn dra adnabyddus, yn gymaint ag i Mr. Smeaton, y peiriannydd galluog, ysgrifenu hanes manwl amdano. Saif creigiau Eddystone tua naw milldir o Bentir Ram, ar dueddau Cernyw; ac o blegid nad oedd ond ychydig o'r graig fwyaf yn y golwg, gan fod dwfr yn ei gorchuddio, yr oedd adeiladu goleudy yno yn orchwyl o anhawder mawr. Mr. Winstanley a gynlluniodd y goleudy cyntaf yno—yr hwn a wnaed o goed, ac a ddechreuwyd yn 1696. Ond yr oedd y dyfroedd yn cyfodi yn uwch nag y disgwyliid; a bu raid gwneyd yr adeilad yn uwch nag y bwriedid iddo fod ar y cyntaf. Yn mis Tachwedd, 1703, aeth Mr. Winstanley, a'i weithwyr, yno i wneyd yr adgyweiriadau angenrheidiol arno; ond darfu i'r ystorn fawr ar y 26ain o'r mis hwnw ysgubo ymaith yr holl waith—a threngodd y peiriannydd a'i holl gynnorthwyr! Adeiladwyd un arall yn mhen tair blynedd, o dan arolygiaeth John Ruydard, o Lundain; ond dinystriwyd yr adeilad hwnw gan dân yn 1755. Yna ymgymmerodd Mr. Smeaton âg adeiladu goleudy, yn cael ei wneuthur o geryg i gyd. Am fanlydion pellach ynghylch yr adeilad enwog hwn yr ydydym yn cyfeirio y darlennydd at yr erthygl SMEATON, JOHN.

Y mae y fasgraig beryglus a elwir Penrhyn Inch, neu y Bell Rock, wedi bod yn ddychryn i forwyr boreuaf Ysgotland. Collwyd llawer o longau, y naill dro ar ol y llall, yn y gymmydog-aeth beryglus hono. Ond ni phasiwyd mesur drwy y senedd i gaal goleudy yno hyd 1806; ac yn mis Awst, 1807, dechreuodd Mr. R. Stevenson, y peiriannydd, ar y gwaith o adeiladu goleudy yno ar yr un egwyddor ag un Eddystone: ac yn mhen llai na phedair blynedd yr oedd y gwaith wedi ei gwblhau. Y mae yr adeilad hwn yn 100 troedfedd o uchder, yn 42 o droedfeddi o drawsfesur yn ymyl y sylfaen, ac yn 15 troedfedd yn y pen uchaf. Y draul o'i adeiladu oedd 61,331p. Anhawder mawr ynglŷn â'r gwaith hwn oedd cyfodi y fath dŵr ar fasgraig ddeuddeg milldir o bellder o'r tir agosaf ati, a hono yn cael ei gorchuddio gan bob llanw—sefyllfa llawer mwy anhawdd i adeiladu goleudy arni nag oedd un Eddystone.

Y goleudy mwyaf hynod ar ororau yr Iwerddon ydyw un Carlington, ar y fynedfa i Forntan Carlington. George Halpin oedd enw y cynllunydd; ac y mae ei uchder yn 111 o droedfeddi, a'i drawsfesur yn 48 o droedfeddi wrth y sylfaen. Goleuwyd ef gyntaf Rhagfyr 20fed, 1830.

Lle dinystriol iawn i lestri oedd Creigiau Skerryvore, ar ororau swydd Argyll, yn Ysgotland. Yr oedd mewn bwriad i adeiladu goleudy yno er s llawer o flynyddoedd, ond yn unig y teimlid fod anhawderau dirfawr i'w gorchygu. Modd bynag, dechreuwyd ar y gwaith yn haf y flwyddyn 1838, gan Alan Stevenson, y peiriannydd, a gorphenwyd ef yn llwyddiannus. Y mae y tŵr yn 138 troedfedd a 6 modfedd o uchder, a 42 o droedfeddi o drawsfesur wrth y sylfaen, ac 16 o droedfeddi yn y pen uchaf. Cynnwysa 58,580 o droedfeddi ysgwr o waith maen—mwy na chymmaint arall a'r hyn sydd yn ngoleudy Bell Rock, ac nid llawer llai na phum waith cymmaint

ag sydd yn ngoleudy Eddystone. Gallir canfod ei oleuni oddi ar fwrdd llestr fydd yn y pellder o ddeunaw milldir oddi wrtho. Yr holl draul o'i godi oedd 86,978p.

Fel y canlyn yr ysgrifena peiriannydd goleudy Skerryvore, ar ol cwblhau y gwaith:—

“Yn y fath sefyllfa ag y mae Skerryvore, gellid diargwyl oediadau a siomedigaethau dirifedi yn mron; ac yr oedd colli firwyth llafur y tymmor cyntaf yn nghwrs ychydig oriau yn wers dda i ni yn ysgol amynedd, ac yn gymhelliaid i ymddiried yn rhywun heb law mewn braich o gnawd. Tra y buom yn gweithio, yr oedd ein taclau yn cael eu hysgubo ymaith gan y tonau. Gyrid llestri gan hyrdiaid sydyn o wynt i ymofyn noddfa mewn pelder priodol oddi wrth draethau creigiog y Mail a'r Tyree; a gadewid y gweithwyr yn anobeithiol a segur ar y graig, ac yn addiddaf o lawer o'r cyaurol a fwyneir mewn preswylfeydd eangach a mwy cysgodol. Yr oedd raid i ni wynebu peryglon bob dydd wrth laniau ar y graig mewn traethfor mor gynhyrfus, oddi wrth holltiaid y creigiau, a dysgyniad pethau trymion o'r tŵr uwch ben ar y lle bychan islaw, lle y cyfyngid cynnifer o bersonau o angenrheidrwydd i le bychan. Etto, ni cholwyd bywyd, ac ni thorwyd aelod; ac er ein bod ni yn gweithio o doriad y dydd hyd fachludiad yr haul, a'n hymborth yn benaf wedi ei halltu, yr ydoedd iechyd y bobl, gyda'r eithriad o ychydig ahoision ysefyn o'r gwaed-glefyd, yn dda yn gyffredinol am y chwa haf dilynol y buom yn gweithio ar y creigiau. Teimlai pawb yn ddiolchgar pan ddaeth y gwaith i derfyniad; ac edrychid ar ein cadwraeth ddiogel, hyd yn oed gan y rhai mwyaf difeddwl, fel amlygiad neillduol o garedigrwydd o eiddo yr hwn 'ag y mae, le, holl wallt ein penau wedi eu cyfrif ganddo.'”

Y mae amryw o oleudai ar arfordir Cymru, canys y mae ar draethau Cymru lawer o leoedd tra pheryglus i longau. Nodwn rai o honynt, a'r amser y cyfodwyd hwynt:—un Hoylelake, 1763; Point of Air, 1776; Pen y Gogarth—y pwynt gogleddol, 1862; Pwynt y Trwyn du, Menai, 1837; Pwynt Lynas, 1835; Pwynt Amllwch, 1817; Ynys y Skerries, 1714; Stack Rock, Caergybi, 1809; Ynys Enlli, 1821; Pwynt St. Ann, Aberdaugleddyf, 1714. Heb law y goleudai hyn, y mae llawer o oleudau eraill yn y gwahanol borthladdoedd sydd ar hyd y glenydd. Mewn gwirionedd, y mae yr ynys hon wedi ei hamgylchu â goleudai, gan ei fod o'r pwys mwyaf i roddi arwydd i'r morwr ei fod yn agoshau at dir; o herwydd yn agos i'r glenydd y mae morwriaeth yn cael ei gosod yn y peryglon mwyaf. Ac y mae goleudai wedi eu cyflen yn y fath fodd ar hyd holl arfordir Prydain fel y mae yn amhossibl, oddi gerth mewn niwl tew, i ddyfod yn agos i'r tir heb eu gweled.

Y mae yn ddiammheu, i lawr hyd yn ddiweddar iawn, mai yr unig ffordd a arferid i oleuo goleudai, hyd yn oed yn mysg cenhedl-oedd mwyaf gwarediddiedig Ewrop, oedd trwy gymmysgu coed a glo, a'u doddi mewn poethogell (*chauffer*) ar ben tŵr uchel. Ni raid cyfeirio at anfanteision yr arferiad yma: canfyddir hwy ar unwaith, o herwydd y mae yn anhawdd meddwl pa fodd y galleid yn effeithiol oleuo arfordir dan y fath anfanteision. Yr oedd yr ansicrwydd a achosid gan effeithiau gwynt a gwlaw, a'r amhossiblwydd i wneyd y naill oleuni yn wahanol i'r llall, yn peri i'r goleudai boreuol hyn fod i fesur mawr yn ddi-ddedfnydd i'r morwr. Mor ddiweddar a'r flwyddyn 1816, nid oedd y goleuni oedd yn ngoleudy Ynys Mai, yn Ysgotland, yn gyanwysedig o ddim gwell na than

glô. Ac nid oedd Lloegr wedi gwneyd nemawr o gynydd yn hyn; o herwydd, fel y dywed Mr. Stevenson, yr oedd goleudy Eddystone wedi dyfod o ddwyllaw Smeaton er's hanner can mlynedd cyn bod dim gwell yn ei oleuo nag ychydig o ganwyllau gwêr, wedi eu cau i mewn gan wydr, yn lle bod pen y tŵr yn agored. Tua diwedd y ddeunawfed ganrif, cymmerwyd lle y canwyllau gan lampau—goleuni pa rai a defnid i bellder gan fettel caboledig yn gweithredu fel adlewyrchudd. Ond nid oedd y goleuni hwn ond un gwan ac ansicr, yr hyn a dynodd sylw gwyddonwyr enwog at y mater: ac ymae Fresnel, Stevenson, ac eraill, erbyn hyn wedi llwyddo trwy gelfyddwaith cyrwain i gael goleuni disglauer o wahanol liwiau; yr hyn sydd yn rhagori yn ddifrawr ar yr hen drefniadau, ac yn ateb y dyben mewn golwg yn llawer gwell. Ymae gwahanol liwiau yn angenrheidiol er mwyn gwahaniaethu rhwng y naill le a'r llall, onid â ymae yn beryglus i ddyryswech gymmeryd lle. Ni ddylai goleuni a fyddo yn union o'r un lliw ac ymddangosiad ddigwydd, os bydd yn bossibl, o fewn llai na chan milldir i'w glydd ar yr un llinell o arfordir; o herwydd ymae perygl i'r morwr gael ei gamarwain, trwy gymmeryd y naill le am y llall.

GOLEUNI GOGLEDDOL (*Aurora Borealis: Northern Lights*). Gelwir ef felly am eu gwelir yn gyffredin yn y gogledd, neu yn agos i'r pwynt gogleddol. Ymae ymddangosiad y goleuni hynod hwn mor amrywiol, yn mhob peth yn mron, fel nas gellir rhoddi unrhyw ddisgrifiad cyffredinol pennodol o hono; ac hyd nes y deallir ei natur yn well, ymae yn rhaid i unrhyw ymddangosiad disglauer ar yr ochr ogleddol i'r terfnyglych, a gymmer le rhwng machludiad a chodiad haul, gael ei adnabod wrth yr enw uchod. Yn ffurf cyffredin, ymddengys yn y ffurf o gymmylau goleuedig, a bwâu, ynghyd â phelydrau, y rhai, weithiau, a gydgyfarfyddant yn goron ogleddol, fel ei gelwir. Nid ydyw y pelydrau un amser yn mron yn sefydlog—ond yn ymsaethu, yn ymddangos, ac yn diflanu yn barhaus; ac ymsymmudant yn nghyfeiriad y gorllewin yn fynychaf, ond weithiau tua'r dwyrain. Ar brydiau gorchuddiant yr holl awyrgylch, ac ymysgydwant o ben i ben. Yn afnych, ymddengys y pelydrau hyn fel *eddi* neu blygion mantell yn disgyn. Dywedir mai yn afnych yr ymddangosai yn yr hen amseroedd; ac ar y cyfrif hwnw, fod mwy o sylw na cael ei gymmeryd o hono. O ddyddiau Plutarch, i lawr hyd amser Syr Richard Baker, yn nechreu yr eilfed ganrif ar bymtheg, tybid fod y goleuni gogleddol yn rhagarwyddo rhyw ddigwyddiadau mawrion i ddyfod. Dywed Dr. Halley, pan yn sylwi ar y goleuni mawr yn 1716, ei fod ef wedi dechreu anobeithio gweld un o gwbl; gan nad oedd un ymddangosiad mawr a hynod o'r goleuni hwn wedi bod, o leiaf, o'r amser y ganwyd ef hyd hyn. Yr oedd y cyfnod yn un maith; ond ymddengys fod y goleuni gogleddol, ar rai cyfnodau, i'w weled yn llawer mynychach na hyn, ac hwyrach fod yr ymddangosiad rhyfedd hwn yn ddarostyngedig i gyfnewidiadau cyfnodol.

Yr unig beth tebyg i hanes pennodol o'r ymddangosiad hwn a ddaeth allan, hyd ganol y ddeunawfed ganrif, ydyw yr un a roddir gan Dr. Halley yn y "*Philosophical Transactions*," rhif 347. Ymae efe yn adrodd hanes ymddangosiad

a welwyd yn Llundain, y 30ain o Ionawr, 1560. Y nesaf ysonia am dano ydyw yr un a gymmerodd le ar y 7fed o Ebrill, 1564. Yna ymae yn sylwi ar amryw eraill mewn blynyddoedd ar ol hyn; ac yn neillduol ar yr un ymddangosiad yn 1716—o'r hwn yr oedd efe ei hun yn llygad-dyst, a'r hwn, o herwydd ei ddiagleirdeb, a dynodd sylw cyffredinol, ac a ystyrir gan y werin fel yn rhagarwyddo dyfodiad hiliogaeth dramorol o dywysogion i'r wlad. Er yr pryd hwnw, ymae y goleuni gogleddol, meddir, yn cymmeryd lle yn llawer amlach nag o'r blaen. Ymae erbyn hyn mor fynych yn yr ardaloedd gogleddol, fel ymae rhai teithwyr wedi eu harwain i dybid fod y goleuni hwn i'w ganfod yno yn mron yn wastadol. Ond ymae Celsius, yr hwn a gyhoeddodd yn 1733 sylwadau manwl a wnaethpwyd ganddo yn Sweden, rhwng y blynyddoedd 1706 a 1732, yn haeru i'r gwrthwyneb yn bendant; a dywed fod preswylwyr hynaf Upsala y pryd hwnw yn ystyried fod y goleuni gogleddol yn beth na chymmerai le ond yn afnych hyd 1716. Dywed Anderson, brodor o Hamburg, yr hwn a ysgrifennai ar y testyn tua'r un pryd, fod trigolion Ynys yr Iâ yn rhyfeddu yn fawr wrth weled y goleuni hwn er's ychydig amser yn ymddangos mor fynych. Yr oedd Torfaeus, hanesydd Denmarc, yr hwn ei hunan oedd frodor o Ynys yr Iâ, ac a ysgrifennodd yn y fl. 1706, yn ddigon hen i gofio yr amser pan y byddai ymddangosiad y goleuni gogleddol yn dwyn dychryn mawr ar bobl ei wlad enedigol.

Tybid ar un adeg nad oedd goleuni o'r fath byth yn ymddangos yn yr arddrych deheuol. Yr hanes cyntaf o ymddangosiad o'r fath yno ydoedd yr un a roddir gan Don Antonio Ulloa. Yr oedd y teithwyr enwog hwn yn Mhenrhyrn Horn yn 1745—"ac un noson," medd efe, "ar ol i'r niwl tew sydd yn digwydd yn yr hinsawdd hwnw glirio ymaith, ymddangosodd goleuni ar y terfnyglych deheuol, ac ymsaethodd i fyny tua deg ar hugain o raddau; ac yr oedd weithiau o liw coch, bryd arall yn gyffelyb i'r goleu sydd ambell dro yn rhagflaenu codiad y llenad, ond yn achlysurol yn ddisgleiriach na hwnw." Yn 1744, ymddangosodd goleuni o'r fath yn Cuzco; yr hwn a barodd arswyd mawr i bobl Peru; a mwy o orchwyl ar y gallasai y llywodraethwr Yspañenaid ei gyflawni oedd eu hargyhoeddi mai nid arwydd o anfoddlonrwydd yr Arglwydd ydoedd.

Ond i fyned yn ol i amseroedd boreuach, disgrifir y goleuni gogleddol gan Aristotle (yr hwn a ddyfynir gan Mairan), fel peth yn ymddangos yn y nos pan fyddo y tywydd yn dawel; a dywedai ei fod yn gyffelyb i dân yn gymmysgedig â mwg, neu i goelcerth soff yn llosgi yn y pellder. Efe a sylwai mai y lliwiau mwyaf amlwg oeddynt glâs coch, coch disglauer, a choch o liw gwael: ac oddi wrth hyn oll, yn gystal ag oddi wrth y disgrifiad cyffredinol a roddir ganddo, nid oes dadl nad oedd efe yn darlunio yn gywir yr hyn y cyfeirir ato yn yr erthygl hon. Ymae Cicero, Pliny, Seneca, ac amryw ysgrifenydd diweddarach, yn gwneyd cyfeiriadau at hyn, neu yn disgrifio ymddangosiadau cyffelyb; ac nid oes un ddadl nad y goleuni gogleddol ydoedd yr hyn a ddisgrifid gan gynifer o hen awdwyr fel byddinoedd tanllyd yn ymddangos yn y ffurfaf—y rhai a ystyrir yn rhagarogeli dygwddiadau pwysegiaw, gan fod yr ysgrifenydd yn cofnodi yr hanes dan ddylanwad dychymyg bywiog. Diammheu fod yr ystyriaeth nad oedd

yr ymddangosiadau hyn mor fynych ag ydynt yn y blynyddoedd hyn cyn dechreu y ddeunawfed ganrif yn cryfhau y dyb hon.

Y mae y goleuni hwn o amryw liwiau. Y mae y pelydrau weithiau yn bysglwyd (*iron grey*), yn felynlwyd, gwyrdd gwan, gwyrdd-felyn, melyn-aur, glâs gwan, glâsgoch, a phryd arall yn goch, gwan a chryf, yn gochwyrdd, yn felyngoch, &c. Y lliw mwyaf cyffredin ydyw gwyrdd-felyn gwan. Bydd rhai o'r pelydrau fel pe wedi eu cyffwrdd â du; ac o ganlyniad, y maent yn debyg i golofnau o fâg. Dywed y Parch. J. Farquharson fod y "goleuni gogleddol yn dilyn cwrs neillduol yn ei ymdaith a'i ymddangosiad, a'r pelydrau yn gyffredin yn ymddangos yn gyntaf yn y gogledd, ac yn fwrffio bwa o'r dwyrain i'r gorllewin." Y mae gwahanol farnau yn mherthynas i uchder y goleuni gogleddol uwch law arwynebedd y ddaear; yr hyn o angenrheidrwydd nis gellir ei benderfynu heb gyfres fanwl o sylwadau cywir. Ond gellir rhoddi i lawr rhwng 50 a 100 milldir fel y mesuriad mwyaf tebygol, yn ol yr ymchwiliadau mwyaf diweddar a wnaed. Dywed y Dr. Halley fod y goleuni a ddisgrifwyd ganddo ef yn ymgodi i uchder aruthrol, gan y gwelid ef o orllewinbarth yr Iwerddon hyd derfynau Rwsia a Pholand ar du y dwyrain; ac nis gwyddai pa faint yn mhellach na hyn yr oedd yn weladwy. Felly, ymestynai o leiaf 30ain o raddau mewn hydred, ac o ledred 50ain gogleddol yr oedd i'w ganfod dros holl ranau gogleddol Ewrop. A'r hyn sydd yn dra hynod ydyw, pa le bynag yr oedd yn weladwy, o ran ymddangosiad, yr oedd yn debyg i'r disgrifiad a roddir o hono gan Dr. Halley, fel yr ymddangosai yn Llundain. Ond gofddiaid Halley am nad allai mewn un modd fesur yr uchder, o ddiffyg na buasai sylwadau manwl wedi eu gwneyd mewn gwahanol fanau. Ond Bosovich a ddywed iddo ef benderfynu ar uchder y goleuni gogleddol a welwyd gan yr Ardalydd Poleni, Rhagfyr 16eg, 1737; a'i fod yn 825 o filldroedd: a Bergmann, ar ol gwneuthur deg ar hugain o gyfrifiadau, a wna uchder cyfartal y goleuni gogleddol yn 460 o filldroedd. Euler a dybia ei fod yn amryw filoedd o filldroedd mewn uchder; a Mairan hefyd a ystyria ei fod yn uchel iawn. Yn y 74ain gyfrol o'r "*Philosophical Transactions*," wrth ymddrin â'r cwestiwn o uchder rhyw oruchion tanllyd, y mae Dr. Blagden yn sylwi "fod y goleuni gogleddol mor uchel, os nad yn uwch oddi wrth arwynebedd y ddaear, a'r goruchion hyn, fel y gellir barnu oddi wrth bellder y gwledydd y mae yn weledig ynddynt ar y pryd." Ar yr 22ain o Hydref, 1804, mynegir fod yr un goleuni i'w weled ar yr un pryd yn Saxony ac yn Lief-land. Sonia Mr. Dalton am oleuni a ymddangosodd ar yr 17eg o Ebrill, 1826, ar ffurf bwa rheolaidd, a'i fod wedi parhau yn yr un agwedd am awr gyfan; ac o ganlyniad, yn fanteisiol i fesur ei uchder. Cymmerodd Dalton lawer o drafferth i gaaglu cymmaint ag allai o hanes y sylwadau a wnaed mewn trefn i benderfynu ar ei uchder. Ymddengys fod y goleuni hwn i'w weled mewn lleoedd oedd yn ddyw filldir ar bymtheg oddi wrth eu gilydd mewn cyfeiriadau gogleddol a deheuol, a 45ain o filldroedd o'r dwyrain i'r gorllewin; ac felly, yn cynnwys arwynebedd o 7,000 i 8,000 o filldroedd ysgwâr; ond y tebygolrwydd ydyw ei fod yn weledig o bellder llawer mwy. Derbyniwyd hysbysrwydd ei fod i'w ganfod mor bell i'r dehen a Manches-

ter a Doncaster, ac mor bell i'r gogledd ag Edinburgh. Oddi wrth y cyfrifiad a wnaed, yr oedd brig uchaf y bwa yn union uwch ben trefydd Kendal a Kirby-Stephen, yn agos i gau milldir oddi wrth arwyneb y ddaear. Cadarnheir hyn gan y sylwadau a wnaed yn Jedburgh. Pe y golygid fod yr uchder yn 100 milldir, y mae yn cael fod fod trwch y bwa yn wyth neu naw milldir, a'i hyd gwledig mewn cyfeiriadau dwyr-einiol a gorllewinol, o unrhyw le pennodol, yn rhywle tua 550 o filldroedd. Ar y llaw arall, pa fodd bynag, y mae y sylwadau a wnaed gan Dr. Richardson, Cadben Franklin, yr Is-gadben Hood, ac eraill, wedi eu harwain hwy i greu fod goleuni gogleddol i'w weled heb fod yn uwch nag ardal y cymmylau. Y mae brodorion ardal-oedd oerion Gogledd America yn cymmyrdd arnynt ragfynegu dyfodiad gwyntoedd oddi wrth gyflymder symmudiadau y goleuni; a dywedant, pan yr ymleda yn un darn o oleuni gwastad dros y ffurfafan, y dilynir hyn gan dywydd braf; a bod y cyfnewidiadau hyn yn cymmyrdd lle yn fuan neu yn hwyr, yn ol fel yr ymddangosa y goleuni yn gynnar neu yn hwyr. Dywed Cadben Franklin hefyd iddo ef sylwi, ar ddaun neu dri o achlysuron, ar oleuni o'r fath yn is na'r cymmylau. Ar ei ddydded fordaith i For y Gogledd, sylwodd y Cadben Parry hefyd fod y goleuni yn agos i wyneb y ddaear.

Lawer o flynyddoedd yn ol, yn y wlad hon ac yn Ynysoedd Shetland, dywedid y clywid sŵn yn dyfod oddi wrth y goleuni gogleddol. Y mae yn wir fod sylwedyddion diweddarach, megys Scoresby, Richardson, Franklin, Parry, Hood, ac eraill, yn tystio na chlywsant hwy erioed y fath sŵn, er nad ydynt yn gwadu na chlywyd ef gan eraill. Fel y cael yn dywed Richardson:—"Ni chlywais i erioed sŵn y gellid yn ddi-betrus ei briodoli i'r goleuni gogleddol; ond y mae tystiolaeth unol y brodorion, y Creadid, a'r Indiaid, a'r Esquimaux, a'r holl breswylwyr hynaf yn y wlad hon, yn fy arwain i greu fod ei symmudiadau weithiau yn glywadwy."

Y Cad. Franklin a ddywed:—"Nid wyf fi wedi clywed y sŵn a briodolir i'r goleuni gogleddol; ond y mae tystiolaeth unol y brodorion a phreswylwyr y wlad hon yn peri i mi greu ei fod i'w glywed yn achlysurol." Bu Parry yn fynych yn gwrandaw yn ddyfal, i edrych a glywai efe y sŵn; ond ni chlywodd ddim erioed. Ond dywed yr Is-gadben Hood:—"Ni a glywsom lawer gwaith sŵn hysiadol, fel yr eiddo pelen dryll yn hedeg drwy yr awyr, megys pe yn dyfod o'r goleuni; ond yr oedd Mr. Weutzel yn ein sicrhau fod y sŵn yn cael ei achlysuero gan oerder llym yn dilyn tywydd lled dyner, yn effeithio ar wyneb yr eira oedd wedi toddi o dan dywyniadau yr haul." Y mae disgrifiad Mr. Hearn o'r sŵn yn cyttuno yn fanwl â'r eiddo Mr. Weutzel, a phersonau eraill a'i clywodd. Ffolineb fyddai amhewy y ffaith yn hwy; o herwydd y mae ymchwiliadau pellach i'r mater wedi cynnyddu, yn hytrach na lleihau, y tebygolrwydd o honi. Muschenbroek a ddywed fod pysgotwyr Greenland, yn ei amser ef, yn sicrhau iddynt hwy yn fynych glywed sŵn yn dyfod o'r goleuni gogleddol. Teimlai Mr. Nairne yn hollol hyderus iddo ef glywed sŵn siol a chwibanol pan fyddai y goleuni yn gryf; a Mr. Cavallo a sicrhâ iddo yntau, fwy nag unwaith, glywed sŵn o'r fath yn dyfod o'r goleuni. Fel hyn hefyd y dywed Giesecké, yr hwn a fu yn trigiannu am amser maith yn Greenland Orllewinol:—"Ymddengys

y goleuni gogleddol weithiau yn isel iawn, ac yna y mae yn dra chynhyrfus; a chlywir sŵn siol, fel yr eiddo gwreigionen wefrol, neu ddi-gyniad cenlysg." "Yr ydym yn dysgu oddi wrth y trigolion," medd Cadben Brooke, yn ei deithiau dyddorol trwy Norway," yn mherthynas i'r goleuni gogleddol, eu bod hwy yn fynych wedi clywed sŵn sydd yn ei ddilyn ar brydiau, yr hwn a ddisgrifir ganddynt megys gwynt rhuthrol. Dywedent fod sŵn mawr i'w glywed yn Hammerfest, a bod y goleuni yn disgyn mor isel fel y galleid meddwl fod yn bosibl cyffwrdd âg ef." Y profeswr Hansteen hefyd a ysgrifens fel y canlyn:—"Yr ardaloedd pegynol mewn gwirionedd ydyw cartref brodorol y goleuni gogleddol, a dylem deimlo dyddordeb neillduol mewn unrhyw hybsyrwydd chwanelog o berthynas i hanesiaeth naturiol yr ymddangosiad hynod hwn; ac y mae cymmaint o hanesion credadwy am y sŵn sydd ynglŷn âg ef, fel nas gellir dwyn profiad nacael gwledydd eraill yn mlaen i wrthwynebu ein gwybodaeth sicr ni. Yn anffodus, yr ydym yn byw, er dechreu y ganrif hon, ar un o'r adegau hyn pan nad yw yr ymddangosiadau hyn mor fynych ag y buont; o ganlyniad, nid yw y genhedlaeth hon yn gwybod ond ychydig am danynt oddi wrth sylwadaeth bersonol. Dymunol, gan hyny, ydyw cael oddi wrth bobl oedranus sylwadau a wnaethpwyd ganddynt hwy pan oeddynt yn ieuainge, pan y gwelid y goleuni gogleddol yn ei lawn ogoniant. Gellir profi yn ddiymwad fod pelydrau y goleuni yn esgyn oddi ar arwyneb y ddaear, mewn cyfeiriad sydd yn tueddu tua'r deheu. Gan hyny, os ydyw y goleuni hwn yn cymmyrd i mewn yr holl ffurfafen ogleddol, ac yn ymgodi 17° yn uwch yn y ffurfafen na'r rhan hono o honi sydd yn union uwch ben yr edrychydd, rhaid fod y pelydrau yn codi o dan draed yr edrychydd, er nad ydynt yn derbyn eu galluoedd adlewyrchiadol, fe allai, hyd nes y cyrhaeddant i gryu uchder y tu allan i gyloch ein hawyrgylch ni. Y mae yn bosibl, gan hyny, amgyffred y modd yr ydym ni yn fynych yn clywed sŵn yn dilyn y goleuni gogleddol, pan nad ydyw preswylwyr gwledydd deheuol, sydd yn gwled y goleuni o'r pellter o gannoedd o filldroedd, yn clywed dim un math o sŵn. Dywed Wargentin fod Dr. Gialer a Mr. Hellant, y rhai a fuont yn trigianu am beth amser yn ngogleddbarth Sweden, ar ddymuniaid yr athrofa Swedaidd, wedi gwneuthur adroddiad o'u sylwadau ar y goleuni gogleddol." Terfyna y profeswr trwy ddywydd ei fod ef ei hun yn adnabod amryw bersonau oedd wedi clywed y seiniau yn eglur; a dadgana ei syndod fod neb yn ammben y ffaith. Ond adrodda ymddiddan a gymmerodd le unwaith rhyngddo a Sais, yr hwn a sylwaid fod y chwedleuon Norwegaidd am y seiniau oedd ynglŷn â'r goleuni gogleddol yn gyffelyb i'r chwedlau sydd am ysbrydion yn y wlad hon.

Nid ydyw y damcaniaethau amrywiol sydd wedi eu ffurfio er rhoddi cyfrif am y goleuni gogleddol yn foddhaol iawn. Priodolai Halley a Cotes y goleuni i'r niwloedd dyflog sydd yn yr awyrgylch. Mairan, yr hwn a ysgrifennodd draethawd cyfan er ceisio profi y syniad fod awyrgylch yr haul yn cyrhaedd hyd at awyrgylch y ddaear, a'i fod yn cael ei yru rywfodd tua'r pegynau (ond pa fodd, nid ydyw yn ymddangos yn eglur), a ddywedai mai dyna sydd yn achosi yr ymddangosiad y sylwir arno. Euler a dybiai ei fod yn dyfod o ryw gyfran o'r awyr-

gylch uchaf, a'i fod yn cael ei yru o'i safle naturiol gan gynnhyrfiad goleuni. Becaria, Canton, Franklin, ac eraill gyda hwynt, a briodolant y goleuni gogleddol i'r hylif gwefrol. Y mae Dr. Young yn sylwi fel y canlyn:—"Y mae y goleuni gogleddol, yn ddiannheu, i ryw fesar, yn ymddangosiad tynfaenol (*magnetical phenomenon*); a phe haiarn fuasai yr unig sylwedd sydd yn alluog i amlygu effeithiau y tynfaen, buasai yn canlyn y rhaid fod gronynau haiarnaidd yn bodoli yn rhanau uchaf yr awyrgylch. Fe allai fod y goleuni sydd yn gyffredin yn dilyn y goruchion tynfaenol hyn yn deilliaw o drydan; yr hyn a all fod yn achos uniongyrchol o'r cyfnewidiad yn nosbarthiad yr hylif tynfaenol cynnygiedig yn y niwloedd haiarnaidd y tybir eu bod yn nofio yn yr awyr." Ond y mae y dybiaeth hon am niwloedd haiarnaidd, pa fodd bynag, yn ymddangos yn un hollol ddychymyglol; ac yn gymmaint ag nad haiarn ydyw yr unig sylwedd neu fater ag y mae dylanwad tynfaenol yn effeithio arno, ymddengys mai ar seiliau lled wan y gorphwysa y dyb hon. Er hyny, y mae o'r bron yn sicr fod yr achos o'r goleuni hwn yn dal cysylltiad agos â thynfaeniaeth a thrydan. Mr. Canton a ystyria fod y goleuni gogleddol yn cael ei achlysuero gan drosglwyddiad cyffym sylwedd trydanol, o gwmwl llawn o drydan i un gwâg, yn ardaloedd uchaf yr awyrgylch; ac y mae yr arbrawfiadau a wnaed gan y gŵr hwn yn dangos yn eglur fod ymddangosiad y goleuni yn gysylltiedig â, neu yn hytrach yn ddibynol ar, gyfansoddiad neillduol yr awyrgylch, gyda golwg ar ei bwysau, neu y trydan fydd ynddo. Y mae yn dra thebyg fod y mater yn un y ceir o oleuni arno fel y treigla amser yn mlaen ac y bydd sylwadaeth yn cynnyddu. Er mai y dybiaeth wefrol a fabwysiedir yn gyffredin gan wyddonwyr hyd yma, teg ydyw crybwyll yr un a gynnygiwyd yn ddiweddar gan Dr. Zehfuss, yr hwn a briodola yr ymddangosiad i gymmylau o lwch haiarn, yr hwn a ennywir i ystâd oleuedig trwy ymrwbiad â'r awyr.

GOOD, JOHN MASON: physgywr, bardd, a llenor. Mab ydoedd efe i weinidog perthynol i'r Annibynwyr yn Epping, Essex. Ganwyd ef Mai 25ain, 1764. Addysgwyd ef adref, ac efe a astudiodd y Lladin, y Groeg, a'r Ffrangeg. Rhwymwyd ef yn egwyddorwas gyda meddyg yn Gosport, pan oedd yn bymtheg oed, a bu wedi hyny am ychydig yn astudio yn meddygy Guy; ac yn 1784, dechreuodd ymarfer fel meddyg yn Sudbury. Ni chafodd nemawr o gefnog-aeth yno; yr hyn a barodd iddo symmud i Lundain yn 1793, lle y disgwyliai ennill ei fywoliaeth yn benaf fel llenor. Araf iawn y deuai yn mlaen am gryu amser; ond trwy ddyfal-barhâd efe a lwyddodd: ac yn 1820 yr oedd wedi ei enwogi ei hun i'r fath raddau fel llenor a meddyg fel y cymmerodd y gradd o M.D. o Goleg Marischal, Aberdeen. O'r pryd hwnw, hyd adeg ei farwolaeth, yr hyn a ddigwyddodd yn Ionawr, 1827, yr oedd yn brysur hynod gyda'i alwedigaeth, yn gystal a chyda'i lafur agos yn mhob cangen o wyddor a llenyddiaeth.

Yr oedd Dr. Good yn ysgrifennwr dysgedig ar amrywiol faterion, ac ysgrifennodd lawer iawn. Yn wir y mae ei weithiau mor liosog fel yr elai rhestr o honynt â llawer o ofod; ond gellir enwi ei "*Book of Nature*," mewn tair cyfrol; "*The Study of Medicine*," yn bedair cyfrol; "*Memoirs of Dr. Geddes*," &c. Cyfeithodd hefyd lyfrau

Job, Caniad Solomon, a'r Diarhebon. Y mae helaethrwydd ac amrywiaeth ei weithiau yn ddigon i arwyddo eu nodwedd; ac y maent yn dangos y diwydrwydd mwyaf yn yr awdwr. Yr oedd yn alluog iawn i ddygus ieithoedd; ac yn medru llawer o ieithoedd diweddar, yn gystal a hen. Ystyrir ei adolygiad ar y ddadl ynghylch awduriaeth "Junius" yn un o'r darnau goreu mewn beirniadaeth lenyddol mewn amseroedd diweddar.

GOODMAN, GABRIEL, D. D. : deon mynachlog Westminster. Ganwyd y gŵr hwn yn Rhuthyn, yn y fl. 1528. Enw ei dad oedd Edward Goodman, sidanwr wrth ei alwedigaeth; ac enw ei fam oedd Sisely, yr hon oedd ferch i Edward Thelwall, o Blas-y-wad, ger llaw yr un dref. Ymddengys fod ei dad yn enedigol o Landyrnog. Cafodd Gabriel Goodman addysg dda pan yn ieuang; ac mewn amser priodol, aeth i Goleg St. Ioan, Caergrawnt, a graddiodd yn M. A. Wedi ei ymadawiad o'r coleg, aeth yn gaplan i deulu Syr W. Cecil, ac yn athraw i'w fab ef. Dyrchafwyd Cecil i Dŷ yr Arglwyddi gan y frenhines Elizabeth, dan y teitl o Arglwydd Burleigh; a phennodwyd ef yn ysgrifenydd y wladwriaeth, ac yn ganghellydd Caergrawnt. Medrodd ei nodwr, Burleigh, gael y pennodiad o gôrberglor yn eglwys gadeiriol St. Paul iddo, a gwnaed ef yn ddeon Westminster yn 1561. Graddiwyd ef hefyd yn D.D. Yr oedd yn Brotestant selog, ac yn un o'r rhai blaenaf i arwyddo y 'namyn un deugain erthygl,' yn 1562. Achwynnid arno weithian ei fod yn lled lym yn nghyflawniad ei ddyledswyddau. Parodd ei sêl dros Uchel Lys y Dirprwyiaeth iddo gollu y pennodiad o fod yn esgob Llundain yn 1570, ac yn esgob Norwich yn 1575, er fod yr archesgob Parker yn ei gyflwyno i sylw y frenhines fel un cymmhwys. Daeth allan gyfieithiad newydd o'r Beibl Saesneg; a dywedir mai gwaith y deon Goodman oedd y cyfieithiad o'r Epistol cyntaf at y Corinthiaid. Gelwid ef yn "gyfieithiad yr esgobion," am fod wyth o esgobion yn mysg y cyfieithwyr. Er fod Goodman, dybygid, yn agos iawn a chael ei bennodi yn esgob amryw weithiau, yr oedd rhywbeth yn barhaus yn sefyll ar y ffordd iddo gael ei ddyrchafu.

Treuliodd ei fywyd yn mron i gyd yn Lloegr; etto, yr oedd yn wladgarwr twymngalon, ac yn barod i wneyd yr holl ddaioni a allai yn mhob modd i wlad ei enedigaeth. Bu o gryn gynorthwy i'r Dr. Morgan pan oedd y gŵr dysgedig hwnw yn Llundain yn dwyn allan ei gyfieithiad Cymraeg o'r Ysgrhythrau. A chafodd Dr. Morgan brofi o'i lettygarwch haelionus am flyddyn gyfan y pryd hwnw, gan ei fod yn gwneyd ei gartref yn ei dŷ. Sefydlodd elusenda i yn ei blwyf genedigol yn Rhuthyn i ddeuddeg o bobl ddiolion, a gwaddolodd hwynt. Un o'r telerau ar ba rai y derbynid personau i mewn iddynt oedd, nad oeddynt i gardota o ddrws i ddrws. Hefyd, rhaid iddynt fedru y Credô, y Deng Air Deddf, a Gwedd yr Arglwydd, ynghyd â myned i'r eglwys bob Sabbath i'r addolied cyhoeddus. Llwyddodd y deon hefyd i gael gan y goron ddefnyddio cyllid un o gôrbergloriaethan cydgyfranogol Llanellidan, un o'r plwyfydd cyfagos, er sefydlu ysgol rammadegol yn Rhuthyn; a bod yr ysgol hon i fod yn rhad i ieuangetyd y ddau blwyf, ac i dderbyn eraill i mewn drwy dalu am eu haddysg. Bu yr ysgol hon am oes- oedd, ac y mae yn parhau etto, yn ysgol ragorol;

DOB. I. CYF. X.] 2 o

ac addysgwyd rhai o enwogion Cymru ynndi, y naill dro ar ol y llall.

Daeth bywyd Dr. Goodman i ben ar y 27ain o Fehefin, 1600, yn 72ain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn Mynachlog Westminster, lle y mae cofadail i'w goffawriaeth.

GOODWIN, THOMAS, D. D. : duwinydd Puritanaidd enwog. Mab ydoedd i Richard a Catherine Goodwin, a ganwyd ef y 5ed o Hydref, 1600, yn mhentref Rollesby, ger llaw Yarmouth. Er nad oes genym wybodaeth sicr fod rhieni Goodwin yn perthyn yn addefedig i'r blaid Buritanaidd, etto y mae yn amlwg eu bod wedi rhoi addysg crefyddol dda i'w mab, ac o'i febyd wedi ei wneyd yn gydnabyddus a'r Ysgrhythrau; ac yn ol arfer Puritanaid yr oes hon, wedi ei fwriadu er pan oedd yn ieuang i weinidogaeth y Gair. Ymddengys mai plentyn o gyfansoddiad egwan oedd efe, a bod hyny yn achos o bryder mawr i'w rieni. Yr oedd, yn ol ei dystiolaeth ei hun, yn profi argyhoeddiadau ac argraphiadau crefyddol yn fôrâu iawn; ac y mae yn eithaf amlwg ei fod yn meddwl llawer o'r argraphiadau boreuol hyny, fel y gellir casgu oddi wrth y modd y cyfeiria atynt ar ol hyny; a diau fod yr Arglwydd, drwy yr hyn a deimlai y pryd hwnw, yn ei baratoi ar gyfer bod yn ddefnyddiol drosto yn nghyfnodau olynol ei oes. Diogelodd ei rieni iddo yr addysg glasurol oreu a ellid gael yn ysgolion y gymydogogaeth; a chyn ei fod wedi gadael ei dair ar ddeg, aeth i Goleg Crist, Caergrawnt:—a chyfeiria Goodwin at ei hun fel y "leiaf" oedd yn y brifysgol. Yr oedd llawer o bleidwyr Puritanaid y pryd hwnw yn y dref a'r brifysgol, a gelwid Caergrawnt yn "nythle Puritanaeth." Dywed Goodwin fod yr "holl dref wedi ei llenwi â chlod gweinidogaeth Mr. Perkins." Yr oedd y pregethwr enwog hwnw wedi bod yn nechren ei oes yn byw bywyd afradlawn, ond wedi hyny trodd yn un o bregethwr mwyaf taillyd a llwyddiannus ei ddydd; ac er nad oedd y gŵr da yn fyw pan yr aeth Goodwin i'r brifysgol, yr oedd dylawad ei bregethan yn aros. Yr oedd ei olynnydd, Mr. Paul Baines, yn ddyon o gyffalyb ysbyrd iddo. Am athraw Goodwin, sef William Power, ychydig a wyddys; ac nid ydyw yr ychydig hyny yn ffafriol iawn iddo. Ammhenid ef gan lawer o fod yn Jesuit, dan gochl. Cyfranogodd Goodwin o'r sacrament o Swper yr Arglwydd yn bedair ar ddeg oed. Collodd gryn lawer o'i deimladau crefyddol ar ol hyn; ac ymddengys mai lled ddiolaf ydoedd am y chwe blyndd dilynol y bu yn y coleg. Ar addegau, yr oedd yr hen deimladau crefyddol a deimlai pan yn blentyn yn cael eu dihuno. Pan yn un ar bymtheg oed, cymmerodd ei radd o B.A., a daeth yn hynod am ei ddyg, o'i gymmharu â g eraill oedd yn hynach nag ef yn y brifysgol. Symudodd i Ysgoldy Catherine yn 1619; ond pa ham y gwnaeth efe hyny, nid yw yn hysbys, o herwydd yr oedd Coleg Crist yn uwch ei gymmeriad am ddyg, ac yn lliosocach o ran nifer ei ysgolheigion.

Yn y fl. 1620, etholwyd Goodwin yn gymmrawd o Ysgoldy Catherine; a blwyddyn i'w chofio oedd hon yn ei fywyd. Trodd yn ddamweiniol i Eglwys St. Edmund, Hydref 2il, lle y pregethai Dr. Bainbrigge oddi ar Luc xix. 41, 42. Tynodd y sylwadau cyntaf a wnaeth y pregethwr ei sylw; a chyn iddo orphen, yr oedd yr effaith arno yn gyfryw na theimlodd o'r blaen ei gyffalyb. Ac wrth adael y lle, dywedai wrth

gydymaith, ei fod yn "gobeithio y byddai yn well o gael y bregeth hono cyhyd ag y byddai efe byw." Dygwyd ei holl bechodau i'w gôf; a themlai fel pe buasai llaw Duw wedi ymafelyd ynddo. Yr oedd ei argyhoeddiad yn ddwfn, a'i benderfyniad i newid ei fuchedd yn gryf. Ond bu am amser heb gael ei ddwyn i oleuni llawn am ei gyflwr, a mwynhau y tangnefedd sydd uwch law pob deall. Wedi hyn, ymunodd a'r blaidd Buritanaidd yn y brifysgol, ac ystyrid ef yn un o'r rhai mwyaf selog dros ddaliadau y blaidd. Ar farwolaeth Dr. Hills, yn 1626, llwyddodd i gael y pennodiad o athraw Ysgoldy Catherine i Dr. Sibbea. Yn 1625, trwyddedwyd Goodwin yn bregethwr i'r brifysgol; ac ar farwolaeth Dr. Preston, pennodwyd ef yn ddarlithydd yn Eglwys y Drindod; ac ymroddodd yntau yn selog i gyflawni ei ddyledswyddau er lles y dinasyddion a'r ysgolheigion lliosog a ddenent i wrando arno. Yn 1632, cafodd ficeriaeth yr un eglwys gan y brenin. Yr oedd wedi derbyn ei b.d. yn 1630. Un o'r pethau cyntaf a wnaeth Laud ar ol cael yr archesgobaeth ydoedd gorchymyn i'r esgobion i wylio yn fawr i y darlithwyr, ac i ddanfion iddo ef adroddiadau blynyddol yn eu cylch. Yr oedd White, sef esgob Ely, yn un o bleidwyr mwyaf selog yr archesgob. Gan ei fod yn cael ei flino gan ymyriad y gŵr hwn, rhoddodd Goodwin i fyny y swydd o ddarlithydd Eglwys y Drindod yn 1634, yn gystal a chymrodoriaeth Ysgoldy Catherine, a symmudodd o Gaergrawnt. Ychydig y wyddys am dano ar ol hyn am ysbaid y pum mlynedd nesaf, ond ei fod yn y cyfamser wedi priodi âg Elizabeth, merch yr henadur Prescot, o Lundain, yn 1638. Cyhuddir ef gan Baillie o ledaenu opinïynau yr Annibynwyr cyn myned i Holland; yr hyn sydd yn ei wneyd yn debygol ei fod y pryd hwn yn astudio llywodraeth eglwysig, ac yn gohebu â gweinidogion Annibynol Holland a Lloegr Newydd, ac yn pregethu fel y byddai amgylchiadau yn caniatáu i gynnulleidfaoedd o Ymwahanwyr, ac yn fynych yn rhoddi ei hun yn agored i ddirwy a charchar. Aeth Goodwin drosodd i Holland—lle y derbyniodd cynnifer o Henaduriaethwyr ac Annibynwyr y wlad hon nodded yn amser yr erledigaeth dan Laud. Y lle cyntaf yr ymsefydlodd ynddo oedd Amsterdam; ac yno yr oedd yn cael cyffe mynych i gyfeillachu â Nye, Burroughs, Bridge, a Sympton, y rhai a fuont gydag ef wedi hyn yn cydeistedd yn Nghymmanfa Westminster. Symmudodd Goodwin i Arnheim, yn Guelderland—lle yr oedd yn flaenorol i hyny ddeg neu ddeuddeg o deuluoedd Saesneg yn preswyllo, y rhai a gawsent ganiatâd yr ynadon i ymgynnull i gynnal addoliad crefyddol rheolaidd. Tua chant oedd rhif y gynnulleidfâ, ac yr oedd Nye wedi bod er'a peth amser yn weinidog iddynt. Ymddengys i Goodwin a Nye, y pryd hwn, gario yn mlaen eu hymchwiliadau o berthynas i drefn a dysgyblaeth eglwysig, nes ymsefydlu yn y farn a amddiffynir mor alluog ganddynt yn yr "*Apologetical Narration*." Dywedant yn y gwaith hwnw— "Genym ni, o bawb, y mae y rheawm mwyaf i fod yn onest i argyhoeddiad ein cydwybodau gyda golwg ar yr hyn a gredir genym; gan mai er mwyn ein cydwybodau yr ydym wedi ein hamddifadu ar unwaith o ba bethau bynag oedd yn anwyl genym... Yr ol oedd genym i'w wneuthur oedd yn unig ystyried pa fodd i addoli Duw yn gymmeradwry, a pha beth oedd yn fwyaf cydunol â'i Air ef."

Tra y bu Goodwin yn Arnheim, cododd ang hydwelediad pwysig yn yr eglwys Annibynog yn Rotterdam rhwng y ddau weinidog—sef, Bridge a Ward—ar hawliau selodau cyffredin i lefaru yn yr eglwys. Aeth Goodwin a Nye yno, a llwyddasant i adferu heddwoch i'r eglwys. Tra yr oedd Goodwin yn Holland yn astudio egwyddorion ac ymarferiadau yr eglwys apostolaidd, yr oedd cyfnewidiadau pwysig yn cymmeryd lle yn Lloegr. Dygodd 'y senedd hir' gyhuddiadau yn erbyn Laud, a gwahoddwyd pawb a aethant o'u gwlad o blegid eu hanghydduriaeth i ddychwelyd yma yn ol. Cymmerodd Goodwin fantais ar y cyfleusdra, ac ymsefydlodd yn Llundain, a chaelodd eglwys o Annibynwyr yn mhwlwyf Dunstan-in-the-East. Ni wyddys yn mha le yr oedd ei gapel; ond bernir ei fod yn rhywle yn nghymmydogaeth Thames street. Bu yn gweinidogaethu yn llywyddiannus a chysurus yno am o ddeutu deng mlynedd. Yn 1650, etholwyd ef yn llywydd Coleg Magdalen, Rhydychain. Yn ystod tymmor ei weinidogaeth yn Llundain, yr oedd wedi myned yn enwog fel pregethwr. Bu yn pregethu o flaen Tŷ y Cyffredin yn y fl. 1642. Pennodwyd ef yn selod o Gymmanfa Westminster yn 1643; a chydag ef yr oedd Nye, Bridge, Burroughs, a Sympton, y rhai a adwaenid yn gyffredin dan yr enw "y Brodyr Ymneillduol," am eu bod yn wrthwynebol i'r unfuriaeth hwnw o ddyagyblaeth henaduriaethol y dymunai y Gymmanfa ei sefydlu drwy yr holl wlad. Ymddengys mai Goodwin oedd eu harweinydd. Yr oedd Nye yn siaradwr cryf, Burroughs yn ymresymwr craff, a Bridge yn llefarwr deniadol; ond Goodwin oedd eu nerth mawr. Yn ol dystiolaeth ei wrthwynebwyr, yr oedd ei allu a'i ddylianwad yn cael eu teimlo yn fawr yn y gymmanfa. Ar y 7fed o Fehefin, 1649—dydd o ddiolchgarwch am ddarostyngiad y gwrthryfel—fe bregethodd Goodwin a Dr. Owen o flaen Oliver Cromwall a'r senedd. Yn y mis Ionawr canlynol y pennodwyd ef yn llywydd Coleg Magdalen; ac nid oes dadl nad oedd ei ddyg, ei allu, ei dduwioldeb, a'i ddiwydrwydd yn ei lawr gymbhwyso i'r gwaith a ofynid ganddo. Un o'r prif gymhellion a barodd iddo dderbyn y swydd hon oedd ei hoffder i fod yn bob cynorthwyf a allai i ddynion ieuanga duwiol yn eu hefyrdian ar gyfer y weinidogaeth. Anhawdd ganddo oedd tori cyssylltiad â'i eglwys. Tair blynedd cyn hyny, yr oedd Mr. Cotton, o Boston, wedi ei wahodd i lafurio yn Lloegr Newydd; ac ystyriai hon fel galwad Rhagluniaeth, a diogelodd long i'w gario yno. Yr oedd wedi myned â llawer o'i lyfrau i'r llestr; ond ar daer ddymuniaid ei eglwys a'i gyfeillion arosodd yn y wlad hon. Yr oedd yn foddhâd mawr iddo fod pregethwr mor lwyddiannus a Mr. Thomas Harrison yn dyfod yn olynnydd iddo. Yr oedd Goodwin yn weddw er'a amser; ac er ei fod yn hanner cant oed, dewisodd eneth ieuanga ddwy ar bymtheg oed, o'r enw Mary Hammond, o deulu hynafol ac anrhydeddus yn swydd Amwythig, i fod yn gydymaith ei fywyd o hyny allan—yr hon a wnaeth wraig gall a rhagorol iddo. Ffurfiodd Eglwys Gynnulleidfaoel yn Rhydychain, o'r hon yr oedd lliaws o'r colegwyr enwocaf a'r dinasyddion blaenaf yn selodau; ac yn eu mysg gellir enwi Thankful Owen, llywydd St. Ioan; Mr. Howell, meist'r Coleg yr Iesu; Theophilus Gale, cymmrawd o Goleg Magdalen; Stephen Charnock, cymmrawd o'r Coleg Newydd; Blower,

cymmrawd o Goleg Magdalen; Terry, cymmrawd o Goleg y Brifysgol; a Mr. Moses Lowman, yr esboniwr rhagorol ar Lyfr y Dadguddiad; a llawer eraill, a ddaethant wedi hyny yn enwog am eu dysg a'u dauwioldeb. Yr oedd un aelod yn Ngholeg Magdalen, y galleid diagwyl, wrth ystyried ei egwyddorion a'i dduwioldeb, y buasai yn aelod o'r eglwys yr oedd athraw y coleg yn weinidog arni; sef, John Howe. Un diwrnod, gofynodd Goodwin i Howe, pa ham yr ymgadwai o'u cymmundeb. Dywedodd yntau mai yr unig reswm dros hyny oedd, am fod yr aelodau yn gosod gormod o bwys, yn ei feddwl ef, ar neillduolion arbenig mewn llywodraeth eglwysig. Cofseiddodd Goodwin ef yn serohog, a chaniatodd iddo ymuno â'r gymdeithas ar seiliau eangach. Y mae hwn yn un prawf allan o lawer nad oedd Goodwin mor sectaraidd ei ysbryd ag y mlyn rhai ei osod allan. Er mor benderfynol oedd ei olygiadau ar Annibynwyr, yr oedd, mewn ymarferiad, fe allai, yn llai sectarol na rhai o'r Annibynwyr boreuaf. Graddiwyd ef yn D. D. yn 1553.

Yn ystod tymmor llwyddiant yr Annibynwyr, o dan amddiffyniad Cromwell, teimlai Dr. Goodwin, ac eraill, mai dymunol fuasai iddynt gyhoeddi dadganiad o'u ffydd a'u dysgyblaeth, i'r dyben o ryddhau eu hunain oddi wrth rai cyhuddiadau a ddygid i'w herbyn. Ar y 29ain o Fedi, 1658, ymgyfarfu dau cant o genhadon, yn cynnrychioli cant ac ugain o eglwysi, a phenodasant Goodwin, Owen, Nye, Bridge, Caryl, a Greenhill, i dynn allan fath o gyffes o'u ffydd, a'u trefniadau. Gosodwyd y gyffes hon ger bron y cynnulliad a elwir yn gynnadledd Savoy, a gynnaliwyd ar y 12fed o Hydref, a mabwysiadwyd hi yn unfrydol; a chyhoeddwyd hi fel dadganiad o ffydd a threfn yr eglwysi Cynnull-eidfaol yn Mhrydain. Ar adferiad y frenhiniaeth, daeth gwaith Goodwin yn Rhydychain i ben. Gadaawodd yntau y brifysgol yn 1660; ac yr oedd yn ddwfn yn serch, ac yn uchel yn nghyfrif pawb a'i hadwaenent, ac a fuont mewn cysylltiad âg ef. Aeth o Rydychain i Lundain; ac aeth llawer o aelodau ei eglwys gydag ef yno, ac addolent mewn rhyw fan nad ydyw yn adnabyddus yn awr. Ond o amser y chwyldroad yn 1688, y mae yr eglwys hono wedi arfer ymgynnull yn Fetter Lane. O hyny allan, yr oedd bywyd Goodwin yn un tawel. Nid ymyrai â gwleidyddiaeth; ond ymroddodd yn hollol i astudio duwinyddiaeth, ac i gyflawni ei ddyledswyddau gweinidogaethol. Yn amser tân mawr Llundain, yn 1666, yr oedd ei dŷ mewn perygl. Gan ei fod yn bryderus iawn ynghylch ei lyfrau, efe a symmudodd gyfran fawr o honynt i dŷ cyfaill, lle y tybiai y buasant yn ddiogel; ond ymledodd y tân i'r cyfeiriad hwnw, a distrywiodd hwynt, tra yr arbedwyd y rhai oeddylt yn ei dŷ ef ei hun. Teimlodd Goodwin yn mron yn hollol, a chyfansoddodd amryw o'r llyfrau a gyhoeddwyd ar ol ei farwolaeth ef. Cynnorthwywyd ef yn nghyflawniad ei ddyledswyddau gweinidogaethol gan ei gyfaill ffyddlawn, Thankful Owen. Pan yn y bedwar ugeinfed flwydd o'i oedran, cafodd dwymyn dost. Teimlai fod amser ei ymddattodiad yn nesach; ond yr oedd, nid yn unig yn teimlo yn dawel, eithr hefyd yn mwynhau yn helaeth o gysonon crefydd. Yr oedd ar adegau yn llawn o orfoledd a llawenydd

Y geiriau diweddaff a lefarodd oeddylt: "Yn awr byddaf yn dragwyddol gyda'r Arglwydd." —ac felly yr hunodd yn yr Iesu, Chwefror 23ain, 1679, yn yr 80ain flwydd o'i oedran; a ohladdwyd ef yn ngladdfa Bunhill Fields.

Nid oes angen i ni ddywedyd nemawr am gymmeriad ac ysgrifeniadau y gŵr enwog hwn. Mewn oes a dadlenon chwerau, ac yntau i raddau pell yn cymmyrd rhan ynddynt, o'r braidd y gellir enwi un a fu mor lwyddiannus i gadw parch ei holl wrthwynebwyr. Yn briodol y dywedodd ei fab am dano, fod ei "addfwynder, ei ddiffuantrwydd, ei gariad helaeth at bob dynion da o olygiadau gwahanol, yn ennill serchiau a rhai oeddylt yn fwyaf gwrthwynebus iddo." Y dynion sydd wedi llafurio fwyaf i gael gafael yn y gwirionedd ydynt yn fynych y rhai mwyaf penderfynol yn eu harghyoeddiadau eu hunain, a'r rhai mwyaf haelfrydig yn eu barn ar olygiadau dynion eraill. Cyhoeddwyd y rhan fwyaf o'i ysgrifeniadau ar ol ei farwolaeth ef; yr hyn, wrth gwrs, oedd yn anfantaith fawr i'w cael allan yn y modd mwyaf perffaith. Yr oedd yr argraffiad unplyg, a ddaeth allan mewn pum cyfrol, yn llawn iawn o wallau argraffyddol, ac yn hynod anghywir mewn llawer o bethau. Ond y mae gweithiau y duwinydd mawr a rhagorol hwn yn awr wedi eu cyhoeddi mewn deuddeg o gyfrolau hardd, gan James Nichol, Edinburgh; ac y mae hyn wedi gwneyd llawer i godi ei enw a'i ysgrifeniadau. Ystyrir ef, gydag Owen, Howe, Baxter, a Charnock, y penaf o'r duwinyddion Puritanaidd Ymneillduol.

GREY, YR ARGWYDDDES JANE, yr hon a anwyd yn 1537, yn Bradgate, yn sir Leicester. Yr oedd hi yn tarddu o waed brenhinol Lloegr, gan ei bod yn or-wyres i Harri VII. Merch hynaf Henry Grey, Ardalydd Dorset (wedi hyny y Duc o Suffolk), a Frances Brandon, ydoedd hi. Nid oedd iddynt fab. Yr oedd Jane Grey yn nodedig er yr foreu am ei gallu i ddyagu. Dywedir ei bod yn medru ohwareu amryw o offerynau cerdd, yn gallu siarad y Roeg, y Lladin, yr Italaeg, a'r Ffrangaeg, ac hefyd yn deall yr Hebraeg, y Galdaeg, a'r Arabaeg. Dywed Roger Ascham ddarvoud iddo unwaith ei goddiweddyd yn darllen "Phaedo" Plato, tra yr oedd y teulu yn ymddifyru yn y parc.

Yr oedd ei phrydforthwch, addfwynder ei thymmer, ei duwioldeb, a'i thalentau amrywiol, yn ei gwneuthur yn hoff gan bawb, oddi eithr ei rhieni; ond er llymed oedd eu hymddygiadau hwy tuag ati, yr oedd hi yn eu caru hwynt yn fawr. Yn 1551, gwnaed ei thad yn Dduc o Suffolk, ac yr oedd yr Arglwyddes Jane Grey y pryd hwnw yn byw cryn lawer yn y llys. A darfu i'r uchelfrydig Dduc o Northumberland gynllunio priodas rhyngddi hi a'i fab, Guilford Dudley, yr hon a gymmerodd le ar y 25ain o fis Mai, 1553. Pan yr oedd Edward VI. yn glaf, annogwyd ef i ddiystyru hawliau ei chwiorydd, Mari ac Elizabeth, a'i gyfnither, Mari o Ysgotland, ac i adael ei goron i'r Arglwyddes Jane Grey. Ac wedi marw Edward, coronwyd hi yn frenhines gyda rhwyg mawr; ond dylid dywedyd ei bod hi ei hun yn anfoddlawn iawn i dderbyn yr anrhydedd. Ni chafodd y frenhines, pa fodd bynag, nemawr, gefnogaeth gan y wlad; canys credid nad oedd ganddi ddim hawl i'r goron. Cafodd y Dywysoges Mari, gan hyny, oruchafiaeth ar ei gwrthwynebwyr yn bur fuan. Yna dienyddiwyd y Duc o Northumberland, a

charcharwyd yr Arglwyddes Jane a'i gŵr yn y Tŵr. Cyn hir, penderfynodd y cynhor eu rhoi i farwolaeth: felly, dienyddiwyd hwynt, y naill ar ol y llall, ar yr un ysgaffald, Chwefror 12fed, 1554. Y mae ei hyagrifeniadau yn cynnwys llythyrâu yn Lladin a Saesneg, traethodau defosiynol, &c., &c. Cyhoeddiwyd hwynt yn un gyfrol yn 1825, gan Syr N. H. Nicolas.

GRIFFITHS, DAVID, Bethel: pregethwr tra adnabyddus yn mhllith yr Annibynwyr trwy Ogledd a Deheudir Cymru. Ganwyd ef yn Llanegwad, swydd Gaerfyrddin, o ddeutu y fl. 1792. Aelodau yn eglwys Pant-teg oedd ei rieni, ac yno hefyd y derbyniwyd yntau yn aelod pan oedd yn bur ieuangc. Yn ngholeg Caerfyrddin, pan oedd y sefydliad hwnw o dan ofal y Parch. D. Peters, y derbyniodd ei addyg athrofaol. Pan yr oedd efe ar derfyn tymmor ei efrydiaseth, digwyddai fod y Parch. J. Griffiths, Caernarfon, mewn angen cynnorthwywr. Cymmeradwydd David Griffiths iddo, yr hwn a dalodd ymweliad â sir Gaernarfon, ac a bregethodd y Sabbath cyntaf yn Hydref, 1814, yn Nghaernarfon a Bethel. Yn mhen tua blwyddyn wedi hyny, ordeiniwyd ef yn weinidog yn y lle diweddf. Nid oedd yn Bethel ar y pryd ond tri-ar-ddeg o aelodau, a chyda hyny yr oedd dyled ar y capel. Yr oedd yno gynulleidfada dda a chynnyddol, pa ddedd bynag, a'r bobl yn ymlyngar iawn wrth y gweinidog ieuangc. Cyn hir ymunodd Mr. Griffiths mewn priodas gyda Miss Ellen Williams, unig ferch i amaethwr parchus o'r gymmydogaeth, yr hwn oedd yn lled gefnog o ran ei amgylchiadau. Ymgodai y gweinidog ieuangc yn feunyddiol mewn ffafur a phoblogrwydd, a theithiai lawer ar ei farch i wasanaethu achos y Gwaredwr mewn lleoedd gweiniaid. Bu yn foddion i sylfaenu amryw eglwysi, ac i adeiladu amryw gapeli. Teithiai yn achlysurol i wahanol siroedd; ac yr oedd ei ddoniau pregethwrol, ei lais soniarus, a gwresogrydd ei ysbryd, yn tynnu lliaws o wrandawyr yn mhob man lle yr elai. Parhaodd ei weinidogaeth yn Bethel am fwy na hanner can mlynedd; ac yn nghwrs yr amser hwn, cymmerodd lawer o gyfnewidiadau le ynghylch ei weinidogaeth, a rhai o honynt o nodwedd tra dymunol. Helaethwyd yr addoldy yn Bethel amryw weithiau. Gwelodd amryw ddiwygiadau grymus; ac yn enwedig yn 1840, a thrachefn yn niwedd y fl. 1859. Neillidwyd David Griffiths, ei fab hynaf, yn gydweinidog ag ef yn 1849.

Yr oedd Mr. Griffiths, pan yn ddyd ieuangc, yn bregethwr doniol, a thra derbyniol; a chadwodd ei boblogrwydd a'i barch hyd y diwedd. Yr oedd ei berson hardd, ei lais peroriaethus, ei arddull syml, ynghyd a'i ddirifwch, ei sêl, a'i deimlad toddedig, yn dylanwadu yn fawr ar ei wrandawyr; ac yr oedd effeithiau grymus ar brydiau yn cydfyned a'i bregethus. Ei weddian oeddynt hynod a thra toddedig, nes peri i lawer a'i gwrandawent gollu dagrau wrth ei wrandaw yn dadleu a'r Arglwydd. Cymmerodd arno ei hun feichiau trymion fel ymddiriedolwr mewn cyssylltiad ag adeiladu capeli yn Bethel, Siloh, Moriah, Pentir, Llanrug, Waenfawr, Pen-y-groes, ac Ebenezer, &c. Yn mlynnydoedd olaf ei oes, gan ei fod wedi ei ryddhau oddi wrth ei ofal gweinidogaethol yn Bethel, o herwydd fod ei ddau fab, sef David a Robert Griffiths, wedi cymmyrd ei le yn ei gylch gweinidogaethol, yr oedd yn gallu myned yma a thraw i bregethu

fel y byddai galw am dano; ac yr oedd yn pregethu gyda gwres, ac yn cael derbynidd mawr. Y lle diweddf a bu efe yn gwasanaethu ynddo oedd yn nghyfarfod yr Iwbili, a gynnalwyd yn hen gapel Llanberis, lle y pregethodd gydag effeithiolrwydd neillduol. Bu farw ar y 27ain o Chwefror, 1873, yn lawm 80ain mlynedd oed. Hebrnygwyd ei weddillion marwol i'w fedd, yn y fynwent yn ymyl y capel y bu yn gweinidogaethu cyhyd ynddo gyda'r fath lwyddiant a chymmeradwyaeth, gan dyrfa na welwyd yn parth hwnw o'r wlad braidd un amser ei chyffelyb am ei lliosogrwydd; ac yn mhllith y rhai oedd yn bresennol, yr oedd dros drigain o weinidogion yr efengyl o wahanol enwadau.

GRIFFITHS, DANIEL, Castellnodd: un o'r gweinidogion mwyaf poblogaidd yn mysg yr Annibynwyr yn ei ddydd yn Nehendir Cymru. Ganwyd ef yn mhllwyf Llanilltyd, yn Nghwm-nedd, yn y flwyddyn 1798. Ei rieni oeddynt William ac Eleanor Griffiths; ac ymddengys fod ei hynafiaid wedi bod yn preswlyo yn yr ardal er's rhai cenedlaethau. Saer wrth ei alwedigaeth oedd ei dad; ac yr oedd ei dad a'i fam yn profesu crefydd, a'i fam yn nodedig am ei duwioldeb. Daniel oedd yr ieuangaf o chwech o blant. Bu farw ei dad pan yr oedd efe yn dra ieuangc; ond yr oedd ei frawd hynaf yn ofalus iawn o hono: ac o blegid ei fod mor wanaidd ei iechyd, yr oedd ei fam yn pryderu llawer yn ei gylch. Blinid, ef pan yn ieuangc, gan ddiffyg treuliad, ac ni chafodd wareddigaeth hollol oddi wrth hyny ar hyd ei oes. Mynychai yr Ysgol Sabbathol yn Melin-y-cwrt pan yn ieuangc, ac yr oedd yn hynod o fedrus mewn dysgu y Beibl allan. Adroddai bennodau lawer hefyd o hono pan yn fachgenyn, sef mewn oedfaen o flaen y pregethau. Bu yn ddeiliad argraffiadau crefyddol pan yn ieuangc iawn, er nad yw yn ymddangos ei fod wedi ymuno yn ffurfiol a'r eglwys yn Melin-y-cwrt nes oedd yn un neu ddwy ar bymtheg oed. Ac yn fuan, daeth yn amlwg fod ei ddawn gweddi yn tynnu sylw neillduol; ac yr oedd ei hyawdled mawr, a'i lais peraidd, yn codi disgwyliadau mawrion yn y rhai a'i hadwaenent. I ddisygu y gelfyddyd o saer badau y rhoddwyd ef gan ei frawd, a bu yn gweithio am amser gyda'r gelfyddyd hono. Ni wyddom yn fanwl pa bryd y dechreuodd bregethu; ond yr ydys yn casglu, gan ei fod yn pregethu mewn cymmanfa yn y Groeswen cyn bod yn ddwy ar hugain oed, ei fod wedi dechreu yn lled foreu. Aeth i'r ysgol at Mr. Howells, o Baran, lle y bu am ryw gymmaint; ond y mae yn ymddangos mai ychydig o amser a gaffai i ymroddi at waith yr ysgol, gan fod llawer o alw arno i bregethu i'r naill fan a'r llall, ac i holi ysgolion, at yr hyn yr oedd ganddo ddawn arbenig.

Aeth i athrofa y Neuaddlwyd yn 1820, yr hon oedd y pryd hwnw dan ofal y diweddar Ddoctor Phillips. Yn fuan ar ol mynediad Mr. Griffiths i'r athrofa, torodd diwygiad allan yn y Neuaddlwyd un boreu Sabbath pan oedd Dr. Phillips yn pregethu; yr hyn fu yn achlysur i danio ysbryd, ac i gynhyrfu doniau poblogaidd gwrth-ddrych ein sylwadau i raddau anghyffredin. Gan fod y diwygiad wedi ymdaenu yn y parthau hyny o'r wlad, daeth Daniel Griffiths yn adnabyddus iawn yn sir Aberteifi, yn neillduol mewn cyssylltiad ag ef. Yr oedd galw mawr am ei wasanaeth, a hyny yn mysg enwadau eraill heb law ei enwad ei hun. Tra yn aros yn y

Neuaddlwyd, yr oedd efe yn un o'r myfyrwyr mwyaf poblogaidd a fu yno erioed. Wedi bod o hono am ddwy flynedd yno, neillduwyd ef yn gydwainidog â Mr. Bowen yn Maes-yr-haf a Melin-y-cwrt, ei fam eglwys, yn Chwefror, 1823. Ymaffodd yn ei waith o ddirif, ac ymadaffodd i bob rhan o hono a'i holl egni; a bu yn foddion i ddwyn bywyd newydd i mewn i'r Ysgol Sabbathol, y cyfeillachau, y cyfarfodydd gweddi, y canu, &c. Pregethai dair gwaith, ac weithiau bedair gwaith, bob Sabbath; ac yn fynych bob nos drwy yr wythnos. Yr oedd galw mawr am dano hefyd i gyfarfodydd a chymmanfaoedd, yn mhell ac agos. Bu yn offeryn i godi yr achos crefyddol yn Nghastellnedd i sefyllfa lewyrchus. Ond yn nghanol ei lwyddiant a'i boblogrwydd, yn mhenn dwy flynedd a hanner ar ol ei ymsefydliad yno, digwyddodd amgylchiad gofidus iawn, ag yr ydym yn rhwym o gyfeirio ato. Dygwyd cyhuddiad yn ei erbyn gan ferch ieuangc mai efe oedd tad ei phlentyn anghyfreithlawn, yr hyn a lwyf wadai yntau—a hyny yn y modd mwyaf penderfynol. Achlysuodd hyn derfysg mawr, gan fod rhai yn credu tystiolaeth y ferch ieuangc, ac eraill yr eiddo yntau. O dan yr amgylchiadau, barnwyd yn ddoeth iddo beidio a pregethu am dymmor, hyd nes y deuai rhyw oleuni ar y mater. I Felin-y-cwrt yr elai gan mwyaf yn yr adeg y bu heb bregethu; ac yn ystod yr amser hwn, yr oedd rhai yn parhau i feddwl ei fod yn euog, ond y rhan fwyaf yn credu yn ei ddiinweidrwydd; ac ar gymmhelliad rhai gweinidogion, ac eraill, efe a ddechrenodd bregethu, er nad oedd yr eglwys yn Maes-yr-haf yn foddolawn i hyny. Wedi iddo ail ddechrenu pregethu yn Melin-y-cwrt, byddai llawer o Gastellnedd yn cyrchu yno i wrando; ac ar ol ymgynghori â rhai o'i gyfeillion oedd yn y weinidogaeth, elai yntau i'w tai hwythau i bregethu, yr hyn a barai fod y rhwyg rhyngddo a'r eglwys yn Maes-yr-haf yn myned yn fwy. Cymmerwyd hen *coach-house* yn Castellnedd o dan ardreth iddo i bregethu ynddo, yr hwn a wnaed yn lle cyfeus, a galwyd ef yn Soar. Bu agoriad furfiol arno, pryd yr oedd yn bresennol saith o weinidogion; a bu hyn yn achlysur o rwyg yn y cyfundeub. Ond yr oedd amser yn gwellhau pethau, a phleidwyr Mr. Griffiths yn lliosogi; ac yn nghymmanfa y tair sir, a gynnalwyd yn Tai-hirion, yn 1827, gwnaed heddwch rhwng y pleidiau; a bu hyn yn derfyniad i'r helynt gofidus hwn. Gan fod Soar yn rhy fychan i gynnwys y bobl a ddeuent i wrandaw Mr. Griffiths, prynwyd tir i adeiladu capel eang arno at ei wasanaeth. Ymgododd yntau drachefn mewn poblogrwydd trwy y wlad yn mhob man, yn gystal ag yn nghylch ei weinidogaeth gartrefol; canys yr oedd galw mawr am ei wasanaeth yn mhell ac yn agos, a chyrcbai tyrfaoedd i wrandaw arno yn mhob man. Nid oedd yn ddyon o gyfansoddiad cryf yn naturiol, a diammheul fod yr helyntion a'i cyfarfu wedi effeithio yn niweidiol arno; ac yr oedd ei lafur yn fawr, gan ei fod yn ymhyfrydu yn y gwaith o bregethu, ac nid arbedai ei hun trwy wrthod ceisiadau am ei wasanaeth. Ymadaffodd y darfodedigaeth ynddo, a bu yn dihoeni am dymmor yn ngafael yr asfechyd nychlyd hwnw; ond pan y daeth yr adeg iddo ymadael o'r byd, bu farw yn hollol dawel yn y mwynhad o gysuron crefydd. Galwodd ei briad a'i ddeg plentyn at y gwely, a chusanodd hwynt oll, gan eu cyflwyno i ofal "Tad yr amddifaid, a Barnwr y gweddwon;" ac ymadaffodd a'r fuchedd hon

Ebrill 1af, 1846, yn 48ain mlwydd oed. Cafodd angladd anarferol o liosog. Yr oedd y ffordd yn llawn o bobl am tua dwy filldir, fel yr oedd yn anhawdd symmud drwyddynt.

Yr oedd Mr. Griffiths yn ddiâu yn un o bregethwyr mwyaf poblogaidd ei oes. Nid mewn ymdrin yn gywraint ag athrawiaethau "mawrion, ac egluro gwirioneddau dyfnion, yr oedd ei ragoriaethau yn gynnwysedig; ond mewn meddu cyflawnder o'r iaith orsu i oed allan ei feddyliau. Ni byddai ei eiriau byth yn pallu, canys yr oedd ganddo gyflawnder dihybwydd o ymadroddion dewisol, a hyny yn wastad yn rhai ysgrythyrol a gwir briodol. Nodweddid ei agwedd, ei eiriau, ei don, a phob peth o'i gylch, a'r dirifwch mwyaf; yr hyn a gynnrychiol ddirifwch mawr yn ei wrandawyr. Ac yr oedd grym a phereidd-dra anarferol yn ei lais, ac yntau yn gallu ei lywodraethu fel y mynai. Anfynych y bu neb yn gallu cyrhaedd effeithiolrwydd mwy, a siarad yn ddydol, trwy ddylanwad ei lais nag efe. Hoff byngciau ei bregethau oedd Crist a'i groes, trueni dyn fel pechadur, rhagorfreintiau y saint, a gugoniant yr efengyl, &c.; ac nid yn anfynych pan y byddai yn sefyll o flaen cynulleidfia, byddai yn pregethu dan deimladau dwys.

GRIFFITHS, EVAN, Abertawe. Ganwyd ef yn Gellibeblog, plwyf y Bettws, ger llaw Pen-y-bont-ar-Ogwy, Ionawr 18fed, 1795. Efe oedd yr ieuangaf o saith o blant. A bu farw ei dad pan nad oedd Evan, ei blentyn ieuangaf, ond tair bliwydd oed. Gan fod y fam wedi ei gadael mewn amgylchiadau digon isel, nid oedd hi yn alluog i roddi ond ychydig o fanteision addysg i'r plant; ond yr oedd yn wraig grefyddol, ac ymdrechodd i wneyd argraph grefyddol ar feddyliau y plant pan yn ieuangc. Ymddengys i Evan Griffiths gael ei dderbyn yn aelod eglwysig yn Bryn-menyn pan yn dair ar ddeg oed, ac yr oedd yn un tra awyddus am wybodaeth; a phan yn un ar hugain oed, ar gymmhelliad y Parch. William Jones, Pen-y-bont, dechrenodd bregethu. Treuliodd Griffiths tua bliwyddyn o dan addysg Mr. Jones. Wedi hyny, bu am ddwy flynedd dan addysg y Parch. Dr. Jenkin Lewis yn Nghasnewydd. Neillduwyd ef yn weinidog Park Mill a Pilton Green, yn Gower, yn y fl. 1824, lle y bu yn llafurio am bedair blynedd. Rhoddodd ei ofal gweinidogaethol i fyny yn y Gower, a gwnaeth ei drigfod yn Abertawe, gyda'r amcan o ddefnyddio ei amser yn benaf yn y gwaith o gyfeithu "*Eboniad Matthew Henry*" ar yr Hen Destament a'r Newydd i'r Gymraeg. Ar ol cyhoeddi rhai rhifynau swllt yr un o'r gwaith, methodd yr argraphydd, a phwrcasodd Mr. Griffiths gynnwysiad ei swyddfa argraphu, a dygodd allan y gwaith ar ei gyfrifoldeb ei hun. Wedi iddo ymsefydlu yn Abertawe, ymadaffodd yn Ebenezer, lle y bu yn dra defnyddiol a pharchus yn ngolwg yr holl frawdoliaeth. Ni bu ganddo un eglwys neillduol dan ei ofal ar ol gadael y Gower; ond pregethai yn mron bob Sabbath yn Abertawe a'r cylchoedd, ac weithiau cymmerai daith drwy y Deheudir a'r Gogledd. Nid oedd, o herwydd ei lesgedd, yn alluog o'r bron i adael ei dy am y flwyddyn ddiweddar y bu fyw. Bu farw y Sabbath, Awst 31ain, 1873, yn 78ain mlwydd oed. Claddwyd ei weddillion yn mynwent capel Ysgetty, a chafodd gladdedigath barchus.

Yr oedd Mr. Griffiths yn ddyon o dduwioldeb ac ymroddiad crefyddol mawr; ac fel pregethwr,

er nad oedd efe yn hyawdl a chyffrous, yr oedd yn addysgiadol a derbyniol. Yr oedd yn hynod am ei ofal am y tlawd a'r methodig. Ymdrechai lawer hefyd i ledaenu gwybodaeth grefyddol a chyffredinol; ac yn enwedig gellir cyfeirio at ei anturiaeth fawr yn cyfieithu ac yn cyhoeddi "*Esboniad Matthew Henry*" ar y Beibl. Cyfieithodd, cyfansoddodd, a chyhoeddodd lawer o lyfrau eraill hefyd; ac yn yr ystyr hwn yr oedd ei gydwladwyr yn dra dyledus iddo.

GRIFFITHS, JOHN, Caernarfon: gweinidog clodfawr a fyddlawn gyda'r Annibynwyr. Ganwyd ef ger llaw Pen-cadair, yn swydd Gaerfyrddin, y 10fed o Fai, 1752. Yr oedd yn ddeilliad argyhoeddiadau crefyddol pan yn blentyn. Ymunodd a'r eglwys yn y lle yn ieuangc; ac nid hir y bu heb ddechreu pregethu. Pan yn ddeunaw mlwydd oed, derbyniwyd ef yn efrydd ydd i Goleg Caerfyrddin, pan oedd y sefydliad hwnw o dan ofal y Parchn. R. Gentleman a Dr. Jenkins. Arosodd yn y coleg tua saith mlynedd. Derbyniodd alwad oddi wrth yr eglwys Annibynol yn Llanfyllin, lle y neillduwyd ef i gyflawn waith y weinidogaeth yn mis Gorphenaf 1780. Yn 1781, priododd Agnes Meredith, yr hon a breswyliai ger llaw Trallwm. Byr fu tymmor ei arosiad yn Llanfyllin, ond gweithiodd yn ymroddgar a llwyddiannus yno. Pregethai a chynghorai yn yr ardaloedd cylchynol; ac ymgynullai pobl i wrandaw arno yn traddodi ei genadwri yn y prif-fyrdd a'r casau, ac ar hyd llechweddau y brynau. Efe a fu y prif offeryn i gyfodi capeli yn y Trallwm a'r Sarnau. Bu yn ystod yr amser yr arosodd yn Llanfyllin yn wrthddrych cryn ymosodiadau, a chafodd lawer o drafferth i gael cofrestru y capeli a gododd yn lleoedd i addoli, er fod y gyfraith yn caniatáu hyny, o herwydd fod gweinyddwyr y gyfraith yn mysg y rhai a deimlent duedd erledigaethus. Dywedir iddo fod mewn enbydrwydd am ei einioes amryw weithiau yr adeg hon. Yn mhen dwy flynedd, cafodd alwad oddi wrth eglwys fechan oedd wedi ei chasglu ynghyd yn Nghaernarfon; ac am fod yno faes helaeth i'w lafurio, cydsyniodd a'r cais, a bu yn dra llwyddiannus yno. Yn mhen dwy flynedd drachefn, derbyniodd alwad o Abergafenni, yn swydd Fynwy; a symmudodd yno, lle y llafuriodd am ddeuddeg mlynedd. O herwydd rhyw achos neu gilydd, cymmerodd ymranid le yn yr eglwys hono, ac ymddengys i'r bobl oreu fyned allan gydag ef. Yn 1796, cafodd Mr. Griffiths alwad daer ac unfrydol i ddychwelyd i gymmeryd gofal ei hen eglwys i Gaernarfon, a phenderfynodd ei derbyn. Yr oedd yr eglwys, wedi iddo ymadael o'r blaen, wedi bod dan ofal Dr. George Lewis, yr hwn a symmudodd i Lanuwchllyn. Rywbryd yn y fl. 1797 y daeth Mr. Griffiths i Gaernarfon yr ail waith, lle yr arosodd o hyny allan hyd ddiwedd ei oes. Bu farw ei wraig yn mhen blwyddyn ar ol ei ymsefydliad yno; ac yn mhen amser priododd ailwaith a gweddw o'r enw Mrs. Griffiths, oedd yn trigiannu ger Rhoalan; a meibion iddo ef o'r brodas hon oedd yr hybarch W. Griffiths, Caergybi, a'r diweddar Barch. J. Griffiths, Buckley. Yr oedd ei weinidogaeth yn Nghaernarfon yn dra llwyddiannus; ac yr oedd ei ymarweddiad Cristionogol, a'i ymddygiad boneddigaidd yn gyfryw ac a sicrhäent iddo barch cyffredinol y dref a'r gymmydogaeth. Nid oedd llafur Mr. Griffiths, modd bynag, yn gyfyngedig i'r dref yn unig, ond yn mhob man

y caffai ddrws agored a chyfleusdra i wneuthur daioni y tu allan iddi hefyd; ac ymddengys mai ganddo ef yr oedd y llaw benaf yn sefydliad yr achosion Annibynol yn Rhoalan, Llansehaiarn, Saron, a Bethel. Yn nghanol ei nerth yr oedd Mr. Griffiths yn ddyrn hardd a lluniaiidd o ran ei berson, yn sefyll yn agos i chwe throedfedd o daldra, a'i holl ysgogiadau yn foneddigaidd ac ennillgar, a'i holl ymddangosiad yn hynod ffafriol i sicrhau serch a pharch y rhai y deuai i gyffyrddiad a hwy. Fel Cristion cywir, defosiynol, a phur, a dyn o dduwioldeb uchel a diammheuol, safai yn uchel iawn yn syniadau pawb a'i hadwaenent. Fel pregethwr, nid oedd yn ol i nemawr o'i frodyr yn ei amser: yr oedd ei athrawiaeth a'i ysbryd yn wir efengylaidd, a'i ddoniau traddodi yn dra hyawdl, yn ogystal ag yn ddwys a difrifol.

Yn ngwanwyn y flwyddyn 1802, cafodd Mr. Griffiths ergyd o'r parlys, a bu am beth amser heb allu defnyddio ei aelodau na'i synwyrnau naturiol; a bu am naw wythnos heb fedru llofaru gair wrth neb. Ond cododd un diwrnod y pryd hwn, ac ymafodd mewn eboniad yn ei lyfrgell, a darllenodd gyfran o'r chweched benod o Efangyl Ioan, er mawr syndod a llawenydd i'w deulu; ond bu am agos i bedwar mis ar ol hyny heb allu tori geiriau yn groyw. Talfwyd ef i gystudd trwm wedi hyny, a bu am o gylch dwy flynedd ar ol ei daraw gyntaf heb allu cyflawni ei weinidogaeth; ond wedi hyny parhaodd i bregethu deirgwaith bob Sabbath tra y bu byw. Yn 1817, clafychodd oddi wrth effeithiau oerfel, a throdd hyny yn ddarfodedigaeth arno; a bu farw mewn tangnefedd, Chwefror 18fed, 1818, yn 65ain mlwydd oed. Efe oedd cyfieithydd llyfr rhagorol Dr. Doddridge i'r Gymraeg, sef "*Dechreuad a chymydd Crefydd yn yr Ebnaid*," a detholodd hefyd gasgliad o hymnau at wasaneth yr Annibynwyr.

GRIFFITH, JOHN, o Bethesda, yn sir Gaernarfon. Ni raid dywedyd mai fel gweinidog yr efengyl yn mhilith y Methodistiaid Calfinaidd y daeth Mr. Griffith yn adnabyddus, ac yn y cylch hwn o ddefnyddioldeb annillodd iddo ei hun gyfryw radd dda nes peri fod pawb a'i hadwaenent trwy Gymru yn galaru llawer am dano, gan deimlo fod gwyliwr fyddlawn, pregethwr galluog, bugail gofalus, a dyn mawr mewn gwirionedd wedi ei gymmeryd oddi wrthynt.

Gellir crynhoi prif ffeithiau ei fywyd i gylch bychan. Ganwyd ef yn y Bont-newydd, ger Caernarfon, yn 1817. Yr oedd crefydd wedi cartrefu yn y teulu er yn foren, fel y cafodd rieni crefyddol i ymdeimlo a'u rhwymedigäeth i'w fagu yn dlws i Dduw. Pan oedd tua dwy flywydd oed, cafodd wasgfa, yn yr hon y tybid ei fod wedi marw; a dechreuidd paratoi at y driniaeth a roddir i un a'r enaid wedi ymadael. Ond un o'r gwagedd, wedi edrych yn graff arno, a ddywedodd, "Na, peidiwch. Y mae gan y Goruchaf waith mawr i'r dyn yma, a rhaid iddo ei gyflawni." Daeth gwirionedd y sylw hwn i gael ei deimlo gan holl fân ddiwyddiadau a thueddiadau blynyddoedd ei fachgen-oes—yn ei awydd i gael myned i'r capel, ac yn ei waith yn ceisio pregethu i'r plant y ohwreua'i a hwynt. Nodwedd benaf y cyfnod hwn ynddo, pa fodd bynag, ydoedd ymotyngarwch; canys holai yn ddiarbed, yn enwedig ynglŷn â materion ysgrythrol. Cafodd addysg dda, o'r hyn ydoedd cynnwys addysg yn ei amser ef; a sicrhair y

rhagorai ar ei gyfoedion am ddyagu. Gweithiai gyda'i dad ar dyddyn Cefn-werthyd ar ol gadael yr ysgol; ond llafuriai yn galed mewn ystyr feddyliol hefyd; o herwydd ceir ef, o ddeuddeg i hymnheg oed, yn aros ar ei draed drwy y nos i astudio: gweddai lawer iawn, ac nid anfynych y collid ef oddi wrth yr aradr, i fyned i gornel, na wyddai ond efo a'i fam am dani, i ddal cym-mundeb mewn gweddi & Duw. Cafodd fam wir dda, a wnaeth yr hyn oedd yn ei gallu i feithrin ynddo y crefyddolder ysbryd a barai i'w gyfeillion deimlo o'r dechreu fod delw meddwl ei fam i'w gweled yn amlwg arno ar ol tyfu i fyny.

Yr oedd ei ddefnyddioldeb mor amlwg yn mhob cylch crefyddol y troai ynddo fel y gwaagwyd arno gan y brodyr i ymroddi i'r weinidogaeth. Ymgynydodd yntau am dymmor; ond cawn ef yn traddodi ei bregeth gyntaf yn y Bont-newydd tua diwedd y fl. 1840, oddi ar *Mat.* i. 21. Cafodd gymmeradwyath yr eglwys a'r cyfarfod misol yn galonog a pharod; ond etto parhaodd yn isel a digalon ei feddwl am flynydd-oedd yn y gwaith. Bu am ychydig amser gydag Eben Fardd yn Nghlynog yn 1842. Yn Ionawr, 1843, aeth i Athrofa y Bala, lle y bu hyd Mehefin, 1845. Bu hyn yn ddechreuad cyfnod newydd yn ei oes; a diammheu, oni buasai am ei fanteision athrofaol, y cawsai ei restru gyda dosbarth o bregethwyr llai eu defnyddioldeb a'u dylanwad na'r un y perthynai efo iddo. Ar ol gadael yr athrofa, cadwai ysgol ddyddiol yn Brynengan am o ddeutu bliwyddyn. Llwyddodd yn fawr gyda'r ysgol a'r pregethu, ac yr oedd cymmaint o wreiddiolder ynddo fel ysgolfeistr ag oedd ynddo fel pregethwr. Ei gyullun oedd cael y plant i ddyagu meddwl, a'u denu i ddyagu meddwl. Aeth oddi yno i brifysgol Edinburgh am ysbaid byr, a sefyddodd eilwaith gydag ysgol yn Rhyd-y-clafdy yn Chwefror, 1848. Y pryd hwn, daeth yn aelod o gyfarfod misol Llleyn ac Eifionydd. Gadawodd Rhyd-y-clafdy ar achlysur ei briodas yn Medi, 1849, & Jane, unig blentyn W. Williams, Pen-bodlas, a daeth i fyw i Tan-y-wlch, Nant, yn Ionawr, 1850, lle y bu yn aros wyth mlynedd. Yn nechreu 1859, ceir ef yn symmud i gymmeryd gofal gwainidogaethol eglwys Dolgellau; a gwasanaethodd yno gyda mesur helaeth o ffyddlondeb, cymmeradwyath, a llwyddiant am bedair blynedd, pryd y symmudodd i Jerusalem, Bethesda. Rhaid dyweyd mai dyma yn ddiddadl y cyfnod disgleiriaf ar ei weinidogaeth, yn gystal a'r adeg y teimlai yntau yn fwyaf cartrefol yn y gwaith a chyda phobl ei ofal. Byr iawn fu ei arosiad yn Jerusalem, gan, er mor agos y cyssylltiadau serchoglawn rhyngddynt, y daeth angen heibio yn *surf congestion of the lungs*; ac mewn naw diwrnod o gystudd, "byrhaodd ei ddyddian, a gostyngodd ei nerth ar y ffordd," fel y bu farw yr 28ain o Chwefror, 1866, yn 49ain mlwydd oed, mewn llawn fwyndd o dangnefedd a llawenydd dwyfol yr efenngyl. Gadawodd weddw a thri o blant yn amddifaid ar ei ol. "A gwŷr bucheddol lawer a ddygasant" ei gorph ef i fynwent Llanwnda, i'w gladdu, ddydd Llun, y 5ed o Fawrth, "ac a wnaethant alar mawr am dano efo."

Y mae yn amlwg, oddi wrth yr amlinellid hwn, fod Mr. Griffith yn fab anwyl athrylith, yn gystal ag yn wir grefyddol, a bod crefydd wedi gwneyd ei dalentau, yn gystal a'i holl oes, yn gwbl gysegredig iddi ei hun. Yr oedd ganddo ddynoliaeth ardderchog, fel y dywedodd un am dano, ei bod yn gyfuniad prydferth o

awdurdod a chydymdeimlad. Byddai ei urddas ardderchog yn gofyn ufudd-dod heb ddim traia. Ymddangosai fel yr haul yn ddirwrst a diymhôngar, ond yn llawn gwres a goleuni, ac yn cynnyrchu bywyd a sirioldeb o'i amgylch. Calon fawr agored ydoedd eiddo Mr. Griffith, fel y dywedodd un o'i blant am dano:—"Byddaf yn dyheu am galon mor fawr a chalon fy anwyl dad." Un nodwedd o eiddo ei ddynoliaeth ydoedd ei gweriniaeth; a hyn, hwyrach, sydd yn eglurhad pa ham y teimlai yn fwy cartrefol yn Jerusalem nag un man y bu ynddo yn flaenorol.

Elfen arall ynddo ydoedd ei dduwioldeb personol amlwg. Y mae yn amhossibl darllen ei ddyddlyfr heb deimlo ein bod yn cymdeithasu âg un oedd yn fynych mewn agosrwydd mawr at Dduw. Pa faint bynag y pryderai ynghylch iachawdwriaeth dynion eraill, ni chafodd hyny o gwbl fyned rhwng ei ddiogelwch ei hunan & Duw; ond yn hytrach, awchlymwyd ei awydd am achubiaeth ei wrandawr gan y pwysigrwydd a roddai ar fod ei hun yn gadwedig. Argraphai ar feddwl pawb a'i hadwaenai mai dyn ydoedd ar farn, a'i fater wedi eu gwneuthur yn dda ger bron Duw; ac yr oedd hyny yn rhoddi nerth anorchfygol i'w weinidogaeth.

Yr oedd efo hefyd yn feddyliwr mawr, ac yn astudiwr caled. Nid oedd eisieu ond golwg ar ei lyfrgell ardderchog na argyhoeddidi ni ar unwaith fod meddylgarwch o radd uchel hyd yn oed yn y deholiad o honynt; etto, nid casgylodd llyfrau da oedd efo, ond darlennwr mawr, ac astudiwr trylwyr o honynt. Fel meddyliwr, yr oedd y gwreiddiol a'r beirniadol wedi eu cyfuno ynddo. Ynddo fel beirniad ni a gawn yr arafwch a'r amynedd angenrheidiol i olrhain pob casgliad yn ol, ac i edrych ar wirionedd o wahanol gyfeiriadau, ac yn ei wahanol gyssylltiadau, tra yn y gwreiddioldeb a berthynai iddo, daw i'r golwg dreiddgarwch, annibyniaeth, asbri, a gradd helaeth o'r cyfriol. Uniad y ddwy elfen hyn sydd yn egluro ei anfoddlonrwydd i draethu ei syniad ar unwaith, a'i waith bob amser, pan yn ceisio dysgu eraill i feddwl, i fod yn annibynol a beiddgar, ac ar yr un pryd yn ochelgar. Proffid y nodweddau hyn o eiddo ei feddwl gan y dosbarth o awduron yr ymhoffai fwyaf ynddynt. Yr oedd y meddwl hwn oedd ganddo, mewn undeb & dynder a thrylwyredd ei argyhoeddiadau crefyddol personol, yn rhoddi iddo sefydlogrwydd a chadernid fel cymmeriad nad ydym yn ei gyfarfod yn fynych.

Yr oedd cyfuniad y tair elfen yma—serchogrwydd dynoliaeth dda, crefydd bersonol ddiammheuol, a meddwl diwylliedig o natur uchel—yn peri ei fod yn un wedi ei ddyagu i deyrnas nefoedd mewn modd amlwg. Gweinidog cymmhwys y Testament Newydd ydoedd efo. Ni chlywsom am neb a'i gwrandawodd yn y blynyddoedd diweddfaf yn amheu ei awdurdod i bregethu. Yr oedd ei hawl i bregethu yn y nerth oedd gyda'i weinidogaeth. Rhaid ystyried fod dau gyfnod wedi bod ar ei bregethu, a phregethai yn alluog a meddylgar yn y ddau; ond gwahaniaethid hwynt oddi wrth eu gilydd gan rwydddeb dawn yn y traddodiad, ac yn enwedig gan danbeidrwydd ysbryd y pregethwr yn ei awydd i gael eraill i gydgyfranogi âg ef o'r cyflawnder dihybydd oedd yn yr efenngyl a bregethai. Nodwedid ei weinidogaeth mewn modd amlwg a'r ansoddau ydynt brif rgoriaeth y pulpud Cymreig—meddylgarwch, difrifwch, a gwresogrwydd, a lle y ceir y tri hyn mewn undeb

a'u gilydd, hydd y weinidogaeth hono yn un y gellir disgwyl i'r Ysbryd Glân ei llwyddo er mwyn achubiaeth dynion, ac er gogoneddiad saint yr Arglwydd. Yr oedd ei bregethau cyntaf yn cynnwys y ddwy elfen flaenaf, ond yn fwy diffygol o'r olaf; ac hwyrach mai ei symudiad i Ddolgellau, a hyny yn nghanol nerth diwygiad 1859, fu yn foddion i roi arbenigrwydd neillduol i'r gwresogrwydd ysbryd a ddaeth mor werthfawr yn ei weinidogaeth ar ol hyn. Profir hyn gan y gwahaniaeth mawr a deimlid yn nylanwad yr un pregethau yn y ddau gyfnod. Er enghraifft, buom yn gwrandao arno yn pregethu oddi ar *Salm* lxxx. 10, 11, pan yr arosodd yn Lleyan, ac ystyriem hi yn bregeth wir alluog a gwerthfawr; ond yr oedd bywyd newydd ynddi ar ol trwythiad ei ysbryd gan y diwygiad, ac yn nerth y tanbeidrwydd a'r gwresogrwydd yr oedd ei dylanwad yn ysgubo pob peth o'i blaen. Cyfansoddodd a thraddododd rai pregethau a fyddant fyw oesoedd y ddaear. Disgrifir ef yn pregethu gan y diweddar Barch. J. Owen, Pen-y-berth, fel hyn:—

“Cryf ac iael yw ei lais wrth ddarllen ei destyn—ac y mae rhywbeth difrif-ddwys ynddo hefyd. Wrth egluro ei destyn ac olrhain ei gysylltiadau, dengys feddlw athronyddol, a gallu ymresymiadol amlwg iawn. Y mae yn rhoddi golwg ar y rhanau hyn o'r gwirionedd dwyfol na chafodd ei wrandawyr mo hono erioed o'r blaen. Wedi rhanu ei destyn fel un yn ei ddeall yn dda, y mae yn dwyn ei wahanol faterion at ystyriaethau ei wrandawyr mewn dull argyhoeddiadol. Ymddengys mai ei amcan ydyw argyhoeddi dynion. Gwir ei fod yn gwneyd hyny trwy ymresymu a hwy; ond nis gallant ochei gwelod mai ymresymu i argyhoeddi y mae—cael ei wrandawyr, nid yn unig i wedd fod y peth yn wir, ie, y rhaid ei fod yn wir, ond ei fod hefyd yn wir y mae pwysigrwydd enfawr mewn eu cael i feddlw yn ei gylch. Pan yn egluro cysylltiadau ei destyn gallai ei fod yn dwyn ei wrandawyr i edrych arnynt eu hunain yn debyg i astudwyr mewn athrofa, yn gwrandaw darlith ar ryw bwng gan eu hathraw, ac yn ei gael yn deilwng o hono ei hunan, ond ei fod braidd yn *stiff*. Ond yn nghorff y bregeth, y maent yn cael eu hunain yn debycach i rai mewn llys gwladol ar adeg o dreial pwysig, a'r dadleuydd wedi ei lynguc i ffyn gan yr achos a ymddiriedwyd iddo—yn ei ddwyn adref at feddyliau y rheithwyr, gyda nerth ac angerddoldeb anwrthwynebol. Y mae ei lais erbyn hyn yn dechreu clirio ac ymddyrfhafu, ac y mae yna ysbryd tanllyd yn dyfod i'r golwg—mellt, yn gystal a tharanau. Pregethai fel na fedrai ei wrandawyr beidio gwrandaw. Ceid ganddo bron yn wastad cyn diwedd y bregeth ychydig eiriau i gynnal y rhai ar 'ddarfod am danynt,' ond baich ei genadwri oedd argyhoeddi.”

Chwanegodd at y llafur hwn mewn cyfansoddi a thraddodi pregethau, ymroddiad dyfalbarhaol i'r holl waith. Ymwelodd & channoedd lawer o'i bobl bob blwyddyn, a byddai ei ymweliadau yn fendith bob amser, tra y sicrhâi hefyd eu bod yn ymgeledd i'w ysbryd ef ei hunan. Llafuriodd yn galed a chysson gyda phobl ieuang eglwys ei ofal, ac yr oedd bob amser y cyfaill goreu a'r cefnogydd mwyaf parod i droi pob talent ac athrylith wedi ei choroni & chrefydd dda i fod yn gyssegregid i'r Arglwydd Iesu a'i deyrnas. Bu farw fel y bu fyw, a'i bwys ar y Gwaredwr a wasanaethwyd ganddo gyda'r fath ymroddiad a llwyddiant.

Teilwng o gofnodiad ynglŷn â'n hysgrif ydyw i'w gyfeillion a'i edmygwyr danysgrifio yn haelion nes y sicrhawyd colofn goffadwriaethol hardd, & *railings* o'i hamgylch, i nodi “man

fechan ei fedd.” Costiodd y gwaith hwn tua dengain punt. Hefyd, cyhoeddwyd cyfrol o ddeuddeg o'i bregethau, drwy offerynoliaeth y Parch. J. O. Jones, Llanberis, ynghyd & chymhorth gwerthfawr y diweddar Barch. J. Owen, gynt o Dy'n Llwyn, drwy werthiad yr hon y cafwyd dros ddeg punt ar hugain o elw, y rhai a dreulwyd dan arolygiaeth pwyllgor pennodol yn addysgiaeth ei anwyl blant amddifaid—un o'r rhai, William, sydd yn awr yn y weinidogaeth, ac yn gyfryw ag a fusai yn llawenydd i'w dad pe yn fyw. Cydnabyddwn gyda pharch a diolchgarwch ein dyled am lawer o ffeithiau ein hysgrif i'r cofiant rhagorol a ysgrifennodd Mr. Owen yn nechreu y gyfrol grybwyllledig.

“O drwet y byd a'i dristwch—huno ga
Ei gorph mewn tawelwch
Yn ei fedd caidd mewn heddwch
Obenydd o lonydd lwch.”

GRIFFITH, JOHN (*Y Gobebydd*). Un o'r dynion hynotaf a fagodd Cymru yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg yn ddiaw oedd 'Y Gobebydd.' Ymddyrfhafodd o ddnododd trwy nerth ei dalent, ei ddiwydrwydd, a'i ymroddiad ei hunan; a gwnaeth ei enw yn air teuluaidd lle bynag y mae Cymry yn preswyllo. Ni ddaru iddo eistedd i lawr i aros hyd nes y byddai i amgylchiadau agor drws o ddefnyddioldeb iddo; ond gwnaeth gylch newydd hollol iddo ei hunan, a llanwodd ef yn ddifwlch hyd y diwedd. Yr oedd mewn gwirionedd yn ddy'n i'w genedl; o blegid nid oedd yr un mudiad cenedlaethol yn ystod yr hanner diweddaf o'i oes nad oedd ganddo ef law ynddo.

Ganwyd John Griffith mewn amaethdy o'r enw Bod-gwilym, yn nghymydogogaeth yr Abermaw, ar yr 21ain o Ragfyr, 1821; ac yr oedd yr hynaf ond un o liaws o blant. Enw ei dad oedd Griffith Griffith—gŵr cyfrifol yn mysg ei gyd-nabod, er nad yn meddu ar dalentau tu hwnt i'r cyffredin. Enw ei fam oedd Maria Griffith; ac yr oedd hi yn ferch i'r hyglod John Roberts, o Lanbrynmair—un o'r gweinidogion Ymneillduol enwocaf yn ei ddydd. Yr oedd yn wraig o gynneddfau meddyliol cryfion, o graffder anghyffredin, ac o dduwioldeb diammhenol; a diau i'w dylanwad boreuol hi ar feddlw tyner ei mab fod yn un o'r elfenau pwysicaf yn ffurfiad ei gymmeriad. Coleddai y syniadau uchaf am dani wedi iddo gyrhaedd addfedrwydd oedran, ac hyd yn oed wedi iddo ddringo i enwogrwydd; a pha beth bynag a wnelai—pa un bynag ai ysgrifenu, ai areithio, ai cynllunio—yr oedd ennill ei chymmeradwyaeth hi yn fwy peth yn ei olwg na chamoliaeth cenedl. Pan y bu hi farw, teimlai fod bywyd wedi colli rhan fawr o'i swyn, ac nad oedd ganddo bellach gymmaint o bleer yn ei lafur cyhoeddus. Perthynai ei rieni i'r Annibynwyr; a buont yn nawdd i'r achos Annibynol yn yr Abermaw, pan yn ei fabandod. Yr oedd ynt yn gysson gyda'r moddion, er fod eu ffordd yn faith; ac yr oedd eu tŷ yn wastad yn agored i groesawu pregethwyr. Diau i hyn effeithio yn ddaionus ar eu plant; o blegid daethant oll yn nodedig am eu caredigrwydd i grefydd, a'u parch i'r weinidogaeth.

Derbyniodd John bach yr addysg oreu a allasai ei rieni roddi iddo; ac yr oedd yntau wedi gwneyd gwell defnydd o'i fanteision na'r rhan fwyaf o'i gyfoedion y pryd hyny. Gorfodwyd ef i adael yr ysgol yn rhy ieuange i fod yn ysgolhaig gwych; ond gallai ddarllen, ysgrifenu, a

rhifo yn ddigon deheuig; a mwy na hyny, cyrhaeddodd wybodaeth helaeth o'r iaith Saesneg. Yr un pryd, rhaid addef iddo ddioddef i raddau o blegid y diffyg addysg drwyadl trwy ei oes; ac y mae y ffaith iddo allu cyflawni cymmaint o waith er gwaethaf y diffyg hwn, yn brawf eglur o fawredd ei alluoedd cynnhenid. A dichen fod yr ymwybodolrwydd o'i ddiffygion personol wedi bod yn symbyliad iddo yn ei ymdrech i sicrhau cyfryngau addysg uwchraddol i'r oes nesaf. Rhwymwyd ef fel egwyddorwas mewn masnachdy chwegnyddau yn yr Abermaw, ac hyd yr ydym yn gwybod, dysgodd y fasnach yn drwyadl; ond y mae yn deg i ni hysbysu mai nid yn ei gymmeriad o fasnachwr y cofir am dano gan ei gyfoeion yn y dref hono, ond yn hytrach mewn cysylltiad â symmudiadau llenyddol a chrefyddol. Yr oedd yn amlwg i'r rhai a'i hadwaent oren y pryd hwnw, ei fod wedi ei fwrindu gan Ragluniaeth i wneyd rhywbeth mwy yn y byd na gwerthu tē a sugr; ac yr oedd yntau, yn ddiarwybod, yn gwneyd yr oll a allai i barotol ei hunan ar gyfer y gwaith mawr oedd o'i flaen.

Symmudodd o'r Abermaw i Liverpool—lle ni arosodd nemawr o amser; o blegid yr ydym yn ei gael yn fuan ar ol hyn yn Llangynog, yn sir Drefaldwyn, lle yr arolygai fasnachdy perthynol i Mr. Charles Jones, o Lanfyllin. Ennillodd sylw yr ardal yn fuan iawn: edrychid arno fel arweinydd y bobl ieuangc mewn pob peth da, a gwerthfawrogid ei wasanaeth fel areithydd mewn cyfarfodydd dirwestol a diwygiadol. Ar ei ymadawiad oddi yno, cynnaliwyd cyfarfod i amlygu serch yr ardalwr tuag ato, ac i ddy-muno "Dw ym rhyddid iddo" rhag llaw—nid peth dibwys, pan ystyriom nad oedd etto ond cymmharol ieuangc. Ar yr adog hon, sef o ddeutu y flwyddyn 1846, yr oedd y pwngc o addysg y werin yn tynu sylw cyffredinol drwy y deyrnas, mewn canlyniad i'r ddaid fawr yn y senedd mewn cysylltiad â mesur Syr James Graham. Ymgynmerodd Mr. Hugh Owen, o'r *Poor Law Board* yn Llundain, a'r gwaith o sefydlu nifer o ysgolion rhydd yn Nghymru, dan nawdd Cymdeithas yr Ysgolion Brytanaid. Ond gan fod ei drafferthion swyddogol mor liosog ar y pryd, teimlai yn analluog i wneyd cyf-iawnder a'r gwaith heb gael rhywun i'w gyn-northwyo. Cyfeiriwyd ef at John Griffith, fel un cymmhwys at y swydd; a'r canlyniad fu i'r ddau ymuno i gario y gwaith yn mlaen. Gosododd hyn John Griffith dan yr angenheidrwydd o symmud i Lundain—lle y treuliodd y rhan fwyaf o'i oes ar ol hyny. Ni pharhaodd gyda'r gorchwyl hwnw yn hir; ac felly ymgynmerodd â masnach drachefn, a bu yn trigo mewn am-rywiol fanau yn y brif ddinas—ar y cyntaf fel gwag cyflog, ac yn ganlynol fel masnachydd ar ei gyfrifoldeb ei hun. Ystyriwn fod y cyfnod hwn o'i yrfa wedi ei wastraffu i raddau helaeth, gan ei fod yn gorffod treulio gyda thrafferthion masnach yr amser gwerthfawr a allasai gyflwyno i ddybenion uwch. Ond hyd yn oed y pryd hwnw yr oedd yn ddarllenwr mawr, yn fyfyr-iwr diwyd, ac yn sylwedydd craff ar helyntion y byd. Yr oedd byw yn y brif ddinas yn fan-teisiol iawn i un o'i chwasth ef. Teimlai ei hun yno megys yn nghanol ffynonell bywyd gwleid-yddol y deyrnas, ac wrth wraidd y rhan fwyaf o symmudiadau mawrion yr oes. Gwnaeth y brif ddinas, a'i sefydliadau lliosog, yn destyn astudiaeth; a daeth yn fuan yn feistr trwyadl

ar yr holl fanylion. Gallasai esbonio dirgeidig-aethau, nad oedd y rhan fwyaf o'r rhai a anesid ac a fagesid yn y lle wedi dychymygu erioed am danynt.

Bu gan yr Annibynwyr, achos Cymraeg am flynyddau lawer yn Aldersgate Street, yn agos i'r *General Post Office*; ac a'r achos hwnw yr ymgysylltodd John Griffith ar ei fynediad cyntaf i Lundain; ac er i'r achos fyned drwy lawer o gyfnewidiadau, a newid ei breswylfod fwy nag unwaith, glynodd wrtho yn ffyddlawn hyd y diwedd. Hen gapel trymlyd, anolygus, a dad-feiliedig oedd capel Aldersgate Street ar y goreu, a chynnulleidfa fechan a addolai ynddo yn y dyddiau mwyaf llewyrchus yn ei hanes. Ond yr oedd y ddeaddell fechan yn enwog am ei char-iad brawdol, ac yn dwyn mawr sêl dros eu man cyfarfod. Bu yn gartref cysurus i aml fachgen a geneth ieuangc o'r wlad, ac yn gymmhorth iddynt yn nghanol profedigaethau llymion y ddinas fawr i lynu wrth grefydd yr tadau. Bywyd y lle yn ddiu ydoedd John Griffith: yn yr Ysgol Sabbothol, ac yn y gyfeillach grefyddol, meddai fwy o ddyulanwad na neb. Byddai gwrandaw ar ei sylwadau gwreiddiol a chyrrhaedgar ar ol y bregeth nos Sabbath yn ddigon o dal am gerdded cryn lawer o ffordd. Meddai ddawn i wneyd defnydd o bob peth a welai ac a glywai yn ystod yr wythnos, ac i dynu addysg-iadau oddi wrthyt er adeiladaeth i'w gyd-ael-odau yn y lle. Ond er maint y dyddordeb a gymmerai yn ei enwad ei hun, ac yn ei gapel ei hun yn neillduol y pryd hwnw, daeth yn fuan yr un mor adnabyddus yn mysg yr enwadau Cymreig eraill yn y dref, a chroesawid ef yn eu haddoldai fel brawd a chyfaill gwirioneddol.

Dechreuodd ysgrifenu i'r wasg Gymreig dan yr enw "Wmfra Edward;" ac yr oedd yn amlwg o'r dechreuad fod ynddo elfenua ysgrifenydd poblogaidd. Beth bynag a ysgrifennai, a beth bynag fyddai y testyn, nis gallai y sawl a ddechreuai ddarllen ei gynnyrchion eu dodi o'r neilldu nes myned drwyddynt. Yr oedd dar-luniadau "Wmfra" o'r Ardangosiad mawr yn 1851 mor lawn o fywyd a naturioldeb, fel y darllenid hwynt gyda blâs gan hen wragedd yn nghymoedd mwyaf anghysbell y Dywysogaeth. Yn mhên ychydig amser wedi ymddangosiad "*Baner Cymru*;" yn y fl. 1857, newyddiadur a gyhoeddir yn y swyddfa hon, sicrhaodd Mr. Gee ei wasanaeth. Dechreuodd ysgrifenu llyth-yrâu wythnosol iddi: "Oddi wrth ein Gohebydd," ar "Ddigiwyddiadau yr Wythnos;" a pharhaodd i'w hysgrifenu yn wythnosol yn mron yn ddifwlch hyd ddiwedd ei oes. Y llythyrâu hyn fu yn foddion i'w ddwyn gyntaf i sylw cyffredinol ei gydgenedl. Ychydig iawn o bersonau a wyddent ar y dechreu pwy oedd awdwr y llythyrâu doniol hyn; ac nid bychan fu y dyfalu ynghylch y mater. Fel y galleid disgwyl, tadogwyd hwynt ar amryw lenorion profedig. Canfyddai y bobl gyfarwydd ynddynt ol llaw hwn a'r llall o'u hoff awduron. Ni ddychymygai neb eu bod yn cael eu cynnyrchu mewn masnachdy, yn nghanol prysuredeb gorchwylion bydol, ac yn swn tramwy diorhwys yr heolydd; a bod yr awdwr, yn fynych ar ol llafur blin y dydd, yn amddifadu ei hunan o'i gwag y nos er mwyn goleno a difyru ei ddarllenwyr. Cyfyngai ei hunan ar y cychwyn i weithrediadau y senedd a helyntion y brif ddinas. Yr oedd yn berffaith gartrefol gyda'r pyngciau hyn, a gallai draethu arnynt gyda'r fath eglurdeb fel ag i swyno y

mwyaf anghyfarwydd. Nid llawer o chwaeth oedd ganddo at fasnach; ac yn y flwyddyn 1860 daeth cyhoeddwr y "*Faner*" ac yntau i gyttundeb, fel y sicrhawyd ei holl amser o hyny allan at wasanaeth y newyddiadur rhagorol hwnw. Adnabydd ef yn awr gan bawb dan yr enw "Gohebydd Llundain," ac yn ddiweddar fel "Y Gohebydd;" ac nid ydym yn gywbod i neb warafun iddo yr enw. Yr oedd y fath arbenigrwydd yn perthyn iddo ef a'i lythyrâu, fel yr oedd priodoldeb neillduol o'i alw "*Y Gohebydd*," fel cydnabyddiaeth nad oedd neb yn Nghymru yn teilyngu yr enw yn yr un ystyr ag efe. Pan na byddai y senedd yn eistedd, arferai adael y brif ddinas i deithio yma ac acw ar hyd y wlad, mewn ymchwil am ddefnyddiau ar gyfer ei lythyr wythnosol. Pa le bynag y byddai cyfarfod mawr, mwy pwysig nag arferol, gan unrhyw enwad crefyddol, byddai efe yn sicr o fod yn bresennol, a gallai dafu ei hunan i ysbryd y gweithrediadau—yr un mor gyflawn pan fyddai y cyfarfod yn perthyn i un o'r enwadau eraill a phan y perthynai i'w enwad ei hun. Ac wrth adrodd yr hanes, beirniadau, canmolai, a beiai, a chynghorai, mor galonog a phe buasai ei les personol ef i hun yn y fantol. Mewn eisteddfodau mawrion, a chynnyfridiadau gwleidyddol, yr oedd ei bresennoldeb yn anheborol angenrheidiol; ac nid oedd na thraul, na phellder, nac anghyfleusdra a'i hattaliai byth i fod ynddynt. Yr oedd ei symmudiadau o'r naill fan i'r llall mor gyflym, a'i ymddangosiad pa le bynag y byddai "lladd mochyn" yn myned yn mlaen (fel y dywedai Caledfryn am unrhyw gynnhwrf mawr a ddigwyddai fod) mor gyswon, fel y galwyd ef gan y Parch. Kilsby Jones yn "*Pobman*," a glynodd yr enw wrtho.

Dichon iddo wneyd cymmaint a neb yn ei oes i greu chwaeth at ddarllen yn mysg ei gydgenedl uniaith. Ychydig o ddyddordeb a gymmerid gan y dosbarth amaethyddol a gwledig mewn pyngciau gwladwriaethol cyn ei ddyddiau ef. Yr oedd efe, gan hyny, yn gorfod esbonio yr elfenau cyntaf, tra ar yr un pryd yn egluro y symmudiad a ddigwyddai fod dan sylw. Gwnaeth hyn oll mor effeithiol nes doddi ysbryd newydd mewn cymmydogaethau cysgylid, na wyddent o'r blaen fawr iawn pwy a'i llywodraethai, na pha fodd eu llywodraethid. Dyma fel yr ysgrifenydd am dano gan gyfaill a'i hadwaenai yn dda:—

"Yn mysg yr elfenau oedd yn sicrhau ei lwyddiant fel Gohebydd, gellir nodi dau beth yn arbenig. Nid eisteddai i ysgrifenu ei lythyr heb fod ei destyn yn eglur o flaen ei feddwl; a llawer gwaith y gwelom ef yn eistedd, ac yn codi, ac yn cerddedol a blaen, a'i ben yn gogwydd tuag at i lawr, yn rhwbito ei dalen, ac yna un ochr i'w drwyn—yn methu cael pen y llinyn, ys dywedai. Ond wedi iddo gael y pen i'w law, yr oedd ei benderfyniad yn ddi-ildio i gael gafael ar yr holl feithiau, a phob peth arall oedd â theudd ynddo i dafu goleuni ar yr hyn a fyddai ganddo mewn llaw. Os ydyw y darnodiad a rydd un gŵr enwog yn iawn, sef mai 'gallu i gymmeryd traferth ydyw athrylith,' yr oedd efe yn ddiâu yn un o blant mwyaf ffafredig athrylith. Nid oedd yr un drafferth yn ormod ganddo ef i'w gymmeryd er cael allan yr hyn yr oedd ganddo eisieu ei ddywedyd, a'i ddywedyd hefyd yn y ffordd fwyaf tarawiadol, a thebycau o ateb y dyben fyddai ganddo mewn golwg. Yr oedd llawer, fe allai, wrth ddarllen ei lythyrâu, yn tybied eu bod wedi eu cyfansoddi gydag ond ychydig, os dim traferth, gan mor esmwyth a naturiol y darllenent; ond costient iafur ac ymrôad mawr iddo

ef. Ni olyngai frawddeg a ystyriai yn bwysig o'i law, heb foddoloni ei hun ei bod wedi ei chyfansoddi yn y modd goreu y gallesid ei gwneyd: ac ni phetrusai ei hysgrifenu drosoedd a throsoedd drachefn, nes y byddai wedi ei chael yn hollol i'r fflur yr ewyllysiaid efe ei gosod ger bron y darlennydd fel cyfrwng i egluro ei feddwl. Llawer gwaith y bu am ddyddiau yn chwilio am un frawddeg y gwyddai ei bod i'w chael yn rhywle yn mysg ei bapurau. Yr oedd y rhai hyn yn syppnau mawrion ganddo—gan ei fod yn gosod o'r neilldu bob papyr y tybiai efe fyddai yn fanteisio iddo ar ryw adeg drachefn wrth ymdrin â rhyw gwestiynau yr oedd efe wedi meddwl y deillia rhyw ddaioni o honyt. A throai y papurau hyn yn ol a blaen, drachefn a thrachefn, i chwilio, fel y dywedasom, am un frawddeg, yr hon, ond ei chael, a fuasai yn gwasanaethu ei amcan ef: a theimlai yn dra anneddydd nes y byddai wedi cael gafael arni. Ac yna, wedi cael gafael ar ei dyfyniad a gostiodd gymmaint o drafferth iddo, byddai wedi ei orlenwi â llawenydd yn ei oed yn ei le. Ef fod ei lythyrâu mor eglur a hawdd eu deall, yr oedd ynddynt y naturioldeb a'r bywyd hwnw a barai iddynt gael eu darllen gyda'r dyddordeb mwyaf gan bob dosbarth. Clywsom hen boblach wledig, nad oeddynt yn deall namawr ddim ar wleidyddiaeth, fel y cyfryw, yn dyweyd eu bod yn gallu amgylfred yn lled glir yr hyn a draethid gan y Gohebydd ar byngciau o'r fath. Ei lythyrâu mwyaf rhagorol, fe allai, oedd y rhai a ysgrifenydd ganddo o dro i dro ar weithrediadau y senedd. Yr oedd yn adnabod y senedd yn dda; ac adwaenai bob aelod yn Nhŷ yr Arglwyddi ac yn Nhŷ y Cyffredin—o'r hyn lleiaf, pawb oedd yn meddu ar ryw hynodrwydd mewn rhyw gyfeiriad neu gilydd. Ymhyfrydai mewn bod yn bresennol yn y tŷ—yn unedwig ar nosweithiau pan fyddai materion pwysig yn cael eu dwyn i'r bwrdd; ac odid y byddai noswaith felly yn cael diange heb ei fod ef wedi sicrhau lle yno. Ac os byddai y tŷ yn llawn i'r ymylon, ryw fodd neu gilydd byddai yno le i'r Gohebydd bob amser mewn rhyw gornel, gan ei fod yn meddu ar ryw agoriad dirgel a agorai galonau naill ai y swyddogion neu yr aelodau. Nid braint fechan yr ystyrid cael eistedd wrth benelin y Gohebydd yn oriel Tŷ y Cyffredin (neu y tŷ arall) ar 'noson fawr,' pan fyddai yr holl aelodau wedi cydymgynnwll i drafod rhyw fesur neu gwestiwn o bwys, a gwrandaw arno yntau yn eu nodi allan wrth eu henwau, fel y byddent yn dyfod i mewn, neu yn cyfodi i anerch y tŷ; a gwrandaw hefyd ar ei sylwadau beirniadol arnynt:—a hynod mor fyw y byddai pan y byddai "Diszy," chwedl yntau, yn *slachio* Syr Robert Peel, a "Gladdy" yn rhoddi y newid iddo yntau ar adegau eraill."

Beid ei arddull yn dost gan bobl o'r-feirniadol, a hyny am ei fod yn defnyddio cynnifer o eiriau ac ymadroddion Saesneg; ac aeth un cellweirwr mor bell a chynnyg gwobr am gyfeithiad o'i lythyrâu i'r Gymraeg! Nid oes a fynom ni a'i amddiffyn o blegid hyn o gamwedd yn y fan hon; ond gallwn ddywedyd hyn yn ddbetrus, iddo ddewis yr arddull mwyaf gweddus iddo ef ei hun, a'r mwyaf cymmhwys at ei amcan. Pe dewisasai arddull mwy llenorol, credwn y buasai mewn llyfetheiriau, ac yr amddifasid ei ysgrifeniadau o'r yni, a'r min, a'r mwyogrwydd di-ail a berthynai iddynt. Ei amcan bob amser oedd defnyddio y gair mwyaf cymmhwys, tarawiadol, a dealladwy; ac nid oedd o bwys ganddo i ba iaith y perthynai. Yn yr ystyr yma, yr oedd efe yn un o'r ychydig nifer a feiddiant aberthu pob ystyriaeth ar allor defnyddioldeb. Ac yr oedd un nodwedd ynddo ag yr oedd yn rhaid hyd yn oed i'w wrthwynebwyr ei edmygu, sef absennoldeb o bob chwerwedd. Er iddo ysgrifenu llawer ar y pyngciau mwyaf cynnyfrigus ar yr adegau mwyaf terfysglyd, ac er iddo ym-

osod yn ddiarbed lawer tro ar sefydliadau ang-hyfiawn ac ar ymddygiadau annheilwng, etto gwnaeth lai o elynion wrth hyn na neb yn ei oes.

Yr oedd Y Gohebydd yn deithiwr mawr. O ddeutu diwedd y flwyddyn 1865, ar ol i'r gwrthryfal mawr yn yr America gael ei ddarostwng, talodd ymweliad â'r wlad hono. Arosodd yno am beth amser, a theithiodd lawer yn ol a blaen, er mwyn talu ymweliad â'r gwahanol sefydliadau Cymreig, ac er mwyn cael golwg ar y lleoedd mwyaf enwog a dyddorol. Derbyniwyd ef yn frwdfrydig yn mhob man gan ei gydgenedl, a gwnaeth gannoedd lawer o gyfeillion yn mhob parth. Yr oedd ei lygaid yn agored lle bynag yr elai. Nid oedd dim gwerth ei gofnodi yn diango ei sylw; a darllenid ei gynnyrchion wythnosol gyda blâs ac adeiladaeth gan filoedd yn y wlad hon. Ymddengys ei fod yn edmygu y cyfansoddiad Americanaidd, ac yn cael boddhad mawr yn y trigolion; ond ni ddarfu i ddim a welodd tu hwnt i'r Werydd leihau dim ar ei serch at ei wlad ei hun. Yn y flwyddyn 1867, ymwelodd â'r arddangosfa fawr yn Paris, yn nghwmni amryw gyfeillion. Yr oedd efe wedi cymmeryd dyddordeb mawr yn yr arddangosfa gyntaf a gynnaliwyd yn Llundain yn 1857, ac yr oedd hyn yn fantais i ffurfio barn am ragorion a diffygion arddangosfa Paris. Yn y flwyddyn 1873, ymwelodd â'r arddangosfa fawr yn Vienna; a chafodd faitais i weld arferion amryw o wledydd y Cyfandir yn ystod y daith. Synai at goelgrefydd ac anystyriaeth y gwledydd Pabyddol, lle y mae anffyddiaeth a thwyll-offeiriadaeth am y goreu yn darostwng y trigolion. Nid oedd ei lechyd ericed yn gryf; ond yn y blynyddoedd diweddfaf, yr oedd wedi gwaethgu yn fawr; a chynghorwyd ef i dreulio ganaf y flwyddyn 1875 mewn hinsawdd mwy tymmerus. Y man a ddewisodd oedd Mentône, tref fechan ar lan Môr y Canoldir, lle y cyrha lliaws o weiniaid y wlad hon i ochelyd gerwindeb y gauaf. Yno, y mae yr hinsawdd yn dyner hyd yn oed yn Rhagfyr ac Ionawr; o blegid y mae y lle yn agored i ddyllanwad yr awelon cynghes a chwythant drosodd o ogleddbarth Affrica, a chysgoddi ef rhag yr oerwyntoedd a chwythant oddi ar yr Alpau. Daliodd ar y cyfensdra i ymweled â Naples a Rhufain, a mynodd weled pawb a phob peth gwerth sôn am danant yn y lleoedd enwog hyn; ac yn mysg eraill y pab a Garibaldi. Yr oedd y llythyrau a anfonai i'r "*Faner*" ar y pryd yn dangos ei fod yn meddu doniau gohebyddol o'r radd flaenaf, ac yn profi yn eglur, pe buasai wedi dyfod i gyssylltiad â'r waag Saesneg yn foreu, y buasai yn un o'r gohebwy'r newyddiaduroel enwocaf yn ei ddydd.

Bu ei ymweliad diweddfaf â'r Cyfandir yn foddion i estyn ychydig ar ei oes; ond ymddangosai i'w gyfeillion nad oedd iddo amser maith ar y ddaear. Penderfynwyd, gan hynny, i gario allan yr hyn a fu yn myrd llaweroedd er's blynyddau, sef ei anrhegu â thysteb genedlaethol. Buasai y peth wedi ei wneuthur yn llawer cynt oni bae ei fod ef ei hun yn gwrthwynebu; ond yn awr, ni fynai ei edmygwyr eu rhwystro yn hwy, a ohaagwyd, yn hollol ddiymdrech a didwrw, amryw gannoedd o bunnau at yr amcan; a chyflwynwyd y swm anrhydeddus iddo mewn cyfarfod cyhoeddus yn Llundain, lle yr oedd amryw o w'r blaenaf y genedl yn bresennol.

Cydnabyddid Gohebydd gan ei gyfeillion, yn gystal a'i wrthwynebwyr, fel un o'r galluoedd gwleidyddol mwyaf a feddai Cymru. Gwnaeth

waith mawr yn y cyfeiriad hwn—gwaith y pery ei ddyllanwad daionus am oesau i ddyfod. Pan y dechreuodd ei yrfa gyhoeddus, prin yr oedd gan Gymru un aelod seneddol tailwng o'r enw. Nid oedd prin neb o honynt a allai agor ei enau ar unrhyw bwngce; ac yr oeddnt bron i gyd yn arfer pleidleisio yn groes i deimlad a barn yr etholwyr oedd yn eu dewis. Agorodd Gohebydd lygaid y lliaws i ganfod gwir sefyllfa pethau, ac argyhoeddodd hwynt fod yn bosibl iddynt sicrhau cyfnewidiad trwyadl. Pan ddaeth Etholiad 1868—pan yr oedd tynged yr Eglwys Sefydledig yn yr Iwerddon i gael ei benderfynu—yr oedd pob aeddfedrydd at yr ymdrech a fu yn llwyddiannus i droi y mudion a'r rhwystrwyr o'r senedd, ac i anfon cynnyrcholwyr cymhwys yn eu lle. A phan ddialodd tir-feddianwyr gormesol sir Aberteifi ar eu deiliaid, drwy eu troi allan o'u tyddynod am bleidleisio yn ol llais eu cydwybodau, bu ganddo law helaeth yn nghynnulliad y cyfarfod mawr a gynnaliwyd yn Aberystwyth i gydymdeimlo â'r dioddefwyr; a gosododd warthnod oesol ar ymddygiad y gormeswyr drwy ei lythyrau penigamp. Ystyrid ef yn awdurdod ar bob mater a ddaliai berthynas â Chymru, ac ymofynid âg ef fel y cyfryw gan aelodau seneddol, ac eraill, mewn angen am gynghor a chyfarwyddyd.

Fel cynlluniwr doeth a gweithiwr difesi, yr oedd y Gohebydd yn ddigymhar. Yr oedd ei bresennoldeb mewn pwyllgor yn gaffaeliad o'r mwyaf. Fe allai mai y tri sefydliad a fwynhaodd fwyaf o'i lafur oeddnt yr Eisteddfod, Coleg Aberhonddu, a Choleg Aberystwyth. Yr oedd y tri hyn yn ddiau yn agos iawn at ei galon, a'u llwyddiant yn wrthdrrych ei fawr ofal. Anfynych y byddai yn absennol o bwyllgorau y colegau, er ei fod yn gorfod teithio cannoedd o filldroedd ar ei gost ei hun. "Pan etholir fi yn aelod o bwyllgor (meddai), yr wyf yn cymmeryd yn ganiataol na wneir dim yn iawn os na bydd genyf fi law ynndo." Nid ei goegfalchder a barai iddo lefaru fel hyn; ond ei benderfyniad i gyflawni, hyd yr oedd ynndo, yr hyn a ymddiriedwyd i'w ofal. Pan y digwyddai i byngciau dyrus ddyfod ger bron, yr oedd yn wastad yn bwylllog; edrychai arnynt yn fanwl o bob cyfeiriad, ac odid fawr na chynnygiai rywbeth a fyddai yn foddhaol i bawb cyn y diwedd. Yr oedd yn gyfaill calon i'r myfyrwyr, a chynnygiai yn fynych ryw gynllun newydd er eu budd. Ar yr un pryd, yr oedd yn bleidiwr trwyadl i'r awdurdodau: gellid ymddibynu yn ddibetrus ar ei gymmorth mewn amgylchiadau cythryblus; credai fod llywodraeth gref yn anheborol angenrheidiol mewn sefydliad llwyddiannus. Gwnaeth ei oreu hefyd i ddyrchafu yr eisteddfod i barch a dylanwad yn mysg ei genedl. Gofidiai ei bod am gynnifer o flynyddoedd yn nwyllaw dynion is-raddol, a hiraeithai am iddi fod yn gyfrwng i feithrin ysbryd ymchwilgar yn yr ieuengtyd. Pan geiswyd cynnal un cyfarfod blynyddol cenedlaethol dan yr enw "Yr Eisteddfod," gwnaeth ei oreu i'w gario allan. Ysgrifennodd, llafuriodd, a theithiodd fwy na mwy am flynyddoedd fel aelod o'r pwyllgor, a hynny yn unig oddi ar deimlad o genedlgarwch—heb ddisgwyl na thâl, na chydabyddiseth, na chlod mewn oanlyniad. Byddai yn ysmala, weithiau, ar ddydd yr uchel wyl, i weled dynion trystfawr ar y llwyfan, yn bloeddio, "Oes y byd i'r iaith Gymraeg," a'r werinos yn eu cyfarch â banllefau o gymmeradwyaeth—dynion nad oeddnt yn malio dim ond

am elw, ac anrhydedd, a phoblogrwydd iddynt eu hunain, ac na welid byth mo honynt hyd yr wyl nesaf—tra y byddai efe ac ychydig eraill yn llechu o'r tu cefn, a neb yn ystyried mai eu llafur distaw, ymroddgar, ac anhunanol hwy oedd yn cadw yr achos yn fyw. Ond nid oedd hyn yn poeni dim ar ei feddwl. Yr oedd dyrchafiad meddyliol a moesol ei gydoeswyr mor agos at ei feddwl, fel yr oedd yn ymdrechu drosto yn unig o gariad at y gwaith. Yr oedd yn mawr anghymmeradwyo y plentynrwydd sydd ynglŷn âg eisteddfodau yn bresennol, a theimlai yn anfodhaol am nad oeddynt yn effeithio mwy o ddaioni sylweddol; ond credai fod modd eu gwella a'u gwneuthur yn fendith ammhrisiadwy i'r wlad.

Yr oedd ein Gohebydd yn fwy o ysgrifenydd nag o areithiwr. Yr oedd ei gorph eiddil, ei lais gwanaid, a'i besychiad poenus, yn anfan-teisiol iddo i aneroch cynulleidfaoedd mawrion gyda dylanwad. Ond etto, yr oedd ei fraethineb, ei fywiogrwydd, ei wreiddioldeb, ac hyd yn oed ei 'attal dywedyd,' yn ei wneyd yn siaradwr derbyniol gan y lliaws; a gallai ar rai prydiau gynnyrchu effeithiau dwys ar ei wrandawr.

Treuliodd y misoedd diweddfaf o'i oes yn Liverpool, yn nhŷ ei frawd-yn-nyghyfraith. Yr oedd yn amlwg i'w gyfeillion fod ei babell frau yn prysur ddaifeilio, a'i fod yn nesau yn gyflym tua therfyn ei daith. Bu farw boreu ddydd Iau, Rhagfyr 13eg, 1877, a chladdwyd ef y dydd Llun canlynol yn mynwent y Fron, ger Llan-gollen, yn ymyl ei anwyl fam. Ni bu erioed yn briod, ac fe allai fod hyn yn ffodus iddo: diau na buasai rhwymedigathau teuluaidd yn cyd-daro â'r bywyd crwydrol yr oedd efe yn hoff o hono, a than yr angenheidrwydd o'i arwain mewn cysylltiad â'i alwedigaeth.

GRIESBACH, JOHANN JACOB: beirniad ysgrythyrol Almaenaid enwog, yr hwn a anwyd yn Butzbach, yn Hesse-Darmstadt, Ionawr 4ydd, 1745. Addysgwyd ef yn Frankfurt-ar-y-Main, a chwblhaodd ei efrydiau yn mhrifysgolion Tübingen, Halle, a Leipzig. Enwogodd ei hun yn arbenig mewn ymchwiliadau duwinyddol a Beiblaidd, ac efe oedd hoff ddysgybl Semler ac Ernesti. Yr oedd wedi penderfynu, cyn ei fod yn bedair ar hugain oed, i ymroddi i astudio athrawiaethau a thestyn y Testament Newydd. Er cario allan ei gynllun, aeth ar daith lenyddol trwy yr Almaen, Holland, a Lloegr; a gwnaeth iddo ei hun gyfeillion yn mysg llenorion blaenaf y gwledydd hyn, a chasglodd ystorfâ werthfawr o ddefnyddiau at ei waith mawr. Yn 1770, efe a ddychwelodd i Frankfurt i'w trefnu ac i gynllunio y defnyddiau hyn; ond yn y flwyddyn ddilynol pennodwyd ef yn ddarlithiwr duwinyddol, ac yn 1773 yn athraw duwinyddol, yn Halle. Enwogodd ei hun gymmait yn y swydd hon fel y cynnygiwyd iddo y swydd o athraw yn Jena—yr hon a dderbyniodd efe. Yn 1780, dyrchafwyd ef yn berigol y brifysgol, ac i amryw swyddi pwysig eraill. Enwyd ef yn gynghorwr eglwysig i'r Duc o Saxe-Weimar; ac yr oedd eisoes wedi ei wneuthur yn brelad dosbarth Weimar. Tua deng mlynedd cyn hyn yr oedd Griesbach wedi priodi chwaer i'r enwog Schültz, gyda'r hon y bu fyw yn ddedwydd hyd ei farwolaeth—yr hyn a gymmerodd le Mawrth 24ain, 1812, yn 67ain mlwydd oed.

Cyhoeddwyd yr argraffiad cyntaf o'i destyn ef o'r Testament Newydd Croeg yn Halle, yn

1754, yn y ffurf o lawlyfr i'r efrydwy'r a wrandawent ei ddarlithiau. Cyhoeddwyd y gyfrol gyntaf o'r ail argraffiad yn 1796, a'r ail yn 1807. Toddwyd llythyrenau newyddion yn bwrsasol ar gyfer yr argraffiad hwn gan y gwneuthurwr enwog Göschel; ac am fod y Duc o Grafton, canghallydd prifysgol Caergrawnt, yn myned i'r draul o barotol y papyr, cyhoeddodd yr awdwr diolchgar ei lyfr yn Llundain a Halle ar yr un pryd. Y mae wedi ei argraffu rai gweithiau ar ol hyny.

Y mae adolygiad Griesbach ar destyn y Testament Newydd wedi ei seilio ar gyferbyniad rhwng y tri dosbarth mawr o'r amrywiol lawysgrifau Groegaid; sef, y llawysgrifau Alexandri-aidd, Gorllewinol, a Byzantiaidd neu Asiaidd—yr olaf o ba rai yw sylfaen y *Vulgate* Groegaid. O'r rhai hyn, y blaenaf ydyw yr oreu o lawer, yn ol barn Griesbach; o herwydd y cyd-darwriad sydd yn y dyfyniadau ysgrythyrol sydd ar gael yn ngweithiau Origen a thestyn y llawysgrif Alexandriaid enwog o'r Testament Newydd.

GUSTAVUS, ADOLPHUS: brenin Sweden, yr hwn a anwyd ar y 9fed o Ragfyr, 1594. Efe oedd y chweched penadur o deyrnach Vasa, a deyrnasodd er pan y rhyddhawyd Sweden, yn y fl. 1520, gan ei sylfaenydd, Gustavus Erickson. Mab oedd Gustavus Adolphus i Siarl, mab ieuangaf Gustavus Erickson, yr hwn hefyd a elwid yn Vasa. Cyhoeddwyd ei dad, Siarl, yn frenin Sweden, yn lle Sigismund, etifedd yn y llinell hynaf o dylwyth Vasa. Bu farw yn 1611, gan adael teyrnwialen Sweden i'w fab Gustavus, yr hwn oedd yn 17eg oed. Cafodd y brenin ieuangaf hwn gyfleusdra yn ddioed i ddangos ei dalentau i lywodraethu. Yr oedd ei gefnder, Sigismund, wedi ei ethol yn frenin Poland; ac ar ei esgyniad i orsedd y wlad hono wedi ymrwthod â Lutheriaeth, a chofieiddio Pabyddiaeth. Parodd hyn dramgwydd mawr yn nhaleithiau Sweden, a galwyd ar ei ewythr, Siarl, y duc o Sudermania, i deyrnasu yn ei le ef. A thra y bu Siarl fyw ni feiddiodd Sigismund adnewyddu ei hōniadau i goron Sweden; ond ar ol ei farwolaeth ef, wrth weled dyn ieuangaf dibrofiad ar yr orsedd, tybiodd y gallasai gyrhaedd ei amcan yn lled rwydd. Goresgynodd Sweden, gan hawlio y goron i'w fab Ladislaus; yr hwn oedd ar y pryd dan oed. Gwasanaethodd y rhyfel hwn i ddadblwygu galluoedd disglair Gustavus. Ymladdodd yn llwyddiannus yn erbyn y Czar o Rwsia, cynghreirydd Sigismund, ac yn erbyn Sigismund ei hun, hyd nes y sefydlwyd heddwch yn 1629, drwy gyfryngiad Prydain a Holland, ar y telerau mwyaf ffafriol i Adolphus. Unwyd Livonia, a thref bwysig Riga, a Sweden. Tynodd gorchestion y brenin ieuangaf sylw holl Ewrop, ac nid rhyfedd fod Protestaniaid erlidiedig yr Almaen, oedd yn griddfan dan orthwrw Ferdinand II., a chleddyf barbaraid ei faeslywydd Tilly, yn disgwyl am ei gymmorth a'i nawdd. Yr oedd sef Adolphus dros y grefydd Protestanaidd, a'i gydymdeimlad â Phrotestaniaid erlidiedig Bohemia, yn gymhellion cryfion iddo i gynorthwyo yr Almaeniaid Protestanaidd yn eu gwrthwysbiad i Awstria. Teimlai Gustavus, pa fodd bynag, yn wrthwilynebol i ymyr-aeth âg achosion mewnl gwlad arall. Am y rheswm hwn efe a gyhoeddodd ddaidganiad, yn yr hwn y ceisai brofi i holl Ewrop mai nid unrhyw awydd ammhrifodol i ymyr-aeth yn achos-

ion mewnol yr Almaen a barodd iddo oresgyn y wlad, ond yr elyniaeth a amlygodd Awstria tuag ato; a chyfeiriad at brofion o hyn.

Yn ganlynol i hyn, glaniodd Gustavus Adolphus yn Pomerania, Mehefin 24ain, 1630. Pan aeth i enau yr Oder, nid oedd ei luoedd, rhwng gwŷr meirch a gwŷr traed, yn rhifo mwy nag wyth mil o wŷr. Ond hyd yn oed gyda'r gallu bychan hwn, gwnaeth ei hun yn feistr ar ynys- oedd Usedom ac Wollin, a gwasgodd hefyd ar Bagislav mor galed fel y gorfu ar hwnw wneuthur cyttundeb âg ef, drwy yr hwn y cafodd y gorchfygwr feddiant o dref Stettin; ac felly, cafodd arglwyddiaeth ar yr holl wlad. Adgyf- nerthwyd byddin Gustavus gan ohweo a gatrod- au Ysgotaid, dan lywyddiaeth y Duc o Hamil- ton. Yna meistrolodd drefydd Anclam a Stolpe, ac agorodd y ffordd drwy hyn i Mecklenberg. Ymosododd yr Awstriaid, dan y cadfridog Götz, ar dref Pasewalk, ac ymddygaant yn greulawn iawn tuag at y preswylwr, a hyn pan oedd y fyddin Swedaidd heb fod yn mhell; a chyn- nhyrfodd hyn y milwyr yn ddifawr. Pender- fynodd Gustavus gario y rhyfelgyrch yn mlaen yn fwy ymroddgar nag o'r blaen. Dosbarthodd ei alluoedd yn bedair rhan—un dan lywyddiaeth y Lauenburg, un arall dan y Cadfridog Bauditz, un arall dan Horn, a'r bedwaredd dan arweiniad Gustavus ei hun yn nuciaeth Mecklenburg. Tra yr oedd efe yn aros yno, derbyniodd lythyr oddi wrth yr ymherawdwr Ferdinand, yn cyn- nyg telerau heddychol manteisiol:—cynnygiai roddi Pomerania iddo. Ond atebiad Gustavus oedd, iddo ef oresgyn yr Almaen—nid i chwane-egu at ei allu ei hun, ond i amddiffyn ei gyd- Brotestaniaid. Erbyn diwedd Chwefror, 1631, mewn wyth mis o amser, yr oedd wedi cym- meryd pedwar ungain o leoedd amddiffynedig; ond yr oedd trefydd Rostock a Wismar etto yn nwyllaw ei elynion. Teimlai yr ymherawdwr fod perygl yn ei fygwth o Pomerania, ac anfon- odd y maealywydd Tilly i'w erbyn yn flaenor ar y fyddin ymherodrol. Bu ymdrechiau celyd rhwng Gustavus a Tilly am y fuddugoliaeth. Gorchfygwyd y Swediaid lawer gwaith; ond yr oedd y llwyddiant a ddilynai arfau Tilly megys wedi ei adael, ar ol iddo ganiatáu i drigolion tref Magdeburg gael eu hysebelio, a'u rhoddi i far- olaeth gan ei filwyr croulawn ac aflywodraethus.

Aeth byddin Gustavus yn mlaen i gandl gog- leddbarth yr Almaen. Cynnyddai ei luoedd yn feunyddiol, a phrysurai y Protestaniaid erlid- iedig o bob parth i ymrestru dan ei farch. Yr oedd ei gadfridogion a weithredent ar wahan yn dra llwyddiannus hefyd. Syrthiodd Colberg Werben, a Königsberg, i ddwyllaw y Swediaid; gorchfygwyd Pappenheim yn agos i Magdeburg; a chasglodd Gustavus ei holl luoedd ynghyd i fyned yn mlaen i Saxony. Ar y 1af o Awst, 1631, gwersyllodd y fyddin Swedaidd ger llaw Wittemberg. Gwnaed cyttundeb drwy yr hwn yr agorwyd i frenin Sweden diriogaethau Sax- ony, a gosodwyd holl nerth milwrol yr etholaeth dan ei lywyddiaeth. Yn union ar ol cwblhau y cynghrair hwn ymbarotodd Gustavus i wrth- wynebu Tilly, yr hwn a ddaethai i'w erbyn ef hyd yn Eilmarschen. Ar y 7fed o Fedi, 1631, cyfarfu ei luoedd ef a'r eiddo Tilly ar wastad- eddau Leipzig. Yr oedd galluoedd unedig brenin Sweden yn cyrhaedd i 40,000 o wŷr; ac yr oedd byddin Tilly, dybygid, yn rhifo rhyw gymmaint yn chwane. Bu y fuddugoliaeth am amser yn amheus rhwng y ddwy fyddin

hyn, a arweinid gan ddau gadlywydd penaf yr oes; ond darfu i frwdfrydedd y Swediaid, yn cael eu cefnogi gan hyawdledd a chan esampl eu brenin gwrol-galon, o'r diwedd orthrechu y fyddin ymherodrol—yr hon a ymladdai yn unig am enw ac ysbail. Llwyd orchfygwyd Tilly; a gadawodd fwy na'r drydedd ran o'i wŷr yn archolledig ar faes y frwydr; ond i'w ddewrder a'i fedrusrwydd ef y gellir priodoli gwaredig- aeth y gweddill pan yn encilio.

Yr oedd yr oll o'r Almaen yn awr yn agored i'r Swediaid, a phrysurodd Gustavus yn mlaen. Gwnaeth drosodd y wlad oedd ar y Weser i diri- arll Hesse, ac addawodd gyfran o Bohemia i etholydd Saxony. Cymmerodd feddiant ei hun o'r rhan brydferth hono o'r wlad sydd rhwng y Rhine a'r Main. Ond cynnhyrfodd llwyddiant y Swediaid eiddgedd yr holl Almaeniaid. Hyd yn oed yn mysg Protestaniaid, yr oedd y teiml- ad cenhedlaethol yn ddigon cryf i beri iddynt ofidio fod llywodraeth dramor wedi ei sefydlu ar dir yr Almaen. Cyhuddwyd Gustavus o fod a'i lygaid ar y goron ymherodrol, ond nid yw yn eglur ar ba sail y gwnelid hyn. Oerodd ei gyn- nghreirwyr tuag ato, ac edrychai y trigolion yn mhob man yn anffafriol ar y Swediaid. Pan orchfygwyd Tilly yn Leipzig, ac y meistrolodd y fyddin Saxonaid Bohemia, dychrynodd yr ymherawdwr Ferdinand, a galwodd am Wallen- stein i fyned i wrthwynebu Gustavus. Un o ddynion hynotaf ei oes ydoedd Wallenstein [Gwel WALLENSTEIN]; a buan y danfonodd efe y Saxonaid o Bohemia, a bygythiai Gustavus, yr hwn yn y cyfamsar a ennillasai frwydr arall oddi ar Tilly ar y Lech, yn yr hon y colodd y cadlywydd hwnw ei fywyd. Cymmerodd Wal- lenstein i fyny safle gref yn Nürnberg, drwy yr hyn y torodd efe ymaith bob cynnorthwy oddi wrth frenin Sweden, ac yr ataliodd ei gynllun i symmud ar hyd y Danube trwy Bavaria i Aws- tria. Mewn ymosodiadau adlywyddiannus ar wersyll Wallenstein, a thrwy newyn ac afiech- yd, colodd Gustavus 30,000 o wŷr mewn deu- ddeng niwrnod a thrigain. O'r diwedd, sym- mudodd Wallenstein tua chyfeiriad Saxony; ac ar y 1af o Dachwedd, 1632, rhoddodd fantais i'w wrthwynebw'r ei gyfarfod mewn brwydr yn Lutzen. Y mae dyddiad y frwydr, pa fodd bynag, yn cael ei roddi i lawr ychydig yn wa- hanol gan wahanol awdwr. Agorodd Gustavus y frwydr gyda chanu emyn enwog Luther, yr hon sydd yn dechreu—"Eine feste Burg ist un- ser Gott" ("Ein Duw ni sydd amddiffynfa gad- arn"). Efe ei hun a ganai y geiriau yn unawd, ac ymunodd yr holl fyddin i'w chanu mewn cydgan. Arweinai y fyddin i'r gâd ei hunan; ac mewn adeg beryglus, disgynodd oddi ar ei farch, a lladdodd y mwyaf blaenllaw o'r gelyn- ion a'i bicell ei hun. Tra ar ei farch yn blaenori ail ymosodiad yn erbyn meirchfilwyr y gelyn, tarawyd ef gan belen o'r tu cefn, a chwympodd yntau i lawr ar unwaith. Rhedodd y maroh heb ei farochog drwy y rhengoedd Swedaidd, yr hyn a barodd i'r milwyr greuod fod y brenin wedi ei ladd; ond gwaeddai y Duc Bernhard o Wei- mar yn nghlyw y Swediaid fod y brenin wedi ei gymmeryd yn garohar—yr hyn a'u taniodd i'r fath raddau nas gallai dim sefyll ar ffordd eu hymosodiad; ac ar ol lladdfa ofnadwy bu raid i'r gelyn gilio yn ol. Enillodd y Swediaid fudd- ugaliaeth—er hyn, collwyd eu brenin dewr; corph yr hwn a gafwyd yn noeth ar y maes. Y mae amheuaeth cryf yn gorphwys ar ei gefnder,

sef, y Duc o Saxe-Lauenburg, yr hwn oedd ger llaw iddo pan y syrthiodd, o'i fod yn enog o'i lofruddio. Yn yfrwydr hon dangosodd Gustavus ei fod yn un o'r cadlywyddion mwyaf a fu erioed yn llywyddu byddin.

Dyma fel y terfynodd bywyd Gustavus Adolphus—un o'r dynion rhagoraf a fu erioed yn gwisgo coron. Yr oedd yn syml a chymmedrol yn ei arferion mewn bywyd cyffredin, yn ddoeth yn ngweinyddiad achosion gwladol, ac yn arweinydd milwraidd o'r fath fwyaf galluog. Bu farw yn uchel ei barch gan hawb; is, hyd yn oed gan ei elynion, er nad oedd y rhai a waredodd efe yn galaru yn fawr ar ei ol. Llawenyhai y Pabyddion yn nghwymp eu gelyn galluog; a da oedd gan y Protestaniaid, y rhai erbyn hyn oeddynt yn ystyried eu hunain yn ddigon cryfion heb ei gynnorthwyl ef, gael eu rhyddhau oddi wrth feistr y teimlent yn eiddgeddus tuag ato, ac yn ofnus o hono. Parhaodd y rhyfel am un mlynedd ar bymtheg wedi ei farw ef; ond yr oedd yr Almaen yn gruddfan dan orthrymder a chrenlondeb y milwyr afreolus, a chawsant achlysur i anrhydeddu ei goffadwriaeth, ac i ddyuno am yr hynawedd a'r ddysgyblaeth a amlygid gan ffywyr Swedaidd Gustavus. Cyhyd ag y bu y brenin rhagorol hwn fyw, Sweden oedd y wlad a lywodraethid oreu yn Ewrop. Tra nad oedd efe ond dyn ieuange, galluogodd ei dalentau milwraidd ef i orchfygu rhyfelwyr enwocaf yr ymherodraeth; sef, Tilly, Pappenheim, a Wallenstein. Yn ei holl fuddugoliaethau, fodd bynag, nid oedd efe yn colli ei hunanfeddiant; ac ni chariwyd ef gan nwyd i gyflawni gweithredoedd creulawn ac annheg. Yr oedd efe yn hollol Cristionogol yn ei hynawedd a'i haelfrydigrwydd.

GWARCHODLU (*Garrison*): y milwyr fydd yn trigo mewn tref neu gaerfa i berwyl amddiffynol.

GWENWYN (Lladin, *venenum*). Unrhyw weithredydd a baro effaith atachus, niweidiol, neu beryglus ar ryw greadur byw. Y mae hyd yn oed pob meddyginiaeth gref ac effeithiol yn wenwyn, os cymmerir dogn rhy fawr o honi; ac o'r tu arall, y mae llawer peth gwenwynig yn feddyginiaethol, os cymmerir ef wrth raid ac wrth feusur. Yn wir, yr un gair a arferai y Groegiaid am feddyginiaeth ag am wenwyn. Yn ol y syniad cyffredin, yr unig ddefnyddiau gwenwynig yw y rhai hynny a allant ddylanwadu yn niweidiol wrth eu cymmyrd yn ddognau mân; ond nid yw y syniad hwn yn un cywir, canys gellir gwenwyno dyn gydag wns o nitr, fel gyda phum gronyn o arsenig. Dosberthir gwenwyn, gyda golwg ar y deyrnas y perthyn iddi, yn anifeilaidd, yn llysiuol, yn fônol, ac yn awyrol. Gyda golwg ar ei effeithiau, rhenir ef yn dri dosbarth; sef, Gwenwyn Cynnyrffiol (*Irritants*), Gwenwyn Marweiddiol (*Narcotics*); a Gwenwyn Dau-effeithiog (*Narcotico-Irritant*).

Y mae Gwenwyn Cynnyrffiol yn gweithredu yn benaf ar y cylla a'r coluddion, gan eu hennyn a'u hysu. Yn mysg y mathau o wenwyn sydd ag ansoddau difaol iddynt, y mae surion mwnaidd cryfion, alcaliau ysol, coethawd ysol (*corrosive sublimate*), &c. Ac yn mysg y mathau o Wenwyn Cynnyrffiol nad ydynt yn gweithredu mewn modd fferyllol a dinystrïol ar y mânwe (*issues*) y deuant i gyffyrddiad â hwynt, y mae arsenig, cyllion Ysbaen, ac ulyfafl plwm, sef

carbonate of lead. Ar yr ymenydd ac ar fadruddyn y cefn y gweithreda'r Gwenwyn Marweiddiol yn fwyaf neillduol. Ei arwyddion yw penddaredd, cur yn y pen, diffyg ar y golwg, hurtrwydd, dirdyfnadau, gyda chysgadrwydd hollol. Nid oes dim blâs egr ar y mathau hyn o wenwyn, ac nid ydynt yn gweithio dyn, nac i lawr nac i fyny, na chwaith yn gadael olion neillduol ar y corph ar ol marwolaeth. Ychydig ydynt mewn nifer, ac nid oes un o honynt yn perthyn i'r deyrnas fônol.

Y mae gweithrediad y *Narcotico-Irritants* yn ddyblyg. Y maent, fel y gwenwyn cynnyrffiol, yn llidio y bibell faeth, ac yn cynnyrffu y cylla a'r coluddion; ac o herwydd eu dylanwad ar fadruddyn y cefn, y maent yn fuan neu yn hwyr yn peri hurtrwydd, cysgadrwydd, a diffwrthder. I'r deyrnas anifeilaidd y perthyn y mathau hyn o wenwyn. Blâs poeth egr sydd ar rai o honynt, a blâs tra chwerw sydd ar y lleill.

Y mae y mathau o Wenwyn Cynnyrffiol yn cynnwys:—laf, Surion mwnol; sef, surion ufelig (*sulphuric*), blorig (*nitric*), a halig (*hydrochloric*), suranig (*oxalic*), surgenig (*tartaric*), yr alcaliau, arsenig gwyn a melyn, copras glâs a gwyrdd, &c. 2il, Sylweddau llysiuol, megys chwerafalnur (*colocynth*), molystor (*gamboge*), olew croton, dail a blodau ysgaw, &c. 3ydd, Sylweddau anifeilaidd, megys cyllion Ysbaen, ac yn achlysurol ceir ef hyd yn oed mewn selagid (*scaevages*), a physgod.

Gwenwyn Marweiddiol ydyw sudd y pabi, sur Prwssig, olew almonau chwerwon, fia moch (*henbane*), camphor, gwirf (*alcohol*), nyfelwy (*ether*), gwirfflaswy (*chloroform*). Y mae gwenwyn ag sydd â dau effaith iddo, sef y *narcotico-irritant poisons*, yn cynnwys safir y gwenydd, torlaith (*white hellebore*), dail bysedd cochion (*fozglove*), cegid (*hemlock*), cegid y dwfr, gwynlys (*hemlock water-dropwort*), geuberllys (*fool's parsley*), meiwyn (*thorn-apple*), llysiâu y blaidd, codwarth (*deadly nightshade*), hadau a rhiagl yr euron (*common laburnum*), grawn a dail y pren yw, a bwyd llyffaint.

Y peth goreu i ladd effaith y surion mwnaidd yw marm (*chalk*), neu fagnesia mewn dwfr, gyda swm da o laeth ar eu hol. Y peth goreu i ladd effaith yr alcaliau a'r ulfeintiau (*carbonates*) yw gwinegr a dwfr, neu sudd lemon gyda dwfr, a chymmyrd laeth ar ol hynny. Y gwrthwennwyn yn erbyn sur suranig yw marm neu fagnesia mewn dwfr. Y peth goreu i dafu gwenwyn i fyny yw cymmyrd gronyn o gopras gwyn mewn dwfr clauar, ac yna (wedi llwyr lanhau y cylla) gymmyrd blawd a dwfr, neu flawd a laeth. Halen cyffredin wedi ei ddatnu mewn dwfr ydyw y peth goreu i ddi-effeithio blorawd arian (*nitrate of silver*). Lleddir effaith surawd plwm trwy hâl Epsom (*Epsom Salts*). Pan dybio rhywun ei fod wedi ei wenwyno, ac heb wybod natur y gwenwyn, cymmered gronyn (*grain*) o gopras gwyn i garthu ei gylla; neu, gan fod yn beryglus cymmyrd gormod, cymmered lwyaid o fwstard ar ddwfr clauar; ac ar ol tafu i fyny holl gynnwys ei gylla, cymmered laeth yn helaeth. Y mae effeithiau gwenwynig i'r rhan fwyaf o'r nwyau, oddi eithr ulwyr, blornwy, ac ufelwyr (*hydrogen, nitrogen, and oxygen*), pan yr aneddir hwynt i mewn i'r yagyfaint. O blith y rhai hyn gellir enwi nwy ulysur (*carbonic acid gas*), egrulyf (*carbonic oxide*), blornwy ufelurog (*sulphuretted hydrogen*), ac ulyfelgris ammonia (*hydro-sulphate of ammonia*).

Er mai anfynych yr arferir ulysaur i lofruddio neb, y mae yn fynych yn achos o farwolaeth ddamwiniol. Y mae yn beth sicr fod awyr y byddo degwm ei gynwysio yn ulysaur yn ddigon gwenwynig i ddinystro bywyd pob dyn ac anifail a'i hanadlo. Y mae egrulyf hefyd yn wenwyn mor rymus ag ydyw ulysaur. Y mae llawer o hwn mewn nwy glô, a'i effaith ydyw marweiddio. O ffosydd ac oddi ar fudreddi y cyfyd y gwenwyn a elwir yn fionrwy ufelurog. Ni wyddys yn sicr pa faint yw y cyfartaledd lleiaf sydd yn angenrheidiol o hwn i ladd dyn; ond gwyddys fod awyr y byddo un rhan o wyth gant o hono yn gynnwysedig o'r nwy yma yn ddigon i ladd ci o gryn faint. Gall y gwenwyn a ddygir i'r gwaed oddi allan fod yn llysieuol, neu yn anifeilaidd; ond gweithredai gwenwyn llysieuol a mênol mor rymus pe y dodid ef yn y cylla a phe y dodid ef mewn gwythien. Ond i'r gwrthwyneb, ni wna gwenwyn anifeilaidd nddim niwed pe llyngoid ef. I fod yn effeithiol, rhaid ei ddodi yn y gwaed trwy bigiad, neu frathiad, neu trwy ryw fodd arall cyffelyb.

Y mae'r ddeddfwriaeth wedi gweled yn angenrheidiol gyfyngu ar werthiant y math hwnw o wenwyn a elwir *arsenic*. Y mae gorfod ar bob un a wertho arsenig gofnodi enw y prynwr, ynghyd â'r amseriad, swm yr hyn a werthir, a dyben ei ddefnyddiad. Nid ydyw yn gyfreithlawn i fasnachwr werthu y gwenwyn hwn i neb na bydd yn ei adnabod, oddi eithr yn ngwydd tyst adnabyddus iddo. Y mae hefyd yn rhwymedig i gymysgu hanner wns o huddygi, neu liw glâs â phob pws o arsenig a wertho. Y mae'r neb a esguluso wneuthur y pethau hyn yn agored i ddirwy o 20p. Euog o farwolaeth yn ngwynneb cyfraith y wlad yw y neb a roddo un arall i farwolaeth trwy ei wenwyno. Hyd yn oed pe na bae y gwenwyn yn achos o farwolaeth dyn, y mae'r dyn a'i rhoddo iddo gyda'r bwriad o'i roddi i farwolaeth yn agored i wasanaeth caled am ei oes, neu o'r hyn lleiaf am dair blynedd. Ac y mae'r hwn a roddo wenwyn i un arall gyda'r bwriad o'i niweidio yn unig, a dim yn angen, yn agored i goep o dair i ddeng mlynedd o wasanaeth caled. Y mae'r goep am roddi gwenwyn yn faleisus i dda byw yn amrywio o dair i bedair-ar-ddeg o flynyddoedd. Y goep am wenwyno ci neu aderyn, neu ryw greador afresymol arall a gedwir yn gyffredin mewn cyflwr caeth, yw chwe mis o garchar, neu 20p. uwch law swm y golled. Y mae y neb a osodo wenwyn ar diroedd i ladd helwriaeth yn agored i ddirwy drom. Heb law hyny, y mae y neb a wertho neu a gynnwyo werthu grawn, neu hâd, neu flawd, wedi ei wenwyno, yn agored i'r un ddirwy.

GWYFFOS (Aqueduct): sianel a ddefnyddir i gario dwfr dros lanerch fydd yn anwastat. Pan fyddo gwyffos yn myned dros iseldir, cynnelir hi yn gyffredin gan fwâau; a phan fyddo ucheldir ar y ffordd, torir mynedfa neu geuffordd drwyddo. Gwnseid gwyffosydd gan y Groegiaid; ond nid oes dim gweddillion o honynt ar gael yn awr; ac y mae y crybwyllion a wneir am danynt gan Pausanias, Herodotus, ac eraill, yn rhy fyr i roddi i ni syniad eglur am danynt. Y mae Pococke yn darlunio gwyffos gywrain a wnaed gan Solomon, er dwyn dwfr i Ierusalem o lynoedd a ffynnonau ger llaw Bethleem. Ond y rhai mwyaf medrus o bawb i gynllunio ac i wneuthur gwyffosydd oedd y Rhufeiniaid. Y

mae y tair gwyffos sydd yn cyflenwi Rhufain & dwfr ar hyn o bryd yn rhoddi i'r neb a'i gwelo syniad uchel dros ben am yr hyn ydoedd y ddinas pan oedd cynnifer a naw o wyffosydd yn porthi ei baddonau, ei ffynnonau, a'i physgodlynoedd, a'i llynoedd celfyddydol eraill. Ymestynai y rhai hyn 30, 40, ac hyd yn oed 60 o filldroedd oddi wrth y ddinas, gan ryhwantu y dyffrnoedd dyfnaf a lletaf, a thrywanu mynyddoedd a chreigiau llawer milldir o drweh. Mer aruthr oedd yr olwg arnynt, fel y dywedodd Pliny nad oedd dim yn rhyfeddach na hwynt yn yr holl fydd.

Dyma enwau y gwyffosydd Rhufeinaidd, yn ol trefn amser: sef, 1. *Aqua Appia*.—Dechreuwyd gwneuthur hon gan Appius Claudius tua'r fl. 312 c.c. Yr oedd ei tharddiad yn nghymydogoeth y Via Prænestina—ryw chwech neu saith o filldroedd oddi wrth y ddinas. Rhedai gan mwyaf dan y ddaear. Nid oes dim olion o honi yn awr. Cyn hyny ymfoddlonai trigolion Rhufain ar ddyfroedd yr afon Tiber, ac ar y dwfr a dnynd o'r ffynnonau oedd yn y ddinas a'r gymydogoeth.

2. *Anio Velut*—yr hon a wnaethpwyd tua 273 c.c., gan M. Curius Dentatus. O dan y ddaear gan mwyaf, y rhedai hon hefyd. Cychwynai o'r afon Anio, tuag 20 milldir uwch law Tivoli, ac yr oedd ei hyd yn 45 o filldroedd. Gellir canfod ei hadfeilion yn Tivoli ac yn myl Porta Maggiore.

3. *Aqua Martia*.—Galwyd hon ar enw Quintus Martius Rex (145 c.c.) Yr oedd ei tharddiad rhwng Tivoli a Sabiaco, ac felly yr oedd yn 60 milldir o hyd. Y mae y bwâau ardderchog sydd yn ymestyn ar draws y Campagna am o ddeutu chwe milldir ar y ffordd i Frascati, yn cynnwys y rhan hono o'r wyffos ag oedd uwch law y ddaear.

4. *Aqua Tepula*—yr hon a wnaethpwyd 126 c.c. Tarddai hon ger llaw Tusculum, ac yr oedd hi yn ymgynnal ar fwâau gwyffos Martia.

5. *Aqua Julia*.—Adeiladwyd hon gan Agrippa, 34 c.c., a galwyd hi ar enw Augustus. Ymgynnal ar fwâau gwyffos Martius yr oedd hon hefyd. Gwêl y darlennydd nad oedd y tair gwyffos olaf hyn, mewn gwirionedd, ond un wyffos, ond fod iddi dair sianel, neu dri uchder. Gelwid y dwfr a redai yn y sianel uchaf yn *Aqua Julia*; yr hyn a redai yn yr isaf yn *Aqua Martia*; a'r hyn a redai yn yr un ganol yn *Aqua Tepula*. Y mae adfeilion yr wyffos deir-ran hon yn bod yn awr.

6. *Aqua Virgo*—yr hon a adeiladwyd gan Agrippa. Tardda dwfr hon o gymydogoeth Torre Salona, rhyw 14eg milldir o Rufain. I gyflenwi baddonau Agrippa y bwriadwyd hi ar y cyntaf. Adgyweiriwyd yr wyffos hon gan y pab Nicholas v., a'r pab Pius iv. Ei dwfr hi yw y goreu sydd yn Rhufain.

7. *Aqua Alsetina*.—Gwnaed hon gan Augustus, ac adgyweiriwyd hi gan Trajan, ac yn ddiweddarach gan y pabau. Hi sydd yn cyflenwi y ffynnonau o flaen St. Pedr. Amcan gwreiddiol hon oedd porthi *Naumachia* Augustus—llyn yr arddangosid brwydrau morawl arno.

8. *Aqua Claudia*.—Dechreuwyd gwneuthur y wyffos hon gan Caligula, a gorphenwyd hi gan Claudius, B.A. 51. Y mae rhes o'r bwâau ardderchog a berthynent gynt i'r wyffos hon yn ymestyn etto ar draws y Campagna. Y mae ei hadfeilion yn mhllith y pethau mwyaf ardderchog sydd yn Rhufain.

9. *Anio Novus*.—Dygai hon fwy o ddwfr i Rufain nag yn o'r gwyfiosydd eraill; ac yr oedd hefyd yn hwy na hwynt oll, gan nad oedd yn ddim llai ei hyd na 62 milldir.

Adeiladwyd gwyfiosydd eraill yn Rhufain yn ddiweddarach na'r rhai a enwyd uchod; ond nid oeddnt i'w cymmharu a'r rhai hynaf mewn maint ac ardderchawgrwydd. Ac nid er mwyn dwyn dwfr i'r brif ddinas yn unig y gwneid y gwyfiosydd. Trwy yr un moddion y dygid dwfr hefyd i holl ddinasoedd a threfi mawrion yr ymherodraeth.

Y rhai hynotaf o'r gwyfiosydd talaethol ydynt rhai Segovia, Metz, a Nismes. "Yr oedd gwyfiosydd Rhufain (medd Montfaucon), yn ddiarnheu, yn rhyfeddol ar gyfrif eu dirfawr hyd a'u lliosawgrwydd; ond os bwriwn heibio y ddwy ystyriaeth yna, ac edrych yn unig ar y rhanau sydd yn aros etto o amgylch Rhufain, rhaid yw addef nad ydynt i'w cystadlu â gwyfiosydd Segovia, Metz, a Nismes." Tybir ddarfod gwneyd gwyfios Segovia yn amser Trajan. Y mao yn aros etto o honi 159 o fwäau, wedi eu gwneyd oll o geryg, ac heb ddim glygymrwd (*cement*). Y mae iddi ddwy res o fwäau, y naill uwch ben y llall, ac y mae uchder yr holl adeiladwaith yn 102 o droedfeddi. Ymestynai gwyfios Metz ar draws yr afon Moselle, yr hon sydd yn llydan iawn yn y fan hono; a gwasanaethai i ddwyn dyfroedd peraid y Gorse i ddinas Metz. Dygai yr wyfios hon ddigon o ddwfr i longau nofo arno bob tro yr arddangosid môr-gâd. Tybir mai rhyw fil o droedfeddi oedd ei hyd hi, a bod iddi 50 o fwäau, y rhai oedd yn 50 o droedfeddi o uchder y man dyfnaf. Yn mhen hir amser bwriwyd y rhan ganol o honi i lawr gan y talpiau o rew a ddygid i waered gan ddyfroedd yr afon; ond y mae y gweddill o honi yn ymddangos mor sefydlog ag y bu erioed.

Adeiladwyd y Pont du Gard, sef gwyfios Nismes, gan y Rhufeiniaid yn amser Agrippa, nai Augustus. Er fod llawer canrif wedi myned heibio er pan y gwnaed hi, etto y mae yn parhau mewn cyflwr da iawn. Y mae iddi dair rhes o fwäau, y naill uwch ben y llall. Y mae bwäau y rhes uchaf yn llai na rhai y ganol, a rhai y ganol yn llai na rhai y rhes isaf. Ei huchder yw 188 o droedfeddi, ac y mae hyd y nenfwd (*arcade*) uchaf yn 873 o droedfeddi. Y mae ei bwäau yn lletach, a'i phileri, yn ol yr herwydd, yn ysgafnach na rhai unrhyw wyfios arall a wnaed yn flaenorol. Amcan ei gwneuthuriad oedd dwyn dwfr i Nismes o ddwy ffontonell sydd 25 milldir oddi wrth y ddinas. Yn 1740, trowyd y bont hon yn brif ffordd, trwy ei llodu, neu yn hytrach trwy adeiladu pont arall yn gyfochrog â hi, ac ynglŷn wrthi. Ychydig o wyfiosydd a wneir yn yr amseroedd hyn, gan mai pibellau a arterer yn gyffredin i drosglwyddo dwfr; ond y mae dwy neu dair o honynt mor hynod am eu maint a'u gwychedr, fel nad allwn derfynu heb gyfeirio atynt:—1. Gwyfios Lisbon, yr hon a orphenwyd yn 1738; y mae ei hyd yn naw milldir, a'i huchder yn 250 o droedfeddi yn y man dyfnaf. 2. Gwyfios Ellesmere, yr hon a orphenwyd gan Telford yn 1805: 1,007 o droedfeddi ydyw o ran hyd, a 126 o led. 3. Gwyfios Maintenon, yr hon a wnaed yn amser Louis XIV. er dwyn dyfroedd yr afon Eure i Versailles. Y mae hi yn 4,400 o droedfeddi o hyd, uwch law 200 o led, ac yn cynnwys 726 o fwäau. 4. Gwyfios Roquefavour, sef y fwyaf o'r lliaws gwyfiosydd sydd yn dwyn dwfr o'r afon Durance i

Marseilles. Y mae hon, o ran maint ac uchder, yn rhagori ar y Pont du Gard ei hun, o blegid y mae ei hyd yn 1287 troedfedd, a'i lled yn 262 troedfedd; y mae 198,000 galwyn o ddwfr yn rhedeg drwyddi bob munyd. 5. Gwyfios Croton, yr hon sydd yn dwyn dwfr o'r afon Croton i New York—pellder o 38 milldir. Y mae ei huchder uwch ben yr afon Haarlem yn 150 o droedfeddi. Dechreuwyd ei gwneuthur yn 1837, a gorphenwyd hi yn 1842. 6. Gwyfios Pont-cyssaillte, gan Telford; yr hon sydd yn croesi yr afon Dyfrdwy a dyffryn Llangollen. Y mae yn hynod am ei maintioli, sylmedd ei chynllun, a threfnidd cywrairi ei rhanau. Y mae yn cyfuno ysgafder a nerth i raddau na welwyd y cyffelyb yn flaenorol. Ei hyd ydyw 1000 o droedfeddi, a chynnwysa 19 o fwäau, o 45 troedfedd o gylch. 7. Gwyfios y Waen (Chirk), gan yr un cynllunwydd. Yn hon y defnyddiwyd haiarn am y waith gyntaf. Y mae yn 600 troedfedd o hyd, ac yn 65 troedfedd uwch law yr afon.

GWRTHEYRN GWRTHENAU—neu fel y gelwid ef yn Lladin *Vortigernus*, neu *Vortigern*—oedd bennaeth Prydeinig, yr hwn, ar ol i'r Rhufeiniaid lwyrr adael yr ynys, a deyrnasodd ar y rhan ddeheuol o honi, yn y bummed ganrif. Tybir nad oedd efe ar y cyntaf ond penaeth ar gyfran o Ddeheudir Cymru, ac un o aelodau y cynghor cenedlaethol, yn mysg yr hwn yr oedd yn meddu cryn ddylanwad. Ond pan fu farw Cystenyn Fendigaid, ac i'w fab, Constans, ei ddilyn i'r orsedd, pennodwyd Gwrtheyrn yn gynghorwr i'r diweddaf; ond troi yn fradwr a wnaeth efe, a'i lofruddio, a chymmyrwyd meddiant o'i goron ef. Lled anhawdd ydyw penderfyn y dyddiadau digwyddiadau ei deyrnasiad, ac yn wir y digwyddiadau eu hunain, o herwydd y mae y croniclewyr, o bossibl, wedi llwytho ei hanes â llawer o draddodiadau, a rhai o honynt, y mae'n debyg, yn ddisaill. Ymddengys fod penderfif arall, o'r enw Emrys Wledig, mewn ymrysonfa â Gwrtheyrn am yr oruchafiaeth; ond cafodd Gwrtheyrn y llaw uchaf arno, mor bell ag i beri iddo ffoi i Lydaw. Er hyn yr oedd ei feddiannau mewn perygl oddi wrth y Pictiaid o'r gogledd, yn gystal ag oddi wrth ei ddeiliaid cythruddedig ef ei hun; yr hyn a barodd iddo geisio cynnorthyw y Saeson, o dan Hengist a Horsa. Fel y canlyn, yn ol Nennius, Gildas, a'r "*Brut*," y digwyddodd i Hengist a Horsa ymddangos gyntaf yn Mhrydain:—"Tra yr oedd Gwrtheyrn Gwrthenau yn teyrnasu yn Mhrydain, y trigolion a oeddnt dan ofn o'r Scotiaid, a'r Pictiaid, ac hefyd o'r Rhufeiniaid, yn gystal âg Emrys Wledig, yr hwn, ynghyd â'i frawd Uthr Pendragon, a oedd wedi ffoi i Lydaw, at y brenin Budec. Yn y cyfamer, tair llong, wedi eu halltudio o Germania, a ddaethant i Brydain, yn mha rai y blaenorent Horsa a Hengist..... Gwrtheyrn a'u derbyniodd yn addfwyn, ac a roddes iddynt yr ynys a elwir yn eu hiaith hwy *Tenet* (Thanet), ac yn y Brytaneg, Roihin..... Y Saeson a dderbyniwyd gan Gwrtheyrn, B. A. 447." Daeth ar Gwrtheyrn angen am gynnorthwy y Saeson, ac anfonodd Hengist am chwanaeg o'r Saeson o'u gwlad eu hunain; ac yn mhlith y rhai a ddaethant drosodd, yr oedd merch i Hengist, yr hon oedd hardd o bryd. Darparodd y penaeth Saesneg wledd i'r brenin a'i filwyr, ac archodd ar i'w ferch weini iddynt win a diod gref, ac yfed a wnaethant nes meddwi. Syrthiodd y brenin mewn criad â merch Hengist, a

gofynai am dani yn wraig, gan addaw i'w thad y cawsai pa beth bynag a ofynai. Gofynodd yntau am dalaeth Caint; ac wedi cael Caint, anfonodd Hengist am chwangeg o'i gydwladwyr, ac ymsefydlasant yno. Hyd yn hyn, yr oedd y Saeson yn byw mewn heddwch â'r Brytaniaid; ond nid oeddnt, modd bynag, yn edrych gyda bodddhad ar y gyfathrach hon, nac ar briodas Gwrtheyrn â Rhonwen (Rowena), merch Hengist. Daeth y Saeson, fel yr oeddnt yn lliosog, yn fwy eofn ac anhawdd eu trin; ac yn gymmaint ag nad oedd Gwrtheyrn yn barod i anfon yr estroniaid ymaith, diorseddwyd ef, a rhoddwyd yr orsedd i Gwrtheyr ei fab; ac yna dechreuodd y rhyfeloedd ofnadwy a barhasant am oesoedd rhwng y ddwy genedl. Ond ar ol ymladd yn ddeur am amser yn erbyn y goresgynwyr Saesonig, efe a fu farw, a dywed y "*Brut*" i hyn y gael ei achlysuero drwy offerynliaeth ei lysfam, Rhonwen; yr hon, meddir, a lwyddodd drwy wobrwyo i gael gan un o'i wasanaethyddion roddi gwenwyn yn ei ddioid.

Wedi eu gyru allan o'r ynys gan Gwrtheyr, ni feiddiodd y Saeson ddychwelyd yn ol am bum mlynedd; sef, tra yr oedd Gwrtheyr yn fyw. Ond wedi adsefydlid Gwrtheyrn ar yr orsedd, trwy hudoliaeth ei wraig, efe a anfonodd at Hengist i Gormania, i geisio ei gymmhorth i ostegu yr ymrysonau oedd rhyngddo a'i wrthwyn-ebwyr yn y wlad hon. Ond Hengist a gynnullodd fintai ddirfawr, sef tri chan mil o wfr, medd rhai haneswyr, a hwyliodd tua Phrydain. Pan ddeallodd y Brytaniaid hyn, hwy a ymarfogasant, ac a smuddiffynasant y glenydd, fel nad allai eu goresgynwyr dirio. Ond llwyddodd Hengist i dwyllo Gwrtheyrn. Ac wedi cael caniatâd i lanio, efe a wahoddodd y brenin a'i bendeifigion i wledd fawr a barotowyd ganddo ar wastadedd Caer Caradawc. Ymgymysgodd y brenin â'r pendeifigion Brytanaidd—tri chant mewn nifer, a'r un rhifedi o benaethiaid y Saeson; a'r cytundeb oedd ar llydnt ddyfod yn anarfog. Yr oedd Hengist, pa fodd bynag, wedi gorchymyn i bob un o'i ddilynwyr ef arfogi ei hun â chylllell yn ddirgelaidd. Eisteddodd y pendeifigion Brytanaidd yn heddychol ochr yn ochr â'r Saeson, heb ofni dim niwed. Ond wedi gloddesta ac yfed, ar amnaid neillduol oddi wrth Hengist, tyodd pob Sais ei gyllell allan yn ddisymmrwth, a laddodd yr agosaf ato; ac ni ddiangodd un o'r tri chant, ond Eidiol, a'r brenin—yr hwn a gymmerwyd yn garcharor. Dyma yr amgylchiad a elwir mewn hanesyddiaeth yn "*Frâd y Cyllyll Hirion*." O barthed i ddiwedd Gwrtheyrn, dywed rhai iddo gael ei losgi yn ei gastell, Caer Gwrtheyrn, ar lan yr afon Gwy. Eraill a ddywedant iddo farw yn grwydrin, yn wrth-ddrych adgasedd ei genedl, yn Nant Gwrtheyrn, yn swydd Gaernarfon. Yn y "*Trioedd*," galwir y gyflafan o Frâd y Cyllyll Hirion yn un o'r "*Tair Brad-gyfarfod Ynys Prydain*." A galwir Gwrtheyrn yn un o'r "*Tri Charnfradwyr Ynys Prydain*."

GWILYM, DAFYDD AP. Bardd mawr y bedwaredd ganrif ar ddeg. Yn ddiaddad, nid oes gan Gymru, o'i flaen nac ar ei ol, neb yn nosbarth cerdd ac awen y gall hi ymfroestio mwy ynddo. Digon gwir ei fod yn byw mewn oes dywell a hanner baganaidd, pan oedd arferion cymdeithasol yn wahanol iawn i'r hyn y maent heddyw. Dichon fod ganddo linellau yma ac acw heb fod yn hollol lednais, ac fod tair rhan

o bedair o'i destynau yn rhyfasweddol, nwyfus, a gwantau i chwaeth bresenol ein darllenwyr; ac fe allai fod ganddo eiriau Cymraeg yn fynych nad oes ond ysgolorion yn yr iaith yn eu deall. Saif yr ystyriaethau hyn yn gryfion ar ffordd poblogrwydd cyffredinol y bardd yn ei wlad ei hun. Y mae y darlennydd yn gwybod nad oedd yn Ewrop yn amser Dafydd ap Gwilym fawr neb yn ysgrifenu rhyddiaith. Ar ffurf barddoniaeth bron i gyd yr ysgrifennai yr ychydig awdwyr a ysgrifenenot o gwbl. Os awn ni, fel Cymry, i gymmharu beirdd ein gwlad gyda beirdd gwledydd eraill, tu yma a thu draw i gulfor Gâl, yr amser hwn ar foreu llenyddiaeth, rhaid i ni ddiolch am Ddafydd ap Gwilym. Oni bae ef, golwg dlawd iawn fuasai arnom. Gydag ef, ni raid i ni ostwng ein penau i neb; a gall yr hen iaith edrych yn ol gyda balchder. Truanes garpiog oedd Saesoneg yr oes hono; a phrin y gellir dyweyd dim yn barchus am y Ffrangcaeg fel iaith lenyddol yn mhell ar ol hyny. Dywed Emerson, yr Americanwr dysgedig, nad oedd yn Ewrop yn iaith mor ddiwylliedig â'r Gymraeg y pryd hwnw. Dyweder a fyner gan ein cymmyddogion am eu Chaucer hwy ag oedd yn byw y pryd hyny, ac am Petrarch a Boccaccio yr Eidal, fel goleuadau pell pell ar doriad gwaer llenyddiaeth Ewropaidd, cawn Dafydd ap Gwilym yn cydoesi â hwynt—ac ar yr ochr hon i Glawdd Offa, yn mysg cenedl fynyddig fechan, a bechan ei breintiau, yn cyfansoddi yn fwy celfyddydol ac yn fwy gwreiddiol nag un o'r ddau. Yr oedd yn fwy celfyddydol am fod cynghanedd gywrair gorddeddog yr hen Gymry yn rhywbeth mwy celfyddydol na mydrau rhyddion a mesurau penagored cenhedloedd eraill; ac yn fwy gwreiddiol, o blegid nad oedd ein bardd gwledig ni yn deall ieithoedd estronol. Pe dymunnasai efelychu Boccaccio a Petrarch, fel y darfu Chaucer, Shakespeare, ac eraill, rhylicsogi'w henwi, nis gallasai.

Serch ei fod yn anadnabyddus, o ran ei waith a'i enw, i filoedd heddyw yn ei wlad ei hun—fe, hyd yn oed yn Ngheredigion, a'i macodd—y mae crebwyll dychymygol, dyfeisgarwch beiddgar arucheledd, prydferthwch, a thlysiu, yn cyfodi Dafydd ap Gwilym i binael uchel ar ei ben ei hun. Heb law hyn, yn lle ymddiffianu yn araf, ac ymleithau i'r golwg o ran maintioli, fel gwrth-ddrychau cyffredin a basiwyd heibio iddynt, ymgyfodi yn uwch o ddydd i ddydd a wna pen Dafydd ap Gwilym; a chydag ef, ymddyrchafu hefyd yn ei hurddas a'i godidawgrwydd a wna iaith ei gydwladwyr ar ei ol, yn ngolwg ieithyddwyr y Cyfandir, ac yn edmygedd gonest prif athrofeydd y byd. Na chyhudder ni o anghofio Lewis Glyn Cothi, Huw Morus, Goronwy Owen, Dewi Wyn, nac Eben Fardd. Saif Dafydd ap Gwilym yn uwch na hwynt oll—nid o ran teilyngdod, fel ei deallir yn gyffredin yn mantol cyflawnder; ond ar gyfrif y safle a gymmerodd Dafydd o angenrheidrwydd yn hanes llenyddiaeth gymmhariathol. Er ei amser ef y mae crefydd wedi codi ei phen, a rhyddid gwladol, dysgeidiaeth, a chelfyddyd wedi cael pun cant o flynyddoedd i ddyllanwadu arnom. Yr ydym fel gwlad werdd, fiodenog, a choediog, wedi ei dyrchafu ar lechwedd gwareiddiad, o ryw Gors Fochno siglenog, a adawodd y bardd ar ei ol yn ei sir enedigol. Fel beirdd Cymreig bychain yr oes hon, meddyliwn ein hunain yn llawer uwch na Dafydd ap Gwilym, o ran moes, talent, a dysgeidiaeth; a braidd na ddirmygem y clerwr

hwnw a chwareuau ei delyn o dŷ i dŷ, a ganai gywyddau serch fel ynfyd-ddyn o'i las-febyd difarf, pan oedd yn 'wirion-ieuange,' hyd fin ei fedd, tra yn benwyn 'gwirion-hen!' Chwareu teg i'r marw a ddysgodd Gymraeg, yn fwy na neb, i Doctor Owen Pughe, ac i'r gwirionedd sydd yn sisial yn wylaid wrth bob cenhedl-aeth. Y gwir yw, sefyll yr ydym ar fynydd a godwyd i ni gan Ragluniaeth, a dynion goleuedig, a meddwl yr ydym rhyngom a ni ein hunain fod simneiau ein cabanod, o herwydd eu bod ar Ferwyn, yn llawer uwch ac ardderchocach na chloohdy Gwreccsam.

Yn ngwaelod y gwastadedd pell, a niwl oesau yn ymledu drosto, y mae Dafydd yn ei waith wedi cyfodi colofn iddo ei hun. Nid o barlyrau carpededig oes wareiddiedig—nid o bulpudau a burwyd gan fendithion yr etengyl—ac nid o ysgolion boneddigesaun ieuange, lle nas siaredir ond y Ffrangcwg, yr ydym i edrych ar wrth-ddrych ein testyn. Rhaid edrych arno yn ddi-ragfarn yn ngeleuni ei oes ei hun. Wrth ei ganfod ef trwy ei waith, canfyddwn hefyd wir ansawdd cymdeithas, chwaeth, moes, dysgeidiaeth, ac arferion y Cymry ddaau can mlynedd cyn dechreuad y Diwygiad Protestanaidd. Ysgrifenedd Doctor Owen Pughe ei fywgraphiad yn y flwyddyn 1789. Heb law y Doctor ei hun, nid oedd yn 1770 ond ychydig iawn—fe allai tua dwsin neu ugain—o Gymry a glywsant erioed am enw Dafydd ap Gwilym. Llai fyth a wybusant am ei ysgrifeniadau, oeddynt yn llwydo mewn llwch a gwlybaniaeth mewn llofftydd, seleydd, a thafoadau. Yn chwanelod at fywgraphiad y Doctor o hono, er fod lliaws wedi ysgrifenu ei fuchedd, ychydig iawn a helaeth-wyd at hanes personol y bardd. Ond yn ystod y pum mlynedd diweddar (1873—8), y mae cymmeriad llynyddol, gwerth ieithyddol, a phrydferthwch barddonol ei waith wedi cael sylw ac anrhydedd neillduol yn mysg y Saeson. Fel y tywalltwyd ffrwd o oleuni ar Taliesin gan Nash, ac ar Lywarch Hen gan y Profeswr Guest, torodd gwawr ar Ap Gwilym o'r un cyfeiriad. O'r bron na tharwyd ni a syndod gan y "*Westminster Review*," am Hydref, 1873, gan erthygl yno ar ein bardd, gan Sais dysgedig o'r enw Lester, mab-yn-nghyfraith i Nicander, a chan y clod uchel ao annisgwyladwy a roddid yn y tudalenau uchelfeirniadol ac an-Nghymreig hyny i'r Petrarch Cymreig. Agorodd yr erthygl hono lygaid lluoedd o Gymry, heb law y byd cyffredinol, i weled prydfferthwch anghymmharol—nid yr aristocrataidd Byron, na'r fiasynawl Dennyson, ond yr hen "fardd cartref" yn ei "frethyn cartref"—nid yn amgen nag Ap Gwilym yn "nghleuc y cydseiniad," ac yn "macaeu yr hualau barbaraid" a gondemmir mor ddidrugaredd yn awr ac yn y man gan ysgrifenywyr Cymreig. Bondigrybyll wrth fyned heibio, annhraethol harddach a godiocach yn Saesneg yw beirdd y gynghanedd na beirdd y rhyddfesurau hyd yn hyn; o herwydd y mae cyfieithwyr o angenrheidiwydd yn gorfod manylu chwanel, a chymmeryd mwy o drafferth gyda chywydd, &c., o blegid fod y meddwl ynddynt yn dywyll, ac wedi ei nol o bell yn fyny. Trwy hyny appellir at, a threthir dychymyg athrylith farddonol a chywreinerwydd y cyfieithydd. Wedi yr erthygl hono gan Lester, a'r cyfieithiadau nodedig o heirdd a gyhoeddwyd yn y "*Westminster*," daw neb llai na'r Profeswr E. B. Cowell, M. A., o Athrofa Caergrawnt yn

mlaen. Y mae ei araeth a draddododd ger bron Cymmrodorion Llundain, yn mis Mai, 1878, yn awr yn y wasg. Dywed ei fod ef, i feistrol yr iaith Sanscrit, yn yr hon y mae yn broffeswr, wedi cael ei dynu at y Gymraeg o herwydd ei chyssylltiad hi â'r Sanscrit. Wedi ei dysgu i'w defnyddio yn ei efrydiau, dechreuodd ei darllen er mwyn pleser; ac wrth wneyd hyny, medd ef, "Daethum ar draws Dafydd ap Gwilym, a darganfyddais ynddo ef un bardd mawr mewn gwirionedd—un y dylai holl Ewrop wybod am dano." Nid oedd efe yn credu dim o'r chwedlau plentynnaidd yr oedd traddodiad wedi eu cysylltu â hanes y bardd. Yr oedd gwrachiaidd chwedlau a thruth o'r fath ynglŷn âg enwau Virgil, a Shakespeare, a degau eraill. Y gwir yw, ychydig iawn a wyddai neb am fywydau y beirdd hyny; a beth a ddarfu ysgrifenywyr? Gan na allent, mewn gwirionedd, gael hanesion gonest a chredadwy, llanwasant eu tudalenau â'r hyn a alwent yn "draddodiadau." Yr oedd bywyd y bardd, os credid y traddodiadau hyn, yn un poenus i'w ddarllen. Nis gallent ei barchu o herwydd ei ryseidd, ac anwedduswydd ei garwriaethau.

Myn rhai fod Dafydd yn deall ieithoedd lawer, a bod hyd yn oed Homer yn yr iaith wreiddiol yn adnabyddus iddo. Yr oedd yr iaith Roeg y pryd hwnw allan o gyrhaedd Dante a dysgedigion penaf y Cyfandir yn nghyrd dysgeidiaeth—pellach fyth ydoedd Dafydd oddi wrthi yn Ynys Prydain. Dichon fod rhywbeth yn go-debygu caneuon Provence yn ei gywyddau. Canid y rhai hyny yn Neheudir Ffrainc gan glerwyr tramor a adwaenid wrth yr enw *troubadours*, tua'r blynyddoedd 1150 a 1290. Yr oedd dylanwad y cerddi hyny i'w weled yn amlyg yn llenyddiaeth foreuol Yspaan, Itali, Ffrainc, a Germany. Yr oedd yn mhilith y *troubadours* foneddwy'r a marchogion a ddysgent ganu a phrydyddu, o herwydd fod hyny yn fiasynawl ac yn foneddigaidd, fel chwareu perdoneg heddyw; ac nis gellid gwadu nad oedd rhai o gynnyrchion Ap Gwilym yn debyg i'r "*Provençal Chanzons*" yn y ddeuddegfed ganrif—gyda hyn o wahaniaeth; sef, fod Ap Gwilym yn burach, yn well, ac yn fwy gweiddiol. Meddai beirdd Provence ddarnau tra tebyg i gywyddau "I Forwyn," "Cysgod y Bardd," a'r "Gôg," ond yr oedd y bardd Cymreig, trwy ei athrylith iawr ei hun, wedi rhoddi gwisg a gwedd hollol newydd arnynt—os oeddynt o gwbl yn hen bethau—fel y gwnaeth Shakespeare i hen chwareuon, a fodolent o'i flaen.

Yn ol pob tebyg, yr oedd efe yn ddynt hynod o fucheddol; ac i gadarnhau y golygiad yna, yr oedd Watkin Powell, yn 1880, yn dywydd fel hyn:—"Yn ol pob hanes credadwy a allai ef gael am Dafydd, yr oedd ei fuchedd yn nodedig o barth ei sobrwydd, ei ddistawrwydd, a'i sadrwydd fel dyn. Anhawdd iawn oedd cael gan ddo siarad ar unrhyw destyn, o blegid ei fod mor ostyngedig, a hoff o lonyddwch meudwy-aidd allan o'r gwlg."

Yr ydym wedi gorfod talfyru y sylwadau blaenorol o araeth y profeswr crybwylledig; a gwnawn ddyfyniad etto o'r hyn a ysgrifenedd Sais arall ar ol bod flynyddoedd yn dysgu Cymraeg, fel ei fiasenorydd dysgedig. Cyfeirio yr ydym at George Borrow yn ei "*Wild Wales*:"—"Bardd ardderchog natur oedd Dafydd Ap Gwilym. Cydoesai â Chaucer; ond y mae yn werth banner dwsin o'r gair-wneuthurwr diwyll-

iedig hwnw—mwyddwr celfydd y chwedlau Normanaidd ac Eidalaidr. Ystyriassom Dafydd Ap Gwilym bob amser, er pan ddaethom yn gydnabyddus a'i waith, y bardd mwyaf athrylithgar a ymddangosodd yn Ewrop, ar ol adfywiad llenyddiseth. Yn wir, efe oedd awenydd mwyaf y genedl Gymreig, ac yr oedd yn un o brif feirdd y byd."

O blegid fod llawer o chwedlau am dano a dueddant i iselhaul cymmeriad Ap Gwilym, ac am ein bod yn credu yn ddiysag yn niniweid-rwydd a phurdeb y bardd, yr ydym yn y dalenau hyn yn gadael allan y chwedlau gwrachiaidd hyn yn fwriadol, gan ofidio eu bod wedi eu hargraphu drosodd a throsodd drachefn mor fynych, er poen i'r darlennydd, a thramgwydd i bob perchen chwaeth. Nid ceisio osgoi y gwir, ond yn hytrach ceisio ei gadw, yr ydym. Y mae bron pob chwedl ddigrif hyd yn oed y dyddia hyn, yn enwedig ystraeon anwedus, yn cael eu priodoli i hwn a hwn—ac enwir y person fel y byddo dywedwr y chwedl yn dewia. Gwyddom fod yr un castiau a'r un dywediadau yn cael eu priodoli i Twm o'r Nant, Rhys Grythor, Wil Ysgeifiog, Twm Sion Catti, a Thwm Siamber Wen,* Dick Turpin, Rob Roy, a Robin Hood, &c. O'r flwyddyn 1368, pan fu farw Dafydd, hyd 1789, pan gasglwyd gyntaf y traddodiadau a lanwant i fyny ddalenau gwynion ei "*Fywyd*" hynod, y mae pedwar can mlynedd o ddyweyd chwedlau am hwn a'r llall wedi bod ar lafar gwlad, yn mysg pobl nad oedd deg o bob cant o honynt yn deall gair ar lyfr, nac yn hidio pin pwy fyddai arwr eu hystraeon, ond iddo fod yn rhywun mawr ac adnabyddus. Dyn mwyaf ei oes a'i genedl yn Nghymru ydoedd Dafydd; ac y mae chwedlennwyr wedi cael y pedwar can mlynedd crybwylledig i'w ddrwgliwio, ac i gysylltu ei enw anrhydeddus gyda phob hen ystori iselwael a phlentynaid. Pwy yn ei synwyr cyffredin a goelia fod gwawdiaith lem y bardd wedi myned fel saeth farwol i galon Rhys Meigen, ac i'r olaf deimlo mor ddwys nes y syrthiodd yn farw yn y fan wrth draed Dafydd Ap Gwilym! Ond dyna ddywed bywgrawwyr ein bardd:—ac heb law hyny, ei fod mor hardd o gorph, a hawddgar o dymmer, na wrthodai un fereh ei llaw iddo; ac iddo, ar un tro, wahodd pedair ar hugain o'i gariadon i'w gyfarfod ar unwaith a'u gilydd, o dan goeden gauadfrig, yn ngoleuni haul ar hirddydd haf. Bod yr holl bedair merch ar hugain wedi cyfarfod yn ol y gwahawdd, yn gylch angylaid, fel nifer o dylwyth tecach nac hyd yn oed y tylwyth teg!

Y mae anghyssondeb, anwiredd noeth, a haerllugrwydd di-chwaeth ar wyneb yr ystori, mor oleu a haul hanner dydd. Yn gwelod hanner dwsin o ferched eraill o'u blaenau wrth fôn y pren, 'doedd fawr o berygl i'r deunaw eraill o un i un ddynesu atynt. Yn wir, y mae yn anhawdd credu fod cymmaint ag un fereh ieuang o'i gariadon yno. Am yr enghyn a roddir yn ngeuan Dafydd yn mrigyn y goeden, y mae yn annaturiol, yn anfoesol, yn greulawn, ac yn aslan. Dengwaith tebycach i wirionedd na sothach o'r fath ydyw chwedlennau y "*Cock and the Bull*," a hanes yr "*Iar a'r Mynawyd*."

Golwg bur romantus hefyd sydd ar yr adroddiad a gawn am briodas Dafydd Ap Gwilym gyda Morfudd. Nid yn yr eglwys, na'r abbatty, ond yn y coed y cymmer y seremoni le. Gwneir i Madog Benfras, druan, weithredu fel offeiriad;

* Gelwid ef hefyd yn "*Eos Dyfed*."

a mwyalchen ar frizyn ger llaw sydd yn gwasanaethu fel clochydd! Er fod y fath le a Gretna Green, lle y priodid heb drwydded, heb ostegion, ac heb weinidog, yn amgen na gon neu grefftwr cyfagos, mor ddiweddar ag 1856, nid oedd y fath le yn Nghymru o gwbl, a myned mor bell yn ol ag amser Dafydd. Nid oes amhuesaeth nad priodas ddyohymmygol farddonol ydoedd hono o ben-bwy-gilydd; ac fel hyn y mae ffeithiau ac anwireddau wedi eu plethu a'u gwau trwy eu gilydd, bob yn ail tudalen, yn hanes ei fywyd. Tueddir ni i greu nad oedd Morfudd a Dyddgu, er i'r fath ferched fyw a goglais serchiadau y bardd, ond *enwau amoyl* wedi y cwbl—cyssegredig yn ngwres ei galon. Y mae gan feirdd diweddar iawn ei Morfyddod. Un a'i Wen, Dewi Wyn ei Unig, Golyddan ei Wenafwy, ac un neu ddau arall ei Fyfanwy. Enwan arwressau ydynt oll. Pe buasai y pedwar bardd diweddar hyn wedi cyfyngu eu hunain i ysgrifenu rhiangerddi ar hyd eu hoes, a dim o'r bron arall heb law serch a charwriaeth, fel yr eiddo Dafydd Ap Gwilym, yn digwydd bod yn deytynau i'w gwaith, oni chredasai y wlad yn ystod yr oes hon, ac yn enwedig yn ystod yr oes nesaf, fod Elen un, a Myfanwy y llall, yn llangoesau neu yn wragedd gwirioneddol!

Y mae llinellau o waith Tudur Aled a ysgrifemodd o ddeutu can mlynedd ar ol Ap Gwilym yn awgrymu i Dafydd, fel lliaws eraill, farw yn hen lange. Yn eu hymddiddanion difyrus, ac yn eu caneon yn unig, y mae llawer, fel Dafydd, yn gwneyd eu holl garwriaeth—ac yn marw yn ddbriod yn y diwedd.

Y llinellau y cyfeiriwn atynt ydynt:—

"Ni bu fyw neb fwy i awen,
Ond da fardd Glyn Teifi wen,
Mab Gwilym heb gywely,
Heb iddo frawd ni bydd fry."

Gan y mwyaf o'i fywgrawwyr, ystyrid ei fod yn byw o'r flwyddyn 1340 i 1400. Y mae yn haws credu ei fod ychydig yn hyn; o herwydd dywed ei gydoeswr maleisddrwr, Rhys Meigen, pan oedd y ddau yn nenadd Ieuan ap Lleision, yn Maglan, wrth y gorchwyl o glera:—

"Mil trichant meddant i mi—y ganed
Yn geuan tan lwyni,
Gŵr o'th hân, garw yw i'th enwi,
Mab Gwilym Gam, cytgam ci."

Heb law hyn, y mae genym brofion diymwad fod Dafydd yn fardd cadeiriog mor foreu a 1328, pan gynnalwyd Eisteddfod Gwern y Glepa, yn amser Edward y Trydydd, o dan nawdd Ifor Hael. Yn ol yr hanes a roddir gan Iolo am y "tair eisteddfod dadeni," yr oedd y beirdd canlynol yno:—y tri brodyr Marchwial, Ednyfed, a Madog; a Llewelyn, Dafydd ap Gwilym, a Llywelyn ap Gwilym o'r Ddol goch—athraw a beirniad y pedwar eraill. Yr oedd "cywyddau" ein bardd eisoes wedi creu dyddordeb neillduol yn y wlad, o herwydd "yn yr eisteddfod hono y doded brant cadair ar fesur cywydd, lle nad oedd felly o'r blaen; a phan ganwyd am y gadair, Dafydd ap Gwilym a ynullws o nerth awen, a chanu â Chymraeg cynhwynol." Y mae y sylw "Cymraeg cynhwynol" yn profi fod iaith Dafydd yn yr eisteddfod hono yn cael ei hystyried yn bur-ach na'r eiddo y lleill, er mai Cymraeg y Gogledd, ac nid iaith feinach Morganwg, a ddefnyddiai. "Ac o hyny maes, brant cadair i fesur cywydd denair, a gwisgo Dafydd ap Gwilym a brant Cadair Morganwg, a rhoed enw Dafydd Morganwg (iddo), ac yn Ngwynedd ei alw Bardd

Ifor Hael." Y mae golwg dilyrwydd hanesiol ar y dyfyniadau hyn o eiddo Iolo Morganwg, ac yr ydym yn synu o'r braidd nad oes ar gôf a chadw un ohebiaeth ar amseriad Dafydd, rhwng yr hen Iolo cywirgar a Dr. Owen Pughe; ac na buasai Iolo yn y llythyr canlynol at y Doctor, a ysgrifenydd ganddo yn Ionawr, 1806, yn crybwyll gair am wir gyfnod genedigaeth y bardd. Benthyciais hen ysgrif-lyfr yn ddiweddar, yn cynnwys 169 o gywyddau, &c., o waith Dafydd ap Gwilym, wedi eu hysgrifenu yn llawer cywirach na'r copi argraphedig. O dipyn i beth ymdrechaf ei ail ysgrifenu [gwel y "*Cambrian Journal*," cyf. iv.] Ar ol cynnal Eisteddfod Gwern y Glepa, yn mhen un dydd a blwyddyn, ond odid "bu Eisteddfod o dan nawdd Llewelyn ap Gwilym yn y Ddol Goch, yn Emlyn, ac i hono daeth Siôn y Cent, a Rhys Goch Eryri yn Ngwynedd, a thyfu ymyron rhwng Siôn y Cent a Rhys Goch. Goreu ar wengerdd (cerdd gyssegredig) Siôn y Cent; a goreu ar foliangerdd, Rhys Goch; a rhoi'r gadair i'r wengerdd; ond ni fynai Siôn y Cent ei wisgo â Chadair Ceredigion a Dyfed [nid cadeirio, sylwer, ond wisgo â chadair], eithr i Dduw y rhoddai ef y blaen, am hyny gwedai rhai mai Duw ei hunan a ynnillws y gadair hon. Wedi hyny dodes Llewelyn ap Gwilym ganu er Cadair Ceredigion y goreu am riangerdd [beth ddywed beirdd yr awdlau am hyn heddyw?] a barnu Dafydd ap Gwilym yn oreu, a'i wisgo â'r cae (*pleth*) bedw, ys ef addurn rhiangerdd." Fel yn Ngwern y Glepa, Llewelyn ap Gwilym ydoedd feirniad yr eisteddfod hon etto; a chafodd y bardd y tro hwn brif anrhydedd yr eisteddfod am riangerdd. Yn chwanagerol at y profion oedd genym o'r blaen o amseriad boreuach ei enedigath, dyma Siôn Cent a Rhys Goch Eryri mewn addfedrwydd oedran yr un amser ag ef.

Er nad ydyw achau ei dad a'i fam, chwaith na dyddiau ei enedigath, ei briodi, os priododd hefyd, a'i farwolaeth, ond o ddyddordeb cymhariaethol bychan i ni heddyw, nis gallwn ystyried y nodiadau hyn yn orphenedig heb fyned trwy y wers blentynaid arferol ar hyny. Ei dad oedd "Gwilym Gam, o Lanbadarn Fawr, yn sir Ceredigion, ab Dafydd, ab Ieuan, ab Hywel, ab Cynwrig, ab Gronwy, ab Meredydd, ab Madog, ab Iorwerth, ab Llywarch, ab Bran, o lys Cwm-mwd Menai yn Môn, cyff un o Bymtheng Llwyth Gwynedd." Yn ochr ei fam, Ardudful, ei daid oedd Gwilym Fychan, o'r Cryngae, yn Emlyn. Rhwng teulu Llanbadarn Fawr, rhieni Dafydd, a theulu y ferch, Ardudful, ymddengys fod cynnen ac anghariad, fel arfer, wedi sefyll ar ffordd y ddeuddyn ieuang. Yn hollol fel y bu gyda Romeo a Juliet, teuluoedd Abermarlais a Cwrt Henri, a channoedd eraill allem enwi, ni wrandawai y nail deulu na'r llall ar y cynnyg i uno y ddeuddyn mewn glân briodas; a'r canlynol o hyn fu, i'r gwmniaeth fyned yn rhy bell, ac i Dafydd ap Gwilym, cyn ei enedigath, achosi cywilydd a blinder mawr.

Trowyd Ardudful o dŷ ei thad ganol nos gauaf; a chan ofn digio ei rhieni yn y Cryngae, ni agorid drws iddi gan neb. Yn ei phroffedigaeth chwerw, yn ddiletty ac yn ddigartref, nid rhyfedd iddi fyned yn wyag ei phen nad oedd waeth ganddi i ba le. Mor fuan ag y clywodd y bardd am helynt ei anwylyd, aeth ar ei hol gyda phob brys. Bu yn ddigon ffodus i'w goddiweddyd, ac i'w harwain tua Maesaleg i dŷ ei gâr tywysogaidd ei galon, Ifor Hael. Ysywaeth, mewn

tywyllwch, gwynt, a chenllysg, yn nyfnder nos, ganwyd y bychan yn ei seith-mis, o dan berth yn ochr y ffordd. Tranoeth, dywedir iddynt fyned i Landaf, a phriodi. 'Does dim achos crybwyll fod hyn o'r bron yn annichonadwy; ac os gwyr, nid rhyfedd fod diwedd yr ystori yn dyweyd i Ardudful farw ddiwrnod ei phriodas, a bod ei mab bychan wedi ei fedyddio ar ei harch. Yn Llandaf ei claddwyd, ac wele ddau englyn o ddragau ei gŵr wylofus uwch ben ei bedd:—

Cof Ardudful deg caf adfer—wawr twyn
Ar fynydd o lifer (*leufer, goleu*),
Angyles yng ngoleuder
Uchel y saint uwch law sér.

Dygn imi 'r byd a bod hebddi—meinir
Am enaid yn edwi,
Aele alaeth am dani,
Wylaf ael rhych a'i rhoed hi (? ar ei hol hi).

Wedi gadael ei llwch i orphwys,
"Lle mae'r annuw heb un blinder,
A'r lluddedig yn ei gwag,"

aeth Gwilym Gam a'i fab bychan i Wern y Glepa, a mwynhaodd garedigrwydd Ifor Hael am lawer blwyddyn. Yn nhrefniad y blynyddoedd bu farw taid ein bardd yn Mrogyntin, Llanbadarn. Yna daeth y tŷ a'r tir hwnw yn eiddo ei dad, a symmudwyd y bachgen a Gwilym Gam o lys Ifor Hael i'w cartref newydd yn sir Ceredigion. Ar ol bod yno am gwrs o amser, ail briododd ei dad. Methodd Dafydd a'i fam-yngnyfraith gyd-dynw, ac ni arosai gartref. Ymddengys hefyd, oddi wrth ryw englynion a briodolir iddo, nad oedd ei dad ac yntau chwaith ar y telerau goreu bob amser.

O hyn allan cawn ef yn byw yn y Cryngae, gyda theulu ei fam, ac yn y Ddol Goch gyda Llewelyn Ab Gwilym, ei athraw. Wedi marwolaeth, neu yn hytrach wedi i "wylliaid o Saeson Penfro" ladd Llewelyn, ei noddydd, aeth ein bardd yn ol i'w gartref cyntaf, sef i Faesaleg, ac yno y trigodd hyd y bu farw Ifor Hael a Nest ei wraig, gan adael etifedigaeth fawr, ond heb etifedd iddi. Aeth y dreftadaeth i ddywylaw ei nai, Llewelyn ab Morgan, ac i'w ddisgynyddion presennol, Morganiaid Tredegar. Yr oedd Ifor wedi gwneuthur Dafydd yn "faer ei dda;" h. y., fel rhyw ystiward neu arolygydd yn ei lys. Cyd-yfai, a chyd-fwytâi, a chyd-chwareuai a theulu y meistir. Dywedir hefyd i Dafydd gael ei bennodi yn athraw teuluaid i foneddiges ieuang y tŷ, ac iddynt syrthio mewn cariad at eu gilydd, ac i'r chwedl "fel ag yr oedd yn y dechreu" derfynu fel arferol. Gyrrwyd yr eneth ar ei hunion i leandy yn Ynys Môn; ond ni ffromwyd o gwbl wrth y dyn ieuang. Daliodd ar y telerau goreu yn Maesaleg, gan fwynhan a derbyn pob croesawgrwydd, fel pe nas digwyddasai dim. Y mae ef, serch fod "pobl a gwerin" y dyddiau hyny fel "y nhw fawr" y dyddiau hyn, sydd yn cario ac yn llunio chwedlau, yn gwadu y cyhuddiad a wneid yn ei erbyn yn ei gywydd, "Y Ferch o'r Fynachlog Faen," ac yn myned ar ei lŵ, a'i law ar grair, sef asgwrn un o'r hen seintiau, nad oedd un sail i'r haerid:—

"Mi a roddaf em rwyddair
Mawr llŵ grym a'm llaw ar grair,
Na'th gefais unwaith gwiw fun,
Ac na'th geisiais lednais lun.

Hyn i gyd henwn y gair,
A dyngaf myn y Dengair,
Myn Argiwydd yr argiwyddi,
Cul yw'r ais na'm coelir i."

Y mae mwy nag un o'i fywgraphwyr yn barnu nad oedd merch o gwbl gan Ifor Hael, ac yn dwyn yn mlaen resymau dros hyny. Myn eraill fod ganddo, ac mai Morfudd oedd: ond dadleu eraill mai Dyddu oedd ei henw. Dywed Dafydd ei hun mai Madog Lawgam, o Fôn, oedd tad ei Forfudd, ac iddo ei gweled yn y Rhosyr. Yn un o'i gywyddau hefyd fe'i gwel hi yn canu yn nghôr eglwys Bangor. Gwnwir allan gan eraill mai merch Ieuan ap Gruffydd, o Nant y Seiri, ydoedd Dyddu.

Yr oedd Gwern-y-glepa a Gwenallt yn mhlwyr Maesaleg, yn air Fynwy; ond y mae pob adfeilion a berthynent i lys Ifor Hael wedi diflanu er's dau can mlynedd; ac ofer edrych heddyw am furddyn Gwern-y-glepa, chwedl Ieuan Brydydd Hir am y fan:—

"Y llybrau gynt lle bu'r gân
Yw lleoedd y ddallhuan."

Yr ydym yn ysgipio dros y neithor a gymmerodd le yn y coed, ymdraffoeth fwngheraidd y bardd a'r Bwa Bach a ddygodd Forfydd oddi arno, ac a ddygwyd yn ol ac yn ol drachefn, o herwydd y rhesymau a roisom o'r blaen. Am dano yn gyru rhodd o win i Forfydd, ac iddi hithau ei dafu yn ddiystyrllyd hyd wyneb y llatai, nid oes neb y dyddiau hyn yn malio rhyw lawer ai gwir ai auwir y chwedl.

O herwydd fod lle yn sir Fôn o'r enw Bro Gynyn, nid rhyfedd fod rhai o'r Monwyson, er cyfoethoced eu hynys o enwogion ein cenedl, yn hawlio yr arhwydedd o roddi anadl gyntaf yn froenau Dafydd. Er mor werthfawr a dyddorol yw enw pob cwm, pant, afon, tref, pentref, maes, a dól yn y Dywysogaeth, fel cofaduron gwledig am frwydrau, personau, a phethau a fu, etto y maent yn camarwain yr hanesydd yn fynych iawn. Os na bydd chwedl neu draddodiad yn fitio, neu yn eglurhau ystyr yr enw, yn barod wrth law, bydd dychymmyg ar waith yn y fan, a gwnwir traddodiad addas i'r lle, a llusgir hanesyddiaeth gerfydd ei chlustiau i dystio fod y chwedl newydd yn hen draddodiad wedi ei gysegru gan wesusau mamau a thadau er's oesau lawer. *Dolfeinir* y gelwir cae glas yn ymyl cyfaill i'r ygrifenydd. Y dydd o'r blaen mynai bardd medrus mai *dól rhyw feinir*, neu ferch ieuangc, a ystyrid. Daeth hynafiaethydd pur fawr heibio ychydig wedi hyny, gan holi yn mha le yr oedd y *meini hirion* yn sefyll, a pha beth a ddaeth o honynt. Wedi melldithio mab ieuangc i amaethwr am ddinystrio hen bethau a dallasant gymmaint o oleuni ar yr oesau tywyll, aeth i holi "yr hen grydd"—yr hen ŵr mwyaf oedranus yn y pentref. "Dyn a'ch helpo," ebe yr hen ŵr, "yr wyf yn cofio yr holl ddolydd yma yn un weirglodd fawr, heb nemawr i wrych yn agos iddi. Fel yr eloch ar hyd y ffordd, yr oedd ystalwm, ac y mae etto, gae o'r enw 'Y ddól fain fer,' a phan yr estynwyd y gwrych-oedd ar draws y 'Wern fawr,' gwnaed tair dól newydd; sef, y 'Ddól ganol,' y 'Ddól bellaf,' a'r 'Ddól fain hir,' i'w gwahaniaethu oddi wrth y 'Ddól fain fer!'" Cors beryglus iawn i'w cheredd gan hanesydd yw enwau lleoedd. Gan fod Bro Gynyn yn Môn, ac eisieu gan rywun wneyd 'Môn, mam Cymru,' yn fam Dafydd ap Gwilym hefyd, yr oedd yn rhaid cael ystori—ac ystori a gaed, a hono yn un mor wrthun ac anrhybydd i wrionedd a'r lleill a adawsom allan; ac nid ydym chwaith yn eithrio yr enghyn a ddywed mewn cynghanedd dra diweddar i Daliesin brophwydo—

"Y genid yn Mro Gynin
Brydydd a'i gywydd fel gwin."

Gwyddom fod amhenaeth a thir dadl mewn perthynas i'r bardd fel ieithyddwr; sef, a oedd efe yn deall ieithoedd y Cyfandir. Mantolasom y rhesymau yn deg yn ol gwybodaeth ffleedidig dyn, a chawsom ei yn "ddieuog" o ddyysgu y Lladin a'r Groeg. Cofiasom fod "Cywydd y Morgrugyn" a wnaeth efe bron air yn air fel "Dammeg" o waith Fontaine, ac i farn condemnad ddisgyn ar Dafydd. Ac yn ngharchar oer y llen-ladron y buasai hyd heddyw, oni bae fod lleng o dystion yn profi fod Fontaine, trwy ryw anhaf, heb ei eni ddaau can mlynedd ar ol y bardd Cymreig! Peth cás oedd hyn, a thadwyd amhenaeth ar onestrwydd Fontaine.

O herwydd fod Dafydd yn cyfeirio at Homer yn awr ac yn y man, haerir ei fod yn deall Groeg! Oni wyddom am ueginiau o feirdd a gyfeiriant at Homer a Dante, &c., yn eu gweithiau, na wyddant prin air o Roeg a Lladin? Y mae yn wir fod gan Ap Gwilym grybwyllion am Virgil o dan yr enw Fferyllt, ac at Ovid, os nad at Horace hefyd; ond nid yw hyny yn profi ei fod wedi meistrolu Lladin. Fel dynion eraill ei oes, arferai fyned i'r eglwys, ac ymygeillachu gydag offeiriad Pabaidd a mynachod. Deallai ychydig o eiriau yn ddiau. Nis gallai beidio. Peth arall yw deall iaith fel ag i gyfieithu air yn air. Gan fod ei gywydd "I'r Drych" mor debyg i ddegfedd awd pedwerydd llyfr Horace, ag yw ei gywydd i'r "Morgrugyn" i "Ddammeg" Fontaine, y mae yn rhaid fod gan Dafydd ap Gwilym ryw hen ysgrifau neu ddiarhebbion traddodiadol ag oedd yn eiddo cyffredin trwy Ewrop. Am hyny, gadewch i Betrarch, Fontaine, Ovid, Ap Gwilym, a Virgil, os mynchw, gael eu rhyddhau. Y mae y prawf eu bod oll yn deall ieithoedd eu gilydd yn aros hyd yn hyn heb ei wneyd; ac fel awgrym i esbonio sut bod y Lladiniaid, a'r Ffrangod, a'r Cymry, yn efl-ychu caneuon, neu ddammegion eu gilydd, dyl-em gofio fod *Provence* wrth y gwraidd, bod *Languedoc* a'r afon Rhone (gwraidd y Rhon ac Aberhonddu) yn yr ardal, a mynyddoedd y Pyrenees (y Berwyniau), a'r Cevennes (y Cefnau) yn aros fel y gadwyd hwynt gan ein cyn-dadau; a bod Dionysius, y daeryddwr, yn dyweyd mai ar y Pyrenees, a thua phen uchaf yr afon Po, yr oedd y Celtiaid yn byw. Dyma ffynnonell gyffredin testynau i feirdd y Cyfandir; ac fel y bu iddynt efl-ychu eu gilydd mewn gwahanol ieithoedd yn onest ac yn ddiarwybod y naill i'r llall.

Sylwa un ygrifenydd yn y "*Cambrian Register*," cyf. iii., fod ei holl ganiadau duwioldrydig o'r bron wedi myned ar goll, am nad oeddynt yn boblogaidd, na: yn werth eu hail a'u trydydd ysgrifenu, yn ngolwg gwerinos digrefydd yr oesau a'i dilynodd; ond fod pob peth a ddygymmodai a chwaeth ieuengtyd nwyfus ac annysgedig yn cael ei gopio a'i gadw. Gan fod can lleied o'i hanes gwirioneddol ar gael, aeth pobl i feddwl, oddi wrth ei gynnyrchion, ei fod yntau ei hun o'r un bucheddiad. Ond, medd y "*Register*" (1818), gellir profi yn awr oddi wrth dystiolaethau a adawyd gan gydoeswyr iddo, ac oddi wrth ddyweddiadau teuluoedd y clerai iddynt, fod ei gymmeriad fel dyn yn ddiargyhoedd, a dihalogedig ei ymarweddiad. Ebyrth ydoedd rhai o'i gywyddau ar allor poblogrwydd a chwaeth anniwygiedig ei gydoeswyr. Yr oedd ganddo lawer o linellau na themlodd erioed y

syniad oedd ynddynt, ac enwau arwresau nad oedd mewn gwirionedd yn hidio ond ychydig iawn am eu gweld. Dywedwyd hyny wrtho gan ei wrhyfal, Gruffydd Grug—fod yn rhaid i'w galon fod fel rhidyll gan saethau Cupid, os oedd rhyw goel i'w roddi ar ei aneirif serch-gywyddau.

Weithiau yn caru, ac weithiau yn cashau eu gilydd, y byddai Gruffydd Grug ac yntau. Felly y mae cyfeillion gwir fynwesol yn fynych. Nis gellir yn hawdd "syrrthio allan" o ddirif, os na byddis yn gyntaf wedi "syrrthio i mewn" bur ddwfn. Gall y cyfryw ddrwyg a chospi eu gilydd am fod cyfrinion y naill yn adnabyddus i'r llall. Ond am gymdeithion 'hyd braich,' nis gallant hwy oeri rhyw lawer at eu gilydd, am na chynneswyd hwynt. Un tro, bu Gruffydd a Dafydd ar delerau drwg anghyffredin. Yr oedd cymmodi yn annichonadwy; ac ymladd gornest, a dim arall, oedd i fod. Yn y cyf-wng hwnw, aeth dau walch direiddus ar daith—un i'r De, i ddyweyd wrth Dafydd am farwolaeth Gruffydd Grug; a'r llall i Ynys Môn, i ddyweyd wrth Ruffydd y newydd galarus am anghen a chladdedigaeath ei hen gydglerwr Dafydd. Yn ddiarwybod i'w gilydd, ac mewn gwir alar, gwnaeth y naill farwnad ar ol y llall. A phan oeddnt yn myned i gladdedigaeath y naill y llall, cwrdasant âg ysbrydion eu gilydd, dangosasant eu marwnadau, ac ysgwydasant ddyw-law am byth; a chyfeillion mwy nag erioed a fuont hyd, ddiwedd eu dyddiau.

Yn ei hen ddyddiau, dywedir ei fod yn teimlo yn lled unig ar ol marwolaeth Ifor Hael a Nest. Hebddynt hwy, nid Maesaleg oedd Maesaleg. Gwnaeth hyn iddo fyned ar ei gythlwg at amryfal hen gyfeillion yn Môn, Arfon, Ceredigion, a Morganwg; ac ar farwolaeth Gwilym Gam, ei dad, aeth i Frogynin, sef ei dreftadaeth ei hun. Hyd yn oed yn ei gartref ei hun, nis gallai fod yn esmwyth. Yn ei hen elfen, o lys i lys y carai fod; ac aeth am dro i Fynachlog Tal-y-llychau. Er ei fod yn dyweyd pethau pur gas am y mynachod, ac am yr Eglwys Rufeinig yn ei waith, ymddengys nad oedd yn ddim llai ei groesaw yno o herwydd hyny. Yma, yn ol un hanes, y bu farw, ac y claddwyd ef yn ystod Gwyliau'r Nadolig. Y mae tri neu bedwar o gofnodau yn dyweyd mai yn Nhal-y-llychau y gorphwys ei lwch; ond dyry Gruffydd Grug, ei gydoeswr, ei fedd yn Ystrad Fflur, yn swydd Ceredigion. Dywedir hefyd mai yn sir Fôn y bu farw, ac i Gruffydd Grug hebrwng ei gorph i Geredigion. Heb law o dan ywren yn Ystrad Fflur, dyry Gruffydd ei gorph yn ei farwnad ar ei ol o "dan gôr gwyrdr."

"Cywraint y gwnaeth Mabmaeth Mair,
Dan gôr gwyrdr dwyn gôr gwawdair."

Ynghylch adeg ei farwolaeth, fel gydag amser ei enedigaeath, nis gallwn syrthio i mewn â gol-ygiadau Dr. Pughe, ac eraill ar ei ol, a gredant iddo farw o ddeutu y flwyddyn 1400.

Nid oes amhneuath nad oedd Hopcin ap Thomas, ap Einion, yn cyfansoddi yr englyn canlynol, ddeuddeng mlynedd ar ol marwolaeth y bardd, ac mal hyn y dywed:—

"Mil meddant tri chant trwy ochain—irad,
Wyth eraill a thrigain,
Marw y bu prydydd mirain,
Mab Gwilym gerdd edlym gain,"—*I. MSS.*

hyny yw, y flwyddyn 1368. Hefyd, y mae hen gofnodiad arall yn amseru ei farwolaeth yn y ddengeinfed flwydd o deyrnasiad Edward III.; sef 1367. Ceir yn ei waith "Gywydd i Hywel ap Tudur, deon Bangor;" ac ar lyfrau Bangor ceir fod yno ddeon o'r enw hwnw o 1350 i 1370. Felly, fe ysgrifenyddwyd y cywydd gan y bardd naw mlynedd cyn ei farwolaeth. Cadarnheir yr amseriad yma hefyd gan ei gywydd i Cadben Rhys Gwgan, yr hwn a arweiniodd dri chant o Gymry yn erbyn y Ffrangcodd o dan faner Edward III.

Dywed yr *Iolo MSS.*, ac enwir ar ba awdur-dod, fod Dafydd wedi ysgrifenu "*Grammadel y o'r Iaith Gymraeg.*" Ac hollir wedi hyny gan Ab Ithel yn y "*Cambro Briton*" a oes rhywun yn gywbot am y copi hwnw a welwyd gan Ben Simon yn Maes-y-crugiau. Darlunir ef gan hen wraig, yn nheyrnasiad Elizabeth, fel dyn llathraidd, unionsyth, a thal. Fod ei wallt crych-felyn yn disgyn yn llaes dros ei ysgwyddau yn llawn modrwyau. Dyna'r darluniad yr oedd hi yn ei mebyd wedi ei gael o hono gan hen wraig a gofiai ei weled. Y mae yn debyg ei fod yn gwisgo ei wallt yn wahanol i'r cyffredin; o herwydd dywed ei hun, yn un o'i gywyddau, fod lodesi Llanbadarn Fawr yn hoff o'i fino ac o ysmalio ynghylch ei wallt, gan ddyweyd mai gwallt ei chwaer oedd ganddo ar ei ben. Yr ydym yn y tywyllwch etto ynghylch pwy oedd y chwaer hono. Wedi disgrifio ei berson, y mae yn rhesymol gofyn pa fath wisg oedd am dano? Yn ol arferion yr oes hono, ac yn seiliedig ar yr hyn a ddywed ei hun yn ei gywyddau, gwisgai lodrau hirion hyd at yr esgid, siaced yn den am dano fel milwr neu heddgidwad yr oes hon, a gwregys am ei ganol, wrth yr hon yr hongiai cleddyf ychydig yn hirach na'r cledd presennol. Yn gorchuddio yr holl bethau a enwyd, gwisgai glôg neu bais fawr hyd at ei sawdl, ynghyd â chap crwn, neu benwisg gyda phlg iddi, am ei ben. Cymmerai ofal mawr i wisgo yn dda ac yn drwsiadus, yn deilwng o'i sefyllfa anrhydeddus (pryd hyny) fel telynwyr, fel canwr gyda'r delyn, fel athraw cerddorol a barddonol ei oes, a dreuliai ei fywyd yn llysoedd prif foneddwy'r y wlad. Mewn cymmharieath i ddyinion cyffredin, yr oedd efe yn foneddwr yn rhinwedd ei swydd, ac fel telynor y frenhines heddyw, neu Sims Reeves, neu Handel ei oes. Nid gyda gwreng yr ymgyfathrachai efe; ond gyda goreuon cymdeithas a gwir fonedd y cyfnod, yn eu gwleddoedd, eu dawnsefydd, a phob rhialtweh.

O ran crefydd, yr oedd, fel pawb arall y pryd hwnw, yn Babydd—ond nid yn un selog. Yn ei waith, dengys ei fod yn cashau cyfundrefn y mynachod, eu lleiandai a'u tai crefyddol hefyd, o waelod ei galon. Yr oedd yr heplaw ynddo yntau yn araf weithio, a dirfawr lygredigaeth y cyfnod yn dechreu deffro diwygyr yma ac acw. Pa un bynag ai yn Mynachlog Tal-y-llychau, ai ynte yn rhywle arall, y tynodd ei draed i'w wely, y mae yn ddiarnmheu y gorfodid ef gan ei offeiriad, a chan ofn y purdan, i dynu yn ol ei gabledd ar y Babaeth.

Am gynnorthwy i ysgrifenu y dalenau hyn y mae yr awdlwr yn ddyledus i Lyfrgell Glan-yrafon, yr hon am ysgriflyfrau Cymreig o weithiau Ap Gwilym, a beirdd y cyfnod hwnw, nid yw ail i un lyfrgell arall yn Nghymru.

H.

HAFI

HADATTAH: un o drefydd Iudah yn y parth mwyaf deheuol: *Ios. xv. 25.* Tybir ei bod yn sefyll yn lled agos i Cades.

HADRACH: gwlad yn Syria, a grybwyllir unwaith yn unig gan y prophwyd Zechariah, yn y geiriau canlynol:—"Baich gair yr Arglwydd yn nhir Hadrach, a Damascus fydd ei orphwysfa ef: pan fyddo llygaid dyn ar yr Arglwydd, fel yr eiddo holl lwythau Israel. A Hamath hefyd a derfyna wrthi; Tyrus a Sidon hefyd, er ei bod yn ddoeth iawn;" *Zech. ix. 1, 2.* Ni wyddys yn mha le y safai. Tybir nad oedd yn mhell oddi wrth Damascus, ond nid oes un sicrwydd ynghylch hyn. Y golygaid a dderbynir gan amryw o'r ysgolheigion diweddaraf ydyw, fod y gair yn arwyddo yr un peth a Syria, a bod yr enw yn ffurf arall ar y gair Sadrach—enw duw y tymhorau yn Syria, yr hwn enw a roddwyd yn mhen amser ar frenin y wlad hono, ac yn ddiweddfaf oll ar y wlad ei hun.

HAGARIAID. Gwel AGARENIAID.

1. **HAFILAH:** mab Cus: *Gen. x. 7.*

2. **HAFILAH:** mab Ioctan: *Gen. x. 29.* Col-eddir gwahanol dybiau yn mherthynas i'r bobl hyn. Ymddengys yn dra thebygol fod y ddau gyff wedi ymsefydlu yn yr un wlad, a'u bod yno wedi priodi eu gilydd: fel hyn derbyniassant yr un enw, a ffurfiassant un genedl. Nid ydyw o bwys penderfynu pa un a ymsefydlasant ar yr un amser; na chwaith ai cymmeryd enw yr hen ymsefydlwyr a wnaeth ymfudwyr newyddion. Gyda golwg ar Hafilah, ymddengys mai Cusiaid o'r enw hwn a ffurfiassant drefedigaeth fwyaf gorllewinol Cus ar hyd deheubarth Arabia, a bod yr Ioctaniaid wedi ymsefydlu yno o'u blaen. Tybir yn gyffredin mai yn nosbarth Khawlan, yn yr Yemen, talaeth yn Arabia yn gorwedd ar lenydd y Môr Coch a Morgaingo Aden, y preswyliai yr hen genedl hon; a chadarnheir y dyb hon gan yr enwau Ioctanaidd a geir yno. Dywed Niebühr fod dwy Khawlan, ac oddi wrth hyn dadleuwyd gan rai fod Hafilah Cusiaidd a Ioctanaidd. Modd bynag, yr ail Khawlan sydd dref, ac nid dosbarth mawr ac adnabyddus fel y cyntaf, neu yr un mwyaf gogleddol; ac y mae y dybiaeth a sylfaenydd ar haerid Niebühr yn afreidiol, os mabwysiedir y dybiaeth o ymsefydliaid dwbl. Y mae hefyd dref yn yr Yemen a elwir *Häwlan*.

Y mae dosbarth Khawlan yn gorwedd rhwng dinas San'a o'r Hijáz; *h. y.*, yn y parth gogledd-orllewinol o'r Yemen. Cymmerodd ei enw, yn ol yr Arabiaid, oddi wrth Khawlan, un o hiliogaeth Kahtan (Ioctan); neu, fel y dywed rhai, Kahlan, brawd Himyer. Nid ydyw yr achau

HALAC

hyn yn dywedyd ond ychydig mwy na bod yr enw yn Ioctanaidd; ac ni ddylid rhoddi un pwys ar y gwahaniaeth rhwng Kahtan a Kahlan, gan fod y naill a'r llall yn hanu o'r ymsefydlwr cyntaf; ac y mae yr holl draddodiadau boreuol hyn yn cyfeirio at sefydliad Ioctanaidd, heb hwyrach gadw enw Ioctan yn eglur, ac yn sicr heb roddi achrestr gywir oddi wrtho ef i lawr.

Y mae Khawlan yn diriogaeth ffrwythlawn, yn cynnwys rhan fawr o'r dosbarth hwnw o Arabia sydd yn cynnyrchu y perlysiâu gwerthfawrocaf a mwyaf dymunol. Y mae ar y cyfan yn fynyddig, yn meddu cyflawnder o ddwfr, ac yn cynnal poblogaeth fawr. Yr oedd y darn hwn o Arabia yn fwy adnabyddus i'r hynafiaid, ac i oesoedd diweddar, na'r gweddill o'r Yemen, a'r taleithiau dwyreiniol a chanolbarthol. Y mae yn gyfagos i Nejrán (y dosbarth a'r dref o'r enw hwnw), yr hwn a grybwyllir yn yr hanes am ryfelgyrch Aelius Galius, a maes erledigaethau mawrion y Cristionogion gan Dhu-Nuwás—yr olaf o'r Tubbaas, cyn i Arabia gael ei gorchfygu gan Abyssinia, yn y flwyddyn 523 B.A.

HAFOTH-IAIR: pentrefydd neillduol o du y dwyrain i'r Iorddonen, yn Gilead neu Basan. Yn *Num. xxxii. 41*, y ceir y crybwylliad cyntaf am Hafoth-Iair, yn yr hanes am sefydliad y wlad tu hwnt i'r Iorddonen, lle y dywedir fod Iair, mab Manasseh, wedi cymmeryd rhyw bentrefydd yn Gilead, gan eu galw hwynt yn ol ei enw ei hun, Hafoth-Iair, neu "drefydd Iair." Yn *Deut. iii. 14*, dywedir fod Iair "wedi cymmeryd holl wlad Argob, hyd fro Gesuri, a Maachathi;" a'i fod hefyd wedi eu "galw hwynt ar ei enw ei hun, Basan Hafoth-Iair." Yma, cyfeirir at y pentrefydd; ond rhaid fod gwagle ar ol y gair "Maachathi," yn yr hwn yr oedd ynt yn cael eu crybwyll; neu ynt nid oes dim i gyflawnhau y lliosog, "hwynt." Yn y cofnodau am Manasseh yn *Ios. xiii. 30*, a l *Cron. ii. 23* (defnyddir "trefydd Iair"), cyfrifir Hafoth-Iair gyda dosbarthiadau eraill fel yn gwnenthur i fyny drigain o "ddinasoedd." Yn l *Bren. iv. 13*, enwir hwynt fel rhan o'r dosbarth oedd dan ofal Mab Geber, yn nesaf mewn trefn at y "trigain o ddinasoedd mawrion" Argob. Y mae cryn ansicrwydd yn mherthynas i nifer "trefydd Iair." Yn l *Cron. ii. 22*, dywedir mai eu nifer oedd tair ar hugain, ond yn *Barn. x. 4*, dywedir fod eu nifer yn ddeg ar hugain. Modd bynag, cyfeirir yn yr ail adnod at ail Iair—gan ddeg mab ar hugain yr hwn y llywodraethid hwynt, ac i'r rhai y dichon fod y nifer gwreiddiol wedi eu cynnyddu.

HALAC, MYNYDD ("y mynydd esmwyth")

mynydd a enwir ddwywaith, a dim ond dwywaith, fel terfyn deheuol y tiriogaethau a orchfygwyd gan Iosuah—"o fynydd Halac, yr hwn sydd yn myned i fyny i Seir;" *Ios. xi. 17; xii. 7.* Ond nid ydym yn gwybod yn mha le y safai; ac nid ydyw yn ymddangos fod un teithiwr wedi gwneyd un ymgais i gael hyd iddo.

HALE, SYR MATTHEW: barnwr enwog yn Mhrydain. Ganwyd ef yn Alderley, yn swydd Gloucester, yn y flwyddyn 1609. Gan i'w rieni farw pan nad oedd efe ond pum mlwydd oed, magwyd ac addysgwyd ef gan berthynas o glerigwr Puritanaidd. Pan oedd yn un-ar-bymtheg oed, anfonwyd ef i brif athrofa Rhydychain, ac astudiodd yn bur ddyfal yno hyd nes yr ymwelodd mintai o wib-chwareuwyr a'r lle. Wrth ymgysyllachu a'r rhai hyn, aeth i garu bywyd ofer; a bu ar fedr ymuno â byddin y Tywysog Orange, oedd y pryd hwnw yn yr Iseldiroedd; ond darfu i ryw ŵr o'r enw Glanvil, wrth weled y talentau oedd yn y llange, ei berswadio i ymroddi i'r gyfraith. Yn y flwyddyn 1629, gan hyny, cafodd fyned i mewn i Lincoln's Inn, a dechreuodd fyfyrto y gyfraith o ddirif. Ac fe ddarfu i farwolaeth ddisyfyd un o'i gymdeithion ofer effeithio mor ddwys ar ei feddwl fel y gadawodd ei ddrwg arferion yn llwyr. Ennillodd enwogrydd mawr fel dadleuydd, a llwyddodd i ddangos ei hun yn amhleidiol hollol yn ystod y rhyfel cartrefol. Bu yn gweithredu fel dadleuydd dros Strafford, Laud, Hamilton, ac hyd yn oed Siarl ei hun; er hyny, cymerodd ei wneuthur gan Cromwell yn un o farwyr y llys cyffredin. Ar ol bod yn cyflawni dyledswyddau ei swydd am amser gyda medrusrydd mawr, teimlodd, neu cymerodd arno deimlo, nad oedd yn iawn iddo weithredu fel barnwr mewn achosion o drosedd (*criminal cases*) o dan Cromwell; am hyny rhoddodd i fyny weithredu yn llysoedd y goron, er iddo barhau i weinyddu y gyfraith mewn achosion gwladol (*civil*). Yr oedd yr ymddygiad hwn yn myned yn groes i'w reswm dros derbyn y swydd o farwr; ac ymddengys nad oedd yn seilliedig ar farn deg. Pan fu farw Cromwell, gwrthododd Hale ddal ei swydd dan lywodraeth yr amddiffynwr, Richard. Yr oedd yn aelod o'r senedd a'lwodd Siarl II. yn ei ol; ac yn fuan wedi yr Adferiad, sef yn 1660, gwnaed ef yn brif farwr y trysorlys. Ar ol hyny gwnaed ef yn farchog, ac yn 1671 yn brif farwr llys y brenin. Yn 1675, rhoddodd i fyny ei swydd; ac yn y flwyddyn ganlynol bu farw o'r dyfnglwyf, yn 67ain mlwydd oed.

Yr oedd yn ddyn dysgedig, yn farwr uniawn, ac yn Gristion diaryghoedd. Yr unig frycheuny ar ei gymmeriad ydyw ddarod iddo gondemnio dwy wraig am ddewiniaeth yn mrawdlys Bury St. Edmunds yn 1665. Addefodd Hale yn ystod y prawf ei fod yn credu mewn dewiniaeth; a chafodd y rheithwyr y carcharorion yn euog, er fod llawer o edrychwyr yn tystiolaethu nad oedd yn credu y cyhuddiad. Barna rhai hefyd ei fod yn ardiangos cryn wendid wrth garu esmwythd personol yn hytrach na chymeryd rhan yn yr ymdrechfa boliticaidd oedd yn cael ei dwyn yn mlaen yn ei amser.

Ysgrifenedd Hale lawer ar byngciau duwinyddol, athronyddol, a chyfreithiol, er nad argraphwyd un o'i ysgrifeniadau yn ystod ei fywyd. Ei weithiau penaf ydynt, "*The History of the Pleas of the Crown*;" "*History of the Common Law*;" "*Contemplations, Moral and Di-*

vine;" a "*The Knowledge of Christ crucified*." Y mae hefyd yn Lincoln's Inn gasgliad o ysgrifau o'i waith yn ymdrin a rheithofyddiaeth a hanesiaeth. Ysgrifenydd hanes ei fywyd gan Burnet, Roscoe, a chan J. B. Williams yn 1835. Casglwyd ynghyd â chyhoeddwyd ei weithiau moesol a chrefyddol mewn dwy gyfrol yn 1805 gan y Parch. T. Thirlwall.

HALHUL: un o drefydd Iudah yn y dosbarth mynyddig: *Ios. xv. 58.* Dywed Jerome yn yr *Onomasticon* (dan *Elul*), fod pentref o'r enw "Alula" ger Hebron. Y mae yr enw etto heb ei newid, ac yn gyssylltiedig â bryn amlwg tua milldr i'r ochr aswy i'r ffordd o Ierusalem i Hebron—rhwyng tair a phedair milldr o'i olaf. Gyferbyn ag ef, ar yr ochr arall i'r ffordd, y mae *Beit-Sâr*, a enwid gynt *Bethour*; ac ychydig yn mhellach i'r gogledd y mae *Jedâr*, yr hen Gedor. Nodir ei safle gan adfeilion muriau a sylfeini, yn mhlith y rhai y saif teml Fahometaid adfeiliedig o'r enw *Neby Yunus*—y prophwyd Ionah.—"*Robin*," i. 216.

HALI: tref ar derfyn Aser, a enwir rhwyng Helcath a Beten: *Ios. xix. 25.* Ni wyddys yn mha le y safai.

HALICARNASSUS: dinas enwog yn Caria, yn Asia Leiaf, fel lle genedigaeith Herodotus, a'r hanesydd diweddarach, Dionysius. Nid ydyw o un dyddordeb Beiblaidd, oddi eithr fel preswylfod poblogaeth Iuddewig, yn y tymmor rhwyng hanes yr Hen Destament a'r Newydd. Yn 1 *Macc. xv. 23*, enwir y ddinas hon fel yn cynnwys y cyfryw boblogaeth. Y mae y ddeddf yn Josephus ["*Hyn.*," xiv. 10, ad. 23], lle y mae y Rhufeiniaid yn gorchymyn fod Iuddewon Halicarnassus i gael eu goddef i fyned at "lan y môr i weddio, yn ol arfer eu tadau," yn ddyddorol wrth ei chymharu ag *Act. xvi. 13.* Yr oedd y ddinas yn enwog am ei phorthladd, ac am nerth ei hamddiffynfeydd; ond ni ddarfu iddi erioed adferu y niwed a ddioddefodd ar ol gwarchae Alexander. Enw diweddar y lle yw y *Budram*.

HALL, JOSEPH: prelad Saesneg, enwog am ei ddysg a'i dduwioldeb. Ganwyd ef Gorph. Iaf, 1574, yn Bristol Park, Ashby-de-la-Zouch, yn sir Leicester. Yr oedd ei dad yn dal swydd o dan Iarll Huntington—yr hyn a'i galluogodd i roddi addysg led dda i'w ddeuddeg plentyn. Yr oedd ei fam yn foneddiges o dduwioldeb anghyffredin. Yr hyn oedd Monica, mam Awstin iddo ef, dyna oedd Winifred Bambridge i Hall ieuang. Yn ysgol ei bentref genedigol y derbyniodd ei addysg foreuol; ac erbyn ei fod yn bymtheg oed, yr oedd yn fater o gryn bryder iddo ef a'i dad i ba le yr elai nesaf. Eiriolodd ei frawd hynaf ar ei ran, ar iddo gael ei anfon i Goleg Emmanuel, yn Rhydychain. Nid oedd wedi treulio ond dwy flynedd yn y coleg, pan y daeth amgylchiadau ei dad i fod yn gyfryw fel y teimlai y rhaid iddo alw ei fab o'r coleg i fod yn athraw yn yr ysgol y bu nwaith yn ysgolor ynddi. Rywfodd neu gilydd, ni ddigwyddodd hyn; ond dewiswyd ef yn gymmrawd o'i goleg. Urddwyd ef i'r 'offeiriadaeth' yn yr Eglwys Sefydledig, a chafodd gan yr Arglwyddes Drury berigloraeth Halstead, yn Suffolk. Yn mhen peth amser, efe a aeth ar daith i'r Cyfandir, yn nghwmni Syr Edmund Bacon; ac y mae y llyth-

yrâu a ysgrifenydd ganddo yn rhoddi hanes y daith hon yn hynod ddwyddorol. Nid oedd bywoliaeth Halstead ond un fechan; ac mor fechan, fel y dywed efe ei hun ei fod o dan "angenrheidrwydd i ysgrifenu llyfrau mewn trefn i brynu llyfrau." Appeliodd at y noddw'r am ddeg punt chwanaeg yn y flwyddyn—appeliad nad oedd mewn un modd yn afresymol, yn enwedig wrth ystyried fod Syr Robert Drury yn defnyddio at ei wasanaeth ei hun ran o gyflog gweiniog y plwyf. Parodd gwaith Syr Robert yn gwrthod y cais rhesymol hwn i Hall wneyd ei feddwl i fynd i dderbyn ryw fywoliaeth arall a allasai gael ei chynnyg iddo. Ac yn fuan cafodd fwy nag a ddymunodd. Yn ystod ymweliad a dalodd efe a Llundain, daeth cyfaill ato gan roddi ar ddeall iddo y gymmeradwyaeth a awasai ei "*Meditations*" yn mhliith cyfeillion Henry, tywysog Cymru, ac i'w gymmhelli i ddal ar gyfleusdra i bregethu o flaen ei uchelder. Addawodd yntau wneyd hyn y Sabbath dilynol yn Richmond. Boddhawyd y tywysog gymmaint fel y dymunwyd arno bregethu drachefn y dydd Mawrth canlynol: gwnaeth hyn, a chydâ mwy o dderbyniad nag o'r blaen. Tua yr adeg hon cyflwynwyd i Mr. Hall berigloriaeth Waltham. Gweithiodd yn ddiwyd ac yn ymroddgar yno, megys y gwnaeth yn Halstead o'r blaen. Pregethai deirgwaith yn yr wythnos yn rheolaidd yno: ac yn gymmaint ag i'r tywysog Henry farw ar y 6ed o Dachwedd, 1612, nid oedd ei arosiad yn y llys wedi hyn yn attal cyflawniad ei ddyledswyddau. Yr oedd yr un mlynedd ar bymtheg a dreuliwyd gan Mr. Hall yn Waltham yn mysg rhai mwya'f dymunol ei oes. Yr oedd ei amgylchiadau yn ei ryddhau oddi wrth bryderon a gofalon, ac yr oedd ei aelwyd gartref yn fangre dedwyddwch.

Pennododd y brenin Dr. Hall yn ddeon Worcester. Ac yn 1618, dewiswyd ef yn un o'r pedwar duwinydd oedd i gynnrychioli Eglwys Loegr yn Nghymmanfa Dort. Yn 1627, dyrchafwyd Hall yn esgob Exeter. Yr oedd yn flaenorol i hyn wedi gwrthod esgobaeth Gloucester. Gwyddai wrth ymgymeryd a'r swydd am yr amhennon gyda pha rai yr edrychid arno, gan fod "amryw o'r rhai a flaenorent yn yr eglwys yn teimlo yn eiddigus tuag at am ei fod yn rhy ffatriol i Buritaniaeth." Gwyddai fod rhai wedi eu gosod ar waith er gwylio ei ysogiadau. Gwnaeth benderfyniad, pa fodd bynag, i ddilyn y rheol a osodasai iddo ei hun, ac i beidio troi oddi ar ei lwybr. O herwydd ei fod yn rhagweled fod cyffro a chynnyrifiadau yn debyg o gymmeryd lle yn esgobaeth Exeter, derbyniodd y cynnyg a gafodd o esgobaeth Norwich yn 1641; a symudodd yno. Deallir gwerth gwasanaeth yr esgob Hall, a pheryglon ei sefyllfa, pan ystyrir mai Laud oedd y pryd hwn yn archesgob Caergaint. Yn mysg pethau anghymmeradwy eraill a gefnogid gan y prelad hunan-dybus hwn, yr oedd "*Llyfr y Chiwareuon*." Mynai ef i hwn gael ei ddarllen o bulpud pob eglwys yn y wlad; a chondemnid y rhai a wrthwynebant hyn am eu Puritaniaeth. Ond ymdrechodd Hall, a llwyddodd i raddau pell, i attal clerigwyr ei esgobaeth ef i gydymffurfio â hyn. Ni ddarfu i'w gymmeddroler, pa fodd bynag, ei gadw rhag bod yn agored i'r ystern a ymdorodd y pryd hwn, yr hon a argeolwyd er ams, ac oddi wrth yr hon y cafodd yr esgobion deimlo. Pan y cyfarfu y senedd, tua diwedd y flwyddyn 1641, yr oedd y teimlad

cyhoeddus yn rhedeg mor gryf yn erbyn yr esgobion fel yr ymgasglodd llawer o filoedd o wŷr yn arfog o amgylch Tŷ yr Arglwyddi, y rhai a waeddent "Dim esgobion!" Teimlai archesgob Caersfrog, a gwrthdrysych yr erthygl hon, y rhai a ddigwyddent fod yn bresennol, fod eu bywydau mewn perygl, a chydag anhawder y diangasant i'w cartrefi. Argymhellodd archesgob Caersfrog yr esgobion i arwyddo deiseb yn gofyn i'r brenin a'r senedd i siorhau iddynt eu diogelwch, ac yn gwrthdystio yn erbyn pob cyfraith a allasai gael ei phasio yn eu habsennoldeb hwy. Cymmerodd gelynyon yr esgobion y gwrthdystiad hwn fel dadganiad anghyfansodd-iadol a bradwrus, a gwnaed ef yn sail cyhuddiad yn erbyn y deuddeg a'i harwyddodd. Wedi i'r mesur basio y ddau dŷ o senedd, a derbyn y cydayniad brenhinol, i gymmeryd oddi ar yr esgobion eu seddau yn y senedd, penderfynodd aelodau Tŷ y Cyffredin fyned yn mlaen i ddwyn y cyhuddiad o uchelfradwriaeth ger bron Tŷ yr Arglwyddi yn erbyn y deuddeg a lawnodasant y gwrthdystiad. Ond wrth weled nad oedd un gobaith i lwyddo gyda chyhuddiad mor fawr, cymmerasant dir ia. Dygwyd mesur i'r ddau dŷ yn dadgan fod yr esgobion yn gamweddwyr mawr, ac i gymmeryd oddi arnynt eu hawurdod eglwysig, gan ganiatau rhodd flynyddol i bob un. Yna rhyddhawyd Hall a'r esgobion eraill o'r Tŷ ar eu gwaith yn rhoddi gwystrion am 5,000p. bob un, ar ol bod yn garcharorion am bum mis. Pan ryddhawyd ef, aeth yn ddi-oes i Norwich, i'w esgobaeth newydd; a derbyniodd yno fwy o arwyddion o barch nag a ddisgwyllai oddi wrth ysbryd yr amseroedd. Parhaodd i weinyddu ei swydd yno heb i neb aflonyddu arno hyd y mis Mawrth canlynol (1643), pryd yr attafaelwyd meddiannau yr esgobion yn ol gorohymyn y senedd. Ond darfu i ryw foneddiges gareid brynu ei ddodrefn yn ol iddo, hyd nes y byddai efe yn alluog i'w hail brynu drachefn; a darfu i ryw foneddwr brynu ei lyfrau iddo ar yr un telerau. Appeliodd Hall at bwyllgor yr attafaeliad am y cynnorthwy blynyddol a ganiateid gan y llywodraeth; ond yr oll a gafodd oedd blwydd-dal bychan i'w wraig. O'r diwedd, ar ol dioddef llawer o galedi, trowyd ef o'r palas; ond cafodd brydles ar le bychan yn Higham, ger Norwich—ac yno y bu efe, o'r flwyddyn 1647 hyd nes y bu farw yn 1656, yn 81ain mlwydd oed.

Yr oedd yr Esgob Hall yn ddyd synwryol, dysgedig, addfryn, gostyngedig, a duwiol. Y mae ei ysgrifeniadau yn dangos ei fod yn ddyd o feddwl cryf a duwioldeb diammheuol: a cheir hwynt yn llawn o dduwinyddiaeth. Y mae llawer iawn o feddwl wedi ei grynhod ganddo i ychydig ia. Ychydig a wyddai fwy am weithrediau y galon, ac a adwaenai y meddwl dynol yn well nag ef; ac er fod ei ymadroddion weithiau braidd yn ddiotal, a'i arddull yn ymddiddan-ol, i bawb sydd yn gallu gwerthfawrogi perllau, serch eu bod heb eu caboli, y mae gweithiau Hall yn drysordy gwerthfawr. Y mae ei weithiau yn gynnwysedig mewn pump o gyfrolau pedwar plyg, neu ddeuddeg o rai wyth-plyg; ond y mwya'f adnabyddus, ac un o'r rhai goreu yn ddi-ammheu, ydyw ei "*Contemplations*"—gwaith a edmygir yn fawr ar gyfrif ei iaith, ei feirniad-iaeth, a'i ysbryd crefyddol. Yr oedd yr Esgob Hall yn un o addurniadau penaf Eglwys Loegr yn yr eilfed ganrif ar bymtheg.

Casglwyd ei weithiau lliosog at eu gilydd, a

chyhoeddwyd hwynt gyda Hunangofiant, Nodiadau, Mynegai, &c., gan y Parch. Josiah Pratt, mewn deg o gyfrolau yn Llundain, yn 1808. Cyhoeddwyd argraffiad diweddarach gan ddiagynydd iddo, sef y Parch. Peter Hall, Rhydychain, yn 1837—9, mewn deuddeg o gyfrolau.

HAMMOTH-DOR: dinas yn Naphtali, a roddwyd gyda'i meysydd pentrefol i'r Lefiaid Gersonaidd, ac yn ddinas noddfa: *Ios. xxi. 32.* Os nad oedd yno ddau le o'r un enw, neu enw tebyg yn Naphtali, yr un ydyw hon a *Hammath*. Pa ham y chwanager *Dor* ati y mae yn anhawdd dywedyd, os nad ydyw y gair yn cyfeirio rhyw fodd at sefyllfa y lle ar lan y môr, yn yr hyn yn unig (mor bell ag y gwryddom ni) yr oedd yn debyg i *Dor* ar lan Môr y Canoldir. Yn *1 Cron. vi. 76*, cwttogir y gair i *Hammon*.

HAMPDEN, JOHN: gwladofydd a gwladgarwr enwog. Ganwyd ef yn 1594, o rieni cyfrifol, yn swydd Buckingham; ac yr oedd yn gefnder, o du ei fam, i Oliver Cromwell. Ar ol gorphen ei addysg yn Rhydychain, bu yn astudio yn yr Inner Temple, a gwnaeth cryn gynnydd yn y gyfraith gyffredin. Yn 1619 priododd, a bu fyw fel boneddwr cyffredin hyd y fl. 1625, pryd yr etholwyd ef yn gynrychiolydd dros fwrdeisdref Grampond yn y senedd. Ymunodd a phlaid St. John, Selden, Coke, Pym, a'r rhai a wrthwynebant ormes y goron; ond anfynech y cymmerai ran mewn dadl. Yr oedd efe yn un o'r rhai hyn a wrthodasant gyfranau at yr echwyn cyffredinol a ofynwyd gan y brenin yn 1626; ac am hyn y carcharwyd ef. Pan ollyngwyd ef yn rhydd, dechreuodd gymmeryd rhan weithredol mewn achosion cyhoeddus, a chynnyddodd ei enwogrwydd yn gyflym. Etholwyd ef amryw weithiau yn aelod dros Wendover, ac yn ddiweddar oll dros swydd Buckingham—ei sir ei hun. Yn 1634, bu farw ei wraig, yr hon oedd yn hoff iawn ganddo, gan adael naw o blant ar ei hol. Ymbriododd eilwaith â Letitia, merch Mr. Vachell, o Coley, ger Reading; ond ni bu iddo blant o honi hi.

Yn 1636, efe a wrthododd dalu treth y llongau, a dilynodd llawer yn swydd Buckingham ei esamp. Eryluwyd ef am hyn gan y goron, a pharhaodd ei brawf am dri diwrnod-ar-ddeg. Aeth y ddedfryd yn erbyn Hampden; ond fe wnaeth hyn ef yn anwylach fyth gan y bobl, canys ystyriant mai er eu mwyn hwy yn benaf yr oedd efe yn dioddef. O herwydd y gormes hwn, dechreuodd llaweroedd o ddeiliaid Prydain ymfudo i wledydd eraill; ac er attal hyn, gwaharddodd y brenin i bob llong deithwyr hwylio ymaith heb gael trwyddedau neillduol. Yr oedd wyth o'r cyfryw longau yn gorwedd y pryd hwnw yn y Tafwys; ac yn un o honant yr oedd Oliver Cromwell a Hampden, y rhai oedd-ynt ar fedr croesi y Werydd. Ond gwrthodwyd rhoddi trwyddi i'r llong hono.

Darfu i waith Hampden yn gwrthsefyll dylanwad annheg Siarl I. gynnyhyr cymmaint ar y brenin hwnw fel y darfu iddo gyhuddo Hampden o geisio yn fradwrs ddymchwelyd deddfau a llywodraeth y deyrnas; a cheisiodd hyd yn oed gymmeryd gafael ynddo yn y Tŷ. Amddiffynodd y Tŷ ef rhag trais; ond cododd terfysgoedd, a dadleuon brwd, y rhai a arweiniasant yn fuan i ryfel cartrefol. Pan ddechreuodd y rhyfel, cynnullodd Hampden fyddin o filwyr, a gwasanethodd dan Essex. Dangosodd allu ac yni

anghyffredin fel llywydd milwraidd, ac fel aelod o Bwyllgor y Diogelwch Cyhoeddus. Yr oedd efe o blaid ymosod yn egniol a phenderfynol. Ystyriai fod Essex, y pen llywydd seneddol, yn sefyll gormod ar yr amddiffynol. Mewn ysgarmes a gymmerodd le rhyngddo ef a'r Tywysog Rupert ar Faes Chalgrove, yn agos i Thame (Mehafin 18fed, 1643), olwyfwyd ef mor dost fel y bu farw yn mhen chwe diwrnod. Ei eirian diweddar oeddynt:—"O Arglwydd! achub fy ngwlad—yr hon sydd yn gwaedu!"

Ymunu haneswyr pob plaid i ganmawl y dyn mawr hwn. Tystiolaethau oll i'w fwyneidd-dra, i'w graffider, i'w hyawdledd, i'w weithgarwch, ac i'w wroldeb anghyffredinol yn gwrthsefyll gormes y goron, a gormes mewn llawer o ffurfiâu eraill, yn y blynyddoedd hyn. Ysgrifenydd hanes ei fywyd gan J. Forster, a chyfrol ddorus o *Memorials* gan Arglwydd Nugent. Y mae delwau o hono yn y National Portrait Gallery, ac yn St. Stephen's Hall, Westminster.

HARRIS, JOSEPH (Gomer); llenor enwog, a phregethwr rhagorol gyda'r Bedyddwyr yn Abertawe. Ei le genedigol oedd Llan-ty-ddewi, ger llaw Hwlfordd, yn sir Benfro, lle y ganwyd ef rywbryd yn y fl. 1773. Ychydig sydd yn hysbys am ei rieni, yn gymaint ag nad yw ei fywgraffydd—y diweddar Barch. D. R. Stephen—yn gwneuthur nemawr o sylw ar hyn. Yr oeddynt yn grefyddol, ac yn perthyn i Eglwys Loegr; ond y mae lle i gasglu mai lled isel o ran amgylchiadau oeddynt, ac nad oedd ei dad yn ddyn wedi diwyllio nemawr ar ei feddwl ei hun, a'i fod hefyd i raddau yn dangos anfoddlonrwydd at y duedd a amlygid gan ei fab cyntaf-anedig, Joseph, i ymdrechu gwneuthur yr hyn a esgeulusodd efe; o herwydd yr oedd hoffder mawr at addysg wedi dyfod i'r golwg yn foreu yn Joseph Harris. Mewn gwirionedd, dywedir fod ei dad mor amddifad o gydymdeimlad â'r bachgen yn ei awydd am ddysg a gwybodaeth fel y tafai rwystrau ar ei ffordd, ac na fedrai yn y boreu na'r hwyr gyflwyno dim o'i amser at y gwaith hwn; gan hyn, yn gymaint a bod ei awydd am wybodaeth mor fawr, treuliai lawer o oriau y nos—amser cwag—i ddarllen ac efrfydu. Yr oedd ei awydd am ddarllen yn angerddol. Nid oedd y gwrthwynebiadau oedd ar ei ffordd ond yn grymuso ei benderfyniad i'w gorchfygu. Ymddengys mai i'r eglwys blwyfol yr arferai fyned amlaf pan yn fachgenyn, er y byddai yn awr ac eilwaith yn myned i wrandaw i gapel y Bedyddwyr oedd yn y gymydogoeth hono, sef Beulah, yn yr hwn yr ymgynnullai cangen o eglwys Llangloffan. Yr oedd yn ddeiliaid argyhoeddiadau crefyddol dyfynion er yn foreu; a phan yn 19eg oed, efe a ymunodd â'r Bedyddwyr yn y lle uchod, a bedyddiwyd ef gan y Parch. H. Davies, y gweinidog, yn Llangloffan. Wrth iddi sylwi ar ei fywyd diargyhoedd, ei rodiad gweddus, a'i alluocedd a'i ddoniau diammenhol, amlygodd yr eglwys yr oedd yn aelod o honi ei dymuniad am iddo ddechreu pregethu; ac a hyn y cydsyniodd yntau. Cymmerodd hyn le yn y fl. 1796, pan oedd ychydig gyda dwy ar hugain oed—ac ychydig dros dair blynedd wedi iddo ymuno â'r eglwys. Bu yn pregethu gyda chymmeradwyaeth yma a thraw o gwmpas cartref am o ddeutu pedair blynedd; ac yn y fl. 1800, ordeiniwyd ef yn weinidog yn Llangloffan.

Pan ar daith drwy sir Forganwg, ymwelodd âg Abertawe, a phregethodd yn nghapel Heol

Gefn yn y dref hono; ac yn mhen ychydig o amser wedi hyny ymadawodd y gweinidog oddi yno. Cafwyd adnewid gan Mr. Harris i ddyfod i ymweled â hwy drachefn; ac felly fu. Mewn canlyniad i'r ail ymweliad hwn, cafodd alwad unfrydol i ddyfod yno i'w bugellio. Yr oedd y cyfeillion yn Llangoffan yn teimlo yn dra anffoddlawn iddo ymadael; ond yr oedd taeirneb pobl Abertawe, a gogwyddiad ei feddwl yntan, yn gyfryw fel y penderfynodd o'r diwedd i gyd-synio â'u cais, a symmudodd yno yn y fl. 1801. Ychydig o amser cyn ymadael o Langloffan yr oedd wedi ymbriodi â Miss Martha Symmons—merch ieuang oedd yn byw yn yr un gymmydogaeth ag ef. Ar ol myned i Abertawe, teimlai Harris yr anfantais o fod yn ddiffygiol mewn gwybodaeth ymarferol o'r iaith Saesneg; ac yn unol â'i duedd ei hun, a chydsyniad ac annogaeth yr eglwys y gweinyddai arni, aeth i athrofa y Bedyddwyr yn Nghaerodor, dan addysgiaeth yr hybarch Ddr. Ryland. Bwriadai ar y cyntaf aros yno am flwyddyn; ond o herwydd rhyw amgylchiadau eglwysig, methodd aros am fwy na phedwar mis o amser. Ond bu hyn yn fantais iawr iddo: cafodd afael yn mhen y ffordd i fod yn hyddysg yn yr iaith hono, ac yn fuan daeth yn alluog i bregethu a chyfansoddi ynddi. Tra yn yr athrofa hefyd, daeth i gydnabyddiaeth ag amryw o weinidogion y Bedyddwyr yn Lloegr; a dechreuwyd cyfeillgarwch â Dr. Ryland a gryfhaodd ar hyd eu hoeh. Ar ol ei ymsefydliaid yn Abertawe, efe a ymroddodd i gyflawni dyledswyddau ei swydd gydag egni a fyddlondeb mawr, ac ni bu ei lafur yn ofer; a gwnaeth ei ol ar y gynnulleidfa a'r eglwys. Arferai bregethu deirgwaith bob Sabbath; a phregethai a llafuriai lawer hefyd yn y cylchoedd mewn gwahanol ffyrdd. Nid segura ei amser a wnaeth efe; ond llafurio yn ddyfal yn ngwllan ei Arglwydd am y pum mlynedd ar hugain y parhaodd ei weinidogaeth yn Abertawe.

Daeth Mr. Harris allan mewn cyssylltiad a'r wasg yn 1796, pryd y cyhoeddodd "*Pigion o Hymnau*." Ac yn gynnar yn y ganrif hon, cyhoeddodd ei gyfieithiad o "*Yr anghyffelyb Broffeswr yn nghanol-ddydd ei ddisglaeredeb*," a "*Bucyell Crist yn nghoed Anghrist*," yr olaf yn cynnwys atebiad i Mr. Josiah Rhys a'r Undodiaid Cymreig. Drachefn, yn 1816, ymddangosodd ei "*Draethawd ar briodol Dduwodod ein Harghwydd Iesu Crist*," &c., yn Saesneg; a daeth ag ef allan y flwyddyn ganlynol yn Gymraeg. Cafodd y traethawd hwn, yr hwn a gynnwysai sylwedd dwy bregeth a draddodwyd ganddo, dderbyniad gwresog a sylw mawr. Ystyrid Mr. Harris fel amddiffynwr cadarn i'r gwirionedd yn erbyn y syniadau Sosinaidd a ledaenid, ac ennillodd barch a chymmeradwy-aeth Eglwyswyr ac Ymnaillduwyr fel eu glydd ar gyfrif ei wasanaeth i'r gwirionedd. Yn ei anerchiad i'w glerigwyr, cymmhellodd Esgob Tyddewi draethawd Joseph Harris i'w sylw manylaf. Yn y gwaith rhagorol hwn, y mae galluoedd ymresymiadol yr awdwr yn dyfod i'r golwg yn amlwg; ac anfynych, yn ddiiau, o fewn cylch mor fychan, yr ymddirir â'r mater pwysig yn fwy cryno ac eglur nag y gwneir ynddo. Rhagora yr awdwr ynddo fel ymosodwr ac amddiffynwr.

Yr oedd sefyllfa Cymru, o ran moddion addysg a gwybodaeth, yn hynod isel yn nechreu y ganrif bresennol; ac nid oedd neb yn teimlo yn fwy dros yr anfantais hon na Mr. Harris. Nid

oedd cyhoeddiadau cyfnodol, sydd yn gyfryngau mor ragorol i ledaenu gwybodaeth, i'w cael yn y wlad. Cyttunodd ef a nifer o foneddigion gwladgarol i gyhoeddi newyddiadur Cymreig, yr hwn oedd y cyntaf o'r fath yn y Dywysogaeth. Ac ar y laf o Ionawr, 1814, daeth allan y rhifyn cyntaf o "*Seren Gomer, neu Hysbysydd Wythnosol Cyffredinol dros holl Dywysogaeth Cymru*." Gomer ei hun oedd y golygydd; ac fel y canlyn y darfu iddo, yn ei anerchiad, osod allan amcanion y cyhoeddiad hwn:—"Bydd i '*Seren Gomer*' wynebu ar derfynau anwybod-aeth, a gwahodd y preswylwyr yn gariadlawn i fwynhau pleserau gwybodaeth. Bydd yn cynnwys hanesion pellenig a chartrefol, am ryfel a heddwch; newyddion gwladol ac eglwysig; crynodeb o'r cyfreithiau newyddion a wneir yn ein hamser; ymdrechadau a llwyddiant y cenhaden Cristionogol yn mhlith eilunaddolwyr; pris yr yd, ac amryw bethau eraill; amser feiriau yn y Dywysogaeth, ynghyd â phob peth arall hefyd a fyddo yn gysson â moesoldeb, tra y byddo lle; canys tra bo yn llewyrchu ar achosion y fuchedd bresennol, fe ymdrechir ei thebygu i'r seren yn y Dwyrain i dywys at Seren Iacob, neu hyd at yr hwn a anwyd i fod yn Frenin i'r Iuddewon. Saif '*Seren Gomer*' hefyd yn yr adwya rhwng yr hoff-iaith Gymraeg a'i gelynydd, drwy annog a denu pobl i ddarllen, hysbysu cyfansoddiadau gwerthfawr, a chefnogi ymdrechadau barddonol yn yr iaith hon, ynghyd â derbyn ysgrifeniadau yn tueddu i'w phuro a'i diwygio," &c.

Ond er mor ganmoladwy oedd yr ymdrech hwn i oleuo a dysgu y Cymry, ac er mor gymmhwsys at y gwaith oedd y golygydd talentog, ni ddaeth allan ond pedwar ugain ac un o ysgrifau o'r "*Seren*" yn y furf uchod. Rhoddwyd hi i'fyn gyda y rhifyn a ddaeth allan Awst 16eg, 1815; ac y mae yn ofidus orfod dywedd i'r meddianwyr gwladgarol fod yn golledwyr o amryw gau-oedd o bunnau yn yr anturiaeth wir ganmoladwy hon. Ond gan faint ei awyddfryd i fod o wasanaeth i'w oes a'i genedl ar faes llenyddiaeth, ni ddarfu i'r methiant hwn ddigaloni na pheri i Joseph Harris roddi heibio y syniad o wasanaethu ei gydwladwyr yn y ffordd hon; ac ar y dydd laf o Ionawr, 1818, daeth y rhifyn cyntaf allan o "*Seren Gomer, neu gyfwrng Gwybodaeth gyffredinol i'r Cymry*," fel cyhoeddiad misol. Llafuriodd yn ddyfal i wneuthur y "*Seren*" yn gyhoeddiad teilwng o gefnogaeth; a llwyddodd, gyda chymmorth amryw ysgrifenywyr galluog eraill, i'w gwneyd yn gyfwrng gwybodaeth ac addysg yn mhob man y tu hwnt i'w ddisgwyliaidau. Nid ydyw yn hysbys pa faint a ysgrif-enodd ei hun i'r "*Seren*," ond y mae yn sicr ei fod yn ysgrifenu cryn lawer iddi. Ei ysgrifau ef oedd y rhai a ddygent y ffugenwau Llewelyn, ac Iorwerth, a Gwrthoddiffynwr, a Gedeon; a diau fod ei ysgrifeniadau yn mysg y mwyaif galluog a geir yn yr iaith ar byngciau dadleuol. Ysgrifennodd lawer iawn hefyd heb fod un enw wrth yr ysgrifau. Cyhoeddodd Feibl dwyieithawg, a chafodd hwnw dderbyniad da; a chasgliaid o emynau at wasanaeth y Bedyddwyr. Cymmerodd ran mewn dadl ar feddyd, a chyhoeddodd bamphledyn bychan mewn atebiad i'r Parch. T. Powell, o Aberhonddu, yn dal cysylltiad a'r pwng.

Ond cynnyrch llenyddol olaf ei ysgrifell oedd "*Cofiant Ieuan Ddu*," ac y mae yn debyg nad oes yn yr iaith Gymraeg ddim mwy tynor a theimladwy. Fel y canlyn y dywed y Parch.

D. R. Stephen, ei fywgrahydd, am y gwaith:—“Nid ydym yn meddwl fod cymaint o dnerwch a theimladrwydd mewn unrhyw lyfr arall yn y Gymraeg. Ei ddarlleniad ystyrgar a berai hyfforddiant i'r athronydd o barthed *phenomena* y meddwl dynol. Hyfrydwch anhyllon yr enaid cystaluddiedig i boeni ei hun drwy fyfyrion yn ddiymdôr ar ei was—cywreirwydd arswyddus y meddwl i wrthod pob cysur—ei ymroddiad diffin i gynnal a chynnyddu ei ardeithiau, er eu dygnd a'u poenusrwydd, ydynt addysgiadol i'r sawl a garo adnabyddiaeth o dueddiadau a gweithrediadau y natur ddynol. Yr arwyddion hyn ydynt ganfyddadwy iawn yn y cofiant dan sylw. Er holl annogaeth ei gyfeillion iddo ymattal rhag ei ysgrifenu, yr oedd y cwbl yn anefeithiol. Gyda phenderfyniad, cyfagos i ystyfnigrwydd, ymroddodd at, a pharhaodd yn y gorchwyl; er fod pob llinell a ysgrifennai yn peri clwyf anaele ar ei galon, a phob gwahanran yn trywanu ei enaid âg aeth angeuol!”

O adeg marwolaeth ei anwyl fab, John Ryland Harris, yn mis Rhagfyr, 1823, dechreuodd iechyd Gomer waelu, dan bwys ei hiraeth a'i ofid dwys. Rhoddodd i fyny olygiaeth y “*Seren*” yn ngwanwya y flwyddyn 1825, a graddol waelu yr oedd o hyd; ac ar y 10fed o Awst, y flwyddyn hono, efe a fu farw, yn 52ain mlwydd oed. Ac os bu neb farw o alar gwirioneddol, a hiraeth tadol, felly bu yr enwog Gomer farw—wedi tori ei galon ar ol ei fab uniganedig, yr hwn oedd yn hyfrydwch ei lygaid, ac yn yr hwn hefyd yr oedd cynnifer o'i obeithion wedi eu cydblethu.

Yn marwolaeth Joseph Harris, colodd Cymru un o'i gwladgarwyr fyddlonaf, ac un o'r llenorion enwocaf o'i mewn. Yr oedd ynddo ragoriaethau mawrion fel dyn, Cristion, pregethwr, ac awdwr; a chydnabyddid cyn, ac ar ol ei farw, ei fod yn un o ddnion blaenaf ei wlad. Cyhoeddwyd ei “*Weithiau Awdurrol*,” dan olygiad y Parch. D. R. Stephen, ei fab-yn-nghyfraith; ac y mae yn drysor gwerthfawr mewn llenyddiaeth Gymreig.

Yr ydym yn dyfynu yr hyn a ganlyn o erthygl ar “*Weithiau Awdurrol Joseph Harris*,” a ymddangosodd yn y gyfrol gyntaf o'r “*Traethodydd*,” yn 1845:—

“Ond i ddechrelyd yn ol. Wrth ddarllen rhai o fyfyrnodau ysgrifenedig Joseph Harris, yr ydych yn teimlo fel pe byddai un o brif philosophyddion hen Groeg gynt, a'i feddwl seraphidd wedi cael ei drochi a'i drwytho yn athrawiaethau dwyfol Cristionogaeth; ac yna, wedi dysgu yr hen Gymraeg, er mwyn trosglwyddo ei amgylfredion disglair i blant Cymru. Gallen yn hawdd dreulio diwrnodiau cyfain gyda digrifwch dibaid a digwmmwl yn myfyrion ei ddnion da; neu ynte yn syn-ryfeddu ei ystyriaethau ardderchog ar briodoliaethau anghyfranogol y Duwddod. Yr oeddym bob amser yn meddwl yn uchel ac yn barchus am Joseph Harris; ond nid oedd genym un rhith dychymyg na dirnadaeth, o'n darllen ei waith drwyddo, a'i fyfyrion yr drwyadl o ben-bwy-glydd, ei fod yn ddyn mor wir fawr, nac yn ddiau mor rhyfeddol dda. Gyda gwirionedd perffaith, gallwn yn awr fabwysiadu geiriau brenhines Seba wrth Solomon:—‘A hi a dywedodd wrth y brenin, Gwir yw y gair a glywais yn fy ngwlad am dy ymadroddion di, ac am dy ddoethineb. Etto ni chredais i y geiriau nes i mi ddyfod, ac i'm llygaid weled; ac wele ni fyngasaid i mi yr hanner: mwy yw dy ddoethineb a' th ddaioni na'r clod a glywais.’..... Pa bethau a gyfansoddant athronydd moesol a meddyliol campus? Dylai fod ei wybodaeth yn helaeth ac yn gyffredinol; ei

gyrhaeddiadau yn eang ac yn nerthol; ei amgylfredion yn wrol ac yn wreiddiol; ei galon yn iach ac yn wresog; a'i fedrusder i drin arfogaeth ei feddwl y fath nes y dichon ddadlenu holl ddirgedigaethau ystafelloedd dyfnion, dyrnus, tywyllion, enaid a chalon dyn i'r cyfryw oleuni ac eglurder, fel y medro y neb a redo eu darllen. Os ydych y darlun- iad neu y portread ammerffaith hwn, o'r hyn beth neu bethau ag ydynt angenheidiol i gyfansoddi gwir athronydd moesol a meddyliol, yn cynnwys rhyw gymmair o wirionedd, diau y dywed pawb ar a adwaen Joseph Harris, fel y mae yn byw ac yn bod yn ei ysgrifeniadau mawrion a meistrol- aidd—‘Wele ynte, haeddai hwn, heb os nac oni bae, gadaid yn mhliith prif philosophyddion cred.’ Fel yr oeddym yn troi dalen ar ol dalen o'r gwaith hwnw, meddyliem a gwelwm athrylith yr hen Omer- aeg yn syllu gyda difrifwch gwynfydedig ar ei mab gwyech, anrhydeddus, ac yn udganu drwy yr holl nefoedd mewn banllef fawr, uchel, grynhyrliol, syniadau os nad geiriau y Sais, ‘*I herald thee to immortality*,’ ac yn ddiffuant ac o eigion ein calon dywedem ninnau, a dywedwn etto, Amen, amen yn wir, ac am byth bythoedd.”

HARRIS, JOHN RYLAND (*Ieuan Ddu o Lan Tawy*): llenor a bardd ieuango gobethiol. Mab ydoedd i'r Parch. Joseph Harris [gwel yr erth. flaenorol]. Ganwyd ef Rhag. 20fed, 1802 yn Heol Ifan, Abertawe. Nid oedd dim neill- duol yn ei hynodi yn ei blentynod, ond yn unig ei fod yn dysgu yn rhagorol yn yr ysgol, a'i fod yn awyddus am wybod pob peth. Deuai hyn i'r golwg ynddo pan nad oedd efe ond plentyn pur ieuango. Yr oedd yn mryd ei rieni i'w ddanfon i ryw athrofa i ddsygu yr ieithoedd clasurol; ond cymmerai y bachgen blaer mawr yn y gelfyddyd o argraphu, a threuliai lawer o'i amser yn swyddfa Mr. D. Jenkyn; a deisyfai yn daer ar i'w dad ganiatau iddo ddsygu y gelfyddyd hono. Cydsyniodd yntau iddi fod felly, gan olygu y buasai yn gallu dysgu yr ieithoedd clasurol ar ol gorphen ei amser fel egwyddorwaa, ac na wnaethai dysgu galwedigaeth un niwed iddo, beth bynag a ddeuai o hono. Nid oedd John ond deng mlwydd oed pan rwymwyd ef; ond rhoddodd Mr. Jenkyn yr alwedigaeth i fyny yn mhen tair blynedd, a rhyddhawyd yntau. Erbyn hyn yr oedd ei rieni mewn cyfyng- gynghor pa beth i'w wneyd, gan fod y bachgen yn tueddu yn fwy i gyssodi llythrenau nag i ddsygu ieithoedd; ond nid oedd gwaith felly i'w gael yn y dref hono, ac nid oeddny hwythau yn ewyllysio iddo symmud yn mhell oddi wrth- ynt. Prynodd ei dad iddo argraphwaa a llyth- yrenau. Cyhoeddwyd “*Great y Bedyddwyr*,” a'r “*Traethau ar Ddunod Crist*” yn Gym- raeg, ac amryw lyfrau eraill pan oedd efe rhwng tair ar ddeg a phedair ar ddeg oed. Fel hyn y dywed ei dad:—“Y fath oedd ein petrusod rhag na thalai y swyddfa ei ffordd, fel na cheis- iasom un cyssodydd ond fy Ieuan bach, dros agos i bedair blynedd. Llafuriodd ef a'i dad yn galed yn yr ysbaid hwn:—Ieuan yn cyssodi y cwbl, a'i dad yn cadw ysgol ar hyd y dydd, ac yn ysgrifenu a darllen y prawffien yn yr hwyr. Prin y meddyliaf fod nemawr i gyssodydd wedi gwneuthur cymmair o waith yn y cyfryw am- ser ag a wnaeth fy hyfrydaf Ieuan Ddu, er ieu- angled a thynered ydoedd. Er hynny, ni chaf- odd well ieched erioed na'r pryd hynny, a rhai blynyddau wedi hynny. Efe ei hun a gyssod- odd y ‘*Seren*’ i gyd, a phob llyfryn a argrephid genym yn 1818 a 1819. Pymtheg oed ydoedd ef yn dechreu ar hyn.”

Yn nechreu y flwyddyn 1819, daeth Mr. Job Symmons, ewythr i Ieuan Ddu, brawd ei fam, i gymmeryd gofal y swyddfa; a chafodd Ieuan y pryd hwnw hamdden i droi ei feddwl at ddysgu yr ieithoedd clasurol. Byddai yn dilyn ei efrydiau am wythnos gyfan weithiau, a phryd arall byddai wythnos yn y swyddfa; ond ar y cyfan tua hanner ei amser oedd ganddo i ddilyn ei efrydiau ieithyddol. Ei athrawon oeddynt Mr. Jennings, a'r Parch. D. Williams (*Iwan*). Fe ddaeth yn grym feistr ar y Lladin; ac yr oedd yn dechreu ymhyfrydu yn y Groeg a'r Hebraeg; ac yr oedd ei lygad hefyd ar y Ffrangcaeg, yr Eidalaeg, a'r Eilmynaeg. O herwydd fod cymaint o Saesneg yn cael ei siarad yn Abertawe, nid oedd Ieuan yn gyfarwydd iawn yn yr iaith Gymraeg hyd nes y gadawodd yr ysgol y tro cyntaf; ond wedi hyny daeth i ymhyfrydu yn fawr ynddi, ac ymgyfarwyddodd â'r geiriau mwyaf anashtredig ynddi. Deallai y geiriau mwyaf anghynnesffin a ddefnyddir gan y beirdd; esboniai yn rhwydd y rhai mwyaf aneglur a geir yn "*Coll Gwynfa*;" sef, cyfieithiad y Dr. Pughe o "*Paradise Lost*." Ac yr oedd ei ymlyniad wrth, a'i hoffder o'r iaith Gymraeg yn gyfryw ag a barodd iddo ymdrechu furio Cymdeithas o Gymreigyddion yn Abertawe, pan ydoedd rhwng dwy ar bymtheg a deunaw mlwydd oed, a llwyddodd yn ei amcan; ac efe oedd un o'i haelodau mwyaf selog a gweithgar tra y parhaodd ei fywyd. Ysgrifennodd lawer yn Gymraeg a Saesneg; ond yr oedd llawer o honynt heb eu cyhoeddi, ac mewn cyfwr anorphenedig. Pan rhwng un ar ddeg a deuddeg oed, ysgrifennodd llyr a alwai efe "*Cymmorth i Chwerthin*;" sef, caegliad o fraethebau o'r "*Seren*" wythnosol, a rhai llyfrau Saesneg. Cyfansoddai yn gyflym mewn rhyddiaeth a barddoniaeth. Ymddangosai ei gymnyrchion yn awr a phryd arall yn y "*Seren*." Efe a gyfieithodd "*Hanes rhyfedd y Mynach Anllad*," a llawer o ysgrifau eraill, o 1818 hyd 1823. Ymddangosodd ysgrifau hefyd o'i eiddo mewn newyddiaduron Saesneg, a'r "*Monthly Magazine*." Bu mewn dadl frwd â chyfreithiwr o sir Gaernarfon ynghylch yr iaith Gymraeg, yr hon a ddygodd yn mlaen yn yr iaith Saesneg yn y "*Cambrian*." Tua'r un adeg, cyfieithodd lawer o "*Paradise Regained*" i'r Gymraeg, yn yr un mesur ag a ddefnyddiodd y Dr. Pughe yn ei gyfieithiad o "*Paradise Lost*." Ystyrid fod ei gyfansoddiadau yn gyffredin o deilyngod uchel. Y gwaith olaf a gyfansoddodd oedd "*Grisiau Cerdd Arwest*," neu hyfforddiadau i ddyysgu canu yn gyfryw. Deallai gerddoriaeth yn dda, ac ymhyfrydai yn fawr ynddi; ac yr oedd yn chwareuwr rhagorol ar y chwibanogl (*Aute*). Bwriadai, pe yr arbedasid ei fywyd, gyhoeddi geiriadur Saesneg a Chymraeg, a geiriadur barddonol; ac yr oedd wedi casglu llawer o ddefnyddiau ar gyfer hyny. Erbyn hyn yr oedd iechyd Ieuan yn dechreu gwaelu yn amlwg; ac hyd yma, er ei fod yn un o'r rhai mwyaf moesol a rheolaidd ei ymarweddiad, ac yn un o'r rhai ffyddlonaf yn moddion gras, yn Sabbathol ac wythnosol, hyd yr oedd amgylchiadau yn caniatáu iddo, nid oedd wedi ymuno â'r eglwys, er ei fod wedi arwyddo wrth ei dad ei benderfyniad i wneyd hyny cyn i afiechyd ei oddiweddyd. Fel hyn yr ysgrifena ei dad gyda golwg ar hyn:—"Gofynwyd iddo wedi iddo glafychu, os dewisol ganddo oedd cael ei feddyddio y pryd hyny? Attebodd yn debyg i hyn, 'Da iawn genyf pe buaswn wedi cael fy med-

yddio pan oeddwn iach; eithr fy meddwl yw, i ordinhadau yr efengyl gael eu bwriadu i ddyddion mewn iechyd, i ogoneddu Duw, a dangos cariad Crist, ac na amcanwyd na bedydd na Swper yr Arglwydd i fod yn geidwad i gleigion yn ngwynneb angen, i ffoi atynt am iachawdwr-iaeth!" O ieuengotyd mwynion Cymru, sydd â pharch cywir yn eich mynweasu at grefydd Iesu, peidiwch oedi eich ufudd-dod i ordinhadau yr efengyl—gwelwch fod hyn wedi dolurio meddwl yr hawddgaraf Ieuan Ddu!" Pwysai yn hollol ar ras Duw am iachawdwr-iaeth i'w enaid, a medrai o'r diwedd ymddiddan am angen yn hollol ddiarswyd.

Ymddyf yn gryfach yr oedd ei afiechyd (y darfodedigaeth) ynddo er pob ymdrech i'w ddiwreiddio. Aeth i ffynnonau Llanwrtyd, a bu yn yfed y dwf yno; eithr ni dderbyniodd ddim llehad. Dyfod adref yn hytrach yn waelach a wnaeth. Parhau i ddihoeni yr oedd ar hyd y flwyddyn 1823, hyd y 4ydd o Ragfyr yn yr un flwyddyn, pan ymadawodd â'r fuchedd hon—o fewn un niwrnod ar bymtheg i gwblhau yr unfed flwydd ar hugain o'i oedran. Bu ei farwol-iaeth yn ddyrnod i'w serchoglawnd dad, yr hon y methodd ymgynnal dani. Yr oedd ei alar am ei unig a'i anwylaf fab, Ieuan Ddu, yn ddirfawr; ac ni fynai ei gysuro. Ymosoddod ar y gwaith o ysgrifenu ei gofiant—ei waith llenyddol olaf—er, fel y sylwir yn yr erthygl ddiweddfaf, fod llawer wedi ceisio ei berswadio i beidio, gan fod hyny yn cadw yr archoll yn agored. Ond yn mlaen yr aeth, ac y mae y cofiant hwn ynghyd â'r alargan a gyfansoddodd, sydd wedi ei chyhoeddi gydag ef, yn brawf diymwad mor ddwfn ac mor fawr oedd ei hiraeth am ei fab gobeithiol a thalentog.

HARVEY, WILLIAM: darganfyddwr cylch-riediad y gwaed. Ganwyd ef yn Folkestone, ar y 1af o Ebrill, 1578; a phan yr oedd yn un-ar-bymtheg oed, aeth i Gaergrawnt. Ar ol ymroddi am chwe blynedd i ddysgu rhesymeg ac anianyddiaeth yn y brif athrofa hono, aeth i brif athrofa Padua—yr hon oedd yr ysgol feddygol oreu yn y byd y pryd hwnw. Er ol bod yno bum mlynedd, cafodd ei raddio yn ddoethawr mewn meddyginiaeth. Ar hyny dychwelodd adref; ac wedi derbyn o hono y gradd o ddoethawr gan ei hen athrofa, efe a ymsefydlodd yn Llundain fel meddyg. Pan oedd yn ddeg-ar-hugain oed, etholwyd ef yn gymmrodor o Goleg y Meddygon; ac yn fuan wedi hyny, pennodwyd ef yn feddyg i Ysbytty St. Bartholomew. Yn 1615, dewiswyd ef gan y coleg i draddodi y darlithiau Lunleiaidd ar ddefnyddiaeth a llawfeddygiaeth; a thyrir mai y pryd hwn y dechreuodd efe draethu ei syniadau am gylchrediad y gwaed. Ond ni thraethodd hwyt yn llawn, hyd nes y cyhoeddodd, yn y fl. 1628, y traethawd a elwir "*Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis*." Yn 1623, pennodwyd ef yn feddyg i Iago 1.—a daliodd yr un swydd dan Siarl I. hefyd. Bu yn gweini ar y brenin yn ei wahanol hyntiau yn ystod y rhyfel cartrefol. Yn 1645, etholwyd ef trwy orchymyn y brenin yn warden Coleg Merton; ond pan roddodd Rhydychain ei hunan i fyny i'r seneddolion yn Ngorphenaf, 1646, gadawodd Harvey y brif athrofa, a dychwelodd i Lundain. Yr oedd erbyn hyn yn heneiddio; ac felly rhoddodd heibio ymarfer â meddyginiaeth.

Yn 1664, etholwyd ef yn llywydd Coleg y

Meddygon; ond gwrthododd y swydd ar gyfrif ei wendid. Yn mis Gorphenaf, 1656, rhoddodd i fyny ei swydd fel darlithydd Lumlaisaidd, yr hon a ddaliasai am fwy na deugain mlynedd; ac wrth ganu yn iach i'r coleg, awrhegodd hi a'i lyfrgell, ynghyd a'i ystâd drefstatol yn Burmarsh, yr hon oedd yn werth 56p. yn y flwyddyn. Bu farw yn Llundain, ar y 3ydd o Fehefin, 1657, a chladdwyd ef yn Hempstead, yn Essex.

Parodd ei draethawd ar glychrediad y gwaed gryn ddadleuath; ond yr oedd iddo chwaneog o gefnogwyr nag o wrthwynebwyr. Tua 1616—19 y darfu iddo hysbysu yn gyhoeddus ei ddarganfyddiad mawr; o herwydd yr hyn y cafodd ei ddirmygu, a'i erlid yn ddarbod am fwy nag ugain mlynedd. Nid ysgrifnodd un Sais yn ei erbyn. Rolianus, Profeswr Difynyddiaeth yn Mharis, oedd yr unig un o'i wrthwynebwyr y darfu i Harvey ei ateb. Yn 1628 y cyhoeddodd efe yr eginrhâd ar y darganfyddiad, dan y teitl a welir uchod. Heb law y gwaith hwn, ysgrifnodd lyfr ar genhedliad anifeiliaid; yr hwn a elwir "*Exercitationes de Generatione Animalium*." Ysgrifnodd lawer o bethau eraill hefyd, ond llosgwyd y rhan fwyaf o'r llawysgrifau yn ystod y rhyfel cartrefol. Yr argraphiad goreu o weithiau Harvey, yn yr iaith Saesneg, ydyw un Dr. Willis, yr hwn a gyhoeddwyd gan y *Sydenham Society* yn 1847.

HASTINGS, WARREN: llywodraethwr cyffredinol cyntaf yr India Brydeinig. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1733, yn Churchill, ger Daylesford, yn swydd Worcester, lle yr oedd ei dad yn berfflor. Gadawyd ef yn amddifad yn ienagw iawn; ond pan nad oedd ond saith oed, penderfynodd adennill yr ystâd a aethai allan o feddiant ei deulu. Addysgwyd ef yn Ysgol Westminster, ac yr oedd yn arwyddo bod yn un o ysgolheigion goreu ei oes, pan yr atfonwyd ef, yn 17eg oed, i India, fel ysgrifenydd yn ngwasanaeth y Cwmni. Pan gyrhaeddodd yno, ymroddodd yn ddylf i gyflawni ei ddyledswyddau, a defnyddiai ei amser hamddenol i ddyysgu yr ieithoedd Persiaidd a Hindwstanaidd — yr hyn beth a fu yn fuddiol iawn iddo. Ar ol treulio pedair blynedd ar ddeg yn Bengal, efe a ddechwelodd i Loegr gyda chryn lawer o gyfoeth — ar fedr treulio y gweddill o'i oes, dybygid, mewn tawelwch. Yn 1769, pa fodd bynag, cafodd ei bennodi yn annisgwyladwy yn ail yn nghynghor Madras; ac yn 1772, pennodwyd ef yn llywydd Cynghor Uchaf Bengal. Yn mhyn y flwyddyn, chwaneogodd y senedd ei awdurdod trwy ei wneuthur yn llywodraethwr cyffredinol, ac yn ben goruchaf ar holl dirogaethau y Cwmni yn yr India. Yr oedd cyllid y llywodraeth mewn cyflwr anhrefus iawn y pryd hwnw: er hyn y galwai Cwmni yr India Ddwyreiniol am arian yn ddibaid. Y peth cyntaf a wnaeth Hastings i gyfarfod a hyn oedd ysbeilio y Mogul Goruchel o rai o'i daleithiau cyfoethocaf, a'u gwerthu i Sujah Dowlah, Nabob Oude. Ni fynai y Rohilliaid gymmeryd eu gwerthu yn erbyn eu hewyllys i feistr creulawn: am hyn rhoddodd Hastings, am wob, meddir, fenthyg byddin y Cwmni i'r Nabob, er gallu o hono eu darostwng hwynt. Trwy ei ddylanwad ef, eu rhoddwyd y Brahman, Nuncomar, i farwolaeth, yn unig er mwyn gyru ofn ar y trigolion. Dirgymhellodd Cheyte Sing, Rajah Benares, i roddi symiau mawr o arian iddo; ac o'r diwedd atfafsellodd ei holl feddiannau. Camdriniodd

ac ysbeilliodd dywysogesaau Oude hefyd. Pan ddaeth y pethau hyn yn hysbys i bobl Prydain, digiodd y dosbarth goreu o honyat yn ddirfawr. Yn nechreu y flwyddyn 1785, rhoddodd Hastings ei swydd i fyny; a phan hwyliodd i Loegr, gwyyddai o'r goreu fod ystorn yn ei aros. Pan gyrhaeddodd i'r wlad hon, derbyniwyd ef gyda pharch mawr gan Sior III., a'i lys; ond rhedai teimlad y Whigiaid yn gryf iawn yn ei erbyn, a llwyddasant i gario cynnygiad yn Nhŷ y Cyffredin i'w gyhuddo wrth far Tŷ yr Arglwyddi. Dechreuodd y prawf hwn yn Westminster Hall, Chwefror 12fed, 1788. Y prif gyhuddwr oedd Burke; a'i gynnorthwywyr oedd Fox, Sheridan, Grey, ac eraill. Wedi i'r enwogion hyn draddodi eu hareithiau, dechreuodd y dyddordeb a gymmerai y cyffredin yn y cyhuddiad leihau: er hyn, parhaodd y prawf dros saith mlynedd. Ar y 23ain o Ebrill, 1795, cyhoeddwyd ef yn ddiueog yn ngwyneb yr holl gyhuddiadau gan fwyafrif mawr.

Y mae yn amlwg fod y teimlad cyhoeddus wedi newid yn fawr yn ystod y prawf, a bod y wlad wedi myned i edrych ar Hastings fel dyn gorthrymedig, yn lle fel dyn gorthrymus. Ceisiodd Hastings wrthbrofi y cyhuddiad o grib-ddeiliaeth trwy dystiolaethu yn ddirifol na bu erioed yn werth chwaneog na chan mil o bunnau.

Ar ol hyn, ymneillduodd Hastings i'r ystâd a brynasai yn Daylesford. Bu farw Awst 22ain, 1818, yn 86ain mlynedd oed. Y mae hanes ei fywyd a'i brawf wedi ei ysgrifenu gan y Parch. G. R. Gleig, a'i adolygu yn fedrus gan Arglwydd Macaulay, yn yr *Edinburgh Review*.

HAVELOCK, SYR HENRY: cadlywydd Prydeinaidd enwog. Ganwyd ef ar y 5ed o Ebrill, 1795, yn Bishop-wearmouth, yn swydd Durham, lle yr oedd ei dad yn farsandwr, ac yn adeiladydd llongau. Derbyniodd ei addysg yn y Charterhouse, yn Llundain. Ymunodd a'r fyddin yn mhen mis neu ddau ar ol brwydr Waterloo; ac ar ol gwasanaethu am wyth mlynedd yn Lloegr, Ysgotland, a'r Iwerddon, aeth i'r India gyda'r drydedd gatrawd ar ddeg o'r milwyr ysgafndrec. Yno enwogodd ei hun yn fawr yn y rhyfeledd yn erbyn yr Affghaniaid a'r Sikhiaid. Yn 1856, llywyddai ar ran o'r fyddin a aeth allan i ymosod ar Persia. Tra yr oedd efe yn y wlad hono, daeth y newydd fod yr India wedi codi yn erbyn llywodraeth y Saeson, a phrysuodd yntau i Calcutta. Gosodwyd ef ar waith i fuffrio colofn symmdol fach yn Allahabad, ac i ymwithio yn mlaen i gynnorthwyo y Prydeinwyr yn Cawnpore a Lucknow. Gorchfygodd y gelyn ddwywaith:—y waith gyntaf yn Aeng, a'r ail waith wrth bont y Pandu Nuddi, yr hon sydd o fewn wyth mill-dir i Cawnpore. Mewn canlyniad i'r fuddugoliaeth hon, llofruddiwyd yr holl wragedd a'r plant Ewropaidd oedd yn nwyllaw Nana Sahib. Ar ol gwrthio y gwrthryfelwyr o bentref Ahirwa, aeth Havelock a'i wŷr i mewn i Cawnpore. Darfu i'r olwg ar gyrph y gwragedd a'r plant a lofruddiasid eu llanw âg ysbryd dial; ac yn yr ysbryd hwnw gadawsant Cawnpore, ac aethant rhagddynt tua Lucknow. Aethant dros y Ganges, gan gilgwithio y gwrthryfelwyr o Unao a Busserut Gunge. Wedi i Havelock ennill wyth o fuddugoliaethau ar ei elynion, cafodd fod ei fyddin fechan wedi ei theneog gymmait gan leagodd ac afiechyd fel y gorfu arno gilio yn ol i Cawnpore. Yn mis Medi, daeth y cad-

lywydd Outram gydag adgyfnerthion, ac aeth Havelock ymaith eilwaith i ddwyn ymwared i Lucknow gyda byddin o 2,500 o wŷr a 17eg o ynan. Gorthrechodd y gwrthryfelwyr yn Mungalwar, ac yn Alum Bagh. Yna ymladdodd y golofn dan Havelock ei ffordd trwy heolodd y ddinas nes cyrhaedd o honi y Breswylfa (*Residency*). Derbyniwyd hi gan y gwarchodlu gyda llawenydd annisgrifiadwy. Ond gwarchauwyd arni hithau hefyd yn ei thro gan y gelynyon, nes y daeth Syr Colin Campbell, a'i wŷr, i'w chynorthwyo. Yr oedd pryder a llafur eisoes wedi dechreu siglo cyfansoddiaid Havelock; ac ar yr 22ain o Dachwedd, 1857, bu farw o'r gwaedlif. Bu y ffaith ddarvoud iddo farw, newydd i'r gwrthryfel gael ei ddarostwng, yn achos o alar mawr, nid yn unig yn yr India, ond hefyd yn y wlad hon. Pan ddaeth y gwasanaeth mawr a wnaeth efe yn beth hysbys, anfonwyd anrhydedd ar ol anrhydedd iddo—ond daeth y cwbl yn rhy ddiweddar! Yr oedd Havelock yn ddyd crefyddol iawn, ac yn ddysgyblwr llym; ac yn hyn yr oedd yn tebygu i'r Puritaniaid dewr a difrif a fuont yn ymladd ac yn gorchfygu dan Cromwell. "Am fwy na deugain mlynedd," meddai, wrth Syr James Outram yn ei funyddau olaf, "yr wyf wedi llywodraethu fy mywyd yn y ffaith fodd, fel pan ddalai anegu y gallwn ei wynebu yn ddiolofn." Gwnaed cerfiddalw yn goffiadwr-iaeth am dano trwy danygrifiad cyhoeddus, yr hon a osodwyd i fyny yn Trafalgar Square, yn Llundain.

HERBERT, EDWARD, ARGWLWYDD HERBERT o Cherbury, yr hwn a gyfrifir yn gyffredin y cyntaf o'r ysgrifenyddwr Deistaidd. Ganwyd ef o deulu yndefigaidd yn 1681, yn Nghastell Trefaldwyn. Ar ol gorphen ei addysg yn Rhydychain, ymwelodd a Llundain; ac yn fuan wedi hyny, aeth i'r Cyfandir i ymdeithio. Gyda ei fod wedi dychwelyd i Loegr, efe a aeth ymaith drachefn yn 1610 i'r Iseldiroedd, lle y bu yn ymladd dan Maurice, y Tywysog Orange. Anfonwyd ef ddwywaith yn genad i Ffrainc; a phan ddychwelodd yn 1625, fe'i gwnaed yn arglwydd Gwyddelig, ac ar ol hyny yn farwn Saesneg. Pan dorodd y rhyfel cartrefol allan, dangosodd cryn betruder—gan ddarod iddo ar y cyntaf ymuno â'r seneedd, ac wedi hyny â'r brenin. Ymosodwyd ar ei balas, a llosgwyd ef. Bu farw yn Llundain yn y flwyddyn 1648.

Sylfaenodd Herbert ei gyfundraeth—fel ag y gwnaed Descartes ei gyfundraeth athronyddol—ar reddfau naturiol, neu grediniaethau gwir-ebus (*axiomatic*). Y pum crediniaeth y mae a wnelont a chrefydd; medd efe, ydynt:—"bod Duw, y ddyledswydd o addoli, yr angenrheidiwydd am dduwioldeb a rhinwedd, effeithioldeb edifeirwch, a'r sicrwydd am wobr a choep yn y byd hwn a'r nesaf." Y mae y gweithiau y mae yn ymdrin ynddynt â'r pethau hyn, a rhai cyfelyb, yn cynnwys traethawd ar Wirionedd ("De Veritate," 1624); Achosion Cyfeiliornadau ("De Causis Errorum," 1645); Crefydd Gŵr Lleyg ("De Religione Laici," 1663); ac ar Grefydd y Cenhedloedd ("De Religione Gentium"). Amddiffyna y casgliadau y mae yn dyfod iddynt trwy brofi fod ei grediniaethau gwirebus i'w cael yn mhob crefydd, a thrwy appello hefyd at "oleuni neu reswm mewnol." Y mae yr holl wirebau hyn, meddai, yn amlwg o honnynt eu hunain; ac ystyria fod pob peth a chwanegir atynt gan grefyddau neillduol yn amhlens—ac felly

yn ddirym. Er ei fod yn gwadu dadguddiad, etto yr oedd mor anghysson a chredu ei fod ef ei hun wedi cael dadguddiad neillduol i'w gyfarwyddo i gyhoeddi ei gyfundraeth.

Attebwyd Herbert gan Baxter, Haleburtton, a Leland, a chan Locke hefyd yn ei "*Reasonableness of Christianity*" (1695).

HERBERT, GEORGE: y bardd Saesneg. Ganwyd ef yn Nghastell Trefaldwyn, ar y 3ydd o Ebrill, 1593, ac yr oedd yn frawd i Arglwydd Herbert. Addysgwyd ef yn ysgol Westminster; ac yn 1608, anfonwyd ef i Goleg y Drindod, yn Nghaergrawnt. Yn 1615, etholwyd ef yn gymrawd; ac yn 1619, gwnaed ef yn areithydd cyhoeddus. Tra yn y swydd hon, daeth yn gydnabyddus ag Arglwydd Bacon, Esqob Andrews, ac amryw enwogion eraill. Gan obeithio cael dyrchafiad, treuliodd gryn amser ar ol hyny o ddeutu y llys. Pan fu farw Iago I., ymroddodd i astudio duwinyddiaeth, er mwyn ymbarotol i'r weinidogaeth. Gwnaed ef, yn 1626, yn brebender Leighton Bromswold; ac yn 1630, cafodd berigroriaeth Bemerton—a gwraig. Yn mhen dwy flynedd ar ol hyn, bu farw o'r cryd beunyddiol (*tertian ague*), yn 39ain mlwydd oed.

Ei brif waith barddonol yw "*The Temple, or Sacred Poems and Private Ejaculations*." Ni chyhoeddwyd ef hyd ar ol ei farw, ond ennillodd ar unwaith gymmeradwyaeth mawr iawn. Fe ddywed Walton fod ugain mil o gopiau wedi eu gwerthu cyn 1670. Ysgrifennodd waith mewn rhyddiaith hefyd, o'r enw "*The Country Parson*;" yr hwn sydd yn cynnwys rhestr o reolau da i weinidogion yr Eglwys Sefydledig. Y mae y gwaith hwn hefyd yn deilwng o enw Herbert, er nad am yr un rhesymau. Heb law hyn, efe a gyfansoddodd amryw ganeuon yn Lladin; cyfieithodd waith Cornaro ar Gymmedroldeb; ac efe, gyda Ben Johnson a Hobbes, a gyfieithodd yr "*Advancement of Learning*" i'r iaith Lladin. "Y mae cymhendod (*quaintness*) ei feddyllian," medd Coleridge, "(nid ei iethwedd, canys nis gall dim fod yn fwy pur, yn fwy gwraidd, ac yn fwy naturiol na hono) wedi cuddio rhagoriaethau cyffredinol ei ganiadau oddi wrth ddarlennyddwyr y dyddiau hyn." "Yr wyf yn addaf," meddai Baxter, "nad wyf yn cael cymmaint o fias ar ganiadau yn y byd, oddi allan i'r Ysgrhythr, ag ar ganiadau Herbert."

Ysgrifenydd hanes ei fywyd gan Izaak Walton, ac y mae yn debyg fod enw Herbert wedi ei wneuthur yn fwy aniarwol gan waith Walton na chan ei weithiau ef ei hun.

HERCULES, neu HERCWLFF: arwr penaf chwedloniaeth y Groegiaid, a'r hwn a ystyridd ganddynt fel cynllun o berffeithrwydd dynol. Mab ydoedd, yn ol y chwedl, i Iau ac Alcmena. Pan anwyd ef, darfu i Hera, neu Juno, o genfigen tuag ato, anfon dwy sarph i'w ddyfetha; ond llingadodd y baban hwynt yn ei gryd. Enwogodd ei hun yn foreu trwy ei wrthdri. Lladdodd lew ysglyfaethus oedd yn cynniwair yn mynydd Cithaeron, a gwaredodd Thebes rhag talu teyrnged i Erginus, brenin yr Orchomeniaid. Fel ad-daliad iddo am y gwasanaeth hwn, rhoddodd Creon, brenin Thebes, ei ferch, Megara, yn wraig iddo. Rhoddodd y duwiau hefyd iddo arfau yn anrhegion: rhoddwyd iddo gleddyf gan Hermes, bŵa a saethau gan Apollo, llurig aur gan Hephaestus, a mantell borphor (*peplus*) gan Athena. Torodd iddo ei hun glwpa neu bastwn

yn nghymydogaeith Nemea, er y dywed rhai mai clwpa prés ydoedd, a roddwyd iddo gan Hephæstus. Gan ei fod wedi ei dynghedu i wasanaethu Eurystheus, brenin Mycenæ, efe a wnaeth, wrth ei orchymyn ef, nifer o orchestion a elwir yn "Ddeuddeg gwrolgamp Hercules." Gosodwyd arno, yn gyntaf, i ladd y llew Nemeaidd, ac i ddwyn ei groen i Eurystheus. Yn ail, i ladd y sarph amlbenog ag oedd yn nghors-dir Lernæ; ond cynnorthwyd Hercules i wneyd y gwrolwaith hwn gan ei gyfaill Iolans. Felly gwrthododd Eurystheus wneyd cyfrif o hono. Yn drydydd, i ddal ewig Diana, yr hon oedd yn hynod am ei chyflymder, ac i'w dwyn yn fywi Mycenæ. Yn bedwerydd, i ddal baedd gwyllt, oedd yn anrheithio cymmydogaeith Erymanthus, ac i'w ddwyn yn fywi i Eurystheus. Yn bummed, i lanhau beudai Augeas, brenin Elis. Yr oedd gan Augeas dair mil o ychain, y rhai yr oedd eu corau heb eu glanhau er's deng mlynedd ar hugain. Glanhaodd Hercules y rhai hyn trwy droi yr afonydd Alpheus a Peneus drwyddynt. Yn chweched, i ddyfetha, neu o'r hyn lleiaf i yru ymaith, yr adar ysaglyfaethus a ddifodent y wlad o amgylch llyn Stympthalis. Yn seithfed, i ddwyn y tarw Cretaidd yn fywi i Peloponnesus. Yn wythfed, i ddwyn cesyg y brenin Diomedes i Mycenæ. Nawfed, i ddwyn oddi ar Hippolyta, brenhines yr Amazoniaid, y gwregys a gawsai gan Ares. Yn ddegfed, i ladd yr anghenfil Geryon o ymys Erythia, ac i ddwyn ei ychain i Argos. Dyma'r holl wrolgampau y gorchymynwyd i Hercules eu gwneuthur ar y cyntaf; ond gan fod Eurystheus yn tystiolaethu ddarfoedd iddo wneuthur yr ail a'r pummed mewn modd anghyfreithlawn, efe a orchymynodd i Hercules wneuthur dau yn rhagor. Yr unfed ar ddeg o'i wrol-gampau oedd cyrchu yr afalau aur o ardd yr Hesperides. Y deuddegfed oedd dwyn Cerberus, y ci tri-phen, o Annwn. Rhyddhawyd Hercules ar ol hyn o'i gaethiwed.

Gwnaeth Hercules lawer o orchestion eraill heb law y rhai hyn, yn ol y chwedl: ond prin y maent yn werth eu henwi. A mynegir ddarfoed ei gymmeryd yn y diwedd i fyny i'r nef.

Tybia chwedlofyddion fod amryw o arwyr o'r enw Hercules, heb law yr un Thebaidd; sef, un Indiaidd, un Aiphtiaidd, un Phenciaidd, un Cretaidd, un Celtaidd, ac un Ellmynnaidd; ond mai yr un Thebaidd yw yr enwocaf, a bod gweithredoedd y lleill oll yn cael eu priodoli iddo ef. Tybia rhai o'r ysgolheigion mwyaf diweddar nad ydyw Hercules ond arwyddlun o'r haul, ac mai yr hyn a olygir wrth ei ddeuddeg gorchwyl ydyw y deuddeng mis, neu ddeuddeg arwydd y ffurafen.

HERRING, JOHN: gweinidog enwog gyda'r Bedyddwyr. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1789, yn mhlwyf Llanspyddyd, yn sir Frycheiniog. Gan iddo gael ei amddifadu o'i dad, bu gorfod arno fyned i wasanaethu cyn bod yn naw oed. Pan oedd yn bymtheg oed, derbyniwyd ef yn seled o eglwys y Bedyddwyr yn Sirhowy; ac yn mhen ychydig flnyddoedd wedi hyny, dechreuodd bregethu. Yn mhen rhyw dair blynedd ar ol hyny, anfonwyd ef i athrofa Caerodor, lle yr oedd Dr. Ryland y pryd hwnw yn brif athraw. Er ei fod yn cymmeryd ei ddysg yn rhywydd, etto ni theimlodd ei hun yn ei elfen yno. Pregethu oedd yn myned a'i fryd ef; felly gadawodd y coleg yn mhen y flwyddyn: ac ar yr 11eg o Fehefin, 1811, pan nad oedd etto ond

dwyr ar hugain oed, ordeiniwyd ef yn weinidog i eglwys Aberteifi. Cymmaint oedd ei lwyddiant fel bugail a phregethwr fel yr aeth y capel, yn fuan, yn rhy gyfyng i gynnwys y gynnull-eidda y ymdyrai i wrandaw arno. Helaethwyd ef yn 1819 yn gymmiant arall; ond buan y gwelwyd ei fod, hyd yn oed felly, wedi ei wneuthur yn rhy fychan. O dan ei ofal ef yr oedd yr eglwys Cilgeran a Berwig hefyd, a chafodd brawf nad oedd ei lafur yn myned yn ofer yno chwaith. Bu hefyd yn offeryn i sefydlu achosion bychain ar hyd y wlad, y rhai sydd erbyn hyn yn eglwysy cryfion.

Yr oedd Herring yn un o brif bregethwyr y Bedyddwyr. Yr oedd yn feddyliwr cryf, ac yn ymadroddwr rhwydd a grymus. Dywedai Christmas Evans ei fod "yn feddiannol ar fwy o dalentau ag sydd yn gwneuthur i fyny wir fawredd pregethwr nag un dyn arall yn Nghymru. Nid yw byth yn treulio ei amser yn ofer i guro haiarn oer." Blinwyd ef yn fawr yn ystod ei flnyddoedd olaf gan ddiwyg anadl. Bu farw ar y 12fed o Ebrill, 1832, yn 43ain oed.

HERVEY, JAMES, awdwr y "*Myfyrdodau*." Ganwyd ef yn Hardington, yn swydd Northampton, ar y 26ain o Chwefror, 1714. Darfu i'w dad, yr hwn oedd weinidog yr efengyl yn Collingtree, ei anfon ar y cyntaf i Ysgol Rammadegol Northampton, ac wedi hyny i Goleg Lincoln, yn Rhydychain, lle yr ennillodd efe radd gwryf. Daeth yno yn gydnabyddus â John Wealey, a theimlodd ymlyniad cryf wrth ei syniadau athrawiaethol; ond ar ol hyny aeth i gredu fod y syniadau hyny yn gyfeiliornus, ac am hyny ymlynodd wrth y Calviniaid. Pan oedd yn ddyw ar hugain oed, pennodwyd ef gan ei dad yn gurad Weston Favel; a chyflawnodd ddyledswyddau ei swydd yn ddyfal a chydwybodol. Yn ystod y blynyddoedd canlynol, bu yn gwasanaethu fel curad yn Bideford, ac amryw loeodd eraill yn ngorllewin Lloegr. Yn Bideford yr ysgrifennodd ei "*Meditations among the Tombs*," a'i "*Reflections in a Flower Garden*." Pan fu farw ei dad, gwnaed James Hervey yn beriglor Weston Favel a Collingtree yn ei le. Gorphwysodd oddi wrth ei lafur ar ddydd Nadolig, 1758.

Cydneydd pawb fod cymmeriad Hervey yn un o'r rhai prydferthaf. Er nad oedd yn ddyw mawr, yr oedd yn ddyw da odiaeth. Ysgrifennodd lawer o lyfrau, a bu galw mawr am danynt unwaith. Arddull blodeuog, chwyddedig, a gwasgarog sydd ganddo. Y rhai mwyaf pobl-ogaidd o'i weithian, heb law y rhai a enwyd uchod, ydyw "*Theron and Aspasio*;" "*On the Night*;" a "*Remarks on Lord Bolingbroke*."

HERZEGOVINA. Gwel "Ewrop fel y mae," yn niwedd yr Attodiad hwn.

HILARY, neu fel y gelwir ef yn fynych, Sant Hilary, esgob Poitiers, a doctor yn yr eglwys; yr hwn, er nad oedd yn mysg y rhai a ysgrifennodd fwyaf o'r tadan Lladinaidd, etto, o herwydd natur y pyngiau yr ysgrifennodd arnynt, y rhai a ddygent gysylltiad yn benaf a'r ddadl ar Ariseth, y mae i'w weithian le pwysig yn llenyddiaeth tatau yr Eglwys Orllewinol. Ganwyd ef o rieni paganau yn Poitiers, yn foreu yn y bedwaredd ganrif. Gan fod ei rieni mewn sefyllfa gysurus o ran eu hamgylchiadau, cafodd bob mantais i gael addysg dda. Yr oedd

ei drôedigaeth at Gristionogaeth yn benaf yn ganlyniad i'w waith yn astudio y prophwyddoliaethau; ac ni chymmerodd hyny le hyd nes ei fod wedi cyrhaedd i gryn oedran. Bedyddiwyd ef, a'i wraig, a'i ferch ar yr un pryd. Ferchid ef yn fawr yn ei dref enedigol; ac er ei fod yn briod, etholwyd ef yn esgob, o ddeutu B.A. 350. Yr oedd y ddadl Ariaidd y pryd hwn yn ymledu yn brysur yn yr Eglwys Orllewinol. Gosododd ef ei wyneb yn erbyn Ariaeth. Wedi tynnu anfoddlonrwydd y llys arno, efe a garcharwyd; ac wedi hyny alltudiwyd ef gan Gynghor Beziars i Phrygia, yn y fl. B.A. 356. Ymddangosodd yn nghynnadledd eglwysig Silencia yn Isauria, a gwrthwynebodd yno yn egniol y rhai a haerent nad oedd y Gair yn cyfranogi o'r-un natur a'r Tad. Wedi hyny yn Nghaer Cystenyn, yr oedd yn gweithio mor benderfynol yn erbyn Ariaeth y llys, fel y danfonwyd ef yn ol i'w esgobaeth yn Poictiers. Er iddo gael ei dderbyn yn y modd mwyaf anrhydeddus, yr oedd ganddo lawer i'w wneyd am dymmor i wrthweithio yr Ariaeth a gyfodasai yn ei absenoldeb ef. Efe a lwyddodd i yru Saturninus o'i esgobaeth eilwaith, a chyhuaddodd Auxentius, esgob Milan, o ddal syniadau cyfeillionau. Galwyd y ddau ger bron yr ymherawdwr Valentinian. Rhoddwyd atebion boddhaol gan Auxentius. Dadganodd Hilary ei fod yn rhagrithiwr; ac o blegid hyn, gorchymynwyd iddo adael Milan fel cythryblwr ar heddwoch yr eglwys. Bu farw yn Ionawr, 368. Yr oedd nerth ei gymmeriad, ei ddewrder, a'i ddyfal-barhâd difinno yn ei wneuthur yn hynod ddylanwadol yn ystod ei fywyd. Yr oedd ei sêl, pa fodd bynag, yn ei arwain i wneyd pethau annoeth. Gelwid ef yn forthwyl yr Ariaid, oddi wrth y safle benderfynol a gymmerodd efe yn erbyn yr heresi Ariaidd. Ei Eaboniad ar Efyngyl Mathew ydyw yr esboniad hynaf sydd ar gael at yr efengylwr hwnw. Ei waith pwysicaf ydyw yr un ar y Drindod; ond ei dri anerchiad i'r ymherawdwr Constantius, o herwydd eu gwresogrwydd, ac eofndra yr iaith a arferid, sydd wedi tynnu mwyaf o sylw beirniaid. Y mae gweithiau Hilary yn werthfawr, yn benaf ar gyfrif yr hanes a geir ynddynt am y blaidd Ariaidd; ac yn enwedig am yr amrywïol arweddion yr aeth y blaidd drwyddynt rhwng Cynghorfa Nicea a Chynghorfa Caer Cystenyn.

HILL, ROWLAND. Ganwyd y gŵr da a defnyddiol hwn yn Hawkstone Hall, yn swydd Amwythig, y 23ain o Awst, 1744. Yr oedd yn fab i Syr Rowland Hill, barwnig, ac yn frawd i Syr Richard Hill, A.S. dros y sir ddywededig. Cafodd crefydd le yn meddwl y bachgen Rowland yn bur foreu. Priodolai ei argraphiadau crefyddol cyntaf i Watt's "*Divine and Moral Songs for Children*." Dyfnhawyd yr argraphiadau hyn, mewn amser diweddarach, gan eiriau syml a difrifol yr Esgob Beveridge. Addysgwyd ef yn Eton, ac yn Ngholeg St. Ioan, Caergrawnt. Graddiwyd ef yn Nghaergrawnt yn A.C.; ond pan y ceisiodd gael ei ordeinio yn yr eglwys, gwrthodwyd ef gan chwec o esgobion. Cafodd ei urddo yn ddiakon; ond nid ordeiniwyd ef erioed yn "offeiriad." Yr oedd, er s' talm cyn hyn, wedi myned yn hynod fel pregethwr yn yr awyr agored, ac fel cytail i flaenoriaid y symudiad Methodistiaidd. Yr oedd yn llawen gan yr Iarlles Huntington, a'i chyfeillion, gael y fath weithiwr ieuang; ac iddynt hwy yr oedd efe yn ddyledus am ei gynnalisaeth. Rhoddasant

iddo ferlyn i farchogaeth arno i'w deithiau. Tra annhebyg, yn wir, oedd y creadur hwn i'r ceffylau ardderchog y byddai yn ymfalchio ynddynt ar ol dyfod o hono i sefyllfa fwy cyurus; canys yr oedd yr hen sant pendefigaidd yn gosod bri mawr ar ei geffylau. Yr oeddnynt mor olygus, fel na allai ei nai enwog, Arglwydd Hill, beidio a chenfigenu wrtho o'r herwydd.

Dyn go dda oedd yr hen Syr Rowland yn ei ffordd; ond yr oedd yn ddig iawn wrth ei ddau fab am ymddwyn fel y gwnaent; canys deallwr fod ei fab Richard hefyd yn efengylu ar amserau. Ar ryw brydnawngwaith teg yn yr haf, gwelai yr hen Syr dyrfa fawr, a ohlywai lais uchel-groch ei fab Rowland ar odrau Hawkstone Park. Yna galwodd ar Richard, a gofynodd iddo fyned i edrych pa beth oedd yno. "Rowland, syr, sydd yn pregethu i bobl y gymmydogaeth."

"Ewch i beri iddo ddyfod ataf fi yn ddioced," ebai y tad.

Pan ddygodd Richard y gorohymyn hwn i'w frawd, ufuddhaodd iddo ar unwaith; ond cymmerodd Richard ei le, ac aeth rhagddo i orphen y bregeth. Aeth Rowland at ei dad; ond tra yr oedd yn derbyn cerydd am anweddusder ei ymddygiad, dywedodd Syr Rowland, "Mi glywaf rywun arall yn pregethu:—Pwy ydyw hwn yna, tybed?"

"Mi dybygaf, syr, mai Richard ydyw, yn gorphen fy mhregeth i," ebe Rowland.

"Ewch ato, a dywedwch wrtho am ddyfod ataf fi yn ddioced; a deuwch chwithau yr ol gydag ef."

Ond erbyn hyny, yr oedd y bregeth wedi ei gorphen, a'r gynulleidfa ar gael ei gollwng ymaith. Ceryddwyd y ddau fab yn llym am "iselhan eu hunain yn ngolwg y bobl." Attebasant ef yn fwyn; a chyn hir, gyrasant ef i wenu trwy adrodd rhai o ymadroddion diolchus y bobl. Yr oedd yr hen ŵr yn dioddef gan y gymmalwst ar y pryd; ond nis gallai guddio ei foddhâd, wrth glywed fod ei feibion, a'u gweinidogaeth, yn gymmeradwy gan bobl yr ardal.

Un lled debyg, mewn llawer o betbau, oedd Hill i'r hen John Berridge, periglor Everton; ac fel hyn yr ysgrifennodd efe am dano, mewn llythyr at Arglwyddes Huntington:—"Clywais eich bod wedi cael y dihoced Rowland i lawr i Bath. Y mae yn adargi ieuangc tlws, yn gymmhws i'r tir, ac i'r dwfr, ac y mae ganddo gyfarthiad rhyfeddol. Y mae wedi gadael tad, mam, a brodyr, ac wedi rhoddi pob peth i fyny i'r Iesu; a chredaf y gwnaiff weithiwr defnyddiol, os gall efe ymgadw rhag myned i faglau y merched (*petticoat mares*). Ardelodd Duw of yn rhyfeddol yn Nghaergrawnt, ac yn y gogledd; a gobeithio yr wyf yr arddelir ef yn helaethach yn y gorllewin." Ac yn y gorllewin y daeth efe yn fwyaf adnabyddus. Pregethai bob dydd i dyrfaoedd mawrion yn Ngwlad yr Haf, ac yn sir-oedd Caerloyw a Wilts.

Tua'r pryd hwn, priododd Miss Mary Tudway, chwaer Clement Tudway, Ysw., A.S. dros Wells. Bu yn gydymaith cymmhwys iawn iddo; a thrwy ddylanwad ei brawd hi yr ordeiniwyd ef, mewn rhan, yn weinidog yn Eglwys Loegr. Gwasanaethodd dymmor ei guradisaeth y mhentref Kingston, yr hwn sydd tua phedair milldir oddi wrth Taunton. Gadawodd Kingston yn mhen rhyw gymmaint o amser, ac adeiladodd dŷ i'r Arglwydd, ac iddo ei hun, yn Wootton-under-Edge, yn swydd Gaerloyw. Llanwyd y 'tabernacl' hwn bron ar unwaith. Ymgasglai

tyrfaeodd iddo o bob bryn a dyffryn o amgylch. Gweinidogaethai Mr. Hill yn y lle hwn am chwe mis bob blwyddyn; a llanwai y pulpud yn y misoedd eraill a dynion cyffelyb eu cymmeriad a'u hysbryd iddo ef ei hun. Ei gurad yn y fan hon, yn ystod blynyddoedd olaf ei oes, oedd Theophilus Jones—"my Welshman," fel y galwai Mr. Hill ef. Tytaliolaethir nad oedd ei ddefnyddioldeb a'i ddyllanwad yn nemawr llai na'r eiddo Rowland Hill ei hun. Yn haf 1783, agorwyd capel Surrey yn St. George's Fields, yr hwn oedd yn un o'r adeiladau eangaf yn Llundain; ac o hyny hyd ei farwolaeth, byddai yn pregethu ynddo yn gysson bob gausaf.

Codwyd adeilad yn agos i'r capel, yr hwn yr oedd rhan o hono wedi ei neillduo yn ysgol i bedair-ar-hugain o enethod tlodion "a gair da iddynt," a'r rhan arall yn elusendai i'r un nifer o hen wragedd o'r un cymmeriad.

Yn ystod ei weinidogaeth yn Nghapel Surrey, furfiwyd tair-ar-ddeg o Ysgolion Sabbothol mewn cyssylltiad â'r capel, yn cynnwys tair mil o blant. Yr oedd hwn yn waith mawr pan ystyriwn y gwahaniaeth rhwng yr amseroedd hyny a'r rhai hyn. Darluniai Mr. Hill ei hun yn nghanol y prysurdeb fel "Periglor Capel Surrey, ebrwyd Wooton-under-Edge, a churad pob maes, pob cyttir, pob heol, pob ffordd, &c., trwy Loegr a Chymru." Hwyrach na chadwodd neb, oddi eithr John Wesley, ei gymmeradwyiaeth fel pregethwr yr efengyl am gynifer o flynyddoedd fel Rowland Hill. Ymestynai tymmor ei weinidogaeth dros ddeng mlynedd a thrigain; canys dechreuodd bregethu cyn bod yn ugain oed, ac yr oedd yn ei ddegfed flwydd a phedwar ugain pan beidiodd a phregethu. Dywedir ei fod wedi pregethu 22,291 o weithiau cyn mis Mehefin, 1831.

Arferai gymmysgu cryn lawer o ddigrifwch â'i bregethau—a gormod, fe ddichon, ar brydiau. Ond ymddengys nas gallai ymattal rhag gwneyd hyny; ac yr oedd y ddawn hon ar y cyfan mor ddefnyddiol ac effeithiol ag un arall a feddai. Nid gwiw a fyddai i ddyn prudd ei dymmer gondemnio Rowland Hill am fod yn llon. Arferai Richard Brinsley Sheridan ddyweyd, "Yr wyf yn myned i wrandaw ar Mr. Hill, am fod ei feddyliau yn dyfod yn chwilioeth o'i galon." Galwai yr Arglwyddes Huntington ef yn "ail Whitfield." Darfu i Milner, yr hanesydd, Deon Carlisle, fyned ato ar ol rhyw oedfa, a dywedyd wrtho—"Mr. Hill! Mr. Hill! teimlais heddyw mai y pregethu *slap-dash* yma, gan nad beth a ddywedir am dano, sydd yn gwneyd mwyaf o les." Fod *slap-dash* yn air priodol i ddynodi ei bregethu sydd amlwg oddi wrth y modd y darfu iddo unwaith ddoesbarthu ei fater:—"Gellir yn naturiol ddoesbarthu y pwngc yn dair rhan," meddai. "Yn gyntaf, ni a awn at y pwngc; yn ail, ni a awn o amgylch y pwngc; ac yn drydydd, awn ymaith yn lân oddi wrth y pwngc." Y mae'r chwedlau a adroddir am Rowland Hill yn affried; ond dylid dyweyd fod llawer o honnynt yn ddi-sail. Unwaith, darllenodd gyfrol o'r "*Percy Anecdotes*," lle yr adroddir ddarfod iddo ddywedyd o'r pulpud, "Dyma Mrs. Hill yn dyfod, a chist ddillad ar ei phen!" Yntau, yn ddi-glawn, a ysgrifennodd ar ochr y ddalen, "Celwyd!" a dywedodd wrth Mr. William Jones—ei fywgraphydd ar ol hyny:—"Syr, yr wyf yn gobeithio fy mod yn ormod o Gristion, os nad o ŵr boneddig, i wneyd fy ngwraig yn destyn chwerthin i'r cyffredin." Mynegir, fodd bynag,

fod yr hanesion canlynol yn wir am dano. Fel yr oedd ef yn myned i'r capel ryw foren Sab-bath, aeth dau ddyn ieuangc heibio iddo, a dywedodd y naill wrth y llall, "Gadewch i ni fyned i glywed Rowland Hill, er mwyn cael ychydig o ddifyrwch." Prysurodd yntau heibio iddynt, a dywedodd wrth y drysor am eu dodi hwynt i eistedd ar gyfer y pulpud. Yr adnod a gymmerodd yn destyn oedd hon:—"Y rhai drygionus a ymchwelant i uffern, a'r holl genhedloedd a anghofiant Dduw!" Yna, gan edrych yn myw llygaid y llangiau, efe a ddywedodd, "Dyna i chwi ddifyrwch!" Yna aeth rhagddo i ddarlunio drwg pechod, y farn ddiweddaf, a phoenau uffern; ac yn niwedd pob paragraph, troai ei lygaid at y llangiau, gan ddyweyd fel byrdwn, "Dyna i chwi ddifyrwch!" hyd nes yr aethant yn wrthdrrychau sylw pob llygad yn y capel. Lleameiriodd un honnynt, a bu raid ei gymmeryd allan; ond arosodd y llall yn ei le, heb gyffroi dim. Daeth yr un a lemeiriodd yno drachefn y Sabbath canlynol; ymunodd â'r eglwys, a chyn hir yr oedd yn weinidog yr efengyl; a bu, cyn ei farw, yn llywydd yr Undeb Cynulleidfaol. Tyfodd y llall yn adyn di-obaith, a deolwyd ef oddi wrth ei gyfeillion, ac o'i wlad. Dyma eng-hraiff hynod o'r gwirionedd y gall yr unrhyw air fod yn "arogl bywyd i fywyd, neu yn arogl marwolaeth i farwolaeth." Weithiau, yn wir, byddai Mr. Hill yn cael y gwaethaf wrth ymlw i phechaduriaid. Dywedodd wrth ei gyfaill Clayton, iddo unwaith, wrth fyned i'w gapel, glywed gyriedydd yn tyngu yn ddychrynllyd. Dywedodd Mr. Hill wrtho, "Ah! ddyn, byddaf yn dyst cyffym yn eich erbyn." "Y mae hyny yn ddigon tebyg," ebe'r dyn. Y dyhirod mwyaf, bob amser, sydd yn troi yn dystion y brenia (*king's evidence*). "Pa beth a ddywedasoeh yn ateb i hyny," ebai ei gyfaill. "Pa beth a all-aswn ei ddyweyd," ebai Mr. Hill? "Yr oedd yr hyn a ddywedodd yn berffaith wir, er fy mod yn gobeithio nad oedd o ddim yn gymmhwyaiadol ataf fi; ond penderfynais fod yn fwy gofalus pa bryd a pha fodd i siarad wrth y fath ddynion drachefn. Pan gymmerai rhywun arno gynghori Rowland Hill i bregethu yn goeth, ymddengys y byddai mewn profediggaeth i ddial ar ei gynghorwyr trwy ddyweyd ymadroddion mwy anghoeth nag arferol. Rhoddwyd ar ddeall iddo yn ngwisgfa (*vestry*) rhyw gapel, cyn ei fyned i'r pulpud, fod cynulleidfa y capel hwn yn un bwysig a pharchus iawn; ac nad oedd ar neb yno eisieu *tag-rag* a *bob-tail*. Ond ni fynai Rowland Hill ymostwng i borthi "*parchus-rwydd*" cynulleidfa ar gais rhyw ymyrwr mursenaidd. Felly ar ei weddi, anfonodd i fyny yr eirchion rhyfedd hyn:—"O Arglwydd! bendithia *tag*, bendithia *rug*, a bendithia *bob-tail*." Nis gwyddom pa effaith a gafodd y weddi hon ar y gwrandawyr. Dichon iddi gael yr effaith a fwrriadai y gwediwr, canys nid oedd Mr. Hill heb wybod yn dda pa fodd i drin gwahanol ddyngion a gwahanol gynulleidfaedd, fel y dengys yr hanes canlynol. Ymgylfaru tyrfia o long-wyr unwaith ar lanerch yr oedd Rowland Hill wedi ei gyhoeddi i bregethu arni, ar fedr aflonyddu arno trwy gadw sŵn a thafu ceryg ato. Daeth Hill yno ar ei farch, a'i was yn ei ganlyn. Gwelodd ar unwaith pa fodd yr oedd pethau yn bod; ac am hyny, anerchodd hwynt fel hyn:—"Fy mhobol, os nad ydych yn dewis gwrandaw arnaf, nid oes genyf fi ddim hawl i'ch gorfodi i wneyd hyny: ond yr ydwyf wedi teithio rhai

milldroedd yn y gobaith o wneyd neu gael rhyw les. Yn awr, y mae genyf gynnyg i'w wneyd i chwi. Yr wyf bob amser yn edmygu llongwyr Prydeinig. Gwelsoch lawer o wasanaeth, yn ddiammhen; a buoch mewn llawer ystorm a llongddrylliad. Y mae yn hoff genyf glywed am anturiaethau morwyr. Yn awr, safed rhai o honoch i fyny i ddyweyd wrthym yr hyn a welsoch, ac a ddioddafasoch, ac mi a wrandawaf arnoch; a chewch chwithau ar ol hyny wrando arnaf finnau. Y mae hyny yn eithaf teg!" Chwarddasant, wrth reswm, pan glywsant hyn, a chwarddodd Mr. Hill gyda hwynt. Annogasant eu gilydd i draddodi araeht; ond pan welodd Mr. Hill nad ydoedd neb o honynt yn barod i wneyd hyn, efe a ddywedodd, "Onid oes neb o honoch am dderbyn fy nghynnygiad? Wel, yr wyf fi yn ŵr eglwyaig; daethum o brif athrofa Caergrawnt, ac nid oes genyf ddim i'w ddyweyd heb law yr hyn sydd yn y Beibl a'r Llyfr Gweddian. Yn awr, os gwrandawech chwi, mi ddywedaf wrthyhych yr hyn yr oeddwn yn meddwl ei ddyweyd." Cyn hir, yr oedd y morwyr yn chwerrhin ac yn wylu bob yn ail; a phan y gorphenodd efe bregethu, rhoisant dair banllef iddo, a dymnasasant arno frysio yno drachef. Yr oedd ei boblogrwydd yn peri fod llawer o bobl yn dyfod i ymweled ag ef; a derbyniod digon cwta a gai rhai o honynt. Yr oedd ar fynydd allan o'i dŷ unwaith, pan y cyfarfu wrth y drws â dyn a ddygasai anair ar grefydd. Gofynnodd hwn yn wepddwys—"Sut yr ydych chiwi Mr. Hill? Y mae yn dda odiaeth genyf eich gwled unwaith yn rhagor." Nid attebodd Mr. Hill iddo air, ond gwaeddodd mewn syndod, "Beth! oni chrogydd chiwi etto?" Ar hyny aeth i mewn i'r tŷ, ac ni fynai fyned i'r drws drachefn, hyd oni sicrhid ef fod y dyn wedi myned ymaith. Er fod Rowland Hill yn ŵr boneddig, ac yn ŵr athrofaol, ac felly yn rhyw gymmaint o ysgolhaig ei hun, etto nid oedd yn cymmeradwyo y dull cyffredin o wneuthur gweinidogion. Unwaith, dymunodd gŵr ieuang, newydd ddyfod o'r athrofa, am gael ei weled, er mwyn ymgynabod ag ef. Ar ol gofyn ynghylch ieched yn gilydd, dywedodd yr hen ŵr nerthol, "Ac yr ydych wedi dyfod allan fel gweinidog yr efengyl, ai e?" "Ydwyl, syr." "Un o ddyinion ieuang Dr. Bogue, mi dybygaf?" "Iâ." "Wedi dyfod o'r gweithdy sydd ganddo i lunio pregethwyr, ai e?" Erbyn hyn, ni wyddai y gŵr ieuang pa beth i'w ddyweyd. Yna, aeth Mr. Hill rhagddo, gan ddyweyd, "Ah! pethau drwg ydyw yr athrofeidd yna. Nid yw yn dda genyf mo'r dull y mae dynion ieuang yn cael eu trawsnewid yn bregethwyr yn yr athrofeidd yna. Nid ydynt yn gwneyd pregethwyr o'r iawn ryw." Yr oedd rhai pregethwyr ieuang, pa fodd bynag, ag yr oedd efe yn eu mawrygu ac yn eu caru yn lawr, megys Dr. Collyer a James Parsons—dynion ag yr oedd eu pregethau, o ran cyfansoddiad, yn gwbl wahanol i rai Rowland Hill.

Cam a Rowland Hill fyddai egeuluso dyweyd ei fod hefyd yn ddyngarwr enwog. Nid efe, yn wir, ond ei gymmydog, Dr. Jenner, a ddarganfu yr egwyddor o fuchfrechiad; ond credir iddo allu gwneyd mwy na Jenner ei hun er dwyn buchfrechu i arferiad cyffredin. Yn 1806, cyhoeddodd bampled o'r enw "*Cow-pock Inoculation, vindicated and recommended from matters of fact.*" I ba le bynag yr elai i bregethu, efe a gyhoeddai y newydd da am fodd i atal y frech

wen. Buchfrechodd floedd lawer ei hun, ar ol y gwasanaeth yn Nghapel Surrey, yn gystal ag mewn llawer o fanau ereill yn Lloegr a Chymru. Buchfrechodd gynnifer a naw cant a chwech-ar-hugain yn sir Frycheiniog yn unig, yn ystod gwibdaith yn Neheudir Cymru. Pan ddywedai rhywun wrtho y "dylasai fod arno gywilydd cymmeryd mater allan o fuchfudr a'i blannu mewn baban Cristionogol," dywedai, "Pa beth a feddyliwch chi wrth 'fuchfudr?' Y mae *Cushie* yn rhoddi i ni ymenyn danteithiol—yr ydym yn bwyta hwnw—a chaws danteithiol hefyd; a pha beth a wnaem ni heb ei laeth? Nid ydych yn galw y pethau hyn yn 'fudr,' a byddai yn well genyf fwyta buwch na Christian unrhyw ddiwrnod!"

O dan nawdd Rowland Hill y sefydlwyd yr Ysgol Sabbathol gyntaf yn y brif ddinas; ac yr oedd hefyd yn un o fefnogwyr penaf Cymdeithas Genhadol Llundain, Cymdeithas y Beiblau, a Chymdeithas y Traethodau Crefyddol.

Ymddengys ei fod yn arswydo rhag gwrandao areithiau hirion. Gofynnwyd iddo unwaith lywyddu yn un o gyfarfodydd blynyddol y gymdeithas olaf a enwyd uchod. Danfonodd yntau lythyr at yr ysgrifenydd, yr hwn sydd yn diweddu fel hyn:—"Yr wyf yn ofni fod llawer achosion da yn cael eu niweidio gan y modd y dygir cyfarfodydd yn mlaen er eu cefnogi. Gall rhai siarad i'r perwyl nes boddhuw y gwrandawyr; ond O! y fath ddylni, y fath wegi, a'r fath eiriogrwydd a geir gan y lleill! Nid oes ond ychydig a allant siarad yn sylweddol, yn fyr, ac yn felus; a chan mai peth anhawdd genyf ydyw bod yn sylweddol ac yn felus, fy noddfa bob amser ydyw bod yn fyr. Tosturiwch, gan hyny, wrth hen ŵr truan; ac na ddyfarnwch ef i ddiodeff y fath gospedigaeht boenus, a cheisiwch gael rhyw bechadur arall da ei amynedd i ddiodeff yn fy lle."

Er mor gymmeradwy oedd Rowland Hill, yr oedd ganddo yntau ei elynion—a gelynyddion chwerrwon iawn hefyd. Ceisiwyd ei asethu unwaith yn ei bulped; ond yn rhagluniaethol, aeth y belen dros ei ben, gan fyned i'r pared. Ni chafwyd byth afael ar y dyhiryn a wnaeth hyn.

Bu farw yn dawel a diboen ar yr 1leg o fis Ebrill, 1833. Claddwyd ef o dan bulped capel Surrey, yn nghanol arwyddion o alar dwys. Darllenwyd y gwasanaeth claddu gan Dr. Collyer, a thraddodwyd y bregeth angladdol gan William Jay.

Y mae ei ysgrifeniadau yn llicosog; a bu un o honynt, sef ei "*Village Dialogues*," yn gymmeradwy dros ben unwaith. Cyhoeddwyd y 34ain argraphiad yn 1839. Ysgrifenydd cofiant iddo gan y Parch. W. Jones, gyda rhagymadrodd gan y Parch. James Sherman. Nid arbdaei ei fraethineb, ei afiaeth, a'i watwariaeth, pa bryd bynag y gallai beri iddynt wasanaethu ei amcan; fel y gwelir wrth darllen pamphled gwawdiol a ysgrifennodd yn erbyn gweinidogion yr Eglwys Sefydledig, yr hwn a gyhoeddodd wrth yr enw "*Spiritual Characteristics, by an Old Observer.*"

HINFYNAG (*Barometer*). Offeryn i fesur pwysau yr awyr. Dyfeisiwyd yr offeryn hwn gan Torricelli, o Florence, yn y flwyddyn 1643. Nis gellir egluro gwneuthuriad yr hinfynag yn well na thrwy d dangos pa fodd i wneyd un o fath yr eiddo Torricelli. Cymmerer pibell wydr, tua 33ain modfedd o hyd, ag un pen iddi yn agored,

a llanwer hi ág arian byw; ac yna, gan ddal y fawd yn dŷn ar y pen agored, doder y bibell yn unionaeth, gyda'i phen agored i waered, mewn cwpan yn cynnwys arian byw. Pan dyner y fawd ymaith, fe ddisgyn yr arian byw yn y bibell hyd at rhyw 30ain modfedd uwch law gwyneb yr arian byw yn y cwpan, os gwneir y prawf mewn lleoedd cydwastrad a'r mŵr. Cyn-nelir yr arian byw yn y bibell gan waith yr awyr oddi allan yn gwaagu ar wyneb yr arian byw fydd yn y cwpan. Gan fod y naill yn mantoli y llall, y mae yn amlwg, gan hyny, y gwnaiff y golofn o arian byw yn y bibell ddangos yn gywir pa beth fydd pwyssau yr awyr.

Gwaith yr hinfynag yw dangos cyfnewidiadau y tywydd, a phenderfynu uchder mynyddoedd, trawf esgyniad neu ddisgyniad yr arian byw. Er mwyn hyn, cyssylltir y bibell â graddfa, wrth yr hon y gellir gwleud y cyfnewidiad lleiaf yn y golofn o arian byw.

Y mae amryw fathau o hinfynegion; megys yr hinfynag cyffredin, yr hinfynag gwrthonglog (*diagonal*), yr hinfynag cyfonglog (*rectangular*), yr hinfynag olwynog, yr hinfynag morawl, yr hinfynag cludadwy, &c. Y ddau iath a arferir yn fwyaf cyffredin yw yr hinfynag uniaawn cyffredin, a'r hinfynag olwynog. Y cywiraf o'r holl hinfynegion yw yr un cyffredin; yr hwn sydd wedi ei wneuthur o bibell yn llawn o arian byw, gyda chogyn (*basin*) yn y gwaelod, a graddfa i ddangos esgyniad a disgyniad yr arian byw.

Dyfeisiwyd yr hinfynag olwynog gan un Hook—ac fel addurn mewn parlwr y gwelir ef gan amlaf. Y mae i'r math hwn o hinfynag wyneb crwn â bys arno, fel sydd gan awrlais. Yn mhen echel y bys hwn y mae olwyn ág edeu drosti, yr hwn a gedwir yn dŷn ar yr olwyn gan bwysau sydd yn hongian wrth un pen iddo. Cyssylltir y pen arall o'r edeu wrth ddernyn o haiarn neu wydr sydd yn nofio ar wyneb yr arian byw. Gan fod y dernyn hwn yn myned i lawr ac i fyny i ganlyn yr arian byw, fe yagogr yr olwyn a'r mynegfys i'r naill gyfeiriad neu y llall, trwy gyfrwng yr edeu. Nid yw yr hinfynag hwn yn ddigon syml ei wneuthuriad i fod yn un cywir iawn; ond y mae yn well gan lawer ef na'r mathau eraill, am fod cyfnewidiad bychan yn uchder yr arian byw yn cael ei ddangos ganddo yn fwy eglur nag y mae i'w weled ar y llall.

Arferir yr hinfynag cludadwy i fesur uchder mynyddoedd. Gwneir hwn ar yr un egwyddor a'r hinfynag cyffredin; ond fod iddo offeryn i yru yr arian byw i ben uchaf y bibell pan y bydd eisieu ei gario o fan i fan.

Y mae llawer sydd wedi sylwi yn fanwl ar y cyssylltiad rhwng sefyllfa yr arian byw yn yr hinfynag a chyflyrau a chyfnewidiadau y tywydd na roddant ddim pwys ar y geiriau "Gwlaw," "Teg," "Sych," &c., a welir ar wahanol fanau ar y raddfa. Dywedant mai gogwyddiad, ac nid sefyllfa yr arian byw sydd yn rhagarwyddo ansawdd y tywydd mewn amser i ddyfod. A siarad yn gyffredinol, y mae cwymp yr hinfynag yn arwyddo gwlaw, a'i godiad yn arwyddo tywydd teg. Pan y bydd yr hinfynag yn sefydlog, arwyddo parhâd y mae o'r tywydd a fydd ar y pryd. Y mae ei ddisgyniad disymwth yn rhagflaenu tymmhestr, yr hon y bydd ei ffyrnig-rydd yn cyfatted y sydynrwydd y disgyniad. Y mae ansefydlogrwydd yr hinfynag yn darogan tywydd ansefydlog hefyd. Heb law hyny, cyn y gellir deall a deongli yn gywir newidiadau

yr hinfynag, rhaid cymmyr y ystyriaeth y gwyntoedd a fyddont yn chwythu ar y pryd; canys y mae ambell wynt—megys gwynt y de, neu wynt y de-orllewin—yn fwy chwannog i ddwyn gwlaw gyda hwy na gwyntoedd eraill.

HOADLEY, BENJAMIN: esgob Bangor, &c., yr hwn a anwyd yn Westerham, yn Nghaint, ar y 4ydd o Dachwedd, 1676. Yn 1691, aeth i Catherine Hall, yn mhriaf athrofa Caergrawnt; ac wedi ennill o hono y gradd o athraw yn y celfyddydau, gwnaed ef yn ddygawdwr (*tutor*) yno. Yn 1701, fe'i dewiswyd yn ddarlithydd St. Mildred in the Poultry, ac yn 1704 yn beriglor St. Peter-le-Poor, Broad Street. Dechreuodd ymenwogi tua'r pryd hwn fel dadleuydd ar byngciau crefyddol a gwleidyddol. Daeth i'r golwg gyntaf drwy y llythyr a ysgrifennodd at Dr. Fleetwood, yn yr hwn y mae yn cyfeirio at draethawd yr olaf ar "Wyrthiau." Bu yn ymddadlau â Calamy ynghylch y rhesymoldeb o gydfurfio ág Eglwys Loegr, ac wedi hyny â Dr. Atterbury ynghylch maint yr ufudd-dod y dylai gwŷr eglwysig ei roddi i'r gallu gwladol. A dygodd Hoadley y ddadl hon yn mlaen yn y fath fodd fel yr ennillodd gymmeradwyaeth Tŷ y Cyffredin; ac yn eu hanerchiad i'r frenhines Anne, cyfeiriasant at y gwasanaeth pwysig a wnaeth efe i achos rhyddid gwladol a chrefyddol. Rhoddwyd iddo, fel ad-daliad am hyn, berigloriaeth Streatham yn Surrey. Pan esgynodd Sior i. i'r orsedd yn 1715, dyrchafwyd Hoadley yn esgob Bangor; ond nid ym welodd unwaith a'i esgobaeth. Yn 1717, traddodd bregeth o flaen y brenin ar y testyn, "Fy mrenhiniaeth i nid yw o'r byd hwn;" pryd y ceisiodd ddangos nad oedd Crist ddim wedi trosgwyddo ei awdurdod (*powers*) i swyddogion eglwysig. Dalai mai dyma'r tir goreu a diogelaf i sefyll arno tuag at wrthbrofi Pabyddion, ac Ymneillduwyr hefyd. Hyn a achlysuodd "ddadl Bangor," yn yr hon y bu raid i Hoadley gyfarfod â Sherlock Hare, Law, a Snape, ac ysgrifennu yr enwog eraill. Cyhoeddwyd hanes "Dadl Bangor," fel ei gelwir, yn 1719.

Yr oedd y dadleuon a fuont yn y confocasiwn ynghylch ei bregeth wedi myned mor ffyrnig fel y darfu i'r llywodraeth ymyryd, a rhoddi terfyn ar y gweithrediadau. Ni pheisiodd ei wrthwynebwyr a'i gyhuddo o amcanu dymchwelyd y sefydliad yr oedd efe yn swyddog ynddo. Yn 1721, symmudwyd ef i esgobaeth Henffordd, yn 1723 i Gaergrawnt (Salisbury), ac yn 1734 i Gaerwynt (Winchester). Y mae ei draethodau a'i bregethau wedi eu casglu ynghyd, a'u cyhoeddi yn dair cyfrol unplyg. Bu farw Ebrill 17eg, 1761, yn 85ain mlwydd oed.

HOLOFERNES, neu yn hytrach OLOFERNES, cadlywydd i Nebuchodonosor, brenin yr Assyriaid. Yn ystod y gwarchau ar Bethulia, darfu i Iuddewes brydferth o'r enw Judith beryglu ei heinices a'i diweirdeb trwy fyned i babell Holofernes. Wedi i Holofernes fyned i gysgu, gan effaith y gwin a yfasai, lladdodd Judith ef, a diangodd gyda'i ben ef i Bethulia. Pan welodd trigolion y dref fod y cadlywydd wedi ei ladd, hwy a ruthrasant ar eu gelynyon, ac a'u gorchfygasant yn llwyr. Ni chrybwyllir am yr hanesyn hwn gan Josephus; a chredir mai chwedl ydyw, wedi ei sylfaenu ar ryw hanes gwirioneddol. Terfyniad Persiaidd sydd i enw y gŵr hwn; ond y mae ystyr y gair yn ansicr.

HOOPER, JOHN: esgob a merthyr enwog. Ganwyd ef yn Ngwlad yr Haf, yn y flwyddyn 1495, ac addysgwyd ef yn Oxford. Trwy ddarllen yr Ysgrifthyrau, a gweithiau y Diwygyr Almaenig, fe'i trowyd yn Brotestant. O herwydd hyn efe a adawodd yr athrofa, a'r deyrnas hefyd; ac ar ol crwydro am gryn amser o fan i fan ar y Cyfandir, efe a ymsefydlodd o'r diwedd yn Switzerland, lle y cafodd dderbyniedd cyfeillgar gan y prif ddiwygyr. Pan esgynodd Edward VI. i'r orsedd, yn 1547, efe a dychwelodd i Loegr, ac a ymroddodd i bregethu yr efengyl yn Llundain. Yn 1550, pennodwyd ef yn esgob Caerwrangon (*Gloucester*), ond ni chymmerodd efe ei 'gysegru' am gryn amser wedi hyn, am ei fod yn amharod i wiago y gwisgoedd esgobawl. Er mwyn gorchfygu ei anewyllysgarwch, caethiwyd ef yn ei dŷ ei hun; ac o'r diwedd traddodwyd ef am rai misoedd i garchar y Fleet. Yr oedd yn ddrwg hyd yn oed gan y duwinyddion Swissaidd fod Hooper yn gadael i ystyriaethau cymharol ddiabwys leihau ei ddylanwad a'i ddefnyddioldeb yn yr eglwys; ac annogasant ef i gysyno. Yn 1552, pennodwyd ef yn esgob Caerloyw (*Worcester*) hefyd, yn lle Dr. Heath, yr hwn oedd yn ngharchar am nacau cydsynio â Llyfr yr Urddiadau. Pan esgynodd Mari i'r orsedd, traddodwyd Hooper gan ei chynghor i garchar y Fleet. Dygwyd ef allan amryw weithiau, ac annogid ef yn daer bob tro i wadu ei ddaliadau; ond gan ei fod yn parhau i wrthod gwneyd hyn, condemnwyd ef i gael ei losgi yn Nghaerloyw ar y 9fed o Chwefror, 1556. Yr oedd ei boenau yn ofnadwy, ond didoddefodd hwynt gydag amynedd anghyffredin. Gan fod y ffagodau yn irion, bu am dri chwarter awr cyn losgi i farwolaeth. Yr oedd ei ranau isaf wedi eu difa yn mhell cyn i'r fflamau gyrhaedd ei ranau bywydol. Ysgrifnodd bedwar ar hugain o draethodau, a mân lyfrau, tra y bu yn y garchar. Heb law hyn, ysgrifnodd ar y Sacramentau, ar Weddi yr Arglwydd, ac ar y Deg Gorchymyn.

HORNE, THOMAS HARTWELL: ysgolhaig Beiblaidd enwog. Ganwyd ef yn Llundain, Hydref 20fed, 1780, ac addysgwyd ef yn *Christ's Hospital*. Bu ar ol hyn yn ennill ei fywoliaeth fel ysgrifenydd, gan ddefnyddio ei oriau hamddenol i chwaneu ei wybodaeth, ac i ymbarotoi gogyfer â gwaith uwch. Ysgrifnodd lawer o lyfrau ar wahanol byngciau; ond y maent, gan mwyaf, wedi eu hanghofio. Bu, o'r flwyddyn 1809 hyd 1823, yn is-lyfreglydd yn y *Surrey Institution*; ac o 1824 hyd 1860 yn is-lyfreglydd hynaf yn adran y llyfrau argraphedig yn yr Amgueddfa Brydeinig. Yn 1813, ymddangosodd ei "*Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures*," mewn tair cyfrol. Gwnaeth y gwaith hwn ef yn adnabyddus ar unwaith; derbyniwyd ef fel cyfarwyddyd anhegorol i efrydwyr Beiblaidd, a chyhoeddwyd deg argraphiad o hono yn Lloegr yn ystod bywyd yr awdwr, heb sôn am y rhai a gyhoeddwyd yn yr America. Yr oedd yr argraphiad olaf i gael ei olygu gan Dr. Davidson, a'r Parchedig J. Ayre, a Dr. Tregelles; ond gwrthodwyd y gyfrol a orphenwyd gan Dr. Davidson, am fod ei syniadau ar Ysbrydoliaeth yn rhy ryddion. Felly gwnaed ei gyfran ef o'r gwaith drosodd drachefn gan rai mwy union-gred. Cafodd Dr. Howley, esgob Llundain, ei foddhau gymmaint yn yr "*Introduction*," fel yr

ordeiniodd efe Horne yn 'offeiriad,' er nad oedd ganddo un radd athrofaol cynt. Ar ol bod yn guraid yn Llundain am tua chwe blynedd, fe'i pennodwyd yn 1833 yn beriglor yn y ddinas. Yn 1829, cymmerodd y gradd o wryf mewn duwinyddiaeth yn Ngholeg St. Ioan, yn Nghaergrawnt; ac yn mhen rhyw gymmaint o amser wedi hyn, cafodd y gradd o D. D. o brif athrofa Pennsylvania. Bu farw yn Llundain, Ionawr 27ain, 1862. Cyhoeddwyd "*Reminiscences of T. H. Horne*" gan S. A. Cheyne.

HORSLEY, SAMUEL: esgob Seianig dysgedig. Ganwyd ef yn y fl. 1733, yn St. Martin-in-the-Fields, Llundain. Cafodd ei addysg yn Ysgol Westminster, ac yn Trinity Hall, Caergrawnt, lle yr astudiodd yn galed, ac y casglodd wybodaeth helaeth anghyffredin; er hyn, ni chafodd un gradd yn y celfau. Yn 1767, etholwyd ef yn gymmrawd o'r Gymdeithas Frenhinol; ac yn 1773, gwnaed ef yn ysgrifenydd y gymdeithas. Yn 1781, pennodwyd ef yn archddiacon St. Albans. Gwyddorol, ac nid duwinyddol, oedd yr ysgrifeniadau a'i dygasant ef gyntaf i sylw. Yr hyn a'i henwogodd ef fel duwinydd oedd ei ddadl fawr a'r Dr. Priestley. Wrth ystyried pwysigrwydd y pyngciau yr ymrdind â hwy, ynghyd â thalentau godidog y dadleuwr, nid gormod yw dweyd mai hon oedd dadl dduwinyddol fwyaf y ddeunawfed ganrif. Cyn belled ag y mae ergydio caled a didrugaredd yn myned, Horsley a gafodd y trechaf o ddigion. Er ei fod wedi gwisgo am dano holl arfogeth dysgeidiaeth, etto, y mae ei iaith fras, herfeiddiol, a sarhaus yn peri i ddyd deimlo fod mwy o nawys yr ymladdwr ynddo nag o aidd y dadleuydd Cristionogol. Y gwaith a achlysuroidd y ddadl hon oedd "*The History of the Corruptions of Christianity*" gan Dr. Joseph Priestley, gweinidog Presbyteriaid o syniadau Undodaidd. Cyfrifai Priestley yn mhllith ei "*Corruptions*" amryw o athrawisethau a gydnabyddir yn union-gred. Adolygodd Horsley y gwaith hwn yn dra llym mewn cynghor a roddodd i glerigwyr archdeoniaeth St. Albans, Mai 22ain, 1783. Attebodd Priestley ef yn nghorph yr un flwyddyn mewn cyhoeddiad o'r enw "*Letters to Dr. Horsley, in answer to his Animadversions*," &c. Attebodd Horsley yntau yn 1784, mewn "*Seventeen Letters from the Archdeacon of St. Albans, in reply to Dr. Priestley*." Dygodd y rhai hyn Priestley i'r maes eilwaith; ac ar ol deunaw mis o ddistawrwydd, Dr. Horsley a attebodd Dr. Priestley drachefn yn ei "*Remarks on Dr. Priestley's second Letters*," &c.; ac yn 1789, efe a gasglodd ac a gyhoeddodd yr hyn oll a ysgrifenasai ar y pwng. Rhoddodd y canghellor Thurlow eisteddfa prebendur iddo yn eglwys Caerloyw fel gwobr am ei wasanaeth, gan sylwi y "dylai y rhai sydd yn amddiffyn yr Eglwys gael eu cefnogi gan yr Eglwys." Yn 1788, gwnaed ef yn esgob Tŷ Ddewi; ac yn 1802, symudwyd ef i esgobaeth Llanelwly. Bu farw yn Brighton, Hydref 4ydd, 1806.

Yr oedd Dr. Horsley yn ddyd haelionus a thra dysgedig, ac yn bregethwr hyawdl. Yr oedd yn erbyn dwyn newydd-bethau i mewn, nac i'r eglwys nac i'r wladwriaeth. Heb law y gweithiau a grybwyllwyd eisoes, cyhoeddodd yr esgob "*Critical Disquisitions on*

the 18th Chapter of Isaiah." "Hosea:—a new translation, with notes;" "The Book of Psalms;" "Biblical Criticism on the first 14 Historical and the first 9 Prophetical Books of the Old Testament;" "Elementary Treatises of Practical Mathematics;" "On the Prosodies of the Greek and Latin Languages;" "An Essay on Virgil's Season of Honey;" argraphiad cyflawn o weithiau Syr Isaac Newton, ynghyd â llawer o bregethau, o draethodau, ac o bapurau yn y "Philosophical Transactions" (B. A. 1767—76). Cyhoeddwyd argraphiad o'i weithiau duwinyddol gan Longman a'i Gyf., mewn chwe chyfrol yn 1845.

HODGE, CHARLES, D.D.: un o dduwinyddion penaf yr Unol Daleithiau. Ganwyd ef Rhagfyr 27ain, 1797, yn ninas Philadelphia, lle yr oedd ei dad yn ymarfer fel physygywr. Yr oedd Charles Hodge yn efrwydder er yn blentyn. Anfonwyd ef i'r ysgol yn New Jersey, pan yn ddeuddeg oed. Yna aeth i Goleg Princeton, yn New Jersey, yn 1812—flwyddyn yn ieuangach nag y derbyniwr myfyrwr i mewn yn gyffredin. Graddiodd yno yn anrhydeddus yn 1815, pan nad oedd efe ond ychydig gyda dwy ar bymtheg oed. Yn 1820, pennodwyd ef yn broffeswr llenyddiaeth Feiblaidd yn yr un sefydliad; ac yn 1822, etholwyd ef gan y Gymmanfa Gyffredinol yn llawn athraw. Ymddengys fod Dr. Alexander wedi sylwi arno pan oedd yn ddyn ieuango yn yr ysgol; a hyd yn oed y pryd hwn wedi ei nodi allan, a'i ddewis, fel un tebyg o fod yn gymmhwys i fod yn athraw yn ngholeg Princeton. O ddeutu y pryd hwn efe a sefydliodd y cyfnodolyn a elwid yn "Biblical Repository." Yn y fl. 1825, daeth drosodd i Ewrop, a thrusliodd ddwy flynedd o efrydiaseth galed ac ymroddgar yn mhriysgolion Paris, Halle, a Berlin. Ni ddychwelodd i America hyd 1829. Ar ol dyohweliad Hodge yn ol o Ewrop, gwnaed cyfnewidiad yn y "Biblical Repository," ac fe chwagwyd ato y teitl o "Princeton Review." Cyhoeddwyd ei "Esboniad ar yr Epistol at y Corinthiaid" yn 1835. Yn 1840, daeth allan ei "Constitutional History of the Presbyterian Church in the United States," yn ddwy gyfrol. Yn yr un flwyddyn hefyd y dyrchafwyd ef i gadair duwinyddiaeth esboniadol ac athrawiaethol, a'r hon hefyd yr unwyd duwinyddiaeth ddadlenol (polemic) yn y flwyddyn 1852. Etholwyd Dr. Hodge yn gymmedrolwr y Gymmanfa Gyffredinol yn 1846. Cyhoeddodd ei "Esboniad ar yr Ephesiaid" yn 1856, a "What is Darwinism," yn 1874. Cyhoeddwyd ei "Systematic Theology," mewn tair cyfrol fawr: a dyma yn ddiarnheul ydyw ei brif waith—a gwaith yw y gallasai unrhyw dduwinydd fod yn falch o hono. Y mae y gwaith rhagorol hwn mor adnabyddus yn Mhrydain ac ar gyfandir Ewrop, ag ydyw yn America, a gwerthfawrogrif lawn cymmaint. Un o ragoriaethau arddull Dr. Hodge ynddo ydyw ei eglurder. Nid ydyw yn gadael neb a'i darlennu mewn petrusder gyda golwg ar feddwl yr awdwr ynddo, a'r hyn a ddysgir ganddo, a'r awdurdod ar ba un y gorphwys ei olygiadau. Costiodd "Systematic Theology" yn ddiarnheul lafur dirfawr iddo, ond ers yn hir yn gogfolofn amlwg o allu a diwydrwydd ei awdwr. Yr oedd y "Princeton Review," yr hwn oedd dan ei olygiad, am lawer o flynyddoedd yn cario dylanwad anarferol ar dduwinyddiaeth yr Eglwys Bresbyteraidd yn America. Yn adeg ei ogoniant mwyaf ymgodai

y "Princeton Review" mewn awdurdod, mewn dull o siarad, o'i bron uwch law y gymmanfa gyffredinol ei hun. Pan y byddai yn wrthwinydd ehol i'r gymmanfa, fel y digwyddai fod ar brydiau, yr oedd yn ennill y fuddugoliaeth arni.

Yr oedd Dr. Hodge yn un o amddiffynwyr galluocaf Calviniaeth a ymddangosodd yn yr Unol Daleithiau, fel y gŵyr pawb sydd i'r graddau lleiaf yn gyfarwydd a'i ysgrifeniadau. Yr oedd yn un o'r dynion mwyaf hynaws, llarisaidd, a hawddgar; a'i dduwioledeb mor gywir a dwfn ag oedd ei ddysgidiaeth o eang ac amrywiol. Cafodd oes faith, a gweithiodd yn egniol ynddi. Yr oedd i fod yn bresennol yn y cynghor Presbyteraidd a gynnalwyd yn Edinburg, yn 1876, oni bae fod ei oedran mawr wedi ei luddias i ymgymeredd a'r fordaith. Bu farw, yn gyflawn o ddyddiau ac anrhydedd, ar y 19eg o Fehefin, 1878, yn yr 81ain mlwydd o'i oedran.

HOWELLS, WILLIAM: gweinidog capel Longacre, yn Llundain. Ganwyd ef yn ffermdy Llwyn-helyg, ger Pont-faen, yn Morganwg, yn mis Medi, 1778. Yr oedd i'w rieni, Mr. Samuel Howells, a'i wraig, ddeg o blant; sef, chwech o feibion, a phedair o ferched—a William oedd yr hynaf o honant. Magwyd hwyt oll yn yr Eglwys Sefydledig. Addysgwyd William yn Ysgol yr Eryr, yn Mhont-faen—yr hon a gedwid gan athraw medrus o'r enw Mr. Williams. Pan oedd tua phedair-ar-deg oed, dododd ei dad ef gyda chyfreithiwr o'r gymmydogaeth i ddyegu y gyfraith: ond gan ei fod yn tybied nas gallai lwyddo yn yr alwedigaeth hono heb arfer anglyfawnder a thwyll, efe a ymwrthododd â hi yn mhen ychydig amser. Ei dad, gan hyn, wrth weled nas gallai, trwy ffordd deg, ei gael i ail afael ynddi, a'i dododd dan addysgiaeth y Parch. John Walters, o Landochan, ar fedr gwneuthur 'offeiriad' o hono; ac arosodd gydag awdwr y "Geirlyfr" hyd nes oedd yn bedair-ar-bymtheg oed. Pan fu farw Mr. Walters, aeth am ysbaid o amser at Dr. Williams i Ysgol Rannadegol Pont-faen. Pan oedd yn ddwy-ar-hugain oed, aeth i Goleg, Wadham yn Rhydychain; a thra yr oedd yn aros yno, digwyddodd amgylchiad a'i clwyfodd ef yn dost. Gwrthodwyd ef gan ferch ieuango y cynnygiasai efe ei hun iddi; ond ymddengys fod daioni wedi dyfod o hyn, o blegid fel hyn y dywedai wrth gyfaill iddo—"Gyrodld hyn fi at fy Nhestament Groeg: a thra yn darlennu hwn yn y meysydd ger llaw Rhydychain, mi a gefais mai nid *gwrtaig* oedd arnaf eisiau, ond *gŵr*." Gan nad pa faint o gysur a roddai yr ystyriaeth hon iddo, y mae yn sicr iddo, ar ol yr amgylchiad uchod, fynydd yn brudd ac yn wael ei iechyd: a chynnyddodd ei afiechyd gymmait fel y bu gorfol arno yn 1803 adael yr athrofa a dychwelyd adref. Yno efe a ymroddodd i ymbarotoi gogyfer a'r arholiad ag yr oedd yn rhaid iddo fyned dano, cyn cael ei ordeinio. Ordeiniwyd ef yn ddiagon yn mis Mehefin, 1804, gan Dr. Watson, esgob Llandaf. Bu am chwe blynedd ar ol hyn yn gurad i'r enwog Mr. David Jones, o Langan. Pan fu farw Mr. Jones, ceisiodd Mr. Howells gan yr esgob roddi y fywoliaeth iddo ef. Ond ateb yr esgob oedd:—"Yr ydych yn Fethodist, Howells. Yr ydych yn Fethodist: ac nid wyf yn dewis rhoddi y fywoliaeth i Fethodist. Oni buasai hyn, chwí a'i cawsech hi yn y fan." "Gwir, fy arglwydd," ebe yntau—"pa un a rynga bodd i'ch arglwydd."

iaeth roddi i mi y fywoliaeth, neu beidio, Methodist wyf fi." Gan fod y drysau yn cau arno yn Nghymru, efe a aeth i fyny i Lundain, lle y pennodwyd ef yn gurad i'r Parch. William Goode. Siarad Saesneg yn afrwydd a Chymreigaidd yr oedd ar y cyntaf; ond daeth cyn hir yn alluog, trwy ddyfalwch, i'w siarad yn gywir ac yn llithrig. Pan fu farw Mr. Goode, ceisiodd cyfeillion Mr. Howells sicrhau y lle iddo ef, ond methu a wnaethant; a bu raid iddo, am ysbaid ar ol hyn, ymfoddloni ar ddarllen y llithoedd am gyflog bychan. Dywed awdwr y bywgraffiad Saesneg o hono, fod Mr. Howells, tua'r pryd hwn, yn gystal a phan yr oedd efe gyda Mr. Goode, wedi bod yn dioddef eisiau: ond y mae eraill yn amhheu hyn yn grym. Er nad oedd y cyflog a gawnai hyd yn hyn yn ddigon iddo i fyw arno o lawer, etto ni buasai raid iddo fod mewn dim angen; canys yr oedd ei rieni yn alluog, ac yn ewyllysgar i'w gynorthwyo bob amser. Yn y fl. 1817, cymmerodd brydles ar gapel esgobol yn Long-acre; ac ar ol hyny daeth ei amgylchiadau yn fwy cysurus. Ond yr oedd Mr. Howells yn rhy dyner a hael ei galon i fyned yn gyfoethog, fel y gellir yn hawdd weled oddi wrth yr hanesyn canlynol. Dywedodd ei chwaer wrtho unwaith:—"William, ewch i'r cwrbwrdd, a rhoddwch dmaid i'r dyn tlawd yna sydd wrth y drws." "Gwnaf yn siwr," atebodd yntau. Ond, yn lle rhoddi tafell i'r dyn, yn ol gorchymyn y chwaer, rhoddodd dorth a choeyn cyfan iddo. Dywedodd Dr. Nichol o Ryde wrtho, ychydig cyn ei farwolaeth:—"Howells, yr ydych yn myned i oed, ac yn debyg o fod yn dlawd. Pa ham na chedwch rywfaint o arian erbyn eich hen ddyddian, yn lle rhoi y cwbl fel yna?" "O! fy nghyfaill," ebai yntau, "y mae genyf fi ddigon tra y gallaf bregethu; ac ar ol i mi fethu, caiff fy nghyfunulleidfa fy nghadw."

Dyn tal a main o gorph ydoedd Mr. William Howells. Yr oedd yn bregethwr difrif, grymus, a gwresog. Yr oedd ei ymadroddion yn ffinog, ac yn llawn o sylwedd. Dywedai y Parchedig Henry Melville y gwai un o'i ymadroddion ef bregeth i lawer un. Er nad oedd dim llawer o addurn arno, etto ai gw'r coeth a phendefigaidd i wrandaw arno. Nid oedd yn dda gan Mr. Howells y Sociniaid o gwbl. Prin y gallai efe ymatal un amser rhag rhoddi dymod i'w hathrawiaeth hwy, gan nad beth fyddai ei destyn. Er hyn i gyd, yr oedd Iolo Morganwg yn gyfaill mawr iddo; a dywedir fod Iolo yn fwy o Sosin na dim arall. Ei hoff bregethwr yn mhllith yr Ymneillduwyr oedd y Parch. David Charles o Gaerfyrddin. Cadwodd Mr. Howells ei gymmeradwyaeth hyd y diwedd. Bu farw ar y 18fed o fis Tachwedd, 1832, ar ol ond wythnos o gystudd. Claddwyd ef o dan Eglwys y Drindod, yn Islington; a thraddodwyd pregethau angladdol iddo gan y Parchin. Henry Melville a Baptist Noel.

Cyhoeddwyd bywgraffiad o hono gan y Parch. E. Morgan, o Syston, a chyhoeddwyd rhai cyfrolau o'i bregethau gan amryw olygwyr. Dywed Melville am dano—"Ei amcan mawr oedd cyrhaedd cydwybodau ei wrandawyr. Buasai un paragraph o'i eiddo yn bregeth i un arall."

HOWELLS, Y Parch. DAVID, o Abertawe. Mab ydoedd i David Howells, Gwaun-y-brics, yn agos i Banc-y-felin, Caerfyrddin; a ganed ef yn y flwyddyn 1797. Yr oedd ei dad yn flaenor yn Banc-y-felin, ac un o'r rhai cyntaf a wasan-

aethasant y swydd hono yn y lle. Yr oedd David yn grefyddol o'i febyd; ac o ran dim a welwyd ynddo i'r gwrthwyneb, yr oedd felly o'i fabandod. Derbyniwyd ef yn selod cyflawn yn Banc-y-felin, gan y Parch. Thomas Charles, o'r Bala, cyn ei fod yn llawn deuddeng mlwydd oed; a dywedir i Mr. Charles, ar yr achlysur, ei gymmeryd i fyny yn ei ddwyllaw, a'i ddal o flaen y gynulleidfa, gan ddywedyd, "Dyma dlws i Dduw."

Pan nad oedd ond llange ieuange, aeth i Abertawe i ddilyn ei alwedigaeth. Nid oedd ond un capel Methodistiaidd yn y dref y pryd hwnw, ac adwaenid ef wrth yr enw Capel y Crug-glas. Un lled fychan ydoedd; a bechan, ni a feddylim, oedd yr eglwys a ymgynullai ynddo. Ymunodd D. Howells, ar ei ddyfodiad i'r lle, â'r ddeadeill hon; a daeth yn fuan yn adnabyddus i'r frawdoliaeth, ac i eraill, fel "y bachgen duwiol." Pan o ddeutu tair ar bymtheg oed, dechreuodd bregethu; a thraddododd ei bregeth gyntaf yn y Crug-glas, o flaen y Parch. William Griffiths, Browyr. Yn yr amseroedd hyn, byddai y diweddar Parch. David Charles, Caerfyrddin, yn arfer ymwelw yn achlysurol â Ffynnonau Llan-drindod; ac yn ystod ei ymweliadau tynwyd ei sylw at dywyllwch ysbrydol ac annuwioldeb trigolion sir Faesyfed. Yr oedd yno lawer o grefydd wedi bod yn nyddiau Howell Harris; ond yr oedd hyn yn yr iaith Gymraeg. Bellach, yr oedd y Gymraeg wedi llwyr ddiifannu, ac yr oedd yn agos i gymmaint o grefydd ag ydoedd yn y sir wedi diflannu hefyd! Llanwyd calon Mr. Charles a thosturi at y bobl druan, a chynhyrwyd ef i ddyfeisio moddion i'w goleno a'u hachub. Dyma fu ddechreuad Cymdeithas Genhadol Gartrefol y Deheudir; ac un o'r rhai cyntaf a anfonodd y gymdeithas hono i'r maes oedd David Howells—a'r maes yr anfonwyd ef iddo oedd ardal Pen-y-bont, Maesyfed, a dechreuodd ar ei lafur yno yn y flwyddyn 1821.

Gwaith hawdd yw i un fyned ar daithe bregethwrol pan fyddo capelydd yn agored i'w dderbyn, a chynulleidfaoedd yn diagwyl am dano; ac nid yw yn anturiaeth fawr i un fyned i lafurio i ardal lle y mae sbectol eglwys wedi ei chaaglu ynghyd. Ond anfonwyd ef i sir Faesyfed—i geisio lleoedd i bregethu ynddynt, ac i geisio dynion i ddyfod ynghyd i wrandaw arno. Nid heb lawer o drafferth y gallodd gwel y cyntaf, a chostiodd iddo fwy na hyny i sicrhau yr olaf; ac ar ol cael y ddau, byddai yn fyd blin arno yn fynych o herwydd cymmeriad gwyllt ac anwraidd y bobl. Yr oedd unwaith wedi cael caniatâd i bregethu mewn penty oedd yn perthyn i etaf gôf, a chafodd ychydig bobl, ond ychydig iawn, ynghyd i wrandaw arno yno. Ar ei gyfer, y tu arall i'r ffordd, yr oedd tafarny; ac yn hwnw yr oedd nifer o bobl yn yfed, ac yn siarad ac yn bloeddio, tra yr oedd efe yn pregethu. Clywai efe eu lleisiau hwy o'r lle yr oedd, a chlywyd hwy ei lais ef o'r tafarn. Ar ol myned yn mlaen felly am ryw gymmaint o amser, gwelai ddyd yn dyfod allan o ddrws y tafarny, â llestr o gwrw yn ei law, ac yn gwneyd tuag ato. Gofynai iddo ei hun "Beth a all fod yn mryd y dyn acw?" Ond nid hir y cafodd fod mewn amhewueth ar y mater hwnw. Daeth y gw'r i fyny ato; a chan estyn y llestr owrw i fyny nes ei fod agos yn cyffwrdd â'i wyneb, dywedai, "Hwdiwoch y dyn, yfwrch! yr ydych yn siarad yn ddifosur; rhaid erbyn hyn eich bod yn sych iawn." Nid yw hyn ond esampl o lawer o

bethau o'r fath a gyfarfu yn nyddiau boreuol ei lafur yn yr ardal hono. Yr oedd yn cerdded llawer o fan i fan, ac y mae cerdded ar hyd ffyrdd cyffredin sir Faesyfed yn beth difrifol y dydd heddyw. Pa fath oeddynt y pryd hwnw, y mae yn anhawdd dychymygu. Yr oedd y ffyrdd yn gorsydd anobeithiol mewn llawer o fanau, a'r dynion yn ymddangos am amser yn rhai anobeithiol i wneuthur argraph arnynt er daioni. Ond parhaodd i lafurio yn ddiifno, er pob peth a gyfarfu i'w rwystro a'i ddiagonaloni; a bendithiodd yr Arglwydd ei lafur i fod yn achubiaeth i laweroedd: a phan ymadawodd o'r wlad, yr oedd wedi gwneuthur argraph arni sydd yn aros hyd y dydd heddyw. Yn ystod ei arosiad yn sir Faesyfed, cafodd ei neillduo yn Nghymdeithasfa Llangeitho, yr un pryd a Mr. Griffiths, Browyr, a Mr. Morgan Howells, Casnewydd, Mynwy. Llafuriodd y cyntaf yn mysg Saeson Browyr am bum mlynedd a deugain, ac adwaenid yr olaf am flynyddoedd lawer trwy holl Gymru fel un o'r pregethwyr mwyaf pobl-ogaidd a nerthol a feddai y cyfundeb.

Gadawodd Mr. Howells Ben-y-bont ar ol amryw flynyddoedd o lafur caled, a dychwelodd i Abertawe; ac yno, gan mwyaf, y cartrefodd o hyny hyd ei farwolaeth. Yr ydym yn dywedyd 'gan mwyaf,' o blegid bu yn aros am dymyrau byrion mewn lleoedd eraill. Yn y flwyddyn 1840, gwnaed ymdrech mawr i gael ganddo symmud i Gaerfyrddin; ond methwyd a chael ganddo ef wneuthur mwy na myned yno am ychydig fisoedd. Ar ol hyny llwyddwyd i gael ganddo i symmud i Lanilltyd Fawr, er mwyn gofalu am yr eglwysi yn mro Morganwg, o ba rai yr oedd deg neu ddeuddeg heb weinidog yn perthyn i un o honynt. Ond ar ol bod yno am ddwy flynedd, mwy neu lai, dychwelodd drachefn i Abertawe—lle, bellach, y trigiannodd hyd oni hunodd yn yr angen ar y pedwerydd o Awst, 1873.

Y mae pethau yn mha rai y mae holl weinidogion y Gair yn gyffelyb i'w gilydd; a chyn belled ag y mae y rhai hyny yn myned, byddai disgrifiad cywir o un o honynt yn ddisgrifiad o honynt oll. Ond y mae rhai yn rhagori mewn un peth, ac eraill mewn peth arall, fel ag i beri amrywiaeth mawr yn eu mysg. Y mae rhai pethau sydd yn cael eu cyfiawn ystyried yn mhlith anheborion gweinidogaeth yr efengyl, yn mha rai yr oedd Mr. Howells yn rhagori ar y rhan fwyaf o'i frodyr.

Un o'r rhai hyny ydoedd ei ofal mawr a didor am achos crefydd. I eglwys y Trinity, Abertawe, y perthynai; ac ystyrir gan bawb fod yr eglwys hono yn perthyn iddo ef am flynyddoedd cyn ei fod yn cael ei gydnabod yn fugal arni, yn yr ystyr y mae y gair hwn yn cael ei ddeall yn awr. Ond nid oedd ei ofal yn gyfyngedig i'w eglwys gartrefol. Yr oedd yn cymmeryd i mewn holl eglwysi y dosbarth, ac i raddau nid oeddynt ond ychydig llai, ac ychydig iawn, na holl eglwysi Morganwg. Byddai, fel ei frodyr, yn pregethu yma a thraw—heddyw yn y pen hwn i'r sir, y Sabbath nesaf yn y pen arall, a'r un ar ol hwnw yn y canol; ond nid oedd efe yn cyfrif ei fod wedi gorphen ei waith ar ol pregethu ddwy waith neu dair, fel y digwyddai. Anfnych yr ymadawai efe ag un man heb ymholi i sefyllfa yr achos yno, ac heb roddi cynghorion a chyfarwyddiadau, y rhai a olygai efe fel yn tueddu at ei lwyddiant. Cwestiynau a ofnyd yn aml ganddo pan gyfarfyddai â brawd yn y

weinidogaeth oeddynt, "Pa beth a wnawn gyda golwg ar hwn, neu hwn?" a "Pha beth a ddylid ei wneyd yn y lle, neu'r lle?"—er fod y dyn yr ymholai yn ei gylch yn byw yn mhellder gwlad, a'r lle y gofalai felly am dano yn y pen arall i'r sir. Pe buasai sir Forganwg yn esgobaeth, ac yntau wedi ei bennodi yn esgob arni, yn ol ffurf a defod Eglwys Loegr, nis gallasai ei ofal am bob lle fod yn fwy dwys nag oedd—a hyny oll, nid oddi ar ysbryd ymyrger na thra-awdurdodol, ond oddi ar wir ofal am achos Crist. Yr oedd yn cael lle mawr, ac nid yw yn ormod dywedyd ei fod am flynyddoedd yn cael y lle blaenaf yn nghyfarfoddydd misol ei sir, yn gystal a chymdeithasfa oedd ei dalseth, am fod pawb yn argyhoeddedig fod yr hyn oll a ddywedai yn cyfodi oddi ar fawr ofal calon am lwyddiant gwaith yr Arglwydd yn eu plith.

Peth arall a'i hynodai oedd ei lafur mawr. "Gwaith" oedd arwyddair ei fywyd, ac yr oedd efe yn weithiwr difafi. Nid oedd wedi cael ond ychydig o fanteision dysgeidiaeth yn ei ieuengtid. Sir Faesyfed a fu yr unig athrofa iddo ef; ac er na ddygodd na Groeg na Lladin yno, fe ddygodd un peth ag y mae rhai wedi methu dyfod o hyd iddo yn y colegau goreu oll. Dysgodd weithio. Byddai weithiau oddi cartref am wythnosau, gan dreulio y dyddiau yn nhai cyfeillion, a phregethu ar y nosweithiau; ond pa le bynag y byddai efe ynddo, ofer fyddai i'r teulu ddiagwyl cael ei gwmi trwy y dydd. Yr oedd yn rhaid iddo gael ystafell i fyned iddi wrtho ei hun i weithio; a phan y byddai gartref byddai wrthi yn ddiiderfyn. Galwasom i'w weled yn fynych yn ystod y blynyddoedd y buom yn gymydogion; ac nid ydym yn cofio ei gael erioed yn ei dŷ heb ei gael hefyd yn ei fyfyrgeall, a'r Beibl a llyfran eraill yn agored ar y bwrdd, a'r bregeth nesaf ar waith. Parhaodd felly hyd ddiwedd ei oes, er iddo fyw o fewn pedair blynedd i bedwar ugain. Clywsom un o'i brif edmygwyr yn dywedyd y dylasai bregethu ei hen bregethau; ond yr oedd yn rhaid iddo ef hyd ei ddyddian diweddaf ar y ddaear wneuthur rhai newyddion.

Hynodwydd arall ynddo ydoedd ei gydnabyddiaeth eang a manwl o'r Ysgrifthyrau. Disgwylir i bob pregethwr fod yn gyfarwydd a'r Beibl, ac nid yw y digwyliad hwnw ond teg a rheesymol; ond anhawdd cyfarfod â neb mor gyfarwydd a'i holl fanylion ag ef. Difrus ac ad-eiladol oedd ei glywed yn myned dros ryw hanes ysgrifthyrol. Gwelid yn amlwg ei fod wedi meistroli yr holl amgylchiadau. Os denai lle o dan sylw, gofelid ei wahanisethu oddi wrth le arall o'r un enw, neu enw tebyg, mewn parth arall o'r wlad. Os am yr Arglwydd Iesu, mewn rhyw fan, y soniai, gofalai ddywedyd o ba le yr oedd wedi dyfod i'r fan hono, ac i ba le yr aeth oddi yno, a pha sawl gwaith yr oedd wedi bod yno o'r blaen. Os am yr apostol Paul, mewn rhyw fan, y llefarai, gofalai ddywedyd ar ba un o'i deithiau yr oedd y pryd hwnw. Os am Iehoiacim y soniai, dymunai ar y bobl ofalu rhag ei gymysnted am Iehoiachin. "Yr oedd Iehoiachin," meddai "yn frenin; ond am Iehoiacim yr wyf fi yn sôn." Ni soniai am Iago, heb ddywedyd pa Iago—Iago, brawd yr Arglwydd, neu yr un arall; ac felly am bob peth, athrawiaethau a phrophwydoliaethau, yn gystal a hanesion. Os bu neb erioed, yr oedd David Howells yn gadarn yn yr Ysgrifthyrau.

Yr oedd efe hefyd yn nodedig am ei ysbryd

duwiolfrydig a defosiyinol. Yr oedd yn amlwg i bawb a'i hadwaenai ei fod yn meddwl llawer am bethau crefydd yn eu perthynas ag ef ei hun. Darllenai lawer ar y Beibl, y Llyfr Hymnau, a llyfrau eraill o'r un nodweddiad, am ei fod yn cael meithriniaeth ynddynt i grefydd yn ei enaid. Gwelsom ysgrifau ar ddiwedd ei Llyfr Hymnau yn nodi y dydd pan yr oedd wedi gorphen darllen y llyfr hwnw drwyddo, ac yn dadgan ei ddiolchgarwch am y lleshâd ysbyrdol yr oedd wedi ei dderbyn drwy hyny. Fe allai nad oedd y beirniaid yn foddolawn i gydnabod ei fod yn bregethwr mawr; ond gwyddent hwy, a phawb eraill a'i hadwaenent, ei fod yn weddiwr mawr. Clywsom ef, pan yn cynghori pobl i ochei meithder mewn gweddian cyhoeddus, yn dywedyd—"Byddwch yn fyr yn y cyhoedd, ac yn faith yn y dirgel. Gallwch ffino dynion â meithder, ond nis gellwch ffino Daw." Ac y mae yn sicr genym ei fod ef ei hun "yn faith yn y dirgel;" a hynny oedd y rheswm am yr enaidiad mawr ac amlwg a orphwysai arno yn fynych yn y cyhoedd. Ni chlywsom yn ein hoed ddim yr fwy nerthol na rhai o'i weddianu cyhoeddus ef. Cafwyd un enghraifft neilldnol o hyny mewn cymdeithasfa yn Llanelli. Gan yr ystyried ei fod yn rhy agos i'w gartref i bregethu, gosodwyd ef i ddechreu y cyfarfod deg ar y maes—ac yr oedd yn ddechreu bythgofiadwy. Traddodwyd yno bregethau ardderchog gan rai o flaenion y cyfundeb; ond nid ydym yn petruso dywedyd mai yr hyn a wnaeth yr argraph ddyfnaf ar y pryd, ac a gofir hwyaf hefyd, oedd gweddi David Howells.

Fel pregethwr, yr oedd iddo safle uchel yn mhllith ei frodyr. Er, fe allai, nad oedd yn mysg y blaenaf oll, nid oedd yn mhell yn ol; a theimlid dros holl Gymru fod ei syrthiad ef i'r bedd yn syrthiad un o brif gawri y cyfundeb Methodistiaidd. Yr oedd ganddo ei ffordd ei hun i bregethu, a hono yn ffordd anhawdd i'w disgrifio, ac anhawddach fyth i'w hefelychu. Byddai yn fynych yn myned yn y blaen yn araf iawn, gan orphwys ennwyd rhwng ei frawddegau, fel pe buasai yn chwilio am ryw beth i'w ddywedyd, neu yn dyfeisio pa fodd i ddywedyd rhywbeth ag yr oedd yn ei weled yn anamlwg. Yr oedd bob amser yn hamddenol iawn, ac yn berffaith hunan-feddiannol. Nis gwelsom ef erioed yn colli ei feddiant arno ei hun oyn ei fod wedi cael hollol feddiant ar ei fater. Y mae yn gŵl genym ei wrandaw yn pregethu yn Bristol ar gyfarfod y Sulgwyn—ac fel y gŵyr pawb a fuont yno, y mae pulpud Broadmead yn un rhyfedd. Y mae y grisiau, ar hyd pa rai yr esgynir i safle y pregethwr, y tu fewn iddo. Byddai Mr. Howells bob amser yn gwneyd cyfeiriadau mynych at yr Ysgrythyrau, gan droi at adnod yma ac aow, a'u darllen hwy. Y tro hwn yr oedd yn myned yn y blaen yn araf araf; ac ar ol rhyw gymmaint o amser dywedai, gan deimlo ar yr ystyllen â'i law ddeheu, a thafu oil ei lygaid tua'r cyfeiriad hwnw:—"Mi ddarllenaf adnod i chw." "Chym—chy—ym." "Mi a ddarllenaf adnod i chw."—"chym." "Ond rhaid i mi fyned i chwilio am fy *spectacles*." Yn y man dechreuodd ddiagyn y grisiau; ond pan welodd y dyfnder i ba le yr oedd ei *spectacles* wedi diagyn, daeth i fyny drachefn am eiliad i ddywedyd wrthym:—"Mi ddôf fi yn ol yn union." Fe ddaeth yn ei ol, â'r drychau ar ei lygaid; darllenodd yr adnod, ac aeth yn y blaen mor gysurus a phe na buasai

dim wedi digwydd nad oedd yn arferol o ddi-gwydd bob dydd. Yr oedd penau ei bregeth yn fynych yn gyfansoddedig o eiriau y testyn wedi eu gosod mewn gwahanol leocedd. Dyma un testyn:—"Os profasoch fod yr Arglwydd yn dirion." Y pen cyntaf oedd, y tirondeb a brofasasant. Yr ail oedd, eu profiad hwy o'r tirondeb. Dyma un arall:—"Y mae yma un mwy na'r deml;" a'r penau oeddynt, Crist yn y deml, a'r deml yn Nghrist. Byddai weithiau yn enwi pump neu chwech o faterion, gan siarad ychydig ar bob un o honynt fel yr elai yn y blaen; ac ar ol gorphen hyny, dychwelai gydag ymddiheurad at y cyntaf, ac âi drostynt oll drachefn gyda mwy o fanylwch. Yr oedd ei bregeth yn fynych yn llawn o gyferbyniadau; megys "Y mae pob duwiol yn gweddio—ond nid yw pawb sydd yn gweddio yn dduwiol." "Nid yw neb yn meddu ar ysbryd y gair, ond y sawl sydd yn hoff o air yr Ysbryd." Safai yn o syth, gan osod ei law aswy yn llogell ei wasgod, a thynu y llall yn awr ac eilwaith dros ei wyneb, ond elai hono yn mhen ennwyd i'r llogell arall. Ond pan ddalai yr hwy, ymadawent â'r llogellau, a chyfarfyddent â'u gilydd gan droi yn ac o amgylch y naill y llall, fel pe buasant yn cael eu golchi; a phan ddeuai yn iawn, tefid un neu y llall o honynt yn nghyfeiriad y bobl, fel pe buasai y pregethwr yn taenellu y gynnulleidfa â'r dylanwad y golchai ei ddwyllaw ynddo. A mynych yr elai yn fwy na thaenellu—yn dywallt mawr, fel llifiairiant nerthol yn cludo pob peth o'i flaen. Y prydiau hyny yr oedd D. Howells yn mawredd ei nerth, a phawb yn teimlo bod Duw yn y lle.

Ni bu ei gystudd olaf yn faith, er ei fod yn suddo yn amlwg rhai misoedd cyn i'r diwedd ddyfod. Pan yn gorwedd yn ymyl angeu, yr oedd ei awydd yn angerddol am gyfodi a myned at ei waith. Y pryd hwnw, yr oedd yn gofalu mwy am yr achos nag am dano ei hun. Dau ddiwrnod cyn ei farwolaeth, dywedai wrthym, "Rhaid yn gwneuthur fel hyn ac fel hyn yn air Faesyfed." "Yr ydych yn myned i'r gymdeithasfa ddydd Mawrth. Cofiwch fi at y brodyr. Buasai yn dda iawn genyf fod yn eu plith; ond y mae hyny yn amhossiol, mae'n debyg. Dywedwch wrthynt am gadw geiriau gwirionedd a sobrwydd yn eu lleocedd priodol—gair y deyrnas yn y lle y mae bob amser yn arferol o fod." Dranoeth, dywedai wrthym ei fod yn suddo, a'i fod yn sicr nad adferai mwy. A phan ofynasom iddo pa fodd yr oedd hi yn edrych yr ochr draw? Attebodd, "Dyw hi ddim yn gwaethygu. Yr wyf yn hyderus y caf fod am byth gyda'r pethau sydd wedi bod yn hyfyrdwch i mi yn y byd hwn:—Person Mawr y Cyfringwr, cadernid ei swyddau, gwerth ei aberth, anfeidrol ddigonol-rwydd ei iawn, effeithiolrwydd ei waed, a'i ffyddlondeb i'w air. Dyna'r pethau dianwadau; ie, *di-an-wadal*." Pan alwasom boreu dranoeth, cawsom ei fod wedi myned er's dwy awr at y "pethau dianwadal."

HUGHES, DAVID: llenor enwog, a phregethwr defnyddiol gyda'r Annibynwyr. Ganwyd ef mewn sfermdy o'r enw Cefn uchaf, yn mhlwyf Llanddeiniolen, yn swydd Gaernarfon, ar yr 21ain o Fehefin, 1813. Ymddengys ei fod yn ddeiliad argraphiadau crefyddol pan nad oedd ond plentyn, a phan yn ieuango iawn iddo gael ei dderbyn i gymmundebyr yr eglwys yn Bethel, gan y diweddar Barch. David Griffiths. Gwelai ei gyfeillion a'r eglwys y perthynai iddi

fod ynddo gymhwysderau i droi mewn cylch cyhoeddus; a phan nad oedd ond ychydig gyda deunaw oed, cymmhellwyd ef i arfer ei ddawn fel pregethwr. Penderfynodd yntau astudio ar gyfer y weinidogaeth, ac ymbarotodd i fyned i Goleg Hackney, yn Llundain. Wedi gorphen ei efrydiau yno, aeth i Brifysgol Glasgow, lle y cymerodd efe ei radd o B.A. gydag anrhydedd. Tra y bu yn y brifysgol, efe a astudiodd dduwinyddiaeth o dan addysgiaeth Dr. Wardlaw. Llansantior a Moelfre, yn ardal Abergele, oedd maes cyntaf ei weinidogaeth, lle yr ordeiniwyd ef yn 1841, pryd y cymerai y Parchn. Dr. W. Rees, Samuel Roberts, Dr. Robert Vaughan, ac eraill, ran yn y gwasanaeth. Cymerodd Mr. Hughes ofal yr eglwys yn Llanelwyd hefyd.

Yn niwedd y fl. 1846, efe a symmudodd i Fanchester, i gymmeryd gofal yr eglwys An-nibynol Gymreig yn Great Jackson street. Oddi yno drachefn wedi hynny, efe a aeth i breswyllo yn Mangor, lle yr arosodd am naw mlynedd. Yn niwedd y fl. 1855, ymgymmerodd â gweinidogaeth Soar, Tredegar, ac yno y bu yn llafurio gyda fyddlondeb mawr hyd ei farwolaeth—yr hyn a gymmerodd le yn ei breswylfod ei hun yn George Town, Tredegar, Mehefin 3ydd, 1872, pan yn mron a bod yn ei 59ain mlwydd oed. Claddwyd ef yn ngladdfa Cefn-goleu, y dydd Iau canlynol, yn nghanol arwyddion o alar a pharoh cyffredinol yr holl dref. Yr oedd dros ddengain o weinidogion yr efengyl yn bresennol yn ei angladd.

Yr oedd Mr. Hughes yn dduwinydd a llenor rhagorol. Ysgrifonodd lawer i gyfnodolion Cymreig, ac hefyd amryw erthyglau i'r gwaith hwn. Bu yn golygu argraphiad o "*Eiriadur Saesneg a Chymraeg*" Caerllwch; a gwnaeth chwangegidau gwerthfawr ato. Ond ei brif waith ydyw ei "*Eiriadur Duwinyddol a Beibl-aidd*." Yr oedd yn ddarllenwr mawr, a chanddo lyfrgell ragorol. Yr oedd yn bregethwr gwir dda a chymmeradwy: syml ydoedd o ran ei arddull, ond yn dra efengylaidd ei syniadau, a gwresog ei ysbryd. Yr oedd llawer iawn o deimlad yn ei bregethau; ac ar amserau byddai yn nodedig o effeithiol, ac yn cynnyrchu teimladau dwys yn ei wrandawry.

HUGHES, Y PARCH. JOHN, Pont Robert, yn swydd Drefaldwyn. Bu yn weinidog llafurus a dylanwadol gyda'r Methodistiaid Calviniaid am yr ysbaid o 54ain o flynyddoedd. Ganwyd ef mewn tŷ bychan o'r enw Y Fawng, yn mhilwyl Llanfihangel-yn-Ngwynfa, yn y fl. 1775, a bu farw Awst 3ydd, 1854. Saif ei dŷ genedigol gyferbyn ag eglwys y plwyf, ar yr ochr aswy i'r ffordd, fel yr eir o Lwydiarth i Lanfyllin. Nid ymddengys i wrthddrych ein cofiant gael ond ychydig iawn o fanteision addysg forenol. Pan yn lled ieuango prentisiwyd ef yn wehydd gyda thad y Parch. John Davies, cenhadwr Otahete; yr hwn oedd yn byw ar y pryd ar ran o fferm Pendugwm, ger Pont Robert. Yn ystod y cyfnod hwn y dechreuodd y cyfeillgarwch cyson a maith a fu rhyngddo â'r cenhadwr enwog; ac yma hefyd, mae'n dra thebyg, y derbyniodd ei argraphiadau crefyddol cyntaf. Ymddengys mai nid hir y parhodd efe gyda'r gelfyddyd wehyddol; o blegid, cawn ef, pan yn lled ieuango, yn cadw ysgol ddyddiol o fan i fan. Bu am dymor yn cadw ysgol mewn rhan o'i blwyf genedigol; wedi hynny symmudodd i Gemmaes, yn swydd Drefaldwyn; ac oddi

yno i Bont Robert, lle y treuliodd weddill ei oes. Deuai gwreiddioldeb ei gymmeriad i'r golwg yn y dull a gymmerai i geryddu y plant. Cedwid yr ysgol yn mhilwyl Llanfihangel, mewn hen dŷ ffwrn, neu bobty; a dodid y plant direidus y naill ar ol y llall ar eu torau yn y ffwrn—en penau tuag i mewn. Yn Mhont Robert, drachefn, lle nad ydoedd ffwrn, dodai y plentyn drwg dan ei gôb uchaf, ac â'i freichiau cryfion gwasgai ychydig arno. Os oedd y pobty yn Llanfihangel yn ddychryn i ddireidi, diammheu fod y wasgfa o dan y gôb uchaf yn fwy fyth. Wedi bod felly am ranau o flynyddoedd yn ysgolfeistr ac yn wehydd, bob yn ail, dechreuodd bregethu yn y fl. 1800, pan yn bump ar hugain oed. Tua'r un adeg yr ymbriododd â Ruth Evans, merch Mr. Morris Evans, o'r Mardy. Cafodd erbyn hyn afael ar waith mawr ei oes; a thrwy ymroddiad a dyfal-barhâd, cyrhaeddodd safle uchel. Meistrolddodd ddigon ar yr iaith Saesneg i fedru gwneyd defnydd o rai o'i hawduuron. Dysgodd hefyd ryw gymmaint o'r iaith Roeg a Hebraeg, fel o leiaf ag i fedru defnyddio geiriaduron yn yr isithoedd hynny. Ymddengys iddo fyned i'r llafur o gyghwyn paratoi (er ei fwy ei hun, mae'n fwyaf tebyg) rhyw fath o Eiriadur Groeg a Chymraeg. Mewn ymdrafodaeth ar byngciau duwinyddol yn rhai o gymmanfaeodid ei gyfundeb, arferai weithiau ddyfynu geiriau o'r iaith Roeg. Eithr yn yr Ysgrhythra Sanctaidd, yn iaith ei fam yr oedd yn gartrefol hollol, yn gystal ag yn nuwinyddiaeth y Puritaniaid. Ei hoff awdwr ydoedd Dr. Owen, a'r cyffelyb. Er ei fod yn dduwinydd o radd uchel, ac o ran ei safle fel pregethwr yn gymmeradwy, nid ymddengys iddo gymmeryd rhan flaenllaw yn y dadleuon duwinyddol a gymmerasant le yn ei gyfundeb tua hanner 'can mlynedd yn ol. Y tebygolrwydd yw nad ydoedd ei gydymdeimlad yn gryf iawn â'r naill eithafon na'r llall.

O ran ei ymddangosiad allanol, yr oedd yn ŵr o daldra cyffredin, trwchus, gwyneb llydan agored, a'r olwg arno yn hynod wladaidd a Chymroaidd. Fel pregethwr, meddai ddawn pwylllog, arafaid; ond pan gynhyrfid ef byddai yn danbaid a grymus. Meddai y neillduolrwydd gwerthfawr o ddyweyd llawer iawn mewn ychydig, a hynny gydag eglurder grisialaidd. Yr oedd ei holl bregethau ar ddullwedd Puritanaidd—yn llawn rhaniadau, ac yn ysgrythyrol. Arferai, nid yn unig ddyweyd yr adnodau, ond hefyd enwi y llyfr a'r bannod lle yr oedd ynt i'w cael. Prif faterion ei weinidogaeth fyddai Person Crist, cyfrifad, a chyflawnhâd. Ni byddai bron byth yn pregethu heb wneyd cyfeiriad at y defodau Iuddeuwig a'r oruchwyliaeth seremonïol. Teimlai ei wrandawr goreu ei fod yn mysg y pregethwr mwyaf sylweddol a feddai y cyfundeb y perthynai iddo.

Oddi gerth blwyddyn neu ddwy, bu fyw ei holl oes bregethwrol yn nhŷ capel y Methodistiaid yn Pont Robert. Yn nghanol ei deulu lliosog, yn ei gadair freichiau fawr, yr arferai ddarllen a myfyr. Trowyd yr anfantais hon trwy ei benderfyniad di-ildio ef yn gryfder iddo. Dygir tystiolaeth gan amryw mor drwydd yr ymgollai yn yr hyn fyddai dan ei sylw. Mae'n gofus genym glywed y Parch. R. Thomas (*Ap Fychan*) yn dyweyd iddo ef sylwi arno unwaith yn darllen llyfr yn ngorsaf Caer, ac na welodd neb erioed yn ymddangos fel wedi ymgolli yn llwyrach yn ei fater. Ao fel meddyliwr cryf ac

iachus yn benaf yr edrychid arno yn y cyfarfod misol, ac yn nghyloedd uwchaf ei gyfundeb. Yr oedd yn bregethwr grymus, yn enwedig ar adegau, ac yn ychydig o Drefnydd hefyd; ond fel gŵr o feddwl grymus ac aeddfed ar bob pwngc a ddygid ger bron yr edrychid arno yn benaf.

Yr oedd yn cydoesi âg ef am rai degan o flynyddoedd, o fewn ychydig filldroedd i Bont Robert dri o wŷr cyfrifol fel gweinidogion—y Parchn. Ewan Griffiths, Meifod; Robert Davies, Llanwyddelan; a Richard Jones, Llanfair-caerinion. Braidd nad allem ddyweyd fod y pedwar yn dwyn mesur o nodweddu a pedwar anifail a welodd loan yn ymys Patmos. Y Parchn. E. Griffiths oedd y *dyn*—cyflawn, cryno, cymmesur—heb ddim yn ngholl, nac yn ormod. Llanwai amryw gylochoedd phwsicaf bywyd gyda medrusrwydd mawr—ei holl egeiriau yn ogyhyd. Efe oedd y *dyn*. Y Parchn. R. Davies oedd yr *ych*. Efe oedd y gweithiwr yn y cyfarfod misol. Doder unrhyw swm o feichiau ar ei gefn, ac fe'i cludai yn gystrus. Y Parchn. R. Jones oedd y *lleu*—yn enwedig pan yr esgynai i'r pulpud. A'r Parchn. John Hughes oedd yr *eryr* craff, treiddgar, a syllai gyda phenderfyniad ar

“Uchelderau mawr ei Dduwdd,
A dyfnderoedd ei uffudd-dod.”

Y nodwedd gwerthfawr hwn a barai fod pawb a'i hadwaenai yn teimlo y parch dyfnaf tuag ato. Bu y diweddar Barch. H. Rees, am yr un mlynedd ar bymtheg y bu yn yr Amwythig, lawer yn ei gymdeithas. Gwelodd lawer o droion trwstant a digrifol ynglŷn âg ef, ond teimlai hyd ei fedd barch digymmysg i'w goffiadwriaeth. Fel y gŵyr ei wrandawyr, yr oedd ei ymddangosiad allanol, yn gystal a rhyw arferion bychain a ystyrir erbyn hyn yn isel, ynghyd â'r arfer wastadol o gludo gydag ef yspynau o lyfrau i'w gwerthu ar ddiwedd yr oedfa, ac yn y cymmanfaedd cyhoeddus, yn rhwym o fod yn milwrio yn erbyn ei barchusrwydd yn mhilith ei frodyr. Ond er hyn oll, nis gallasai y rhai oedd yn ei adnabod oren lai na theimlo parch dileddyw tuag ato. Yr oedd ei feddylgarwch a'i ddirifoldeb dwys a naturiol fel yn gwisgo y cwbl ymaith, ac yn sicrhau iddo le mawr yn nghalon goreugwyr ei wlad a'i oes. Yn ystod ei flynyddoedd olaf, efe oedd yr awdurdod mawr mewn materion dyagyblaethol trwy gyloch y sir. Parai ei ymddangosiad ddychryn i derfysgwyr eglwysig. Cyfranogai, weithiau, yn dra helaeth o ysbryd Siencyn Penhydd:—tarawai ei sion fawr yn y llawr, a chyda dylanwad oedd yn ysgubo pob peth o'i flaen, gorchymynai derfysgwyr allan o'i bresennoldeb. Teimlai sêl aiddgar dros burdeb a thangnefedd yr eglwys. Bu yn noddwr tyner o honynt am oes faith. Efe oedd tad y cyfarfod misol. Ni phetrusai gymmyrd y 'gadair' am flynyddau meithion—heb na dewisiad na pheth. Yr oedd megys wedi myned yn feddiant iddo. Bu farw ar ddiwrnod cyfarfod misol; a phan gyrhaeddodd y newydd, dywedodd Dafydd Davies, Cowarch, yn ei ffordd gyffrous ef, “Wel, bobol, be newch chi rŵan! Dyma'ch tad chwi wedi marw!” ac ni wnaed nemawr y diwrnod hwnw ond edrych ar eu gilydd mewn syndod a dagrau.

Yn chwanelog at ei nodweddu fel gŵr cyhoeddus, yr oedd yn feddiannol ar ansoddu dymunol fel cyfaill a chymmydog. Nid oedd nemawr o bregethwr a hoffid yn fwy nag ef gan y

teuluoedd fyddai yn arfer llettya pregethwyr. Ond nid am y cymmerai rhyw lawer o drafferth i wneyd ei hun yn gymmeradwy. Yr oedd yn dra phell oddi wrth hyn. Pan y gofynid iddo ar ei ddyfodiad i mewn, “Wel, John Hughes, sut yr ydych chi weddyw?” estynai ei law yn ddigon llipa, ac atebai gyda mesur helaeth o bwysau, “Yr ydwi'n symol!” a dyna y cyfarchiadau i gyd drosodd. Fu neb erioed pellach oddi wrth wneyd *juss*; ac etto yr oedd diniw-eidrwydd a symledd ei gymmeriad yn ei wneyd yn ŵr hoffus. Byddai ganddo bleser mewn gwneyd plant yn ddiffyr yn ei gwmmi. Cludai yn gyffredin rhyw lyfrau bychain gydag ef, a gwna'i anrhegion o honynt; a thrwy amryw lwybrau bychain a diniweid, gwna'i bob plant yn hynod hoff o hono. Wrth gwrs, fel yr oedd yn heneiddio yr oedd yn colli mesur o'r neillduolrwydd hwn. Meddiennid ef yn ei flynyddoedd olaf gan farweidd-dra a syrthni corphorol trwm. Byddai sefyll i fyny i siarad yn faich iddo. Elai allan i'w gyhoeddiadau yn fynych pan yr oedd efe yn fwy cymmhws i fod gartref. Bu yn Nghymdeithasfa Llanerchymedd yn ngwanwyn y flwyddyn y bu farw; ac yr oedd yn awyddus i fod yn nghymdeithasfa yr haf, a gynneid yn Llanrwst. Gofynai yn brydus i'r meddyg, ai ni allai ei “*batchio* i fyny i fyned i'r Sycassian?” Erbyn Cymdeithasfa Caernarfon yn Medi, yr oedd wedi huno yn yr angen. Gwnaed sylwadau parchus am dano gan ei frodyr. Y mae eu sylwedd i'w weled yn “*Nhrysorfa*,” 1854, td. 377:—

“Gellir dyweyd yn briodol fod, yn ei farwolaeth ef (J. Hughes), dywyseg a gŵr mawr wedi syrthio yn ein mysg. Y mae yn wir ei fod yn ddiffygol o ryw addurniadau oedd yn rhwystru i rai dosbarthiadau o bobl weled ei fawredd; ond pa le bynag y byddai gradd o farn a dwysder meddwl, fe welid yn ebrwydd fod J. Hughes yn ŵr o amgyffordd olir a chadarn, ac yn meddu ar gyflawnder gweinidogaeth. Cawsai ei ddwyn i fyny yn hollol dwyll a difater am grefydd; ond pan ymaffodd gwirionedd yr efengyl yn ei feddwl, cyfododd fel cawr, gan weithio ei ffordd trwy anhawderau i gyrhaedd gwybodaeth; a thrwy anhawderau y dechreuodd bregethu, ac yr aeth yn mlaen nes cyrhaedd dylanwad fel un o arweinwyr y cyfundeb. Yr oedd ganddo mewn corph swrth a marwaidd ysbryd penderfynol a di-ildio: dyn ydoedd a oeddi ei holl fryd ar y peth yr ymaffai yndo. Yr oedd yn ddiwyseg yn athrawiaeth yr efengyl, ond yn ystyth i bleidlo pob diwygiad gyda threfniadau amgylchiadol. Cafodd oes hir fel gweinidog yr efengyl; ac efe a ymdrechodd ymdrech deg, ac a gadwodd y ffydd, heb i neb ddwyn ei goron. Bu farw â phwys ei enaid ar y gwirionedd a bregethodd yn ei fywyd.”

Bu farw yn hollol fel yr ydoedd wedi byw. Tawel a digyffro ydoedd yn ei fywyd; ni chyf-eiriai ond anfynych at farwolaeth, ac yn y cyffelyb fodd yr aeth drwodd—mewn perffaith dangnefedd. Fel yr hysbyswyd, bu farw ddydd Iau, Awst 3ydd, 1854, a chladdwyd ef y dydd Mawrth canlynol yn y fynwent berthynol i hen gapel (erbyn hyn) Pont Robert. Pregethwyr ar yr achlysur gan y Parchn. D. Morgan, Trallwm, oddi ar l *Sam*. xxv. 1, a chyfarchwyd y gynulleidfa liosog wrth y bedd gan y Parchn. D. Morgan (A.), Llanfyllin. Tua deudddeg mlynedd yn ol, rhoddodd cyfarfod misol y sir gof-golofn hardd ar ei fedd, ac yn gerfiedig arni brif neillduolion ei gymmeriad.

Gellir dyweyd wrth derfynn hyn o goffiadwriaeth ddarfod i'r hen barchedig frawd a thad gyhoeddi rhyw hanner dwain, mwy neu lai, o

bregethau yn ei fywyd, ynghyd âg amryw gofiantau byrion. Cyfansoddodd hefyd amryw bennillion—yohydig o ba rai a genir tra y pery yr iaith Gymraeg; megys,

"Bywyd y meirw , tyr'd i'n plith."

"Duw ymddangosodd yn y cnawd."

Bu ganddo hefyd law fawr yn nghanadwraeth emynau anfarwol Anne Griffiths, Dolwar Fach.

HUGHES, STEPHEN: un o Ymneillduwyr boreuaf Cymru. Ganwyd ef yn nhref Caerfyrddin, naill ai yn 1622, neu 1623, neu fe allai ychydig yn gynt. Y mae hanes ei ddyddiau boreuol yn anghysby. Cafodd ei ddwyn i fyny i'r weinidogaeth yn yr Eglwys Wladol, dybygid; o herwydd mynegir iddo gael ficeriaeth Meidrym yn swydd Gaerfyrddin yn 1645. Oddi wrth gyfeiriad a wna efe mewn cân o ragymadrodd i "*Ganuyll y Cymry*," gellir casglu ei fod yn gwasanaethu ar yr un pryd yn eglwys Merthyr Cynon. Ni chyfyngai y gŵr da hwn ei lafur i'r eglwys plwyfol y gweinyddai ynddynt; ond teithiai yma a thraw drwy y sir i bregethu ac i oleuo y bobl. Y mae profion i'w cael ei fod wedi casglu ynghyd amryw o eglwysai bychain yn swydd Gaerfyrddin, mor foreu a'r fl. 1650, a'i fod yn fawr ei ofal am danynt. Yn 1662, bwriwyd ef allan o'r Eglwys Sefydledig gan Ddeddf Unffurtiaeth. Yn mhen ychydig amser ar ol hyn, priododd wraig rinweddol o Abertawe, gan yr hon yr oedd cynnysgaeth a'i cynnorthwysai i fyw yn gysurus am y gweddill o'i oes. Symmudodd i Abertawe i drigiannu; ac yn awr ymroddai yn fwy nag erioed i gyflawni ei hoff waith o bregethu, a phlannu a dyfhanu eglwysai yma a thraw ar hyd y wlad. Efe, dybygid, a fu y prif foddion i sefydlu yr eglwysai yn Nghapel Isaac, Pencadair, Pant-teg, Caerfyrddin, Henllan, Llanybri, Trelech, a Llanedi. Yn briodol iawn y cafodd yr hen efengylwr fyddlawn hwn ei alw yn "apostol sir Gaerfyrddin." Yr oedd yn bregethwr dymunol, trefnus, a thra effeithiol—yn llawn teimlad ei hun; ac anfynych y methai gael ei wrandawyr hefyd i deimlo. O ran ei olygiadau, yr oedd yn gymmedrol, ac yn rhyddfrydig tuag at eraill nad oeddnt yn gallu cydolygu âg ef, ac yn dra boneddigaidd o ran ei foes; a diau fod hyn wedi bod yn ffafriol iddo, a'i gadw o bossibl rhag bod yn wrthddrych cymaint o erlidiau ag y bu rhai o'i frodyr yn yr amseroedd hyn yn ddarostyngedig iddynt. Bu ei weinidogaeth dderbiniol, yn ddiammheuol, yn foddion argyhoeddiad i lawer; ac yn eu plith rai a fuont yn wasanaethgar iawn mewn cylchoedd cyhoeddus gyda chrefydd. Canmolir ef yn fawr am ei nawdd a'i garedigrwydd i ddynion ieuaingo oeddnt wedi troi allan i bregethu, ac a fuont wedi hyn yn weinidogion mewn gwahanol eglwysai, yn Ngogledd a Deheudir Cymru; ac yn eu plith gellir enwi James Owen, Croesoswallt; Daniel Phillips, Pwllheli; Owen Davies, Henllan; David Penry, Llanedi; a William Evans, Caerfyrddin.

Gyda bod yn awyddus am oleuo a lleshau ei wlad drwy bregethu yr efengyl, yr oedd Stephen Hughes yn ymdechgar iawn i wneyd hyn drwy gyhoeddi llyfrau crefyddol a da—rhai o honynt yn wreiddiol, ac eraill yn rhai cyfieithiedig. Dywedir ei fod wedi cyhoeddi tuag ugain o lyfrau yn yr iaith Gymraeg, a dau neu dri o argraphiadau o rai o honynt. Yn mysg eraill a ddygwyd allan ganddo, gellir enwi "*Ganuyll y*

Cymry," gan y ficer Pritchard, gyda rhagymadrodd, a rhai o weithiau Baxter; sef, "*Galiad i'r Annycheuedig*;" ac "*Yn awr, neu byth*," wedi ei gyfieithu gan Richard Jones, o Ddinbych; "*Traethawd ar Droedigaeth*," gan Joseph Alleine, "*Eglurhad ar Weddi yr Arglwydd*," gan Perkins, &c. Ni chyfansoddodd ac ni chyfieithodd o bossibl un o'r llyfrau a gyhoeddodd. Yn gymaint ag nad oedd un wasg yn Nghymru y pryd hwnw, na chysodwyr Cymreig o bossibl yn swyddfeydd argraphu Llundain na Rhydychain, yr oedd yn angenrheidiol, gan hyn, i Mr. Hughes fod lawer o'i amser yn Llundain tra yn arolygu dygiad y llyfrau allan drwy y wasg. Llafuriodd y gŵr da hwn yn y modd mwyaf canmoladwy i oleuo a chrefyddoli ei wlad; ac fel y gellid disgwyl ar y fath adeg, ni ddiangodd yn hollol heb fod yn wrthddrych erledigaethau. Y mae Calamy yn dywydd am Stephen Hughes:—"Tra yn dwyn yn mlaen ei waith canmoladwy, bu yn agored i gerydd ceidwaid yr agoriadau cyssegredig—i ba rai nid oedd yn wahaniaeth o gwbl pa un ai o bechodau pobl, ai ynte o'u duwioledd y gwnaent farchnad. Pasiodd y boneddwyr hyn geryddon yr eglwys arno; a chyn pen hir wedi hyn, traddodwyd ef i'r gallu gwladol, a chaethiwyd ef i'r carchar yn Nghaerfyrddin; yr hyn oedd yn niweidiol i'w iechyd, ac yn beryglus i'w fywyd. Ond gwelodd Duw yn dda, drwy ryw ragluniaeth ffafriol ac annisgwyladwy, i ddwyn oddi amgylch ei ryddhad, drwy yr hyn yr adferwyd ei iechyd, ac y cafodd fwy o gyflusderau i wneyd daioni." Mewn cyssylltiad a Thomas Gouge, a Henry Maurice, bu yn offeryn i ddwyn allan ddau argraphiad o'r Beibl Cymraeg. Y mae yn debyg i'w lafur caled ac ymroddgar o'r diwedd amharu ar ei iechyd. Yr oedd ofnau yn ei feddiannu weithiau rhag i'w synwrau ddyrysu, ac mewn amgylchiadau o'r fath iddo ddyweyd dim i ddiarhydeddu crefydd; a mynych y gweddiad, "Arglwydd, cadw ni yn ngwasta marwolaeth, ac na fydded i ti ein gadael ein hunain i'th ddiarhydeddu di yn ein munydau olaf." Cafodd ei ddymuniaid yn hyn. Bu farw mewn tawelwch mawr ryw bryd yn y flwyddyn 1688, yn 65ain neu 66ain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn mynwent St. Ioan, Abertawe. Nid oes un cyfnod yn dynodi y fan lle y gorwedd ei weddillion.

HUMPHREYS, Y PARCE, RICHARD. Ganwyd y gŵr a adwaenid am flynyddau lawer trwy Gymru fel 'Richard Humphreys, o'r Dyffryn,' mewn ffarmdy bychan o'r enw Gwerncanyddion, hen gartref ei dad a'i daid, yn y flwyddyn 1790. Hanaï o deulu parchus, oedd wedi byw yn yr ardal er cyn dyddiau Oliver Cromwell; y rhai oedd yn perchen tipyn o eiddo, ond mwy o synwyr, ac yn meddu cryn ddylanwad yn mhlieth eu cymmydogion. Darn o wlad heb lawer o ddim i'w hynodi yn y ffordd o olygfeydd naturiol ydyw Dyffryn Ardudwy. Ni fedd afon brydferth yn ymddolennu drwy y gwastadedd, na mynydd uchel ysgythrog ei grib, na chreigiau serth rhamantus; nid oes ynddo yr un cwm onl garw, na choedwig dewfrig henaïol, i dynu sylw neillduol atynt; ond unig swyn y lle ydyw ei fod yn llecyn agored iach—llawn o olygfeydd eang. Ar ddiwrnod clir hafaidd, gellir gweld o ben y brynau cyfagos ran o bedair sir; sef, Arfon, Aberteifi, Penfro, a Meirion, ynghyd â mildiroedd llydain o ddyfroedd y Cardigan Bay sydd yn golchi y glanau ger llaw.

Yn nghanol eangder natur, mewn man lle nad oedd llafur a chelfyddyd y pryd hyny wedi gwneuthur fawr heb law codi cloddiau, adeiladu ambell i ffermdy gwael, ychydig fythynod tlawd, corlanau i'r defaid, a murddyn yma ac acw, i gyfnewid gwyneb y ddaear, y ganwyd ac y magwyd Richard Humphreys—oedd yn hynod am eangder ei syniadau, gwreiddiolder a naturioldeb ei sylwadau. Tra yr oedd Richard etto yn blentyn, symmudodd ei rieni i fyw i fferm gyfagos o'r enw Faeldref; ond cyn y symmudiad hwn, yr oedd wedi colli ei fam—yr hon oedd yn wraig ofalus, llawn o synwyr cryf, ac wedi derbyn addysg foreuol lled dda, ac hefyd yn feddiannol ar raddau helaeth o'r ddoethineb oddi uchod.

Yr oedd Humphrey a Jennet Richard (cany dyna oedd enw ei rieni) yn aelodau eglwysig fyddlawn gyda'r Trefnyddion Calvinaidd yn y Dyffryn tra y buont byw.

Pan yn bymtheg oed, cawn iddo golli ei dad; ac felly gadawyd ef yn fachgen amddifad yn y cyfnod tyner hwn, i wynebu peryglon, ac i ymladd brwydrau bywyd ei hun; ond bu Rhaglun-iaeth yn ofalus o hono, a chafodd ei gadw trwyddynt oll i gyrhaedd cyflawn oedran heb ei niweidio.

Yn ystod tymmor ei ieuengtid, derbyniodd addysg dda yn yr ysgolion cymmydogaethol, ac hefyd yn yr Amwythig. Yr oedd yn berffaith gydnabyddus a'r iaith Saesmig, i'w darllen a'i hysgrifenu; a Saesneg a ddefnyddid ganddo i ysgrifenu llythyrau at ei deulu ac eraill oedd yn hyddysg yn yr iaith hono. Mawr hoffai ddarllen ei llenyddiaeth. Ymblesera, nid yn unig gyda lyfrau aml-eiriog y duwinydd trwm Dr. Owen, a gweithiau yr athronydd John Howe, a'r Puritaniaid eraill, pa rai a ystyrir yn gyffredin fel yr unig ymorth feddyliol digon sylweddol i bregethwr; ond gallai efe hefyd fwynhau traethodau bywiog Addison a Steele yn y "*Spectator*," a "*Rambler*" Dr. Johnson, a "*Coll Gwynfa*" Milton, ac yn "*Dramas*" Shakespeare. Ei hoff lyfrau oedd gweithiau Robert Hall, Dr. Dick, a duwinyddiaeth Dr. Dwight. Yr oedd yn nodedig o gydnabyddys yn hanesiaeth Prydain Fawr, ac yn lled hyddysg mewn hen hanesiaeth (*ancient history*). Darlennodd Rollins' "*Ancient History*" lawer gwaith drosodd. Cymmerai fwy o ddyddordeb mewn ffeithian nag mewn damcaniaethau; ac felly, cawn ei fod yn llawer gwell daearyddwr nag ydoedd o arddan-soddwr (*metaphysician*). Tueddai ei feddwl yn fwy at yr ymarferol a'r defnyddiol nag at y cywrair a'r addurnol. Adeiladai dai, a chapelau, gweddol gysurus i fyw, neu i wrandaw a phregethu ynddynt; ond digon moel a diadurn fyddai eu hymddangosiad oddi allan, yn gystal ag oddi fewn.

Wedi marw ei dad, disgynodd gofal y fferm a'r teulu arno ef yn hollol; a thrwy ddiwydrwydd, dan nawdd Rhagluniaeth dyner, llwyddodd i gadw cartref cysurus iddo ei hun, ei frawd, a'i chwaer. Cymmerai bleser mawr mewn trin y ddaear, a chyfrifid ef yn amaethwr medrus; ond nid oedd mor hylaw ar y gwaith o brynu a gwerthu anifeiliaid. Byddai yn bur hoff o drwsio ceryg. Gwyddai am bob cared ar y fferm; ac nid hawdd fyddai ganddo roddi caniatâd i neb eymud un o'r meini mawr sydd i'w canfod mor fynych ar wyneb menydd y Dyffryn. Yr oedd yn gloddiwr da, ac yn adeiladydd gofalus; ond rhagorai yn neillduol yn y gorchwyl o godi 'pen-

tan.' Ei waith ef yw y ddaun bentan ar yr adwy sydd yn agor o'r ffordd fawr i lawr at y Faeldref; a thra y mae pob pentan arall yn yr ardal, heibio i ba rai y bydd ychydig o dramwy, yn chwalu unwaith neu ddwy bob deng mlynedd, saif y ddaun hyn yn ddiysgog; ac ymddangosant fel pe gallent aros yn ddyddiau y ddaear.

Nid oedd, yn ystod y chwe blynedd cyntaf ar ol marwolaeth ei dad, yn aelod eglwysig; ond er hyny, gofalai bob amser gadw trefn weddus ar ei dŷ. Pan yn 21ain oed, ymunodd un noswaith ag eglwys y Trefnyddion Calvinaidd yn y Dyffryn. Ei dynu yn raddol at grefydd a gafodd, ac nid ei orchfygu gan rym argyhoeddiad nerthol a disymmwith. Y geiriau a dorodd y ddadl yn ei feddwl oeddynt, "Cany meirw ydych, a'ch bywyd a guddiwyd gyda Christ yn Nuw." Cyn hir, dewiswyd yr aelod newydd yn flaenor ar yr eglwys; ac yn fuan, dechreuodd y blaenor ieu-ange esbonio ychydig ar bennod yn y cyfarfod gweddi nos Sabbath. Profodd ei hun yn siaradwr medrus, o ddawn parod a rhywyd, ac yn gallu gosod allan ei feddyliar mewn dull goleu a nerthol.

Ar annogaeth daer ei frodyr, ymgymerodd, pan yn 29ain oed, a gwaith y weinidogaeth gyhoeddus, trwy ddechreu pregethau. Ni bu erioed mewn coleg, ac ni dderbyniodd ddim addysg rhagbarotoawl at y gwaith hwnw—amgen na gwybodaeth gyffredinol eang, a phrosiad o'r byd a dynolryw; etto, na feddylied neb mai pregethwr heb ddim diwylliant oedd. Yr oedd wedi meistrolï y rhan fwyaf o *Euclid*, a gwelsom lyfr trwchus wedi ei lenwi ganddo a *mensuration problems*. Nid oedd, y mae'n wir, yn hyddysg yn yr ieithoedd dysgedig, nac yn medru un o ieithoedd y Cyfandir; ond gellid ei ystyried yn *good English scholar* o'i ddydd, wedi darllen llawer ar lyfrau hanesiaeth, daearyddiaeth, seryddiaeth, ac athroniaeth naturiol, ac yn cymerydd dyddordeb neillduol mewn peirianniaeth. Heb law hyn, yr oedd yn dduwinydd da, wedi meddwl llawer drosto ei hun ar y gwahanol byngciau, ac yn meddu golygiadau clir ac ysgrythyrol arnynt.

Nid amaethwr yn pregethu tipyn ydoedd, fel rhyw ail waith; ond dyn coeth oedd efe, wedi ei ddonio gan y Meistr mawr a galluocedi cymmhws i'r weinidogaeth, a'i galon wedi ymroddi i'r gwaith—un oedd "yn mawrhau ei swydd"—ond un oedd, o herwydd yr amserau a'r amgylchiadau, yn gorfod ymrwystro gyda'r byd, er mwyn sicrhau iddo ei hun a'i deulu gynnal-iaeth gysurus.

Yn 1822, priododd Miss Anne Griffith, Quay Cottage, Abermaw, merch Cadben Griffith—coffadwriaeth yr hwn sydd etto yn fendigedig yn mhllith hen drigolion y 'Bermo. Yr oedd Miss Griffith yn perchen mwy o eiddo na Richard Humphreys, y pregethwr a'r amaethwr o'r Faeldref. Ond gan nad oedd hi yn penderfynu priodi gŵr aur, hyd yn oed pe bae yn "llô aur," ymfoddlonodd i fwrw ei choelbren gydag ef; canys mwy gwerthfawr yn ei golwg oedd synwyr da, medr at fyw, a chrefydd bur, na chyflawnder o eiddo. Ar ol priodi, symmudasant i'r Lluesty, i gadw siop, lle y buont yn byw am ddeng mlynedd. Ganwyd iddynt ym dri o blant, Mary Anne, yr hynaf, yr hon a briododd Mr. G. Jones, *draper*; o Borthmadog; merch a fu farw yn ei mabandod; a Jennette Griffith, yr ieuengaf, yr hon a briododd y diweddar Barch. E. Morgan, Dyffryn, ag sydd etto yn byw yn y Faeldref.

Nid hir y bu Mr. Humphreys, ar ol dechreu pregethu, heb dderbyn cymmeradwyaeth gyffredinol, a daeth yn fuan yn bregethwr lled boblogaidd. Nid canu yn fwyn y byddai, er fod ganddo lais da, clir, a soniarus, a'i fod yn tori ei eiriau yn brydferth, ac yn siaradwr pleserus i'w wrandaw. Nid areithyddiaeth oruchel oedd ganddo, yr hon sydd yn hawlio ac yn mynu sylw cynulleidfaoedd, bodd neu anfodd, gan eu dwyn yn gaeth; er nad oedd yn amddifad o'r hyn a elwir yn addurniadau areithyddol. Nid dyfnder a newydd-deb ei feddylliau, na chadernid ei ymresymadau, na threfn a chysylltiad lachar ei osodiadau, a swynai ei wrandawyr; er fod ei allu meddyliol yn gryf a chraff i dreiddio ac i egluro. Ei ddygnoliaeth fawr, ei synwyr da, a'i grefydd ddwys, oedd cuddiad ei gryfder fel pregethwr a gwladwr. Nis gellir rhoddi gwell syniad am dano i'r darlennydd na thrwy ddyfynu y llinellau canlynol o waith y gŵr talentog hwnw, Mr. Rees Roberts, o Harlech:—

"Yr oedd Mr. Humphreys yn ddyn o ymddangosiad talgryf ac urddasol iawn; a phenderfyniad, nerth, a phwyll, yn argrahedig ar ei holl ysgogiadau; a hyny mewn llythyrenau mor freision fel y byddem ni, hogiau y Dyffryn, yn ymdeimlo yn union pan y canfyddem ei dremwedd yn y pellder, fod yn y fan hono ryw grym lawer o 'uwceder llwch y byd' yn ymrymud gyda'u gilydd. Yr oedd ei wynebpryd yn un tra awgrymiadol o bob teimlad dymunol; fel pe buasai natur, neu yn hytrach, ei Dduw, wedi darparu *treat* i bob cynulleidfa y talai Mr. Humphreys ymweliad i hi. Yr oedd pob teimlad haelfrydig a hynaws yn daenedig ar oi wyneb llydan braf—yn ffurio y fath *contrast* rhyngddo ag ambell i greadur gwyneb-gul y teimlem yn falch nad oedd modd dangos mwy o surni a chwerverder ar ei *frontispiece*. Ond am Mr. Humphreys, ni fuasai yn waeth gan neb pe buasai ei wyneb gan lleted a'r ffenestr; o herwydd na fuasai ond gollwng ffrwd o oleuni ar deimladau mwyaf dymunol y galon ddynol. Teimlid fod cyfarohiad caruaid Mr. Humphreys hefyd yn werth ei gael. Byddai ei '*How do, machgen i,*' yn ymofyniad serchog a gwirioneddol, ac yr oedd ei ysgydwad llaw yn rhyw beth pur sylweddol. Nid fel ambell un yn gollwng ei bawen i'ch llaw fel rhyw lwmp o *sponge* laith, gan edrych ffordd arall, y byddai efe; na, byddid yn teimlo fod ei galon fawr yn *throbio* yn nghledr ei law, a'i ddau lygad mawr gloew yn edrych yn eich llygaid chwithau, fel pe yn yspio a oedd rhyw drallod a gofid yn rhywle tua gwraidd y galon ag y gallai ef roi *plaster* wrthynt. Efelychai yn fawr yn hyn dynerwch tosturiol yr Iachawdwr bendigedig, fel ei dangosir gan y bardd Cowper yn y llinellau hyn ar 'Y Daith i Emmaus':—

'Ere yet they brought their journey to an end,
A stranger joined them, courteous as a friend,
And asked them, with an engaging air,
What their affliction was? and begged a share.'

Daeth Mr. Humphreys yn naturiol i gymmerod y flaeoriaeth yn y cyfarfod misol ar ol marwolaeth y Parch. Richard Jones, o'r Wern. Nid deddfwr na diwygiwr ydoedd efe, ond barnwr tawel call; ac yn rhy dueddol, os yr un, i adael pethau yn llonydd fel yr oeddnynt, gan orphwys a rhoddi dioloh. Yr oedd yn weithiwr a wir ofalai am yr achos mawr. Nid yn unig dysgai a chynorthwyai yr eglwysai yn y rhan ysbrydol o'r gwaith; ond yr oedd yn abl i'w hyfforddi mewn pethau bydol—y rhan allanol—trwy gynllunio ac adeiladu eu capelau newyddion, ac adgyweirio yr hen. Fel enghraifft o'i gymmwynasgarwch, a'i barodrwydd i wasanaethu yr efengyl yn y cych allanol hwn, ni a nodwn yr hanesyn

canlynol. Sylwodd un Sabbath, pan yn pregethu yn Llanuwchllyn, fod tyllau yn nhô yr hen gapel. Boreu Llun, aeth i chwilio am fenthyg dillad gweithio y diweddar Ewan Foulk; ac wedi dyfod o hyd iddynt, aeth i ben y capel, a thrwsioedd ei dô cyn myned ymaith.

Llanwai holl wahanol gylohoedd ei gyfarfod misol gyda ffyddlondeb mawr. Gwir ofalai am lwyddiant yr achos crefyddol, a chyflawnai bob gwasanaeth oedd ar ei law ef i'w wneyd yn y cyfeiriad hwn. Teimlai, er ei fod yn amethu, mor ddwys a'i fab-yn-nghyfraith, Mr. Morgan, dros gynnalïaeth deilwng i'r weinidogaeth. Siaradodd allan yn gyhoeddus ar y pwng mewn cymmanfaoedd; a chawsant ill dau frwydrau poethion, a rhai clwyfau bryntion gan eu gwrthwynebwyr mewn mwy nag un cyfarfod misol, pan yn dadleu cwestiwn y fugelliaeth. Cymmerodd Mr. Humphreys hefyd ei ddewis yn weinidog ffurfiol ar amryw eglwys, a chyflawnai waith bugail yn mhob ystyr o'r gair yn ei gymmydogaeth ei hun.

Yn 1841, cawn ef yn y Bala, yn cymmerod rhan yn y gwasanaeth ordeinio, pryd y gwnaeth sylwadau ar "Ddyledswydd yr eglwys tuag at ei gweinidog." Yn 1851, traddodwyd y cynghor ganddo yn sasiwn Caernarfon. Drachefn yn 1853, traddododd araeth ar "Natur Eglwys," yn nghymdeithasfa Machynlleth; ac yn nghymanfa Bangor, Medi, 1855; cawn ef yn traethu eilwaith ar "Ddyledswyddau yr eglwys at ei gweinidog."

Cymmerodd Mr. Humphreys rhan flaenllaw gyda'r achos dirwestol hefyd. Daeth yn ddirwestwr llwyr ei hun, ac ymdrechodd lawer i gael gan eraill ddilyn ei esampul. Yr oedd yn areithiwr ar ddirwest heb ei ail. Cofir yn hir ar hyd y gwledydd am ei hanesion digrifol ac addysgiadol (a gofalai bob amser fod addyg ynglŷn wrth y digrifwch), ei sylwadau craffus, a'i ddull dymunol. Nis gallwn d dangos yn well pa fath un oedd na thrwy roddi yma ddyfyniad o'r araeth ddirwestol a draddodwyd ganddo ar ol y pregethau ddau o'r gloch yn un o gymdeithasfaoedd Pwllheli:—

"Ni wn i pa ham y mae eisiau perswadio cymmaint arnoch i adael y diodydd meddwol. Y mae rhai o honoch yn ceisio dyfod a rhyw bethau ydych ei alw yn rhesymau dros ei harfer yn gymmedrol. Ond ni welais i ryw lawer o rym yn rhesymau neb drostynt; ac o'm rhan i, haws fyddai genyf o lawer gredu mai ffordd o bonnynt ydych. Ond nid hawdd genych addef hyny. Gwirionedd ydyw hwn y rhaid ei wasgu allan o honoch. Yr oedd yn ein gwlad ni acw ŵr a gwraig yn byw yn weddol gysurus. Rhyw ddiwrnod, fe darawodd cymmydog wrth y gŵr, ac fe ddywedodd wrtho, 'Gwraig go sal a gefaist ti, hwn a hwn.' 'Be sydd arni hi?' meddai y gŵr. 'Wel, meddai y cymmydog, 'y mae hi yn aml iawn ar hyd tai y cymmydogion.' 'O! felly, ebe y gŵr. 'Ac y mae hi yn ddiog iawn hefyd.' 'O! felly,' meddai y gŵr drachefn. 'Yn wir, y mae hi yn un fudr iawn.' 'Wel,' meddai y gŵr, 'dywed di a fynoch di am Betty Rhys, y mae yn dda gen i hi.' Yr oedd y cymmydog yn dyweyd y gwir bob gair am dani; mi hadwaenwn i hi, ac un fudr ddiadaioni oedd hi. Fe fu y cymmydog yn bur hir cyn cael gan y gŵr i ddyweyd fod yn dda ganddo Betty Rhys; ond wedi iddo ddyweyd, fe welodd y cymmydog mai y peth goreu iddo ef oedd rhoddi ei gerdd yn ei god, a gadael rhwng y ddau a'u gilydd. Ond rywfodd, nis gallwn ni yn ein byw adael llonydd i ohwi, er ein bod yn gwybod fod yn dda genych am y ddiog feddwol; o blegid y mae y drygau sydd yn perthyn iddi yn llawer gwaeth, fy mhobi i, na'r drygau oedd y cymmydog yn eu rhoi yn erbyn

Betty Rhys. Gadewch hwy; ac ond i chwi eu gadael, chwi gwch fanteision lawer iawn i chwi eich hunain, ac i'oh teuluoedd. Byddwch fyw yn hwy, ond i chwi eu gadael. Fe allir dywedyd am 'Ddirwest,' y mae 'hir hoedl yn ei llaw ddeheu hi, ac yn ei llaw aswy y mae cyfoeth a gogoniant.' Fe fyddai eich cael i grodu hyn yn rhywbeth. O'm rhan i, yr wyf yn ei greu yn fy nghalon er's blynyddoedd. Yn wir, yr oedd hen barson yn byw tua'r Bala acw, wedi dyfod i ddeall hyn flynyddoedd lawer cyn bod son am y Gymdeithas Ddirwestol. Fe aeth hen gyfaill iddo i edrych am dano, ac aeth y parson i gwyno mai degwm bychan iawn oedd yn perthyn i'r plwyf hwnw. 'Pa faint ydyw?' gofynai y cyfaill. 'Nid yw ond hyn a hyn,' ebe y parson. 'O! y mae hyn yn o lew. Y mae genych gyda hyn dipyn i'w dderbyn oddi wrth briodi a chladdu,' atebai y cyfaill. 'Yn wir,' meddai yntau yn ol, 'nid oes yma neb byth yn priodi, ac ychydig iawn sydd yn marw yma hefyd. Ni welsoch erioed lai.' 'Wel, y mae hyn yn beth rhyfedd iawn; y mae marw yn mhobman—beth sydd arnynt na farwent yma?' chwaneagai y cyfaill. 'Ond yfed dwfr oddi ar y clai glas (neu, fel y golwch chwi ef yn Lleyl yma, marl glas) y maent.' Yr oedd y gŵr parchedig wedi deall y rheswm. Ewch chwithau a gwnewch yr un modd."

O dro i dro ysgrifennodd amryw ddarnau byrion gwerthfawr i'r "*Traethodydd*," "*Y Methodist*," a'r "*Gemiogeth*." Yr oedd efe yn ysgrifenydd cywir, prydfert, a hynod o hapus mewn ffurfio brawddegau byrion cynnwysfawr, i gyd yn gnewyllyn, heb ddim rhiogl na phligsyn o'i amgylch. Ei glust oedd ganddo i'w arwain yn ffurfiad ei frawddegau a detholiad ei eiriau. Nid dyn mân reolau oedd Mr. Humphreys, wrth ysgrifenu mwy nag wrth fyw; ond dilynai natur yn y naill a'r llall yn ei symlrwydd a'i gwreiddiolder.

Digwyddai troion digrifol yn ei hanes weithiau yn ei gysylltiad a'i gymmydogion, ac yn ei gysylltiad a'r eglwys. Dyfynwn yr enghraifft a ganlyn fel dangosog gywir o'r hyn ydoedd:—

"Yr oedd tynerwch ei galon, weithiau, yn myned ar y ffordd iddo weithio allan benderfyniadau ei feddwl. Gwnaeth benderfyniad un tymmor na byddai iddo werthu dim o gynnyrch y fferm ond am arian parod; a mynegodd y ddedd i'w was, fel na byddai i hwnw werthu dim yn ei absenoldeb. Ond cyn machlud haul yr un dydd ag y mynegwyd y cynllun hwn, daeth dau gymmydog iddo, ac aelodau o'r eglwys yr oedd efe yn weinidog arni, i ofyn am bytatws ar werth. Gofynai yntau a oedd ganddynt arian? 'Nac oes, dan yr amser a'r amser,' ebe hwythau. Ar hyn hi a aeth yn wrthdarwiad rhwng tynerwch ei galon a phenderfyniad ei feddwl; a bu distawrwydd tra yr oedd yr ymyrsonfa yn cymmyrd lle yn ei feddwl. Yn y man dywedai, 'Os nad allaf werthu pytatws i chwi, heb dori fy ngair, gallaf roddi cynghor i chwi.' 'Ewch at Ann (sef Mrs. Humphreys) a gofynwch am fenthg iddi dan y pryd a nodasoch.' Aeth y dynion, a dychwelasant yn fuan: prynasant y nwyddau gan Mr. Humphreys, a thalasant am danynt gydag arian Mrs. Humphreys."

Yr oedd yn deimladwy iawn i'r digrifol, ac ni allai ymattal pan ddeuai heibio iddo. Dyma eiriau ei fywgrahydd am dano:—

"Byddai yn cael ei demtio weithiau i ddywedyd gair lled ymala wrth drin achosion na byddai yn gweled pwys mawr ynddynt. Yr oedd anghydfod wedi tori allan rhwng brawd a chwaer perthynol i'r eglwys, a dywedai y brawd fod y wraig wedi ei daro. Gofynai Mr. Humphreys i'r wraig a oedd hi wedi gwneyd hyn?

'Wel do,' ebe y wraig, 'mi a'i tarewais ef.'

'Gyda pha beth?' gofynai Mr. Humphreys.

'Gyda'r golch bren,' ebe y wraig. 'Wel, oni chefaist ti beth pwrpasol iawn!' chwaneagai y gweinidog.

Colodd ei olwg ar y bai yn nghyfadarswydd yr offeryn a ddefnyddiodd y wraig i ddial ei cham. Ei esgusawd dros wneyd sylwadau o'r fath fyddai, nas gallai yn ei fyw arbed pŵl deg pan y deuai at."

Fel y sylwyd eisoes, cuddiad ei nerth ydoedd ei ddynoliaeth fawr, eangder ei syniadau, cywirdeb ei farn, ac yn enwedig tynerwch a charedigrwydd ei galon. Teimlai y gynulleidfa wrth wrandaw arno fod yno ddyn llawn yn siarad synwyr da wrthyn, gyda difrifwch, a'i fod mewn gwirionedd yn caru eu lles. Yr un peth a'i gwnai mor dderbiniol yn mhilith ei gymmydogion. Teimlent fod iddynt gyfaill fyddlawn a charedig yn Mr. Humphreys; a hawdd fyddai ganddynt fyned i osod eu cwynion ger ei fron, neu i ofyn am ei gynghor mewn amgylchiadau dyrus. Gŵr o gynghor ydoedd efe, yn anad dim; a'i gynghor bob amser yn air addas, ac yn air yn ei bryd. Bydd fyw yn hwy yn ei gynghorion a'i sylwadau call nag mewn dim arall. Byddent wedi eu gwisgo mewn geiriau mor gymmeradwy, ac mor llawn o synwyr, fel y trysorid hwy yn y cof megys hen ddiarhebio. Ei sylwadau wrth fyned heibio oeddnynt y pethau goreu yn ei bregethau:—

"Cwynai gwaig gyfrifol wrtho unwaith ei bod mewn profedigaeth oddi wrth ryw bersonau, nad oedd fawr o foneddigeiddrwydd yn perthyn iddynt. 'Na feindiwh,' ebe yntau, 'mae yn haws i chwi ddiodesd nag iddynt hwy dori ar eu harfer."

"Mr. Humphreys, rhoddwch gynghor i Mary yma i chwilio am ŵr, fel y rhoddasoch i Miss —," meddai gŵr y tŷ wrtho, pan ar daith yn Lleyl. 'Ni roddais i erioed gynghor i un ferch ieuang i chwilio am ŵr, John; ond cynghor i ddewis gŵr pan y cai gynnwyr arno roddais i.' 'Wel, gadewch i ni ei gael,' meddai y teulu. Ar hyn, trodd yntau at Mary, a dywedai yn ei ddull eiriol a dengar— 'Mary bach, peidiwch cymmyrd dyn diog: mae o yn ddrud iawn i'w gadw, ac ni ddwg nemawr i mewn. Gochelwch ddiotwr; canys y mae yn berygl iddo fyned yn feddwn. Peidiwch cymmyrd dyn digrefydd, rhag i'r Arglwydd ddiogio wrthyh, a'i adael felly. A pheidiwch er dim cymmyrd ffŵl; canys y mae yn anmhosibl gwneyd hwnw byth yn gall."

Dyma enghraifft o'i sylwadau:—

"Os nad oes lle i bob rhinwedd yn dy grefydd, ni thâl hi ddim."

"*Un drwg ydyw pechod*.—I gael golwg ar ddirg pechod yn iawn, dylem edrych, nid yn unig ar yr hyn a wnaeth yn y byd yma, ond ar yr hyn a wnaist pe cai."

"*Dewis y gwir Dduw yn Dduw*.—Gwnewch mor gall, mhobi i, ag y gwnaeth *Æsop* wrth fyned gyda mintai i ben y mynydd. Yr oedd yno lawer o giudgelfi ac ymborth yn cael ei ddarparu ar gyfer y daith, a phawb yn dewis ei faich. Ond dewisodd *Æsop* y baich bwyd i'w gario; ac fel yr oeddnynt yn esgyn, yr oeddnynt yn gorphyws ac yn ymboethi; ac wedi hyn cychwyn, a phob un a'i faich ei hun. Ac yr oedd baich pawb yn cadw ei bwysau, neu yn hytrach yn trymhu, fel yr oeddnynt yn dringo, ond baich *Æsop*. Yr oedd ei faich ef yn ysgafnaoch bob tro y gorphywsent; a mwy na hyn, yr oedd baich *Æsop* yn rhoddi nerth adnewyddol bob tro i all gychwyn. Felly chwithau, fy mhobi i, dewiswch yr Arglwydd yn Dduw i chwi: cewch y bydd ei iau yn esmwyth a'i faich yn ysgafn, a chewch fwrw eich baich arno, ac efe a'ch cynnal chwi a'ch beichiau."

Ei ddynoliaeth ragorol, wedi ei thrwytho yn

ysbryd crefydd, a'i gwnai yn weddiwr mor neill-duol. Y drychfeddwl llywodraethol yn ei weddiau oedd y syniad am Dduw fel Brenin a Thad. Cydnabyddai ei ddaioni mawr yn nhrefn natur a rhagluniaeth, yna lithrai yn naturiol i ddiolch am drefn y cadw, a diwedddai bron bob amser gydag erfyniad taer am i'r Duw Mawr hwn fod yn Dduw iddynt byth. O'r un gwreidd-yn y tarddai ei ddwyser teimlad (*pathos*) a'i arabedd nodedig. Ceir y ddaun hyn bob amser yn cyd-fod. Pa le bynag y mae dynoliaeth lawn a chynneddfau meddyliol clir, yno hefyd, er fe allai yn guddiedig, y bydd teimlad dwys ac arabedd (*humour*). *Humour* ydyw tân byw: *wit* yw gwreichion. Gellir taraw gwreichion allan o gareg â haiarn oer; felly gall *wit* drigo mewn mynves gan oered ac mor farw a'r iâ. Gall dyn arwynebol, heb ddim dyfnder teimlad na natur, fod yn *witty*; ond rhaid cael mynves gynnes â rhywiaint oddyfnder a dwysder teimlad i gynnyrchu gwir *humour*. Hawdd iawn oedd tynu y dagrau i lygaid Mr. Humphreys; a llawer gwaith y llawenhawyd calonau tlodion a rhai anghenus y Dyffryn a'i garedigrwydd. Deuai ei *humour* i'r amlwg yn fyfawr neillduol yn ei atebion pert, yn gystal ag yn y dull medrus a dymunol gyda pha un y dalai y ddysgl yn wastrad mewn cyfarfodydd, y rhoddai derfyn ar ddadl fyddai yn tueddu i fyned yn frwd â rhyw sylw digrifol, neu trwy adrodd hanesyn cymmhaws at yr amgylchiad. Nodwn yma y ddwy esampl ganlynol, wedi eu cymmyrd o'i gofiant.

Yr oedd yn y Dyffryn ryw hynafgwyr, yr hwn a fyddai a'i law yn drom ar y bobl ieusaing. Byddai yn gweled rhyw ymotiau duon arnynt bob amser; ac ar ol iddo fod yn eu fflangellu am rywbeth a ystyriai efe yn feius, dywedai Mr. Humphreys, "Y mae pawb yn gweled y gwrth-ddrychau yr edrychant arnynt trwy wydr yr un lliw a'r gwydr ei hunan. Os du fydd y gwydr, du yr ymddengys pob peth drwyddo." Ac wedi gwneyd y sylw, trodd at y brawd, a dywedodd, "Fe fyddai yn burion peth i tithau newid dy *spectol*."

Fel yr oedd arwerthwr yn canmawi rhyw nwyddau oedd ganddo yn eu gwerthu, dywedai am rywbeth oedd dan ei forthwyl. "Dyma i chiwi beth a bery byth."

"Hir ydyw byth, Mr. E—," meddai Mr. Humphreys.

"Â ddarfu i chiwi ei fesur, Mr. Humphreys?" gofynai yr arwerthwr.

"Naddo, neu buasai hyn yn brawf nad ydyw yn hir."

Ynghyd â'r *humour* y soniasom am dano, meddai Mr. Humphreys fraethineb a'i gwnai yn gwmni difyrus i ba le bynag yr elai, ac yn wrthwynebwr i'w ofni. Wrth ymddiddan am ryw frwad pur siaradus, medd ei fywgraphydd, dywedai cyfaill wrtho—"Diau ei fod yntau yn aelod o'r corph mawr cyffredinol." "O! ydyw," ebe Mr. Humphreys. "Pa aelod ydych chiwi yn ei feddwl ydyw, Mr. Humphreys?" gofynai y cyfaill. "Ei dafod, 'rwy'n credu," oedd ei ateb.

Yr oedd wedi myned i'r Gwynfryn un boreu Sabbath i wrandaw ar gyfaill iddo yn pregethu, a gofynodd Mrs. Jones iddo aros i giniawa gyda hwy. "Na," meddai yntau, "y mae fy nghyhoeddiad yn y Faelddref am giniaw, a gwell i mi dori cyhoeddiad gyda phawb na chydag Ann." "Is," ebe John Jones—un o hen flaenoriaid y Gwynfryn—"y mae merched yn burion nes yr

ant i suro." "Ho!" meddai Mr. Humphreys, "ni bydd Ann byth yn suro; ond bydd weithian yn *sharpio*—a gallaf fi yfed diod *sharp*, ond nid diod str."

Wrth fyned o Faentwrog i Ffestiniog ar un Sabbath, cafodd wlaw hynod o ddwys. "Wel, beth ydych yn ei ddyweyd am yr hin yma, Mr. Humphreys?" ebe rhywun wrtho yn y pentref wedi cyrhaedd pen y daith. "Dyweyd," atebai, "nid oes genyf ond dyweyd mai gwir yw yr adnod—'A chnawd arall sydd i bysgod.' Y mae eu cnawd hwy wedi ei wneyd i fod yn y dŵr; ond yr wyf yn teimlo mai nid felly fy nghawd i."

Byddai ei fraethineb weithian yn cymmyrd gwedd lym a minio iawn, pan y barnai hyn y briodol.

Aeth un o'r dosbarth hwnw, a elwir y 'grwg-nachwyr,' ato unwaith i gwyno yn erbyn y blaenoriaid, a dywedai na wnaent wrandaw ar ddim a ddywedai efe wrthynt. O'r diwedd, blinodd Mr. Humphreys ar ei faldordd, a dywedodd, "Nid yw ryfedd yn y byd eu bod yn gwrthod gwrandaw arnat, os wyt ti yn siarad cymmaint o ynyfdrwydd wrthynt hwy ag yr wyt ti gyda mi."

Yn 1852, colodd ei briod; ac o hyn y hyd 1858, bu yn byw yn y Faelddref gyda'i ferch a'i fab-yn-nghyfraith, pryd y priododd Mrs. Evans, Gwern-lago, Pennal, a symmddodd yno i fyw. Ganwyd iddynt un ferch, Elizabeth—yr hon sydd etto yn fyw. Nid hir y bu yno cyn iddo ddechreu llesghau. Ychydig a deithiodd ar ol hyn, a Chweifror 15fed, 1863, bu farw. Cafodd gladdedigaeth tywysogaidd yn mynwent Capel y Dyffryn.

Nis gallwn derfynu hyn o ysgrif yn fwy priodol na thrwy ddoeni yma y disgrifiad o hono a gyfanoddwyd gan y diweddar Barch. E. Morgan, sydd yn gerfiedig ar ei fedd:—"Yr oedd hynawsedd ei dymmer, ei synwyr cryf, a'i arabedd, yn tynu sylw pob gradd ato, ac yn ennill iddo gymmeradwyaeth gyffredinol fel dyn; ac yr oedd fyddlondeb, a chywirdeb tryloew ei fywyd gweinidogaethol yn ennill y gradd o'r Duw a gweinidog cymmhws y Testament Newydd yn nghydwybodau pawb a'i hadwaenent. Efe a fu ar hyd ei oes yn fab tangnefedd, a gorphenodd ei yrfa mewn tangnefedd."

HUNNIAID:—enw ar gydgasglid o amryw lwythau o Scythiaid crwydrol, a fuont â chryn llaw ganddynt yn nymchweliad yr ymherodraeth Rufeinig yn y gorllewin yn y rhan gyntaf o'r hummed ganrif. Y mae eu hanes boreuol yn aros mewn cryn ddirgelwch. Ymddengys eu bod yn perthyn i'r tylwyth mawr Mongolaidd; ac yr oedd eu harferion, eu hymddangosiad, a'u nodweddion corphorol, yn cadarnhau y syniad. Tybir mai gwaatadeddau mawrion Tartary, ar derfynau China, oedd cryd yr hiliogaeth; yr hon, yn mhell cyn y cyfnod Cristionogol, oedd yn ddiagon cref i gadw ei chymmydogion mewn ofnau parhaus. Dywedir fod y Chineaid a ddiodefasant oddi wrthynt wedi adeiladu mur mawr China (tua 200 o flynyddoedd c.c.), er diogelu eu hunain oddi wrth eu hymosodiadau parhaus. Wedi eu gyru yn ol ar yr ochr hon, cyfeiriodd yr Hunniaid eu cwrw tua'r gorllewin, ac ynghylch canol y bedwaredd ganrif, ceid eu bod wedi ymsefydlu yn y wlad a orwedddai rhwng y Môr Caspiaidd a'r Dniester. Am drigain mlynedd ar ol hyn amddiffynt eu sefydliadau newyddion yn ngwyneb ymosodiadau y llwythau cym-

mydogaethol. A'r mwyaf peryglus o'r rhai hyn oedd yr Alani, llwyth o'r un gwaed a'r Hunniaid eu hunain: ar ol llawer o ymdrechfeydd gwaedlyd, fodd bynag, bu agos i'r Alani gael eu llwyr ddi-fodi. Ymgymysgodd y rhai a adawyd o honant gan y rhyfel a'r Hunniaid. O ddeutu B.A. 376, daeth yr Hunniaid yn mlaen i'r gorllewin, ac ymosodasant ar y Gothiaid ar y ochr ogleddol i'r Danube. Gwnaeth tua dau can mil o'r Visigothiaid eu noddfeydd yn y tiriogaethau Rhufeinig, lle y trefnwyd tiroedd iddynt. Adgyfnerthwyd rhengoedd yr Hunniaid o blith min-teioedd eraill a ymunodd gyda hwynt; ac am dymmor neillduol, ymunasant a'r Gothiaid. Ac yn nesaf, ymosododd yr Hunniaid ar y Rhufeiniaid, ac mewn brwydr fawr a ymladdwyd ger Adrianople, lladdwyd yr ymherawdwr Valens. Parhaodd eu gallu i gynnyddu yn sefydlog hyd ganol y bummed ganrif, pan y cyrhaeddodd ei uochder mwyaf o dan Atila. Ar ol ei farwol-aeth ef, ymrannodd yr amrywiol lwythau oedd wedi eu dwyn ynghyd a'u gwneyd megys yn un genedl gan ei athrylith ef, ac ymosodwyd arnynt gan y Gothiaid, y rhai a'u hofnert gymmaint ag yr arswydai y Rhufeiniaid hwythau; a gyrwyd hwynt yn ol dros yr afon Don. Ymsefyldodd rhai o honant yn Pannonia, a gadawsant ol eu presennoldeb yno yn barhaol yn enw y wlad a elwir yn awr Hungary. Ceir fod cangen o honant, a elwid yr Hunniaid Gwynion, yn gor-esgyn Persia yn nheyrnasiad Firoze; ond er canol y chweched ganrif, nid oes sôn am danynt ar ddalenau hanesyddiaeth.

HUGHES, JAMES: gweinidog enwog gyda'r Methodistiaid Calfinaidd yn Llundain. Ganwyd ef yn y Neuadd Ddu, Ciliau, ger Trichrug Aeron, swydd Ceredigion, yn y flwyddyn 1779. Treuliodd flwyddoedd boreu ei oes, meddir, gyda gorchwylion amaethyddol a bugelliol, a chlywyd ef yn dyweyd ei fod, pan yn

"Iraidd lango,

Yn arail praidd ei dad ar ben y bangc."

Er nad oedd ei denlu o duedd grefyddol, ceir fod argraphiadau crefyddol dyfnion ar ei feddwl ef yn dra boreu ar ei oes. Tueddwyd ef pan yn ieuange i frwr ei goelbren yn mysg y Methodistiaid Calfinaidd; a symudodd yn y cyssylltiad crefyddol hwnw i Lundain, pan yn ar hugain oed, yn y flwyddyn 1800. Nid oes nemawr chwaneog o'i hanes am flwyddoedd cyntaf ei drigias yn y brif ddinas, ond fod ynddo awydd angerddol am wybodaeth, a'r defnydd a wna'i o bob mantais y caffai afael arni i gyrhaedd hynny mewn barddoniaeth, ieithyddiaeth, a duwinyddiaeth.

Bu yn gweithio yn galed a'i ddwylaw yn *dock-yard* y llywodraeth yn Deptford, nes cyrhaedd y bummed flwyddyn a degain o'i oedran—wedi bod yno am bum mlynedd ar hugain, ac mewn cyssylltiad a'r Methodistiaid yn Wilderness Row. Yn y flwyddyn 1806, daeth yr enwog John Elias i ymweled a'i frodyr, fel y byddai yn arfer gwneyd yn lled fynych y pryd hwnw; a chafwyd diwygiad grymus trwy ei weinidogaeth nerthol ef, fel y teimlodd llawer ei ddylanwad—ac yn eu mysg, James Hughes lawn cymmaint a neb, fel y gadawodd argraph ddaionus arno hyd ddiwedd ei oes lafurus. Ond fel llawer o'i gydwladwyr, yr oedd ei anfanteision yn fawr, a'r diffyg o addysg dda yn moreu ei oes yn eu gwneuthur yn fwy, a hefyd diffyg llyfrau mewn gwahanol ganghenau gwybodaeth: ac er

cael ambell i lyfr, yr oedd yr amser yn brin i'w astudio. Yr oedd o gyfansoddiad corphorol cryf, ac yn meddu ar feddwl o'r fath fwyaf penderfynol, nes gorchfygu llawer o anhawdserau trwy ei ddyfal-barhad a'i ymdrech.

Rywbrwyd yn yr adeg hon, daeth i gydnabyddiaeth a'r ieithyddwr enwog, Dr. William Owen Pughe; ac fe ffurfiwyd cyfeillgarwch mor agos rhyngddynt fel y treulientu yr amser mewn cystadleuaeth i gyfieithu y darnau anhawddaf a ellid gael o weithiau enwogion barddonol y Saeson; a beirniadent yn fanwl a chaled ar waith eu gilydd, a cherid y gystadlueaeth yn mlaen mewn grammadeg ac ieithyddiaeth yn yr hen "*Seren Gomer*." Felly y daeth efe yn enwog fel ysgolhaig Cymraeg a Saesneg, ond yn arbennig fel cyfieithydd o'r naill iaith i'r llall; ac yr oedd yn ddiarwybod iddo ei hun yn ymbarotoi at waith mawr ei oes. Dechreuodd bregethu yn y flwyddyn 1809, pan yn ddeg ar hugain oed. Ordeiniwyd ef i holl waith y weinidogaeth yn Llangeitho yn y flwyddyn 1816. Ei brif nodweddion oedd ynt y pregethwr, y bardd, yr ysgrifenydd, a'r esboniwr. Yn ei gyssylltiad a'r tri rhagoriaeth cyntaf, troai mewn cylch cyfyng a chartrefol; ond o fewn y cylch hwnw cariai ddylanwad mawr a daionus: a phan y bu farw, teimlid fod "tywysog a gŵr mawr wedi syrthio yn Israel." Ond fel llawer o'i frodyr enwog, anghofiasid ef, a'i lafur, yn fuan gyda'r oes yr oedd yn byw ynddi. Modd bynag, cyfododd golofn yn ei fywyd, sef ei Esboniad ar y Beibl, yr hwn a saif yn goffadwriaeth iddo am oesoedd lawer etto i ddyfod. Ond yn meddwl pwy y gwreiddiodd y syniad gyntaf o gael esboniad i'r Ysgol Sabbothol, a'r Cymry yn gyffredinol? Pwy a feddai y gwroldeb, y penderfyniad, a'r gallu i ymgymmeryd a'r fath anturiaeth bwysig a hon yn yr adeg y dygwyd ef allan? Nid yn meddwl James Hughes, nac yohwaith yn meddwl y cyhoeddwr diweddar, sef Mr. Peter M. Evans. Ond cychwynodd yn meddwl bachgenyn tra yn darllen y bedwaredd bennod ar hugain o Fefngyl Matthew yn yr Ysgol Sabbothol yn hen gapel Pentre-felin, ger Gwrecsam, pan y gofynwyd llawer o gwestiynau dyrus ac anhawdd, ac y rhoddwyd atebion amrywiol iddynt. Ond nid oedd y cwestiynau, na'r atebion, yn iawn yn ol ei feddwl ef, nac yn ei foddloni. Ac ebe fe ynddo ei hun, "Y mae ar ddeiliaid yr Ysgol Sabbothol angen am Esboniad ar y Beibl." Ac ar ei ffordd adref o'r ysgol, penderfynodd, os caffai fyw i ddyfod yn rhydd o'i brentisiaeth, ac os gwelai y Brenin Mawr yn dda estyn ei einioes a llwyddo ei lafur, y mynai efe esboniad. Yr oedd gan y gŵr bach ddeuddeng mlynedd o lafur o'i flaen cyn y byddai yn ŵr rhydd; ond cadwodd afael yn y syniad hwn, fel y gwna a phob un arall a gymmeradwyir ganddo—a llwyddodd. Y gŵr hwnw ydyw Mr. Evan Lloyd, gynt o'r Wyddgrug, ond yn awr o Lundain; mab i'r diweddar Barch. Evan Lloyd, o Adwyr Clawdd. Efe a'i cyalluniodd, ac a'i cychwynodd yn yr Wyddgrug am lawer o'r blynyddoedd cyntaf o'i gyhoeddiad.

Y cam pwysig nesaf oedd cael gŵr cymmhwys i ysgrifenu yr esboniad. Nid gorchwyl hawdd oedd hynny. Na: yr anhawddaf ar lawer ystyr-iaeth. Pa fodd bynag, hysbyswyd Mr. Lloyd pe y caffai gan y Parch. James Hughes, o Lundain, i ymgymmeryd a'r gwaith, ei fod ef y mwyaf cymmhwys y gwylid am dano yn un man y pryd hwnw. Gobebydd ag ef heb oedi. Ond

nis gellid mewn un modd gael ganddo ymgymeryd a gwaith mor fawr, er defnyddio pob cymmhelliaid y gellid meddwl am dano at hyny. Ond yn yr adeg hon, daeth amgylchiadau i gyfarfod Mr. James Hughes, fel yr oedd o dan orfodaeth i ymgymeryd a rhywbeth heb law pregethu i'r Methodistiaid yn Llundain, er ei alluogi i gynnal ei deulu; a'r canlyniad o hyny fu iddo gydsynio i ymgymeryd a'r gwaith hwn.

Erbyn hyn, yr oedd pob peth yn barod, a chychwynwyd yr Esboniad gan Mr. Evan Lloyd yn yr Wyddgrug, yn y flwyddyn 1829. Daeth allan yn rhifynau chwecheinog, a bu yn cael ei gyhoeddi gan Mr. Lloyd hyd nes y penodwyd ef i swydd o dan y llywodraeth. Daeth yn raddol yn feddiant i'r cyhoeddwr presennol. Gorphenwyd yr Esboniad ar y Testament Newydd yn y flwyddyn 1835, ar ol llafur dyfal am saith mlynedd—heb sôn am ei lafur gweinidog-aethol yn Jewin Crescent, a manau eraill. Dechreuodd yn ddiodei ar yr Hen Destament gydag ymroddiad di-ildio, er ei fod erbyn hyn yn heneiddio, a'i natur yn llesgheu; ond trwy ddyfalbarhad, aeth yn mlaen hyd ganol y flwyddyn 1844, ac hyd nes y cyrhaeddodd *Ier. xxxv. 7*. Dechreuodd ysgrifenu ar hono, ond rhoddodd ei bin o'r neilldu, gan feddwl ail ymalyd yn y gwaith yn fuan. Ond yr oedd ei orchwyl ar ben—llesgedd ei natur a orfuodd. Bu farw yn ei dŷ yn mhlwyf Rotherhithe, Llundain, Tachwedd 2il, 1844, yn 65ain mlwydd oed. Ei eiriau olaf oeddynt "Arglwydd Iesu, derbyn fy ysbryd!" Claddwyd ef yn hen fywent Bunhill Fields, yn ninas Llundain, lle y gorwedd llu mawr o'r hen Britaniaid mwyaf adnabyddus yn hanes yr Eglwys Brotestanaidd.

Yr oedd efe fel pregethwr wedi ei addurno a chymmhwysderau lawer, ac yr oedd, yn ystyr helaethaf y gair, yn weinidog cymmhwys a Testament Newydd—mewn sylwedd, coethder, a thraddodiad. Ond er y rhagoriaethau hyn, blind ef yn aml gan iselder meddwl, a llwfrdra ysbryd, yr hyn a barai fiinder iddo gan ofn dyn. Ond eithriadau oedd y pethau hyn, canys teimlid yn llawer amlach ei fod yn derbyn yr "eiseiniad oddi wrth y Sanctaidd hwnw," nes ei godi i ehedeg fel "angel yn nghanol y nef;" ac yn mhob peth ymddygai yn addas i wr Duw, fel y teimlid yn wastad ei fod yn byw mewn awryglch sanctaidd.

Fel bardd, adnabyddid ef o dan yr enw *Iago Trichrug*. Ymddangosodd nifer fawr o'i gyfansoddiadau barddonol yn nghyhoeddiadau cylchynol Cymru. Yr oedd cyfansoddi englyn mor naturiol iddo yn mron ag oedd siarad. Ac am ei emynau cysegredig, y maent yn nodedig am eu hystwythder a'u tlyni.

HUNTER, JOHN: llawfeddyg, naturiaethwr, a difynydd enwog:—mab ieuangaf i Mr. John Hunter, a brawd i Dr. William Hunter. Ganydd ef Chwefror 14eg, 1728, yn Long Calderwood, yn swydd Lanark. Bu farw ei dad pan nad oedd efe ond deg oed; ac wedi ei adael i raddau i ddilyn ei dueddiadau, ymhyfyrdai mewn hela, a phethau o'r fath, yn hytrach nag yn ei lyfrau. Pan yn ddyw ar bymtheg oed, aeth i Glasgow at frawd-yn-nghyfraith iddo, o'r enw Buchanan—gwneuthurwr dodrefn wrth ei alwedigaeth. Bu yno am tua thair blynedd yn gweithio gyda'r gelfyddyd hono. Pan yn ugain oed, aeth at ei frawd William i Lundain, yr hwn oedd feddyg yn y ddinas hono. Yr oedd ei

fedrusrwydd mewn difyniaeth (*anatomy*) yn boddhan ei frawd, ac efe a gafodd le iddo yr haf dilynol (1749) yn Meddygydy Chelsea, o dan Cheselden. Y llawfeddyg mawr hwn a roddodd i John Hunter ei addysg cyntaf mewn llawfeddygiaeth; a phan ymddiswyddodd Cheselden yn 1750, aeth Hunter i Feddygydy Bartholomew, o dan Dr. Pott. Symmudodd oddi yno i goleg St. Mair, yn Rhydychain; ond gan iddo benderfynu cyfyngu ei hun i ymarfer fel llawfeddyg, aeth yn ddygybl i feddygydy St. George yn y flwyddyn 1754. Mynychai yr ystafell ddifynol yn y ganaf, ac ymarferai fel llawfeddyg yn yr haf. Yn 1755, aeth John Hunter i bartneriaeth a'i frawd William yn yr ysgol ddifynol; gan hyny, yr oedd raid iddo draddodi ei gyfran o'r darlithiau. Nid oedd efe yn gymmhws iawn i'r gwaith hwn, canys siaradwr cyhoeddus gwael oedd efe; ac y mae bod yn siaradwr yn dra angenrheidiol er llywdd fel addysgydd difyniaeth. Er ei fod yn meddu gwybodaeth drwyadl ar y pwng, ni bu erioed yn meddu arddull poblogaidd. Ar ol gweithio am ddeng mlynedd yn galed gyda'i efrydian a'i ymarferiadau yn ei alwedigaeth, dechreuodd ei iechyd waelu; ac yn 1759, cyngorwyd ef i fyned i hinsawdd dymrach. Appeliodd yntau am bennodiad yn y fyddin; a chafodd ei wneyd yn feddyg yr ysgorddawd. Yna anfonwyd ef allan i Belleisle, ac wedi hyny i Portugal. Pan wnaed heddwch rhwng Yspain a Phrydain yn 1763, rhoddwyd John Hunter ar hanner tâl. Ymsefydlodd yntau yn arosol bellach yn Llundain, a gosodd ei hun i fyny fel llawfeddyg. Nid oedd ei ymarferiad yn fawr am dymhor; o ganlyniad, cyflwynodd lawer o'i amser ac o'i arian er astudio difyniaeth gymmarol. Arferai brynu yr anifeiliaid a fyddent feirw yn y Tŵr, ac mewn milodfeydd teithiol; ac mewn trefn i gario yn mlaen ei ymchwiliadau difynol ac anianyddol, efe a brynododd ddarn o dir yn Earl's Court, Brompton; ac a adeiladodd yno dŷ bychan, yn yr hwn y gwnaeth efe y rhan fwyaf o'i ymchwiliadau. Etholwyd ef yn gymmrador o'r Gymdeithas Frenhinol yn 1767: yn y flwyddyn ddilynol, etholwyd ef yn llawfeddyg i Feddygydy St. George; ac yn fuan wedi hyny dewiswyd ef yn aelod o gorphoraeth y llawfeddygon. Dechreuodd gymmeryd dygybllion erbyn hyn—y rhai fyddent yn talu 550p. yr un iddo. Yr oedd yr enwog Jenner yn un o honynt, yn 1770; ac yr oedd ei holl ddygybllion yn rhagori yn eu galwedigaeth. Cadwai Hunter i fyny ohebiaeth barhaus a Jenner a Berkeley. Yn 1771, efe a briododd gyda Miss Home—merch i feddyg yn y fyddin. Cyhoeddodd y rhan gyntaf o'i "*Treatise on the Teeth*," yn yr un flwyddyn. Yr oedd erbyn hyn alw mawr am ei wasanaeth; ond nid oedd ei incwm yn cyrhaedd i 1,000p. yn flynyddol hyd 1774. Yn 1773, y teimlodd efe yr ymosodiad cyntaf o'r afiechyd a brofodd yn y diwedd yn angelol iddo; sef, afiechyd y galon. Yn Hydref yr un flwyddyn y dechreuodd ar ei gwrs pennodol cyntaf o ddarlithiau ar lawfeddygiaeth. Ac yn y flwyddyn 1776, cafodd ei bennodi yn llawfeddyg anghyffredinol i'r brenin.

Penderfynodd adeiladu amgueddfa i'w gasgliad o gywrein-bethau difynol a llawfeddygol yn 1783:—a chwbilhawyd yr adeilad yn 1785. Yn 1786, pennodwyd ef yn is-feddyg cyffredinol i'r fyddin: yn 1787, efe a dderbyniodd fathodyn Copley gan y Gymdeithas Frenhinol. Cydnabyddid Hunter yn awr gan lawfeddygon ieusang

yn gyffredin fel y blaenaf yn ei alwedigaeth; ond nid oedd llawer o'i gydoeswyr yn ei ystyr-ied yn ddim amgen na phenboethyn. Bu farw ar y 10fed o Hydref, 1793, yn 65ain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn St. Martin's-in-the-Fields; ond symudwyd ei weddillion oddi yno yn 1860, i Fynachlog Westminster, lle y mae cofadau briodol wedi ei chyfodi yn goffawriaethol o hono gan Gyngor Coleg Brenhinol y Llawfeddygon.

Gellir furfio rhyw ddychymmyg am ddiwydrwydd dirfawr Hunter oddi wrth y ffaith fod ei amgueddfa yn cynnwys yn adeg ei farwolaeth 10,563 o esamplau i egluro difyniaeth ddynol a chymmharel, anianyddiaeth, heintofyddiaeth, a hanesiaeth naturiol. Bu farw yn gymmharol dlawd, a phwrcaswyd ei gasgliad gan y llywodraeth yn mhen dwy flynedd wedi ei farwolaeth, am y swm o 15,000*p.* Yr oedd wedi costio iddo ef tua 70,000*p.* Cyflwynwyd y casgliad i Goleg Breiniol y Llawfeddygon. Yr oedd yn awdwr amryw weithiau llenyddol ar lawfeddygiaeth. Cyhoeddwyd hwynt gyda'u gilydd, ynghyd â nodiadau a bywgraffiad gan Palmer, yn 1838, gan Longman, mewn pedair o gyfrolau.

HYDER ALI: llywodraethwr Mysore; un o dywysogion Mahometaidd enwocaf India, ac un o brif alynon gallu Prydain yn y wlad hono. Ganwyd ef yn y fl. 1728. Un o gadfridogion rajah Mysore oedd ei dad, yr hwn a gafodd i'w law lywodraeth Bangalore. Diagynodd swyddi ei dad i'w fab Hyder; yr hwn, yn 1759, a benodwyd yn brif gadlywydd y fyddin Mysoraidd. Nid oedd y rajah yn ddim amgen nag offeryn yn ei law ef; ac wedi sefydlu ei hun yn gadarn fel prif weinidog, rhoddodd flwydd-dal i'r rajah; ac yn 1761, daeth ei hun yn llywodraethwr ar Mysore. O hyn allan, ymroddodd yn llwyddiannus i gynyddu ei awdurdod. Gorchfygodd Calicut, Bednor, Onor, Cananor, a thaleithiau cymmydogaethol eraill; ac yn 1766, yr oedd ei diriogaethau yn cynnwys mwy na 84,000 o filldroedd ysgwâr. Bu mewn rhyfel â'r Prydeiniaid tua'r pryd hwn, a bu yn gwbl lwyddiannus; canys gwnaeth heddwch o dan furiau prif ddinas talaeth Madras. Ni chadwodd y Prydeiniaid y cyttundeb hwn gyda ffyddlondeb. Yn 1770, goresgynwyd Mysore gan y Mahrattiaid, a darostyngwyd Hyder i gyfyngder mawr. Ymbiliai yn daer am gynnorthwy y Prydeiniaid; ond yr oll y medrodd ei sicrhau oedd cael gan-

ddynt sefyll yn amhleidiol; a bu raid iddo wneuthur heddwch ar delerau anfantesiaol yn 1772. Yn 1774, o herwydd yr ymraniadau a gymmerasant le yn mhllith y Mahrattiaid, cafodd gyffe i adfeddiannu yr hyn a golodd yn ol. Ail ymosododd y Mahrattiaid arno yn 1778—yr hyn a barodd iddo droi ei wyneb eilwaith i Madras am gymmhorth. Siomwyd ef yr ail waith; ac o herwydd hyn, a thrwy ddyllanwad y Ffrangod oedd yn ei wasanaeth, efe a ffurfiodd gynghrair â'r Nizam a'r Mahrattiaid yn 1779. Nid oedd rhaglafiaeth Madras wedi cael cyfleusdra i wneyd nemawr ddim darpariadau, pan, yn Ngorphenaf, 1780, yr aeth Hyder gyda byddin liosog i'r Carnatic. Anrheithiwyd y wlad ganddo hyd at ymyl muriau Madras; ac yn gymmaint a bod y gwladwyr yn y dalaeth hono yn cael eu gorthrymu, ac o ganlyniad yn teimlo yn anfodhaol, edrychent ar Hyder fel gwaredwr iddynt, yn hytrach nag fel gelyn. Yn ystod y fl. 1780, a'r un ganlynol, ar yr amddiffynol y safai y Prydeiniaid yn benaf. Ymgadwai hyd y gallai rhag ymladd brwydrau mawrion; ond llwyddodd i gael meddiant o amryw drefydd ac amddiffynfeydd pwysig. Yr oedd yn meddu byddin liosog anarferol, ac yn eu plith lawer o feirchfilwyr; ac yn ystod y ddau ryfelgyrch, gwnaeth ddirodd dirfawr ar y wlad; ac yr oedd Madras ei hun mewn cyfyngder mawr. Cynnigiodd Arglwydd Macartney delerau heddwch iddo—ond efe a'u gwrthododd. Yr oedd holl dalaeth Madras erbyn hyn wedi ei darostwng i sefyllfa o newyn, ac ymddangosai ei dinystr megys yn ymyl; pan y darfu i farwolaeth Hyder Ali, yn mis Tach., 1782, yn 54ain mlwydd oed, ryddhau y Saeson o beryglon dirfawr. Cariodd Hyder Ali ei ryfelgyrch yn mlawn gyda phenderfyniad a dyfal-barhad mawr. Yr oedd ei lwyddiant yn ddyledus i'w fedrusrwydd milwrol, ei ofal am ddysgyblaeth, ei alluoedd diplomyddol, a'i ddoethineb yn medru uno y gwahanol lwythau a wasanaethent dan ei faner, ei gynnilddeb yn ei dreuliau personol, y sylw manwl a dalai i gyllid y wlad, a'i waith yn gofalu am dalu yn rheolaidd i'w fyddin. Yr oedd Hyder Ali yn hynod yn mysg pensethiaid y dwyrain am lareidd-dra ei gymmeriad a'i lywodraethiad, a cherid ef yn fawr gan ei ddeiliaid. Cafnogai amaethyddiaeth, masnach, a'r celfyddydau; ac amddiffynai bob crefyddau, heb ofyn dim ond ymstyngiad i'r cyfreithiau. Ei olyn-ydd oedd ei fab, Tippoo Saib.

I.

IONIA

IONIA: hen enw ar un o'r gwledydd mwyaf blodeuog yn Asia Leiaf. Cafodd ei henw oddi wrth yr Ioniaid—un o lwythau mwyaf hynafol Groeg; yr hwn, yn ol yr hanes chwedlofyddol, a gafodd ei enw oddi wrth Ion, mab Apollo, a Creusa, merch brenin Athen. Yn ol traddodiad a dderbynid yn gyffredin, gyrwyd hwynt o'r Peloponnesus gan yr Achiad, a symmudasant i Attica, o'r hwn le yr aeth minteoedd o honynt allan, c. c. 1050, i sefydlu ar ororau Asia. Yr oedd Ionia yn wlad brydferth a firwythlawn; ac yn ol disgrifiad Ptolemy, yn ymestyn o'r afon Hermus i'r afon Meander, ar hyd glenydd y Môr Aegeaidd, ond yn ol Herodotus a Strabo, yr oedd hi ryw gymmaint yn fwy. Llwyddodd yn fawr yn fuan; blodeuodd amaethyddiaeth a masnach ynddi, a chyfododd yno ddiinasoedd mawrion—yr enwocaf o ba rai oeddylnt Ephesus, Smyrna, Clazomenae, Erythrae, Colophon, a Melitus. Cafodd y dinasoedd rhyddion hyn, y rhai a ffurfient gnewyllyn y Cynghrair Ioniaidd, yn raddol eu darostwng gan frenhincodd Lydia; a dygwyd hwynt o dan lywodraeth y Persiaid c. c. 567; ond caniatawyd iddynt gryn lawer o ryddid gwladol. Yn ystod y rhyfel mawr Persiaidd, darfu i'r gyfran hono o'r fyddin a barotowyd ganddynt hwy i wasanasthu eu meistriaid dwyreiniol, encilio at y Groegiaid yn mrwydr Mycale (c. c. 479), ac ar hyny aeth yr Ioniaid i gynghrair â'r Atheniaid, a daethant yn ddibynol arnynt hwy. Ar ol y rhyfel Peloponnesaidd, yr oeddylnt yn ddeiliaid i'r Spartiaid; a thrachefn (c. c. 387) i'r Persiaid, hyd amser Alexander Fawr. O'r cyfnod hwnw allan, cyfranogodd yr Ioniaid o'r un dynged a'r gwledydd cymmydog-aethol; ac yn 64 c. c., chwanagerwyd eu gwlad at yr ymherodraeth Rufeinig gan Pompey, ar ol y trydydd rhyfel Mithridataidd. Mewn amseroedd diweddarach, anrheithiwyd y wlad i'r fath raddau gan y Tyrciaid, fel na adawyd ond ychydig o olion ei mawredd blaenorol. Yr oedd yr Ioniaid yno yn gyfoethog a moethus; a diwyllid y celfau breiniol yn eu mysg yn llawer boreuach nag yn mysg eu perthynasau yn y fam-wlad. Rhagorai tafodiaith Ionia ar dafod-ieithoedd Groeg mewn llyfndra ac ystwythder; a hyny yn benaf, dybygid, am fod ynddi fwy o lafariaid.

IONIA, YSGOL. Dyma yr hynaf o'r ysgolion hynafol mewn athroniaeth. Dechreuodd yn Asia Leiaf, o dan arweiniad Thales o Miletus, ynghylch y fl. c. c. 600. Y rhai enwocaf o'i harweinwyr, yn nesaf at Thales, oeddylnt Anaximander Pherecydes, Anaximenes, Heraclitus, Anaxagoras, Hermetimus, ac Apollonia. Dygwyd ysbryd yr athroniaeth Ioniaidd drosodd gyntaf o Asia Leiaf i Groeg, yn mlaenaf gydag Anaxagoras; ac ar ol hyny gan Archelaus,

athraw Socrates. Yn ei thro daeth Athen yn brif eisteddle yr athroniaeth Ioniaidd, ac yn fam i ysgolion athronyddol enwocaf gwlad Groeg. Yr oedd yr amser rhwng y pryd yr oedd Thales a'r amser yr oedd Archelaus yn blodeuo yn nghylch cant a hanner o flynyddoedd. Cyfyngai athronwyr yr ysgol eu sylw yn benaf at anianyddiaeth a moesau. Nis gellir yn bresennol benderfynu ond ar ychydig o'u hegwyddorion a'u credôau oddi wrth y darnau o'u hysgrifeniadau sydd wedi dyfod i lawr i'n hamser ni. Mewn cyssylltiad âg athroniaeth feddyliol, darfu i Pherecydes ymdrin â'r athrawiaeth o anfarw-lodeb yr enaid: ymdrinodd Heraclitus â natur y gwahaniaeth sydd rhwng y sefyllfaoedd o fod yn nghwsg ac yn effro i fod deallol, ac ar synwyr dyn ar ei ben ei hun ar wahân oddi wrth reswm cyffredinol—yr olaf yn eisteddle pob gwirionedd, a'r blaenaf o bob cyfeiliornad. Anaxagoras oedd y cyntaf i dynu llinell wahaniaethol rhwng matter ac ysbryd, ac efe a dynodd sylw at allu trefniadol (*regulative*) dyn.

Y cwestiwn mawr mewn anianyddiaeth yr ymdrechai yr athroniaeth Ioniaidd ei ateb oedd, Pa beth ydoedd yr elfen gyntaf, os nad oedd ond un? neu, Pa beth ydyw yr elfenau gwreiddiol, os oedd mwy nag un, o ba rai yr oedd y greadigaeth yn gynnwysedig? Credai Thales mewn un—*sef*, dwfwr; Pherecydes mewn pridd; Anaximenes a Diogenes mewn awyr; a Heraclitus mewn tân. Credai Archelaus mewn dwy elfen—gwres ac oerni, fel y cynnrychiolir hwynt gan dân a dwfwr.

IRETON, HENRY: mab hynaf German Ireton, o Attention, swydd Nottingham. Ganwyd ef yn 1610. Derbyniwyd ef i Goleg y Drindod, yn Rhydychain, yn 1626; ac wedi cymmerwyd y gradd o wyrff yn y celfyddydau, aeth yn efrdydd i'r Middle Temple. Llesteiriwyd ei efrydian cyfreithiol gan doriad allan y rhyfel cartrefol: ymunodd yntau â byddin y senedd, a gwnaeth y fath gynydd yn ei alwedigaeth newydd, fel yr haerir mai efe a addysgodd Oliver Cromwell yn elfenau y gelfyddyd o ryfela. Yn 1646, priododd Ireton â Bridget, merch hynaf Cromwell; a thrwy y cyssylltiad hwn, a'i deilyngdod ei hun, cafodd swydd yn y fyddin—yn mlaenaf fel cadben cwmni o wfr meirch, ac yn fuan wedi hyny gwnaed ef yn filwrdd. Gwnaeth enw iddo ei hun yn mrwydr Naseby, pan y cymmerwyd ef yn garcharor gan y brenhiniaethwyr; ond gallodd ddiangod oddi arnynt. Hwyrach fod gan Ireton gymaint o law a neb yn rhoddiad Siarl I. i farwolaeth; trwy iddo, fel y dywedir, gael gafael mewn llythyr, a darganfod drwy hyny fod yn mwriad y brenin gymmerwyd ymaith ei fywydau ef a Cromwell: ac o'r pryd

hwnw allan gwrthodai wrandaw ar unrhyw ym-gais i ddyfod i gyttundeb. Eisteddai y rhan fynychaf yn y llys lle y profwyd Siarl, a llaw-nododd yr wŷs i dori ei ben. Pan sefydlwyd y weriniaeth, pennodwyd ef i fyned i'r Iwerddon, a gosodwyd ef yno yn ail yn y llywyddiaeth i Cromwell. Gwnaed ef yn llywydd Munster; ac wedi hynny cafodd ei bennodi yn arglwydd is-raglaw. Ymostyngodd y rhan fwyaf o'r wlad iddo heb daro dymod, am eu bod yn arswydo ei lymder. Tra yn uchder ei lwyddiant, tarawyd ef gan y pla, o flaen Limerick; a bu farw ar y 15fed o Dachwedd, 1651, yn 41ain mlwydd oed. Glaniwyd ei gorph yn Bristol, a bu yn gorwedd dan ei deyrngrwys yn Somerset House. Claddwyd ef yn nghapel Harri VII, yn Mynachlog Westminster; ond cyfodwyd y corph ar ol adferiad Siarl II., hongwyd ef ar grogbren, a llosgwyd ef yn Tyburn.

Gadawodd ar ei ol un mab, Henry, a phedair o ferched. Perchid Ireton gan y gwerinwyr fel milwr, gwladweinydd, a dyn crefyddol. Gelwid ef yr "ysgrifenydd," ar gyfrif ei fedrusrwydd i dynu allan ddadganiadau, deisebau, a gosodiadau. Addefai ei wrthwynebwyr ei fod yn wladweinydd galluog, ond nid yn un rhinweddol. Yr oedd gan Cromwell, yr hwn a ddeallai gymmeriad dyn yn drwydd, fydd fawr yn ei farn ef; ac ymddiriedai iddo orchwyllion pwysig. Gwrthododd Ireton rodd o 2,000p. yn y fiwyddyn allan o etifeddiaethau attafaelidg y Duc o Buckingham; ac ar ol ei farwolaeth ef, darfu i'r senedd, er amlygu ei diolchgarwch am ei wasanaeth i'r wladwriaeth, bennodi 2,000p. yn flynyddol i'w talu i'w weddw a'i blant.

IRVING, WASHINGTON: nofelydd a hanesydd Americanaidd enwog. Ganwyd ef Ebrill 3ydd, 1783, yn New York. Mab i farsiantwr o'r enw William Irving, yr hwn a ymfudodd o Ysgotland, ac a ymsefydlodd yn New York, cyn y chwyldroad, ydoedd efe. Addysgwyd ef ar gyfer yr alwedigaeth gyfreithiol; ond efe a adawodd yr alwedigaeth hono yn fuan, ac a ymunodd â'i frodyr, y rhai oedd ynt farsiantwyr yn New York. Ar fethiant y tŷ yn 1817, taflwyd ef ar ei adnoddau ei hun; a dangosodd yn fuan i'r byd alluoedd a fasant, oni bae hynny, yn gorwedd yn ddi-waith i raddau mwy neu lai. Yr oedd cyn hynny wedi cyhoeddi ei "*History of New York, by Dietrich Knickerbocker*," a "*Letters of Jonathan Old Style*;" ond o hynny allan, daeth ei athrylith yn fwy frwythlawn. Bu am amser yn ysgrifenydd i'r genadwriaeth Americanaidd i Brydain; ac wedi hynny danfonwyd ef yn genadwr i Ysbaen, lle yr arosodd am bedair blynedd. Dyma yr adeg pan yr awgrymwyd i'w feddwl y rhai mwyaf dymunol o'i weithiau—"*The Chronicles of the Conquest of Granada*," "*The Legends of the Conquest of Spain*," ynghyd â'i "*Lives and Voyages of Columbus and his Companions*." Fel ysgrifenydd, yr oedd yn nodedig am burdeb ei arddull; ac nid oes ond ychydig o ysgrifenwyr wedi gallu sylweddoli mor fywiog ddigwyddiadau pwysig hanesyddiaeth. Cydymdeimlad eang â'i bwng, didueddwrwydd mewn barn, a phrydferthwch ei iaith, ydynt y pethau sydd yn rhoddi swyn neillduol yn ei ysgrifeniadau, ac wedi ennill iddo gymmeriad uchel fel awdwr poblogaidd. Treuliodd y gweddill o'i oes, ar ol dychwelyd i America yn 1846, mewn llafurio yn ddyfal gyda'i weithiau llenyddol lli-osog. Heb law y gweithiau a enwyd, cyhoedd-

odd ei "*Sketch Book*," a "*Bracebridge Hall*," ac yn ddiweddarach "*Mahomet, and his Successors*." Ei waith diweddaf oedd "*The Life of George Washington*," yr hwn a gyhoeddwyd ychydig cyn ei farwolaeth. Yr oedd Irving wedi penderfynu er yn ieanog y buasai rywbryd yn ysgrifenu hanes bywyd Washington; canys pan nad oedd efe ond pum mlwydd oed, gosododd Washington ei law ar ei ben, gan ei fendithio; ac yr oedd Irving yn oredu i'r fendith hono wneyd les iddo drwy ei oes. Bu fyw i sylweddoli ei ddymuniaid, er i'r gyntaf o bum cyfrol ymddangos pan oedd efe dros ddeg a thri-gain mlwydd oed. Efe a ddechreuodd ysgrifenu mewn amser pryd nad oedd gan America ond ychydig o lenyddiaeth o'i heiddo ei hun. Gwelodd restr fawr o ysgrifenwyr yn cyfodi i enwogrwydd fel haneswyr, beirdd, athronyddion, a duwinyddion. Gwnaeth Irving lawer i symmud ymaith yr oerfelgarwch a ffynai rhwng y Prydeiniaid a'r Americanaid. Cyhoeddwyd argographiad o'i weithiau mewn pymtheg cyfrol; a dywedir i 250,000 o gyfrolau o honnynt gael eu gwerthu. Treuliodd flynyddoedd olaf ei fywyd yn Sunnyside, ar lenydd yr Hudson, yn agos i Tarrytown, gyda'i nithoedd, lle y bu farw yn ddisymmwrth o glefyd y galon, Tachwedd 28ain, 1859, yn 76ain mlwydd oed. Ni bu erioed yn briod.

ISOCRATES: areithiwr Athenaid o fri. Ganwyd ef yn Athen, c.c. 436. Mab ydoedd i Theodorus, gwneuthurwr offerynau cerdd yn y ddinas hono. Gan fod ei dad yn ŵr cyfoethog, cafodd Isocrates yr addysg oreu yn ei ddinas enedigol. Yr oedd rhyw wylder ac ofnusrwydd yn perthyn iddo yn naturiol ag yr ymdrechai yn ofer cael ymwared o hono; yr hyn a barodd iddo roddi heibio pob gobaith am ymenwogi fel areithiwr cyhoeddus. Ond er nad oedd yn siaradwr ei hun, nid oedd neb yn deall rheolau areithyddiaeth yn well nag ef. Yn Chios y dechreuodd ei yrfa fel dysgawdwr areithyddiaeth, ond ni lwyddodd yn neillduol yno. Ond wedi iddo symmud i Athen, gallai rifo yn mysg ei ysgolheigion y fath ddyonion a Theopompus, Ephorus, Xenophon, Issus, a Demosthenes. Cyrhaeddai nifer ei ysgolheigion i gant. Pan yn uchder ei fri, dywedodd y buasai efe yn rhwydd yn talu unrhyw bris am lais da, a hyder ynddo ei hun, i allu siarad yn gyhoeddus. Yn 94ain mlwydd oed, efe a ysgrifennodd fel y canlyn:—"Yr oeddwn mor lwyr amddifad o ddau gymmhwysder a fernir o'r gwerth mwyaf i areithiwr yn Athen—sef, llais a dullwedd—fel y credwyf nad oedd neb yn fy amser mor ddiffygiol a mi yn y pethau hyn." Gwyddys na ddarfu iddo geisio siarad yn gyhoeddus ond unwaith. Traddodid yr areithiau a gyfansoddai efe gan eraill; neu danfonid hwynt i bersonau neillduol i'w darllen—a daeth i feddiant o eiddo mawr drwy hyn. Fe roddodd Nicocles, brenin Cyprus, iddo ugain talent am un araeth. Darfu i'w waith yn gwrthod cymmeryd rhan yn ngwasanaeth cyhoeddus ei wlad greu llawer o elymion iddo. Cyhuddiad arall a roddwyd yn ei erbyn oedd; ei fod yn rhy gyfeillgar â breninoedd; ac y mae ar gael etto llythyrau o'i eiddo at Phylip ac Alexander o Macedonia. Yr oedd ei olygiadau yn rhy eang i ymgymysgu â unrhyw blaid neillduol mewn gwleidyddiaeth. Ei ddymuniaid mawr oedd gwleud y Groegiaid (ac o dan yr enw cynnwysai bawb a siaradent yr iaith Roeg) wedi ymuno

ynghyd mewn cynghrair yn erbyn eu gelyn cyffredin, sef Persia.

Er ei fod yn ddadleuydd dros wladlywiaeth heddychol, cefnogai y rhyfel â Phersia, gan ei fod yn ystyried mai dyna y ffordd fwyaf effeithiol i ddwyn i derfyniad y mân ryfeloedd a gerid yn mlaen gan y Groegiaid yn erbyn eu gilydd, yr hyn a barai i'r wlad syrthio yn ysglyfaeth i unrhyw gymmyddog gwangous. Y mae yn ei "*Panegyricus*" yn sylwi ar fawredd a gogoniant ei dref enedigol, ei gorchestion mewn rhyfel, ei dioddefiadau yn achos Groeg, a'r gwaith ysblenydd a wnaeth mewn cysylltiad â llenyddiaeth a'r celfyddydau. Gyda hyawdledd cyffelyb y mae yn ymhelaethu ar y gwasanaeth a wnaeth i'w threfedigaethau yn mhob man, ac ar ddadbylygiad ei hadnoddau masnachol. Er ei fod yn gyfaill i heddwch ar hyd ei oes, etto ni fynai ei bwrcasu ar draul aberthu arnyddedd. Yr oedd wedi cyrhaedd yr oedran mawr o 98ain mlwydd pan yr ymladdwyd brwydr fawr Chæronæa, c. c. 338. Darfu i fuddugoliaeth y Macedoniaid ddinystrio rhyddid Groeg o hynny allan; ac nid oedd Isocrates yn foddolawn i fyw ar ol hynny. Torodd ei galon; gwrthododd dderbyn ymborth, a bu farw o newyn yn mhen rhai dyddiau. Yr oedd yn gyfaill mawr i Plato. Nodweddir ei areithiau, o ba rai y mae dros ugain yn awr ar gael, gan ofal a phrydferthwch arddull neillduol; ond nid ydynt i'w cymmharu âg areithiau Demosthenes mewn tanbeidrwydd, nac â'r eiddo Lysias mewn symledd a phrydferthwch naturiol. Nid oes ond ychydig o awduroen Groegaidd ag y mae eu gweithiau wedi cael mwy o chwareu teg gan olygwyr na'r eiddo ef.

ISPAHAN, neu ISFAHAN: dinas enwog yn Persia: prifddinas talaeth Irak-Adjemi, a phrifddinas yr holl deyrnas gynt. Y mae wedi ei hadeiladu ar lan y Zenderud, ar wastadedd eang a ffwrthlawn, o ddeutu 220 o filldroedd i'r deheu o Teheran, a 230 o filldroedd i'r gogledd o Schiraz. Y mae yr afon Zenderud yno yn 600 o droedfeddi o led, a chroesir hi gan dair pont, un o honynt yn fil o droedfeddi o hyd, ac iddi bedwar ar ddeg ar hugain o fwäau. O gwmpas y ddinas am filldroedd y mae llwyni, perllancoedd, a menydd diwylliedig; ond nid ydyw y prydfferthwch hwn ond yn fwrffio cyferbyniad annedwydd rhwng ardderchawgrwydd y ddinas gynt a'i sefyllfa adfeiliedig bresennol. Y mae milldroedd o heolydd yn mron wedi eu gadael yn awr heb nemawr neb yn eu preswyllo, llawer o'r palasau yn hollol wâg, ac yn syrthio yn gyflym i adfeilion. Y mae Ispahan, ynghyd

â'i maesdref, Julfa, yn gorchuddio darn mawr o dir, ac yn mesur deng milldir ar hugain o amgylchedd. Mewn rhanau neillduol o honi y mae y preswylwyr yn trigianu yn bresennol, lle y mae yr heolydd yn fwyaf cyfleus:—a'r gweddill o'r dref yn wâg. Armeniaid gan mwyaf a breswyliaint yn Julfa. Cysylltir y lle âg Ispahan gan y tair pont y cyfeiriwyd atynt o'r blaen, er nas gellir defnyddio ond un o honynt yn bresennol, gan fod y ddwy eraill mewn sefyllfa dra adfeiliedig. Un o'r prif nodweddau sydd yn hynodi Ispahan ydyw ei themlau, ei phalasan, a'i gerddi, y rhai sydd megys fel am y goren yn dangos arwyddion o fawredd ymadawol. Yn nghanol y dref y mae Maidan, neu ysgwâr Shah Abbas, yr hon y dywedir ei bod yn ddwy fil o droedfeddi o hyd, a saith gant o led. Ond yr adeilad sydd yn tynu mwyaf o sylw dyeithriaid yn y ddinas hon ydyw palas y deugain colofn, neu Chehel Sitoon. Gorchuddir y tu mewn iddo â gwydr-ddrychau, a darluniau, a muriau goreuredig. Y mae rhai o'r darluniau yn gosod allan ddiwyddiadau a gymmerasant le dda neu dri chan mlynedd yn ol; a dywedir eu bod yn rhagorol. Yn y palas hwn y derbynia y Shah ei ymwelwyr pan y bydd yn Ispahan. Yr ystyriaeth o gyfoeth ac ardderchawgrwydd y ddinas hon gynt, pa fodd byna, sydd yn crynhoi y dyddordeb mwyaf o'i chwmpas. O dan galiphsiaid Bagdad y dechreuodd Ispahan gynnyddu mewn cyfoeth, poblogaeth, a masnach, ac yr ymgododd i fod yn brifddinas Irak. Pan y goresgynwyd y lle gan Tamerlane, yn 1387, rhoddwyd dyrnod drom i'w llwyddiant; a phentyrwyd 70,000 o benau y rhai a laddwyd gan y goresgynydd ar eu gilydd—yr hyn a ddengys liosawgrwydd poblogaeth y ddinas, a chreulondeb yr ymosodwr. Dechreuodd y dref ymgodi drachefn yn gynnar yn yr eilfed ganrif ar bymtheg i enwogrwydd mawr, fel tref fasnachol gyfoethog, yn nheyrnasiad Abbas Shah; a dywedir fod ynddi ar un adeg boblogaeth o dros filiwn o bobl. Yr oedd y pryd hwn yn farchnadfa fawr Asia. Ond ar ol marwolaeth y penadur hwnw dechreuodd ddadfeilio; ac yn niwedd y ddennawfed ganrif, symmudwyd eisteddle y llywodraeth oddi yno i Teheran, prifddinas bresennol Persia. Y mae Ispahan yn ymddyrechafu etto i raddau, ac yn adfeddiannu rhyw gymmaint o'i safle fasnachol flaenorol; yr hyn, o herwydd y manteision naturiol a berthynant iddi, y gellid disgwyl iddi ei feddu. Ystyrir mai preswylwyr y ddinas hon ydynt y rhai mwyaf dealgar a gwybodus yn ymherodraeth Persia. Cyfrifir fod y boblogaeth yn awr yn rhifo o 160,000 i 200,000.

J.

JACK

JACKSON, THOMAS JEFFERSON, neu yr hwn a adwaenid yn well fel **STONEWALL JACKSON**, ydoedd swyddog enwog yn myddin 'Taleithiau Cynghreiriol' yr Unol Daleithau, yn amser y gwrthryfel, a barhaodd o 1861 hyd 1865. Ganwyd ef yn Virginia Orllewinol, yn Ionawr, 1824. Deilliai o deulu cyfrifol, ond ni chafodd ond ychydig o addysg yn moreu ei oes; a phan yn 19eg oed, aeth yn efrdydd i ysgol filwr-aidd West Point; lle, er fod ei wiag yn gyffredin, a'i arferion yn drwstan a chwithig, trwy ymroddiad diwyd i'w efrydianu y rhagorodd efe ar lawer oeddnt ar y cyntaf yn mhell o'i flaen. Gwasanaethodd fel milwr yn gyntaf yn y rhyfel Mexicanaid yn 1847, lle y gweithiodd ei ffordd yn mlaen, ac y sylwyd arno fel magnalwr. Bu wedi hyn yn athraw fferyllol yn athrofa filwr-aidd Virginia, yn Lexington. Ar farwolaeth ei wraig gyntaf, talodd ymweliad âg Ewrop; ac yn ystod ei arosiad yn Lloegr, ymhyfrydai yn fawr yn yr hen eglwysi cadeiriol, ac yn enwedig yn mynachlog Caerfrog. Ar doriad allan y rhyfel cartrefol rhwng y taleithiau deheuol a'r rhai gogleddol, pan yr ymunodd Virginia, ei dalaeth enedigol, a thaleithiau deheuol eraill â'u gilydd mewn gwrthryfel, efe a gynnygiodd ei wasanaeth i dalaeth Virginia, a chafodd swydd yn y fyddin. Y mae y ddwy flynedd a ddilynasant yn cynnwys yr oll o'i fywyd cyhoeddus ef, ac y mae ei orchestion disglair wedi ennill edmygedd y byd. Efe, o bossibl, a fu y prif foddion i ennill i'r cynghreirwyr y fuddugoliaeth yn Bull's Run; gorchfygodd y Cadfridog Banks yn nyffryn Shenandoah; gwaredodd Richmond pan yr oedd y Cadfridog McClellan yn dyfod yn mlaen tuag ati; ennillodd enwogrwydd mawr yn mrwydrau y Chickahominy, trwy ei ym-daith trwy fwch Thoroughfare yn y Mynyddoedd Gleision, a'i ymosodiad ar fyddin y Cadfridog Pope o'r tu cefn; trwy ei waith yn cymmeryd Harper's Ferry; ac yn mrwydr Antietam. Iddo ef y pennodwyd y lle mwyaf anrhydeddus yn mrwydrau Fredericksburg a Chancellorsville. Yn y frwydr ddiweddfaf y derbyniodd Jackson ei glwyf marwol: nid o rengau y gelyn, ond oddi wrth ei filwyr ef ei hun, y rhai a daniasant arno mewn amryfusedd yn yr hwyr, Mai 2il, 1863. Torwyd ymaith ei fraich aswy, ac ymddangosai yntau fel yn gwellhau; ond syrthiodd yn aberth i annynfa yr ysgyfaint, a bu farw yn Chancellor's House ar y 9fed o'r un mis.

Yatyrdd y Cadfridog Jackson yn ddyn nodedig am ei slymledd crefyddol; ac yr oedd yn enwog am ei ddewrder mewn ymosodiad yn gystal ag am ei oddefgarwch amyneddgar. Yr oedd o ran ei ymarweddian yn ddiargyhoedd, a'r milwyr oedd dano yn ymserchu yn fawr ynddo, ac yn meddu llawn ymddiried ynddo, ac yr oedd

JENK

galar cyffredinol pan y clywyd am ei farwolaeth.

JENKYN, THOMAS WILLIAM, D. D., F.R.G.S., F.G.S.: pregethwr Annibynol dysgedig Ganwyd ef yn Ynysgau, Merthyr Tydfil, ar y dydd cyntaf o fis Medi, 1794. Pobl anllythyr-enog oedd ei rieni, fel y rhan fwyaf o bobl y dyddiau hyn. Daeth y fam at grefydd yn lled fuan wedi geni gwrthddrych y cofiant hwn, ond parhaodd y tad i fyw heb grefydd am flynyddoedd lawer ar ol hyn; ond wrth edrych ar ymarweddian da ei wraig, ennillwyd yntau o'r diwedd; a bu wedi hyn yn gwasanaethu yn hir fel diacon. Bu gorfod ar Thomas fyned i'r gwaith glô pan yr bur ieuango; ond yr oedd yn weithiwr mor ddiolaf ac anfedrus, fel y darfu i'r goruchwyliwr o'r diwedd fethu ymattal rhag rhoddi curfa dost iddo. Aeth yntau adref, gan benderfynu nad ai byth i'r gwaith drachefn. Arosodd gartref am ysbaid wedi hyn, i halsathu yr ychydig addysg a gawsai mewn ysgol nos. Yn 1806, bu diwygiad grymus yn Merthyr, ac yn yr holl wlad o amgylch; ac ymunodd Thomas Jenkyn, gyda llawer eraill, âg eglwys Soar. Yn fuan wedi hyn, daeth ei ewythr, Morris Morris, yr hwn oedd Fedyddiwr, yn weinidog i eglwys Ebenezer, a llwyddodd i ddylanwadu ar Thomas Jenkyn i adael yr Annibynwyr, ac i gymmeryd ei fedyddio ganddo yn yr afon Taf: ond pan aeth Mr. Morris ymaith o Ebenezer, dychwelodd ei nai at yr Annibynwyr. Gwyddid mai pregethu oedd yn myned â bryd Thomas Jenkyn o'i febyd: felly annogwyd ef, yn y fl. 1808, i ddechreu pregethu yn ffurfiol a chyhoeddus. Aeth ei glod ar led yn ebrwydd, a thyrail lluoedd i glywed "pregethwr bach Merthyr." Yn mhen ysbaid ar ol dechreu pregethu cyfansoddodd farwnad i'r Parch. Thomas Davies, Cwmwysg; ac aeth ar daith trwy sir Gaerfyrddin, lle y gwerthodd lawer o gopiau o honi. Ar ol gorphen y daith hon, aeth am ychydig dan addysg Mr. Harris, i'r Fenni. Bu wedi hyn yn cadw ysgol ei hun yn y Faeonr, ac yn ddiweddarach yn Soar hefyd. Aeth oddi yno i Ludlow, yn genhadwr cartrefol. Wrth weled ei lafar ar gynydd, llwyddodd ei gyfeillion i'w gael i mewn i Goleg Homerton. Ar ol bod yno yn llafurio yn ddyfal ac yn llwyddiannus am bedair blynedd, derbyniodd alwad gan eglwys Annibynol yn Wem, yn sir yr Amwythig. Yn mhen pum mlynedd, symmudodd oddi yno i Groesoswallt, i ofalu am yr eglwys lle y bu Haylitt, tad William Haylitt, yn gweinidog-aethu. Cyhuddid Haylitt o fod yn Undodwr, a'i olynwyd Whitehead o fod yn Ariad. A phan symmudodd Mr. Jenkyn yno, yr oedd yr achos yn mron wedi gwywo. Ymroddodd, yn gyntaf dim, i wrthweithio dylanwad tra niweidiol ei

ragflaenoriaid, trwy draddodi nifer o ddarlithiau ar yr lawn. Adfywiodd yr eglwys yn fuan dan athrawiaethau mwy iachus Mr. Jenkyn. Cyhoeddwyd y darlithiau hyn yn un gyfrol. Argraphwyd y llyfr dri ar ddeg o weithiau yn yr America, tair gwaith yn Lloegr, ac unwaith yn Nghymru. Y Paroh. R. Parry (*Gwalchmai*), a'i cyfieithodd ef i'r Gymraeg. Gwnaeth Mr. Jenkyn lawer o'i ol yn Nghroesoswallt; a bu hefyd yn foddion i godi amryw gapelau yn y wlad oddi amgylch, yn y rhai y mae achosion llwyddiannus hyd heddyw; a choffeir yn aml am ei ddoethineb yn gwneuthur hyn. Yn y fl. 1834, aeth i Stafford; a chymmaint fu ei lwyddiant yno fel y bu raid helaethu y capel yn 1837. Tua'r pryd hwn cyhoeddodd llyfr arall, sef "*The Union of the Holy Spirit and the Church in the Conversion of the World*," ond nid yw y gwaith hwn i'w gystadlu â'i waith ar yr lawn. O'r diwedd darfu i'w lafur meddyliol caled godi poen mawr yn ei ben, ac annogwyd ef gan feddyg galluog o Llundain i fyned ar unwaith i'r Almaen, os ewyllysiaid gael adferiad. Aeth yntau, a dechreuodd wellhau gyda'i fod yn dechreu anadlu awyr y Cyfandir. Cymmerodd fantais ar y cyfleusdra i ddysgu cymmaint ag a allai o'r Eilmynaeg. Pan oedd yn aros yn Dresden, gwa-hoddwyd ef gan ymdiriedolwyr Coleg Coward, yr hwn oedd mewn cyssylltiad â phrifysgol Llundain, i ddyfod yn athraw duwinyddol yno. Tra y bu yno yn athraw, ymbarotōai yn ddyfal ar gyfer ei ddosharth, a llanwai ei swydd wrth fodd pawb. Yn 1850, gwnaed colegau Coward, Highbury, a Homerton, yn un coleg mawr; yr hwn a alwyd yn New College, St. John's Wood, Llundain. Mewn canlyniad i hynny colodd Mr. Jenkyn ei swydd, ac aeth i Rochester i fugeilio yr ychydig Annibynwyr oedd yno. Codwyd capel hardd yno, a thrwy lafur a medr Mr. Jenkyn llanwyd ef yn fuan â chynulleidfa barchus; ond ysywaeth, bu ymryson yn yr eglwys, ac ymranodd y gynulleidfa. Yn y cyfamser ymwelodd Mr. Jenkyn â'r America, a bu yn teithio yno am chwe mis. Cyhoeddodd hanes ei daith yn y "*Dirygiwr*" am y flwyddyn 1858. Ar y 26ain o Fai, y flwyddyn hono bu farw yn Rochester. Ei eiriau diweddfaf ydoedd "*Death, Heaven, Glory*." Cafodd gladdedigaeth anrhydeddus, a thraddodwyd y bregeth angladdol gan Dr. Hamilton, o gapel Regent Square. Ysgrifennodd Dr. Jenkyn lawer i'r cylchgronau Saesneg. Yn ei flwyddoedd olaf, ymhyfyrdai yn neillduol mewn daeareg; ac efe ydyw awdwr y lithoedd buddiol a phoblogaidd sydd ar y wyddor hono yn y "*Popular Educator*." Nid oedd, er hynny, yn esgulus o lenyddiaeth Gymreig. Ysgrifennodd gryn lawer i'r "*Seren Gomer*," a chylchgronau eraill; a pharotodd i'r wasg draethawd athronyddol hefyd ar "*Gristionogaeth y Pentecost*." O ran ei olygiadau duwinyddol, ymdebygai i'r Dr. Edward Williams, o Rotherham. Yr oedd ei bregethau ar unwaith yn athrawiaethol ac yn ymarferol. Ei ragoriaethau fel pregethwr, ebai y Paroh. Robert Thomas, Bala, yn yr adeg y bu efe dan ei weinidogaeth, oedd "treiddgarwch, llymder, ac eglurder, a chymhwysiad rhagorol o'r gwirionedd yr ymdrinid âg ef at y gynulleidfa, ac at bob dosbarth o honi. Penarglwyddiaeth a chyflawnder oedd y ddwy egwyddor a ddefnyddiai efe, fel dwy agoriad fawr, i agor pob clo wrth esbonio yr Ysgrhythrau." Cafodd Mr. Jenkyn ei deitl o'r America.

JONES, BENJAMIN: gweinidog parchus perthynol i'r Annibynwyr yn Mhwillheli. Gwnwyd ef yn Nhre-cyrr-fawr, Llanwinio, sir Gaerfyrddin, Medi 29ain, 1756. Yr oedd ei rieni yn bobl barchus, ac yn aelodau o'r Eglwys Sefydledig, ac yn bwriadu dwyn gwrthddrych ein sylwadau i fyny yn glerigwr yn yr eglwys hono. Bu am flwyddoedd mewn ysgol yn Llanddewi-felfr, sir Benfro, a dan addysgiath clerigwr y lle hwnw. Gan ei fod o alluoedd naturiol cryfion, gwnaeth gynyddi amlwg mewn dysg a gwybodaeth, gan ragori ar ei gyfoedion yn gyffredin. Arweiniwyd ef rywfodd i wrandaw ar y Meistri R. Morgan, Henllan, a J. Griffiths, Glandwr, yn pregethu: daeth i deimlo ei sefyllfa fel pechadur, ac ymorphwysodd ar drefn gras i'w gadw. Ymunodd â'r eglwys yn Henllan; ac wrth gwrs, rhoddodd i fyny y meddylddrych o fod yn glerigwr. Nid yw yn ymddangos fod ei rieni wedi anfoddloni wrtho am hyn, o herwydd cafodd ei gadw yn yr ysgol fel cynt. Yn mhen rhyw gymmaint o amser ar ol ymuno â'r eglwys yn Henllan, ac i'r frawdoliaeth yno gael prawf ar ei ddoniaid a'i alluoedd, annogwyd ef i ddechreu pregethu. Wedi bod am ychydig yn yr ysgol gyda Mr. Griffiths, Glandwr, derbynwyd ef yn efrfydd i Athrofa Abergafenni yn 1775. Yr oedd ei fanteision blaenorol yn peri iddo ragori ar y rhan wyaf o'i gydeffrydwyr mewn dysg; a daeth yn dra chyfarwydd mewn Lladin, Groeg, a Hebraeg. Byddai ar hyd ei oes yn hynod hoff o'i Destament Groeg. Sefydlwyd ef yn weinidog yn Mhen-cadair a Phant-y-creuddyn, yn Mai, 1779. Tair blynedd a fu ei arosiad yn Mhen-cadair; ond tra yn aros yno, ymunodd mewn priodas gyda Miss Mary Evans, o'r Cwrw, Llangeler. Ymsefydlodd Mr. Jones yn Rhos-y-meirch, Mŏn, yn 1784; a bu yn llafurio gyda chymmeradwyaeth a llwyddiant neillduol yno hyd 1789—pan y symmudodd i Bwillheli, i gymmeryd gofal yr eglwys yno, a'r canghennau a berthynent iddi. Parhaodd Mr. Jones i lafurio yn y lle hwn am y gweddill o'i oes; sef, pedair blynedd ar ddeg ar hugain. Nid oedd un gweinidog Annibynol arall yn holl Leyn ac Eifonydd am gryn ysbaid o dymmor ei weinidogaeth yn y maes hwn. Yr oedd eglwys yn y Capel Helyg, a'r Capel Newydd, a lleoedd eraill, yn disgwyl am ymgeledd ganddo. Tybiai rhai y dylasai Mr. Jones, a'r eglwys yn Mhwillheli, wneyd mwy tuah at sefydlu achosion newyddion mewn gwahanol fannau yn y parthau hynny o'r wlad; ac hwyrach fod rhyw gymmaint o esgulusdra wedi bod gyda golwg ar hyn, fel y mae yn rhy gyffredin.

Nid dyn cyffredin oedd Mr. Jones. Er nad oedd yn ddoniol fel pregethwr yn ystyr arferol y gair, yr oedd efe yn dduwinydd ac yn athrawiaethwr cadarn. Gosodid ef yn fynych i bregethu ar ryw byngciau duwinyddol yn nghymmanfaoedd y De a'r Gogledd. Yr oedd yn dra chyfarwydd yn yr Ysgrhythrau, ac yn meddu gallu neillduol i'w hesbonio, yn enwedig y rhanau a fernir yn ddrysu o honynt; ac weithiau, gwresogid ef gan ei bwngc i'r fath raddau nes y treiglai y dagrau dros ei ruddiaid, gan beri i'w wrandawyr gyfranog o deimlad cyffelyb. Cyfansoddodd ddau draethawd, un ar "*Athrawiaeth y Drindod*," a'r llall ar "*Ffynnonau Iachawduriaeth*." Ni bu Mr. Jones ond dau Sabbath heb bregethu yn adeg ei afiechyd olaf. Bu farw Chwefror 13eg, 1823, yn 66ain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn mynwent capel Pwillheli.

JONES, CADWALADR, o Ddolgellau : gweinidog defnyddiol gyda'r Annibynwyr, a golygydd y "*Dysgedydd*" am flynyddau lawer. Ganwyd ef yn y Deildref Uchaf, Llanuwchllyn, yn mis Mai, 1783. Efe oedd unig blentyn ei rieni. Cafodd ychydig addysg pan yn fachgen yn y ddyddiol ysgol Rhos-y-fedwen. Pan oedd C. Jones tuag un ar ddeg oed, daeth y Parch. George Lewis, D.D., i weinidogaethu yn yr Hen Gapel, yn Llanuwchllyn; ac er nad oedd ei rieni yn arfer mynychu y capel, ymddengys yr elai efe, pan yn ieuango, yno gyda phobl cymmydogaeth ei gartref. Ychydig a wyddys am ddi-gwyddiadau y cyfnod hwn o'i oes, ond yn unig ei fod yn fachgen ieuango heinyf a chwimwth, ac nad oedd neb a ragorai arno mewn gyrfa; ac o bosibl yr oedd efe yn cymmyr ychydig o hyfrydwch yn y mân gampau a ffynent yn y cymmydogaethau hyny, fel mewn cymmydogaethau eraill yn y wlad y pryd hwnw. Modd bynag, gan yr arferai gwrthdrysych ein herthygl fyned i'r Hen Gapel yn lled gysson yn y tymmor yma o'i oes, y mae yn ddigon tebyg ei fod wedi profi argraffiadau crefyddol pan yr oedd yn ieuango; ond yn mis Mai, 1803, pan yn ugain mlwydd oed, y derbyniwyd ef yn aelod cyflawn. Ymhyfrydai mewn darllen a chasglu gwybodaeth; ac wedi bod yn aelod am dair blynedd, cymhellwyd ef gan y gweinidog a'r eglwys yn Llanuwchllyn i ddechreu pregethu. Derbyniwyd ef i mewn i'r athrofa, oedd y pryd hwnw yn Ngwrecsam, ac o dan ofal y Parch. Jenkyn Lewis, yn mis Tachwedd, 1806. Treuliai Mr. Jones y gauaf yn yr athrofa, a'r haf adref yn y gweithio ar y tyddyn, ac yn pregethu yn yr ardaloedd cylchynol; ac felly y bu am bedair blynedd. Yn mhllith manau eraill, yr oedd Mr. Jones wedi bod yn pregethu yn fynych yn ardaloedd Rhyd-y-main, Brithdir, Cutiau, Llanelltyd, a Dolgellau. Y diweddar Mr. Pugh, Brithdir, oedd y gweinidog sefydlog yn y cylchoedd hyny; yr hwn a fu farw yn 1809, er galar cyffredinol i'r holl eglwysi—o herwydd yr oedd yn ōr ieuango hynod obeithiol, ac yn bregethwr poblogaidd.

Yn y fl. 1810, rhoddwyd galwad i Cadwaladr Jones i fod yn olynnydd i Mr. Pugh; ac yn nechreu y flwyddyn ddilynol, cynnaliwyd cyfarfod yn Nolgellau i'w neillduo i'r gwaith. Rhif yr aelodau yn yr holl eglwysi oedd dan ei ofal, pan y dechreuodd ar ei weinidogaeth, oedd cant a thri ar ddeg. Yr oedd maes ei weinidogaeth yn eang, gan fod y rhai a arferent wrandaw arno yn cyrhaedd o Ddrws-y-nant hyd i'r Abermaw, ac o gymmydogaeth uchaf y Brithdir i'r Ganllwyd—tua deunaw milldir o hyd, a deuddeg o led. Ond ymroddodd Mr. Jones i'w waith gydag egni neillduol; ac nid oedd gerwinder tywydd, rhew, eira, na gwlaw, mewn un modd yn attalfa iddo fyned yn rheolaidd i'w gyhoedd-iadan. Yr oedd ei ffyddlondeb yn hyn yn nod-edig. Felly, treuliodd flynyddoedd lawer yn dawel ac ymroddgar yn cyflawni gwaith efengylwr yn dda ac yn llwyddiannus.

Mewn cydffurfiad & phenderfyniad cynnaddedd o weinidogion, ac eraill, a gynnaliwyd yn Ninbych, yn 1821, penderfynwyd dwyn allan gyfnodolyn i wasanaethu yr enwad Annibynol yn benaf, o dan yr enw "*Dysgedydd Crefyddol*;" ac ar gais y cyfarfod hwnw ymgymmerodd Mr. Jones a'i olygiaeth. Daeth y rhifyn cyntaf o hono allan yn Nolgellau yn mis Tachwedd, 1821. Parhaodd yn olygydd i'r cyhoeddiad hwn am un

mllynedd ar ddeg ar hugain, nes yr oedd effeithiau henaint yn dechreu ei oddiweddyd; a chyflawnodd y gwaith yn hynod ofalus, fel y gall- esid diagwyl i un o'i synwyr, a'i bwyll, a'i ddoeth- ineb ef. Anfynych y dyrchafwyd i'r gadair ol- ygyddol un a allasai gyflawni y gwaith yn fwy derbyniol a didramgydd. Dywed ei fyw- graphydd fel y canlyn am dano yn y cymmeriad o olygydd:—"Pe gofynid i ni grynhoi elfenau ei gymmeriad fel golygydd, fel y gellir eu casglu oddi ar dudalenau y '*Dysgedydd*' yn ystod tymmor maith ei olygiaeth, dywedem mai syn- wyr cyffredin cryf, arafwch, pwyll, ac ysbryd barn, ammhleidgarwch ac annibyniaeth medd- wl, ac eglurdeb a symledd fel ysgrifenydd, oedd- ynt ei brif nodweddion."

Rhoddodd Mr. Jones ofal gweinidogaethol y Cutiau i fyny yn y fl. 1819, a rhanwyd y gofal am Lanelltyd rhyngddo ef a Mr. Davies, Traws- fynydd. Fel yr oedd amser yn myned yn mlaen, ac yntau yn tyngu at ei drigain oed, a'r aelodau yn y gwahanol eglwysi oedd dan ei ofal yn lliosogi, efe a annogodd y cyfoillion yn y Brithdir a Rhyd-y-main, yn 1839, i gael gwein- idog iddynt eu hunain, fel y gallai yntau gyf- yngu ei weinidogaeth i Ddolgellau, Islaw'r dre, a Llanelltyd. Arferai Mr. Jones, fodd bynag, newid Sabbath yn fisol & gweinidog y Brithdir. Daliodd i weinidogaethu yn Nolgellau, a'r lle- oedd eraill oedd dan ei ofal, am bedair blynedd ar bymtheg yn hwy. Ond erbyn hyn yr oedd tymmor henaint wedi ei ddal, a barnai y dylasai fod yn Nolgellau ieuangach: ac yn Nghorphenaf, 1858, pennodwyd olynnydd iddo, ac ymneillduodd Mr. Jones o'i gysylltiad gwein- idogaethol—wedi bod am saith mlynedd a deug- ain yn gweinyddu ei swydd yn mysg pobl ei ofal yno. Parhaodd, fodd bynag, i lafurio fel cydweinidog a Mr. Davies, Trawsfynydd, yn Llanelltyd, ac fel cydweinidog & Mr. Ellis, Brith- dir, yn Tabor, am naw mlynedd wedi sefydliad gweinidog yn Nolgellau. Pregethai hefyd mewn lleoedd eraill yn Sabbathol hyd derfyn ei ddydd- iau. Yn y Brithdir, ar brydnawn Sabbath, yn niwedd haf y flwyddyn 1867, y traddododd efe ei bregeth olaf, oddi ar *Luc* xv. 2: "Y mae hwn yn derbyn pechaduriaid." Teimlai yn rhy lesig i bregethu yn yr hwyr, a dychwelodd i'w gartref i Gefn Maclan ar ol pregethu yn y pry- dnawn. Parhau i lesghau a wnaeth yn raddol o hyny allan, er nas gellir dyweyd fod unrhyw afechyd neillduol arno, ond ei fod wedi gwisgo allan. Gorphenodd ei yrfa lafurus a gwir ddefn- iol yn dawel a thangnefeddus ddydd Iau, Rhag- fyr 5ed, 1867, yn y 85ain mlwydd o'i oedran, wedi bod yn pregethu am fwy nag un mlynedd a thrigain. Claddwyd ef yn barchus y dydd Mercher canlynol yn mynwent Ymneillduol y Brithdir, pryd y daeth tyrfa anarferol o liosog ynghyd i dalu eu parch diweddaf i un oedd yn anwyd iawn yn eu aserchadua; ac yr oedd yn eu plith liaws mawr o weinidogion a phregethwyr o wahanol enwadau, ac o fyfyrwyr Coleg Anni- bynol y Bala.

JONES, DAFYDD, o Gaio, cyfieithydd "*Salmau a Hymnau Watts*" i'r Gymraeg, ac awdwr llawer o emynau a chaneuon. Ganwyd ef tua'r flwyddyn 1711, mewn amaethdy o'r enw Cwm-gogerdan, yn mhlywdd Caio, yn rhan uchaf swydd Gaerfyrddin. Gan fod ei rieni mewn amgylchiadau lled gysurus, buont yn alluog i roddi iddo addysg dda; ac aeth yntau rhagddo i

chwanegu ei wybodaeth hyd ddiwedd ei oes. Efe a briododd Miss Anne Jones, o Aberaeron, yn agos i Langeitho. Gwraig ddoeth odiaeth ydoedd hi; a chafodd Dafydd Jones hi yn gymmhares gymmhwys dros yr yohydig amser y buont gyda'u gilydd. Bu hi farw yn 1748, gan adael dwy ferch ar ei holl. Wedi aros o hono yn wedd w am o leiaf ddeuddeg mlynedd, efe a ymbriododd eilwaith â Miss Price, o'r Hafod-dafolwg, yn mhlwyf Llanwrda. Dywedir mai priodas led anhapus ydoedd. Tus'r flwyddyn 1763, symmudodd o Gwm-gogerddan i fyw i'r Hafod—cartref ei wraig.

Byddai Dafydd Jones, heb law trin y tyddyn, yn arfer prynu anifeiliaid yn feiriâu Cymru, ac yn eu gwerthu yn Lloegr; a dywedir iddo elwa llawer yn y ffordd hon. Wrth ddychwelyd adref o Loegr yn boreu Sabbath, clywai ganu yn addoldy yr Annibynwyr yn Nhroed-rhiw-dalar. Trodd yntau i mewn iddo i'w glywed, ac arosodd yno i wrando y bregeth. Y pregethwr oedd Isaac Price, a bendithiwyd y genadwri oedd ganddo er lles tragwyddoli enaid Dafydd Jones. Wedi dychwelyd adref, ymunodd yn ddioced â'r eglwys Annibynol a ymgynullai yn "nhŷ Mari Dafydd" yn Nhrug-y-bar; a bu ei ymuniad yn foddion i adfywio ac i ireiddio llawer ar yr achos yn y lle. *Dissenters* sychion y gelwid yr Annibynwyr gan Fethodistiaid y dyddiau hyny; ond dengys y pennillion canlynol nad un sych oedd Dafydd Jones:—

Mae plant y byd yn holi,
Ac yn rhyfeddu 'n sŷn,
Pan fwy'n molianu yr Arglwydd,
Beth yw'r ynfyrwydd hyn;
Rhyddhawyd fi o'm caethiwed,
Ni thawaf ddim â sôn,
Mi gans' yn ngwyneb gwawdwy'r
Am rinwedd gwaed yr O'n.

Mi fum yn hir dan gwmmlwl,
Yn ffaelu canmol Duw,
'Roedd pechod a'i euogrywydd,
O'm mewn fel colyn byw;
Fe dynwyd hwnw ymaith,
Ynghyd â'i bwys â'i boen,
Mi ganaf yn dragywydd,
Am rinwedd gwaed yr Oen.

Mi fŷm dan fynydd Sinai,
Dan ofnau Duw, a'i ŵg,
Heb glywed ond bygythion,
Taranau, mollt, a mŵg;
Ond dës i Seion dawel,
P'odd gallaf dewi a sôn,
Heb ganu yn wastadol,
Am rinwedd gwaed yr O'n.

A pheth pe bawn yn neidlo,
A'i wneyd e' gyda pharch,
A chwareu, megys Dafydd,
Cyn hyn o faen yr arch!
Neu'r cloff wrth borth y deml,
Am hwnw clywsoch sôn,
Pan oedd e'n teimlo isehyd,
Am rinwedd gwaed yr O'n.

Yr oedd efe yn chwannog i rigymu ar lawer o destynau diwerth o'i ieuengctid; ond wedi iddo ymuno âg Eglwys Crist, efe a drodd ei ddawn i gyfeiriad buddiol. Yn lled fuan ar ol ei droedigaeth, annogwyd ef gan wŷr o farn a duw-ioddeb i gyfoithu Salmu Watts i'r iaith Gymraeg; a chyflawnodd yntau y gorchwyl yn y fath fodd fel y sicraodd enwogrywydd iddo ei hun a bery cyhyd a'r iaith Gymraeg, o'r hyn lleiaf. Y mae yn debyg nad oes neb a gystadlai Dafydd Jones âg Edmwnd Prys; ond diogel

ydyw dyweyd fod cyfaddasiad Watts o Salmu Dafydd wedi cael cyn lleied o gam gan Dafydd Jones, yn ei gyfieithiad, ag a gafodd y Salmu en hunaïn gan yr archddiacon yn ei gyfieithiad yntau. Cyhoeddodd Dafydd Jones y cyfieithiad uchod yn 1763; ac yn mhen rhai blynyddau wedi hyn, cyhoeddodd y rhan gyntaf o'i emynas ei hun, yr hon a ddilynwyd gan ddwy eraill o dan yr enw, "*Difyroch i'r Pererinion o Fawr i'r Oen*." Ond nid ydyw emynau gwreiddiol Dafydd Jones agos crystal a'i gyfieithiadau, er fod yn eu mysrg rai a genir ac a gofir yn hir; megys,

"Plant ydym etto dan ein hoed," &c.

"Mae, mae yr amser hyfryd yn nesau," &c.

Yn 1775, cyhoeddodd gyfieithiad o Emynau Watts, yr hwn sydd yn gyfieithiad cywir iawn a naturiol odiaeth; ac yn eu plith y mae emynau melus a phrydferth sydd yn dechreu fel hyn:—

"Gwaith hyfryd iawn a melus yw."

"Mae gwlad o wynfyd pur heb haint."

"Yr iachawdriwraeth fawr yn Nghrist."

Bu llawer o ganu yn tymmor ar "*Salmu ac Emynau Watts*," ond erbyn hyn, y mae y rhan fwyaf o honnynt wedi eu bwrw i'r cysgod gan emynau gwreiddiol a thrwyadl Gymreig Williams o Bant-y-celyn, Anne Griffiths, ac eraill.

Dyn bywiog ei ysbyrd, craff ei sylw, a chryf ei synwyr oedd Dafydd Jones; a medrai fod ar amserau yn wawldyd a brathog dros ben. Fe buasai yn llai crintachlyd, buasai yn "ŵr perffraith ei ffordd." Bu farw ar y 30ain o Awst, 1777, yn 66ain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn mynwent Crug-y-bar.

JONES, EDMUND: gweinidog ymroddgar a defnyddiol gyda'r Annibynwyr:—a elwid hefyd yr "Hen Brophwyd o Bont-y-pool." Ganwyd ef mewn lle a elwir Pen-y-llwyn, Aberystwyth, yn swydd Fynwy, Ebrill 1af, 1702. Yr oedd ei rieni yn aelodau o'r eglwys Annibynol yn Penmain. Er nad oeddynt ond lled isel o ran eu hamgylchiadau, etto cafodd eu mab addysg weddol, ac ystyried yr amser yr oedd yn byw ynddo. Bu am rai blynyddoedd mewn ysgol oedd yn cael ei chadw gan gurad y plwyf; ond dyna yr holl foddion addysg a gafodd yn nechreu ei oes. Pan oedd tua phedair ar bymtheg oed, ymunodd Edmwnd Jones â'r eglwys yn Penmain. Dechreuodd bregethu, dybygid, pan oedd tua dwy ar hugain oed; ac wedi bod yn pregethu am ddeng mlynedd mewn gwahanol barthau o Gymru, cafodd ei ordeinio yn gynnorthwyr i'r gweinidog yn Penmain. Ymddengys y byddai yn pregethu yn lled reolaidd yn nghymmydog-aeth Pont-y-pool, a chasglodd yno gynnulleidfa, a ffrifodd eglwys yn y lle. Gwnaeth ei drigod yn y gymmydogaeth mewn lle a elwir y Trans, rywbryd yn 1740, ac yno yr arosodd hyd derfyn ei oes faith. Fe allai fod gan yr Annibynwyr ryw fath o achos yn y gymmydogaeth o'r blaen; ond y mae yn amlwg nad oedd ganddynt gapel, ac mai efe a fu yn offeryn i aelidau Ebenezer gyntaf. Ymddengys mai isel en hamgylchiadau oedd y gynnulleidfa, ac nas gallai wneyd fawr tuag at gael capel. Yr oedd gan Mr. Jones ddeugain punt o arian; ac o'r swm hwn, efe a roddodd ddeg punt ar hugain tuag at y capel; yr hyn sydd ar unwaith yn dangos ei fod yn ddyn haelfrydig, ac yn gallu ymddiried yn Nuw rhagluniaeth. I'r dyben i orphen talu am y

capel, efe a werthodd werth 15p. o'i lyfrau—yr hyn oedd yn aberth mawr iddo ef. Fel y canlyn yr ysgrifennai Mr. Whitfield mewn llythyr o'r Fenni yn Mai, 1749:—"Dydd Iau, gwelais Mr. E. J., y gweinidog Ymneillduol y soniais am dano o'r blaen, a chefais ef yn eithaf gwael ei ddiwyo. Y mae yn ddyrn teiwlwg iawn, ac yn dwyn sêl dros achos Duw. Ychydig amser yn ol, efe a werthodd werth pymtheg punt o'i lyfrau er mwyn gorphen y tŷ cwrdd bychan yr mha un y pregetha. Nid oes ganddo ond tua thair punt yn y flwyddyn o'r drwsorfa, a thua thair punt eraill oddi wrth ei bobl. Y mae yn byw yn isel iawn, ond y efe mae yn mwynhau llawer o Dduw; ac y mae yn meddu llawn cymmaint o wybodaeth yn y rhanau ffugrol o'r Ysgrhythrau a neb a adwaen i. Y mae efe yn Zacharias, a'i wraig yn Elizabeth. Gwnai pedwar neu bum gini les iddynt. Y fath olygfa a geir yn y dydd olaf! Gymmaint o offeriaid goludog fydd yn sefyll yn gondemniedig, tra y bydd llawer o weinidogion tlodion, ond ffyddlawn i Grist, ar ol eu holl heibulon, yn myned i mewn i lawenydd eu Harglwydd!"

Yr oedd Mr. Jones yn ddedwydd iawn yn ei fywyd priodasol. Priododd yn ieuang; ond nid oedd ganddo blant. Yr oedd ei "anwyl wraig" fel yr arferai ei galw, yn hynod am ragoriaeth ei gallu deallol, ei thymmer hawddgar, a'i duwioldeb. Dywedir i George Whitfield dreulio noson o dan gronglwyd syml yr Hen Brophwyd, a'i fod wedi ei daro gymmaint gan hapusrwydd eu bywyd hwy fel y penderfynodd chwilio am wraig iddo ei hun—ac iddo gael un o'rydd hwn yn nghymydogiaeth y Fenni: ond ni phrofodd ei fywyd priodasol mor hapus ag y disgwyliodd efe. Bu farw Mrs. Jones yn 1768—yr hyn a barodd ofid dirfawr i'r hen bererin. Nis gallai efe byth wedi hyny sôn am ei henw heb i'r dagrau ddyllifo o'i lygaid; ac un o'rynderau y nefoedd iddo ef oedd disgwyl am ei gweled yno. Pregethodd llawer, a theithiodd llawer hefyd. Daliai i bregethu llawer yn niwedd ei oes. Pan yn yr 88ain mlwydd o'i oedran, pregethodd 405 o weithian y flwyddyn hono. Pan yn ymyl pedwar ugain oed, efe a deithiodd bedwar cant o filldroedd ar ei draed drwy Ogled Cymru, gan bregethu ddywyaith y dydd. Ymddengys nad oedd yn bregethwr poblogaidd, o herwydd yr oedd ei lais yn egwan, a'i dra-ddodiad yn araf; ond yr oedd ei athrawiaeth yn drwyadl efengylaidd, a'i ddull Puritanaidd yn hawlio sylw yn mhob man. Arferai Mr. Jones ohebu a'r Arglwyddes Huntington; a phan yr ymwelai hi â Threfecca, treuliai yr Hen Brophwyd ychydig o ddyddiau gyda hi; a phregethai yno yn fynych ar yr adegau hyny. Fel y canlyn yr ysgrifennai yr arglwyddes am dano at un o'i chyfeillion—"Y mae yr Hen Brophwyd anwyl a da wedi ein gadael. O! y fath sant i Dduw ydyw!—mor ymdrechgar, mor fywiog, ac mor weithgar, a phob amser yn sychedu am gymmundeab â Thad y Goleuni. Diammheu y bydd i'w anerchiadau cynnyhyrfus i'r myfyrwyr, a'i weddian gwresog ar eu rhan, adael bendith ar eu hol!" O'r diwedd, ar ol ei lafur mawr, dechreuodd ei gyfansoddiad waelu. Cyfyngwyd ef i'w dŷ am tua blwyddyn cyn ei farwolaeth. Ymadawodd yr Hen Brophwyd hybarch yn orfoleddus o'r byd hwn ar y 26ain o Dachwedd, 1793, yn yr 92ain flwydd o'i oedran; a chladdwyd ef yn mynwent Ebenezer.

Yr oedd Mr. Jones yn awdwr amryw lyfrau.

Yn eu mysg, ceir "*Hanes Phwyf Aberystroth*" a "*Hanes Drychiolaethau*," ynghyd âg amryw bregethau. Y mae y blaenaf a enwyd yn cynnwys cofnodion gwerth eu cadw ynghylch y dosbarth hwnw o'r wlad: ac y mae yr ail yn hynod gywraint yn ei flordd, ac yn cynnwys chwedlau cynnyhyrfus am ymddangosiad ysbrydion—yn yr hyn yr oedd yr Hen Brophwyd, fel llawer o ddyonion da eraill yn yr oes hono, yn gystal ag oesoedd o'r blaen, yn credu yn ddiysgog. Tlawd ei amgylchiadau y gellir dywedyd iddo fod ar hyd ei oes; o blegid ymddengys nad oedd efe un amser yn derbyn mwya na deg punt yn y flwyddyn oddi wrth yr eglwys y gweinyddai iddi. A'r syndod ydyw, pa fodd y gallai fyw, heb sôn am fod mor haelionus ag y byddai yn fynych pan gyfarfyddai â thlodion. Mewn amgylchiadau felly, gwagai ei logell ei hun er mwyn gwneyd i fyny angen y cyfryw. Cafodd yr enw o'r Hen Brophwyd yn benaf, dybygid, am iddo ragddywedyd llawer o bethau ag yr oedd pobl yr oes hono yn credu iddynt ddyfod i, ben yn ol ei ragfynegiadau.

JONES, JOHN, o Dreffynnon: pregethwr da a hynod gyda'r Trefnyddion Calvinaidd. Ganwyd ef yn Nghaerwrle, yn swydd Ffaint, Rhagfyr 18fed, 1763. Yr oedd yn un o ddeg o blant, ac nid oedd sefyllfa ei rieni ond cyffredin; er hyny, cadwasant ef yn yr ysgol dros amryw flynyddoedd. Tystiai wedi hyny nad oedd yn yr ardal oll heb a allasai ei ddyngu i fyw yn foesol a chrefyddol, am fod pawb yno fel pe buasant wedi "ymwerthu i wneyd drwg." Ymddengys nad oedd dim gwahaniaeth rhyngddo yntau yn nyddiau ei ieuengotid ag annuwiolion yr ardal, ond yn unig ei fod yn rhagori arnynt mewn rhyfgyr a rhyseidd. Ond cyn pen hir, anfonodd yr Arglwydd rai Methodistiaid i'r ardal hono i aflonyddu ar heddwch gau a pheryglus y paganiaid Cymreig. Bu "ffordd y troseddwr" i John Jones o hyny allan yn fwy caled. Bu raid iddo bechu yn erbyn rhybuddion cydwybod oedd wedi ei dwyn i gyd-dystiolaethu a gwirionedd yr athrawiaeth a gyhoeddidd gan y Methodistiaid. Ond ymgaledu yr oedd efe, gan ddywedyd:—"Nis gall Duw ond fy namnio; a phe bae yn gwneuthur hyny, mynaf finnas gyflawni fy chwant."—a hyny a wnaeth am dymmor. Yn 1787, pa fodd bynag, daeth yr hynafwr parchus, Richard Tibbot, i Gaerwrle i bregethu; a thuoddwyd John Jones i fyned i wrando arno. Bu yr oedfa hon yn foddion i droi ei enaid. Yr oedd y fl. 1787 yn un i'w chofio iddo ef; canys dywedai, "Yn y flwyddyn hon y priodais, ac y cefais grefydd hefyd." Clywyd ef yn llefain yn nghanol pregeth hwylus, yn mhen amser maith ar ol hyn, gan ddywedyd, "Yr wyf yn cofio y funyd hon, ac mi a gofias byth, am y fan lle yr oeddwn pan y cefais yr olwg gyntaf ar Geidwad. Bendigedig am y clwt glâs!" Blinwyd ef am gryn amser wedi hyn gan dlodi, a chan afiechyd a marwolaeth yn ei deulu. Yr oedd heb gael diangfa o'r profedigathau hyn pan y daeth awydd pregethu arno. Bu y pethau hyn yn achos o bryder mawr iddo. Ar ol cyfarfod â chryn llawer o wrthwynebiadau, cafodd o'r diwedd ganiatâd i bregethu—neu yn hytrach "i ddywedyd ychydig" wrth bechaduriaid. Ond bu ei gynnyg cyntaf mor aflwyddiannus fel y bu am yn agos i ddiwy flynedd heb amcanu dywedyd dim yn gyhoeddus drachefn.

Yn 1793, pa fodd bynag, cynnaliwyd cyfarfod

misol yn Nghaergwrle; ac wedi i'r brodyr gael allan nad oedd John Jones wedi bwrw heibio y meddwl am bregethu, hwy a benderfynasant iddo gael cynnyg eilwaith, a myned gydag un William Lewis i gyfarfod misol Mochdre, gyda golwg ar ei dderbynid i'r gwaith. "Wedi hyny (meddai), ceisiais ddyweyd ychydig mewn lle a elwir Helygen, yn sir Fflint, ac ni safodd yr olwynion hyd heddyw." Ond ymddengys mai yn araf, ac afrydd iawn, y troent yn ystod y blynyddoedd cyntaf. Dywedir mai wrth bregethu mewn cyfarfod misol yn y Bont uchel y llwyddodd i argyhoeddi hyd yn oed ei frodyr yn y weinidogaeth ei fod wedi ei anfon gan Dduw i bregethu yr efengyl.

Yn y flwyddyn 1804, symmudodd o Gaer-gwrle i Laneurgain, ac oddi yno drachefn yn y fl. 1808 i Dreffynnon. Ond colodd ei wraig yn y flwyddyn y dechrenodd bregethu: ac ychydig fisoedd cyn symmud o hono i fyw i Dreffynnon, efe a briododd eilwaith âg Ann, merch Mr. David Owen, o Gaerfedwen, Llandyrnog. Rhoddodd heibio ei alwedigaeth fel gwelydd pan aeth i Dreffynnon, a chododd fasnachdy bychan. Arferai gau y siop hon yn gynnar bob tro y cedwid cyfarfod eglwysig: ond daeth i'w feddwl unwaith ei fod wrth wneuthur hyny yn gwneyd aberth diangenrhaid; a chan hyny, penderfynodd gadw ei siop yn agored y noswaith hono hyd yr amser y byddai ei gymmydogion yn cau eu siopau hwy; ac arosodd gartref i weini. Yno y bu am gryn amser yn diagwyl am brynwr; ond ychydig cyn i Mrs. Jones ddychwelyd o'r cyfarfod, daeth rhywun dyaethir i mewn i brynu ceiniogwerth o rywbeth. Rhoes y prynwr ddernyn hanner coron ar y bwrdd, a rhoes John Jones ddau swllt a phum ceiniog yn ol iddo; ond gwelodd pan yn rhy ddiweddar mai hanner coron drwg a gafodd:—"Mi a welais yn union (meddai), fy mod wedi pechu wrth aros gartref. Y cwbl a ennillais oedd rhoddi ceiniogwerth i'r dyhiryn, a dau swllt a phum ceiniog iddo am ei gymmeryd." Ni esgenlusodd John Jones byth mo'r cyfarfod eglwysig wedi hyny er mwyn ei fasnach.

Golwg gwael oedd ar yr achos Methodistaidd yn Nhrefynnon pan y daeth John Jones yno i fyw, a golwg felly fu arno am rai blynyddoedd wedi hyny; ond yn y fl. 1817, tywalltodd Duw o'i Ysbryd ar ei bobl yn Nhrefynnon, a chwangegydd llawer at eu rhifedi. Aeth capel y Methodistiaid yn fuan yn rhy fychan iddynt, fel y bu gorfod adeiladu capel mwy yn ei le.

Yn mis Mehefin, 1820, ordeiniwyd Mr. Jones yn weinidog yn Nghymdeithasfa y Bala. Teithiodd lawer i bregethu trwy Ogledd a Deheudir Cymru, a bu hefyd yn ymwelod lawer gwaith a Chymry Liverpool, Manchester, Caerlleon, a'r Amwythig. Bu unwaith yn gweinidogaethu am dri mis yn Llundain. Bu hefyd yn ddyfal drwy y cwbl i gyflawni ei ddyledswyddau yn ei ardal a'r eglwys y perthynai iddi.

Yr oedd o ran ei gorph yn hytrach yn llydan nag yn dâl. Llygaid bychan duon oedd ganddo, mewn gwyneb llawn a gwriddog. Yr oedd ganddo lais croew a pheraidd; a byddai wrth bregethu yn llafar-ganu âg ef, mewn modd tra hyfryd. Yr oedd wrth natur yn llawn o afiaeth a ffrathineb; a phe buasai llawer un yn dyweyd pethau mor ddigrifol ag efe, buasid, yn ddiau, yn ei gyhuddo o ormod ysgafnder; ond yr oedd y pethau hyny yn gweddu iddo ef, ac nid ydyw digrifwch dyn gwir grefyddol byth yn atgas, os

bydd hyny yn naturiol iddo. Er nas gellir galw John Jones yn bregethwr anwog, etto yr oedd yn bregethwr tra hynod. Peth hawdd, yn wir, ydyw i bregethwr wneyd ei hun yn hynod mewn rhyw fodd neu gilydd; ond yr oedd John Jones yn hynod—nid ar gyfrif ei wisg, ei lais, neu ei ystumian, ond ar gyfrif ei ysbryd, a'i bethau. Tybied yr ydym, pe buasai ei feddwl wedi ei goethi gan addysg, y buasai ei bregethau yn mysg y cyfansoddiadau tlysaf a mwyaf taraw-iaol yn yr iaith Gymraeg. Pe dywedem hanes y pethau hynod a fynegir am John Jones yn ol eu hamseriad, ac yn eu cyssylltiadau priodol, ai yr ysgrif hon yn llawer rhyfaith; felly ymfoddlonwn ar roddi ychydig o'i ddywediadau, ac o'r pethau a ddigwyddasant iddo, a hyny yn fyr ac yn ddiogysawllt, gan ddiagwyl y cynnorthwyant y darlennydd i adnabod John Jones.

"Y mae goruchwyliaethau Duw yn debyg i'r olwynion y sonir am danynt yn y bennod gyntaf o Lyfr Ezecciel. *Machinery* fawr ydyw hi—hen rag-luniaseth Duw—llawn o olwynion, a'r rhai hyny yn eu gilydd, yn troi a throii, a thithau yn methu a deall. Ond y mae Duw yn deall, ac yn edrych ar eu hol hefyd i gyd. Dyna ddydwl yn myned i edrych ar *machinery* fawr, ac yn rhyfeddu, a'i cham-mawl hi wrth y *mechanic*, gan ddyweyd ei bod hi yn hardd i gyd, ond bae am yr olwyn acw sydd yn troi o chwith yn y canol. 'O!' meddai hwnw, 'hono ydyw ei bywyd i gyd; ni throii fawr oni bae hono.' Felly tithau:—ffraeo llawer y byddi di â'r *olwyn chwith*. Ond pe deallit ti mai hi yw y cwbl, ti a waeddet, 'Wel, wel! olwyn chwith anwyl—tro dy oreu, tro dy oreu; bydd y daioni i minnau.' Ond gwylwch ystffio eich bysedd i'r olwynion."

"Dacw Joseph o Arimathea yn myned i siop y draper i brynu lliain main. Estynodd y siopwr beth go frâs ar y counter. 'O!' ebe Ioseph, 'y mae arnaf ei eisien yn feinach na hwn: y mae arnaf ei eisien i amdoi corph.' Estynwyd iddo beth gwell. 'Deuwch âg yn meinach etto, ebe Ioseph: 'deuwch â'r peth meinaf sydd genych.' 'Wel, y mae hwnw yn rhyed yn uchel.' 'Gadewch iddo fo: mi redaf finnau ar ei ol o.' 'A oes rhywun mawr wedi marw?' 'O! oes: O! oes: y mwyaf a fu erioed! Dyna'r peth: y mae yn rhaid i mi gael y goreu.' Ac efe a brynodd liain main!"

"Ystyriwch y brain... y mae Duw yn eu porthi hwynt." A welwch chwi mor *grand* ydyw y brain? Y maent yn sheinio yn y *black cloth* goreu, ac yn cael bywd heb weithio dim. Y mae y ffermwr am eu hadd. 'Y pethau barus crawledd, diddiolch!' medd efe, 'nid ydynt byth yn canu *tune*!' Ond y mae y Tad Nefol yn gofalu am y gweilch hyn. Dacw yr aneth o forwyn yn myned ar gefn hurtyn o gefyll i'r felin, ac yn myned yn rhy agos i'r gwrych drain, nes y tyllwyd y sach, ac y parodd hyny i beth o'r yd syrthio. A oes rhagluniaseth yn hyn yna? Oes—yn gofalu am fwyd i'r brain!"

"Y mae angau yn hynod o onest a threfnus yn ei waith. Nid chwarae ciprws y mae—ond casglu pawb yn rheolaidd at eu pobl..... Wel, angau, beth sydd genyt heddyw yn dy gwch yn croesi yr afon? 'Cyhoaid o feddwn!' 'I ba le yr âi di a nhw?' 'At eu pobl!' 'Halogwyr Sabbath:—i ba le y mae nhw yn myned?' 'At eu pobl!' 'Pwy sydd genyt ti heddyw, angau?' 'O! gweddwy'r Duw: teulu y fydd.' 'I ba le yr wyt ti yn myned a nhw?' 'I ba le hefyd—ond at eu pobl!'"

"Yr wyf fi yn mawrhau fy swydd.' 'Swydd yn wir, Paul!—y cyflog, mi warantaf.' 'Nage: swydd! Dim gair am y cyflog!' Swydd, swydd, ac achub rhai o honynt—dyna oedd gan Paul. Byddai lai o ysgafnder a thori cyhoeddiadau pe byddai pawb o honom fel hyn. Hw! cawod o wlaw a geidw rai pregethwr gartref. Na, na! dylai y dyn fyned i'w gyhoeddiwr pe bae hi yn gwliawo dannedd ogau. Ond y mae rhai o honom a allant etto ddyweyd fel

Paul! 'Yr wyf fi yn mawrhaufy swydd.' 'Ho—yr ydych yn cael llawer gyda'r pregethu.' 'Gwir a ddyweddi:—yr ydym yn cael. Ond, hwyraich mai nid fel yr wyt ti yn meddwl. Yr ydym yn cael yn, ond nid am.' 'Beth yw'r *bags* mawr yna sydd yn cael eu cario gyda chwi ar y ceffyl?' 'Ha! nid *bags* i gadw ein harian: nid oes ynddo, os rhaid i ti gael gwybod, ond y dillad budron a roddwn o'r neilldu. *Bags* yn wir! *Arian* yn wir! Aiff yr arian a gawn am bregethu i ffs maneg! Nid am, ond yn. Cael gwyneb ein Meistr yn ein gwaith:—dyna ein pleser mwyaf."

"Y mae dysgyblaeth eglwysig wrth ei harfer yn iawn yn debyg i *snuffers* yn tori pen y ganwyll: y mae hwn yn tori y peth du ymaith, ac wedi hyn yn ei guddio o'r golwg, a'r dyben o hono yw peri i'r ganwyll oleuo yn well."

"Y mae yn amhososbil i neb gyhoeddi beiau pobl dduwiol heb i'r cyfryw lychwino eu cymmeriadau trwy hynny. Y mae yr enllibwr yn debyg i ddyw wedi bod yn marcio defaid: y mae rhywun wrth ei gyfarfod yn gofyn iddo—'Sut yr ydych wedi diwyno eich hun gymmaint?' 'O!' meddai yntau, 'marcio defaid y bwm i; ac nid oes modd gwneyd y job hono, a chadw fy hunan yn lân."

Ebai unwaith ar weddi. "Ar yr hyn bethau y mae'r anglyion yn chwynychu edrych.' Pethau: ie, *pethau!* Nid yw yr anglyion ddim yn edrych ond ar bethau, nac ar ddim pethau chwaith; ond ar yr 'hyn bethau'—pethau arfaeth—pethau y drefn fawr—pethau Calafia! A difai pethau i anglyion ydynt. Ie, ie! y pethau hyn i—y ni a'u plau. Cadw ninnau, O Arglwydd! i edrych ar 'yr hyn bethau' nes bo yn ddiifas genym edrych ar bob peth arall."

Cyhuddwyd ef mewn llyfr gan bregethwr o ddyweyd fod uffern wedi ei phalmantu a phenau babanod! Gan fod John Jones yn cael ei ystyried yn Galvin uchel, tybiodd y gŵr y byddai yn hawdd gan lawer goelio hyn am dano: ond yn anffodus i'r awdwr, yr oedd aml i gais wedi ei wneyd cyn hyn i briodoli y geiriau i bregethwr Calvinaid eraill. Ond er mor ddisail ydoedd y cyhuddiad, parodd gryn flinder i ysbryd John Jones. "Myfi" (meddai) ddyweyd y fath beth! Naddo, erioedd! buaswn yn hurty'n ffol i sôn dim am balmantu uffern, a minnau yn darllen yn fy Meibl mai pwll diwaelod ydyw. A phe buaswn ryw dro yn meddwl am balmantu uffern, nid a phenau babanod, druaïn! y buaswn yn gwneyd hynny, ond a phenglogau pregethwr sydd yn dyweyd celwydd!"

Er fod yn gas gan galon John Jones yr athrawiaeth Arminaid, etto yr oedd y Wesleyaid ac yntau yn fwy o gyfeillion yn y bôn nag y buasid yn disgwyl. Pan oedd ar ei daith ddiweddfaf yn Neheudir Cymru, yr oedd gwynneb ei bregethau yn erbyn y Sosimaïd. Gofynnodd ei gyfaill iddo, "Pa le y mae y Wesleyaid genych yn awr? Nid ydych er's dyddiau yn pregethu dim yn erbyn eu hathrawiaethau hwy." "Y Wesleyaid, William (ebe yntau), y mae y Wesleyaid yn fendigedig wrth y rhai hyn. Y mae ganddynt hwy Grist yn sylfaen; ond nid oes gan y giwed yma yr un Cyfryngwr yn eu crefydd." Digwyddai fod unwaith mewn tŷ lle yr oedd hen chwaer o Wesleyad yn glaf. Anfonodd hithau gyda gŵr y tŷ i ddeisyf ar Mr. Jones weinyddu Swper yr Arglwydd iddi. "A ydych chiwi yn meddwl ei bod yn un sydd yn ofni Duw?" "Nid oes genyf amheuseth am ei chrefydd," ebe yntau. "O'r goren," ebe John Jones, "mi rôf ei chymmun iddi. Y mae yn well genyf etto Wesley duwiol na Methodist Calvinaid annuwiol."

Er ei fod yn ŵr sydyn ei dymmer, etto dengys yr hanesyn canlynol nad oedd efe ddim yn un cyfnawidiol ac ammhenderfynol:—Bu am ryw

ysbaid o amser yn ymarfer â'r bibell; ond o blegid rhyw resymau neu gilydd, penderfynodd ymwrthod â'r arferiad. Yn fuan wedi hynny, dechreuodd ei goessu thwyddo; a dywedai rhai wrtho yn ddirifol mai o herwydd peidio o hono a mygu yr aeth ei goessau i chwyddo:—ac o'r braidd nad oedd yntau ei hun o'r un farn a hwynt. Ond ni fynai yr hen John Jones roddi y goreu i'w goessau; felly, ar ol edrych yn syn arnynt am ennyd, dywedodd, "Wel! chwyddwch chiwi! Chwyddwch chiwi! Ond ni chewch chiwi ddim tybaco!"

Ond yr hanesyn hynotaf o ddiagon am John Jones yw yr un a ymddangosodd yn y "*Traethodydd*" am Ionawr, 1853, yr hwn y byddai yn well i ni ei ddyfynu yn mron air am air:—

"Yn yr amser yr oedd y casgliad dimai yn yr wythnos, neu chwe cheiniog a dimai yn y chwarter, ar droed at adeiladu capelau gan y Methodistiaid yn Ngogledd Cymru; a phan oedd efe yn Nghaer-gwrle, fe ddogwyddodd iddo gychwyn i gymdeithasfa oedd i'w chynnal yn Machynlleth, a chydag ef ryw swm o arian, tua 14p., meddir, o gasgliad at y capelau wedi eu hymddried iddo, i'w cyfwyno i'r brodyr cynnulleidig yn y gymdeithasfa. Yr oedd yn myned trwy air Feirionydd, ac yr oedd ei daith yn arwain dros Fwloh y Groes—ffordd anghysbell ac anhygyrch, yn enwedig yn y dyddiau hynny, rhwng Llanuwchllyn a Llanymawddwy. Cyn iddo gychwyn i fyny i'r mynydd, troes i dafarn yn Llanuwchllyn i gael lluniaeth iddo ei hun a'i anifail. Gydag iddo fyned yno, trodd dyn oedd yn eistedd yn y dafarn i ymddiddan ag ef, a chafodd allan yn lled fuan y ffordd yr oedd y gŵr dyeithr ar fedr ei theithio: ac wedi ei hysbysu o hyn, efe a lithrodd i ffordd, heb fynegu i ba le. Yn mhen ennyd, aeth John Jones hefyd i ffordd, gan ddringo yn araf i fyny y rhiwiau. Wedi iddo gyrhaedd i'r mynydd, ac eisoes yn mhell oddi wrth dŷ a thwlc, beth a ganfu, encyd o'i flaen, ond y gŵr a welai yn y dafarn. Adnabu y dyn yn ebrwydd, a hynny yn fwy o blegid fod ganddo gryman wedi ei wisgo, yn ol yr arfer, a rheffyn o wair. Cerddai y dyn yn araf, gan edrych yn ol yn awr ac eilwaith i eirydd a oedd y pregethwr yn nesa; ac yn y cyfamsar, efe a ddiosgodd y cryman o'i wisg."

Pan welodd John Jones fod y dyn yn llercian yn annyben, ac am ben hyn oll yn canfod unigrywdd arwydol y lle, efe a deimlai isasu o fraw yn ei gerdded, ac a lwr gredodd fod y dyn yn amcanu gwneyd niwed iddo—ei ysbellio o'r arian oedd ganddo, ac fe allai gymmeryd ei fywyd oddi arno. Ymroes, gan hynny, i weddio ar Dduw ei einioes, gan ddadleu ag ef—"O Arglwydd! o herwydd dy achos di y daethum i'r lle arswydus hwn; ni fnasai genyf un neges i ddyfod oddi cartref hyd i'r fan yma, ond amcan at gael teyrnas yr Iesu yn fwy yn mlaen. Ac heb law hynny, tydi biau yr arian a ymddiriedwyd i mi; ac y mae dy bobl yn disgwyl am danynt i wasanaethu dy achos. Gan mai tydi a'm dygodd i'r ffordd yma, yr wyf yn hyderu na adewi mo honof yn ddiameddifyn." Tra yr oedd efe fel hyn yn gwedio, yr oedd yn dynesu at y dyn â'r cryman, yr hwn oedd bellach yn noeth, ac yn barod i waith. Ond cyn iddo ddyfod ato yn gwbl, efe a glywodd sŵn traed ceffyl yn dyfod ar duth ar ei ol; ac wedi troi ei wyneb, efe a ganfu ŵr boneddig ar farch glâs agos ar ei sawl, a'r hwn a ddaeth i'w ymyl tua'r un amser ag y geddiddodd efe y dyn arall. Bellach, teimlodd John Jones fod iddo loches yn nghysgod y boneddwr; a chan sylbylu ei anifail, prysurodd i'w galnyn—yr hyn, pan welodd y dyn â'r cryman, efe a droes ei wneid y ffordd arall, gan droi ar hyd cefn y mynydd tua Llanwddyn, ac amwisgodd y cryman drachefn yn y rheffyn gwair. Ymdrechodd y pregethwr dynu ymddiddan â'r gŵr boneddig. 'A ydych chiwi yn myned yn mhell y ffordd yma, syr?' Ond ni chafodd ateb. 'Pa faint

o ffordd, syr, sydd rhngom a Llanymawddwy!" Etto, nid oedd ateb. Tybiodd erbyn hyn y gallai y boneddwr fod yn Sais, a gwnaeth ymdrech i ofyn iddo gwestiwn yn Saesneg—"It is cold, Sir, on the mountain, is it not?" Ond bu yn afwyddiannus y tro hwn etto. Yn rhywle wedi dyfod i dir cyfan-nedd, fe gollwyd y gŵr boneddig yn ddisymmwth a diarwybod. Parodd yr amgylchiadau hyn i'r pregethwr ddechreu meddwl pa beth a allai y pethau hyn fod; ac wrth fyfyrto ar y cwbl, daeth i benderfyniad sicr iddo ei hun mai Duw a anfonodd ei angel, ac a'i gwaredodd o law y gŵr gwaedlyd a wylasai am ei hoedl.

Wrth gyflwyno yr arian i'r brodyr yn y gymdeithasfa, efe a'u hysbysoedd pa mor ddyledus oedd-yn i Ragluniaeth y nef am danynt, gan adrodd yr holl amgylchiadau; a chwaneodd, 'Mor ynyd oeddwn! myned i siarad âg angel Duw am yr hin, ac am y ffordd! Yr oedd yn syn ganddo fy nghlywed i. Tasai lwc i mi ddyweyd gair wrtho am Iesu Grist, mi waranta i y 'basai yn siarad.' 'Roes i ddim testyn cymmhwys i'r angel i ymddiddan arno, ac am hyn yn ddiau y bu o mor fud."

Dyna hanes ymddangosiad yr angel, esbonied y darlennydd ef fel y myno ei hun.

Ond dyddiau John Jones a nasant i farw. Pan yn ei afiechyd olaf, ennyd cyn myned o hono i orwedd i'w wely, dywedodd wrth gyfaill a ddaethai i edrych am dano:—"Wel, myned ymaith yr wyf!" "O!" ebe hwnw, "chwi all-woch fod yn hir yn y gornel, fel hyn, John Jones." "Cornel, yn wir!" ebe yntau, "nid oes arnaf eisieu bod yn y gornel. Bedd neu bulpud i mi!" Yr oedd John Elias wedi dyweyd am dano rhyw dro—"Y mae John Jones yn ddirgrif yn ei fywyd, a marciwch chwi y bydd efe yn ddirgrif wrth farw hefyd;" ac fel y rhagfynegodd, felly y bu. Aeth i lawr i'r glyn yn llawen ac yn orfoleddus. Dywedodd wrth ei wraig y Sabbath cyn iddo farw:—"Wel, Ann anwy! dyna ystori yr Amwythig bron ar ben! Dyna oedd ei hyd hi yno—"Hyd oni wahano anghen." Mi a wn fy mod wedi tynnu oddi am danaf y waith olaf am byth—ond nid oes dim niwed! Bydd y tro yn elw i mi." Ychydig ennyd cyn i'w ysbyrd ymadael, efe a lefodd gyda hyn y nerth oedd ynddo:—"Diolch byth am y gwaith a wnaethpwyd ar Galfaria! CALFARIA I FYW—CALFARIA I FARW—CALFARIA FOR EVER!"

Bu farw John Jones, ar yr 2il o fis Awst, 1830, yn y seithfed flwyddyn a thrigain o'i oedran. Temtiwyd ni i ymdroi cyhyd gydag ef am fod y fath doraeth o bethau difyrus i'w dyweyd am dano.

JONES, JOHN, o Blaenannerch, oedd pregethwr poblogaidd gyda'r Methodistiaid. Ganwyd ef yn Melin Blaen-pistyll, plwyf Llangoetmor, Hydref 4ydd, 1807. Nid oedd ei dad yn profesu crefydd hyd yn niwedd ei oes, er ei fod yn dwyn sêl dros achos y Methodistiaid; ond yr oedd ei fam yn seled gyda'r Bedyddwyr yn Pen-y-parc; ond yr hon, o herwydd pellder ei ffordd i'r lle diweddaf, a elai yn aml i gapel y Methodistiaid i Flaenannerch. Symmudodd y teulu yn fuan i fyw i'r Benar-uchaf, ac oddi yno cyn pen ychydig amser i'r Cytir bach, ger Blaenannerch. Dysgodd John Jones darllen Cymraeg pan oedd tua naw mlwydd oed; a'i hoff waith, pan yn blentyn, oedd gwrandaw pregethau. Yr oedd y pryd hwn yn awyddus am ddarllen; a dywedai ef ei hun mai un o'r llyfrau cyntaf a gafodd oedd holwyddoreg y Parch. Griffith Jones, Llanddowror, a Chatecism Mr. Charles, o'r Bala—a darlennodd lawer arnynt. Ei hoff waith er yn

blentyn oedd pregethu. Arferai y pryd hwnw bregethu i'r plant a wrandawent arno; ac yr oedd ei hoffder o'r gwaith hwn yn codi disgwyliadau rhai o'r hen aelodau yn Blaenannerch y gwelid yntau, ryw ddiwrnod, yn mhlith pregethwr ei wlad. Cymmerwyd ef o'r ysgol pan yn ddeuddeg neu dair ar ddeg oed i weithio ar y fferm; ond rhaid addef nad oedd efe erioed yn weithiwr celfydd ac ymroddgar iawn: os caffai sypyn o blant i wrandaw arno, troi i bregethu iddynt a wnai; ac nid anfynych y clywid ef yn pregethu i'r anifeiliaid. Ond colodd, i raddau mawr, ei deimladau crefyddol boreuol, ac aeth ddilyn ieuengctyd gwammal ac anghrefyddol y gymmydogaeth: mynychai y dafarn gyda hwy, ac nid oedd yn ofalus am fyned i le o addoliad fel cynt. A'r amser hwn, ymddengys y byddai yn troi i bregethu weithiau er difyr cwmniau llawen. Bu am flwyddyn gyfan unwaith heb fod yn yr Ysgol Sabbathol o gwbl. Ond daeth tro arno, a dechreuodd ymhyfyrdau eilwaith yn moddion gras, a gwrandaw pregethu. Yn wir, daeth eu gwrandaw a'u hadrodd i'w briff hyfryd-wch iddo etto, fel cynt. Dilynai ambell bregethwr hoff ganddo drwy y wlad am ddyddiau. Yr oedd ei allu yn fawr i adrodd ystoriau a dynwared pregethwr.

Ond er hyn oll, nid oedd etto wedi ymuno â chrefydd; ond yn ngwanwyn y fl. 1832, ar ol gwrandaw pregeth gan y Parch. James Davies, Penmorfa, ac un arall gan Mr. W. Jones, Caerwys, penderfynodd ymuno â'r Methodistiaid yn Mlaenannerch—ac felly fu. Nid hir y bu mewn undeb â'r achos na lwyddwyd i'w gael i arfer ei ddawn gweddi yn y cytarfodydd gweddiannu; ac yr oedd ei ddawn yn y ffordd hon yn synu pawb. Dygodd hyn ef i sylw neillduol; ac yr oedd pobl yn dechreu meddwl y gwnai efe bregethwr, a llawer yn tybied fod defnydd pregethwr mawr ynddo. Yr oedd rhai, pa fodd bynag, yn erbyn iddo bregethu, dan yr eagus ei fod yn anaddef i'r gwaith; ond yr oedd y duedd yn gref ynddo ef ei hun, a'r rhan liosocaf o lawer o'r eglwys dros iddo ddechreu; ac yn mhen ychydig gyda blwyddyn ar ol iddo ymuno â chrefydd, daeth achos John Jones i ddechreu pregethu yn mlaen yn ffurfiol o flaen cytarfod misol y sir; ac yn mis Hydref, 1833, galwyd ef at y gwaith. Traddod-odd ei bregeth gyntaf yn Mlaenannerch, o flaen Mr. John Thomas, o Aberteifi. Arferid cadw plygain y pryd hwnw yn Mlaenannerch, fel mewn rhanau eraill o'r wlad, ar foreuau Nadolig; a'r Nadolig cyntaf ar ol iddo ddechreu pregethu, torodd y pregethwr a ddiagwyliid yn y plygain ei gyhoeddiad, ac aed at John Jones i ddesyrf arno gymmeryd ei le. Nid oedd wedi meddwl am hyn, dybygid; canys yr oedd wedi dyfod yno yn ei ddillad gwaith, a'i gloes. Ond ufuddhaodd, a chafodd hwyyl anarferol i bregethu: aeth yn boblogaidd yn y gymmydogaeth ar unwaith ar ol hyn, ac aeth sôn am dano yn mhell ac agos; denai y bobl i wrandaw arno yn dyrfaoedd lle bynag cyhoeddid ef i bregethu. Aeth yn boblogaidd hefyd o dan lawer o anfantaision, gan nad oedd ganddo ond ychydig iawn o lyfrau—nid oedd ganddo, meddir, ond y Beibl, yr *Hyfforddwr*, a "*Chatecism yr Eglwys*." Cafodd "*Briardur*" Mr. Charles, ac ystyriai ei hun fel un wedi cael ysglyfaeth lawer. Aeth y pryd hwnw i'r ysgol i Aberteifi i ddysgu ychydig o Saesneg; ond gan ei fod yn pregethu llawer, ac yn pregethu yn aml yn yr un lleoedd, yr oedd eisieu pregethau newyddion; ac anhawdd iawn

oedd eu paratoi, a gofalu am y gwersi ar yr un pryd. Ac adref y daeth o Aberteifi heb wneyd enw uchel iddo ei hun fel ysgolhaig, er iddo ddyfod wedi hyny i allu gwneyd defnydd o'r llyfrau Saeanig oedd yn ei feddiant.

Er fod galw mawr am dano i bregethu yn awr, er hyny cynnorthwyai ychydig gyda gwaith y fferm; ond ar ganol y gwaith, eageulusai ef yn fynych, gan dreulio yr amser i weddio, neu i gynllunio pregethau. Yr oedd ganddo y pryd hwn gefyl, yn benaf at ei wasanaeth ei hun; a digwyddai hwnw edrych yn llawer gwell nag un o'r ceffylau eraill—yr hyn a barai i'w fam, beth bynag am ei dad, i ddrwgdybio fod hwnw yn cael gwell chwareu tog na'r lleill, ac yn bwyta mwy o geirch; ac hwyrach fod y dyfaliad yn lled gywir, gan fod yn ddigon naturiol i'r pregethwr ieuangc wneyd yn fawr o gymmwynaswr mor dda.

Fel yr awgrymwyd, yr oedd galw mawr am dano i bregethu yma a thraw, ac yntau yn gor-fod gwneyd pregethau newyddion, a'i fanteision wedi bod yn ychydig i ddodrefnu ei feddwl â gywbodaeth, ac yn amddiffa o lyfrau. Yr oedd cyfansoddi pregethau yn drefn arno, ac yn achos o gryn bryder iddo; a dywedir y byddai ambell dro yn myned allan o'r pulpad ar ol gweddio, gan y byddai yn anghofio naill ai y testyn neu y bregeth, neu ryw ddigalondid yn ei orchfygu; a phan y dychwelai yn ol wedi bod yn gweddio o bossibl, pregethai yn rymus ac effeithiol anarferol ar amserau. Llefarai ar yr adeg hon, yn hynod gyflym, a rhoddi nert h mawr ar ei gorph, nes peri fod llestri gwaed yn tori weithiau pan fyddai ar ganol pregethu; ac oni buasai iddo newid ei ddull i raddau, mewn canlyniad i gynghor, meddir, a gafodd gan Mr. Richards, Tregaron, y mae yn eithaf possibl y buasai wedi dyfetha ei iechyd yn llwyr. Daeth yr adeg iddo fyned y tu allan i derfynau ei sir ei hun i bregethu; a'r lle cyntaf yr aeth iddo oedd i'r Gwastrad, yn awydd Benfro. Pregethodd yno i dyrfa liosog boreu Sabbath, gan fod ei glod fel pregethwr wedi dyfod o'i faan, a'r bobl wedi ymgasgu yn dyrfa fawr. Pregethodd ar y geiriau hyny:—"A bydd y llywodraeth ar ei ysgwydd ef." Cafodd rwyddineb a nert mawr i draddodi ei genadwri. Hon oedd ei brif bregeth y pryd hwnw; a bu yn foddion i'w ddwyn i sylw mawr mewn llawer o barthau o'r wlad. Addawodd wrth Owen Enos, Pen-y-cae, yr elai ar daith drwy sir Fynwy, a rhanau o Forganwg; a chwblhaodd yr addewid hon rai misoedd ar ol hyny, ac yr oedd ei weinidogaeth yn hynod o dderbyniol a phoblogaidd. Aeth yn fuan ar ol hyn ar daith i'r Gogledd; ac yr oedd yn bresennol yn Nghymdeithasfa Bangor, ac yn pregethu yno gyda derbyniant mawr ar y maes am ddan o'r gloch y dydd olaf. Dyma y tro cyntaf iddo bregethu mewn cymdeithasfa, o leiaf ar y maes. Neillduwyd ef i waith cyflawn y weinidogaeth yn nghymdeithasfa Llangeitho, Awst, 1841.

Yn 1843, priododd Mr. Jones gyda Mrs. James, boneddiges o deulu parohus yn y gymmydogaeth, yr hon a breswyliai yn Canllufaes, ffermyd o ddeutu hanner y ffordd o Blaenanerch i Aberteifi. Ganwyd iddynt un plentyn; ond bu farw pan yn ddeng mis oed, er gofid dirfawr i'w rieni. Goddiweddydd Mr. Jones gan atfegydd trwm, mewn canlyniad i gael gwely llaith pan ar daith trwy y Gogledd. Rhoes y meddygon ef i fyny y pryd hwnw; a chredai y cyfeillion oedd yn Blaenanerch mai taer weddiau yr

eglwys yno ar ei ran a fu yn foddion adferiad iddo. Pum mlynedd y trigiannodd efe yn Canllufaes: symmudodd yn ol i'r Cyttyr bach. Yn mhan ychydig flynyddoedd wedi hyny adeiladodd dy iddo ei hun ar ei dir ei hun; sef, Brynhyfryd, ger Blaenanerch, ac yno y bu efe am y gweddill o'i oes. Arferai Mr. Jones godi yn foreu bob amser, a byddai yn ofalus yn wastad am y ddyledswydd deuluaid. Astudiai lawer ar ei bregethan, a rhodiai lawer yn yr ardd a'r mensydd ger llaw y ty er eu perffeithio. Ysgrifennai hwynt hefyd yn lled lawn—er mai ar ol eu traddodi yma a thraw gan amlaf y gwnai efe hyny. Ond yr oedd y dywediadau pert a ddenent ar gynnyrhiad y foment, y pethau goreu yn ei bregethau, yn eisieu yn ei rai ysgrifenedig. Gwnai ymdrechion mawrion yn wastad i fod yn ffyddlawn i'w gyhoeddiadau. Er ei fod mor gorphol a thrwml fel nas gallai efe gerdded ond ychydig, anfynych yr oedd y tywydd, na dim arall, yn ei atal i'w deithiau meithion yn sir Aberteifi, gan ei fod yn gydwybodol i gyflawni ei ymrwymiadau Sabbathol.

Yr oedd Mr. Jones yn ddoniol iawn yn y pulpad. Yr oedd felly hefyd mewn cymdeithas yn ei ymddiddanion cyffredin. Pan y ceid ef i ymollwng yn y ffordd hon, yr oedd ei sylwadau yn fraethbert, a'i chwerrthiniad yn iachus. Yr oedd yn sylwedydd hynod graff ar bersonau a phethau, ac yn ddyng ysbryd siriol a llawen. Yr oedd y gallu efelychiadol hefyd yn gryf ynddo; adroddai ddarnau o bregethau yr hen bregethwyr, a hyny gyda blis mawr, yn eu llais a'u dull hwy eu hunain; megys, John Elias, Ebenezer Morris, Christmas Evans, &c. Ymhyfrydai yn fawr hefyd mewn dywedyd hanesion am hen bregethwyr y buasai rhywbeth yn hynod ynddynt; megys, y Mri. William Havard, William Davies, Pont-rhyd-fendigaid; William Richards, Pen-y-parc, ac eraill; a meddai ddawn nodedig i wneuthur hyny. Yr oedd Mr. Jones hefyd yn eiddig iawn am gael ei safle fel pregethwr yn y cyfarfod misol, a'r gymdeithasfa; ac os digwyddai iddo dybied fod rhyw sarhad wedi ei dafu arno yn y cyfarfodydd hyn, defnyddiai eiriau lled chwerrw i osod allan ei anffodlonrwydd. Yr oedd oesuadau mynych yn dyfod ato o bell ac agos i fyned oddi cartref, ond lled anhawdd oedd ei symmud. Teimlai weithiau yn ddigalon i fyned i gyfarfodydd mawrion; am ei fod yn ymwybodol, fe allai, fod yn anhawdd iddo ddal ei boblogrwydd mawr—o herwydd yr oedd yn wastad yn ofalus o'i boblogrwydd. Er hyny, bu yn teithio gryn lawer trwy Dde a Gogledd, ac yn nhrefi Lloegr hefyd; ac yr oedd derbyniant croesawus yn ei ddiagwyl yn mhob man, a thyrfaoedd mawrion anarferol yn cyrchu i'w wrandaw. Yn wir, nid oedd yn nghyfarfodydd ei sir ei hun neb yr oedd mwy o ddiagwyl am dano nag ef. Nid oedd efe yn rhagori yn nghynnadladdau y cyfarfodydd hyn: ond yn y seiat oedd ynddynt, yr oedd pawb yn diagwyl wrtho, ac yn caniatu digon o amser iddo; ac yntau, cyn gorphen siarad, wedi myned i hwyl ddymunol yn gyffredin—a theimlai pawb arall yn debyg. Gosodai bwys mawr ar oedfaon cymmanfaoedd, ac o herwydd hyny nid hawdd iawn oedd ei gael iddynt; ond cafodd efe lawer o oedfaon i'w cofio mewn llawer o honynt. Mewn gwirionedd, yr oedd wedi ei gyfaddasu yn neillduol gan natur i fod yn bregethwr eegynlawr cymmanfa, lle y daethai y miloedd at eu gilydd. Yr oedd yn ddyng o gorph mawr

yn dew iawn, ond yn edrych yn iachus a chryf yn ei ddyddiau goreu, a golwg ennillgar a dym-unol arno; ei lais yn nerthol a pheraidd, ac yn medru rhoddi bloedd na chlywid ond anfynych iawn ei chyffelyb; a phan yn llefaru yn ei hwyl oreu, yr oedd ei wên a'i sirioldeb yn sicrhau iddo serch yr holl gynulleidfa. Yr oedd ei lais, pan y byddai wedi ei gael i'w gywair priodol, yn ardderchog; ac y mae yn ffaith fod pobl yn ei glywed, pan y pregethai efe yn Nghymdeirhasfa Woodstock, yn 1860, yn y pellder o filldir o ffordd oddi yno.

Yr oedd Mr. Jones mewn rhyw ystyr yn un o blant y diwygiad ei hun; er hyny, lled hwyr-frydig y bu efe yn credu yn adfywiad crefyddol 1859—60. Hwyrach fod y nodweddau gwanhaethol oedd rhyngddo a'r adfywiadau a welodd efe i ryw raddau yn achlysuero hyn. Ond yn raddol daeth yntau i deimlo oddi wrtho, ac i gyfranogi o'r gwres oedd ynddo. Ar y cyfan, cafodd Mr. Jones iechyd da ar hyd ei oes, er ei fod wedi teithio llawer allan ar bob math o dywydd. Ond yn mis Rhagfyr, 1872, aeth am Sabbath i Langeitho—pellder o tua deng milldir ar hugain o Flaenanerch. Dychwelodd yn ol ar ei farch y dydd Llun canlynol, a chafodd wlaw am yr holl ffordd; ac er ei fod, fel y byddai yn arfer, wedi gofalu am lawer o ddillad—etto yn gymmaint ag iddo fod allan yn y gwlaw am gynnar o oriau heb ddisgyn yn un man i ym-gyagodi, yr oedd wedi gwlychu trwy y dillad i gyd; ac o herwydd ei bod yn oer hefyd ar y pryd, ni bu mor iach a chalunog a chynt ar ol hyny. Ychydig ar ol hyny, cafodd godwm o'i gerbyd trwy i'r march lithro; ac er na chafodd niwed allanol, etto i ddy'n trwm ac oedranus yr oedd yr ysgydwad yn effeithio arno. Ychydig cyn ei afechyd diweddar, pa fodd bynag, teimlai ei fod mor iach ag y buasai un amser. Ond ychydig ddyddiau cyn y Sabbath olaf y bu allan, pan oedd yn pregethu yn Blaenanerch, sef Ionawr y 3ydd, 1875, yr oedd yn teimlo fod graddau o lesgedd wedi ei oddiweddyd. Bu allan y dydd Llun canlynol, er ei fod erbyn yr hwyr yn teimlo yn rhy wael i fyned i'r capel y noson hono. Gwaelu a wnaeth bob dydd o'r wythnos, nes erbyn y Sabbath dilynol ei fod yn glaf iawn. Galwyd meddyg i mewn, ond ni chafodd y cyfferiau a roddwyd iddo unrhyw effaith dda arno. Codai o'i wely hyd yn oed ddydd Mercher; ond perswadiwyd ef i fyned yn ol i'w wely yn fuan, gan fod yn amlwg ei fod yn rhy lesg i aros i fyny. Erbyn hwyr y diwrnod hwnw, nis gallai siarad ond yn flocog iawn. Un o'r pethau diweddar a ddeallwyd o'r hyn a ddywedodd oedd:—"Fe gostiodd yn ddrud iawn iddo! Do, do: ond fe ddaliodd y cwbl er hyny." Collodd ei ymwybyddiaeth yn fuan wedi hyny, a bu farw am wyth o'r gloch boreu ddydd Iau, Ionawr 14eg, 1875, yn yr 68ain mlwydd o'i oedran. Y dydd Mawrth canlynol, claddwyd ef yn barchus mewn bedd newydd yn nghyntedd y capel, o flaen ffenestr y pulpud, yn Blaenanerch, gan dyrfa liosog iawn a ddaethai ynghyd i dalu y deyrnged olaf o barch i un a fuasai yn gu iawn ganddynt, er fod y tywydd yn hynod anffafriol. Y mae marmor coffadwriaethol hardd wedi ei gyfodi iddo uwch ben ei fedd; a chofiant rhagorol o hono wedi ei gyfansoddi gan y Parch. J. Davies, Blaenanerch, o'r hwn yn benaf y cafwyd defnyddiau y cofiant hwn.

JONES, JOSEPH DAVID, A. R. C. P., o

Rhynh. Mab ydoedd efe i Joseph a Catherine Jones, Bryngrugog, yn agos i Lanfair-caereinion, yn sir Drefaldwyn. Gwehydd oedd ei dad wrth ei gelfyddyd, ac yr oedd yn bregethwr lleol (*local preacher*), gyda'r Wesleyaid. Rywfodd neu gilydd, ni chafodd Joseph fychan nemawr fan-teision addysg yn rhyhmor boreuaf ei oes. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1827. Yr oedd yn drydydd o bedwar o blant; sef, dau fab, a dwy ferch. Wle ddyfyniad o'i hunan-gofiant (*autobiography*):—

"Yr oedd teulu fy nhad wedi bod yn berchen llawer o eiddo mewn tai a throedd; ond trwy amryw anffodion, yr oeddynt wedi colli yr oll mor lwyf fel nad oedd gan fy nhad ddim at ein cynnal fel teulu, ond ei ddiwrnod gwaith..... Yr oedd fy hoffdar at gerddoriaeth yn anorchfygol er yn blentyn. Llawer gwaith y bum yn crwydro ar hyd y meusydd, a thrwy y coeddyd, i wrandaw ar ganiadau yr adar; a mawr a mynych oedd anesamwythder fy rhieni am danaf pan wedi fy ngholli.

"Fel yr oeddwn yn dyfod yn hynach mewn oedran, cynnyddai fy hoffder o gerddoriaeth. Ond gan fod fy nhrigle yn wledig, heb neb yn gwybod nemawr am gerddoriaeth, a'r pellder o bedair milldir rhyngwyf a'r dref lle y cawswn ryw ychydig o hyfforddiant, yr oeddwn mewn anfaiteision mawrion i gael unrhyw help yn y gelfyddyd yr oeddwn wedi ymcerchu cymaint ynddi. Modd bynag, pan o ddeutu pedair ar ddeg oed, dechreuwyd cadw cyfarfodydd canu yn Dolanog—pentref o fewn tua dwy filldir i'm cartref—ac yno y cyrchwn fy hunan yn rheolaidd bob wythnos. Yn awr, pan y tybiwn fod genyf ryw oibaith am ddyfod yn gerddor, dyrwyd fy holl gynlluniau. Rhybuddwyd fi gan fy nhad nad awn, ar fy mherygl, i un cyfarfod canu drachefn cyhyd ag y byddwn o dan ei gronglwyd ef. Yr oedd fy nhad yn ddy'n o dalentau disglair, galluoedd nodedig o gryfion, ac yn fawr ei ddylanwad yn ei ardal. Yr oedd hefyd yn naturiol hoff ei hunan o gerddoriaeth; ond ni allai oddef i ddim ymyraeth a'i orchwyllion dyddiol ei hun, na neb o'i deulu. Perswadiwyd ef i ddyfod i'r penderfyniad a nodais gan rai o'i gymmydogion a wyddent am ei dueddiadau, ac ar yr un pryd a ofnent am ei nhnged innau. Dywedent wrtho, os na roddai derfyn ar fy ymweydyd parhaus a'r canu, y tyfwn i fyny yn segrurn, da i ddim ond i ddiogi—ac i ddi-fyru ffyliaid. Credodd yr hen ŵr eu hathrawiaeth, a chwerw iawn fu y canlyniad i minnau. Cadwai fy nhad fi gyda y dyfalwch mwyaf rhag cael cymaint a cheiniog yn fy llogell, fel na allwn bwrcau na llyfr na phapyr i ysgrifenu cerddoriaeth; a phob tro yr awn i gyfarfod canu, costiai i mi lawer o ŵg, fy swper y noson, ac nid anfynych fy ngwely yn y fargen. Ond yr oedd fy awydd am ddygus y wyddor yn angerddol ac anorchfygol; ac ni wna i'r holl rwystrau hyn ond ei ddyfnhau, yn hytrach na'i leihau. Cerddais gannoedd o filldroedd yn y tywyllwch, ac ar bob math o hinoedd, i gyfarfodydd canu. Cefais hefyd fenthyg ychydig o lyfrau gan gyfeillion o'r un dueddfryd a fy hunan—y rhai a fu yn gymmhorth nid bychan i mi. Daethum yn mlaen trwy y rhai hyn, fel y gallwn ddarllen cerddoriaeth yn o rwydd cyn bod yn ddeunaw oed, ac hefyd i ddeall rhyw gymmaint am gynghanedd. Parbau i astudio a wnaethum yn ddiball, ac i gaelgu cymaint a allaswn o ddarnau cerddorol yughyd. Yr oedd digofaint fy nhad hefyd erbyn hyn yn dechreu lliniaru, wrth weled, fe ddichion, fy mhenderfyniad di-ildio; ac hefyd i rywrai a ddeallent fy nheimlad, oedd hefyd yn gwybod am fy helbulon, ei berswadio i adael i mi ddilyn fy nhueddfryd mor bell ag y gallwn wneyd hyny, heb iddo ymyraeth gormod a'm gorchywllion tymmorol. Tua'r amser hwn hefyd y symmdasom i fyw i le a elwir Pant-gwyn, o fewn tua dwy filldir i dref Llanfair. Yma yr oedd fy nghyfeusderau ychydig yn fwy hylaw. Anrhegodd fy nghyfeillion fi a bass-viol, ar yr hon

y dysgais chwareu yn lled dda mewn ychydig o amser. Yr oeddwn y pryd hyn hefyd yn gwneyd ceis- iadau mlynch at gyfansoddi; a chyn bod yn ngain oed, cyhoeddais '*Y Perganiedydd*,' cyfrol fechan o dónau cynulleidfaol (pris hanner coron). Fel y daeth yr anturiaeth yma i bwysio arnaf, collais fy nhrionaf a'm hanwyl fam, yr hon fuasai bob amser yn gysgod rhyngwyf a'r gwaethaf. Bu y digwyddiad hwn yn un tra phwysig i mi, gan iddo fod yn foddion i sefydlu fy ngalwedigaeth dros y gweddill o'm hoed. Pan aeth fy nhad i chwilio am ei ail wraig, yr oedd y peth mor groes i'm teimlad fel y parodd i oerfelgarwch gymmeryd lle, a fu yn y diwedd yn achos o ysgariaeth rhyngom. Nid oeddwn ar y pryd wedi cael ond tua blwyddyn o ysgol, ond defnyddiais y flwyddyn hyd eithaf fy ngallu i gasglu rhyw ychydig o wybodaeth am amrywiol ganghenau dysg. Ysbeillais lawer o'r amser ddyl- aswn gymmeryd mewn seibiant a chwg.

"Yr oedd genyf erbyn hyn ychydig o arian fy human oddi wrth werthiant fy llyfr; ac heb wybod yn iawn pa le i fyned, na pha beth i'w wneyd, aethum i'r ysgol i Lanfair, lle yr arosais dros chwe mis. Yn ystod yr haf hwnw anfonwyd fi i Dywyn, Meirionydd, i gymmeryd gofal un o'm cyd-ysgol- heigion, yr hwn oedd yn myned yno am iechyd. Tarewais yno wrth gyfeillion, y rhai a ddaeth i wybod, trwy ryw gyfryngau nad wyf yn iawn yn eu cofio, am ychydig o'm helyntion. Perswadiwyd fi ganddynt i ymsefydlu yn Nhywyn, ac agor ysgol yno ar fy nghyfrifoldeb fy hun. Cydsyniais â'u cais, a bŵm yno yn cadw ysgol ddyddiol dros dair blynedd. Llafuriais yn galed yn ystod fy arosiad yn y lle; ac ni bu i mi erioed droi allan well ysgol- heigion na'r rhai oedd dan fy ngofal yn Nhywyn, Meirionydd. Arferwn pan yma, a thros rai blyn- yddau wedi'n, i godi haf a gaffai am hanner awr wedi tri yn y boreu, mewn trefn i fod gyda'm llyfr- au am bedwar. Llafuriais yn galed tra yn Nhywyn gyda cherddoriaeth. Yr oedd genyf ysgol gan yn rheolaidd bob wythnos yn Nhywyn, Aberdyfi, Bryn- grug, a Llanegryn.

"Ymadwais o Dywyn i fyned i'r *Training Col- lege* i Lundain; ac wedi aros yno dros ysbaid chwech o fis oedd, dychwelais yn ol i Dywyn. Ar y 18fed o Hydref, 1851, ymadwais â Thywyn, i fyned i Ruthyn, i gymmeryd gofal yr Ysgol Frytanaid, lle yr wyf wedi aros hyd yn bresennol."

I'r llyfryn bychan, "*Y Perganiedydd*," y pri- odolai ei gychwyniad yn mae ei lafur, o blegid trwy werthiant y llyfr hwn y gallodd efe gy- haedd ei addysg yn y *Training College*, i'w bar- otol i'r swydd o athraw yr Ysgol Frytanaid. Erbyn yr amser i droi yn ol o'r briffdinas, yr oedd y pres wedi myned yn lled brin—a cherdd- odd yr holl ffordd o Lundain i Dywyn.

Ar ol dyfod i Ruthyn i gymmeryd gofal yr ysgol yno, ennillodd wobwr am gyfansoddi anthem yn eisteddfod Iau Dyrchafael yn Bethesda, yn Arton, yn 1853, pryd yr oedd pedwar-arddeg yn cydymgeisio âg ef. Y beirniaid oeddnt y Parchn. E. Stephen, Dwgyfilychi (Tan-y-mar- ian yn awr), John Mills, a J. D. Edwards, Rhos- y-medra. "Tubal Cain" oedd ei ffugenw.

Derbyniodd Mr. Jones ei M.C. (*Master's Cer-*

*Cynallwyd tair o'r eisteddfodau llewyrchus hyn yn Bethesda, sef yn 1851, 1852, a 1853; ac yr oedd cyntaf ac all wobwr yn cael eu rhoddi yn mhob un o honnt. Y rhai a ennillasant y prif wobrwyr oeddnt y Meistri David Roberts (*Alawydd*); Robert Davies (*Cyndebyr*), Llan- elwyl; J. A. Lloyd; J. D. Jones; William Owen, Porth- madog; O. Davies (*Eos Llechid*); Griffith Rowlands (*Asaph*), ac R. H. Rowlands, Dinas-mawddwyr. Daeth Alawydd yn fuddugol yn y tair eisteddfod, a Chyndebyr mewn dwy o honnt, a'r gweddill mewn un. Cydfuddugol oedd Asaph a Mr. R. H. Rowlands. Canwyd yr anthemau buddugol un ac oll yn eu tro yn Bethesda ar y Sabothau am flynyddoedd ar ol hyny. Nid oes ond dau yn fyw yn awr (1878), sef Asaph ac Eos Llechid, o gyfansoddwyr yr anthemau buddugol yn yr eisteddfodau hyny.

DOSE. I. CYF. X.] 2 8

(*tificate*), wedi ei ddyddio yn Rhagfyr, 1855. Y mae yn debygol wrth hyny mai ar ol dyfod i Ruthyn yr aeth efe i Lundain i basio ei arholiad diweddfaf fel athraw Ysgol Frytanaid. Trodd ei lafur fel athraw allan yn dra llwyddiannus yn Rhuthyn. Er ei fod yn geryddwr llym, pan y byddai achos, etto byddai yr holl ysgolheig- ion yn hoff iawn o hono. Anaml y byddai yr haul yn machlud ar ddigofaint y naill na'r llall o'r pleidiau. Ni byddai yr athraw yn hir ar ol gweinyddiad y cerydd cyn troi at y ceryddedig mewn gwedd garedig, siroli, a maddengar; ac yna byddai y cymnylau yn clirio o'r awryglych. Gwiall o'r pren *currants* duon oedd yn tyfu yn yr ardd ger llaw fyddai yr offerynnau a ddefnyddid ganddo yn wastad i weinyddu ei geryddon. Yr oedd y plant yn cashau y pren hwn â chās per- ffaith; ac nis gallent oddet yr olwg arno ond prin unwaith yn y flwyddyn—a lladradaidd y cilient oddi wrtho ar ol cael ychydig o'i ffrwythau add- fed i'w meddiant. Nid oedd dylanwad y fedwen yn ddim o'i gymmharu âg eiddo y pren *currants* yn nghymmydogaeth yr ysgol. Yr oedd ganddo lwybr naturiol i gael gan y plant ddeall eu gwersi, ac nid eu cofio yn unig. Byddai yn ddi- fyrrus ei weled ef, a'i is-athrawon, yn myned am dro dipyn i'r wlad ar y Sadyrnau. Yn mysg y rhai hyn, byddai ganddo ei ddsygybl awyl yn wastad, ac ar ysgwydd hwnw y byddai ei law yn gorphwys pan y byddent yn ymrodio ar hyd y meusydd. Fel yr oedd yn syndod, nid aml y byddai eiddigedd yn ymddangos yn y frawdoliaeth. Yr unig amser y gwelid argeolion o'i bodolaeth fyddai pan y digwyddai i'r ddau ffrynd syrthio allan â'u gilydd, neu anghyttuno mewn rhywbeth. Byddai yr athraw yn cadw yn agos at ei ddsygyblion yn wastad, ond byddai yn ofalus o'u parch ato, a'u hufudd-dod i'w or- chymynion. Yr oedd un o'i ddsygyblion unwaith yn methu meistrol ei wersi oeridrol, ac yr oedd efe yn sicr ei fod yn meddu gallu yn y cyf- eiriad hwnw—rhwymodd ef wrth y ddeas, ac yn ol ei ddull penderfynol, dywedai, "Dim lol! rhaid i chiw fyned drwy y daag yna cyn dyfod yn rhydd!" Wedi cryn drafferth, cafodd ef dros yr anhawder, a daeth yr efrwydd hwn cyn pen nemawr o amser yn gerddor gwych; ac ar ol ymadael â'r ysgol, daeth yn enwog ar es- gynloriau y cyfarfod llenyddol a'r eisteddfod. Byddai ganddo un, neu ddau, neu chwaneg, weithiau, yn cael eu harfer i chwareu ar yr *har- monium*. Cadwai yr offeryn hwn yn yr ysgol i'r dyben o ddilyn y canu. Ac nid hir y bu ar ol ymsefydlu cyn adeiladu organ at wasanaeth y gân; ac yr oedd ei gerddorion ieuainc ar eu huchelfanau erbyn hyny. Heb law arholiadau perthynol i'r sefydliad, yn y rhai y byddai cryn lawer o ganu, cynnalai gyngherdd mawreddog tua gwyliau y Nadolig bob blwyddyn; a byddai goreuon cantorion y dref yn ymuno â'r goreuon o'r ysgol i ddsygu erbyn y cyngherddau hyn am o ddau i dri mis. Disgwyliid yn bryderus am noswaith y cyngherdd, a byddai yr ysgoldy eang yn orlawn o wrandawyr. Cened cryn lawer o'i gyfansoddiadau ef ei hun yn nghyng- herddau y blynyddoedd cyntaf, o herwydd yr oeddnt yn hynod o amrywiaethol eu testynau, ac yn meddu swyn i daraw chwaeth pob dos- barth o'r gwrandawyr, ac hefyd yn hawdd i'w dysgu. Pan ddaeth Cantawd "*Tywysog Cym- ru*," gan Owain Alaw, allan o'r wasg, ymgym- merodd y cor â'i dysgu, a chafwyd cyngherdd arbenig o hwylys a brwdfrydig. Yn mhen

blwyddyn neu ddwy ar ol hynny, cafwyd datganiad o Gantawd "*Llys Arthur*," o'i waith ef ei hun; a'r pryd hwnw, yr oedd llaweroedd yn gorfod gwrandaw o'r tu allan i'r ysgoldy, a gorfuwyd rhoddi ail ddatganiad o honi yn fuan ar ol hynny. Blinid ef yn fawr, rai prydiau, gan afiechyd yr afu, a chryniad y galon; ac yr oedd ei bryder ynghylch llywyddiant y datganiad wedi ei orthrechu, fel y methodd ag aros yn yr ystafell hyd y diwedd; ac aeth i'r tŷ ac i'w wely, wedi tori ei galon yn lân. Ac erbyn i'w gyfaill, yr hwn a arferai arwain y côr, fyned i edrych am dano ar ol y cyngerdd, cafodd ef yn ei wely yn wyl fel plentyn, a'r meddyg yn gweini arno. Bu am rai wythnosau cyn gwelldau digon i ddyfod o'i ystafell ar ol hyn. Pan wellhaodd ychydig, ymgymerodd â'r gorchwyl o gyfieithu llyfr geiriau y "*Creation*" i'r Gymraeg, a chwblhaodd y gwaith cyn dyfod o'i ystafell. Byddai gyda rhyw orchwyl yn wastad, pa un bynag ai claf ynta iach fyddai. Gwellhaodd yn led dda ar ol hyn, ac ymddangosai yn fywiog a llawn gwaith am amser.

Am yr ysbaid o bedair blynedd ar ddeg y bu yn llafurio fel athraw yn yr Ysgol Frytanaidd, bu dros 4,000 o ysgolheigion dan ei addysgiaeth. Er fod Ysgol Wladwriaethol yn y pen arall i'r dref, cadwodd yr Ysgol Frytanaidd y blaen arni am yr holl amser y bu efe yn athraw. Yn 1864, gwnaed ef yn gymmrodor o Goleg Breiniol yr Athrawon (A.R.C.P., *Associate of the Royal College of Preceptors*).

Prïododd yn Ionawr, 1860, gyda Miss Daniel, o Caethle, Tywyn, Meirionydd, a bu iddynt chwech o blant:—Owen Daniel, Joseph Haydn, Henry Haydn, John Roberts, Daniel Lincoln, ac Edward Howard Jones. Bu yr ail a'r olaf farw pan yn ieuainc—un yn naw mis, a'r llall yn ddeunaw mis oed.

Rhododd ofal yr Ysgol Frytanaidd i fyny yn 1865, a chymmerodd dŷ ardrethol mewn cwr arall o'r dref, o'r enw "*Clwyd Bank*," a gwnaeth un o'r adeiladau perthynol iddo yn ysgoldy. Yr oedd y tŷ hwn yn wynebu i lawr y dyffryn, a llain o dir yn rhedeg gyda'r afon Glwyd yn perthyn iddo, fel ag yr oedd yn lle hynod o gyfleus i gadw ysgol fyrddiol. Byddai ganddo o bymtheg i ugain o wŷr ieuainc o deuluoedd cyfrifol, o wahanol fanau, yn derbyn addysg ac yn byw gydag ef; a nifer fechan o fechgyn o'r dref a'r amgylchoedd—ac yr oedd yn ymddangos wrth ei fodd gyda hwynt. Byddai yn blesurus edrych arno yn cymmyrd rhan yn eu chwareuon, &c. Yr oedd efe mor selog gyda'r chwareuon a byddai gyda'r gwersi yn yr ysgol. Pan y byddai ar y bechgyn eisieu *half-holiday*, y *play-ground* oedd y lle iddynt ei ennill; o blegid byddent yn teimlo yn fwy hyf arno nag yn yr ysgol, neu yn y tŷ. Yr oedd ganddo gwch ar yr afon, at eu gwasanaeth, a byddai y bechgyn yn gweithio yn ddoniol i grynhoi llyn anferth yn yr afon er mwyn eangu ei mordwyaeth. Yn y gwanwyn, byddai y bechgyn yn ddiwyd gyda'r gerddi bychain yr oeddynt wedi eu cau allan gydag ochr yr afon, a byddent yn cystadlu mewn codi onydau ynddynt.

Ar ol iddo symmud i Clwyd Bank, cafodd ei ethol i'r cyngor trefol, a llanwodd ei swydd yn deilwng o'r ymddiriedaeth a osodwyd arno. Yr oedd efe yn Rhyddfrydwr selog a gweithgar. Gweithiodd yn ddewr dros Mr. Watkin Williams yn etholiad y fl. 1868. Cadwai gyfarfoddydd yn ei ysgoldy ar y nosweithiau, er ennyn sêl

ryddfrydig yn yr etholwyr; ac elai o dŷ i dŷ i symbylu ac annog etholwyr difraw i ddyfod allan i bleidio egwyddorion Rhyddfrydiaeth; a mawr oedd ei lawenydd o herwydd ennill y fuddugoliaeth.

Yr oedd efe yn gyfaill cywir a charedig, ac yn hoff iawn o gyfeillach pob gradd o lenorion, beirdd, a cherddorion. Yr oedd yn ddfifyrus yn ei ymddiddanion, ac yn dra chyflawn o wybodaeth gyffredinol.

Pan yn Nhywyn, ysgrifennai lawer i'r newyddiaduron dan y ffugenwau "*Sioned Ollyr*," a "*Rhys Pw, Ysw., Rosydom*."

Fel cerddor, yr oedd yn hynod ar lawer o ystyriaethau. Y mae naturioldeb ac ystyrythder ei alawon yn ddiarebol, ei gynghaneddion yn gywir, syml, a dirodres, ei ffurfiad cerddorol yn amrywiol, a'i destynau barddonol yn darawiadol, ac yn cyrhaedd dros faes eang; ac y mae lliosogrwydd ei gyfansoddiadau yn mhell tu hwnt i'w gydreddegwyr. Y mae ei ganeuon yn gynurycholiad o amrywiol deimladau y natur ddynol, ac nis gallir ei gyhuddo o ōyro oddi wrth ledneisrwydd a chwaeth bur. Fe ymddengys mai yn y prudd a'r dwys y mae mwyaf o'i ragoriaeth fel awenydd yn dyfod i'r amlwg. Pwy na wylai wrth wrandaw ei alaw syml a diadurn ar "*Bedd y Dyn Tlawd*." Nid addurno celfyddyd oedd ei amcan ef wrth gyfansoddi, ond dilyn natur, a chyfarfod â chyrrhaeddiadau y cyffredin. Gwir fod y rhai sydd yn addurno celfyddyd yn ennill edmygedd y dysgedig; ond y mae yn rhaid wrth gantorion celfyddgar i drosglwyddo y cyfryw gerddoriaeth ar glust y werin; ac er hynny, prin y gallant ei gwerthfawrogi. Ni buasai cyfansoddiadau felly yn fuddiol iddo ef, o blegid yr oedd ganddo ddisbarth neillduol o gantorion i'w boddhau—a gwyddai yn dda am eu galluoedd cerddorol. Pe buasai coelbren llawer cerddor wedi diagyn yn Llanfair, neu rywle fel cyfelyb, y mae yn dra thebyg mai nid y peth ydynt a fuasai firwyth eu hathrylith; o blegid y mae gan ansawdd gerddorol ardal ddylanwad cryf ar lwybrau athrylith y cerddor. Diammheu mai hyn a achlysuodd yr agosrwydd syml, a'r cyffredinedd sydd yn nodweddu rhan helaeth o weithiau J. D. Jones. Os oes rhywbeth yn yr haerid fod y Cymry yn genedl gerddorol, y mae yn amlwg fod yn rhaid wrth gyfansoddiadau o'r fath yma i'r dyben o hyrwyddo y ffordd at gerddoriaeth uwch a mwy clasurol. Wedi i'r cantorion gael blâs ar y seigiau cerddorol oedd yn gynnwysedig yn y "*Perganiedydd*," "*melus, moes mwy*," oedd eu cri ato yn barhaus; a chawsant mewn canlyniad y "*Cerub*," "*Cydymaith y Cerddor*," y "*Delyn Gymreig*," "*Alawon y Bryniau*," "*Caniadau Bethlehem*," gyda chasgliad arall o "*Garolau, Emynu, ac Anthemau*," cyfaddas i'w canu y Nadolig, a chantawd "*Llys Arthur*;" ynghyd â'r llyfrau canlynol mewn rhyddiaeth a barddoniaeth:—cyfieithiad o "*Ddammeigion Eboep*," cyfieithiad o lyfr geiriau y "*Creation*," a'r "*Adroddiadur*." Yr oedd y derbynriad siriol a gafodd ei weithiau yn galonidid mawr iddo barhau i sefyll yn y farchnadau.

Parotodd yr hyn a ganlynt at wasanaeth y cyssegr yn arbenig:—sef, dosraniad o'r emyn Ambrosiaid "*Ti, Dduw, a Folwn*," a'r "*Casgliad o Gorganiadau*," ynghyd â "*Llyfr Tŷnau ac Emynu*" at wasanaeth cynulleidfaoedd yr Annibynwyr. Pan y bu efe farw, yr oedd atoddiad i'r "*Llyfr Tŷnau ac Emynu*," ynghyd â

detholiad o dónau cyfaddasedig i Lyfr Emynan y Wealeyaid, yn gorwedd yn mysg ei ysgrieniadau yn barod i'r wasg. Cyhoeddwyd yr olaf ar ol ei farwolaeth gan y cyfundeb, ac y mae mewn arferiad cyffredin yn nghynulleidaeth oedd y Wealeyaid. Heb law y gweithiau hyn, y mae yn mysg ei bapurau gyfeithiad i'r Saesneg o amryw emynau Cymreig; pa rai a fwriadai gyhoeddi gyda thónau cyfaddas ar gyfer gwasanaeth Saesneg achlysurol yn ngwahanol addoldai y Cymry. Gyda'r eithriad o ychydig ganeuon, a'r ddaau lyfr a nodwyd, nid oes dim heb ei argraffu o'i holl weithiau. Yr oedd efe erri's llawer o fisoedd cyn ei farwolaeth a'i holl egni yn trefnu ei safon, ac yn ei oesod mewn cyflwr destlus, fel pe buasai efe yn disgwyl fod dydd ei ymddattodiad yn agoshan.

Yn Mai, 1869, ffurfiwyd Undeb Cerddorol Anbrynwyr Dinbych, Fflint, a Meirion; a chynnalwyd cymmanfa gyntaf yr undeb yn mis Awst yn un flwyddyn; ac un arall y flwyddyn ddilynol yn Nghastell Rhuthyn. Rhoddodd bob oesnogasth i'r symmudiad; ac yn yr ail o'r cymmanfa oedd hyn, bu efe, ynghyd a'r arweinydd, yn foddion i gael gan Mr. John Curwen ymgymeryd a llywyddiaeth y gymmanfa, ac i roddi annerchiad i athrawon y Tonic Sol-fa ar ddechreu y dydd. Daeth Mr. Curwen i Ruthyn nos Sadwrn, cyn y gymmanfa; a'r Sabbath, aeth Mr. Jones gydag ef i wahanol gapelau y dref, er gwybod anawdd y canu cynulleidaol, a gweled y dull Cymraeg o gario yr Ysgol Sabbathol yn mlaen. Cafodd Mr. Curwen ei foddhau yn fawr yn y canu—ac yn enwedig yn yr Ysgol Sabbathol. Ymddangosai Mr. Jones yn chwim a siriol y Sabbath, a'r Llyn canlynol, yn nghyfarfodydd y gymmanfa. Ond y Sabbath canlynol, bu farw ei anwyl Edward Howard; ac o hynny allan, lleghaodd ei ysbryd, a graddol ddafeiliodd ei iechyd, hyd yr 17eg o'r mis canlynol, Medi, 1870,—yn y drydedd flwyddyn a deugain o'i oedran. Gadawodd weddw a phedwar o blant, ynghyd â chyfeillion lawer, mewn galar dwys ar ei ol. Claddwyd ei weddillion yn mynwent capel y Bedyddwyr; ac y mae colofn hardd wedi ei chodi ar ei fedd, ac arni y cerfiad a ganlyn:—

“Sacred to the Memory of J. D. JONES, A.R.C.P.,
Clwyd Bank, Rhuthyn,

Died Sept. 17th, 1870. Aged 43 years,

‘Precious in the sight of the Lord is the death of his saints.’

(Erected by the admirers of the late J. D. Jones, to mark their esteem of his high character as a Genius and Patriot.)”

Yr oedd efe yn Gristion da, ac yn arddangos mwy o sêl a gweithgarwch crefyddol tua'r blynyddoedd diweddf nag erioed. Gyda'r Anbrynwyr y gwnaeth ei gartref, er fod daliadau y Wealeyaid yn agos at ei galon. Yr oedd y ddwy flynedd olaf o'i oes yn disgleirio fwy-fwy; a phan ddaeth i rydian yr afon, yr oedd yn hollol hunanfeddiannol hyd y munydau olaf. Trefnodd ei gladdedigaeth, gan fynegu y dull, y lle, a'r amser; ac yna ymddangosai fel mewn pâr lewyg, a murmurai y geiriau “Glory! Glory!”—y rhai oedd ei eiriau olaf. Ac wedi i'w leferydd ballu, amneidiodd ar gyfaill, gan gyfeirio at ei briod, iddo gymmeryd ei gofal yn yr awr gyfyng hono—yn debyg o ran ei ysbryd i'r modd y cyflwynodd ein Gwaredwr ei fam i ofal Ioan. Gwirwyd y geiriau, “Ni frysia yr hwn a gredo” yn yr ysbryd tawel a hunan-feddiannol a'i meddiannodd pan yn ngafaelion “y galyn diweddf.”

JONES, DAVID, Treborth. Ganwyd Mr. Jones Mehefin 2il, 1805, mewn tŷ o'r enw Tan-y-Castell, yn mhllwyf Dolyddelen, yn sir Gaernarfon. Ei ziani oeddynt John ac Elinor Jones; ac efe oedd yr ieuangaf o'r plant. Yr oedd y teulu yn hanu, o'r ddwy ochr, oddi wrth Angharad James; yr hon oedd yn meddu enwogrydd mawr fel un fedrus mewn cyfansoddi englynion a phennillion rhwng y blynyddau 1875 a 1875, fel y dengys yr ysgrieniadau sydd ar gadw yn ei llawysgrif hi, ac yn meddiant un o'r teulu. Bu tad gwrthddrych ein sylwadau farw, pan nad ydoedd ei fab ond ychydig gyda dwy flwydd oed. Yr oedd colli y tad yn tasfu addysgiaeth y plant ar y fam yn gwbl. Ond fel yr ydoedd yn dda iawn i'r plant, mam heb ei bath yn aml oedd Elinor Jones. Yr oedd ganddi alluocedd meddyliol uwch law y cyffredin, a'r rhai hynny dan ddylanwad egwyddorion yr efengyl. Effeithiodd yr addyg ar yr aelwyd i roddi cyfeiriad iawn i David Jones, yn gystal ag i'r plant eraill. Tueddwyd ef pan yn ieuangaf i ddarllen pob llyfr y medrai efe gael gafael arno. Ac o'r ychydig lyfrau oedd yn Dolyddelen a'r cymnydogaethau yr adeg hono, nid oedd cymmaint ag un naid oedd y bachgen ieuangaf o Dan-y-Castell yn gwybod ei gynnwys. Ymddangys na chafodd nemawr o help i fyned yn mlaen, ond yn yr Ysgol Sabbathol oedd yn y pentref. Ond er pob anfantais oedd ar ei lwybr, ei awydd am wybodaeth a orohfygai y cyfan. Pan yr oedd tua thair ar ddeg oed, cafodd atael ar Rammadeg Robert Davies, o Nantglyn, ac ymroes ati i'w astudio. Er iddo fethu cyfarfod a'n bro i roddi ychydig o gyfarwyddiadau iddo, etto daeth yn gyfarwydd yn nghyfrinon y mesurau caethion, fel y gwelir wrth ddarllen ei awdlau a'i gwyddau. Dywedir fod ei lyfrgall mewn lle arbenig yn nghil y drws; ac er nad oedd ganddo ond rhyw bymtheg neu ddeunaw o gyfrolau bychain, edrychai arnynt yn drysor gwerthfawr. Byddai yn teimlo dyddordeb mawr ar hyd ei oes wrth adgofio, ac adrodd am “lyfrgell oll y drws.”

Pan yr oedd efe tua'r oedran a nodwyd, derbyniodd argraffiadau crefyddol cryfion, trwy fyned i gyfarfod plant, a gynnellid yn nghapel y Trefnyddion Calviniaidd oedd yn y pentref, gan flaenor o'r enw Robert Williams. Tua'r adeg hynny y torodd diwygiad grymus allan yn Beddgelert, a'r wlad oddi amgylch yn gyffredinol. Cariodd ddylanwad mawr ar eddwl David Jones; a bu yn foddion digon grymus i ddwyn ei fraud hynaf, sef y Parch. John Jones, Tal-y-sarn, yn ol i'r eglwys, ac yn lled fuan i ddechreu pregethu. Yr oedd gan David Jones hoffder mawr at emynau pan yn ieuangaf, fel y cyfansoddai bennillion pan tuag un ar bymtheg oed; ac y mae llawer o honnynt yn cael eu hadrodd gan hen bobl yr ardaloedd hynny hyd heddyw. Y swydd gyntaf a gafodd yn y capel ydoedd dechreu canu. Yr oedd canu fel yn perthyn i'r teulu. Un enwog am ganu oedd ei dad, ac yr oedd yntau yn fedrus iawn ar y gorchwyl. Ond nid yn hir y daliodd yr anrhydedd o arwain y canu yn y gynnulleidia, o herwydd dechreuodd bregethu pan o ddeutu ugain oed. Traddoddod ei bregeth gyntaf mewn tŷ yn nghymmydogaeth y Garnedd, wrth odrau Moel Siabod, tua dwy filldir o bentref Dolyddelen. Yn mhen tua dwy flynedd a hanner wedi iddo ddechreu pregethu, aeth am ryw ysbaid i Wrecsam i'r Ysgol Rammadegol, a godwid yno y pryd hynny gan y Parch. John Hughes, awdwr “Methodistaeth

Cymru.” O dan addysg Mr. Hughes, daeth yn gyfarwydd yn yr iaith Saesneg, fel nad oedd efe wedi hynny yn teimlo dim anhawsder i ddeall gweithiau duwinyddol, hen a diweddar, yn yr iaith hono. Dechreuodd hefyd astudio y Groeg a'r Hebraeg, fel y daeth yn ddigon medrus i ddarllen y ddwy iaith, ac i ddefnyddio geiriaduron i gael gafael ar ystyr y gwahanol eiriau y byddai yn cyfarfod â hwynt yn ei astudiaeth Feiblaidd. Byddai yn hawdd deall hynny wrth wrandaw ei bregethau, ac yn neillduol wrth ddarllen ei ysgrifeniadau; er fod ei holl feirniadaeth yn hollol ddiroddes a diymhongar.

Yn y flwyddyn 1832, priododd Mrs. Owen, gwraig weddw oedd yn cario yn mlaen fasnach helath yn nhref Caernarfon. Felly symmudodd David Jones o Dan-y-Castell i fyw i Gaernarfon. Ganwyd iddynt chwech o blant—dau fab, a phedair merch. Bu yn preswyllo yn nhref Caernarfon hyd farwolaeth ei briod; sef, hyd y fl. 1857. Yna symmudodd i Dreborth—palasdy bychan ger y *Tubular Bridge*, ar lan y Menai. Ordeiniwyd ef i gyflawn waith y weinidogaeth yn Nghymdeithas a Trefnyddion Calvinadaid a gynmaliwyd yn y Bala yn 1834. Bu am gymmaint a phymtheng mlynedd ar ol ei ddyfodiad i Arfon yn astudio mor fanwl a thrwyadl yn ei lyfrgell fel pe buasai am sefyll arholiad athrofaol. Yr oedd wedi dysgyblu ei feddwl i'r fath raddau fel, wrth ymlyd mewn rhyw fater a'i ddeall, na byddai hynny yn rhwystr iddo droi ei feddwl at bwng arall, a dangos yr un feistrolaeth arno. Yr oedd ffirwyth a ffirwythlondeb ei feddwl yn ddiiddiwedd. Heb law y gallu yna i ymgymeryd yn llwyr â gwahanol faterion, yr oedd y prydfwrthoch barddonol a'r hwn y gwisgai y syniadau cynnwysedig yn ei bregethau yn nodedig iawn. Yr oedd efe yn mysg y rhai blaenaf yn hyn yn Nghymru. Byddai naw efengylaidd yn wastad yn gyssylltiedig, neu yn hyrach yn gymysgedig a'r naw farddonol yn ei bregethau. Y cyfuniad hwn oedd yn gosod y fath werth arnynt. Ac nid oedd fod testyn y y bregeth yn ymarferol yn unrhyw rwystr i enaid efengylaidd a barddonol y pregethwr ddyfod i'r golwg.

Fel pregethwr, yr oedd efe yn llawn tlyni a phrydfwrthoch naturiol. Ynddo ef yr oedd y beirniad, yr athronydd, a'r bardd wedi cydgyfarfod; ond galleid dywedyd mai y mwyaf o'r rhai hyn oedd y bardd. Ni byddai yn hwyliog, er na byddai byth heb fod yn gynnyrfus. Nid bloeddiwr oedd, er y byddai bob amser yn cyrhaedd y galon—nid y gwynt cryf, a'r daeargryn, neu y tân, ond y llef ddiastaw gyrrhaeddgar, yr hon a dreiddiai trwy fynwes pob gwrandawr. Os gellir dywedyd ei fod yn gwaeddi, rhyw waeddi tuag i lawr y byddai. Yr oedd ei iaith yn goethedig, a'i gymmhariaethau o chwaeth uchel bob amser. Ac er ei fod yn un o'r rhai mwyaf difyrus a llawen yn ei gymdeithas, etto hynodid ei weinidogaeth â difrifoldeb. Ni roddodd fantais erioed, trwy arfer geiriau ysgeifn o'r areithfa, i gynnyrfu chwerthiniad ynfyd. Yr oedd wedi cyfoethogi ei feddwl a'r Ysgrhythrau Sanctaidd pan yn ieuang, fel y gwelir oddi wrth ei bregethau fod yr adnodaau yn cymmhell eu hunain arno, ac yn tywallt eu cynnwys i'w feddwl gyda pharodrwydd a nerth mawr. Hynodid ei weinidogaeth â gwreiddioldeb: yr oedd yn beiddio meddwl drosto ei hun. Derbynai y gwirionedd i'w feddwl ei hun i'w ddadansoddi a'i gaboli; ac yna troai ef allan, wedi rhoddi ei

ddelw a'i argraph ei hun arno. Adwaenid ei eiddo ef yn mhob marchnad. Cofus genym ofyn iddo unwaith pa le yr ydoedd yn cael ei feddyliau prydfwrth; a'i ateb oedd, “Eu dyfeisio y byddaf.” Bu wrthi yn dyfeisio am dros ddeugain mlynedd, a hynny gyda llwyddiant mawr. Cafodd fod yn offeryn i ddychwelyd tyrfa fawr i ffydd yr efengyl, ac hefyd i gynnhesu teimladau miloedd at eu Ceidwad, a'u codi uwch law ofni angen hefyd trwy bortreadu y trigfanau nefol o'u blaen, a'r sicrwydd y cyrhaeddant yno. Fregethodd lawer ar Gariad Duw, Aberth Crist, ac Ymadawiad a Dychweliad yr Afradlawn. Yr oedd ei ddarluniad o'r nefoedd, fel tŷ ei dad i'r credadyn, mor darawidol fel y byddai y gwrandawr yn fynych yn colli ei hun yn yr olygfa, ac yn credu ei fod ar ystrydoedd aur y wlad hono.

Rhododd ei enwad iddo yr anrhydedd mwyaf oedd yn bosibl. Edrychid arno yn un o'i golofnau mwyaf cadarn a phrydfwrth; ac nid oedd neb o'i frodyr yn cennigenu wrth ei weled yn llanw swyddogaethau mwyaf urddasol y cyfundeb. Nid anfonodd efe erioed ei gynnyrchion barddonol i eisteddfod; ond rhaid adder ei fod yn fardd o'r radd uchaf. Fe gyhoeddwyd yn y “*Traethodydd*” amryw o'i awdlau, a'i gywyddau, ac o'i draethodau duwinyddol. Cyhoeddodd y llyfrau canlynol—“*Aberth Crist*,” “*Y Mab Afradlawn*,” “*Perffraith Gyfraith Rhyddid*,” “*Y Dyn*.” Yr oedd y gyfrol, “*Tŷ fy Nhad*,” yn barod i'r wasg pan y gorpenodd efe ei yrfa ar y ddaear. Erbyn hyn, y mae ei ddau fab yn nghyfraith wedi cyhoeddi dwy gyfrol drwchus, yn cynnwys tua phedwar ugain o'i bregethau, ac y mae defnyddiaid at gyhoeddi cyfrol arall. Hefyd, y maent wedi casglu ei weithiau barddonol, y rhai oedd wedi eu hargraphu yn y gwahanol gylchgronau misol, ynghyd â llawer nad oeddnt wedi ymddangos trwy wasg yn flaenorol. Y mae y gyfrol hon yn un werthfawr iawn.

Bu farw yn mynws ei deulu Mehefin 23ain, 1868, mewn llawn hyder yn ei Brynwr. Claddwyd ei weddillion marwol yn mynwent Llanbeblig, Caernarfon. Y mae tair merch iddo yn fyw, ac amryw o wryon. Bydd ei goffadwriaeth yn anwyl yn Nghymru am flynyddoedd lawer; a thrwy ei ysgrifeniadau, bydd yn fyw am genedlaethau.

JONES, ROBERT, Rhos-lan: un o ddau Methodistiaeth yn Nghymru. Yn Suntur, yn mhlwyf Llanystynwy, si Gaernarfon, y ganwyd ef, yn y flwyddyn 1745, tua phum mlynedd o'r adeg y gellir dyddio yn briodol ddechreuad Methodistiaeth. Yn ei ddyddiau boreuol ef nid oedd manteision addysg ond prin iawn yn y wlad, a dywedir na chafodd efe ond tua chwech wythnos o ysgol reolaidd o gwbl pan yn ieuang. Yr oedd ei fam yn arfer darllen llawer ar Air Duw, a “*Llyfr Goeddi Cyffredin*” Eglwys Loegr; ac yn gymmaint a'i bod yn cael pleser yn y gwaith o ddarllen ei hun, y mae yn naturiol tybied ei bod yn awyddus hefyd am i'w mab fod yn alluog i ddarllen, fel y derbynai yntau yr un mwynhad a hithau. Ond bu ei fam farw pan nad oedd efe ond tuag un ar ddeg oed; yr hyn, yn ddiaw, oedd yn golled fawr iddo. Er na chafodd ond y nesaf peth i ddim addysg, fel yr ydym wedi hysbysu, crewyd ynddo awydd didor am wybodaeth yn foreu, a darlleniad gyda blâs mawr bob peth a ddeuai yn ei ffordd, nes y daeth yn ddyon oedd yn nodedig y pryd hwnw am eangder ei wybodaeth gyffredinol. Yr oedd

ysbryd darllen wedi ei feddiannu yn llwyr, ac ni chollai gyfeusdra i ddarllen pob llyfr a ddeuai yn ei ffordd. Gyda gŵr o'r enw Thomas Gough y treuliodd efe yr yohydig amser a gafodd yn yr ysgol; ac ymddengys yr arferai y gŵr hwnw egrwyddori ei ysgolheigion yn Nghatecism y Parch. Griffith Jones, o Landdowror. A phan ddaeth Robert Jones i feddiant o gopi o'r gwaith hwn ei hun, pan yr oedd tua dwy ar bymtheg, gwerthfawrogi ef yn fawr, ac astudiodd ef yn galed. Tua'r pryd hwnw, efe a ymunodd â'r eglwys yn Mryn-engan, yr unig eglwys Fethod-istaidd oedd yn y cwr hwnw o'r wlad yr adeg hono. Yr oedd wedi dygu y gelfyddyd o saer coed, a bwriadai ymberffethio ynddi, a'i dilyn yn mlaen; ond yr oedd ei lygaid wedi eu hagog, a'i feddwl wedi ei ddefnroi i ystyried sefyllfa isel ei wlad gyda golwg ar addysg fydol a chrefyddol, ac wedi ei argyhoeddi mai un o'r bendithion penaf a allasai ei mwynhau oedd eangiad moddion addysg. Pwysodd hyn mor ddwys ar ei feddwl fel y cymerodd daith ar ei draed i Lacharn, yn sir Gaerfyrddin, lle y triannai y foneddiges haelfrydig a Christianogol hono, y Madam Bevan, yr hon oedd eisoes wedi sefydlu ysgolion mewn amryw barthau o'r wlad. Ei amcan ef yn y daith hon oedd ceisio ei pherswadio i sefydlu rhai o honyn yn Ngogledd Cymru, ac yn enwedig yn sir Gaernarfon. Ond yn gymaint ag nad oedd y foneddiges gartref, gorfu iddo ddychwelyd yn ol heb ei neges. Er hyny, gadawodd iddi anerchiad, llawn o deimlad a thaeirneb, yn deisyf ar iddi ystyried y mater. Cyn dychwelyd aeth i Drefecca, ac yno cafodd weled ac ymddiddan â'r enwog Howel Harris—yr hyn a roddodd foddhâd mawr iddo.

Nid oedd Robert Jones ond o un-tu deunaw mlwydd oed y pryd hwn. Yn mhen ennyd, aeth i'r un daith eulwaith, a hyny ar ei draul ei hun, fel o'r blaen. Yr hyn a'i hannogai i wneyd yr aberth hwn oedd ei awydd am fod yn offeryniol i ddwyn oddi amgylch rhyw les i'w gyd-genedl. Yr oedd y foneddiges gartref y tro hwn; a thrwy lawer o daerri—canys yr oedd Miss Bevan wedi ei siomi yn amryw o'r rhai a onwasid ganddi yn athrawon—efe a lwyddodd i raddau yn ei amcan, mor bell ag i gael un ysgol i'r Gogledd, ar yr ammod ei fod ef ei hun yn ymgymmerd â bod yn athraw ynddi. Cydasyniodd yntau i fod; ac yn Nghapel Curig y sefydlwyd yr ysgol gyntaf. Yno hefyd y dechreuodd Robert Jones bregethu. Fel y gwyydys, symmudol ydoedd ysgolion Madam Bevan o'r naill gymmydogaeth i'r llall; ac yn unol â'r rheol hon, symmudodd Robert Jones gyda'r ysgol i Ruddlan, yn swydd Fflint, a chafodd anhawsder mawr i gael lle i'w chadw. Ond o'r diwedd llwyddwyd i gael lle i'w ohario yn mlaen mewn adeilad a elwid y *Banquet House*. Yn ol ei dystiolaeth ef, yr oedd Rhuddlan ar yr adeg hon yn ddiarebol am ei hannuwioldeb. Ymhyfrydai llawer o'r preswylwyr yn y gwaith o dyngu a rhegi, i'r dyben o boeni yr ysgolfeistr newydd a ddaethai i'w mysg, pan y digwyddent ei gyfarfod ar yr heol. Symmudodd oddi i'w i gadw yr ysgol i Brynaienyn, yn Môn. Tynodd an-foddlonrwydd y clerigwr yn y lle hwn, a hyny yn benaf am ei fod "yn cynnal cyfarfod i ddarllen cyfran o Air Duw, gweddio, a chanu mawr i'r Arglwydd, gan rybuddio y bobl i beidio halogi y Sabbothau, ac i ochelwyd pechu yn erbyn Duw." Nis gallasai wneyd dim a fuasai yn an-foddloni llawer o glerigwyr oedd yn fyw y pryd

hwnw yn fwy na hyny. Y canlyniad a fu iddo orfod ymadael â'r lle yn gynt na'i amser, yn ol trefn symmudol yr ysgolion. Nid hir y bu y clerigwr hwnw fyw ar ol y digwyddiad hwn; a thybïai rhai iddo farw dan arwyddion o anffoddlonrwydd yr Arglwydd. Bu Robert Jones yn cynnal yr ysgol wedi hyny yn Meddgelert, a Llangybi, a Bryn-engan, a Llanbadarn. Wedi priodi rhoddodd i fyny yr ysgol, a chymerodd dyddyn o'r enw Tir-bach, Rhoelau, plwyf Llanystydwyr, ar brydles am saith mlynedd. Ad-eiladodd dŷ helaeth ar y tir, a chyfeiodd gyfran o hono yn gapel. Pregethwyd ynddo, a chaaglwyd yno gymdeithas eglwysig; ond fe ddaeth y brydles i ben, a diagnosod y tir i feddiant ryw Eglwyswr. Nid oedd y gŵr hwn yn foddolawn i Mr. Jones gael y lle yn hwy, ond ar yr ammod ei fod yn rhoddi i fyny bregethu ynddo. Ond ni chytunai efe â'r talerau hyn; o ganlyniad, bu raid iddo ymadael. Symmudodd i dyddyn bychan ger Carnfadryn, yn Lleyan, lle yr arosodd am yr amser y bu ei wraig byw; ond ar ol ei marw hi, efe a roddodd y tir i fyny, a lletyai gyda hwn â'r llall, gan roddi i fyny ei ofalon bydol, ac ymroddi, mor bell ag yr oedd ei iechyd yn caniatáu iddo, i wneyd ei oreu gyda gwaith ei Arglwydd. Bu yn ymdrechgar a llafurus iawn gyda llenyddiaeth, yn enwedig llenyddiaeth grefyddol. Cyhoeddodd gyfieithiad o tua hanner "*Gwaith Gurnai*," "*Sŵlydd*," "*Lleferydd yr Aeyn*," "*Arweinydd i'r Anwybodus*," "*Ymddiddan rhwng Dr. Opium, Galio, a Discipulus*," "*Grawnyppiau Canaan*," a "*Drych yr Amseroedd*." Bu hefyd yn cynnorthwyo Mr. Charles o'r Bala, gyda'r "*Geiriadur*" a'r "*Drysofa*," ac yn enwedig gyda llyfrau a gyhoeddid at wasanaeth yr ysgolion. Yr oedd efe yn fardd da, er na ddarfu iddo wneyd llawer yn y ffordd hon. Diammhen i'w gynnyrchion fod yn wasanaethgar iawn yn Nghymru yn yr oes hono. Y mae ei enw yn dra adnabyddus fel awdwr "*Drych yr Amseroedd*," yn yr hwn y ceir hanes rhagorol am ddechreuad a chynnydd Methodistiaeth, a hyny gan un oedd yn byw mewn rhan fawr yn yr amser y rhydd ei hanes. Yr oedd yr awdwr hefyd wedi ei gymmhwyso yn neillduol ar gyfer cyflawni gwaith o'r fath yma, gan ei fod yn naturiol yn hoff o hanesyddiaeth. Arferai holi llawer am helyntion yr achos crefyddol yma a thraw; ac yr oedd yn meddu cof da, ac yn alluog i gofnodi mewn modd dyddorol yr hyn a welodd ac a glywodd. Pregethodd lawer ar hyd y wlad, ac yr oedd yn hynod dderbyniol yn mhob man. Yr oedd yn athrawiaethwr a duwinydd da, ac yn bregethwr ymarferol blasus, profiadol, a dylanwadol—yn un ag y mae ei goffawriaeth yn barchus yn mysg y tadau Methodistiaidd. Terfynodd ei yrfa faith mewn tangefedd yn nhy capel y Dinas, lle yr oedd yn llefya, Ebrill 11eg, 1829, yn 84ain oed, ac wedi bod yn pregethu am bump a thraigau o flynnydoedd.

JONES, SAMUEL, Brynlllywarch: un o Ang-hydfurfwyr Cymreig enwocaf yr eilfed ganrif ar bymtheg. Ganwyd ei yn nghymmydogaeth Castell y Waen, yn sir Ddinbych, yn y fwydd-1628. Enw ei dad oedd John Roberts, o Gorwen; er y trigai yn y lle uohod pan y ganwyd ei fab Samuel. Yn ol hen arfer Gymreig, galwyd ef yn Samuel Jones, ar ol enw cyntaf ei dad. Nid oes dim o hanes ei ddyddiau boreuol ar gael; ond pan yn bedair ar bymtheg oed, aeth yn efrwydd i Goleg All Souls, yn Rhydychain.

Symmudodd oddi yno i Goleg yr Iesu, ac yno y graddiodd efe yn M.A. Cyrhaeddodd radd helaeth o ddysg mewn Lladin a Groeg, a deallai hefyd yr iaith Hebraeg yn lled dda. Meddai wybodaeth dduwinyddol helaeth, a doniau pregethu poblogaidd. Etholwyd ef yn gymmrawd, a phennodwyd ef yn athraw yno. Taunton oedd y lle cyntaf yr ymsefydlodd ynddo; ac yno yr ordeiniwyd ef yn ol y drefn Bresbyteraidd. Nid hir yr arosodd yn y lle hwn, canys cyflwynwyd iddo fywoliaeth Llangynwyd, ger Pen-y-bont-ar-Ogwy, yn 1758; ac o ddeutu yr un amser yr ymunodd efe mewn priodas â Miss Mary Powell, merch Rhys Powell, Ysw., o Maesteg, yn yr un plwyf. Bu iddynt bedwar ar ddeg o blant—y rhai a fuont feirw oll, ond tri, yn eu babandod. Bu farw Mrs. Jones ar enedigath y pedwerydd ar ddeg o'r plant, yn 38ain mlwydd oed, er mawr alar i'w phriod. Nid yw yn hysbys yn mha le y bu Samuel Jones yn preswyllo gyntaf ar ei ddyfodiad i Langynwyd; ond ymddengys ei fod yn Mryn-lywarch yn nydd gwyl Bartholomeus, 1662; yr hwn, dybygid, oedd yn gyfran o feddiannau tad ei wraig. Efe a aeth allan o'r eglwys yn Llangynwyd gyda'r ddwy fil yn 1662. Saif Bryn-lywarch yn y dyffryn, o ddeutu dwy filldir o Langynwyd, a pherthyna iddi ddau cant o erwau o dir, a'r rhan fwyaf yn dir ffirwthlawn. Er na oddeffid iddo o hynny allan bregethu yn eglwys y llan, cymmerai fantais i wneyd hynny mewn lleoedd eraill, a denai cynnulleidfaoedd mawrion i wrandaw arno. Arferai bregethu mewn lle o'r enw Cildeudy, o ddeutu dwy filldir o Bryn-lywarch. Bedy anifeiliaid oedd y lle y pregethai ynddo yno. Pregethai hefyd yn y Bettws, plwyf cyfagos iddo, ac yn Mhen-y-bont-ar-Ogwy. Sefydlodd eglwys Ymneillduol yn y lleoedd hyn; ond y mae achos Cildeudy a Phen-y-bont yn awr wedi myned i ddwylaw yr Undodiaid, ynghyd â'r blwydd-dal sydd mewn cyssylltiad â hwynt, er's llawer dydd. Bu Mr. Jones, fel eraill o Anghydffurfwyr yr oes hono, yn wrthddrych erledigaethau, er nad i'r un graddau a rhai o honynt. Un o'r erlidwyr oedd yr yswain a drigai yn Mynachlog Ewenny—yr hwn oedd yn ynad heddwch. Yr adeg y bu yr erledigaeth drymas arno oedd o'r fl. 1667 hyd 1675, sef pan oedd Dr. Davies yn esgob Llandaf. Pan fu esgob Llandaf yn daer arno, yn 1665, i gydymffurfio, er dangos ei anffoddlonrwydd i gydymffurfio, efe a ddanfonodd i'r esgob restr o ofyniadau, a deisyfai ar iddo eu hatteb; ac addawai, os gwnai hynny i foddlonrwydd, na byddai efe yn Ymneillduwr mwy. Ond yr oedd hyn yn ormod gorchwyl i'r esgob, dybygid, er nad oes sicrwydd pendant iddo wrthod atteb; ond os gwnaeth, y mae yn amlwg nad oedd ei attiebon yn boddloni Mr. Jones, gan na chydymffurfiodd efe yn ol ei gais.

Yr oedd Mr. Jones yn cadw ysgol yn Mryn-lywarch, ac yn addysgu dynion ieuainge ynddi ar gyfer yr weinidogaeth efengylaidd; ac yr oedd ei ddysg a'i dduwioledd yn ei gymmhwyso yn neillduol ar gyfer y gorchwyl hwn. Tua diwedd ei oes, taenai rhywrai y gair ei fod wedi cydymffurfio; ond i ddangos mor anghywir oedd y chweddi, ni raid ond darllen y llythyr a ganlyn, yr hwn a ysgrifenydd gando at gyfaiil:—

“SIR,—Tarawyd fi â syndod nid bychan gan eich llythyr olaf; ac nis gallaf lai na rhyfeddu fod y fath adroddiadau celwyddog ag y sonir am danynt yn eich llythyr, yn cael eu credu gan neb o'r rhai a adwaenant fy mherson, fy mhroffes, a'm harferion

hefyd am ddeugain mlynedd. Ond nid ydyw tad y celwydd wedi marw etto, er y gall un dybied fod ei arfau yn pylu pan y defnyddiai y fath ddi-ochellion gwael er dwyn i ben ei amcanion. Yr wyf yn ei chyfrif yn drugaredd am i'r unig ddoeth Dduw fy arbed cyhyd, y tu hwnt i bob disgwyliad, ac estyn fy mywyd, fel y byddo i mi amddiffyn, nid yn gymmaint fy enw bach fy hun, ag enw sanctaidd a bendigedig Duw, a'i fyrrdd ef, er yr holl ddirmyg a'r dioddefiadau a'm cyfarfu. Y mae yn wir i fy anwyl gyfaiil, Mr. David Thomas, Margam, ymwel-edd â mi gynt yn fy asfechyd; ond y mae yn gelwydd haerlwg ddywydd iddo fy nghwestiyno yghylich fy Anghydffurfaeth, ac i mi amlygu fy edifeirwch am hynny, ac addaw, os adferai Duw fy iechyd, y gweithiwn dros Eglwys Loegr gymmaint ag y gwnaethum o'r blaen yn ei herbyn. Yr wyf yn dad-gan i chiwi, ac i'r holl fyd, yn ngeiriau dyn yn ymyl marw, er fod genyf y pryd hwnaw, ac yn awr hefyd, lawer o bechodau mawrion i alaru ger bron Duw o'u plegid; etto, na themlais y pryd hwnaw, nac wedi hynny, yr anesmwythder lleiaf yn fy nghywybod am beidio cydymffurfio â'r ordinhadau hynny, y rhai a'wnaed yn ammodau hanfodol cymmundeol ag Eglwys Loegr. Yr wyf yn addaf fod genyf barah neill-duol i weinidogion galluog a chydwybodol Eglwys Loegr; ac yr wyf yn profesu cydolygiad â'r rhai sydd yn iach yn y ffydd, ac yn sanctaidd yn eu bywyd a'u hymarweddai. Ond dadgan cydsyniad hollol â phob peth cynnwysedig yn y llyfrau y crybwyllir am danynt yn neddf Unffurfaeth; gwadu fy urddiad blaenorol, yr hwn a ystyrir yn iawn yn ol yr Ys-grythyr; llyngoc amryw lŵon; ac ymstwg dan feichiau a gosodiadau trymion, nad oes angen eu henwi, oeddynt yn fath o feini yn nrws yr eglwys—fel, ar ol ystyriaeth ddryfal, na beiddiwn iamu drost-ynt, i gadw fy mharch, i ddiogelu fy mywoliaeth, nac i ennill dyrchafiad, heb ragrithio yn adgas, a sffortio tawelwch mewrol, yr hwn sydd yn anwyl-ach i mi na bywyd. Arweinwyd fi i wneuthur y dewisiad hwn, nid mewn canlyniad i arweiniad dyn-ion eraill, na chydaf amcan o fod yn arweinydd i eraill. Hyn ydyw tystiolaeth fyw, Syr, eich cyfaiil wrth farw,

S. JONES.”

Diodeffai yn dost am flynyddoedd gan ddolur y gareg; ond diodeffodd boenau artheithiol gydag amynedd Cristionogol mawr. Yr oedd Samuel Jones yn fardd rhagorol, ac y mae amryw o'i gyfansoddiadau ar gael yn “*Nghyfrinach y Beirdd*,” ac y mae yn dra thebygol iddo gyfansoddi llawer o farddoniaeth yn yr iaith Saeanig hefyd. Bu farw ar y 7fed o Fedi, 1697, yn y 70ain flwyddyn o'i oedran; a ohladdwyd ef yn mynwent Llangynwyd, lle y mae ei fedd yn cael ei ddangos hyd heddyw yn ochr ddeheu yr eglwys, yn ymyl y nŵr; ond y mae yr argraph ar y beddfaen wedi ei wisgo ymaith.

JONES, THOMAS LLOYD (*Gwenffrwd*): bardd ieuaige rhagorol, a anwyd yn Nhreffynnon, yn sir Fflint, yn y flwyddyn 1810. Nid yw yn ymddangos iddo gael ond ychydig o fan-teision addysg yn moren ei oes, gan ei fod, pan yn bur ieuaige, wedi ei ddanfoni i law-weithfa gotwm yn Maesglas, ger y dref. Yr oedd bob amser yn awyddus am wybodaeth, ac yn ymhyfrdy mewn darllen. Yn y ddeunawfed flwydd o'i oedran efe a adawodd y llaw-weithfa, i fyned yn ysgrifenydd i swyddfa Mr. Thomas Jones, cyfreithiwr, yn y dref. Tua'r pryd hwn daeth allan fel bardd, fel awdwr y bryddest oreu ar y “*Llongdrylliad*”—testyn Eisteddfod Newmarket, a chyhoeddodd amryw fân ddarnau yn nghyfnodolion y dydd. Symmudodd yn 1830 i Ddinbych, lle y bu yn gwasanaethu yn swyddfa cyfreithiwr am ddwy flynedd; ac yn 1831, efe a

gyhoeddodd "Ceinion Awen y Cymry; sef, dethol-
iad o waith y beirdd godidocaf, aen a diweddar,
gyda chyfeithion o Ganiadau Saesni, a Phrydd-
estau cysssefn." yr hwn a argraffwyd yn y
swyddfa hon. O hynny allan ystyriwyd ef yn un
o feirdd mwyaf addawol ei wlad, ac yr oedd dis-
gwyliadau mawr wrtho yn y dyfodol. Sym-
mudodd o Ddinbych i Liverpool yn 1832, a chaf-
odd le fel ysgrifenydd yn swyddfa marsiandwr.
Nid hir yr arosodd yn y dref hon chwaith, canys
yn nechreu 1834 efe a benderfynodd hwylio am
yr Unol Daleithiau; a glanioedd yn Mobile, yn
nhalaeth Alabama. Ymsefydlodd mewn lle o'r
enw Spring Hill, tua chwe milldir o Mobile, ac
ymgymerodd â'r swydd o ysgolfeistr. Yn yr
amser byr y bu yno, nid oedd ei awen yn segur;
o herwydd addurnwyd amryw o bapurau y cym-
mydogaethau hyny â'i gyfansoddiadau bardd-
onol. Ymddengys mai y gân olaf a gyfansod-
wyd ganddo oedd "The Mocking Bird," yr hon
sydd gyfansoddiad rhagorol, wedi ei hygrifenu
yn y fyanwent lle y gorweddai ei weddillion. Yr
oedd Gwenffrwd ieuange yn edmygw'r mawr o
weithiau Goronwy Owen; a thyrir mai un o'i
amcanion wrth groesi y Werydd oedd caeglu
cyfeithiau yn mherthynas i fywyd a gweddillion
gyfansoddiadau y bardd dihafal hwnw. Wedi
myned o hono i'r America, efe a gyfansododd
bryddest farwnadol i'w hen noddwr, yr Arch-
ddiacon Beynon, testyn Eisteddfod Caerdydd, a
danfonodd hi i'r gystadlenau; ond gan ei bod
yn rhy hir yn ol y telerau, nis gwrwyddid hi.
Tarawyd ef yn ddisymmwrth gan y dwymyn
felen, a galwyd ato feddyg enwog o Gymro; sef
Dr. Alexander Jones: ond yr oedd wedi myned
yn rhy bell i un cynnorthwy daearol i ddwyn
ymwared iddo. Bu farw Awst 16eg, 1834, yn
24ain mlwydd oed. Y mae yr hanes a ganlyn
am ei funydau olaf gan Dr. Jones, a ymddang-
osodd ar y pryd mor ddyddorol a thoddedig, fel
nas gallwn ymatal heb ei gyfleu yma:—

"Cyrrhaeddodd y dyn ieuange athrylithgar hwn
Mobile, Alabama, yn y flwyddyn 1834, yn ddeieithr
ac anadabyddus mewn bro estronol, yn amddifad
o foddion, ac heb gyfeillion. Nid oeddwn wedi
clywed son am dano, nac yn gwybod dim yn ei
gylch, hyd nes y dywedwyd wrthyf fod dyn yn
glaf iawn o'r dwymyn felen yn Spring Hill, mewn
plwyfdy lled dlawd a berthynai i'r swydd, o ddeutu
chwe milldir o Mobile. Tybiwyf yr amcenid i
feddygon parohus ac adnabyddus y lle ymwled âg
ef; ond o herwydd llosgogwydd gorchwylion eraill,
ac addewidion blaenorol, neu ymddangosiad tlawd
y claf, hwy a ommeddasant; ac ofnwyf iddo gael
ei ebargoti a'i esgeuluo yn yr amgylchiad cyfyng
hwn, pryd y oollodd ei fywyd. Nid oeddwn, ar y
pryd, wedi bod yn byw ond am amser byr yn Mo-
bile; ac yr oedd fy amgylchiadau fy hun hefyd yn
gyfyng iawn; ond penderfynais, fodd bynag, os
oedd bosibl, i ymwled âg ef, a rhoddi iddo bob
ymgeledd a chynorthwy oedd yn fy ngallu. Yr
oedd yn rhaid i mi, er cyflawni hyn, fyned i'r gwes-
ty i logi ceffyl; ac wedi marchogaeth y chwe mil-
dir, cyrrhaeddais y lle, ynghanol tywyllwch a thrym-
der y nos. Canfyddais fod y bardd yn suddo yn
gyflym dan ddirydniadau y dwymyn boeth. Yr
oedd ar y pryd wedi colli arno ei hun—ei synwrau
gwerthfawr wedi canu yn iach i'r corph, ac wedi
pellhau yn rhy bell oddi wrth fyd o amser, ac yn
rhy agos i fyd yr ysbrdydoedd—fel nad oedd un
sall i obeithio yr adferid ef byth mwy. Yn mhen
ychedig amser wedi i mi gyrhaedd y lle, bu farw!
Teimlyn yn ofidus a galarus iawn o blegid ei farw-
olaeth, er nad oeddwn, yr amser hwnw, yn gydna-
byddus â'i wir gymeriad. Yr oedd noswaith ei
farwolaeth yn un brudd-dywyll a chaddugol:—

ffurfafen wedi ei gordoi â chymmylau duon, y
gwynn tymmhestlog yn rhuo o begwn i begwn, yr
hylif trydanol yn ymseithu rhwng daeama nen,
a'r taranau yn cynnyhyr holl anian, tra yr oedd
edmygodd dirif-ddwys yr olygfa yn mwyhau wrth
edrych ar gorph amddedig y bardd Cymraeg yn
gorwedd yn ei hyd mewn ystafell agored!"

JONES, THOMAS: ydoedd weinidog perth-
ynol i'r Trefnyddion Calvinaidd yn yr Wydd-
grug, yn sir Fflint. Adwaenid ef yn y byd llen-
yddol wrth yr enw "GLAN ALUN." Ganwyd
ef yn Cefn-y-gadair, yn y dref uchod, ar yr 11eg
o fis Mawrth, 1811. Yr oedd ei dad, Mr. John
Jones, yn fasnachwr cyfrifol; ac yr oedd efe yn
wr crefyddol, ac yn un o flaenoriaid eglwys y
Methodistiaid Calvinaidd yn y dref grybwyll-
edig; ac yr oedd ei fam hefyd yn aelod o'r un cyf-
undeb. Amlygodd gwrthdrrych ein sylwadau
arwyddion boreuol o alluoedd meddwl anghyff-
redin, a thalent naturiol oedd yn ei nodi allan
fel un tebyg o ddyfod i sylw cyhoeddus; a diau
na siomwyd neb yn y diagwyliad hwn. Gofyn-
wyd lawer gwaith uwch ben yr ieuange gobeith-
iol, "Beth fydd y bachgenyn hwn?" ac feyl y bu
gan lawer am Glan Alun. Yr oedd yn llawn o
syniad ymfyngar o'i febyd; ac yr oedd plethu
pennillion yn elfen naturiol ynddo, fel pe buasai
yr awen wedi cymmyrd y meddiant cyntaf o
orsedd ei galon. Yr oedd efe yn teimlo edmyg-
edd mawr i addysgiadau yr aelwyd, ac yn anwyl
iawn o weddiâu ei dad, a chynghorion ei fam.
Ar ei fynediad i gyssylltiadau y byd, dygwyd
ef i fyny yn ngalwedigaeth fferylllydd, trwy ei
ymrwymiad yn ninas Caerlleon. Yno hefyd y
derbyniwyd ef yn aelod eglwysig gyda'r Tref-
nyddion Calvinaidd. Parhaodd i feithria yr awen
wedi symmud i breswyllo yno, a chyhoeddodd
amryw ddarnau prydyddol a rhyddieithol yn y
cyhoeddiad misol a elwid "Y Goleuad," a ar-
grophid yn y dref hono. Ac wedi cyflawni ei
rwymau fel egwyddorwaa, symmudodd i Lun-
dain. Daeth ei enw yn adnabyddus yno yn
fuan, a'i glod fel ymresymwr cadarn yn uchel.
Aeth cyn hir i gyhoeddu rwydd fel gwrthwyn-
ebydd plaid o rydd-dybwy'r elwid Owenydd-
ion, y rhai y bu yn llwyddiannus i ostegu trwst
haeriadau eu prif flaenoriaid mewn dadleuon
cyhoeddus ar y fanllor. Dychwelodd yn fuan
wedi hyny i Gymru, ac ymsefydlodd fel fferyll-
ydd yn nhref Gwrecsam. Yr oedd yn parhau i
arfer ei ddawn fel bardd gobeithiol o bryd i
bryd, fel y byddai amgylchiadau yn caniatáu,
fel yr oedd ei athrylith yn ennill sylw y doerth
mwyaf deallus o'i wlad.

Tua'r flwyddyn 1835, efe a gyhoeddodd fisolyn
bychan, a alwai "Y Wenynen," yn cynnwys erth-
yglau amrywiaethol, gan mwyaf o'i gyfansod-
diad ei hun. Yr oedd yn llafurus iawn fel pleid-
iwr yr Ysgol Sabbothol pa le bynag yr elai; a
chydabyddid ei ddefnyddioldeb yn y cyfeiriad
hwnw, i raddau mawr, ar y terfynau rhwng
Cymru a Lloegr. Annogwyd ef yn fuan i arfer
ei ddawn fel pregethwr; ac yn nghyfarfod misol
y Trefnyddion Calvinaidd yn Llangollen, yn 1838,
derbyniwyd ef fel ymgyssydd cymmeradwy am
y weinidogaeth yn mhilith eglwysai yr enwad a
grybwyllwyd. Yr oedd yn parhau gyda'i alwed-
igaeth fyddol, ac yn gwneyd ei hun yn wasanaeth-
gar yn y pulpud ar yr un pryd. Wedi marwol-
aeth ei dad, yn y flwyddyn 1841, symmudodd i'w
hen gartref, at ei chwaer. Ychedig cyn hyny,
o ddeutu bliwyddyn, cyhoeddodd lyfrin Saesneg
er gwrthbrofi haeriadau uchel-eglwysig un Mr.

Stone, periglor Rossett; a bu parhâd y ddadl yn foddion i ddwyn enw Glan Alun i sylw cyffredinol.

Wedi ymsefydlu yn hen annedd ei dad, cafodd y profedigaeth lem o weled marwolaeth ei anwyl chwaer, Miss Margaret Jones. Bu hyn yn mhen tua phedwar mis wedi ei ddychweiliad yno. Cyhoeddodd gofiant am dani, mewn cyfrol fechan ddestlus, yn cynnwys darlun teg o honi. Addefir yn gyffredinol fod y bywgraphiaid hwn o deilyngdod uwch law y cyffredin o gyfansoddiadau o'r dosbarth hwn. Gellid yn hawdd gasglu ynghyd, i'r un darluniad, y prif linellau oedd yn hynodi cymmeriad Mr. Jones, oddi wrth ansawdd ei weithiau cyhoeddodig. Gellid cyfeirio at "*Fy Chwaer*," yr "*Ehediadau Byron*," "*Pregethwr y Bobl*," a "*Thridiau yn Llandrindod*," &c. Y mae ei argraph a'i ddalw ef ei hun ar bob un o honynt. Yr oeddynt yn cael eu hynodi am eu gwreiddioldeb; ac ymaent oll yn parhan yn ddyddorol hyd heddyw. Canfyddwn hyn yn neillduol, pe y cyfeiriem at dystiolaeth y Parch. Roger Edwards, mewn math o ragymadrodd a ysgrifenedd i'r cofiant crybwylliedig, a elwid "*Fy Chwaer*." Dywed, "y gwel y darlennydd fod yn y cofiant hwn beth newydd mewn llenoriaeth Gymreig. Ni chafodd y Cymry arheg gyffelyb o'r blaen—cofiant merch ieuangc grefyddol wedi ei ysgrifenu mewn dull gwerddiol a thra adeiladol. Gwir yw nad oes ynddo ddigwyddiadau cynnyrfiol i gyffroi anwydan, na golygfeydd dweithr i daraw y dychymmyg; ond y mae ei holl gynnwysiad i ddenu y serch, ac i wellhau y meddwl. Hawdd gweled mai nôd mawr yr ysgrifenydd yw—nid canmawl y marw, ond lleahau y byw. Y mae yn ymwneyd â chymmeriad, ac nid yn unig â g ymddygiadau. Y mae yn troi ymaith oddi wrth y ffordd gyffredin o fywgraphiadau—yr hen gerdded rheolaidd gyda'r hanes o ffwyddyn i ffwyddyn, ac yn rhedeg yma a thraw i lanerchi firwythlawn i gasglu yr aeron a'r pêr-lysianu hyfydaf. Cymmerir gofai i ddynodi yn fyddlawn holl wreiddiau y nodweddiad, a theithi y fuchedd, yn y modd mwyaf addysgiadol." Etto, yn mhellach:—"Afreidiol yw i mi sylwi ar yr ystywthder dawn a'r duwiolder ysbryd ar arddangosir yn y llythyrau a ganlynant y cofiant: darllenir hwynt, y mae yn ddiun, gyda blâs a syndod." Cynnwysa y gwaith hefyd nodiadau ar briodoldeb bywgraphiadau, a'r cymmhelliadau a deimlodd yr awdwr i ysgrifenu y llyfr, a dilyna mewn sylwadau naturiol ar ffurfiaid cymmeriad, nodweddiad rhieni, aelodaeth eglwysig, gwerthfawrogrwydd breintiau crefyddol, a chysondeb buchedd â phroffes, &c. Y mae'n debyg mai yr "*Ehediadau Byron*" ydyw y brif golofn goffadwriaethol a gyfododd efe am ei gynnrychiol, sydd yn aros ar ei ol, a ddengys natur elfenau ei feddwl, ei wybodaeth gyffredinol, arddull ei iaith, ac uchder ei ddarfeydd. Dengys y cyfanwydder yr enw a roddodd ar y llyfr; sef, ehediadau "byrion," er eu bod yn fynyoch yn esgyniadau uchaf yr eryr. Y mae y caniaidau mewn awenydd rydd-fesurol—all yn sylweddol o ran defnyddiau, tarawiadol o ran ffurf, lithrig o ran darlenniad, ac o duedd ymarferol dda. Y mae y rhai sydd yn cyfeirio at gyfeillion yn ymadael o'u gwlad, ac a'r fuchedd hon, yn llawn o deimlad a barddoniaeth. Y mae y deryn a eilw "Trallod," neu "Rwy'n farw'n fyw," yn arddangosiad teg o osgo naturiol ei feddwl, ac o gyfoeth ei ddychymmyg cryf. Y mae slymledd,

dyhewyd, a thlysmi swynol yn rhedeg fel llinell arian drwy ei "Adgofion Mebyd;" ond y mae ei "Longddrylliad" yn dangos mwy o yni meddylol na'r darnau eraill, fe allai. Y mae y mân ddarnau amrywiaethol oll yn dangos priodoldeb ffygrau, cyfaddaarwydd cymmhariaethau, ac adnabyddiaeth o natur yn gyffredinol.

Yn y ffwyddyn 1843, ymbriododd Mr. Jones â Miss Anne Evans, Llanerch, ger Pwllheli, yr hon ydoedd o ffymeriad diaglaer a sefyllfa gyssurus—a'r hon a fu yn mhob modd yn ymgelodd gymmhws iddo. Daeth yn fuan i gryn enwogrwydd fel pregethwr, a neillduwyd ef yn weinidog yn y cyfundeb yn Nghymdeithasfa yr Wyddgrug, Mawrth, 1850. Yr oedd y weinidogaeth erbyn hyn yn cael mwy o le yn ei feddwl na barddoniaeth, nac un gangen arall o lenyddiaeth, er fod bod yn "fardd ac offeiriad" yn hen gymmeriad yn Nghymru. Yn yr olwg ar hyn, dywedai yn ei arabedd arferol unwaith, "mai yn y boreu a'r hwyr yr oedd yr adar yn canu," gan awgrymu mai y bachgen a'r hynafgwr oedd y bardd, ac mai y gweithiwr canol oedd y gweinidog. Awgrymir, weithiau, mewn modd tyner a gochelgar, yn nghanol ei lwyddiant llenyddol, barddonol, a gweinidogaethol, na bu yn llwyddiannus iawn yn ei anturiaethau bydol. Nid oedd y ddwy elfen yn ymddodi i'w gilydd rywfodd yn ei natur ef, ac yr oedd amgylchiadau yn cynnyddu yr anhawserau a'r anfantestion. Cafodd ei dad lawer o golledion cyn ei farwolaeth, a bu hyn yn attaliol iddo yntau weithio ei ffordd yn mlaen yn ei ymdrechiau masnachol a bydol. Dichon fod colledion arianol yn dwyn ar ei deimlad faich o ofid rhy drwm i'w gynnal, ac i hyny lethu ei galon dyner, fel nad allai ymunion nac ymgynnal dan y pwys. Dichon iddo droi i lwybrau siomedig a thwyllodrus i geisio ymwared oddi wrth ei drallodion; ac er i amgylchiadau ei lithio i gyfeiliornad mewn maglu oedd yn galw am iddo ymddiog o'r ephod weinidogaethol, a'r wisg wen ddiaglaer a berthynai i'r awydd, etto ni cholodd gyfundeimlad ei frodyr, na'r cyhoedd, dros ystod ei dymmor yn y fuchedd hon. Ymunai pawb yn y dymuniad dwysaf a mwyaf diffuant am weled ei adferiad, a chwassant yr hyfyrdwch o'r olygfa hono i raddau; ond pan yr oedd efe megys yn ymgodi ac yn ymischau o'i ofidiau, cyfarfyddodd â garcholl yr oedd raid ei bod yn cyrhaedd ei galon, yn marwolaeth ei anwyl wraig; yr hyn a gymmerodd le yn mis Tachwedd, ac efe oddi cartref ar y pryd; ac felly yr oedd tristwch ar dristwch, fel tonau yn dilyn eu gilydd, gan daffu eu trochion oerion drosto. Yr oedd ei deulu yn lloesog erbyn hyn—dim llai na chwech o blant bychain, a'r hynaf heb fod dros dair-ar-ddeg: etto ni welwyd "y cyflawn wedi ei adu." Ym-gymmerodd â gwneuthur canwyllau, a bu hyn yn foddion cynnalisaeth iddo am dymmor; yna agorodd Rhaglunisaeth y nef ddrws o ymwared mwy effeithiol iddo drachefn, drwy iddo gael ei alw i fod yn deithiwr masnachol dros gwmini o Fanchester. Fel yr oedd pethau yn gwennu ychydig arno yn mhethau y byd hwn, yr oedd ei brofiad crefyddol wedi ei adnewyddu, a'i berthynasau eglwysig wedi eu hail ffurfio; a hyderid y byddai i haul llwyddiant dywynu ar ei brydnawnan dyfodol; ac er nad ydoedd "na dydd na nos," etto gobeithid y byddai y goleuni yn yr hwyr."

Yr oedd Glan Alun o ffurfiad personol lled hynod. Yr oedd o daldra cyffredin—yn hytrach

yn ysgrif o gorpholaeth, a throedai yn chwim. Nid oedd dim yn ddengar yn ei wynebpryd i'w weled ar yr olwg gyntaf. Yr oedd llinellau cyhyrau ei wyneb yn ddyfnion, ei wefusau yn dewion a thrymion, a'r agweddai yn arw; etto yr oedd ei lygaid tremgar, ei wallt du, trwchus, a'i anerchiad agored a serohog, yn tyneru ac yn toddi yr holl erwindeb i hawddgarwch dengar; a thra yr argyhoeddai pawb mai boneddwr a fyddai ger eu bron, ni theimlid un anhawdsder i nesau ato, a'i hoffi. Y mae yr arluniau sydd ar gael o hono yn lled ffyddlawn, ar y cyfan, ac yn dwyn adgof byw o hono ar unwaith i feddlw pawb a'i hadwaenai. Yr oedd y dyn oddi allan yn fynegai cywir o'r dyn oddi mewn; a gwyddai pawb ei fod mewn gwirionedd yr hyn yr ymddangosai oddi allan.

Yr oedd gan Mr. Jones dalent o gymmhwysder arbenigol er ymddangos ar y famllor fel gwleidyddwr, ar byngciau cyhoeddus y dydd. Profodd hyn mewn etholiad yn swydd Ffiint, pan y gwynebai holl allu y prif weinidog enwog, ac eraill oeddnt o ddylanwad mawr, ac y bu ei ddadlenueth ef yn effeithiol er troi y llifeiriad i'r iawn gyfeiriad. Yr oedd bob amser yn deall ei bwng, ac yn gwybod y ffordd briodol i'w egluro, ac i'w hamddiffyn. Addefir hefyd y byddai o wasanaeth arbenig mewn cyfarfodydd plwyfol yn y cymmydogasthau lle y preswyliai, fel y byddai achosion yn galw. Yr oedd mor barod a galluog yn y Saesneg ag yn y Gymraeg, ar bob aohlysur o drafodaeth gyhoeddus. Yr oedd efe wedi cymmyrd rhan bwysig yn ngorchwylion yr Eisteddfod Genhedlaethol, ac yr oedd yn un o'i chyngorwyr mwyaf defnyddiol. Yr oedd a wnelai a'r wasg yn fynych, mewn newyddiaduron a chyfnodolion; ac yr oedd ei ysgrifau yn wastadol yn cael eu dynodi gan bwyll ac addfedrwydd barn. Gallir cyfeirio yn neillduol at y "*Traethodydd*" fel prawf o'r hyn a ddadgenir yma. Y mae ei farwnad ar ol y Parch. John Jones, o Dal-y-sarn, wedi sicrhau iddo gryn enw, sef yr hon a alwai "*Pregethwr y Bobl*"; a'r un modd ei "*Esther*" a gafodd gryn gymmeradwyasth. Ymddangosodd ei lythyrâu dan y penawd "*Tridiau yn Llandrindod*" drwy y wasg, ac ennillasant sylw cyffredinol, fel yr annogid ef mewn canlyniad i'w chwaganu fel Attodiad yn ei gyfrol o "*Ehediadau Byron*." Y mae ei erthygl ar "*Gymru, a'i Llenyddiaeth*," yn llawn o feddlw ac ystyriaeth pwyllus, ac yn chwaganu at ei glod.

Y mae yr holl fynegiadau hyn, ond eu dodi yn nghyd, yn dangos fod ei alluoedd naturiaethol yn amrywiaethol iawn—yn cynnwys gwleidyddiaeth, llenyddiaeth, barddoniaeth, gyda'r holl berthynasau cymdeithasol a gweinidogaethol. Yr oedd cytarfod tralldion y byd, ac edrych yn deg yn eu hwyneb, fe ddichon, yn ormod o orchest iddo ar y pryd, gyda'r holl orchwyllion eraill; a thwy hynny yr oedd yn bossiabl i'w pwyssau amharu ei iechyd, a therfynu ei oes yn gynt nag y disgwyliai. Etto, er hyn oll, y mae yn rhaid cydnabod fod ganddo wroldeb a chalonrwydd i fesur mawr iawn, pan y gallodd ymgynnal cyhyd yn ei hoewder, o ran meddwl a choroph. Y mae yn amlwg ei fod yn meddiannu ar benderfynolrwydd tu hwnt i'r cyffredin—etto "aml ergyd a dŷr y gareg," ac felly fu!

Yn y flwyddyn 1865, aeth Mr. Jones i'r sefyllfa briodol yr ail waith; a'r tro hwn, fel y dywedir, gydag un y bwriadasai ymuno â hi tua phum mlynedd ar hugain yn gynt; sef Miss Jones,

Mancoed, Pen-ar-lâg. Ni adawodd hi ei chartref, ac yr oedd ei fasnach yntau, a'i blant, yn aros yn yr Wyddgrug, fel o'r blaen. Yr oedd hwn yn amgylchiad lled hynod, a lled anhawdd i'w wastadhau yn foddhaol i'w teimladau. Bwriadai ef yn fuan roddi ei rwymedigaethau fel teithiwr masnachol i fyny, fel y caffai felly hamdden i gwblhau y cynlluniau am lafur llenyddol a dynasai allan iddo ei hun yn barod; ond "nid eiddo gŵr ei ffordd," ac yr oedd y dyfodol iddo yntau wedi ei oblygu i fyny mewn niwl a chymmylau drwy y rhai nad allasai ei olygon, er craffed oeddnt, dremio. Pan y dynesodd at ymylon afon yr Iorddonen, tua'r addeg hon, dybygym, fod yn naturiol iawn iddo adgofio rhai o'i benillion gynt:—

"Does genyf obsaith mwy am heddi,
Na gwawr i'w gael i loni'm gwedd,
Na thawelfan tu yma i'r bedd—'rwy'n farw'n fyw!
O! na chawn wel'd y stormydd trwy
Am awr—'cyn myn'd na byddwyf mwy;
A gobaith teg gael gwel'd heb glwy', 'r ol marw'n wir!"

Bu Mr. Jones farw cyn pen blwyddyn wedi ei briodas ddiweddaf—ar y nawfed dydd ar hugain o Fawrth, 1866. Un o'i siriau diweddaf wrth ei hen gyfaill a'i gymmydog, y Parch. Roger Edwards, ydoedd, ei fod yn "gwbl dawel gyda golwg ar y diwedd." Cafodd noswyllo yn lled gynnar—dim ond pymtheg a deugain oed! Buasid yn disgwyl fod tymmor o ddefnyddioldeb disgleiriach yn ei aros; ond nid yw pethau i'w cymmyrd ar yr olwg allanol yn amgylchiadau y fuchedd hon. Y mae dybenion bywyd yn cael eu hatteb mewn rhai yn gynt na'u gilydd. Pa fodd y mae rhoddi cyfrif am hyn yn awr, nis gwyddom—ond ni a gawn wybod ar ol hyn!

JONES, WILLIAM ELLIS (*Cawrdaf*): bardd a llenor Cymraeg rhagorol—yr hwn a anwyd mewn lle a elwir Tyddyn Shôn, yn mhlwyf Abererch, ger llaw Pwllheli, Hydref 9fed, 1795. Cafodd ychydig o addysg foreuol yn ei gymmydogaeth enedigol; a phan yn dair ar ddeg oed, aeth at gefnder iddo, sef Mr. Richard Jones, o Ddolgellau, i ddyagu y gelfyddyd o argraffu. Yn mhen amser, symmudodd oddi yno i Gaernarfon; ac yn lled fuan ar ol hynny, aeth i'r brif ddinas. Yr oedd ynddo duedd gref at y gelfyddyd o arlunio; a bu yn teithio trwy Ffrainc ac Italy gyda boneddwr oedd yn gyfarwydd yn y gelfyddyd hono; ac yn ganlyniol i hynny, bu yn ei hymarfer ei hun am beth amser yn Nghaerodor, ac yn Nghaerbaddon. Ond dychwelodd ac ymsefydlodd yn Nolgellau. Tra yn preswyllo yno y cyfansoddodd efe amryw o'i ddarnau barddonol goreu, megys awdl "*Hiraeth Cymro*," &c., yr hon a fu yn y gystadlenueth yn Eisteddfod Gwrecsam, 1820; ac "*Awdl ar Gerddorisaeth*," ar gyfer Eisteddfod Caernarfon, 1821; a'i awdl ar "*Raglawiaeth Sior iv.*," yr hon a ennillodd iddo gadair Gwent a Morganwg. Nid hir iawn y bu ei arosiad yn Nolgellau y tro hwn—aeth oddi yno i swyddfa y "*Seren Gomer*," i Gaerfyrddin. Efe a gyfansoddodd yno ei gywydd buddugol ar "*Oresgyniad Môn*," ei gân ar "*Swyngyfaredd*," ei gywydd ar "*Dafydd yn canu y delyn*," a'r "*Bardd neu y Meudwy Cymreig*"—sef, nofel Gyfreig, wedi ei hysegrifenu mewn arddull brydferth a deniadol anarferol. Y symmudiad nesaf a wnaeth Cawrdaf oedd i swyddfa y Parch. J. T. Jones, i Ferthyr Tydfil ac aeth gydag ef oddi yno i'r Bont-ŷaen; ac

yno efe a fu yn golygu y "*Guron Odyddol*"—cyhoeddiad misol perthynol i'r Odyddion; ac yn ol fel y tystiodd ei hun, efe oedd yn ei ysgrifenu yn mron i gyd. Nid oedd ei awen yn segur yn y blynyddoedd hyn; ond cyfansoddodd "Awdl Farwnad i'r Barwn Richards," ac "Awdl ar Dderwyddon Ynys Prydain," &c. Symmudodd drachefn i Gaerfyrddin. Tra yr oedd yn Nghaerfyrddin gyntaf, efe a ymunodd â'r Wesleyaid, a bu yn bregethwr cynnorthwyol yn y cyfundeb hwnw am dymmor. Efe oedd cyfieithydd "*Y Byd a Ddan*," gan Dr. Watts, a'r "*Anturiaethau Cenhadol*," gan y Parch. John Williams. Bu farw Mawrth 27ain, 1848, yn 53ain mlwydd oed. Claddwyd ei weddillion yn mynwent Eglwys St. Pedr, yn Nghaerfyrddin. Y mae gweithian Gw. Cawrdaf yn dangos ei fod yn fardd o radd uchel. Yr oedd ei awen yn hollol gartrefol yn y mesurau caeth a rhydd; ac y mae yn ei gyfansoddiadau barddonol, yn ddiarnheu, ddarnau a gofir cyhyd ag y bydd barddoniaeth Gymreig ar gael.

JONES, JOHN (*Mathetes*): llenor gwych, a phregethwr rhagorol yn mhlith y Bedyddwyr. Ganwyd ef yn Aberarad, ger llaw Castellnewydd Emlyn, yn y fl. 1822. Ychydig a wyddom am hanes ei ddyddiau boreuol; ond gwyddys mai yn Nghaersalem, yn Dowlais, y dechreuodd efe bregethu. Aeth yn fuan ar ol dechreu ar y gwaith hwn i Athrofa y Bedyddwyr yn Hwlfordd; ac wedi bod yno am y term cyffredin, derbyniodd alwad i ymsefydlu fel gweinidog yn Mhorth-y-rhyd, Llanddarog. Bu yn llafurio yn y lle hwn am beth amser, a symmudodd i Gaersalem Newydd. Bu ei symmudiadau o hyny allan yn lled aml; canys ymadawodd o Gaersalem i'r Deml, Casnewydd; aeth oddi yno drachefn i Langollen, i fod yn gydweinidog a'r diweddar Barchedig Dr. John Pritchard; oddi yno i Lanfachraeth, Môn; oddi yno i'r Pyle; oddi yno i Pennel, Rhymini; ac oddi yno, yn ddiweddfaf oll, aeth i Britton Ferry; ac yn y lle olaf y gorpenodd ei yrfa weinidogaethol, a'i yrfa ddaearol ar yr un pryd. Yr oedd iechyd Mathetes wedi dechreu gwaelu yn nghanol haf y flwyddyn 1878. Ei afiechyd, dybygid, oedd diffyg treuliad—afiechyd sydd yn troi yn farwol yn fynyoh. Gwnaeth amryw ymdrechadau i adnewyddu ei nerth; cyrchodd i'r ffynnonau a manau eraill gyda'r amcan hwn; ond er pob ymdrech, ennill tir yr oedd yr afiechyd arno. Nid oedd dim yn tycio. Er hyny, nid oedd ei berthynasau a'i gyfeillion yn meddwl fod ei afiechyd yn un peryglus hyd o fewn tua chwech wythnos cyn ei farwolaeth. Gwelwyd fod ei gyfansoddiad yn dadfeilio, ac yn rhoddi ffordd; a gwaelu yn raddol a wnaeth bob dydd o hyny allan hyd adeg ei farwolaeth; ond yr oedd yn gwbl ymroddgar i ewyllys ei Arglwydd. Bu farw yn esmwyth ar gadair yn ei ystafell wely, nos Lun, Tach. 18fed, 1878, yn 56ain mlwydd oed. Cymmerodd ei anghladd le y dydd Gwener canlynol, a chafodd gladdedaeth hynod liosog a pharchus. Yn mysg y dyrfa fawr a ddaeth ynghyd, yr oedd o ddeutu cant o weinidogion o wahanol enwadau. Dygwyd ei weddillion i gladdfa y Pant, Dowlais, i'w claddu.

Y mae yn debyg nad oedd nemawr o ysgrif-enwr yn Nghymru a ragorol lawer ar Mathetes. Yr oedd efe yn ŵr llafurus iawn, ac ysgrifennodd lawer. Ymhyfyrdai mewn gwaith. Yr oedd gartref yn ei fyfyrgeall; ac ymgynabyddodd yn

helaeth â'r prif awduron. Llauer gwaith y bu yn ei lyfregell o'r boreu hyd ganol nos. Ysgrifennodd lawer i newyddiauron y dydd, ac ysgrifennodd liaws mawr o draethodau ar wahanol destynau: yr oedd yn addefedig yn un o draethodwyr mwyaf penigamp Cymru. Ac y mae ei "*Areithia*" yn profi yn amlwg ei fod yn bregethwr rhagorol iawn. Dengys y pregethau sydd ynddo fod ganddo feddwl dwfndreiddiol a gloew; mewn gwirionedd, y maent yn llawn o feddyliau byw ac awgrymiadol. Nid llawer a geir yn ein hiaith sydd yn rhagori arnynt. Ond ei brif waith ydyw ei "*Eiriadur Beiblaidd a Duwinyddol*." Erys hwn yn gôf-golofn parhaus i'w athrylith a'i ddiwydrwydd.

JONES, THOMAS. Dyn hynod, cyfieithydd da, a phregethwr call gyda'r Trefnyddion Calvinaid, yn Amlwch, sir Fôn, oedd Thomas Jones. Ganwyd ef mewn lle bychan o'r enw Ffrwd win, yn mhlwyf Llanfwrog, yr sir Fôn, yn y fl. 1777. Enwau ei rieni oedd John a Margaret Thomas. Ganwyd John Thomas yn mhlwyf Llangeinwen, yn Môn; ond daeth i Lanfwrog cyn cyrrhaedd ugain oed, lle y bu yn dilyn ei alwedigaeth fel gôf am flynyddoedd lawer. Cafodd grefydd pan oedd ei fab hynaf, Thomas Jones, yn wyth oed; ymunodd âg eglwys y Trefnyddion Calvinaid, yn Nghaerkeiliog, sir Fôn, o ddeutu pedair mill-dir o'r lle y preswyliai. Dechreuodd gadw ysgol Sabbothol i'w blant ei hun yn ei dŷ; a daeth plant ei gymmydogion nesaf atynt, a deuai eu rhieni yno hefyd, i wrandaw ar John Thomas yn eu holwyddori. Cynnyddodd yr ysgol nes y bu raid ei symmud i eglwys y plwyf: a deuai y plwyfolion i'r fynwent i chwaredu yn amser yr ysgol, ond deuent i mewn pan ddechreuai John Thomas holwyddori y plant. Yn y flwyddyn 1811, adeiladwyd capel Llanfwrog, a symmudwyd yr ysgol o'r eglwys iddo. Dewiswyd John Thomas yn flaenor yn eglwys Caerkeiliog cyn bod eglwys Fethodistaidd yn Llanfwrog. Yr oedd gan John Thomas ddau fab arall yn bregethwyr, y rhai a adnabyddid wrth yr enwau Rhys Jones a Robert Jones. Yr oedd y cyntaf yn bregethwr poblogaidd gyda'r Trefnyddion Calvinaid, ond yn hynod bruddiglyfhus fel dyn; a'r llall yn bregethwr gyda'r Annibynwyr. Yr oedd John Thomas, eu tad, yn ddyd o synwyr cyffredin cryf, o feddwl bywiog, o farn addfed, ac yn Gristian cywir. Pan oedd Thomas Jones yn bedair ar ddeg oed, dychrynwyd ef gan gi oedd yn Ty'n llan, yn Llanfwrog. Effeithiodd y dychryn attal dywedyd arno. Dywedai ei dad wrtho mai cerydd oddi wrth yr Arglwydd oedd hyn am ateb ei fam yn sarug. Effeithiodd y dychryn yn fwy aethus arno wedi hyny; cyttuddwyd ef gan y parlys, bu ei ystlys chwith yn ddiffwrth, gonidiau mawrion trwy ei gorph, a'i synwyrâu wedi dyrysu. Bu fel hyn am bum mis, ond cafodd adferiad iechyd; ac yr oedd mor ryfedd yn ei olwg ag oedd adferiad Nebuchodonosor i'w reswng, o fod yn pori glaswellt fel anifail. Cymmhellai ei dad ef i weithio gydag ef yn yr efall, ond tueddai yntau at forwriaeth, o blegid ystyriai y cawsai fwy o fanteision yn yr alwedigaeth hono i ddyysu mesuroniaseth (*mathematics*): er hyny ufuddhaodd i'w dad. Pan oedd yn bymtheg oed, aeth i weithio i Amlwch, at un o'r enw Evan Thomas, gôf, yr hwn oedd hefyd yn flaenor gyda'r Methodistiaid Calvinaid: pan yn un ar bymtheg, efe a aeth i Gaernarfon, i weithio at un o'r enw John Evans: pan yn ddwy

ar bymtheg, aeth i Fynydd Parys i weithio: pan yn ddeunaw, aeth at ei daid i Gemlyn i weithio: wedi hyny bu yn gweithio yn sir Gaernarfon, ac yn Nhrefynnion. Pan oedd yn bump ar hugain oed, efe a briododd un o'r enw Margaret Griffith, merch i John Griffith, Bryngwran, sir Fôn, yr hon a ddygwyd i fyny gyda'i hewythr, Owen Griffith, Llanfwrrog. Cafodd wyth o blant—tair merch, a phum mab. Wedi iddo briodi, aeth i weithio i Lan-yn-nghenedl, sir Fôn: ar ol hyny bu yn byw mewn tyddyn bychan yn agos i Bod-edern. Wedi hyny bu yn cadw ysgol yn Bod-edern, ac Llanfwrrog ac Amlwch; ac wrth yr enw 'Thomas Jones, Llan-lwyd, Amlwch,' yr adwaenid ef hyd ei farwolaeth.

O ran y dyn oddi allan, ymddangosai yn ddyn o gyfansoddiad cryf, iachus, a bywiog; yn y canol o ran taldr, ei wynebpryd yn lled dywyll, ei eiliau yn lled drymion, ei lygaid yn fywiog, ei dalcen yn uchel, a'i wallt yn ddu, a lled flêr yn ei wisgiad. O ran y dyn oddi fewn, yr oedd efe yn un o'r dynion mwyaf didwyl, diniwed, di-sym, gonest, a dirodres yn yr holl wlad; ond yr oedd yn lled sydyn ac afonydd.

Fel ysgolhaig gellir dyweyd ei fod yn rhagori ar ei gydoeswyr yn y weinidogaeth Fethodist-aidd yn Môn. Yr oedd wedi efrynu i eithyddiaeth, rhifyddiaeth, daearyddiaeth, morwriaeth, a mesuroniaeth. Nid oedd efe wedi cael addysg athrofaol: na, hunan-ddysgedig (*self-taught*) gan mwyaf ydoedd. Yr holl ysgol a gafodd pan yn fachgen ydoedd o ddeutu dwy flynedd a chwarter. Costiodd ei ddysg iddo lafur caled ac ymdrech di-ildio: ohwythai y tân yn yr efail ag un llaw, a daliai lyfr yn y llaw arall, a byddai y llyfrau yn llawn o olion gwreiohion y tân; i.e., llawer gwaith y llosgodd yr haiarn gan ei anghofio wrth ddarllen. Dysgodd hefyd nes gallu pregethu yn rhwydd yn Saesneg. Cyfieithodd amryw lyfrau da o'r Saesneg i'r Gymraeg; sef, "Y Cyffelybiaethau," gan Brown; "Hanes y Prymedigaeth," a'r "Serchiadau Crefyddol," gweithiau Jonathan Edwards; "Esbomiad Scott ar y Prophwydoliaethau;" "Aniannydd Cristionogol," gwaith Dr. Dick. Gwnaeth "Ddaearyddiaeth," a "Hanes yr Iuddewon," a "Rhiſiadur." Rhoddai le mawr i ddysgidiaeth fel cymhwysder i weinidogaeth yr efengyl. Rhai o'i ofyniadau i ymgeiswyr am y weinidogaeth fyddai—"A ydych chiwi yn deall *arithmetic*?" ac "A ydych chiwi yn gwybod rhywbeth am *logic*?" Fel pregethwr, pregethai ar ystyr llythrenol ei destyn: nid oedd yn un o'r pregethwyr hwyliog, ac nid oedd yn hoff o'r hyn a elwir yn "hwyli Gymreig."—"Hwyl yn wir (meddai), *nonsense*, a diffyg *taste* ac *intelligence* ydyw." Cafodd yntau hwyl unwaith, a chymmododd dipyn ag ef ar ol hyny. Ni flinai y cynnulleidfoddi a meithder; ni byddai y bregeth yn hwy na hanner awr; i.e., lawer gwaith ar foren Sabbath yn y ganaf oer, ni byddai yn hwy na chwarter awr—a'r holl wasanaeth, pan yn hwyaf, ddim ond o ddeutu awr. Bu yn pregethu ddeugain mlynedd. Bu farw heb ei neillduo i holl waith y weinidogaeth, ac nid yw hyn yn gredfd i Gyfarfod Misol Môn. Byddai eglwys Amlwch yn ei ddewis ef trwy y blynyddoedd y bu efe yn byw yno, ac yr oedd hyn yn rhoddi mwy o foddhad i'w feddwi na phe buasai holl eglwysai eraill i sir yn gwneyd. Y mae yn sicr y teimlai oddi wrth ymddygiad eglwys Môn ato yn hyn; canys dywedai, "Pe byddai pregethwr yn sir Fôn mor athrawaidd a

Chalmers, ac mor dduwiol a Harvey, ni ordeinid ef heb iddo ymgripio yn llechwraidd i lewis y blaenoriaid!" ond nid oedd ganddo ef dalent i hyny. Y mae Cyfarfod Misol Môn yn gwneyd iawn am y camwri a wnaeth a Thomas Jones trwy ordeinio ei holl bregethwr.

JUNIUS, LLYTHYRAU: cyfres o lythyrnau politicaidd enwog, a ymddangosodd mewn newyddiadur Llundainig o'r enw "*Public Advertiser*," gan un 'Junius,' yn ystod y flwyddyn olaf o weinyddiaeth y Duc o Grafton, a'r ddwy gyntaf o weinyddiaeth Arglwydd North. Yr oeddynt yn bedwar a deugain mewn nifer: ond heb law y rhai hyn, dyldid cyfrif fel wedi deilliaw o'r ysgrifell, bymtheg wedi eu llawnodi gan 'Philo-Junius,' dau a thrigain o lythyrnau ar wahanol orchwylion (gan mwyaf yn hynod fyr) wedi eu hysgrifenu at ei gyhoeddwr, Woodfall, a deg at Wilkes (yn gyfrinachol); ac yn chwanegol at hyn, gant a thri ar ddeg, o dan amrywio enwau. Ymddangosodd y cyntaf o lythyrnau Junius ar yr 21ain o Ionawr, yr 1769, yn yr hwn y mae efe yn ymdrin â 'sefyllfa y wladwriaeth;' ac ynddo y gellir dyweyd iddo daraw nodyn arweiniodd yr holl ohebiaeth ddilynol. Y mae yr awdwr yn nodi allan amryw o brif seilodau y weinyddiaeth, ac yn cyhoeddi yn hyf eu bod yn analluog i'r gwaith yr oeddynt wedi ymgymeryd ag ef; ac y mae yr olaf o'r llythyrnau, dyddiedig Ionawr 21ain, 1772, yn terfynu braidd yn sydyn y cyhudd-gŵyn a ddygwyd ganddo yn erbyn gweinidogion y wladwriaeth yn yr un ysbryd ag y dechreuodd efe. Nid cynt yr ymddangosodd y llythyr cyntaf nag y creodd ddychryn yn mhleidywyr y llys. Yr oedd yn amlwg iddynt fod rhyw feirniad anweledig iddynt hwy yn ymsymmud yn eu mysg, ac un oedd yn gyfarwydd a holl weithrediadau y ddau dy o seneidd, oedd yn hollol adnabyddus, nid yn unig â gyrfa bywyd cyhoeddus y gweinidogion, ond â'u cymmeriad preifat a phersonol. Daeth Syr W. Draper allan i wrthwynebu yr ymosodwr anadnabyddus hwn, ond gorchfygwyd ef. Yr oedd y Duc o Bedford, Arglwydd Mansfield, ac yn enwedig y Duc o Grafton, yn gwingo dan ei frewylly lem; ac yn wir, y mae y diweddfaf yn fwy dyledus i Junius am drosglwyddo ei enw i oesoedd dyfodol nag i un mesur y bu efe yn foddion i'w ddwyn yn mlaen ei hun. Er fod Junius yn ysgrifenu yn benaf oddi ar ei adgasrwydd at anghyfiawnder, a'r dirmyg a deimlai wrth weled dynion anghymmhwys mewn swyddau pwysig, y mae yn bossibl fod ei chwerwder yn cael ei fwyhau gan ysbryd plaid, a theimlad personol. O ran arddull, y mae y llythyrnau hyn, er eu bod yn achlysurol, hwyrach, braidd yn rhy gymmhen a fuffiol, yn hynod o alluog. Y mae yr awdwr yn achlysurol yn ymgodi i'r pwynt uchaf o hysgrifeddi, ac yn wastad yn hynod am nerth ymarresymiad, a dywediadau fraethbert a llymion. Nid amlygodd ei enw, ac y mae yn guddiedig etto: ond pwy bynag oedd, doeth ynddo oedd cadw hyny yn ddirgelwch, yn gymaint a'i fod wedi gwneyd iddo ei hun ormod o eynion i beri ei bod yn ddiogel iddo amlygu ei enw. Er y dydd y cyhoeddwyd y llythyr cyntaf o'i eiddo, pa fodd bynag, y mae llawer iawn o ddyfalu wedi bod gyda golwg ar yr awdwr; a chyfrolau ar gyfrolau wedi eu hysgrifenu ar hyn. Yn mysg y rhai sydd wedi eu henwi fel eu hawdwyr, gellir nodi Burke, Arglwydd Shelbourne, y Milwriad Barre, Arglwydd George Sackville,

Wilkes, Horne Tooke, Arglwydd Lyttelton. Yn eu tro, tybid mai hwyntwy oedd Junius; ond y farn fwyaf gyffredin a goleddir yn bresennol ydyw, mai Syr Phylip Francis oedd awdwr y llythyrau hyn. Y mae north y profion a ddygir yn mlaen dros y ddamcaniaeth hon yn ddiogon, er eu bod o natur amgylchiadol yn hollol. Tybia Arglwydd Macaulay eu bod "yn gyfryw ag a ystyrir yn ddiogon cryfion i gadarnhau cyngaws mewn achos gwladol; ie, mewn achos troseddol." Ymddengys fod llawysgrif Junius yn debyg i'r eiddo Francis, ond ei bod wedi ei dweithro a'i ffugio i raddau. Gwyddai Junius, fel y mae yn eithaf amlwg oddi wrth ei llythyrau, am reolau a threfniadau swyddfeydd ysgrifenyddion y wlad-wriaeth; ac yr oedd efe hefyd yn berffaith gyd-nabyddus â gorohwylion swyddfa y rhyfel; ac elai i Dŷ yr Arglwyddi yn 1770, a chymmerai i lawr sylwadau o'r areithiau a draddodid—yn enwedig yr eiddo Iarll Chatham. Condemniad ddyrchafad Mr. Chamier yn swyddfa y rhyfel fel peth anghyfiawn tuag at Mr. Francis; ac yr oedd yn ymlingar iawn wrth Arglwydd Holland. Y mae yr holl amgylchiadau hyn mewn cyssylltiad â sefyllfa gweithrediadau Junius, awdwr anadnabyddus y llythyrau, yn cyfateb yn fanwl i hanes Francis; ac nid ydynt yn cytuno mewn mwy na dau beth â hanes un dyn cyhoeddus arall oedd yn byw yn y cyfnod hwnw. "Os na bydd i'r ymresymiad hwn," medd Macaulay, "benderfynu owestiwn eu hawduriaeth, dyna ddiwedd ar bob ymresymau ar dystiolaeth amgylchiadol."

Mewn trefn i roddi rhyw syniad am arddull, ysbryd, ac amcan llythyrau enwog Junius, nis gallwn wneyd yn well na rhoddi y dyfyniadau canlynol o'i ragdraeth ef iddynt, pan y casglwyd hwynt gyntaf, wrth eu cyfiwyo i'r cyhoedd:—

"Yr wyf yn cyfiwyo i ohwi gasglad o lythyrau wedi eu hysgrifenu gan un o honoch ohwi eich hunain er lles gyffredinol pawb o honom. Ni buasaent wedi tyfu i'r maintiol hwn oni buasai i chwi roddi eich cefnogaeth a'ch cymmeradwyaeth parhaus iddynt. Yn wreiddiol, nid ydynt yn ddyledus i mi am ddim ond am gyfansoddiad iachus a gobeithiol. O dan eich gofal chwi y maent wedi bod yn llwyddiannus. I chwi y maent yn ddyledus am unrhyw nerth a phrydferthwch a berthyn iddynt. Pan yr anghofir brehinioedd a gweinidogion, pan na ddeallir nerth a chyfeiriad gwtwareg bersonol, a phan na bydd mesurau yn cael eu teimlo ond yn unig yn eu canlyniadau eithaf, credaf y ceir fod yn y llyfr hwn egwyddorion tellwng i'w trosglwyddo i oes-odd dyfodol.....Os ydwyf yn ddyd hunandybus, y mae yr hyn sydd yn dwyn boddhad yn gorwedd o fewn cylch bychan. Myfi yn unig ydyw osidwad fy nigrwlwch fy hun, a ohaiff drengu gyda mi.

Os ydyw sêl onest a llafurus i wasanethu y cyhoedd wedi rhoddi i mi unrhyw le yn eich cymmeradwyaeth, gadewch i mi eich cynghori a'ch tyngedu i beidio goddef byth ymosodiad ar eich cyfansoddiad gwladol, pa mor fychan bynag y gall yr enghraifft o hyny ymddangos i chwi ar y pryd, heb wneyd penderfyniad diysgog i'w wrthwynebu. Y mae un enghraifft yn creu un arall. Y maent yn cydgyrnhoi yn fuan, ac yn cyfansoddi cyfraith. Y mae yr hyn oedd ddoe yn ffaith, heddyw yn athrawiaeth. Tybir fod esampiau yn cyfiawnhau y mesurau mwyaf peryglus; a lle nad ydynt yn cyfateb i'w gilydd yn fanwl, gwneir y diffyg i fyny gan gyfatebiaeth. Gellwch fod yn sicr fod y cyf-reithiau sydd yn ein hamddiffyn yn y meddiant o'n hawliau gwladol yn tyfu allan o'r cyfansoddiad, a bod raid iddynt naill ai syrthio neu sefyll gydag ef. ....

Nid wyf yn ammheu na bydd i chwi yn unfrydol sefyll dros eich rhyddid etholiadol, ac amddiffyn

eich hawl bennodol i ddewis eich cynnychiolwyr. Ond y mae owestiynau eraill wedi cyfodi, ar ba rai y dylai eich penderfyniad fod yr un mor glir ac unfrydol. Bydded yn argyhoeddiad eich meddyliau eich hunain, a dysgwch hyny i'ch plant, mai rhyddid y waag ydyw diogelwch holl hawliau dinesig, a gwleidyddol, a chrefyddol Prydeiniwr: a bod hawl rheithwyr i ddychhwelyd rheithfarn gyffredinol, yn mhob achos, yn rhan hanfodol o'n cyfansoddiad. Nid yw i gael ei rheoli na chyfyngu arni gan y barnwyr, nac mewn unrhyw ffurfi i fod yn ddarostyngedig i'r ddeddfwriaeth. Nid ydyw awdurdod y brenin, yr arglwyddi, a'r gyffredinwyr yn awdurdodau unbenigol. Ymddiriedolwyr, nid meddianwyr, yr etifeddiath ydynt. Y mae yr hawl etifeddol ynom ni. Nis gallant hwy estroneiddio (*alienate*):—nis gallant ddirodi. Pan y dywedwn fod y ddeddfwriaeth yn oruchaf, y meddwi ydyw mai y gallu uchaf ydyw yn ol y cyfansoddiad; mai dyma yw yr uchaf o'i gymharu â'r galluoedd eraill a sefydlwyd gan y cyfrithiau. Yn yr ystyr yma, y mae y gair uchaf yn un perthynasol—ac nid yn un hollol (*absolute*). Y mae gallu y ddeddfwriaeth yn cael ei gyfyngu, nid yn unig gan reolau gyffredinol cyfiawnder naturiol, a chan lwyddiant y cyfundeb gwladol, ond gan ffurfiau ac egwyddorion ein cyfansoddiad neillduol. Os nad ydyw yr athrawiaeth hon yn wir, rhaid i ni addef nad oes gan y brenin, na'r arglwyddi, na'r gyffredinwyr, un drefn bendant i reoli eu penderfyniadau, ond yn unig eu dymuniadau a'u hewyllystiau eu hunain.....

Dywedais mai rhyddid y waag ydyw diogelwch ein holl hawliau, a bod hawl rheithwyr i ddychhwelyd rheithfarn gyffredinol yn rhan o'ch cyfansoddiad. I'r dyben o gadw yn barhaus yr holl gyfundrefn, rhaid i chwi ddiwygio eich ddeddfwriaeth. O berthynas i unrhyw ddylanwad o eiddo y gynnychiolaeth, yohdydig yw y gwahaniaeth sydd rhwng eisteddly yn y senedd am saith mlynedd ac eisteddly am oes. Y mae y rhagolwg ar yr adeg i amlygu anffodlonrwydd am eu hymddygiadau yn rhy bell yn mlaen; ac er y dicheon i'r eisteddiad olaf o senedd saith-mlwyddol gael ei defnyddio yn gyffredin i sicrhau ffafr y bobl, cymmerwch i ystyriaeth, ar bob tu, fod gan eich cynnychiolwyr chwe blynedd i wneyd drwg—a dim ond un i wneyd iawn am dano. Nid ydyw edifeirwch gwely marw yn fynych yn cyrhaedd hyd at adferiad.....Ac nis gellwch lai na chasglu, heb y posibilrwydd o ammbeuseth, mai seneddau hirion ydyw sylfaen dylanwad annhög y goron. Y mae y dylanwad hwn yn ateb pob pwrpas o awdurdod unbenigol i'r goron, a thraul a gormes ar y bobl hefyd, a fyddent yn ddiangenrhaid mewn llywodraeth unbenasethol. Y mae y goreuon o'n gweinidogion yn cael mai dyma y ffordd rwyddaf a'r fwyaf cryno i ddwyn yn mlaen achosion y brenin; ac y mae pob gweinidog yn teimlo rhyw ddyddordeb gyffredinol mewn glynu wrth gyfundrefn sydd o honi ei hun yn ddiogol i'w gadw mewn swydd, heb unrhyw gefnogaeth oddi wrth rinwedd personol, llafur, galluoedd, neu brofiad. Addawa hyn foddhad llawn i drachwant ac uchelgais, a diogela y cyfryw ag a'u hymarferant rhag osep. Y rhai hyn, ydynt wirioneddau nas gellir eu gwadu. Os na wnant unrhyw argraff, yr achos o hyny ydyw eu bod yn rhy gyffredin ac adnabyddus. Ond y mae anystyriaeth neu ddiogelwch y genedl wedi parhau yn rhy hir. Yr ydych wedi eich cyffroi o'r diwedd i ymdeimlad o'ch perygl. Os bydd Junius byw, chwi gewch eich adgofio yn fynych o hono. Os, pan y cyfiwyo a chyfeusdra ei hun, y bydd i ohwi egenluso eich dyledswydd tuag atoch eich hunain a'ch holafiaid, tuag at Dduw a'ch gwlad, bydd genyf fi un cyaur wedi ei adael, yn gystal ag i'r iselaf a'r gwaelaaf o ddynolryw. Fe ddichon y gwna rhyddid gwladol etto barhau am fy oes i."

Y mae ei llythyrau, fel y gellir barnu oddi wrth y dyfyniad uchod, yn cynnwys egwyddorion y byddai yn dda i ddeiliaid Prydain eu deall, a sefyll drostynt yn y blynyddoedd hyn.

K.

KEBLE

KING

KEBLE, JOHN, awdwr y "*Christian Year*." Ganwyd ef yn Fairford, sir Gaerloyw, ar y 25ain o Ebrill, 1792. Addysgwyd ef yn moreu ei oes gan ei dad, yr hwn oedd yn ebrwyd eglwys Coln, St. Aldwyn's. Derbyniodd ei addysg athrofaol yn ngholeg Corpus Christi, Rhydychain; lle y darfu iddo, yn ddeunaw oed, raddio yn wryf yn y celfau, gyda'r anrhydedd uchaf. Gwnaed ef yn fuan wedi hyn yn gymrawd o Goleg Oriol, ac yn 1813 graddiodd yn a. c. Yr un flwyddyn, ennillodd wobrau y canghellydd am draethawd Saesneg ar "*Translations from the dead Languages*," ac am draethawd Lladin, "*A comparison of Xenophon and Julius Caesar*." Gwnaed ef yn un o ddysgawdwyr (*tutors*) Oriol, ac yn arholwr cyhoeddus yn 1814—16; ac yn 1816, ordeiniwyd ef yn 'offeiriad.' Pennodwyd ef yn arholwr cyhoeddus drachefn yn 1821; ac yn fuan wedi hyn, dyhwelodd i fywoliaeth ei dad yn Fairford, lle y bu yn cyfranu addysg i ddynion ieuainc. Bu yn dal amryw o gurad-iaethau yn y wlad, y naill ar ol y llall, gan barhau, pa fodd bynag i breswyllo yn Fairford, oddi eithr am ysbaid byr, hyd 1836. Yn 1827, ymddangosodd y "*Christian Year*" yn ddiennw, yr hwn a dderbyniwyd gyda brwdfrydedd anghyffredin gan aelodau Eglwys Loegr yn enwedig; ac yr oedd y syniadau prydferth a'r teimlad defosiynol yr oedd y llyfr yn eu cynnwys yn gymmeradwy gan lawer eraill hefyd. Bu cymaint o ddarlenn arno ag odid un llyfr crefyddol arall a gyhoeddwyd yn yr oes, ac argraffwyd ef agos i gant o weithiau yn ystod bywyd yr awdwr. Yn 1831, pennodwyd ef yn lle Milman yn Athraw Cadeiriog Barddoniaeth yn Rhydychain, a pharhaodd yn ei swydd am ddeng mlynedd. Yn nghorph yr un flwyddyn, cyhoeddodd "*Address to the Electors of the United Kingdom*," er codi gwrthwynebiad at Ysgrif i Diwygiad (*Reform Bill*); a phan ddaeth hono yn ddeddf yn 1832, dechreuodd ef, a thri 'offeiriad' eraill, yr helynt Tractaraidd neu Uchel-Eglwysig, yr hon y mae ei chanlyniadau wedi cyrhaedd mor bell. Efe oedd awdwr rhif 4, 13, 40, 52, ac 89, o'r "*Tracts for the Times*"—a ddechreuasant ymddangos yn 1833. Yr oedd y flwyddyn 1835 yn un dra phwyais iddo ef, canys bu farw ei dad ynddi: priododd yntau, a chafodd ei gyfiwyno gan Syr W. Heathcote i ebrwydaeth Hursley, yr hon a ddaliodd hyd ei farwolaeth. Ail adeiladodd eglwys plwyf Hursley & rhan o'r elw a gafodd oddi wrth werthiant y "*Christian Year*." Efe oedd awdwr y "*Lyra Innocentium*" (1846), ac efe, ynghyd â Newman, Froude, ac eraill, a wnaeth y "*Lyra Apostolica*." Parodd hefyd argraffiad gwerthfawr o weithiau Hooker. Cyhoeddwyd y darlithiau a draddododd yn Rhydychain yn 1844, wrth yr enw "*De Poetica Vi Medica*." Dywed y *Times* y byddai Keble yn

ennill serch pawb a'i hadnabyddent ef, trwy ei ddaioni, ei ffratheineb, a'i naturioldeb. Bu farw yn Bournemouth, Mawrth 29ain, 1866. Casglodd ei gyfeillion a'i edmygwyr gronfa fawr o arian yn fuan wedi ei farwolaeth, a chodasant Goleg Keble yn Rhydychain er cof am dano.

KINGSLEY, CHARLES: gweinidog, a ffug-chwedlwr a thraethodwr adnabyddus. Pan yn bedair ar ddeg oed, aeth dan addysg y Parchedig Derwent Coleridge, mab Coleridge y bardd. Aeth wedi hyn y Brif Athrofa Caergrawnt, lle yr hynododd ei hun ar gyfrif ei wybodaeth o fesuroniaseth ac o'r clasuron. Yn 1842, pennodwyd ef yn gurad Eversley, yn sir Hamp; ac yn mhen llai na dwy flynedd wedi hyn, gwnaed ef yn beriglor y plwyf hwnw. Y pethau cyntaf a ysgrifennodd dan ei enw ei hun oedd cyfrol o "*Village Sermons*," a chwaraëddiaseth o'r enw "*The Saint's Tragedy*," yr hon a gyhoeddwyd yn 1848. Yn 1850, cyhoeddodd "*Allan Locke, Tailor and Poet*"—chwedl a ennillodd sylw mawr, a'r hon hefyd a gyfrifir yr un oren a ysgrifennodd. Darfu i olygiadau efn a difrifol y "*Chartist Clergyman*," fel y gelwid ef, suddo yn ddwfn i feddwl y bobl. Ail argraffwyd y chwedl hon amryw weithiau, gan fod yr ymddriniaeth sydd ynddi â materion cymdeithasol a gwleidyddol yn parhau mor newydd a gwerthfawr a phan yr ymddangosodd y llyfr gyntaf. Yn "*Fraser's Magazine*," y darfu i'r chwedl a elwir "*Yeast, a Problem*," ymddangos gyntaf; ond argraffwyd hi eilwaith, yn 1851, ar ei phen ei hun. Athronyddol, yn fwy na gwleidyddol, ydyw y ffugchwedl hon. Yn 1853, ymddangosodd "*Hypatia, or New Foes with an Old Face*"—chwedl brydferth sydd yn darlunio yr Eglwys Gristionogol yn y dwyrain yn yr amseroedd boruonaf. Ei chwedl fwyaf darlennadwy, ond odid, ac yn sicr yr un sydd yn cyd-daraw oren a theimlad y Saeson ydyw, "*Westward Ho! or the Voyages and Adventures of Sir Amyas Leigh in the Reign of Queen Elizabeth*," yr hon a gyhoeddwyd yn 1855. Cyfansoddiad egwan, ar y cyfan, y cyfrifir "*Two Years Ago*," er fod rhai o'r disgrifiadau sydd ynddo o olygfeydd natur yn rhagorol. Yn 1856, dygodd allan gyfrol gyfaddas i blant, o'r enw "*Heroes*," yn yr hon y mae yn adrodd, mewn dull swynol, am weithredoedd nerthol rhai o wroniaid chwedloniaeth Roegaidd. Y ffug-hanes diweddfaf a gyhoeddodd oedd, "*Hereward the Wake, or The Last of the English*." Y rhai pwysicaf o'i ysgrifeniadau crefyddol yw, "*The Message of the Church to Labouring Men*," "*Sermons on Natural Subjects*," a "*Sermons for the Times*." Traethu ar athroniaeth feddyliol y mae yn "*Phaethon*," ac yn "*Alexandria and her Schools*," ac ar athroniaeth naturiol yn "*Glaucus*." Bu hefyd yn ysgrifenu

i "*Fraser's Magazine*," y "*North British Review*," a'r "*Encyclopædia Britannica*." Yn 1859, dilynodd Syr James Stephen fel dysgawdwr cadeiriog hanesyddiaeth ddiweddar yn Mhrif Athrofa Caergrawnt, a chyhoeddwyd y darlithian a draddododd yno yn 1864 ar "*The Roman and the Teuton*," yn un llyfr. Gwnaed ef yn y fl. 1869 yn ganon Caer, ac wedi hynny yn ganon Westminster. Ganwyd Kingsley yn Holne Vicarage, sir Devon, Mehefin, 12fed, 1819, a bu farw Ion, 23ain, 1875, yn 54ain mlwydd oed.

Ychydig o ysgrifenyddwr yr oes hon a roddasant gynnifer o argoelion gallu yn nechreud eu gyrfa llenyddol ag a roddodd Charles Kingsley. Pe buasai wedi marw yn bymtheg ar hugain oed, yn fuan ar ol gorphen o hono "*Westward Ho!*" gwaith llawer o'r beirniaid fuasai dyfalu pa bethau mawr a wnaethai pe y cawsai fyw. Ond ychydig, neu ddim, a chwagodd at ei enwogrwydd llenyddol yn yr ugain mlynedd diweddfaf o'i oes. Hwyrach, yn wir, fod rhai o'r pethau a wnaeth, megys ei ddarlithiau yn Nghaergrawnt, yn gystal a'r ddadl anfodus a fu rhyngddo ef a Dr. Newman, wedi taflu rhyw gymmaint o anghlod ar y pethau a wnaeth yn flaenorol. Er nad ydyw hyd yn oed "*Alton Locke*" a "*Westward Ho!*" yn peri i'r darlennydd feddwl fod yr awdwr wedi ei eni yn flaenor i'r bobl mewn pethau a berthynant i'r meddwl, etto y mae y newydd-deb, yr aspri, a'r yni sydd ynddynt yn dangos fod ganddo alluoedd oedd yn ei gymmhwyso i fod yn lladmerydd rhagorol rhwng y prophwydi gwreiddiol a'r dysgybllion cyffredin. Os nad oedd yn awdurdod i ufuddhau iddo, yr oedd yn gydweithiwr y gellid ymddiried a llawenyachu ynddo yn galonog. Tystiolaetha Mr. Matthew Arnold nad oedd neb yn barotach i fawrygu rhagoriaethau eraill, nac yn rhyddach oddi wrth eiddigedd, na Kingsley. Yr oedd y rhinwedd hwn yn rhoi swyn i'w ysgrifeniadau. Nid oedd efe yn athronydd gwir, er ei fod yn alluog i ysgrifenu ymddiddanion athronyddol digon da i ymddangos mewn ffugchwedd hanesyddol. Bardd yn hytrach ydoedd efe—o'r hyn

lleiaf, dyn ag oedd yn cael ei lywodraethu gan ei ddychymyg a'i deimlad. Gwyddai Kingsley fod dyn o'r natur yma mewn enbydrwydd nid bychan, a phriodolai efe ei waredigaeth i wrth-ddrych ei gariad. Cyhoeddai yn eglur yn ei holl ysgrifeniadau mai y peth goreu a allai ddi-gwydd i ddyd yn y byd oedd syrthio o hono mewn cariad â dynes dda. Cariad dyn at ddynes, meddai, os bydd y cariad hwnw wedi ei sancteiddio gan deimlad crefyddol, ydyw arweinydd mawr ymarferol bywyd: a bron na ellir edrych ar hyn fel canolbwngo ei ddysgeidiaeth. Bai mawr cyfansoddiadau Kingsley ydyw diffyg tawelwch a chyssondeb. Dywedir mai braidd y gallai eistedd yn llonydd am funyd; ac y mae ei wroniaid—y rhai a ddylent fod yn hunanfeddiannol—mewn cymmaint o dwymyn ag yntau. Canlyniad naturiol y tanbeidrwydd a'r gorymdrech hwn oedd ei fod yn ei ysgrifeniadau diweddfaf yn pallu mewn nerth a naturioldeb.

KRUMMACHER, FRIEDRICH WILHELM: duwinydd Ellmynig, a'r selod enwocaf o'r blaid grefyddol a elwir y Duwiolyddion (*Pietists*). Yr oedd efe yn hynod am ei bleidgarwch i hen Lutheriaeth, a'i wrthwynebrwydd i Reasymoliaeth. Ei brif weithiau ydyw "*Elias y Thestiad*," "*Eliseus*," "*Solomon, a'r Sulamees*," a "*Thestiad Crist*." Y mae "*Elias*" ac "*Eliseus*" yn enwedig, wedi ennill cymmeradwyaeth mawr, nid yn yr Almaen yn unig—ond hefyd (trwy gyffeithiadau) yn Mhrydain ac America. Yn 1843, galwyd ef i weinidogaethu i eglwys Ddiwygiedig Ellmynig yn New York; ond dychwelodd yn 1847 i Bremen. Gwnaed ef, yn mhen rhyw gymmaint o amser ar ol hynny, yn gaplan y llys Prwsiaidd yn Potsdam, a chefnogwyd ef yn wresog gan frenin diweddar Prwsia yn ei ymdrechion i ledaenu egwyddorion Protestansiaid. Yr oedd Krummacher yn un o bregethwyr mwyaf hyawdl yr Almaen. Yn 1856, daeth drosodd i gynnadledd y Cynghrair Efyngyllaidd yn Glasgow. Bu farw yn Potsdam ar y 10fed o Ragfyr, 1868.

L.

L A C O

LACORDAIRE, JEAN-BAPTISTE-HENRI: Ffrangwr, a phregethwr o enwogrwydd mawr. Ganwyd ef yn Recey-sur-Ource, yn y flwyddyn 1802. Astudiodd yn Dijon, a chymmerodd yr alwedigaeth o ddadleuydd, ac ymsefydlodd yn Paris yn 1821. Yr oedd efe y pryd hwnw yn edmygydd mawr o Voltaire, ac yn credu yn yr athrawiaethau a ddysgid ganddo; ond nis gallai yr alwedigaeth gyfreithiol, na'r addysg a gyfrenid gan Voltaire, foddloni meddwl bywiog a brwdfrydig Lacordaire; ac yn fuan efe a ymwrthododd a'r naill a'r llall. Dechreuodd astudio duwinyddiaeth yn athrofa St. Sulpice, ac ordeiniwyd ef yn 'offeiriad' yn 1827. Priodolai ei dröedigaeth i offeryniolaeth Lamennais—yr hyn a achlysuodd y dywediad, mai "efe oedd un o weithiau rhagoraf Lamennais." Ar ol iddo fod yn gweinyddu y swydd o esboniwr yn ngholeg Harri IV., efe a ddaeth yn gyd-olygydd â M. de Montalembert a Lamennais ar y newyddiadur newydd a elwid "*L'Avenir*"—newyddiadur oedd yn cyfuno dau eithafon rhyfedd; sef, Ultramontaniaeth mewn crefydd, a rhyddfrydiaeth eithafol mewn gwleidyddiaeth. Ymddangosodd y "*L'Avenir*" am y waith gyntaf yn 1830; ac yn 1832, cyhoeddodd y pab Gregory XVI. lythyr eglwysig yn ei gondemnio. Ymstygodd y golygwyr, a rhoddwyd y papur i fyny; ond aeth Lacordaire i Rufain lawer gwaith i amddiffyn ei opinyonau. Darfu ei gyfathrach â Lamennais tua'r pryd hwn. Dechreuodd Lacordaire yn fuan wedi hyny wneuthur enw iddo ei hun fel pregethwr, a rhoddwyd pulnud Notre-Dame at ei wasanaeth. Yn y fl. 1829, efe a ymunodd â brawdoliaeth fynachol y Dominiciaid yn Rhufain, gan ei fod yn awyddus am sylfaenu neu adnewyddu urdd fynachaidd; a chrewyd cyffro anarferol yn ninas Paris pan yr ymddangosodd yn mhulnud Notre-Dame yn 1841, wedi eillio ei ben ac ymwisgo yn ngwisgoedd gwynion yr urdd. Yr oedd ei bregethau yn hytrach yn hanesyddol a gwleidyddol na dduwinyddol, a'i hywadlledd yn tyau ac yn swyno tyrfaoedd mawrion yn Paris, yn Lyons, a Bordeaux, a threfydd mawr eraill, lle y gelwid arno i bregethu. Etholwyd ef yn aelod o'r Gymmafa Gyfansoddiadol dros Marsailles, yn Mawrth, 1848, ac ymddangosodd yno mewn gwisg mynach Benedictaidd; ond ymneillduodd oddi yno yn fuan. Yn 1849—a thracheffn yn 1850 a 1851—efe a adnewyddodd ei gwrs o bregethau yn Notre-Dame; y rhai, gyda phregethau a draddodwyd ganddo cyn hyn, a gasglwyd ynghyd, ac a gyhoeddwyd mewn tair cyfrol, o dan y teitl hwn—"Conferences de Notre-Dame de Paris," 1835—1850. Pregethodd ei bregeth fawr olaf yn Paris, yn 1853; ac yn fuan ar ol hyn, pennodwyd ef yn gyfarwyddwr coleg Sorreze. Etholwyd ef yn aelod

L A W

o athrofa Ffrainge yn y fl. 1860. Cyflwynwyd ef gan M. Guizot, a thynodd y seremoni sylw arbenig fel arddangosiad gwleidyddol. Dechreuodd ei iechyd waelu yn 1854, a threnlodd y gweddill o'i oes yn mynachlog Sorreze. Yn 1858, efe a yagrifenodd "*A Series of Letters to a Young Friend*;" a mawr edmygid hwynt. Yn 1860, ar ol ei ethol yn aelod o'r athrofa, y traddododd efe yr hyn y gellir ei ystyried fel ei anerchiad diweddfaf—yr anerchiad arferol; sef, cofiant o'i raglaenydd, M. de Tocqueville. Bu farw ar yr 22ain o Dachwedd, 1861.

LAW, WILLIAM: duwinydd enwog. Ganwyd ef yn Kingscliffe, yn swydd Northampton, yn y fl. 1686. Aeth i Goleg Emmanuel, Caergrawnt, yn 1705, gyda'r amcan o gymmeryd urddau eglwysig, ac aeth drwy y graddau angenrheidiol. Etholwyd ef yn gymmrawd yn 1711, a chymmerodd y gradd o athraw yn y celfyddydau yn y flwyddyn ddilynol. Ar esgyniad Sior I. i'r orsedd, efe a wrthododd gymmeryd y llwon a'r dadganiadau gosodedig; ac mewn canlyniad, rhoddodd i fyny ei gymmrodoriaeth yn 1716. Wedi gwasanaethu am beth amser fel curad yn Llundain, aeth i breswyllo i Putney, fel athraw i dad Gibbon yr hanesydd. Nid ydyw yn wybyddus pa hyd yr arosodd yn Putney, ond y mae yn ymddangos iddo fod yno dros amryw flwyddoedd; ac y mae yn sicr ei fod wedi symmud oddi yno yn 1740. Ffurfiodd Miss Hester Gibbon, chwaer i'r hanesydd, benderfyniad i ymneillduo oddi wrth y byd yn nghwmni ei chyfeilles Mrs. Elizabeth Hutcheson, ac arwain bywyd o wasanaethgarwch crefyddol i eraill mewn modd neillduol, a chymmerasant Mr. Law yn gaplan iddynt. Penderfynasant ar Kingscliffe, sef lle genedigol Mr. Law, fel y llanerch i ymneillduo iddi; ac yno y treuliodd Law yr ugain mlynedd diweddfaf o'i oes. Bu farw yno ar y 19eg o Ebrill, 1761, yn bymtheg a thrigain oed.

Y mae cymmeriad Law yn cael ei arddangos yn amlwg yn ei weithiau cyhoeddiedig. Fel y canlyn y dywed Gibbon am dano yn ei "*Miscellaneous Works*:"—"Gadawodd yr argraff yn ein teulu ni ei fod yn ddyu o gymmeriad teilwng a chrefyddol—yr hwn a gredai yr hyn a broffesai, ac a ymarferai yr oll a gymmeradwyai ac a gymmhellai." Yr oedd yn awdwr amryw weithiau: llanwent oll naw o gyfrolau, yn cynnwys un ar bymtheg o draethodau, ynghyd â chasgliad o lythyrau. Y mae yr awdwr yn y gweithiau hyn yn cymmeradwyo ymarferiad o dduwioledeb sy'n ymylu ar fod yn erwin yn ei nodwedd; ac y mae braidd yn amhososibl i neb ei ymarfer heb fod i raddau pell wedi ei ryddhau oddi wrth yr angenrheidrwydd o dalu sylw

alwadan cyffredinol bywyd. Y rhai mwyaŷ poblogaidd o'i weithiau ydynt, ei "*Serious Call to a Devout and Holy Life*," a'i "*Practical Treatise upon Christian Perfection*." Y mae y blaenaf yn waith sydd yn cynnwys llawer o ddarnau hynod o brydferth, ac amlinelliadau o wahanol gymmeriadau a goir yn y byd. Dywedai yr enwog Dr. Johnson mai y gwaith hwn a'i harweiniodd ef gyntaf i feddwl yn ddirifol am grefydd. Hwyrach mai ei "*Three Letters to the Bishop of Bangor*," sef Hoadley ydyw y mwyaŷ nerthol a galluog o'i holl gynnyrchion llenyddol; ac y maent yn hynod werthfawr hefyd fel enghraifft o arddull uchel o ddadleu-aeth—yr hyn sydd yn lled brin yn mhob iaith yn mron. Dywed y *British Critic* fod i'w weithiau safle uchel mewn llenyddiaeth Seisnig, o ran esmwythder priodol, a chyflawnder, a helaethdra, ac yn ddigymmhar mewn arbedd, gwawd-iaith, a medrusrwydd ymresymiad.

LEICESTER, ROBERT DUDLEY, IARLL : a anwyd o deulu hynafol a phendefigaidd, yng-hylch y flwyddyn 1530. Yr oedd Edmund Dudley, un o weinidogion Harri VII., yn daid iddo. Ei dad oedd John Dudley, y duc o Northumberland, yr hwn a gyrhaeddodd gyn enwog-rwydd yn nheyrnasiadau Harri VIII. ac Iorwerth VII., ac a ddiennyddiwyd yn mis Awst, 1553, am ei ymlyniad wrth hawliau yr Arglwyddes Jane Grey, ei ferch-yn-nghyfraith, i'r orsedd. Gwnaed Robert Dudley yn farhog gan Iorwerth VI.; a charcharwyd ef ar yr un pryd, ac am yr un trosedd a'i dad. Rhyddhawyd ef yn 1554, ac appwyntiwyd ef wedi hyn yn un o weinidogion y frenhines Mari. Yr oedd yn meddu ar y cymhwysderau hyn a'i dygai i ffafr brenhines ieuangc; canys yr oedd yn ddyin ieuangc o berson hardd, ac o ymddygiad gweddidaid a swynol; ac nid cynt yr esgynodd y frenhines Elizabeth i'r orsedd nag y dechrenodd ei orlwytho â rhoddion ac â theitlau. Derbyniodd gan ei mawrhydi faenorydd a chestyll. Pennodwyd ef yn feistr y meirch, yn gyfrin-gynghorwr, a gwnaed ef yn farhog y gardas, uchel-oruchwyliwr Prifysgol Caergrawnt, barwn Dinbych, ac iarll Leicester; a chwanegwyd at hyn oll ddyrhafsiadau eraill. Yr oedd Leicester yn feunyddiol yn y llys, a'r frenhines yn ymhyfrydu yn ei gymdeithas. Pan yn ieuangc, priododd Amy, merch i Syr John Robsart. Bu farw y foneddiges hon yn ddisymwth yn Cumnor, dan amgylchiadau drwg-dybus o fod wedi ei llofruddio, fel y tybiai rhai, ar annogaeth ei gŵr; yr hwn, wrth ganfod nad oedd terfyn ar gyfeillgarwch y frenhines, a ystyriai fod ei wraig yn rhwystr ar ffordd ei uchelgais. Edmygai y frenhines ef, ymddiriedai iddo, ac yr oedd yn ddiâu yn meddu dylanwad mawr arni hi. Cynnygiodd ar ei fod yn priodi Mari, brenhines yr Ysgotiaid; ond y mae llawer yn barnu nad oedd y cynnyg yn un y buasai hi yn dymuno iddo gael ei dderbyn. Ni raid dyweyd na chariwyd allan y cynllun hwn, a bod Leicester yn parhau i fyw yn y llys, ac yn chwaraeu ei ran gyda medrusrwydd a chyfrwysder neillduol. Ganwyd iddo fab o weddw Arglwydd Sheffield, gyda'r hon, medd rhai, y priodwyd ef yn ddirgelaidd; ac i'r mab hwn y gadawodd efe gorph mawr ei feddiannau. Bu yn llwyddiannus i gadw ei gyssylltiad a'r foneddiges hon yn ddirgelwch i'r frenhines. Parhaodd yn ei ffafr, a llwyddodd i gael ganddi dalu ymwellad ag ef yn nghastell Kenilworth, yn swydd Warwick, lle

y darfu iddo ei chroesawu am lawer o ddyddian gyda rhwysg mawr. Y mae yr ymweliad hwn wedi ei anfarwoli gan Syr Walter Scott, yn ei ramant hanesyddol enwog, "*Kenilworth*."

Nid rhyfedd fod Leicester, wrth feddwl am ei ddylanwad mawr gyda'r frenhines, yn cael ei gasau gan Cecil, Essex, a llawer eraill o bendefigion penaf Lloegr; ac nid rhyfedd chwaith fod llysgenhadon tramor a ddeuent i'r wlad hon i wneyd ymdrafodaeth am law y frenhines yn teimlo yn ddigofus at un oedd yn awyddus ei hun am ei llaw, ac y gwyddid ei fod yn wrth-wynebus i bob ymgeisydd tramor am yr anrhydedd. Ceisiai llawer gloddio dan seiliau ei allu a'i ddylanwad; a chydaf'r amcan hwn darfu i Simier, cenhadwr y Duc o Anjou, wneuthur yn hysbys i Elizabeth y ffaith oedd hyd hyn yn ddirgelwch iddi; sef, ei briodas a'r Arglwyddes Essex. Pan yr hysbyswyd hi gyntaf, yr oedd y frenhines yn dra digofus, a bygythiai amfon Leicester i'r Tŵr; ond maddeuodd iddo, a derbyniwyd ef i'r llys fel cynt. Yr oedd priodas Leicester yn peri dillionedd i eraill am reesymau eraill. Drwg-dybid fod moddion annheg wedi eu defnyddio i ddwyn hyn oddi amgylch. Nis gellid profi y drwgdybiau hyn, mwy nag y gellid profi drwgdybiau cyffelyb ar achlysuron blaenorol; ond wrth ystyried cymmeriad Leicester, meddylia llawer fod y ffeithiau yn cyflawnhau y tybiau. Yr oedd mewn cariad a'r Arglwyddes Essex tra yr oedd ei gŵr yn fyw, a bu farw iarll Essex yn sydyn o afiechyd hynod, nad ellid rhoi cyfrif am dano; a dau ddiwrnod wedi hyn, priododd Leicester ei weddw ef. Yr oedd cyhuddiadau pwysig yn cael eu dwyn yn ei erbyn, nid yn unig yn anghyhoedd, ond gwnaed ymosodiadau arno mewn llyfr a elwid "*Leicester's Commonwealth*." Gorchymynodd y frenhines ar i'w chynghor wadu y cyhuddiadau oedd ynddo ar sail ei gwybodaeth a'i hawdurdod hi ei hun.

Bu Leicester yn cael ei gyhuddo unwaith o fod yn gyfranog mewn bradwriaeth yn erbyn Syr William Cecil, gyda'r amcan, meddir, o adferu Pabyddiaeth yn ol i'r wlad hon, gan y dywedir ei fod yn ei galon yn elynol i'r grefydd Brotestanaidd. Ei gymdeithion oeddnt Roberto Ridolphi, Italydd, ac ieirll Derby, Amwythig, Penfro, a Northumberland, ynghyd a'r duc o Alva, "a'r pab wrth y gwraidd." Absennolodd y pendefigion hyn eu hunain o gynghor y frenhines, am ryw egsusodion gwael, mewn trefn i osgoi cymmyrd rhan mewn ymdriniaeth ar ymddygiad ac i'r dyben o gospi llongau marsiantdwy'r Ysbaenig, yn mberthynas i ba rai y rhoddasai Syr Richard Clough yr hysbysrwydd cyntaf drwy ei negesydd. Cymmerodd Leicester fantais ar ychydig anwyd a gawsai i absennoli ei hun o'r cynghor am lawer o ddyddian, ond yn ol rhag-ygnllun a dynwyd allan yr oedd efe i fyned i mewn i ystafell y frenhines ychydig o flaen pryd swper, pan y buasai Cecil, Norfolk, ac eraill, yn bresennol. Wrth ei gwelad yn dyfod, gwnaeth ei mawrhydi rai sylwadau ar yr anhawsder a brofasai yn ddiweddar i'w cael ynghyd at frwrdd y cynghor, pan y darfu i Leicester, gyda llawer o ffug-ostyngieddrwydd a theimlad, ddyweyd wrth ei mawrhydi ei fod ef yn siarad sylniadau yr holl genedl pan yn condemnio yn llym fesurau ei gweinidogion. Teimlai Elizabeth yn ddigofus, ac ar hyn gwnaeth y duc o Norfolk sylw fel y clywai y pendefigion oedd o'i gwmpas, os daunfion Leicester i'r Tŵr,

na chaffai efe fyned yno ei hunan. Hawlient oll gael cyfrif o weinyddiaeth Cecil am yr wyth mlynedd blaenorol. Dygodd y blaid Balaidd ymdrafodaeth yn mlaen â Ffrangc, Yspañ, a'r Iseldiroedd, er eu cynnyrfu i wneuthur ymosodiad egniol ar Loegr; a chyfodent obeithion Pabyddion yr Iwerddon ac Ysgotland, fel ag i ddwyn y gwledydd hyn i geulan gwrthryfel. Trwy ddoethineb a gochelgarwch y llywodraeth aeth yr ystern fygythiol hon heibio, pa fodd bynag, a dinstriwyd brád cynllwyn Leicester.

Pennodwyd Leicester yn llywydd y fyddin, a danfonwyd ef i'r Iseldiroedd, ac ymddiriedwyd iddo allu mawr i benderfynu rhyw anghydwel-ediad a gymmerasai le rhwng y wlad hon a'r wlad hono. Ond nid oedd efe yn gymhwys i fod yn arweinydd byddin; a dychwelodd yno yn mhen blwyddyn heb wneyd dim i chwaneu at ei enwogrwydd nac arnyddedd ei wlad—yn niwedd y flwyddyn 1586. Danfonwyd ef i'r Iseldiroedd eilwaith yn y flwyddyn ddilynol, gyda chryn nerth o w'r meirch a thraed, a chafodd dderbyniad anrhydeddus; ond cyn hir, cododd cwerylon newyddion rhyngddo a'r taleithiau; a galwodd y frenhines ef adref ar ol absennoldeb o bum mis. Cafodd Leicester ei bennodi yn llywodraethwr castell Dinbych yn 1563. Fel hyn i dywed Pennant:—"Yn 1563, rhoddodd y frenhines Elizabeth gastell Dinbych, rhodd dra gwerthfawr, i'w ffafryn annheiwng Robert Dudley, iarl Leicester." Yr oedd yn mwriad Leicester, dybygid, i fod o gryn wasanaeth i'r dref mewn gwahanol ffyrdd; a chydia'r amcan hwnw, ymgymerodd ag adeiladu yr adeilion a elwir hyd heddyw yr "Eglwys Newydd," neu "Eglwys Dinbych, na ddaeth byth i ben;" gan obeithio, drwy hyn, fel y tybia rhai, i gyfodi Dinbych i safle dinas esgobol, yn lle Llanelwy, mor fuan ag y gorphenid hi; a disgwyliai iddi dybygid, fod yn anrhydedd i'w goffadwriaeth mewn oesau dyfodol. Ond dywed traddodiad, yr hyn yn fynych nid yw angen na dychymyg disail, na alleid gorphen yr adeilad fawr hon—ond ei bod fel Tŵr Babel yn anorphenol; fod y cynllun, a'r cyfan mewn cyssylltiad ag ef, o dan anghymeradwyaeth Duw, a bod y gyfran a adeileddid y dydd yn cael ei thynu i lawr y nos, a'i chario i rywle arall, gan ryw law neu allu anadnabyddus. Hwyrach ei fod yn wir fod gelynyon Leicester, ac yr oedd ganddo lawrs, yn tynu rhanau o'r adeilad i lawr y nos i ddial arno. Y mae ei muriau yn sefyll heddyw.

Dywed Pennant fel y canlyn am dano:—

"Cafodd y wlad yn fuan deimlo pwys gormes Leicester. Er fod y tenantiaid wedi rhoddi iddo anrheg o 2,000p., pan y cymmerodd feddiant o'i arglwyddiaeth gyntaf, nid oedd efe yn foddllawn ar hyn. Gorfododd y rhydd-ddeiliaid i gyfodi yr hen ardrethoedd o 200p. i 800p. neu 900p.; ac yr oedd yn cau i mewn diroedd goreast (*woaste lands*), er niwed i'r tenantiaid, y rhai, wedi eu cythruddo o herwydd ei ormes, a gyfodasant yn ei erbyn, ac a dynasant i lawr ei gloddiau terfynol. Edrychai yr awdurdodau ar hyn fel terfysag a gwrthryfel. Cymmerwyd dau o ddyuon ieuangc perthynol i deulu Salusbury, o Leweni, i'r Amwythig; profwyd hwynt yno, a chwasant eu dienyddio am y trosedd tybiedig hwn. Meddai Leicester yr haerllugrwydd i godi arian ar wstl ar y maenor gan ryw farsiantdwy o Lundain; ac yr wyf yn tybied iddo eu twyllo am eu hygoeidd. Yr oedd yr annhrefn a gyfododd oddi ar yr arferion hyn yn gyfryw fel y bu radd i'r frenhines Elizabeth gyfryngu; a thrwy ganiatau breinlen, hi a ddiogelodd i'r tenantiaid hawl i'w melliannau, ac a dawelodd yr anfodogrwydd."

DOB, I. CYF. X. 2 T

Ystyrir hefyd mai Leicester a adeiladodd hen lysdy y dref. Fel y canlyn y dywyd y Parch. J. Williams, yn ei "*Ancient and Modern Denbigh*," am ei awdurdod yn y wlad hon:—

"Yr oedd awdurdod Leicester yn helaeth iawn yn Nghymru. Drwy freint-lythyrâu y frenhines, pennodwyd ef yn brif reolwr Coedwig Frenhinol yr Eryri; yr hon a estynwyd ganddo i swydd Feirionydd, ac ar draws y culfor i Fôn! 'Efe a orthrymodd y siroedd hyn yn fawr,' medd Pennant. 'Gwnaethpwyd yn hysbys iddo yn ddiwed gan haid o achwynwyr (*informers*), y goilid dwyn y rhan fwyaf o etiffediaethau y rhydd-ddeiliaid o fewn terfynau ei awdurdod. Pennodwyd dirprwywr i wneuthurymchwilliad i drawfeddiant a diogeliad tiroedd yn y fforest. Cafwyd rheithwyr i eistedd ar yr achos; ond gwrthodwyd derbyn eu hadroddiad gan y ddirprwyaeth, o herwydd ei fod yn anffafriol i amcanion yr iarl. Ymddygodd y rheithwyr yn onest, a rhoddasant ddedfryd yn ffafr y wlad.' Yr unig un a feiddiodd wrthwynebu gyda phenderfyniad ymddygiadau treisiol a gwangus Leicester oedd Syr Richard Bulkeley, Baron Hill. Parwyd i reithwyr dewisedig ymddangos yn Beaumaris, y rhai a aethant ar yr un dydd i weled Morfa Malltraeth, &c.; a chwasant fod y morfa hwnw o fewn terfynau Coedwig Eryri, er yn cael ei wahanu oddi wrth y goodwig gan fraich o'r môr; o herwydd cawsant, drwy gyfrwng cofnodiaid a ysbeiliwyd o'r trorsydor yn Nghaer-narfon, fod carw wedi ei gyfodi yn Nghoedwig yr Eryri, a'i erlyn hyd lanau y Menai; a'i fod wedi nofo ar draws y culfor, a chael ei ladd yn Malltraeth. Ymddangosodd y rheithwyr yn lifrai yr iarl, gyda ffyn dannedd yn eu dwylaw; a galwyd hwy byth wedi hyn y 'Rheithwyr Duon,' y rhai a werthasant eu gwlad i Arglwydd Dinbych. Gosododd Syr Richard ger bron y frenhines 'gwynion deiliaid Cymreig teyrngarol ei Mawrhydi,' yr hon, drwy ei dadganiad yn Westminster, a alwodd yn ol y ddirprwyaeth, yn 1579. Ceistodd Leicester ddial trwy gyhuddo Syr Richard o deyrnfradwriaeth, ar gandytiolaeth un o'r enw Woods, o Rhoemor; yr hwn a ddywedai fod Syr Richard wedi bod yn cydymgyngori â Salusbury, o Leweni, mewn amaethdy o eiddo y blaenaf, ychydig o amser cyn dienyddiad Salusbury, fel un oedd mewn cynghair ag Anthony Babington, ac iddynt fod yn cyagu gyda'u gilydd am ddwy neu dair noson. Ond gwadai Syr Richard hyn yn benderfynol."

Ni lwyddodd Leicester yn ei amcanion yn erbyn Syr Richard. Yn 1588, pennodwyd ef yn is-gadfridog y traedfilywr a ddaethant ynghyd i Gaerfa Tilbury, i'w amddiffyn yn erbyn yr Ysperiaid. Dyma yr ymddiriedaeth olaf a roddwyd arno. Goddiweddyd ef gan afiechyd yn ei dŷ yn Cornbury, yn sir Rhydychian, lle yr aethai ar ei ffordd i Kenilworth; a bu farw yno, Medi y 4ydd, 1588, yn 57ain mlwydd oed. Dywed yr hanesydd Hume am Leicester, ei fod yn falch, yn drahaus, yn hunanol, yn uchelgeisiol; yn ddiffygiol mewn anrhydedd, mewn haelfrydigrwydd, ac mewn dyngarwch. Haera nad oedd ei alluoedd na'i ddewdrer yn deilwng o'r ymddiriedaeth a roddid ynddylnt. Yr oedd ei gyfrwysdra, fel un o w'r y llys, yn nodedig; a dywed Hume ei fod yn enghraifft hynod o ffafryn yn cadw ei safle a'i ddylanwad hyd derfyn ei oes. Yn ol arfer yr oes hono, pa fodd bynag, efe a roddodd diroedd at ddybenion elusenol; ac y mae meddygyd Robert, iarl Leicester, yn Warwick, yn aros etto yn gofologfn naill ai o'i haelfrydedd; neu, ynte, o'i rodras a'i gydymffurfiad ag arferion yr amseroedd.

LUCARIS, CYRIL: duwinydd Groegaidd, yr hwn a anwyd yn ynys Candia, yn y flwyddyn

1572, ac a astudiodd ar y cyntaf yn Venice; a thrachefn, efe a ymwelodd â Germany, lle y ffurfiodd efe gyfeillgarwech â'r doctoriaid Protestanaidd; a chymmerodd gydag ef yn oli wlad Groeg eu hysbryd a'u hathrawiaethau. Ordeiniwyd ef yn offeiriad, ac yngododd yn nghwrs amser i'r swydd a'r aurhydedd uchaf yn Eglwys Groeg, gan iddo gael ei ethol yn batriarch Caer Cystenyn yn 1631. Yr oedd yn parhau i lynu wrth ei olygiadau Protestanaidd, ac ymdrechai i'w lledaenu hyd yn oed yn yr eglwys a arolygid ganddo; ond yr oedd ei ymddygiad yn cynnyrchu gwrthwynebiad mawr yn mysg y clergwyr, ac alltudiwyd ef i Rhodes. Trwy ddylanwad y llysgenhadwr Saesneg, pa fodd bynag, adferwyd ef yn fuan i'w swydd.

Yn anffodus, darfu i gyffes ffydd a argraphwyd ganddo, oedd yn hollol heresiol—hyny yw, yn Brotestanaidd—yn ei nodwedd, syrthio i ddwy-law ei elynion; yr hyn a fu yn achlysur i'w arwain drachefn i anhawsderau. Yn 1636, efe a alltudiwyd i ynys Tenedos; ac er iddo gael ei alw yn ol yn mhen ychydig fisoedd, yn Mehefin, 1637, daliwyd ef yn Nghaer Cystenyn, a hyrddiwyd ef ar fwrdd y llestr yn mha un y cymmerwyd ef ymaith; ac ni chafwyd byth sicrwydd boddhaol pa beth a ddaeth o hono. Yn ol rhai, tagwyd ef ar fwrdd y llong a'i cymmerodd ef ymaith; yn ol eraill, efe a gyfarfu â'r dynged hon mewn castell ar ororau y Môr Du. Y mae ei athrawiaethau wedi eu condemnio lawer gwaith gan y synodau Groegaidd.

LL.

LLAW

LLAW

LLAIS: y sain y pair dyn ei glywed wrth yru allan yr awyr o'i ysgyfaint. Y mae y peiriant lleisiol sydd yn cynnyrchu y sain hwn yn gyfansoddedig o dair rhan:—1. yr ysgyfaint a'r corn gwynt, y rhai sydd yn gwasanaethu fel megyn: 2. y breunant (*larynx*), math o gryniadur (*vibrator*), yr hwn sydd yn rhoddi i'r sain dôn neillduol: 3. yr argeg (*pharynx*), a'r ceudyllau geneuol a ffroenol, y rhai sydd yn gwasanaethu i chwyddo neu i leihau y sain. Y mae yr awyr, wrth gael ei wthio o'r ysgyfaint, yn rhedeg ar y eynfaf drwy y corn gwynt; ac yna yn myned trwy y breunant, sef rhigol cul, yr hwn y mae ei ddau ymyl yn gyffelyb i ymylon corsen. Y mae yr ymylon hyn, wrth grynu, yn gollwng allan neu yn atfal yr awyr; a hyn sydd yn peri fod y llais yn dyfod allan megys ar wedd tonau. Trosglwyddo a llywodraethu y sain yn unig y mae y peiriannau eraill. Gall llais fod un ai yn llef, sef llais anifeilaidd, neu yn llafar, neu ynte yn gynghaneddol.

Rhenir llais, laf, gyda golwg ar ei dôn yn chwe math: uchlaw (*soprano*), banllais (*alto*), gwrth-law (*contralto*), cyfalaw (*tenor*), trymlais (*baritone*), ac isalaw (*bass*). Yn 2il, gyda golwg ar ei restriad (*register*), yn dri math: llais y fynwes, llais y gwddf, a llais y pen. Yn 3ydd, gyda golwg ar ei lymder, neu ei burdeb: yn llais dwys (*grave*), cymmedrol, a main: a chyda golwg ar ei ansawdd, (*quality*), yn dda; hyny yw yn eglur, yn llawn, yn soniarus, yn gryf, yn beraidd, yn gwmpasog, &c.; ac yn ddrwg, hyny ydyw, yn wan, yn gymmysglyd (*clouded*), yn ysgrachlyd, neu yn fyngus, &c.

Y mae y llais dynol yn amrywio yn ol rhyw ac oedran. Gan ieuengtyd y mae y llais meinaf; ond pan gyrhaeddant addfedrwydd oedran, y mae eu llais yn cryfhau. Y mae uchlaw (*soprano*), a banllais (*alto*), yn perthyn yn neillduol i wragedd, plant, a rhai dysbaddedig. Y mae y gwrthlaw (*contralto*) yn gyffredin i'r ddeuryw. Gan ddynion uwch law pymtheg neu un-ar-bymtheg oed y mae y lleisiau cryfaf.

LLAW FER (*Short-hand, Stenography*). Celfyddyd hynod ddefnyddiol, trwy gynnorthwy yr hon y mae un dyn yn gallu ysgrifenu geiriau yn mron mor gyflym ag y gall arall siarad. Mewn llawysgrif gyffredin, y mae yn ofynol i'r ysgrifbin wneyd llawer o symmudiadau i ffurfio un lythyren: er enghraifft, y mae y lythyren *m* yn galw am saith o symmudiadau, *h* am bump, *t* am bedwar, ac *l* am dri, &c. Ond gan fod sillau yn cynnwys llafariaid yn gystal a chydseiniaid, ac yn fynych ddwy, neu dair, ac weithiau bedair o gydseiniaid yn digwydd o flaen neu ar ol llafariad, y mae nifer y symmudiadau sydd yn angenrheidiol i wneyd sillau mewn ysgrifen lawn yn

llawer iawn. Y mae ysgrifen dalfyredig o ganlyniad yn dyfod yn angenrheidrwydd pan y bydd oisieu ysgrifenu yn llawn yr hyn a adroddir. Y mae rhai ysgrifenywyr llaw fer yn gwneyd defnydd o'r egwyddor gyffredin, ac heb wneyd dim ond cwttogi geiriau, trwy adael allan rai llythyrenau. Ond nid ydyw hyn mewn ystyr briodol yn llaw fer. Y mae y term yn awr yn cael ei gymmhwyso at ysgrifen sydd yn cael ei chwttogi yn y sillebiaeth, a'i symleiddio yn ffurf llythyrenau yr egwyddor. Talwyd llawer o sylw i'r gelfyddyd hon yn Mhrydain yn ystod y tri chan mlynedd diweddfaf; ac y mae mwy na dau cant o amrywiol ddulliau wedi eu cyhoeddi yn ystod yr amser hwn. Sylfaenwyd y cyfundrefnau hynaf yn benaf ar lythyrath, a defnyddid arwyddion mwy syml na llythyrenau cyffredin i ysgrifenu. Yr oedd y drefn hon, fodd bynag, yn hollol annigonol i gyfarfod yr angen; ac mewn canlyniad, defnyddiwyd arwyddion neillduol am eiriau ac ymadroddion; ac yr oedd llawer yn dibynu ar eu sefyllfa, naill ai uwch law neu is law y llinell ar yr hon yr ysgrifeniad. Y mae y cyfundrefnau diweddar oll, i raddau mwy neu lai, yn seinyddol, neu yn cynnrychioli seiniau, yn hytrach na llythyrenau.

O'r ddau ddoesbarth o lythyrenau, sef llafariaid a chydseiniaid, y rhai diweddfaf ydyw y pwysicaf er deall geiriau; ac ysgrifenywyr i rhai hyn yn gyffredin heb gyfodi yr ysgrifbin; a gwneir y llafariaid i fyny drwy ysmotiau, neu ryw arwyddion eraill. Ni wneir un ymgais mewn rhai cyfundrefnau i wahanuethu y llafariaid oddi wrth eu gilydd; ond yn unig nodir y fan lle y digwydda y llafariad drwy ryw arwydd cyffredinol—ac yn neillduol ar ddechreu a diwedd geiriau. Mewn eraill, gwneir arwyddion neillduol am y gwahanol lafariaid.

Yn agos i ddeugain mlynedd yn ol, rhoddwyd cynnyrffiad anghyffredinol i'r efrydiaeth o law fer, drwy i Mr. Isaac Pitman gyhoeddi ei "*Phonography*." Bu gostyngiad cludiad llythyrau i geiniog tua'r un adeg hefyd yn gymmhorth mawr i ledaeniad y gyfundrefn; canys sefydlwyd cymdeithasau er, gohebu mewn llaw fer mewn llawer rhan o'r deyrnas. Cyhoeddwyd y Salman, y Testament Newydd, a llawer o weithiau eraill mewn llythyrenau seinysgrifol (*phonographic*), ac ysgrifenywyr cyfnodolion mewn llaw fer, a chwasant gylchrediad helaeth. Ystyriwyd fod cyfundrefn Pitman yn tra ragori ar bob un oedd mewn arferiad o'i blaen. Y mae M. Melville Bell hefyd wedi cyhoeddi cyfundrefn diweddarach o law fer, sydd yn gwahaniaethu mewn rhai pethau oddi wrth y rhai a gyhoeddwyd cyn hyny, ac wedi cael cryn gymmeradwyeth. Y ddwy gyfundrefn hyn ydyw y rhai a arferir fynychaf yn y dyddiau hyn.

Yn yr holl gyfundrefnau, y mae mwy neu lai o ddefnydd yn cael ei wneyd o'r hyn a elwir yn arwyddion cydweddol; megys cylch crwn am y ddaear, y byd, &c., gyda phwynt uwch law, is law, o flaen, ar ol, neu o fewn y cylch, am y fath ymadroddion ag 'uwch law y ddaear,' 'dan y ddaear,' 'yn y byd,' &c. Y mae cyfundrefnau boreuach Byron, Taylor, Gurney, Lewis, Odell, Richardson, ac eraill, yn parhau i feddu eu dysgyblion etto mewn llawer man. Mewn gwirionedd, y mae unrhyw gyfundrefn y mae yr ysgrifenydd wedi ymarfer â hi yn well nag ysgrifenu yn llawn; ac yn ymarferol, y mae yr adroddiadwyr (*reporters*), ac eraill, sydd yn defnyddio llaw fer yn mabwysiadu cynlluniau iddynt eu hunain, ac yn gwneyd cyfnewidiadau yn y cyfundrefnau a arferant. Y mae amryw lyfrau yn dysgu gwahanol gyfundrefnau o law fer wedi eu cyhoeddi yn yr ieithoedd Saesneg a Chymraeg.

LLOSGFAEN (*Sulphur*), neu **UFELIAR**. Sylwedd syml, hyllog, ac anfettalaidd, y gwyddys am dano er y cynoesodd. Y mae i'w gael yn helaeth yn y deyrnas fŵnaidd—mewn rhan yn rhydd, ac mewn rhan yn gyfunedig âg elfenau eraill. Ceir llosgfaen rhydd ar ffurf grisial, neu ynte wedi ei gymysgu â defnyddiau priddlyd. Codir llosgfaen grisialaidd, gan mwyaf, o Urbino yn yr Ital, o Girgenti yn Sicilia, ac o Radoboy yn Croatia; a cheir llosgfaen priddlyd yn benaf o'r Ital, Moravia, a Poland. Y mae helaethrwydd o'r ddau fath yn Ngwlad y Rhew, er na ddygir oddi ddim o hono oddi yno. Ar hyn o bryd, y mae y rhan fwyaf o'r llosgfaen a ddefnyddia Ewrop yn dyfod o Sicilia: ac fel rheol, yn nghymydogaeath creigiau llosg y mae mwyaf o hono. Ceir llosgfaen neu ufeliar yn ffurf ufelid (*sulphide*), mewn cyfuniad â haiarn, pres, plwm, a zinc; ac hefyd yn ffurf ufelawd (*sulphate*), megys ufelawd calch, *magnesia*, a *barytes*, &c. Ceir ufeliar yn y deyrnas lysisuol a'r deyrnas anifeilaidd hefyd; yn enwedig mewn alwyn (*alumen*), yr hwn sydd yn un o elfenau cyfansoddol llysiâu a milod. Melyn disglauer ydyw ei liw, pan y bydd yn bur. Y mae yn mron yn ddi-flas; a phan y toddir neu y rhwber ef, y mae arogl neillduol arno. Gellir gweled ufeliar un ai yn dalpiau, neu yn rholiau, neu ynte yn fân-lwch. Defnyddir ef i wneuthur pylor gwn, sinophr, a sur ufelig (*sulphuric acid*), ac i lawer pwrpas arall yn y celfyddydau. Arforir ef hefyd fel meddyginiaeth.

LLOYD, JOHN AMBROSE. Ganwyd ef yn yr Wyddgrug, yn swydd Ffiant, ar y 14eg o fis Mehefin, 1815. Ail fab ydoedd i Enoch Lloyd, *cabinet maker*, &c., yr hwn oedd yn bregethwr cynnorthwyl gyda'r Bedyddwyr. Symmudodd Mr. Enoch Lloyd oddi yno tua'r flwyddyn 1831, i gymmeryd gofal eglwys y Bedyddwyr Saesneg yn Hill Cliff, ger Warrington, lle yr ordeiniwyd ef yn weinidog. Bu y mab hynaf, yr hwn oedd yn ddeng mlwydd hy'nach nag Ambrose Lloyd, am dymmhor yn athraw yr Ysgol Genedlaethol yn yr Wyddgrug; ac arferai, pan yno, i ysgrifenu i amryw o gyhoeddiadau y Dywysogaeth, ac yn enwedig i'r "*Gwybedydd*," dan yr enw "Cynddelw"—ffugenw y gofidiai y diweddar fardd, sef y Paroh. Robert Ellis (*Cynddelw*), ei wisgo yn yr anwybodaeth o'r ffaith.

Yr oedd y brawd hynaf, "Cynddelw," yn gyfaill mynwesol i'r diweddar Barch. John Blackwell, B.A. (*Atun*), ac ymohebent â'u gilydd

yn aml a chysson. Symmudodd "Cynddelw" o'r Wyddgrug i Llynlleifiad, lle y bu yn cadw ysgol, ac yn ysgrifenu yn achlysurol i'r *Liverpool Standard*. Aeth oddi yno drahefn i Blackburn, i olygu y *Blackburn Standard*.

Ymunodd J. Ambrose Lloyd â'i frawd, i'w gynnorthwyo gyda'r ysgol yn Llynlleifiad; ac ar ymadawiad ei frawd i Blackburn, cymmerodd y swydd o athraw yn ysgol Picton, ac wedi hyny yn y *Liverpool Mechanics' Institute*; a pharhaodd ei gyssylltiad â'r olaf am un mlynedd ar ddeg. Yn fuan wedi ei symmudiad i Llynlleifiad, ymunodd â'r eglwys Annibynol Gymreig yn Great Crosshall Street; a derbyniwyd ef yn aelod yno gan y diweddar Barch. W. Williams, o'r Wern; yr hwn oedd yn weinidog yno y pryd hyny. Yr oedd y diweddar Barch. W. Ambrose, wedi hyny o Borthmadog, yn gefnder i Mr. Ambrose Lloyd, ac yn gydaelod âg ef o eglwys y Tabernacl. Rhoddodd ei swydd yn yr ysgol i fyny tua 1849, er dechreu masnach fel *lithographer*; ond gan na ddarfu i'r anturiaeth ateb i'w ddisgwyliadau, rhoddodd y gwaith i fyny, ac ymgymmerodd â'r swydd o gynnyrcholydd masnachol yn Nghymru i'r Meistri Woodall a Jones, *wholesale grocers*; a pharhaodd i ddilyn yr alwedigaeth gyda llwyddiant mawr hyd y flwyddyn 1871, pryd y gorfodwyd iddo roddi heibio teithio, o herwydd gwaledd ei iechyd. Symmudodd o Llynlleifiad i Gaer i fyw tua 1850, ac oddi yno wedi hyny i Rhyl yn 1864; ac yr oedd iddo gylch eang o gyfeillion ac edmygwyr yn mhob un o'r lleoedd hyny. Gwasanaethodd yr eglwys Annibynol Saesneg yn Rhyl dan ofal y Farch. Aaron Francis fel diacon fyddlawn a chymmeradwy am rai blynyddoedd. Priodol iawn y dywedwyd am dano yn ei gyssylltiad masnachol, mai "nid yn aml y gwelid gyrfa fasnachol mor helaeth, dros gynnifer o flynyddoedd, wedi ei chwblhau mor ddilychwin ac anrhydeddus." Adwaenid ef yn mhob cylch fel boneddwr a Christian.

Yn ystod ei drigaid yn Rhyl, cyflwynwyd tysteb iddo o 200p. ar yr 28ain o Fedi, 1872, gan ei gyfeillion a'i edmygwyr, fel arwydd fechan o'r parch dwfn a deimlent tuag ato, hefyd fel mynegiad—digon anheilwng, y mae'n wir—o'u syniad uchel am y gwasanaeth gwerthfawr ac amhrisiadwy a gyflawnodd i'w wlad fel cerddor cysegredig. Yr oedd Mr. Lloyd yn wael ei iechyd ar y pryd; ac er gwaethaf yr ymgeledd feddygol oreu a allesid ei sicrhau iddo, parhau i waethgu yr oedd. Yn mis Medi, 1874, cymmerodd fordaith i Alexandria, gyda'r gobaith o dderbyn adgyfnerthiad drwy gyfnewidiad hinsawdd; ond gwaethygodd ar y daith, a dychwelodd yn ol i Liverpool wedi gwahanau yn ddirfawr; a bu farw yn nhŷ Cadben Jones, ei frawd-yn-nghyfraith, ar y 14eg o Fedi, 1874, yn 59ain mlwydd oed. Claddwyd ei weddillion yn y Necropolis, Low Hill, Liverpool.

Fel cyfansoddwr cerddoriaeth gysssegredig, ennilodd safle uchel iawn pan yn gymmharol ieuango; ac y mae treiglaid amser wedi sefydlu rhagoriaeth rhai o'i gynnyrchion boreuol ag ydynt mewn arferiad mwy cyffredinol yn awr nag o'r blaen. Cyfansoddodd lawer o anthemau penigamp. Rhoddwn yma restr o honynt, mor bell ag yr ydym wedi dyfod o hyd iddynt—"*Cwmp Babilon*," 1840; "*Marwolaeth y Cyfiawn*," "*Y Ganaan Glyd*," 1845; "*Gwedd Habacuc*," 1851; "*A bydd yn y dyddiau diweddfaf*," 1855; "*Teyrnasoedd y ddaear*," 1852;

"Bydd lawen iawn," "Deffro, deffro!" "Mawl a'rh erys di" (cyhoeddwyd yn "*Ceinion Cerdd-orïaeth*," 1855), "Ac mi a glywais lais o'r nef," "Addoliad," "Y Bendithiad," "Taliad y ddyled," "Cân y gwaredigion," "Dyrchafiad Crist," "Y Mab Afradlaw," "Molwch yr Arglwydd," "Baner Sobrwydd," "Cwmp Meddwod," "Deuwch, canwn i'r Arglwydd," "Diolch i Ti, O Dad!" "Dydd y farn," a "Te Deum," yr hon a adawodd efe yn anorhanol. Ac y mae yn dra thebygol ei fod wedi bwriadu cyfansoddi eraill hefyd, pe buasai i'w fywyd gael ei arbed.

Cyfansoddodd hefyd ddwy o ran-ganau, megys "Y Blodeuyn Olaf," a "Gwenynen yr Haf," a bernir yn gyffredin nad oes unrhyw ganig o gyfansoddiad Cymraeg yn deilwng i'w chyfatteb â'r gyntaf o'r ddwy. Dywed un beirniad am dani:—"Os tri nod angen cynnyrchion celfyddyd ydyw gwirionedd, symledd, a buddioldeb, nid gellir cyfeirio at unrhyw anthem o gyfansoddiad Cymraeg ag sydd yn rhagori ar ei anthem, "Teyrnasoedd y ddaear," yr hon, a dywyed y lleiaf, a ddeil gymmhariseth â dim a feddwn yn ein hiaith. Awgrymasom fod gwirionedd yn ei gyfansoddiadau. Ein meddwl ydyw, ei fod yn arlunio ac yn cynnyrchu teimlad byw—nid rhith ffuantus, twyllodrus, a gwâg. Nid teimlad o ryw fath, chwaiith; ond y teimlad priodol. Canfyddir hyn mewn modd arbenig yn ei ran-ganau a'i anthemau. Y mae y gerddoriaeth, nid yn ddillad, ond yn gorph priodol, wedi ei lanw âg ysbryd y geiriau ar ba rai y cana. Ni byddai un amser yn foddllawn ar 'ryw beth,' yr oedd yn caru y gwirionedd mor fawr fel na fedrai ymfoddloni heb gael y peth. Y mae yr un peth i'w ganfod, ond edrych yn fanwl, yn ei dônau drachefn. Nid cymmeryd y defnyddiau fel y deuent i law y mae, a'u gosod i fyny yn y wedd fwyaf golygus i wneyd arddangosiad, neu i greu *sensation*; ond y mae pob tón yn gyfanwaith, yn ol cynllun, a phob rhan yn ei lle, a'r un ysbryd byw yn rhedeg drwy y cyfan. Y mae ei symledd a'i fuddioldeb hefyd mor eglur a'i wirionedd."

Ond fel cyfansoddwr tónau yn ddiaw a cludir ei enw i'w oesau a ddeuant. Dywedir iddo gyfansoddi y dôn "Wyddgrug" pan yn 16eg oed. Y mae yn ffaith ei bod yn argraphedig yn y "*Gwladgarw*," yn 1836, oyn ei fod yn 20ain oed. Dywed beirniad arall am hono:—"Nid camp fechan ydyw gallu cyfansoddi un dôn a fydd byw. Bu llawer awdwr, a fedrai gyfansoddi *oratorios* ac *operas*, yn methu, er ceisio yn galed, a gallu rhoddi anadl einioes mewn tón syml, gymmhwys i'w chanu yn yr addoliad cyhoeddus. Ond am y diweddar Ambrose Lloyd, bydd lluoedd o'i dônau ef yn fyw tra y cynnelir addoliad rhwng clogwyni Cymru. Pwy na wyddant am y "Wyddgrug," y "Groes wen," "Eifonydd," "Alun," y rhai sydd erbyn hyn yn mhob caagliad o bwys yn Nghymru, ac yn mhob calon gerddorol yn Nghymru hefyd! Nid yw ei gasgliad olaf, "*Aberth Moliant*," wedi dyfod etto yn gyffredinol adnabyddus yn ein gwlad; ond y mae yn sicr o ddyfod: a chan sicred a hyny, y mae ynddo dônau o'i waith ef a fyddant byw ochr yn ochr â'r rhai a enwyd. Anturiwn enwi dwy o honant, sef 'Henryd' a 'Wynnstey,' fel gemau mor ddisglaer ag unrhyw dônau sydd mewn bod."

Cyhoeddodd ei gasgliad cyntaf o dônau tua'r flwyddyn 1843; a cheir ynddo, fel y dywed un, "broffon digonol o naturioldeb a lithrigrwydd ei awen; a chanfyddwn ef yn ymburo, yn ym-

ddyrchafu, ac yn ymberfeithio o flwyddyn i flwyddyn yn y tónau a gyhoeddwyd o'i waith mewn gwahanol gasgliadau Cymreig a Saesneg, hyd nes y cyflwynodd i'w genedl ei addedd firwyth diweddfaf yn "*Aberth Moliant*." Nid anuddiol nac annyddorol mewn un modd fyddai i'n cyfansoddwyr ieuainge astudio cyfansoddiad ei dônau yn ystod y deng mlynedd ar hugain a sehtant heibio, rhwng ymddangosiad y ddau lyfr."

Cyhoeddwyd ei gasgliad olaf, sef "*Aberth Moliant*," yn y flwyddyn 1873. Yr oedd yr adran emynyddol o'r gwaith dan olygiaeth y Parchn. W. Rees, D.D., a'r diweddar W. Ambrose. Ar gais Mr. Lloyd, cynorthwywyd ef yn netholiad y tónau gan ei hen gyfaill, Mr. E. Rees—i'r hwn yr ymddiriedid yn benaf y gorchwyl o drefnu y tónau ar gyfer yr emynau. Cymmerodd parotoad y casgliad holl fryd a llafur Mr. Lloyd am amser maith, a themlai ddyddordeb mawr ynddo: a rhoddodd ei hen gyfaill, Mr. W. J. Hughes, B.A., lawer o gymmhorth ei allu cerddorol iddo. Y mae yn y caagliad hwn lawer o dônau wedi eu cyfansoddi gan Mr. Lloyd yn bennodol i'r gwaith, y rhai nad ydynt hyd yn hyn wedi dyfod yn arferedig; ond y mae amser o'u plaid, a gellir dywyed yn ddibetrus po fwyaf y cynnydda gwybodaeth a diwylliant cerddorol yn ein gwlad, mwyaf oll y gwerthfawrogir y tónau hyn. Er fod rhai caagliadau rhagorol wedi eu cyhoeddi yn Nghymru cyn ymddangosiad "*Aberth Moliant*," teimlai Mr. Lloyd, ac eraill, yn ddwys fod maes helseth heb ei feddiannu; a llafuriodd yn ddiwyd a chaled i gasgliu ynghyd hufen tonyddiaeth gyssegredig. Cyssegrodd ei dymor adddefaf i'r gorchwyl. Yr oedd ynddo allu neillduol i gyfansoddi emyndôn; ac adddefir yn unfrydol ei fod yn sefyll ar ei ben ei hun, ac yn uwch o'i ysgwyddau i fyny nag unrhyw gyfansoddwr tónau a ymddangosodd yn Nghymru; ac nid oes arwyddion etto ei fod wedi gadael yr un cyfansoddwr tónau ar ei ol a ddeil i'w osod ochr yn ochr âg ef.

Fel enghraifft o'i allu yn y cyfeiriad yma, y mae un o'r tónau yn "*Aberth Moliant*," sef "St. Awstin," rhif 223, yn un o ohwech o dônau a ddewiswyd allan o 857 o dônau, a yrwyd i gystaddeuath yn Llundain tua'r fl. 1862. Un arall o'r ohwech oedd "Gethsemane," rhif 224, yn "*Aberth Moliant*," o waith y diweddar Barch. Dr. Dykes—yr hwn oedd y cyfansoddwr tónau mwyaf poblogaidd a galluog yn Lloegr.

Ar y maes hwn yr oedd Mr. Lloyd yn deilwng i'w osod wrth ochr cyfansoddwyr goreu Lloegr. Clywsom ef yn dywyded na chafodd wers gerddorol gan neb, ond fod hyny o allu a feddai yn ffrwyth hunan-ddiwylliad hollol. Etto nid gormod fyddai dywyed nad oedd unrhyw gyfansoddwr Cymraeg yn rhagori arno; ie, i'w gystadlu âg ef yn nghywirdeb a chywreinerwydd celfyddydol ei gyfansoddiadau; neu yn bendifaddeu yn naturioldeb, symledd, a choethder ei gynnrychion.

Dywed ysgrifenydd galluog arall am dano:—"Fod Mr. Lloyd wedi ennill iddo ei hun hawl ddiammheulol i gymmeryd ei safle ar orsing uchaf enwogrwydd fel cerddor Cymraeg. Perthynai i'w awen goethder a thlysmi uwchraddol i odid un o'i gydoeswyr; ac yr oedd efe yn anhraethol rhy anrhydeddus i ymestwng i borthi dwlwi a chwaeith isel, er mwyn budr elw. Anfynych y gwelwyd athrylith, dygaidiaeth, ac anrhydedd, wedi eu cyfuno mor berffaith yn yr

un cymmeriad. Am gyfansoddi tônau cynnull-eidfaol, safaf ef yn dywysog ar ei ben ei hun. Richard a John Mills, Ieuan Gwylt, Tan-y-marian, J. D. Jones, ac eraill, a weithiasant yn rymus i godi cerddoriaeth y cyssegr i safle deil-wng yn Nghymru; eithr mewn cyfansoddi tônau anfarwol, 'Ti a ragoraist arnynt oll.'

Dywed un adolygydd am dano fel hyn:—"Yn y dosbarth arall (sef tônau cynulleidfaol), y mae ei safle yn uwch a mwy diammhenol fyth. Yr ydym yn credu fod y mwyastrif mawr o'n beirniaid goren yn barod i adseinio teimlad calon y wlad gyda golwg ar ei dônau cynulleidfaol—"Ti a ragoraist arnynt oll.' Nid oes eisieu bod yn brophwyd i sicrhau y bydd canu ar dônau Mr. Ambrose Lloyd, o leiaf, tra bydd canu Cymraeg yn nghynulleidfaod Cymru."

Y mae y tónau gwerthfawr hyn ar gael, i fod o wasanaeth gwerthfawr yn ein haddoliadau cyhoeddus; a da genym fod y fath drysorfa o honnynt wedi ei sicrhau i fod yn gynnysgaeth i'r oesau a ddenant. Gresyn na fuasid wedi gofalu am ddiogelu ei anthemau penigamp mewn cyfrol neu ddwy, yn lle eu bod ar wasgar yma a thraw, ac mewn perygl o'u gollwng yn esgeulus i ebar-goffiant. Credwn pe yr ymgymerai rhyw gyhoeddwr anturiaethus a'r gwaith o'u cyhoeddi yn rhifynau swllt yr un, ar wythblyg, yn debyg i gyhoeddiadau cerddorol y Mri. Novello, y byddai y fath dderbyniad cyffredinol iddynt gan gerddorion ein gwlad, fel y gellid, nid yn unig ei ddigolledu, ond hefyd gadael eil sylweddol a chynnyddol; canys y mae y peth hwn yn ddynt, fel yn ei dônau, a sicrhâ fywyd iddynt; a daw eu rhagoriaethau yn fwy amlwg a disglaer i'r golwg fel yr ymgydnabyddir â hwynt.

Dylid crybwyll hefyd, y bu Mr. Lloyd, pan y trigianai yn Liverpool, yn offerynol i gychwyn a sefydlu y "Gymdeithas Gorawl Gymreig" gyntaf yn y dref, yr hon a fu yn hynod o lwydd-iannus am lawer o flynyddoedd, ac a adawodd ddylanwad iachusol a phureiddiol er dyrchafu safon cerddoriaeth gyssegredig, a choethi chwaeath gerddorol ein cydwladwyr yn y dref uchod. Yr oedd Mr. Lloyd yn arweinydd rhagorol, ac y mae llawer yn aros hyd heddyw âg adgofion melus ganddynt o'r addysg a'r ddysgyblaeth a brofasant dan ei arweiniad ef.

LLYNGES—OEDD. Yr hen ddull o ryfela ar y môr oedd trwy yru llongau a math o big, neu gorn, neu dduryn ar eu pen blaen, yn erbyn eu gilydd; ac felly y rhai a drinent eu llongau yn fwyaf hylaw a medrus a fyddent yn gorchfygu yn gyffredin. Yr ydys wedi bod yn ceisio dwyn dull lled debyg i hwn i arferiad yn ddi-weddard trwy adeiladu hyrddlongau. Ymddengys mai y cenhedloedd boreuaf a feddent llyngesoedd o bwys oedd y Phoeniciaid, y Cartageiniaid, y Persiaid, a'r Groegiaid. Yr oedd gan y Groegiaid llyngesoedd mor foreu a dechreu y seithfed ganrif cyn Crist; canys mynegir i fôrgâd gymmeryd lle rhwng y Corinthiaid a threfedigion Corcya yn 664 c.c. Y frwydr fawr gyntaf, yn yr hwn y rhoddwyd mwy o bwys ar gadofyddiaeth (*tactics*) nag ar gadernid a lliosawrgyddd llongau oedd brwydr Salamis, yr hon a ymladdwyd yn y flwyddyn 480 c.c. Yn hon, darfu i Themistocles, wrth gymmeryd mantais a y culfor, orfodi llynges Bersiaidd Xerxes i ymladd yn y fath fodd fel nad oedd cadres y gelynnion ne-mawr hwy na chadres llynges fechan yr Atheniaid. Bu y rhyfel Peloponnesiaidd—yn yr hwn

y rhyfelodd Groegiaid yn erbyn Groegiaid—yn foddion i ddadblygu llawer ar filwriaeth forawl; ond yn 414 dinystriwyd gallu Athen ar y môr, ac aeth Carthago yn feistres ar Fôr y Canoldir. Yr oedd Rhufain, pa fodd bynag, yn ymgyrfhan yn raddol yn y cyfnod hwn; ac wedi iddi lwyddo i ddinystrio Carthago yn mhen dau canrif ar ol hyny, nid oedd un gallu a allai gystadlu â hi ar y môr. Ni bu dim môrgadau am rai canrifodded ar ol hyn; oddi eithr y rhai a achlysurwyd gan ryfeloedd cartrefol y Rhufeiniaid. Tua therfyn yr ymherodraeth, rhoddwyd heibio y dull o ymladd gyda llongau a duryn arnynt, a dychwelwyd at yr hen ddull cyntefig. Yn ol y dull hwn byddai rhyfelwyr y naill blaidd, ar ol gwrthio eu llong i ymyl llong y blaidd arall, yn ceisio myned i mewn iddi, a'i goresgyn. Nid oedd môrgâd y pryd hwnw, gan hyny, ond ymladdfa law-law ar sefyllfa simsan. Byddai y ddwy blaidd yn gyffredin, cyn ymgydio ynghyd, yn bwrw cawod o saethau a phicellau at eu gilydd.

Pan yr oedd yr ymherodraeth Rufeinig yn ymddyryllio, tramwyai y Môriaid a'r Gogleddwyr mewn cadlongau busin, a yrid gyda hwylliau a rhwyfau, ac anrheithient lanau pob gwlad wâr. Darfu i Venetia, Genoa, Pisa, Aragon, Lloegr, a Ffraince, er mwyn diogelu eu hunain, ddechreu adeiladu llyngesoedd. Tyfodd llynges Aragon yn raddol yn llynges Yspañ. Siglwyd Yspañ hyd ei sylfeini gan waith llynges Lloegr, gyda chymmhorth y gwynt, yn dinystrio yr Arf-llynges (*Armada*) yn 1588; a rhoddwyd iddi ddyrnod drom arall yn 1607 gan yr Isellmyr yn môrgilfach Gibraltar. Nid oedd llynges Lloegr y pryd hwnw, pa fodd bynag, ddim yn rhagori ar un Ffraince, tra yr oedd llynges yr Is-Almaen yn rhagori ar y naill a'r llall. Yn ystod y Weriniaeth, a theyrnasiad Siarl II, bu ymdrechfa gyndyn rhwng y Saeson a'r Isellmyr am yr uchafiaeth; ac ar ol symmud o'r fuddugoliaeth lawer gwaith o'r naill ochr i'r llall, hi a arosodd o'r diwedd gyda'r Saeson. Llyngesoedd Lloegr a Ffraince oedd y rhai mwyaf yn ystod y ddeunawfed ganrif; ac yn nheyrnasiad Louis XVI. llynges Ffraince oedd yr un gryfaf yn Ewrop. Bu gallu morawl Lloegr mewn enbydrwydd mawr yn ystod y rhyfel Americanaidd; ond trwy ddeurder ei morwyr, a medr ei llyngesyddion, daeth i'r lan er gwaethaf y cwbl. Dinystriwyd y gallu Isellmyr yn Camperdown, a gwanhawyd y llynges Ffraince gan amledd brwydrau, a cher Trafalgar ysgubwyd ei llynges hi, ac un yr Yspañ, yn lân oddi ar y môr. Yr oedd yr Unol Daleithiau yn y cyfamser yn cynnyddu ei llynges, ac yn rhyfel 1812—14 ymdrechasant ymdrech deg: ond yr oedd eu llynges hwy yn fwy nodedig ar gyfrif maintiofi ei llongau nag ar gyfrif eu nifer. Gwnaeth Napoleon y llynges Ffraince yn fwy, ac yn well, o lawer. Yn ystod y rhyfel diweddaf yn yr America, adeiladwyd lliaws mawr o wntadau (*monitors*), a llongau haiarnwag; ond ymddengys fod y llongau hyny wedi eu cyfaddasu yn benaf at wasanaeth yn yr afonydd, a chyd a'r glanau.

Y Llynges Brydeinig.—Y mae Prydain Fawr, ar gyfrif ei sefyllfa ynysol, wedi arfer rhoddi pwys mawr ar ei llynges. Rhoddodd ernes o'i gallu ar y môr mor foreu ag amser y Rhufeiniaid, canys mynegir ddarfod i'r cadlywydd Rhufeinaidd, Carausius, ar ol gwneuthur ei hun yn annibynol ar yr ymherodraeth, lwyddo i amddiffyn ei hun gyda'i llynges dros amryw flynyddoedd, ac hefyd i rwystrio y byddinoedd ymher-

odrol i lanio yn yr ynys. Hed law hyny, yr oedd gorfod ar y Rhufeiniaid i gadw llynges led gref, er mwyn amddiffyn Prydain rhag ymosodiadau y Sacsoniaid. Nid hir iawn y cadwodd y Sacsoniaid eu cymmeriad fel morwyr medrus ac anturiaethus ar ol dyfod o honynt i feddiant o'r wlad hon. Aethant eu hunain yn eu tro yn yspail i ymosodiadau parhaus y Gogleddwyr a morladron eraill. Ni wyddys pa beth ydoedd rhifedi na maintioli y llongau a fuont yn ymgyrchu cyhyd a'r Daniaid, yn y nawfed ganrif. Alfred Fawr a gyfriffr yn sylfaenydd y llynges Saesneg. Dywedir iddo ef gryfhau y llynges, trwy adeiladu rhwyf-llongau llawer mwy a chyflymach nag oedd o'r blaen. Chwanegwyd at rifedi y llongau dan deyrnasiad ei olynwyr, a bu Edward ac Athelstan yn ymladd amryw fforddau gyda'r Daniaid. Yr oedd gan Edgar rhwng tair a phum mil o rhwyf-llongau, wedi eu rhanu yn dair llynges—un o du y dwyrain, un arall o du y deheu, a'r llall o du y gorllewin i'r ynys; ond bychain iawn, yn ddiammheu, oedd y rhan fwyaf o'r llongau hyn, a gwyddys nad oedd llawer o honynt ond cychod. Ffurfiodd Ethelred II. fath o gartrefu morawl, gan ordeinio fod i bob un a feddai 310 *hydes* o dir (pa faint bynag oedd hyny) ddarparu llong at wasanaeth ei wlad. Er mwyn amddiffyn glanau y deyrnas yn fwy effeithiol yn erbyn yseilwyr, darfu i Gwilym y Gorchfygwr, yn 1066, sefydlu y Pum Porthladd, sef Sandwich, Dover, Hythe, Romney, a Hastings; a rhoddodd iddynt freintiau neillduol, ar yr ammod iddynt ei gynnysg-aeddu, pan y deuai angen disymmwrth, a 52 o llongau gyda 24 o ddynion yn mhob un o honynt am bymtheng niwrnod. Hawliai y brenin Ioan arglwyddiaeth ar yr holl foroedd, a mynai gan bob llong-lywydd tramor ostwng ei faner i'r faner Saesneg—ymhoniad sydd wedi bod yn achos o ryfeloedd gwaedlyd. Nid yw y Saeson etto wedi llwyr ymwrthod a'r ymhoniad gwrth-un hwn. Yn y flwyddyn 1293, lladdwyd ryw ddyhiryn o longwr o Sais mewn porthladd yn Ffrainc; a'r canlyniad fu brwydr ar y môr rhwng Lloegr a Ffrainc (1293). Gorchfygwyd y Ffrangcoed yn hollol, a chymmerwyd 250 o'u llongau. Yn 1340, pan oedd Edward III., gyda 240 o longau, yn ymlaith i Flanders, cyfarfuant â llynges Ffrainc gyferbyn â Sluys; ac er ei bod yn llawer mwy na'r eiddynt hwy, gorchfygasant hi yn llwyr. Gwarchauodd yr un brenin, gyda 730 o longau a 15,000 o wŷr, ar Brest hefyd. Llongau cyflogedig o Genoa a Venetia oedd llawer o'r llongau hyny oedd yn gwneyd i fyny llynges-rydd Prydain yn y brwydrau hyn. Ymddengys i rywbeth tebyg i llynges frenhinol gael ei sefydlu yn amser Harri v. Dywedir mai Harri VII. oedd y brenin cyntaf a feddyliodd am gadw llynges mewn adeg o heddwch. Yn ei deyrnasiad ef yr adeiladwyd y *Great Harry*, yr hon oedd y gyntaf a haeddodd gael ei galw yr llong ryfel; os nad y hi hefyd oedd y gyntaf a neillduwyd yn gyfangwbl at wasanaeth y llywodraeth. Costiodd y llong hon bymtheng mil o bunnau, a llosgwyd hi yn ddamweiniol yn Woolwich yn 1553. Perfeithiodd Harri VIII. gynlluniau ei dad. Gellir dywedyd mai efe mewn gwirionedd a sylfaenodd y llynges Brydeinig. Gwnaeth gadlesydd llongau yn mhorthladdoedd Deptford, Woolwich, a Portsmouth. Sefydlodd swyddfa y Llynges a'r Morlys; pennododd gyflogau rheolaidd i'r llyngesyddion, y llonglywyddion, a'r morwyr—a gwnaeth y gwasanaeth

morawl yn alwedigaeth neillduol. Gyda hyny, adeiladodd amryw longau, ac yr oedd y fwyaf o honynt, sef *Henry Grace de Dieu*, yn cario 72 o fagnelau, a 700 o ddynion. Culion, uchel, ac afrosgo, oedd llongau y cyfnod hwnw: nid oedd eu magnelau nemawr uwch na gwyneb y dwfr: yr oedd eu pen blaen, a'u pen ol, mor ddyrchaf-eddig fel yr edrychent fel llongau Chinaidd: ac yn wir, y maes yn sŷn meddwl pa fodd yr ymgadwent ar wyneb y dwfr. Pan fu farw Harri VIII., yr oedd rhifedi llongau y llynges frenhinol yn 50, a rhifedi y llongwyr yn 8,000. Yr oedd y llynges yn wanach yn ystod y teyrnasiad dilynol; ond yr oedd hi yn ddigon cref yn amser Mari fel y gorchymynai y penllyngesydd Philip i ostwng banerau a hwyliau y llynges Ysopaenig pan oedd efe yn dyfod i Loegr i briodi y frenhines Mari. Y sarhad hwn oedd un o'r pethau a gymmhellodd Ysopaen i anfon yr *Armada* i geisio darostwng Lloegr, yn amser Elizabeth. Yr oedd nifer y llongau a aethant allan i wrthwynebu yr Arfflynges Ysopaenig yn 176, a nifer y dynion oedd arnynt yn 14,996; ond nid oedd ynt i gyd yn llongau 'brenhinol,' o blegid anogai Elizabeth y marsiantdwy'r i adeiladu llongau mawrion, fel y gallid eu troi yn llongau rhyfel pan fyddai achos. Hi a gododd gyflogau y llongwyr—sef y milwyr, y morwyr, a'r magnelwyr—o bum swllt, i ddeg swllt y mis. Yn y teyrnasiad hwn y dechreuwyd arfer arwyddion fel moddion gohebiaeth rhwng y llongau a'u gilydd. Nid oedd lloegr i. chwaith yn ddiystyr o'i llynges. Yn ei deyrnasiad ef y cododd y llongadeiladydd mwyaf celfyddid a medrus a fu yn Lloegr erioed; a bu y brenin yn ddigon doeth i roddi iddo bob cefnogaeth. Dygodd Pett i mewn ddull newydd, a gwell, o adeiladu—gan ryddhau y llongau oddi wrth lawer o bethau beichus a diangenrhaid. Yn 1610, efe a adeiladodd y *Prince Royal*, llong ddeunwrdd yn dwyn 64ain o fagnelau; ac yn 1637, efe a orphenodd y *Sovereign of the Seas*, y llong dri-bwrdd gyntaf, a'r un fwyaf a adeiladwyd hyd hyny yn ol y dull newydd. Yr oedd hon yn 232 troedfedd o hyd o ben bwygilydd, yn dwyn 130 o gyfflegrau, ac yn 1,637 tynell o lwyth. Cafwyd allan, pa fodd bynag, wedi peth prawf, ei bod hi yn rhy uchel i fod yn ddefnyddiol yn mhob math o dywydd; felly, gwnaed hi yn is o un bwrdd. Gwnaeth wasanaeth da ar ol hyny yn mron yn mhob ymgyrch yn erbyn yr Isellmyn. Ail adeiladwyd hi yn 1684, pryd y newidiwyd ei henw yn *Royal Sovereign*; ac yr oeddai ar fedr ei hadnewyddu eilwaith yn 1696, ond llosgwyd hi yn ddamweiniol gan dŵn. Cymmerodd y Tywysog Rupert ymaith 25ain o longau mawrion—fel pan ddaeth Cromwell i awdurdod, nid oedd ganddo ond pedair ar ddeg o longau deunwrdd; ond cyn pen pum mlynedd, yr oedd ei llynges yn cynnwys chwaneg na chant a hanner o longau rhyfel, ac yr oedd un rhan o dair o honynt yn llongau deunwrdd. Cymmerwyd llawer o'r llongau hyn oddi ar yr Isellmyn. Cafodd Cromwell gan y senedd roddi 400,000p. yn flynyddol at wasanaeth y llynges. Yn ei amser ef yr adeiladwyd y ffreigad Brydeinig gyntaf. Ei henw oedd *Constant Warwick*, yr hon a wnaed gan Peter Pett, mab Phineas Pett, ar lun a chynllun ffreigad Ffrengig a welodd yn y Tafwys. Darfu i'r llong-adeiladydd, Syr Anthony Deane, hefyd wneuthur yr *Harwich*, ar ddull llong Ffrengig a welodd ger llaw Spithead. Pan fu farw Iago, yr oedd rhifedi llongau y

gadres yn 108, a rhifedi y llestri eraill yn 65ain. Adeiladwyd cynnifer o longau yn nheyrnasiad Gwilym III., fel y dywedodd y brenin yn ei araeth i'r senedd yn 1697, fod y llynges y pryd hwnw gymmaint ddwywaith ei nerth ag oedd pan ddaeth i'r orsedd. Parhaodd y llynges i' gynyddio o dan deyrnasiad ei olynwyr hefyd, fel, erbyn y flwyddyn 1793, yr oedd yn alluog i wrthwynebu holl llyngesoedd y byd ynghyd. Ar y dydd cyntaf o Chwefror, yn y flwyddyn hono, cyhoeddodd y Weriniaeth Ffrengig ryfel yn erbyn Lloegr; ac yr oedd y wlad hon yn gwbl barod iddynt. Ni bu llynges Ffrainc ei hun erioed mor gref ag ydoedd y pryd hwnw; ac ar fod llongau Ffrainc yn fwy ac yn wychach na rhai y wlad hon, etto yr oedd llongau Prydain yn fwy eu rhifedi. Cymmerodd Lloegr, yn ystod y rhyfel hwn, liaws mawr o longau oddi ar y Ffrangod, yr Ysopaeniaid, yr Isellmyn, a'r Daniaid, fel yr oedd ganddi ar ei ddiwedd fwy o longau nag erioed. Cyhoeddodd Lloegr ryfel drachefn yn mis Mai, 1803, pryd yr oedd ganddi 189 o longau cadresol (*ships of the line*), a 781 o longau eraill. Y mae rhifedi y llongau er y flwyddyn 1815 yn llawer llai, er fod eu nerth yn llawer mwy. Yn 1841, dechreuwyd gwneyd agerlongau rhyfel yn lle hwyl-longau. Yn 1860, dechreuwyd eu gorchuddio â haiarn. Yn lle yr hen longau deu-fwrdd a thri-bwrdd, adeilidir ffreigadau mawrion yn awr. Y mae y magnelau sydd ar y rhai hyn yn llai eu rhifedi, ond y maent yn llawer iawn mwy nag oeddynt.

Rhifedi holl longau rhyfel Lloegr yn niwedd 1876 oedd 248. Yr oedd y llynges haiarnwisg yn niwedd 1877 yn gynnwysedig o ddeugain o longau cymmhws i ryfel. Rhenir y rhai hyn yn bum dosbarth, yn ol tewder y wisg haiarn sydd am danynt, maint a rhifedi y magnelau a ddygant, a dull eu gwneuthriad.

Y dosbarth blaenaf.—Cynnwysa y dosbarth hwn bedair o longau tyrog; sef, yr *Inflexible*, y *Dreadnought*, y *Devastation*, a'r *Thunderer*. Bwriadwyd y rhai hyn i ddwyn y magnelau trymaf, i fod yn hawdd eu llywio, ac i gynnwys swm mawr o lo. Gan yr Ital yn unig y mae llongau ag y mae eu magnelau yn drymach, a'u gorchudd haiarn yn dewach, na'r *Inflexible*. Y mae ei hyd yn 320 troedfedd, a'i lled yn 75 troedfedd—a mesur y lleoedd sydd yn gydwas-tad âg wyneb y dwfr. Y mae yr haen o haiarn sydd am dani o 16 i 24 modfedd o drwch, a'r muriau yn 41 modfedd o drwch. Y mae hi yn cario pedwar o fagnelau 81 tynell yr un, ac y mae ei grym yn gyfartal i nerth 8,000 o feirch. Nid oes i'r llongau eraill yn y dosbarth blaenaf un hwylbren; ac am hyny, dibynant yn gwbl ar nerth ager. Eu cyflymder cyffredin ydyw pedair milldir yr awr. Y mae iddynt ddwy yagriw, a dau beiriant annibynol, a chynnwysant 1,600 o dynelli o lo, neu ddigon i'w cymmeryd dros bellder o 6,000 o filldroedd.

Yr ail ddosbarth.—Cynnwysa hwn dair hyrdd-long, sef y *Glatten*, y *Rupert*, a'r *Hotspur*. Fe ellir arfer y rhan fwyaf o'r llongau heyrn i wasanaethu yn achlysurol fel hyrdd-longau; ond i hyrddio y cyfaddaswyd y tair hyn. Y mae blaen yr hyrddiadyr (*ram*) o ddeutu wyth troedfedd is law gwyneb y dwfr. Er nad ydynt mewn cymmhariaeth ond llestri bychain, etto y mae eu gwisg haiarn yn dra thrwchus, ar gyfartaledd i'w maint, sef o 12 i 14 modfedd. Y mae eu harfogaeth yn gynnwysedig o fagnelau 25 a 18 tynell yr un.

Y trydydd dosbarth.—Wyth o wib-longau gyda hwyliau, sef y *Monarch*, yr *Hercules*, y *Sultan*, yr *Alexandra*, y *Téméraire*, y *Nelson*, y *Northampton*, a'r *Shannon*. O 8 i 10 modfedd ydyw trwch gwisg haiarn y *Monarch*. Caria bedair o fagnelau 25 tynell, a 2 o fagnelau 6½ tynell yr un. O 6 i 9 modfedd yw trwch gwisg haiarn yr *Hercules* a'r *Sultan*. Y mae gwisg haiarn y *Nelson*, y *Northampton*, a'r *Shannon*, o 8 i 10 modfedd o drwch, a'r *Téméraire* o 8 i 11, a'r eiddo yr *Alexandria* o 8 i 12. Y mae yr olaf yn dwyn cynnifer a 10 o fagnelau 18 tynell, a 2 o rai 25 tynell yr un; ac y mae ei grym yn gyfartal i nerth 8,000 o feirch. Y mae holl longau y dosbarth hyn yn nodedig am eu maint, eu cadernid, a'u cyflymder. Teithiant, ar gyfartaledd, bymtheng milldir yr awr.

Y pedwerydd dosbarth.—Cynnwysa y dosbarth hwn ddeuddeg o longau haiarnwisg—a gyfrifid gynt yn llongau nerthol, ond a ddefnyddir yn awr i amddiffyn y glanau yn unig. Y rhai penaf o honynt yw y *Cyclops*, y *Gorgon*, yr *Hecate*, a'r *Hydra*—pedair o longau, sydd heb hwyliau iddynt, a adeiladwyd yn ystod y blynyddoedd 1870 ac 1871. Y mae i bob un o honynt ddau dŵr (*turret*) gyda dwy fagnel 18 tynell yn mhob tŵr. Trwch yr haiarn sydd am y pedair llong hyn yw o 6 i 10 modfedd. Cariant bedair o fagnelau 18 tynell, ac y mae eu grym yn amrywio o 1,472 i 1,765 oeffyl. Uwch law corph y llong y mae canllaw cadarn wedi ei godi, yr hwn sydd wedi ei orchuddio â haen dew o haiarn. Bwriadwyd y canllaw hwn i amddiffyn y peiriannau sydd yn gweithio y tyrau. Mae arnynt hefyd dŵr 17 troedfedd o uchder, fel amddiffynfa i'r llong-lywydd. Y gweddill o longau y dosbarth hwn ydyw yr *Hercules*, *Bellerophon*, *Audacious*, *Invincible*, *Iron Duke*, *Swiftsure*, y *Triumph*, y *Penelope*, a'r *Repulse*. Y mae pob un o'r rhai hyn, oddi eithr y *Repulse*, yn cario 10 o fagnelau 12 tynell. Deg o rai 9 tynell a garia y *Repulse*; ond y mae y *Bellerophon* yn cario 4 o fagnelau 6½ tynell, yn chwaneog at y 10 eraill o fagnelau 12 tynell. Gan y *Bellerophon* y mae y gorchudd haiarn teneuf o'r holl longau a berthyanant i'r dosbarth hwn; ond hi, er hyny, ydyw y fwyaf a'r gyflymaf o honynt oll.

Y pummed dosbarth.—Y mae hwn yn gynnwysedig o dair-ar-ddeg o wiblongau gyda hwyliau iddynt, y rhai a adeiladwyd ar ddull lled henafol. Wele eu henwau—y *Warrior*, y *Minotaur*, yr *Achilles*, y *Black Prince*, yr *Agincourt*, y *Northumberland*, y *Lord Warden*, yr *Hector*, y *Valiant*, y *Defence*, y *Resistance*, y *Pallas*, a'r *Favourite*. Y mae y llongau hyn yn gwahaniaethu yn fawr yn eu maintoli; ond cyffelyb iawn ydynt yn eu nerth, eu harfogaeth (*armament*) a'u cyflymder. Rhwng 16 a 26 ydyw nifer y magnelau a ddygant; eithr ni ddwg y *Pallas* ond 4 o fagnelau 9 tynell. Nid oes ar un o honynt fagnel sydd yn pwyso chwangne na 12 tynell. Teithiant rhwng 14 a 15 milldir yr awr; er hyny, y mae eu dirfaws faint, ynghyd a'r anhawder i'w trin, yn eu hanghyfaddasu i wneyd dim, heb law amddiffyn neu ddinystrio llongau masnachol.

Heb law y rhai uchod, y mae dwy long haiarn yn Bombay, ac un yn Melbourne. Y rhai penaf o'r llongau sydd heb eu gorchuddio â haiarn yw y *Shah*, yr *Inconstant*, a'r *Raleigh*. Dywedir mai y *Shah* ydyw y llong gyflymaf yn yr holl llynges.

Yr oedd llywodraethiad y llynges gynt yn

nwylaw y penllyngesydd; ond er amser y frenhines Anne, llywodraethir hi gan fwrdd, a elwir y Morlys. Cynnwysa y bwrdd bump o aelodau; sef, y Prif Arglwydd, yr hwn sydd bob amser yn aelod o'r cyfringynghor, a phedwar o brwyaduron cynnorthwyol, y rhai a gyfenwir yn Arglwydd Llyngesol Hynaf, Arglwydd Llyngesol Ieuangaf, y Trydydd Arglwydd, a'r Arglwydd Gwladol. Wrth eu gorchymyn hwy yr adeilodir, y newidir, yr adgyweirir, ac y gwerthir y llongau. Hwynthwy sydd yn gwneuthur, ac yn cymmeradwyo pob pennodiad a dychafiad. Wrth eu cymmeradwyaeth hwy hefyd y rhoddir anrhydedd, anrhegion, a chyfarwysau (*pensions*). Ganddynt hwy y gwneir pob archeb i dalu taliadau, a hwynthwy sydd yn paratoi y cyfrifon llyngesol, ac yn eu gosod o flaen y senedd. Y mae o dan y bwrdd ysgrifenydd arianol, yr hwn sydd, fel y pum arglwydd, yn newid gyda'r llywodraeth a fyddo mewn awdurdod. Y mae y weinyddiaeth sefydlog, yr hon sydd yn annibynol ar bleidiau gwleidyddol, yn cynnwys dau ysgrifenydd parhaus, a rhyw naw o benaethiaid ar ddoesbarthiadau. Gan y Prif Arglwydd y mae yr awdurdod oruchaf, a gadewir pob mater o bwys i'w benderfynu ganddo. Yr Arglwydd Llyngesol Hynaf sydd yn rheoli symmudiadau y llynges, ac efe sydd yn gyfrifol am ei dysgyblaeth hi. Y Trydydd Arglwydd sydd yn gofalu am y llong-gadlesydd (*dock-yards*), ac yn arolygu adeiladiad llongau. Cyflenwi y llynges & lluniaseth ydyw swydd yr Arglwydd Llyngesol Ieuangaf. Gwaith yr Arglwydd Gwladol ydyw gwneuthur y cyfrifon, a gwaith yr Ysgrifenydd Arianol ydyw prynu angenrheidiau.

Cyfansoddir y rhai sydd yn gwasanaethu yn y llynges o ddau ddoesbarth o ddyinion—y morwyr, a'r môr-filwyr. Rhenir y swyddogion yn ddau ddoesbarth, gwladol a milwrol. Yn y dosbarth gwladol y mae y caplaniaid, y meddygon, a'r ysgrifenyddion, &c. Wele yn canlyn restr o'r swyddogion milwraidd yn ol eu sefyllfa—y pen-llyngesydd (*admiral of the fleet*), y llyngesydd, yr is-lyngesydd, yr ol-lyngesydd, y môr-raglaw (*commodore, 1st and 2nd class*), cadben tair blynedd, cadben o dan dair blynedd, y llywydd, yr is-gadben, y meistri, yr is-lywydd, a'r ail feistr.

Yn y llynges Brydeinig, rhenir y llyngesyddion yn dri dosbarth, yn ol lliw eu lluman—llyngesyddion y coch, y gwyn, a'r glas. Mewn llynges a fyddo wedi ei threfnu yn gadres, bydd y blaenaf o'r rhai hyn yn y canol, yr ail yn y pen blaen, a'r trydydd yn y pen ol. Perthyna i bob un o'r tri dosbarth hyn, fel y gwelir uchod, dair

gradd; sef, y llyngesydd, yr ail-lyngesydd, a'r ol-lyngesydd. Y mae y llyngesydd yn cario ei liw ar yr hwylybren blaen, a'r ol-lyngesydd ar yr hwylybren ol. Cyflog y pen-llyngesydd ydyw chwe phunt y dydd, cyflog y llyngesydd ydyw pum punt, cyflog yr is-lyngesydd ydyw pedair punt, a chyflog yr ol-lyngesydd ydyw tair punt.

Wele isod gyflogau y rhai sydd yn awr (1878) yn aelodau o'r Morlys:—

	P.
Y Prif Arglwydd—y Gwir Anrhyd. W. H. Smith, A.S. (gyda phalas) ...	4,500
Ei Ysgrifenydd Cyfrinachol—y Cadben W. Codrington' ...	500
Yr Arglwydd Llyngesol Hynaf—y Llyngesydd G. G. Wellesley (gyda phalas) ...	1,500
Ei Ysgrifenydd Cyfrinachol—Evan MacGregor, Ysw. ...	150
Yr Ail Arglwydd Llyngesol—yr Ol-lyngesydd A. W. Ackland Hood ...	1,200
Yr Arglwydd Llyngesol Ieuangaf—yr Ol-lyngesydd Arglwydd Guilford ...	1,200
Ei Ysgrifenydd Cyfrinachol ...	150
Yr Arglwydd Gwladol—Syr Massey Lopes, Barwnig, A.S. ...	1,000
Ei Ysgrifenydd Cyfrinachol—G. T. Lambert, Ysw. ...	150
Y Prif Ysgrifenydd—yr Anrh. A. F. Egerton, A.S. ...	2,000
Ei Ysgrifenydd Cyfrinachol—R. D. Awdry, Ysw. ...	150
Yr Ysgrifenydd Llyngesol—yr Ol-lyngesydd Robert Hall ...	1,700
Ei Ysgrifenydd Cyfrinachol—J. H. Giffard, Ysw. ...	150

Swm holl dreulian y llynges yn 1876—77 oedd 11,238,872*p.* Swm y treulian yn 1877—78 oedd 10,979,829*p.* Rhifedi y morwyr a'r môr-filwyr a berthynant i'r llynges ydyw 60,000.

Enwan Gwledydd.	Llongau rhyfel o'r dosbarth cyntaf.	Gwiblongau y môr.	Gwiblongau glan y môr.	Difynlongau glan y môr.
Prydain Fawr ...	15	...	12	5
Ffraingo ...	8	...	6	6
Yr Ital ...	2	...	4	8
Yr Almaen ...	5	...	4	...
Awstria ...	...	7	...	...
Rwsia ...	...	2	4	5
Twrci ...	...	8	...	5
Yr Isalmaen ...	...	7	...	...
Denmarc ...	...	4	...	...

Yr oedd llongau rhyfel Unol Daleithiau yr America, yn haf 1877, yn gynnwysedig o 24 o longau haiarnwisg, dau fâd gyda chyffiedyddion (*torpedoes*), 68 o agerlongau eraill, a 22 o hwyllongau.

M.

MACH

MACH

MACHNIYDD (*mach*: Groeg, *ἐγγυος*). Ystyr cyntaf y ferf gyfatebol i'r gair hwn ydyw rhoddi peth yn y llaw fel gwystl; yna, addaw, neu wystlo; ac yn ddiweddar oll ymwystlo, neu un yn rhoddi ei hunan yn wystl—yr hyn ydyw hanfod machniaeth. Hyn yw ystyr y gwreidd-yn Cymraeg, *mach*:—mach ar gyfraith = *bail*; mach talu = *surety for debt*. Dywedir y byddai y machniydd gynt yn taro ei ddwyllaw yn llaw yr echwynwr, fel arwydd o'i ymgymmeriad a'i ymrwymiad ar ran y neb y machniai drosto. Gellir machnio dros arall am ddiogelwch gwasanaeth, neu ddyled. Y mae y gair hwn yn cael ei gymmhwysu unwaith, a dim ond unwaith, at Iesu Grist yn ei berthynas â'r cyfammod newydd, yr hwn a enwir hefyd yn gyfammod gwell:—"Ar Destament gwell o hyny y gwnaethpwyd Iesu yn Fachniydd." Y mae un dosbarth o ysgrifenydd, er addef machniaeth Crist pan yr oedd yma ar y ddaear, etto yn hōni mai at ei fachniaeth ar ol ei angen a'i adgyfodiad y cyfeiria yr adnod uchod; *h. y.*, at ei fywyd yn y nefoedd fel brenin-offeiriad fel gwystl, ac ef ei hun fel machniydd yn a thrwy y bywyd hwnw, yn diogelu canlyniadau ei aberth ar y ddaear. Felly y gwna Delitzsch yn ei esboniad ar yr Epistol at yr Hebraid:—"Y mae y gair *machniydd* yn dynodi un sydd yn ei gynnyg neu yn ei wystlo ei hun. Yr hyn y mae yn ei wystlo, yn ol y lle hwn, ydyw cyflawniad y cyfammod newydd. Nid pan y rhoddodd ei hun i farwol-aeth y gwnaeth hyn; o herwydd nid oedd y cyfammod y cyfeiria yr apostol ato yn bod cyn i Grist ddioddef: ond ar ol ac mewn canlyniad i'w farwolaeth. Nid at yr Iesu fel dioddefydd—ond at Iesu fel yr "offeiriad tragwyddol, yn ol urdd Melchisedec," fel wedi adgyfodi a chael ei ddyrchafu, y cyfeirir yma yn y cymmeriad o fachniydd. A gelwir ef felly, o herwydd mai ynddo ef, fel rhagredegydd drosom ni, y mae y berthynas newydd rhwng Duw a dyn, yn rhinwedd ei hunan-offrymiad yma, yn cael ei sicrhâd a'i gwystl personol am ei pharhâd a'i pherffoithrwydd." Y mae yr amser gorphenol, yn yr hwn y ceir y gair "gwnaed" yn y gwreiddiol yn ffafu y golygiad uchod. Gellir ei ddarllen y mae wedi ei wneuthur; *h. y.*, y mae efe yn awr yn, fachniydd. Ond ar yr un pryd, nid ydym yn canfod pa ham y dylai hyny gan allan ei fachniaeth haeddiannol ar y ddaear, gan mai yr olaf ydyw gwir sylfaen y gyntaf. Y mae yn fachniydd yn ei fywyd yn y nefoedd, am iddo fachnio drosom fel offeiriad trwy aberthu ei hun drosom. Drachefn, y mae holl haeddiant ei aberth, drwy yr hwn y safodd yn ein deddfle, yn aros yn ei rym a'i rinwedd yn dragwyddol yn ei berson yn y nefoedd. Gallwn olygu machniaeth Crist mewn tri o olygiadau neu agweddau.

I. Ei ymgymmeriad a'i ymrwymiad i'w Dad, er tragwyddoldeb, i sefyll yn neddfle pechaduriaid, ac offrymu ei hun yn aberth ac yn iawn drostynt.

II. Y cyflawniad o'r ymrwymiad hwnw yn yr hyn a wnaeth ac a ddiodeffodd fel Duw-ddyn, yn darostwng ei hun i ufuddhau hyd angen, ie, angen y groes, drosom, ac yn ein lle.

III. Ei bresennoldeb a'i waith yn diogelu ffirwyth a chanlyniadau yr hyn oll a wnaeth ar y ddaear—yr hyn a olygir yn fwy arbenigol yn yr adnod y cyfeiriwyd ati uchod.

Y mae'r cyntaf yn cael ei gynnwys yn yr athrawiaeth am y cyfammod tragwyddol rhwng y personau dwyfol ynghylch iachawdwriaeth dynion; yr ail, yn athrawiaeth yr iawn; a'r trydydd yn athrawiaeth yr eiriolaeth:—am y rhai gwel o dan y geiriau priodol. Yn y wedd gyntaf y mae ei fachniaeth yn gorphwys ar ei appwyntiad gan y Tad, a'i ymgymmeriad ef ei hunan o'i du yntau. Cafodd ei osod gan y Tad i gymmeryd deddfle pechaduriaid!—"Gosodais gymmhorth ar un cadarn," "Mynegef y ddeddf," "Dywedodd yr Arglwydd wrthyf," &c. Yn y gosodiad hwn cydsyniodd yntau, gan ddywed- yd, "Wele fi yn dyfod i wneuthur dy ewyllys di, O fy Nuw!" &c. Yn yr ymrwymiad hwn yr oedd, nid yn sicrhau ar du Dduw i ni gyflawniad ei ffridiadau grasol tuag atom, ond yn sicrhau ar ein tu ni i Dduw y byddai iddo gyflawni ein diffyg ni yn ein perthynas â Duw fel ein deddf- roddwr. Nid ydyw y ffaith mai Duw a gynnygiodd ac a roddodd y machniydd yn milwrio dim yn erbyn hyn; o blegid nid ydyw natur machniaeth yn dibynnu ar y neb a fyddo yn appwyntio y machniydd. Y cyfan a ofynnir yw, ei fod ef yn ymroddi yn ewyllysgar i fod yn gyfryw. Drachefn, y mae machniaeth yn golygu diffyg yn y neb y machnier drosto: ond nis gellir priodoli dim diffyg i Dduw.

Gyda golwg ar yr ail wedd, y mae yn amlwg fod yr apostol yn cyssylltu machniaeth Crist, a'i offeiriadaeth, â'r gwaith mawr y gyflawnodd yn ngweinyddiad y swydd hono ar y ddaear, yn gystal ag yn y nefoedd. Y mae hyn etto yn dangos ei fod yn y swydd hon yn gweithredu—nid dros Dduw tuag at ddynion; ond i'r gwrthwyneb, dros ddynion tuag at Dduw. Y mae machniaeth Crist yn y wedd hon yn cynnwys yr hyn oll a wnaeth yn *lle* ei bobl—yr hyn a wnaeth drostynt, am nas gallasant hwy eu hunain ei wneuthur, a'r hyn a ddiodeffodd yn eu lle, am nas gallasant hwy byth ei ddiodeff eu hunain ond yn anorphenol, ie, heb ei ddechreu yn iawn i dragwyddoldeb; ac fel na byddai iddynt ddiodeff eu hunain, am iddo ddiodeff hyd orphen diodeff yn eu lle, a throstynt. Y mae machniaeth Crist, yn yr ystyr hwn, yn dwyn

perthynas agos â'r iawn, ond gyda'r gwahaniaeth fod yr iawn yn golygu ei berson fel y mae yn boddloni cyfiawnder Duw; tra y mae ei fachniaeth yn golygu y berthynas sydd rhyngddo fel iawn â'r rhai yr oedd efe wedi ymgymeryd ac ymrwymo ar eu rhan—"Efe yw yr iawn," yw mynegiad y naill; ac "Efe yw yr iawn dros ein pechodau ni," ydyw mynegiad y llall.

Y mae y drydedd agwedd i fachniaeth Crist yn dwyn perthynas â'r swydd frenhinol, yn gystal â'r swydd offriadol. Y mae ei bresennoldeb, ei eiriolaeth, ei awdurdod, a'i waith yn y nefoedd, yn wystl ac yn ddiogelwch o gyflawniad amcanion y prynedigaeith.

"Y mae sefydlogrwydd y cyfammod newydd," meddai Dr. Owen, "yn dibynu ar fachniaeth Crist; ac y mae yn cael drwy hyny ei ddiogelu i gredinwyr; ac y mae ei fachniaeth hefyd yn gosod arnom y rhwymedigaeith uchaf i gyflawni dyledswyddau y cyfammod newydd. Canys y mae efe wedi ymrwymo ar ein rhan y bydd i ni roddi i Dduw yr ufudd-dod hwn. Nid ydyw hwnw yn gredadyn sydd heb ddeall i fesur nerth a gallu y cymmhelliaid hwn." Gwel Coecicius; Witsius ar y "*Cyfammodau*." Dr. Owen ar yr "*Hebraeid*." Delitzsch a Bleek ar yr "*Hebraeid*;" a Ritsehl ar "*Gyflawnhâd*," &c.

MAIP: llyisiau a dyfir mewn gerddi yn ymborth i ddynion, ac mewn meusydd yn ymborth i anifeiliaid. Tyfiant yn wyllt yn Mhrydain Fawr, ac yn rhandiroedd clauar ac oeraidd Asia; ond trwy ddiwylliaid mwyhŵir llawer arnynt, yn enwedig ar fôn y gwreiddyn; sef y cnap sydd yn y ddaear. Yr oeddynt dan driniaeth yn yr India er's talm cyn i drigolion Ewrop ddyfod i ganfod eu buddioldeb. Y mae llawer o honynt yn cael eu tyfu yn y gerddi ac yn y meusydd. Y mae rhai mathau yn gymmhws i'r ardd ac i'r maes. Gellir dosbarthu y maip a dyfir gan ffermwyr yn rhai gwynion ac yn rhai melynion. Tyf rhai o'r mathau mwyaf i'r fath faint, fel y pwysant ugain neu bum pwys ar hugain. Er fod maip yn werthfawr iawn fel ymborth i anifeiliaid, etto y mae ynddynt lawer o ddwfr. Dywedir fod tua 90-96 rhan o'u pwysau yn ddwfr. Heuir maip gerddi rhwng diwedd Mawrth a diwedd Awst: a heuir maip y maes yn misoedd Mai a Mehefin. Pe yr heuid hwynt cyn hyny, odid fawr na ehedent—yr hyn beth a luddiai i'r cnap chwyddo, ac a'i gwnai hefyd yn llawn o wreiddiach. Blodeuo a hadu a wna maip gerddi hefyd os heuir hwynt yn rhy gynnar yn y gwanwyn, neu os bydd y tywydd yn sych iawn. Tywydd llaiht cymmylog ydyw y goreu ar les maip. Heuir maip gerddi yn dewach, a gadewir iddynt dyfu hefyd yn dewach na maip y maes: y maent hefyd yn llai eu maint, yn gyflymach eu tyfiant, ac felly yn dynersach. O ogledd Ewrop—ac yn ddiweddar mewn cymhariaeth—y dygwyd y maip Swedaidd i Brydain. Gwerthfawr iawn yn ngolwg y ffermwyr ydyw y rhai hyn.

Mewn tir bras rhywiog y tyf maip oren. Nid ydyw tir cleiog yn gyfaddas iddynt, er y tyfir hwynt yn fynych mewn tir felly. Dylid malurio y pridd yn dda cyn hau yr hâd. Yn gyffredin, y mae onwd o faip yn dilyn gwenith neu ffa, mewn tiroedd ysgeifn. Trinir tir maip, yn gyffredin, trwy ei wneuthur yn rhilliau dyrchafedig gyda'r aradr, a heuir yr hâd ar ben y trumiau culion, y rhai sydd o ddeutu pedair modfedd ar hugain y naill oddi wrth y llall. Y mae dognau

mân o dom adar (*guano*), esgyrn maturiedig, neu wrteithiau eraill cyffelyb, yn cynnyrchu cynydau da. Teneuir y planhigion ieuainge â cheiban (*hoe*), ac yna â'r llaw, nes y byddont droedfedd, neu chwaneig, oddi wrth eu gilydd. Yr ydys, felly, wrth godi cnwd o faip yn cael cyflenwra rhagorol i lanhau y tir oddi wrth chwyn. Ys-torir hwynt weithiau mewn lle diddos, ac weithiau gwneir hwynt yn bentyrau bonbraff a brig-fain yn yr awyr agored, gan eu gorhuddio â'u dail eu hunain, neu â gwellt a phridd. Os gor-chuddir hwynt â phridd, dylid gofalu fod pibellau mân yn cael eu rhoi yma ac aow ar frigau y pentyrau i ollwng y gwres allan. Y maip Swedaidd ydyw y goreu.

Dechreu meithrin maip oedd un o'r digwyddiadau pwysicaf yn hanes amaethyddiaeth Prydain. Bellach, y mae yn bosibl codi cynydau ar gylch—yr hyn sydd wrth reswm yn dra manteisiol. Y mae cigau i'w cael yn llawer mwy cysson yn awr, yn gymmaint ag y gellir darparu ymborth ganaf i wartheg a defaid; tra nad oedd gynt ond y borfa i ddiwynu arni. Ysgotland ydyw y wlad yr amaethir maip oren ynddi. Y mae hinsawdd laith Ysgotland â'r Iwerddon yn dygymmod yn dda â hwy; ond y mae hinsawdd Gogledd America mor anghyffaddas iddynt fel nas gellir, er pob ymdrech, gael cynydau boddhaol o honynt yno. Parwyd cryn naid, yn ddiweddar, i'r cynydau maip yn Mhrydain gan y clwyf a elwir "Byssedd a Bodiau" (*Anbury*). Y mae maip Norfolk yn rhydd oddi wrth y clwyf hwn; a phriodolir hyn i'r ffaith eu bod hwy yno yn defnyddio marl fel gwrtaith; ond ymddengys nad yw pawb ddim yn cymmeradwyo yr eglurhâd hwn. Y mae maip yn agored i gael eu niweidio hefyd gan lwydni gwyn, ffung (*fungus*), ac amryw fathau o bryfed. Defnyddir dail ieuainge a blagar maip yn ddeil-fwyd (*greens*) gan drigolion rhai parthau o'r wlad.

MASNACH, MARSIAINDIAETH. Mewn ystyr cyffredinol, y mae y ddau air uchod yn golygu cyfnewidiad nwyddau, cynnyrchion, neu eiddo o unrhyw fath, rhwng cenhedloedd neu bersonau, naill ai trwy newid y naill nwydd am y llall, neu ynte drwy eu prynu, a thalu am danynt mewn arian, neu rywbeth yn cynrychioli arian. Rhaid olrhain dechreuad masnach i gyfnod pan y daeth dynion i feddu yr amgyffrediad cyntaf am y meddylddrych o eiddo, ac i'w amgyffred yn ddiagon da i fod yn gydnabyddus â'r dull symlaf o bob cyttundeb; sef, cyfnewid y naill beth am y llall. Buasai angenrheidiau a chywreirwydd natur dyn yn debyg o awgrymu iddo drefn newydd i chwaneu at ei fwyniant, drwy wneyd i ffordd â'r hyn nad oedd arno ei eisieu, mewn trefn i gael yr hyn a wnaethai wasanaeth iddo, a ddigwyddai fod yn meddiant rhywun arall. Yr oedd marsandiaeth yn ei hamrywiol ganghenan, rhwng gwledydd â'u gilydd, a rhwng personau â'u gilydd, yn cael ei dwyn yn mlaen yn y dwyrain o'r amseroedd boreuaf y ceir hanes am danynt. Mewn canlyniad i hyn, gwneir crybwyllion mnych yn llyfrau hynaf yr Hen Destament am brif-ffyrdd, rhydau, pontydd, ac anifeiliaid yn llafurio y ddaear; hefyd, am longau i drosglwyddo nwyddau, ac am bwysau, a mesurau, ac arian. Gwneir cyfeiriadau at y pethau hyn yn ngweithiau hen awduron clasurol hefyd. Y Phoeniciaid a ystyrid gynt y genedl fwyaf masnachol. Arferent hwy bwrcasu nwyddau o wahanol fathau yn

mhob rhan o'r dwyrain. Dygent hwynt i lawr mewn llongau i lenydd Môr y Canoldir, i Affrica, ac Ewrop, gan gymmeryd yn ol arian a phethau eraill yn gyfnewid am danant, gan eu gwasgaru yn y gwledydd mwyaf dwyreiniol. Prif ddinas fafnachol gyntaf y Phoeniciaid oedd Sidon; wedi hyny daeth Tyrus yn brif ddinas iddynt. Adeiladwyd Tyrus ddeuddeg ngain mlynedd o flaen teml Solomon, neu ddeuddeg cant a hanner o flynyddoedd cyn Crist. Yr oedd gan y Phoeniciaid borthladdoedd o'r eiddynt eu hunain o'r bron yn mhob gwlad—yr enwocaf o ba rai oeddynt Carthage, a Tharsis, neu Tartessus, yn yr Ysbaen. Ymgymmerai llongau o'r lle diweddfaf & gwneyd mordeithiau pelleng; ac am y rheswm hwn gelwid llongau a elent i fordeithiau pelleng yn "llongau Tarsis." Sonir rhywbeth am fafnach y Phoeniciaid yn *Ezec.* xxvii. a xxviii., ac yn *Esa.* xxiii. Dygai preswylwyr Arabia Felix fafnach helath yn mlaen gydag India. Dygent gyda hwy adref rai o'r pethau a brynent yn India drwy Gulfor Babelmandel, i Abyssinia, a'r Aipht; a'r gweddill a ddanfonid ganddynt dros Forgaing Persia a chyda'r Euphrates i Babilon; a thros y Môr Coch i Easion-gaber. Drwy hyn y daethant i feddu cyfoeth mawr; er fe allai fod yr hynafiaid yn tueddu i arfer gormodiaeth wrth sôn am eu cyfoeth. Dechreuodd enwogrwydd yr Aiphtiaid, fel canedl fafnachol, gyda theyrnasiad Pharaoh Necho. Nid oedd eu masnach hwynt yn fawr, pa fodd bynag, nes y dinystriodd Alexander Tyrus, ac yr adeiladodd efe Alexandria.

Derbynai y Phoeniciaid eu nwyddau o'r dwyrain, weithiau dros Forgaing Persia, lle yr oedd ganddynt drefedigaethau ar ynysoedd Dedan, Arad, a Thyrus. Bryd arall derbyniant hwynt gan yr Arabiaid, y rhai a'u dygent dros y tir drwy Arabia, neu i fyny y Môr Coch i Easion-gaber, ac anfonid hwynt oddi yno drwy ganol y wlad, trwy Gaza i Phoenicia. Cynyddai y Phoeniciaid swm y nwyddau tramor a dderbyniant drwy chwanaegu atynt rai o'u gwneuthuriad eu hunain; ac felly galluogid hwynt i adgyflenwi pob gwlad ar lan Môr y Canoldir. Ar y cyntaf, derbynai yr Aiphtiaid eu nwyddau gan y Phoeniciaid, yr Arabiaid, yr Affricaniaid, a'r Abyssiniaid; ac y mae yn yr holl wledydd hyn hyd heddyw adfeilion dinas- oedd masnachol mawrion. Ond mewn oesoedd mwy diweddar, hwy a ddygent eu nwyddau o India yn eu llestri eu hunain; ac o'r diwedd carient yn mlaen fafnach allforawl gydag amryw o borthladdoedd ar Fôr y Canoldir. Ar hyd y tir, yn benaf, modd bynag, y dygid yn mlaen fafnach y dwyrain. Gan hyny, ychydig o sôn sydd am longau yn y Beibl, oddi eithr yn *Salm* cvii. 23—30; ac mewn manau eraill lle y sonir am y Phoeniciaid, neu am achosion morawl Solomon ac Iehosaphat. Y ddwy brif ffordd o Palestina i'r Aipht oeddynt, yr un ar hyd glenydd Môr y Canoldir, o Gaza i Pelusium—a'r llall o Gaza heibio i Fynydd Sinai, ar y gangen Elanaidd o'r Môr Coch.

Cludid nwyddau y marsiandwyr gan gamelod—anifeiliaid sydd yn alluog i ddioddef syched mawr, ac sydd yn hawdd eu cadw yn y diffaeth-wch. Er mwyn diogelu eu hunain rhag ymosodwyr: ac ysebilwyr, teithiai marsiandwyr y dwyrain gynt yn gwmniau; ac felly y mae yr arferiad etto yno. Gelwid cwmniau teithiol mawrion o'r disgrifad hwn yn finteioedd (*caravans*), a rhai llai yn fforddoliol (*kafilas*): *Iob*

vi. 18—20; *Gen.* xxxvii. 35; *Esa.* xxi. 13; *Ier.* ix. 2; *Barn.* v. 6; *Luc.* ii. 44. Y mae i bob mintai ei harweinydd—un yn hysbys o'r ffordd, er eu dwyn yn ddiogel drwy yr anialwch, ac yn gwybod yn mha le y ceid dyfrgistan a ffynnonau. Pan y bydd pob peth yn barod i'r daith, y mae y rhai a wnaat i fyny y fintai yn ymgynnull ychydig o bellder o'r ddinas. Pennoda llywodraethwr y fintai, yr hwn sydd yn berson gwahanol i'r arweinydd, ac yn cael ei ddewis o blith y rhai cyfoethocaf o'r cwmni, y diwrnod i gychwyn i'r daith. A'r un drefn oedd yn cael ei mabwysiadu yn mhllith yr Iuddewon, pan yn teithio yn finteioedd i Ierusalem. Cychwyna y minteioedd yn foreu:—weithiau, cyn toriad y dydd. Ymdrechant gael lle i aros ynddo yn ystod y nos, lle y gallant gael digon o gyflenwad oddwfr: *Iob* vi. 15—20. Cyrhaeddant yno cyn diwedd y dydd; a thra y byddo yn oleu, gwant bob peth yn barod erbyn ail gychwyn i'r daith dranoeth. Er attal rhai i grwydro yn mhell oddi wrth y fintai, ac i golli y ffordd yn ystod y nos, dodir lampau ar bolion uchel. Attelai y golofn dân y llyben hwn i'r Israeliaid, pan yr oeddynt yn yr anialwch. Llettya y minteioedd weithiau mewn dinasoedd; ond pan nad ydynt yn gwneyd hyny, y maent yn gosod i lawr eu pebyll fel ag i ffurfio gwersyll, ac yn cadw gwyliadwriaeth ddyfal arnynt er mwyn diogelwch. Yn y dinasoedd y mae llueattai cyhoeddus, a elwir *khan*—yn y rhai y llettya minteioedd yn diddrael. Y maent yn adeiladu mawrion ysgwâr, & chynotted agored yn y canol. Y crybwylliad cyntaf a wneir at hyn yn yr Hen Testament sydd yn *Ier.* xli. 17, lle y dywedir ei fod "yn agos i Bethlehem."

Ni osododd Moses ddeddfau i lawr yn dal cysylltiad & marsiandwyr, er fod sefyllfa Palestina yn dra ffafriol i'r dyben hwn. Fe allai mai y rheswm am hyn oedd, fod yr Hebraeid, y rhai a neillduwyd i gadw yn fyw grefydd wirioneddol, mewn perygl o ymlygru trwy ymgymysgu & chenhedloedd eilunaddolgar. Ond y mae Moses yn gosod pwys mawr ar y ddyledswydd o fod yn gywir a gonest gyda phrynu a gwerthu: *Lev.* xix. 36, 37; *Deut.* xxv. 13—16. Drwy sefydlu y tair gŵyl fawr flynyddol, pa fodd bynag, rhoddwyd mantais i farsiaid; o herwydd yn adeg y gŵyliau hyn, ymgaglai holl feibion y genedl yn flynyddol i'r un lle. Y canlyniad o hyn oedd, fod y sawl oedd & rhywbeth i'w werthu yn ei ddwyn i'w canlyn; a daliai y prynwyr hefyd ar y cyfle i brynu. Er na ddywedodd Moses ddim yn gymmhelliadol i fafnachu & gwledydd eraill, ni ddywedodd chwaith ddim yn erbyn hyny; ac mewn cyfnod diweddarach, nid yn unig dygodd Solomon yn mlaen fafnach mewn meirch, ond aefonodd longau o Easion-gaber drwy y Môr Coch i Ophir ar ororau Affrica, fe allai: 1 *Bren.* ix. 26; a 2 *Cron.* ix. 21. Er fod masnach yn ffynonell o gyfoeth i'r genedl, ymddengys ei bod wedi ei heugeulso ar ol marwolaeth Solomon. Lluddiwyd yr ymdrech a wnaethpwyd gan Iehosaphat i'w hadnewyddu, trwy i'w longau ef gael eu curo yn erbyn y creigiau yn Easion-gaber, a chael eu distrywio: 1 *Bren.* xxii. 48, 49; 2 *Cron.* xxii. 36. Joppa oedd porthladd priodol Ierusalem, er nad ydoedd yn un cyfleus iawn; ac yr oedd rhai o'r llongau mawrion a hwyliant i'r Ysbaen yn troi allan o hono: *Ion.* i. 3. Yn amser Ezeziel, yr oedd masnach Ierusalem mor fawr, fel y teimlai trigolion Tyrus eu hunain yn eiddig

o honi: *Æzec.* xxvi. 2. Ar ol dyddiau y gaethglud, daeth llawer o'r Iuddewon yn farsianodwyr, a theithient i bob gwlad i ddybenion masnachol. Tua 150 c.c. gwnaeth y tywysog Simon borthladd Joppa yn fwy cyfleus nag o'r blaen. Yn amser Pompey Fawr, yr oedd cynnifer o Iuddewon ar y môr, hyd yn oed yn y cymmeriad o fôr-ladron, fel y cyhuddwyd y brenin Antigonus o'i flaen ef am eu danfon allan i'r amcan hwnw.

Nid yfodd y Groegiaid na'r Rhufeiniaid yn helaeth o ysbryd masnachol y Phœniciad a'r Carthageniaid; er hynny, yr oedd amryw o daleithiau Groeg yn dwyn yn mlaen fasnach lwyddiannus; ond anfynych yr oedd terfynau eu masnach yn mhellach na Môr y Canoldir, ac yr oedd eu prif ymdrafodaeth fasnachol rhyngddynt a'u trefedigaethau yn Asia Leiaf, Italy, a Sicily. Parodd Alexander gryn chwyldroad gyda golwg ar hyn yn yr ymherodraeth hono. Darfu i'w anturiaethau ef yn y dwyrain, a'i fordaith ddarganfyddiadol i lawr yr Indus, ac ar hyd Môr-gaingc Persia, eangu i raddau mawr wybodaeth ddaeryddol. Cafodd gyfle hefyd i sylwi ar adnoddau masnachol mawr gwerniniaeth Tyrus. Gyda'r amcan o helaethu masnach, efe a adeiladodd ddinas Alexandria yn agos i un o eneauau y Nilus, gan yr ystyried ei fod yn lle cyfleus i fasnachu rhwng y dwyrain a'r gorllewin. Yr oedd y dewisiad o'r safle hwn i'r ddinas yn un doeth, fel y profwyd yn eglur; gan iddi ddyfod yn fuan yn un o'r dinasoedd masnachol penaf yn yr holl fyd.

Nid oedd masnach y Rhufeiniaid yn gyfartal i eiddo y Groegiaid. Yr oedd eu haddysg filwr-aidd ac ysbryd eu cyfreithiau yn eu dyeithrio oddi wrth fasnach a morwriaeth; o herwydd ystyriai y Rhufeiniaid fod ymdafu i anturiaethau masnachol a morwrol yn ddarostyngiad ar ddinesydd Rhufeinig; a pharhaodd masnach yr Aipht, Groeg, a gwledydd gorchfygedig eraill, i gael eu dwyn yn mlaen yr un modd ag o'r blaen, ar ol cael eu darostwng yn daleithiau Rhufeinig. Ymddengys hefyd nad oedd gwladlywiaeth y Rhufeiniaid yn ffafriol i ddaedblygiad ysbryd masnachol. Gwnaed y cynnydd mwyaf yn amser yr ymherawdwyd yn y fasnach ag India; o ba le y dygid symiau chwanegol o nwyddau i boblogaeth foethus y brif ddinas. Yr oedd y fasnach ag India, yn ol Pliny, yn myned yn flynyddol â mwy na 400,000*p.* o arian o'r ymherodraeth; a dywed Strabo fod mwy na phedwar cant o longau yn hwylio bob blwyddyn o'r Môr Coch i India, ac yn benaf i Musisis, ar ororau Malabar. Ar ol i Cystenynt Fawr symmud eisteddle yr ymherodraeth i Gaer Cystenyn, B.A. 320, ymrannodd yr ymherodraeth Rufeinig yn ddsobarthiadau, a gwanhaodd ei nerth, nes o'r diwedd y llwyr ddimchwelwyd hi gan oresgynwyr barbariaid a ddaethant o amryw gyfiriadau. Dosbarthwyd Ewrop yn daleithiau bychain annibynol, a buasai masnach â gwledydd pelleng wedi llwyr ddarodd yn mron, oni buasai fod Gaer Cystenyn wedi diangc rhag dinystyr y barbariaid. Yr oedd masnach yn blodeuo yno pan yr oedd wedi darodd yn mron yn mhob rhan arall o Ewrop.

Yn Italy y daeth yr arwyddion cyntaf o adfywiad masnachol i'r golwg, lle y darfu i amryw bethau gydgylfarfod i ddwyn annibyniaeth a rhyddid i'r dinasoedd. Caer Cystenyn oedd y farchnad fawr, i'r hon yr elai yr Italiaid; ond yn gymmaint a bod nwyddau dwyreiniol i'w cael yn rhatach yn Alexandria, tynodd hynny

hwynt yno, er fod gelyniaeth mawr rhwng y Mahometiaid a'r Cristionogion. Wrth ddsobarthu eu nwyddau drwy Ewrop, cododd yr Italiaid yn yr amrywiol ghenhedloedd hyn gryn lawer o chwaeth ag gynnyrchion y dwyrain, yn gystal a'u bod wedi rhoddi iddynt ryw syniad am y celfyddydau a'r llaw-weithfeydd. Darfu i'r croesgadau (1099—1249) arwain lluoedd o bob owr o Ewrop i Asia, ac agor cyfathrach helaeth rhwng y gorllewin a'r dwyrain. Cafwyd mwy o adnabyddiaeth o'r dwyrain hefyd mewn canlyniad i deithiau Marco Polo, ac eraill. Dyfeisiwyd cwnpawd y morwr yn 1302, er mai yn araf y deallwyd y gelfyddyd o hwylio wrtho. Y Portugaliaid a'r Ysppaniaid oedd y rhai cyntaf i geisio morio moroedd anadnabyddus dan ei arweiniad. Orlrhainiodd y blaenaf yn raddol ororau Affrica; ac yn 1497, darganfyddasant y fordaith i India, heibio i Benrhyn Gobaith Da. Ychydig cyn hynny (1492) y darganfyddwyd yr America gan Columbus. Diammheu fod y ddau ddarganfyddiad pwysig yma wedi effeithio yn fuan ar fasnach y byd.

Arweiniodd helaethiad masnach yn ngogledd Ewrop, ynghylch 1241, i'r Cynghrair Hansataidd, aelodau yr hwn a ffurfiodd y cynullian masnachol rheolaidd adnabyddus cyntaf yn y canoloesoedd. Cyrhaeddodd y trefydd Hansataidd, sef Lubec, Hamburg, a Bremen, &c., eu henwog-rwydd mwyaf yn y bymtheged a'r unfed ganrif ar bymtheg, pan y masnachent a'r Lombardiaid, gan gyfnwedd cynnyrchion y gogledd a chynnyrchion India am nwyddau llaw-weithiaol Italy. Dinas Bruges yn Flanders oedd y canolfan yn yr hon yr oedd masnach yn cael ei dwyn yn mlaen rhwng y marsianodwyr Hansataidd a Lombardaid; ac o ganlyniad, daeth y ddinas hon yn ystorfa fasnachol fwyaf yn Ewrop. Ystyrid fod Flanders, a'r taleithiau cylchynol iddi, yn rhagori ar bob rhan arall o Ewrop am eu llaw-weithfeydd, eu medrusrwydd, a'u cyfoeth. Yr oedd y taleithiau hyn yn uchder eu llwyddiant pan y darfu i erledigaeth grefyddol y Duc o Alva, ac eraill, yru eu celfyddydwyd mwyaf medrus i wledydd eraill. Er fod ymddygiad gormesol yr Ysppaniaid wedi effeithio yn niweidiol ar Flanders, bu yn achos o lwyddiant i Holland—y wlad gymmydogaethol; i'r hon, yn niwedd yr unfed ganrif ar bymtheg, y troglwyddwyd agos holl fasnach Bruges, Antwerp, a dinasoedd Fflemingaid eraill. Ymgododd Holland i fod yn dalaeth fasnachol o'r radd flaenaf. Achoswyd hyn gan ei sefyllfa ffafriol, diwydrwydd a chynnilddeb ei phreswylwyr, egwyddorion goleuedig ei chyfreithian, a'r terfysgoedd a gynnhyrfent wledydd eraill. Yr adeg y bu ei marsianiaeth yn fwyaf blodeuog oedd o 1650 hyd 1670, pan yr oedd ei masnach â gwledydd eraill, a'i morwriaeth, yn helaethach nag eiddo holl deyrnasoedd Ewrop ynghyd. Gellir priodoli ei dadfeiliad wedi hynny mewn rhan i gydymgais gwledydd eraill—yn enwedig Prydain; ond, yn benaf, i'r trethoedd trymion a ddisgynai ar y trigolion, mewn canlyniad i dreuliau y rhyfeloedd ag Ysppaen, Ffrainc, a Phrydain, a'r elw bychan a gynnhyrchied gan fasnach mewn canlyniad i hyn, ynghyd a'r crynhoedd ynghyd o ormod o gyfalaf. Ac yn awr, y mae Holland, er nad ydyw nemawr mwy na Chymru, nac yn naturiol ddim yn fwy frwythlawn na hithau, yn parhau i fod yn un o'r gwledydd mwyaf diwyd a chyfoethog ar Gyfandir Ewrop. Heb law yr anhawsderau cyffredin, eraill a

achlysurid i fasnach Brydain gan natur llywodraeth wriogaethol, a sefyllfa arferion y canoloesoedd, yr oedd ei chynnydd yn cael ei attal gan achosion neillduol; megys sefyllfa ymranedig y deyrnas yn amser y saith benaeth Sacsonaidd, y chwyldroad a achoswyd ar eiddo yn ganlynol i'r gorchfygiad Normanaidd, y rhyfel-oedd parhaus a ddygid yn mlaen i ddal i fyny hawliau ei phenaduriaid i goron Ffrainc, a'r rhyfeloedd dinystriol rhwng tai Lancaster a York. Y Saeson, gan hyny, oedd un o'r cenhedloedd olaf yn Ewrop i gymmyd gafael yn y manteision masnachol oedd yn perthyn yn naturiol ac yn arbenig i'w gwlad. Yn flaenorol i deyrnasiad Iorwerth II., yr oedd yr holl wlad oedd ynddi, oddi eithr y awm bychan a ddefnyddid i wneyd brethyn bras at wasanaeth cartref, yn cael ei werthu i'r Fflemingiaid a'r Lombardiaid, i'w weithio ganddynt hwy; ac er fod y penadur hwn, yn 1326, yn dechreu denu y gwelyddion Fflemingiaid i ymsefydlu yn y deyrnas hon, bu ei ddeiliaid yn hir cyn gallu gwneyd brethyn ar gyfer marchnadoedd tramor; a pharhaodd gwlad i fod yn brif erthygl eu masnach allforawl. Dygid nwyddau tramor iddynt gan farsiantwyr Hanseataidd a Lombardaidd.

Y cyttundeb masnachol Prydeinig cyntaf sydd wedi ei gofnodi ydyw yr un â Haguin, brenin Norway, yn 1217. Ni fentrodd y Saeson i fyned i'r Baltic yn eu llongau eu hunain hyd ddechreu y bedwaredd ganrif ar ddeg. Ar ol canol y bymthegfed ganrif yr anfonasant longau i Fôr y Canoldir; ac yn mhell wedi hyny yr aethant i borthladdoedd Portugal ac Ysbaen. Bu esgyniad Harri VII. i'r orsedd yn derfyniad ar y rhyfeloedd cartrefol rhwng teuluoedd York a Lancaster, ac y mae ei deyrnasiad yn ffurfio cyfnod pwysig yn hanes masnach yn Mhrydain. Efe a gadwoedd heddwch y wlad, a chefnogodd anturiaethau masnachol drwy wneyd cyttundebau; a phennododd unfurfiath mewn pwysau a mesurau; a thrwy ddarostwng y gyfundrefn wriogaethol, a sefydlu awdurdod y gyfraith, efe a chwanoedd at rifiedi y dosbarthiadau gweithiol, a drychafodd eu sefyllfa, a gwnaeth eu heiddo yn fwy diogel iddynt. Yr oedd Harri VIII. hefyd yn gefnogol i ledaniaid masnach. Rhoddodd y Diwygiad Protestanaidd, a gymmerodd le yn ei deyrnasiad ef, gynnyrifiad dwfn i feddyliau y bobl; a chan eu bod wedi eu cyffroi, teimlwyd awyddfryd i eselychu yr Ysbaeniaid a'r Portugeaid i ddarganfod gwledydd, mewn trefn i helaethu cylch eu masnach. Dyma y pryd y cymmerodd anturiaethau Willoughby a Challenger le. Olynydd Harri oedd ei ferch Mari: yr oedd hi yn briod â Phylip o Ysbaen, ac felly yn anghymeradwyo pob cynlluniau a dueddent i ddwyn y wlad hon i wrthdarawiad a'r wlad hono. Yn ystod teyrnasiad Elizabeth cryfhaodd yr ysbryd anturiaethus oedd wedi meddiannu llawer yn Mhrydain, gan anturiaethau morwrol Drake, Raleigh, Hawkins, Cavendish, ac eraill. Caniatawyd breinlen i Gwmni yr India Ddwyriniol gan y frenhines Elizabeth yn 1600; ac yr oedd trefedigaethau ar gael eu sefydlu yn India y Dwyrain; ond ni sefydlwyd trefedigaethau yn arosol yn Ngogledd yr America hyd adeg teyrnasiad Iago I. Yr oedd teyrnasiadau Elizabeth, Iago I., a Siarl I. yn ffurfio cyfnod gorffaeliaeth masnachol. Y pryd hyny, estynid ffafrau neillduol i gwmniau arbenig. Diddymwyd llawer o'r rhai hyn yn amser Cromwell; ond dyna y pryd y rhoddwyd i lawr sylfaen y deddfau

morwrol; ac yn anffodus hefyd gwrandawodd y llywodraeth ar y llaw-weithyddion mor bell ag i roddi tollau trymion ar nwyddau tramor. Yn 1678, rhoddwyd toll drom ar nwyddau a ddygwyd o Ffrainc, a chwanoegwyd hi ar ol chwyldroad 1688, gan y tybid fod buiddiannau y wladwriaeth yn galw ar beidio rhoddi cefnogaeth i nwyddau tramor. Ar y llaw arall, rhoddai y llywodraeth roddion ar allforiad rhai nwyddau Saesneg, mewn ffordd o gefnogaeth. Ond un o'r symudiadau mwyaf ffatriol i fasnach y deyrnas hon oedd dilead deddfau yr 9d—ynghlŷn a'r hyn y gwnaeth y diweddar Mr. Richard Cobden a Mr. John Bright wasanaeth mawr i'r wlad hon.

MAGGLETONTIAID: plaid a gododd yn Lloegr tua'r flwyddyn 1651, sylfaenwyr yr hon oedd Ludovic Maggleton a John Reeve. Dynion dinod oeddynt ill dau. Teiliwr, yn gweithio wrth y dydd, oedd Maggleton; a phroffesai fod yn enau i Reeve, megys yr oedd Aaron i Moses. Hônt eu bod wedi eu pennodi gan lais oddi wrth Dduw yn brophwydi diweddar a mwyaf Iesu Grist; mai hynnythwy oedd y ddau dyst y sonir am danynt yn yr Illeg bennod o'r Dadguddiad, a bod ganddynt awdurdod i fendithio neu i ddamnio dros byth pwy bynag a fynent. Yr oedd eu daliadau yn dra dyleith. Credent fod Duw yn gorph dynol; nad oedd Tad, Mab, ac Ysbryd Glân ond gwahanol enwau ar Dduw; ddarod i Dduw ddyfod i lawr i'r ddaear, a'i eni fel dyn, a marw; ac mai Elias yn ystod yr amser hwnw oedd ei gynnrychiolydd yn y nefoedd. Dywedent fod y diafol wedi ymgnawdoli yn Efa, a bod enaid dyn mewn undeb anwahanol a'r corph; ac o herwydd hyny, eu bod ill dau yn cyd-farw, ac y cyd-gyfydant hefyd yn y dydd diweddar.

Cyhoeddasant lawer o lyfrau, a chwasant lawer o ddilynwyr. Y ddau beth mwyaf adnabyddus a gyhoeddasant oedd, "*A Remonstrance from the Eternal God*," wedi ei gyfeirio yn neillduol at Cromwell a'r senedd, a "*General Epistle from the Holy Ghost*." Crynwyr, gan mwyaf, oedd y rhai a ysgrifennasant yn eu herbyn. Ysgrifennodd William Pennlyfr, yn 1672, o'r enw "*The New Witnesses proved Old Heretics*." Parhaodd y Maggletoniaid fel plaid yn Lloegr hyd ddechreu y ganrif hon; ond nid oedd dim cyfeiriad atynt yn nghofrifiad 1851; ac am hyny credir eu bod yn awr wedi darfod.

MAZZAROTH. Y mae ymyl y ddalen yn y cyfieithiad Cymraeg o *Iob xxxviii. 32*, yn rhoddi 'y deuddeg arwydd' (y Sidydd), fel yn gyfystyr â "*Mazzaroth*;" a hyn, yn ol pob tebygolrwydd, ydyw ei wir ystyr. Y mae llawer iawn o wahanol ystyrion wedi eu rhoddi i'r gair. Nid ydyw yn digwydd mewn un lle arall yn yr Ysgrhythrau; ac wrth gwrs, nid hawdd ydyw penderfynu ei ystyr. Y mae y Deg a Thrigain yn cadw y gair heb geisio ei gyfieithu. Cyfieithir ef gan Jerome yn *Lusifer*, 'y seren foreu.' Y Caldaeg, 'cyfaeryddiadau y planedau.' Coverdale, 'y seren foreu.' ac felly y mae Luther yn ei gyfieithu. Rosenmüller, 'yr arwyddion nefol.' Edrycha Gesenius ar y gair *mazzaloth*, fel yr un a'r gair *mazzaloth*, a chyfieitha ef yn 'llettyau, gwestai;' ac oddi wrth hyn llettyau yr haul, neu y lleoedd yn y rhai yr ymddengys efe yn y nefoedd; ac y mae yn arwyddo deuddeg arwydd y Sidydd. Y mae y rhan fwyaf o'r esbonwyr Hebraidd yn mabwysiadu y golygiad

hwn, ond nid ydyw yn gorphwys ar un sylfaen dda; a chan nad ydym yn sicr ynghylch ystyr y gair, yr unig ffordd ddiogel yw cadw y gwreiddiol, fel y gwneir yn y cyfieithiad Cymraeg. Fe allai mai enw ydyw a roddir i ryw gyfseryddiad, neu swp o sêr, y tybir eu bod yn arfer dylanwad ar y tymmorau, neu yn gyssylltiedig â rhyw gyfnewidiad yn y tymmorau—yr hyn nis gallwn ni yn awr ei ddeall yn iawn.

MESURAU. Gwel PWYSAU.

MEUDWY—AID—AETH: (Saesneg, *Hermit*, &c.) Dnyion ydyw meudwysaid sydd, er mwyn cael hamdden i fyfyrho ar bethau crefyddol, wedi llwyr ymryddhau oddi wrth ofalon, dwndwr, temtasiynau, a gorchwylion, y byd, a myned i fyw i ogofeydd, a thylciau anghelyydd yn y mynyddoedd, y coedwigoedd, y diffaeth-wch, a lleoedd anghysbell eraill. Credir mai yn y drydedd ganrif y cododd, ac yr ymledodd, egwyddorion meudwyol. Byddai meudwysaid y canol-oesoedd yn fynych yn byw mewn unig-rywdd hollol, ond byddent yn gyffredin yn ymffurfio yn gymmrodoriaeth; ac er fod i bob un o'r rhai hynny ei feudwyfod ei hun, etto byddent oll, ar adegau pennoddedig, yn ymgysylltu, i offerennu, i weddio, ac i addysgu eu gilydd. Y mae meudwysaid y dosbarth olaf hwn yn cyfansoddi urddau crefyddol. Yr urddau mwyaf teilwng o sylw ydyw Meudwysaid St. Awstin, y rhai sydd yn olrhain eu dechreuad i'r tad eglwysig hwnw, ond a sefydlwyd gan Alexander IV. yn 1256:—y Camaldoliad, yr hôn urdd a sylfaenwyd gan Romauld, yn 1023:—y Celestiniad, cangen o'r Francisoiad, yr hon a sylfaenwyd gan y pab Celestine v.:—yr Hieronymi-aid, yr hon a sefydlwyd yn gyntaf oll yn Castile, yn y 14eg ganrif:—a'r Pauliad, a elwid felly ar ol y meudwy cyntaf o'r enw; ond yn Hungary yn y 13eg ganrif, y sefydlwyd hi. Ffynodd yr urdd hon yn fwy nag un o'r urddau eraill.

MOELNI: sef, diffyg gwallt ar y coryn a'r gwegil. Achosion moelni ydyw diffyg maeth, tuedd deuluol, aros i fyny yn hwyrlwsgo capiau a fyddont yn cau yr awyr allan, buchedd afradlawn, ac yn enwedig henaint. Bydd dynion yn colli eu gwallt ar ol afiechyd trwm, neu ar ol achosion eraill o wendid. Bydd merched yn colli llawer o'u gwallt pan y byddont mewn cyflwr teuluaid; a gwelir merched ieuaingo dan y darfodedigaeth heb yn mron ddim gwallt ganddynt. Er hynny, y mae llai o ferched yn foel nag sydd o ddynion. Y mae ganddynt fwy o feinwe o dan y croen, ac am hynny y mae yr hâd-lestri (*hair-follicles*) yn ddiogelach. Bydd moelni yn dechreu yn gyffredin ar goryn y pen, am fod llai o waed yno nag yn y rhanau eraill o'r pen.

Y mae dau fath o foelni—naturiol a chelyfddydol. Yr oedd yn arferiad gynt gan holl genhedloedd y dwyrain i wneuthur eu hunain yn foelion trwy eillio eu penau, yn enwedig pan y byddai farw perthynas agos. Yr oedd yr Aiphtiaid, i'r gwrthwyneb, yn gadael i'w gwallt dyfu, fel arwydd o alar, ac yn ei dori pan gaent achos i lawenhau. Y mae yr arferiad hwn yn parhau yn China, ac yn mysg yr Aiphtiaid presennol hefyd, canys y maent yn eillio yr holl wallt oddi ar eu penau, oddi eithr tuaw ar y talcen a'r coryn. Gwahardd id i'r Israeliad gydymffurfio â'r cenhedloedd paganaid yn hyn o beth: *Lef.*

xix. 27, a *Deut.* xiv. 1. Edrychai yr Israeliad ar foelni naturiol fel peth gwrthun a gwaradwyddus: *Esa.* iii. 24; xx. 2; *Ezec.* vii. 18; 2 *Bren.* ii. 23. Y mae yn debygol mai y rhagfarn gyhoeddus a deimlid yn erbyn gŵr penfoel oedd yr achos penaf pa ham y cyhoeddid un felly yn anghymmhwys i'r swydd offriadol. Yr oedd penfoelni yn beth dirmygus yn ngolwg y Groegiaid a'r Rhufeiniaid hefyd.

Y ffordd i attal ac i foddyginiaethu penfoelni ydyw trwy fod yn lanwaith, a rhwbio y manau moel â gwrychell (*brush*) caled, er codi y gwaed i groen y pen, a chymmhwysu cynnyrfion (*stimulants*) ato. Dylid, yr un pryd, gymmeryd rhyw feddyginiaeth gryfhaol; ac hefyd, os bydd modd, ochel pob achos o bryder. Dywedir mai peth da ydyw eillio yr holl ben, a gwneir hynny gan rai. Os bydd y pethau hyn yn tycio, gwelir gwallt gwyn mânbluaid, fel yr eiddo baban, yn dechreu tyfu; ond y mae hwn, yn fynych ar ol dyfod i'w faint, yn bur wahanol ei liw a'i lun i'r cawd blaenorol.

MONTALEMBERT, CHARLES FORBES DE TYRON, COMTE DE: gwladofydd ac yasgrifenydd Ffrengig enwog. Ganwyd ef ar y 29ain o Fai, 1810, yn Llundain, gan mai yno yr oedd ei rieni yn byw yn ystod y chwyldroad Ffrengig a'r ymherodraeth gyntaf. Pan adferwyd tŷ Bourbon, dychwelodd gyda'i rieni i Ffrainc. Ymgysylltodd yn foreu a'r Abbé Lamennais, yr hwn oedd y pryd hwnw yn dadlun yn selog dros gynghrair rhwng Pabyddiaeth a Democratiaeth; a chychwynasant newyddiadur o'r enw "*Avenir*" i gyhoeddi eu syniadau. Darfu i opiniynau eoft ac iaith y papyr hwnw ei ddwyn ef yn fuan i helbul. Cyn pen hir wedi hynny, darfu iddo ef, a Lacordaire, agor 'Ysgol Rydd' heb awdurdod. Yr oedd hyn yn Ffrainc yn beth anghyfreithlawn, ac felly gorchymynwyd iddynt gau y sefydliad. Diystyrasant y gorchymyn hwn, a bu raid arfer trais i gael ganddynt adael y lle. Gwyswyd Montalembert am hyn i ymddangos o flaen y llys barn; ond yn y cyfwrng hwn, bu farw ei dad; a chan ei fod yntau bellach yn gyfurdor o Ffrainc (*peer of France*), mynodd gael ei brofi o flaen tŷ uchaf y senedd. Condemniwyd ef i dalu y ddirwy leiaf, sef can' franc—dirwy oedd iddo ef yn gyfystyr â gollyngdod. Gellir ystyried yr amddiffyniad a wnaeth ger bron y tŷ fel dechreuad ei yrfa wleidyddol. Ni chafodd cynllun Lamennais, Lacordaire, a Montalembert, i gael undeb rhwng Pabyddiaeth a Democratiaeth nemawr o ffafyr yn Rhufain: felly aeth y tri yno i ddadleu yr achos eu hunain. Wedi peth oediad, anghymeradwywyd eu hathrawiaethau gan Gregori XVI. yn nghylchlythyr Mehefin, 1835. Ymostyngodd Lacordaire a Montalembert i'r pab, ond ymgyndynu a wnaeth Lamennais; ac o hynny allan, ni bu dim cyfeillach rhyngddo ef a'r ddau eraill. Ymroddodd Montalembert bellach i astudio syniadau a moesau y canol-oesoedd; ac yn 1836, dygodd allan ei waith cyntaf o bwys—"*Bynydd St. Elizabeth o Hungary.*" Yn 1843, traddododd dair araeth fawr yn y Tŷ Uchaf yn erbyn mesur a ddygwyd yn mlaen gan M. Villemain, yr hwn oedd yn seled o'r cyfringynghor—ar ryddid yr eglwys, rhyddid addysg, a rhyddid yr urddau mynachaid. Cyhoeddodd ei hun yn un o honynt, fel amddiffynydd Cymdeithas yr Iesu; ac ar yr un achlysur y llefarodd efe y geiriau hyn—"*Meibion milwyr y Groes ydym ni, ac ni rydd*

meibion milwyr y Groes byth i fyny i feibion Voltaire." Etholwyd ef, ar ol chwyldroad 1848, yn brwydar dros dalaeth Douba, a chymmerodd ei le yn y gymmanfa gyda'r wrth-blaid. Pan ddaeth yr hyn a elwir yn *coup d'état* yn 1851, ardstyiodd Montalembert yn gryf yn erbyn archariad y prwyaduron. Etholwyd ef yn 1852 i'r *Corps Legislatif*, ac etholwyd ef yn nghorff yr un flwyddyn yn aelod o'r *Académie*. Cefnogodd y llywodraeth am beth amser; ond pan yr attafaelwyd meddiannau tywysogion Orleans, efe a ddigiodd, ac a ymunodd â'r wrth-blaid. Edrychid ar Montalembert bellach fel gwrthwynebwr cyhoeddus i'r ymherodraeth; ac yn etholiad cyffredinol 1857, gorchfygwyd ef yn ei dalaeth ei hun. Ni cheisiodd fyned i'r senedd wedi hyn. Darfu i'r gorchfygiad hwn, ynghyd âg ymostyngiad gwasaiad dynion ag oeddynt o'r blaen yn gyffrowyr dibris fel yntau, gynnyrchu ynddo chwerwedd ysbryd na cheisai yn mron byth ymattal rhag ei ddangos. Yr oedd y deddfau a roddasid mewn grym i gaethiwo y wasg yn ei rwystru i feirniadu y llywodraeth mewn modd agored; ond arllwysodd ei deimladau i erthygl a gyhoeddodd yn y "*Correspondant*" ar y dadleuon Indiaidd yn y senedd Saesneg. Dyfarnwyd ef am hyn i dalu dirwy o dair mil o *francs*, ac i fyned i garchar am chwe mis; ond rhyddhawyd ef yn ddiweddi oddi wrth bob cospedigaeth gan yr ymherawdr. Cyfrifid Montalembert y pryd hwn yn un o'r dynion blaenaf yn Ewrop, fel awdr ac fel areithiwr. Cystuddiwyd ef yn ystod ei flwyddoedd olaf gan afiechyd poenus, a bu farw o hono ar y 13eg o Fawrth, 1870. Ei weithian pwsicaif ydyw y rhai canlynol—" *Du Catholicisme et du Vandalisme dans l'Art*," 1829; "*La Vie de Sainte Elisabeth de Hongrie*," 1830; "*L'Avenir Politique de l'Angleterre*," 1855; "*Pie IX. et Lord Palmerston*," 1856; "*Les Moines de l'Occident depuis Saint Benoit jusqu'à Saint Bernard*," "*Eglise Libre dans l'Etat Libre*." Ysgrifennai i'r "*Encyclopédie Catholique*" a'r "*Correspondant*."

MONTENEGRO. Gwel EWROF FEL Y MAE, yn niwedd yr Attodiad.

MORRIS, CALEB: pregêthwr enwog gyda'r Annibynwyr yn Llundain. Ganwyd ef mewn ffermyd o'r enw Parc f'd, wrth odreu y Foel Drigam, yn swydd Benfro, ar y 5ed o Awst, 1800. Amaethwyr oedd ei rieni; ac er nad oeddynt yn dal llawer o dir, yr oeddynt yn lled gysurus o ran eu hamgylchiadau. O herwydd fod Caleb ieuangc yn dangos awyddfryd cryf am gasglu gwybodaeth, a bod ei syched am dani yn gyfryw nad oedd braidd ddiwallu arno, meddyliodd ei rieni y dylasai gael mwy o fanteision addysg nag a ddeuai i ran plant yn gyffredin mewn amgylchiadau cyffelyb; gan hyny, danfonwyd ef i'r ysgol yn Hwlfordd, a bwriadent ar y pryd ei ddwyn i fyny yn gyfreithiwr. Tra yn y lle hwnw, teimlodd Caleb ieuangc argraphiadau crefyddol dyfnion ar ei feddwl, a newidiodd ei gynllun gyda golwg ar y dyfodol. Yr oedd ei alluoedd wedi ymddadbygu yn foren iawn; annogwyd ef i bregethu, a thraddododd yntau ei bregeth gyntaf pan nad oedd ond pymtheg oed. Yn mhen ychydig o amser, derbyniwyd ef yn fyfyrwr i Goleg Caerfyrddin; lle, ar y pryd, yr oedd y Parch. D. Peter yn athraw duwinyddol. Treuliodd gynmifer o flwyddoedd yn y coleg ag a ganiatëid iddo yn ol y rheolau.

Yn fuan ar ol gorphen tymmor ei efrydiaeth, cafodd alwad oddi wrth yr eglwys Annibynol yn Narberth i fod yn weinidog iddi; ac â'r alwad hon y cydsyniodd yntau, ac ordeiniwyd ef yn Ebrill, 1823. Yr oedd ei glod fel pregêthwr, cyn pen ychydig amser, wedi ymdaenu drwy yr holl eglwysi yn y cylchoedd hyny o'r wlad, a'i boblogrwydd yn cynnyddu yn feunyddiol, a'r galwadau am ei wasanaeth, yn agos ac yn mhell, yn lliosogi. Yn y flwyddyn 1827, aeth i Lundain ar wahoddiad, a phregethodd yn nghapelydd Surrey a Craven, ac amryw gapeli erall. Cafodd alwad unfrydol, yn haf y flwyddyn hono, i ddyfod yn gydweinidog â'r Parch. George Burder, yn nghapel Fetter Lane; ac â'r cais hwn cydsyniodd yntau, a dechreuodd ei weinidogaeth yn y lle hwnw y Sabbath, Awst 12fed, 1827. Gwasanaethwyd yr nghyfarfod ei sefydliad y mis canlynol gan yr enwogion canlynol; sef, John Burnet, George Clayton, Dr. Fletcher, a Dr. Winter. Bu yn glaf iawn yn 1830; ac yr oedd yn amlwg y pryd hwnw yn y pryder dwys a ddangosid gan ei gynnulleidfa a'i eglwys eu bod yn teimlo yn angerddol dros ei sefyllfa; a'r fath oedd yr awydd am wybod ei helynt fel y bernid yn ddoeth roddi hysbysrwydd dyddiol yn ei gylch i fyny mewn lle cyhoeddus yn ymyl y capel yn Fetter Lane. Pan wellhaodd i raddau, daeth i ddeheubarth Cymru er adnewyddu ei nerth.

Bu farw Mr. Burder yn 1832; ac o hyny allan Caleb Morris oedd yr unig weinidog yn Fetter Lane; ac wrth gwrs, yr oedd ei gyfrifoldeb a'i lafur drwy hyny yn cynnyddu. Ymaffodd afiechyd maith a phoenus ynddo eilwaith yn 1835; ond gwellhaodd drachefn yn raddol. Cynnygiwyd iddo gadair dduwinyddol Coleg Aberhonddu yn 1838; ond yr oedd taserine ei eglwys a'i gynnulleidfa ar iddo aros gyda hwynt y fath fel y penderfynodd na symmudai. Yr oedd iechyd Mr. Morris, pa fodd bynag, wedi ei amharu i raddau pell; ac yn 1847, am na allai gyda chyssondeb gyflawni ei waith, meddyliai yn ddirifol am roddi ei weinidogaeth yn Fetter Lane i fyny, a chynnygiodd i'r eglwys wneyd hyny. Ond yr oedd eu hymlyniad hwy mor fawr wrtho, fel na fyent er dim dderbyn ei ymddiswyddiad; a gwnaethant iddo arhrog o swm hardd o arian, er iddo fyned ar daith i'r Cyfandir dros amryw fisoedd. Cafodd gryn adnewyddiad i'w iechyd yn y daith hon; ac ar ei ddychweliad yn ol, ail ymaffodd yn nyledswyddau ei swydd gyda nerth newydd; ac yr oedd ei boblogrwydd yn cynnyddu yn feunyddiol. Er hyny, nid oedd hyn i barhau yn hir; ac yr oedd ei yrfa weinidogaethol lwyddiannus i ddyfod yn fuan i ben:—o herwydd ei lesgedd a'i wendidau corphorol, bu raid iddo roddi i fyny ofal yr eglwys yn hollol yn mis Tachwedd, 1849. Ymddengys iddo fod yn pregethu am ychydig fisoedd wedi hyny yn nghapel Eccleston, ac yr oedd y cynulleidfa oedd mawrion a gyrchent i wrandaw arno yn mhlith y dosbarth mwyaf meddylgar o bobl grefyddol y brif ddinas. Ond adfeilio a wnaeth ei iechyd etto; ac am beth amser drachefn, bu yn cadw gwasanaeth crefyddol, fel y bu yr apostol gynt yn Rhufain, "yn ei dŷ ardrethol ei hun," yn Mecklenburgh Square. Gadawodd Lundain yn derfynol o'r diwedd, gan ddychwel-yd i'r amaethydd lle y ganwyd ef. Ond treuliodd flwyddyn olaf ei oes yn y Gwbert—lle ar lan y môr yn sir Abertelfi; ac yno y bu efe farw ddydd Mercher, Gorphenaf 26ain, 1865, yn mron

a chwblhau y 65ain mlwydd o'i oedran. Ni chafodd ei gaethiwo i'w wely ond am dridiau, ac nid allai yngan gair y ddau ddiwrnod olaf y bu fyw; etto, nid oedd ol boenau yn ystod yr amser hwn ond cymmharol ysgefn.

Nis gallwn ymattal rhag dyfynu y disgrifiad rhagorol a ganlyn o Caleb Morris, fel dyn a phregethwr, gan y Parch. Dr. Thomas, o Stook-well, golygydd yr "*Homilist*," yr hwn yr ydym wedi ei gymmeryd o gyfieithiad y Parch. L. Williams, Bontnewydd:—

"Yr oedd efe (Caleb Morris) ar amryw ystyr-iaethau yn ddyrn hynod, o daldra cyffredin, dwy-frounau llawnion, talcen llydan. Yr oedd digon o le yn ei benglog i bob teimlad uchel allu chwareu, ac i gymmeryd i mewn bob dosbarth o feddyliau. Yr oedd ynddo ddigon o le i grebwyll y bardd allu ehedeg, aci llynyn yr arddansoddr allu plymio. Gorchuddid ef â gwallt du, trwchus, modrwyog, a phrydferth. Ei lygaid oeddynt iawn o ddisgleirdeb, ac yn ymddodi mewn cydymdeimlad; yr oeddynt i mi yn hynod iawn, nid yn fawron, ond yn oleu-lawn—pelenau o *diamonds* yn ymddangos yn nofio mewn môr o dynerwch. Treiddiai ei edrychiad trwoch, a llanwai chwi, nid o ddychryn, ond o gariad. Codwyd fy ysbryd ganddo pan oeddwn ieuang, ac y mae adgof am dano yn fy nghynhyrfu beunydd. Chwareuau cysgod gwanaidd o'r pruddgiwyf ar ei wynebpryd, a nodau ei lais oeddynt gwynfanus. Fe allai fod meddyliau mawron yn duoddol i fod yn bruddgiwyfus. Dywedir fod Hercules yn anadlu o dan gymylau o ddirifwch. Meddiannai ef holl alluoedd yr athronydd a'r bardd, gyda thynnerwch benyw, a nwyffiant cynhyrfus yr areithiwr, yn gymhlethedig â theimladrwydd y cyfrin (*mythic*). Yn wir, yr oedd llawer o'r cyfriniol yn ei gyfansodd-iaid. Dichon iddo ei etifeddu oddi wrth un o'i hyn-afaid, sef yr enwog Madame Jeanne Barvier de Guyon, yr hon oedd yn dra adnabyddus yn ei pherthynas â dadl y Llonyddwyr (*Quietist Controversy*), a'r hon hefyd oedd gyfeillus i'r galluog Fenelon.

Yr oedd Caleb Morris, nid yn unig yn wreiddiol fel pregethwr, ond yr oedd bob amser â golwg urddasol iawn arno yn y pulpud. Anhawdd oedd cael syniad uwch am urddas nag a geid wrth wrandaw arno ef. Yr oedd ei bresenoldeb yn urddasol; ei ffurf gorporol, ei aeliau mawron, ei dalcen llydan, ei wynebpryd disgleir, ei agweddiad mawreddus, ei symmudiadau gweddadaidd, yn gysylltiedig â'i feddyliau gwychion, mydr ei frawddegau, cywirnodau cynhyrfus ei lais melodaidd, a'r brwdrfydedd goruchel a'i cludai ef ymaith megys mewn cerbyd o dân, a roddai i Fetter Lane am ddeugain mlynedd y fath urddasolrwydd na welid ond yn anfyfych yn un man arall. Yr oedd yn ddyrn o natur fawr, a hono wedi ei chymhwyso gan ras gogyfer a'r gwaith uchaf far y ddaear. North, nid eiddilwch; coethder, nid gerwinder; eangder, nid culni; dwysder, nid gorwagedd—a nodweddaid ei weinidogaeth i raddau helaeth. Byddai yn wastad ryw ddirifwch dwfn yn ei weinidogaeth.

Dywedaia fod Caleb Morris yn hyawld; etto, nid oedd ei bregethau yn areithyddol, ond yn ymddiddanol o ran cynllun. Parotai ei bregethau yn drwyadl. Nid crynhoed oeddynt, ond planhigion wedi tarddu allan o'i feddwl firwythlawn ei hun, ac wedi eu meithrin ganddo i firwythlonder. Tynai allan o'r testyn y gwirionedd a gynnwysai, a dangosai ef yn ei berthynas â dynion, o'r Anfeidrol, ac âg Iesu Grist. Trefnai ei brif feddyliau yn y modd mwyaf athronyddol, a bedyddiai hwynt yn ffynnon fywiol ei deimladau ei hun, ger bron Duw, cyn y traddodai hwy i erall. Pan lefarai, ni wzai hyny, mi gredaf, mewn geiriau wedi eu rhagddewis. Nid oes angen gwisg gelfyddydol ar feddyliau mawron. Y mae ganddynt wisgoedd o'r eiddynt eu hunain, pa rai bob amser ydynt weddusaf. Yr iaith oreu ydwyd yr hon sydd yn blaguro o'r meddwl. Dyma

DOSS. L. CYF. X.] 2 U

y modd y lefarai ein pregethwr; a thrwy lefaru fel hyn, yr oedd hyd yn oed ei frawddegau anorphen-edig, a'i seibiant petrusgar yn hyawldedd. Hyawldedd enaid, ac nid cystrawenaid geiriau, oedd yr eiddo'cf. Amlygaf ei hun yn ei lygaid disgleir, ei wefusau crynedig, a'i agweddiad cyffrona. Yr oedd ei gynnulleidfa fel telyn llawn tannau, a phob tant yn chwareu mewn atebiaid i'r syniadau a losgent ei natur ef ei hun. 'Hyawldedd,' medd La Buriel, 'ydyw y ddawn hono o eiddo yr enaid a'n gwelo yn feistriaid ar galonau a meddyliau eraill, ac a'n galluogo i'w cyffroi i'r hyn a fynom, ac i'w perwadio i wneuthur yr hyn a ewyllyaom.' Dyna oedd hyawldedd Caleb Morris. Wedi iddo dawel ddilyn am ysbaid byr ryw linell o ymresymiad, ac yr oedd pob pregeth o'i eiddo yn orlawn o'r cyfrin linellau, gyda breichiau ymledol, a golygon yn ymferwi gan deimladau angerddol ei galon, diweddaid ei bregoth gyda'r fath ymddoriad o hyawldedd—y cyfrin na wrandewais ei ragoruch yn yr enghreifftiau uohaf o areithyddiaeth ddydol; etto, nid oedd efe yn llithrig. Anfyfych y mae y meddylwr dyfnion felly. Golyga fraethder geiriol yn gyffredin wagder meddyliol.

Yr wyf wedi clywed rhai o brif bregethwyr y ganrif hon. Yr wyf wedi gwrandaw ar Chalmers, a'i hyawldedd cynhyrfus fel 'swn dyfroedd lawer.' Clywais Irving; do, gwelais ef yn sefyll yn y pulpud yn ei wylltineb urddasol, gyda'i lygaid seraphaidd wedi sefydlu ar yr Anweledig, tra y deuai allan o'i wefusau, mewn tônau melodaidd, frawddegau caboledig, dwys, a dirifol, megys cerddediad angol—brawddegau â pha rai y lluchiai ei feddyliau ofn-adyw i ganol ei gynnulleidfa oedd synedig. Yr wyf wedi clywed John Harries, gyda'i bregethau perffethiedig yn cael eu traddodi gyda'i ddisgyn-seiniau melusion; ac yr wyf wedi clywed Melville, gyda llais, traddodiad, ac ystum yr areithiwr perffaith, yn pregethu mewn rheithoreg resymiadol; ond ni chlywais neb erioed yn agos at Caleb Morris mewn gallu i ddylanwadu ar yr holl enaid yn ei holl amrywiol alluoedd, ac i wneyd y Beibl yn ddaugudd-iaid byw, gwirioneddol, i ddyfnoliaeth. Ni chlywais erioed weddiau o'r pulpud fel yr eiddo ef. Ffarwel, enaid mawr! Ni welais ac ni chlywais neb arall fel tydi. Yn fy myd bychan i, nid ymddangosodd ond un Caleb Morris. Y mae angsu wedi dy ddwyn o'n golwg, ond yr wyf yn dy ddal etto yn fy nghôf. Heddwch i'th fedd yn hen Gymru, gwlad ein tadau."

Gyda hyn yna o sylwadau ar Mr. Morris, y mae yn rhaid i ni derfynu yr erthygl hon.

MORWRIAETH, HANES. Yn yr Ysgrhythrau, priodolir y ddyfais o wneuthur llongau i Dduw ei hun, yr hwn a roddodd i Noah gynllun o arch, i'w gadw ef a'i deulu rhag boddi yn nyfroedd y diluw; ond dylid cofio mae nid i hwylio, ond yn unig i ymgadw ar wyneb y ddir, y bwriadwyd yr adeilad fawr hon; ac o herwydd hyn, nid ydoedd yr arch hono yn llong, yn ystyr priodol y gair.

Ni wyddys pa mor foreu y dechreuwyd gwneuthur a defnyddio cychod; ond yn ol pob hanes, yr Aiphitiaid oedd y rhai cyntaf i hwylio mewn llongau. Tybir eu bod hwy, heb law ymdaith ar Fôr Canoldir, wedi myned mor bell a glanau gorllewinol yr India; ond cyn pen hir, taftwyd hwy i'r cysgod gan y Phoeniciaid anturiaethus. Bu bychander a thlodi y rhandir y preswylent ynddi yn gymmhelliaid iddynt i groesi y dyfroedd i wledydd pell, er mwyn cyflawni eu hunain â phethau oedd yn ol iddynt yn eu gwlad eu hunain. Yr oedd ganddynt ddau neu dri o borthladdoedd cyfeus, ac yr oedd yn hawdd iddynt ddwyn digonedd o goed da i wneuthur llongau, o ffynnydd Libanus. Ac fel yr oedd eu

llongau yn amihan, yr oedd eu golud hefyd yn cnynyddu. Edrychid ar Tyrus, eu prif ddinas, fel 'marchnadfa y Cenhedloedd.' Buont am ganrifoedd yn dal yr un berthynas â chenhedloedd eraill ag a ddaliai yr Isellmyn a'r Ewropiaid eraill yn yr 17eg ganrif. Trefedigaeth wedi ei sefydlu gan y Phoeniciaid oedd Carthago; yr hon, yn mhen ysbaid, a ragorodd mewn beiddgarwch ar Tyrus ei hun. Hwylodd llongau Carthago trwy gulfor Gibraltar, heb neb na dim ond y sér i'w harwain. Hwylasant hefyd gyda glanau gorllewin Affrica ac Ewrop—ie, cyn belled a'r America, medd rhai. Rhwng y chweched a'r bedwaredd ganrif cyn amser Crist, aeth morwriaeth rhagddi yn ngwlad Groeg hefyd; ac ymddengys fod yr Atheniaid wedi dyfod yn dra medrus yn y gelfyddyd erbyn amser rhyfel Peloponnesus. Gyda dybenion rhyfelgar, yn hytrach na masnachol, yr ymroddai y Groegiaid i adeiladu a hwyllo llongau. Yn y bedwaredd ganrif c. c., distrywodd Alexander Tyrus, a throsglwyddodd ei masnach hi i Alexandria—dinas newydd yn yr Aipht, yr hon y bwriadai Alexander ei gwneuthur yn brif ddinas ymherodraeth Asia. Gan fod iddi borthladd rhagorol, daeth yn fuan yn ganol-bwynt masnach i'r hen fyd. Mewn canlyniad i frwydr Actium, gwnaed yr Aipht yn dalaeith Rufeinig, ac felly cyflenwid Rhufain â nwyddau yn mron yn gwbl o Alexandria. O'r diwedd, cipiwyd Alexandria oddi ar y Rhufeiniaid gan y Saraceniaid; a chan iddynt yru y marsiantwyr ymaith oddi yno, darfu am lwyddiant y ddinas ar unwaith. Pan gwmpodd ymherodraeth Rhufain, syrthiodd morwriaeth y Canolfor i gyflwr isel iawn; ond cyn pen hir, daeth y gorchfygwyr barbaraid i weled gwerth y gelfyddyd; a gwnaethant ymdrech, nid yn unig i adferu y gelfyddyd, ond hefyd i'w gwllhau. Y mae y clod am hyn yn ddyledus, yn benaf, i bobl Venetia a Genoa. Anfonent eu llongau i holl borthladdoedd y Canolfor; ac yr oedd y gystadlenaueth oedd rhwng y ddwy weriniaeth hyn yn cymmhell y naill a'r llall o honynt i ymberffaiithio yn y gelfyddyd forwriaethol. Yn fuan, fodd bynag, aeth yn ymrfael rhyngddynt, a buont yn rhyfela a'u glydd am dri chanrif yn mron yn ddbaid! Tua diwedd y 14eg ganrif, cafodd y Venetiaid oruchafiaeth lwyf ar y Genoaidd yn mrydr Chioza; a thrwy hyn, ennillasant y lle blaenaf mewn masnach, a gwnaethant eu hunain yn unig feistriaid y moroedd. Cynnyddasant yn ddirfawr mewn cyfoeth a gallu hyd gynghrair Cambay, yn 1508, pan y cydfwriadodd amryw o dywysogion cefnigillyd i roddi terfyn ar eu rhywag. Wedi hyn, aeth yr awdurdod a feddai y Venetiaid ar y môr i ddwylaw trigolion Portugal a'r Ysbaen, ac oddi wrthynt hwy drachefn i ddwylaw yr Isellmyn a'r Saeson. Y mae hyn oll yn dangos fod y cyesylltiad sydd rhwng masnach a morwriaeth mor agos, fel y mae y naill a'r llall bob amser yn cydgerdded neu yn cydsyrthio. Nid oedd llongau am ganrifoedd lawer yn y dechreu amgen na rhwyf-llongau bychain anghelydd. Yr oedd hwyliau yn arferedig, ond ar y rhwyfau y dibynid yn benaf. Ni feddyd am fyned yn gyflym; a chyn lleied o ymddiried oedd gan y llongwyr yn eu medd eu hunain, ac yn nghaderid eu llongau, fel yr arferent eu llusgo hwy i fyny i'r traeth pan ddenai y gauf i mewn. Nid llawer gwell oeddnt yn amser yr ymherodraeth Rufeinig, oddi eithr eu bod y pryd hwnw yn llawer mwy. Y mae yn anlwg nad

oedd y llong yr hwyliai Paul ynddi nemawr yn llai na'r rhan fwyaf o longau trafniadol y dyddiau hyn; canys mynegir i ni (*Act. xxvii. 37*) fod ynddi 276 o ddymion, heb law llwyth o fyd; ac ymddengys fod yr holl deithwyr hyn wedi eu cymmeryd i Puteoli mewn llong arall (*xviii. 11*), yr hon yr oedd iddi ei dwylaw a'i llwyth ei hun. Y mae y gelfyddyd o wneyd hwyliau llongau wedi myned rhagddi lawer er's talm bellach. Y mae gwaith y rhwyfwr, yn awr, yn cael ei wneuthur—a'i gyflawni yn llawer gwell hefyd—gan hwyliau, a chan ager. Gyda'r rhaffau a'r hwyliau a arferir yn bresonnol, y mae y llongau, nid yn unig yn myned yn llawer cyflymach nag o'r blaen; ond y mae yn hawdd newid eu hynt hefyd i unrhyw gyfeiriad a ddewisir. Nid yw gwynt gwrthwyneb, na diffyg gwynt o gwbl, yn arafu nemawr ar hynt llong a yrir gan ager.

Yn nechreu y bymthegfedd ganrif, daeth y cwmpawd i arferiad, gyda'r hwn y gall llongwr gadw ei ffordd yn nghanol y môr heb gymmorth yr haul a'r sér. Yn 1492, gwnaeth Columbus y gwaith o forio yn fwy diogel trwy ddarganfod amrywiad y cwmpawd; ond honai Sebastian Cabot mai efe a ddarganfyddodd hyn. Y tebygolrwydd ydyw i'r ddau ei ddarganfod tua'r un pryd. Tua'r adeg hon hefyd y dechreuodd morwyr arfer y groesffon—offeryn anghelydd i fesur y pellder rhwng y lleud a rhyw seren, er mwyn cael allan yr hydred. Yn 1545, ymddangosodd dau draethawd Ysbaenig ar forwriaeth—un gan Pedro de Medina, a'r llall gan Martin Cortes. Cyfieithwyd y ddau draethawd yn fuan i amryw o ieithoedd Ewrop. Dyma'r ddau a ygrifenasant gyntaf, yn llawn, ac yn drefnus, ar byngciau morwriaethol. Amddiffynai Medina y fôrlen wastad (*plane chart*), yr hon oedd yr unig fath o fôrlen a arferid y pryd hwnw; ond gwrthwynebwyd ef gan Cortes, yr hwn a ddangosodd fod y llen hono yn llawn o gyfeiliornadau; a cheisiai esbonio amrywiad y cwmpawd trwy dybied fod y nydwydd yn cael ei hysegoi gan ryw begwn attynol amgen na phegwn y byd—tybiaeth ag sydd erbyn hyn wedi ei chadarnhau. Llyfr Medina oedd mewn mwyaf o fri ar y Cyfandir, ond Cortes oedd hoff awdwr y Saeson. Cyhoeddwyd traethawd yn 1577 gan William Bourne, Sais; ac un arall yn 1599 gan Simon Stevin, Isellmyniad; y rhai a wnaethant y gyfran seryddol o'r gelfyddyd yn llawer goleuach nag o'r blaen; a phan ddygwyd amseriaduron a'r môrbill (*log*) i arferiad, galluogwyd morwyr i fesur pellder yn llawer hawddach.

Ni ddenid i ben âf enwi yr holl welliantau a wnaed er dwyn y gelfyddyd hon i'r cyflwr rhagorol y mae hi ynddo yn awr; ond y pethau canlynol ydyw y byngciau amlycaf yn hanes y gelfyddyd. Ymddangosodd môrlen Mercator yn 1569—gwir ddarganfyddyd yr hwn ydoedd Sais o'r enw Edward Wright. Ymddangosodd pedranor (*quadrant*) Davis hefyd tua'r fl. 1600: cymmhwyswyd prwyrifau (*logarithms*) at gyfrifiadau morwrol yn 1620 gan Edmund Gunter; mesurwyd gradd ar y cyhydedd yn 1631 gan Norwood. Gyda phedranor Hadley, yr hwn a ddwyfeisiwyd ganrif yn ddiweddarach, daeth morwyr i fedru gwneuthur arsylliadau yn llawer haws, ac yn fwy manwl: bu amseriaduron (*chronometers*) Harrison hefyd o wasanaeth dirfawr iddynt.

MILLS, JOHN, F.R.G.S., M.R.A.S. Efe oedd fab i Edward Mills, yntau yn fab i Henry

Mills, tad cenedl gerddgar y Millsiaid, o Lanidloes. Galwedigaeth Edward Mills oedd gwneyd a gwerthu gwlaneni. Enw ei wraig oedd Mary Mills. Yr oedd yn wraig wedi ei donio a gallu- oedd naturiol rhagorol, a thymherau hynaws, ac wedi llwyr gyssegru ei hunan i wasanaethu Duw a'i chenedlaeth, fel priod a mam. Ganwyd i Edward a Mary Mills bump o blant; sef, pedwar o feibion, ac un ferch. John Mills oedd yr ieuangaf o honynt: a ganwyd ef Rhagfyr 12fed, 1812. Yr oedd ei rieni yn byw ar y pryd yn Mount Street, Llanidloes, yn ymyl y lle a elwid *The Old Swan*—yr hwn a fu unwaith yn westty, ond nid oedd felly yr amser hwnw. Oddi wrth y lle yma y cymmerodd John Mills yr enw a arddelai fel llenor a bardd, sef "Ieuan Glan Alarch." Yr oedd ei rieni yn dra awyddus i gael yr addysg oreu iddo; ond nid oedd un ysgol o nemawr werth yn Llanidloes yr adeg hono. Mewn ysgol a gedwid gan wraig, o'r enw Mrs. Cleaton, y bu efe gyntaf. Tua'r flwyddyn 1818, daeth y Parch. D. Williams, gweinidog gyda'r Annibynwyr, i fyw i Lanidloes. Ond heb law gweinidogaethu i'r eglwys, cadwai Mr. Williams ysgol ddyddiol, yr hon oedd yn tra rhagori ar bob ysgol arall oedd yn y dref. Anfonwyd John Mills i'r ysgol hon pan oedd rhwng chwech a saith mlwydd oed, lle y dysgodd ddarllen ac ysgrifenu, a rhywfaint o elfenau rhifyddiaeth. Pan oedd yn ddeng mlwydd oed, symmudwyd ef at y Parch. D. Williams, gweinidog gyda'r Trefnyddion Calvinaidd; yr hwn, erbyn hyn, oedd wedi ymsefydlu yn Llanidloes, ac yn cadw ysgol. Bu gyda y Mr. Williams yma nes yr oedd rhwng deuddeg a thair-ar-ddeg oed; ac yna terfynodd hynny o fanteision a gafodd oddi wrth unrhyw ysgolion, oddi gerth y bu yn dilyn ysgol nos am y misoedd, a gedwid gan Mr. Williams, ei athraw diweddfaf. Dangosodd yn yr adeg y bu yn yr ysgolion hyn ei fod yn meddu galluoedd rhagorol, yn enwedig dyfalwch a phenderfyniad anorchyfol; a choloddai ei ddau athraw syniadau uchel am dano fel un y gellid disgwyl iddo ragori. Pan oedd yn dair-ar-ddeg oed, rhoddwyd ef i ddysgu gwehyddiaeth; ond mynai efe, er pob peth, lynnwrth ddarllen ac efrydu. Yr oedd wedi cael gafael yn ngweithiau Owen Williams, o Fôn, ac Ieuan Ddu, a Calcott, ac eraill, ar gerddoriaeth; ac amryw lyfrau ar dduwinyddiaeth oedd yn meddiant ei dad—ac ar y rhai hynny yr oedd ei holl fryd. "Ni phall arf i was da;" ni phallodd iddo yntau. Gan fod yn rhaid myned at y gwehydd, nid oedd dim i'w wneyd ond meddwl am ryw gynllun i astudio ei lyfrau hefyd: lluniodd fath o offeryn i ddal llyfr o'i flaen tra y byddai wrth ei orchwyl y dydd, ac un arall i wasanaethu yn y nos, fel y gallai efe yn ei wely lynnwrth ddarllen. Treuliodd flynyddoedd ei ieuengotid mewn diwydrwydd rhyfeddol, heb gamatau iddo ei hun fyw na thair awr i gysgu yn y nos. Wrth ddarllen *Salm* cxix. yn Meibl Peter Williams, tynwyd ei sylw at y geiriau anghyfaith sydd ynddi, a phenderfynodd y mynai efe wybod beth oeddynt; a bu hyn yn achlysur iddo ddechreu dysgu elfenau cyntaf yr Hebraeg a'r Groeg, heb gael cyfarwyddyd unrhyw athraw—odd i eithr y cynnorthwy a gafodd gan Iuddeu neu ddau a ddigwyddasant ddyfod i'w gyrrhaedd.

Pan nad oedd etto ond llange pur ieuange, cafodd i'w law y llyfr rhagorol, Todd's "*Student's Guide*." Darllenodd hwn nes ei wneyd yn eiddo iddo ei hun. Yn nesaf at y Beibl, dyma y llyfr

a wnaeth fwyaf o'i ol ar ei fywyd. Un peth a ennillodd drwyddo oedd, dysgu gorchfygu ei hunan. Pan yn blentyn, yr oedd yn hynod o fin ac anhydrin. Cafodd ei rieni, ei frodyr, a'i athrawon lawer o anhubedd oddi wrtho, o blegid ei dymherau afrywiog ac aflywodraethus; ond cymmerodd ei ddysgu gan y llyfr hwn, a phenderfynodd fynu darostwng ei nwydau dan ddysgyblaeth; a daeth mewn canlyniad, fel y tystiolaethai pawb a'i hadwaenai, yn un o'r dynion mwyaf hynaws ac addfwyn. Heb law dilyn ei efrydian, bu yn selod amlwg a llafurus o'r gwahanol gymdeithasau llenyddol a cherddorol oedd yn Llanidloes yn y dyddiau hyn; a chyhoeddwyd amryw draethodau, a darnau barddonol, o'i waith yn y cylchgronau misol.

Bu y flwyddyn 1838 yn flwyddyn bwysig yn ei hanes. Yn y flwyddyn hon y cyhoeddodd gyntaf ei "*Rammadeg Cerddoriaeth*"—llyfr, y mae yn debyg, a wnaeth fwy tuag at fagu cerddorion deallus yn Nghymru nag a wnaeth un llyfr unigol arall. Yn mis Mai y flwyddyn hon ymbriododd â Miss Lewis, o Lanidloes; ac yn mis Hydref, yr un flwyddyn, galwyd ef i ddechreu pregethu. Bellach, yr oedd cryn alw am dano oddi cartref; a bu ar rai teithiau yn Ngogledd a Deheudir Cymru—weithiau yn gwasanaethu gyda cherddoriaeth, ac weithiau yn areithio ar ddirwest, a phryd arall yn pregethu yr efengyl.

Yn y flwyddyn 1839, cyhoeddodd yr argraphiad cyntaf o "*Hysforddwyr yr Efrwydd*," yr hwn, mewn rhan, sydd yn gyfieithiad o Todd's "*Student's Guide*," a'r rhelyw yn ddetholion o weithiau awduron eraill. Yr oedd y budd a gafodd y cyfieithydd iddo ei hun oddi wrth waith Todd mor fawr fel nas gallodd orphwys heb ei ddwyn i gyrrhaedd ieuengctyd Cymru; ac y mae tystiolaethau lliosog yn profi fod y gwaith, yn ei wisg Gymreig, wedi rhoddi cychwyniad newydd i fywyd gwel i lawer.

Yn fuan wedi hyn tynwyd ef i gymmeryd rhan yn y ddadl fawr oedd yn cymmeryd lle ar y pryd yn Nghymru, sef y ddadl ar "Natur Eglwys," a achlysurwyd gan waith Dr. Edwards, Bala, yn traddodi yr areath arferol ynglŷn a'r ordeiniad yn Nghymdeithasfa y Methodistiaid; ac ynddo ef cyfarfu y Parch. Samuel Roberts, o Lanbryn-mair, a beirniad a gwrthwynebydd galluog.

Yn y flwyddyn 1841, gwahoddwyd ef gan eglwys y Trefnyddion Calvinaidd yn Rhuthyn i ddyfod yn weinidog iddynt—â'r hyn y cydsyniodd yntau; a symmudodd yno i fyw yn mis Awst. Yn ei ddyddlyfr, yn yr hwn y mae yn cronicleo holl ddigwyddiadau ei fywyd yn ofalus, ceir ei fod yn ebrwydd, wedi ymsefydlu yn Rhuthyn, yn tynu allan gynllun pa fodd i dreulio ei amser. Nid oedd hynny yn beth newydd iddo ef; ond y mae yn debyg fod ei waith a'i gysylltiadau gwahanol yn gofyn am drefnriad gwahanol ar ei amser. Arferai godi am bump o'r gloch—yn y gauaf, am chwech o'r gloch; a rhanai yr oriau o hyny hyd ddeg o'r gloch yn yr hwyr rhwng gwahanol efrydiau a gorchwyllion, gan roddi pris ar bob pum munyd. Heb law llafurio yn ddyfal gyda phethau mwyaf ysbruddol ei weinidogaeth, bu yn ymdrechgar i feithrin chwaeth at lenyddiaeth yn ieuengctyd yr eglwys a'r dref yn gyffredinol, ac i'w gwreiddio yn egwyddorion llywodraeth eglwysaig. Bu mewn rhai brwydrau poethion yno wrth amddiffyn rhyddid a hawliau yr Ymeillduwyr.

Yn y flwyddyn 1845, chwaneodd at y gwaith

mawr oedd ganddo ar ei law eisoes, trwy gy-chwyn cylchgrawn misol newydd, sef "Y *Beirniadur Cymreig*," yr hwn a argrephid yn Llan-elwy. Efe oedd ei olygydd, ac efe hefyd a ysgrifennai y rhan fwyaf o'i gynwysiad. Ar gyfrif chwaeath, a choethder, a gallu, deil y "*Beirniadur*" i'w gymmharu â'r goreuon o'r gwahanol gylichronau misol a gynnygiwyd i'r genedl. Er cymmaint oedd ei lafur a'i ddefnyddioldeb, ac er cymmaint cymeradwyaeth a ddangosid o'i wasanaeth yn Rhuthyn, daeth terfyn i'w gysylltiad â'r eglwys yno, wedi bod am bum mlynedd gyda hwy, gan yr ymddangosai fod Rhag-luniseith yn ei symmud i gylch arall.

Nid ydym yn gwybod pa bryd y meddyliodd efe gyntaf am gyssegru ei fywyd i'r gwaith o geisio persawdio had Abraham mai "yr Iesu yw y Crist;" ond ymddengys fod ynddo dueddfryd at hynny er pan yr oedd yn bur ieuang; eithr yr oedd mynyddoedd o dywyllwch rhyngddo a gweled ffordd i weithio hynny allan. Digwyddodd fod Dr. Keith, o'r Alban, yn y Gymdeithasfa a gynnalwyd yn Rhuthyn, yn 1845. Yr oedd wedi dyfod yno gyda'r amcan o alw sylw y Methodistiaid at y gwaith o efengyleiddio yr Iuddewon. Enhuddwyd y tân oedd yn marwlogsi yn mynwes Mr. Mills gan ymweliad Dr. Keith, nes ei wneuthur yn goelcerth; ac nid oedd bellach hunedd iddo nes y caffai ei hunan yn mhllith meibion Iacob. Yn fuan wedi hyn, penderfynodd Bwrdd Cenhadol y Methodistiaid ymgymeryd â chenhadaeth at yr Iuddewon, ac i gymmeryd Llundain fel gorsaf eu cenhadaeth, a Mr. Mills fel eu cenhadwr; gan farnu mai gyda'r Iuddewon a wladychent yn y deyrnas hon yr oedd ynt debycaf o allu gwneyd rhywbeth yn effeithiol. Yn mis Rhagfyr, 1846, symmudodd i Lundain i ymgymeryd â'r gwaith hwn. Trwy ei ddoethineb, ei amynedd, ei foneddigeiddrwydd, a'i benderfyniad anorchfygol, llwyddodd i ennill derbyniad i gylochoedd Iuddewig oedd o'r blaen yn gauad i bob Cenedl-ddyn—a llwyddodd i wneyd gwaith mawr a da. Y mae yn wir na lwyddodd i dychwelyd nemawr at Grist, i'w gyffesu yn gyhoeddus; ac yr oedd hyn yn peri i rywrai dybio nad oedd yn llwyddo i wneyd dim da: ond y mae cydnabyddiaeth a'i fywyd a'i lafur cenhadol yn ddigon i argyhoeddi pob dyn deallus, ni a dybiwn, ddarod iddo wneuthur gwaith mawr—a hwnw yn waith yr oedd yn rhaid ei wneuthur cyn y galleisid disgwyl gweled plant Israel yn dychwelyd at yr Arglwydd. Os na thynwyd y "gorchudd," bu ei waith ef yn foddion i deneuo llawer arno—i'w wneyd yn ddigon tenau nes galluogi llawer, os nad i "weled yn eglur," etto i weled pethau "megys prenau yn rhodio." Un gwasanaeth o bwys a wnaeth ynglŷn â'r genhadaeth Iuddewig oedd casglu defnyddiau ac ysgrifenu y llyfr a gyhoeddodd yn 1852, sef "*Iuddewon Prydain*." Yn 1853, cyhoeddwyd yr un llyfr, ond ei fod wedi ei helaethu yn fawr, yn Sacsoneg, gan y cyhoeddwr adnabyddus, Houlston a Stone-man, Llundain. Yr oedd hanes ac amgylchiadau yr Iuddewon a wladychent yn y deyrnas hon yn lled anhysbys hyd nes y cyhoeddwyd y gwaith hwn; a bu y dadguddiad yma o'u cyflwr a'u hagweddion cymdeithasol yn foddion i dynu sylw y genedl Saesneg atynt, ac i'w symblu i fwy o ymdrech cenhadol gyda hwy.

Yr oedd Mr. Mills yn argyhoeddedig y gallasai yn mhellach wasanaethu i amcan mawr ei genhadaeth trwy ymweld â'r Iuddewon yn

ngwahanol wledydd y dwyrain; eithr gan mor ddyeithr ac anturus yr ymddangosai y peth, yr oedd ei gyfeillion yn hwyrfrydig i'w gefnogi i roddi ei fryd ar hynny. Modd bynag, yr oedd y meddwl yma wedi gwreiddio mor ddwfn ynddo, ac wedi ei'wneyd mor benderfynol, fel yr oedd yn rhaid gorchfygu pob rhwystrau. Felly, yn Ebrill, 1855, cychwynodd ar ei daith gyntaf i'r dwyrain. Wedi dychwelyd, ysgrifennodd hanes ei daith, yr hwn sydd yn llyfr trwchus, dan yr enw "*Palestina*," a gyhoeddwyd yn 1858. Nid ydym yn gwybod am un llyfr Cymraeg ar y wlad hono—gwlad sydd mor ddyddorol a chyssegredig i Grigionogion—yn ffrywth ymchwil- iad personol ac annibynol un Cymwr, ond y llyfr hwn. Er fod gan y Saeson weithiau rhagorol ar yr un mater, yr ydym yn meddwl y dalai "*Palestina*" gymmhariaeth ffafriol â'r goreuon o honnynt. Fel y galleisid disgwyl oddi wrth y teithiwr ac amcan ei daith, prif neillduolrwydd y llyfr yma ydyw, y goleuni y mae yn ei dafu ar gyflwr a hanes yr Iuddewon sydd yn aros yn eu hen wlad eu hunain. Cyn hir wedi iddo ddychwelyd o'r daith yma, terfynodd ei gysylltiad â'r Bwrdd Cenhadol yn Liverpool. Yr oedd anffoddogrwydd rhyw ddsbarth, o blegid nad oedd efe yn llwyddo i gael yr Iuddewon i broffesu Cristionogaeth, a'u grwgnachrwydd parhaus, yn peri fod y cyssylltiad hwn yn anni- oddefol iddo. Ond yr oedd ceisio llesthad Israel yn beth nas gallai ei roddi hebio; felly glynnodd wrth y gwaith hwnw, mor bell ag y caniatiai ei amgylchiadau, tra y bu efe byw.

Yn 1859 a 1860, ymgymmerodd ag ail daith i'r dwyrain. Treuliodd rai misoedd yn ystod y daith hon yn Nablûs (Sichem), i chwilio i mewn i hanes a defodau crefyddol y Samaritan- iaid. Ysgrifennodd llyfr yn cynnwys hanes ei ymchwiliad, dan yr enw "*Nablûs, and an Account of the Modern Samaritans*." Cyhoeddedig gan Murray, Llundain, 1864. Cydnabyddir y gwaith yma gan ddysgedigion yn gyffredin yn awdurdod ar y materion y mae yn traethu ar- nynt. Yn mysg eraill, cyfeiria Deon Stanley, yr hwn ei hun sydd yn enwog am ei ymchwiliadau yn yr un maes, at y gwaith yma gan Mr. Mills fel yr awdurdod uchaf. Ysgrifennodd erthyglau i'r "*Traethodydd*" ar yr un materion. Tra yn Ierusalem; ar y daith hon, cyfarfyddodd Mr. Mills ag Arabiad ieuang ymchwilgar, o'r enw Yohannah El Karey, brodor o Nablûs, yr hwn a'i dilynodd o Ierusalem, ac a fu gydag ef yn ystod yr amser y bu yn gwneyd ei ymchwiliad- au yn Nablûs. Ffurfiwyd cyfeillgarwch calonog rhwng Mr. Mills a'r gŵr ieuang hwn—cym- maint fel ag yr oedd yn awyddus iawn am gael dyfod gyda Mr. Mills i Loegr, pan y byddai yn dychwelyd, fel y caffai fod yn hwy o dan ei addysg. Yr oedd Mr. Mills yn analluog i'w gymmeryd gydag ef; ond wedi dyfod i fysg ei gyfeillion yn Llundain, drwy eu haelioni hwy, cafodd ddigon o arian i gael Yohannah El Karey o Nablûs i Lundain, ac i'w gynnal am flwydd- yn, tra y bu efe dan addysg gydag ef. Anfon- wyd ef wedi hynny i Athrofa y Bedyddwyr yn Mhont-y-pool. Erbyn ei fod yn gorphen ei dymmor yn yr athrofa, yr oedd Mr. Mills wedi cael gan nifer o wŷr galluog a dylanwadol, yn weinidogion a boneddigion eraill, i ymfurfio yn bwyllgor i sefydlu a chychwyn cymdeithas gen- hadol anenwadol. Enw y gymdeithas ydyw— "*Y Gymdeithas Genhadol Undebol at Arabiaid Palestina*." Dan nawdd y gymdeithas hon, fe

anfonwyd Yohannah El Karey yn ol i'w wlad ei hun fel cenhadwr Cristionogol—lle y mae yn llafurio bellach er's blynyddoedd.

Yn y flwyddyn 1863, galwyd ef gan eglwys Cymreig Llundain i'w gwasanaethu fel gweinidog. Yr oedd yr eglwys hyn wedi cael cryn lawer o'i wasanaeth—cymmaint ag a allai efe ei roddi iddynt—er pan y daeth i drigiannu yn y brifddinas; ac yr oedd cael galwad unfrydol oddi wrthynt i ddyfod i gysylltiad agosach & hwynt yn awr, tra yr oedd yn rhydd oddi wrth ei ymrwymiadau i'r Bwrdd Cenhadol, yn llawenydd ac yn galonddi mawr iddo. Llanwodd ei le yn y cylch hwn gyda llawer o gysur iddo ei hun, a chyda chymmeradwyaeth mawr gan yr eglwys hyd nes y bu farw. Ysgrifiodd ddwy ar bymtheg o erthyglau i'r "*Bible Dictionary*," cyhoeddiedig gan Cassell; ac un ar ddeg o erthyglau i Dr. Fairbairn's "*Imperial Bible-Dictionary*," ac amryw erthyglau i'r "*Journal of Sacred Literature*;" ac un neu ddwy o erthyglau i'r gwaith hwn. Ysgrifiodd hefyd ar un o Lyfrau Moses i "*Feibl y Teulu*."

Yr oedd yn gymmrawd neu yn aelod o amryw gymdeithasaau dysgedig, ac yn ysgrifenydd mygedol i'r *Anglo-Biblical Institute*; a thrwy y cymdeithasaau hyn yr oedd yn dal cyfathrach âg amryw o'r prif ddysgedigion ar Gyfandir Ewrop, ynystal ag yn y wlad hon; a chyfrifid ef yn y cylchoedd uchel hwn yn mysg ysgolheigion Beiblaidd goreu ei oes. Daeth ei fywyd llafurus a defnyddiol i ben Gorphenaf 28ain, 1873—pryd, mewn hunan-feddiant a thangnefedd llawn, yr hunodd yn yr Iesu.

MORRIS, Y PARCH. WILLIAM, Rhuddlan. Ganwyd ef Mehefin 6ed, 1802, mewn tyddyn o'r enw Y Twll, yn mhlwyf Whitford, sir Fflint, ger Treffynon. Yr oedd ei dad, Mr. Samuel Morris, yn flaenor pwysig mewn capel ger llaw, o'r enw Carmel; a bu yn llenwi y swydd hon gyda fyddlondeb neillduol am flynyddoedd lawer yn Nhrefynnon cyn hynny. Bu rai troion yn Llangetho yn gwrandaw yr enwog D. Rowlands yn pregethu, ac yn cyfranogi o Swper yr Arglwydd. Yr oedd S. Morris yn hoff iawn o son wrth ei fachgen, William, am y pethau rhyfedd a welodd ac a deimlodd yn Llangetho; a gwnaed argraphiadau crefyddol ar feddwl y mab pan yn ieuango iawn; ac nid peth dibwys yn nghyfrif Mr. W. Morris ar hyd ei oes ydoedd iddo gael y fraint o adrodd y drydedd bennod o'r Colossiaid i Mr. Charles yn Nhrefynnon yn 1812, pan yn fachgen deg oed. Anfonwyd ef i'r ysgol i Gaerwys yn y fl. 1811, a bu wedi hynny mewn ysgolion yn Nhrefynnon a Chaerlleon. Bu ei dad farw Mai 2il, 1822; ac yn mis Awst yr un flwyddyn dewiswyd y mab, sef gwrthdrrych ein hysgrif, yn flaenor yr eglwys Fethodistaidd Carmel pan nad ydoedd ond ngain oed; ac wedi gwasanaethu y swydd yn dda am bedair blynedd, yn y fl. 1826 dechreuodd bregethu; a bron ar ei gychwyniad daeth yn enwog a phoblogaidd. Derbyniwyd ef yn rheolaidd fel pregethwr mewn cyfarfod misol yn Nghaerwys yn Mawrth, 1827.

Gan fod poblogrwydd Mr. Morris fel pregethwr yn fawr, a chan ei fod yn ddyn o feddwl an-nibynol, yn ddarllenwr mawr, ac yn feddyliwr dwin; a chan ei fod yn mhell o fod yn wasaidd i neb, ni ddiangodd yntau, mwy nag eraill, rhag centfgen rhai y buasid yn disgwyl pethau gwanol oddi wrthynt. Taenwyd ar led ei fod ef, ac eraill, yn pregethu athrawiaethau nad oeddynt

yn cael eu credu gan y cyfundeb y perthynai efe iddo; ac felly, nad ydoedd yn uniongred yn ei farn, ac nad ydoedd ei weinidogaeth yn hollol ddiberygl. Bu y chwedlau gwneuthur hyn yn achlysur o oediad ar yr hyn a elwir "ei ordeiniad" am ddwy neu dair blynedd; ond yn y fl. 1837 dewiswyd ef, a chymmerodd hynny le yn haf y flwyddyn hono yn y Bala. Anfonid ef gan ei sir ei hun i'r prif gymmanfaeod yn y De a'r Gogledd, a rhoddid ef i bregethu ynddynt yn y lleoedd cyhoeddusaf, a gwnai hynny gyda nerth mawr yn fynych. Bu yn Llundain amryw weithiau yn gwasanaethu i'r Cymryn.

Trwy iddo briodi Miss Hannah Ellis, o'r Hendre, Rhuddlan, symmudodd yno i fyw; ac am y dengain mlynedd olaf o'i oes perthynai i gyfarfod misol sir Ddinbych.

Yr oedd rhywbeth yn null Mr. Morris yn cael ei ystyried gan rai yn lled debyg ar brydiau i ddull yr hen weinidogion enwog Ebenezer Morris, a John Jones, Tal-y-sarn, ac eraill. Prif hynod-rwydd ei bregethau oeddynt sylweddolrwydd, eangder, a chadernid; a byddai bob amser yn cyfiwyo y gwirioneddau mawr am berson ac aberth y Gwaredwr ger bron ei wrandawyr. Yr oedd ei lais yn gryf, ac yn gwmpasog, ac weithiau yn soniarus iawn.

Bu farw Ionawr 28ain, 1879, yn y 77ain flwyddyn o'i oedran, wedi bod yn pregethu yr efengyl am dros 52ain o flynyddoedd, ac yn gweinyddu y swydd o flaenor bedair blynedd cyn hynny. Efe oedd yr olaf a fu farw o'r dau cant a hanner o weinidogion a blaenoriaid a rwyddasant y *Constitutional Deed* yn y fl. 1827. Claddwyd Mr. Morris yn mynwent Rhuddlan, dydd Sadwrn, Chwefror 1af, 1879; a chafodd gladdedigaeth anrhydeddus iawn.

MYNORION ELGIN: casgliad enwog o hen gerffuniau, a ddygwyd o Groeg gan Thomas, y seithfed Iarll Elgin, ac a brynodd y genedi ganddo ef, i'w rhoddi yn yr Amgueddfa Brydoinig, yn 1816, am y swm o 35,000p.

Yr oedd y cerffuniau hyn yn addurno rhyw adeiladau ar Acropolis Athens. Cynlluniwyd y prif ranau, y rhai a gymmerwyd ymaith o'r Parthenon, neu Deml Minerva, gan Phidias, a gwnaed hwynt ganddo ef, neu dan ei arolygiaeth. Y maent yn gynnwysedig o—1. Rhanau o amryw o'r cerffuniau a osodwyd mewn ystafelloedd oedd o du y dwyrain a'r gorllewin:—y pwysicaf o ba rai ydynt Theseus neu Hercules, Iliuss neu yr afon-dduw, y rhanau uchaf o gyrph Neptune a Minerva, Iris, corph Cecrops, Ceres, a Proserpine, y Fates, penau ceffylau Hyperion, ac un o gefylau Night. O'r holl rai hyn, Theseus, a phen ceffyl Night, ydynt y rhai mwyaf perffaith. Nid ydyw y blaenaf yn ddi-fygiol ond yn unig o'r dwylaw, a'r traed, a rhan o'r trwyn; ond nid ydyw hyd yn oed arwynebedd yr olaf wedi derbyn ond ychydig iawn o niwed. Ond er eu holl ddiffygion, y mae mawrwychder arddull y gweithiau digyfelyb hyn yn ddigon eglur; a gellir cael addysg gelfyddydol werthfawr hyd yn oed oddi wrth ranau yn unig o honynt. 2. Pymtheg o *metopes*, wedi eu gwneuthur ar safle uchel, yn gosod allan frywdr Centaurs a Lapiths. 3. Rhan fawr o'r cerffuniau ar y muriau o'r tu mewn i'r deml. Y mae y gwaith nodedig hwn yn gosod allan orymdaith ddifrifol i Deml Minerva yn ystod rhyfel mawr yr Atheniaid:—ac ni wnaed byth unystal ag ef ar ol hynny, o ran ei wychder a'i naturioldeb.

N.

NEW Y

NEW Y

NEWYDDIADUR—ON: llen o bapur a argrephir, ac a ddoberthir yn gyfnodol i daenu newyddion. Y mae y newyddiadur, erbyn hyn, wedi myned yn beiriant gwleidyddol a chymdeithasol nerthol. Ymdrina a phob pwng o ddyddordeb, lledaena hysbysiaidau, a chofnoda ddiwyddiaidau, a dylanwada yn rymus ar feddwl y bobl, yn enwedig mewn amseroedd cynhyrfus. Tybia rhai y gallir olrhain dechreuad newyddiaduron i *Acta Diurna* (Gweithredoedd y Diwrnod) y Rhufeiniaid—sef, papyr swyddogol a ymddangosai yn feunyddiol yn ystod yr ymherodraeth, ac am dymmor cyn hyny. Cynnwysai y papyr hwn grynodeb o weithrediadau cyfarfodydd cyhoeddus, a'r llysoedd gwladol, newyddion am ryfeloedd, gwleddoedd, a symudiadau uchelwyr, ynghyd â rhestr o'r genedigaethau, y marwolaethau, y priodassau, a'r ysgariadau, &c., a gymmerent le. Cyhoeddidd ef trwy ei osod mewn rhyw le yn y ddinas y byddai yn gyfleus i bawb ei ddarllen. Yn yr hanner diweddaf o'r bymthegfed ganrif, sef yn fuan ar ol dyfeisio y gelfyddyd o argraphu, ymddangosodd yn Augsburg, Vienna, Ratisbon, a Nuremberg, ddalenau bychain, yn ffurf llythyr, o'r enw "*Relationen*," a "*Neue Zeitung*." Y mae y rhifynau sydd ar gael yn cynnwys, yn mysg pethau eraill, hanesion am ddarganfyddiad yr America, am fuddugoliaethau y Tyrciaid, am y rhyfel rhwng y Ffrangod a'r Awstriaid yn Italy, ynghyd â newyddion lleol; megys, llofruddiaethau a daeargrymfeydd, &c.

Yn ystod y rhyfel a fu rhwng Gweriniaeth Venetia a'r Tyrciaid yn 1563, dechreuwyd hysbysu newyddion milwrol a masnachol trwy leni ysgrifenedig, y rhai a ddarllenid mewn rhyw le neillduol yn Venetia, i bawb a ddymunent eu clywed. Talent am y fraint hon ddernyn o arian a elwid *Gazetta*; a phob yn dipyn aethpwyd i alw y papyr ei hun ar yr enw hwn. Yn afreolaidd y byddai y llywodraeth Venetiaidd yn cyhoeddi y newyddion hyn ar y cyntaf; ond yn fuan dechreuodd eu cyhoeddi yn rheolaidd unwaith bob mis. Yr oedd, er hyny, yn rhy eiddig i ganiatau i neb eu hargraphu. Ychydig o gopiau a ddanfonid i wahanol leoedd; ac nid dosbarthu y rhai hyny a wneid, ond eu darllen i'r rhai a dalent am eu clywed.

Yn nheyrnasiad Iago I. yr ymddangosodd y papurau newyddion, neu yn hytrach y llythyrâu newyddion Saesneg cyntaf. Argrephid hwynt ar ffurf pamphledau bychain pedwarplyg. Y mae yn y Gywreinfâ Brydeinig ddau neu dri o rifynau o'r "*English Mercurie*," y rhai y mae eu cynnwys a'u hamseriad yn rhoddi ar ddeall ddarfod eu cyhoeddi mor foreu ag amser y frenhines Elizabeth; ond y mae Mr. Thomas Watts, y llyfrgellydd, wedi profi nad yw y papur hwn ond fugwaith diweddar. Yn awr ac eilwaith,

heb reol, yr ymddangosai y newyddiaduron Saesneg cyntaf. Credir mai y cyntaf oll o'r papurau achlysurol hyn oedd y "*News out of Holland*," a gyhoeddwyd dros Mr. Newbery, yn 1619. Yn 1622, trowyd hwynt oll yn gyhoeddiad wythnosol, o'r enw "*Certaine News of the Present Week*," dan olygiaeth Nath. Butter. Tua'r un adeg y cyhoeddwyd y "*London Weekly Courant*." Yn ystod y rhyfel cartrefol, lledaenid llawer o gyhoeddiadau nad oeddynt prin yn haeddu eu galw yn newyddiaduron. Y papur Saesneg cyntaf, a haedai gael ei alw yn briodol yn newyddiadur, oedd y "*Public Intelligencer*," yr hwn a gychwynwyd gan Syr Roger L'Estrange yn y flwyddyn 1663. Nid o gariad at wasg rydd, ond er mwyn disodli a gwrthweithio dylanwad y papurau eraill, y sefydlodd Syr Roger y papur hwn. Gellir canfod y syriadau oedd ganddo oddi wrth y dyfyniad canlynol o'r rhifyn cyntaf:—"Pe bae y wasg fel y dylai fod, a'r bobl yn eu pwyll, ni phleidiwn i byth yr un '*Mercury*' cyhoeddus—newyddion neu beidio; o herwydd credu yr wyf ei fod yn gwneud y werin yn rhy gydnabyddus a'u huchadaid, yn rhy ymyrgar a sengar, ac nid yn unig yn codi arnynt ysa, ond yn rhoi iddynt hefyd rith o hawl a rhyddid i ymyraeth a'r llywodraeth." Er fod Syr Roger yn bleidiwr gwresog i'r goron ar bob achlysur, etto yr oedd ei bapur, ac addef y gwir, yn cyfrannu mwy o wybodaeth a difyrwch, ac yn llawnach o hysbysiaidau pwysig, nag un papur arall a ddaeth ar ei ol hyd amser y frenhines Anne. Parhaodd i gyhoeddi ei bapur am ddwy flynedd, ond peiddiod a'i gyhoeddi pan ymddangosodd y "*London Gazette*." "*Oxford Gazette*" y gelwid ef ar y cyntaf, am ddarfod cyhoeddi y rhifynau cyntaf o hono yn Rhydychain—i ba le y symmudodd y llys a'r senedd rhag ofn y pla. Cyhoeddwyd y rhifyn cyntaf o'r papur sydd yn parhau i ddwyn yr enw "*London Gazette*" yn Rhydychain, ar y 7fed o fis Tachwedd, 1665. Ni chynnwysai y papur hwn un newydd na phrawf-yagrif (*document*) ar nad oedd wrth fodd y llys; ac ysgrifenedig y rhai hyny yn y dull mwyaf diddawn. Ar ol y chwyldroad, pa fodd bynag, gwellhaodd gryn lawer; ac y mae bellach wedi bod yn cael ei gyhoeddi ddwywaith yn yr wythnos, yn ddi-dor, er's mwy na dau cant o flynyddoedd. Ar y 12fed o Fai, 1680, dechreuodd L'Estrange—yr hwn oedd newydd gychwyn ail bapur o'r enw "*Observer*"—i arfer ei awurdod fel senwr (*censor*), trwy gyhoeddi gorchymyn i attal argraphu a chyhoeddi llyfrau a pamphledau yn cynnwys newyddion. Gwnaed ymdrech mawr i roddi y gorchymyn hwn mewn grym trwy osod cosp lem ar y troseddwy; ond pan ymstyngodd argraphwyr Prydain rhag ofn y gosp, cyllawnwyd eu gwaith gan argraphwyr Isellmynig.

Dylifai newyddiaduron a phamphledau o'r Isalman, er gwaethaf ymdrechion y trwyddedwyr a swyddogion y gyllidfa, a buont yn foddion i brysuru cwymp teulu Stuart.

Er lleied ydoedd y lleni (*sheets*) yr argrephid y newyddion arnynt yn y dyddiau hyny, etto mynych y byddai y cyhoeddwy mewn penbleth ynghylch y modd i'w llenwi. Pan y byddai y newyddion yn brinion, arferai un cyhoeddwr lenwi y lleoedd gweigion ag adnodau o'r Beibl. Mynegai un arall ei fod yn gadael gwagle gwyn, fel y gallai boneddwyr ysgrifenu eu helyntion personol arno, ac fel y rhoddid cyfleusdra i'r dosbarth ieuangaf i ymarfer ag ysgrifennu.

Onid yn nyddiau y freshines Allu y daeth y newyddiaduron yn enwog am y gallu meddyliol, a'r doniau amrywiol a arddangosid ynddynt. Yn ei hamser hi hefyd y dechreuodd y Llundainwyr gael papur newydd bob dydd, ac y dechreuwyd llyfetherio y waag a stamp newyddiadurrol. Y papur beunyddiol cyntaf oedd y *Daily Courant* (1703), yr hwn a gyhoeddid ac a olygid gan Samuel Buckley. Cyhoeddid yn y cyfamser ddau ar bymtheg o bapurau eraill deirgwaith yn yr wythnos, ac un unwaith yn yr wythnos. Yn mhilith y rhai hyn, yr oedd y *British Apollo*, *The General Postscript*, *The London Gazette*, *The Postman*, *The Evening Post*, a'r *City Intelligencer*. Yn 1704, dechreuodd yr enwog Defoe ddwyn allan *The Review*. Cyhoeddid ef ar y cyntaf unwaith yn yr wythnos, yna ddiwydaeth, ac o'r diwedd deirgwaith. Parhaodd o fis Chwefror, 1704, hyd fis Mai, 1713. Nis gellir dyfod yn awr i feddiant o'r gyfres gyflawn heb lawer o draul a thrafferth. Y mae, o'i ddechreu i'w ddiwedd, yn hynod am y gwreiddioldeb a'r gwroldeb a ddangosai yr awdwr (canyis Defoe ei hun a ysgrifennai y cwbl yn mron) wrth draethu ac amddiffyn ei ddaliadau yn erbyn llu o ymosodwyr medrus a bustlaidd. Cynnennai ei ddig yn ofnadwy ar amserau—ac nid heb achos; ond mynegai ei ddigofaint yn fynychach trwy watwariaeth finog na thrwy ddiariaeth fras. Er hyn i gyd, y mae yn *Review* Defoe ddigonedd o aspri o'r fath fwyaf nerthol; ac os ydyw yr arddull yn ddiffygiol mewn coethder, y mae hi yn gref odiaeth. Y mae yn eglur ar wneub y papur fod yr awdwr yn fwy awyddus i wneyd gwladgarwyr nag i ennill arian—yr hyn nas gellir ei ddywedyd yn hyderus am un newyddiadur a ymddangosodd o'i flaen. Tua y pryd hwn yr ymddangosodd y cyhoeddiadau rhagorol hyny, a elwir y *Tatler*, y *Spectator*, a'r *Guardian*, &c.; ac er mai prin y cyfrifir hwynt yn newyddiaduron ar hyn o bryd, etto fel newyddiaduron yr edrychid arnynt yr adeg hono. Am gryn amser ar ol eu cychwyniad, cynnwysent, ynghyd a phethau eraill, newyddion yr amseroedd hefyd. Ymddangosodd y rhifyn cyntaf oll o'r *Tatler*, Ebrill 23ain, 1709; a'r rhifyn diweddaf ar yr 2il o Ionawr, 1711. Ceiniog oedd ei bris. Cychwynwyd y *Spectator*, ar y 1af o Fawrth, 1711, am yr un bris; ond pan y dodwyd treth ar newyddiaduron (Awst 1af, 1712), codwyd ei bris i ddwy geiniog. Bu y dreth hon yn farwolaeth i'r *Spectator* yn y flwyddyn ganlynol. Dilynwyd ef, pa fodd bynag, yn ddioed gan y *Guardian* ar yr 2il o Fawrth, 1713. Bu farw y papur hwn yn bur fuan, a chodwyd yr *Englishman* yn ei le. Parhaodd yr *Englishman* am ddwy flynedd; ond Rhagfyr 23ain, 1715, disodlwyd ef gan y *Freeholder*, a ysgrifennid yn mron i gyd gan Addison.

Yn ystod teyrnasiad Sior III. erlynyd golygwyr ac ysgrifenydd newyddiadurrol yn ddiwedd. Ni wasanaethodd hyny, pa fodd bynag, ond yn unig i beri mwy o ledaeniad ar y daliadau hyny y ceisid eu mygu. Y tri phapur rhagorol yn Llundain yn ystod y teyrnasiad hwn oedd y *Public Advertiser*, *The Morning Post*, a'r *Morning Chronicle*. Yn y blaenaf o'r tri y cyhoeddwyd "Llythyr Junius." Bu Coleridge a Mackintosh yn ysgrifenu cryn lawer i'r *Post*. Yr oedd y *Morning Chronicle* yn rhagori ar yr holl bapurau cyfamserol yn ei fairniadaeth lenyddol. Papurau a barasant gyffro nid bychan ar y pryd oedd y *North Briton* a'r *Englishman*, y rhai a ymddangosasant gyntaf yn 1762. Yr enwog Wilkes oedd golygydd y *North Briton*.

Yn y flwyddyn 1713, fel yr awgrymwyd, dodwyd treth o ddimai ar bob newyddiadur a wneid o hanner llen (*sheet*) neu lai; a threth o geiniog ar un a fyddai yn fwy na hanner llen, ac yn llai na llen gyfan. Chwanegwyd dimai at y dreth yn amser Sior II., dimai arall yn amser Sior III., ac yn y 37ain flwyddyn o'i deyrnasiad, chwanegwyd 1½c. arall, nes gwneyd y dreth yn 4c. i gyd. Yn nheyrnasiad Gwilym IV. gostyngwyd y dreth i 1g., gyda chwanegiad o ddimai, os byddai y llen yn cynnwys 1,550 o fodfeddi ysgwr; a cheiniog, os cynnwysai 2,295 modfedd. Coddid dimai yn chwaneg hefyd ar Atodiad. Diddymwyd y dreth hon yn 1855; ac mewn canlyniad i hyny, amlhaodd y newyddiaduron yn ddirfawr. Bu diddymiad treth y papur hefyd (Hydref 1af, 1861) yn foddion i liosogi ac i iselu pris papurau newyddion. Rhifedi y stampiau a roddwyd allan ar bapurau Frydeinig yn 1753, oedd saith miliwn a hanner; yn 1800, yr oedd yn un miliwn ar bymtheg; ac yn 1850 yn 65,741,271. Yna rhoddwyd teryn ar y gyfundrefn drwy ddeddf seneddol.

Heb law fod nifer yr holl bapurau gyda'u gil-ydd wedi cynnyddu, y mae cylohedriad amryw o honynt wedi cynnyddu yn ddirfawr. Y papur Llundainig mwyaf dylanwadol ydyw y *Times*, yr hwn a ddaeth allan dan yr enw hwn ar y dydd cyntaf o'r flwyddyn 1788. Y mae llwyddiant y *Times* i'w briodoli, yn benaf, i anturiaeth ac ymdrech ei berchenog cyntaf, John Walter—yr hwn a wnaeth amryw welliantau pwysig yn y gelfyddyd o argraffu, ac a ymdrechodd i sicrhau y llenorion mwyaf talentog i ysgrifenu i'w bapur. Y mae y papur hwn yn gyffredin yn gynnwysedig o len a hanner, yn gwneuthur deuddeg tudalen; ond pan y bydd y senedd yn eistedd, bydd yn fynych yn cynnwys un-ar-bymtheg tudalen, ac weithiau gynnifer ag ugain, er y bydd ei bris yr un. Er nad yw y perchenogion yn cadw dynion i ymofyn am hysbysiadau (*advertisements*), fel y gwna llawer o bapurau, etto y mae mwy o hysbysiadau yn y *Times* nag mewn un papur arall. Ac mor anrhydeddus a manwl ydyw y perchenogion, fel na oddefant i hysbysiadau dynion fydd yn cadw swyddfeydd ynghŷn a rhedegfeydd ceffylau, na llawer o hysbysiadau a gyhoedda newyddiaduron eraill, i ymddangos ar unrhyw delerau.

Llenwir agos i dudalen o'r prif newyddiaduron dyddiol bob boreu a newyddion a gafwyd gyda'r pellebyr o brif drefydd Ewrop, ac o wahanol barthau Asia ac America. Y mae hyn yn coestio swm mawr o arian i'w perchenogion; ond y mae erbyn hyn un o'r elfenau hanfodol er eu galluogi i gadw eu cymmeriad fel newyddiaduron o'r dosbarth blaenaf. Y rhai mwyaf adnabyddus

o'r newyddiaduron Llundainig sydd yn ymddangos yn ddyddiol yw y rhai hyn:—*Morning Post*, papur Whigaidd a ymddangosodd yn 1772; *Times*, papur annibynol (1788); *Morning Advertiser*, papur rhyddfrydig (1794); *Globe*, papur ceidwadol (1803); *Standard*, papur ceidwadol (1827); *Daily News*, papur rhyddfrydig (1846); *Daily Telegraph*, papur rhyddfrydig hyd yn ddiweddar (1855); *Pall Mall Gazette*, papur rhyddfrydig (1865); a'r *Echo*, papur annibynol (1868):—hwn ydyw yr unig newyddiadur Llundainig a werthir am ddim yn awr (1879).

Y prif bapurau wythnosol, pythefnosol, &c., a gyhoeddir yn Llundain ydyw y rhai canlynol: *The Observer*, papur Whigaidd (1791); *Weekly Dispatch*, papur rhyddfrydig (1808); *John Bull*, papur ceidwadol (1820); *Lancet*, papur meddygol (1823); *Athenæum*, papur llenyddol a gwyddorol (1828); *Spectator*, papur rhyddfrydig (1828); *Musical World* (1836); *Tablet*, papur Pabyddol (1840); *Nonconformist* (1841); *Christian World*, papur anghydfurfiol (1857); *Punch* (1841); *Illustrated London News*, papur rhyddfrydig (1842); *Lloyd's Weekly London Newspaper*, papur radicalaidd (1842); *News of the World*, papur rhyddfrydig (1843); *Farmer*, papur amaethyddol (1843); *Musical Times* (1844); *Guardian*, papur uchel-eglwysig (1846); *Notes and Queries*, papur llenyddol a hynafiaethol (1849); *Press*, papur ceidwadol (1853); *Saturday Review*, papur llenyddol (1855); *Freeman*, organ y Bedyddwyr (1855); *Land and Water* (1866); *Rock*, papur eglwysig efengylaidd (1868); *Academy*, papur llenyddol (1869); a'r *Graphic*, un darluniadol (1869); &c.

Y mae yn rhaid wrth llawer o arian, ac wrth gryn nifer o ysgrifenydd talentog i olygu un o brif bapurau Llundain. Ar y prif olygydd, fel cynnyrcholwr y perchenogion, y gorphwys yr holl gyfrifoldeb. Bydd yn achlysurol yn ysgrifenu erthygl arweiniol; ond un o'r ysgrifenydd eraill i'w talu iddo, a berthynant i'r papur, fydd yn gwneyd hynny fynychaf. Diagwylir i'r rhai hyn, ar fyr rybudd, ysgrifenu ar unrhyw bwng a rydd y golygydd iddynt. Amcan professedig y prif erthyglau ydyw agor, crynhoi, ac egluro helyntion cyhoeddus; dangos yr hyn sydd amheus yn ymddygiad dynion cyhoeddus; a dynoethi gweithredoedd a rhesymau twyllodrus. Y mae yr is-olygydd hefyd â gwaith neillduol yn perthyn iddynt; y rhai sydd a gofal pob un am ei ran ei hun. Parotïr yr erthygl fasnachol bob hwyr gan ysgrifenydd o'r brifddinas. Cedwir o ddeuddeg i un ar bymtheg o ysgrifenydd yn adeg y senedd, sydd yn ysgrifenu llaw fer—y rhai sydd bob nos yn cyfnewid ar gylch—heb law ysgrifenydd cyflym sydd ynglŷn â'r llysoedd cyfreithiol. Hefyd, telir i liaws o ohebwr am anfon hanes cyfarfodydd cyhoeddus, ynghyd â newyddion o bob math o'r wlad. Y mae y gohebwr tramorol sydd yn ysgrifenu i brif bapurau Llundain yn llenorion o fri uchel.

Credir mai y newyddiadur taleithiol cyntaf oedd *Berrow's Journal*, yr hwn a ymddangosodd yn Worcester yn y flwyddyn 1690. Y nesaf ato, o ran anser, oedd y *Stamford Mercury*, yr hwn a sefydlwyd yn 1696. Dichon y dylid dywedyd fod llawer yn barnu mai y *Norwich Postman* (1706) oedd y papur Saesneg cyntaf a gyhoeddwyd y tu allan i Llundain. Cymmerir y newyddion a ymddengys yn y newyddiaduron wythnosol a gyhoeddir yn Llundain, ac yn y rhai a gyhoeddir yn y wlad hefyd, gan mwyaf, o

bapurau y brif ddinas, a chynnysgaeddir newyddiaduron y wlad, ar delerau lled rhesymol, a newyddion pellebrol gan sefydliadau o'r enw "Central News," y "Central Press," a'r "Press Association." Y mae y sefydliadau uchod yn barod i gynnysgaedu golygyddwr yn y wlad, nid yn unig â newyddion, ond hefyd âg erthyglau arweiniol, llythyrâu o Lundain, ac adolygiadau, am brisiau pennoddedig. Y mae gan rai o'r bapurau dyddiol a gyhoeddir yn y wlad hefyd swyddfeydd o'r eiddynt eu hunain yn Llundain, o ba leocdd yr anfonir hysbysiadur a newyddion diweddar gyda'r pellebyr i'w swyddfeydd yn y wlad: ac y mae rhai o'r newyddiaduron mwyaf dylanwadol yn meddu linell bellebrol eu hunain. Flwyddyn yn ol, arferiad cyffredin y rhai a oosid yn y mân swyddfeydd Llundainig hyn oedd cael gafael ar y copiau cyntaf o'r *Times*, a phapurau boreuol eraill, a phellebru mwy neu lai o'u cynnwys i swyddfeydd eu papurau eu hunain. Cyhoeddidd hyn yn ddioced mewn ail argraphiad o honynt; ac felly byddai prif newyddion papurau Llundain wedi eu cyhoeddi mewn llawer o fanau cyn i'r papurau eu hunain gyrhaedd iddynt. I attal hyn, cafwyd gan brif gwmlniau y ffyrdd haiarn i anfon trenau boreuol i gludo papurau Llundain i'r prif drefi yn y wlad. Cychwyna y 'newspaper trains,' fel y gelwir hwynt, o Lundain yn fuan wedi pump o'r gloch y boreu, a rhedant mor gyflym fel y mae holl bapurau dyddiol Llundain i'w cael yn awr cyn wyth o'r gloch yn y boreu yn mhob tref fawr o fewn can milldir i'r ddinas. Y mae y trefniadau hyn wedi gwneyd niwed mawr i'r newyddiaduron a enwyd uchod; ond y mae newyddiaduron taleithiol o radd uchel, megys y *Birmingham Daily Post*, y *Manchester Guardian*, *Liverpool Mercury*, *Newcastle Weekly Chronicle*, a'r *Leeds Mercury*, yn dal eu tir yn dda—a daliant i'w cystadlu yn mhob peth o'r bron â phapurau goreu y brif ddinas.

Yn ystod y rhyfaloedd cartrefol yn yr eilfed ganrif ar bymtheg, y sefydlwyd y waag newyddiadurool yn yr Alban. Pan aeth mintai o fyddinoedd Cromwell i Leith yn 1652, i warchod yr amddiffynfa, cymmerasant gyda hwynt argraphydd o'r enw Christopher Higgins, i ad-argraphu papur Llundainig o'r enw *Mercurius Politicus*, er addysg a difyrwch i'r fintai. Ymddangosodd y rhifyn cyntaf o hono ar Hydref 26ain, 1653. Prif newyddiadur dyddiol yr Alban yw y *Scotsman*, yr hwn a ddaeth i fod yn y flwyddyn 1817. Y mae enwogrydd a dylanwad hwn yn fwy na'r eiddo un papur arall y tu allan i Lundain.

A ganlyn sydd restr o'r newyddiaduron Cymreig a gyhoeddir yn Nghymru yn nechreu y flwyddyn hon (1879):—*Baner ac Amserau Cymru*, *Yr Herald Cymraeg*, *Seren Cymru*, *Goladgarwr*, *Y Tyst* a'r *Dydd*, *Y Dydd*, *Y Golewad*, *Y Dywysogaeth*, *Llais y Wlad*, *Tarian* y *Gweithiwr*, *Y Genedl Gymreig*, *Y Gwyllydydd*, a'r *Celt*.

Cyhoeddidd yn y Dywysogaeth hefyd newyddiaduron Saesneg canlynol:—*South Wales Daily News*, *Western Mail* (y ddau hyn yn dyfod allan yn ddyddiol), *Cambrian*, *North Wales Chronicle*, *Carmarthen Journal*, *Welshman*, *Carnarvon and Denbigh Herald*, *Swansea and Glamorgan Herald*, *Swansea Journal*, *Pembrokeshire Herald*, *Oswestry Advertiser*, *South Wales Press*, *Llandudno Directory*, *Tenby Observer*, *Wrexham Advertiser*, *Haverfordwest and Milford Haven Telegraph*, *Flintshire Observer*, *Rhyl Record*, *The Merthyr Telegraph*, *Llanidloes Telegraph*,

Abergele & Pensarn Visitor, Cardiff Times, Aberystwyth Observer, Cambrian Weekly Reporter, Cambrian News, Llangoollen Advertiser, Cardiff Shipping Gazette, Montgomeryshire Express, Radnorshire Observer, Deuoland Guardian, Aberdare Times, Llandulno Register and Herald, Llanelly Guardian, Merthyr Express, Cardigan Herald, Cardigan Advertiser, Rhyl Journal, Brecon County Times, Central Glamorgan Gazette, Weekly Mail, Pembroke Dock and Tenby Gazette, Carmarthen Express, Cardigan Observer, Rhyl Guardian, Tenby Chronicle, North Wales Express, Rhyl Advertiser, a'r North Wales Guardian.

Y newyddiadur Gwyddelig cyntaf oedd y *Dublin Newsletter*, yr hwn a ddaeth allan yn y flwyddyn 1685. Y papurau hynaf o'r rhai sydd yn awr yn fyw yn yr Iwerddon ydyw *Saunders's Newsletter* (1744), a'r *Freeman's Journal* (1755). Y papur taleithiol hynaf yno ydyw y *Limerick Chronicle*. Y mae papurau yr Iwerddon gan mwyaf yn llai eu maint na phapurau Lloegr a'r Alban. Yr achos o hyny ydyw fod eu cylchrediad yn llai, a'r newyddion lleol yn brinach.

Dyma nifer y newyddiaduron a gyhoeddwyd yn Mhrydain ddechreu y flwyddyn 1879, yn ol Mr. Walter Wellsman, golygydd y "*Newspaper Press Directory*" am yr ugain mlynedd diweddar:—

Llundain	...	...	339
Taleithiau Lloegr	...	...	1,027
Cymru	...	...	61
Yr Alban	...	...	172
Yr Iwerddon	...	...	141
Mân ynysodd Prydain	...	...	23

Cyfanrif 1,763

Cyhoeddwyd amryw newyddiaduron yn y mân ynysodd Prydeinig; a chyhoeddwyd un o honynt, sef y *Jersey British Press*, bob dydd.

Y mae y newyddiaduron a gyhoeddwyd yn y trefedigaethau Prydeinig yn lliosog. *Hickings's Gazette*, yr hwn a ddaeth allan yn Calcutta, yn y flwyddyn 1781, oedd y papur Saesneg cyntaf a ymddangosodd yn yr India. Y mae y *Bengal Hurkaru*, yr hwn a gychwynwyd yn 1795, etto yn fyw. Yn y flwyddyn 1832, nid oedd yn India ond chwech o newyddiaduron Ewropaid, a phump o rai brodorol. Erbyn 1855, yr oedd yno yn agos i drigain o newyddiaduron brodorol yn unig. Newyddiadur cyntaf Awstralia oedd y *Sydney Gazette*, yr hwn a gychwynwyd yn 1803, gan un George Howe, Cresol o St. Kitts. Yr oedd gan dref Hobart ei phapur newydd yn 1804; ac yn 1824, dechreuodd y newyddiaduron amlhau yn y trefedigaethau Awstralaidd. Y rhai penaf o honynt yn awr ydyw y *Sidney Herald*, y *Sidney Monitor*, y *Melbourne Argus*, a'r *South Australian Gazette*. Y mae amryw newyddiaduron yn Zealand Newydd, ac yn Ynysodd Sandwich; ac y mae yn Tahiti, er 1844, newyddiadur Ffrengig o'r enw *L'Océanie Française*.

UNOL DALEITHIAU YR AMERICA.—Y papur cyntaf yn yr Unol Daleithiau oedd y *Boston Newsletter*, yr hwn a ddaeth allan yn 1704; ond gwnaed ymgais i sefydlu papur newydd mor foreu a'r flwyddyn 1690. Yn mhen amser, newidiwyd ei enw yn *Massachusetts Gazette*, and *Boston Newsletter*. Dadleuai y papur hwn dros barhâd llywodraeth Brydain yn erbyn yr awydd am annibyniaeth, a phheidiodd ag ymddangos pan aeth y byddinoedd Prydeinig o Boston. Yn 1721, sefydlwyd y *New England Courant*. Ar y cyntaf, argraphwyd ef gan James Franklin, a

golygydd ef wedi hyny gan ei frawd, y gwladofydd enwog. Ni pharhaodd ond chwe blynedd; ond yn 1729, cychwynodd Benjamin Franklin newyddiadur wythnosol o'r enw *Pennsylvanian Gazette*, yr hwn a barhaodd hyd y fl. 1765. Genau (*organ*) penaf y bobl, am hir amser, oedd *Ede's Boston Gazette*. Ynddo ef y cyhoeddodd John Adams ei "*Letters of Novanglus*." Yn adeg y Chwyldroad yr oedd yn nhrefedigaethau Lloegr Newydd 13 o newyddiaduron; yn Pennsylvania, 8; yn Efrog Newydd, 3; ac yn y trefedigaethau deheuol a chanolbarthol, 10. Yn y flwyddyn 1864, yr oedd yn nhalseth Efrog Newydd yn unig 72 o newyddiaduron dyddiol, ac 851 o gyfnodolion (*periodicals*)—o'r rhai y mae ychydig heb fod yn newyddiaduron yn ystyr manylaf y gair. Y papur y mae mwyaf o led-aeiniad arno ydyw y *New York Herald*. Y mae hwn yn cael ei newyddion yn gynt nag un papur Americanaidd arall: a phherchenog hwn a anfonodd Mr. Stanley ar ei anturisetg flwyddiannus, i chwilio am Dr. Livingstone, ar ei draul ei hun. Y nesaf ato, o ran cylchrediad, ydyw y *Tribune*. Er gwaethaf ei lywod-dyddys eithafol, y mae hwn yn bapur mwy parhous na'r *Herald*. I'r un blaidd wleidyddol a'r *Tribune* y perthyna y *New York Times*, ond ei fod ef yn llai goglelgar na'r *Tribune*. Hynododd y *Journal of Commerce* a'r *Freeman's Journal* eu hunain trwy wrthwynebu y rhyfel cartrefol, a phleidio hawliau y taleithiau. Papur yr ysgol Britanadd newydd, yr hon a gynnrychiolir gan Mr. Henry Ward Beecher ydyw yr *Independent*. Prin y mae un pentref yn y Taleithiau heb ei newyddiadur:—a rhifent oll gynnifer a 8,700 ddechreu y fl. 1879.

FFRAINGC.—Dywedir mai gan feddyg o'r enw Theophraste Renandot y sefydlwyd y papur Ffrengig cyntaf. Ymddangosodd y rhifyn cyntaf o'i *Gazette de France* yn y flwyddyn 1631. Parhaodd i ddyfod allan yn wythnosol hyd 1762, ac yna dechreuodd ddyfod allan ddwywaith yn yr wythnos. Attaliwyd ef am ennyd yn niwedd Awst, 1848; ond ymddangosodd drachefn dan enwau gwahanol. Y mae y gyfres gyflawn yn gwneud i fyny 300 o gyfrolau—o'r rhai y mae 189 yn bedwar-plyg, a'r gweddill yn un-plyg. Y mae y casgliad hwn yn werthfawr iawn—nid yn ngolwg hanesyddion Ffrengig yn unig, ond hefyd yn ngolwg hanesyddion Ewrop yn gyffredinol. Yn 1650, cychwynwyd y *Gazette du Temps*—papur ag yr oedd ei gynnwys ar fesur cerdd. Ei olygydd oedd Jean Loret, y bardd. Er na cheir ynddo nemawr o oleuni ar amgylchiadau a phynghciau gwladwriaethol, etto y mae yn llawn o ddarluniau cywir a bywiog o ddynion ac arferion yr oes. Y papur Ffrengig dyddiol cyntaf oedd y *Journal de Paris*—yr hwn a ddechreuodd yn 1777, ac a beidiodd yn y fl. 1819. Daeth toraeth o newyddiaduron i fod yn adeg y Chwyldroad, ond byr fu tymmor y rhan fwyaf o honynt. Cyfyngwyd llawer ar ryddid y wasg yn amser Napoleon y Cyntaf. Un o'i weithred-odd cyntaf fel yr alfaer penaf (*first consul*) oedd attal yr holl newyddiaduron, oddi eithr tri-arddeg; ac ni chai y rhai a odeddod fod yn amgen na cheryg ateb i'r *Moniteur* swyddogol. Yn 1826, yr oedd yn Mharis 127 o newyddiaduron; ac yn y flwyddyn 1829 yr oedd yno 307. Aeth eu nifer yn fwy fyth ar ol Chwyldroad Gorph-enaf, 1830; ond darfu i'r atalfeydd a osodwyd ar y wasg yn 1834 beri i laweroedd o honynt farw. Darfu i Chwyldroad 1848, fel y chwyldroadau eraill a fuont o'i flaen, roddi bod i laweroedd o

newyddiaduron byrhoedlog. Ond llwyddodd y cadlywydd Cavaignac i lethu rhai, trwy orfodi y perchennogion i roddi swm mawr o arian yn wystl (*security*) i'r llywodraeth. Pasiwyd deddf yn amser Napoleon III. i rwymo pob un a ysgrifennai erthygl i bapur newydd i roddi ei enw wrthi. Y newyddiaduron Ffrangig pwysicaf ydynt y *Debats*, y *Temps*, y *Republique Francaise*, y *Siecle*, y *Figaro*, y *Constitutionnel*, y *Presse*, y *Patrie*, y *France*, a'r *Moniteur* swyddogol. Er fod cynnifer a dwy fil o newyddiaduron yn cael en cyhoeddi yn awr yn Ffrainc, nid oes ond dau a dengain o honynt yn rhai y gellir eu hystyried yn hollol Babyddol.

BELG (Belgium).—Yr oedd gan Belg newyddiaduron cyn bod un o fewn na Lloegr, Ffrainc, a'r Almaen. Cyhoeddwyd y *Nieuwe Tydinghen* yn Antwerp, gan Abraham Verhoeven, mor gynnar a'r fwyddyn 1605. Dilynwyd hwn gan y *Gazette van Antwerpen*—papur a barhaodd hyd y fwyddyn 1805. Ychydig o attalfeydd a roddwyd ar y wasg er Chwyldroad 1830; ac y mae newyddiaduron, gan hyny, yn lliosog, ac ystyried maint y wlad. Rhifedi yr holl newyddiaduron sydd yno yn awr yw 250—o ba rai y mae 154 yn Babyddol. Y papur mwyaf pwysicaf ac adnabyddus yw yr *Independance Belge*. Eiddo ydyw i gwmni o arianwyr (*bankers*), a golygir ef gan Ffrangcwyr talentog a rhyddfrydig. Y papur sydd yn awr yn enau i'r llywodraeth yw yr *Echo du Parlement*. O ran ei ddaliadau gwladwriaethol, y mae efe yr hyn a elwir yno yn wrth-or-Babaidd (*anti-ultramontane*). Y mae cryn lawer o ddarllen ar y *Precurseur d'Anvers* hefyd, yr hwn sydd ar unwaith yn or-Babaidd, ac yn or-ddemocrataidd. Cyhoeddir amryw o bapurau Belg yn yr iaith Fflemig.

YR IS-ALMAEN (Holland). Yr oedd papurau boreuaf yr Is-almāen, mewn rhai pethau, yn enwedig yn nghywirdeb eu newyddion, yn rhagori ar bapurau gwledydd eraill; ond rhoddent fwy o le i byngciau masnachol nag i rai gwladwriaethol. Er fod y wasg yn rhydd yno er y fwyddyn 1815, etto ni ddechreuodd y newyddiaduron wneuthur sylwadau ar amgylchiadau gwleidyddol hyd 1830. Y prif newyddiaduron Isellmynig ydynt yr *Allgemeine Handelsblad*, *Daagblad van Zuidholland*, *Het Vaterland*, *Courier de la Meuse*, a'r *Rotterdamische Courant*.

SWITZERLAND.—Gan fod i bob un o fân daleithiau y weriniaeth hon sefydliadau ei hun, y mae y papurau Swissiaidd yn gwisgo gwedd pur leol; ond y mae yno lawer o honynt—ac y mae y rhai a berthynant i'r cantonau pwysicaf, megys Bern, Zurich, Basel, Aargau, a Geneva, yn bapurau o radd uchel. Y prif bapurau Swissiaidd ydyw y *Bund*, papur Almaenig a gyhoeddir yn feunyddiol yn Bern, y *Journal de Geneve*, y *Basler Nachrichten*, y *Neue Zürcher Zeitung*, y *Tagblatt* (Lucern), a'r *Tagblatt* (Schaffhausen).

YR ALMAEN.—Ni bu gan yr Almaen newyddiadur teiwlwg o'r enw cyn y fwyddyn 1615, pan y darfu i lyfrwerthwr o'r enw Egenolph Emmel sefydlu un yn Frankfurt. Yn fuan wedi hyny sefydlwyd un yn Fulda, Hildesheim, a Herford; a chyn diwedd y ganrif, nid oedd un dref fawr yn yr Almaen heb fod ganddi ei newyddiadur. Ond nid oedd yn y wlad hono un papur o radd uchel hyd nes y darfu i Cotta, yn 1798, sefydlu yr *Allgemeine Zeitung*, yr hwn sydd yn parhau i gadw y blaen ar holl bapurau yr Almaen. Yn Tübingen y cyhoeddwyd ef ar y cyntaf; ond yn Augsburg y cyhoeddir ef yn awr. Gwasiaid

iawn ydoedd papurau yr Almaen yn ystod yr amser yr oedd dylanwad y Ffrangod yn ffynnu yno; ond yn nghanol cyffro y 'rhyfel rhyddid,' ymddangosodd llawer o newyddiaduron mwy annibynol. Darfu i'r camddefnydd a wnaed o ryddid y wasg ar ol y fwyddyn 1830 arwain y llwyrwys (*diet*) i gyfyngu llawer ar ei rhyddid. Darfu i ddiwyddiadau cynnyrfus y fwyddyn 1848 ddwyn allan lawer o newyddiaduron; ond diflanodd y rhan fwyaf o honynt yn dra buan. Y mae papurau yr Almaen, ac yn enwedig rhai Awstria, wedi gwelthau yn fawr yn nghorff yr ugain mlynedd diweddfaf. Y papurau goreu yn Awstria ydynt y *Wiener Zeitung*, y *Neue Freie Presse*, y *Fremdenblatt*, y *Deutsche Zeitung*, y *Presse*, a'r *Peester Lloyd*. Prif bapurau yr ymherodraeth Almaenig ydyw yr *Allgemeine Zeitung*, y *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, y *Neue Preussische (Kreuz) Zeitung*, y *Kölnische Zeitung*, y *Frankfurter Journal*, y *Frankfurter Zeitung*, a'r *Deutsche Allgemeine Zeitung*.

YR ITAL.—Bychain a dibwys oedd newyddiaduron yr Ital hyd y fwyddyn 1847, ac nid yw y rhai goreu sydd yno yn awr yn ddim gwell na phapurau ailraddol Ffrainc. Y prif rai yw y *Nazione*, yr *Opinione Nazionale*, y *Diritto*, yr *Italia*, y *Voce della Verità*, yr *Osservatore Romano*, a'r *Liberta*. Un o bob saith o bapurau yr Ital sydd yn rhai Pabyddol.

YR YSPAEN.—Ymddangosai dalenau a elwid *Relaciones* yn awr ac yn y man yn yr Yspāen mor foreu a'r elfed ganrif ar bymtheg; ond nid oedd yno un newyddiadur, teiwlwg o'r enw, hyd y ganrif ddiweddfaf. Dengain mlynedd yn ol, nid oedd ond un newyddiadur yn Madrid; ond dechreuwyd cyhoeddi cryn lawer o honynt yn y prif ddinasoedd ar ol Rhyfel y Gorynys. Gwnai y rhan fwyaf o honynt gymmaint o gamddefnydd o'r rhyddid a ganiateid iddynt fel yr attaliwyd hwynt oll yn 1824, oddi eithr *Diario*, a *Gazeta Madrid*, a'r *Gazeta de Bayona*, ac ychydig o bapurau eraill hollol fasnachol a gwyddorol. Cyhoeddir yn awr o un-tu hanner cant o bapurau yn Madrid, ond nid oes fawr o bwysigrwydd yn perthyn iddynt. Y rhai mwyaf adnabyddus yw yr *Imparcial*, y *Pueblo*, a'r *Epoca*, ynghyd â *Diario Barcelona*, Valencia, a Sevilla. Nid oes ond un o bob wyth o bapurau Yspāen yn rhai Pabyddol.

PORTUGAL.—Y mae gwasg newyddiaduron Portugal yn llawn mwy dibwys na'r eiddo Yspāen.

SWEDEN A NORWAY.—Y papur Swediaidd cyntaf oedd yr *Ordinarie Post Tidende*, yr hwn a barhaodd o'r fwyddyn 1643 hyd y fl. 1680. Dilynwyd hwn gan y papur Lladin a elwid y *Relationes Curiosae*, yr hwn a barhaodd hyd y fl. 1701. Ond ni bu gan y wasg yn Sweden lawer o ddylanwad politicaidd hyd nes y sefydlwyd yr *Argus* gan Johansen yn y fl. 1820. Y papur swyddogol yno yn bresennol ydyw y *Post och Inrikes Tidningar*. Nid oes un dref daleithiol heb newyddiadur, ac y mae rhif yr holl newyddiaduron a gyhoeddir yn Sweden gryn lawer dros gant. Yr hynaf o'r papurau Norwegaidd yw y *Christiania Intelligentsedler*, yr hwn a sefydlwyd yn 1763. Y *Constitutionelle* ydyw genau y llywodraeth, a'r *Morgenblad* ydyw genau yr wrthblaid.

DENMARC.—Peth lled newydd yn y wlad hon ydyw papur newydd. Hyd y fwyddyn 1830, nid oedd ond dau newyddiadur yn Copenhagen, a llenwid eu colofnau â dyfyniadau o newyddiaduron estronol. Er y fwyddyn 1834, y mae

newyddiaduron y wlad wedi gwellhau ac amhau yn fawr. Y papur hynaf sydd yn fyw yn Denmarc ydyw y *Berlingske Tidende*, yr hwn a gyhoeddwyd ar y cyntaf yn yr Eilmynaeg. Y mae hwn hefyd yn bapur hanner-swyddogol. Y papur arall mwyaf adnabyddus ydyw y *Dagbladet*.

RWSSIA.—Cyhoeddiid papurau cyntaf Rwssia o dan arolygiaeth bersonol Pedr Fawr, yn gyntaf yn Moscow, ac wedi hyny yn St. Petersburg, i adrodd halynt y rhyfel oedd rhwng Rwssia a Sweden. Gwedd wyddorol a llenyddol, yn hytrach na gwleidyddol, sydd ar y rhan fwyaf o bapurau Rwssia; ond ymddrindant yn lled rydd a helaeth â phynghciau gwleidyddol mewn amseroedd enbyd a chynnyhyrfus. Yn iaith Ffraincig y cyhoeddir papur y llys, sef y *Journal de St. Petersbourg*; ac y mae llawer o ddarllen arno y tu allan i Rwssia. Y newyddiadur nesaf ato, o ran enwogrydd, ydyw y *Golos*. Y mae gallu nid bychan gan olygyddion y ddau.

TWRCL.—Cyhoeddwyd y papur cyntaf yn Twrci yn 1795, gan Ffrangwr o'r enw M. Verminhac, ac argraphwyd ef yn yr iaith Ffraincig yn Pera. Yn 1825, sefydlodd Blacque papur Ffraincig arall yn Smyrna, o'r enw *Spectateur de l'Orient*. Yr oedd dylanwad gwleidyddol y papur hwn yn fawr yn ystod y rhyfel Groegaidd. Wedi hyny, bu yr un M. Blacque yn golygu newyddiadur swyddogol y Porte. Y *Moniteur Ottoman* y gelwid ef y pryd hwnw; ond er y fiwyddyn 1832 argrephir ef yn yr iaith Dyrcaidd dan enw arall. Cyhoeddir newyddiaduron yn Nghaer Cystenyn mewn amryw ieithoedd. Y rhai mwyaf adnabyddus ydynt y *Courier d'Orient*, y *Stamboul*, y *Bassiret*, y *Levant Herald*, a'r *Levant Times*. Prif bapur Roumania ydyw y *Romanalu*.

NEFF, FELIX: cenhadwr Cristionogol Swis-saidd ymroddgar. Ganwyd ef yn Geneva, ar yr 8fed o Hydref, 1798. Derbyniodd ei addysg foreuol yn benaf gan ei fam weddw, yr hon oedd yn hynod am ei ddiwioledeb; ond yn achlysurol, rhoddodd rhyw fuguai caredig yn ei dalaseth enedigol werau iddo. Ei hoff awdwyr, pan yn ieuange, ydoedd Plutarch a Rousseau; a chymmerai ddyddordeb mawr i efrynu hanesiaeth naturiol a mesuroniaseth. Pan yn ieuange, aeth i weithio at arddwr blodau yn amgylchoedd Geneva; a phan yn ddwy-ar-bymtheg oed, ymunodd a'r fyddin, fel na byddai yn faich ar ei fam dlawd. Trwy ei ddiwydrwydd amyneddgar, a'i gymmeriad rhagorol, codwyd ef yn fuan i'r gradd o ringyll; ond daeth ei natur ddiifrifol feddylgar i deimlo yn fuan ddylanwad gwirioneddau crefydd, a pherswadiwyd ef yn 1819 i newid bywyd milwr yn ngwarohodlu Geneva am fywyd cenhadwr Protestanaidd yn nglynoedd uchel yr Alpau. Treuliodd flwyddoedd cyntaf ei fywyd cenhadol fel holwyddorwr yn y taleithiau hyn:—Geneva, Neuchâtel, Berne, a'r Pays de Vaud. Yn 1821, trodd ei sylw at ddosbarth Grenoble, yn Ffrainc—lle yn cael ei esgeuluro yn fawr; ac wedi hyny at Mens yn Isere, gyda'r gobaiith y gallai wneyd rhyw gymaint o ddaioni. Daeth drosodd i Loegr yn mis Ebrill, 1823, ac ordeiniwyd ef yn weinidog Cristionogol gan yr Annibynwyr, ac yna dychwelodd yn ol i Mens. Yn mhen yohydig amser, aeth i lafurio yn ardaloedd uchaf yr Alpau, gan weithio a'i holl egni yn mhlith disgynyddion y Vandois, yn nyffrynoedd prydforth y Queyras a'r Freyssinières. Yma,

efe a ymdrechodd lawer i adeiladu lleoedd i addoli, a threfnu ysgolion, &c., gan lafurio yn ddiattal, "ddydd a nos, drwy wynt, eira, a rhew," yn y glynoedd unigol rhwng y mynyddoedd ysgythrog, hyd nes y llwyr golodd efe ei iechyd. Yn y sefyllfa hon, ymvelodd Neff â baddonau Plombières, gan ddiagwyl y cawsai rhyw les oddi wrthyt; ond ni dderbyniodd les, a dychwelodd yn ol i'w gartref cynhenid:—a dychwelyd yno i farw a wnaeth. Daeth amryw gwmmiau bychain o dlodion a breswylfio yn nyffrynoedd yr Alpau ar eu traed drwy yr eira i ymweled ag ef yn Geneva pan yr oedd yn nesaau i farw; a digwyddodd hyn ar y 12fed o Ebrill, 1829, yn yr 31ain mlwydd o'i oedran: ond dychwelodd ei gyfeillion fyddlaw yn ol i'w cartrefi hebdo. Y mae y parch a deimlir tuag ato, a'r anwylddeb o'i goffawriaeth yn maes ei lafur fel gweinidog yn fawr iawn. Yr enw cyffredin a roddir arno ydyw—"Apostol yr Alpau."

NERI, PHYLIP DE: sylfaenydd cynnulliad 'Offeiriad yr Areithfa.' Yr oedd efe yn perthyn i deulu pendefigaidd. Ganwyd ef yn Florence, Gorphenaf 21ain, 1515. Yr oedd er yn ieuango yn hynod am ei duedd gareidig a chrefyddol, ac adwaenid ef yn mysg ei gymdeithion wrth yr enw 'Phylip Dda.' Ar farwolaeth ei rieni, mabwysiadwyd ef gan ewythr cyfoethog iawn, gyda'r hwn y bu yn preswyllo am dymmhwr yn San Germano, ger llaw Monte Cassino, a'r hwn a edrychai arno fel ei etifedd dyfodol. Ond rhoddodd i fyny y rhagolwg hwn, ac ymroddodd i fyw bywyd crefyddol ac elusenol; a daeth i Rufain yn 1534, ac yno y cwblhaodd efe ei efrydian clasurol a duwinyddol; ac ennillodd barch anghyffredin ar gyfrif ei ddiwioledeb a'i weithredoedd rhinweddol. Er na dderbyniodd urddau eglwysig hyd y fl. 1551, yr oedd wedi bod am flwyddoedd yn un o'r rhai mwyaf blaenllaw yn Rhufain mewn gweithgarwch crefyddol, yn ei ofal am y cleifion, ac yn ei ymdrechiau i waredu y dosbarth mwyaf llygredig yn y ddinas. Sylfaenodd nawddle i ddyeithriaid tlodion, ac erall oeddynt yn amddifaid a diamddiffyn, lle y caffent loches nes bod yn barod i ddychwelyd i'w cartrefi. Ar ol derbyn urddau, yr oedd cyfeillgarwch mawr rhyngddo a Baronius, wedi hyny, y cardinal. Cydaddysgent y tlodion, ac yn enwedig pobl ieuange, yn yr heolydd, yn nrysau yr eglwysi, ac yn y marchnadoedd. Elai Neri i weinyddu ar y carcharorion, ac ar y cystuddiedig, a dadl-euai achos y gorthrymedig yn y llysoedd. Mewn undeb â Baronius, Tarugio, a Sabriati, ac erall, sylfaenodd gynnulliad 'Offeiriad yr Areithfa.' Heb law y dybenion cyffredinol a arwyddir gan yr enw, prif amcan y gymdeithas hon oedd cyfrannu addysg foesoel a chrefyddol i'r ieuengctyd a'r annysgedig, y rhai a gynnallid i eglwysydd a chapel, i weddio ac i dderbyn addysg foesoel a chrefyddol. Fel moddion i ddenu ieuengctyd oddi wrth ddiifrywch llygredig, cynnellid hefyd mathau o gyngherddau i ymarfer cerddoriaeth gyssegredig. Ar y cyntaf nid oedd ond hymnau yn cael eu canu; ond wedi hyny, arferid canu darnau helaeth, fel math o chwaraeu-ganau cyssegredig, neu dreith-alawon (*oratorios*). Yr oedd yn ei gynllun hefyd i draddodi darlithiau ar destynau buddiol; ac mewn darlithiau, i'w traddodi yn yr areithfa (*oratory*), y cafodd gwaith mawr Baronius, sef ei "*Church History*," ei ddechrenad. Cafodd y sefydliad hwn gefnogaeth

gan y Pab Gregory XIII. yn 1575, ac ymlledodd yn fuan drwy Italy, Ffrainc, a gwledydd eraill. Yr oedd serch pobl Rhufain tuag at Neri yn fawr, a chyrrhaeddai ei ddyllanwad hefyd yn mhell. Bu fyw i fyned yn hen, a chafodd fwynhau ei holl alluoedd meddyliol yn dda hyd y diwedd; ac yr oedd yr un nodwedd dyngarol yn ei hynodi hyd deryn ei oes. Bu farw Mai 26ain, 1596, yn 80ain mlwydd oed. Yr unig gyfansoddiadau llenyddol a adawodd ar ei ol oedd ei lythyrau, a rhyw ychydig o draethodau ar faterion crefyddol.

NIAGARA, YR AFON, A'R RHAIADR.
Y mae yr afon Niagara yn rhedeg rhwng y llynau Erie ac Ontario. Y mae y diweddaf yn 339 o droedfeddi yn is na'r blaenaf; a disgyrna yr afon gymmaint a hyn yn ei rhediad mewn tua 33ain o filldroedd. Yn fuan ar ol dyfod o lyn Erie, rhed yr afon drwy wlad wastad; ac nid yw ei cheulantau ond ychydig yn uwch nag arwynebedd y dwfr. Yn araf y rhed drwy'r dosbarth hwn; sef, o ddeutu dwy filldir a hanner yr awr. Lled yr afon ydyw tua milldir, a cheidw yn y lled hwn nes y daw at ynys, yr hon a bwr iddi ymranu yn ddwy fraich. Ynghylch dwy filldir yn is i lawr, y mae y ddwy hyn yn ymuno; ac y mae yma tua dwy filldir o led. Ychydig yn is drachefn, yn ngenau yr afon Welland neu Chippeway, y mae hi yn culhau yn sydyn i lai na milldir o led, a'r rhedlifad yn cynnyddu yn gyflym o dair i saith neu wyth milldir yr awr. Y mae owsr yr afon yn y rhan hon yn mron yn union tua'r gorllewin, a'i cheulantau yn dechreu codi, yn gyntaf i ddeg ac i ddeuddeg troedfedd, ac wedi hynny i ugain, a deg ar hugain, a deg a deugain o droedfeddi. Nid ydyw y codiad hwn yn y ceulanydd yn cael ei achosi gan godiad cyfatebol yn y wlad oddi amgylch—yr hon mewn gwirionedd sydd yn parhau yn wastad: ond yr achos yw, fod ei gwely yn disgyrn ar y gwastadedd gogwyddedig. Rhuthra y dwfr i lawr gyda nerth mawr yn erbyn ochr Canada, a gyrir ef yn ol gan y ceulenydd uchel a chreigiog; o herwydd yn y fan hon, try yr afon yn sydyn i gwrs sydd braidd yn ddwyreiniol; ac yn union ar ol hyn, hyrddir y swm dirfawr o ddwfr i lawr i ddyfnder unionsyth o gant a thrigain o droedfeddi i llynglyn ofnadwy:—yr hwn a elwir Rhaiadr Niagara (*Niagara Falls*). Y mae Goat Island, a chraig, yn gwahanu y rhaiadr yn dair rhan. Lled yr ynys yw tua 320 o latheni. Y mae y rhaiadr rhyngddi hi ac ochr America yn 320 o latheni o led, a 160 o droedfeddi o uchder; ac y mae rhwng yr ynys ac ochr Canada 700 o droedfeddi o led, a 150 o uchder. Y mae y ddau ddisgyniad yn ymuno cyn cyrrhaedd y llynglyn yn y gwaelod. Disgyna y rhaiadr ar yr ochr Americanaidd yn mron mewn llinell unionsyth, a gwahenir ef yn ddau ddisgyniad gan graig fechan. Nid ydyw y rhaiadr rhwng y graig a Goat Island ond deg lath o led yn unig, a gelwir ef yn Ddisgyniad Montmorenci. Ymdafia y rhaiadr ar ochr Canada dros glwgyrn yn hongian o ddeutu hanner can troedfedd dros ben ei sylfaen, ac y mae y dyfroedd yn ymfurfio yn gyrffinell—rhwng yr hon a'r graig ei hun y gall ymwelwyr fyned yn ddigon diogel yn mlaen am ddeg ar hugain neu ddeugain o latheni. Gelwir hwn yn Ddisgyniad y Bedol (*Horseshoe Fall*). Cylwir sŵn y rhaiadr bymtheng milldir o ffordd, a gwelir y torth a ddyrohafa oddi wrtho o drigain i bedwar ugain o filldroedd o bellder.

Er mantais i'r ymwelwyr a'r lle, y mae pont grogedig wedi ei thafu dros y Niagara o un rhychwant, ac yn mesur 820 o droedfeddi o hyd, yn cysylltu fyrrdd haiarn Canada a New York, yr hon a agorwyd yn Mawrth, 1855. Y mae hi wedi ei chodi yn yr uchder o ddeunaw troedfedd ar ochr Canada, ac wyth ar hugain ar ochr America. Is law y rhaiadr, llifa yr afon gyda chryn gyflymdra rhwng ceulanydd o 200 i 300 o droedfeddi o uchder. Pedair milldir is law y disgyniad, y mae llyn tro erchyll, yn cael ei ffurfio gan y dyfroedd a ddisgynant i'r llynglyn gyda chyflymdra aruthrol, ac a ruthrant allan rhwng mynedfa gul a ffurfir gan ochrau creigiog ac unionsyth.

Y mae y Niagara yn disgyrn fel y canlyn ar ei ffordd yn mlaen o lyn Erie i lyn Ontario:—O lyn Erie i gychwyniad y gwyllt-redion (*rapids*) uwch law y rhaiadr, pymtheg troedfedd; o gychwyniad y gwyllt-redion i'r disgyniad, un ar bymtheg a deugain o droedfeddi; y disgyniad ei hun ar ochr America, cant a dwy a thrigain o droedfeddi; o waelod y disgyniad i Queenston, cant a phedair o droedfeddi; ac o Queenston i lyn Ontario, dwy droedfedd:—y cyfan, tri chant a phedair ar bymtheg ar hugain o droedfeddi.

Er mwyn cyfarfod a'r anghyfleusdra a achosir gan y rhaiadr i nofio yr afon mewn llongau, y mae camlas wedi ei wneyd ar ochr Canada, yr hwn a elwir Camlas Welland.

NICEPHORUS II. yr hwn hefyd a gyfenwid Phocas, ymherawdwr Caer Cysteny. Yr oedd efe yn disgyrn o hiliogaeth ryfelgar. Ganwyd ef ynghylch y fl. B.A. 912. Dygwyd ef i fyny yn y gwrsyll, ac ymgododd trwy ei deilyngod; ond yn ystod y blynyddoedd 956 a 958 yr amlygodd efe yn benaf ei athrylith filwraidd graf mewn amryw anturiaethau yn erbyn y Saraceniaid; ac yn 959 llewyrchodd yn ei ddisgleirdeb mwyaf. Cynnygodd gynllun eofn i sylw yr ymherawdwr ieuango, Romanus II., i gymmeryd ynys Creta, yr hon a fuasai am fwy na chant o flynyddoedd yn amddiffynfa anorchfygawy i haid ofnadwy o fórladron Arabaidd. Cafodd yr anturiaeth gefnogaeth yr ymherawdwr; ac yn y fl. 960, dechreuodd Nicephorus warchau ar amddiffynfeydd cedyrn Candia—prifddinas y Cretiaid. Llwyddodd yn hollol yn ei ymdrech yn y flwyddyn ddilynol. Cymmerodd y ddinas, a chyda hi yr holl ynys hefyd; a rhoddodd y preswylwyr y ffordd i'w sêl, a beddyddiwyd hwynt: ac ar ei ddychwelriad i Gaer Cysteny, cafodd ei anrhydeddu yn gyffelyb fel y gwneid gynt pan y dychwelai buddugoliaethwyr i Rufain. Ond wrth fwynhau ei wobrwyr, nid anghofiodd fyned yn mlaen yn ei gwrs llwyddianus. Yn 962, aeth drwy fylchau cul Mynydd Amanus i Syria gyda byddin gref, a gorfododd y prif ddinasoedd yno i dafu eu pyrth yn agored iddo; ac yna ymdeithiodd yn fuddugoliaethus yn mlaen tua'r Euphrates, pan y derbyniodd y newydd o farwolaeth yr ymherawdwr Romanus yn 963. Meddyliodd yn awr am esgyn i'r orsedd wâg; a throdd hyn y rhyfelwr haelfydig a chalon-agored yn gynlluniwr ystrywgar, er mwyn cyrrhaedd nod ei uchelgaia. Cariodd allan ei amcanion gyda pharodrwydd a phenderfyniad milwr. Y peth cyntaf a wnaeth oedd sicrhau iddo ei hun y pennodiad o brif lywyddiaeth y byddinoedd dwyreiniol am yr ysbaid o amser y byddai etifeddiion yr orsedd dan oed; yna efe a ennillodd o'i blaidd y swyddogion a'r

milwyr; ac o'r diwedd, priododd weddw yr ymherawdwr ymadawedig — yr halogedig Theophane—a chymmerodd y teitl Augustus. Ond nid oedd Nicephorus mor boblogaidd ar yr orsedd ag y bu yn y gwrsyll. Er ei fod wedi blaenori ei fyddinoedd drachefn, a'u harwain yn llwyddiannus yn erbyn y Saraceniaid, etto yr oedd y trethi trymion a gyfodid yn fwy nag yn mantoli, yn marn y cyhoedd, y gogoniant a ddeilliai o hyny. Dechreuwyd cyhuddo yr ymherawdwr yn gyffredinol o ragrith a chybyddod. Yn nghwrs amser, ymunodd ei wraig anwadal â'i elynion, a dechreuodd gynllwyn yn ei erbyn i'w roddi i farwolaeth; a pherswadiwyd John Zimiscees, un o'i chariadon, a chadfridog galluog a dewr yn y byddinoedd ymherodrol, i ymgymeryd â'r gwaith o gario y bwriad allan. Un noson yn mis Rhagfyr, 969, efe a groesodd y Bosphorus mewn cwch bychan o ochr gyferbyniol, a chymmerwyd ef i'r palas i fyny ysgol raffau. Ac yno yr oedd llu o lofruddion, y rhai a roddasant eu hunain dan gyfarwyddyd Zimiscees: yna rhuthrasant i'r ystafell ymherodrol, a llofruddiasant Nicephorus cyn iddo ddeffro o'i gwsg. Yn ddiweddi hyny priododd yr archlofrudd Theophane, ac esgynodd i'r orsedd ei hun. Dywed Milman am dano mai efe oedd y gormesdeyrn creulonaf ac atgasaf a gymmerodd feddiant erioed o orsedd Caer Cystenyn.

NORRIS, JOHN: athronydd a duwinydd, ac un o'r Platoniaid Saesneg enwocaf. Ganwyd ef yn Collingborne-Kingston, yn swydd Wilts, lle yr oedd ei dad yn barson y plwyf, yn y fl. 1657. Anfonwyd ef i ysgol Winchester, gyda'r amcan o'i ddwyn i fyny yn glerigwr; ac yn 1676 aeth i goleg Exeter, yn Rhydychain. Rhagorodd fel ysgolhaig clasurol pan yn yr ysgol; a thra yn y coleg, astudiodd dduwinyddiaeth yn fanwl. Astudiodd weithiau Aristotle a Plato. Gradd-

iodd yn wryf yn y celfyddydau yn 1680, ac yn fuan gwnaed ef yn gymmrawd o Goleg All Souls, a galluogwyd ef i ymroddi felly yn fwy i astudio Plato a duwinyddiaeth. Tynwyd ei sylw at weithiau Malebranche, athronydd Platonaidd o ran ei dymmer, a Christianogol o ran ei ysbryd: a daeth Norris yn ddisgybl selog iddo. Nid oedd ond ychydig yn wybyddus am dano, fodd bynag, hyd nes y darfu iddo gyhoeddi rhai darnau cyfleithiedig, a gwaith gwreiddiol a elwid "*An Idea of Happiness*," yn 1682—83. Ymwrthodai â'r syniad cyffredin o "rinwedd dwyfol," fel y cyflêir ef yn ysgrifeniadau Plato a'r Pythagoriaid. Cymmerodd Norris ei radd o M.A. yn 1684, a chafodd urddau eglwysig yn fuan ar ol hyny, a chyhoeddodd ei "*Miscellanies*," mewn barddoniaeth a rhyddiaith. Y gyrol hon oedd y fwyaf boblogaidd o'i weithiau; a hi a aeth trwy lawer o argraffiadau yn ystod bywyd yr awdwr. Cyhoeddodd amryw o weithiau eraill, gwreiddiol a chyfleithiedig; ac yn enplith "*Treatise of Christian Blessedness*," "*Practical Discourses*," yn bedair cyfrol; "*An Account of Reason and Faith in relation to the Mysteries of Christianity*;" "*A Philosophical Discourse concerning the natural Immortality of the Soul*," &c. Ychydig o ysgrifenyddar sydd wedi gosod allan diriogaeth rheswm a ffydd, pa un bynag ai mewn cyssylltiad â phethau naturiol ai ynte goruwch-naturiol, yn decach ac yn fwy penderfynol nag efe. Ni bu ei iechyd erioed yn gryf iawn; ac o'r diwedd dygodd llafur dibaid ac ymroddgar yr awdwr galluog a diwyd hwn arno afiechyd blin; ac wedi dihoeni am beth amser, bu farw yn Bemerton, yn 1711, yn 54ain mlwydd oed. Yr oedd efe, ebe Hallam, yn ysgrifenydd o athrylith fawr, ac o syniadau moesol uchel. Yr oedd yn fwy Platonaidd na Malebranche, yr hwn a ddilynai i raddau; yn enwedig yn ei syniad am "weled pob peth yn Nuw."

OFN. Nwyd neu deimlad poenus a gyffroir gan ragolwg ar ryw ddrwg neu berygl i ddyfod, pa un bynag fyddo ai gwirioneddol ynte dychymmygol. Y mae ofn yn arwyddo teimlad llai cyffrous, ond mwy parhaus, na dychryn, braw, nac arswyd. Y mae yn cydfyned â dymuniad i ochel, neu i droi heibio y drwg a ddisgwylir. Gwyddys fod giau yn cyssylltu yr ymenydd a madruddyn y cefn â'r ysgyfaint, y cylla, y cyhyrau, a rhanau eraill o'r corph; felly nid ydyw yn rhyfedd fod ofn neu fraw yn peri diffyg anadl, curiad y galon, cylla anhwylyd, a llesgedd. Cynnyrchir teimlad ofnus hefyd gan afiechyd yn y galon, y cylla, neu y gwaed. Yn yr Ysgrhythyr arwydda ofn, weithiau, deimlad mabaidd, ac weithiau deimlad gwasiaidd. Ofn mewn dynion da ydyw parch sanctaidd i Dduw a'i ddeddfau, yn codi oddi ar syniad cywir am y cymmeriad dwyfol, a chariad ato. Pâr y cyfryw syniad iddynt gashau a'gochel pob peth a ddichon dddigio yr Arglwydd, a thuedda hwynt i ymestyn at ufudd-dod perffaith. Effaith, neu ganlyniad euogrydd, ydyw ofn gwasiaidd; a disgwyliaid ofnadwy ydyw am farnedigaeth.

ORIEL. 1. Llawr uchaf eglwys, capel, neu chwarsenfa. Peth diweddar ydyw gwneyd dwy neu dair o orielau, y naill uwch ben y llall. 2. Ystafell hirgul, i gadw, ac i ddangos darluniau, cerfuniau, a chywreinion, megys y Louvre yn Paris. 3. Mewn ystyr milwraidd, arwydda rodfa dros ffos dinas; ac hefyd fynedfa gul, wedi ei gwneuthur dan y ddaear, at waith y bwriedir ei chwythu i fyny. 4. Yn llyngesol—rhodfa agored ydyw, yn ymdafu allan o ben ol llong.

OSSIAN, CANEUON. Bardd traddodiadol o enwogrydd mawr oedd Ossian, cyfansoddiaid yr hwn yn yr iaith Geltig a adroddid gan y bobl am ganrifoedd yn yr Iwerddon, ac yn Ucheldiroedd Ysgotland. Yn y fl. 1759, treuliodd John Home, awdwr dramäyddol Ysgotiaid, ran o'r haf yn ymdrochle bychan morawl dymunol Moffat, yn neheubarth Ysgotland; a daeth yn gydnabyddus yno äg ymwelydd arall, sef James Macpherson—dyn ieuango un ar hugain oed, o'r Ucheldiroedd. Yr oedd wedi cael addysg athrofaol, ac ar y pryd yn athraw i Mr. Graham, o Balgowan. Holodd Mr. Home, awdwr "*Douglas*," ef am ganon traddodiadol yr hen feirdd Celtig—y clywsai gymmaint yn eu cych. Cadarnhaodd Macpherson y dystiolaeth fod llawer o hen farddoniaeth Geltig ar gael yn yr Ucheldiroedd, wedi eu cadw ar lafar gwlad o genhedlaeth i genhedlaeth. Dangosodd gyfieithiad o ddau dderbyn, ac yr oedd Home yn mawr hoffi gwylltineb, tlyzni; a gwreiddiolder y farddoniaeth ynddynt. Dangoswyd y darnau hyn i Dr.

Blair, Gray y bardd, ac eraill, a mawr edmygid hwy gan ddynion o chwaeath. Erfyniai Blair ar i Macpherson gyfieithu caneuon eraill oedd yn ei feddiant. Lled hwyrtrydig i ymgymeryd â'r gwaith yr ymddangosai; ond o'r diwedd, cydsyniodd, a chyhoeddwyd cyfrol fechan yn 1760, o dan y teitl, "*Fragments of Ancient Poetry*," &c. Ar ol hyn, cyfodwyd tanygrifiad i alluogi Macpherson i fyned i'r Ucheldiroedd i gaeglu gweddillion barddonol gwerthfawr eraill. Ac o dan nawdd rhai o brif lenorion y wlad, gwnaeth Macpherson y daith hon yn 1760. Ar ei ddyfodiad o'r Ucheldiroedd, treuliodd Macpherson beth amser gyda Mr. Gallie, yn Badenoch; a chafodd gynorthwy y gŵr hwnw, ynghyd â boneddwr arall o'r enw Macpherson, i gymmharu y gwahanol gopïau o'r caneuon, i gyfieithu darnau anhawdd, ac i egluro geiriau anarferedig. Yn 1762, efe a gyhoeddodd "*Fingal*;" sef, pryddest arwrol, mewn chwe llyfr, a rhai darnau eraill o nodwedd gyffelyb. Dywed, mewn hysbysiad o flaen "*Fingal*," fod rhai gwŵr o athrylith wedi ei gynghori ef i argraffu y caneuon gwreiddiol trwy danygrifiad, yn hytrach na'u rhoi i gadw mewn llyfrfa gyhoeddua." Ac yn 1763, efe a gyhoeddodd pryddest arwrol arall, dan yr enw "*Temora*," mewn saith llyfr; ac yn mhon llai na blwyddyn yr oeddynt wedi eu cyfieithu yn mron i bob iaith yn Ewrop.

Yr oedd Macpherson erbyn hyn, nid yn unig wedi eangu ei gynllun, ond wedi newid amseriadau y caneuon. Yn y rhagymadrodd i'r "*Fragments*," yr oedd wedi cyfarwyddo Blair i'w gosod allan yn gyfoesol, dybygid, â dechreuad Cristionogaeth yn Ysgotland, ac i osod eu dyddiad tua'r chweched ganrif. Yn yr arwrgerdd, "*Fingal*," pa fodd bynag, y mae yn gosod amser ei fardd Celtig, naill ai yn niwedd yr ail, neu ddechreu y drydedd ganrif. Yr oedd y cam hwn a gymmerwyd gyda golwg ar amseriad yn tueddu i fyned o dan wraidd honiaid y cyfieithydd yn nghylch hynafiaeth mawr y caneuon. Dadleuai Gibbon fod yn y gân hon ei hun broffion nas gallai hōni y fath hynafiaeth. A dygodd Hume yn mlaen reswm, yr hwn a ddadlenuwyd gyda nerth wedi hynny gan Dr. Johnson. Gofynent a oedd yn bosibl i dros ugain mil o linellau, ynghyd â lliaws mawr o feithiau hanesyddol, i gael eu cadw gan gŵf a thraddodiad am hanner cant o genedlaethau, a hynny gan y cenedloedd mwyaf cynnyrfus ac ansfyddlog yn Ewrop? Anhawdd i neb, dybygid, fuasai ateb hyn yn gadarnhaol. Ond yr oedd Macpherson yn cael cynnorthwy rhai hen lawysgrifau; a dylid cofio hefyd mai gwaith yr hen feirdd gynt oedd adrodd barddoniaeth o'r fath hyn, ac mai hoff waith y bobl yn ystod hirfaith oriau yr hwy'r oedd gwrandaw ar y fath adroddiaidau. Yr

oedd ymfroest genedlaethol, hen gofion, hoffder o farddoniaeth, ac arferion ac amgylchiadau pobl yr Ucheldiroedd, oll yn ymuno i gadw yn fyw lenyddiaeth draddodiadol. Mae'n ddiddadl fod traddodiad yn bod am arwr neu benaeth mawr, a elwid Fion, neu Fingal, yn yr Iwerddon, ac yn yr Ucheldiroedd; ac mai caneuon yn adrodd hanes gorchestion y penaeith hwn, a'i gyd-ryfelwyr, oeddynt hoff ddarnau y bobl gyffredin. Yr oedd enw Ossian ddall yn dra adnabyddus iddynt; ac yr oedd hen feirdd Yagotland yn arfer cyfeirio at orchestion Fingal. Yr oedd digon o brofion ar gael fod y gwladwyr yn credu yn y penaeithiaid Celtaidd hwny, y sonir am danynt yn nghan arwrol Macpherson; a'r peth nesaf i'w wneuthur oedd sicrhau yn fanwl natur y farddoniaeth Ossianaidd yr arferai preswylwyr yr Ucheldiroedd ei adrodd a'i edmygu, ac y profesai Macpherson ei gyfieithu. Ar y cyntaf, yr oedd y cyfieithydd yn darlunio ei gyfieithiadau fel rhai llythyrenol; ond ar ol i'r caneuon droi allan yn boblogaidd, defnyddiodd ymadroddion oeddynt yn ddi-gamsynied yn awgrymu mai eaf ei hun oedd yr awdwr o honnynt. Fel yr oedd ei hyder yn cryfhau, daeth ei ymadroddion yn fwy pendant yn y cyfeiriad hwn. A dadganodd Dr. Johnson ei argyhoeddiad nad oedd un o'r caneuon ar gael mewn unrhyw ffurf, ond yr un y cyhoeddwyd hwynt gan Macpherson; ac nas galleisid cael dros bum cant o linellau ynddynt ag yr oedd un prawf i'w gael eu bod dros gan mlwydd oed. Yr oedd Blair yn teimlo oddi wrth hyn yn neillduol, yn gymmaint a'i fod ef wedi ysgrifenu i gadarnhau dilysrwydd y caneuon. Etto, ni ddygwyd yn mlaen un hen ysgrifen na phrawf uniongyrchol a diammhenol o unrhyw natur dros eu dilysrwydd. Adolygodd Mr. Malcolm Laing yr holl waith yn fanwl, ac nid oedd yntau yn credu yn hynafiaeth y cyfansoddiadau. I'r dyben o benderfynnu y cwestiwn, pennododd y Gymdeithas Ucheldirol bywllgor i wneyd yr ymchwiliad hwn. Yn gyntaf, Barddoniaeth o ba natur, gradd, a rhagoriaeth oedd yn yr Ucheldiroedd yn yr hen amseroedd, ac a adwaenid yn gyffredin o dan yr enw 'barddoniaeth Ossianaidd,' oddi wrth y grediniaeth mai ei hawdwr ydoedd Ossian, mab i Fingal? Ac yn ail, pa mor bell yr oedd y casgliad o farddoniaeth a gyhoeddwyd gan Macpherson yn wirioneddol?

Mewn atebiad i'r cyntaf o'r cwestiynau hyn, dywed y pwyllgor eu barn yn hyderus "fod y fath farddoniaeth ar gael, ac yn gyffredin, ac mewn helaethrwydd; a'i bod o nodwedd hynod darwiadol ac effeithiol, ac i raddau pell yn hawdl, tyner, ac arddunol." Yr oedd y pwyllgor, pa fodd bynag, yn teimlo llawer mwy o anhawdder i ateb yr ail ymfyniad. Nid oedd ganddynt ysgrifeniadau i ddangos pa nifer o gasgliad Mr. Macpherson a gafodd efe yn y ffurf y rhoddwyd hwynt ganddo i'r byd. Yr oedd y caneuon, a'r darnau caneuon, y buont yn llwyddianus i gael gafael arnynt, yn cynnwys yn fynych sylwedd, ac weithiau ymadroddion a roddwyd bron yn llythyrenol gan Macpherson yn y cyfieithiadau a gyhoeddodd. Ond ni fedrodd y pwyllgor "gael un gân—yr un o ran enw a nodwedd yn hollol ag a gyhoeddwyd ganddo ef." Mewn gwirionedd, gellid meddwl fod Macpherson wedi seilio ei ganeuon arwrol ar hen draddodiadau poblogaidd, fel y darfu i Shakespeare seilio ei chwareu-ganau digyffelyb ar ryw draddodiadau a gafodd mewn hen chwareu-ganau,

nofelan, neu gronclau hanesyddol. Ystyrir fod darnau o "Fingal," yr hyn y maent yn profseu bod; o herwydd y maent wedi cael eu hyagrifenu o eneau personau eraill, na buont erioed yn darllen "Ossian" Macpherson.

Y mae teilyngdod llenyddol caneuon Ossian, y rhai a ganmolid yn ormodol ar eu hymddangosiad cyntaf, wedi cyfarfod a'r un dynged a gweithiau eraill mewn achosion cyffelyb; sef, cael eu darostwng yn ormodol. Oni bae fod yn y darnau hyn arwyddion eu bod yn gynnyrchion athrylith farddonol wirioneddol, ni buasai dynion fel Gray, ac eraill, yn edmygu cymmaint arnynt. Un o'r pethau sydd yn tynnu mwyaft yn ol oddi wrth yr hen farddoniaeth yma yw, yr ail adroddiadau mynych a geir o'r un meddyl-ddrychau, a syniadau, a delweddu; yr hyn a deimlir yn feichus yn fuan gan bawb, ond darllenwyr ieuainge a hoff o rywbeth rhamantus. Barddoniaeth rhamantus sydd yn cael ei ddarllen gyda mwyaft o awyddffryd gan ieuengctyd; ond anghofir ac esgeulusir hi yn fuan ganddynt pan y cyrhaeddir i addfedrwydd oedran. Gellir sylwi yma fod y cyfieithiad Ffrengig o "Ossian" Macpherson yn un o hoff lyfrau Napoleon i. Yr oedd y gwaith hwn yn cyffroi ei ddychymmyg, ac yn gosod ei argraph ar ei fryalhythrau a'i anerchiadau i'r fyddin. Pan y dywedodd wrth ei filwyr wrth edrych ar y Pyramidiau, fod "deunaw canrif yn edrych i lawr arnynt," canfyddir ynddynt athrylith wedi ei chynneu yn flamdorch "Ossian." Daeth y caneuon a llawer o gyfoeth i'r cyfieithydd. Cafodd yn fuan 2,000p. oddi wrthynt, a nawddogaeth Arglwydd Bute. Cafodd ei bennodi i swydd o dan y llywodraeth yn y trefedigaethau, a rhoddwyd iddo flwydd-dal; ac ar ei ddychweliad i Loegr, cymmerodd ran mewn achosion cyhoeddus, fel oefnogwr y llywodraeth. Yr oedd ei bamphledau gwleidyddol yn adeg y rhyfel Americanaidd yn dra phoblogaidd. Cafodd sedd yn nhŷ y cyffredin. Adeiladodd balas iddo ei hun: ac yno y bu farw, yn 56ain oed. Gwel MACPHERSON, JAMES.

OWEN, PARCH. JOHN, Ty'n-llwyn. Ganwyd y gŵr uchod ar y cyntaf o Awst, 1808, yn y Gwindy—amathdy yn mhlwyf Llanfihangel y Pennant, yn Eifionydd, swydd Gaernarfon; a bu farw Mai 17eg, 1876, yn amathdy Pen-y-berth, plwyf Penrhos, Lleyn, sef rhan orllewinol swydd Gaernarfon. Tua thrigain erw o fesur ydoedd y Gwindy; ac yr oedd rhan o hono yn feddiant i Mr. William Owen, ei dad. Nid oedd ei dad yn rhagori ar y cyffredin, os na wnaei fel tyddynwr destlus a gofalus. Yr oedd iddo frawd a ragori, Griffith Owen, gweinidog gyda'r Wesleyaid. Adnabyddid ef fel gŵr call, hynaws, a thra boneddigaidd ei ymddangosiad a'i ymddygiadau. Yr oedd Margaret Owen, gwaraig W. Owen, yn nith i'r hybarch Robert Jones, Rhos-lan, ac yr oedd yn mhell o flaen y cyffredin mewn deall, barn, a gwybodaeth. Hoffai hi lyfrau, a chymmerai drafferth i ddyysu ei dau blantyn, John ac Elen—yn neillduol mewn hanesiaeth Feiblaidd a chrefyddol. Yn bur fuan daeth John i gael miwynhâd wrth ddarllen llyfrau ag yr oedd yn rhaid meddwl tipyn uwch ben eu cynnwys. Pan etto ond saith mlwydd oed, darlennodd ddad ar Galviniaeth ac Arminiaeth; ac yna ysgrifennodd ei farn ei hunan ar nerth a gwendid y ddwy ochr—ond nid gyda'r bwriad o'i chyhoeddi na'i dangos, cofier. Gan mai bychan oedd y tyddyn, ac nad oedd oriau

llafur mor gelyd na maith y pryd hwnw ag y buont wedi hyny, cai dipyn o amser i ddarllen ac i fyfyrrio. Yn bur ieuangc darllennai y "*Seren Gomer*," ac ysgrifennai iddi. Dechreuodd ei ysgol yn Brynengan, gyda'r Parch. E. Richardson. Yna aeth i Lanystumdwy, ac oddi yno i Tremadoc. Yn mhen ysbaid wedi bod yno, llwyddodd i gael myned i Gaer am flwyddyn. Yno cyfarfu â Glan Alun, a bu y ddau yn gyfeillion mynwesol yn yr ysgol, ac ar hyd eu hoës. Er nad oedd ond dwy ar bymtheg oed, codai yn mron yn blygeiniol, ac astudiai â'i holl egni. Wedi dychwelyd adref, dygodd ei dueddiadau darllengar ef i gymdeithas Dewi Wyn, yr hwn oedd gymmydog agos iddo, a Robert ap Gwilym Ddu. Yr oedd Nicander hefyd o'r un gymmydogaeth. Cafodd dderbyniad yn aelod o gymdeithas lenyddol Ellis Owen, o Gefn-y-menaydd, lle y cyfarfu âg amryw o wŷr ieuangc darllengar a thalentog. Rhwng y rhai hyn oll, daeth i gylch nas gwelir ei debyg ond anfynych mewn ardal wledig, a chylch oedd yn hynod fanteisiol i un mor gall, darllengar, a sylwgar ag oedd efe. Daeth yn fuan yn adnabyddus a defnyddiol gyda'r cyfarfod ysgolion—yn gymmaint felly fel y bu yn ysgrifenydd am flynyddoedd, ac yn areithio droion, cyn bod yn aelod eglwysig. Er bod mwy o wahaniaeth y pryd hyn rhwng byd ac eglwys, ac er nad oedd dirwest wedi egino, etto yr oedd efe mor bur ei foës, a dilychwin ei gymmeriad, fel y teimlai pawb y dylasai fod yn aelod. Teimlai yntau gymhellion i hyny; a rhag iddynt wanhau, meddai efe, ymunodd â'r eglwys yn Brynengan ar ddiwedd diwygiad grymus, pan yn 25ain oed. Cyn pen tair blynedd wedi dyfod yn aelod, gwnaed ef yn flaenor, a chodwyd ef yn bregethwr, a phriododd Miss Jane Hughes, merch Mr. Thomas Hughes, Derwydd fawr, amaethwr a chymmydog. Wedi hyny bwriadai fyned i Goleg y Bala; ond o herwydd afiechyd ei fam, bu raid iddo ddyfod adref yn mhen tair wythnos. Yr oedd yn gyd-efrydydd â'r Dr. Parry yno; a dechreuodd ar ei waith gyda'r fath yni, a dysgai ei wersi mor drwyadl, fel y gelwid ef yn "Dr. Owen" gan yr efrydwyr.

Wedi dyfod adref, a chynnyddu o'r teulu, teimlai yn wastad yn anesmwyth mewn fferm fach. Dymunai faes eangach i'w wellhau, a lle digon helaeth i gael magu ei blant i gyd gartref. Meddai bellach bedair o ferched a thri o feibion. Felly, yn 1853, ymadawodd o'r Gwindy i Ty'n-llwyn, fferm 350 o erwau, ger Bangor, yn Arfon. Oddi yno, yn niwedd y fl. 1869, bu raid iddo ymadael; a chan nas gallai gael fferm i'w foddhau cymerodd y Cae Canol, ger Penrhyneddraeth, lle y sefydlodd ariandy i'r Mri. Pugh, Jones, a'u Cyf. Ond nis gallai gydfyw âg aur ac arian yn gystal ag â thir ac anifeiliaid; ac yn mhen y flwyddyn, symmudodd i'r Cae newydd, fferm dros gant o erwau, yn mhlwyf Llangybi; o'r hwn le y symmudodd drachefn, yn 1873, i Pen-y-berth, fferm ddymunol, tua thri chan erw, ar etifeddiaeth Mr. Love-Jones Parry, o Madryn.—lle y bu farw. Mynodd symmud ei hun o'r Gwindy—symmudodd Rhagluniaeth ef o'r Ty'n-llwyn; ond am ei symmudiadau diweddarach, anhawdd yw penderfynu. Mynai efe welaed Rhagluniaeth ynddynt oll; ond nid oedd hyn mor amlwg i eraill.

Gellir cael golwg led gyflawn arno mewn tri chymmeriad; sef, fel amaethwr, gwleidyddwr, ac fel pregethwr. Haedda ei gofio yn hir yn y Gogledd yn y tri chymmeriad.

I. *Fel amaethwr.*—Yn y chymmeriad hwn am-

canai gyrrhaedd dau nôd; sef, gwellhau ei dir, a phuro y rhywogaeth Gymreig o wartheg. Ac os disgyna y ddau waith hyn ar unwaith ar amaethwr, rhaid i'w logell fod yn bur drom, neu caiff y gwaethaf o'r gwaith. Pan fyddo tir yn wlyb ac wedi ei newynu, rhaid rhoddi ymgeledd trwyadl ac ymborth hael iddo. Tâl ddrwg am ddrwg yn gynt nag y gwna dynion, ac y mae yn llawer hwy yn anghofio ei dlodi. Pan aeth efe i Ty'n-llwyn, cafodd dir 'wedi ei adael' yn mhob ystyr; ond heb un sicrydd gan y perchenog, ymgymmerodd â phob gwelliantau. Gwnaed adeiladau a gwrychoedd rhagorol, sychoedd ugeiniau o erwau, a dywlliodd ugeiniau eraill yn mhob modd. Deallai dir yn dda: meddai gydymdeimlad, nid yn unig â dyn ac anifail, ond â'r ddaear hefyd, a byddai gofid yn argraphedig ar ei wyneb pan yn edrych ar dir wedi ei esgeuluso. Nid yw yn debyg yr arbedai y fath un draul na llafur tra byddai erw o'i dir heb ei diwyllio.

Ond talai gymmaint o sylw hefyd i ddetholiad a magwraeth anifeiliaid. Credai yn ngwartheg duon Gogledd Cymru, a hyny am y cyfuent (yn ei dyb ef), duedd i roddi llaeth, ac i gymmeryd cig; a chaledwch i oddef gauaf oer, a hin gyfnewidiol, yn well nag un rhywogaeth arall. Ar ei ymadawiad o Ty'n-llwyn, yr oedd llawer o sôn am ei fuedd Gymreig—ac nid heb achos; o blegid ennillwyd llawer o wobrwyon gan eu hiliogaeth wedi hyny yn arddangosefydd y Gogledd a'r Dehen. Pan yr ymdrecha amaethwr i buro ei wartheg, rhaid iddo am flynyddau werthu y rhai salaf, a phrynu y rhai goreu: caiff siomedigaeth mewn rhai detholedig, a rhaid iddo aros flynyddau am ffirwyth y goreuon. Ac ni cheir yn Nghymru *fancy prices*, fel yn Lloegr, am rai rhagorol, i wneyd i fyny ran o'r golled. Ond gyda'i nôd yn barhaus o flaen ei lygad, aeth ef yn mlaen yn dawel; a thrwy ei graffier a'i ofal, magai wartheg ar fferm uchel, a ennill-ent y wobrwyon oddi ar wartheg yn pori ar dироedd isel Môn. Ac nid dyma yr oll. Ysgrif- enodd erthyglau ar amaethyddiaeth i'r "*Traeth- odydd*." Yn eisteddfod Conwy, yr oedd yn gyd- fuddugol ar draethawd ar "Ddetholiad a Mag- wraeth Anifeiliaid Cymreig;" ac yn eisteddfod Caerlleon ennillodd y tlws a'r wobr. Argraph- wyd y traethawd, ac efe yw llawlyfr penaf amaethwyr ieuangc Môn ac Arfon ar anifeiliaid Cymreig o bob dosbarth. Felly, tebyg yw y pery ei enw fel amaethwr yn adnabyddus am amser maith—yn y Gogledd o leiaf.

II. *Fel Gwleidyddwr.*—Teimlodd ddyddordeb mewn gwleidyddiaeth pan yn bur ieuangc. Darllennai y "*Seren Gomer*" pan y cynnyrfid yr holl wlad gan y ddadl ar ryddfremiad y Pabyddion; a chymmerodd ran yn y ddadl a ystyrid yn y cylch hwnw yn bwysig ar y pryd, er nad oedd efe ond yn ieuangc. Gwnaeth ysgrifau y golygydd, y rhai oeddynt gryfion a difrifol o blaid rhyddid gwladol a chrefyddol, argraph anniladwy yn mhlaid y pethau hyn ar ei feddwl. Bu yn Rhyddfrydwr aiddgar ar hyd ei oes—mor aiddgar, er nad oedd ei syniadau yn eithafol, fel y credai rhai eu bod yn eithafol, ac nad ei sêl oedd yn gref ac yn wresog. Yn etholiad cyffredinol 1868, fodd bynag, daeth dadgyssyllt- iad yr Eglwys yn yr Iwerddon yn arwyddair y frwydr. Ceidwadwr ieuangc oedd perchenog Ty'n-llwyn. Ceidwadwr fusasi am flynyddau meithion hefyd yn cynnyrchioli sir Gaernarfon yn y senedd. Ond yn 1868, daeth Mr. Love Jones-Parry yn mlaen fel ymgeisydd Rhydd-

frydig. Yr oedd Mr. John Owen wedi bod am bedair blynedd-ar-ddeg yn ei fferm, ac wedi gwario ynddi tuag at ei gwellhau fwy nag oedd ganddo yn myned iddi. Etto, nid yn unig gommeddodd addaw ei bleidlais i'r Ceidwadwr, ond aeth allan gyda'r blaidd arall i siarod o blaidd dadsefydlu yr Eglwys Wyddelig. Hefyd, erbyn dydd enwi yr ymgeiswyr yn gyhoeddus, yr oedd cefnogydd Mr. Jones-Parry yn absennol; a bu raid iddo ef ei gefnogi. Yr oedd ymddygiad o'r fath mor hollol ddyeithr, a'r perygl mor eglur i bawb, fel y darfu i'r amgylchiad greu brwdfrydedd anghyffredin, a gwneud gwron o lawer un gwangaion. Anhawdd mynegi gwerth ei esampol ef i'r Rhyddfrydwyr. Ennillwyd buddugoliaeth gyda mwyafrif anrhydeddus, a dyweddai llawer o rai a feddent fantais i farnu na buasai yr etholiad yn troi yn ffafriol o gwbl i'r blaidd oni buasai am ymdrechion, ac yn neillduol am 'esampol John Owen, Ty'n-llwyn.' Tra y cofir ef fel gwleidyddwr, wrth yr enw hwn y gwneir. Ond yr ydym yn ei gael yn troi allan o'i fferm y ffwyddyn ganlynol, ac yn gadael llawer o'i eiddo ynddi ar ei ol.

Yn mhen ysbaid, ysgrifennodd lythyrau ar "Ryddfrydiaeth Cymru." Y maent yn awr ar gael eu hargraphu; ac os cânt y cylchrediad a deilyngant, byddant yn foddion i drosglyddo enw eu hawdwr i'r oes a ddâl fel Gwleidyddwr a Rhyddfrydwyr nid anenwog. Yn amser yr etholiad dilynol yn sir Gaernarfon, ysgrifennodd lythyr a dynodd sylw neillduol. Yr oedd yn min yr etholiad, a llawer, dan ofn a bygythion, wedi addaw eu pleidlais yn groes i'w cydwybod. Yn y llythyr, annogai y cyfryw i beidio cyflawni eu haddewidion, gan ddadlau mai gwel tori addewid ddrwg na'i chwblhau. Cyhoeddai ei elynion ei fod yn dadlew dros ryddid i dori addewidion, fel rheol gyffredin; ac felly, ei fod yn myned yn groes i egwyddor ac o dan seiliau masnach. Ond ei ddadl efe oedd, fod yn llai o ddrwg tori addewid anghyfreithlawn na'i ohadw; a cheir dyfarniadau gwyr enwog ar y fainge farnol yn ddiethriad yn mhlaidd y syniad hwn.

Tebyg yw y cofir ef yn hwy fel gwleidyddwr nag fel amaethwr, am y rheswm yr adgyfodir lawer gwaith bersonau fuont yn amlwg mewn cynhyrifiadau gwladol. Pa sawl gwaith cyn yr adgyfodiad cyffredinol y cyfodir Hampden, Cromwell, a'r 'ddwy fil?' Credwn hefyd yr adgyfodir 'John Owen, Ty'n-llwyn,' pa bryd bynag y bydd gormes yn cael ei wrthwynebu yn sir Gaernarfon, ac y bydd Ty'n-llwyn yn enwog, nid ar gyfrif ei hadeiladau heirdor a'i gwrychoedd cyflawn; ond am ei bod unwaith, pan yn ei blodau, wedi cael ei thafu yn aberth, gyda'i holl welliantau a'i chysuron, ar allor amhoblogaidd egwyddorion. Dyrchefir a gogoneddir egwyddorion gan gymmeriadau uchel, a dangosir eu gwir werth yn ngoleuni yr aur a'r arian, a'r tai a'r tiroedd, a adewir er eu mwyn.

III. *Fel Pregethwr.*—Gan iddo fod yn y weinidogaeth am agos i ddeugain mlynedd, a chan iddo bregethu bron bob Sabbath yn ystod y cyfnod maith hwnw, digwyliam iddo, os yn berchen gallu hefyd, ragori mwy mewn pregethu na dim arall. Ac felly y gwnaeth yn ddiâu; ond dichon yr anghofir ef yn gynt fel pregethwr. Ar ddechreu ei weinidogaeth, ysgrifennai ei bregethau; ond cyn hir, rhoes yr arferiad heibio, fel nad oes yn aros ond ychydig sylwadau gwasgarog o'i bregethau goren a diweddaraf. Pe buasai cyfrol o'r pregethau a gyfansoddodd yr

ugain mlynedd diweddaraf o'i oes yn argraphedig, gellid disgwyl i'w goffadwriaeth, fel pregethwr, barhau yn hir. Yr oedd yn feddyliwr gwreiddiol, yn gyfansoddwr manwl, ac yn draddodwr o'r mwyaf naturiol. Yr oedd ei feddwl hefyd yn gyfoethog, ei farn yn gref a chliir, a'i chwaeith yn eithriadol o bur, i ddethol yr hyn oedd dda a sawrus o'i drysorau. Gan nad ysgrifennai ei bregethau, byddai yn eu cyfansoddi yn mhob man. Cyfansoddai ei lythyrau i'r "*Seren Gomer*" pan yn ieuango wrth ddilyn yr aradr, neu y drol, a chyfansoddai ei bregethau ar hyd ei oes rywbeth yn debyg. O ganlyniad nithid a phurid hwy yn ddiarwybod iddo; o blegid ni chofiai ond y sylwadau fyddent wedi gafaal yn gryfaf ynddo ef ei hun erbyn myned i'w traddodi; a byddai y rhai hyny fel cynnyrchion prif arlunwyr y byd, yn ddigon prydfwrth a chywrair i ymddangos yn well, heb ond ychydig iawn o ddillad. Cyfres o feddyliau tryloeswon fyddai y brageth, fel cynnifer o wliath ar edafedd y prif copyn—pob un yn meddu annibyniaeth, prydfwrthwch, a disgleirdeb, ac yn cael eu cysylltu gan linell gywrair ei ymresymiad. Nodweddiid y sylwadau gan fwy o oleuni na gwres—mwy o farn nag o deimlad—mwy o'r efengyl, yn ei chadernid a'i threfn, nag yn angerddoldeb y cariad sydd ar brydiau yn cipio y pentewyn o'r tân. O herwydd hyn, er mor falus i lawer fyddai gwrandaw y pregethau, etto nid rhyfedd en clywed yn dyweyd eu bod wedi darllen y rhai a argraphwyd yn achlysurol ddeg o weithian drosodd. Buasai cyfrol dda o'i bregethau yn sicr o gadw ei enw yn fyw yn hir. Yr oedd ei feirniadaeth ysgrythyrol mor glir, ei esboniadaeth mor naturiol, ei feddyliau mor wreiddiol, ei iaith mor goeth a syml, a'r llwybrau disathr a deithiai tuag at, neu oddi wrth, ei destynau anghyffredin mor ddyddorol, fel ag i sicrhau eu darlennid gan ddoesbarth coethaf ein cynulleidfaoedd. Bydd ei ddelw ei hun ar ei bregethau a'i feddyliau byth; ac os gall Cymru ymfrostitio yn ei John Foster—efe yw y gair.

IV. *Fel Dyn*, safai ei gymmeriad hefyd yn bur uchel ar gyfrif cydbwysedd ei alluoedd. Yr oedd yn alluog, ond yr oedd hefyd yn bur gall—yn gymmaist felly fel y dywedai un o weinidogion craiffat a mwyafrif sylwgar y De, pan yn clywed dau yn ymddiddan a'u gilydd am dano, "Sôn am John Owen yr oeddych. Dyna'r gwr callaf o holl weinidogion y Gogledd." Wrth ysgrifenu hyn, nid ydym yn omi i un o honynt genfigenu na chywilyddio. Yr oedd yn fywiog iawn ei dymher wrth natur; ond yr oedd wedi ennill meistrolaeth arno ei hunan, fel na cheid neb mwy pwylllog ac amyneddgar mewn lle cyhoeddus. Yr oedd yn anniibynol, ond yn dra diymhongar. Meddai pawb a'i hadwaenai hefyd ymddiried llwyr ynddo. Ni feddyliai yn ddrwg am neb nes y byddai raid. Pan y dealodd ei gyfeillion ei fod yn nychu, ac yn annhebyg o wellhau, parotoisant i wneyd tysteb iddo, yr hon a gyrhaeddodd dros 500p.; ac yr oedd hyn yn swm pur anrhydeddus, pan y cofir fod lliaws o ofnyon cyffelyb o flaen y wlad ar y pryd. Fodd bynag, ni chafodd efe fyw i weled ei chwblhau, a throsglyddwyd hi i'w briod a'i blant—yn wystl sylweddol fod y wlad yn gwerthfawrogi ei lafur iddynt.

Claddwyd ef yn mynwent wledig y Tai duon, yn agos i'w ardal enedigol, lle y gwelir colofn hardd ac arysgrif syml yn cyfeirio yr ymofyngar at fan ei fedd.

P.

P A I N E

P A T R

P A I N E, THOMAS, yr hwn a elwir yn gyffredin yn TOM P A I N E. Ganwyd ef ar y 29ain o Ionawr, yn Thetford, swydd Norfolk. Crynwr oedd ei dad o ran ei grefydd, a gwneuthurwr gwasgrwymau (*stays*) o ran galwedigaeth; a'r un alwedigaeth a ddysgwyd iddo yntau. Cyn hir, pa fodd bynag, cafodd le fel cyllidydd (*excise-man*); ond yn 1774, colodd ef am ryw achos neu gilydd. Dangosodd y fath allu mewn pamphled a ysgrifennodd ar gyflogau cyllidwyr, fel y cyflwynwyd ef i sylw y Dr. Franklin, yr hwn a'i hannogodd ef i fyned i'r America, ac i arfer ei ysgrifell ar ran y trefedigaethau. Yno yr aeth, gan hynny, a chyrraeddodd Philadelphia yn y fl. 1774. Bu ar y cyntaf yn golygu y *Pennsylvania Gazette*; ac ynddo darfu i'w erthyglau eoft i'beri cryn gyffro. Yn 1776, cyhoeddodd bamphled poblogaidd o'r enw "*Common Sense*," yn yr hwn yr ymosododd yn ffyrng ar y cyfansoddiad Saesneg, ac y cynghorodd yr Americanaid i beidio a chymmodi â'r Saeson. Bu gwerthiant mawr arno, ac y mae yn sicr iddo brysuero cyhoeddiad Annibyniaeth. Rhoddodd deddfwriaeth Pennsylvania 500p. yn wobr iddo am y cyhoeddiad hwn, a phenododd y gynghorfa ef yn ysgrifenydd Pwyllgor y Gorohwyllion Tramor. Tra y bu yn y swydd hon, cyhoeddodd nifer o bamphledau ar yr hyn a alwai yn "*Crisis*."

Yn haf 1787, ymwelodd â Ffrainc, lle y daeth efe yn gydnabyddus â Buffon, Malesherbes, La Rochefoucauld, ac eraill. Yn y cynhauf canlynol, aeth i Loegr; ac yn 1791, cyhoeddodd y rhan flaenaf o'r "*Rights of Man*," fel atebiad i "*Burke's Reflections on the French Revolution*." Cyhoeddwyd yr ail ran yn nechreu 1792. Argraphwyd y gwaith hwn lawer gwaith, a chyfieithwyd ef i'r rhan fwyaf o isithoedd Ewrop. Efe a amddiffynnodd egwyddorion y Chwyldroad yn Ffrainc—yn erbyn ymosodiad ardderchog Burke, a chri y bendefigaeth—yn egniol iawn, ac yn lled lwyddiannus; ond gwnaeth Paine ei lyfr yn llai cymmeradwy, ac yn llai ei werth, wrth bleidio syniadau rhy benrhydd. Yn fuan wedi iddo gyhoeddi ei lyfr, erlynwyd ef am ymosod ar y llywodraeth Brydeinig; ond tra yr oedd y prawf yn myned yn mlawn, dewisiwyd ef yn aelod o'r Gynnullfa Genhedlig (*National Assembly*) dros dalaseth Calais; a chan ddiange, cychwynodd i Ffrainc, a chyrraeddodd yno yn Medi, 1792. Yr oedd gwarchodlu Calais o dan arfau i dderbyn y "cyfaill rhyddid" hwn: cyflwynwyd iddo yr hetrosyn trilliw gan y maer, a dewisiwyd y ddynes brydferthaf yn y dref i'w ddodi yn ei het ef. Yn y cyfamser, cyhoeddwyd yn Paris fod Paine yn haeddu anrhydedd dinasyddiaeth; a phan aeth yno, derbyniwyd ef gyda phob arwydd o lawenydd. Ar adeg prawf Louis xiv., efe a bleidleisiodd yn erbyn ei ddeddfrydu i farw-

olaeth, gan gynnwys yn hytrach ar fod iddo gael ei garcharu yn ystod y rhyfel, a'i alltudio wedi hynny i'r America. Trangwyddodd hyn y Jacobiniaid; a thua diwedd y flwyddyn 1793, bwriwyd ef allan o'r Gynnullfa, am y rheswm mai estron oedd. Tadiwyd ef hefyd i garchar; a thra y bu efe yno yr ysgrifennodd y rhan gyntaf o'i "*Age of Reason*"—o blaid Deistiaeth, ac yn erbyn Atheistiaeth a Christianogaeth. Ni chyhoeddwyd y rhan olaf o hono hyd 1807. Ar ol cwmp Robespierre, gollyngwyd ef yn rhydd, ac adferwyd ef i'w aisteddia yn y Gynnullfa. Yn y flwyddyn 1796, cyhoeddodd waith o'r enw "*Decline and Fall of the System of Finance in England*," ynghyd â phampled â'r teitl hwn—"*Agrarian Justice*." Gan ei fod yn ofni cael ei ddwyn yn gaeth gan un o wiblongau Lloegr, efe a arosodd yn Ffrainc hyd fis Awst, 1802, pryd yr hwyliodd ymaith i'r America. Aneddwyd fu ei fywyd ar ol hynny; canys, er fod ganddo ddigon o arian i'w gynnal ei hun, etto yr oedd ei ymosodiadau ar grefydd wedi lleihau cylch ei gydnabyddiaeth; ac yr oedd ei anghymmredoldeb gwastadol wedi niweidio ei iechyd. Bu farw ar yr 8fed o fis Mehefin, 1809. Ni fynai y Crynwr iddo gael ei gladdu yn mhlith eu meirwon hwy; am hynny, claddwyd ef ar ei fern ei hun. Ymfrostitai Cobbet ddarfod iddo, yn 1817, godi ei weddillion o'r bedd, a'u dwyn i Loegr. Ond haerai llawer, pa fodd bynag, mai gweddillion troseddwr a ddiennyddiwyd a ddygodd efe drosodd. Yr argraphiad cyflawnaf o'i weithiau ydyw yr un gan J. P. Mendum (Boston, 1856). Yr hynotaf o'i liaws bywgraphwyr ydyw William Cobbett.

P A T R I A R C H—IAID (eglwysig). Yr oedd pob esgob ar y cyntaf, fel y dywedir gan rai, yn cael ei gydnabod fel tad i'w briod eglwys, a'i haelodau hithau fel teulu ysbrydol iddo ef; ond pan ymddyrchafodd rhai esgobaethau, megys Rhufain a Chaer Cysteny, goruwch y lleill rhoddwyd yr urddenw i esgobion y lleoedd hynny yn unig. Ni wyddys yn sicr pa bryd y dechreuwyd galw rhai o'r esgobion yn batriarchiaid; ond y mae yn hyabys fod pum patriarch yn bod cyn diwedd y bedwaredd ganrif; sef, un Rhufain, un Caer Cysteny, un Ierusalem, un Antioch, ac un Alexandria. Y batriarchaeth bellach oedd y swydd fwyaf anrhydeddus yn yr eglwys. Gan y patriarchiaid yr oedd awdurdod i gyssregru esgobion, i alw cynghorau taleithiol, i bennodi ebrwyaid i gadw trefn yn y taleithiau pellaf, ac i roddi barn benderfynol ar achosion pwysig pan yr appellid atynt. Yn fyr, ni wneid dim o bwys heb ymgynghori â hwy, ac ufuddheid iddynt fel pe buasant dywysogion. Cyn hir, darostyngodd patriarch Caer Cysteny batriarchaeth Antioch

ac Alexandria dan ei lywodraeth ei hun, a galwyd ef wrth yr enw hwn—'patriarch cyffredinol.' Gelwid esgob Rhufain hefyd yn 'dywysog y patriarchiaid.' Ymdrechion patriarchiaid Rhufain am yr uchafiaeth oedd un achos o'r ymwahaniad a fu rhwng yr eglwys ddwyreiniol a'r eglwys orllewinol.

Gelwir y patriarch sydd yn trigo yn Nghaer Cystenyn y trydydd apostol ar ddeg; ac efe yw penaeth goruchaf Eglwys Groeg. Gan yr archesgobion a'r esgobion y mae yr hawl i'w ethol: ond gan benadur Twroi y mae yr hawl i gadarnhau y pennodiad. Y mae gorfod ar y patriarch, pan y gosodir ef yn ei swydd, i dalu pum mil ar hugain o bum-sylltau i'r penadur. Heb law hyn, y mae yn rhaid iddo dalu llawer, a rhoddi gwobrwyon lawer, i weinidogion y llywodraeth, ac i'r swyddogion eraill. Y canlyniad yw, fod y patriarch, yn gyffredin, yn ymgreiniol dan lwyth o ddydedion yn ystod ei batriarchaeth. O flaen etholiad, bydd yr esgobion yn gofyn i brif weinidog y Sultan am drwydded i fyned yn mlaen; a bydd yntau yn ateb trwy orchymyn iddynt ddyfod ger ei fron. Pan y deuant yno, gofyna iddynt a ydynt yn penderfynu myned yn mlaen gyda'r etholiad? Wedi iddynt ateb yn gadarnhaol, rhydd yntau ganiatâd iddynt. Pan y bydd yr etholiad drosodd, bydd y prif weinidog yn rhoddi i'r patriarch farch gwyn, cwcwll du, cafftan, a bugell-ffon. Yna furfir gorymdaith—yn cynnwys y patriarch, swyddogion Twroi, offeiriad Eglwys Groeg, a thyrfa fawr o bobl. Derbynir y patriarch wrth yr eglwys hon gan yr archesgobion, y rhai fydd yn dal canwyllau o'wyr yn eu dwylaw; a bydd esgob Heraclea, fel yr esgob penaf, yn ei arwain gerydd ei law i'r orsedd. Pan y bydd y patriarch yn doddi ei law wrth ryw ysgrif eglwysig, dyma y ffurf:—"Trwy râd Duw, Archesgob Caer Cystenyn, y Rhufain newydd, a Phatriarch Cyffredinol." Heb law patriarch Caer Cystenyn, y mae patriarchiaid is-raddol yn Ierusalem, Antioch, ac Alexandria. Cydebydd y rhai hyn oll uchafiaeth ac awdurdod y trydydd apostol ar ddeg. Ond ni chydnebydd Rhufain ei uchafiaeth na'i awdurdod.

PELL-SEINYR (*telephone*): offeryn yn trosglwyddo i bellder seiniau geiriol a cherddorol. Y mae y syniad o allu siarad yn glywadwy o bellder wedi bod yn amcan neillduol gan wyddonwyr. I wr o'r enw Phillip Reis, y mae gwyddoniaeth yn ddyledus am y pell-seinyr trydanol cyntaf—yr hwn, o'r flwyddyn 1859 hyd adeg ei farwolaeth, yn 1876, oedd yn athraw anianyddiaeth naturiol mewn ysgol rammadegol yn Friedrichsdorf, ger llaw Homburg. Gwnaed y cais cyntaf ganddo i wneuthur pell-seinyr trydanol yn 1852—ond yn afwyddiannus y pryd hwnw. Yn 1860, bu yn llawer mwy llwyddiannus, trwy wneyd offeryn oedd yn alluog i drosglwyddo i bellder nodau cerddorol. Blwyddyn yn ddiweddarach, gwellhaodd ei offeryn, a llwyddodd i drosglwyddo tónau amrywiol y llais, a rhai sillau toredig, i gryn bellder; ond ni allai drosglwyddo ymadroddion eglur a pharhaol. Gyda'r egwyddor a fabwysiadwyd gan Reis yn ffurfiad ei offeryn, nis gallasai ei gwellhau fel ag i seinio y geiriau yn berffeithiach. Yr oedd y mater hwn wedi bod yn destyn sylw ac ymchwiliad llawer o wyddonwyr yn y blynyddau diweddfaf; ac yn mysg eraill a droesant en sylwato yr oedd Mr. Graham Bell, profesar yn Mhrifysgol Boston, yr hwn a ddechreuodd ei arbrwffiadau yn

1872. Ond aeth tair neu bedair blynedd heibio cyn y bu yn alluog i ddanfôn cenhadaeth gerddorol fer ar hyd dwy filldir o wifrau. Ond yn raddol gweithiodd gydag ef ar egwyddor newydd, ac yn y fl. 1876, cymmerodd allan freinteb. Cymmer pell-seinyr Bell i fyny bob sain glywadwy o eiddo y llais, a throsglwydda hwynt yn gywir i glust y gwrandawr, yr hwn a ddichon fod bum can milldir o bellder. Efe a siaradodd drwy ei bell-seinyr o Gaergrawnt i Boston, Massachusetts: canodd boneddiges drwyddo "Flodeuyn olaf yr Haf;" clywid y naill a'r llall yn y pen arall; ac hefyd seiniau y crwth, y gorgrwth, a chwerrthin a chymmeradwyiaeth. O'r dechreu edrychai y dyfeisydd ar drosglwyddo geiriau yn ddealladwy yn bwysicach na throsglwyddiad seiniau cerddorol; ond llwyddodd i gyfuno y ddau amcan mewn modd rhyfeddol.

Rhwng Mr. Reis, am yr hwn y gellir dywedyd iddo osod i lawr gareg sylfaen y pell-seinyr trydanol, a Mr. Bell, yr hwn mewn ystyr y gellir ei ystyried fel wedi gosod y maen uchaf ynddo, bu llawer o weithwyr yn y cyfamser yn llafurio yn yr un maes, nas gallwn o fewn trefnyddu yr orthyl hon gyfeirio atynt. Yn Ionawr, 1877, pa fodd bynag, cyhoeddodd Mr. Bell ei fod yn alluog i drosglwyddo i gryn bellder symmudiad a thônau amryw leisiau ar unwaith. Canodd boneddiges gan yn Boston, ac yr oedd pob nodyn ynddi i'w glywed yn Salem—pellder o ddeunaw milldir o Boston. Ar un achlysur, yn y mis canlynol, yr oedd Mr. Watson mewn ystafell yn Boston, a Mr. Bell yn Salem, a danfonodd y blaenaf sŵn drwy y pell-seinyr, cyffelyb i sŵn udgorn; a danfonodd Mr. Bell seiniau organ yn ol i Boston. Yna gofynwyd o Salem am gael cân o Boston, a chafwyd "Yr hen amser gynt" yn ddioed. Gofynwyd drachefn am araeth; ac atebwyd fel y canlyn:—"Foneddigesau a boneddigion. Y mae yn hyfyrdwch i mi allu eich cyfarch heno, er fy mod i yn Boston, a chwithau yn Salem." Yr oedd hyn yn glywadwy drwy yr holl neuadd yn Salem. Yn mis Mawrth yr un flwyddyn, llwyddodd Mr. Bell i drosglwyddo seiniau o Boston i North Conway:—pellder o gant a thair a deugain o filldroedd, pryd yr anfonwyd cenadwriaethau o'r naill dref i'r llall. Gwnaed amryw arbrwffiadau cyffelyb yr un mor llwyddiannus yn y misoedd dilynol.

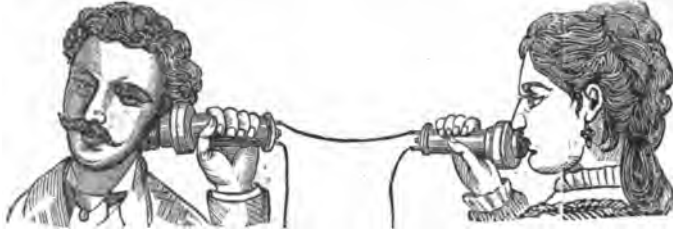
Y mae Mr. Bell wedi gwneuthur cymmaint o welliantau yn ei bell-seinyr o bryd i bryd fel y byddai yn anhwadd rhoddi disgrifiad o honnynt mewn orthyl fel hon. Fel yr oedd ei ymchwiliadau yn llwyddo, yr oedd ei offeryn yn cael ei wneyd yn fwy syml, fel y gellir dywedyd mai rhywbeth fel y canlyn ydyw yn bresennol:—Gwneir ffrâm o goed tua chwech neu wyth modfedd o hyd, ac o ddeutu modfedd o drawsfesur. Y tu mewn iddo, y mae tynfaen (*magnet*) parhaol. Yn y pen, y mae gwifren orchuddiedig yn cael ei chyssylltu a gwifrau y pellebyr. Yn y pen arall y mae ffrâm tair neu bedair modfedd ar draws, o fewn yr hwn y mae dalen deneu o haiarn, a'r ddarpariaeth i drosglwyddo sain i ac o'r tynfaen a'r ddalen haiarn—yr hwn sydd yn hynod syml. Y mae agorfa bychan yn y pen, o ddeutu modfedd o dryfesur, drwy yr hwn y mae y sŵn yn myned ac yn dyfod allan. Nid ydyw yr holl offeryn yn pwyso ond ychydig wnsau. Gesyd y person fydd yn siarad y pell-seinyr mor agos ag y medr i'w enau; yna y mae ei lais yn myned trwy yr agorfa, ac yn achosi cryndod yn y ddalen haiarn. Y mae pob sain, a

phob llythyren, yn achosi cryndod sydd yn briodol iddi ei hun. Y mae yr ymraigliad hwn yn cael ei drosglwyddo trwy gyfrwng ffrwd o'r elfen drydanol i offeryn cyffelyb sydd yn mhen arall y wifren, yn mha le bynag y bydd. Rhydd y person fydd yn gwrandaw yr offeryn wrth ei glust, a chlyw y seiniau neu y geirian; o herwydd y mae y wifren wedi trosglwyddo yr ymraigliad a achoswyd wrth siarad mewn un offeryn i'r ddalen haiarn sydd yn yr offeryn arall; ac y mae hwn yn peri dirgryniad yn yr awyr fel yr

elo i mewn i glust y gwrandawr. Nid ydyw o un pwys pa gymmairt fydd y pellder, ond cael ffrwd digon cref o drydan i deithio holl hyd y wifren. Yn wir, nid ydyw y cwestiwn o bell-der ond o ychydig bwys. Clywodd y profffeswr Bell yn hollol hyglyw ddyrn yn anadlu saith ugain milldir oddi wrtho; ac y mae wedi bod yn siarad ag un oedd ddau gant a deunaw a deugain o filldroedd oddi wrtho.

Bydd y darlun hwn yn gymmhorth i'r darlunydd i ddeall yr offeryn:—

Dar. 410.

Y pell-seinyr ydyw yr offeryn a welir yn llaw pob un o'r personau uchod. Pan yn siarad, rhoir ef gyferbyn â'r genau—a phan yn gwrandao gosodir ef gyferbyn â'r glust. O fewn i goes hwn y mae'r *fagnet*, ac ar ei draws yn y lle lletaf y mae'r ddalen haiarn deneu y soniwyd am dani. Ar ochrau y *fagnet* y mae dwy wifren wedi eu gosod, y rhai a welir yn dyfod allan o goes y pell-seinyr. Y mae y wifren sydd yn myned o'r naill i'r llall yn cario y sŵn; y mae y gwifrenau sydd yn disgyn, i gael eu cyssylltu â'r ddaear, fel y caffo y ffrwd, neu "y fellten fechan," fel y geilw rhai hi, wneyd ei chylchdaith.

Dydd Llun, Ionawr 14eg, 1878, cafodd brenhines Prydain brawf o'r peirian yn Osborne House, a pharodd gryn lawer o syndod yn mysog aelodau y palas. Ar ol egluro peirianwaith ei ddyfais iddi, dygodd y Profffeswr Bell ymddiddan yn mlaen â Mr. F. C. Ormiston, yr hwn oedd yn Osborne Cottage. Ymddiddanodd ei Mawrhydi gyda Syr Thomas Biddulph; ac wedi hyn, canodd Miss Kate Field "*Kathleen Mavourneen*"—am yr hyn y darfu i'w mawrhydi ddiolch iddi drwy y pell-seinyr. Wedi i amryw o genadwriaethau eraill basio rhwng y ddau le, unwyd y peirian a' gwifren y pellebyr oedd yn gyssylltiedig â Cowes, lle yr oedd yr Uchgadben Webber yn cymmerd gofal y pen hwnw i'r llinell. Canodd pedwar y pedwar darnyn canlynol, ac yr oeddnt yn berffaith ddealladwy:—*"Dw gadwo y Frenhines," "Stars of the Summer Night," "Sweet and Low,"* a "*Sir Knight, O whither away!*" A dywedid fod yr unlais (*unison*) i'w llygwyd yn llawer perffeithiach yn Osborne nag yn y man lle yr oedd y cantorion eu hunain. Wedi i'r Duc o Connaught orphen ymddiddan maith gyda'r Uchgadben Webber, siarodd Mr. W. H. Preece, o'r llythyrdy, o Southampton, gyda'r Profffeswr Bell a'r Milwriad Reynolds. Yr oedd sain udgorn, a chwareuid yn Southampton, i'w glywed yn amlwg iawn; ond yr oedd y prawf ar sŵn organ o Lundain yn llai boddhaol. Cymmerodd ymddiddan didor am ddwy awr le rhwng Mr. Wilmot a Mr. Preece. Clywid cymmeradwyaethau a chwerthiniadau drwyddo o Lundain—sef, pellder o bedwar ugain milldir! Teimlai ei mawrhydi a'i theulu y dyddordeb mwyaf yn y prawf hwn a fu ar yr offeryn.

Nis gall dim fod yn dystiolaeth uwch i deill- yngdod pell-seinyr Mr. Bell na'r hanes a roddir am dano gan Syr William Thompson; o herwydd pan y mae y fath wr, yr hwn sydd un o'r awdurdodau uchaf yn fyw ar drydan ac offerynau trydanol, yn dadgan fod ei syndod a'i edmygedd yn mron yn ddiderfyn, y mae yn glod i'r offeryn mewn gwirionedd. Gellir sylwi mai y ffordd oreu sydd yn awr mewn arferiad i ddal cymmundebe rhwng dau berson, trwy gyfrwng yr offeryn hwn ydyw, fod y naill a'r llall yn meddu dau bell-seinyr, sef un i'r genau a'r llall i'r glust. A siarad yn gyffredinol, y mae sŵn hynod i'r llais pan y clywir ef drwy y pell-seinyr; os delir yr offeryn tua modfedd oddi wrth y glust, y mae yr efaith ar y glust yn gyffelyb i fel pe clywid un yn siarad yn mhell draw yn yr adeilad, neu megys pe deuai y sain o gell döedig, neu trwy fur ceryg trwchus. Nid oes neb a all ddyfalu yn bresennol pa ffurfiau fydd i'r offeryn rhyfeddol hwn mewn amser dyfodol. Y mae yn dra thebygol y caiff ei ddefnyddio i ddwyn oddi amgylch ddybenion mawr a defnyddiol. Y mae llawer o farsiantwyr a rheolwyr sefydliadau masnachol a llaw-weithfaol eisoes yn danfon archebion i'w hyagrifenyddion a'u gweithwyr drwyddo. Y mae peiriannau a pheiriannwyr tân yn cael eu gwasio yn America drwy y cyfrwng hwn. Cyssylltir Bwrdd Dwfr Caergrawnt, yr Unol Daleithiau, a'u gweithiau dwfr trwy ddefnyddio y pell-seinyr. Mewn rhai manau, y mae wedi cymmerd lle pellebyr Mr. B. C. Wheatstone. Rhoddwyd gwifren i lawr o swyddfa y *Daily News*, yn heol Bouverie, i dŷ y cyffredin, yn gynnar yn y flwyddyn 1878, a throsglwyddwyd rhan o ddad a ddygid yn mlaen ar hyd-ddi. Y mae y pell-seinyr wedi ei droi i wneyd gwaith defnyddiol mewn dwfr yn y modd canlynol:— O fewn i helm suddwr rhoddwyd pell-seinyr, drwy yr hwn y gallai siarad; ac ymddiddanai yn rhywydd o'r dwfr a pherson arall oedd uwch law y dwfr. Bu Syr William Thompson yn arolygu prawf tra hynod mewn glofa sydd yn agos i Wigan, yn mis Tachwedd, 1877. Rhoddwyd wifren drydanol gyffredin i lawr o ben uchaf i waelod y pwll; pan y clywid cwestiynau yn cael eu gofyn, amlygai y gweithwyr eu cymmeradwyaeth, ac yr oedd y rhai ar y lan yn clywed hyny; a chlywai y rhai

oedd yn y gwaelod ryw fath o ymddiddan yn myned yn mlaen yn mysg y rhai oedd i fyny. Yr amcan mawr mewn golwg oedd, cael allan pa un a ydoedd yr awyr yn y pwll yn gyfaddas i'r rhai oedd yn y gwaelod i siarad drwy y pell-seinyr a'r rheolwyr ar y lan, y tu allan i'r gwaith—pwngc pwysig iawn, ac y mae dan ys-tyriaeth etto. Dygodd Syr William y gweithrediau hyn i derfyniad trwy wneyd peth dy-eithr iawn, sef traddodi darlith ar ryfeddodau a defnyddioldeb y pell-seinyr i ddau gynulliad ar unwaith, un yn y gwaelod a'r llall ar ben y pwll!

Am alluoedd cerddorol y pell-seinyr, y maent yn dra hynod. Ymddengys hefyd fod swyddogion mlwraidd yn astudio y mater, gyda'r amcan o wneuthur defnydd o'r offeryn mewn cad-odyddiaeth.

PELLWELADYR—ON (*Telescope*): offeryn a ddefnyddir i ganfod gwrthdrysychau pell. Fe gynnorthwys y llygad i weled yn mhell mewn dwy ffordd; y mae yn eangu ongl gweliadiad, ac yn cydgasglu ac yn cyfwyno i'r llygad swm mwy o oleuni yn dyfod oddi wrth y gwrthdrysych nag a elai i mewn i'r llygad noeth. Y brif egwyddor ar yr hon y mae y pellweladyr wedi ei ffurfio ydyw, ei fod yn rhoi mantais, yn gyntaf, i ffurfio delw rhyw wrthdrysych pell; ac yna yn mwylhau y gwrthdrysych hwnw trwy chwyddwyr. Priodolir dyfaiaid yr offeryn hwn i amryw bersonau tua diwedd yr unfed ganrif ar bymtheg; ond o'r braidd y gellir amhau nad yr athronydd Galileo oedd y cyntaf i'w gymmhwyso i ddybenion ymarferol a phwysig. Ymddengys iddo glywed fod gwneuthurwr gwyrddrysychau yn Holland yn ddamweiniol wedi darganfod y ffordd i ddwyn gwrthdrysychau pell yn agosach yn ymddangosiadol; ac heb aros am un hysbysarwydd pellach, efe a ymosododd ar y gwaith o gael allan y modd i osod y gwyrdrâu mewn trefn i gyrhaedd yr amcan hwn. A chydau llawer o fedrnarwydd, efe a ddyfeisiodd y pellweladyr sydd ar ei enw. Er nad oedd pellweladyron Galileo ond bychain, gellid canfod drwyddynt fynyddoedd a dyffrynnoedd y lleuad, lleuadau Iau, a llawer o sêr oeddynt yn anwledig i'r llygad noeth; ac, fel y gellir tybied, yr oeddynt ar y pryd yn perff ysyndod mawr. Syr Isaac Newton oedd y cyntaf a wnaeth bellweladyron adlewyrchiadol; ond nid oedd y cyntaf a wnaeth efe ond chwe modfedd o hyd; ac ychydig mwy na modfedd o drawsfasur oedd ei adlewyrchwydd. Attebai y dyben mor dda, fodd bynag, fel y gwnaeth yr athronydd rai eraill ar yr un cynllun, ond yn llawer mwy nag ef. Tybiai Newton fod y pellweladyron gwrthdorol (*refracting*) yn rhwym o fod yn lled fychain o ran maintioli, a'u gallu llewyrchiadol yn ddiffygiol; ond y gellid eangu maintioli a gallu y rhai adlewyrchiadol (*reflecting*) yn ddirfawr. Arweiniodd Newton gan yr arbrawfiadau a wnaed ganddo ar liwiau i dybied fod yn amhossibl defnyddio llugwyrdrâu (*lenses*) mawr i wneuthur pellweladyron, gan y byddai i'r cyfryw wyrdrâu roddi i'r delweddau a ffurfid ganddynt liwiau yr enfys: ond y mae hyn yn brænnol wedi ei gywiro, a gellir defnyddio gwyrdrâu troedfedd o drawsfasur, a'r rhai hyn yn delweddu gwrthdrysychau yn glir a diaglaer. Gelwir yr offerynau hyn yn bellweladyron afiwig (*achromatic*). Ond y mae yn llawer anhawddach gwneyd rhai afiwig na rhai adlewyrchiadol. Dyfeisawyd y

pellweladyr afiwig neu wrthdorol, sef yr un nad ydyw yn lliwio y gwrthdrysych, gan w'r o'r enw Dollond, crefftwr cywrair yn Llundain, tua'r flwyddyn 1757. Anhawdd iawn ydyw cael darnau o wyrdrâu o ansawdd rhagorol yn fwy na dwy neu dair modfedd o drawsfasur; o ganlyniad, y mae pellweladyron afiwig mawrion yn gostus iawn, gan y mesurir eu gwerth yn ol maint trawsfasur y gwyrdrâu; hyn yw, os bydd lled gwyrdr pellweladyr yn ddwy fodfedd, costia hwnw tua phedair punt ar hugain; a chostia un aydd a'i drawsfasur yn wyth modfedd bymtheg cant ac ugain o bunnau. Ond y mae pellweladyron afiwig mawrion, ac wedi eu gwneyd yn dda, yn offerynau perffethiach a mwy parhaol na rhai adlewyrchiadol; ac yn gollwng i mewn oleuni, cryfach—os na bydd yr olaf yn llawer mwy na'r blaenaf.

Y pellweladyron enwocaf y gwyddys am dan- ynt ydyw pellweladyr adlewyrchiadol Herschel, yr hwn sydd ddeugain troedfedd o hyd; pellweladyr afiwig mawr Dorpat; a phellweladyr mawr Arglwydd Rosse. Dechreuodd Herschel wneuthur pellweladyron tuag at ei wasanaeth ei hun yn y flwyddyn 1774; a gwnaeth fwy na phedwar cant o honynt o faintioli a galluoedd amrywiol. Cafodd nawdd Sior III., a chwblhaodd ei bellweladyr mawr yn 1789—i'r hwn yr oedd pibell haiarn fawr dengain troedfedd o hyd, ac adlewyrchwyd dros bedair troedfedd o drawsfasur. Yr oedd yr adlewyrchwydd ei hun yn pwysu yn agos i dynell. Rhaid i'r fath offeryn mawr wrth beiriauunwaith cryf i'w weithio, a'i gadw yn sefydlog; ac o ganlyniad, yr oedd y taclau o'i gwmpas yn cynnwys coed trymion. Pan y delo un o'r sêr sefydlog mawr, megys Sirius, o fewn cylch y pellweladyr hwn, y mae ei dynesiad yn cael ei ragflaenu gan wawr oleu, cyffelyb i'r wawr sydd yn rhagflaenu cyfodiad yr haul; a phan y daw y seren ei hun i'r golwg y mae y goleuni yn rhy danbaid i'r llygaid noeth ddal yr olwg arni. Gwelir y planedau drwyddo yn oleuadau diaglaer, fel y lleuad; a'r sêr yn britho y ffurfafen yn lluoedd aneirif. Y mae pellweladyr mawr Dorpat o wneuthuriad diweddarach. Gwnaed ef gan Fraunhofer, trem- ofydd Almaenaid enwog yn Munich; ond y mae wedi cymmeryd ei enw oddi wrth arysyllfa Dorpat, yn Rwsia. Nid yw o ran maintioli gym- maint a phellweladyr mawr Herschel. Y mae y gwyrdr gwrthdrysychol (*object glass*) iddo yn naw modfedd a hanner o drawsfasur, ac y mae ei hyd yn bedair troedfedd ar ddeg. Er fod pris yr offeryn hwn yn ddeuddeg cant o bunnau, o'r braidd yr oedd hyn yn ddigon i dalu y draul o'i wneyd. Pwysa tua dwy dynell a hanner, ac etto gellir ei droi a bys. Y mae yn llawer haws i'w drin nag un Herschel. Anffatriol iawn yn aml ydyw awyryglch Prydain i wneyd sylwadau astronomyddol, fel nas gellir cael mwy na chant o oriau da a chymmhwys, pryd y gellir defnyddio galluoedd cryfaf yr offeryn, yn ystod y flwyddyn. O herwydd hyn, yn gystal ag o herwydd yr anhawder o symmud ei safle, cyfrifai Herschel y cymmerai chwe chan mlynedd i gael hyd yn oed dremiad bysio ar bob rhan o'r ffurfafen. Dengys y sylw hwn fod y fath offer- ynau mawrion yn anghymmhwys i atteb dy- benion cyffredin sylwadaeth seryddol. Ac yn wir a phellweladyron llai y gwnaeth Herschel ei hun y rhan fwyaf o'i ddarganfyddiadau; ac er ei fod mewn rhai amgylchiadau, ac i amcan- ion neillduol, wedi defnyddio offerynau oedd yn

mwyhau saith mil o weithiau; etto, yn y rhan fwyaf o'i sylwadau yr oedd gwyrdr yn mwyhau dau neu dri chant o weithiau yn ddigonol i ateb y dyben. Y mae pellweladyr Dorpat yn mwyhau saith gant o weithiau; ac y mae rhai seryddwyr yn ystyried ei fod yn mron yn gyfartal mewn rhagoriaeth, ac ystyried pob peth, â phellweladyr mawr Herschel.

Y pellweladyr mwyaf a wnaed erioed ydyw un Arglwydd Rosse, yr hwn a osodwyd i fyny yn Parsonsdown, yn yr Iwerddon. Y mae yr adlewyrchydd (*speculum*) yn chwe throedfedd o drawsfaesur, a phum modfedd a hanner o drwch yn yr ymyl, a phum modfedd yn y canol. Y mae ei bwysau tua thair tynell. Ei ddefnyddiau ydyw copr ac alcan; 126 o ranau o gopr, a 57½ o alcan. Cyfrifid fod y copr ei hun yn werth o ddeutu 100p. Trwy ei lifio a'i gaboli, lleihawyd tuag un ran o wyth o'i drwch. Ei ballder ffocol (*focal distance*) ydyw tua 54ain o droedfeddi. Toddwyd yr adlewyrchydd yn mis Ebrill, 1842; yr hwn, ynghyd â'r holl weithrediadau cyssylltiedig âg ef, a wnaethpwyd heb i un ddamwain annymunol gymmeryd lle, a buwyd yn fwy llwyddiannus nag y disgwyliasid. Y mae i'r adlewyrchydd arwynebedd adlewyrchiadol o 4,071 o fodfeddi ysgwr; ond nid ydyw un pellweladyr mawr Syr W. Herschel ond 1,811 o fodfeddi ar ei arwyneb caboledig; ac felly y mae y swm o oleuni a adlewyrchir gan yr adlewyrchydd hwn gryn lawer yn fwy na dwbl adlewyrchydd mwyaf Herschel; ac ar y swm o oleuni a drosglwyddir neu a adlewyrchir y mae gallu pellweladyron i dreiddio i'r eangder yn dibynu. Y mae pibell y pellweladyr hwn yn 56ain o droedfeddi o hyd, gan gynnwys cist yr adlewyrchydd; ac y mae wedi ei gwneyd o goed, modfedd o drwch, wedi eu cylchu â haiarn. Y tu mewn, tuag wyth troedfedd oddi wrth eu gilydd, y mae modrwyau haiarn, tair modfedd o drwch, a modfedd o led, i'r dyben o gryfhau yr ochrau. Trawafesur y bibell ydyw saith troedfedd. Y mae wedi ei sicrhau mewn gwaith maen wrth y llawr, wrth grogfach (*hinge*) mawr; drwy yr hyn y gellir ei droi i bob cyfeiriad. Tua deuddeg troedfedd oddi wrtho yn mhob ochr, y mae mur wedi ei adeiladu, 72ain o droedfeddi o hyd, 48ain o uchder ar y tu allan, a 56ain ar y tu mewn, a'r muriau mewn pellder o 24ain o droedfeddi oddi wrth eu gilydd, ac yn gorwedd yn union i gyfeiriad dehenol. Pan y cyfeirir ef i'r deheu, gellir gostwng y bibell nes y bydd yn mron yn wastad; ond pan y troir ef i gyfeiriad y gogledd, nid yw yn disgyn ond hyd nes y bydd yn gydwestad â phagynau y ddaear. Nid ydyw ei symmudiadau cyfochrol ond o fur i fur yn unig; a chair drwy hyn olwg am hanner awr o amser o bob tu i'r cyhydedd; hyny yw, y mae ei holl symmudiad o'r dwyrain i'r gorllewin yn gyfyngedig i bymtheg o raddau.

Gorphwysa y pellweladyr ar gyswllt, wedi ei ddodi ar waith maen ynghylch ohwe troedfedd uwch law y llawr, a chodir a gostyngir ef gan gadwen a throell; ac er ei fod oll yn pwyso pymtheg tynell, medr dau ddyn godi yr offeryn yn eithaf hawdd. Wrth gwrs, gwrthbwsyr ef yn mhob cyfeiriad. Y mae y sylwedydd, pan wrth ei waith, yn sefyll yn un o'r pedair oriel—yr uchaf o ba rai a saif allan o'r mur gorllewinol, tra y mae y bedwaredd, neu yr isaf, yn esgynlawr dyrchafedig. Pan y mae y pellweladyr yn cael ei gyfeirio at wrthdrrych yn y ffurfafen a fyddo yn mron yn union uwch ban, saif y sylw-

edydd ar esgynlawr sydd o leiaf yn hanner can troedfedd uwch ben lefel y llawr.

Nid ydys yn deall yn gyffredin pa fodd y mae maintioli pellweladyr yn mwyhau ei allu; ac nid yw yn cyfleu ond syniad amhmerffaith am ragoriaeth pellweladyr i ddyweyd i ba raddau y mae yn mwyhau. Y mae cryfhâd y gallu i fwyhau yn wastad yn cael ei ddilyn gan leihâd y goleuni, a chan gyfyngiad y maes a welir, yn yr un offeryn. O ganlyniad, y mae y galluoedd isaf yn gyffredin yn cyfleu y golygfeydd mwyaf dymunol, am eu bod yn rhoddi y goleuni cliraf, ac yn cymmeryd i mewn yr eangder mwyaf. Y gwahanol bethau sydd yn dylanwadu ar ansoddu pellweladyr ydynt, gallu goleuol, gallu mwyhael, eglurder, a maes en welediad. Y mae gwyrdr-ddrychau a gwydrau gwrthdrrychol mawrion yr rhagori ar rai llai, o herwydd eu bod yn casglu pelydr mwy o oleuni, ac yn ei drosglwyddo i'r llygad. Y mae sêr sydd yn anweledig i'r llygad noeth yn dyfod yn weledig trwy gyfrwng y pellweladyr, am fod yr offeryn yn casglu ac yn trosglwyddo i'r llygad belydr mawr o'r ychydig fân belydrau sydd yn ymdafu o honyat, tra na buasai pelydryn o drawsfaesur canwyll y llygad yn cynnwys digon o oleuni i weled yn iawn. Yn y peth hwn y mae gan bellweladyron mawrion fantais fawr ar rai bychain. Y mae gwyrdr-ddrych pellweladyr mawr Herschell yn cyfleu i'r llygad belydr o fwy na phedair troedfedd o drawsfaesur. Trosglwyddu un Dorpat hefyd i'r llygad belydryn o naw modfedd a hanner o drawsfaesur. Ymddengys hyn yn fychan o'i gymmharu â'r adlewyrchydd; ond y mae llawer llai o oleuni yn cael ei goli wrth fyned drwy y gwyrdr nag a sugnir iawn y drych, ac y mae y drych yn ddarostyngedig iawn i gael ei gymmylu neu ei lychwino; ac felly nid oes gymmaint o wahaniaeth yn y ddau offeryn, o ran en gallu goleuol, ag y galleid moddwl.

Y mae canfyddiad olir yn oll-bwysig mewn trefn i'r offeryn gyflawni ei waith. I raddau pell iawn, y mae yr eglurder â pha un y gwelir i'w briodoli i sefydlogrwydd yr offeryn; o herwydd gall gwrthdrrych fod yn ddigon diagraer, er hyny, os bydd y ddelw yn wrygan, neu heb gael ei dangos yn dda, nid ydyw y goleuni ond o ychydig bwys. Dibyna hyn gan mwyaf ar fedrusrwydd i gael y ffigr a'r lliw yn y drych i'r golwg yn gywir. Effeithir yn fawr ar eglurder, yn ddiammheuol, gan sefydlogrwydd yr offeryn. Gwyddys mor aneglur ydyw tudalen pan y mae llyfr yn cael ei symmud yn chwyrn yn ol ac yn mlaen o flaen y llygaid; ac mor anhawdd ydyw darllen mewn cerbyd, pan y bydd yn symmud yn gyflym ar ffordd anwastad.

Cael maes eang i edrych iddo hefyd sydd yn bwysig. Y mae yr offerynau goreu yn dangos y lleuad, er esampyl—nid yn unig yn ddiagraer ac eglur yn ei holl ranau, ond yn cymmeryd i mewn yr holl gylch o honi ar unwaith; ond nid ydyw offerynau llai ac israddol yn rhoddi mantais i ganfod ond cyfran o honi ar unwaith. Hyd yn oed pan y bydd yr awyrgylch yn glir, y mae y tywydd ar rai adegau yn llawer mwy ffafriol i wneuthur sylwadau seryddol. Ar ol cynfnewidiad sydyn yn nhymmheredd yr awyrgylch, y mae yn gyffredin yn anfanteisiol i wneyd sylwadau seryddol. Os bydd yr haul yn tywynu yn gryf ar ol tymmor cymmylog, y mae y ddaear yn cynnhesu, a'r awyr agosaf ati yn chwyddo, ac yn cyfodi i fyny; tra y mae yr awyr sydd yn oerach yn disgyn i lawr: ac felly, rhwng yr

esgyniad a'r disgyniad, y mae rhedlfiadau oerion a chynhes yn cynnyrfu yr awyr, ac yn peri ei fod yn gyfrwng ansefydlog i wneyd sylwadau drwyddo. Ar ol tymmor maith o sychder hefyd y mae yr awyr yn myned yn rhyw fyglyd ac anfanteisiol i wneuthur sylwadau drwyddo. Yn wir y mae awyr niwlog, tarthiog, neu fyglyd, mor gyffredin mewn rhai gwledydd, fel nas gellir defnyddio pellweladyron ynddynt gyda'r fantais oreu ond yohydig weithian mewn blwyddyn gyfan. Fel rheol, y mae hinsoddau tyner yn meddu awyrgylch llawer mwy dymunol at wasanaeth y seryddwr na hinsoddau oerach; gan fod y prydawnnau yn gliriach, a'r cyfnos yn fyrach, a llai o gyfnawdymmeredd ynddynt.

Y mae yn angenrheidiol i'r sylwedydd ei hun ddarparu ar gyfer gweuthur sylwadau drwy y pellweladyr. Dylai fod o ran ei gorph yn hollol dawel; am y llygad, ni ddylai ddyfod o oleuni cryf, gan fod hyn yn lleihau canwyll y llygad. Mewn gwirionedd un o'r parotadau goreu yw i'r sylwedydd fod am beth amser cyn hyn mewn ystafell dywyll, fel y byddo i ganwyll y llygad ymeangu. Drwy hyn, bydd yn barod i dderbyn i mewn fwy o belydrau goleuni. Pan yn esgyn i fyny i arsyllfa, y mae ymwelwyr yn fynychn yn colli eu hanad i raddau; ac wedi dyfod o le goleu nid ydyw y llygad chwaith yn y sefyllfa oreu i sylwi. O dan yr anfanteision hyn, nid rhyfedd fod llawer yn dadgan eu siomedigaeth pan yn edrych drwy y pellweladyr ar y cyntaf. Y mae diffyg sefydlogrwydd yn rhwystr i offeryn mawr gyflawni ei waith, ac y mae ansefydlogrwydd offeryn yn mwyhau yn ol ei faint-ioli. Yn gyffredin, y mae yn bosibl cael gwell golwg ar y cyrph nefol drwy rai nad ydynt yn mwyhau ond yehydig mewn cymmariaeth, na thrwy y rhai sydd yn mwyhau llawer iawn. O herwydd y mae goleuni cryf, a maes eang, yn fwy angenrheidiol yn fynychn na gallu mwyhaol. Dylid cofio, fel y mae y gallu mwyhaol yn cynnyddu, fod y goleuni, ac eangder yn olygfa, yn cyfyngu. Ond y mae gwahanol wrthddrychau yn galw am allu mwyhaol gwahanol, ac y mae gan bellweladyron yn gyffredin amryw alluoedd—un yn fwy cymmhws i edrych ar y lleuad; y llall ar lan; ac un arall, cryfach, ar Sadwrn. Y rhai sydd yn mwyhau leiaf, ydynt y rhai goreu i edrych ar gomedau; o herwydd, yn yr achos hwn, oael cymmaint o oleuni ac o eangder ag y byddo yn bosibl sydd yn eisieu, tra nad ydyw mwyhau y gwrthddrych o fawr o ddyben. Ar y llaw arall, gyda golwg ar sêr dwbl (sêr a ymddangosant yn unigol i'r llygad noeth, ond yn ddwbl drwy y pellweladyr), y mae yn angenrheidiol cael gwyrddraa sydd yn mwyhau llawer, mewn trefn i ysgaru y gwrthddrychau bychain hyn y mor bell oddi wrth eu glydd fel y gallor canfod y gwagle rhyngddynt yn eglur. Wrth ddisgrifio y cyrph nefol i sylwedydd amhrofiadol, peth arferol, er mwyn iddo gael golwg dda arnynt, ydyw defnyddio darluniau er dangos y gwrthddrychau, ac felly egluro iddo yn mlaen llaw yr hyn a wel ete drwy y pellweladyr.

PERFFEITHWYR: plaid fechan Americanaidd, a elwir yn fwyaf gyffredin yn Rhyddgarwyr (*Free-lovers*). Ei sylfaenydd oedd John Humphrey Moses, "dyn tâl, gwyneblwyd (medd Hepworth Dixon), gyda barf a gwallt melyn-goch, llygaid llywdion breuddwydiol, genau cymmhws, arleisiau gwynion, a thalocn hardd." O ran golwg, yr oedd yn lled debyg i Mr. Carlyle,

a dywedir ei fod yn ymfalchio gryn dipyn yn y tebygolrwydd. Ganwyd ef yn nhref Putney, yn Vermont, ac addysgwyd ef yn Ngholeg Dartmouth, lle y graddiodd. Ar ol gorphen ei addysg, aeth yn ysgrifenydd i swyddfa cyfreithiwr yn Putney. Yn 1831, daeth diwygiad i Putney; ac yn ngwres hwnw, gwnaeth crefydd argraph hynod o ddwys ar feddwl Moyes. Dechreuodd fyfyrion ar bethau crefyddol, a rhoddodd heibio astudio y gyfraith, er mwyn myned i Andover i astudio duwinyddiaeth. Llithrodd yno, trwy demtasiynau ei gymdeithion, i amryw o arferion drwg. Aeth o Andover i Athrofa Yale, yn New Haven. Bu, ar ol gadael yr athrofa hono, yn pregethu am rai blynyddoedd gyda'r Annibynwyr yn New Haven. Yma y cyhoeddodd efe y syniadau hyny sydd yn cyfansoddi ei gyfundrefn gymdeithasol a chrefyddol.

Ymsefydlodd cant a hanner, neu o hyny i fyny i ddau cant, o honynt mewn cartref newydd a neillduedig yn Oneida Creek, yn nhalaeth Efrog Newydd. Frynasant yno chwe chant o erwan o dir, ac y maent erbyn hyn wedi ei wneuthur yn un o'r darnau ffrwythlonaf yn yr Undeb. Y maent yn awr yn gymmrodoriaeth gref a chyfoethog, ac yn cydyw yn ddedwydd a chytttun. Gan fod yno ddigon o honynt, y maent llawer gwaith wedi gorfod gwrthod derbyn chwaneg o aelodau. Ac erbyn hyn, y mae cymdeithasau cyffelyb wedi eu sefydlu mewn lleoedd eraill yn yr America; a dywedir eu bod yn llwyddo. Y mae y cymmydigion wedi ymgynnesio a'r Perffeithwyr a'u ffyrdd, ac yn gadael iddynt fyw mewn heddwch. Y maent oll yn brysur; a gweithiant mor brysured, er mwyn lles y cyffredin, ag y gwna rhywun er ei fwynd ei hun. Nid ydyw y gwyr yn gwisgo un wisg neillduol; ond ymwisgant, yn gyffredin, yn ol dull y bobl sydd o'u hamgylch. Tŷr y gwragedd eu gwallt yn fyr; nid ydynt byth yn gwisgo gwaagrwym (*stays*), ac ni buont erioed yn gwisgo cylchau; gwisgant hugan laes, a llofrau o'r un defnydd; gwasgog hefyd wedi ei botymu i fyny hyd at y gwddf, ynghyd â het wallt. Y mae yn amlwg wrth hyn nad ydyw y Perffeithwyr ddim am i'w gwragedd edrych yn rhy swynol. Bwyta y teulu eu boreubryd chwech o'r gloch, eu ciniaw ddeuddeg o'r gloch, a'u swper am chwech o'r gloch yn yr hwyr. Y mae yr aelodau blaenaf yn ymatal oddi wrth gig a chwrrw; ac, fel y rhan fwyaf o'r pleidiau newyddion yn yr America, ni fynaant wneyd dim a meddygon. Y mae dylanwad y gwragedd yn fawr yn eu plith. Er nad oes un gyfraith yno i ddiogelu cydgyfeillach y gwyr a'r gwragedd, etto y mae y cydgyfeillach hono dan reolaeth led gaeth mewn ymarferiad. Fel pob peth arall, y mae hi yn ddarostyngedig i farn y gymdeithas; ond y mae amryw egwyddorion amodddhaol wedi ei chymmhwyso ati ag sydd erbyn hyn wedi ennill grym cyfraith.

PETER, JOHN (*Ioan Pedr*), F.O.S. Ganwyd ef yn y Bala, Ebrill 10fed, 1833. Ei rieni oeddynt Peter ac Ellen Jones—teulu o amgylch- iadau cyffredin; ond yn rhai gonest, diwyd, a chrefyddol. Bu farw ei dad pan oedd Ioan ond wyth mlwydd oed. Y mae ei fam etto yn fyw, a'i nain hefyd; yr hon sydd o fewn ychydig i fod yn "ferch can-mlwydd."

Anfonwyd ef i'r ysgol pan yn blentyn, ac yr oedd ei dymmer addfryn, a'i ymddygiad led-nais yn peri i bawb ei hoffi. Pan yn ddeng mlwydd oed, cafodd ei dderbyn i hen Ysgol

Rammadegol Ty-tan-y-domen, Bala, a bu yno am bedair blynedd. Ac ar ol hyny, bu raid iddo ymroddi i ddyagu celfyddyd ei dad a'i daid, sef saer melinau; a buan iawn y daeth yn hynod fedrus yn y gelfyddyd hono. Er gorfod gweithio a'i ddwyllaw i ennill ei fara, yr oedd yn parhau i ddarllen yn ddyfal, a myfyrio, a dysgu rhywbeth yn ddiorthphwys. Yr oedd efe yn un dyfal ac ymchwilgar er yn blentyn; ond trwy Gymdeithas Lenyddol Meirion y daddblygwyd ei dalentau, er mai ar gae Rhiwlas, sydd yn ymyl yr Ysgubor Isaf, dan gysgod derwen gauadfrig, y cychwynwyd y gymdeithas hono. Er bod ei dechreuad yn fychan, fel hedyn mwstard, etto hi a aeth yn bren mawr.

Dywed y Parch. J. D. Jones, A. M., yn y "*Drych Americanaidd*" fel hyn am dano:—

"Ganwyd Ioan Pedr a minnau o fewn deuddydd i'n gilydd, o fewn yr un dref: buom yn cydchwareu ar lanau y Tryweryn, y Ddyfrdwy, a Llyn Tegid. Treuliasom bedair blynedd yn hen Ysgol Waddoleidig 'Ty-dan-y-domen,' yn yr un dosbarth. Yr oeddyn yn yr un Ysgol Sabbothol, a'r un eglwys; dechreuasom astudio gramadeg ein hiaith, a rheolau ein barddoniaeth, tua'r un amser. Cof da sydd genyf am yr adeg pan y darfu i ddyrmaid o honom sefydlu gymdeithas lenyddol yn yr awyr agored, dan gysgod hen dderwen ar un o feusydd y Rhiwlas. Ni feddem allu i logi ystafell, gan nad oeddyn oll ond tiodion; ac yr oedd tipyn o wyleidd-dra arnom hefyd, yn gystal ag ofn i'n huwchafiad chwertthin am ben ein huchelgaia. Nid hir, pa fodd bynag, y buom heb gael gwahoddiad i ddefnyddio ystafell mewn tŷ cyfaill. Yn mhon amser, daeth ein cyfarfodydd a'n hymdrechion am ddiwylliant dan sylw rhai o ddygawdwy'r y dref, a chawsom fenthg ystafell berthynol i athrofa y Methodistiaid Calviniaid. Dechreuodd myfyrrwyr y ddau goleg gymmeryd rhan gyhoeddus yn ein gweithrediau, fel cyn hir y daeth y gymdeithas yn deilwng o'r enw 'Cymdeithas Lenyddol Meirion,' gyda changhenau yn y plwyfydd cyfagos."

Yr oedd Ioan Pedr yn un o brif golofnau y gymdeithas, a gwnaeth lawer erddi, a derbyniodd lawer o les ei hunan drwyddi. Bu y cyfarfodydd cystadlenol hyny o ddirfawr les i laweroedd. Yr oedd y diweddard Ioan Tegid wedi ei bennodi yn feirniad ar bryddest neu awdl ar y "*Diluw*;" ond bu farw cyn derbyn y cyfansoddiadau: a chafwyd gan Tegid, un o blant y Bala, gymmeryd ei le fel beirniad; ac y mae yntau, erbyn hyn, yn tawel orphwys yn mynwent St. Beuno. Y gofey, ond un, y digwyddai Ioan Pedr fod y tro hwn. Er yr holl anfaiteision yr oedd yn llafurio danynt, yr oedd ei syched am wybodaeth yn angerddol, a defnyddiai bob cyfleusdra i chwanao at ystôr ei wybodaeth.

Dywed y "*Dysgedydd*" am dano:—

"Saer melinau oedd ei dad; a dilynodd yntau yr un grefft am rai blynyddau, ac ennillodd iddo ei hunan enw fel crefftwr medrus. Yr adeg yma, dywedir wrthym gan rai oedd yn hynod gydnabyddus âg ef, nas gellid gweld Ioan Pedr heb ei lyfr. Dysgodd rifyddiaeth, mesuroniaseth (*Euclid*), ac elfennau Groeg, Lladin, Ffrangoeg, ac Eilmynaeg, heb un athraw, heb law "*Cassell's Popular Educator*," yr hwn oedd yn dyfod allan y waith gyntaf ar y pryd, pan yn dilyn ei grefft. Ac nid hyny yn unig, ond dechreuodd astudio daeareg yn y cyfnod yma. Cawsom fenthg "*Geology and Scripture*" Dr. J. P. Smith ganddo yn ddiweddar; a gwelsom enw "*John Peter, millwright, Bala*," ynddo."

Wedi treulio tuag wyth mlynedd i ddilyn ei alwedigaeth—etto yn arwain ei galon mewn

doethineb)—pan yn 22ain mlwydd oed, yr ydym yn ei gael yn dechreu pregethu. Dyma fel y dywed y "*Waag*," Pittsburgh, Chwefror 10fed, 1877:—"Ryw dro, pan yr oeddyn ar ymweliad a'r Bala, ac yn sefyll ein dau wrth yr Ysgubor Isaf, gyferbyn a'r hen dderwen lenyddol, annogasom ef i ymroi i'r weinidogaeth. Teimlai dipyn yn bryderus; ond gwelam ei fod yn cydio yn y syniad. Crybwyllasom hyn wrth amryw o gyfeillion y dref. Dechreuodd bragethu." Yr oedd o ran ei fuchedd o'i febyd yn hollol ddiar-gyhoedd, ac yr oedd yn llafurus yn mhob cylch, fel yr oedd yn naturiol disgwyl iddo gael pob cefnogaeth gan yr eglwys a'i magodd. Ac yn 1856, pan yn 23ain oed, y mae yn cael ei dderbyn i'r coleg. Yr oedd wedi bod yn yr Almaen (Germany), am ychydig fis oedd yn nechreu 1855; a bu yn Paris am ddau fis yn adeg dysbeidiant y coleg yn 1857.

Ar ben y chwe mis cyntaf o'i efrydiaseth yn Ngholeg y Bala, urdd-aelododd (*matriculated*) yn anrhydeddus yn Llundain. Dywed un yagrifenydd am dano ar y pen hwn:—"Amcanai gyrhaedd y gradd o B.A.; ond methodd yn hynaf y tro cyntaf, o fewn ychydig; o herwydd gwyl-eidd-dra ac ofn, a gynnrychwyd gan ormod llafur a phryder blaenorol. Llauer gwaith ar ol hyny yr arfaethodd, ac yr ymbarotodd i ail gynnwng am y radd hono; ond o blegid cynnydd parhaus galwadau eraill o bob math, ac o herwydd ei hoffder arbenig a brwdfrydig o lenyddiaseth ei wlad enedigol, methodd a chael yr hamdden angenrheidiol."

Ar deryn ei efrydiaseth yn Ngholeg y Bala, yn 1859, dewiswyd ac urddwyd ef i fod yn gyfweinigod a'r Parch. M. D. Jones yn eglwys Bala a Thy'n-y-bont. Dywed y "*Waag*:"—"Galwyd ef i gymmeryd gofal ei fam eglwys yn y Bala. Urddwyd ef yn mis Mawrth, 1859; a hir gofir am y tro, pan y traddoddodd yr hybarch Cadwaladr Jones, Dolgellau, siars iddo, ac yr oedd yn un o orchestion penaf yr 'Hen Olygydd.'" A dewiswyd ef hefyd yr adeg hon i fod yn athraw cynnorthwyol yn y dref lle y magwyd ef. Ar ol iddo fod am ddwy flynedd yn cynnorthwyo y prif athraw; yn Mawrth, 1861, gan y gwelid fod ei wasanaeth yn anheggorol angenrheidiol, a'i fod wedi profi ei hun yn gymmhaws i'r swydd, dewiswyd ef yn is-athraw, drwy bleidlais unol y pwyllgor. A bu yn athraw ffyddlawn a llwyddiannus hyd ddydd ei farwolaeth. Dywed y "*Beirniad*" am dano:—"Llafuriodd yn galed hefyd fel athraw; a diau fod llwyddiant anarferol y sefyddiad yn y blynyddau diweddar i'w briodoli i raddau helaeth i'w ymroddiad, ei bryder, a'i ddiwydrwydd ar ran y myfyrrwyr." Dywedir yn y "*Dysgedydd*" hefyd:—"Yr oedd yn athraw ffyddlawn, tirion, gofalus, a manwl. Rhaid dywedyd am dano, 'Da was, da, a ffyddlawn.' Yr oedd yn un o'r dynion tirionaf, a llawnaf o gydymdeimlad, a gyfarwasom erioed. Medrai gyd-ddwyn a gwendid, a chydymdeimlo âg anhawserau pob myfyriwr, os byddai yn weithiwr dawl a phenderynol. Ond nis gallai oddef difaterwch a diogi:—mynai gael y gwaith wedi ei wneyd yn drwyadl. O! yr olwg ddedwydd a fyddai arnom yn y dosbarth gydag ef. Afraid yw dywedyd fod pob un a fu dan ei addysg erioed yn ei garu fel cyfaill, ac yn ei barchu fel tad. Ond y mae yr arabydd part, y bardd cywrair, yr ysgolhaig medrus, yr athraw llwyddiannus, y cyfaill cywir, y cymmydog parod ei gymmwynas,

y dyn addfwyn, y dirwestwyr cydwybodol, a'r Cristion gloew, wedi myned." Byddai yn hawdd chwaneu llawer o dystiolaethau yr hen fyfyrwyr am dano—ond rhaid ymatal.

Yn y fl. 1861, daeth i gydnabyddiaeth â Miss Elizabeth Noall, o'r Cemmas, Môn; ac unwyd y ddau mewn glân briodas, ac ni bu erioed ddau dedwyddach yn cydgyfannedd. Dywed y "*Beirniad*."—"Gallwn ddywedyd yn ddi-betrus na bu gŵr llen erioed yn fwy ffodus yn nghymmhar ei fywyd. Meddwl pur, chwaeth goeth, teimlad tyner, ysbryd boneddigaidd, perffaieth gydymdeimlad â'r weinidogaeth, yn gystal ag olrheiniadau llenyddol—dyma oeddynt brif elfennau ei gwaddol; ac i'w gŵr buont o fendith amhrisiadwy. Ymddangosai i ni fel pe buasai wedi ei threfnu o bwmpas ar ei gyfer."

Gwnaeth lenyddiaeth Gymreig yn un o brif byngiau ei efrydiaeth, ac ysgrifennodd lawer i'r prif gymodolion. Ystyrir ef yn awdurdod uchel ar bob peth perthynol i'n hiaith a'n llenyddiaeth. Yr oedd hefyd wedi cyfansoddi "*Grammateg Cymraeg*," ond heb ei orphen: bwriadai hefyd gyhoeddi cyfrol o bregethau. Ond bu raid iddo ef fyned, a gadael llawer o'i gynlluniau heb eu gweithio allan:—"Bwriadau lawer sydd yn nghanol dyn, ond cynghor yr Arglwydd hwnw a saif."

Bu yn efrydydd caled ar hyd ei oes. Talodd aylw manwl i'r gwahanol wyddorau, megys daeareg, fferylliaeth, seryddiaeth, &c.; ac yr oedd yn ieithydd da yn yr Hebraeg, Groeg, Lladin, Eilmynaeg, Ffrancaeg, Italaeg, Ysopaenag, Dutchaeg, Rwssiaeg, a'r gwahanol ganghenau Celtaidd; ac yn mlynnydoedd olaf ei fywyd ymroddodd i ymgynabyddu â'r *Sanscrit*. Dywedir nad oedd dysgu iaith ond trafferth fechan iddo.

Yr oedd hefyd yn gerddor a bardd. Cyfansoddodd lawer o ddarnau byrion, a beirniadodd lawer ar gerddoriaeth a barddoniaeth, a chyfieithodd ddarnau helaeth o Virgil, Shakspeare, ac eraill.

Bydd colled fawr ar ei ol yn mhulpudau ei enwad, ac fel beirniad yn y cyfarfodydd llenyddol a'r eisteddfod; ac yn y Bala hefyd, fe deimlwyd ei gollod fel aelod o'r bwrdd lleol, a'r bwrdd ysgol, fel un o lywodraethwyr hen Ysgol Rhamadegol y Bala, fel cyd-ysgrifenydd â'r Parch. Dr. Edwards i'r gangen o'r Feibl Gymdeithas sydd yno; ac hefyd cyd-ysgrifenydd â'r Parch. James Jones, Abernaw (y mae yntau erbyn hyn wedi gorphwys oddi wrth ei lafur), i gyfarfod chwarterol yr Annibynwyr yn Meirion, yr hon swydd a gyflawnodd dros lawer o flynyddoedd yn nodedig o ffyddlawn.

Yr oedd Ioan Pedr yn ymddangos yn ŵr cadarn nerthol, ac yn un y gallasem ddiagwyl iddo gael oes faith i weithio yn y byd hwn: ond "y mae efe yn gwanhau nerth y rhai cryfion," a "machludodd ei haul yntau tra yr oedd hi yn ddydd." Bu farw mewn ffydd, Ionawr 17eg, 1877, ar ol ychydig ddyddiau o gystudd trwm, heb grynhaedd ei 44ain mlwydd oed. Pan yn ymdeimlo ei fod yn agoshau at "rydau yr hen lorddonen," cysurai ei hoffus briod, ei fam, a'i berthynasau gyda'r adgof melus—"Cawn gyfarfod oll yn y nefoedd." A'i eiriau diweddar oeddynt, "Yr wyf yn cyftwyno fy enaid i'r Tad, a'r Mab, a'r Ysbryd Glân—nid trwy unrhyw haeddiant o'm heiddo fy hun; ond trwy haeddiant Iesu Grist." A gallasai yn ddigon priodol ddywedyd gyda'r apostol:—"Mi a ymdrechais ymdrech deg, mi

a orphanais fy ngyrfa, mi a gedwais y ffydd. O hyn allan rhoddwyd coron cyfiawnder i'w chadw i mi, yr hon a rydd yr Arglwydd, y Barnwr cyfiawn, i mi yn y dydd hwnw."

Dydd Sadwrn, Ionawr 20fed, 1878, oedd y diwrnod i anfon ei weddillion i hen fynwent gyssegredig Llanyceili; ac er mor anafanteisiol oedd y dydd hwnw i lawer, yn enwedig gweinidogion y gwahanol enwadau, daeth tyrfia fawr ynghyd i dalu y gymmwynas olaf iddo. Am ddeuddeg o'r gloch, ymgynullwyd i gapel yr enwad y perthynai ein brawd iddo, a siaradodd amryw frodyr yn briodol i'r amgylchiad. Ac am un o'r gloch, ffurfiwyd yr orymdaith i fyned tua'r gladdfa; sef, aelodau y bwrdd lleol, a'r bwrdd ysgol, y Teimlwyr Da, bechgyn yr Ysgol Rhamadegol, plant ysgol y bwrdd, a'r Ysgol Genedlaethol, gweinidogion a diaconiaid y gwahanol enwadau, a'r myfyrwyr, yna yr holl dyria. Felly hebryngwyd gweddillion Ioan Pedr i hen fynwent Beuno Sant i orphwys yn dawel hyd foru "caniad yr udgorn."

Ac erbyn hyn y mae bedd-adail prydferth wedi ei godi uwch ben ei dawel fedd, fel y gwybyddai yr oes a ddél y llanerch y gorweddai Ioan Pedr ynddi. Yr amser a ballai i ni fanylu ar hanes ei lafur, ei ymroddiad, ei gymmeriad pur a dilychwin, ei ddefnyddioldeb yn yr holl gylch-oedd y troai ynddynt, ynghyd â'i gynlluniau gyda golwg ar ddyfodol ei fywyd.

PLENTYN, PLANT. Gwel RHIENI.

PRESTER JOHN, neu JOHN Y PRESBYTER, ydoedd enw a roddwyd yn y canol-oesoedd ar benadur Cristionogol tybiedig, a breswyliai, meddid, yn rhywle yn nghanolbarth Asia. A ganlyn sydd grynoded o'r chwedl yn ei gylch:—Tua dechreu yr unfed ganrif ar ddeg, taenwyd adroddiad yn ngwledydd Ewrop fod rhyw frenin neillduol, o'r tu hwnt i derynau Persia ac Armenia, wedi cyfarfod ag ysbryd sant ymadwedig mewn coedwig; a dychrynwyd ef i'r fath raddau nes troi o hono yn wir gredadyn; a gorchymynodd i'w holl ddeiliaid gymmeryd eu bedyddio i'r un ffydd. Fel yr elai amser heibio, ymddengys fod yr adroddiad hwn yn cael ei gadarnhau. Daeth cenhadon i Rufain yn profuesu dyfod o'r wlad hono; ar ol hyny taenid awgrymiadau a hyabysiaidau chwaneogol yn ngwledydd Ewrop; ond gan bwy, a pha fodd, nid oedd neb yn gwybod. Mynegid fod arferion a moesau y Cristionogion newydd hyn yn ymdebygu i raddau pell i'r eiddo yr amseroedd patriarchaidd. Mynegid fod y blaenor yn offeiriad a brenin; ac o herwydd hyn, adwaenid ef wrth yr enw Prester, neu Presbyter John. Yr oedd ei lwyth yn arwain bywyd tawel a bugeiliol, gan ddilyn eu dealdolodd drwy yr anialwch, ac ymborthi ar gigfwd a laeth; ac yr oeddynt mor amddifad o'yd a gwin nes bod yn analluog yn ol y gorchymyn i ddal ar ddyddiau ymryd, a chyfranogi o'r cymmun. Ond er fod ei deyrnas i raddau pell yn cyfranogi o symledd cyntefig cymdeithas, yr oedd ynddi gyfoeth mawr, ac yntau yn berchen trysorau diderfyn yn mron; a llawer o'r canhedloedd yn talu teyrnged iddo. Llywodraethai yntau yn oruchaf â theyrnwialen o smaragdus.

Derbynid adroddiadau dymunol o'r fath gyda'r awyddrwyd mwyaf gan bobl ofergoelus yr oesoedd hyny, a dechreuwyd gweuthur ymchwilidau i'r mater. Dechreuwyd amheu a oedd y wlad

ddedwydd hon yn bod, ai rhywbeth Utopaidd yn unig oedd, ac ai nid person dychymmygol hollol oedd Prester John. Y teithiwr Ewropaidd cyntaf a gyfeiria ato ydoedd John Carpini, mynach ieuangc Ffranciscaidd, yr hwn a anfonwyd gan y pab Innocent iv. yn 1246 ar genadwri at y Mongoliaid, ond methodd ddarganfod y genedl Cristionogol enwog; ond tybiai eu bod yn preswyllo yn rhywle yn mhellach i'r dwyrain. Yn mhen rhai blynyddoedd ar ol i Carpini ddychweilyd, fe ddanfonwyd William de Rubruquis, mynach Ffranciscaidd arall, yn genadwr i Tartary, gan Louis ix. o Ffraince, yr hwn oedd yn Mhaestina ar y pryd. Chwedd Prester John oedd yr achos o'i daith. Ar ol cyfarfod â llawer o galedi ac anhawsderau, cyrhaeddodd i wersyll Baton Khan, yn nghanolbarth Tartary, yr hwn a'i danfonodd ef yn mlaen ar draws yr anialdiroedd i lys Mangou, sef y Khan mawr yn Karakorum; ond ni chafodd Rubruquis un Prester John yno. Ond daeth o hyd i rai cenhadon Nestoraidd, ac offeiriaid Mahometaidd, a bu yn ymddiddan â hwynt amryw weithiau: ond fel yr addetai, nid oedd ond o ychydig ddyben, gan nad oeddynt yn deall eu gilydd. Dywed Rubruquis fod y Nestoriaid wedi gosod golwg rhy ffafriol ar eu dylanwad yn Tartary. Rhoddodd Mangou i Rubruquis lythyr i'w gyfiwyno i frenin Ffraince, a gorchymynodd ei gyflenwi â phob peth angenrheidiol er ei gynnorthwyo i ddychweilyd adref. Ar ei waith yn cyrhaedd i Palestina, ysgrifennodd Rubruquis, yn mynachlog Acre, hanes ei daith anturiaethus yn yr iaith Lladin, ac anfonodd ef i Louis, yr hwn a ddychwelasai i Ffraince. Y mae yr hanes cywraint hwn wedi ei ysgrifenu yn llawer mwy syml, ac yn llawer cywirach na'r eiddo Carpini. Yr oedd ychweid yn cael ei ohredu yn Ewrop hyd ddiwedd y bymthegfed ganrif, fod yn Asia benadur Cristionogol o'r enw Prester John, pan y darfu i'r Portugeaid, y rhai a gyrhaeddasant i India heibio i Benrhyn Gobaith Da, ymosod ar y gwaith o chwilio am Prester John yn y wlad hono; ond yn afwyddiannus—er iddynt ddarganfod cyfundeb o Nestoriaid Cristionogol ar ororau Coromandel. O'r diwedd, digwyddodd i Pedro Covilham glywed fod tywysog Cristionogol yn Abyssinia, heb fod yn mhell o'r Môr Coch, a tybiai mai efe oedd Prester John; ac aeth yn mlaen i lys breinin yr Habbeah, yr hwn oedd ar y pryd yn Shoa. Canlyniad yr holl ymchwiliadau hyn oedd, i olrhainwyr roddi i fyny chwilio am Prester John, a throi i geisio esbonio ei darddiad. Y dybiaeth fwyaf debygol yw yr un a gynnigir gan yr hanesydd eglwysig Moaheim. Tybia efe i ryw offeiriad Nestoraidd o'r enw John gael meddiant o'r oedd, yn Tartary, a'i fod wedi cadw i fyny yr enw 'Prester John' ar ol esgyn iddi; a bod yr un teitl yn cael ei wisgo gan ei ddisgynyddion, hyd nes y dinstriwyd ei deyrnach gan yr ymherawdwr Tartaraidd galluog Genghiskan.

PRICHARD, JOHN, D.D., Llangollen. Fe anwyd y gŵr enwog uchod yn Llanellian, ger Amlwch, yn y flwyddyn 1796. Ei rieni oedd-ynt John a Jane Prichard—pobl barchus o ran eu cymmeriad, ond cyffredin o ran eu hamgylch- iadau. Symudodd gyda'i rieni pan yn dra ieuango i Landudno; lle, er ei bod yn bresennol yn un o'r trefi harddaf yn Nghymru, nid oedd y pryd hwnw ond pentref bychan, dinod, yn cael ei breswyllo gan ychydig o fŵnwyr. Deuai teulu neu ddau o Lanrwst yno i ymdrochi yn

yr haf, a dyna yr oll; o blegid nid oedd lletty- fanau i dderbyn dseithriaid. Ceid cwningod yn chwerau ac yn daearu ar y Morfa Isaf, lle y saif Heol Mostyn a thai y *Parade* yn awr. Tlawd iawn oedd cyfleusderau addysgol y lle, fel y gorfodid gwrthddrych ein nodiadau i fyned i'r Ffordd-las, i ysgol a gedwid gan y Parch. Jesse Jones. Yr oedd yn fachgen nwyfus a bywiog; ac fel y mae plant yn gyffredin a fegir ar fin y môr, yr oedd yn dra hoff o ymdrochi. Antur- iodd unwaith yn mhellach na'i ddyfnder yn Llyn-y-Forwyn; a boddi fusaai ei ran, ond fel y bu i'r plant afael yn nwyllaw eu gilydd, a'r nesaf ato gydio yn ngwallt ei ben yntau. Wedi gadael yr ysgol, bu am dymmor yn dilyn ei orchwyl fel mwnwr yn ngwaith Llandudno; ond nid yn faith iawn, ni gredwn, o blegid cawn ei hanes yn cadw ysgol ddyddiol yn nghapel y Bedyd- wyr yn Llandudno, pan nad oedd etto ond dyn ieuangc. Wedi teimlo nerthoedd y byd a ddaw yn deffro ei gydwybod, ac yn ennill ei serch, rhoddodd ei hun i'r Arglwydd, ac i'w bobl, yn ol ei ewyllys, a derbyniwyd ef yn selod o eglwys y Bedyddwyr yn Llandudno. Credwn mai y Parch. John Evans, Glanwydden, a'i bedydd- iodd; beth bynag, y mae efe yn ei nodi fel ei dad yn y ffydd, ac fel meithrinwr y ddawn oedd ynddo. Haedda yr efenglydd ffyddlawn hwnw gofnodiad parchus am ei graffder i weled y gelliid pregethwr o J. Prichard; H. Jones, Rhuthyn; W. Roberts, Ffordd las; a J. Williams, Rhos; ac am ei hyfforddiant tadol iddynt yn nechreu eu gyrfa. Daethant hwy wedi hyn yn gawri grymus, a sylweddolasant y prophwyddiaethau a gerddasant o'r blaen am danynt. Rhaid fod J. Evans yn feddiannol ar ryw radd o dalent ei hunan cyn y gallasai ganfod a gwerthfawrogi talent mewn eraill. Wrth ganfod cynnydd gwrthddrych ein hyagrif, gofynai J. Evans iddo, "Wel, fy machgen i, a fyddwch chiwi ddim yn teimlo awydd i ddyweyd am Iesu Grist wrth bechaduriaid?" Dywedodd yntau nas gallai. "Fdechre chiwi ddim gwneyd a dyweyd pregeth gymmaint a phregeth Ionah, a chael Duw Ionah i'w bendithio?" Yn nerth cymmhellion o'r fath dechreuodd ar y gorchwyl pwsig, a theimlid fod hadau bywyd yn ei bregethau. Yn 1821, cafodd dderbyniad i Athrofa y Fenni, lle yr oedd yr enwog Micah Thomas yn llywydd ac yn athraw. Nid oedd y porth yn gul, na'r safon yn uchel y pryd hwnw, a dwy flynedd oedd hyd y tymmor athrofaol; er hyny yr oedd yn ddigon i gil-agor drws teml ogoneddus gwybodaeth o flaen yr efrydwy'r ieuangc, a chodi awydd yn y rhai penderfynol yn eu plith i fyned i mewn drwy ymdrechion egniol o'r eiddynt eu hunain. Ar deryn ei efrydiaeth yn y coleg, ymsefydl- odd yn weinidog ar eglwys Pen-y-bryn, yn Llan- gollen. Achos bychan, llwyd, a llesg iawn oedd gan yr enwad yn Llangollen y pryd hwnw. Nid llawer cyn hyny buasai Christmas Evans yn pregeth yno ar noson waith, yn ol tystiolaeth y Parch. E. Evans, Dowlais, a'r bobl feddylgar wedi gosod dwy feipen i ddal canwyllau er mwyn cael goleuni i'r pregethwr ac i'r gwrandawyr! Yr oedd y goleu oddi fry yno; ac am hyny nid oedd yn ddrwg iawn, er maint yr anfanteision allanol. "Yr oedd yn yr eglwys yn Llangollen fwy na digon o ddefnyddiaid digalondid—yr ael- odau yn ychydig o nifer, heb un selod cyfoethog yn eu plith, a'r gwrandawyr prin yn cyrhaedd deg a deugain, dyled o dri chant o bunnau ar yr addoldy, a'r llogau, trwy dloedi yr eglwys, wedi

cyrhaedd pedwar ugain punt. Beth oedd dwy bunt ar hugain o gyflog at ddenu gweinidog ieuange, wedi gwario cymmaint oll ag a feddai yn yr athrofa, i briodi y fath eglwys dlawd!" Cyfarfyddodd un hen weinidog, yr hwn a ddywedai fod Llangollen fel lle o dan feldith! Yn chwaneol at hyn, yr oedd y gŵr ieuange yn afiach, ac yn ol barn llawer, yn y dardodedigaeth. Er hyn oll, anturiodd sefydlu yn Llangollen, a neillduwyd ef i waith y weinidogaeth ar ddydd Nadolig, 1823, pryd y pregethwyd gan J. Edwards, o Ruthyn; J. Jones, o'r Drefnewydd; ac E. Evans, D.D., Cefn-mawr, ac eraill. Bu gorffod iddo gymmyrd rhan mewn masnach mewn trefn i'w gynorthwyo i gael bywoliaeth. Yr oedd hyn yn llawer mwy dedwydd iddo ef, ac yn fwy arhydeddus i'r efengyl, na phe busai yn tafu yr eglwys i fyny am nad allasai ei gynnal yn arhydeddus. Gellir nodi yn y fan hon na dderbyniodd ar hyd ei fywyd gweinidogaethol ddigon i'w gynnal oddi wrth yr eglwys; i ond trwy ei ymdrechion bydol, a llwyddiant Rhagluniaeth ar ei lafur, yr oedd yn dra ohlyd ei amgylchiadau, ac yn alluog i gyfrannu yn helaeth at achosion crefyddol a dyngarol!

Ennillodd radd dda yn mlynnyddoedd cyntaf ei lafur—gwai waith efengylwr, bu yn ddiwyd mewn amser ac allan o amser, a gwelid etifeddiadaeth yr Arglwydd yn ymfywocau fel maes ar ol y gawod. Bu yn ymdrechgar iawn i bregethu mewn pentrefydd cylchynol, ac mewn tai annedd yn y gymydogogaeth; yr hyn a fu yn foddion i ddefro llawer un anystyriol i ystyried eu fyfyrdd, a "llawer a gredodd ac a drodd at yr Arglwydd." Gofalai yn gysson am y gangen yn Nglynadyfrdwy, a phregethai yn fisol yn Nghynwyd—lle y codwyd capel drwy ei ymdrechion yn y flwyddyn 1832. Efe a fu yn foddion hefyd i ddechreu yr achos yn Llansantffraid, ger Corwen; lle, wedi pregethu am beth amser mewn tai annedd, y codwyd addoldy yn 1832. Daeth ei allu i ddeall a thrafod y natur ddynol i'r golwg yn dra eglur mewn cysylltiad â'r achos gwan yn Nghynwyd. Yr oedd yno un fenyw fraeth yn rhy dueddol i ymarfer enllib ac absen am ei chyd-aelodau. Dygai ei chyhuddiadau yn mlaen wrth y gweinidog. Cymmerodd yntau arno ysgrifenu. "Beth!" meddai, "gobeithio nad ydych yn bwriadu dywedyd gair wrth neb am y mater." Attebai yntau ei fod:—nas gallai ar un cyfrif dderbyn y fath gyhuddiad heb ei ddwyn o flaen yr eglwys. Ond addawodd yntau fod yn ddiastaw, os byddai iddi hithan beidio absenu mwy. Rhwymwyd y tafod athroddgar am byth. Yr oedd yr unig ddaun frawd oedd yn yr eglwys hefyd, yn euog yn fynych o gweryla â'u gilydd yn y cyfarfod eglwysig; ond un tro rhoddodd y gweinidog y ddaun i ddechreu y cyfarfod drwy weddio y naill ar ol y llall; ac wrth gael bläs ar weddio collasant yr archwaeth at ymgynhenu. Yr oedd y ddaun yn Gristionogion da, ond yr oedd yn gofyn rhywun call fel y sarph i'w trafod yn ddehenig.

Gwaith tra phwysig yw porthi praid Duw, y rhai a bwrodd efe â'i briod waed: ond gwae y gynulleidfa sydd yn byw dan "weinidogaeth sefydlog," os bydd y gweinidog yn ddyd diog a diffrwyth. Bydd calonau y bobl fel Gilboah, ar y rhai ni ddiagyn na gwllith na gwllaw, a bydd geiriau y pregethwr yn debyg o syrthio fel yr eira yn yr amialwch, "lle nad oes dyn." Ond prawf y ffaith i eglwys Llangollen gynnyddu i'r fath raddau mewn rhifedi, gwy-

bodaeth, a grasusan, dan weinidogaeth Dr. Prichard am dros hanner can mlynedd, mai nid "gwas drwg a diog oedd efe, yn cuddio arian ei Arglwydd." Er mwyn sicrhau amrywiaeth yn ei bregethau a'i weddïau, cymmerai rhywlyfr o'r Beibl i'w fyfyrion drwyddo, gan bregethu cyfres o bregethau arno; ac yr oedd pwng y bregeth yn fynych yn bwng y weddi hefyd. Gan hynny cyfranogai ei bregethau lawer o'r arddull esboniadol, i'r hon y perthynai llawer o fanteision. Daw bob pwng i gael sylw naturiol felly, a'r lle a roddir iddo gan Ysbyrd Duw, a bydd y pregethwr yn prophwydo "yn ol cyssondeb y ffydd." Y mae y cynulleidfa oael a'i gwrandawent ef yn dystion y gellir gwneyd hyn heb fod mewn un modd yn sych a diflas. Gosodai ei wybodaeth gyffredinol helaeth dan dret h'i bregeth—yr oedd maes gwirionedd yn fyw gan fiodau egluriadau pwrpasol. Traddodai yn gyffredin mewn dull ymddiddanol, ac hefyd gyda chrym lawer o nodwedd ddramatydol. Cerddai yn ol ac yn mlaen ar hyd yr esgynlawr, neu y pulpud—pan mor amfodus a chael ei gyfyngu mewn lle felly; a phan fyddai yn twymno gyda'i bwng elai ei lygad bychan yn llai nag o'r blaen, botymai ei gôb, agorai hi drachefn, ac felly yn mlaen nes i lawer o blant dybio fod rhyw gyfathrach ryfedd rhwng botymai ei gôb a drychfeddyllian mawreddog. Nid oedd ei lais yn glochaid, nac yn gryf; er hynny, o blegid rhagoriaethau eraill, anfynych iawn y byddai yn ddielfaith—ac nid oedd byth yn amfuddiol. Yr oedd yn hynod o syml; ac fel y sylwari y Parch. O. Davies yn ei bregeth angladdol, busai rhai yn ei ystyried yn bregethwr mwy pe y gallesid dywedyd yn amlach am dano, "A chwmmwl a'i derbyniodd ef o olwg" y gwrandawyr. Bu un eithriad i'w eglurder arferol; ond pa un ai arno ef ai ar y gwrandawyr yr oedd y bai, barned y darllenydd. Pregethai gyfres o bregethau ar Lyfr y Dadguddiad, gan esbonio y taranau a'r mell, y phiolau a'r plâu, yn ngoleuni hanesyddiaeth eglwysig, fel y byddai yr hen esbonwyr yn arfer gwneyd. Yr oedd wedi cyrhaedd tua chanol y lyfr, pryd, ar ryw Sabbath, y gofynodd un o'i wrandawyr yn Nglynadyfrdwy a oedd efe yn deall Llyfr y Dadguddiad. "Yr wyf yn gobeithio fy mod," meddai yntau, "ac yn amcanu eich cael cwithau i'w ddeall hefyd." "Ni wyddom ni yn y byd pa beth yr ydych yn ceisio ei ddywedyd," meddai hwnw yn ddigon sychlyd. Cawsom yr hanes o'i enau ef ei hun; a chwaneodd, er y gwyddai mai dyn tra chyfyng ei wybodaeth ydoedd y brawd hwnw, i'w sylw anffafriol gael cymmaint o ddylanwad ar ei feddwl, fel na allodd gael bläs i orphen y gyfres o bregethau, a gadawodd ei esboniad ar y Dadguddiad yn y man hwnw! Ar rai adegau yr oedd dylanwad anghyffredin yn cydfyned â thraddodiad ei bregethau. Cofia yr ysgrifenydd yn dda am lawer nos Sabbath, pan y byddai ysbyrd y peth byw yn oerdded drwy y gynulleidfa. Clywsom ef yn pregethu ar "ofal Duw am gyflawniad ei addewid," mewn capel ar fryniau Maldwyn, gyda dylanwad mawr iawn. Portreadai ymdaith yr Israeliaid o'r Aipt mor nerthol a byw nes y credai llawer eu bod yn canfod Pharaoh yn erlyn, a gobeithiant y cyrhaeddai y fintai ddiogelwch cyn i daclus gerbydau y gormeswr ddyfod ar eu gwarthaf.

Er maint ei ragoriaethau fel gweinidog a pregethwr, ni ddiangodd yn ddiabroddigaeth. Yn ystod blynyddoedd cyntaf ei weinidogaeth, yr

oedd y ddadl rhwng Calviniaeth a Fulleriaeth yn ei llawn rym. Hogid cleddyfau llymion i hollti blewyn, a berwid yr eigion yn grychias i guddio pluen, neu foddî gwybedyn bach. Dyfynwn yr hyn a ganlyn o hanes eglwys Llan-gollen:—

“Blwyddyn dralodedig iawn fu 1835 i'r gwein- idog. Collodd wraig ei ieuengtid (sef, merch Mr. Roberts, Pentre Cynrig, a chwær Mrs. H. Jones, Rhuthyn), a'i unig fab; a bu yntau a'i unig ferch ar fin y bedd o dan y *scarlet fever*. Cododd brawd yr ymdrechasai ef ei godi i bregethu, ond y methodd am na chydymffurfiai y cyfryw a thelerau yr eglwys, wrthwynebiad iddo ar gyfrif ei athraw- iaeth. Tra yr oedd y gweinidog oddi cartref, cododd blaidd gan geisio eu darbwyllo nad ydoedd y pregethwr yn ddiigon Calviniaidd. Yr oedd y brawd hwn wedi bod yn Armin i bellafoedd, eithr gwnaeth cyfeillion Mr. Gadsby ef yn Manchester yn Galvin uchel. Cefnogid y terfysgwr gan aelod o Sais, yr hwn oedd yntau o'r argraph uchel Galvinaidd. Wedi ceisio o eigion calon help gan Dduw i ddal yr ystom ofnadwy, cyammerwyd cyffes fydd y Bed- yddwyr i'r gyfeillach gan y gweinidog. Eglurwyd mai yr achos o'i chyhoeddiad oedd human-amddi- ffyniad yn ngwynneb ymosodiadau gelynon, a dyg- odd y gweinidog ar gôf i'r eglwys y modd y prynasai efe hanner cant o'r Gyffes i'w gwasgaru cyn hyn. Bu hyn yn angu i gweyril y gyffes. Gofynwyd pleid- lais yr eglwys gyda golwg ar i'r gweinidog ymadael, pryd y cafwyd mai naw allan o'r 80ain aelodau oedd am iddo ymadael.”

Gollyngwyd y naw i eglwysi eraill:—pump i'r Glyn, dau i Welsampton, ac arweinydd y blaidd, ac un arall, i ryw eglwys gydweiddol a'u golygiadau. Blinodd pererinion y Glyn yn fuan deithio Allt y Badi i glywed yr un athrawiaeth ag a gaent yn y Llan. Cauwyd drachefn ffyn- nonau y dyfnder, treiodd y dyfroedd, a ther- fynodd yr ystom hon am byth.

Ni chyfyngodd efe ei lafur i'r pulpud, ond gweithiai gyda hyfrydwch calon gyda phob ys- gogiad oedd, yn ol ei farn ef, o duedd i wneyd llea. Mewn cysylltiad â Mr. Ebenezer Cooper, un o ddynton mwyaif blaenllaw y Trefnyddion Calviniaidd, teithiodd ac areithiodd lawer o blaidd rhyddhad y caethion, a diwygiadau gwladol a ohydmeithasol eraill. Mewn undeb a'r un gŵr, ac eraill, llwyddwyd i gael Ysgol Frytanaidd yn Llangollen; yr hyn oedd yn gaffaeliad mawr yn ngwynneb gormes awdurdodau yr Ysgol Gen- edlaethol. Llwyddodd ef, a Mr. D. Jones, o Blas-tirion, i gael yr un fraint i Glyndyfrdwy, a hyn yn ngwynneb y gwrthwynebiadau mwyaif ffyrnig gan wrthwynebwyr addysg rydd. Cof- leiddiodd yn foreu egwyddorion y Gymdeithas Ddirwestol, a bu yn selog ac ymdrechgar o'i phlaidd weddill ei oes; a dywedir gan ei fab yn y fydd, y Parch. R. F. Griffiths, Nottingham, yn y *G. B. Magazine*, mai pregeth ddirwestol oedd yr olaf a draddododd. Byddai yn hynod o ffrasth wrth areithio ar ddirwest: dysgai yfwr pa fodd i ymddwyn at eu chwant:—“Starfwrch ef!” meddai. Areithiodd amryw o weithiau ar destynau eraill hefyd, megys “Ninefeh,” “Daeareg a Genesis,” “Richard Cobden,” ac “Awy,” &c.

Defnyddiodd ei ysgrifell i ddyben da. Cy- hoeddodd amryw lyfrau bychain at wasanaeth yr Ysgol Sabbothol; megys yr “*Holwyddoreg*,” “*Didwyll laeth i blant*,” “*Moliant o enau plant*,” (llyfr hymnau), &c. Cyhoeddodd hefyd “*Hanes Eglwys Llangollen*,” a'r “*Ddau Gyfammod*,” sefydlodd hefyd yr “*Athrau i Blentyn*,” yn y

fl. 1827, a daliodd yn mlaen gydag ef hyd ei farwolaeth, mewn cysylltiad a'r Parch. E. Ro- berts, Pont-y-pridd, a J. Rufus Williams.

Byddai yn pregethu Saesneg yn achlysurol er y flwyddyn 1823, yn Pen-y-bryn. Yn 1856, penderfynwyd furio eglwys Saesneg ac adeiladu addoldy helaeth i'r Cymry, gan adael yr hen at wasanaeth y Saeson. Felly teimlid fod angen cyd-weinidog; ac ar ddiwedd 1856, rhoddwyd galwad i'r llenor medrus a'r pregethwr grymus, Parch. J. Jones (*Mathetes*). Wedi ei symmud- iad ef, bu y Parch. H. Jones, D.D., yn cyd-wein- idogaethu ag ef; ac yn y flwyddyn 1862, sefydl- wyd Athrofa yn Llangollen:—y Parch. J. Pric- hard (yr hwn a dderbyniasai y gradd o D.D. o un o brifysgolion America ychydig amser cyn hyn) yn athraw duwinyddol, a'r Parch. Hugh Jones, A.C. (Dr. Jones yn awr) yn athraw clas- urol. Cydweithiodd y ddau yn yr eglwys a'r athrofa hyd 1866, pryd y rhoddodd Dr. Prichard ei swydd fel athraw, a'i ofal fel gweinidog, i fyfyr o herwydd henaist. Gan fod Dr. Jones hefyd yn penderfynu ymryddhau oddi wrth ei ofal gweinidogaethol, rhoddodd yr eglwys Gymreig alwad i'r Parch. O. Davies, a boddlonodd Dr. Prichard i gymmeryd gofal yr eglwys Saesneg, a derbyn hyn o gydnabyddiaeth a allent roddi iddo. Fel hyn daliodd gyda'i waith hyd o fewn ychydig ddyddiau i'w farwolaeth; yr hyn a gymmerodd le Medi 7fed, 1875, pan oedd yn 79ain mlwydd oed. Gadawodd weddwr (sef, ei drydedd wraig), yr hon ni bu, fodd bynag, yn hir ar ei ol. Claddwyd ef yn nghladdfa Pen-y- bryn, yn ngŵydd cannoedd lawer o edrychwyr galarus; a thystiai geiriau y siaradwyr, a chyd- wybodau y dorff, fod “tywysog a gŵr mawr yn Israel” y diwrnod hwnw yn cael ei osod yn ei argel wely.

Yr oedd rhai pethau hynod yn ei nodweddu, a ddangosent synwyr cyffredin cryf:—cariai ei gôb ar ei fraich wrth gerdded, a gwisgai hi yn fynych wedi cyrhaedd y tŷ: bu yn ofalus iawn drwy yr holl ffynyddau i fnyed i fâdd oer yn y boreu, a chymmeryd ymarferiad corphorol cyn ei foreufwyd. Neidiai dros lidiart mor ystwyth a phe buasai wedi astudio *gymnastics* o'i febyd. Bu rhai yn cymmeryd achlysur oddi wrth hyn, ac wrth ei weled yn rhedeg dros gae, i ammheu ei grefydd yn moreu ei oes. Ond yr oedd ei dduwioldeb yn ddiammheoul: yr oedd perarogl crefydd ar ei holl weithredoedd. Yr oedd yn dywysog mewn gweddi, ac yn ŵr cadarn, nerth- ol, yn yr Ysgrifthyrau. Byddai ganddo gyfran o Air Duw yn wastad yn destyn ei fyfyrddod; a dyfynai adnodau, nid wedi eu torfyngylu yn ei eiriau ei hun, ond yn ol fel y maent wedi eu hysgrifenu. Dywed yn ei ragarweiniad i'w lyfr ar y “*Ddau Gyfammod*.”—“Ein rheswm dros ddyfynu ein prawfion ysgrifthyrol mor helaeth ydyw tlyni, nerth, sicrwydd, a bywiolrwydd geiriau y digelwyddog Dduw. Yn eu tlyni, y maent 'fel afalau aur mewn rhwydwaith ar- ian':—yn eu nerth, gallu Duw Hollallnog ydynt, er iachawdwriaeth i'r sawl a'u credont:—yn eu sicrwydd, cwbl foddlonant y gydwybod:—ac yn eu bywiolrwydd, ysbryd ydynt a bywyd ydynt. Wrth lefaru a geiriau ysbrydoledig, yr ydym yn dwyn y bywiol Dduw i siarad a dyn wyneb yn wyneb.”

“Iraidd ydoedd ei bregethau
Gan y gwllth o ffynyd Duw,
Trochi wnai ei rymus saethau,
Yn y gwael o nefol ryw;

Hoffai ddwyn yr enaid llwythog,
O dan faich euogrywydd oes,
Heibio Sinai, fryn drychinog,
I gysgodi dan y groch.
Diwyd fu i gasglu blodau
Oddi ar feusydd natur lawn;
Tynai wersi o'r gwyddorau,
Felly bu'n addurno'i ddawn;
Ond yn maes yr Ysgrhythrau
Teimlai gartref mewn mwynhâd,
Pan yn casglu'r addfed ffyrthau,
Ac yn cael hen yd y wlad.
Bu wrth odrau bryn Parnasus
Dan ddefnynau'r gwllithon mân,
Clywai aceniadau melus
Gludai awel bryn y gân;
Hoffai'n hytrach Fynydd Seion,
Gryn dan awenyddiaeth Duw,
Yfai nerth o'r ddwyfol ffynnon,
Lle mae'r dyfroedd gloyw byw."

Amcan mawr ei fywyd oedd bod yn ddefnyddiol. Hyn a barai iddo, pan yn yr Athrofa, ddarllen Rollin's "*Ancient History*," er mwyn cael hanesion buddiol i'w dyweyd wrth y teulu- oedd lle y byddai yn llettya. Nid oedd berygl iddo ei unrhyw amser dynu i lawr a'i ymddiddanion yr hyn a adeiladaid a'i bregethau. Yr oedd ei siarad gyda chleifion ei eglwysi, ac eraill, yn nodedig; gallai roddi cyfarwyddyd gwerthfawr gyda golwg ar eu hafsechyd naturiol; a thrwy grybwyll am yr hyn fuasai wedi bod dan sylw yn yr addoldy, arweinai eu meddyllian yn esmwyth a naturiol at y Meddyg Mawr.

Ni bu neb mwy selog nag ef fel Bedyddiwr ac Ymneilldŵr. Credai yn drwyadl egwyddorion bendithiol cydraddoldeb crefyddol, ac edrychai ar ryddid llawn fel genedigaeth-fraint pob dyn byw. Er ei sêl dros ei grodo, parchai a charai ddynion da a phur o ba enwad bynag y byddent, gan roddi ei gydymdeimlad didwyll i'r rhai a weithient dros rinwedd a moes.

Credwn yn ddiysgog iddo wneyd gymmaint, beth bynag, ag unrhyw weinidog yn y ganrif hon tuag at gynnydd a llwyddiant ei enwad yn Ngogledd Cymru. Yr oedd y fath graffier a phwyll yn ei nodwedd, y fath gariad at wirionedd a phurdeb yn ei galon, y fath wroldeb yn ei ysbryd, fel na ragorai neb arno mewn cynadlled. Yr ydym fel yn ei ganfod y munyd hwn yn codi yn nghanol ei frodyr—yn ŵr tal, eiddil, llygaid duon bychain, ond craff, a'i agweddias boneddigaidd—gan ofyn, "Frodyr, a wna hyn ryw help i chwi?" ac yna gosodai ei farn ger bron; a mynych yr arweiniodd y llestr heibio Scylla a Charybdis, nes cyrhaedd cillfach a glân. Nid oedd byth, fel y dywedai y Parch. W. Arnot, yn meddwl yn uchel; ond ystyriai pa bryd i dawi, yn gystal a pha bryd i siarad. Er hyn yr oedd yn hynod o ostyngedig. Clywsom y Parch. R. Jones, o Lanllyfni, yn nodi iddo ef ddyweyd wrtho ryw dro fod llwyddiant mawr wedi bod ar ei lafur yn Llangollen, a'r wlad. "Cefais frodyr ffyddlawn i gydweithredu â mi," meddai yntau. Y mae hyn yn wir. Yr oedd ganddo ddawn neilldrol i gael eraill i weithio, yr hyn sydd mor hanfodol i weinidog llwyddiannus ag ydyw ysbryd gweithio ei hunan. Y mae llawer dyn da, o herwydd diffyg yn hyn wedi hau mewn dagrau, heb gael yr ochr hon feddi mewn gorfoledd. Ond gwnaeth Dr. Pritchard ei ran ei hunan, a chreodd drydan grymus o'i gylch i dwymno eraill i ysbryd gwaith.

"Abwydion gwaelion byd a ogelodd,
Mammon annichon hwn ni chwennychodd;

Gw'radwydd Iesu drwy gred a ddewisodd,
Am y dra uchel gamp yr yndrechodd,
Diŵyredig da rodiodd—tra fu fyw,
Da y gŵyr heddyw'r nodd a gyrhaeddodd."

Ar adeg ei iwibili fal gweinidog yn Llangollen, penderfynwyd trwy danysgriadau ei edmygyr sefydlu ysgoloriaeth ar ei enw ynglŷn âg Athrofa y Bedyddwyr yn y Gogledd. Felly gwnaed, a chasglwyd tua 400p. heb lawer o ymdrech: y llŷg oddi wrth ba rai a ddefnyddir i wobrwyo efrydwyr mwyaf llwyddiannus Llangollen o fiwyddyn i fiwyddyn. Erys ei enw yn y modd hyn yn fyw am amser maith, a'i ddyllanwad i ymdoni o genhedlaeth i genhedlaeth; ac os ydym yn colli presennoldeb y naill ar ol y llall o fyddloniaid Seion

"Cyfaddas cofio heddyw
Fod etto'r Prif Athro'n fyw!"

PUDENS: Cristion yn Rhufain yn amser yr apostol Paul. Fel y canlyn yr ysgrifnai yr apostol o ddeuta y fiwyddyn B. A. 68, yn ei ail Epistol at Timotheus:—"Bydd ddyfal i ddyfod cyn y gauaf. Y mae Eubulus yn dy anerch, a Phudens, a Linus, a Claudia, a'r brodyr oll;" 2 *Tim.* iv. 21. Y mae y gŵr hwn, Pudens, wedi cael ei ganoneiddio gan eglwysi Groeg a Rhufain. Y mae ei enw yn cael ei gynnwys mewn rhestr o ddeg a thrigain o ddysgybion a geir yn *Pseudo Hippolytus*. Tybia rhai fod dau Pudens wedi bod, a'u bod yn seneddwyr Rhufeinaidd:—un o honynt yn llettywr a chyfaill i Pedr a Phaul, ac iddo gael ei fertyhu yn amser Nero; a'r llall yn ŵyr i'r blaenaf, ac yn fyw tua'r fl. 150. Eraill o'r ysgrifenywyr boreuol a dueddant i feddwl nad oedd oud un Pudens.

Y mae hanes Pudens o ddyddordeb neilldrol i bob Prydeiniwr, mewn cyssylltiad â dyfodiad yr efengyl gyntaf i Ynys Prydain. Cwestiwn anhawdd i'w benderfynu hyd sicrwydd diamheuol ydyw, pa bryd y dygwyd yr efengyl i'r ynys gyntaf. Y mae llawer o draddodiadau yn mherthynas i hyn, a rhai o honynt o draddodiad lled diweddar. Ond y mae tri pheth yn tueddu i dafu golenni arno; sef, tytiolaeth y Testament Newydd, gweithiau y bardd Rhufeinaidd Martial, a darn o gareg gerfiedig, a fu unwaith yn rhan o deml baganaidd a godwyd yn Mhrydain yn nyddiau Claudius Caesar i Neptune a Minerva. Yr oedd Pedr, Paul, ac Ioan yn fyw pan gyfodwyd y deml hon. Y mae enwau a gerfiwyd ar ei cheryg yn cael eu henwi yn ngweithiau Martial; ac hefyd, enwir hwynt yn mysg y Cristionogion a siriolent ddyddiau olaf Paul yn ystod ei ail garchariad yn Rhufain.

Cloddiwyd allan o'r ddaear ddarn o gareg gerfiedig yn 1723, o dan St. Martin's Lane, yn Chichester, lle y buasai yn guddiedig am fwy na deuddeg canrif. Y mae yr amgylchiad yn un dyddorol mewn cyssylltiad â Chichester. Yma, dybygid, y ganwyd i dywysoges Brydeinig Claudia; yma, yn ddiu, y bu fyw am dymmor yn nhŷ ei thad; ac yma, hefyd, y preswyliodd ei gŵr dyfodol, Pudens, yr hwn oedd yn perchen meddiannau tirol yn y gymmydogaeth. Ni wyddys a gyfarfu Pudens â Claudia tra yr oeddynt yn Mhrydain:—er fod hyn yn dra thebyg- ol. Modd bynag, nid oedd Claudia ond plentyn pan y gadawodd wlad ei genedigiaeth. Canwr- iad oedd Pudens yn un o'r llengoedd Rhufetinig a wasanaethent yn Mhrydain, lle yr arosodd am rai blynyddoedd; a galwyd ef yn ol i Rufain i dderbyn anrhydedd uwch. Yr hyn sydd yn

ddyddorol yma ydyw, mai Claudia a Pudens Chichester, yw yr un personau ag a enwir gyd â'r Prydeinwr Linus, yn y bedwaredd bennod o Ail Epistol Paul at Timotheus, a'r un personau ag a grybwyllir hefyd yn ngweithiau y bardd enwog Martial. Cafwyd allan gyssylltiad agos Pudens, a thad Claudia, a chymmydogaeth Chichester yn ngoleuni y cerfiad oedd ar y gareg a ddarganfyddwyd, yr hon y cyfeirir ati uchod.

Yr ydym eisoes, dan y gair "CLAUDIA," wedi hysbysu barn rhai mai merch ydoedd i Caradog ab Brân; a'r hyn a farnai y diweddar Archddiacon Williams oedd y golygiad cywir. Ond gallwn hysbysu yma fod eraill yn golygu mai merch ydoedd i'r brenin Prydeinig Cogidubnus, mab Cynfelyn. Anrwyd hi, fodd bynag, pan yn blentyn i Rufain i dderbyn ei haddysg, yn B.A. 47. Preswyliai yn nhŷ Anlus Plantius, cynswyddog milwraidd o radd uchel yn Mhrydain, ac o dan warcheidiaeth gwraig ddysgedig y cadfridog, sef Pomponia Græcina. Nid ydoedd Cogidubnus wedi dal i ymladd yn hir yn erbyn arfae buddugoliaethus y Rhufeiniaid—ond ymstynodd iddynt; a phan yn talu gwaraogaeth i Cæsar, goddefwyd iddo gadw ei deitl blaenorol, a chafodd lawer o arwyddion o ewyllys da yr ymherawdwr. Yn ol un o arferion yr amseroedd, galwodd y tywysog hwn ei ferch ar ol yr ymherawdwr yn Claudia, yn ol y golygiad diweddar a enwyd uchod; a galwodd ei hun hefyd ar enw Claudius. Dywedir fod hyn yn cael ei ddadguddio gan y gareg Rufeinig gerfiedig; ac yn ei swydd o raglaw, iddo roddi awdurdod i adeiladu teml Neptune a Minerva. Yn Chichester y cadwai Cogidubnus ei lys; a theyrnasodd hefyd am ddeng mlynedd ar hugain, neu chwaneg, ar Surrey a Sussex—yn fyddlaw'n i'w swyddau fel brenin Prydeinig a rhaglaw Rhufeinaidd. Yn y cyfamser, yr oedd ei ferch Claudia yn tyfu i fyny o dan ofal ac arolygiaeth Pomponia Græcina.

Y mae ychydig o furiau Rhufeinig Chichester yn aros etto, a gall yr ymwelydd cywrain eu cael allan. Tybir hefyd fod cyfran o deml Neptune a Minerva ar gael hyd y dydd hwn. Nid oedd dim a wnelai Cogidubnus ag adeiladu y deml—ond yn unig caniatu a rhoddi ei gydsyniad iddi gael ei hadeiladu. Pudens a roddodd y tir i'w hadeiladu arno—yr hwn oedd y pryd hwnw yn bagan. Ymddengys fod Pudens bob amser, cyn dyfod yn Gristion, yn ddyn o natur hawddgar, haelfrydig, a charedig; er ei fod, yn ol disgrifiad Martial, yn byw, yn gyffelyb i benedigion yr oes hono yn gyffredin, yn foethus ac yn wastraffus. Wedi gorphen tymmor ei filwriaeth yn Mhrydain, efe a ddychwelodd i Rufain. Ond pa bryd, a pha fodd, y daeth Claudia a Pudens yn Gristionogion gyntaf, ni fynegir i ni. Ymddengys mai Claudia oedd y gyntaf i ddyfod i adnabod a derbyn y gwirionedd. Yr oedd Pomponia Græcina yn foneddiges nodedig am ei dyg a'i chyrrhaeddiadau, a daeth yn Gristion—nid yw yn hysbys trwy ba foddion—lawer o flynyddoedd cyn i Paul fyned i Rufain y tro cyntaf. Nid oedd neb yn ymyrrd â'i hopiniynau crefyddol cyhyd ag y bu Claudius yn fyw; ond ar ol i Nero ddechreu teyrnasu, rheddodd y teimlad cyhoeddus yn gryf yn erbyn y Cristionogion. Rhoddwyd Pomponia ar ei phrawf; a'r cyhuddiad yn ei herbyn oedd, ei bod "yn credu, ac yn ymarfer ofergoelion tramorol." Digwyddodd hyn yn B. A. 57. Fel flafar, dygwyd y prawf yn mlaen yn breifat; a thybir ei bod wedi ei pher-

swadio i gydymffurfio i'r fath raddan â'r defodau paganaidd fel ag i gael ei chyhoeddi yn ddi-niwed. Ond dywedir, ar ol hyn am y gweddill o'i hoes na bu yn rhydd oddi wrth deimlad edifeiriol am yr hyn a wnaeth, ac iddi ymddyethrio oddi wrth fywyd cymdeithasol Rhufeinaidd. Yr oedd Claudia yn nodedig o hoff o honi, ac wedi byw gyda hi am ddeng mlynedd yn adeg ei phrawf; a diau ei bod yn teimlo yn fawr drosti y pryd hwnw. Yr oedd Claudia yn hynod am degwch a harddwch ei pherson, ac yn cael ei hedmygu am hyn gan bawb a'i gwelent; ac nid oes ond ychydig o amhenaeth nad Pomponia a fu yn foddion i'w dwyn i goffeidion Cristionogaeth.

Ond pa un o oedd Claudia wedi ennill Pudens i dderbyn Cristionogaeth cyn i Paul dalu ei ymweliad â Rhufain y tro cyntaf—neu ynte, ai Claudia a'i perswadiodd ef i ddyfod i randaw ar yr apostol mawr—neu ynte, ai cywreinrwydd a'i harweiniodd ef i randaw arno—sydd ymofynion nas gellir eu hathe. Ac nid ydyw hyn o gymmaint pwys. Fod Pudens a Claudia yn gydnabyddus â Phaul ar ei ymweliad blaenorol â Rhufain sydd amlwg oddi wrth waith yr apostol yn danfon eu llongyfarchiadau personol hwy i Timotheus yn ystod ei ail ymweliad. Yr oedd Timotheus yn Rhufain yn ystod rhan o ymweliad blaenaf Paul â'r ddinas; ond ni bu yno o gwbl yn ystod ei ail ymweliad ef. Snydd dymunol ydyw y ffaith fod Paul yn gallu rhifo Cristionogion Prydeinig yn mys ei gyfeillion o bossibl flynyddoedd yn marw; ac yn ei ddyddiau diweddar, ei fod wedi cael cydymdeimlad personol y dywysoges Brydeinig Claudia, a Pudens, oedd yn fuan i fod yn â'r iddi, ynghyd â Linus hefyd, er cynnalieith i'w feddwl. Gwel CLAUDIA, A HANES CRISTIONOGAETH YN MHRYDAIN AM Y GANRIF GYNTAF.

PYLOR GWN. Cymmysgedd o flawr (*salt-petre*), ufeliar (*sulphur*), a golosg (*charcoal*) wedi ei wneuthur yn fân-lwch. Y mae cyfartaledd y defnyddiau y gwneir pylor â hwynt yn wahanol mewn gwahanol wledydd. Yn melinau pylor yr Almaen, defnyddir 75 rhan o flawr, 11½ o ufeliar, a 13½ o olog. Yn melinau Ffrainc a'r America, defnyddir 75 o flawr, 12½ o ufeliar, a 12½ o olog; ac yn y melinau brenhinol yn Waltham Abbey, yn Essex, 75 o flawr, 10 o ufeliar, a 15 o olog. Y mae gwerth y pylor yn dibynnu llawer ar werth y defnyddiau, yn gystal ag ar y modd y gwneir ef. Dylai gronynau pylor da fod yn gymmesur, ac yn ddiogon caled fel na bydd yn hawdd eu gwasgu yn chwilfriw â'r bys-odd. Nid ydyw pylor da chwaith yn difwyno llaw, neu bapur, trwy gyffryddiad ysgaf. Os ennynir ef ar bapur gwyn, ni ddylai wneuthur dim i'r papur, amgen na'i dduo; ac ni ddylai chwaith adael nemawr o ludw ar ei ol. Tybid gynt yn lled gyffredin mai dyfais y mynach Bacon oedd pylor; ond yr ydys yn sicr bellach nad oes nemawr o wahaniaeth rhwng pylor a thân Groegaidd ymherawdwr Byzantium, neu â tharanau daerol (*terrestrial*) China ac India. Gelwir blawr gan yr haneswyr Arabaidd bor-euaf yn "eira China," ac yn "halen China;" a dengys hen gofytfrâu China fod tan gywllt (*fire-works*) yn adnabyddus amryg ganrifoedd cyn ymddangosiad Crist. Y mae yn anhawdd penderfynu pa bryd y dechreuwyd arfer pylor i dafu ceryg neu belenau. Mynegir, pa fodd bynag, fod magel yn cael ei ddefnyddio yn 618

c.c. yn ystod teyrnach Taing-off, a'r argraph hwn arno:—"Yr wyf yn ergydio marwolaeth at y bradwr, a dinstyr at y gwrthryfelwr." Dywed rhai hefyd fod yn Mur Mawr China dyllau nas gallasant fod wedi eu gwneyd gogyfer & dim ond arfau tân. Mynegir yn neillduol am gyflegrau ceryg byrion (*stone mortars*) yn tasfu deuddeg pwys i bellder o dri chaent o gamrau, a ddefnyddid yn myddin Thang yn 757 B.A.; ac y mae yn ddiaddadl fod y Chineaid a warchauwyd yn Caifongtoun yn defnyddio magnelau yn erbyn eu gelynyon Mongolaidd. Felly, rhaid addef fod y Chineaid yn gwybod am bylor a'i effeithiau er yn foreu.

Y mae yn debyg, pa fodd bynag, mai o India, yn hytrach nag o China, y daeth y wybodaeth am bylor ac arfau tân i Ewrop. Dywedir fod yn hen ysgrifeniadau yr Indiaid gyfeiriadau lled amlyg a mynych at arfau tân; ond y mae yn ddiammheuol eu bod yn cael eu harfer yn India yn y fl. 1200 B.A.; canys y mae Chased, y bardd Hindŵaidd, yn dywedyd fod y magnelau yn gwneuthur swm uchel pan danid hwy. Yr oedd magnelau wedi dyfod yn bethau mor gyffredin yno erbyn y flwyddyn 1482, fel yr arferid hwy i ryfela ar y môr. Tybir mai trwy Arabia y cerddodd y wybodaeth am bylor o'r India tua'r gorllewin. Tua'r flwyddyn 900 B.A. defnyddiai Leo, ymherawdwr Byzantium, "bibau tân" i fwrw allan dân Groegaidd; a thybir yn gryf mai math o fagnelau oedd y bibau hyn. Defnyddid pylor i berwyl rhyfelgar gan y Mŵr-iaid a'r Cristionogion yn yr Ysopaen mor foreu a'r ddeuddegfed ganrif.

Tybia rhai ddarod i'r mynach Bacon ddarganfod defnyddiau pylor o hono ei hun, heb ddim cymmorth oddi allan; ond y mae lle i greu mai trwy hen ysgrifau y daeth efe i wybod am y ddyfais. Gwnaeth Bacon y ddyfais hon yn hysbys yn 1216; ond nid yn fuan y ffyrwydr y pylor a wneid y pryd hwnw, am nad oeddid yn gallu glanhau y defnyddiau yn ddigon llwyr oddi wrth ammhured, a diau na allwyd gwneyd ond yohydig ddefnydd o hono mewn rhyfel hyd nes y dangosodd Bertholdus Schwartz, yn 1320, pa fodd i'w ronyn (*granulate*). Yn ebrwydd ar ol hyn, ymddangosodd magnelau bychain yn mhob arf yd yn Ewrop, fel pe buasai eu gwasanaeth yn wybyddus o'r blaen, er na ddygasid y wybodaeth i ymarferiad, o herwydd gwaledd y pylor a wneid.

Y mae y gyfraith, er mwyn diogelwch, yn gwahardd i neb wneuthur pylor, oddi eithr mewn melinau wedi eu trwyddedu gan y llywodraeth i'r perwyl hwnw. Ni chaniateir i neb wneuthur na sychu chwaneg na deugain pwys o bylor mewn melin ar yr un pryd. Ni chaniateir i werthwr chwaith gadw mwy na dau cant o bwys o hono ar yr un pryd:—a hyny mewn cist neu adeilad wedi ei pharatoi yn neillduol i'r pwrpas, ar wahân i dy annedd, ac mewn pellter diogel oddi wrth dai a'r prif-ffyrdd. Os mewn tŷ y cedwir ef, can pwys ydyw y swm a oddefir, a hyny mewn cist a all wrthsefyll tân; neu, hanner can pwys ydyw y swm goddefedig.

POWELL, EBENEZER, o Holt: gŵr hoffus, a dyn da a defnyddiol dros ei holl fywyd, a gweinidog ffyddlaw a chymmeradwy perthynol i'r Methodistiaid Calvinaidd yn Nghymru. Ganwyd ef Tachwedd 27ain, yn y fl. 1819, mewn ffermdy o'r enw Moylon, yn mhlwyf Troed-y-raur, sir Aberteifi. Hanaï, o du ei fam, o deulu

parohus ac enwog yn mhlith y Methodistiaid yn y sir hono. Ail fab ydoedd i Thomas a Mary Powell:—ac yr oedd Mary Powell yn ferch i'r pregethwr enwog Ebenezer Morris, Tŵr gwyn; yr hwn, fel y mae yn hysbys, oedd fab i'r Parch. David Morris—yntau hefyd yn un o'r prif golofnau yn moreuddydd y cyfundeb. Os nad oes pwysigrwydd mewn enw, y mae yn fantais ac yn fraint i ddyn fod dechreuad ei yrfa yn disgyn yn mhlith rhagorodion y ddaear. Dygwyd Ebenezer Powell i fyny yn ei flynyddoedd boreuol yn Mlaen-y-wern—cartref ei daid a'i nain o ochr ei fam. Damweiniol, mewn rhan, oedd iddo gael ei ddwyn i fyny yno; ond fe allai yn rhagiuniaethol yr un pryd. Pan yr oedd efe tua thair blwydd oed, yr oedd cyfarfod diolchgarwch yn cael ei gynnal yn nghapel y Tŵr gwyn. Yr oedd teuluoedd Blaen-y-wern a Moylon yn y capel y diwrnod hwnw; ond arosodd un o feibion Blaen-y-wern—yr hwn yn awr ydyw T. Morris, Ysw., U.H. o'r un lle—gartref i warchod ysgubau ŷd oeddynt wedi eu tynnu allan i sychu yn yr ydian, canys yr ydoedd wedi bod yn gynhauaf gwlyb a drwg iawn y flwyddyn hono. Tra yr oedd efe gartref fel hyn yn unig, gwelai Ebenezer yn dyfod tuag yno, wedi cerdded o'i gartref ei hun, tua milldir o ffordd; gan feddwl, fe allai, dilyn y teulu i'r addolad. Pan y daeth Mr. a Mrs. Morris, a'r teulu, adref o'r capel, amlygwyd syndegaeth wrth weled yr ymwelydd bychan yn y tŷ o'u blaen, a gwnaed ymholiad pa fodd y daeth yno. "Daethum fy hunan," oedd ei ateb. "Wel," meddai Mr. Morris, "fe allai fod gan Ragluniseith law yn dy gyfarwyddo di yma. Ti gei aros yma." Yno yr arosodd, ac yr oedd yn hoff iawn o'i le. Nid oedd arno eisieu myned yn ol, ac ni ddewisai glywed sôn am hyny. Pan y gofynid iddo pa bryd yr elai adref, ei ateb bob amser fyddai—"Dydd Llun." Er nad oedd ond ieuango, sef tua phump neu chwech oed, pan fu farw ei daid, yr oedd y cof am dano yn fyw iawn yn ei feddwl ar hyd ei oes. Efe ei hun a adroddai yr hanesyn canlynol. Un adeg, yr oedd y Parch. Ebenezer Richards, a gweinidog arall, ar ymweliad â Mr. Morris yn Mlaen-y-wern. Clywodd y bachgen Ebenezer chwerthin mawr yn yr ystafell agosaf ato. Rhedodd allan mewn brys, ac agorodd ddwrws y parliwr, a dywedai, "Y fath gywyllid i glywed pregethwy'r yn chwerthin!" Diolchodd Mr. Richards yn iawr iddo am roddi y cerydd priodol hwn i'r pregethwy'r, ac addawai fod yn fwy doeth yn y dyfodol. Chwerthin diddrwg iawn yn ddiammheu oedd yn Mlaen-y-wern y diwrnod hwnw; a phan y daeth y ceryddwr bychan i oedran gŵr, ac yn bregethwr ei hunan, medrai yntau hefyd chwerthin nes siglo ei holl natur; a mwynhâi chwerthin diddrwg ei gyfeillion gymmaint a neb. Etto, yr oedd ynddo ef yn ei blentynodd syniad cywir am yr hyn a ddylai fod ymddygiadau gweinidogion yr efengyl; ac yr oedd trwy hyny, fel y profodd ei hanes yn gywir iawn, yn gwirio y dywediad "mai y plentyn ydyw tad y dyn."

O'r pryd hwn hyd yn 13eg oed, arosodd Ebenezer o dan gronglwyd a nodded teulu crefyddol Blaen-y-wern. Wedi marwolaeth Mr. Morris, bu ei nain dduwiol, neu fam-gu, fel y dywedir yn sir Aberteifi, yn swcwr mawr iddo. Cafodd hyfforddiant yma o'r fath oreu; yr oedd y tir lle yr ymagorodd ei feddwl ieuango ynddo yn llawn o bob manteision i feithrifa rhinwedd; yr awyrgyloch i'w amgylch yn bur a dilwgr; a'r dylanwadau oddi allan, yn deuluaidd a chym-

deithasol, yn drwyadl Fethodistaidd. Gwelodd yma barch yn cael ei dalu i grefydd; a gweision yr Arglwydd yn tramwy tua'r tŷ yr oedd prophwyd Duw yn byw ynddo: ac wedi i'r prophwyd gael ei gymmeryd yn glaf, rhagorolion y wlad, o bell ac agos, yn cyrchu i ymwelod âg ef. Wedi hyny hefyd, ar ol i'r prophwyd fyned i'r nefoedd, arosodd iachawdwriaeth yn y tŷ hwn. Y lle a fu gynt am flynyddoedd yn gartref pregethwyr, a barhaodd felly ar ol dydd Mr. Morris; a byddai eu hymweladau mynych yn sicr o adael dylanwad crefyddol ar y tŷ, a phawb i fesur o amgylch y tŷ. Y cyfryw le oedd Blaen-y-wern. Sicr ydyw i'r dylanwadau da hyn adael eu hól ar ei feddwl ieuangc yntau; a buont yn foddion i osod ei gamrau, yn y cychwyniad cyntaf, i gyfeirio yn yr iawn gyfeiriad. Digon tebyg mai dyma y lle, a dyma y moddion a fu yn feithrinfa i'r tynerwch mawr oedd yn ei natur, a'r lledneisrwydd a berthynai i'w holl ymddygiadau hyd ddiwedd ei oes. Yma yr oedd yr hâd da yn cael ei hau a ddygodd firwyth yn mhen llawer o ddyddiau. Yr oedd olwynion Rhagluniaeth yn troi yno y pryd hwnw, ac un meddwl ieuangc yn agos i'r Tŵr gwyn, trwy foddion tyner teulu crefyddol, yn cael ei barotoi yn moreuddydd ei oes i fod yn ddysgawdwr ac yn athraw i gannoedd o feddylliau ieuangc ar Oror Clawdd Offa. Rhyfedd ydyw fyrrd yr Iôr! Bu ei nain y tymmor hwn, yn ol ei dystiolaeth ef ei hun, yn garedig iawn wrtho: hyny ydyw, hi a roddodd iddo bob moddion cynnaluaeth, hyfforddiant, ac addysg—y cyfryw ag oedd i'w gaerl mewn ardaloedd yn y wlad yr amser hwnw. Ond nid oedd manteision addysg y dyddiau hyny ond prin ar y goreu. Yn fwy na'r cwbl, rhoddodd y fam hon yn Israel i'w hŵyr bychan bob hyfforddiant crefyddol. Yr oedd Mrs. Morris yn wraig rinwedol a duwiol iawn: a phrofa ei hanes hyny tu hwnt i bob dadl. Gwrthododd hi, pan yn ieuangc, etifeddiath ddaearol; a dewisodd fod yn wraig i weinidog yr efigyl. Tynodd arni ei hun, mewn canlyniad, ŵg ei theulu; ond er hyny, troes ei dewisiad allan yn wobr iddi yn y byd hwn:—bendithiwyd hi yn ei theulu a llawenydd, ac â chyfoeth hefyd. Yr oedd hi, trwy ddeus crefydd “y penaf peth” ei hun, yn gallu hyfforddio eraill i wneuthur yr un dewisiad. Yr oedd hen nain, neu hen fam-gu Mr. Powell, hefyd yn wraig dduwiol; sef, priod y Parch. David Morris. Adroddir am y ddau yn ymddiddan a'u gilydd gyda golwg ar eu plant. Yr oedd Ebenezer Morris yn fab hynaf iddynt. Dywedai y tad, “Ni welaf yn Ebenezer ond arwyddion o anghymmhwysder i'r weinidogaeth; ond y mae ei frawd, Dafydd, yn debyg o fod yn fachgen da a sobr; a thebyg yw mai efe a fydd y pregethwr.” Ond dywedai y fam ryw ddiwrnod arall, “Yr wyf yn credu y gwrandewir fy ngweddiau ar ran Ebenezer; ond ni chefais etto ddim boddlonrwydd ynghylch Dafydd.” Gweddi y wraig hon a atebwyd; a chafodd yr Ebenezer y gweddiad hi drosto hefyd gymmhbar bywyd o'r unrhyw gyffelyb feddwl iddi hithau. Bu y gwragedd duwiol hyn yn fendith i'w teuluoedd, i'w plant, ac i'w hŵyrion, ac i'w hor-ŵyrion. “Hyd y drydedd a'r bedwaredd genhedlaeth” ydyw yr adawid am y fendith, yn gystal a'r anwiredd; ie, yn fwy na'r anwiredd; ac megys yma, felly y gwiriwyd yr adawid mewn mil a myrdd o enghreifftiau. Pwy a all fynegu maint y gwerth sydd yn addysg grefyddol plant yn moreuddydd eu bywyd!

Nid oedd yr addysg ddyddiol a allasai Mr. Powell gael, yn ei flynyddoedd cyntaf, ond ychydig, a'r ychydig hyn o natur pur gyffredin. Cedwid ysgol yn achlysurol yn nghapel y Tŵr gwyn, ac mewn tai yn y gymmydogaeth, lle y dysgid yr elfenau cyntaf i blant ieuangc; ac yma y cafodd yntau pan yn blentyn yr hyfforddiant oreu oedd i'w gael yn ei ardal. Ond yn y fl. 1831, pan yr oedd efe tua deuddeg mlwydd oed, bu Mr. Thomas Morris, Blaen-y-wern, yn foddion i gael John Rees (wedi hyny y Parch. John Rees, Tregaron) i ddyfod i breswyllo i'r ardal, yr hwn a ddechreuodd gadw ysgol ddyddiol yn nghapel fy Tŵr gwyn. Ac yn yr ysgol hon y bu yn derbyn ei addysg am y ddwy flynedd nesaf, hyd nes yr ymadawodd oddi cartref. Yr oedd ganddo ef hyd ddiwedd ei oes, yn gystal a'i ewythr Mr. Morris, feddwl uchel iawn am y gŵr da a duwiol hwn. Ymddengys iddo wneuthur daioni mawr fel ysgolfeistr yn ardal y Tŵr gwyn. Fel hyn y rhydd Mr. Powell ei hun yr hanes am y tymmor boreuol hwn, mewn nodiadau a gafwyd yn mhlith ei bapypau:—

“Gadewais fy nghartref pan oeddwn rhwng pump a chwech oed, a dygwyd fi i fynd byth wedi'n gan fy nain. Yr amgylchiad oedd fel y canlyn. Gan fod llawer o blant gartref, nis gellid talu llawer o sylw i bob un ar ei ben ei hun. A chan fy mod innau wedi bod ar ymweliad â Blaen-y-wern un waith neu ddwy o'r blaen, ac yn derbyn caredigrwydd a sylw mawr, yr hyn bethau nad yw plant yn gyffredin yn ol mewn craffu arnynt. Hefyd, gan fod fy nhaid yn wael ei iechyd ar y pryd, ac yn hoff o blant, cymmerai ddiwyroch neillidol mewn siarad â mi; a mwynhâi fyliau o chwertin am ben fy atebion digrif a phlentyniaidd. Yr oeddwn lawer yn ei gymdeithas, ac yn hoff iawn o hyny; ac hefyd, teimlwn yn bur anewillysgar i siarad o gwbl ynghylch cartref, a'r amser i ddychwelyd yno. A phan y gofynid i mi gan fy nhaid pa bryd yr oeddwn yn bwriadu ymadael oddi yno, fy atebiad fyddai bob amser yr un, sef ‘Dydd Llun.’ Dywedai yntau, ‘Wel, dyma ddydd Llun wedi dyfod.’ ‘O!’ meddwn innau, ‘dydd Llun nesaf.’ Felly o ddydd Llun i ddydd Llun, pasiodd yr amser heibio hyd ddydd ei ymadawiad ef. Etto, arosais yno. Ar ol ei farwolaeth ef, bu fy nain yn garedig iawn wrthyf, a chymmerodd fi o dan ei hamddiffyniad; a than ei hamddiffyniad yr arosais hyd yn dair ar ddeg oed, yn cael fy nghynnal yn gwblganddi. Cefais ychydig addysg, y cyfryw ag a allai yr ardal ei hyfforddio—sef, darllen Saesneg, grammadeg, ac elfenau cyntaf rhyfddiaeth. Dilynais yr Ysgol Sabbathol er pan wyf yn oeddim; ac yr wyf yn gobetaio y byddaf byth yn ddiolchgar am fy addysg a dderbynais ynddi. Gan fod fy rhieni yn aelodau eglwysig, cefais innau y ffrain, wrth gwrs, o roddi fy mhre-sennoldeb yn yr eglwys gyda hwy. Pan oeddwn rhwng deuddeg a thair-ar-ideg oed, yr oedd diwygiad nerthol yn y wlad; ac er nas gallwn ffrifio dim dirnadaeth amherffraith iawn am ei natur, ac am natur y gwirioneddau a'i cychwynent, etto, nis gallwn beidio a theimlo rhywbeth; a dylanwyd yn rhyfedd arnaf, ac ymunais gyda'r rhai oedd yn gorfoleddu. Cymmerais ar fy nghyfrifoldeb fy hun y ffrain yr oedd fy rhieni wedi ei dilyn, a chefais fy nerbyn yn gyfawn aelod.”

Y mae ychydig o wahaniet hyn yr amser a rydd ef ei hun, fel yr adeg y gadawodd ei gartref, a'r amser a rydd ei berthynasau; ond tebyg ydyw ei fod ef yn rhy ieuangc i gofio ei oedran. Heb law hyny, bu Mr. Morris farw cyn ei fod ef wedi cyrhaedd chwech oed; ac yn ol pob hanes, rhaid y bu yr ŵyr a'r taid gyda'u gilydd yn Mlaen-y-wern am fwy na blwyddyn; ac felly yr oedd efe yno yn foreuach nag a nodir ganddo.

Profa yr attebion a roddai hefyd fod ei oedran yn nes i dair nag i bump. Modd bynag, y mae yr hanes a geir ganddo ef ei hun yn ddatganiad eglur o'r nechl barchedigeth oedd ynddo tuag at ei gartref mabwysiedig, yn gystal a thug at ei rieni.

Pan yn dair-ar-ddeg neu bedair-ar-ddeg oed, gadawodd Mr. Powell ei gartref mabwysiedig, a gadawodd Gymru, gan ymsefydlu yn Liverpool. Arosai yno yn ngwasanaeth dau ewythr iddo, y Meistri W. a T. Morris, y rhai oedd yn dwyn yn mlaen famach ar raddfa eang iawn yn y dref hono; a chydys hwy yr oedd yn byw. Arosodd gyda hwynt am o ddeutu wyth mlynedd, nes yr aeth oddi wrthynt i Athrofa y Bala. Tystiolaeth un o'i feistriaid sydd etto yn fyw am dano ydyw—ei fod y tymmor hwn, bob amser, ac yn mhob peth, yn fanwl gywir, a'i ymarweddian yn addas a rhinweddol. Yr oedd yn hoff iawn o ddarllen; a byddai ei feistriaid, rai prydiau, yn cael achos i feio ar y cyfrif hwn. Wedi symmud fel hyn o'r wlad i dref Liverpool, yr oedd y cyfnewidiad yn fawr; so i un mor ieuango yn gadael ei gartref, yr oedd y tamasiynau yn gryffion iawn; ac yn enwedig wrth ystyried y fath gartref yr oedd efe wedi myned o hono—cartref oedd yn mhob peth yn amddiffyn iddo rhag y drwg. Bellach, yn mhell oddi wrth ei gyfoedion, oddi wrth arferion crefyddol, ac oddi wrth Fethodistaidd selog ac uniawngred y Tŵr gwyn, galleid ofni mai dyddiau drwg a ffurfiu yn ei gyfarfod o hynny allan. Ond o'r tu arall, yr oedd ganddo berthynasau agos yn Liverpool, y rhai a roddasant en haden drosto; ac yr oedd hyn o werth mawr i ōr ieuango mewn tref estronol:—

“Symmudwyd fi i Liverpool i fyw gyda dau ewythr, y rhai oedd yn cario yn mlaen famach ar raddfa eang. A chan fy mod wrth gwrs, yn hollol wladiaidd ac anniwylledig, ac yn meddu ond gwybodaeth arwynebol iawn o'r iaith Saesneg, darfu i fy ewythr Walter fy rhoi yn Ysgol Sabbothol Dr. Raffles; so yn ei gapel ef yr arosais am ddeunaw mis. Dywedir fy mod wedi gwella a chynnyddu llawer yn ystod yr amser hwnw. Pa fodd bynag, gwelais y byddai yn beth agosaf i amhosiblwydd i mi wneyd fy nghartref gyda'r cyfeillion Saesneg, er na dderbyniais ddim ond pob sylw a oheredigrwydd oddi ar eu llaw. A themlais awydd mawr i ddychwelyd yn ol at yr hen Fethodistaidd Cymreig. Ond ar ol hysbysu hyn i fy ewythr, nid oedd ef ar un cyfrif yn caniatáu hynny; so ewyllysai i mi aros gyda'r Saeson. Nid oes dim amheuseth nad oedd yn gwneyd hyn gyda'r bwriadau puraf. Er hynny, pa bryd bynag y gallwn, byddwn yn arfer alipio i gapel Cymraeg Bedford street, a mwynhawn y pregethau Cymraeg enaid-gynnyrhol (*soul-storming*) no yn llawer mwy na phregethau llafurus a llathr Dr. Raffles. Yr oeddwn yn teimlo o hyd yn benderfynol yn fy meddwl i ddychwelyd at y Cymry, so ni wna i dim fy attal, er i hynny fod yn erbyn ewyllys fy ewythrod..... Nis gallaf byth feddlw am y derbyniad calon-gynnhes a gefais gan yr eglwys yn Pall Mall heb fod genyf y paruhedigaeth dyfnaf tuag ati; ac yr oedd y caredigrwydd a ddangoswyd i mi uwch law canmoliaeth.”

Hyd yma y cyrhaedda yr hyn a ygrifenodd o hanes ei fywyd ei hun—oddi eithr ychydig yn y flwyddyn neu ddwy olaf o'i oes, wedi iddo gyfarfod y brofedigaeth lam o farwolaeth ei ferch. Y mae yr hyn sydd ar gael yn werthfawr iawn, gan ei fod yn dangos cyfeiriad ei feddlw, a'i dueddiadau crefyddol, yn nyddiau ei ieuengotid. Yn yr adeg beryglus hon ar fywyd, ar eu symmudiad oddi cartref i dref boblog a llawn o hudoliaethau, colodd miloedd o ddyn-

ion ieuaingo eu ffordd am eu hoed, ac am byth; ond bu llaw Rhagluniaeth yn dynner drosto ef, ac ni syrthiodd yr un blotyn arno i lychwino ei gymmeriad. Tystiolaeth llawer sydd heddyw yn fyw yn Liverpool, ac a'i hadwaenent yn dda y pryd hwn, sydd gyffelyb i'r eiddo ef ei hun. Hoffent ei gymmeriad diargyhoedd a'i gymdeithas gyda hwynt yn eu cyfarfoddd llynyddol a chrefyddol. Pan oedd yn selod o gymdeithas y gwyr ieuaingo, ac yn ei araeth gyntaf, er nad oedd ei bwng yn arwain yn hollol y ffordd hono, aeth ef ar ei union i Galfaria—y lle y bu yn troi llawer o'i gwmpas o hyny hyd ddiwedd ei oes. Gwnaeth ei fynediad i Ysgol Sabbothol a chapel Dr. Raffles ar gychwyniad y tymmor hwn, a'i arosiad yno am flwyddyn a hanner, les mawr iddo mewn llawer ffordd. Yma y dechreuodd gynyddu ac ymberffeithio yn yr iaith Saesneg. A digon tebyg mai i hyn, a'r manteision a gafodd y blynyddoedd yma, ynghyd â'r faith iddo dalu graddau helaeth o sylw i lenyddiaeth Saesneg yn Edinburgh, y gellir priodoli ei lwyddiant mawr fel ysgolhaig Saesneg; o blegid daeth ar ol hyn yn hyddysg iawn yn yr iaith, ac yn siaradwr rhagorol ynddi. Amlwg ydyw nas gallasai wneyd ei gartref gyda'r Saeson. Yr oedd y manteision i wneuthur hynny ganddo ef hefyd yn fwy na llawer: yr oedd wedi cael pob derbynriad a sylw ganddynt, ac yr oedd wedi dyfod yn Sais da ei hunan. Ond nid oedd dim gronyn o falchder a thuedd i ymgodi ynddo ef, fel a welir mewn llawer o fechgyn Cymru wedi myned i fyny i Loegr. Hollol i'r gwrthwyneb:—yr oedd efe am ddyfod â phob manteision a gafodd oddi wrth y Saeson yn ol i wasanaeth gwlad ei dadau; a “Châs gŵr ni charo y wlad a'i maco.” Yr oedd ef yn caru ei wlad, yn caru ei genedl, yn caru yr hen Fethodistaidd; a mwy na'r cwbl, yr oedd yn caru yr hen efengyl a bregethid ganddynt hwy gyda'r fath sêl a nerth. Dyma a'i dygodd yn ol i fwrw ei goelbren yn eu plith. Yr oedd ei ragolygon bydol hefyd y pryd hwn yn ddisglaer iawn. Gallasai, yn ol pob tebyg, ddyfod yn gyfoethog yn mhethau y byd hwn. Gallasai, fel yr oedd pethau yn ymddangos ar y pryd, ennill digon o gyfoeth i'w oed ochr yn ochr a chyfoethogion Liverpool. Ond nid dyma y llwybr oedd wedi ei dori allan iddo gan Ragluniaeth. Nid oedd ei fryd ef ar famach, so nid oedd ei serch ar gyfoeth: mewn gair, nid oedd yn ei elfen yn y pethau hyn. Ni waeth heb roddi dyn mewn swydd neu waith os bydd allan o'i elfen. Rhodder dyn i ganlyn ei elfen, beth bynag fydd ei dalentau; yna y mae gobaith iddo fod yn ddedwydd, yn ddefnyddiol, a llwyddiannus.

Felly, cawn Mr. Powell, yn ōr ieuango tuag un-ar-hugain oed, yn gwrthod rhagolygon bydol, ac yn myned i Athrofa y Bala, er mwyn cymhwyso ei hun i dreulio ei oes yn ngwasanaeth crefyddol. Pan yr aeth yno i ddechreu, yr oedd Dr. Charles yn gyd-athraw â Dr. Edwards. Ac yn eu cymdeithas a than eu haddysg hwy y gwreiddiodd ac y grymusodd y teimladau crefyddol oedd ynddo o'r blaen. Yr oedd bellach wedi dyfod i'w elfen ei hun, a'i ysbyrd yn ymglymu o amgylch ysbrydoedd ei athrawon a' gyd-efrydwyr; a chan ei fod yn ōr ieuango diymhongar, boneddigaidd, a chrefyddol, hoffid ef yn fawr gan yr athrawon a'r efrydwyr. Yn y Bala y dechreuodd bregethu. Nid oedd y rheolaau sydd mewn grym yn awr mewn bod y pryd hwnw; onid é, nis gallasai ddechreu nes iddo

adael yr athrofa. Pa beth a'i tueddodd at waith y weinidogaeth, a pha bryd y daeth hyn yn benderfyniad ganddo, nid ydym yn gwybod; ac nid ydyw yn hysbys chwaith pa bryd yn ei hanes y cymmerodd y cyfnewid mawr yn ei gyfiwr le. Nid oedd angen am ddim byd nerthol yn foddion truedigaeth iddo ef. Yr oedd yn "Nazariad i Dduw o'r groth," ac yn fucheddol o'i febyd; ac y mae yn dra thebyg fod y syniad am fod yn bregethwr ynddo er yn blentyn. Ymddengys mai yn y Pant glas, ger llaw y Bala, y pregethodd ei bregeth gyntaf. Ei deatyn oedd—"Eithr yn gyntaf, ceisiwch deyrnas Dduw, a'i gyfiawnder ef, a'r holl bethau hyn a roddir i chi yn chwaneb." Ar ol gorphen ei efrydiaeth yn y Bala, tuag amser agoriad y prifysgolion yn niwedd y flwyddyn 1845, aeth i Edinburgh, i'r New College—athrofa duwinyddol yr Eglwys Rydd yn y ddinas hono. Yr oedd y sefydliad y blynyddoedd hyn yn benaf o dan ofal y Doctoriaid Chalmers a Cunningham. Mwynhaodd yntau, gyda llwyddiant mawr, eu haddysg hwy mewn duwinyddiaeth, athroniaeth, a changhenau eraill addysg o radd uchel. Yr oedd gydag ef yno o Gymru y flwyddyn gyntaf y Parch. Edward Morgan, o'r Dyffryn; a'r ail flwyddyn, y Parch. John Griffith, o Jerusalem, Bethesda:—tri o wfr a ddaethant yn fuan wedi hyn yn gedyrn yn Israel Methodistiaid Cymru. Meddai pob un ei dalent ei hun, y mae yn wir:—y naill fel Paul yn plann, y llall fel Cephas yn mynegu y newyddion da mewn nerth, a'r trydydd fel Apolos yn dyfrhau. Bydd enwau y tri yn anwyl iawn gan eu cenedl yn hir o amser i ddyfod. Heb law cymdeithas urddasolion dinas Ysgotland, bu cymdeithas y tri i'w gilydd, fel haiarn yn hagi haiarn, o leshad a bendith fawr; ac yr oedd gan bob un o'r tri bob amser barch mawr y naill i'r llall, a hynyd derfyn eu hoes. Yfodd Mr. Powell yn helaeth o ysbryd ei athrawon, cyfoethogodd ei feddwl, ac ymberffeithiodd yn mhob modd i waith y weinidogaeth. Dy-chwelodd o Edinburgh yn nechreu haf y flwyddyn 1847 gyda thyst-lythyrn yn ei feddiant oddi wrth Dr. Chalmers, a'r athrawon eraill. Cyfeiriai yn fynych at y tymmor hwn fel un o adegau hapusaf ei fywyd; a soniai am yr enwog Chalmers gyda blas neillduol.

Wedi gorphen ei addysg yn yr athrofydd, a dychwelyd i Gymru, yr oedd yn barod bellach i waith, ac yr oedd ei ysbryd yn llawn addfed iddo. Teimlai ymlyniad wrth y cyfundebydydgywyd ef i fyny ynddo; ac er ei fod yn or-hoff o wrandaw yr eifengyl o enau cenhaden Duw yn yr hen iaith, etto yr oedd cymmhwysder arbenig ynddo ef ei hun i fod yn bregethwr yn mhlith y Saeson. Felly y dewisodd. Cyn ymsefydlu yn un man, aeth ar daith trwy y Goror. Yr oedd y genhadaeth yn Holt o dan nawdd sir Feirionydd; neu o leiaf, fe ddaeth felly y pryd hwn. Dyma y lle yr ymsefydlodd efe fel cenhadrwr ynddo, ac ni chafodd cyfeillion y genhadaeth byth le i edifarhau am ei sefydlu yno.

Parhaodd y cyssylltiad rhwng y cenhadrwr a sir Feirionydd am yn agos i ddeng mlynedd. A dyma lle y bu llafur mawr oes Mr. Powell; ac yr oedd y llafur mawr yr aeth drwyddo yma yn mhob cyssylltiad yn llafur na ddilêir byth mo hono; o blegid daeth gwedd newydd ar achos crefydd yn y dref henafol hono tra bu ef yn aros ynddi am yr ysbaid o chwe blynedd ar hugain. Yr oedd y Parch. Dr. Edwards, o'r Bala, yn gyd-nabyddus iawn â hanes dechreusd ei bregethu,

ac â dechreusd ei gyssylltiad â'r genhadaeth, ac y mae y llythyr canlynol o'i eiddo yn rhoddi gwybodaeth gryno am y naill a'r llall:—

"BALA, Ionawr 30ain, 1879.

ANWYL MR. _____

Yr wyf yn cofio yn dda fod genyf barch mawr i Mr. Powell pan oedd yma yn yr athrofa, a fy mod yn edrych arno fel cyfaill, yn fwy nag fel dyg-ybl. Cymmerodd ofal hynny o lyfrau oedd genym ar y pryd, a gwnaeth ei hun yn mhob ffordd yn ddefnyddiol y tu fewn a'r tu allan i'r cylch athrofaol. Dafydd Rowland fu yma yn ei holi cyn ei dderbyn ar brawf fel pregethwr; yr hyn a gafodd gyda pharodrwydd mawr. Dadleuai Dafydd Rowland fod ynddo debygolrwydd i Ebenezer Morris, yn ei feddwl a'i wynebpryd. Y prawf a gafwyd o hono yma a barodd i'r cyfarfod misol ei anfon fel cenhadrwr i Holt. Yr oedd gair wedi dyfod o'r Gymdeithasfa y byddai yn dda i'r siroedd chwilio am genhadwr i'w hanfon i'r Goror, a gofalu am eu cynnal. Gweithredwyd yn ol y cynghor hwn gan sir Feirionydd; a'r un a ddewiswyd ganddi oedd Mr. Powell. Er fod sir Feirionydd yn rhoddi iddo fwy na chyffredin o gyflog, ni chlywais fod neb yn grwgnach, oddi eithr ambell un mewn siroedd eraill. I'r gwrthwyneb, yr oeddym oll yn falch o'n cenhadrwr; a diau na buasem yn blino ei gynnal tra fassai yn aros yn Holt. Ond ar ol bod yno yn llafurio gyda llwyddiant mawr am rai blynyddoedd, meddyliodd am godi ysgol i roddi addysg wladol a chrefyddol i fechgyn Cymru; yr hwn sefydliad sydd wedi bod o fendith fawr i ni fel cenedl. Wedi gweld yr ysgol yn llwyddo, anfonodd i ddyfod, heb fod neb yn gofyn iddo, na byddai iddo dderbyna dim at ei gynnalieith oddi wrth y cyfarfod misol o hynny allan, er ei fod yn parhau i wneyd gwaith cenhadrwr fel o'r blaen.

Yr eiddoch yn gywir,

L. EDWARDS."

Yn mhen blwyddyn a hanner wedi ei ymsefydlu yn y Goror, ymunodd Mr. Powell mewn priodas â Marianne, merch ieuangaf Mr. Gee, cyhoeddwr, Dinbych, gynt—tad y cyhoeddwr presennol. Priodwyd hwynt yn y dref hono, Mawrth 6ed, 1849, gan y diweddar Barch. Dr. Parry, Bala:—ac ni bu priodas erioed yn fwy dedwydd. Yn Mehefin, yr un flwyddyn, yn Nghymdeithasfa y Bala, ordeiniwyd ef i gyflawn waith y weinidogaeth, gyda saith o frodyr eraill.

Bellaeh, ymroddodd Mr. Powell i waith mawr ei fywyd gyda diwydrwydd a phenderfyniad diildio—a Holt oedd maes ei lafur; ac ar drigolion pa le y dywed un ysgrifenydd fel hyn:—

"Tref henafol ydyw Holt, yn sefyll bum milldir o Wrecsam, ac wyth milldir o Gaerlleon. Y mae golygfeydd natur yn brydferth, a chynnyrchion y ddaear yn doreithiog yn ei chyffiniau. Ond tua'r flwyddyn 1847, yr oedd ei thrigolion, oddi eithr teulu neu ddau, yn isel eu cyfwr, yn dra ofergoelus, ac yn ddiethr hollol i grefydd. Dilynent eu gorchwylion, a chymmerai ymladdfeydd parhaus le o amgylch y gross yn nghanol y dref ar y Sabothau. Cedwid gŵyl-mabantau am dyddiau ac wythnosau, a chyflawnid pob llygredigaeth ynddynt. I'r cyfwr y le y dewisodd Mr. Powell fyned i gyhoeddi anchwiliadwy olud Crist."

Dechreuwyd achos gan y Methodistiaid yno yn y flwyddyn 1838, neu 1840. Y lle y cynnelid y gwasanaeth i ddechreu oedd, mewn ystafell lle y cadwai Mr. Evans (gŵr oedd yn byw yno ar y pryd) ysgol ddyddiol. Bu cyfeillion o Wrecsam, megys y Parchn. William Edwards, John Jones, a Thomas Francis, ac eraill, yn ffyddlawn iawn yn amser dechreusd yr achos. Adeiladwyd y capel cyntaf yno yn y flwyddyn 1843. Y pryd hwnw, nid oedd ond pedwar yn profesus

orefydd, deg ar hugain yn yr Ysgol Sabbothol, a thua deg a deugain yn wrandawyr. Pan ymadawodd Mr. Powell, yn y fl. 1873, yr oedd yno ddau gant yn yr Ysgol Sul, a thua tri chant a hanner o wrandawyr. Y mae y ffaith hon ynddi ei hun yn dangos nad aeth ei lafur cyhoeddus yn y blynyddoedd hyny ddim yn ofer; ond y dydd diweddaf yn unig a ddengys faint y gwaith a wnaeth yn nghymmydogaethau tywyll y Goror, ac yn enwedig yn y dref a'r gymmydogaeth lle yr oedd yn byw. Yr oedd yn un o'r dynion mwyaf dylanwadol yn Holt—yn wladol a chrefyddol. Yr oedd yn un o lywodraethwyr yr Ysgol Rydd yn y dref, yr hon a ad-drefnwyd yn ddiweddar gan ddirprwywyr y llywodraeth. Daliai hefyd ymddiriedolaeth bwysig ar dir a berthynai i'r llywodraeth; ac yn mhob ysgogiad elusenol, efe oedd ar y blaen trwy y blynyddoedd. Gwnaeth lawer i'r tlawd, a bu yn gynghorwr ac yn arweinydd i lawer teulu mewn profedigaeth lem. Beth bynag fyddai natur y profedigaeth, teimlai y profedigaethus yn fwy calonog i fyned at Mr. Powell yr ail dro na'r tro cyntaf; ac ni byddai yntau byth yn blino estyn ymward i rai mewn eisiau lawer gwaith drosodd. Teimlai y tralodedig, pan yn cael ei gydymdeimlad ef, y byddai hanner y haich wedi ei symmud ymaith, a byddent yn ddiau yn barod i ddywedyd, "Dyma un sydd yn ein caru ni." Er mwyn rhoddi cychwyniad i gynnilddeb, a pharatoi erbyn y drwg, sefydlodd yn y lle yr hyn a elwid Arianddy Ceiniog; yr hyn a fu yn fendith fawr i laweroedd o ddiolion, a rhai nad oeddynt wedi arfer a chynnilo dim. Cariwyd hyn yn mlaen am flynyddoedd gyda llwyddiant mawr. Rhoddodd a gwasgarodd lawer o'i eiddo ei hun i ddiolion; a'i rei bob amser mewn achosion elusenol fyddai:—"Na wyped dy law aswy pa beth a wna dy law ddeheu." Y mae ei enw gan y trigolion yn y lle hwn, ar gyfrif yr amrywio bethau hyn, yn gystal ag am ei fod yn gwylio dros eu heneidiau, yn anwyl ac yn fendigedig. Capel bychan pedwar ochrog, yn ol yr hen ffasiwn, oedd y capel yn y flwyddyn 1847. Daeth yn fuan yn rhy fychan, a helaethwyd ef. Ymwelwyd â Holt, fel lleoedd eraill yn y Goror, a thrwy yr oll o Gymru, ugain mlynedd yn ol (1859, 1860) gan y diwygiad, yr hyn a chwanoedd lawer at rifedi yr eglwys. Teimlodd Mr. Powell hefyd gryn lawer o'i ddylanwad, a gweithiodd yn galed iawn yr adeg yma—ac yn gymmaint felly fel y penderfynodd y bobl y llafuriai yn eu plith gyfiwyo anrheg iddo. Yr oedd yr anrheg yn gynnwysedig o awrlais o'r fath harddaf, gyda yr ar-ysgrifen ganlynel yn argraphedig arno:—

"Cyfiwynedig i'r Paroh. Ebenezer Powell, gan aelodau Eglwys Henaduriaethol Holt, fel arwydd fechan o'u parch dwfn tuag ato, a'u gwerthfawrogiad diolchgar o'i lafur yn eu plith fel eu gweinidog. Mawrth, 1861."

Yr oedd hefyd, flynyddoedd cyn hyn, wedi gosod ei wyneb fel callestr yn erbyn y llygredigaethau, a'r chwaraeon, a'r ymladdfeydd cŵn, a'r dawnio o amgylch y groes ar y Sabbothau, a'r wyl-mabsant fawr flynyddol a gedwid yn y Castell er cyn cof; ac yr oedd, trwy ei areithiau a'i ddylanwad gyda mawrion y wlad o gwmpas, wedi llwyddo i'w cael i lawr.

Ar ol yr amser y cyfiwynwyd yr anrheg uchod iddo, aeth yr achos crefyddol rhagddo, a llwyddodd yn fawr yn y blynyddoedd dilynol, fel y daeth y capel etto yn rhy fychan; a bu raid

estyn cortynau y babell. Adeiladwyd y capel hardd presennol yn y flwyddyn 1865, a chostiodd, ynghyd a'r festri, a'r ddarllenfa sydd yn rhan o hono, 1,500p. Adeiladwyd y ddarllenfa ynglŷn â'r capel er mwyn i'r bobl gyffredin gael lle i droi i mewn i ddarllen yn ystod eu horiau hamddenol, ac er mwyn cael rhyw foddion felly i ddiwyllio eu meddyliau. Ac ymadaflodd Mr. Powell â'i holl egni i'r gwaith hwn. Rhoddwyd y tir lle yr adeiladwyd y capel yn rhodd ganddo ef; a dygodd ran fawr o'r draul ei hun; heb law hyny, casglodd lawer tuag ato gan gyfeillion y tu allan i'r dref. Cafodd rodd haelionus gan y Gwir Anrhydeddus Ardalydd Westminster, ac un arall gan Syr W. W. Wynn, A.S., a lliaws mawr eraill—rhaf yn Fethodistaidd, ac eraill heb fod. Yr oedd efe trwy ei ffordd ennillgar wedi llwyddo gyda hwynt. Y mae canmoliaeth yn deilwng i lawer o bobl yr eglwys a'r gynnull-eidfa hefyd am eu fyddlondeb yn yr achos hwn. Rhwng ymdrechion o bob cyfeiriad, daeth y capel yn ddiddylled yn 1873. Gwaith mawr mewn lle o'r fath, ac mewn can lleieo o amser oedd hwn. Y mae iddo ei hanes, ac y mae eisoes wedi cario dylanwad mawr er crefyddoli y dref a'r ardal.

Yr oedd cyssylltiad Mr. Powell â chyfarfod misol sir Feirionydd wedi darford er's blynyddoedd cyn hyn. Yn y flwyddyn 1865, dechreuodd cyfnod newydd yn ei hanes:—y flwyddyn hono y dechreuodd gadw *boarding school*, ac y sefydlodd yr hyn a elwid, ac a elwir etto, *Holt Academy*. Ymgymmerodd â hyn o hono ei hunan, gan y credai y gallai fod etto o fwy o wasanaeth i'w oes, a chan y teimlai y byddai wrth wneyd hyn yn rhyddhau y cyfeillion caredig yn sir Feirionydd oddi wrth y cyfrifoldeb o'i gynnal fel cenhadwr. Felly, tertynodd ei gyssylltiad â'r genhadaeth yn y flwyddyn ganlynol; ond gofalai am yr achos yn Holt fel cynt; ac ar ei ysgwyddau ef yr oedd y pwysau yr holl flynyddoedd, hyd ei fynediad i breswyllo oddi yno i Gaer.

Bu Mr. Powell yn olygydd hefyd i'r "*Monthly Herald*," ac ysgrifiodd lawer iddo am flynyddoedd. Ond dyma y cenhadwr yn awr yn athraw, a nifer liosog o ieuengotyd o dan ei ofal; ei dŷ wedi dyfod yn dŷ llawn, ac yntau yn teimlo mai efe oedd i arwain yr oll oedd dan ei ofal. Yr oedd dechreuad yr ysgol, fel pob peth ar y dechreu, yn fychan:—chwech oedd y nifer y tri mis cyntaf, y rhai a ddygid mewn rhan o dŷ yr athraw. Cynnyddodd y tymmor nesaf, ac felly o dymmor i dymmor am yr agos i ugain mlynedd; ac yr oedd eu nifer y flwyddyn yr ymneillduodd Mr. Powell yn drigain. Nid oedd ysgolion uwchraddol yn Nghymru yr adeg hono ond prinion, fel yr oedd dechreuad y sefydliad hwn o gymmaint a hyny yn fwy gwerthfawr. Bendith i Gymru, ac i'r Goror, oedd ei chael. Llywodraeth tynerwch oedd ei lywodraeth ef gyda'i ysgolheigion; etto yr oedd yn llywodraeth o'r fath fwyaf llwyr. Dysgai iddynt siwrwedd a moesoldeb fel egwyddorion cyntaf pob llwyddiant a phob mawredd; a dywedai wrthynt yn fynych fod mwys-airiau yr un mor drwg a geiriau calwydd. Yr oedd crefydd hefyd yn elfen bwysig yn yr addysg a gyfanai efe. Gosodai argraph grefyddol ar yr holl sefydliad, a diammheu iddo drwy hyny roddi tuedd er daioni yn meddyliau cannoedd a fu dan ei ofal. Dywed un o'i hen ysgolheigion fel hyn:—"Yr wyf wedi cyfarfod o dro i dro âg ugeiniau o ddynion

ieuauage a dderbyniodd eu haddysg wrth ei draed; a thystiolaeth pob un o honyfth ydoedd, mai efe oedd yr agosaf i gyraedd perffoithrwydd cymmeriad o neb a welsant erioed." Ac y mae unfrydedd y dystiolaeth ynddi ei hun yn ddigon o brawf fod yma ryw beth mwy na theimlad naturiol dysgybl at ei athraw.

Yn y flwyddyn 1873, daeth amgylchiadau a phethau oddi amgylch, fel y penderfynodd ymaeillduo, a rhoddi gofial yr *Academy* i fyny. Yr un adeg ag y gwnaeth hyn, ymadawodd hefyd o Holt, i fyned i fyw i Gaerlleon. Diwrnod tywyll i Holt oedd diwrnod ei ymadawiad ef oddi yno. Yr oedd yn golled fawr i'r dref goli un ag oedd yn meddu y fath ddylanwad ynddi. Yr oedd yn golled i eglwys y Methodistiaid gollu gweinidog oedd wedi bod mor llafurus a defnyddiol yn eu plith am gymmaint o amser. A theimlai pawb fod y golled hon yn gyfryw na chwaid mo'i chyffelyb yno erioed o'r blaen. Ac fel prawf o'u parch iddo ef a'i briod, a'u gwerthfawrogiad o'i lafur am faith flnyddoedd, darfu i'r eglwys gyflwyno iddynt yr anerchiad canlynol, wedi ei osod mewn *gilt frame*.—

At y Parchedig EBENEZER POWELL a Mrs. POWELL.

Yr ydym gyda hyfrydwch mawr yn cyflwyno yr Anerchiad hwn, ynghyd a'r Dysteb, ar yr achlysur o'ch ymadawiad o Holt, fel arwydd o'n rhwymedigaeth i chiwi am eich llafur diffino yn ein mysg yn ystod y chwe blynedd ar hugain diweddar.

Yr ydym yn dwnn thystiolaeth i sfyddlondeb gweinidogaeth Mr. Powell yn y pulpud, ac a hefyd yn mhob cylch arall yn ein mysg.

Ni ddymunwn chwaith anghofio gwasanaeth gwerthfawr Mrs. Powell, fel trysorydd i'r eglwys, ac athrawes sfyddlawn yn yr Ysgol Sabbathol, ynghyd a'i hymroddiad llwyr i wasanaethu teyrnas y Gwaredwr yn mhob modd.

Yr ydym yn gobeaithio y bydd i'r hâd da a hauwyd ddwyn ffyrth lawer ar ol hyn, er anrhydedd a gogoniant Duw ein Hiachawdwr.

Dymunwn hefyd gydnabod yn ddiolchgar eich ymdrechion mewn cysylltiad a'n capel newydd, trwy danygrifio yn haelionus eich hunain, a thrwy gaaglu arian oddi ar eraill, fel y mae genym y pleser heno o longyfarch ein gilydd ar daliedd llawn yr holl swm a wariwyd, sef 1,500p.

Tra y mae yn ddrwg genym ymadael a chiwi, nis gallwn lai na dymuno bendith Duw i'ch dilyn chiwi a'ch teulu, pa le bynag y byddoch yn trigiannu. Ac yr ydym yn llawenau gyda chiwi yn y ffaith fod heddwch, cydgoriad, a chariad brawdol wedi ffyni bob amser yn ein mysg.

Nid ydym yn ffarwelio a chiwi yn gwbl, o blegid tin bod yn gobeaithio y cawn ein siroli a'n hadeiladu erwy eich ymweliadau a ni yn y dyfodol mewn cysylltiad âg efengyl Crist.

Ydym, ar ran eglwys a chynulleidfifa Holt,

S. DALE.

R. DALE.

J. HUGHES.

J. PARRY.

J. O. JONES.

GEO. REDBOPE.

Ionawr 5ed, 1874.

Wedi ymadael o Holt y flwyddyn uchod, aeth Mr. Powell i fyw i Gaer; ac yno y treuliodd yr ychydig oedd yn weddill o flnyddoedd ei ffyrwyd. Yr oedd erbyn hyn wedi ymryddhau oddi wrth lawer o ofalon; ac efe a ymroddodd yn fwy egndol nag erioed i wasanaethu ei Arglwydd, yn benaf o fewn cylch eglwysi Saeinig Henadriaeth swydd Lancaster. Yr eglwys hyn oedd wedi bod yn faes ei lafur gweinidogaethol o'r dechreu. Dewisodd roddi ei wasanaeth yn dawel i eglwysi gweinaiad y Goror. Ni chafwyd o'yn erioed yn ei ferbyn ef ei fod 'yn esgeuluo y lle oedd gweinaiad.' Yn hollol i'r gwrthwyneb:—

y rhai hyn a hoffodd efe; ac er y byddai yn cael gwahoddiadau yn fynych i bregethu i gynnulleidfaeodd mawrion y trefydd Cymreig a Saesmig, etto gyda hunan-ymwadiad teilwng o ddysgybl i'r Iesu, efe a wasanaethodd yr eglwys bychain gwledig, a hyny am ychydig iawn o gydnybyddiaeth. Yr oedd wedi cymmeryd at y rhai hyn yn nechreu ei oes weinidogaethol, a glynai ei enaid wrthynt fel y glynai Ruth wrth Naomi. Derbynioidd symbyliad adnewyddol i "fod yn daer mewn amser, ac allan o amser," trwy ymweliad yr efengylwyr Americanaidd a'r wlad hon. Yr amser yma hefyd, cyfarfu ef a'i briod a phroffedigaeth lem, trwy goli eu hunig ferch, Mary Helena—merch ieuange brydweddol a serchog, tua phymtheg oed. Yr oedd yr amgylchiadau o dan ba rai y cymmerwyd hi ymaith yn peri fod y profedigaeth yn un chwerv iawn. Ar nos Lun, Medi 7fed, 1874, cymmerodd y gwely yr oedd yn cysgu ynddo ddan, a derbynioidd niweidiau mor fawr oddi wrth hyn fel y bu farw yn mhen dau fis—y 4ydd o Dachwedd. Effeithiodd hyn yn fawr ar Mr. Powell; a diammheu i'r amgylchiad ddylanwadu yn raddol er gwanhau ei iechyd ef ei hun. Ond er fod y profedigaeth mor fawr, etto goddefodd efe hi gydag amynedd Cristionogol, a dangosodd yn yr amgylchiad ei fod yn cydnabod llaw Rhagluniaeth, ac yn ymstwg dani gyda thawelwch tu hwnt i ddisgrifiad. Rhoddodd i lawr mewn *book of entries* ychydig nodiadau, yn cynnwys hanes y tralod (*calamity*, fel y gelwid ef ganddo ef), yr effaith a gafodd arnynt fel teulu, eu teimladau yn ei wyneb, y pryder a'r gofial manwl a gymmerasant i wneyd yr oll y gallai moddion dynol tuag at ei hadferiad, a'r arwyddion a welid, er gwell neu er gwaeth, ynddi hi o ddydd i ddydd. Nid oes yn yr oll o'r nodiadau hyn yr un gair yn tueddu i rwgnach yn y gradd leiaf. Amylyg ynddynt yr ymddiried llwyraf fod troion y Nef yn gweithio er daioni—nas gall y Llywodraethwr Mawr, ac nas gwna efe ddim ond yr hyn sydd oren—ei ddoethineb mawr ef yn cymmeryd eu merch ato ei hun, rhag y buasai i'r niweidiau a gafodd yn y tro fod yn anaf arni am ei hoed, pe cawsai wella—y diolchgarwch a deimlent i'w holl gyfeillion am eu caredigrwydd mawr yn nydd y profedigaeth, ac am y gweddiau a anfonwyd i'r nesoedd yr Nghaer, a thu allan i'r ddinas, am ei hadferiad—a'r llawenydd a deimlent wrth gael arwyddion ei bod hi ei hun, o dan ei holl ddiodefidiadau, yn cymmeryd dyddordeb mewn crefydd, ac yn rhoddi lle iddynt gredu ei bod yn un o anwyliaid yr Iesu. Syniadau o'r fath hyn sydd yn rhedeg trwy yr holl ysgrifau; ac y mae tynwch y tad ac anadliadau y Cristion yn dyfod i'r golwg yn mhob tudalen. Y mae y paragraph canlynol, allan o lawer, yn dangos crefyddolrwydd ysbyrd ac angerddoldeb teimlad yr hwn oedd yn y profedigaeth:—

"Y mae genyf achos i fendithio yr Arglwydd, o herwydd ei fod ef wedi tueddu fy meddwl o'r dechreu—o noswaith y tralod mawr—i weddio yn fwy taer am i'w henaid gael ei wella, nag am iddi gael adferiad oddi wrth y niwed i'w thy daearol. Efe ydyw fy nhyst, fy mod, laweroedd laweroedd o weithiau, gyda laweroedd llaweroedd o ddagrau, wedi bod yn gweiddio am hyn. Nid am nad oeddwn yn teimlo yn angerddol am iddi gael ei hadferu—etto teimlwn ei fod o gymmaint mwy pwysigrwydd iddi fod yn *gadwedig*. Bod yn *gadwedig*? Hyn yw pob peth!"

Wedi colli ei unig ferch, nid oes ond un mab

iddo yn aros, sef Mr. W. M. Powell, gŵr ieuango o deimladau crefyddol, a rhodiad boneddigaidd, yr hwn sydd wedi ymsefydlu y flwyddyn ddiweddfaf yn Mhorthmadog, fel *teacher of music*. Y mae ei weddw hefyd wedi ei gadael yn unig. Etto, fel y dywedodd y Gwaredwyr am dano ei hun, gall hithau ddywedyd i fesur mawr, nad ydyw hi yn unig, o blegid y mae iddi gyfeillion lawer.

Yn y misoedd olaf cyn i Mr. Powell gael ei gymmeryd i dderbyn ei wob—y misoedd yr oedd ei ischyd wedi dechreu siglo—bu ar ymweliad ag eglwysy a Goror yn Henaduriaeth Trefaldwyn, yn ol pennodiad y gymdeithasfa. Yr oedd yn y daith hon yn nefolaidd iawn ei ysbryd, yn llawn o ddn cenhadol, ac yn gydwytbodol i wneyd y gwaith hwn dros ei Arglwydd yn drwyadl. Yr oedd bob amser yn gynlluniwr da, ac yn anturiaethus a llwyddiannus yn ei gynlluniau. Y tro olaf hwn ar faes y genhad-aeth gwnaeth ymchwiliad manwl i holl gyssylltiadau yr eglwys. Mynodd allan eu gwir sefyllfa, a thraethodd y gwirionedd yn y modd mwyaf gonest er lles yr achos goreu yn y lleoedd hyny. Erioed ni wnaed gwaith yn fwy cywir, uniawn, a chydwybodol. Tynodd allan gynlluniau i osod y rhan yma o wllan yr Arglwydd mewn gwll trefn i weithio gyda mwy o lwyddiant yn y dyfodol, ac ysgrifennodd adroddiad llawn i'w gyflwyno i'r Bwrdd Cenhadol, yr hwn a argraphwyd wedi hyny yn gyflawn yn y "*Drysorfa*." Ond cyn i'r amser ddyfod iddo gael ei ddarllen yn y gymdeithasfa, yr oedd yr hwn a'i hysgrifennodd a'i law ei hun er's pythefnos wedi ei gymmeryd oddi wrth ei lafur i dderbyn ei wob! Ac yr oedd yr adroddiad hwn pan y darllenwyd ef yn nghymdeithasfa y Drefnewydd yr haf canlynol, fel llais o'r byd arall, yn galw ar holl weision ac eglwysy Crist at eu gwaith. Treuliodd Cyfeistredfod Gweithiol y Genhad-aeth oriau yn y gymdeithasfa hono i hyrwyddo yn mlaen y cynlluniau yr oedd efe wedi eu tynu allan. Yn y gymdeithasfa hono hefyd, rhoddwyd yr hyn a ganlyn i lawr yn ei chofnodau:—

"Hysbyswyd am farwolaeth y Parch. E. Powell, o Gaerlleon, yr hwn oedd yn aelod o'r cyfeistredfod (gweithiol), ac hefyd o'r is-bwyllgor, a phasiwyd y penderfyniad canlynol ar yr achlysur:—'Fod y cyfeistredfod, wedi clywed gyda galw dwys am farwolaeth ddisymwth ein hanwyl frawd, Mr. Powell, yr hwn oedd wedi treulio ei oes weinidogaethol ar ran o faes y Genhadaeth, ac a fu am dymhor yn un o'i chenhadon, yn cydymdeimlo yn fawr a'i deulu galarus, ac hefyd a'n cyfeillion yn gyffredin yn Henaduriaeth swydd Lancaster, yn ngwynneb colli un oedd yn llawn lle mor fawr yn eu mysg; a'n bod yn hyderu y bydd i'r hwn a biau'r gwraig godi eraill yn fuan i weithio ar y maes y llafuriodd efe mor ffyddlawn arno am dros bump ar hugain o flynyddau.'"

Megys y crybwyllir yn y penderfyniad uchod, yn bu ddisymwth y bu Mr. Powell farw! Y tu allan i gylch ei deulu, nid oedd odid neb yn gwybod nac yn meddwl fod perygl yn bod, hyd nes yr oedd efe wedi ei symmud trwy yr Iorddonen. Yr oedd wythnos i ddiwrnod ei farwolaeth yn gadeirydd mewn cyfarfod crefyddol yn nghapel Cymraeg St. John Street. Yn Holt, ei hen gartref, y pregethodd y tro diweddfaf—y Sabbath olaf, ond un, y bu fyw. Mater ei bregethau oedd dwy weddi y Gadareniaid; a chafodd y fraint o weinyddu yr ordinhad o Sŵper yr Arglwydd yno y tro hwn i ddau ar bymtheg o'r newydd—llwyddiant yr oedd wedi chwennychu

yn fawr ei weled. Ysgrifennodd at weinidog oedd yn aros ar y pryd yn Llundain, a dywedai "ei fod wedi cael Sabbath hyfryd yn Holt—fod ei galon wedi ei llenwi â llawenydd, fod chwanege yn agos i'r deyrnas," gan chwanege, "Gadewch i ni weddio am i Dduw eu dwyn i mewn." Bu farw megys yn ei ddillad gweithio. Ni bu ond Sabbath heb bregethu. Ac y mae yn hyfryd meddwl fod pob peth yn ddymunol a dedwydd yn ei ddiweddfaf, fel yn ei fywyd. Yr oedd ei ysbryd yn dyfod yn fwy nefolaidd er's misoedd, a'i feddwl yn dyfod yn fwy fwy addfed i'r wlad well, nes y cafodd ei hunan megys yn ddiarwybod ynddi. Ychydig ddyddiau cyn ei gymmeryd yn glaf, clywodd ei briod ef yn canu y pennill canlynol:—

"O Dduw! rho im' dy heddi,
A golwg ar dy weddi;
A maddeu 'n awr fy meiau mawr,
Cyn 'r elwy' i lawr i'r bedd:
Ond im' gael hyn, nid ofna i'r glyn,
Na cholyn angy'n hwy—
Dof yn dy law i'r ochr draw,
Heb friw na braw, ryw ddydd a ddaw,
Uwah law pob loes a chlwy'."

Dywedai wrthi yn ei saldra byr, "Na chymmerwch eich twyllo gan yr hyn a ddywed y meddygon: gallowch fod yn sicr y rhaid i ni ymwahanu. Yr ydych wedi bod yn werthfawr iawn i mi; ond y mae yn rhaid i ni ymwahanu. Darllenwch i mi, fy anwylyd," meddai wrthi draohefa. "Beth a ddarllenaf?" "O! dim ond yr Hen Lyfr." Estynodd hithau y Beibl. "Darllenwch yn yr Epistol at y Rhufeiniaid," meddai. Dechreuodd hithau tua y bedwaredd neu y bummed bennod o'r epistol. "Trowch i'r dechreu," meddai, "a ohwi a gewch bechaduriaid, a phechod." Darllenodd iddo bennod ar ol pennod, hyd nes y daeth at ganol yr wythfed bennod; a dyma y geiriau olaf, ac ar bwys y rhai hyn y bu farw—
"O blegid yr ydwyf yn cyfrif nad yw yr amser presennol hwn yn haeddu ei gyfelybu i'r gogoniant a ddaiddur i ni." Mor dawl ac mor debyg iddo ei hun! Ehedodd ei "ysbryd at Dduw yr hwn a'i rhoes ef," Mai 19eg, 1876, pan yr oedd yn 57ain mlwydd oed. Yr afechyd a'i dygodd ef ymaith ydoedd ennynfa ar yr ysgyfaint. Rhoddwyd ei weddillion i orwedd yn nghladdfa brydferth Caer y dydd Mawrth canlynol, mewn bedd wedi ei naddu mewn craig. Yr oedd y claddedigaeth yn un cyhoeddus, a chychwynodd yr orymdaith oddi wrth ei breswylfod yn Lorne Street—y gweinidogion a'r blaenoriaid bob yn ddau, a'r dorf yn canlyn. Ni welwyd claddedigaeth mor liosog ac mor barchus yn ninas Caer, meddir, er's hanner can mlynedd. Cynnaliwyd gwasanaeth crefyddol yn nghapel St. John Street ar y ffordd i'r gladdfa. Cymmerwyd rhan yn y gwasanaeth gan weinidogion blaenaf y cyfundeb, ac yr oedd y siaradwyr a'r dyrfa oll mewn teimlad dwys. Y Sabbath canlynol, pregethodd y Parch. Profeswr Howells, o Goleg Trefeca, bregeth angladdol iddo oddi ar 1 Cor. xv. 57; "Ond i Dduw y byddo y diolch, yr hwn sydd yn rhoddi i ni fuddugoliaeth trwy ein Harglwydd Iesu Grist." Mehefin 18fed draohefa, pregethwyd pregeth goffadwriaethol iddo yn nghapel City Road, gan y Parch. J. Williams, gweinidog y lle, oddi ar *Daniel* x. 11—
"Daniel, ŵr anwyl."

Fel prawf chwanegeol fod y parch iddo, nid yn lleol, ond yn gyffredinol trwy y wlad, ymddangosodd erthygl arno yr wythnos ganlynol i'w

gladdedigaeth, wedi ei hysgrifenu gan y Parch. R. Owen, M. A., Pennal. Y rhan ganlynol o honi a rydd ddisgrifiad pur gywir o'i gymmeriad:—

“Yr oedd y parch a ddangosid yn ninas Caerlleon ddiwrnod claddedigaeth y Parch. Ebenezer Powell yn ddigon o dystiolaeth mai gŵr mawr oedd yn cael ei gladdu. Yr oedd efe yn ddyn da—yn ddi-ammheuol yn un o rai rhagorol y dddear; ac er nad yn un o rai mwyaŷ cyhoeddus ein cenedl, etto fe wnaeth gymmaint yn ei oes gymmharol fer sydd yn hawlio iddo le yn mhllith ei goreuon. I aglwysi Saesneg y cyfundeb, yr oedd yn ddigon hysbys fel pregethwr; ond nid oedd mor hysbys felly yn sir- oedd Cymru. Er hyn yr oedd ei gysylltiad â'r Dywysogaeth ac â'r cyfundeb yn gyfryw ag y mae yn deilwng i ni dalu teyrnged o goffadwriaeth iddo, yn gystal a dwyn i'r golwg rai llinellau yn ei gymmeriad a ddangosant pa fodd y darfu iddo sicrhau y fath baroh yn meddyliau ei gyd-ddynion tuag ato.

Yr oedd Mr. Powell yn ŵr cyfrifol, a rhoddi i'r gair ei ystyr eangaf:—gwneid cyfrif mawr o hono gan bawb a'i hadwaenai. Yr oedd yn foneddigaidd yn ei holl ymddygiadau, yn serchog iawn yn ei gymdeithas, ac yn addfryn a llednais ei ysbryd. Meddai ddynoliaeth o'i fath oreu; a dyma waelod yr adeilad—safai ei holl ragoriaethau eraill heb syl-lyd ar y gwaelod hwn. Rhoddi llawer o brys yn fynych ar athrylith a thalent prydd na byddo dim o'r dyn dan hyn; a lle byddo y dyn yn ngholl, ni bydd yno ddim defnyddioldeb parhaus. Ond am Mr. Powell, pob grŷs a enillai, fe'i hennillai am byth. Yr oedd llawer o'r dyn yndo—yr oedd yn unplyg hollol ei gymmeriad, yn hawdd i bawb ym-ddiried yndo. Ar wahân oddi wrth ddylanwad gras, gallent foddwl fod orefydd y bymthegfed Salm yn wreiddiol yn ei natur:—ni chlywid byth mo hono yn absennu a'i dafod, ac y mae yn bur debyg na wnaeth erioed ddrwg i'w gymmydog. Tueddu at y tawel yr oedd ei natur; etto yr oedd yn llawn o arabedd ei daid, Ebenezer Morris—a mynych y gwelid ef yn mhllith ei gyfeillion fel y goedwig yn ysgwyd wrth fwrthau eu llawenydd, ac wrth eu gwneuthur hwythau yn llawen. Nid yn unig ni byddai neb yn waeth o'i gymdeithas ef, ond hoffai pawb ei chael drachefn. Nid oedd yn un hoffai ymgryhaedd at leodd uchaf y bobloedd; yn hytrach ciliai oddi wrth hyny, a gwelid oedd ganddo weithio yn ddistaw, megys y tu ol i'r *curtain*. A gweithio felly a wnaeth yn hynod lwyddiannus fel gwladwr, ac fel dyn defnyddiol, yn y cylch y gosodwyd ef ynddi gan Ragluniaeth. Ysgrifennodd llawer i'r waag, heb wybod i ond ychydig gyfeillion, i am-ddiffyn iawnderau ei gymmydogion. Yn y pulpud yr oedd, megys y sylwodd rhyw un o'r blaen, fel y gwllith yn diagyn, heb na gwynt nac oerni yn dwyn y gwllith ymaith. Efyngylu pethau daionus oedd ei holl waith; ac y mae hyn yn sicr am dano ef—lle yr oedd yn fwyaf adnabyddus yr oedd yn fwyaf cymmeradwy. Y mae yn hyfryd meddwl hefyd ei fod wrth agoshau i'r nefoedd yn dyfod yn fwy ymroddedig i waith y weinidogaeth. Yn y misoedd diweddaf, cafodd y fraint o weled llawer mewn amryw fanau yn trol eu hwyneb i dŷ yr Arglwydd. Pe y symien i fyny ei gymmeriad mewn un gair, y mae yn debyg mai y gair hwnw fyddai—Daioni. Yr oedd yn ddyn da, ac am hyny yr hoffid ef mor fawr. Cyrhaedda dyn fawredd trwy wahanol ffyrdd. Mae un yn rhagori am ei fod yn athrylithgar, arall am ei fod yn dalentog, arall am ei fod yn ffydlawn—ond yr oedd y brawd anwyl hwn yn rhagori am ei fod yn ddyn da. Fel y rhoddiwyd y teitl 'da' i fwy nag un o frenhinoedd ein gwlad, gallwn yn briodol iawn ei chwangu at ei enw yntau—a pha gymmeriad gwelw a allasai ei gael na 'Powell Dda.'”

Derbyniodd Mrs. Powell liaws mawr o lyth-yr-au o gydymdeimlad oddi wrth gyfeillion o bob cwr o'r wlad:—oddi wrth y gymdeithaasa, oddi

wrth amryw gyfarfodydd cyhoeddus, oddi wrth *Managers of the Chester British School Association*, ac oddi wrth yr eglwys yn Holt, &c.—oll yn amlygu eu teimlad o'r modd y darfu i'r Arglwydd arhwydeddu ei phriod, a bendithio ei lafur mor fawr. Y llythyr canlynol a anfonwyd oddi wrth Henaduriaid swydd Lancaster, ac y mae yn amlygu teimlad y bobl lle yr oedd efe yn fwyaf adnabyddus dros yr oll o'i fywyd cyhoeddus:—

“FY ANWYL MRS. POWELL,

Yn nghyfarfod diweddaf yr Henaduriaeth, pas-iyd y penderfyniad canlynol:—

‘Fod y cyfarfod hwn yn gofidio yn ddwys o her-wydd colli ein brawd, y diweddar Barch. E. Powell, ac yn cydnabod, gyda diolchgarwch i Dduw, yr hwn sydd yn rhoddi pob rhodd ddaionus, ei deil-yngdod personol, a'i ddefnyddioldeb mawr i'r eg-lwys, ac yn dymuno dadgan ein cydymdeimlad dyfnaf a'i weddw a'i fab.’

Anwyl Mrs. Powell, byddwchystal a derbyn y penderfyniad uchod fel amlygiad o ofid oddi wrth rai a adwaenent eich anwyl briod oren, ac a'i gwerthfawrogent fwyaf. Nid oedd un llygad sych yn y cyfarfod pan y pasidwyd y penderfyniad; ac yr oedd llawer o honom yn teimlo fel plant heb dad. Y mae enw Mr. Powell fel enaint gwerthfawr:—y mae yn gadael o'i ol arogl peraisd, a bydd yn fyw etto am lawer o ddyddiau. Derbynwch ein cydymdeimlad, a chredwch fy mod, ar ran yr Henad-uriaeth. Yr eiddoch yn ddiifant yn Nghrist,

EDWARD JERMAN.

Y mae yr hanes blaenorol am fywyd llafurus Mr. Powell yn rhoddi rhyw frâs ddarluniad o'r fath un oedd. Ond y mae etto llawer o'i ragor-iaethau heb eu cyffwrdd. Fel dyn, priod, cyf-ail, Crïstion, a phregethwr—yn mha wedd bynag yr agoshawn ato, y mae fel y gwial gloew yn dal i edrych arno, ac yn myned yn loewach loewach po fwyaf y craffwn arno. Gwaethygu wna ambell un wrth nesau ato. Ond sicr yw am dano ef, po agosaf y deuai pawb ato, mwyaŷ yn y byd fyddai eu parch iddo. Mewn mawredd allanol, ni etifeddodd ddim o etifeddiadaeth ei dadau, o blegid gwyr corphol iawn oeddynt hwy; ond yn ei ysbryd rhagorol, rhagorai hyd yn oed arnynt hwy. Yn ei ymddangosiad, yr oedd ei berson yn lluniaidd, yn hardd, ac o daldra cyff-redin; ei wisg yn berffaith drefnus a chwaaethus; ei gerddeid yn ysgafn ac yn wisgi; ei wyneb-pryd yn blaen, yn siriol, a serchog, ac yn ar-ddangos natur dda y tu oefn i'r allanol; yn ei dŷ, neu oddi cartref, ysgydwai law gyda'r fath serchogrywydd nes creu hapusrywydd o'i amgylch yn y fan. Rhoddi a dyn oddi allan hefyd ryw gipdrem o'r dyn oddi mewn. “*The noblest study of mankind is man.*” Felly yntau yn union. Ei ddynoliaeth bur, llawn o gadernid a chywirdeb, a roddai yr esboniad goreu, nid yn unig arno ei hun, ond ar ddynolryw yn eu pethau goreu. Ni cheid yndo un amser yr ysgogiad lleiaf oddi wrth y gwirionedd: safai ar du gwirionedd mor gadarn ag y safai y cerubiad ar furiau paradwys. Yr oedd cydwybodolrywydd i Dduw ac i ddyn yn amlyg yndo; ni wnaï ac ni fedrai wneyd ond yr hyn a ystyriai yn uniawn yn mhob man. Medrai fod yn llawen gyda'r rhai llawen, a medrai wylo gyda'r rhai wylofus. Medrai roddi geiriau fraeth i'w gyfeillion, a mwynhâi yr un difyrwch wrth en derbyn yn ol. Cydgyfariyddai yndo yr eithafion pellaf mewn modd arbenig—bod yn llawen iawn mewn cymdeithasa, a bod yn ddirifol iawn yn mhob lle y byddai hyny yn weddus.

Fel dyn yn ei deulu, y mae yn amhossibl dywedyd gormod am ei dynerwch a'i serchawgrwydd. Ni bu erioed briod mwy tyner, na thad mwy gofalus. Cadwai ei drallodau iddo ei hun; ni chaf hyd yn oed ei briod wybod am danynt; ac os gwelai hi fai o gwbl ynddo, hyn ydoedd—sef cadw ei drallodion iddo ei hun, yn lle gadael iddi gael rhan o honynt. Y gofal difino am ei feroh yn ei saldra, ei hyder am ei hadferiad i'w thŷ daearol, a'i diogelwch yn y byd ysbrydol, sydd esboniad perffaith ar dynerwch y tad. Yr oedd llettygarwch a chroesaw yn weithredol yn argraphedig ar ddrws ei dŷ. Yn unol â'r cynghor apostolaidd, fel meist'r, rhoddai fygwth heibio; o blegid hyny, parchai y gwasanaethyddion ef & pharoh mawr.

O holl roddion Duw i ddyd, ar wahân oddi wrth ras cadwedigol, y benef oll ydyw cyfaill cywir. Y neb a gaffo gyfaill fyddllawn yn ei daith trwy y byd, y gall ymddiried ynddo mewn hawddfyd ac mewn adfyd, sydd wedi cael peth gwerthfawroch nag aur. Y mae cywirdeb a fyddlondeb cyfaill yr arddangosiad goreu y gellir ei gael o gywirdeb a fyddlondeb Duw. Yr oedd y rhinwedd hwn yn nodwed arbenig iawn yn Mr. Powell—fyddlondeb dianwadai y cyfaill. Yr oedd yn gyfaill, fel y dywedir, "at y carn"—yn un a arosai yn gyfaill mewn caledi, a safai yn agos pan fyddai y tonau yn euro yn uchel. Nid i ryw nifer neillduol yr oedd felly, ond i'w holl gyfeillion; ac nid yneb a fynai a gadwai ef yn fyw, a'r neb a fynai a laddai, ond y neb a ellid ei gadw a gedwid yn fyw. "Gallaf yn ddiogel ddywedyd na chyfododd erioed ddim, yn ystod yr holl flynyddoedd y bu yn Holt, i amharu mewn unrhyw fodd y cyfeillgarwch agos a mynwesol a fodolai rhyngddo ef a minnau; ac i mi y mae y golled o'i goll, fel cyfaill, yn gyfryw nas gellir ei gwneyd i fyny. I mi, y mae ei goffiad-wriaeth yn berarog, ac yn cynnwys yr hyn nas gallaf byth ei fynegu." Dyna dystiolaeth un o flaenoriaid yr eglwys yn Holt, Mr. Samuel Dale, yr hwn a fu yn cydweithio âg ef am amser maith. Y rhai a wyddent fwyaf am dano a dystiolaethant yn gyffelyb. Yr oedd rhyw allu o'r tu cefn yn sicr yn gyru yr holl rinweddau hyn i'r amlwg; a'r gallu hwnw oedd ei grefydd personol. Ei harddwch penaf oedd ei dduwioldeb. Denai ei hun i'r golwg yn ei holl ddyledswyddau dyddiol, ac yn ei holl gyflawniadau crefyddol. Yr oedd ei daid, a'i hen daid, yn weddiwyr mawr. Derbyniodd yntau ddeuparth o'i hysbryd; a byddai pan yn gweddio yn argyhoeddi pawb ei fod yn ŵr Duw.

Y mae ei gyssylltiad â'r eglwys yn ein dwyn i grybwyll etto ei gyssylltiad â'r pulpud; ac y mae y ffaith o'i fod wedi parhau yn ei barch ac yn ei boblogrwydd am gyhyd o amser yn brawf diammheuol ei fod yn weinidog cymmhws y Testament Newydd. Daeth yn bregethwr, ar y cychwyn cyntaf, yn hollol oddi ar gymhellion tumewnol, ac awydd i wasanaethu yr Arglwydd yn y ffordd uchaf y gallai; ac nid oddi ar ddim mantais fydol yn y gradd lleiaf, ac nid oddi ar deimlad chwaith fod ynddo dalentau cyhoeddus gwych. Yn ddbetrus, yr oedd yn berffaith anhunangar yn ei holl waith cyhoeddus—yr hyn a'i cymmhellai i hyn yma oedd cariad at Crist yn unig, a lles eneidiau dynion. A'r dylanwad a gyrhaeddodd yn y pulpud, fe'i cyrhaeddodd yn raddol, trwy lafur diwyd yn parotol ar ei gyfer, a thrwy deimlo ei hun rym yr efengyl a bregethai i eraill. Pan oedd yn ieu-

ango, mwynhâai yn fawr bregethau enaid-gynhyrliol yr hen weinidogion Cymreig; ond nid oedd dim tuedd ynddo ef ei hun i gynhyrfu ei wrandawyr. Creu tawelwch y byddai eife yn hytrach, a thrwy hyny yn tynu y gynulleidfia i wrando mewn distawrwydd. "Gwneyd gwaith efengylwr, cyflawni y weinidogaeth," oedd ei orchwyl ef:—a dyma lle yr oedd ei gryfder. Symlwrwydd y gwirionedd, cywirdeb amcan pregethu, a dwysder teimlad:—dyma a'i gwnelai yn llwyddiannus yn yr areithfa, ac ar byrdiau yn rymus, nes y gwelid y rhai a'i gwrandawent yn "wylu edifeirwch pur." Yr oedd purdeb yn elfen amlwg yn ei barotoad ar gyfer y pulpud, a phurdeb drachefn yn y traddodiad. Rhoddwyd iddo y cymmeriad o fod yn "perfect English preacher." Yr oedd yn berffaith yn ei waith, yn berffaith yn ei arddull, ac yn berffaith yn ei ddiffrifwch. Pan y pregethai efe yn Gymraeg, byddai yr oll yn Gymraeg; a phan y pregethai yn Saesneg, byddai yr oll yn yr iaith hono. Ychydig, y mae yn debyg, yn y cyfundeab a ysgrifonodd gynifer o bregethau; ond y mae lliaws o honynt, yn enwedig yn y blynyddoedd diweddaf, wedi eu hysgrifenu mewn llaw fer o'i eiddo ef ei hun, ac yn annealladwy i neb arall. Pobl Holt a roddent iddo barch digyfelyb fel pregethwr. Pwy bynag a elwid yno i lenwi y pulpud, nid ystyrid ef yn cael ei lenwi yn llawn ond pan y byddai efe ynddo. Un a'i gwrandawodd am dymor yn gysson a rydd y disgrifiad canlynol o hono:—

"Fel pregethwr, yr oedd dull Mr. Powell yn hynod o syml. Symlwrwydd yr efengyl oedd swm ei weinidogaeth. Nid oedd y perygl lleiaf iddo ef anrheithio ei wrandawyr 'trwy philosophi a gwag-dwyll'; ac nid elai byth chwaith & than dycythr i'r pulpud. Nid yw yn briodol dywedyd y byddai efe yn casau dim: nid oedd casineb yn ei natur. Ond can belled ag yw y dwyrain oddi wrth y gorllewin, can belled a hyny oddi wrtho yntau y byddai pob rhith heb y gwir, a phob ymddangosiad heb sylwedd. Sylwedd, a hwnw yn sylwedd pur—efengyl, a hono yn efengyl y tangnefedd—'did wylt laeth' yn unig a roddai efe i'r praidd. Yn ei bregethau ef, fel yn nghalonau y saint, yr oedd 'gair Crist yn preswyllo yn helaeth yn mhob doethineb.' Trwy rym 'yr ymadrodd am y groes,' byddai ei ysbryd ef yn cael ei wresogi; a thrwy rym ei gariad yntau at y gwirionedd ac eneidiau dynion, byddai ei ariau 'fel gwllith yn disgyn ar fynyddoedd Seion.' Rhoddwyd y cynghor uwaiwaith areithiwr, 'Os myni i eraill wylu, wyla dy hun.' Cyflawnai y cynghor hwn yn llythyrenol yn fynych:—nid am ei fod yn gynghor, ond o herwydd tynerwch ei natur, ac o herwydd ei deimlad dŵfn am gyfwr colledig dyn. Byddai y dagrau i'w gweled yn rhedeg i lawr ei ruddiau, a thynai y dagrau hyny ddagrau o lygaid ei wrandawyr."

Cyfododd Mr. Powell ei gofgofofn ei hun yn y gwaith a wnaeth yn ei fywyd. Yr hâd da a hauodd yn y Goror, a'r addysg a gyfranodd i'w ddysgybllion, bydd effaith y naill a'r llall yn aros am oes; ie, yn llawer hwy—o blegid y mae gwaith ac esampul dyn da fel y gareg yn y llyn, neu y sŵn yn yr awyr, yn cynnyrchu ton ar ol ton dros flynyddoedd a blynyddoedd hyd eithaf amser, nad allwn ni ddim ei olrhain. Tynodd ei gŵys i'r pen yn union, heb na gwall na gŵyrni ynddi. Ac fel afon loew, ddofn, yn rhedeg yn ddirwst yn ei chwrs tua'r môr, gan ddyfrhau ei glanau yn ei llwybr, gweithiodd yntau ei ffordd yn mlaen yn ddistaw, ac etto yn effeithiol, gan ddywedyd yn ei brofiad wrth nesau yn nes i ben ei daith, "Môr, môr i mi!"

PWYSAU A MESURAU. Yn senedd y fl. 1878, gwnaed cyfraith yn rheoli pwysau a mesurau y deyrnas. Nid yw hi yn deddfu dim o'r bron yn newydd yn mherthynas iddynt; ond ei hamcan ydyw rhoddi gwasgriad mwy ar y wlad i ddwyn y mesurau a'r pwysau ymherodrol i ymarferiad cyffredinol. Ac y mae yn ddiarnheu fod yr amcan yn dda, ac y byddai amaethwyr, a phawb eraill, ar eu mantais yn ddirtfawr pe y cydymffurfiant â hi. Yr achos o'i gwneuthuriad oedd, yn un peth, fod yr enwau sydd ar y mesurau ymherodrol yn cael eu defnyddio mewn gwahanol farchnadoedd i osod allan fesurau neu bwysau gwahanol i'r hyn a gynnwysid yn y cyfryw. Er esampl, gelwid chwech ugain pwys o gaws gan y prynwyr cyfanwerthol yn 'gan-pwys'; ac arferid yr enw 'maen' (*stone*) am ddeg pwys mewn llawer o fanau, pan y mae y maen ymherodrol yn bedwar pwys ar ddeg. Dywedir fod yn agos i bedwar ugain o wahanol bwysau a mesurau yn cael eu harfer trwy y deyrnas, a da fyddai pe y teidid hwy o'r naill du oll, ac y defnyddio y rhai ymherodrol.

Enw y ddeddf yw "*An Act to consolidate the Law relating to Weights and Measures, 1878.*" Y mae hi yn hysbysu fod y llywodraeth yn darparu mesurau a phwysau, a hysbysir yn mha lleodd y maent i'w cael, wrth ba rai y mae holl fesurau a phwysau y deyrnas i gael eu rheoli. Ni a roddwn yma gynnwysiad ychydig o'i hadranau i ddechreu.

Y MESURAU YMHERODROL.—Yn *adran 16eg* o'r ddeddf, dywedir fod y drydedd ran o latheni i fod yn droedfedd, a bod y ddeuddegfed ran o'r droedfedd i fod yn fodfedd:—fod y wialen (*rod*), pawl (*pole*), neu yr erwydden (*perch*), i fod yn bum lath a hanner o hyd:—fod y gadwen (*chain*) i fod yn ddwy lath ar hugain; yr ystâden (*furlong*) i fod yn ddau cant ac ugain o latheni; a'r filldir i fod yn fil a saith gant a thrigain o latheni.

Y mae *adran 12fed* yn deddfu fod rhôd (*rood*) o dir i gynnwys mil dau gant a deg o latheni ysgwr; a, bod erw (*acre*) o dir i gynnwys pedair mil wyth cant a deugain o latheni.

Y PWYSAU YMHERODROL.—Yn *adran 14eg*, y mae yr unfed ran ar bymtheg o bwys i gael ei alw yn wns (*ounce*); a'r unfed ran ar bymtheg o wns i gael ei alw yn ddram (*dram*); a'r unfed ran o saith mil o bwys i gael ei alw yn ronyn (*grain*). Y mae y gareg (*stone*) i gynnwys pedwar pwys ar ddeg; a chanpwys (*cwt*) i gynnwys wyth o feini, yr hyn yw cant a deuddeg o bwys; a'r dynell i gynnwys ugain o gan-pwys.

Yn ol *adran 15fed*, hysbysir mai o'r galwyn y mae y gwahanol fesurau i gael eu codi; ac amlygir yn yr *adran* hon pa fodd y mae y swm a gynnwys y galwyn i gael ei benderfynu gan y llywodraeth. Y mae y chwart i fod yn un rhan o bedair o'r galwyn; a'r peint i fod yn un ran o wyth o'r galwyn. Y mae dau alwyn i fod yn bec (*peck*); wyth galwyn i fod yn fwysel (*bushel*), ac wyth pwyssel yn chwarter; ac un pwyssel ar bymtheg ar hugain i fod yn gallor (*chaldron*).

Yn ol *adran 17eg*, nid ydyw yn gyfreithlawn i roddi 'pen,' fel y dywedir, ar y mesurau hyn; ond y maent i gael eu gwneyd yn wastad gyda ffon gron, neu rolyn o bren union, fydd o'r un dewder ar ei hyd. Ond os bydd yr hyn a werthir yn amhosibl i'w fesur yn y modd hwn, y mae pob rhan o'r mesur i gael ei lenwi hyd ymyl y llestr mor wastad ag y goddef yr hyn a werthir.

Ni a roddwn yr adranau canlynol o'r gyfraith hon, pa rai sydd yn deddfu fod pob pwysau a mesurau eraill yn anghyfreithlawn ar, ac ar ol y dydd cyntaf o Ionawr, 1879, os na byddant yn rhanau cyfartal o'r pwysau neu o'r mesurau ymherodrol:—

Adran 19.—Y mae pob cytundeb, barge, gwerthiant, neu fasnach, fydd wedi eu gwneyd neu wedi eu cael yn y Deyrnas Gyfunol, am unrhyw waith, eiddo, cynnyrchion, neu nwyddau masnachol, neu unrhyw beth arall sydd wedi neu i gael ei wneyd, ei werthu, ei drosglwyddo, ei gario, neu i gytuno am dano wrth bwys neu fesur, i gael ei ystyried fel wedi ei wneyd ac wedi ei gael yn ol un o'r pwysau neu o'r mesurau ymherodrol a bennodir gan y gyfraith hon, neu yn ol rhyw ran briodol o hono; ac os na bydd wedi ei wneyd neu wedi ei gael yn y modd hwn, bydd y cyfryw yn ddirmy; a phob tollau a threthi a godir neu a gesgir yn ol pwysau neu fesur ymherodrol, y maent i gael eu codi neu eu casglu yn ol un o'r pwysau neu o'r mesurau ymherodrol a bennodir gan y gyfraith hon, neu yn ol rhyw ran, neu liosogiad, o'r cyfryw.

Bydd pob person a wertho yn ol unrhyw bwys neu fesur arall heb law wrth un o'r pwysau neu y mesurau ymherodrol, neu yn ol unrhyw ran, neu liosogiad, o'r cyfryw, yn agored i ddirmy heb fod dros ddeugain swllt am bob gwerthiant a wna efe.

Adran 23.—Am bob person a argrapha, a phob ysgrifenydd marchnad, neu unrhyw berwon arall, a wna unrhyw adroddiad, rhestr o brianau a dalwyd, neu y prisiau a roddir ar y pryd, neu unrhyw newyddiadur neu bapur arall fydd yn cynnwys rhestr o brianau a roddwyd neu a roddir, yn yr hwn y bydd y pwysau a'r mesurau a nodir neu y cyfeirir atynt yn dynodi neu yn cynnwys pwys neu fesur mwy neu lai nag a gynnwysir yn yr unrhyw bwysau a mesurau ymherodrol yn ol y gyfraith hon—bydd y cyfryw berwon yn agored i ddirmy heb fod dros ddeg swllt am bob copi o'r cyfryw adroddiad, neu restr o brianau a roddwyd, neu o brianau a roddir, neu newyddiadur, neu unrhyw bapur arall a gyhoeddir ganddo.

Adran 24.—Bydd person a ddefnyddia, neu fydd ganddo yn ei feddiant i'w ddefnyddio mewn masnach, unrhyw bwys neu fesur nad ydyw o enw rhyw safon o eiddo y Bwrdd Masnach, yn agored i ddirmy heb fod dros bum punt, neu yn achos ail droeddeg punt; a bydd y pwys neu y mesur yn agored i gael ei gymmeryd oddi arno.

Adran 59.—Os ceir unrhyw bwysau, mesur, clorian, tafal, pwyssath (*steel-yard*), neu beiriant pwyso, yn meddiant unrhyw berwon fydd yn cario masnach yn mlsein o fewn ystyr y gyfraith hon, pe un bynag ai mewn adeilad neu yn yr awyr agored, a pha un bynag ai agored ynte wedi ei gau allan y bydd, os bydd y cyfryw yn cael eu defnyddio i fasnachu o fewn ystyr y gyfraith hon, ystyriod fod y cyfryw berwon, i ddybenion y gyfraith hon, hyd nes y profir i'r gwrthwyneb, yn cadw y cyfryw bwysau, mesur, clorian, tafal, pwyssath, neu beiriant pwyso yn ei feddiant i'w defnyddio mewn masnach.

Y mae gan Bwrdd Masnach y deyrnas, yn ol y gyfraith hon, awdurdod i gydnabod fod unrhyw bwysau neu fesurau eraill, ond dan enwau gwahanol, yn gyfreithlawn i'w harfer, os byddant yn cynnyrchion pwyssau neu fesurau fydd yn cael eu gwneyd i fyny o nifer pennodol o bwysau rheolaidd y deyrnas, neu o ranau neu o nifer o'r mesurau ymherodrol. A chan fod dirprwyath o fasnachwyr yd y deyrnas wedi ymwneud â llywydd y Bwrdd Masnach, ac wedi ei argyhoeddi y byddai y *central* (*sentral*), saf pum ugain pwys (100 lbs.), yn fanteisio iawn i'w arfer, y mae y swyddfa hono erbyn hyn wedi ei gydnabod. Gellir, gan hyn, werthu wrth y *central* yn awr, ond ei alw felly, yn gystal ag wrth y maen, neu'r can-pwys, neu'r dynell.

Q.

QUEV

QUEV

QUARLES, FRANCIS: bardd a llenor o enwogrwydd, a anwyd yn ngwanwyn y flwyddyn 1592, yn Stewards, Romford Town Ward, yn swydd Essex. Cafodd ei addysg forenol mewn ysgol yn y wlad, lle y rhagorai ar ei gydysgolheigion yn gyffredin. Aeth wedi hyny i goleg Crist, Caergrawnt, yn 1608. Wedi gadael y brifysgol, aeth i Lincoln's Inn, lle y treuliodd beth amser yn astudio y gyfraith; ac wedi hyny llanwodd y swydd o heilydd (*cup-bearer*) i frenhines Bohemia. Ymddengys ei fod wedi gadael y gwasanaeth hwn yn 1621, canys yr ydym yn cael ei fod yn Dublin y pryd hwn, gan ei fod yn dyddio oddi yno ei "*History of Argalus and Parthenia*." Yr oedd wedi ysgrifennu ei "*Feast of Worms, or the History of Jonah*," pryddest hynod, cyn hyn. Pennodwyd ef yn ysgrifenydd i'r dysgedig Usher, yr hwn a ddyrchafwyd ychydig yn flaenorol i hyny yn esgob Meath. Yn nghylch y pryd hwn, efe a ysgrifennodd ei "*History of Queen Esther*;" ac yn fuan ar ol hyny ei aralleiriad o Lyfr Iob, a sylwadau o'i eiddo ei hun ar y llyfr hwnw. Cyfansoddodd farwnad ragorol er coffadwriaeth am ei gyfaill, Dr. Aylmer. Ysgrifennodd a chyhoeddodd amryw ddarnau eraill o ddentu y pryd hwn; ac y mae yn ei gyfansoddiadau barddonol lawer o ffigurau addurnol a mawreddig.

Ar ei ddychweliad i Loegr, tua'r flwyddyn 1636, pennodwyd ef yn amseryddwr dinas Llwndain, gyda chyflog o 33p. 6s. 8c. Ymddangosodd ei "*Enchiridion*," sef casgliad o draethodau byrion, yn 1641; ac yn ol a ddywed Mr. Headly, pe buasant wedi "eu hysgrifennu yn Athen neu Rufain, y cawsai eu hawdwr ei restru yn mys doethion ei wlad." Ond prin y mae nerth, hysawledd, na dwiloflydedd y gwaith hwn yn gwneyd iawn digonol am y defnydd mynych a wneir ynddo o'r cyferbyniadau mwyaf chwthig. Ar y cyntaf, teimla y darlennydd fod rhywbeth ynddynt, a'i fod yn cael ei dynu yn mlaen i'w darllen; ond y mae yn blino yn mhell cyn cyrhaedd y diwedd. Yr oedd Quarles yn bleidiol iawn i'r brenin Siarl I.; a bu anfodion y brenin hwnw, yn ol tystiolaeth ei weddw, yn achos o ofid dwys iddo. Cyhoeddodd ei "*Thoughts upon Peace and War*," yr hwn sydd yn cynnwys llawer o syniadau doeth. Bu farw Medi 8fed, 1644, yn 52ain mlwydd oed. Cyhoeddwyd amryw o'i weithiau ar ol ei farwolaeth ef; ac yn eu plith ei "*Emblems*," yr hwn sydd wedi myned trwy lawer o argraffiadau.

QUEVEDO Y VILLEGAS, FRANCISCO GOMEZ DE: awdwr Yspañaidd talentog, yr hwn a anwyd yn Madrid yn y flwyddyn 1580. Yr oedd efe o waedoliaeth uchel, a threuliodd ei ieuengctid yn awyr y llys. Anfonwyd ef, pan

yn fachgen ieuangc, i brif athrofa Alcalá; a phan nad ydoedd efe etto yn llawn pymtheg oed, fe'i gwnaed yn ddoethawr mewn duwinyddiaeth. Cyn bod yn un ar hugain oed, yr oedd wedi astudio y Ffrangcseg, yr Italaeg, y Lladinaeg, y Roeg, yr Arabaeg, a'r Hebraeg; mesuroniaeth, seryddiaeth, athroniaeth naturiol, a meddyginiaeth, a'r gyfraith. Er mwyn gochel cospedigaeth am ymladd gornest ynghylch gwraig, efe a giliodd i Naples gyda'r Duc o Ossuna; a phan aeth hwnw yn is-frenin ar Naples, gwnaeth Quevedo yn weinidog y cyllid iddo. Pan gollodd y duc ei awdurdod dychwelodd Quevedo i Madrid; ac yn 1620, carcharwyd ef yn ei dy ei hun am enllib. Nid ymheliodd efe ddim â gorchwylion gwleidyddol ar ol hyn. Yn 1641, carcharwyd ef eilwaith ar gam, mewn daerdy llaith, lle y trinwyd ef yn dost. Rhyddhawyd ef yn mhen dwy flynedd; ond yr oedd erbyn hyny wedi colli ei iechyd, ynghyd â'i holl feddiannau. Bu farw yn mis Medi, 1645.

Dyn canolog o faint, a hardd o wynebpryd, oedd Quevedo, gyda thalcen uchel, llygaid duon, ac ychydig flewiach ar ei wefus uchaf; ond yr oedd wedi gwnauthur cam â'i lygaid a'i draed wrth astudio gormod yn ei ieuengctid. Yr oedd Quevedo, fel Voltaire, yn nodedig am amrywiaeth ei ddoniau. Gallai ysgrifenu yn feistrlogar ar lawer cangen, ac mewn llawer dull, pa un bynag ai mewn rhyddiaeth ai barddoniaeth. Yr oedd efe mor nodedig am ei graffier a'i adnabyddiaeth o ddyn ag ydoedd am ei aspri ac am ei fraethineb minig. Ysgrifennai am balas y brenin a thŷ y butain, am y lleiandy a'r hapchwareudy, fel pe buasai wedi byw ynddynt ar hyd ei oes. Fel pob un a ddywedyo yn erbyn pethau anweddidd, anghysson, a fol, yr oedd gan Quevedo yntau lawer iawn o elynion; a chan nad allent gystadlu âg ef mewn gwatwariaeth bur, ac ieithwedd swynol, aethant i'w ddirfio mewn iaith frâs a thrwsgl. Cymmerwyd llawer o'i ysgrifeniadau oddi arno yn ei fywyd, a llosgwyd hwynt, yn enwedig y rhai chwaronol (*dramatic*) a hanesyddol. Y rhai mwyaf adnabyddus o'r rhai sydd etto ar gael yw y "*Suenos*" neu y "*Gweledigaethau*," yn y rhai yr ymdrina efe â'r pyngcian mwyaf dirifol yn y dull mwyaf digrifol. Ni cheir y "*Gweledigaethau*" ar eu penau eu hunain yn yr iaith Yspañig; darnau ydynt wedi eu dethol a'u cyfieithu o'r gwaith hwn a'r gwaith arall. Cyfieithwyd hwynt yn gyntaf i'r iaith Ffrangig gan Le Sieur Ractots a Le Sieur de la Geneste; a chyfieithwyd cyfieithiad Le Geneste drachein i'r Saesneg gan Syr Roger l'Estrange. Gan nad ydyw "*Visions*" Syr Roger ond lled-gyfieithiad o led-gyfieithiad arall, y mae yn hawdd barnu nad oes nemawr o ddelw Quevedo arnynt. Ond er mor anffyddlon

yoeddyd y cyfieithiad Saesneg, nid aeth ond ychydig amser heibio cyn dyfod galw am yr unfed argraphiad ar ddeg o hono.

Y mae yn debyg fod awdwr y "Bardd Cwsg" wedi gwneyd defnydd helaeth o gyfieithiad Syr Roger; ond y mae y "Bardd Cwsg" yn rhagori cymaint, o ran meddyliau ac iaith, ar y "Visions," fel y rhaid ystyried y "Bardd Cwsg" yn rhywbeth llawer amgenach na chyfieithiad o'r gwaith hwnw, ar ei fod yn dra thebygol fod Ellis Wynne wedi gwneyd defnydd o hono.

Y mae holl weithiau barddonol a rhyddieithol Quevedo yn llenwi un ar ddeg o gyfrolau; ac ymdrinant â phynciau crefyddol, athronyddol, gwleidyddol, hanesyddol, a dychymmygol.

QUINTILIAN, MARCUS FABIVS: rheith-egwr Rhufeinaidd clodfawr, ac awdwr traethawd enwog ar areithyddiaeth. Dywed Jerome fod Quintilian yn frodor o Calagurris, yn Yspain; a gwyddys fod yn y wlad hono deuluoedd o'r un enw mewn amser llawer diweddarach. Ond y mae hyn yn cael ei ammheu; ac un rheswm dros hyn ydyw distawrwydd Martial ar y pen hwn —yr hwn oedd yn Yspainwr ei hunan, a gellid tybied y buasai yn dda ganddo allu rhestru dyn a edmygai efe mor fawr yn mysg ei gydwladwyr enwog. Diammheu fod rhyw gymaint o bwys yn yr wrthdadaid hon, ac y mae lle ei enedigaeth yn ansicr. Nid oes ddaid na dderbyniodd efe ei addysg yn Rhufain; ac y mae digon o sicrwydd ei fod yn preswyllo yn y ddinas hono mor gynnar a B.A. 59. Tybir yn gyffredin yn awr ei fod wedi ei eni o ddeut B.A. 40—42. Wedi gorphen ei addysg, ac i'w athraw, Domitius, farw, aeth Quintilian gyda Galba i Yspain, ac arosodd yno am yr wyth mlynedd y bu y diweddfai yn llywodraethu ar y wlad hono. Dyohwelodd i Rufain gyda'i noddwr ar derfyn y tymmor hwnw, a dechreuodd ymarfer yno fel dadleuydd cyfreithiol, ac ennillodd y fath glod fel yr ystyrid ef yn un o'r areithiwr mwyaf penigamp a gorphenedig yn mysg ei gydoeswyr. Ystyrid ei fod yn enwoosch fel athraw nag fel areithiwr, a bu mor ffodus a gallu rhifo Pliny yn mysg ei ddysgyblion. Nid rhyfedd iddo fod yn llwyddiannus os oedd efe yn gallu rhoddi mewn ymarferiad y ddamcaniaeth a ddysgid ganddo. Gallir darllen ei sylwadau cyffredinol ar addysg gyda mantais neillduol hyd heddyw; ac y mae y rhesymau a ddefnyddia i ddangos rhagoriaeth addysg gyhoeddus ar un anghyhoedd o'r bron yn anorchfygol. Y mae yn debygol na ddaeth neb i'fyny yn well â'r syniad oedd ganddo ef o'r hyn y dylai athraw fod nag efe ei hunan; a bu mor ffodus ag ennill yn ngolwg ei gydoeswyr y cymmeradwyaeth uchel a delnygodd. Cafodd arwyddion amlwg o gymmeradwyaeth dau ymherawdwr. Ymddiriedodd Domitian iddo y gwaith o addysgu ŵyrion ei chwaser; a chafodd drwy ddylanwad Clemens, tad y gwŷr ieuangc hyn, yr anrhydedd o gael ei enwi yn gonsul. Cydnabyddwyd ei wasanaeth i'r wladwriaeth gan Vespasian trwy roddi iddo flwydd-dal o tua 900p. allan o'r pwrts dirgel (*privy purse*). Ac ar ol ugain mlynedd o lafur cyhoeddus, a phan yr oedd wedi ymneillduo i ysgrifenu ei "*Institutiones Oratoriae*," y cafodd yr arwydd hwn o gymmeradwyaeth.

Er iddo fod yn llwyddiannus yn ei amgylchadau tymmorol, cafodd bywyd Quintilian ei chwerau gan anffodion a thralodlon teuluaidd. Efe a briododd, yn lled ddiweddar ar ei oes,

dybygid, â geneth ieuango iawn; yr hon, ar ol bod yn fam i ddau fab, a fu farw yn yr ugeinfed flwydd o'i hoedran. Y mae Quintilian yn sôn am dani gyda thynwerc anarferol, a dywed mai ei ddau blentyn oeddynt ei unig gysur. Bu farw yr ieuangaf o honynt yn mhem ychydig flynyddoedd ar ol ei fam. Yr oedd ei holl obeithion yn awr yn cydgyfarfod yn Quintilian ieuangc—yr un oedd wedi ei arbed—galluoedd anghyffredin yr hwn a barai i'w dad wneuthur pob ymdrech i roddi iddo yr addysg oren. Ond gwywodd y gobethion hyn hefyd:—bu farw y bachgen, ar ol wyth mis o afiechyd, yn y ddegfed flwydd o'i oedran; a chwŷn mawr Quintilian oedd, fod frwyth ei lafur i gael ei fedd gan eraill, ac nid gan y rhai yr oedd wedi ymroddi i ysgrifenu mor ddiwyd er eu mwyn.

Y mae un o lythyrâu Pliny sydd ar gael etto wedi ei ysgrifenu at un o'r enw Quintilian, yr hwn a anerchir ganddo mewn modd serchog, i'r hwn yr anfonai rhwng 400p. a 500p. i'w cyflwyno yn anrheg i'w ferch ar ei phriodas â Nonius Celer, marchog Rhufeinaidd. Os y Quintilian a gyferchir yn y lythyr hwn ydoedd awdwr yr "*Institutiones*" (fel yr ymddengys yn fwyaf tebygol), y mae yn rhaid ei fod wedi priodi merch Tutilius pan oedd o leiaf yn hanner cant oed, a'i fod wedi byw nes cyrhaedd i oedran lled fawr. Nid oes dim yn annhebygol yn hyn, gan y gallasai marwolaeth ei blant, a byrder ei fywyd priodasol blaenorol, ei arwain yn naturiol i briodi yr ail waith. Y mae amser ei farwolaeth yn hollol ansicr. Tybia Dodwell ei fod wedi byw hyd ddechreu teyrnasiad yr Ymherawdwr Hadrian.

Quintilian, yn ddiammheuol, oedd y dygwawdwr enwocaf mewn rheithiureg oedd yn fyw yn ei ddyddiau ef. Diau fod ei hawl i glodfodd ei ôl-oeswyr yn gorphwys yn benaf ar ei waith enwog, yr "*Institutiones Oratoriae*," yr hwn a ysgrifenydd yn benaf gyda golwg ar addysgiaeth ei fab ei hun, ac addysg mab yr areithiwr rhagorol Marcellus Victorius, i'r hwn y cyflwynodd efe y llyfr. Prysurwyd cyhoeddiad y llyfr gan y dymuniad cyffredinol a ddadgenid am iddo gorphori mewn ysgriflen frwyth ei brofiad maith. Dywed iddo gyfansoddi y gwaith mewn ychydig gyda dwy flynedd o amser, a hynny pan yn cael ei attal yn mlawn gan ddyledsyyddau eraill; ond y mae yn frwyth llafur llawer o flynyddoedd o astudiaeth, ac yn cynnwys yr oll a ystyriai efe yn fwyaf gwerthfawr mewn traethodau boreuol lliosog, Groegaidd a Lladinaidd. Y mae yn cynnwys crynodeb cyflawn o wybodaeth ar bob pwngc tebyg o fod yn ddefnyddiol yn addysgiaeth dyn ieuangc fyddo yn awyddus am ragori mewn hyawdledd areithyddol. Y mae yn un o'r llaw-lyfrau mwyaf clir ac ymarferol ar reithiureg; ac er ei fod yn is-raddol mewn ystyr llenyddol, fe allai, i "*De Oratore*" Cicero, y mae wedi ei gyfaddasu i fod yn llawer mwy defnyddiol. Am arddull Quintilian, y mae hi yn brydfodol, eglur, a llithrig.

Pan adnewyddwyd llenyddiaeth yn Ewrop ar ol cysgadrwydd y canol-oesoedd, yr oedd gwaith Quintilian yn cael ei efrydau braidd yn fwy na'r eiddo unrhyw awdwr Lladinaidd; ac yr oedd y darlithiau a draddodid ar reithiureg y pryd hwnw yn cael eu cyfyngu bron yn hollol i'r gorchwyl o esbonio gwaith Quintilian—yr hyn sydd yn rhoddi cyfrif am y lliaws argraphiadau yr aeth y gwaith drwyddynt yn y bymthegfed a'r unfed ganrif ar bymtheg.

R.

RAFF

RAFFLES, THOMAS, D.D.: un o bregethwyr enwocaf yr Annibynwyr yn Lloegr yn yr oes ddiweddaf. Brodor o Lundain oedd efe, lle y ganwyd ef ar yr 17eg o Fai, 1788. Cyfreithiwr wrth ei alwedigaeth oedd ei dad, ac yr oedd yn uchel ei gymmeriad yn yr alwedigaeth hono: yr oedd ei fam yn wraig rinweddol a chrefyddol, ac yn seled gyda'r Wealeyaidd. Pan yn lled ieuangc, ymunodd Thomas Raffles â'r eglwys yr oedd ei fam yn seled o honi; ond ymddengys na pharhaodd ei seledaeth yno yn hir, gan iddo ymuno â'r Annibynwyr yn Peckham, yn yr eglwys oedd dan ofal gweinidogaethol Dr. Collyer. Cyn bod yn bymtheg oed, cafodd ei roddi yn ysgrifenydd cyfreithiol yn y Doctor's Commons; ond ymddengys nad oedd y gwaith yn unol â'i chwaeht. Mewn gwirionedd, ymddengys fod ei feddwl wedi ei sefydlu yn foreu ar y gwaith mawr y treuliodd ei oes i'w gyflawni gydag ymroddiad a llwyddiant. Canfu Dr. Collyer, a'r eglwys oedd dan ei ofal, fod ynddo gymmhysderau naturiol a moesol i bregethu yr efengyl, a chynghorwyd ef i ymgymmeru â'r gwaith. Ufuddhaodd yntau i'r cas, a derbyniwyd ef yn efrdydd i Athrofa Homerton, oedd ar y pryd dan lywyddiaeth y Parch. Thomas Hill, tra yr oedd y galluog Dr. J. Pye Smith yn athraw duwinyddol yno. Treuliodd Raffles bedair blynedd yn y coleg; ac yn ystod yr amser hwn yr oedd ei enw wedi dyfod yn dra adnabyddus fel pregethwr rhagorol. Yr oedd galw mawr am ei wasanaeth, ac yr oedd eisoes yn cael ei hoffi yn ddirfawr gan gynnulleidfaoedd mawrien pa le bynag yr elai. Yr oedd cynnifer o geisiadau taerion o bell ac agos yn ei gyrhaedd pan oedd yn y coleg ar iddo ddyfod i bregethu i eglwysi oedd heb weinidogion, fel y byddai ar rai adegau am wythnosau allan o'r coleg; yr hyn, yn ddiaw, fu yn fantais fawr iddo ragori fel ysgolhaig. Yn nghyfnodau eraill ei fywyd, yr oedd Raffles yn teimlo gofid ei fod wedi pregethu cymmaint yn yr adeg yma, ac iddo felly golli y cyfle i dalu y sylw gofynol i'w wersi, ac i ragori yn y do-barth. Ar ei fynediad o'r athrofa yn 1809, ordeiniwyd ef yn weinidog yn Hammersmith. Nid oedd yn arfer pregethu ond boreu y Sabbath yn unig yn y lle hwn; gan hyny, yr oedd y gweddill o'r dydd ganddo i wasanaethu eglwysi eraill oedd yn awyddus am ei wasanaeth i bregethu iddynt. Aroedd yma am dair blynedd, a bu ei weinidogaeth yn hynod dderbyniol a llwyddiannus.

Ar ol marwolaeth y pregethwr ieuangc seraphaidd a phoblogaidd, Thomas Spencer, gweinidog yn nghapel Newington, yn Liverpool, trwy foddol pan yn ymdrochi yn yr afon Mersey, yn mysg eraill rhoddwyd gwahoddiad i Raffles i dreulio amryw Sabbathau yn y dref hono. Cyddyniodd yntau, a phregethodd yn rymus a dyl-

ROBE

anwadol y Sabbath cyntaf. Erbyn y Sabbath olaf o'i arosiad, yr oedd ei boblogrwydd y fath fel yr oedd yr heoludd cyfagos i'r capel yn llawn o bobl cyn amser dechreu y gwasanaeth, gan mor fawr ydoedd yr awydd am ei glywed. Cafodd alwad daer gan yr eglwys i fod yn weinidog iddi—a chydsyniodd yntau, a chafwyd cyfarfod i'w sefydlu ar y 27ain o Fai, 1812. Yn y flwyddyn 1815, priododd Miss Hargreaves, o Liverpool, yr hon oedd foneddiges rinweddol a chrefyddol, ac yn meddu llawer o gyfoeth. Bu Mrs. Raffles fyw hyd y fl. 1843; a cholled fawr a gafodd ei phriod yn ei marwolaeth, yr hyn a gymmerodd le y flwyddyn hono. Aeth capel Newington yn rhy fychan yn fuan i ddal y tyrfaoedd a gyrchent i wrandaw ar Dr. Raffles, so adeiladwyd iddo gapel Great George Street, yr hwn oedd adeilad eang, ond a ddinystriwyd gan dân tua'r flwyddyn 1840; ac adeiladwyd capel newydd eang ac ardderchog yn ei le, a allai ddal tua'n cant ar bymtheg o wrandawyr i eistedd yn gysurus. Parhaodd i lafurio yma yn dra chymmeradwy a llwyddiannus hyd ddiwedd y flwyddyn 1861—pryd yr ymneillduodd, ar ol bod yn weinidog yr eglwys am yn agos i hanner can mlynedd. Bu farw Awst 18fed, 1863, yn 75ain mlwydd oed, wedi bod yn pregethu am yn agos i 58ain o flynyddoedd. Nid oes ddad nad oedd Dr. Raffles yn un o bregethwyr mwyaf hyawdl a phoblogaidd yr Annibynwyr yn Lloegr yn ei ddydd; ac y mae yn debyg iddo wasanaethu mewn mwy o gyfarfodydd pregethu yn Lloegr nag un arall o weinidogion yr enwad y perthynai iddo. Yr oedd yn cydgyfarfod ynddo llawer o hanfodion pregethwr poblogaidd a swynol. Yr oedd yn meddu ar berson hardd, doniau hylithr, llais soniarus, gwresawgrwydd ysbyrd, traddodiad rhagorol, a phregethai athrawiaeth iachus. Nid rhyfedd gan hyny ei fod yn anwyldd yn y bobl pa le bynag yr elai.

ROBERTS, DAVID (*Alawydd*), o'r Tai duon, Bethesda, ger Bangor. Mab ydoedd efe i Moses ac Ellen Roberts, Cae'r-berllan, yn mhlwyf Llanllechid. Ganwyd David yn mis Mehefin, 1820, yn Tal-y-bont, Llanllechid—pentref bychan heb fod yn mhell o Gastell y Penrhyn, ac o fewn tua milldir a hanner i eglwys Llandegai. Bu i'w rieni naw o blant—pump o fechgyn, a phedair o ferched, ac efe oedd yr hynaf o'r bechgyn. Gof oedd ei dad wrth ei alwedigaeth, ac yn gweithio dan Argl. Penrhyn yn yr efaill berthynol i waith llechi Chwarel Cae Braich y Cafn, yr hon sydd tua phedair milldir o Tal-y-bont. Yn mhen rhyw gymmaint o amser, ymmoddod rhieni Alawydd, er mwyn bod yn nes at y gwaith, i Cae'r-berllan, i'r tŷ cyntaf o'r rhes sydd â'i dalcen i'r ffordd fawr sydd yn arwain o Fangor i Capel Curig, a thua hanner y ffordd o Bethesda

i'r chwarel. Tai cymmharol fychain oeddynt, yn cynnwys llawr (*cegin*), a siamber, a llofft dros yr olaf, a gerddi bychain o'u blaenau, i dyfu pytatws a phethau eraill at wasanaeth y teulu. Dyna ddiagramad o'r annedd y treuliodd dymmor ei ieuengotid ynddo, oddigerth yr ychydig o'r rhan foreuaf a dreuliodd yn Nhal-y-bont. Bu yn yr ysgol am flwyddyn yn Llandegai pan oedd tua chwech oed, yn ysgol Capel y Carneddi yn y flwyddyn 1828, ac yn ysgol Llanllechid ar ol hyny; a bu mewn ysgol nos, ar ol iddo ddechreu gweithio, mewn lle o'r enw Ty'n-y-clawdd, Tre'r Garth. Yr oedd Tre'r Garth yn lle enwog am ei llenorion Cymreig yr adeg hon, a chododd yno feirdd, athronwyr, a phregethwyr—nid amgen y diweddar Barch. Hugh Hughes (*Hugh Tegai*), a Mr. J. W. Thomas (*Arfonwyson*), ac eraill.

Ychydig oedd cyfensderau addysg yn y ddau blwyf eang y pryd hwnw, pa rai oedd yn rhedeg yn gyfochrog o Fangor i fyny i Capel Curig, a'r afon Ogwen yn derfyn rhyngddynt, y rhai oedd-ynt tua deng milldir o hyd. Tair ysgol sefydlog oedd yn y ddau blwyf; un yn Llandegai, a'r llall yn yr Achub—pentref bychan yn agos i eglwys Llanllechid; ac un arall dan nawdd y Penrhyn, yn Ty'n twr, yn agos i'r chwarel. Ysgolion achlysurol oedd y rhai oedd mewn cyssylltiad â'r capelau. Un felly oedd ysgol Capel y Carneddi, yn yr hon y bu Alawydd yn gorphen ei addysg cyn iddo ddechreu gweithio yn y chwarel. Aeth i'r chwarel i weithio yn mis Mai, 1831, pan nad oedd ond un-ar-ddeg oed. Ymunodd â'r gymdeithas gerddorol yn Bethesda pan yn dair ar ddeg oed. Corawl oedd y canu yno hyd yn dra diweddar; ac felly yr oedd aelodau y côr, o angenrheidrwydd, yn gorfod dysgu ac ymgf-arwyddo i ryw raddau yn egwyddorion elfenol cerddoriaeth. Yr oedd y darnau oll yn cael ei ysgrifenu, a byddai y gorchwyl hwnw yn disgyn ar y dosbarth ieuang. Yr oedd gan Alawydd un llyfr main, hir, o'r hen ffasiwn, tua dwy fodfedd o dew, wedi ei ysgrifenu yn llawn mewn llaw brydferth; a dau arall yn ddiweddarach, o lyfrau llydain yn cynnwys wyth erwydd ar bob tudalen, y naill a'r llall o honynt tua modfedd o dew, wedi eu ysgrifenu yn ddestlus a chywir. Yr oedd llyfrau argraphedig mor hynod o ddrud y pryd hwnw fel nad oedd y gymdeithas yn gallu fforddio i brynu ond un copi; ac yna ysgrifenedd y darnau dewisedig o honynt. O fesur ychydig daeth Alawydd i foddion, trwy ei gynnildeb, i brynu amryw lyfrau ar ei gyfrifoldeb ei hun; ac wedi hyny yr oedd efe yn alluog i ysgrifenu copiau o'r darnau oedd yn taraw ei chwaeth i'r cyfeillion hyny oedd yn ymddad-blygu mewn gallu i ddarllen oddi wrth y nodau; ac o dipyn i beth ennillodd, trwy ei sêl a'i lafar, y swydd o flaenor yr ysgol gân. Felly rhanwyd y gwaith rhyngddo ei a'r blaenor arall, sef Mr. Griffith Rowlands (*Asaph*), yr hwn ydoedd yn ddyn hynod o garedig a siriol, ac yn barod i roddi pob help i'r ieuengotyd oedd yn dangos tuedd ymllynol, ac yn ymroi i ymhyddysgu mewn cerddoriaeth. Bu y dyrchafiad hwn yn foddion i ennyn sêl a gweithgarwch mawr yn y blaenor ieuang. Daeth yr Anthem i boblogrwydd mawr, a dysgid darnau rhagorol ar gyfer y Sabbothau. Cenedd neu ddwy o anthemau yn mhob oedfa drwy gydol y flwyddyn, a hyny rhwng y darllen a'r gweddio, a rhwng y gweddio a'r bregeth; a phan y byddai pregethwr achlysurol ar noson waith, dilynid yr un reol. Ar ol y bregeth, cenedd hen dônau adnabyddus i bawb,

megys "*Denton's Green*" (neu Babel), "*Delight*," ac amryw eraill o'r un dosbarth, pa rai oedd yn dra phoblogaidd yn yr adeg hono. Cyhoeddodd ei "*Rammaged Cerddorol*" yn 1848, a daeth ail argraphiad diwygiedig allan o'r wasg ar ol hyny, a gwerthwyd y copi a'r plates i gyhoeddwr am y swm o 100p.

Ysgrifenydd y Grammaded ar y cyntaf yn wersi at wasanaeth addysgiaeth gerddorol ei wahanol ddbarthiadau elfenol, pa rai a fuont yn hynod lwyddiannus yn eu hamcan. Pan y cafodd ar ddeall fod Novello, a'i Gyf., yn dyfod âg argraphiadau rhad o weithiau y prif gerddorion at wasanaeth y miloedd, sefydlodd giwb fel y gallai y rhai tlafat o'r gymdeithas ddyfod i feddiant o'u dewis o'r *oratorios*, a llyfrau eraill yn dadlennu holl ganghenau y gelfyddyd gerddorol. Fel hyn, trwy dalu 6c. yn y mis am bob llyfr a brynid, daeth lliaws o'r cantorion i feddiant o'r holl *oratorios* oedd allan y pryd hwn; ac eithriad oedd i un canwr yn yr ardal fod heb un neu chwaweg o'r *oratorios*. Yr oedd eu prisiau y pryd hwnw o 5s. i 7s. 6c. yr un. Fel amlygiad o deimlad da y cantorion tuag ato am ei lafar a'i ddiwydrwydd gyda'r gân, cyflwynwyd iddo oriawr aur, gwerth ugain punt, yn anrheg.

Ei Gyfansoddiadau.—Ychydig, mewn cymmhariaeth i'w alluocedd, ydyw nifer ei gyfansoddiadau cerddorol, heb law ei dônau cynnull-eidfaol, o ba rai y mae cryn nifer ar gael a chadw. Y mae ei anthemau buddugol yn Eisteddfod Bethesda yn y blynyddoedd 1851, 1852, ac 1853, wedi dal, ac yn sicr o ddaid, yn eu bias cyhyd ag y pery cerddoriaeth gysgredig y Cymry i gael sylw ein cantorion, ac i gael ei hamaethu ganddynt. Y mae anthem 1851 yn cynnwys cydgan i ddau gôr, neu wyth llais, ac wedi ei hygrifenu yn ol y rheolau manylaf. Dyma ddyfarniad ar ei anthem yn nghystadlaeth 1852:—"Ni raid i neb arswydo rhoddi y wobr i *Musico*. Ennillodd hi yn deg, a digon wrth gefn." Dyma etto y feiriadaeth ar Anthem 1853:—

"Dyma gyfansoddiad a'r ysbryd, beth bynag am y deall. Yn y *fugue* sydd ar y geiriau "*Graellawn*" a thrugarog yw yr Arglwydd, 'ceir celfyddyd a theimlad wedi eu cyssylltu yn y modd goreu, fel nad yw y teimlad yn cael ei lethu gan gelfyddyd, na'r gelfyddyd gan y teimlad. Y mae y *trio* yn ystwyth, gwreiddiol, a tharawiadol—y peth a ddymanid i bob *trio* fod. *Fugue of imitation* sydd ar "*Traetha fy ngenau*;" er yn amddiffad o gywreirwydd celfyddydol, y mae yn llawn o ystwythder a thlynsni.

Rhwng D. ap Gwilym ac Awenydd y mae y dorch i'w thynu. Tybiwyf mai cyfansoddiadau gwerthfawr sydd gan y ddau; ond pa un yw y goreu yw y pwng. Nid amheua neb nad yw y *chorus* cyntaf a'r *trio* sydd gan Awenydd yn tra rhagori o ran amrywiaeth yn eu trefniadau ac ystwythder yn eu symmudiadau, cywirdeb yn eu cynghanedd, a pheroriaeth yn eu sylfonau, ar eiddo D. ap Gwilym; felly, yr unig fan y maent yn agos at eu gilydd yw, yn y *chorus* olaf. Yno y mae D. ap Gwilym ar ei oreu mewn *pomp* a cholgyddydd; ac Awenydd ar ei oreu mewn slymled a thlynsni: yr *actors* a'r *scenes* fflugol ydynt y gwrthdrysionau amlycaf gan un, ond y pethau yn fyw sydd gan y llall. Wel, os yw y pethau yna yn wir, fel y credwyf eu bod, y maent yn troi y fantol o du Awenydd."—E. STEPHEN.

Yr oedd tri beirniad wedi eu dewis i farnu cyfansoddiadau 1853; sef, y Parchn. J. D. Edwards, Rhos-y-medre; E. Stephen, Dwygyfylchi; a John Mills, Llundain. A threfnwyd i ranu y cyfansoddiadau rhwng dau, ac i un sefyll fel canolwr (*umpire*), os byddai angen am dano. I

ran y Mri. Stephen a Mills y daeth yr antheman ar y testyn hwn. Derbyniodd y Parch. E. Stephen yr hyn a ganlyn oddi wrth y Parch. John Mills:—"Yr wyf yn cyduno â chwi i farnu Awenydd yn oren, a D. ap Gwilym yn ail." Fel hyn ennillodd Mr. Roberts dri o dlysan arian gwerth gini yr un, a thri gini am y ddwy an-them gyntaf, a phedwar gini am yr olaf.

Y peth arall, a'r olaf, o ffrwyth ei lafur cerddorol oedd cyhoeddiad ei "*Llyfr Salmau*;" sef, casgliad o'r Salmau wedi eu troi ar gân gan amryw feirdd ar wahanol fesurus, ynghyd â thônau cyfaddasedig atynt, o ba rai y mae cryn nifer o'i waith ef ei hun.

Priododd ddydd Nadolig, 1848, gyda merch hynaf Mr. David Thomas, o Bethesda, a bu iddynt chwech o blant, o ba rai y mae pedwar yn fyw; sef, un ferch a thri mab—ac y mae y tri yn ngwasanaeth Ariandy Lloegr.

Bu farw Mai 26ain, 1872, yn 52ain mlwydd oed, a chladdwyd ef yn mynwent Glanogwen, Bethesda, Mai 31ain.

Dyn hynaws a charedig ydoedd, a bu yn dra gwasanaethgar mewn amryw gylchoedd o gymdeithas heb law yn ei gyasylltad cerddorol. Yr oedd yn llawn dwy lath o daldra, ac yn cario pen noble, yn cael ei orchuddio â gwallt du crych-fodrywog, ac o feddwl penderfynol a lled an-hyblwg; ond gwrandawar ar reswm ar ol iddo ei bwyso a'i brofi. Cyfarfyddodd â damwain ddirifrol yn y chwarael yn 1842, trwy i'r graig ymollwng dan ei draed, ac yntan yn nghanol y plygion o'r graig; ond safodd felly ar step tua chwe lath o'r lle yr oedd yn sefyll, ac arbedodd hyn godwm a fussai yn sicr o'i ddryllio yn chwilfrw; ac wedi iddo gael help, a chael ei dynn yn rhydd, a rhwymo ei aelod briwedig, gafaedd yn y rhaff, a dringodd i fyny y graig tua deg lath o uchder er syndod a dychryn i'r edrychwyr pryderus. Ond yr oedd wedi ei anafu mor dost fel y gorfuwyd ei gario i Fangor i'r ysbetty perthynol i'r gwaith, pallder o yn agos i chwe milldir, a bu am fisoedd dan law y meddygon. Efe oedd yr olaf a gludwyd i'r ysbetty i Fangor, o blegid yr oedd yr ysbetty newydd agos a bod yn barod yn Bryn-llwyd, yn ymyl y gwaith, pan gyfarfyddodd efe â'r ddamwain. Cyfarfyddodd â damweiniar ar ol hyn; a bernir fod yr ysigidan hyn, y naill ar ol y llall, wedi myned â'i fywyd mewn adeg gymmharol gynnar o'i oedran.

Bu o wasanaeth pwysig i'r enwad Annibynol yn yr ardal. Cafodd allan fod esgulusdra an-fwrriadol wedi bod gydag adnewyddu gweithredoedd capel Bethesda, a thrwy gryn drafferth bu yn foddion i'w gosod mewn sefyllfa sicr a diogel. Hefyd, efe a roddodd dir i adeiladu capel yn y Gerlan, yr hwn a adnabyddir wrth yr enw Treflys, a rhoddodd bum punt yn enw y plant i gychwyn y drysorfa adeiladu. Bu yn aelod seleg a fydldawn o'r eglwys y perthynai efe iddi hyd ei fedd.

ROBERTS, JOHN (*Ieuan Gwyllt*). Ganwyd ef yn Tanrhiw-felen, Penllwyn, yn agos i Aberystwyth, mewn amgylchiadun lled isel, Rhagfyr 22ain, 1822. Cafodd fantais addysg foreuol mewn ysgol wledig; ond dangosodd yn lled foreu ei fod yn meddu galluoedd cryfion. Dysgai bob peth a roddid iddo gyda rhywyddineb neidduol, a chasgiodd lawer o wybodaeth ysgrythyrol a chyffredinol pan nad oedd efe ond bachgenyn. Dechreuodd gadw ysgol ei hun pan yn isuango

iawn. Pan yn ugain oed, cyflogwyd ef gan y Mri. Griffiths a Roberts, fferyllwyr, fel ysgrifenydd yn Aberystwyth. Tua dwy flynedd ar ol hyn y aeth i'r Coleg Normalaidd yn y Borough Road, Llundain; a'r flwyddyn ganlynol (1845) agorodd Ysgol Frytanaidd yn Aberystwyth. Gan nad oedd y swydd hon, y mae yn ymddangos, yn gydweddol âg ansawdd ei feddwl, rhoddodd yr ysgol i fyny yn niwedd y flwyddyn; a chan fod ei gymmhwyserau fel ysgolhaig ac ysgrifenydd erbyn hyn yn hysbys, cafodd le i fod yn ysgrifenydd yn awyddfa y Mri. Hughes a Roberts, y cyfreithwyr, o Aberystwyth. Parhaodd yn y swydd hon am sail mlynedd, ac ennillodd iddo ei hun gymmeriad uchel. Yr oedd erbyn hyn mewn sefyllfa fanteisiol i ymddadbylgu fel meddyliwr, llenor, a cherddor. Yr oedd yn aelod o gymdeithas gerddorol oedd yn dra blod-euog y pryd hwnw yn Aberystwyth, dan arweiniad y cerddor galluog, Mr. Edward Edwards (*Pencerdd Ceredigion*). Hynododd ei hun fel cerddor, ac yr oedd perein-ddra a nerth ei lais yn nodedig. Yn 1852, aeth i Liverpool i fod yn gynnorthwyr i'r Parch. W. Rees (*Gwilym Hiraethog*), yn ngolygiath "*Yr Amserau*;" ac yn lled fuan ar ol ei fynediad i'r dref hono, tafwyd yr olygiath ar ei ysgwyddau ef. Ar y 10fed o Ragfyr, yn 1852, yr ymddangoedd yr erthygl arweiniol gyntaf o'i eiddo yn "*Yr Amserau*." Yr oedd yr ysgrifau a ysgrifenedd ganddo yn profi yn eglur ei fod yn rhyddfrydwr trwyadl, yn deall gwleidyddiaeth yn dda, ac yn ysgrifenydd medrus a galluog. Am yr ysaidd y bu yn y swydd o olygydd, cyflawnodd ei waith yn ddeheuig a meistrolgar. Yn ystod ei arosiad yn Liverpool, dewiswyd ef yn flaenor yn un o eglwysy i Methodistiaid, a dechreuodd breg-ethu yn fuan ar ol hyn. Traddododd ei breg-eth gyntaf yn Runcorn, Mehefin 15fed, 1856. Yn Liverpool hefyd y cyfansoddodd ei ddarlith ar Gerddoriaeth; ac yn y blynyddoedd hyn yr oedd yn paratoi ei "*Llyfr Tónau Cymulleidfaol*." Yn 1858 y symmudodd i Aberdâr i olygu y "*Gwladgarwr*," ac yn y flwyddyn 1859 priododd Miss Richards, o Aberystwyth; yr hyn a brofodd yn un o ddiwyddiadau hapusaf ei fywyd. Y flwyddyn hon hefyd y cyhoeddodd ei "*Llyfr Tónau*." Symmudodd i Ferthyr yr un flwyddyn i gymmeryd gofal yr eglwys Fethodistaidd yn Pant-tywyll. Ordeiniwyd ef yn weinidog, yn Awst, 1861, yn Nghastellnewydd Emlyn. Dechreuodd gyhoeddi y "*Cerddor Cymreig*" yn y flwyddyn grybwylledig. Symmudodd i'r Gogledd yn 1865, i gymmeryd gofal yr eglwys Fethodistaidd yn y Capel Coch, Llanberis, sir Gaernarfon; ac yn y flwyddyn 1869, ymgartreffodd yn y Fron, palasdy bychan prydfreth o'i eiddo ei hun, yr hwn oedd yn sefyll ar lechwedd o dir dymunol yn agos i dref Caernarfon. Dygodd allan "*Ychwanegiad*" i'r "*Llyfr Tónau Cymulleidfaol*" yn 1870. Pan y daeth Meistri. Moody a Sankey drosodd o'r America i Ysgotland, aeth Mr. Roberts yno i'w cyfarfod, a chafodd ganiatâd ganddynt i gyfieithu eu hemynau i'r Gymraeg; ac ar ol dychwelyd, cyhoeddodd gyfres o honnynt dan yr enw "*Sôn y Jubili*."

Y "*Blodau Cerdid*" oedd ei anturiaeth gerddorol gyntaf, ac yr oedd yn un hapus; a chafodd ei gwerthfawrogi trwy gylchrediad helaeth yn Aberystwyth a'r cylchoedd. Tónau ac emynau at wasanaeth yr ienengtyd oedd cynnwys y gyfres; ac yr oedd y tónau yn dra swynol, a'r emynau yn dangos chwaeth dda a duwiolfrydig.

Dywedir mai yr hyn a'i tueddodd i ddewis y fugenw "Ieuan Gwyllt" oedd adgof am olygfeydd gwylltion bro ei enedigaeath.

Yn Liverpool yr ydym yn gwleud ei Jafur yn ymrannu i ddau gyfeiriad; sef, y crefyddol a'r cerddorol. Trwy gymhellion taer ei gyfeillion, ymgymmerodd â darlithio ar gerddoriaeth. Prif bwynt ei ddarlith oedd diwyllio caniaadaeth y cyssegr. Traddodwyd y ddarlith hon ganddo braidd yn mhob ardal boblogaidd trwy Dde a Gogledd Cymru, a chynnullai tyrfaoedd lliosog i'w gwrandaw. Er nad oedd y darlithydd y pryd hwnw yn meddu ar hywledd arbenig, etto yr oedd mater y ddarlith mor addysgiadol ac ymarferol fel yr hawliai y sylw a'r gwrandawriad mwyaf astud. Arferai, cyn ei ymddangosiad, anfon ychydig dônau o'i arddullwedd fabwysiedig ei hun o'i ffaen i'r lle y byddai i ddarlithio, er mwyn i'r cantorion eu dysgu erbyn noswaith y ddarlith; a byddai hyn yn chwangu at ei dyddordeb. Fel gwrthddarluniau, byddai yn galw ar y gynnullidfa i ganu tónau o arddull eithafol i'w arddull fabwysiedig—nid amgen, "Lydia," "Calcutta," "Lingham," &c.; ond digwyddodd i'r glorian droi o chwith i'w ddisgwyliad mewn tref yn y Deheudir—aeth y gynnullidfa dipyn i hwyli wrth ganu y tónau yr oedd efe a'i fryd yn eu herbyn. Ond ni bu yr amgylchiad hwnw, na chwaith ymlyniad yr hen bobl wrth yr hen ffasiwn o ganu, yn foddion iddo newid dim ar ei gyllun; ond gweithiodd ef allan yn gyflawn a llwyr. Yn Aberdâr, tua diwedd mis Ebrill, 1859, y cwblhaodd y gwaith o gasglu y "*Llyfr Tónau*," yr hwn sydd yn hollol gyssawn âg osgo y ddarlith. Y mae y dyfyniad a ganlyn yn egluro y cynllun a ddewisodd, ac hefyd yn awgrymu y drafferth a gafodd i'w ddwyn oddi amgylch:—

"Nid oes ond yr ychydig a gawsant fesur o brofiad ar waith cyffelyb a fedrant fwrfo dirnadaeth deilwng am y drafferth a'r draul a gostiodd darparu llyfr o'r fath. Yn y lle cyntaf, yr oedd genyf i gasglu cynnifer ag oedd yn gyrrhaeddadwy i mi o'r prif gasgliadau o dónau eglwysig a gyhoeddwyd—nid yn Nghymru yn unig, ond hefyd yn Lloegr, yr Alban, yr Almaen, yr Eidal, yr America. Wedi cael rhai miloedd o dónau felly i law, y gorchywli nesaf oedd dethol. Y prif deithi yr ymofynwn am danynt mewn tón oedd ynt cerddoriaeth, symlwrwydd, eangder meddylddrych, urddas, a chrefyddoldeb neu ddefosiwn. Os heb y naill neu y llall o'r hanfodion hyn, yr oedd yn wrthoddedig ar unwaith. Nid oes ond ychydig o dónau yr unfed a'r eilfed ganrif ar bymtheg, yn y wlad hon ac yn yr Almaen, heb fod yn cynnwys graddau helaeth o bob un o'r elfennau crybwylledig. Y pryd hwnw yr oedd cerddoriaeth yr eglwys Protestanaidd yn nwyllaw *dynion*—dynion o athrylith, dyageidiaeth, a barn. Cedwid llinell y gwahaniaeth rhwng y gân, y ganig, yr anthem, a'r cydgan, a'r dôn ealm, yn ddigon amlwg, ac ni adewid i'r rhai blaenaf un amser droesdu ar iawnderau yr olaf. Nid oedd eisiau siarad yn erbyn ail-adroddiadau, llithreni, efelychiadau, dilyniadau, &c., mewn tón ealm. Cewri a drigent ar y ddawer y dyddiau hyn, y rhai yr oedd eu ohwaeth mor bur, a'u barn mor gywir, fel na feddyliai neb am gyfarfod âg unrhyw gôr o'r fath ond yn eu lle priodol, sef, y *Madrigal*, a'r anthem. Ar ol hyny disgynodd cerddoriaeth yr eglwys i ddwyllaw cenhedlaeth o "blant dynion," y rhai, yn lle cynnal i fyny ei hurrdas a'i dyrchafu, a'i tynasant i lawr i eigion eiddilwch, anhrefn, a thlodli."

Wrth sylwi ar y llyfr drwyddo, y mae yn eglur ei fod wedi dilyn ei gyllun yn y modd ffyddlonaf. Ond y mae yr "*Attodiad*" yn cynnwys ychydig eithriadau, sydd yn peri i lawer dybied

ei fod yn graddol newid ei farn. Yno gwelwn "Ein' Feste Burg," yr alaw a'r emyn gan Luther, 1529, a'r cynghaneddian gan Schein, 1627. Nid ydym arddull yr alaw yn perthyn dim i'r arddull oedd yn cael ei chadw mor bur a dilychwin gan y "dynion" a'r "cewri," fel y galwai efe hwynt, ond y mae hi yn meddu cymmeriad hollol wahanol. Y mae ei mydr yn amrywio, ac y mae ynddi nifer dda o "lithreni" (*sturs*). Yn mysg y nodiadau sydd yn ei dilyn y mae a ganlyn:—"Canwyd yr emyn hon yn ystod y gymmanfa, nid yn unig yn Augsburg, ond yn holl eglwys Saxony, a mynych y darfu i'w hollau gyrrys roddi bywyd ac ysbryd newydd yn y meddyliam mwyaf athrist." Da y gwnaeth efe yn ddiar wrth fyned o'i lwybr i'n hanrhegu a'r alaw ardderchog hon.

Yr ydym yn cael nifer dda o alawon Cymreig wedi eu mabwysiadu ganddo; ond y mae yr addurniadau, a'r ail-adroddiadau, &c., wedi cael eu tynu ymaith, a'u hardsdull gyntefig wedi cael ei newid i arddull y "dynion" a'r "cewri" y cyfeiriait atynt yn y dyfyniad blaenorol. Ond pa fodd bynag, cafodd y llyfr newydd groesawiad boneddigaidd, er i lawer, heb law yr hen bobl, deimlo eu bod yn cael eu hamddifadu o hen dónau oedd yn anwyl ganddynt, a bod y canu yn lithro i ffurf a farnent hwy oedd yn rhy ffurfiol a difywyd.

Ymfurfiodd y cantorion mewn gwahanol ardaloedd i ddysgu y tónau, a chadwent glychwyliana a chymmanfaoedd cerddorol i ganu y tónau gyda'u gilydd, a gwahoddid Mr. Roberts i'w harwain a'u hyfforddi, fel erbyn hyn nad oes odid dôn o fewn y llyfr nad yw y cantorion yn gydnabyddus â hi. Y mae tua dwsin o dónau gwreiddiol yr awdwr wedi ymddangos yn y llyfr, ac y maent yn dónau da, oddigerth un neu ddwy o eithriadau. Gallesid hebgor "Everton" fel tón gynulleidfaol. Ac am "Rheidiol," y mae rhyw dywyllwch yn bodoli yn mherthynas i'w gwreiddioldeb. Ymddengys mai tón seiliedig ar un o dónau Freytinghausen yn yr eilfed ganrif ar bymtheg ydyw, ac iddi lithro heb fod ffynonell ei tharddiad yn cael ei gydnabod. Felly hefyd y gellir dywedyd am "Noddfa," ac ychydig o dónau eraill sydd yn y llyfr o'r un cyfansoddiad, neu drefniad yn hytrach. Cyhoeddwyd yr "*Ychwanegiad*" o'i waith yn y flwyddyn 1870, i gyfarfod a'r chwaneigiad mesurau a wnaed yn y llyfr hymnau a ddygwyd allan gan y Methodistiaid ar ol cyhoeddiad y "*Llyfr Tónau*," ac am fod galwad am chwaneig o'r hen dónau a genid er's o ddeugain i gan mlynedd yn ol.

Y mae gwahanol farnau yn mysg cantorion ac eraill am y llyfr hwn. Yn ol nifer fawr, y mae yn bob peth y dylasai fod, ac wedi bod o fendith fawr i'r canu cynulleidfaol. Ond yn ol eraill, y mae y tónau a gynnwys yn rhy ffurfiol, neu yn rhy "Germanaidd," fel y dywedir, i deimladau crefyddol y Cymry; a dywedant hefyd fod y tónau Cymreig wedi eu hamddifadu o'u hys-twythder, a'u hail-adroddiadau, fel y maent wedi colli llawer iawn o'u dylanwad ar deimladau yr addolwyr. Yr ydym ni ein hunain yn cydymdeimlo a'r syniad diweddfaf; ond pe y caistaed mai dyma y syniad cywir, y mae yn rhaid addef fod Mr. Roberts wedi gwneyd llawer o lês i'n canu cynulleidfaol.

Y peth nesaf a gyhoeddodd oedd "*Sân y Jubili*," sef caniadau Mr. Sankey, gyda geiriau Cymraeg ganddo ef ei hun; sef, lled-gyfeithiad

o emynau Mr. Sankey. Buan y cafodd y llyfr hwn ddyllanwad cryf ar ein cerddorion ieuangig. O'r braidd y galleid cael un ardal drwy ein gwlad nad oedd y sŵn yma yn hofran ar adenydd yr awelon, ac yn cario dylanwad iachus ar 'blant dynion.' Bu cyhoeddiad y "*Cerddor Cymreig*" dan ei olygiaeth yn offerynol i ddwyn amryw o gerddorion da i'r amlwg fel cyfansoddwyr anthemau a chanigau. Cyfoethogwyd ein cronfa gerddorol gyda llawer o gerddoriaeth newydd, a chafwyd trefniadau gan y golygydd o rai o'i hen anthemau hoff ac anwyl, megys "Pâr i mi wybod dy ffyrdd," "Arglwydd, chwiliaeth, ac adnabusth fi," &c., heb law erthyglau gwir fuddiol ar wahanol hngyciau perthynol i gerddoriaeth. Yn y "*Cerddor Cymreig*" yr eglurwyd cyfundrefn y Tonic Sol-Ffa gyntaf yn yr iaith Gymraeg.

Cyfieithodd rai o lyfrau Mr. Curwen i'r Gymraeg, sef "*How to observe Harmony*," "*Common places of Music*," a'r Rhan III. o "*Gerddoriaeth Curwen*." Teimlai Mr. Curwen yn ddwys pan glywodd am ei farwolaeth; a chan nad allasai ddyfod i'r claddedigaeith ei hun, anfonodd ei fab hynaf, Mr. John Spencer Curwen, i gyflwyno ei gydymdeimlad i'w weddw unig a galarus.

Ysgrifennai erthyglau achlysurol i'r "*Traethodydd*," a chylichronau eraill cyhoeddig yn y Dywysogaeth, ac hefyd i rai o gyfnodolion y Saeson. Ymddangosodd ffwrth ei ymchwil iad i awduriaeth y dôn "St. Mary," yn un o rifynau y "*Musical Times*" ychydig amser cyn ei farwolaeth.

Yn awr dychwelwn i Liverpool, lle yr ym-ganghenodd ei lafur, a chymmerwn olwg arno fel crefyddwr a phregethwr. Testyn ei bregeth gyntaf oedd *Eph. ii. 12*; "Eich bod chwï y pryd hwnw heb Grist, wedi eich dyeithrio oddi wrth wladwriaeth Israel, ac yn estroniaid oddi wrth ammodau yr addewid, heb obaith genych, ac heb Dduw yn y byd." Fel pregethwr, ar y cyntaf nid oedd ei draddodiad o'i bregethau yn cael ei nodweddau â llithrigrwydd ymadrodd, nac â'r gwrs tanbeidiol hwnw sydd yn nodweddau yr areithfa Gymreig; ond gwelai y gwrandawr craffus ei fod yn meddu ar ddiagon o allu a chymhwysder meddyliol, fel yr ymddadbylgent, i'w wneyd yn bregethwr rhagorol. Yr oedd ei bregethau yn sylweddol, a chadwai amcan mawr y weinidogaeth yn amlwg o flaen ei feddwl yn wastad. Yr oedd hefyd yn dduwinydd cryf, yn deall athrawiaethau yr efengyl yn dda, ac yn teimlo dylanwad y gwirionedd ar ei ysbryd ei hun yn bwysig. Byddai ei weinidogaeth yn wastad â'i chyfeiriad at y deall, y gydwybod, a'r serch; ac ni byddai byth yn pregethu heb ymdrechuo gosod argraph o'i ddirifoldeb ar feddyliaid ei wrandawr. Gwnaeth ei ymweliad â'r Meistri. Moody a Sankey effaith neillduol ar ei feddwl parthed y dull y dylid pregethu yr efengyl. Cyfranogodd yn helaeth o'u hysbryd; ac o hyn allan pregethai yn fwy eglur, sylm, a chydymw o deimlad a difrifwch nag erioed; a byddai yn mwynhau oedfaon anghyffredin o nerthol a llywyrchus ar ol yr ymweliad bendithiol hwn. Gallir dywedyd am dano yn ystad ei yrfa bregethwrol, ei fod wedi parhau i gynyddu yn ei bregethu o'r dechreu hyd y diwedd. Testyn ei bregeth ddiweddar, y Sabbath olaf ond un iddo ar y ddaear (Mai 6ed, 1877), ydoedd—"Y gelyn diweddar a ddinystir yr yr angen." a dinystir angen oedd testyn y cyfarfod eglwysig y nos Lun ganlynol. Ac yn mhen yr wythnos, cym-

merwyd ei ysbryd adref i wlad yr hedd a'r canu tragwyddol. Bu farw yn 54ain mlwydd oed, o Groniad yr ysgyfaint a'r ymenydd, heb sawr o boenau, nos Lun, Mai 14eg, 1877, a chladdwyd ef y Sadwrn canlynol, Mai 19eg, 1877, yn mynwent capel y Methodistiaid, yn Cae-athraw, ger Caernarfon. Cafodd gladdedigaeith nodedig o barchus gan dyrfa liosog o gyfeillion o bell ac agos, a dilynid ei elor gan gorph cryf o gantorion—pa rai a ganent ddonau o'i waith ef ei hun, fel eu teyrnged olaf o barch i'w goffadwriaeth.

ROBERTS, JOHN, Henllan. Y mae hanes cerddoriaeth gynulleidfaol Cymru etto heb ei ysgrifenu; ond pan ddenir i bwysio gwasanaeth noddwyr penaf y rhan hon o ganiadaeth, ac i gymmharu eu teithi a'u hathrylith, rhaid rhoi lle pwysig i goffadwriaeth John Roberts, o Henllan. Fel y gellid disgwyl, y mae cynulleidfaedd Cymru wedi defnyddio amrywiaeth o ddonau—rhai Cymreig, a rhai estronol. Byddai pregethwyr gynt yn dwyn gyda hwy donau newyddion o Loegr; a chlywsom fod Mr. Elias yn gwneuthur hyn yn arferiad gyson. Nid oedd casgliadan Saesneg chwaith y tu hwnt i gynhaedd dechrenwr canu selog a phenderfynol. Y cyntaf i wneuthur casgliad cerddorol yn mhllith y Methodistiaid Calviniaidd ydoedd John Ellis, o Lanrwst, yr hwn a gyhoeddodd yr anthemau, a'r ychydig donau a gynnwysir ynddo, yn 1816. Yr oedd yni a bywiogrwydd yn nodweddiol arbenig yn nghyfansoddiadau John Ellis, ac y mae rhai o'i donau yn aros yn eu gwerth hyd heddyw. Yr oedd nodweddiol ei athrylith hefyd yn Gymreig; ond nid llawer o'r llednais na'r caboledig sydd i'w ganfod yn y gweithiau yr adnabyddir ef oreu oddi wrthynt. Yn 1817, ymddangosodd "*Brenhinol Ganiadau Seion*," o ddeholiad Owen Williams, o Fon. Dywed Mr. Morris Davies, o Fangor, ddarfod i'r tónau a gynnwysir yn y casgliad hwn gael eu hadolygu gan ddau o brif gerddorion Llun-dain, nad yw yn cynnwys ond ychydig o donau Cymreig, ac fod trefniant y geiriau, o ran aceniad, yn wallus yn fynych. A barnu oddi wrth y tónau Cymreig a gynnwyswyd allan o'r casgliad hwn gan Ieuan Gwyllt, estynwyd adolygiad y ddau gerddor hyd at yr alawon; o herwydd perthynia i'r rhai a ddyfynir yno fwy o lyfnder ac o unfurfaeth amser nag y gellid disgwyl eu cael mewn tónau Cymreig a ysgrifenedid yn ol y ffurfiau gwreiddiol. Fodd bynag, yr oedd pris y llyfr, sef 31s. 6c., yn rhwystr i ledseniad helaeth arno. Darfu i yni John Ellis, yr hwn a deithiai ei human i ddyagu cerddoriaeth, ddyllanwadu yn amlwg ar y wlad; ond gellir cael y rhan fwyaf o'r tónau Saesneg mwyaf poblogaidd yn nghynulleidfaedd y Methodistiaid yn llyfr John Parry, Caerlleon, yr hwn a gyhoeddwyd yn 1837, dan yr enw "*Peroriaeth Hyfryd*"—sef, "Derby," "Devizes," "Cranbrook," "Mount Pleasant," "Job," "Tranquillity," "Duke St.," "Grosvenor St.," "Lydia," &c. Y mae cynnifer o'r tónau yma, y rhai oeddynt yn mhllith prif alawon yr holl gynulleidfaedd hyd ganol y bedwaredd ganrif ar bymtheg, yn gynnwysedig yn y gyfrol hon, fel y gallai un yn hawdd welad mai hi a fu yn un o'r prif offerynau i benderfynu cylch caniadaeth gynulleidfaol y Methodistiaid am lawer o flynyddoedd wedi ei hymddangosiad. Y mae yn bosibl mai am fod y tónau hyn eisoes yn boblogaidd y rhoddwyd hwy yn y llyfr; ond hyd yn oed os felly, y mae yn debyg fod iddo

awdurdod mawr yn meddyliau y genedl oedd yn ieuaingo pan y cyhoeddwyd ef. Y mae yn y casgliad hwn hefyd nifer o dônau Cymreig; ac am amryw o honyat, ynghyd â'u cyhoeddiad, yr oedd yr awdwr yn ddyledus i John Roberts, o Henllan. Y tónau a anfonwyd gan J. R. oedd-ynt "Aberhonddu" (m. s.), "Bethel," "Caerlleon," "Hyder," "Callestr" (llau), "Ffynnon Loew" (8. 7. 4), "Penllyn" (m. s. = "Sabbath" I. Gwyllt), "Pen Calfaria" (8au), "Paradwys" (m. h.), "Gibeah" (8. 7.), "Bethania" (m. s.), "Gilboa" (8. 7.), "Dinbych" (m. h.), "Trefriw" (m. s.), ac "Ymadawiad" (m. h.). "Dinbych" ydoedd un o'r tónau a ganwyd ar ymweliad bythgofiadwy John Elias â Rhuddlan, pan y dilynwyd hi gan effeithiau mawr. Yn y casgliad hwn y dechreuodd John Roberts y gwaith sydd wedi ennill iddo le a fydd yn anrhydeddus tra y pery cerddoriaeth Cymru; sef, y gwaith o roddi ar gôf a chadw, gyda pharch a mawrhâd, rai o'r alawon Cymreig a fendithiwyd gan yr Arglwydd mewn modd arbenig, ond oeddynt etto heb eu cydnabod mewn argraph, mor bell ag y mae'n hysbys, erioed o'r blaen. Y tónau a roddodd ef i awdwr "*Peroriaeth Hyfryd*" oedd-ynt y pryd hyn, ac ydynt yn awr, y rhai sydd yn rhoddi i'r llyfr ei brif werth. Gellid cael y rhai eraill mewn casgliadau Saesneg; ond yma, am y tro cyntaf mewn argraph, y ceid rhai o'r alawon mwyaf cymmhleth & chrefydd, a mwyaf eu dylanwad, drwy fendith Duw ar ei hordinhadun. Anhawdd fuaasi cael neb mwy cymmhws at y gwaith o'u casglu a'u cynghaneddu na John Roberts. Nid oedd yn eu dewis yn ol unrhyw ddamcaniaeth neu dybiau mympwyol. Yr hyn oedd yn penderfynu y dewisiad ydoedd yr hyn y gellir ymddiried y fath ddewisiad yn fwyaf diogel iddo; sef, gwir athrylith gerddorol, ag ydoedd ar yr un pryd yn eang ac yn ddwys—wedi ei dysgyblu gan raddau o addyg, a'i choethi gan grefydd. Fe allai nas gall y rhai sydd yn byw yn yr oes bresennol deimlo gwerth pob alaw a roddir ar gadw gan John Roberts; ond y mae eu bod wedi eu rhoi ar gadw ganddo yn brawf fod teimlad ynglŷn â hwy unwaith. Yr hyn yw telyn i law y cywrain, hyn ydoedd ei galon ei i deilwng gerddoriaeth. Siglai ei holl galon o flaen pâr awalon athrylithgar tón. Chwaeth, deall, teimlad—bywhsid pob gallu ynddo i'r fath raddau gan gerddoriaeth fel yr elai bron yn ddyn arall.

Perthynai i'r dosbarth bychan hwnw o ddyinion, y rhai a nodweddir yn gyffredin gan ddwysder a distawrwydd:—o gorph gwan, ac o natur hawdd effeithio arni. Yr oedd ei wendid ei hunan yn galw am ddylanwadau cryfion i gynnyrchu ynddo effeithiau mawr; ac o'r ochr arall, yn peri fod dylanwadau cryfion yn cynhyrfu i raddau nas gallai dyn cadarn eu dirnad o gwbl. Pan ganai ete ddarnau a werthfawrogid eisoes gan y rhan fwyaf, canai hwynt fel y teimlid ystyr dyfnach ynddynt; a gallai ddadganu tónau nad oedd y mwyafrif yn gwled dim ynddynt o gwbl nes na byddai ond ychydig heb weled eu gwerth. O'r bron nad ellir dywedyd nad oedd John Roberts yn fyw i gyd ond pan yn canu, neu dan ddylanwad anghyffredin rhai o wirioneddau crefydd. Ac ynddo ef yr oedd y naill yn cynnorthwyo y llall. Caniadaeth grefyddol oedd ei hoff gamiadaeth; ac fel y gellir meddwl mai teimlad crefyddol dwys a roddes fod i'r alawon cynulleidfaol mwyaf effeithiol, felly yr oedd ynddo ef ddigon o'r teimlad hwnw i ail anadlu

iddynt y bywyd a'u creodd. Nid oedd y grym o deimlad ynddo chwaith yn gyfryw ag na foddlonid ef ond gan gorph mawr o swm. Un o'r pethau mwyaf amlwg ynddo ef oedd lledneisrwydd ei chwaeth, a'r ymhyfrydiad bywiog a gaffai mewn brawddegau coeth, tiwa, a pheraidd; ac yn aml lle y gwelir gwahaniaeth rhwng ei ffurf ef ar alaw Gymreig a ffurf ysgrifenwyr eraill arni, ceir gwled ei fod ef wedi rhoddi i lawr rhyw frawddeg athrylithgar sydd yn mhlith y rhai mwyaf pryderferth a swynol a gafwyd mewn canu cynulleidfaol.

Yr oedd ganddo hefyd gydymdeimlad neillduol o gryf â'r arddullian cerddorol a ystyrir genym, pa un ai oddi ar wybod neu anwybod, yn fwyaf Cymreig eu nodwedd. Y mae tón fel "Caerlleon" (casgliad Ieuan Gwyllt) bron a myned yn gywrain-beth henafol erbyn hyn; ond yr oedd ei reddf Gymreig ef mor fywiog a dwfn fel y parai ei theimlo fel tón, ond bron yn newydd-anedig. Yn 1839, cyhoeddwyd casgliad o'i awduriaeth ei hun, blwyddyn ar ol ymddangosiad y "*Seraph*" gan Ieuan Glan Geirionydd. Cyn manylu ar casgliad J. Roberts, fe allai mai priodol fyddai rhoddi yma fyr hanes o'i fywyd, a ysgrifenwyd ganddo ef ei hun. Ymddengys fod rhai Cymry yn America wedi bwriadu, tuag ugain o flynyddoedd yn ol, gyhoeddi llyfr dan yr enw "*Cerddorion a Cherddoresau Cymru*," a derbyniodd John Roberts lythyr yn gofyn am fraolun o'i hanes i'w osod ynddo. Cydayniodd yntau â'r cais; ond nid ydym yn deall i'r bwriad byth gael ei gyflawni. Cymmaint a hyn i hysbysu pa fodd y bu i wrthdrys y *sytwadau* hyn ysgrifenu bywgraphiad o hono ei hun. Rhed yr yagrif fel y canlyn:—

"Ganwyd fi yn Henllan, ger Dinbych, ar y 30ain o Fawrth, 1807. Enwau fy rhieni oeddynt Aaron a Jane Roberts. Yr oedd fy nhaid o du fy mam yn frawd i'r bardd, John Thomas, Pentrefoelias. Preswyliai rhieni fy nhad yn Mhont-y-Bwddin, ger yr Wyddgrug; a'm taid o'r ochr hono i'r teulu, William Roberts wrth ei enw, oedd un o'r rhai cyntaf a ddychwelwyd at grefydd yn mysg y Methodistiaid Calviniaid. Byddai y gŵr da hwn yn fynych iawn yn dyfod o'i gartref ar ei draed foreu Sabbath i'r oedfa yn Nhan-y-fron, pentref bychan ger Llansannan, tuag ugain milldir o ffordd: âi erbyn dau o'r gloch y prydnaun i'r Bont Uchel, ac fe allai i'r Berthen erbyn yr hwyr, gan mai yn y tri lle a enwyd yn unig yr oedd praegethu yn lled gysson y pryd hwnw. Erbyn cyrhaedd gartref, ni byddai efe wedi teithio nemawr ddim dan ddeg a deugain o filldroedd. Cymmaint oedd newyn ei ysbryd am y Gair fel y parhaodd i wneuthur hyn am amser maith."

Yna dywed mai efe oedd y cyntaf o'r teulu, yn ol ei wybodaeth ef, i ymroddi i astudio a chyfansoddi cerddoriaeth:—

"Bum yn yr ysgol hyd 1820—a'r ddwy flynedd olaf yn Ninbych, gyda'r Parch. Thomas Jones, gweinidog gyda'r Annibynwyr, yr hwn oedd athraw rhagorol dda.

Yr oedd genyf hoffter mawr mewn canu er yn ieuange; ond tua phymtheg oed, daethum i ddechreu copio tónau, a dysgu ychydig ar y nodau—yn cael fy nghyfarwyddo gan y person a ddeallai fwyaf am gerddoriaeth yn yr ardal, gŵr o'r enw Thomas Daniel. Ni wyddai yr hen gyfaill fawr am reolau cyfansoddiad a chynghaneddiad; ac etto, bu yn rhyw gymmaint o help i mi. Wedi hynny ceisiais y llyfrau goren oedd yn gyrrhaeddwy ar y pryd i'w hastudio, megys Burrow's "*Thorough Bass Primer*," Busby's "*Grammar of Music*," ac un awdwr arall ar "*Thorough Bass*." Trwy y llyfrau hynny, a thrwy sylwi ar weithiau cyfansoddwyr da, cyrhaeddais

y bodaeth ganolig o egwyddorion cynghaneddiad, &c. Gan fy mod yn dra hoff hefyd o'r hen alawon melus a genid gan yr hen bobl yn y cynulleidfaoedd, yr oedd yn dra naturiol i mi geisio eu cynghaneddu i bedwar o leisiau; ac felly y gwnaethum, gyda chyfansoddi ambell dôn yn achlysurol; ac ar ddymuniaid y diweddar Barchedig John Parry, o Gaerlleon, rhoddais amryw o honnynt iddo ef i'w hargraphu yn 'Peroriaeth Hyfryd,' a gyhoeddwyd ganddo ef. A chyn hir wedi hyn, sef yn Mawrth, 1839, y cyhoeddais 'Caniadau y Cyssegr,' sef casgliad o hen dônau yn benaf, yr hwn a argraffwyd yn Ninbyoh gan Mr. Thomas Gee, yr hynaf. Pum cant o gopïau yn unig a argraffwyd o hono, ac ni bu dim ail argraffiad.

Cefais alawon amryw o'r hen dônau swynol gan hen bobl; ac yn eu mysg, ysgrifennaiis yr hen alaw 'Edifeiriol' o enau y diweddar Barchedig Moses Parry, o Ddinbych; a deallwn ei bod yn dra arfereddyd gan hen bererion ein gwlad cyn i mi ddechreu sylwi dim ar ganiadaeth y cyssegr. Cefais fantais arbenig yma er yn fachgen i ddyysgu alawon yr hen dônau trwy glywed eu canu gan Mr. John Peters, yr hwn fu yn dechreu canu yma am yn agos i 50ain mlynedd. A chanai yn dda ac yn gywir, er nad oedd yn feistr ar y nodau.

Tenor yw fy llais naturiol. Yr wyf yn arwain y canu yn nghapel y Methodistiaid Calvinaidd yma er 1833. Medraf chwarae yn led rwydd ar y berdoneg. Nid ydwyf er llawer o flynyddoedd yn arfer â dim math arall o offerynau."

Y mae un peth arall—yr hwn, yn wir, a led grybwyllwyd eisoes—yn angenrheidiol i'w gofio tuag at adnabyddiaeth lawn o'n gwrthddrych a'i waith; sef, dwysder ei grefydd. Yr oedd hyn, yn chwaneaol at rym a lledneisrwydd ei deimlad ei hun o gerddoriaeth, yn ei wneuthur yn gymmhwsys arbenig at y gwaith yr ymgymmerodd âg ef nesaf; sef, casglu a chyhoeddi nifer o'r alawon cynulleidfaoel Cymreig goreu a mwyaf effeithiol. Yr casgliad hwn, a gyhoeddwyd yn 1839, ydyw "Caniadau y Cyssegr"—y llyfr a adwaenir yn fwyaf neillduol oddi wrth enw Mr. Roberts. Dyma y llyfr cyntaf o'r fath. Efe oedd y blaenaf i anturio argraffu casgliad o'r tónau Cymreig oeddynt wedi cael eu bendithio mor ffawr yn ngwasanaeth crefyddol ein cenedl. Y mae yn debyg na fethem pe y dywedem ei fod yn gofyn sierddydd barn wedi ei symbolu gan athrylith gerddorol i ddal fod tónau cartrefol Cymreig yn haeddu eu hargraphu; ac mai gwir rãgoriaeth oedd yn eu gwneyd yn hoff gan werin annysgedig. Ond yr oedd teimlad a gwroldeb gwir athrylith gan John Roberts, ac efe a anfonodd i'r waag gasgliad oedd bron yn hollol gartrefol. O gywirdeb y reddf a barodd iddo ddewis y tónau a wnâeth, ceir prawf yn y ffaith fod 24ain allan o'r 56ain a roddir yn y llyfr yn awr mewn arferiad. Teitl y llyfr ydyw "Caniadau y Cyssegr; neu, Gasgliad o Dônau Hen a Diweddar, gan mwyaf o gysanoddiaid Cymreig. Wedi eu cynghaneddu i bedwar o leisiau, gan John Roberts, Henllan. Clwyd-waag, Dinbych, argraphedig a chyhoeddgedig gan Thomas Gee, 1839." A ganlyn ydwy enwau rhai o'r pymtheg a deugnau a gynnwysa:—"Rhyddid," "Bethesda" (Clod), "Aberhonddu" (M.R.D.), "Glanrafon" (2. 8.), "Llanrwst" (148), "Hosanna" (7.7.8.7), "Palestina" (Joanna), "Rhosyn Saron" (113), "Llangoedmor" (8.8.8.), "Emlyn" (Tiberias), "Beulah," "Coed-llai" (Llantrisant), &c. Buasem yn hoffi, pe y caniatasai gofod, cael rhoddi rhestr gyflawn; o herwydd fod y llyfr bellach yn anhawdd ei gael. Y mae yn wir nas gallwn ni, yn y dyddiau hyn, deimlo pob

llithren a roddir i mewn gan Mr. Roberts. Oes y llithrenau ydoedd yr oes hono yn Lloegr, ac yr oedd arfer y Saeson wedi dylanwadu ar y Cymry. Ond y mae mor wir, o'r ochr arall, fod y gwrthdarwiad diweddar yn erbyn llithrenau, ac ail adroddiadau, wedi myned yn llawer rhy bell.

Pe nas arweiniasid Mr. Roberts gan ddim ond tuedd hanesyddol, buasai yn dda cael y tónau wedi eu cadw yn gymmhwsys fel y cenid hwy y pryd hyn. Nis gallir astudio cerddoriaeth y Methodistiaid heb fyned i'w lyfr ef; ac yn ei gasgliad ef y ceir yr hen dônau yn y ffurf oedd yn ddewisedig gan y miloedd a brofasant ddiwygiad mawr 1832. Y mae sylwedd a dull caniadaeth y diwygiad yn nghadw yma; ac i rai sydd yn bywiog deimlo cerddoriaeth, bydd mwynhâd yr hen bobl yn narpariaeth Duw i'w waed yn fwy amlwg yn y *sturs* a'r *quavers* sydd yn dawnsio ac yn hedfan o gylch y nodau gosodedig, ac yn y *repeats* o ymarhous foddhâd a geir yn y casgliad gwerthfawr hwn, nag mewn unrhyw dystiolaeth arall, ond profiad o'r un teimladau. Yr oedd y rhan fwyaf o'r alawon hyn yn gyssegregedig i'r awdwr. Clywsai efe ddyonion pan wedi eu meddiannu gan y profiadu dwysaf y gallir eu cael yn y byd hwn yn defnyddio yr achediadau a'r disgyniadau hyn i osod allan eu gofid a'u llawenydd; ac ni newidiodd, hyd yr ydym yn deall, ddim o honnynt.

Ond heb law fod y casgliad yn werthfawr fel ystorfa hanesyddol, y mae hefyd o werth neillduol o herwydd yr amser pan y gwnaed ef. Cynnrychir y gerddoriaeth oreu gan y teimladau dyfnaf; ac o bob teimladau, y rhai dyfnaf yw y rhai crefyddol. Yr oedd adeg y diwygiad yn amser pan yr oedd teimladau crefyddol yn ymddangos yn hynod ddwfn yn mysg y boblogaeth, a'r profiadu a ddadgenmid drwy gerddoriaeth yn rhy gryffon i ganiatáu iddi fod yn annaturiol, ac hefyd yn rhoi bod i feloddedd pell uwch law yr hyn a gynnrychid mewn amserau mwy dygffro. Yr amser hwn ydoedd oes eraidd kann cynulleidfaoel Cymru, er maint y beiau oedd ynglŷn âg ef; ac y mae y brawddegau mwyaf llednais a threiddgar, yr ymtoniadau gorchestol, y dulliau lle y mae y dôn bron a myned yn adrodd-gan, yr amser atreolaidd, a'r ail adroddiadau, wedi eu cadw yn ofalus, a chydâ chariad, gan law un a deimlai y cwbl i'r byw. Fel y dywedwyd, nis gallir adgyfodi y cyfan o'r rhai hyn; ond y mae i'w cael yn eu plith frawddegau, colli pa rai oedd colli periau; ac y mae yr holl ail-adroddiadau, ni a gredwn, yn sicr o ddyfod yn ol. Heb law y pethau hyn, y mae yn y llyfr hwn dônau cyfain, nad ydynt yn awr mewn arferiad o gwbl, yn aros i'w hail godi. Yr ydym yn hyderu nad yw yr amser yn mhell pan y ceir "Beulah" mor agos at y ffurf y rhoddi hi yndo ag y caniatâ natur draethganol y dôn, ac y dyblir etto y llinell olaf yn "Llangoedmor," a "Hosanna," &c. Y mae nodau etto i'w cael yn y casgliad hwn na w'yr y gnedlaeth hon am danynt bron o gwbl, ond sydd yn meddu grym i gyrhaedd dyfnder y galon. Anhawdd genym feddwi nad dechreuad ar ei ddefnyddioldeb sydd wedi bod hyd yma.

Y mae yr ychydig fywgraffiad a gyflwyedd eisoes wedi hybysu pa fodd y cafwyd y tónau gan yr awdwr, ond nis gallwn chwaneaegu gwybodaeth fanwl am bob un o honnynt. Yr ydym yn deall mai oddi wrth Mr. E. Peters, o Gaerlleon, y derbyniwyd y dôn "Caergwrlé." Rhaid barnu y gynghanedd oddi wrth yr amcan a broffesir gan yr awdwr yn ei ragymadrodd; sef, "rhwyddineb

a symledd, a'u gwneyd yn weddus i addoliad y Goruchaf;" a chwanega, "o ba herwydd, gallai na foddhânt y rhai tra chelfyddgar."

Cyn ac ar ol cyhoeddiad "*Caniadau y Cyssegr*," yr oedd ei awen ei hun yn cynnyrchu cerddoriaeth; a rhoddwyd dwy dôn o'i gyfansoddiad yn y casgliad hwnw. Am amryw flynyddoedd wedi hyn, trigodd yn dawel yn ei hoff gartref, heb i ddim o'i waith ymddangos. Cymmerai fawr ddyddordeb yn ngerddoriaeth y cyssegr yn mhob man—ac, yn wir, yn holl ranau gwaith yr Arglwydd. Yr oedd ei feddwl yn barhaus gyda phethau crefyddol, a llanwodd lawer llyfr â'i fyfyrddodau, ei hunan-ymchwiliad, a'i wedd-iau. Yr oedd ei gydymeimlad crefyddol â geiriau yr hymn, a greddfol â pheroriaeth y dôn, yn gwneyd ei ganu—er nad oedd ei lais, pan oedd-ym ni yn ei adwaen, o'r cryfaf a'r rhagoraf—yn wahanol i ddim a glywsom gan neb ond y cerddorion penaf. Yn 1876, darfu i'w feibion, Aaron a W. H. Roberts, yn benaf yr olaf, gyhoeddi nifer o alawon eu tad. Yr oedd yr awdwr yn fyw pan ddechreuwyd y llyfr; ond cyn ei orphen, yr oedd yn rhaid newid y teitl, ac ysgrif-enu "*In Memoriam*" uwch ei ben. Cynnwysa un ar hugain o alawon o'i waith ei hun—un ar ddeg o ba rai a ymddangasant ynddo am y tro cyntaf. Nis gellir darllen y casgliad hwn heb deimlo fod yr awdwr yn perchen gwir athrylith. Y mae brawddegau a thônau ynddo sydd yn y fan yn defro yn y meddwl yr ateb hwnw nas gall ond athrylith ei gael.

Eu harddull, bron oll, yw arddull Cymreig yr oes pan yr oedd y canu yn fwyaf effeithiol yn y cyssegr. Yr ymollyngiad nas caethiwd ef gan ddim ond prydferthwch, y mynych adwy a'r naid, troyloewder y teimlad a ddaugenir—y mae y pethau hyn oll yn ei alawon ef; ond y maent yn derbyn eu gwerth oddi wrth lewyrchiad ei athrylith ei hun, oddi wrth ehadiaid hoew enaid ag yr oedd iddo wir adenydd y gân. Ni raid i'n hedmygedd ein dallu i'r ffaith fod tônau mwy mawreddog wedi eu cynnyrchu gan eraill, a'i fod ef ei hun, drwy ei awydd, y mae yn debyg, i beidio a gollwng dim i'r tônau a'u hanghym-mhwyssent i fod yn ddefnyddiol i rai heb ymarfer â cherddoriaeth, wedi ymfoddloni mewn rhai brawddegau ar arddull cyffredin. Nid ydyw hyn o gymmaint pwys, gan mor anwrthwyneb- adwy ydyw dylanwad y rhanau eraill. Ni fwr- iedir dywedyd chwaith fod yr holl dônau yn ogystal a'u gilydd. Ond y mae yn rhaid i ni er hyny restru ein gwrthddrych yn mysg y rhai hyny o gerddorion Cymru sydd yn perchen fwy- af o wir athrylith gerddorol. Nis gallwn lai na chredu, pe rhoddasai ei fywyd at ganu, y cyn- nyrchasid ganddo weithiau mawrion teilwng o barch tu hwnt i derfynau ei wlad ei hun. Pan ddychwela cerddoriaeth y cyssegr—nid heb gael rhyw wellhâd, y mae yn wir, oddi wrth y gwrth- ryfel yn erbyn yr hen ddull sydd erbyn hyn wedi ffynu am flynyddoedd—pan ddychwela cerddor- iaeth, meddwn, yn fwy at yr hen ddulliau Cym- reig, pan y deffroir y cynulleidfaoedd i deiml- adau mwy angerddol o'u hanghenion, credwn y daw gwaith John Roberts, un o'r cantorion mwyaf duwiol a rhagorol a gafodd ein gwlad, i fri a defnyddioldeb newydd.

Ymbriododd yn y flwyddyn 1841 âg Eliza- beth, merch William Hughes, Tan-y-clochdy, Henllan. Bu farw, Ebrill 4ydd, 1876, a dod- wyd ei weddillion i orwedd yn mynwent fach a thawel capel y Groes.

ROBERTS, ROBERT, Llangeitho. Y chydyg iawn o Gymry, ac yn wir, nid llawer o Saeson a geir chwaith, ag ydynt yn gydnabyddus â han- esiaeth eglwysig, nad ydynt yn gwybod am enw Llangeitho. Er nad ydyw ond pentref digon cyffredin, y mae ei enw, er hyny, wedi ei an- farwoli. Cyrhaeddodd yr anfarwoldeb hwn yn unig ac yn hollol yn ei gyssylltiad â'r byd-enwog Daniel Rowlands—gweinidogaeth danllyd, gyff- rous, ac argyhoeddiadol yr hwn a fu yn foddion i ddeffroi Cymru o'r cwsag trwm yr oedd wedi syrthio iddo, ac a barodd i Llangeitho fod yn gyrchfan miloedd o'i phreswylwyr, a hyny am o ddeutu hanner cant o flynyddoedd. Ac er nad ydoedd y gŵr ag y bwriadwn wneuthur ychydig o grybwyllion mewn perthynas iddo wedi cyrhaedd enwogrwydd a chyhoeddusrwydd Daniel Rowlands, etto darfu iddo yntau wneyd ei enw yn llawn mor adnabyddus—o leiaf, yn mhlith y Methodistiaid—ag ydyw enw y llall. Mae'n sicr y byddai yn ormod i ni ddywedyd y byddai i enw Llangeitho ddyfod mor adnabydd- us yn unig yn ei gyssylltiad â Mr. Roberts ag y mae wedi dyfod yn ei gyssylltiad â Daniel Row- lands; ond teimlwn er hyny, pe na buasai yr olaf wedi bod erioed yn preswyllo yno, y bydd- ai y pentref bychan hwn yn llawn mor adna- byddus i'n cydwladwyr ag unrhyw le arall yn Nghymru—yn unig fel preswylfod y diweddar Barch. Robert Roberts. Beth bynag, yr oedd digon o ragoriaethau yn cydgyfarfod yn Mr. Roberts fel ag i'w alluogi i gynnal i ffyn yr enwogrwydd ag yr oedd enw y lle wedi ei gry- haedd yn ei berthynas â Daniel Rowlands.

Nid oedd Robert Roberts, megys Daniel Row- lands, yn frodor o Llangeitho; canys ganwyd ef yn Pen-y-garn, yn mhlwyf Llanfihangel-genu- y-glyn, ger llaw Aberystwyth, a hyny yn y fl. 1800. Y manteision addysgawl a gafodd etc, fel y deallwn, ydoedd yn y plwyf lle y ganwyd ef. Ymddengys fod yn Llanfihangel-genu- y-glyn ysgol nid anenwog; ac y mae rhai o brif enwogion y pulpud, yn gystal a llenyddiaeth Gymreig, yn ddydedus iddi am y cychwyniad cyntaf a gawsant ar lwybr dysg a gwybodaeth. Gwnaeth Robert Roberts y defnydd goreu o'i ysgol. Yr oedd ei syched am wybodaeth yn gryf ac angerddol. Meddai ar dalent i ddysgu; a pha beth bynag a gymmerai mewn llaw, fei dysgai yn drwyadl. Yr oedd ei fam yn cydym- deimlo âg ef yn yr awyddfryd hwn, a rhoddodd bob chwaraeu teg iddo i gyrhaedd ei ddymuniad trwy ei gadw yn yr ysgol am flynyddoedd—a daeth yn ysgolhaig gwych. Wedi gorphen ei addysg yn Llanfihangel, a phan yr oedd wedi yfed cymaint o wybodaeth ag oedd i'w gael yno, darfu iddo symmud i Loegr; ac ymsefydl- odd mewn rhyw le yn agos i Lundain, gan ym- gymmeryd â'r swydd o is-feistr mewn ysgol rammadegol yn y lle hwnw. Bu yno am rai blynyddoedd; ac y mae yn ddiammheuol i'w drigianniad yn mhlith y Saeson fod yn fantasia neillduol iddo er ei alluogi i gyrhaedd medrus- rwydd mewn siarad yr iaith Saesneg. Ofnai ei gyfeillion, pan yr aeth ymaith i Loegr, ei fod wedi ei gollu bellach i hen wlad ei enedigiaeth, ac mai y Saeson gaent fwyndau ei dalentau dis- glaer o hyny allan. A phe buasai Mr. Roberts yn golygu yn unig fanteision bydol, y mae yn debyg mai aros yno a wnelasai, fel llawer Cym- ro o'i flaen; ac nid oes dahl na buasai hyny yn llawer gwall iddo mewn ystyr dymmorol. Ond yr oedd bwriadau Rhagluniaeth, yn gystal a'i

dueddiadau yntau ei hun, yn rhedeg mewn cyf-
ciriad gwahanol. Nis gwyddom yn hollol yn
mha le, nac yn mha ffordd y bwriadai Mr. Ro-
berts dreulio ei oes, os oedd ganddo fwriadau
penderfynol ynghylch hynny hefyd; ond y mae
yn amlwg erbyn hyn fod y Nefoedd wedi trefnu
ei breswylfod i fod yn Llangeitho. Daeth yno
i gadw ysgol, fel olynnydd i'r diweddar Barch.
John Jones, Llanbadarn. Ystyrid yr ysgol hon
o nodwedd uwch na'r cyffredin, a chafodd am-
ryw wfr ieuaingo oeddynt yn ymgeisywyr am y
weinidogaeth eu haddysg ynddi; ac yr oeddynt
oll yn coleddu y syniadau uchaf am eu hathraw,
a'r parch dyfnaf tuag ato. Yr un pryd, nid ym-
ddengys i un o ysgolheigion Mr. Roberts gyr-
haedd ei safle ef ei hun mewn enwogrwydd a
defnyddioldeb. Am ei ragflaenydd yn yr ysgol,
er ei fod yn ŵr o ddysg, ac iddo dreulio bywyd
tra defnyddiol mewn cysylltiad â'r weinid-
ogaeth, etto, darfu i rai o'i ysgolheigion ragori
arno ef ei hun, a chyrrhaedd enwogrwydd mwy,
a bod o ddefnyddioldeb helaethach. Ond tra y
darfu i rai o ddygybllion Mr. Jones fyned o'i
flaen, a dringo yn uwch nag ef ei hun, nid ydyw
yn ormod dyweyd am holl ddygybllion Mr. Ro-
bert Roberts, na ddarfu i gymmaint ag un o
honynt gyrhaedd ei safle ef ei hun. Y mae hyn
i'w briodoli—nid i unrhyw ragoriaeth yn Mr.
Jones o ran gallu i gyfrannu addysg, eithr yn
hytrach i'w ffawd dda yn cael gweli defnyddiau
o ran talent a medr i ddygu o dan ei ofal. Ni
all yr athraw galluocaf ddim rhoi talentau i'w
ddygybllion: yr oll a ddichon efe ei wneyd yw
eu dadblygu lle y byddont yn bodoli eisoes. Yr
un pryd, y mae yn ddyledus i ddyweyd ddarfod
i amryw o'r rhai a fuont o dan ofal Mr. Roberts
droi allan yn ddydion pur ddefnyddiol; a dyg-
ent oll dystiolaeth uchel i'w fedr a'i ffyddlondeb
yn ei swydd bwysig fel athraw. Ac fel prawf
o'r syniadau uchel a goleddid am dano yn y cys-
sylltiad hwn, digon yw dywedyd ddarfod iddo
gael gwahoddiad taer gan gymdeithasfa y De-
heudir i ymgymeredd â'r swydd o fod yn brif
athraw yn Ngholeg Trefecca.

Ni bu Mr. Roberts nemawr o amser wedi dy-
fod i fyw i Langeitho cyn rhoddi ar ddeall mai
nid dyn cyffredin ydoedd; a'i fod, yn chwane-
gol at ei ragoriaethau fel ysgolfeistr, yn perchen
ar ddoniau areithyddol ysblenydd. Y mae yn wir
eu bod wedi dechreu ymagor yn ystod ei aros-
iad yn Lloegr; ond wedi dyfod i breswylho i'r lle
hwn y darfu iddynt gael eu dadblygu yn llawn.
Gan ei fod eisoes, a hyny er's amryw o flynydd-
oedd, wedi ei feddiannu gan grefydd, cyssegrodd
ei holl ymadferthoedd a'i dalentau i'w gwas-
anaeth. Tyfodd yn gyflym, nes myned yn fwy
na llonaid y cylchoedd bychain ac anghyhoedd
y troai ynddynt ar y cyntaf. Aeth yn fuan yn
uwch o'i ysgwyddau na neb yn Llangeitho. Ya-
styrid ef, nid yn unig y prif areithiwr yn nghy-
arfod dau fsiol yr Ygolion Sabbathol, ond fel
un ag ydoedd yn meddu ar deilyngod digonol i
gael ei wahodd i'r cyfarfodydd blynyddol—pa
rai nad oedd neb, fel rheol, yn cymmyrdd rhan
ynddynt, ond y brodyr oeddynt yn y gwaith
cyhoeddus. A lle bynag y gosodid ef, teimlid
yn ebrwydd, nid yn unig ei fod yn llanw y
cylch hwnw, ond ei fod yn alluog i lanw cylch
helaethach a phwysicach yn ngwyneb hyny.
Nid ydyw yn rhydedd i'r hen flaenoriaid, a'r
eglwys yn Llangeitho, i ddechreu gwasgu arno i
esgyn i'r pulpud, gan ei fod yn llawer cym-
mhwysach i fyned iddo na lluoedd ag oeddynt

ynddo yn barod. Yr oedd cychwyniad Mr. Ro-
berts gyda gwaith y weinidogaeth yn naturiol
ac o ddeheu, a charem weled mwy yn esgyn i'r
pulpud yn gyffelyb iddo; sef, trwy brofi eu
cymmhwyssder iddo yn mlaen llaw. Er na
ddyldid tynu llinyn rhy gaeth mewn achosion fel
hyn, yn gymmaint ag nad oes un reol heb eithr-
iad iddi, etto y mae yn llawer mwy dymunol a
phriodol i weled yr eglwys yn cymmhell y gwr
ieuango i ymaflyd yn y gwaith mawr, oddi ar
ganfod cymmhwyssderau ynddo ato, nag fel y
mae hi yn digwydd yn rhy fynych—ei weled ef
yn poeni yr eglwys o eisieu cael myned i'r pul-
pud, pan y bydd yn ddigon amlwg nad ydyw
efe yn hanner llanw y cylch y bydd ynddo eis-
oes. Peth diffas ydyw clywed dynion yn gofyn
cwestiynau fel ag y gwneir gyda golwg ar
ambell ymgeisydd am y weinidogaeth; megys,
“Pwy a ddywedodd wrth hwna y gwnaei efe
bregethwr?” &c. Ond gellir sicrhau am Mr.
Roberts fod pethau yn hollol wahanol yn eu
cysylltiad ag ef. Yr oedd llaweroedd yma a
thraw ar hyd y wlad yn ymholi, a hyny am
flynyddoedd cyn iddo ymaflyd yn y weinidog-
aeth, “Pa beth ydyw yr achos na wna y dyn
yna sydd yn Llangeitho fyned yn bregethwr?
Pa ham nad aiff Mr. Roberts i'r pulpud?” Er
mor barchus a defnyddiol ydoedd efe fel ysgol-
feistr, teimlid yn gyffredinol mai y pulpud oedd
ei le, ac mai y weinidogaeth ydoedd ei gylch
priodol ef:—ac nid oedd esmwythdra iddo nes
y darfu iddo ymgymeredd â hi.

Yr oedd Mr. Roberts, nid yn unig yn “llawn
dengain mlwydd oed” pan y dechreuodd breg-
ethu, eithr yr oedd yn rhyw fechreud neu ddyw
dros hyny. Nis gwyddys yn iawn pa beth a
barodd iddo ommedd dygysno i chais yr eglwys
yn gynt. Y mae yn anhawdd meddwl nad yd-
oedd yn teimlo rhyw gymhelliadau tufenol
at y gwaith ag yr oedd wedi ei ddonio â'r fath
gymmhwyssderau amlwg iddo. Ac ymddengys
y peth yn fwy hynod fyth pan yr ystyrid ei fod,
fel yr awgrymasion eisoes, mor barod ac yn-
roddgar i ymgymeredd a phob gwasanaeth a
geisid ganddo mewn cylchoedd llai cyhoeddus.
Pa fodd bynag, pan yr ydoedd wedi cyrrhaedd
yr oedran a nodwyd uchod y plygwyd ei feddwl
i ymaflyd yn ngwaith y weinidogaeth. Yr oedd
felly, fel y galleid disgwyl, yn ei gyflawn faint-
ioli yn mhob ystyr. O ganlyniad, nis gellir
dyweyd am ei lwybr ef fel pregethwr, ei fod yn
gyffelyb i lwybr y cyflawn—“yr hwn sydd fel
y goleuni, ac yn llewyrchu fwy-fwy hyd ganol
dydd.” Nid ydym yn meddwl iddo ef gyn-
nyddu dim fel pregethwr trwy ystod ei oes. Yr
oedd yn gymmaint pregethwr ar ei gychwyniad
allan ag ar un adeg yn ei fywyd. Wrth ddy-
weyd hyn, nid ydym yn tynu dim oddi wrth ei
glod. Pan y gwneir sylwadau felly am lawer o
bregethwyr, bydd hyny yn cynnwys rhyw fath
o gondemniad arnynt, ac yn awgrymu eu bod
wedi siomi disgwiliadau eu cyfeillion wrthynt,
a hyny o blegid iddynt fyned yn ddiog a dilafur.
Eithr am Mr. Roberts, nid oedd neb yn disgwyl
iddo ef gynyddu fel pregethwr, mwy nag fel
dyn; a hyny am y rheswm ei fod yn cychwyn
ei fodolaeth bregethwrol yn nghyflawnder ei
nerth a'i faintioli. Yr oll a oebethiai ei gyfeill-
ion ef mewn perthynas iddo ydoedd—nid iddo
gynyddu, ond iddo beidio a lleihau. Ac yr
ydym yn gallu tystio, a gwyddom fod miloedd
yn barod i gadarnhau ein tystiolaeth, iddo bar-
hau yn ei nerth a'i boblogrwydd fel pregethwr

hyd y diwedd. Neillduwyd ef i'r holl waith yn Nghymdeithasfa Aberteifi, yn y flwyddyn 1847; sef, o ddeutu chwe blynedd wedi iddo ddechreu pregethu. Gwnaed cais yn nghyfarfod misol y sir y perthynai iddo am ei neillduo yn gynt; a buasai hyny wedi cymmeryd lle oni bae fod rheolau y cyfundeb, a rhyw amgylchiadau eraill, yn rhwystrau ar y ffordd. Daeth yn fuan i gael ei ystyried yn un o ddynion blaenaf y cyfarfod misol, a rhoddid ef i bregethu yn yr oedfaon mwyafl poblogaidd. Ac wedi iddo ddechreu mynychu y cymdeithasfa oedd, cydnabyddid ef fel un o flaenion pregethwyr y cyfundeb, a rhoddid iddo ei le yn mysg y cyfryw. Gosodid ef i bregethu yn y lle mwyafl cyhoeddus, a hyny fwy nag unwaith yn fynych, yn yr un gymdeithasfa. Pennodwyd ef i gyflawni y gorchwylion pwysig ac anrhydeddus hyny nad oes neb ond y "rhai a dybir eu bod yn golofnau" yn cael eu hystyried yn gymmhws atynt; sef, bod yn arholwr cymdeithasfaol, traddodi yr araeth ar natur eglwys yn y cyfarfod ordeimio, a rhoddi y cyngor i'r brodyr ordeimiedig. Bu hefyd yn llywydd Cymdeithasfa y Deheudir am y flwyddyn 1873—4.

Nid ydym yn petruso dyweyd fod Mr. Roberts yn teilyngu cael ei restru yn mhilith y dosbarth blaenaf o bregethwyr Cymru. Cam ag ef fyddai ei osod mewn un dosbarth arall. Yr oedd holl elfenau pregethwr, i.e., a'r "pregethwr mawr," yn cydgyfarfod ynddo. Heb sôn am y pethau hyny ag y mae yn rhaid fod rhyw gymmaint o honynt gan bob dyn ag sydd yn deilwng o gael ei alw yn bregethwr—megys ei fod yn ddyn o argyhoeddiadau a theimladau crefyddol dyfnion a dwysion iawn, yn ŵr difrifol a phwysig, a'i holl ymarweddiad yn addas i urddasolrwydd a sancteiddrwydd ei swydd—gallwn nodi amryw bethau ynddo, pa rai y darfu i'r cydgyfarfyddiad o honynt wasanaethu er ei wneuthur yr hyn ydoedd fel pregethwr, ac i hawlio iddo gael ei le yn mysg y penaf o gedym y weinidogaeth yn Nghymru. Un peth a'i hynodai ydoedd eangder ei wybodaeth. Nis gallasai neb a ddigwyddaisi fod yn ei wrandaw lai na chael ei argyhoeddi ei fod yn ddarlennydd mawr, ac yn sylwedydd craffus. Yr oedd ei feddwl wedi ei ystorio yn dda, a byddai yn wastad yn chwaneu at ei ystor. Yr oedd ganddo ddigon i'w ddyweyd ar unrhyw fater; ac nid dywedyd rhywbeth yr ydoedd; eithr byddai yr hyn a ddywedai yn profi cydnabyddiaeth fanwl a'r mater neu y pwngc fyddai ganddo mewn llaw. Meddai ar gŵf cryf a gafaelgar, yr hwn oedd bob amser yn ufudd i'w alwad. Parai hyn iddo fod yn feddiannol ar helaethrwydd o'r hyn a alwir yn "ddawn parod," a hyny i fesur nad oes ond ychydig yn meddu arno. Yr oedd yn nodedig am ei allu i siarad yn ddiifyr. Gallasai godi i fyny ar ychydig neu ddim rhybudd, a thraddodi araeth gampus ar bwngc nad oedd wedi meddwl dim yn neillduol am dano yn flaenorol; ac ystyrid ei areithiau difyfyf ef yn tra rhagor ar eiddo llawer o'r rhai fyddent wedi cael amser i barotoi eu hareithiau yn mlaen llaw. Llauer gwaith yr aeth i'w ghyoeddiad ar foreu Sabbath pan yr oedd afiechyd yn ei deulu, ac yntau o herwydd hyny heb gael dim hamdden i ddarpar ar gyfer y pulpud y Sabbath hwnw; ac ni wyddai wrth fynd ar gefn ei anifail pa destynau y pregethai arnynt. Yr unig amser oedd ganddo i barotoi ei bregethau ydoedd cyhyd ag y byddai ar y ffordd wrth deithio i'r lleoedd yr ydoedd i fod

ynddynt. Oad ni byddai y cynulleidfaoedd yn gwybod dim oddi wrth hyny, gan mor ardderchog y byddai yn pregethu. Diammheu fod i'r "dawn parod" hwn ei fanteision; ac er iddo fod yn bur wasanaethgar i Mr. Roberts ar lawer adeg, etto y mae lle i dybied iddo beri rhyw gymmaint o niwed iddo mewn rhai ystyriaethau. Rhagoriaeth arall a berthynai iddo ydoedd, ei fod yn feddiannol ar gyfoeth o iaith, a hono o'r fath fwyaf tiwa. Nid oedd pall un amser ar ei eirian; ac yr oedd y rhai hyny y mwyafl detholedig a mynegiadol a allisid gael. Byddai ei eirian fel afon yn lifio yn ddiymattal o'i enau. Ac nid oedd prydfertwch ei iaith ond gwraig gyfaddas am y syniadau tlysiion a godidog a draethid ganddo. Yn mhellach etto, yr oedd ganddo lais hynod o ddymunol, yr hwn oedd yn beraidd, eglur, a threiddgar, a phob amser o dan ei lywodraeth; a pho mwyafl y dyrochid ef, yr hyn a gymmerai le y rhan fynychaf, goreu oll ydoedd. Ac yn chwaneuol at y cyfan, yr oedd efe yn ddyn o deimladau tyner iawn, ac yn un parod i dderbyn argraph (*impression*) oddi wrth bob peth. Nid oedd yn bosibl lai nag i'r cydgyfarfyddiad o'r holl bethau a nodwyd beri iddo fod yn bregethwr grymus a thra dylanwadol. Yr unig beth oedd yn angenrheidiol er ei dynu allan yn iawn oedd iddo gael rhywbeth i beri cyffro yn ei feddwl, ac i'w ysbryd gael ei danio. Gan ei fod yn feddiannol ar y fath adnoddau a hyn, ac mor rydd a dilyfethair o ran y rhagarotoadau yr oedd wedi eu gwneuthur gyda golwg ar ei bregethau, byddai ar adegau felly yn nerthol anghyffredin, ac yn cario dylanwad rhyfeddol ar y cynulleidfaoedd fyddent yn ei wrandaw: Fel pob dyn gwirfawr, byddai yn ymddyrchafu yn gyfatebol i bwngc rwydd yr amgylchiadau, neu y cynnulliadau ag y byddai efe wedi ei alw i wasanaethu ynddynt. Yr un pryd, nid pregethwr y cymmanfaoedd mawrion yn unig ydoedd; eithr deuai efe allan yn fynych, a hyny yn ei holl ogoniant, yn yr oedfaon ac yn yr amgylchiadau mwyafl cyffredin. Nid ydym yn deall fod ganddo ef ryw bregethau mwy neillduol na'u glydd. Yr oeddnt oll yn dda, os nad yn gyfartal o ran eu gwerth, a'u golygu fel cyfansoddiadau. Byddent oll yn dwyn argraph o'i feddwl a'i alluoedd ysblyndd ef. Pa bwngc bynag a gymmerai mewn llaw, ymgollai yn hollol ynddo; ac ni byddai efe yn meddwl am, nac yn gwleud dim arall. Felly yr ydoedd pan yn y pulpud. Dywedai un am dano, "Pe digwyddai i ffrynt yr oriel gwympto tra y byddai efe yn pregethu, ni welai efe mo hyny, gan mor lwyf yr oedd ei feddwl wedi ei lyngcu i fyny gan ei bregeth." Nid llawer o ystumiau a wnai efe pan yn pregethu; eithr byddai ei holl gorph, oddi gerth ei dafod, ac ychydig o symmudiadau ar ei ffê, mewn cyffwr llonydd. Yr un pryd, yr oedd golwg hynod ddyndodiadol arno yn yr areithfa, yn enwedig yr adegau hyny pan y byddai efe yn ei "hwyliuau goreu." Llauer gwaith y buom, wrth ei wrandaw, yn methu peidio meddwl am rai o'r prif areithwyr y darllenwn am danynt mewn hanesyddiaeth. Ac nid yn anfynych y teimlid gan ei wrandawyr, ar ol ei wrandaw, y byddai yn anhawdd iawn gan neb arall gyfodi i fyny i bregethu ar ei ol.

Cwynid gan rai fod ei bregethau yn lied anhawdd eu cofio; ac yr oedd hyny, mewn rhan, yn wirionedd. Un rheswm am hyny ydoedd, nad oedd efe, fel rheol, yn arfer y dull cyffredin o ddoesbarthu materion ei bregeth o dan wahanol

benau; yr hyn, o bossibl, sydd yn fwy manteis-iol i'r cof. Ond er na byddai Mr. Roberts yn arfer rhaniadau celfyddydol, etto nid oedd ei bregethau mewn modd yn ymgymmysgld a didrefn, oddi eithr yn bur anfynych—yr hyn nad oedd i ryfeddu ato mewn pregethwr o'i nodwedd ef. Yr oedd ganddo drefn neu gynllun ag oedd yn wybyddus iddo ef ei hun, ac yr oedd yn hawdd i ddynion craffus ganfod ei fod yn myned yn mlaen yn unol â rheolau manylaf cyfansoddiad. Ei lwybr cyffredin ydoedd rhagymadroddi yn fyr; ac yna, denai yn hollol ddiseremoni, ac yn berffaith naturiol, at brif fater ei bregeth; ac yna traethai yn rhydd ac esmwyth arno, ac fel pe byddai yn siarad yn ddifyfyr. Am y rhan gyntaf o'r amser, cymmerai yn benaf at y dull athrawiaethol, a byddai ganddo ryw gyflawnder o'r meddylddrychau mwyaf gogoneddus, pa rai a gyflwynai mor ddirodes a sylw ei wrandawyr, a hyny gyda'r llais a'r dullwedd mwyaf dengar; ac fel yr elai yn y blaen, caem ynddo y cyfuniad mwyaf hapus o'r duwinydd, yr athronydd, a'r bardd. Yn y rhan olaf o'i bregeth, byddai, y rhan amlaf, yn hynod o effeithiol; byddai ei bethau yn taniao ei yabryd, a hyny drachefu yn peri iddo ddyrchafu ei lais, ac i floeddio a'i holl egni—a'r cyfan gyda'r fath brydferthwch, a chyda hollol lywodraeth arno ei hun; a therfynai gydag appeliadau dwysion at gydwybodau ei wrandawyr. Yr oedd ei bregeth ef fel rhyw un cyfanwaith drwyddi. Byddai yr holl sylwadau yn dda, ac yn dilyn eu gilydd fel rhyw gynifer o barlau; a'r rhai hyny, agos oll, yn gyfartal o ran gwerth, fel yr awrgymasom eisoes, fel yr oedd yn anhawdd iawn gwahaniaethu rhyngddynt. Ac os oedd ei wrandawyr, weithiau, yn methu cofio dim o'i bregeth, a'r hon y buont yn cael cymmaint o fwynhâd wrth ei gwrandaw, y rheswm goren am hyny, yn ol ein barn ni, ydoedd eu hanallu i gofio yr oll o honi. Byddai digon o fater yn mhob pregeth o'r eiddo ef i wneuthur dwsin o bregethau i lawer math o bregethwyr. Ond er mai yr uchod oedd nodwedd pregethau Mr. Roberts yn gyffredin, byddai ganddo rywbeth ynddynt, ar rai troion, ag a barai i ddynion i'w cofio am hir amser:—naill ai hanesyn (pur anfynych fyddai hyny), neu ynte rhyw gymmharfaeth, a hono yn cael ei gwisgo mor brydferth, ac yn gosod allan yr hyn a fyddai ganddo mewn llaw mor ardderchog, fel ag y byddai y gynulleidfa o dan ddylanwad rhyfeddol ar y pryd. Yr oedd efe yn hynod o hapus a medrus i wneuthur defnydd o sylw a glyswai gan frawd a ddiwyddasai fod yn pregethu o'i flaen, a'i droi at ei wasanaeth ei hun. Pregethau unwaith yn nghyfarfod misol ei sir oddi ar y geiriau hyny:—"O na baent ddoethion, na ddeallent hyn: nad ystyriant eu diwedd." Llef-arai yn rhagorol a phwysig iawn; ond etto nid oedd efe yn cael rhyw ddylanwad neillduol ar y gynulleidfa, ac yr oedd arwyddion mai felly y byddai i'r oedfa derfynu. Digwyddodd, pa fodd bynag, i'r gweinidog parchus oedd yn pregethu o'i flaen goffhau rhyw sylw neillduol o eiddo un o'r hen Buritaniaid; ac er na ddarfu iddo wneuthur fawr o argraph ar y gynulleidfa ar y pryd, y mae yn debyg i feddlw cyflym Mr. Roberts weled rhywbeth ynddo; a phan yr oedd efe ar fin gorphen ei bregeth, efe a aeth yn hollol naturiol ar ei draws, a gosododd ef mewn gwedd newydd ger bron y gynulleidfa, ac ymbelathedd arno gyda'r fath oleuni a nerth nes yr oedd yr holl dyrfa yn foddfa o ddagrau; a therfynodd

yr oedfa, a arwyddai unwaith y diweddai yn ddi-gyffro, yn y modd mwyaf llewyrchus. Ac nid tro damweiniol oedd hyn, canys gwelwyd yr un peth laweroedd o weithiau. Yn wir, anaml y byddai efe yn pregethu heb iddo gael "gafael arni," fel y dywedir, cyn terfynu; a gotalai yn wastad i orphen yn nghanol y gwrea.

Nis gallwn ymatal heb grybwyll un llinell arall yn nghymmeriad Mr. Roberts, a'r hon oedd yn goron ar yr holl ragoriaethau oeddynt yn ymddisgleirio ynddo yn y pulpud; sef, ei symirwydd a'i sobrwydd, ynghyd âg absennoldeb pob math o amcan i wneuthur unrhyw arddangosiad o hono ei hun. Gosodai ei nod yn unig at gael meddyliu ei wrandawyr at y pethau a draethid ganddo; ac nid oedd nemawr o bregethwr yn cyrhaedd ei amcan yn hyn yn well nag ef. Ei bregethau ef fyddai yn wastad yn y ffrynt—ac yntau ei hun yn aros, megys, o'r tu cefn. Nid oedd arogl dim ar ei bregethau, ond eu harogl priodol eu hunain. Meddai ar ormod o synwyr cyffredin, a chwaeth dda, heb sôn am ras a chrefydd, i oddef i ddim fod yn y golwg yn yr areithfa ond yr efengyl ei hun; ac yr oedd ei holl ymddygiad yn cydweddu â natur ei genadwri bwysig. Ac megys nad oedd dim rhodres ynddo yn y pulpud, ni cheid mo hono ynddo yn un lle arall chwaith. Ni byddai un amser yn hoff o siarad am dano ei hun. Yr oedd yn hollol ddiymhongar; ac yn mhell oddi wrth geisio rhoddi argraph ar feddlw y cwmpeini lle y byddai ei fod ef yn rhywun mwy na hwyt. Yr oedd yr elfen gymdeithasgar yn gref ynddo, a chymmerai y pen trymaf yn yr ymddiddan, a hyny yn hollol naturiol a dirodes; ac er y byddai yn hollol rydd yn y gyfeillaoh, etto ymgadwai rhag pob peth fyddai yn anghydweddol a'i swydd fel gŵr yn y pulpud; a byddai ei iaith mor bur, a'i chwaeth dda, yr un mor amlwg yno ag yn yr areithfa. Ac yn gymmair a'i fod yn ŵr o wybodaeth mor eang, ac yn sylwi mor fanwl ar bob peth, yr oedd ei gymdeithas, fel y gall- esid disgwyl, yn dra dyddorol bob amser. Ond y man y ceid ef yn fwyaf hapus ydoedd yn nghwmpeni brodyr o'r cyffelyb feddlw iddo ef ei hun—ac o bossibl yn yr un swydd ag ef ei hun. Ar y prydiau hyny, byddai yn wledd o'r fath fwyaf blasus i wrandaw arno yn traethu ei olygiadau ar wahanol faterion; ac yn neillduol hefyd pan yn adrodd hanes yr hen bregethwyr oeddynt yn eu gogoniant penaf pan yr oedd efe yn llange ieuange, yn gystal a'r rhai a gyfodasant ar eu hol. Mewn gair, pregethu a phregethwyr oeddynt ei bob peth ef.

Ond nid dyn y pulpud yn unig ydoedd Robert Roberts, eithr ceid yr holl ragoriaethau a'i hyn- oddef ef yn yr areithfa yr un mor amlwg ynddo gyda pha beth bynag a gymmerai mewn llaw. Yr oedd ei weddian ef yn llawn mor hynod a'i bregethau. Nid oedd o un gwahaniaeth pa beth a fyddai yr achlysur—pa un bynag ai dechreu yr oedfa gyhoeddus, neu wrth fwrdd y cymmun, neu ynte wrth yr allor deulnaidd, neu ar unrhyw achlysur arall, neillduol neu gyffredin—byddai ei weddian yn amlygu y fath allu a chyfaddas- der nes peri eu bod o nodwedd tra arbenig. Hir gofiri gan lawer am weddian Mr. Roberts pan yn eiriol drostynt wrth yr allor deulnaidd; ac ystyrid hi yn faint, hyd yn oed gan ddynion digreiffydd, i'w gael ef o dan eu cronglwyd, o blegid y meddyliu uchel oedd ganddynt am dano, yn gystal ag am ei weddian taerion ar eu rhan. Yr oedd hefyd yn nodedig o effeithiol mewn cladd-

edigaethau. Cymmaint oedd ei hynodrwydd ar yr achlysuron hyn fel nad ystyrid fod y marw yn cael ei gladdu gyda'r parch priodol oni byddai Mr. Roberts yn pregethu yn yr angladd. Gyrid am dano o beilder mawr, yn enwedig os byddai yr ymadawedig o safle uwch na chyffredin; a byddai yn siomedigaeth ddirfawr os na byddai efe yn alluog i ddyfod yno. A phan ddigwyddai iddo fyned i gladddedigaethau dynion fuasant yn aeolodau yn yr Eglwys Wladol, byddai raid i'r clerigwr, pa beth bynag oedd ei feddwl am, a'i deimlad tuag at yr Ymneillduwyr, i alw ar Mr. Roberts i gyflawni rhyw wasanaeth, gan nad oedd modd pasio heibio iddo, yn gymmaint a bod llygaid pawb arno, a disgwyliad cyffredinol am iddo wneyd rhywbeth. A'r drefn gyffredin fyddai i'r clerigwr roddi pennill allan i ganu, a darllen pennod neu salm, ac yna byddai Mr. Roberts yn gweddio; a gwnai hyny gyda'r fath nerth ac eneniad nes y byddai pawb mewn teimladau difrifol a nefolaidd iawn. Pregethai ar yr achlysuron hyn gyda hyawdledd anghyffredin; a byddai ei anerchiadau wrth y drws pan yn 'codi y corph,' yn gystal ag wrth y bedd, yr enghreifftiau goreu o areithyddiaeth a glywid nemawr erioed. Pwy bynag nas clywodd ef ar yr achlysuron hyny, nid oes ganddynt syniad llawn am Mr. Roberts yn ei holl ogoniant; o blegid ar y prydiau hyny y ceid ef, mewn rhyw ystyr, wedi ymwisgo yn ei ddillad goreu. Yr oedd cymdeithas agos rhwng ei feddwl a'r sefyllfa ddyfodol; ac ar yr adegan dan sylw, byddai yn traethu am dani gyda grym ac ymroddiad neillduol, ac fel un ag ydoedd wedi gweld ei phwysigrwydd a'i gogoniant. Llauer gwaith y bu ei wrandawyr yn dychymmygu, wrth ei glywed yn llefaru am y bywyd a'r anlygredigaeth sydd wedi eu dwyn i oleuni trwy yr efengyl, ac yn cyfeirio mor odidog at foreu mawr yr adgyfodiad, a hyny pan yn sefyll wrth ymyl carchar tywyll y bedd, a chyn gadael y marw yno dan glo, fod y diwrnod rhyfedd hwnw wedi gwario, a'u bod yn gweld y barnwr yn dyfod ar y cymmylau. Rhoddid y fath wedd ddymunol ganddo ar y sefyllfa ddyfodol yn ei chysylltiad a'r dyn duwiol ag a fyddai yn rhoddi rhyw dangnefedd a chysur neillduol i feddyliau y perthynasau, nes eu dwyn i gymmodi a'r bedd ac ag ymadawiad eu cyfeillion; a byddai llawer hen bererin yn barod i ddyweyd gyda'r apostol Paul—"Y mae arnaf chwant i'm dattod, ac i gael bod gyda Christ, canys llawer iawn gwell ydyw." Nid oes nemawr yn ardaloedd Llan-geitho na bydd yn hyfrydwch ganddynt gofio tra y byddant byw am bregethau Mr. Roberts yn ngladddedigaethau eu perthynasau ymadawedig, ac am ei anerchiadau yn ymyl eu beddan.

Ni byddai hanes Mr. Roberts yn gyflawn heb i ni wneuthur crybwylliad am dano fel arholwr yr Ysgolion Sabbothol. Bu o wasanaeth a defnyddioledeb mawr gyda'r gorchwyl hwn. Nid ystyrid yr un cyfarfod dau fisol, na chymmanfa ysgolion, yn llawn, oddi eithr ei fod ef yn bresennol, a chymmerid gofal i sicrhau ei bresennoldeb ynddynt; ac wedi iddo gyrhaedd i'r lle, teimlid fod y cyfarfod yn llawn, pwy bynag a ddigwyddai fod yn absennol. Fel arholwr, ei ddull cyffredin ef fyddai rhoddi y cwestiwn mewn ffurf ag a fyddai yn awgrymu yr attebiad. Efe ei hun fyddai yn dywedyd fwyaf; ac yr oedd yn cael mwy o hysbysrwydd a gwybod-aeth am y pwngc fyddai dan sylw trwyddo ef ei hun na thrwy yr ysgol a arholid ganddo. Beid

arno gan rai am na bai yn rhoddi mwy o waith i'r ysgol, ac yn dywedyd llai ei hun. Pa fodd bynag, yr oedd dull Mr. Roberts o holi yn un tra dymunol a sylweddol. Ni byddai efe yn ym-foddioni ar ryw gwestiynau sychion ynghylch afonydd, mynyddoedd, trefydd, a phethau cyffelyb; ac ni byddai un amser yn ceisio 'holtli blew.' Yr oedd yn rhy fawr i hyny. Gwell oedd ganddo ef ymalfyd mewn egwyddorion, a thrin gwirioneddau mawr y dadguddiad dryfol; a gwnai hyny gyda medr a deheurwydd arbenig, fel yr oedd y deall yn cael ei oleuo, a'r gydwybod yn cael ei hargyhoeddi. Gofynai ambell gwestiwn weithiau ag a fyddai yn trethu holl alluoedd yr ysgol; a gwnai hyny mor effeithiol nes ysgafnhau ambell un hunan-dybus o'r llwyth o wynt fyddai yn ei fino. Eithr nid hyny ydoedd ei lwybr arferol ef; ond amcanai yn benaf at gynnorthwyo yr ysgol i ateb. Ymddangosai yr holl ragoriaethau a'i hynodent pan yn pregethu yr un mor amlwg pan fyddai wrth y gwaith o arholi. Nid oedd o nemawr wahan-iaeth pa un a fyddai efe wedi cael hysbysrwydd blaenorol am y mater neu y pwngc yr oedd i holi arno, neu beidio—ymafai yn ei waith ar unwaith fel meist'r. Yr oedd yn dduwinydd mor rhagorol, yn hanesydd mor fanfwl, ac yn meddu cydnabyddiaeth mor eang â gwahanol ganghenau gwybodaeth, fel yr oedd bob amser yn barod at ei waith; a byddai rhyw fawredd a blas nefolaidd, ac eneniad dwyfol, ar yr holl wasaneth. A chyn gollwng y dyrfa ymaith ar ddiwedd y cyfarfodydd hyn, rhoddai gyfarchiad cyffredinol i'r gynulleidfa, a hyny gyda'r fath briodoleb ac effeithiolrwydd fel y byddai pawb yn ymwasgaru a'u llestri yn llawnion.

Eithr ofer ydyw ymhelaethu. Yr un hysbysrwydd a rhagoriaethau oedd yn nodweddu Mr. Roberts yn mhob man, a chydâ phob peth. Nis gwyrddom am lawer o wŷr y gallem ddyweydan danynt eu bod yn ddyinion cyfan a chyflawn yn yr un ystyr, ac i'r un graddau, ag y defnyddiem y geiriau yn eu cyssylltiad ag ef. Ceir llawer ag ydynt yn disgleirio mewn rhai cylchoedd penodol; eithr pan y gosodir hwy mewn cylchoedd eraill, byddant yn myned yn dra chyffredin. Ceir dosbarth arall a fyddant yn ddyinion lled gyfain (round), ac na bydd raid cywilyddio o'u plegid pa le bynag y gosodir hwynt; ac etto, ni byddant hwy yn rhagori neu yn disgleirio mewn dim. Eithr am Mr. Roberts, yr oedd efe nid yn unig yn ddyinion cyflawn a chyfan, ac yn gyfryw ag y gellid ei roddi yn unrhyw fan, ac i gyflawni unrhyw orchwyl; ond byddai yn rhagori ac yn disgleirio ynddynt oll. Pe gofynid i ni yn mha le yr oedd yn rhagori fwyaf, buasem yn rhwym o ddyweyd fod y cwestiwn yn fwy nag y gallwn ei ateb. Yr oedd yn weinidog cymmhwys y Testament Newydd—yn ddyon ag ydoedd wedi ei ddysgu i deyrnas-nefoedd—yn weithiwr dyfal, ac yn iawn gyfranau Gair y gwirionedd.

O ran ei berson, neu ei gorph, yr oedd Mr. Roberts yn wŷr lled dâl, ac yn bur deneu; ei ben ydoedd o faintioli cyffredin, a'i dalcen yn isel; yr oedd ei lygaid yn lled fawrion, ac yn danbaid a threiddgar; trwyn bwïog, a gwefusau yn arwyddo dyn siaradus; ac er yr edrychai yn gyffredin yn bur wael o ran ei iechyd, etto yr oedd yn feddiannol ar gyfansoddiad cryf, ac yn alluog i fyned trwy lawer o lafur heb deimlo nemawr o ludded corphorol. Pregethai dair gwaith agos bob Sabbath, a hyny gyda'r ymroddiad mwyaf. Amlygai gryn ddiotalwch ynghylch ei ddyon oddi

allan. Ymwisgai mewn diwyg hollol wledig:— a pha faint bynag o barch a derbynriad a roddid iddo, nid oedd yn ddyledus am hyny i 'deilwriaeth.' Nid oedd neb wrth edrych ar ei wisg mewn profedigaeth i dybied fod un berthynas rhyngddo a'r Defodwyr (*Ritualists*). Nid oedd dim byd clerigol yn ei ymddangosiad. Anfyng y byddai yn gwisgo neisied wen; eithr y rhan amlaf, mewn nappcyn sidan du, a hwnw yn ddigon didrefn, y gwelid ef. Tybiai rhai ei fod yn myned i eithafodd y ffordd yna; a byddai rhyw ddoesbarth o ddyrnion, pa rai y mae eu holl ragoriaethau a'u haddurniadau oddi allan iddynt, yn dueddol i edrych yn ddiystyryllyd arno, o leiaf, cyn i'r rhagoriaethau tufewnol a meddyliol yr oedd yn feddiannol arnynt ddyfod yn wybyddus iddynt. Yr oedd mewn cymdeithasfa unwaith, yn lied fwan wedi iddo gael ei neillduo i'r holl waith, yr hon a gynnelid mewn tref led bwyais, ac yn yr hon yr oedd coleg (nid un Methodistiaidd) yn perthyn i un o'r enwadau Ymneillduol. Yn ngwynneb fod Mr. Roberts yn anadnabyddus yn y lle, yr oedd yno rai personau yn lied ddiogyfrif o hono, o blegid ei fod mor gyffredin o ran ei ymddangosiad allanol; a theimlent yn synedig, ac yn dra anfoddlawn, pan ddeallasant ei fod i bregethu yn un o'r prif oedfaon ar y maes. Nis gallent lai na meddwl fod y gymdeithasfa yn cael ei darostwng trwy fod dyn mor hynod wledig yr olwg arno yn cael ei osod i bregethu mewn lle mor gyhoeddus. Yr oeddnt yn cydrodio ar, ac yn breichio y gweinidogion eraill i'r cae; ond gadawsant Mr. Roberts i gefnwrtho ei hun. A phan ddaeth ei dro yntau i sefyll i'fyny ar yr esgynlawr i bregethu, yr oedd y personau a nodwyd mewn teimpladau pur anhapus. Fodd bynag, nid hir y buont cyn cael eu hargyhoeddi o'u bod wedi gwneuthur camgymeriad mawr iawn, a thrwy hyny wedi gwneyd mesur o ffyliaid o honynt eu hunain. Darfu i'r pregethwr yr oeddnt hwy wedi bod mor ddiogyfrif o hono ddyfod allan gyda'r fath fawredd nes cuddio pawb yn y gymdeithasfa hono. Ar ol cymmyrd y destyn, dechreuodd ei esbonio gyda medruswydd neillduol, gan ddangos pa beth ydoedd ystyr y prif eiriau yndo yn ol yr ieithoedd gwreiddol, a hyny mewn modd hollol ddiodres, ac etto mor gywir a meistrolgar nes yr oedd athrawon a myfyrwyr y coleg oedd yn y lle, yn gystal a lluoedd eraill, yn agor eu llygaid mewn syndod. Aeth y pregethwr rhagddo gyda'r fath nerth, gan ddyrchafu ei lais seun-bêr fel udgorn; ac fel yr oedd yn myned yn mlaen, yr oedd ei ragoriaethau a'i alluoedd yn ymddadbylygu yn fwyfwy, nes y darfu iddo ennill meistrolaeth hollol ar y gynulleidfa fawr oedd o'i flaen. Teimlai pawb erbyn hyn nad wrth ei wisg a'i olwg allanol y mae barnu dyn—na phregethwr chwaith. Profodd y gweinidog enwog, os ydoedd efe yn ddiffygiol mewn addurniadau allanol, ei fod yn feddiannol ar addurniadau mil mwy gwerthfawr, a hyny gryn raddau yn helaethach na nemawr, os nad pawb, o'r rhai oedd yn ei wrandaw ar y pryd. Ac wedi i'r oedfa ddarfod, gwelid y personau ag oeddnt yn cywilyddio cydgerdded âg ef wrth fyned i'r cae yn ei theimlo yn fraint ac yn anrhydedd i gael mwynhan ei gymdeithas wrth ddychwelyd oddi yno. Nid oedd ei ddynt oddi allan yn cael nemawr iawn o feddwl Mr. Roberts un amser; eithr yr hyn yr oedd ei feddylfryd ef arno oedd trwsio y dyn oddi fewn, a chyfoethogi ei feddwl a gwybodaeth ac â deall.

Yr oedd Mr. Roberts yn meddu hoffder neillduol at y tlws, y swynol, a'r prydferth; ac nid yn unig yr oedd efe yn caru edrych ar dlysiad a phrydferthwch, eithr yr oedd ei glust yn hoff ryfeddol o beroriaeth. Un o anhebgorion pregethwr, yn ei olwg ef, ydoedd, ei fod yn meddu llais dymunol. Wrth reswm, nid ar sŵn yn unig y byddai efe yn gosod pwys a gwerth; ac etto, os na byddai gan y pregethwr, yn chwanelog at ei ragoriaethau eraill, lais dymunol, ni byddai mor gymmeradwy yn ei olwg ef; ac yn enwedig hefyd os byddai y llais yn anhyfryd ac aflafar, yr oedd yn radd o gosp arno i wrandaw y cyfryw. Yr oedd mor deimladwy, hyd yn oed o ran ei glust, fel yr oedd llais aflafar yn bœnus iddo fod yn ei sŵn.

Nid oedd Mr. Roberts heb ei ffaeledau a'i ddiffygion:—a phwy sydd hebdynt? Ond y mae yn hyfyrdwch genym i ddyweyd fod llawer o honynt yn cael eu hachlysuero, i raddau pell iawn, gan yr elfenau hyny ag oeddnt yn prydferthu ei gymmeriad. Fel y galleisid diagwyl oddi wrth ei safle, byddai yn cael ei bennodi yn fynych gan y cyfarfod misol i fyned i ymweled a'r eglwysi; ac weithiau, byddai yn cael ei ddanfôn i geisio penderfynu ymrfaelion, ac i heddychu rhwng brodyr a'u gilydd. Cwynid gan rai ei fod ar yr achlysuuron hyn yn dangos ei hun yn ddynt unochrog. Os golygir wrth hyny ei fod yn bwriadu cymmyrd yn ochr yn fwy na'r llall, yr ydym yn tystio fod hyny yn gam o'r mwyaf âg ef. Nid ydym yn dywedyd na byddai efe yn cymmyrd yn ochr i'fyny, a hyny yn aml mewn modd penderfynol, os nid eithafol; ond byddai y cyfan yn codi oddi ar dynnerwch ei deimlad. Yr anffawd mewn cysylltiad âg ef oedd, ei fod yn dueddol iawn i roddi gormod o gred i'r blaid a elai ato yn gyntaf; ac wedi i hono ennill ei gydymdeimlad, yr oedd yn bur anhawdd cael ganddo newid ei feddwl am dani ar ol hyny. Y gwir ydyw, yr oedd efe yn dra anghymmhwys at bethau o'r fath; ac yr oedd yr anghymmhwysder hwnw yn codi mewn rhan oddi wrth ei ragoroldeb.

Ond y mae y gŵr enwog hwn, bellach, fel miloedd o'i flaen, wedi tynu ei gŵys i'r pen. Yr oedd yn hynod o barchus a phoblogaidd, ac nid yn un man yn fwy felly nag yn ei gartref ei hun. Cafodd gystudd maith a chaled iawn; ond yr oedd yn dra hyderus am ddiogelwch ei gyflwr. Hunodd yn yr Iesu prydawn ddydd Llun, Gorphenaf 15fed, 1878; a chladdwyd ef y dydd Gwener canlynol yn mynwent capel Llangaitho. Daeth llu o'i frodyr yn y weinidogaeth i'w gladdedigaeth, yn gystal a thyrfa fawr iawn o bobl, o bell ac agos—pa rai a ymddangosent mewn galar dwys o blegid colli gweinidog mor enwog a defnyddiol.

Dylasem ddyweyd i Mr. Roberts ymuno mewn priodas a Catherine, merch y diweddar Peter Davies, Yswain, Glyn, ger llaw Llangaitho, yr hwn oedd, nid yn unig yn flaenor yn eglwys Llangaitho, ond yn un o flaenoriaid mwyaf cyfrifol a dylanwadol y sir; ac yn un ag yr oedd parch mawr yn cael ei goleddu tuag ato gan yr holl ardaloedd lle yr oedd yn byw. Bu i Mr. Roberts chwech o blant—oll yn ferched—pa rai ydynt oll, ynghyd â'u mham, wedi ei croesi. Nodded y Nefoedd a fyddo drostynt oll!

ROGERS, HENRY: traethodwr a beirniad rhagorol. Ganwyd ef yn St. Albans, yn y fl. 1806. Addysgwyd ef yn moreu ei oes gyda'r

amcan o'i ddwyn i fyny i'r alwedigaeth fedd-
ygod; ond cyn dechreu ymarfer a'r alwedigaeth
hono drosto ei hun, penderfynodd fyned i'r
weinigogaeth gyda'r Annibynwyr, i'r hwn enw-
ad y perthynai. I'r dyben hwn derbyniwyd ef
yn efrwydd i Goleg Highbury, yn Llundain, lle
yr oedd y diweddar Barch. Ddoctor Halley yn
un o'r athrawon. Pan y gadawodd Highbury
ar ddiwedd tymmor ei efrydiaeth, efe a ymsef-
ydlodd yn Poole, fel cydweinidog â Mr. Durant.
Yr oedd ei lais, yr hwn bob amser oedd yn wan
a chryglyd, yn rhwystr mawr i'w lwyddiant fel
pregethwr, ac nid arosodd yn Poole ond tua
blwyddyn neu ddwy. Rhoddodd y weinidogaeth
i fyny; ac yn fuan wedi hyny pennodwyd ef yn
athraw llenyddiaeth Saesneg yn Ngholeg y Brif-
ysgol. Tra yn Llundain, efe a ysgrifennai lawer
i'r "*Eclectic Review*," yr hwn ar y pryd oedd yn
gynfodolyn rhagorol, ac yn amddiffynwr cadarn
i Anghydfurfiath. Ac yr ydym yn meddwl iddo
fod yn is-olygydd y newyddiadur Anghydfurfiol
a elwid y "*Patriot*." Ar sefydliad Coleg Spring-
hill, Birmingham, gwahoddwyd ef i lenwi cadair
mesuroniaeth ac athroniaeth ynddo. Bu yn dal
y swydd hon am ddeuddeg neu dair ar ddeg o
flnyddoedd, pan y cynnygiwyd iddo lywyddia-
eth Coleg Annibynol swydd Lancaster, ger
llaw Manchester, ynghyd â chadair duwinyddia-
eth athrawiaethol ac athroniaeth. Symmud-
odd yntau yno, a bu yn dal y swydd bwysig
hon dros amryw flnyddoedd; ac ymneillduodd
o fywyd cyhoeddus. Tra yr oedd yn lenwi
cadair Coleg y Brifysgol y daeth i gyssylltiad
a'r "*Edinburgh Review*." Yr oedd y "*Review*"
ar y pryd wedi colli gwasanaeth Jeffrey, Sydney
Smith, ac Arglwydd Brougham, y rhai fuont am
dymor maith yn ysgrifenuwyr ffyddlawn iddo;
ac ni byddai Macauley yn ysgrifenu ond yn
achlysurol iddo. Yr oedd gwasaneth Henry
Rogers yn ennill mawr i'r "*Edinburgh*." Tynai
rhai o'r erthyglau a ysgrifennai sylw neillduol—
mewn rhan ar gyfrif y wybodaeth lenyddol gyf-
oethog ac amrywiol a amlygid ynddynt, mewn
rhan ar gyfrif llymder en ffraethineb a'u digrif-
wch boddhaol, ac mewn rhan ar gyfrif teleid-
rwydd a phrydferthwch eu harddull. Hwyrach
mai ei erthyglau ar Leibnitz, Des Cartes, a
Plato ydyw ei erthyglau lenyddol goreu; ond
y fwyaf boblogaidd, pa fodd bynag, ydoedd ei
erthygl ar "*Reason and Faith*," yr hon a gy-
hoeddwyd yn llyfryn, ac a aeth drwy amryw
argraphiadau. Yr oedd ei erthyglau ar Trac-
tariaeth, a ymddangosent rywbryd ynghylch
y flwyddyn 1840, yn rhai rhagorol; a dywedir fod
yr erthyglau hyny wedi peri i fwy nag un esgob
gynnyg bywoliaeth iddo yn yr Eglwys Sefyd-
edig. Ail gyhoeddwyd ei "*Edinburgh Essays*"
mewn tair cyfrol. O ddeutu y fl. 1852, efe a gy-
hoeddodd ei "*Eclipse of Faith*," yr hwn a aeth
drwy amryw argraphiadau mewn ychydig amser.
Yna dilynodd ei "*Defence of the Eclipse of Faith*,"
a'r gyfrol ddiwyrsu a elwir "*Greyson's Letters*."
Y gwaith diweddaf a gyhoeddodd oedd "*The
Supernatural Origin of the Bible*." Yr oedd hwn
yn ymddangos fel y cyntaf o gyfres o ddarlith-
iau yr Undeb Cynulleidaol. Y mae ei "*Life
of John Howe*" hefyd yn ddernyn o fywgrafi-
ad rhagorol. Yr oedd Mr. Rogers yn hynod
am ei wylder a'i ostyngaidrwydd; ond gallai
wynebu ymosodwr yn ddewr pan y byddai
achos yn galw—ac yr oedd yn wrthwynebwyr
cryf mewn dadl. Wedi ymneillduo o'i swydd
yn Ngholeg sir Lancaster, cymmerodd balasdy i

fyw ynddo ger llaw Machynlleth, lle y bu farw
Awst 21ain, 1877, yn 71ain mlwydd oed.

ROSSINI, GIOACCHINO ANTONIO: cyfan-
soddwr cerddoriaeth Italaidd enwog, yr hwn a
anwyd yn Pesaro, Chwefror 29ain, 1792. Dysg-
wyd elfennau cerddoriaeth iddo gan ei dad, yr
hwn oedd glerigwr tlawd. Pan y torodd ei lais,
yn bymtheg oed, derbyniwyd ef i mewn i Ly-
ceum Bologna, fel y gallai ymberfeithio mewn
cerddoriaeth o dan addysgiaeth Stanislas Mat-
tei. Caswaith gan Rossini oedd astudio gwrth-
alawiad dwbl (*double counterpoint*); a phan ddi-
gwyddodd iddo glywed ei athraw yn dyweyd
rhyw ddiwrod fod deall gwrthalawiad sengl
yn ddigon i gyfansoddwr a ymgeisai yn unig at
ysgrifenu y mathau ysgafnaf o gerddoriaeth, efe
a drodd ac a ofynodd iddo, "A ydych yn bwr-
iadu dyweyd y gallwn i, gyda hyny o wybod-
aeth a ennillais, ysgrifenu cân-chwaraeon?" (*ope-
ras*). "Ydwyf," meddai yr athraw. "Yna,"
ebai Rossini, "yr wyf yn bwriadu ysgrifenu
cân-chwaraeon, ac nid oes arnaf eisien chwanaeg
o wersi." Y gân-chwaraeu gyntaf a'i gwnaeth ef
yn enwog oedd "Tancredi," yr hon a ddygwyd
allan yn Venice yn 1813. Wedi ei galonogi gan
y llwyddiant hwn, dygodd allan amryw weith-
iau eraill, yn fuan ar ol eu gilydd. Yn 1816,
dygodd allan "Il Barbiere di Siviglia" (Eiliwr
Sevilla), yr hwn a gyfrifir y mwyaf poblogaidd
o'r holl gyfansoddiadau o'r fath yma, oddi gerth
"Don Giovanni" Mozart. Y lleill o'i weithiau
ag sydd yn parhau i gadw eu lle ar y chwarae
ydynt "La Cenerentola," "La Gazza Ladra,"
"La Donna del Lago," a "Guglielmo Tell."
Ei gampwaith ydyw "Tell," yr hwn a ddygwyd
allan yn yr Academie Royal, pan oedd yr awdwr
yn 37ain oed. Ni chyfansoddodd Rossini ddim
ar ol hyny. "Ni chwanaegai llwyddiant arall
ddim at fy nghlod," meddai; "a gwna'i methiant
ei niweidio." Heb law cân-chwaraeon, cyfan-
soddodd Rossini amryw ddarnau eglwysig tra
phrydferth, ynghyd â marw-gân (*requiem*) odid-
og, yr hon a ganwyd am y tro cyntaf ar adeg ei
gladdediogaeth.

Bu Rossini unwaith yn ymweled â Llundain,
a chafodd yno lawer o barch, a llawer o arian.
Yn Paris y preswyliai, gan mwyaf, o'r flwyddyn
1824 hyd adeg ei farwolaeth. Cymmerodd yr
amgylchiad hwnw le ar y 3ydd o Dachwedd,
1868.

ROUMANIA. Gwal EWROF YN 1879, yn
niwedd yr *Attodiaid* hwn.

RUSSELL, JOHN, IARL: gwladweinydd gall-
uog ac enwog yn Mhrydain. Adwaenid ef am y
rhan fwyaf o'i oes fel Arglwydd John Russell;
ond yn agos i ddiwedd ei oes, dyrchafwyd ef i
Dŷ yr Arglwyddi, gyda'r teitl Iarll Russell. Yr
oedd y teulu o ba un yr hanodd, ac o'r hwn y
gellir ei ystyried ef yn un o'r prif adurniadau,
yn dal cyssylltiad agos â hanes y cyfnewidiadau
cyfansoddiadol a fu yn y wlad hon, yn mhob cyf-
nod pwysig, o'r Diwygiad Protestanaidd i lawr.
Yr oeddnt bob amser yn hynod am eu hym-
lynid wrth egwyddorion rhyddfrydig; ac am
yr holl Russelliaid a fuont yn dal cyssylltiad ag
achosion cyhoeddus, gellir dywedyd eu bod yn
hynod am eu gonestrwydd a'u cywirdeb, ac
am eu galluedd a'u hathrylith ddiaglaer. Gan-
wyd gwrthdrysych yr erthygl hon yn Llundain,
Awst 18fed, 1792. Mab ieuangaf y chweched

Duc o Bedford oedd efe. Addysgwyd ef ar ddechreu ei oes yn ysgol gyhoeddus Sunbury; ac yn hytrach na'i ddanfôn i un o'r prif ysgolion yn Lloegr, danfonwyd ef i Edinburgh i gael ei addysgu yn mhellaoc o dan arweiniad y profffeswr Dugald Stewart. Hwyrach mai y rheswm am hyn oedd, am fod prif ysgolion Rhydychain a Chnergawnt yn nawddleoedd arbenig i egwyddorion Ceidwadol; a bod Edinburgh y pryd hwnw yn nodedig fel man lle yr oedd cydgasgliad o dalent yn ei phrifysgol nad yn fynych y gwelwyd y cyffelyb; ac heb law hyny, yr oedd y prif arweinwyr yno yn Whigiaid selog. Cafodd Russell ieuango, yn nhŷ y profffeswr Stewart, gyffe i gyfarfod dynion oedd yn llenwi Ewrop a'r byd â'u henwogrwydd, yn enwedig fel gwyddonwyr. Yn 1813, pan yn 21ain oed, etholwyd ef yn aelod o Dŷ y Cyffredin dros fwrdeisadref Tavistock—lle ag yr oedd gan ei dad ddylanwad mawr ynddo. Yr oedd gweinyddiaeth Doryaidd gref yr arglwyddi Liverpool a Castlereagh mewn awdurdod y pryd hwnw; a chymmerodd yr aelod ieuango ei le gyda'r wrthblaid fel aelod o'r blaid Whigaidd. Cychwynodd Arglwydd John Russell ei fywyd politicaidd fel efnogwr diffuant yr egwyddorion y bu Hampden farw drostynt ar faes y frwydr, ac yr aberthodd un o'i hynafiaid—sef Arglwydd William Russell, a'i gyfaill Sidney—eu hainoc drostynt ar y dienyddle. Dechreuodd gymmeryd rhan yn ngweithrediadau y tŷ yn fuan ar ol cymmeryd ei le ynddo. Ond yr araeth gyntaf o'i eiddo sydd yn awr ar gael oedd un a draddodwyd ganddo yn mhen agos i flwyddyn ar ol cymmeryd ei eisteddle. Araeth oedd hono yn erbyn y cynghrair oedd yn cael ei wneyd rhwng Prydain Fawr, Rwsia, a Sweden, i dori yr hen gysylltiad oedd rhwng Norway a Denmarc, ac i gysylltu Norway a Sweden, mewn ffordd o lwgr-wobrwyaseth i Bernadotte, brenin newydd Sweden, am droi ei gefn ar achos ei hen arweinydd, Napoleon, ac ymuno â'r galluoedd oedd yn wrthwynebol iddo. Gwrthwyn-eboedd hefyd, ar yr un tir—sef hawl pob cenedl i ddewis eu llywodraethwyr eu hunain—y rhyfel yn erbyn Napoleon, pan y diangodd y dyn rhyfeddol hwnw o Elba, yn 1815. Ni ddygodd yr heddwch a sefydlwyd ar ol brwydr Waterloo y manteision a ddiagwyd i'r wlad hon. Gyda bod y cyffro a deimlid mewn cysylltiad ag achosion tramor wedi tawelu, cafodd y bobl hadden i feddwl am eu hacosion cartrefol; a bernid fod angen am ddiwygiad mewn llawer o bethau. Ffynai y teimlad hwn yn neillduol yn mysg y dosbarthiadau gweithiol drwy y wlad. O'r diwedd, yn 1817, cyfododd rhyw anfoddogrwydd i'r fath bwynt, fel y darfu i Arglwydd Castlereagh, arweinydd Tŷ y Cyffredin, gynnw mesur i attal gweithrediad deddf yr *Habeas Corpus*. Gwrthwynebwyd y cynnygiad hwn yn egniol gan y Whigiaid, ac nid oedd neb yn fwy blaenllaw yn y gwrthwynebiad nag Arglwydd John Russell. Yr oedd yr araeth a draddododd y pryd hwnw yn dangos mor eiddigus yr oedd efe dros hawliau a rhyddid cyfansoddiadol y bobl—a pharhaodd felly ar hyd ei oes.

Yr oedd ar yr adeg hon yn dioddef o herwydd gwaeledd ei iechyd, a meddyliai yn ddirifol am ymneillduo o Dŷ y Cyffredin. Ymddengys fod yr olwg dywyll oedd ar achosion y wladwriaeth, yn gystal a gwaeledd ei iechyd, yn ei dueddu i wneyd hyn. Ymgynghorodd ag amryw o'i gyfeillion yn mherthynas i'r priodoldeb o wneuthur hyny, ac o ymroddi i fywyd llenyddol. Y mae

yn ymddangos fod y syniad hwn yn groes iawn i feddwl y cyfeillion hyny; ac mewn cydysniad â'u cais hwy, wedi cael mwynhau gradd o adferiad i'w iechyd, etholwyd ef yn aelod dros Tavistock yn etholiad 1818. O'r pryd hwnw allan, yr ydys yn cael Arglwydd John Russell, er nad oedd yn ddiolaf ynghylch pethau eraill, yn troi ei sylw yn arbenig at y cwestiwn mawr o ddiwygiad seneddol; a'r hwn, ar ol hyny, y daeth ei enw yn anwahanol gyssylltiedig. Yn 1819 y daeth efe â'i gynnygiad cyntaf am ddiwygiad yn y gynrychiolaeth yn mlaen; a chyda rhai eithriadau, parhaodd i'w ddwyn yn flynyddol ger bron Tŷ y Cyffredin hyd yr adeg pan y gallai lefaru gydag awdurdod fel un o weinidogion y goron. Yr oedd y cwestiwn hwn yn cael ei adael yn ei law ef fel arweinydd. Terfynodd araeth faith a thra hyawdl yn 1819 ar y mater hwn trwy gynnw pedwar o benderfyniadau yn Nhŷ y Cyffredin. Y cyntaf oedd, i rwymo y Tŷ hwnw i ddfreinio bwrdeisadrefi y gellid profi eu bod yn hollol lygredig; ac i roddi i'r etholwyr hyny, na chawsid hwynt yn feius, yn gyfnewid am eu ddfreiniad yr yr hawl i bleidleisio dros y sir. Yr ail oedd, fod breiniolaeth y bwrdeisadrefi hyn yn cael ei throsglwyddo i drefydd, gyda phoblogaeth o ddim llai na phymtheng mil o oneidiau, ac i rai o'r siroedd mwyaf. Y trydydd oedd, fod darpariaethau pellach yn cael eu gwneuthur er attal llwgr-wobrwyaseth mewn etholiadau. Yr oedd y pedwerydd, a'r olaf, yn hytrach yn fater o drefniad nag o egwyddor; sef, fod Grampond, lle oedd wedi ei brofi yn hynod lygredig, yn cael ei ddfreinio. Gwrthwynebai y gweinidogion yr oll o'r penderfyniadau. Gellir crybwyll yma fod Grampond, yn mhen dwy flynedd, wedi ei ddfreinio; ond yn lle bod y ddwy eisteddle oedd yno yn cael eu rhoi i Leeds, fel y cynnygiad Russell, cawsant eu rhoddi i swydd Gaerfrefog.

Cwestiynau eraill y darfu i Arglwydd John Russell eu pleidio yn selog oedd rhyddfrefniad y Pabyddion, a diddymiad Cyfreithiau y Profffon a'r Corphoriaethau (*Test and Corporation Acts*), ac amddiffyniad i'r Frenhines Caroline. Arferai ddyfod a chynnygiad blynyddol yn mlaen ar y materion hyn. Pan y bu farw y prif weinidog, Arglwydd Liverpool, yn nechreu y fl. 1827, ac y pennodwyd Mr. Canning yn ollyndd iddo, cododd gobethion y bobl yn uwch; o herwydd parodd hyn rwyg yn y blaid Doryaidd, a'r dosbarth mwyaf Rhyddfrydig o'r blaid hono oedd yn awr mewn swyddau. Teimlai llawer o'r Whigiaid yr angenheidrwydd am bleid Canning yn y cyfwng pwysig hwn, yn erbyn ymosodiadau ei hen gymdeithion, a chydysniasant i gymmeryd swyddau dano ef. Ond er na ddarfu i Russell gymmeryd swydd, etto teimlai yn byrderus rhag tafu unrhyw rwystr diangenrhaid ar ffordd y weinyddiaeth newydd; a chyda'r amcan hwn, ni ddaeth â'i gynnygiad blynyddol am ddiwygiad seneddol yn mlaen y flwyddyn hono. Yr un modd hefyd y gwnaeth â'r cynnygiad am ddi-dymu Cyfreithiau y Profffon a'r Corphoriaethau. Er fod ei syniadau yn rhyddfrydig, y mae yn ymddangos fod Canning yn hollol wrthwynebol i'r ddau gynnygiad yma; er hyny, gan fod Russell yn teimlo y manteision oedd i'w disgwyl drwy ei gadw ef mewn awdurdod, nid ydoedd yn ewyllysio gwanhau ei safle trwy ei osod mewn sefyllfa i wrthwynebu y cynnygiad. Ac yr oedd llawer o'r Ymneillduwyr mwyaf blaenllaw hefyd yn cydsyno âg ef yn hyn—a hyny am yr un rhesymau yn hollol.

Yn mhen ychydig fisoedd, pa fodd bynag, bu farw Canning, a galwyd y Duc o Wellington a Syr Robert Peel i awdurdod. Mewn canlyniad i hyn, yn 1828, daeth Arglwydd John Russell a chwynion yr Ymneillduwyr i sylw drachefn; a chynnygiodd ddi-ddymu y cyfreithiau hyn oeddynt, er dyddiau Siarl II., wedi eu cau allan o bob lleoedd a swyddau o ymddiried dan y Llywodraeth, ac o bob swydd o anrhydedd mewn corphoraeth ddinesig, os na chydysnient i gyfranogi o'r cymmun yn ol gosodiadau yr Eglwys Sefydledig. Dangosodd yn eglur, drwy y canlyniadau a ddilynodd y cynnygiad hwn, y cynnydd cyflym, ond distaw, a gymmerasai le mewn lledaeniad egwyddorion rhyddfrydig mewn ychydig flynyddoedd. Er fodd holl nerth y llywodraeth wedi ei ddwyn i wrthwynebu y mesur, cariwyd ef gan fwyafrif mor fawr fel y teimlai Syr Robert Peel mai anobeithiol hollol oedd ei wrthwynebu yn hwy. Dranoeth, gan hyn, efe a gynnygiodd i'r Tŷ ar fod i'r Ymneillduwyr, wrth dderbyn swyddau, gymmeryd llŵ, neu wneyd ardstyaid, na byddai iddynt ddefnyddio yr hawlfraint oedd ar gael ei hestyn iddynt i ddrygu Eglwys Loegr. Darfu i Arglwydd John Russell, ar ran yr Ymneillduwyr, gytuno a hyn; a phasiodd ei fesur ef, gyda'r cynnewidiad a enwyd, bron yn ddiwrthwynebiad yn Nhŷ y Cyffredin trwy y gwahanol ddarlleniadau; ac aeth trwy Dŷ yr Arglwyddi yr un modd, a derbyniodd y cydsyniad brenhinol, a daeth yn igyfraith y tir.

Yn y flwyddyn ddilynol, daeth mesur rhyddfreniad y Pabyddion yn gyfraith y wlad; ond ni chymmerodd Arglwydd John Russell unrhyw ran yn hyn y tro hwn; ond cefnogodd y mesur trwy roddi ei bleidlais drosto, fel y gwnaethai bob amser y dygid y cwestiwn o flaen y Tŷ. Crybwyllir am hyn yma yn benaf am ei fod wedi bod yn achlysur i effeithio rhwyg yn y blaidd Doryaid, ac i hyn y balmantu y ffordd i gyfnewidiadau pwysig eraill a ddilynasant. Pan y cymmerodd etholiad cyffredinol le yn 1830, mewn canlyniad i farwolaeth Sior IV., yr oedd y cwestiwn o ddiwygiad seneddol wedi dyfod yn bwng mawr y dydd. Yr oedd wedi bod yn gwestiwn mawr yn etholiad 1826; ond yr oedd y diwygwyr wedi cael eu gorchfygu yn lled gyffredinol y pryd hwnw; ac yn mhlith eraill, cafodd Arglwydd John Russell ei hun ei orchfygu, yr hwn a etholais dros sir Huntingdon yn 1820: ond tafwyd ef allan oddi yno yn 1826, a bu raid iddo gymmeryd noddfa yn mwrdeisdref fechan Bandon Bridge, yn yr Iwerddon. Yn 1830, pa fodd bynag, yr oedd y Whigiaid yn llwyddo yn mhob man. Syrthiodd gweinyddiaeth y Duc o Wellington ar gwestiwn cysylltiedig a phenderfynu treuliau y penadur; a phennodwyd Iarll Grey, yr hwn a fuasai yn perthyn i'r wrthblaid er y flwyddyn 1807, yn brif weinidog. Yntau, wrth ddewis aelodau y weinyddiaeth, a gadwai mewn golwg mai gwladlywiaeth ei lywodraeth ydoedd—diwygiad, cynnildeb, a heddwch. Gall ymddangos yn rhyfedd na chafodd Arglwydd John Russell, yr hwn a fuasai mor amlwg o flaen y wlad am gynifer o flynyddoedd, sedd yn y cyfringynghor (*cabinet*) newydd. Ond y gwirionedd am hyn yw—yr oedd hawliau diwygwyr oeddynt yn hynach mewn dyddiau nag ef i'w cymmeryd i ystyriaeth: ac yn mhellach, un o amcanion Arglwydd Grey oedd sicrhau iddo ei hun gymmaint o gefnogaeth ag oedd yn alluadwy iddo trwy ffurfio undeb a

chyfeillion Mr. Canning, yn mhlith y rhai yr oedd Argl. Palmerston, yr hwn a adawyd heb ei alw i swydd gan y Duc o Wellington. Yr oedd llawer o bleidwyr Canning yn awr yn dal golygiadau oedd yn fwy cydnaws a'r Whigiaid nag a'r blaid arall. O herwydd yr achosion hyn, gadawyd Russell heb sedd yn y cyfringynghor; ond cafodd ei dalentau eu cydnabod, nid yn unig trwy gael ei bennodi i'r swydd o bentalawdwr y byddinoedd, ond gan arwydd uwch o ymddiriedaeth; sef, er nad oedd efe yn aelod o'r cyfringynghor, cafodd ei nodi i dynu allan Fesur y Diwygiad, ac hefyd i'w ddwyn i mewn, a gofalu am ei gario trwy Dŷ y Cyffredin. Y rhai a enwyd gydag ef at y gwaith o'i dynu allan oeddynt Iarll Durham a Syr James Graham. Gosodwyd y cynllun o flaen y cyfringynghor, a mabwysiadwyd ef, gyda rhai cyfnewidiadau. A'r dydd cyntaf o Fawrth, 1831, dygwyd ef yn mlaen gan Arglwydd John Russell, mewn un o'r tai llawaf a ymgynullodd erioed o fewn muriau yr hen St. Stephan. Dygodd ei arglwyddiaeth y mesur i mewn gydag araeth dra ardderchog, deilwng o'r amgylchiad; a chafodd ganmoliaeth uchaf yr holl wlad. Hyd hyn, yr oedd meddyliau dynion wedi eu cyfeirio at y cwestiwn o ddiwygiad seneddol ynddo ei hun, heb ddyfod i unrhyw benderfyniad o berthynas i'r pellter y dylesid ei gario. Synodd y mesur bob plaid. Nid oedd y diwygwyr mwyaf brwdfrydig wedi meiddio gobeithio y buasai mesur mor eang, a chyflawn, a brwdfrydig, yn derbyn cefnogaeth gweinidogion y goron; ac o blegid hyn, yr oedd y llawenydd o'i gael yn fawr. Yn nhrefydd mawrion y deyrnas, yr oedd masnach i raddau yn cael ei hegsuluso; nid oedd dim yn cael siarad am dano yn mron ond y rhagolwg y byddai i'r dosbarthiadau canol ennill eu hawliau a'u safle yn y wladwriaeth—hawliau oedd wedi eu cadw rhagddynt cyhyd. Yn mhen blynnyddoedd ar ol hyn, cyfeiriai yr hanesydd Macaulay at y "brwdfrydedd dros fesur y diwygiad, a thros y weinyddiaeth ryddfrydig, oedd drwy yr holl wlad y pryd hwnw, pan yr oedd dymuniadau miliynau wedi eu sylweddoli drwy y fuddugoliaeth a ennillwyd—pan yr oedd cannoedd yn diagwyl bob nos o gwmpas drysau Tŷ y Cyffredin hyd gyfodiad haul, i glywed am y llwyddiant—pan yr oedd yn ninasoedd mawrion yr ymherodraeth filoedd yn troi allan i gyfarfod y llythyr-gerbydau o'r brif ddinas er cael gwybod pa fodd yr oedd brwydr fawr y bobl wedi ei hymladd a'i hennill."

Yr oedd angen am frwdfrydedd mawr dros y mesur, o blegid nid oedd ei wrthwynebwyr yn yohydig na di-sél. Pan ddaeth yr ail ddarlleniad o hono yn mlaen ar yr 22ain o fis Mawrth, cariwyd ef gan fwyafrif o un yn unig, mewn Tŷ yn yr hwn yr oedd 603 o'r aelodau yn bresennol. Ond y mis canlynol, cariwyd gweliand mewn pwyllgor, a yatyrid yn ddinstriol i gyfanrwydd y mesur:—ac ar Ebrill 22ain, darfu i'r brenin, mewn cydsyniad a chynghor y gweinidogion, dori y senedd. Yr oedd y bobl yn penderfynu yn awr na byddai un camgymeriad yn mherthynas i olygiadau eu haelodau trwy y deyrnas. Nid oedd ond un ymrwymiad yn cael ei ofyn gan yr etholwyr i'r ymgeiswyr, sef ar fod iddynt gefnogi mesur y diwygiad—yr holl fesur, a dim ond y mesur. Dychwelwyd mwyaf mawr o aelodau oedd yn bleidiol iddo. Etholwyd Arglwydd John Russell—yr hwn hyd yma a fuasai, yn cynnyrhioili bwrdeisdrefi bychain yn unig

ond oedd erbyn hyn yn un o'r dynion mwyaf poblogaidd yn y deyrnas—dros swydd Devon. Dygwyd y mesur yn uniongyrchol o flaen y Tŷ, gyda rhai cyfnewidiadau yn manylion ei ddarpariadau, a phasiodd trwy y Tŷ, er fod y gwrthwynebwyr wedi gwneyd amryw ymdrechion i anhwylyso ei fynyddol drwodd. Llwyddasant hefyd i gario un gwelliant, ond yr oedd hwn yn un pwysig, sef fod tir-ddeiliaid yn talu 50p. o ardreth blynyddol, er iddynt fod heb brydles, a elwir yn gyffredin yn 'denantiaid wrth ewyllys,' i feiddu hawl i'r etholfraint, yn gystal a'r rhai yn talu yr unrhyw ardreth ac yn meddu pryddles. Gwrthwynebodd Arglwydd John Russell, a'r gweinidogion eraill, y cyfnewidiad—ar y sail y buasai y personau hyn yn debyg iawn o fod yn ddarostyngedig i ddylanwad y tir-feistri; ac o ganlyniad, nas gallasid diagwyl iddynt weithredu yn annibynol. Daeth y mesur mawr hwn o ddiwygiad seneddol, pa fodd bynag, yn gyfraith y wlad ar y 7fed o Fehefn, 1832.

Yr oedd Arglwydd John Russell ar y pryd yn uchder ei enwogrwydd. Fel selod o weinyddiaeth Arglwydd Grey, efe a gymmerodd ran flaenllaw yn niddymiad caethwasiaeth yn y trefedigaethau Prydeinig, mewn cario yn mlaen fesur meddiannau yr Eglwys Wyddelig, a gwellhâd cyfreithiau y tlodion. Yn 1834, methodd yr arglwyddi Grey ac Althorpe gydweled yn mherthynas i ryw fesurau, ac ymddiswyddodd y ddau; ac yna am dymor, bu Arglwydd Melbourne yn brif weinidog. Dilynwyd ef gan Syr Robert Peel; yr hwn, ar ol tori y senedd, a gafodd fod mwyafrif o aelodau y senedd newydd yn ei erbyn—ac ymddiswyddodd yntau. Yn Ebrill, 1835, dychwelodd Arglwydd Melbourne i awdurdod, ac enwyd Arglwydd John Russell i'r swydd o ysgrifenydd cartrefol, ac arweinydd Tŷ y Cyffredin. Yn amser y weinyddiaeth hon y llwyddodd efe i gario ei fesur enwog ar ddiwygiad mewn corphoraethau dinesig. Yn 1839, newidiodd y swydd o ysgrifenydd cartrefol am y swydd o ysgrifenydd y trefedigaethau; a pharhaodd i weinyddu y ddiweddar hyd 1841, pan y darfu i etholiad cyffredinol y flwyddyn hono ddyrchafu Syr Robert Peel a'r Ceidwadwyr i awdurdod. O hyn allan, er fod dynion o dalentau mawr yn wrthwynebol iddo—doniau a hyawdledd Peel, Stanley, a Graham—arweiniodd Arglwydd John Russell ei blaid gyda phwyll ac urddas teilwng o'i nodwedd a'i yrfa flaenorol. Cadwodd yn mlaen yn amyneddgar hyd amser cynhanaf 1845, pan y deallodd fod syniadau "ysgol Manchester," fel ei gelwid, gyda golwg ar fasnach rydd, wedi sefainio meddwl y cyhoedd, a bod y weinyddiaeth Doryaidd yn gynhyrfus drwyddi. Daliodd yntau ar yr adeg i ysgrifenu ei lythyr o Edinburgh, yr hwn a ddaeth mor enwog, yn yr hwn y dadganai ei argyhoeddiad dros lwyrr ddi-ddymiad deddfau yr ŷd. Efe a ymdrechodd i ffurfio gweinyddiaeth ar ymddiswyddiad Syr Robert Peel—ond methodd, o herwydd rhyw resymau. Heb law hyn, nid oedd raid iddo fyned i chwaneaog o drafferth ar y mater, o herwydd daeth Syr Robert Peel ei hun yn bleidiol i ddi-ddymiad y deddfau hyn.

Yn 1846, wedi penderfynu y cwestiwn o ddi-ddymiad deddfau yr ŷd, derbyniodd Arglwydd John Russell y swydd o brif weinidog, a ffurfiodd weinyddiaeth. Bu yn y swydd hon hyd 1852; ond ni bu ei weinyddiaeth ar y cyfnod o'r amser hwn yn gref. Dilynwyd ei weinyddiaeth ef gan un Arglwydd Derby. Pan y darfu i'r

pab wneuthur yn hysbys fod Lloegr a Chymru wedi eu dosbarthu i ddeuddeg o esgobaethau, nid oedd terfyn ar ddi-gllonrwydd y bobl; ac yn nghanol y cynnhwrf, ysgrifennodd Arglwydd John Russell lythyr, cyfeiriedig at esgob Durham, yr hwn a adwaenir yn gyffredin dan yr enw "Llythyr Durham." Effeithiodd y lythyr hwn i dawalu y cyhoedd trwy ddal allan obeithion, pan y cyfarfyddai y senedd, y cymmerid rhyw lwybr i gondemnio yr ymyriad beiddgar hwn â safie Prydain fel teyrnas annibynol. Ni pharhaodd Arglwydd Derby mewn swydd ond dros ychydig amser; a galwyd ar Arglwydd Aberdeen at y llyw—yr hwn a lwyddodd i ffurfio gweinyddiaeth gyfansoddedig o'r ddwy blaid. Cymmerodd Arglwydd John Russell y swydd o ysgrifenydd tramor, ac arweinydd Tŷ y Cyffredin, yn y weinyddiaeth hon. Rhoddodd i fyny y swydd flaenaf yn fuan, ac enwyd Arglwydd Clarendon yn ollyndd iddo; ac yn mhen amser, yn ystod yr hwn yr arweinai Dŷ y Cyffredin, ac yr eisteddai yn nghynghorau y weinyddiaeth, ond heb un swydd ynddi, enwyd ef yn llywydd yn y cynghor. Tra yn gweinyddu y swydd hon, daeth Russell â mesur diwygiadol arall o flaen y Tŷ yn y fl. 1854, yr hwn a dynwyd yn ol ganddo—er y teimlai yn anewyllysgar i wneyd hyn—pan ddeallodd mai anhawdd oedd pasio mesur mor hollol gartrefol tra yr oedd sylw y wlad wedi ei gymmeryd i fyny mor lwyg gan ryfel tramor. Yn mis Chwefror, 1855, ar ol bod allan o swydd am beth amser, cymmerodd y swydd o ysgrifenydd y trefedigaethau yn ngweinyddiaeth Arglwydd Palmerston. Cynrychiolodd Brydain yn nghynnadledd Vienna; ond yn y sefyllfa yr oedd meddwl y wlad ynddi ar y pryd, nid oedd y cwrw a gymmerodd yn derbyn cymmeradwyaeth gyffredinol. Y canlyniad fu iddo gilio o'i swydd. Yn 1859, ymunodd drachefn â gweinyddiaeth Arglwydd Palmerston fel ysgrifenydd tramor, a daliodd y swydd hon nes y dyrchafwyd ef i Dŷ yr Arglwyddi, o dan y teitl o Iarll Russell, yn 1861. Ar ol marwolaeth Arglwydd Palmerston, yn 1865, ymgymmerodd Iarll Russell yr ail waith â bod yn brif weinidog; ac, mewn cyssylltiad â Mr. Gladstone, unwaith etto blaenorodd y blaid ryddfrydig, gyda mwyafrif o rhwng deg a thrigain a phedwar ugain yn Nhŷ y Cyffredin. Dygwyd mesur diwygiad seneddol etto i mewn, a cholliwyd ef; ac ar hyn, ymddiswyddodd y weinyddiaeth. Pan ddaeth y Torysaidd i awdurdod, gorfodwyd hwy gan y rhyddfrydwyr i basio mesur helaethach o ddiwygiad na'r un a wrthodwyd ganddynt yn flaenorol.

Daeth bywyd swyddol cysson Iarll Russell i ben pan y rhoddodd i fyny y brif weinyddiaeth yn 1866. Ar ol hyn, gweithredai fel rhyddfrydwr annibynol o'r hen ysgol. Ymgynghorid âg ef gan wladweinyddion ieuangach ar gyfrif ei brofiad, ac anrhydeddied ei gymmeriad gan bawb ar gyfrif ei gyssondeb. Ar y 9fed o fis Mai, 1878—y mis yn mha un y bu efe farw—talwyd teyrnged anrhydeddus o barch iddo. Hanner can mlynedd cyn hyn y derbyniodd y mesur i ddi-ddymu Cyfreithiau y Profiw'n a'r Corphoriaethau, at yr hwn yr ydys eisoes wedi cyfeirio, y cydsyniad brenhinol; ac er cof am yr iwbili, cyflwynwyd anerchiad llongyfarchiadol o ddiolch i'w arglwyddiaeth gan bwyllgor o ddirprwywyr yr Ymneillduwyr. Yr oedd Iarll Russell ei hun yn rhy lesg i dderbyn yn bersonol y ddirprwy-aeth a ymwelodd âg ef, ond anfonodd genadwri

S.

SAIN

SAIN

SAIN-FWYADUR (*Microphone*): offeryn cyffelyb i'r pell-seinyr (*telephone*), a'r mwyaſ perffaith sydd wedi ei ddyfeisio hyd yn hyn i drosglwyddo seiniau. Y Profeswr D. E. Hughes yw y dyfeisydd. Gellir ei ddisgrifio yn fyr fel y canlyn. Y mae ystyllen deneu yn cael ei gosod yn syth ar fwrdd, ar un tu i'r hon y mae dau ddarn bychan o nwy carbon wedi eu sicrhau, un yn agos i'r top, a'r llall i'r gwaelod. Y mae dau dwll wedi eu casnu iddynt fel ag i ffurfio math o gwpanau, i dderbyn pen dwy wialen syth o garbon. Ceir fod y sain neu y cryniad lleiaf ar yr ystyllen yn effeithio ar demigau y carbon; ac y mae hyn yn effeithio ar y ffrwd sydd yn pasio trwy wifren drydanol sydd yn cyssylltu y ddau garbon ynghyd. I ddefnyddio isith y dyfeisydd ei hun—"Nid yn unig y mae sain clywadwy a geiriau yn cael eu cipio a'u trosglwyddo i orsaf bell yn hollol eglur; ond y mae y sigliadau lleiaf yn cael eu troi yn sŵn mawr. Y mae y cyffyrddiad ysgafnaf a'r ystyllen—ie, y mae hyd yn oed cyffyrddiad a phwyntel o flew camel yn cael ei lusgo ar hyd y bwrdd ar ba un y gosodir yr offeryn—yn ddiagon i beri sŵn eglur. A'r hyn sydd ryfeddach drachefn—y clywir cerddediad gwybedyn wrth symmud dros y bwrdd yn hollol hyglyw gan berson y byddo ei giust wrth y pell-seinyr, er y gall efe fod filldroedd o bellder." Dylid cofio, fod y sain-fwyadur, i ddybenion ymarferol, yn cael ei ddefnyddio gyda'r pell-seinyr.

Y mae cyfneuderau i'w cael yn fynyoh yn y *Polytechnic Institution*, a sefydliadau cyhoeddus eraill, i weled y sain-fwyadur yn gweithio. Yn y *Polytechnic* yr oedd rhan o'r peiriant mewn neuadd fechan, a'r gweddill mewn tŷ yn Cavendish Square, a'r ddau ddarn yn cael eu cyssylltu ynghyd gan wifren drydanol. Yr oedd seiniau oddi wrth darawiad pluen, disgyniad darn o bapur, curiad oriawr, a chwareuad blwch cerddorol—oll yn cyrhaedd y giust yn hyglyw ar ol teithio dros chwarter milldir o wifren.

Nid ydyw yn rhyfedd fod dynion meddylgar yn ymdrechu yspio yn mlaen i'r dyfodol gyda golwg ar weithrediadau yr offeryn hynod hwn. Trwy gyfrwng y sain-fwyadur y mae cyffyrddiad bys i'w glywed fel sŵn gwynt mewn oedwig bell; cyffyrddiad brws o flew camel ar gerdyn yn debyg i sibrd uchel; a churiad oriawr neu guriad y galon i'w clywed trwy bell-deraau nas gellir yn awr nodi terfynau iddynt. O barthed i sŵn gwybedyn, ebai Mr. Preese, "Yr wyf fy hunan wedi clywed drwyddo gerddediad gwybedyn ar draws bocs, ac yr oedd y sŵn agos mor uchel a phe buasai geffyl yn croesi pont goed." Ysgrifens un fel hyn—"Gobeithir y bydd i'r sain-fwyadur gyfleu i ni sain y sudd sydd yn rhedeg i fyny goed a phlanhigion pan yn tyfu, am ba un y dywedai Humboldt y gallai

ei fod yn beroriaeth barhaus yn nghlywedigaeth creaduriaid manaf y ddaear. Ie, fe allai ei fod yn bossibl i ni glywed y glaswellt yn tyfu." O bossibl na wna y ddyfais hon, i ryw raddau, leihau anfantaision y mud a'r byddar. Y mae llawfeddygon yn gwneyd ymchwilad ai nid ellir cael allan belan guddiedig mewn olwyr trwy gyfrwng y sain-fwyadur, neu ddarn bychan o aegwrn mewn cnawd archolledig, neu ddarn o ddant yn y dannedd-le (*gums*); neu, ai nid ellir deall a chael allan anhwylderau eraill trwy ei ddefnyddio yn well nag yr ydys yn gallu yn awr? Amser a ddengys i ba ddefnyddioldeb ymarferol y gellir troi yr offeryn cywraïn hwn.

SAIN-FYNEGydd (*Phonograph*): offeryn hynod, o ddyfeisiad diweddar, sydd yn alluog i gadw seiniau, a'u hadgynnyrchu. Nid oedd neb wedi llwyddo gydag un ddyfais i wneuthur hyn hyd yn ddiweddar. Yr oedd rhai o ddyfeisiau y Mri. Leon Scott, Wheatstone, a Marcy yn myned i'r cyfeiriad hwn. Ac yr oedd Mr. W. H. Barlow, drwy ei *logograph*, wedi dyfeisio peiriant i alluogi seiniau i amlygu eu hunain mewn modd gweledig. Ond er fod dyfais Mr. Barlow, yn ddiagramheu, yn gywraïn iawn, nis gallai adgynnyrchu y seiniau a gofnodid; ac yn y peth hwn gwahanisethai yn lawr oddi wrth yr offeryn a adwaenir wrth yr enw sein-fynegydd. Ni wyddai y byd ddim am y ddyfais hon hyd yn agos i ddiwedd y flwyddyn 1877—pan y daeth Mr. Edison un diwrnod i swyddfa y "*Scientific American*," yn Efrog Newydd, ac y gosododd beiriant bychan ar fwrdd y golygydd. Rhoddodd dro mewn *handle*, ac ar unwaith dechreuai y peiriant siarad a'r golygydd, gan ddywedyd wrtho ei fod yn hollol iach, &c. Wrth gwrs, yr oedd syndod y golygydd yn lawr. Pan y cofnodwyd y ffaith yn ngholofnau y cyfnodolyn, mawr yn wir oedd syndod y darllenwyr hefyd; ac yr oedd ymfyniad yn eu mysg pwy oedd y dyfeisydd. Yr ateb oedd, mai Thomas Elvey Edison, Jersey Newydd, oedd y gŵr; yr hwn a gymmerodd allan freinteb ar ei ddyfais yn Ionawr, 1878.

Gadawer i ni weled pa fodd y mae y cantwr, neu y llefarwr, yn gallu cerfio ei lais ar y ddalen alcan sydd ar wyneb y rhôl (*cylinder*) ar ba un y cymmerir ef i lawr. Pan y mae llais yn siarad yn ngenau yr offeryn, y mae cryniad yn cymeryd lle mewn darn o fetel teneu sydd ar un ochr i'r rhôl, a math o bwyntel dur yn symmud yn ol ac yn mlaen ar hyd-ddi; ac y mae y marciau a wneir yn ysgafnach, neu yn drymach, yn ol fel y byddo y seiniau, yn uchel neu yn isel. Ond pa fodd y gall y ddalen alcan ail adrodd yn hyglyw i'r cyhoedd yr araeth neu y gân a dderbyniodd? Dyma nodwedd brydferthaf y ddyfais

hon; ac etto y mae hyn yn cael ei wneyd mewn modd hynod o syml. Y mae y rhôl yn cael ei ddwyn i'w safle wreiddiol, a'i gylchdroi; ac y mae y rhiciadau yn y ddalen alcan yn rhoddi ysgogiad i'r pwyntel dur; ac y mae hyn yn peri i'r ddalen ddirgrynu, nes y mae tŷnau soniarus yn cael eu ffurfio yn yr awyr yn y (man lle y rhoddir y genau. Nid ydyw adgynnyrchiad y seiniau yn y rhan fwyaf o'r manylion ond gweithrediad croes yn yr offeryn i'r hyn a'u cynnyrchodd ar y cyntaf. Y mae yn mron bob rhan o'r peiriant wedi ei wellhau o bryd i bryd; etto y mae ei egwyddor yn aros yr un. Maint-ioli cyffus i'r rhôl bres ydyw pum modfedd o hyd, a thua tair neu bedair o drawsfesur. Yn ddamweiniol y digwyddwyd cymmeryd dalen alcan fel gorchudd y rhôl; ond y mae wedi ei brofi yn ddefnydd rhagorol, gan ei fod yn dal ac yn cadw marciau mân iawn. Gellir defnyddio yr un ddalen ddwy neu dair gwaith drosodd i adgynnyrchu yr un seiniau; a disgwylir, gyda gofal priodol, y gellir gwneyd hynny ddeg neu ddeuddeg o weithiau. Pan y cylchdroir y rhôl yn chwytr, clywir math o sain main plentyn-aidd; cylchdro araf a ddyry sŵn bŷs anhyfryd: gan hynny cylchdro cymmedrol sydd yn rhoddi y sain mwyaf dymunol. Dealler, os bydd cendwri, araeth, neu gân, i gael ei hadgynnyrchu fod yn rhaid defnyddio yr un ddalen, pa un bynag a ddefnyddir yr un sain-fynegydd, ai peidio. Rhaid i ddau gyfaill a fyddont yn cyfathrachu mewn pellder oddi wrth eu gilydd gael dau offeryn fyddont yn hollol yr un fath; rhaid i'r ddalen argraphedig gael ei chymmeryd oddi ar y rhôl gan *A*, a'i danfon gyda'r llythyrgod, neu ryw ffordd arall, i *B*, a'i rhoi yn ofalus am ei rôl gan *B*, i'r dyben iddi draethu wrtho yn hyglyw pa beth a ddywedodd *A*. Y mae offeryn yn siarad yn y modd hwn yn creu syndod hyd yn oed yn y rhai sydd wedi ymarfer fwyaf âg ef. Gellir ystorio geiriau i fyny yn y modd hwn am unrhyw amser, a'u danfon i unrhyw le. Gellir siarad wrth ddarn o ddalen alcan yn y wlad hon, ac i'r ddalen hono ei adrodd drachefn yn hyglyw wrth gyfaill yn America neu Awstralia. Y mae y peiriant hwn yn awr i'w weled mewn lleoedd cyhoeddus, megys y *Polytechnic Institution*, ysgolion, &c.

Onid er mor ragorol ydyw yr offeryn rhyfedd hwn, y mae ynddo ddiffygion, y rhai yn ddiâu gydag amser a wellher. Nid ydyw yr efelychiad o'r llais yn wir dda: y mae yn rhy debyg i gryglais. Yn amherffaith y seinir y llythyrenau *s*, *z*, a *th*; yn wir, y mae yr *s* yn mron yn cael ei cholli yn nechreu a diwedd geiriau. O'r braidid hefyd y gellir gwahaniaethu *d* oddi wrth *t*, neu *m* oddi wrth *n*. Mor bell ag y mae a fyfno efelychiad â'r cwestiwn, efelychir canu yn well na siarad. Er hynny, fe allai y gellir dywedyd fod y sein-fynegydd, nid yn unig yn gyfartal, ond yn rhagori ar y llais gwreiddiol mewn rhai amgylchiadau. Er enghraifft, os bydd gan y siaradwr wefus ddiffygiol, neu enau anffurfiol, nid ydyw y llafariad yn cael eu seinio mor ddiffygiol pan yr adgynnyrchir hwy gan yr offeryn ag ydynt yn y llais gwreioneddol.

Y mae cryn ddyfalu ynghylch y defnydd a wneir o'r offeryn yma. Tybia rhai y bydd yn bosibl adgynnyrchu caneuon cantorion poblogaidd yn union fel y cenir hwynt ganddynt hwy: nid yn unig y nodau eu hunain, ond yr hynodion hynny sydd yn gwahaniaethu y naill gantor mawr oddi wrth y llall. Y mae rhai wedi aw-

grymu y possiblwydd, fe allai, i drosglwyddo i lawr, trwy gyfrwng y sein-fynegydd, i oesoedd dyfodol, mewn llafnau o alcan, ond eu cadw yn briodol, y sain sillebawl a geiriol, a roddir i iaith, pan y byddo yr iaith hono wedi diflanu yn mron yn hollol o'r ddaear. Fel hyn y dywed Dr. W. F. Channing ar hyn:—"Bydd orielan yn mha rai y cedwir dalenau sein-fynegol fel y cedwir gwawl-ddarluniau a llyfrau yn awr. Cedwir yr hyn a draethir gan areithwyr mawrion, neu a genir gan gantorion enwog am fil o flynyddoedd. Yn yr orielau hyn, cedwir ieithoedd llafaredig o ganrif i ganrif, gyda holl neillduolion eu haecniad a'u tafodiaith. Eir i neu-addau cyhoeddus, i glywed yno berlau mewn araeth a chŷn yn cael eu dwyn allan a'u hadgynnyrchu mor uchel, neu yn uwch, na phan y traddodwyd neu y canwyd hwynt gyntaf gan fawrion ac enwogion y ddaear."

SAMUEL, Y PARCH. EDWARD: y cyfieithydd enwog. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1674, mewn lle o'r enw Cwt y Defaid, yn mhlwyf Penmorfa, yn sir Gaernarfon. Tlodion oedd ei rieni; a dywedir mai Dr. Humphreys, esgob Bangor y pryd hwn, a'i cynnorthwyodd ef i fyned yn glerigwr. Nid oes dim lle i gasglu iddo fod erioed yn un o'r prif athrofeydd. Yn y flwyddyn 1702, cafodd baroniaeth Bettws Gweril Goch, rhwng Corwen a Llanfihangel; ac ar ol bod yno am bedair blynedd ar ddeg, efe a symmuddodd i blwyfoliaeth Llangar, yn yr un gymmydogaeth, lle yr arosodd hyd ddydd ei farwolaeth, yr hyn a gymmerodd le ar yr 8fed o Ebrill, 1748, yn y 75ain flwydd o'i oedran. Claddwyd ef yn mynwent Llangar, ac y mae ei gareg fedd i'w gweld yno yn awr. Wyr i Edward Samuel ydoedd David Samuel, yr hwn a fu yn mordaithio o amgylch y byd gyda'r Cadben Cook yn y llong *Discovery*.

Ychydig o gyfansoddiadau gwreiddiol a gyhoeddodd Edward Samuel, ond cyfieithodd gryn lawer o lyfrau da, ac y mae gwedd fwy Cymreigaidd ar ei gyfieithiadau ef nag ar ysgrifeniadau gwreiddiol y rhan fwyaf o awduron Cymreig. Wele yn canlyn restr o'r pethau a gyhoeddodd:—1. "*Bucheddau yr Apostolion a'r Efyngyllyr*," a gasglwyd allan o'r Ysgrhythyr Llan, ac ysgrifeniadau yr athrawon goreu," 1704, 16p. 2. "*Gwirionedd y grefydd Gristionogol*," cyfieithiad o waith Hugo Grotius. Cyhoeddwyd yr argraphiad cyntaf o hono gan John Rhydderch, o'r Amwythig, yn 1716, a'r argraphiad diweddaf gan Mr. Spurrell, o Gaerfyrddin, yn 1854. 3. "*Holl Ddyledsnydd Dyn: gyda Duwiol-Swyddau Dirgel ar amryw Achosion*," 1718. 4. "*Prif Ddyledsnyddau Cristion, eef Angenrhaid a Mawrles Gweddli Gyffredin a Mynych Gymmuno*," o waith y Parchedig William Beveridge, D.D., esgob Llanelwyl, 1722 a 1723. 5. "*Athrawiaeth yr Eglwys*. Y rhangyntaf:—yn cynnwys deuddeg o Draethiadau Bucheddol ar amryw achosion, gan Peter Nourse, D.D. At yr hyn y chwagnwyd Gweddiau Boreuol a Phrydnawol i Deuluoedd, o waith y Parch. William Wake, D.D., Arglwydd Archesgob Caergaint." Argraphwyd ef yn Nghaerlleon, 1731. 6. "*Pregeth ynghylch Gofalon Bydol*, a bregethwyd yn eglwys Llangywer, yn mis Mai, 1720, ar gladdedigaeth Mr. Robert Wynn, fier Gwyddelwern, 1731." 7. "*Pregeth ar Adgyfodiad ein Harhwydd Iesu Grŷm*," yr hon a gyhoeddwyd yn 1766. Cyfansoddodd Edward Samuel rai darnau prydyddol

hefyd, y rhai sydd i'w gweled yn "Mlodeu-gerdd Cymru," a'r "Devisiol Ganiadau."

SCHUBERT, FRANZ: un o gyfansoddwyr cerddorol enwocaf yr Almaen. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1797, yn Vienna—lle y bu fyw yn mron ar hyd ei oes. Mynai ei gyfeillion wneyd athronydd o hono; ond dangosodd o'i febyd duedd mor gref at gerddoriaeth, fel y gadawsant iddo o'r diwedd gael ei ffordd ei hun. Pan yr oedd yn saith mlwydd oed, aeth yn ddysgybl i Michael Holzer, ac wedi hyny i Salieri, ac i gŵgantor y llyso. Astudiodd weithiau Haydn, Mozart, a Beethoven hefyd, a rhoddai wersi mewn cerddoriaeth tuag at gynnal ei hun. Y mae rhifedi y darnau a gyfansoddodd yn ystod ei oes fer yn mron yn anhygoel, gan fod eu henwau yn unig yn llenwi deg tudalen ar hugain, wedi eu hargraphu mewn llythyren fan. Y rhai mwyaf cymeradwy o honant ydyw "Der Erlkönig," "Ave Maria," "Der Wanderer," a "Die Erwartung." Heb law y cyfansoddaiadau hyn, ysgrifennodd gŵn-chwareuon (*operas*), a rhoddai (*sonatas*), cyfundonau (*symphonies*), rhag-chwareuon (*overtures*), alawganau (*cantatas*), offerenau (*masses*), &c. Gadawodd ar ei ol lawer o weithiau heb eu cyhoeddi. Neillduolion cerddoriaeth Schubert ydyw gwreiddioldeb, dwysder teimlad, a nerth. Er adeg ei farwolaeth, y mae clod Schubert fel cyfansoddwr wedi bod yn ymledu yn raddol drwy holl Ewrop, ac y mae ei gerddoriaeth yn cael ei phrisio yn awr yn Mhrydain yn fwy nag y cafodd erioed o'r blaen.

Bu farw yn Vienna, ar y 19eg o fis Tachwedd, 1828. Y mae ei fywgraffiad gan Kreisale von Hellborn wedi ei gyfieithu i'r iaith Saesneg gan Arthur Duke Coleridge. Y mae *Schubert Society* hefyd wedi ei sefydlu yn ddiweddar yn Llundain.

SCHUMANN, ROBERT: cyfansoddwr cerddorol enwog, yr hwn y mae ei weithiau yn dra chymmeradwy yn ei wlad ei hun. Ganwyd ef yn Zwickau yn Saxonia, yn y flwyddyn 1810. Dangosodd yn foreu fod ganddo ddawn i gyfansoddi cerddoriaeth, ac i chwareu ar offerynau. Anfonwyd ef yn 1828, pa fodd bynag, i brif athrofa Leipzig, i astudio y gyfraith. Er mwyn boddloni ei fam y darfu iddo fel hyn fygu ei dueddiadau, ac ymgymmeryd ag astudiaeth ag oedd yn annymunol ganddo. Yn 1830, efe a berswadiodd ei fam i adael iddo roddi heibio y gyfraith, ac ymroddi i gerddoriaeth. Dododd ei hun dan addysg Wieck—merch yr hwn a briododd. Yn fuan wedi hyn, dechreuodd olygu y "*Neue Zeitschrift für Musik*," ac yn 1844 symudodd i Dresden. Bach, Beethoven, Mendelssohn, a Schubert oedd ei dduwiau cerddorol. Cyfansoddodd gerddoriaeth gyfaddas i ganuon Heine, Ruckert, Chamisso, Burns, a beirdd eraill. Dygodd allan wedi hyn lawer o gyfansoddiadau perorfaol (*orchestral*). Ond cyn hir, daeth pruddglwyf mawr ar Schumann, a thafodd hyny ei gysgod dros ei gerddoriaeth hefyd, gan ei gwneuthur yn fynych yn drymlyd a phoenus. Trodd y pruddglwyf hwn yn raddol yn wallgofrwydd anobeithiol; ac ar y 29ain o Orphenaf, 1856, bu farw yn Endenich, ger Bonn. Er fod Schumann, fel cerddor, yn cael ei ddiystyru a'i ddirmygu gan y rhan fwyaf ar y cyntaf, etto rhestrir ef yn awr yn mhlith y goreuon. Un o'i brif gynnyrchion ydyw yr alaw-gŵn a elwir "*Paradies and the Peri*"—geiriau yr hon a

gyfieithwyd o gân Moore. Canwyd hi yn Llundain yn 1856; ond er cymmaint oedd swyn llais Jenny Lind, ni ddarfu i'r alaw-gŵn foddhau y bobl. Canwyd hi eilwaith yn 1866, ond ni chafodd gymmeradwyaeth y pryd hwnw chwaith. Ysgrifennwyd hanes bywyd Schumann gan Wasielewski, ac yn ddiweddarach gan Reissmann.

SEINIADAETH (Acoustics). Gwel SŌN.

SERVIA. Gwel EWROF YN 1879.

SOLARIO, ANTONIO DE; yr hwn, hefyd, a elwid 'IL ZINGARO,' neu y SIPSŴN; yr hwn, yn ol Dominici, a anwyd yn Chivita, yn yr Abruzzi, yn y flwyddyn 1382: ond eraill a dybant mai Venetiad ydoedd efe. Un o'r bobl a adwaenid wrth yr enw 'Sipsiwn' oedd efe o ran ei enedig- aeth; ac yn ei ieuengetid, teithiai ar hyd y wlad i weithio fel gŵf, a mynegir iddo gael ei gymmeryd i mewn i gartref yr arlunydd Colantonio del Fiore yn Naples, o herwydd ei fedrusrwydd mawr fel gwneuthurwr offerynuau heilyn. Y mae o'r bron yr un chwedl yn cael ei hadrodd am Solario a'r hon a adroddir am Mastys, gŵf Antwerp. [Gwel MASTYS, QUENTIN]. Syrthiodd Solario mewn cariad gyda merch Colantonio; a syrthiodd hithau mewn cariad ag yntau. Gwnaeth Solario ei feddwl yn hysbys i Calantonio; ond dywedai yr olaf na chydysniai efe byth i'w ferch briodi & neb ond ag arlunydd a feddai o leiaf gymmeriad mor uchel ag ef ei hun. Nid oedd y Sipsiwn i gael ei ddigalonni yn y ffordd hon: gofynodd am gael deng mlynedd o amser i astudio y gelfyddyd, ac er mwyn boddloni ei fereh, cydsyniodd Colantonio a'r cais. Rhoddodd Solario ei hun yn ddysgybl i Lippo Dalmasi yn Bologna, gyda'r hwn yr arosodd am chwech neu saith mlynedd; ac wedi hyny, teithiodd trwy brif drefydd Italy mewn trefn i astudio gweithiau meistriaid eraill yn y gelfyddyd. Yn mhen ychydig gyda naw mlynedd, dychwelodd yn ddirgelaidd i Naples; ac wedi anrhegu brenhines Naples & darlun o'r Forwyn Fair, ac o'r bachgen Iesu yn cael ei goroni gan angylion, ac hefyd wedi cael caniatâd i baentio darlun o'r frenhines, gwahoddwyd Colantonio i weled cynnyrchion yr arlunydd anadnabyddus; a dadganodd yntau ei edmygedd mwyaf o hon- ynt. Yna amlygodd Solario ei hun; ac yn fuan ar ol hyny, daeth yn fab-yn-nghyfraith i Colantonio. Sefydlwyd ei gymmeriad ar unwaith, a chafodd lawer o waith, yn enwedig yn Naples, i baentio allorau yr eglwysydd, ac addurno muriau mynachdai a thai crefyddol eraill. Yn ystum y pen a mynegiad y wynebryd, ac yn rhagoriaeth a chyfoethogrwydd ei liwiau, y mae wedi cael ei gymmharu i Titian. Canmolir ef hefyd am agweddiad teleidiw ei luniau; ond dywedir ei fod yn ddiffygiol mewn tynu y traed a'r dwylaw. Yr oedd Solario hefyd yn enwog iawn fel addurnwr llawysgrifau, ac yn enwedig Beiblau. Bu farw yn y flwyddyn 1455, yn 73ain mlwydd oed.

SUNNIAID: traddodiedyddion neu gredinyr yn y *Sunna*.—yr hyn a arwydda ddywed- iadau ac esamplau Mahomet. Enw ydyw hwn a roddir ar y Molesmiaid 'uniawngred,' i'w gwahaniaethu oddi wrth y Sitaïd. Dosberthir hwy i bedair sect fawr; y rhai, er y gwahaniaethant ar bynghan dibwys, etto ydynt yn cydnabod eu gilydd, ac yn rhestru eu gilydd yn mhlith y

'ffyddloniaid,' ac yn 'ddeiliaid iachawdwriaeth;' ac y mae ganddynt oll gyssegrfa yn Mecca. Y flaenaf o'r sectau hyn ydyw yr Hanefitiaid, a sylfaenwyd gan Abu Hanifa; yr hwn a fu farw 150 o flynyddoedd ar ol sefydliad Mahometiaeth. Gelwir hwynt yn bennodol yn 'ddilynwyr rhe-swam,' tra y mae y tair sect arall yn cymmeryd eu harwain yn hollol gan draddodiad. Y maent hwy yn caniatu i reswm y rhan benaf yn eu penderfyniadau ar faterion cyfreithiol, &c. I'r sect hon yn benaf y perthyna y Tyrciaid a'r Tartariaid. Yr ail sect ydyw y Malekiaid, a sylfaenwyd gan Malek Ibn Ans; yr hwn a fu farw yn Medina 180 o flynyddoedd wedi sylfaenu Mahometiaeth. Fel un prawf mawr o ragoriaeth cymmeriad y gŵr hwn am ostyngaidrwydd, dywedir, pan y gofynwyd am ei benderfyniad ar wyth a deugain o gwestiynau, na phenderfynai efe ond un ar bymtheg o honynt, gan addef yn rhwydd ei anwybodaeth ynghylch y gweddill. Yn Barbary, a lleoedd eraill yn Affrica, y mae ei ddilynwyr yn benaf. Mohammed Al Shâfeî, a anwyd yn Palestina yn y fl. 150 o'r cyfnod Mahometiaid, ac a addysgwyd yn Mecca, oedd sylfaenydd y drydedd sect—y Saffeitiaid. Yr oedd efe yn elyn mawr i'r duwinyddion ysgol-heigaidd, ac ymddengys ei fod yn ddyon o feddwl

galluog a gwreiddiol. Ni byddai byth yn tyngu yn enw yr Arglwydd; a chymmerai amser i ystyried yn wastad pa un ai ateb cwestiwn a roddid iddo, a wnai, ai peidio. Anrhydedd ei mor fawr fel y dywedai ei gydoeswyr am dano, ei fod "fel haul i'r byd, ac fel iechyd i'r corph;" a dywedid fod holl draddodiadau Mahomet yn huno hyd nes y daeth efe i'w dihuono. Y mae'n debyg mai efe oedd y cyntaf i roddi rheithofyddiaeth Fahometiaid mewn trefn. Yn Arabia a Phersia y ceir ei ddilynwyr yn awr lioscaf. Sylfaenydd y bedwaredd sect, sef yr Hanbaliaid, oedd Ahmed Ibn Hanbal. Ganwyd ef y fl. 164 o'r cyfnod Mahometiaid, ac yr oedd yn gyfaill mynweol i Shâfeî. Yr oedd ei wybodaeth o'r traddodiadau (o ba rai, meddir, y gallai adrodd miliwn) yn nodedig, a mynegir ei fod yn hynod am ei grefyddolder. Dysgai mai nid peth credig oedd y *Coran*; ond ei fod yn bod erioed yn hanfod Duw—athrawiaeth, am gyhoeddi yr hon y ceryddwyd ef yn dost gan Caliph Al-Motassam. Dywedir na ddarfu i ddim llai nag ugain mil o Iuddewon, Cristionogion, swyddogion, ac anghredinwyr, goffeidio ffydd Mahomet ar ddydd ei farwolaeth ef. Buont unwaith yn dra liosog; ond yn bresennol nis gellir cyfarfod â'r Hanbaliaid yn mron yn un man y tu allan i Arabia.

T.

TLODI

TLODI

TLODI, TLODION, a DEDDFAU Y TLOD-ION. Wrth y gair *tlodi* (*pauperism*), yn y cyssylltiad hwn, y meddylir ystâd y rhai hyny y mae yn rhaid iddynt wrth gynnorthwy o'r plwyf. Y mae y gair *tlodion* (*paupers*) yn cynnwys hefyd plant amddifaid, plant gordderch, a phlant fydd wedi eu gadael, yn gystal a rhai sydd o herwydd hensaint, afiechyd, neu wendid, yn analluog i ennill eu bywoliaeth, ac felly dan orfod i dderbyn cymmorth plwyfol.

Y mae pob plwyf yn y deyrnas hon yn rhwym i gynnal ei dlodion ei hun. Y mae gan bob dyn anghenus, pa un bynag a fyddo ai brodor ai estron, hawl i dderbyn cymmorth angenrheidiol o gronfa y dalaeth y bydd efe yn aros ynddi. Er mwyn cyfarfod â hyn, gorohymynir pennodi arolygwyr y tlodion yn mhob plwyf, bob blwyddyn, ar y 25ain o fis Mawrth, neu o fewn pythefnos ar ol hyny; a hwyntwy, ynghyd â'r gwarcheidwaid eglwysig, sydd i godi yr arian angenrheidiol. Gwnsyr hyn trwy dreth, yr hon y gall yr arolygwyr ei gofyn gan bawb fydd yn dal eiddo yn y plwyf, wedi y cadarnhaer y dreth hono gan yr ynadon. Treth leol ydyw hon gan hyny ar y deiliad, ac nid ar y perchenogion, os na byddant hwy yn ddeiliaid hefyd. I'r arolygwyr y perthyn y gwaith o godi arian; ond nid hwyntwy sydd yn gwneyd hyn yn uniongyrchol ac yn wastadol. Er mwyn gochel y niwed a berid gan waith swyddogion pob plwyf yn cyfranu yr arian wrth eu mympwy, sefydlwyd gallu capolog a llywodraethol yn 1834, a elwir Cyfeistodded Deddf y Tlodion (*Poor Law Board*); a rhoddwyd awdurdod i gyfuno amryw blwyf-ydd yn undeb, er mwyn chwaneog o unfurfiaeth a chynnilddeb, ac i adeiladu tlotty. Gweinyddir achosion pob undeb gan nifer o bersonau a elwir yn warcheidwaid, y rhai a etholir gan y plwyf-ydd, ynghyd â'r ynadon sirol fydd yn preswyllo o fewn yr undeb, y rhai a elwir yn 'warcheidwaid wrth eu swydd.' Y mae y tlotty undebol, a'r treuliau sydd ynghlân âg ef, o dan lywodraeth y gwarcheidwaid. Diagwyllir iddynt, wrth weinyddu cymmorth, wyllo rhag rhoddi cefnogaeth i ddiogi a thwyll; a'u dyledswydd ydyw cynnorthwyo y rhai fydd mewn angen ar y pryd, ac nid eu galluogi i ochel angen yn y dyfodol. Nid ydynt felly yn rhoddi i neb ond yr hyn sydd anhebgorol i'w gynnalisaeth.

Perthyna i Ddeddf y Tlodion reolau manwl ynghylch dosbarthiad y tlodion yn y tlotty, y dull o'u derbyn i mewn, yr ymborth, y ddygyblaeth, a'r cynnorthwy oddi allan (*out-door*). Yn gyffredin, personau sydd yn byw yn rhywle o fewn yr undeb a gynnorthwyir, oddi eithr mewn amgylchiadau neillduol. Pa bryd bynag y rhoddir cymmorth i ddyd iach, y tu allan i'r tlotty, y mae yr hanner o hono i fod yn ymborth neu yn danwydd. Yn wythnosol y rhoddir cym-

mhorth i'r tlodion y tu allan i'r tlotty. Y mae pob gwryw iach a dderbynia cymmorth yn cael ei osod ar waith gan y gwarcheidwaid, ac yn cael ei gadw i weithio tra y bydd efe yn derbyn y cyfryw cymmorth. Os bydd gan berson tlawd a ofyno am gymmhorth dad neu daid, fam neu nain, neu blentyn, a ddichon ei gynnal, gall swyddogion yr undeb appello at yr ynadon am orchymyn (*order*) i orfodi y cyfryw berthynas i gyfranu at ei gynnalisaeth yr hyn a farnont hwy y bydd efe yn alluog i'w dalu.

Tlodion y plwyf, mewn un ystyr, ydyw yr holl rai hyny a ddiwyddant fod yn y plwyf pan y bydd yn gyfyng arnynt; o herwydd y mae y plwyf y byddont ynddo yn rhwymedig i roddi i'r tlodion hyny cymmorth yn ddioedi. Ond pe byddai pob plwyf yn rhwymedig i roddi cymmorth neu gynnalisaeth barhaus i bob dyn anghenog a allai ddigwydd fod ynddo ar y pryd, byddai trethi y tlodion yn rhwym o fod yn fwy, gan y byddai tlodion felly yn rhydd—un ai oddi ar fympwy, neu ar annogaeth eraill—i bwyso yn ddiddiwedd ar ryw blwyf neillduol, neu i grwydro wrth eu hewyllys o'r naill blwyf i'r llall. Pasiwyd mesur yn nheyrnasiad Siarl yr Ail i attal hyn. Y mesur hwn ydyw sail y gyfraith sydd yn awr yn penderfynu y plwyf y mae dyn tlawd dibynol yn perthyn iddo, ac yn rhoddi hawl i'r ynadon i'w symmud ef iddo; deddf sefydliad (*law of settlement*) y gelwir y ddeddf hon. Pan y ceisir symmud dyn tlawd (*pauper*), y mae yn angenrheidiol ei gymmeryd o faen dau ustus heddwch i gael ei holi; ac wedi cael prawf o'i sefydliad (*settlement*), rhydd yr ustusiaid awdurdod i arolygwyr y tlodion i'w anfon ef at arolygwyr plwyf ei sefydliad. Ond os bydd y dyn tlawd yn rhy glaf i'w symmud, gall yr ynadon oedi y gorohymyn hyd nes y gwelhaeo. Y mae y plwyf fydd yn anfon ymaith y cyfryw ddyn tlawd i blwyf arall yn rhwymedig i roddi rhybudd i'r plwyf hwnw. Ond y mae y gyfraith o barth i 'sefydliad' y tlodion mor ddyrys, fel y mae y plwyf yr anfonir hwynt iddo yn fynych yn appello at y brawdlys chwarterol yn erbyn y plwyf fydd yn eu hanfon: ac weithiau, bydd yr achosion hyn yn cael eu hanfon o'r brawdlys chwarterol i fyny i Lys y Frenhines. Y mae rhai tlodion, fodd bynag, nas gellir mo'u symmud; ac am hyny, fe'u gelwir yn 'dlodion an-symmudadwy.' Tlodion o'r fath yma yw y rhai hyny sydd wedi bod yn preswyllo am ddwy flynedd, neu chwaneog, yn y plwyf neu yr undeb hwnw yr aethant yn dlawd ynddo. Nis gellir symmud tlodion rhwng Lloegr, yr Alban, a'r Iwerddon, ond ar yr ammodau a nodir mewn gweithredoedd seneddol neillduol.

Yr oedd cenhedloedd cyntefig y byd yn ystyr-ied elusengarwch fel dyledswydd grefyddol, ac o blegid y rheswm hwn yr anwyddent eu gilydd

i roddi elusen. Dywedir y byddai cenhedloedd Ewrop, yn yr hen amser, yn darparu ar gyfer y tlodion fel mater o ddoethineb gwladol. Ymfrostiaid Athen unwaith na feddai hi un dinesydd mewn angen, ac nad oedd neb yn gwaradwyddo y genedl trwy gardota. Ond o'r diwedd, dygodd rhyfel tlodi i'w ganlyn, a gwnaethant hwy gyfraith i gynnal y rhai a anafid mewn rhyfel; ac yn ddiweddarach, i blant y rhai a leddid. Yr oedd hefyd yn nhaleithiau democrataidd Groeg fath o gymdeithasau cyfeillgar er cynnorthwo aelodau anghenus; ond disgwyliid iddynt ddychwelyd yr arian pan y deuent i sefyllfa well. Gwnaed cyfreithiau tiriogaethol gan y Rhufeinaid yn y blynyddoedd 486 a 376 c.c., er mwyn attal eithafon cyfoeth a thlodi o fewn y wladwriaeth. Penderfynasant faint yr eiddo a ddylasai fod gan bob dinesydd, a gorchymynasant fod i bawb oedd yn meddu mwy na'r gyfran bennodedig roddi yr hyn oedd dros ben i'r rhai nad oedd ganddynt ddim. Dygodd Caius Gracchus i mewn yr arfer o werthu grawn am brisiau isel; ac yn mhen ysbaid o amser wedi hyny dechreuwyd ei ranu yn rhad. Ceisiodd Augustus attal hyn—ond yn gwbl ofer. Yn ei amser ef portlith dau can mil yn y modd hwn. Dywed Cicero fod y ddarpariaeth hon mewn mawr gymmeriad gyda phobl Rhufain, gan ei bod yn eu diwallu hwynt â bara, heb iddynt lafurio am dano; ond y mae ysgrifenydd Rhufeinaid eraill yn tystiolaethu ei bod yn niweidiol i amaethyddiaeth ac i foesau.

Yn y canol-oesoedd, yr oedd y rhan fwyaf o'r llafurwyr mewn cyflwr o gaethiwed, a dibynent ar eu harglwyddi gwriogaethol am eu bywoliaethau. Cydnabyddai yr arglwyddi eu rhwymedigaeth i ddarbot dros eu caethweision, fel yr oedd llawer, ar ol cael eu rhyddhan, yn myned yn ol i gaethiwed er mwyn ymgadw rhag angen. Yn amser y Sacsoniaid llafuriai y taigion (*villains*) y ddaear, a derbyniwyd gyfran o dir tuag at eu cynnalieith eu hunain a'u teuluoedd. Ond Eglwys Rhufain yn benaf a gymmerodd arni ei hun y gwaith o dderbyn a chyfranu elusenu. Dywed Fuller, yn ei "*Church History*," mai "yr elusenu hyn oedd yr creu ac yn cynnal y tlodion;" a dywed Hallam hefyd yn ei "*Church History*" mai "achos o drueni, ac nid meddyginiaeth rhagddo, oedd dull yr eglwys o roddi elusenu." Y mae Eglwys Rufain, yn arbenig, yn parhau etto i gyfranu elusenu yn gyhoeddus ac yn ddirgel.

Yn yr YSPAEN, y mae'r wladwriaeth yn cadw amryw o noddfeydd i loerigion, deillion, mudion, a byddariaid. Y mae hi hefyd yn cyfranu swm mawr o arian yn flynyddol i'r taleithiau tuag at gynnorthwo y tlodion sydd ynddynt, ac y mae pob taleith yn rhwym i gasglu cymmaint ddwy waith o arian a'r hyn a dderbynia gan y llywodraeth. Y mae y llywodraeth yn dyfod yn mlaen hefyd i gynnorthwo y deiliaid pan fyddant mewn adfyd, neu pan ddolo rhyw drychineb arnynt; ac y mae hefyd yn rhoddi rhyw gymmaint yn flynyddol at gynnorthwo Yspawnyr anffodus mewn gwledydd estronol.

Yn AWSTRIA, gorfyddir i bob cwmrawd (*commune*) gynnal ei dlodion ei hun. Mewn llawer o'r taleithiau, chwanager elusenu neillduol at y cynnorthwo cyffredin, y rhai a gyfrenir gan yr offeiriad (*cure*), ac ychydig o drigionion dewisedig a elwir "Tadau y Tlodion," ynghyd â swyddog cyfrifol o'r cwmrawd. Holir yr fyfyrwyr yn fawwl ynghylch achos eu tlodi; ac os bydd eu

hattebion yn foddhaol, rhoddir iddynt ddogna yn wythnosol yn ol eu hoed a'u hangen. Am y tlodion methedig, nad oes ganddynt berthynasau i drigo gyda hwynt, cymmerir hwy i'r elusendai cymmyddol, lle y cant, ynghyd â letty, dan a goleu, dillad, gofal meddygol, a swm bach o arian i brynu bara, ac angenrheidiâu eraill. Darperir ar gyfer plant yn nghartrefi eu rhieni, neu rhoddir hwynt mewn elusendai, neu ynto gosodir hwynt dan warchodaeth dynion da eu gair, y rhai a dderbyniant dâl bob mis, fel yn yr Alban. Arolygir y plant hyn gan yr offeiriad, y maerod, a swyddogion iechydol y cwmrawd. Gofelir am 'blant cael,' neu blant a geir heb rieni (*foundlings*), loerigion, deillion, mudion, a byddariaid, gan y llywodraeth. Cospir crwydriaid; ac y mae pob rhieni a adawant i blant o dan bedair-ar-ddeg oed gardota yn agored i gael eu carcharu am dri mis. Anfonir crwydriaid iach a chryfion i'r cyweirdai (*houses of correction*) i weithio.

Yn FFRAINGO, nid yw cynnorthwo y tlodion yn beth gorfodol, yn gymmaint a bod gan y cyfranwyr hawl, ar ol gwneyd ymchwiliad, i wrthod cynnorthwo i bawb, oddi eithr i loerigion a 'phlant cael.' Y mae gweinyddiad cynnorthwo cyhoeddus i dlodion yn Ffrainco o dan oruwchreolaeth y gweinidog cartrefol. Yn Ffrainco hefyd rhoddir cynnorthwo i gryn lawer o sefydliadau elusenuol neillduol. Y cwmrawd yn benaf sydd yn gofalu am ddiwallu anghenion y tlodion fydd ynddo. Ei ddyledswydd ydywedrych na byddo neb fydd mewn gwir angen yn cael ei adael yn ddiymgeledd, ac i ofalu ar fod natur y cynnorthwo yn gyfryw ag y gellir peidio a'i roddi pan y paid yr angen. Y mae'r cwmrawd yn cefnogi elusenu gwirfoddol a fwriedir i gynnorthwo y tlodion. Gwaharddir cardotta, a chospir ef hefyd, yn mha le bynag y bydd sefydliadau er cynnorthwo y tlodion.

Yn yr IS-ALMAEN, y mae trefedigaethau i'r tlodion wedi eu rhoddi gan y llywodraeth er's hanner cant o flynyddoedd. Bydd crwydriaid, ar ol iddynt gael eu carcharu am ennyd, yn cael eu hanfon i un o'r rhai hyn, lle y cedwir hwynt dan ddysgyblaeth gaeth. Anfonir y tlodion goreu eu cymmeriad i'w cynnal eu hunain a'u teuluoedd trwy lafurio y ddaear mewn trefedigaethau rhyddion. Ond dywedir na bu y cynllun hwn yn llywyddiannus hyd yn hyn.

Yn yr AMERICA, y mae y cynllun yn debyg i gynllun y wlad hon. Y mae gan bob dyn yno hawl gyfreithiol i gael cynnorthwo gan y dref y bydd efe yn byw ynddi, gan fod y trethi yno yn cael eu gosod ar drefydd, ac nid ar blwyf-ydd. Y mae pob Americanwr a elo i ddibynnu ar gynnorthwo yn colli ei freintiau gwladol. Gallir traddodi crwydriaid a dogwyr i'r gweithdy, a'u gwneyd i lafurio megys mewn cyweirdy (*house of correction*). Y mae y gweinyddiad yno yn nwyllaw arolygwyr, y rhai sydd yn arfer eu doethineb gyda golwg ar y dull o gynnorthwo.

Yn LLOEGR, yr oedd y tlodion yn byw yn gyfangwbl, hyd amser Harri VIII., ar elusengarwch personol, ac felly yr oedd tlodion yr Iwerddon yn byw hefyd hyd 1838. Yn ol cyfraith a wnaed yn 1349, yn nheyrnasiad Edward III., gwaharddwyd rhoddi elusen i gardotyn galluog i weithio. Yn ol y gyfraith gyffredin, yr oedd y tlodion i gael eu hymgeleddu gan yr offeiriad a'r plwyf-olion, fel na threngai neb o eisieu ymgeledd; ac yn ol deddf a wnaed yn nheyrnasiad Richard II., gorchymynid i bob gŵr lleyg a berchenogai dir

eglwys neu fywoliaeth eglwysig, i gyfranau swm blynyddol i'r tlodion; ond ni wnaed un gyfraith orfodol hyd amser Harri VIII. (1535). Gorchymynwyd bob plwyf i dderbyn ac i ymgel-eddu y rhai methodig, ac i orfodi y rhai iach a chryfion i weithio. Gorchymynwyd gwneuthur cronfa gyffredinol o'r elusenau, a dirwyd pwy bynag a roddai elusen mewn ffordd wahanol. Yr oedd y cardotyn iach i gael ei fflangellu am y trosedd cyntaf—i gael tocio ei glust am yr ail drosedd—ac i ddioddef marwolaeth am y tryd-ydd trosedd fel drwgweithredwr, ac fel gelynn i les y cyffredin. Diddymwyd y gyfraith hon gan Edward VI., "am fod dynion, o herwydd tosturi fol, yn ei gwneuthur hi yn ddirym." Ond nid llawer tynerach oedd y gyfraith a wnaed yn ei lle. Yn ol hono, yr oedd i argraffu y llythyren V a haidarn poeth ar ysgwydd y troseddwr, a'i gondemnio i fod yn gaethwas am ddwy flynedd i unrhyw ddyd a ofynai am dano. Os diangai efe yn nghorph yr amser hwnw, yr oedd i gael ei losg-nodi a'r llythyren S ar ei foch, ac i gael ei ddyfarnu yn gaethwas am ei fywyd. Os diangai drachefn, yr oedd i ddiodeff marwol-aeth fel drwgweithredwr. Os na byddai undyn yn hawlio y fath gardotyn, yr oedd yn rhaid i'r lle y cafodd ei eni ynddo ei gadw fel caethwas; ac os na wneid hyny, rhoddid dirwy drom ar y trigolion. Yn nheyrnasiad Elizabeth, ffrufwyd deddf llawer mwy tyner a mwy rhesymol. A hon, yn wir, ydyw sylfaen y deddfau sydd mewn grym yn bresennol. Yr oedd yn rhaid i'r holl blwyfolion dalu treth i gynnorthwyo y tlodion, a chyfarwyddid barnwyr, y sir i bennodi dau neu dri o oruchwylwyr i gydweithredu a'r wardeniaid. Gorchymynid cynnal y methodig a'r anafus, a phrentisio y plant, a darparu gwaith i'r rhai a fedrent weithio. Yr oedd gan y barnwyr hawl i draddodi i'r cyweirdy neu i'r carchar cyffredin pob un na fynai weithio, ac hefyd i drethu bob dyn o foddion i gynnal neu i gynnorthwyo ei blant, ei ŵyrion, a'i rieni. Yn araf y daeth mesur mawr Elizabeth i weithrediad. Hyd deyrnasiad Siarl I., yr oedd llawer o blwyfydd a yrent eu tlodion ymaith, ac na chasglent ddim treth; ond yr oedd y drygau mwyaf wedi eu symmud ymaith—ac yohydig o ddeddfu a fu ar y mater am y can mlynedd dilynol. Mewn mesur a basiwyd yn 1691, yn nheyrnasiad Gwilym a Mari, penderfynwyd fod i bawb a dderbynient gynnorthwyo plwyfol gael eu cofrestru a'u harchwilio gan gyfarfod y plwyf (*vestry*), am fod y wardeniaid yn camddefnyddio yr awdurdod diderfyn oedd ganddynt, gan roddi cynnorthwyo "er eu budd neillduol eu hunain," drwy yr hyn beth y trymheid baich y plwyf. Rhoddai y mesur hwn awdurdod i'r barnwyr i orchymyn cynnorthwyo pawb a sythiant i angen neillduol a disyfyd—darpariaeth a drodd allan wedi hyny yn achos o anhawser a dryswch mawr. Y drygau y cwyndid o'u plegid o hyny allan oedd, fod llawer yn pwyso ar y trethi a ddylasant fod yn cynnal eu hunain yn gyfaingwbl; fod llafur tlodion dibynol yn ymyraeth yn niweidiol a llafur gweithwyr diwyd; fod y goruchwylwyr yn gweithredu yn anonest, a hyny yn ddigerydd; a bod y barnwyr, gyda gormod o haelfrydedd, yn gorchymyn i'r doeth a'r diwyd roddi ei ennillion i gynnal y difolaf a'r dioglyd. Gwnaed ymdrech yn ystod teyrnasiad y tri Sior cyntaf i ddiwygio y camarferion hyn, trwy wneuthur i'r barnwyr gydweithredu a'r goruchwylwyr, a gwneuthur y goruchwylwyr

yn gyfrifol i'r plwyfolion. Yn lle rhoddi cymmorth i'r tlodion yn eu tai eu hunain, dechreuwyd yn amser Sior I. i'w hannog i fynydd i'r gweithdy. Amlhaodd y gweithdai grym lawer mewn canlyniad i hyn. Sefydlwyd undebau hefyd trwy fesur a elwid Mesur Gilbert (1782), a phasiwyd rhês o fesurau i nodd i prentisiaid plwyfol. Tua diwedd y ddeunawfed ganrif dechreuwyd lliniaru llawer ar gyfreithiau y tlodion. Yn ol mesur a basiwyd yn 1796 mwyha-wyd swm y cymmorth, a chaniatawyd i lawer chwanegael derbyn o hono. Diddymwyd y ddeddf oedd yn gwahardd cymmorth i'r rhai a wrthodent fynydd i'r tloty, a rhoddwyd ychydig o gymmhorth hefyd fel chwanegiad at gyflogau annigonol. O hyny allan, aeth rhoddiad cymmorth mewn rhyw fodd neu gilydd o'r tu allan i'r tloty yn rheol; ond aethpwyd i gwyno eu bod wedi troi deddfau y tlodion yn ffordd i dalu cyflogau. Yn 1801, yr oedd swm y trethi yn 4,000,000p. Yn 1820, yr oeddnt wedi cyrhaedd 7,330,254p. Yn 1817, mynegodd dirprwyaeth o Dŷ y Cyffredin eu bod yn barnu y llyngai y trethi hyn holl faeliannau y wlad i fyny, os na roid attalfa arnynt. Er fod rhyw gymmaint o ddaioni wedi dyfod o'r ddirprwyaeth hon, etto yr oedd cymmaint o gamwri yn aros fel y barnwyr yn angenrheidiol bennodi dirprwyaeth arall yn nechreu y flwyddyn 1832. Gwaith y dirprwywyr oedd chwilio allan ddiffygion y trefn-iaidau oedd yn bodoli y pryd hwnw, ac awgrymu gwelliantau—ac yn nechreu 1834, cyflwynasent eu hadroddiad. Dangosai hwnw fod annibyn-iaeth, uniondeb, a diwydrwydd y gweithwyr wedi darfod. Dywedid mai gwreiddyn y drwg oedd y chwanegiad a wneid at gyflog gweithiwr er ei gynnal ei hun a'i deulu. Arferid talu iddo yn ol ei angenrheidian, ac nid yn ol ei ddiwydrwydd. Arferai amaethwyr droi eu gweithwyr ymaith, a gwrthodent eu cyflogi am gyflog teg; a'r canlyniad oedd, fod llawer o honynt allan o waith. Yna cymmerai yr amaethwyr hwynt yn eu hol oddi ar y plwyf am gyflogau isel, y rhai a delid allan o'r trethi. Mewn llawer o blwyfydd yr oedd pob llafurwr yn derbyn cynnorthwyo plwyfol, a thelid mwy iddo am ddiogi nag am weithio. Teldig chwaneg iddo os cymmerai wraig dlawd, a chwaneg drachefn pan y genid plant iddo. Byddai tlodion yn priodi yn ddwy-ar-bymtheg neu ddeunaw mlwydd oed, ac yn hawlio y cymmorth arferol y diwrnod ar ol eu priodas. Nis gallai dyn tlawd gynnulo dim yn y plwyfydd hyny: os gwyddid ei fod trwy ddiwydrwydd wedi casglu ychydig o arian, gwrthodid rhoddi gwaith iddo hyd nes y byddai ei gynnillion wedi eu gwario, ac yntau wedi ei ddwyn i lawr yn gydwasad a tlodion (*paupers*) eraill. Heb law hyny, profwyd fod camwri mawr ynglŷn a'r gweinyddiad o gymmhorth a geid yn y tlotai; o herwydd yr oedd yr ym-borth a'r llety a ddarperid i tlodion diog mor ragorol fel nad oedd gan yr holl weithwyr—nac hyd yn oed llawer o'r trefthalwyr eu hunain—fodd i'w gyrhaedd. Barn y dirprwywyr oedd fod y dull oedd yn bod y pryd hwnw o weinyddu cymmorth "yn wrthwyneb i lythyren ac ys-bryd y gyfraith, ac yn ddiystriol i lwyddiant y wladwriaeth." Dadganent eu barn yn gryf, y dylai cyflwr y tlawd dibynol (*pauper*) fod is-law cyflwr isaf dyn tlawd annibynol, gan fod pob ceiniog a gyfrenir tuag at wneuthur cyflwr y blaenaf yn fwy dymunol na chyflwr yr olaf yn gefnogusth i ddiogi a drygioni. Cynnysiasent yr

hyn a ganlyn:—laf, Na roddid cynnorthwy mwych o'r tu allan i'r tlotty. 2il, Bod awdurdod mewn rhyw fan canolog i reoli gweinyddiad cynnorthwy. 3ydd, Sefydliad undebau. 4ydd, Trefn eglur a chyflawn o gadw cyfrifon. A phasiwyd mesur oedd yn corphori y cynnygion hyn yn mis Awst, 1834. Newid gweinyddiad y gyfraith, ac nid newid y gyfraith ei hun, a wnaeth y mesur hwn. Drwy hyn, cafodd y plwyfydd yroedd tlodion dibynol ynddynt ymwared mawr a buan. Diflanodd llawer o'r tlodion hyn pan y gwelasant fod yn rhaid iddynt weithio am eu tamaid, naill ai o fewn, neu ynte o'r tu allan i'r tlotlat. Cododd cyflogau a gostyngodd y treuliau hyd 20 y cant. Yn 1834, yr oedd yr arian a dreuliwyd i gynnorthwyo y tlodion yn 6,317,255*p.*; yr hyn oedd yn gyfartal i 8s. 9½c. y pen. Yn mhen tair blynedd fe ddarfu i'r Mesur Diwygiadol (*Amendment Act*) wneuthur y treuliau yn llai o un rhan o dair. Diwygiwyd mesur 1834 yn y blynyddoedd 1836, 1838, 1846, ac 1847. Ac yn 1848, sefydlwyd bwrdd cyhoeddus yn lle dirprwywyr, yr hwn fwrdd oedd yn un o swyddfeirdd y llywodraeth. Rhoddwyd i lywydd y bwrdd awdurdod y dirprwywyr, ac yr oedd yn dal ei swydd fel un o weinidogion y goron. Trosglwyddwyd awdurdod a dyledawyddau Bwrdd Deddf y Tlodion i Fwrdd y Llywodraeth lleol trwy fesur a baswyd Awst 14eg, 1871—yr hwn sydd yn parhau.

YR ALBAN A'R IWERDDON.—Y mae deddfau neillduol wedi eu gwneod gyfariad a hwy; ond y maent, o ran egwyddor ac ymarferiad, yn debyg i rai Lloegr. Gweinyddir hwynt gan fwrdd canolog, yr hwn sydd yn arolygu y sefydliadau lleol.

Sefydlwyd y gyfundrefn brsenol yn yr Alban yr 1845. Rhenir y wlad yn 883 o blywyfdd—rhai o honynt wedi eu cyfuno er mwyn cyfleusdra. Gweinyddir y cymmorth gan fwrdd plwyfol, wedi ei bennodi gan y trethdalwyr, ynadon y bwrdeisdrefi, a llys isaf yr eglwys (*kirk-session*). Hwynthwy sydd yn pennodi arolygwyr y tlodion, y rhai sydd yn gweithredu fel gweinyddion y rhoddion plwyfol (*relieving officers*). Nid ydyw cyfraith yr Alban yn rhoi un cymmorth i hen bobl, os na byddant hefyd yn fethiantus, neu yn anafus. O'r tu allan i'r tlotty y gweinyddir y cymmorth yn fwyaf cyffredin. Y mae y trueni dirfawr fyddai yn fyfynu yn yr Alban er's talm wedi myned yn llawer llai er pan ddaeth Deddf y Tlodion i fod; ond y mae wedi peri i'r dosbarth isaf o'r genedl golli llawer o'r annibyniaeth a feddant gynt yno. Swm y dreth yn 1877 oedd 869,217*p.* Yn yr Iwerddon ar yr un pryd yr oedd hi yn 991,775*p.*

Y mae cyflwr y dosbarth gweithiol yn yr Iwerddon wedi bod yn waradwydd i ddeddfwriaeth y Deyrnas Gyfunol. Ni wnaed un ddarpariaeth trwy gyfraith tuag at gynnorthwyo y rhai diymgeledd yn y wlad hono hyd y fiwyddyn 1838. Y mae yr Iwerddon, mewn trefn i gyfrannu gymmorth, wedi ei rhanu yn 163 o undebau plwyfol. Yn mhob undeb y mae tlotty, yr hwn a lywodraethir gan gyfeistdeddfod o warcheidwaid, wedi eu hethol gan y trethdalwyr; a gall pob dyn diymgeledd hawlio cymmorth—yr hwn a weinyddir, gan mwyaf, yn y tlotty.

Swm treth y tlodion yn Nghymru a Lloegr yn y fiwyddyn 1880, oedd 188,811*p.*; yn 1680, yr oedd hi yn 665,562*p.*; yn 1760, yn 1,556,804*p.*; yn 1802, yn 4,952,421*p.*; yn 1815, yn 5,418,845*p.*; yn 1830, yr oedd yn 8,111,422*p.*; yn 1840, yn 5,468,699*p.*; yn 1853, yn 6,522,412*p.*; yn 1876, yn 12,905,395*p.*; ac yn 1877, yn 12,948,174*p.*

Gwariwyd mwy nag un rhan o dair o'r dreth a gasglwyd i'r tlodion yn y fl. 1876 i ddybenion eraill. Yr oedd y taliadau at y trethi sirol a bwrdeisiol, er enghraifft, yn fwy na 3,000,000*p.*; at fyrdau y prif-fyrd yn 822,000*p.*; ac at y byrddau ysgol yn 232,000*p.* Y mae yn debyg y bydd yn rhaid rhoddi llawer chwagan at y byrddau ysgol yn ystod y blynyddoedd nesaf.

Yn ystod y deunaw mlynedd ar hugain, gan dechreu gyda'r fiwyddyn 1840, a diweddu gyda 1877, yr oedd yr holl swm a gyfodwyd dan enw treth y tlodion, o fewn Lloegr a Chymru, yn 347,804,458*p.*, o ba rai y talwyd yn weithredol ar gyfer y tlodion y swm o 232,625,193*p.*, ac i ddybenion eraill, 111,492,952*p.*—yn gwneyd yr holl dreuliadau yn 344,118,145*p.*, gan adael gweddill o 3,686,313*p.* Am yr Alban, nid oes dim manylion ynghylch y derbyniadau na'r treuliadau chwaith am y chwe blynedd cyntaf o'r cyfnod hwn; ond am y deuddeg mlynedd ar hugain dilynol, yr oedd y derbyniadau yn 22,698,045*p.*, a'r treuliadau yn 22,451,769*p.*—yn gadael gweddill o 246,276*p.* Derbyniadau yr Iwerddon am y cyfnod oeddynt 30,379,815*p.*, a'r treuliadau yn 29,451,517*p.*—yn gadael gweddill o 822,298*p.* Yr holl arian a gyfodwyd yn dreth tlodion yn yr holl Deyrnas Gyfunol yn yr amser a nodwyd oedd 400,882,318*p.*; a'r holl dreuliadau trwy gyfraniadau i'r tlodion, ac at ddybenion eraill, oedd 396,127,431*p.*—yn gadael gweddill o 4,754,887*p.*; y rhai, dybygid, y rhoddir cyfrif am danynt mewn ffurdd arall.

Dengys y tabl canlynol pa faint oedd rhifedi y boblogaeth, a'r tlodion dibynol, a pha faint oedd swm treth y tlodion yn siroedd Cymru, yn ol y cyfrifiadau diweddar, sef 1876—77:—

	Poblogaeth.	Tlodion.	Treth y tlodion.
Aberteifi ...	73,441	4,838	45,988 <i>p.</i>
Brycheiniog ...	91,998	4,175	42,107 <i>p.</i>
Caerfyrddin ...	115,710	4,953	52,520 <i>p.</i>
Maesfod ...	25,490	16,312	1,303 <i>p.</i>
Morganwg ...	397,859	15,848	227,445 <i>p.</i>
Penfro ...	91,998	4,175	42,107 <i>p.</i>
Caernarfon ...	106,121	5,964	65,536 <i>p.</i>
Dinbych ...	105,102	4,149	61,530 <i>p.</i>
Ffaint ...	76,312	2,069	24,025 <i>p.</i>
Meirionydd ...	46,598	3,119	34,891 <i>p.</i>
Môn ...	51,040	2,501	22,522 <i>p.</i>
Trefaldwyn ...	67,263	3,460	54,740 <i>p.</i>

TOMOS, ROBERT, Llidiardau. Pregethwr hynod gyda'r Methodistiaid. Mab ydoedd efe i Tomos ac Elizabeth Williams, Traws-afon, ger Bettws-y-coed; ac yn y lle hwnw y ganwyd ef, Awst 28ain, 1796. Yr oedd ei dad a'i fam yn professu crefydd gyda'r Methodistiaid; ac ymddengys yr arferid cynnal moddion crefyddol yn Nhraws-afon cyn bod gan yr Ymneilldwr yn lle arall wedi ei adeiladu i addoli ynddo yn y gymyddogaeth hon; ac yn 1897, trwyddedwyd Traws-afon yn lle i bregethu ynddo. Felly yr oedd y Garth-eryr, yr annedd lle y trigai un o'r enw Ewan Jones, gwehydd wrth ei alwedigaeth, yr hwn a fuasai gyda Howel Harris yn Nhrefeca, lle yr oedd cegin eang a goleu—ac felly yn gyfleus i gynnal moddion crefyddol. Yr oedd gan Robert Tomos fantais i ymgydnabyddu â phethau crefyddol o'i febyd. Ymddengys iddo ddrygu darllen yn foreu iawn, a'i fod yn hoffi llyfrau yn mron o'i febyd. Wedi i'r haul fyned i lawr, gan nad oedd ei fam yn foddlawn iddo ddyfetha canwyllau i ddarllen, arferai yntau gasglu ynghyd goed sychion, a

chynneu tân; ac wrth olenni hwnw y darllenai. Mynegir iddo ddarllen "*Hanes y Merthyrion*" drwyddo oll pan yn blentyn yn y modd hwn. Ymddengys i'w duedd i geisio barddoni ym-afydd ynddo yn foreu, a dysgodd ddeall y mesurau a'r cynghaneddau caethion yn weddol dda erbyn ei fod yn ddeg oed:—gorchest led fawr. Daeth ei enw yn hybys fel prydydd yn lled fuan yn nghymmydogaeth ei gartref—yr hyn a'i gosododd ef yn agored i demtasiynau yn awr ac eilwaith. Yn gymmaint a bod ei rieni yn aelodau crefyddol, a'i frawd William, yr hwn oedd yn ddeuddeg mlwydd hynach nag efe, yn flaenor yn mhllith y Methodistiaid, arferai Robert Tomos pan yn blentyn fynychu y cyfarfodydd crefyddol; ac ymddengys ei fod wedi ei dderbyn yn gyflawn aelod cyn bod yn bymtheg oed. Yr oedd yn meddu ar gôf da, ac yn hoff y pryd hwnw o gofio ac adrodd y pregethau a glywai. Ar ol oedfa y boreu unwaith, yr oedd Dafydd Cadwaladr ac yntau yn nhŷ y capel, pan y gofynai y pregethwr i'r gwrandawr ieuangc adrodd yr hyn a gofiai o'r bregeth a wrandawsai. Adroddodd yntau hi yn lled gyflawn; yr hyn a ryfeddai yr hen bregethwr yn fawr. Ac ebe fe, "Wel, da machgen i:—hwyrach yr ai di yn bregethwr rhyw dro. Dal ati hi."

Dygwyd Robert Tomos i fyny yn saer maen; sef, yr un gelfyddyd a'i dad, a'i frawd. Pan y gwnaed ffordd fawr Caer gybi drwy y Bettws a Phentrefoelas, yr oedd Robert Tomos a William, ei frawd, yn gweithio ar y gwelydd a'r pontydd arni. Pan yn adeiladu Pont Waterloo dros y Gonwy, ger y Bettws, cynnygiodd cymmerwyr y bont hanner gini o wobr am wneyd y campwaith canlynol:—Gosodwyd cant o geryg y naill ar y llall, ar ddôl ger llaw y bont, a thorwyd cant o dyllan yn y ddaear tua llathen oddi wrth eu gilydd, ac yr oedd un gareg i'w chymmeryd ar y tro, a'i rhoddi yn un o'r tyllau, a'r gwaith i gyd i'w wneyd dan awr, cyn yr enmllid y wobr. Gorchwyl lled galed, gan fod raid myned dros drosedd yn mesur chwe milldir a hanner cyn y galleid ei gwblhau. Methodd amryw: yna daeth Robert Tomos yn blaen, a gwnaeth y gwaith mewn ychydig funydau dan awr, a chafodd y wobr. Aed â'i achos o flaen yr eglwys, ac yr oedd y rhan fwyaf yno am weinyddu rhyw gerydd tyner arno; ond yr oedd William, ei frawd, a rhyw rai ereill, am fod yn fwy llym, a daeth yntau ei hun i gyd'nabod y dylesid ei ddiarddel; ac felly fu. Diarddelwyd ef; a bu allan o'r eglwys am o ddeutu chwarter blwyddyn. Yn mhen tri mis dychwelodd i'r eglwys yn dra edifeiriol. Daeth i gydnabyddiaeth âg Ieuan Glan Geirionydd yn y fl. 1816, a ffrufwyd cyfeillgarwch maith rhyngddynt.

Dechreuodd bregethu yn niwedd y flwyddyn 1819, neu yn nechreu 1820. Wedi iddo ddechreu pregethu, teimlai angen am addysg chwangel. Nid oedd amgylchiadau ei rieni wedi caniatáu iddo gael ond ychydig o ysgol pan yn ieuangc; ond yr oedd efe ei hun wedi gwneyd ymdrechion i gasglu gwybodaeth. Prynai lyfrau â'r arian y gallai eu hebgor, a darllenai hwynt. Fel llawer mewn amgylchiadau cyffelyb, gweithiai yn galed y dydd, a darllenai a myfyria yn galed y nos. Tua'r adeg y dechreuodd efe bregethu, bu yn yr ysgol yn Llanrwst, gyda'r Parch. William Jones, o Ruddlan. Bu wedi hyny am dymmor yn yr ysgol gyda'r Parch. John Hughes, yn Ngwrecsam. Yr oedd yno yn y fl. 1823. Wedi dyfod o Wrecsam, ni arosodd yn hir yn nghymmydog-

aeth y Bettws; ond symmudodd i Bodffari, yn Nyffryn Clwyd, i gadw ysgol. Nid hir y bu ei arosiad yno, ond symmudodd drachefn i Drelogan, yn swydd Flint. Yr oeddidd ynghylch adeiladu capel yn y gymmydogaeth hono ar y pryd, a gosodwyd y gwaith i Robert Tomos; yr hwn, meddir, a'i gwnaeth yn onest a didwyll. Tra y bu yn aros yn Nhreflogan y derbyniwyd ef yn aelod o'r Gymdeithasfa, yn y fl. 1826. Y mae un o'r cwestiynau a roddwyd iddo y pryd hwnw gan y Parch. Thomas Richards, o Aber-gwaun, ar gael etto, ynghyd â'r atebiad a roddwyd iddo gan Robert Tomos. Y cwestiwn oedd, "A oeddych chiwi yn barnu y gwnaeth chiwi rywbeth o honi hi wrth bregethu, pan yr aethoch chiwi ati?" Yr ateb oedd, "Yr oeddwn wedi meddwl y gwnaethwn lawer mwy nag a wnaethum hyd yn hyn, beth bynag." Parodd yr atebiad hwn i'r cwestiynwr newid ei wedd a'i dôn o hyn y diwedd.

Tua gŵyliau y Nadolig, 1826, priodwyd Robert Tomos, yn eglwys Llanycil, gyda Sarah Roberts, merch i Shôn Rhobert, a Sarai ei wraig, o Cae'r-lion, yn y plwyf hwnw; a hon, fel y dywedir yn y bywgraffiad a gyhoeddwyd am dano, ydoedd un o'r digwyddiadau mwyaf ffodus a gymmerasant le yn mywyd helbulus Robert Tomos. Wedi iddo briodi, aeth i breswyllo i'r Bala, lle y bu yn cadw ysgol tua chwarter blwyddyn. Yn haf y fl. 1827, pa fodd bynag, aeth am daith i'r Deheudir, fel cyfaill i'r diweddar Barch. Cadwaladr Owen. Yna efe a symmudodd o'r Bala yn 1828, i Tŷ Nant—fferm ar yr ochr ddeheuol i fynydd Nedol, ger llaw capel Llidiardau. Bu yno am chwe blynedd. Ymddengys ei fod yn fwy o saer maen nag o fermwr. Yr oedd yn awr yn parhau i bregethu, ac yn myned i ambell daith fer yn awr ac eilwaith. Yn 1829, aeth William a John, ei frodyr, a thair o'i chwiriorydd oeddnt yn briod, drosodd i America—yr hyn a effeithiodd yn drwm ar ei feddwl; a chan fod tuedd ynddo o'r blaen i fod yn bruddglwyfus, nid rhyfedd i'r amgylchiad hwn effeithio arno i'w wneyd yn fwy felly. Teimlodd awydd i fyned gyda hwy, ond yr oedd ei briod yn anfoddllawn i hyny. Mewn canlyniad i waeledd iechyd ei dad-yn-nghyfraith, symmudodd o'r Tŷ Nant yn 1834, i fyw i Cae'r-lion. Yr oedd efe yn fwy darostyngedig i'r pruddglwyf yn y cyfnod y bu yn preswyllo yma nag y bu o'r bron mewn un adeg ar ei oes. Hoffai grwydro ar hyd y meusydd ac ar lan yr afon Tryweryn, ac anhawdd oedd ei gael at ei ymborth, ac anhawddach drachefn ei gael i'w wely. Ffermwr anghelfydd a gwael hefyd oedd efe; ac nid rhyfedd, gan hyny, ei fod yn affwyddiannus, a bod ei amgylchiadau yn gwaethygu. Methai gyfarfod â'i ofynion, ac aeth ei feddwl yn isel iawn; ond cafodd yn y diweddar Barch. Dafydd Rolant gyfaill gwirioneddol yn yr adeg hon, fel ar lawer un arall. Ymadawodd o Cae'r-lion. Digwyddodd hyn yn 1840. I bentref bychan a elwir Pant-llwyd, ger Ffestiniog, y symmudodd y tro hwn; ac yno efe a ail ymadodd yn ei alwedigaeth o saer maen, a gwnaeth ei oreu i gael ei amgylchiadau i well trefn; ond yr oedd ei feddwl ar brydiau yn hynod o isel a phruddglwyfus. Yn 1844, symmudodd i dŷ capel Peniel, Ffestiniog. Tra y bu yno efe a gyhoeddodd lyfr o'i farddoniaeth, dan yr enw "*Lloffion o Faes Boaz*." Yr oedd wedi cael llawer o enwau ato cyn ei argraffu; ac ar ol ei gyhoeddi, aeth o gwmpas y wlad i amryw fanau i'w werthu. Ni byddai efe yn cyfyngu

ei lafur gweinidogaethol i'r cymmydogaethau yr oedd efe yn preswyllo ynddynt, a'r ardaloedd cylchynol; ond yr oedd yn adnabyddus trwy Ogledd a Deheudir Cymru, gan iddo fod ar wahanol adegau ar daith drwyddynt, yn nghwmni y Parchn. Lewis Morris, Daniel Evans, Cadwaladr Owen, Richard Humphreys, ac eraill; ac y mae llawer o hanesion ysmala argael o amryw ddogwyddiadau a gymmasant le mewn cysylltiad âg ef ar y teithiau hyn.

Wedi bod am dair blynedd ar ddeg yn y Pant-llwyd a Ffestiniog, efe a symmudodd i Waen y Bala, lle y dilynodd yr alwedigaeth o saer maen, a chadwai ei wraig hefyd siop fechan. Nid hir y bu yma. Yn Nghalanmai, 1853, efe a symmudodd i dŷ y capel, Llidiardau; a dilynodd yn ei hen alwedigaeth, a chadwai y wraig siop fechan, fel yr hon a gadwodd hi yn y lle o'r blaen. Yr oedd Robert Tomos ar brydiau, pa fodd bynag, yn cadw ysgol yn yr hen gapel, a phryd arall yn myned ar daith bregethwrol fer i wahanol siroedd y Gogledd, ac yn achlysurol i drefydd mawrion Lloegr. Anffodus y troes ei amgylchiadau etto yn y lle hwn; ac yr oedd iselder ei feddwl yn awr yn llawer mwy nag y bu ar unrhyw adeg o'r blaen. Tua diwedd ei oes, troes yn ddarlithiwr. Testyn ei ddarlith gyntaf oedd "Abram Jones, o'r Cennant;" a thestyn yr ail oedd "Dafydd Rolant;" ac eiddo y drydedd oedd "Y gwahaniaeth rhwng y ganrif ddiweddar a'r ganrif bresennol yn Nghymru." Yr oedd ar fedr hefyd gyfansoddi darlith ar "Dafydd Cadwaladr;" ond ni chwblhaodd ei fwrriad gyda golwg ar hyn, ac yr oedd efe erbyn hyn yn rhy leag i fynd oddi amgylch i'w thraddodi pe buasai wedi ei gorphen.

Ysgrifonodd gryn lawer i'r cyfnodolion Cymreig, ond barddoniaeth yn benaf. Ysgrifonodd "Hanes Dafydd Rolant," ynghyd âg amryw bethau eraill mewn rhyddiaeth. Ond yr oedd oes y dyn hynod hwn yn dirwyn tua'r pen. Yn haf y flwyddyn 1863, bu dan law meddyg, fel y bu yn gorfod cadw ei wely am beth amser; ond gwellhaodd ychydig wedi hyn, a bu yn pregethu yma a thraw. Cafodd ei gyfyngu i'w wely drachefn. Blinid ef yn fawr gan afiechyd yr afu, a methai fwyta nemawr ddim, ond yr oedd yn yfed llawer. Ar yr adeg hon yr oedd yn meddu profiad dymunol a gorfoleddus ar adegau. Bu farw Sabbath, Rhagfyr 16eg, 1866, yn 70ain mlwydd oed. Claddwyd ef yn mynwent Llidiardau, a daeth llawer ynghyd ar ddydd ei angladd i ddangos eu parch i'w goffadwriaeth.

TROY (LL, *Troja*; Gr., *Iliou*). Am y rhandir lle yr oedd y ddinas uchod, gwel o dan y gair TROAS. Nid oes angen yn mron i ni ddyweyd mai y ddinas y cyfeiria Homer ati yn ei "*Iliad*," a sefyllfan ei arwr-gerdd anfarwol, ydoedd y lle hwn. Y mae ei lleoliad manwl wedi bod yn fater o ddadl faith a brwd rhwng dysgedigion; ond gellir dywedyd erbyn hyn ei bod wedi, neu yn mhell ar y ffordd i gael, ei phenderfynu—yn onwedig, fel canlyniad i ddarganfyddiadau pwysig Dr. Schliemann. Y mae dau gwestiwn wedi bod yn cael ei ddadlen gyda golwg arni. Yn gyntaf, A fu y cyfryw ddinas yn bod mewn gwirionedd? Yn ail, Ai y ddinas o'r enw, yr hon yr ymwelwyd â hi gan Alexander a Xerxes ydoedd hi! Dywed Dr. Smith, mai y golygiad mwyaf tebygol ydyw, mai yn y rhan uchaf o'r gwastadedd [Troas] yr oedd hi wedi ei hadeiladu, ar ychydig o godiad tir wrth droed mynydd

Ida; a bod ei hamddiffynfa, a elwid Pergama, ar le uwch i fyny, ac yn wahanedig oddi wrth y ddinas gan gennant, a'r ddwy yn amgylchedig gan yr afon Scamander. Ymddengys na chafodd y ddinas hon ei hadferu ar ol ei dinystrio gan y Groegiaid. Adeiladwyd dinas newydd gan yr Eoliaid, ar yr hen sefyllfa, fel y tybient hwy; ond mewn gwirionedd, yr oedd hon yn ts i lawr yn y dyffryn, a gelwid hi yr Hen Ddinas. Adeiliodd hono ar ol amser Alexander, ac adeiladwyd un arall yn mhellach fyth i lawr, is law cydgyfarfyddiad y Simois a'r Scamander, ac yn agos i'r Hellespont, yr hon a lwyd yn *Troy Newydd*. Yn ol y golygiad uchod, yr oedd Troy briodol yn gorwedd tua dwy a deugain o ystadau o'r Hellespont. Y tu oefn iddi i'r de-orllewin yr oedd Mynydd Ida. Perthynai iddi amryw byrth, ond un yn unig a enwir, sef y "Sciaia pulai"—y porth chwith, yr hwn a arweiniai i wersyll y gelyn; sef, y Groegiaid. Yr oedd ei muriau yn uchel a chedyrn, ac yn cael eu cryfhau â thyrau wedi eu hadeiladu gan y duwiau, Apollo a Poseidon. Dinystrwyd hi, yn ol y cyfrif cyffredin, gan y Groegiaid, yn flwyddyn c.c. 1184. Y mae darganfyddiadau Dr. Schliemann, y rhai a nodir yn ei waith, a elwir "*Troy, and its Remains*," yn dra phwysig a dyddorol; ond ni chaniatâ lle i ni fanylu arnynt. Dengys fod y lle [Hissarlik] yn gorwedd ar y ffridiad a elwir Muschelkalk, ar yr hon y mae olion pedair o ddinasoedd—a'r naill adfail yn gorwedd ar y llall. Rhyngddynt y mae trwch yr adfeilion o 40ain i 46ain troedfedd. Y mae yr isaf o 13eg i 20ain troedfedd:—a hwn oedd y cyfnod hwyaf. Yn yr ail, ceir olion gwres a than mawr yn y lludw coch oddi wrth goed a welir ynddo. Y mae yr un Troiaidd priodol o 23 i 33 troedfedd. Darganfyddodd Schliemann yma y "Sciaian Gate" y cyfeiria Homer ati, a rhydd ddarlun o honi. Oddi wrth hwnw, gwelir ei bod yn ddwbl, ac felly yn gysson â ffurf ei henw, "y *pyrth* Sciaiaid." Y mae y trysor anferth a ddarganfyddodd Schliemann yn profi gwaredidd mawr, a chwaeth gelfyddydol uchel. Llwyddodd y darganfyddwr hwn i ddadorchuddio 'tŵr mawr' y ddinas. Yr oedd yn 20ain troedfedd o uchder, a dim ond hyny. Hefyd, daeth o hyd i balas Priam, ynghyd â'r trysor cuddiedig ynddo—yn werth tua 10,000p. Y tebygolrwydd yw, nad ydyw y rhan a ddarganfyddwyd ond y gyfran frenhinol o'r ddinas, lle yr oedd y prif adeiladau a'r palasau; a bod cyfanswm y ddinas yn ymestyn yn mhellach o lawer ar y gwastadedd. Fel y gallesid disgwyl, y mae y diweddar wedi diflanu yn gwbl, ond ceir adfeilion o'r rhan arall. Felly y mae gyda dinasoedd eraill—megys, er enghraifft, Nimfeh. A diau fod Homer yn ei disgrifio yn fwy nag ydoedd mewn gwirionedd. Ar benau y tyrau, canfyddwyd ffosydd cywrain a dyeithrol, i'r rhai a saethent â bwâu i ymlachu ynddynt. Ar y llethr gogleddol, cafwyd hen fur. Ar yr ochr deheuol y darganfyddwyd y 'tŵr mawr;' a deuwyd o hyd i heol o'i fewn. Cafwyd y gist lle yr oedd y trysor, ac hefyd yr agoriad, ar lawr mewn lle arall. Ystyr yr enw *Ilios* ydyw 'amddiffynfa yr haul;' o *Ilios*=haul.

TRYDANOL, GOLEUNI (*Electric Light*). Y mae olrhainwyr gwyddonol er's llawer o flynyddoedd wedi arfer edrych ar drydan fel elfen ag y gallesid cael goleuni o honi. Ac y mae hyny eisoes wedi ei brofi yn wirionedd. A barnu oddi wrth yr arbrawlion diweddar hefyd, daw i fwy o

ddefnyddioldeb yn fuan. Fel ffynnonell goleuni celfyddydol, y mae hwn yn un o'r enghreifftiau pwysicaf o wyddoniaeth yn cael ei chymmhwyso at y celfyddydau. Yn awr, yr ydys wedi cael profion mor amlwg o'i effeithiolrwydd, yr hawsder â pha un y gellir ei reoli, a'r draul i'w gynyrchu, fel y gwelir ei fod yn rhagori ar nwy glô tuag at lawer o ddybenion. Ar y llaw arall, er ei fod mewn rhai achosion yn cystadlu yn llywyddiannus â nwy, y mae yn dra thebygol fod dau faes gwahanol i'r ddau ffynnonell yma o oleuni. Dywed M. Fontaine fod "i'r goleuni trydanol ei le, a bod hwnw wedi ei nodi allan iddo dan lawer o amgylchiadau; ond yn hytrach na lleihau treulid goleuadau eraill, yr arweinia i wneyd mwy o ddefnydd o honyat drwy ddangos manteision goleuni cryfach a chyflawnach." Ond gellir gofyn, Pwy a all ddyweddyd pa mor fuan y bydd trydan yn cymmyrd lle pob ffynnonell arall o oleuni, at ba amcan bynag y cymmwysir ef? Gynt, nis gellid ei gynyrchu mor rad; mewn gwirionedd tybiai rhai gywyddonwyr nas galleid cael goleuni trydanol heb draul fawr. Yr amcanion i ba rai, hyd yma, y mae trydan wedi cymmyrd lle nwy ac olew ydynt, i oleuo goleudai, ac i oleuo gweithfaeod mawr agored, ac i oleuo llaw-gweithfeydd sidan, a llaw-gweithfeydd eraill, lle y mae o bwys iddynt allu gwahan-iaethu lliwiau yn y nos, ac mewn gweithfeydd llwio, a darlun-orielau, &c. Y mae yn bwysig hefyd mewn amddiffynfeydd, ac i ateb dybenion rhyfelgyrchol: o herwydd hyn, y mae y rhan fwyaf o'r llywodraethau yn awr yn parotol peiriannau i wneyd goleuni trydanol at wasanaeth eu byddinoedd a'u llyngesoedd.

Y mae y goleuni hwn o'r un lliw a goleuni yr haul ei hun, fel y mae gweithio gyda'r goleuni trydanol fel gweithio yn ngoleu y dydd. Canfyddir pob cysgod o liw yn y goleu yma fel wrth liw dydd. Ac y mae ei ddisgleirdeb y fath fel y gellir drwy ei offeryniolïaeth ddwyn yn mlaen weithiau eang. Nis gellir hyd yr adeg bresennol ddoeranu y goleuni trydanol mor rwydd ag y gellir doeranu goleuni nwy at wasanaeth preswylfeydd a heolydd; ond y mae M. Jablochkoff a M. Werdermann wedi cael allan mewn rhan y modd i wneyd hyn; a phe na bae eu cyfundrefn hwy mor ddrudfawr, a phe gweithiai yn well, ni byddai angen am wneyd nemawr yn chwanel yn y cyfeiriad hwn. Y mae Dr. C. W. Siemens hefyd wedi cynllunio peiriant i ddoeranu y ffrwd drydanol, fel y gallu amryw lampau oleuo gydag ond un ffrwd o drydan yn dyfod allan o un peiriant. Dyfeisiodd Lentin drachefn beiriant, yr hwn, o un ffrydlif barhaol o drydan, a oleu wahanol lampau; ac y mae Gramme hefyd wedi cynllunio peiriant cyffelyb. Mynegwyd yn y *Times*, Hydref yr 8fed, 1878, fod Edison wedi llwyddo i gael mil o oleuadau o un ffrwd drydanol. Yn ol hyn, gwelir fod yr anhawsder i ddoeranu y ffrwd mewn rhan wedi cael ei orchfygu. Cyfeiria M. Jamin at nwy fel y mân-werthydd, a'r trydan fel y marsiandwr cyfanwerthol; a Dr. Siemens a ddywed ei fod yn credu y bydd, mewn amser, orsafoedd goleuni trydanol wedi eu sefydlu yn mhob man lle y mae llawer o dai; a bod peiriant o allu can cefyl yn ddigon i adgyfnewi cludyddion i nifer mawr o oleuadau, ac y gellir eu lliosogi yn mron yn ddiderfyn. Syr William Thompson hefyd a gyfeiria at y possiblwydd i orsaf ganolog gael ei sefydlu, ac iddi bedwar cant o lampau, pob un mewn pelllder o filldir o'r orsaf—a chydau'r un

celfi gweithio, y gellid trefnu i gael yr un faint o oleuni yn y pelllder o bedwar can milldir.

Ymddengys, er y syniadau uchod, nad oes ond ychydig o amhheuaeth na bydd nwy yn parhau i gael ei ddefnyddio fel y mae yn bresennol am gryn dymor etto, yn gymmaint ag nad yw y cwestiwn o ddoeraniad y ffrwd o drydan etto wedi ei benderfynu yn foddhaol, a bod llawer etto yn ofynol i'w wneyd yn ddigon rhad. Gan nad yw y goleuni trydanol yn dyfetha ond ychydig iawn o'r ufelai (*oxygen*), nid oes ond ychydig, os dim, nwy gwenwynig yn cael ei genhedlu; ac ychydig o wres sydd yn cael ei waagaru. Y mae, gan hyn, yn llawer iachach na nwy glô: a chan fod yr hyn a alwir yn *ozone* yn cael ei ffurfio ganddo wrth iddo oleuo, y mae yr awyr, meddir, i ryw raddau yn cael ei buro. Peth arall sydd yn ffatriol i'r goleuni trydanol ydyw, diogelwch rhag tân. Golenir, a rhoddir y goleuni allan, trwy droi *tap* yn y peiriant; ac nid oes un fflam yn angenrheidiol er ei ail oleuo. Ni raid ofni ffrwydrad oddi wrth bibellau agenog chwaith; ac y mae y gwifrau cludol yn hollol ddiberygl. Y mae cwmnïau yswirio yn barod i yswirio gweithfeydd yn cael eu goleuo â thrydan am lai na rhai a oleuir â nwy.

Yn y fl. 1878, y mae y goleuni trydanol wedi cael ei ddangos mewn llawer o fanau yn Mhrydain, a thynodd sylw mawr; ond y mae yn cael ei ddefnyddio yn llawer amlach yn Ffrainc.

Gellir casglu traul goleuni trydanol oddi wrth y feithiau canlynol:—Yn ol M. Fontaine, y mae M. M. Heilman, gwenthurwyr offerynu, wedi bod yn defnyddio goleuni trydanol am y pedair blynedd diweddaf, ac y maent hwy yn cyfrif, pe buasai eu peiriantau hwy wedi ei oleuo â nwy glô cyfartal i'r goleu a roddai pairiant y goleuni trydanol, y buasai y draul gymmaint arall iddynt. M. Manchon, ar ol ei ddefnyddio mewn llaw-gweithfa frethyn, a ystyria ei fod yn cael ei oleuni yn rhatach o fwy na dau ar hugain y cant, heb law fod y gweithwyr yn gallu gweled yr holl wahanol liwiau, fel ag i allu gweithio yn llawer rhwyddach, a gwel. Y mae gweithdai y Meistri Siemens, yn Woolwich, wedi cael eu goleuo â'r goleuni hwn er'a dros dair blynedd, ar o ddeutu hanner y draul. Diau fod llawer o wyddonwyr yn bresennol (1879) ar waith yn gwneyd arbrawfiadau mewn trefn i gael allan gynllun i lywodraethu doeraniad y goleuni, er gwneyd ei ddefnyddioldeb yn fwy cyffredinol; ac yn mysg ereill, gellir enwi Mr. Edison, y darganfyddwr Americanaidd enwog—yr hwn, meddir, sydd ar gwblhan ei ddarganfyddiadau o berthynas i hyn, yr hwn a gyrhaeddau yr amcan.

Y mae arbrawfiadau yn cael eu gwneuthur yn awr (saf, dechreu y fl. 1879), ar y goleuni mewn llawer o fanau cyhoeddus; ac yn mhilit manau eraill, y mae yr Holborn Viaduct, ac Amlglawd y Tafwys, wedi eu goleuo âg ef yn y brifddinas, i'r dyben o roddi prawf arno i oleuo yr heolydd. Addefir yn gyffredinol erbyn hyn fod y goleuni trydanol yn meddu cryn fanteision i oleuo lleoedd ar raddeg fawr ac eang. Rhoddwyd prawf arno yn yr Albert Hall, Llundain, y neuadd eangaf yn y deyrnas, yr hon sydd yn allnog i gynnal o ddeutu wyth mil o bobl, nos Lun, Chwefror 14eg, 1879, mewn cyngherdd a gynnalwyd yno i ganu treithgân "*St. Paul*," gan Mendelssohn. Crogwyd pump o oleuadau o ben uchaf yr adeilad, trwy gyfrwng gwifrau pwrpasol. Cynnwysid y goleuni mewn lampau oedd heb fod yn fwy na lampau nwy cyffredin, ond yn

wahanol o ran ffurf. Amgeuid y goleuni mewn cawgiau gwydr dwl, y rhai a agorent yn llydan yn y pen uchaf, ac yr oedd adlewyrchydd uwch eu penau. Y mae y ffaith nad oes nemawr ddim gwres yn dyfod oddi wrth y goleuni hwn yn ffair ei ddefnyddio mewn adeiladau mawrion, y rhai yn fynych sydd yn annymunol o gynhes, hyd yn oed yn y gauaf, pan wedi eu goleuo a nwy cyffredin, a'u llenwi â chynulleidfa liosog. O dan y drefn arferol o oleuo yr Albert Hall a nwy, y mae nerth cymmaint o oleuni ag a lelewyrchir oddi wrth 43,000 o ganwyllau yn angenrheidiol i'r pwrpas hwnw. Ond nid oedd y gallu golenaui a gafwyd o'r goleuni trydanol yn cael ei gyfrif ond yn gyfarfai i 30,000 o ganwyllau yn unig—pob lamp yn gyfarfai i 6,000 o ganwyllau. Ond o herwydd ansawdd ansefydlog nwy cyffredin, ac o ddiffyg safon gywir i gymmhara, cred rhai yw, y ceir fod y dull newydd o oleuo yn rhagori ar yr hen mewn gallu yn gystal ag mewn ansawdd. Ynghylch y cwestiwn o radlonrwydd, y mae Dr. Siemens, offerynau yr hwn a ddefnyddiwyd yn yr Albert Hall i gynnrychu y goleuni, yn dweyd yn hyderus y bydd ei oleuni trydanol ef yn rhatach na nwy. Ond dylem hysbysu fod llawer o ddyinion galluog i farnu yn tybied nas gellir ei ddefnyddio yn awr, o leiaf, yn lle nwy mewn tai cyffredin, nac ystafelloedd bychain, gan ei fod yn rhy gostus.

TUGEL, TUGELU. Yr hyn a olygir wrth y geiriau hyn yw yr arferiad o roddi pleidlais yn ddirgel. Y mae hon yn hen arferiad; canys y mae yn wybyddus fod y barnwyr Groegaidd yn rhoddi eu dedfrydan yn ddirgel trwy belenau neu geryg lliwiedig, neu gregyn a nodau armynt. Yr oedd ganddynt ddwy ffordd i bleidebu gyda phelenau, megys trwy ddodi un o ddwy belen yn yr un llestr, neu ynte trwy ddodi un belen mewn un o ddau lestr; ac yn wir, y mae y ddau ddull yma yn cael eu harfer yn y dyddiau hyn. *Tabella*, sef tocy, a arferai y Rhufeiniaid i'r perwyl hwn. Os newid rhyw gyfraith fyddai ei eisieu, rhoddi i'r etholwr ddau docyn—un yn mhlaidd y newidiad, a'r llall yn ei erbryn. Pan y byddid yn ethol swyddogion gwladol, rhoddi i'r etholwr un tocy'n ag arno enwau yr ymgeiswyr; a byddai yntau yn gwneud toriad gyferbyn ag enw yr ymgeisydd fyddai wrth ei fodd. Dywed Mr. Grote fod i'r hawl oedd gan y Groegaidd i bleidebu yn ddirgel effeithiau ddaionus; ond dywed Gibbon mai pan ddath hyn i arferiad y dechreuodd y werimaeth ddirywio. Yr ydym yn cael fod y tugel mewn arferiad yn senedd Venice hefyd; ac mai wrth bleidebu yn y senedd, ac nid mewn etholiadau, yr arferid ef yn Mr. Henry Berkeley, pan yr oedd yntau yn aelodau o Dŷ y Cyffredin, ddwyn mesur y tugel o flaen y tŷ bob blwyddyn. Cymmeradwywyd y tugel yn araeth y frenhines yn nechreu y fl. 1871, a chymmeradwyd mesur arno gan Dŷ y Cyffredin; ond gwrthodwyd ef gan Dŷ yr Arglwyddi. Y flwyddyn ganlynol, carwyd ef trwy y ddau dŷ, a gwnaed ef yn ddeddf Gorph. 13eg, 1872.

Mewn trefn i roddi mantais i'n darllenwyr i ddeall Cyfraith y Tugel, nyri a roddwn eglurhad mor ddealladwy ag y gallwn ar ei darpariaethau, gan ddechreu gyda

Swyddog yr etholiad.—Yn mhob cynnrychiolaeth, y mae un person yn cael ei wneuthur yn gyfrifol am gario allan waith yr etholiad, yr hwn a elwir yn y gyfraith yn *returning officer*. Mewn bwrdeisdrefi, y mae yw y prif swyddog hwn; ac os bydd amryw o fwrdeisdrefi yn cael eu cysylltu â'u gilydd i gyfansoddi un gynnrychiolaeth, megys y mae hi yn digwydd yn fynych iawn yn mwrdeisdrefi Cymru, mae prif dref y sir ydyw y prif swyddog; ac y mae holl faerod y bwrdeisdrefi eraill yn gweithredu dano ef yn eu bwrdeisdrefi hwy. Ni a gymmerwn sir Ddinbych er esampl.—Y mae yn hon bedair o drefydd yn gwneud i fyny y gynnrychiolaeth; sef, Dinbych, Rhuthyn, Holt, a Gwreccam. Ond mae Dinbych ydyw y prif swyddog: ato ef y denfyn y goron ei gwŷs (*writ*), gan orchymyn iddo otalu am fod cynnrychiolydd yn cael ei ethol; ac efe fydd yn gweithredu dan y goron yn holl waith yr etholiad, ac yn hysbysu y goron pwy fydd y person a etholir.

Yn y siroedd, yr uchel-sirydd (*high sheriff*) am y flwyddyn ydyw prif swyddog y gynnrychiolaeth; a bydd pob prif swyddog fydd yn mhob etholfa neu ystafell bolio drwy y sir yn gweithredu dano. Ato ef y denfyn y goron ei gwŷs (*writ*); ac yntau fydd yn anfon dros y sir at y goron y hysbysu pwy fydd wedi ei ethol.

Dyledswyddau prif swyddog yr etholiad.—Y mae ei ddyledswyddau o natur llawer pwysicach nag oedd yntau o dan yr hen gyfraith; ac o ganlyniad, y mae ei gyfrifoldeb yr llawer mwy. A ganlyn yw ei ddyledswyddau:—Yn y siroedd, y mae etholfeydd neu ystafelloedd polio i fod mor aml fel na ddisgwylir i etholwyr fyned yn mhellach nag o ddeutu pedair milldir o'u cartrefi i roddi eu pleidleisiau: ac y mae y siroedd dan y gyfraith hon wedi eu hail drefnu yn ddo-barthiadau manach er sicrhau y cyfleuserau hyn i'r etholwyr. Rhaid i brif swyddog etholiad y sir bennodi dirprwywr i weithredu dano yn mhob dosbarth etholiadol fel prif swyddog yr etholiad yn y dosbarth hwnw. Rhaid i'r prif swyddog hefyd yn mhob sir roddi rhybudd priodol ynghylch yr etholiad o fewn dau ddiwrnod wedi iddo dderbyn yr wŷs. Yn y bwrdeisdrefi, rhaid rhoddi rhybudd ar yr un diwrnod; neu, y fan bellaf, ar y diwrnod canlynol—ac, yn mhob amgylchiad, rhwng naw o'r gloch y boreu a phedwar o'r gloch yn y prydawn. Rhaid i'r holl rybuddion a ofynir gan y gyfraith gael eu rhoi trwy hysbysiadau (*advertisements*), a phapurau argraphedig wedi eu gosod ar y muriau mewn lleoedd cyhoeddus, neu trwy ryw ddull o'r fath a fyddo yn fwyaf cyfleus. Dyledswydd prif swyddog yr etholiad hefyd ydyw pennodi y lle a'r amser i enwi ymgeiswyr, y lle a'r amser y gellir cael papurau ganddo i enwi ymgeiswyr, a'r diwrnod yr hwn y cymmer yr etholiad le arno. Gellir anfon y rhybuddion uchod gyda golwg ar etholiadau yn y siroedd drwy y llythyrdy.

Enwi yr ymgeiswyr.—O dan y gyfraith hon, y mae y drefn o enwi ymgeiswyr wedi ei newid yn hollol. Nid mewn cyfarfod cyhoeddus, a thrwy araithio, yn enwi hwynt yn awr; ond trwy bapurau, a hyn yn y dull canlynol:—Defnyddir rhyw ystafell gyfleus at y pwrpas, yn y dref lle yr arferid enwi ymgeiswyr o'r blaen, neu mewn rhyw dref a bennodir gan brif swyddog

yr etholiad, yn ol ei ddoethineb ei hun. Ond rhaid iddo ef, yn y cyfwng rhwng y diwrnod ar ba un y rhoddir y rhybudd fod etholiad i fod, a'r diwrnod ar ba un yr enwir yr ymgeiswyr, roddi papurau, yn cynnwys y ffurfiad a ddefnyddir i enwi ymgeiswyr, i unrhyw etholwyr a ymfynant am danynt yn ystod unrhyw ddwy awr, rhwng deg o'r gloch y boreu a dau o'r gloch yn y prydawn, ar unrhyw ddiwrnod a ddewisio efe. Dylai hefyd fod yn bresennol ar y diwrnod penoddedig i enwi ymgeiswyr am y ddwy awr a bennodir ganddo, i dderbyn unrhyw bapurau yn cynnwys enwau ymgeiswyr gan yr etholwyr; ac am awr ar ol hyny i dderbyn gwrthdadauon yn erbyn yr ymgeiswyr a gynnygir. Ni raid i brif swyddog yr etholiad gymmeryd un llŵ, fel y gwnelai o dan yr hen gyfraith. Y personau sydd yn meddu hawl i fod yn bresennol yn yr ystafell ar yr achlysur o enwi yr ymgeiswyr ydynt i rhai canlynol:—Prif swyddog yr etholiad, yr ymgeiswyr, a'r ddau fydd yn cynnyg ac yn cefnogi pob un, ac un person arall a ddewisir gan bob plaid: ond nid oes un person arall i fod yn bresennol, oddi eithr i'r dyben o gynnorthwyo prif swyddog yr etholiad. Prif swyddog yr etholiad hefyd sydd i ofalu fod y papurau ar ba rai yr enwir ymgeiswyr mewn ffurf briodol, ac wedi eu llawnodi a'u cyflwyno iddo yn ol darpariadau y gyfraith. Arno ef hefyd y gorphwys y cyfrifoldeb pwysig o benderfynu grym y gwrthdadauon a ddygir yn mlaen yn erbyn yr ymgeiswyr a enwir. Rhoddir hysbysrwydd i'r cyhoedd ynghylch yr ymgeiswyr a enwir, trwy osod rhybuddion o'r tu allan i'r adeilad, yn ddi- oed wedi i bob papur yn enwi ymgeisydd gael ei roddi yn nwyllaw prif swyddog yr etholiad. Nis gall un ymgeisydd, wedi iddo unwaith gael ei enwi, dynu yn ol oddi wrth ei ymgeisiaeth, ond yn unig trwy roddi rhybudd o hyny i brif swyddog yr etholiad, wedi ei lawnodi ganddo ef ei hun neu gan ei gynnygydd, os bydd efe yn abeennol o'r Deyrnas Gyfunol, yn ystod yr amser penoddedig i enwi ymgeiswyr. Yn mhen yr awr ar ol darfod enwi yr ymgeiswyr, os na bydd nifer yr ymgeiswyr ar y maes yn fwy na nifer yr eisteddleoedd y bydd eisieu eu llenwi, cyhoedda swyddog yr etholiad ar unwaith fod yr ymgeiswyr fydd wedi eu henwi yn rheolaidd wedi eu hethol, a hysbysa eu henwau yn gyhoeddus, ac enfyn eu henwau i ysgrifenydd y goron yn y *Court of Chancery*. Ond os bydd nifer yr ymgeiswyr fyddant wedi eu henwi yn fwy na nifer yr eisteddleoedd gweigion, rhaid i brif swyddog yr etholiad ohirio yr etholiad hyd ryw ddydd arall, a chyhoeddi y rhybuddion sydd i reoleiddio yr ymdrechfa etholiadol. A phe y digwyddai i ymgeisydd farw rhwng dydd yr enwi a dydd yr etholiad, y mae yr holl weithrediau i gael eu hail ddechreu o'r newydd.

Parotoadau erbyn y pŵlio.—Mae'n rhaid i brif swyddog yr etholiad enwi swyddog i weithredu dano yn mhob ystafell bŵlio yn y gynnychiol- aeth, ac ysgrifenydd hefyd i bob un; a gall efe ei hun weithredu yn un o honynt, os dewisia. Bydd yn rhaid iddo, os bydd nifer yr etholwyr mor fawr fel ag i wneyd hyny yn angenrheidiol, ofalu fod digon o ystafelloedd pŵlio, a'r rhai hyny yn gymmhws i'r gwaith; hefyd, fod cyflenwad digonol o gistiau tugel, papurau tugel, offerynau stampio, a chopiau o restr yr etholwyr—a'r cwbl yn cael eu darparu yn barod. Y mae y marc swyddol y bwriedir ei roddi ar y papurau pleidleisio i gael ei gadw yn ddirgel rhag

pawb, ond ef ei hun; ond pa offerynau bynag a ddefnyddir i stampio, y mae yn hanfodol angenrheidiol i'r stamp fod yn gyfryw fel y gellir ei weled ar bob ochr i'r papur; ac felly, gall fod yn gyfryw ag a wna nifer o dyllau drwyddo, neu a wna wrymiau ar y ddwy ochr wrth ei gymmhwyso at un ochr. Am y swyddog fydd yn gweithredu dan brif swyddog yr etholiad yn mhob ystafell bŵlio, a'r ysgrifenydd a bennodir iddo (os gwneir), ni bydd yn gyfreithlawn iddynt fod yn ngwasanaeth neb o'r ymgeiswyr yn yr etholiad, nac ynglyn â dim perthynol i'r etholiad chwaith; a gwaherddir pob un o'r cyfryw yn gaeth rhag gweithredu, yn uniongyrchol nac yn anuniongyrchol, fel goruchwyliwr i un o'r ymgeiswyr. Y mae hon yn ddarpariaeth angenrheidiol iawn er sicrhau tegwch a chyfiawnder, ac er cadw y gweithrediau yn ddirgel.

Y manau i bŵlio ynddynt.—Dibynas gweithrediad eamwyth ac effeithiol y tugel mewn lleoedd poblogaidd, neu mewn siroedd, i raddau helaeth ar raniad priodol y cyfryw i ddosbarthiadau etholiadol. Dyledsdydd prif swyddog yr etholiad fydd darparu un ystafell neu orsaf bŵlio o leiaf i bob dosbarth; neu, os bydd nifer yr etholwyr yn galw am hyny, rhaid iddo ddarparu nifer o honynt. Gellir cymmeryd meddiant, heb ofyn caniatâd, o unrhyw ysgoldy fydd yn derbyn rhodd y llywodraeth, neu o unrhyw ystafell, traul cynnalïaeth yr hon fydd yn cael ei thalu o'r trothi lleol, a'i defnyddio yn ddiidâl i dderbyn y pleidleisiau; ond os gwneir unrhyw niwed i'r ystafell, bydd yn rhaid gwneuthur y niwed yn dda, a thalu unrhyw gostau yr eir iddynt gan y personau fydd yn gofalu am yr ystafell; a dylid ei chadw am mor lleied o amser ag y bydd modd. Gellir defnyddio yr oll o ystafell neu fwthyn fel gorsaf i bŵlio ynddi, neu gellir gwneyd chwangeg nag un orsaf bŵlio yn yr un ystafell neu fwthyn, os dewisir.

Dodrefn a threfniadau mewnol yr orsaf bŵlio.—Rhaid i bob gorsaf neu ystafell bŵlio gynnwys, ar un ochr, eisteddleoedd i swyddog yr etholiad, a'i ysgrifenydd neu ysgrifenyddion, ac i oruchwyliwr yr ymgeiswyr fyddant yn meddu hawl i fod yn bresennol, i wlyio rhag bod yr un etholwr yn pleidleisio ddwy waith, a rhag i'r naill berson ddyfod i roddi ei bleidlais yn enw person arall. Ar yr ochr arall, bydd desciau, wedi eu gwahannu oddi wrth eu glydd yn y fath fodd fel nas gall y naill etholwr weled yr hyn a wneir gan etholwr arall, os bydd rhagor nag un yn yr ystafell ar y pryd; ac y maent i'w trefnu hefyd fel nas gall y personau fydd wrth fwrdd swyddog yr etholfa weled yr hyn a wna yr etholwyr chwaith. Ar y desciau hyn y mae yr etholwyr i farcio eu pleidleisiau; a rhaid o leiaf ddarparu desc ar gyfer pob 150 o etholwyr a fyddont yn meddu hawl i bleidleisio yn yr orsaf hono; a bydd dau ddrws, neu o leiaf ddrws dwbl, yn mhob gorsaf—un i ddyfod i mewn, a'r llall i fyned allan. Y mae cist y tugel i'w gwneyd yn ol rheol y gyfraith:—Rhaid iddi feddu dau nodwedd arbennig; sef, bod yn ddiagon mawr, fel ag i gynnwys y papurau o ollyngir i mewn iddi yn rhywydd; a bod yn ddigon cref, fel y gellir yn ddiogel ei symmud o'r naill le i'r llall. Gellir defnyddio yr un cistiau yn etholiadau y cyngorau trefol ag yn yr etholiadau seneddol. Os caiff rhyw etholwr fod rhyw berson arall wedi pleidleisio yn ei enw, rhoddir papur y tugel iddo yntau hefyd i bleidleisio—ond bydd ei liw yn wahanol. Rhaid i bob papur pleidleisio feddu

gwrth-bapur; a rhaid i'r swyddog roddi rhif ar ei gefn yn cyfateb i'r rhif ar wyneb y gwrth-bapur. Amcan y trefnïad hwn ydyw ei wneyd yn bosibl i wybod pa fodd y rhoddwyd y pleidleisiau, os digwydd rhyw amgylchiad a fyddo yn galw am i ymchwiliad gael ei wneyd iddynt; dylid rhifo holl bapurau y tugel mewn unrhyw etholiad. Bydd yn gyfleus, gan hyny, i bapurau y tugel a'r gwrth-bapurau fod wedi eu rhwymo i fyny yn llyfrau, fel llyfrau *cheques* cyffredin. Dealler:—tra y bydd papurau y pleidleisiad yn y wlad, ni bydd yn bosibl gwybod pa fodd y rhoddodd neb ei bleidlais; ac wedi eu hanfon i Lundain, byddant mor ddiogel yno fel na all neb agor y bwndeli ond trwy orchymyn pennodol oddi wrth Dŷ y Cyffredin, neu orchymyn o un o lysoedd uchaf y deyrnas. A phan y gwneir hyny, dealler etto—ni chaiff neb wneyd ymchwiliad i'r holl pleidleisiau, ond yn unig i'r rhai y bydd amhenaeth yn mberthynas iddynt—a bydd yn angenrheidiol profi dau beth cyn y gellir gweled unrhyw bapur; sef, fod y bleidlais hono wedi cael ei rhoddi, ac hefyd ei bod wedi cael ei rhoddi gan ryw berson arall, ac nid gan y gwir etholwr. Rhaid profi hyn i foddlonrwydd barnwyr un o'r llysoedd cyfreithiol uchaf, a chael gorchymyn oddi wrth y llys hwnw, neu oddi wrth Dŷ y Cyffredin, cyn y gellir cael golwg ar unrhyw bapur; a'r papur hwnw, neu y papurau hyny y bydd gorchymyn wedi ei roddi i'w dwyn i sylw y llys yn unig fydd yn cael eu dwyn i oleuni. Bydd yr holl bapurau eraill yn berffaith ddirgel; ac yn mhien y flwyddyn, fe'u lloagir hwynt oll. Oddi wrth hyn, fe welir mai papurau twyllodrus yn unig y gellir eu dwyn i sylw; ond am y papurau a roddir i mewn gan y gwir etholwr, byddant hwy yn berffaith ddirgel am byth.

Oriau pŵlio.—Ni wnaeth Cyfraith y Tugel un cyfnewid yn yr oriau pŵlio. Yn y bwrdeisdrefn, dechreuir am wyth o'r gloch yn y boreu, a diweddir am bedwar o'r gloch yn y prydawn. Yn y siroedd, dechreuir am wyth o'r gloch yn y boreu, a diweddir am bump o'r gloch yn y prydawn. Pasiwyd cyfraith yn yr eisteddiad seneddol diweddaf i ganiatau i etholwyr Llundain pleidleisio hyd wyth o'r gloch y nos, mewn trefn i roddi pob mantais i'r dosbarthiadau gweithiol.

Y modd i bŵlio.—Rhaid i'r swyddog llywyddol, sef yr un fydd yn cynnrychioli prif swyddog yr etholiad yn mhob gorsaf pŵlio, ychydig cyn dechreu, agor cist y tugel, sef y gist yn yr hon y rhoddir y papurau pleidleisiol yn ngwydd y rhai fydd yn yr ystafell, a dangos ei bod yn wag, ac yna cauir hi i fyny, a selir hi. Y mae y swyddog llywyddol yn meddu awdurdod i orchymyn fod i unrhyw berson gael ei ddal am drosoddu, neu i wrthod caniatâd i unrhyw berson i ddyfod i mewn i'r ystafell bŵlio, ac i fwrw unrhyw berson allan o'r ystafell. Dyledswydd y swyddog llywyddol ydyw edrych ar fod pob peth yn cael ei wneuthur sydd yn eisieu i sicrhau fod pob pleidlais fydd yn cael ei rhoddi yn berffaith ddirgel; na byddo i un person diawdurdod gael ei oddef i ddyfod i mewn i'r orsaf; cyfarwyddo yr heddeidwaid i beidio gadael ond nifer pennodol o bersonau yn unig fod i mewn ar yr un pryd; ac y mae y swyddog llywyddol i ofalu fod pob etholwr yn pleidleisio heb oediad afreidiol, a'i fod yn myned allan o'r orsaf yn ddiwedol ar ol rhoddi ei bleidlais. Y mae yn hawdd i bawb weled ar unwaith fod y trefniadau hyn yn rhai hollol angenrheidiol hefyd. Unig waith y goruchwylywyr a appwyntir gan yr ymgeisiwyr

fydd gwylio yn fanwl rhag bod un person yn dyfod i bleidleisio yn enw person arall, a gwylio swyddog yr etholiad ei fod yn marcio papurau etholwyr anllthyrenog yn gywir yn of eu dymuniad. Rhaid i bob swyddog yn yr orsaf bŵlio wneuthur dadganiad, yn ymrwymo i gadw dirgelwch yr etholiad yn hollol a chwbl; a gwaherddir hwynt yn bendant rhag ymyryd a'r etholwyr, a rhag gwneyd un ymgais i edrych ar bapurau y tugel, a rhag gofyn am unrhyw hysbyarwydd pa fodd y rhoddwyd unrhyw bleidlais, a rhag rhoddi unrhyw hysbyarwydd ynghylch unrhyw bleidlais, dan boen chwa mis o garchariad gyda llafur caled. Gan fod egwyddor fawr y tugel yn dibynnu i raddau helaeth ar hyn, dyledswydd arbenig y swyddog llywyddol fydd gofalu yn fanwl ar fod y goruchwylywyr yn cydymffurfio yn berffaith a rheolau a chyfarwyddiadau y gyfraith, a'u troi ymaith os camymddygant mewn dim. Dylai yr holl bersonau, gan hyny, a benoddir gan brif swyddog yr etholiad i'w gynnrychioli yn y gorsafocedd pŵlio, fod yn ddyinion o'r cymmeriad goreu.

Pan ddole etholwr i fyny i bleidleisio, bydd i'r swyddog llywyddol, neu ei ysgrifenydd, ar ol sicrhau ei fod yn meddu hawl i bleidleisio yn yr orsaf neillduol hono, farcio ei bapur tugel a'r marc swyddol, fel ag y bydd yn weledig ar bob ochr. Yna efe a eilw allan rif, enw, a disgrifiad yr etholwr, fel y ceir hwynt yn yr etholrestr; ac yna rhydd y figyrau sydd gyferbyn â'i enw ar yr etholrestr i lawr ar wrth-bapur y tugel. Geayd hefyd gyferbyn a rhif yr etholwr yn y rhestr farc, yr hwn a ddengys fod yr etholwr wedi derbyn papur y tugel i bleidleisio; ond ni ddyfoda pa bapur tugel a dderbyniodd efe. Yna rhydd bapur y tugel yn llaw yr etholwr. Wedi iddo ei dderbyn, rhaid iddo fyned yn uniongyrchol at un o'r desciau bychain fydd yn yr ystafell, y rhai sydd i gael eu gwneuthur a'u trefnu fel nas gall un etholwr weled o un ddesc pa beth y mae ei gyd-etholwr yn ei wneyd yn y ddesc arall. Wrth ei ddesc, rhaid iddo farcio ei bapur yn ddirgelaidd, a'i blygu i fyny fel ag i guddio y marc neu y marciau a wnaed ganddo; ond dylai y marc swyddol ar ei gefn fod i'w weled. Yna cymmer ef wedi ei blygu felly—ond heb ddangos wyneb y papur i neb—at y swyddog llywyddol ei hun, a dengys iddo y marc swyddol fydd ar ei gefn; yna efe a rydd ei bapur yn nghist y tugel fydd yn ymyl y swyddog llywyddol, ac â ymaith yn ddiwedol o'r ystafell—a dyna'r cyfan drosodd. Y mae y swyddog llywyddol i ofalu na byddo i neb ymyryd a'r etholwr tra y bydd yn llenwi ei bapur, ac yn rhoddi ei bleidlais, na gwneyd dim mewn un modd i drosoddu darpariaethau y gyfraith: ac hefyd, na byddo i neb roddi papur heb fod y marc swyddol arno i mewn yn nghist y tugel; ac na byddo i un etholwr a ddâl i'r ystafell gymmeryd un o bapurau y tugel oddi yno. Os cynnygia rhyw un drosoddu yn y pethau hyn, gall y swyddog llywyddol orchymyn ei gymmeryd ef i fyny, a chospi ef yn llym.

Y mae darpariadau wedi eu gwneyd i gyfarfod â bod papur y tugel wedi ei gamlenwi gan etholwr, ond iddo ofalu dyweyd wrth y swyddog llywyddol cyn rhoddi ei bapur i mewn yn y gist:—er esampl, os bydd etholwr yn gweled ei fod wedi rhoddi croes gyferbyn âg enw nad oedd yn bwriadu iddo fod, neu gyferbyn â mwy o enwau nag sydd o eisteddleoedd i'w llenwi, neu i bleidleisio mewn amgylchiadau eithriadol.

Gyda golwg ar y cyntaf, os bydd i etholwr gamlenwi ei bapur, &c., gall ei roddi i'r swyddog i'w ddiddymu, a rhoddir un arall iddo yn ei le.

Mewn tri o amgylchiadau, ac mewn tri yn unig, y caniateir i bapur y tugel gael ei farcio gan unrhyw berson ond gan yr etholwr ei hun. Y rhai hyn ydynt:—1. Personau wedi eu hanalluogi gan ddallineb, neu ryw achos naturiol arall. 2. Iuddewon, os bydd etholiad ar ddydd Sadwrn; yr hwn, fel y gwyddys, yw eu dydd Sabbath hwy: am hyn, teimlant wrthwynebrwydd cydwybodol i ysgrifenu ar y diwrnod hwnw. 3. Personau anllythrenog. Gyda golwg ar y dosbarth hwn, os dywed etholwr ei fod yn analluog i ddarllen, yna bydd yn rhaid i'r swyddog llywyddol, nid yn unig ei ddarllen iddo, ond gwneyd iddo ef ei adrodd allan hefyd, a rhoddi ei farc arno. Llawnodir a chedwir y dadganiad hwn gan y swyddog llywyddol; ac yn mhob un o'r tri amgylchiad hyn, rhaid i'r swyddog llywyddol, neu un o'i ysgrifenyddion, yn mhresennoldeb cynrychiolwyr yr ymgeiswyr fydd yn yr ystafell, os byddant yn bresennol, farcio papur y tugel yn y ffordd y gorchymynir iddo gan yr etholwr, ei ddodi i mewn yn nghist y tugel, a rhoi enw yr etholwr ar restr y bydd yn rhaid ei chadw, a elwir "rhestr o bleidleisiau wedi eu marcio gan y swyddog llywyddol." gan grybwyll ar y rhestr y rheewm pa ham y marciwyd y bleidlais felly. Ac y mae unrhyw berson a hysbysa pa fodd y pleidleisiodd un o'r tri dosbarth hyn yn agored i garchar am ddwy flynedd gyda, neu heb, lafur caled.

Terfyn y pŵlio.—Ni oddefir i swyddog llywyddol agor cist y tugel dan unrhyw amgylchiadau; ond y mae ar derfyniad y pŵl i gael ei selio i fyny yn y fath fodd fel nas gellir rhoddi chwang o bapurau i mewn ynddo. Yn ddioced wedi darfod pŵlio, y mae y swyddog llywyddol, yn mhresennoldeb goruchwylwyr yr ymgeiswyr, os bydd y cyfryw yn bresennol, i wneyd cist y tugel i fyny, yn gystal a'r amrywiol bapurau fydd ganddo ef, yn sypynau gwahanol. Yna y mae i selio y papurau a'i sêl ei hun, ac i oddef i'r goruchwylwyr, os ewyllysiant, i roddi eu seliau hwythau arnynt. Yna (oddi eithr mai efe yw prif swyddog yr etholiad) y mae i anfon yr amrywiol sypynau i brif swyddog yr etholiad. Ond os na bydd ond un orsaf pŵlio, ni bydd eisien symmud cist y tugel o gwbl, gan fod y gyfraith yn awdurdodi y prif swyddog i gyfrif y pleidleisiau yn ddioced ar ol diwedd y pŵlio.

Cyfrif y pleidleisiau.—Caniateir i ymgeiswyr bennodi goruchwylwyr i fod yn bresennol ar yr achlysur o gyfrif y pleidleisiau; ond rhaid iddynt hysbysu enw a lle preswylad pob goruchwylwr i brif swyddog yr etholiad un diwrnod llawn cyn agoriad y pŵl, a bydd yn rhaid i'r prif swyddog, o'i du yntau, hysbysu y goruchwylwyr pa le a pha bryd y cyfrifir y pleidleisiau. Gall prif swyddog yr etholiad bennodi personau i'w gynnorthwyo i gyfrif y pleidleisiau. Bydd yn rhaid arfer yr un manyrwydd wrth gyfrif ag wrth gofrestru pleidleisiau; ac ni bydd neb ond swyddog yr etholiad, ei gynorthwylwyr, ei ysgrifenyddion, yr ymgeiswyr, a goruchwylwyr pennodedig yr ymgeiswyr, yn meddu hawl i fod yn bresennol. Cyfrifir hwynt mewn dull hynod o syml. Cyn dechreu ar y gwaith, agorir cistiau y tugel gan brif swyddog yr etholiad: yna efe a gyfrifa ac a geidw gyfrif o'r nifer o bapurau fydd yn mhob cist, fel ag i attal pob ymgeis i dwyllo. Wedi hyn, y mae yr holl bapurau i'w cymmysgu

a'u gilydd yn y fath fodd fel nas gellir gwybod pa rai a ddaeth o unrhyw gist neillduol. Y mae hon yn ddarpariaeth ragorol, gan y gallai, mewn rhai dosbarthiadau sirol, fod yr holl fermwydd yn eiddo i un neu ddau o berchenogion: a gallent hwy, pe y gallent wybod pa fodd yr oedd y pleidleisiau yn sefyll mewn dosbarth, gael allan pa nifer o'u tenantiaid a bleidleisiasant fel hyn, neu fel arall; a chanlynid hyn gan ryw ddyfeisiau i gael allan pwy oedd y personau a ryfygiasant bleidleisio yn groes i'w hewyllys hwy—ac wrth gwrs, deuai y gospedigaeth i'w ganlyn! Ond dan y ddarpariaeth hon, y mae cael hyn allan yn berffaith amhosibl, gan fod papurau yr holl sir i'w cymmysgu a'u gilydd cyn dechreu edrych i'w cynnwysiad, a'u cyfrif. Wedi agor y gist, gosodir y papur yn gyntaf a'i gefn i fyny, a'i wyneb i lawr; drwy hyn, ceir gwleod fod y marc swyddol arnynt i gyd. Yna troir eu hwynebau i fyny, a dechreuir eu cyfrif gan brif swyddog yr etholiad. Bydd yn rhaid attal pob person rhag gwleod ond un tu i'r papurau pleidleisio ar yr un pryd; ac felly, cedwir pleidlais pawb yn gwbl ddirgel. Gosodir hwynt oll, fel yr eglurwyd, a'u hwynebau i lawr i ddechreu, yn sypyn neu yn sypynau; yna troir y sypynau a'u hwynebau i fyny, a chymmerir cyfrif o'r pleidleisiau. Ac wedi darfod gyda phob papur, gosodir ef o'i law gan y swyddog mewn ffordd nas gall neb weled y figyrau fydd ar ei gefn. Os bydd papur tugel yn y gist heb fod y marc swyddol arno—neu ar yr hwn y rhoddir pleidleisiau i fwy o ymgeiswyr nag y mae yr etholwr yn meddu hawl i bleidleisio drostynt—neu os bydd dim yn ysgrifenedig ar bapur, neu wedi ei farcio arno, drwy yr hyn y gellir adnabod yr etholwr—y mae i fod yn ofer, ac nid ydyw i'w gyfrif. Swyddog yr etholiad yn unig fydd yn meddu hawl i benderfynu a ydyw pleidlais i'w derbyn neu i'w gwrthod; ac nis gall efe bennodi neb arall yn ei le.

Dadganiad prif swyddog yr etholiad.—Mor gynted ag y ceir allan pa beth fydd y canlyniad o'r pŵl, y mae prif swyddog yr etholiad i gyhoeddi fod yr ymgeisydd, neu yr ymgeiswyr, fydd wedi cael y mwyafrif o bleidleisiau, wedi eu hethol, ac i anfon eu henwan i ysgrifenydd y goron. Y mae i gyhoeddi hefyd pa nifer o bleidleisiau a dderbyniodd pob ymgeisydd.

Pa beth a wneir o'r papurau pleidleisiol.—Wedi cyfrif y pleidleisiau, y mae prif swyddog yr etholiad i selio i fyny yr holl bapurau fydd ganddo ynglŷn a'r etholiad yn mhresennoldeb goruchwylwyr yr ymgeiswyr. Yna y mae i anfon ei adroddiad a'r papurau i ysgrifenydd y goron, gan ofalu am ysgrifenu oddi allan ar bob sypyn pa beth fydd ei gynnwysiad, dyddiad yr etholiad i ba un y perthyna, ac enw y sir neu y fwrdeisdref y perthyn yr etholiad iddi. Telir holl gostau angenrheidiol yr etholiad gan yr ymgeiswyr.

Etholiadau y cynghorau trefol.—Ni theimlir un anhawsder i gymmhwyso Cyfraith y Tugel at etholiadau y cynghorau trefol. Llywyddir yr etholiad gan y maer, fel o dan yr hen gyfraith. Nid oes un cyfnewidiad wedi ei wneyd yn y diwrnod pŵlio. Dyledswydd y maer ydyw darparu pob peth ar ei gyfer; ond nid all, fel mewn etholiadau seneddol, gymmeryd un ystafell drwy orfodaeth. Y mae ganddo bleidlais derfynol, os bydd y pleidleisiau yn gyfartal. Ni raid anfon adroddiad i ysgrifenydd y goron am yr etholiadau hyn.

TH.

THIE

THIERS, LOUIS ADOLPHE: un o wladweinyddion a haneswyr enwocaf Ffrainc mewn amseroedd diweddar. Ganwyd ef yn Marseilles ar Ebrill 16eg, 1797. Gŏf cloion (*locksmith*) oedd ei dad wrth ei alwedigaeth. Bwrïedid i Thiers ieuangc fyned i'r *Ecole Polytechnique*, yn Paris, i astudio ar gyfer bywyd milwrol; ond darfu i gwymp yr ymherodraeth, a'r heddwch a ddilynodd hyny, beri nad oedd ond golwg anobeithiol am lwyddiant i filwr ieuangc heb ddim dylanwad ganddo; o blegid hyny, efe a benderfynodd fabwysiadu yr alwedigaeth gyfreithiol, ac aeth i goleg Aix, a daeth yn adnabyddus yno yn fuan ar gyfrif ei dalentau a'i gyraeddiadau mewn gwybodaeth. Mewn amser priodol, gwnaeth ei ymddangosiad wrth y bâr; ond ni bu yn llwyddiannus, a pharodd hyny iddo droi ei sylw neillduol at lenyddiaeth; a chyda'r amcan o ymroddi yn fwy i hyn, efe a aeth i Paris. Daeth yn fuan yn gydnabyddus âg amryw o lenorion enwocaf y ddinas, a phennodwyd ef i ysgrifenu erthyglau gwleidyddol i'r "*Constitutionnel*," a newyddiaduron eraill: a gwnaeth enw iddo ei hun yn fuan fel ysgrifenydd yn y ffordd hon. Yn 1823, daeth allan y gyfrol gyntaf o'i "*History of the French Revolution*." Dyrchafodd y gwaith hwn ef, yr hwn a gwblhawyd mewn deg o gyfrolau—yr olaf o ba rai a ymddangosodd yn 1832—i enwogrwydd mawr fel llenor a hanesydd gwych. Galwyd am dri argraphiad o'r gwaith yn fuan, ac yr oedd yr elw a dderbyniodd oddi wrtho, ynghyd â'r cyfrannau oedd ganddo yn y "*Constitutionnel*," a pha rai yr amhegwyd ef gan un o'i edmygwyr, yn ddigonol i'w godi o ran ei amgylchiadau yn gymmharol gysurus. Gadawodd y nenlofft (*garret*) y preswyliai ynddi yn heol fach Montesquieu, a daeth ei enw yn adnabyddus i'r wlad yn meysydd llenyddiaeth a gwleidyddiaeth. Yn mis Ionawr, 1830, efe a sefydlodd bapur newydd ar egwyddorion democrataidd, sef y "*National*." Cynorthwyid ef yn ei ddygiad yn mlaen gan Armand Carrel, a rhai o ddyinion galluocaf y blaid ryddfrydig; ac yn y papur hwn efe a wrthwynebodd yn egniol weinyddiaeth Polignac, aelodau yr hon o'r diwedd, drwy gael eu colynu yn ddiarbed ganddo, a gymmerasat y mesur eithafol o gyhoeddi yr hyn a elwir yn "Osiadau Gorphenaf." Ond chwyldroad 1830 a fu y canlyniad o hyny.

Ymroddodd Thiers yn awr i fywyd cyhoeddus, a phennodwyd ef yn ysgrifenydd cyffredinol i weinidog y cyllidfa, a dewiswyd ef yn aelod o Ystafell y Dirprwywyr (*Chamber of Deputies*) dros dref Aix. Ar ei ymddangosiad cyntaf yn yr ystafell, nid oedd neb yn meddwl wrth edrych arno yr ymgodai mor uchel yn y dyfodol. Yr oedd o ran ei berson yn fychan, ac heb fod yn olygus o ran ei ymddangosiad, a'i hyawdledd yn danlyd, megys pe yr ymdrechai gynnrychu

yr un effeithiau ag a briodolid i Mirabeau. Tynodd drwy yr ymgais hwn wawd y tŷ, yn hytrach na dim arall; ond yn fuan efe a adawodd yr arddull hwn, gan fabwysiadu ei ddull naturiol, aym, esmwyth, cyflym, hanesynol ei hun, ac yna daeth yn un o'r areithwyr seneddol penaf yn Ffrainc. O'r flwyddyn 1832, pan y ffurfiwyd gweinyddiaeth Soult, efe a fu yn aelod o'r weinyddiaeth—ond am dymmor byr unwaith—hyd y flwyddyn 1836. Yn ei dro bu yn weinidog cartrefol, yn weinidog masnach a gweithiau cyhoeddus, ac yn weinidog achosion tramor o dan amryw arweinwyr—Soult, Gerard, Mortier, a Broglie. Yn mis Chwefror, 1836, pennodwyd ef gan Louis Philippe yn llywydd y cyngor, ac yn weinidog yr achosion tramor. Ni ddaliodd efe y swyddau hyn ond hyd fis Awst, 1836, pan yr aeth drosodd at yr wrthblaid. Yn 1840, pennodwyd ef drachefn yn brif weinidog. Gwrthododd gydsynio â chynnygiad Arglwydd Palmerston i wneuthur cyngrhair rhwng Lloegr, Awstria, a Phwssia, i gadw yn gyfan yr ymherodraeth Ottomanaid, o herwydd fod ynddo ryw ymliniad wrth yr egwyddorion hyny a barodd i Napoleon i. oresgyn yr Aipt a Syria, a dymuniad hefyd i gyflawni, trwy ymdrafod-aeth ddiplomyddol â Mehemet Ali, yr hyn yr ymdrechodd Napoleon ei ddwyn oddi amgylch trwy rym arfau—sef, sicrhau fod i ddylanwad Ffrainc gael ei deimlo yn llywodraethol mewn achosion Syriaidd ac Aiphtaid. Ond gwnaeth Argl. Palmerston y cyttundeb heb Ffrainc; a chymmerwyd Acre yn fuan gan lynges Prydain, a danfonwyd Mehemet Ali allan o Syria. Yr oedd teimlad y werin yn Ffrainc yn rhedeg yn uchel o herwydd hyn, a chefnogwyd a meithrinwyd ef gan Thiers; ac nid oedd ond nodwedd heddychol teyrnasiad Louis Philippe a attaliodd y genedl Ffrengig rhag rhuthro i ryfel er gwaethaf holl alluoedd Ewrop. Parodd Thiers ddychryn i'r holl Gyfandir trwy fygwth rhoddi o'r neilldu gyttundebau 1815, ac estyn terfynau Ffrainc hyd at lan y Rhine. Cyfrifid ei fod wedi gwario tuag 8,000,000*p.* mewn arddangosiadau milwraidd a morwrol.

Daeth effaith y teimlad drwg hwn i'r golwg yn fuan yn ngwaith y Ffrangood yn cymmeryd rhai o Ynsoedd Môr y Dehen, ac yn y gwrthdystiad a wnaethpwyd gan y llywodraeth Brydeinig i lywodraeth Ffrainc yn mherthynas i'r driniaeth anhêg a dderbyniat Mr. Pritchard, y traf-noddwr Prydeinaidd, yn Tahiti. Rhoddodd M. Thiers ei swydd o brif weinidog i fyny. Defnyddiodd ei amser yn y blynyddoedd canlynol mewn ymchwiliadau a llafur llenyddol. Dyna'r pryd yr ysgrifennodd ei waith mawr, sef ei "*History of the Consulate and the Empire*," yr hwn y gellir ei ystyried fel parhâd o'i waith hanesyddol blaenorol. Ymddangosodd y gyfrol gyntaf o

hono yn 1845, a'r unfed ar bymtheg, a'r olaf, yn 1862. Diammheu y gellir edrych arno fel un o weithiau penaf yr oes. Y mae o ran ei gynllun yn eang a chyflawn. Yr oedd gan yr awdwr gyflawnder o ddefnyddiau digymhar wrth ei law, ac ysgrifeniadau dilys oedd yn dal cyssylltiad uniongyrchol â'r cyfnod yr ysgrifeniad am dano, a'i ddigwyddiadau pwysig. Ymdrinia â rhyfeloedd, gweinyddiadau y llywodraeth, cyllid, sefyllfa y pleidiau gartref, a chynllwynion diplomyddol oddi cartref. Y mae yr arddull yn rhwydd ac yn naturiol, yn glir ac yn esmwyth; ac ychydig o ol ymgais am gynnrychu effaith a ganfyddir. Myn rhai fod gormod o fanlyon milwrol yn y gwaith; ond yn gymmaint a'i fod yn cynnwys hanes rhyfelwr penaf yr oesoedd diweddar, yr oedd hyn yn ddymunol er galluogi y darllenydd annysgedig i amgyffred symmudiadau dibaid y byddinoedd, a manylion y trefniadau milwraidd, sydd yn taflu y fath oleuni ar athrylith, bywiogrwydd, a dyfal-barhâd diball Napoleon I. Y mae disgrifiad Thiers o frwydr Marengo, a rhai o frwydrau mawr eraill yr ymherodraeth, yn gampweithiau mewn hanesiaeth filwrol; ac y mae ei adroddiad am y trefniadau a'r cynlluniau mwyaf dyrus mor glir yn eu heglurhadau ag ydynt o gyflawn yn eu manylion. Ar y llaw arall, nid ydyw Prydain Fawr, a galluoedd Ewrop, a wnaethant eu rhan er dwyn oddi amgylch gwmp yr ymherodraeth, yn cael ond cyflawnder digon prin oddi ar law yr hanesydd. Y mae M. Thiers yn analluog i ymddiosg oddi wrth ei deimladau a'i ragfarnau cenedlaethol, ac y mae yn fynych yn esgusodi ac yn edmygu ei arwr a'i wladweinyddiaeth pan y busasi amheuaeth a gwirionedd hanesyddol yn rhoddi dedfryd wahanol. Y mae ei "*History of the Consulate and the Empire*" wedi ei gyfieithu i'r rhan fwyaf o ieithoedd Ewrop.

Ystyrid ef mewn gwleidyddiaeth yn un o arweinwyr yr wrthblaid i fesuran y brenin a'r prif weinidog, M. Guizot, hyd chwyldroad 1848. Ymstyngodd i'r weriniaeth ar ol chwyldroad 1848, er ei fod yn cael ei ystyried yn bleidiwr teulu Orleans; ac yn y fl. 1851, alltudiwyd ef o Ffrainc ar ol y *coup d'état*. [Gwel NAPOLEON, LOUIS.] Preswylodd am amser yn Brussels, ac wedi hyn yn Llundain; ond dychwelodd yn ol i brifddinas Ffrainc, er ei waith yn dadgan ei ymstyngiad i'r ymherodraeth. Ond ymgladdu o'r golwg a wnaeth Thiers am dymor maith, mor bell ag yr oedd a fyno âg achosion cyhoeddus y wladwriaeth; a'r pryd hwn rhoddai lawer o'i amser i astudio arluniaeth, a'r celfau cain, yn ogystal ag i baratoi ei waith hanesyddol mawr. Gofynid y cwestiwn yn fynych pan ai Napoleon, ynte Thiers, oedd yn anfodlawn i ffurio cyfathrach a'u gilydd. Pa fodd bynag yr oedd, nid aeth efe yn aelod o'r senedd drachefn hyd y fl. 1863. Etholwyd ef yn ddiwrthwynebiad y flwyddyn hono dros ddoosbarth y Seine gan yr wrthblaid ryddfrydig. Traddododd amryw areithiau galluog a hyawdl y blynyddoedd hyn ar gyllidaeth y wlad, ac ar wladwriaeth dramor y llywodraeth. Yn ystod y rhyfel mawr a gymmerodd le rhwng Ffrainc a Germany, daeth M. Thiers i'r golwg yn dra chyhoeddus. Traddododd ar aeth nodedig o rymus a hyawdl yn y senedd ar yr 17eg o Awst, 1870, yn yr hon y dadganai ei obaith y gwnai Paris, os byddai hyn yn angenrheidiol, wrthwynebu y gelyn hyd yr eithaf. Yn mhen deng niwrnod wedi hyn pennodwyd ef yn aelod o bywllgor amddiffynol

Paris; ac yn fuan wedi hyn bu yn genhadwr yn llysoedd Prydain, Rwsia, Awstria, ac Italy, yn erfyn am gynnorthwy i Ffrainc. Cyrhaeddodd i Lundain Medi 13eg, 1870; ac ar y 18fed, gadawodd am St. Petersburg, Vienna, a Florence. Aflwyddiannus a fu yn ei appeliadau: ac yn mis Hydref dychwelodd: ac yn ol cyngor y pedwar gallu, aeth i bencadlys brenin Ffrasia yn Versailles, i agor ymdrafodaeth am heddwch. Ond er iddo fod yn aflwyddiannus y tro hwn, enillodd yr ymdrechion a wnaed ganddo i sefydlu heddwch barch mawr iddo gan ei gydwladwyr; a phrofwyd hyn ar ol i Paris gael ei rhoddi i fyny, drwy iddo gael ei ethol i'r Gymnafa Genedlaethol gan y drydedd ran o'r genedl. Yr oedd y poblogrwydd hwn yn naturiol yn ei nodi allan fel y prif weinidog yn y wladwriaeth. Wedi gwneyd heddwch â Germany, syrthiodd Paris i ddwyllaw y Communistiaid, y rhai a ddinystriasant dŷ M. Thiers ar y 6ed o Ebrill, 1871; ac ar yr 22ain o Fai canlynol, adennillodd y llywodraeth y brifddinas. Ar yr 31ain o Awst, ail etholwyd M. Thiers trwy fwyaftrif mawr, a gelwid ef yn Llywydd Gweriniaeth Ffrainc. Ar yr 21ain o Fai, 1873, gan fod y mwyaftrif wedi pleidleisio yn ei erbyn yn y senedd y dydd o'r blaen, efe a ymddiswyddodd; a'i olynydd oedd y Maeslywydd MacMahon. Gyda hyn y darfu bywyd swyddol M. Thiers; ond am y gweddill o'i oes yr oedd yn gwylio gweithrediau y llywodraeth yn fanwl, ac ystyrid ef yn arweinydd y blaid ryddfrydig. Yr oedd parch mawr yn cael ei dalu iddo ar gyfrif y gwasanaeth gwir werthfawr a wnaeth i'w wlad tra y bu yn llywydd y Weriniaeth, ar ol y rhyfel rhwng Ffrainc a Germany. Bu farw yn dra disymwrt, yn St. Germain, dydd Llun, Medi 3ydd, 1877, yn 80ain mlwydd oed, dan effeithiau y parlys mud. Dangoswyd parch mawr iawn i'w goffadwriaeth yn Paris ar ddydd ei angladd; o blegid teimlai pawb fod y gŵr mwyaf a galluocaf yn y wlad yn cael ei roddi yn ei fedd. Rhoddwyd ei weddillion i orphwys yn mysg mawrion Ffrainc yn yr *Invalides*.

THOLUCK, FRIEDRICH AUGUSTUS GOTTREU: duwinydd Protestanaidd enwog, yr hwn a anwyd yn Breslau, ar y 30ain o fis Mawrth, 1799. Ar ol treulio rhai blynyddoedd yn mhrifysgol ei ddinas ei hun, aeth i brifysgol Berlin, lle yr ymroddodd yn benaf i astudio ieithoedd a llenyddiaeth y dwyrain; ac yn 1821, cyhoeddodd ffurwyth ei astudiaeth mewn llyfr o'r enw "*Suffismus sive Theosophia Persarum Pantheistica*." Cyfaddefodd mai y fath ydoedd ei syniadau crefyddol, pan adawodd Breslau, fel y meddyliai nad oedd Cristionogaeth yn rhagori fawr ar Fahometaniaeth. Darfu i ddylanwad Neander, pa fodd bynag, ac yn enwedig dylanwad y Barwn von Kottwitz, boneddwr dyngarol a Christionogol o Silesia, beri cynwriadid llwyr yn ei argyhoeddiadau a'i syniadau; ac mor gynnar a'r fl. 1823, ymddangosodd fel amddiffynydd athrawiaethau efengylaidd yn ei "*Wahre Weihe des Zweiflers*" (Gwir Gysegriad yr Amheuwyr). Cyhoeddwyd y seithfed argraphiad o'r gwaith hwn yn Hamburg yn 1851, o dan yr enw "*Athrawiaeth Pechod a'r Dyhdador*," a chyfieithwyd ef i'r ieithoedd Saesmig, Ffrengig, Danaidd, Swedaidd, ac Isellmynaid. Yn y flwyddyn ganlynol, cyhoeddodd ei "*Auslegung des Briefs an die Römer*" (Esboddiad ar yr Epistol at y Rhufeiniaid, Berlin, 1824; pedwerydd

argraphiad 1842, yr hwn a gyfieithwyd i'r Saesneg, ac i ieithoedd eraill. Tua'r pryd hwnw pennodwyd ef yn athraw duwinyddol neillduol (*extraordinary*) yn Berlin; ac yn 1825, ymwelodd â Lloegr. Pan ddychwelodd adref, gwnaed ef yn athraw duwinyddol rheolaidd (*ordinary*) yn Halle yn lle Knapp, ac yno yr arosodd hyd ddydd ei farwolaeth. Yr oedd sefyllfa Tholuck yn Halle yn lled annymunol ar y cyntaf, canys yr oedd y rhan fwyaf o'r athrawon duwinyddol yn rhesymolwyr penderfynol, a cheisiasant â'u holl egni wneuthur bywyd yr athraw newydd yn druenus; ond parhaodd Tholuck i ymdrech yn mhlaidd "y ffydd a rodded unwaith i'r saint," er gwaethaf pob gwrthwynebiad; a chyn hir coronwyd ei ymdrech efengylaidd â llwyddiant. Y mae prif athrofa Halle bellach mor Gristionogol, er nad, hwyrach, yn hollol mor unionged, ag ydoedd yn nyddiau Francke. Y mae ei garedigrwyd ef, a'i wraig, at efrydwyr, yn enwedig efrydwyr tlodion, yn ddiarebol; a diammheu fod hyn wedi chwangu cryn lawer at ei glod mewn gwledydd estronol.

Yn 1843, gwnaed ef yn selod o lys eglwysig (*consistory*) Magdeburg. Yr oedd Tholuck yn awdwr ffrwythlawn. Heb law y llyfrau y crybwyllwyd am danynt eisoes, gellir enwi, allan o'i weithoedd deongliadol, y rhai canlynol:— "*Praktische Commentar zu den Psalmen*" (Esboniad Ymarferol ar y Salmau: Hamburg, 1843); "*Commentar zum Evangelium Johannis*" (Esboniad ar Efengyl Ioan: chweched argraphiad, Hamburg, 1844); "*Commentar zum Briefe an die Hebräer*" (Esboniad ar y Llythyr at yr Hebraid: trydydd argraphiad, Hamburg, 1850); a "*Philosophisch-theologische Auslegung der Bergpredigt*" (Esboniad duwinyddol-athronyddol ar y Bregeth ar y Mynydd: trydydd argraphiad, Hamburg, 1845). Y mae y rhai mwyaf nodedig o'i ysgrifeniadau athrawiaethol (*dogmatic*) mewn cyfnodur o'r enw "*Literarische Anzeiger für Christliche Theologie und Wissenschaft*," ac yn ei "*Glaubwürdigkeit der Evang. Geschichte*" (Dilyserwydd Hanesiaeth yr Efengylau: Hamburg, 1837)—traethawd wedi ei gyfeirio yn erbyn "*Leben Jesu*," gan Strauss. Yn mysg y pethau a ysgrifennodd ar hanes duwinyddiaeth, y mae ei "*Vermischte Schriften grösstentheils apologetischen Inhalts*:" Hamburg, 1839; "*Der Geist der Luth. Theologen Wittenbergs im 17 Jahr*" (Ysbryd Duwinyddion Lutheraidd Wittenberg yn yr 17eg ganrif: Halle, 1853—1854); a'i "*Geschichte des Rationalismus*" (Hanes Rhesymoliaeth, 1855). Ysgrifennodd amryw gyfrolau o bregethau hefyd ar brif athrawiaethau y grefydd Gristionogol. Bu farw yn Hallé, ar y 10fed o fis Mehefin, 1877.

THOMAS, DAVID, B. A.: gweinidog enwog gyda'r Annibynwyr yn Nghaerodwr (Bristol). Ganwyd ef yn Merthyr Tydfil, Awst 16eg, 1811. Yr oedd ei dad yn ddyrn crefyddol iawn, ac yn perthyn i'r Bedyddwyr; ond bu farw cyn bod ei fab David, yr ieunafaf o bedwar o blant, ond chwe mis oed. Yr oedd ei fam yn wraig ragorol, ac yn selod gyda'r Methodistiaid Calvinaidd—ac yn eu plith hwy y dygwyd gwrthdrysych yr eithygl hon i fyny yn ei ieuenctid. Ac arferai ei fam ei gymmeryd ef, yn gystal a'r plant eraill, gyda hi i'r cyfarfodydd crefyddol ar nosweithiau yr wythnos, yn ogystal ag ar y Sabbothau. Yr oedd David Thomas bob amser yn nghyfarfod egwyddori y plant, ac ystyrid ef yn wastad yn fachgen rhyfeddol; a thra yn adrodd pannodau

o'r Beibl allan yn y gwasanaeth cyhoeddus—arferiad lled gyffredin mewn rhai ardaloedd—yr oedd rhywbeth yn neillduol o ddeniadol yn ei ddull a'i adroddiad, fel y swynai yr holl gynnull-eidfa. Addysgwyd ef yn ysgol Mr. Taliesyn Williams, yr hwn oedd yn athraw rhagorol, ac yn ddysgyblwr manwl. Pan yn 16eg oed, efe a adawodd yr ysgol, ac a aeth i Lundain, a chafodd le fel ysgrifenydd yn ariandy Barclay, yn heol Lombard. Parhaodd yn selod mewn cysylltiad â'r Methodistiaid Calvinaidd ar ol dyfod i'r brif-ddinas; ac yr oedd am y rhan fwyaf o'r amser y bu yno, os nad am y cwbl, yn lettya yn nhŷ capel Jewin Crescent, lle yr arferai y pregethwyr a deuent o Gymru i wasanaethu yr achos Cymreig yn y lle lettya hefyd. Defnyddiodd bob cyfleusdra o fewn ei gyrhaedd i ddiwyllio ei feiddwl ac i gasglu gwybodaeth. Ymunodd â'r sefydliad llenyddol a gwyddonol a gynnelid yn heol Aldersgate, yr hwn oedd y pryd hwnw mewn sefyllfa dra blodeuog, ac yn rhifo tua saith neu wyth gant o selodau; ac er nad ydym yn deall iddo gymmeryd un rhan gyhoeddus yn nghyfarfodydd dadleuol y sefydliad hwnw, y mae yn ddian iddynt gario cryn ddylanwad arno. Yr oedd ynddo awydd cryf i bregethu, a rhyw fodd neu gilydd daeth i gyffyrddiad â Mr. Thomas Wilson, trysorydd Coleg Highbury, yr hwn a roddodd bob annogaeth a byr, fel y mlaen; ac anfonwyd ef am dymuniad i hyn y byddid yn arfer gwneyd, er cael addysg ragbarotoawl, at y Parch. Walter Scott, wedi hwnw Goleg Airdale, ond yr hwn oedd y prif ympton yn preswyllo yn Rowell, swydd Northampton. Arosodd yntau yno o chwech i naw mis; a er mis'Awst, 1830, efe a ddychwelodd i Lundain, myned dan arholiad am dderbyniad i mewn Goleg Highbury.

Tua'r adeg yma daeth Mr. Henry Richard, A. i Lundain: ac yr oedd yr un amcan ganddo ynta hefyd; sef, derbyn addysg athrofaol, i fynyd i weinidogaeth. Llettyent eu dau yn yr un ty, a dechreuodd cyfeillgarwch cynnes rhyngddynt, yr hwn a barhaodd tra y bu y diweddaf i'w ynaeth y ddau gyda'u gilydd yn gydefnyddwyr i Goleg Highbury. Yn nosbarth rhesymeg a rheithog y displeiriodd Mr. D. Thomas yn benaf. Yr oedd y dosbarth hwnw o dan ofal Mr. Henry Rogers, yr hwn oedd yn meddu llygad craff i ganfod arwydd o ragoriaeth neillduol yn mysg yr efrydwyr; ac arferai efe siarad yn uchel am rai o draethodau Mr. D. Thomas, ac edmygid hwynt gan bawb yn y dosbarth. Ymarferiad arall yr oedd efe yn rhagori ynddo oedd gwneyd pregethau, yn ol yr arfer a fytynai yn y coleg yn mysg yr efrydwyr; sef, cyfansoddi pregethau, a'u darllen yn eu tro, yn mhresennoldeb yr athraw; sef, Dr. Henderson. Ystyriwyd fod yr eiddo David Thomas yn bregethau o nodwedid uwchraddol. I gapel Cymraeg Jewin Crescent yr elai y rhan fynychaf yn ystod y flwyddyn neu ddwy cyntaf o'i efrydiaeth yn Highbury, er y byddai yn achlysurol yn myned i wrandaw rhai o bregethwyr enwog y brifddinas o'r gwa-hanol bleidiau. Nid rhyfedd ei fod yn gwneyd ei gartref yn Jewin Crescent; o herwydd yr oedd y pulpud yno yn cael ei lenwi yn fynych gan rai o bregethwyr mwyaf poblogaidd y Dwysogaeth—megys Ebenezer Richards, John Elias, Henry Rees, &c. Nid ydym wedi clywed iddo bregethu ond unwaith erioed yn yr iaith Gymraeg, a hyn yn nghapel Pontmorlais, Merthyr—y capel yr arferai efe ei fynychu pan yn blentyn. Ym-

ddengys na ddarfu iddo ar y pryd ei foddioni ei hun; ac nis gellid cael ganddo bregethu Cymraeg drachefn, er ei fod yn gallu siarad yr iaith yn lled rwydd, a'i fod yn darllen llyfrau Cymraeg gyda phleeser hyd y diwedd.

Wedi bod am ddwy neu dair blynedd yn Ngholeg Highbury, aeth Mr. Thomas i brifysgol Glasgow; o herwydd mewn arholiad cystadlenol iddo ennill un o ysgoloriaethau Dr. Williams. Arosodd yno am ddwy flynedd; ac yn y cyf- amser ennillodd y wobwr gyntaf am reymeg, ac un arall yn nosbarth athroniaeth foesol, a chymmerodd hefyd ei radd o B. A. Tra yn aros yn Glasgow, elai Mr. Thomas i gapel yr enwog Dr. Wardlaw, ac yn achlysurol pregethai yn ei le. Ar ddiwedd yr eilfed flwyddyn, efe a ddaeth allan; a bu yn pregethu mewn amryw leodd ag yr oedd eu pulpudau yn wâg; ac yn mhllith manau ereill, daeth i bregethu i Capel Seion, Bedminster, Bristol. Derbyniodd alwad o'r lle hwnw i fod yn weinidog, a chydymniodd â hi. Neillduwyd ef i'r weinidogaeth yno yn mis Ionawr, 1836. Bu yno am chwe blynedd. Yn 1842, dechreuodd ei ieochyd waelu; a chan fod arwyddion yn ymddangos ynddo fel pe buasai yn tueddu at y darfodedigaeth, cynghorwyd ef gan ei feddygon i fyned yn gyntaf i Madeira, lle yr arosodd y gauaf, ac oddi yno drachefn i Rio Janeiro, yn neheubarth America. Daeth adref yn mhen tua blwyddyn wedi gwella cryn lawer, er nad oedd ei ieochyd wedi ei hollol adsefydlu.

Tra yn Bedminster, daeth Mr. Thomas i gydnabyddiaeth a'r enwog John Foster, gan yr hwn yr oedd meddyliar uchel am dano; ac yr oedd cyfeillgarwch mawr rhyngddynt a'u gilydd. Yn Torquay y treuliodd efe y gauaf cyntaf ar ol ei ddychweliad i Loegr, gan fod yr hinsawdd yno yn ddynerach. Yn 1844, gwahoddwyd ef i fod yn weinidog cyntaf capel newydd Highbury, Clifton, Bristol; ac ymsefydlodd yntau yno yn Ngorphenaf y flwyddyn hono. Ac yno y bu efe am ddeng flynedd ar hugain—y gweddill o'i oes, yn nodedig o lwyddiannus a dedwydd; a'i bobl- ogrwydd a'i ddyllanwad yn cynnyddu y naill flwyddyn ar ol y llall hyd y diwedd. Cafodd ei ddewis yn gadeirydd yr Undeb Cynnullleid- faol yn 1865, ac yr oedd hwn yn gyfnod pwysig yn ei hanes. Traddododd ddwy o anerchiadau rhagorol, yn nghyfarfodydd Mai a chyfarfodydd Hydrefol yr Undeb. Dygodd hynaf ef yn amlycach i sylw ei frodyr a'r wlad, a dadguddiwyd ei alluoedd mawrion; canys er ei fod yn anad- nabyddus o'r blaen mewn oylchoedd neillduol, fel un o ddynion blaenaf yr enwad y perthynai iddo, etto yr oedd ei olenni i raddau megys dan lestr, gan ei fod wedi arfer bod yn hynod neill- duedig a chartrefol. Rhyfeddai yn lawr pan y cafodd dderhyniad mor galonog a brwdfrydig ar ei ymddangosiad cyntaf o flaen yr Undeb, a bu hyn yn foddion, i raddau pell, iddo gael ym- wared o'r diffyg hunan-hyder oedd yn ohwannog i'w feddiannu. Yn y flwyddyn 1867, efe a draddododd bregeth genhadol yn Nghapel Surrey, Llundain; ac nid yn fynych y dilynwyd un o'r pregethan genhadol blynyddol a dylanwad mor rymus ac effeithiol. O hynny allan gellir dywedyd iddo gymmeryd ei le naturiol ynglŷn â phrif symmudiadau y dydd, fel un o ddynion mwyaif galluog a phoblogaidd yr enwad y perthynai iddo. Pan y llwyddid i'w gael o Bristol, yn ei flynyddoedd olaf yn enwedig, yr oedd ei ym- ddangosiad a'i bregethan ya tynnu sylw arbenig

yn mhob man, ac yn cael eu dilyn âg effeithian ysbyrdol bendithiol.

Er's peth amser cyn ei farwolaeth yr oedd yn ddarostyngedig i ymosodiadau o afiechyd a barai cryn bryder i'w gyfeillion. Ac i'r dyben o'i gyn- northwyo yn ei waith bugelliol, fel na byddai yn angenrheidiol iddo bregethu ond unwaith y Sabbath, penderfynwyd gwahodd gweinidog arall yno. Ei gynnorthwywy fuont y Parchn. E. Armitage, ac H. E. Bottomby—gyda pha rai y cydweithredodd yn y modd serchocaf. Yn mis Ebrill, bu farw ei unig ŵyr—bachgen bychan oedd yn hynod anwyl ganddo. Wythnos wedi hynny bu farw ei ferch hynaf, Mrs. Robinson, yr hon a fuasai am dymmor maith yn dihoeni dan y darfodedigaeth. Pythefnos neu dair wythnos wedi hynny, bu farw merch arall iddo, yr hon oedd hefyd wedi bod yn dioddef am flynyddoedd oddi wrth yr un afiechyd, a'r hon oedd yn nodedig am ei thynnerwch a'i serch tuag at ei thad. Effeithiodd y dymnodau hyn yn ddirfawr arno, a gwnaethant ei galon yn friwedig iawn. Treuliodd wythnosau yn ystod yr haf yn ngogledd Lloegr, a dychwelodd yn ol wedi cael ychydig o les oddi wrth yr ymweliad. Ond wedi ail ymalyd yn ei waith, rhoddodd ei ieochyd y ffordd drachefn, er nad i'r fath raddau fel ag i achosi pryder neillduol i'w gyfeillion. Bwriadai bregethu y Sabbath olaf y bu fyw; ond prydawn y dydd Sadwrn blaenorol cym- merwyd ef yn bur wael; ac yr oedd ei ddiodd- cfiadau nos Sadwrn mor fawr fel nad oedd yn alluog i siarad ond ychydig. "Fy Nuw a ŵyr yr hyn a ddiodeffir genyf," ebai efe unwaith; a thrachefn dywedai, "Fy Nuw a ŵyr fy holl anghenion." Dymunai i'w gofion serchog gael eu rhoddi i'w blant oedd yn absennol, a'r eglwys y gweinyddai iddi. Wedi hynny, pan gofynodd y meddyg pa fodd yr oedd yn teimlo, dywedai, "Yn marw! marw! marw!" mewn llais oedd yn gwanhau gyda phob gair; ac felly y bu farw yn dawel tua phump o'r gloch boreu Sabbath, Tachwedd 7fed, 1875, yn 64ain mlwydd oed. Claddwyd ef yn barchus yn nghladdfa Bristol, yn nghanol arwyddion o alar cyffredinol. Yn ol ei ddymuniad ef ei hun, gorphwysa ei lwch mewn llanerch heb fod yn mhell oddi wrth y man lle y gorwedd gweddillion yr enwog Robert Hall.

Yr oedd Mr. Thomas yn ddyd o ddeall cryf a diwylliedig, ac yn meddu gwybodaeth helaeth a chwaeth bur. Yr oedd ei ymddiddanion am ddynion cyhoeddus, ac am achosion cyffredinol a gwladwriaethol, yn dangos ei fod yn meddu gwybodaeth helaeth a barn addfed, yn gystal a llawer o ddirgrifwch ac ysmaldd diniwed. Dymunol iawn oedd cael mwynhau ei gymdeithas pan y dadlenai ei feddwf mewn modd syml a dirodres; a bydd cof am ei gyfeillach ddfyryus yn hir yn meddyliu ei gyfeillion anwylaf.

Y mae y sylwadau canlynol o eiddo Dr. Stoughton, yn ei anerchiad ar ddydd ei angladd, yn rhoddi i ni olwg gywir arno:—

"Yr oedd gan David Thomas ffordd wreiddiol o fyned at natur ysbyrdol dyn. Nis gellir ei efelychu, a dyrysa bob ymgais i'w ddadanosoddi. Yr oedd ei ymddangosiad, ei ddull, mynegiant ei wrnebpryd, ei lygad, ei gorph, a'i law, llawer o ba rai oeddynt hynod a dyeithr—yr eiddo ei hun oeddynt, heb erioed eu hastudio na bod yn ymwylbodol o honnynt ar y foment—yn chwaneu, yn ddiannheuol, at yr effaith a gynnyrchai; er, ar y cdiat, i ryw rai, fe allai, fod hyn yn ymddangos fel yn tynnu oddi wrth yr effaith. Ond nid oedd y dull ond peth bychan

mewn cymmharïaeth i'r mater—y meddyliau, a'r geiriau—y geiriau a dyfent allan o'r meddyliau, ag oeddynt megys yn rhan o honnynt. Yr oedd meddyliau a geiriau yr ymadawedig yn cymmyrd gafael gref ac anorchfygol ynnoch. Mynent feistrolaeth arnoch, cymmerent chwi yn gaeth, a theimlech yn barod i ddywedyd, 'Mor wir yw dy eiriau, mor deg ydynt. Y maent yn treiddio i'm cydwybod, yn trywanu fy nghalon, ac yn peri i mi gywilyddio o honwyf fy hun—yn fy ngwneyd yn deimladwy o'm hannhellyngdod a'm pechaduruswydd, ac yn cynnyrchu ynof ddymunïad am fwy o burdeb, o ostyng-eiddrwydd, o onestrwydd, ac o haelfrydigrwydd, o gariad, a hunan-aberthiad, ac o ysbryd Orïstionogol yr efengyl.' Yr oedd gan Mr. Thomas fedrusrwydd mawr i suddo i ddyfnderoedd calonau dynion, a dwyn i'r golwg swm mawr o gymhellion. Y mae eraill yn feddiannol ar allu o'r fath yma, nas gallant yn y pulpud wneuthur yr hyn a wnaï efe. Gorweddai rhywbeth y tu oefn i hyn oll i roddi cyfrif am dano. Ac ar ol y cwbl, y dirgelwch o hyn oedd, nid dim a gafwyd ganddo ydoedd; ond rhywbeth a ddeuai iddo oddi uchod—math o ysbrydoliaeth. Y mae gallu ysbrydoleddig mewn dysgu, mewn pregethu, mewn siarad, yn beth hynod iawn, ac yn beth anghyffredin iawn. Y mae llawer o ddynion yn gallu goleuo, argyhoeddi, a pherswadio; ond nis gallant ysbrydoli. Medrai David Thomas wneuthur hyny. Profai chwi, taniai chwi, a chynneuai o'ch mewn oleuni a gwres a flament ac a losget. Nid yn unig yr oedd yn meddwl ac yn teimlo drosoch, ond yr oedd yn gwneyd i chwi feddwl a theimlo drosoch eich hun. Nid ydyw pethau eraill i'w gadael allan o'r cyfrif. Ond ar ol y cwbl, pa beth bynag oedd dirgelwch ffurf, a dull cyfansoddiad ei bregethau, dyma oedd yn gorwedd yn y gwaelod, fel haen cryf a chadarn—byddai yn cyhoeddi gwirionedd Duw yn ngoleuni Ysbryd Duw. Yr oedd efe yn ddyn oedd yn llawn o ffydd ac o'r Ysbryd Glân; ac o ganlyniad, fel y galleid disgrwyf, yr oedd awdurdod a nerth yn ei eiriau."

THOMAS, WILLIAM (*Ishwyn*): bardd, a phregethwr rhagorol perthynol i'r Methodistiaid Calvinaidd. Ganwyd ef ar y 3ydd o Ebrill, yn y fl. 1832, yn y Babell, Pontllanfraith, sir Fynwy. Yr oedd ei dad, Morgan Thomas, o ran ei amgylchiadau yn lled gysurus, ac yn gweithredu fel goruchwyliwr i deulu Llanarth, ac yn ddyn hynod grefyddol; a mawr oedd ei ofal am William, canys efe oedd plentyn ei henaint. Cafodd lawn mwy, fe allai, o fanteision addysg na phlant cyffredin o gymmydogaeth; ac nid mantais fechan iddo oedd cael nawdd a chynorthwy ei ewythr, y Farch. Daniel Jenkins—yr hwn oedd yn preswyllo yn yr un gymmydogaeth. Rhoddwyd ef yn egwyrdorwas i ddysgu y gelyddydd o faendöwr. Yr oedd Ialwyn a'i olwg ar y pulpud, pa fodd bynag, er ieuangc; ac yr oedd yn ei fryd gael chwanege o addysg, er darparu ei hun yn well ar gyfer gyrfa bregethwrol. Ond er

colled fawr iddo, bu farw ei dad yn yr adeg hon. Dechreuodd bregethu gyda'r Methodistiaid yn y fl. 1853, pan o ddeutu un ar hugain oed; ac wedi pregethu gyda chymmeradwyaeth gyffredinol yn yr ardal oedd o gwmpas ei gartref, ac yn mhell oddi yno hefyd, 'ordeiniwyd ef i gyflawn waith y weinidogaeth,' fel y dywedir, pan yn saith ar hugain oed, yn 1859. Yr oedd sefyllfa ei iechyd yn gyfryw fel nad ydoedd efe yn gallu myned ar deithiau pell o gartref yn fynych; ac os addawai fyned, byddai raid iddo siomi yn aml. Yr oedd yn ei bregethau lawer o wreiddiolder, ac arwyddion o athrylith gref; ac hefyd nodweddidd hwynt gan feddyliau tlws, tarawiadol, a barddonol. Nid oedd yn meddu ar nerth corph i floeddio yn y pulpud: ymddiddanol yn hytrach, o ran nodwedd, ydoedd ei areithyddiaeth. Nid oedd un amser yn ymdrechu cyffroi ei wrandawr, trwy ymgais am yr hen hwyf Gymraig; a phe buasai yn ymdrechu gwneyd hyny, nid ydyw yn ymddangos y buasai yn llwyddo. Yr oedd ei bregethau yn ymresymiadol yn hytrach, ac wedi eu haddurno ág eglurhadu barddonol hynod o dlws.

Ond er fod ei ragoriaethau fel pregethwr yn dra adnabyddus mewn cylchoedd neillduol, diau mai fel bardd yr oedd efe yn fwyaf adnabyddus trwy y wlad yn gyffredinol—a'i gyasylltiad a barddoniaeth Gymreig a drosglwyddda ei enw yn mlaen i'r dyfodol. Fel bardd, yr oedd ei adnabyddiaeth, ei hoffder, a'i gydymdeimlad a natur yn fawr—ac yn enwedig o'i hystyried yn arwyddlun o'r ysbrydol. Dechreuodd gyfansoddi barddoniaeth pan yn ieuangc; a phan yn dair ar hugain oed, cyhoeddodd lyfr yn bychan ar farddoniaeth. Pan yn lled ieuangc, cyfansoddodd bryddest faith i'r "Ystorm;" ond ni chyhoeddwyd ond darnau o honi. Cyfansoddodd bryddest arall ar "Gymru," ynghyd â chywydd ar y "Gweddnewidiad," ar gyfer Eisteddfod Llangollen, er na bu y diweddfaf yn y gystadleuaeth. Ennilodd bedair cadair; a bu yn ymgeisydd am naw neu ddeg, neu chwanege. Yn y mesurau rhyddion y rhagorai fwyaf, er y gallai gyfansoddi yn rhagorol yn y mesurau caethion. Ymddangosodd cryn lawer o'i ddarnau barddonol yn y "*Traethodydd*," a chyhoeddiadau cyfnodol eraill. Gwaelodd ei iechyd yn niwedd haf 1878, ac yr oedd yn amlwg er's rhai wythnosau fod dadfeiliad pwysig yn cymmyrd lle yn ei natur; a nos Fercher, yr 20fed o Dachwedd, yn yr un flwyddyn, bu farw yn ei gartrefle, Ynys ddu, yn 46ain mlwydd oed. Claddwyd ef yn barchus y dydd Mercher canlynol, yn ngladdfa capel y Babell, pan y daeth llu mawr ynghyd i dalu y gymmwynas olaf i weddillion un oedd yn hoff ac yn anwyl iawn ganddynt.

V.

VESA

VESALIUS, ANDREW: difynydd (*anatomist*) enwog:—brodor o Brussels, lle y ganwyd ef yn 1514. Astudiodd y clasurwyr yn Louvain, ac astudiodd ddifyniaeth a physygyriaeth gyntaf yn Cologne, yna yn Montpellier, a thrachefn yn Paris; a'i athrawon yn y gwahanol leoedd hyn oeddnt Gunther, Sylvius, a Fernelius. Y fath oedd ei hoffder at ddifyniaeth, fal, mewn trefn i gael rhai i'w difynu, y gosodai ei hun yn fynych mewn perygl mawr oddi wrth y corphoriaethau dinesig. Wedi ei yrn allan o Paris gan y rhyfel rhwng Francis I. a Siarl v., efe a ddychwelodd i'r Iseldiroedd; ac yno y gwasanaethodd fel physygywr a llaw-feddyg yn y fyddin ymherodrol, o 1535 hyd 1537. Ar wahoddiad, aeth i Pavia yn 1539, lle y bu yn rhoddi addyg i eraill mewn difyniaeth hyd 1543. Aeth wedi hyny o Pavia i wneuthur yr un gorchwyl yn Bologna a Pisa; sef, darlithio ar ddifyniaeth; ac yn 1544, penodwyd ef yn brif physygywr i'r brenin Siarl v. yn Madrid, lle yn benaf y trigai efe. Yr oedd Vesalius yn awr yn uchder ei boblogrwydd, pan y digwyddodd anffawd iddo a ddygodd ei yrfa lwyddiannus i derfyniad annedwydd. Bu farw boneddwr Yspaenaidd, a darfu i'w berthynasau ganiatu i Vesalius ddifynu ei gorph. Cafwyd sicrwydd, pa fodd bynag, nad oedd y dyn wedi marw yn hollol pan y dechrenodd Vesalius ar ei weithrediadau; o herwydd deallwyd fod ei galon yn curo yn wanaid. Gyda theimladau dialgar penderfynodd teulu y trangcedig ddwyn Vesalius o flaen y chwylus; a diammheu y buasai rhyw ddedfryd ofnadwy wedi ei chyhoeddi uwch ben y dyn anffodus gan y llys hwnw, oni buasai i Philip II. gyfyngu ar ei ran, a chael gan y llys droi ei ddedfryd yn un dyn; sef, ei orchymyn i fyned ar bererindod i'r Tir Sanctaidd. Mewn canlyniad i hyny aeth Vesalius ymaith, gyda mintai o dan arweiniad y cadfridog Venetiaidd Malateste, i Cyprus, ac oddi yno i Ierusalem. Tra yn aros yn y ddinas hono, gwahoddwyd ef i lenwi cadair difyniaeth, oedd newydd fyned yn wâg yn Padua trwy ymddiswyddiad Fallopius. Tybir, mewn canlyniad i'r gwahoddiad hwn, fod Vesalius wedi hwylio am Ewrop; ond cafodd ei longdryllio ar dueddau Zante. Profodd newyn ac angen, ynghyd â gofid meddwl, yn angeuol iddo; o herwydd efe a fu farw mewn pentref ar yr ynys hono yn 1564, yn 50ain mlwydd oed.

Yr oedd Vesalius yn un o'r gwyddonwyr hyny a wnaeth fwyaf i ryddhau meddyliau ei gydoeswyr oddi wrth y grediniaeth hygoelus a roddid ganddynt yn yr hynafiaid; canys yr oedd Galen y pryd hwnw i ddifyniaeth yr hyn yr ystyrir Aristotle i resymeg; ac ymosododd Vesalius ar ei awdurdod ef drwy ymchwiliadau annibynol i natur ei hun. Ei waith mawr cyntaf oedd

VILL

cyfres o dasfeni difyniaethol, a gyhoeddwyd yn 1542. Ymddangosodd ei holl weithiau mewn dwy gyfrol deublyg fawr yn Leyden, yn 1725, dan arolygiaeth Boerhaave ac Albinus.

VILLENEUVE, PIERRE-CHARLES: prif lyngesydd Ffrengig, a diagynydd o deulu hynafol a phendefigaidd, llawer o ba rai oedd wedi enwogi eu hunain yn ngwasanaeth eu gwlad. Ganwyd ef yn Valensoles, yn rhanbarth y Basses-Alpes, Rhagfyr 31ain, 1763. Efe a ymunodd â'r llynges pan yn ei bymthegfed flwydd, a phasiodd yn gadben yn 1793. Yn 1796, dyrchafwyd ef yn fôr-raglaw (*commodore*), a llywyddodd yr ôl-adran yn mrwydr fawr y Nilus. Ar ol y frwydr anffodus hono i arfau Ffrainge, llwyddodd i ddwyn yn ol i Malta ei lestr ei hun, y *Guillaume Tell*, ynghyd â phedair eraill. Yn 1804, penodwyd ef yn rhaglyngesydd; ac yn y flwyddyn ganlynol, gwnaed ef yn llywydd ysgwadron Toulon, a llywyddodd i fyned â hi i Cadiz, lle yr ymunodd y llynges Yspaenaidd, dan Gravina, âg ef. Y gorchymyn a gafodd Villeneuve oedd, ar iddo dynu y llynges Brydeinig o ororau Ewrop, os gallai fodd yn y byd. Gan hyny, efe a aeth tua'r gorllewin ar draws Môr y Werydd, a chyrrhaeddodd i'r Antilles ar y 14eg o Fai, a chymmerodd rai llongau, gyda'r llwythi gwerthfawr oedd arnynt, yn ysbail rhyfel. Yn mhen mis wedi hyn, ar ol clywed fod llynges Brydain wedi cyrrhaedd i Barbadoes, hwyliodd yntau yn ol, a dychwelodd i Ewrop, yn cael ei erlyn yn galed gan Nelson. Pan ddaeth at yr Azores, pa fodd bynag, efe a gyfarfu âg ysgwadron Brydeinig, dan Syr Robert Calder, a chymmerodd brwydr boeth le rhyngddynt, yr hon a barhaodd nes y daeth y nos. Boreu dranoeth, nid oedd y naill ochr na'r llall yn gofalu am adnewyddu yr ymladdfa. Am hyn darfu i rai o newyddiaduron Ffrainge ymosod ar Villeneuve; a darfu i awdurdodau Prydain osod y llyngesydd Calder ar ei brawf. Gan i'r llyngesydd Ffrengig fod yn analluog i gyrrhaedd Brest, efe a ddychwelodd drachefn i Cadiz, lle y gwarchauwyd yn gaeth arno gan Nelson. Yr oedd y llymder annhég â pha un yr ymddygodd Napoleon tuag ato y pryd hwnw yn cael ei achosi gan y ffaith fod y frwydr ger yr Azores, a gwarchaud y llyngessau Ffrengig ac Yspaenig drachefn yn Cadiz, wedi llwyr ddinystrio ei holl gylluniau i oresgyn Frydain; a darfu i'r ystyriaeth o'i fod i gael ei symmud o'i swydd, a bod un arall i'w bennodi yn ei le, arwain Villeneuve anffodus i wneyd y penderfyniad rhyfygus o fynu brwydr â Nelson cyn i'w olunydd gyrrhaedd Cadiz. Arweinwyd ef i dybied nad oedd nerth y gelyn mor fawr ag ydoedd, a bod iddo gyfluedra yn awr i olchi ymaith effeithiau ei fethiantau blaenorol; gan

hyny, efe a hwyliodd allan o'r porthladd gyda gallu mawr, ac ymladdwyd brwydr fythgofiadwy Trafalgar. [Gw. NELSON.] Y mae brawddeg yn y cyfarwyddiadau a roddwyd ganddo i'w swyddogion ar yr 20fed o Hydref, yn dangos yn eithaf eglur sefyllfa gyffrous ei deimladau:—"Pob cadben na bydd yn wynebu y tân ni bydd yn ei le, a bydd cael ei alw adref yn arwydd o ddianrhydedd arno." Trodd y frwydr yn ei erbyn, ac ennillwyd buddugoliaeth fawr Trafalgar gan ei wrthwynebwyr Nelson. Di-hwylbrenwyd yn llwyr y llestr yr oedd Villeneuve ar ei bwrdd; sef, y *Bucentaure*—a bu raid iddi dynu i lawr ei baner. Gwnaed yntau yn garcharor, a dygwyd ef i Loegr, ond dychwelodd yn ol i Ffrainc yn Ebrill, 1806. Yn lle myned yn llafn i Paris, efe a aroedd yn Rennes, mewn trefn i gael gwybod pa fath dderbyniad yr oedd yr ymherawdwr yn debyg o'i roddi iddo. Yr oedd canlyniad ei ymholiadau yn amffafriol; ac ar foreu yr 22ain o Ebrill, cafwyd ef yn farw yn ei wely, a chwech o archollion wedi eu gwneyd â chylllell yn ei galon. Yr oedd wedi rhoddi terfyn ar ei einioes a'i law ei hun. Nid oedd efe ond 42ain mlwydd oed.

VONDEL, JOOST VAN DEN: yr enwocaf o'r beirdd Isellmynaid. Ganwyd ef yn Cologne, Tachwedd 17eg, 1587, lle yr oedd ei rieni, y rhai oeddylnt Ail Fedyddwyr, wedi gorfod ffoi o Antwerp er gochlyrd erledigaeth. Yr oedd ei daid o du ei fam, Peter Kranen, yn un o feirdd Brabant. Pan y dechrenodd rhyddid ymdaenu yn Holland, symmudodd tad Vondel i Utrecht, ac wedi hyny i Amsterdam, lle y llwyddodd yn dda mewn masnach. Yr oedd addysgiaeth y bardd yn ei ieuengotid wedi ei gyfyngu i ddarlenn ac ysgrifenu; ond darfu i'w ddiwydrwydd a'i hoffder at astudiaeth ei alluogi wedi hyny i ddyfod yn hollol gyfarwydd â llenyddiaeth hen a diweddar. Pan nad ydoedd ond tair ar ddeg oed, canmolwyd ei gynnyrchion barddonol gan Hooff. Pan yn dair ar hugain oed, priododd â Maria de Wolf—i drefniadau rhagorol yr hon yn benaf y gadawodd Vondel ei fasnach fel hosanwr, tra yr ymrododd ei hun i astudio llenyddiaeth, ac yn enwedig barddoniaeth. Y mae y treis-ganau a ysgrifennodd efe yn dra lliosog, ac yn cael eu hystyried yn rhagori ar bob peth o'r fath ag sydd mewn llenyddiaeth Isellmynaid. Y mae ei ysgrifeniadau duchanol, a'i fan ddarnau hefyd, yn llawn tân, egni, ac ysbryd. Un o'r pethau goreu a ysgrifennodd oedd "*Lucifer*," yr hwn a gyhoeddwyd yn 1654; ac y mae yn hynod debyg i "*Goll Gwynfa*" Milton, yr hwn a ymddangosodd dair blynedd ar ddeg yn ddiweddarach. Cymmerodd Vondel blaid Grotius ac Oldenbarneveld, yn yr anghydwlediad oedd rhyngddynt a'r clerigwyr a'r llys, a thrwy hyny efe a dynodd ŵg y dosbarthiadu hyn; ond ymosododd arnynt yn llym a didrugaredd trwy gyfrwng ei awen ffiniog.

Y mae ei gyfieithiadau o'r ysgrifenydd Groeg-aidd a Rhufeinaidd yn lliosog. Cyfieithodd "*Metamorphoses*" Ovid i'r Isellmynaeg pan yr oedd yn 84ain mlwydd oed. O'r braidd y gadawodd Vondel un mater heb gyffwrdd âg ef, nac un mesur heb roddi prawf arno. Cynnwysa ei ysgrifeniadau (naw cyfrol) lawer o fôr-ganauon, a thros gant o bryddestau. Y mae ysbryd Pabyddiaeth i'w ganfod yn eglur yn y rhai diweddaraf a ysgrifennodd, gan iddo ymuno a'r Eglwys Babaid yn 1640. Trwy afradlonedd ei fab, i'r

hwn y rhododd efe ei fasnach, gwasgwyd Vondel i amgylchiadau cyfyng, a derbyniodd swydd mewn nwyddfa fasnachol yn 1658. Caniatwyd iddo ymneillduno yn 1668, a rhoddid iddo fwydd-dâl a'i cadwodd uwch law angen. Dyn o daldra canolog oedd efe, o wneuthriad corphorol llun-iaidd, a chanddo lygaid cryraidd. Wedi i allu-oedd ei gorff a'i gôf ddechreu diffygio, gallai ddarlenn heb wydrddrychau. Bu farw yn dawel Chwefror 5ed, 1679, yn 91ain oed, a chladdwyd ef yn mynwent yr eglwys newydd yn Amster-dam gan bedwar ar ddeg o feirdd—canys ys-tyrid ef ganddynt fel prif-fardd ei wlad.

VOSSIUS, GERARD: un o'r dysgedigion enwocaf oedd yn fyw yn y rhan gyntaf o'r ailfed ganrif ar bymtheg. Ganwyd ef o rieni Isellmynaid, yn agos i Heidelberg, lle yr oedd ei dad yn weinidog Protestanaidd, yn y fl. 1577. Enw ei dad oedd John Voss; ond yn ol defod yr amseroedd, rhoes derfyniad Lladinaidd i'w enw; ac o blegid hyny, mabwysiadodd ei fab ef hefyd. Dychwelodd y teulu i Holland yn 1578, ac ymsefydlasant yn Dordrecht, lle yr aeth Vossius i'r ysgol. Wedi hyny, efe a enwogodd ei hun yn mhriafysgol Leyden; a phan yn 22ain oed, efe a ddychwelodd i Dordrecht, i gymmer-yd y swydd o brif athraw yn yr ysgol yno. Priododd yn fuan wedi hyn; ond bu farw ei wraig yn 1607, gan adael ar ei hol dri o blant. Priododd yntau eilwaith yn ystod yr un flydd-yn, a bu ganddo o'i ail wraig ddau o feibion a phump o ferched. Nid ymddengys i Vossius gyhoeddi nemawr yn y rhan boreuaf o'i fywyd, ond yr oedd yn adnabyddus yn mysg ei gyd-wladwyr fel ysgolhaig a duwinydd; ac y mae ei gwbl ymrodriad i fywyd o efrydiaeth yn dyfod i'r golwg yn eglur oddi wrth y ffaith na oddefai efe un amser i gyfaill fod gydag ef am fwy na chwarter awr ar y pryd. Yn 1614, pennodwyd ef yn brif athraw yn ngholeg duwinyddol Leyden; a thra yn gweinyddu y swydd hon, cyhoeddodd waith ar Belagiaeth [*Historia Pelagiana*]. Yn y gwaith hwn, ysgrifennai am yr Arminiaid mewn tŷn amddiffynol; a thrwy hyny, tynodd arno ei hun ŵg dosbarth mawr o'r clerigwyr Isellmynaid; yr hyn a achosodd iddo ei gael ei amddifadu o'r swydd o athraw duwinyddol, ac o'r cyflog a ddeilliai iddo mewn cysylltiad â hi. Tynodd y gwaith hwn sylw yn Lloegr, a gwnaed rhyw gymmaint o'i golled i fywyd iddo gael ei bennodi i swydd gan yr archesgob Laud; yr hyn a ddygodd iddo gan punt yn y flyddyn, heb fod yn angenrheidiol iddo breswyllo allan o Holland. Yn ei lyfr "*De Historicis Latinis*," a gyhoeddwyd yn 1627, galwodd yn ol y golygiadau y rhoddodd efe gyhoedduswrydd iddynt, ac ymheddychodd a'r eglwys. Yn 1633, pennodwyd ef yn broffeswr hanesyddiaeth yn mhriafysgol newydd Amster-dam, lle yr ymddengys iddo ymroddi i gwblhau y gweithiau mawr ar ba rai y mae ei enwog; rwydd yn benaf yn gorphywys. Yn mysg y rhai pwysicaf o honynt, gallwn enwi "*Aristarchus sive de Arte Grammatica*," "*De Historicis Graecis*," "*Commentariorum Rhetoricorum*," a "*De Veterum Poetarum Temporebus*." Yn 1649, fel yr oedd efe yn esgyn i fyny ysgol yn y llyfrgell i estyn llyfr, torodd dano, a chwympodd yntau dan y silfoedd a'r llyfrau, a bu farw o'r herwydd Ebrill 6ed, 1649, yn 72ain mlwydd oed.

Y mae ei bum mab, Denis, Francis, Gerard, Mathew, ac Isaac, yn adnabyddus fel awdwy.

W.

WILL

WILL

WALLACHIA. Gwel MOLDAVIA A WALLACHIA, ac EWROF yn 1879.

WERMOD, neu CHWERWLYS: enw ar amryw o lysiau chwerwon. Gair Sacsonaidd ydyw *wermოდ*, ac ystyr *werm* neu *worm* ydyw 'llyngyren.' Gelwir y llysiuyn felly, am ei fod yn feddyginiaeth rhag y llyngyr. Dyma'r cyfarwyddyd i wneuthur ac i gymmeryd diod y wermод lwyd:—Tywallter paint o ddwfr poeth ar ŵns a hanner o wermод wedi ei sychu; ac ar ol gadael i'r ddiod sefyll am tuag awr, yfer hi yn ddogonau o ddwy ŵns unwaith neu ddwy yn y dydd. Gellir yfed y ddioid hon fel meddyginiaeth gryfhaol hefyd, hyd yn oed pan na byddo un yn cael ei boeni o gwbl gan lyngyr.

WILLIAMS, Y PARCH. ISAAC, B. D.: un o brif gefnogwyr y symmudiad Tractaraidd yn Rhydychain, ac awdwr llawer o lyfrau yn yr iaith Seianig, ydoedd trydydd mab Isaac Lloyd Williams, Ysw., o Gwm-cynfelyn, ger Aberystwyth, yn Ngheredigion—lle y ganwyd ef, Rhag. 12fed, 1802. Derbyniodd ei addysg yn ysgol enwog Harrow, lle yr ennillodd amryw wobrwyon. Oddi yno aeth i Goleg y Drindod, Rhydychain, ar ei waith yn ennill ysgoloriaeth yno. Yn mhen amser, etholwyd ef yn gymmrawd ac yn athraw yn y coleg hwnw. Yn 1823, ennillodd wobwr y brifysgol am y bryddestawd oreu yn Lladin. Gan fod ei ieched mor wanaidd, analluogwyd ef i fyned i mewn am anrhydedd; ac felly, ymfodlonodd ar y radd o B.D., yr hwn a gymmerodd yn 1826. Adnabyddir Mr. Williams fel un o ysgrifenywyr y "*Tracts for the Times*," a chymmerodd ran flaenllaw yn y symmudiad eglwysig oedd y pryd hyn ar droed yn Rhydychain. Yn un o bump, ysgrifennodd y "*Lyra Apostolica*," ac wedi hyn, cyfansoddodd lawer o farddoniaeth, yn mha un y dangosodd y teimladau mwyaf cynnhes at wlad ei enedigiaeth, a chyfeillion a chyrchfanau boreu ei oes. Ond fel ysgrifenydd rhyddieithol, yn ddiarnheu, y safai efe uchaf; a dynodir ei holl ysgrifeniadau gan deimlad gwir grefyddol. Saif ei "*Harmonies of the Gospel*," yn hir fel safon i afrydwyr y Beibl, ac fel caffaeliad gwerthfawr i lyfrgell y duwinydd. Mewn gwleidyddiaeth, yr oedd yn Geidwadwr trwyadl; ac arddangosir ei gydymdeimlad â Siarl L. mewn dull tyner a nodedig yn y gan a gyhoeddodd dan y teitl "*The Cathedral*." Yr oedd ei ieched yn ystod yr ugain mlynedd olaf o'i fywyd yn achos o bryder gwestadol i'w gyfeillion lliosog, yn mysg pa rai y gellir enwi Keble, Froude, Pusey, Newman, &c. Ac er na chymdeithasai efe â'r olaf ar ol ei enciliad i'r Eglwys Babaid, etto coled-

ent y teimladau mwyaf caredig tuag at eu gilydd; a pharodd ymweliad Dr. Newman ág ef, ychydig ddyddiau cyn ei farwolaeth, foddhâd o'r mwyaf iddo. Bu farw Mr. Williams yn Stinchcombe, yn swydd Gaerloyw, Mai 1af, 1865—ac chladdwyd ef yn mynwent y pentref tawel hwnw. Mewn erthygl a ymddangosodd arno yn y *Guardian*, ceir y sylwadau canlynol:—

"Y mae un enw etto a fawr edmygid ac a gerid wedi myned oddi wrthym, ond un ydoedd efe oedd wedi treulio bywyd mor neillduedig, fel y bu i'r rhan fwyaf megys ysgrifenydd yr amser a aeth heibio, tra ar yr un pryd yn fyw yn eu plith. Er fod ei enw yn gyssylltiedig unwaith â'r hyn a wnaierail yn destyn dadleuaeth, etto yr oedd efe ei hun yn byw mewn awryglych yn mhell uwch law nwydau neu deimladau plaid. Pa un ai fel bardd, neu dduwinydd, prif nôd ei holl ysgrifeniadau oedd rhoddi y sylw a'r parch mwyaf defosynol i bethau Duw. Yr oedd ei fodolaeth yn ein plith yn debyg i dystiolaeth clochdy y llan, yn cyfeirio at Dduw mewn tawelwch uwch law twrf a gwagedd dinas drystiog a ffwdanus. Yr oedd ymweled ág ef yn debyg i ddiangfa un o ganol berw heol lawn o drigolion â'u holl fryd ar fasnach mewn pethau dsearol, i rodfeydd goruwch-ddaeearol tawel ei eglwys gadeiriol ef ei hun. Y mae ei ymadawiad ef yn golled, nid i un blaidd dduwinyddol, ond i'r da â'r difrifol yn mysg pob dosbarth o Gristionogion. A bydd i eglwys y wlad hon gyfrif yn wastad yn mysg y cadarnaf, y mwyaf anwyl, a'r mwyaf meddylgar, o'i hysgrifenywyr defosynol, enw Isaac Williams."

Wele yn canlyn restr o'i weithiau:—1. Rhyddiaeth:—"*The Harmony of the Four Evangelists*," "*The Holy Gospels*," "*The Nativity*," "*The Ministry*," dwy gyfrol; "*The Passion*," "*The Holy Week*," "*The Resurrection*," "*The Apocalypse*," "*The beginning of the Book of Genesis*," "*The way of Eternal Life (translated and adapted to the use of the English Church)*," "*A Short Memoir of the Life of the Rev. R. Sacking*," "*The Psalms interpreted of Christ*," y gyfrol gyntaf (bu farw cyn gorphen y gwaith)." 2. Yn mysg ei bregethau ni a gawn, "*Sermons on the Epistles and Gospels*," tair cyfrol, 1853; "*On the Characters of the Old Testament*," 1858; "*Female Characters of Holy Scripture*," 1859; "*On the Catechism*," 1861; "*Plain Sermons*," deg cyfrol, 1848—fel golygydd y cyhoeddodd y rhai diweddfaf. 3. Ei weithiau barddonol oedd ynt, "*The Cathedral*," 1838; "*Thoughts in past years*," 1838; "*Hymns from the Breviary*," 1839; "*The Baptistery*," 1842; "*Ancient Hymns*," 1842; "*Hymns on the Catechism*," 1843; "*Sacred Verses with Pictures*," 1846; "*The Altar*," 1847; "*The Christian Scholar*," 1849; "*The Creation*," 1850; "*The Christian Seasons*," 1854; "*Ancient Hymns for Children*" (cyf.).

WILLIAMS, RICHARD: pregethwr cymmeradwy gyda'r Methodistiaid yn Liverpool, ac awdwr "*Y Pregethwr a'r Gwrandawr*." Ganwyd ef mewn lle a elwir Gwinllan, yn mhlwyf Llanbryn-mair, Ionawr 31ain, 1803. Enw ei dad oedd Richard Williams, ac yr oedd yn "gynghorwr" gyda'r Methodistiaid; ac yr oedd ei fam yn chwær i'r diweddar Barch. John Roberts, o Lanbryn-mair, ac yn aelod o'i gynnull-eidfa. Efe oedd yr ail o'r plant. Symmudodd ei rieni o'r Winllan i le a elwid y Wig, pan oedd Richard tua chwech oed; ac yr oedd y pryd hyn yn rhy bell i gyrhaedd adref y nos o'r ysgol a gedwid yn yr hen gapel gan ei hybarch ewythr. O ganlyniad, lletyai gyda hen wraig dduwiol o'r enw Catherine Harris, yr hon oedd yn aelod gyda'r Annibynwyr; ac felly, arferai Richard ieuange wrandaw ar weinidogion yr Annibynwyr yn pregethu, a mynychai gyfarfodydd eglwysig yr Annibynwyr ar ddyddiau yr wythnos; ond ar y Sabbothau, gwrandawai ar y Trefnyddion Calvinaidd, ac i'w Hysgol Sabbothol hwy yr arferai fyned. Yr oedd wedi dyagu darllen pan yn ieuange, a chafodd lawer o fias yn darllen y llyfrau a ddeuent yn ei ffordd, megys "*Y Bardd Cwsg*," "*Taith y Pererin*," "*Rhyfel Ysbrydol*," "*Llyfr y Ficer*," &c. Arferai gynnulo yr ychydig geiniogan a gaffai yn awr ac ailwaith, a defnyddiai hwynt i brynu llyfrau. Dechreuodd deimlo hoffder neillduol mewn cymmanfa-ocedd a chyfarfodydd pregethu y pryd hwn, ac ymhyfrydai mewn cyrohu iddynt. Pan o un tu pymtheg oed, derbyniwyd ef, a dau neu dri o ddynion ieuange eraill, yn gyflawn aelodau gyda'r Methodistiaid yn Llanbryn-mair. Yr oedd yn selog ac yn ffyddlaw yn moddion gras y pryd hwn, ac yn enwedig felly yn yr Ysgol Sabbothol; ond yn mhen tua blwyddyn, rhoddwyd ef yn yr ysgol ddyddiol am dri mis yn y Trallwm; ac yn ol ei dystiolaeth ef ei hun, tymmor nychlyd ar ei grefydd oedd yr adeg hon; ond ar ol dychwelyd yn ol, teimlodd gryn adnewyddiad o'r gwrthgiliaid hwn. Tua'r flwyddyn 1820, bu diwygiad grymus ar grefydd yn Llanbryn-mair, a themlai Richard Williams gryn lawer oddi wrth ei ddylanwad; a dyma y pryd y meddyl-iodd efe yn ddirifol am ddechreu pregethu. Darllenodd fwy ar y Beibl, a llyfrau da eraill, ac ymroddodd i gasglu gwybodaeth ysgrythyrol a duwinyddol. Nid oedd efe yr adeg yma yn deall digon o Saesneg i wneyd lawr o ddefnydd o lyfrau yn yr iaith hono.

Pan oedd tuag ugain oed, galwyd ef gan yr eglwys yn Llanbryn-mair i fod yn flaenor ynddi; ac yn fuan wedi hyny, canfyddai ei frodyr gartref, ac mewn manau eraill yn y sir, ei fod yn feddiannol ar gymmhwyederau at y gwaith o bregethu. Annogwyd ef i ddechreu pregethu, a chydysniodd yntau. Wedi ymalyd yn yr gwaith, teimlai lawer o'i anghymmhwysder i'w gyflawni; ac yn nechreu y flwyddyn 1826, efe a deimlodd awydd cryf am gael mwy o fanteision addysg. Ac yn ol annogaeth ei frodyr, aeth i Birmingham, lle y cafodd wersi gan y Parch. John Jones mewn grammadeg Saesneg, a phregethai ar y Sabbothau i'r ychydig Gymry oedd yn y dref hono. Arosodd yno am bedwar mis; yna efe a symmudodd i Wrecsam, a chafodd addysg chwangelol dan ofal y Parch. J. Hughes. Meddyliai yn gryf am fyned i Goleg Cheshunt

yn 1828; ond ar annogaeth Cymdeithasfa Llan-illoes, efe a aeth i Liverpool yn lle i Cheshunt. Treuliodd flwyddyn a hanner yn yr ysgol yno, a phregethai yn fynych yn Liverpool yn ystod yr amser hwnw. Dechreuodd gadw ysgol ei hun yn y dref hono ddechreu y flwyddyn 1830. Yn ystod haf yr un flwyddyn, priododd Mary, merch y diweddar Barch. Thomas Hughes, o'r un dref, yr hon a fu yn ymgeledd gymmhwys iddo ar hyd ei oes. Llafuriodd yn galed yn y tymmor hwn, fel y gellir casglu oddi wrth lyth-yrâu a ysgrifennodd efe ar yr adeg, ac yn enwedig oddi wrth y darnau a ysgrifennodd yn ei ddyddlyfr. Neillduwyd ef, ynghyd â g eraill, i waith cyflawn y weinidogeth, yn Nghymdeith-asa y Bala, Mehefin 17eg, 1835. Bu am daith yn y Deheudir am ddau fis o amser yn haf 1836, yn yr hon yr oedd y rhan amlaf yn pregethu deirgwaith y dydd; ac ar y daith hon, cafodd y pleeser o gyfarfod â chyfeillion y mwynhaodd eu cwmni yn lawr. Yr oedd Mr. Williams yn hy-nod weithgar ac effro gyda phob achos daionus. Cefnogai yn egniol y Feibl Gymdeithas, ac ym-dafodd yn llwyr iawn i bleidio y symmudiad dirwestol ar doriad allan yr achos hwnw.

Yn 1838, dechreuodd ysgrifenu cyfres o draeth-odau, ar ddull ymddiddan rhwng pregethwr a gwrandawr. Yn nhwrs ei ymrdiniaeth â gwa-hanol bethau a ddeuent dan ei sylw, achlysur-wyd dadl rhwygddo ef a'i gefnder, y Parch. J. Roberts, o Lanbryn-mair y pryd hwnw, ond yn awr o Gonwy; ac ysgrifennodd yntau mewn can-lyniad lythyrâu bywiog a rhagorol. Daeth galw yn fuan am ymddangosiad y llythyrâu hyn yn llyfr wrthynt eu hunain, a chydysniodd Mr. Williams i'w cyhoeddi dan yr enw "*Y Pregeth-wr a'r Gwrandawr; sef, Calvinistiaeth a Ffiole-riaeth—yn cael eu hystyried*," &c. :-ac y mae y gwaith hwn wedi myned trwy amryw argraph-iadau. Yr oedd arwyddion dadfeiliad yn ei ieched yn dyfod i'r golwg y blynyddoedd hyn. Yn y flwyddyn 1839, cafodd amryw bangieydd o gystuddiau, yr hyn a wanychai yn lawr ghan-soddiad nad oedd ar un adeg wedi bod yn gryf iawn. Yn y flwyddyn 1840 y ffurfiwyd y Gymdeithas Genhadol Gymreig yn Liverpool, ac yr oedd efe yn un o'i chefnogwyr penaf o'r dechreu, ac yn un a wnaeth ei oren drosti. Gwaelu yr oedd ei ieched yn lawr yn 1841, fel erbyn ei diwedd yr oedd yn amlwg ei fod yn nesaau i derfyn ei yrfa. Aeth i Wrecsam, gan ddisgwyl am ychydig o adnewyddiad nerth, a chafodd groesaw tyner yn nhŷ ei gyfaill, y Parch. Ellis Phillips; ac yn raddol, symmudodd yn mlaen tua'i hen ardal enedigol, gyda'r un amcan mewn golwg. Cafodd lythyr o gydym-deimlad âg ef yn ei gystudd trwm o Gymdeith-asa y Bala yn Mehefin, 1842, yr hyn a barodd arioldeb nid bychan i'w feddwl. Gan y gwaliad fod amser ei ymddattodiad yn nesaau, ymdrech-wyd dyfod âg ef adref. Mwynhaodd lawer o gysuron crefydd yn ei wythnosau diweddaf. Bu farw yn dawel ddydd Mawrth, Awst 30ain, 1842, cyn bod yn llawn deugain mlwydd oed. Daeth tyrfia liosog a pharchus i'w angladd y dydd Gwener canlynol, pryd y gwasanaethwyd ar yr achlysur yn nghapel heol Mulberry, ac wrth y bedd yn Necropolis y Low Hill, gan y Parchn. Evan Williams, o swydd Gaernarfon, a John Hughes a Henry Rees, o Liverpool.

Y.

YOUNG

YR EIST

YOUNG, BRIGHAM: arweinydd, prophwyd, a llywodraethwr y Mormoniaid, neu fel yr adnabyddir hwynt yn fynych wrth yr enw, "Saint y dyddiau diweddar." Amercaniad o genedl oedd efe. Ganwyd ef yn Whittingham, talaeth Vermont, yn mis Mehefin, 1801. Yr oedd yn fab i amaethwr a fu yn gwasanaethu yn rhyfel y chwyldroad. Cafodd ddigon o addysg i'w gynnorthwyo i siarad ar unrhyw fater yn rhwydd a pharod. Ymunodd pan yn ieuange gyda'r Bedyddwyr, ac nid hir y bu heb ddechreu pregethu gyda'r enwad hwnw; ond ni bu erioed yn weinidog rheolaidd gyda hwy. Naill ai yn 1830, neu yn 1831, symudodd i dalaeth Ohio, ac ymunodd â'r Mormoniaid yn Kirtland. Y pryd hwnw yr hynod Joseph Smith, sylfaenydd y sect, oedd eu harweinydd. Nid hir y bu ei gallineb a'i egni ef heb ennill iddo ddylanwad mawr ar ddysgyblion Joseph Smith, yn enwedig y rhai mwyaf anwybodus ac afroelus o honynt. Yn 1835, dewiswyd ef yn un o'r deuddeg apostol; ac yn fuan wedi hyny, gwnaed ef yn llywydd y deuddeg apostol. Aeth allan yn ddiwed ar ol hyn i ennill dysgyblion i'r ffydd Formonaidd. Yr oedd gyda'r Mormoniaid yn Missouri, Nauvoo, ac yn Illinois; ac yn gymmaint ag mai efe oedd eu rheolwr mwyaf medrus, yr oedd yn eithaf naturiol iddo gael ei ddeuis yn arweinydd i'r blaidd pan y llofruddiwyd Joseph Smith. Efe a ymadawodd o Nauvoo yn ngwanwyn y fl. 1846, ynghyd â'r rhan liosocaf o'r Mormoniaid, pan y llwyddodd i'w paswadio mai Dyffryn Llyn yr Halen oedd "Gwlad yr Addewid;" ac ar ol dioddef caledfyd dirfawr wrth groesi y gwastraddau yn ngauaf 1846-47, cyrhaeddodd ef a'i ddilynwyr i'r man lle y mae Dinas y Llyn Halen wedi ei hadeiladu arno, erbyn mis Gorphenaf, 1847; ac yno efe a ffurfiodd sefydliad. Gwnaed chwangediadau at y sefydliad hwn o bryd i bryd, drwy fod ymfudwyr yn cyrhaedd yno o bob cwr o'r Unol Daleithiau, ac o amrywiol wledydd Ewrop; a daeth Brigham Young i fod yn benddur unbenaethol hollol:—ac nid oedd neb yn meiddio amheu na gwrthryfela yn erbyn ei awdurdod, na hawlio rhan yn y llywodraeth gydag ef.

Ymfurfiodd y trefedigaethwyr yn dalaeth yn 1849, dan yr enw "Talaeth Deseret;" ac appelasant at Gydgynghorfa yr Unol Daleithiau, drwy eu harweinydd Brigham Young, am gael derbyniad i mewn i'r undeb—i Weriniaeth yr Unol Daleithiau. Ei wrthod gafodd y cais hwn, pa fodd bynag; ond ffurfwyd Utah yn diriogaeth, a Brigham Young a bennodwyd yn llywodraethwr arni. Bu mewn awdurdod o 1850 hyd 1854. Y pryd hwn, yn gymmaint a bod cynnifer o ymfudwyr wedi dyfod i'r dyffryn, ac o herwydd fod ei sefyllfa mor unigol a neilldu-

edig, tybiodd Brigham Young ei fod yn ddigon cryf i feiddio llywodraeth yr Unol Daleithiau. Yn 1857, fodd bynag, pennodwyd llywodraethwr ar y diriogaeth, ac nid oedd hwnw yn professu nac yn credu mewn Mormoniaeth. Gan fod hyd yn oed bywyd y llywodraethwr hwn yn cael ei fygwth, anfonodd yr Arlywydd Buchanan nifer liosog o filwyr i'r dyben o amddiffyn ei awdurdod; dilynwyd hyn gan gytundeb, ac arosodd y Mormoniaid yno mewn heddwch. Ymddengys fod cydymdeimlad Young, a'r Mormoniaid yn gyffredin, yn fwy gyda y Deheuwr na chydya y Gogleddwyr yn y rhyfel mawr cartrefol, ond en bod yn gorfod bod yn llonydd. Cyhoeddwyd cyfreithlondeb amlwreiciaeth yn hyl ac agored yn y sefydliad Mormonaidd yn 1852. Ni feddai Brigham Young ddim llai nag un-ar-bymtheg o wragedd, heb law llawer o ferched eraill "wedi eu selio iddo ef fel ei wragedd ysbrydol!" Er ei hanrhydedd, dylid dywedyd fod llywodraeth yr Unol Daleithiau, o'r dechreu, wedi dangos ei hanghymmeradwyaeth llwyrfa o amlwreiciaeth yn mysg y sect hon, ac wedi gwneyd pob peth a allai hi i roddi terfyn arno.

Yn 1872, bygythiwyd Young a gweithrediadau cyfreithiol, dan y cyhuddiad o fod yn gyfranog mewn llofruddiaeth. Daliwyd ef gan awdurdodau y llywodraeth; ond yn mis Mai yr un flwyddyn, rhyddhawyd ef. Yn ddiweddarach hefyd, cafodd flinder mawr ynglŷn â dienyddiad un o'r esgobion (Lee), o blegid y rhan a gymmerodd y diweddar yn nghyflafan erchyll Mountain Meadow; ac ofnai Young, a llawer o'i gyfeillion, y buasai yn rhaid iddo yntan hefyd sefyll ei brawf dan yr un cyhuddiad. Yr oedd yn cael ei ethol yn llywydd ar y Mormoniaid gan yr holl eglwysi a broffesent Formoniaeth bob dwy flynedd; ac fel pen yr eglwys Formonaidd, a llywodraethwr gwirioneddol talaeth Utah, yr oedd yn meddu awdurdod ar diriogaeth lawer eangach na Phrydain Fawr a'r Iwerddon, er nad oedd y boblogaeth yno yn liosog iawn. Daeth efe a'i ganlynwyr i wrthdarwriad ag awdurdodau yr Unol Daleithiau ar amryw achlysuron. Tarawyd Young yn glaf ar y 23ain o Awst, 1877. Ei afiechyd oedd ennyniad yn yr ymysgaroedd, a bu farw Awst 29ain, yn 76ain mlwydd oed.

Yr oedd Brigham Young yn ddyn o alluoedd meddyliol llawer mwy na'r cyffredin, o ewyllys gref, ac yn meddu dawn nodedig i lywodraethu ac arwain; ac o ganlyniad yr oedd ei ddylanwad ar ei ddilynwyr yn mron yn ddiderfyn.—Gwel MORMONIAID.

YR EISTEDDFOD. Y mae ysgrifeniadau diweddar, mewn cymmharfaeth—megys "Brut G. ap Arthur," yn y ddeuddegfed ganrif; y "Tri-oedd," yn y bedwaredd ganrif ar ddeg; a Brutian,

a Thrioedd eraill diweddarach, a'r "Iolo MSS.," yn yr elfed ganrif ar bymtheg—yn hōni fod yr Eisteddfod yn sefydliad hen dros ben. Ond dywedant mai *cadair*, neu *orsedd*, y gelwid y sefydliad ar ei gychwyniad, yn ol esiampl y Derwyddon, y rhai a ddinystriwyd o Brydain yn B. A. 61, gan Suetonius Paulinus, neu, fel y galwant hwy ef, Yswidw Polion. Yn ol yr y awdurdodau, rhanwyd Cymru yn bedair cadair—y rhai, ynghyd â'u "geiriau cyswyn," a nodir yn y gwaith hwn [cyf. i, td. 546]. Dywedir i lawer o'r cyfryw gadeiriau, neu orseddau, gael eu cynnal o'r amser a nodwyd hyd Maelgwn Gwynedd, yr hwn a gynnalodd un ryfedd, fel y dywedir, o gylch B. A. 540. Haerir y cynnelid hwy, ar y dechreu, fel y crybwyllwyd, yn ol cynllun y Derwyddon yn eu gorseddau, pa fath bynag oedd y rhai hyn; ond gyda hyn o wahaniaeth; fod y Derwyddon yn feirniad ar droseddwy'r, a'r beirdd ar dalent ac athrylith. Pa wedd bynag, nid oes un hanesydd cydoesol, megys Gildas, Nennius, na'r hen gronid a elwir *Annales Cambrie*, yn sôn dim am y cyfryw gadeiriau; ac nid ydyw yr un o'r cyn-feirdd, o Aneurin, amcan B. A. 510—560, hyd at Llefoed, yn B. A. 900—940, yn cyfeirio atynt o gwbl. Y mae Nennius yn dywedyd bod "Talhaiarn Catagwen [Tad Awen?]' yn onwag am brydyddiaeth y pryd hwnw [ryw amser cyn "Mailcun" =Maelgwn], a Neirin, a Taliesin, Bluchbard,¹ a Cian, yr hwn a elwid Gwenuith Guant"=Gwenith Gwawd; ond nid ydyw yn sôn dim am na chadair, na gorsedd, nac eisteddfod.

Yn nesaf i Maelgwyn, y dywedir iddo gynnal neu noddi cadair neu eisteddfod, yw Cadwaladr. Yr helaethaf ar hyn a welsom ni, yw Ioan Dafydd Rhys, yn B. A. 1592 (rhyw chwe chan mlynedd diweddarach na Chadwaladr); ac nid ydyw ei grybwylliad yntau ond pur amwys a thywyll, yr hwn sydd fel y canlyn:—

"Yn amser Brenhin Penbeirdd a'i Heneidieu. ynn yr amser yr oedd Gydwaladr y'n Frenhin ac ynn Benadr ar holl Dalaith y Teyrnasoedd; yna hwy a sethant i eistedd, ac i farnu arr bob rhyw beth a gymerei Prydyddion y Dalaith ynn llaw, nyd angen arr geingciau Telyn a'i Chaniadeu. Ac yno y daeth vn gwr ger eu honn i ganu Isgyweir arr y Bragad Danneu; yr honn Isgyweir a fu seml a drwg ganthyt ei chlywed, o achaws i bōd ynn dyfod o lais Pibeu Morfydd. Ac yna y gorchymyn-nasant iddaw dann fawrboen (pa bryd bynnac y delei geirbronn gwyr dyscēdic), ganu o honaw Mwynen Gwynedd; yr honn a ddaroedd i Frenhin Pennbeirdd ac i Gydwaladr Frenhin yn gyntaf ei dodi i mās ynn eu hamser hwy a'u cydgynghorion: ac na bei i neb ganu mywn iawn Gynghanedd, onyd gyd â Mwynen; o achos i bōd ynn dyfod o'r Cyweirdanneu, a'r llall o'r Cymyseid. A hynn a dystol-aetha Caniad Cefyliwr, a Chaniad o Fawr Wyrthieu, a Chaniad Ieuan ab y Gōf, a Chaniad Anrhec Dewi, a Chaniad Cydwgi, a Chaniad Einiaawn Delfior, a'r Caniad Crych ar y Carsi, heb law llawer o ganiadeu ereill, yr hain a ellir eu henwi ac ymarfer o naddunt, pann y mynner."

Pe byddai goel ar y chwedl ddiweddar, gymmysglyd yma, nid oedd dim a wnelai "Brenhin Pennbeirdd" (pw y bynag oedd hwnw), a "Chydwaladr Frenhin" a phrydyddiaeth, namyn a cherddoriaeth yn unig. Gyda golwg ar hanes Cadwaladr, a phob peth a briodolir iddo, dywed Carnhuanawc, un o'n haneswyr goreu—"Bodd-

¹ Y mae rhai beirniad, ac yn ei plith Skene ["*Four Ancient Books of Wales*," cyf. i td. 231], yn dywedyd mai *Llywarch Hen* oedd *Bluchbard*; ond nis gwelwn ni ddim tebygolrwydd yn y ddau enw; ac nis gallwn ystyried yr haerlad yn ddim amgen na dyfaliad ddaul.

lonir fi trwy syniau ar ei helynt ffugiawll, gan nad allaf benderfynu ar ei wir hanesiad." Skene, yr hwn sydd wedi olrhain hanes Cadwaladr yn fanylach a mwy beirniadol na heb a welsom hyd yn hyn, a farn ddarfod i'r chwedlonwyr Cymreig gymmhwyso ato lawer o hanes ei gydoeswr Ceadwealla, brenin y Sacsoniaid Gorllewinol, yr hwn a seth i Rufain, ac a fu farw yno yn B. A. 689, fel y dywedant hwy ddarfod i Gadwaladr wnenthur; ond Nennius a ddywed y bu efe farw o'r haint yn Mhrydain, yn 664. Ac nid oes neb o'r hen feirdd, y dangosir eu bod yn cydoesi ag ef, a'r rhai nesaf ar ei ol—sef, Aneurin, Taliesin, Gwdion ab Don, Gwyddno, Myrddin, Llywarch Hen, Golyddan I., Meigant, Elaeth, a Tysilio—nid oes neb o honynt hwy, nac un wir hanes arall, yn sôn yn gair, nac yn awgrymu, ddarfod i Gadwaladr gynnal na noddi un math ar gyfarfod i ymdrin â cherddoriaeth na phrydyddiaeth, yn ystod ei oes ddiymadferth.

Dywed yr un awdurdodau amheus y cynnaliwyd eisteddfod fawreddog gan Morgan Hen, tywysog Morganwg, yr hwn oedd yn ei flodau yn nechreu y ddegfed ganrif—ac a fu farw, fel y dywedir, yn B. A. 1001, yn 121ain oed. Yr unig fardd, hyd y gwyddys, oedd yn cydoesi ag ef, oedd Llefoed Wynab Glawr (B. A. 900—940), unig gan yr hwn sydd yn y *Myvyr. Archai.*, td. 118; yn yr hon nid oes yr un crybwylliad am Morgan na'i eisteddfod; ac nid yw Cyfreithiau Howel Dda, ei gydoeswr, yn awgrymu o gwbl iddo gynnal un math ar eisteddfod farddol na cherddorol, na chymmaint a "gwledd," yn cynnwys beirdd a cherddorion.

Ymddengys i'r prydyddion a'r cerddorion Cymreig ddiiflanu yn llwyr dros fwy na chan mlynedd ar ol marwolaeth Llefoed; canys nid oes enw cymmaint ag un o honynt ar gōf a chadw ar ei ol ef, hyd B. A. 1080. Yr oedd y cyfnod a ddechreuai o gylch y pryd hyn yr amser mwyaf cyffrous i holl hanes dynoliaeth. Yr oedd bywiogrwydd yn ffynu yn mhob man; ac yr ydoedd mor ganfyddadwy mewn llenyddiaeth, athronyddiaeth, a duwinyddiaeth, ag ydoedd mewn rhyfelwriaeth. Gellir casglu, gan hyn, mai y cyffro cyffredinol oedd yn y wlad hon, fel mewn gwledydd ereill, a ddefrodd awen y Cymry yn ystod y cyfnod bywiog yma, ac nid eisteddfodau. Y mae enwau o gylch 200 o feirdd ar gael, o Meilyr Brydydd, B. A. 1080—1160, hyd Dafydd ap Edmwn, B. A. 1451—1480. Ac y mae llawer neu ychydig o brydyddiaeth dros 150 o honynt ar gōf a chadw. Ond er nas gallwn gael awdurdod foddhaol i brofi ddarfod i eisteddfod, yn ol yr ystyr y roddir yn gyffredin i'r gair, gael ei chynnal o amser Meilyr hyd Dafydd ap Edmwn, etto y mae yn amlwg wrth waith y beirdd fod tywysogion Cymru, y cyfnod hwnw bron ar ei hyd, os nad yn ddiweddarach, yn arfer cadw "pencerdd" a'i osgorodd; a byddai ymryson taer weithiau rhwng y beirdd a'u gilydd am y swydd, fel y prawf "Amryson Cynddelw a Seisyll Bryffwrch am Bencorrdiaeth Fadawg fab Meredydd." Gellir casglu oddi wrth awgrym sydd gan Seisyll, yr arferai y bencorrdiaeth fod yn etifedol; canys, eb efe—

"Mi biau bod yn bencorrd,
O iawn llin iawn-llwyth oulfardd;¹
A hyn, Cynddelw Fawr, cawr crydd,²
O hono ni henryw beirdd."

Ond Cynddelw a ddadleu ei hawl fel perch-enog awen a dyg:—

¹ Caethfardd, pencerdd.

² Cerddi.

"Rym gelwir yn ffyrf yn ffysg—arab hwyl
Yn arabhawll derfyg.¹
Yn ffyrdd cyrdd cerdd dafawdllyg
Yn brydydd, yn brydd ddyg."

Ceir awgrymiadau mynyoh yn ngwaith y Beirdd yr arferai y tywysogion gynnal "gwledd-oedd" aml yn y cyfnod dan sylw; a dengys Cyfreithiau Howel Dda, y rhai a nodant le y penoerdd a'r bardd teulu wrth y bwrdd, yr ystyridd hwy yn mysg y rhai penaf yn y llya. Eisteddai y blaenaf "ar y naill law i'r ynad llys;" a'r olaf "a ddyly eistedd yn nesaf i'r penteulu." Er hyny, nid oes genym ddim prawf boddhaol i unrhyw "wledd" nac "eisteddfod" gael ei chynnal i osod deddf neu ystatyd perthynol i "wyr wrth gerdd dafod a cherdd dant," ar wahân i Gyfreithiau Howel, hyd amser Harri VI.

Nid yw hyd yn oed y chwedlau yn crybwyll dim am na chadair, na gorsedd, nac eisteddfod, o amser Morgan Hen hyd oes Bleddyn ap Cynfyn a Gruffydd ap Cynan. Ioan Dafydd Rhys sydd yn traethu helaethaf, o neb a welsom ni, ar ymdraffodaeth eisteddfodol y gwyr hyn, am y rhai y dywed efe fel y canlyn:—

"Gruffydd ap Cynan, Tywysawg Aberffraw, a Bleddyn ap Cynfyn, Tywysawg Mathrafael, a wnaethont fraint a threfn arr Wyr wrth Gerdd: nyd amgen, rhag myned neb yn Wyr wrth Gerdd, namyn y rhai a ddylyei fyned drwy eisteddfod, a honno unweith bob tair blynedd, y ngoruchel-lyys y Tywysawg ynn Aberffraw ym Môn; ac ym Mathrafael ym Mhowys. A nawdd a gorchymyn, hyd nad elei neb yn Wyr wrth Gerdd o'r dydd hwnw allan; onyd a elai drwy gennad yr Arglwydd, a thrwy rôdd cenedla yr Athraw: ag i'r Athraw hwnnw ateb o hono yn Wr wrth Gerdd abl, erbyn dydd cyfreithiawl gosodedic..... Ac yn ôl Gruffydd ap Cynan, Tywysawg Gwynedd, Bleddyn ap Cynfyn Tywysawg Powys, a gadarnhaawdd Breinieu a Statuteu Gwyr wrth Gerdd, ag a wnaeth rai ereill o newydd."

Y mae Lewis Morris yn ail adrodd sylwedd y chwedl uchod megys gwir hanes, mewn nodiad yn Yorke's "Royal Tribes of Wales," td. 5, nod. h. Heb law nas canfyddwn ni ddim sail i'r chwedl hon, y mae hefyd yn cynnwys cam-amseriad amlwg; canys yn yr adran gyntaf o honi, awgrymir fod Gruffydd ap Cynan yn cyddeyrnasu â Bleddyn ap Cynfyn—y blaenaf yn Aberffraw yn Môn, a'r llall yn Mhowys; ac yn yr ail adran, dywedir yn bendant mai "tywysog Powys" oedd Bleddyn ap Cynfyn; ac mai "yn ol [ar ol] Gruffydd ap Cynan y cadarnhaodd Bleddyn ap Cynfan freintiau a statuta gwyr wrth gerdd." Y gwir yw mai tywysog Gwynedd oedd Bleddyn ap Cynfan hyd laddiad ei frawd Rhiwallon yn 1068 neu 1069, pan y cafodd Bowys hefyd, ac y teyrnasodd yn y ddwy dalaeith hyd oni lofruddiwyd ef o gylch 1073. Ond ni ddechreuodd Gruffydd ap Cynan lywodraethu Gwynedd hyd y fl. v. a. 1080. Gyda golwg ar Bleddyn ap Cynfyn, rhaid i ni ddad-gan, nid yn unig fel Carnhuanawc, y "dywedir iddo adgyweirio y defodan perthynol i'r beirdd, eithr na chwaeom allan ansawdd ei ddiwygiadau;" ond yn mhellach, nas gallwn ni ganfod iddo wneuthur dim daioni arall; eithr gwnaeth y mawr ddrwg—yn enwedig bod yn gyfranog yn llofruddiad ei enwog hanner brawd, Gruffydd ap Llewellyn.

Am Gruffydd ap Cynan, dywedir iddo gynnal

¹Ymryson.

eisteddfod o gylch v. a. 1100—yn benaf, meddai T. Stephens, er mwyn diwygio cerddoriaeth Gymreig. Sailir y dybiaeth yma ar nodiad a ygrifenwyd, fel yr arwydda y llafarwedd a'r orgraph yn amlwg, gan un o olygwyr y "*Myvyrian Archaeology*," Iolo Morganwg, neu y Dr. Pughe, ac a ddodwyd ar ol "Buchedd Gruffydd ab Cynan," sydd yn y llyfr hwnw, td. 734. Dodwn y nodyn ger bron yn ddinewidiad:—

"Gellir chwaneu at weithredoedd Gruffydd ap Cynan, iddo ddiwygio breiniau a devodau prydyddion a cherddorion; ac yn ol y drevyn a lunies ev drwy gyvraith y cynnalied eisteddfodau yn Ngwynedd hyd yr oesodd diwedd. Yn ei amser ev hevyd y bu'orsedd ardderchawg yn Nghaerwys; am ba un y mae Robert Gruffudd yn crybwyll, gan wrthattab amryw byngcian yn Nhraethawd G. Owain o blaid vod Cadell yn hynaf o veision Howel Dda. Yn yr ystyr yma y mae ei eiriau := Dywedwch vod tywysawg Deheubarth yn cynnal gorseddau, mal yr ydych yn eu camenwi, er baint i gerddorion Cymru. Evely Gruffudd ab Cynan, brenhin Gwynedd, a gynnaliodd eisteddfod at y cyvryw amcan yn Nghaerwys, i ba le y cyrohdoll holl gerddorion Cymru; a rhai hefyd o Loegr, ac o yr Alban, pan y dirmygai y Cymry ymarver â phibau, ac mewn rhan a waharddid gantynt; pan yw Ysgodawg oedd yn rhagori ar bawb yn y cyfarvod hwnw o ganu pib; ac i ba un y rhoddes Gruffudd ab Cynan y *Bib Aur*, yn arwydd o ei orochest yn pibianu. Y cyfreithiau a sevyddled yno sydd etto yn parhau, ac y maent y dydd hwn yn gyfarwyddyd i gerddorion holl Gyrnu. Ni cheisiodd Gruffudd myru am vrain ar y Deheubarth, gan vod estronion wedi cael goresgyn dawd yno yn ei amser ev; ac nis gall chwaith tywysogion Deheubarth, drwy gynnal y vath orseddau a chyfarvodau, holi baint yn Ngwynedd, mwy nog yr holes Gruffudd yn y Deheubarth, yn Lloegr, neu yn yr Alban, o ba wledydd cyrohasai amryveilion gerddorion i yr eisteddfod hono."

Nid oes yn "Mucedd Gruffudd ap Cynan" rith o sail i'r haeriadau a wneir yn y dyfyniad yna, nac yn ei farwnad gan Meilyr Brydydd, nac yn yr un o'r hen ganiadau a wnaed iddo, na chwaith yn yr un o'r Brutiau. Nis gallwn ganfod dim mwy o awdurdod chwaith yn y nodiadau a gyhoeddwyd yn y "*Cambrian Register*," y dywedir eu cymmyrd o waith William Penllyn, bardd o'r unfed ganrif ar bymtheg, gan Robert ap Huw, o Fodwigan, yn Môn, yn yr eilfed ganrif ar bymtheg; a chan Lewis Morris, o ysgriflyfr yn meddiant Syr W. W. Wynn. Dywed y Dr. Powl, yn ei "*Historie of Cambria*," bod Gruffydd ap Cynan "wedi diwygio ymddygiad difrefn clerwyr Cymreig, trwy ystatyd ddaionus sydd ar gael hyd y dydd hwn" 1584, o'r hon y dododd efe gyfieithiad. Y mae tair o ystatydau ereill ar gael a briodolir i Gruffudd ap Cynan: yn gan I. D. Rhys, yn arall a dynodd Iolo Morganwg "o Lyfr Harri Siôn o Bont-y-pwl;" ac un arall "o Lyfr W. Williams o Landegai," y rhai a gyhoeddwyd yn "*Y Greal*," y 1805. Ymddengys i ni yn amlwg fod yr holl ystatydan hyn wedi eu tynu o "ystatyd gwyr wrth gerdd dafod a cherdd dant" Eisteddfod Caerfyrddin, yn 1451; ac o hanes urddau Eisteddfodau Caerwys, yn 1523 ac 1567, y rhai a gyhoeddwyd yn "*Nghyfrinach y Beirdd*," "*Y Greal*," Pennant's "*Tours in North Wales*," ac a briodolwyd i Gruffydd ap Cynan; a hyny, ond odid, er mwyn rhoddi iddynt awdurdod hynafiaeth.

Y nesaf y dywed yr ygrifenwyr diweddard iddo gynnal eisteddfod, neu ryw sefydliad cyffelyb iddi, oedd Rhys ap Tewdwr Mawr; yr hwn

a ddechreuodd lywodraethu yn y Deheubarth yn y fl. R.A. 1077, yn nghanol rhyfeloedd blinion; ac a laddwyd mewn brwydr gan Iestyn ab Gwrgant, a'i gynnorthwywyr Saesneg, yn y fl. 1089; ond nid yw ei gydoeswr, Caradog o Lancafan, na neb o'r beirdd cydoesol, yn sôn dim am y fath eisteddfod.

Yn y flwyddyn 1135, ennillodd Gruffydd ap Rhys ap Tewdwr frwydr fawr ar ei elynion Saesneg; ac fel cydnabyddiaeth i'w gynnorthwywyr a'i ewyllysyr da, efe a wnaeth wledd fawr yn ei lys, am yr hon y dywed Caradog o Lancafan fel y canlyn:—

"Gwedi adynnill ei diroedd fe wnaeth Gruffydd ap Rhys Wledd anrhydeddus yn Ystrad Tywi; lle y gwahoddes efe attaw bawb a ddeuent yn heddwech o Wynedd, a Phowys, a Deheubarth, a Morganwg, a'r Mers, a pharottoi pob moethus o fwydydd a diodydd, a phob ymryson doethineb, a phob diddanwech Cerdd arwest a cherdd ðannau, a chroesawi prydyddion a cherddorion, a chynnal pob math o chwareuon hud a lledrith, a phob arddangos,¹ a phob campau gwrolion; ac i'r wledd hono y daeth Gruffydd ap Cynan a'i feibion, a llawer o'r Pendefigion yn mhob ardal yng Nghymru, a chynnal y Wledd dros ddegain niwarnawd; ac yna gollwg pawb tua'u cartrefi, a dodi rhoddion anrhydeddus i a'u dirperynt o Feirdd, a Cherddorion, a Doethion, a Champusion o bob rhyw."

Y mae yn amlwg mai cynnull beirdd a cherddorion i'r "wledd" odidog hono a wnaeth Gruffydd ap Rhys, i ddiifyr y cymdeithion a wahoddasai efe yno, y rhai a roddasant gymhorth iddo i ennill y frwydr boeth a ymladdasai efe yn ddiweddar; ac nis gwelwn ni ddim byd tebyg ynddi i eisteddfod, oddi eithr y "rhoddion anrhydeddus" a gyfranodd efe i'r rhai "a'u dirperynt o Feirdd, a Cherddorion, a Doethion, a Champusion o bob rhyw." Yr unig feirdd y mae eu henwau wedi ein cyrhaedd ni a allasant fod yn y "wledd" hono, oedd Meilyr Brydydd a Bleddyn Ddu; ond nid oes genym ddim sicrwydd i'r naill na'r llall fod yno. Y mae yn debyg mai rhai wedi gwneyd gwrhydri yn y frwydr a ennillasad oedd y "campusion" y cyfeisir atynt.

Os gwir y mynegiad yn "Mrut y Tywysogion" [*"Mynyrr. Arch."*, td. 632], Rhys ap Gruffydd, a elwid yr Arglwydd Rhys, a gynnalodd gyfarfod tua diwedd 1177, neu ddechreu 1178, tebycaf i eisteddfod o ddim a welsom ni hyd yn hyn. Dyma² fel y dywedir yn y "Brut":—

"Ac yna y cynhaliawdd yr Arglwydd Rys wledd arbennig³ yn castell Aber Teifi, ac y gysodes ddeu ryw amryson, un rhwng y beirdd a'r prydyddion, a'r llall rhwng telynorion a phibyddion ac amrafaelion gerdd arwest, a dwy gadeir a osodes i fuddugolion yr amrysonau. A'r rhai hyn y gyfoethoges ef o ddirfawrion roddion. Ac yna y cafas gwas ieuanc o'i lys e hunan y fuddugoliaeth o gerdd arwest, a gwyr Gwynedd a gafas y fuddugoliaeth o gerdd dafawt. A phawb o'r cerddorion ereill er gawssant y gan yr Arglwydd Rys gymeint ac a archasant hyd na wrthladdwyd neb. A'r wledd honno a gyhoedded flwyddyn cyn ei gwneuthur ar

¹T. Stephens a gyfieitha yr ymadrodd yna fel hyn:— "And there were performed all sorts of plays of illusion and phantasm, and every other kind of exhibition." Ymddengys mai math ar Interludiaw oedd yr "hud a Hedrith, a phob arddangos" yma. Rhyw betban tebyg i chwareuon (*plays*) Shakespeare.

²Y mae llythyreniad y "Brut" yn bur anhawdd i ddarllenwyd cyffwrdd ei ddeall; am hynny down y dyfyniad mewn llythyreniad hysbys, heb newid dim ond yr hyn sydd anarferedig.

hyd Cymru a Lloegr a Phrydein⁴ ac Iwerddon a llawer o wladoedd ereill."

Dyna y cwbl a ddywed yr hen "Frut" ra "wledd" Rhys ab Gruffydd; a gwelir ei bod yn cynnwys rhai pethau pur debyg i'r eisteddfodau presennol. Cyhoeddwyd hi "flwyddyn cyn ei gwneuthur," megys y cyhoeddir y rhan fwyaf o eisteddfodau yr oes hon. Yr oedd ynddi "ddirfawrion roddion" i'r buddugwyr; a rhoddir rhoddion lled fawrion i rai o fuddugwyr yn ein heisteddfodau ninnau. Hafyd, yr oedd gan Rhys ddwy gadair, un i'r buddugwr mewn "cerdd arwest," a'r llall i'r buddugwr mewn "cerdd dafawt;" tra nad oes yn ein heisteddfodau ni ond cadair i'r olaf yn unig.

Yr oedd llu o feirdd yn bucheddu yn yr amser a ddyry y "Brut" i "wledd" yr Arglwydd Rys, y rhai a allasant, o ran amser, fod yn bresennol. Daeth enwau y rhai canlynol i lawr hyd atom ni; sef, Gwalchmai, Cynddelw, Owain Cyfeiliog, Daniel ap y Llogwrn Mew, Gwrgant ap Rhys, Madog ap Iddon, Gwynfardd Brycheiniog, Gwilym Ryfel, Howel ap Owain Gwynedd, Llywarch ap Llewelyn (*Prydydd y Moch*), Dafydd Benfras, Meilyr ab Gwalchmai, Einiawn ab Gwalchmai, Peryf ap Cadifor, Gwganw, Llywarch Llew Cad, Seisyll Bryffwrch, Elidyr Sais, a Dewi Mynyw. Ond nid oes genym sicrwydd fod yr un o honynt yn y "wledd;" ac ni wyddys a ganodd mwy na thri o honynt i Rys o gwbl; sef, Cynddelw, tair cân; Gwynfardd Brycheiniog, un; a Seisyll un. Y mae Cynddelw a Gwynfardd yn ei fawr ganmawl fel noddwr haelionus beirdd, cystal a rhyfelwr; ond fel rhyfelwr yn unig y molienir ef gan Seisyll. Y mae Gwynfardd yn crybwyll am *gadair* (farddol⁵); ond y mae y canu mor dywyll, fel y mae yn anhawdd gwyrbod a ydyw yn awgrymu iddo gael cadair gan Rhys, ai paidio. Dyma fel y dywed:—

"Yn duw vyn neirthyad vad rad rannu
Yn nerth am cannerth ym Kynytu
Kynneir om cadeir cadarn ganu rys
Kymry wrys ysbys ysbyd wetu."

Hynny yw:—

Fy Nuw, fy neirthiad⁶ mad, rad ranu,
Fy nerth a'm cannerth⁷ i'm cynnyddu:
Cynnar o'm cadair cadarn ganu—Rys,
Cymry wrys,⁸ hysbys ysbyd⁹ weddu.

Cyhoeddwyd ystatyd yn "Y Great" [td. 331], yr hon a elwir "Eisteddvod wrth gerdd yr Arglwydd Rhys," a gafwyd "o lyvyr W. Williams, o Landegai, yn Arvon." Bucheddai Williams o R. A. 1738 hyd 1817. Y mae y rhan gyntaf o'r ysgrif wedi ei seilio ar y dyfyniad a roddwyd uchod o'r "Brut"; a'r ail ran ar ystatydau Caerfyrddin a Chaerwys, y rhai a ddenant dan sylw rhag llaw; ac nid yw orgraph Williams nemawr, os dim, hynach nag ef ei hun. Ymddengys mai trwy "raith gwlad" a roddid yn "llysoedd yr Arglwyddi," ac nid mewn eisteddfod, yr awdurddodid llenyddiaeth yn yr amseroedd gynt. Dywedir i Edeyrn Dafod Aur ysgrifenu dosbarth ar rammadeg a rheolau barddoniaeth o glych 1270; ac yn yr arweiniad i'r gwaith, dywedir fel hyn:—

"Tynnwys Edeyrn yr hon Ddosparth o'r cadw a

¹Ygotland, yr hon a elwir fynycafl ym yr hen ysgrifau, *Prydyn*, ond weithiau *Prydein*, megys yn y dyfyniad uchod.

²Nerthwr.

³Cymmhorth.

⁴Gwrys, gwresog, tanbaidd.

⁵Llettygarwch, arfoll.

wnaeth Einlawn Offeiriad; yr hwan a gafwyd arno Farn, ac awdurdawd Llys Arglwydd a Rhaith Gwlad. Ac ar y rhoddes Edeyrn ei honno, y cafas ystref yr un modd Farn Llysoedd ei Arglwyddi, a Rhaith Gwlad. Ac fal y mae yma, y rhoddes ef ei gadw yn gadwedig, ac yn gadwedigaeth, rhag colli dosparth ar y Llythyrennau, a'r Ymadroddion, a'r Mesurau Cerdd Dafawd, a chelyfddydd bardd, a barddoniaeth."

Dywedir yn yr "*Iolo MSS.*" [td. 88] y cynnal- iwyd "cadair wrth gerdd dafod," gan feirdd Tir Iarll, rywbryd yn ystod y deuddegfed ganrif, ar Dwmpath Diwlith, ar fynydd Margam; ond ni ddywedir pa beth a ddirgwyddodd yno, heb law iddynt gael "baban newydd geni yn fad-fyw ar y twmpath," yr hwn a ddygwyd i fyny gan Rhys ap Rhiocart ap Einion ap Collwyn, tad y baban, fel y tybid. Cynnyddodd y baban hwnw yn ŵr mawr dros ben, o ran corph ac awen; ac o herwydd ei fawredd, a'i gael felly yn ddam- weiniol ar Dwmpath Diwlith, galwyd ef yn Ieuan Fawr ap y Diwlith.

Dengys y Dr. Pughe, yn ei "*Introduction to the Heroic Elegies of Llywarch Hen*" (td. 62, &c), y cynnaliwyd pedair o orseddau gan feirdd Mor- ganwg yn ystod y bedwaredd ganrif ar ddeg. Un dan lywyddiaeth Trahaern Brydydd Mawr, yn 1300; yr ail dan lywyddiaeth Howel Bwr Bach, yn 1330; y drydedd dan lywyddiaeth Dafydd ab Gwilym, yn 1360. Ni fyneir yn mha le y cyn- naliwyd y rhai hyn, na phwy oedd ynddynt, heb law y llywyddion, na pha beth a wnaethant. Y bedwaredd a gynnaliwyd yn 1370, dan lyw- yddiaeth Ieuan Hen, lle yr oedd Gwilym ap Ieuan Hen, Ieuan Tew Hen, a Hywel Swrdwal, fel awenyddion. Ymddengys mai math ar ysgolion barddonol oedd y rhai hyn, os cynnaliwyd hwy o gwbl—ac nid eisteddfodau; canys yn yr olaf, yn gyffredin, rhyw foneddigion, ac nid beirdd, fyddai y llywyddion.

Yn ysgrif-lyfrau Iolo, dywedir i dair eistedd- fod gael eu cynnal yn amser Edward III.—y gyntaf yn Ngwern-y-Clepa, dan nawdd a dawn Ifor Hael; yr ail yn y Ddol Goch, dan nawdd a dawn Llewelyn ab Gwilym, perchenog y lle; a'r drydedd yn Maelor, yn Mhowys, dan nawdd yr Iarll Mortimer. Gan y dywedir fwy nag un- waith yn yr ysgrif ar yr eisteddfodau hyn ddar- fod i'r tair gael eu cynnal yn amser y brenin Edward y Trydydd, a bod yr olaf dan nawdd yr Iarll Mortimer, rhaid y cynnaliwyd y tair ryw- bryd rhwng y 29ain o Ionawr, 1327, pan y cor- onwyd Edward III., a'r 29ain o Dachwedd, 1330, pan ddiennyddiwyd yr Iarll Mortimer; sef, yn yr ysbaid byr o dair blynedd a deng mis.

Dyry y mynegiadau hyn fantais i ni, a chym- meryd yn ganiataol fod yr hysbysiad yn yr "*Iolo MSS.*" yn hanesyddiaeth, nid yn unig i ddyfalu pa bryd y cynnaliwyd yr eisteddfodau dan sylw, a elwir "y tair eisteddfod dadeni," ond hefyd pa bryd yr oedd amryw o feirdd y ganrif hon yn eu blodau; neu o leiaf, pa bryd yr oeddynt yn dechreu bloduo. Os dodwyd eisteddfod Ifor Hael yn Ngwern-y-Clepa dan osteg a rhy- budd undydd a blwyddyn, fel y dywed yr hen ysgrifau y dylid gwneuthur, er mwyn i eistedd- fod fod yn awdurdodol—pe dodasid y rhybudd yn ebrwydd ar ol esgyniad Edward III. i'r or- sedd, nis gallasai gael ei chynnal cyn 1328. Y beirdd yn yr eisteddfod hono, yn ol yr hysbys- iad, oedd "y tri brodyr y Marchwial"—Ed- nyfed ab Gruffydd, Madog ab Gruffydd (Madog Benfras), a Llewelyn ab Gruffydd—Dafydd ab Gwilym, a Llewelyn ab Gwilym o'r Ddol Goch,

athraw a beirniad y pedwar eraill. "Ac yn yr eisteddfod honno y doded baint cadair ar fesur cywydd, lle nad oedd felly o'r blaen; a phan canwyd am gadair, Dafydd ab Gwilym a enill- ws o nerth awen, a chanu, a Chymraeg cyn- hwynol. Ac o hynny maes, baint cadair i fesur cywydd deaur; a gwisgo Dafydd ab Gwilym ag addurn cadair Morganwg, a rhoed enw Dafydd Morganwg [iddo], ac yng Ngwynedd ei alw Bardd Ifor Hael; ac o hyny hyd yn awr, serchocaf a goreu o'r holl fesurau y beirid cy- wydd." Gwelir mai pump o feirdd, gwerth sôn am danynt, oedd yn eisteddfod Gwern-y-Clepa, sef Llewelyn ab Gwilym, a'i bedwar dygybl; ac amlwg ydyw mai Llywelyn oedd y beirniad arnynt, ac Ifor Hael yn llywydd. Gwelir hefyd i Dafydd ab Gwilym gael ei wneyd yn "fardd cadeiriog" yn yr eisteddfod hono, yn 1328; gan hyny, rhaid mai camsyniad mawr ydyw tybied naas ganwyd ef hys o glych y fl. 1340.

Wedi hyny, sef wedi yr eisteddfod uchod, yn mhen undydd a blwyddyn, ond odid, "bu eis- teddfod dan nawdd Llewelyn ab Gwilym yn y Ddol Goch, yn Emllyn, ac i hono y daeth Siôn y Cent, a Rhys Goch Eryri, yn Ngwynedd—a thyfu ymrhyon rhwng Siôn y Cent a Rhys Goch. Goreu ar wengerdd¹ Siôn Cent, a goreu ar folian- gerdd² Rhys Goch, a rhodd y blaen a'r gadair i'r wengerdd; ond ni fynai Siôn y Cent ei wisgo ag addurn cadair Ceredigion a Dyfed, eithr i Dduw y rhoddi ef y blaen; am hyny y gwedai rhai mai Duw ei hunan a enillodd y gadair hon. Wedi hynny, dodes Llewelyn ab Gw- ilym ganu er cadair Ceredigion y goreu am riei- gerdd,³ a barnu Dafydd ab Gwilym yn oreu, a'i wisgo a'r Cae Bedw,⁴ ys ef addurn rhiein- gerdd. Yna Llewelyn ab Gruffydd, un o dri brodyr Marchwial, a ganodd englynion March- wial Bedw Briglas, ar hen ganied." Dyma ddau fardd enwog chwaneogol wedi dyfod i'r eistedd- fod hon, yn 1329, sef Siôn Cent, a Rhys Goch Eryri; ac enwogodd y ddau eu hunain yma—yr hyn sydd brawf eu bod wedi cyrhaedd i addfed- rwydd oedran; a dyma i Dafydd ab Gwilym ail anrhydedd eisteddfodol. Llewelyn ab Gwilym oedd y beirniad yn yr eisteddfod hon hefyd.

"Gwedi hyny, y tri brodyr a ddodasant dan osteg a rhybudd undydd a blwyddyn eisteddfod ym Maelor, ym Mhowys, yn nawdd Iarll Morti- mer, dan goron y brenin Edward y Trydydd." Yn yr eisteddfod uchod, y mae'n debyg, y cy- hoeddwyd yr eisteddfod hon. "Ac yno y can- wyd am gadeiriau, ac Ednyfed ab Gruffydd a gafas [ennillodd] am Gywydd Gŵr, ac am eng- lynion byraf Eiry Mynydd; a Madog [Benfras], y trydydd brawd, a gafas gadair a Chae Bedw am rieiengerdd; a Dafydd ab Gwilym a ganodd yn garedig i Fadog am ei gerdd. Ac yn yr eis- teddfod honno yr addurnwyd Iolo Goch ag add- urn cadair am ei wyboda a ddysgws Ednyfed ab Gruffydd [iddo], parth Gwybodau Cerdd Dafod a'i pherthynasau."

Cynnaliwyd yr eisteddfod hon yn haf 1330, ychydig fisoedd cyn dienyddiad Roger, Iarll Mortimer. Nid oes sôn am Llewelyn ab Gw- ilym yn yr eisteddfod yma; gan hyny, gellir casglu ei fod ef wedi ei ladd cyn hyn; canys tybir i hyny ddirgwydd pan yr oedd Dafydd ab

¹ Cerdd gysegredig.

² Mawgerdd, arwyrain.

³ Cân serch, cân cariad.

⁴ Pleth fedw, coron fedw. Y mae gan Dafydd ab Gw- ilym gywydd i'r Cae Bedw, a bethodd Morydd iddo. Yr oedd bedw yn un o'i hoff destynau ef.—"*Barddoniaeth Dafydd ab Gwilym*," td. 78.

Gwilym, ei nai a'i ddygybl, yn lled ieuangc.¹ Ymddengys mai Dafydd ab Gwilym ei hun oedd beirniad yr eisteddfod hon, gan na chrybwyllir iddo ef ennill ar unrhyw destyn yma; ond "canodd yn garedig i Fadog am ei gerdd." Yr ydym yn colli golwg hefyd o hyn allan ar yr hynaf o "dri brodyr Marchwial;" sef, Ednyfed, athraw Iolo Goch, a'r buddugwr yn yr eisteddfod hon ar gywydd Gŵr, ac englynion byraf Eiry Mynydd; am yr hwn hefyd, yn wir, ni sonia neb o'r bywgraphwyr. Ond i wneyd i fyny am y ddau athraw a nodwyd, sef Llewellyn ab Gwilym ac Ednyfed ab Gruffydd, dyma ddygybl galluog yr olaf yn neidio i'r chwareule, sef Iolo Goch.

Y tair eisteddfod uchod (yr olaf yn benaf), fel y gellir casglu, ydyw prif gynlluniau eisteddfodau yr oesoedd diweddar hyn. Dyna hysbysiad pendant am yr olaf, iddi gael ei doddi "dan osteg a rhybudd undydd a blwyddyn" cyn cael ei chynnal; a dyna uchelwr, yr Iarll Mortimer, yn noddw'r iddi; a dichenon mai efe oedd ei llywydd. Yr oedd yn hon ganu "am gadeiriau." "Ednyfed ab Gruffydd a gafas [gadair] am gywydd Gŵr, ac am englynion byraf Bedw Briglas; a Madog Benfras, ei frawd, "a gafas gadair a Chae Bedw, am ieingerdd;" ac "addurnwyd Iolo Goch & addurn cadair am ei wybodau." Yr oedd yr eisteddfod hon yn rhagori llawer ar ein heisteddfodau ni yn awr, yn y rhai nid oes ond un gadair; a rhoddir hono am gyfansoddiad yn un o'r canghenau mwyaf dibwys, erbyn hyn, yn mysg y gwybodaau a'r celyddyddau; sef, cân (ar y mesurau caethion yn gyffredin) ar yr hyn a elwir "Testyn y Gadair." Byddai yn dda pe y dilynai eisteddfodau yr oes hon Eisteddfod Maelor yn fanylach, trwy roddi "addurn cadair" i rai am ragori yn y "gwybodau" ymarferol, cystal ag am ragori mewn prydyddiaeth.

Dywed un ysgrif mai mewn eisteddfod a gynaliwyd, o gylech y pryd hyn, yn Llanfihangel Afan, y darfu i Rys Meigen ymosod yn drahaus ar Dafydd ab Gwilym, pan y canodd, yn mysg pethau difrifol eraill, yr englyn canlynol iddo:—

"Mil trichant, meddant i mi—y ganed

Yn geneu dan lwyni;
Gŵr o'th hân, garw yw'th enwi,
Mab Gwilym Gam, cytgam ci."²

Ond tebycach ydyw mai yr ysgrif sydd yn dyweyd mai "yn Neuadd Ieuan ap Lleision, ym Maglan," y ganwyd ef, sydd gywir. Ymddengys oddi wrth Gyfreithiau Howel Dda, ac ysgrifau eraill, yr arferai yr hen foneddigion wahodd beirdd i'r "gwleddoedd" a gynnelid yn eu neuaddau, i ymryson canu i'w gilydd, er difyru y boneddigion fyddent yn bresennol. Dewisid un o'r prif feirdd a fyddent yn y lle yn "Gyff Cler," yr hwn a osodid ar eisteddfa uchel yn y neuadd; a byddai rhyddid i'r holl feirdd ganu chwerthin-gerddi gwawdus iddo; ac yr oedd yntau at ei rhyddid, yn ei dro, i dalu yn ol iddynt cystal ag y gallai. Ymddengys fod rhyw genfen yn Rhys Meigen at Dafydd ab Gwilym, o herwydd ei awen, ond odid; a chafodd gyfle, pan oedd y bardd ieuangc yn Gyff Cler yn neuadd Ieuan ap Lleision, i arllwys ei ddygasedd arno yn bersonol, trwy edliw iddo gael ei eni allan ar y mynydd, a'r cyffelyb. Creodd yr ymosodiad personol ddygasedd yn Dafydd ato yntau; a chan ei fod

¹ *Barddoniaeth Dafydd ab Gwilym*, td. 459; "Cambr-o-Briton," cyf. III., td. 146; "Cambr. Plur.," td. 219.

² Er mai sarhau Dafydd oedd amcan Rhys, etto, y mae yr englyn yma yn wir werthfawr erbyn hyn, am y dengys yn fanwl yn mha flwyddyn y ganwyd prif-fardd y bedwar-odd ganrif ar ddeg.

yn hysbys o hanes personol Rhys, cyfansoddodd dduchan-gerdd arswydus iddo, yr hon sydd yn "Marddoniaeth Dafydd Ab Gwilym," td. 452. Yn y cyfarfod nesaf, gwnaed Rhys Meigen yn Gyff Cler, pan y dadganodd Dafydd ei dduchan-gerdd iddo. Effeithiodd hono i'r fath raddau ar deimladau Rhys Meigen fel y syrthiodd i lawr yn farw yn y fan! Cadarnheir hyn mewn dau gywydd sydd yn yr un llyfr—un gan Gruffydd Grug i Dafydd ab Gwilym (td. 246), a'r llall gan yr olaf yn ateb iddo (td. 249). Yn yr ymryson a fu rhyngddynt, nid ydym yn canfod y dewisid Cyff Cler yn yr eisteddfodau, hyd yn oed yn yr amser gynt.

Nid oes genym hanes am eisteddfod ar ol un Maelor, hyd ganol y bymthegfed ganrif. Yn B.A. 1403, gwnaed Harri iv. gyfraith i attal eisteddfodau a chlerwyr crwydrol, y rhai yr haerai eu bod wedi myned yn orthwrw ar y boneddigion, rhag eu hamled. Nid oes genym awgrym i un math ar gyfarfod llenyddol Cymreig gael ei gynnal yn ystod teyrnasiad yr estron hwnw. Ond tua diwedd teyrnasiad ei olynydd, Harri v., dengys y Dr. Pughe, yn yr "Introduction" a nodwyd, a'r Dr. Jones yn ei "History of Wales," ddarfor i feirdd Morganwg aai gychwyn eu "gorseddau." Nodir y rhai canlynol, a gynaliwyd ganddynt yn y bymthegfed ganrif:—

Llywydd.—Ieuan Tew Hen ... B.A. 1420

Awenyddion.—Hywel Swrddwal, Ieuan ap Hywel Swrddwal, Ieuan Gethin ap Ieuan ap Lleision, Hywel ap Dafydd ap Ieuan ap Rhys.

Llywydd.—Ieuan Gethin ap Ieuan ap Lleision ... B.A. 1430

Awenyddion.—Gwilym Tew, neu Gwilym Hendon.

Llywydd.—Gwilym Tew ... B.A. 1460

Awenyddion.—Haw Cae Llwyd, Hywel ab Dafydd ap Ieuan ap Rhys, Harri o'r Gareg Lwyd, ac Iorwerth Fynglwyd.

Llywydd.—Meredydd ap Rhosser ... 1470

Awenyddion.—Iorwerth Fynglwyd, Ieuan Deulwyn, a Syr Einion ap Owain.

Llywydd.—Ieuan Deulwyn ... B.A. 1480

Awenyddion.—Iorwerth Fynglwyd, Lewis Morganwg, a Harri Hir.

Ond prif eisteddfod y ganrif hono, a'r unig un deilwng o'r enw, oedd eisteddfod fawr gyntaf Caerfyrddin, a gynnaliwyd yno, fel y cyttunir yn gyffredin, yn B.A. 1451; ac yn wir, ymddengys, ar y cyfan, mai hon oedd yr eisteddfod genedlaethol a brenhinol gyntaf eriodd a gynnaliwyd; ac nad oedd y rhai a'i blaenorodd, a llawer o'r rhai a'i dilynodd, ddim amgen na chyfarfodydd llenyddol lleol, pa un bynag ai cadeirian, gorseddau, ynte eisteddfodau y gelwid hwy. Achlysurwyd Eisteddfod Caerfyrddin fel y canlyn:—Ar ol i'r beirdd gael eu hamddifadu o'r ddygyblaeth fanwl oedd arnynt pan oedd y tywysogion mewn awdurdod, mawr gynnyddodd eu rhifedi, ond cyfartal leihodd eu teilyngdod; neu, o leiaf, nid oedd foddion cyfaddas ar arfer yn y wlad weithian i wneyd gwahaniaeth rhwng yr ts a'r gwenith. Er hynny, yr oedd hiliogaeth yr hen dywysogion, sef pendeigion Cymru, yn parhau i gefnogi barddoniaeth, trwy gyfranu yn haelionus, er yn ddirgel, i'w harddelwyr, o barch i arfer eu hynafiaid; o herwydd pa ham, yr oedd lliaws o ysgrifenyddwyr di-awen yn myned i dai y pendeigion ar hyd y wlad dan yr enw "beirdd," i glera a chardots, er gwaethaf "cyfraith Harri Bedwerydd." A phan yr oedd Llawdden Fardd

unwaith yn llys ei gâr, Gruffydd ab Nicolas, yn Abermarlais, medd yr hen gofion (o'r sawl y rhoddwn y talfyriad canlynol), daeth clerwr i'r neuadd dan enw bardd, â chân moliant, o'r fath ag ydoedd, i Ruffydd—yn ei foli am ddrygau na ddaethai eriodd i'w feddwl eu gwneuthur, gan eu gâr yn "gampau gwrolion;" a Gruffydd a roddes y ddyrif yn llaw Llawdden, yr hwn a welai mai math ar Saesneg ydoedd; ac ar ol ei darllen, efe a gânt yr englyn canlynol:—

"Pob gair cras, diras, pob dyri—goegwaith,
Pob gogan a brynti;
Pob drawdod, pob dirieidi,
Ei gludo wnaed i'n gwlad ni."

"Gwir ydyw hyny," ebai Gruffydd; "a pha fodd y gellir amgen?" "Yn ddiagon hawdd," atebai Llawdden:—"galwer am eisteddfodau a chadeiriau, dan osteg a rhybudd undydd a blwyddyn, fel y bu gynt,¹ er adnewyddu hen wybodau llythyr a cherdd dafod cenedl y Cymry, a chadarnhau braint wrth gerdd dafod; ac yna ceir gwled mai bach y bydd diffyg awen a chydwybod." Atebai Gruffydd, "Ni chaniateir hyny gan gyfraith y brenin y dydd heddyw."² "Gwneir," ebai Llawdden, "pe'i ceisid yn gyf-iawnbwyll ganddo." "Fe allai hyny," meddai Gruffydd; "eithr pale'r gobaiht?" "Lle genych chwi, fy arglwydd," ebai Llawdden, "os chwi a'i cais; ac os ei geisio a wneuch, mi a ddarog-anaf i chwi lwyddiant a bodd eich calon."³ "Mi a'i ceisiat," ebai Gruffydd. Ac efe a'i ceisiodd, ac "a'i cafas; a gwarant a braint digelwch dyfod a dychwel, dan nawdd llythyr cynnwys y brenin, Harri Sant o Winsor;"⁴ sef, Harri vi.

Y mae'r hen gofion wedi gwneyd amser cynnaliad Eisteddfod Caerfyrddin dan nawdd Harri vi., a than lywyddiaeth Gruffydd ab Nicolas, mor ddyrus, fel y dywedodd hyd yn oed y craffus Gwallter Mechain y rhaid iddo ef adael hyny heb ei benderfynu;⁵ ond cymmer yn ganiataol, fel y rhan fwyaf, iddi gael ei chynnal yn 1451.⁶ Yn yr ysgrif y dyfynwyd uchod o honi, dywedir fod eisteddfod fawr gyntaf Caerfyrddin wedi cael ei chynnal yn "yr unfed flwyddyn ar hugain o goronid Harri Sant o Winsor," sef 1443; ac yna "y dodwyd yr eisteddfod ar osteg a rhybudd un dydd a blwyddyn, o flwyddyn i flwyddyn hyd ben tair; ac o dair blynedd i dair blynedd, hyd yn mhen naw mlynedd, ac yn hyny cyrohu cyfallwy;⁷ a'r ddegfed flwyddyn [1453], cynnal ail eisteddfod fawr Caerfyrddin, lle yr ennillodd Dafydd ap Edmwn't y gadair arian am ei orchestion, a farnid yn oferbwyll celfyddyd gan feirdd Morganwg."⁸ Mewn un hen gofnod arall dywedir, "Llyma bedwar mesur ar hugain cerdd dafod, modd a'u doded ar ddeparth gan Dafydd ap Edmwn't yn yr ail eisteddfod fawr yn Nghaerfyrddin, oed Crist 1461."⁹ Gan y cyt-tunir yn gyffredin mai dan nawdd "Harri Sant o Winsor, a than lywyddiaeth Gruffydd ap Nicolas, y cynnaliwyd yr eisteddfod y bu Dafydd ap Edmwn't fuddugol ynddi, rhaid fod yr amseriad olaf a nodwyd yn llawer rhy ddiwedd-ar; canys yr oedd Gruffydd ab Nicolas wedi ymuno â theulu Caerefrog, yn erbyn "Harri

Sant," er's cryn amser cyn hyny; a lladdwyd Gruffydd yn mrwydr Croes Mortimer, ger llaw Henffordd, yn 1461; gan hyny, nis gallasai Gruffydd ab Nicolas lywyddu eisteddfod y flwyddyn hono dan nawdd "Harri Sant." Y gwir ydyw, nad oes hanes credadwy i ddim ond un eisteddfod gael ei chynnal yn Nghaerfyrddin yn ystod y ganrif yma; a hono "dan nawdd llythyr cynnwys Harri Sant o Winsor," a than lywyddiaeth Gruffydd ab Nicolas, rywbryd o gylch y fl. 1451. At un Eisteddfod Caerfyrddin y cyfeiria Edward Dafydd, o Fargam, a Llewelyn Siôn hefyd.¹ Dywedir mewn un hanes am Eisteddfod Caerfyrddin, mai "o ddawn haelionus Edward iv." y cafodd Gruffydd ab Nicolas awdurdod i'w chynnal;² yr hyn sydd mor anghywir a'r haerriad mai yn 1461 y cynnaliwyd hi; canys yr oedd Gruffydd ab Nicolas wedi ei ladd cyn i Edward esgyn yr orsedd, tra nad oedd yr olaf etto ond Duc Caerefrog.

Wedi ymdrechu gwneyd trefn oreu y gallem ar dryblith amseriadol yr eisteddfod bwysig hon, traethwn ychydig etto ar ei gweithrediadau. Pan gafodd Gruffydd ab Nicolas awdurdod gan Harri vi. i gynnal yr eisteddfod, efe "a beris gyhoeddi hysbysiad ymhob llan a llys, ac ymhob ffair a marchnad, ac ymhob llu a thyrfa gyfreith-law, y byddai eisteddfod ar brydyddion, a phob gwyr wrth gerdd dafod a than, yng Nghaerfyrddin." Ni wyddys pa ffurf oedd i'r hysbysiad yma, od oedd ryw ffurf neillduol heb law mynegu yn syml "y byddai eisteddfod ar brydyddion," &c., yn Nghaerfyrddin; a bod "gwys a gwaidd i holl brydyddion cenedl y Cymry, o ba wlad bynag yr hen ynt, i ddyfod dan nawdd a chroesaw i'r eisteddfod" hono. Nid oes sôn am "or-osedd" neu gylch o fân geryg, nac am "faen llôg," yn y canol, na chleddyf, na "chorn gwlad," ynglŷn â chyhoeddiad eisteddfod fawr Caerfyrddin; gan hyny, rhaid i ni gasglu mai defodau a ddyfeisiwyd yn ddiweddar yw y rhai hyn:—pethan nas gallwn ni eu holrhain yn mhellach yn ol na mân gofion Llewelyn Siôn, yn yr "*Iolo MSS.*" "Ac," medd yr hen ysgrif yn mhellach, "er dwyn yn well i ben hyn o ddarpar," sef cael gwell trefn a dosparth ar y beirdd a barddoniaeth, "efe [G. ab Nicolas] a gymmerodd gynghor ac addysg y beirdd dysgedigion parth y gelfyddyd wrth y gerdd dafod, a pharth y defodau a'r breniniau yn amseroedd y tywysogion, ac yn amseroedd arglwyddi cynhenid Cymru, ymhob llys a llan yn Ynys Brydain."

Ymddengys wrth hyn i Gruffydd ab Nicolas alw y "cynghor" yma o'r "beirdd dysgedigion" ynghyd yn ebrwydd ar ol cael "llythyr cynnwys Harri Sant o Winsor:"—mor gynnar, ond odid, "a'r unfed flwyddyn ar hugain o'i goronid ef," fel y dywed Antoni Powel. Ac yn y cynghor hwnw, y "goreu am wybodau y cafas ef Llawdden, gwr o gâr iddo, a phrydydd gorchestol, yn medru ar hen wybodau a fuannt gynt ar ddeall gan feirdd a doethion gwlad Gymru. Ac ar Lawdden y dodes Gruffydd yru trefn ar y defodau a berthynent i brydyddion ac i wfr wrth gerdd dant; a hyny a wnaeth efe, gan eu tynu o'r hen lyfrau ac o'r hen gofion, yn fanwl ei gais, ac yn astud ei ddeall; a gwneuthur llyfr a rhol o honnynt."

Yn y "llyfr a'r rhol" hyny, yr hwn a alwyd "*Ystadeg Llawdden*," trefnwyd y beirdd cerdd dafod a'r beirdd cerdd dant, yn ol copi Iago ab

¹ Cyfeiria Llawdden yma, y mae'n debyg, at Eisteddfod Maelor, yr hon a fu dan sylw eisoes.

² "*Cyfrinach y Beirdd*," td. 239.

³ "*English Works*," td. 148, nod. 1

⁴ 1450 ydyw amseriad Iolo Morganwg, "*Cyfrinach y Beirdd*," Bhagddar., td. viii.

⁵ Effeithiol.—Gorsedd gyffallwy (an efficient session) sydd enw a ddyfeisiwyd gan Llewelyn Siôn tua diwedd yr unfed ganrif ar bymtheg.

⁶ "*Cyfrinach y Beirdd*," td. 240. ⁷ Yr un, td. 222.

¹ "*Cyfrinach y Beirdd*," td. 3, 8. ² "*Y Greal*," td. 49.

Dewi, o'r hen "Ystadyd," yn bum gradd bob un; ond yn ol copi I. D. Rhys, pedair gradd a ddodir i'r beirdd cerdd dafod, a phump i'r beirdd cerdd dant; a chysylltir wrth y graddau y cymmhwysderau gofynol i bob gradd; a chwaneir eu rhoddion, eu dysgyblaeth, a'u cospau.¹ Byddai y graddau, y cymmhwysderau, a'r ddysgyblaeth a drefnwyd gan Llawdden, yn llawer iawn gwerthfawrocach na'r flug raddau diwerth a elwir *bardd, ofydd, a derwydd*, a ddygwyd i arfer yn ddiweddar gan Iolo Morganwg.

Llawdden hefyd a drefnodd "y cynghaneddion, a'u rhywiau, a'u dosbarth, a phob gwân a rhagwan arnynt; ac yn un wedd ar y cymmeriadau; ac ef a wnaeth drefn ar y ceingciau hyny; a phenaf o beth a wnaeth efe er gwellhâd, oedd gwahardd y gynghanedd bengoll (namyn ar baladr toddaid cwta, neu englyn unodl union) o gydsain groes, ac o lusg, ac o sain; canys hyd yn hyny o amser, arferid cynghaneddion pengoll o bob rhyw ar gerdd dafod. Efe hefyd a waharddes broestio ar y cynghaneddion, a phob rhyw a gormod, a phob twyll a gwall."²

Ymddengys yn ddigon eglur oddi wrth yr hen gofion, fod Llawdden wedi trefnu ei "Ystadyd" ar wŷr wrth gerdd ac ar y cynghaneddion, cyn Eisteddfod fawr Caerfyrddin; canys dywedir, "Gwedi cael ar gôf, a threfnu yr ystadyd a ddangoswyd eisoes, y peris Gruffydd ab Nicolas ei dodi ar osteg a rhybudd un dydd a blwyddyn ymhob llan a llys gyfreithiawl yn ngwlad Gymru a'r Mers, ac ymhob ffair a marchnad, ac ymhob tyrfa ddoosbarthus... Ond nis galleisid yr ariandlws iddo [sef i Llawdden], herwydd nad o bwngce eisteddfod y doded hyny, eithr ar osteg a rhybudd undydd a blwyddyn ym mlaen; a gwahardd dangos [yn yr eisteddfod] yn amgen nog yn ol y gwellhâd a wnaeth efe cyn no hyny; ac nis gellid amgen no brait eisteddfod ar y gwellhâd hyny, achos y dywetpwyd eisoes."³

Pan wybu Dafydd ap Edmunt, trwy gyfrwng "y gwŷs a'r gwaidd," a wnaed yn hysbys "yn mhob llan a llys gyfreithiawl yn ngwlad Gymru," pa bryd y cynnellid Eisteddfod fawr Caerfyrddin, aeth ef a'i ddisgybl, Gutyn Owain, yno. Pan ddeallodd Gruffydd ab Nicolas bod y ddeuddyn o Wynedd yn "wŷr o fonedd, a doethineb, a gwybodaeth," efe a roddes iddynt hwy, cystal a'r holl feirdd a ddaethent i'r eisteddfod, "roddion, a gwisgoedd sidan i bob un, a march a nobl aur i bob un, a'i wleddau yn rhydd, a'i le tŷ yn rhâd."⁴

Ar un diwrnod, "gwedi ciniawa," cymmerth yr ymddiddan a welir yn "Y Gwyddoniadur," cyf. 1, td. 556, le rhwng Gruffydd ab Nicolas a Dafydd ap Edmunt, ynghylch "gwellân mesurau cerdd dafod, ar gyhydeddau, a chynghaneddau, a chymmeriadau. Gwedi naw diwrnod yn canu ar hyny, y doded a wnaethpwyd o flaen barn; a gorchestolaf o'r cyfan y cafwyd a gânt Dafydd ap Edmunt; sef y mesurau a wnaeth efe o'i ddychymygfawr athrylith oeddynt Gorchest a Beirdd, a hwn yn hollol newydd; ac yn ail gwellân dau hen fesur, nid amgen Hupynt, o'i ganu yn gyfochrawd; i chadwyn fyr yn y modd y mae yn awr, wedi gwellhau arno yn orchestawl, a dodi rhagor arno nog a fu cyn no hyny, parth camp a chelyddydd. A gwedi ennill

o Ddafydd ap Edmunt y gadair, efe a fyne⁵ Gruffydd ab Nicolas farn yr eisteddfod ar ei ddoosbarth ef ar y mesurau; canys nis gellir brait yn y byd cyn meddiant ar rhyw na bod o beth; ac wedi golygu ar a wnaethpwyd yn yr eisteddfod hono, gwelwyd nad oedd a ddyllasai fraint a gwarant, namyn y dosparthau a drefnassai Ieuan Llawdden; sef, un—dosparth yr ystadyd parth y gwŷr wrth gerdd dafod a thant: a dosparth ail—hono ar y cynghaneddau; a chyda hyny, y dosparth a'r gwellhâd a wnaeth oedd Dafydd ap Edmunt ar y mesurau, sef y pedwar mesur ar hugain cerdd dafod."¹

Heb law trefnu y mesurau, fel y gwelir uchod, yn ystod y naw diwrnod a roddwyd iddo ef, ac eraill, i ymgystadlu, fe ganodd Dafydd arnynt oll, yn yr un ysbaid, wedi eu trefnu, fel yr ymddengys y cynnygiodd eraill hefyd wneuthur; a phan y "doded a wnaethpwyd o flaen barn, y gorchestolaf o'r cyfan y cafwyd a gânt Dafydd ap Edmunt." Nid yw hysbys, ysyrwaeth, bod yr esamplau a wnaed y pryd hyny gan D. ap Edmunt, ar y pedwar mesur ar hugain, ar gôf a chadw yn bræsenoll. Fe allai mai yr esamplau hynaf sydd genym weithian ar ei bedwar mesur ar hugain ef, yw y rhai sydd yn nosbarth ei nai a'i ddisgybl, Tudur Aled; "ac a gonfirmiwyd yn gadair cerdd dafod i holl Wynedd a Phowys yn Eisteddfod Caerwys," yr hon a a ddaw dan sylw rhag llaw.

Y mae yn amlwg mai amcan pennodol Eisteddfod fawr Caerfyrddin yn 1451, y gyntaf o'i bath a gynnalwyd yn Nghymru, oedd gwneyd trefn a dosbarth ar raddau beirdd cerdd dafod a cherdd dant; ar eu dysgyblaeth a'u rhoddion, neu eu gwobrau, ar y gynghanedd, ac ar y mesurau cynghaneddol.

Wedi i Dafydd ap Edmunt drefnu'r mesurau caethion, a chanu arnynt yn fwy gorchestol na neb arall, a chael awdurdod Eisteddfod Genhedl-aethol Caerfyrddin arnynt, a'r gadair arian fel gwobr am ei lafur, fe ffrmodd beirdd y Deheubarth wrtho yn aruthr; ac yn mhen tua naw mlynedd ar ol yr eisteddfod hono, sef yn 1460, llwyddodd Gwilym Tew, a'r rhai a nodwyd eisoes oedd mewn cysylltiad âg ef, dan yr enw awenyddion, i gael math ar orsedd leol "wrth gerdd ar fynydd Garth Maelwg; a chyda hyny, hwy a gawsant awdurdod o ddawn gwlad yr Arglwydd Rhisiart Nefel, ag efe 'n ben Arglwydd Morganwg; ac yn yr orsedd hono y rhoddasant feirdd Morganwg, a Gwent, ag Ewas, warafun, a gomedd, a gwrthfarn, yn mraint beirdd Ynys Brydain ar ddoosparth cerdd Caerfyrddin; ag o hyny i maes y cynneillioidd y tair gwlad hyn farn yn unraith ungamp ar gerdd, a gorsedd wrth gerdd."²

Dywed yr un ysgrifenydd, Llewelyn Siôn, "y cafwyd awdurdod gorsedd ar y teirgwlad hyn [Morganwg, Gwent, ac Ewas] drwy y brenin, Harri y seithfed." Dywed y Dr. Pugh, a'r Dr. Jones, y cynnalwyd pump o'r gorseddau leol hyn yn ystod yr unfed ganrif ar bymtheg, yn y rhai yr oedd y beirdd canlynol:—

Llywydd.—Iorwerth Fynglwyd ... B.A. 1500
Awenyddion.—Lewis Morganwg, Ieuan Du'r Bilwg.

Llywydd.—Lewis Morganwg ... 1520
Awenyddion.—Meirig Dafydd, Dafydd Benwyn, Llywelyn Siôn, Thomas Llywelyn.

¹ "Y Greal," td. 49—61, 97—103, 151—4; "Rhys's Ling. Cymr. Inst. Accur," td. 295—304; "Gwyddon." cyf. 1, td. 549—553; "Hanes y Brytaniaid a'r Cymry," cyf. 11, td. 373—5. ² "Y Greal," td. 59, 60. ³ "Y Greal," td. 58, 101. ⁴ "Cyfr. y Beirdd," td. 239.

⁵ "Transact. Cymmrod." cyf. 11, rhan iv, td. 198: a

⁶ "Gwaith y Parch. W. I. Davies," cyf. 11, td. 169—70.

⁷ "Cyfrinach y Beirdd," td. 2.

Llywydd.—Meirig Dafydd... .. B.A. 1550

Awenydd.—Watcyn Powel.

Llywydd.—Dafydd Benwyn ... 1560

Awenyddion.—Llywelyn Siôn, Siôn Maw-dwy, Dafydd Llwyd Mathew.

Llywydd.—Llywelyn Siôn... .. 1580

Awenyddion.—Watcyn Powel, Ieuan Tomas, Meilir Mathew, Dafydd ab Dafydd Mathew, Dafydd Edward, Edward Dafydd.

Os cafwyd gorsedd o gwbl "drwy ddawn Harri'r Seithfed," rhaid mai y gwylaf o'r pump uchod ydoedd, lle nad oedd ond tri o feirdd yn bresennol; canys ni ddechreuodd Harri deyrnasu hyd 1485, a bu farw yn 1509. Er cryfied a dywedir bod gwrthfarn beirdd Morganwg yn y mân orseddau a nodwyd, a'r rhai dilynol, yn erbyn D. ap Edmwnd, y syndod ydyw na ddygasant hwy un math ar ddoesbarth o fesurau ger bron y wlad, hyd yn mhen dros ddau can mlynedd ar ol Eisteddfod Caerfyrddin, a thlawd iawn oedd hi y pryd hyny ynglŷn â "dosbarth Morganwg," fel y ceir gwaeld etto.

Yn y flwyddyn 1523,¹ cynnaliwyd eisteddfod genedlaethol a brenhinol, trwy lythyr cynnwys Harri VIII yn Nghaerwys, yn ol hen ysgrif yn llyfrgell y Plas Gwyn, yn Môn, yr hon sydd fal y canlyn:—

"Bydded hysbys i bawb o foneddigion a chyffrediniaid, bod eisteddfod ar wŷr wrth gerdd dafod a thant, o fewn tref Gaerwys, yn awydd ffinit, yr ail dydd o fis Gorphenaf, yn y bymthegfed flwyddyn o goronedigaeth Harri yr Wytthfed, ger bron Rhisiart ap Hywel ap Ieuan Fychan, Yswain, ac o gydundeb Syr William Gruffydd, a Syr Robert Salbri, a thrwy bresennol gynghor Gruffydd ap Ieuan ap Llywelyn Fychan, a Thudur Aled, bardd cadeiriog, a llawer o foneddigion a doethion eraill, er gwneuthur trefn a llywodraeth ar wŷr wrth gerdd dafod a thant, ac ar eu clyfddydd, nid amgen i gadarnhau a chyfrymiaw y penceirddiaid, a'r sawl a gafas radd yn y blaen, i raddu y sawl a'i haeddai, ac i roddi i eraill yspas i ddygu ac i fyfyrion yn nesaf ag y gallor wrth gydwybod, ac wrth hen ystatyd Gruffydd ap Cynan.

"Llyma y rhai a raddiwyd; nid amgen—

"Tudur Aled a ganiadwyd ac a gyfrymied yn athraw cadeiriog, i arwain ariandlws, fal yr oedd er pan ei cymmerasai dan ei beiryl i'w ddwyn o'r lle yr oedd.

"Dai Nanclyn a wnaethpwyd yn athraw, a rhoddi ariandlws iddo.

"Edward Siro, Tomas ab Madog, Edward Grythor, a Morus Llanfair, penceirddiaid, a raddiesid o'r blaen mewn neithorau yn benceirddiaid, ac yna eu cadarnhawyd, trwy eu caniadu s'u cyfrymiaw."

"Hwlcyn Llwyd, Ieuan Delynior, Ieuan Grythor, Dai Maemor, disgyblion penceirddiaid.

"Huw Menai, Rhys Grythor, Billi ap Owain, a Siôn ap Sander, disgyblion disgyblaidd.

"Ond hyny gwrthodi eu graddau a wnaethant."²

Yn yr eisteddfod awdurdodol hon, yn ol "*Cyfrinach y Beirdd*," tđ. 224—34, cadarnhawyd y pedwar mesur ar hugain, modd s'u doded ar ddoesbarth gan Dafydd ap Edmwnd yn yr eisteddfod fawr yn Nghaerfyrddin, i fod "yn gadair cerdd dafod i holl Wynedd a Phowys," yn ol trefniad Tudur Aled o honnynt.

¹ Yn 1524, yn ol "*Cyfrinach y Beirdd*," tđ. 223, a Pennant's "*Tour*," cyf. II, tđ. 93, nodiad 9.

² Arwydda hyn yn eglur bod "neithorau" llenyddol, lleawl yn cael eu cynnal yn nenaddau boneddigion, yn ol pob tabys, yn Ngwynedd, hyd yn oed yn amser Harri VII, a Harri VIII, megys yn yr han amseroedd; ac y rhoddiid math ar raddau barddonola cheridrol ynddynt; ond nid ystyrid hwy yn gadarn a chyfrymiol, heb gael awdurdod eisteddfod genedlaethol iddynt.

³ "*Y Greal*," tđ. 276—7.

Yn mhen tua phum mlynedd a deugain ar ol yr eisteddfod uchod, sef yn 1568, awdurdodwyd ugain o foneddigion, neu ryw nifer o honnynt dros un, gan "lythyr cynnwys" y frenhines Elizabeth,¹ i gynnal Eisteddfod Genedlaethol, ar y 26ain o Fai y flwyddyn hono, yn nhref Caerwys; a graddiwyd y gwŷr canlynol yno:—

BEIRDD CERDD DAFOD.

Penceirddiaid cerdd dafod.—Lewis ap Edward, neu Lewis Môn; William Llŷn (Lleyn); Owain Ifan, neu Owain Gwynedd; a Simwnt Fychan.

Dysgyblion penceirddiaid cerdd dafod.—William Cynwal, Lewis Menai, Siôn Tudur, Huw Llŷn, Bedo Hafesp, Siôn Phylip, a Huw Conwy.

Dysgyblion dysgyblaidd cerdd dafod.—Ieuan Tew, Huw Pennant, a Hywel Ceiriog.

Dysgyblion yspas cerdd dafod.—Dafydd Alaw, Edward Brwynllys, a Rhys Gelli.

BEIRDD CERDD DANT.—Telynorion.

Penceirddiaid ac athrawon cerdd dant.—Siôn ap Rhys Bencerdd, William Penllyn, a Hwlcyn Llwyd.

Penceirddiaid (ond nid yn athrawon) cerdd dant.—Tomas Anwyl, Dafydd Llwyd ap Siôn ap Rhys, Edward ap Ifan, Rhobert ap Hywel Llanfor, a Wmphre Goch.

Dysgyblion penceirddiaid cerdd dant.—Rhisiart Glynn, Rhobert Llwyd, Ifan Penllyn, a Lewis Llanfor.

Dysgyblion dysgyblaidd cerdd dant.—Huw Dai, Huw ap Morus, Siames Morlas, Siôn Niwbwroch, ac Elis Gruffydd.

Dysgyblion yspas cerdd dant.—Lewis Berain, Ioan ap Meredith, a Gwalchmai ab Dafydd.

CRYTHORION.

Penceirddiaid ac athrawon cerdd dant.—Siames Eutyn, ac Ifan Penmon.

Penceirddiaid (ond nid yn athrawon) cerdd dant.—Rhobert ap Rhys Gutlyn, Tomas Môn, Siôn Ednyfed, a Tomas Grythor.

Dysgybl penceirddiaid cerdd dant.—Siôn Ddu Grythor.

Dysgyblion dysgyblaidd cerdd dant.—Rhobert ap Ifan Llwyd, Edward Grythor, Tomas Cegidfa, Rhys Grythor Hiraethog, Tomas Grythor Bach, Dafydd ap Hywel Grythor, a William Ednyfed.

Dysgyblion yspas cerdd dant.—Rhisiart Conwy, Siôn Alaw, Rhobert Conwy, a Crythor Llwyd Marchedd.

Heb law yr holl raddio hyn a wnaed yn yr eisteddfod fawr frenhinol a chenedlaethol yma, cafodd Simwnt Fychan Bencerdd "farn a bodd" yr eisteddfod ar ei "ddosbarth" o fesurau; yr hon sydd yr un, o ran sylwedd, a dosbarth Tudur Aled. Hefyd, gwnaeth Simwnt awdl yn "arddangos y pedwar mesur ar hugain, i'r Meistr Firs Mostyn, o Dalacre; a hon a ddangoeswyd ger bron yr Eisteddfod [yma] yn Nghaerwys."³

Ymddengys i ni yn awr mai hon oedd yr eisteddfod frenhinol, gwir genedlaethol ac awdurdodol olaf a gynnaliwyd yn Nghymru; a chan na ddiddymwyd dosbarth mesurol a chynghaneddol Simwnt Fychan, ac na ddodwyd un arall yn ei le, gan eisteddfod o gyffelyb awdurdod, ei ddoesbarth ef, mewn gwirionedd, sydd yn meddu gwir awdurdod hyd y dydd heddyw. Fe newidiwyd peth ar ei reolau ef, a chwanegwyd ychydig atynt gan Ioan Dafydd Rhys, Ioan Rhydderch, a Thomas Richards; ond hwy ni

¹ Y mas enwau y boneddigion hyny, a rhan o "lythyr cynnwys" y frenhines, yn "*Y Gwyddoniadur*," cyf. I, tđ. 549.

² Pennant's "*Tour*," II, tđ. 93—5; "*Y Greal*," tđ. 227—8.

³ "*Cyfrinach y Beirdd*," tđ. 171—202.

chawsant "farn a bodd" eisteddfod frenhinol ar eu newidiadau a'u hychwanegiadau; ac nid ydym yn gwybod iddynt erioed ofyn am "farn a bodd" un math ar eisteddfod arnynt. Aeth Robert Davies o Nantglyn, Caledfryn, ac eraill yn Ngwynedd a Deheubarth, yn mhellach fyth; ond y mae eu cynlluniau cynghaneddol hwythau yr un mor amddifaid o awdurdod.

Dengys y Dr. Pughe a'r Dr. Jones i amryw orseddau neu eisteddfodau lleol gael eu cynnal ar y Deheubarth yn ystod yr elfed ganrif ar bymtheg; lle yr oedd y beirdd canlynol:—

Llywydd.—Watcyn Powel ... B.A. 1620

Awenyddion.—Dafydd Edward, Edward Dafydd, a Dafydd ab Dafydd Mathew.

Llywydd.—Edward Dafydd ... 1660

Awenyddion.—Hywel Lewis, Charles Bwt-twn, Samuel Jones o Fryn Llywarch, Ifan Siôn Meredydd, a Dafydd o'r Nant.

Llywydd.—Dafydd o'r Nant ... 1680

Awenyddion.—Hopcyn y Gwehydd, Thomas Roberts, offeiriad, a Dafydd Hopcyn o'r Coetty.

Prif amcan yr holl gyfarfodydd lleol hyn, a'u cyffelyb, ydoedd dirymu dosbarth cerdd dafod Dafydd ap Edmwn, yr hon a gawsai "farn a bodd" y tair eisteddfod frenhinol a chenedlaethol, a gynnaliwyd yn Nghaerfyrddin a Chaerwys; ac ymdrechu gwneuthur dosbarth eu hunain yn ei lle. Yr oedd hen feirdd Morganwg yn hōni fod ganddynt hwy ddosbarth cerdd dafod a cherdd dant hynafol dros ben, a phur anfael-edig hefyd; ond ei bod hi, erbyn amser Dafydd ap Edmwn, wedi myned ar ddifancoll, medd Edward Dafydd o Fargam, er's "hir o amser, a thros oesoedd;" ond, ebe fo drachefn, "Lewis Morganwg a gafodd i maeu lawer o bethau, ond nid y cwbl; Meurig Dafydd a ddadguddiodd lawer o honnynt yn y llyfr a wnaeth ef iddei Arglwydd Syr Edward Lewis, o'r Fann; Dafydd Benwyn, a Dafydd Llwyd Mathew, a wnaethant lyfrau, gan ddangos ynddynt o'r newydd rai pethau hen iawn; a Llewelyn Siôn, o Langewydd, a gasglodd y cyfan ynghyd iddei lyfr o'u gwaith hwynt, ag a wnaeth drefn a dosparth ar fesurau cerdd, a'r peth oedd berthynaid iddynt." Ond nid oedd hyd yn oed yn ei lyfr yntau, "wrth raid ag achos yn mhob mann, hanner digon o fesurau, a phennillion cynnyrch a golygwel er dysgu'r mesurau."

O'r diwedd, yn mhen rhyw 230 o flynyddoedd ar ol eisteddfod fawr Caerfyrddin, fe lwyddodd Edward Dafydd i gael "yr orsedd wrth gerdd dafod a gynneiliwyd yn y Bewpyr, yn Morganwg, ar ddydd Llun, a dydd Mawrth, a dydd Mercher y Sul Gwynn, yn y flwyddyn 1681, dan nawdd a dawn Syr Rhisart Bessed, Farchog, arglwydd y lle; a than osteg a rhybudd undydd a blwyddyn drwy Forganwg, a Gwent, ag Ewas; ag yn bencerddiaid yno, Charles Bwt-twn, Ysgweier, a Dafydd o'r Nant, ag Edward Dafydd o Fargam; a chyda hwynt, y rhain yn brydyddion a beirdd wrth fraint a defod beirdd Ynys Prydain, ag yn athrawon cyfiawnfarn; nid amgen—"Howel Lewys, John Roberts, Thomas Lewys, Dafydd Edward, Siôn Padam, Morgan Gruffydd, Dafydd Evan Siôn, Charles Dafydd Meredydd, Hopcyn Llewelyn, Lleision Ifan, Jenkin Richards, Bleddyn Siôn, Samuel Jones, offeiriad.

"A hyn yn gyd yn enw Duw a phob daioni. Amen."

Dywéd Edward Dafydd yn mhellach:—"A chann un a'r llall o'r beirdd yn yr orsedd hono y ceftais y pennillion cynnyrch ag oedd yn ddiffyg yn llyfr Llewelyn Siôn; ambell pennill yn wir a dynnais o waith y ddwy oes ddiweddar, a rhai a welir o honnynt a wnaethum fy hun."¹

Gwelir, gan hyny, fel y dywedir yn y gwaith hwn (cyf. i. td. 557—8), nad ydyw Dosbarth Morganwg ond diweddar, mewn cymmharieith. Nid oes gymmair ag un o'r "pennillion cynnyrch" sydd ynddi wedi ei gymmeryd o'r Cynfeirdd na'r Gogynfeirdd; ac y mae y rhan fwyaf o honnynt yn ddiweddarach o ugeiniau, ac ereill o gannoedd o flynyddau, nag amser Dafydd ap Edmwn. Y mae yn amlwg hefyd mai gorsedd leol, heb gael "llythyr cynnwys" na brenin na brenhines, oedd Gorsedd y Bewpyr, fel pob gorsedd ac eisteddfod arall a gynnaliwyd ar ol amser y Tywysogion Cymreig, ond y tair Eisteddfod Frenhinol; am hyny, nis dichon bod dim awdurdod cyfraith gwlad i'w mesurau, eu trefniadau, na'u graddau. Dengys y Dr. Pughe a'r Dr. Jones i bedair o'r cyfryw orseddau diawdurdod gael eu cynnal yn y Deheubarth yn ystod y ddeunawfed ganrif; a chynnaliwyd pedair hefyd yn Ngwynedd. Dyma y beirdd oedd yn y gorseddau Deheuol:—

Llywydd.—Samuel Jones, Bryn Llywarch 1700

Awenyddion.—Rhys Prys (Ty'n-y-Ton), William Hain, a Siôn Bradford.

Llywydd.—Dafydd Hopcyn o'r Coetty ... 1730

Awenyddion.—Dafydd Thomas, Rhys Morgan (Pencerdd Nedd), Dafydd Nicolas, a Siôn Bradford.

Llywydd.—Siôn Bradford ... 1760

Awenyddion.—Lewis Hopcyn, William Hopcyn, Edward Ifan, ac Edward Williams.²

Llywydd.—Edward Ifan ... 1780

Gwelir mai tlawd iawn oedd yr orsedd hon, heb gymmair ag un awenydd na bardd ynddi, ond y llywydd yn unig; a lled ddiffwrth y parhaodd y cyfarfodydd hyn hefyd am yr agos i ddeugain mlynedd ar ol cyfarfod llenyddol Edward Ifan.

Yr eisteddfod gyntaf a gynnaliwyd yn Ngwynedd, yn ystod y ganrif hon, hyd y gallwn ganfod, oedd Eisteddfod y Bala, yn 1789; yn yr hon y bu Dafydd Ddu o Eryri yn fuddugol ar "Ystyriaeth ar Oes Dyn," testyn Gwyneddigion Llundain. Yn 1790, cynnaliwyd eisteddfod yn Llanelwy; a Dafydd Ddu o Eryri a ennillodd y wobr etto am "Awdl ar Ryddid." Yn 1791, cynnaliwyd eisteddfod yn Llanrwst; a Dafydd Ddu a ennillodd yn hon drachefn, ar destyn y Gwyneddigion; sef, "Awdl ar Wirionedd." Cynnaliwyd eisteddfod yn Beaumaris, Môn, yn 1792, yn yr hon yr ennillodd Robert ab Gwilym Ddu o Eifion y wobr am "Awdl ar Gyflafan y Beirdd." Eisteddfod olaf y ganrif hon, hyd y gallwn gael allan, oedd yr un a gynnaliwyd yn Nghaerwys, yn 1798, dan nawdd Owain Myfyr a Chymdeithas y Gwyneddigion; ond ni wyddom beth oedd y testyn, na phwy a ennillodd y gamp arno. Dywed Cynddelw, y dihunodd Iolo Morganwg Gadair Dinorwig, yn Arfon, yn 1799; lle yr urddodd efe Dafydd Ddu, Gutyn Peris, ac eraill, "yn Feirdd Cadair Dinorwig, a datgan ei 'Gywydd Gorymbil ar Heddwech,' ger bron Beirdd Ynys Prydain, yn Ngorsedd Gyfarch, ar

¹ "Cyfr. y Beirdd," td. 1—6.

² Os Iolo Morganwg oedd yr Edward Williams yma, fel y tybitwn mai ie, nid oedd efe ond bymtheg oed pan yn yr orsedd grybwylliedig.

Fryn Dinorwig, yn Arfon, ar ŵyl yr Alban Eilfed, 1799." Dyna y gwŷr a gawsant urddau barddonol diawdurdod gyntaf yn Nghymru, fel y credwn; a hynny mewn cyfarfod o ddychymmyg Llewelyn Sion, ac Iolo Morganwg ar ei ol.

Ymddengys mai Gwyneddigion gwladgar Llundain, a Chymdeithas y Cymmrodorion ar eu hol, a lwyddasant i ddeffro y genedl Gymreig i gynnal eisteddfodau, fel yr aethant yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg hon o'r braidd yn afrifed; a chyfoethogodd amryw o'r rhai boreuaf yn y ganrif gryn lawer ar lenyddiaeth argraphedig y wlad. Dymunwn grybwyll yma yr ystyriwn yr eisteddfodau neu y cyfarfodydd llenyddol lleiaf, y cyhoeddai eu cynnyrchion llenyddol, yn llawer pwysicach i'r genedl na'r rhai mwyaf eu rhwyg a'u rhodres ar y pryd, y rhai nas cyhoeddai eu cynnyrchion. Y mae llawer o honnynt yn cael eu galw yn eisteddfodau brenhinol, neu genedlaethol; ond y gwir ydyw nad oes yr un o honnynt yn fwy felly na'r cyfarfodydd llenyddol lleiaf, gan na chynnelir y naill mwy na'r lleill, fel yr awgrymwyd eisoes, trwy awdurdod y goron na'r genedl. A'r gwir yw, mai pwyllgor lleol yr eisteddfod fwyaf sydd yn gyfrifol am holl gostau y cyfarfod, cystal a phwyllgor y cyfarfod llenyddol lleiaf; a chan y pwyllgor lleol hwnw, pe na bas un llenor yn seol o hono, y mae awdurdod i wario y gwedd-ill arian a ddigwydd fod, ar y peth a fydd; a gwerir ef yn gyffredin y dyddian hyn, ysywaeth, ar ryw bethau heb law llenyddiaeth Gymreig, er mai yn anw llenyddiaeth y cynnelir y cyfryw eisteddfodau. Yn wir, y mae achos i gaeglu y cynnelir eisteddfodau yn fynych y dyddian hyn er mwyn masnach a llywyddiant lleol rhyw dref neu bentref naillduol; canys er budd y cyfryw leoedd y treulir gweddill arian llawer "Eisteddfod Genedlaethol" (?), ac nid er cyfoethogi llenyddiaeth y genedl. Peth arall sydd yn profi mai cyfarfodydd lleol, ac nid cenedlaethol, yw yr eisteddfodau presennol ydyw, y cynnelir mwy nag un yn fynych mewn gwahanol ardaloedd yn y wlad, yn ystod yr un flwyddyn.

EISTEDDFODAU Y GANRIF HON.

Yn awr, cymmerwn drem frysiog ar eisteddfodau y ganrif bresennol, y cair crybwylliaidau am danynt mewn llyfrau, neu yn y cyfnodolion Cymreig. Y mae llawer o honnynt nas gwyddom nemawr fwy am danynt na'r lle a'r amser y cynnaliwyd hwynt.

Megys mai Cymdeithas y Gwyneddigion a gynnaliodd yr eisteddfod ddiweddar yn y ganrif flaenorol, felly hefyd, dan ei nawdd hi y cynnaliwyd y rhai cyntaf a gynnaliwyd o fewn y ganrif hon. "Arfer y gymdeithas hono," meddai Wynndelw, "oedd cyhoeddi y testynau a'r gwobrowyn, a'r lle y cynnelid yr eisteddfod, pennodi barnwyr, &c. Ond anfonid y cyfansoddiadau i Lundain, a darllenid hwy ar goedd y gymdeithas; a dedfryd olaf eu teilyngdod, ar ol dadleu ac ymryson lawer, a fyddai llais mwyafrif yr aeolodau! Nid oedd y goreu o'r Gwyneddigion y pryd hwnw yn wybodus iawn mewn pethau o'r fath, tra mai brwdfrydedd Cymroaidd, a chariad at yr iaith a'r genedl, oedd cymhwysderau penaf llawer o honnynt. Nid rhyfedd, gan hynny, fod yno lawer o bleidgarwch a chamysniadau." Byddai y gymdeithas weithiau, o leiaf, yn nodi rhyw le yn Nghymru i gynnal cyfarfod, neu eisteddfod fechan, lle y cyflwynid ei gwobr i'r buddugwr; ond credwn y cyflwynid y wobwr weithiau heb gynnal cyfarfod o'r fath.

Ymddengys mai testyn cyntaf y gymdeithas yn y ganrif hon oedd "Coffadwriaeth Goronwy Owain," a roddwyd allan ryw bryd yn 1802; ac yn y flwyddyn ganlynol, anfonwyd tair awdl a chywydd i'r gymdeithas i gael eu beirniadu. Yr oedd "pob un yn haeddu parch a chlod; ond yn fwyaf enwedigol, gwaith 'Y Cyw' ac 'Eliwlod.'" "Y Cyw" oedd Gutyn Peris, yr hwn a gafodd y wobwr; ac "Eliwlod" ydoedd Dewi Wyn o Eifion. Methasom gael sicrwydd i eisteddfod o fath yn y byd gael ei chynnal y flwyddyn hon—1803. Fe allai mai anfon y wobwr i'r "Cyw" yn bersonol a wnaeth y gymdeithas.

Yn y fl. 1804, cyhoeddodd y gymdeithas "Folawd Beirdd Ynys Prydain" yn destyn i ymgystadlu arno erbyn y flwyddyn ganlynol; a sonid am gynnal eisteddfod y flwyddyn hono; sef, 1805, yn Harlech, i gyflwyno y wobwr i'r buddugwr. Ond tybiwyd wedi hynny mai Caernarfon a fyddai y lle mwyaf cyfeus; ond ni chynnaliwyd un yno ohwaith. Anfonwyd y caniaidau i'r gymdeithas yn Llundain; ac ar yr 2il o Ragfyr, 1805, darllenwyd hwynt yno i'r aeolodau. Wedi dadleu yno ar eu teilyngdod, barnwyd fod dau o'r cyfansoddiadau yn rhagori ar y lleill; sef, gwaith y "Bardd Cwsg," ac "Eifion Ieuango," ac mai y blaenaf oedd y goreu; ond gan iddo ef anfon llythyr i'r gymdeithas, nas dadguddiai ei enw priodol hyd yn mhen un dydd a blwyddyn, barnwyd ei fod yn troseddu rheolau y gymdeithas; a "barnwyd yr ariandlws" i "Eifion Ieuango;" sef, Dewi Wyn, yr hwn a anfonasai ei enw i'r gymdeithas yn brydlawn. Y mae yn amlwg fod Cymdeithas y Gwyneddigion yn goddef i'r beirdd ganu ar ei thestynau hi yn y mesurau a fynent, rhydd neu gaeth; canys mewn mesurau rhyddion, tebyg i fesurau y Cynfeirdd a'r Gogynfeirdd, y canodd y "Bardd Cwsg;" sef (Huw Morus, nai Owain Myfyr, fel y cafwyd gwybod wed'yn), yr hwn a farnwyd yn oreu; tra mai awdl yn y mesurau caethion a ganodd Dewi Wyn. Cyhoeddwyd y ddau gyfansoddiad yn "Y Greal." Nid ymddengys fod Cymdeithas y Gwyneddigion, na'r eisteddfodau a gynnelid dan ei nawdd, yn hōni rhoddi un math ar raddau, hyd yn oed i'r buddugwr; am hynny, rhaid i ni brysuero heibio iddynt hwy, ac eraill ar eu hol, heb wneyd dim ond nodi y lle a'r amser y cynnaliwyd hwynt, er mwyn cael helaethu ychydig ar eisteddfod frug raddau y ganrif hon, mammaeth yr holl eisteddfodau a'u dilynodd.

Yn y fl. 1811, cynnaliwyd eisteddfod yn Nhrefmadog, o dan nawdd W. A. Madog, Ysw., a Chymdeithas Amaethyddiaeth Caernarfon. Yn 1816, cynnaliwyd eisteddfod yn Llangefni, dan nawdd y Gwyneddigion; a than eu nawdd hwy etto cynnaliwyd eisteddfod yn 1819 yn Ninbych, yn yr hon y

"Rhoen" dlws yr hen *Daliesin*¹

I'r *Dryw*² bach, drwy bleidiach blin."

Yn y flwyddyn hon (1819), hefyd, cynnaliwyd y fythgofiadwy Eisteddfod Caerfyrddin, at yr hon y cyfeiriwyd eisoes, fel mammaeth y rhai a'i dilynodd. Traethwyd yn lled helaeth eisoes yn y gwaith hwn [cyf. i., td. 553—56], ar yr eisteddfod hon:—ei chychwynid, ei dygiad yn mlaen, ei ffug orsedd, ei ffug urddau, a'i ffug seremonïau newyddion a diawdurdod eraill; a

¹ Dewi Wyn.

² Y Parch. E. Hughes, parson Bodfari, yr hwn a gafodd y wobwr y dylasai Dewi yn ddiammbeuol ei chael, am ei awdl oddiog ar "Elusengarwch."

byddai yn fuddiol i'r sawl a fynont wybod y manylion am y pethau hyn ddarllen y tudalenau y cyfeiriwyd atynt uchod. Gwelir yno mai graddau beirdd yr eisteddfod hono, a'r holl eisteddfodau ar ei hol, ydyw *bardd*, *ofydd*, a *derwydd*. Dyfeisiwyd y ffug raddau hyn gan Meiryg Morganwg (Meirig Dafydd), a Llewelyn Siôn, yn yr unfed ganrif ar bymtheg; ond ni ddygwyd hwy i sylw cyffredin yr holl genedl hyd yr eisteddfod dan sylw, yn Nghaerfyrddin, yn 1819, gan Iolo Morganwg. Darlunir y ffug raddau gan Meiryg a Llewelyn fel hyn:—

“Tair Achen wahanred y sydd ar Feirdd Ynys Prydain ym Mraint Prifeirdd, a Phrifeirdd y gelwir bob un o'r tri, am eu bod o gysefin hanfod wrth ddeddf a defod a braint Gorsedd gysefin Beirdd Ynys Prydain yn Amser Prydain ab Aedd Mawr.¹ Cyntaf yw Prydydd; sef, Prifardd pendant, neu Brifardd cysefin; ac nis gellir o hwn onid o ŵr a fo Prydydd wrth Awen a Chelfyddyd, a Throfedigaeth, a'i ddyled yw prydau, a chynnal Cof Braint a Defod, a chadw Barddas rhag ei myned ar gam a choll. All yw Ofydd; ac nis arno [nid oes arno] Drofedigaeth eithr yn ol a'i gradder Yngorsedd, sef yw Ofydd gŵr wrth Awen, ymgais a dichwain, ai ddyled yw gwellhau ac amihau dyg a gwybodaeth, a'i roddi wrth farn gorsedd a wnelo onid ei yn gyf-allyw. Trydydd yw Derwydd; ac nis gellir hwn onid o un o'r ddau arall, sef y naill ai Prydydd ai Ofydd gan farn a rhaith Gorsedd, a gŵr wrth bwyll ac anawdd a gorfod y bydd, a'i ddyled yw athrawiaethu, a chynnal rhag orsedd a rhacocadair a Golychwyd ar fannau ac adfannau Lleuad, ac ef a ddyg gyfrinach Barddas a Dwyfoldeb, a doethineb, a moessau daionus, a braint ac enw Prifeirdd a berthyn ar bob un o'r tri hyn ac yn ogyfuwch brait a bonedd y naill a'r llall o honnynt.”

Y mae llafarwedd ac orgraph y paragraph uchod yn profi tu hwnt i ddaid nad ysgrifenydd ef hyd y rhan ddiweddfaf o'r unfed ganrif ar bymtheg. Gellir gweled y dull rhodregar o weinyddu yr urddau ffugiol a nodwyd yn y tudalenau o'r gwaith hwn y cyfeiriwyd atynt uchod. Y gwir yw, mai unig urddau awdurdodol beirdd a cherddorion yw *dyegybl yspas*, *dyegybl dyegyblaid*, *dyegybl pencerddaid*, a *phencerdd*—y rhai a freiniwyd trwy “lythyr cynnwys” y frenhines Elizabeth yn Eisteddfod Caerwys yn 1568; canys er bod y gyfraith a'u hawdurdoddd yn “llythren farw” er's llawer dydd, etto ni ddiddymwyd mo honi erioed, ac ni roddwyd yr un gair yn ei lle. Yn awr, gan na chafodd y graddau a ddyfeisiwyd gan Meiryg Morganwg a Llewelyn Siôn, ac a wthiwyd i sylw gan Iolo Morganwg yn yr eisteddfod dan sylw—sef, *bardd*, *ofydd*, a *derwydd*—un math o awdurdod gwladwriaethol, nid ydynt ond ffug noeth, heb fwy o awdurdod ynddynt nag a fyddai mewn B.A., M.A., B.D., D.D., neu y cyffelyb, a roddid gan golegau Aberhonddu, Pont-y-pool, Aberystwyth, y Bala, neu Langollen. Ymddengys bod Cymdeithas y Gwyneddigion yn deall hyn; ac am hyn ni wnelent hwy fwy o rodres gyda'r buddugwyr ar y testynau a roddid allan ganddynt nag anfon y gwobrwyon iddynt. Od oes angen am raddau newyddion i feirdd a cherddorion, myner “lythyr cynnwys” gan y pen coronog i'w hawdurdodi; os angen, defnyddier yr hen raddau sydd mewn awdurdod eisoes; ac na radder neb heb ddyfod i fyny mewn

¹ Hanfod cwbl ffugiol ydyw hwn, a ddyfeisiwyd gan y ffug Achyddion Cymreig tua chanol y bymtheged ganrif. Ni chybwydder erioed sôn am dano cyn hyn.—“*Hanes y Brytaniaid, o'r Cymry*,” cyf. I., td. 48.
² “*Iolo MSS.*,” td. 64, 65.

arholiad dyladwy i'r ammodau gofynedig, y rhai a welir yn y gwaith hwn, [td. 549, &c.]. Gwnelai hyn les i ieuengetyd, trwy eu symbylu i lafur ac ymchwiliad ieithol, barddonol, a cherddorol.

Ni chyffyrddwyd a'r cynganeddion yn Eisteddfod Caerfyrddin yn y fl. 1819, namyn barnu “bod o hyn allan ryddid i Feirdd Ynys Prydain gyfansoddi caniadau ar y mesurau mwyaf teilwng a chyfaddas i eu testynau; ac na byddo rhag llaw wahaniaeth o barth teilyngdawd i ei roddi i fesurau yr un Dosparth, na'r hen na'r newydd, ragor neu uwch na eu gilydd; ond bod urddas Cerdd neu 'Awdl' uwch eraill, i gael ei farnu wrth gymmhwylliadau synwyr, a phwyll, a chynganedd rywiawg a diledwyr, yn hytrach nag wrth amrywiath mesurau.”

Wrth yr “hen ddsparth” y golygir, yn y dyfyniad yna, yr un a elwir “Dosparth Morganwg” ar fesurau, yr hon sydd yn “*Nghyfrinach y Beirdd*,” td. 118—171. Ac wrth y “dosparth newydd,” golygir Dosparth Dafydd ap Edmwnd ar fesurau, a awdurdodwyd gan “lythyr cynnwys” brenhinol, yn Eisteddfod Caerfyrddin, 1451; ac yn Eisteddfodau Caerwys, yn 1528 a 1568—y rhai sydd yn “*Nghyfrinach y Beirdd*,” td. 171—206; 223—238; yr hon, mewn gwirionedd, sydd yn hynach na “Dosparth Morganwg” o 230 o ffynyddau. Gwelir, gan hyn, nad oes dim mwy o awdurdod gwirioneddol i'r hyn a wnaed yn Eisteddfod Caerfyrddin yn 1819, nag sydd yn yr hyn a wnaed yn Eisteddfod Dinbych a gynnaliwyd yr yr un ffwyddyn, neu mewn rhyw eisteddfod a gynnaliwyd wedi hyn. O herwydd pa ham, gall pwyllgorau eisteddfodau, cystal a chyfarfodydd llenyddol, adael i'r beirdd ganu ar y mesurau a ddewisont, caeth neu rydd, fel y gwnaeth rhai eisteddfodau ar ol 1819, megys y caniatodd Cymdeithas y Gwyneddigion iddynt wneuthur yn 1805. Cyhoeddwyd hanes a chynnyrchion barddonol Eisteddfod Caerfyrddin, 1819, yn llyfr taclus yn 1822, a elwir “*Awen Dyfed*,” o herwydd yr hyn y mae yn deilyngach o glod y genedl na lliaws o'r rhai a'i dilynodd.

Weithian, dodwn ger bron gyfres o'r lleoedd a'r amserau y cynnaliwyd y nifer amlaf o'r eisteddfodau mwyaf cyhoeddus a defnyddiol ar ol y ffwyddyn 1819:—

Gwreosam	...	...	1820
Dinbych, Caerfyrddin, a Chaernarfon	...	...	1821
Aberhonddu a Llundain	...	...	1822
Aberhonddu, Caerfyrddin, Rhuthyn, Wyddgrug, a Llundain	...	...	1823
Trallwm, Rhuthyn, Llangollen, Caerfyrddin, Aberhonddu, Caernarfon, a Llundain	...	...	1824
Llundain	...	...	1825
Bala, Rhuthyn, Aberhonddu, a Llundain	...	...	1826
Llundain	...	...	1827
Dinbych	...	...	1828
Llundain	...	...	1829
Beaumaris	...	...	1832
Caerdydd	...	...	1834
Aberafan, a Llanerchymedd	...	...	1835
Liverpool	...	...	1836
Merthyr Tydfil	...	...	1838
Liverpool	...	...	1839
Pont-y-fon, a Liverpool	...	...	1840
Abergafenni, a Llifon	...	...	1842
Caerdydd	...	...	1843
Abergafenni	...	...	1848
Aberffraw	...	...	1849
Merthyr Tydfil, a Rhuddlan	...	...	1850
Wyddgrug, Porthmadog, Bethesda, a Liverpool	...	...	1851

Bethesda	...	yn y flwyddyn	1852
Porthmadog, a Bethesda	...		1853
Ffestiniog, Llanfair-talhaiarn, a Liverpool	...		1854
Dinas Mawddwy, Llanfachraith (Môn), Treforis, a Llundain	...		1855
Blaenau, Llangerniw, Cwmafan, a Phorthmadog	...		1856
Ystradgynlais, Ffestiniog, a Llangollen	...		1858
Merthyr Tydfil, Llancafarn, a Llanerchymedd	...		1859
Ystalyfera, Aberdar, a Dinbych	...		1860
Conwy, ac Aberdar	...		1861
Caernarfon	...		1862
Abertawe, a Rhyl...	...		1863
Llandudno	...		1864
Aberystwyth, a Fflint	...		1865
Caerleon, a Chastellnedd	...		1866
Caerfyrddin	...		1867
Rhuthyn	...		1868
Rhyl	...		1869
Dolgellau, Llanerchymedd, a Chaernarfon	...		1870
Llanerchymedd, a Phen-y-groes	...		1871
Caerfyrddin, a Phorthmadog	...		1872
Llanberis, Porthaethwy, a Wyddgrug	...		1873
Cosedpoeth a Bangor	...		1874
Pwllheli	...		1875
Gwreccam	...		1876
Caernarfon	...		1877
Penbedw (Birkenhead), Porthaethwy, Llanrwst, a Liverpool	...		1878

Cyhoeddwyd cyfansoddiadau amryw o'r eisteddfodau uchod; megys Caerfyrddin, 1823; Trallwm a Chaernarfon, 1824; Dinbych, 1828 (hon a fu yn foddion i gynnyrchu traethawd *Sacaneq campus Mr. T. Stephens, a elwir "The Literature of the Kymry"*); Llanerchymedd, yn 1859; Ystalyfera, a Dinbych, yn 1860; Conwy, 1861; ac ambell un arall, ond odid, o 1823 hyd y flwyddyn olaf a nodwyd. Hefyd, cyhoeddwyd llawer o gyfansoddiadau buddugol eisteddfodau Caernarfon, 1862; Abertawe, 1863; Llandudno, 1864; ac Aberystwyth, 1865, yn y llyfr gwych a elwir "*Yr Eisteddfod*," yn ddwy gyfrol wythpwyg prydfwrth. Nid ydym yn cofio i ddim arall o bwys gael ei gyhoeddi yn ystod y ganrif hon, fel frwyth yr eisteddfodau, heb law ambell i gyfansoddiad buddugol ac anffuddugol, a gyhoeddwyd gan bersonau unigol, neu yn y cyfnodolion a'r newyddiaduron.

Dywedir mai "amcan yr Eisteddfod yw diwyllio a meithrin barddoniaeth [cerddoriaeth], a llenyddiaeth; chwilio, trefnu, a chadw cofnodion hanesyddol a gweddillion llenyddol y genedl; cynnorthwyo i gyhoeddi gweithiau gwreiddiol yn yr iaith Gymraeg; meithrin a dadlenu talentau y Cymry; a defnyddio pob moddion eraill, o bryd i bryd, a fyddont yn debyg o ddyrchafu cyflwr cymdeithasol, moesol, a deallol y genedl."

Dylid cydnabod i'r eisteddfod fod yn foddion, i gryn raddau, i ddefro a meithrin talent farddonol a cherddorol cenedl y Cymry; ond yohydig iawn a wnaeth mewn cymmhariaeth i'r hyn a ddylasai wneuthur er "chwilio, trefnu, a chadw cofnodion hanesyddol, a gweddillion llenyddol y genedl;" ac y mae hi wedi bod yn gwilyddus o ddiffygol er "cynnorthwyo i gyhoeddi gweithiau gwreiddiol yn yr iaith Gymraeg;" canys y mae y rhan fwyaf o eisteddfodau y ganrif hon, yn enwedig y rhai diweddaraf, wedi gwario eu gweddillion ar ryw amcanion lleol, yn lle at gyhoeddi hyd yn oed eu cyfansoddiadau buddugol eu hunain. Er mwyn attal i bwyllgorau eisteddfodol wario eu gweddillion arianol mor gwbl afenorol ag y gwneir yn gyffredin yn y blyndosb. I. CYP. X.] 3c

yddau hyn, credwn nas gallai llenorion y wlad wneyd yn well nag ymuno yn un gymdeithas lenyddol Gymreig trwy Gymru benbaladr; ac i bob un o'r aelodau ymrwng, ar eu hymuniad a'r gymdeithas, i beidio cefnogi unrhyw eisteddfod mwyach, fel na beirniad nac ymgeisywyr, heb i bwyllgor yr eisteddfod fwriddedig ymrwng yn gyhoeddus, trwy gyfrwng y newyddiaduron, i gyassegru holl weddill arianol yr eisteddfod at gyhoeddi ei chynnyrchion buddugol mor rad ag y byddo dichonadwy.

Byddai yn fuddiol i aelodau y gymdeithas mewn gwahanol barthau ymgyfarfod ar amserau pennodol, yn fisol neu chwarterol, yn gyfrinfâu (*lodges*) lleol, a dal gohebiaeth a'u gilydd yn ngwahanol barthau y wlad trwy gyfrwng eu hysgrifenyddion, ac eraill o'r aelodau; a dichon y gallai rhai o aelodau y gwahanol gyfrinfâu, yn mhen amser, ymgyfarfod yn flynyddol, dwy flynyddol, neu dair blynnyddol, mewn rhyw fan canolog, rhwng De a Gwynedd, i ymgyngori pa fodd i ddwyn ein llenyddiaeth yn mlaen yn y dull goreu er lles ein cenedl. Y fath les a allai y gymdeithas ei wneuthur yn mhith ein chwarelwyr, ein morwyr, ein crefftwyr, ein masnachwyr, ac hyd yn oed ein hamaethwyr, yn ngwahanol barthau a threfydd ein gwlad!

Y Gymdeithas Lenyddol Gymreig, trwy gyfrwng ei chynnyrchionwyr sydd yn y gwahanol siroedd, a ddyllai, ar bob cyfrif, gael dewis prif destynau yr eisteddfodau. Nid oes dim sydd amlycach i bob llenor pwylllog a deallus, na bod prif wobrau yr eisteddfodau presennol yn cael eu gwastraffu ar destynau cwbl anffuddiol ac anffnyddiol i'r genedl Gymreig yn gyffredinol; megys rhigyman o swdlau, cywyddau, ac englynion, sydd yn ddi-fudd i'r genedl; ac o'r sawl y mae genym lawn ddiogon, o leiaf am lawer o flynyddoedd. Pa wir fardd yn y byd Cymreig, heb sôn am unrhyw fyd arall, a feddyliai am ganu "Awdl ar Ager?" Ac er i'r awdl gael ei chyfansoddi, ped argrephid hi, nid oes dim un o bob pum mil o'r genedl a'i darllenai. Gwyr pawb ystyriol mai traethawd ar ager a allai fod yn fuddiol. Od oes arnom eisieu chwanea o brydyddiaeth nag sydd genym, mwy o brydyddiaeth y Beibl sydd arnom ei eisieu, a hwnw wedi ei gyfansoddi yn bennillion cyfaddas i'w canu mewn cynnulliadau crefyddol. Y mae genym awdurdod apostolaidd dros arfer pryd-yddiaeth y Beibl yn y cyfrwy gymdeithasau, megys yr adnodau canlynol:—

"Gan hyny, os daw yr eglwys oll ynghyd i'r un lle...Pan ddeloch ynghyd, y mae gan bob un o honooc salm, y mae ganddo athrawiaeth, y mae ganddo dafodiaeth, y mae ganddo ddadguddiad, y mae ganddo gyfeithiad. Gwneir pob peth er adseilad-aeth;" 1 Cor. xiv. 23, 26.

"Am hyny na fyddwch annoethion, eithr yn deall beth yw ewylllys yr Arglwydd. Ac na feddwer chwi gan win, yn yr hyn y mae gormodedd, eithr llanwer chwi a'r Ysbryd; gan lefaru wrth eich gilydd mewn salmau, a hymnau, ac odiau ysbyrdol; gan ganu a phyngeio yn eich calon i'r Arglwydd;" Eph. v. 17—19; Col. iii. 16.

Wrth ystyried fod cymmaint o'r Ysgrhythrau Sanctaidd, yn enwedig yn yr Hen Destament, wedi eu hysgrifenu yn "hymnau ac odiau ysbyrdol," heb law y Salmau, y mae yn syndod fod cyn lleied o honnynt wedi eu troi ar ddull prydyddol i'r iaith Gymraeg; heb sôn am un iaith arall. Nid ydym yn gwybod fod dim o honnynt wedi eu cyfansoddi yn y dull hwnw yn

ein hiaith ni, ond y Salmau a Chaniad Solomon yn unig. Gan y dichon fod amryw o'n beirdd heb wybod pa ranau o'r Ysgrifthyrau sydd wedi eu hygrifenu yn wreiddiol mewn dull prydyddol, dymunwn gyflwyno iddynt y rhestr ganlynol, heb sicrhau nas dichon bod ychydig yn chwang yn y dull hwn:—

Cân Lamech i'w wragedd, Ada a Sila: *Gen.* iv. 23, 24. Cân Iacob i' fenthithio ei feibion: *pen.* xlix. 2—27. Cân Moses: *Exod.* xv. 1—18. Cân Miriam: *pen.* xv. 21. Cân yn erbyn Moab: *Num.* xxi. 14, 15. Cân Israel i' fynnnon Beer: *pen.* xxi. 17, 18. Cân y diarhebwy'r i Hesbon a Sehon: *pen.* xxi. 27—30. Dammegion Balaam wrth Balac: *pen.* xxxiii. 7—10, 18—24; xxiv. 3—9, 15—24. Cân Moses am fawredd Duw: *Deut.* xxxii. 1—43. Bendith Moses i feibion Israel: *pen.* xxxiii. oll. Cân Deborah a Barac: *Barn.* v. oll. Dychemyg Samson: *pen.* xiv. 14. Atteb iddi: xiv. 18. Cân Samson ar ei fuddngoliaeth: *pen.* xv. 16. Cân Hannah: 1 *Sam.* ii. 1—10. Marwnad Dafydd i Saul ac Ionathan; 2 *Sam.* i. 19—27. Marwnad Dafydd i Abner: *pen.* iii. 33, 34. Galarnad Dafydd am Absalom: *pen.* xviii. 33. Salm o ddiolchgarwch gan Dafydd: *pen.* xxii. 1—51. Geiriau diweddfaf Dafydd: *pen.* xxxiii. 1—7. Salm Dafydd o foliant i'r Arglwydd: 1 *Cron.* xvi. 8—36. *Iob* oll, ond y ddywy benod gyntaf, a rhan o'r olaf; *sef, pen.* xlii. 7—17. *Llyfr y Salmau* oll. *Y Diarheibion* oll. *Preg.* iii. 2—8; vii. 1—14; x; xi; a xii. 1—7. *Caniad Solomon* oll. *Esa.* i.—v.; vi. 3, 9—13; vii. 4—25; viii. 5—xxxv.; xxxvii. 22—35; xxxviii. 9—29; xl. hyd ddiwedd y llyfr. *Ier.* i. 4, 5, 10, 12—x; xi. 11; xii.; xiii. 9—xv.; xvi. 1—9, 11—21; xvii. 1—18, 24—27; xviii. 6—22; xx. 7—18; xxii.; xxxi.; xxiv. 4—10; xxv. 30—38; xxix. 5—19; xxx. 5—xxxii.; xxxiii. 2—26; xxxvi. 30, 31; xxxix. 16—18; xlii. 10—18; xlv. 3—5; xlvi. 3—1; li. 1—58. *Galarnad Ieremiah* oll. *Ezec.* v. 5—vi.; vii. 1—27; xi. 6—12, 16—21; xii. 11—xxxii.; xv.; xix.—xx. 6; xxiii.; xxiv. 3—17, 21—xxxii.; xxxiii. 1—20, 25—xxxvi.; xxxvii. 12—14, 21—xxxviii.; xxxix. 1—10, 17—29; xl. 4; xlii. 7—11. *Dan.* ii. 20—23. *Hos.* ii.; iv. hyd ddiwedd y llyfr. *Ioel* oll. *Amos* i.—v.; vi. 1—8, 11—14; vii. 2, 3, 5, 6, 8, 9, 17; viii. 2, hyd ddiwedd y llyfr. *Obadiah* oll. *Ionah* ii. 2—9. *Micah* oll. *Nahum* oll. *Habacuc* oll. *Zephaniah* oll. *Hag.* i. 4—11; ii. 3—9, 14—23. *Zech.* i. 2—6, 14—17; ii. 4—13; iii. 2—7, 10; iv. 6, 7; v. 3, 4; vi. 12, 13; vii. 9—14; viii. 1—17; ix; x; xi. 1—6, 9, 16 hyd ddiwedd y llyfr. *Malachi* oll.

Ychydig sydd wedi ei ysgrifenu mewn dull prydyddol yn y Testament Newydd. Wele y rhanau a allwn ni eu canfod wrth redeg trwy y llyfr sanctaidd yn frysio:—

Cân Mair i'w Hiachawdwr: *Luc.* i. 46—55. Cân Zacharias pan adferwyd iddo ei leferiad: *pen.* i. 68—79. Cân Simeon pan yr oedd yr Arglwydd Iesu yn ei freichiau: *pen.* ii. 29—32. Cân Moses, a chân yr Oen: *Dat.* xv. 3, 4.

Dyna ddiagon dros ennyd, gwerth i'r beirdd penaf yn y wlad ymryson arnynt, er eu troi yn benillion Cymreig, cymmhwsys i'w canu mewn teulnoedd a chymdeithasau crefyddol; a byddai mydrddiaeth da ac ystwyth o'r "hymnau a'r odlau ysbrydol" a nodwyd, mewn mesurau canadwy, yn y naill eisteddfod ar ol y llall, nes eu gorphen, yn annhraethol deilfyngach o gad-eiriau a phrif wobrau yr eisteddfodau nag unrhyw destyn cadair a roddwyd hyd yn hyn, y

gywyddom ni am dano. Y mae yn wir fod testyn Eisteddfod Rhuddlan yn 1850; *sef*, "Yr Adgyfodiad;" a thestyn Bangor yn 1874; *sef*, "Y Beibl;" yn destynau gwir odidog a buddiol; ond y mae cân fuddugol Ienan Glan Geirionydd, a chân anffuddugol arderchog Eben Fardd, yn Eisteddfod Rhuddlan, ar feaur cwbl anarferedig ac undonol, o'r dechreu i'r diwedd; ac am hyn nid ydynt o nemawr fudd cenedlaethol ac adloniadol. Am yr awdl fuddugol yn Eisteddfod Bangor, dichon ei bod yn gywreimbeth bychan clecyddol, a hoffir gan fawrygwyr y mesurau caethion; ond ni bydd hi, mwy na'i chwiorydd, byth o ddim defnydd cenedlaethol.

Heb law y byddai yn ddymunol i'r eisteddfod gynnwys cael "*Hymnau ac Odlau Ysbrydol*" y Beibl mewn mesurau arferedig, fel y crybwyllwyd, rhaid iddi, os mlyn wneyd lles i'r genedl yn gyffredinol, roddi cefnogaeth wresog i'r cyhoeddiad o lyfrau Cymraeg da a theilwng ar y gwybodau a'r celfyddydau—ar ieithyddiaeth, ar athroniaeth naturiol a moesol, ar rifyddiaeth a mesuroniaeth, ar hanesiaeth hen a diweddar, Beiblaidd a gwladol, ar fafnachiaeth a chyfnwidaeth, ar fwnau a banciau, ar drefnidiaeth deuluol a gwladol, ar wladychddysg, ar lyfryddiaeth, ar ddaearyddiaeth a daeareg, ar anianaeth, ar filodiaeth ac adaryddiaeth, ar amaethyddiaeth a garddwriaeth, ar goginiaeth a dilladaeth, ar all-ogyddiaeth a goberwaith, ac ar feddyginiaeth a llysieuaeth—yn fyr, ar bob gwybodaeth fuddiol ac ymarferol, o duedd i wneyd pobl yn ddefnyddiol fel dynion a dinasyddion. "Rhywbeth," fel y dywedodd un gŵr, "o werth i'r Cymry yn gyffredinol—i'r genedl—sydd yn eisieu; ac nid rhywbeth i foddhau y sawl sydd ganddynt yn barod ddigon o ddysg i ddeall, a digon o arian i brynu llyfrau mewn ieithoedd eraill." Dylai testynau pwysig o'r fath a nodwyd, a'u cyffelyb, gael eu cyhoeddi ddywy neu dair blynedd cyn yr eisteddfod y beirnedid arnynt, er mwyn i'r ysgrifenywyr gael amser rhesymol i wneyd cyf-iawnder a hwynt.

Onid er mor ddiffygiol y mae yr eisteddfod wedi bod hyd yma, wrth yr hyn y dylasai, ac y gallasai fod, etto y mae yn sicr y bu yn effeithiol, fel yr oedd, i symbylu lliaws o'n cenedl, yn enwedig ein pobl ieuangc, i foddwl, darllen, a myfyrio, ac ysgrifenu; a rhaid i bawb gyfaddef ei bod, hyd yn oed fel difyrwch adloniadol i'r genedl, yn tra rhagor ar ddiryion adloniadol ein cymmydogion; megys, rhedegfeydd meirch, cŵn, a champau corphorol dirywiadig eraill. Ie, clywsom fod rhai o honnynt hwythau yn ddiweddar wedi dyfod i gydnabod hyn; a'u bod yn dechreu dynwared eisteddfod y Cymry! Wel, rhwyddi hynt iddynt i fyned rhagddynt, nes dwyn eu gwerin, fel yr eiddom ni i raddau, i ymdrechu diwyllio eu meddyliau. Yn wir, y mae yr eisteddfod wedi bod yn foddion eisoes i ddyrchafu rhai o'n pobl ieuangc ni i sylw y wlad, a'r byd hefyd, fel cerddorion ac ieithyddion. Ein beirdd ni sydd wedi bod yn fywaf dinod ac anhysbys i'r byd llenyddol hyd yn hyn; a hyn, i raddau mawr, o herwydd eu hymlyniaid rhagarfarnllyd a chyndyn wrth y mesurau caethion—prif amcan y rhai, pan y sefydlwyd hwynt, oedd lleihau y beirdd a'r clerwyr cardotaidd, crwyrdol, oedd wedi myned yn faich gorthrwm ar y boneddigion, fel y tybient hwy. Gobeithio y cymmer ein beirdd a'n llenorion addyg; ac yr ymdrechant o ddirif i wellhau yr eisteddfod o amser i amser, nes ei gwneuthur

am enw yr ynys, a'i thrigolion. Tebygol mai Cymro oedd, ond nid oes dim i brofi nad gwaith Sais ydoedd: sylwer fod rhai copïau o Nennius yn olrhain llinach Brutus yn ol hyd at "fab y felddih a welodd ei dad Noah, ac a chwaddodd am ei ben." Pa fodd bynag, y mae y fymppy Frutaidd yma ganrifoedd yn hynach na'r chwedlau am Hu Gadarn a Phrydain ab Aedd Mawr; a hi sydd, debygem, wedi rhoddi bod i'r gair *brud* neu *brut*, megys pan sonir am "*Frut Ty-silio*," a chroniclau cyffelyb, sydd yn dechreu gydag achau a hanes Brutus neu Bryttys. Ymddengys nad oedd y brudwyr bob amser yn cyfyngu eu hunain i'r amser gorphenol; onid é, nid hawdd fyddai canfod y fodd y daeth y gair i fod yn gyfystyr â *soothsayers* y Saeson, megys yn yr ail bennod o Lyfr y Prophwyd Daniel.

Swm y sylwadau uchod ydyw, mai o'r gair *Brydain* y daw *Prydain*, ac mai o *Britannia* y daw *Brydain*? Y gofyniad nesaf ydyw, o ba ffynonell y deillia *Britannia*. Nid ydym yn tuedd i feddwl mai gair yw a glywodd y Rhufeiniaid gan drigolion yr ynys, gan ein bod yn methu cael un sail i gredu fod gair o'r fath yn arferedig yn eu plith cyn dyfodiad y Rhufeiniaid. Nis gallwn, gan hynny, lai na chasglu mai y Rhufeiniaid a wnaeth y gair *Britannia*, ar sail yr enw yr adwaenid Celtaidd yr ynys wrtho, sef *Britanni*. Ond o ba le y caed y gair *Britanni*? Diau mai adsain ydyw o'r enw Celtaidd cenedlaethol yr oedd rhyw ran o leiaf o drigolion yr ynys yn ymfalchio ynddo. Yn ngweithiau awdwyr Lladinaidd, fel yr argrephir hwynt yn gyffredin yn y wlad hon, heb ofalu pa beth fydd yn y llawysgrifau, ceir dwy ffurf o'r gair, yn y rhif liosog, sef *Britanni* a *Britones*; ond yn y llawysgrifau, ac mewn arysgrifau hefyd, ceir yn fynych *Britanni* a *Brittones*:—a dyna yr unig llythyreniaid sydd yn gywir, mor bell ag y mae a fynom ni â'r geiriau yn eu perthynas â'u tarddiad Celtaidd, er y gwyddys mai y cyniaid cyffredin a dderbyniai y beirdd Rhufeinig ydoedd *Britanni* tu hwnt i bob amheu-aeth. Pa fodd bynag *Brittones* ydyw y ffurf sydd yn ateb yn gywir i'r gair fel yr hanfoda heddyw yn Nghymru: nid rhaid dywedyd mai *Brython* yw hwnw. O hono y daw y tarddair *Brythoneg* y golyga y Cymry y Gymraeg wrtho. *Brethonec* hefyd oedd yr hen Gernyweg, neu iaith hen drigolion Cernyw; a'r un gair, yn ei ffurf Llydaweg, *Brézouec*, yw i'r enw wrth yr hwn y dynoda y Llydawiaid eu hiath hwythau. Y maent oll yn eu lle, gan fod yr enw yn dyfod i lawr i'n hamser ni o gyfnod pan y siaradent, heb fawr o wahaniaeth, yr un iaith Frythonig o lanau y Clyde yn Mhrydyn hyd lanau y Loire yn ngwlad y Galiad.

Ond dichon y dylid rhybuddio y darlennydd nad yw i gymmeryd yn ganiataol y gall ddefnyddio enw y Brythoniaid dan sylw uchod fel yn gyfystyr â'r terman "Hen Frythoniaid," neu "*Ancient Britons*." Gwell gadael y ddau yma at wasanaeth y neb a fyddo gymmysgu y cwbl mewn un crochan. Gwyddys fod yn Mhrydain, pan ddaeth y Rhufeiniaid yma, bobl yn perthyn i ddwy gangen, o leiaf, o'r tenlu Celtaidd; sef, Galiad neu Belgiaid y rhanau dwyreiniol a dheuol o Loegr, a chyndeidiau y Brythoniaid presennol yn rhanau gorllewinol yr ynys. Heb law y Celtaid hyn, yr oedd yma yn ddiagramheu weddillion pwyysig o'r cyn-drigolion yn dal meddiant o hyd, yn ol pob tebyg, o ranau eithafol neu anhygyrch o'r ynys. Yn eu plith hwy y

cyfrifwn y Pictiaid. Yr oedd y Galiad yn fwy gwarediddiedig na Brythoniaid y gorllewin; ac yr oedd y rhai hynny, yn ddiagramheu, lawer uwch-law y Pictiaid mewn gwarediddiad. Digon tebyg fod y gwahaniaeth rhwng arferion y gwahanol genedloedd hyn yn fawr, ac yn cyrhaedd yn mhell; a bydd y neb a siarado am yr Hen Frythoniaid neu Hen Frytaniaid, mewn dull cyffredinol, yn debycach o fyned ar gyfeiliorn nag o wasgaru y tywyllwch sydd yn gorchuddio y cyfnod boreuol yn hanes ein gwlad. Afraid dywedyd mai hyn hefyd yw y prif achos fod y rhan fwyaf o'r crybwylladau a geir am Ynys Prydain a'i thrigolion yn ngweithiau hen awdwyr Rhufeiniaid a Groegaidd cyn lleied eu gwerth. Y prif eithriad yw hanes Agricola, gan Tacitus.

Yn nesaf, nid annyddorol, hwyrach, a fyddai ychydig sylwadau ar darddiad y gair *Brython*. Y mae hwn yn bwnged ydrys; ond hawdd fyddai profi nad oes dim sydd wedi ei ysgrifenu hyd yma arno wedi cyrhaedd y nodd—yn enwedig yr haerid cyffredin ei fod o'r un gwreiddyn a'r ansoddair *brith*. Ystyrier y rhyw fenywaidd o hono, sef *braith*, neu fel yr ysgrifnid ef gynt, *breith*, a gwel y neb sydd yn hyddysg yn sein-yddiaeth yr ieithoedd Celtaidd fod y geiriau hyn wedi colli cydsain, sef *c* neu *ch*, hyd yn nod pe na wyddai mai *brecht* neu *mrecht* oedd y ffurf cyfatebol yn yr Hen Wyddelae—tra y gelwid y Brythoniaid yn yr iaith hono yn *Brettain*, neu *Bretain*. I fod yn fyr, nis gwyddom am un gair Cymraeg a all fod o'r un tarddiad a *Brython*, os nad yw *brethyn*, o'r hwn y mae genym ar gael mewn hen orgraph y ffurf unsill *brith*. Pe buasai o hyd mewn arferiad, y llythyreniaid diweddar o hono, yn ol pob tebyg, a fuasai *bryth*. Nid anfuddiol chwaith fyddai crybwyll yn y fan hon mai yr un gair ydyw a'r Saesneg *cloth*, a *kleid* yr Ellmyn, fel y gwel y neb a fyddo gymmharu y cydseiniad, gan gofio fod *gv* y cyfnod boreuol yn troi yn *c* yn y Saesneg, megys yn y gair *cow*; ac yn troi yn *b* yn yr ieithoedd Celtaidd, megys yn yr un gair *bu*, *buo*, *buoch*; yn y Wyddelae *bó*. Y mae yn canlyn felly fod gwen rhyw fath o frethyn yn waith yr oedd y Celtaid a'r cenedloedd Germanaidd yn fedrus arno cyn i neb o honynt ddyfod i'r Ynysydd Prydeinig; ond pa reswm a allid roddi dros arferiad Celtaid yr ynys hon yn galw eu hunain yn Frythoniaid, neu 'bobl y brethyn,' os dyna ystyr y gair, fel y tueddri ni i feddwl? Digon o reswm, yn ddiu, ond coslo fod trigolion yr ynys, pan ddaeth y Celtaid yma gyntaf, heb wybod dim, yn ol pob tebyg, am frethyn o fath yn y byd, ac heb well dillad ganddynt na chrwyn anifeiliaid, neu eu crwng eu hunain wedi eu haddurno â llumiau anifeiliaid a bwystfildol mewn lliw glâs erchyll. Enllib ar y Celtaid yw hōni fod neb o honynt wedi rhodio y wlad yn y diwyg annilledyddol hwn erioed. Yr oedd y llwyth Ind-Ewropaid cyntefig, o'r hwn y disgyn y Celtaid, yn uwch ei wareiddiad na hynny cyn i un gangen o hono ymwahanu yn y dwyrain draw, a chychwyn tua'r gorllewin. Ac nid mympwy yn hollol ydyw cyasylltu y geiriau *brethyn* a *Brython*, gan y ceir olion brethyn yn ngladdfeydd cynhaneyol y Celtaid yn yr ynys. Purion fyddai gair neu ddau ar y pen hwn cyn terfynu hyn o erthygl. Deallir bellach oddi ar seiliau ieithyddol fod y Celtaid yn adnabyddus o ddefnyddioldeb metelloedd—o leiaf, efydd—cyn iddynt ddyfod i'r ynys hon; ond ceir yma ddau fath o gladdfeydd arbenig yn perthyn i'r cyfnod boreuol. Yn

y naill, ceir gweddillion dynion bychain ac eiddil, & phenglogau hirion iddynt; hefyd olion offerynau o faen callestr, ond dim efydd—dim brethyn. Yn y llall, ceir gweddillion dynion esgrynog a chryfion, & phenau mwy crynion a llawion iddynt; hefyd offerynau efydd, ac ambell dro olion brethyn. Bernir mai claddfeydd Celtaidd yw y rhai olaf; a pherthyn y lleill i bobl llawer is mewn gwaraiddiad—i rai na wyddent ddim am feteloedd nes iddynt ddyfod yn gynnefin, er eu gofid, &g awch cleddyfaun efydd goreagynwyr Celtaidd cyntaf yr ynys.

Yn ddiweddar, pe buasai *Britannia* yn llythreniad Lladin o air Celtaidd, dylasai hwnw ddechreu yn awr a'r un seiniau a'n *Brython* ni; ond ni cheir trywydd o hono yn un o'r ieithoedd Celtaidd diweddar; a barnwn, fel yr awgrymwyd, na fodolodd erioed. Er hynny, ni ddylid casglu fod yr ynys fel y cyfryw heb enw; canys gwyddom, drwy gyfrwng "*Dacaryddiaeth Ptolemy*," mai *Alvion* ydoedd; neu, fel yr ysgrifenis ef ganddo ef yn y Roeg, *Alouivoc*; ac o hono y tynodd Isidorus y ffurf mwy diweddar ac anghywir *Albion*, a ddefnyddir yn awr ac eilwaith gan ysgrifenyddyr diweddar yn Lloegr a Ffrainc. Yn "*Mut Tysilio*," cawn ef yn y ffurf o *Alban*; ond ni wyddys fod rheswm yn y byd dros ei gyfieithu yn *Ynys Wen*, gan nad oes, yn ol pob tebyg, ddim a fydd a'r gair Lladin *albus* oedd mewn golwg gan y brudiwr. Pa fodd bynag, bernir mai yr un a hen enw yr ynys ydyw yr *Alban* a ddefnyddir genym ni i ddy-nodi y rhan ogleddol o honi; canys ceir Cormac, yn ei eiriadur Gwyddelig y ysgrifenydd i ddechreu yn y nawfed ganrif, yn galw *Prydain* yn *Alban* pan yn sôn am y rhan ddeheuol o honi yn cyrhaedd hyd at lan Môr Udd. Ond dalier sylw: ffurf Gwyddelig ac Ysgotaidd y gair yw *Alban*, ac nid ei ffurf Cymraeg—y mae hwnw ar goll. Tybiwn mai *Elyyddon* neu *Elyddon*, neu y cyffelyb, a fuasai; gan fod lle i greu, ei bod o'r un tylwyth o eiriau ag *Iwerddon*. Pa un ai y Celtaidd, neu y cyn-drigolion, a roddodd yr enw i'r ynys, nis gwyddom; ond tebygol ydyw mai yr olaf. Dywedir yn y "*Trioedd*" y byddid un adeg yn ei galw wrth yr enwau *Clas Merddin* a'r *Fel Ynys*. Pa sail, a pha ystyr, sydd i hyn, nis gwyddom, ac ni'n daw'r chwaith; ond yr ydym yn gwybod ei bod yn cael y teitl o *Ynys y Cedyrn* chwanaeg nag unwaith yn y "*Mabinogion*." Gobeithio ei bod o hyd yn ei dalyngu.

YR YNYSOEDD BRYTANAIDD YN YSTOD Y CYFNOD RHUFEINAIDD A'R CYFNOD SAXONAIDD BOREUOL. Pan ddaeth y Rhufeiniaid i'r wlad hon gyntaf, medd Dio a Ptolomæus, ac eraill, rhanasant hi, yn mlaenaf oll, yn ddwy ran, a alwasant yn 'Britannia Orientalis'—Brydain Ddwyreiniol, a 'Britannia Occidentalis'—Brydain Orllewinol—y rhai a wahenid gan linell y tybid ei bod yn rhedeg ar hyd yr holl ynys. Y mae Camden a Horsaey yn eu hystyried yn wahanol; ond ymddengys wrth yr ysgrifenyddyr Lladinaidd mai hwnw oedd y rhaniad cyntaf. Wedi hynny, rhanwyd yr holl ynys, o Benrhyn Penwyth yn eithafedd deheuol Cernyw, hyd Benrhyn Bla-thaon yn eithafedd gogleddol Caithness, a'r holl fân ynysoedd cyfagos, ynghyd â'r Iwerddon, yn saith o daleithiau, dan yr enwau canlynol:—*Britannia Prima*, *Britannia Secunda*, *Flavia Caesariensis*, *Maxima Caesariensis*, *Valentia*, *Caledonia*, ac *Ierne*, neu *Ibernia*.

Gellir casglu mai parth deheuol Ynys Brydain a ennillwyd gyntaf gan y Rhufeiniaid, ac mai am hynny y rhoddwyd yr enw canlynol iddo:—

1. *BRITANNIA PRIMA*—Brydain Gyntaf. Cynnwys y dalseth yma yr holl wlad o'r tu deheuol i'r Taffwys (*Tamissa*, *Thames*) a'r Hafren (*Sabrina*, *Severn*).¹ Preswylia y dalseth yma ar y pryd gan y llwythau Brytanaidd canlynol:—

1. Y Cornavii, y Carnabii (y Cernywiaid, y Carnafiaid):—a alwyd felly, y mae yn debyg, oddi wrth *carn*; am eu bod yn preswyllo megys yn *ngharn* yr ynys. Preswylia y rhai hynny yn Nghernyw oll, oddi eithr y rhan fechan sydd o'r tu gogleddol i'r afon Tamar.

2. Y Cimbrii (y Cimbriaid) a berchenogent ogledd-orllewin Cernyw, arfordir gogleddol sir Devon (Dyfnaint), a pharth gorllewinol Gwlad yr Haf (Gwlad yr Hafren—Somersetshire), oddi eithr y rhan fechan sydd tua'r Dwyrain o'r Thone, yn cyrhaedd o'r afon Cambala (Camel, neu borthladd Padstow), yn Nghernyw, hyd yr Ivel, ac angofa Bridgewater (y Ddyfrbont) yn Ngwlad yr Haf.

3. Y Damnonii (y Damnoniaid) oeddynt yn preswyllo y parth dwyreiniol o Gernyw, holl sir Defon, a'r parth de-ddwyreiniol o Wlad yr Haf. Ond dengys Ptolemæus a Richard o Cirencester fod y llwyth yma wedi gorchfygu y Cornafiaid a'r Cimbri cyn dyfodiad y Rhufeiniaid, ac wedi meddiannu eu tiriogaethau.

4. Yr Hædrii, yr Ædrii (yr Hedwaid), a feddiannent holl Wlad yr Haf hyd y mornant Uxella, angofa Bridgewater, neu yr Ivel ar y tu dehen; de-orllewin sir Gaerloyw; holl fryniau Wolton-under-edge, neu y gymmydogaeth; a gogledd-orllewin sir Wilt (Wiltshire), hyd y ffrwd a elwir Afon.

5. Y Durotriges, neu'r Morini (y Durotrigiaid, neu y Moriniaid). Preswylfa y rhai hyn oedd sir Dorset; a'u prif ddinas oedd Dunium, neu Durnovaria (Dorchester=Caesariensis).

6. Y Belgæ (y Belgiaid). Whitaker a eilw

¹ Gwel map 211 a'r 8ydd o BRYDAIN.

² Ystyr y gair 'Cimbri,' medd Macpherson, yw 'torf o ysbellwyr'; enw digon cymhwys arnynt, wrth ystyried y galanaedra a wnaethant mewn cryslyllid a'u ceraint a'u cymmydlogion, yr Ambrones (y Sacsoniaid) yn Galatia, Groeg, Italy, yr Yspsen, a Phrydain. Galwyd hwynt wedi hynny yn Belgæ (Belgiaid); sef, y 'dort fraith, neu gymmysg.' Barna Whitaker a Macpherson, wrth yr enw, mai hillogaeth y rhai hyn oedd Cambri Cernyw a Gwlad yr Haf, a Chymru (Britannia Secunda) hefyd; ond credal T. Stephens mai oddi wrth Cumbriaid Cumberland, a'r gogledd (Caledonia) y cafwyd Cymry y Dywysogaeth hon eu henw. Pa wedd bynag, y mae yn sicr ddilau fod y Brytaniaid yn y dalseth yma yn mhell lawn cyn rhuthryrhoedd Cimbri y Cyfandir. Y mae ysgrifenydd yn y "*Cambrian Register*," yn amhheu hanfod llwyth neff-duol o'r enw Cimbri yn y parthau a nodir uchod, am ei fod yn credu mai "enw tadogol yr holl Frytaniaid yn gyffredinol" ydoedd Cimbri. Ymddengys nad oedd efe wedi sylwi—a phe y sylwasai, y mae yn amhuseu a fusasai yn credu—mai enw diweddar, mewn cymharfaeth, ar Frytaniaid Tywysogaeth Cymru ydyw *Cymry*; ond felly y dengys yr awdurdodau hynaf a mwyaf credadwy.

³ Nid ydyw yr awdurdodau yn cytuno am ystyr yr enw yma; ond y "*Cambrian Register*" a'i tardd o *dwfn*, a gellw eu gwlad Dyfnaint, a'i bobl yn Dyfnaliaid:—ond nid ydyw yn nodi ei awdurdodau.

⁴ Yr un ysgrifenydd a darod yr enw yma, naill ai o *haf*, am eu bod yn preswyllo parth o Wlad yr Haf, ac a'u gellw Hafaid; neu o *haid*, gan eu galw yn Heiddiaid. Dychymmysg gwych, ond heb awdurdod.

⁵ Cytûnir fod Durotriges yn tarddu o *dro-trigo*, a Morini o *môr*, am eu bod yn preswyllo ar fin dŵr y môr.

⁶ Dywedwyd eisoes mai ystyr Belgæ ydyw 'dort fraith neu gymmysg'; a digon tebyg mai haid o honnynt hwy oedd y 'Brithwyr'; yn 'Manau Gododin' yn Caledonia. Y "*Cambrian Register*" a ddywed mai ystyr yr enw yw ymgrychwr, rhuthwr, arhethlwr, neu wroniaid. Enwau digon priodol arnynt.

Fflint oll, ond y rhan fechan sydd mewn cysylltiad â Bangor-is-y-coed, a'r rhan sydd o'r tu de-orllewin i'r Mersey o sir Gaer. Tybia rhai ysgrifenywyr hefyd fod y 'gwrtoniaid' rhyfelgar hyn wedi estya eu llywodraeth dros sir Faesyfed. Prif ddinas neu amddiffynfa yr Ordofoiciaid oedd Isca neu Gaerlleon, i'r hon yr oedd o ddeutu ugain o orsafau eraill yn ddarostyngedig. Mewn amser oedd diweddar, galwyd gwlad yr Ordofoiciaid yn *Gwynedd a Phowys*.

Dyna y tri llwyth Brytanaidd mawrion a berchenogent yr 'Ail Frydain' (sef Cymru) pan ddaeth y Rhufeiniaid yn adnabyddus o'r wlad. Rhaid i ni yn y fan yma, wrth fyned heibio, ymdrechu, ar fyr eiriau, symmud un dygn gam-syniad a goleddir gan amryw haneswyr Cymreig a Saesneg; sef, "mai y Saxoniaid a yrasant y Brytaniaid i fynyddoedd Cymru"—a hyny mor ddiweddar a'r chweched ganrif! Y mae yn berffaith amlwg oddi wrth a draethwyd yn fyr uchod ar dri llwyth yr 'Ail Frydain,' ac a seil-iwyd ar dystiolaeth safadwy y prif awduron, fod y Dywysogaeth hon, fel pob rhan arall o Ynys Brydain, yn ol tystiolaeth Cæsar, yn llawn o drigolion, a hyny cyn i'r Rhufeiniaid, chwaethach y Saxoniaid, roddi eu traed erioed o fewn yr ynys. Y mae yn ddigon hysbys ddarod i liaws o Frytaniaid ffoi yma o Ysgotland (Caledonia), cystal ag o Loegr, rhag gormes a chrenlondeb y Saxoniaid, a gelynyon ereill, hen a diweddar; ond camsyniad dybryd ydyw meddwl mai y ffo-adoriaid hyny oedd corph poblogaeth Britannia Secunda. Yr oedd gwaith y Siluriaid, sef un llwyth o'r dalaeth, yn gwrthsefyll holl allu y Rhufeiniaid yn yr ynys hon mor lwyddiannus, a hyny dros bedwar can mlynedd cyn ymosodiad y Saxoniaid ar Loegrwys Lloegr—sef, yn oes Claudius Cesar (B.A. 50)—yn brawf diammheuol fod y Dywysogaeth hon yn llawn o drigolion, hyd yn oed y pryd hwnw.

III. FLAVIA¹ CAESARIENSIS.—Cynnwysai y dalaeth hon holl ardaloedd canol a dwyreiniol yr ynys, a therfynid hi ar y tu deheu gan Britannia Prima—a'r Tafwys rhyngddynt: ar y tu gorllewinol gan Britannia Secunda—a'r Hafren a'r Ddyfrdwy rhyngddynt; ar y tu gogleddol gan Valentia—a'r Humber, y Don, a'r Mersey rhyngddynt; ac ar y tu dwyreiniol gan Fôr Germania (y Môr Tawch). Cynnwysai y dalaeth y llwythau canlynol:—

1. Y Trinobantes,² y Trinovantes (y Trino-fantiaid), a breswyliant yn Middlesex ac Essex; a'u prifddinas oedd Londinium (Llundain), cyn iddynt gael eu gorchfygu gan y Ceintiaid.

2. Y Catyuchlani, y Cassii,³ y Cattii, y Caticulani, y Caticulauni, &c. (y Cattiuwchlaniaid, y Cassiaid, Cattiaid, Cattifeloniaid). Meddiannent cael ei phreswyllo gan bobl rhyfelgar; ac yr oedd yn noddfa gyffredin i'r holl Frytaniaid anfoddog; sef, y Brytaniaid o'r gwahanol lwythau oedd yn anfoddlawn i roddi eu gyddfa yn dawel dan iaŷ y Rhufeiniaid.

¹Gwel map yr 2il a'r 3ydd, ar y tu dwyrain i Britannia Secunda. Enw tylwyth yr ymherawdwr Vespasian, medd y Dr. Smith, a fabwyriadwyd wedi hyny gan yr ymherawdwr a'i dilynasant.

²Deillia yr enw yma, yn ol barn geir-darddwy, o'r tri gair Ceitaidd, *tri*, tref; *nou*, newydd; a *hent*, dyfodiad, neu dydethriad; sef, 'dydethriad (preswylwyr) y dref newydd.' Gwel Novantes, dan Valentia.

³Dywed Baxter mai y gair Belgae *cattin*—ardderchog, ydyw gwreiddyn Cassii, neu Cattii; ac mai ystyr y gair Belgae *celanus* ydyw 'glanau afonydd.' Yna y mae Caticulauni yn gyfystyr â 'gwrtoniaid glanau afonydd.' Y "*Cambrian Register*" a ddywedd mai *cas* yw gwreiddyn Cassii, Caesiaid; ac mai *cati-y-gwylion* yw ystyr y llall, gan darddu yr enwau, yn ol ei arfer, o'r Gymraeg ddiweddar.

y parth deheuol o sir Bedford hyd y Nen ar y tu gogleddol; holl sir Hertford; a'r parthau cysylltiedig o sir Buckingham; ac ymddengys mai eu prifddinas gyntefig oedd Verulamium=(St. Alban's, Alban Sant).

3. Yr Anacalites¹ (yr Anacalitiaid), a breswyliant barthau dwyreiniol siroedd Oxford (Rhydychain) a Buckingham. Tybia Whitaker eu bod yn meddiannu holl sir Rhydychain ar y dechreu.

4. Icenii,² y Cenimagni, Cenomes, Cenomanni, Cenimanni (yr Iceniaid, y Cenimagniaid, y Cenomeaid, y Cenimaniaid). Eu tiriogaeth hwy oedd holl siroedd Suffolk, Norfolk, Cambridge (Caergrawnt), a Huntingdon; gogleddbarth sir Bedford hyd yr Ouse, a deheubarth sir Northampton hyd y Nen. Prifddinas yr Iceniaid oedd Venta Icenorum (pen tref yr Iceniaid), Caster.

5. Y Coritavi,³ y Corii, y Coriceni, neu y Coitanni (y Coritafiaid, y Coriaid, y Coricoeniaid, y Coitaniaid, y Coedaniaid, neu y Coraniaid). Hwyt-hwy oedd yn perchenogi y parth gogleddol o sir Northampton; a holl sir Leicester—ond y llain cul ar y tu gorllewinol a berthyn i'r Cornafiaid; holl sir Rutland, Lincoln, Nottingham, a Derby; a'r rhan fechan o sir Efrog sydd o'r tu deheu i'r Don, a elwir yn awr yn West Riding. Eu prifddinas oedd Raga (Leicester=Caeleirion).

6. Cornavii,⁴ neu y Carnabii, (y Cornafiaid, y Cernywiaid, y Carnabiaid), a berchenogent holl sir Gaer, a'r rhan sydd yn cynnwys Bangor-is-y-coed o sir Fflint, holl sir Stafford ar y tu gogledd-ddwyrain i'r Hafren; a'r rhanau gorllewinol o sir Warwick, a sir Leicester. Eu prifddinas oedd Uriconium (Wroxeter=Caerwrygion).

7. Yr Huicicii,⁵ yr Uicii, Uices, neu'r Jugantes (yr Hwiciaid, y Wiciaid, neu y Jwgantiaid). Yn ol Whitaker, perchenogai y rhai hyn holl sir Gaerwrangon, sir Warwick, a'r parth gogleddol o sir Gaerloyw. Eu prifddinas oedd Caerwrangon (Worcester).

8. Dobuni, neu y Boduni⁶ (y Dobuniaid, neu

¹Barna Baxter mai Cangl (bugelliaid) yr Attrebati oedd yr Anacalites, ar derfynau y rhai yr oeddnt yn preswyllo. Ni welsom neb yn rhoddi ystyr yr enw ond y "*Cambrian Register*," yr hwn a ddywedd mai 'uchelwyr' oeddnt. Ond gwyddys nad tywyt uchel iawn yw *bugelliaid*.

²Yr enw priodol a chyntefig, medd Whitaker, oedd *Cen-i*, *Y-cen-i*, neu *Cen-om-es*, 'y rhai penaf.' Y mae yn sicr mai y gair *Gaeleg cean*, pen, ydyw y gwreiddyn. Yna arwyddocad Cenimagni, &c., yw 'y gwyr penaf,' am fod *man*, yn y *Gaeleg* a'r *Saesonaeg*, yn arwyddoedd dyn, neu wr.

³Yr un rhaŷ, yn ddilys ddigon, a 'Choraniaid' "*Tricoedd Ynys Prydain*." Y mae y gwahanol wreiddiau ac ystyrion a roddir i'r enwau hyn yn lloegor. Tybia rhai ysgrifenywyr mai bugelliaid defaid oeddnt, ac mai talffriad o'r gair *caor*, dafad, ydyw y rhagddod *cor*. Eraill a farant mai byrhâd o *caer* yw y *cor* yma, yn arwyddoedd 'pobl gryffon.' Y mae yr enw *Cor-Icenii*, yn arwyddoedd yn amlwg eu bod mewn rhyw gysylltiad â'u cymmydogion, yr *Icenii*. Barnwn mai Whitaker sydd gywir, yr hwn a ddengys mai y gair *Celtaeg cor*, corach, bychan, yw y rhagddod yma; ac mai y 'bobl leiaf' ydyw gwyr ystyr yr enw. *Cor-Icenii* yw yr Iceniaid lleiaf. *Coitanni* a arwydda natur eu gwlad, o'r *Gaeleg* *coit*, oed; yna y Coitaniaid, y Coedwyr—rhaf yn preswyllo mewn gwlad goediog.

⁴Gwel *Cornavii* yn Britannia Prima.

⁵Dywed Whitaker mai Huicicii yw y rhif unig, a'r gair Jugantes yn lloegor; ac ystyr y geiriau, eb efe, yw 'pobl ddewr neu wrol.' Gwyth, medd y "*Cambrian Register*," a gellw hwynt yn Gwychiaid, &c. Gwell enw *Cymraeg* fyddai dewrion neu wroniaid.

⁶Cyttunir yn gyffredin mai *dufn* yw gwreiddyn y ddau enw hyn, ac yr arwydda sefyllfa isel neu ddwrn eu gwlad; ond y "*Cambrian Register*" a'i tardd o *Taf*, ac a'u geirw Tafeniaid, &c.

y Bodwiniad). Tybia Whitaker mai deheu-barth sir Gaerloyw yn unig oedd yn meddiant y rhai hyn ar y cyntaf; a Corinium (Cirencester=Caecester) yn ben tref ganddynt; ond wedi hynz ddarfod iddynt eangu eu terfynau, a chan ymdaenu yr ymdasasant dros holl ogledd sir Gaerloyw, a de-orllewin sir Warwick, a throes holl wyneb sir Gaerwrangon a Rhydychain, a de-orllewin sir Buckingham, gan gyrhaedd hyd derfyn y Cassiaid. Ond dywed awdwr "*Horæ Britannicæ*" fod hyn yn anghysson â hawliau yr Iwgantiaid a'r Cornafiaid. Ond beth a ofalai pobl y dyddiau hyn, a llawer o rai y dyddiau hyn hefyd, am hawliau neb ond eu hunain?

IV. MAXIMA¹ CÆSARIENSIS.—Cynnwysai y dalaeth hon yr holl wlad o fôr i fôr; o glawdd Hadrianus neu Severus, o'r tu gogledd, hyd y Mersey, y Don, a'r Humber, o'r tu deheu; sef, holl sir Efrog, oddi eithr cyfran fechan ar y tu deheu i'r Humber; holl Lancaster (sir Gaerhir-fryn), Westmoreland, a Durham; a Cumberland oll, oddi eithr y gongl oedd tu hwnt i'r Clawdd; ynghyd â llain cul o Northumberland, oedd o'r tu deheu i'r Clawdd. Preswylid y dalaeth hon gan yr hen lwythau Brytanaidd canlynol:—

1. Y Sistantii, y Sistantii² (y Sistantiaid). Hwynthwy oedd yn perchenogi parthau deheuol Westmoreland a holl sir Gaerhirfryn.

2. Y Brigantes,³ y Brigantii (y Brigantiaid), a breswylent Durham, a sir Efrog, hyd y Don a'r Humber.

3. Y Volantii⁴ y Voluntii (y Folantiaid):—yr un bobl, yn ddian, a Voluntii yr Iwerddon. Eu tiriogaeth hwy oedd Cumberland, a pharth dwyreiniol, Westmoerland. Tybir mai Iscur neu Alborough oedd hen amddiffynfa y dalaeth hon. Ond ymddengys mai Efrog oedd dimas benaf Maxima, dan y Rhufeiniaid.

V. VALENTIA⁵ (Falentia), a gynnwysai yr holl wlad o Glawdd Severus hyd Glawdd Antoninus —yr hwn a gyrhaeddai o aber yr afon Tyne yn ne-ddwyrain Northumberland, yn Lloegr, hyd Firth (afon-fôr) Solway, yn ngorllewinbarth sir Dumfries, yn Ysgotland. Terfyn gorllewinol y dalaeth oedd Môr y Werydd, a'i therfyn dwyreiniol oedd y Môr Tawch. Yr hen lwythau Brytanaidd a gynnwysai oedd y rhai canlynol:—

1. Yr Otadenii⁶ (yr Otadinaid), a breswylent holl Northumberland, oddi eithr y rhan fechan o honi oedd o'r tu deheu i'r Clawdd; y Merse oll, hanner Tweedale, a Lothian oll. Eu terfyn deheuol ydoedd Clawdd Severus, eu terfyn gogleddol ydoedd Clawdd Antoninus, a'u terfyn de-orllewinol oedd yr afon Tweed; a chanddynt Bremenium (Riechester), yn Readsdale, yn brif-ddinas. Ymddengys mai yn eu tiriogaeth hwy yr oedd y lleoedd a elwir gan y beirdd Cymreig

¹ Y mae yn debyg mai oddi wrth enw yr Ymherawdwr Maximianus y deillia yr enw yma, yn hytrach nag oddi wrth y gair *maximus*=mwyaf.

² Enw, yn ol barn Whitaker, yn deillaw o *So-tan-tiu*, neu *s-i-tan-tiu*, "gwlad y dyfroedd," neu 'y wlad leiaf a deheuol."

³ Yr un bobl, yn ddian, a Brigantes yr Iwerddon. Gwreiddyn yr enw, medd Whitaker, yw *brig*, *brist*, *bris*, neu *brez*=gwahanlad.

⁴ Enw yn deillaw o *guyll*, trwy newidlad llythrennau, medd y "*Cambrian Register*;" sef, "preswylwyr y coed-wigoedd"—y 'Gwylentiaid.

⁵ Deillia yr enw yma, yn ddian, o'r Lladin *valens*=cryf, cadarn; yma, enw Cymraeg y dalaeth fuasai Cadarn-le:—enw digon priodol, gan ei bod rhwng y ddau glawdd cadarn oedd ar draws yr ynys.

⁶ Baxter a dardd enw y llywyl yma o *ot-o-dines*, geiriau yn arwyddo arfordir uchel a chreigiog:—darlunlad pur gywir o'r wlad. Tybir fod Godolinaid, neu wfr Gododin, yn Gymreiglad digon priodol o'u henw.

yn Manau Gododin, lle yr oedd Catraeth, Gododin, Gwentystrad, Bryneich, a'r gorsafau Erydon, Ardderyd, ac eraill.

2. Y Gadeni¹ (y Gadeniaid) a berchenogent Clwydisdale (Clydesdale), cyn bellaf a Lanark ar y gogledd-orllewin; Tweedale, i fyny hyd y Tweed, Twivdale; a'r gyfran fechan o Cumberland sydd y tu hwnt i'r Clawdd. Eu prif dref oedd Curia (Corasford), ger llaw Lanark.

3. Selgovæ² (y Selgofiaid) a breswylent holl Annandale, Nithsdale, a Galloway i fyny hyd y Dee (y Dwy), a dichon eu bod yn perchenogi y parth de-ddwyrain i Kile, a de-ddwyrain Clwydisdale.

4. Y Novantæ³ y Novantes (y Nofantiaid). Perchenogent hwy y cwbl, a Galloway, a saif o'r tu gorllewin i'r afon Dee; a chydabyddent Locopibia, neu Whitarn, fel eu prif amddiffynfa neu ddinas.

5. Y Damni⁴ (y Damniaid) a berchenogent holl barthau gogledd-ddwyrain Clwydisdale, holl barthau gogleddol a gorllewinol Kyle, ynghyd â Renfrew, Cuningham, a Carrick oll. Rhedai eu terfyn gogleddol ar hyd Clawdd Antoninus, pan y gwahanid hwy oddi wrth eu cymmydogion deheuol, y Gadeni, y Selgovæ, a'r Novantæ, gan res o fynyddoedd a elwid gynt Montes Uxelli—y mynyddoedd uchel.

VI. CALEDONIA a gynnwysai y parth gogleddol o Ysgotland bresennol, o Glawdd Antoninus hyd Benrhyd Blathau⁵ yn y gogledd, ynghyd â'r holl fân ynysydd cychynol, a elwir Thule (Shetland), Orcaes (Orkney), Ebudæ (Hebrides), Madeos, Epidium, a Cata. Ymddengys yr ystyriai y Rhufeiniaid fod y parth yma o'r wlad yn ddwy dalaeth; sef:—

1af, VESPASIANA, a alwyd felly oddi wrth Vespasianus, dan deyrnasiad yr hwn yr ennillodd Agricola y dalaeth. Cyrhaeddai y dalaeth yma o Glawdd Antoninus, o'r tu deheu iddi, hyd yr Afon Neirn a Firth Moray, tua'r gogledd; a chynnwysai y chwech hen lwyth canlynol:—

1. Yr Attacotti⁶ (yr Atacotiaid, yr Atacotiaid), a gyfanneddent yn Lenox, gan ymestyn ar hyd ochr y Clyde (Clwyd), a rhan o Glawdd Antoninus; a'u prifddinas oedd Al-cluith neu Balclwtha (yr amddiffynfa ar y Glwyd).

2. Yr Horosti (yr Horostiaid) a breswylent y rhan fechan o Perth sydd o'r tu deheu i'r Tay, yn cyrhaedd hyd lan yr afon hono; yn y parthau de-ddwyrain o Menteith a Stratherne, ac yn Fife a Stirling. Felly, yr oedd eu rhandir hwy yn cyrhaedd o'r afon Tay hyd y Clawdd, ac yn

¹ Tybia Baxter mai gwreiddyn yr enw yw *gadan* (sef, gadaw?), yn arwyddo ehedeg neu grwydro: ond Macpherson a'i tardd o *gadichin*=lladron, yabellwyr. Gaddaini, Gaddainiad, &c., ydyw yr enw Cymraeg a roddir gan y "*Cambrian Register*;" iddynt. Tybir bod y wlad a elwid Goddeu gan y beirdd Cymreig yn rhy bell o'u tiriogaeth i ddal iddi perthynas â'u henw. Barna rhai fod yr afon Jed, a'r dref Jedburgh, yn dal cysylltiad â'u henw, gan fod y rhal hyn o fewn eu hen diriogaeth.

² Baxter a dybia mai *sel giv* (gwy?) yw gwreidd yr enw yma, gan gyfeirio at Firth Solway oedd yn derfyn iddynt. Os felly, Gwreidd, neu Ddyfrygion, y gellid eu galw hwy yn Gymraeg. Ond Macpherson a'i tardd o *sealg*=gair yn arwyddo hela; ac yn ffugrol, lladron.

³ Cyfansoddir Novantæ, yn ol Baxter a Whitaker, o'r ddau air Gaeleg, *nau-hent*=dyfodiad newydd, neu ddy-eithriad.

⁴ Gwreiddyn y gair yma, yn ol y "*Cambrian Register*," yw *dufn*. Yna gellw hwy yn *Dyfn*, *Dyfniald*, *Dyfnwya*, &c.

⁵ Gwel map 2ll a'r Sydd.

⁶ Baxter a dardd enw o *at-a-coid*, yn arwyddo 'yn mhilth y coed.' Gelwir mensydd anghyiohedig gan goed yn *cottiau* yn sir Fflint hyd y dydd hwn.

cynnwys y tair tref a elwid Alauna, Lindum, a Victoria.

3. Y Damnii Albanii (y Damniaid Albanaidd). Ymddengys iddynt hwy gael eu gorchfygu gan eu cymmydogion, y Damnii—oddi wrth y rhai y cawsant hanner eu henw, a'r hanner arall oddi wrth yr Alben, neu yr ucheldiroedd yn y rhai y preswylent; a dichon eu bod yn gynnwysedig o ddau lwyth, y rhai a breswylent y gyfran fechan o Athol a Braidalbin, sydd o'r tu deheu i'r Tay, ger llaw y Vacomagi.

4. Y Vacomagi (y Facomagiaid; y 'Pancymogiaid,' medd y "*Camb. Reg.*"), a berchenogent ranau o Banff, Moray, ac Inverness, hyd i dref Inverness; y rhan fechan o Braidalbin sydd o'r tu gogleddol i'r afon Tay. Gwahanedd hwy oddi wrth y Tachaliaid gan fraich o fynyddoedd y Grampian, tua'r gogledd-orllewin o Buchan. Yr oedd tiriogaeth eang a drymunol y llwyth yma yn cynnwys llawer o drefydd yn yr amser y daeth y Rhufeiniaid yn gydnabyddus â hwynt; megys Tuessia, Rothes ar y Spey yn Moray, Bantia (Ban-castle), Moray, Far ar y Nairne, Ptorontone (Inverness) yn rhandir Inverness, Ad Tussaim neu Ruthven ar y Spey yn Badenoch, a Tameia (Brumchester) yn Athol.

5. Y Venicontes (y Fenicontiaid, y 'Gwychyron') a breswylent mewn rhan o Perth, holl Gawry, Angus, a Merns, a'r ardal gul sydd yn Maur, y tu deheu i'r Deva. Eu prifddinas oedd Orrea—a safai, fel y tybia rhai, lle y mae St. Andrews yn awr; ond barna eraill mai yn agos i ddŵr yr Ore yr ydoedd—fe allai yr Oroch. Yn eu tiriogaeth hwy hefyd yr oedd Ad Hiernam, Ad Tavum, Ad Eiscium, ac Ad Tinam.

6. Y Texali (y Texaliaid, neu y 'Tachaliaid'). Preswylent hwy yn yr holl barth gogleddol i'r Deva (y Dee, Dwy) o Mar, ac yn Buchan, gan adael eu henw, medd Whitaker, i Buchan Ness (Kiniard's Head), ar eu harfordir. Eu prifddinas oedd Devuna, neu Davena (yr hen Aberdeen), yn Mar.

211. CALEDONIA BRIODOL, a elwir yn y trydydd map, "Kingdom of the Picts"—Teyrnas y Pictiaid. Dyma'r dalaeth y llwyr fethodd y Rhufeiniaid ei darostwng; ac wele y llwythau rhyfelgar a'i preswylent y pryd hwnnw:—

1. Y Cantæ (y Cantiaid, y Ceintiaid) a breswylent holl barthau dwyreiniol Ross, o Uxel Pen (y Pen Uchel, Tarberth Ness), ar un tu, hyd Arbona (Firth of Dornoch), ar y tu gogleddol.

2. Y Logi (y Logiaid, a elwid felly, meddai Whitaker, oddi wrth *Loch*=llwch, neu llyn, yn arwyddo natur siglenaidd eu gwlad), oedd yn preswyllo arfordir Sutherland, yn cyrhaedd cyn belled ag Ila yn Caithness.

3. Y Cornabii, y Cornavii (y Cornafiaid, y Cernywiad)—yr un enw a hen breswylwyr Cernyw). Hen drigolion y parth mwyaf gogleddol o Caledonia, sef Caithness, y trwyn pellaf, a elwid gynt Strathnavern (Penrhyn Blathaon); yr hwn, fel y tybia Henry, sydd yn cadw rhyw weddill o enw y preswylwyr cyntaf. Digon naturiol oedd i hen breswylwyr corn gogleddol Ynys Brydain gael yr un enw a phreswylwyr ei chorn deheuol. Bernir mai teulnoedd o'r llwyth yma a breswylent y mân ynysoedd sydd tua'r gogledd o'r Penrhyn Blathaon. Gwel map yr 211 a'r 3ydd o BRYDAIN.

4. Y Careni, y Catini (y Careniaid, y Catiniaid), a breswylent ar hyd holl arfordir Strathnavern tua'r gorllewin.

5. Y Mertæ (y Mertiaid, 'Meirioniaid, perch-

enogion gwartheg,') oeddynt yn preswyllo yn nghanoldir Strathnavern a Sutherland, ar derfyn y Logi.

6. Y Carnonacæ (y Carnonaciaid, y 'Carnonagiaid, preswylwyr y carnau, neu y clogwyni'), a breswylent ar hyd arfordir Ross, o Benrhyn Assynt hyd Loch Breyn tua'r deheu.

7. Y Creones (y Creoniaid, y 'Creonwys, y gwŷr gwaedlyd,') oeddynt yn preswyllo o Loch Breyn hyd yr afon Itys neu Sheyl, yn Inverness.

8. Y Carones (neu yr un enw a'r blaenorol), a breswylent o'r Itys hyd y Loch Long (y Llyn Hir). Tybiai Henry mai yr un llwyth oedd y ddau hyn, fel yr arwyddai yr enw. Ond dengys Whitaker eu bod yn ddau lwyth gwahanol, a'u bod yn meddiannu rhyngddynt yr holl weddill o Ross, Inverness, Lochaber, a Lorn, gyda holl Argyle.

9. Y Caledonii (y Caledoniaid, y 'Celyddoniaid,' neu y 'Coedwigiad,' yn ol Whitaker). Yr oeddynt yn perchonogi y rhan fwyaf o Caledonia pan ddaeth y Rhufeiniaid yn adnabyddus o honnynt, gan y cynnwysai eu tiriogaeth Badenoch, Braid Albin, Banff, Aberdeen, a Perth, yn un llinell hir ar draws yr holl ynys o Loch Fyne (y Llyn Terfynol) yn y de-orllewin, hyd y Firth yn y Gogledd; a diau mai oddi wrthynt hwy y galwyd y dalaeth yn Caledonia. Gorchuddid holl barthau gorllewinol eu gwlad gan y goedwig Galedoniaid.

10. Yr Epidii (yr Epidiaid, yr 'Ebydiaid'). Eu tiriogaeth hwy oedd yr ornyys gul a elwir yn awr Cantire, yn cyrhaedd o Loch Fyne hyd yr Epidium Promontorium (y Penrhyn Epidiaid), a elwir weithiau Mull Cantire, yn cynnwys Cantire a Knapple.

Dyna ni weithian wedi rhoi cofnod byr am y chwe llwyth a dengain Brytanaidd hynafol, a breswylent Ynys Brydain yn amser y Rhufeiniaid, o Benrhyn Penwyth yn neheubarth Cernyw, hyd Benrhyn Blathaon yn ngogleddbarth Caledonia; ac y mae yn sicr eu bod yma hefyd pan ddaeth y Sacsoniaid i'r wlad ar y cyntaf; o blegid ni byddai y Rhufeiniaid gwarediddig byth yn dileu trigolion unrhyw wlad, fel y gwnai y Sacsoniaid barbariaid; ond darostyngent hwynt dan eu llywodraeth eu hunain.

Y mae genym un dalaeth fawr etto sydd yn perthyn i'r ynysoedd Brytanaidd (y 'Britiaid Islands'), yr hon yw y seithfed talaeth Frytanaidd; ac yr oedd hi yn llawn o hen lwythau Brytanaidd pan ddaeth y Rhufeiniaid yma, a'r Sacsoniaid ar eu hol. Gelwid hon gan y Groegiaid, *Ierne*; gan y Rhufeiniaid, *Ibernia*; gan y Sacsoniaid, *Scotia* (gwel map 211 a'r 3ydd); gan y Saeson, *Ireland*; a chenynt ninnau, y *Werddon*, neu *Iwerddon*. Gan fod iaith Caledonia a hen iaith Scotia, sef y Gaelaeg (y gangen hynaf o'r Geltaeg), yr un yn hollol; a chan fod y Penrhyn Epidiaid (Penrhyn Gafran? Mull Cantire), a Phenrhyn Ystrad Clwyd (Strathclyd Head), yn llawer nes i Scotia nag unrhyw dir oedd eraill, y mae yn ddilys ddiammheu mai o'r penrhynoedd hyny y poblogwyd yr 'Ynys Werdd' ar y cyntaf. O herwydd pa ham, dechreuwn ninnau olrhain hen drigolion yr ynys yn y parth gogleddol o honi, a elwir *Ulster*, ac awn rhagom hyd ei deheubarth, a elwir *Munster*. Gwel map 3ydd.

VII. IERNE, IBERNIA, SCOTIA (y Werddon; Ireland). Cynnwysai y dalaeth fawr hon yr hen lwythau Brytanaidd canlynol:—

1. Y Rhobogdii (y Rhobogdiaid). Preswylent hwy oror ogleddol yr ynys, ar hyd y môr Deucaledoniaidd, sef y rhan ddwyrain-ogledd o Donegal, a holl Londonderry ac Antrim, hyd y Fair Head (y Penrhyn Teg), a therfyn y Darniaid.

2. Y Darnii, y Darnii (y Darniaid, y Darniaid). Preswylent ran o Down ac Antrim, gan ymestyn i Benrhyn Ardglass, a elwid Isannium Promontorium, yn Down, hyd benrhyn gogledd-ddwyrain Antrim, a elwir yn awr Fair Head. Eu prifddinas oedd Dunum (Down-Patrick).

3. Y Voluntii (y Folangiaid: cangen o Folangiaid Brydain). Perchenogent yr holl oror o Benrhyn Ardglass hyd yr afon Bubinda (Boyne); y parth gorllewinol o Down, lled Armagh, a holl Louth. Eu prifddinas oedd Atherdee yn Louth.

4. Y Blanii (yr Eblaniaid). Cyrhaeddent o'r Boyne hyd y Liffey (Læbina), a'r rhan fawr o sir Dublin sydd i'r gogledd o'r afon hon. Eu prifddinas oedd Eblana (Dublin=Dulyn).

5. Y Cauci (y Cawciaid: yr un rhai a'r Cassiaid). Ymdaenent hwy o'r Liffey hyd Leitrim (Oboca yr hynafiaid); a pherchenogent ran o Dublin, a'r parthau o Wicklow sydd tua'r gorllewin o Dublin. Eu prifddinas oedd Dunum, neu Rath-Down.

6. Y Menapii (y Menapiaid, neu Menafiaid), a breswylent rhwng Leitrim a Phenrhyn Carn-carne, neu Sacrum; yr holl weddill o Wicklow, a Waterford oll hyd y penrhyn. Eu prifddinas oedd Manapia (Mynyw?) o'r tu dwyrain i'r Modona neu y Slaney.

7. Y Coriondi (y Coriondiaid: yr un rhai, fe allai, a'r Coraniaid, neu y Coritaniaid. Preswylent o'r tu gorllewinol i'r Slaney a'r Liffey, holl Kildare a Catherlow, ar derfyn y Boyne a'r Barrow o'r gorllewin, yr Eblaniaid ar y tu gogleddol, a'r Brigantiaid ar y tu deheuol.

8. Y Vennichii (sef y Fennichiaid). { Cynghreir-

9. Yr Erdini (sef yr Hardiniaid). { iodd y rhai hyn ynghyd, dan yr enw o 'lwythau y Fenichiaid,' gan ymestyn o'r Bally-shannon hyd Benrhyn y Gogledd, a meddiannu holl wlad Donegal, oddi eithr Raphae ac Enis Owen (Ynys Owain), a'r parth dwyreiniol o Kilmacrenan. Eu prifddinas oedd Rheba, ger llaw y llyn Rhebius, yn ngwlad yr Hardiniaid, tua'r de-ddwyrain.

10. Y Nagnate (y Nagnatiaid), a breswylent wlad eang Mayo, holl Sligo, Roscommon, a holl Leitrim, cyn belled a Loch Allin (Llyn Alyn?), tua'r de-ddwyrain, a holl Farmanagh, hyd Ballyshannon a Loch Ern. Eu prifddinas oedd Nagnat, Neomaht, neu Alneomaht=tref y Nagnatiaid.

11. Yr Auteri (yr Awteriaid), a ymsefydlasant yn Galway, cyn belled i'r gogledd a Libnius, ac mewn parth o Mayo; a hwy oedd yn yr hen Aterith, a elwir yn awr Atheny—enw yn deilliaw o'u henw hwy.

12. Y Gangani, Cangiani, Ceangon (y Canganiaid). Gelwid hwy weithiau Parius neu Parise, sef deadellwyr; a Gabrantic, sef Gafr-fugeiliaid. Dywed Baxter nad oeddylnt hwy yn llwyth neillduol, yn trigo mewn lle pennodol yn Mhrydain; ond mai bugelliaid gwahanol lwythau oeddylnt. Dichon, gan hyny, i haid o'r cyfryw gyttuno i ymfudo i'r Iwerddon, ac ymfurfio yn drefedig-aeth yno. Yr oedd llwyth o'r enw yn bur foreu yn mhen pellaf y wlad, sef Clare. Tybir mai Feakle neu Melick oedd eu prifddinas; a rhoddasant eu henw ar Insula Cangane (Ynsoedd y Canganiaid), a elwir yn awr Arran.

13. Y Scoti (yr Ysgotiaid: o'r gair *scuti*, yn

ol Skene:—gair yn arwyddo 'crwydriaid'). En tiriogaeth hwy oedd holl Tipperary, Kilkenny, Queen's County, King's County, Longford, a Cavan, y rhan orllewinol o Armagh, holl Monaghan, y rhannau dwyreiniol o Leitrim, a Tyrone oll; sef, holl ganolbarth yr ynys. Eu dwy dref benaf oedd Rheba, yn nghanol Cavan; ac Iberna, i'r dwyrain o'r Shannon, yn Tipperary.

14. Y Vellabori (y Felaboriaid). Trigent hwy mewn rhan o Kerry, ac yn holl Limerick hyd y Shannon. Rhigia (Limerick), neu ryw dref gyfagos, oedd eu prifddinas; a hynodir ei safle byth â'r enw *cathair*, sef amddiffynfa.

15. Y Lucanii, Lucenii (y Lucaniaid, y Llucceniaid), a breswylent yr ornyys sydd ar hyd yr afon Ibernus, neu Gulfor Dingle, a rhai o'r parthau cyfagos o Kerry.

16. Y Brigantes (y Brigantiaid; sef, cangen, yn ddiau, o Frigantiaid Brydain). Hen drigod y rhai hyn yn yr Iwerddon, oedd rhan o sir Wexford, a holl Waterford, yn cyrhaedd hyd i Blackwater, Aven-More, neu Dalrona, tua'r de-orllewin. Bernir mai Brigantia, ger llaw Waterford bresennol, oedd eu prifddinas.

17. Yr Uterni (yr Uterniaid, 'gwlad y gorllewin,' yn ol Macpherson), a breswylent ran o Cork, a'r holl barth o Kerry oedd o'r tu de-ddwyrain i gulfor Dingle. Eu prifddinas oedd Ibaune neu Rufina; a gadawsant eu henw ar Ibaune, Beare, ac Iveragh.

18. Y Vodiis (y Fodiaid, o'r gair Celtaidd *bod*, fel y tybir). Eu trig-'fod' hwy oedd swydd Cork, o'r Blackwater i'r Ban, afon Kinsale, a Dobana yr hynafiaid. Oddi wrthylnt hwy y galwodd teithwyr bentir Ynys Ballycotton, yn Vodium Promontorium=Penrhyn y Fodiaid.

Ymddengys yn ol hyn fod yr holl lwythau a breswylent yr Ynsoedd Brytanaidd yn amsw y Rhufeiniaid a'r Saesonaid boreuaf, yn bedwar a thri gain o nifer, o leiaf.

Yn yr ail fap, gwelir fod y Rhufeiniwyr wedi gyru y Pictiaid,¹ hen frodorion y rhan ogleddol o'r Ynys, a elwid ganddynt yn *Picti* (*Pictiaid*), yn ol mor bell a Morgainge Forth (*Firth of Forth*); ac yn y rhan gul o'r ynys, gwnaethant fur i'w cadw draw—a elwir "Mur Agricola ac Antoninus." I'r deheu o'r mur hwn meddiannasant y wlad i gyd; ond ni yrasant yr hen Frytaniaid allan o honi. Gadawsant iddynt drigo yn heddychlawn yn eu plith. Yn unig gymmerasant y llywodraeth i'w dwylaw eu hunain. Ond pan ddaeth y Germaniaid, neu y Teutoniaid, fel y galwyd hwynt, bu raid i'r Cymry gilio i'r parthau a liwir yn wyrd yn y trydydd map, a chymmerodd y Teutoniaid feddiant o'r rhannau a liwir yn goch.

Y mae genym hanes am dri o lwythau o'r Teutoniaid a ymsefydlasant yn y wlad; sef,

Y *Saesonaid*.—y rhai a ddechreuasant aflonyddu arni cyn i'r Rhufeiniaid fyny ymaith. Dyma yn ddiau y rheswm pa ham y rhoddir yr enw *Saxons* (Saesonaid) ar y llwythau hyn.

Yn ail, yr *Angliaid*.—y rhai a gymmerasant iddynt eu hunain y rhan fwyaf o'r wlad, ac a roisiant iddi yr enw *Saesneg England*.

Yn drydydd, y *Jutiaid*.—y rhai a ymsefydlasant yn Caint (Cantware), ac Ynys Wyth (Isle of Wight). Y Jutiaid hyn oedd y rhai cyntaf o'r Teutoniaid i ymsefydlu yn deyrnas yn y wlad yma—a gwnaethant hyny yn y fl. B.A. 449.

Yn y map fe ganfyddir wyth teyrnas. Ond

¹ Nid onedid newydd oedd y Pictiaid. Y mae ystyr i gair yn asnadnyddus.

saith yw y nifer y sonir am danynt; gan fod y ddwy deyrnas ogleddol, sef *Bernicia* a *Deira*, wedi eu huno yn un deyrnas yn fuan ar ol hyny dan yr enw *Northumbria*. Preswylwyd *Northumbria*, *Mercia*, ac *Engle Ddwyreiniol (East Engle)*, gan yr *Angliaid*—*Seaxe Ddwyreiniol (East Seaxe)*, *Seaxe Ddeheuol (South Seaxe)*, a *Seaxe Gorllewinol (West Seaxe)*, gan y *Seaxe*, y *Saxons*, neu y *Sacsoniaid*—a *Cantware* gan y *Jutiaid*. *Germaniaid*, neu *Teutoniaid*, oedd y rhai hyn oll, fel y dywedasom. Galwyd y saith teyrnas hyn yn *Heptarchy*. Yr oedd gan bob un ei frenin ei hun, ac yr oedd brenin y deyrnas a fyddai gryfaf ar y pryd yn cael ei alw yn *Bretwalda*, o herwydd ei wroldeb a'i ddoethineb rhaforol. Ystyr y teitl oedd 'y prif yn mysg brenhinoedd eraill,' y mae'n debyg. Yr oedd y teitl hwn yn arwyddoedd y *Mhrydain* yr hyn yr oedd y teitl o *ymherawdwr* yn ei arwyddocau ar y *Cyfundir* yn y blynyddoedd hynny. Os byddai achos, ymunai y saith teyrnas dano i ryfela yn erbyn y *Cymry*, neu yn erbyn eu gelnyon eraill. Ni byddai yr anrhydedd yma yn parhau yn yr un deyrnas yn hwy nag am oes y brenin. Ar ol i *Bretwalda* farw, y brenin galluocaf a doethaf yn eu mysg a gymmerai ei le. Tua dechreu y nawfed ganrif, daeth yr anrhydedd hwn oddi wrth *Northumbria* i ddwyllaw *Egberht* (neu *Egbert*), brenin *West Seaxe*, neu *Wessex*, fel y gelwid y deyrnas y pryd hwnw. Efe oedd yr wythfed *Bretwalda*, a'r olaf. Yr oedd y brenhinoedd blaenorol wedi estyn teryfnau *Wessex*, ac wedi cryfhau ei dylanwad.

Yn y flwyddyn 752, bu ymladdfa fawr yn *Burford*, sir *Rhydychain*, rhwng *Cuthrad*, brenin *Wessex*, ac *Aethelbald*, brenin *Mercia*; yn yr hwn y gorohfygwyd ef gan *Cuthrad* mor drwyadl, fel na bu *Wessex* mewn caethiwed, nac yn gorfod talu teyrnged i'r teyrnasodd eraill ar ol hyny. Ond cynyddodd yn barhaus hyd a. a. 827, pan gyhoeddwyd *Egberht*, brenin *Wessex* yn frenin *Lloegr*. Yn y cyfamser bu rhyfeloedd gwaedllyd rhwng rhai o'r brenhinoedd eraill a'r *Cymry*. Yn 756, ymunodd *Eadberht*, brenin *Northumbria*, ag *Unust*, brenin y *Pictiaid*, yn erbyn y *Cymry*, yn *Strathclyde*, a chymmerasant *Alclwyd*, eu prifddinas yno. Ar ol y digwyddiad hwn, yr oedd *Strathclyde* yn fwy neu lai dan lywodraeth *Northumbria*; ac nid ydym yn cael ei bod hi bellach yn perthyn o gwbl i'r *Cymry*. Cododd hefyd frenin hynod ar *Mercia*—*Offa*, yr hwn a ennillodd amryw o frwydrau a ymladdodd efe a'r *Cymry*; a chymmerodd un o'u prif ddinasoedd yma; sef, yr *Amwythig*. Yna gyrodd y *Cymry* yn ol, a gwnaeth glawdd o'r afon *Wy (Wye)* i'r *Dyfrdwy (Dee)*, yr hwn a elwir *Clawdd Offa*, ac sydd yn aros hyd heddyw yn derfyn rhwng *Cymru* a *Lloegr*.

Yn 816, y mae haneswyr yn dywedyd fod *Cenwulf*, un o frenhinoedd *Mercia*, wedi gweithio ei ffordd mor bell a'r *Wyddfa*; ac iddo, yn 819, anrheithio y rhan o'r *Dehenid* a elwid *Dyfed*. Ac yn y fl. 822, yr ydym yn cael fod *Beornwulf*, brenin arall ar *Mercia*, wedi gorchfygu *Powys*. Yn erbyn y *Cymry* yn *Cornwealas* yr ennillodd *Egberht* ei fuddugoliaethau cyntaf. Yr oedd rhan o *Defenasgir* wedi ei gymmeryd oddi wrth ynt er's rhai blynyddoedd. Ennillodd *Egberht* frwydrau hefyd yn 813 ac 823; ond yn 830 ennillodd frwydr fawr yn *Hengestesdon*; ac ar ol hono efe a osoddodd *Cornwealas* a *Defenasgir* dan deyrnged. Trodd wedi hyny at ei gyd-Sacsoniaid, y rhai a'i harddelasant yn frenin iddynt,

heb ddangos ond ychydig o wrthwynebiad; a gosoddod y *Jutiaid* a'r *Angliaid* dan deyrnged, a chyhoeddodd ei hun yn frenin ar *Loegr*. Yn fuan iawn wedi hyn, daeth y *Daniaid* o ogledd *Ewrop* i fino y wlad; ac i'w gwrthwynebu hwy a'r *Cymry*, ymunodd y saith teyrnas a enwyd a'u gilydd yn fwy llwyr; a thrwy hyny caedarnhawyd *Egberht* a'i hiliogaeth ar yr orsedd.

Yn y pedwerydd map, dangosir y deyrnas fel yr oedd dan *Egberht*. Yr oedd efe erbyn hyn yn frenin addefedig ar y rhan hono a elwir *Wessex*. Ac yr oedd y *Cymry* yn *Strathclyde*, ac yn *Nghymru* *Ogleddol* (fel y gelwid yr oll o *Gymru* y pryd hwnw), ac yn *Nghymru* *Orllewinol* (fel y gelwid y rhan isaf o'r ynys), yn gystal a thrwy *Northumbria*, *Mercia*, ac *Anglia*, dan deyrnged iddo. O'r un cyff—sef, y *Celtiaid*—y tarddodd preswylwyr cyntaf yr *Iwerddon* a'r *Cymry*; a *Scoti* y gelwid hwynt, a *Scotia* y gelwid y wlad hono gyntaf. Ond erbyn yr adeg hon yr oedd llawer o *Scotiaid* yr *Iwerddon* wedi croesi i *Caledonia*, ac ymsefydlu ar yr ochr orllewinol iddi.

Dengys y pummed map *Brydain Fawr* tua'r flwyddyn 1066. Yr oedd y *Scotiaid* erbyn hyn wedi cymmeryd gafael gryfach o *Caledonia*, a'r *Pictiaid* a hwythau, gan eu bod yn siarad yr un iaith, ond tafod-ieithoedd gwahanol, wedi ymddodi i'w gilydd—a'r enw a roddid i'r wlad bellach ydyw *Ysgotland*. Yn yr amser a arddangosir yn y map, *Malcolm* oedd enw eu brenin. Yr oedd eu brenin yn ddarostyngedig i frenin *Lloegr*, ac yn gorfod cynnorthawo yn ei ryfel-oedd; ac am hyny, cafodd, ar wahanol adegau, awdurdod ar *Cumberland* a *Lothian*. Yr oedd *Paul* ac *Erling* yn iarllau ar *Sunderland*, *Caithness*, ac ynysoedd *Orkney*; a *Godred* ar yr ynysoedd ar y gorllewin i *Ysgotland*. Yr oedd *Bleddyn* a *Rhiwallon* hefyd yn frenhinoedd ar *Gymru*, ac yn talu teyrnged i frenin *Lloegr*. *Rhenid Lloegr* y pryd hyny yn dair rhan:—Yr oedd y rhan uchaf o *Northumbria*, a'r rhan isaf o *Mercia*, yn cael eu poblogi gan mwyaf gan y *Daniaid*. Iarllod y ddwy ran oedd ynt *Oswulf* a *Waltheof*. Ar y rhan glas, yr oedd dau frawd, *Morkere* ac *Edwin*, yn iarllod—meibion *Leofric*. Ac yr oedd tri mab *Godwyn* yn iarllod ar y rhan ddeheuol o'r ynys: sef, *Harold* (yr hwn a fu frenin ar ol *Edward*), a *Gyrth*, a *Leofwine*. Ac ar *Leinster* yn yr *Iwerddon*, yr oedd *Dermod* yn frenin.

Ni a derfynwn yn y fan yma ein sylwadau ar hanes boreol yr ynysoedd hyn, a'u trigolion.

YSTRYDEBU (stereotyping): y galfyddid o argraffu oddi ar flociau neu lafnau o fetel wedi ei doddi, yn lle oddi ar lythyrenau symmudol a rhyddion. Y mae y gair *stereotype* yn y Saeaneg yn tarddu o'r *Groeg* *στερεός*, ac yn arwyddo cadarn neu sefydlog, a *τύπος*, yr arwyddo ffugr neu lythyren:—lythyrenau sefydlog.

Un o'r cynlluniau cyntaf y mae genym hanes am dano sydd yn hawlio sylw yma ydyw, yr un y rhoddwyd prawf arno gan *Isaëlmynwr*, o'r enw *Van der Mey*. Mewn llythyr a ysgrifenyddwyd gan y llyfrwrtheydd *Luchtmann*, dyddiedig 1801, disgrifir y blociau neu y llafnau a furiwyd gan *Van der Mey*, oedd wedi cael eu defnyddio yn y sefydliad hwnw er y fl. 1711. Yr oedd *Beibl* pedwarplyg yn cael ei weithio oddi ar y blociau hyny; ac yr oedd ganddynt yn yr un sefydliad amryw weithiau eraill yn cael eu hargraffu yr un modd. Nid oedd y blociau wedi eu toddi yn un darn, ond byddent yn cael eu gwneyd i fyny o.

lythyrenau cyffredin; pa rai, wedi eu gosod wrth eu gilydd fel arferol, a wneid yn un darn trwy gael eu hasio ynghyd gyda rhyw sawdr a roddid y tu oefn iddynt. Yr oedd traul fawr y dull hwn o wneyd blociau, ynghyd â'r pwysau mawr oedd ynddynt, fe allai, yn ddigon o reswm pa ham y syrthiodd y cynllun o arferiad.

William Ged, gôf aur, yn Edinburgh, oedd un o'r rhai cyntaf, os nad y cyntaf oll, i ymarfer y galfyddio o ystrydebu, yn ol yr ystyr cyffredin a roddir i'r gair. Crybwyllir am ei hawl ef i'r anrhydedd yma mewn pamphledyn a gyhoeddwyd yn 1781, ac a adgyhoeddwyd drachefn yn 1819, yr hwn a elwir "*Biographical Memoirs of William Ged,*" &c. Ymddengys, oddi wrth y gwaith hwn, i Ged dyfeisio ffordd i doddi tudalenua cyfain tua'r flwyddyn 1725; ac yn mhen ychydig wedi hyny, ei fod ef, ac eraill oedd yn cydweithio gydag ef, wedi gwneuthur ymgais i gymmhwyso ei ddyfais tuag at ddwyn allan Feiblau a llyfrau gweddian i Brifysgol Caergrawnt. Un o'r anhawsderau i'w cyfarfod wrth ddyfod â threfn newydd o'r fath i arferiad oedd, y rhagfarn a'r gwrthwynebiad a deimlai argraphwyr tuag ati. Rhoddwyd y cynllun hwn i fyny gan y brifysgol, a dinstriwyd y rhan fwyaf o'r llafnau. Toddodd Ged llafnau ar gyfer ychydig weithiau eraill hefyd—un o ba rai oedd argraphiad o waith Sallust, yr hwn a ddaeth allan gyntaf naill ai yn 1736, neu yn 1739. Ynghylch y fl. 1780, dyfeisiodd Mr. Tilloch, golygydd y "*Philosophical Magazine,*" gynllun i doddi tudalenua cyfain; ac nid oedd efe y pryd hwnw yn gwybod dim am yr arbrawfiadau a wnaethai Ged yn flaenorol i hyny. Gwnaeth Tilloch ei ddyfais yn hysbys i Foulis, argraphydd i Brifysgol Glasgow; a dygasant hwy allan amryw weithiau; a lledaenwyd rhai o honynt heb roddi ar ddeall pa fodd yr argraphwyd hwynt. Rhoddwyd hanes arbrawfiadau Tilloch a Foulis yn y ddegfed gyfrol o'r "*Philosophical Magazine.*" Er eu bod yn lled foddhaol, ni ddarfu i hyn arwain cyhoeddwyd i fabwysiadu yr egwyddor ystrydebol yn ddiwed. Tua diwedd y ddeunawfed ganrif, gwnaed amryw gynlluniau cyffelyb gyda'r un amcan yn Ffrainc. Ond y mae dygiad ystrydebu i arferiad gyffredin, mewn rhan fawr, yn ddyledus i ymdrechion Iarll Stanhope, tua dechreu y ganrif bresennol. Gwnaeth Mr. Tilloch yn hysbys iddo ef ganlyniad ei arbrawfiadau; a bu Foulis hefyd, yr hwn a gydweithredai â Tilloch, fel y cyfeiriwyd uchod, yn ei gynnorthwyo i wneyd arbrawfiadau yn mhala Stanhope yn Chevening, yn Nghaint. Yr oedd Andrew Wilson yn cynnorthwyo hefyd yn yr arbrawfiadau hyn. Derbyniodd y diweddaf fathodyn aur gan Gymdeithas y Calfyddydau yn 1810, am "ei fedrusarwydd a'i ymdrechion mawrion gydag argraffu ystrydebol," a dygodd allan amryw weithiau pwysig wedi eu hystyrydebu; ond ystyria Hodgson mai y goreu o honynt oedd ei argraffiad o Walker's "*Pronouncing Dictionary,*" yr hwn a argraphwyd yn 1809. Y mae y galfyddio wedi cael llawer o sylw o hyny hyd yn awr, ac wedi cyrhaedd gradd helaeth o berffithrwydd erbyn hyn.

Nid gorchwyl anhawdd iawn ydyw gwneyd llafnau ar gyfer argraffu oddi arnynt. A dyma un o'r ffordd a arferir yn awr.—Wedi gosod tudalenua lythyrenau, ei chywiro, a'i glanhau, a'i gosod mewn ffram, gosodir hi ar fwrdd gwastad â gwyneb haearn arno, a wynebau y llythyrenau i fyny: rhoddir ychydig o olew ar eu hwynebau

â gwrychell (*brush*) o flew mân, er attal i'r plastr Paris gwlyb llynu ynddynt. Gwnesir y plastr yn gytew, fel hufen, a thywlltir ef ar wyneb y llythyrenau: pan y caleda, y mae y deisen neu y plastr yn cael ei chodi i fyny, a chanfyddir ei bod yn gynllun perffaith o'r llythyrenau. Wedi hyny, y mae y deisen yn cael ei rhoddi mewn pobty, i grasu; yna gosodir hi mewn padell haearn; yna y mae y badell, yn yr hon y mae tyllau yn y caud i'r mettel redeg i mewn, yn cael ei rhoddi mewn llestr o fettel toddedig, yr hwn a fydd uwch ben tân. Yna rhed y mettel i mewn iddi drwy y tyllau, ac i'r folden. Wedi ei chodi allan, a'i rhoddi i oeri, agorir y badell, a cheir ei bod yn cynnwys llafr cyffelyb i'r tudalen o lythyrenau; yna torir y folden, gan nad ydyw o un defnydd pellach. Pan y cyfodir ef o'r folden, y mae y llafr yn anwastad ar y tu oefn iddo; ac y mae yn rhaid ei wastatau cyn y bydd yn gymmhwyso i'w ddefnyddio. I'r dyben hwnw, y mae yn myned trwy ddwyllaw crefftwyr, y rhai a'i parotant i'r wasg. Os bydd rhyw lythyren neillduol yn ddiffygiol ynddo, tynir hi allan, a rhoddir llythyren i mewn yn ei lle; a sicreir hi yno â sawdr. Wrth ddarparu y llafnau hyn ar gyfer y wasg, nid oes dim yn fwy pwysig na bod oefn y llafnau yn wastad a llyfu; ac i'r dyben hwn, defnyddir moddion i'w cael felly. Yn debyg i hyn yna y mae yr hen ffordd o ystrydebu gyda phlastr Paris. Y mae amryw welliantau wedi eu dwyn i mewn yn ddiweddar ynghylch fwrff y padelli, mewn trefn i allu toddi amryw llafnau ar unwaith; ond yn mhob achos, y mae yr egwyddor yr un.

Wedi gorphen gyda ffurfio y llafnau, chwelir y llythyrenau. Mewn rhai swyddfydd argraffu, y mae pob gwaith yn cael ei wneyd oddi ar y llafnau, ac ni ddefnyddir y llythyrenau ond yn unig i gynnrychu y moldiau. Nid ydyw hyn, pa fodd bynag, yn arbed llythyrenau yn hollol rhag amharu; canys wrth eu glanhau â gwrychellau, a rhoi olew arnynt i dderbyn y plastr yn fynych, y mae eu conglau mewn amser yn gwisgo. Am yr hyn a argrephir oddi ar y llafnau ystrydebol, o'r braidd y mae y gwaith yn llawn gystal ag ydyw oddi ar y llythyrenau en hunain; ond y mae yn ateb pob dyben ymarferol bron yn mhob achos pan y bydd y moldiau wedi eu gwneyd yn dda. Y mae llafnau wedi eu gwneyd, eu cadw, a'u gwella pan y bydd hyny yn angenrheidiol, yn parhau yn gymmhwyso i argraffu ugeiniau o filoedd o gopiau oddi arnynt. Y mae y stoc o llafnau ystrydebol mewn rhai sefydliadau yn fawr iawn, a llawer o arian wedi eu suddo ynddynt. Pan na bydd angen pellach am danynt, y mae y llafnau yn cael eu toddi drachefn, er cael defnydd rhai newyddion.

Dyfeisiwyd y dull o ystrydebu gyda phapur er's amryw flynyddoedd i'yn ol ar y Cytandir; ond y mae wedi ei berffithio i raddau pell yn y wlad hon, ac y mae mewn arferiad pur gyffredinol. Mabwysiadwyd y dull hwn o ystrydebu yn swyddfa y "*Times*" yn fuan ar ol ei ddarganfod. Y mae y ffordd a ddefnyddir yn debyg fel y canlyn:—Yn gyntaf, gosodir llen o bapur sidan teneu, ond gwydn, ar fwrdd; ar wyneb hono goeodir llen o sugn-bapur (*blotting paper*) da, wedi ei phastio yn dda gyda phast wedi ei ddarparu mewn ffordd neillduol; ac yna ar hono len o bapur llwyd gwydn, wedi ei phastio yr un modd. Gosodir y wyneb gwyn i'r llen, pan yn feddal a llaith, ar wynebau y llythyrenau, yna rhoddir hwynt mewn gwasg, a

gweagir y llen yn erbyn y llythyrenau fel ag i dderbyn yr argraphiad oddi arnynt; ac felly y gwneir y folden. Y mae yr argraph a wneir gan y llythyrenau yn codi y tu ol i'r papur, fel y gellir gweld unrhyw fan lle na bydd y papur wedi suddo i'r gwagleoedd sydd rhwng y llythyrenau. Y mae hyn yn digwydd yn gyffredin; a'r ffordd y gwellheir ef ydyw curo y papur ar wyneb y llythyrenau & gwrychell caled. Mewn gwirionedd, y mae y gwaith i gyd yn cael ei wneyd yn fynych yn y ffordd hon, heb wasanaeth y waag o gwbl; ac ystyrir fod y gwaith yn llawn gwall felly. Dywedason fod y rhigolau a wneir gan y llythyrenau yn ymgodi y tu cefn i'r llen; ond y mae y cyfryngau rhyngddynt yn bantiau hefyd. Llenwir y rhai hyn yn gyffredin & gorchudd teneu o blastr wedi ei osod gyda gwrychell, neu â chylllell. Yna symmudir y folden yn ofalus, sychir hi, a gosodir hi mewn offeryn cymmhwys i dderbyn, y mettel. Yna tywelltir y mettel poeth iddo, ac fel hyn y ffurfir y llafn; yr hwn y mae un tu iddo, wrth gwrs, yn ateb i'r folden. Bydd gwrymian lle y mae gwagleoedd mawr rhwng y llythyrenau; ond naddir hwynt â chfn bychan. Yn mhob peth arall, y mae y llafn yn gopi manwl o'r folden.

Mantais fawr iawn sydd ynglyn â'r dull diweddaf hwn o ystrydebu yw ei gyflymder. O'r braidd y gellir paratoi llafnau oddi ar blastr i'r waag mewn llai na chwe awr; ond gellir paratoi llafnau oddi ar bapur, a'u gosod ar yr argraph-beiriant, mewn amser hynod o fyr. Yn wir, y mae hyn wedi ei gario allan yn awr i'r fath berffeithrwydd yn swyddfeydd prif newyddiaduron dyddiol y deyrnas, fel y mae y llafnau yn cael eu paratoi yn fynych mewn saith munyd. Yn ol y drefn hon y mae y llafnau yn cael eu paratoi bob boreu i newyddiaduron y briffddinas, ac eraill ag y mae eu lledaeniad yn eang. Nid ydyw y llythyrenau yn cael eu defnyddio i argraffu o gwbl ganddynt hwy. Y mae nifer o llafnau yn cael eu gwneyd i gyfateb i nifer yr argraph-beiriannau a ddefnyddir, ac y mae holl gopiau y papurau yn cael eu hargraffu oddi arnynt hwy. Y mae llawer o arbediad mewn trau yn y modd hwn. O'r blaen, pan yr oedd y "Times," er enghraifft, yn cael ei argraffu oddi ar y llythyrenau, yr oedd yn angenrheidiol cael cyff (*fount*) o lythyrenau newydd bob ychydig fisoedd. Nid felly er pan y mae yn cael ei ystrydebu: ond y mae y llythyrenau yn parhau am gyfnifer o flynyddoedd yn awr ag oeddynt o fisoedd o'r blaen. Ac yn fynych pan y bydd llyfrau yn cael eu hargraffu oddi ar y llythyrenau eu hunain, y mae yn ddoeth cymmyrd moldiau papur o honynt cyn eu chwalu; o herwydd gellir rhoi y moldiau o'r naill dn ar ol eu sychu, a'u defnyddio wedi hyny i wneyd llyfrau pan y bydd galw am argraffiadau newyddion.

YSGRYTHYR—AU. Y mae ymdriniaeth mor eang a chyflawn wedi bod ar yr Ysgrythyrau yn y gyfrol gyntaf o'r gwaith hwn, dan y gair BIBEL, fel nad yw yn angenrheidiol gwneyd nemawr yma ond crynhoi a chofnodi ychydig o ffaithiau mewn cysylltiad â hwynt, a hyny yn benaf gyda golwg ar eu lledaeniad. Priodolir y gwaith o gaглу a threfnu yr Hen Destament i Ezra, rhwng y blynyddoedd 458 a 450 cyn Crist. Y mae rhaniad yr Ysgrythyrau i bennodau wedi ei briodoli i'r archesgob Lanfranc, yn yr unfed ganrif ar ddeg, ac i'r archesgob Langton yn y drydedd ar ddeg: ond y mae Mr. Hartwell Horne,

ac eraill, yn ystyried mai yr hwn a wnaeth y gorchwyl mewn gwirionedd oedd y cardinal Hugo de Sancto Caro, ynghylch canol y drydedd ganrif ar ddeg. Dechreuwyd eu dosbarthu yn adranau gan y Rabbi Nathan, o ddeutu 1445; a chwblhawyd hyny gan Athras, yr hwn hefyd oedd Iuddew, yn y fl. 1662. Ymddengys i'r dosbarthiad presennol i adnodau gael ei ddwyn i mewn gan yr argraffydd enwog, Robert Stephens, yn ei Destament Groeg yn 1551, ac yn ei Feibl Lladin yn 1566—57.

Y mae llyfrau y Beibl yn ymwneyd â'r cyfnodau a nodir yn y daflen isod:—

YR HEN DESTAMENT.		C.C.
Genesis, yn cynnwys hanes y byd o	4004	1635
Exodus	1635	1490
Leiticus	1490	1490
Numeri	1490	1451
Deuteronomium	1451	1451
Iob	o ddeutu	1520
Iosuah	yn	1451—1420
Barnwyr	...	1425—1120
Ruth	...	1322—1312
Iaf ac 2il Samuel	...	1171—1017
Iaf ac 2il Brenhinoedd	...	1015—562
Iaf ac 2il Cronici	...	1004—536
Llyfr y Salmau (yn benaf gan Dafydd)	...	1063—1015
Diarhebiion	o ddeutu	1000—700
Caniad Solomon	yn	1014
Y Pregethwr	...	977
Ionah	...	862
Ioel	...	800
Hosea	...	785—725
Amos	...	787
Esaiah	...	760—698
Micah	...	750—710
Nahum	...	713
Sephaniah	...	630
Ieremiah	...	620—588
Galarnad	...	588
Habacuc	...	626
Daniel	...	607 i 534
Ezeziel	o ddeutu	595—574
Obadiah	yn	587
Ezra	...	536—456
Esther	...	521—495
Haggai	...	520
Zechariah	...	520—518
Nehemiah	...	446—434
Malachi	...	397

Y TESTAMENT NEWYDD.		B.A.
Efengylau Matthew, Marc, Luc, ac Ioan	...	o C.C. 5 i 33
Actau yr Apostolion	...	33—65
Iaf ac 2il Paul at y Thessalon-iaid	o ddeutu	54
Galatiaid	...	58
Iaf Corinthiaid	...	59
2il Corinthiaid	...	60
Rhufeiniaid	...	60
Iago	...	60
Iaf Pedr	...	60
At yr Epheciaid, Philippiaid, Col-ossiaid, Hebreaid, Philemon	...	64
Titus, a Iaf Timotheus	...	65
2il Timotheus	...	66
2il Pedr	...	66
Iudas	...	66
Iaf, 2il, a 3ydd Ioan	...	90
Dadguddiad	...	96

Cafwyd y copi hynaf o'r Ysgrythyrau Hebraeg sydd yn adnabyddus yn Toledo, yn Ysbaen; a gelwid ef yn *Codex Hillel*. Y mae o ddyddiad boreu iawn, sef tua'r bedwaredd ganrif, dybygidi; ond tybia rhai ei fod wedi ei ysgrifenu drigain mlynedd cyn Crist. Ysgrifenydd y copi Ben

Asher, o Ierusalem, o ddeutu y flwyddyn 1100. Y copi hynaf o'r Hen Destament a'r Newydd yn y Groeg, fel y tybir, ydyw yr un sydd yn y Vatican, yr hwn a ysgrifenydd yn y bedwaredd neu y bummed ganrif. Ymddangosodd argraphiad cardinal Mai o hono yn 1857. Y nesaf mewn hynafiaeth ydyw y *Codex Alexandriaidd*; a ysgrifenydd, dybygid, yn y bummed ganrif. Y mae yn awr yn y Gywreinfia Brydeinig. Cyflwynwyd ef gan y patriarch Groegaidd i Siarl I. yn 1628. Y mae wedi ei argraffu yn Lloegr, a'i olygu gan Welde a Baker, yn 1786—1821. Priodolir y *Codex Ephraemi*, neu y *Codex Regius*, sydd yn y Llyfrfa Freiniol yn Mharia, i'r bummed ganrif. Cyhoeddwyd ef gan Tischendorf yn 1843. Darganfyddwyd y *Codex Sinaiticus* a ysgrifenydd o bossibl tua'r bedwaredd ganrif, gan M. Constantine Tischendorf, yn Mynachlog St. Catherine, yn 1844 a 1859; a chyflwynwyd ef ganddo ef i ymherawdwr presennol Rwsia—ar draul yr hwn y dygwyd allan argraphiad ysblynydd o hono yn 1862. Argraffwyd Llyfr y Salmau yn Hebraeg yn Bologna, yn 1477. Argraffwyd y Beibl Hebraeg cyflawn cyntaf gan Soncino yn Italy, yn 1488, a'r Testament Groeg (yn cael ei olygu gan Erasmus) yn Rotterdam, yn 1516. Cyhoeddwyd argraphiad Aldus yn 1518, ac un Stephens yn 1546.

Ystyrir yn gyffredin fod y cyfieithiad Groegaidd o'r Hen Destament, a elwir y *Septuagint*, neu gyfieithiad y Deg a Thrigain, wedi ei wneyd yn ol gorchymyn Ptolemy Philadelphus, brenin yr Aipht, ynghylch y fl. 286, neu 285 c. c.; ond y mae llawer o adroddiadau chwedleuol yn bod gyda golwg ar hyn. Ar ol treulio wyth mlynedd ar hugain i gasglu ynghyd lawysgrifau, dechreuodd Origen ei Feibl amlieithog yn Cesarea yn B.A. 232; yr hwn a gynnwysai gyfieithiadau Groegaidd Aquila, Symmachus, a Theodotion—y rhai a wnaed oll o ddeutu diwedd yr ail ganrif. Y mae y rhai canlynol yn hen gyfieithiadau:—Y Syriaeg, yr hwn a wnaed yn y ganrif gyntaf, neu yr ail:—yr hen gyfieithiad Lladinaidd, a wnaed yn gyntaf yn yr ail ganrif, ac a ddiwygiwyd gan Jerome, B.A. 384—yr hwn, pa fodd bynag, a gwblhaodd gyfieithiad newydd yn 405, a elwir yn awr y *Vulgate*; yr argraffiad cyntaf o ba un a gyhoeddwyd ynghylch 1456 (ond heb un dyddiad wrtho); a'r argraphiad ag y mae y dyddiad wrtho yn 1462:—y cyfieithiad Coptiaidd, yn yr ail neu y drydedd ganrif:—y cyfieithiad Ethiopiaidd, neu Armeniaidd, yn y bedwaredd neu y bummed ganrif:—y cyfieithiad Slaffonaidd, yn y nawfed ganrif:—a'r cyfieithiad *Masó-Gothaidd*, gan Ulfilas, apostol y Gothiaid, o ddeutu y flwyddyn 360; copi o'r hwn mewn lawysgrif, ac a elwir y *Codex Argentinus*, sydd yn nghanol yn Upsal. Cyfieithwyd y Salmau i'r iaith Sacsonaidd gan yr esgob Aldhelm, tua 706. Gwnaed aralleiriad mydryddol Caedmon o gyfran o'r Beibl ynghylch 680; a'r Efyngylau gan yr esgob Egbert, o ddeutu 721; a rhanau o'r Beibl, gan Bede, yn yr wythfed ganrif.

Gellir cyfeirio at y cyfieithiadau Saesmig canlynol o'r Beibl:—Aralleiriad mewn lawysgrif o'r holl Feibl sydd yn y Llyfrgell Fodleiaidd, yn Rhydychain; yr hwn, yn ol Usher, y gellir ei ddyddio yn 1290. Cyfieithiadau o'r *Vulgate*, gan Wickliff, a'i ddilynwyd, o ba rai y mae cant a deg a thrigain o lawysgrifau ar gael, 1356—84; rhanau o ba rai a argraffwyd gan Lewis yn 1731; gan Baber, 1810; a chan Madden a Horshal, yn Rhydychain, 1850. Cyfieithiad William Tyndal

o efengylau Matthew a Marc, o'r Groeg, a argraffwyd yn 1524; o'r holl Destament Newydd, yn 1525—chwech o argraphiadau. Cyfieithiad Miles Coverdale o'r holl Feibl, yr hwn y gorphenwyd ei argraffu yn 1535. Gorchymynodd Harri VIII. oesod y Beibl hwn yn nghôr pob eglwys, "fel y gallu pob un a ewyllysiar ei ddarllen." Cyfieithiad T. Matthews (enw benthug meddir, am John Rogers), yr hwn sydd mewn rhan yn waith Tyndal a Coverdale, 1537. Beibl mawr Cranmer, sef un Matthews wedi ei ddiwygio, y cyntaf a argraffwyd trwy awdurdod, 1537. Cyfieithiad Geneva, sef y cyntaf y rhifwyd adnodau ynddo, 1540—1557, a gyhoeddwyd 1560. Beibl archeogob Parker, yr hwn a elwir hefyd 'Beibl yr Esgobion,' gan fod wyth, allan o'r pedwar ar ddeg a fu yn gweithio arno, yn egiogion, 1568. Beibl y brenin Iago, sef y cyfieithiad awdurdodedig presennol—yr hwn y dechreuwyd ei ddiwygio yn 1604, ac a gyhoeddwyd yn 1611. Cyfieithiad awdurdodedig y Pab-yddion:—cyhoeddwyd y Testament Newydd yn Rheims, 1582; a'r Hen Destament yn Douay, 1609—10. Cyfieithiad awdurdodedig Saesneg Iuddeuaidd, yn 1851—61. Y mae y diwygiad ddygir yn mlaen yn bresennol ar y cyfieithiad Saesneg sydd mewn arferiad yn awr, yn cael ei ddwyn yn mlaen gan amryw o wŷr o wahanol enwadau crefyddol, y rhai a bennodwyd i wneyd y gwaith yn mis Mai, 1870, y rhai a gadwasant eu cyfarfod cyntaf yn Mynachlog Westminster, y Mehefin canlynol.

Y mae y Testament Newydd erbyn hyn wedi ei gwblhau; ond y mae y cwmni a bennodwyd i'r gwaith yn ail fyned drosto i'w berffeithio; a chynnalwyd ganddynt y seithfed eisteddiad a phedwar ugain yn y drydedd wythnos o fis Mawrth y flwyddyn hon (1879), yn yr hon yr oedd Efergyl Marc dan eu sylw, ac yn cael ei diwygio ganddynt. Diagwylir ef o'r wasg y flwyddyn hon. Y mae y cwmni a bennodwyd i gyfieithu yr Hen Destament hefyd yn cario eu gwaith yn mlaen yn rheolaidd, ac y mae o ddeutu hanner y llyfr wedi ei wneuthur ganddynt.

CYFIEITHIADAU DIWEDDAR.

	Testament Newydd.	Beibl.
Y Fflamaeg	...	1477
Yr Ysopaeneg (Valenciaeg)	...	1478
Yr Almaeneg	1522	1530
Y Saesoneg	1526	1535
Y Ffrangoseg	...	1487
Y Swedaeg	1526	1541
Y Danaeg	1524	1550
Yr Isellmynae	...	1475
Yr Italaeg	...	1471
Yr Ysopaeneg	1543	1569
Y Rwsiaeg (rhanau)	1519	1822
Y Gymraeg	1567	1588
Yr Hungaraeg	1574	1589
Y Bohemiaeg	...	1488
Y Poleg	1551	1561
Indiaid Virginia	1661	1663
Y Wyddelaeg	1602	1686
Y Georgaeg	...	1743
Y Portugaeg	1712	1748
Iaith Ynys Manaw	1748	1767
Y Dyrcaeg	1666	1814
Y Sanscrit	1808	1822
Y Groeg ddiweddar	1638	1821
Y Chinaeg	1814	1823

Y mae y Feibl Gymdeithas Frytanaidd a Thromor yn parhau i wneyd cyfieithiadau ac argraffu y Beibl yn holl dafod-ieithoedd y byd.

Yn mhllith y prif gymdeithasau hynaf sydd

wedi eu sefydlu, ac wedi gwneyd lledaeniad yr Ysgrythyrau yn brif amcan iddynt, mewn rhan neu yn hollol, gallir enwi y rhai canlynol:—

Y Gymdeithas er Lledaenu Gwybodaeth Gristionogol ... sefydlwyd yn B.A.	1698
Y Gymdeithas er Lledaenu yr Efyngyl mewn Gwledydd Tramor	1701
Y Gymdeithas yn Ysgotland, er Lledaenu Gwybodaeth Gristionogol	1709
Y Gymdeithas er Lledaenu Gwybodaeth Gristionogol yn mhlith y Tlodion	1750
Y Gymdeithas Feiblaidd Filwraidd a Morwrol	1780
Cymdeithas yr Ysgol Sabbothol	1785
Cymdeithas Feiblaidd Ffrainco	1792
Y Feibl Gymdeithas Frytanaidd a Thramor, a ddechreuwyd yn 1803, ond a ffrwyd yn rheolaidd yn	1804
Beibl Gymdeithas yr Iwerddon	1806
Cymdeithas Feiblaidd Gynorthwyol Dinas Llundain	1812
Ymddangosodd pabarchiad oddi wrth y Pab yn erbyn Cymdeithasau Beiblaidd	1817

Y Feibl Gymdeithas Frytanaidd a Thramor ydyw y gymdeithas fwyaf ac eangaf ei gweithrediadau yn y maes hwn. Ond y mae cymdeithasau eraill lawer yn Ewrop ac America y mae y gymdeithas hon wedi eu cynorthwyo, y naill dro ar ol y llall, i chwaneu rhif y Beiblau a ddygwyd allan ganddynt, fel y dengys y dafien ganlynol, sydd yn rhoddi eu henwan, a rhifedi y Beiblau a gyhoeddwyd ganddynt:—

EWROF.

Enw y Feibl Gymdeithas.	Dyddiad ei ffurad.	Coplau.
Cymdeithas Feiblaidd Brotestanaidd Paris	1818	567,213
Y Gymdeithas Feiblaidd Ffrengig a Thramor, Paris	1833	750,000
Cymdeithas Feiblaidd Ffrainco	1864	217,459
Cymdeithas Feiblaidd Strasburg	1815	106,222
Cymdeithas Feiblaidd Ynys yr Iâ	1815	10,445
Y Gymdeithas Feiblaidd Swedaid	1809	886,090
Cymdeithas Feiblaidd Norway	1816	239,128
Cymdeithas Feiblaidd Stavanger	1828	7,017
Cymdeithas Feiblaidd Finnaidd, yn Abo	1812	239,273
Beibl Gymdeithas Denmark	1814	346,028
Beibl Gymdeithas yr Ieldiroedd	1815	1,287,670
Beibl Gymdeithas Belgium	1834	7,623
Cymdeithasau Beiblaidd Belgiaidd eraill	1839	14,909
Cymdeithas Feiblaidd Antwerp	1834	439
Cymdeithas Feiblaidd Ghent	1834	8,980
Cymdeithas Feiblaidd Schleswig-Holstein	1815	170,827
Cymdeithas Feiblaidd Eutin	1817	15,000
Cymdeithas Feiblaidd Lübeck	1814	26,445
Cymdeithas Feiblaidd Hamburg-Altona	1814	166,671
Cymdeithas Feiblaidd Bremen	1815	75,410
Cymdeithas Feiblaidd Lauenburg-Ratzeburg	1816	29,319
Cymdeithas Feiblaidd Rostock	1816	19,408
Cymdeithas Feiblaidd Hanover	1814	137,008
Cymdeithas Feiblaidd Lippe-Detmold	1816	30,185
Cymdeithas Feiblaidd Waldeck a Pymont	1817	2,800
Cymdeithas Feiblaidd Hesse-Cassel	1818	30,000
Cymdeithas Feiblaidd Hanau	1818	3,316
Cymdeithas Feiblaidd Marburg	1825	16,855
Cymdeithas Feiblaidd Frankfort	1816	75,000
Cymdeithas Feiblaidd Hesse-Darmstadt	1817	31,484
Cymdeithas Feiblaidd Baden	1820	73,449

Cymdeithas Feiblaidd Württemberg...	Ffurad.	Copiau.
Y sefydliad Beiblaidd Protestanaidd Bavariaidd yn Nuremberg	1821	331,819
Y Gymdeithas Feiblaidd Sacsonaidd	1814	515,793
Cymdeithas Feiblaidd Leipzig	1840	34,942
Cymdeithas Feiblaidd Anhalt-Bernburg	1821	4,786
Cymdeithas Feiblaidd Anhalt-Dessau	1836	25,548
Cymdeithas Feiblaidd Weimar	1821	7,236
Cymdeithas Feiblaidd Eisenach	1818	15,081
Cymdeithas Feiblaidd Brunswick	1815	6,312
Cymdeithas Feiblaidd Berg, yn Elberfeld	1813	650,322
Cymdeithas Feiblaidd Prwsia, yn Berlin	1805	4,179,961
Cymdeithas Feiblaidd Basle	1804	654,833
Cymdeithas Feiblaidd Schaffhausen	1813	30,077
Cymdeithas Feiblaidd Zurich	1812	82,972
Cymdeithas Feiblaidd St. Gall	1813	77,660
Cymdeithas Feiblaidd Aargovian	1815	48,229
Cymdeithas Feiblaidd Berne	1816	257,650
Cymdeithas Feiblaidd Neuchatel	1816	37,043
Cymdeithas Feiblaidd Lausanne	1814	226,667
Cymdeithas Feiblaidd Geneva	1814	147,232
Cymdeithas Feiblaidd Coire	1813	12,267
Cymdeithas Feiblaidd Glarus	1819	5,000
Cymdeithas Feiblaidd y Waldensiaid, yn La Tour	1816	4,238
Cymdeithas Feiblaidd Rwsiaidd, yn St. Petersburg	1812	861,105
Y Gymdeithas Feiblaidd Brotestanaidd Rwsiaidd	1826	865,823
Y Gymdeithas Feiblaidd Ioniaidd	1819	7,377

Cyfanswm ... 16,022,824

AMERICA.

Y Gymdeithas Feiblaidd Americanaidd	1817	34,006,822
Y Gymdeithas Feiblaidd Americanaidd a Thramor	...	786,696
Undeb Beiblaidd America	...	603,184
Cymdeithas Feiblaidd y Cyfeillion yn America	1830	127,470

Cyfanswm y copiau ... 35,524,172

Y mae y rhestr ganlynol yn rhoddi golygiad cryno ar yr argraphiadau cyflawn, neu ranau o'r Ysgrythyrau, a argraphwyd neu a brynwyd gan y Gymdeithas Feiblaidd Frytanaidd a Thramor—yn cynnwys y coplau a argraphwyd i'r cymdeithasau cydgynorthwyol yn yr India Ddwyrain, wedi eu gwneuthur i fyny hyd Mawrth 30ain, 1878:—

Enw.	Cyfanswm.
Yr Accra, neu G4	44,569
Yr Aimara, gyda'r Yapaeneg	1,104
Yr Albaneg (Toek), gyda'r Groeg ddiweddar	4,000
Yr Albaneg (Toek)	2,000
Yr Albaneg (Gheg)	13,000
Yr Almaeneg	10,773,098
Yr Amharag	10,000
Yr Aneityum	48,212
Yr Arabaeg	15,580
Yr Arabaeg gyda'r Saeneg	246,354
Yr Arabaeg gyda'r Ffrangcaeg	2,020
Yr Arabaeg gyda'r Ffrangcaeg (mewn llythyrenau Hebraidd)	3,030
Yr Arabaeg gyda'r Ffrangcaeg (mewn llythyrenau Hebraidd)	2,020
Yr Armeniaeg (hynafol)	410
Yr Armeniaeg (diweddar)	24,327
Yr Armeniaeg (hen a diweddar)	51,010
Yr Armeniaeg (Ararat)	3,000
Yr Armeniaeg (Ararat)	13,000

Iaith.	Cyfanswm.	Iaith.	Cyfanswm.
Yr Armeniaeg, gyda'r un hynafol mewn colofnau cyfochrol ...	9,000	Yr Hindwaaeg (Nagri) ...	7,000
Yr Assamaeg ...	300	(Arabaeg) ...	251,079
Y Basque (Ffrangcaeg)...	6,023	(Persiaeg) ...	239,037
gyda'r Yapaenaeg ...	4,561	gyda'r Saesneg ...	4,000
Y Bataeg ...	3,035	(Madras) ...	103,080
Y Bengalaeg ...	712,050	Yr Hungaraeg ...	462,875
(llythyrenau Rhufeinaidd) ...	3,026	Yr Iboaeag ...	4,044
(gyda'r Saesneg) ...	2,018	Yr Icolandaeag ...	30,112
(Mussulman) ...	74,000	Yr Indo-Portugaeg ...	18,000
Y Berber ...	250	Y Wyddelaeag (mewn llythyrenau Rhufeinaidd) ...	30,050
Y Bohemiaeg ...	402,096	(mewn llythyrenau brodorol) ...	91,239
Y Frythonaeg (Breton) ...	20,030	Yr Italaeg ...	1,649,881
Y Bulgaraeg ...	124,925	gyda'r Lladin ...	2,000
Y Bullom, gyda'r Saesneg ...	1,500	Y Japanaeg ...	10,000
Y Burmaeg ...	21,000	Y Javanaeg ...	1,000
Y Canaraeg... gyda'r Saesneg ...	295,500	Yr Iuddewaeag-Almaenaeg ...	1,950
gyda'r Saesneg ...	2,500	gyda'r Hebraeg ...	48,000
Y Carshun ...	4,000	Yr Iuddewaeag-Bersiaeg ...	1,000
Y Catalaeg ...	9,030	Yr Iuddewaeag-Bolaeg ...	44,474
Y Galdeaeag ...	2,000	Yr Iuddewaeag-Yapaenaeg ...	12,000
Y Chinaeg ...	1,345,932	Y Kafir ...	23,505
Y Chippeway ...	1,506	Y Karen-Bghai ...	11,000
Y Goptaeg, gyda'r Arabaeg ...	4,014	Y Karen-Pwo ...	2,000
Y Cree ...	33,590	Y Karen-Sgau ...	10,000
Y Croataeg ...	52,025	Y Khasei ...	6,053
Y Dajak ...	1,500	Y Kinika ...	500
Y Danaeg ...	469,150	Y Kurdish ...	4,000
Yr Isellmynaeg ...	1,450,764	Y Kutchi ...	500
gyda'r Saesneg ...	5,000	Y Lladin ...	20,550
Y Saesneg ... i'r deillion ...	41,612,057	Y Lepcha ...	2,000
gyda'r Saesneg ...	19,964	Y Lettish ...	158,750
Yr Eromangaeg ...	1,007	Y Lifu ...	8,075
Yr Eskimo ...	14,525	Y Lithuanaeg ...	66,113
Yr Esthonaeg, Reval ...	14,269	Y Malagaey ...	338,205
Dorpat ...	35,000	Y Malay (Arabaeg) ...	29,000
Yr Ethopaeg ...	4,120	(llythyrenau Rhufeinaidd) ...	32,503
a'r Amharaeg ...	2,000	Y Malayalim ...	267,765
Yr Ewe ...	1,500	gyda'r Saesneg ...	2,000
Y Faté ...	1,625	Y Maliseet ...	1,520
Y Ffijiaeg ...	44,908	Y Maltaeg ...	3,036
Y Ffinnaeg ...	409,743	Y Mandingo ...	500
Y Fflemingaeg ...	197,075	Y Manchoo ...	1,000
Y Ffrangcaeg ...	8,247,277	Y Manks ...	7,250
gyda'r Saesneg ...	20,110	Y Marathi ...	274,916
gyda'r Almaenaeg ...	18,070	(mewn llythyrenau Modi) ...	51,005
Y Gaelaeg ...	160,126	gyda'r Saesneg ...	3,500
Y Galla ...	6,518	Y Maré (neu Nengonese) ...	16,067
Y Georgaeg ...	8,320	Y Marwari ...	1,000
Y Gondiaeg ...	1,500	Y Mayan ...	1,519
Y Groeg, hynafol ...	139,499	Y Mende ...	5,056
gyda'r Saesneg ...	18,500	Y Mexiaeg ...	250
gyda'r Ffrangcaeg ...	3,000	Y Mic-Mac ...	9,311
gyda'r Almaenaeg ...	6,000	Y Mohawk ...	2,000
gyda'r Lladin ...	3,250	Y Mondari (Kole) ...	2,000
gyda'r Groeg ddiweddar ...	47,324	Y Mongolaeg ...	2,295
ddiweddar ...	399,111	Y Namaqua... Tafodiaith Negroaidd Surinam ...	7,000
Y Greenlandaeg ...	3,200	Y Nepalaeg ...	5,000
Y Gujarati ...	125,878	Y Oriya ...	26,000
a'r Saesneg ...	2,000	Y Maori ...	129,030
(llythyrenau Parai)...	2,249	Y Nias ...	1,010
Yr Hakkaeg ...	4,000	Y Ningpo ...	3,011
Yr Haussaeg ...	3,025	Y Niue ...	15,560
Yr Hebraeg... gyda'r Saesneg ...	682,379	Y Norwegaeg ...	830,366
gyda'r Saesneg ...	7,332	gyda'r Saesneg ...	10,100
gyda'r Ffrangcaeg ...	5,035	Y Nupé ...	506
gyda'r Almaenaeg ...	114,594	Yr Oriya ...	40,000
gyda'r Hungaraeg ...	5,000	Yr Otji ...	21,118
gyda'r Italaeg ...	15,000	Yr Otji-herero ...	2,000
gyda'r Bwylaeg ...	11,000	Y Pali ...	500
gyda'r Russiaeg ...	25,052	Y Persiaeg ...	87,247
gyda'r Dyrcaeg ...	2,500	Y Piedmontaeg ...	1,000
Yr Hindi (Kaithi) ...	297,760	gyda'r Italaeg ...	1,010
(Nagri) ...	379,090	gyda'r Ffrangcaeg ...	2,030
Yr Hindwaaeg (llythyrenau Rhufeinaidd) ...	60,635	Y Pwylaeg ...	389,096
gyda'r Saesneg ...	36,602	Y Portugeaeg ...	391,390
		Y Punjabi ...	130,031
		Y Pushtoo (neu yr Affghanaeg) ...	1,500

Iaith.	Cyfanswm.
Y Rarotongaeg ...	25,932
Y Romanes (y dafodiaith isaf) ...	10,000
(tafodiaith Oberland) ...	8,025
Y Rotuman ...	2,000
Y Rouman ...	213,404
Y Rusaiaeg ...	1,901,864
„ gyda'r Slafoaeg ...	323,072
Y Rurthenaeg... ..	8,000
Y Samoaid ...	40,285
Y Samogitaeg... ..	5,200
Y Sanscrit-Bengali ...	13,000
Y Sanscrit-Deva Nagri... ..	4,000
Y Sanscrit-Oriya ...	1,000
Y Santali ...	5,500
Y Sechuana... ..	17,160
Y Serviaeg ...	132,109
Y Sesuto ...	25,532
Y Sindhi ...	44,734
Y Singaleg... ..	124,000
Y Slafoaeg... ..	246,418
„ gyda'r Bulgaraeg ...	1,000
Y Slofenaeg... ..	23,500
Yr Ysopaeg ...	1,742,100
„ i'r deillion ...	75
„ gyda'r Lladin ...	1,000
Yr Ysopaeg-Sipetiaeg... ..	1,006
Y Sundanaeg ...	1,000
Y Swahili ...	4,048
Y Swedaeg ...	2,688,261
Y Syriaeg ...	18,126
„ gyda'r Carshun ...	2,000
Y Tahitiaeg ...	37,285
Y Tamil ...	1,843,950
„ gyda'r Saesneg ...	32,000
Y Tartaraeg ...	10,446
Y Tigré ...	1,000
Y Telugu ...	643,200
„ gyda'r Saesneg ...	5,000
Y Temne ...	5,500
Y Tinné ...	1,262
Y Tongan ...	23,180
Y Tukudh ...	810
Y Dyrcaeg ...	61,846
„ gyda'r Saesneg ...	1,000
„ gyda'r Ffrangaeg ...	1,000
„ gyda'r Italaeg ...	1,000
„ (mewn llythyrenau Groegaidd) ...	41,961
„ (mewn llythyrenau Armeniaidd) ...	21,299
Y Vandois, gyda'r Ffrangaeg ...	3,020
Y Gymraeg... ..	1,906,285

Iaith.	Cyfanswm.
Y Gymraeg gyda'r Saesneg ...	83,686
„ i'r deillion ...	50
Y Wendaeg... ..	13,000
„ —y dafodiaith isaf ...	5,000
„ —yr Hungaraidd ...	5,000
Y Yoruba ...	31,767

Y nifer o gopïau o Feiblau a gyhoeddwyd gan y Feibl Gymdeithas Frytanaidd a Thramor o Medi 17eg, 1805, hyd Mawrth 30ain, 1878, oedd pedwar ugain a dwy o filiynau, saith a deugain o filoedd, a dau a thrigain—82,047,062.

YSBRYDEGAETH (*Spiritualism*): enw a roddir yn awr ar gyfundrefn sydd yn profffesu dal cymmundeb â'r byd anweledig, yr hon a gafodd ei dechreuad yn benaf yn yr America, tua'r flwyddyn 1848. Ymledodd yn dra buan yn y wlad hono, ac mewn parthau eraill o'r byd; ac ennillwyd llawer i greu ynddi yn Mhrydain, ac yn Ffrainc. Yr oedd yr ysbrydegwyr yn cyfrif fod 1,500,000 yn credu yn y gyfundrefn hon yn yr America yn y fl. 1859, a mil yn ei dadleu yn gyhoeddus, a deg ar hugain yn ei gwasanaethu yn barhaus; ac heb law hyny, yr oedd cannoedd o lyfrau a phamphledau, yn ei hegluro ac yn ei hamddiffyn, wedi dyfod allan o'r waeg. Y mae y cyffro ynghylch hyn i ryw raddau wedi lleihau: ond y mae crediniaeth llawer yn parhau yn ngwionedd y gyfundrefn; ac nid ydyw eu sêl drosti chwaith yn llai. Y mae eraill, a fu yn ei phroffesu yn gyhoeddus iawn, wedi eu profi yn dwyllwyr.

Ceisir weithiau olrhain tarddiad y gyfundrefn yn ol i ysgrifeniadau Swedenborg; ac y mae lle i feddwl fod gweithgarwch rhai o'i ddilynwyr ef yn America, i ryw fesur, wedi darparu meddyliau llawer i dderbyn a chreu hōniadau tebyg i'r eiddo ef:—effaith y darfu i rai arddangosiadau yn mysg yr Ysgydwyr (*Shakers*) yn nhalaeth Efrog Newydd, yn y fl. 1843, wneyd cymmaint, dybygid, tuag at ei gynnrychu. Canfydda ysbrydegwyr y dyddiau hyn ei hymddangosiad yn cael ei rag-amlygu yn ysgrifeniadau Swedenborg; ond y mae dilynwyr Swedenborg yn cadw ar wahân oddi wrthynt; a hyny mewn rhan, dybygid, am nad ydynt yn rhoddi digon o barch i sylfaenydd eu daliadau hwy.

Z.

ZAMO

ZAMOYSKI, JOHN SARIUS: prif ganghellydd Poland, a anwyd yn Skokow, ar y laf o Ebrill, 1541. Pan yn ddeuddeg oed, anfonwyd ef i Paris i'r brifysgol. Ei hofi efrydiau pan yno oeddynt mesuroniaeth, athroniaeth, a rheithofyddiaeth. Symmudodd i Strasburg i ymberffethio yn yr iaith Roeg, ac aeth oddi yno i Padua i astudio chwaneag ar y gyfraith. Talodd lawer o sylw hefyd i ysgrifeniadau y tadau—yr hyn, o bossibl, a gadarnhaodd ei ffydd yn yr Eglwys Babaid. Tra yn Padua, cyhoeddodd amryw weithiau llenyddol. Daeth yn ol i'w wlad ei hun a'i gymmeriad llenyddol yn uchel. Gosododd y brenin, Sigismund Augustus, ef dan gyfarwyddyd y canghellydd, mewn trefn iddo gael ei addysgu yn nygiad yn mlaen fanylion y gorchwylion cyhoeddus. Yn 1569, pennodwyd ef i archwilio ysgrifeniadau y cofnodion gwladwriaethol. Aeth hyn a'i holl amser yn mron am yn agos i dair blynedd; ond bu y nodiadau a wnaeth y pryd hwnw o wasanaeth mawr iddo yn ei fywyd cyhoeddus. Ond gyda marwolaeth Sigismund y dechreuodd bywyd politicaidd Zamoyaki mewn ystyr manwl, a pharhaodd dros ddeng mlynedd ar hugain. Yn nechren y flwyddyn 1573 y galwyd y llwyrwys cyffredinol ynghyd i ethol brenin. Yn y cyfamser, yr oedd yr urdd farchogol, wedi ymdrefnu er ceisio gwrthweithio dylanwad y senedd, trwy ymuno a'u gilydd. Trwy gydsyniad cyffredinol, Zamoyaki a ystyrid yn arweinydd y cynghreirwyr hyn; a thrwy ei ddylanwad ef, disgynodd dewisiad y llwyrwys ar Henri o Anjou, ac yr oedd cryn bwysau yn ei reasymau dros hyn. Pennododd y brenin newydd Zamoyaki yn brif ystafellydd. Amlygwyd anffodlonrwydd mawr o herwydd gwaith Henri yn gommedd llawnodi y cyfammod a gyflwynwyd iddo gan y rhai a'i gwrthwynebant cyn ei goroniad; a siglwyd poblogrwydd Zamoyaki am beth amser gyda'i urdd am ei waith yn amddiffyn Henri ar yr achlysur hwn. Adfeddiannodd ei boblogrwydd, fodd bynag, ar ymadawiad annisgwyladwy Henri o Poland.

Trodd Zamoyaki a'i gyfeillion eu golwg yn awr at Stephen Bathori fel yr unig ymgeisydd am yr orsedd oedd yn debyg o fantoli dylanwad tŷ Awstria. Galwyd y llwyrwys ynghyd yn mis Ionawr, 1576. Cyhoeddwyd Bathori yn frenin, a choronwyd ef yn Krakau. Yna pennododd y brenin Zamoyaki yn brif ganghellydd. Ac yn ystod y rhan fwyaf o'r deng mlynedd y bu Bathori yn teyrnasu, y canghellydd ydoedd ei brif gynghorwr. Yn ol ei gynghor ef y darfu i Bathori ofalu am lenwi ei drysorfa, ac ad-uno taleithiau ei deyrnas. A gwnaed heddwch âg Awstria. Yn y fl. 1579, torodd rhyfel allan yn Livonia, drwy i'r dalaeth gael ei goresgyn gan y Rwssiaid. Galwodd Bathori y llwyrwys ynghyd, a chynghorai yr aelodau i ddial y cam. Tybiai

ZAMO

rhai o'r aelodau y dylesid cyhoeddi rhyfel yn erbyn y Tartariaid hefyd; ond cynghor doeth Zamoyaki, i orphen gyda'r Rwssiaid yn gyntaf cyn ymosod ar un gelyn arall, a fabwysiadwyd. Dechreuwyd y rhyfelgyrch, a bu yn llwyddiannus. Dygai Bathori y gweithrediadau milwrol yn mlaen, a gofalai Zamoyaki am yr achosion gwladol. Llwyrrwys ystormus a gafwyd yn 1580. Yr oedd ei elynion ef yn cenfigennu wrtho, am ei fod mor uchel yn ffafr y brenin; a cheisient lethu ei wladlywiaeth. O'r diwedd, caniatwyd yr arian gofynol, ac adnewyddwyd y rhyfel yn llwyddiannus. Daeth y rhyfel hwn i derfyniad yn nechren y flwyddyn 1582, a gadawyd yr holl ymdrafodaeth gael golwg ar gyttundeb heddwch yn nwyllaw Zamoyaki. Yn ol y cyttundeb hwn, rhoddodd y Czar i fyny Livonia, Esthland, a Novogorod. Ymddangosodd dau genad Tartariaid yn y llwyrwys yn Hydref, 1582, i hawlio teyrnged. Attebodd y Pwyliaid trwy ddanfoni Zamoyaki a hyddin i'r cyffiniau, i'w gosod mewn sefyllfa amddiffynedig—yr hyn a barodd fraw i'r gelyn. Ar ei ddychweliad i Krakau, cafodd nieth y brenin yn wraig. O'r pryd hwn hyd farwolaeth Bathori, ychydig o ran a gymmerodd efe mewn achosion cyhoeddus. Cilioedd i'w gymmydogaeth frodorol, i Skokow, ac ymroddodd i ddiwyllio a gwellhan ei etifeddiaethau, a sefydlu colegau a swyddfeydd argraffu. Ar ol marwolaeth Bathori, yn 1586, er fod ei elynion yn lliosog, daeth yn amlwg nad oedd gafael Zamoyaki ar feddyliau y cyhoedd wedi gwanhanu nemawr. Ymgasglodd pleidwyr Zborowski yn y fath nerth i'r llwyrwys, y mae yn wir, fel y cymmerwyd oddi ar Zamoyaki lywyddiaeth y fyddin. Ond yn ol cynghor ei gyfeillion, casgiodd filwyr; ac erbyn y dydd i ethol brenin, yr oedd ganddo ddeng mil o feirchfilwyr ar lan ddeheuol y Vistula, gyferbyn a Warsaw; a llwyddodd i gael ethol Sigismund III. Gwrthdystiodd Zborowski yn erbyn yr etholiad, ac anfonodd genhadau at yr ymgeisydd arall—sef, yr Archdduc Maximilian—yn ei wahodd i wneuthur ei hawl yn dda trwy rym arfau.

Derbyniodd Sigismund yr orsedd, a daeth i Krakau ar y 29ain o Ragfyr, 1586. Aeth Zamoyaki i wrthwynebu Maximilian yn Silesia, a syrthiodd yr archdduc yn garcharor i'w ddwyllaw ef. Ond ar ei addewid i roddi i fyny bob hawl i'r goron, gollyngwyd ef yn rhydd; ond mor fuan ag y croesodd drosodd i diriogaeth Awstria, gwnaeth yn amlwg ei benderfyniad i beidio parchu ei addewid. Yr oedd y saith mlynedd dilynol o fywyd Zamoyaki yn rhai cynnhyrfus, rhwng rhyfeloedd oddi allan, ac ymrsonau oddi mewn. Nid oedd y brenin yn gyfaill iddo, o herwydd yr oedd yn arfer croesi ei feddwl yn fynych. Ond er yr holl anhawsderaau, llwyddodd y prif ganghellydd i drechu y

fyddin Ottomanaidd yn 1591—2; ac attaliodd encilliad y Tartariaid trwy Poland yn 1593; a gorchfygodd y Tyrciaid yn Wallachia yn 1595, a thrachefn yn 1596; a'r Swediaid yn 1597. Gan fod ei nerth corphorol yn pallu, trosglwyddodd brif lywyddiaeth y fyddin i John Charles Chodkiewicz. O'r pryd hwn hyd 1605, arosodd Zamoyaki gan mwyaf mewn ymneillduaeth. Daeth o'i neillduaeth i'r llwyrwys yn 1605, ac yr oedd hynodrwydd mawr yn perthyn i olygfa ddiweddfaf ei fywyd cyhoeddus. Yr oedd gwraig gyntaf Sigismund III. wedi marw, ac yntau yn awyddus am briodi ei chwaer hi, yr hon oedd dywysoges Awstriaidd. Gwrthwynebai Zamoyaki hyn, gan ei fod ef yn barnu mai mwy manteisiol i Poland a fuasai iddo briodi un o deulu brenhinol Rwsia. Aeth y ddadl gan hyn yn un danlyd. Penderfynodd y canghelydd na chymmerai un rhan ynddi, ond cafodd ei gynhyrfu. Cymmerodd ei eisteddile yn agos i'r orsedd, ac wedi gwneyd ymddiheurad o herwydd ei lesgedd am y rhyddid a gymmerai, aeth yn mlaen i anerch y brenin mewn ffordd nad ydyw tywysogion yn gyffredin yn cael eu hanerch. Dadganai ei farn y dylasai y brenin ymdrechgu dwyn y rhyfel Swedaidd i derfyniad; adgofodd iddo ei fod wedi bod yn euog o'r blaen o aberthu manteision y wladwriaeth er ateb ei ddybenion ei hun; a gwrthdystiodd hefyd yn erbyn iddo briodi tywysoges Awstriaidd fel peth peryglus i Poland. Ac nid ymfoddolodd ar hyn: cyhuddodd y brenin o amcann diogelu y goron i'w fab, ar draul dyfetha y cyfansoddiad, a gohebu yn ddirgelaidd â galluoedd tramor; ac adgofodd iddo hefyd mewn tŷn ddigofus fod y Pwyliaid wedi diorseddu ac alltudio brenhinoedd o'r blaen wedi iddynt gael eu digio ganddynt. Cythruddwyd Sigismund gan ymadroddion mor blaen, ac atebodd yntau yr un mor chwerw; ac ar derfyn ei araeth, gosododd ei law ar ei gleddyf. Ar hyn cyfododd y seneddwyr a'r cynrychiolwyr yn un corph, a dechreuasant furnur; ond clybuwyd llais yr hen ganghelydd yn uwch na'r dwdwr yn dyweyd:—"Dywysog, tywch eich llaw oddi ar y gleddyf! Na chaffed hanesyddiaeth gofnodi ein bod ni yn Frutsiaid, a chwithau yn Cæsar!" Ar derfyn y llwyrwys ymweilliodd Zamoyaki drachefn i fyw ar ei etifeddiaeth. Ar y 3ydd o Orphenaf, 1605, eisteddai yn ei gadair, a thybiai ei weision mai mewn dwys fyfyrdod yr oedd efe; ond erbyn myned ato cafwyd ei fod wedi marw.

Yr oedd Zamoyaki yn ysgolhaig gwych, yn ddiplomdyddwr medrus, ac yn gadfridog llwyddianna. Dengys y ffaith ddarod iddo gadw ei sefyllfa mewn awdurdod am yn agos i ddeng mlynedd ar hugain, mewn gwlad mor gynhyrfus a Poland, ei fod yn ddyd o alluoedd ac egni rhyfeddol; ac y mae ei ysgrifeniadau yn amlygu adnabyddiaeth eang o'r natur ddydol.

ZOLLIKOFER, GEORGE JOACHIM: un o bregethwyr mwyaf hyawdl yr Almaen yn y ddeunawfed ganrif. Ganwyd ef Awst 5ed, 1730, yn St. Galen, yn Switserland. Cymmerwyd gofal ei addysg ar y cyntaf gan ei dad, yr hwn oedd gyfreithiwr clodfawr a pharchus; wedi hyn danfonwyd ef i ysgol gyhoeddus yn ei le genedigol; a thrachefn aeth i athrofydd Frankfurt ar y Maine a Bremen. Wedi iddo orphen ei addysg ragbarotawll, aeth i brifysgol Utrecht, lle yr ymroddodd i astudio duwinyddiaeth yn benaf; ond cyflwynodd lawer o'i amser i astudio

yr hen glasurwyr a'r athronwyr. Yn fuan ar ol iddo ddyohwelyd i Switserland, pennodwyd ef, yn 1754, yn weinidog Murten, yn y Pays de Vaud; ond ni arosodd yn y lle hwn yn hir. Ar ol symmud yr olynol i Monstein ac Ieenburg, gwahoddwyd ef, yn 1778, i fod yn weinidog y gynnulleidfa Ddiwygiedig (Galvinaidd) oedd yn Leipzig. Yn y lle hwn yr arosodd efe hyd ei farwolaeth, yr hyn a gymmerodd le ar y 25ain o Ionawr, 1788, yn y 58ain mlwydd o'i oedran. Gwrthododd symmud o Leipzig, er iddo gael llawer o gynnygion anrhydeddus.

Yr oedd sefyllfa Zollikofer yn Leipzig yn un hynod o fanteisiol, o herwydd yr oedd ei gynnulleidfa yn un o'r rhai mwyaf goleuedig yn yr Almaen; ac yr oedd ei drasodaeth a'r athrawon enwog oedd yn y brifysgol yn cario dylanwad mawr ar ddadbylygiad ei dalent fel areithydd y pulpud. Meddai ddylanwad da, nid yn unig ar ei gynnulleidfa ei hun, ond ar dduwinyddion ienainge Leipzig; i ba rai yr oedd ei ymddygiadau cywir a duwiolfrydig yn gynllun rhagorol o'r hyn y dylasai gwneidog yr efengyl fod. Nid oedd ei wybodaeth, er yn eang, bob amser yn ddwfn; ac yr oedd efe yn gosod mwy o bwys ar y rhanau ymarferol o grefydd nag ar ddamcaniaethau duwinyddol dyfnddysg. Addysgai yr eglwys a'r gynnulleidfa, drwy air ac esamplau, y dylanwad ymarferol y dylasai Cristionogaeth ei gael ar eu hymddygiadau. Yn ei ddull o bregethu yr oedd yn dawel ac urddasol, yn oleu ac argyhoeddiadol, ac nid yn danlyd ac angerddol. Er nad oedd ei bregethau yn hollol yr hyn y gellir ei alw yn boblogaidd, yr oeddynt yn wastad yn glir a dealladwy, ac yn ennill eu ffordd i'r galon trwy y deall. Gwrthweithiai ddrygan a rhagfarnau yr amseroedd, ac ymdrechai ddiwygio syniad y werin am foelodde, ac i oleuo ei wrandawyr yn ngwir ystyr y gair. Yr hyn a wnaei ei ddylanwad fel athraw yn fwy effeithiol ydoedd, y ffaith fod ei fywyd ef ei hun yn esampl mor rhagorol o'r hyn a ddisyg ganddo. Yn mherthynas i'w olygiadau ar byngciau athrawiaethol, ni phetrusai ymosod ar opinyonau cyffredin o'i tybiai eu bod yn gyfryw na ddylesid eu coleddu; ac er nad oedd efe yn un y gellid ei ystyried yn anunionged ei syniadau, etto yr oedd efe yn gwahaniaethu mewn amryw bethau oddi wrth y golygiadau Calviniaidd cyffredin. Cyhoeddodd tua dau gant a hanner o bregethau, a chawsant dderbyniad ffafriol yn yr Almaen. Ar ol ei farwolaeth ef, cyhoeddwyd argraphiad cyflawn o'i holl bregethau, mewn pymtheg o gyfrolau. Cyhoeddodd amryw weithiau llynyddol eraill, ac yn eu plith amryw yn yr ieithoedd Ffrangcaeg a Saesneg—dwy iaith yr oedd efe yn hollol gyfarwydd â hwynt. Y mae deg cyfrol o'i bregethau wedi eu cyhoeddi yn yr iaith Saesneg, o gyfieithiad Mr. William Tooke.

ZUINGLIAD: enw a roddwyd ar ddisgyblion y diwygiwr Protestanaidd enwog Zuingleus; ac o ganlyniad ar aelodau yr eglwysi diwygiedig yn Zwitserland Almaenaidd yn gyffredin. O herwydd y ddadl fu rhyngddynt a'r Lutheriaid yn mherthynas i'r presennoldeb sylweddol yn y cymmun, galwyd hwynt yn 'Sacramentariaid.' Ond yr enw o dan yr hwn y galwent hwy eu hunain oedd 'Efengylwyr'; yr hwn, ar ol peth amser, a gymmerodd le y ddau eraill. Gelwir hwynt hefyd yn Eglwysi Diwygiedig Switserland, ar wahân oddi wrth rai Protestanaidd—enw a gymmhwysswyd yn fwyaf pennodol at yr

eglwys Almaenaidd Diwygiedig, mewn canlyn-
iad i'r gwrthdystiad, neu y 'protest,' a wnaed
yn llwyrwys Spire, yn mis Ebrill, 1529. Dylid
sylwi, pa fodd bynag, nad oedd y Lutheriaid
ddim wrthynt eu hunain yn llawnodi y protest,
gan fod llawer o ddinasoedd yr Almaen a thir-
iarllaeth Hesse, athrawiaeth y rhai oeddynt fel
yr eiddo y Zuingliaid, neu y 'Sacramentariaid,'
hefyd wedi ymuno ynddo. Felly, nid ydyw yr
enw *Protestaniaid* i'w gyfyngu i'r Eglwys Lu-
theraidd; ond y mae yn briodol i'w gymmhwyso,
mewn ystyr hanesyddol, at yr eglwys Almae-
naidd diwygiedig yn gyffredinol. Ni bu y Swis-
siaid yn gyfranog yn y gwrthdystiad hwn—gan
mai gweithred wleidyddol, mewn rhan, ydoedd
o eiddo y taleithiau Almaenaidd.

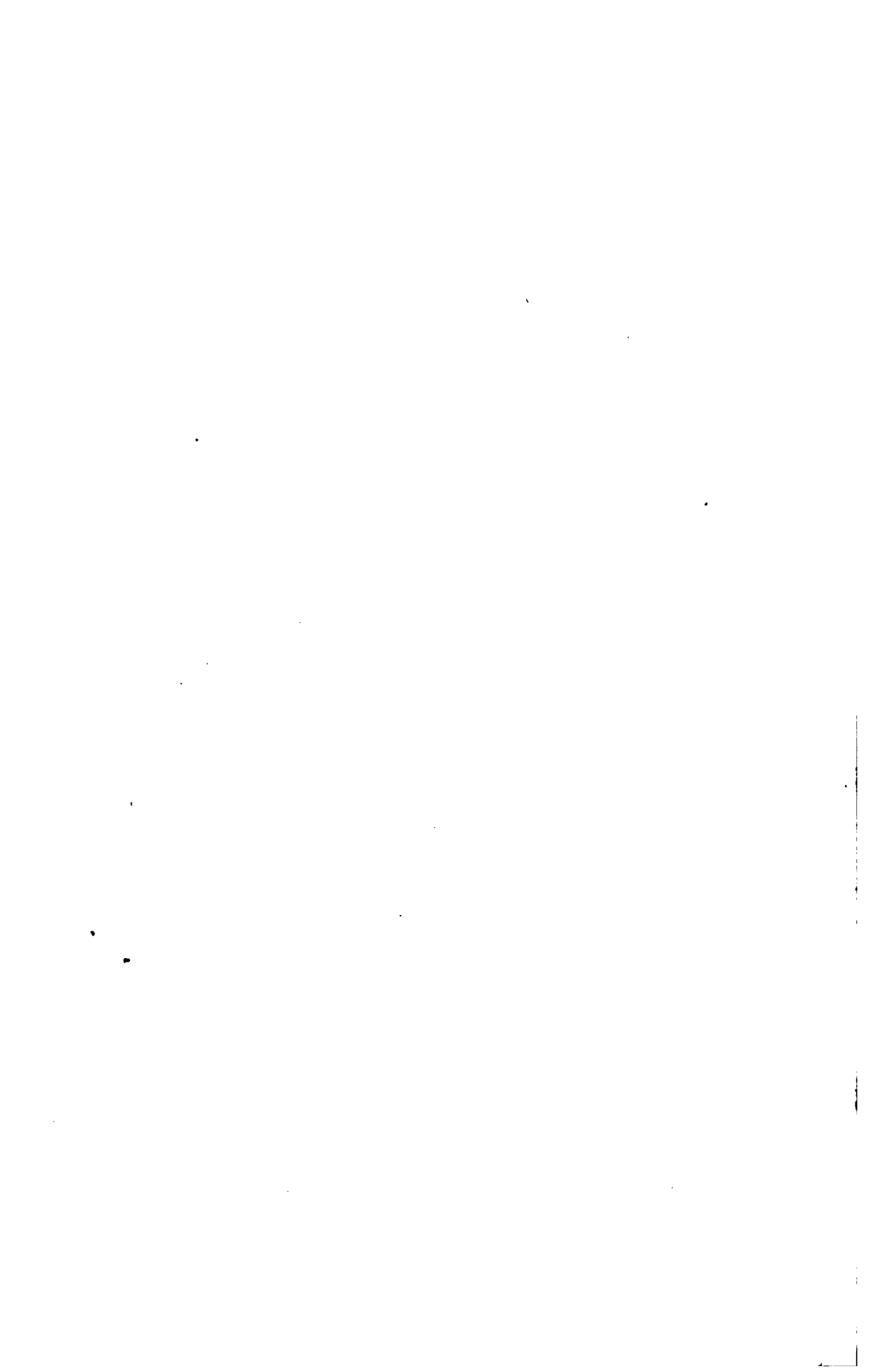
Cofeidiodd taleithiau a threfydd Switzerland
athrawiaethau y Diwygiad fel y pregethwyd
hwynt gan Zuinglius; ond nid oedd y rhai hyn
yn cyfansoddi un eglwys gryno ac unfurf, gan
nad oedd ynddi esgobion na glwysbenogaeth;
o blegid yr oedd y wlad wedi ei dosbarthu yn
wahanol daleithiau gwerinol annibynol, a phob
talaeth yn meddu ei chymmanfa ei hun, yr hwn
oedd yn penderfynu achosion eglwysig, a hono
yn cael ei gwneyd i fyny o w'r llen a llëyg. Yr
oedd Zuinglius o'r dechreu wedi dysgu yr eg-
wyddor o ymostyngiad i'r ynad gwladol mewn
materion yn dal cysylltiad â dysgyblaeth a
llywodraeth wladol. Pethau ysbrydol yn unig
fyddent yn cael eu gadael i'r gweinidogion. Yr
ydym yn darllen am eglwys Zürich, am eglwys
Berne, a Basle, ac eraill. Galwent eu gilydd yn
chworiydd. Yr oeddynt yn byw mewn undeb
& u gilydd, ac yr oeddynt yn cyttuno ynghylch
pynciau sylfaenol y ffydd Gristionogol; ond yr
oedd pob eglwys yn tynu allan ei chredo neu
ei chyffes drosti ei hun. Ond o'r diwedd, daeth
i faddwl amryw fod arnynt angen rhyw gyffes
gyffredin rhyngddynt—yn debyg i'r hon a elwid
Cyffes Augsburg gan y Lutheriaid. O'r Almaen,
pa fodd bynag, y daeth y cyffroad am hyn. Yn
1566, galwodd yr ymherawdwr Maximilian II.
lwyrrwys yn Augsburg i benderfynu y dadleuon
gwleidyddol a gyfodent oddi ar wahaniaethau
crefyddol yn y gwahanol daleithiau Almaenaidd.
Ymdrechai y Lutheriaid i gadw allan y Sacra-
mentariaid, fel y galwent hwy, rhag cymmyrd
rhan yn yr ymhedychiad cyffredinol hwn yn
yr Almaen; ac uwch law y cwbl, ceisient gadw
Frederick III. draw—yr etholydd breinfäol, yr
hwn a ystyrid yn bennaeth y blaidd. Ymgynghor-
odd Frederick & Bullinger, hen gyfaill Zuinglius,
a'i olynydd yn Zürich; ac erfyniodd arno ddan-
fon iddo gyffes o ffydd, y gallai ei gosod o flaen
y llwyrwys. Yn fuan wedi hyn, ysgrifonodd Bul-
linger yn gyfrinachol grynodeb o'r hyn a gredai,
fel cymmunrodd i'w gyfeillion. Yn ystod y

tymor hwn yr ymwelodd yr haint & Switzer-
land, ac y dioddefodd ef ei hun dan ei effeithiau.
Adferwyd ef, modd bynag; ond colodd ei wraig
a'i blant. Anfonodd Bullinger y crynodeb hwn
o'i greddo i'r etholydd, yr hwn a ysgrifonodd ato
i ddadgan y llawenydd a deimlai wrth ddarllen
ei gyffes. Yna dywedai holl daleithiau a thref-
ydd Switzerland, "Onid gwell i ni ei mabwys-
iadu fel yr eiddom ein hunain?" A chafodd ei
mabwysiadu felly ganddynt.

Y mae Vulliem, yr hanesydd Swissaidd di-
weddar, yn gwneyd y sylwadau canlynol gyda
golwg ar hyn:—

"Y mae pob cyffes o ffydd yn cyfranogi o nod-
wedd yr oes yn yr hon yr ysgrifeni'r hi; ond gellir
dywedyd fod yr eiddo Bullinger yn well na'i hoes.
Nid ffwrth dadi byngciol, na gwaith oeraidd a
manwl cynnulliad o dduwinyddion ydyw; ond y
mae hi wedi tarddu allan o feddwl duwioleffrydig
yn oedd yn cael ei ddylanwadu gan ddymuniaid am i
hoddwch ffyn. Gwaith dyn ydoedd, yr hwn pan
yr ysgrifonodd hi, a dybiai ei fod ar fin y bedd, ac
y mae yn cyfranogi o ddirifwch y cyfnod olaf hwn
ar fywyd. Nid oedd un crybwylliad am anathema
ynddi. Ar bwngce y cymmun, dadganai athrawiaeth
Zuinglius yn eglur—ond mewn modd mwy tyer
na'r syniadau blaenorol a draethodd. Prysurodd
Beza, yr hwn a ystyrid yn olynydd i Calvin yn eg-
lwys Geneva, i lawnodi cyffes Bullinger. Rhodd-
odd taleithiau Zürich, Berne, Schaffhausen, Mühl-
hausen, Bienne, a St. Gall, eu cydrysniad iddi. Yr
oedd y rhanau efengylaidd o Appenzell a Glarus
wedi cyttuno yn barod & athrawiaethau eglwys
Zürich. Rhoddodd Neuchâtel hefyd ei ohydsyn-
iad & hwynt. Yr oedd gan Basle hen gyffes o'r eiddo
ei hun; ond nid oedd hono yn gwahaniaethu yn
bwyg oddi wrth gyffes Bullinger; ac yn y ganrif
ddilynol, cydnabyddwyd hi yn ffurfiol yn Gyffes
Ffydd Helvetiaidd—fel y gelwir hi yn bresennol.
Anfonodd Knox, gyda thua deugain o weinidogion
Eglwys Ysgotland, eu henwau i arwyddo eu cydsyn-
iad & hi. Darfu i eglwys y frein-iarllaeth, ac eglwys
Poland a Hungary hefyd, arwyddo y Gyffes Helve-
tiaidd hon. O blegid rhyw resymau—gwleidyddol
yn benaf—fe ddarfu i Eglwys Diwygiedig Ffrainc
dynn allan gyffes iddynt eu hunain, gan gydnabod,
fodd bynag, eu cyttundeb & eglwys Switzerland."

Y mae yr enw *Calviniaid* wedi achlysuero peth
dyryswech yn mherthynas i'r Eglwys Diwyg-
iedig. A siarad yn briodol, blaenor ac athraw
mawr Eglwys Geneva ydoedd Calvin; yr hwn a
ddechreuodd ei yrfa fel diwygiwr amryw fyna-
yddoedd ar ol marwolaeth Zuinglius, a thra yr
oedd y Diwygiad yn Switzerland wedi ei ddwyn
oddi amgylch. Ychydig, os dim, gwahaniaeth
oedd yn ei farn ef gyda golwg ar athrawiaethau
crefydd a'r eglwys Helvetiaidd. Ond nid oedd
dylanwad Calvin yn fawr ar Switzerland, lle yr
oedd y Diwygiad wedi ei gario allan i raddau
pell cyn ei amser ef.

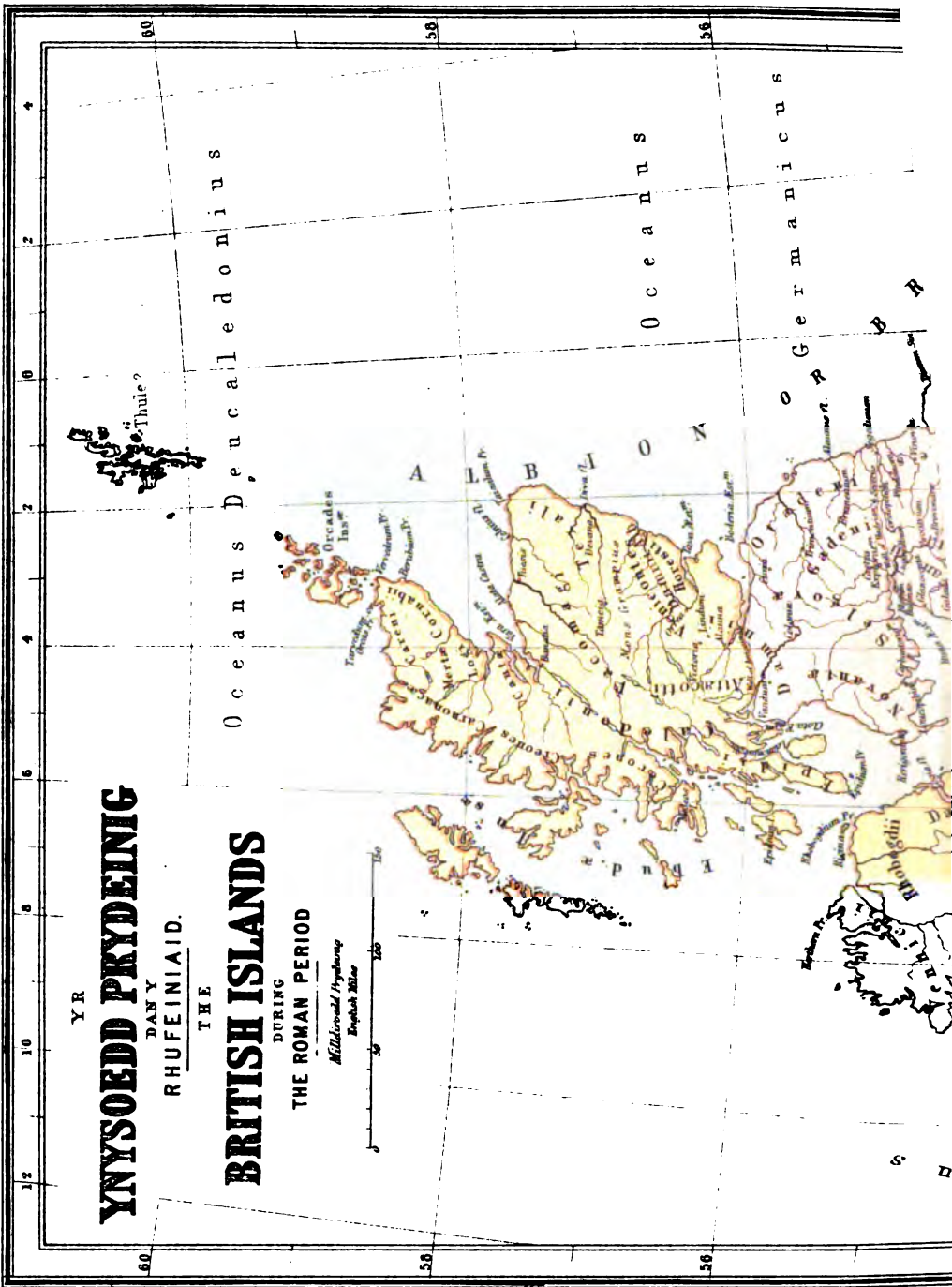
YR
YNYSOEDD PRYDEING

DAY Y
RHUFEINIAD.

THE
BRITISH ISLANDS

DURING
THE ROMAN PERIOD

Millesimal Highway
English Miles

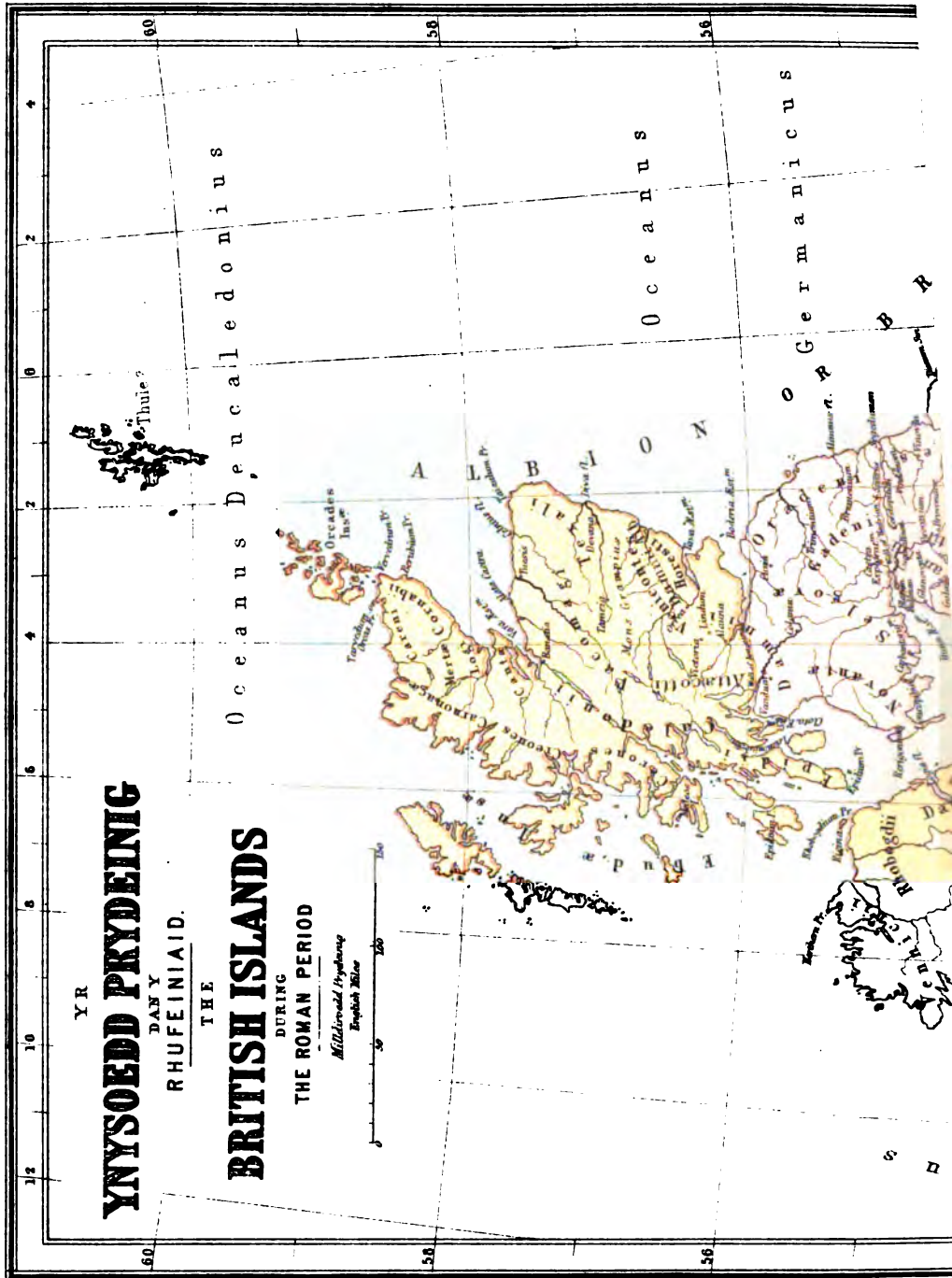

CYHOEDDIEDIG GAN T. GEE. DINBYCH.

YR
YNYSOEDD PRYDEINIG
DABY
RHUFEINIAD.

THE
BRITISH ISLANDS
DURING
THE ROMAN PERIOD
Middle-aged Picturing
English Miles

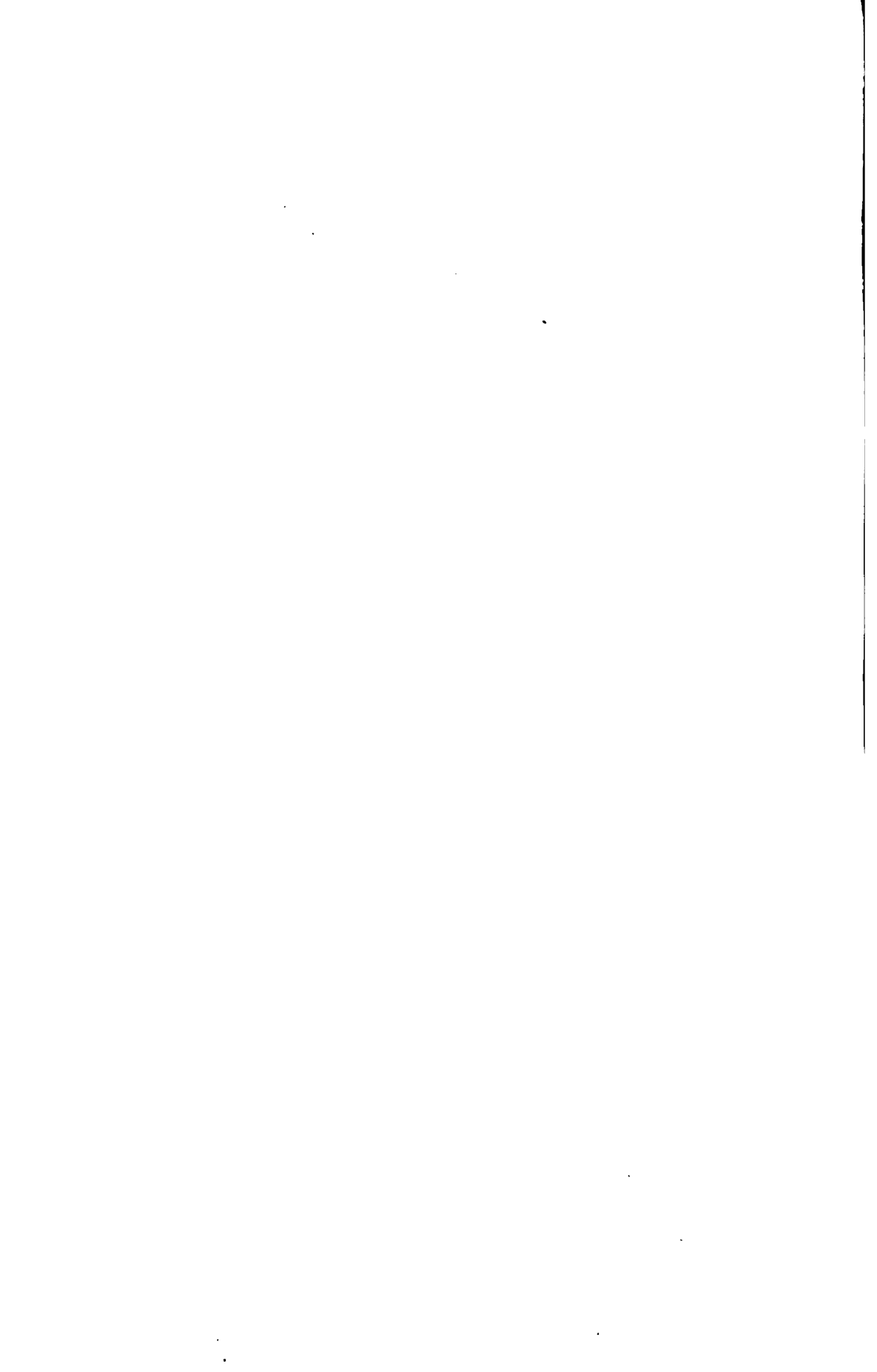

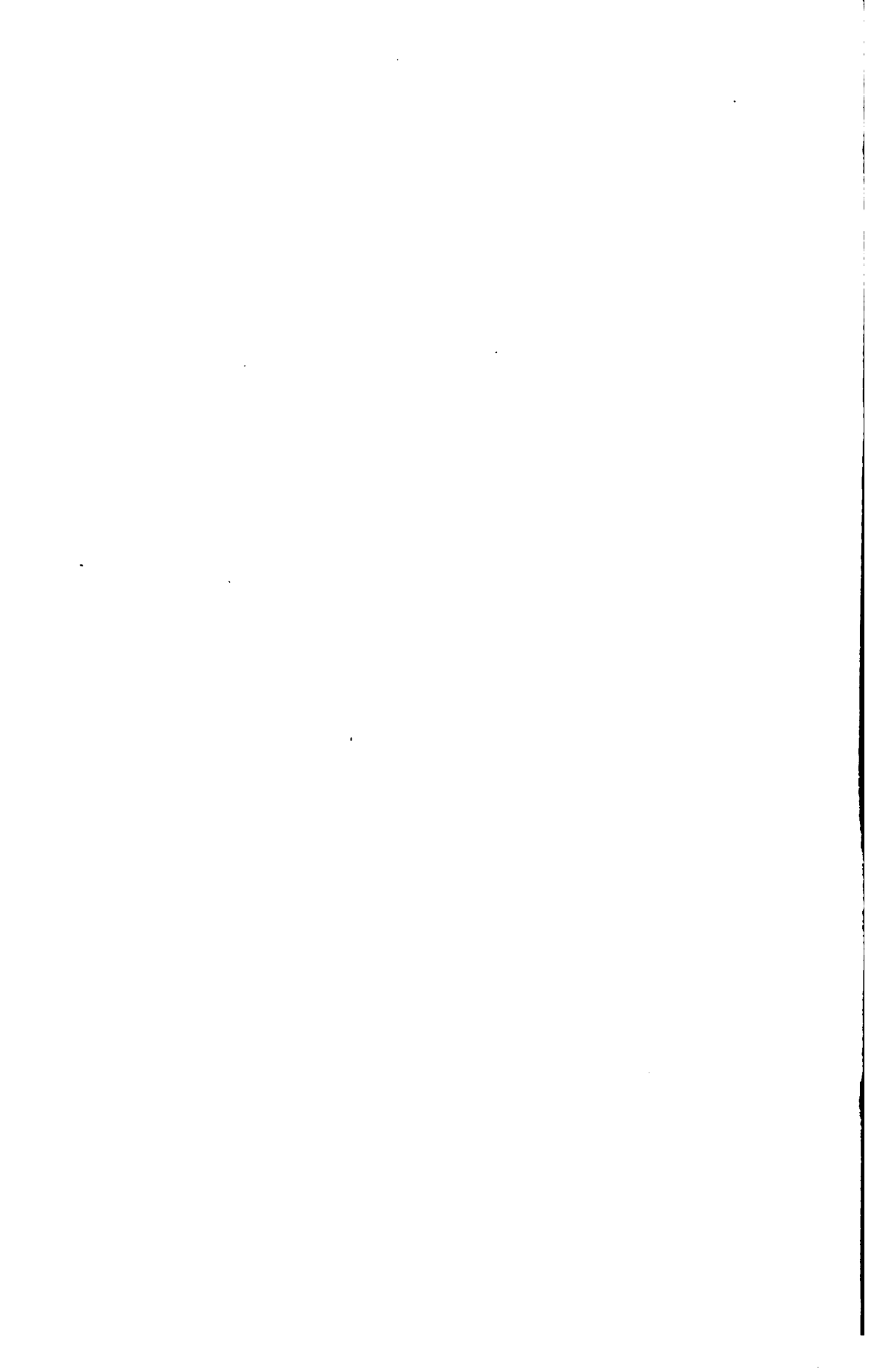
CYHOEDDIEDIG GAN T. GEE. DENBYCH.

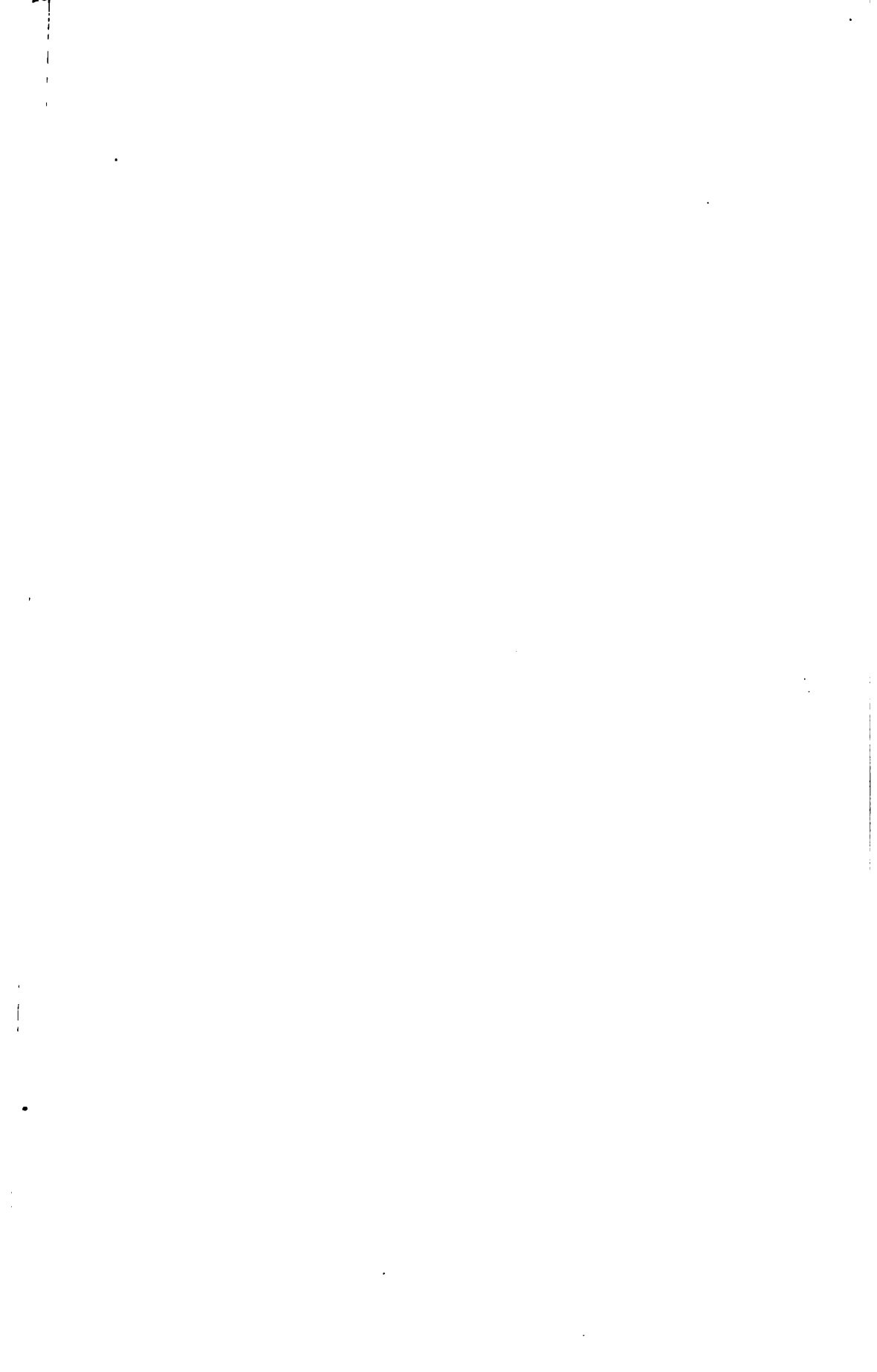

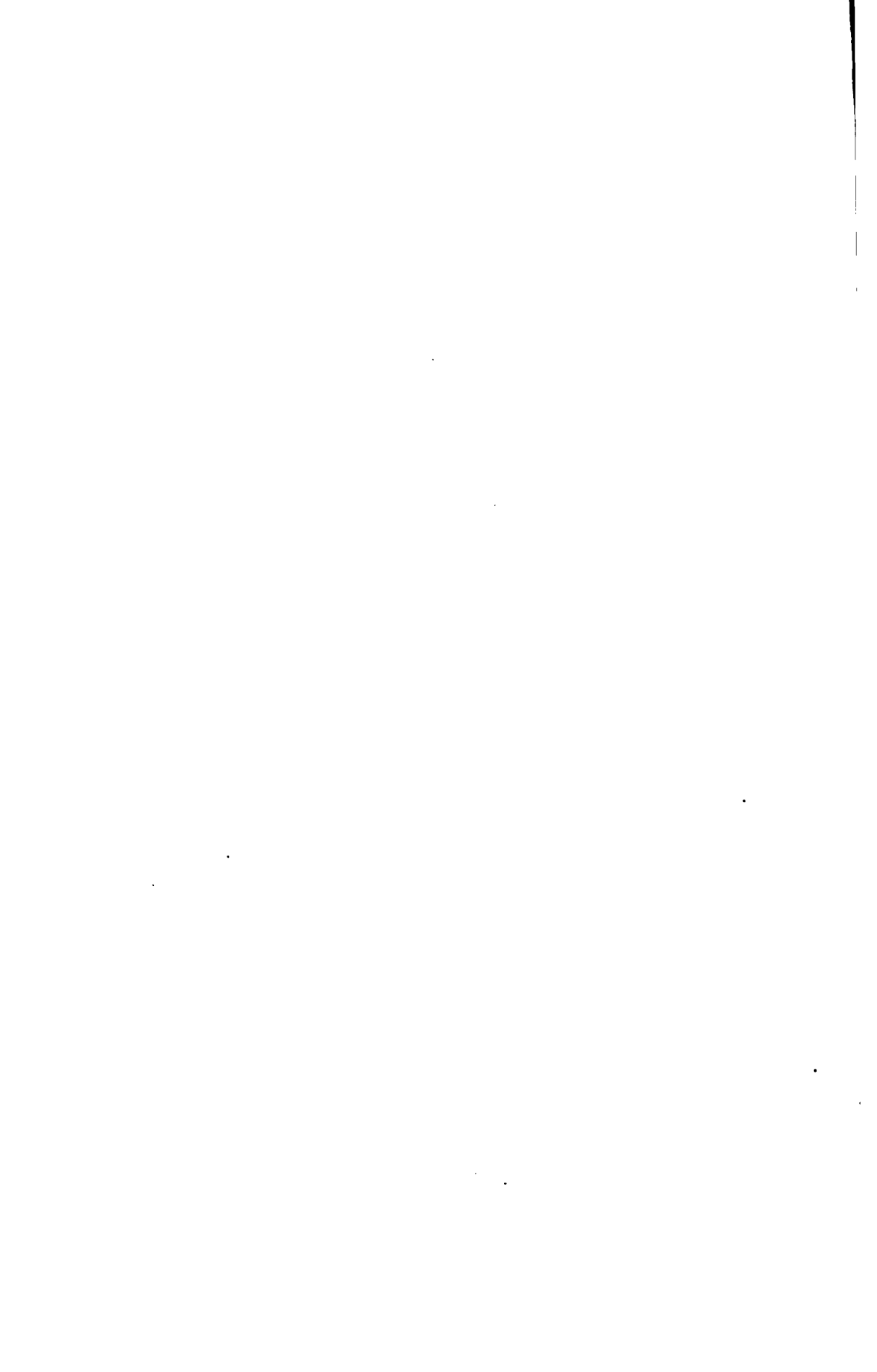

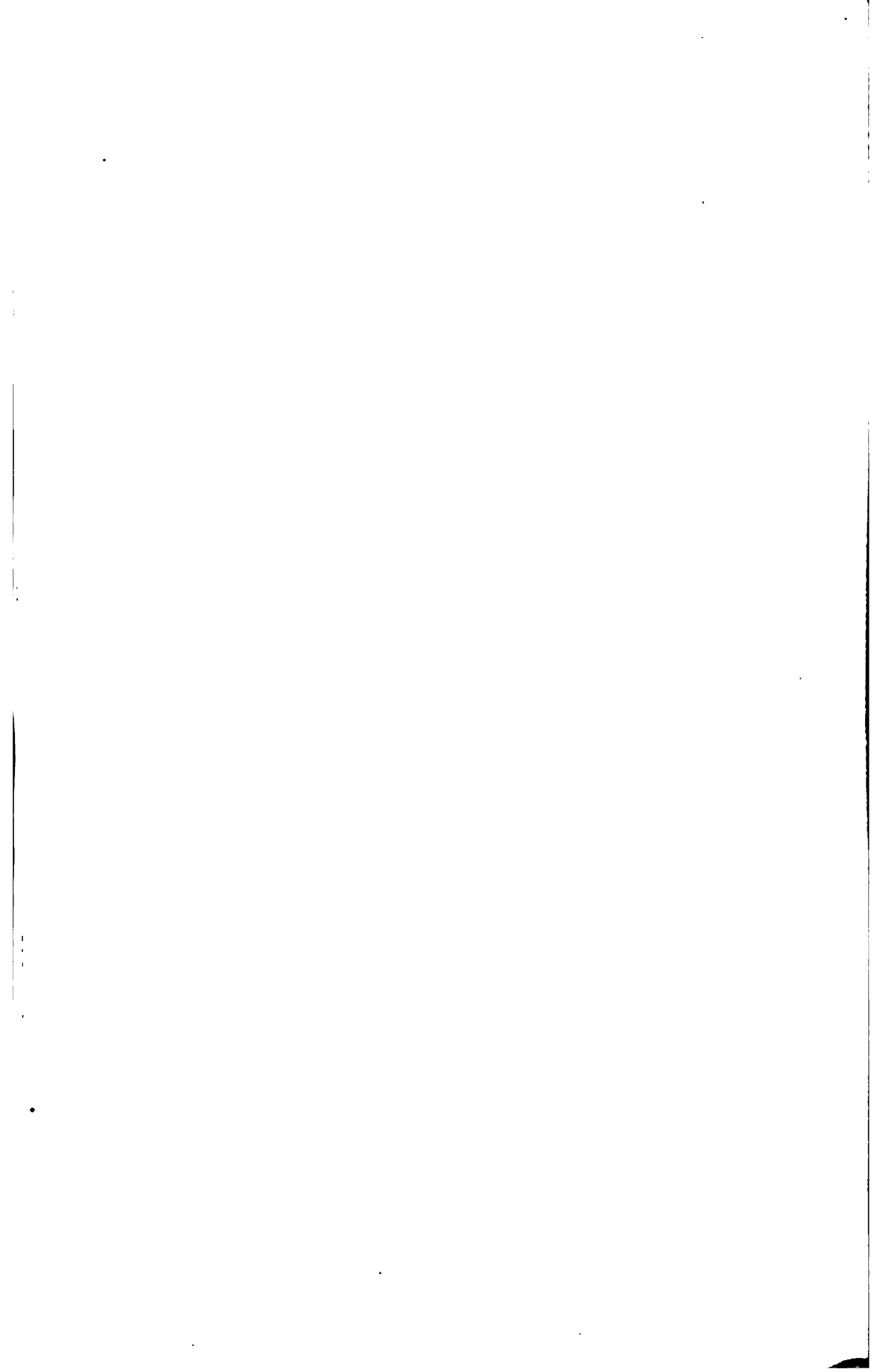

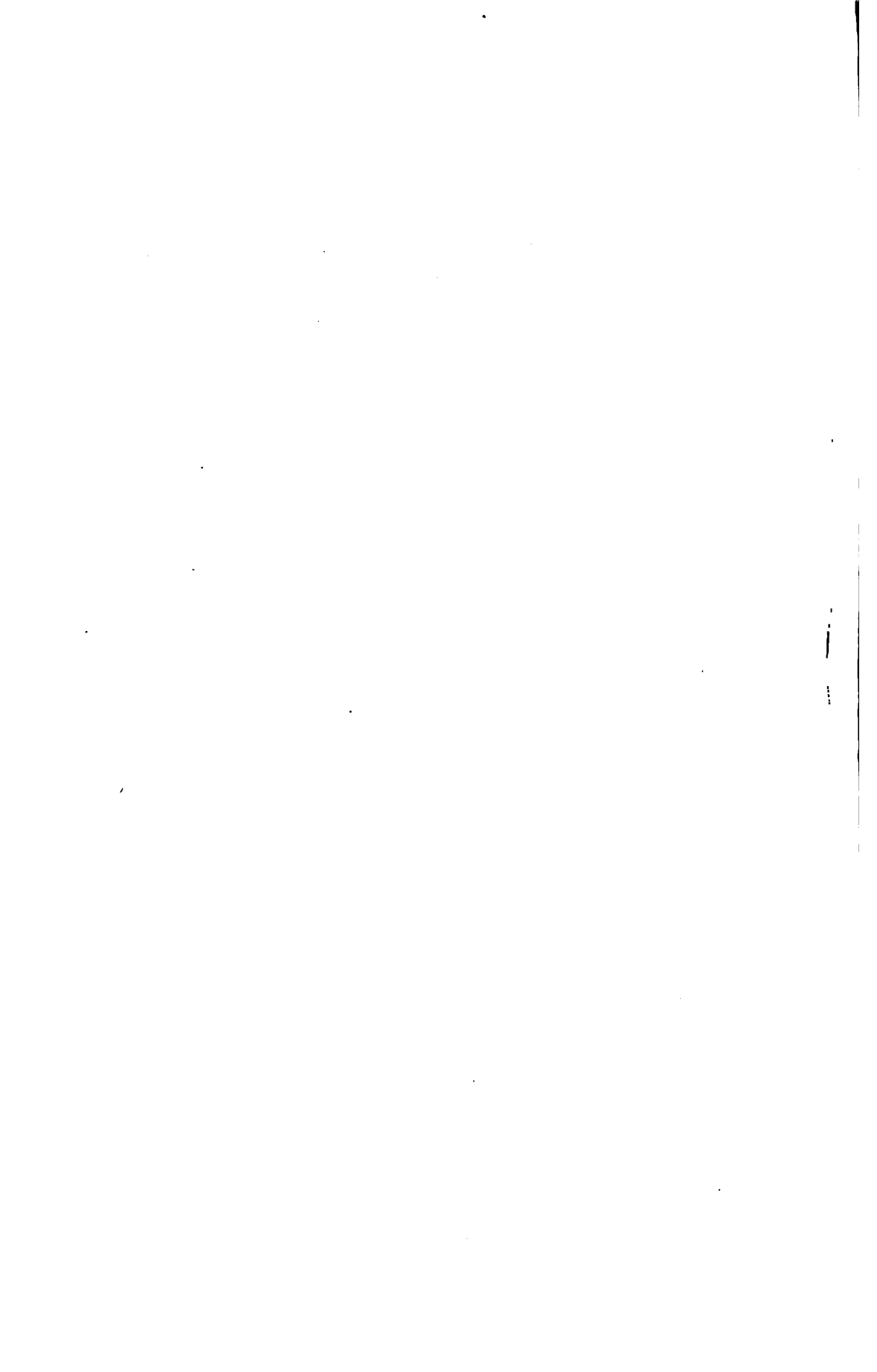

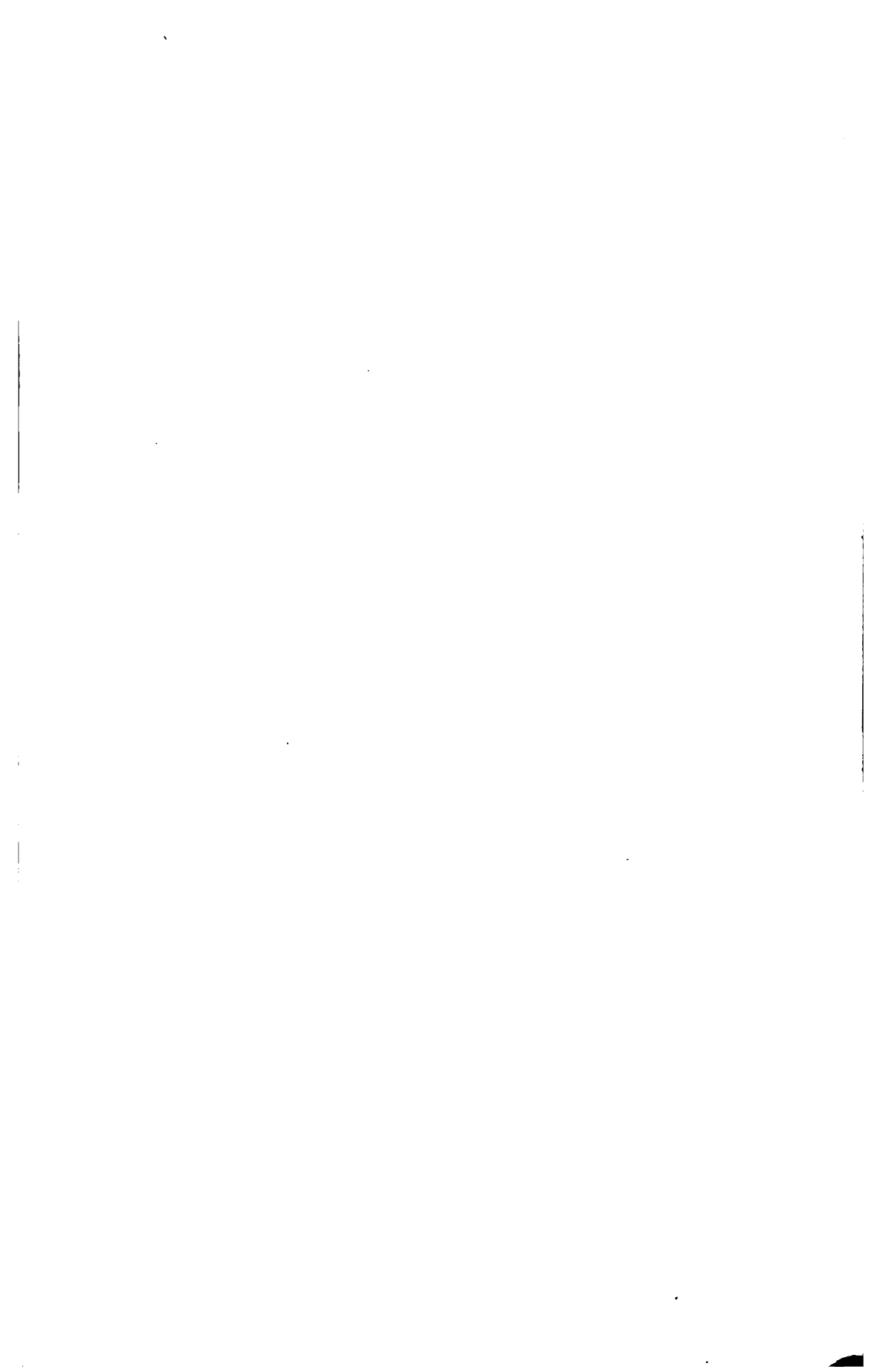

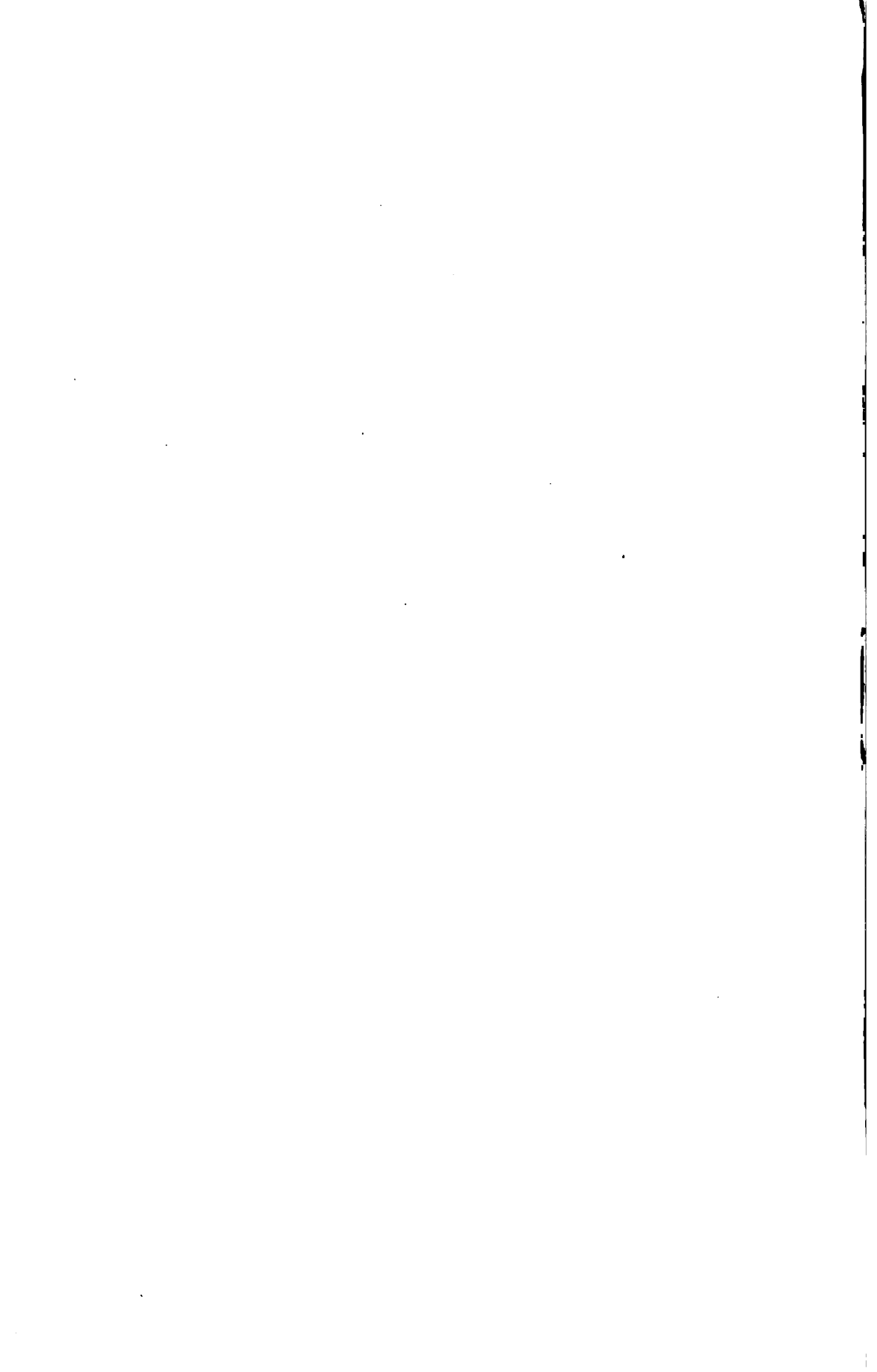

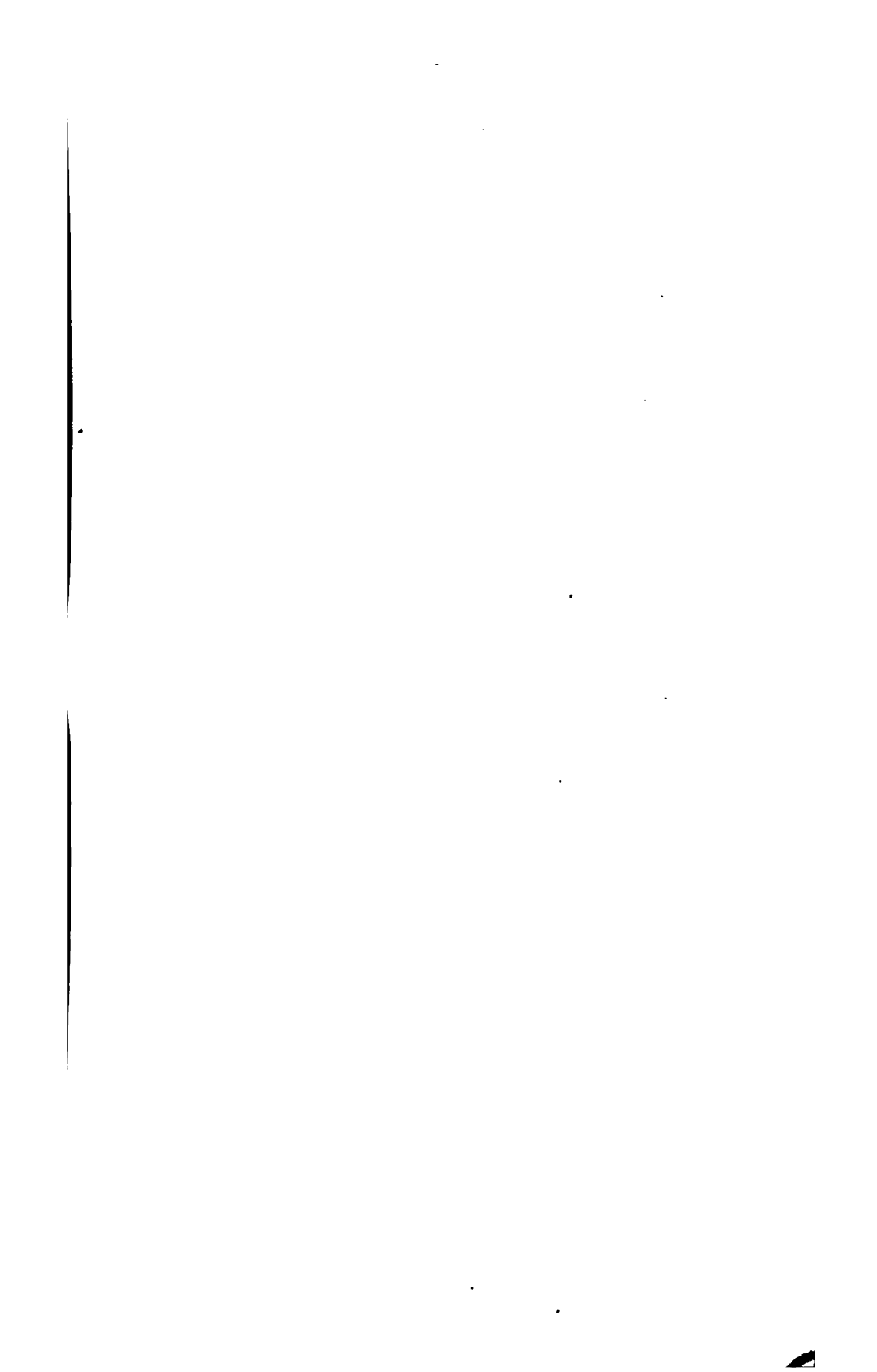

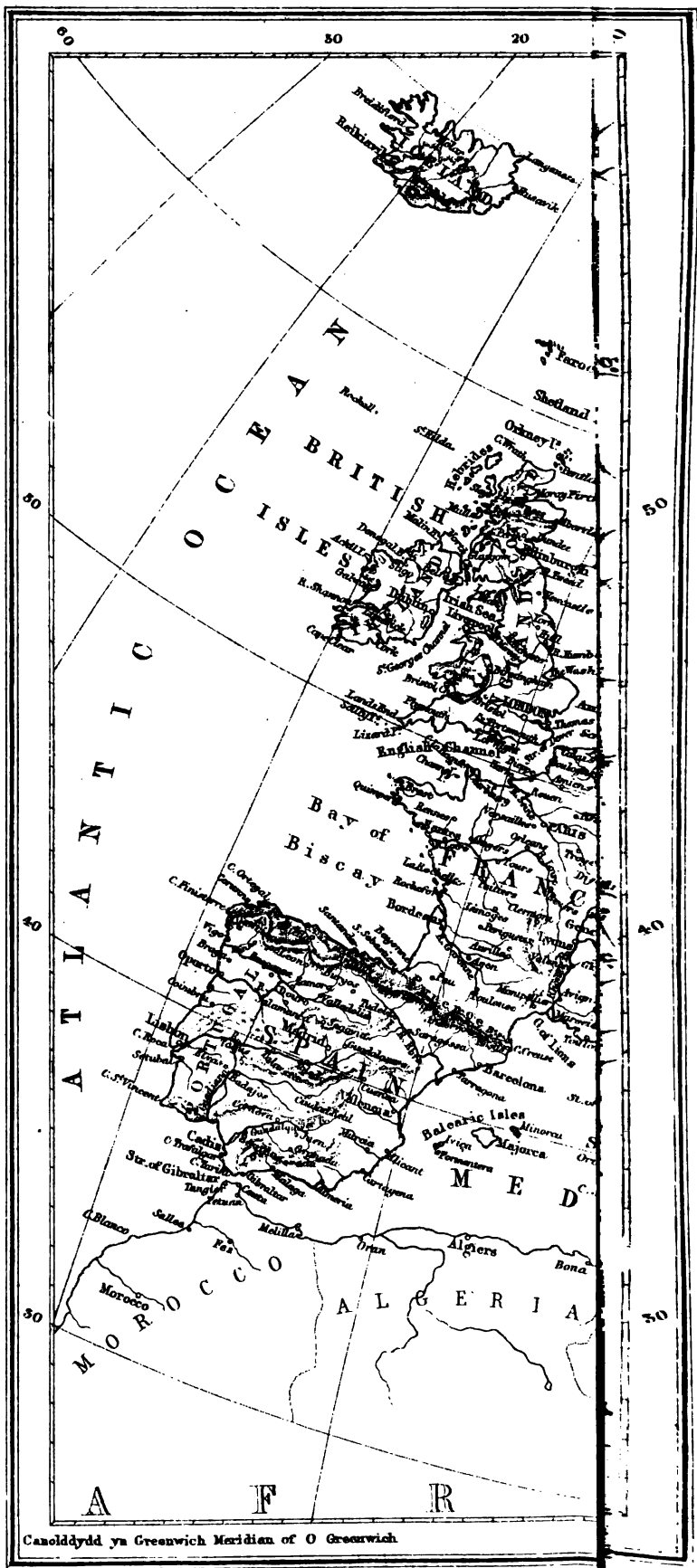
CYHOEDDIEDIG GAN T GEE. DINBYCH

CYHOEDDEDIG CAN T. OEE, DINBYCH.

Canolddydd yn Greenwich Meridian of 0 Greenwich

EWROP.

YSTYR Y TALFYRIADAU A ARFERIR YN Y MAPIAU.

B., <i>neu</i> Bay ...	Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain ...	Mynydd.
Bank, Banks ...	Bryn, Bryniau.	Mts., <i>neu</i> Mountains...	Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Cape ...	Penrhyn.	New ...	Newydd.
Castle ...	Castell.	North, Northern ...	Gogledd, Gogleddol.
Coast ...	Arfordir.	Ocean ...	Cefnfor.
Ch., <i>neu</i> Channel ...	Sianel.	P., <i>neu</i> Port ...	Porth.
East, Eastern ...	Dwyrain, Dwyreiniol.	Pen., <i>neu</i> Peninsula ...	Gorynys.
English Miles ...	Milldiroedd Saesneg.	Plateau ...	Gwastadedd uchel.
Equator ...	Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point ...	Pwynt.
Firth, <i>neu</i> Frith ...	Morgaingo.	R., <i>neu</i> River ...	Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort ...	Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of ...	Adeffilion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of ...	Llynglyn.	S., <i>neu</i> Sound ...	Culfor.
H., Havn., <i>neu</i> Haven ...	Porthladd, <i>neu</i> Machwy	St., <i>neu</i> Saint ...	Sant.
Hil., <i>neu</i> Head ...	Penrhyn.	Sea, <i>neu</i> Sea of ...	Môr.
Hills ...	Bryniau.	Shoal, Shoals ...	Bas-le, Bas-leoedd.
I., Isle, <i>neu</i> Island ...	Ynys.	South, Southern ...	Deheu, Deheuol.
Is., Isles, <i>neu</i> Islands...	Ynysoedd.	St., <i>neu</i> Stra., Straits...	Culfor, Culforoedd.
L., <i>neu</i> Lake ...	Llyn.	Town ...	Tref.
Land ...	Tir. [môr.	Tropic ...	Trofan.
Loch, <i>neu</i> Lough ...	Lluch:—llyn agored i'r	West, Western ...	Gorllewin, Gorllewinol.

CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD AR Y MAP HWN.

Africa ...	Affrica.	Iceland ...	Ynys yr Iá.
Asia Minor ...	Asia Leiaf.	Italy ...	Yr Ital.
Athens ...	Athen.	London ...	Llundain.
Austria ...	Awstria.	Rome ...	Rhufain.
British Isles ...	Ynysoedd Prydeinig.	Russia ...	Rwssia.
Constantinople ...	Caer Cystenyn.	Scotland ...	Ysgotland.
Egypt ...	Yr Aipht.	Spain ...	Yspañ.
England ...	Lloegr.	The Alps ...	Yr Alpau.
France ...	Ffraince.	The Hague ...	Yr Hague.
Germany ...	Yr Almaen.	Turkey ...	Twrçi.
Greece ...	Groeg.	Turkey in Asia ...	Twrçi yn Asia.
Ireland ...	Yr Iwerddon.	Wales ...	Cymru.

Y MAE mynyddoedd a bwrdd-diroedd Scandinavia yn gorwedd yn nghymmydogaeth y cefnfor sydd yn golchi glenydd gogledd-orllewinol Ewrop, lle y mae eu hwyneb gorllewinol yn ymgodi yn serth uwch law y dwfr. O ithfaen y mae y mynyddoedd hyn wedi eu ffurfio yn benaf, ac amrywiant mewn uchder o 2,000 hyd yn 8,000 o droedfeddi. Ymestynant o'r gogledd-ogled-ddwyrain i'r de-de-orllewin, a gogyddant yn raddol i Fôr y Baltic—oddi wrth yr hwn y mae gwastadeddau mawrion Rwsia yn ymestyn hyd at fynyddoedd yr Ural; pa rai sydd yn gadwen ithfaenol arall, ac yn ffurfio y trefyn rhwng Ewrop ac Asia.

Y mae mynyddoedd Germany, y rhai nid ydynt ond o uchder cymmedrol, yn rhedeg yn dramiau trwy ganol y wlad; ac oddi yno y maent yn gogyddo yn raddol tua'r gogledd, nes myned yn ddyffryn isel, yr hwn nid ydyw ond ychydig uwch law gwyneb y môr.

Ymestyna Mynyddoedd yr Alpau o'r dwyrain i'r gorllewin am tua naw cant o filldroedd. Ffurfiant amryw gadwyni, ac y mae y rhai uchaf o honynt yn ymledu i amryw gyfeiriadau o gymmydogaeth Mynydd St. Gothard, yr hwn sydd yn ffurfio math o gnewyllyn i'r holl gyfundrefn fynyddig hon. O'r amryw ganghenau o'r gyfundrefn, y rhai uchaf ydynt yr Alpau Penninaidd a Berneidd, sydd ar y naill law a'r llall yn amgau dyffryn y Rhone Uchaf. I'r gogledd o'r Alpau Berneidd y mae bwrdd-dir o uchder cymmedrol, yn ymestyn o droed y Jura, ac yn cynnwys dyffrynoedd llynau Switzerland. Yn yr Alpau y mae y brynau uchaf yn Ewrop; ac ymddengys mai ithfaen sydd yn gwneyd i fyny ran fawr o honynt. Y mae creigiau calch hefyd yn nghadwen y Jura. Ond y mae yn rhaid eu bod wedi eu codi i'w safle bresennol ar ol cyfnod yr ail ffurfiadau, y rhai sydd yn gwneyd i fyny yr haenau sydd ar eu hystlysau.

Math o ganghenau o'r Alpau ydyw yr Appennines—y rhai sydd yn ymestyn trwy ornyys Italy. Gwneir hwynt i fyny yn benaf o greigiau calch yr ail ffurfiad, ac y maent o uchder cymmedrol.

Y mae y gadwen o fynyddoedd a elwir y Pyrenees yn ymestyn o Fôr y Canoldir yn y dwyrain i lenydd Cefnfor y Werydd yn y gorllewin, am tua 560 o filldroedd. I'r deheu a'r gorllewin o honynt y mae bwrdd-dir Canolbarth Yspañ; yr hwn sydd yn ffurfio y rhan mewnol o'r gorynys, mor bell i'r de a chadwen y Sierra Morena. Yr ochr arall i'r gadwen hono y mae dyffryn ffrwythlawn Guadalquivir (gwastadedd Andalusia), rhwng yr hwn a llinell arforawl Môr y Canoldir y mae cyfran o gadwen y Sierra Nevada. Y mae copoedd rhai o'r mynyddoedd hyn yn llawn mor uchel a brigau y Pyrenees.

Y mae mynyddoedd Ffraince, y rhai a gysylltir yn benaf ar y dwyrain a chyfundrefn mynyddoedd y Jura, yn ymestyn o'r gogledd-ddwyrain i'r de-orllewin, ac o uchder cymmedrol. Y mae mynyddoedd yr Auvergne, yn nghanolbarth y wlad, yn llosg-fynyddoedd; a cheir yno olion amryw o hen losg-eneau hyd heddyw.

EWROP.

Ymestyna cadwen y Mynyddoedd Carpathiaidd am tua phum cant o filldroedd o'r gogledd-orllewin i'r de-ddwyrain, ac o derfynau gogleddol dyffryn y Danube hyd Saxony.

Gorchuddir Twrci a gwlad Groeg â llawer o fynyddoedd. Er nad ydynt yn drumiau rheolaidd, gellir dywedyd fod eu rhediad cyffredinol o'r gogledd-orllewin i'r de-ddwyrain. Perthyna iddynt rai o fynyddoedd enwocaf yr hynafiaid—megys y Pindus, Helicon, a Parnassus, &c.

Yn Mhrydain, y mae y Mynyddoedd Grampiaidd (*Grampian Hills*) yn ymestyn trwy ganolbarth a gorllewinbarth Ysgotland; a cheir mynyddoedd yn Cumberland yn ngogledd-orllewin Lloegr a llawer o fynyddoedd a brynau hefyd o fewn y Dywysogaeth. Y mae mynyddoedd Cymru a Cumberland o'r ffurfiad cyntaf; ac y mae ffurfiadau y Mynyddoedd Grampiaidd yn benaf i'w hithfaen a chreigiau crisialaidd eraill.

Gyda golwg ar fwrdd-diroedd Ewrop, y mae eu uchder canolog (*mean height*) yn debyg fel y canlyn:—Bwrdd-dir canolbarth Yspain yn 2,000 o droedfeddi; bwrdd-dir Germany Ddeheuol (Bavaria, &c.), yn 1,600; a bwrdd-dir y rhan ddeheuol o Norway yn 4,000 o droedfeddi uwch law arwyneb y môr.

Yn gymmaint a bod y grefydd Gristionogol yn blodeno yn Ewrop yn fwy nag mewn unrhan arall o'r byd, ni a ddodwn yma amcan-gyfrifon diweddar am rifedi y rhai sydd yn profesu y crefyddau a arddelir yn ngwahanol barthau y byd:—

<i>Y Protestaniaid</i> —y rhai sydd yn preswyllo yn ngogledd-orllewin Ewrop, America Ogleddol, ac Awstralia, &c. ...	70,000,000
<i>Y Pabyddion, ac Eglwys Groeg</i> —y rhai a breswylant yn neheubarth, dwyrainbarth, a gogledd-ddwyrain Ewrop, ac yn Syria, Armenia, ac America Ogleddol a Deheuol ...	217,000,000
<i>Yr Iuddewon</i> —y rhai sydd i'w cael yn mhob gwlad, o'r bron, ar wyneb y ddaear ...	5,000,000
<i>Y Mahometiaid</i> —y rhai sydd yn trigo yn Twrci yn Ewrop, ac Asia, Arabia, Persia, Afghanistan, India, a Gogledd Affrica, &c. ...	120,000,000
<i>Y Brahmuniaid</i> —y rhai sydd yn byw yn India ...	130,000,000
<i>Y Buddhistiaid, a dilynwy'r Confucius</i> —cartref pa rai ydyw China, Mongolia, Japan, Ceylon, ac ynysoedd yr Ynysoedd Malaiaidd... ..	500,000,000
Yn ddiweddar oll—y <i>Paganiaid</i>	100,000,000
	<u>1,142,000,000</u>

TEYRNASOEDD Y BYD

YN Y FLWYDDYN 1879.

AWSTRIA

EIN hamcan yn y tudalennau canlynol ydyw rhoddi crynodeb mor fyr ag sydd yn bosibl o sefyllfa TEYRNASOEDD Y BYD ar yr adeg bresennol, gan fod cyfnewidiadau pwysig wedi cymeryd lle er pan yr ysgrifenyddyd yr arthyglau sydd yn dwyn perthynas â hwynt yn y gwaith hwn, a chan fod amryw o'r gwledydd wedi eu gadael allan yn fwriadol, er mwyn i ni allu rhoddi y manylion diweddfaf am danynt. Dechreuwn gydag EWROF—y rhan agosaf atom—gan drefnu y gwledydd yn ol llythyrenau y wyddor.

AWSTRIA-HUNGARY.

Y mae yr ymherodraeth hon yn awr yn cael ei gwneuthur i fyny o freniniaethau Awstria a Hungary, o dan deyrnasiad Francois Joseph I., yr hwn a elwir yn 'Ymherawdwr Awstria, a Brenin Hungary.' Y mae y brenin presennol yn fab i'r archddug Franz Karl. Ganwyd ef Awst 18fed, 1830. Cyhoeddwyd ef yn ymherawdwr Awstria ar ol ymddiswyddiad ei ewythr, Fredinand I.; ac i'w dad wrthod y goron, Rhagfyr 2il, 1848. Coronwyd ef yn frenin Hungary, a chymmerodd lŵ y cyfansoddiad Hungaraidd Mehefin 8fed, 1867. Priododd, Ebrill 24ain, 1854, y dywysoges Elizabeth, merch i'r archddug Maximilian o Bavaria. Y mae iddo dri o blant; dwy ferch, ac un mab—etifedd yr orsedd; sef, yr archddug Rudolf, yr hwn a anwyd Awst 21, 1858. Y mae yr ymherawdwr yn derbyn o'r wladwriaeth at ei wasanaeth y swm o 930,000p. :—un gyfran o'r swm hwn, sef 465,000p., yn cael ei dalu iddo fel ymherawdwr Awstria, allan o gyllid Awstria Germanaidd, a'r gyfran arall fel brenin Hungary, o gyllid Hungary.

Er y flwyddyn 1867 y mae Awstria a Hungary yn ffurfio un deyrnas ddeubarthol, yn cynnwys y frenhiniaeth Almaenaidd a'r un Magyaraidd. Gelwir y gyntaf yn swyddol yn AWSTRIA, a'r olaf yn HUNGARY. Y mae gan y ddwy wlad ei senedd, ei gweinidogion, a'i llywodraeth ei hun. Y mae y ddolen gyssylltiol rhyngddynt yn gynnwysedig yn mherson penadur trefnodd, mewn byddin gyffredin, llynges, a diplomyddiaeth, ac mewn corph llywodraethol a adwaenir wrth yr enw 'dirprwyiaethau.' Y mae y dirprwyiaethau hyn yn ffurfio senedd o chwech ugain o aelodau. Dewisir un hanner o'i aelodau gan ddeddfwriaeth Awstria, a'r hanner arall gan ddeddfwriaeth Hungary :—y tŷ uchaf o bob un yn dychwelyd ugain, a'r tŷ isaf ddeugain o ddirprwywyr. Ar byngciau yn dal cyssylltiad âg achosion cyffredin y ddwy wlad, y mae y dirprwywyr hyn yn gallu rhoddi pleidlais derfynol; ac nid ydyw yn penderfyniadau yn gofyn am gadarnhâd na chymmeradwyaeth y seneddau fydd wedi eu dewia. Y dull cyffredin ydyw, i'r dirprwywyr eistedd a phleidleisio mewn dy ystafell :—cynnrychiolwyr Awstria briodol yn

ffurfio y naill, a chynnrychiolwyr Hungary y llall. Ond os nad ellir cyttuno ar yr achos neillduol fydd ger eu bron yn y modd hwn, y mae yr holl aelodau i gydgyfarfod, ac, heb ddadleu yr achos, i gofnodi y bleidlais derfynol, yr hon a fydd yn rhwymedig ar yr holl ymherodraeth. Y mae awdurdod y dirprwywyr yn gyfyngedig at achosion tramor a rhyfel.

Y grefydd wladwriaethol yn Awstria ydyw Pabyddiaeth; ond caniateir goddesiad i bawb sydd yn ymneillduo oddi wrthi. Yn ol cyfrifon y cofrifiad diweddfaf, y mae rhyw gymmaint dros 66 y cant o breswylwyr yr ymherodraeth yn Babyddion; ac o'r gweddill, y mae 11 y cant yn perthyn i'r Catholicaid Groegaidd, 10 y cant i'r Protestaniaid Efynglaidd, a 9 y cant i'r Eglwys Roegaidd Byzantiaidd. Perthyna i'r Eglwys Babaidd lawer o feddiannau tirol yn Awstria. Hyd yn ddiweddar iawn, yr ydoedd addysg yn mhell yn ol yn Awstria, a'r boblogaeth amaethyddol yn mron yn hollol anlythyrenog. Ond y mae ymdrechadau canmoladwy wedi eu gwneuthur, modd bynag, yn yr ugain mlynedd diweddfaf, i ddwyn yn mlaen wellhâd yn y peth hwn, drwy sefydlu ysgolion, a phenodi athrawon. Pasiwyd yno ddeddf i wneyd addysg yn gyffredinol a goriodol; ac er nad yw ei darpariaethau yn cael eu cario allan gan y rhai sydd o hiliogaeth Slafonaidd, y mae poblogaeth Germanaidd yr ymherodraeth yn ei oharo allan yn fanwl.

Yn ol cyttundeb a wnaed yn mis Chwefror, 1868, rhwng llywodraethau a deddfwriaethau Awstria a Hungary, y mae y flanaef i dalu deg a thrigain y cant, a'r olaf ddeg ar hugain y cant, tuag at draul cyffredin yr ymherodraeth—heb gynnwys y llôg ar y ddyled wladol. Yn gymmaint a bod cyfansoddiad gwleidyddol yr ymherodraeth Awstriaidd yn cydnabod tair senedd wahaniaethol, y mae yno hefyd dair cyllideb yn cael eu paratoi :—un i'r holl ymherodraeth, a'r ddwy eraill yn ymwneyd â threuliadau y ddwy wlad. Y mae cyllideb Awstria briodol am y pum mlynedd diweddfaf yn dangos fod y cyllid a'r treuliadau fel y canlyn :—

Blynnyddoedd.	Derbyniadau.	Treuliadau.
1874 ...	38,980,000p.	38,730,000p.
1875 ...	37,308,989p.	38,223,104p.
1876 ...	37,894,194p.	40,386,967p.
1877 ...	37,663,781p.	40,556,947p.
1878 ...	39,979,516p.	42,312,170p.

Yr oedd amcangyfrifon cyllid a threuliadau Hungary am yr un amser fel y canlyn :—

Blynnyddoedd.	Cyllid.	Treuliadau.
1874 ...	24,402,790p.	25,673,362p.
1875 ...	21,213,850p.	22,746,415p.
1876 ...	22,542,468p.	24,074,205p.
1877 ...	21,833,949p.	23,341,042p.
1878 ...	21,984,611p.	23,936,143p.

Mesura arwynebedd yr ymherodraeth Awstriaidd tua 240,943 o filldroedd ysgwâr, ac yr oedd yn preswyllo ar y rhai hyn, pan y cymmerwyd y cofrifnâd diweddaf, yn Rhagfyr 31ain, 1869, boblogaeth o 35,904,435, neu 159 ar bob milldir ysgwâr. Yn ol amcangyfrif awyddol a gyhoeddwyd, yr oedd holl boblogaeth yr ymherodraeth wedi codi i 37,350,000 erbyn diwedd y flwyddyn 1876, a'r cynnydd yn mron i gyd wedi cymmeryd lle yn y gyfran Almaenaidd o'r ymherodraeth.

Penderfynwyd yn Nghydynghorfa Berlin, yn ol y cytundeb a lawnodwyd yno Gorph. 13eg, 1878, fod taleithiau Bosnia a Herzegovina yn cael eu meddiannu, a'r cyfreithiau eu gwneiddu gan Awstria-Hungary, a chariwyd allan y penderfyniad yn nghorff yr un flwyddyn. Tir-iogaethau yn perthyn i Twrci oedd y rhai hyn yn flaenorol. Y maent wedi chwanguo 28,125 o filldroedd ysgwâr, a 1,061,000 o boblogaeth at ymherodraeth Awstria-Hungary; yr hyn sydd yn gwneid holl arwynebedd yr ymherodraeth yn awr yn 269,068 o filldroedd ysgwâr, a'r boblogaeth yn 38,500,000.

Yn ol cyfrifon gwneidog rhyfel yr ymherodraeth, yr oedd yn mrenhiniaeth Awstria yn nechreu 1878 fyddin sefydlog yn rhifo 267,332 o wŷr yn amser heddwch, a 771,566 pe daethai yn rhyfel. Yn ol cyfrifath 1868, y mae holl nerth milwrol y wlad, a chynnwys y môr-filwyr, i fod yn 800,000 o wŷr:—Awstria briodol i ddarparu 470,368, a Hungary 319,632 o wŷr. Ffurir y fyddin yno ar yr un cynllun ag un Prwsia, trwy wneuthur pob dyn yn ddarostyngedig i ddwyn arfae. Tymmor y gwasanaeth ydyw deng mlynedd:—tair o honynt allan gyda'r fyddin, a'r saith eraill i'w hystyriod yn perthyn i'r gefnyddin. Yr oedd gallu llyngesol Awstria yn niwedd y fl. 1878, yn cynnwys 14 o longau haiarn-wig, a 37 o agerlestri eraill—y rhan fwyaf o honynt yn rhai bychain. Heb law hyn, yr oedd ganddi ddeg o hwyll-longau hefyd. Nifer y môr-filwyr oedd 6,178. Tymmor y gwasanaeth yn y llynges ydyw wyth mlynedd.

Dyled wladol yr holl ymherodraeth, Gorphenaf laf, 1878, oedd 300,042,912p.—at yr hyn y mae dyled neillduol Hungary i'w chwanguo, o 43,400,000p.

Fel y canlyn yr oedd masnach Awstria-Hungary, yn cynnwys dadforion ac allforion yr holl ymherodraeth, oddi eithr talaeth Dalmatia, am y blynyddoedd o 1872 hyd 1876:—

Blynyddoedd.	Dadforion.	Allforion.
1872 ...	61,372,635p. ...	38,796,353p.
1873 ...	58,308,231p. ...	42,361,070p.
1874 ...	56,870,360p. ...	44,928,677p.
1875 ...	55,254,886p. ...	50,446,726p.
1876 ...	51,696,435p. ...	50,965,872p.

Y mae yn agos i ddwy ran o dair o holl fasnach yr ymherodraeth Awstriaidd yn cael ei ddwyn yn misen gyda Germany. Y farchnad nesaf mewn pwysigrwydd ydyw Twrci; ac ar ol hyn, Italy a Rwsia. Nid ydyw y fasnach rhwng Awstria a Phrydain ond bychan.

Yr holl ffyrdd haiarn oeddynt wedi eu hagog o fewn yr holl ymherodraeth ar y laf o Ionawr, 1878, oedd 11,255 o filldroedd; ac yr oedd 2,630 o filldroedd yn cael eu gwneid ar yr adeg hono.

BELGIUM.

Ymfurfiodd teyrnas Belgium yn wlad annibynol yn 1830. Yr oedd cyn hyn yn rhan o'r Iseldiroedd. Cymmerodd y rhaniaid le y 4ydd o Hydref, 1830; a dygwyd ef oddi amgylch gan

lywodraeth ddarbodol, a sefydlwyd mewn calnyiad i chwyldroad a dorodd allan yn Brussels ar y 25ain o Awst, 1830; pryd y darfu i gydynghorfa genhedlaethol ethol y Tywysog Leopold o Saxe-Coburg yn frenin y Belgiaid, Mehefin 4ydd, 1831, ac esgynodd yntau yr orsedd Gorphenaf 21ain, 1831. Ond ar ol arwyddo cytundeb rhwng y brenin Leopold I. a phenadur yr Iseldiroedd, yn 1839, y darfu i holl alluoedd ereill Ewrop gydnabod y deyrnas hon. Y brenin presennol ydyw Leopold II., yr hwn a anwyd Ebrill 9fed, 1835. Mab ydyw efe i Leopold I., a'r dywysoges Louise, merch y diweddar frenin Louis Philippe. Esgynodd i'r orsedd Rhagfyr 10fed, 1865, a phriododd Marie Henriette, merch i'r archdduc Joseph o Awstria, Awst 22ain, 1853. Y mae iddynt dair o ferched. Derbynia Leopold II. o'r wladwriaeth 132,000p. at gynnalieith y goron.

Y mae Belgium, yn ol breinlen 1831, yn "frenhiniaeth gyfansoddiadol, gynnyrchioliaidol, a threftadol;" ac y mae y gallu deddfwriaethol yn y brenin, tŷ y cynnyrcholwyr, a'r senedd. Y mae yr olyniaeth i'r orsedd i fod yn uniongyrchol yn y llinach wrywaidd, yn ol trefn cyntafanedigaeth. Ystyri'r person y penadur yn gyssegregid, a delir y weinidogion yn gyfrifol am weithrediaidau y llywodraeth. Ni bydd grym yn un o weithrediaidau y brenin os na bydd wedi ei lawnoddi gan un o'r weinidogion; a thrwy hyn y maent hwy yn dyfod yn gyfrifol am dan. Y brenin sydd yn galw ynghyd, ac yn tori y ddau dŷ o senedd, ac yn gwneuthur y rheolau a'r archebion angenrheidiol er rhoddi y cyfreithiau mewn grym; ond nid oes ganddo awdurdod i ddiodynu, nac i roddi o'r neilldu, y cyfreithiau. Nid oes ganddo hawl i gyhoeddi rhyfel, nac i wneyd cytundeb heddwch, neu gytundeb masnachol; ond disgwyli'r iddo oed y cyfryw o flaen y senedd mor bell ag y bydd hyn yn gysson â buddiannau ac â diogelwch y wladwriaeth. Nis gall y cytundebau a ddichon droi yn niweidiol i'r wladwriaeth, neu i gyddiannau personol y bobl, gael eu rhoddi mewn grym ond yn unig ar ol iddynt dderbyn cydarniad y senedd. Nis gellir tynu oddi wrth, cyfnewid, na chwanguo at y tiriogaethau, os na bydd hyn wedi ei awdurdodi gan gyfraith wedi ei phasio trwy y ddau dŷ o senedd. Ni chaniateir i erthyglau dirgelaidd cytundeb mewn unrhyw achos fod yn ddinystrïol nac yn wrthwynebol i'r adranau cyhoeddus o hono. Y brenin sydd i gadarnhau ac i gyhoeddi y cyfreithiau. Nid oes ganddo awdurdod i faddeu nac i leihau oospedigaeth a gyhoeddir gan y barnwyr, oddi eithr yn achos ei weinidogion—i ba rai y gall efe estyn maddennat ar ddymunïad un o'r ddau dŷ o senedd. Y mae ganddo allu i fathu arian yn ol y gyfraith, ac hefyd i roddi teitlau pendefigol; ond ni fedda awdurdod i gysylltu unrhyw ragorfrentiau a hwy. Os na bydd gan y brenin etifeddiion gwrywaidd, gall enwi ei olynwydd gyda chydarniad y senedd.

Gan ystafell y cynnyrcholwyr a'r senedd y mae awdurdod i wneyd cyfreithiau; ac y mae aelodau y naill a'r llall yn cael eu dewis gan y bobl. Nis gall un aelod gadw ei aelodaeth yn y naill na'r llall ar ol derbyn swydd daladwy o dan y llywodraeth, heb gael ei all ethol. Y mae pob penderfyniad i'w gadarnhau gan fwyafri'r pendant, oddi eithr mewn rhai achostion neillduol, pan y mae dwy ran o dair o bleidiolwyr yr aelodau yn angenrheidiol cyn y gellir ei gadarnhau;

Pan y byddo y pleidleisiau yn gyfartal, tefir y penderfyniad allan. Gwnair i fyny ystafell y cynnyrcholwyr o aelodau wedi eu dewis gan yr holl ddinasyddion sydd yn talu trethi uniongyrchol o 1p. 15s., ac uchod, yn flynyddol. Pennodir nifer y cynnyrcholwyr yn ol un ar gyfer pob 40,000 o'r preswylwyr. Y nifer yn 1878 oedd 136, ac yr oeddynt wedi eu hethol mewn 48 o ddsobarthiadau etholiadol. Rhaid i bob un a etholir yn aelod fod wedi cyrhaedd yr oedran o bump ar hugain, ac yn trigiannu yn Belgium. Etholir yr aelodau bob pedair blynedd—un hanner o honynt bob dwy flynedd, oddi eithr pan y byddo y tŷ yn cael ei dori: yna cymmer etholiad cyffredinol le. Derbynia yr aelodau nad ydynt yn preswyllo yn y dref lle yr eistedda y tŷ, yn ystod yr eisteddiad, y swm o 17p. 5s. yn y mis bob un. Am y senedd, y mae hi yn cynnwys hanner nifer y cynnyrcholwyr; ac etholir y seneddwr gan yr un dinasyddion ag sydd yn ethol y cynnyrcholwyr. Dewisir y seneddwr yr wasanaethu am wyth mlynedd, ac y mae y naill hanner o honynt yn ymneillduo bob pedair blynedd; ond pan yn cael ei thori yn achlysurol, bydd yr holl aelodau yn cael eu hethol. Rhaid i bob seneddwr fod yn Belgiaid o ran ei enedigaeath, neu ynte wedi ei gofrestru yn ddinesydd, yn preswyllo o fewn y deyrnas, o leiaf yn ddeugain mlwydd oed, ac yn talu trethi uniongyrchol i'r swm o 84p. yn flynyddol. Nid ydyw y seneddwr yn derbyn unrhyw dâl.

Y grefydd Babaidd a broffesair gan yr holl boblogaeth yn Belgium o'r bron. Nid oes yno ond tua 13,000 o Brotestaniaid, ac o ddeutu 1,500 o Iuddewon. Caniateir llawn ryddid crefyddol gan y cyfansoddiad; ac y mae rhyw gyfran o dâl gweinidogion y gwahanol enwadau yn cael ei roddi o'r wladwriaeth. Y mae addysg, pa fodd bynag, bron yn hollol o dan reolaeth y clerigwyr Pabaidd, ac i raddau mawr dan reolaeth yr Iesuitiaid. Nid ydyw yr ysgolion elfenol wedi eu sefydlu yn gyffredinol iawn yn mysg y bobl; ac nid yw addysg elfenol yn orfodol yno.

Y mae derbyniadau a threnliadau Belgium mewn blynyddoedd diweddar yn lled gyfartal i'w gilydd. Amcangyfrif y cyllid a'r treuliadau am y pum mlynedd yn diweddu gyda'r flwyddyn 1877 oedd fel y canlyn:—

Blynyddoedd.	Cyflid.	Treuliadau.
1873 ...	7,368,920p. ...	6,957,920p.
1874 ...	9,185,720p. ...	9,456,696p.
1875 ...	9,721,304p. ...	9,531,256p.
1876 ...	10,009,760p. ...	9,790,480p.
1877 ...	10,161,830p. ...	9,857,700p.

Ffurir y fyddin drwy fwrw coalbren, ac y mae pob un sydd wedi cyrhaedd pedair ar bymtheg oed yn rhwym o wasanaethu os diagyna arno, neu chwilio am un arall i wneyd yn ei le. Y cyfnod cyfreithiol i wasanaethu yn y fyddin ydyw wyth mlynedd; ond caniateir iddynt fod yn absennol am ddwy ran o dair o'r amser. Yn ol cyfraith 1868, y mae y fyddin i fod yn 100,000 yn amser rhyfel, a 40,000 yn amser heddwch. Antwerp ydyw prif arf-orasaf y deyrnas—amddiffnyfeydd yr hon a gadarnhawyd yn 1875—76, gyda thraul o 2,886,000p.

Swm y ddyled wladol Ionawr, 1af, 1878, oedd 41,877,474p.

Y mae masnach dnamor Belgium, fel yr eiddo Ffraince, yn cael ei dosbarthu i 'faasnach gyffredinol,' yn cynnwys ei holl faasnach gydgenedlaethol—a'i 'masnach neillduol,' yn cynnwys y dadforion a ddefnyddir yn y wlad, ac hefyd yr

allforion a gynnyrchir yn y wlad. Yr oedd gwerth y faasnach gyffredinol yn y flwyddyn 1876 mewn dadforion yn 98,417,055p., ac mewn allforion yn 83,894,766p. Yr oedd y faasnach neillduol fel y canlyn yn yr un flwyddyn:— Dadforion at wasanaeth cartrefol, 53,505,066p.; allforion o gynnyrchion cartrefol, 42,523,616p. Dangosir y cymmundeb masnachol a Phrydain Fawr yn y daflen ganlynol—yn rhoddi yr holl allforion o Belgium i'r Deyrnas Gyfunol, a'r holl ddadforion i Belgium o gynnyrchion llaw-weithfeydd Prydain a'r Iwerddon, yn ystod y pum mlynedd oedd yn diweddu 1877:—

Blynyddoedd.	Allforion o Belgium i Brydain Fawr.	Dadforion o gynnyrchion Prydeinig i Belgium.
1873 ...	13,075,186p. ...	7,200,949p.
1874 ...	15,048,866p. ...	5,828,092p.
1875 ...	14,822,240p. ...	5,781,938p.
1876 ...	13,848,293p. ...	5,875,407p.
1877 ...	12,888,774p. ...	5,804,106p.

Mesura Belgium tua 11,373 o filldroedd ysgwr o arwynebedd; a dosberthir y deyrnas i naw o daleithiau. Ac yn ol y cofrifiad diweddaf, yr hwn a gymmerwyd Rhagfyr 31ain, 1876, yr oedd y boblogaeth yn rhyfio 5,336,186; yr hyn sydd yn ol 469 o bersonau ar bob milldir ysgwr. Belgium ydyw y wlad fwyaf poblog, yn ol ei maint, yn Ewrop. Yn ol y cyfrif swyddol a osodwyd o flaen y senedd yn Mai, 1878, y mae 2,256,860 o'r Belgiaid yn siarad y Ffrangcæg; 2,659,890 yn arfer yr iaith Fflemingaid; 38,070 yr un Germanaidd; 340,770 yr un Fflemingaid a Ffrengig; 22,700 yr un Ffrengig a Germanaidd; 1,790 yr un Fflemingaid a Germanaidd; a 5,490 yn siarad y tair iaith uchod.

Yr oedd yr holl liellau o ffyrdd haiarn yn Belgium oedd yn agored yn niwedd 1877, yn mesur 2,105 o filldroedd.

DENMARC.

Penadur llywodraethol teyrnas Denmarc yn awr ydyw y brenin Charles IX., yr hwn a anwyd Ebrill 8fed, 1818. Ail fab ydyw i'r diweddar dduc Wilhelm o Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg, a'r dywysoges Louise o Hesse-Cassel. Pennodwyd ef yn olynydd i goron Denmarc gan gyttundeb Llundain, Mai 8fed, 1852, a chan gyfraith yr olynydd yn Denmarc, Gorphenaf 31ain, 1853. Esgynnodd i'r orsedd ar farwolaeth y brenin Frederick VII., Tachwedd 15fed, 1863. Priododd gyda'r dywysoges Louise o Hesse-Cassel, Mai 26ain, 1842. Y mae iddynt chwech o blant; sef, tri o feibion a thair o ferched:—un o'r meibion, sef Frederick, yn etifedd y goron, a'r llall wedi ei bennodi yn frenin Groeg, dan yr enw Georgios I., yn 1863. Ac y mae y dywysoges Alexandra, ei ferch hynaf, yn briod a Thywysog Cymru; a'r ail ferch, y dywysoges Dagmar, yn briod a'r archdduc Alexander, etifedd coron Rwsia. Y mae y goron yn etifeddol yn rheulu y brenin Christian.

Y mae cyfansoddiad gwladwriaethol Denmarc wedi ei gorphori yn mreintlen Mæheln 5ed, 1849; ond diwygiwyd ef mewn rhai pethau pwywg yn 1855 a 1863. Yn ol y freintlen hon, y mae y gallu gweinyddol yn y brenin a'i weinidogion, a'r hawl i wneuthur a diwygio y cyfreithiau yn y llwyrwys, mewn undeb a'r penadur. Rhaid i'r brenin fod yn aelod o'r Eglwys Lutheraidd Efyngyllaidd, yr hon a ystyrir yn grefydd y wladwriaeth. Rhenir y senedd i ddau dŷ; sef, y tŷ uchaf a'r isaf. Cynnwysa yr uchaf 66 o

aelodau; ac enwir deuddeg o honynt yn aelodau dros eu hoes gan y goron, o blith cynnrychiolwyr y deyrnas, a'r gweddill gan rai yn meddu cymmhwysderau neillduol, am yr ysbaid o wyth mlynedd. Y mae pob dinesydd fyddo wedi gadael ei bump ar hugain oed, ac yn preswyllo o fewn y dosbarth, yn meddu cymmhwysder i'w ethol yn aelod o'r tŷ isaf. Cynnwysa y tŷ hwn 102 o aelodau, ac etholir hwynt trwy bleidlais gyffredinol, i wasanaethu am dair blynedd. Perthyna yr etholfraint i bob dinesydd gwryw sydd wedi cyrhaedd ei ddeg ar hugain oed, nad yw yn derbyn elusen cyhoeddus; neu, os bydd wedi bod yn derbyn elusen mewn amser blaenorol, fyddo wedi ad-dalu swm cyfartal i'r hyn a dderbyniodd, ac a fyddo wedi byw o leiaf am flwyddyn yn y cylch etholiadol lle y mae ei enw ar y rhestr. Telir yr un faint i aelodau y tŷ isaf a'r tŷ uchaf am eu wasanaeth.

Crefydd sefydledig Denmarc ydyw yr un Lutheriaid, yr hon a ddygwyd i mewn yno yn y fl. 1536. Caniateir perffaith oddeffai i bob enwad crefyddol. Yn ol cofriad 1870, nid oedd yn y wlad ond 14,614 o bersonau, neu lai nag un y cant o'r boblogaeth, heb fod yn perthyn i'r eglwys Lutheriaid. O'r nifer hwn yr oedd 4,400 yn Iuddewon; 1,857 yn Babyddion; 1,430 yn aelodau o'r Eglwys Ddiwygiedig; 2,069 yn Formoniaid; 3,157 yn Fedyddwyr; 57 yn aelodau o Eglwys Loegr; a 1,181 yn perthyn i'r enwad a elwir Frimenighed. Y mae addysg yn cael ei gefnogi yn dda yn Denmarc. Gorfodir plant o saith i bedair ar ddeg oed i fyned i'r ysgolion, a darperir addysg rhad i'r plant hyny nas gall eu rhieni dalu am dano.

Yr oedd cyllid blynyddol y wladwriaeth yn ystod y pum mlynedd gyllidol a ddiweddasant Mawrth 31ain, o 1873 i 1877, ar gyfartaledd yn 2,750,000p.; ac yn ystod y cyfnod hwn yr oedd y cyllid yn llawn ddigon ar gyfer y treulidau, a rhyw ychydig dros ben bob blwyddyn; yr hyn a ddefnyddid er tynu i lawr y ddyled wladol. Swm yr holl ddyled hon, Mawrth 31ain, 1878, oedd 9,710,108p.

Yn ol y mesuriad cyffredin, y mae teyrnas Denmarc yn cynnwys arwynebedd o 14,553 o filliroedd; a chyfrifwyd fod yr holl boblogaeth yn Mehefin, 1878, yn rhifo 1,940,000. Ond nid ydyw y tair gwlad ganlynol, Færoe, Ynys yr Iâ, a Greenland, sydd dan lywodraeth Denmarc, yn cael eu cynnwys yn y cofriad hwn. Y mae y tir yn Denmarc wedi ei ddosbarthu yn ddarnau hynod fychain; yr hyn a briodolir mewn rhan i sefylla y gyfraith, yr hon sydd yn gwahardd uno ffermydd bychain i wneuthur rhai mawr. Mewn amryw ffyrdd eraill cefnogi y dosbarthiad o eiddo tirol yn fân ddarnau. Un canlyniad o hyn ydyw, fod rhan fawr o'r boblogaeth yn byw ar amaethyddiaeth.

Gyda Phrydain Fawr a Germany y mae Denmarc yn gwneuthur mwyaf o fasnach. Dengys y daflen ganlynol, a gymmerwyd oddi wrth y cyfrifon swyddol, werth y dadforion a'r allforion am y tair blynedd, o 1874 hyd 1876:—

Blynyddoedd.	Dadforion.	Allforion.
1874 ...	12,981,536p. ...	9,998,152p.
1875 ...	12,675,145p. ...	9,561,157p.
1876 ...	12,716,758p. ...	10,037,057p.

Gwelir oddi wrth y daflen ddilynol berthynasau masnachol Denmarc, yn cynnwys Ynys yr Iâ, Ynysoedd Færoe, a Greenland, & r Deyrnas Gyfunol yn y pum mlynedd oedd yn diweddu yn y flwyddyn 1877:—

Blynyddoedd.	Allforion o Denmarc i Brydain Fawr.	Dadforion o gynnyddion cartrefol Brydain i Denmarc.
1873 ...	3,571,139p. ...	2,671,344p.
1874 ...	3,890,492p. ...	2,519,522p.
1875 ...	4,241,671p. ...	2,323,707p.
1876 ...	4,217,984p. ...	2,199,106p.
1877 ...	3,950,223p. ...	1,823,166p.

Cynnwysa byddin Denmarc, yn ol cyfraith a basiwyd yn 1867, holl wŷr ieuainc cymmhwys y deyrnas fyddant wedi cyrhaedd dwy ar hugain oed. Y maent yn ddarostyngedig i wasanaethu yn y fyddin reolaidd am wyth mlynedd, ac am wyth eraill yn y gefn-fyddin. Yr oedd holl nerth y fyddin reolaidd yn Medi, 1878, yn gynnwysedig o 35,657 o wŷr, a'r gefn-fyddin o 13,279. Cynnwysai llynges Denmarc, yn niwedd 1878, 28 o agerlestri—saith o honynt yn haiarnwrig, a'r gweddill gan mwyaf yn llod fychain o faintioli. Nifer y môr-flwyr yn Medi, 1877, oedd 2,963.

Ar y laf o Ionawr, 1878, yr oedd 854 o filliroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hagor i fasnach yn nheyrnas Denmarc; ac o'r rhai hyn yr oedd 507 yn perthyn i'r wladwriaeth.

FFRAINGC.

Ffurfiwyd cyfansoddiad presennol Ffrainc gan y gymmanta genedlaethol a etholwyd yn 1871; ac y mae wedi ei ddyddio Chwefror 25ain, 1875. Yn ol y cyfansoddiad hwn, y mae y gallu deddfwriaethol mewn dau dŷ—sef, ystafell y cynnrychiolwyr a'r senedd; a'r gallu gweinyddol mewn prif ynad a elwir yn llywydd y wriaeth. Etholir aelodau ystafell y cynnrychiolwyr gan bleidlais gyffredinol, yn ol y drefn a tabwyssiadwyd gan y gymmanta genedlaethol, Tachwedd 11eg, 1875. Pennoda y gyfraith ar fod i bob dosbarth neillduol ethol un cynnrychiolydd; ac os bydd poblogaeth y dosbarth dros 100,000, y mae cynnrychiolydd chwanagerol i fod am bob 100,000 neu gyfan o hyn. Yr oedd yn Ffrainc yn yr etholiad cyffredinol yn 1878, 9,992,329 o bersonau oedd yn meddu pleidlais. Yr unig gymmhwysder i un i fod yn etholwr ydyw, bod yn ddinesydd, ac yn un-ar-hugain oed; a'r unig gymmhwysder i fod yn cynnrychiolydd ydyw, bod yn ddinesydd, ac yn bump-ar-hugain oed. Rhifedi aelodau ystafell y cynnrychiolwyr yw 532. Gwneir y senedd i fyny o 300 o aelodau; ac o'r rhai hyn, y mae 75 yn dal eu seddau am eu hoes, a'r gwagloedd yn cael eu llenwi i fyny trwy ddewisad y senedd. Am y seddau eraill, 225 mewn nifer, dosberthir hwynt i dri dosbarth o 75 yr un; ac y mae un o honynt yn myned allan bob tair blynedd. Etholir hwynt fel y canlyn:— Yn gyntaf y mae aelodau corphoriaethau dinesig Ffrainc, tua 14,200 mewn nifer, yn dewis, trwy fwyafri o'u haelodau, nifer pennodol o etholwyr—y rhai yn eu tro, yn mhen deuis, a ymgyfariyddant i ethol seneddwyr. Cyfarfu cyfarfod cyntaf y corphoriaethau dinesig i ddewis etholwyr, dan gyfansoddiad 1875, yn mis Hydref, 1878, a chyfarfod cyntaf yr etholwyr, y rhai a rifent 43,127, yn mis Ionawr, 1879. Yr unig gymmhwysder sydd yn angenrheidiol i fod yn seneddwr ydyw, bod yn Ffrangwr; ac hefyd yn ddeugain mlynedd oed, neu uwch law hyny. Rhaid i ystafell y cynnrychiolwyr a'r senedd eistedd am bum mis o leiaf bob blwyddyn; ac y mae y naill a'r llall i ddechreu a thertynu eu heisteddiadau ar yr un pryd. Telir i aelodau y ddau dŷ am eu wasanaeth, yn ol swm neillduol bob dydd. Yn ol cyllideb 1878, pennodwyd i'r

trenliadau mewn cyssylltiad a'r genedd i fod yn 154,624p., a'r trenliadau mewn cyssylltiad ag ystafell y cynnyrcholwyr yn 260,840p.—y cyfan yn gwneyd i fyny 415,464p. Etholir llywydd y weriniaeth trwy fwyafrif o bleidleisiau y senedd ac ystafell y cynnyrcholwyr, yn unedig yn y gymmanfa genedlaethol. Etholir ef am saith mlynedd; ac y mae drachefn yn rhydd i gael ei ail ethol ar derfyn y tymmor hwn. Ei waith ef ydyw rhoddi y cyfreithiau mewn grym wedi i'r ddwy ddeddfwrfa eu pasio. Y mae ganddo awdurdod i roddi maddenant i droedd-wyr gwladol a milwraidd. Rhaid i bob gweithred o eiddo y llywydd gael ei lawnodi gan un o'r gweinidogion. Gall y llywydd, gyda chyd-ysniad y senedd, dori i fyny ystafell y cynnyrcholwyr cyn i dymmor cyfreithlawn yr eisteddiad ddyfod i ben. Y mae y gweinidogion yn gyfrifol i'r ddau dŷ am wladlywiaeth gyffredinol y llywodraeth, ac yn bersonol am eu gweithred- iadau eu hunain. Nid ydyw y llywydd yn gyfrifol, ond mewn achosion o deyrnfradwriaeth.

Llywydd cyntaf y weriniaeth oedd M. Thiers, yr hwn a ymddiswyddodd yn mis Mai, 1873, pryd yr etholwyd y maeilywydd Mac Mahon yn ei la. Ymddiswyddodd Mac Mahon Ionawr 30ain, 1879. Yr un diwrnod, cyfarfu y ddau dŷ mewn cydgyngorfa, i ddewis ollynydd iddo: a disgynodd y coelbren ar M. Grevy—yr hwn a etholwyd gan 563 o bleidleisiau, yn erbyn 99 a roddwyd yn ffafr y Cadfridog Chanzy. Yr oedd M. Grevy pan etholwyd ef tua 86ain mlwydd oed. Dygwyr ef i fyny yn ddadleuydd. Gwrthododd amryw weithiau eisteddle yn y weinyddiaeth flaenorol; ond bu yn llywydd ystafell y cynnyrcholwyr er y fl. 1876, ac ymddyfod yn y swydd hono mor alluog a theg nes annill ymddiried mawr ei gydwladwyr yn gyffredinol. Y mae cyflog blynyddol llywydd y weriniaeth wedi ei bennodi yn 24,000p. y flwyddyn. Caniatir iddo hefyd 12,000p. ar gyfer traul ei dŷ.

Yn ol cofriad Mai, 1872, yr oedd poblogaeth Ffrainc yn gynnwysedig o 35,387,703 o Bablyddion, neu 98.02 y cant o'r holl boblogaeth:—580,757 o Brotestaniaid, neu 1.60 y cant o'r boblogaeth; 49,439 o Iuddewon; a 85,022 o enwadau eraill. Edrychir ar bob crefydd yn gyfartal yn wyneb y gyfraith; ond nid oes ond Pabyddion, Protestaniaid, ac Iuddewon yn derbyn cyflog o'r wladwriaeth. Y mae addysg gyhoeddus yn hollol o dan arolygiaeth y llywodraeth, ac yn nwyllaw y clerigwyr Pabaidd i raddau helaeth. Yn ol ymchwiliad a wnaed yn 1872, yr oedd naw rhan o ddeg o'r plant dan chwech oed—mwy na'r bummed, ond llai na'r chweched ran o bobl ieu- ainge o'r ddau ryw dan ugain—a mwy nag un rhan o dair o'r rai wedi tyfu i fyny, yn feibion a merched—yn analluog i ddarllen ac i ysgrifenu. A gadael o'r neilldu y pedair miliwn o blant dan chwech oed, gallir dywyd fod deg ar hugain y cant o boblogaeth Ffrainc heb addysg.

Y mae derbyniadau a threuliadau y wlad fel y canlyn am y pum mlynedd diweddfat:—

Blynyddoedd.	Cyflid.	Trenliadau.
1874 ...	101,330,488p. ...	101,307,596p.
1875 ...	103,556,024p. ...	103,378,112p.
1876 ...	103,001,140p. ...	102,800,016p.
1877 ...	106,885,620p. ...	106,691,866p.
1878 ...	111,727,112p. ...	111,241,404p.

Y mae y cynnydd dirfawr yn y trenliadau mewn blynyddoedd diweddfat, o'u cymharu ag 1869, i'w briodoli yn benaf i'r llogau a delir ar y chwaneigiad a fu yn ei dyled ar ol y rhyfel & Ger-

many, pan dalodd Ffrainc 200,000,000p. o iawn iddi. Y mae y chwaneigiad i'w briodoli i raddau hefyd i gostau y fyddin. Y flordd y pennodwyd arni i gyfarfod y trenliadau newyddion yn benaf oedd trwy drethi anuniongyrchol—so yn neill- duol rhai yn dal cyssylltiad & thollau ac arfathau (stamps); o herwydd o'r ddwy ffynonell hon ceir tua 17,200,000p. yn flynyddol. Er dar- paru hefyd ar gyfer trenliadau cyssylltiedig a'r fyddin, darfu i'r gymmanfa genedlaethol, ar gyn- nygiad gweinidog y cyllid, bleidleisio dros drethi newyddion ar sugr, gwin, halen, a nwyddau a droeglywyddid gyda'r ffyrdd haiarn. Pan yn gosod un o'r cyllidebau diweddfat ger bron y gymmanfa genedlaethol, rhoddodd gweinidog y cyllid gyfrif o holl gostau y rhyfel a'r medd- ianniad o'r wlad gan y Prwsiaid yn 1870—73, ac hefyd o'r adnoddau; sef, y benthygion, a'r trethi newyddion a gyfodwyd i gyfarfod hyn. Yr oedd yr holl dreuliadau yn cyrhaedd i'r swm aruthrol o 371,515,280p.—agos i hanner holl ddyled wladol Prydain. Y mae Ffrainc yn ymryddhan yn gyflym oddi wrth ei beuchiau mawr, trwy ei gwladlywiaeth ddoeth a chynnil.

Y mae ad-drefniad gyffredinol yn cymmyrd lle yn myddin Ffrainc yn y blynyddoedd hyn. Yn ol deddf a basiwyd yn 1872, y mae Ffrange- wr o ugain i ddeugain mlwydd oed, ar na chaffo ei gyhoeddi yn anghymmhwys at wasanaeth milwraidd, yn agored i gael ei alw i fyny, naill ai i'r fyddin reolaidd neu i'r gefn-fyddin. Nid yw egwyddor y mesur hwn yn eael ei gario allan yn fanwl, gan y gwneir eithriadau mewn llawer o achosion. Yn ol cyllideb gweinidog y rhyfel am 1879, yr oedd y fyddin yn rhifo 469,310 o wyr. O'r rhai hyn yr oedd 52,424 yn cael eu hamcannu ar gyfer Algiers; a'r 416,886 eraill yn wasgaredig drwy Ffrainc, ac ychydig orsafoedd trefedig- aethol. Er colli Alsace-Lorraine, a thrwy hyn y leihau miliwn a hanner ar y boblogaeth, y mae y fyddin wedi ei chwaneigiad ar ol y rhyfel gyda Germany. Yn niwedd 1878, yr oedd llynges Ffrainc yn gynnwysedig o 53 o longau haiarn- wisg, 336 o agerlestri eraill, a 113 o hwyl-longau, yn cario 2,834 o fagnelau.

Ar adeg y cofriad yn Mai, 1866, yr oedd holl arwynebedd Ffrainc yn 207,480 o filldroedd ysgwâr; a'i phoblogaeth yn 38,067,094. Yn ol cofriad Mai, 1872, yr oedd yr arwynebedd wedi lleihau i 201,900 o filldroedd ysgwâr; ac nid oedd ei phoblogaeth ond 36,102,921 yn unig. Gwelir fod Ffrainc mewn chwe blynedd wedi colli o'i thriogaeth 5,680 o filldroedd ysgwâr, ac o'i phoblogaeth 1,964,172. Dangosodd y cof- rriad dilynol, yr hwn a gymmerodd le Rhagfyr 31ain, 1876, gynnydd o 802,867 yn ei holl bobl- ogaeth. Yn ol y diweddfat, cyfartaledd y bobl- ogaeth ar bob milldir ysgwâr o'r wlad oedd 180 o bersonau. Priodolwyd y cynnydd rhwng y blynyddoedd 1872 a 1876, mewn rhan, i'r ymfud- iaeth a fu o'r taleithiau a roddwyd i Germany o dan y cytundeb heddwch a gwblhawyd Mai 10fed, 1871. Yn ol telerau y cytundeb hwn, colodd Ffrainc un rhanbarth, sef Bas-Rhin; dau ddoesbarth, a rhan o drydydd, o ranbarth gyfagos Haut-Rhin; a'r rhan fwyaf o ranbarth Moselle. Ymgasglu poblogaeth Ffrainc, fel y rhan fwyaf o wledydd Ewropaid eraill, i'r trefdyd yn fwy yn barhaus. Ond er fod y boblogaeth wledig yn lleihau, y mae mwy na hanner yr holl boblogaeth yn dibynnu etto ar amaethyddiaeth fel moddion cynnalieith. Yn ol cofriad y fl. 1872, yr oedd 18,513,325 o bersonau, yn cynnwys 6,690,171 o

benau teulnoedd, yn dal cyssylltiad uniongyrchol âg amaethyddiaeth. Y mae y tir wedi ei rannu yn hynod gyfartal yn mysg y boblogaeth. Yn ol y cyfrifon swyddol diweddaf, yr oedd holl dir-oedd diwylliedig Ffraince wedi eu dosbarthu yn 5,550,000 o wahanol berchenogaethau, neu etifeddiaethau. O'r holl nifer hyn, y mae y rhai sydd ar gyfartaledd yn cyrhaedd i 600 o erwau yn rhifo 50,000; a'r rhai sydd yn 60 erw ar gyfartaledd yn rhifo 500,000; ac y mae cynnifer a phum miliwn o honynt o dan chwe erw!

Dosberthir masnach dramor Ffraince i 'fasnach gyffredinol,' yr hon sydd yn cynnwys yr holl ddadforion a'r allforion, a'r nwyddau trosglyddedig; a masnach neillduol, yn golygu y dadforion a ddefnyddir, a'r allforion a gynnrychir o fewn y wlad. Cyfrifid fod dadforion y fasnach gyffredinol yn y fl. 1877 yn werth 174,000,000p., a'r allforion yn werth 192,800,000p. Ac oddi wrth y daflen ganlynol, gwelir gwerth masnach neillduol Ffraince yn y pum mlynedd oedd yn diweddau yn 1877:—

Blynyddoedd.	Dadforion i'r deffnyddio gactref.	Allforion gynnrychion cartrefol.
1873 ...	142,171,560p.	151,492,240p.
1874 ...	148,720,440p.	155,110,120p.
1875 ...	146,891,440p.	160,886,480p.
1876 ...	159,534,520p.	143,028,760p.
1877 ...	150,254,720p.	139,372,920p.

Y mae masnach dramor Ffraince yn cael ei dwyn yn mlaen yn benaf rhyngddi a'r wlad hon, Belgium, Germany, ac Italy. A Phrydain Fawr y gwna Ffraince y fasnach fwyaf o lawer; ac y mae ei hallforion i'r wlad hon yn llawer mwy na dwbl yr hyn a anfonir i Belgium—y farchnad sydd yn nesaft ati mewn pwysigrwydd. Geisid y daflen ganlynol ger bron werth yr holl allforion a anfonwyd allan o Ffraince i Brydain Fawr a'r Iwerddon, a gwerth yr holl ddadforion o gynnrychion a nwyddau Prydeinig a Gwyddelig a anfonwyd i Ffraince yn ystod y pum mlynedd oedd yn diweddau 1877:—

Blynyddoedd.	Allforion o Ffraince i'r Deyrnas Gyfunol.	Dadforion o gynnrychion Prydeinig i Ffraince.
1873 ...	43,339,234p.	17,291,973p.
1874 ...	46,518,571p.	16,370,274p.
1875 ...	46,720,101p.	15,357,127p.
1876 ...	45,304,854p.	16,085,615p.
1877 ...	45,823,324p.	14,233,242p.

Yr oedd yr holl ffyrdd haiarn oedd yn agored i fasnach ar y laf o Ionawr, 1878, yn mesur 13,148 o filldroedd. Chwanegir atynt 10,000 o filldroedd eraill cyn diwedd y flwyddyn 1888. Ac y mae yr ystafell wedi caniatáu benthg 120,000,000p. tuag at ddwyn oddi amgylch y chwanaegid mawr hwn at ffyrdd y wlad.

Cyrhaeddai ei holl ddyled wladol ar Ionawr laf, 1875, y swm mawr o 937,584,280p.

GERMANY.

Ymherawdwr Germany yw William I., brenin Prwsia. Ail fab ydyw efe i Frederick-William III., o Prwsia. Ganwyd ef Mawrth 22ain, 1797. Dygwyd ef i fyn y flwr, a chymmerodd ran yn rhyfelgyhoeddus bl. 1813 a 1814 yn erbyn Ffraince. Esgynnodd orsedd Prwsia ar farwol-aeth ei frawd, Ionawr 2il, 1861. Enwyd ef yn brif gadlywydd byddioedd Germany yn y rhyfel yn erbyn Ffraince, Gorphenaf, 1870—Mawrth, 1871; cyhoeddwyd ef yn ymherawdwr Germany yn Versailles, Ionawr 18fed, 1871. Pridodd Mehefin 1leg, 1829, gydag Augusta, merch yr uchel-dduc Charles Frederick, o Saxe-Weimar.

Etifedd y goron ydyw y tywysog Frederick William, yr hwn a anwyd Hydref 30ain, 1831. Y mae efe yn faeslywydd yn myddin Prwsia, ac yn briod a'r dywysoges Victoria, merch hynaf brenhines y wlad hon.

Trwy etholiad bob amser yr arferwyd llenwsgedd ymherodrol Germany—ond gyda thueddiad at yr egwyddor dreftadol o olyniaeth. Ar y cyntaf, dewiswyd yr ymherawdwr trwy bleidlais holl dywysogion a phendefigion y senedd; ond gwnaed cyfnewidiad yn y dull yn y bedwaredd ganrif ar ddeg, pan y darfu i nifer pennodol o saith o dywysogion (ac wedi hynychwanegwyd hwynt i naw) gymmyrd arnynt y gorchwyl o drefnu y goron; a chydnabyddwyd eu hawl, a galfwyd hwynt yn 'etholwyr.' Gyda dymchweliad yr hen ymherodraeth Germanaidd gan Napoleon I. yn 1806, darfu yn rhinweddol yr urddas etholiadol. Etholwyd yr ymherawdwr presennol gan bleidlais unfrydol senedd undebol gogledd Germany, gyda chydysniad y tywysogion Germanaidd.

Y mae cyfansoddiad yr ymherodraeth bresennol wedi ei ddyddio Ebrill 16eg, 1871. Yn ol y telerau, y mae yr holl daleithiau Germanaidd i "ffurfio undeb tragwyddol i amddiffyn y llywodraeth, a chymmyrd gofal am fuddiannau a llywyddiant pob Germany." Y mae y prif awdurdod mewn achosion milwraidd a gwleidyddol perthynol i'r ymherodraeth i fod yn gorphoredig yn mresin Prwsia, yr hwn sydd i feddu y teitl o ymherawdwr. Yn ol ail ethylg y cyfansoddiad, y mae y Kaiser, neu yr ymherawdwr, "yn cynnrychioli yr ymherodraeth yn gydgensil-aethol," a chanddo allu i gyhoeddi rhyfel, os bydd yn un amddiffynol, a gwnenthr heddwch, yn gystal a gwneyd cyttundebau a gwledydd eraill. Rhaid i'r ymherawdwr gael cydasyniad y *Bundesrath*, neu y cyngor undebol, yn yr hwn, ynghyd a'r *Reichstag*, neu y senedd, y gorwedd awdurdod deddfwrol yr ymherodraeth, cyn y gall gyhoeddi rhyfel, os na bydd yn un amddiffynol. Cynnrychioli y taleithiau Germanaidd y mae y cyngor undebol, ond cynnrychioli y genedd Germanaidd, y mae y senedd:—59ain ydyw nifer aelodau y blaenaf, ac y maent yn cael eu pennodi gan lywodraethau y gwahanol daleithiau: ond y mae y senedd yn rhifo 397, ac yn cael eu hethol i wasanasthu am dair blynedd trwy bleidlais gyffredinol drwy y tugel. Cyferfydd y naill a'r llall mewn eisteddiad blynyddol, yn cael ei alw gan yr ymherawdwr—gan yr hwn hefyd y mae awdurdod i'w ohirio neu ei ddadgorphori. Canghellydd yr ymherodraeth sydd yn llywyddu y cyngor, ond y cynnrychiolwyr sydd yn ethol eu llywydd eu hunain. Y mae gan y canghellydd, yn rhinwedd ei swydd fel llywydd y cyngor, hawl i fod yn bresennol yn ystod gweithrediadau y senedd hefyd.

Y mae treuliadau cyffredinol yr ymherodraeth i gael eu talu, yn ol y cyfansoddiad, o ffynnonellau neillduol o gyllid. Os na bydd y derbyniadau o'r amrywiol ffynnonellau hyn yn ddigon ar gyfer y treuliadau, gelwir ar wahanol daleithiau Germany i wneuthur i fyny y diffyg trwy gyfrannu yn ol rhifeddi eu poblogaeth. Yr oedd holl gyllid yr ymherodraeth am y flwyddyn yn diweddau Mawrth 31ain, 1877, yn 33,087,529p., a'r holl dreuliadau yn 30,873,092p.—yn gadael gweddill o 2,214,437p. Yn ol amcangyfrif cyllebed y flwyddyn oedd yn terfynu yn Mawrth, 1878, rhoddwyd yr holl dderbyniadau i lawr yn 27,030,408p., a'r treuliadau yn 27,033,626p.—yn

gadael ychydig o ddiffyg. Gwahaniaethir yn adrolddiadau cyllidol yr ymherodraeth rhwng treuliau cyffredin neu barhaus, a'r rhai anghyffredin neu am unwaith. Yn nghyllideb yr ymherodraeth am y fl. 1877—78, rhoddwyd i lawr ar gyfer y treuliadau cyffredin 20,641,205*p.*, ac ar gyfer y treuliadau anghyffredin 6,392,419*p.* Wrth gwrs, y mae yr holl daleithiau cynnwysedig yn yr ymherodraeth yn talu eu rhan yn ol eu maint i'r drysorfa genedlaethol. Ni roddir yr nghyllideb yr ymherodraeth y symiau a gafwyd fel iawn rhyfel gan Ffrainc; ond mewn cyfrif arall wrtho ei hun. Gwnaed cytundeb am yr iawn yma Chwefror 26ain, 1871, ac yr oedd yn cyrhaedd y swm o 200,000,000*p.*; a derbyniodd Germany y cyfan o hono erbyn diwedd Medi, 1873. Heb law hyn, derbyniodd Germany deyrnged o 6,000,000*p.* o ddinas Paris; a chodwyd symiau eraill mewn parthau eraill o Ffrainc—fel yr oedd yr holl swm a dalwyd i'r drysorfa ymherodrol, gan gynnwys y llog, yn cyrhaedd i tua 220,000,000*p.* O'r swm hwn, dosbarthwyd o ddeutu un hanner o hono yn hmlith taleithiau yr ymherodraeth—pump ar hugain mewn nifer. O'r hanner arall, talwyd 12,500,000*p.* i Ffrainc yn gyfnewid am ffyrdd haiarn Alsace-Lorraine, a 6,000,000*p.* am amddiffynfeydd y dalaeth hono.

Nid oedd ar yr ymherodraeth Germanaidd, fel y cyfryw, ddyled ghoeddus yn adeg ei hadsefydliad yn 1871; ond y mae arni ddyled yn bresennol o 8,760,809*p.*

Rhaid i bob Almaenwr a fyddo yn alluog i ddwyn arfaod fod yn y fyddin sefydlog am saith mlynedd; sef, o'r amser y gorphenas ei ugeinfed flwyddyn hyd ddechreu ei wythfed ar hugain. Ac o'r saith mlynedd hyn, rhaid treulio tair mewn gwasanaeth milwraidd gweithredol, a'r pedair eraill yn y gefn-fyddin (*reserve*). Ar ol gadael y gefn-fyddin, y mae efe yn perthyn i'r *Landwehr* am bum mlynedd drachefn. Y mae byddin yr ymherodraeth Germanaidd yn gynnwysedig yn amser heddwch o 419,014 o wŷr, ac yn amser rhyfel o 1,304,541. Cyfrifir y gall Germany ar unrhyw adeg ddwyn i'r maes ddwy filiwn a hanner o wŷr arfog, a hyny heb allw allan ei chefn-fyddin olaf.

Y mae taleithiau Germany, yn cynnwys rhandir Alsace-Lorraine, yn mesur 212,091 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; ac yn ol y cofriad a gymmerwyd Rhagfyr 1af, 1875, rhifai yr holl boblogaeth 42,727,360; yr hyn sydd yn rhoddi 201 ar gyfer pob milldir ysgwâr. Mewn blynyddoedd a aethant heibio, yr oedd ymfudiaeth o Germany yn fwy nag ydoedd o un wlad arall yn Ewrop; ond y mae wedi graddol leihau yn y blynyddoedd diweddar.

Nis gallwn ond cyfeirio yn fyr at wahanol lywodraethau Germany, gan eu bod mor lioseg. Dechreuwn gyda

PRWSSIA.—Brenin presennol Prwssia ydyw William I., ymherawdwr Germany, at yr hwn yr ydym wedi cyfeirio o'r blaen. Tynwyd allan y cyfansoddiad gwladol gan lywodraeth Frederick William IV., mewn cydweithrediad â'r Gymmanfa Gyfansoddiadol, a eisteddai o Awst hyd Ragfyr, 1847, a chyhoeddwyd ef Ionawr 31ain, 1850. Y mae yr hawl i'r goron yn drefn-tadol yn y llinell wrywaidd, yn ol deddf cyntaf-anedigaeth; a'r awdurdod ddeddfwriaethol yn y brenin a dau dŷ o senedd—un yn dŷ yr arglwyddi, a'r llall yn ystafell y cynnyrcholwyr. Y mae y ddau dŷ yn trefnu eu hachosion a'u

dysgyblaeth eu hunain, ac yn dewis eu swyddogion eu hunain. Nis gall y naill na'r llall fabwysiadu penderfyniad pan y byddo y mwyafrif cyfreithiol yn absennol. Telir i aelodau ystafell y cynnyrcholwyr o arian y wladwriaeth yn ol punt y dydd am yr amser y byddant yn eistedd; ac ni chaniateir i neb wrthod yr unrhyw. Caniateir perffaith ryddid crefyddol gan y cyfansoddiad. Y mae o'r bron ddwy ran o dair o'r boblogaeth yn Brotestaniaid, a'r drydedd ran yn Babyddion; a rhifa yr Iuddewon yn lled agos i 350,000. Y mae addysg plant yn Prwssia yn gyffredinol, ac yn orfodol ar rieni, pa un bynag a allant dalu drostyt, ai peidio.

Yn ol yr amcangyfrif, yr oedd cyllid a threuliadau Prwssia yn y pum mlynedd o 1874 hyd 1879, fel y canlyn:—

Blynyddoedd.	Cyllid.	Treuliadau
1874 ...	34,754,885 <i>p.</i> ...	34,754,885 <i>p.</i>
1875 ...	34,724,245 <i>p.</i> ...	34,724,245 <i>p.</i>
Yn diweddau Mawrth 15eg (1866 mis).		
1877 ...	40,403,635 <i>p.</i> ...	40,403,635 <i>p.</i>
1878 ...	32,876,017 <i>p.</i> ...	32,876,017 <i>p.</i>
1879 ...	35,692,889 <i>p.</i> ...	35,692,889 <i>p.</i>

Yr oedd holl ddyled wladol Prwssia yn niwedd Tachwedd, 1878, yn 57,866,114*p.*

Mewn blynyddoedd diweddar, y mae y cyllid deilliedig oddi wrth ffyrdd haiarn ac anturiaethau eraill mewn mwngloddiad, wedi chwaganu yn fawr; ac y mae yn debyg o ddyfod yn ffynonell mwy ffirwythlawn o gyllid na'r holl drethoedd, uniongyrchol ac annuiongyrchol.

Y mae cyfundrefn filwrol y deyrnas, yr hon a sefydlwyd yn 1814, yn seiliedig ar yr egwyddor y caiff pob dyn, sydd yn alluog i ddwyn arfaod, addysg filwraidd, ac y bydd raid iddo ymuno â'r fyddin am nifer pennodol o flynyddau. Gwneir rhai eithriadau, er na dderbyniir neb yn lle un arall. Cofrestrir pob deiliad Prwssiaidd yn filwr mor fuan ag y bydd wedi cwblhau ei ugeinfed flwydd. Yn ol y cyfrif swyddol, yr oedd nerth byddin Prwssia yn niwedd Gorphenaf, 1878, yn 333,628 o wŷr. Dyma ydyw nerth y fyddin yn amser heddwch. Yn amser rhyfel, gellir codi y nifer i 900,000 o wŷr, yn annibynol ar yr ol-fiwyr a'r *Landsturm*. Mewn deng niwrnod y gellir dwyn ynghyd y fyddin i'w nerth yn adeg rhyfel. Yn nechreu rhyfelgyroh 1866, dygwyd yr holl fyddin reolaidd a'r *Landwehr* i'r maes mewn llai na deng niwrnod. Pan y cyhoeddwyd rhyfel gan Ffrainc, yr Gorphenaf, 1870, dygwyd corph mawr y milwyr i lenydd y Rhine mewn deuddeg niwrnod.

Mesura Prwssia 137,066 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; ac yn ol cofriad Rhagfyr 1af, 1875, yr oedd poblogaeth y deyrnas yn cyrhaedd i 25,742,404.

Dygir yn mlaen fasnach Prwssia & gwledydd tramor yn benaf trwy borthladdoedd y Baltic; ac nid ydyw swm yr hyn a allforir ac a ddaforir yn mhorthladdoedd Môr y Gogledd ond ychydig mewn cymmhariaeth. Y mae llawer o allforion a dadforion yn myned drwy Hamburg a Bremen. Y mae cyfoeth mwnaul Prwssia yn fawr, mewn glô, haiarn, alcan, plwm, a chopr. Bernir fod yn mhyllau glô dosbarth Ruhr-Dusseldorf, sydd yn ymestyn dros ddeng milldir o hyd, ddigon o ló i barhau am bum mil o flynyddoedd etto yn ol y graddau y codir ef yn bresennol.

Y mae yn nheyrnas Prwssia gyfundrefn gwladol iawn o ffyrdd haiarn. Yr oedd 10,346 o filldroedd o'r ffyrdd hyn wedi eu hagor yno yn

niwedd y flwyddyn 1876. Meddiant y wladwriaeth ydyw yr holl linellau sydd yn y tiriogaethau a berthynant i Hanover, Hesse, a Nassau; a chyn hir iawn, bydd holl ffyrdd haiara Prwsia yn feddiant cenedlaethol.

BAVARIA. — Brenin presennol Bavaria ydyw Ludwig II., yr hwn a anwyd Awst 25ain, 1845, ac a eagnodd i'r orsedd ar farwolaeth ei dad, Maximilian II., Mawrth 10fed, 1864. Y mae cyfoeth mawr penaduriaid Bavaria, oddi wrth feddiannau personol, a ffynonellau eraill, wedi ei leihau gryn lawer yn ddiweddar, o dan y llywodraeth gyfansoddiadol. Y mae traul y goron, a'r hyn a ganiateir i aelodau eraill o'r teulu brenhinol, yn awr wedi ei bennodi i fod yn 217,343p.; ond y mae y teulu brenhinol yn derbyn cynnysgaeth fawr heb law hyn oddi wrth feddiannau personol.

Mabwysiadwyd cyfansoddiad presennol y wlad yn Mai 25ain, 1818; ond gwnaed rhai cynewidiadau ynddo yn 1848—9. Y mae y goron yn dreftadol yn y llinach wrywaidd. Yn y brenin y mae y gallu gweinyddol, yn gweithredu drwy ei weinidogion, y rhai ydynt gyfrifol am ei weithrediadau cyhoeddus. Y mae y gallu deddfwriaethol yn y brenin a'r senedd—yn gynnwysedig o'r tŷ uchaf a'r isaf.

Y mae mwy na saith rhan o ddeg o boblogaeth Bavaria yn Babyddion. Yn ol cofriad 1875, rhifedi y Pabyddion oedd 3,573,142; y Protestaniaid, 1,392,120; enwadau eraill, 5,793; a'r Iuddeuwon yn 51,335.

Amcangyfrif holl gyllid cyhoeddus Bavaria am y flwyddyn gyllidol a derfyddodd yn Medi 30ain, 1877, oedd 12,934,339p., a'r treuliadau yn 13,114,633p.—yn gadael diffyg o 180,294p. Y mae dyled wladol Bavaria yn lled drom; yr hyn mewn rhan sydd yn ganlyniad diffygion cyllidol blynyddoedd blaenorol, ac mewn rhan yn codi oddi ar waith y llywodraeth yn ymgymeryd â gweithiau cyhoeddus—yn enwedig ffyrdd haiarn. Cyrhaeddai holl swm y ddyled wladol yn 1876 i 54,429,461p.

Cynnwysa y deyrnas hon 29,292 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; ac yn ol cofriad Rhagfyr Iaf, 1875, yr oedd y boblogaeth yn 5,024,832. Cynnuddodd y boblogaeth 159,000 yn y pedair blynedd a derfynasant yn 1875. Eiddo y llywodraeth ydyw y rhan fwyaf o'r ffyrdd haiarn sydd wedi eu gwneyd yn y wlad hono, gyda thraul o 12,500,000p.

WURTEMBERG. — Y brenin presennol yno yw Karl I., a anwyd Mawrth 6ed, 1823. Eagnodd i'r orsedd ar farwolaeth ei dad, y brenin William I., Mehefin 25ain, 1864. Priododd y dywysoges Olga, merch y diweddar ymherawdwr Nicholas I., o Rwsia, Gorphenaf 13eg, 1846. Cyhoeddiad o eiddo Napoleon I. a wnaeth dduciaeth flaenorol Württemberg yn deyrnas, Ionawr Iaf, 1806; a chadarnhawyd hyn gan Gydgynghorfa Vienna. Derbynia y brenin 92,595p. o'r cyllid yn flwyddol—gyda rhodd chwaneogl o 16,595p. i aelodau eraill o'r teulu brenhinol.

Y mae y cyfansoddiad presennol wedi ei ddyddio Medi 25ain, 1829, a'r gallu deddfwriaethol yn gynnwysedig mewn senedd o ddaau dŷ; sef, yr uchaf a'r isaf—yn cael eu galw ynghyd bob tair blynedd, neu yn fynychach os bydd yn angenrheidiol. Y mae y tŷ uchaf yn cael ei wneyd i fyny o aelodau o'r teulu brenhinol, penaethiaid y prif deuluoedd, a nifer a etholir gan y penadur dros eu bywyd. Cynnwysa y tŷ isaf dri ar ddeg o aelodau y bendefigaeth, chwech o gynnyrch-

iolwyr y clerigwyr Protestanaidd, tri yn cynrychioli y Pabyddion, ac un ar ddeg a thri gan y cynnyrcholi y freydd a'r dosbarthiadau gwledig. Etholir yr aelodau am chwe blynedd, a rhaid iddynt fod yn ddeg ar hugain oed. Ni raid perchennu eiddo er meddu cymmhwysder i fod yn aelod.

Fel y canlyn, yn ol cofriad 1875, yr oedd sefyllfa grefyddol Württemberg: — Protestaniaid efengylaidd, 1,296,650; Pabyddion, 567,578; Ymneillduwyr, o wahanol enwadau, 4,167; ac Iuddeuwon yn 12,881. Rhaid i bob plentyn o chwech i bedair ar ddeg oed fyned i'r ysgol yn Württemberg, a rhaid cael ysgol yn mhob man lle y bydd deg ar hugain o deuluoedd. Cafwyd allan yn ddiweddar, drwy hybysuadaw swyddol, nad oes un person yn y deyrnas, uwch law deng mlwydd oed, nas gall ddarllen ac ysgrifennu.

Terfynai y flwyddyn gyllidol gynt yn Mehefin; ond gwnaed cynfnewidiadau arni yn 1878, i derfynu yn Mawrth. Fel y canlyn yr oedd amcangyfrif cyllideg y flwyddyn a derfynai Mehefin, 1878: cyllid, 2,416,239p.; treuliadau, 2,416,989p. Am y naw mis yn terfynu Mawrth, 1879: cyllid, 1,880,256p.; treuliadau, 1,880,256p. Y mae dyled wladol Württemberg wedi mwy na dyblu yn ystod yr ugain mlynedd diweddar; yr hyn sydd i'w briodoli i sefydliad ffyrdd haiarn drwy y deyrnas, yr oll o ba rai sydd yn eiddo y wladwriaeth. Swm ei holl ddyled wladol yn niwedd Mehefin, 1877, oedd 16,606,262p.

Y mae arwynebedd Württemberg yn mesur 7,675 o filldroedd ysgwâr; ac yn ol cofriad Rhagfyr Iaf, 1875, yr oedd y boblogaeth yn 1,881,505.

SAXONY. — Y brenin sydd yn llywodraethu yn awr yn Saxony ydyw Albert I., mab hynaf Johann I., o Saxony, yr hwn a anwyd Ebrill 23ain, 1828. Addysgwyd ef yn filwr, ac ymunodd â byddin Saxony yn 1846, ac â byddin Prwsia yn 1867. Yr oedd yn llywyddu un o'r corphlunoedd Germanaidd yn y rhyfel yn erbyn Ffrainc yn 1870—71. Pennodwyd ef yn faelwydd yn myddin Germany yn 1871. Eagnodd i'r orsedd ar farwolaeth ei dad, Hydref 29ain, 1873. Priododd a'r dywysoges Amelia, merch Maximilian I., o Bavaria. Gallir chwaneogl fod tŷ brenhinol Saxony yn un o'r rhai hynaf o deuluoedd llywodraethol Ewrop. Yr hyn a roddir yn flwyddol i'r brenin Albert o gyllid y wladwriaeth ydyw y swm o 127,000p. Yn chwaneogl at hyn, rhoddir i'r tywysogion a'r tywysogesaau y swm o 25,590p. yn y flwyddyn.

Penderfynwyd ar gyfansoddiad gwladol presennol Saxony, Medi 4ydd, 1831; ond y mae rhai cynewidiadau wedi eu gwneuthur ynddo yn 1849, 1851, 1860, a 1861. Y mae y goron yn etifeddol yn y llinach wrywaidd; ond yn niffyg etifedd, y mae hi yn disgyn i'r llinell fenywaidd. Ystyrir fod y penadur wedi cyrhaedd ei gyflawn oedran pan yn ddeunaw oed. Yn nwyllaw y brenin y mae y gallu gweinyddol; yr hwn a arferir ganddo drwy weinidogion cyfrifol. Yn y senedd—sydd yn gynnwysedig o ddaau dŷ—mewn cysylltiad a'r brenin, y mae y gallu deddfwriaethol. Y mae y cymmhwysederau angenrheidiol i fod yn aelodau o'r ddaau dŷ yn debyg i'r eiddo breniniaethau eraill Germany. Caniateir punt y dydd o dâl i aelodau y tŷ uchaf tra yr eisteddau, a deg swllt y dydd i aelodau yr isaf.

Er fod y teulu brenhinol yn profesu Pabyddiaeth, y mae y mwyafrif mawr o'r preswylwyr yn Brotestaniaid. Yn ol cofriad 1875, yr oedd

poblogaeth Saxony yn cael ei gwneud i fyny o 2,664,341 o Lutheriaid, 73,349 o Babyddion, 1,876 o Catholiciaid Germanaidd, 15,660 o aelodau enwadau Cristionogol eraill, a 5,360 o Iuddewon. Telir i glerigwyr yn benaf o drethi lleol, a gwaddoliadau. Y mae addysg gyhoeddus wedi cyrhaedd y safon uchaf yn Saxony, a phob plentyn yn ddiwahaniaeth yn cyfranogi o'i manteision addysgol. Y mae yr addysg wedi bod yn orfodol yno er y fwyddyn 1835.

Ymestyna y cyfnod cyllidol dros ddwy flynedd; ac yn y cyfrifon, y mae y cyllid a'r treuliadau yn cael eu dosbarthu i 'gyffredinol' ac 'anghyffredinol.' Y cyllid gyffredinol am ddwy flynedd (1876 a 1877) oedd 2,692,848p., ac yr oedd y treuliadau yn cyfateb. Y cyllid anggyffredinol am yr un amser oedd 8,252,390p., ac yr oedd y treuliadau yn cyrhaedd i'r un swm. Cafwyd mwy na hanner holl gyllid y blynyddoedd hyn oddi wrth diriogaethau a ffyrdd haiarn perthynol i'r wladwriaeth. Swm y ddyled gyhoeddus yn niwedd 1876 oedd 17,044,402p.

O ddeuta 6,777 o filldroedd ysgwâr ydyw arwynebedd Saxony; ac yn ol cofreifiad Rhagfyr Iaf, 1875, rhifai y boblogaeth 2,760,342. Y mae poblogaeth y trefydd yn Saxony yn gymharol liosog.

BADEN.—Y penadur llywodraethol yma yw yr ucheldduc Frederick I., a anwyd Medi 9fed, 1826—ail fab yr ucheldduc Leopold I. Eagynodd i'r orsedd pan y bu farw ei dad, Ebrill 24ain, 1852. Priododd yr ucheldduces Louise, merch i William I. o Prwsia, Medi 20fed, 1856. Y mae y meddiannau tirol eang a berthynent gynt i'r teulu llywodraethol, ac a ystyrir yn werth 4,166,000p., wedi eu trosglwyddo i'r wladwriaeth, a derbynia yr ucheldduc y swm blynyddol o 74,931p.—yr hyn sydd yn cynnwys hefyd yr hyn a ganiateir i'r tywysogion a'r tywysogesau.

Yn ol cyfansoddiad Baden, y mae y gallu gweinyddol yn yr ucheldduc, a'r gallu deddfwriaethol yn y senedd, cynnwysedig o ddau dŷ, sef yr uchaf a'r isaf:—yr uchaf yn cael ei wneud i fyny o aelodau o'r teulu llywodraethol, pendefigion, ac wyth o aelodau a enwir gan yr ucheldduc, yn annibynol ar eu sefyllfa a'u gradd gymdeithasol. Cynnwys y tŷ isaf 63 o gynrychiolwyr y bobl—22 o ba rai a etholir gan fwrdeisiaid y trefydd, a 41 gan breswylwyr y dosbarthiadau gwledig. Y mae gan bob preswyllydd, nad ydyw wedi troseddu y gyfraith, na derbyn unrhyw gynnorthwy plwyfol, hawl i bleidleisio mewn etholiad. Cyn y gellir bod yn gynrychiolydd, rhaid bod yn berchenog o eiddo gwerth 800p., neu ddal swydd gyhoeddus, a derbyn tâl blynyddol o 125p. o leiaf. Anuniongyrchol yw yr etholiadau. Ethola y dinasyddion y *Wahlmänner*, neu yr etholwyr, o'u plith eu hunain, ac ethola y rhai hyny drachefn y cynrychiolwyr.

Amcangyfrif y cyllid am 1877 oedd 1,626,019p., tra yr oedd y treuliadau yn 1,689,868p.—yn gadael gweddill o 13,898p. Ceir y rhan fwyaf o'r cyllid o drethi uniongyrchol—gan gynnwys trethi ar dir ac ar ennillion. Y mae agos holl ffyrdd haiarn Baden yn eiddo y llywodraeth, ac y maent yn talu dros chwech y cant ar yr holl gyfalaf a wariwyd arnynt. Dosberthir y ddyled wladol yn ddwy ran: gelwir un y ddyled gyffredinol, a'r llall y ddyled ar y ffyrdd haiarn. Yr oedd y ddyled flanaf, yn nechreu y fwyddyn 1878, yn 2,544,033p., a'r olaf yn 13,862,656p.

Y mae Baden yn mesur 5,851 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; ac yn ol y cofreifiad a

wnaed Rhagfyr Iaf, 1875, yr oedd y boblogaeth yn 1,607,179. Pabyddion ydyw dwy ran o dair o'r preswylwyr, ac un rhan o dair yn Brotestaniaid. Y mae yno hefyd 26,492 o Iuddewon.

MECKLENBURG-SCHWERIN.—Y penadur llywodraethol yn y wlad hon yw yr ucheldduc Frederick Franz II., yr hwn a anwyd Chwefror 28ain, 1823, mab yr ucheldduc Paul Frederick. Bu yn astudio athroniaeth a duwinyddiaeth yn mhriaf athrofa Bonn, 1840—42, a chymmerodd feddiant o'r orsedd pan fu farw ei dad, Mawrth 7fed, 1842. Priododd y dywysoges Augusta, o Reuss-Schleiz, Tachwedd 3ydd, 1849. Teulu Mecklenburg ydyw yr unig deulu llywodraethol yn Ewrop sydd o haniad Slafoinaidd; ac y maent yn hawlio bod y teulu hynaf yn myd y gorllewin. Yn eu llawn deitl, y mae yr ucheldduciaid yn galw eu hunain yn 'Dywysogion y Vandaliaid.' Ac y maent yn olrhain eu hachau i Genseric, brenin y Vandaliaid; yr hwn a orchfygodd Ysopaen yn y bummed ganrif, ac a gymmerodd Carthage yn y fwyddyn a. a. 439.

Y mae sefydliadau gwleidyddol yr ucheldduciaeth o nodwedd wriogaethol hollol; a'r cyfreithiau sylfaenol wedi eu corphori yn y breinleni a gafwyd yn 1623, 1572, 1622, 1755, a 1817. Yn nwyllaw meddiannwyr etifeddiaethau marchogol, y rhai a rifant 622, y mae yr holl allu deddfwriaethol, a chyfran o'r gallu gweinyddol hefyd. Anfynych, fodd bynnag, y mae mwy nag un ran o bedair o honynt yn defnyddio eu braint drwy eistedd yn y llwyrwys. At y rhai hyn, sydd yn cynrychioli eu meddiannau eu hunain, chwanegir deugain, agos oll yn faerod—yn cael eu dewis gan gorphoriaethau dinesig o gynifer o drefydd. Nid oes gan gorph mawr y bobl nemawr o hawliau gwleidyddol. Y mae y llwyrwys yn arosol: os na bydd yn eistedd i gyd, bydd pwylgor o ddeuddeg yn gweithredu, dros yr hwn y llywyddir gan dri o'r pendefigion—swyddau y rhai sydd drefnol yn eu teuluoedd.

Nid oes un gyllideb gyffredinol yn yr ucheldduciaeth. Yn nechreu 1877, cyfrifid fod y ddyled wladol yn 2,100,000p.; ond yr oedd mwy na hanner y swm hwn wedi ei godi mewn benthyciadau tuag at wneuthur ffyrdd haiarn yn y wlad.

Yr oedd y boblogaeth, Rhagfyr Iaf, 1875, yn rhifo 553,785, a'r rhai hyny yn byw ar 4,834 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd. Lleihau yn raddol y mae y boblogaeth yn y blynyddoedd diweddar, er nad ydyw cyfartaledd y bobl ar bob milldir ysgwâr ond 114, a'r tir yn ffwrthlaw. Y mae yn mron yr holl drigolion yn Brotestaniaid.

Hessa.—Y penadur llywodraethol yma ydyw Ludwig IV., mab i'r tywysog Charles. Ganwyd ef Medi 12fed, 1837; ac esgynodd i'r orsedd ar farwolaeth ei ewythr, sef Ludwig III., Mehefin 13eg, 1877. Priododd y dywysoges Alice, ail ferch y frenhines Victoria, o Brydain, Gorph. Iaf, 1862; a bu iddynt bedair o ferched, ac un mab. Bu farw y dywysoges Rhagfyr 14eg, 1878. Napoleon I. a roddodd i dir-ieirll Hesse y teitl o 'uchdduciaid,' yn 1806, gyda chryn chwanegiad at eu tiriogaethau; ac ar ol peth ymdrafod-aeth, cadarnhawyd hyn gan gynnwedd. Nid ydyw y teulu llywodraethol yn feddiannol ar lawer o feddiannau personol; ond y maent yn benaf yn ddiibynol ar yr hyn a delir iddynt o'r wladwriaeth. Y swm a ganiateir iddynt ydyw 65,742p.; ac y mae hyny yn cynnwys yr hyn a roddir i'r tywysogion hefyd.

Mabwysiadwyd y cyfansoddiad gwladol presennol sydd yn Hesse, Rhagfyr 17eg, 1820; ond gwnaed rhai cyfnewidiadau ynddo yn 1848 a 1856. Y mae y gallu deddfwriaethol mewn rhan yn yr ucheldduc, ac mewn rhan yn gynnwysedig yn y ddau dŷ o senedd—yr uchaf a'r isaf; y rhai a gyfansoddir yn gyffelyb i seneddau mân deyrnas oedd eraill Germany. Etholir aelodau y tŷ isaf ynno yn debyg fel y gwneir yn Baden.

Parotŷur y gyllideb am yr ysbaid o dair blynedd gan y senedd; ac nid ydyw yr amcangyfrifon yn gwahaniaethu ond yn anfynych oddi wrth y cyllid a'r treuliadau gweithredol. Y cyllid am y cyfnod cyllidol 1873—75 oedd 1,052,573*p.* y flwyddyn, a'r treuliadau 869,577*p.* y flwyddyn—yn gadael gweddill bob flwyddyn o 155,996*p.* Cyrhaeddai y ddyled gyhoeddus, yr hon a achoswyd yn benaf yn y blynyddoedd diweddfaf trwy godi arian i wneyd ffyrdd haiarn, yn niwedd y flwyddyn 1876 i 1,269,100*p.*

Y mae arwynebedd Hesse yn mesur 2,866 o filldroedd ysgwâr; ac yn ol y cofriad diweddfaf yn 1875, yr oedd y preswylwyr yn 882,349. Y mae yr archdduciaeth wedi ei dostbarthu i dair talaeith; sef, Hesse Uchaf, Hesse Rhenaid, a Starckenburg.

OLDENBURG.—Peter I., yr ucheldduc o Oldenburg, ydyw penadur llywodraethol Oldenburg. Ganwyd ef Gorphenaf 8fed, 1827. Mab ydyw i'r ucheldduc August, a chymnerodd feddiant o orsedd ei dad ar farwolaeth yr olaf, Chwefror 27ain, 1853. Priododd y dywysoges Elizabeth, o Saxe-Altenburg, Chwefror 10fed, 1852. Dywedir fod teulu hynafol Oldenburg, sydd wedi rhoddi penaduriaid i Denmark, Scandinavia, a Rwssia, yn disgyn o Wittckind, arweinydd enwog y Sacsoniaid yn erbyn Charlemagne. Corphorwyd archdduciaeth a theyrnas Westphalia gan Napoleon I., yn 1810; ond darfu i gynnadledd Vienna, nid yn unig roddi y wlad yn ol i'w phenadur blaenorol, ond, ar daer ddymuniaid Alexander I., o Rwssia, chwangeidwyd at ei thiriogaethau 400 o filldroedd ysgwâr, gyda 50,000 o breswylwyr arnynt. Derbynia yr ucheldduc 6,250*p.* o arian oddi wrth y wladwriaeth, heb law yr un swm oddi wrth diroedd cyhoeddus; yr hyn sydd yn gwneyd ei gyllid blynyddol yn 12,500*p.* Y mae ganddo yn chwangeol 6,000*p.* yn dyfod i mewn yn flynyddol oddi wrth etifeddiaethau perthynol i'r teulu yn Holstein.

Yn ol y cyfansoddiad gwladol a fabwysiadwyd Chwefror 18fed, 1849, ac a ddiwygiwyd Tachwedd 22ain, 1852, y mae rhyddid y wasg wedi ei ddiogelu, prawf rheithiol, a chydraddoldeb yr holl ddinasyddion mewn achosion gwleidyddol a chymdeithasol. Mewn llwyrwya, a etholir bob tair blynedd gan bleidlais yr holl ddinaswyr sydd yn talu trethi, y mae y gallu deddfwriaethol. Rhifedi yr aelodau ydyw 33; neu, un ar gyfer pob 10,000 o'r preswylwyr. Y mae y gallu gweinyddol yn yr ucheldduc, a'i weinidogion. Yr oedd cyllideb 1877 yn cyfrif y byddai yr holl gyllid yn 296,985*p.*, a'r treuliadau yn 328,112*p.* Oddi wrth feddiannau perthynol i'r wladwriaeth y ceir mwyaf o'r cyllid. Swm y ddyled wladol, yn 1878, oedd 1,857,917*p.* Tua 2,417 o filldroedd ysgwâr ydyw arwynebedd Oldenburg; ac yn ol cofriad 1875, yr oedd y boblogaeth yn 319,314.

BRUNSWICK.—Penadur llywodraethol presennol y wlad hon ydyw William I., y duc o Brunswick; yr hwn a anwyd Ebrill 25ain, 1806, ac a esgynodd i'r orsedd, Ebrill 25ain, 1831. Y mae teulu

pendefigol Brunswick, o ba un y mae y duc presennol yn unig aelod sydd yn awr yn fyw, yn debyg o ddarford gyda'r cynnrychioldd presennol o hono, o herwydd ei fod yn ddiabrid; ac y mae yn un o'r rhai hynaf a mwyaf anrhydeddus o deuluoedd Germany. Yr oedd ei sylfaenydd, Henry y Llew, yn y ddauddegfed ganrif, yn meddiannu duciaethau Bavaria, Saxony, a thiriogaethau eraill yn ngogleddbarth Germany; ond colodd hwynt, ac ni adawyd iddo ond tywysogaethau Brunswick a Lüneburg. Rhanwyd y thiriogaethau hyn ar farwolaeth Ernest y Cyffwrwr, rhwng ei ddau fab ef: a meddiannodd un o honynt thiriogaeth Brunswick-Wolfenbüttel, a'r llall un Brunswick-Lüneburg. Cynnrychiolir y blaenaf gan dŷ pendefigol Brunswick, ac y mae yr olaf wedi ymdoddi i deulu brenhinol Prydain Fawr. Y mae y duc o Brunswick presennol yn un o'r penaduriaid cyfoethocaf yn Germany, o herwydd y mae yn perchen etifeddiaethau personol eang. Dywedir ei fod yn ei gymmunrodd am adael yr etifeddiaethau hyn i ymherwawr Germany. Derbynia y duc ar gyfartaledd tua 50,000*p.* yn flynyddol o gyllid y wlad.

Y dyddiad sydd i gyfansoddiad presennol Brunswick ydyw Hydref 12fed, 1832; ond caifodd ei ddiwygio Tachwedd 28ain, 1851. Yn y senedd y mae y gallu deddfwriaethol, aelodau yr hon sydd yn rhifo chwech a dengain. Etholir tri ar hugain o honynt gan y tir berchenog mwyaf—tri gan y clerigwyr Protestanaidd—deg gan breswylwyr y trefydd—a deuddeg gan y dosbarthiadau gwledig. Y mae y gallu gweinyddol yn cael ei gario allan gan ddau weinidog—un yn weinidog yr achosion tramor, a'r llall ar yr achosion mewnol.

Am y tair blynedd a derfynai gyda 1878, amcangyfrif y cyllid oedd 385,006*p.* yn flynyddol, a'r treuliadau i gyfateb. Yr oedd dyled cyhoeddus y dduciaeth, yn nechreu y fl. 1877, yn 4,593,722*p.*; ond yr oedd pedair rhan o hump o'r swm hwn wedi ei ddefnyddio i wneyd ffyrdd haiarn. Nid ydyw arwynebedd y dduciaeth ond 1,526 o filldroedd ysgwâr, gyda phoblogaeth, yn ol y cofriad diweddfaf, o 312,170.

SAXE-WEIMAR.—Karl Alexander ydyw ucheldduc Saxe-Weimar. Ganwyd ef Mehefin 24ain, 1818. Esgynodd i'r orsedd ar farwolaeth ei dad, Gorphenaf 8fed, 1853, a phriododd y dywysoges Sophie, merch William II. o Holland, Hydref 8fed, 1842. Saif teulu yr ucheldduc yn bennaeth y llinell hynaf yn nhŷ tywysogaidd Saxony. Yn ol trefniadau Cynnadledd Vienna, chwangeidwyd gryn lawer at diriogaeth Saxe-Weimar. Y mae gan yr ucheldduc gyfoeth mawr o'i eiddo ei hun—rhan o'r hwn a gafodd yn waddol gyda'r dywysoges Sophie. Y mae hefyd yn derbyn 42,000*p.* yn flynyddol o'r wladwriaeth.

Sefydlwyd cyfansoddiad yr ucheldduciaeth Mai 5ed, 1816, ond, cyfnewidiwyd ef i raddau gan gyfraith Hydref 15fed, 1849. Yn ol y freinlen hon, y mae y gallu deddfwriaethol mewn un tŷ o senedd, yn cael ei wneyd i fyny o 31ain o aelodau—deg yn cael eu hethol gan berchenogion etifeddiaethau, deg gan y trefydd, deg eraill gan breswylwyr y dosbarthiadau gwledig, ac un gan senedd prifysgol Jena. Yr oedd y cyllid blynyddol am y tair blynedd yn diweddu 1877 yn 315,998*p.*, a'r treuliadau yn 314,158*p.*—yn gadael gweddill o 1,840*p.* ar bob blwyddyn. Yr oedd y ddyled gyhoeddus yn cyrhaedd i 531,800*p.* yn nechreu Ionawr, 1877. O ddeutu 1,421 o filldroedd ysgwâr ydyw arwynebedd yr ucheldduc

iaeth; a rhifedi y preswylwyr yn Rhagfyr, 1875, oedd 292,933. Y mae y mwyafrif mawr o'r boblogaeth yn Brotestaniaid.

MECKLENBURG-STRELITZ.—Y penadur presennol ydyw yr uchel-dduc Frederick William I., mab i'r uchel-dduc George. Ganwyd ef Hydref 17eg, 1819; a chymmerodd feddiant o'r orsedd ar farwolaeth ei dad, Medi 6ed, 1860. Priododd Augusta, merch y diweddar dduc Adolphus, o Gaergrawnt. Sylfaenydd tŷ llywodraethol Mecklenburg-Strelitz oedd y duc Adolf Frederick, mab ieuangaf y duc Adolf Frederick II., o Mecklenburg-Schwerin. Caniatodd Cynnadedd Vienna i'r penaduriaid wisgo y teitl o uchel-dduciad, er mai tiriogaeth fechan a berthyna iddynt. Y mae yr uchel-dduc, pa fodd bynag, yn un o'r rhai cyfoethocaf o'r penaduriaid Germanaidd, gan fod mwy na hanner y wlad yn eiddo personol iddo.

Dosberthir y wlad i ddwy dalaeth wahanol. Y mae yn un o honynt, sef Stargard, lwyryws yn cael ei gwneyd i fyny o'r tîrfeddianwyr; tra nad oes yn y llall, Ratzeburg, un sefydliad cynnychioliadol. Y mae y gallu gweinyddol yn nwyllaw yr uchel-dduc, yr hwn sydd yn gyffredin yn penodi un gweinidog i'r wladwriaeth. Nid ydyw y cyfrifon o'r cyllid a'r treulïadau cyhoeddus yn cael eu gwneyd yn hysbys. Y mae y boblogaeth, oedd yn ol cofrifad 1875, yn rhifo 95,673, yn lleihau i ryw raddau o hyd drwy ymfudiad, er fod yno lai o breswylwyr ar bob milldir ysgwâr nag mewn un rhan arall o'r tiriogaethau Germanaidd—dim ond 95 yn byw ar bob milldir. Holl arwynebedd y wlad ydyw 997 o filldroedd ysgwâr; ac o'r rhai hyn y mae 527 o filldroedd ysgwâr yn perthyn i'r ucheldduc; 353 i'r pendefigion a'r mawrion, a 117 i'r corphoriaethau dinesig.

SAXE-MEININGEN.—George II. sydd yn llywodraethu yno. Mab ydyw i'r duc Bernhard I. Ganwyd ef Ebrill 2il, 1826; ar waith ei dad yn ymdeol o'i swydd, cymmerodd ef yr orsedd yn ei le, Medi 20fed, 1866. Priododd y dywysoges Charlotte, o Prwsia, Mai 18fed, 1850. Sylfaenydd llinell teulu Saxe-Meiningen gan y duc Bernhard, trydydd mab Ernest I. o Saxony, a gyfenwid 'y duwiol,' cyfaill a chydymaith mewn arfau i'r brenin Gustavus Adolphus, o Sweden. Nid oedd y dduciaeth ond un rhan o dair o'i maintioli presennol yn y flwyddyn 1826, pan y darfu i diriogaethau Hildburghausen a Saalfeld syrthio i ran y duc presennol. Tair iddo ef 19,000p. yn flwyddol allan o gynnrych tiriogaethau y wladwriaeth.

Y mae breinlen cyfansoddiad y dduciaeth hon wedi ei ddyddio Awst 23ain, 1829. Ac yn ol y freinlen hon, y mae y senedd i gynnwys pedwar ar hugain o gynnrychiolwyr:—wyth i gael eu hethol gan feddianwyr yr etifeddiaethau tîrol, wyth gan drigolion y trefydd, ac wyth gan y dosbarthïadau gwledig. Bob chwe blynedd y cymmer yr etholiadau le. Yn ol cyllideb y ddwy flynedd 1876 ac 1877, yr oedd y cyllid yn 190,000p., a'r treulïadau yn cyrhaedd i'r un swm. Ceir agos hanner y cyllid oddi wrth diriogaethau perthynol i'r wladwriaeth. Swm y ddyled wladol yn niwedd 1876 oedd 526,416p., yn annibynol ar 400,000p. sydd wedi eu defnyddio i wneyd ffyrdd haiarn.

Maintioli y dduciaeth ydyw 933 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd, a rhif y boblogaeth yn niwedd 1875 oedd 194,494. Y mae y mwyafrif mawr o'r trigolion yn Brotestaniaid.

ANHALT.—Penadur presennol Anhalt ydyw

Frederick, mab y duc Leopold, yr hwn a anwyd Ebrill 29ain, 1831, ac a esgynodd i'r orsedd ar farwolaeth ei dad, Mai 22ain, 1871. Priododd y dywysoges Antoinette, o Saxe-Altenburg, Ebrill 22ain, 1854. Orlheinia duciad Anhalt eu haniaid yn ol i Bernhard, mab i'r enwog Albert yr Arth, fin-iarl Brandenburg, yr hwn a fu farw yn 1211. Ymranodd y teulu, yn nghwrs amser, i ganghenan lliosog. Y mae y duc o Anhalt yn derbyn o'r wladwriaeth 29,000p. yn flwyddol—yn cynnwys hefyd yr hyn a ganiateir i aelodau ieuangach y teulu. Ac y mae gan y teulu hefyd etifeddiaethau eraill eang yn Saxony, Prwsia Ddwyreiniol, a'r Crimea, yn cynnwys arwynebedd o fwy na dau cant o filldroedd ysgwâr.

Cyhoeddwyd cyfansoddiad presennol y dduciaeth Medi 17eg, 1859; ond gwnaedd cynwediad ynddo yn 1863, yn ol yr hwn y mae y gallu deddfwriaethol yn gorwedd mewn llwyrws yn cynnwys 36 o aelodau—o ba rai y mae deuddeg yn cynnychioli y pendefigion a'r tîrfeddianwyr mawr, deuddeg y trefydd, a deuddeg y dosbarthïadau gwledig. Y mae y gallu gweinyddol yn hollol yn nwyllaw y duc, yr hwn sydd yn llywodraethu trwy gyfrwng gweinidog gwladwriaethol. Yn ol y cyfrif cyllidol am y flwyddyn 1876, yr oedd y cyllid yn 338,250p., a'r treulïadau yn 341,475p. Ceir mwy na'r drydedd ran o'r cyllid o'r tiriogaethau a berthynant i'r wladwriaeth. Swm y ddyled wladol yn Ionawr, 1877, oedd 372,270p. Cynnwysa y dduciaeth 689 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; ac yn ol cofrifad 1875, yr oedd y boblogaeth yn 213,565. Perthyna y trigolion yn mron i gyd i'r Eglwys Brotestanaidd Ddiwygiedig.

SAXE-COBURG-GOTHA.—Ernest II. sydd yn llywodraethu yma. Mab ydyw i'r duc Ernest I. Ganwyd ef Mehefin 21ain, 1818. Astudiodd athroniaeth a threfnodedd gwladol yn mhrifysgol Bonn, ac aeth i waenaeth milwraidd Saxony yn 1836. Esgynodd i'r orsedd ar farwolaeth ei dad, Ionawr 29ain, 1844. Priododd y dywysoges Alexandrine, o Baden, Mai 3ydd, 1842. Yn gymmaint a bod y duc heb blant, ei etifedd yw ei nai, y tywysog Alfred—y duc o Edinburgh, mab y tywysog Albert, o Saxe-Coburg, a'r frenhines Victoria I., o Brydain. Heb law ei fod yn meddu cyfoeth personol mawr, y mae y duc Ernest yn derbyn yn flwyddol o 15,000p. hyd i 20,000p. o'r wladwriaeth.

Cyhoeddwyd cyfraith sylfaenol y dduciaeth Mai 3ydd, 1852; ac yn ol hon, y mae y gallu deddfwrol mewn dwy senedd—un yn eistedd dros dalaeth Coburg, y llall dros dalaeth Gotha. Cynnwysa senedd Coburg un ar ddeg o aelodau, ac un Gotha bedwar ar bymtheg—yn cael eu dewis gan gynnifer a hyny o ddosbarthïadau etholiadol drwy bleidlais annuiongyrchol y preswylwyr. Y mae gan bob gwryw dros bump ar hugain oed bleidlais; ac unrhyw ddinesydd dros ddeg ar hugain oed, gellir ei ethol yn gynnrychiolydd. Tynir y gyllideb allan am y cyfnod o bedair blynedd. Yn amcangyfrifon y gyllideb am 1877—78, gosodwyd ar gyfer Coburg 46,889p., ac ar gyfer Gotha 121,160p.; a'r un symiau ar gyfer y treulïadau. Dyled gyhoeddus y ddwy dalaeth, yn 1878, oedd 535,905p.

Mesura y dduciaeth hon 816 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; a rhifedi y boblogaeth, yn ol cofrifad 1875, oedd 182,599. Y mae yr holl breswylwyr o'r bron yn Brotestaniaid profsedig.

SAXE-ALTENBURG.—Penadur llywodraethol y

lle hwn yw Ernest, mab y duc George, a anwyd Medi 16eg, 1826. Ar farwolaeth ei dad, Awst 3ydd, 1853, yr esgynodd efe i'r orsedd. Priododd y dywysoges Agnes, o Anhalt-Dessau, Mehefin 24ain, 1854. Y mae teulu y duc yn olrhain eu dechreuad i'r flwyddyn 1482, pan y cymmerodd gwahaniad le rhwng teuluoedd Ernest ac Albert, o Saxony. Yr oedd Saxe-Altenburg yn ffurfio rhan o Saxe-Gotha hyd y flwyddyn 1826, ond cafodd ei throglwyddo drosodd y pryd hwnw) pan y gwnaed cyfnewidiadau tiriogaethol mawr gan y tywysogion Saxonaidd i denlu Hildburghausen. Y mae y duc yn derbyn 21,450p. o'r wladwriaeth.

Ar y 29ain o Ebrill, 1831, y dyddiwyd y cyfansoddiad presennol, ond y mae rhai cyfnewidiadau wedi eu gwneyd ynddo ar ol hyn. Mewn senedd, yn gynnwysedig o bedwar ar hugain o gynrychiolwyr, y mae y gallu deddfwriaethol—wyth yn cael eu hethol gan y tîrfeddiannwyr mawr, wyth gan y trefydd, ac wyth gan y dosbarthiadau gwledig. Rhoddir amcangyfrif o'r cyllid a'r treuliadau am dair blynedd yn y gyllideb; ac yr oedd y cyllid am y tair blynedd a'r diwedd 1877 yn 111,178p. yn flynyddol, a'r treuliadau am yr un cyfnod yn gyfatebol. Cair yn agos i ddwy ran o dair o'r cyllid o diriogaeth berthynol i'r wladwriaeth, a'r gweddill oddi wrth drethi antiongyrhol. Swm y ddyled wladol yn nechren 1877 oedd 121,587p.

Mesura tiriogaethau Saxe-Altenburg 509 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; ac yr oedd y boblogaeth yn niwedd 1875, yn 145,844. Y mae y bobl yn gyffredin o darddiad Slafonaidd, ac y mae arferion a gwsg y bobl hyn etto yn ffyn yn y dosbarthiadau mwyaf gwledig. Dywedir fod y gwladwyr yn gyffredin yn y dduciaeth hon yn well eu sefyllfa nag ydynt mewn unrhyw ran arall o Germany. Wedi lleihau, pa fodd bynag, y mae y boblogaeth yn y wlad y deng mlynedd ar hugain diweddaf.

WALDECK.—Y tywysog George Victor sydd yn llywodraethu yn Waldeck. Mab ydyw efe i'r tywysog George Frederick. Ganwyd ef ar Ionawr 14eg, 1831; a chafodd yr orsedd, o dan warcheidiaeth ei fam, Mai 14eg, 1845. Priododd y dywysoges Helena, o Nassau, Medi 16eg, 1853. Y mae y tywysog yn derbyn 36,735p.—yr hyn sydd yn fwy na hanner holl gyllid y dywysogaeth. Yn niwedd y flwyddyn 1866, cynnygiodd y tywysog George roddi yr orsedd i fyny yn ffafr brenin Prwssia; ond nid oedd yr olaf yn barod i dderbyn y cynnygiad ar y pryd. Ond mewn canlyniad i gyttundeb a wnaed drachefn rhyngddynt, Gorphenaf 10fed, 1867, cyflwynodd y tywysog ei brif hawlian penaduroi i'r brenin William I., gan gadw iddo ei hunan ychydig o hawliau, mewn enw yn unig.

Caniatawyd breinlen y dywysogaeth Awst 17eg, 1862. Y mae hi yn darparu cymmanfa ddeddfwriaethol, cynnwysedig o un a dengain o aelodau—deunaw i'w dewis gan y pendaigion, tri ar ddeg gan breswylwyr y trefydd, a deg gan y dosbarthiadau gwledig. Maintioli y dywysogaeth yw 466 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; a rhifedi y boblogaeth yn Rhagfyr, 1875, oedd 54,743.

LIPPE.—Y tywysog llywodraethol ydyw Waldemar, ail fab y tywysog Leopold. Ganwyd ef Ebrill 18fed, 1824; a meddiannodd yr orsedd ar farwolaeth ei frawd, Rhagfyr 10fed, 1875. Priododd y dywysoges Sophie, o Baden, Tachwedd 9fed, 1858. Canghen o hen denlu

Lippe, a ffurfiwyd yn y rhan olaf o'r unied ganrif ar bymtheg, ydyw y teulu presennol. Derbynia y tywysog oddi wrth y wladwriaeth yn flynyddol y swm o 10,000p., a dywedir fod hyn yn rhy fychan i gadw i fyny urddas y llyd. Mewn canlyniad i anhawsdau arianol a diweddar dywysog, gwerthwyd cyfran o'i diriogaeth, sef Lippstadt, i Prwssia, am flwydd-dal o 1,350p. dros ei fywyd.

Caniatawyd i Lippe freinlen ei hawlian Gorphenaf 4ydd, 1836. Y mae yn cynnwys deddfwriaeth gynnychioliadol; ond y mae yn mron yr holl allu deddfwriaethol a gweinyddol yn nwyllaw y tywysog. Cynnwysa y senedd un ar hugain o aelodau—saith yn cael eu hethol gan y tîrfeddiannwyr pendaigion, a'r pedwar ar ddeg eraill gan breswylwyr y trefydd a'r wlad. Ni chyhoeddir y dadleuon seneddol. Nid oedd y cyllid ond 33,208p. am y flwyddyn 1876, a'r treuliadau yn 36,676p.—yn gadael diffyg o 3,468p. Yr oedd y ddyled gyhoeddus yr adeg hono yn 70,000p.

Rhifedi y boblogaeth yn niwedd 1875 oedd 112,452, a'r rhai hyn yn byw ar 445 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd.

SCHWARZBURG-RUDOLSTADT.—Y penadur llywodraethol yw y tywysog George; yr hwn a anwyd Tachwedd 23ain, 1838, ac a feddiannodd yr orsedd ar farwolaeth ei dad, y tywysog Albert, Tachwedd 26ain, 1869. Y mae y penadur presennol yn derbyn 12,000p. yn flynyddol o'r wladwriaeth, yn annibynol ar yr hyn a ddeilla oddi wrth etifeddiathau eraill sydd yn feddiannu personol gan y teulu.

Cyfraith sylfaenol y dywysogaeth ydyw cyfansoddiad Mawrth 21ain, 1854. Rhaid i'r tywysog gael cydsyniad tŷ y cynrychiolwyr i bob mesur deddfwriaethol. Y mae y tŷ hwn yn cynnwys un ar bymtheg o aelodau—pedwar o ba rai a etholir gan y trefhdalwyr mwyaf, a dychwelir y gweddill gan y bobl yn gyffredinol. Bob tair blynedd y dygir yn mlaen y gyllideb. Y derbyniadau blynyddol am y tair blynedd yn diwedd 1878, oedd 89,703p., a'r treuliadau yr 88,857p. Y mae ar y dywysogaeth hon ddyled gyhoeddus o 154,000p. Yn ol cofrestrad 1875, yr oedd y boblogaeth yn rhifo 76,676, a'r rhai hyn yn byw ar 340 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd.

SCHWARZBURG-SONDERSHAUSEN.—Heinrich XIV., mab y tywysog Heinrich, ydyw llywodraethwr presennol y dalaeth. Ganwyd ef Mai 28ain, 1832; ac esgynodd i'r orsedd ar farwolaeth ei dad, Gorphenaf 10fed, 1867. Priododd y dywysoges Louise o Württemberg, Chwefror 6ed, 1858.

Y mae i'r dywysogaeth gyfansoddiad gwladol, yr hwn a gyhoeddwyd Tachwedd 30ain, 1849, ac a gyfnewidiwyd ddwywaith drachefn, sef yn 1862 a 1866. Y mae yma lwyryws, yn cael ei wneyd i fyny o bedwar ar bymtheg o aelodau—o ba rai yr etholir pedwar gan y prif dirioldiannwyr, a'r gweddill gan y preswylwyr yn gyffredinol. Yn y tywysog y mae yr holl allu gweinyddol, a rhan o'r gallu deddfwriaethol hefyd. Swm y cyllid a'r treuliadau yn y fl. 1876, oedd 36,480p.; a swm y ddyled gyhoeddus 100,027p. Y mae arwynebedd y dywysogaeth yn mesur 297 o filldroedd ysgwâr, ac yr oedd y boblogaeth yn 1875, yn rhifo 89,032.

RUSS-SCHLEIZ.—Ganwyd Heinrich XIV., y tywysog presennol, Mai 24ain, 1832. Fel ddyndd i'w dad, esgynodd i'r orsedd Gorphenaf 10fed.

1867. Priododd y dywysoges Louise o Württemberg, Chwefror 6ed, 1858. Y mae teulu llywodraethol Reuss-Schleiz yn gangen ieuangach o deulu Reuss. Fel yn Reuss-Greiz, y mae y rhan fwyaf o'r diriogaeth yn y dywysogaeth yn eiddo personol i'r teulu llywodraethol.

Cyhoeddwyd cyfansoddiad y dywysogaeth Tachwedd 30ain, 1849; ond gwnaed cyfansoddiadau ynddo yn 1852 a 1856. Y mae y gallu deddfwriaethol wedi ei ymddiried i lwyrrwys yn gynnwysedig o bedwar ar bymtheg o aelodau; o ba rai yr etholir pedwar gan y prif dirfeddianwyr, a'r gweddill gan y preswylwyr yn gyffredinol. Yn y tywysog y mae y gallu gweinyddol, yn gystal a rhan o'r un deddfwriaethol. Cyllid y dywysogaeth yn 1876 oedd 36,490p., a'r treulidau yn yr faint. Swm y ddyled gyhoeddus ydyw 100,027p. Mesura Reuss-Schleiz tua 297 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; ac yn ol cofrifiad 1875, rhifedi y boblogaeth oedd 92,375. Protestaniaid ydyw yr holl preswylwyr.

ALSACE-LORRAINE.—Gwnaed y deddfau sylfaenol dan ba rai y mae Alsace-Lorraine yn cael ei llywodraethu gan senedd Germany yn y blynyddoedd 1871, 1872, a 1873. Yn ol yr erthygl gyntaf, rhoddir ar ddeall fod "taleithiau Alsace a Lorraine, a roddwyd i fyny gan Ffrainc yn ol telerau rhagflaenol yr heddych, Mai 10fed, 1871, i gael eu huno am byth a'r ymherodraeth Germanaidd." Rhaid i'r holl gyfreithiau yno dderbyn cydsyniad y llywodraeth ymherodrol. Llywodraethir Alsace-Lorraine gan lywodraethwr cyffredinol. Y llywodraethwr presennol ydyw Edward von Möller. Amcangyfrif cyllideb Alsace-Lorraine am 1876, oedd 2,189,064p.—ac yr oedd y treulidau yn yr faint.

Y mae y dalacth yn mesur 5,580 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd, a rhif y boblogaeth yn niwedd 1875 oedd 1,531,804—yr hyn sydd yn cyfateb i 227 ar bob milldir ysgwâr. Lleihaodd y boblogaeth yn agos i 18,000 o 1871 hyd 1875. Yn ol cofrifiad Rhagfyr, 1871, yr oedd yn y dalacth 1,234,588 o Babyddion, 271,198 o Brotestaniaid, 2,863 o aelodau o enwadau Cristionogol eraill, a 40,938 o Iuddewon. Yn ol yr amcangyfrif swyddol, y mae 200,000 o'r preswylwyr o darddiad Ffrengig, a 1,350,000 o darddiad Germanaidd.

BREMEN.—Llywodraethir dinas rydd Bremen, dan y cyfansoddiad a gyhoeddwyd Mawrth 5ed, 1849, ac a ddiwygiwyd Chwefror 21ain, 1864, gan senedd, yn cynnwys deunaw o aelodau, yn ffurfio y gallu gweinyddol, a thŷ y bwrdeisiaid, yn cael ei wneyd i fyny o 150 o aelodau. Etholir y tŷ gan y dinasyddion wedi eu rhanu yn wahanol ddoesbarthiadau. Y tŷ bwrdeisiol sydd yn dewis aelodau y senedd—o ba rai y mae yn rhaid i ddeg fod yn gyfreithwyr. Yn ol cyllideb y flwyddyn 1876, yr oedd y cyllid yn 599,170p., a'r treulidau yn 599,977p.—yn gadael diffyg o 807p. Cyfodir yn agos i hanner y cyllid trwy drethi anuniongyrchol. Y mae y ddyled gyhoeddus yn 4,519,276p.; ond y mae y cyfan wedi ei wario yn ngwneuthuriad fyrrdd haiarn, porthladdoedd, a gweithiau cyhoeddus eraill.

Yr oedd y boblogaeth yn niwedd 1875, a chymmeryd i mewn y gwarchodlu Prwsaidd, yn 142,200. Cynnwysa yr holl diriogaeth 106 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd. Bremen a Bremerhaven, yn nesaf i Hamburg, sydd yn anfon allan fwyaf o ymfudwyr Germanaidd i wahanol barthau y byd. Nifer y llongau a berthynent i Bremen ar Ionawr 1af, 1877, oedd

255, yn cario 196,011 o dynelli, a 58 o honynt yn agerlongau. Y mae tair rhan o bedair o holl fasnach Bremen yn cael ei chario yn mlaen dan fanerau Germanaidd a Phrydeinig. Yn nesaf i borthladd Hamburg, Bremen ydyw y porthladd sydd yn dwyn yn mlaen fwyaf o fasnach gydgenedlaethol â Germany.

HAMBURG.—Cyhoeddwyd cyfansoddiad gwladol presennol dinas rydd Hamburg Medi 28ain, 1860, yr hwn a ddaeth i rym ar y 1af o Ionawr, 1861. Ymddiriedir y llywodraeth yma i ddau dŷ; sef, y senedd, a thŷ y bwrdeisiaid. Y mae y senedd, yr hon yn benaf, ond nid yn hollol, sydd yn ymarfer y gallu gweinyddol, yn gyfansoddedig o ddeunaw o aelodau; a rhaid i'r naill hanner o honynt fod wedi astudio rheithofyddiaeth, a saith o'r naw eraill fod yn perthyn i ddoesbarth y marisandwyr. Etholir aelodau y senedd am eu hoes gan dŷ y bwrdeisiaid; ond y mae seneddwr at ei ryddid i gilio o honi, os bydd yn dewis, yn mhen chwe blynedd. Cynnwysa tŷ y bwrdeisiaid 192 o aelodau—84 o ba rai a etholir trwy bleidlais ddirgelaid yr holl ddinaswyr sydd yn talu trethi. O'r gweddill o 108, dewisir 48, drwy y tugel, gan feddiannwyr tai yn y ddinas o werth 187p. os byddant yn talu trethi am danynt; ac y mae y 60 eraill yn cael eu hethol gan wahanol gwmnïau, corphoriaethau, a llysoedd cyflawnder. Yn mhob achos deddfwriaethol, ond achos o drethiad yn unig, y mae gan y senedd hawl i wrthod penderfyniadau tŷ y bwrdeisiaid.

Ceir cyllid y wladwriaeth yn benaf oddi wrth drethi uniongyrchol, ac yn arbenig y dreth ar ennillion. Yr oedd y cyllid yn y fl. 1876 yn 1,206,165p., a'r treulidau am yr flwyddyn yn 1,288,503p.—yr hyn a adawodd ddiffyg o 82,340p.

Am y rhagorfrant o fod yn "Borthladd Rhydd," heb fod dan orfod talu tollau y Zollverein (toll-undeb Germany), y mae Hamburg yn talu swm blynyddol o 102,300p.; yr hyn sydd yn gyfartal i 7s. 6c. y pen ar yr holl boblogaeth. Yr oedd dyled Hamburg ar y 1af o Ionawr, 1877, yn 6,283,928p. Y mae y ddyled hon wedi ei hachosi yn benaf drwy eu gwaith yn ymgymmeryd â gweithiau cyhoeddus; ac yn enwedig ail adeiladu, ar gynllun newydd, yr hyn a ddinystriwyd o'r ddinas gan y tân mawr a gwymerodd le yno yn 1842.

Y mae y wladwriaeth hon yn cynnwys tiriogaeth o 148 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; ac yr oedd y boblogaeth, yn ol cofrifiad 1875, yn rhifo 388,618. Y mae masnach y Deyrnas Gyfunol â Hamburg yn dra phwysig, ac yn cynnwys un hanner o'i holl fasnach gyda Germany. Nifer yr holl llestri a aethant i mewn i borthladd Hamburg yn y fl. 1877 oedd 5,473. Yr oedd y llestri a aethant i mewn yno yn cario y faner Brydeinig yn rhifo 2,324, a'u llwythi yn cael eu cyfrif yn werth 4,600,000p. Y mae llongau masnachol Hamburg yn lliosocach o'r hanner na'r eiddo Belgium a Denmark ynghyd.

LUBECK.—Y mae dinas rydd Lübeck yn cael ei llywodraethu yn ol cyfansoddiad Rhagfyr 29ain, 1851. Prif linellau y freinlen hon ydyw dau gorph cynnrychioliadol—y senedd, yr hon a ymarfera y gallu gweinyddol, a thŷ y bwrdeisiaid, sydd yn ymarfer yr awurdod deddfwriaethol. Gwneir y senedd i fyny o bedwar ar ddeg o aelodau, wedi eu hethol dros eu hoes, yn cael ei llywyddu gan ddau dreflywydd (*burgomasters*), sydd yn dal y swydd am ddwy flynedd

bob un, ac yn ymneillduo yn eu tro. Cynnwysa tŷ y bwrdeistiaid 120 o aelodau, yn cael eu dewis gan y dinasyddion sydd yn aelodau o'r deuddeg cogle neu gorphoriaethau sydd yn y ddinas. Y mae uchel-lys appell dros dair dinas rydd Germany, yr hwn a gydnabyddwyd gan gyttundeb Tachwedd 30ain, 1866, ar ol corphori Frankfort-ar-y-Main & Phrwssia, wedi ei sefydlu yn Lübeck. Y mae y llys hwn yn gyfansoddedig o lywydd, sydd i gael ei enwi gan seneddau y Tair Dinas Rydd, a chwech o gynghorwyr—tri yn cael eu dewis gan Hamburg, dau gan Bremen, ac un gan Lübeck.

Amcangyfrif cyllidol y flwyddyn 1877 oedd 132,622p., a'r treuliadau yr un swm. Y mae mwy na hanner y treuliadau yn cael eu defnyddio i leihau y ddyled gyhoeddus; yr hon a gyrhaeddi yn 1877 i 1,284,214p. Yn ol cofrifad 1875, y mae y diriogaeth yn mesur 127 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd, gyda phoblogaeth o 56,912.

Yr oedd gan Lübeck, yn nechreu 1877, ddwy a dengain o lestri, o 8,058 o dynelli. Aeth i borthladd Lübeck yn 1876, 2,537 o lestri, yn cario 436,100 o dynelli. Gyda Rwsia, Sweden, Norway, Denmark, a Phrydain Fawr, yn benaf, y mae masnach y ddinas rydd hon.

REUSS-GREIZ.—Heinrich XXII. ydyw tywysog presennol Reuss-Greiz. Ganwyd ef Mawrth 28ain, 1846. Mab ydyw i'r tywysog Heinrich XXI.; ac ar ei farwolaeth ef dechreuodd deyrnasu, Tachwedd 8fed, 1859. Priododd y dywysoges Ida o Schaumburg-Lippe, Gorphenaf 28ain, 1852. Orlheiniau tenlu y tywysog hwn eu disgyniad o Heinrich I. o Germany, a gyfenwid 'Yr Heliwr,' yr hwn a fu farw yn 936. Nid yw y tywysog presennol yn derbyn cyflog o'r wladwriaeth; ond er hyny y mae yn gyfoethog iawn, yn gymaint a bod y gyfran fwyaf o'r diriogaeth dros yr hon y teyrnasa yn eiddo personol iddo.

Dyddiwyd y cyfansoddiad presennol Mawrth 28ain, 1867. Y mae y corph deddfwriaethol yn cynnwys deuddeg o aelodau—tri yn cael eu penodi gan y penadur, dau gan y pendefigion, tri yn cael eu hethol gan y trefydd, a phedwar gan y dosbarthiadau gwledig. Yr oedd y cyllid yn 1876 yn 24,494p., a'r treuliadau yn cyrhaedd yr un faint. Swm y ddyled gyhoeddus yr un pryd oedd 65,475p. Mesura y diriogaeth 148 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; ac yr oedd rhif y trigolion, yn ol y cofrifad a wnaed yn 1875, yn 46,985.

SCHAUMBURG-LIPPE.—Adolf, yr hwn a anwyd Awst 1af, 1817, mab y tywysog George, ydyw tywysog presennol Schaumburg-Lippe; ac ol-y-nodd ei dad i'r orsedd, Tachwedd 2lain, 1860. Priododd y dywysoges Hermina o Waldeck, ar y 25ain o Hydref, 1844. Derbynia y tywysog 25,000p. o'r wladwriaeth yn flynyddol, neu o ddeutu tair rhan o bedair o holl gyllid y dywysogaeth.

Cyhoeddwyd y cyfansoddiad presennol Tachwedd 17eg, 1868; o dan yr hwn y mae llwyryws deddfwriaethol, cynnwysedig o bymtheg o aelodau:—dau yn cael eu penodi gan y tywysog, un gan y clerigwyr, un gan a swyddwyr eraill, a'r gweddill gan y bobl. Perthyna i'r tywysog ran o'r gallu deddfwriaethol, a'r holl allu gweinyddol. Yn ol adroddiad cyllidol y flwyddyn 1874, yr oedd y cyllid yn 30,912p., a'r treuliadau yn 24,496p. Swm y ddyled gyhoeddus yn 1874 oedd 70,000p. Yn ol cofrifad 1875, rhif

y boblogaeth oedd 33,133—yn byw ar 212 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd.

TRAFFNIAETH A MASNACH GERMANY.

Y mae holl drafnidiaeth a masnach yr ymherodraeth dan gyfreithiau a rheolau arbenig, wedi eu pasio gan y Zollverein; ond y mae Bremen a Hamburg yn eithriadau, y rhai a gydnabyddir yn borthladdoedd rhydd. Gwelir oddi wrth y daflen ganlynod beth ydyw holl werth yr allforion o holl daleithiau yr ymherodraeth, yn cynnwys y trefydd Hanseataidd, i Brydain Fawr a'r Iwerddon, a holl werth y dadforion uniongyrchol o gynnyrchion cartrefol Prydain yno hefyd, yn ystod y pum mlynedd yn terfynu gyda 1877:—

Blwyddoedd.	Allforion o Germany.	Dadforion o gynnyrchion Prydain i Germany.
1873	... 19,926,451p.	... 27,270,342p.
1874	... 19,947,195p.	... 24,799,846p.
1875	... 21,836,401p.	... 23,287,883p.
1876	... 21,115,189p.	... 20,082,262p.
1877	... 26,269,993p.	... 19,642,128p.

Nid ydyw y symiau blynyddol hyn yn cynmeryd i'r cyrif holl werth y fasnach a ddygir yn mlaen rhwng Germany a Phrydain—ond yn unig y fasnach uniongyrchol. Nid oes fanylion ar gael yn dangos gwerth y fasnach a ddygir yn mlaen trwy wledydd eraill. Trefydd rhydd Hamburg, Bremen, a Lübeck ydyw y pyth masnachol mwyaf rhwng y ddwy wlad.

Yn niwedd y flwyddyn 1876, yr oedd 17,133 o filldroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hagor yn yr ymherodraeth; ac o'r rhai hyn yr oedd 7,878 yn perthyn i'r wladwriaeth.

GROEG.

Brenin presennol teyrnas Groeg yw Georgios I., mab brenin Denmark. Ganwyd ef Rhagfyr 24ain, 1845, ac etholwyd ef yn frenin Groeg gan y gymmanfa genedlaethol yn Athen, Mawrth 30ain, 1863. Glaniodd yntau yn Groeg, Tachwedd 2il, 1863. Priododd Olga, merch hynaf yr ucheldduc Constantine o Rwsia, Hydref 27ain, 1867. Yn ol penderfyniad cymmanfa genedlaethol Groeg, pennodwyd fod i'r brenin dderbyn 40,178p. yn flynyddol o'r wladwriaeth; ac y mae llywodraethau Prydain Fawr a Rwsia yn chwahanegu 4,000p. yn flynyddol, bob un, at hyn. Talaeth o'r ymherodraeth Dyrcaidd oedd gwlad Groeg er dechreu yr unfed ganrif ar bymtheg hyd y gwrthryfel a gymmerodd le yno rhwng y blynyddoedd 1820 ac 1829.

Penderfynwyd ar gyfansoddiad presennol y wlad gan gymmanfa gyfansoddiadol, Hydref 29, 1864. Y mae yr holl allu deddfwriaethol yn cael ei gynnwys mewn un tŷ cynnyrchiadol, aelodau yr hwn a etholir gan bleidlais gyffredinol. Pleidleisir drwy y tugel. Nid oes un eisteddiad yn safadwy os na bydd hanner yr aelodau yn bresennol; ac nis gallir pasio un mesur yn gyfraith os na cheir mwy na hanner yr holl aelodau yn bleidiol i hyny. Dibyna rhif yr aelodau ar rif y boblogaeth. Y nifer yn eisteddiad 1878 oedd 188. Y mae y gallu gweinyddol yn y brenin a gweinidogion cyrifol. Yr oedd cyllid y wladwriaeth am y flwyddyn 1877 yn 1,401,678p., a'r treuliadau yn 1,466,708p.—yn dangos diffyg o 65,030p. Y mae dyled gyhoeddus Groeg yn fawr, ac yn cyrhaedd y swm o 15,360,103p.

Y mae y mwyafrif o'r boblogaeth yn perthyn i Eglwys Groeg. Yr unig ymneillduwyr oddi wrthi yw tua 24,000 o Babyddion, y rhai sydd yn wasgareddig yn y trefydd porthladdol.

Ystyrir Eglwys Groeg yn grefydd y wladwriaeth, er fod goddefiad llawn yn cael ei ganiatau i bob enwad. Er y profesar fod addysg gyhoeddus yn cael sylw neillduol yn y blynyddoedd diweddf, etto pell yn ol ydyw addysg y bobl. Y mae y gyfundrefn Germanaidd o addysg orfodol wedi ei mabwysiadu, a rhaid i blant o bump i ddeuddeg roddi eu presennoldeb yn yr ysgolion. Yn ol cofrifad 1870, cafwyd allan nad oedd ond 33 y cant o feibion wedi tyfu i fyny, a 7 y cant o ferched, yn allnog i ddarllen ac ysgrifennu.

Cyfodir y fyddin trwy restriad gorffodol, ond caniateir i ddyn roddi un arall i wasanaethu yn ei le. Yr amser i wasanaethu yn y fyddin ydyw pedair blynedd. Yr oedd holl nerth y fyddin yn 1877 yn gynnwysedig mewn 24,076 o wŷr. Cynnwysai llynges Groeg, ddechreu 1878, bedair ar ddeg o longau rhyfel; ac ar eu byrddau yr oedd 653 o wŷr.

Yn ol y cofrifad diweddf a gymmerwyd, yn mis Mai, 1870, yr oedd poblogaeth y wlad yn 1,457,894, a'r rhai hyn yn preswyllo ar 19,941 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd. Cyn y fl. 1864, nid oedd ond 58 ar gyfer pob milldir ysgwâr; ond ar ol uno yr ynysodd Ioniaidd a'r wlad, y rhai sydd a'u poblogaeth yn lliosog—226 ar bob milldir—yr oedd y ffigur yn 73 yn 1870.

Nid oes ond un rhan o chwech o wlad Groeg dan ddiwylliad. Y mae y gweddill, er fod y rhan fwyaf yn gymmhwyys i ddybenion amaethyddol, yn cael ei adael yn ddiffaith. Y mae y boblogaeth yn dra chymmysgedig; ond yr hilogaeth Albanaidd, pa fodd bynag, sydd yn trigianu rhan fawr o hen wlad Groeg, oddi mewn ac oddi allan i gyffiniau y deyrnas.

Yr oedd masnach Groeg am y pum mlynedd yn diweddu 1877 yn cyrhaedd ar gyfartaledd i saith miliwn a hanner o bunnoedd—y dadforion yn 4,500,000p., a'r allforion dros 3,000,000p. Y mae o ddeutu un rhan o bedair o'r dadforion yn dyfod o, ac un rhan o dair o'r allforion yn myned i'r Deyrnas Gyfunol. Gwlad amaethyddol yn benaf ydyw Groeg; ac nid yw y llaw-weithfeydd yno ond ychydig a dwbysa. Nid oes digon o ŷd yn cael ei godi ynddi, fodd bynag, i ddiwallu angen y boblogaeth; a dadforir rhyw gymmaint yno bob blwyddyn—yn benaf o ddeheuarth Rwssia.

HOLLAND, NEU YR ISELDIROEDD.

Brenin presennol y wlad hon ydyw William III., mab hynaf William II. Ganwyd ef Chwefror y 19eg, 1817; addysgwyd ef gan athrawon neillduol, yn mhriyngol Leyden. Esgynodd i'r orsedd ar farwolaeth ei dad, Mawrth 17eg, 1849. Priododd y dywysoges Sophie o Württemberg. Y mae teulu brenhinol Holland, a adwaenir fel 'teulu Orange,' yn disgyn o'r pendefig Almaenaidd Walram, yr hwn oedd yn blodeuo yn yr unfed ganrif ar ddeg. Yr oedd y brenin William II. yn derbyn 83,333p. o gyllid y wladwriaeth; ond gostyngwyd y swm yna yn nechwre teyrnasiad y brenin presennol i 50,000p. Caniateir 12,000p. yn chwanaegol tuag at gynnalisaeth aelodau eraill o'r teulu brenhinol, a'r llya. Y mae teulu Orange yn perchenogi llawer iawn o eiddo personol.

Derbyniodd cyfansoddiad presennol Holland y cydysniad brenhinol Hydref 14eg, 1848, a chyhoeddwyd ef yn ffurfiol Tachwedd 3ydd, yr un flwyddyn. Yn ol y cyfansoddiad, y mae yr holl allu deddfwriaethol mewn senedd gynnwysedig o ddau dŷ, a elwir yn 'Llywyrwys Holland.'

Cynnwysa y tŷ uchaf 39ain o aelodau, wedi eu dewis gan y taleithiau o fysg y rhai a drethir uchaf yn yr amrywiol siroedd. Etholir y tŷ isaf drwy y tugel—un aelod ar gyfer pob 46,000 o drigolion; a rhifent 86 o aelodau yn 1878. Y mae pob dinesydd, sydd yn frodor o'r Iseldiroedd, ac heb ei ddiffudio o'i hawliau gwladol, ac yn talu treth i'r swm o lp. 13s., yn flynyddol yn meddu hawl i bleidleisio. Caniateir i aelodau y tŷ isaf y swm o 166p. yn flynyddol, heb law eu treuliau taithiol. Nis gellir gwneuthur cyfnewidiad yn y cyfansoddiad ond trwy bleidlais dwy ran o dair o aelodau y ddau dŷ, yn cael ei dilyn gan etholiad cyffredinol, a'i hail gadarnhau gan bleidlais o ddwy ran o dair o'r llwyrwys newydd. Y mae yr awdurdod gweinyddol, dan y penadur, yn cael ei ymarfer gan gynghor o weinidogion cyfrifol.

Yn ol telerau cyfansoddiad y wlad, y mae llawn ryddid cydwybod yn cael ei ddiogelu i aelodau pob plaid grefyddol. Perthynna y teulu brenhinol, a mwyafrif mawr o'r preswylwyr, i'r Eglwys Ddiwygiedig; ond nid yw y Pabyddion yn llawer iawn llai mewn nifer. Yn ol y cyfrif diweddf, yr oedd nifer aelodau yr Eglwys Ddiwygiedig yn 2,074,734; y Lutheraid yn 68,067; y Pabyddion yn 1,313,052; y Catholiciaid Groegaidd yn 32; amryw enwadau Cristionogol eraill, 55,725; ac Iuddewon, 68,003. Y mae addysg yn ymdaenu; ond nid ydyw etto wedi cyrhaedd y dosbarthiadau isaf o'r boblogaeth. Yn mysg dosbarth mwyafrif gwledig y deyrnas hon, tybir fod un ran o bedair o'r meibion wedi tyfu i fyny, ac un ran o dair o'r merched, heb fedru darllen ac ysgrifennu. Fodd bynag, y mae moddion addysg yn ymdaenu, ac y mae go-baith y bydd y plant yn well ysgolheigion na'u tadau.

Derbynir cyllid y wladwriaeth yn benaf oddi wrth dollau, trethi uniongyrchol, ac oddi wrth arfathau (*stamps*). Llôg ar y ddyled wladol sydd yn ffurfio rhan fawr iawn o'r treuliadau. Dengys y daflen ganlynol gyllid a threuliadau y deyrnas yn y pum mlynedd isod:—

Blynyddoedd.	Cyllid.	Treuliadau.
1874 ...	8,772,470p.	8,279,363p.
1875 ...	9,986,464p.	9,909,270p.
1876 ...	9,140,021p.	9,443,734p.
1877 ...	8,866,027p.	9,327,307p.
1878 ...	8,539,530p.	9,849,941p.

Yr oedd y ddyled wladol yn nechren 1878 yn 75,964,321p.

Ffurfir byddin Holland, mewn rhan, drwy restriad gorffodol, ac mewn rhan drwy ymrestriad gwirfoddol. Rhifai y fyddin reolaidd a orsafiai yn Holland ar y laf o Orphenaf, 1877, 61,947 o wŷr; ac yr oedd y fyddin drefedig-aethol yn nechreu 1876 yn rhifo 35,412; ac o'r rhai hyn yr oedd 14,461 yn Ewropiaid. Cynnwysai y llynges yn niwedd 1878, 85 o agerlongau a hwyli-longau, ac yr oedd 17 o honnynt yn llongau haiarnwraig.

Y mae Holland, er pan wahanwyd hi a Belgium, yn gynnwysedig o un ar ddeg o daleithiau—y cyfan yn cynnwys arwynebedd o 20,627 o filldroedd ysgwâr. Gwnaer y cofrifad bob deng mlynedd. Gwnaed y diweddf Rhagfyr laf, 1869, pan yr oedd yr holl boblogaeth yn rhifo 3,866,456—yr hyn sydd yn 179 ar gyfer pob milldir ysgwâr. Y mae yr Iseldiroedd yn gymmharol yn meddu mwy o boblogaeth drefol nag un wlad arall yn Ewrop.

Dosberthir masnach dramor y wlad, fel yr

eiddo Belgium a Ffrainc, i 'gyffredinol a neillduol.' Dygir y fasnach yn mlaen yn benaf gyda dwy wlad, sef Germany a Phrydain Fawr. Y mae y flaeaf yn sefyll yn gyntaf ar restr yr allforion, a'r olaf fel marchnad i'r dadforion. Nid oes gyfrifon yn cael eu cadw o werth y fasnach gyffredinol, ond yn unig o bwysau y nwyddau. Y prif bethau a allforiwyd o'r Iseldiroedd i'r deyrnas hon yn y flwyddyn 1877 oedd ymenyn, gwerth 2,084,686*p.*; anifeiliaid byw (gwartheg a defaid yn benaf) gwerth 1,524,606*p.*; a chaws, gwerth 984,855*p.* Y prif nwyddau o gynnyrchion cartrefol Prydain a ddadforiwyd yno yn 1877, oedd nwyddau cotwm, gwerth 2,695,195*p.*; haiarn, gwerth 1,069,208*p.*; a brethynau, &c., gwerth 1,943,515*p.* Y mae cryn lawer o'r dadforion Prydeinig hyn yn cael eu danfon drwedd i Germany. Yr oedd yn Holland ar y 1af o Ionawr, 1877, 1,040 o filldroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hagar:—509 o filldroedd o honynt yn eiddo i'r wladwriaeth, a 531 yn perthyn i gymmian neillduol.

Y mae tiriogaethau trefedigaethol Holland yn cynnwys arwynebedd o 666,700 o filldroedd ysgwâr; ac yr oedd holl boblogaeth y trefedigaethau hyn, yn ol y cyfrif diweddaraf, yn 24,386,991, neu gymmaint chwe gwaith ag sydd o fewn Holland ei hun.

ITALY.

Brenin presennol y wlad hon ydyw Humbert I., mab hynaf y brenin Victor Emmanuel. Ganwyd ef y 14eg o Fawrth, 1844. Cafodd feddiant o'r orsedd ar farwolaeth ei dad, Ionawr 9fed, 1878. Prionedd y dywysoges Margarita o Piedmont, Ebrill 22ain, 1868. Y mae y rhan liosocaf o aohyddion yn olrhain teulu Savoy i lawr o'r Count Almaenaid Berthold; yr hwn, yn yr unfed ganrif ar ddeg, a sefydlodd ei hun ar lechweddau gorllewinol mynyddau yr Alpau, rhwng Mont Blanc a Llyn Leman. Derbynia y brenin 650,000*p.* yn flynyddol o arian y wladwriaeth. Rhoddwyd etifeddiaethau personol eang y teulu brenhinol i fyny i'r wladwriaeth yn 1848.

Y mae cyfansoddiad presennol Italy yn eangiad o'r freinlen a ganiatodd y brenin Charles Albert i'w ddeiliaid Sardiniaidd, Mawrth 4ydd, 1848. Yn ol y freinlen hon, y mae gallu gweinyddol y wladwriaeth yn perthyn yn hollol i'r penadur, ac yn cael ei hymarfer ganddo ef drwy gyfrwng gweinidogion cyfrifol; ond y mae yr awdurdod deddfwriaethol yn cael ei uno yn y brenin a'r senedd; yr hon sydd gynnwysedig o ddau dŷ—yr uchaf, a elwir y senedd; a'r isaf, a elwir tŷ y cynnyrcholwyr. Nid oes derfyn penodol i rif aelodau y tŷ uchaf. Y brenin sydd i'w henwi am eu hoed; a rhaid iddynt fod dros ddengain mlwydd oed. Ystyrir fod y person a enwir, naill ai yn llenwi rhyw swydd uchel, neu wedi cyrhaedd enwogrwydd mewn gwyddoniaeth, llenyddiaeth, neu mewn rhyw gyfeiriad a duedda i leshau y genedl, neu ynte yn talu y swm o 120*p.* o drethi yn flynyddol. Nifer y seneddwyr, yn eisteddiad 1876, oedd 270. Etholir cynnyrcholwyr y tŷ isaf gan fwyafrif o'r holl ddinasyddion fyddo yn bump ar hugain oed, ac uchod, ac yn talu trethi i'r swm flynyddol o 1*p.* 12s. Gwnesir y wlad yn ddosbarthiadau i'r dyben hwn. Yr oedd 571,939 o etholwyr ar y rhestr yn 1877. Rhaid i gynnyrcholwydd fod yn ddeg ar hugain oed; ac y mae rhyw ychydig o gymmhwysder arianol yn angenrheidiol. Y mae awdurdod i ddyfod â mesurau newyddion

yn mlaen gan y ddau dŷ; ond y mae yn rhaid i bob mesur arianol gychwyn yn nhŷ y cynnyrcholwyr. Y mae gan y gweinidogion hawl i fod yn bresennol yn y dadleuon yn y ddau dŷ; oed nid i bleidleisio os na byddant yn aelodau.

Y grefydd Bahaidd, mewn enw, ydyw crefydd y wladwriaeth yn Italy; ond y mae llawer o'r cyfreithiau sydd wedi eu ffurfio er pan sefydlwyd y deyrnas fel y mae yn bresennol, ac yn enwedig er pan lethwyd llywodraeth wladol y pab, wedi darostwng awdurdod yr eglwys a'r clerigwyr yn hollol i awdurdod y llywodraeth wladol, ac wedi diogelu llawn ryddid i bob enwad crefyddol. Er hyn, ychydig sydd yn Italy yn profesu unrhyw grefydd arall heb law Pabyddiaeth. Yn ol cofreifiad 1871, yr oedd 99½ y cant o'r preswylwyr yn cael eu cyfrif yn Babyddion, a'r gweddill yn Brotestaniaid ac Iuddewon. Y mae llawer o'r eiddo a berthynai gynt i sefydiadau mynachiaid yn cael ei ddefnyddio gan llywodraeth bresennol Italy tuag at addysg ghoeddus; ac heb law hyn, pleidleisir 600,000*p.* gan y senedd tuag at yr un amcan. Ond er yr ymdrechion hyn, lled isel y saif addysg gyffredinol yn y wlad yn bresennol. Yn ol cofreifiad 1864, allan o 21,703,710 o boblogaeth, yr oedd 16,999,701 nas gallent ddarllen nac ysgrifennu. Piedmont a Sicily ydyw y lleoedd y mae addysg yn blodeuo fwyaf ynddynt.

Er adeg sefydliad y deyrnas fel y mae, yn y fl. 1861, y mae diffyg bob blwyddyn yn y cyllid i gyfarfod y treuliadau. Y mae y cyllid yn fwy deirgwaith yn awr nag oedd yn nechreu y cyfnod hwn. Nid ydyw y treuliadau wedi cynyddu yn gyfatebol, ond yn lleihau i raddau. Yn ol amcangyfrif y gyllideb am y fl. 1877, yr oedd yr holl gyllid, yn cynnwys y derbyniadau anghyffredinol, sef y benthycion, yn 59,564,396*p.*, a'r treuliadau yn 56,915,096*p.* O herwydd y diffygion beunyddiol oedd yn y cyllid y blynedd oedd diweddar i gyfarfod y treuliadau, bu raid i'r wlad fenthyca llawer, fel yr oedd y ddyble gyhoeddus wedi cyrhaedd hyd i 390,000,000*p.* yn niwedd y fl. 1877; yr hon nid ydoedd ond 97,480,000*p.* yn y fl. 1860.

Y mae pob dyn ieuangc fyddo yn alluog yn ddarostyngedig i fod yn filwr yn y deyrnas hon. Y mae o 65,000 i 75,000 o rai uwch law un ar hugain oed yn cael eu nodi yn flynyddol i ymuno â'r fyddin sefydlog, tra y mae yr un nifer yn syrthio yn ol i'r gefn-fyddin. Fel y canlyn yr oedd nerth y fyddin yn niwedd 1876, yn ol y cyfrifon swyddol:—nifer y rhai oedd dan arfae, 214,667; nifer y rhai oedd wedi cael caniatâd i fod yn absennol am amser amhennodol, 245,952:—y cyfanrif pan y gelwid hwy ynghyd mewn achos o ryfel, 460,619. Yr amser i wasanaethu yn y fyddin sefydlog ydyw tair blynedd i'r traedfilwyr, a phum mlynedd i'r meirch-filwyr. Yr amser i wasanaethu yn y gefn-fyddin ydyw naw mlynedd. Yr oedd llynges teyrnas Italy, yn niwedd 1878, yn gynnwysedig o 86 o agerlaestri, a chyfrif y rhai oedd yn cael eu had-eiladu, a'r rhai hynny yn cario 676 o fagnelau.

Cymerwyd y cofreifiad gyffredinol cyntaf o deyrnas Italy—wedi cymmeryd i mewn y dosbarth a elwid gynt y Taleithian Pabaidd, ond y rhai a unwyd â'r deyrnas Hydref 9fed, 1870—ar yr 31ain o Ragfyr, 1871. Rhifai y boblogaeth pryd hwnw 26,801,154, yn byw ar 114,296 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd—235 ar bob mill-dir ysgwâr. Y mae cyfran liosog iawn o drigolion Italy yn dwyn yn mlaen amaethyddiaeth,

ac nid yw poblogaeth y trefydd ond cymmharol fychan. Yn Rhufain y mae eisteddle y llywodraeth yn bresennol.

Gyda phedair gwlad dramor y dygir ymdraffodaeth fasnachol Italy yn blaen yn benaf; sef, Ffrainc, y Deyrnas Gyfunol, Awstria, a Switzerland. Y mae y dadorion o Ffrainc ar gyfar-taledd yn werth wyth miliwn o bunnau yn flynyddol, a'r allforion yno yn cyrhaedd yn agos i'r un swm. Y nesaf mewn pwysigrwydd ydyw y draffodaeth fasnachol a'r wlad hon. Dengys y daflen ganlynol ddadorion ac allforion Italy am y pum mlynedd oedd yn terfynu yn 1877:—

Blynyddoedd.	Dadorion.	Allforion.
1873 ...	51,916,188 <i>p.</i> ...	45,341,752 <i>p.</i>
1874 ...	52,199,772 <i>p.</i> ...	39,418,340 <i>p.</i>
1875 ...	48,602,040 <i>p.</i> ...	42,286,040 <i>p.</i>
1876 ...	53,206,913 <i>p.</i> ...	48,676,848 <i>p.</i>
1877 ...	46,172,121 <i>p.</i> ...	38,660,941 <i>p.</i>

Yr achos fod y fath ddiffyg yn yr allforion yn y flwyddyn 1877 oedd methiant cynnyrchion cynhaaf y flwyddyn hono.

Mesurai yr holl ffyrdd haiarn oedd wedi eu hagar yno ar y laf o Ionawr, 1878, 5,131 o filldroedd o hyd; ac o'r rhai hyn perthynai 2,049 o filldroedd i'r wladwriaeth, a'r gweddill i gwmnïau neillduol.

MONTENEGRO.

Nicholas I. ydyw penadur llywodraethol Montenegro. Ganwyd ef Medi 25ain, 1841; addysgwyd ef yn Paris; a chyhoeddwyd ef yn llywodraethwr Montenegro, fel olynydd i'w ewythr, Danilo I., Awst 13eg, 1860. —Yr oedd llywodraethwyr blaenorol Montenegro yn meddiannu holl gyllid y wlad; ond mewn cymmanfa gyffredinol o gynrychiolwyr trigolion y dywysogaeth, a gyfarfussant Ebrill 10fed, 1868, penderfynwyd gwahanu eiddo personol y llywodraethwr oddi wrth yr eiddo cyhoeddus, a ohaniatu iddo 350*p.* o gyflog gan y wladwriaeth. Chwanegodd ymherawdwr Rwsia 1,400*p.* at hyn, a llywodraeth Ffrainc 2,000*p.* —Yr hyn sydd yn codi ei dderbyniadau blynyddol i 3,750*p.*

Y mae y cyfansoddiad wedi ei ddyddio er 1852 —ond gwnaed cyfnewidiadau ynddo yn 1855 a 1868. Y mae y gallu gweinyddol yn y llywodraethwr; ond y mae yr un deddfwriaethol mewn senedd gynwysedig o un ar bymtheg o aelodau, y rhai a ddewisir yn flynyddol gan bob gwryw fyddo yn cario, neu wedi bod yn cario arfael. Bydd y senedd hefyd yn gweithredu fel llys barn. Er nad oes un cymmhwysder neillduol yn angenrheidiol i fod yn aelod o'r senedd, ond bod yn Fontenegriaid, etto y mae yr aelodau a etholir yn mron bob amser yn perthyn i'r prif denluedd yn y wlad.

Yr amcangyfrif a roddwyd o boblogaeth y wlad yn 1871 oedd 195,500 —a'r rhai hyn yn trigo ar 1,770 o filldroedd ysgwr o arwyneb-odd, ac wedi eu dosbarthu mewn 310 o bentrefydd, bychain a mawr. Yn ol erthyglau Cytundeb Berlin, a lawnodwyd Gorphenaf 13eg, 1878, y mae tref a dosbarth Antivari wedi eu huno â Montenegro; a thrwy hyn daeth Montenegro i feddu porthladd ar yr Adriatic. Darfu i hyn, ynghyd â chyfnewidiadau eraill a wnaed ar y terfynau, chwanegu 1,968 o filldroedd ysgwr at ei thiriogaeth, a 115,500 at ei phreswylwyr. Y mae y dywysogaeth, gan hyn, yn awr yn mesur 3,738 o filldroedd ysgwr, a'r boblogaeth yn rhifo 311,000. Y mae y Fontenegriaid yn perthyn yn hollol i'r gangen Serfiaidd o'r hiliogaeth

Slafonaidd; ac o ran eu crefydd y maent yn glynu wrth Eglwys Groeg.

PORTUGAL.

Luis I. ydyw brenin presennol Portugal, yr hwn a anwyd Hydref 31ain, 1838. Mab ydyw i'r tywysog Ferdinand, o Saxe-Coburg. Eagyn-odd i'r orsedd ar farwolaeth ei frawd, y brenin Pedro v., Tachwedd 11eg, 1861. Priododd y dywysoges Pia, merch i'r brenin Victor Emmanuel, Hydref 6ed, 1862. Diagynydd ydyw o deulu Braganza, sylfaenydd yr hwn oedd Alphonso, y duc o Braganza, yn nechren y bymthegfed ganrif. Y mae Luis I. yn derbyn 82,000*p.* o arian oddi wrth y wladwriaeth yn flynyddol; a chaniateir 13,300*p.* i'w briod, y freshines; a 22,200*p.* i'r cyn-frenin Ferdinand; ac y mae yr holl roddion i'r teulu brenhinol yn agos iawn i 132,000*p.*

Y mae cyfansoddiad y wlad yn seiliedig ar freinlen a ganiatawyd gan Pedro iv., Ebrill 29ain, 1826; ac a gynewidiwyd Gorphenaf 5ed, 1852. Y mae y goron yn dreftadol yn y llinach fenywaidd, yn gystal a gwrywaidd; ond rhoddir y flaesoriaeth i'r gwryw, os bydd ei hawlfairt yn gyfartal. Y mae yno ddau dŷ o senedd; sef tŷ y penderfion, a thŷ y cyffredinwyr. Nid oes nifer pennodol i fod o'r penderfion; ond bydd y tŷ yn gyffredin yn cynnwys tua 133 o aelodau, ac enwir hwynt am eu hoes gan y penadur. Yr oedd y bendeisgaeth gynt yn dreftadol mewn teuluoedd; ond yn Mai, 1864, gwnaed cyfraith yn diddymu mewn rhan yr olyniath etifeddol, a chan wneyd aelodaeth yn ddibynol ar feddiant o gyllid o 500*p.* yn flynyddol, ynghyd â gradd athrofaol. Etholir aelodau y tŷ isaf gan bleidlais yr holl ddinasyddion fydd yn meddu cyllid blynyddol clir o 22*p.* Rhaid i'r cynrychiolwyr hefyd fod yn feddiannol ar gyllid yn cyrhaedd o leiaf i 89*p.* y flwyddyn; ond nid oes un cymmhwysder o'r fath yn ofynol i gyfreithwyr, physygwyr, athrawon, neu rai wedi graddio yn y galwedigaethau dysgedig.

Y grefydd Babiadd ydyw crefydd y wladwriaeth; ond y mae crefyddau eraill yn cael eu goddef. Nid ydyw y Protestaniaid yn Portugal, y rhai ydynt gan mwyaf yn dramorwyr, ond ychydig o gannoedd o rifedi. Y mae ganddynt gapelydd yn Lisbon ac Oporto. O dan arolygiaeth y gweinidog cartrefol a phwyllgor arbennig y mae addysg gyhoeddus; ac y mae hi yn hollol rydd oddi wrth arolygiaeth a rheolaeth yr Eglwys Babiadd. Y mae gorfodaeth ar rieni i anton eu plant i dderbyn addysg, yn ol deddf a basiwyd yn 1844; ond nid ydyw y ddarpariaeth hon yn cael ei chario allan; ac ychydig mewn cymmhariaeth o blant y dosbarthiadau isaf, ie, hyd yn oed y dosbarth canol, sydd yn mynychu yr ysgolion.

Cyllid blynyddol Portugal ar gyfartaledd, am y deng mlynedd diweddar, oedd 5,000,000*p.*; ond yr oedd cyfartaledd y treuliadau 750,000*p.* Yn fwy yn ystod yr un cyfnod. Y mae cyllid y deyrnas wedi chwanegu yn ystod y deng mlynedd ar hngain diweddar o ddeutu trigain y cant. Swm y ddyled wladol ar y 30ain o Fehefin, 1876, oedd 79,061,780*p.*

Gwneir y fyddin i fyny, mewn rhan, trwy orfodi rhai i wasanaethu ynddi, ac mewn rhan trwy ymrestriad gwirfoddol. Gellir ymryddhan rhag gwasanaethu ynddi, ond talu dirwy o 80*p.* i'r llywodraeth. Yn ol cyfraith a basiwyd yn 1864, penderfynwyd i'r fyddin gynnwys 30,128

o wŷr yn amser heddwoch, a 68,450 yn amser rhyfel. Yr oedd llynges Portugal, yn niwedd 1878, yn cael ei gwneyd i fyny o 24 o agerlestri, a 18 o hwyll-longau. Perthyna i'r llynges 3,530 o wŷr.

Doabertir y wlad i chwech o daleithiau, ac y mae eu harwynebedd yn mesur 36,510 o fill-diroedd ysgwâr; a rhif y boblogaeth yn 1875 oedd 4,057,538. Dygir yn mlaen brif fasnach dramor Portugal gyda Phrydain Fawr, ac ychydig mewn cymhariaeth a gwneir â gwledydd eraill ar dir na môr. Yn nesaf ati, & Ffraince a Brazil y gwneir mwyaf. Yn y daflen ganlynol, dangosir gwerth yr ymdrafodaeth fasnachol rhwng y wlad hon a hi, yn y pum mlynedd a ddiweddasant yn 1877:—

Blynyddoedd.	Allforio o Portugal i Brydain.	Dadforio o Grynnyrhion Prydeinig i Portugal.
1873 ...	4,329,806 <i>p.</i> ...	2,934,393 <i>p.</i>
1874 ...	4,265,032 <i>p.</i> ...	2,706,990 <i>p.</i>
1875 ...	4,444,071 <i>p.</i> ...	2,563,067 <i>p.</i>
1876 ...	3,361,071 <i>p.</i> ...	2,231,191 <i>p.</i>
1877 ...	3,776,795 <i>p.</i> ...	2,253,352 <i>p.</i>

Allforio, ar gyfartaledd, gwerth o ddeutu 1,300,000*p.* o win yn flynyddol o Portugal i'r wlad hon. Yr oedd 674 o filldroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hagor yno yn Mehefin, 1878, a 154 o filldroedd yn cael eu gwneuthur.

Y mae meddiannau trefedigaethol Portugal, yn Affrica ac Asia, yn cynnwys arwynebedd o 709,469 o filldroedd ysgwâr—'a'u holl boblogaeth, yn ol y cyfrifon diweddaf, yn 1866—73, yn rhifo 3,258,141.

PRYDAIN FAWR, A'R IWERDDON.

Victoria I. sydd yn flywodraethu y wlad hon, dan y teitl o 'Frenhines Prydain Fawr, ac Ymherodres India.' Ganwyd hi Mai 24ain, 1819, ac esgynnodd i'r orsedd, fel olynydd i'w hewythr, William IV., Mehefin 20fed, 1837: a phriododd y tywysog Albert, o Saxe-Coburg-Gotha, Chwefror 10fed, 1840. [Gwel VICTORIA I.] Y mae yr arian a dderbynir y frenhines yn gynnwysedig mewn rhodd seneddol bennodol, ac yn llawer llai na'r hyn a dderbynir penaduriaid blaenorol. O dan Sior I., yr oedd y swm a roddid i'r brenin ar rai adegau yn cyrhaedd i 1,000,000*p.* yn flynyddol. Ac os na chyrrhaeddai 800,000*p.*, yr oedd y senedd yn gwneyd y diffyg i fyny. Yn 1777, penderfynwyd fod i waddol y goron fod yn 900,000*p.* yn flynyddol. Ond yr oedd y brenin y pryd hwn yn talu i'r barnwyr a'r llysgenhadon, ynghyd â rhai swyddogion gwladol eraill. O dan William IV., symudwyd amryw feichiau oddi ar y gwaddol yma, a phennodwyd iddo fod yn 510,000*p.* yn flynyddol. Yr hyn a ganiateir o arian y wladwriaeth i'r frenhines Victoria ydyw 385,000*p.* yn flynyddol. Telir hefyd i'r frenhines gyllid duciaeth Lancaster, yr hyn yn 1877 a gyrhaeddai y swm o 75,993*p.* Telir y swm blaenaf a nodir o'r cydsawdd (*consolidated fund*); ac o'r un drysorfa hefyd telir o ddeutu 142,000*p.* tuag at gynnalïaeth aelodau eraill o'r teulu brenhinol.

Yn ol y cyfansoddiad gwladol, y mae y prif awdurdod deddfwrol yn gynnwysedig yn y senedd. Gan y penadur y mae hawl i wysio senedd ynghyd; ac nis gall senedd ymgynnull o honi ei hun, ond ar farwolaeth penadur. Y mae yn arferiad er's llawer o flynyddoedd bellach i'r senedd gyfarfod mewn eisteddiad blynyddol, a hono i barhau am tua chwe mis o'r flynyddyn. Y mae y senedd yn cynnwys dau dŷ; sef, tŷ yr

arglwyddi a tŷ y cyffredin; ac y mae yn y flur hwn er dyddiau Iorwerth II. Y mae aelodau y tŷ uchaf yn meddu seddau ynddo, yn laf, yn rhinwedd hawliau trefnodol; 2il, trwy bennodiad y penadur; 3ydd, trwy rinwedd swyddol—yr esgobion, er enghraifft; 4ydd, trwy etholiad dros oes—y pendefigion Gwyddelig; 5ed, drwy etholiad am ystod parhâd y senedd—y pendefigion Ysgotaidd. Yr oedd 503 o aelodau ar restr tŷ yr arglwyddi yn 1877. Y mae mwy na dwy ran o dair o'r pendefigion trefnodol naill ai weu cael eu dyrchafu eu hunain, neu ynte eu tadau, i'r bendeigaeth yn ystod y ganrif bresennol. Y mae tŷ y cyffredin yn gynnwysedig o aelodau dros y siroedd a'r bwrdeistrefi. Pan y byddo holl aelodau tŷ y cyffredin yn llawn, y maent yn rhifo 656. Nid oes un cymmhwysder yn cael ei ofyn mewn aelodau seneddol, ond bod yn frodorion o'r Deyrnas Gyfunol, ac wedi cyrhaedd un ar hugain oed. Am gymmhwyserau angenrheidiol yr etholwyr, gwel SENEDD. Y mae y gallu gweinyddol mewn enw yn y goron; ond yn ymarfod, mewn pwyllgwr o weinidogion y mae, yr hwn a elwir y *cabinet*.

Eglwys Sefydledig Lloegr ydyw yr un Brotestanaidd esgobol. Er mai yr esgobawl sydd yn sefydledig, y mae pob enwad yn cael llawn oddefiad. Y frenhines ydyw prif lywodraethydd yr eglwys: y mae yn meddu hawl i bennodi yr archeagobion a'r esgobion. [Gwel LLOEGR, EGLWYS]. Nid ydyw y cofriad diweddaf yn rhoddi hysbysarwydd ynghylch nifer y personau a berthynant i'r Eglwys Esgobaethol, ac i'r enwadau cryfnodol eraill. Yn ol barn llawer, y mae y nifer yn lled gyfartal rhwng aelodau yr eglwys ac aelodau yr enwadau. Y cyfundebau mwyaf lliosog yn mhith yr Ymneillduwyr yn Lloegr a Chymru ydynt y Wesleyaid, yr Annibynwyr, a'r Bedyddwyr. Ystyriod y Pabyddion yn rhifo o ddeutu miliwn. Presbyteriaid ydyw Eglwys Genedlaethol Ysgotland; ond y mae yr Ymneillduwyr oddi wrth Eglwys Ysgotland yn dra lliosog, ac yn lled agos, fe allai, i ddwy ran o dair o'r boblogaeth. Y cyfundeb nesaf i'r Eglwys Sefydledig mewn lliosogrwydd yno ydyw yr Eglwys Rydd; ac yna yr Eglwys Bresbyteriaid Unedig. Y mae yno hefyd Fedyddwyr, Annibynwyr, Wesleyaid, ac Undodiaid. Ymdengys fod y Pabyddion wedi gwneyd cryn gynnnydd yn Ysgotland yn y blynyddau diweddaf—yn benaf, o blegid fod cryn ymfudo wedi bod o'r Iwerddon yno. Ystyrid fod nifer yr Iuddewon yn Mhrydain Fawr yn Mehefin, 1876, yn rhifo 51,260, a bod yn agos i ddegain mil o honynt yn preswyllo yn Llundain. Yn ol y cofriad a gymmerwyd yn yr Iwerddon yn mis Ebrill, 1871, yr oedd yn yr ynys hono 4,141,933 o Babyddion, 683,295 o Brotestaniaid Esgobawl, 558,238 o Presbyteriaid, 41,815 o Wesleyaid, 4,485 o Annibynwyr, 4,643 o Fedyddwyr, 3,834 o Grynwyr, 258 o Iuddewon, a 19,035 yn perthyn i wahanol enwadau eraill. Yn ol deddf seneddol a baswyd yn 1869, y mae y cysylltiad oedd rhwng Eglwys Sefydledig yr Iwerddon a'r wladwriaeth wedi ei ddiddymu er y laf o Ionawr, 1871.

Y mae achos addysg gyhoeddus wedi gwneuthur cynnydd mawr yn Mhrydain yn ystod y chwarter canrif diweddaf. Ond yn ol y cyfrifon a gyhoeddir, y mae gwahaniaeth mawr rhwng gwahanol siroedd gyda golwg ar sefyllfa addysg. Pasiwyd mesur pwysig tuag at eangu addysg yn y wlad hon yn eisteddiad seneddol 1870, yn

gorchymyn ar fod "digon o le yn cael ei ddarparu yn mhob dosbarth ysgolion mewn ysgolion elfenol cyhoeddus i'r holl blant fydd yn preswyllo yn y cyfrw ddoesbarth;" ac hefyd ar fod y plant fydd yn mynychu yr ysgolion elfenol cyhoeddus hyn, ag y bydd eu rhieni yn analluog i dalu am eu haddys, yn cael addysg yn rhad, a'r draul yn cael ei thalu allan o drethi lleol. Yn y flwyddyn gyllidol a derfynodd Mawrth 31ain, 1878, yr oedd y draul yn Lloegr a Chymru o'r rhodd seneddol tuag at addysg elfenol yn cyrhaedd i'r swm o 1,543,226p.; heb law hyn, cafwyd 1,138,270p. oddi wrth geiniogau y plant, a 796,245p. oddi wrth gyfraniadau gwirfoddol, a 447,700p. oddi wrth drethi a gyfodwyd gan y byrddau ysgol. Gwelir oddi wrth hyn fod yr holl draul am addysg elfenol yn y flwyddyn yn cyrhaedd i'r swm mawr o 3,925,441p.

Dengys y daflen ganlyn gyllid a threuliau y Deyrnas Gyfunol am y pum mlynedd diweddar:—

Blynyddoedd.	Cyllid.	Treuliau.
1875 ...	74,921,873p.	74,328,040p.
1876 ...	77,131,693p.	76,621,773p.
1877 ...	78,565,036p.	78,125,227p.
1878 ...	79,763,299p.	78,903,495p.
1879 ...	83,116,000p.	85,407,789p.

Amcangyfrif y gyllideb am y flwyddyn 1879—80 oedd 83,055,00p. a'r amcangyfrif o'r treuliadau 81,153,573p.—yn gadael gweddill o 1,901,427p.

Y gangen fwyaf o'r treuliadau gwladol ydyw llôg a rheoliad y ddyled wladol. Y mae y treuliau ar y cyfrif hwn yn fwy na phum gwaith yr hyn oeddynt gan mlynedd yn ol, yn adeg rhyfel annibyniaeth America. Ar ddechreuad y rhyfel a'r Unol Daleithiau, yn 1775, yr oedd holl draul llôg a rheolaeth blynyddol y ddyled wladol yn llai na 4,500,000p.; ond yn niwedd y rhyfel, cododd i fwy na 9,500,000p. Darfu i'r ngain mlynedd rhyfel a fu rhwng y wlad a Ffrainc, sef o 1793 hyd 1815, chwanaganu yn agos iawn i 23,000,000p. at draul blynyddol y ddyled—ac yr oedd wedi codi i 32,000,000p. yn 1817. Er y pryd hwn, y mae cyfalaf y ddyled yn lleihau yn raddol, ond yr holl leihad hyd yn hyn ydyw 56,000,000p.; a chyd, a hyn, y mae traul y llogau a'r rheolaeth wedi lleihau tua 5,000,000p. Holl swm y ddyled wladol yn Mawrth, 1879, oedd 778,049,000p., a'r llôg arni a'r draul blynyddol o'i rheoli, 30,620,000p.

Y mae cadw byddin sefydlog yn amser heddwch yn y wlad hon yn dibyn ar gydsyniad y senedd. O ganlyniad, y mae nifer y milwyr a gedwir bob blwyddyn yn cael ei benderfynu gan bleidlais y senedd. Yr oedd byddin reolaidd y deyrnas—yn annibynol ar India—yn ystod y fl. yn diwedd Mawrth 31ain, 1879, i fod yn gynnwysedig, rhwng swyddogion a milwyr cyffredin, o 135,625 o wŷr. Nid ydyw y milwyr y cyfeirir atynt yma yn gwneuthur i fyny holl allu milwraidd y Deyrnas Gyfunol; canys yr oedd nifer y cartrefu y darparwyd ar eu cyfer yn yr amcangyfrifon am 1879—80, yn rhifo 114,603; y marchogloedd sirol (*yeomanry cavalry*) yn 14,614; a nifer yr holl wirfoddolwyr yn 203,213. Yn sefyllfa braseennol y deyrnas [Ebrill, 1879] gyda rhyfeloedd yn Affghanistan a Zululand ar ein dwylaw, a'r angenrheidrwydd hefyd am gydfeddiannu Roumania gyda'r galluoedd eraill am dymmor, y mae yn amhosibl bod yn sicr pa nifer o filwyr fydd genym i'w y flwyddyn 1879—80; ac nis gellir dibynu y bydd yr amcangyfrifon arianol yn gosod allan y draul wirioneddol, na'r rhifedi o filwyr a ofynir gan y

llywodraeth yn gywir chwaith. O dan amryw- iol ddeddfau sydd wedi eu pasio i ad-drefnu y fyddin, y mae Prydain Fawr a'r Iwerddon wedi eu rhanu i ddeg o ddoesbarthiadau milwraidd, a phob rhan dan lywyddiaeth cadfridog.

Fel y mae y fyddin, felly hefyd y mae llynges y Deyrnas Gyfunol yn sefydliad parhaol. Yn ol yr amcangyfrifon am 1879—80, cyfrifid treuliadau y llynges am y flwyddyn yn diwedd Mawrth 31ain, 1880, yn 10,586,894p. Yr oedd holl nerth y llynges, yn niwedd 1877, yn gynnwysedig mewn 249 o agerlestri a hwyll-longau; a pherthyna iddi, a chymmeryd i'r cyfrif wyl- iedyddion yr arfordir (*coast-guard*), a rhai sydd yn y gwasanaeth Indiaidd, 60,000 o wŷr. Am 1879—80, y rhifedi fydd 58,800 o wŷr.

LLOEGR a CHYMRU, a'u cymmeryd wrthynst eu hunain, ydyw y wlad sydd wedi ei phoblogi liosocaf drwy holl Ewrop, oddi eithr Belgium. Yr oedd ynddi 22,712,266 o breswylwyr yn byw ar 58,320 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd ar y 3ydd o Ebrill, 1871—neu 389 o bersonau ar bob milldir ysgwâr. Y mae un rhan o bedair o holl boblogaeth drefol Lloegr a Chymru yn preswyllo yn Llundain. Mesura arwynebedd Ysgotland 30,685 o filldroedd ysgwâr, a chymmeryd i mewn ei hynysocedd, y rhai sydd yn 186 mewn nifer—a'i phoblogaeth, yn ol cofrifad 1871, yn 3,360,018 o eneidiau, neu 109 o breswylwyr ar bob milldir ysgwâr. Y mae mwy na thair rhan o bedair o arwynebedd Ysgotland yn ddiiffrwyth—yn gynnwysedig o fynyddoedd, lleoedd corsio, a diffeith-diroedd. Allan o 19,406,132 o erwan, nid oedd ond 4,640,803 yn unig o honyn yn cael eu diwyllio yn 1876. Y mae'r IWERDDON yn mesur 31,874 o filldroedd ysgwâr; a phreswylid hi, yn ol cofrifad 1871, gan 5,411,416 o bobl, neu 169 ar bob milldir ysgwâr. Yn ol cofrifad 1841, yr oedd ei phoblogaeth y pryd hwn yn 8,175,124. Erbyn cofrifad 1851, yr oedd wedi lleihau i 6,552,835, neu yn agos i'ugain y cant—tra y dangosai y ddau gofrifad canlynol leihad o yn agos i ddeunaw y cant. Wrth gwrs, y mae yr ymfudiaeth anarferol a gymmerodd le yno yn ystod y blynyddoedd hyn, i raddau pell yn cyfrif am y leihad hwn; o herwydd yn yr ysbaid yma o amser, rhifai yr holl ymfudwyr a seathant o'r Iwerddon ddwy filiwn a hanner o bobl. Yr oedd triglion ynysocedd y môroedd Prydeinig, sef Ynys Manaw, Ynys Gwyth, a Guernsey, yn ol cofrifad 1871, yn rhifo 144,638.

Fel y canlyn y safai dadforion ac allforion y Deyrnas Gyfunol am y pum mlynedd isod:—

Blynyddoedd.	Yr holl dda- forion.	Allforion o gyn- nyrhon i Ffrwydlog.
1873 ...	371,287,372p.	255,164,603p.
1874 ...	370,082,701p.	239,558,121p.
1875 ...	373,939,577p.	223,465,963p.
1876 ...	375,154,703p.	200,639,204p.
1877 ...	394,419,682p.	198,893,066p.

Y mae masnach y Deyrnas Gyfunol yn cael ei dwyn yn mlaen dros bob rhan o'r byd; ond gydag ychydig wledydd, mewn cymmhariaeth, y mae corph mawr y masnach yn cael ei gwneyd; o herwydd, fel rheol, y mae mwy na hanner yr holl ddadforion yn dyfod yma o chwech o wledydd—sef, o'r Unol Daleithiau, Ffrainc, India, Germany, Rwsia, ac Awstralia. Y mae y drafnidiaeth a'r prif farchnadoedd hyn i ddadforion ac allforion yn cynyddu yn fwy nag y mae gyda gwledydd eraill. Y chwe nwydd ag y dygir mwyaf o honnynt drosodd yma o'r Unol

Daleithiau ydynt, yn laf, ŷd a blawd; 2il, cotwm; 3ydd, gwlan; 4ydd, sugr; 5ed, coed; ac yn 6ed, tē. Y chwe phrif nwydd a allforir o gynnyrchion cartrefolydynt—laf, cotwm wedi ei weithio; 2il, gwlan wedi ei weithio; 3ydd, haiarn a dŵr; 4ydd, glō; 5ed, peiriannau; ac yn 6ed, lliain wedi ei weithio. Y mae y dadforion mewn ŷd a blawd yn arbenig wedi cynnyddu yn ddifawr er y fl. 1846. Yn 1846, yr oedd y dadforion o ŷd a blawd i'r wlad hon yn gyfartal i 17eg pwys ar gyfer pob un o'r boblogaeth; yn 1856, yr oedd yn 70ain pwys ar gyfer pob un; ac yn 1865, yn 93ain pwys ar gyfer pob un o'r boblogaeth. Ond yn 1877, yr oedd y dadforion o ŷd a blawd wedi codi i 170 pwys ar gyfer pob un. Cofrestrwyd fel yn perthyn i'r Deyrnas Gyfunol yn niwedd y fl. 1877, 21,169 o hwyl-longau masnachol, yn cario 4,260,699 o dynelli; a 4,564 o agerlestri, yn cario 2,139,170 o dynelli:—yn gwnenthur y cwbl yn 25,733 o lestri, yn cario 6,399,869 o dynelli, neu 136,536 o dynelli yn fwy nag yn niwedd y flwyddyn 1876.

Y ddau fwn a mettel mwyaŷ pwysig o gynnyrchion y Deyrnas Gyfunol ydynt y glō a'r haiarn. Yr oedd swm y glō a godwyd yn Mhrydain yn 1877 yn 134,610,763 o dynelli, ac yn werth 47,113,737p. Swm yr haiarn a gynnyrchwyd yr un flwyddyn oedd 6,608,664 o dynelli, gwerth 16,191,236p. Cyfodwyd yswm o 31,210,400 o lō yn Durham a Northumberland; yn swydd Gaerfrog, 15,960,550 o dynelli; swydd Lancaster, 17,621,531 o dynelli; swydd Derby, 6,975,550 o dynelli; swydd Stafford a Worcester, 13,991,166 o dynelli; yn Nghymru a swydd Fynwy, 19,464,700 o dynelli; ac yn Ysgotland, 18,320,074 o dynelli. Y swm o fŵn neu geryn haiarn a gynnyrchwyd yn y Deyrnas Gyfunol yn 1877 oedd 16,692,802 o dynelli, a'r gwerth oedd 6,746,668p. Yn mhertynas i fŵnau eraill, fel y canlyn yr oedd eu cynnyrchion yn 1877:—mŵn plwm, 80,850 o dynelli, gwerth 1,123,952p.; mŵn alcan, 14,142 o dynelli, gwerth 572,763p.; mŵn copr, 73,141 o dynelli, gwerth 262,271p.; halen, 2,735,001 o dynelli, gwerth 1,504,250p. Am y meteloedd a gafwyd o'r mŵnau hyn, yr oedd y cyfian, yn 1877, yn werth 18,742,960p.

O agoriad y ffordd haiarn gyntaf, yn y fl. 1825, hyd ddiwedd y fl. 1877, yr oedd 17,077 o filldroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hagor yn y deyrnas. Yr holl gyfalaf a suddwyd ynddynt hyd ddiwedd 1877 oedd 674,059,048p. Holl nifer y teithwyr (yn annibynol ar rai yn meddu tocynt am y tymmor) yn ystod yr un flwyddyn oedd 551,593,654; a'r holl dderbyniadau yn 62,973,328p., neu yn ol 3,687p. ar bob milldir ar gyfartaledd. Treuliau gweithio y ffyrdd haiarn oedd 33,857,978p. yn 1877, neu 54ain y cant o'r holl dderbyniadau. Yr oedd y ffyrdd haiarn yn yr holl ymherodraeth Brydeinig, yn niwedd 1877, yn mesur 33,412 o filldroedd o hyd. Yr oedd 5,000 o filldroedd o'r ffyrdd hyn yn cael eu gwneud yn y tiriogaethau Prydeinig yn niwedd 1878.

Y mae meddiannau trefedigaethol Prydain Fawr yn cynnwys o ddeutu un rhan o saith o'r holl dir sydd ar wyneb y ddaear, ac yn agos i un rhan o bedair o boblogaeth yr holl fyd. Cyfrifir fod y meddiannau hyn yn mesur 7,647,000 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd, neu fwy na thrigain waith maintioli tiriogaeth y Deyrnas Gyfunol. O'r tiriogaethau eang hyn, y mae 3,000,000 o filldroedd ysgwâr yn America, a 1,000,000 yn Affrica, a 1,000,000 yn Asia, a mwy na 2,500,000 yn Awstralia.

ROUMANIA.

Charles I. yw tywysog presennol Roumania Ganwyd ef Ebrill 20fed, 1839. Mab ydyw ef i'r diweddar dywysog Charles o Hohenzollern-Sigmaringen; etholwyd ef yn dywysog Roumania Mai 10fed, 1866. Priododd Elizabeth von Neuwied, Tachwedd 15fed, 1869. Caniateir i'r tywysog dâl blyneddol o 36,000p. Yr un ydyw Roumania a thaleithiau Moldavia a Wallachia, [Gwel MOLDAVIA a WALLACHIA], y rhai a unwyd ynghyd Tachwedd 12fed, 1861, trwy ganiatâd y Sultân.

Sefydlwyd cyfansoddiad gwladol Roumania gan y Gymmanfa Gyfansoddiadol, a etholwyd gan bleidlais gyffredinol, yn haf 1866. Yn ol y freinlen, y mae y gallu deddfwriaethol mewn senedd, cynnwysedig o ddau dŷ; sef, yr uchaf a'r isaf. Y mae yn perthyn i'r uchaf 76 o aelodau, ac i'r isaf 157 o gynrychiolwyr. Dewiar aelodau i'r ddau dŷ drwy etholiad annuonygyrchol—y pleidleiswyr cyntaf yn dewis etholwyr, a'r rhai hyn, yn eu tro, yn ethol aelodau. Y mae pob dinesydd, a fyddo yn bump ar hugain oed, ac yn medru darllen ac ysgrifed, yn meddu yr etholfraint; a'r cymmhwysderau angenrheidiol i fod yn aelod ydyw bod yn frodor o Roumania, yn ddeg ar hugain oed, ac yn meddu incwm blyneddol bychan. Y mae yr holl boblogaeth o'r bron yn perthyn i Eglwys Groeg.

Prif ffynnonell cyllid Roumania ydyw treth a gyfodir ar bob person, o tua saith swllt yn ffyrddol ar breswylwyr y dosbarthiadau gwled; ond y mae y swm yn uwch ar fasnachwyr a marsiantwyr. Codir rhai trethi uniongyrchol eraill, a chyr elw oddi wrth eiddo y wladwriaeth, a phethau eraill, yr hyn sydd yn chwagegu at y cyllid gwladwriaethol. Amcangyfrif y gyllideb am 1877 oedd 3,915,776p., ac yr oedd y treulian yn cyfateb. Swm dyled gyhoeddus Roumania yn nechreu 1877 oedd 21,290,024p. Dosberthir gallu milwraidd y wlad i bedwar dosbarth; sef, y fyddin arosol, y fyddin dirig-aethol, y cartreflu, a'r gwarcheidwaid cenedlaethol yn y trefydd.

Nid oes ond amcangyfrif i'w gael o arwynebedd a phoblogaeth Roumania. Yn ol adroddiadau swyddol a wnaed yn y fl. 1876 a 1877, yr oedd arwynebedd y wlad yn mesur 45,642 o filldroedd ysgwâr. Dywed yr un adroddiad fod poblogaeth Roumania yn 5,073,000 ar y pryd. Yn ol erthyglau 42 a 43 o Gytundeb Berlin, a lawnodwyd Gorphenaf 13eg, 1878, y mae arwynebedd y wlad wedi myned dan gryn gyfnewid, yr hyn a osodir allan yn y cytundeb fel y canlyn:—"Y mae Tywysogaeth Roumania yn rhoddi yn ol i'w fawrhydi Ymherawdwr Rwsia y gyfrau hono o diriogaeth Bessarabia a gymmerwyd oddi ar Rwsia o dan Gytundeb Paris yn 1856; yr hwn sydd yn cael ei derfynu at du y gorllewin gan y Thalweg a'r Pruth, ac ar du y deheu gan y Thalweg a genau y Stary Stamboul. Mae'r ynysoedd a ffuriant ddelta y Danube, yn gystal ag Ynysoedd y Seirph, &c., i gael eu hail uno â Roumania. Yn chwanebol at hyn, y mae y dywysogaeth i gael y diriogaeth sydd i'r deheu o'r Dobrudja, mor bell ag y cyrhaedda llinell unionsyth, yn cychwyn i'r deheu o Siliustria, ac yn ymuno â'r Môr Du i'r de o Mongolia." Gellir disgrifio y cyfnewidiadau a wnaed yn eu canlyniadau fel hyn:—Roumania cyn Cytundeb Berlin, 45,642 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; poblogaeth, 5,073,000. Chwa-

negiad wedi ei wneuthur gan Gytundeb Berlin, 5,935 o filldroedd ysgwâr: poblogaeth, 357,000. Wedi ei gymmeryd oddi arni, 3,270 o filldroedd ysgwâr: poblogaeth, 140,000. Yr oll o'r wlad yn awr, 48,307 o filldroedd o ysgwâr, gyda phobl-ogaeth o 5,290,000. Dangys y cyfrifon diweddfaf a gyhoeddwyd gan y llywodraeth fod y boblogaeth yn graddol gynyddu yn sefydlog yno.

Yn 1873, yr oedd yr allforion o Roumania i Brydain Fawr yn werth 1,024,334*p.*, a'r dadforion o gynnyrchion Prydeinig i Roumania yn werth 1,079,473*p.* Ond yn 1877, yr oedd y blaenaf wedi disgyn i 247,317*p.*, a'r olaf hyd i 197,273*p.* Dylid cofio fod rhyfel mawr rhwng Rwsia a Thwrci yn y flwyddyn olaf a enwyd, a bod hynny i raddau yn rhoddi cyfrif am y lleihâd. Y mae masnach Roumania wedi adfywio yn fawr er pan agorwyd fyrrdd haiarn yn y wlad. Yr oedd 775 o filldroedd wedi eu hagar yno yn niwedd Mehefin, 1878; ac wedi uno y Dobrudja â hi, yn yr un flwyddyn, y mae 39 o filldroedd wedi eu chwangu atynt.

RWSSIA.

Ymherawdwr presennol Rwsia yw Alexander II., mab hynaf Nicholas I., yr hwn a anwyd Ebrill 29ain, 1818; ac a addysgwyd, o dan arol-ogyiaeth ei dad, gan y Cadfridog Moerder. Efe a ymunodd â'r fyddin yn y fl. 1831. Friododd y dywysoges Maria o Hesse-Darmstadt, Ebrill 28ain, 1841; ac esgynodd i'r orsedd, ar farwolaeth ei dad, Mawrth 2il, 1855. Y mae teulu ymherodrol Rwsia yn disgyn, yn y llinach fenyw-aid, o Michael Romanoff, yr hwn a etholwyd yn Czar yn y flwyddyn 1613. Derbynia yr ymherawdwr gyllid oddi wrth diriogaethau y goron, sydd yn gynnwysedig o fwy na miliwn o filldroedd ysgwâr o dir diwylliedig a forestydd; heb law a dderbynia oddi wrth fwngloddiau aur yn Siberia—y cwbl gyda'u gilydd yn cynnyrohu cyllid mawr. Ond nid yw manylion y swm yn hysbys, o herwydd nid oes un cyfeiriad yn cael ei wneyd at hyn yn yr adroddiadau cyllidol, gan yr ystyri'r meddiannau y goron yn eiddo personol i'r teulu ymherodrol. Yr amcangyfrif a roddwyd o dderbyniadau y teulu, yn ol adroddiad trafnodol Prydeinig, a gyhoeddwyd yn 1867, oedd 2,450,000*p.*; yn yr hwn y chwanager, fod "ynghylch 450,000*p.* o honynt yn cael eu gwario mewn cyfranau elusenol, ysgolion, a chwareudai," &c.—gan adael 2,000,000*p.* yn weddill at wasanaeth y teulu.

Brenhiniaeth unbenaethol dreftadol ydyw llywodraeth Rwsia. Y mae yr holl allu deddf-wriaethol, gweinyddol, a chyfreithiol yn unedig yn yr ymherawdwr—swylls yr hwn yn unig sydd yn gyfraith. Y mae rhai rheolau, pa fodd bynag, ag y mae penaduriaid Rwsia yn eu cydnabod fel yn rhwymedig arnynt; megys yr olyniaeth i'r orsedd, a bod eu wragedd a'u plant i fod yn aelodau o Eglwys Groeg. Ymddiriedir gweinyddiad cyfreithiau yr ymherodraeth i bedwar bwrdd, neu bedwar cynghor mawr—ond y cwbl yn canolbwyntio yn nghyngorghell yr ymherawdwr. Y cyntaf ydyw bwrdd cynghor yr ymherawdwr; yr hwn sydd yn gynnwysedig o lywydd, a thua deugain o aelodau wedi eu pennodi gan yr ymherawdwr. Dosrenir y cynghor hwn yn dair rhan—un i ofalu am ddeddf-wriaethu, y llall am weinyddiadau gwladol, a'r trydydd am y cyllid. Prif waith y cynghor ymherodrol ydyw arolygu gweithrediadau cyffredinol y wladwriaeth. Yr ail gynghor ydyw y

senedd lywodraethol, sydd yn cyfansoddi uchelys cyfiawnder yr ymherodraeth, ac yn llywodraethu yr holl lysoedd ereill. Dosrenir y senedd i wyth o bwyllgorau—pump yn eistedd yn St. Petersburg, a thri yn Moscow. Heb law arolygu y llysoedd cyfreithiol, gwna y senedd ymchwiliad i sefyllfa y cyllid a'r treuliadau cyhoeddus. Y trydydd cynghor ydyw y synod sanctaidd. I'r cynghor hwn yr ymddiriedir achosion crefyddol yr ymherodraeth. Cynnwysa yn mhlith ei aelodau brif swyddogion yr eglwys. Y mae ei holl benderfyniadau yn cael eu cario allan yn enw yr ymherawdwr; ac nid oes grym ynddynt hyd nes y cymmeradwyir hwynt ganddo ef. Cynghor y gweinidogion ydyw y pedwerydd—ac y mae hwn yn gynnwysedig o un-ar-ddeg o weinidogion. Y mae Poland, yr hon oedd ganddi gyfansoddiad o'i heiddo ei hun o 1815 hyd 1830, a llywodraeth wahanol hyd 1864, er y dyddiad olaf a nodwyd wedi ei hysbeilio o'i llywodraeth ei hun, ac o'r gweddillion olaf a feddai o'i hannibyniaeth.

Crefydd sefydlog yr ymherodraeth hon ydyw Eglwys Groeg, neu y Ffydd Gatholig Uniawn-gred. Ymwahanodd Eglwys Rwsia oddi wrth esgobaeth Rhufain yn y fl. 1054, ac oddi wrth batriarchaeth Byzantium yn 1589. Yr ymherawdwr ydyw pen yr eglwys hon, ac efe sydd yn pennodi ei swyddwyr; a'r oll a wna yr esgobion ydyw cymmeradwyo rhai i swyddau. Nid yw yr ymherawdwr yn cael ei alw yn ben yr eglwys mewn ysgrifeniadau swyddol—ond 'amddiffyn-ydd yr eglwys.' Y mae yn Rwsia o ddeutu 500 o eglwysydd cadeiriol, a thua 29,000 o eglwysydd eraill yn perthyn i'r grefydd sefydledig; a gweinyddir ynddynt gan tua 70,000 o glerigwyr plwyfol. Ceir yno hefyd 550 o fynachdai—70 o honynt yn lleiandai i fenywod. Yr oedd Eglwys Rwsia ar un adeg yn gyfoethog iawn; ond attafaelwyd llawer o'i meddiannau gan Pedr I. a Catherine II., a defnyddiwyd hwy at wasanaeth y wladwriaeth; a dywedir mai o'r braidd y mae cyflogau y clerigwyr, drwy yr hyn a dderbyniaeth oddi wrth roddion gwirfoddol, yn ddigonol i'w cadw rhag angen. Mynegir fod nifer yr holl glerigwyr sefydledig, o bob gradd, yn 254,000. Caniateir rhyddid crefyddol mewn enw, modd bynag, yn yr ymherodraeth—gyda'r eithriad o fod yr Iuddewon yn cael eu gwahardd i ymsefydlu yn Rwsia Briodol. Ni chaniateir i un aelod o'r Eglwys Rwsiaidd i ymwrthod â'i gredo; a phan y cymmer priodas le rhwng aelod o honi ag un yn perthyn i enwad arall, rhaid i'r plant gael eu dwyn i fyny yn y grefydd sefydledig. Y Pab-yddion sydd liosocaf yn Poland, y Lutheriaid yn nhaleithiau y Baltic, a'r Mahometaniaid yn Rwsia Ddeheuol. Y mae yr Iuddewon, bron i gyd, wedi ymsefydlu yn y trefydd a'r pentrefydd mwyaf sydd ar y cyffiniau yn y dosbarthiadau gorllewinol a de-orllewinol. Yn nghyllideb y flwyddyn 1876 cyflwynwyd y swm o 2,059,506*p.* tuag at achos addysg yn ei holl ranau. Y mae corph mawr poblogaeth Rwsia, pa fodd bynag, hyd yma heb nemawr o ddysg. Yn 1860, nid oedd ond dau o bob cant a ymunodd â'r fyddin yn ystod y flwyddyn hono yn alluog i ddarllen ac ysgrifenu; ond yr oedd y cyfartaledd o'r rhai a allent wneyd hynny wedi llosgi yn fawr erbyn 1870, pan yr oedd un-ar-ddeg o bob cant yn alluog i ddarllen ac ysgrifenu. Yn ucheldduciaeth Finland—lle sydd yn meddu cyfundrefn o addysgyhoeddus ar wahan oddi wrth y gweddill o'r ymherodraeth—y mae addysg o'r bron yn

gyffredinol; o herwydd y mae holl breswylwyr y wlad yn allnog o leiaf i ddarllen, os nad i ysgrifenu hefyd.

Deillia drwy ran o dair o gyllid cyhoeddus yr ymherodraeth oddi wrth drethi uniongyrchol ac anuniongyrchol, tra y mae yn agos i ddwy ran o dair o'r treuliadau cyhoeddus yn myned at gynnal y fyddin a'r llynges, ac i dalu llogau y ddyled wladol. Fel y canlyn yr oedd amcangyfrifon y cyllid am y pum mlynedd oedd yn diwedd y 1877:—

Blynyddoedd.	Cyllid.	Treuliadau.
1873 ...	73,907,119p. ...	73,903,166p.
1874 ...	72,950,686p. ...	72,928,806p.
1875 ...	79,908,742p. ...	81,436,019p.
1876 ...	81,448,329p. ...	79,443,630p.
1877 ...	81,539,714p. ...	81,252,857p.

Yr oedd holl ddyled wladol Rwssia ar y laf o Fedi, 1878, yn cael ei gyfrif yn 350,000,000p. Yn ol yr amcangyfrif 'swyddol a roddwyd yn niwedd Gorphenaf, 1878, o draul y rhyfel diweddar rhwng Rwssia a Thwrci, yr hyn a fu yn achos o chwaneu llawer at y ddyled wladol, cyfrifir fod y draul yn 130,000,000p.; ond y tebygolrwydd ydyw fod yr amcangyfrif hwn yn llawer rhy fychan.

Yn ol cyfraith a basiwyd yn mis Ionawr, 1871, yr hon a ddaeth i rym yn 1872, y mae pob mab, wedi cyrhaedd ei un ar hugain oed, ac heb fod rhyw anallu naturiol yn ei luddias, yn ddarostyngedig i fod yn filwr. Ni chaniatâ y gyfraith yn bresennol i neb dalu i un arall am wasanaethu yn ei le. Amser y gwasanaeth milwraidd ydyw pymtheng mlynedd:—chwech o honynt gyda'r fyddin reolaidd, a'r naw eraill yn perthyn i'r gefn-fyddin. Ar ol hyn ydynt yn rhwym i wasanaethu ond mewn achos o ryfel. Ystyrir fod nerth y fyddin reolaidd Rwssiaidd i fod yn amser heddwch yn gynwyseddig o 765,872 o wŷr, ac yn amser rhyfel o 1,213,259. Yn mysg milwyr afreolaidd Rwssia, y mae y Cossaciaid yn bwyseg; ac y mae tua 129,000 yn y gwasanaeth milwraidd. Y mae y llynges Rwssiaidd yn cael ei rhannu yn ddwy:—un rhan o honi yw llynges y Baltic, a'r llall a elwir llynges y Môr Du; a dosberthir y rhai hyn yn adranau. Diwedd 1878, yr oedd nerth y gwahanol adranau hyn yn 223 o longau rhyfel—oll yn agerlongau, wedi eu harfogi â 561 o fagnelau. Y mae yn perthyn i llynges Rwssia 29 o longau haiarnwg:—27 yn Môr y Baltic, a dwy yn y Môr Du. Yr oedd tymmor y gwasanaeth yn y llynges yn arfer bod yn ddwy flynedd ar hugain; ond yn 1873, gwnaed cyfnewidiad, fel nad yw parhâd tymmor y gwasanaeth yn awr ond naw mlynedd.

Cynnwysa tiriogaethau yr ymherodraeth hon tuag un ran o saith o diriogaeth yr holl fyd, ac ynghylch un rhan o chwech ar hugain o'i holl arwynebedd. O herwydd eangder dirfawr yr ymherodraeth, ac anfanteision ei sefyllia gymdeithasol, nid oes mesuriad hollol gywir wedi ei wneyd arni; gan hyny amcangyfrif gan mwyaf sydd genym am ei harwynebedd. Nid oes cofrifiad manwl wedi ei wneyd ar y boblogaeth chwaith, er y gellir ystyried y cyfrifon a wnaed gan y llywodraeth yn ystod y blynyddoedd 1870 ac 1873, yn lled agos i gywir. Yn ol y cyfrifon hyn, yr oedd holl arwynebedd yr ymherodraeth yn 8,444,766 o filldroedd ysgwâr, a'r holl boblogaeth yn rhifo 85,685,945; yr hyn, ar gyfartaledd, sydd yn rhoddi 10 o bersonau ar bob milldir ysgwâr. Y mae poblogaeth Rwssia

yn Ewrop yn llawer llosofach na phoblogaeth Rwssia yn Asia. Cynnwysa y ffaenaf arwynebedd o 2,261,657 o filldroedd ysgwâr, a 78,281,447 o breswylwyr; neu ar gyfartaledd, 34 o bersonau ar bob milldir ysgwâr. Y mae yr olaf yn mesur 6,170,882 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd, a 7,229,495 o breswylwyr: felly nid oes ganddi nemawr mwy nag un preswyllydd ar bob milldir ysgwâr. Yn ol erthyglau 42 a 59 o Gytundeb Berlin, a lawnodwyd Gorphenaf 13eg, 1878, y mae Rwssia wedi chwaneu at ei thiriogaethau enfawr dalaeth Bessarabia, a gymmerwyd oddi ar Roumania; ynghyd â dosbarthiadau Ardahan, Kars, a Batoum, yn Asia Leiaf, a gymmerwyd oddi ar yr ymherodraeth Dyrcaidd. Mesura Bessarabia 3,720 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd, gyda phoblogaeth o 140,000. Yn ol yr amcangyfrif cywiraf, y mae y tiriogaethau sydd wedi disgyn i'w rhan yn Asia Leiaf yn 5,670 o filldroedd ysgwâr, gyda phoblogaeth o 600,644—yn cynnwys 417,602 o Fahometiaid, a 183,042 o Gristionion. Cyn y flwyddyn 1861, yr oedd y rhan llosofach o breswylwyr yr ymherodraeth yn fath o gaethweision amaethyddol (*serfs*), naill ai yn perthyn i'r goron, neu i bersonau neillduol. Cyfrifid fod tua 22,000,000 o gaethweision, yn perthyn i 109,340 o bendefigion yn y fl. 1861. Ar y 3ydd o Mawrth, 1861, cyhoeddwyd gorchymyn ymherodrol i ddiddymu y caethwasanaeth hwn, can ammodau neillduol, drwy yr holl ymherodraeth. Daeth y gorchymyn hwn i rym Mawrth 3ydd, 1863; a rhoddwyd iawn i'r perchenogion. Hel law y 22,000,000 caethweision (*serfs*) a bethynent i bersonau neillduol, yr oedd 22,250,000 eraill yn perthyn i'r goron hefyd—a chawmat hwythau eu rhyddhau. Gweithred oedd hon a osododd anrhydedd mawr ar deyrnasiad Alexander II.

Dosberthir yn swyddol holl fasnach Rwssia â gwledydd tramor i fasnach âg Ewrop, a masnach âg Asia. O herwydd eangder yr ymherodraeth y mae yn anawdd cael cyfrif manwl o'r masnach dramor. Yn ol adroddiadau swyddol, ac eraill, yr oedd holl werth y dadforion yn y pum mlynedd, o ddechreu 1873 hyd ddiwedd 1877, ar gyfartaledd, mewn rhif cyflawn, yn 55,000,000p. yn flynyddol, ac yr oedd gwerth yr allforion yn ystod yr un cyfnod, ar gyfartaledd, yn 60,000,000p. yn flynyddol. Y prif nwyddau a ddadforir yno ydynt, cotwm heb ei weithio, haiarn, a mettelodd eraill, tē, a pheiriauwaith o bob math; ond y prif beth a allforir ydyw ŷd a chynnyrchion amaethyddol eraill. Gyda Phrydain Fawr a Germany y mae Rwssia yn dwyn yn mlaen mwyaf o fasnach. O'r dadforion denai tua 40 y cant yno yn flynyddol o Germany, ac ugain y cant o Brydain; ac o'r allforion elai 35 y cant oddi yno i Brydain, ac 20 y cant i Germany, ar gyfartaledd am y pum mlynedd yn diwedd 1877. Y mae yr allforion o ŷd, yn benaf gwenith, o Rwssia i'r Deyrnas Gyfunol ar gyfartaledd yn bresennol yn werth 10,000,000p. yn flynyddol. Diammheu fod masnach gartrefol Rwssia, yn gystal a'r dramor, wedi chwaneu yn fawr mewn blynyddoedd diweddar, o herwydd fod llawer o ffyrdd haiarn wedi eu hagor yn y wlad. Yn ol cyfrif swyddol a gafwyd hyd Ionawr laf, 1878, yr oedd 13,414 o filldroedd o ffyrdd haiarn yn agored yn Rwssia yn Ewrop, a 1,110 o filldroedd chwaneuol yn cael eu gwneuthur yn gwahanol ranau yr ymherodraeth eang hono. ;

SERVIA.

Penadur llywodraethol Servia ydyw Milan II., mab i Milos I. Ganwyd ef yn y flwyddyn 1855. Esgynodd i'r orsedd drwy etholiad y gymmanfa genedlaethol, ar ol llofruddiad ei ewythr, sef y tywysog Michael, Mehefin 30ain, 1868. Coronwyd ef yn Belgrade, ac ymaffodd yn y llywodraeth Awst 22ain, 1872. Efe yw y pedwerydd o'r teulu sydd wedi llywodraethu yn Servia. Sefydlwyd annibyniaeth Servia ar Twrci trwy erthygl 34 o Gytundeb Berlin, yr hwn a law-nodwyd Gorphenaf 13eg, 1878; a gwnaed dad-ganiad cyhoeddus o hyn gan y tywysog Milan yn y briffddinas (Belgrade), Awst 21ain, 1878.

Yn ol cyfansoddiad Servia, yn y tywysog llywodraethol y mae y gallu gweinyddol, yn cael ei gynnorthwyo gan gynghor o saith o weinidogion—sydd yn bersonol, ac oll gyda'u gilydd, yn gyfrifol i'r genedl. Ymarferir y gallu deddfwr-iaethol gan ddau gorph annibynol—y senedd, a'r gymmanfa genedlaethol. Cynnwysa y senedd ddau ar bymtheg o aelodau, y rhai a enwir gan y tywysog—un am bob un o'r dosbarthiadau y mae y wlad wedi ei rhanu iddynt. Eistedda y senedd o hyd. Y mae y gymmanfa genedlaethol yn gynnwysedig o gynnrychiolwyr wedi eu dewis gan y bobl; sef, un cynnrychiolydd ar gyfer pob dwy fil o'r etholwyr. Y mae pob mab yn y wlad, dros un-ar-hugain oed, a fyddo yn talu trethi uniongyrchol, ac heb fod yn was mewn tŷ, neu yn grwydryn, yn meddu pleidlais. Y mae gan bob etholwr fyddo wedi cyrrhaedd deg ar hugain oed, hawl i gael ei ethol yn aelod o'r gymmanfa genedlaethol, os na bydd yn dal swydd dan y llywodraeth, neu yn glerigwr.

Y mae cyllid y wlad yn deilliaw yn benaf o dreth gyffredinol bersonol ar bob un; yr hon a gynnwysa o ddeutu 320,000p. yn flynyddol. Codir y dreth hon yn fanwl yn ol ennillion pob un, a gwneir gwahaniaeth rhwng pobl briod a rhai dibriod. Yn ol amcangyfrif y gyllideb am 1875—76, swm y derbynadau oedd 705,134p., a'r treuliadau yn 696,137p. Nid oedd yn y wlad un ddyled gyhoeddus cyn y flwyddyn 1876; ond yn ystod y rhyfel rhwng Rwsia a Thwrci, codwyd ychydig yn fenthg yn y wlad ei hun. Yn chwangelol at hyn, benthgywyd 1,000,000p. hefyd gan arianwyr Paris yn 1877, dan ddiogelwch Rwsia. Y mae y fyddin sefydlog, yr hon a ddrefnwyd yn 1867, yn cynnwys 6,500 o wŷr, yn weithredol dan arfan. Heb law y rhai hyn, y mae yno gartreflu yn rhifo tua 70,000 o wŷr, ac hefyd ddoesbarth a elwir yn wirfoddolwyr.

Cyfrifid fod Servia, cyn 1878, yn mesur 16,600 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd; ac yn ol cofrifiad a gymmerwyd yn 1874, 1,352,522 o breswylwyr. Yn ol telerau Cytundeb Berlin, 1878, unwyd a Servia diriogaeth a berthynai yn ffaenorol i Twrci, yn cynnwys 4,250 o filldroedd ysgwâr, a phoblogaeth o 367,000 o breswylwyr; yr hyn sydd yn codi arwynebedd yr holl Dywysogaeth i 20,850 o filldroedd ysgwâr, gyda phoblogaeth o 1,719,522. Belgrade ydyw prif-ddinas Servia—poblogaeth yr hon yn 1874 oedd yn 27,605. Gydag Awstria y mae Servia yn dwyn yn mlaen y fasnach helaethaf. Y gwledydd eraill y mae mwyaf o gyfathrach masnachol rhyngddi a hwynt ydyw Twrci a Roumania. Gwerth o ddeutu 900,000p. ydyw y dadforion o Awstria a Twrci yno yn flynyddol, a'r allforion i'r un gwledydd o ddeutu 1,100,000p. Anifeiliaid byw, gan mwyaf, ac yn enwedig moch, a allforir. Y mae heidiau dirifedi yn mron o foch

yn cael eu cadw yno, yn ymborthi ar y mäs sydd yn gorchuddio y tir am filldroedd; a gywir hwy yn yroedd mawrion i Hungary a rhanau cyfagos o Awstria. Y mae adnoddau masnachol Servia heb eu dadblygu ond ychydig, a hyn yn benaf o ddiffyg ffyrdd da.

SWEDEN A NORWAY.

Brenin presennol Sweden a Norway ydyw Oscar II., ail fab Oscar I. Ganwyd ef Ionawr 21ain, 1829. Esgynodd i'r orsedd Medi 18fed, 1872. Priododd y dwywsoges Sophia o Nassau, Mehefin 6ed, 1857. Derbynna teulu brenhinol Sweden a Norway 67,666p. yn dâl blyneddol o Sweden, a 18,889p. o Norway.

Yn ol cyfansoddiad gwladol Sweden, y mae yn rhaid i'r brenin fod yn aelod o'r Eglwys Lutheradd, a thyngu llŵ o ffyddlondeb i gyfreithiau ei wlad. Y mae ganddo hawl i gyhoeddi rhyfel a gwneyd heddwch, ac i ganiatau maddeuant i drosoddwyr condemniedig. Y mae y llwyrwys yn gynnwysedig o ddau dŷ—y naill a'r llall wedi eu hethol gan y bobl. Cynnwysa y tŷ uchaf 133 o aelodau; a rhaid i'r aelodau fod dros bymtheg ar hugain oed, ac yn perchenogi eiddo trethol gwerth 4,450p., neu yn derbyn swm blyneddol o 223p. Etholir hwy am naw mlynedd, ond ni dderbyniant unrhyw dâl am eu gwasanaeth. Cynnwysa y tŷ isaf 198 o aelodau; o ba rai yr etholir 60 gan y trefydd, a 138 gan y dosbarthiadau gwledig. Etholir hwy am dair blynedd, ac y mae pob aelod yn derbyn 67p. am bob eisteddiad o bedwar mis, heb law ei gostau teithio. Y llwyrwys, yn cael ei wneyd i fyny o'r ddau dŷ, ydyw y prif allu deddfwrol. Y mae y gallu gweinyddol yn llaw y brenin; yr hwn a weithreda dan gyfarwyddyd cynghor y wladwriaeth, yr hwn sydd yn gynnwysedig o ddeg o aelodau, a saith o honynt yn weinidogion o'r llywodraeth.

Derbynir un rhan o dair o'r cyllid cenedlaethol oddi wrth drethi uniongyrchol, ac oddi wrth eiddo y wladwriaeth, yn cynnwys ffyrdd haiarn; a cheir y gweddill yn benaf oddi wrth drethi anuniongyrchol, tollau, a threthi ar wlybyroedd meddwol. Ar y fyddin, y llynges, a gweithiau cyhoeddus y mae y draul fwyaf yn diagyn Amcangyfrif y gyllideb am y flwyddyn 1879 oedd 4,102,777p., a'r treulian yr un swm. Yn annibynol ar y gyllideb, pleidleisiodd y llwyrwys, yn 1878, 463,888p. tuag at wnenthur ffyrdd haiarn newyddion, a 111,100p. at barotol cerbydau a pheiriannau ar gyfer ffyrdd haiarn sydd eisoes wedi eu hagar. Yr oedd y ddyled wladol ar y laf o Ionawr, 1878, yn 10,119,833p.

Yr oedd holl allu milwraidd Sweden yn gynnwysedig yn niwedd Medi, 1878, o 156,970 o wŷr. Y mae yno hefyd wirfoddolwyr, a furiwyd am y waith gyntaf yn 1861. Yn niwedd Medi, 1878, rhifai y gwirfoddolwyr hyn 18,310 o wŷr. Rhif y llynges yn niwedd Medi, 1878, oedd 14 o longau, yn cario 354 o fagnelau, a 4,209 o wŷr.

Yn ol y cofrifiad a wnaethpwyd Rhagfyr 31ain, 1877, mesurai arwynebedd Sweden 170,979 o filldroedd ysgwâr, a rhifai poblogaeth y wlad 4,484,542 o eneidiau. Ychydig, mewn cymhariaeth ydyw poblogaeth y trefydd yno. Y mae nifer y personau sydd yn dal cyssylltiad â gmaethyddiaeth drwy y wlad, a chynnwys eu teuluoedd, yn rhifo yn agos i dair miliwn. Ac y mae tua chwarter miliwn o'r personau sydd yn trin y tir yn berchenogion y tir a amaethir ganddynt. Ymfudodd cryn lawer o Sweden

mewn blynyddoedd diweddar, ond y mae yr ymfudiaeth yn llai yn awr nag a fu. Y mae addysg mewn sefyllfa dda yno. Gwneir addysg yn orfodol yn Sweden. Yr oedd yno yn 1871 yn agos i 97 y cant o'r holl blant, rhwng wyth a phymtheg oed, yn mynychu yr ysgolion cyhoeddus. Protestaniaid ydyw corph mawr y boblogaeth. Yn ol cyfrif a wnaed yn 1870, nid oedd yno ond 6,440 o ymneillduwyr; a'r rhai hyn yn cynnwys 573 o Enwadau eraill.

Gyda Phrydain Fawr y mae Sweden yn masnachu mwyaf yn ei hallforion; ac yn nesaf ati, & Ffrainc ac & Denmarc. Yn mherthynas i'w dadforion, gwna ei masnach fwyaf & Phrydain, Germany, Denmarc, Norway, a Rwsia—yn y drefn yr enwyd hwynt. Gwerth ei dadforion yn y fl. 1877 oedd 16,000,000p., a'i hallforion yn 125,000,000p. Y mae ei masnach & ni yn fwy o'r hanner nag ydyw ag un wlad arall. Y ddau brif nwydd a ddanfonir yma ydyw gwlan a choed; ac yr oedd gwerth y nwyddau hyn yn 4,390,417p. yn 1877. Codir llawer o fwnau yno, ac yn enwedig mewn haiarn. Gwyddys fod yno wythienau mawrion o lo; ond nid llawer o weithio sydd wedi bod arno hyd yma. Mewn blynyddoedd diweddar y mae agoriad ffyrdd haiarn wedi rhoddi cynhyrriad pwysig mewn masnach. Ar y laf o Ionawr, 1878, yr oedd 3,007 o filldroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hagar yn Sweden, a 1,005 o filldroedd o honynt yn perthyn i'r wladwriaeth.

NORWAY.—Dyddiwyd cyfansoddiad Norway Tachwedd 4ydd, 1814. Y mae holl allu deddfwriaethol y wlad yn y *Storting*, neu y llys mawr, lle y cynrychiolir y bobl. Eistedda y llys hwn bob blwyddyn; a phan yr ymgynnulla ynghyd, y mae yn ymrannu i ddau dŷ—un yn cynnwys un rhan o bedair o'r aelodau, a'r llall y tair rhan eraill. Yn fy brenin y mae y gallu gweinyddol, yr hwn a arferai ei awdurdod drwy ddau o weinidogion, a chyngor gwladwriaethol, yn cael ei wneyd i fyny o naw o bersonau.

Yn ol amcangyfrif y gyllideb am 1878—79, yr oedd y cyllid am y flwyddyn yn 2,870,000p., a'r draul yn cyrhaedd i'r un swm. Gweithiau cyhoeddus, a ffyrdd haiarn yn benaf, a yrodd y wladwriaeth i ddyled. Swm y ddyled wladol yn niwedd Rhagfyr oedd 3,928,000p. Codir y ffyddin yn Norway mewn rhan trwy ymrestriad gwirfoddol, ac mewn rhan trwy orfodaeth. Y mae yr holl ddynion ieuasinge, ar ol gadael un-ar-hugain, yn agored i gael eu rhestru i'r fyddin. Rhifedi y milwyr, a chymmeryd i mewn y swyddogion, yn nechreu Ionawr, 1878, oedd 12,750 o wŷr. Nid ydyw nifer y fyddin, hyd yn oed yn amser rhyfel, i fod dros 18,000 o wŷr, os na cheir caniatâd y llys mawr. Yr oedd llynnes Norway yn niwedd Hydref, 1878, yn cynnwys 32 o agerlestri, a 94 o hwyl-longau—y rhai blaenaf yn cario 147 o fagnelau.

Cymmerir cofriad o'r boblogaeth bob deng mlynedd; ac yn ol y diweddar, yr hwn a gymmerwyd Rhagfyr 31ain, 1875, rhifai poblogaeth y wlad 1,806,900—yn byw ar 122,280 o filldroedd ysgwr o arwynebedd. O'r un gwreiddyn y mae y preswylwyr, o ran eu haniad fel cenedl. Gyda'r eithriad o tua 5,100 o ymneillduwyr, a nodir yn nghofriad y flwyddyn 1865, y mae y boblogaeth yn glynu wrth yr Eglwys Lutheraidd. Caniateir goddefiad i bob daliadau crefyddol yno; ond rhaid bod yn aelod o'r Eglwys Lutheraidd cyn y gellir gweinyddu yn rheolaidd

unrhyw swyddau cyhoeddus. Y mae yn rhaid i rieni anfon eu plant fydd rhwng saith a phedair ar ddeg oed i'r ysgolion i dderbyn addysg, ac y mae ysgolfeistri wedi eu sefydlu yn mhob plwyf. Gwlad amaethyddol a bugeiliol mewn modd arbennig ydyw Norway. Cymmerodd ymfudiaeth grym lawer i ffordd o'r wlad mewn blynyddoedd a aethant heibio, ond y mae yn dechreu lleihau erbyn hyn.

Gwerth blynyddol cyfartal yr holl dddadforion i Norway, am y pum mlynedd yn diweddu 1872—76, oedd 9,260,000p., a'r allforion 6,310,000p. O'r dadforion, daeth o ddeutu 30 y cant o Brydain Fawr, ac o'r allforion danfonwyd 30 y cant i Brydain. Gwlan a choed sydd yn gwneyd i fyny dair rhan o bedair o'r allforion o Norway i'r wlad hon. Yn 1876, rhifai y llongau masnachol perthynol i'r wlad 7,809 o lestri, o 1,436,278 o dynelli, & 61,120 o forwyr ar eu byrddau. Yn ol rhif y boblogaeth, yn Norway y mae mwyaf o longau masnachol o un wlad sydd yn y byd. Yr oedd ynddi 551 o filldroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hagar yn niwedd Hydref, 1878, a 420 o filldroedd yn cael eu gwneuthur:—y cyfan yn 971 o filldroedd.

SWITZERLAND.

Y mae cyfansoddiad gweriniaeth Switzerland wedi ei seilio ar gyfreithiau sylfaenol a wnaed yn 1848, ac a ddaethant i rym Mai 29ain, 1874, ar ol derbyn caniatâd y genedl trwy bleidlais gyffredinol y bobl, yr hon a roddwyd Ebrill 19eg, 1874. Yn ol y cyfansoddiad hwn, y mae y gallu deddfwrol a gweinyddol uchaf yn bodoli mewn secedd sydd yn gynnwysedig o ddau dŷ, y rhai a dwir y cyngor gwladwriaethol, a'r cyngor cenedlaethol. Cynnwys y blaenaf 44 o aelodau, yn cael eu dewis gan ddwy-ar-hugain o daleithian—dau dros bob talaeth. Cynnwysa yr olaf 135 o gynrychiolwyr y bobl—neu un cynrychiolydd ar gyfer pob 20,000 o bersonau. Y mae gan bob dinesydd o ugain mlwydd oed, ac uchod, hawl i bleidleisio; a gall pob dinesydd sydd yn bleidleisidd yn y weriniaeth, os na bydd yn glerigwr, fod yn aelod. Gelwir y ddau gyngor, wedi eu huno ynghyd, yn gymmanfa unedig; ac fel y cyfryw cynrychiola lywodraeth oruchaf y weriniaeth. Y mae y prif allu gweinyddol yn yr hyn a elwir y cyngor unedig, yr hwn sydd yn gynnwysedig o wyth o aelodau, y rhai a etholir i weithredu felly am dymor o dair blynedd gan y gymmanfa unedig. Llywydd ac is-lywydd y cyngor unedig hwn ydynt brif aelodau y weriniaeth. Y mae gan bob un o daleithiau Switzerland ei lywodraeth leol ei hun; ac y mae pob un yn seiliedig ar gwyddor o uchafiaeth y bobl.

Y mae poblogaeth Switzerland yn rhanedig rhwng Protestaniaid a Phabyddion; ac y mae o ddeutu 59 y cant yn perthyn i'r blaenaf, a 41 y cant i'r olaf. Yn ol cofriad Rhagfyr 31ain, 1870, yr oedd nifer y Protestaniaid yn y taleithiau yn 1,566,347; y Pabyddion yn 1,083,369; gwahanol sectau Cristionogol eraill yn 11,435; a'r Iuddewon yn 6,996. Yn ol cyfansoddiad y wlad y mae perffaith ryddid cydwybod yn cael ei ganiatau i arddel unrhyw greddo crefyddol; ac nid yw neb yn ddarostyngedig i oddef unrhyw anfaiteision o herwydd ei olygiadau crefyddol. Y mae addysg wedi ymledu yn helaeth drwy Switzerland, yn enwedig drwy y taleithiau gogledd-ddwyreiniol, yn mha rai y mae mwyaf mawr y preswylwyr yn Brotestaniaid. Y mae

y gyfraith yn gorfodi rhieni i ddfanon plant o chwech i ddeuddeg oed i'r ysgol. Nid yw y ddeddf hon yn cael ei chario allan yn ffyddlawn yn y taleithiau mwyaf Pabyddol; ond glynir wrthi yn fanwl yn y rhai lle y mae y mwyafrif o'r bobl yn Brotestaniaid.

Oddi wrth y tollau, yn benaf, y mae cyllid gwladwriaethol Switzerland yn deilliaw. Swm y cyllid am y flwyddyn 1878, yn ol amcangyfrif y gyllideb, oedd 1,617,680p., a swm y treulidau ydoedd 1,712,720p. Cyrhaeddai dyled gyhoeddus y weriniaeth yn nechren y fl. 1878 i 1,290,000p. Y mae yn perthyn i amrywiole daleithiau Switzerland eu cyllidebau eu hunain, y rhai sydd yn dal cyesylltiad a'u derhyniadau ac a'u treulidau priodol ei hunain, fel y mae gan bob un o'r taleithiau ei llywodraeth leol. Ac hefyd, y mae ganddynt eu dyledion priodol eu hunain, ond nid yw y swm yn fawr yn un o'r taleithiau. Tuag 8,000,000p. oedd yr holl ddyledion taleithiol gyda'u gilydd yn niwedd y flwyddyn 1877.

Gwaharddir, yn nghyfreithiau sylfaenol y weriniaeth, gynnal byddin sefydlog o fewn terynau yr undeb. Ond y mae yn y weriniaeth ddarpariaethau i alw byddin ynghyd pan y bydd achos yn galw am hyny. Dosberthir y fyddin i ddau ddoosbarth; sef, 1. Y fyddin undebol—yn cynnwys yr holl feibion fyddont yn alluog i gario arfau, o 20ain i 32ain oed. Gelwir ar bob talaeth i ddarparu 3 y cant o leiaf o'r boblogaeth i wasanaethu yn y fyddin undebol. 2. Y cartrefu—yn cael eu gwneuthur i fyny o rai wedi gadael 32ain, ac heb fod dros 44ain mlwydd oed. Fel y canlyn y cyfrifid fod nerth byddin Switzerland yn niwedd Medi, 1878.—y fyddin undebol yn 105,378 o wfr; a'r cartrefu, yn cynnwys 97,019 o wfr.—y cyfan yn 202,397. Cyn gosod un ar restr y fyddin undebol, y mae yn rhaid iddo fyned dan addysgiaeth filwraidd am o 28 i 35 o ddyddiau. Gelwir y rhai a berthynant i'r fyddin hon, ac i'r cartrefu hefyd, i fyny unwaith yn y flwyddyn, i gael addysg filwraidd. Am wythnos y gelwir y gwfr traed, ond cedwir y gwfr meirch a'r magnelwyr bythefnos. Holl draul y fyddin, fel yr ymdangoedd yn y gyllideb am 1876, oedd 586,237p.; ond dylid cofio fod y swm hwn yn fwy nag ydyw yn gyffredin mewn blynyddoedd eraill.

Gosodwyd i lawr sylfaen yr Undeb Swissaidd y laf o Ionawr, yn y fl. 1308, gan daleithiau Uri, Schwyz, ac Unterwald. Yn 1353, perthynai i'r undeb wyth o daleithiau, ac yn 1513, yr oeddnt yn dair-ar-ddeg. Chwanegwyd wedi hyny diriogaethau newyddion atynt. Yr oedd y daleithiau yn ddwy-ar-hugain mewn nifer erbyn y fl. 1815. Cymmerir cofrifad o boblogaeth Switzerland bob deng mlynedd. Yn adeg y cofrifad diweddar, Rhagfyr laf, 1870, rhifai y boblogaeth 2,669,147 o eneidiau. Mesurai tiriogaeth y weriniaeth y pryd hwnw 15,992 o filldroedd ysgwr o arwynebedd. Dengys hyn fod 175 yn byw ar bob milldir ysgwr yno. Ffurir poblogaeth y weriniaeth yn benaf gan dair cenedl, a gwahaniaethir hwy gan eu hieithoedd—yr Almaeneg, y Ffrangcaeg, a'r Italaeg. Ond y mae llawer mwy o'r bobl yn siarad yr iaith flaenaf na'r lleill. Siaredir mwy ar yr Almaeneg mewn un-ar-bymtheg o'r taleithiau, mwy o'r Ffrangcaeg mewn pedair, a mwy o'r Italaeg mewn dwy. Y mae tiroedd y wlad wedi eu dosbarthu yn hynod gyfartal rhwng y boblogaeth; gan y cyfrifir nad oes ond tua 500,000 o breswylwyr

Switzerland heb fod yn feddiannol ar ryw gymaint o dir. Bu cryn lawer o ymfudoedd oddi yno; ond y mae ymfudiaeth yn lleihau yn y blynyddoedd diweddar.

Nid oes gyfrif yn cael ei gyhoeddi o werth arianol y dadforion na'r allforion—ond yn unig o symiau y nwyddau. Y mae y dadforion yn gynnwysedig yn benaf o ymborth; a'r allforion o gotwm a sidan wedi eu gweithio, ac oriaduron, hetiau gwellt, a pheiriannau. Gan nad oes gan Switzerland arfordir, nid ydyw yn ymgyfathrachu yn uniongyrchol ond â phedair gwlad; sef, Awstria, Italy, Ffrainc, a Germany. Ni wneir ond ychydig o fasnach ag Awstria. Y mae yn masnachu yn helaethach a'r tair gwlad eraill a nodwyd. Gwlad amaethyddol yn benaf ydyw Switzerland, er fod cryn lawer o law-weithfeydd ynddi. Yn ol cofrifad 1870, y mae 1,095,447 o bersonau yn byw ar amaethyddiaeth yn gwbl neu mewn rhan yno. Yn ol cyfrifon swyddol a gyhoeddwyd gan y llywodraeth, yr oedd 1,478 o filldroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hgor yn y wlad hono yn niwedd y flwyddyn 1877.—yr hyn sydd yn un filldir o ffordd haiarn am bob deng milldir ysgwr o'r diriogaeth.

TWRCI.

Ganwyd Abdul-Hamid II., Sultan presennol Twrci, Medi 22ain, 1842. Ail fab yw efe i'r Sultan Abdul Medjid; esgynodd i'r orsedd ar ddiswyddiad ei frawd, Murad v., Awst 31ain, 1876. Y mae penadur presennol Twrci yn bymthegfed ar hugain, mewn diagyniad gwrywaidd, o deulu Othman, sylfaenydd yr ymherodraeth, a'r wythfed sultan ar hugain er adeg gorchfygiad Caer Cystenyn. Yn ol gyfraith yr olyniaeth, yr hon a gydnabyddir gan y teulu ymherodrol, etifeddir y goron gan yr hynaf o ddisgynyddion gwrywaidd Othman; ac nid yw y sultan yn cael ei ddilyn i'r orsedd gan ei fab hynaf, ond yn unig pan na bydd iddo ewythrod neu gefndyr fyddont yn hynach nag ef. Ceir adroddiadau amrywiol ynghylch y tal blynyddol a dderbyniir gan y sultan o'r wladwriaeth. Yn nghyllideb y flwyddyn 1874—75, yr oedd y swm yn 1,809,090p., ac yn yr un am 1875—76 yn 1,594,736p. Perthynas hefyd i'r teulu ymherodrol lawer o diriogaethau sydd yn feddiant i'r goron, ag y mae y derhyniadau oddi wrthynt yn chwyddo yn fawr gyllid personol y sultan. Dywedir, pa fodd bynag, fod y symiau, cyhoeddus a neillduol, sydd yn dyfod i mewn iddo yn annigonol i gyfarfod treuliau y llys a thŷ y gwragedd (*harem*), y rhai sydd gyda'u gilydd yn rhifo o ddentu pum mil o bersonau.

Y mae cyfreithiau sylfaenol yr ymherodraeth wedi eu seilio ar gyfarwyddiad na dysgeidiaeth y "*Coran*." Rhaid i bawb ymstwyn i ewyllys y sultan cyhyd ag na byddo yn wrthwynebol i osodiadau y grefydd Fahometaidd, fel y gosodir hwynt i lawr yn llyfr cyssegredig y prophwyd. Yn nesaf i'r "*Coran*," deddfau y "*Mulleka*" (yr hwn a ffurfiwyd ar ddywediadau a golygiadau tybiedig y prophwyd), sydd yn uchaf mewn awdurdod ar y sultan a'i ddeiliaid hefyd. Ym arferir y galluoedd deddfwriaethol a gweinyddol, o dan arolygiaeth oruchaf y sultan, gan y prif weinidog, sef pen y llywodraeth dymmorol; ac hefyd gan y Sheik-ul-Islam, yr hwn yw llywodraethwr yr eglwys. Pennodir y ddau swyddog hyn gan y penadur. Y mae gwahanol ffurfiau o gyfansoddiad gwladol, yn ol cynllun teyrnasoedd gorllewinol Ewrop, wedi eu tynnu allan ar amryw

gyfnodau; ond ymddengys fod cario allan y cynlluniau hyn o ddiwygiad yn hollol amhossibl yn y sefyllfa y mae yr ymherodraeth Dyrcaidd ynddi. Y prif weinidog (*grand vizier*), fel pen-aeth y llywodraeth a ohynrychiolydd y pen-aeth, ydyw llywydd cynghor y gweinidogion; y rhai ydynt, a'i gymmeryd ef i'r cyfrif, yn naw mewn rhifedi. Dosberthir yr ymherodraeth i lywodraethau, a thrachefn i daleithiau, o dan lywodraethwyr pennodedig. Y mae y swyddau uchaf sydd yn y wladwriaeth yn agored i bawb, pa fath bynag fyddo eu hamgylchiadau. Nid ydyw bod yn perthyn i ryw ddoesbarth neillduol yn dwyn gydag ef unrhyw ragorffaint, gan fod pob gwir grediniwr yn Mahometiaeth yn gydradd yn ngwyneb y gyfraith.

Cyfrifir fod ymlwynwyr y ddau gredo crefyddol yn Twrci yn awr, fel y mae ei therfynau wedi eu penderfynu gan Gytundeb Berlin, yr hwn a lawnodwyd Gorphenaf 13eg, 1878, yn gynnwys-edig o 11,000,000 o Fahometiaid, a 12,000,000 o rai heb fod yn Fahometiaid. Yn y rhanau Asiaidd ac Affricanaidd o'r ymherodraeth y mae y Mahometaniaid yn y mwyafrif; ond y maent yn y lleiafrif yn y parthau Ewropaidd o honi. Cydnabyddir gan y llywodraeth bump o gredöau nad ydynt yn Fahometiaid; sef, 1, y Lladinwyr, neu y Catholiciaid—yn cynnwys Groegiaid, Armeniaid, Bulgariaid, a Croatiaid : 2, y Groegiaid Unedig : 3, yr Armeniaid Unedig : 4, Syriaid a Chaldeaidd Unedig : 5, y Maroniaid, dan batriarch Mynydd Libanus. Canistair i'r pum sect yma, ynghyd a'r Protestaniaid a'r Iudewon (mewn enw, beth bynag), i gael dwyn yn mlaen eu llywodraeth eglwysig eu hunain, yn gysson a'r ffaith fod y "*Coran*" yn cynnwys cytres o gyfreithiau a breinlen o hawliau, yn ogystal a'i fod yn arweinydd crefyddol i ddilynwyr Mahomet. Y mae cyssylltiad agos rhwng gweinidogion crefydd a gweinyddwyr y gyfraith yn Twrci. Cymmeradwya y "*Coran*" a'r "*Mulleka*" addysg gyhoeddus; ac o ganlyniad, y mae ysgolion cyhoeddus wedi eu sefydlu er amsar maith yn y trefydd pwysicaf drwy y wlad. Addysgir yr ysgolheigion yn benaf i ddarllen ac ysgrifenu, ac yn elfennau cyntaf yr iaith Dyrcaidd. Wrth gwrs, y mae yn y wlad fath o golegau, yn mha rai y dysgir yr ysgolheigion mewn canghenau uwch o wybodaeth.

Am sefyllfa gyllidol yr ymherodraeth hon, y mae'n rhaid dyweyd ei bod yn dra annhrefnus. Cyn i'r Rwsiaidd oresgyn y wlad yn 1877, yr oedd Twrci o'r bron mewn sefyllfa fethdaliadol; a pharodd traul fawr y rhyfel iddi fyned braidd yn anfeddyginiaethol felly. Ni chyhoeddwyd erioed adroddiad manwl gan y llywodraeth o dderbyniadau cyllidol a threuliadau Twrci. Yn amcangyfrif y gyllideb am y flwyddyn 1874, yr oedd yr holl gyllid yn 22,552,300*p.*, a'r holl dreuliadau yn 22,849,610*p.*—yn gadael diffyg o 297,310*p.* Yn amcangyfrifon y fl. 1875, cyfrifid y cyllid yn 19,106,352*p.*, a'r treuliadau yn 23,143,276*p.*—yn gadael diffyg o 4,036,924*p.* Yn ol yr amcangyfrifon cywraf, yr oedd treuliadau gwirioneddol y llywodraeth mewn blynyddau diweddar yn fwy na'r cyllid a dderbynid o 7,000,000*p.* i 8,000,000*p.* yn flwyddol. Cyfrifir na bydd derbyniadau y cyllid yn y fl. gyllidol 1878—79 yn ddim dros 14,000,000*p.*, tra y bydd y treuliadau am yr un cyfnod wedi cyfodi, o herwydd y rhyfel a Rwsia, i 50,000,000*p.*, o leiaf—felly yn gadael diffyg o 36,000,000*p.* Benthyciodd llywodraeth Twrci gan dramorwyr yn

ystod yr ugain mlynedd a derfynent yn niwedd 1874 y swm dirfawr o 184,981,783*p.* Ac y mae swm dyled Twrci i'w deiliaid ei hun yn cael ei gyfrif dros 75,000,000*p.*

Y mae ei byddinoedd yn cynnwys tri doesbarth o filwyr; sef, yn mlaenaf, y *Nizam*, neu y fyddin sefydlog; yn ail, yr *Elayos*, neu y geirfyddin flaenaf; yn drydydd, y *Redif*, neu yr al gefn-fyddin. Gwneir gwasanaeth yn y fyddin yn orfodol ar bob Mahometiad fydd yn allnog i ddwyn arfa, ar ol iddo basio dennaw oed; ond canistair i un roddi un arall yn ei le, ond iddo dalu 50*p.* Nid yw y gwasanaeth milwraidd yr orfodol ar y rhai nad ydynt yn Fahometiaid; ond y mae yn rhaid iddynt dalu treth am arbediaid: yr hon a godir ar wfr, gwragedd, a phlant, o bob oedran. Nid ydyw nerth y fyddin Dyrcaidd yn wybyddus yn fanwl. Yn ol yr amcangyfrifon swyddol, a gyfeiriant at y cyfnod a ddilynodd, yn uniongyrchol gyhoeddiad y rhyfel gan Rwsia, yn 1877, ymddengys fod nifer yr holl fyddin o bob dosbarth yn 487,800 o wfr. Cyfrifir fel nerth y fyddin yn awr, ar ol i ran fawr o diriogaeth Twrci yn Ewrop, ac amryw daleithiau yn Asia, gael eu hysegaru oddi wrth yr ymherodraeth Ottomaniaid, wedi ei dwyn i lawr i 350,000 o wfr. Heb law y fyddin reolaidd, y mae gan y llywodraeth yn ei gwasanaeth nifer o filwyr airoldaid, a geir o Circassia, a thaleithiau eraill, lle y mae y boblogaeth yn treulio bywyd crwydol. Cyfrifid fod y milwyr hyn yn rhifo 100,000 o wfr yn fuan ar ol i'r rhyfel a Rwsia dori allan. Cynnwysai llynges Twrci yn niwedd y fl. 1878, bymtheg o longau haiarnwsg o faintoli mawr, a deunaw o rai llai; sef, gwfnadau i nocio y Danube, a 45 o agerlestri eraill. Yr oedd yn perthyn i'r llynges, yn 1878, 23,000 o wfr.

Nid ydyw ymherodraeth Twrci wedi ei mesur yn fanwl erioed; gan hyny nid oes ond amcangyfrif i'w gael ynghylch ei harwynebedd a'i poblogaeth. Cyn y rhyfel a Rwsia yn 1877—78, yn ol amcangyfrif swyddol, yr oedd arwynebedd yr holl ymherodraeth yn mesur 1,742,874 o filldroedd ysgwâr; ac ar y rhai y cyfrifid fod 28,165,000 o breswylwyr. Ond mewn canlyniad i'r rhyfel, a threfniadau Cytundeb Berlin, a lawnodwyd Gorphenaf 13eg, 1878, yn yr hwn y cymmerodd y galluoedd mawr Ewropaidd ran, y mae cyfran fawr o arwynebedd ac o boblogaeth yr ymherodraeth, ac yn enwedig y rhan bwysicaf o honi yn Ewrop, wedi eu cymmeryd oddi arni. Yn ol y cytundeb, y mae taleithiau hanner annbyrnol Bulgaria a Roumelia ddwyreiniol wedi eu sefydlu eisoes, Bosnia a Herzegovina wedi eu rhoddi drosodd i Awstria-Hungary, a chwanaegiadau wedi eu gwneyd at diriogaeth Roumania, Serbia, a Montenegro; a thrwy hyn lleihawyd arwynebedd yr ymherodraeth i 1,116,848 o filldroedd ysgwâr, a'r boblogaeth i 21,000,000. Fel y canlyn yr oedd mesuriad a phoblogaeth Twrci yn Ewrop cyn Cytundeb Berlin:—Milldroedd ysgwâr o arwynebedd, 138,264; poblogaeth, 8,315,000. Ar ol y cytundeb, 62,028 o filldroedd ysgwâr; poblogaeth, 4,275,000. Cyfrifir drwy hyn fod Twrci wedi colli 76,236 o filldroedd ysgwâr o'i thiriogethaeth Ewropaidd, a 4,040,000 o'i phoblogaeth; ac y mae o'r boblogaeth hon yn awr, o leiaf, tua 2,100,000 yn profesu y fydd Fahometiaid. Cyfrifir fod y rhan o Twrci sydd yn Asia, yn niwedd 1878, yn 710,320 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd—poblogaeth, 15,715,000; Twrci yn Affrica, 344,500 o filldroedd ysgwâr—trigolion,

1,010,000: y cyfan o'r tiriogaethau yn 1,116,848 o filldroedd ysgwâr, a'r boblogaeth yn 21,000,000. Yn ol erthygl 58 o Gytundeb Berlin, penderfynwyd fod Ardahan, Kars, a Batoum, gyda phorthladd Batoum, a thiriogaethau eang ynglŷn â hwynt, yn cael eu trosglywddo drosodd i Rwsia. Cyfrifir fod y taleithiau a drosglywyddwyd i'r gallu hwnw yn 5,670 o filldroedd ysgwâr, gyda phoblogaeth o 600,644. Yn ol cytundeb a lawnodwyd Mehefin 4ydd, 1878, rhwng y llywodraeth Brydeinig a'r ymherodraeth Otomanaid, penderfynwyd ar fod i Twrci yn Asia fod dan nawdd Prydain—i'w hamddiffyn, os bydd hyn yn angenrheidiol, "trwy rym arfau;" yn gyfnewid am yr hyn yr "addawsa y Sultan i Brydain y bydd iddo ddwyn yn mlaen y diwygiadau angenrheidiol y cytunent arnynt ar ol hyn gan y ddau allu, mewn trefn i amddiffyn y Cristionogion, a deiliaid eraill y Porte, yn y tiriogaethau hyn; ac i'r dyben o alluogi Prydain i wneyd y darpariadau angenrheidiol er cario allan ei hymrwymadau, y mae ei fawrhydi ymherodrol, y Sultan, yn cydsynio yn mhellach i gyflwyno Ynys Cyprus i feddiant, ac i fod dan lywodraeth Prydain." Ac yn awr y mae Ynys Cyprus yn cael ei meddiannu gan filwyr Prydain Fawr.

Nid oes gyfrifon swyddol yn cael eu darparu o fasnach dramor yr ymherodraeth Dyrcaidd. Yn ol yr amcangyfrifon a wneid, yr oedd gwerth blynyddol dadfodion Twrci yn Ewrop, cyn y rhyfel â Rwsia a Chyttundeb Berlin, yn rhyw le tua 18,600,000p., a'r allforion yn 10,000,000p. Erbyn hyn, y mae gwerth y fasnach dramor wedi gostwng, dybygid, o ddeutu un ran o dair, os nad mwy. A Phrydain Fawr, Italy, Awstria, a Groeg y gwneir y fasnach helaethaf. Fel y canlyn yr oedd gwerth y fasnach a ddygwyd yn mlaen rhwng yr ymherodraeth Dyrcaidd yn Ewrop ac Asia, a Phrydain Fawr am y pum mlynedd yn diweddu gyda 1877:—

Blynyddoedd.	Allforion o Twrci i Brydain Fawr.	Dadfodion o gynnyrchion Prydeinig i Twrci.
1873	6,058,925p.	7,733,487p.
1874	5,842,846p.	7,037,707p.
1875	6,555,714p.	5,889,905p.
1876	7,444,323p.	5,922,825p.
1877	6,852,108p.	5,624,910p.

Nid ydyw nifer llongau masnachol Twrci yn gymmarol ond bychan. Yn niwedd Mehefin, 1877, cyfrifid eu bod oll yn cario 181,500 o dynelli; ond cynnwysai y cyfrif y llestri a fasnachent ar yr arfordir, ac eraill.

Yn 1865 y dechreuwyd gweithio ffyrdd haiarn gyntaf yn Twrci; ac yn niwedd y flwyddyn hono yr oedd 46ain o filldroedd wedi eu hagog. Yn niwedd 1869, nifer y milldroedd oedd yn agored oedd 113; ac yn niwedd mis Mehefin, 1873, yr oeddnt wedi cynnyddu i 562. Erbyn Ionawr 1af, 1877, yr oedd 1,137 o filldroedd o'r ffyrdd hyn wedi eu hagog—965 yn Ewrop, a 172 yn Twrci yn Asia. Ond mewn canlyniad i Gytundeb Berlin, lleihawyd hyd y ffyrdd haiarn yn Ewrop i 786 o filldroedd.

TALEITHIAU TYRNGEDOL

BULGARIA.—Y mae cyfansoddiad newydd tywysogaeth Bulgaria wedi ei ffurfio gan Gytundeb Berlin, yr hwn a lawnodwyd Mehefin 13eg, 1878. Yn ol erthygl gyntaf y cytundeb hwn, cyfansoddiwyd Bulgaria yn "dywysogaeth hunanlywodraethol a theyrngedol dan oruchlywiaeth y Sultan; ac i feddu llywodraeth Gristionogol a chartrefn cenedlaethol." Hefyd, penderfyn-

wyd ar fod i dywysog Bulgaria gael ei ddewis gan y bobl; a bod y dewisiad i gael ei gadarnhau gan y Sultan, gyda chydysniad y galluoedd Ewropaidd eraill. Yn ol erthygl 4 a 5 o'r cytundeb, nid ydyw credo crefyddol neb i fod yn un anfantais iddo i fwynhau breintiau crefyddol a gwladol. Diogelir perffaith ryddid crefyddol drwy holl Bulgaria. Hyd nes y trefnid y wladwriaeth newydd, yr oedd milwyr Rwsia i ddal y diriogaeth; ond yn ol telerau y cytundeb, nid am fwy na naw mis o amser. Penderfynwyd, yn erthygl 9 o'r cytundeb, hefyd, fod y swm o deyrnged sydd i'w dalu i'r Sultan i gael ei benodi trwy gydsyniad gan y galluoedd a lawnodasant Gytundeb Berlin yn niwedd y flwyddyn gyntaf o'r trefniant newydd. Nid ydyw y tywysog llywodraethol wedi ei ethol pan yr ydym yn ysgrifennu [Ebrill, 1879]; ac y mae achosion y wladwriaeth yn y cyfamser yn cael eu gweinyddu gan y tywysog Dondoukoff Korsakoff. Ymddengys y cymmer yr etholiad le yn fuan.

Y mae arwynebedd tywysogaeth Bulgaria yn bresennol, yn ol yr amcangyfrifon cywiraf, yn 24,360 o filldroedd ysgwâr, a'r boblogaeth yn 1,859,000. O dan y trefniad rhagddarbolod presennol, dosberthir Bulgaria i naw o daleithiau; sef, Widdin, Sistova, Rustchuk, Varna, Tirnova, Sophia, Philippopolis, Slivno, a Skoblia, neu Usakup. Prifddinas y dywysogaeth ydyw Philippopolis; yr hon sydd wedi ei hadeilladu ar ynys ar yr afon Maritza, yr hon aydd afon fordwyol. Y mae poblogaeth y ddinas hon yn 45,000. Yr oedd Bulgaria yn ffurfio teyrnas annibynol o ganol y seithfed ganrif hyd y fl. 1018, a thrachefn o 1196 hyd ganol y bedwaredd ganrif ar ddeg. Yna gwnaed hi yn ddarostyngedig i Hungary, hyd nes y cymmerwyd hi gan y Tyrciaid yn 1392. Y mae y mwyafrif mawr o'r boblogaeth yn perthyn i Eglwys Groeg, ac yn siarad yr iaith Serviaidd.

Y prif nwydd masnachol yn y wlad hon ydyw yd; o'r hwn y mae 1,500,000 o dynelli yn cael eu hallforio yn flwyddol. Allforion eraill ydynt gwlan, gwêr, ymenyn, caws, crwyn, llin, a choed. Y prif ddadforion ydynt nwyddau llaw-weithfaol, a haiarn a glô. Cedwir nifer mawr o ddefaid yn y wlad, ac allforio en gwlan yn benaf i Awstria, ac i Ffrainc. Prif fânau y dywysogaeth ydynt haiarn a glô. Y mae yn Bulgaria un linell o ffordd haiarn, sef o Rustchuk i borthladd Varna, ar y Môr Du; yr hon aydd yn mesur o ddeutu 140 o filldroedd o hyd.

ROUMELIA DDWYREINIOL.—Yn ol Cytundeb Berlin, yr hwn a lawnodwyd Mehefin 13eg, 1878, ffurfiwyd gwladwriaeth, neu dalaeth, i'r deheu o'r Balkanau, ar yr hon y rhoddyd yr enw Roumelia Ddwyreiniol; yr hon a crys dan awdurdod wleidyddol a milwraidd y Sultan yn uniongyrchol. Ond y mae ei chyfreithiau i'w gweinyddu gan lywodraethau cyffredinol Cristionogol. Tra y byddai y wladwriaeth newydd yn ymdrefnu, yr oedd y milwyr Rwsiaidd i'w pherchenogi; ond nid am fwy na naw mis ar ol llawnodi y cytundeb. Penderfynwyd hefyd ar fod i ddirprwyaeth Ewropaidd gael ei ffurfio i drefnu y wladwriaeth; a bod y ddirprwyaeth hono i benderfynu awdurdod a gwaith y llywodraethwr cyffredinol, yn gystal a threfniadau gweinyddol, cyfreithiol, a chyllidol y dalasth.

Penderfynwyd ar gyffiniau Roumelia Ddwyreiniol gan erthygl 13 o'r cytundeb; a chyfrifir fod ei harwynebedd yn mesur 13,500 o filldroedd ysgwâr, a'i phoblogaeth yn 751,000. Y

mae yn agos i hanner y boblogaeth yn Fahomet-iaid, a'r gweddill yn perthyn i Eglwys Groeg, ac yn siarad yr iaith Serviaidd. Amaethu y ddaear ydyw prif alwedigaeth y trigolion, ond y mae amaethyddiaeth yn mhell yn ol yno, ac o'r braidd y gellir dywyd fod yno nemawr ddim masnach yn cael ei dwyn yn mlaen.

YSPAEN.

Brenin presennol Yspæn ydyw Alphonso XII. Mab ydyw efe i'r frenhines Isabel; a ganwyd ef Tachwedd 23ain, 1857. Cyhoeddwyd ef yn frenin yn Madrid Rhagfyr 31ain, 1874. Priododd y dywysoges Mercedes, march y duc o Montpensier, Ionawr 23ain, 1878, yr hon a fu farw Mehefin 26ain, 1878. Y mae y brenin Alphonso yn derbyn o arian y wladwriaeth at gynnaluaeth y llys 280,000p. yn flynyddol, yn annibynol ar yr hyn a ganiateir i aelodau eraill o'r teulu brenhinol. Mewn gwirionedd, y mae yr holl swm a roddir i'r brenin a'i berthynasau yn 400,000p. o waddol blynyddol.

Tynwyd allan gyfansoddiad presennol Yspæn gan y llywodraeth, a gosodwyd ef ger bron y senedd a etholwyd i'w ystyried, Mawrth 27ain, 1876, a chyhoeddwyd ef Mehefin 30ain, 1876. Yn ol y cyfansoddiad hwn, y mae Yspæn i fod yn frenhiniaeth gyfansoddiadol, a'r gallu gweinyddol i fod yn y brenin, a'r gallu i ffurfio cyfreithiau yn y *cortes* a'r brenin yn unedig. Gwneir y *cortes* i fyny o senedd a chydgynghorfa, y rhai sydd yn gyfartal mewn awdurdod. Y mae y seneddwyd yn dri dosbarth:—seneddwyd yn eu hawl eu hunain; seneddwyd yn cael eu henwi gan y goron; a seneddwyd yn cael eu hetholl gan gorphoriaethau y wladwriaeth, ac eraill. Ffurir y gydgynghorfa o gynrychiolwyr a etholir gan y bobl—un ar gyfer pob 50,000 o'r trigolion. Rhaid i aelodau y gydgynghorfa fod yn bump ar hugain oed. Y mae y senedd a'r gydgynghorfa i ymgyswrtu bob blwyddyn. Yn ol y cyfansoddiad, y mae gwneidogion y wladwriaeth yn gyfrifol i'r *cortes*; a rhaid i bob un o archiadau y brenin gael ei arwyddo gan un neu fwy o'r gwneidogion.

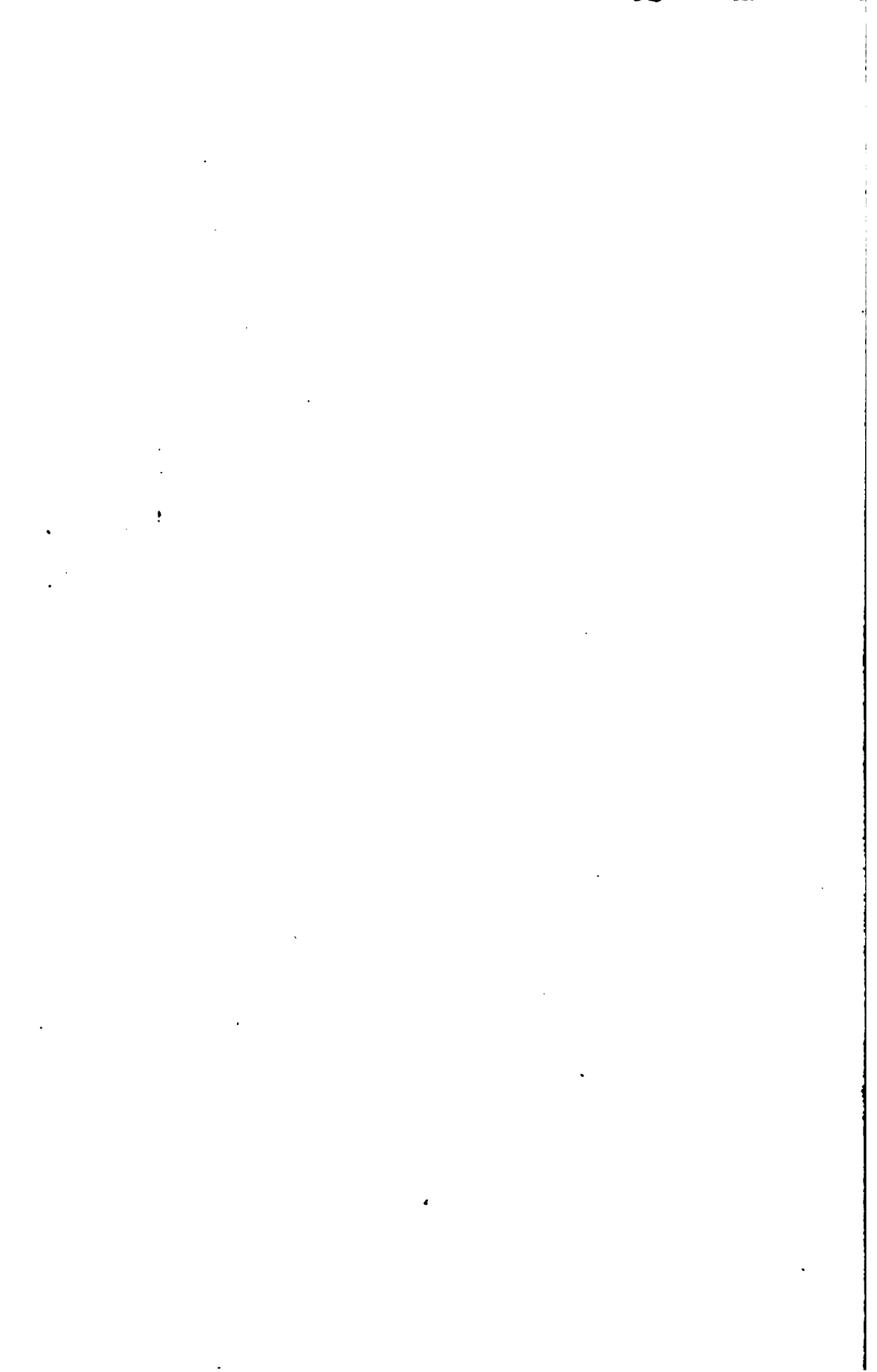
Crefydd sefydledig Yspæn ydyw yr un Bahaidd, ac y mae holl boblogaeth y wlad, gyda'r eithriad o 60,000 o beronau, yn glynu wrth y ffydd hono. Yn ol erthygl 12 o'r cyfansoddiad, caniateir rhyddid crefyddol, o fewn terfynau neillduol, i Brotestaniaid; ond y mae yn rhaid iddynt addoli yn dra neillduedig, ac heb wneyd hysbysrwydd o hyn y gyhoeddus. Y mae y genedl hefyd yn ymrwymo i gynnal gwasanaeth a gwneidogion y grefydd Bahaidd. Yr oedd yn Yspæn, yn y fl. 1862, yn ol y cyfrif a wnaed, 2,806 o esgobion ac offeiriad perthynol i eglwysydd cadeiriol a cholegau; 33,881 o offeiriad plwyfol; a 3,198 o offeiriad cynnorthwyol, heb ofalon plwyfol. Bu eu nifer yn fwy na hyn mewn cyfnodau blaenorol. Hyd yn ddiweddar iawn, gellir dywedyd fod corph mawr poblogaeth Yspæn mewn sefyllfa o ddyngan anwybodaeth. Peth anghyffredin yno yn niwedd y ddeunawfed ganrif ar bymtheg, ac yn nechreu yr un bresennol, oedd cael gwladwr, neu weithiwr cyffredin, yn alluog i ddarllen; ac yr oedd i ferch fedru darllen yn cael ei ystyried yn beth anfoesol! Yr oedd addysg gyhoeddus yn nwyllaw y clerigwyr yn hollol hyd y fl. 1808; ond yn ol gosodiadau diweddarach, y mae addysg y bobl wedi ei drosglwyddo i ofal y llywodraeth, ac y mae hyn wedi effeithio cyfnewidiad mawr er gwell. Nid

ydyw y wladwriaeth yn talu ond swm bychan tuag at addysg gyhoeddus, fodd bynag; ac y mae anfon y plant i dderbyn addysg yn cael ei adael at farn rhieni a dosbarthiadau neillduol. Ar y cyfan y mae arolygiaeth y llywodraeth dros achos addysg yn ddiagramheu wedi arwain i welliantau pwysig. Yn 1797, nid oedd ond 393,126 o blant yn myned i'r ysgolion elfenol; ond yn 1871, cafwyd fod y nifer yn 1,046,558. Yn ol y cyfrifon swyddol a osodwyd o flaen y *cortes* yn mis Gorphenaf, 1876, yr oedd nifer y lleoedd o addoliad a'r ysgolion a berthynent i'r Protestaniaid yn y deyrnas hono fel y canlyn:—53 o lleoedd o addoliad; 90 o ysgoldai; 2,500 o aelodau, ac 8,000 o wrandawyr, yn y gwahanol gapelydd ar y Sabbotau; a 3,000 o blant. Y mae y dosbarth tlotaf yn awr yn derbyn addysg Brotestanaidd.

Cyfydior cyllid y deyrnas hon trwy drethiad uniongyrchol ac anniongyrchol, tollau ar ar-fathau, ac ardrethi oddi wrth feddiannau y wladwriaeth, &c. Codir trethi uniongyrchol oddi ar eiddo tirol, tai, da byw, masnach, teitlau pen-deifol, cynnyrchion mawnawl, &c. Codir trethi anniongyrchol oddi ar ddaediroion tramor, nwyddau masnachol, tollau, &c. Yn ol y cyfrifon swyddol, fel y canlyn yr oedd amcangyfrifon y cyllid a'r treulhadau am y blynyddoedd yn terfynu Mehefin 30ain, 1871; Mehefin 30ain, 1875; a Mehefin 30ain, 1878:—Yn y flwyddyn gyntaf a enwir yr oedd y cyllid yn 27,901,746p., a'r treulhadau yn 32,819,424p. Yn yr ail, yr oedd y cyllid yn 21,792,000p., a'r treulhadau yn 20,821,000p. Yn y drydedd, yr oedd y cyllid yn 29,433,000p., a'r treulhadau yn 29,430,000p. Y mae y ddyled wladol yn drom yn Yspæn. Yn ol adroddiad a gyhoeddwyd gan y llywodraeth, yn y fl. 1876, cawn fod y ddyled, a'r llôg arni, Mehefin 30ain, 1875, fel y canlyn:—Y ddyled 409,759,876p., y llôg ar y ddyled yn 10,562,529p.

Ad-drefnwyd byddin a llynges Yspæn yn y fl. 1868, ar yr un cynllun a byddin a llynges Ffrainc, o dan y gyfraith filwraidd newydd, ac y mae gallu milwraidd y deyrnas i fod yn gynnwysedig—1. O fyddin barhaol. 2. O'r gefnfyddin gyntaf. 3. O'r ail gefnfyddin. Y mae pob Yspænwyr dros ugain oed yn ddarostyngedig i gael ei alw allan i wasanaethu yn y fyddin barhaol, yn yr hon y mae ganddynt i wasanaethu am bedair blynedd. Gwneir y gefnfyddin gyntaf i fyny o'r holl wŷr ieuainc sydd wedi gwasanaethu yn y fyddin barhaol am yr amser gofynol; ac y maent yn yr un sefyllfa a milwyr absennol am chwe mis, ond heb dâl. Cynnwysa yr ail gefnfyddin yr holl wŷr hyn y fyddont wedi bod am bedair blynedd allan yn y gwasanaeth milwraidd. Dywedir fod gallu milwraidd Yspæn, a chymmeryd i mewn i'r cyfrif y rhai hyn sydd yn gwasanaethu yn Cuba, yn 180,000 o wŷr yn 1878. Cynnwysai llynges Yspæn yn niwedd y flwyddyn 1878, 81 o agerlestri, a deg o honnynt yn rhai haiarnwsg; ac wyth o hwyllongau—oll yn cario 912 o fagnelau. Nifer y gwŷr perthynol i'r llynges ar yr un pryd oedd 15,648.

Nid oes adroddiadau o gyfrifad cyffredinol o'r boblogaeth wedi eu cael er y flwyddyn 1860, er fod darpariadau wedi eu gwneuthur ar gyfer cofrifad amryu o weithiau wedi hynny. Yn ol y cofrifad diweddar, yr hwn a gymmerwyd diwedd Mai, 1860, yr oedd arwynebedd y deyrnas, a chymmeryd i'r cyfrif yr Ynysoedd Belearaidd,

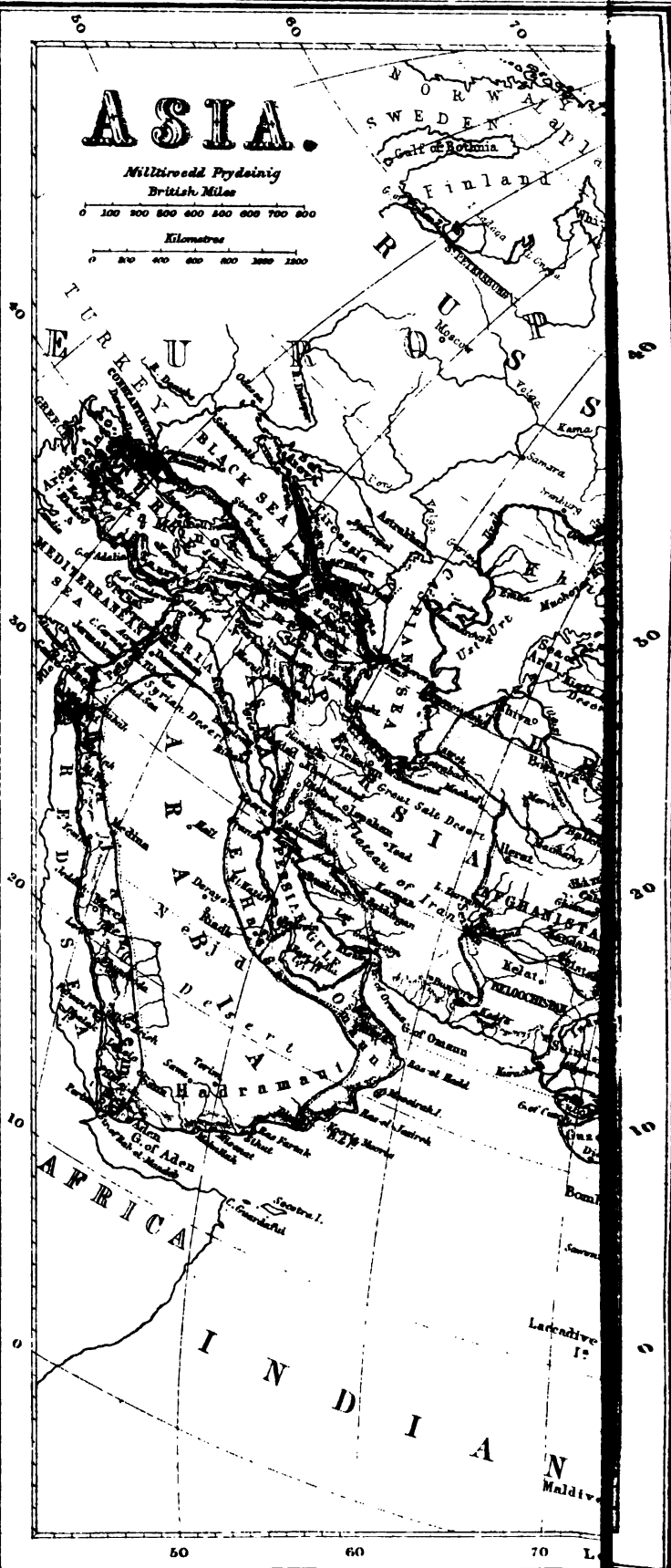
ASIA.

Milliroedd Prydeinig
British Miles

0 100 200 300 400 500 600 700 800

Kilometres

0 200 400 600 800 1000 1200

ASIA.

YSTYR Y TALFYRIADAU A ARFERIR YN Y MAPIAU.

B., <i>neu</i> Bay	... Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain	... Mynydd.
Bank, Banks	... Bryn, Bryniau.	Mts., <i>neu</i> Mountains	... Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Cape	... Penrhyn.	New	... Newydd.
Castle	... Castell.	North, Northern	... Gogledd, Gogleddol.
Coast	... Arfordir.	Ocean	... Cefnfor.
Ch., <i>neu</i> Channel	... Sianel.	P., <i>neu</i> Point	... Porth.
East, Eastern	... Dwyrain, Dwyreiniol.	Pen., <i>neu</i> Peninsula	... Gorynys.
English Miles	... Milldroedd Saenig.	Plateau	... Gwastadedd uchel.
Equator	... Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point	... Pwynt.
Firth, <i>neu</i> Frith	... Morgaingc.	R., <i>neu</i> River	... Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort	... Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of	... Adfeilion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of	... Llyngelyn.	S., <i>neu</i> Sound	... Culfor, Culforoedd.
H., <i>neu</i> Haven	... Porthladd, <i>neu</i> Fachwy	St., <i>neu</i> Saint	... Sant.
Hd., <i>neu</i> Head	... Penrhyn.	Sea, <i>neu</i> Sea of	... Môr.
Hills	... Bryniau.	Shoal, Shoals	... Bâs-le, Bâs-leoedd.
I., <i>Isles, neu</i> Islands	... Ynys.	South, Southern	... Deheu, Dehenol.
Is., <i>Isles, neu</i> Islands.	... Ynysoedd.	Str., <i>neu</i> Stra., Straits	... Culfor.
L., <i>neu</i> Lake	... Llyn.	Town	... Tref.
Land	... Tir. [môr.]	Tropic	... Trofan.
Loch, <i>neu</i> Lough	... Llwhc:—llyn agored i'r	West, Western	... Gorllewin, Gorllewinol.

CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD AR Y MAP HWN.

Africa	... Affrica.	Khatanga Bay	... Machwy Khatanga.
Aleutian Is.	... Ynysoedd Aleutiaidd.	Knaw Isthmus	... Gwddfdir Knaw.
Aravuli Hills	... Bryniau Aravuli.	L. Baikal	... Llyn Baikal.
Archipelago	... Ynysfor.	Malay Pen.	... Gyddfdir Malay
Arctic Ocean	... Cefnfor y Gogledd.	Mediterranean Sea	... Môr y Canoldir.
Arctic Circle	... Cylch y Gogledd.	Mindoro or Sooloo Sea	... Môr Mindoro neu Sooloo
Asia Minor	... Asia Leiaf.	Molucca Passage	... Tramwyfa Molucca.
Bay of Bengal	... Machwy Bengal.	Mt. Everest	... Mynydd Everest.
Behring Strait	... Culfor Behring.	New Guinea	... Guinea Newydd.
Black Sea	... Y Môr Du.	New Siberia	... Siberia Newydd.
Cape North	... Penrhyn y Gogledd.	Niti Pass	... Bwlch Niti.
Caroline Is.	... Ynysoedd Caroline.	Pacific Ocean	... Y Cefnfor Tawel.
Caspian Sea	... Y Môr Caspiaidd.	Pelew Is.	... Ynysoedd Pelew.
Chinese Empire	... Ymherodraeth China.	Petty Lao States	... Talaethau Petty Lao.
Chinese Sea	... Môr China.	Palestine	... Palestina
Constantinople	... Caer Cystenyn.	Philippine Islands	... Ynysoedd Philippine.
C. Cheliuskin, or the	Penrhyn Cheliuskinneu	Red Sea	... Y Môr Coch.
North C. of Asia	... Benrhyn Gogleddol	Russian Empire	... Ymherodraeth Rwsia.
Dead Sea	... Môr Marw. [Asia.]	Sea of Aral	... Môr Aral.
East Sea	... Môr Dwyreiniol.	Sea of Japan	... Môr Japan.
Eastern Ghauts	... Y Gadwen Ddwyreiniol o Fynyddoedd.	Sea of Okotsk	... Môr Okotsk.
Equator	... Y Cyhydedd.	Str. of Bab-el-Mandeb	... Culfor Bab-el-Mandeb.
Europe	... Ewrop.	Straits of Malacca	... Culfor Malacca.
French Cochinchina	... Cochinchina Ffrainc	Tropic of Cancer	... Trofan y Cranc.
Great Wall	... Mur mawr China.	Turkey	... Twrci.
Gulf of Bothnia	... Llyngelyn Bothnia.	Ural Mountains	... Mynyddoedd yr Ural.
Gulf of Siam	... Llyngelyn Siam.	Western Ghauts	... Y Gadwen Orllewinol
G. of Tartary	... Llyngelyn Tartary.	White Sea	... Y Môr Gwyn.
Himalaya Mountains	... Mynydd yr Himalaya.	Yellow Sea	... Y Môr Melyn
Indian Ocean	... Cefnfor India.		

Y MAE Asia, a chymmeryd i'r cyfrif yr ynysoedd sydd yn y rhandir mawr hwn o'r ddaear, yn cynnwys mwy o filldroedd ysgwâr nag un o'r rhandiroedd mawrion eraill. Y mae ei harwynebedd yn hynod o amrywiol. Mewn rhai manau ymglyfdd yn fynyddau aruthrol. Ymfuriant yn bedair cadwen fawr, gyda changhenau llai yn perthyn iddynt. Ceir yn Asia hefyd wasattiroedd uchel, neu fwrdd-diroedd dyrchafedig, o eangder dirfawr. Mewn lleoedd eraill, nid ydyw y gwastadeddau hyn ond ychydig uwch nag arwyneb y môr; ac y mae pant-leoedd mawrion mewn manau, sydd yn is na gwyneb y Môr Du.

Y mae trefniad cadwyni mynyddoedd Asia yn ddigon syml. Y mae gwastadedd anferth i'w gael yn ymestyn trwy Ewrop ac Asia, yr hwn a geir i'r gogledd o 50° o ledred. Mynyddoedd yr Ural, y rhai sydd yn ysgaru Ewrop ac Asia oddi wrth eu gilydd, sydd yn ffurfio yr unig ucheldir yn yr ardaloedd hyn. Ymestyna y gadwen fynyddig yma o tua lledred 50° mewn cyfeiriad gogleddol, am 1,200 o filldroedd, gan derfynu ar lenydd Môr y Gogledd. Yn Ngorllewin Asia, y mae y Caucasus, a'r Taurus, a thrumiau eraill o fynyddoedd yn Asia Leiaf, a mynyddoedd Persia, a'r Lebanon yn Syria. Cynnwysa canolbarth Asia bedair cadwen fawr o fynyddoedd; y rhai a redant, o'r bron, yn gyfochrog o'r dwyrain i'r gorllewin.

ASIA.

Y mae cadwen yr Altai yn ymgodi tua chanol y cyfandir—ar du y dwyrain i'r ardal lle y mae gwelyau mawr y llynau a'r afonydd; ac yna ymestyna i'r dwyrain, gan ogwyddo i'r gogledd, hyd nes y terfyna yn nghadwyni mynyddoedd Stanovoi, yn Siberia Ddwyreiniol. Ithfaen ydyw y rhan fwyaf o'r mynyddoedd hyn o ran eu ffurfiad; ond ar eu hystlysau y mae haenau o'r ail ffurfiad; ac ambell waith, fe geir creigiau tânol o ffurfiad diweddarach. Y brigyn uchaf yn y gadwen hon a gyfyd 11,500 o droedfeddi uwch law y môr. Ceir aur, arian, plwm, a gemau yn y mynyddoedd hyn.

Y mae cadwen Mooz-tagh neu Thian-shan, neu y Mynyddoedd Nwyfreawl (*Celestial Mountains*), fel y gelwir hwynt, i'r deheu o fynyddoedd yr Altai—y rhan uchaf o ba rai sydd yn 14,000 o droedfeddi uwch law y môr. Ithfaen gan mwyaf ydyw eu defnydd hwythau, gyda haen o'r trydydd ffurfiad ar y bwrdd-dir sydd i'r deheu iddynt. Y mae yr ucheldir hwn yn furfio anialwch mawr y Gobi neu Shamo. Yn fwy i'r deheu drachefn ymgyfyd Mynyddoedd y Kuen-lun; y rhai sydd yn furfio y gadwen fawr nesaf. Ond Mynyddoedd yr Himalaya ydyw y gadwen uchaf yn ucheldir mawr y canolbarth; y rhai sydd yn ymestyn ar draws yr holl gyfandir, o'r dwyrain i'r gorllewin. Rhoddir enwau gwahanol i'r gadwen fynyddig anferth hon mewn gwahanol ranau o'r cyfandir. Y pwynt uchaf yn y mynyddoedd hyn ydyw Clogwyn Everest, yr hwn sydd yn 29,002 o droedfeddi uwch law y môr! Nid ydyw cadwyni y Sautpoora, y Vindhya, a'r Ghauts, ond rhanau o'r tiroedd uchel sydd yn gwneyd i fyny ranau mawrol gorynys Hindwstan. Ffurfiant, mewn gwirionedd, ymylon allanol yr ucheldiroedd a adwaenir gyda'u gilydd yn naearyddiaeth India wrth yr enw *Deccan*.

Y mae natur wedi rhanu Asia yn chwech o ddsbarthiadau; ac y mae pob un o honynt yn eang iawn, ac yn meddu ei nodweddion arbenig ei hun. Y dosbarthiadau hyn ydynt Asia Ganolbarthol, Orllewinol, Ogleddol, Ddeheuol, Dwyrainol, a Chefnorawl. Canolbarth Asia ydyw y gwastattir uchaf yn y byd; ac ymestyna rhwng yr Himalaya yn y Deheu, yn ysgaru rhyngddo ag India, a chadwen yr Altai, a Mynyddoedd Daurian, yn y gogledd, tua Siberia. Y terfyn gorllewinol ydyw y Boler Dagh; a'r un dwyreiniol yw China a Manchuria. Cynnwysa dosbarth gorllewinol Asia Turkestan yn y gogledd; Iram, neu Persia, Affghanistan, a Beloochistan, yn y dwyrain a'r deheu; y Caucasus, bwrdd-dir Armenia, ac Asia Leiaf yn y gorllewin; ac Arabia a Syria yn y gorllewin eithaf a'r de-orllewin. Y mae Asia Ogleddol, neu Siberia, yn cynnwys y diriogaeth fawr sydd rhwng yr Ural a'r Ob, ac yn ymestyn yn ddeheuol dros gyfran o wastattir diffaith y Khirgises. Un rhan ydoedd o ymherodraeth eang Zinghis Khan; a chafodd ei henw oddi wrth y brifddinas Sibir, o'r hon y mae ychydig olion etto yn aros yn agos i Tobolok. Yn y dosbarth deheuol, y mae Hindwstan, Burmah, Siam, Laos, a Cambodia; ac er nad dyma y dosbarth mwyaf o ran maintioli, etto y mae, mewn llawer ystyr, yn rhwym o gael ei ystyried fel y rhan bwysicaf o Asia. Cynnwysa Asia Ddwyreiniol Cochîn-China, Tunkin, ac ymherodraeth China. Ardal gul fynyddig ydyw Cochîn-China, neu China Ddeheuol—yn cael ei therfynu ar du y dwyrain gan y cefnfor, ac ar du y gorllewin gan afon fechan sydd yn ei hysgaru oddi wrth Tunkin. Perthyna i Ymherodraeth China diriogaeth eang, a phoblogaeth liosog. Dosbarth hynod o fynyddig ydyw Tartaria Chineaidd. Y mae trumiau o fynyddoedd ithfaenol yn croesi China mewn amryw gyfeiriadau. Cynnwysa Asia Gefnforawl yr holl ynysoedd Asiaidd a elwir felly yn briodol, a myn rhai gynnwys ynddi hefyd New Zealand bell, a chyfandir mawr Awstralia. Ond terfynau priodol y dosbarth hwn ydyw Ceylon, yr Ynysoedd Andamanaidd, a'r gadwen Sumatraidd, yn cynnwys Java, &c., Borneo, Celebes, Ynysoedd y Moluccas; Ynysoedd y Philippine, Formosa, Japan, a Tohoma, &c.

Y mae y nifer mwyaf o'r llynau halen sydd ar y ddaear i'w cael yn Asia. Yr hynotaf o honynt ydyw y Môr Marw. Ni a roddwn yma restr o'r llynau hyn, gan nodi eu maintioli, ac uchder amryw o honynt o wyneb y môr:—Llyn Caspia, neu y Môr Caspiaidd, fel y gelwir ef:—y mae yn 130,000 o filldroedd ysgwâr; ond y mae ei arwyneb yn 83 o droedfeddi is law arwyneb y môr. Llyn yr Aral:—26,000 o filldroedd ysgwâr, a'i uchder yn 31 o droedfeddi. Llyn Balkash:—8,500 o filldroedd ysgwâr, a'i uchder yn 1,000 o droedfeddi. Llyn Ala-kul:—500 o filldroedd ysgwâr, a'i uchder yn 1,200 o droedfeddi. Llyn Issyk-kul:—3,000 o filldroedd ysgwâr, a'i uchder yn 5,000 o droedfeddi. Llyn Pangong:—250 o filldroedd ysgwâr, a'i uchder yn 13,931 o droedfeddi. Llyn Urumiyah:—1,800 o filldroedd ysgwâr, a'i uchder yn 4,300 o droedfeddi. Llyn Van:—1,600 o filldroedd ysgwâr, a'i uchder yn 5,647. Llyn Tengri-nor:—1,800 o filldroedd ysgwâr. Llyn Koko-nor:—1,500 o filldroedd ysgwâr. Llyn Lop:—1,300 o filldroedd ysgwâr. Llyn Zurrah:—1,600 o filldroedd ysgwâr. Llyn Koch-hissar:—570 o filldroedd ysgwâr, a'i uchder yn 2,850 o droedfeddi. Llyn Baktegaun:—520 o filldroedd ysgwâr. Y Môr Marw, 360 o filldroedd ysgwâr; ond y mae hwn yn gorwedd 1,298 o droedfeddi is law arwyneb y môr.

Yn gymmaint a bod Asia yn ymestyn o'r cyhydedd i Fôr y Gogledd, y mae ei hinsawdd o anghurheidrwydd yn hynod o amrywiol. Ond er fod yr hinsawdd yma, fel yn mhob gwlad arall, yn cael ei reoleiddio gan bellter oddi wrth y cyhydedd, y mae y ddeddf gyffredinol hon yn cael effeithio arni yma gan achosion damweiniol. Y mae yn Asia hynodion yn perthyn i'w thymmeredd sydd yn anhawdd eu hesbonio yn eglur.

Oddi wrth ei eangder dirfawr, ac amrywiaeth ei arwynebedd, gellir tybied fod Asia yn tyfu y rhan fwyaf o lawer o gynnyrchion llysieuol gwahanol y ddaear—yn rawn, coed, llysiâu, a blodau. Y mae y prysgwydd (*jungle*) tew, a'r coedwigoedd eang, sydd yno yn nawddleoedd i anifeiliaid gwylltia; a cheir lliosawgrwydd o honynt yn y gwahanol wledydd. Ceir y llew yn Persia, Mesopotamia, a glenydd y Tigris a'r Euphrates. Brodor o Asia ydyw y dywalgi; ac i'r cyfandir hwn yn unig y perthyna, gan nad ydyw efe erioed wedi ei gael mewn unrhyw barth arall o'r ddaear. Yn Asia Ddeheuol hefyd y ceir y llewpard, yr udfl, gwas y llew, y ddywalgath, y baedd gwyllt, y blaidd, yr ewig, y carw, y llwynog, a'r ysgyfarnog, &c.

ac Ynysoedd y Canary, yn 182,758 o filldroedd ysgwâr; a'r boblogaeth yn 16,301,851, neu tua 90 ar bob milldir ysgwâr. Yn ol yr amcangyfygyfrif a roddwyd yn 1870, cyfrifid fod y boblogaeth yn rhifo 16,835,506. Nid yw y boblogaeth wedi cynyddu mwy na 75 y cant yn nghwrs y can mlynedd diweddar. Y maes tua 46 y cant o holl arwynebedd y deyrnas yn dir anniwylliedig; a'r tiroedd wedi eu rhanu rhwng nifer fawr o berchenogion.

Cynnwysai holl ddadforion Yspsaen, a chymeryd i'r cyfrif aur ac arian bathedig ac anfathedig, ar gyfartaledd, am y deng mlynedd a derfynent yn 1877, y swm o 16,000,000p. yn flynyddol, a'r allforion yn ysbaid yr un cyfnod tua 12,000,000p. yn flynyddol. O Ffrainc y mae mwyaf o'r dadforion yn dyfod; ac o Brydain Fawr yn nesaf at hyn; ond mewn allforion, y mae yr olaf yn sefyll yn flaenaf. Y prif nwyddau a allforir o Yspsaen i'r Deyrnas Gyfunol ydynt gwin, ffurthydd, plwm, ceryg haiarn, a chopr, fâ a blawd. Y prif nwyddau Prydeinig a ddadforir yn Yspsaen ydynt, lleiniau, haiarn, glo, a chotwm wedi ei weithio. Yr oedd 3,673 o filldroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hagor yn Yspsaen ar y laf o Ionawr, 1877; a 1,264 o filldroedd eraill yn cael eu gwneyd ar yr un pryd.

Ar un adeg, yr oedd meddiannau trefedigaethol Yspsaen yn cynnwys yn agos yr oll o'r America; ond y maent yn awr i gyd yn gynnywsgedig yn Cuba, Porto Rico, ac Ynysoedd y Philippin, gyda rhai mân leoedd ywsgaredig eraill yn Môr y Werydd a'r Ynysoedd Indiaidd, ynghyd â llain bychan o diriogaeth yn Ngogleddbarth Affrica. Mesuriad holl arwynebedd y meddiannau hyn yw 113,673 o filldroedd ysgwâr. Yr holl boblogaeth yn y trefedigaethau hyn, yn ol y cyfrifon swyddol diweddar, oedd 6,419,339.

ASIA.

CEYLON.

Sefydlwyd y ffurf sydd yn bresennol ar lywodraeth Ceylon trwy freint-lythyrâu a ganiatawyd yn mis Ebrill, 1831. Yn nwyllaw llywodraethwr, yn cael ei gynnorthwyo gan gynghor gweithiol o bump o aelodau, y mae y gallu gweinyddol; ac hefyd, y mae yn yr ynys gynghor deddfwriaethol, yn cael ei wneyd i fyny o hymtheg o aelodau, a chynnwysa bum aelod y cynghor gweithiol, a phedwar o swyddogion eraill, a chwech o aelodau nad ydynt yn meddu swyddau eraill. Llywodraethwr Ceylon yn awr ydyw Syr Robert Longden, yr hwn a anwyd yn y fl. 1825, ac a fu yn llywodraethwr yn flaenorol mewn amryw o drefedigaethau Prydeinig. Penodwyd ef i'w swydd yn Ceylon, Gorphenaf 3ydd, 1877. Y mae yn derbyn y tâl blynyddol o 7,000p., a derbynna yr ygrifenydd trefedigaethol 2,000p. Yr oedd derbyniadau cyllid cyhoeddus y trefedigaeth hon am y fl. 1877 yn 1,596,205p., a'r treuliadau yn 1,437,266p. Er mwyn gwneyd ffyrdd haiarn manteisiol i'r trefedigaeth, aethpwyd i ddyled o 900,000p. er's rhai blynyddoedd yn ol; ond y mae y ddyled yn cael ei thynu i lawr yn raddol, fel nad oedd yn niwedd y fl. 1876 ond 786,375p. Y mae y ffordd haiarn a wnaed ar draul y llywodraeth yn 92ain

o filldroedd o hyd, a defnyddir yr elw a geir oddi wrthi i dalu y ddyled wladol.

Yr ymsefydlwyr cyntaf yn ynys Ceylon oedd y Portugeaid, y rhai a ddaethant yno yn 1505, ac ymsefydlasant yn ngorllewinbarth a deheu-barth yr ynys; ond yn gynnar yn y ganrif ddi-lydol, meddiannwyd y sefydliadau hyn gan yr Isellmyniaid. Yn 1795, cymmerodd llywodraeth Brydain feddiant o sefydliadau tramor yr ynys; ac yn 1798, gwnaed Ceylon yn drefedigaeth Brydeinig. O ddeutu 24,702 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd ydyw ei maintioli; ac yn ol cofritiad y fl. 1871, yr oedd ei phoblogaeth yn 2,406,695; ond bernir fod y boblogaeth erbyn Ionawr laf, 1876, yn 2,459,542 o oneidiau. Yn ol cofritiad 1871, rhifedi y Prydeiniaid yno oedd 4,732; a 14,201 o bobl wynion eraill o ddiagyniad Ewropaidd: yr oedd y gweddill yn felynddu. Y mae un rhan o bedair o'r preswylwyr yno yn amaethu y ddaear. Fel y canlyn, yn ol cofritiad 1871, yr oeddynt o ran eu crediau crefyddol—Buddhistiaid, 1,520,575; Siviad, 464,414; Pab-yddion, 182,613; Mahometiaid, 171,542; Wesleyaid, 6,071; Henaduriaethwyr, 3,101; Bed-yddwyr, 1,478; Protestaniaid eraill, 24,756.

Gwerth holl ddadforion ac allforion y trefedigaeth hon yn y fl. 1876 oedd—dadforion, yn cynnwys arian bathedig ac anfathedig, 5,562,884p.; ac allforion, 4,509,595p. Gyda'r Deyrnas Gyfunol ac India y gwneir y rhan fwyaf o lawer o fasnach dramor Ceylon. Y nwydd yr allforir mwyaf o hono i'r wlad hon ydyw coffi. Anfonwyd gwerth 3,942,070p. o goffi i'r deyrnas hon yn y flwyddyn 1877.

CHINA.

Yr ymherawdr Quang-Su sydd yn teyrnasu yn awr yn China, yr hwn a anwyd yn 1871. Mab ydyw i'r tywysog Ch'un, brawd i'r ymherawdr Hien-fung; a chyhoeddwyd ef yn feddiannwyd yr orsedd, ar farwolaeth yr ymherawdr T'oung-ché, Chwefror 2il, 1875. Y penadur presennol ydyw y nawfed ymherawdr a eisteddodd ar orsedd China o'r deyrnach Tartaraidd. Nid oes yn China gyfraith yn penderfynu olyniaeth dreftadol i'r orsedd; ond gadewir i bob ymherawdr bennodi ei olynnydd o blith aelodau ei deulu. Bu farw yr ymherawdr diweddar yn ddisymmwrth, yn ddeunaw mlwydd oed, ac nid enwodd efe neb fel ei olynnydd; a thrwy gynllwyn rhwng yr ymherodres wadd-olog, gweddwr yr ymherawdr Hien-fung, a'r tywysog Ch'un, y cyhoeddwyd mab ienango yr olaf yn feddiannwyd yr orsedd.

Y mae yr ymherawdr yn benadur crefyddol, yn ogystal a thymmorol; ac fel archoffeiriad yr ymherodraeth, efe yn unig, ynghyd â'i weinidogion, sydd yn cyflawni y seremoniau crefyddol mawr. Nid oes un offeriadaeth yn cael ei chynnal yn China ar draul y wladwriaeth. Gweinyddir achosion y llywodraeth o dan gyfarwyddyd Ystafell y Cynghor Mewnol, yn cael ei gwneyd i fyny o bedwar o aelodau—dau o darddiad Tartaraidd, a dau o darddiad Chinaidd, heb law dau o gynnorthwyr o'r Coleg Mawr:—gwaith y rhai ydyw gwylio na wneler dim yn groes i gyfreithiau gwladol a chrefyddol yr ymherodraeth. Gelwir yr aelodau hyn yn weinidogion y wladwriaeth. O dan ei llywodraethiad hwy y mae chwech o fyrddu llywodraethol, a llywyddir hwyt bob un gan un Tartariad ac un Chinead. Yn annibynol ar y llywodraeth, y mae yn China fwrdd arall, sydd yn

cynnwys 40ain neu 50ain o selodau, dan ddau lywydd—un yn Dartariad, a'r llall yn Chinead o enedigaeath. Yn ol hen drefn berthynol i'r ymherodraeth, goddefir i selodau y bwrdd hwn gyflwyno unrhyw beth i sylw yr ymherawdwr. Rhaid i un o'r rhai hyn fod yn nghyfarfodydd y ohwe bwrdd llywodraethol. Nid ydys yn gwybod pa beth ydyw cyllid cyhoeddus China, ond yn unig trwy gyfrwng amcangyfrifon. Yn ol y rhai cywiraf, yr oedd holl dderbyniadau y llywodraeth yn ystod y blynyddoedd diweddar, ar gyfartaledd, yn 25,000,000*p.*, ac yn dyfod i mewn oddi wrth dollau, trethi, trwyddedau, &c. Ar y fyddin y mae mwyaf o dreuliau y wlad yn disgyn, i gyntaf yr hon y defnyddir o ddeutu 15,000,000*p.* Nid oedd gan China ddyled dramor o gwbl hyd ddiwedd y flwyddyn 1874; ac nid yw y ddyled hono yn awr ond 2,231,951*p.*

Y mae byddin arosol China yn gynnwysedig o ddau ddoesbarth mawr—y cyntaf yn cael ei wneyd i fyny o Dartariad, a'r ail o'r Chineaid ac eraill. Rhanodd y Tartariad Manchuaid, y rhai a orchfygasant China yn 1644, eu byddin i bedwar corphlu, yn cael eu hadnabod dan bedair baner; sef coch, glâs, melyn, a gwyn. Yn nghwrs amser, chwaneigwyd at y rhai hyn wyth o gorphluoedd Mongolaidd, ac wyth o rai Chineaid cyffelyb, o'r rhai a dafasant eu coelbrenau gyda'r goresgynwyr. Y mae prif lywyddiaeth y corphluoedd hyn yn cael ei ymddiried i swyddogion uchel a berthynant i'r tair cenedl. Am y fyddin Chineaid hollol, y mae hi ar wahân oddi wrth yr uchod, ac yn cael ei gwneuthur i fyny yn llwyr o frodorion China. Gosodwyd i lawr sylfaen llynges, wedi ei hamcanu yn benaf er amddiffyn y gororau, yn Mehefin, 1877—pan y derbyniodd y llywodraeth bedwar o wnfadau haiarnwisg, a adeiladwyd yn Mhrydain.

Credir yn gyffredinol fod poblogaeth China yn un liosog anarferol; ond nid oes sicrwydd hollol i'w gael am arwynebedd y wlad, na rhif ei phreswylwyr. Un achos, dybygid, o'r ansicrwydd hwn sydd yn bod yn mherthynas i boblogaeth yr ymherodraeth ydyw hyn—fod ei therfynau heb eu gosod allan yn foddhaol, a bod y llywodraeth yn hawlio ymstorgiad preswylwyr tiriogaethau cylchynol, sydd mewn rhan yn ddi-bynol, ac mewn rhan yn annibynol arni. Yn ol adroddiadau amryw o genhadon Cristionogol, nid oes i'w cael yno ond amcangyfrifon amhennodol am faintioli yr ymherodraeth. Ond yr hyn a dderbyniair fel yr agosaf i gywir ydyw, fod ei harwynebedd tua 3,924,627 o filldroedd ysgwâr, gyda phoblogaeth o 425,000,000 o eneidiau. Yn ol yr amcangyfrif a roddir uchod, y mae 263 o bersonau ar bob milldir ysgwâr yn China briodol; yr hyn a ymddengys yn llawer, yn enwedig pan feddylir fod tiriogaethau eang ynddi ar ba rai nad ydyw y boblogaeth ond teneu iawn. Eraill a haerant fod poblogaeth China yn y fl. 1852 yn 450,000,000, neu 347 ar bob milldir ysgwâr. Y mae rhai, pa fodd bynag, yn tybied nad ydyw ei phoblogaeth yn bresennol, ar ol blynyddoedd o derfysgoedd a rhyfeloedd mewnol, a newyn achlysurol, ddim dros 300,000,000. Yn ol cyfrifon a gyhoeddwyd gan y llywodraeth ymherodrol, nid oedd nifer yr holl dramorwyr yn China yn niwedd 1872 ond 3,661:—1,771 o honynt yn frodorion o Brydain Fawr a'r Iwerddon; 541 o'r Unol Daleithiau; a 239 o Ffraince; a'r gweddill yn cael eu gwneyd i fyny o wahanol genedloedd eraill.

Gyda'r Deyrnas Gyfunol a'r trefedigaethau Prydeinig yn benaf y mae cymmundeab masnachol China. Yr oedd gwerth yr holl ddadforion i China yn 1876 yn 21,080,872*p.*, a'r holl allforion yn 24,255,154*p.* Yn y deng mlynedd, o 1867 hyd 1876, cynnyddodd y dadforion 18 y cant, a'r allforion 30 y cant. Mewn canlyniad i amryw o gyttundebau a wnaed rhwng y wlad hon a China, y mae gan lestri Prydeinig hawl i fyned i mewn i un ar hugain o borthladdoedd yr ymherodraeth, yn chwanelog at drefedigaeth Hong-Kong; yr hon, yn ddaearyddol, sydd yn gyfran o China. Gwerth yr allforion a ddaeth o China i Brydain Fawr yn y flwyddyn 1877 oedd 13,420,910*p.*, a gwerth y dadforion o gynnyrchion Prydeinig yno oedd 4,404,686*p.* Tâ ydyw y nwydd yr allforiwyd mwyaf o hono i'r wlad hon yn 1877. Gwerth y tâ a ddygwyd drosoedd y flwyddyn hono oedd 8,956,361*p.* Y nwydd yr allforir mwyaf o hono, yn nesaf at dê, ydyw sidan heb ei weithio. Nwyddau cotwm a gwlan wedi eu gweithio ydyw corph y dadforion o gynnyrchion Prydeinig i'r ymherodraeth Chineaid.

Dywed awdurdodau uchel fod meusydd glô eang yn yr ymherodraeth, ond ychydig o weithio sydd arnynt. Y mae yr holl ló a godir yn bresennol dan dair miliwn o dynelli. Dywedir fod meusydd glô China yn eangach na rhai yr Unol Daleithiau. Y mae yn China 20,000 o ffyrdd ymherodrol, ac y mae masnach fewnol y wlad sydd yn cael ei chario yn mlaen ar hyd-ddynt yn eang iawn, yn gystal ag ar ei chamlesydd lliosog a'i hafonydd mordwyol. Cynlluniwyd llinell fer o ddeugain milldir o ffordd haiarn o Shanghai i Woosung er'r rhai blynyddau yn ol. Agorwyd hanner y ffordd hon Mehefin 3ydd, 1876; ond cauwyd hi i fyny yn 1877, ar ol i'r awdurdodau Chineaid ei phrynu.

HONG KONG.

Rhan o China oedd Hong Kong gynt; ond trosglwyddwyd hi yn feddiant i Brydain Fawr Ionawr; 1841; ac y mae ei breinlen wedi ei dyddio Ebrill 5ed, 1843. Ystorfa i'r fasnach sydd rhwng y wlad hon a China, a gorsaf lyngesol a milwrol Brydeinig yn benaf, ydyw Hong Kong. Y mae gallu gweinyddol y drefedigaeth yn nwyllaw y llywodraethwr, yn cael ei gynnorthwyo gan gynghor gweinyddol o dri. Y mae yn perthyn i Hong Kong hefyd gynghor deddfwriaethol, yn cael ei wneuthur i fyny o bedwar o swyddogion gwladol, a phedwar hefyd nad ydynt yn meddu swyddau dan y llywodraeth. Y llywodraethwr presennol ydyw yr Anrhydeddus John Pope Hennessy, yr hwn a bennodwyd i'w swydd yn 1876. Y tâl blynyddol a dderbynia y llywodraethwr ydyw 5,000*p.* Cyllid cyhoeddus y drefedigaeth yn 1876 oedd 184,406*p.* Y treuliadau am yr un flwyddyn oedd 178,569*p.* Nid oes dim dyled gyhoeddus ar Hong Kong.

Ynys ydyw hon ar dueddau de-ddwyrainiol China, yn ngenau afon Canton, o ddeutu deugain milldir i'r dwyrain o Macao, ac yn mesur un milldir ar ddeg o hyd, ac o ddwy i bump o led, a'i harwynebedd ryw gymmaint dros 29 o filldroedd ysgwâr. Cyfrifid fod y boblogaeth yn niwedd 1876, yn cynnwys selodau o'r fyddin a'r llynges, yn 139,144 o eneidiau. Y mae masnach Hong Kong yn cael ei dwyn yn mlaen yn benaf gyda Phrydain Fawr, yr Unol Daleithiau, a Germany. Nid oes gyfrif swyddol yn cael ei gyhoeddi o werth dadforion ac allforion yr ynys.

70 80 90

75 80 90

36

INDIA.

Dependent Territories
1. BENGAL 2. NORTHWEST PROVINCES 3. GUJARAT 4. PUNJAB
5. MADRAS 6. MYSORE 7. RAJASTHAN 8. SIKHIM

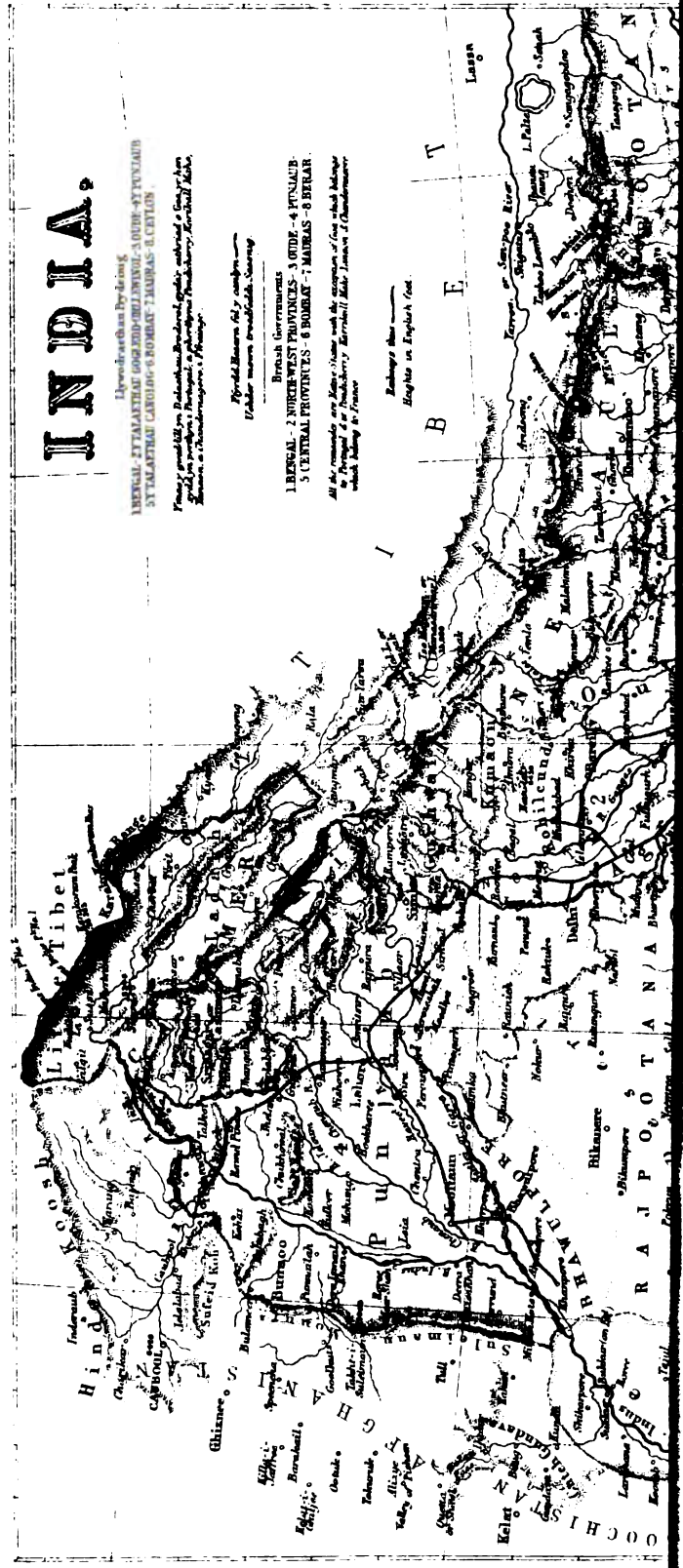
British Government
1. BENGAL 2. NORTHWEST PROVINCES 3. GUJARAT 4. PUNJAB
5. MADRAS 6. MYSORE 7. RAJASTHAN 8. SIKHIM

Princely States
1. Bhopal 2. Dewas 3. Dhar 4. Indore 5. Jhansi 6. Malwa 7. Nagpur 8. Peshwa 9. Raichur 10. Tanjore 11. Travancore 12. Mysore 13. Coorg 14. Chittoor 15. Pondicherry 16. Karaikal 17. Yanam 18. Mahe 19. Karaikal 20. Yanam 21. Mahe

British Government
1. BENGAL 2. NORTHWEST PROVINCES 3. GUJARAT 4. PUNJAB
5. MADRAS 6. MYSORE 7. RAJASTHAN 8. SIKHIM

All the territories are under the administration of the British Government
The territories marked with a star are under the administration of the British Government

English in English font

30

30

INDIA.

YSTYR Y TALEFYRIADAU A ARFERIR YN Y MAPIAU.

B., <i>neu</i> Bay ...	Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain ...	Mynydd.
Bank, Banks ...	Bryn, Bryniau.	Mts., <i>neu</i> Mountains ..	Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Cape ...	Penrhyn.	New ...	Newydd.
Castle ...	Castell.	North, Northern ...	Gogledd, Gogleddol.
Coast ...	Arfordir.	Ocean ...	Cefnfor.
Ch., <i>neu</i> Channel ...	Sianel.	P., <i>neu</i> Port ...	Porth.
East, Eastern ...	Dwyrain, Dwyreiniol.	Pen., Pena., Peninsula	Gorynys.
English Miles ...	Milldroedd Saeanig.	Plateau ...	Gwastadedd uchel.
Equator ...	Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point ...	Pwynt.
Firth, <i>neu</i> Frith ...	Morgaingo.	R., <i>neu</i> River ...	Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort ...	Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of ...	Adfeilion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of ...	Llyngclyn.	S., <i>neu</i> Sound ...	Culfor.
H., Havn., <i>neu</i> Haven	Porthladd, <i>neu</i> Machwy	St., <i>neu</i> Saint ...	Sant.
Hd., <i>neu</i> Head ...	Penrhyn, Pentir.	Sea, <i>neu</i> Sea of ...	Môr.
Hill, <i>neu</i> Hills ...	Bryn, Brynian.	Shoal, Shoals ...	Bâs-le, Bâs-leoedd.
I., Isle, <i>neu</i> Island ...	Ynys.	South, Southern ...	Deheu, Deheuol.
Is., Isles, <i>neu</i> Islands	Ynsoedd.	Str., <i>neu</i> Strs., Straits	Culfor, Culforoedd.
L., <i>neu</i> Lake ...	Llyn.	Town ...	Tref.
Land ...	Tir. [môr.]	Tropic ...	Trofan.
Loch, <i>neu</i> Lough ...	Llwhc:—llyn agored i'r	West, Western ...	Gorllewin, Gorllewinol.

CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD YN Y MAP HWN.

A dense jungle ...	Prysgwydd tew.	Other Mission Stations	Sefydliadau Cenhadol
Aravulli Hills ...	Bryniau Aravulli.	of Welsh Calv. Meth.	eraill y Meth. Calv.
Bay of Bengal ...	Machwy Bengal.	(a) Nongswalia (M.S.)	Cymreig:—(a) Nong-
Coromandel Coast ...	Glanau Coromandel.	(b) Shillong (M.S.),	sawlia (Sefyd. Cenh.);
Cossya States ...	Talaethau Cossya, neu	and Civil and Milit-	(b) Shillong (Sefydl.
	Khasia, neu Cassia.	tary Stations also of	Cenh.), a Sefydliad
English Miles ...	Milldroedd Seisnig.	Government, & Head	Gwladol a Milwraidd
G. of Cambay ...	Llynclyn Cambay.	Quarters of Chief	y Llywodraeth, a
G. of Cutch ...	Llynclyn Cutch.	Commissioner ...	phrif orsaf y Prif
Garrow Hills ...	Bryniau Garrow.		Dirprwywr.
Great Desert ...	Y Diffeithwch Mawr.	Palk's Str. ...	Culfor Palk.
Great Western Run ...	Y Fynedfa fawr orllew.	R. Sutlej, or Garra ...	Yr Afon Sutlej, neu y
Himalaya Mounts. ...	Mynyddoedd yr Hima-		Garra.
	laya.	Suleimann Mount's. ...	Mynyddoedd y Sulei-
Indian Ocean ...	Y Cefnfor Indiaidd.		mann.
Karakorum Peak ...	Pen Karakorum.	The Ghauts ...	Enw ar gadwen o fyn-
Khyber Pass ...	Bwlch y Khyber.		yddoedd.
Laccadive Islands ...	Ynsoedd Laccadive.	Tropic of Cancer ...	Trofan y Cranc.
Little Tibet ...	Tibet Leiaf.	Yarrow, or San-poo ...	Yr Afon Yarrow, neu
Little Desert ...	Y Diffeithwch Bychan.	River ...	y San-poo.
Malabar Coast ...	Glanau Malabar.	Y mae rhan o'r map hwn sydd yn darlunio Bryn-	
Mount's. Bhopaul ...	Mynyddoedd Bhopaul.	iau Cassia yn rhoddi sefyllfa y Talaethau mor	
Mths. of the Ganges ...	Geneau y Ganges.	gywir ag y gallir eu cael, ynghyd â gorsafau	
Mths. of the Indus ...	Geneau yr Indus.	cenhadol y Methodistiaid Calviniaidd.	

Y *MAP* y gair *India*, fel y defnyddid ef gan y Groegiaid a'r Rhufeiniaid, yn arwyddo yr un peth a'r geiriau *India Ddwyrainiol*, fel y defnyddir hwy genym ni. Golyga yr oll o Asia sydd i'r dwyrain, i'r deheu, a'r de-ddwyrain o'r cadwyni mawr o fynyddoedd a elwir Mynyddoedd y Suleimann a'r Himalaya, gan gynnwys dau oryni mawr Hindwstan, Burmah, Cochin-China, Siam, Malacca, ac hefyd Ynsoedd Ynysfor yr India.

Y mae digon o broffon i'w cael fod trafodaeth fasnachol wedi cael ei dwyn yn mlaen er yn foreu iawn rhwng gorau gorllewinol Hindwstan a rhanau gorllewinol Affrica, trwy Forgaing Persia, ar hyd yr afon Euphrates, ac ar draws yr Anialwch Tyraidd i Phoenicia; hefyd, gyda'r Môr Coch, a thrwy wlad Edom, i'r Aipht a Phoenicia; a thrachefn o Phoenicia i Asia Leiaf ac Ewrop. Yn amser teyrnasiad Darius, mab Hystaspes, yr hwn a chwanoedd at ymherodraeth Asia gyfran o'r ardal- oedd gogledd-orllewinol a berthynent iddi, mor bell, fe allai, a glenydd yr Indus—o leiaf, nis gallai fod yn mbellach na therfyn y Punjaub—y daeth y cenhedloedd gorllewinol i adnabyddiaeth union- gyrchol o India. Cafodd yr yohydig wybodaeth oedd gan y Persiaid am y wlad ei throsglyddo i'r Groegiaid, drwy ymofyniadau teithyw, ac yn enwedig Herodotus; ac wedi hynny gan Roegiaid eraill a fuont yn trigianu am ryw gymmaint o amser yn ymherodraeth Persia—megys Ctesias, yr hwn a ysgrifenoedd lyfr ar India.

Hynt filwraidd Alexander i India a ddygodd y Groegiaid en hunain i'r wlad hono gyntaf; ond nid oedd gorchfygiadau Alexander yn cyrhaedd yn mbellach na Scinde a'r Punjaub, ac mor bell a'r afon Hyphasgyd—a'r hon yr hwyliodd efe i lawr i'r Indus, ac i lawr yr Indus drachefn i'r mor. Croesoedd brenin Groegiaidd Syria, sef Seleucus Nicator, yr Hyphasias, a gwnaeth ryfel yn erbyn y Prasiï—pobl a breswylent ar lenydd y Ganges Uchaf; at ba rai yr anfonodd efe ddau ganad wedi

INDIA.

hyny; sef, Megasthenes a Daimanachus—yr rhai a fuont yn trigiannu am rai blynyddoedd yn Palibothra, prif ddinas y Prasi; ac felly cawsant gyfle i gasglu llawer o wybodaeth yn mherthynas i'r rhanau hyny o'r wlad hono sydd ar lanau y Ganges. Cyfansoddodd Megasthenes waith llenyddol, yn cynnwys hanes India, yr hwn a ystyrir yn ffynnonell pob gwybodaeth gywir a geir am ei chyfnodau boreuol mewn gweithiau diweddarach. Wedi marwolaeth Seleucus Nicator, c. c. 281, darfyddodd y cymmundeib uniongyrchol a fu rhwng y cenedloedd gorllewinol a India, yn unig mewn ffordd o fasnach, yn mron yn hollol; a pha wybodaeth bynag a gasglwyd am dani gan ysgrifenydd diweddarach, yr oedd hono yn fynych yn dra chyfeiliornus. Yn y cyfamer, gosododd sylfaeniad dinas Alexandria aasil i fasnach helaeth rhwng India a'r gorllewin, yr hon a ddygid ya mlaen ar hyd Cefnfor India, y Môr Coch, a'r Aipht—yr hyn a wnaeth y Groegiaid yn fwy cydnabyddus a g arfordir gorllewinol y wlad, ac a helaethodd eu gwybodaeth, i raddau, am y moroedd dwyreiniol. Ond erbyn hyn, yr oedd y wybodaeth a gawsant yn y ffordd hon am y gwledydd oedd tu hwnt i Benrhyn Comorin yn hynod brin ac amhennodol. Agorwyd ffordd arall i eangu gwybodaeth y Groegiaid ynghylch India, yn ystod y cyfnod hwn, drwy sefydliad teyrnas Roegiaidd Bactria; i'r hon, fel yr ymddengys, yr oedd rhan lled helaeth o ogleddbarth y wlad yn ddarostyngedig. Darfu i ddaearyddwyr diweddar wneyd dau ddsobarthiad mawr ar India, y rhai a ysgerir gan yr afon Ganges, ac a elwir *India intra Gangem*, ac *India extra Gangem*—y blaenaf yn cynnwys gorynys Hindwstan, a'r olaf yn cymmyrd i mewn gorynys Burmah.

Yr ydym wedi sylwi yn helaeth ar ddaearyddiaeth India, ei nodweddion anianyddol, ei hinsawdd, ei thymmorau, ei chynnyrchion tyfianol, ei hanifeiliaid, ei hymnusiaid, ei hediaid, ei physgod, a'i chynnyrchion mwnawl, ynghyd a g amryw o gyfnodau diweddar yn ei hanes, yn yr erthyglau ar HINDWSTAN; ac INDIA DDWYREINIOL, CWMNI YR:—gan hyny, ni chwagewm yma ond ychydig am breswylwyr y wlad. Dywed rhai dysgedigion diweddar, sydd yn cymmyrd eu harwain yn unig gan debygolrwydd eu heithoedd, fod yr enw cyffredinol *Indo-Ewropiaid* yn cynnwys yr holl genhedloedd a breswylant y wlad fawr sydd yn ymestyn o derynau pellaf Hindwstan, yn y deheu a'r dwyrain, i lenydd y Baltic a Chefnfor y Werydd yn y gorllewin. Ond y mae yn eglur fod y cenedloedd hyn yn gwahaniaethu yn fawr oddi wrth eu gilydd yn eu nodweddion corphorol a meddyliol, yn gystal ag mewn ystyr cymdeithasol; ac nid ydynt yn ymdebygu i'w gilydd ond yn unig yn ffynnonell gyffredin eu hamrywiol ieithoedd, pa rai a olrheindir yn ol i'r Sanscrit. Heb law Celtaid, Tentoniaid, a Slatoniaid, y mae yr hiliogaethau Indo-Ewropiaidd, yn cynnwys Circassiaid, Geogiaid, Persiaid, Affghaniaid, a Hindwaid. Disgynyddion yr hen Fediaid ydyw y Persiaid presennol; ac y mae eu prydweddau fel cenedl hyd heddyw yn debyg fel y gwelir hwynt ar yr hea gerffuriau. Y mae y wyneb yn hardd, y talcen yn uchel, y trwyn yn fwag, y llygaid yn ddnod, y gruddiau yn gochion, y gwallt yn ddu, a'r farf yn drwchus. Nid oeddynt yn adnabyddus i'r Groegiaid yn nyddiau Homer; ond daethant i'r golwg o ddeutu y fwyddyn 600 c. c. fel rhyfelwyr a gorchfygwyr; a dymchwelasant freniniaethau Asia, a darostyngasant amryw o wledydd gwar-eiddiedig Africa ac Ewrop hefyd. Yr Hindwaid sydd yn awr yn preswyllo India; ond y mae yn fwy na thebyg mai dyfod yno a ddarfu iddynt hwythau ar ol rhyw genedl arall a breswyliai nyddi yn flaenorol. Yn gyffredin, y mae talcen yr Hindw yn lled fychan, a'i wyneb yn deneuach a chulach na'r eiddo Ewropiaid, er fod rhywbeth yn ffurf cyffredinol y pen a'r wynebpryd yn ymdebygu i'r Celt. Y mae llawer o'r dosbarthiadau uchaf o honynt, yn enwedig yn y talsethau gogleddol, yn meddu ar wyneb hirgrwn, prydfert, a lliw y croen heb fod yn dywyll iawn. Y mae myneiaid cyffredinol y wyneb yn llariaidd ac ofnus; ac y maent braidd yn dueddol i fod yn bruddglwyfus—etto yn ymhyfrydu mewn pleserau a moethusrwydd. Rhydd Herodotus a Dionysius ddiagrifiad o'r Hindwaid, a'u rhaniad yn wahanol ddsobarthiadau, yr hwn sydd yn ateb i'r hyn ydynt yn awr:—“melynddu o ran lliw, a gwallt du—mwnwyr aur a meini gwerthfawr—gwehyddion brethynau—cabolwyr ifori—pysgotwyr perlan, a chwilotwyr am emau.”

Iaith hynafol a gwreiddiol yr holl lwythau hyn ydyw y Sanscrit. Brahminiaeth a Buddhistaeth ydyw eu hen grefyddau. Cafodd Mahometiaeth ei dwyn i India gan ei gorchfygwyr Tyrsaidd, a Christianogaeth gan orchfygwyr diweddarach, a chan y gwahanol gymdeithasau Cristionogol.

Yn niwedd y fwyddyn 1878, cyhoeddodd Llywodraeth Prydain ryfel yn erbyn Shere Ali, Ameer Affghanistan, gwlad sydd yn terfynu ar du y gogledd i'r Punjaub a gwastadeddau yr Indus Isaf—rhanau o'r meddiannau Prydeinig. Y prif reswm dros y rhyfel oedd gwrthodiad yr Ameer i dderbyn cenhadwr Prydeinig i fod yn arosol yn ei diriogaethau. Ffodd Shere Ali yn fuan ar ol dechreu y rhyfel i gyfeiriad Rwsia; a bu farw yn Mazarisharif, Chwefror 21ain, 1879. Cymmerwyd ei orsedd gan ei fab Yakooob Khan; a gwnaed heddwch a g ef, a dyma grynodedd o'r ammodau, y rhai a gadarnhawyd rhwng y pleidiau Mai 30ain, 1879:—

1. Y mae heddwch a chyfeillgarwch i hanfodi o hyn allan rhwng y pleidiau cyttundebol.
2. Y mae y cyhoeddiad o faddeuant i gael ei anfon allan yn diogelu deiliaid yr Ameer rhag pob oospedig-aeth neu afonyddwch ar gyfrif eu hymdrasfodaeth neu eu cyfeillach a'r galluedd Prydeinig.
3. Y mae achosion tramor yr Ameer i gael eu dwyn yn mlaen dan gynghor y Prydeiniaid, ac y mae yr Ameer i gael ei gefnogi gan y Llywodraeth Brydeinig yn erbyn ymosodiad tramor.
4. Y mae llysgenhadwr Prydeinig i gael ei sefydlu yn Cabul, gyda gosgorddlu priodol, ac i feddu gallu i anfon goruchwylwyr Prydeinig at deryn Affghanistan ar achlysuron arbennig. Caniateir i'r Ameer hefyd anfon goruchwylwyr i India.
5. Y mae yr Ameer yn rhoddi siorwydd am ddiogelwch deiliaid Prydain yn ei diriogaethau, ac yr ymddygir yn archydeddus tuag atynt. Y mae y diriogaeth sydd yn brosenol yn meddiant y Prydeiniaid i gael ei hadferu i'r Ameer, gyda'r eithriad o'r dyffrynoedd Khurum, Pishin, a Sibi—yr olaf i aros fel dosbarthiadau wedi eu trosglwyddo i'r Llywodraeth Brydeinig, ar Ameer i dderbyn y gweddill o'r cyllid ar ol talu y costau gweinyddol. Y mae yr awdurdodau Prydeinig i gael rheolaeth gyflawn ar fylchau Khyber a Michni, yn gystal ag ar berthynasau ac annibyniaeth y llwythau sydd ar y terfyn yn y dosbarth yn yr hwn y saif y bylochau. Sefydlir cymmundeib pallebrol gyda Cabul trwy Ddyffryn Khurum. Y mae yr Ameer i dderbyn rhodd o 60,000p. yn y fwyddyn, ar yr ammod fod iddo sefyll yn fyddlawn at delerau y cyttuneb. Penderfynir y terfynau rhwng Affghanistan a'r tiriogaethau Prydeinig gan ddirprwyiaeth gymmysg.

Gwnaed cyttundeb masnachol ar ei ben ei hun, ac y mae i fod mewn grym am ddeuddeng mis.

Amcangyfrifon masnachol yn unig a geir o hon-
ynt; yn ol pa rai y mae y dadforion ar gyfartal-
edd yn 4,000,000*p.*, a'r allforion yn 2,000,000*p.*
yn y flwyddyn. Gwerth y fasnach rhyngddi a'r
Deyrnas Gyfunol yn y flwyddyn 1877 oedd—
allforion oddi yno yma, 1,895,310*p.*; dadforion
o gynnyrchion Prydeinig yno, 3,507,977*p.*

INDIA.

Un o drefedigaethau Prydain Fawr ydyw yr
India Ddwyreiniol. Gwnaed deddf yn senedd
Prydain Awst 2il, 1858, er cael gwell llywodraeth
ynddi, ac y mae ffurf bresennol y llywodraeth
Indiaidd wedi ei seilio ar y gyfraith hono. Yn
ol y ddeddf hon y mae yr holl diriogaethau oedd
gynt dan awdardod Cwmni yr India Ddwyreiniol
yn awr yn enw ei mawrhydi brenhines Prydain;
a'r cyfreithiau yn cael eu gweinyddu yno yn ei
henw hi. Y mae ysgrifenydd y wladwriaeth
dros India yn bresennol yn gwneyd y gorchwyl
a gyflawnid gynt gan y cwmni a'r bwrdd llyw-
odraethol. Yn ol cyfraith a basiwyd yn y fl.
1876, cyhoeddwyd brenhines Prydain Fawr a'r
Iwerddon, yn Delhi Ionawr 1af, 1877, yn 'Ym-
herodres India.' Mewn llywodraethwr cyfred-
inol, neu raglaw, wedi ei bennodi gan y goron,
yn gweithredu yn ol cyfarwyddiadau yr ysgrif-
enydd dros India, y mae yr awdurdod weinyddol.
Y llywodraethwr cyffredinol presennol ydyw
Arglwydd Lytton, yr hwn a bennodwyd i'w
swydd fel ollynydd i Arglwydd Northbrook,
Chwefror 12fed, 1876. Y tal a roddir i'r llyw-
odraethwr cyffredinol yw 25,000*p.* y flwyddyn,
heb law 12,000*p.* chwaneol a ganistair iddo tuag
at wahanol dreuliadau. Y mae llywodraethiad
yr ymherodraeth Indiaidd wedi ei ymddiried i
ysgrifenydd dros India, a chynghor o bymtheg
o aelodau; ac y mae yn rhaid i'r rhan fwyaf o
honynt fod yn bersonau fydd wedi gwasanaethu
neu breswyllo yn y wlad am ddeng mlynedd cyn
eu pennodi. Cedwir y swydd am ddeng mlyn-
edd. Nis gall un o aelodau y cynghor eistedd
yn y senedd. Yr ysgrifenydd dros India sydd i
lywyddu cyfarfodydd y cynghor. Ymarferir y
llywodraeth yn India gan gynghor y llywodr-
aethwr cyffredinol, yr hwn sydd yn cael ei wneyd
i fyny o chwech o aelodau. Y goron sydd yn
pennodi aelodau y cynghor hwnw, a llywodr-
aethwyr y taleithiau.

Mewn cylymffurfriad â chyfraith 1858, y mae
cyllid a threuliadau yr ymherodraeth hono yn
ddarostyngedig i reoliad yr ysgrifenydd mewn
cynghor. Y mae y daffen a ganlyn yn cynnwys
holl gyllid a threuliadau y wlad am y pum
mlynedd yn diweddu yn 1877:—

Blynyddoedd.	Cyllid.	Treuliadau.
1873 ...	50,219,849 <i>p.</i>	48,453,817 <i>p.</i>
1874 ...	49,598,253 <i>p.</i>	51,405,921 <i>p.</i>
1875 ...	50,570,171 <i>p.</i>	50,250,974 <i>p.</i>
1876 ...	51,310,063 <i>p.</i>	49,641,118 <i>p.</i>
1877 ...	55,935,783 <i>p.</i>	58,178,563 <i>p.</i>

Yn nghyllideb y flwyddyn 1878—79 yr oedd
amcangyfrif y cyllid yn 58,635,472*p.*, a'r treul-
iadau yn 62,018,553*p.*—yn gadael diffyg o
3,383,381*p.* Oddi wrth dir, opiw, a halen y
mae y rhan fwyaf o gyllid y wlad yn deilliaw.
Edrychir ar gyllid y tir yno, fel yn y gwled-
ydd dwyreiniol yn gyffredinol, fel ythrach fel
canlyniad cyd-feddiant tiroel nag fel treth ar y
tiredliannwyr. Y gangen fwyaf o'r treuliadau
ydyw y fyddin. Costiodd 12,000,000*p.* i gadw i
fyny allu milwrol India y flwyddyn cyu y gwrth-
ryfel mawr yn 1857; ac wedi hyny cyfododd i

25,000,000*p.*; ond ar ol y fl. 1861, bu am ychydig
amser dan 15,000,000*p.* Y flwyddyn gyllidol
1876—77, y draul ydoedd 15,792,112*p.* Swm
dyled gyhoeddus India yn Ebrill, 1857, oedd
59,943,814*p.* Erbyn Ebrill, 1862, yr oedd yn
99,652,053*p.* Yn ystod y pedair blynedd di-
lydol i hyny lleihawyd y ddyled i 95,054,858*p.*
Ond erbyn hyn y mae wedi codi, fel yr oedd swm
y ddyled Mawrth 31ain, 1877, yn gymmaint a
127,320,159*p.* Yr holl log a'r draul o reoli y
ddyled hon, yn y flwyddyn 1876—77, ydoedd
4,907,236*p.*

Yn ol cyfraith 1858, yr hon a drosglwyddodd
lywodraeth India i'r goron, daeth milwyr Cwmni
yr India Ddwyreiniol i gael eu hyatyried yn fil-
wyr brenhines y wlad hon. Yr oedd nerth y
fyddin Brydeinig yn India—yn cael eu gwneyd
i fyny o Ewropiaid a brodorion, heb gyfrif y
celfyddydywyr a'r dilynwyr brodorol—Mawrth
31ain, 1877, yn rhifo 190,148 o wfr. Yn ol
amcangyfrifon treuliadau y fyddin reolaidd Ew-
ropiaidd yn India am y flwyddyn 1878—79, yr
oedd eu nifer yn 62,653 o wfr. Yn ol cyfrif
a wnaed am y flwyddyn 1875, yr oedd byddinoedd
unedig y penaeithiaid Indiaidd yn rhifo 315,000
o wfr, a chytlegrfydd o 5,300 o fagnelau.

Yn y blynyddoedd, o 1868 hyd 1876, y cym-
merwyd y cofrifad cyffredinol cyntaf o India
Brydeinig. Yn ol cyfrifon wedi eu cywiro o'r
cofrifad hwn, yr oedd rhifedi y boblogaeth yn
191,018,412, a'r rhai hyn yn preswyllo ar
908,350 o filldroedd ysgwâr; yr hyn sydd yn ol
210 ar bob milldir ysgwâr. Heb law y taleith-
au Indiaidd sydd o dan lywodraeth Prydain yn
uniongyrchol, y mae yno eraill sydd yn fwy neu
yn llai dan reolaeth llywodraeth India, fel tale-
ithiau gwriogaethol; ac y mae y rhai hyn yn
589,315 o filldroedd ysgwâr, gyda 50,395,457 o
breswylwyr. Y mae y taleithiau hyn yn lliosog
mewn nifer, ac yn raddol yn cael eu dwyn o
fewn cylch llywodraeth Brydain. Y symmudiad
olaf yn y cyfeiriad hwn, tua'r gogledd-orllewin,
oedd gorrgyniad Affghanistan—gwlad sydd o
ran maintioli rywbeth yn debyg i'r Deyrnas Gy-
funol, ac yn cynnwys tua 4,000,000 o drigolion.
A chymmyrd i'r cyfrif y taleithiau gwriog-
aethol, y mae holl arwynebedd India Brydeinig
yn 1,481,866 o filldroedd ysgwâr, a'r boblogaeth
yn 239,317,307. Pan y cymmerwyd cofrifad o'r
boblogaeth, gwnaed ymdrech i gael allan sicr-
wydd am gredo crefyddol y trigolion sydd dan
lywodraeth uniongyrchol y Prydeiniaid, a chaf-
wyd fod eu rhifedi fel y canlyn:—Hindwiaid,
139,248,568; Mahometiaid, 40,882,537; Budd-
histiaid, 2,832,537; Sikhiaid, 1,174,436; Crist-
ionogion, 807,216; credôau eraill, 5,102,823; a
rhai na wyddid beth oedd eu crefydd, 1,977,400.
Y cyfan yn 191,065,445. Yn ol yr un cofrifad,
yr oedd Prydeiniaid a anwyd yn India, ar wahan
oddi wrth y fyddin, yn Mahafin, 1871, yn rhifo
64,061 o bersonau.

Holl werth dadforion ac allforion yr ymher-
odraeth Indiaidd, yn cynnwys arian bathedig
ac anfathedig, yn y pum mlynedd a diweddasant
Mawrth 31ain, 1877, oedd fel y canlyn:—

Blynyddoedd.	Dadforion.	Allforion.
1873 ...	39,431,210 <i>p.</i>	56,540,042 <i>p.</i>
1874 ...	39,628,562 <i>p.</i>	56,940,073 <i>p.</i>
1875 ...	41,363,134 <i>p.</i>	57,984,539 <i>p.</i>
1876 ...	44,188,062 <i>p.</i>	60,291,731 <i>p.</i>
1877 ...	48,876,751 <i>p.</i>	65,043,789 <i>p.</i>

A'r Deyrnas Gyfunol y gwneir y fasnach fwyaf
gan India. Un o'i phrif allforion hi i'r wlad hon

ydwy cotwm heb ei weithio, er fod y swm a anfonwyd yn y blynyddoedd diweddfaf yn llawer llai nag yr arferai fod yn yr amser a aeth heibio. Yn nesaf ato, gellir enwi reis, cywarch, llin, té, a chrwyn. Y prif nwyddau o gynnyrchion y wlad hon a anforir yno yw cotwm wedi ei weithio, a haiarn. Y gwledydd sydd yn masnachu mwyaf gydag India, yn nesaf at Brydain, ydynt China, Sefydliadau y Culforoedd, a Ceylon. Y mae masnach fewnol India wedi ymddadablygu yn ddirfawr yn y blynyddoedd diweddfaf, mewn canlyniad i wneuthuriad ffyrdd haiarn ar raddeg eang, dan nawdd y llywodraeth. Nid oedd yn India ond 21 o filldroedd o ffyrdd haiarn yn 1854; ond yr oedd 7,324 o filldroedd o ffyrdd yn agored yno yn nechreu 1877, a 1,300 o filldroedd ar ganol eu gwneyd. Cariwyd 34,156,761 o deithwyr ar hyd y ffyrdd hyn yn ystod y fl. 1877. Holl dderbyniadau y ffyrdd haiarn yn yr un flwyddyn oedd 11,192,936p. Yr holl arian a wariwyd ar eu gwneuthuriad hyd ddiwedd mis Mawrth, 1877, oedd 110,005,044p.

JAPAN.

Llywodraeth unbennaethol ydyw un Japan. Cafodd ei mabwysiadu yn 1869, pan y darfu i'r hwn sydd yn bresennol mewn awdurdod ddyrchwelyd gallu y Tycoon, ac hefyd allu y prif bendeigion, gan ddarostwng y rhai diweddfaf, a'u gwneuthur yn ddim amgen na thenantiaid ar yr etifeddiaethau eang oedd yn feddiannau trefadol ganddynt. Y teitl a roddir i'r penadur ydyw 'ymherawdwr.' Mutsu Hito yw yr ymherawdwr presennol. Ganwyd ef Medi 22ain, 1852; esgynodd i'r orsedd fel olynnydd i'w dad yn 1867; a phriododd y dywysoges Haru-ko, Rhagfyr 23ain, 1868.

Y mae awdurdod yr ymherawdwr yn unbenaethol hollol mewn achosion tymmorol, yn gystal a chrefyddol. Gweithreda drwy gynghor gweinyddiadol, ar gynllun tebyg i'r un a feddai Ffraince dan Napoleon III. Gyd'r weinyddiaeth, y mae y *Sain*, neu y senedd, yn cael ei gwneyd i fyny o ddeg ar hugain o aelodau; a'r *Shoin*, neu gynghor y wladwriaeth, yn cynnwys nifer amhennodol o aelodau—y naill a'r llall yn cael eu pennodi gan yr ymherawdwr. Ym-gynghora'r hwynt yn ol fel y gwelo yn dda. Nid oes yno ddeddf reolaidd o olyniaeth i'r orsedd; ond pan y bydd yr ymherawdwr farw, neu os ymddiswydda, y mae y goron yn gyffredin yn myned, nid i'w fab hynaf ef, ond i'r aelod hynaf neu yr enwocaf a berthyn i'r teulu.

Y mae y llywodraeth bresennol wedi ei gosod ar sylfaen sydd mewn rhan yn Ewropaid. Ystyrir yr ymherawdwr yn benadur unbenaethol; ond dygir yn mlaen waith y llywodraeth gan gynghor mawr yn dair adran—y rhai a elwir y ganol, y dde, a'r aswy. Cynnwysa y ganol y prif weinidog, a'r is-brif weinidog, gyda phum cynghorwr. Yr aswy a wneir i fyny o gynghor y wladwriaeth. Y de a gynnwysa yr holl weinidogion a'r is-weinidogion sydd yn llenwi yr wyth swydd y mae y weinyddiaeth wedi ei dosbarthu iddynt. Cyn y cyfnewidiad diweddfaf a wnaed yn y llywodraeth, yr hwn a osododd yr holl awdurdod yn nwyllaw yr ymherawdwr, disgynai rhan fawr o'r awdurdod weinyddiadol i berchenogion y tiroedd. Yn ol rhestr a gyhoeddwyd yn Yedo yn 1862, yr oedd nifer y perchenogion yn 266, a'u cyllid yn amrywio o 15,000p. hyd 915,500p. Yr oedd tiriogaeth pob un yn ffurfio penaduriaeth ynddi ei hun.

Y mae cyfrif rheolaidd o'r derbyniadau cyhoeddus a'r treuladau yn cael ei gyhoeddi gan y llywodraeth er y flwyddyn 1875, a chredir eu bod ar y cyfan yn lled gywir. Holl gyllid y flwyddyn 1877—78 oedd 10,251,287p., ac yr oedd y treuladau am yr un amser yn cyrhaedd i'r un swm. Dyled wladol Japan yn niwedd Mehefin, 1878, oedd 72,645,135p.—o ba rai yr oedd 69,965,332p. yn ddyled gartrefol, a'r swm o 2,679,803p. yn ddyled dramor.

Trwy orchymyn yr ymherawdwr, dyddiedig Rhagfyr 28ain, 1872, gwnaed pob dyn yn ddarostyngedig i gario arfau; ond mynedig yn 1878 nad oedd y gorchymyn hwn wedi ei roddi mewn grym. Nid ydyw holl nerth y fyddin yn awr yn hysbys, ond tybir nad yw dros 80,000 o wfr i gyd. Bu rhai o'i swyddogion milwraidd, flynyddoedd a aethant heibio, dan addysg milwyr Ffraince yn Yokohama. Nid oes ond llynges fechan yn perthyn i Japan, ond y mae rhai o'i llestri yn rhai haiarnwrig.

Cyfrifir fod holl arwynebedd Japan yn mesur 160,474 o filldroedd ysgwar, a bod y boblogaeth yn rhoi 32,794,897. Yn ddaearyddol, y mae yr ymherodraeth hon yn cael ei dosbarthu i dair ynys—y Nippon, y ganol a'r bwysicaf; Kiushiu; a'r Shikoku. Yn ol yr amcangyfrif cywiraf a ellir gael, y mae holl fasnach Japan yn werth 8,000,000p. yn flynyddol, a'r swm hwn yn cael ei ddosbarthu yn lled gyfartal rhwng dadforion ac allforion. Y ddau brif nwydd a ddadforir yno ydynt cotwm a brethynau gwneuthuredig; a'r ddau brif nwydd a allforir oddi yno ydynt sidan heb ei weithio, a thê. Gyda Phrydain Fawr a'r Unol Daleithian, yn benaf, y dygir yn mlaen fasnach dramor y wlad. Y mae Prydain yn meddu tua dwy ran o dair o honi. Yn 1875 yr agorwyd y ffordd haiarn gyntaf yn y tiriogaethau, o Hiogo hyd Osaka—25 o filldroedd o hyd. Yn niwedd Mehefin, 1878, yr oedd 66 o filldroedd o'r ffyrdd hyn yn agored, a 142 o filldroedd ar ganol eu gwneyd; ac heb law hyny, yr oedd y llywodraeth wedi rhoddi caniatâd i ddechreu ar 455 o filldroedd eraill.

JAVA.

Trefedigaeth bwysicaf Holland ydyw hon, ac y mae yn cael ei llywodraethu ar gynllun a sefydlwyd gan y cadfridog Bosch, yn 1832. Dosberthir yr oll o'r wlad, yn cynnwys ynys Madura, i dair ar hugain o dalaethau—pob un yn cael ei llywodraethu gan lywydd, gan yr hwn y mae swyddogion eraill dano yn arolygu. Y mae yr holl swyddogion hyn yn gorffod myned dan arholiad cyn cael eu pennodi gan lywodraeth yr Iseldiroedd; ac ymarfera y llywyddion a'u cynnorthwyrwr awdurdod hollol ar y dalaeth sydd yn eu gofal; ond y maent yn gwneuthur hyny trwy gyfrwng swyddogion brodorol. Ond yn nwyllaw llywodraethwr cyffredinol, yr hwn sydd hefyd yn llywodraethu ar holl feddiannau Holland yn yr India Ddwyrainol, y mae y prif lywyddiaeth; a chynnorthwyr ef gan bump o gynghorwyr. Nid ydynt hwy, pa fodd bynag, yn weinyddwyr y gyfraith—ond llys yn unig i appello ato am gyfarwyddyd. Y llywodraethwr cyffredinol presennol ydyw Johan Von Lansberge, yr hwn a ymasodd yn y swydd Mawrth 26ain, 1875. Cynnychiola y swyddog hwn, nid yn unig awdurdod weinyddol y llywodraeth, ond y mae hefyd yn meddu awdurdod i wneyd cyfreithiau, a gwneyd trefniadau, ar gyfer llywodraethiad y drefedigaeth. Ond y mae ar yr

un pryd yn rhwym o lynn wrth yr egwyddorion cyfansoddiadol ar ba rai y mae llywodraeth Java a'r trefedigaethau eraill wedi eu sylfaenu.

Y mae Java, ar ol talu ei threuliau ei hun, yn gallu trosglwyddo swm mawr o gyllid i lywodraeth Holland. Oddi wrth drethi ar dai ac etifeddiathau, oddi wrth drwyddedau, tollau, derbyniadau oddi wrth diroedd perthynol i'r wlad-wriaeth, a nifer o drethi anuniongyrchol eraill, y ceir llawer o'r cyllid. Ond y mae y rhan fwyaf o'r elw mawr a geir o Java yn anuniongyrchol yn dyfod oddi wrth werthiant swm mawr o gynnyrchion y drefedigaeth. Y mae cyfundrefn lywodraethol Java yn gofyn am fyddin lled fawr, yn rhoio ar gyfartaledd tua 31,000 o wŷr. Brodorion ydyw mwy na hanner y milwyr, a'r gweddill yn Ewropiaid sydd yn ymrestru i'r fyddin o wahanol wledydd. Nid oes un rhan o fyddin Holland yn cael ei danfon allan ar wasanaeth tramor; ond y mae rhyddid i'w milwyr i ymrestru i fyddin y drefedigaeth hon.

Measura arwynebedd y wlad, a chymmeryd i mewn Madura, 51,336 o filldroedd ysgwâr; ac yn ol cyfrif a wnaed yn 1876, yr oedd y boblogaeth yn 18,520,408 o bersonau, neu 361 ar bob milldir ysgwâr. Y mae y boblogaeth yn fwy bedair waith nag ydoedd yn 1816, pan y darfu i'r llywodraeth Brydeinig, ar ol cadw meddiant o honi am bum mlynedd, ei hadferu i Holland. Diddymwyd caethwasiaeth yn Java yn 1860. Hawlir y rhan fwyaf o'r diriogaeth gan y llywodraeth; ac yn y rhanau gogledd-orllewinol o honi yn unig y mae etifeddiathau yn perthyn i bersonau neillduol—y rhai sydd gan mwyaf yn frodorion o Holland. Llafurwyr amaethyddol ydyw corph mawr y boblogaeth.

Dygir yn mlaen y rhan fwyaf o fasnach Java gyda Holland; a bychan mewn cymmhariaeth ydyw ei hymdrafodaeth fasnachol gyda gwledydd eraill. Ar gyfartaledd yr oedd yr holl ddadforion yno am y tair blynedd, o 1875 hyd 1877, yn 7,010,000*p.*, a'r holl allforion yn 10,200,000*p.* Daeth dwy ran o dair o'r dadforion o Holland, a danfonwyd yn agos i dair rhan o bedair o'r allforion i'r un wlad. Y prif wledydd eraill sydd yn masnachu a Java ydynt Prydain Fawr, Ffrainc, yr Unol Daleithiau, a Germany. Suger, coffi, reis, indigo, a myglys, ydyw y prif gynnyrchion a allforir oddi yno. Yr oedd y sugr a ddanfonwyd i'r wlad hon o Java yn 1877 yn werth 1,923,796*p.* A danfonwyd oddi yma yno yn yr un flywyddyn werth 1,413,133*p.* o gotwm wedi ei weithio. O ddeutu 165 o filldroedd o ffyrdd haiarn oedd wedi eu hagor yno yn niwedd y flywyddyn 1877; ond y mae ffordd haiarn arall yn cael ei gwneud yn bresennol (1879) rhwng Sourabaya a Malang.

PERSIA.

Yr hwn sydd yn awr yn llanw gorsedd Persia ydyw Naasr-ed-Din. Y teitl a wisgir ganddo yn gyffredin yw y Shah o Persia. Ganwyd ef Medi 4ydd, 1829. Efe ydyw mab hynaf y Shah Mohammed; ac ar farwolaeth ei dad, Medi 10fed, 1848, yr esgynnodd efe i'r orsedd. Y mae y Shah yn llywodraethwr unbenaethol, ac yn hawlio awdurdod ar fywydau ac eiddo ei ddeiliaid; ac yn meddu yr hawl i nodi ei olynydd i'r orsedd. Yn gymmairt a bod holl gyllid y wlad wrth eu hewyllys, y mae penaduriaid diweddar Persia wedi casglu symiau mawr o eiddo fel cynnygiadaeth bersonol. Dywedir am y penadur presennol, ei fod yn werth 4,000,000*p.*, a bod hanner

y swm mawr hwn yn gynnwysedig mewn perlan a gemau.

Yn ei phrif linellau y mae ffurf bresennol llywodraeth Persia yn gyffelyb i'r eiddo Twrci. Y mae yr holl gyfreithiau wedi eu seilio ar gyfarwyddiadau y "Coran." Ac er y golygir fod awdurdod y Shah yn unbenaethol, etto nid ydyw i weithredu yn groes i'r rheolau a osodir i lawr gan y grefydd Fahometaidd. Edrychir arno fel is-raglaw i Mahomet, ac o herwydd hyny hawlia ufudd-dod llwyr oddi wrth ei ddeiliaid. Dygir y llywodraeth weinyddol yn mlaen gan saith o weinidogion. Dosberthir y wlad i ugain o daleithiau—pob un dan lywodraethwr pennodedig. Y mae yno ryw gymmairt o awdurdod hunan-lywodraethol yn y trefydd a'r pentrefydd. I'r grefydd Fahometaidd y perthyna y mwyafrif mawr o breswylwyr y wlad; ac nid yw nifer yr oll nad ydynt yn ei phroffesu ond 74,225. Yr oedd yn gynnwysedig yn y nifer olaf o ddeutu 26,035 o Armeniaid; 25,000 o Nestoriaid; 16,000 o Iuddewon; a 7,190 o Guebresiaid. Gelwir y sect Fahometaidd sydd yn Persia yn Sheahiaid, ac y maent yn gwahaniaethu mewn rhyw bethau oddi wrth Fahometaid Twrci, y rhai a elwir yn Sunniaid. Caniateir i'r Armeniaid a'r Nestoriaid grym lawer o'r ydidi crefyddol; ond y mae yr Iuddewon a'r Guebresiaid yn dioddef llawer o orthrwm. Y mae addysg y dosbarthiadau uchaf yn lled bell yn mlaen yn Persia, gan fod yno liaws o golegau yn cael eu cynnal gan drysorfeydd cyhoeddus, lle yr addysgir efrydwyr yn athrawiaethau crefyddol Mahomet, ac mewn llenyddiaeth Arabaidd, yn gystal ag mewn gwyddoniaeth: ac y mae athrawon mewn teulu-oedd yn dra chyffredin yn y wlad, gan ei bod yn arferiad i deuluoedd fydd yn perchen eiddo i gymmeryd athrawon i mewn. Y mae mwy o gyfartaledd o boblogaeth Persia yn meddu addysg elfenol dda nag sydd yn un wlad arall o fewn Asia, gyda'r eithriad o China.

Nid oes genym ond amcangyfrifon o gyllid a threuliau y llywodraeth, gan nad oes un gyllideb, na chyfrifon swyddol, erioed wedi eu cyhoeddi yn y wlad hono. Yn ol yr amcangyfrifon diweddar, wedi eu seilio ar adroddiadau trafnoddwyr, yr oedd holl dderbyniadau y llywodraeth yn cyrhaedd ar gyfartaledd yn y blynyddoedd o 1872 hyd 1875, i 1,900,000*p.* yn flynyddol; ac yr oedd y treuliau ar gyfartaledd, yn ystod yr un cyfnod, yn 1,756,000*p.* Y mae y rhan fwyaf o'r treuliau cyhoeddus yn myned tuag at draul y fyddin, a'r offeiriadaeth Bersiaidd—tra y mae y gweddill o'r cyllid yn myned i drysorfa y Shah. Cyfodir yr holl gyllid trwy drethiad ar drefydd, pentrefydd, a dosbarthiadau—pob un i gyfranau swm pennodol, yr hwn y penderfynir arno gan swyddogion y goron. Y mae baich y trethi yn gorhwyys gan mwyaf ar y dosbarth gweithiol o'r boblogaeth. Nid oes yn Persia un ddyded wladol o gwbl.

Yn ol y cyfrifon swyddol a gyhoeddir gan y gweinidog rhyfel, y mae byddin Persia yn 105,500 o wŷr. O'r fyddin hon, pa fodd bynag, llai nag un rhan o dair sydd dan arfaen yn barhaus, gan nad ydyw y fyddin arosol ond 30,000 o wŷr. Y mae y gweddill o'r 105,500 yn ffurfio y gefn-fyddin. Caniateir i'r rhai sydd yn ffurfio y gefn-fyddin breswyllo yn eu cartrefi yn eu gwahanol bentrefydd ac ardaloedd; ac nid ydynt yn gorfod cyfarfod i fyned drwy ymarferiadau milwrol. Y maent yn agored i gael eu galw allan ar funyd o'r radd, yn ol ewyllys y gweinidog

rhyfel. Yn ol gorchymyn a anfonwyd allan gan y Shah yn mis Gorphenaf, 1875, y mae y fyddin i'w chodi drwy restriad gorfolod, a thymmor y gwasanaeth i fod yn ddeng mlynedd. Y mae y Cristionogion, yr Iuddewon, a'r Guebresiaid yn rhydd oddi wrth rwymedigaeth i gymmeryd rhan yn y gwasanaeth milwraidd.

Amcangyfrifon sydd genym yn unig am faint-ioli a phoblogaeth Persia. Yn ol yr olaf a'r cywiraf o'r rhai hyn, y mae y wlad yn cynnwys 648,000 o filldroedd o arwynebedd. Y mae rhanau helaeth o'r arwynebedd hwn, pa fodd bynag, yn ddiffeithwch hollol, ac y mae y boblogaeth yn mhob man mor deneu fel nad ydyw yn rhifo ar gyfartaledd fwy na saith o breswylwyr ar bob milldir ysgwâr. Yn ol amcangyfrifon gofalus a gyflwynwyd i'r llysenhadwr Prydeinig yn 1868, yr oedd poblogaeth Persia y pryd hwnw yn rhifo 4,400,000 o oeneidiau. Y dinasoedd lliosecaf eu preswylwyr yno ydynt Tabreez, gyda 120,000; Teheran, gyda 85,000; Meshed, gyda 70,000; Ispahan, gyda 60,000. Yr hilogaeth Bersiaidd sydd yn preswylwio y trefydd gan mwyaf; ond y mae o leiaf hanner poblogaeth y dosbarthiadau gwledig yn cael eu gwneyd i fyny o lwythau Tyrcaidd, Lekaidd, Koordaidd, ac Arabaidd. Gellir ystyried fod holl fasnach dramor Persia yn werth o ddeutu 4,000,000p. yn flynyddol; o ba rai y gellir dywedyd fod 2,500,000p. yn ddadforion, a 1,500,000p. yn allforion. Y mae lleihâd o yn agos i 1,000,000p. wedi cymmeryd lle yn yr allforion yn ystod y tair blynedd diweddfaf, o herwydd i fethiant ddigwydd yn y cynnyrch mwyaf gwerthfawr; sef, sidan. Nid ydyw y fasnach uniongyrchol a wneir rhwng Persia a'r Deyrnas Gyfunol ond bechan iawn.

SIAM.

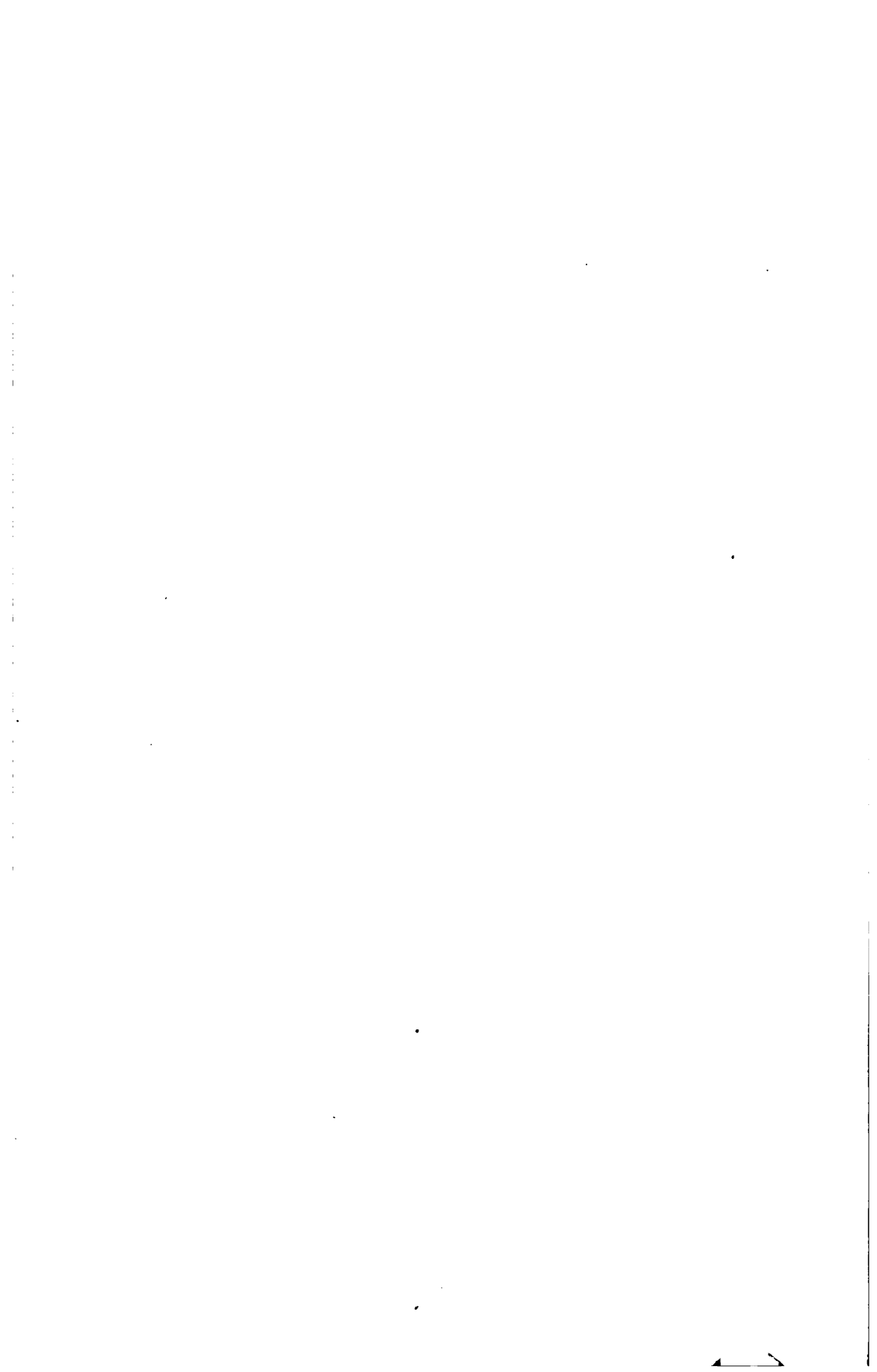
O ran ei nodwedd, y ffurf wriogaethol sydd ar lywodraeth Siam; o herwydd fod yr awdurdod wleidyddol yn eiddo i nifer o benaethiaid tref-tadol sydd yn berchenogion tiroedd. Ond y mae yr awdurdod deddfwrol a gweinyddol yn y brenin—gweinidogion yr hwn a arolygir gan gyngor y wladwriaeth, yn cynnwys o ddeg i ugain o aelodau, wedi eu dewis o fyrg y penaeithiaid gwriogaethol, neu eu cynnrychiolwyr. Y brenin sydd yn llywyddu yn nghyngorau y wladwriaeth; ond nid oes ganddo un bleidlais. Khoulalokorn ydyw brenin presennol Siam. Ganwyd ef Medi 21ain, 1853; ac esgynodd i'r orsedd ar farwolaeth ei dad, Hydref Iaf, 1868. Y mae y goron mewn enw yn dreftadol, ond nid ydyw yn disgyn o angenbeidrwydd o dad i fab, neu i'r perthynas agosaf. Rhoddir yr hawl i bob penadur i ddewis ei olynnydd; ond bydd raid iddo gael ei gadarnhau gan gyngor y wladwriaeth. Mewn enw yn unig y mae awdurdod y brenin y cael ei gydnabod mewn rhan fawr o'r wlad. Y mae llawer o dalsethau y gogledd, a'r gogledd-ddwyrain, dan lywodraethwyr annibynol; ac y mae yr unig warogaeth a delir ganddynt i'w penadur gwriogaethol yn gynnwysedig mewn cyflwyno addurniadau mewn aur ac arian iddo unwaith bob tair blynedd.

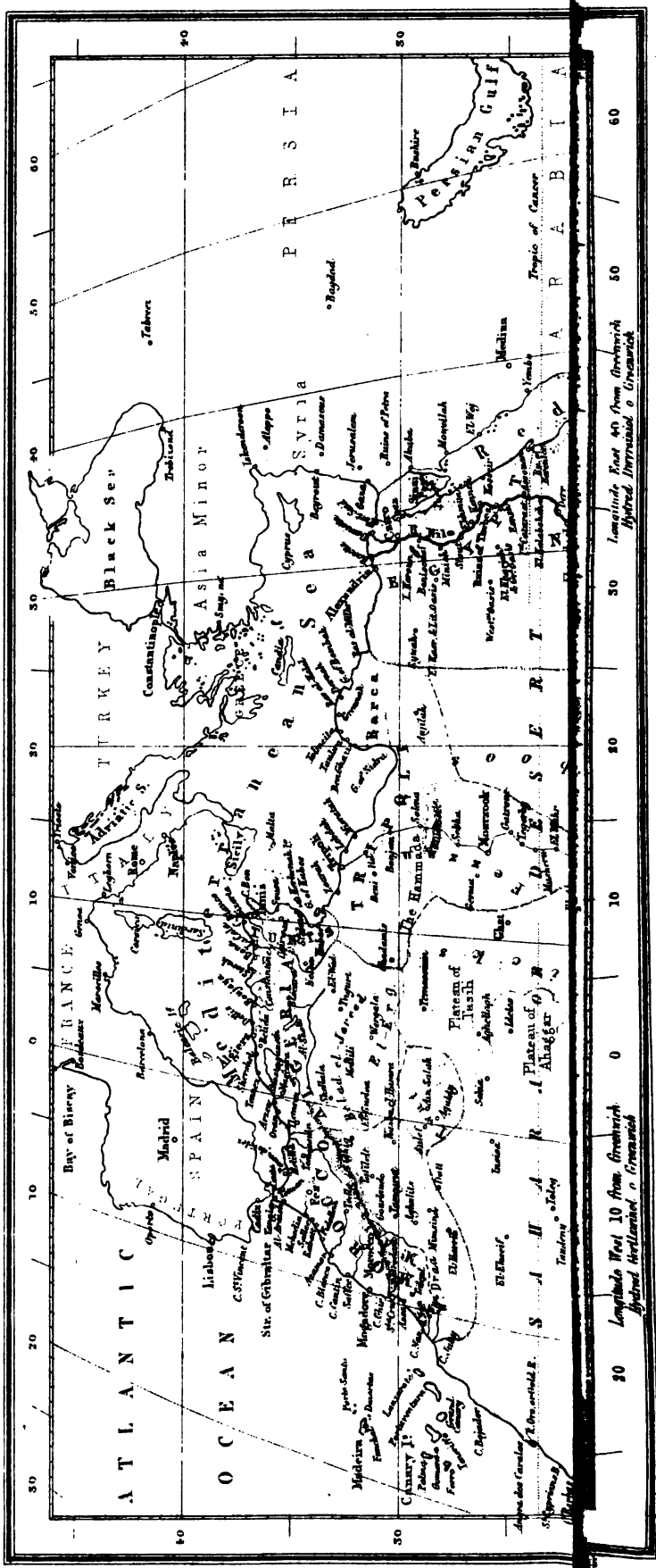
Y mae yr amcangyfrifon a geir o'r cyllid blyn-yddol yn rhyw le tua 3,145,000p.; ac o'r swm hwn y mae treth y penau (*poll-tax*), a'r dirwyon a geir am beidio gwasanaethu yn y fyddin, yn cynnyrchu 2,500,000p.; treth y tir, 287,000p.; a threth ar firwythydd, 65,000p., &c. Y degwm o'r dreth a godir ydyw y tâl a ddesgynia y treth-

gasglwyr. Nid oes yn y wlad fyddin sefydlog; ond arfogir y bobl yn gyffredinol mewn ffurf o gartreflu. Y mae pob gwryw, o un-ar-hugain oed i fyny, yn rhwym o wasanaethu y wladwriaeth bedwar mis o'r flwyddyn. Y rhai sydd yn cael eu heithrio ydynt yr offeiriaid, yr ymsefydlwyr Chineaidd—sydd yn taju treth yn gyfnewid am y fraint hon—caethweision, swyddogion cyhoeddus, tadau i dri o feibion fyddant yn gymhwys i wasanaethu, a'r rhai a dalant ddirwy, neu a ddarparant gaethwas, neu rywun arall na bydd yn ddarostyngedig i gael ei gofrestru, i wasanaethu yn ei le. Dywedir fod gan y llywodraeth ddigon o arfau i arfogi 80,000, ac neb law hyny gryn nifer o fagnelau. Y mae y llynges yn gynnwysedig o nifer mawr o fân lestri, wedi eu hadeiladu ar gynllun y rhai Chineaidd, yn cario magnelau mawrion, ac yn cael eu gweithio gan y Chineaidd a thramorwyr eraill.

Ymddengys fod terynau teyrnas Siam wedi amrywio llawer ar wahanol gyfnodau o'i hanes; ac nid hawdd ydyw olrhain ei llinell derfyn yn fanwl yn bresennol, ond yn unig ar y teryn gorllewinol. Mor bell ag y gellir cyfrif, y mae ei harwynebedd yn mesur tua 250,000 o filldroedd ysgwâr. Y mae yn fwy anhawdd caelallau rhif y boblogaeth nag ydyw penderfynu maint y diriogaeth; ac y mae yr anhawsder yn fwy, o herwydd arfer y dwyreiniwyr o gyfrif y meibion yn unig, gan adael allan y merched. Fel y canlyn y mae y cofrestriad brodorol diweddfaf yn rhoddi rhif poblogaeth wrywaidd y deyrnas mewn rhifedi crwn:—y Siamesiaid, 2,000,000; y Chineaidd, 1,500,000; y Laotiaid, 1,000,000; y Malayaidd, 1,600,000; y Cambodiaid, 350,000; a'r Peguaidd, 50,000. Dybler y ffygtrau hyn, er cymmeryd i mewn y benywod, a cheir fod yn y deyrnas boblogaeth o 11,800,000, neu 47 ar bob milldir ysgwâr. Dasberthir tiriogaeth Siam i 41 o daleithiau, a phennodir lywodraethwr ar bob un. Gelwir y rhan ogleddol yn Monang-Nona, a'r rhan ddeheuol yn Monang-Tai. Y dosbarth blaenaf oedd y mwyaf poblog cyn y hymthegfed ganrif; ond yn bresennol yr ardal ddeheuol sydd yn cynnwys mwyaf o breswylwyr. Yno y mae Bangkok, sef y brifddinas; yn yr hon y mae o 300,000 i 400,000 o drigolion.

Ychydig mewn cymmharfaeth o fasnach a wneir yn y wlad, a hyny mewn rhan o blegid y sefyllfa o gaethiwed y cedwir y boblogaeth ynddi gan y trefeddiannwyr gwriogaethol. Y mae y brodorion drwy yr holl wlad yn lafurio yn orfodol am gyfnodau neillduol o'r flwyddyn—yn amrywio o dri i bedwar mis: a'r canlyniad yw, fod y wlad, sydd yn cynnwys tir da mewn llawer o ranau a honi, yn cael ei diwyllio mor wael fel mai o'r braidd y mae hi yn cynnyrchu digon o ddefnydd ymborth i'r boblogaeth. Y mae holl fasnach y wlad o'r bron yn nwyllaw tramorwyr; ac y mae llawer o'r Chineaidd, y rhai nad ydynt yn ddarostyngedig i lafurio yn orfodol, fel y brodorion, wedi ymsefydlu yn y wlad o fewn y blynnyddoedd diweddfaf. Bangkok ydyw canol-bwynt maanach dramor Siam. Gwerth yr holl allforion o Bangkok yn 1876 oedd 1,985,678p. Y peth yr allforir mwyaf o hono ydyw reisi; ac yn mysg nyddau eraill, gellir enwi pupur, oedd sapan, crwyn, perlaysiau, a sugr. Cyfrifid fod yr holl ddadforion i Bangkok yn y flwyddyn 1876 yn werth 1,210,615p., a dywedir fod yr oll wedi eu dwyn yno o India. Ychydig iawn o gyfathraoch faanachol sydd hyd yn hyn yn bodoli rhwng Siam a'r Deyrnas Gyfunol.

CYHOEDDYGAN T. GEL. DINBYCH.

AFFRICA.

YSTYR Y TALFYRIADAU A ARFERIR YN Y MAPIAU.

B., <i>neu</i> Bay	... Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain	... Mynydd.
Bank, Banks	... Bryn, Brynau.	Mts., <i>neu</i> Mountains	... Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Cape	... Penrhyn.	New	... Newydd.
Castle	... Castell.	North, Northern	... Gogledd, Gogleddol.
Coast	... Arfordir.	Ocean	... Cefnfor.
Ch. <i>neu</i> Channel	... Sianal.	P., <i>neu</i> Port	... Porth.
East, Eastern	... Dwyrain, Dwyreiniol.	P., <i>neu</i> Peninsula	... Gorynys.
English Miles	... Milldroedd Saesneg.	Plateau	... Gwastadedd uchel.
Equator	... Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point	... Pwynt.
Firth, <i>neu</i> Frith	... Morgaingo.	R., <i>neu</i> River	... Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort	... Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of	... Adfeilion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of	... Llyngolyn.	S., <i>neu</i> Sound	... Culfor.
H., <i>neu</i> Haven	... Porthladd, <i>neu</i> Machwy	St., <i>neu</i> Saint	... Sant.
Hd., <i>neu</i> Head	... Penrhyn, Pentir.	Sea, <i>neu</i> Sea of	... Môr.
Hill, <i>neu</i> Hills	... Bryn, Brynau.	Shoal, Shoals	... Bâs-le, Bâs-leoedd.
I., <i>neu</i> Island	... Ynys.	South Southern	... Deheu, Deheuol.
Is., <i>neu</i> Islands	... Ynysoedd.	Str., <i>neu</i> Stra., Straits	... Culfor, Culforoedd.
L., <i>neu</i> Lake	... Llyn.	Town	... Tref.
Land	... Tir. [môr.	Tropic	... Trofan.
Loch, <i>neu</i> Lough	... Liwch:—llyn agored i'r	West, Western	... Gorllewin, Gorllewinol.

OYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD YN Y MAP HWN.

Adriatic S.	... Y Môr Adriaidd.	Island & Town	... Ynys a Thref.
Africa	... Affrica.	Italy	... Yr Ital.
Atlantic Ocean	... Môr y Werydd.	Kong Mounts.	... Mynyddoedd Kong.
Asia Minor	... Asia Leiaf.	Mediterranean Sea	... Môr y Canoldir.
Balearic Is.	... Ynysoedd Balearaidd.	Meridian of Greenwich	... Nawngylch Greenwich.
Bight	... Machwy.	Mouth of R. Zambesi	... Genau yr afon Zambesi.
Black Mountains	... Mynyddoedd Duon.	Mozambique (I. and Town)	... Ynys a Thref Mozambique.
Black Sea	... Môr Du.	Plateau of Ahaggar	... Bwrdd-dir Ahaggar.
Cape Colony	... Trefedigaeth y Penrhyn.	Plateau of Tassili	... Bwrdd-dir Tassili.
Cape of Good Hope	... Penrhyn Gobaith Da.	Princess Isle	... Ynys y Dywysogea.
Chief Mouth of Niger	... Prif enau yr afon Niger	Red Sea	... Môr Coch.
Constantinople	... Caer Cystenyn.	River Nile	... Yr Afon Nilus.
Desert of Bahiouda	... Anialwch Bahiouda.	Rome	... Rhufain.
Dividing Plateau between Central and Southern Africa—6,000—7,000 feet.	... Bwrdd-dir rhwng Canol a Deheu Affrica—o 6,000 i 7,000 troedfedd o uchder.	Ruins of Petra	... Adfeilion Petra.
Egypt	... Aipht.	Ruins of Thebes	... Adfeilion Thebes.
Equator	... Y Cyhydedd.	Spain	... Yspæn.
France	... Ffrainc.	St. Cyprian Bay	... Machwy St. Cyprian.
Galla Countries	... Tiriogaethau Galla.	Straits of Babelmandeb	... Culfor Babelmandeb.
Gold Coast	... Arfordir yr Aur.	Transvaal Republic	... Gweriniaeth Transvaal.
Goree Island & Fort	... Ynys a Chaerfa Goree.	Tropic of Cancer	... Trofan y Cranc.
Indian Ocean	... Y Cefnfor Indiaidd.	Tropic of Capricorn	... Trofan yr Afr.
		Turkey	... Twrci.
		White Nile	... Y Nilus Wen.
		Zanzibar (I. & Town)	... Ynys a Thref Zanzibar.

Yr ydym wedi traethu yn helaeth ar nodweddion anianyddol a'r darganfyddiadau diweddar a wnaed mewn cysylltiad âg Affrica, mewn erthyglau eraill yn y gwaith hwn; ni a gyfyngwn ein hunain gan hyny yma at yr adnabyddiaeth oedd gan yr hynafiaid a phreswylwyr y canol-oesoedd am y rhan hwn o'r byd.

Y mae yr enw *Affrica* yn ddiâu o darddiad brodorol, er mai y Rhufeiniaid a'i defnyddiodd gyntaf yn Ewrop, dybygid; y rhai a'i rhoddasant yn enw ar un o'u talaethau yn y chwarter hwn, yn yr hon yr oedd dinas Carthage. Enw priodol ar ran o'r cyfandir, gan hyny, oedd *Africa* unwaith; ond y mae er's llawer o flynyddoedd bellach yn enw ar y cyfandir i gyd. Y gwir enw a roddid arno gan yr ysgrifenywyr Groegaidd a Rhufeinaidd oedd *Libya*. Galwai Herodotus holl breswylwyr y rhanau gogleddol o'r cyfandir ar yr enw cyffredinol *Libyaid*, a phreswylwyr y rhanau deheuol o hono yn *Ethiopiaid*. Haerai Herodotus fod Affrica yn cael ei hamgylchynu gan ddwfr, oddi gerth y llain o'ur o dir a elwir yn bresennol yn Ydddir Suez; ac un rheswm dros ei gredinaeth oedd y chwedl, fod y Phoeniciaid wedi morio o'i chwmpas oll yn nyddiau Pharaoh Necho, brenin yr Aipht, rhwng y blynyddoedd 610 a 594 c.c. Nid ydyw yr adroddiad a roddir ganddo o'r fordaith hon ond prin a chymmysglyd. Er hyny, yr oedd dyfaliad yr hen ysgrifenydd, fod y môr yn amgylchu cyfandir mawr Affrica, ond y gydddir a enwyd, yn gywir; ac yn awr, ar ol tori Camlas Suez, gall llong forio o'i gwmpas yn hollol.

Y mae genym sicrwydd boddhaol am hen fordaith arall, a wnaed gan Hanno, un o lywodraethwyr neu frenhinoedd Carthage; yr hwn a hwyliodd o'r ddinas hono trwy Gulfor Gibraltar, er sefydlu trefedigaethau ar lenydd y Werydd. Cymmerodd gydag ef nifer mawr o longau, a 30,000 o ymsefydlwyr, y rhai a adawyd ganddo mewn amryw leoedd; ac yna moriodd tua'r deheu—

AFFRICA.

bernis iddo fyned y tu hwnt i Senegal. Ond nis gellir penderfynu pa mor bell yr hwyliodd gyda sicrwydd. Tybir i'r fordaith hon o eiddo Hanno gael ei gwneyd yn y flwyddyn 500 c.c. Antonwyd Polybius yr hanesydd i olrhain yr un arfordir gan Scipio Æmilianus; ond y mae yn amhobosibl dywedyd pa mor bell yr aeth efa.

Pan yr ymsefydlodd llawer o'r Groegiaid yn yr Aipht dan Ptolemy, mab Lagus, un o gadfridogion Alexander, daethant yn fwy adnabyddus o'r Môr Coch a'r Nilus nag oeddnt o'r blaen. Oddi wrth dafeni Ptolemy, y daearyddwr Groegaidd, ymddengys fod arfordir gorllewinol Affrica yn adnabyddus mor bell a hydred 11° yn ogleddol i'r cyhydedd. Ymfyniad cywrain yw, A oedd yr hynafiaid yn gwybod rhywbeth am y gwledydd deheuol i'r Anialwch Mawr, a'r gwledydd ar lenydd uchaf yr afon Niger? Sonia Herodotus am chwedd i adroddid gan bobl Cyrene—fod dynion ieu-ainge o'r Nasamoniaid, llwyth a drigai yn agos i Forgainge Sidra, wedi croesi yr anialwch mewn cyfeiriad gorllewinol, a dyfod at afon fawr, yr hon a redai tua chodiad haul; a bod yn yr afon grocodiliaid—a dynion duon yn byw ar ei glanau. Anhawdd ydyw rhoddi crediniaeth hollol i holl amgylchiadau yr hanes hwn; ac etto, y mae yn teilyngu sylw, yn gymmaint a bod fleithiau gwirioneddol y lleoedd hyn yn ateb i'r disgrifiad. Wrth gwrs, nis gellir penderfynu hyd sicrwydd gywirdeb nac anghywirdeb y darganfyddiad boreuol hwn. Gellir meddwl, pa fodd bynag, nad oedd cenedl mor alluog a'r Carthageniaid, a ddefnyddient gynnyfer o elephantiaid yn eu rhyfel-gyrochoedd, ac a ddygent yn mlaen fasaach mor helaeth, ddim yn hollol anhybys o'r gwledydd oedd i'r deheu o'r Anialwch Mawr. Tybir na bu yr elephant erioed yn breswlydd o ardaloedd yr Atlas; ond fel yr oedd yn cael ei gadw yno yn anifail dŵf gan y Carthageniaid, ac iddo gael ei ddwyn i Carthage o ganolbarth Affrica. Ac y mae y nwyddau masnachol sydd i'w cael yn awr yn y canolbarth yn nwyddau yr arferai y Carthageniaid fasnachu ynddynt; megys ifori, aur, &c.

Pan y cymerodd y Rhufeiniaid feddiant o Ogledd Affrica, galleid diagwyl y buasant hwy, yn ol eu harfer, yn eangu terfynau eu hymherodraeth tua'r deheu hefyd; ac y mae Pliny yn rhoi hanes manwl am Suetonius Paulinus yn croesi Mynyddoedd yr Atlas yn B.A. 41, ac yn myned am ryw gymmaint o bellder tua'r deheu. Dywed Ptolemy hefyd, i swyddog milwraidd Rhufeinaidd, o'r enw Maternus, fyned o gymmydogaeth Tripoli, a theithio am bedwar mis mewn cyfeiriad deheuol. Os ydyw hyn yn wirionedd, hwyrach i'r afon Niger ddyfod yn adnabyddus drwy hyn y'r Rhufeiniaid. Yr oedd Ynysoedd y Canary yn adnabyddus i Ptolemy, gan ei fod yn mesur yr holl bellderau dwyreiniol, neu yr hydredau o honynt. Ac yn gymmaint a bod morio gyda'r glenydd wedi eangu gwybodaeth am arfordir dwyreiniol Affrica, ac nad oedd neb wedi dyfod i derfyn y tir, yr oedd Ptolemy yn casglu fod ei rhanau deheuol yn ymuno â rhanau dwyreiniol Asia, ac felly yn ystyried nad oedd Cefnfor India ond môr canoldirol.

Crybwylla ysgrifenywyr Groeg a Rhufain eu bod yn adnabyddus o'r anifeiliaid Affricaidd canlynol—yr afang, y gwyfarch (*hippopotamus*), y giraff, yr elephant, y rhyncorn dengern, a'r estrys. Gwelwyd y creaduriaid hyn, gyda'r eithriad o'r rhyncorn, ar wahanol amserau yn Rhufain. Nid oes neb o'r hen ysgrifenywyr, ond Herodotus, yn crybwyll fod y camel i'w gael yn Affrica. Caeoglir oddi wrth hyn mai yr Arabiaid a ddaethant âg ef i'r cyfandir hwn.

Pan y meddiannwyd yr Aipht gan yr Arabiaid yn y seithfed ganrif, ac yr ymwasgarasant yn Affrica, daethant yn fuan yn gydnabyddus â'r ardaloedd deheuol o'r Sahara. Arferai y Moorïaidd hefyd, er's canrifoedd, ddafon minteoedd ar draws yr anialwch i Sudan—fel y gelwid y wlad i'r deheu o'r Sahara. Gan hyn, yr oeddnt hwy yn meddu rhyw wybodaeth am ardaloedd canolbarthol y cyfandir mawr hwnw yn mhell cyn i un Ewropiaid ymweled â hwynt. Nid ydyw adroddiadau ysgrifenywyr Arabiaidd wedi chwaneagu nemawr at yr hyn a geir gan ysgrifenywyr Groeg a Rhufain—a chaniatua fod y prawf yn ddigonol fod yr olaf yn meddu rhyw gydnabyddiaeth â'r ardaloedd sydd yn ddeheuol i'r Anialwch Mawr. Gyda'r eithriad o Leo Africanus, ac Ibn Batuta, nid ydyw yn ymddangos fod un o'r ysgrifenywyr Mahometanaidd yn gwybod dim yn bersonol am Sudan. Rhaid, gan hyn, eu bod wedi cael y wybodaeth gan farsiantdwy'r ddilynt y minteoedd. Ymwelodd yr olaf o'r teithwyr a enwir uchod â glenydd y Joliba yn y bedwaredd ganrif ar ddeg. Nis gellir ystyried Edrisi, yr hwn a ysgrifeni yn y ddeuddegfed ganrif, yn ddarganfyddwr—ond daearyddwr yn unig. Brodor ydoedd o Ceuta yn Affrica, ac ni wyddys iddo deithio ond ychydig yn y wlad hono. Bu Ibn Batuta yn erwydro am ddeng mlynedd ar hugain yn Asia ac Affrica. Croesodd y Sahara, gan gychwyn o Segelmea, ac ymwelodd â Sego a Timbuctoo. Croesodd Leo Africanus, yr hwn oedd yn Arab o Granada, yr anialwch yn yr unfed ganrif ar bymtheg. Ysgrifennodd Leo ei waith ar Affrica yn Rhufain, pan yr oedd Leo x. yn bab. Er fod disgrifiadau y daearyddwyr Arabiaidd yn fynych yn aneglur ac anfodhaol, etto y mae yn eglur eu bod yn meddu ar wybodaeth helaethach am Affrica na'r Groegiaid a'r Rhufeiniaid. Ac yn wir y mae eu hadroddiadau, weithian, wedi cael eu cadarnhau yn amlwg gan ymchwiliadau diweddar a wnaed yn yr oes hon. Er esampl, gallwn gyfeirio at yr hyn a ddywedir gan Ibn-el-Wardi am frodorion arfordir dwyreiniol Affrica; sef, eu bod yn gwerthu eu plant eu hunain i gaethiwed, ac yn llifio eu dannedd nes eu dwyn i bwynt blaenllym—a phethau hynod eraill a geir yn mysg pobl yr arfordir hwnw hyd heddyw. Y mae cywirdeb y naillduolion hyn am danynt yn cael ei gadarnhau gan deithwyr diweddar.

Yr unig gyfran o arfordir gorllewinol Affrica o'r hwn yr oedd morwyr Ewropaidd yn adnabyddus yn nechreu y bymthegfed ganrif oedd yr un rhwng Gibraltar a Phenryn Nun—ychydig dros chwe chaant o filldroedd. O'r pryd hwnw y dechreuodd y cyfnod darganfyddiadol, yr hwn sydd wedi gwneuthur holl arfordir Affrica yn mron yn adnabyddus. Gyda'r Portugeaidd y dechreuodd yr ysbryd archwiliadol hwn. Y tywysog Harri, mab Ioan I. o Portugal, ydoedd prif noddwr yr anturiaethwyr cyntaf a sehtant allan ar ymgyrchoedd ymchwiliadol gyda glanau Affrica; ac fe ddarfu i lwyddiant anturiaethau ymchwiliadol y Portugeaidd gynnhyrfu cenedloedd eraill hefyd i droi allan i gyflawni yr un gwaith.

AFFRICA.

ALGERIA.

Y drefedigaeth fwyaf a phwysicaf a berthyn i Ffrainc ydyw Algeria, ac yr oedd hi yn gwbl o dan reolaeth filwraidd hyd y flwyddyn 1871, pan sefydlwyd ynddi llywodraeth wladol. Ac yn awr, yn lle llywodraethwr milwraidd, y mae llywodraethwr cyffredinol gwladol yn gweinyddu y cyfreithiau yn y drefedigaeth. Llywodraethwr cyffredinol Algeria yn bresennol ydyw y cadfridog Auguste Chanzy, yr hwn a anwyd yn y flwyddyn 1822. Ymunodd a'r fyddin yn 1839, a gwasanaethodd yn Affrica hyd 1870; llywyddodd fyddin y Loire yn y rhyfel yn erbyn Germany, yn 1870 a 1871; pennodwyd ef yn llywodraethwr cyffredinol Algeria yn Mawrth 1873.

Nid oedd cyllid Algeria yn 1831, y flwyddyn gyntaf ar ol ei gorchfygiad gan Ffrainc, ond 10,000*p.* Mewn blynyddoedd diweddar, pa fodd bynag, yr oedd ar gyfartaledd yn 2,400,000*p.* Y mae traul y drefedigaeth wedi bod bob amser yn fwy na'i chyllid. Nid ydyw traul y fyddin, na thraul y gweithiau cyhoeddus, a symian mawrin eraill a dreulir gan y llywodraeth, yn cael eu cynnwys yn y draul; gan y darperir ar eu cyfer yn nghyllideb Ffrainc ei hun. Yn amcangyfrifon cyllidol Ffrainc am y fl. 1878, yr oedd treuliadau cartrefol Algeria yn cael eu rhoddi i lawr yn 1,028,714*p.*, a'r cyllid a ddeiliai o'r drefedigaeth yn 1,035,656*p.* Nifer y fyddin Ffrangig yn Algeria ydyw 60,000 o wŷr.

Nid ydyw teryfnau y wlad wedi eu nodi allan yn fanwl, gan fod rhai dosbarthiadau ar y cyffiniau yn cael eu hawlio gan lywodraeth Ffrainc, a chan y llwythau crwydrol a'u preswylant. Yn ol cyfrifon a gyhoeddwyd yn niwedd 1877, y mae arwynebedd y drefedigaeth yn mesur 198,960 o filldroedd ysgwâr, gyda phoblogaeth, a gadael allan y llwythau Arabaidd, o 2,867,626 o oneidiau. Nifer yr ymsefydlwyr Ffrangig yno yn 1877 oedd 127,321, a'r holl boblogaeth o ddisgyniad Ewropaidd 302,576. Yr oedd holl fasnach Algeria am y flwyddyn 1876 fel y canlyn:—Dadforion, 9,235,464*p.*; allforion, 7,152,464*p.* Y mae o ddeutu dwy ran o dair o holl fasnach y wlad yn cael ei dwyn yn mlaen gyda Ffrainc, a'r gweddill gydag Yspain, Twrci, a Phrydain Fawr, &c. Yn niwedd y flwyddyn 1877, yr oedd 340 o filldroedd o fyrrdd haiarn wedi eu hagor yn y drefedigaeth, ac o ddeutu 820 o filldroedd hefyd wedi eu cynllunio gan y llywodraeth, ac ar ganol eu gwneyd.

LIBERIA.

Ar gyllun cyfansoddiad yr Unol Daleithiau y mae un Liberia wedi ei seilio. Y mae y gallu gweinyddol yn cael ei arfer gan y llywydd a'r is-lywydd, a'r gallu deddfwriaethol gan y senedd a thŷ y cynrychiolwyr. Etholir y llywydd a'r is-lywydd am ddwy flynedd, aelodau tŷ y cynrychiolwyr am ddwy, ac aelodau y senedd am bedair. Tri ar ddeg o aelodau sydd yn y tŷ uchaf, ac wyth yn yr isaf—pob sir yn anfon dau o aelodau i'r senedd. Yn ol darpariaeth sydd yn y cyfansoddiad, fel y bydd y boblogaeth yn cynnyddu, bydd pob 10,000 o'r boblogaeth yn meddu hawl i ethol cynrychiolydd chwanaegol. Rhaid i'r llywydd a'r is-lywydd fod yn bymtheg ar hugain oed, ac yn meddu gwerth 120*p.* o aidd tirol. Llywydd presennol Liberia ydyw A. W.

Gardner, yr hwn a etholwyd Ionawr 7fed, 1878. Cynnorthwyr y llywydd yn ei ddyledswyddau gan bedwar gweinidog. Sefydlwyd gweriniaeth Liberia gan ddyngarwyr Americanaidd er dangos galluedd yr hiliogaeth Negroidd i'w llywodraethu eu hunain; ond rhaid addef nad ydyw wedi troi yn llywyddianus iawn hyd yma. Y mae llawer o gynnhwrf ac afreoleidd-dra wedi bod yno—yr hyn sydd yn atalfa effeithiol ar ffordd cynnydd a gwareiddiad.

Yn 1822 yr ymsefydlwyd yn Liberia; ac ar y 24ain o Awst, 1847, cyhoeddwyd hi yn dalaeth annibynol a rhydd, fel 'Gweriniaeth Liberia.' Cydnabyddwyd y wlad yn gyntaf gan Brydain, ac wedi hynny gan Ffrainc, Belgium, Prwsia, Brazil, Denmarc, a Portugal; ac yn 1861, gan yr Unol Daleithiau. Y mae gan y weriniaeth linell o 500 o filldroedd o diriogaeth yn rhedeg ar hyd glan y môr, ac yn ymestyn tua chan milldir ar gyfartaledd i mewn i'r tir, gyda thebygolrwydd y bydd i'r diriogaeth gael ei eangu mewn amser dyfodol. Cyfrifid fod y cyllid cyhoeddus yn y blynyddoedd 1875—77, ar gyfartaledd, yn 12,000*p.* yn flynyddol, a'r treuliadau yn 17,000*p.* Ceir y rhan fwyaf o'r cyllid oddi wrth dollau, ac a y rhan fwyaf o'r treuliau tuag at ddwyn yn mlaen achosion cyffredin y llywodraeth. Swm dyled wladol y weriniaeth ydyw 100,000*p.* Y mae yr holl boblogaeth yn rhifo 720,000—oll yn hiliogaeth Affricanaidd, o ba rai y mae tua 19,000 wedi dyfod o'r America, a'r gweddill yn frodorion y wlad. Nid oes gyfrifon yn cael eu cyhoeddi ynghylch maanach dramor y weriniaeth hon.

MOROCCO.

Penadur llywodraethol presennol y wlad yw Muley-Hassan, yr hwn a anwyd yn 1831: esgynodd i'r orsedd ar farwolaeth ei dad, Medi 17eg, 1873. Y ffurf o lywodraeth sydd yn ymherodraeth Morocco ydyw yr un unbenaethol. Y sultan ydyw ei phenaeith crefyddol, yn gystal a'i phenaeith gwladol; ac y mae efe yn hōni hawl ar fywyddau ac eiddo ei holl ddeiliaid. Fel llywodraethwr crefyddol, saif y sultan ar ei ben ei hun yn hollol. Nid oes deryn ar ei awurdod, fel sydd ar awurdod llywodraethwyr gwledydd Mahometaidd eraill. Nid oes gan y sultan weinidogion rheolaidd; ond y mae yn cario yn mlaen ei weinyddiadau trwy gyfrwng rhyw rai ffafredig fydd o amgylch ei berson. Rhoddir archiadau y sultan mewn grym yn ddibetrus; ac y mae efe yn cyfodi ei gyllid (yr hyn, fel y tybir, sydd tua 500,000*p.* yn flynyddol) trwy rym milwraidd 8,000 o wŷr arfog—5,000 o honynt yn gwneyd i fyny ei warchodlu ymherodrol ef ei hun. Y mae Morocco wedi ei rhanu i wyth ar hugain o dalaethau—rhai o honynt yn fawrion iawn, a'r lleill yn gyfyngedig i un dref yn mron. Rheolir pob talaeth gan lywodraethwr wedi ei benodi gan y sultan. Y mae ychydig o wahan-iaeth rhwng sultan Morocco a'i ddeiliaid, fel sect crefyddol, a dilynwyr Mahomet yn Twrci a Phersia, a gwledydd eraill; yn gymmiant a'u bod hwy yn mabwysiadu fel gwers-lyfr eu fydd esboniad ar y "*Coran*," o waith Sidi Beccari.

Nis gellir ond cael amcangyfrifon o arwynebedd Morocco, gan fod y cyffiniau deheuol, tuag anialwch Sahara, heb eu penderfynu, ac yn cael eu hawlio, weithiau gan y sultan, a phryd arall gan y llwythau crwydrol sydd yn y parthau hynny, nad ydynt yn cydnabod ei awurdod ef. Ond yn ol yr ymchwiliadau diweddar, mesura

arwynebedd tiriogaethau y sultan tua 219,000 o filldroedd ysgwâr, wrth gymmeryd i mewn y gyfran orchfygedig o'r Sahara. Y mae yr amcangyfrifon yn amrywio yn fawr ynghylch y boblogaeth. Myn rhai mai 2,500,000 ydyw y rhif—eraill a'u cyfrifant yn 8,000,000 o eneidiau. Ond a thwydd ei bod yn gyffelyb i'r wlad gymmydogaethol, Algeria, o ran ei phoblogiad, gellid meddwl i byddem yn lled agos i'r gwir wrth ystyried fod ei thrigolion yn rhifo tua 2,750,000. Y mae mwy na dwy ran o dair o'r bobl yn Fooriaid; a'r gweddill yn Arabiaid crwydrol, yn Iuddewon, ac yn Negroaid. Tyhir fod yno o ddeutu 340,000 o Iuddewon. Nid ydyw nifer y Cristionogion sydd yno i gyd yn fwy na 500. Y mae rhan fawr o barthau mewnol Morocco yn gwbl anghysbys i Ewropiaid. Bychan, mewn cymmhar-iaeth yw masnach dramor y wlad, ac nid ydyw wedi cynyddu yn y blyneddoddi diweddar. Holl werth y dadforion yno, yn y fl. 1877, oedd 1,082,662*p.*, a'r allforion oddi yno yn 1,214,882*p.* A Phrydain Fawr, Yspain, a Ffrainc, y gwneir y gyfran helaethaf o'i masnach; ac y mae y nwyddau y masnechir ynddyn yn myned gan mwyaf drwy borthladd Tangier. Y prif nwyddau a ddygwyd oddi yno i Brydain yn y flwyddyn 1877 oedd ffa, indrawn, a gwlan. A'r nwydd y dadforiwyd mwyaf o hono o Brydain i Morocco oedd cotwm wedi ei weithio.

NATAL.

Yr oedd trefedigaeth Natal ar un adeg yn ffurfio rhan o'r ymsefyddiad yn Penrhyn Gobaith Da. Yn y flwyddyn 1856 y neillduwyd hi yn drefedigaeth wrthi ei hun, yn ddarostyngedig i goron Prydain; ac yn 1856 y rhoddwyd iddi ei breinlen. Ymarferir y gallu gweinyddol yno gan gynghor o brif swyddogion y drefedigaeth; a gwneir y cynghor deddfwriaethol i fyny o dri ar ddeg o aelodau. Llywodraethwr presennol Natal ydyw Syr H. E. Bulwer; ac y mae efe yn derbyn tâl blyneddol o 2,500*p.* Yr oedd derbyniadau cyllid cyhoeddus y drefedigaeth am y flwyddyn 1877 yn 472,473*p.*, a'r treulian yn yr un tymmor yn 283,825*p.* Prif ffynnonell y cyllid ydyw tollau a threthi; a'r hyn sydd yn galw mwyaf am y treulian ydyw cadwraeth yr heddeidwaid, a gweinyddiad y cyfreithiau. Ychydig o drefedigaethau Prydain sydd wedi eu sefydlu heb bwysu ar drysorfa y deyrnas hon: ond y mae Natal yn enghraifft o drefedigaeth felly. Cafodd fenthyg 10,000*p.* yn ei dyddian boreuol, ond y mae wedi eu talu yn ol er's amser. Telir y costau milwraidd yno fodd bynag gan Brydain Fawr. Dyled gyhoeddus y drefedigaeth yn niwedd 1875 oedd 331,600*p.*

O ddeutu 18,750 o filldroedd ysgwâr ydyw arwynebedd y drefedigaeth, a chyfrifir nifer y boblogaeth yn 315,250. Nid oes ond ychydig o ymfudo wedi bod yno mewn blyneddoddi diweddar. Holl werth y dadforion yno yn y fl. 1876 oedd 1,022,890*p.*, a'r allforion oddi yno yn 820,235*p.* Gyda Phrydain Fawr yn mron yn hollol y mae masnach dramor Natal. Y prif nwydd a allforir oddi yno ydyw gwlan defaid; ac yn nesaf ato, crwyn a sugr. Amaethir cotwm yno yn bresennol; ond ychydig sydd wedi ei ddanton oddi yno yn y blyneddoddi diweddar. Er nad oes yn awr ffyrdd haiarn yn y drefedigaeth, y maent yn bwriadu gwneyd amryw.

PENRHYN GOBAITH DA.

Trefedigaeth Brydeinig ydyw y Penrhyn, ac

y mae ei ffurf bresennol o lywodraeth wedi ei sefydlu mewn cynghor yn 1853; ond gwnaed amryw gyfnewidiadau ynddo ar ol hyny. Y mae y gallu deddfwriaethol mewn cynghor cynnwysedig o 21 o aelodau—10 o honynt i gael eu hethol am ddeg mlynedd, ac 11 am bum mlynedd. Y mae y prif ynad yn rhinwedd ei swydd yn llywydd. Tŷ y cynnrychiolwyr, cynnwysedig o 66ain o aelodau, wedi eu hethol am bum mlynedd, a gynnrychiola y trefydd a'r dosbarthiadau gwledig. Fel cymmhwysder i fod yn aelod o'r cynghor, rhaid bod yn feddiannol ar eiddo ansymmudol i'r gwerth o 2,000*p.*, neu o eiddo symmudol gwerth 4,000*p.* Etholir aelodau y ddau dŷ gan yr un etholwyr; sef, rhai yn meddu ar eiddo neu yn derbyn cyflog o 25*p.* i 50*p.* yn y flwyddyn. Mewn cynghor yn cynnwys y llywodraethwr, a swyddogion a bennodir gan y goron, y mae y gallu gweinyddol. Llywodraethwr presennol y drefedigaeth ydyw Syr Bartle Frere, yr hwn a bennodwyd i'w swydd yn Rhagfyr, 1876. Derbynia cyflog o 5,000*p.* yn flynyddol; ac yn chwaneig at hyny, y mae efe yn derbyn 1,000*p.* fel 'uchel ddirprwywr ei mawrhydi.'

Oddi wrth dollau a godir ar nwyddau, yn benaf, y mae y cyllid yn deilliau. Y mae yno ddosbarthiadau mawr o'r wlad yn parhau heb eu hamaethu; er hyny, yohydig a dderbynir oddi wrth werthiant tiroedd cyhoeddus. Derbyniadau cyllid yn 1877 oedd 2,631,602*p.*, a'r treulianau yn yr un flwyddyn oeddynt 3,428,392*p.* Dylid dywedyd fod llawer o arian yn cael eu gwario ar weithiau cyhoeddus. Dyled wladol y drefedigaeth, Rhagfyr 31ain, 1877, oedd 5,028,959*p.*

Gan yr Isellmyniaid y sefydlwyd trefedigaeth y Penrhyn, yn 1652. Bechan ydoedd ar y cyntaf, ond yr oedd ei therfynau wedi eu ehangu cyn i Brydain gymmeryd meddiant o honi yn 1796. Yn ol Cyttundeb Amiens, 1803, rhoddwyd hi yn ol i'r Iseldiroedd; ond meddiannwyd hi drachefn gan filwyr Prydeinig yn 1806. Y mae ei therfynau wedi eu helaethu drwy chwaneig ati o'r gwledydd cylchynol. Chwaneigwyd Caffraria Brydeinig ati yn 1866; Basutoland, yn 1868; Fingoland a Nomansland, yn 1875; a'r Transvaal, yn 1877.

Y mae y Transvaal o ddeutu yr un faint a'r Deyrnas Gyfunol. Cynnwysa diroedd ffurthyllawn, a hinsawdd sydd ar y cyfan yn iachus. Ond ymddengys fod cryn anffodogrwydd yn cael ei amlygu yn yr awr gan y preswylwyr Boer-aidd, sef disgynyddion yr hen drefedigwyr Isellmyniaid; ac o bossibl, na bu ei huniad hi â thiriogaethau y Penrhyn, i raddau mwy neu lai, yn un o achlysuron y rhyfel anhapus sydd yn ffynnu ar yr adeg bresennol (Ebrill, 1879) yn Zululand—y diriogaeth sydd am yr afon Tugela a'r meddiannau Prydeinig—rhwyng Cetewayo, penaeth y Zuluaid, a galluoedd y wlad hon. Y mae Zululand yn wlad eang—yn gorwedd i'r gogledd o Natal, ac yn cael ei gwahanu oddi wrth yr olaf gan y Tugela. Yno y mae prif gartrefe y Zuluaid. Y llwyth hwn a ystyrir y blaenaf a'r penaf o'r llwythau Caffrariaidd. Y mae yn eu plith y dynion harddaf a chryfaf a geir o'r hiliogaeth hono, ac y maent hefyd yn rhyfelwyr glewion. Cyfrifir fod trefedigaeth y Penrhyn, a'r talaethau cylchynol, yn cynnwys 347,855 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd, a bod y boblogaeth, yn 1877, yn rhifo 1,420,162 o eneidiau. Gwerth yr holl ddadforion i'r drefedigaeth a'r talaethau eraill yn y fl. 1877 oedd 5,158,348*p.*, a'r holl allforion, 3,634,073*p.* Gyda'r Deyrnas

Gyfunol yn benaf y dygir yn mlaen fasnach y Penrhyn. Gwlan ydyw y nwydd ag y mae mwyaf o lawer o hono yn cael ei allforio i'r wlad hon; wedi hyny plyf, yn enwedig plyf yr estry, mŵn copr, a chrwyn defaid. Yn ol amcangyfrifon a wnaethpwyd, yr oedd yn y drefedigaeth, yn niwedd 1875, 692,514 o wartheg, a 9,836,065 o ddefaid. Y mae y ffermydd lle y megir llawer o ddefaid arnynt yn fawrion iawn—yn aml, yn cynnwys o 3,000 hyd 15,000 o erwan o dir, a rhai fwy na hyny. Yn niwedd Mehefin, 1878, o ddeutu 526 o filldroedd o ffyrdd haiarn oedd wedi eu hagar yno, a 450 yn cael eu gwneyd.

TUNIS.

Y mae y teulu sydd yn teyrnasu yn Tunis wedi bod yn llywodraethu yno er y flwyddyn 1691. Disgynyddion ydynt o Ben Ali Tourki, brodor o ynys Creta, yr hwn a orchfygodd y wlad; ond talai deyrnged i ymherawdwr Twrci. Bey presennol Tunis ydyw Sidi Mohamed-el-Sadok. Ganwyd ef Hydref 3ydd, 1813; dilynodd ei frawd i'r orsedd Medi 23ain, 1859. Telid teyrnged i Twrci yn mron bob amser, hyd nes yr ymaffodd y Bey presennol yn yr awenau. Llwyddodd Sidi i gael rhaith ymherodrol gan y sultan, Hydref 26ain, 1871, yn ei ryddhau o'i rwymedigaeth i dalu y deyrnged; a thrwy hyny yn rhinweddol meddiannodd ei annibyniaeth.

Unbenathol yn hollol oedd llywodraeth Tunis hyd amser teyrnasiad y penadur presennol; yr hwn, mor fuan ag yr esgynodd i'r orsedd, a gyhoeddodd orchymyn ar fod i lysoedd cyfiawnder gael eu sefydlu, a sicrwydd ei gyhoeddi am ddiogelwch rhyddid gwladol a chrefyddol y deiliaid. Ymddiriedwyd gweinyddiad achosion cyffredinol y wladwriaeth, o dan y Bey, i gynghor, cynnwysedig o chwech o aelodau. Heb law hyny, sefydlwyd corph ymgynghoriadol, yn cael ei wneuthur i fyny o drafnoddwy'r tramor, amryw o swyddogion y llywodraeth, ac aelodau o gyngor rhestrig y brif ddinas.

Holl gyllid y llywodraeth am y flwyddyn gyllidol a derynais Mehefin 30ain, 1875, oedd 273,292*p.*, a'r holl dreulïadau 251,864*p.* Tollau a threthi yw ffynnonell ffirwythlonaf y cyllid, a rheolaeth a llôg y ddyled wladol sydd yn achosi mwyaf o draul. Y mae y ddyled wladol yn 5,000,000*p.*, a thelir pum punt y cant o lóg ar y cyfan. Dosberthir byddin Tunis i ddwy ran; sef yr un reolaidd, a'r un afreolaidd—y flaenaf yn gynnwysedig o 4,600 o wŷr, a'r olaf o 11,500 o wŷr; tuag un rhan o bedair o honynt yn feirch-filwyr. Cynnwysa ynghylch 42,000 o filldroedd ysgwâr o diriogaeth, yn cynnwys cyfran o'r Sahara sydd ar du y dwyrain i Beled Djerid. Nid oes genym ond amcangyfrif o'r boblogaeth. Mynegir fod yr holl boblogaeth yn 1877 yn rhifo 2,100,000; yn cynnwys 2,028,000 o Fahometiaid, 45,000 o Iuddewon, 25,100 o Babyddion, 400 o Gatholiciaid Groegaidd, a 100 o Brötestaniaid. Ond yn ol adroddiadau eraill, nid ydyw y boblogaeth ar ei heithaf dros 1,500,000. Yn ol pob cyfrif a ellir gael, y mae y boblogaeth, yr hon a rifai 17,000,000 yn y ddegfed ganrif, a 5,000,000 yn nghanol y ddeunawfed ganrif, yn lleihau yn raddol yn barhaus. Y mae holl fasnach dramor y wlad, ar gyfartaledd, yn werth tua 2,400,000*p.* yn flynyddol; sef, o ddeutu 1,100,000*p.* o ddadforion, a 1,300,000*p.* o allforion. Y prif bethau a allforir ydynt gwenith, olew, palmwydd, a haidd. Ag Italy, Ffrainc, a Phrydain y gwneir mwyaf o fasnach.

Yr oedd yn Tunis dair o linellau byrion o ffyrdd haiarn yn Mehefin, 1878, ond nid oedd y cyfan yn mesur ond 35ain o filldroedd o hyd.

YR AIPHT.

Llywodraethwr neu *Khedive* presennol y wlad ydyw Ismail I. Ganwyd ef Rhag. 31ain, 1830. Mab ydyw i Ibrahim, ail llywodraethwr yr Aipht o deyrnach Mehemet Ali. Esgynodd i awdurdod yn olynedd i'w ewythr Said, mab Mehemet Ali, Ionawr 18fed, 1863. Efe ydyw y pumed llywodraethwr o deyrnach Mehemet Ali; yr hwn a bennodwyd yn llywodraethwr yr Aipht yn 1806, ac a wnaeth ei hun yn feistr ar y wlad trwy rym arfau yn 1811.

Y mae gweinyddiad yr achosion gwladol mewn enw yn nwyllaw pedwar o swyddogion milwrol, a phedwar o rai gwladol. Ond yn wirioneddol, y mae y cyfan yn nwyllaw y Khedive—gallu yr hwn nid yw yn ddarostyngedig i unrhyw derynau. Cydsyniodd y Khedive, fodd bynag, yn Medi, 1878, yn ngwynsb cyfyngderau arianol y wlad, i bennodi gweinyddiaeth, ar gynllun Ewropaidd, yn cynnwys tri o aelodau:—pryd yr ymrwymodd i roddi i'fyn gyfran o'i awdurdod unbenathol, ond gyda hawl i'w adfeddiannu ar unrhyw adeg y gwelai yn dda. Yn ol adroddiad Mr. Cave, yr hwn a ddanfonwyd gan y llywodraeth Brydeinig yn 1875 i gynnorthwyo y Khedive i ddiwygio cyllid y wlad, yr oedd cyllid yr Aipht am y fl. 1875 yn 10,689,070*p.*; ond nid oedd hyn yn ddigonol ar gyfer y treulïau arferol, a llôg y ddyled wladol. Swm dyled wladol yr Aipht yn 1877 oedd 87,099,250*p.* Y mae ymdrech mawr wedi ei wneyd yn ddiweddar i gael y wlad allan o'i hanhawsderau arianol; ac i'r dyben hwnw, cafodd Mr. Rivers Wilson ei bennodi yn weinidog y cyllid. Ond ar y 7fed o Ebrill, 1879, dinyatriodd y Khedive yr holl drefniadau hyn, ac y mae wedi cymmeryd yr holl awdurdod yn ol i'w ddwyllaw ei hun.

Codir y fyddin trwy restriad gorfodol; ac y mae yn fwy ac yn llai o nifer, yn ol fel y mae y gwasanaeth milwraidd yn galw. Yn niwedd y rhyfel rhwng Twrci a Rwsia, yn yr hwn y cymmerodd yr Aipht ran, lleihawyd y fyddin i 15,000 o wŷr. Yr oedd y llynges yn Mehefin, 1877, yn cynnwys saith o agerlongau.

Mae y tiriogaethau sydd dan reolaeth penadur yr Aipht, a chynnwys y Nilus Uchaf a Chanol-barth Affrica, a orchfygwyd yn 1874—75, yn ol yr amcangyfrifon a wnaed, yn cynnwys 1,406,250 o filldroedd ysgwâr; ac y mae y boblogaeth yn 16,952,000—o'r rhai hyny y mae un rhan o dair yn yr Aipht briodol. Dosrenir yr Aipht briodol i dri o ddosharthiadau; sef yr Aipht Isaf, yr Aipht Ganol, a'r Aipht Uchaf:—enwau a roddir arni oddi wrth rediad yr afon Nilus, ar yr hon y mae y wlad yn dibynnu i raddau dirfawr am ei chynnyrch a'i ffirwythlondeb. Yn ol cofristad 1872, preswyliaid yn yr Aipht briodol 17,696 o dramorwyr; sef 34,000 o Roegiaid, 79,000 o Ffrangcod, 13,906 o Italiaid, 6,300 o Awstriaid, 6,000 o Saeson, 1,100 o Germaniaid, a 1,360 yn frodorion o wledydd eraill.

Y mae masnach yr Aipht yn helaeth iawn, ond yn cynnwys llawer o nwyddau trosglwyddedig. Holl werth y dadforion yno yn 1877 oedd 4,506,000*p.* Yr oedd yr allforion yn cyrhaedd 15,500,000*p.* O'r holl fasnach dramor, y mae 70ain y cant yn cael ei ddwyn yn mlaen gyda Phrydain, a'r gweddill gyda Ffrainc, Awstria, Italy, a Rwsia. Yr oedd yr allforion o'r Aipht

i'r deyrnas hon yn y flwyddyn 1877 yn werth 11,101,785*p.*, a'r dadfodion o gynnyrchion Prydeinig yno yn werth 2,273,311*p.* Y mae 'cyfran helaeth o allforion yr Aiphth yn cael eu gwneyd i fyny, mewn rhan, o gotwm heb ei weithio, ac mewn rhan o nwyddau o India, a rhanau eraill o Asia, a drosglwyddir trwy yr Aiphth; ond y mae y nwyddau a drosglwyddir yn y modd hwn wedi lleihau yn fawr yn y blynyddoedd diweddfaf, ar ol agor Camlas Suez. Diammhen fod masnach y byd wedi ei rwyddhau yn fawr drwy wneuthuriad Camlas Suez, yr hwn sydd yn cyssylltu Môr y Canoldir â'r Môr Coch; yr hwn a agorwyd Tachwedd 17eg, 1869. Nifer y llestri a aethant drwy y camlas yn 1877 oedd 1,651—a'r rhai hyn yn cario 2,251,556 o dynelli. Yr oedd mwy na thair rhan o bedair o'r llongau a aethant drwy y camlas yn yr wyth mlynedd a derfynasant gydag 1877 yn perthyn i Brydain Fawr. Yr oedd derbyniadau y cwmni oddi wrth dollau ar y llongau a aethant drwyddo yn 1877 yn unig yn 1,230,974*p.* Tua 1,102 o filldroedd o ffyrdd haiarn oedd wedi eu hagar yno ar y laf o Ionawr, 1878, a 500 eraill yn cael eu gwneyd yr un amser.

CANOLBARTH AFFRICA.

Nid ydyw y wybodaeth am gyfandir mawr Affrica, yn enwedig y canolbarth, sydd wedi ei throsglwyddo i lawr gan yr hynafiaid, ond prin. Mewn gwirionedd, y mae y canolbarth wedi bod yn anhysbys, mewn rhan fawr, i wledydd gwar-eiddiedig y byd drwy yr oesoedd. Y mae y dosbarth hwn o'r byd wedi cyffroi llawer o gywreingarwch bob amser. Dywed yr hanesydd Herodotus fod Necho, brenin yr Aiphth, wedi danfon allan hynt archwiliadol, dan lywyddiaeth morwyr Phoniciaidd, i'r dyben o fordwyo o gwmpas Affrica; a'u bod, ar eu dychweliad, yn tystio iddynt gyflawn y gorchwyl. Ychydig o'r ysgrifenydd hynafol a roddent grediniaeth i'r dystiolaeth hon: ond y mae rhai daearyddwyr diweddar yn tybied i hynny gymmeryd lle. Pa fodd bynag, y mae un peth yn sicr—os bu i'r fath hynt erioed fordwyo o amgylch y cyfandir Affricanaidd, y mae yr olion neu yr effeithian yn mron wedi eu llwyr gollu. Ni ddarfu i'r Aiphthiaid, o dan y Ptolemaïad, wneyd nemawr o ymchwiliadau daearyddol; ond aeth y Rhufeiniaid yn mlaen mor bell ag Abyssinia, ac ardaloedd y Nilus Uchaf. Nis gwyddom ddim am yr hyn a wnaeth y Carthageniaid mewn darganfyddiadau yn mharthau mewnol Affrica. Haerir gan rai i'w marsiantwyr gyrhaedd glanau y Niger; ond nid ydynt wedi gadael dim olion i gadarnhau y dybiaeth hon. I'r Arabiaid yr ydym yn ddyledus am yr hysbysarwydd cyntaf am y dosbarth mewnol o Affrica ogleddol; y rhai, gyda'u camelod, a lwyddasant i groesi yr Anialwch Mawr i ganol y cyfandir, ac ar hyd y ddau arfordir mor bell a Senegal a'r Gambia ar du y gorllewin, a Sofala ar du y dwyrain; a sefydlasant drefedigaethau yn Sofala, Mombas, Melinda, ac amryw leodd eraill. Ond y Portugeaid, yn y bymthegfed ganrif, oedd y rhai cyntaf i roddi unrhyw amlinelliad tebyg i fod yn gywir am y ddau arfordir, ac i gwblhau y fordwyaeth o amgylch y rhan hwn o'r byd.

Parodd yr ansicrwydd a'r dyryswech ag oedd mewn cyssylltied a daearyddiaeth canolbarth Affrica i ychydig ddysgedigion a gwyddonwyr ffurfiô cymdeithas gyda'r amcan o archwilio ei pharthau mewnol. Ffurfiwyd hi yn Llundain

yn 1788; ac o dan ei nawdd, gwnaed chwaneidiadau pwysig at ddaearyddiaeth canolbarth y cyfandir hwn gan Houghton, Mungo Park, Hornemann, a Burckhardt. Ymdoddi a wnaeth y gymdeithas hon o'r diwedd yn y Gymdeithas Ddaearyddol Frenhinol yn 1831. Y mae llawer mwy wedi ei wneyd yn ystod y can mlynedd diweddfaf i'n gwneyd yn hysbys yn naearyddiaeth Affrica, nag a wnaed yn ystod yr holl ganrifoedd blaenorol er amser y Ptolemaïad. Ond gyda Mungo Park, a siarad yn fanwl, y dechreuodd y cyfnod pwysig i wneuthur ymchwiliadau yn nghanolbarth Affrica. Aeth Mungo Park o'r afon Gambia sydd ar yr arfordir gorllewinol, i'r Niger neu yr Ioliba, ac olrhennodd yr afon hono mor bell a thref Silla, ynghyd â'r gwledydd oedd rhyngddynt; ac wedi penderfynu cyffiniau deheuol Anialwch Sahara, efe a dychwelodd yn 1797. Gwnaeth y teithiwr anturiaethus hwn ail daith yn yr un ardaloedd, i'r dyben o fyned i lawr yr afon Iobila nes cyrhaedd ei genau. Ni chwaneogodd y daith nemawr at y darganfyddiadau a wnaed o'r blaen, ond costiodd i'r teithiwr ei fywyd. Ar ol cyrhaedd i Boussa, lladdwyd ef gan y brodorion. Yn 1799, aeth Hornemann o Cairo i Murzuk, ac anfonodd hanes gwerthfawr oddi yno yn mhertynas i'r gwledydd oedd ar y tu deheuol—yn enwedig Bornu. Yna efe a aeth mlaen yn yr un cyfeiriad; ond tybir iddo, naill ai marw, neu gael ei ladd yn fuan, gan na chyrhaeddodd un gair pellach o'i hanes i Ewrop. Anfonwyd hynt ymchwiliadol allan gan y llywodraeth Brydeinig yn 1816, dan lywyddiaeth y Cadben Tuckey, i archwilio yr afon Congo; yr hon, fel y tybid ar y pryd, oedd yr un a'r Ioliba. Anturiaeth anffodus y trodd hon allan; ac nid oedd y wybodaeth ddaearyddol a gasglwyd drwyddi ond bechan, gan nad aethpwyd i lawr yr afon ond tua 280 o filldroedd. Yn 1819, aeth Lyon a Ritchie o Tripoli i Murzuk, ac ychydig y tu hwnt i'r lle diweddfaf. Yn 1822, aeth Denham, Clapperton, ac Oudney, yn mlaen yn yr un cyfeiriad, o Tripoli ar draws yr Anialwch Mawr, a chyrhaeddasant Llyn Tsad ar y 4ydd o Chwefror, 1823. Archwiliwyd y wlad oddi amgylch mor bell a Sakatu yn y gorllewin, a Mandara yn y deheu. Taith lwyddiannus iawn a phwysig oedd hon i'r rhanau mewnol o Affrica. Bu farw Oudney yn Bornu; ond ymgymerodd Clapperton âg ail daith o ororau Guinea. Croeodd y Kawara, a chyrhaeddodd Sakatu; ac yn y lle hwnw bu yntau hefyd farw. Dychwelodd ei was, Richard Lander, i Brydain, ar ol chwilio ychydig yr ardal oedd cyfagos. Llwyddodd yr Uchgaiben Laing i gyrhaedd Timbuktu o Tripoli tua'r oedeg hon; ond llofruddiwyd ef yn yr anialwch pan yn dychwelyd yn ol. Yn 1827 a 1828, aeth Caille o Rio Munez, ar y goror gorllewinol, a chyrhaeddodd i Timbuktu—o ba le y dychwelodd drwy yr Anialwch Mawr i Marocco. Yr oedd y lle y terfynai yr Ioliba, neu y Niger, yn ddirgelwch hyd y flwyddyn 1830, pan y cafwyd hyn allan gan Lander a'i frawd, y rhai a'i dilynasant hi i lawr hyd at ei genau. Aethant hwy eu dau allan eilwaith yn 1832, gyda'r amcan o fyned i fyny yr un afon hyd Timbuktu. Ond ni chyrhaeddasant ond i Rabba, ac anffodus a fu canlyniadau yr anturiaeth hon.

Troi yn afwyddiannus hefyd a wnaeth yr hynt i'r Niger yr ymgymerwyd â hi gan y Cadben Trotter a'i gymdeithion, dan nawdd llywodraeth y wlad hon yn 1841. Bu yn hynod ddinystriol i fywydau. Gwnaeth Mr. Duncan, un o'r rhai a

fuasai gyda'r anturiaeth i'r Niger dan Trotter, beth chwangiad at ein gwlybodaeth ddaearyddol trwy ei daith i Adafodia, yn 1845 ac 1846. Ond cyfarfu y teithiwr anturiaethus hwn â marwol-aeth anamserol, mewn ail ymgais a wnaed ganddo i gyrrhaedd Timbuktu.

Yr oedd y teithiau uchod yn gyfyngedig yn benaf i'r rhanau gogleddol a gorllewinol o'r cyfandir Affricanaidd. Ond y mae nifer y teithi-wyr fuont yn olrhain y gwledydd y rhed y Nilus drwyddynt, ag y mae eu hinsawdd yn llawer iaohach na'r eiddo Affrica orllewinol, yn llawer lliosocach o ran nifer; ac ychydig o honynt a fuont feirw, o'u cymmharu â'r rhai a gollasant eu bywydau yn Affrica orllewinol. Yn mysg y teithi-wyr enwocaf yn Affrica ddwyreiniol, gellir enwi Bruce, Brown, Burckhardt, Cailliant, Ruppell, Russeger, Beke, a'r hyn Aiphtaid i fyny y Nilus. Er i'r drefedigaeth Isellmynaidd yn neheubarth Affrica gael ei sylfaenu mor foreu a 1650, ni chafwyd ond ychydig iawn o wybodaeth am ranau mewnol y cyfandir yn y deheu hyd ddiwedd y ddeunawfed ganrif, pan yr ymgymmerodd y teithi-wyr canlynol, y naill ar ol y llall, âg archwilio y dosbarth mawr hwn o'r wlad:—Vaillant, Barrow, Trotter, Somerville, Lichenstein, Burchell, Campbell, Thomson, Smith, Alexander, a Harris. Sefydwyd gorsaf genhadol gan Gymdeithas Genhadol yr Eglwys yn Mombasa, yn o ddeutu 4 gradd lledred deheuol, ar arfordir dwyreiniol Affrica, lle yr ymsefydlodd y cenhadon selog Krapf a Rebmann. Bu y ddau genhadwr hyn yn ddiwyd iawn yn olrhain ac yn archwilio y wlad. Wedi myned rai cannoedd o filldroedd i fyny i'r wlad, cawsant fod yno fynyddoedd uchel, yn cael eu gorchuddio âg eira parhaus; yr hyn sydd yn rhyfedd wrth ystyried fod eu sefyllfa mor agos i'r cyhydedd. Yn neheubarth Affrica, y mae y cenhadon Cristionogol wedi bod yn arbenig yn rhagarloeswyr i ddarganfyddiadau daearyddol. Y penaf yn ddiarnheulol o honyt oll oedd Dr. Livingstone—cenhadwr perthynol i Gymdeithas Genhadol Llundain, ac un a ddaeth wedi hyny yn un o deithi-wyr a darganfyddwyd enwocaf Affrica, a'r byd. Daifonwyd Dr. Livingstone ar y cyntaf i lafurio yn ngorsaf genhadol Kuruman; ac yn y fan hono y dechreuodd yr ysbryd ymchwiliadol anturiaethus oedd mor nodedig ynddo ymddad-blygu. Yn 1845, efe a sefydlodd genhadaeth yn Chonuanne; ac a aeth oddi yno i Kolobeng, ar gyffiniau Diffeithwch Kalahari, Sahara deheubarth Affrica; ac yno diwylliodd gardd-lysiâu, a thyddyn, heb law gweinyddu ar angenrheidiau ysbrydol y boblogaeth Bechuanaidd oedd yn amgylchynu Kolobeng. Hon ydoedd yr orsaf bellaf yn y cyfeiriad hwn o'r holl orsafoedd cenhadol. Yma y clywodd efe fod llyn mawr y tu hwnt i analwch y Kalabari, nad oedd un dyn gwyn wedi gweld ei lenydd; ac o blegid ei fod yn awyddus am sefydlu gorsaf genhadol i gyhoeddi yr efengyl yno, penderfynodd droi allan i chwilio am dano. Yna, ar Mehefin Iaf, 1849, cyohwynodd Dr. Livingstone, a'r Meistri Oswald a Murray, ar draws yr analwch tuag yno. Wedi teithio yn mlaen am 300 o filldroedd, daethant at lan afon fawr a elwir y Zouga, yr hon a red allan o'r llyn. Hwy a ddilynasant ei chwrs am 300 o filldroedd eraill tuag i fyny, pan y cyrrhaeddasant ben dwyreiniol y llyn y clywsant am dano, a elwir Llyn Ngami; yr hwn sydd yn 2,825 o droedfeddi yn uwch nag arwynebedd y môr. Darfu i ryw farsiaidwyr Saesneg a fuont

yn y gymmydogaeth ar ol hynylwyddo i gerdded o'i gwmpas, a chwasant ei fod tua thrigain milldir o hyd, ac ynghylch pedair ar ddeg o led. Yn 1851, aeth Livingstone ac Oswald ar daith arall tua'r gogledd, ond mewn cyfeiriad mwy dwyreiniol. Pan gyrrhaeddasant i ledred 17.25 deheuol, darganfyddasant y Chobé a'r Sesheké.—afonydd dyfnion a llawn o ddyfroedd yn wastadol, y rhai y tybid eu bod yn lifo i'r Zambezi. Cafwyd allan fod y Zouga yn cael ei llyngu i fyny yn y tywod, a'r creigiau, a'r pyllau halen; ond yr oedd yr afonydd eraill a onwr yn lifo drwy wlad wastad a thra frwythlawn.

Olrheiniodd y Cadben Vardon y parthau hyny sydd i'r gogledd-ddwyrain o Kolobeng, gan fyned i fyny gyda'r afon Limpopo i grym beidder. Yn 1851, gwnaeth Gassiot daith ddyddorol o borth-ladd Natal i'r gogledd-orllewin drwy y mynyddoedd, gan gadw gyda'u godrau gorllewinol; a chyrrhaeddodd yn y diwedd i Limpopo. Yn ystod yr un flwyddyn, archwiliodd Mr. Galton ran o ddeheubarth Affrica, o Fachwy Walfisch, ar yr arfordir gorllewinol, mor bellled a'r lle y trigai y Damara a'r Ovampo. Er na ddarganfyddwyd llawer o bethau dyddorol yn nodweddion yr ardaloedd hyn, archwiliwyd yn gywir eu sefyllfa; ac yn yr ystyr hwn yr oedd y daith yn un bwysig. Ond addawai y genhadaeth a gynlluniwyd gan Mr. James Richardson, i fyned at Lyn Tsad, fod y bwysicaf o bob un a aeth allan hyd hyny i ganolbarth Affrica. Gadawodd y boneddwr hwnw Brydian yn 1849, mewn trefn i wneyd cyttundebau masnachol gyda phenaeithiaid gogleddbarth Affrica, mor bell a Llyn Tsad—drwy yr hyn y gellid helaethu masnach gyfreithlawn y gwledydd hyny, a diddymu caethwasiaeth. Aeth y doctoriaid Barth ac Overweg allan gydag ef, er gwneyd sylwadau gwyddonol ar y daith. Cyrhaeddodd y tri i Tripoli yn mis Mawrth, 1850. Yn ystod y flwyddyn gyntaf, croesodd y teithi-wyr y Sahara yn llwyddiannus; a thrwy gymmeryd cwrs cwmpasog i wneyd hyny mewn cyfeiriad gorllewinol, olrhainasant ranau helaeth o ogledd Affrica, nad oedd un Ewropiad wedi bod yno o'u blaen. Yr oedd y daith o Ghat i Kano, yn neillduol trwy deyrnas allnog Air neu Asben, yn hynod ddyddorol. Yr ail flwyddyn archwiliodd y teithi-wyr hyn gyfran helaeth o Sudan mewn gwahanol gyfeiriadau. Ac i'r dyben o gwblhau y gwaith yn fwy llwyr, ar eu dyfodiad i gyffiniau y wlad hono hwy a ymwahanasant—bob un y cymmeryd ei gwrs ei hun: a'u bwriad oedd cydgyfarfod yn Kuka, prifddinas Bornu. Cyrhaeddodd Barth ac Overweg y lle hwnw yn ddiogel; ond bu farw Richardson ar y ffordd, o fewn taith chwe diwrnod iddo, yn mis Mawrth, 1851. Parhaodd y teithi-wyr eraill i gario yn mlaen eu hymchwiliadau. Aeth Barth tua 350 o filldroedd i'r deheu, mor bell ag Yola, prifddinas teyrnas Adamaus: a mordwyodd Overweg Lyn Tsad mewn cwch, yr hwn a barodd iddo drafferth fawr i'w ddwyn o Tripoli ar draws tywod poeth y Sahara, yn ddarnau, ar gefnau y camelod. Yn mis Medi, 1851, aeth y teithi-wyr gyda'u giydd tua Borgu; gwlad fynyddig yn gorwedd i'r gogledd-ddwyrain o Lyn Tsad, o ddeutu hanner y ffordd rhyngddo a'r Aipht. Teithiasant dan amddiffyniad byddin gref o Sheikhaid Bornu; ond ymosodwyd arnynt, fodd bynag, cyn myned yn mhell oddi wrth Lyn Tsad; a buont dan orfod i ffoi yn ddiaymmwth: a thrwy enoilio yn gyflym y gallodd Barth ac Overweg ddiogelu eu bywydau

a'r offerynau a'r celfi oedd ganddynt. Wedi dychwelyd i Kuka, hwy a aethant tua'r deheu gyda lliaws o wŷr meirca yn arfog, a thua deng mil o draed-filwyr, a chanelod a chreaduriaid eraill liaws mawr. Archwiliasant y wlad gryn bellder y tu hwnt i Mandara ar yr achlysur, a chwasant ei bod yn un hynod o frwythlawn. Gyda dechreu y drydedd flwyddyn o'u taith, aeth Dr. Barth i Masena, prifddinas teyrnas Baghermi, i'r de-ddwyrain o Lyn Tsad; tra y teithiodd Dr. Overweg mewn cyfeiriad de-orllewinol, a chyrrhaeddodd o fewn 150 o filldroedd i Yacoba, tref fawr y Fallahaid. Ond hon, yswaeth, oedd ei daith olaf. Ar ei ddychweliad i Kuka ymaffodd twymyn ynddo; ac wedi dioddef cystudd byr, ond trwm, bu farw yn mis Medi, 1852. Yna aeth Dr. Barth tua Timbuktu. Bu y teithiwr anturiaethus hyn yn foddion i dafu lawer o oleuni ar y canolbarth.

Yn awr ni a ddychwelwn at deithiau a darganfyddiadau Dr. Livingstone. Yn Ebrill, 1850, ymgymerodd ág ail daith ymchwiliadol, a chymmerodd gydag ef ei briod a'i dri phlentyn y tro hwn, a dewisodd y ffordd rwyddaf tua'r afon Zonga. Croesodd yr afon, ond lluddiwyd ef gan amgylchiadau i fyned yn mhellach ar y pryd; a bu rsid iddo, er yn lled anfoddlawn, ddychwelyd yn ol i Kolobeng. Yn 1853, fodd bynag, efe a esgynnodd i fyny yr afon Zambezi amryw gannoedd o filldroedd, gan ddilyn cwrs yr afon fawr hono; ac wedi hyny llwyddodd i gorlesi y cyfandir hyd i Loanda, ar yr arfordir gorllewinol, yn nhalath Bortugaidd Angola. Wedi aros yno rai misoedd, aeth y teithiwr anturiaethus yn ol i'r fan hono ar y Zambezi, o ba le y cychwynodd i gyfeiriad Loanda; a dilynodd yr afon, yr hon oedd yno yn cymmyrdd cyfeiriad dwyreiniol, ac aeth yn mlaen nes y cyrrhaeddodd yr arfordir dwyreiniol, yn agos i Kilimane, yn 1856. Yn ystod y daith hon y darganfyddodd efe raiadr mawr Victoria, ar y Zambezi. Daeth drosodd i Brydain yn niwedd y flwyddyn 1856, lle y derbyniodd barch ac anrhydedd mawr; a chyhoeddodd ei lyfr rhagorol, a elwir "*Missionary Travels in South Africa*." Cyflwynwyd iddo fathodyn aur y Gymdeithas Ddaearyddol. Yn y fl. 1858, ymgymerodd, dros ein llywodraeth ni, a blaenorol hynant ymchwiliadol y Zambezi, ac i eangu ei ymchwiliadau blaenorol i rannau mewnol y wlad, gyda'r amcan o arloesi y ffordd i sefydlu masnach a'r parthau hyny o Affrica y dychwelodd o honant yn 1856. Dilynwyd ef y pryd hwn gan ei frawd, Charles Livingstone. Dr. John Kirk oedd llyseydydd yr hant; Mr. Francis Skead oedd y mesurydd, a Mr. Richard Thornton oedd y daeargydd. Parhaodd yr hant am bum mlynedd, ac y mae ei hanes wedi ei gyhoeddi yn ngwaith Livingstone—"*The Zambezi, and its Tributaries*." Ni bu y daith hon mor frwythlawn a'r hon yr ymgymerodd Livingstone a hi drosto ei hun. Ond cafwyd allan drwyddi amryw bethau pwysig. Darganfyddwyd porthladd y gellid yn rhwydd ei wneyd yn wasanaethgar i fasnach, pan y dechreuid masnachu yn ardalodd y Zambezi. Profwyd fod yr afon fawreddog Zambezi yn fortwyol i agerlestri ygeifn, mor bell i fyny a Gwyltredion Kebrabassa. Archwiliwyd yr afon Shire, a darganfyddwyd llynoedd Shirwa a Nyassa. Y mae y Shire yn alluog i nofio llestri yn tynu tair troedfedd o ddwfr yn mhob tymmor; ac y mae Llyn Nyassa, o'r hwn y llifa y Shire, yn fath o fôr yn nghanol y wlad—yn meddu amryw gannoedd

o filldroedd o arfordir. Yn 1863, cychwynodd y teithiwr mawr i lawr y Zambezi tua chartref. Daeth i lawr i enau y Zambezi, a hwyliodd yn y *Lady Nyassa* i Zanzibar, ac oddi yno yn yr un llestr am Bombay. Cyrhaeddodd i Lundain Gorphenaf 20fed, 1864, a cafodd dderbynaiad brwdfyrid y tro hwn drachef.

Yr oedd yn mryd Livingstone ymgymeredd a hynt ymchwiliadol arall, i'r dyben, fel y dywedodd ei hun, "o esgyn i fyny y Rovuma, neu ryw afon i'r gogledd o Benrhyn Delgado; ac yn ehwanegol at waith arall, i ymdrechu myned ar hyd pen gogleddol Llyn Nyassa, ac o gwmpas pen deheuol Llyn Tanganyika, mewn trefn i wybod rhyweth am ansawdd yr ucheldir yn y rhan hwnw o Affrica. Wrth wneuthur hyn, nid wyf yn dymuno anesmwytho ar yr hyn a wnaed gan Speke a Grant, ond yn hytrach cadarnhau eu darganfyddiadau ardderchog hwy."

Cynnyrchodd darganfyddiadau Livingstone yn nghanolbarth Affrica ddyddordeb anarferol, a dymunodd y Gymdeithas Ddaearyddol arno i gario allan ei amcan o flaenorol hynant arall er penderfynu owestiwn y dyfr-arllwysfa (*watershed*), neu yr ucheldir, rhwng llynoedd Nyassa a Tanganyika; gan yr ystyrid ar y pryd, ond gwneyd hyny, y buasai y cwestiynau mwyaf dyrus yn nghylch y canolbarth wedi eu hegluro. Penderfynodd Livingstone ymgymeredd a'r anturiaeth hon, er ei fod yn 53ain mlwydd oed; a thanysgrifiwyd yr arian gofynol i gario yr amcan allan. Yn mis Awst, 1865, y cychwynodd Livingstone o Loegr i Bombay, ac oddi yno i Zanzibar. Cyflogodd ychydig wŷr o Ynysoedd y Johanna, ac ychydig Sepwyaid, a rhai o'r Wasawahili, i fyned gydag ef; ac ar yr 28ain o Fawrth, 1866, aeth y teithiwr mawr drosodd o Ynyss Zanzibar i'r cyfandir, a chychwynodd ar unwaith i fyny yr afon Rovuma. Fel y teithiai yn mlaen, yr oedd llythrau yn dyfod yn achlysurol oddi wrtho yn cynnwys hanes ei daith, a'r digwyddiadau a'i cyfarfu. Ond yn Rhagfyr y flwyddyn hono cyrrhaeddodd penaeth gwŷr Johanna, cymdeithion Livingstone, i Zanzibar, ac adroddai chwedl a ddygdi dristwch i bob calon; sef, fod y teithiwr enwog wedi ei lofruddio ar lenydd Llyn Nyassa, gan haid o'r Ma-zitus. Yr oedd cymmaint o bethau o gwmpas y chwedl mor debyg i wirionedd fel nad oedd ond ychydig a ammheuant ei dilystrwydd. Yr oedd hi ar y cyntaf, gan hyny, yn cael ei ohredu yn gyffredinol yn Ewrop ac America. Nid oedd Syr Roderick Murchison, fodd bynag, yn cael ei foddioni fod y chwedl a adroddai Musa yn wir; ac yn raddol dechreuodd eraill hefyd amheu ei chywirdeb. O'r diwedd danfonwyd hant allan i wneyd ymofyniadau i'w gwirionedd, yn gynnwysedig o wirfoddolwyr, dan arweiniad Mr. E. D. Young, ar is-gadben Hawker, i Zambezi, gyda'r amcan o fyned yn mlaen oddi yno i fyny y Shire tua Llyn Nyassa. Bu yr hant i raddau yn llwyddiannus; o blegid er na welodd Mr. Young Dr. Livingstone, etto cafodd dystiolaeth ddigonol a boddhaol fod y chwedl a adroddai Musa yn hollol anwiredus. Yn 1868, derbyniodd Syr Roderick Murchison llythyr oddi wrth Livingstone, yn ei hysbysu iddo fod am amser maith yn aros gyda Mataka, penaeth yn llywodraethu rhan o lwyth Ajawa. Y rheswm dros ei hir ddistawrwydd oedd, ei fod yn analluog i ddanfon dim i Loegr ar ol gadael glenydd y Nyassa. Treuliodd 1867, a rhan o 1868, i deithio i'r de-orllewin o Lyn Tanganyika, mewn trefn i chwilio yr afon Chambezi. Ar ol

gadael dyffryn y Loangwa, yr hwn a groeswyd gandlo i'r gorllewin o'r Nyassa, ar ei ffordd i Babisa, ac i Lunda, dringodd i fyny i ucheldir oedd o dair i chwe mil o droedfeddi uwch law arwyneb y môr, ac ynghylch 350 o filldroedd ysgwâr. Yr oedd yr ucheldir hwn, gan mwyaf, yn orchuddiedig â choedwigoedd mawrion, ac yn ymgodi yn fryniaw, weithiau—ond yn dir firwythlawn, yn cael ei ddyfrhau gan afonydd. I'r dwyrain oddi yma yr oedd ucheldiroedd Usango, ac yr oedd y gorllewin yn cael ei derfynu gan Fynyddoedd y Kona. Fel yr elai yn mlaen i'r gogledd, yr oedd yr afonydd, y rhai oeddynt hyd hyn yn ymrywallt i ddyffryn y Loangwa, yn newid eu cwrs gyda chyfeiriad cyffredinol tua'r gogledd-orllewin, neu ynte tua'r Chambezi, yn yr hon, fel y creidai efe, yr oedd tarddellau y Nilus: ac yr oedd yr argyhoeddiad hwn wedi dyfnhau ynddo mewn canlyniad i'w deithiau yn y gogledd-ddwyrain a'r dwyrain. O hyn allan, daeth yr afon Chambezi yn wrth-ddrych o ddyddordeb anarferol iddo, yn gymmaint a'i bod yn rhedeg o fwrdd-dir tua'r dwyrain—yn orllewinol i Lyn Bangweolo, ac oddi yno i Lyn Moero, o dan wahanol enawu; ac yn mhellach i'r gogledd, mynegid ei bod yn llifo i Lyn Ulenge, ar ol cwrs o bump neu chwe chant o filldroedd.

Yr ydys wedi nodi uchod y prif ddarganfyddiadau a wnaed ganddo yn mherthynas i'r ucheldir rhwng llynau Tanganyika a Nyassa, hyd Gorphenaf, 1868. Ac mewn llythyr a ysgrifennodd ar y 30ain o Fai, 1869, rhydd grynoded o'r gwaith oedd yn ei aros i'r gorllewin o'r Tanganyika. Fel y canlyn y dywed efe:—

“Ynghylch y gwaith sydd yn fy aros, nid yw ond cysylltu y tarddellau yr wyf fi wedi eu darganfydd o bump i saith gant o filldroedd i'r deheu i Nilus Speke a Baker. Y mae y swm o ddwfr sydd yn llifo yn ogleddol o ledred 12° deheuol mor fawr, fel yr wyf yn tybied i mi fod yn gweithio yn nharddelloedd y Congo yn gystal a'r Nilus. Y mae genyf i fnyed i lawr llinell ddwyreiniol yr afonydd, i'r man lle y cyrhaeddodd Baker. Yr un yw y Tanganyika a Nzige Chowambe Baker; ac y mae ei ben draw 300 o filldroedd i'r deheu oddi yma. Y mae dwfr y gorllewin a'r canolbarth yn myned oddi yma i ryw llyn sydd yn anhysebs ar du y gorllewin neu y de-orllewin. Y mae genyf i gael allan pa un ai i'r Congo, neu i'r Nilus, y mae y dyfroedd a redant allan o'r llyn yn myned. Y mae'r bobl sydd i'r gorllewin oddi yma, a elwir y Manyema, yn ddyinion-fwytawyr, os ydyw yr Arabiaid yn dyweyd y gwir. Hwyrach y bydd raid i mi fyned yno yn gyntaf, ac i lawr y Tanganyika, os diangaf heb fy mwya, er cyfarfod fy mintai newydd o Zanzibar. Gobeithaf yn fawr y bydd i chwi wneyd eich goreu i'm cynorthwyo â nwyddau ac â dynion.”

Dyna y llythyr diweddaf a dderbyniwyd oddi wrth Livingstone. Deuai ambell newydd yn awr ac eilwaith o Zanzibar, yn adain adroddiadau o eiddo rhyw Arabiaid crwydrol, y rhai a ddywedent fod Livingstone yn rhywle i'r gorllewin o'r Tanganyika, ac mewn sefyllfa wir anghenus. Er i llythrau gael eu cyhoeddi oddi wrtho o 1867 hyd 1869, ychydig oedd yn credu yn wirioneddol ei fod ef yn fyw. I benderfynu pob amheuseth yn mherthynas i Livingstone, modd bynag, ymgymerodd Mr. H. M. Stanley yn Hydref, 1869, a gwneyd hynt ymchwiliadol am dano, ar draul Mr. J. Gordon Bennett, o'r “New York Herald.” Ond yn Ionawr, 1871, y cychwynodd efe, a'r rhai oedd gydag ef, o Zanzibar ar ororau dwyreiniol Africa: ac ar y

10fed o Dachwedd yr un flwyddyn, daeth o hyd i Livingstone yn Ujiji, ar lan llyn Tanganyika. Llawenydd i'r holl fyd gwareiddiedig oedd cael sicrwydd fod y darganfyddwr enwog yn fyw.

Bu Livingstone ac yntau gyda'u gilydd yn gwneyd ymchwiliadau yn yr ardaloedd hynny am fisodd. Teithiasant o ddeutu 750 o filldroedd, a chyrrhaeddasant i Unyanyembe Chwef. 28ain, 1872; ac yn y lle hwnw yr ymadawodd Stanley ac yntau a'u gilydd—y blaenaf i ddychwelyd yn ol. Ond ni fynai Livingstone adael Africa nes gorphen ei ymchwiliadau. Dywedodd mewn llythyr a ysgrifennodd at Mr. Bennett fod dyfr-arllwysfa Canolbarth Africa dros saith gant o filldroedd o hyd, a'i fod wedi archwilio chwe chant o'r milldroedd hyn; ond yn anffodus, mai y seithfed cant oedd y mwyaf dyddorol, a'i fod yn penderfynu gwneyd ei oreu i'w harchwilio, ac hefyd i wneyd yr oll a allai i lethu y gaethfaenach ofnadwy a chreulawn a ddygid yn mlaen ar yr arfordir dwyreiniol. Wedi cyrrhaedd hyd Zanzibar, yn ol ei addewid i Livingstone, anfonodd Stanley ddau ar bymtheg o ddynion i fyny iddo, y rhai a fwriedid i garo ei adgyfienwadau o Unyanyembe yn orllewinol, gan ei fod yn awyddus i benderfynu y cwestiwn i'w foddlonrwydd ei hun, pa un ai y Nilus ai y Congo oedd yr afon Luallaba. Tua chanol Gorphenaf y cyrrhaeddodd y bobl hyn Unyanyembe. Eu harweinydd oedd Uledi Manwa Sera, yr hwn a fu yn gydymaith i Speke a Grant ar eu teithiau. Ond yr oedd gyda Livingstone yn Unyanyembe hefyd bump o ymlynwyr ffyddlawn, a fuont gydag ef o Mawrth, 1866, hyd 1873, yn ei ddilyn yn ymroddgar yn ei holl deithiau yn ystod yr amser hwnw—dros wyth mil o filldroedd! Cafodd adgyfienwadau gyda'r gwfr a anfonwyd o Zanzibar oedd yn ddigon i barhau iddo am dair blynedd.

Casglwyd trysorfa, dan nawdd y Gymdeithas Ddaearyddol, i anfon allan hynt ymchwiliadol er cynorthwyo Livingstone; ac yn Chwef. 1872, cychwynwyd allan, dan arweiniad yr is-gadbeniaid Dawson a Henn, a W. Oswell Livingstone, mab y teithiwr. Ond nid aeth yr hynt hwn, am ryw resymau, yn ddim pellach na Zanzibar. Parotowyd hynt arall, dan arweiniad yr is-gadbeniaid Cameron a Murphy; a chychwynasant o Zanzibar yn Ebrill, 1873. Aeth un rhan o'r hynt yn mlaen o Bagamoyo i archwilio i gyfeiriad mwy canolbarthol, a chyrrhaeddodd y rhan arall Unyanyembe tua chanol mis Medi; ac yno y clywsant o enau ei ffyddlawn was, Chumah, yr hanes galarus am farwolaeth Livingstone. Bu farw ar y 4ydd o Fai, 1873, yn Muilala, yn nheyrnas Bisa. Dygwyd ei gorph i Zanzibar yn ngofal yr is-gadben Murphy a Dr. Dillon; ac yna aeth yr is-gadben Cameron yn mlaen tua Ujiji, er diogelu y dyddlyfrau a'r papurau a adawodd Dr. Livingstone ar ol yn y lle hwnw. Dygwyd corph y teithiwr a'r darganfyddwr mawr drosodd i Brydain, a chladdwyd ef gydag arwyddion o barch a galar cyffredinol yn Mynachlog Westminster.

Gellir yn awr yn briodol ystyried Mr. H. M. Stanley yn un o'r prif deithwyr a'r darganfyddwyr Affricanaidd. Y mae hanes ei daith o Zanzibar i Ujiji, yr hon sydd wedi ei hadrodd mor ddyddorol ganddo yn ei waith, “How I found Livingstone,” yn dangos yn amlwg ei fod yn meddu cymhddwysderau arbenig i wneyd gwaith darganfyddwr daearyddol, a theithiwr, mewn gwlad o'r fath ag ydyw Canolbarth Affrica.

Ac nid oes neb arall, ac eithrio Livingstone, wedi gwneyd cymhaint ag ef, o bossibl, i dafu goleuni ar y rhan hwn o'r byd, a fuasai am gynifer o oesoedd mór anhysbys i breswylwyr y rhanau eraill o'r ddaear. Nid hir y bu Mr. Stanley ar ol dychwelyd o'i daith ymohwiliadol am Livingstone, cyn cychwyn allan ar hynt arall, i'r un rhan o'r byd, a hyny y tro hwn ar gais perchogion y "*New York Herald*," a'r "*Daily Telegraph*," y rhai a dalent y treulian. Cychwynodd Mr. Stanley o Loegr yn mis Awst, 1874, a chroesodd o ynys Zanzibar hyd Bagamoyo ar yr 17eg o Dachwedd. Tri amcan mawr oedd mewn gollwng ganddo yn yr hynt hon; sef, mordwyo o gwmpas y Llyn Victoria Nyanza—penderfynu pa afonydd a lifant i mewn ac a redant allan o Llyn Tanganyika—ac olrhain yr afon Luialaba; yr hon, fel y tybiai Livingstone, oedd yr un a'r Nilus, tra y meddyliai eraill mai yr un ydoedd a'r afon Congo.

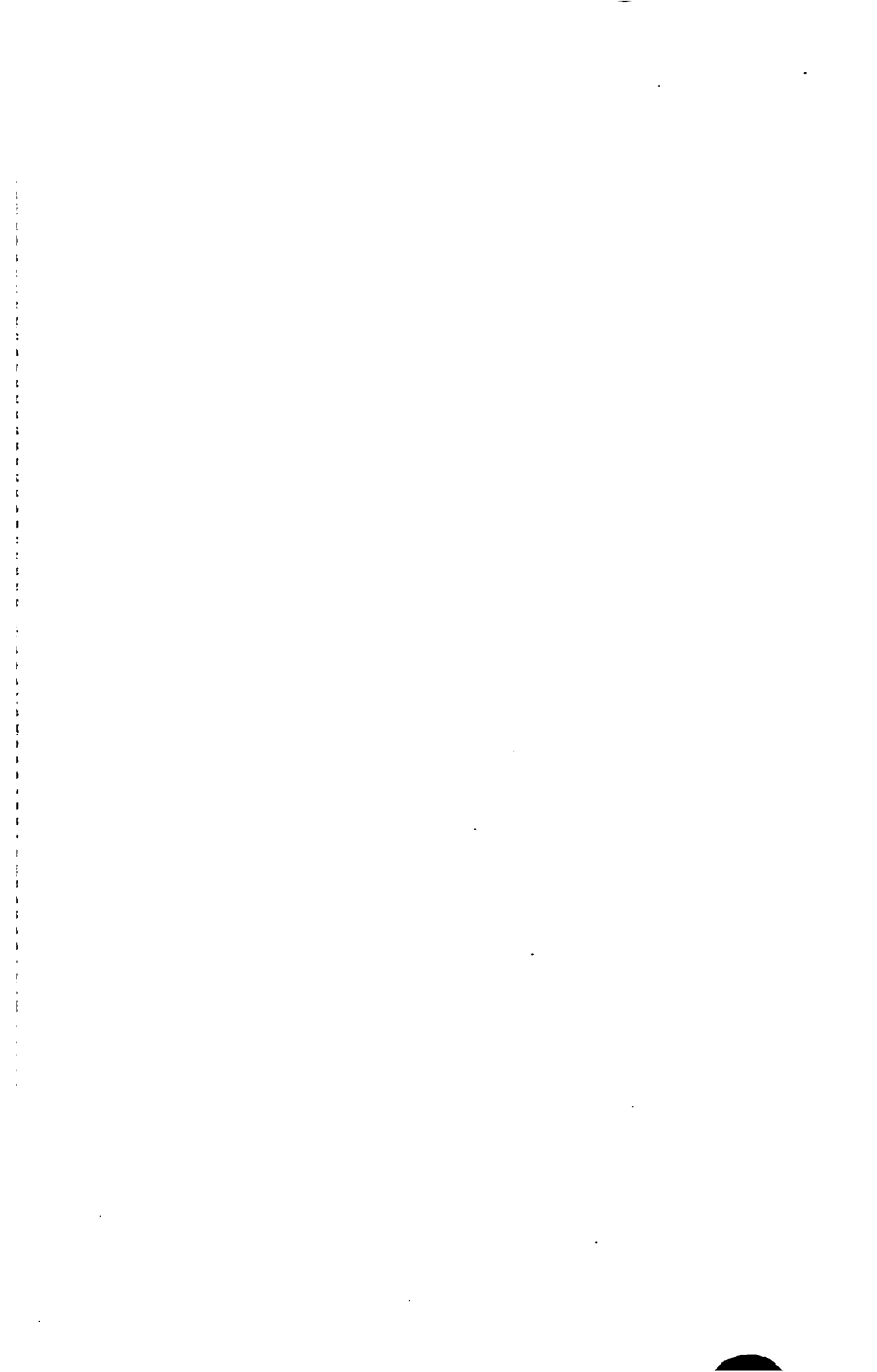
Llwyddodd Stanley i gyrhaedd y tri amcan mewn gollwng:—y cnytaf, drwy fordwyo o gwmpas y Victoria Nyanza, a mapio allan ei linell arfordirol; yr ail, drwy fordwyo o amgylch Llyn Tanganyika, a darganfod nad oedd y pryd hwnw un afon weledig yn rhedeg o hono; a'r trydydd, trwy ddilyn cwrs y Luialaba—yr hon, o hyny allan, y mynai efe ei galw "y Livingstone"—i lawr i Fôr y Werydd, a phrofi mai hi ydyw Congo yr hen ddaearyddwyr. Yn chwanelog at yr amcanion mawr a blaenaf hyn, chwanelodd Stanley at y wybodaeth ddaearyddol am gyfandir Affrica, drwy osod ar y map fanylion pellach yn mherthynas i llyn mawr arall—y Muta Nzige, neu "Lyn y Locustiaid Meirw;" drwy osod lle Mynyddoedd y Lleuad yn nes i'r gogledd nag yr arferent fod ar fapiau Affrica; trwy olrhain tarddellau y Nilus un gradd yn mhellach i'r Shimecya, lle y mae yn rhaid fod pen deheuol dyfroedd y Nilus; a thrwy ddarlunio y bwrdd-diroedd o ba rai y mae yr afonydd mawrion yn tarddu. Buasai y pethau diweddfaf a nodir, wrthynt eu hunain, yn dra phwysig; ond o'u cymharu â'r mordwyad a'r darluniad a roddodd o'r Victoria Nyanza—y feithiau a gafodd allan yn mherthynas i'r Tanganyika, nad oes gysylltiad rhyngddo a dyfroedd y Nilus—a'r darganfyddiadau a wnaeth yn mherthynas i'r Livingstone, neu y Congo:—wrth y pethau diweddfaf hyn nid ydynt ond bychain.

Un diwrnod, wedi gwled ei holl ddilynwyr mewn tai diddos, ac mewn heddwch â brodorion y gymmydogaeth, aeth Mr. Stanley, gyda deg o ddwyllaw dewisedig, ar fwrdd y *Lady Alice*, i fordwyo y Victoria Nyanza; a chyn mordwyo o gwmpas, ac archwilio pob rhan o'r môr mewnlol hwn yr oeddynt wedi cwblhau mordaith o 1,000 filldiroedd. Daeth y *Lady Alice* ar ei thaith at diriogaeth Mtesa—ymherawdwr mawr Uganda. Synai y teithwyr gael eu hunain megys yn nghanol gwlad a phobl wareiddiedig, a'r brenin yn meddu byddin sefydlog a llynges, ac yn llywodraethu ar dros 2,000,000 o bobl. Cafodd Stanley a'i gwmini groesaw mawr gan y brenin hwn, ac ymhyfrydai Mtesa mewn siarad a gofyn llawer o gwestiynau am y grefydd Gristionogol. Ystyriai Stanley ei fod wedi cofseidio Cristionogaeth cyn iddo adael y lle, a theimlai yn dra awyddus am i genhadon Cristionogol gael eu hanfon i addysgu ei bobl yn y grefydd hono. Y mae mwy nag un o gymdeithasau cenhadol y wlad hon yn darparu ar gyfer cario allan yr amcan hwn, ac y mae rhai wedi cychwyn hyn.

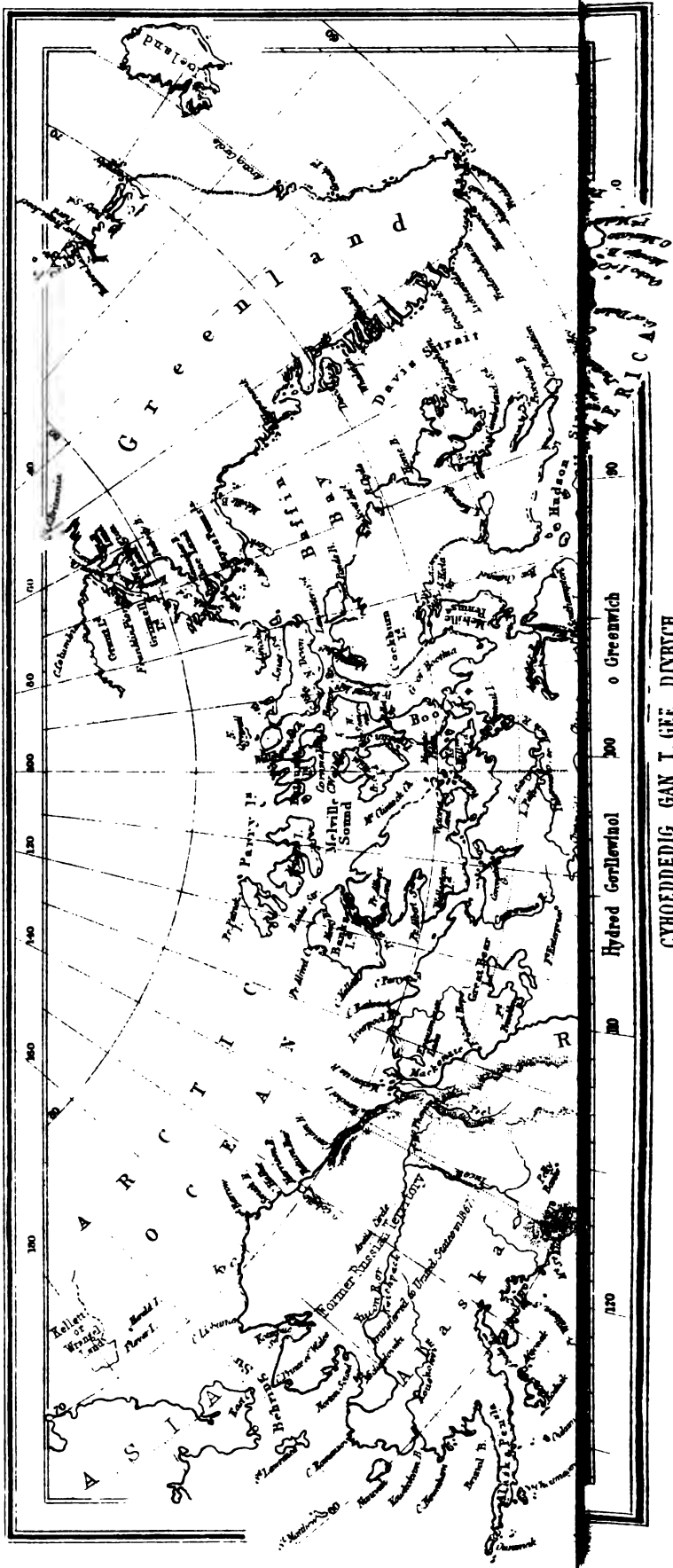
Wedi gorphen ei waith ar y Victoria Nyanza, dechreuodd ar y gorchwyl o fordwyo Llyn Tanganyika. Nid oedd ganddo lawer i'w wneyd yno, yn gymmaint a'i fod wedi bod yn nghwmni Livingstone, yn cerdded ar hyd llinell faith o'i lenydd, ffynyddoedd cyn hyny. Y mae y llyn hwn—na chafwyd gwaelod iddo er plymio 200 o wrhydau—tua 330 o filldiroedd o hyd, gyda lled cyfartal o 28 o filldiroedd, yn derbyn i mewn iddo o ddeutu 40 o afonydd, ac oll yn tywallt iddo tua 65,000 o droedfeddi ysgwr o ddwfr bob eiliad, ac etto nid oes un afon yn rhedeg o hono! Hawdd oedd gwled ei fod yn codi yn gyflym yn awr; ond y mae yr un mor sier fod arwyneb y llyn wedi disgyn llawer mewn amser—oedd diweddar. Tybiai yr i-sgadben Cameron mai arllwysia dwfr o'r Tanganyika oedd crigyll (*creek*) Lukuga; ond yn Gorphenaf, 1876, cafodd Stanley allan nad oedd hwn yn ddim ond frith neu lwyn tew o laswellt corsenog, a bod pobl yn gallu cerdded drwyddo—ac nad oedd un brodor o'r glenydd erioed wedi clywed am un afon yn llifo allan o'r llyn! Beth sydd wedi cymmeryd lle yma?—beth sydd yn cymmeryd lle?—neu pa beth sydd ar gymmeryd lle? ydynt gwestiynau anhawdd eu hatteb. Yr oll oedd yn hysbys yn 1876 oedd—nad ydoedd un afon weledig yn rhedeg allan o'r llyn, a bod Ujiji, a'r pentrefi cyfagos, ar hyd ei lenydd yn debyg o gael eu gorchuddio gan y dyfroedd gan fel y mae dwfr y llyn yn ymgodi yn bresennol.

Trodd Stanley, a'i ddilynwyr, o Ujiji tua'r gorllewin, gan 'groesi y Tanganyika i Ruanda, ac oddi yno dros y wlad sydd rhwng yr afonydd a lifant i'r llyn ag afon fawr y Luialaba. Aethant drwy Uguha ac Ubujwe, a thrwy Uvinza—dosbarth poblogaidd ar un adeg: ond nid ydyw yn bresennol yn ddim amgen nag anialwch o bentrefydd adfeiliedig. Oddi yno drachefn i Uhombi, ac yn mlaen i Manyema, ac wedi hyny at yr afon Luama; ac yn hytrach na chroesi yr afon, fel y gwnaethai Livingstone a Cameron, aethant i lawr gyda'i glân hyd y fan lle yr ymunas â'r Luialaba, drwy wlad oedd yn newydd i deithwyr Ewropiaidd. Ar y 5ed o Dachwedd, 1876, gadawodd y teithwyr Nyan-gwe, ac yr oedd edrych yn mlaen ar y coedwig- oedd tewion o bob tu i'r afon yn ddigon i beri dychryn i'r dewraf rhag wynebu y daith: ond yr oedd eisieu cael allan yn mha le, y tu hwnt i'r coedwigoedd hyny, yr oedd genau yr afon a lifai wrth eu traed:—hedyd, pa un ai y Nilus ai y Congo ydoedd? Os yr olaf, yr oedd 900 o filldiroedd rhyngddynt a Môr y Werydd, a hyny drwy wlad nad oedd hyd yn oed y marsiantwyr Arabaidd yn gwybod am dani, a lle yr oedd anwariad a bwytawyr dynion yn preswyllo. Ond rhedai yr afon ardderchog hon drwyddi, nail ai yn ogleddol, fel y Nilus, neu yn orllewinol, fel y Congo; ac yr oedd y teithiwr anturiaethus, a'i ddilynwyr dewr, yn benderfynol o wybod pa un, trwy ddilyn ei chwrs i'r pen. Wedi bod am ddeng niwrnod yn gweithio eu ffordd yn mlaen drwy y coedwigoedd ofnadwy a pheryglus ar ei glenydd, dechreuodd canlynwyr Stanley amlygu anoddionrwydd. Ond llwyddodd i dawelu ychydig arnynt. Ac yn awr y meddyliwyd gyntaf am barhau y daith yn mlaen drwy fordwyo yr afon. Ond ni fynai yr Arabaidd wrandaw ar y cynnyg hwn.

O hyny yn mlaen, bu raid i Stanley a'i ganlynwyr ymladd eu ffordd yn mlaen, nid yn unig er gwaethaf yr anhawderau naturiol anrffod yn

CYHOEDDIG GAN I. GEE, DINBUCH.

GOGLEDD AMERICA.

YSTYR Y TALFYRIADAU A ARFERIR YN Y MAPIAU.

B., neu Bay	... Machwy.	Mt., neu Mountain	... Mynydd.
Bank, Banks	... Bryn, Bryniau.	Mts., neu Mountains	... Mynyddoedd.
C., neu Cape	... Penrhyn.	New	... Newydd.
Castle	... Castell.	North, Northern	... Gogledd, Gogleddol.
Coast	... Arfordir.	Ocean	... Cefnfor.
Ch., neu Channel	... Sianel.	P., neu Port	... Porth.
East, Eastern	... Dwyrain, Dwyreiniol.	Pen., Pena., Peninsula	... Gorynys.
English Miles	... Milldroedd Saesneg.	Plateau	... Gwastadedd uchel.
Equator	... Cyhgedd.	Pt., neu Point	... Pwynt.
Firth, neu Frith	... Morgaingo.	R., neu River	... Afon.
Ft., neu Fort	... Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of	... Adfeilion.
G. of, neu Gulf of	... Llyngolyn.	S., neu Sound	... Culfor.
H., Havn., neu Haven	... Porthladd, neu Fachwy.	St., neu Saint	... Sant.
Hd., neu Head	... Penrhyn, Pentir.	Sea, neu Sea of	... Môr.
Hills, neu Hills	... Bryn, Bryniau.	Shoal, Shoals	... Bas-le, Bas-leoedd.
I., Isle, neu Island	... Ynys.	South, Southern	... Deheu, Deheuol.
Is., Isles, neu Islands.	... Ynysoedd.	Str., neu Strs., Straits.	... Culfor, Culforoedd.
L., neu Lake	... Llyn.	Town	... Tref.
Land	... Tir. [môr.]	Tropic	... Trofan.
Loch, neu Lough	... Llwhch:—llyn agored i'r	West, Western	... Gorllewin, Gorllewinol.

CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD YN Y MAP HWN.

Alaska Peninsula	... Gorynys Alaska.	Great Bear	... Yr Arth Fawr.
Arctic Circle	... Y Cylch Gogleddol.	Greenland	... Greenland.
Arctic Ocean	... Cefnfor y Gogledd.	Gulf and Isthmus of	... Morgaingo a Gyddf-dir
Atlantic Ocean	... Môr y Werydd.	Tehuantepec	... Tehuantepec.
Baffin Bay	... Machwy Baffin.	Hudson Bay	... Machwy Hudson.
Bahama Islands	... Ynysoedd y Bahama.	Hudson Straits	... Culfuroedd Hudson.
Behring Strait	... Culfor Behring.	Iceland	... Ynys yr Iâ.
Black Hills	... Bryniau Duon.	L. Michigan	... Llyn Michigan.
British Columbia	... Columbia Brydeinig.	L. Superior	... Llyn Superior.
Caribbean Sea	... Môr Caribbeaidd.	Melville Sound	... Bas-fôr Melville.
Central America	... Canolbarth America.	New Orleans	... Orleans Newydd.
Davis Strait	... Culfor Davis.	Pacific Ocean	... Cefnfor Tawellog.
Domain of Canada	... Arglwyddiaeth Canada	Rocky Mountains	... Mynyddoedd Creigiog.
Former Russian Territory—transferred to the United States in 1867	... Tiriogaeth Rwsiaidd gynt—adroslywyddwyd i'r Unol Dal-aethau yn 1867.	South America	... America Ddeheuol.
G. of California	... Llyngolyn California.	Tropic of Cancer	... Trofan y Cranc.
G. of Mexico	... Llyngolyn Mexico.	United States	... Yr Unol Dalaethau.
G. of St. Lawrence	... Llyngolyn St. Lawrence.	Am eglurhâd pellach ar y map hwn, gweler y mapiau llawnach, sydd mewn rhanau eraill o'r gwaith hwn, o'r USOL DALAETHAU a CANADA ar wahân.	

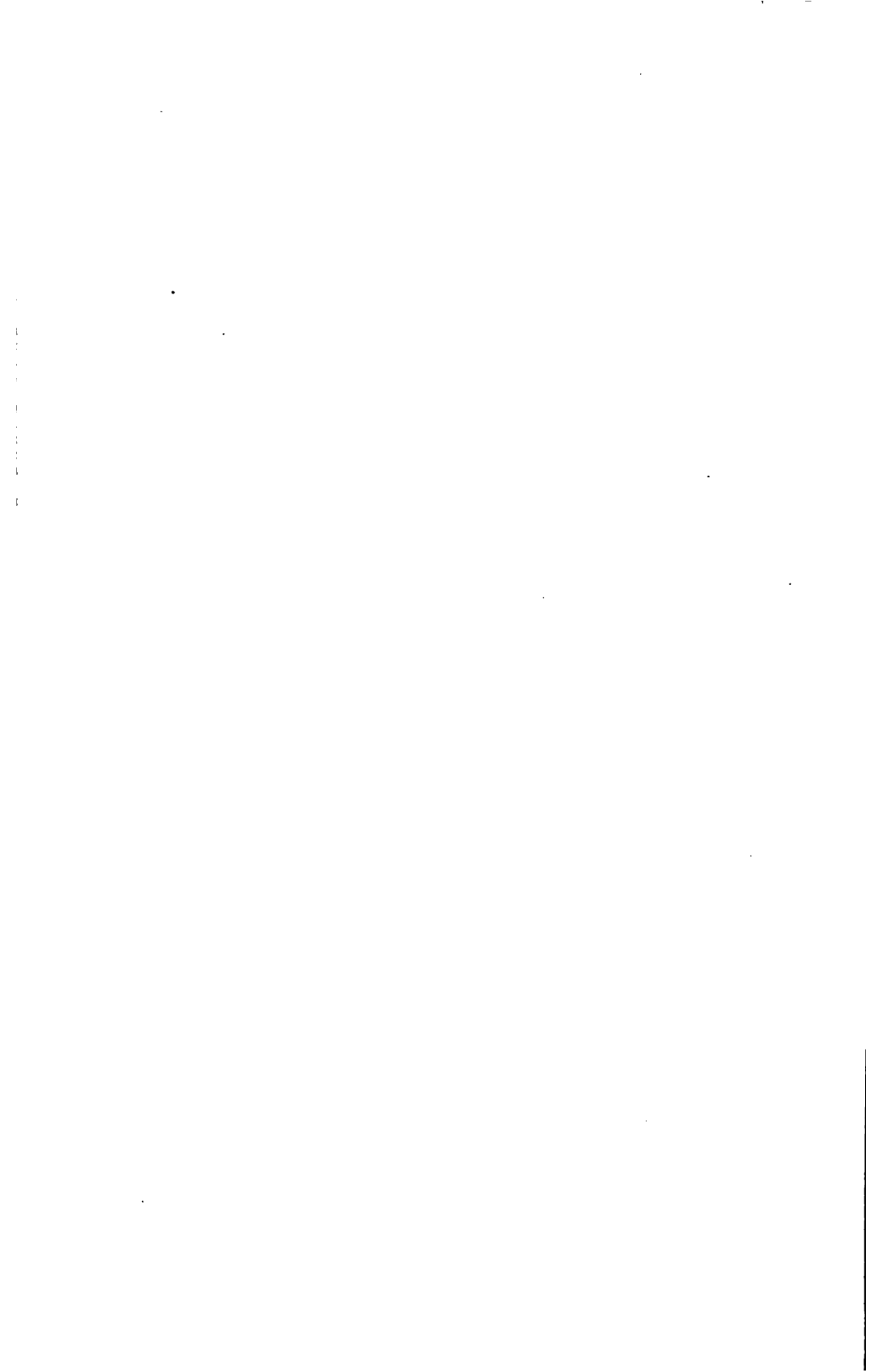
Y MAE Gogledd America yn ymrannu yn naturiol, mewn ystyr anianyddol, i bump o ardaloedd mawrion:—1. Gwastattir uchel Mexico, gyda llinell o wlad isel sydd ar ei harfordir dwyreiniol a gorllewinol. 2. Yr ucheldir sydd yn gorwedd rhwng y Mynyddoedd Creigiog a'r Cefnfor Tawellog—gwlad y mae ei hawyr yn dyner a llaith mor bell i'r gogledd a chyfred-linell 55°; ond y mae yn ddiffwrth ac yn oer y tu hwnt i'r terfyn hwnw. 3. Dyffryn mawr canolbarthol y Mississippi; yr hwn a gynnwysa diroedd bras a choediog ar du y dwyrain—noeth, ond nid anffwrthlawn, yn y canol—sych, tywodlyd, a bron yn ddiffieith-dir ar du y gorllewin. 4. Llechweddau dwyreiniol Mynyddoedd yr Alleghany:—ardal lle y mae fforestydd naturiol mawr, ond tir o wahanol natur, a lled wael. 5. Y gwastadedd gogleddol mawr sydd tu hwnt i gyfred-linell 50°—pedair rhan o bump o'r hwn sydd yn anialdir noethlwm, wedi ei orchuddio â nifer mawr o lynau, ac yn ymdebygu i Siberia o ran ei nodweddion anianyddol, ei arwyneb, a llymder a gerwinder ei hinsawd.

Yr ydym yn cyflwyn yma restr o'r prif fynnyddoedd sydd yn America Ogleddol, ynghyd â'u huchder mewn troedfeddi o arwyneb y môr, gan ddechreu gyda'r rhai uchaf yn y Mynyddoedd Creigiog:—Mynydd Brown, 15,990 o droedfeddi. Mynydd Hooker, 15,700 o droedfeddi. Mynydd Murchison, 15,789 o droedfeddi. Y Clogwyn Hir, 13,575 o droedfeddi. Clogwyn Iago, 11,320 o droedfeddi. Yn nesaf, ni a roddwn y manylion am gadwen yr Arfordir Gorllewinol:—St. Elias, 17,900 o droedfeddi. Mynydd Fairweather, 14,750 o droedfeddi. Mynydd Baker, 10,700 o droedfeddi. Mynydd St. Helens, 12,000 o droedfeddi. Mynydd St. Rainer, 12,320 o droedfeddi: a Mynydd Hood, 12,000 o droedfeddi. Y mae yr Alleghanies yn cynnwys y rhai canlynol:—Mynydd Washington, 6,620 o droedfeddi; a Mynyddoedd Catskill, 3,100 o droedfeddi. Mynyddoedd Mexico a gynnwysant—Y Popocatepetl, 17,773 o droedfeddi. Yr Orizaba, 17,337. Y Toluca, 15,263. Yr Iztaccihuatl, 13,703; a'r Jorullo, 4,114 o droedfeddi. Yn yr Antilles, ceir y Sierra del Cobre, 7,200 o droedfeddi; Mynydd Coleridge, 8,185 o droedfeddi; a Cibao, 8,000 o droedfeddi.

GOGLEDD AMERICA.

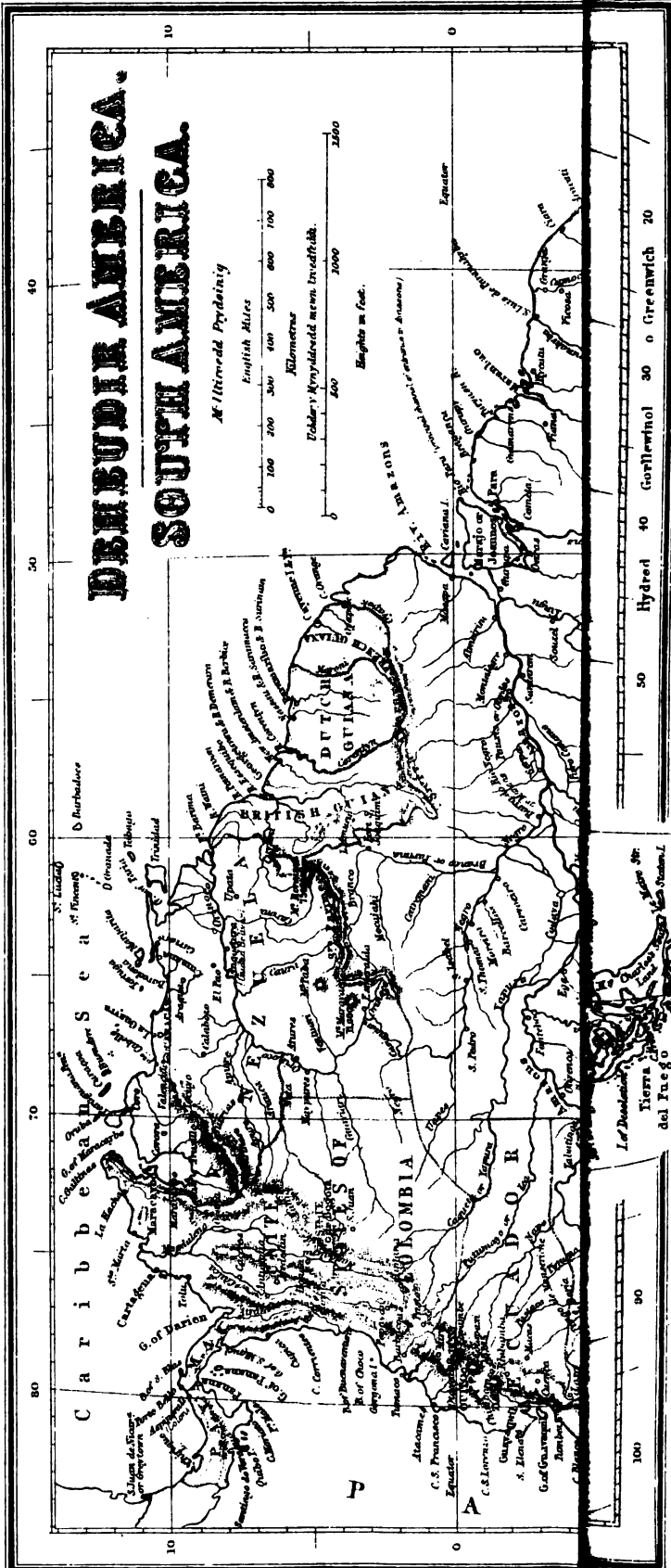
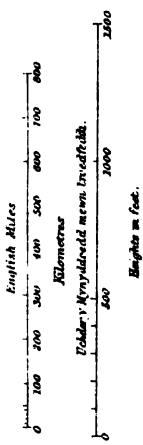
Y mae America yn rhagori ar bob rhan arall o'r byd yn rhifedi a maintioli ei hafonydd mordwy ol. Y mae y Mississippi, ynghyd â'r canghenau sydd yn rhedeg iddi, yn rhoddi mwy o fantais fordwyo ar hyd-ddi i mewn i'r tir na holl afonydd Ewrop. Ond y mae afonydd America, nid y unig yn rhagori ar holl afonydd eraill y byd yn eu hyd a swm eu dyfroedd, ond y mae eu sefyllfacedd y fath fel y gellir morio ar hyd-ddynt i ganol y cyfandir. Yn Ngogledd America y mae gwastadedd eangfawr yn ymestyn o'r Mynyddoedd Craigiog i'r Alleghanies, ac felly y mae yn fwy anhawdd treiddio iddo na phe na buasai y mynyddoedd hyn o bob tu iddo. Ond y mae y Mississippi, a'r St. Lawrence, ynghyd â'u canghenau, wedi eu gwau drwy yr ardaloedd hyny, fel pan y bydd y wlad wedi ei llanw â phreswylwyr gwareiddiedig, fel y bydd yn ddiau cyn pen dau can mlynedd etto, bydd gan y rhai a breswylant yn y pellder o lawer o gannoedd o filldroedd oddi wrth Gefnfor y Werydd dramwyfa rwydd iddo dros ddyfroedd yr afonydd ardderchog hyn. Yn ol pob arwyddion, bydd ar y Mississippi, yn y Gogledd, yn gystal ag ar yr Amazon a'r La Plata yn Nehe America, fasnach yn cael ei dwyn yn mlaen, yn mhen rhai ugeiniau o fynyddoedd, na welodd y byd etto ei chyffelyb. Y mae y Mississippi yn fordwyol i lestri o'r môr hyd Ddisgyniadau ei phri gangen, sef y Missouri (*Falls of Missouri*), 1,700 o filldroedd mewn llinell unionsyth o Forgaining Mexico; neu 3,900 o filldroedd, a mesur troadau yr afon. Ac yn ol cyfrif sydd wedi ei wneuthur, tybia rhai fod yn bosibl nofio cychod ar yr holl gyfundrefn o afonydd sydd yn dal cyasylltiad â'r Mississippi am 35,000 o filldroedd—ac eraill a ddywedant eu bod yn mesur llawn 40,000 o filldroedd!

Gellir dywedyd fod y trefedigaethau Ewropaidd yn America wedi glynu wrth ffurf o lywodraethau cynnrychioliadol; ac wedi cario gyda hwy, a chadw, gydag ychydig o gyfnewidiadau, gyfreithiau, ieithoedd, ac arferion y gwledydd y daethant o honynt. Y mae yr Unol Dalaethau, yn ogystal a phoblogaeth Ysopaenig Mexico a Deheudir America, wedi sefydlu gweriniaethau cynnrychioliadol. Efelychiad o frenhiniaeth gyfyngedig Portugal a geir yn Brazil. Y mae Canada a'r trefedigaethau Prydeinig eraill, wedi glynu wrth frenhiniaeth Prydain; ac y maent oll wedi cael llywodraethau cynnrychioliadol a seneddau:—a than arolygiaeth llywodraethwr a enwir gan y goron Brydeinig, trefnir, a dygir yn mlaen, a gweinyddir y cyfreithiau ynddynt.

DEIBUDIR AMERICA. SOUTH AMERICA.

Mithrivedd Ppydsainiy

CYHOEDDEDIG GAN T. GEF. DINBYCH.

AMERICA DDEHEUOL.

B., <i>neu</i> Bay	... Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain	... Mynydd.
Bank, Banks	... Bryn, Bryniau.	Mta., <i>neu</i> Mountains	... Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Cape	... Penrhyn.	New	... Newydd.
Castle	... Castell.	North, Northern	... Gogledd, Gogleddol.
Coast	... Arfordir.	Ocean	... Cefnfor.
Ch., <i>neu</i> Channel	... Sianel.	P., <i>neu</i> Port	... Porth.
East, Eastern	... Dwyrain, Dwyreiniol.	Pen., Pena., Peninsula	... Gorynys.
English Miles	... Milldroedd Saesneg.	Plateau	... Gwastadedd uchel.
Equator	... Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point	... Pwynt.
Firth, <i>neu</i> Frith	... Morgaingc.	R., <i>neu</i> River	... Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort	... Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of	... Adfeillion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of	... Llyngelyn.	S., <i>neu</i> Sound	... Culfor.
H., Havn., <i>neu</i> Haven	... Porthladd, <i>neu</i> Fachwy.	St., <i>neu</i> Saint	... Sant.
Hd., <i>neu</i> Head	... Penrhyn, Pentir.	Sea, <i>neu</i> Sea of	... Môr.
Hill, <i>neu</i> Hills	... Bryn, Bryniau.	Shoal, Shoals	... Bas-le, Bas-leoedd.
I., Isle, <i>neu</i> Island	... Ynys.	South, Southern	... Deheu, Deheuol.
Ia., Isles, <i>neu</i> Islands	... Ynysydd.	Str., <i>neu</i> Stra., Straits	... Culfor, Culforoedd.
La., <i>neu</i> Lake	... Llyn.	Town	... Tref.
Land	... Tir. [môr.	Tropio	... Trofan.
Loch, <i>neu</i> Lough	... Llwch:—llyn agored i'r	West, Western	... Gorllewin, Gorllewinol

Atlantic Ocean	... Cefnfor y Werydd.	I. of Desolation	... Ynys Anrheithiad.
British Guiana	... Guiana Brydeinig.	Pacific Ocean	... Cefnfor Taweloc.
Caribbean Sea	... Môr Caribbeaidd.	Porte Desire	... Porth Dymuniad.
Cayenne L. & Tn.	... Llyn a Thref Cayenne.	Rio Para (principal channel of entrance to Amazons)	... Rio Para (y brif sianel i fyned i'r Amazons).
Chupat	... Afon y Gamwy.	Tierra del Fuego	... Gwlad y Tânau.
Desire	... Afon Dymuniad.	Tropic of Capricorn	... Trofan yr Afr.
Desert of Alacutha	... Diffeithwch Alacutha.	United States of Colombia	... Unol Dalacthan Colombia.
Dutch Guiana	... Guiana Isellmynaidd.		
Equator	... Y Cyhydedd.		
French Guiana	... Guiana Ffrengig.		

GORYNYS, fel y gwelir, ar ffurf tair-onglog yn mron, ydyw Deheudir America. Ei hyd mwyaf yw 4,550 o filldroedd, a'i led mwyaf yw 3,200; ac y mae ei arwynebedd yn 6,500,000 o filldroedd ysgwâr. Y mae o ddeutu tair rhan o bedair o hono rhwng y trofanau, a'r pedwerydd rhan arall yn y cylch rhyngmedrol.

Gellir rhanu y gorynys hwn yn bum dosbarth anianyddol:—1. Iseldir sydd yn ymylu ar arfordiroedd y Cefnfor Taweloc, yn amrywio o 50 i 150 o filldroedd o led, a 4,000 o filldroedd o hyd. Y mae dau ben y diriogaeth hon yn meddu tir ffwrthlawn, ond diffeithdir tywodlyd ydyw y canol. 2. Gwastattir yr Orinoco:—gwlad yn cynnwys gwastadeddau neu ddifeith-diroedd, a elwir *Llanos*, y rhai sydd naill ai yn hollol amddifaid o goed, neu ynte y mae y coed wedi eu gwasgaru yma a thraw. Ond er hynny y mae wedi ei gorchuddio â rhyw fath o lysiau sydd yn tyfu am y rhan fwyaf o'r ffwyddyn. Yn y tywydd sych y mae y gwres yn mron yn anniogdefol, ac y mae y tir crasoeth yn ymagor yn agenau mawrion, lle y gorwedd geneuogegiaid a seirph mewn sefyllfa o syrthni a chysgadwydd. 3. Y gwastadedd mawr drwy'r hwn y llifa yr afon ardderchog Amazon—yr hwn sydd yn cynnwys mwy na dwy filiwn o filldroedd ysgwâr. Y mae yn y gwastadedd hwn dir bras a hinsawdd laith. Gorchuddir ef yn mhob man o'r bron â choedwigoedd tewion, y rhai sydd yn nawddleoedd i lwythau dirifedi o fwystfildod gwylltion. Preswylir hi yn denu gan anwariaid, y rhai sydd yn byw wrth hela a physgota. 4. Y gwastadedd mawr deheuol, yr hwn a ddyfrhëir gan yr afon La Plata, a'r lliaws afonydd a ddisgynant o uchelderau dwyreiniol y Cordilleras. Y diffeith-diroedd, a elwir yn *Pampas*, sydd yn gwneyd i fyny y rhan fwyaf o'r wlad hon. Sych ydyw yn y parth hwn yn gyffredin; ac mewn rhai manau y mae yn lled ddiffwrth hefyd. Ond y mae hi yn y cyffredin wedi ei gorchuddio â chnwd mawr o chwyn, a glaswellt tâl—ar yr hwn y mae mintoedd lliosog o gefyllau a gwartheg yn ymborthi, a lle hefyd y noddir rhai creaduriaid gwylltion. 5. Gwlad Brazil, i'r dwyrain o'r Parana a'r Araguay—yr hon sydd yn cael ei hamrywio gan fynyddoedd a dyffrnoedd, ac sydd wedi ei gorchuddio â choedwigoedd tewion ar yr ochr nesaf i Gefnfor y Werydd, ac yn ymagor i ddifeith-diroedd, neu i diroedd porfa, yn y rhanau mewnol o'r wlad.

Y mae cadwren Mynyddoedd yr Andes yn rhedeg ar hyd ystlys arfordir y Cefnfor Taweloc. Yn fynych, y mae y mynyddoedd hyn yn cael eu disgrifio fel un gadwen; etto y maent yn cynnwys amryw drumiau, sydd yn cael eu hysgaru oddi wrth eu gilydd gan ddyffrnoedd uchel a chul. Ac y maent, yn hytrach nag yn rhedeg yn llinellau cyfochrog, yn aml yn cyfeirio o ryw bwynt canol-barthol; ac felly yn ymddangos fel cydgasgliad o fân gadwyni. Rhwng lledred 33° a 6° deheuol, y maent yn lledu eu gwreiddiau am 300 o filldroedd—ac hyd yn oed fwy na hynny, os cymmerir i mewn drumiau llai a berthynant iddynt. Rhwng y trumiau hyn y mae llawer o lynau o gryn faintioli; megys llynau Ondaloga, Pataipo, Hages, a llyn mawr Titicaca, yr hwn sydd tua 200 o filldroedd o hyd. Y llyn hwn, ynghyd â'r Parimé, yn Guiana, ydyw yr unig lynau o ddwfr croew o ddim maintioli a geir yn Neheubarth America. O lledred 6° deheuol i 2° gogleddol, y mae yr

AMERICA DDEHEUOL.

Andes yn culhan, ac yn ffurfio math o wastadedd uchel. Uchder canolog y gadwen yn Peru, yn ol cyfrif Humboldt, yw 11,000 neu 12,000 o droedfeddi. Yn ol M. Miers, y mae y brigau uchaf yn Chili yn 15,000 o droedfeddi; ond mewn rhai manau, nid ydyw uchder canolog y gadwen yn fwy nag 8,000 o droedfeddi. Y mae brigau uchaf yr Andes yn cyrhaedd i'r uchder o 20,000 i 25,000 o droedfeddi uwch law arwyneb y môr.

Wrth sylwi ar fap Deheudir America, ceir gweld fod canghenau o'r afon La Plata, a'r Amazon, yn rhedeg trwy holl ranau mewnol y wlad. Y mae llwybrau yr afonydd hyn yn gyffredin yn hynod o wastad; ac anfynych y ceir rhaiadrau ynddynt. Gellir edrych arnynt fel cyfundrefn fawr o gamlesydd naturiol, yn terfynu mewn dau wely mawr, sydd yn dal cyssylltad â'r môr. Er yr adeg y mae ager-forwriaeth wedi ei dyfeisio, y mae afonydd yn fath o brif-ffyrdd naturiol, yn enwedig mewn gwledydd sydd wedi eu poblogi yn ddiweddar, fydd naill ai yn rhy dlawd neu yn byw yn rhy wasgaredig i allu fforddio gwneyd ffyrdd da, neu ffyrdd haiarn. Y mae yr Amazon ei hun yn arllwys mwy o swm o ddwfr i'r môr nag y mae wyth o brif afonydd Asia; sef, yr Euphrates, yr Indus, y Ganges, yr Oby, y Lena, yr Amour, a'r Afon Felen a'r Kang-tse sydd yn China. Trwy ddilyn yr afon hon—yr Amazon—gall y neb fydd yn byw wrth droed dwyreiniol yr Andes, ddwy fil o filldroedd mewn llinell uniongyrchol oddi wrth Gefnfor y Werydd, drosglwyddo ei eiddo, neu deithio ei hun, i lenydd y cefnfor hwn mewn pum niwrnod a deugain, heb unrhyw ymdrech yn mron:—dim ond yn unig ymddiried ei fâd i fyned gyda'r llif. Y mae yr Amazon yn llydan, ac yn cynnwys llawer o ynysoedd, ac mewn manau yn ddofn iawn. Y mae yn ngenau yr afon hon, am ddau ddiwrnod o flaen, a dau ddiwrnod ar ol y llawn lloer, don yn cyfodi, ac yn rhuthro o'r môr, gwyneb yr hon sydd yn syth fel mur, ac mor uchel a thŷ. Ac os ä unrhyw lestr fechan i'w chyfarfod y mae hi yn sicr o fod yn ddinystir iddi.

---

mron a'u cyfarfu, ond hefyd er gwaethaf gelynyon brodorol ymladdgar a ymosodent arnynt o bob tu i'r afon. O'r diwedd, ar ol dyfod heibio i saith o raiadrau mawrion ar yr afon, ac ar ol llafur a dioddefiadau dirfawr, cyrhaeddasant i Emboma, ar arfordir gorllewinol Affrica, ar lan y Werydd; a phrofwyd felly hyd sicrwydd mai yr un ydyw y Luabala a'r Congo. Mewn llythyr a ysgrifenyddwyd ganddo ar ol cwblhau y gwaith, dywed Stanley fel y canlyn:—"Yr wyf gyda theimlad dwfn o ddiolchgarwch gwirioneddol i Ragluniaeth yr Arglwydd, yr hon a'm gwaredodd i, a'm pobl, mewn modd gwrthiol oddi wrth farwolaeth greulawn oddi ar ddwyllaw canibaliaid, o erchyllderau caethwasiaeth, o bum mis o lafur caled bob dydd drwy ddau ar bymtheg a deugain o raiadrau a gwylltredion ofnadwy—y Rhagluniaeth hono a'n nerthodd i wrthwynebu lluoedd o anwariad a sychedent am ein gwaed, ac a'n dygodd yn ddiogel o ddeuddeg ar hugain o frwydrau, ac a'm harweiniodd dros gyfandir anadnabyddus Affrica i Fôr y Werydd. Yr wyf yn eich hysbysu fod gwaith y fintai Anglo-Americaidd, yr hon a osodasoch i ni i'w wneyd wedi ei gyflawni i'r llythren."

Y mae llawer eraill wedi enwogi eu hunain yn fawr fel teithwyr Affricaidd, ac y mae eu gweithiau cyhoeddedig wedi taflu goleuni ar bethau fuasant yn dywyll drwy yr oesau mewn cyssylltiad â'r cyfandir mawr, ac wedi traethu yn helaeth am ei hanesiaeth naturiol, ei lysieuath, ei ddaearyddiaeth, ac afonydd a llynau mawrion y canolbarth; ac y mae anturiaethau personol llawer o honnynt yn mysg y llwythau brodorol yn hynod ddyddorol. Yn mysg y rhai enwocaf o honnynt, gellir enwi Speke, Grant, Burton, Cameron, Baker, Schimperfurth, &c. Y mae y cwestiynau mawr daearyddol mewn cyssylltiad â'r canolbarth wedi eu clirio i raddau pell erbyn hyn; ond bydd y wlad etto am amser maith yn faes dyddorol o ymchwiliad i ddygnion anturiaethus ac ymofyngar. Diau y bydd ymdrechion yn cael eu gwneyd i sefydlu masnach mewn rhanau o honi, nad oes yno yn bresennol ond y nesaf i ddim tebyg i fasnach yn cael ei ddwyn yn mlaen:—ac y mae Mr. Stanley, yr hwn sydd yn ddiarhemuol yn enedigol o'r dref hon (Dinbych), wedi myned yno etto, ac yn gweithredu dros fasnachwyr gyda'r amcan hwn. Y mae symmudiad cyffelyb ar droed hefyd gan yr Italiaid.

AMERICA.

BOLIVIA.

Tynwyd allan gyfansoddiad gwladol Bolivia gan Simon Bolivia, yr hwn a ryddhaodd y weriniaeth oddi wrth llywodraeth Yspañ, ac y mae wedi ei ddyddio Awst 25ain, 1826; ond y mae rhai chwanaegiaid wedi eu gwneuthur ato ar amryw adegau ar ol hynny. Ymddiriedir y gallu gweinyddol i lywydd a etholir am bedair blynedd; ac y mae y gallu deddfwriaethol yn cyfarfod mewn cydgynghorfa. cynnwysedig o ddau dŷ, a elwir y senedd a thŷ y cynnyrcholwyr—y naill fel y llall yn cael ei ethol gan bleidlais gyffredinol y bobl. Llywydd presennol y weriniaeth ydyw y Cadfridog Daza, yr hwn a etholwyd Mai 4ydd, 1876. Eisteddfe y llywodraeth yn awr ydyw dinas amddiffynedig Oruro.

Nid oes adroddiadau swyddol o gyllid a threul-

iadau y weriniaeth hon wedi eu cyhoeddi er's amryw flynyddoedd. Yn ol cyllideb 1873—74, yr oedd y derbyniadau o bob ffynnonell yn 585,915*p.*, a'r treuliau yn 901,101*p.*—yn gadael diffyg o 315,186*p.* Ceir tua hanner y cyllid cyhoeddus oddi wrth dreth ar y tir, yr hon a orfodir ar yr Indiaid brodorol; a'r gweddill oddi wrth dollau ar ddadforion ac allforion, ac oddi wrth fwngloddiau, a meddiannau eraill a berthynent i'r wladwriaeth. Yr holl ddyled wladol yn Mehefin, 1875, oedd 3,400,000*p.* Nifer y fyddin sefydlog ydyw 3,021 o wŷr; ac y mae traul y fyddin yn cyrhaedd i ddwy ran o dair o'r holl gyllid cyhoeddus.

Y mae arwynebedd Bolivia, yn ol yr amcangyfrif cywiraf, yn 842,729 o filldroedd ysgwr, gyda phoblogaeth o yn agos i ddwy filiwn o beronau. Tybir fod poblogaeth Indiaidd Bolivia yn rhoio rhai cannoedd o filoedd; ac ymddengys fod ychydig o honnynt wedi eu hennill i goffeidio Cristionogaeth. Cyfrifir fod yr holl ddadforion i Bolivia yn 1877 yn werth 1,100,000*p.*, a'r allforion yn werth 900,000*p.* Un porthladd sydd yn y weriniaeth, sef porthladd Cobijsa, ar lan y Môr Tawel. Dwy neu dair o linellau o ffyrdd haiarn sydd wedi eu hagor yno; ond y mae yno rai eraill ar ganol eu gwneyd.

BRAZIL.

Pedro II. ydyw ymherawdwr presennol Brazil. Ganwyd ef Rhagfyr 2il, 1825, ac eogynodd i'r orsedd yn olynnydd i'w dad, Pedro I., Ebrill 7fed, 1831: cyhoeddwyd ei fod wedi cyrhaedd ei gyflawn oed, Gorphenaf 23ain, 1840: coronwyd ef Gorphenaf 18fed, 1841; a phriododd y dywysoges Theresa, o Sicily, Medi 4ydd, 1843. Y mae yr ymherawdwr hwn yn ddisgynydd yn y llinach wrywaidd o deulu Braganza—teulu brenhinol Portugal.

Cyhoeddwyd cyfansoddiad gwladol presennol Brazil Mawrth 25ain, 1824. Sefydlir ganddo bedwar gallu yn y wladwriaeth:—yr un deddfwriaethol, gweinyddol, cyfreithiol, ynghyd â breintiau y goron. Mewn cymmanfa ddeddfwriaethol y mae y gallu deddfwriaethol. Y mae y gymmanfa hon yn gynnwysedig o ddau dŷ, sef y senedd a thŷ y cynnyrcholwyr. Etholir y ddau dŷ gan y bobl. Cynnwysa y senedd 58 o aelodau, ac etholir hwy am eu hoes. Etholir aelodau y tŷ isaf am bedair blynedd, a chynnwysa 122 o aelodau. Derbynia pob aelod y swm o 240*p.* yr eisteddiad am ei wasanaeth, heb law ei dreuliau teithiol. Am tua phedwar mis o'r flwyddyn yn gyffredin y mae y gymmanfa ddeddfwriaethol yn eistedd.

Crefydd sefydledig yr ymherodraeth ydyw yr un Bahaidd; ond yn ol cyfansoddiad y llywodraeth, y mae goddefiad i raddau yn cael ei ganiatau i enwadau crefyddol eraill. Cynnellir y clerigwyr Pabaidd gan y wladwriaeth: yn wir, y mae arian yn cael eu pleidleisio i dalu i woinidogion o enwadau eraill. Dosberthir addysg yn Brazil i dri o ddosbarthiadau; sef, yr elfenol, eil-raddol, a'r gwyddonol, neu yr uchaf. Yn ol y cyfansoddiad, y mae addysg elfenol yn cael ei gyfrannu yn rhad, a bydd yn "orfodol mor fuan ag y gwel y llywodraeth fod hynny yn gyfleus." Er holl ymdrechadau y llywodraeth i ledanu addysg yn y blynyddoedd diweddar, rhaid addef mai mewn sefyllfa lled isel y mae addysg yn aros etto; ac yn 1874, nid oedd ond 140,000 o ysgolheigion yn myned i'r ysgolion cyhoeddus.

Oddi wrth dollau ar allforion, yn ogyystal ag ar

ddadforion, y mae mwy na hanner y cyllid yn deilliaw. Ceir tuag yn rhan o bump hefyd oddi wrth drethi uniongyrchol. Yr oedd amcangyfrif y gyllidebam y flwyddyn yn terfynu Mehefin 30ain, 1879, yn gosod y cyllid yn 10,220,000*p.*, a'r treulidau yn 10,773,206*p.* Y mae diffyg mawr wedi bod yn y cyllid yn y blynyddoedd a aeth heibio; yr hyn a achlysurwyd mewn rhan gan y rhyfel â Paraguay, yr hwn a derfynodd yn 1870, ac a gostiodd i Brazil 50,000,000*p.* Yn ol adroddiad gweinidog y cyllid, yr oedd holl ddyled wladol y wlad hon yn niwedd y fl. 1876 yn 73,580,890*p.*

Ffurir y fyddin mewn rhan trwy ymrestrriad gwirfoddol, ac mewn rhan trwy goelbren. Y mae darn mawr o dir yn cael ei roddi yn wobr i bob un a ymrestro yn wirfoddol am bedair blynedd ar ddeg—yr hyn sydd yn gymhelliaid cryf i lawer wneyd hyny. Nerth y fyddin yn amser heddwch ydyw 20,000 o wfr—yn amser rhyfel 32,000. Cynnwysai llynges Brazil 58 o agerlestri yn niwedd Mehefin, 1878, a'r rhai hyny oll yn cario 177 o fagnelau, ynghyd â 3,967 o forwyr a môr-filwyr.

Cyfrifir fod tiriogaeth yr ymherodraeth yn mesur 3,287,964 o filldroedd ysgwâr; ac yr oedd y boblogaeth yn rhifo 9,448,233 yn 1872—yr hyn sydd yn rhoddi tri ar gyfartaledd i breswyllo ar bob milldir ysgwâr. Yn chwanaegol at yr uchod, tybir fod yn nhiriogaethau Brazil o ddeutu 1,000,000 o Indiaid broderol. Brazil ydyw yr unig wlad yn yr America y mae caethwasiaeth yn gyfreithlawn ynddi yn awr. Ond y mae nifer y caethion wedi lleihau yn fawr er 1850, pan y cyfrifid eu bod tua 2,500,000 o nifer yno. Yn ol cyfrif swyddol a gyhoeddwyd yn mis Mai, 1874, y nifer y pryd hwnw oedd 1,016,262. Pasiwyd cyfraith yn y senedd a thŷ y cynnyrch-iolwyr yn eisteddiad y fl. 1871, i'w rhyddhau yn raddol. Y mae poblogaeth Brazil yn hynod o gymmysgedig. Priododd yr ymsefydlwyr Ewropaidd cyntaf yno â'r merched Indiaidd; ac wedi hyny, ymgymmysgwyd gryn lawer â'r Negroaid a ddygwyd yno i gaethiwd. Yn y taleithiau gogleddol, y mae yr elfen Indiaidd yn gref; ond yn Bahia, Rio Janeiro, a Minas, y mae y Negroaid yn lliosog. Yn y prif borthladdoedd, y mae y boblogaeth yn benaf o ddisgyniad Ewropaidd.

Yr oedd holl werth y dadforion i Brazil, yn cynnwys aur bathedig ac anfathedig, am y pum mlynedd yn diwedd gyda 1877, ar gyfartaledd yn 17,000,000*p.* bob blwyddyn, a'r allforion yn 17,500,000*p.* Anfonir mwy nag un ran o dair o'r dadforion i Brazil o'r Deyrnas Gyfunol. Y mae hefyd dros un ran o dair o allforion Brazil yn dyfod i Brydain Fawr. Y ddau beth yr allforir mwyaf o honant i'r Deyrnas Gyfunol ydyw cotwm heb ei weithio, a sugr heb ei buro. Yr oedd, yn nechreu y fl. 1877, yn ymherodraeth Brazil 1,438 o filldroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hagar, ac o ddeutu 800 o filldroedd yn cael eu gwneuthur.

CANADA.

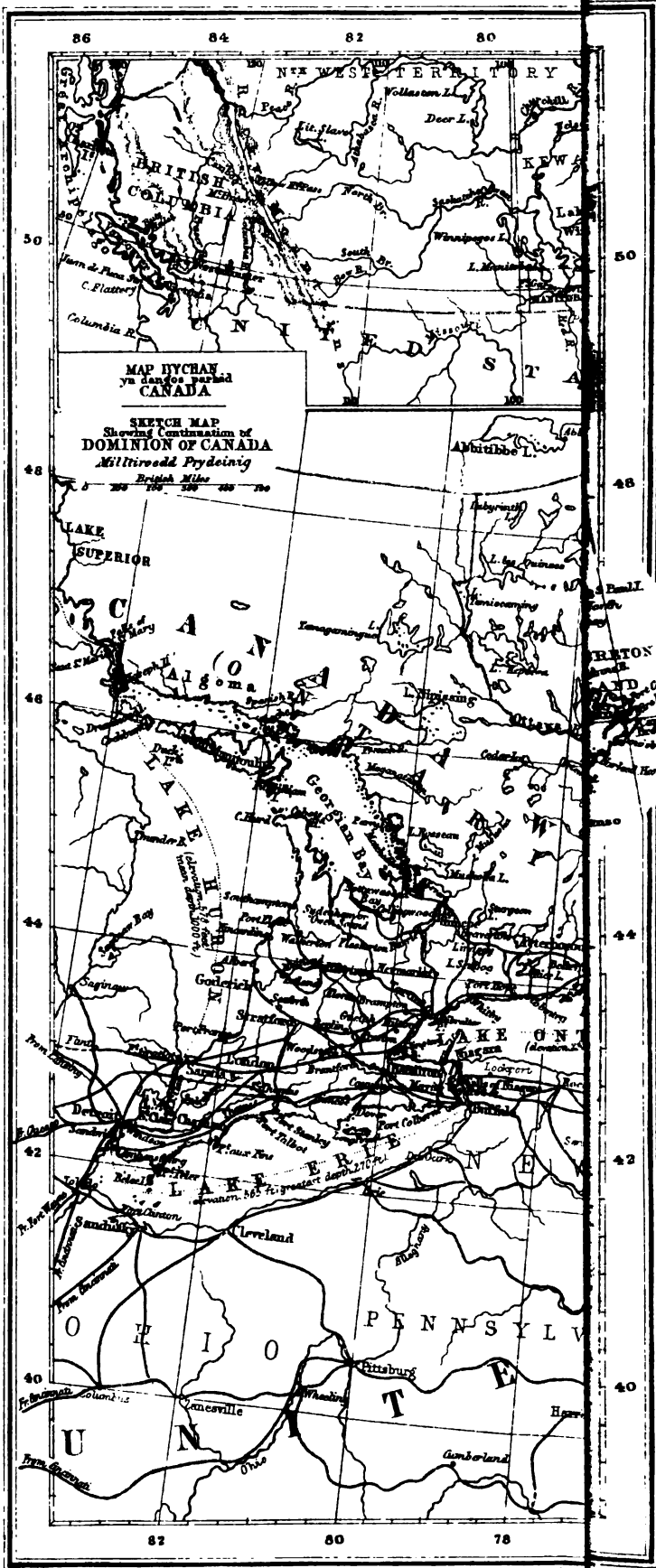
Y mae Arglwyddiaeth (*Dominion*) Canada yn cynnwys talaethau Ontario, Quebec—sef, Canada Uchaf ac Isaf gynt—Nova Scotia, Brunswick Newydd, Manitoba, Columbia Brydeinig, ac Ynys y Tywysog Edward. Unwyd hwynt mewn canlyniad i ddeddf a basiwyd yn senedd ymherodrol Prydain yn Mawrth, 1867. Yn ol y gyfraith hon, y mae cyfansoddiad yr Arglwydd-

iaeth i fod yn "debyg o ran egwyddor i gyfa-soddiad y Deyrnas Gyfunol." Y mae y gallu gweinyddol i fod yn mhenadur Prydain Fawr a'r Iwerddon, ac i'w gario yn mlaen yn ei enw gan lywodraethwr cyffredinol, a chyfringynghor. Y mae y gallu deddfwrol mewn senedd o ddau dŷ, dan yr enwau 'senedd' a 'thŷ y cyffredin.' Y mae darpariaethau wedi eu gwneyd i gynnwys Newfoundland, yr hon sydd hyd yn hyn yn dalaeth annibynol o America Ogleddol, mewn amser o fewn Arglwyddiaeth Canada. Nodir aelodau senedd yr Arglwyddiaeth dros eu hoed gan wfr o eiddo y llywodraethwr cyffredinol dan sêl fawr Canada. Nifer y seneddwyr o'r holl daleithiau ydyw 78. Etholir tŷ y cyffredin yr Arglwyddiaeth gan y bobl am bum mlynedd—un cynnyrch-iolydd ar gyfer pob 17,000 o'r preswylwyr. Ar sail cofrifiad 1871, 206 ydyw rhif aelodau tŷ y cyffredin yn awr o'r gwahanol daleithiau. Derbynia llyfarydd tŷ y cyffredin 4,000 o ddoleri yn flynyddol; a chaniateir i bob aelod y swm o ddeg dolar y dydd am ddeg ar hugain o ddyddiau—ac am eisteddiad yn parhau yn hwy na hyny, y swm o fil o ddoleri, ynghyd â chostau teithiol. Tynir i lawr wyth dolar am bob dydd y bydd aelod yn absennol, os na bydd yn gorfod bod yn absennol o herwydd afiechyd. Rhoddir yr un tâl i aelodau y senedd hefyd. Y mae gan bob un o'r saith talaeth sydd yn gwneyd i fyny yr arglwyddiaeth eu seneddau eu hunain hefyd, a'u galluoedd gweinyddol, gydag is-lywodraethwr; ac y mae ganddynt awurdorol i ddwyn yn mlaen eu materion lleol. Y llywodraethwr cyffredinol presennol ydyw yr ardalydd Lorne, mab hynaf y duc o Argyll. Ganwyd ef Awst 6ed, 1845; derbyniddd ei addysg yn Eton a Choleg y Drindod, Caergrawnt; priododd Mawrth 21ain, 1871, y dywysoges Louise, merch ein brenhines bresennol. Pennodwyd ef yn llywodraethwr cyffredinol Arglwyddiaeth Canada a Gogleddbarth America Brydeinig, Hydref 14eg, 1878; a chymmerodd afael yn ei swydd Rhagfyr 7fed, 1878. Y tâl blynyddol a dderbynia ydyw 10,000*p.*

Nid oes un eglwys wladol yr yr Arglwyddiaeth, nac mewn un rhan o Ogleddbarth America Brydeinig. Yn ol cofrifiad Ebrill 3ydd, 1871, fel y canlyn y safai rhifedi y gwahanol gyfundebau crefyddol:—Pabyddion, 1,492,029; Wesleyaid, 567,091; Henaduriaethwyr, 544,998; yr Eglwys Esgobaethol, 494,049; y Bedydlwyr, 239,343; Lutheriaid, 37,935; Cynnulleidfaoelwyr, 21,829; amryw enwadau eraill, 65,857; heb broffesu un crefydd, 5,575; heb wneyd yn hysbys o ba gredo yr oeddynt, 17,055—y cyfan yn rhifo 3,485,761. Y mae i daleithiau Quebec ac Ontario gyfreithiau gwahanol perthynol i ysgolion, wedi eu cyfaddasu at yr elfennau crefyddol sydd yn y naill a'r llall. Cynnelir yr ysgolion mewn rhan gan y llywodraeth, ac mewn rhan gan drethiad lleol wirfoddol, ac yn achlysurol gan y tâl a roddir gan yr ysgolheigion. Rhaid i'r ysgolfeistriaid basio arholiad o flaen bwrdd addysg sirol, neu dderbyn trwydded oddi wrth ysgol athrawol dalaethol, cyn y gallant hawlio unrhyw dal gan y llywodraeth.

Gwneir i fyny gyfrifon cyllidol Arglwyddiaeth Canada yn flynyddol. Yr holl gyllid a dderbyniwyd yn y flwyddyn a derfynodd Mehefin 30ain, 1877, oedd 8,877,956*p.* Y trauliau am yr un flwyddyn oedd 8,840,324*p.* Yr oedd dyled wladol yr Arglwyddiaeth (a wariwyd yn benaf i ddwyn yn mlaen weithiau cyhoeddus)—y llog ar yr hon yw y gangen fwyaf o'r trauliau—ar y lal

CANADA.

YSTYR Y TALFYRIADAU A ARFERIR YN Y MAPIAU.

B., <i>neu</i> Bay	... Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain	... Mynydd.
Bank, Banks	... Bryn, Bryniau.	Mts., <i>neu</i> Mountains...	Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Cape	... Penrhyn.	New	... Newydd.
Castle	... Castell.	North, Northern	... Gogledd, Gogleddol.
Coast	... Arfordir.	Ocean	... Cefnfor.
Ch., <i>neu</i> Channel	... Sianel.	P., <i>neu</i> Port	... Porth.
East, Eastern	... Dwyrain, Dwyreiniol.	Pen., Pena., Peninsula	Gorynys.
English Miles	... Milldroedd Saesnig.	Plateau	... Gwastadedd uchel.
Equator	... Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point	... Pwynt.
Firth, <i>neu</i> Frith	... Morgaingc.	R., <i>neu</i> River	... Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort	... Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of	... Adfeillion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of	... Llyngelyn.	S., <i>neu</i> Sound	... Culfor.
H., Havn., <i>neu</i> Haven	... Porthladd, <i>neu</i> Machwy	St., <i>neu</i> Saint	... Sant.
Hd.; <i>neu</i> Head	... Penrhyn.	Sea, <i>neu</i> Sea of	... Môr.
Hills	... Bryniau.	Shoal, Shoals	... Bas-le, Bas-leoedd.
I., Isle, <i>neu</i> Island	... Ynys.	South, Southern	... Deheu, Dehenol.
Is., Isles, <i>neu</i> Islands.	... Ynysoedd.	Str., <i>neu</i> Strs., Straits	Culfor, Culforoedd.
L., <i>neu</i> Lake	... Llyn.	Town	... Tref.
Land	... Tir. [môr.	Tropic	... Trofan.
Loch, <i>neu</i> Lough	... Llwch—llyn agored i'r	West, Western	... Gorllewin, Gorllewinol

CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD AR Y MAP HWN.

Anticosti Id.	... Ynys Anticosti.	Lake St. John	... Llyn St. Ioan.
Atlantic Ocean	... Môr y Werydd.	Lake Ontario (elevation	Llyn Ontario (uwch law
Bay of Fundy	... Machwy Fundy.	232 feet: mean depth	y môr, 232 troedfedd:
British Columbia	... Columbia Brydeinig.	500 feet)	ei ddyfnder canolog,
Canada East	... Canada Ddwyreiniol.		500 troedfedd).
Canada West	... Canada Orllewinol.	Lake Champlain	... Llyn Champlain.
Cape Breton	... Penrhyn Breton.	Long Island Sound	... Basfor yr Ynys Hir.
Cape Breton Island	... Ynys Penrhyn Breton.	Martha's Vineyard	... Gwinllan Martha.
Eastern Provinces	... Talaethau Dwyreiniol.	New Brunswick	... Brunswick Newydd.
Falls of Niagara	... Rhaiadrau Niagara.	New York	... Caerefrog Newydd.
Georgian Bay	... Machwy Georgia.	North West Territory	Meddiannau Gogledd-
Great Archipelago	... Yr Ynysfor Mawr.		Orllewinol.
Gulf of St. Lawrence...	Llyngelyn St. Lawrence	Northumberland Strait	Culfor Northumberland
Hudson Bay	... Machwy Hudson.	Pr. Edward Id.	... Ynys y Tyw. Edward.
Lake of the 1,000 Isles	Llyn y mil o Ynysoedd.	River St. Lawrence	... Afon St. Lawrence.
Lake Erie (elevation,	Llyn Erie (uwch law y	Rocky Mountains	... Mynyddoedd Creigiog.
565 feet: greatest	môr, 565 troedfedd:	St. George Bay	... Machwy St. Sior.
depth, 270 feet)	dyfnder mwyaf 270 tr.	Str. of Belle Isle	... Culfor Belle Isle.
Lake Huron (elevation	Llyn Huron (578 troed-	Three Rivers	... Tair Afon.
578 feet: mean depth	fedd uwch law y môr:	Trinity B.	... Machwy y Drindod.
1,000 feet)	ei ddyfnder canolog,	United States	... Yr Unol Dalaethan.
	1,000 o droedfeddi).		

CANADA ydyw y dalaeth werthfawrocaf o feddiannau Prydain yn America Brydeinig. Y mae y rhan fwyaf o honi yn nyffryn mawr y St. Lawrence. Ar yr ochr aswy i'r afon, y mae hi yn cynnwys yr oll o'r wlad nes y cyrhaeddir yr ucheldiroedd sydd yn anfon eu dyfroedd oddi ar yr ochr ogleddol iddynt i lawr i Fachwy Hudson; ond ar yr ochr ddehenol i'r afon nid oes ond rhan o'r gwastattir yn perthyn i Canada. Y mae yr afonydd mwyaf sydd yn ymarllwys i'r St. Lawrence yn dyfod o'r ochr aswy iddi, ac felly yn dal cysylltiad â Canada.

Yn ol syniad Ewropiaid am afonydd mawrion, y mae yr Ottawa, y St. Maurice, a'r Saguenay, yn afonydd o'r dosbarth blaenaf. Yr afonydd mwyaf sydd yn ymdywallt i'r St. Lawrence o'r ochr ddeheuol ydynt, y Richelieu, y St. Francis, a'r Chaudiere; ond nid ydyw y rhai hyn ond bychain mewn cymhariaeth.

Nid oes yn un rhan arall o'r ddaear y fath liosawgrwydd o lynau mawr o ddwfr croew ag a geir yn Ngogledd America. Heb law y llynau mawr a elwir Superior, Huron, Erie, ac Ontario, sydd yn taro ar diriogaeth Canada, ar wastadedd mawr y St. Lawrence, y mae yr holl wastadeddan gogleddol o lynoedd Machwy Hudson hyd y Mynyddoedd Creigiog, yn cynnwys llawer o lynau anferth yn gysylltiol â rhedleoedd yr afonydd. Ni a roddwn yma restr o rai o'r prif lynau hyn, ynghyd â'u maintioli mewn arwynebedd. Y mae Llyn Superior, yr hwn y mae un ochr iddo yn ymffurfio ar diriogaeth Canada, a'r llall ar yr Unol Dalaethau, yn mesur 32,000 o filldroedd ysgwâr o arwynebedd, ac y mae yn 596 o droedfeddi uwch law y môr. Llyn Huron, yn 24,000 o filldroedd ysgwâr, a 578 o droedfeddi yn uwch na'r môr. Llyn Erie, 9,600 o filldroedd ysgwâr, a 565 o droedfeddi yn uwch na'r môr. Llyn Ontario, 6,300 o filldroedd ysgwâr, a 232 uwch law y môr.

Y mae y llynau canlynol yn nhiriogaeth Machwy Hudson, sydd yn bresennol wedi eu huno ag Arglwyddiaeth (*Dominion*) Canada:—Llyn mawr y Caethion, 12,300 o filldroedd ysgwâr. Llyn yr Arth Mawr, 10,000 o filldroedd ysgwâr. Llyn Winnipeg, 9,000 o filldroedd ysgwâr. Llyn Winnipegos, 3,000 o filldroedd ysgwâr. Llyn Athabasca, 3,000 o filldroedd ysgwâr. Llyn y Carw

CANADA.

(*Deer Lake*), 2,400 o filldroedd ysgwâr. Llyn Manitoba, 2,100 o filldroedd ysgwâr. Llyn Woolaston, 1,900 o filldroedd ysgwâr. Llyn y Coedwigoedd (*Lake of the Forests*), 1,500 o filldroedd ysgwâr.

Y mae y dramwyfa sydd gan Canada i'w thrafnidiaeth yn un dra hwylus; o herwydd fod y St. Lawrence, a'i llynau lliosog, yn ei dwyn ar unwaith i gyssylltiad â'r rhanau mwyaf masnachol o'r Unol Dalaethau, ac â'r cefnfor agored. Defnyddiwyd moddion celfyddydol i wellhau cyfleusderau morwrol y llinell hon. Islaw Montreal, y mae Llyn St. Pedr wedi ei ddyfnhau; ac uwch law y ddinas hono, y mae gwelyau newyddion wedi eu tori, fel y mae llestri yn gallu osgoi y gwylltredion wrth forio i Llyn Ontario. A thu hwnt i hyn y mae Camlas Welland yn cario llongau heibio i Raiadrau y Niagara hefyd i Llyn Erie. Heb gymmeryd i ystyriaeth gan hyn y gweithydd Americanaidd sydd rhwng llynoedd Superior a Huron, y mae Canada oll, hyd droed y Sault Ste Marie, yr hwn sydd yn awr yn borthladd rhydd, fel wedi ei ddwyn i lenydd y Werydd. Y mae agerlongau wythnosol yn morio i Brydain o'r St. Lawrence yn yr haf; ac o Portland, yn nhalaeth Maine, yn ystod y ganaf. Heb law y cyfleusderau morwrol hyn, nid ydyw Canada yn ddiffygol o ffyrdd da, nac o ffyrdd haiarn.

Y mae prif gyfoeth rhan fawr o Canada, yn enwedig ar lenydd Llyn Superior, yn gynnwysedig yn ei hadnoddau mwnawl; megys haiarn, sinc, plwm, copr, arian, aur, cobalt, manganus, marl, glyfaen, ithfaen, tywodfaen, ceryg calch, llechfaen, a mynor o bob lliw yn mron. Ond y mae rhan helaeth o'r wlad, er dan goedwigoedd mawrion o binwydd yn benaf, yn lled anghymmhwys i'w diwyllio. I lawr tua Morgainge St. Lawrence, drachefn, y mae llawer yn dibynu ar y pysgodfeydd. Tua chanol y dalaeth y mae y tir mwyaf cynnyrchiol, a chymmhwysaf i'w amaethu, yn gorwedd. Ac y mae y darn cynnyrchiol hwn yn ymeangu yn feunyddiol mewn lled ac mewn ffrwythlonder, o'r man lle y dechreu ar lan y St. Lawrence Isaf hyd i fyny at lenydd Llyn Huron. Y mae y fforestydd mawrion yn cael eu clirio a'u harloesi, a chnydau toreithiog yn cael eu codi, yn y lleoedd hyn; a thyfir yno wenith, nad oes ei ragorach i'w gael mewn unrhyw ran o ogledd-barth America.

o Orphenaf, 1878, yn cyrhaedd 29,879,421*p.* Yn ol amcangyfrifon cyllidol y flwyddyn 1878—79, yr holl draul ar gyfrif y ddyled oedd 3,100,315*p.*

Yn chwanelog at y milwyr a gedwir gan y llywodraeth ymherodrol, y rhai y lleihawyd eu nerth yn 1871 i 2,000 o wfr, y mae yn Canada allu milwraidd cryf o wirfoddolwyr a chartrefu newydd eu trefnu. Yr oedd y cartrefu oedd dan arfau Ionawr Iaf, 1878, yn rhoi 43,729 o wfr; a'r cartrefu a berthynai i'r gefn-fyddin yr un pryd yn rhoi 655,000. Mae'r Arglwyddiaeth wedi ei rhanu yn un ar ddeg o ddocbarthiadau milwraidd. Cynnwysai gallu llyngesol Canada yn 1877 wyth o agerlestri, yn cario dennaw o fagnelau, y rhai sydd yn nofio y llynau mawrion, ac afon St. Lawrence.

Yn y fl. 1800, ystyridd fod poblogaeth Canada yn rhoi 240,000 o beronau; yn 1825, 581,920; yn 1851, 1,842,265; ac yn y fl. 1861, 3,090,561. Cymmerwyd y cofriad diweddf Ebrill 3ydd, 1871; ac yn ol hwnw, mynegir fod holl arwyn-ebedd yr Arglwyddiaeth hon yn mesur 3,372,290 o filldroedd ysgwâr; a bod y boblogaeth ar yr un pryd yn rhoi 3,686,096. Ffurfa Newfoundland ran o Ogleddbarth America Brydeinig, er nad ydyw etto wedi ei huno âg Arglwyddiaeth Canada. Yn ol y cofriad diweddf, yr oedd yn Newfoundland boblogaeth o 146,636, yn byw ar 40,200 o filldroedd ysgwâr.

Gyda'r Unol Daleithiau a Phrydain Fawr yn benaf y mae masnach dramor Arglwyddiaeth Canada—y rhan fwyaf o'r dadforion yn dyfod o'r Unol Daleithiau, a'r rhan fwyaf o'r allforion yn myned i Brydain Fawr. Y mae yr adroddiad canlynol yn mynegu pa beth ydyw holl werth yr allforion a'r dadforion yn mhob un o'r pum mlynedd oedd yn diweddu yn Mehefin, 1877. Rhoddir y gwerth mewn doleri—pob dolar yn werth 4*s.* 2*g.* o'n harian ni:—

Blynyddoedd.	Yr holl allforion.	Yr holl ddadforion.
1873 ...	89,789,922 <i>d.</i>	128,011,282 <i>d.</i>
1874 ...	89,351,928 <i>d.</i>	128,213,582 <i>d.</i>
1875 ...	77,886,679 <i>d.</i>	123,070,283 <i>d.</i>
1876 ...	80,966,435 <i>d.</i>	93,210,346 <i>d.</i>
1877 ...	75,876,393 <i>d.</i>	99,327,962 <i>d.</i>

Yr oedd yr allforion a anfonwyd o Arglwyddiaeth Canada i Brydain yn y fl. 1877 yn werth 11,186,195*p.*; a'r dadforion o gynnyrchion Prydeinig i'r Arglwyddiaeth yn werth 7,000,419*p.* Yr hyn a allforir fwyaf oddi yno i'r Deyrnas Gyfunol ydynt ½ o wahanol fathau, a choed. Yr oedd yr ½ a'r blawd a allforiwyd yn 1877 yn werth 3,532,972*p.*; a'r holl goed yn werth 5,611,678*p.* Y prif nwyddau Prydeinig a ddadforiwyd yno yn y flwyddyn 1877 oedd haiarn, gwerth 1,134,416*p.*; a brethynau a gwlaneni, gwerth 1,435,056*p.*; a nwyddau cotwm, gwerth o 940,173*p.* Nid ydyw masnach Newfoundland a thuoddau Labrador yn gynnwysedig yn y cyfrifon hyn. Yr oedd allforion Newfoundland a Labrador i Brydain yn gynnwysedig yn benaf o bysgod ac olew, ac yn werth 849,733*p.*, a'r dadforion o gynnyrchion Prydain yno yn werth 613,128*p.* Yr oedd yn Arglwyddiaeth Canada 5,574 o filldroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hagog yn niwedd Mehefin, 1877; ac ar yr un adeg 1,996 o filldroedd yn cael eu gwneud, a 3,000 o filldroedd chwanelog wedi eu mesur.

CHILI.

Tafodd Chili ymaith ei theyrngarwch i goron Ysapaen trwy ddadgan ei hannibyniaeth Medi 18fed, 1810. Ffuriwyd y cyfansoddiad gan DOSE. I. CYF. X.] 3*u*

gynnyrcholwyr y genedl yn 1833. I ddau dŷ y mae y gallu deddfwriaethol wedi ei ymddiried, y rhai a elwir y senedd a thŷ y cynnyrcholwyr. Gwneir y senedd i fyny o ugain o aelodau, y rhai a etholir am naw mlynedd. Y mae aelodau tŷ y cynnyrcholwyr yn cael eu hethol am dair blynedd—un cynnyrcholwydd ar gyfer pob 20,000 o'r boblogaeth. Y mae y gallu gweinyddol yn nwyllaw y llywydd, yr hwn a etholir i'r swydd am bum mlynedd. Llywydd y weriniaeth yn bresennol ydyw Don Anibal Pinto, yr hwn a etholwyd i'w swydd, fel olynydd Don Errazuriz, Medi 17eg, 1876. Y tal a dderbynia y llywydd yw 4,500*p.* yn y flwyddyn. Cynnorthwyr ef gan bump o weinidogion i ddwyn yn mlaen achosion y llywodraeth.

Oddi wrth dollau yn benaf y ceir y cyllid cyhoeddus; a phrif ganghenau y treuliadau ydyw y ddyled wladol a gweithydd cyhoeddus. Yr oedd swm y cyllid yn 1877 yn 3,361,160*p.*—y treuliadau yn 3,378,562*p.* Y gweithydd cyhoeddus, a'r llôg ar y ddyled wladol, ydyw y canghenau sydd yn llyngcu fwyaf o'r treulian. Yr oedd y ddyled ei hun, yn niwedd 1877, yn 12,679,404*p.*, a'r llôg arni yn 593,081*p.*

Nifer byddin Chili yn mis Medi, 1878, oedd 3,200 o wfr. Yn ol deddf a wnaed yn 1875, y mae y fyddin i fod yn 3,573 o wfr. Cynnwysai y llynges yn Medi, 1878, ddeg o agerlestri bychain, a dwy agerlong haiarn-wisg o faintioli mawr.

Yn ol yr amcangyfrifon cywiraf, y mae tir-iogaethau y weriniaeth yn mesur 132,606 o filldroedd ysgwâr; a rhifai y boblogaeth, yn 1875, 2,068,447 o eneidiau. Dosberthir y weriniaeth i un ar bymtheg o daleithiau. Y ddwy dref fwyaf yn Chili ydynt ei phrif ddinas, Santiago, a Valparaiso, ei phorthladd. Rhifa preswylwyr y gyntaf 129,809 o drigolion, a'r ail 97,775, yn ol cofriad 1876.

Nid ydyw masnach dramor Chili wedi cynnydd ond ychydig yn y blynyddoedd diweddf. Holl werth y dadforion yn 1877 oedd 5,842,553*p.*, a'r allforion yn yr un flwyddyn yn 5,943,474*p.* Gyda Phrydain Fawr y mae y rhan fwyaf o'i masnach yn cael ei ddwyn yn mlaen. Ffraingo sydd nesaf ar y rhestr; ac wedi hyny Germany, yr Unol Daleithiau, a Pheru. Y nwydd yr allforir fwyaf o Chili i'r Deyrnas Gyfunol ydyw copr. Yn nesaf at gopr y mae gwenith, ac ar ol hyny gwlan. Y nwyddau o'r deyrnas hon y dadforir mwyaf o honynt yn Chili ydyw cotwm a gwlan wedi eu gweithio, a haiarn. Chili oedd un o'r gwledydd cyntaf yn America Ddeheuol i wneyd ffyrdd haiarn. Yn niwedd Gorphenaf, 1878, yr oedd 977 o filldroedd o'r ffyrdd hyn yn agored yno, a 209 o filldroedd ar ganol eu gwneud.

COLOMBIA.

Y mae gweriniaeth unedig Colombia, a elwir yn swyddol yn Unol Daleithiau Colombia, wedi ei ffurfio gan Gynnadled Bogota, yn mis Medi, 1861, gan gynnyrcholwyr naw talaeth oedd-ynt gynt yn ffurfio rhan o Granada Newydd. Mabwyniadwyd y cyfansoddiad Mai 8fed, 1863, ac y mae y gallu gweinyddol yn cael ei ymddiried i'r llywydd, yr hwn a etholir am ddwy flynedd; a'r gallu deddfwriaethol i gydgyngorfa cynnwysedig o ddau dŷ; sef, y senedd, a thŷ y cynnyrcholwyr. Rhif aelodau y senedd yw 27, ac y mae pob un o'r talaethau yn ethol tri aelod. Rhif aelodau tŷ y cynnyrcholwyr yw 66, y rhai a etholir gan bleidlais gyffredinol—pob talaeth

yn dychwelyd yn aelod ar gyfer pob 50,000 o'r boblogaeth, ac ail aelod am bob 20,000 chwanegol o boblogaeth. Heb law y llywodraeth ganolog hon, y mae i bob un o'r naw talaeth ei deddfwrta ei hun, a'i phrif swyddog gweinyddol, yr hwn a elwir yn llywodraethwr. Y mae gan lywydd Colombia is-lywydd yn ei ochr, yr hwn a weithreda fel cadeirydd y senedd, ynghyd â phedwar o weinidogion, cyfrifol i'r gydgynghorfa. Llywydd presennol y weriniaeth ydyw y Cadfridog Julian Trujillo, yr hwn a etholwyd am y ddwy flynedd oedd yn dechreu Ebrill laf, 1878. Prifddinas y llywodraeth ganolog ydyw Bogota.

Cyllid y llywodraeth ganolog am y flywyddyn a derfynai Awst 31ain, 1877, oedd 769,897*p.*, a'r treuliadau oedd 571,706*p.*—yn gadael gweddill o 178,190*p.* Am y flywyddyn yn terfynu Awst 31ain, 1878, yr oedd derbyniadau y cyllid yn 967,760*p.*, a'r treuliadau yn cyrhaedd i'r swm o 1,454,386*p.* Yn niwedd 1877, swm y ddyled wladol oedd 10,617,129*p.*, a thair rhan o bedair o'r swm hwn yn ddyledus i Brydeiniaid. Yn ol telerau y cyfansoddiad, y mae y fyddin undebol i rifo 2,000 o filwyr yn amser heddwch. Ond mewn achos o ryfal, y mae pob un o'r talaethau yn rhwym o droi i'r maes un o bob cant o'r boblogaeth: felly codir nerth y fyddin i 27,000 o wfr.

Cyfrifir fod arwynebedd tiriogaethau y weriniaeth yn mesur 604,773 o filldroedd ysgwâr; ac o'r rhai hyn y mae 330,756 ar du y gogledd i'r cyhydredd, a'r gweddill ar y de y deheu i'r cyhydredd. Yn ol amcangyfrif ar roddwyd o'r boblogaeth yn 1871, cafwyd fod y preswylwyr ar y pryd yn rhifo 2,913,343. Y bwysicaf o daleithiau Colombia ydyw talaeth Panama—yn cynnwys y gyddfdir sydd o'r enw hwnw, a elwir yn hanesyddol yn Yddfdir Darien. Holl ddadforion Colombia yn 1876 oedd 1,465,785*p.*, a'r allforion yn 2,895,579*p.* Y mae masnach dramor y weriniaeth yn cael ei dwyn yn mlaen yn benaf gyda Phrydain Fawr a'r Unol Daleithiau. Ond y mae y fasnach a drosglwyddir trwy y ddau borthladd, sef Panama a Colon, neu Aspinwall, sydd yn cyssylltu, trwy gyfrwng fyfyrdd haiarn, Môr y Werydd a'r Môr Tawel, yn llawer pwysicach na'r un uniongyrchol. Y mae y fasnach a drosglwyddir ar draws gyddfdir Panama yn werth tua 17,000,000*p.* yn flynyddol:—dwy ran o dair yn perthyn i'r fasnach o'r Tawelfor i'r Werydd, ac un ran o dair yn y cyfeiriad arall.

Y mae y fasnach a wneir rhwng Colombia a'r Deyrnas Gyfunol wedi lleihau i raddau yn y blynyddoedd diweddar. Yn 1877, yr oedd yr allforion o Colombia i Brydain Fawr yn werth 472,021*p.*, a'r dadforion o gynnyrchion Prydain i Colombia yn werth 912,110*p.* Yn niwedd Mehefin, 1878, nid oedd ond 66 o filldroedd o fyfyrdd haiarn wedi eu hagog yn y weriniaeth; a 47 o filldroedd o honnynt yn croesi gyddfdir Panama, o Fôr y Werydd i'r Môr Tawel.

COSTA RICA.

Y mae gweriniaeth Costa Rica, yr hon sydd yn dalaeth annibynol er y flywyddyn 1821, ac a ffurfiar ran o gynghrair canolbarth America o 1825 hyd 1839, yn cael ei llywodraethu dan gyfansoddiad a gyhoeddwyd Rhagfyr 22ain, 1871. Yn ol y cyfansoddiad, y mae y gallu deddfwrtaethol i fod mewn cydgynghorfa o un tŷ, wedi ei ddeus gan gynnwlliad etholiadol; ac aelodau y cynnwlliad hwnw wedi eu dewis gan bleidlais gyffredinol. Etholir aelodau y gydgynghorfa

am bedair blynedd—y naill hanner o honnynt yn ymneillduo bob dwy flynedd. Y mae y gallu gweinyddol yn nwyllaw y llywydd—yr hwn a etholir yr un modd a'r gydgynghorfa am bedair blynedd. Cynnorthwyr ei gan ddau is-lywydd, y rhai a etholir yn flynyddol. Y llywydd presennol ydyw Thomas Guardia, a etholwyd yn Awst, 1878. Dygir yn mlaen orchwyllion y llywodraeth gan bedwar o weinidogion, dan y llywydd.

Yn ol amcangyfrif cyllideb 1876—77, derbynadau y cyllid oedd 475,886*p.*, a'r treuliau yn 502,594*p.* O dair ffynnonell yn benaf y ceir y cyllid; sef, oedd wrth y tollau, y dreth ar wir-odydd, a gorfaeliant (*monopoly*) y mygla. Y mae dyled wladol Costa Rica yn 1,000,000*p.* Cyfrifir fod arwynebedd y weriniaeth yn mesur 26,040 o filldroedd ysgwâr—a chynnwys rhai tiriogaethau ag y mae dadl yn eu cylch ar y cyffiniau gogleddol. Nid oes ond amcangyfrif lled ansicr i'w gael ynghylch y boblogaeth. Tybir eu bod yn rhifo 180,000 i 190,000 o eneidiau; ond mewn cyfrifon a gyhoeddir gan y llywodraeth, y mae eu nifer o'r bron yn gymmairt arall a'r uchod. Y mae agos un ran o dair o'r preswylwyr yn Indiaid brodorol. O'r boblogaeth o ddiagyniad Ewropaid, y mae llawer o honnynt o waed Yspañaid pur, ac y mae y rhan fwyaf yn trigo mewn dosbarth bychan ar y Rio Grande, o amgylch y brifddinas, sef San Jose. Yn ol yr amcangyfrif cywiraf yr oedd gwerth yr allforion o Costa Rica yn 1876 yn 1,061,482*p.*, a'r dadforion yno yn 623,510*p.* Yr oedd yr allforion yn mron i gyd yn gynnwysedig o goffi. A'r Deyrnas Gyfunol y gwneir y rhan fwyaf o fasnach dramor Costa Rica. Cynlluniwyd llinell o ffordd haiarn o Alajuela i Limon, 114 o filldroedd o hyd, i'r dyben o gyssylltu Môr y Werydd a'r Môr Tawel; ac agorwyd un gyfran o honi, rhwng Alajuela a Cartago, 42 o filldroedd o hyd, yn mis Mawrth, 1873; ond safodd y gwaith yn 1874, o ddiffyg arian i'w ddwyn yn mlaen.

ECUADOR.

Ffurfiwyd gweriniaeth Ecuador, Mai 11eg, 1830. Dyddiwyd ei chyfansoddiad presennol Mawrth 31ain, 1843; ac yn ol hwnw, y mae y gallu gweinyddol yn y llywydd, yr hwn a etholir am bedair blynedd: ac y mae y gallu deddfwriaethol mewn cydgynghorfa o ddau dŷ. Cynnwysa y senedd 18 o aelodau, a thŷ y cynnyrch-olwyr 30; ac etholir aelodau y naill dŷ, a'r llall, trwy bleidlais gyffredinol. Y mae yr etholwyr yn dewis naw cant o'u plith eu hunain, a'r rhai hyn drachefn yn ethol llywydd; a hwy gyda'r llywydd sydd yn dewis yr is-lywydd. Y llywydd presennol yw Don José de Veintemilla, yr hwn a etholwyd Medi 8fed, 1876; ac appwyntiwyd ef yn ben-rheolwr, am amser amhennodol, gan gynnwlladd a gynnulliwyd ar Gorphenaf 10fed, 1878. Y mae y llywydd a'r gweinidogion yn gyfrifol i'r gydgynghorfa.

Yr oedd cyllid cyhoeddus y wlad yn y fl. 1876 yn 331,000*p.*, a'r treuliadau yr un amser yn 480,000*p.* Yn nechreu y fl. 1877, yr oedd dyledion y weriniaeth yn cyrhaedd i'r swm o 3,274,000. Rhifai y fyddin sefydlog 1,200 o wfr, ac yr oedd y llynges yn cael ei gwneid i fyny o dair o agerlestri bychain. Yn ol yr amcangyfrif cywiraf, y mae arwynebedd y deg talaeth yn 248,372 o filldroedd ysgwâr; ac yr oedd y boblogaeth yn 1875 yn 1,066,137. Cynnwysa

y rhifedi hwn tua 200,000 o Indiaid symmudol. Nid ydyw ynysoedd y Galapagos yn gynnwysedig yn y mesuriad hwn; y rhai sydd o ddeutu 2,950 o filldroedd ysgwâr, ac yn perthyn i Ecuador; ond y maent heb eu poblogi o gwbl yn mron. Prif ddinas Ecuador yw Quito, a chynwysa 80,000 o drigolion.

A'r Deyrnas Gyfunol yn benaf y dygir yn mlaen fasnach dramor Ecuador. Holl werth yr allforion oddi yno i Brydain yn y flwyddyn 1877, oedd 185,791*p.*, a'r dadforion Prydeinig i Ecuador oedd 251,875*p.* Y prif nwydd a allforir oddi yno i'r wlad hon yw cocoa; a nwyddau cotwm ydyw y prif ddadforion a anfonir oddi yma yno.

GUATEMALA.

Sefydlwyd gweriniaeth Guatemala ar Ebrill 17eg, 1839, wedi iddi fod yn ffurfio, am tua dennew mlynedd, rhan o gynghrair canolbarth America. Cyhoeddwyd y cyfansoddiad sydd mewn grym yn bresennol Hydref 2il, 1859. Yn ol y cyfansoddiad hwn y mae y gallu deddfwriaethol mewn cydgynghorfa o ddau dŷ, a elwir cynghor y wladwriaeth a thŷ y cynnrychiolwyr — y cyntaf yn cael ei gyfansoddi o 24 o aelodau, a'r olaf o 52. Etholir y naill a'r llall am bedair blynedd; etholir tŷ y cynnrychiolwyr gan y bobl, a chynghor y wladwriaeth gan y tŷ. Yn y llywydd y mae y gallu gweinyddol, yr hwn a etholir bob pedair blynedd. Llywydd presennol y weriniaeth hon ydyw y cadfridog Rufino Barrios. Dygir yn mlaen y llywodraeth ganddo ef a thri o weinidogion.

Swm y cyllid cyhoeddus, yn ol yr adroddiad swyddol yn 1874, oedd 520,200*p.*; a'r holl dreuliau yn 508,520*p.*—yn gadael gweddill o 11,680*p.* Holl ddyded Guatemala yn nechreu Ionawr, 1875, oedd 872,645*p.* Costia byddin y weriniaeth yn agos i hanner yr holl dreuliodau cyhoeddus, a rhifa 3,225 o wŷr; ac y mae ynddi hefyd gartrefu yn rhoi tua 13,000 o wŷr. Cyfrifir fod tiriogaeth Guatemala yn mesur 41,830 o filldroedd ysgwâr. Yn ol y cofriad a wnaed yn mis Ionawr, y fl. 1872, yr oedd ynddi y pryd hwnw 1,190,754 o breswylwyr—o ba rai y gellir dywedyd fod 360,608 o ddisgyniad Ewropaidd, ac 830,146 o Indiaid brodorol. Dosberthir y weriniaeth hon i ddwy ar bymtheg o dalaeithau. Dygir yn mlaen fasnach dramor y wlad yn benaf gyda Phrydain Fawr a'r Unol Dalaeithau. Yn ol yr amcangyfrifon cyllidol, yr oedd yr holl allforion ar gyfartaledd, am y pum mlynedd a derfynent yn 1877, yn 800,000*p.* bob blwyddyn.

HAITI.

Y mae gweriniaeth Haiti, yr hon gynt oedd yn drefediogaeth Ffrengig, yn cael ei llywodraethu dan gyfansoddiad a fabwysiadwyd ar y 14eg o Fehefin, 1867. Mewn cymmanfa genedlaethol, yn cael ei gwneyd i fyny o ddau dŷ, a elwir y senedd a thŷ y cyffredin, y mae y gallu deddfwriaethol. Etholir yr olaf am dair blynedd, gan bleidlais yr holl ddinasyddion gwrywaidd; a dewisir aelodau y senedd am ddwy flynedd gan dŷ y cyffredin o restr a gyflwynir iddynt gan y colegau etholiadol. Y mae y gallu gweinyddol yn nwyllaw y llywydd; yr hwn, yn ol y cyfansoddiad, sydd i'w ethol gan y bobl. Ond mewn blynyddoedd diweddar, y gymmanfa genedlaethol sydd wedi bod yn ethol llywydd fynychaf. Y llywydd presennol yw y cadfridog Boisrond-Canal, yr hwn a etholwyd yn 1876.

Dygir yn mlaen y llywodraeth gan y llywydd a phedwar o weinidogion.

Nid ydys yn gwybod beth ydyw y cyllid a'r trenliadau cyhoeddus ond trwy amcangyfrifon; y mae rhyfel cartrefol maith a ddygwyd yn mlaen yno wedi dwyn annhrefn mawr i gyllid y weriniaeth. Mynegid fod y derbyniadau oddi wrth dollau, prif ffynnonell y cyllid, yn 167,800*p.* yn y flwyddyn 1877. Cyfrifir fod yr holl gyllid cyhoeddus mewn blynyddoedd diweddar yn rhywle tua 900,000*p.* ar gyfartaledd yn flynyddol, a'r treuliodau tua 1,400,000*p.* Y mae yr holl ddyded wladol yn 1,281,994*p.* Nid oes dim llôg wedi ei dalu ar y ddyded hon er's blynyddoedd. Yn ol cyfraith a basiodd yn y gymmanfa gyffredinol yn 1878, y mae y fyddin i fod yn gynnwysedig o 7,488 o wŷr.

Y mae arwynebedd tiriogaeth y weriniaeth, sydd yn cymmeryd i mewn y rhan orllewinol o ynys Haiti—y rhan ddwyreiniol a mwyaf poblogaidd o ba un sydd yn ffurfio gweriniaeth San Domingo—yn cael ei gyfrif yn 10,204 o filldroedd ysgwâr. Nid oes cofriad o'r boblogaeth wedi ei gael; ond tybir gan y rhai cymmhwysaf i farnu, fod y preswylwyr, a wneir i fyny mewn rhan o Negroidd, ond yn benaf o bobl melynuddu, yn siarad yr iaith Ffrengig, gydag ychydig iawn o ddisgyniad Ewropaidd, yn rhoi o ddeutu 572,000. Y mae y cyfrifon swyddol yn eu gosod i lawr yn 800,000 o rifedi. Gyda'r Unol Daleithiau a Phrydain Fawr y mae y rhan fwyaf o fasnach dramor Haiti yn cael ei dwyn yn mlaen. Yr oedd gwerth blynyddol yr holl ddadforion yno yn y tair blynedd, o 1875 hyd 1877, ar gyfartaledd yn 1,180,000*p.*, a'r allforion yn 1,300,000*p.* Y prif nwyddau a ddanfonir o Haiti ydynt, coffi, llifgoed, a mahogany. Yn y blynyddoedd gynt yr oedd cryn swm o gotwm yn cael ei allforio oddi yno.

HONDURAS.

Sefydlwyd gweriniaeth Honduras yn 1839, pan y dadgophorwyd Cynghrair Canolbarth America; a llywodraethir hi yn ol breinlen a gyhoeddwyd yn mis Tachwedd, 1865. Yn ol y freinlen hon, y mae y gallu deddfwrol yn cael ei ymddiried i gydgynghorfa o ddau dŷ—a elwir senedd, a thŷ y cynnrychiolwyr. Gwneir y senedd i fyny o saith o aelodau, tri o ba rai a etholir yn flynyddol; ac ystafell y cynnrychiolwyr o bedwar ar ddeg o aelodau, un hanner o honynt yn cael eu hethol bob blwyddyn. Yn nwyllaw y llywydd, yr hwn a etholir am bedair blynedd y mae yr awdurdod gweinyddol. Y llywydd presennol ydyw Don Marco Aurelio Soto, yr hwn a etholwyd yn y fl. 1877. Dygir yn mlaen achosion y wladwriaeth gan gynghor gwladwriaethol o ddau weinidog, wedi eu pennodi gan y llywydd, un seneddwr wedi ei ethol gan y ddau dŷ, a barnwr y prif lys.

Mewn sefyllfa hynod annhrefnus y mae cyllid Honduras, o blegid rhyfeloedd cartrefol a ddygwyd yn mlaen yno am amser maith, ynghyd â rhyfeloedd a fu rhyngddi a Guatemala a San Salvador o 1872 hyd 1876. Dywed adroddiadau hanner swyddol mai o ddeutu 97,000*p.* yn flynyddol ar gyfartaledd ydyw y cyllid wedi bod mewn blynyddoedd diweddar, a bod y treuliodau yn fwy na'r derbyniadau. Yr oedd dyled wladol dramor Honduras yn niwedd 1876 yn cyrhaedd i'r swm o 5,990,108*p.* Dosberthir y weriniaeth i saith rhanbarth; ac y mae arwynebedd ei thiriogaethau yn mesur tua 39,600 o

filldiroedd ysgwâr, a'r boblogaeth yn 250,000 o eneidiau, neu naw o breswylwyr ar bob milldir ysgwâr. Indiaid brodorol ydyw corph y boblogaeth; ac y mae y rhan fwyaf sydd yno o ddisgyniad Ewropeidd, y rhai ydynt yn benaf o darddiad Yspañaidd, yn preswlyo yn y mân borthladdoedd ar ororau y Tawelfor, ac yn nhref Santa Rosas, ac yn rhanbarth Gracias.

Y mae y rhan fwyaf o allforion Honduras yn gynnwysedig mewn mahogani, crwyn, myglys, a gwartheg; ac ystyrir fod gwerth blynyddol yr allforion hyn o ddeutu 200,000p. Gallir dywedyd fod adnoddau y wlad heb eu tynu allan o gwbl yn mron hyd yn hyn.

MEXICO.

Y mae cyfansoddiad presennol Mexico wedi ei ddyddio Chwefror 5ed, 1857. Yn ol hwn, y mae Mexico yn weriniaeth undebol, yn cael ei dosbarthu yn dalaethau—y rhai sydd yn awr yn saith ar hugain mewn nifer, a phob un yn meddu awdurdod i reoli ei hachosion cartrefol ei hun. Ac y mae y cwbl yn cael eu huno yn nghyd hefyd yn un corph gwladol gan gyfreithiau sylfaenol a chyfansoddiadol. Dosberthir y llywodraeth i dair cangen; sef, y ddeddfwriaethol, y weinyddol, a'r gyfreithiol. Mewn cydgynghorfa cynnwysedig o senedd a thŷ y cynnrychiolwyr y mae y gallu deddfwriaethol, a'r un gweinyddol yn y llywydd. Etholir y cynnrychiolwyr am ddwy flynedd, yn ol un aelod ar gyfer pob 80,000 o'r preswylwyr. Y cymmhwysderau angenrheidiol mewn aelod yw bod yn bump ar hugain oed, ac yn drigiannydd yn y wlad am wyth mlynedd. Cynnwysa y senedd ddau aelod dros bob talaeth; ac y mae yn rhaid i aelod fod dros bymtheg ar hugain oed; ac etholir ef gan fwyafrit o bleidleisiau yr aelodau yn nghydgynghorfa y dalaeth. Derbynia aelodau y ddau dŷ dâl blynyddol o 2,000 o ddoleri. Etholir y llywydd a'r is-lywydd gan gydgynghorfa y talaethau, a daliant en swyddi am bedair blynedd. Y llywydd presennol yw y cadfridog Porfirio Diaz, a etholwyd Mawrth 7fed, 1876. Dygir yn mlaen achosion y wladwriaeth, o dan gyfarwyddyd y llywydd, gan gyngor o chwech o weinidogion.

Oddi wrth dollau ar ddadforion ac allforion y ceir mwy na dwy ran o dair o'r cyllid cyhoeddus; ac y mae yn agos i hanner yr holl dreulian yn cael eu gwario ar y fyddin. Mewn anhrefn mawr y mae cyllid y wladwriaeth er's llawer o flynyddoedd, gan fod y treulian bob blwyddyn yn fwy na'r derbyniadau. Fel y canlyn yr oedd y derbyniadau a'r treulian am y flwyddyn yn terfynu ar Mehefin 30ain, 1875.—derbyniadau, 3,741,407p.; treulianau, 4,985,955p. Cyfrifir fod holl ddyled wladol Mexico, yn 1876, yn 79,100,000p.

Amcangyfrifon sydd genym yn benaf am arwynebedd a rhif poblogaeth y wlad hon. Y cywiraf o'r rhai hyn ydyw y cyfrif a wnaed gan y llywodraeth yn 1874; lle y mynegir fod y dirioegaeth yn mesur 743,948 o filldiroedd ysgwâr o arwynebedd, a bod yr holl boblogaeth yn rhifo 9,343,470 o eneidiau. Cyfrifir fod tua 5,000,000, neu fwy na hanner preswylwyr Mexico, yn Indiaid, a'r gweddill yn gymysgedd o amrywiol hiliogaethau. Y mae pob hiliogaeth yno yn meddu yr un hawlian gwladol.

Yr oedd holl ddadforion Mexico yn y fl. 1876 yn cael eu cyfrif yn werth 5,697,000p., a gwerth yr allforion yn 5,087,000p. Y prif nwydd a

allforir yw arian. Tybir fod gwerth o ddeutu 3,000,000p. yn cael ei allforio oddi yno yn flynyddol; ac y mae y gweddill yn cynnwys mewn copr, indigo, crwyn, a mahogani, a choed eraill. Y mae mwy na dwy ran o dair o fasnach dramor Mexico yn cael ei dwyn yn mlaen gyda'r Unol Dalaethau, a'r gweddill gyda Ffrainc, Germany, a Phrydain Fawr. Ail agorwyd mwngloddiau arian gwerthfawr Mexico, ar ol cael eu hegeuloso am amser maith, yn y fl. 1864. Y rhai cyfoethocaf a weithir yn bresennol ydynt mwngloddiau Real del Monte, a Pachuca, sydd tua thrigain milldir o ddinas Mexico. Yr oedd yn y weriniaeth hon, yn niwedd Mehefin, 1877, tua 372 o filldiroedd o ffyrdd haiarn wedi eu hagor, a thua 300 o filldiroedd yn cael eu gwneyd.

NICARAGUA.

Cyhoeddwyd cyfansoddiad gwladwriaethol gweriniaeth Nicaragua ar y 9fed o Awst, 1858. Mewn cydgynghorfa, cynnwysedig o ddau dŷ—yr uchaf, neu y senedd, yn cael ei wneyd i fyny o ddeg o aelodau; a'r isaf, a elwir tŷ y cynnrychiolwyr, o un ar ddeg o aelodau. Etholir y naill a'r llall drwy bleidlais gyffredinol—aelodau tŷ y cynnrychiolwyr am bedair blynedd, ac aelodau y senedd am chwech. Yn y llywydd y mae y gallu gweinyddol—yr hwn a etholir i'w swydd am gyfnod o bedair blynedd. Y llywydd presennol ydyw Don Pedro Chamorro, a fu gynt yn llywydd y senedd. Etholwyd ef Tachwedd 10fed, 1875. Trwy gyngor o weinidogion sydd yn gyfrifol am eu gweithrediadau y mae y llywydd yn gweinyddu achosion y weriniaeth.

Yr amcangyfrif o'r cyllid am y flwyddyn 1877 oedd 350,000p., a'r treulianau oedd 447,000p.—yn gadael diffyg o 97,000p. Ymddengys fod diffyg blynyddol yn y cyllid yn y wlad hon er y flwyddyn 1865. Ffynnonell dwy ran o dair o'r cyllid ydyw gorfaeliaeth y llywodraeth yn ei masnach mewn gwirodydd, myglys, a phylor; a cheir y gweddill yn benaf oddi wrth dollau ar ddadforion, a threth ar anifeiliaid a leddir. Cadw byddin o 2,000 o wfr, ynghyd a'r llôg ar y ddyled wladol, sydd yn achosi y rhan fwyaf o'r treulianau. Holl swm y ddyled wladol yn niwedd 1877 oedd 1,900,000p.; ac y mae y cwbl yn ddyledus i ddeiliaid gwladwriaeth Nicaragua ei hun. Y mae arwynebedd tiriogaeth y weriniaeth yn mesur 49,500 o filldiroedd ysgwâr, a'r boblogaeth yn 350,000 o eneidiau; yr hyn sydd yn rhoi tua saith o breswylwyr ar bob milldir ysgwâr ar gyfartaledd. Nid oes yno gofrifiad rheolaidd yn cael ei gymmeryd; gan hyn rhaid dibynu ar yr amcangyfrifon cywiraf. Y mae corph mawr y boblogaeth yn cael ei wneyd i fyny o Indiaid brodorol, pobl felynddu, Negro-aid, a hiliogaethau cymmysg. Y mae nifer yr Ewropiaid, a'u disgynyddion, yn fychain iawn, ac yn lleihau o hyd. Ceir yn y wlad ychydig drefydd; ond prif orchwyl y preswylwyr ydyw magu anifeiliaid. Y mae hen brifddinas y weriniaeth, dinas Leon, o ddeutu dang milldir oddi wrth y Môr Tawelog, yn cael ei hamgylchu gan bump o loeg-fynyddoedd, ac erbyn hyn yn dra adfeiliedig. Yn nhref Managua y mae eistedd y llywodraeth yn awr—yr hon sydd wedi ei hadeiladu ar lan ddeheuol y llyn mawr sydd o'r un enw a hi, a chynnwysa o ddeutu 8,000 o drigolion.

Bechan iawn ydyw masnach Nicaragua; ac o herwydd nad oes gyfrifon swyddol yn cael eu cyhoeddi, ychydig a wyddys am dan.

PARAGUAY.

Ennillodd Paraguay ei hannibyniaeth yn 1811. Cyn hyny, yr oedd y wlad dan lywodraeth yr Yspañaidd. Cafodd Dr. José Gaspar Rodriguez Francia afael yn y llywodraeth yn 1815, ac ymarferodd awdurdod unbenaethol fel penrhoolwr hyd ei farwolaeth yn 1840. Ar ol ei farwolaeth ef annhrefn mawr a fu yn y wlad hyd 1842, pan y cyfarfu cymanfa genedlaethol yn Asuncion, ac yr etholwyd Don Alonso a Don Carlos Lopez yn gonsaliaid i'r weriniaeth. Cyfarfu cydgyng-horfa newydd yn 1844, a mabwysiadwyd cyfansoddiad newydd, ac etholwyd Lopez yn llywydd, ac ymddiriedwyd iddo allu penrhoolwr. Ar ei farwolaeth, Medi 10fed, 1862, dilynwyd ef gan ei fab, Don Francisco Lopez, heb wrthwynebiad. Yn 1865, cododd dadl rhwng Lopez a llywodraeth Brazil, ac ymunodd galluoedd Brazil gyda llywodraethau Arianin ac Uruguay i wneuthur ymosodiad ar Paraguay. Ar ol ymdrechfa galed o bum mlynedd, gorchfygwyd a lladdwyd Lopez yn mrwydr Aquidaban, Mawrth 1af, 1870. Yn y gydgynghorfa a ymgyfarfu yn Asuncion yn Mehefin, mabwysiadwyd cyfansoddiad newydd i Paraguay, yn ol yr hwn yr ymddiriedwyd y gallu deddfwriaethol i gydgynghorfa o ddau dy—sef, senedd a thŷ y cynrychiolwyr; a'r gallu gweinyddol i lywydd, i gael ei ethol am chwe blynedd o amser. Y llywydd presennol ydyw Don Candido Bareiro, yr hwn a etholwyd Medi 25ain, 1878. Yr is-lywydd ydyw Don Adolfo Sagüier. Y mae y llywydd yn gweinyddu y cyfreithiau drwy bump o weinidogion.

Yn ol y gyllideb a osodwyd ger bron y gydgynghorfa yn eisteddiad 1877, yr oedd y cyllid am y flwyddyn yn terfynu Rhagfyr 31ain, 1877, yn 59,114*p.*, a'r treulïadau yn 45,730*p.*—yn gadael gweddill o 13,384*p.* Nid oedd Paraguay mewn dyled cyn rhyfel y blyneddodd 1865—70; ond rhwng y ddyled yr aeth iddo, a'r ymrwymïadau a wnaeth i Brazil, a llywodraeth Arianin, ac Uruguay, y mae swm ei dyled bresennol yn 47,200,000*p.* Yr oedd ei gallu milwraidd yn amser y rhyfel yn gynnwysedig o 60,000 o wŷr.

Cyn y rhyfel yr oedd tiriogaethau Paraguay yn mesur 103,145 o filldroedd ysgwâr o arwyn-ebedd; ond ar ol y rhyfel y mae tiriogaethau y weriniaeth wedi eu lleihau i 57,303 o filldroedd ysgwâr. Yn ol cyfrif a wnaeth y llywodraeth yn y fl. 1867, yr oedd y boblogaeth yn rhifo 1,337,439. Yn nechreu y fl. 1873, nifer y preswylwyr, yn ol y cyfrif swyddol, oedd 221,079; a'r rhai hyny yn cynnwys o 28,746 o feibion, a 106,254 o ferched, dros bymtheng mlwydd oed, a 86,079 o blant. Y mae yr anghyfarfalledd mawr sydd rhwng y meibion a'r merched, yn ogystal a'r lleihâd dirfawr yn y boblogaeth, yn dangos yn eglur ganlyniadau dinystriol y rhyfel. Y mae cofrifad arall wedi ei wneyd ar ol y dyddiad uchod, yn y fl. 1876, yr hwn a ddengys fod y boblogaeth y pryd hwn yn 293,844—cynnydd o 72,765 mewn tair blynedd. Nid ydyw holl fasnach dramor Paraguay ond bechan iawn; canys nid ydyw ei holl allforion a'i dadforion yn werth dros 500,000*p.* yn y flwyddyn. Yr unig ffordd haiarn sydd yno ydyw llinell fer o 45ain o filldroedd; sef, o Asuncion, ei phrif-ddinas, hyd i ddinas Paraguay.

PERU.

Yr oedd gweriniaeth Peru gynt yn un o'r trefedigaethau Yspañaidd hynaf yn America. Dadganodd ei hannibyniaeth Gorphenaf 28ain.

1821; ond ni ennillodd y wlad ei rhyddid yn weithredol oddi wrth reolaeth Yspaan hyd ar ol terfyniad y rhyfel yn 1824. Cyhoeddwyd y cyfansoddiad presennol Awst 31ain, 1867, ar gynllun un yr Unol Daleithau. Gan y senedd a thŷ y cynrychiolwyr y mae y gallu deddfwriaethol. Ymddiriedir y gallu gweinyddol i'r llywydd, yn cael ei gynnorthwyo gan is-lywydd—y naill a'r llall yn cael eu hethol am bedair blynedd. Llywydd presennol y weriniaeth yw y Cadfridog Mariano Ignacio Prado, yr hwn a etholwyd Mai 7fed, 1876. Y mae y llywydd yn cael ei gynnorthwyo yn nygiad yn mlaen waith y llywodraeth gan bump o weinidogion. Yn ol telerau cyfansoddiad y fl. 1867, y mae yn Peru berffaith ryddid gwladol. Ond ni ohaniateir yno ryddid crefyddol, gan fod y fremlen yn gwarhardd gwneyd profes gyhoeddus o unrhyw grefydd ond yr un Badaidd, yr hon a ddadgenir yn grefydd y wladwriaeth.

Y mae y cyllid gwladwriaethal yn deilliaw yn benaf oddi wrth werthiant y gwrtaita a elwir *guano*, a rhyw gymmaint oddi wrth dollau. Nid oes yno drethi uniongyrchol. Er nad oes dim cyfrifon swyddol wedi eu cyhoeddi mewn blyneddodd diweddar o gyllid a threulïadau y llywodraeth, gwyddys fod y diffygion yn fawr, gan fod yr ennillion oddi wrth werthiant *guano* yn rhy fychan i gyfarfod â thraul fawr y gweithfeydd cyhoeddus—ac yn eu plith ffordd haiarn i ben yr Andes, a gwneuthuriad llynges o longau haiarn-wisg, a thalu y llôg ar ddyled fawr. Yr oedd yr amcangyfrif o'r treulïadau am y fl. 1875 yn cyrhaedd i'r swm o 12,500,000*p.*, a'r cyllid i 10,220,000*p.*—yn gadael diffyg o 2,280,000*p.* Y mae holl ddyled wladol Peru yn bresennol yn 49,010,000*p.* Rhifai byddin y weriniaeth yn haf 1878 o ddeutu 13,200 o wŷr. A pherthynai i'r llynges ar yr un pryd 12 o agerïestri, o ba rai yr oedd 6 yn rhai haiarn-wisg.

Ystyrir fod arwynebedd tiriogaethau Peru yn 503,000 o filldroedd ysgwâr; a'r boblogaeth, yn ol cofrifad 1876, yn 2,673,076. Rhenir y weriniaeth i un-ar-hugain o ddoesbarthiadau. Cyfrifir fod 57 y cant o'r boblogaeth yn Indiaid brodorol, 23 y cant yn hiliogaeth gymmysg, a'r gweddill yn ddisgynyddion Yspañaidd, a Negroaid, Chineaidd, ac Ewropiaid; ond nid ydyw yr olaf yn ffurfio ond tua dau y cant o'r holl boblogaeth, ac yn cael eu gwneuthur i fyny yn benaf o Italiaidd a Germaniaid.

Gyda Phrydain Fawr a'r Unol Daleithiau yn benaf y dygir yn mlaen fasnach dramor y wlad. Yr oedd yr allforion o Peru i'r Deyrnas Gyfunol yn y fl. 1877 yn werth 4,696,502*p.*, a'r dadforion o gynnyrchion Prydain yno yr un flwyddyn yn werth 1,266,394. Y ddau brif nwydd a allforir o Peru i'r wlad hon ydynt *guano* a blawr (*nitre*). Y mae cyfoeth mwnawl y wlad yn fawr; ac y mae ffyrdd haiarn, i'r dyben o dynu allan ei hadnoddau mwnawl, yn cael eu gwneyd yno er y flwyddyn 1852, yn benaf ar draul y wladwriaeth. Yr oedd yno yn niwedd y fl. 1877 dros 2,030 o filldroedd yn agored o'r ffyrdd hyn, ac wedi costio 35,994,920*p.*

SAN DOMINGO.

Sylfaenwyd San Domingo yn 1844; a llywodraethir hi dan gyfansoddiad a gyhoeddwyd Tachwedd 14, 1865, ar ol y chwyldroad a yrodd ymaith filwyr Yspaan, y rhai a fuont yn cadw meddiant o honi y ddwy flynedd flaenorol. Yn ol telerau y cyfansoddiad, ymddiriedir y gallu

deddfwriaethol i gydgynghorfa genedlaethol o ddau dŷ—un o honynt yn cynnwys deuddeg, a'r llall bymtheg o aelodau. Etholir aelodau y ddau dŷ am bedair blynedd. Ni fedd y gydgynghorfa awdurdod ond ar achosion cyffredinol y weriniaeth; o herwydd y mae pob un o'r talaethau, pump mewn nifer, yn perchen deddfwriaethau eu hunain. Yn y llywydd y mae gallu gweinyddol San Domingo, yr hwn a etholir am bedair blynedd; er mai anfynych, o herwydd fod gwrthryfelodd parhaus yn cymmyrdd lle yno, y bydd y llywydd yn gwasanaethu ei dymmor yn llawn. Y llywydd presennol ydyw Don Ignacio. Gonzalez, yr hwn a gyhoeddwyd yn llywydd Ebrill 12fed, 1878, gydag awdurdod penrheolwr (*dictator*). Y mae achosion y wladwriaeth yn ngofal y llywydd a phump o weinidogion.

Yn ol amcangyfrifon cyllidol y weriniaeth am y flwyddyn 1876 yr oedd y cyllid yn 170,651p., a'r treulidau yn cyrhaedd i'r un swm. Y mae arwynebedd tiriogaethau y weriniaeth, a chymmerid i mewn y gyfran ddwyreiniol o Ynys Haiti (y mae y dosbarth gorllewinol o honi yn fuffio rhan o weriniaeth Haiti) yn mesur 18,045 o filldroedd ysgwâr, a'r boblogaeth yn 250,000, neu 14 ar bob milldir ysgwâr. Dosberthir y weriniaeth i bump o dalaethau. Fel gweriniaeth gymydogiaethol Haiti, y mae y boblogaeth yn cael eu gwneid i fyny yn benaf o Negroid, a hanner Negroid; ond y mae y bobl wnyon, neu y disgynyddion Ewropaidd, yn lled liosog. Yr iaith Yspañaidd sydd yn ffynu wryaf yno, gan eu bod yn liosog iawn yn y wlad.

Ychydig ydyw masnach y weriniaeth. Y prif nwyddau a allforir o San Domingo ydynt, myglys, coffi, lliwgoed, a sugr. Yn y fl. 1875, yr oedd gwerth y dadforion yn 359,410p., a'r allforion yn 318,470p. Gyda'r Unol Dalaethau a Phrydain Fawr, yn benaf, y mae masnach dramor y weriniaeth hon. Cafodd Machwy Samana, ar oror gogledd-orllewinol San Domingo—un o'r porthladdoedd naturiol mwyaf yn y byd, yr hwn sydd 30 o filldroedd o hyd, a 10 o led—ynghyd a'r wlad ger llaw iddo, ei drosglwyddo i gwmini a ffurfiar yn yr Unol Dalaethau, drwy gytundeb a lawnodwyd gan lywydd y weriniaeth ar y 10fed o Ionawr, 1873.

SAN SALVADOR.

Y mae gweriniaeth San Salvador yn wladwriaeth annibynol er y flwyddyn 1853, pan yr ymwahanodd oddi wrth yr undeb oedd rhyngddi â Honduras a Nicaragua; a llywodraethir hi mewn enw dan gyfansoddiad a gyhoeddwyd yn mis Mawrth, 1864; ond y mae wedi myned trwy lawer o gynnewidiadau o herwydd rhyfelodd cartrefol. Yn ol y cyfansoddiad hwn y mae y gallu deddfwriaethol mewn cydgynghorfa o ddau dŷ; sef, y senedd, yn cael ei gwneid i fyny o 12 o aelodau, a thŷ y cynrychiolwyr, gyda 24 o aelodau. Y mae y gallu gweinyddol yn nwyllaw y llywydd, yr hwn a etholir am bedair blynedd. Y llywydd presennol yw Don Rafael Zaldivar, a etholwyd Ebrill 30ain, 1876. Y mae y llywydd yn dwyn yn mlaen y llywodraeth gyda chynorthwy dau o weinidogion.

Amcangyfrif cyllideb y weriniaeth am y flwyddyn 1876 oedd 391,670p., a'r amcangyfrif o'r treulidau oedd 352,170p.—yn gadael gweddill o 39,500p. Yn ol adroddiad swyddol a gyhoeddwyd, yr oedd y ddyled wladol, yn nechreu 1875, yn 872,645p. Mesur arwynebedd tiriogaethau San Salvador ydyw 9,594 o filldroedd ysgwâr.

Yr amcangyfrif a roddid o'r boblogaeth yn 1870 oedd 434,520 o eneidiau—45 ar gyfartaledd ar bob milldir ysgwâr. Indiaid brodorol, a phobl gymmyg, sydd yn gwneid i fyny gorph y boblogaeth; yn mwyg pa rai y mae 10,000 o bobl wnyon, neu ddisgynyddion Ewropaidd. Gyda yr Unol Dalaethau y mae y gyfran helaethaf o fasnach San Salvador yn cael ei chario yn mlaen. Yn y flwyddyn 1874, yr oedd gwerth yr holl ddadforion i'r weriniaeth yn 430,112p., a'r allforion yn 679,221p. Y prif nwydd y marchnat-seir mwyaf ynddo o allforion y weriniaeth ydyw indigo.

URUGUAY.

Talaeth berthynol i Brazil oedd Uruguay gynt. Dadganodd ei hannibyniaeth Awst 25ain, 1825, a chydabyddwyd ef gan Gytundeb Montevideo Awst 27ain, 1828. Cyhoeddwyd cyfansoddiad y weriniaeth Gorphenaf 18fed, 1831. Yn ol telerau y freinlen hon, y mae y gallu deddfwriaethol mewn dau dŷ; sef, y senedd, a thŷ y cynrychiolwyr. Yn nwyllaw llywydd y weriniaeth y mae y gallu gweinyddol, yr hwn a etholir am bedair blynedd. Y llywydd presennol ydyw y milwriad L. Latorre, yr hwn gynt a fu yn weinidog y rhyfel: etholwyd ef Mawrth 18fed, 1876. Cynnorthwyr y llywydd i gyflawni ei ddyledawyddau gan gyngor o bedwar o weinidogion.

Oddi wrth dollau ar ddadforion ac allforion yn benaf y ceir y cyllid cyhoeddus, ac y mae wedi cynnyddu llawer yn y blynyddoedd diweddf. Yr holl gyllid yn 1876 oedd 910,530p., a'r treulidau oedd 996,171p.—yn gadael diffyg o 85,641p. Dyled wladol dramor y weriniaeth yn niwedd Mawrth, 1878, oedd 8,471,539p., ar ba un y telir llogau uchel—o 6 i 12 y cant. Yn ol adroddiad swyddol, yr oedd nerth milwraidd Uruguay yn Mawrth, 1878, yn gynnwysedig o 3,160 o wfr.

Cyfrifir fod arwynebedd Uruguay yn 73,538 o filldroedd ysgwâr; a'r boblogaeth, yn ol cyfrif y llywodraeth, a gyhoeddwyd yn 1860, yn 221,243: ac yn ol cyfrif y cofrestrwyd cyffredinol, M. Vailant, cynnyddodd y rhifeddi i 450,000 erbyn 1873. Dosberthir y wlad i dair ar ddeg o dalaethau. Dygir yn mlaen fasnach fywiog rhwng Uruguay a gwledydd tramor, er ei bod braidd wedi gwaethygu yn ddiweddar. Yn 1874, cyfrifid fod yr allforion yn werth 3,048,000p. Yn 1875, yr amcangyfrif oedd 2,860,000p. Yn 1874, yr oedd y dadforion yn werth 3,264,000p. Nid oedd ynt ond 2,864,000p. yn 1875. Anfonir tua hanner yr allforion o Uruguay i Brydain Fawr, a'r gweddill i Ffrainc, yr Unol Dalaethau, Brazil, Yspain, ac Italy. Y prif nwyddau a allforir o Uruguay i'r Deyrnas Gyfunol ydynt, crwyn a gwêr. A'r prif ddadforion o gynnyrchion Prydain ydynt nwyddau cotwm a gwlan wedi eu gweithio. Yr oedd 268 o filldroedd o fyrdid haiarn wedi eu hagar yn y weriniaeth yn niwedd Mehefin, 1878.

VENEZUELA.

Ffurfiwyd gweriniaeth Venezuela yn 1830, drwy iddi ymneillduo oddi wrth drefedigaeth Yspañaidd Granada Newydd. Dyddiwyd y freinlen yn 1830, a gwnaed cynewidiadau ynddi yn 1864. Y mae y cyfansoddiad wedi ei dynu allan ar gynllun un yr Unol Dalaethau; ond y mae mwy o annibyniaeth wedi ei ddiogelu ynddo i'r llywodraethau talaethol neu leol. Y mae talaethau y weriniaeth yn un ar hugain mewn nifer, ac y mae i bob un ei deddfwrfa ei hun, yn

gystal a'i chyllideb, a'i swyddogion; a phrif amcan y cynghrair rhwng y talaethau ydyw, eu hamddiffyniad a'u diogelwch cyffredin. Y mae y ddeddfwrfa i'r holl weriniaeth yn cyfarfod mewn cydgynghorfa o ddau dŷ. Etholir llywydd i wasanaethu am ddwy flynedd, ac hefyd islywydd; ac y mae y llywydd yn enwi chwech o weinidogion i'w gynnorthwyo. Y llywydd presennol yw y cadfridog Francisco L. Alcantara, yr hwn a etholwyd yn 1877. Dioddefodd Venezuela lawer oddi wrth ymraniadau mewnol er y flwyddyn 1847; yr hyn a bân fod yno ryfeloedd cartrefol beunyddiol yn mron.

Prif fynnionell cyllid y llywodraeth ganolog yw y tollau, y rhai a gynnrychasant 692,000p. yn y flwyddyn yn diwedd Mehefin 30ain, 1875. Yr holl gyllid yn ystod yr un flwyddyn oedd 1,340,416p., a'r treuliau oeddynt 1,228,626p. Y brif gangen o'r treuliauau ydyw cynnalieith y fyddin. Yr oedd dyled gyhoeddus Venezuela yn cael ei gyfrif yn 20,000,000p. yn niwedd 1876. Rhifai byddin y weriniaeth 5,000 o wŷr yn 1877. Heb law y milwyr rheolaidd, y mae yno gartrefu cenedlaethol; ac y mae yn rhaid i bob dinesydd o ddeunaw i bump a deugain gael ei gofrestru yn y cartrefu.

Y mae Venezuela yn mesur 403,261 o filldir-oedd ysgwâr, a rhif y boblogaeth ydyw 1,784,194 o eneidiau. Y mae manach y wlad wedi cynnyddu yn ddifawr yn ystod y pum mlynedd diweddaf; mewn gwirionedd y mae yn fwy bedair gwaith nag ydoedd cyn hynny. Y mae hyn i'w briodoli i'r dadblygiad sydd wedi bod ar ei hadnoddau amaethyddol a mwnawl dirfawr. Yn y flwyddyn a derfynodd Mehefin 30ain, 1877, yr oedd gwerth yr holl ddadforion yn 3,008,674p., a'r holl allforion yn 3,222,507p. Danfonwyd o ddeutu un rhan o bedair o'r dadforion o Brydain; a'r gweddill, yn benaf, o'r Unol Dalaethau, a Ffrainc, a Germany. I Germany, yr Unol Dalaethau, a Ffrainc, yr anfonwyd mwyaf o'r allforion. Agorwyd yno 70 o filldироedd o fŷrdd haiarn yn nechreu Chwefror, 1877.

Y CYNGHRAIR ARGENTAIDD NEU ARIANIN.

Y mae cyfansoddiad y Cynghrair Ariain, sef yr amrywioel dalaethau a adwaenid gynt dan yr enw "Talaethau La Plata," wedi ei fabwysiadu Mai 15fed, 1853. Yn ol ei ddarpariadau, gadewir y gallu gweinyddol yn llaw y llywydd, yr hwn a etholir am chwe blynedd gan gynnrychiolwyr y pedair talaeth ar ddeg sydd yn gwneyd i fyny y Cynghrair, neu yr Undeb—133 mewn nifer. Y mae y gallu deddfwriaethol mewn cydgynghorfa genedlaethol—yn cynnwys senedd, a thŷ y cynnrychiolwyr; i aelodau y rhai y telir am eu gwasanaeth, yn ol 700p. y flwyddyn bob un. Etholir yr is-lywydd yr un modd, a'r un amser; ac y mae efe i weithredu fel cadeirydd y senedd. Y llywydd ydyw prif gadlywydd y byddinoedd, ac efe sydd yn pennodi i swyddi cyfrefhiol, gwladol, a milwraidd. Llywydd y Cynghrair yn bresennol ydyw Dr. Nicolas Avelaneda, yr hwn a anwyd yn 1838. Bu yn ymarfer fel bargyfreithiwr. Pennodwyd ef yn weinidog addysg ac addoliad cyhoeddus yn 1868, ac etholwyd ef yn llywydd Ebrill 12fed, 1874. Derbynia y llywydd y tal blynyddol o 4,000p., a'r is-lywydd 2,000p., a'r pum gweinidog eraill 1,800p. bob un. Perthyna i lywodraethwyr yr amrywioel dalaethau sydd yn fŷrffio y cynghrair hwn lawer o awdurdod.

Derbynyr y cyllid cyhoeddus tuag at ddwyn yn mlaen y llywodraeth yn mron yn gwbl oddi wrth dollau gosodedig, y rhai sydd yn lled drymion. Y mae yr hyn a geir o fynnionellau eraill yn benaf yn myned at dalu treuliau y fyddin a'r llynges, a'r ddyled wladol. Am rai blynyddoedd, y mae y treuliau blynyddol wedi bod yn fwy na'r cyllid. Fel y canlyn yr oedd y cyllid a'r treuliau, yn ol adroddiad gweinidog y cyllid, a osodwyd ger bron y gydgynghorfa, Mehefin, 1877:—y cyllid yn 2,716,726p., a'r treuliau yn 5,266,775p. Y mae dyled wladol y llywodraeth Ariain yn cael ei rhannu yn ddyled gartrefol a thramor. Yr oedd y ddyled dramor yn niwedd 1876 yn 8,462,850p., a'r ddyled gartrefol yn 12,971,000p. yn niwedd 1877. Telir y llôg ar y ddyled dramor mewn aur, a'r un gartrefol mewn nodau arianol. Buenos Ayres ydyw y dalaeth fwyaf pwysig o fewn y cynghrair hwn.

Y mae byddin y cynghrair yn cael ei had-drefnu yn bresennol. Yr oedd yn gynnwysedig o 6,183 o wŷr yn 1876. Heb law hyn, y mae yno gartrefu a gwarchodlu cenedlaethol, sydd rhyngddynt yn rhifo 19,867 o wŷr. Cynnwysai llynges y cynghrair, yn niwedd y fl. 1876, chwech ar hugain o agerlestri, yn cario 78ain o fagnelau; a pherthynai iddi 2,974 o wŷr.

Cynnwysa y dadforion i'r talaethau yn benaf nwyddau o gotwm a gwlan wedi eu gweithio, peiriannau, a glô, a haiarn; ac y mae mwy na hanner yr allforion yn cael eu gwneyd i fyny o wlan a gwêr. Gyda Phrydain Fawr a Ffrainc y dygir yn mlaen fasnach dramor y wlad gan mwyaf. Yr oedd 1,409 o filldироedd o fŷrdd haiarn wedi eu hagor yn y wlad yn niwedd 1877, a chaniatâd y llywodraeth wedi ei gael i wneyd cannoedd o filldироedd yn chwaneogol.

Y talaethau sydd yn gwneuthur i fyny y Cynghrair Ariain ydynt, Buenos Ayres, Santa Fé, Entre Rios, Corrientes, Rioja, Catamarca, San Juan, Mendoza, Cordova, San Luis, Santiago del Estero, Tucuman, Salta, a Jujuy—pedair ar ddeg mewn nifer. Mesuriad holl diriogaethau y llywodraeth hon ydyw 515,700 o filldироedd ysgwâr, gyda phoblogaeth o 1,736,922. Iddi hi y perthyn tiriogaeth

PATAGONIA,

yr hon nid ydyw hyd yma wedi ei gwneyd yn un o'r talaethau; a'r hon sydd yn gynnwysedig yn y mesuriad uchod:—gwlad y mae y Cymry yn neillduol yn teimlo dyddordeb ynddi yn bresennol, yn gymmaint a bod trefedigaeth Gymreig wedi ymsefydlu yno er s amryw flwyddau bellach. Y mae Patagonia yn diriogaeth eang, yn cynnwys y gyfran fwyaf deheuol o gyfandir America, ac yn ymestyn o'r afon Rio Negro i Gulfor Magellan. Ei hyd o'r gogledd i'r deheu ydyw 970 o filldироedd, ac y mae ei lled yn amrywio o 200 hyd i 420 o filldироedd, a'i harwyn-ebedd tua 300,000 o filldироedd ysgwâr. Y mae dyfroedd Môr y Werydd yn golchi glenydd y tu dwyreiniol iddi, a dyfroedd y Môr Tawelg yr ochr orllewinol. Mynyddig iawn ydyw yr ochr orllewinol, ond y mae yr un ddwyreiniol yn gyffredin yn lled wastad. Perthyna y mynyddoedd sydd ar yr ochr orllewinol i gadwen Mynyddoedd yr Andes, ond eu bod yn llawer is nag ydynt yn y rhan mwyaf gogleddol o Ddeheubarth America. Nid ydyw cadwen yr Andes yn Patagonia dros 3,000 o droedfeddi o uchder ar gyfartaledd; ond y mae rhanau o honynt yma yn 7,000 o droedfeddi uwch law arwyneb y môr. Y mae llechweddau mynyddau Patagonia wedi

en gorchuddio â choedwigoedd ar yr ochr sydd yn wynebu y tir, ond y maent yn hollol ddi-goeod ar yr ochr sydd yn wynebu y môr; ac yn yr ardaloedd hyn y mae yn wynt a gwlaw yn fynych iawn. O ran arwynebedd a hinsawdd, y mae Patagonia ddwyreiniol yn dra gwahanol i'r dosbarth gorllewinol o honi. Y mae y wlad yma yn gymmariaethol isel a gwaestad, ac yn ymgodi yn raddol o ochr y Werydd nes cyrhaedd yr Andes; ac y mae yn nwyreinbarth Patagonia amryw afonydd mawrion. Yn yr Andes y cyfyd y Rio Negro, sydd yn ffurfio teryn gogleddol y diriogaeth; a llifa am 700 o filldroedd cyn ymarllwys i För y Werydd. O'r afonydd eraill, y Camerones, y Desire, y Santa Cruz, y Gallegos, a'r Chupat (y Gamwy), ydyw y rhaf pwysicaf.

Y mae Chili yn hawlio y rhan orllewinol o'r diriogaeth uchod—o Anrancia yna y gorllewin hyd at y Penrhyn Tywodog (*Sandy Point*) yn nghulfor Magellan; lle y mae Chili wedi sefydlu trefedigaeth i alltudio ei charcharorion troseddol. Y mae y llywodraeth Arianin yn hawlio y rhan ddwyreiniol hyd y Groes Wen (*Santa Cruz*). Daeth y ddwy lywodraeth uchod i gytundeb yn ddiweddar am eu gwahanol derynau ar y gelynydd, am yr hyn yr oeddynt wedi bygrwth myned i ryfel er's blynyddau, mewn canlyniad i ymsefyddiad y Cymry yn nyffryn y Gamwy—yr hwn le a hawlid gan y ddwy lywodraeth.

Y mae Indiaid Patagonia, brodorion y wlad, yn ddyinion tal a chryf, fel rheol. Dywedodd y cadben Byron, yr hwn a ymwelodd â'r lle yn nghanol y ganrif ddiweddar, iddo weled nifer o ddyinion yno dros wyth troedfedd o daldra, a rhai o honynt gymmaint a naw troedfedd. Aeth y teithiwr Moreno yn ddiweddar i bentref o Indiaid tal iawn, y rhai oedd yn byw yn nyffryn yr afon Chico—cangen o'r Aethwy (*Desire*). Cadben Fitzroy a ddywed fel y canlyn am y brodorion a welodd efe:—"Yn mysg dau neu dri chant o frodorion Patagonia, nid oes braidd hanner dwsin o ddyinion i'w gweled y mae eu huchder dan bum troedfedd a naw neu ddeng modfedd; ac y mae y merched yn gyfartal dal. Ni welais yn un man gynnuliad o feibion a merched ag y mae eu taldra a'u tewder ar gyfartaledd gymmaint. Ond fe allai fod eu harferiad o godi eu hysgwyddau, ac o wisgo cochl yn cyrhaedd hyd y llawr, yn peri iddynt ymddangos yn dalach a thewach nag ydynt mewn gwirionedd." Pa fodd bynag, y mae yn amlwg oddi wrth dystiolaeth teithiwr diweddar sydd wedi ymweled â'r wlad, yn gystal a'r ymsefydlwyr Cymreig sydd yno yn awr, fod y Tehuelchiaid Patagoniaidd yn hiliogaeth o ddyinion mwy na'r cyffredin; a mynegir eu bod yn bobl ddiuned a chymmwynasgar, ac awyddus i fasnachu.

Y mae y rhan fwyaf o'r wlad yn hollol anadabyddus, ac hyd yn hyn heb ei harchwilio. Nid oes amheuseth nad oes rhai parthau yn cynnwys tir lled ddiiffrwyth. Ond ymddengys fod mewn parthau eraill lawer o droed cymmhws i'w hamsathu ac i ddwyn ffirwyth. Fel y canlyn y dywedai un ysgrienydd am lenydd yr afon Chupat, er's deugain mlynedd yn ol:—"Mewn amryw leoedd y mae dosbarthiadau eang o'r wlad wedi eu gorchuddio â phorfeydd a phrysgwydd, yn enwedig ger Machwy Camerones, ac i'r gogledd iddo. Ar lenydd yr afon Chupat, a glenydd gorllewinol y Machwy Newydd, y mae dosbarthiadau helaeth yn meddu pridd tywyll da, sydd yn cynnyrchu llawnder o goed tanwydd a phorfeydd rhagorol. Ceir yno gyflawnder o

anifelliaid gwylltion, ac oddi yno hefyd yn m i ranau mewnol y wlad o bob tu i'r afon Chupat. Nid yw y Chupat, o ddeutu ugain milldir o wrth ei genau, ond can llath o led; a thua ch throedfedd o ddwfr sydd ynddi pan fydd yn i Y mae yr afon hon yn rhedeg ar hyd cwrw trocog trwy ddyffryn llydan a ffirwythlawn." diffyg mwyaf a deimlir yno ydyw prinder gw ym y gwastadeddau, er ei bod ar rai addegau ystod tri mis y gaus (o ddechreu Mehefin i ddiwedd Awst), yn enwedig, yn gwlawio drwm am dridiau neu bedwar, weithiau. Yr y gwynt o'r môr, bysg arall, ac yn dwyn gyc ef wllth-wlaw mân ysgafn, sydd yn diagyn y chydig oriau yn mron ar bob adeg o'r flwyd yn; ond nid ydyw yn ddigon i ddiwallu a henion y cynnyrchion llysiennol.

Sefydlwyd gwladfa Gymreig yn Mhatagor yn 1865. Nifer yr ymsefydlwyr cyntaf a set ant yno o borthladd Liverpool oedd cant a de ddeg a deugain o bersonau; y rhai a ymadav sant ar fwrdd yr hwyll-long *Mimosa* ar y 26af o Fai, 1865, a thiriasant yno Gorph. 28ain, 1867. Dilynwyd hwynt gan finteioedd eraill cyn hi O angenrheidrwydd, fel y galleid disgwyl, cyf arfu y gwladfawyr cyntaf a aeth allan â chryslawer o galedi, fel y mae ymsefydlwyr cyntaf pob gwlad, fel rheol, yn gorfod ei wynebu; ond erbyn hyn y mae pethau yn dechreu dyfodi i drefn, a'r rhagolygon am lwyddiant, meddri, yn galonogol. Yn Nyffryn y Gamwy (Chupat) yr ymsefydlwyd; ond teimlwyd yno anfanteision mawrion, yn cyfodi yn benaf o ddiffyg gwlaw i ddyfrhau y tir. Yn ffordus, pa fodd bynag, y mae cwrw yr afon Gamwy yn gyfryw fel y gellir troi y dwfr o honi, pan y cyfyd i uchder neillduol, i ddyfrhau y dyffryn; ac felly ceir cnydau rhagorol o wenith o'r fath oreu, a chynnyrchion eraill. Erbyn hyn (1879), y mae nifer y gwladfawyr yn rhifo rhwng 800 a 900 o bersonau.

Prif gychwynydd y symmudiad i gael gwladfa Gymreig yn neheubarth America ydoedd Mr. Michael D. Jones, prif athraw Coleg Annibynol y Bala. Yr amcan penaf mewn golwg oedd cael trefedigaeth er coleddu a meithrin yr iaith Gymraeg, a sefydliadau Cymreig. Bu T. D. Love Jones-Parry, Ysw., Madryn, a Mr. Lewis Jones, argraffydd—yr hwn sydd yn bresennol yn y gwladfa—yn edrych ansawdd Patagonia fel lle i ymfudo iddo; a chan fod eu hadroddiad hwy ar ol dychwelyd yn ffafriol, gweithiodd Mr. Michael D. Jones yn hynod o egniol i ddwyn yr amcan oddi amgylch—a llwyddodd hyd yma hefyd.

YR UNOL DALAETHAU.

Y mae ffurf llywodraeth yr Unol Dalaethau wedi ei sylfaenu ar gyfansoddiad sydd wedi ei ddyddio Medi 17eg, 1787; at yr hwn y chwangegydd deg o welliantau Rhagfyr 18fed, 1791—ac amryw eraill wedi hyn y rahanol addegau. Yn ol y cyfansoddiad, ymddiriedir gofal llywodraeth y wlad i dri o awurdodau gwahanol; sef, y gweinyddol, y deddfwriaethol, a'r cyfreithiol. Y mae y gallu gweinyddol yn yr arlywydd. Etholir yr arlywydd â'r is-lywydd i'w swyddi am bedair blynedd. Yr arlywydd yw cadlywydd cyffredinol y fyddin, y llynges, a'r cartrefu fyddo yn ngwasanaeth y Talaethau. Y mae yr is-lywydd, yn rhinwedd ei swydd, yn llywydd y senedd; ac os bydd i'r arlywydd farw, neu ynt ymddiswyddo, efe hefyd fydd ei olynydd fel arlywydd am y gweddill o ddyddor ei swyddogaeth. Arlywydd presennol yr Unol Dalaethau

Vertical line on the left side of the page.

YR UNOL DALAETHAU.

YSTYR Y TALFYRIADAU A ARFERIR YN Y MAPIAU.

B., <i>neu</i> Bay	... Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain	... Mynydd.
Bank, Banks	... Bryn, Bryniau.	Mts., <i>neu</i> Mountains	... Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Caps	... Penrhyn.	New	... Newydd.
Castle	... Castell.	North, Northern	... Gogledd, Gogleddol.
Coast	... Arfordir.	Ocean	... Cefnfor.
Ch., <i>neu</i> Channel	... Sianel.	P., <i>neu</i> Port	... Porth.
East, Eastern	... Dwyrain, Dwyreiniol.	Pen., Pena., Peninsula	... Gorynys.
English Miles	... Mildiroedd Saesneg.	Plateau	... Gwastadedd uchel.
Equator	... Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point	... Pwynt.
Firth, <i>neu</i> Frith	... Morgaingo.	R. <i>neu</i> River	... Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort	... Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of	... Adfeilion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of	... Llyngelyn.	S., <i>neu</i> Sound	... Culfor.
H., Havn., <i>neu</i> Haven	... Porthladd, <i>neu</i> Machwy	St., <i>neu</i> Saint	... Sant.
Hd., <i>neu</i> Head	... Penrhyn, Pentir.	Sea, <i>neu</i> Sea of	... Môr.
Hill, <i>neu</i> Hills	... Bryn, Bryniau.	Shoal, Shoals	... Bâs-le, Bâs-leoedd.
I., Isle, <i>neu</i> Island	... Ynys.	South, Southern	... Dehou, Deheuol.
Is., Isles, <i>neu</i> Islands	... Ynysoedd.	Str., <i>neu</i> Stra., Straits	... Culfor, Culforoedd.
L., <i>neu</i> Lake	... Llyn.	Town	... Tref.
Land	... Tir. [môr.]	Tropic	... Trofan.
Loch, <i>neu</i> Lough	... Llwhch:—llyn agored i'r	West, Western	... Gorrlewin, Gorrlewinol.

CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD AR Y MAP HWN.

Atlantic Ocean	... Môr y Werydd.	Lower California	... California Isaf.
Black Hills	... Bryniau Duon	Martha's Vineyard	... Gwinllan Martha.
British Columbia	... Columbia Brydeinig.	Marias Pass	... Bwlch Marias.
Buckland Rapids	... Gwylltredion Buckland	Mississippi City	... Dinas y Mississippi.
Cascade Mounts.	... Mynyddoedd y Rhai- adrau.	Mouths of the Missis- sippi	... Geneuau yr afon Mis- sissippi.
Coast Range	... Cadwen yr Arfordir o Fynyddoedd.	New Brunswick	... Brunswick Newydd.
Columbian City	... Dinas Columbia.	New Hampshire	... Hampshire Newydd.
Dominion of Canada	... Arglwyddiaeth Canada	New Jersey	... Jersey Newydd.
Florida Keys	... Agoriadau Florida	New Orleans	... Orleans Newydd.
Fork of Platte R.	... Fforch yr Afon Platte	New York	... Caerfreg Newydd.
Grand Fork of Rio Colo- rado	... Prif forch y Rio Colo- rado.	Niagara Falls	... Rhaiadrau y Niagara.
Great Salt Lake City	... Dinas y Llyn Halen.	North Carolina	... Carolina Ogleddol.
Great Salt Lake (4,200)	Y Llyn Halen Mawr— 4,200 o droedfeddi uwchlaw y môr.	Pacific Ocean	... Cefnfor Tawelog.
Indian Territory	... Tiriogaeth yr Indiaid.	Pacific and Atlantic Railway	... Ffordd Haiarn Môr y Werydd a'r Cefnfor Tawelog.
Isle Royal	... Ynys Freiniol.	Red R.	... Yr Afon Goch.
Jefferson City	... Dinas Jefferson.	Republic of	... Fforch y Weriniaeth.
L. Itasca, 1490—Source of the Mississippi	Llyn Itaska, 1490 trd. uwch y môr.—Tardd- iad y Mississippi.	River St. Lawrence	... Afon St. Lawrence.
L. of the Woods	... Llyn y Goedwig.	Rocky Mountains	... Mynyddoedd Creigiog.
L. Superior, 596	Llyn Superior, 596 trd. uwchlaw y môr.	South Carolina	... Carolina Ddeheuol.
Little Rock	... Y Graig Fechan.	Three Rivers	... Tair Afon.
		Twelve Apostles	... Y Deuddeg Apostol.
		West Virginia or Ken- awha	... Virginia Orllewinol neu Kenawha.
		Yellow Stone R.	... Afon y Gareg Felen.
		Deer Lodge Valley	... Nant Lloches y Ceirw.

Ni bu y gyfran o gyfandir mawr America, a elwir yn *Unol Dalaethau*, yn faes i ymfudiaeth am yn agos i gan mlynedd ar ol i ymfudiaeth o Ewrop lifo tua'r trefedigaethau Yspañaidd yn America. Ond y mae y cynnydd cyflwm a rhyfeddol sydd wedi bod yn yr ystyr hwn tua'r Unol Dalaethau yn eglur ddangos fod llwyddiant cenhedloedd yn dibyn yn fwy ar eu rhagoriaethau moesol nag ar y manteision anianyddol a feddiennir ganddynt. Nid oedd gan breswylwyr Gogledd America gyt fwnghoddiau aur, na thiriogaeth nodedig am ei ffrwythlonrwydd; ac heb law hyny, yr oedd y tir wedi ei orchuddio mewn rhan fawr iawn a choedwigoedd mor dewion, fel nas gallasid o'r bron dreiddio drwyddynt. Ond yr oeddynt yn feddiannol ar wybodaeth, diwydrwydd, cariad at ryddid, arferion da, ac ymarweddiad moesol diargyhoedd; a chan eu bod yn feddiannol ar y cymmhwyserau hyn, hwy a lwyddasant i droi yr analwch yn dir cynnyrchiol, a gwneuthur i'r wlad wenu gan ddigonolrwydd. Y mae eu trefniadau cymdeithasol hefyd y fath fel y maent yn tueddu i chwahanu at ddedwyddwch a llwyddiant y ddynoliaeth, ac i fod yn wrthddrychau o edmygodd cenhedloedd eraill.

Yr ydym wedi helaethu cymmaint ar yr Unol Dalaethau yn eu gwahanol gyseylltiadau yn yr erthygl ar y wlad hono, fel nad ydyw yn angenrheidiol i ni yma ond gwneuthur ychydig nodiadau ar y pethau canlynol:—

Y mae Mynyddoedd yr Alleghany yn rhedeg trwy diriogaeth yr Unol Dalaethau, am tua 900 o filldroedd—yn mron o enau y St. Lawrence hyd gyffiniau Georgia, ac y maent o ddeutu 200 o

YR UNOL DALAETHAU.

filldroedd o led. Rhedant agos yn gyfochrog â glenydd Cefnfor y Werydd, mewn pellder yn amrywio o 30 i 200 o filldroedd oddi wrtho. Ar du y gorllewin i gadwen yr Alleghany, y mae y wlad yn ymestyn yn un gwastadedd mawr hyd at draed y Mynyddoedd Creigiog yn y gorllewin, yr hwn sydd o 1,200 i 1,500 o filldroedd ar ei draws. Y Mississippi, yr hon sydd yn llifo, fel rheol, mewn cyfeiriad o'r gogledd i'r deheu, ac yn ymarllwys i Forgainge Mexico, ydyw y sianel fawr drwy yr hon y mae holl ddyfroedd y dyffryn enfawr hwnw yn mron yn ymdywallt i'r môr. Am o ddeutu 250 o filldroedd o enau y Mississippi, y mae y wlad o'r braidd yn hollol wastad; ond y mae hi wedi hyn yn codi yn raddol. O herwydd hyn, y mae llestri yn gallu myned i fyny, ar hyd cwrs y tair afon—Mississippi, Ohio, a'r Alleghany—drwy y gwastadedd am tua 2,400 o filldroedd; a chan fod disgyniad yr afon mor raddol, y maent yn gallu morio i fyny ar hyd-ddi yn y pellter hwn ar godiad o 1,200 neu 1,400 o droedfeddi, heb gynnorthwy argaeon na chamlesydd.

O berthynas i natur y tir yn yr Unol Dalaethau, gellir ei ranu dan bump o ddosbarthiadau mawrion:—1. Y mae tir Talaethau Lloegr Newydd, lle y mae Mynyddoedd yr Alleghany yn ymestyn allan ac yn ymfurfio i wlad fryniog ac anwastad, yn fynyeh yn garegog; ac nid oes ond ychydig o ddyfnder daear ynddynt. Y mae y wlad yn lled ddigynnyrch mewn llawer o leocedd, ac yn fwy cyfaddas i dyfu porfa nag i'w lafurio. 2. Priddyn tywodlyd sydd ar yr arfordir sydd yn dechreu yn Long Island, ac yn ymestyn i'r Mississippi, gan amrywio mewn lled o 30 i 100 o filldroedd. Y mae y darn hwn o'r wlad, yn ddeheuol i'r Potomac, yn wastadedd nad ydyw yn codi ond ychydig iawn uwch law y mor; ac y mae dyfroedd y llanw yn ngeneuau yr afonydd mawrion yn fynyeh yn ei orchuddio ar ei draws. O'r braidd y gellir amaethu ei arwyneb, gan ei fod yn cael ei orchuddio â thywod y mor. Nid ydyw yn cynnyrchu ond pinwydd, oddi eithr ar lan yr afonydd, ac mewn lleocedd corsiog—a lle y cyfodir reis. 3. Y tir sydd o gyffiniau uchaf yr ardal dywodlyd olaf hyd droed y mynyddoedd—yr hwn sydd yn mesur o 10 i 200 o filldroedd o led. Y mae y dosbarth hwn yn firwythlawn, ac yn gyffredin yn hollol gyfaddas i'w lafurio. 4. Y dyffrynoedd sydd rhwng trumiau Mynyddoedd yr Alleghany. Y mae y priddyn yma yn amrywio, ac yn hytrach yn frasach na'r eiddo y dosbarth olaf a nodwyd. 5. Yr ardaloedd eang sydd i'r gorllewin o'r mynyddoedd uchod. Y maent wedi eu gwaelodi ar y gareg galch, yn cael eu dyfrhau yn dda, ac yn gynnrychiol ddihysbydd. Y mae y dosbarth yn cynnwys, fe allai, gymmaint ar gyfartaledd o dir o'r math goreu ag a geir mewn unrhyw wlad arall ar wyneb y ddaear.

Y mae y trefedigaethau Ewropaidd a ymsefydlasant yn America wedi glynu wrth y ffurf gynnrychioliadol o lywodraeth. Dygasant gyda hwy, a chadwasant gydag ond ychydig o gyfnewidiadau, gyfreithiau, ieithoedd, ac arferion y gwledydd y daethant allan o honynt. Y mae yr Unol Dalaethau yn y gogledd, a phoblogaeth Yspañig Mexico a Dehendir America, wedi sefydlu llywodraethau gwerinol cynnrychioliadol, lle y cydnabyddir y bobl fel ffynonell pob gallu; ac amcan mawr eu holl beirianwaith ydyw rhoddi mewn grym eu barn neddfed hwy. Dyna ydyw amcan llywodraeth yr Undeb ei hun, a llywodraeth pob talaeth hefyd yn yr Unol Dalaethau. Y mae llywodraeth Brazil wedi diwygio rhyw gymmaint ar gyfansoddiad brenhiniaeth Portugal, a mabwysiadu hwnw. Y mae Canada, a threfedigaethau Prydeinig eraill, wedi glynu wrth frenhiniaeth yr hen wlad; ac y maent wedi cael llywodraeth gynnrychioliadol a senedd-dai:—a than arolygiaeth llywodraethwr cyffredinol a enwir gan goron Frydain, trefnir a gweinyddir cyfreithiau lleol y trefedigaethau. Y mae deddfwrfa pob talaeth yn yr Unol Dalaethau yn gynnwysedig o Dŷ y Cynnrychiolwyr a Senedd—y naill fel y llall yn cael eu hethol gan y bobl; ond etholir y senedd undebol gan aelodau deddfwriaethol yr holl dalaethau.

Y mae yr arlywydd yn dal ei swydd yno am bedair blynedd, ac y mae yn agored i gael ei ail ethol am bedair blynedd eraill. Bu gwleidyddwyr Ewrop, y rhai a ddygwyd i fyny yn mysg sefydliadau brenhinol a phendefigol, yn rhagfynegu mai annhrefn a distryw a ddirgwyddai fel canlyniad sefydliad y gweriniaethau hyn; ond y mae y brophwydoliaeth hono wedi troi allan yn hollol dwyllodrus—gan fod trefn, diogelwch, boddlonrwydd, rhyddid, a chynnildeb yn nhrefniadau holl swyddfeydd y llywodraeth, a llwyddiant, yn ffyni yn gyffredinol i raddau helaeth iawn drwy holl derfynau yr Undeb.

ydyw Rutherford Burchard Hayes; yr hwn a caenwyd yn Delaware, Ohio, Hydref 4ydd, 1822. Astudiodd y gyfraith yn ngholeg Harvard: bu yn ymarfer fel bargyfreithiwr o 1849 hyd 1861; yn llywyddu catrawd o wirfoddolwyr yn y rhyfel cartrefol, 1861—64; yn cynnrychioli Ohio yn y Gydgynghorfa, 1865—69; yn llywodraethu Ohio, 1870—72; ac etholwyd ef yn arlywydd yr Unol Dalaethau, Tachwedd 3ydd, 1876; ac ymaffodd yn ei swydd Mawrth 4ydd, 1877. Yr is-lywydd ydyw William A. Wheeler; yr hwn a etholwyd yr un pryd. Y tál blyneddol a dderbynias yr arlywydd ydyw 10,000p., a'r is-lywydd 2,000p. Yr arlywydd Hayes yw y pedwerydd ar bymtheg o arlywyddion yr Unol Dalaethau. Dygir yn mlaen achosion y wladwriaeth gan yr arlywydd a saith o brif weinidogion.

Y mae gallu deddfwriaethol yr Unol Dalaethau mewn cydgynghorfa—cynnwysedig o senedd, a thŷ y cynnrychiolwyr. Y mae y senedd, neu y tŷ uchaf, yn cael ei gwneyd i fyny o ddau aelod dros bob talaeth, a'r rhai hyn yn cael eu dewis gan y deddfwriaethau talaethol am chwe blynedd. Rhaid i seneddwr fod yn ddeg ar hugain oed, o leiaf; ac yn ddinasydd o'r Unol Dalaethau er's naw mlynedd; a bod yn drigianydd yn y Talaethau pan yr etholir ef. Cyfansoddir tŷ y cynnrychiolwyr, neu yr isaf, o aelodau yn cael eu hethol bob yn ail blwyddyn trwy bleidlais yr holl ddinasyddion gwrywaidd dros 21ain mlwydd oed yn amrywiol dalaethau yr undeb. Penderfynir nifer yr aelodau y mae pob talaeth i'w hethol gan y cofriad a gymmerir bob deng mlynedd. Ar ol cofriad Mehefin, 1870, yroedd tŷ y cynnrychiolwyr i fod yn gynnwysedig o 292 o aelodau. Rhaid i'r cynnrychiolwyr fod yn bump ar hugain oed o leiaf, ac yn ddinasyddion o'r Unol Dalaethau am saith mlynedd cyn yr etholiad, ac yn preswyllo yn y dalaeth yr etholir hwynt drosti. Diddymwyd caethwasiaeth drwy yr holl Dalaethau trwy gyfraith a basiwyd Rhagfyr 18fed, 1865. Y mae pob dinesydd o'r Unol Dalaethau, oddi eithr yr Indiaid, y rhai nid ydynt yn cael eu trethu, yn meddu yr etholfraint.

Yn ol cyfansoddiad yr Unol Dalaethau, caniateir perffaith gydraddoldeb crefyddol i'r holl ddeiliaid. Nid oes Eglwys Wladol o'u mewn o gwbl. Y mae yr un enwadau crefyddol ag sydd yn Mhrydain yn lliosog hefyd yn yr Unol Dalaethau. Yn ol cofriad 1870, yr oedd yn y wlad ar y pryd 72,459 o wahanol gynnulleidfaoedd; a'r rhai hyn yn perchen 63,082 o eglwysydd a chapelydd, ac ynddynt oll tuag 21,665,062 o eisteddleoedd, neu bedair eisteddle ar gyfer pob saith o'r boblogaeth. Y mae cynulleidfaoedd y Wesleyaid yn rhoi 25,278, gyda 6,528,209 o eisteddleoedd: cynulleidfaoedd y Bedyddwyr, 15,829; eisteddleoedd, 4,360,135: cynulleidfaoedd yr Henaduriaethwyr, 7,824; eisteddleoedd, 2,697,244: cynulleidfaoedd y Pabyddion, 4,127; eisteddleoedd, 1,990,514: cynulleidfaoedd yr Annibynwyr, 2,887; eisteddleoedd, 1,117,412: cynulleidfaoedd yr Eglwys Esgobaethol, 2,835; eisteddleoedd, 991,051: a'r Lutheriaid, 3,032; eisteddleoedd, 977,332. Nid ydynt yn cofrestru yma ond y manylion am yr enwadau lliosocaf. Yn ol cofriad 1870, yr oedd cyfanswm gwerth yr holl eiddo a berthynai i enwadau crefyddol y Talaethau yn 354,483,581 o ddoleri. Y mae pob ymdrech yn cael ei wneyd gan y llywodraeth, a phersonau unigol, dros addysg gyffredinol. Er hyn, mewn rhan o herwydd fod caethwasiaeth

wedi bod yn ffyn yno, ac mewn rhan o herwydd nifer o ymfudwyr heb gael nemawr o addysg sydd yn cyrhaedd yno, y mae llawer bron yn hollol ddi-ddysg. Yn ol y cofriad diweddar, yr oedd yn y Talaethau 4,528,084 o bersonau dros ddeg oed yn anallnog i ddarllen, a 5,658,144 dros ddeg oed yn analluog i ysgrifenu. Nifer y plant a arferent fyned i'r ysgolion yn ol cofriad 1870 yn yr holl Dalaethau oedd 7,209,938. Derbyniadau yr holl ysgolion yn y flwyddyn a derfyndodd Ionawr 1af, 1870, oedd 95,402,726 o ddoleri; o ba rai yr oedd 3,663,785 o ddoleri yn dyfod oddi wrth waddoliadau; 61,746,039 oddi wrth drethi a thrysorfydd cyhoeddus; a 29,992,902 o ddoleri o ffynonellau eraill—yn cynnwys yr hyn a delid gan y plant.

O ddwy ffynonell yn benaf y deillia cyllid gwladwriaethol yr Unol Dalaethau; sef, y tollau, a threthi uniongyrchol ar eiddo, llaw-weithfeydd, a chynnyrchion naturiol.—yr oll yn cael eu trefnu dan yr enw "cyllid mewnol." Y ddwy gangen fawr o'r treuliadau cyhoeddus hefyd ydynt cynnaluaeth y fyddin a'r llynges, a llôg y ddyled fawr yr aeth y wlad iddi mewn canlyniad i'r rhyfel cartrefol a fu yno o 1861 hyd 1866. Nid ydyw traul gweinyddiad y cyfreithiau ond tuag un ran o bedair o draul y wladwriaeth. Dengys y dasen ganlynol beth oedd cyllid a threuliadau y Talaethau am y pum mlynedd cyllidol a derfynasant y 30ain o Fehefin, o 1874 hyd 1878:—

Blwyddoedd.	Cyllid.	Treuliadau.
1874 ...	57,895,751p.	57,426,775p.
1875 ...	57,600,010p.	54,924,678p.
1876 ...	57,496,408p.	51,691,959p.
1877 ...	53,800,117p.	47,732,001p.
1878 ...	51,552,775p.	47,392,865p.

Er y flwyddyn 1865—66 y mae cyllid yr Unol Dalaethau wedi bod bob blwyddyn yn fwy na'r treuliadau, ac mewn canlyniad bu gostyngiad graddol yn y trethi. Swm holl ddyled wladol y Talaethau yn 1878 oedd 460,243,397p.

Yn ol yr erthygl gyntaf yn nghyfansoddiad y Talaethau, y mae gan y gydgynghorfa awdurdod i "godi a chynnal byddinoedd." Yn ol cyfraith a basiwyd Gorphenaf, 1870, nid oedd nifer y fyddin i fod dros 30,000 o wŷr. Ac yn ol deddf a basiwyd yn ddiweddarach, nid oedd rhifed y milwyr rhestredig i fod dros 25,000 ar ol 1875. Y mae byddin yr Unol Dalaethau yn cael ei gwasgaru yn fân adranau dros y wlad—ond yn benaf ar y cyffiniau, lle y trigianna yr Indiaid brodorol. Yr oedd gallu llyngesol y Talaethau, yn 1878, yn gynnwysedig o 24 o longau haiarn-wisg, 67 o agerlestri eraill, 22 o hwyli-longau, a 30 o lestri llai, ac o ddeutu 8,000 o wŷr.

Mynegwyd, yn nghofriad 1870, fod holl arwynebedd y Talaethau yn mesur 3,603,884 o filldroedd ysgwâr—yn cynnwys y diriogaeth a adwaenid wrth yr enw "America Rwsiaidd," a bwrcaswyd trwy gytundeb a wnaed â Rwsia Mehefin 20fed, 1867, ac a unwyd a'r weriniaeth dan yr enw Alaska. Yr oedd poblogaeth yr Unol Dalaethau yn 1870 yn 38,558,371 mewn nifer. Pan y cymmerwyd y cofriad cyntaf yno yn 1790, nid oedd rhif y Talaethau ond 17—y fwyaf o ba rai oedd Virginia, gyda phoblogaeth o 747,610; a'r leiaf oedd Tennessee, gyda phoblogaeth o 35,691. Yn adeg y cofriad diweddar yn 1870, yr oedd yn yr holl Undeb 37 o dalaethau, a 10 o diriogaethau. Er hyn, y mae tiriogaethau Colorado a Mexico Newydd wedi eu dwyn i mewn, a'u gwneyd yn dalaethau o'r Undeb. Ystyri'r fod y tiriogaethau eang sydd yn ffurfio

yr Unol Dalaethau, ac sydd etto heb eu poblogi na'u diwyllio, yn eiddo cenedlaethol, ac wrth ewyllys y gydgynghorfa a gweinyddiaeth y weriniaeth. Hyabysair mewn adroddiad a wnaed, wedi ei seilio ar y cyfrifon a gymmerwyd o 1800 hyd 1870, fod poblogaeth yr Unol Dalaethau ar Mehefin Iaf, 1874, yn 43,167,000, neu fwy o dros bedair miliwn a hanner nag oedd yn adeg cofrifriad 1870. Yn ol yr un awdurdod, yr amcangyfrif Mehefin Iaf, 1876, oedd 45,627,000. Pa fodd bynag, gallid tybied, wrth ystyried y lleihad sydd wedi bod mewn ymfudiaeth y blynyddoedd diweddfaf hyn, fod yr amcangyfrif hwn braidd yn uchel. Ond er hyny, disgwylir y bydd poblogaeth y Talaethau, pan y cymer y cofrifriad nesaf le, yn 1880, yn rhywle yn agos i 50,000,000.

Yn y daflen ganlynol gwelir holl werth dadforion ac allforion y Talaethau am y pum mlynedd yn terynu Mehefin 30ain, o 1874 hyd 1878:—

Blynyddoedd.	Dadforion.	Allforion.
1874 ...	113,481,268p. ...	117,256,608p.
1875 ...	106,600,906p. ...	109,013,806p.
1876 ...	92,128,038p. ...	105,116,449p.
1877 ...	90,261,510p. ...	117,933,898p.
1878 ...	87,410,306p. ...	138,976,840p.

Dengys y daflen nesaf holl werth yr aur a'r arian, bathedig ac anfathedig, a ddanfonwyd i, ac a allforiwyd o'r Unol Dalaethau, yn y pum mlynedd yn dechreu Mehefin 30ain, 1874, ac yn diwedd yn 1878:—

Blynyddoedd.	Dadforiad arian.	Allforiad arian.
1874 ...	5,690,981p. ...	13,326,061p.
1875 ...	4,178,843p. ...	18,426,428p.
1876 ...	3,187,336p. ...	11,301,260p.
1877 ...	9,154,823p. ...	8,627,147p.
1878 ...	5,964,263p. ...	6,746,645p.

Y mae allforion yr Unol Dalaethau yn gynnwysedig yn benaf o gynnrychiol amaethyddol. Ac yn mlaenaf yn mysg y cynnrychiol hyn, y mae yd a blawd; ac yna, cotwm, myglys, cig moch hallt, ac ymenyn a chaws. Y mae cryn lawer mwy na hanner yr allforion yn dyfod i Brydain Fawr a'r Iwerddon; a'r gweddill, yn benaf i Canada, Ffrainc, a Germany. Yr oedd gwerth yr allforion o'r Unol Dalaethau i Brydain yn y fl. 1877, yn 77,825,973p. Nid oedd y dadforion o gynnrychiol Prydain i'r Unol Dalaethau ond yn werth 16,376,814p.

Nis gall y cyfrifon canlynol hefyd lai na bod yn ddyddorol. Yn ol cofrifriad 1870, yr oedd yn y Talaethau 8,690,219 o geffylau, 28,074,582 o wartheg, 28,477,951 o ddefaid, a 25,184,540 o foch. Ceir yn adroddiad Adran Amaethyddiaeth y wlad gynodeb hefyd o nifer yr erwau a heuir, a'r symiau a godwyd o'r prif gynnrychiol yn yr Unol Dalaethau yn y flwyddyn 1871:—Indrawn wedi ei hau, 34,091,137 o erwau; yn cynnrychu 991,898,000 o fwseli:—gwenith, 19,943,893 o erwau; cynnrych, 230,732,400 o fwseli:—ceirch, 8,365,800 o erwau; cynnrych, 255,743,000 o fwseli:—cloron, 1,220,912 o erwau; cynnrych, 120,461,700 o fwseli:—haid, 1,177,666 o erwau; cynnrych, 26,718,500 o fwseli:—rhug, 1,069,531 o erwau; cynnrych, 15,355,500 o fwseli:—gwenith yr hyd, 413,015 o erwau; cynnrych, 8,328,700 o fwseli. Yr oedd 66,282,863 o erwau o dir o dan y saith cnwd hyn, a'r cynnrych yn 1,642,237,800 o fwseli. Planwyd myglys mewn 356,752 o erwau; cynnrych, 263,196,100 o bwysi. Torwyd hefyd gnydau o wair oddi ar 10,009,052 o erwau; cynnrych, 22,239,400 o dynelli. Yr oedd cnwd y cotwm yn 3,100,000 o sypynau, a phob sypyn yn pwyso tua phedwar cant o bwysi.

Y mae y ffordd haiarn gyntaf yn yr Unol Dalaethau wedi ei hagor er 1827. Tair ar hugain o filldroedd o'r ffyrdd hyn oedd yn agored yno yn 1830; ond yn 1840, yr oedd yno 2,818 o filldroedd; 9,021 o filldroedd yn 1850; 30,635 o filldroedd yn 1860; a 53,399 o filldroedd yn 1870. Erbyn Ionawr Iaf, 1878, yr oedd 80,853 o filldroedd o ffyrdd haiarn yn agored drwy yr holl Dalaethau.

A WSTRALASIA.

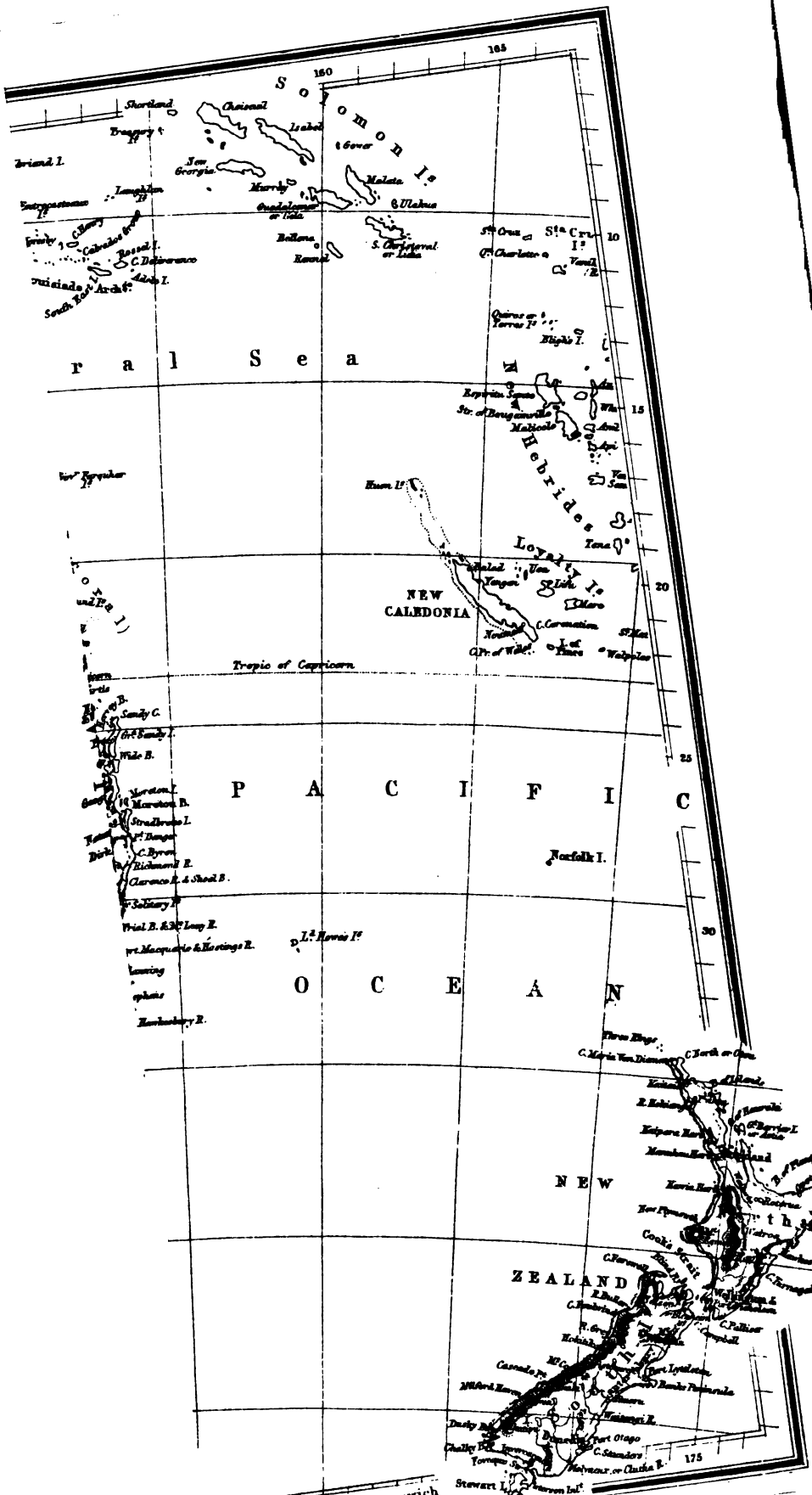
AWSTRALIA DDEHEUOL.

Ar y 27ain o Hydref, 1856, y dyddiwyd cyfansoddiad Awstralia Ddeheuol. Ymddiriedir y gallu deddfwrol i senedd, a etholir gan y bobl.

Y mae hi yn gynnwysedig o ddau dŷ; sef, cynghor deddfwriaethol, a thŷ y cynnrychiolwyr. Gwneir y blaenaf i fynd o ddeunaw o aelodau. Etholir pob un o honynt am ddeuddeg mlynedd; ond y mae chwech yn ymneillduo bob pedair blynedd. Etholir y cynghor gan yr holl drefedigaeth yn pleidleisio fel un dosbarth mawr. Y cymmhwysder gofynol mewn etholwr ydyw bod yn un ar hugain oed, a bod yn un o ddeiliaid ei Mawrhydi, a bod ar y rhestr am chwe mis, heb law meddu eiddo rhydd-feddiannol o 50p., neu eiddo prydesol o 20p. yn y flwyddyn, neu drigo mewn tŷ ag ardreth blynyddol o 25p. Cymmhwysder aelod o'r cynghor ydyw bod yn ddeg ar hugain oed, bod yn ddeiliaid o'r drefedigaeth, ac yn breswlydd yn y dalaeth am dair blynedd. Etholir llywydd y cynghor gan yr aelodau. Y mae tŷ y cynnrychiolwyr yn gynnwysedig o chwech a deugain o aelodau; y rhai a etholir bob tair blynedd. Y cymmhwysder i etholwr ydyw bod ar y rhestr etholiadol am chwe mis, ac yn un ar hugain oed; a'r un cymmhwysder a ofynir gan aelodau y tŷ. Yr oedd yno 33,368 o etholwyr cofrestredig yn 1877. Gallir ethol barnwyr a gweinidogion yr efengyl yn aelodau. Cymmera yr etholiad le drwy y tugel. Yn y llywodraethwr, yr hwn a bennodir gan y goron, ac mewn pwyllgor gweinyddiadol yn gynnwysedig o weinidogion cyfrifol, ac aelodau wedi eu pennodi yn arbenig, y mae y gallu gweinyddol. Llywodraethwr presennol Awstralia Ddeheuol ydyw y Milwriad Syr W. F. D. Jervois. Pennodwyd ef yn llywodraethwr ar Gorphenaf 3ydd, 1877. Cyflog y llywodraethwr, yr hwn sydd hefyd yn gadlywydd y fyddin, yw 5,000p. y flwyddyn. Cynnorthwyr ef gan chwech o weinidogion, y rhai a dderbyniant 1,000p. yn y flwyddyn bob un.

Yr oedd holl gyllid y drefedigaeth am y fl. yn diwedd Mehefin, 1875, yn 1,501,411p., a'r treuliau yn 1,353,582p. Ceir y rhan fwyaf o'r cyllid oddi wrth dollau, a gwerthiant tyroed y goron; ac y mae y gweithydd cyhoeddus yn cynnrych i mewn y rhan fwyaf o'r treuliau. Yr oedd tuag un rhan o dair o'r holl gyllid yn y blynyddoedd diweddfaf yn cael eu treulio ar y gweithydd cyhoeddus. Swm dyled y drefedigaeth lwyddiannus hon Mehefin 30ain, 1877, oedd 4,337,000p. Penderfynodd y llywodraeth, yn Ngorphenaf yr un flwyddyn, i godi echwyn chwanelog o 1,500,000p. Cyfodwyd yr holl arian hyn yn benaf i wneuthur ffyrdd haiarn, pellebrau, porthladdoedd, &c.

Island I.

r a l S e a

Tropic of Capricorn

P A C I F I C

O C E A N

NEW CALEDONIA

NEW ZEALAND

Deyreiniol 180 o Greenwich

AWSTRALIA.

YSTYR Y TALFYRIADAU A ARFERIR YN Y MAPLAU.

B., <i>neu</i> Bay	... Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain	... Mynydd.
Bank, Banks	... Bryn, Bryniau.	Mts., <i>neu</i> Mountains	... Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Cape	... Penrhyn.	New	... Newydd.
Castle	... Castell.	North, Northern	... Gogledd, Gogleddol.
Coast	... Arfordir.	Ocean	... Cefnfor.
Ch., <i>neu</i> Channel	... Sianel.	P., <i>neu</i> Port	... Porth.
East, Eastern	... Dwyrain, Dwyrainiol.	Pen., Pensa., Peninsula	... Gorynys.
English Miles	... Milldiroedd Saesnig.	Plateau	... Gwastadedd uchel.
Equator	... Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point	... Pwynt.
Firth, <i>neu</i> Frith	... Morgaingc.	R., <i>neu</i> River	... Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort	... Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of	... Adfeilion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of	... Llynglyn.	S., <i>neu</i> Sound	... Culfor.
H., Havn., <i>neu</i> Haven	... Porthladd <i>neu</i> Machwy.	St., <i>neu</i> Saint	... Sant.
Hd., <i>neu</i> Head	... Penrhyn.	Sea, <i>neu</i> Sea of	... Môr.
Hills	... Bryniau.	Shoal, Shoals	... Bas-le, Bas-leoedd.
I., Isle, <i>neu</i> Island	... Ynys.	South, Southern	... Deheu, Deheuol.
Is., Isles, <i>neu</i> Islands	... Ynysoedd.	Str., <i>neu</i> Stra., Straits	... Culfor, <i>neu</i> Culforoedd.
L., <i>neu</i> Lake	... Llyn.	Town	... Tref.
Land	... Tir. [môr.	Tropic	... Trofan.
Loch, <i>neu</i> Lough	... Llwch:—llyn agored i'r	West, Western	... Gorllewin, Gorllewinol.

CYFLEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD AR Y MAP HWN.

Archipelago	... Ynysfor.	New Hebrides	... Hebrides Newydd.
Calvados Group	... Y swp o Ynysoedd a elwir Calvados.	New South Wales	... Deheudir Cymru Newydd.
Coral Sea	... Môr y Coral.	New Zealand	... Zealand Newydd.
Dividing Range	... Llinell derfynol.	Nonda Country	... Gwlad Nonda.
Govr. Farquhar Is.	... Ynysoedd y Llywodr-aethwr Farquhar.	North I.	... Yr Ynys Ogleddol.
Great Barrier Reef (of Coral)	... Argae Basraig Fawr (o Gwrel).	Northern Territory	... Y Dirioegaeth Ogleddol.
Great Victorian Desert	Yr Anialwch Victoriaidd Mawr.	Open grassy plains	... Gwastadeddau porfaol agored.
Great Sandy Desert (of Warburton 1873)	Yr Anialwch Tywodog Mawr (a ddarganfu Warburton yn 1873).	Owen Stanley Mounts.	Mynyddoedd Owain Stanley.
Head of the Australian Bight	Pen y Crigyll Awstraliaidd.	Pacific Ocean	... Cefnfor Tawel.
Indian Ocean	... Cefnfor Indiaidd.	Recherche Archipelago	Ynysfor Recherche.
King George Sound	... Culfor y Brenin Sior.	Richards' Desert	... Anialwch Richards.
Landsborough furthest 1860	... Lle y cyrhaeddodd gŵr o'r enw Landsborough bellaf yn 1860.	Riverine District	... Dosbarth Riverine.
Line of Overland Telegraph	... Llinell y Pellebyr dros y Tir.	Ross Desert	... Anialwch Ross.
Macquarie Harb.	... Harbwr Macquarie.	Rowley Shoals	... Basleoedd Rowley.
Mellabor Plain	... Gwastattir Mellabor.	South Australia	... Awstralia Ddeheuol.
New Caledonia	... Caledonia Newydd.	Southern Ocean	... Y Cefnfor Deheuol.
New Guinea	... Guinea Newydd.	South I.	... Yr Ynys Ddeheuol.
		Tropic of Capricorn	... Trofan yr Afr.
		United provisionally to South Australia in 1863	Unwyd yn ammodol âg Awstralia Ddeheuol yn 1863.
		Valley of Lagoon	... Dyffryn Lagoon.
		Western Australia	... Awstralia Orllewinol.
		York Peninsula	... Gorynys Caerefrog.

Y MAE YR ENW *Australasia* yn gyfystyr âg Asia Ddeheuol, ond defnyddir ef yn wahanol. Tra y mae Asia Ddeheuol yn gyffredinol yn golygu ardaloedd isaf y cyfandir hwnnw, y mae *Australasia* yn cymmyrdd i mewn yr ynysoedd mawrin sydd rhwng Ynysfor India neu Malay, a Pholynesia Briodol. Yr ynysoedd hyn ydynt yn benaf Guiana Newydd, Awstralia, Tasmania, Zealand Newydd, Caledonia Newydd, Yr Hebrides Newydd, Iwerddon Newydd, a Phrydain Newydd.

Awstralia ydyw y gyfran dde-orllewinol o *Australasia*. Myn rhai, a siarad yn fanwl, ei dynodi yn ynys; tra y mae eraill, heb fod mor fanwl, yn ei galw yn gyfandir. Fel y gwelir ar y map, y mae yn cael ei therfynu ar du y gorllewin gan Cefnfor India; ar du y gogledd, gan Gulfor Torres; ar du y dwyrain, gan y Cefnfor Tawellog; ac ar du y deheu, gan Gulfor Bass. Ychydig mewn cymhariaeth a ddeallid hyd yn lled diweddar am gyfansoddiad daearegol Awstralia; ac yr oedd yr ychydig hyn wedi ei loffa o sylwadau gwasgaredig a wnaethpwyd gan wahanol deithwyr gwyddonol. Ni wyddid ond y nesaf peth i ddim am drysorau mwnawl y drefedigaeth, pan y darganfyddwyd yn 1842, trwy ddirgwyddiad hollol ddamweiniol, fwngloddiau efydd (*copper*) Burra-Burra. Hefyd, yn y flwyddyn 1851, yr oedd amaethwyr yn y gymmydogaeth hono yn aredig y tir, ac yn troi i fyny creigrisial mân, a'r rhai hyn yn cynnwys gronynau o aur—a defnyddid hwy i'w rhoi ar lwybrau y gerddi! Yn 1846, pa fodd bynag, yr oedd darnau o geryg a mwnau wedi eu dwyn o Awstralia Ddeheuol i Syr Roderick Murchison, y daearegydd enwog, ac yr oedd ei lygaid craff ef wedi canfod ynddynt debygolrwydd mawr i greigiau y dosbarth lle y ceid aur ynddo yn Mynyddoedd yr Ural. O hynny allan, yr oedd efe yn teimlo yn hollol sicr fod aur i'w gael yn y drefedigaeth

AWSTRALIA.

Ac ar ol hyny, y mae archwiliadau daearegol helaeth wedi cael eu gwneuthur yn y wlad. Cafwyd allan fod gwely mawr o ló ger llaw yr Afon Hunter, a'r afonydd a redant iddi—i lawr hyd at yr arfordir yn Newcastle; ac y mae gwelyau o hono wedi eu darganfod yn Awstralia Orllewinol hefyd, a rhai yn cael eu gweithio mewn rhanau eraill o'r wlad. Yn chwanelog at aur a glô, y mae yno efydd hefyd, a haiarn, a phlwm.

Y mae y coed yn Awstralia yn dra gwahanol rhagor fel y maent i'w cael yn ngwledydd eraill y byd, yn gymmaint ag nad ydynt i'w cael yn fforestydd mawrion, ond ar wasgar yma a thraw. Yn mysg y coed mwyaf a dyfant yno, gellir enwi rhywogaeth o'r *Eucalyptus*; ac y mae rhai o honynt hwy yn tyfu i'r uchder o 150 neu 200 o droedfeddi; ac weithiau, nid ydyw y canghenau yn tori allan ynddynt hyd yn hanner eu uchder. Y mae eu paladrau talgryf yn gyffelyb i golofnau uchel prydfferth. Y mae palmwydd a chynnyrchion trofanol eraill yn tyfu yn y parthau gogleddol. Ychydig o goed a phrysgoed Awstralia sydd yn cynnyrchu ffrwythydd bwyttadwy. Nid ydyw rhyfon a llygaeron (*currants and cranberries*) Tasmania o nemawr werth. Y mae hadau yr *Araucarius* yn fwyttadwy, ac yn lled gyffelyb i almonau. Ychydig o gynnyrchion llysienuol Awstralia sydd yn deilwng o ofal y garddwr, oddi eithr fel gwrthdrysychau prydfferth neu gywrain; ond y mae cynnyrchion gwledydd eraill sydd yn cael eu diwyllio yno yn ffrwytho yn dda. Yn wir, y mae y coed eurafalau (*orange*), y gwinwydd, y figyswydd, y peatuswydd (*peach*), ac amrywiaeth lluosog o eirinwydd—wedi eu dwyn yno o'r arddrych (*hemisphere*) gogleddol, ac sydd yn gynhenid yn gynnyrchion yr Hen Fyd—yn ymddangos yn eithaf cartrefol, ac yn tyfu yn rhagorol yn nhir Awstralia. Y mae fforest-goed Prydain, a gwledydd Ewropaid eraill hefyd, wedi eu trawsblanu yno; ac y mae arwyddion y bydd iddynt hwythau hefyd ffyn y wlad.

Y mae anifeiliaid pedwar-troediog Awstralia yn lluosog, ac yn hynod hefyd; o herwydd nad oes ond ychydig o'r cyfryw i'w cael yn rhanau eraill y byd. Ymbortha rhai o honynt ar lysiau; megys y *kangaroo*, y *wombat*, a'r *potaroo*. Eraill a ymborthant ar lysiau a thrychfilod; megys y *bandicoot*. Ac y mae eraill drachefn yn ymborthi ar gig; megys y dywalgi, a'r gath wyllt. Y mae yno ddosbarth eraill o greaduriaid, sydd megys yn ffurfio y ddolen gydiol rhwng y pedwar-troedigion a'r adar; y rhai sydd, o ran eu ffurf allanol, a'u cyfansoddiad mewn ystyr ddiifynol (*anatomical*), yn gyfryw ag na cheir dim cyffelyb iddynt mewn unrhyw Barth arall o'r ddaear.

Am adar Awstralia, gellir dywedyd fod llawer o honynt yn hynod o brydfferth. Yr *emu* ydyw yr estrys Awstraliaidd. Y mae yr alarch du yn nodedig ar gyfrif ei liw. Y mae hwyaid o wahanol fathau, hebogau, colomenod, parotau, a llawer o adar eraill sydd yn eithaf adnabyddus mewn lleoedd eraill, yn cysylltu hanesiaeth naturiol y rhan hwnw o'r ddaear â g ardaloedd eraill y byd.

Y mae yno liaws mawr o ymlusgiaid hefyd; er nad ydynt, fel dosbarth, yn meddu ar unrhyw nodweddau arbenig.

Yn mhlith y pysgod sydd ar lenydd ac yn afonydd y wlad, ceir llawer o rywogaethau na cheir mo honynt mewn gwledydd eraill.

Cyfrifir fod holl arwynebedd y drefedigaeth yn cynnwys 903,690 o filldroedd ysgwâr. O'r rhai hyn, yr oedd 250,000 yn cael eu defnyddio i ddybenion amaethyddol a buiddol yn niwedd 1876. Yn 1836 y poblogwyd y drefedigaeth gyntaf gan ymfudwr o Brydain Fawr; y rhai a anfonwyd allan gan gwmmi, a gafodd rôdd o dir yn y drefedigaeth gan lywodraeth y wlad y flwyddyn o'r blaen. Yr ammodau oeddynt, nad oedd y tir i gael ei werthu yn ls na lp. yr erw; a bod yr elw a ddeilliai o werthiant y cyfryw dir i'w ddefnyddio er cofnogi llafurwr amaethyddol i ymfudo i'r wlad; a bod i lywodraethiad achosion y cwmmi i gael ei roddi i gorph o ddirprwywr fyddo wedi eu cymmeradwyo gan yr ysgrifenydd dros y trefedigaethau, a'r llywodraethwr a bennodid gan y goron. Yr oedd holl boblogaeth Awstralia Ddeheuol yn 1844 yn rhifo 17,366; yn 1851, 63,709; yn 1866, 163,452; ac yn 1876, 213,271. Nid yw y cyfrifon uchod yn cymmyd i mewn y brodorion, gan nas gellir cael eu rhifedi hwy yn gywir. Nifer y rhai oedd yn preswyllo yn y dosbarthiadau lle yr oedd Ewropiaid wedi ymsefydlu yn 1876 oedd 3,953. Yn ol amcangyfrif y cofrestrwyd cyffredinol, yr oedd poblogaeth y drefedigaeth, yn annibynol ar y brodorion, yn 225,677 yn niwedd y fl. 1877.

Yr oedd nifer yr erwan dan ddiwylliant wedi dyblu mewn deng mlynedd; sef, o'r fl. 1866 hyd 1876. Yn niwedd 1866, yr ydoedd 739,714 o erwan yn cael eu hamaethu; ac yn niwedd 1876, yr oeddynt wedi cyrhaedd i 1,444,586. O'r holl rai a amaethid ar y dyddiad diweddar, yr oedd 898,820 o honyat dan wenith. Ar deryn y fl. 1876, rhif yr anifeiliaid yno oedd fel y canlyn:—ceffylau, 107,164; gwartheg corniog, 219,240; defaid, 9,179,395.

Holl werth dadforion ac allforion Awstralia Ddeheuol, a chyfrif yr arian a'r aur, bathedig ac anfathedig, o ac i'r amrywiol wledydd yn 1876 oedd:—dadforion, 4,576,183p.; allforion, 4,816,170. Yn 1877:—dadforion, 4,105,634; allforion, 4,792,657. Cynnwysa y dadforion i'r drefedigaeth lawer o nwyddau a ddefnyddir yn gyffredin, yn enwedig nwyddau llaw-weithfaol, a chynnyrchion y trefedigaethau Prydeinig. Y tri pheth yr allforir mwyaf o honyat yw gwlan, gwenith a blawd, a mŵn copr. Yr oedd y gwlan a allforiwyd y tair blynedd yn diweddu 1877, ar gyfartaledd, yn werth agos i 2,000,000p. yn flynyddol; a'r allforion o wenith a blawd yn 1,500,000p.; a'r mŵn copr yn werth 350,000p.

Dygir yn mlaen weithrediadau mwnawl ar raddeg helaeth yn y drefedigaeth. Y mae y cyfoeth mŵnawl sydd wedi ei ddarganfod eisoes yn gynnwysedig yn benaf o gopr; ond y mae yno fŵnau haiarn o werth mawr. Yr oedd yn y drefedigaeth 292 o filldroedd o ffyrdd haiarn yn agored yn niwedd 1877, a 440 o filldroedd yn cael eu gwneyd ar yr un pryd.

AWSTRALIA ORLEWINOL

Y llywodraethwr sydd yn dwyn yn mlaen yr awdurdod weinyddiadol yn Awstralia Orlewinol. Y mae yno hefyd gynghor deddfwrol, yn cael ei wneyd i fyny o saith o wfr wedi eu pennodi, a phedwar ar ddeg eraill wedi eu hethol gan bleidlais yr holl feibion dros un ar hugain oed yn y drefedigaeth, yn talu ardreth o 10p., ac uchod. Y cymmhwysder angenrheidiol yn yr aelodau yw bod yn berchen ar eiddo tirol gwerth 2,000p., yn rhydd oddi wrth bob gofynion arno. Llywodraethwr presennol y drefedigaeth ydyw

Syr Harri St. George Ord, yr hwn a anwyd yn y fl. 1820. Cafodd ei bennodi yn llywodraethwr ar Awstralia Orlewinol, Gorphenaf 3ydd, 1878. Y cyflog blynyddol a delir i'r llywodraethwr yw 2,500p. Cynnorthwyr ef gan bwyllgor gweinyddol o bedwar o aelodau. Derbynia yr ysgrifenydd trefedigaethol gyflog o 800p. yn y flwyddyn, a'r tri eraill 700p. yr un. Holl gyllid Awstralia Orlewinol yn 1877 oedd 165,412p., a'r treuliadau 182,159p. Ceir mwy nag un ran o dair o'r cyllid oddi wrth dollau; a'r gweddill yn benaf oddi wrth drwyddedau a phrydlesai ar diroedd y goron, a mwgloiddiau, a gwerthiant y tiroedd. Cynnorthwyr Awstralia Orlewinol a rhodd o 15,324p. yn y flwyddyn o gyllid y wlad hon. Yr oedd y ddyled gyhoeddus yn niwedd 1877 yn 161,000p.

Fel y penderfynwyd ar ei therfynau gan y ddirprwyaeth frenhinol, y mae Awstralia Orlewinol yn mesur 1,600 o filldroedd o hyd, a 1,000 o led; ond nid ydyw y gyfran sydd wedi ei phoblogi yn denuo o honi ond o ddeutu 600 o filldroedd o hyd, a 150 o led ar gyfartaledd. Yr amcangyfrif a roddir o holl arwynebedd y drefedigaeth ydyw 1,057,250 o filldroedd ysgwâr. Ymsefydlwyd gyntaf ynddi yn 1829; ac am lawer o flynyddoedd yr oedd y boblogaeth yn fechan iawn. Yn 1850, nid oedd yn y drefedigaeth dros 6,000 o bobl; ond yn adeg cofrifiaid Rhagfyr, 1859, yr oedd y boblogaeth wedi cynnyddu i 14,837. Rhagfyr 31ain, 1867, rhifent 21,713. Yn ol y cofrifiaid a fu ar Mawrth 31ain, 1871, rhifodd yr holl boblogaeth 25,353; 15,565 o honyat yn feibion, a 9,788 yn ferched. O'r nifer hwn yr oedd 1,790 o garcharorion:—naill ai mewn carcharan, neu yn gweithio mewn amryw weithydd yn perthyn i'r drefedigaeth. Yn ol yr amcangyfrif a gyhoeddwyd, yr oedd rhifedi y boblogaeth yn niwedd 1877 yn 27,876. Y mae amaethyddiaeth y drefedigaeth hon wedi gwellhau yn fawr mewn blynyddoedd diweddar; etto nid oedd ond 45,933 o erwan o dir dan ddiwylliant yn niwedd y flwyddyn 1877, a hynny allan o 626,111,323 o erwan. Ar yr un amser yr oedd yno 33,502 o geffylan, 54,050 o wartheg, ac 899,494 o ddefaid. Holl werth dadforion ac allforion y drefedigaeth yn 1876, a chymmyd i mewn yr aur a'r arian, bathedig ac anfathedig, oedd fel y canlyn:—dadforion, 386,037p.; allforion, 397,292p. Yn 1877, dadforion, 362,706p.; allforion, 373,351p. Y mae allforion Awstralia Orlewinol i'r deyrnas hon yn gynnwysedig yn mron yn hollol o wlan a mŵn plwm. Gwerth y blaenaf, yn 1877, oedd 150,039p.; a'r olaf, yr un flwyddyn, 12,646p. Y mae olrhainadau gwyddonol diweddar yn profi fod y drefedigaeth yn gyfoethog mewn mŵn—copr, yn benaf. Cafwyd yno symiau bychain o lo hefyd. Erbyn diwedd 1877, yr oedd yno 78ain o filldroedd o ffyrdd haiarn yn agored.

DEHEUDIR CYMRU NEWYDD.

Y mae cyfansoddiad newydd y wlad hon, yr hon ydyw yr hynaf o'r trefedigaethau Awstraliaidd, wedi cael ei gyhoeddi yn y flwyddyn 1855. Yn ol y cyfansoddiad hwn, y mae y gallu deddfwriaethol yn gynnwysedig mewn dau dŷ:—y cyntaf yn cael ei alw yn gynghor deddfwriaethol, a'r ail yn gymmanfa ddeddfwriaethol. Nid ydyw y cynghor i gynnwys llai nag un ar hugain—rhifai 39ain yn 1878—a phennodir ei aelodau gan y goron. Cynnwysa y gymmanfa 102 o aelodau, y rhai a etholir gan gynnifer a

hyny o ddoesbarthiadau. Y mae yn rhaid i seilod o'r gymmanfa fod yn ddeiliad o lywodraeth Prydain am bum mlynedd, ac wedi byw yn y drefedigaeth am ddwy flynedd cyn ei etholiad. Nid oes un cymmhwysder arianol yn ofynol mewn etholwr, a phleidleisr drwy y tugel. Yn nwyllaw llywodraethwr, a enwir gan y goron, y mae y gallu gweinyddol. Llenwir y swydd yn awr (1879) gan is-lywodraethwr; sef, Syr Alfred Stephen, yr hwn a bennodwyd yn is-lywodraethwr ar y drefedigaeth hono yn Tachwedd, 1875. Efe ydyw prif gadlywydd y fyddin yn y drefedigaeth; ac y mae yn derbyn cyflog o 7,000p. yn y flwyddyn. Ymarfara ei awdurdod gweinyddol drwy wyth o weinidogion; ac y mae y rhai hyny yn gyfrifol am eu gweithrediadau i'r gymmanfa ddeddfwriaethol.

Oddi wrth werthiad ac ardrethi y tiroedd cyhoeddus y deilliodd y gyfran fwyaf o gyllid y drefedigaeth yn y blynyddoedd diweddf. Cafwyd o'r ffynonellau hyn 2,841,203p. yn 1877. Y ffynonell nesaf mewn pwysigrwydd ydyw y tollau:—cafwyd oddi wrthynt yr un flwyddyn, 1,074,732p. Nid oes yn y drefedigaeth drethi uniongyrchol. Fel y canlyn yr oedd cyllid a threuliadau y drefedigaeth—a chyfrif o dan y cyntaf fenthyciadau yn y pum mlynedd a nodir isod:—

Blynyddoedd.	Cyllid.	Treuliadau.
1873 ...	3,324,713p.	2,918,725p.
1874 ...	4,200,827p.	3,506,780p.
1875 ...	4,121,996p.	3,399,024p.
1876 ...	5,037,661p.	4,749,013p.
1877 ...	5,751,879p.	5,530,056p.

Yr amcangyfrif o gyllid y drefedigaeth am y flwyddyn 1878 oedd 4,873,750p., a'r treuliadau oedd 4,723,689p.; ac yr oedd yn gynnwysedig yn yr olaf 320,000p. tuag at addysg gyhoeddus, a 75,000p. at gefnogi ymfudiadau. Swm dyled gyhoeddus y drefedigaeth yn niwedd 1877 oedd 12,539,910p. I'r dyben o wneuthur ffyrdd haiarn, a gweithydd cyhoeddus eraill, y cyfodwyd y rhan fwyaf o'r ddyled hon. Rhoddodd y senedd drefedigaethol, yn eisteddiad 1878, ganiatâd gyfodi 3,000,000p. yn chwanelog tuag at yr un amcanion.

Gan y cadben Cook y darganfyddwyd Deheudir Cymru Newydd yn y fl. 1770. Dechreuwyd ei phoblogi â drwgweithredwyr a ddanfonwyd i alltudiaeth gan y llywodraeth Brydeinig yn y fl. 1788. Nifer y rhai a gyrhaeddodd yno y pryd hwnw oedd 565 o feibion, a 192 o ferched—all wedi eu halltudio dros eu hoes. Yn y dechreu, yr oedd y drefedigaeth yn cymmeryd i mewn yr holl diriogaeth, o Benrhyn York yn nghyflinell 10° 37' lledred deheuol, i Benrhyn y Deheu yn lledred deheuol 43° 29'—a chynnwys yr ynysoedd yn y Môr Tawellog o fewn y lledred yma, ac i mewn i'r tir, mor belled a chyhydedd 135 o hydred dwyreiniol. Darfu i bennodiad Awstralia Ddeheuol yn drefedigaeth yn 1836, a Victoria yn 1851, a Queensland yn 1859, leihau llawer ar ei maintioli. Y mae hi yn awr yn cynnwys arwynebedd o 323,437 o filldroedd ysgwr. Ei hyd mwyaf ydyw 900 o filldroedd; ond nid ydyw ar gyfartaledd ond tua 500 o hyd. Y mae eilled mwyaf yn 850 o filldroedd, er nad ydyw y cyfartaledd dros 500. Terfynir hi, o du y gogledd, gan Queensland; ar y dwyrain, gan y Môr Tawellog; ar y deheu, gan drefedigaeth Victoria; ac ar du y gorllewin, gan Awstralia Ddeheuol. Nid oedd holl boblogaeth y drefedigaeth, a chynnwys y sefydliad llywodraethol

a'r alltudion, yn y flwyddyn 1788, ond 1,030. Yn 1810, yr oedd yr holl boblogaeth, a chyfrif y troseddwy'r oedd yn dioddef mewn alltudiaeth yno, wedi codi i 8,293. Yn y fl. 1836, yr oedd y nifer yn 36,598. O'r nifer hwn yr oedd 14,156 o feibion, a 1,513 o ferched, yn alltudion. Nid anfonwyd alltudion i'r drefedigaeth o Brydain ar ol 1840. Yn ol y cofriad diweddf, a gymmerwyd Ebrill 2il, 1871, yr oedd holl boblogaeth y drefedigaeth, yn annibynol ar y brodorion, yn 503,981. Rhifed y boblogaeth yn 1861 oedd 350,981. Tybid fod y boblogaeth Rhagfyr 31ain, 1877, yn 662,212. Yr oedd nifer y genedigaethau yno yn fwy na'r marwolaethau o 16,414 yn y flwyddyn 1877. Poblogaeth Sidney, prifddinas Deheudir Cymru Newydd, a'i hamgylchoedd yn 1871, oedd 134,755.

Cymnyddodd masnach y drefedigaeth i'r fath raddau yn y pymtheng mlynedd, o ddechreu 1850 hyd ddiwedd 1864, fel yr ydoedd yn fwy bedair gwaith yn niwedd y cyfnod yma nag yn ei ddechreu. Holl werth y dadforion yn 1850 oedd 2,078,338p.; ond yn 1864, yr oeddynt wedi codi i 10,135,708p. Gwerth yr allforion yn 1850 oedd 2,399,580p.; ond yn 1864 yr oedd eu gwerth yn 9,037,832. O'r flwyddyn 1864 hyd 1870 lleihau yr oedd y dadforion a'r allforion; ond parhau i gynyddu yn raddol y mae y naill a'r llall o 1871 hyd yn bresennol. Fel y canlyn yr oedd y dadforion a'r allforion, yn cynnwys yr arian a'r aur bathedig ac anfathedig, am y pum mlynedd o 1873 hyd 1877:—

Blynyddoedd.	Yr holl dadforion.	Yr holl allforion.
1873 ...	11,088,388p.	11,815,829p.
1874 ...	9,259,810p.	8,668,113p.
1875 ...	13,490,210p.	13,671,581p.
1876 ...	13,672,776p.	13,003,941p.
1877 ...	14,606,594p.	13,125,819p.

I'r Deyrnas Gyfunol y mae mwy nag un ran o dair o holl allforion Deheudir Cymru Newydd yn dyfod, ac y mae mwy nag un ran o dair o'i dadforion yn cael eu hanfon o'r wlad hon. A'r tiriogaethau Prydeinig yn benaf y mae y gweddill o fafnach y drefedigaeth yn cael ei dwyn yn mlaen. Y prif nwydd a allforir oddi yno yma ydyw gwlan; ac yn nesaf ato alcan, copr, gwer, a chigwyd. Y mae y prif ddaforion yno o Brydain yn gynnwysedig o ddaffoddiu gwsiog oedd, a haiarn. Yn mis Mehefin, 1878, yr oedd yn Neheubarth Cymru Newydd 20,962,244 o ddaffaid; 2,746,385 o wartheg corniog; 328,150 o geffylan; a 191,677 o foch. Yr oedd yr holl dir oedd dan ddiwylliad yn 546,556 o erwau; ac yr oedd eu hanner yn mron dan wenith a rhug. Tybir fod y drefedigaeth yn fwy cyfoethog mewn glô nag un diriogaeth arall yn Awstralia. Y mae mwngloddiau aur Deheudir Cymru Newydd yn ymestyn dros ddosbarth eang o wlad; ac yr oedd cynnyrch y mwngloddiau hyn, yn y fl. 1872, yn werth 2,111,231p.; yn 1873, yn 2,590,145p.; yn 1874, 1,875,081p.; yn 1875, 2,097,740p.; yn 1876, 1,589,854p.; ac yn 1877, 471,418p. Yr oedd hyd linellau y ffyrdd haiarn oedd yn agored yn y drefedigaeth hon yn niwedd Mehefin, 1878, yn 650 o filldroedd; ac yr oedd y gwneuthuriad o linell arall o 304 o filldroedd mewn bwriad, sef o Sidney i Wagga-Wagga—ac y mae y cwbl wedi eu gwneyd gan y llywodraeth.

QUEENSLAND.

Sefydlwyd cyfansoddiad presennol y drefedigaeth hon Rhag. 10fed, 1859, pan y gwahanwyd hi

oddi wrth Ddehendur Cymru Newydd. Mewn senedd y mae y gallu i wneuthur cyfreithiau, ac i godi trethi. Y mae y senedd yn cynnwys dau dŷ; sef, y cynghor deddfwriaethol, a'r gymmanfa ddeddfwriaethol. Y mae y cyntaf yn cynnwys 30 o aelodau, yn cael eu henwi gan y goron am eu hoed; a'r ail yn cynnwys 42 o gynrychiolwyr, yn cael eu hethol am bum mlynedd dros gynifer a hyny o ddosbarthiadau etholiadol. Pleidleisia yr holl drethdalwyr yn yr etholiadau drwy y tugel. Mewn llywodraethwr o bennodiad y goron y mae y gallu gweinyddol. Llywodraethwr presennol Queensland ydyw Syr A. E. Kennedy; yr hwn a anwyd yn 1810, ac a addysgwyd yn Ngholeg y Drindod, Dublin. Pennodwyd ef yn llywodraethwr Queensland, Ebrill 10fed, 1877. Efe yw prif gadlywydd y fyddin yn y drefedigaeth; ac y mae ei dal blynedd yn 5,000*p.* Cynnorthwyr ef gan chwedd o weinidogion yn nygiad yn mlaen y llywodraeth. Tâl blyneddol pob un o'r gweinidogion ydyw 1,000*p.*

Darfu i dderbyniadau cyhoeddus y drefedigaeth ddyblu, o'r bron, yn ystod deng mlynedd; sef, o ddechreu 1868 hyd ddiwedd 1877; ac yr oedd y treuliadau hefyd yn cynnyddu yn yr un graddau. Dengys y daflen ganlynol beth oedd cyllid a threuliadau Queensland yn ystod y pum mlynedd a enwir isod:—

Blynyddoedd	Cyllid.	Treuliadau.
1873 ...	1,120,034 <i>p.</i> ...	948,750 <i>p.</i>
1874 ...	1,160,947 <i>p.</i> ...	1,121,710 <i>p.</i>
1875 ...	1,261,464 <i>p.</i> ...	1,404,198 <i>p.</i>
1876 ...	1,263,268 <i>p.</i> ...	1,283,619 <i>p.</i>
1877 ...	1,212,530 <i>p.</i> ...	1,206,671 <i>p.</i>

Y mae y rhan fwyaf o'r cyllid yn deilliaw oddi wrth dollau, a gwerthiant tiroedd, ac ardrethi y tiroedd cyhoeddus. Mae y treuliadau yn cael eu hachosi gan weithydd cyhoeddus, ac i gynnorthwyo rhai i ymfudo yno. Swm dyled gyhoeddus y drefedigaeth yn niwedd 1877, oedd 5,253,286*p.*; a chwagnegydd at hyn y swm o 1,322,000*p.* yn 1878:—yn gwneyd y cyfan yn niwedd y flwyddyn a nodir yn 6,575,286*p.*

Cynnwysa Queensland holl ranbarth gogledd-dwyrainol cyfandir Awstralia. Mae'n mesur 669,520 o filldroedd ysgwar, neu 428,492,800 o erwau, gydag arfordir o 2,250 o filldroedd. Ffurfiar y drefedigaeth gynt, dan yr enw Machwy Moreton, gyfran o Ddehendur Cymru Newydd, hyd nes y gwnaed hi yn drefedigaeth ar wahân, o dan yr enw Queensland, drwy orchymyn y frenhines mewn cynghor, fel arferol; a daeth y gorchymyn i rym Rhagfyr 10fed, 1859, pan y pennodwyd y llywodraethwr cyntaf yno. Alltudion, wedi eu danfon o Brydain, oedd yr ymsefydlwyr cyntaf a anfonwyd i'r drefedigaeth hon yn 1825. Tadiwyd y wlad i gyd yn agored i ymsefydlwyr rhydd yn 1842: ond pan y rhifwyd y boblogaeth yn 1846, nid oedd ynddi ond 2,257 rhwng pawb—troeddwy'r, a gwŷr rhydd. Yn 1856, yr oedd y boblogaeth wedi cynnyddu i 17,082; yn 1861, i 45,077; yn 1868, i 107,427; yn 1871, i 120,104; a phan y gwnaed y cyfrif diweddfaf yn 1876, yr oeddant yn rhifo 173,283 o bersonau—o ba rai yr oedd 105,009 yn feibion, a 68,274 yn ferched. Dywedir yn swyddol, nad oes un hysbyarwydd, y gellir dibynu arno am gywirdeb, i'w gael ynghylch y nifer o frodorion sydd yn preswyllo o fewn terfynau y drefedigaeth. Brisbane ydyw y brifddinas; ac yr oedd ynddi boblogaeth o 30,883 yn niwedd Rhagfyr, 1877. O'r deyrnas hon yr oedd mwyaf o ym-

fudwyr yn myned i Queensland mewn blynyddoedd a aethant heibio: ond yn y blynyddoedd diweddfaf, denai mwy yno o frodorion China, ac Ynysoedd Môr y De. Rhifedi yr ymfudwyr a ddaethant yno yn 1876 oedd 21,831; a rhifedi ymfudwyr oddi yno i wledydd eraill oedd 9,965; yr hyn a ddengys fod mwy wedi dyfod yno nag a aeth oddi yno o 10,866. Yn 1877, yr oedd yr ymfudiaeth yno yn 22,596; ac oddi yno yn 10,408—gan adael mwy yno o 12,188.

Holl werth y dadforion i Queensland yn 1876 oedd 3,126,559*p.*; ac yn 1877, 3,201,665*p.* Yr allforion oddi yno yn 1876 oedd, 3,875,581*p.*; ac yn 1877, 3,615,785*p.* Gyda'r trefedigaethau Awstralaidd eraill yn benaf y dygir yn mlaen drafodaethau masnachol Queensland: yn nesaf atynt hwy, gyda'r deyrnas hon. Y prif nwydd a allforir i'r wlad hon ydyw gwlan; ac yr oedd gwerth y nwydd hwn yn 1876 yn 848,996*p.*: yn 1877, yn 843,907*p.* Y mae cais wedi ei wneuthur i gynnyrohu cotwm a thyfu corsenau sugr yno, a dywedir fod llyddiant yn dilyn yr ymdrechladau. Yr oedd yno 13,735 o erwau yn tyfu corsenau sugr, allan o 85,353 o erwau oedd dan amaethiad, yn niwedd 1876. Rhif y ceffylau yn y drefedigaeth ddiwedd 1877 oedd 133,625; gwartheg, 2,079,995; y defaid, 7,316,910*p.*; a'r moch, 53,453. Y mae yn y wlad amryw weithfeydd glo, ac yr oedd y cynnyrch oddi wrthynt yn 1876 yn 31,000 o dynelli. Darganfyddwyd yno fwngloddiau aur yn 1867; ac yr oedd yr holl aur a gafwyd ynddynt yn y flwyddyn 1876 yn werth 660,136*p.*

Yn niwedd 1877, yr oedd 298 o filldroedd o ffyrdd haiarn yn agored yn y drefedigaeth, a 113 o filldroedd yn cael eu gwneuthur.

TASMANIA,

NEU, VAN DIEMEN'S LAND.

Sefydlwyd cyfansoddiad gwladol Tasmania yn 1871. Yn ol y cyfansoddiad hwn y mae y cynghor deddfwriaethol, a thŷ y cynrychiolwyr, yn gwneyd i fyny senedd Tasmania. Cynnwysa y cynghor deddfwriaethol un ar bymtheg o aelodau, wedi eu dethol o blith deiliaid y goron a fyddont yn feddiannol ar eiddo tir-ddaliadol o werth 30*p.* yn y flwyddyn, neu eiddo prydeol (*leasehold*) o 200*p.*, neu yn swyddogion yn y fyddin neu y llynges, neu wedi graddio mewn rhyw brifysgol, neu a fyddont mewn urddau eglwysig. Cynnwysa tŷ y cynrychiolwyr 32 o aelodau, wedi eu hethol gan rai yn talu ardreth o 7*p.* yn flynyddol, neu yn meddu eiddo gwerth 50*p.*, a'r sawl sydd mewn swyddau ac wedi graddio. Gorphwysa yr awdurdod deddfwriaethol yn y ddau dŷ; a'r awdurdod gweinyddol yn y llywodraethwr a bennodir gan y goron. Llywodraethwr presennol Tasmania yw Frederick A. Weld, Ysw., yr hwn a anwyd yn 1823. Ymfudodd i Zealand Newydd yn 1843; a phenodwyd ef yn llywodraethwr ar Tasmania Awst 27ain, 1874. Efe yw prif gadlywydd y byddinoedd yn y drefedigaeth. Y tâl blyneddol a dderbynia ydyw 3,500*p.* Cynnorthwyr ef yn nygiad yn mlaen y llywodraeth gan bump o weinidogion; ac y maent yn derbyn 700*p.* o dal blyneddol bob un. Rhaid i'r gweinidogion fod yn aelodau yn un o'r ddau dŷ o senedd.

Oddi wrth dollau a threthi yn benaf y deillia y cyllid cyhoeddus. Derbyniadau y cyllid yn 1876 oedd 327,016*p.*; a'r treuliadau, 338,001*p.* Yn 1877, swm y derbyniadau oedd 361,771*p.*, a'r treuliadau, 348,650*p.* Holl ddyled gyhoeddus

Tasmania Rhagfyr 31ain, 1877, oedd 1,589,705p. Cyfodwyd y cyfan er dwyn yn mlaen weithydd cyhoeddus.

Darganfyddwyd Tasmania, neu Van Diemen's Land, gan fordwywr o'r enw Tasman yn 1642, ac archwiliwyd hi mewn rhan gan y cadben Cook. Gwnaed hi yn sefydliad i alltudion yn 1803; ond yn 1853, diddymwyd y gyfraith a'i gwnaeth yn sefydliad felly. Cyfrifir fod arwynebedd y drefedigaeth yn mesur 26,215 o filldroedd. Yn ol y cofrifiad diweddaf, a gymmerwyd Chwefror 7fed, 1870, yr oedd y boblogaeth yn rhifo 99,328. Tybir fod y boblogaeth Rhagfyr 31ain, 1877, yn rhifo 107,104. Yn ol cofrifiad 1870, yr oedd 56.32 y cant o'r boblogaeth yn alluog i ddarllen ac ysgrifenu: y rhai nas gallent ond darllen yn unig, 14.04 y cant; a'r rhai nad oeddynt yn alluog i ddarllen nac ysgrifenu, 29.64 y cant. Y mae sefyllfa addysg yn gwellhan yn y drefedigaeth yn barhaus.

Gyda'r Deyrnas Gyfunol yn mron yn hollol y mae masnach dramor Tasmania, ac â'r trefedigaethau cymmydogaethol, Victoria a Deheudir Cymru Newydd. Holl werth yr allforion o Tasmania i Brydain yn 1877 oedd 497,769p., a gwerth y cynnyrchion Prydeinig a ddadforiwyd yno oedd 269,125p. Y prif nwydd a allforir oddi yno yw gwlan. Yr oedd gwerth y gwlan a anfonwyd yma yn 1877 yn 419,242p. Rhif y cefylau oedd yn y drefedigaeth Mawrth 31ain, 1878, oedd 22,195; gwartheg, 126,882; defaid, 1,818,125; a moch, 55,652. Y mae y wlad yn gyfoethog o fên haiarn; ac y mae yno welyau mawrion o lo, o ba rai y codwyd 9,470 o dynelli yn 1877. Y mae aur hefyd wedi ei ddarganfod yno. Cynnyrch y mwngloddiau aur yn 1876 oedd 11,107 wns, gwerth 44,923p.; ac yn 1877, 5,777 wns, gwerth 23,289p. Yn mis Chwefror, 1871, yr agorwyd y ffordd haiarn gyntaf yn Tasmania. Erbyn diwedd 1877, yr oedd 176 o filldroedd yn agored yno.

VICTORIA.

Cafodd cyfansoddiad Victoria ei sefydlu trwy gyfraith a basiwyd gan ddeddfwriaeth y drefedigaeth yn 1854, i'r hon y rhoddwyd cydsyniad y goron. Y mae y gallu deddfwriaethol mewn dau ddy; sef, y cynghor deddfwriaethol, yn cynnwys 30 o aelodau, a'r gymmanfa ddeddfwriaethol o 86 o aelodau. Y mae cymmhwysderau arianol yn angenrheidiol i etholwyr ac aelodau y cynghor deddfwriaethol. Rhaid i'r aelodau fod yn perchenogi eiddo i'r gwerth o 2,500p., neu i'r gwerth blynyddol o 250p.; a rhaid i'r etholwyr fod yn feddiannol ar eiddo i'r gwerth ardrethol o 50p. y flwyddyn o fewn y dosbarthiadau dinesig, neu ynte o'r gwerth clir o 1,000p., neu 100p. yn y flwyddyn, y tu allan i gylch y dosbarthiadau hyn. Bydd chwech o'r aelodau, neu y bummed ran o'r cyfan, yn ymneillduo bob dwy flynedd; ac felly y mae cyfnewidiad trwyad yn cymmeryd lle bob deng mlynedd. Gan bleidlais gyffredinol yr etholir aelodau y gymmanfa ddeddfwriaethol, am dair blynedd. Mewn llywodraethwr a bennodir gan y goron y mae y gallu gweinyddol. Y llywodraethwr presennol yw yr Ardalwydd Normanby, yr hwn a anwyd yn 1819. Efe ydyw prif gadlywydd y fyddin, ac y mae ei gyfflog blynyddol yn 10,000p. Y mae naw o weinidogion yn ei gynnorthwyo i gario allan ei weinyddiadau.

Y mae y dafsen ganlyniol yn gosod allan symiau y cyllid, a'r treulian cyhoeddus yn y dref-

edigaeth, yn ystod pum mlynedd, yn diw Mehefin 30ain, o 1874 hyd 1878:—

Blynyddoedd.	Cyllid.	Treulia
1874 ...	4,064,924p.	... 4,177,2
1875 ...	4,406,906p.	... 4,325,2
1876 ...	4,528,605p.	... 4,488,6
1877 ...	4,512,429p.	... 4,358,1
1878 ...	4,855,666p.	... 4,979,7

Y mae dyled gyhoeddus yn Victoria; ac y mae yr arian wedi eu codi i ddwyn yn y weithydd cyhoeddus, ac yn benaf ffyrdd h Swm y ddyled ddiwedd 1877 oedd 17,011,

Sefydlwyd y drefedigaeth yn 1835, ac ammor ffurfiar ran o Ddeheudir Cymru Newydd dan yr enw Dosbarth Porth Phylip. Yn eiraith a basiwyd yn senedd Brydain yn ffurfiwyd hi yn drefedigaeth wrthi ei hun yr enw Victoria. Mesura ei harwynebedd 88,198 o filldroedd ysgwâr; ac y mae cyf y boblogaeth wedi bod yn dra chydym, dengys y ffigyrau canlynol:—Yr oedd y boblogaeth yn 1836 yn rhifo 224; yn 1838, 3,511; yn 1841, 11,738; yn 1846, 32,879; yn 1851, 71,000; yn 1854, 236,798; yn 1857, 410,766; yn 1860, 540,322; yn 1871, 731,528; yn 1874 (amcangyfrif), 797,049.

Dosberthir y wlad i 37 o siroedd; ond y cyfnewid iawn o breswylwyr oedd mewn rhai o'r siroedd hyn yn adeg cofrifiad 1871. Y mae o'r hanner poblogaeth Victoria yn preswyllo y trefydd. Wrth gwrs, y mae poblogiad y drefedigaeth er adeg ei sefydliad wedi ei chwyrtoeddi i'r fawr gan ymfudiaeth i'r lle o wledydd erael. Yr oedd holl werth dadforion ac allforion deddfwriaeth Victoria, yn cynnwys arian ac arian bathedig ac anfathedig, am y pum mlynedd enwir isod fel y canlyn:—

Blynyddoedd.	Dadforion.	Allforion.
1873 ...	16,533,856p.	... 15,302
1874 ...	16,953,985p.	... 15,441
1875 ...	16,685,874p.	... 14,766
1876 ...	15,705,354p.	... 14,196
1877 ...	16,382,804p.	... 15,157

Y mwyaf pwysig mewn gwerth o'r drefedigaeth ydyw brethynau, da byw, cotwm wedi ei weithio, dilladau, mân nwy têt, ac f.d. Y prif nwyddau a allforir oddi yno ydyw gwlan ac aur. Yr oedd yr holl ymweithwriaeth allforiwyd yn y fl. 1875 yn werth 6,590, ac yn 1876 yn werth 5,938,676p. Er pan darganfyddwyd y mwngloddiau aur yno, yn y mae symiau mawrion o'r mettel gwerth wedi ei allforio o Victoria. Yn ystod ymlynedd, o ddechreu 1852 hyd ddiwedd 1877 oedd yr aur a allforiwyd dros ddwy flywedd yn swm y flwyddyn; ond wedi hynny, disg bob blwyddyn hyd 1867, pan ddiagynodd y hanner. Yn 1875, yr oedd gwerth yr allforiwyd yn 4,383,148p.; yn 1876, 3,736, yn 1877, 3,198,452p. Nifer y mwngloddiau gweithio yn y meysydd aur Rhagfyr 31ain oedd 38,005—tuag un ran o bedair o hono; ym 1878, 28,129 yn Ewropiaid. Lleil raddol bob blwyddyn, o 1868 hyd 1878, a nifer y personau oedd yn gweithio yn y mwngloddiau aur. Nifer yr erwan oedd da wyllid yn y drefedigaeth yn niwedd Mawrth, 1878, oedd 1,420,502. Y mae gwinwy cael en diwyllio yno er's blynyddoedd t ac yn debyg o ffynu yn y wlad. Yn niwedd Mawrth, 1878, yr oedd yno 203,150 o geir, 1,174,176 o wartheg, a 10,114,267 o ddodol, 183,391 o foch.

11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

CYHOEDDIDIG GAN T. GEE. DINBYCH

ZEALAND NEWYDD.

YSTYR Y TALFYRIADAU A ARFERIR YN Y MAPIAU.

B., <i>neu</i> Bay	... Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain	... Mynydd.
Bank, Banks	... Bryn, Brynian.	Mts., <i>neu</i> Mountains	.. Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Cape	... Penrhyn.	New	... Newydd.
Castle	... Castell.	North, Northern	... Gogledd, Gogleddol.
Coast	... Arfordir.	Ocean	... Cefnfor.
Ch., <i>neu</i> Channel	... Sianel.	P., <i>neu</i> Port	... Porth.
East, Eastern	... Dwyrain, Dwyreiniol.	Pen., Pena., Peninsula	... Gorynys.
English Miles	... Milldroedd Saesnig.	Plateau	... Gwastadedd uchel.
Equator	... Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point	... Pwynt.
Firth, <i>neu</i> Frith	... Morgaingc.	R., <i>neu</i> River	... Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort	... Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of	... Adfeilion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of	... Llyngclyn.	S., <i>neu</i> Sound	... Culfor.
H., Havn., <i>neu</i> Haven	... Porthladd, <i>neu</i> Machwy	St., <i>neu</i> Saint	... Sant.
Hd., <i>neu</i> Head	... Penrhyn.	Sea, <i>neu</i> Sea of	... Môr.
Hills	... Bryniau.	Shoal, Shoals	... Bas-le, Bas-leoedd.
I., Isle, <i>neu</i> Island	... Ynys.	South, Southern	... Deheu, Deheuol.
Is., Isles, <i>neu</i> Islands	... Ynysoedd.	Str., <i>neu</i> Strs., Straits	... Culfor, Culforoedd.
L., <i>neu</i> Lake	... Llyn.	Town	... Tref.
Land	... Tir. [môr.	Tropic	... Trefan.
Loch, <i>neu</i> Lough	... Llwhc:—llyn agored i'r	West, Western	... Gorllewin, Gorllewinol.

CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD YN Y MAP HWN.

Amuri Bluff	... Serthgraig Amuri.	Poor Knights Is.	... Ynysoedd y Marchogion Tlodion.
Ashburton Creek	... Morgilfach Ashburton.	Port Adventure	... Porthladd Anturiaeth.
B. of Poverty	... Machwy Tlodi.	Port Easy	... Porthladd Esmwyth.
Bay of Plenty	... Machwy Digonedd.	Preservation Inlet	... Mornant Cadwraeth.
Bay of Islands	... Machwy yr Ynysoedd.	Reference to Counties formed 1876	... Cyfeiriad at Siroedd a furfiwyd yn 1876.
Big R.	... Yr Afon Fawr.	Rocks Pt.	... Pwynt y Creigiau.
Blueskin B.	... Machwy y Glasgroen.	S. Latitude	... Lledred Deheuol.
Boat Harb.	... Llongborth y Bâd.	S. Rocks	... Creigiau y Deheu.
Brothers Pt.	... Pwynt y Brodyr.	Samoa, or Navigators' Islands	... Samoa, neu Ynysoedd y Mordwywyr.
C. Foulwind	... Penrhyn y Gwynt garw	Sandwich Islands	... Ynysoedd Sandwich.
Canterbury Plains	... Gwastattir Canterbury	Sandhill Pt.	... Pwynt y Tywodfryn.
Cascade Pt.	... Pwynt y Rhaiadr.	Sandy B.	... Y Machwy Tywodlyd.
Dog Sd.	... Culfor y Cl.	Secretary I.	... Ynys yr Ysgrifenydd.
Dusky B.	... Machwy y Niwlog.	Society Islands	... Ynysoedd y Gymdeith.
E. Longitude	... Hydred dwyreiniol.	South Pt.	... Pwynt y Deheu. [as.
East Cape	... Penrhyn Dwyreiniol.	South Island	... Yr Ynys Ddeheuol.
Five Fingers Pt.	... Pwynt y Pum Bys.	South Hd.	... Penrhyn y Deheu.
Fiji Is.	... Ynysoedd Fiji. [gar.	Southern Alps	... Yr Alpau Deheuol.
Friendly Islands	... Yr Ynysoedd Cyfeill.	Stewart I.	... Ynys Stewart.
Gable-end Foreland	... Pentir Talcen-tŷ.	Spirits Bay	... Machwy yr Ysbrydion.
Golden B.	... Machwy Euraidd.	Taurora, or Reef Pt.	... Taurora, neu Bwynt y Fasgraig.
Half Moon B.	... Machwy Hanner Lloer.	Three Kings Is.	... Ynysoedd y Tri Brenin.
Mangoma Bluff	... Serthgraig Mangoma.	Three Steeples	... Y Tri Chlochdy.
Moeraki Roads	... Angorfeydd Moeraki.	W. Longitude	... Hydred gorllewinol.
Marquesas Islands	... Ynysoedd y Marquesas	West C.	... Penrhyn y Gorllewin.
Massacre B.	... Machwy y Gyflafan.	Yellow Cliffs	... Clogwyni Melynion.
Monganui Rocks	... Creigiau Monganui.	Y ffigyrau a walir ar ol	... enwau mynyddoedd a llynau a ddynodant eu huchder o arwyneb y mor.
N. Latitude	... Lledred Gogleddol.		
North Hd.	... Penrhyn y Gogledd.		
North Island	... Yr Ynys Ogleddol.		
N. Rocks	... Creigiau y Gogledd.		
Pigeon B.	... Machwy y Golomen.		
Pompey's Pillar	... Colofn Pompey.		

Y MAE y tair ynys sydd yn myned dan yr enw NEW ZEALAND yn ddiammheuol o ddechreuad llosgfalus (*volcanic*): ac mewn cyfnod heb fod yn mhell iawn yn ol, yr oeddynt yn lliaws o fân ynys-
oedd creigiog, noethlwm, a serth, oddi eithr y nentydd rhwng y mynyddoedd. Y mae yn New Zealand olion amryw o losg-fynyddoedd. Trwy gyfrwng gweithrediad y rhai hyn, y mae gwneb y tir wedi ei godi yn raddol. Dywed Forbes fod rhai wedi sylwi ar y cyfnewidiad hwn yn ystod yr oes bresennol. Gellir dywyddod fod mwy na hanner mynyddoedd y wlad wedi bod unwaith yn losg-fynyddoedd; ac y mae dau neu dri o honynt yn arwyddo fod gwaith oddi mewn iddynt etto.

Y mae nifer o lynau llaid berwedig yn nghanol yr ynys ogleddol—rhwyng Rotorna, Llyn Taupo, a Mynydd Tongariro. Y mae y dwir ynddynt yn ymferwi i fyny, yn gyffelyb i llynoedd Ynysoedd yr Iâ. Fel y gellid disgwyl oddi wrth y ffeithiau hyn, y mae dasargrynfaau wedi digwydd yno yn achlysurol; ond ymddengys eu bod yn gyfyngedig i'r glenydd sydd yn agos i Gulfor Cook, ac arfordir gorllewinol yr ynys ganol.

Hynod fynyddig ydyw yr ynys hon. Er fod yno wastadeddau o gryn eangder, etto eithriadau ydynt. Rhedeg y mae y mynyddoedd yn gyffredin yn gyfochrog a'r arfordir, o'r gogledd-orllewin i'r de-orllewin. Amrywiant yr ynys ogleddol o 500 i 1,500 o droedfeddi o uchder, nes y cyrhaeddant i ganol yr ynys ger Mynydd Pirongia—lle y mae y gadwen fawr Rangitaidd yn dechreu dan yr enwau Ruahine a Tararua, ac yn ymestyn hyd y pen dehenol. Y mae rhai o'r mynyddoedd hyn yn lled uchel, ac yn orchuddiedig ag eira gwastadol. Nid ydyw Pirongia ond 2,500 o droedfeddi o uchder; ond y mae Tongairo yn 6,200; a Ruapahu yn 9,000 o droedfeddi. Y mae cadwen o'r fynyddoedd uchel yn agos i arfordir yr ynys ganol; ac y mae hon yn ymuno â chadwen sydd yn rhedeg trwy ganol yr ynys, a chydag un arall drachefn o uchder mwy ar yr arfordir gorllewinol, yr hon sydd yn dyfod yn agos iawn i'r môr. Y clogwyn uchaf yn New Zealand ydyw Mynydd Cook, yr hwn sydd 13,000 o droedfeddi uwch law y môr.

O ran ei golygfeydd, y mae New Zealand yn amrywiol a phrydferth nodedig. Fel y canlyn yr ysgrifena Hursthouse am dani:—"Gellir ei galw yn wlad ucheldirol goediog, ag ynddi ryw hanner dwsin o wastadeddau ardderchog, a miloedd o ddyffrynoedd, glynoedd, a dôldiroedd, sydd yn cael eu dyfrhau yn rhagorol. Mewn cyfuniad o'r nodweddan naturiol sydd yn sylfaen i olygfeyddi prydfwrth, nid oes un wlad yn y byd yn rhagori ar New Zealand. Ceir ynddi fforestydd ardderchog, a mynyddoedd dyrchafedig, yn ymgodi 10,000 o droedfeddi yn uwch na'r môr gwyrdd, yr hwn nid ydyw yn mhell oddi wrth eu godrau:—a'r rhai hyn wedi eu gorchuddio â choed hyd nes y cyrhaeddir llinell yr eira parhaol. Ceir yno hefyd wastattiroedd, glynoedd, dyffrynoedd, afonydd, ac aberoedd dirifedi; a thair mil o filldroedd o arfordir. Gan fod y planhigion a'r coed cynhenid sydd yno yn fyth-wyrddion, ni chwmpa y dail yn yr hydref; ac felly y mae y wlad yn wastadol yn ymddangos yn wyrddlas."

Y mae y tir yn gyffredin yn frwythlaw; a gellir yn hawdd sychu y lleoedd lleidiog; ac y mae fôd, porfa, frwythydd, a blodau, yn ymddadblygu yno yn rhagorol.

Am yr hinsawdd, y mae yn ddiau ei fod yn un o'r rhai mwyaf dymunol ar y ddaear. Y mae yr haf ychydig yn gynhesach yno nag ydyw yn Mhrydain, ac hefyd yn parhau yn hwy; ond y mae y gauaf, y gwanwyn, a'r hydref gryn lawer yn dynerach nag ydynt yma. Ceir yno wlaw a gwlith trwm yn fynych; ond y mae yno fwy o ddyddiau braf nag y gellir eu mwynhau yn Mhrydain. Yr anghylleusderau penaf a deimlir gan ddyethriaid yno, fe allai, ydyw y gwynoedd uchel. Ni welir eira yn mron un amser yn yr ynys ogleddol, oddi gerth ar benau mynyddoedd; ond disgyna eira yn achlysurol ar wastadeddau Caergaint ac Otago yn yr ynys ganol. Ychydig o darth a niwl sydd yno; ac y mae ystormydd o fellt a tharanau yn digwydd yn anamlach nag yn Mhrydain.

Oddi wrth ffrifiad daearegol y wlad, y mae yn dra thebygol, pan y dadblygir ei hadnoddau yn llawn, y ceir fod yuddi helaethrwydd o lo, copr, aur, a metteloedd eraill. Y mae glô wedi ei ddarganfod yn barod yno mewn gwahanol fanau. Gweithir mwngloddiau aur hefyd mewn amryw lleoedd, a haiarn o ansawdd rhagorol, yn gystal a phlwm. Y mae yno helaethrwydd o'r sulphur goreu. Mewn amryw barthau, ceir mynor, llechfaen, ithfaen, tywodfaen, careg nâdd, a chalchfaen.

Y mae cryn hynodrwydd yn perthyn i lysieuath New Zealand. Ceir yno chwe chant a hanner o goed, a phlanhigion cynhenid; o ba rai nid oes odid ugain yn dwyn tebygolrwydd cyffredinol i ddim o blanhigion Prydain. Ychydig sydd yno o blanhigion blynyddol a phlanhigion a fiodenaut; ond y mae yno rifedi mawr o rai sydd yn debyg i'r eiddew, yn ymgripio i fyny ar hyd coed eraill sydd fwy; a llawer hefyd o dylwyth y rhedyn a'r palmwydd. Y mae y pinwydd a dyfant yno yn goed defnyddiol tuag at adeiladu tai a gwneyd dodrefn, &c. Prif ddefnyddiau ymorth llysiol y brodorion gynt oedd gwreiddiau y rhedyn.

Yr unig anifeiliaid pedwar-troediog yn New Zealand, cyn mynediad Ewropiaid yno, mor bell ag y gellir gwybod, oedd y llygoden ffregig a'r ci. Cymmerodd y Cadben Cook foch yno; a dygwyd anifeiliaid pedwar-troediog gwerthfawr eraill yno ar ol hyny. Y mae yno tua hanner cant o rywogaethau brodorol o adar y tir, a thua dwsin o rywogaethau o adar yr arfordir; o ba rai yr aderyn a elwir y *kiwi* ydyw y mwyaf. Y mae rhywogaeth y *moa*, yr hwn oedd tua deuddeg troedfedd o uchder, wedi darfod, dybygid—os nad ydyw i'w gael yn rhywle yn mynyddoedd gorllewinol yr ynys ganol.

Yn yr afonydd, ceir lliosawgrwydd mawr o bysgod bychain—tebyg i'r llyswen, y penllwyd, a'r gwyn-bysg (*whitebait*), &c., sydd yn ein hafonydd ni. Y mae pysgod y môr yn lliosog yno; ond nid ydynt cystal a physgod Ewrop i'w bwyta. Ymwela y morfil du yn fynych iawn a'r gororau rhwng Mehefin a Hydref. Ceir môr-loi yno yn y pen deheuol eithaf; ac y mae môr-gŵn yn aml i'w gweld o amgylch y glenydd. Y mae yno helaethrwydd o gregin-bysgod. Cyfelyb ydyw trychfilod y wlad hono i'r eiddo Prydain.

Y mae y syniad yn ffynnu yn y wlad hon fod y Maoriaid yn ffynnonell o berygl mawr yn Zealand Newydd. Y maent wedi bod felly, y mae yn wir; ond y mae y perygl yn myned yn llai bob blwyddyn: ac erbyn hyn, y mae wedi myned heibio yn mron yn hollol. Yn ol cofristiad a wnaed y ffwyddyn ddiweddaf, cafwyd nad oeddynt yn rhifo ond tua 40,000, rhwng meibion a merched, yn wasgaredig dros yr holl ynys ogleddol; ac y maent gan mwyaf erbyn hyn ar delerau cyfeillgar a'r bobl wynion. Y mae yr Ewropiaid yn rhifo cynnifer a 420,000, rhwng meibion a merched; ac y mae tua 160,000 o honynt yn preswyllo yn yr ynys hono; ond nid ydyw y nifer hwn yn ddim, megys, ar gyfer adnoddau y wlad.

Y mae yn Victoria fwy o ffyrdd haiarn nag mewn un o'r trefedigaethau Awstralasaidd eraill. Yr oedd 931 o filldroedd wedi eu hagar yno yn niwedd 1877, a 32 yn cael eu gwneyd; a chaniatâd y senedd wedi ei gael i wneuthur 161 o filldroedd chwanaegol. Yr holl draul o'u gwneuthuriad oedd 14,562,984p.; yr hyn sydd ar gyfartaledd yn 15,642p. ar gyfer pob milldir o'r holl filldroedd oedd wedi eu hagar.

ZEALAND NEWYDD.

Yn ol ffurf bresennol llywodraeth Zealand Newydd, y mae y gallu deddfwriaethol mewn llywodraethwr, a senedd—yn cael ei gwneyd i fyny o ddau dŷ; sef, y cynghor deddfwriaethol, a thŷ y cynrychiolwyr. Cynnwysa y blaenaf 45 o aelodau, wedi eu pennodi gan y goron am eu hoed; a'r olaf 88 o aelodau, wedi eu dewis gan y bobl i wasanaethu am bum mlynedd. Derbynia aelodau y ddau dŷ y tâl blynyddol o 157p. 10s. Yn y llywodraethwr, yr hwn a bennodir gan y goron, y mae y gallu gweinyddol. Llywodraethwr presennol Zealand Newydd yw Syr H. G. R. Robinson, yr hwn a anwyd 1824, ac sydd wedi bod yn llywodraethwr ar amryw drefedigaethau Prydeinig. Derbyniodd ei benodiad i Zealand Newydd Rhagfyr 10fed, 1878. Efe, yn rhinwedd ei swydd, ydyw prif gadlywydd y fyddin; ac y mae ei gyflog blynyddol yn 5,000p., gyda 2,000p. chwanaegol tuag at dreuliau neillduol. Cynrhwyr y llywodraethwr yn ngweinyddiaid y cyfreithiau gan saith o weinidogion. Derbynia pob un o'r gweinidogion y tâl blynyddol o 1,250p. Dosberthir y drefedigaeth i naw o siroedd, a elwid gynt yn dalaethau. Rhêolid pob un o honynt, gynt, gan arolygwyr a chynghor talaethol; ond diddymwyd y ffurf dalaethol hon o is-lywodraethiad trwy gyfraith a wnaed yn y ffwyddyn 1875; a'r pryd hyn sefydlwyd byrddau lleol, ond heb awdurdod deddfwrol, yn ei la.

Dosberthir cyllid y drefedigaeth i gyllid cyffredinol a thriogfaethol. Prif ffynonell y cyllid cyffredinol ydyw y tollau, a'r derbyniadau oddi wrth ddaforion. Yr oedd yr holl gyllid cyffredinol a thriogfaethol yn 1877 yn cyrhaedd 3,790,545p.; a'r treulidau yn 3,822,426p. Y gangen fwyaf o'r treulidau oedd y gweithydd cyhoeddus; sef, 1,827,904p. Yn 1856 y codwyd yr echwyn cyntaf; sef, 77,174p. Ond erbyn Rhagfyr 31ain, 1877, yr oedd y ddyled wiadol yn 20,691,111p.

Cafodd Zealand Newydd, â'r hon yr ymwelwyd gyntaf gan fordywyr Isellmynaid o'r enw Tasman, yn 1642, ei harchwilio gan y cadben Cook yn 1769. Cynnwysa dair o brif ynysoedd, y rhai a adwaenir fel yr ynysoedd gogleddol, canol, a deheuol. Y mae y tair hyn yn mesur 1,000 o filldroedd o hyd, a 200 o led; ac ymestyna eu llinell arfordirawl dros 3,000 o filldroedd. Mesura yr holl arwynebedd o ddeutu 104,900 o filldroedd ysgwâr, ac y mae tua dwy ran o dair o'r tir yn gymmhaws i'w lafurio, ac i gynnrychreu porfeydd. Cynnwysa yr ynys ogleddol dros 44,000 o filldroedd ysgwâr; yr ynys ganol dros 57,000; ac y mae yr ynys ddeheuol, yr hon nad yw hyd yn hyn wedi ei phoblogi, yn mesur 1,000 o filldroedd ysgwâr.

Sefydlwyd Zealand Newydd fel trefedigaeth yn 1840. Yr oedd ei phoblogaeth yn 1851, pan gymmerwyd y cofrifiaid cyntaf, yn rhifo 26,707, yn annibynol ar y brodorion. Yn 1858, yr oedd y nifer wedi codi i 59,413; yn 1861, i 99,022; yn

ol cofrifiaid 1864, yr oedd y boblogaeth yn rhifo 172,158; yn 1871, yn 256,260; ac yn ol cofrifiaid Mawrth, 1874, yr oedd y nifer, yn annibynol ar y Maoriad, yn rhifo 299,514—o ba rai yr oedd 170,981 yn feibion, a 128,533 yn ferched. Yr amcangyfrif o'r boblogaeth Rhagfyr 31ain, 1877, oedd 417,622—yn annibynol ar 45,470 o'r Maoriad. Y mae ei phoblogaeth yn cynnyddu yn gyflymach nag un arall o drefedigaethau Awstralia, am fod y genedigaethau ar gyfartaledd yn lliosocach yno, a'r marwolaethau yn llai.

Cynnyddodd masnach Zealand Newydd agos i ugain gwaith o ddechren 1858 hyd ddiwedd 1877. Gwerth yr holl ddaforion a dderbyniwyd yno yn y ffwyddyn 1877 oedd 6,973,418p., a'r allforion yn 6,329,251p. Y mae Zealand yn gwneyd masnach eang gyda'r Deyrnas Gyfunol. Yr oedd gwerth yr allforion a anfonwyd oddi yno i'r wlad hon yn 1877 yn 3,720,093p., a gwerth y ddaforion a dderbyniwyd yno o gynnrychiol Prydain yr un ffwyddyn yn 3,320,121p. Y prif nwydd a allforir oddi yno yma yw gwlan. Danfonwyd yma yn 1877, 53,973,873 o bwysi o hono; ac yr oedd hyn yn werth 3,112,469p. Yn nesaf at wlan, ŷd a blawd a allforir fwyaf oddi yno. Y prif nwyddau a anfonir yno o'r wlad hon ydynt haiarn, a nwyddau llaw-weithfaol. Yr oedd yn y drefedigaeth Mehefin, 1877, 99,859 o geffylau; 494,917 o wartheg; 11,704,853 o ddefaid; a 123,921 o foch. Darganfyddwyd mensydd aur eang yno yn 1857. Yr oedd yr aur a gafwyd yno yn 1877 yn werth 1,484,574p.

Dechreuodd y llywodraeth wneyd ffyrdd haiarn i gyssylltu ynghyd y prif drefydd yn 1872; ac erbyn diwedd 1877 yr oedd 718 o filldroedd wedi eu hagar yno, a 427 o filldroedd yn cael eu gwneyd. Yr oedd yr holl draul ar y ffyrdd haiarn hyd Mehefin 30ain, 1877, yn cyrhaedd y swm o 6,216,000p.

Cafwyd defnyddiau y crynodeb blaenorol o lawer o wahanol ffynonellau; sef, yr "*Encyclopaedia Britannica*," Chambers' "*Encyclopaedia*," "*Trade of Austria-Hungary*," "*Almanach Royal Officiel de Belgique*," "*Trade of Denmark with the United Kingdom*," "*Annuaire statistiques de France*," "*A Sketch of the German Constitution, and of the Events in Germany*," "*Trade of Germany with the United Kingdom*," "*Trade of Greece with Foreign Countries*," "*Annuaire Industriale Italiano*," "*Newnham's Reports on the Trade and Navigation of the Netherlands*," "*Trade of Russia with the United Kingdom*," "*Trade of Spain with Great Britain*," "*Official Almanack for the Turkish Empire*," "*American Register, or Blue-book for the year 1878*," "*Political History of the United States*," "*Finances of Canada*," "*Canadian Almanack for 1878*," "*Natal, History of the Colony*," "*Cape of Good Hope Blue-book for 1877*," "*Accounts relating to Trade and Navigation of the United Kingdom*," "*Agricultural Returns of Great Britain for 1878*," "*Journal of the Statistical Society of London*," "*Annual Statement of the Trade and Navigation of British India*," "*Agricultural Statistics of New Zealand*," "*Queensland Blue-book*," "*Statistical Register of New South Wales*," y "*Statesman's Year Book*," yr hwn y cawsom ganiatâd caredig y cyhoeddwy'r, Meistri, Macmillan, a'u Cyf., Llundain, i ddefnyddio ei gynnwysiad; y "*British Almanac and Companion*," am 1879; a'r "*Financial Reform Almanac*," am 1879; a llawer o lyfrau eraill.

	P.	S.	C.	P.	S.	C.
SWEDEN.—						
Ducat aur ...	0	9	2	10	9	3
Daler arian ...	0	4	3	—	4	5
Hanner Daler arian ...	0	2	1	—	2	2
Dolar Rix Mynt (18 i'r bunt) ...	0	1	1	—	1	1½
[Yn ddiweddar y mae y Gyfundrefn Ddegol (<i>Decimal System</i>) wedi ei mabwysiadu yno.]						
SWITZERLAND.—Napoleon aur	0	15	8	—	16	0
Darn arian, 5 Ffranc ...	0	3	11	—	4	0½
Ffranc arian ...	0	0	9	—	0	9½

	P.	S.	C.	P.	S.	C.
TWRCL.—						
Medjidie aur ...	0	17	10	10	18	0
Arian etto ...	0	3	5	—	4	0
Piastre (40 Paras) ...	0	0	2	—	0	2½
Purse, aur ...	...	...	...	...	4	10
YSPARN.—						
Wns aur ...	...	...	...	3	5	0
Dolar (<i>caled</i>) ...	0	4	0	—	4	2
Escudo ...	...	...	...	0	2	1
Peseta ...	...	...	...	0	0	10
Real ...	...	...	...	0	0	2½

Am Arian, a Phwysau, a Mesurau Yagrythyrol, gwel d.g. PWYSAU, *cyf.* vii. *td.* 541.

PWYSAU A MESURAU TRAMOR.

AMERICA, Canolbarth.—*Libra*, 1.014 pwys Av. (Avoirdupois—yr hwn sydd yn cynnwys 16 wns); *Quintal*, 101.40 pwys Av.; *Arroba*, 25.36 pwys Av.

AMERICA, Unol Dalaethau yr.—Fel yn Mhrydain.

ARIANIN, GWERINIAETH.—*Quintal*, 101.40 pwys Av. Y gyfundrefn Ddegol fel yn Ffrainc.

AUSTRO-HUNGARY.—*Soltz*, *Centner*, 110½ pwys Av.; *Mark* (aur ac arian), 9 wns Troy; *Elmer*, 12.44 o alwyni gwin; *Joch*, 1.42 aceri; *Metz*, 1.69 pwysel ymherodrol (*imperial bushel*); *Klafter*, 67 troedfeddi cubig.

BADEK.—*Centner*, 110½ pwys Av.; *Morgen*, 0.89 o acar neu erw.

BAVARIA.—*Centner*, 110½ pwys Av.

BELGIUM.—Y Gyfundrefn Ddegol, fel yn Ffrainc.

BRAZIL.—*Libra*, 1.012 pwys Av.; *Arroba*, 32.28 pwys Av.; *Quintal*, 129.54 pwys Av.; *Alquiére*, un pwysel ymherodrol; *Cantar*, 1.82 o alwyni ymherodrol; *Oitava*, 55.34 o ronynau; *Canada*, 8.684 o alwyni.

BREMEN.—*Pfund*, 1.10 pwys Av.; *Last* (mewn llongwriaeth) 2 dynell; *Last* (grawn), 10.67 chwarteri ymherodrol; *Last* (glô), 2 dynell; *Tonne*, o *train oil*, 25 o alwyni ymherodrol; etto, o benwaig, baril o 800 neu 900; etto, o hâd llin, 31 o bwysell.

BUENOS AYRES.—Y Gyfundrefn Ddegol, fel yn Ffrainc.

CHINA.—*Picul*, 13.33 pwys Av.; *Catty*, 1½ pwys Av.; *Chang*, 4 llath.

DENMARC.—*Pound*, 1.102 pwys Av.; *Quint*, 110.40 pwys Av.; *Centner*, 110.20 pwys Av.; *Tonde*, o *yd*, 3.827 pwysel; o gwrw (*beer*), 28.918 o alwyni; o ymenyn, 246.917 pwys Av.; o lô, 4.677 pwysell; *Pot*, 0.212 o alwyni; *Viertel*, 1.701 o alwyni; *Commercelandest*, 2 dynell.

FFRANGC.—*Gramme*, 15.432 gronynau Troy; *Kilogramme*, 2.20 pwys Av.; *Quintal Metrique*, 220.50 pwys Av.; *Tonneau*, 2.240 pwys; *Litre* (gwlybwr), 0.22 galwyn ymherodrol; *Hectolitre* (gwlybwr), 22 galwyni; etto (*sych*), 2.75 pwysel ymherodrol; *Metre*, 3.28 o droedfeddi, neu 39.37 o fodfeddi; *Kilometre*, 1093.63 o latheni; *Metre* neu *Sere* (cubig), 35.31 o droedfeddi; *Hectare*, 2.471 o aceri.

GERMANAIDD, YMHERODRAETH.—Y Gyfundrefn Ddegol, fel yn Ffrainc.

GROEG.—Y Gyfundrefn Ddegol, fel yn Ffrainc.

HOLLAND.—*Pond*, 2.20 pwys Av.; *Mud*, o byttaws a glô, 2½ pwysel ymherodrol—tua 10.8 *Muden* i dynell; *Last*, 10½ chwarteri ymherodrol; *Kanne*, DOSE. L. CYF. X.] 3 H

1½ o beintiau—tua 4½ i'r galwyn; *Cubic Ell*, 35.3 o droedfeddi cubig.

ITALY.—Y Gyfundrefn Ddegol, fel yn Ffrainc.

JAPAN.—Fel yn China.

JAVA A MADURA.—*Picul*, 136 pwys Av.; *Legger*, 13½ galwyni ymherodrol; *Pound*, 2.2 pwys Av.; *Koyang*, tua 60 o bwyseli ymherodrol; *Thail*, 1½ pwys Troy; *Balie*, 81½ pwys Av.

LUBECK.—*Last* (mewn llongwriaeth), 2 dynell; *Pfund*, 1.07 pwys Av.; *Tonne* o hâd llin, 3.80 o bwyseli; o lô, 305 pwys Av.; *Viertel*, 1½ o alwyni.

MEXICO.—Y Gyfundrefn Ddegol, fel yn Ffrainc.

NORWAY.—Fel yn Denmarc.

OLDENBURG.—*Ship Last*, tua 2 dynell.

PERU.—Y Gyfundrefn Ddegol, fel yn Ffrainc.

PORTUGAL.—*Libra*, 1.012 pwys Av.; *Almunde*, o Lisbon, 3.64 o alwyni ymherodrol; o Oporto, 5.6 o alwyni ymherodrol; *Alquiéra*, 2.98 o alwyni ymherodrol; *Moio*, 22.79 o chwarteri ymherodrol.

PWYSSIA.—Y Gyfundrefn Ddegol, fel yn Ffrainc.

RWYSSIA.—*Berkowetz* neu *Shippund*, 361 pwys Av.; *Pood*, 36 pwys Av.; *Chetvert*, 5.77 o bwyseli ymherodrol; *Ozhus*, 48.68 o alwyni ymherodrol; *Anker*, 8.12 o alwyni ymherodrol; *Vedro*, 2.70 o alwyni ymherodrol; *Arsheen*, 28 o fodfeddi; *Deciatina*, 2.691 o aceri; *Ship Last*, 2 dynell; *Verste*, dwy ran o dair o filldir.

SACSONI.—*Scheffel*, 2.913 o bwyseli; *Eimer*, tua 15 o alwyni; *Acker*, 1.37 o aceri.

SURINAM.—*Pond*, 1.09 pwys Av.

SWEDEN.—*Ort*, 16 gronynau Troy; *Oz*, 405 gronynau Troy; *Centner*, 93.71 pwys Av.; *Skalpund* (mamnachol—*commercial*), 0.937 pwys Av.; o fettel, 0.747 pwys Av.; *Lispund* (mamnachol) 18.7 pwys Av.; o fettel, 14.9 pwys Av.; *Sheppund* (mamnachol) 6 i'r dynell; o fettel, 4½ i'r dynell; mwnwyr, 6½ i'r dynell; haiarn cri, 4 i'r dynell; *Last*, newydd, 3.27 o dynelli; *Tunna*, o *yd*, 4.03 o bwyseli ymherodrol; o gynnrych amaethyddol arall, a glô, 4 o bwyseli ymherodrol; o halen, 4½ o bwyseli; *Kanna*, 4.6 o beintiau ymherodrol; *Ell*, 23.36 o fodfeddi; *Cubic Foot*, 11.70 o fodfeddi cubig; *Mile*, 6.64 o filldroed Prydeinig.

SWITZERLAND.—Y Gyf. Ddegol, fel yn Ffrainc.

URUGUAY.—*Quintal*, 101.40 pwys Av.; *Arroba*, 25.36 pwys Av.; *Fanega*, 1½ o bwyseli ymherodrol.

WURTEMBERG.—*Eimer*, 65 galwyn; *Margen*, ¼ acar.

YSPAEN.—Y Gyfundrefn Ddegol, fel yn Ffrainc.

ENWAU Y TANYSGRIFWYR

18

GWAITH.

- Abraham, Mr. Edmund, Llanneurwg, Mynwy.
 Adams, Mr. A., Tŷ mawr, Cilcen, Wyddgrug.
 Allen, Mr. D., tellwr, Pen-y-bont-fawr, Croesos-wallt.
 Anthony, Mr. George, Llanymddyfri.
 Ashton, Mr. John, botaswr, Machynlleth.
- Bebb, Mr. Evan, llyfrwerthwr, Llanfair, Trallwm.
 Benjamin, Mr. William, Black Horse, Goginan, Aberystwyth.
 Bennet, Mr. N., Glan-yr-afon, Trefeglwys, Maldwyn.
 Bevan, Mr. Hopkin, saer, Craig-cofn-parc.
 Bevan, Mr. Llewelyn, Clydach.
 Blackwell, Mr. William, Northop.
 Bonard, Mr. David, Cefn, Llanafan.
 Bowen, Mr. Samuel, Nant-y-castell, Caerfyrddin.
 Bowen, Mr. William, Plas newydd, Caerfyrddin.
 Bowen, Mr. Benjamin, Blaenige, Caerfyrddin.
 Bowen, Mr. George, Gellideg, Caerfyrddin.
 Bowen, Mr. J. W., Medical Hall, Criccieth, Caernarfon.
- Breese, Mr. A., Factory, Penllwyn, Aberteffi.
 Breese, Mr. John (*Ioan Brynmair*), Llanbrynmair.
 Brunt, Mr., ohwegydd (*grocer*), Gwreosam.
 Burrell, Mr. C., Cwmystwyth, sir Aberteffi.
 Burrell, Mr. William, Bryn, Cwmystwyth.
- Cadwaladr, Mr. R., Dyffryn Ardudwy.
 Chambers, Mr. H., Kingsland, Caergybi.
 Charles, Mr. Thomas, Arolygydd Glofa Blaen Clydach.
 Christmas, Mr. John, masnachydd tŷ, Aberdar.
 Cooper, Mr. Robert, Garth, Rhiwabon.
 Cossbett, Mr. Edward, Casbach, Mynwy.
 Cule, Mr. Moses, Pentre Bach, Pont-y-pridd.
- Dafydd, Mr. Evan, gŵwr, Ystradgynlais.
 Daniel, Mr. Daniel, Caethle, Tywyn, Meirionydd.
 Daniels, Mrs., 7, Dudley road, Spring Hill, Birmingham.
 Darllensfa y Gweithwyr, Gwaith Haiarn y Millbrook, Glandwr, Abertawe.
 David, Mr. Thomas, Canton, Pen y-bont.
 Davies, Mrs., Gwreiddian, Hirnant, ger Llanfyllin.
 Davies, Mrs., Fronheulog, Llandderfel, Meirion.
 Davies, Miss, Llythryd, Roe Wen, Conwy.
 Davies, Mr. A., Pontlotyn, Rhymini.
 Davies, Mrs. Anne, Dyserth.
 Davies, Mr. Benjamin, Johnstown, Caerfyrddin.
 Davies, Miss, y Llyfrgell, Briton Ferry.
 Davies, Parch. D., Bethania, sir Aberteffi.
 Davies, Mr. D., Wenhall Cottage, sir Aberteffi.
 Davies, Mr. D., Jenkin, fferyllydd, Aberystwyth.
 Davies, Mr. D., Cowbridge.
 Davies, Mr. D., 84, Everton Brow, Liverpool.
 Davies, Mr. D., Ddol, Llandysul, Castell Newydd Emlyn.
 Davies, Mr. D. E., gorohwylwr, Rhiw goch, Dol-yddelen.
 Davies, Mr. D. G., Britannia terrace, Bethania.
 Davies, Mr. Daniel, asiedydd, Llanfair.
 Davies, Mr. Daniel, Glanpon, Cwmystwyth.
 Davies, Parch. David, Tan-y-groes.
 Davies, Mr. David, Glanafon, Llanrwst.
 Davies, Mr. David, Maglona, Machynlleth.—2 gopi.
 Davies, Mr. David, Lledronian, Swydd-y-ffynnon, Tregaron, Aberystwyth.
 Davies, Mr. David, Clawdd llwyd, Llanrug.
 Davies, Mr. David, 10, Blackmoor Street, Llundain.
 Davies, Mr. David, Moohdref, Cenwy.
- Davies, Mr. David, ohwegydd, Bridge st., Dolgellau.
 Davies, Mr. David, Bethania, Llannon, Aberystwyth.
 Davies, Mr. David, Ray street, Liverpool.
 Davies, Mr. David, gŵf, Llanbedr.
 Davies, Mr. David, Tucker, Llanddewi-brefi.
 Davies, Mr. David, Brynhyfryd, Llangetho.
 Davies, Mr. David, ohwegydd, Towy Terrace, Llandilo.
 Davies, Mr. Edmund, Garth uchaf, Llanuwchllyn.
 Davies, Mr. Edward, Bodynlliw, Betws Gweri Goch, Corwen.
 Davies, Mr. Edward, Bryn-bannon, Bala.
 Davies, Miss Ellen, Plas-yn-lan, Efeneclyd, Rhuthyn.
 Davies, Mr. Enoch, Tŷ isaf, Llanddewi, Llanrwst.
 Davies, Parch. Evan, Llanarmon.
 Davies, Mr. Evan, Cwmhawenfach, Llangranog.
 Davies, Mr. Evan, llyfr-rwymydd, Bala.
 Davies, Mr. Evan, Ysgol y Bwrdd, Hafod, Llanerfyl, Trallwm.
 Davies, Mr. Evan, asiedydd, Pontardulais.
 Davies, Mr. Griffith, Pen-y-bryn, Aberteffi.
 Davies, Mr. Griffith, argraffydd a llyfrwerthwr, Ystalyfera.
 Davies, Mr. Griffith, Llwyn Padarn, Llanberis.
 Davies, Mr. Griffith G., Ffynnon, Ffestiniog.
 Davies, Mr. Henry, Virginia street, Liverpool.
 Davies, Mr. Henry, Bryngwyn, Clocaenog, Rhuthyn.
 Davies, Mr. Howel, tânwr, Llanberis.
 Davies, Mr. Hugh, Tal-y-glonc (gynt).
 Davies, Mr. Ioan, Tŷ'r capel, Pont-rhyd-y-faen, Cwmaton.
 Davies, Mr. Ishmael, 167, Windsor Street, Liverpool.
 Davies, Mr. J. (*Gwynedd*), Caernarfon.
 Davies, Mr. J., Erglodd, sir Aberteffi.
 Davies, Parch. John, Nequis, Wyddgrug.
 Davies, Mr. James, Bwlshowe, Ffestiniog.
 Davies, Mr. James, Cilgeraint, Betheoda.
 Davies, Mr. John, arolygydd y Cambrian Soda Water Works, Rhuthyn.
 Davies, Mr. John, Corris.
 Davies, Mr. John, Gelli, Glyn Ceiriog.
 Davies, Mr. John, Rhiw Codger, Talsarnau.
 Davies, Mr. John, Tŷ nant, Plasau, Llangwm.
 Davies, Mr. John (*Taliessin Hiraethog*), Llaethwryd, Ceryg-y-druidfon.
 Davies, Mr. John, Caese-gwen, Clocaenog, Rhuthyn.
 Davies, Mr. John, 10, Mostyn Crescent, Llandudno.
 Davies, Mr. John, saer maen, Drysgoed, Cil-y-cwm, Llanymddyfri.
 Davies, Mr. John, 3, Edmond Place, Aldersgate street, Llundain.
 Davies, Mr. John, adellaydd, Love Lane, Dinbych.
 Davies, Mr. John, Castell pridd, Tan-y-groes.
 Davies, Mr. John, cigydd, Porth, Pont-y-pridd.
 Davies, Mr. John, oeldwad ystôr, Ystalyfera.
 Davies, Mr. John, botaswr, Aberteffi.
 Davies, Mr. John, Llwyn-y-brain, St. Clears.
 Davies, Mr. John, Maentwrog.
 Davies, Mr. John, Swan Shop, Llansantffraid, Corwen.
 Davies, Mr. John, Oro, Gwyddelwern, Corwen.
 Davies, Mr. John, llyfrwerthydd, Treffynnon.
 Davies, Mr. John, Tan Raelgarth, Llanberis.
 Davies, Mr. John, Pen-bryn-parc, Llanrhaiadr, ger Dinbych.
 Davies, Mr. John Thomas, Pen'rallt, Dinorwig.
 Davies, Mr. John, ieu., Congl-y-wal, Bethania.
 Davies, Mr. Joshua, Pengwern bica, ger Castell Newydd Emlyn.

- Davies, Paroh. John, Llanelltyd.
 Davies, Paroh. John P., Caerleon.
 Davies, Mr. Josuah, Square, Aberafon.
 Davies, Paroh. Ll. L., ficer, Cenarth, Castell Newydd Emlyn.
 Davies, Mr. John, Ysgol Dinorwig, Dinorwig.
 Davies, Mr. Morgan, Penrhos fawr, Llanrhystyd, Aberystwyth.
 Davies, Mr. Morgan, Mynydd bychan, Cwmafon.
 Davies, Mr. Morris, casglydd, Llanrwst.
 Davies, Mr. O., halarnydd, Caerygbl.
 Davies, Mr. Rees, Cwm fynnion, Gorwydd, Llangammarch.
 Davies, Mr. Richard, arlunydd, Bangor.
 Davies, Mr. Richard (*Tafolop*), Machynlleth.
 Davies, Mr. Richard, Llansehaiarn, ger Pwllhell.
 Davies, Mr. Richard (*Mynyddog*), Llanbrynmair.
 Davies, Mr. Robert, Ty'n-y-frith, Bala.
 Davies, Mr. Robert, masnachydd cyffredinol, Four Crosses, Ffestiniog.
 Davies, Mr. Robert, Greenheys, Manchester.
 Davies, Mr. Robert, ieu., Ffactori, Cynwyd.
 Davies, Mr. Robert, 136, Windsor terrace, Liverpool.
 Davies, Mr. Robert, Tabernacl Terrace, Ffestiniog.
 Davies, Mr. S., Goltre, Llan-y-boidy, St. Clears.
 Davies, Mr. Thomas, Coed y foal isaf, Cwm-tir-mynach.
 David, Mr. Thomas S., Coychurch, Bridgend.
 Davies, Mr. Thomas, gwehydd, Cynwyd, Corwen.
 Davies, Mr. Thomas, Bron-y-glyn, Cynwyd.
 Davies, Mr. Thomas, 53, Victoria Street, Dowlais.
 Davies, Mr. Thomas, 11, Geraint Street, Toxteth Park, Liverpool.
 Davies, Paroh. T. Philip (B.), Bethesda, Bangor.
 Davies, Mr. Thomas, llyfrwerthydd, Pentre, ger Pontypridd.
 Davies, Mr. Thomas, Pen-y-graig, Onllwyn.
 Davies, Mr. Thomas, Tan-y-marian, Dinorwig.
 Davies, Mr. W., Swydd y Ffynnon, sir Aberteifi.
 Davies, Mr. Watkin, Llangybl Mill, Llanbedr, sir Aberteifi.
 Davies, Paroh. William, Llantrisant.
 Davies, Mr. William, llyfrwerthydd, Pentre, ger Caernarfon.
 Davies, Mr. William, Fuches wen, Ffestiniog.
 Davies, Mr. William, Gwytre, Llanddeusant.
 Davies, Mr. William, Wednesbury, Birmingham.
 Davies, Mr. William, Cetrin, Nantglyn.
 Davies, Mr. William, saer coed, Llansannan.
 Davies, Mr. William, 10, Church Street, Rhymni.
 Davies, Mr. William, Bethel, Bala.
 Davies, Mr. William, llyfrwerthydd, Johnstown, Caerfyrddin.
 Davies, Mr. William, ohwegydd, &c., Cynwyd.
 Davies, Mr. William, Tal-y-barn, Pen-y-groes.
 Davies, Mr. William, Tan y foel, Ebenezer, ger Caernarfon.
 Davies, Mr. William, llyfrwerthydd, Groes, ger Rhiwabon.
 Davies, Mr. William, 49, Sleeper's Hill, Liverpool.
 Davies, Mr. William, Ynys Terrace, Ffestiniog.
 Davies, Mr. William, Abel, Llanberis.
 Davies, Mr. William E., Glanaber, Ffestiniog.
 Davies, Mr. William, Pentref, Gwytherin.
 Davies, Mr. William H., Ty'n-yr-aelgerth, Llanberis.
 Davies, Paroh. William Ryle, Disgwyifa, Ffestiniog.
 Denman, Mr. Joseph, Bodfary.
 Dorkel, Mr. R. J., Manchester.
 Dorkins, Mr. Richard, halarnydd, Bangor.
- Edmonds, Paroh. Proffeswr, Coleg Dewi Sant, Llanbedr.
 Edwards, Mr. David, Rhyd-y-gwiall, Cemmaes.
 Edwards, Mr. David, masnachydd, Llansantffraid, ger Corwen.
 Edwards, Paroh. David, Glan'raon, Corwen.
 Edwards, Mr. Edward, Chapel street, Wem, Salop.
 Edwards, Mr. Edward, Maes y graian, Ffestiniog.
 Edwards, Mr. Edward, Pen-y-bryn, ger Rhiwabon.
 Edwards, Mr. Edward, Cae Howel, Llandderfel, Meirion.
 Edwards, Mr. Edward, llyfrwerthwr, Great Dark Gate Street, Aberystwyth.
 Edwards, Mrs. Eleanor, Oak Hill, America. →
 Edwards, Mr. Evan, saer maen, Cynwyd, Corwen.
 Edwards, Mr. Evan, Brwynen, Hirnant, ger Llanfyllin.
 Edwards, Paroh. H. O., Mynach, Ponterwyd.
 Edwards, Mr. Henry, botaswr, Castle Square, Caernarfon.
 Edwards, Paroh. Isaac, Oak Hill, America. →
 Edwards, Paroh. John (A.), Pentre-lynn-cymmer, Ceryg-y-druidion.
- Edwards, Mr. J., Tre'r ddol, sir Aberteifi.
 Edwards, Mr. John, Pencoed, Pen-y-bont.
 Edwards, Mr. John, 282, Parliament street, Liverpool.
 Edwards, Mr. John, Llythyrdy, Llanbrynmair.
 Edwards, Mr. John, asiedydd, Bala.
 Edwards, Mr. John, Broughton, Manchester.
 Edwards, Mr. Joseph, 40, Robert Street, Hampstead Road, Llundain.
 Edwards, Mr. L., Penllwyn, Aberteifi.
 Edwards, Paroh. R., Ty isaf, Llandderfel.
 Edwards, Mr. R., gemydd, Caerygbl.
 Edwards, Mr. Robert, Coby-deri, ger Corwen.
 Edwards, Paroh. Roger, Wyddgrug.
 Edwards, Mr. Robert, masnachydd, Derwen, Corwen.
 Edwards, Mr. Richard, Broughton, Manchester.
 Edwards, Mr. Thomas, Merilyn, ger Rhuthyn.
 Edwards, Mr. William, Bank Place, Dinbych.
 Edwards, Mr. William, Pen-rhos, Ystradgynlais.
 Ellis, Mr., Cynlas, Bala.
 Ellis, Mr., Tea Mart, Caerygbl.
 Ellis, Mr. Dan, Acrfair, Rhiwabon.
 Ellis, Mr. David, Ty mawr, Ceryg-y-druidion.
 Ellis, Mr. David, Maesgwyn, Treuddyn, Wyddgrug.
 Ellis, Mr. Edward, Cwm Isaf, Glyndyfrdwy, ger Llangollen.
 Ellis, Cadben Evan J., Brynderwen, Waenfawr.
 Ellis, Mr. Griffith, Manchester.
 Ellis, Mr. Griffith, Rhydfadog, Ffestiniog.
 Ellis, Paroh. H., Llangwm, Corwen.
 Ellis, Paroh. J. R., gweinldog Wesleyaidd, Nefyn.
 Ellis, Mr. John, Bodarfor, Pwllhell.
 Ellis, Mr. John, Ty'n-y-groesfordd, Llanarmon, Wyddgrug.
 Ellis, Mr. Joseph, Bryniau, Galltmeilyd.
 Ellis, Mr. Richard, Ceunant, Llanberis.
 Ellis, Mr. Robert, Groes bach, ger Dinbych.
 Ellis, Mr. Robert, dilledydd, Manchester.
 Ellis, Mr. Robert Cios, Cae Coch, Cwm-y-glo, Caernarfon.
 Ellis, Mr. Robert, Corris.
 Ellis, Mr. Thomas, Pen isaf, Dyserth, ger Rhyll.
 Ellis, Mr. Thomas, Cwm Isaf, Glyndyfrdwy, ger Llangollen.
 Ellis, Mr. Thomas, Llwyn, ger Dinbych.
 Ellis, Mr. William, Chwarel Bryn Eglwys, Pennal, Machynlleth.
 Ellis, Mr. William, Alltgoed, Machynlleth.
 Ellis, Mr. William, Pen y bryn, Dolyddelen.
 Ellis, Mr. William, Pen-y-bryn, Dyserth, ger Rhyll.
 Evans, Mr., Maes-y-coed, Caerwys, ger Treffynnon.
 Evans, Mr., Glan-rhyd-ty-noeth, sir Aberteifi.
 Evans, Mr., Troed-rhiw-lywa, sir Aberteifi.
 Evans, Mr., Pont-y-pool, Mynyw.
 Evans, Mrs., Victoria Mills, Treffynnon.
 Evans, Paroh. Benjamin, Sardis, Llanfyllin.
 Evans, Mr. Benjamin, 73, Princess street, Manchester.
 Evans, Mr. Charles, Gleinant, Trefeglwys, Mynyw.
 Evans, Mr. David, Pen-cae-newydd, Llanarmon.
 Evans, Mr. David, Panteg, Ceinewydd, Aberteifi.
 Evans, Mr. David, Pen-y-banc, Penmorfa.
 Evans, Mr. David, Cemmaes, Maldwyn.
 Evans, Mr. David, Ty Newydd, Llawr-y-glyn, Trefaldwyn.
 Evans, Mr. David, 36, Beresford Street, Llundain.
 Evans, Mr. David, Ty du, Dinas.
 Evans, Mr. David, Cae Einion, Dolgellau.
 Evans, Mr. David, Coed howell, Defynog.
 Evans, Mr. David, Pen-bryn melyn, Rhiw fawr, Abertawe.
 Evans, Mr. David, saer, Cymro, ger Corwen.
 Evans, Mr. David, Tanyard, Machynlleth.
 Evans, Mr. E., Hendre, Glan Alwen, Llanfihangel.
 Evans, Mr. Edmund, 21, Fairbank Street, Llundain.
 Evans, Mr. Edward, Tan'r allt, Maesmor, Corwen.
 Evans, Paroh. Evan, Pennant, Aberarth, ger Aberystwyth.
 Evans, Paroh. Eli, Ty isaf, Dolyddelen.
 Evans, Paroh. Ellis (M.C.), Llandrillo, Edeyrnion.
 Evans, Paroh. Evan, perigol, Llangeitho.
 Evans, Paroh. Evan J., Southport.
 Evans, Mr. Evan, Ochr Glan hafan, Llangynog.
 Evans, Mr. Evan, Llwar y Bettws, ger Corwen.
 Evans, Mr. Evan, Aberllefenni Farm, Aberllefenni.
 Evans, Mr. Evan, asiedydd, Cemmaes.
 Evans, Mr. Evan, Dolobran, Dolgellau.
 Evans, Mr. Evan, Manchester House, Waenfawr.
 Evans, Mr. Evan, llyfrwerthwr, Aberafon, Taibach.
 Evans, Mr. Evan R., Sygun Terrace, Beddgelert.
 Evans, Mr. Evan, Ty Capel, Llanengan.
 Evans, Mr. Evan, 9, Gethin St., Aberafon, Taibach.

- Davies, Mr. John, Plas isaf, L'ansantffraid glan Conwy.
 Edwardes, Paroh. D., M.A., Prif Athraw Coleg St. Chad, Denstone, swydd Stafford.
 Evans, Mr. Evan, Glan-yr-afon, Corwen.
 Evans, Mr. Evan, plymydd, Llanrwst.
 Evans, Mr. Evan, ysgolfeistr, Mynaoh, Ponterwyd.
 Evans, Mr. Henry, Caerfarchell, Solva, Penfro.
 Evans, Mr. Henry, Treiago, Tŷ Dewi.
 Evans, Mr. Hugh, Tŷ'n y gilfach, Ceryg-y-druiddlon.
 Evans, Mr. Hugh, Hondre, Bettws Gwerfil Goch, Corwen.
 Evans, Mr. Hugh (*Gwion Chwith*), Boddeyrn, Môn.
 Evans, Mr. Hugh (*Gweryddon*), Dyffryn Ardudwy.
 Evans, Mr. Humphrey, gôf, Llanrhaidr-yn-Mochnant.
 Evans, Paroh. J., Sardin, Cwmafon.
 Evans, Paroh. J., Yr Hendre, Llanelli.
 Evans, Paroh. John (*I. D. Ffridd*), (M.C.), L'ansantffraid Glan Conwy.
 Evans, Paroh. John, Abermeirig, Talsarn, Aberteffi.
 Evans, Paroh. John, (W.), Llundaun.
 Evans, Mr. John, pregethwr Wealeyaid, Trawsfynydd.
 Evans, Mr. John, Queensland Road, Llandain.
 Evans, Mr. John, Gweityydd Alcan Cwmafon, Taibach.
 Evans, Mr. John, chweydd, Llannon, Aberystwyth.
 Evans, Mr. John, Galton street, Liverpool.
 Evans, Mr. John David, chweydd, Ystalyfera.
 Evans, Mr. John, lleiniwr, High Street, Dowlais.
 Evans, Mr. John D., Tan Marian, Llanbellig, Caernarfon.
 Evans, Mr. John Wm., Sarn, Llanrug, Caernarfon.
 Evans, Mr. John, saer maen, Pontardulais.
 Evans, Mr. Lewis, Corris.
 Evans, Mr. Morris, Ceryg mân, Amlwch.
 Evans, Mr. Owen, Clynog.
 Evans, Mr. Owen, saer, Nerquis, ger Wyddgrug.
 Evans, Mr. Owen, saer maen, Henllan st., Dinbych.
 Evans, Mr. Owen, Ysgoldy y Bwrdd, Waenfawr.
 Evans, Mr. Phillip, Maesgwyn Terrace, Cwmdar, Aberdar.
 Evans, Mr. R. R., Cae du, Ffestiniog.
 Evans, Mr. Richard, Tŷ'n Iôn, Ysbytty Ifan.
 Evans, Mr. Richard, Llwyn-y-fynnon, Llanbryn-mair.
 Evans, Mr. Richard, Chwarel goch, Dinorwig.
 Evans, Mr. Richard, Factory terrace, Trefeglwys, Trefaldwyn.
 Evans, Mr. Richard, Minllyn, Dolgellau.
 Evans, Mr. Richard, botaswr, Dinas.
 Evans, Mr. R., Llechwedd, Llandrillo, Edeyrnion.
 Evans, Mr. Robert, Brynaden, Bethesda.
 Evans, Mr. Robert, Bala.
 Evans, Mr. Roger, Craig Owen, Pont Menai.
 Evans, Paroh. Simon, Hebron, Aberteffi.
 Evans, Mrs. Susannah, Bethel House, Llanwyddyn, Croesoewallt.
 Evans, Paroh. T. P., Gyfeillton, Pont-y-pridd.
 Evans, Paroh. Thomas, Rock, Blackwood, Mynwy.
 Evans, Mr. T., British terrace, Caergybi.
 Evans, Mr. T. Prichard (*Collwyn*), Ystrad Mynach, Caerphili.
 Evans, Mr. Thomas, Nantwaatin, Cwmystwyth.
 Evans, Mr. Thos., Pen-lan, Blaenpennal, Tregaron.
 Evans, Mr. Thomas, 45, Overbury street, Edge hill, Liverpool.
 Evans, Mr. Thomas, Hirwaen, Rhymni.
 Evans, Mr. Thomas, Rhysoeg Farm, Llanddewi-bref.
 Evans, Mr. W., New Row, Ysbytty Ystwyth, sir Aberteffi.
 Evans, Mr. W., Mynydd brychan, Cwmafon.
 Evans, Mr. W. William, Llwyn y cogau, Clwt-y-bont.
 Evans, Mr. William, Pen-all-aeddled, Llechryd.
 Evans, Mr. William, Bryn Menai, Portdinorwig.
 Evans, Cadben William, Fron deg, Portdinorwig.
 Evans, Mr. William, saer maen, Portdinorwig.
 Evans, Mr. William, 8, Sun street, Exmouth street, Birkenhead.
 Evans, Mr. William, New street, Fourcrosses.
 Foulkes ac Evans, Meistri. 16, Tithbarn Street, Liverpool.
 Foulkes, Mr. Griffith, Llys, Llanddeiniolen.
 Francis, Mrs., chweydd, Moss, Gwreosam.
 Frazer, Mr. John, Twythill, Caernarfon.
 Foulkes, Mr. John, Oliver Road, Birmingham.
 Foulkes, Mr. John, Tŷ dewi, Dinorwig.
 Foulkes, Mr. Robert, Shop Gron, Ffestiniog.
 Foulkes, Mr. Thomas, Cae'r bythod, Llanddeiniolen.
 Foulkes, Mr. W. T., Bryn, Henllan, ger Dinbych.
 George, Mr. David, Pontardulais.
 George, Mr. Griffith, Rhiw, Llanddeusant.
 Gettens, Mr. Thomas, Pant-yr-onen, Rhiw, Ffestiniog.
 Gratton, Mr. Richard, Bagillt.
 Griffith, Mr. David, Glan-y-pwll, Ffestiniog.
 Griffith, Mr. Ellis, Rhydfadog, Ffestiniog.
 Griffith, Mr. Evan, Ffynnon, Ffestiniog.
 Griffith, Mr. John, Tan y bwlich, Capel Curig.
 Griffith, Mr. Jehn, Caer-melwr, Llanrwst.
 Griffith, Mr. John, Plas tirlon, Llanberis.
 Griffith, Mr. Joseph, Llawr-y-glyn, Trefaldwyn.
 Griffith, Mr. Lamech, Tŷ'r gorlan, Waenfawr.
 Griffith, Mr. O., Jew street, Caergybi.
 Griffith, Mr. Owen, chweydd, Caernarfon.
 Griffith, Mr. Owen, Rhoegadfan, Rhostryfan.
 Griffith, Mr. Richard, cludydd, New Street, Caernarfon.
 Griffith, Mr. Robert, Cromwell Terrace, Dol-gar-adau, Ffestiniog.
 Griffith, Mr. Robert, Tŷ ucha'r ffordd, Llanberis.
 Griffith, Mr. Thomas, Fuches Isaf, Faches, D'norwic.
 George, Mr. Thomas, Coed-llai, Wyddgrug.
 Griffith, Mr. William, Bristol.
 Griffith, Mr. William, llyfrwerthwr, Bethesda.
 Griffith, Mr. William, Yr Ynys, Mynydd, Llandegai.
 Griffith, Mr. William, Slop Isaf, Llanfair Abergele.
 Griffith, Mr. William, 3 Ogwen Terrace, Bethesda.
 Griffith, Mr. William, Castle Terrace, Dolyddelen.
 Griffith, Mr. William, 1, Bethel terrace, Pen-y-groes, Llanllyfni.
 Griffiths, Cadben, Cafnysoedd, ger Caernarfon.
 Griffiths, Mr. Ben, Blaen-y-gors, Aberteffi.
 Griffiths, Mr. Cadwaladr, 2, Chester St., Wyddgrug.
 Griffiths, Mr. David, Ambrose Street, Bangor.
 Griffiths, Mr. David, Tŷ Can, Alltgoed.
 Griffiths, Mr. David, Cernog mawr, Pentrefoela.
 Griffiths, Mr. Edward, Dolgellau.
 Griffiths, Mr. E., chweydd, High St., Wyddgrug.
 Griffiths, Meistri, a' Felbon, llyfrwerthwr, Cwmafon (2).
 Griffiths, Mr. G., Examiner's Office, Customs, Llandain.
 Griffiths, Mr. G. P., Compton House, Caergybi.
 Griffiths, Mr. Griffith (*Gwyn Eorill*), Foei Gron, Ffestiniog.
 Griffiths, Mr. Griffith, Ship Inn, Llangranog, ger Llandysaul.
 Griffiths, Mr. Hugh, Corris.
 Griffiths, Mr. J., Church Street, Egremont.
 Griffiths, Mr. John, Glynderwen, Aberteffi.
 Griffiths, Mr. John, Well street, Nevin, Pwllheli.
 Griffiths, Mr. Lewis, Tredegar.
 Griffiths, Mr. Morris, Hllbra Island, Hoyleke, Birkenhead.
 Griffiths, Mr. Owen, lleiniwr, Pen-y-graig, Pwllheli.
 Griffiths, Mr. Richard, Pen-y-bwlich, Dinorwig.
 Griffiths, Mr. Roger, Cilau isaf, Aberteffi.
 Griffiths, Mr. Robert J., masnachydd, Llanberis.
 Griffiths, Mr. Thomas, Nanhoron, Pwllheli.
 Griffiths, Mr. W., 22, Pool Street, Caernarfon.
 Griffiths, Mr. W., Craig-cefn-parc.
 Griffiths, Mr. William, Bush Row, Castellnedd.
 Griffiths, Mr. William, crwynwr, Llangollen.
 Griffiths, Mr. William, peiriannydd, Llanberis.
 Griffiths, Mr. W., 3, Broad Street, Dowlais.
 Hammond a' Fab, Meistri, llyfrwerthwr, Towŷ Meirionydd.
 Hamer, Mr. Thomas, chweydd, Llanidloes.
 Hargest, Mr. David, Pont-y-pool, Mynwy.
 Harries, Mr. John, Brynman.
 Harries, Mr. Rees, Bolgoed Slop, Pontardulais.
 Harris, Mr. Beaufort, Brycheiniog.
 Harris, Mr. John, Llwyn, Llanddeusant.
 Hartley, Mr., 20, Ducle Grove, Oxford street, Manchester.
 Herbert, Mr. H., Maerdy, Corwen.
 Herbert, Mr. Thomas, Ebenezer, Llanddeiniolen.
 Herbert, Paroh. William, Cysegr, Portdinorwig.
 Higgs, Mr. Thomas S., Llanidloes.
 Hillier, Paroh. J., Bay View Villa, Colwyn Bay.
 Hopkins, Paroh. M., Aberafen.
 Hughes, Mrs., Bodarboth, Portdinorwig.
 Hughes, Mrs. Alice, Glasfryn Inn, Pentrefoela.
 Hughes, Paroh. Benjamin, M.C., Graianfa, Llanellwŷ.
 Hughes, Paroh. D., Bryneglwys, Corwen.
 Hughes, Mr. D. B., llyfrwerthwr, Bailey street, Croesoewallt.
 Hughes, Mr. D. E., lleiniwr, Dolgellau.
 Hughes, Mr. David, Tŷ isaf cefn, Clocaenog, Rhuthyn.
 Hughes, Mr. David, Tan rhiw, Cwma, Penmachas.

- Hughes, Mr. David, Ty'n llwyn-ken, Pontfathew, Town, Meirionydd.
- Hughes, Mr. E. M., dilledydd a lleiniwr, Cross Inn, ger Llanelli.
- Hughes, Mr. Edward, Cae trws, Llanbrynmair.
- Hughes, Mr. Edward, Belle View Terrace, Rhyl.
- Hughes, Mr. George Brymer, Glandwr, Ffestiniog.
- Hughes, Mr. H. P., 44, Rosalind street, Stanley road, Bootle, Liverpool.
- Hughes, Mr. H. J., goldebydd (photographer), Caernarfon.
- Hughes, Mr. H., Llanerchymor, Treffynnon.
- Hughes, Mr. Henry, Hen bar, Bethesda.
- Hughes, Paroh. Hugh, Brynhyfryd, Abergale.
- Hughes, Mr. Hugh, Ty Capel y M. C., Widnes.
- Hughes, Mr. Hugh, Pen Rhewl, Llanarmon.
- Hughes, Mr. Hugh, Llonddiff, Sarn, Pwllheli.
- Hughes, Mr. Hugh, Foesl gron, Ffestiniog.
- Hughes, Mr. Hugh, llyfrwerthwr, Amlwch.
- Hughes, Mr. Hugh, Siop isaf, Llangerwyr.
- Hughes, Mr. Hugh, dilledydd, &c., Llansantffraid Glan Conwy.
- Hughes, Mr. Hugh, Tan-y-graig, Trefriw, Conwy.
- Hughes, Mr. Hugh John, Glandriw, Rhiwbrydir, Ffestiniog.
- Hughes, Cadben Hugh, Bangor.
- Hughes, Mr. Hugh, Bryn Slencyn, Môn.
- Hughes, Mr. Hugh William, Ceunant, Llanberis.
- Hughes, Mr. Hugh O., Hafod, Llanberis.
- Hughes, Mr. Hugh, saer maen, Niwbwrch, Môn.
- Hughes, Mr. Humphrey J., Penrhyn, Llawr-y-glyn.
- Hughes, Paroh. J. R., Bryn teg, Ty'n y-gongl, Môn.
- Hughes, Mr. J., masnachydd, Vulcan st., Caergybi.
- Hughes, Mr. J., Tŷ Newydd, Cwmrhaidiol, sir Aberteifi.
- Hughes, Mr. J., Ceryg-y-lech, Caergybi.
- Hughes, Mr. John, Pant coed, Llanrug.
- Hughes, Mr. John, Caellwyngrydd, Bethesda.
- Hughes, Mr. John, Pen-y-pentre, Aberangell.
- Hughes, Mr. John, Hafod Ifan, Ysbytty Ifan.
- Hughes, Mr. John, chwegydd, &c., Llansannan.
- Hughes, Mr. John, Blaen-y-cwm, Llanarmon.
- Hughes, Mr. John, Brywn House, Glyn Ceiriog.
- Hughes, Mr. John, botasydd, Conwy.
- Hughes, Mr. John, Ygubor, Dinorwig.
- Hughes, Mr. John (Joan Ceryw), Llanrws.
- Hughes, Mr. John, Gweithfa Llechi, Aber.
- Hughes, Mr. John, Brynselwrn, Llandderfel.
- Hughes, Mr. John, Llanddaniel, Môn.
- Hughes, Paroh. O., Caergybi.
- Hughes, Mr. Owen, Fron, Llansantffraid, Glan Conwy.
- Hughes, Mr. Owen, Glandwr House, Gweithfa Llechi Glandinorwig, Clwt-y-bont.
- Hughes, Mr. Owen, Fron henlog, Dinorwig.
- Hughes, Mr. Owen, Fron, Glan Conwy.
- Hughes, Mr. Owen, Tŷ Gochan, Llanrhuddlad, Môn.
- Hughes, Paroh. R., Galltelyd, Rhyl.
- Hughes, Mr. E. (Masaf Paroh), Caernarfon.
- Hughes, Mr. Richard, Pen-y-bryn, Llanarmon.—3 gopi.
- Hughes, Mr. Richard, chwarelwr, Meirion terrace, Llwyngwril.
- Hughes, Mr. Richard, Llwyngwril.
- Hughes, Mr. Richard, amswthwr, Llangranog, Aberteifi.
- Hughes, Mr. Richard, Arddol Terrace, Corris, Machynlleth.
- Hughes, Mr. Richard, pregethwr Wesleyaidd, Ty'r Capel, Cwm.
- Humphreys, Mr. Richard, masnachydd glô, Tywyn, Meirionydd.
- Hughes, Paroh. Robert, Gaerwen, Môn.
- Hughes, Paroh. Robert, Uwch-law'r-fynnon.
- Hughes, Mr. Robert, Gllar, Pentrefoelas, Corwen.
- Hughes, Mr. Robert, masnachydd, Rhydyddan, Llanrws.
- Hughes, Mr. Robert, oriadurwr, Llangollen.
- Hughes, Mr. Robert (Glan Colles), Llanrws.
- Hughes, Mr. Robert Parry, Glan William, Dolydd-elen.
- Hughes, Mr. Robert, Roe wen, Conwy.
- Hughes, Mr. Thomas (Is Alyn), Caernarfon.
- Hughes, Mr. Thomas, Pentre, Fflint.
- Hughes, Mr. Thomas, Rhewl, Fron, ger Dinbych.
- Hughes, Mr. Thomas, chwegydd, Pendref, Llanyllin, Croesoswallt.
- Hughes, Mr. Thomas, Llandyan, Llangollen.
- Hughes, Mr. W., Felin Ager, Caergybi.
- Hughes, Mr. W., Stamp Office, Llanerchymedd.
- Hughes, Mr. W., Ariandy Gogledd a Deheudir Cymru, Caernarfon.
- Hughes, Mr. W. E., Utica, America.
- Hughes, Mr. W. R., Tŷ uchaf ffordd, Llanrug.
- Hughes, Mr. William, Abergynolwyn.
- Hughes, Mr. William, Garth Meilo, Llangwm.
- Hughes, Mr. William, Manchester.
- Hughes, Mr. William, Maes yr ychain, Llangollen.
- Hughes, Mr. William, Tŷ'r capel, Cefn Nannau, Llangwm.
- Hughes, Mr. William, Gellidara, Pwllheli.
- Hughes, Mr. William, Llanddewi.
- Hughes, Mr. William, Berthen gron, Ebenezer.
- Humphreys, Mr., Tŷ Brith, Bont Uchel, Rhuthyn.
- Humphreys, Mr. Edward, Corris.
- Humphreys, Mr. R., Post Office Lane, Dinbych.
- Ingman, Mr. George, Nerquis, Wyddgrug.
- Isaac, Paroh. D. Ll., Llangathan, Llandilo.
- James, Mr., Llwyn Iorwerth, sir Aberteifi.
- James, Mr. J., Gweithfa Gwlan, Newport, Penfro.
- James, Mr. John, Tredegar.
- James, Mr. John W., Maen-offeren, Ffestiniog.
- James, Mr. R., crwyrwr, Aberystwyth.
- James, Mr. Richard, Brynllys, Cwmystwyth.
- James, Mr. S. T. (Alawn), Edeyrn, Pwllheli.
- James, Paroh. T., Yr Hendre, Llanelli.
- James, Mr. Thomas, Abercarn Farm, Abercarn.
- James, Paroh. William, Aberdar.
- James, Mr. William, Morfa, Talbach.
- Jarrett, Mr., Monument Road, Birmingham.
- Jehu, Mr. John, Llanfair Caereinion.
- Jenkins, Mr. David, Glanafon, Cwmystwyth.
- Jenkins, Mr. David, Pentre, Ystradfellte.
- Jenkins, Mr. Evan, Pandy, Cwmystwyth.
- Jenkins, Paroh. Hopkin, Black mill, Bridgend.
- Jenkins, Paroh. Jenkin, Pont-rhyd-y-fen, Cwmafon.
- Jenkins, Mr. J., asiedydd, Aberystwyth.
- Jenkins, Mr. T., Scutari, Talbach.
- Jenkins, Mr. John, Eisteddfa, Pontarwyd, ger Aberystwyth.
- Jenkins, Mr. Thomas, Pen ddol, Penmorfa.
- Jenkins, Mr. William, Cwmystwyth.
- Jervis, Mr. Thomas, Dolgadfan, Llanbrynmair.
- Jervis, Mr. Thomas J., Commercial Inn, Llanddeiniolen.
- John, Mr. D., botaswr, Harriet st., Treconyn, Aberdar.
- John, Mr. David, Lower Court, St. Clears.
- John, Mr. J., chwegydd, &c., Pentre, St. Clears.
- John, Mr. Thomas, Plas-y-bedw, Llandysilio.
- John, Mr. William, Newport, Mynwy.
- Johnes, Mr. A. J., Barnwr Lllys y Mân-ddyledion, Garthmyl, Trefaldwyn.
- Jones, Mr., Nantatalwen, sir Aberteifi.
- Jones, Mr., Mile end, Llangollen.
- Jones, Mr., chwegydd, Glyn Ebbw, Mynwy.
- Jones, Mr., Cambrian House, Bala.
- Jones, Mr., Dyfelty, Bala.
- Jones, Mr., Llwyn yr odyr, Bala.
- Jones, Mr., Abernant, Cwmrhaidiol, Aberystwyth.
- Jones, Mr., Pont-y-styldol, Llanarmon-yn-Ial.
- Jones, Mrs., Ael-y-bryn, Dyffryn.
- Jones, Mrs., Plas Tregeiriog, Llanarmon.
- Jones, Mrs., Plas-yr-Acre, Bala.
- Jones, Mrs., Tŷ Oer, Clwt-y-bont.
- Jones, Mrs., Tal-y-gareg, Towyn.
- Jones, Mrs., Pont-rhyd-talog, Amlwch.
- Jones, Mrs., Siop, Half Way, Port Dinorwic.
- Jones, Mrs. Anne, Stafford House, Llanrws.
- Jones, Mr. Arthur Glynn, Mostyn.
- Jones, Paroh. Benjamin, Bagilt, sir Fflint.
- Jones, Mr. Benjamin, Bryn Conwy, Llanrws.
- Jones, Mr. B., lleiniwr, &c., Llandysul.
- Jones, Mr. Charles, botaswr, Llandderfel.
- Jones, Paroh. D., Pen-y-bont, Bryn croes, Pwllheli.
- Jones, Paroh. D., Troed y rhw, Merthyr Tydfil.
- Jones, Paroh. D. William, Pen-uwch, Cwmystwyth.
- Jones, Mr. D. H., 22, Queen street, Rhyl.
- Jones, Mr. D. P., lleiniwr, Newport, Penfro.
- Jones, Mr. D., Capel Seion, sir Aberteifi.
- Jones, Mr. D., Maes-y-tyddyn, Cloacog, Rhuthyn.
- Jones, Mr. Daniel, Llechwedd, Llaur-y-glyn, Trefaldwyn.
- Jones, Mr. Daniel, lleiniwr, Bettws-y-coed.
- Jones, Mr. Daniel, saer, Dderwen-deg, ger Llechryd.
- Jones, Mr. Daniel, Pen-chwaraau, Llandugwydd.
- Jones, Paroh. David (Devi Mawrth), (W.), Dinbych.
- Jones, Mr. David, Llangollen.
- Jones, Mr. David, Penbryn Pandy, Pentrefoelas.
- Jones, Mr. David, pregethwr Wesleyaidd, Pont-rhyd-y-groes, ger Aberystwyth.
- Jones, Mr. David, botaswr, Ffestiniog.
- Jones, Mr. David, Bryn-croie, Blaencennal.
- Jones, Mr. David, Ty'n y celyn, Bryneglws.
- Jones, Mr. David, Bryngwyn, Dol-gareg-ddu, Tal-y-sarnau.
- Jones, Mr. David, Cac Glas, Llanbedr, Rhuthyn.

- Jones, Mr David, alcanwr, Llangenech.
 Jones, Mr. David, Aberllefenni office, Machynlleth.
 Jones, Mr. David Wynn, Tal-y-weunydd, Llan-
 cidan.
 Jones, Mr. David, botaswr, Berwyn st. Llangollen.
 Jones, Mr. David, Rest, Cwmystwyth.
 Jones, Mr. David, Bodrual, Caernarfon.
 Jones, Mr. David, Bodellian, Llanberis.
 Jones, Mr. David, plastrwr, Record St., Rhuthyn.
 Jones, Mr. David, Reservoir Road, Birmingham.
 Jones, Mr. David, ieu., Caeau gwynion, Pencoader,
 Caerfyrddin.
 Jones, Mr. David, Cern-fawr, Ystradfelite.
 Jones, Mr. David, bugail, Cwm-mein, Ceryg-y-
 druiddion.
 Jones, Mr. David, Gellifor, ger Rhuthyn.
 Jones, Mr. David, dilledydd a lleiniwr, Spring
 Street, Dowlais.
 Jones, Mr. David, White Street, Dowlais.
 Jones, Mr. David, Goder, Caerfyrddin.
 Jones, Mr. David, Ddol fawr, Llanuwchllyn.
 Jones, Mr. David, Treial, Blaenpennal.
 Jones, Parch. E., Glyn Nannau, Llangwm.
 Jones, Parch. E. R., M.A., Oak Hill, America. +
 Jones, Parch. Ebenezer, Castellnedd.
 Jones, Mr. E., Ty'n-y-coed, Arthog, Dolgellau.
 Jones, Mr. E. P., chwegydd, Water Street, Rhyl.
 Jones, Mr. Ebenezer, Factri Isaf, Penmachno.
 Jones, Mr. Edward, lleiniwr, Dyserth, Rhyl.
 Jones, Mr. Edward, Water Street, Dinbych.
 Jones, Mr. Edward, Llys Caradog, Penmachno.
 Jones, Mr. Edward, Salford, Manchester.
 Jones, Mr. Edward, Slop Newydd, Bwlch-gwyn,
 Wyddgrug.
 Jones, Mr. Edward (*Asaph Colleen*), Ffestiniog.
 Jones, Mr. Edward, Tan-y-bwlch Mills, Maentwrog.
 Jones, Mr. Edward, Tros-y-wern, ger Wyddgrug.
 Jones, Mr. Elias, Bryn-mawr, Hanllan, Dinbych.
 Jones, Mr. Elias (*Iruedd min Elwy*), Llanfair-
 talhaiarn.
 Jones, Mr. Elias, Blaen hoffant Isaf, Penmorfa.
 Jones, Mr. Elias, 25 Aughton street, Liverpool.
 Jones, Mr. Ellis, Pen-lan, Tan-y-grisiau, Ffestiniog.
 Jones, Mr. Ellis, Bont, Arthog.
 Jones, Mr. Enoch, Rhyd-y-celrwr, Treuddyn, Wydd-
 grug.
 Jones, Parch. Evan, Croft Cottage, Chilwell, Not-
 tingham.
 Jones, Parch. Evan (M. C.), Bodfari, Dinbych.
 Jones, Mr. Evan, Felin Bronant, Blaenpennal.
 Jones, Mr. Evan, Fuches wen, Ffestiniog.
 Jones, Mr. Evan, Lodge, Arthog, Dolgellau.
 Jones, Mr. Evan, Bryn llech, Ffestiniog.
 Jones, Mr. Evan, Nazareth, Penrhyndeudraeth.
 Jones, Mr. Evan J., Rhos Goch, Llanbeblig, Caer-
 narfon.
 Jones, Mr. E. Thomas, Fron Newydd, Llansant-
 ffridd, ger Corwen.
 Jones, Parch. Francis, Waunfawr, Caernarfon.
 Jones a'i Gyt., Meistri, Hugh, argraphwyr, Wydd-
 grug.
 Jones, Mr. G., Hebron, Pen-y-graig, Pwllheli.
 Jones, Mr. G. S., Cae canol, Penrhyndeudraeth.
 Jones, Parch. George, Nequiss.
 Jones, Mr. Griffith, Gorphwysfa, Llanberis.
 Jones, Mr. Griffith, Glan Menal, Caernarfon.
 Jones, Mr. Griffith O., Blaen y waen, Ebenezer.
 Jones, Mr. Griffith, Cae Esbog, Llanberis.
 Jones, Mr. Griffith, Llwyn-y-gell, Ffestiniog.
 Jones, Mr. Griffith, Bron rhyf, Bala.
 Jones, Mr. Griffith, The Brook, Liverpool.
 Jones, Parch. Henry, Llanwddyn.
 Jones, Mr. Henry, Penderyn, Ystradfelite.
 Jones, Mr. Henry, llyfrwrthwr, Upper Bangor.
 Jones, Mr. Henry, New John Street, Birmingham.
 Jones, Mr. Henry, Ty Newydd, Clwt-y-bont.
 Jones, Mr. Henry, Castle Terrace, Dolyddelen.
 Jones, Mr. Howell, Gelligreen, Bala.
 Jones, Parch. Hugh, D.D., Coleg y Bedyddwyr,
 Llangollen.
 Jones, Parch. Hugh (*Huw Myfyr*), (M. C.), Llan-
 rhaiadr Mochant.
 Jones, Mr. H. Ll., Ysgol Frytanald, Corris, Ma-
 chynlleth.
 Jones, Mr. Hugh, marsiandwr, Four Crosses, Ffes-
 tiniog.
 Jones, Mr. Hugh, Bywydd Terrace, Tal-y-sarnau.
 Jones, Mr. Hugh, saer, Llannerfel.
 Jones, Mr. Hugh, Amlwch Port, Amlwch.
 Jones, Mr. Hugh, gŏf, Portdinarwig, Bangor.
 Jones, Mr. Hugh, Willam, Cwm-y-glô, Caernarfon.
 Jones, Mr. Isaac, Llwyn-telfi, Ystumtuen, Aberyst-
 wyth.
 Jones, Mr. J., Cwm-crognant, sir Aberteifi.
 Jones, Mr. J. S., 27 Fernhill street, Liverpool.
 Jones, Mr. J., botaswr, Caerwyn.
 Jones, Mr. J. D., marsiandwr, Pont-y-pridd.
 Jones, Mr. J. D., Ysgol Clwyd Bank, Rhuthyn.
 Jones, Mr. J. E., masnachydd, Llanestyn, Pwllheli.
 Jones, Mr. J. H., Stamp Office, Llanrwst.
 Jones, Mr. J. G., Factory, Pwllheli.
 Jones, Mr. J. T., Aled House, Rhyl.
 Jones, Mr. Jacob, glôwr, Pen-y-graig, Pont-y-pridd.
 Jones, Mr. James Hughes, High Street, Wyddgrug.
 Jones, Mr. James, Stryt Isaf, Brymbo.
 Jones, Parch. John, gweinidog yr Annibynwyr,
 Carmel, Brynmanan, Llanell.
 Jones, Parch. John, Pen-y-cae, Rhiwabon.
 Jones, Parch. John (B.), Llangerniew, Llanrwst.
 Jones, Parch. John, Bryn-teg, Bethesda.
 Jones, Parch. John, Pandy, Penmachno.
 Jones, Parch. John, (M.C.), Llanrhaidr yn Moch-
 nant.
 Jones, Parch. John Owen, Bron-y-graig, Llanberis.
 Jones, Mr. John, marsiandwr blawd, Traeth street,
 Pwllheli.
 Jones, Mr. John, saer maen, Ffai fach, Llandilo.
 Jones, Mr. John, Rode House, Llandudno.
 Jones, Mr. John, Ty newydd, ger Chwillog.
 Jones, Mr. John, Maes rhug, Blaenpennal, Tre-
 garon.
 Jones, Mr. John, Gweithfa Llechi, Aber, Bangor.
 Jones, Mr. John, Cefn coed, Arthog.
 Jones, Mr. John, Farn, Pont-y-blyddyn, Wyddgrug.
 Jones, Mr. John, masnachydd, Gwyddelwern, Cor-
 wen.
 Jones, Mr. John, Carrog Isaf, Glyndyfrdwy, ger
 Llangollen.
 Jones, Mr. John, Graig wen, Clawddnewydd, Cor-
 wen.
 Jones, Mr. John, Penfodlas, Llanrug.
 Jones, Mr. John Ellis (*Elidirfab*), Llanberis.
 Jones, Mr. John, gŏf, Bryn derwen, Dinorwig.
 Jones, Mr. John, Pont-y-pant Hotel, Dolyddelen.
 Jones, Mr. John, Greiglog, Llanarmon-yn-Ial.
 Jones, Mr. John, Cadwst, Llandrillo, Edeyrnion.
 Jones, Mr. John, botaswr, Bridge street, Cynwyd.
 Jones, Mr. John, Willow Street, Llanrwst.
 Jones, Mr. John, fferyllydd, &c., Castle Square,
 Caernarfon.
 Jones, Mr. John, Bryn-tirion, Cwm-y-glô.
 Jones, Mr. John, Prysgol, Llanfair-is-gaer.
 Jones, Mr. John, Garth, Rhiwabon.
 Jones, Mr. John, swyddfa yr Advertiser, Llangollen.
 Jones, Mr. John, Sissyllt, Llangetho.
 Jones, Mr. John, Pant glas, ger Wyddgrug.
 Jones, Mr. John, Sarnau, Bala.
 Jones, Mr. John, Bryntwrog, Maentwrog.
 Jones, Mr. John, botaswr, Clocaenog, Rhuthyn.
 Jones, Mr. John, Pwll naid, Llanellidan, Rhuthyn.
 Jones, Mr. John, Graig wen, Clocaenog, Rhuthyn.
 Jones, Mr. John, Kenden Shop, Hirwaen, Abergar.
 Jones, Mr. John, masnachydd gwin, Caernarfon.
 Jones, Mr. John, 75, Knighttrider street, Llundain.
 Jones, Mr. John, saer maen, Bala.
 Jones, Mr. John, Caerqenan, Aberllefenni.
 Jones, Mr. John, llyfrwrthwr, Cwmwrch, Aber-
 tawe.
 Jones, Mr. John, Llwyngwyn, Llanstephan.
 Jones, Mr. John, Ty Capel, Green, Dinbych.
 Jones, Mr. John, Ty'n llwyn, Cwmystwyth.
 Jones, Mr. John, Bethania, Cwmystwyth.
 Jones, Mr. John (*Ogwenydd*), Tregarth, Bangor.
 Jones, Mr. John Owen, dilledydd, Llanellidan.
 Jones, Mr. John Maethlon, Bran House, Tywyn,
 Meirionydd.
 Jones, Mr. John, Ty'n-merddyn, Bettws-y-coed.
 Jones, Mr. John, Cusulog, Corwen.
 Jones, Mr. John, Water street, Manchester.
 Jones, Mr. John, dilledydd, Manchester.
 Jones, Mr. John, Southport, Manchester.
 Jones, Mr. John, Pren gwyn, Dyserth, Rhyl.
 Jones, Mr. John, Llanestyn, Pwllheli.
 Jones, Mr. John, Tu-hwnt I'r-afon, Llanarmon.
 Jones, Mr. John, Ty'r Capel, Llangwm.
 Jones, Mr. John, Pen-y-cae Shop, Rhiwabon.
 Jones, Mr. John, cyfrwywr, Abergelle.
 Jones, Mr. John, Bwlch-y-hendre, Arthog.
 Jones, Mr. John, Tal-y-bont, Bala.
 Jones, Mr. John, Foundry, Caerwyn.
 Jones, Mr. John, haiarnydd, &c., Mona House,
 Llanellwy.
 Joseph, Mr. John, Bryn, Cwmfarn.
 Jones, Parch. John Gray, Llanfair Caereinion.
 Jones, Mr. J. Harrison, fferyllydd, Dinbych.
 Jones, Mr. John J. (*Ioan Penardd*), Bron Elen,
 Dolyddelen.
 Jones, Mr. John G., Ty'n twll, Waenfawr.

- Jones, Mr. John O., Llenyrc'h-y-moch, Ffestiniog.
 Jones, Mr. John Owen, Bryn-y-pistyll, Waenfawr.
 Jones, Mr. John, Bodlida, Conwy.
 Jones, Mr. John, Portdinorwig.
 Jones, Mr. Jonathan, Pen-cestyll, Tan-y-groes.
 Jones, Mr. K. Lloyd, Medical Hall, Connah's Quay.
 Jones, Mr. L. D., Llanfairfechan.
 Jones, Cadben Lewis, Cwmrhafan, Penmorfa.
 Jones, Mr. Lewis, Ty'n-y-ffrwd, Llandecwyn, Tal-y-sarnau.
 Jones, Mr. Lewis, Treherbert.
 Jones, Mr. Lewis, Pant-yr-hen-erw, Arthog.
 Jones, Mr. Llewelyn, Edge Hill, Liverpool.
 Jones, Mr. M., Bangor Enamelled Slate Works, Pimlico, Llundain.
 Jones, Mr. Morgan, Llanwrtyd.
 Jones, Mr. Morgan, Geutron, Ffestiniog.
 Jones, Mr. Morris, Llechwedd felyn, ger Bala.
 Jones, Mr. Moses, Salem, Betws Garmon, Waenfawr.
 Jones, Mr. Moses, Brynhyfryd, Llannefydd, ger Dinbych.
 Jones, Mr. O., Tŷ mawr, Caergybi.
 Jones, Mr. O., halaraydd, Caergybi.
 Jones, Parch. Owen, Rectory, Pentrafoelas.
 Jones, Parch. Owen, Bedford Street, Liverpool.
 Jones, Parch. Owen (M.C.), Bodowain, Llandudno.
 Jones, Parch. Owen Baldwin, Llangynog.
 Jones, Mr. Owen, Dolyddelen, Cwm, Penmachno.
 Jones, Mr. Owen, Wrysgan Fawr, Glan-y-pwll.
 Jones, Mr. Owen, Gaerwen, Môn.
 Jones, Mr. Owen, Cae'r foel, Dinorwig.
 Jones, Mr. Owen, Fron wen, Ffestiniog.
 Jones, Mr. Owen, Tan-y-fron, Dinorwig.
 Jones, Mr. Owen, Tan-y-grisiau Terrace, Tan-y-grisiau.
 Jones, Mr. Owen Lloyd, Tan-y-bryn, Dolyddelen.
 Jones, Mr. Owen, Gallt y foel, Ebenezer.
 Jones, Mr. Owen, marlandwr, Llangranog.
 Jones, Mr. Owen, Pant afon, Llanddanielon.
 Jones, Mr. Owen, Constantine street, Caernarfon.
 Jones, Mr. Owen Lloyd, Gwredog, Amlwch.
 Jones, Mr. Peter, Nannerch.
 Jones, Mr. Philip, Llanerwg, Mynyw.
 Jones, Mr. Pierce, Bryn-eithn, Ffestiniog.
 Jones, Mr. R., Garddow terrace, Portdinorwig.
 Jones, Mr. R. E., Tŷ newydd, Llangwm.
 Jones, Mr. R., Arthog Terrace, Arthog, Dolgellau.
 Jones, Mr. R., Ty'n llwyn, Llanantffraid, Corwen.
 Jones, Mr. R., Maes rhug, Blaenpennal, Tregaron.
 Jones, Mr. R. O., Hall Place, Pwllheli.
 Jones, Mr. R. P., Cambrian House, Niwbwrch, Mon.
 Jones, Parch. Rees, Bryn Menai, Portdinorwig.
 Jones, Mr. Rees, Cae glas, Llangethau.
 Jones, Mr. Rees, Glangwynant, Beddgelert.
 Jones, Mr. Rees, Tre'r waen, Llanddanielon.
 Jones, Mr. Rees, lleiniwr, Llanon House, Tregaron.
 Jones, Parch. Richard (M.C.), Llanymynech, Trefaldwyn.
 Jones, Mr. Richard, goruchwylwr Chwarel Pont-bren, Dolyddelen.
 Jones, Mr. Richard, Llaneurgain, Ffaint.
 Jones, Mr. Richard, llyfr-werthydd, Aberangell, Cemmaes, Trefaldwyn.
 Jones, Mr. Richard, Chatham Street, Liverpool.
 Jones, Mr. Richard, Brewery Row, Rhymini.
 Jones, Mr. Richard, Cwmwr, Hirnant, ger Llan-tyllin.
 Jones, Parch. R. Lloyd (W.), Pwllheli.
 Jones, Parch. Robert, Darowan.
 Jones, Parch. Robert W., Abergynllwyn.
 Jones, Mr. Robert, Llwyn-bresych, Clawddnewydd, Rhuthyn.
 Jones, Mr. Robert, Tan-y-pistyll, Bethania, Ffestiniog.
 Jones, Mr. Robert, 15, Upper High street, Hanley, swydd Stafford.
 Jones, Mr. Robert, Bwlch-gwyn, Gwreccsam.
 Jones, Mr. Robert, gôf, Greenfield, Trefynnnon.
 Jones, Mr. Robert, Beaumaris.
 Jones, Mr. Robert, dilledydd, Rhyl.
 Jones, Mr. Robert, Ty'n-y-brach.
 Jones, Mr. Robert, Bont, Arthog.
 Jones, Mr. Robert, Cae clud, Ffestiniog.
 Jones, Mr. Robert R., Glasfryn, Ffestiniog.
 Jones, Mr. Robert, dilledydd, Gwalchmai, Caergybi.
 Jones, Mr. Robert, Tan-y-grisiau, Ffestiniog.
 Jones, Mr. Robert, Bont halar, Llandinorwig.
 Jones, Mr. Robert O., View Terrace, Ebenezer.
 Jones, Mr. Robert O., Clogwyn gwyn, Dinorwig.
 Jones, Mr. Robert, botaswr, Pont Bleuddyn, Wyddgrug.
 Jones, Mr. Robert, Ffridd, Clynnog, Caernarfon.
 Jones, Mr. Robert Owen, Bryn-y-pistyll, Waenfawr.
 Jones, Mr. Rowland, Buarth glas, Dinas.
 Jones, Mr. Rowland, Rhiw (efrydydd yn Ngholeg y Bala).
 Jones, Mr. R., Plas-y-Acre, Bala.
 Jones, Mr. Samuel, Pen-y-cwm, Llangetho.
 Jones, Mr. Samuel, Gweithfa Llechl Glandinorwig, Clwt-y-bont.
 Jones, Mr. Solomon, Bryn Chwilog, Bethel, Portdinorwig.
 Jones, Mr. T. C. (*Caradog o Faldwyn*), Llangynog.
 Jones, Parch. T. H., Llansamet.
 Jones, Mr. Thomas, Ty'n-llidiart, Llandegla, Wyddgrug.
 Jones, Mr. Thomas Elias, Railway Terrace, Tal-y-sarn.
 Jones, Mr. Thomas, llyfrwerthwr, Cwmbwria, Abertawe.
 Jones, Mr. Thomas, cyffellthydd, Caernarfon.
 Jones, Mr. Thomas, 20, Lancaster street, Walton, Liverpool.
 Jones, Mr. Thomas, 2, Iforlats Row, Pontwally, Glynnedd.
 Jones, Mr. Thomas, Caethle, Towyn.
 Jones, Mr. Thomas, Hafod las, Llanrug.
 Jones, Mr. Thomas, Ty'n-y-fynnonydd, Llangynog.
 Jones, Mr. Thomas, lleiniwr, Castle st., Llangollen.
 Jones, Mr. Thomas, Bryn melyn, Llandderfel, Meirion.
 Jones, Mr. Thomas (*Canrhawd-fardd*), Coed poeth.
 Jones, Mr. Thomas, Rhyd Olwen, Llangwm.
 Jones, Mr. Thomas, Glandwyd, Rhewl, Rhuthyn.
 Jones, Mr. Thomas, Cleiric, Machynlleth.
 Jones, Mr. Thomas, cyfrwywr, 39, Sophia street, Liverpool.
 Jones, Mr. Thomas, Mill street, Rhuthyn.
 Jones, Mr. Thomas, Maes-y-droell, Llanarmon, Wyddgrug.
 Jones, Mr. Thomas, Pont-y-pool, Mynyw.
 Jones, Mr. Thomas, Dderi, Pontlotyn, Rhymini.
 Jones, Mr. Thomas, Penffrwd, Ponterwyd.
 Jones, Mr. Thomas, Bryn cnewyllyn, Cwm.
 Jones, Mr. Thomas, Pentre, Cwmtyrnach.
 Jones, Mr. Thomas, Bryn melyn, Waenfawr.
 Jones, Mr. Thomas, Ysgol y Bwrdd, Waenfawr.
 Jones, Mr. Thomas, ohwogydd, Fochriw, Caerdydd.
 Jones, Cadben Thomas, Bronheulog, Tydwelllog.
 Jones, Mr. Thomas, Mansfield Road, Birmingham.
 Jones, Mr. Watcyn, gwehydd, Glasryn, Ceryg-y-druiddon.
 Jones, Parch. William Niwbwrch, Môn.
 Jones, Parch. William, Llwynbedw, Llanberis.
 Jones, Mr. W. W., llyfrwerthwr, Llanlllyfni.
 Jones, Mr. W., Ffactri, Ty'n-y-bont, Bala.
 Jones, Mr. W. R., 1, Ogwen Terrace, Bethesda.
 Jones, Mr. W. S., Cae canol, Penrhyndeudraeth.
 Jones, Mr. William, Ty'nant, Cynllwyd, Llanuwchllyn.
 Jones, Mr. W. William, Gallt y foel, Ebenezer.
 Jones, Mr. William, saer coed, Llandderfel.
 Jones, Mr. William, Ty isa'r ocfu, Clocaenog, Rhuthyn.
 Jones, Mr. William, Tŷ gwyn, Llanddyfnan, Môn.
 Jones, Mr. William, dilledydd, 38, High street, Gwreccsam.
 Jones, Mr. William, Maes-y-groes, Maenan, Llan-rwst.
 Jones, Mr. William, Buarthau, Beddgelert, Caernarfon.
 Jones, Mr. William (*Ffestin'fab*), Bryn hyfryd, Ffestiniog.
 Jones, Mr. William, Gwyddgwyau, Tywyn, Meirionydd.
 Jones, Mr. William, Machine House, Cwmorthin, Ffestiniog.
 Jones, Mr. William, Fron hyfryd, Maentwrog.
 Jones, Mr. William, Brymbo.
 Jones, Mr. William, Cwmaman.
 Jones, Mr. William, Llanbrynmair.
 Jones, Mr. William, Hay, Manchester.
 Jones, Mr. William, cyfrwywr, Llanfelin.
 Jones, Mr. William, Penfodas, Llanrug.
 Jones, Mr. William, 4 Gladstone road, Liverpool.
 Jones, Mr. William, Foulkes, Bryn Rug, Corwen.
 Jones, Mr. William, Salford, Manchester.
 Jones, Mr. William, Ysgol y Bwrdd, Tŷ Ddewi.
 Jones, Mr. William, Ashled, Birmingham.
 Jones, Mr. William, Merddyn, Gwyrtherin.
 Jones, Mr. William, Careg lydan, Dinorwig.
 Jones, Mr. William, Pen-y-parc, Llanellidan, ger Rhuthyn.
 Jones, Mr. William, Ffordd halar, Cynwyd.
 Jones, Mr. William O., Machine, Aberllefenni.
 Jones, Mr. William, Llanhemrhyd, Llangengan.

Jones, Mr. Ishmael, Pentre isaf, Groes, Dinbych.
 Jones, Mr. Owen, chwegydd, Glyn Ebbwy.
 Jones, Mr. Thomas, 22, Smithdown road, Liverpool.
 Jones, Mr. William, Sloane street, Manchester.
 Jones, Mr. William M., llythyrdy, Machynlleth.
 Jones, Mr. William, Tyddyn deicws, Gwytherin.
 Jones, Mr. W., chwegydd, &c., Porth, Pont-y-pridd.
 Jones, Mr. William, Coed Helen House, Clwt-y-bont.
 Jones, Mr. William, lleiniwr, Cross Inn, Llanelli.
 Jones, Mr. Zachariah, Pant-y-marob, Llanuwchllyn, Corwen.
 Joseph, Paroh. D., Alma Terrace, Maesteg.
 Joseph, Mr. Joseph Ephraim, Lord st., Ffestiniog.
 Julian, Mr. W., chwegydd, Aberystwyth.

Kyffin, Mr. Robert, Manchester.

Lewis, Mr. Ben., Rock, Blackwood, Mynwy.
 Lewis, Paroh. D., Dock Chapel, Llanelli.
 Lewis, Mr. Daniel, Ifermwr, Blaencral, Treacastell.
 Lewis, Mr. Edward, Berlen Helyg, Llanarmon.
 Lewis, Mr. Enoch, Mostyn Quay, Trefllynnon.
 Lewis, Mr. Evan, Tredegar.
 Lewis, Mr. Hugh, cyfrwywr, Rhiwabon.
 Lewis, Mr. Hugh, goruchwyliwr, Llanberis.
 Lewis, Mr. Owen, asiedydd, Newborough, Bangor.
 Lewis, Mr. J., Garneddwen, Aberllyfenni.
 Lewis, Mr. John, Pont rhyd-y-fen, Cwmafan.
 Lewis, Mr. John, Upper High Street, Rhymini.
 Lewis, Mr. Lewis, Quellyn, Caernarfon.
 Lewis, Mr. L., Thomas street, Caerdybi.
 Lewis, Mr. Richard, cariwr, Dyserth, Rhyl.
 Lewis, Mr. Richard Humphreys, Glan'rafon, Aberllyfenni.
 Lewis, Mr. T., Siop-y-Ton, Ton-yr-efail, Pont-y-pridd.
 Lewis, Paroh. Thomas, Bethania, Cwmystwyth.
 Lewis, Mr. Thos., llyfrwerthwr, Llanwrtyd.
 Lewis, Mr. Thomas, Twthill, Caernarfon.
 Lewis, Paroh. William, Capel Neuadd, Ceinewydd, Aberteifi.
 Lumley, Mr. Richard, Corris.

Llawden, Mr. T. W., 47 Rockley street, Liverpool.
 Llewelyn, Mr. Ben., Melin-crythan, Castellnedd.
 Llewelyn, Mr. John, Cilceini, Aberteifi.
 Llewelyn, Mr. Morgan, Penfathor, Ystradfellte.
 Llewelyn, Paroh. Llewelyn, Briton Ferry.
 Llewelyn, Paroh. Stephen, Glyn Nedd.
 Llewellyn, Mr. Thomas, Chapel street, Pont-y-pridd.
 Lloyd, Mrs. Paris House, Llanrwst.
 Lloyd, Mr. D., Garnfach, Nant-y-glo, Trefaldwyn.
 Lloyd, Mr. Daniel, Liverpool.
 Lloyd, Mr. David, llyfrwerthwr, Porthmadog.
 Lloyd, Mr. Edward, Glasfryn, Tal-y-sarnau, Caernarfon.
 Lloyd, Mr. Evan, lleiniwr, Aberaman.
 Lloyd, Mr. Evan G., Glasfryn, Ffestiniog.
 Lloyd, Paroh. Howel, Bwlch-y-llan, Tal-y-sarn, sir Aberteifi.
 Lloyd, Mr. Hugh, barfwr, Bala.
 Lloyd, Mr. Humphrey, Mosley street, Manchester.
 Lloyd, Mr. J., gôf, Llansantffraid, Corwen.
 Lloyd, Mr. James, Glyn-dwr, Llanbryn-mair.
 Lloyd, Mr. John, asiedydd, Rock Ferry, Birkenhead.
 Lloyd, Mr. John, Tai teg, Derwen, Corwen.
 Lloyd, Mr. John, Mydrim, Caerfyrddin.
 Lloyd, Mr. John, Bryn-glas, Llanrug.
 Lloyd, Mr. John, Dolwen, Ffestiniog.
 Lloyd, Mr. Morris, Rhos, Llandegla, Wyddgrug.
 Lloyd, Mr. Owen, St. David's Terrace, Harlech.
 Lloyd, Mr. Richard, gwneuthurwr gwlanec, Machynlleth.
 Lloyd, Mr. Richard, Bryn moel, Dolyddelen.
 Lloyd, Mr. Richard, Dolwen, Abergole.
 Lloyd, Mr. Robert, 113, Bradford st., Manchester.
 Lloyd, Mr. Roderick, lleiniwr, Corner Shop, Tregaron.
 Lloyd, Mr. T., 52, Everton Road, Liverpool.
 Lloyd, Mr. T., Llangeltho.
 Lloyd, Mr. Thomas, Hafod wen, Llanarmon.
 Lloyd, Mr. Wm. Valentine, Cefn mawr, Rhiwabon.
 Lloyd, Mr. William, peiriannydd, Aberteifi.
 Lloyd, Mr. William, Pant-y-mel, Bettws G. Goch.
 Lloyd, Mr. W., Shakespear street, Manchester.
 Llyfngell Capel Moriah, Caernarfon.
 Llyfngell Llannofydd.

Maddock, Mr. Rees, Birch grove, Llansamlet.
 Mason, Mr. Thomas, 6, Rheidol Terrace, Aberystwyth.
 Mason, Mr. Thomas, Llywernog, Ponterwyd, ger Aberystwyth.
 Mathews, Mr. E., Rock, Blackwood, Mynwy.
 Mathews, Mr. John, Manchester.

Mathews, Mr. John, Dane Hotel, Cwmparc, Pont-y-pridd.

Mathews, Mr. Peter, Manchester.
 Mathews, Mr. John, Aberystwyth.
 Meredith, Mr. John M., masnachydd glô, Machynlleth.
 Meredith, Mr. Richard, New Cottage, Llanidloes.
 Meyler, Paroh. E., Woodstock, Hwlfordd.
 Michael, Paroh. John, Bangor.
 Miles, Paroh. David, Llanelli, Brycheiniog.
 Mills, Mr. J. H., llyfrwerthwr, Llanidloes.
 Mills, Mr. Richard, The Green, Llanidloes.
 Minshull, Mr. Isaac, Manchester.
 Morgans, Mrs. Pont-y-pool, Mynwy.
 Morgans, Mr. Daniel, Cwmatawe Isaf, Ystalyfera.
 Morgan, Paroh. D., Capel Seion, sir Aberteifi.
 Morgan, Mr. Daniel, Cae du, Gorwydd, Llangan-marob.
 Morgans, Paroh. David, Ysbytty, Cwmystwyth.
 Morgan, Mr. David, adellaydd, 35, Brunswick Street, Abertawe.
 Morgan, Mr. David, Llwynderw, Llangeltho.
 Morgan, Mr. E., lleiniwr, Aberystwyth.
 Morgan, Mr. J. William, Teimant, Brymbo.
 Morgan, Mr. John, asiedydd, Cenarth, Caerfyrddin.
 Morgans, Mr. John, Ty'n rhyd, Cwmystwyth.
 Morgan, Mr. John, Meilin Dynant, Ystradgynlais, Abertawe.
 Morgans, Mr. John, Nant-owta, Ponterwyd.
 Morgan, Mr. Joseph, Llanelli, Brycheiniog.
 Morgan, Mr. Morgan, Manchester.
 Morgans, Mr. Morgan, Hopkin's Town, Pont-y-pridd.
 Morgans, Mr. Morgan, Ty gwyn, Cwmillyn-fell.
 Morgan, Mr. Owen, lleiniwr, Pordinorwig.
 Morgans, Mr. Richard, Pant mawr, Llangurig.
 Morgan, Mr. Saunders, dilledydd a lleiniwr, Cil-y-cwm, Llanyddyfri.
 Morgans, Mr. Samuel, Hen Neuadd, Ystradgynlais.
 Morgan, Mr. Thomas, Cwmiar, Llanybyther, Caerfyrddin.
 Morgan, Mr. William, Cwm, Rhuddlan.
 Morris, Mr., Meillionen, Llanilar, sir Aberteifi.
 Morris, Mr. Charles, Mount Place, Trefeglwys, Mynwy.
 Morris, Mr. D., Dol-y-pandy, Penllwyn, Aberteifi.
 Morris, Mr. E., Ysgol y Bwrdd, Pen-y-gelli, ger Gwrecsam.
 Morris, Mr. Ebenezer, Ysgol Frytanaidd, Pont Menai.
 Morris, Mr. Edward, Hough Green, Caerlleon.
 Morris, Mr. Evan, ceidwad holwriaeth, Glynderwen, Aberteifi.
 Morris, Mr. Hugh, Gwelthfa Llechl, Aber.
 Morris, Mr. John, High store, Ffestiniog.
 Morris, Mr. John, Berth ddu, Corwen.
 Morris, Mr. Lewis, Llanddelyn, Llangoed, Môn.
 Morris, Mr. N. H., Post Office, Yceidiog.
 Morris, Mr. Owen, Bangor.
 Morris, Mr. Richard, Tal-y-brach, Ffestiniog.
 Morris, Mr. Richard, Llanarmon, Llangollen.
 Morris, Paroh. W., Cwmaman.
 Morris, Mr. William, Rhosydd, Ffestiniog.
 Morris, Mr. William, Beudy gwyn, Capel Garmon, Llanrwst.
 Morris, Mr. William, goruchwyliwr, Rhosydd, Tal-y-grisiau.

Nicholas, Mr. Daniel, Treherbert.
 Nott, Mr. W. A., llyfrwerthwr, Vale st., Dinbych.

Oliver, Paroh. A., Llanddewi-brefi, Aberteifi.
 Oliver, Mr. Abraham, Briwnant Cottage, Cwmystwyth.
 Oliver, Mr. David (Dewi Berus), Ysbytty Ystwyth.
 Owen, Mr., Glyn, Tal-y-sarnau.
 Owen, Mr. Arthur, Pentre Pant, Llanarmon.
 Owen, Mr. B. J., Municipal Office, Dale street, Liverpool.
 Owen, Paroh. D., flocr, Bryn croes, Sarn, Pwllheli.
 Owen, Mr. D. W., Glandsyrdd, Ffestiniog.
 Owen, Mr. David, Didsbury, Manchester.
 Owen, Mr. David, Coleg y Methodistiaid, Bala.
 Owen, Mr. David, chwegydd, &c., Short Bridge Street, Llanidloes.
 Owen, Mr. D., Gwalth Arlan Glandwfr, Abertawe.
 Owen, Mr. Edward M., marsiaidwr, Dol-gareg-ddu, Ffestiniog.
 Owen, Mr. Edward, Hendre, Llanfair Dyffryn Clwyd, Rhuthyn.
 Owen, Mr. Evan, Bryn mawr, Llaw-y-glyn.
 Owen, Mr. Evan, Pwll budr, Waanfawr.
 Owen, Mr. Griffith G., Carmel.
 Owen, Mr. Griffith, Greenwich House, Llanrwst.
 Owen, Mr. Hugh, goldebydd, Abermaw.

Owen, Mr. Humphrey R., Glynrhonwy.
 Owens, Mr. Hugh, Hafod uchaf, Llanberis.
 Owens, Mr. J., Derw-goed, Dolgellau.
 Owen, Parch. John, Tal hirion, Blaenpennal.
 Owen, Mr. John, Tlotty, Valley, Caergybi.
 Owen, Mr. John, haiarnydd, New street, Pwllheli.
 Owen, Mr. John, Market Place, Glan-y-pwll.
 Owen, Mr. John, Tal-y-weunydd (gynt o'r Dinas), Rhiw, Ffestiniog.
 Owen, Mr. John, Ty-nant-llwyn, Llangwm.
 Owen, Mr. John, botaswr, Bryneglwyys, Ial.
 Owens, Mr. John C., Bryn Llewelyn, Penmachno.
 Owen, Mr. Levi, saer coed, Llanarmon.
 Owen, Mr. Lewis, Clipiau, Aberangell.
 Owen, Mr. Lewis, Waen, Aberllefenni.
 Owens, Mrs. Margaret, Ty'n y celyn, Llanelltyd.
 Owens, Parch. O. J., Coleg y Methodistiaid, Bala.
 Owens, Mr. Owen, Cae Iago, Maentwrog.
 Owen, Mr. Rees, Bron-melrion, Corris.
 Owen, Mr. Richard, Neudd ddu, Ffestiniog.
 Owen, Mr. Richard, Bron-y-gog, Corris.
 Owen, Mr. Robert, llyfrwerthwr, Pwllheli.
 Owen, Parch. Robert, Pennal, Machynlleth.
 Owen, Mr. Robert, Corris.
 Owen, Mr. Robert, Dinas, Ffestiniog.
 Owen, Mr. Robert, Fron haul, Llanfair-talhaiarn.
 Owen, Mr. Samuel, Park street, Rhuthyn.
 Owen, Mr. T., Edmond street, Caergybi.
 Owen, Mr. Thomas, Pen mynydd, Valley, Caergybi.
 Owen, Mr. Thomas, Gribin, Llawr-y-glyn.
 Owen, Mr. Thomas (*Arianab*), Cwm, Penmachno.
 Owens, Mr. Thomas, Prystyrus, Llanddeiniolen.
 Owen, Mrs. W., Bryn Conwy, Llanrwst.
 Owen, Mr. W. T., Plas isaf, Llandderfel, Meirion.
 Owen, Mr. William T., Plas isaf, Llandderfel.
 Owen, Mr. William, Parade, Birmingham.
 Owens, Mr. William, amaethwr, Tywyn, Tydwelliog, Pwllheli.

Parry, Mrs., llyfrwerthydd, 33, Heywood Street, Everton, Liverpool.
 Parry, Mr. G., Ty'n Ilan, Llansantffraid, Corwen.
 Parry, Mr. Hugh H., Fronheulog, Dinorwig.
 Parry, Mr. James, Oak Villa, Coed Ial, Wyddrug.
 Parry, Mr. John M., Bryn hyfyd, Borth.
 Parry, Mr. John, Graig y Bella, Dinorwig, Caernarfon.
 Parry, Mr. John, dilledydd, Manchester.
 Parry, Mr. John, Plas, Llanarmon.
 Parry, Mr. John, Bron Wyddfa, Llanberis.
 Parry, Mr. John, asedydd, Beacon's Hill, Dinbych.
 Parry, Mr. John, chwegydd, &c., Bala.
 Parry, Mrs. Margaret, Dysarth.
 Parry, Mr. Peter, llyfrwerthwr, 267, Crown Street, Liverpool.
 Parry, Mr. Richard, masnachydd, Llanrug.
 Parry, Mr. Robert, Ceunant, Llanrug.
 Parry, Mr. Robert, Lliwynnau, Llanystumdwy.
 Parry, Mr. Robert, Tyddyn draw, Llanellidan.
 Parry, Mr. Robert, Ceryg Engan, Môn.
 Parry, Mr. Thomas, Cheestham Hill Road, Manchester.
 Parry, Mr. Thomas, Woodlands, Colwyn Bay.
 Parry, Mr. Thomas, Ceunant, Llanrug.
 Parry, Mr. W., Ffyordd haiarn, Valley, Caergybi.
 Parry, Mr. William, Dinorwig Mill, ger Cwm-y-glo, Caernarfon.
 Parry, Mr. W., goruchwyliwr, Chwarel Dinorwig.
 Parry, Mr. William, Fron yw, Llandyrnog.
 Parry, Mr. William, Bron Wyddfa, Llanberis.
 Parry, Parch. G. T., Bodawen, Llanberis.
 Peate, Mr. D., Glanllyn, Llanbrynmair.
 Peate, Mr. E., Gomer, America.
 Peate, Mr. Edward, Brachodnant, Llanbrynmair.
 Penny, Mr. John, Maen-offeren, Ffestiniog.
 Peters, Parch. Evan (M.C.), Bala.
 Pictor, Mr. Stephen, Coedcenas uchaf, Eglwyswen.
 Pierce, Mr. David Jones, Cae Einion Alyn, Maentwrog.
 Pierce, Mr. Ellis (*Ellis o'r Nant*), llyfrwerthwr, Dolyddalen—50 copi.
 Pierce, Mr. J. L., Valley, Caergybi.
 Pierce, Mr. John J., Lliwyn-y-gell, Rhiwbryddir, Ffestiniog.
 Pierce, Mr. Robert, Creolais, Valley, Caergybi.
 Powell, Mr. Cadogan, Ty'n llwyni, Gorwydd, Llan-gammarob.
 Powell, Parch. Ebenezer, Caerleon.
 Powell, Mr. William, Pant llwyd, Ffestiniog.
 Price, Mr. Benjamin, Pen-y-cae, Ystradgynlais.
 Price, Mr. David, Garth, Rhiwabon.
 Price, Mr. David, White Inn, Llandulas, Gorwydd.
 Price, Mr. Howell, Rhydyn Villa, Defynog.

Price, Mr. J., Coleg Normalaidd, Bangor.
 Price, Mr. J. M. (*Ioan Machno*), 34, Foregate street, Caerleon.
 Price, Mr. John, Ysgol Frytanaidd, Llanddewi.
 Price, Parch. Thomas, Brechfa, Caerfyrddin.
 Price, Mr. Thomas, Cefn ucheldre, Ystradfellte.
 Price, Mr. Thomas, masnachydd, Bontgroy, Blaenpennal, Tregaron.
 Price, Mr. W., Fron, Bala.
 Pritchard, Mr., Goruchwyliwr Chwarel Rhiwbach, Ffestiniog.
 Pritchard, Mr., paentiwr, Dol-gareg-ddu, Ffestiniog.
 Pritchard, Mr. Evan, Penlleiniuan, Pwllheli.
 Pritchard, Mr. Hugh, chwegydd, Tan-y-coed, Tal-y-sarn, Caernarfon.
 Pritchard, Mr. Hugh W., masnachydd, Llanfair.
 Pritchard, Mr. Hugh H., Tal Braich, Llanwnda, Caernarfon.
 Pritchard, Parch. John, D.D., Llangollen.
 Pritchard, Mr. John, dilledydd alleiniwr, Llanberis.
 Pritchard, Mr. John, Rhywal, Porthdinorwig.
 Pritchard, Mr. John, Bryn hyfyd, Borth.
 Pritchard, Mr. John, Bryn trion, Arthog, Dolgellau.
 Pritchard, Mr. Pierce, Tan y bwch, Dolyddalen.
 Pritchard, Mr. R. G., Felin, Portmadog.
 Pritchard, Mr. Robert, chwegydd, Rhuthyn.
 Pritchard, Mr. W. D., Bryn terrace, Gwalth Llechl Glandinorwig, Clwt-y-bont.
 Pritchard, Mr. William, Cernioge bach, Pentrefoelas.
 Pritchard, Mr. William, Pen-y-bont, Llanrwst.
 Pritchard, Mr. William, Cleifog, Valley, Caergybi.
 Prosser, Mr. William, Pont-y-pool.
 Protheroe, Mr. John, Melin Lifo, Aberhonddu.
 Pryse, Mr. Robert John (*Gwetrydd ap Rhye*), Bangor.
 Prytherch, Mr. S., fferylludd, Bodedeyrn, Môn.
 Pugh, Mr. Dolgamedd, Brithdir, Dolgellau.
 Pugh, Mr. Evan, saer ceryg, Llandderfel.
 Pugh, Parch. Hugh, Abertrinant, Tywyn, Meirionydd.
 Pugh, Mr. H., Llys Meirion, Caernarfon.
 Pugh, Mr. Hugh, Rhyd-y-aeirw, Gyffyllog.
 Pugh, Mr. Hugh, Ty'n y clawdd, Dolgellau.
 Pugh, Mr. John, Bryn trion, Penrhynenduræth.
 Pugh, Mr. John, Glan-y-pwll, Rhiw, Ffestiniog.
 Pugh, Mr. Rees, Bont, Arthog, Dolgellau.
 Pughe, Parch. William, Llandrillo.

Phillips, Mr. John, Cefn bychan, Pentyrch, Caerdydd.
 Phillips, Mr. Thomas T., Tangaer, Llanddeiniolen.
 Phillips, Mr. William, Ffynnon halen, Llanfyrnach.

Rees, Mr., lleiniwr, Meirion House, Dolgellau.
 Rees, Mr. D. R., Talbot, Aberaeron, Caerfyrddin.
 Rees, Mr. Daniel, Felin-y-cwm, Rhydlewis.
 Rees, Mr. Griffith, Birkenhead.
 Rees, Mr. Griffith, Melin y Maerdy, Corwen.
 Rees, Parch. J. (A.), Cwmllynfell, Cwmtrwrch.
 Rees, Mr. Joseph, dilledydd, Rhiw fawr.
 Rees, Mr. Richard, Plas newydd, Llawr-y-glyn, Trefaldwyn.
 Rees, Mr. Richard (*Maldwyn*), Machynlleth.
 Rees, Mr. Richard, lleiniwr, Machynlleth.
 Rees, Parch. Thomas, 17, Church street, Merthyr.
 Rees, Miss S. J. (*Cranogwen*), Llangrannog.
 Rees, Mr. William, ygrifenydd, Efel isaf, Dolgellau.
 Rhydderch, Parch. John, Oak Hill, America.
 Rhyddero, Mr. J. E., Manchester.
 Richard, Mr. David, ygrifenydd, Llandderfel.
 Richards, Mr., Nant-y-bwla, sir Aberteifi.
 Richards, Mr. David, Bryn melin, Llandderfel.
 Richards, Mr. David, crydd, Cross Inn, ger Llanelli.
 Rees, Mr. David, Eurusen Hall, Llanbedr Pont Stephan.
 Richards, Mr. Evan, lleiniwr, &c., Ffestiniog.
 Richards, Mr. James, Waen House, Trefforest.
 Richards, Mr. J., dilledydd a lleiniwr, Aberystwyth.
 Richards, Mr. John, Maentwrog.
 Richards, Mr. John, Cae llwyd, Penmachno.
 Richards, Mr. John, 4, Beech Road, Higher Tranmere, Liverpool.
 Richards, Mr. John, 4, Llewelyn street, Penmachno.
 Richards, Mr. John, Trawsfynydd.
 Richards, Mr. Owen Wynn, Cae llwyd, Penmachno.
 Richards, Mr. Robert, Pen lan, Maentwrog.
 Richards, Mr. Stephen, Craig-y-fuwch, ger Castell Newydd Emlyn.
 Richards, Mr. William, chwegydd, Little Darkgate Street, Aberystwyth.
 Roberts, Mr., Alun Terrace, Everton, Liverpool.
 Roberts, Mr., ysgolfeistr, Pennal, Machynlleth.

- Roberts, Mr. Glan Aber, Llanuwchllyn.
 Roberts, Mr., Mitylene street, Everton, Liverpool.
 Roberts, Mrs., Cyrch Ynan, Llanarmon.
 Roberts, Parch. Cadwaladr, (M. C.), Rhydlydan, Pentrefoelias.
 Roberts, Mr. Daniel, Bacheirig, Rhuthyn.
 Roberts, Parch. David, Rhiw, Ffestiniog.
 Roberts, Parch. David, Nant, ger Pwllhell.
 Roberts, Mr. David, Pen-y-felin, Llangynog.
 Roberts, Mr. David, Coed-y-ddol, Llanberis.
 Roberts, Mr. David, llyfrwerthwr, Cross street, Croesoswallt.
 Roberts, Mr. David, Nantle Mill, Caernarfon.
 Roberts, Mr. Dd. Chapel House, Garth, Rhiwabon.
 Roberts, Mr. David, Pellig Mills, Caernarfon.
 Roberts, Mr. E., botaswr, Abergale.
 Roberts, Mr. E. M., Methodist square, Edeyrn.
 Roberts, Mr. E. O., Albion street, Everton, Liverpool.
 Roberts, Parch. Edward, Ceunant, Llanrug.
 Roberts, Parch. Edward, Llanfairfechan.
 Roberts, Mr. Edward, North Parade, Llanfairfechan, Bangor.
 Roberts, Mr. Edward, Clegir mawr, Bettws Gwerfil Goch.
 Roberts, Mr. Edward, Rhuol, Llandrillo, Corwen.
 Roberts, Mr. Edward, Bryn hyfryd, Dolyddelen.
 Roberts, Parch. Ellis (W.), Clocaenog, Rhuthyn.
 Roberts, Mr. Ellis, Abermaw.
 Roberts, Mr. Ellis, dilledydd, &c., Pentrefoelias.
 Roberts, Mr. Ellis, Bryn Saeson, Penrhyndeudraeth.
 Roberts, Mr. Ellis, llyfrwerthwyd, The Workman's Bookshop, Fourcrosses, Ffestiniog.—50 copl.
 Roberts, Mr. Evan, Yr Ochr, Llangynog.
 Roberts, Mr. Evan, Tai'r felin, Bala.
 Roberts, Mr. Evan John, Tan ralla, Cwm-y-glo.
 Roberts, Mr. Ezra, Contractor's Office, Dinbych-y-psgod.
 Roberts, Mr. Ezra, Vale View, Rhuthyn.
 Roberts, Parch. G. Celdiog, Masentwrog.
 Roberts, Mr. Gomer, Tyddyn uchaf, Glan-yr-afon, Llaur-y-Bettws, Corwen.
 Roberts, Mr. Griffith, Tyddyn felin, Llanddeiniolen.
 Roberts, Mr. Griffith J., Bryn y fynnon, Cwm-y-glo.
 Roberts, Mr. Griffith, Braich melyn, Bethesda.
 Roberts, Mr. Griffith (*Gwthyrn*), Bala.
 Roberts, Mr. Henry, Rhyd-y-felin, Llangynog.
 Roberts, Mr. Henry, masnachydd, Trefriw, Conwy.
 Roberts, Mr. H. Ll., Pen-y-bryn, Llanystumdwy.
 Roberts, Mr. Hugh, Fron-hyfyd, Bethesda.
 Roberts, Parch. Hugh, 11, Venmore street, Everton, Liverpool.
 Roberts, Mr. Hugh, Bron-y-berlan, Trefnant, Dinbych.
 Roberts, Mr. Hugh, Brynpenllyn, Llandrillo, Corwen.
 Roberts, Mr. Hugh, Blaen-y-cae, ger Ebenezer.
 Roberts, Mr. Hugh, Bryn Robyn, Groes, ger Dinbych.
 Roberts, Mr. Hugh, Cefn bychan, Ffestiniog.
 Roberts, Mr. Hugh H., Gerlan, Rheostyfan.
 Roberts, Parch. John (A.), Bryn Seion, Brymbo.
 Roberts, Parch. J. P., Everton terrace, Liverpool.
 Roberts, Mr. J., Hafod-y-wern, Penrhyndeudraeth.
 Roberts, Mr. J., masnachydd, Llanfihangel Glyn Myfyr, Corwen.
 Roberts, Mr. John, Maes meini, Bala.
 Roberts, Mr. John, Berwyn Mill, Glyn Ceiriog.
 Roberts, Mr. John, Pen-cae row, Cwmafon.
 Roberts, Mr. John, New street, Caernarfon.
 Roberts, Mr. John, argraffydd, Salford, Manchester.
 Roberts, Mr. John, Mynachdy, Tydweillog, Pwllhell.
 Roberts, Mr. John, Blaen cae, Portdinarwig.
 Roberts, Mr. John, saer, Portdinarwig, Caernarfon.
 Roberts, Mr. John, Hafoty'r Gelynen, Dinmael, ger Corwen.
 Roberts, Mr. John, Foxhall, Dinbych.
 Roberts, Mr. John, Tŷ llwyd, Bala.
 Roberts, Mr. John, Clasmor, Nantglyn.
 Roberts, Mr. John, Plas-y-ddol, Corwen.
 Roberts, Mr. John, Hafod-y-fraich, Ffestiniog.
 Roberts, Mr. John, Pen-y-coed, Ucheldre, Corwen.
 Roberts, Mr. John, Pen y Sconch, Portdinarwig.
 Roberts, Mr. John, Talyfan fawr, Pontardulais.
 Roberts, Mr. John, Bronleinion, Llanstffraid, Corwen.
 Roberts, Mr. John, Fron llan, Llangwm.
 Roberts, Mr. John, Clust-y-blaidd, Ceryg-y-druidion.
 Roberts, Mr. John, Upper Bangor.
 Roberts, Mr. John, Blaen Yale Mills, Brynegrwys.
 Roberts, Mr. John, Nerguis.
 Roberts, Parch. Jonah, Summerfield, Neath.
 Roberts, Mr. Jonathan, Brymbo.
 Roberts, Mr. M., lledrwr, Caergybi.
- Roberts, Mr. Michael, 35, Lower Seymour street, Portman square, Llundain.
 Roberts, Mr. Michael, Aberllefenni, Machynlleth.
 Roberts, Mr. Morgan, Pen-y-cae, Glyn Ebbwy, Mynyw.
 Roberts, Mr. Morris, Plas Bennett, ger Dinbych.
 Roberts, Mr. Morris, Pen-y-cae, Brymbo.
 Roberts, Mr. Morris, Tŷ mawr, Llanddeiniolen.
 Roberts, Mr. Owen, Bryn hendre, Caernarfon.
 Roberts, Mr. Owen O., Bwlch, Cwm-y-glo.
 Rogers, Mr. Owen, Tal-y-sarn.
 Roberts, Mr. O., Gweithfa Llechi Llangynog, Croesoswallt.
 Roberts, Mr. Owen, Glasfryn, Ffestiniog.
 Roberts, Mr. Owen, Rose Hill, Birmingham.
 Roberts, Mr. Owen, Tŷ Caryg, Ucheldre, Corwen.
 Roberts, Parch. Robert, Dolgellau.
 Roberts, Parch. R., Parc, Bala.
 Roberts, Mr. R. Llechwedd Hen, Bala.
 Roberts, Mr. R., Cae'r-bendy, ger Dolgellau.
 Roberts, Mr. R. Pearson, Corwen.
 Roberts, Mr. R. O., Old Hall Street, Liverpool.
 Roberts, Mr. Rt., Bryn-y-groes, Garth, Rhiwabon.
 Roberts, Mr. Rees, Holland, Ffestiniog.
 Roberts, Mr. Rhys, llyfrwerthwr, Morriston, Aber-tawe.
 Roberts, Mr. Rhys, Nant uchaf, Llanberis.
 Roberts, Mr. Richard, Wern isaf, Nantglyn.
 Roberts, Mr. Richard, Cors-ddol-gan, Dyffryn Ardudwy.
 Roberts, Mr. Richard, llafurwr, Llanfihangel Glyn Myfyr.
 Roberts, Mr. Richard, Blue Cottage, Aberllefenni.
 Roberts, Mr. Richard, Llanelwy.
 Roberts, Mr. Richard, Eastlake Street, Everton, Liverpool.
 Roberts, Mr. Richard, Rhiw bach Terrace, Penmachno.
 Roberts, Mr. Richard, Manchester.
 Roberts, Mr. Richard G. (*Elenfab*), Dolyddelen.
 Roberts, Mr. Rt., Bryn-y-groes, Garth, Rhiwabon.
 Roberts, Mr. Robert, amathwr, Tŷ fair, Sarn Pwllhell.
 Roberts, Mr. Robert, Hengar uchaf, Corwen.
 Roberts, Mr. Robert, chwegydd, Manchester.
 Roberts, Mr. Robert, Pool street, Caernarfon.
 Roberts, Mr. Robert, Bwlch y maen, Penmachno.
 Roberts, Mr. Robert, Felin isaf, Llanrwst.
 Roberts, Mr. Robert, Rhengar Isaf, Glan'rafon, Llaur-y-Bettws, Corwen.
 Roberts, Mr. Robert, Wrysgau Fawr, Tan-y-grisiau.
 Roberts, Mr. Robert, chwegydd, Llanrwst.
 Roberts, Mr. Robert, masnachydd glo, Pont Rhytallt, Llanrug.
 Roberts, Mr. Robert, Coed-y-glyn, Glyn Ceiriog.
 Roberts, Mr. Robert, Ty'n-y-coed, Bala.
 Roberts, Mr. Robert, botaswr, Cynwyd.
 Roberts, Mr. Robert, orwynwr, Dolgellau.
 Roberts, Mr. Robert, Factory, Llandderfel.
 Roberts, Mr. Rowland E., Pen-y-dorian, Ffestiniog.
 Roberts, Parch. T. F., Cemmaes.
 Roberts, Mr. Thomas, llyfrwerthwyd, Fron deg Sarn, ger Pwllhell.
 Roberts, Mr. Thomas, Graig, Eglwysfach, Conwy.
 Roberts, Mr. Thomas Lloyd, Garthgynan, Rhuthyn.
 Roberts, Mr. Thomas, Pentre, Llangynog.
 Roberts, Mr. Thomas, Wern Mills, Rhewl.
 Roberts, Mr. Thomas, Ty'n rodyn, Portdinarwig.
 Roberts, Mr. Tudor, Tan-y-grisiau, Ffestiniog.
 Roberts, Mr. W., Tan rhiw, Penmachno.
 Roberts, Mr. William, 59, Heywood Street, Chesham, Manchester.
 Roberts, Parch. W. Gwyddno, Pen-y-groes, Llanystumdwy.
 Roberts, Mr. William, goruchwyliwr Rhiwfachno, Penmachno.
 Roberts, Mr. William, Bryn tirion, Tal-y-sarnau.
 Roberts, Mr. William, gŵf, Corwen.
 Roberts, Mr. William, Hendre, Dolyddelen.
 Roberts, Mr. William, Glan-y-pwll, Tan-y-grisiau.
 Roberts, Mr. William, Tŷ Rhiw, Ffestiniog.
 Roberts, Mr. William, cyfrwywr, Rhuthyn.
 Roberts, Mr. William, Tŷ fair, Sarn, Pwllhell.
 Roberts, Mr. William, Pool street, Caernarfon.
 Roberts, Mr. William, Bryn goleu, Bala.
 Roberts, Mr. William, lleiniwr, Clynnog, Caernarfon.
 Roberts, Mr. William, Yr Ynys, Llanfihangel-y-Tracthau.
 Roberts, Mr. William, Sarnau, Bala.
 Roberts, Mr. William, saer, Sarnau, Llandderfel.
 Roberts, Parch. W., 54, Northumberland Terrace, Liverpool.
 Roberts, Parch. William, Gareg-Idon, Caergybi.

Roberts, Paroh. William, Birmingham.
 Rotherham, Mr. Samuel, Tregolwyn.
 Roderick, Mr. Morgan, Melin crythau, Castellnedd.
 Rogers, Mr. E., Grefni, Bettw-y-coed, Llanrwst.
 Rogers, Paroh. W., Pwll Pembrey, Llanelli.
 Rosser, Mr. William, goruchwyliwr, Pont-y-pridd.
 Rosser, Mr. William, llyfrwerthwr, Llansemlit.
 Rowlands, Mr. David, ysgolfeistr, Banc-y-felin, St. Clears.
 Rowlands, Paroh. R., Aberaman.
 Rowlands, Mr. R. D. (*Anthropos*), Corwen.
 Rowlands, Paroh. William, Bryn-y-fynnon, Llanarmon, Wyddgrug.
 Rowlands, Mr. William, Ty'n Llan (gynt), Llanberis.

Sampson, Mr. Charles, myfyriwr (A.), Bala.
 Samuel, Mr. T., lledwr, Aberystwyth.
 Silvanus, Mr. Enos, Penllwyn, sir Aberteifi.
 Smith, Mr. David, Llanbrynmair.
 Swaine, Mr. John, Nelson Emporium, Caernarfon.

Thomas, Mr. Cadwaladr, Ty'r llyn Morwynion, Ffestiniog.
 Thomas, Mr. David, saer maen, Aberdar.
 Thomas, Mr. David, Aberllefenni Farm, Aberllefenni.
 Thomas, Mr. David, Waterfall Cottage, Dysarth.
 Thomas, Mr. David, Henwalla, Caernarfon.
 Thomas, Mr. David, Corris.
 Thomas, Mr. David, Canton, Pen-y-bont.
 Thomas, Mr. David, Panthowel, Llanddeusant.
 Thomas, Mr. David, Ffynnonau Gleision, ger Boncoath, R.S.O.
 Thomas, Paroh. Edward (M. C.), Llanseannan.
 Thomas, Mr. E., Tairhiw, Penmachno.
 Thomas, Mr. Elias, Pen-y-waen, Llanddewi, Llanrwst.
 Thomas, Mr. Evan, goruchwyliwr Chwarel Llechwedd, Ffestiniog.
 Thomas, Mr. Evan, masnachydd, Pen y groes, Dol-y-ddelen.
 Thomas, Mr. Evan, Henllan Place, Dinbych.
 Thomas, Mr. Evan, Grosvenor House, Handsworth, Birmingham.
 Thomas, Mr. Evan, alledydd, Bettw-y-coed.
 Thomas, Mr. Griffith R., Bryn-yr-efall, Llanddein-iolen.
 Thomas, Mr. Hezecieah, llyfrwerthwr, Llansemlit.
 Thomas, Mr. Jenkin, Pont-rhyd-y-fen, Cwmafan.
 Thomas, Mr. John, Gaerwen, Môn.
 Thomas, Mr. John, Gongl-gron, Llanengan.
 Thomas, Mr. John, Villa Road, Birmingham.
 Thomas, Mr. John, llieniwr, Chester Road, Flint.
 Thomas, Mr. John, Pant-y-gwair, Bethesda.
 Thomas, Mr. John, 17, Park Street, Abertawe.
 Thomas, Mr. John, 1, Mary Anne Street, Dowlais.
 Thomas, Mr. John, Gaerfechan, Cery-g-druidion.
 Thomas, Mr. John J., Ty'n y mynydd, Waenfawr.
 Thomas, Mr. Jonah, Ystrad Rhondda.
 Thomas, Mr. Joshua, cigydd, Aberdar.
 Thomas, Mr. Joseph, Penline, St. Clears.
 Thomas, a' Gyl., Meistri, Meek, 4, Cable street, Liverpool.
 Thomas, Mr. Morgan, Penrhos, Ystradgynlais.
 Thomas, Mr. Morris, Parc, Llanrug.
 Thomas, Mr. Moses, Caron House, Resolven, Neath.
 Thomas, Paroh. Owen, D.D., 46, Catharine street, Liverpool.
 Thomas, Mr. Owen, Carchar y sir, Dolgellau.
 Thomas, Mr. R. P., Ormsby Terrace, Cricioleth, Caernarfon.
 Thomas, Mr. Richard W., cyfrifydd, 5, Northbrook street, Princes Road, Liverpool.
 Thomas, Mr. Robert, masnachydd, Penmachno.
 Thomas, Mr. Robert, Bethania, Ffestiniog—6 chopl.
 Thomas, Paroh. Samuel, Newmarket, Rhyf.
 Thomas, Mr. S., llyfrwerthwr, Cwmafan, Talbach.
 Thomas, Mr. Stephen, Berth, Bala.
 Thomas, Mr. T. J., Railway Shop, Ffestiniog.
 Thomas, Paroh. Thomas, The Walk, Tredegar villa, Caerdydd.
 Thomas, Paroh. Thomas, D.D., Pont-y-pool.
 Thomas, Mr. Thomas, 12, Moriah place, Liwyddoed, Aberdar.
 Thomas, Mr. Thomas, peiriannydd, Pont-rhyd-y-fen, Cwmafan, Talbach.
 Thomas, Mr. Thomas, Rama House, Llandderfel.
 Thomas, Mr. Thomas, Mount Quarry, Llangynog.
 Thomas, Mr. Thomas, Rhiwson uchaf, Llanbyther, Caerdyddin.
 Thomas, Mr. William, Fron-chwith, Bethesda.
 Thomas, Mr. Thomas, Ty'n-y-wern, Nantgarw, Pont-y-pridd.
 Thomas, Mr. Thomas, Gwyddelwern.

Thomas, Mr. Thomas, llieniwr, &c., Tŷ nant, Llan-gwyn.
 Thomas, Mr. W., masnachydd glô, Aberystwyth.
 Thomas, Mr. William, saer, Llanddeusant.
 Thomas, Mr. William, Maenofferen, Ffestiniog.
 Thomas, Mr. William, Bethania terrace, Ffestiniog.
 Thomas, Mr. William, Lollis Road, Birmingham.
 Treharne, Mr. John, Baglan place, Pentre Ystrad, Pont-y-pridd.
 Trevor, Mr. John, Pen-y-gadlas, Waenfawr.
 Tudor, Mr. Humphrey, Pen lan, Aberllefenni.

Vaughan, Mr. E., Dugood bach, Malwyd.
 Vaughan, Mr. Evan, cigydd, Llanrhadr-y-Mochnant.
 Vaughan, Mr. Isaac, Cae Ifan Prys, Hendre, Llanelli.
 Vaughan, Mr. John, Garth Isaf, Abermaw.

Walter, Mr. Rees, Hengae, Talbach.
 Walters, Mr. Daniel, Treconyn, Aberdar.
 Watkins, Mr. John, Gorwydd, Llangamarch.
 Wheldon, Mr. William, Llanberis.
 White, Mr. D., Bangor.
 Whittington, Mr. Edward, Selon, Llanwrin.
 Williams, Mr., Acre House, Acrefair, Rhiwabon.
 Williams, Mr., Gwaelod-y-Garth House, Merthyr.
 Williams, Mrs., llyfrwerthwr, High st., Aberteifi.
 Williams, Mrs., Meirion House, Ffestiniog.
 Williams, Mr. Abel, Ysgol y Bwrdd, Llanberis, Caernarfon.
 Williams, Mr. Abel, Ysgol Frytanaidd Dolbadarn, Llanberis, Caernarfon.
 Williams, Mr. Amos, Blue Bell Inn, Llanantffraid, ger Corwen.
 Williams, Paroh. Benjamin (*Gwynionydd*), Cwmdwr, ger Llanymddyfri.
 Williams, Mr., aledydd, Salem Place, Pwllheli.
 Williams, Mr. D., Ystrad fawr, Llangwn.
 Williams, Mr. D. P., chwegydd, High st., Dinbych.
 Williams, Mr. Daniel, Eisteddfa, Ponterwyd.
 Williams, Mr. Daniel, Llandysallio, sir Benfro.
 Williams, Mr. David, Pen-y-graig, Brynman.
 Williams, Mr. David, Ystrad fawr, Llangwn.
 Williams, Mr. David Caerwynn, 17, Delhi Grove, Manchester.
 Williams, Mr. David O., saer maen, Llanberis.
 Williams, Mr. E., botaswr, Aberdyff.
 Williams, Mr. Elias, fferylltydd, Cery-g-druidion.
 Williams, Mr. Elias, Careg yfran, Cwm-y-glô.
 Williams, Mr. Ellis, Syngrug, Dolyddelen.
 Williams, Mr. Evan, Corris.
 Williams, Mr. Evan, Berchios, Dolyddelen.
 Williams, Mr. G. D., Glandwryd, Ffestiniog.
 Williams, Mr. George, dilledydd, Moriah Terrace, Caernarfon.
 Williams, Mr. Griffith, Ty'n-yr-ardd, Dinorwig.
 Williams, Paroh. H. C. (B.), Corwen.
 Williams, Mr. Henry, Plas uchaf, Llanefydd.
 Williams, Mr. Henry, Rhos-groes, Clwt-y-bont.
 Williams, Mr. Henry Enoch, Cwm-y-glô.
 Williams, Mr. Henry, Chapel House, Trefriw.
 Williams, Mr. Henry, Pentre, Derwen, ger Corwen.
 Williams, Mr. Howell, Ffriddfondel, Borth.
 Williams, Mr. Howell, Pont-rhyd-y-fen, Cwmafan.
 Williams, Mr. Howell, Pant-y-llan, Arthog.
 Williams, Mr. H., Admiralty House, Caerdydd.
 Williams, Mr. H., New York, America.
 Williams, Mr. Hugh, Ty gwyn, Llanberis.
 Williams, Mr. Hugh, Minffordd, Ffestiniog.
 Williams, Mr. Hugh, llieniwr, Pwllheli.
 Williams, Mr. Hugh, Coed-y-ddôl, Llanberis.
 Williams, Mr. Humphrey, Afon Morfa.
 Williams, Mr. Humphrey, Bryndygwylfa, Dinbych.
 Williams, Mr. Isaac, chwegydd, Llywernog, Ponterwyd, ger Aberystwyth.
 Williams, Mr. Isaac, botaswr, Bala.
 Williams, Paroh. J. Venmore, Rhescolyn, Caerdydd.
 Williams, Mr. J., turnwr, Dolgellau.
 Williams, Mr. J., Bryn defaid, Gellifor, ger Rhuthyn.
 Williams, Mr. James, Pen-bont-felin-newydd, Borth.
 Williams, Mr. James, Tan-yr-allt, Galltmelyd, Rhyf.
 Williams, Mr. J., Arthog Terrace, Arthog, Dolgellau.
 Williams, Mr. J., masnachwr, Goginan, Aberystwyth.
 Williams, Paroh. John, Amlwch.
 Williams, Paroh. John, Ty'n-y-gongl, Llandrillo.
 Williams, Paroh. John, (C.M.), Rhyf.
 Williams, Mr. John, chwegydd, Church street, Beaumaris.
 Williams, Mr. John, Ystordy Botasau, Dolgellau.
 Williams, Mr. John, Troe-yr-afon, Ffestiniog.
 Williams, Mr. John, Llechwedd hafod, Penmachno.

- Thomas, Mr. Samuel, Godreu Dewi, Trelech.
 Thomas, Mr. David, ffermwr, Liwyn neuadd, Tre-castell.
 Williams, Parch. David, Treacastell.
 Williams, Mr. John, Bryn-y-gwynn, Dinbych.
 Williams, Mr. John, Pisca, Mynwy.—2 gopi.
 Williams, Mr. John, ysgrifenydd, Machynlleth.
 Williams, Mr. John, Glan Ilyr, Ffestiniog.
 Williams, Mr. John, Ilyrwerthwr, Abertillery, Newport, Mynwy.
 Williams, Mr. John, Hen barc, Bethesda.
 Williams, Mr. John, Ilyrwerthwr, Neath.
 Williams, Mr. John, 2 Park Amos Terrace, High street, Llanelli.
 Williams, Mr. John, gôf, 19, Mile end row, Neath.
 Williams, Mr. John, Trevor Mills, ger Llangollen.
 Williams, Mr. John, chwegydd, Vale St., Dinbych.
 Williams, Mr. John, botaswr, Penrhyndeudraeth.
 Williams, Mr. Joseph, Caerwys, Treffynnon.
 Williams, Mr. J. O., Melsar House, Pen-y-groes, Caernarfon.
 Williams, Mr. J. H., Glanbeuno, Caernarfon.
 Williams, Mr. Lewis, cofrestryydd, Machynlleth.
 Williams, Mrs. Margaret, Ilyrwerthwyd, Brook street, Croesoswallt.
 Williams, Mr. M. L., 5, Rowlands St., Caernarfon.
 Williams, Mr. Matthew, Llanidloes.
 Williams, Mr. Morgan, dilledydd, Creunant.
 Williams, Mr. Morris, Hull.
 Williams, Mr. Morris, Ty'n-y-gadlas, Dinorwig.
 Williams, Mr. Morris, Garn Brys, Pentrefoelas.
 Williams, Mr. O., dilledydd a lleiniwr, Caergybl.
 Williams, Mr. Owen, Brynhafof, Wern, Bethesda.
 Williams, Mr. Owen, Cwt y bugall.
 Williams, Mr. Owen, asiedydd, Clwt-y-bont.
 Williams, Mr. Owen, Hen barc, Bethesda.
 Williams, Mr. Owen T., Bryngwyn, Llanrug.
 Williams, Mr. Owen, Gwaith Nwy, Llanrwst.
 Williams, Parch. Phylip, (W.), Galtmelyd, Rhyl.
 Williams, Mr. Pierce, Bryn Meredydd, Waenfawr.
 Williams, Parch. R., Bryn, Cwmafon.
 Williams, Parch. Rowland, D.D., Broad Chalks, Salisbury.
 Williams, Mr. R. Sorton, Tan-y-bryn, Llanengan.
 Williams, Mr. R., Bryn tŷion, Penrhyndeudraeth.
 Williams, Mr. R. P., Hen Hafod, Glyn Ceiriog.
 Williams, Mr. Rees, plastrwr, Treacastell.
 Watkins, Mr. Richard, chwegydd, Treacastell, Aberhonddu.
 Williams, Mr. Richard, paentwr a gwydrwr, Machynlleth.
 Williams, Mr. Richard, Gorsaf y G.W., Dolgellau.
 Williams, Mr. Richard Vaughan, Hendre House, Penmachno.
 Williams, Mr. Richard, cyfreithiwr, Newtown.
 Williams, Mr. Robert, Tithbarn Street, Caernarfon.
 Williams, Mr. Robert, Towyn.
 Williams, Mr. Robert, Cae clyd, Ffestiniog.
 Williams, Mr. Robert, Ty gwyn, Nannerch.
 Williams, Mr. Robert, 13, Chapel street, Dinbych.
 Williams, Mr. Robert, 31, Beacon's Hill, Dinbych.
 Williams, Mr. Robert, Crowvach, Llanengan.
 Williams, Mr. Robert, Aberberch Road, Pwllhell.
 Williams, Mr. Robert, Bryn tŷion, Llanyrhafal.
 Williams, Mr. Robert, New Inn, Pontbleuddyn, Wyddgrug.
 Williams, Mr. Robert Thomas, Cae clyd, Bethania, Ffestiniog.
 Williams, Mr. Robert, Chwarel Bryn Eglwys, Pen-nal, Machynlleth.
 Williams, Mr. Robert, Alun Terrace, Wyddgrug.
 Williams, Mr. Robert, Station Terrace, Llanrwst.
 Williams, Mr. Simon, Llandysilio, Aberteifi.
 Williams, Mr. Thomas, Glan-yr-afon, Corwen.
 Williams, Mr. Thomas, Ilyfwr, Llantrisant.
 Williams, Mr. Thomas, Gorwydd, Llangamarch.
 Williams, Mr. Thomas (Hafrenydd), China Street, Llanidloes.
 Williams, Mr. Thomas, dilledydd, Ystradgynlais.
 Williams, Parch. T., (W.), Hope, ger Wyddgrug.
 Williams, Mr. T., Pont-rhyd-fendigaid, Aberteifi.
 Williams, Cadben Thomas, Parciau, Criccieth.
 Williams, Mr. Thomas, Llanberis.
 Williams, Mr. Thomas, lleiniwr, Aberteifi.
 Williams, Mr. Thomas, Croesor, Ffestiniog.
 Williams, Mr. Thomas, myfyriwr (A.), Bala.
 Williams, Mr. Thomas, Ty'n-y rhos, Bryn'rodyn.
 Williams, Mr. Thomas, Swyddfa y Glofa, Mostyn.
 Williams, Mr. Thomas, Rock, Alltnew, Abertawe.
 Williams, Mr. Thomas, Pensarn, Aberllefenni.
 Williams, Mr. Thomas, Pont-saith-bont, Llyfn.
 Williams, Mr. Thomas, Stretford Road, Manchester.
 Williams, Mr. Thomas, Union Terrace, Llanelli.
 Williams, Mr. Thomas, Ar-ddwy-faen, Llangwm.
 Williams, Mr. Thomas, Cwm clyd, Glyn Ceiriog.
 Williams, Mr. Thomas, Benar View, Dolyddalen.
 Williams, Mr. T. J., St. Paul's square, Liverpool.
 Williams, Mr. Thomas, Gronant House, Vale street, Dinbych.
 Williams, Mr. Thomas, Pen-y-stryt, Gellifor, ger Rnuthyn.
 Williams, Mr. W., 14, Elwy street, Rhyl.
 Williams, Mr. W., Kingland, Caergybl.
 Williams, Mr. W., Ieu., Mardol, Amwythig.
 Williams, Mr. W. E., Great Hamston, St. Nicholas, Caerdydd.
 Williams, Mr. W., asiedydd, Cynwyd, Corwen.
 Williams, Parch. William, Dinas Mawddwy.
 Williams, Parch. W., Pwll-crawn, Pencraig, Pwllhell.
 Williams, Mr. Wm., Hafod egob, Cwm-tŷ-mynach.
 Williams, Mr. Wm., Dyfnant Terrace, Llanidloes.
 Williams, Mr. William, Pool Street, Caernarfon.
 Williams, Mr. W. Thomas, Arthog Terrace, Arthog.
 Williams, Mr. William, Braich coch, Corris.
 Williams, Mr. William, masnachydd ymenyn, Dinmael, Corwen.
 Williams, Mr. William, Tan yr afon, Llwybr main, Mynydd Llandegai.
 Williams, Mr. William, lleiniwr, Llantrisant.
 Williams, Mr. William V., 3, North Brook Street, Toxteth Park, Liverpool.
 Williams, Mr. William John, Ysgoldy, Ffestiniog.
 Williams, Mr. William, lleidwr, Bangor.
 Williams, Mr. William T., Garth, Llanrug.
 Williams, Mr. William, Pant, Caernarfon.
 Williams, Mr. William, Bwlch calch, Cwm.
 Williams, Mr. William, Bryn tŷion, Waenfawr.
 Williams, Mr. William G., Fron deg, Ffestiniog.
 Williams, Mr. William, Baltic Hotel, Ffestiniog.
 Williams, Mr. William, argraffydd, Llangollen.
 Williams, Mr. William, Blaenpennal, Cwmystwyth.
 Williams, Mr. William, Cambrian Street, Rhymni.
 Williams, Mr. William, Ilyrwerthwr, Ton-y-pandy.
 Williams, Mr. William, Cemetery Road, Treccynon, Aberdar.
 Williams, Mr. William, Bryn tŷion, Llanystumdwy.
 Williams, Mr. William, Mount Place, Bethania, Ffestiniog.
 Williams, Mr. William, teithiwr masnachol, Bet-tws-y-coed.
 Wilson, Mr. John, Carno, Trefaldwyn.

Y mae y cyhoeddwr yn dymuno hysbysu ei fod wedi cadw y rhestr ffaenorol heb ei hargraffu am amryw wythnosau yn hwy nag y bwriadodd ar y cyntaf, o herwydd fod enwau chwaneogol yn parhau i gael eu hantof iddo gan y llyfr-
 werthwyr:—a bu raid rhoddi rhai o honny allan o'u lleoddol priodol, fel y gwelir, er mwyn eu cael i mewn.
 Ond y mae yn sicr nad ydyw y rhestr etto o lawer yn gyflawn. Er mwyn ei gwnethur felly, y mae y cyhoeddwr yn
 bwriadu argraffu RHESTR CHWANEGOL O'R TANYSGRIFWYR—yr hon a gynnwysa unrhyw enwau sydd heb fod ar
 y rhestr ffaenorol, neu sydd yn ymddangos yn anghywir arni.
 Yn unol â dymuniad rhai llyfrwerthwyr, y mae y cyhoeddwr yn bwriadu i'r RHESTR CHWANEGOL hon gynnwys
 hefyd enwau pawb a dderbyniant y gwaith o hyn allan:—a bydd efe yn ddiolchgar i'r tanysgrifwyr a'r llyfrwerthwyr
 os anfonant y maunilon am enwau a phreswyllod y cyfryw mor fuan ag y gallir, fel y bydd y RHESTR yn cynnwys
 yn ei ffurri orphenedd, enwau cefnogwyr "yr Anturiaeth Lenyddol Gyngreig bwyddiaf o lawer a welodd eu cenedl
 erioed, o'i dyddiau boreuaf hyd y dydd hwn"—fel y galwyd "Y GWYDDONIAIDUR" gan un o'i ysgrifenyddwyr
 galluocaf.

Ymdrecha y cyhoeddwr i sicrhau y bydd pob copï a anfonir o'r swyddfa yn cynnwys yr ENWAU CHWANEGOL o'r
 dydd y derbynlir hwynt.

Y RHESTR CHWANEGOL.

Y MAE LLAWER O'R PERSONAU CANLYNOL WEDI DERBYN Y GWAITH O'R DECHREU, AC ERAILL
YN EI GYMMERYD YN GYFLAWN AR EI ORPHENIAD.

Beardsell, Mr. Charles, Rhyd-ddu, Bethesda.

Davies, Mr. D., Tŷ llwyd, Llanwrda, Caerfyrddin.
Davies, Mr. David, Pentir, Bethesda.
Davies, Mr. David Rd., 26, Harrowby street, Liverpool.

Davies, Mr. David, Gerlan, Bethesda.
Davies, Mr. Griffith, Gerlan, Bethesda.
Davies, Mr. Henry, masnachydd, Aberhonddu.
Davies, Mr. Hugh H., Gerlan, Bethesda.
Davies, Mr. John, 3 Leicester Terrace, Lord street, Broughton, Manchester.
Davies, Mr. John, Gwindy, Rhuddlan.
Davies, Mr. Mathew, Garth frwd, Trefeglwys, Caerwys.
Davies, Mr. Morris, Ty'n-y-coed, Bethesda.
Davies, Mr. Richard, Penrhif, Bethesda.
Davies, Mr. Richard, Pentre bach, Llandyrnog, ger Dinbych.
Davies, Mr. Robert, Bryn llwyd, Bethesda.
Davies, Parch. T. P., Tabernacl, Bethesda.
Davies, Mr. Thomas, Trefechan, Pennant Melangell, Llangynog, Croesoswallt.
Davies, Mr. W. gof, Swydd-y-fynnon, Aberteifi.
Dowell, Mr. Philip, llyrwerthydd, Prestatyn.

Edwardes, Parch. D., M.A., Prif Athraw Coleg St. Chad, Denstone, swydd Stafford.
Edwards, Mr. Edward, llielniwr, Bethesda.
Edwards, Mr. Even, gof, Bont, Llanbrynmair.
Edwards, Mr. John, 14, Anderson street, Liverpool.
Edwards, Mr. John, Meadow Cottage, Rhyl.
Edwards, Mr. John, 167, Bedford street South, Liverpool.
Edwards, Mr. Robert, Pembroke Road, Bootle.
Edwards, Mr. Robert, Rowydd View, Rhiwbryddir.
Edwards, Parch. T. (Caerwynson), (W.), Llanddulas.
Ellis, Mr. R. Pryse, Bryniau Alma, Bethesda.
Ellis, Mr. H. Ellis, Mynydd Llandegai, Bethesda.
Ellis, Mr. John, Penrhyn House, Bethesda.
Ellis, Mr. William L., Dwyran, Môn.
Evans, Mr. Edward, Gething Street, Aberafon.
Evans, Mr. Edward, Parc Liwydiarth, Talysarnau.
Evans, Parch. John, Crughwel.
Evans, Mr. Joseph, masnachydd, Croesoswallt.
Evans, Parch. Rees, Cambria, Wisconsin. +
Evans, Parch. Samuel, Brynaman.
Evans, Mr. Evan J., Pen-y-bryn, Bethesda.
Evans, Mr. Morgan, Oakford, ger Aberafon.
Evans, Mr. Morris, Carneddi, Bethesda.
Evans, Mr. Moses, chwegydd, Gerlan, Bethesda.
Evans, Mr. Owen, Parc, Bethesda.
Evans, Mr. Thomas, Castell, Môn.
Evans, Mr. William, fferylydd, 108, Robson street, Liverpool.

Ffoulkes, Mr. William (Nefynydd), Llithfaen.
Frances, Mr. Hugh, Pentre Celyn, Llanbrynmair.

Games, Mr. Walter, 5, Chapel Street, Pontypridd.
Griffith, Mr. David, Garneddwen, Bethesda.
Griffiths, Mr. E., Dyffryn, Meifod, sir Drefaldwyn.
Griffith, Mr. Ellis William, Gerlan, Bethesda.
Griffith, Mr. John, cigydd, Gerlan, Bethesda.
Griffith, Mr. John (Canada), Bethesda.
Griffith, Mr. William, llyrwerthwr, 3, Ogwen Terrace, Bethesda.
Griffith, Mr. William, Gwaith Alcan, Workington.

Herbert, Mr. James, Pontgareg fach, ger Cas'ell Newydd Emlyn.
Howells, Mr. Thomas, llyrwerthwr, Aberaman.
Hughes, Mr. David, Glanrhyd, Llanbrynmair.
Hughes, Mr. Evan, Gwaen gwiall, Bethesda.
Hughes, Mr. Elias, dilledydd, Pen-y-graig wen, Amlwch.
Hughes, Mr. Henry, Gwaen gwiall, Bethesda.

Hughes, Mr. Hugh, Gerlan, Bethesda.
Hughes, Mr. Humphrey, Braich, Bethesda.
Hughes, Mr. John, Towyn Farm, Meilden, Rhyl.
Hughes, Mr. John, Gwaen gwiall, Bethesda.
Hughes, Mr. Moses, Llanllechid.
Hughes, Mr. Robert, llyrwerthwr, Minera.
Hughes, Mr. Thomas, Cae crwn, Minera.
Hughes, Mr. Thomas, Gerlan, Bethesda.
Hughes, Mr. Thomas, Cwm-y-glo, Caernarfon.
Hughes, Parch. W. B., Llanengan, Arfon.
Hughes, Mr. William, Cae-llwyn-grydd, Bethesda.
Hughes, Mr. Wm. (Frysor), Dolyddelen, Llanrwst.
Humphreys, Mr. Roderick, Pen-y-bryn, Borthwnog, Llanelltyd, Dolgellau.
Humphreys, Mr. Richard, dilledydd, Corris, Machynlleth.
Huws, Mr. J. W., Llanfaelog, Môn.

Jones, Mr. Charles, Ffactors, Trefeglwys, Carsws Trefaldwyn.
Jones, Mr. Ch., Morton Cottage, Pensarn, Abergela.
Jones, Mr. Daniel, masnachydd, Gerlan, Bethesda.
Jones, Mr. Daniel, Gerlan, Bethesda.
Jones, Parch. David, Lake Emlay, Wisconsin. +
Jones, Mr. David, dilledydd, Machynlleth.
Jones, Mr. David, Pant, Bethesda.
Jones, Mr. Edward, masnachydd, Bwlchgwyn.
Jones, Mr. Edward, saer, Henllan, Dinbych.
Jones, Mr. Elias, Pen-y-bryn, Bethesda.
Jones, Mr. E. Machine, Aberllefenni, Machynlleth.
Jones, Mr. Evan, Dwyran, Môn.
Jones, Mr. Evan, masnachydd, Swydd-y-fynnon, sir Aberteifi.
Jones, Mr. G. M., Bacon Lane, Liverpool.
Jones, Mr. Griffith G., Gerlan, Bethesda.
Jones, Mr. Griffith, masnachydd giô, Bangor.
Jones, Mr. Griffith (Glan Menai), Caernarfon.
Jones, Mr. Griffith, Pembroke Road, Bootle.
Jones, Mr. Griffith, Dwyran, Môn.
Jones, Mr. H., Conyer street, Liverpool.
Jones, Mr. H., Station, Tal-y-sarnau.
Jones, Mr. Henry, Chwarel y Rhos, Capel Curig.
Jones, Parch. Hugh, Carmel, Môn.
Jones, Mr. Hugh, Chwarel goch, Bethesda.
Jones, Mr. Hugh, Ciltreflys, Bethesda.
Jones, Mr. Hugh, Bryn Ogwen, Bethesda.
Jones, Mr. Hugh R., Gerlan, Bethesda.
Jones, Mr. Hugh, Pen-y-bryn, Bethesda.
Jones, Mr. Hugh, 118, Lamb street, Liverpool.
Jones, Mr. Hugh, masnachydd, Adwy'r Clawdd.
Jones, Mr. J. B., Bryn-y-felin, Tal-y-sarnau.
Jones, Mr. John, Pentre Farm, Corris, Machynlleth.
Jones, Mr. John, Treana, Dwyran, Môn.
Jones, Parch. John, Pen-cae-newydd, Pwllheli.
Jones, Mr. John, Tan-y-gafell, Bethesda.
Jones, Mr. John, Tan-y-ffordd, Llanbrynmair.
Jones, Mr. John, Tan-rhiw, Bethesda.
Jones, Mr. John, ieu., Tan-rhiw, Bethesda.
Jones, Mr. John, Fedw, Cae-llwyn-grydd, Bethesda.
Jones, Mr. John, Pen-y-bryn, Bethesda.
Jones, Mr. John S., Braich-melyn, Bethesda.
Jones, Mr. John, 82, Lemon street, Liverpool.
Jones, Mr. John, 4, Marian Place, Burlington street, Liverpool.
Jones, Mr. Jonah, chwegydd, Netherfield Road, Liverpool.
Jones, Mr. Joseph John, Ffourcroeses, Ffestiniog.
Jones, Mr. Moses, Pen-y-grisiau, Bethesda.
Jones, Mr. Owen, chwegydd, Bryn-teg, Bethesda.
Jones, Mr. Owen, Pen-yr-allt-wen, Castell Newydd Emlyn.
Jones, Mr. Richard, Brynlllys, Bethesda.
Jones, Mr. Richard J., Shop, Valley, Caergybi.
Jones, Mr. Richard, Gerlan, Bethesda.
Jones, Mr. Richard, Bryn-y-fynnon, Bethesda.
Jones, Mr. Robert, Pen ffordd newydd, Bethania, Ffestiniog.

Y RHESTR CHWANEGOL.

Jones, Mr. Robert Price, Ysgol y Bwrdd, Pentre celyn, Rhuthyn.
 Jones, Mr. Robert T., Gerlan, Bethesda.
 Jones, Mr. Robert R., Rhiwlas, Bethesda.
 Jones, Mr. Robert H., Gerlan, Bethesda.
 Jones, Mr. Robert, Carnedd Road, Bethesda.
 Jones, Mr. Robert, Cil-tyllau, Bethesda.
 Jones, Mr. Robert S., chweydd, Bethesda.
 Jones, Mr. Robert, Rhiw, Rhuthyn (efrydydd yn Ngholeg y Methodistiaid, Bala).
 Jones, Mr. Samuel, Brymbo.
 Jones, Parch. T. R., Randolph, Wisconsin. †
 Jones, Mr. Thomas H., Lima, Allen Co., Ohio, America.
 Jones, Mr. W. D., Fron-deg, Bethesda.
 Jones, Mr. W. E., Cefn capel cwta, Bethesda.
 Jones, Parch. William T., Dwyran, Môn.
 Jones, Mr. William, Lletty, Tregarth, Bangor.
 Jones, Mr. William, Glan-y-gors, Bethesda.
 Jones, Mr. William Evan, Carnedd.
 Jones, Mr. William, Tan-y-grisiau, Ffestiniog.
 Jones, Mr. William, asiedydd, Portmadog.
 Jones, Mr. William P., 6, Lord street, Liverpool.
 Jones, Mr. William R., 28, Berry street, Liverpool.

Lewis, Parch. John (*Homo Ddu*), Caerfyrddin.
 Lewis, Mr. John, 69, Hope street, Liverpool.

Lloyd, Mr. Edward, Spennymoor, Durham.
 Lloyd, Mr. Evan, Aberaman, Aberdâr.
 Lloyd, Mr. Richard, Douglas Hill, Bethesda.
 Lloyd, Mr. Robert, Wenaill Isaf, Llanannan.
 Lloyd, Miss Winifred, gwniadyddes, Abergelc.

Morgan, Parch. Thomas, Brynman.
 Morris, Mr. D. Ll., Aberhouse, 1 lanengen, Arfon.
 Morris, Mr. John, Gronant, ger Treffynnon.
 Morris, Mr. John, Pen-y-bryn, Bethesda.
 Morris, Mr. Lewis, Finer, Brynwyn Row, Gweithfeydd Alcan Dafen, ger Llanelli.
 Morris, Mr. Richard, Tremadog.
 Morris, Mr. Robert, Gwernydd, Bethesda.
 Morris, Mr. Thomas, Tremadog.
 Morris, Mr. William Owen, Gerlan, Bethesda.
 Morris, Mr. William, dlledydd, Carnedd.
 Morse, Mr. Peter D., Llancant, Hays Castle Cross, ger Hwlfordd.

Owen, Mr. Ellis, Holland, Rhiwbryffid.
 Owen, Parch. John, Wigan.
 Owens, Mr. John, Gerlan, Bethesda.
 Owen, Mr. John, Cae Goronwy, Dinorwig.
 Owens, Parch. Owen (M.C.), 102, Northumberland Terrace, Everton, Liverpool.
 Owen, Mr. William, Bryn gwaenydd, Rhiwbryffid.

Parry, Mr. David, Cae-llwyn-grydd, Bethesda.
 Parry, Mr. Edward, Moss, Gwrecsam.
 Parry, Mr. Evan, Lldiart-y-gwynyn, Bethesda.
 Parry, Mr. Henry Griffith, Braich-melyn, Bethesda.
 Parry, Mr. Hugh O., Tan-y-bwlch, Llandegai.
 Parry, Mr. Jeremiah, 78, Elaine street, Liverpool.
 Parry, Mr. John, Ty'n-y-coed, Bethesda.
 Parry, Mr. John, N. D. B. Society, Dinbych.
 Parry, Mr. O. E., marslandwr, Dollydalen.
 Parry, Mr. Owen, Clifodau, Bethesda.
 Parry, Mr. Richard, Llanfair-y-borth, sir Fôn.
 Parry, Mr. William, Brynllais, Bethesda.
 Parry, Mr. William, N. D. B. Society, Dinbych.
 Plowden, Mr. T. W., 47, Rockley street, Liverpool.
 Powell, Mr. Pierce, Braich-ty-du, Bethesda.
 Price, Mr. Richard, Bwlchgwyn.
 Price, Mr. Robert, Gwaenydd, ger Dinbych.
 Pritchard, Mr. Henry, Pen-y-bryn, Bethesda.
 Pritchard, Mr. J. William, Coed-y-parc, Bethesda.
 Pritchard, Mr. John, Gerlan, Bethesda.
 Pritchard, Mr. Robert J., Gerlan, Bethesda.
 Pritchard, Mr. William, Pen-y-grisiau, Bethesda.
 Pritchard, Mr. William, paentwr, Bethesda.

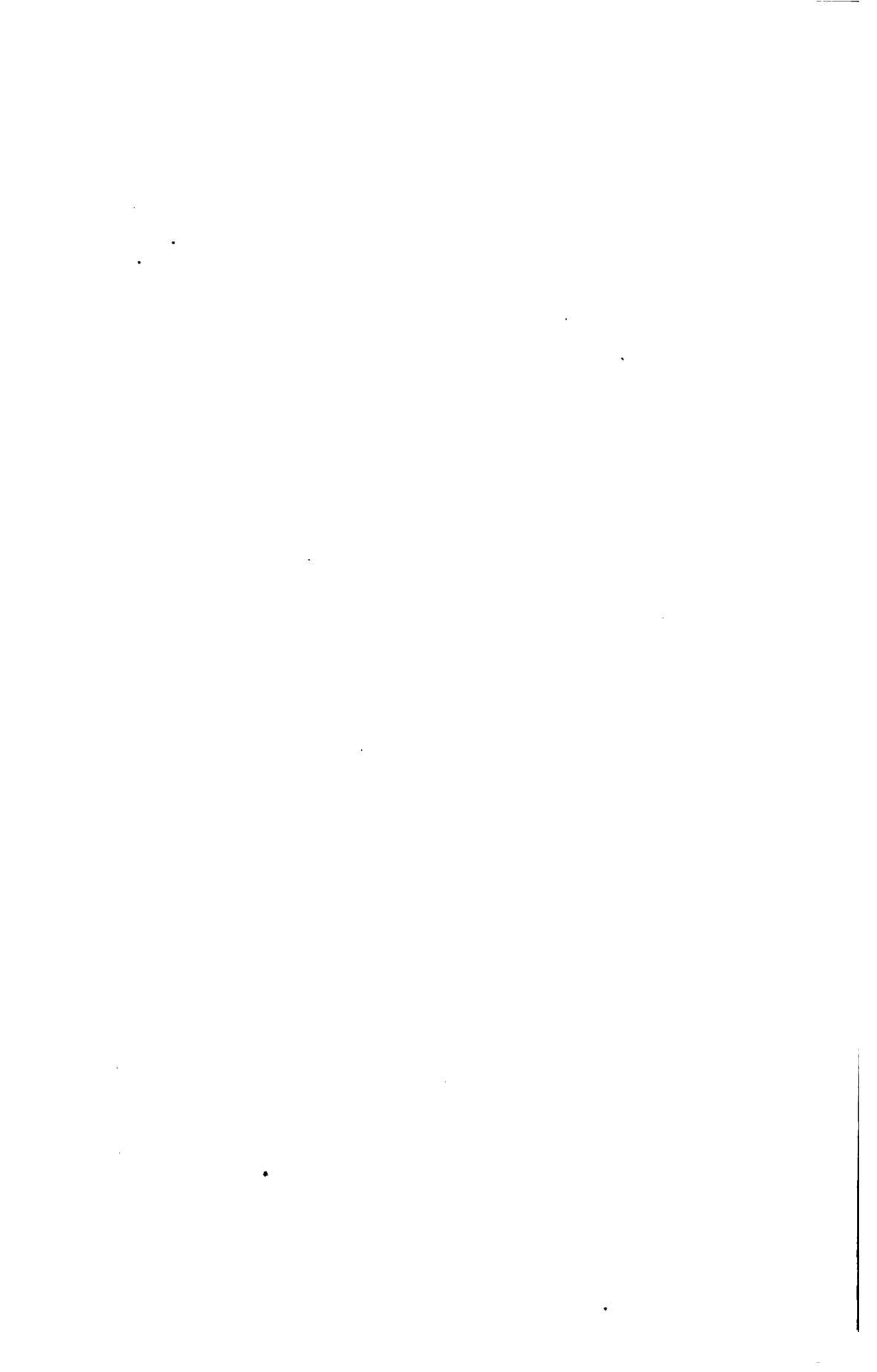
Richards, Mr. Evan, bugail, Dolgoed, Aberllefenni.
 Richards, Mr. Joseph, Plas Isaf, Meifod, Trefadwyn.
 Roberts, Mrs. Casell, Pentre.
 Roberts, Mr. H. (*Akwydd*), Bethesda.
 Roberts, Mr. Daniel, Pen-y-bryn, Bethesda.
 Roberts, Mr. David, llyfrwrthydd, Sarnau, Bala.
 Roberts, Parch. Edward, Brymbo.
 Roberts, Mr. Edward Dryhurst, ysgolfeistr, Ysgol y Bwrdd, Gellifor, Rhuthyn.
 Roberts, Mr. Edward, Kafel, Parc, ger Bala.
 Roberts, Mr. Evan, Fryn Heulin, Pentrefceias.
 Roberts, Mr. Henry, Fron-deg, Bethesda.
 Roberts, Mr. Hugh, Llanlechlid.
 Roberts, Mr. Isaac, maenachydd glo, 43, Bulah street, Liverpool.

Roberts, Parch. John J., Columbus, Wisconsin. †
 Roberts, Mr. John, Ty capel Jerusalem, Bethesda.
 Roberts, Mr. John, Ffactors, Liangollen.
 Roberts, Mr. John, Gerlan, Bethesda.
 Roberts, Mr. Owen, Vale street, Dinbych.
 Roberts, Mr. Richard, Neuadd Iwyd, Llanfihangel Glyn Myfyr.
 Roberts, Mr. Robert E., Portage Prairie, Wisconsin. †
 Roberts, Mr. Robert G., Pen-y-groes, Bethesda.
 Roberts, Mr. Thomas, chweydd, High street, Dinbych.
 Roberts, Mr. Thomas, Plas Heaton Farm, Dinbych.
 Roberts, Mr. Thomas, Morfa bychan, Tremadog.
 Roberts, Mr. William, Cae'r-hun, Bangor.
 Roberts, Mr. William, Grisiau cochion, Bethesda.
 Roberts, Mr. William, Bont uchaf, Bethesda.
 Roberts, Mr. William, Tremadog.
 Roberts, Mr. W. (diweddar o Tan'rallt), America. †
 Roderick, Mr. S. J., 19, Glamorgan st., Brynmawr.
 Rowlands, Parch. Hugh, Pantfethog, Machynlleth.
 Rowlands, Mr. Thomas, Cricieth.
 Rowlands, Mr. William, 6, Egerton terrace, Ardwick, Manchester.

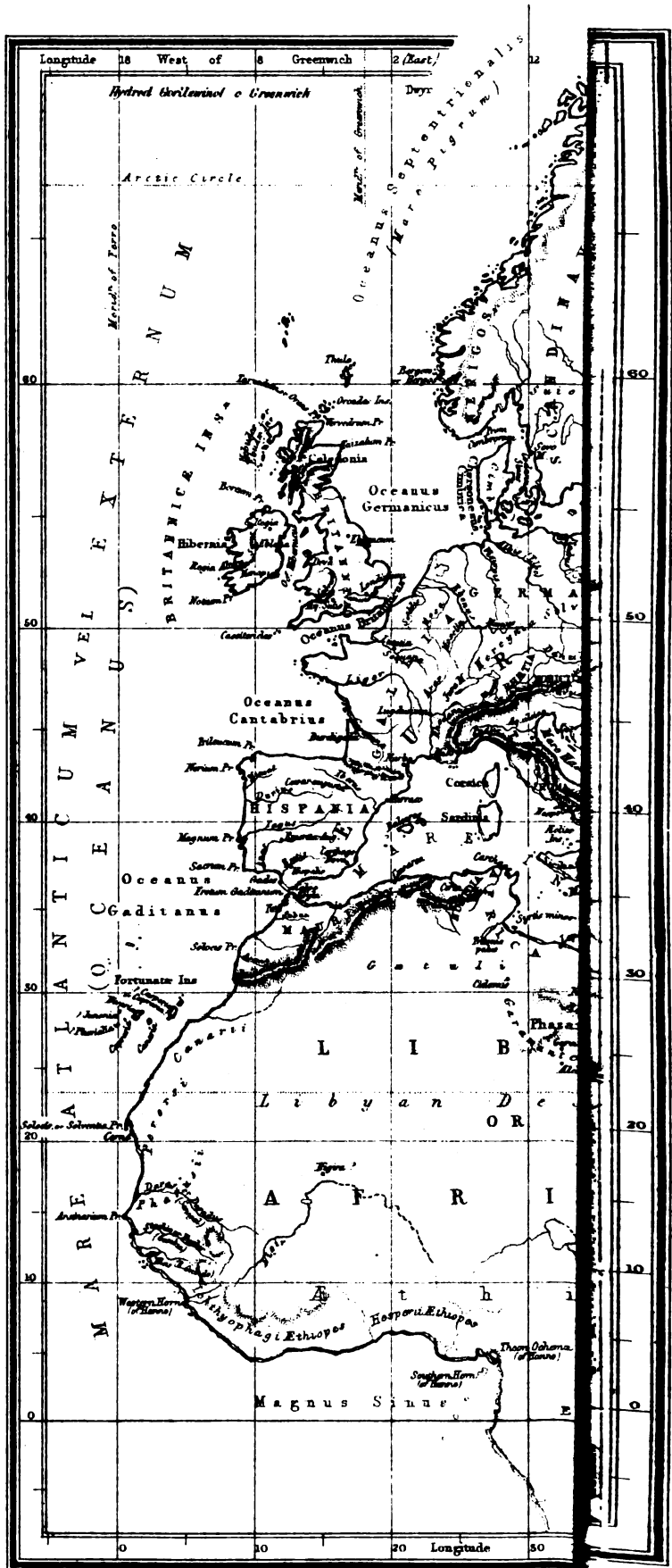
Thomas, Mr. Benjamin, Pont Menai.
 Thomas, Mr. Griffith, Blaen-y-cae, Bethesda.
 Thomas, Mr. Griffith W., Braich-melyn, Bethesda.
 Thomas, Mr. John, dlledydd, Bell street, Treycynon, Aberdâr.
 Thomas, Mr. John William, Gerlan, Bethesda.
 Thomas, Mr. Morris, Corris, Machynlleth.
 Thomas, Mr. Owen, gŵf, Carnedd, Bethesda.
 Thomas, Mr. Owen, Felwyn-rhandir, Bethesda.
 Thomas, Mr. Owen (Llanfawr), Bethesda.
 Thomas, Mr. Owen, dlledydd, Bethesda.
 Thomas, Mr. Robert, Pant-y-gwair, Bethesda.
 Thomas, Mr. Thomas, Cefn Mawr, Gwrecsam.
 Thomas, Mr. W., Ucheldref Goed, Llanfeghell, Môn.
 Thomas, Mr. William, Ceryg-llwydion, Bethesda.

Venmore, Mr. James, Anfield View, Anfield Road, Liverpool.

Walters, Mr. David, Gerlan, Bethesda.
 Walters, Mr. Thomas, Gerlan, Bethesda.
 Williams, Parch. David Rees (C. M.), Temple terrace, Llanbedr Pont Stephan.
 Williams, Mr. David, Tyddyn canol, Llanllechid.
 Williams, Mr. Ebenezer, Gerlan, Bethesda.
 Williams, Mr. Eleazar, 37, Market street, Caerdybi.
 Williams, Mr. Evan, 60, Eldon street, Birkenhead.
 Williams, Mr. Evan, Ty Newydd, ger Llanfeghell.
 Williams, Parch. Griffith, Tal-y-sarnau.
 Williams, Mr. Griffith, Glan Llwgwy, Bethesda.
 Williams, Mr. Hugh, botaswr, Bethesda.
 Williams, Mr. Hugh, saer, Rhydlydan, Llanrwst.
 Williams, Parch. John, Ty'n-y-coed, Llandrillo.
 Williams, Parch. John (M. C.), 91, Burleigh Road, Everton Liverpool.
 Williams Mr. J., Beacon lane, Liverpool.
 Williams, Mr. John, Moss Bank, Liverpool.
 Williams, Mr. John, 67, Menzies street, Liverpool.
 Williams, Mr. John, llyfrwrthwr, Caernarfon.
 Williams, Mr. John, Cil-tyllau, Bethesda.
 Williams, Mr. John, Gerlan, Bethesda.
 Williams, Mr. John, Tyddyn canol, Llanllechid.
 Williams, Mr. J., Ty'n-y-buarth, Llanfeghell, Môn.
 Williams, Mr. Lewis, Llanfair-y-borth, sir Fôn.
 Williams, Mr. Morris, Portage Prairie, Wisconsin.
 Williams, Mr. Morris, Llwyn coed, ger Abertelf.
 Williams, Mr. Morris, Braich melyn, Bethesda.
 Williams, Mr. Owen, Glan Clwyd, Bodfari.
 Williams, Mr. Owen, asiedydd, Bethesda.
 Williams, Mr. Owen, Ty'n-twr, Bethesda.
 Williams, Mr. Owen, Chwarel goch, Bethesda.
 Williams, Mr. Philip, Gerlan, Bethesda.
 Williams, Mr. Richard, Llanfair-y-borth, sir Fôn.
 Williams, Parch. Robert, Tan-y-fon, Llanannan.
 Williams, Mr. Robert, cyfrwywr, Tremadog.
 Williams, Mr. Robert, Pen-y-bryn, Bethesda.
 Williams, Mr. Robert, George & Dragon Vaults, Llanrwst.
 Williams, Mr. Robert Daniel, Lldiart-y-gwynyn, Bethesda.
 Williams, Mr. Thomas, Victoria Hotel, Bethesda.
 Williams, Mr. Thomas John, Gerlan, Bethesda.
 Williams, Mr. Thomas, Pen-y-afllt, Llandegai.
 Williams, Mr. Thomas, Grisiau cochion, Bethesda.
 Williams, Mr. W. G., Llansantffraid Glan Conwy.
 Williams, Mr. William, chweydd, Ebenezer.
 Williams, Mr. William, Bryn Iwyd, Bethesda.
 Williams, Mr. William, Cae-llwyn-grydd, Bethesda.
 Williams, Mr. William, Capel Curig.
 Williams, Mr. William, Gwernydd, Bethesda.
 Williams, Mr. William, Ty'n twr, Bethesda.

Y BYD,

FEL YR OEDD YN ADNABYDDUS I'R HYNAFIAID.

·CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD AR Y MAP HWN.

Ægyptus...	... Yr Aiphth.	M. Ægeum	... Y Môr Ægeaidd.
Arabicus Sinus	... Y Môr Coch.	Magnus Sinus	... Y Morgaingc Mawr.
Aurea Chersonesus	... Y Penrhyn Malayaidd.	Mare Erythraum	... Y Môr Erythraeidd.
Babylonia	... Babilon.	Mare Caspium or Hyrcanum	... Y Môr Caspiaidd.
Britannia...	... Prydain, neu Lloegr a Chymru.	Mare Hadriaticum	... Môr yr Adriatic.
Britannicæ Ins.	... Ynysoedd Prydeinig.	Mare Atlanticum	... Môr y Werydd.
Caledonia	... Yr Alban, neu Ysgotland.	Mare Internum	... Môr y Canoldir.
Chersonesus Cimbrica	Gornyns Jutland, neu Denmarc.	Massagetae	... Tartaria Kirghiz.
Cyrenaica	... Cyrene.	Mauritania	... Morocco.
Dacia	... Yn cynnwys Transylvania, Roumania, a rhan o Hungary.	Noricum	... Rhanau o Awstria, Bavaria, a Salzburg.
Europa	... Ewrop.	Oceanus Britannicus	... Y Sianel Brydeinig.
Gallia	... Ffraingc.	Oceanus Cantabrius	... Môr Cantabria, neu Machwy Biscay.
Gangeticus Sinus	... Morgaingc y Ganges.	Oceanus Germanicus	... Môr y Gogledd
Gedrosia	... Y dalaeth bellaf o Ymerodraeth Persia.	OceanusSeptentrionalis	... Y Sianel Germanaidd.
Germania...	... Germany, neu yr Almaen.	Persicus Sinus	... Morgaingc Persia.
Græcia	... Gwlad Groeg.	Persis	... Persia.
Hibernia	... Yr Iwerddon.	Phazania	... Fezzan.
Hispania	... Yspsen.	Pontus Euxinus	... Y Môr Du.
Hyperboræi	... Y Gogledd pell.	Rhætia	... Rhanau o Switzerland a'r Tyrol.
Imaum	... Y gyfran orllewinol o'r Himalaya.	Sarmatia	... Rhanau o Poland a Rwsia yn Ewrop.
India extra Gangem	... India tu hwnt i'r Ganges.	Sarmatia Asiatica	... Sarmatia yn Asia.
India intra Gangem	... India o fewn i'r Ganges.	Sarmaticus Oceanus	... Môr y Baltic.
Indicus Oceanus	... Cofnfor India.	Scandinavia	... Norway a Denmarc.
Libya	... <i>neu</i> Affrica.	Serica	... Rhanau o China, Tibet, a Tartary.
Libya Palus	... Lllyn Libya.	Sogdiana	... Rhanau o Turkestan a Bokhara.
Libyan Desert	... Anialwch Libya.	Scythia extra Imaum	... Scythia De-ddwyreiniol
		Scythia intra Imaum	... Scythia Gogledd-orllewinol.
		Taurica Chersonesus	... Y Crimea.

Ni byddai yn amhriodol i ni, mewn cyssylltiad â'r map hwn, i gyfeirio yn fyr at sefyllfa y wybodaeth ddaeryddol yn mysgr yr hynafiaid, ynghyd â'r cynnydd sydd wedi ei wneyd ynddi. Y mae daearyddiaeth yn gydoesol â hanesyddiaeth. Herodotus, yr hwn a elwir yn dad hanesyddiaeth, oedd tad daearyddiaeth hefyd. Yr oedd ei ddisgrifiadau daearyddol ef yn wastad yn fyr a chyffredinol—ond bob amser yn glir a digonol, i ddangos pa mor bell yr oedd hynod pob gwlad yn dylanwadu ar y cyfnewidiadau a'r digwyddiadau yr ymgymerai efe â'u disgrifio. Yr oedd rhywbeth yn amhennodol, pa fodd bynag, yn nisgrifiadau Herodotus; a hyny o ddiffyg cyfleusderau i gyfeirio at safleoedd y manau fel y penderfynir hwynt gan sylwadau astronomyddol.

Gyda chynorthwy y fath sylwadau seryddol ag a wnaed gan ei ragflaenywyr, neu ganddo ef ei hun, furrfodd Eratosthenes y gyfundrefn gyntaf o ddaeryddiaeth oedd yn sylfaenedig i ryw raddau ar seiliau cywir. Penderfynodd safle ddaeryddol nifer mawr o leoedd—lawer o ba rai nid oeddynt bron yn wybyddus i Ewropiaid. Ond yr oedd hyn yn cael ei wneuthur yn fynych heb wybodaeth sicr a phennodol; ac o blegid hyny yr oedd yn rhwym o fod yn seiliedig ar dybiaethau, i raddau pell. Etto yr oedd ei fap ef yn rhoddi darlun gwell o'r byd nag yr oedd neb o'r athronwyr wedi ei ffurfio o'i flaen ef, gan ei fod yn firwyth ymchwiliad gofalus.

Tra yr oedd ei ddilynwyr yn araf wellhau ar ei waith ef, yr oedd yr haneswyr, gan ddilyn y cynllun a dynwyd allan gan Herodotus, yn cyfoethogi daearyddiaeth â disgrifiadau o'r gwledydd hyny nad oeddynt yn adnabyddus yn nyddiau Halicarnassus; neu o leiaf, nad oedd yr adnabyddiaeth o honnynt gan y Groegwyr ond yn amherffaith iawn. Telyngs Polybius i gael ei grybwyll yn arbenig yn mysgr yr haneswyr hyn. Y mae ei ddisgrifiadau daearyddol ef o'r gwledydd oedd ar du gorllewinol Môr y Canoldir yn llawn cystal, os nad ydynt yn rhagori, ar y disgrifiadau a roddwyd gan Herodotus o'r gwledydd rhwng Môr Caspia a Morgaingc Persia a'r Môr Coch.

Tua'r pryd hwn, neu yn fuan wedi hyny, ymddengys fod amryw bersonau wedi bod yn teithio mewn gwledydd pellenig, gyda'r amcan o'u harchwilio er cael allan eu nodweddion anianyddol, ac er gwybod a oeddynt yn meddu gwybodaeth gywir am danynt.

Yr enwocaf o'r anturiaethwyr hyn oedd Posidonius. Fel Alexander von Humboldt, ef a aeth i'r wlad bellaf yn y byd oedd yn adnabyddus ar y pryd; sef, Iberia—yr hon oedd mor hynod gynt am ei mwngloddiau o'r metelloedd gwerthfawr ag a fu Mexico a Deheubarth America erioed.

Yr oedd y wybodaeth ddaeryddol a gasglwyd gan y teithwyr enwog hyn, ac eraill llai enwog, wedi ei gwasgaru mewn nifer mawr o ysgrif-lyfrau, ac yr oedd amgylchiadau yr amseroedd hyny yn peri fod yn anhawdd cael gafael arnynt. Ymgymerodd Strabo, brodor o Asia Leiaf, a ysgrifennai yn amser Augustus neu Tiberius, â chorphori mewn un gwaith y defnyddiau gwasanaethgar

hyny—at yr hyn y chwanaegai y wybodaeth a gasglwyd ganddo ef ei hun pan ar ei deithiau. Ei amcan, yn ol y dystiolaeth a roddodd, oedd cyfansoddi gwaith a fuasai o ddefnydd i rai oedd yn llywodraethu y gwahanol wledydd. Gan hynny, gadawai heibio y pethau nad oeddnt yn meddi ond pwysigrwydd amserol, a rhoddai ddisgrifiad o bob gwlad yn ol ei nodweddion anianyddol parhaol. Hysbysa ei ddarllenwydd mewn yehydig eiriau am eangder a maintiol pob gwlad a ddarlunia, a'i phrif raniadau gwleidyddol a hanesyddol. Yna, y mae yn myned yn mlaen i roddi ddarluniad manylach o'r rhaniadau hyny, gan ddilyn llwybr tebycach i'r hwn a ddilyniar gan deithwyr diweddar na daearyddwyr yn gyffredin. Ystyria llawer fodd y cynllun a fabwyddiodd efe i ysgrifenu ar ddaearyddiaeth yr un mwyaf priodol; a dilyniar ef gan rai o'r prif ddaearyddwyr.

Tra yr oedd daearyddiaeth Strabo yn cael ei ddefnyddio yn helaeth trwy y byd Rhufeinaidd, yr oedd ysgol seryddol Alexandria yn parhau i gasglu defnyddiau, i'r dyben o gwblhau a pherffeithio y gyfundrefn ddaearyddol a ffurfiwyd gan Erastosthenes. Galluogwyd Ptolemy, drwy y casgliadau hyn, i ffurfio ei ddaearyddiaeth; yr hwn nid oedd yn amgen yn mron na rhestr o enwau lleoedd wedi eu trefnu yn ol eu safle ddaearyddol, sicr neu dybiedig. Yr oedd yr eiddo ef yn ddi-ammheuol yn waith defnyddiol iawn yn ei amser; ond y mae ei werth i ni yn gynnwysedig yn benaf mewn dangos pa mor bell yr oedd y Groegiaid wedi meddu gwybodaeth am arwyneb y ddaear. O amser Ptolemy hyd y bedwaredd ganrif ar ddeg, ni chwanaegwyd nemawr ddim at yr hyn a adawodd efe ar ei ol.

Wedi dymchweliad yr Ymherodraeth Rufeinig, ac i Ewrop Orllewinol gael ei meddiannu gan y cenhedloedd barbaraid nad oeddnt o'r bron yn gyfarwydd âg elfennau cyntaf bywyd gwareiddiedig, rhoddwyd terfyn dicioedi ar bob ymchwiliad gwyddonol. Yna, aeth rhai canrifoedd heibio cyn i'r cenhedloedd hyn wneyd y fath gynnydd mewn gwareiddiaid fel ag i'w galluogi i droi eu sylw at wyddoniaeth. Cyfranogodd daearyddiaeth o'r un dynged a'r gwyddorau eraill; ond hi a ymadfywiodd braidd yn gynt na'r lleill. Yr amgylchiad a arweiniodd yn benaf i hyny oedd teithiau y Venetiaid enwog, Marco Polo. Gwrthodid yr hanesion a droddiaid gan ei gydwladwyr fel ffug-chwedlau disaill; neu o leiaf, tybid ei fod yn arfer gormodiaeth. Ond yr oedd rhyw ysgolheigion Almaenaidd yn Nürnberg yn cymmyrd golwg wahanol i'r cyffredin ar hyn. Gan fod Nürnberg, yr pryd hwnnw, yn un o'r manau lle yr oedd masnach yn fwyaf blodeuog ynddo ar y Cyfandir, yr oedd cyssylltiad agos rhyngddi a'r tai masnachol penaf yn Venice; a chafodd y gwyr dysgedig hyny gopi o deithiau Marco Polo.

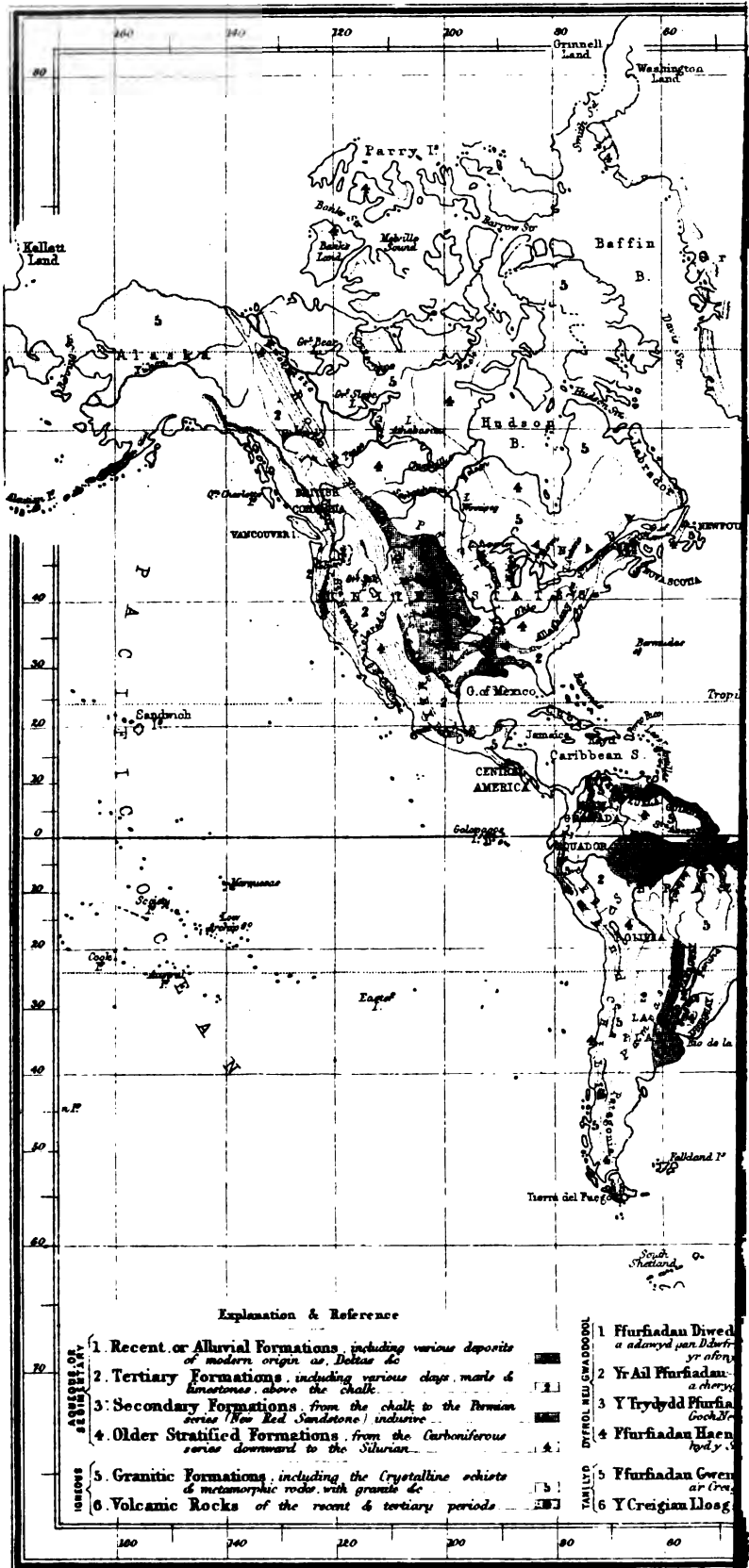
Am wledydd eraill y byd, hwy a gymmerasant Ptolemy fel eu hawdurdod, ac a ddygasant i mewn i'w mapiau a'u crononau (*globes*) y prif feithiau daearyddol a gynnwysid yn nheithiau Polo, fel chwanaegai at y wybodaeth a drosglwyddwyd iddynt gan seryddwyr Alexandria. Ond nid oedd Marco Polo wedi gwneuthur unrhyw sylwadau astronomyddol; ac nid oedd efe hyd yn oed wedi crybwyll pa beth oedd hyd y dydd hwyaf mewn unrhyw le yr ymwelodd âg ef. Yr oedd y daearyddwyr Almaenaidd, gan hyny, dan angenrheidrwydd i benderfynu eangder y gwledydd yn ol yr amcangyfrifon sicr a wnaeth efe o'i deithiau dyddiol; ond mwyhawyd hyd y teithiau hyny yn ddifawr ganddynt, gan nad oeddnt yn gyfarwydd â nodweddion neillduol Asia Ddwyreiniol. Y canlyniad o hyn oedd, fod Asia, ar eu mapiau a'u crononau hwy, yn ymestyn dros yr holl Gefnfor Tawelog; ac yr oedd gelyddi dwyreiniol y cyfandir hwnnw wedi eu gosod yn agos iawn i'r man lle y mae yr Antilles yn sefyll. Dilyniwyd y camgymmeriad hwn o eiddo ysgol ddaearyddol Nürnberg & chanlyniadau pwysig. Dyma a barodd i Columbus dybied mai y ffordd fyraf iddo ef i ranau dwyreiniol Asia oedd hwylio ei lestr tua'r gorllewin:—a thrwy hyn y darfu iddo ddarganfod America. Ond darfu i'r un ysgol o ddaearyddwyr, ag yr oedd eu camsyniadau wedi ei arwain i anturio y fath fordaith, ei ysbellio mewn rhan o'r anrhydedd dyledus iddo am y fath ddarganfyddiad mawr.

Y mae y Barwn Von Humboldt wedi profi mai i'r dull araf ac anniogel o ymgylfathrachu oedd yn bodoli rhwng Ysapaen a'r Almaen y mae yn rhaid priodoli y ffaith fod y newyddion am ddarganfyddiad y byd newydd gan Columbus ac Americo Vespucci wedi cyrhaedd daearyddwyr yr Almaen ar yr un pryd. O herwydd hyn, tybiodd yr Almaeniaid mai Americo oedd gwir ddarganfyddwr y cyfandir newydd; ac oddi wrth hyny y cafodd y rhan hwnnw o'r byd ei alw yn AMERICA—enw sydd erbyn hyn wedi ei fabwysiadu yn gyffredinol.

Defnyddiwyd yr hanner cyntaf o'r unfed ganrif ar bymtheg yn hollol i ddarganfod gororan eang yr America, a'r gwledydd a'r ynysydd a orweddent yno, ac yn Nghelfnor yr India; ac yr oedd daearyddwyr mewn llawn gwaith yn dwyn y darganfyddiadau newyddion a wnaed i mewn i'w mapiau, yn ol fel yr oedd safleoedd gwahanol fanau yn cael eu penderfynu. Y mae hyn i'w ganfod yn amlwg yn y gweithiau daearyddol a ysgrifenyddwyd yn yr unfed ganrif ar bymtheg:—ac y maent yn debycach i ddaearyddiaeth Ptolemy nag i'r eiddo Strabo.

Yn y cyfamser, yr oedd y gwyddorau eraill yn ymadfywio—a chyda hwynt yr efrydiaeth o hynafiaethau; yr hyn a barodd i ddaearyddiaeth gael ei hefyddu yn yr eilfed ganrif ar bymtheg o gyfeiriad newydd. Ymwelodd llawer o ddynion cyfarwydd mewn hanesiaeth hynafol & Groeg, a gwledydd Asia Orllewinol, gyda'r amcan o archwilio y rhanau eang hyny o'r byd y cymmerodd digwyddiadau mawr a dyddorol yr amseroedd a aethant heibio le ynddynt. Yr oedd y cyfryw deithwyr hanesyddol yn dra lliosog yn yr hanner olaf o'r eilfed ganrif ar bymtheg, a'r hanner cyntaf o'r ddeunawfed; ac er eu bod ar y cyntaf yn cyfyngu eu hymchwiliadau yn benaf at y lleoedd oedd yn enwog mewn hanesyddiaeth, talasant sylw ar ol hyny i nodwedd anianyddol a gwledydd yr oedd y cyfryw lleoedd ynddynt, gan roddi disgrifiadau rhagorol o honynt—fel y ceir yn nheithiau Chardin, Shaw, Pococke, Chandler, a Carsten Niebuhr. Bu y teithwyr hyn yn foddion i chwanaegu llawer at drysorau daearyddiaeth fel gwyddor. Dygasant hanesyddiaeth a daearyddiaeth hefyd i gyssylltiad agos a'u gilydd. Cyn hyny, nid oedd gweithiau daearyddol yn cynnwys o'r bron ddim amgen na rhestr sych o enwau lleoedd, afonydd, a rhaniadau gwladol. Ond wrth ddarlunio adfeilion y lleoedd oedd yn enwog mewn hen hanesiaeth, yr oedd daearyddwyr yn rhwym o fyned yn ol at yr awduron hynafol hyny a fuont yn ymdrin â'r cyfryw lleoedd; ac felly, trosglwyddwyd rhan o leiaf o wybodaeth ddaearyddol Herodotus, Polybius, a Strabo i'n llyfrau ni ar ddaearyddiaeth.

Explanation & Reference

1. Recent or Alluvial Formations, including various deposits of modern origin as, Deltas &c 2. Tertiary Formations, including various clays, marls & limestones, above the chalk. 3. Secondary Formations, from the chalk to the Permian series (New Red Sandstone) inclusive. 4. Older Stratified Formations, from the Carboniferous series downward to the Silurian.	5. Granitic Formations, including the Crystalline schists & metamorphic rocks, with granite &c 6. Volcanic Rocks of the recent & tertiary periods	1 Ffurfiadan Dived a adawyd pan Ddyff yr afery 2 Yr Ail Ffurfiadan a chery 3 Y Trydydd Ffurfiad Goch 4 Ffurfiadan Haen rdy 5 Ffurfiadan Gwyn ar Gred 6 Y Creigiau Llosg

MAP DAEAREGOL O'R BYD.

CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAW SYDD AR Y MAP HWN.

Antarctic Circle ...	Cylch y Deheu.	Ireland ...	Yr Iwerddon.
Arctic Circle ...	Cylch y Gogledd.	Italy ...	Yr Ital.
Asia Minor ...	Asia Leiaf.	Mediterranean Sea ...	Môr y Canoldir.
Atlantic Ocean ...	Môr y Werydd.	Melville Sound ...	Basfor Melville.
Australia ...	Awstralia.	New Caledonia ...	Caledonia Newydd.
Barrow Str. ...	Culfor Barrow.	New Guinea ...	Guinea Newydd.
Behring Str. ...	Culfor Behring.	New Hebrides ...	Yr Hebrides Newydd.
Black Sea ...	Y Môr Du.	New South Wales ...	Deheudir Cymru Newydd.
British Columbia ...	Columbia Brydeinig.	New Zealand ...	Zealand Newydd.
Cape Colony ...	Trefedigaeth y Pannhyn.	Pacific Ocean ...	Y Cefnfor Tawelog.
Caribbean Sea ...	Môr Caribea.	Rocky Mts. ...	Mynyddoedd Creigiog.
Central America ...	Canolbarth America.	Russia ...	Rwssia.
Davis Str. ...	Culfor Davis.	Scotland ...	Ysgotland.
England ...	Lloegr.	South Australia ...	Awstralia Ddeheuol.
Equator ...	Y Cyhydedd.	Spain ...	Yspaan.
France ...	Ffrainc.	Tropic of Cancer ...	Trofan y Cranc.
Germany ...	Yr Almaen. [weision.	Tropic of Capricorn ...	Trofan yr Afr.
Grt. Slaves Lake ...	Llyn Mawr y Caeth.	United States ...	Yr Unol Dalaethau.
Great Bear ...	Yr Arth Mawr.	Wales ...	Cymru.
Iceland ...	Ynys yr Iâ.	Washington Land ...	Tiriogaeth Washington.
		Western Australia ...	Awstralia Orllewinol.

Y MAE map y byd yn dangos i ni pa ran o hono sydd yn dir, a pha faint sydd dan ddwfr, y blynyddoedd hyn. Y mae ei sefyllfa yn bresennol, yn ddiaw, yn gwahanisethu oddi wrth yr hyn oedd mewn cyfnodau blaenorol. Ond nid ydyw mewn un modd i'w ystyried yn barhaol ac yn sefydlog; o herwydd y mae cyfnewidiadau wedi cymmeryd lle o fewn y ganrif hon, fel yn y canrifoedd blaenorol, drwy fod y tir yn cael ei wisgo i lawr, a'r môr mewn canlyniad yn ennill arno; ac mewn amgylchiadau eraill dygir cyfnewidiadau o amgylch drwy suddiad, neu gyfodiad ac eangiad, y tir ei hun.

Y mae arwyneb y ddaear yn ddarostyngedig hefyd i gyfnewidiadau fferyllol, cyffuniol, a gallof-yddol parhaus; ac felly y mae wedi bod, fel y mae yn eithaf eglur, yn yr amseroedd a aeth heibio. Yn wir, mor bell ag y mae sylw manwl ac eang ar feithiau yn myned, gellir meddwl nad oes un llanerch ar wyneb y ddaear, sydd yn cael ei phoblogi yn bresennol, nad ydyw, mewn rhyw gyfnod blaenorol, wedi bod dan ddyfroedd y môr. Y mae yr hen lwybrau hyn o eiddo y moroedd, ar ol derbyn gwaddodion cyfandiroedd hynach, ar amryw adegau wedi ymgodi uwch law arwyneb y dwfr i'r safleoedd y maent yn eu meddiannu yn bresennol; tra y mae cyfandiroedd ac ynysioedd blaenorol wedi diflanu o'r golwg, ac yn gorwedd yn awr dan ddyfroedd y cefnforoedd.

Y mae yr unig wybodaeth a feddwn o hanes y cyfnewidiadau hyn yn ddeilliadig oddi wrth olrhenniad a wneir ar safleoedd perthynasol a ohynnwyd ffosylaidd y creigiau a'r haenau sydd yn bresennol yn furfio gwyneb caled y cyfandiroedd a'r ynysioedd.

Yn ol syniadau daearegwr y dyddiau hyn, y mae trefn a sefyllfa yr haenau sydd yn furfio crystyn y ddaear yn dangos fod gwaddodiadau (*deposits*) gwahanol wedi cymmeryd lle, y naill ar ol y llall, mewn oesoedd dilynol. Y mae yr haenau ieuangaf gan hyn yn gorwedd nesaf i'r wyneb, yn ol eu hoed perthynasol. Ymddengys fod y ddeddf hon yn un gyffredinol dros holl wyneb y ddaear—mor bell ag y gellir adnabod yr haen oddi wrth nodweddion pennodol y gweddillion ffosylaidd sydd yn perthyn iddi. Weithiau, y mae cynnyffriadau mawrion wedi cymmeryd lle, fel y mae yr haenau wedi eu symmud o'u lleoedd priodol—fel yn yr Alpau yn Ewrop, ac yn yr Alleghanies yn Ngogledd America. Nid ydyw yr holl ffurfiadau i'w cael yn mhob cymmydogaeth, na'r un trwm yn yr haenau, na'r un defnyddiau mwnawl yn fanwl chwaith yn eu cyfansoddi. Y mae ffurfiadau cyfain hefyd, weithiau, heb fod i'w cael mewn dosbarthiadau eang. Er enghraifft, nid ydyw y gronellfaen (*oolite*) i'w cael yn y rhan fwyaf o lawer o Ogledd America; ac ni cheir glo, na marm, na'r trydydd ffurfiadau dros ardaloedd eang eraill.

Gwaith anhawdd fyddai cyffredinol (*generalize*), gydag un gradd o gywirdeb, ddsbarthiad yr amrywiol ffurfiadau sydd ar grystyn y ddaear. Y mae creigiau ithfaenol, gyda'r haen cyntefig (*primary*) o lechfaen sydd yn eu dilyn, i'w cael yn gyffredin yn y rhan fwyaf o drumiau eang o fynyddoedd a bwrdd-diroedd y byd sydd o ffurfiad hynafol. Yn yr Hen Fyd, yn gystal ag yn y Newydd, y maent i'w cael yn cwmpasu yr ardaloedd o amgylch y pegwn gogleddol, ac yn ymestyn yn ddarnau mawrion tua'r deheu, yn mhall y tu hwnt i gylch y gogledd. Y mae gorynys Scandinavia, cadwen Mynyddoedd yr Ural, Greenland (mor bell ag yr ydys yn ei hadnabod), a gogledd-orllewin America, yn gystal ag ardaloedd gogleddol a gogledd-ddwyreiniol Asia, yn cael eu gwneyd i'fyny o'r ffurfiadau cyntefig hyn, ac yn ymgodi yn fynych yn fynyddau o gryn uchder. Ond y mae cyfran fawr o Asia Orllewinol, yr oll o Rwssia yn Ewrop, cyffiniau eang yr afon Danube, gorllewin Germany, Belgium, Holland, a Ffrainc, yn gynnwysedig o haenau o'r ail a'r trydydd ffurfiad (*secondary and tertiary formations*). Drachefn, y mae cadwen yr Alpau, y Pyrenees, y Balkans, a'r Taurus, a groesant eu gilydd yn rhan ddeheuol a dwyreiniol Ewrop, yn Asia Leiaf, a Pherisia, a Mynyddoedd yr Himalaya, a Tibet, yn estyn y gadwen ithfaenol i China a dwyrain Asia. Ymddengys fod rhan fawr o ganolbarth a deheu-barth Affrica yn ithfaenol; yn yr hanner gogleddol, y mae haenau o'r ail a'r trydydd ffurfiad yn gyffredin. Yn yr America, y mae cadwen o'r ffurfiad cyntaf o fynyddoedd yn ymestyn ar hyd ystlysau dwyreiniol a gorllewinol y cyfandir, ac yn tori y

cyfandir hwnw i'r ddau hanner mawr y mae wedi ei ddosbarthu iddynt. Yn nghanolbarth ardal-
oedd y Mississippi, y mae glô yn dilyn haenau Siluriaidd mwy hynafol y gogledd; ac yn y rhan
deheuol, ceir marm a chreigiau calch yn helaeth. Yn Neheubarth America, y mae dyffrynoedd
mawr y canolbarth yn cael eu gwneyd i fyny yn mron yn hollol o haenau marianol, a chreigiau o'r
trydydd dosbarth.

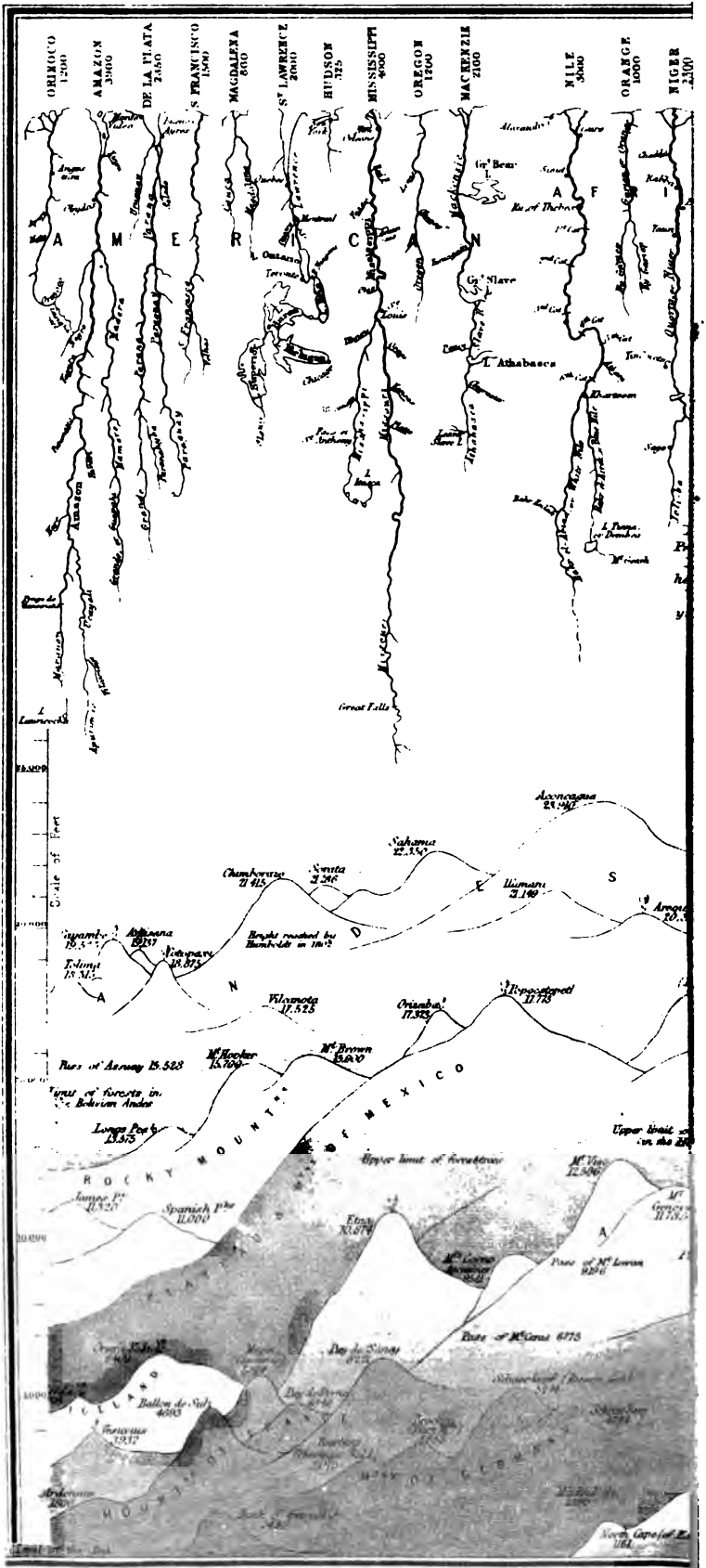
Y mae yn sicr fod glô o amrywiol ansoddau wedi ei ddosbarthu dros lawer o ardaloedd y byd;
ond mor bell ag y mae darganfyddiadau wedi eu gwneyd hyd yn hyn, ymddengys fod un cylch
(zone) lle y mae y sylwedd gwir ddefnyddiol hwn wedi ei ystorio i fyny ynddo mewn mwy o gyf-
lawnder a helaethrwydd na'r lleill. Y mae y cylch hwn o fewn yr arddrych gogleddol—yn dechreu
ynghylch cyfinell 30°, ac yn ymestyn hyd i 55° neu 60°. Dyma y rhan o'r byd sydd wedi ei
boblogi lioscaf, ac sydd wedi ei wareiddio fwyaf; ac ynddo hefyd y mae y gwledydd hyny lle y
mae mwyaf o fywiogrwydd yn mysg eu preswylwyr, a lle y gwneir mwyaf o waith. Cynnwysa y
cylch hwn hefyd y gwledydd y mae eu tymmeredd yn fwyaf amrywiol, lle y mae helaethrwydd o
danwydd yn hollol angenrheidiol i gyfleusderau a chysuron bywyd. Ymddengys nad oes ond
ychydig mewn cymmhariaeth o ló yn yr ardaloedd trofanol, a bod y gwelyau o hono yn llai yn yr
arddrych deheuol nag yn yr un gogleddol. Y mae meusydd glô yn liosog yn Mhrydain Fawr.
Y maent yn ymestyn hefyd i Belgium, Ffrainc, a'r Almaen; ac y mae meusydd helaeth o hono
yn Rwsia, Sweden, a Hungary—er nad oes cymmaint o weithio wedi bod arnynt yno. Ceir glô
hefyd yn Syria, a rhanau eraill o Asia Orllewinol, ac ar raddfa helaethach yn Hindwstan; hefyd
yn China, Sumatra, Borneo, a dwyreinarth Awstralia. Nid oes ond ychydig o lanerchi neillduol,
hyd yr ydys wedi cael allan hyd yn hyn, o Ddeheubarth Affrica, nac unrhyw ran arall o'r cyfandir
hwnw, yn cynnwys glô. A thrwy holl America Ddeheuol, nid oes ond ychydig o welyau o hono
wedi eu darganfod etto. Ond yn America Ogleddol, gellir olrhain gwythien neu faes eangfawr o
hono oddi wrth gyffiniau y cylch gogleddol, ac yn agos i enau yr afon Mackenzie ar du y gogledd-
orllewin, yn mlaen ar hyd llechweddau dwyreiniol y Mynyddoedd Creigiog i lawr hyd ddyffryn y
Mississippi. Ac y mae yn y rhanau canolbarthol a dwyreiniol o'r ardaloedd eang sydd ar gyf-
iniau yr afon hon welyau dihybydd yn mron o hono, ac o faen-lô (*anthracite*). Y mae helaeth-
rwydd o ló yn Brunswick Newydd, Nova Scotia, a Newfoundland. Y mae mewn haiarn, yr hwn
sydd mewn gwirionedd yn werthfawrocach i ddyn nag aur, yn mron yn ddieithriad yn ymyl y glô.
Cynnwysa Prydain Fawr a'r Iwerddon arwyneb o 2,779 o filldroedd ysgwâr o feusydd glô. Cyn-
nwysa Unol Dalaethau Gogledd America 196,800 o filldroedd ysgwâr o ló a maen-lô; ac America
Brydeinig dros 7,000 o filldroedd ysgwâr o hono. Y mae y swm a godir o ló yn fynyddol yn
Mhrydain Fawr yn mron yn gan millwn o dyneli; a bernir fod hyn dros hanner yr holl swm a
godir o hono drwy yr holl fyd. Y mae swm yr haiarn a wnaed y blynyddoedd diweddar yn
Mhrydain dros bedair miliwn ac wyth gan mil o dynelli.

Prif ardaloedd mettelog y byd ydynt y cadwyni eang o fynyddoedd sydd o'r ffurfiad cyntaf;
sef, y trumiau Carpathiaidd; yr Uralau; mynyddoedd Scandinavia; yr Harz, a mynyddoedd yr
Almaen Uchaf; mynyddoedd Cernyw, Cymru, a'r Pennines, yn Mhrydain; y trumiau yn Tibet,
China, Altai, a Stanovoi, yn Asia; yr Andes, yn neheubarth America; y Sierra Nevada; mynydd-
oedd California, ynghyd a'r trumiau cysylltiol yn Ngogleddbarth America; a'r Cordillera yn
ne-ddwyreinarth a dwyrain Awstralia. Y mae mwngloddiau aur y ddwy wlad a enwyd olaf
yn rhagori yn mhell ar fwngloddiau unrhyw ardaloedd eraill sydd wedi eu harchwilio ar wyneb y
ddaeear. Y mae adamant, a meini gwerthfawr eraill, i'w cael yn Brazil, ac hefyd yn nghanolbarth
India, a rhanau eraill o Asia Ddwyreiniol.

Y mae parthau o'r ddaear yn arddangos arwyddion o weithrediadau llosgfalus (*volcanic*) sydd
yn cymmeryd lle o'i mewn yn barhaus; ac mewn parthau eraill, ceir gweddillion ac arwyddion fod
y gweithrediadau hyn wedi cymmeryd lle mewn cyfnodau a aethant heibio. Y llosg-fynyddoedd
a olrheiniwyd gyntaf, a'r rhai y mae y byd yn fwyaf adnabyddus o'u henwau, ydyw y rhai a geir
yn agos i Fôr y Canoldir—y rhai sydd yn ymestyn o'r dwyrain i'r gorllewin. Y Demavend, Ararat,
Vesuvius, ac Etna, ydynt y rhai amlycaf yn y gadwen hon. Cynnwysir hefyd Mynyddoedd yr
Azores, ac Ynysoedd y Canary, yn yr un rhestr. Ymestyna cadwen Môr y Werydd o ogledd i
ddeheu, braidd mewn llinell fain unionsyth, am bellder o 2,870 o filldroedd; ac yn mysg y llosg-
fynyddoedd yn y llinell hon, gellir enwi Jan Mayen, Hecla, a llosg-fynyddoedd liosog Ynys yr
Île, Penrhyn Verde, Ascension, a St. Helena. Ar oror cyfandir Affrica y mae Jebel Toor, ger y
Môr Coch, a llosg-fynyddoedd Ynys Bourbon, a'r Mauritius, yn nodi allan y gadwen llosgfalus yn y
cyfeiriad hwnw. Y mae yn Ynysfor Malay ddwy gadwen o'r llosg-fynyddoedd hyn:—Un yn cy-
chwyn yn Ynysoedd Sunda, ac yn cynnwys Sumatra, Java, a Sumbawa, &c.; a'r llall yn cynnwys
Ynysoedd y Philippines a Molucca, gan ymestyn i'r gogledd-ddwyrain, a chymmeryd i mewn Japan,
Kurile, ac Ynysoedd Aleutia. Cynnwysa ardaloedd llosgfalus Polynesia fynyddoedd Hawaii, i'r
gogledd o'r cyhydedd; a mynyddoedd Marquesas, yr Ynysoedd Cymdeithasgar, ac Ynys y Pasc,
ar du y deheu i'r cyhydedd. Y gadwen Americanaidd ydyw y fwyaf; yr hon sydd yn ymestyn ar
hyd glenydd gorllewinol y rhan ddeheuol o'r cyfandir mawr hwnw, gan ddechreu gyda Mynydd
Sant Elias, yn lledred 60° gogleddol; ac yn ymestyn drwy Mexico a Pheru, gan derfynu ar ororau
deheuol pellaf Deheubarth America. Y mae yn yr holl fyd, mor bell ag y gallir cyfrif, 270 o llosg-
fynyddoedd; y rhai sydd wedi bod, yn ystod y canrifoedd diweddar, yn llosgi yn achlysurol, neu
ynte yn llosgi yn barhaus; ac y mae y rhan fwyaf o honynt, sef o ddeutu 190, yn yr ynysoedd sydd
ar ororau y Cefnfor Tawellog.

MYNYDDOEDD AC AFONYDD.

CYFLEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD AR Y MAP HWN.

African Mountns ...	Mynyddoedd Affrican-aid.	Pass of Mt. Iseran ...	Bwlch Mynydd Iseran.
Arthur's Seat ...	Sedd Arthur.	Pass of Mont Stalvio...	Bwlch Mynydd Stalvio
Brecknock Beacons ...	Banan Brycheiniog.	Pass of the Simplon...	Bwlch y Simplon.
British Islands ...	Ynysoedd Prydeinig.	Pass of the Brenner ...	Bwlch y Brenner.
Cleeve Hill ...	Bryn Cleeve.	Pass of Mt. Cervin	Bwlch Mynydd Cervin.
Dover Castle ...	Castell Dover.	Plateau of the Dovrefield ...	Bwrdd-dir MæcsDovra.
Elevation of Nectee Pass (Himalaya) 16,814 ft.	Uchder Bwlch Nectee (Himalaya) — 16,814 troedfedd o uchder.	Peak of Teneriffe ...	Copa Teneriffa.
Glaisher and Coxwell (30,000) ...	Yr uchder mewn troedfeddi a gyrhaeddodd	Pentland Hills ...	Bryniun Pentland.
Green (27,000) ...	y tri gŵr hyn mewn	Plain of Mexico ...	Gwastadedd Mexico.
Gay Lussac (22,900) ...	awyrenau.	Plateau and Mtns. of Mexico...	Bwrdd-dir a Mynyddoedd Mexico.
Great Falls ...	Rhaiadran Mawr.	Plateau of Tibet ...	Bwrdd-dir Tibet.
Great Bear L. ...	Llyn yr Arth Fawr.	Rock of Gibraltar ...	Craig Gibraltar.
Grt. Slave L. ...	Llyn y Caethwas Mawr	Rocky Mountains ...	Y Mynyddoedd Creig-Severn ...
Height reached by Humboldt in 1802 ...	Yr uchder a gyrhaeddodd Humboldt yn 1802	Scale of Feet ...	Y mesur mewn Troedfeddi.
Hospice of St. Bernard	Nawdd-dy St. Bernard	Scandinavian Mounts.	Mynyddoedd Scandinavia.
Iceland ...	Ynys yr Iá.	Source of Ganges ...	Tarddell y Ganges.
James Pk. ...	Copa Iago.	Spanish Pks. ...	Y Copoedd Yspæmig.
Karakorum Pass ...	Bwlch Karakorum.	Snowdon ...	Yr Wyddfa.
L. Baikal... ...	Llyn Baikal.	Thames ...	Y Tafwya.
Lachooing Pass (Himalaya) ...	Bwlch Lachooing, yn Mynyddoedd yr Himalaya.	The White Nile ...	Y Nilus Wen.
Lakes of Rakas Tal & Manasarowar ...	Llynoedd Rakas Tal a Manasarowar.	The Blue Nile ...	Y Nilus Las.
Level of the sea ...	Arwyneb y môr.	The Pass of Assuay ...	Bwlch Assuay.
Limit of Forests in the Bolivian Andes ...	Tertyn coedwigoedd yr Andes Boliviaidd.	Upper limit of Forest Trees ...	Yr uchder mwyaf y ceir coedwigoedd arno.
Longs Peak ...	Copa Longs.	Upper limit of Forest Trees in the Himalaya ...	Uchder mwyaf coedwigoedd ar yr Himalaya.
L. Ontario ...	Llyn Ontario.	Upper range of native oxen, sheep, and wild ass, on the Plateau of Tibet ...	Yr ardal uchaf lle y crwydra yr ychain, y defaid, a'r asynod gwyltton brodorol, sydd ar fwrdd-dir Tibet.
L. Michigan ...	Llyn Michigan.	Upper limit of Forest Trees on the Alps...	Uchder mwyaf y ceir Coedwigoedd ar yr Alpau.
L. Huron... ...	Llyn Huron.	Ural Mtns. ...	Mynyddoedd Ural.
L. Superior ...	Llyn Superior.	Wallanchoong Pass ...	Bwlch Wallanchoong.
Malvern Hills ...	Bryniun Malvern.		
Mnts. of Germany ...	Mynyddoedd Germany		
Mounts. of France ...	Mynyddoedd Ffrainc.		
North Cape (of Europe)	Penrhyn gogleddol (Ewrop).		
Pass of Mt. Cenis ...	Bwlch Mynydd Cenis.		

Y MAE y tir sych ar wyneb y ddaear yn gynnwysedig o'r rhanau hyny o'i harwyneb sydd yn ymgodi uwch law y môr; ac o ganlyniad, uwch law arwynebedd canolog y ddaear. A barnu oddi wrth ffurf y ddaear, nis gall y codiadau sydd ar ei harwyneb fod ond yn lleol; o ganlyniad, gan fod codiadau uchaf arni, y mae yn rhaid fod pantiau cyferbyniol wedi eu ffurfio hefyd. Gan hyny, gellir ymresymu fod y rhanau hyny o grystyn y ddaear a orchuddir â dyfroedd y cefnforoedd yn fryniau a phantiau, a gwastadeddau eang—yn cyfateb i'r rhai sydd ar y tir sych. Ac erbyn hyn, y mae hyny wedi ei brofi i raddau pell drwy y plymio sydd wedi bod yn y moroedd dyfnion—yn enwedig o fewn y blynyddoedd diweddfaf ynglŷn â gosodiad y pellebrau tanforawl i lawr.

Y mae cyfran helaeth o'r tir nad ydyw yn ymgodi ond ychydig o gannoedd o droedfeddi uwch law y môr; ac y mae bwrdd-diroedd eang sydd o 2,000 i 15,000 o droedfeddi uwch law ei arwyneb; ac nid ydyw y mynyddoedd uchaf ond ychydig dan 30,000 o droedfeddi. Gwnaeth Humboldt gyfrif mor agos ag y gallai o uchder canolog y cyfandiroedd gwahanol:—a'r canlyniad o hono yw, fod uchder canolog Ewrop—hyny yw, pe y gwneid ei holl wyneb yn un gwastadedd mawr—yn 671 o droedfeddi uwch law y môr. Pe y gwneid yr un modd gyda Gogledd America, byddai ei uchder canolog yn 748 o droedfeddi. Byddai Deheudir America yn 1,151 o droedfeddi. Byddai Asia yn 1,132 o droedfeddi. A phe y tybid fod uchder cyffredinol Affrica yn gyfartal i'r eiddo Ewrop, byddai uchder canolog yr holl gyfandiroedd a'r ynysoedd o 800 i 900 o droedfeddi uwch law arwyneb y môr.

Nid uchder y mynyddoedd sydd yn gosod y pwysigrwydd mwyaf arnynt mewn daearyddiaeth anianyddol, ond eu cysylltiad a'r ucheldiroedd a'r bwrdd-diroedd mawrion y perthynant iddynt; ac i ba rai y maent yn ffurfio math o amgloddiau allanol. Y mae hyd yn oed Mynyddoedd yr Himalaya, er yn llawer uwch na holl fynnyddoedd y ddaear, yn isradol mewn pwysigrwydd (o'u hystyried yn eu perthynas â hinsawdd a phethau eraill y byd anianyddol) i fwrdd-dir mawr Tibet; yr hwn sydd yn ymestyn dros lawer o filoedd o filldroedd ysgwr, a'i uchder canolog yn 15,000 o droedfeddi uwch law y môr. Anglawdd dehcnol y bwrdd-dir anferth hwn ydyw Mynyddoedd yr

MYNYDDOEDD AC AFONYDD.

Himalaya; ac wrth edrych arnynt oddi arno, y maent yn ymddangos yn fychain mewn cymbariaeth i'r olwg sydd arnynt o'r ochr ddeheuol.

Nid yw ucheldiroedd y ddaear, yn mhell oddi wrth y môr; a'r ochrau mwyaf serth a feddant sydd yn wynebu y môr. Y mae ucheldiroedd a chadwyni mynyddoedd cyfandir Asia, er eu bod yn ymestyn dros ardaloedd canoldirol eang, er hyny yn llawer nes i'r cefnforoedd Tawelog ac Indiaidd nag i ororau Môr y Gogledd. Y mae mynyddoedd Ewrop yn agos i ororau Môr y Canoldir, ac ucheldiroedd Affrica hefyd yn agos i'r arfordir yno. Yn y Byd Newydd y mae hyn yn amlycach; o blegid yn America Ogleddol a Deheuol hefyd y mae y cadwyni uchaf yn rhedeg hyd ororau y Môr Tawelog.

Gorweddau y mynyddoedd uchaf, a'r rhan fwyaf o ucheldiroedd y byd, o fewn lledred 40° i linell y cyhydedd, ar du y gogledd a'r deheu. Ymgyfyd y rhai uchaf o fewn y lledred yma o 25,000 i 29,000 o droedfeddi o uchder. Y mae ychydig o glogwyni y tu hwnt i'r lledred uchod yn ymgodi i'r uchder o 10,000 i 17,000 o droedfeddi; ond tuedd gyffredinol cadwyni y mynyddoedd a'r ucheldiroedd yw myned yn is po pellaf y byddant o'r cyhydedd; ac y mae gwastadeddau enfawr Rwsia yn yr arddrych gogleddol, a'r eiddo y Pampas a Phatagonia yn yr un deheuol, yn profi hyny. Y mae yn ddiagrammeuol fod hyn yn effeithio yn fawr er daioni ar hinsoddau amrywiol gylchoedd (zones) y ddaear.

Y mae safleoedd gwledydd, o ran eu lledredau ac uchder eu mynyddoedd, yn effeithio yn fawr ar swm y gwlaw a ddisgyna arnynt; ac o ganlyniad, ar y dyfroedd a red drwydynt. Yn y mynyddoedd y mae tarddellau yr afonydd; a hwyntwy hefyd sydd yn rhoddi cyfeiriad i'r cwsa a gymmerir ganddynt. Y mae brigau y mynyddoedd, o herwydd eu uchder yn yr awyr, oerder eu tynmheredd, ac yn fynych hefyd o herwydd eu sefyllfa trydanol—yn wahanol i'r gwastadeddau a'r dyffirnoedd is law—yn atynnu ac yn caaglu lleithder yn y ffurf o wlaw ac eira, a thrwy hyn yn dyfod yn lleoedd o ba rai y mae ffynnonau yn tarddu allan, a llynau yn crynhoi, a lithir-alpiau (glaciers) yn cael eu ffurfio, pa rai sydd yn mhob tymmor yn cyflenwi yr afonydd lliosog a ddisgynant i lawr eu llethrau, ac a sugnir i mewn i'r haenau meddalion fydd ar eu hwynebau, neu i agenau y creigiau. Y mae yr afonydd hyn yn llifo yn mlaen, gan wneyd eu ffordd bob amser yn y cyfeiriad y mae lleiaf o wrthwynebiad iddynt; ac wedi ymdroelli llawer yn eu gyrfaoedd, cyrhaeddant pen eu taith o'r diwedd, ac ymarllwysant i'r môr.

Y mae tuedd mewn afonydd, wrth lifo yn barhaus, i wisgo i lawr a dyfnhau y gwelyau y maent yn rhedeg ynddynt; a thrwy eu gorllifiadau achlysurol, effeithiant ar y gwastadeddau a'r dyffirnoedd yr ant drwydynt—weithiau drwy gasglu defnyddiau, a'u gadael ar wyneb y dyffirnoedd; a phryd arall, drwy gymmeryd eu hwynebau ymaith, a'u dynhau.

Gellir edrych yn gyffredinol ar ucheldiroedd a mynyddoedd gwlad fel prif darddellau ei hafonydd; ond gall afonydd gael eu tarddiad hefyd o wastadeddau llechweddog (sloping)—yn anwedig yn y gwledydd hyny lle y disgyna cyflenwad da o wlaw. Trumau uchaf y mynyddoedd neu y bwrdd-diroedd, neu y rhanau uchaf o wastadeddau eang, sydd yn ffurfio y llinellau lle y dosberthir y dyfroedd, pan y llifa y dwfr i lawr iddynt ar y naill ochr neu y llall.

Dyma fel y mae yn nghanolbarth yr Alpau yn Ewrop:—y mae rhai o'r afonydd yn llifo i'r gogledd-orllewin, ac eraill i'r gogledd-ddwyrain. Felly hefyd y mae hi yn nghanolbarth Asia:—y mae holl afonydd y gyfran ogleddol o'r cyfandir hwnw yn rhedeg i Gefnfor y Gogledd, neu ynta i Fôr Caspia, yr Aral, a moroedd mewnol eraill. Ac yn y deheu, y mae y Ganges, yr Indus, a'r Brahmapootra, yn cymmeryd owsr deheuol, ac yn arllwysu eu dyfroedd i Fôr India. Yn y modd hwn y mae afonydd sydd yn codi o fewn ychydig filldroedd i'w gilydd yn fynych yn cymmeryd llwybrau tra gwahanol, ac yn ynwelod ag ardaloedd pell iawn oddi wrth eu gilydd. Dyma fel y mae y Rhine, y Rhone, a'r Danube; yr Indus a'r Ganges; y Missouri a'r Saskatchewan. Y mae dwy afon fawr Deheudir America yn codi ar yr ochr orllewinol, yn agos i lenydd y Môr Tawelog, yn croesi gwastadeddau enfawr y cyfandir hwnw, ac yn tywailt eu dyfroedd i Fôr y Werydd; ac er fod rhai o'r afonydd mawrion sydd yn rhedeg i'r Amazon yn tardda o fewn ychydig filldroedd i'r afonydd a lifant i'r Parana, y mae mwy na dwy fil o filldroedd rhwng geneau y ddwy afon fawr hyny a'u gilydd.

Y mae y nifer liosocaf o afonydd mwyaf y byd, neu eu prif ganghenau, yn codi o 40° i 50° lledred o'r cyhydedd. Nid oes un afon o'r dosbarth blaenaf yn codi tu draw i 60° o ledred gogleddol: a'r prif achos o hyn ydyw, am mai yn y gwregys poeth, a'r ardaloedd nesaf ato yn y cylechoedd tymherus, y disgyna y swm mwyaf o wlaw yn flynyddol. Y Mississippi yw yr afon fwyaf sydd yn codi mewn lledred uchel; ond y mae hi yn derbyn ei chyflenwad mwyaf o ddyfroedd o ganghenau a godant rhwng o 38° i 48° lledred gogleddol. Cyfyd y Volga, yr afon fwyaf yn Ewrop, yn lledred 57° gogleddol; ond y mae ei phrif ganghenau hithau yn codi llawer yn nes i'r cyhydedd.

Amrywia afonydd yn eu cyflymder yn ol ffurf eu gwelyau, gogwyddiadau y tiroedd y rhedant drwydynt, a swm eu dyfroedd. Yn nechreuad cwsr afon, yn gyffredin, y mae ei chyflymder mwyaf—lle y mae y disgyniad fel rheol yn fwy gogwyddedig. Y mae llawer o afonydd, fel yr Amazon, yn llifo yn mlaen ar hyd gwelyau sydd yn mron yn wastad, yn gwblgan rym yr ysgogiad a roddir ynddynt gan bwysau y dyfroedd sydd yn gwasgu arnynt o'r tu ol. Nid ydyw disgyniad yr Amazon yn fwy na'r unfed ran ar ddeg o fodfedd yn y filldir am y saith gan milldir diweddaf o'i chwrs. Etto:—llifa y Volga am ddwy fil o filldroedd, ac nid ydyw ei disgyniad yn yr holl ffordd ar gyfartaledd yn llawn pedair modfedd y filldir.

Y mae llaid a thywod yn cael eu golchi i lawr, ac yna yn ymgasglu i eneau rhai afonydd, ac yn cymmeryd ffurf tair-onglog, tebyg i'r llythyren Roegaidd *Delta* (Δ), a rhoddir arnynt o herwydd hyny yr enw *deltas*. Croesir y *deltas* hyn yn gyffredinol gan eneau lliosog yr afonydd. Y mae *delta* y Nilus yn 110 o filldroedd o hyd, ac y mae ei lled yn 120 milldir yn ymyl y môr. Y mae *delta* y Ganges yn 230 o filldroedd o hyd, a'i lled mwyaf yn 220 milldir. Cyfrifir fod swm y llaid a waddodir yn flynyddol gan yr afon hon gymmaint a chwe mil o flynnau o droedfeddi ysgwâr. Hyd *delta* yr Indus ydyw 160 o filldroedd; ac y mae *delta* y Mississippi dros 245 o filldroedd; a *delta* yr Orinoco yn 100 milldir o hyd.

YLLGOR A CHYMRU. ENGLAND

AND WALES. Miltreoedd Prydeinig

10 20 30 40 50
 0 10 20 30 40 50
 English Miles
 Kilometers
 Llewellyn yr ynydd ydy'r Brydeus X
 Yffordd hon ydy'r trefnodd X
 Toferyn Brydeusodd mewn trefnodd.
 Siam o' haid X. Sillwys
 Heolau m. f. d.
 B. Bay - yf. f. d. - Llewellyn - yf. f. d. - yf. f. d. - yf. f. d.

LLOEGR A CHYMRU.

YSTYR Y TALFYRIADAU A ARFERIR YN Y MAPIAU.

B., <i>neu</i> Bay	... Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain	... Mynydd.
Bank, Banks	... Bryn, Bryniau.	Mts., <i>neu</i> Mountains	... Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Cape	... Penrhyn.	New	... Newydd.
Castle	... Castell.	North, Northern	... Gogledd, Gogleddol.
Coast	... Arfordir.	Ocean	... Cefnfor.
Ch., <i>neu</i> Channel	... Sianel.	P., <i>neu</i> Port	... Porth.
East, Eastern	... Dwyrain, Dwyreiniol.	Pen., Pena., Peninsula	... Goryuys.
English Miles	... Mildiroedd Saesneg.	Plateau	... Gwastadedd uchel.
Equator	... Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point	... Pwynt.
Firth, <i>neu</i> Frith	... Morgaingo.	R., <i>neu</i> River	... Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort	... Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of	... Adefeilion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of	... Llyngclyn.	S., <i>neu</i> Sound	... Culfor.
H., Havn., <i>neu</i> Haven	... Porthladd, <i>neu</i> Fachwy	St., <i>neu</i> Saint	... Sant.
Hd., <i>neu</i> Head	... Penrhyn, Pentir.	Sea, <i>neu</i> Sea of	... Môr.
Hill, <i>neu</i> Hills	... Bryn, Bryniau.	Shoal, Shoals	... Bâs-leoedd.
I., Isle, <i>neu</i> Island	... Ynys.	South, Southern	... Deheu, Deheul.
Is., Isles, <i>neu</i> Islands.	... Ynysoedd.	Str., <i>neu</i> Stra., Straits	... Culfor, Culforoedd.
L., <i>neu</i> Lake	... Llyn.	Town	... Tref.
Land	... Tir. [môr.]	Tropic	... Trofan.
Loch, <i>neu</i> Lough	... Llwoh:—llyn agored i'r	West, Western	... Gorllewin, Gorllewinol.

CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD AR Y MAP HWN.

Brecknock	... Brycheiniog.	Liverpool	... Llynlleifiad.
Bristol	... Caerodor.	London	... Llundain, Caerludd.
Bristol Channel	... Sianel Caerodor.	Manchester	... Manceinion.
Cambridge	... Caergrawnt.	Merioneth	... Meirionydd.
Cardigan	... Abertefi.	Monmouth	... Mynyw.
Carmarthen	... Caerfyrddin.	Montgomery	... Trefaldwyn.
Chepstow	... Cas Gwent.	Mouth of R. Thames	... Gnan y Tafwys.
Cheshire	... Sir Gaerlleon.	Newport (Mon.)	... Casnewydd.
Chester	... Caer, Caerlleon.	North Channel	... Y Sianel Ogleddol.
Cornwall	... Cernyw.	Oxford	... Rhydychain.
Dee	... Y Dyfrdwy.	Pembroke	... Penfro.
Denbigh	... Dinbych.	Radnor	... Maesyfed.
English Channel	... Y Sianel Brydeinig.	Severn	... Yr Hafren.
France	... Ffrainc.	Shrewsbury	... Amwythig.
German Ocean	... Môr y Gogledd.	Shropshire	... Sir yr Amwythig.
Glamorgan	... Morgannwg.	Somerset	... Gwlad yr Haf.
Gloucester	... Caerloyw.	Thames	... Tafwys.
Hereford	... Henffordd.	Whitchurch	... Eglwys-wen.
I. of Anglesea	... Ynys Môn.	Wye	... Yr Wy.
I. of Wight	... Ynys Gwyth.	York	... Caerefrog.
I. of Man	... Ynys Manaw.		
Irish Sea	... Môr yr Iwerddon.		
Kent	... Caint.		
Lancaster	... Caerhirfryn.		

Am yr enwau Cymreig a Saesneg eraill ar drefydd a mynyddoedd, &c., Cymru, yr ydym yn cyfeirio y darlennydd at y ddau fap a berthynant i'r Dywysogaeth.

Y MAE y rhan a elwir *Lloegr* yn cyfansoddi y gyfran helaethaf o Brydain Fawr. Y mae yn cael ei therfynu ar du y gogledd gan Ysgotland, ar du y deheu gan y Sianel Brydeinig, ar du y dwyrain gan y Môr Germanaidd, ac ar du y gorllewin gan Gymru, Cefnfor y Werydd, a Môr yr Iwerddon. Ei hyd mwyaf, o Berwick i Land's End, ydyw 425 o filldroedd; ac y mae ei lled yn amrywio o 62 i 280. Ei harwynebedd ydyw 50,812 o filldroedd ysgwâr. Y mae iddi linell arfordirol o tua 1,200 o filldroedd, heb fesur y toriadau i'r tir; ond pe y mesurid y rhai hyny hefyd, byddai ei harfordir tua 2,000 o filldroedd. Y mae Lloegr yn cael ei rhanu i ddeugain o siroedd.

Dosberthir ei phrif gadwyni o fynyddoedd yn gyffredin i ddwy; sef, yr un Ogleddol, a'r un Ddeconaidd. Cynnwysa y gyntaf trwm mynyddoedd y Pennines, a'r Cumbrian:—y blaenaf yn ymestyn o Frynian Cheviot, ar derfynau Ysgotland, hyd ganol swydd Derby. Yn y trwm hwn y mae Cross Fell, yr hwn sydd yn ymgodi agos i 3,000 o droedfeddi yn uwch nag arwyneb y môr; ac y mae y Clogwyn (*Peak*), sydd yn ngogleddbarth sir Derby, yn 1,800 o droedfeddi o uchder. Y mae swp mynyddoedd y Cumbrian yn gorwedd i'r gorllewin o'r Pennines, ac yn cael eu hygaru oddi wrthynt gan ddyffrynoedd yr Eden a'r Lune. Yno y mae Scaw Fell—y mynydd uchaf yn Lloegr; yr hwn sydd yn 3,229 o droedfeddi o uchder; a'r Helvellyn, yr hwn sydd yn 3,055 o droedfeddi o uchder; a Skiddaw—sydd yn 3,022 o droedfeddi o uchder. Y mae y gadwen Ddeconaidd yn cynnwys bryniau Cernyw, Dyfnaint (Devon), a rhan o Wlad yr Haf. Nid ydyw uchder y mynyddoedd hyn agos gymaint a'r rhai sydd yn y gadwen arall.

Am hinsawdd Lloegr, gellir dyweyd ei bod yn llaith, ond yn iachus. Ond o herwydd ei bod yn cael ei hamgylchynu gan ddyfroedd, y mae ei hinsawdd yn ddarostyngedig i gyfnewidiadau mlyngh a disymmwrth—yr hyn sydd yn effeithio ar ei sychder a'i lleithder. Nid ydyw ei choedwigoedd yn eang. Cedwir amryw o honynt er mwyn tyfu coed at wasanaeth y llynnes; megys y

Goedwig Newydd, yn swydd Hants; Coedwig Dean, yn swydd Gaerloeuw; a Choedwig Windsor. Ond y mae haiarn erbyn hyn yn brysur yn cymmyrdd lle coed yn adeilyddiaeth llongau o bob math.

Y mae llawer o fônau gwerthfawr yn y wlad. Ceir helaethrwydd mawr o ló yn siroedd y gogledd, ac hefyd yn rhai o siroedd y canolbarth a'r gorllewin. Ceir haiarn yn siroedd Amwythig, Caerloeuw, Derby, a gogleddbarth sir Lancaster, ac mewn siroedd eraill, er nad yn y fath helaethrwydd. Ceir alcan yn Nghernyw a Dyfnant:—ac o'r amseroedd boreuaf y mae genym hanes am hyn. Cyfyngir plwm du i ddosbarth lled fychan yn Cumberlând; a gweithir mwngloddiau copr yn Nghernyw, Dyfnant, swydd Derby, ac mewn rhanau o swyddi Stafford a Chaerfrog. Mewn amryw barthau o'r wlad y mae creigiau halen, llechfaen, calchgraig, tywodfaen, marmor, carreg nâdd, a chlai y crochenydd.

Y mae llaw-weithfeydd Lloegr yn bwysicach na'r eiddo unrhyw wlad arall. Y gweithfeydd brethynau sydd yn mhlith y rhai hynaf yn y wlad, gan y bernir eu bod wedi eu cychwyn gan yr hen Frythoniaid hyd yn oed cyn i'r Rhufeiniaid erioed ymosod arni. Yn siroedd Caerfrog, Wilts, Caerloeuw, a Gwlad yr Haf y dygir yn mlaen y gweithiau hyn yn benaf. Y mae y gweithfeydd cotwm yn helaethach drachefn, ac wedi eu dwyn i berffeithrwydd mawr, trwy gymmorth peirianwaith o'r fath gywreinaf. Yn siroedd Lancaster a Chaer y mae y gweithfeydd hyn yn benaf. Yn siroedd Caerfrog, Warwick, a Worcester, a rhan o sir Amwythig, y mae y gweithfeydd mewn rwyddau mettel, megys haiarn a dŵr, copr ac efydd, &c., yn cael eu dwyn yn mlaen i raddau helaeth o berffeithrwydd. Gweithir sidan yn benaf yn Spitalfields, Macclesfield, Manchester, a Coventry. Y mae yn ddiagramheuol fod masnach y wlad hon yn eangach nag eiddo un wlad ar y ddaear, a dygir hi yn mlaen gyda phob gwlad wareiddiedig.

CYMRU.

Am wahanol olygiadau ar ystyr y geiriau *Prydain* a *Prydeiniaid*, gweler d.g. CYMRU yn cyf. iv., a PRYDAIN yn yr Attodiau, ac erthyglau eraill.

Y mae TYWYSOGAETH CYMRU uchel ei hystyried, i bob pwrpas, megys rhan o Loegr er's canfioedd bellach. Ffuria fath o orynys ar y rhan orllewinol o Brydain, a therfynir hi ar du y gogledd a'r gorllewin gan Fôr yr Iwerddon, ar du y deheu a'r de-ddwyrain gan Sianel Bristol, ac ar du y dwyrain gan siroedd Mynwy, Henffordd, Amwythig, a Chaer. Dosberthir hi i ddeuddeg o siroedd, wrth gyfrif Mynwy yn Lloegr:—chwech yn y Gogledd, a chwech hefyd yn y Deheu. Y mae ei harwynebedd yn 7,425 o filldroedd ysgwâr. Gwlad fynyddig ydyw—yn enwedig y gogleddbarth o honi, lle y mae glynoedd dyfnion, dyffrynoedd eang, a brynau uchel; ac y mae amrywiaeth ei golygfeydd yn mron yn ddiertyn, a'i phrydferthwch yn gyfartal yn mron i olygfeydd unrhyw wlad yn yr holl fyd. O'r de-ddwyrain i'r gogledd-orllewin y mae cadwyni y mynyddoedd yn rhedeg yn fwyaf cyffredin. Y brif gadwen yn Ngogledd Cymru ydyw cadwen y Wyddfa; yr hon a elwir felly oddi wrth y mynydd hwnw sydd yn nghanol y gadwen, ac yn ymgori i'r uchder o 3,570 o droedfeddi uwch law arwyneb y môr. Dyma y mynydd uchaf o fewn i Dywysogaeth. Yma hefyd y mae Carnedd Llewelyn, a Charnedd Dafydd. Ymestyna y gadwen hon o Ynys Enlli, mewn cyfeiriad gogledd-ddwyrainol hyd bentir y Penmaen-bach, yn Machwy Conwy. Y mae y gadwen a elwir mynyddoedd Berwyn yn y rhan ddwyrainol o sir Feirionydd, ac yn ymganghennu i sir Ddinbych. Eu hyd ydyw un filldir ar bymtheg, ac amrywiant yn eu uchaf arni wrth yr enw *Moel Famau*. Y mae Mynydd Hiraethog yn gadwen sydd yn gorwedd ar y tu arall i'r dyffryn, ac yn ffurfio yr ochr dde-orllewinol iddo. Gellir cyfrif ei fod yn ymestyn o gymmydogaeth Gwyddelwern hyd ochr ddwyrainol Dyffryn Conwy—pellder o tua phum milldir ar hugain, ac y mae o wyth i ddeng milldir o led. Ymestyna llinell arall i sir Drefaldwyn, ac ymunna â chadwen y Breddin, yr hon sydd yn ymestyn i sir Amwythig. Cadwen arall, neu yn hytrach parhâd o'r un gadwen, a ymestyna mewn cyfeiriad de-orllewinol o Pennant, yn agos i ddyffryn y Tanad, yn sir Drefaldwyn, hyd lan y môr ger Llangelynn, yn sir Feirionydd. Yn y gadwen eang hon y mae amryw fynyddoedd uchel; megys, Aran Mawddwy, Aran Benllyn, a'r Arenig; ac yn mhen y llinell hon y mae Cader Idris. Y mae Plinimon yn esgyn i'r uchder o 2,481 o droedfeddi allan o ucheldir sydd yn ymestyn o gymmydogaeth Llanfair Caereinion i gyfeiriad Machwy Aberteifi, ger Aberystwyth. Ymgyfyd cadwen eang o fynyddoedd o Fforest Maesyfed, i'r gogledd-ddwyrain o Ffynnonau Llandrindod, a chroesant y rhan ogleddol o sir Frycheiniog, gan ymestyn mewn cyfeiriad de-orllewinol drwy sir Gaerfyrddin, a therfynant yn Mynydd Presceulan, yn sir Benfro. Y mae cadwen y Mynyddoedd Duon yn gorwedd ar yr ochr ddwyrainol i sir Frycheiniog.

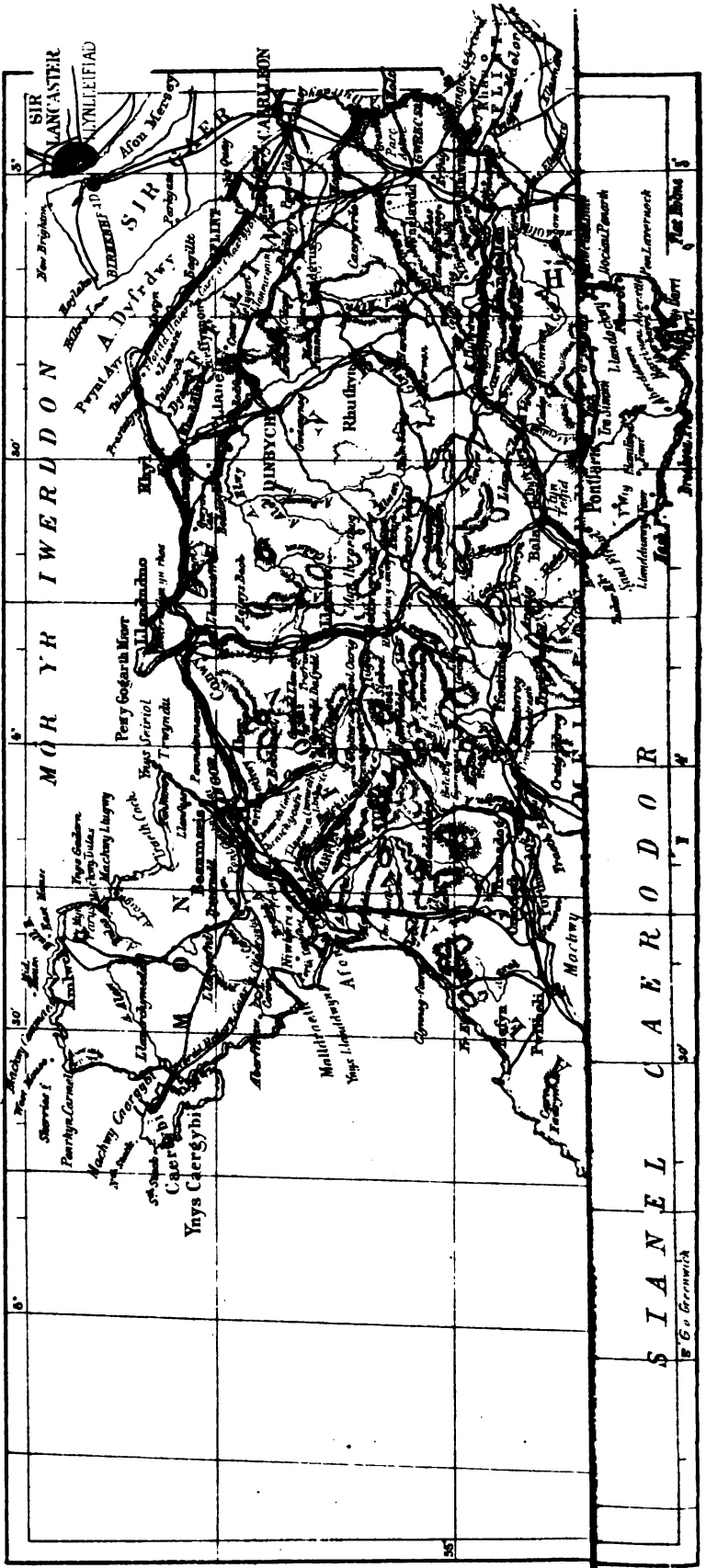
Y mae llawer o lynau yn mysg y mynyddoedd hyn—rhwyng hanner cant a thrigain, meddir—ac y mae rhai o honnt yn lled fawr. Ond y mwyaf yn Nghymru yw Llyn Tegid, ger y Bala; yr hwn sydd yn agos i bum milldir o hyd, ac o ddeutu milldir o led yn ei fan lletaf. Y prif afonydd dydynt yr Hafren, y Gwy, y Gonwy, y Tywi, a'r Ddyfrdwy.

Y mae Cymru yn gyfoethog hefyd yn ei hadnoddau mwnawl, &c. Ceir ynddi helaethrwydd o gopr, plwm, haiarn, glô, a llechi. Yn siroedd Ffint, Dinbych, Trefaldwyn, Caerfyrddin, ac Aberteifi, yn benaf, y ceir plwm. Yn Merthyr Tydfil, Aberdar, a'r dosbarth hwnw o sir Forganwg, ac yn Rhiwabon, y mae y prif weithfeydd haiarn. A cheir glô yn mhob sir, oddi gerth siroedd Aberteifi, Meirionydd, a Chaernarfon. Ond y mae siroedd Caernarfon a Meirionydd yn enwog drwy y byd am y llechi rhagorol a geir ynddynt. Cafwyd yohydig o aur hefyd yn sir Feirionydd.

Y mae llawer o fanylion pellach am Gymru i'w cael dan wahanol eiriau yn ngorph y gwaith.

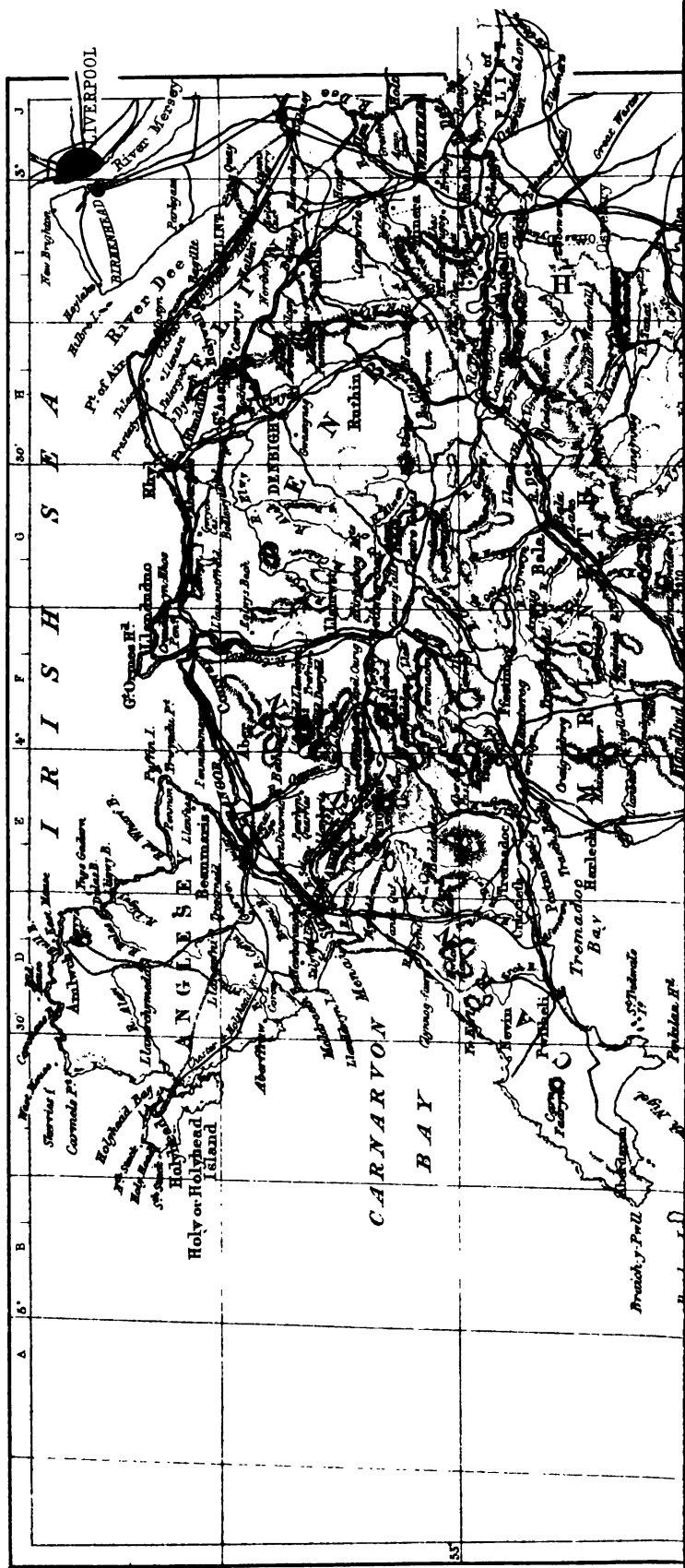

S I A N E L C A E R O D O R

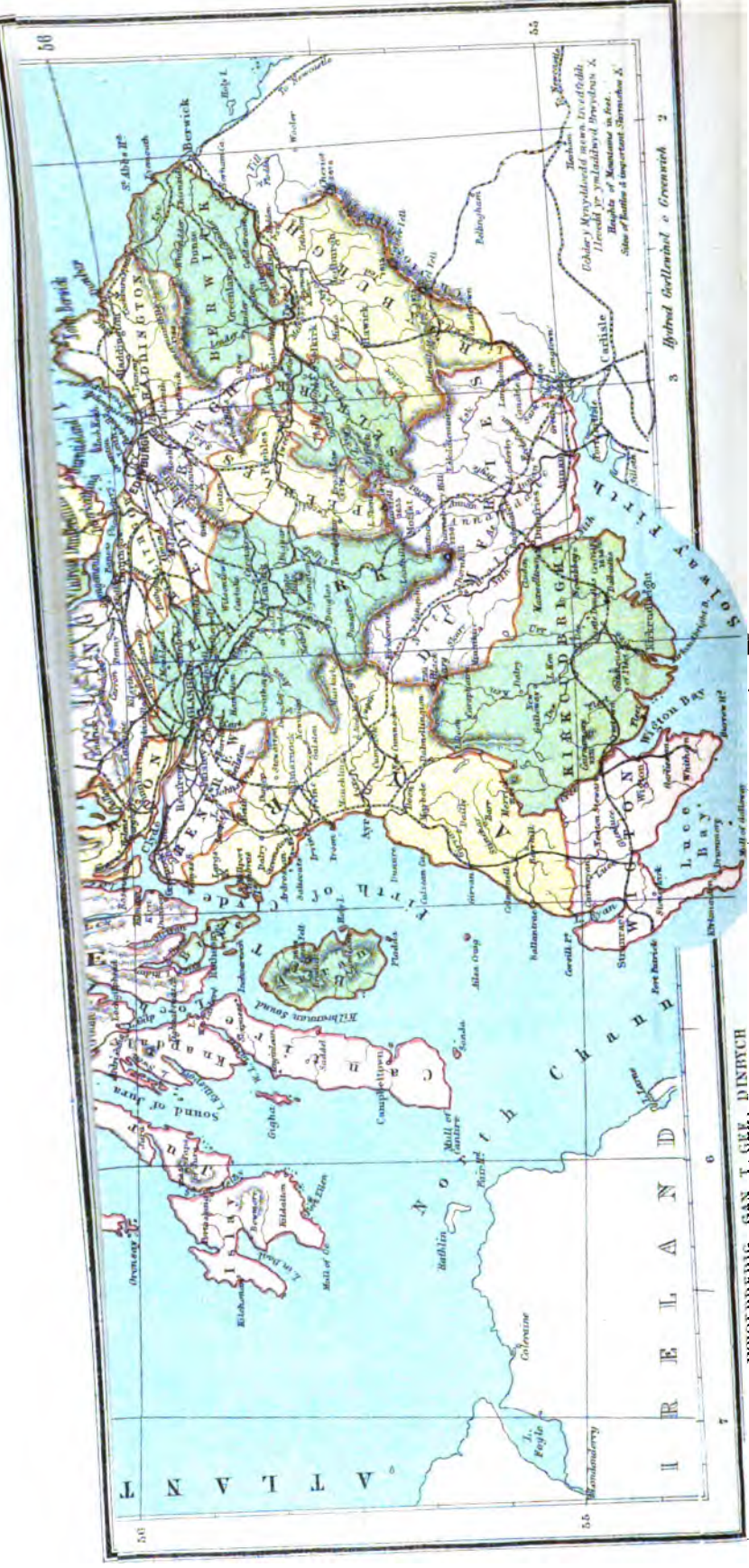
CYHOEDDIG GAN T. GEE, DINBYCH

THOMAS GEE, PUBLISHER, DUBLIN.

IRISH SEA
 CYBROEDDIEDIG SAN T. GEE, DINDYCH

3 Hybrid Gallienul o Greenwich 2

Barham
 Colliery
 Mryddal
 Llewellyn
 Heights of
 Mawddach
 Site of Battle of important Sherman's

YSGOTLAND.

YSTYR Y TALFYRIADAU A ARFERIR YN Y MAPIAU.

B., <i>neu</i> Bay	... Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain	... Mynydd.
Bank, Banks	... Bryn, Bryniau.	Mts., <i>neu</i> Mountains	... Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Cape	... Penrhyn.	New	... Newydd.
Castle	... Castell.	North, Northern	... Gogledd, Gogleddol.
Coast	... Arfordir.	Ocean	... Cefnfor.
Ch., <i>neu</i> Channel	... Sianel.	P., <i>neu</i> Port	... Porth.
East, Eastern	... Dwyrain, Dwyreiniol.	Pen., Pena., Peninsula	... Gorynys.
English Miles	... Milldroedd Saesneg.	Plateau	... Gwastadoedd uchel.
Equator	... Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point	... Pwnt.
Firth, <i>neu</i> Frith	... Morgaingo.	R. <i>neu</i> River	... Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort	... Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of	... Adfeillion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of	... Llyngclyn.	S., <i>neu</i> Sound	... Culfor.
H., Havn., <i>neu</i> Haven	... Porthladd, <i>neu</i> Machwy	St., <i>neu</i> Saint	... Sant.
Hd., <i>neu</i> Head	... Penrhyn.	Sea, <i>neu</i> Sea of	... Môr.
Hills	... Bryniau.	Shoal, Shoals	... Bas-le, Bas-leoedd.
I., Isle, <i>neu</i> Island	... Ynys.	South, Southern	... Deheu, Deheuol.
Is., Isles, <i>neu</i> Islands	... Ynysoedd.	Str., <i>neu</i> Stra., Straits.	... Culfor, Culforoedd.
L., <i>neu</i> Lake	... Llyn.	Town	... Tref.
Land	... Tir. [môr.	Tropic	... Trofan.
Loch, <i>neu</i> Lough	... Llŵch:—llyn agored i'r	West, Western	... Gorllewin, Gorllewinol.

CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD AR Y MAP HWN.

Atlantic Ocean	... Cefnfor yr Atlantic.	Moray Firth	... Morgaingo Moray.
Caledonian Canal	... Y Camlas Caledoniadd.	North Channel	... Sianel y Gogledd.
Dornoch Firth	... Morgaingo Dornoch.	North Sea	... Môr y Gogledd.
England	... Lloegr.	Orkney Islands	... Ynysoedd Orkney.
Firth of Clyde	... Morgaingo y Clyde.	Portland Firth	... Morgaingo Portland.
Firth of Forth	... Morgaingo y Forth.	Shetland Islands	... Ynysoedd Shetland.
Hebrides, or Western Isles	... Yr Hebrides, <i>neu</i> yr Ynysoedd Gorllewinol.	Solway Firth	... Morgaingo Solway.
Ireland	... Yr Iwerddon.	Sound of Jura	... Culfor Jura.
Kilbrannan Sound	... Culfor Kilbrannan.	Sua Bay	... Machwy Sua.
Little Minch	... Minch lleiaf.	The Minch	... Y Minch.
		Wigton Bay	... Machwy Wigton.

UCHDER RHAI O BRIF FNYDDOEDD YSGOTLAND.

	Troedfeddi.		roedfeddi.
Ben Nevis, yn swydd Inverness	... 4,406	Ben Lomond, yn swydd Stirling	... 3,190
Ben Macduh, yn swydd Aberdeen	... 4,295	Goat Fell, yn Arran	... 2,865
Cairngorm, yn swydd Banff	... 4,095	Bryniau Cheviot, yn swydd Roxburgh	... 2,657
Ben Lawers, yn swydd Perth	... 3,984	Hart Fell, yn Peebles	... 2,635
Ben Avon, etto	... 3,931	Lowthers, yn swydd Lanark	... 2,522
Ben More, etto	... 3,818	Queensberry, yn swydd Dumfries	... 2,259
Ben Cruachan, etto	... 3,670	Fentlands, yn Edinburg	... 1,878
Schehallion, etto	... 3,564	Sedd Arthur, etto	... 822
Ben Wyvis, yn swydd Ross	... 3,422		

Y MAE yn ymddangos i Brydain Fawr a'r Iwerddon gael eu poblogi ar y cyntaf gan bobl o darddiad Celtaidd o Asia; ac ar wahanol adegau hefyd, dybygid, o amryw barthau o Gyfandir Ewrop.

Yr ydym wedi rhoddi hanes preswylwyr borenaf Prydain Ogleddol neu Ysgotland, d.g. PICTIAID. Hiliogaeth Geltaidd oedd yr Ygotiaid, a breswylent ar y cyntaf yn yr Iwerddon. Yn Argyle, yr oedd eu sefydliad cyntaf yn Ysgotland, yr hon a ennillwyd ganddynt trwy gongwest, neu a feddiannwyd trwy gytundeb, cyn diwedd y bummed ganrif; ac oddi yno hwy a ymwasgarasant ar hyd yr arfordir gorllewinol, o Forgainge Forth hyd i'r lle a elwir yn awr yn Rosa. Yn y ddegfed ganrif y rhoddwyd yr enw *Ysgotland* ar deyrnas unedig y Pictiaid a'r Ygotiaid. Gelwid hi weithiau y pryd hwnw, er mwyn gwahaniaethu rhyngddi a'r Iwerddon, yn *Ysgotland Newydd* (*Scotia Nova*); a chryn amser wedi hyn y cymmhwyswyd yr enw yn hollol ati hi, ar wahan oddi wrth yr Iwerddon. Bu y newidiad hwn ar enwau yn achos o gryn ymddadlau rhwng ysgrifenywyr Gwyddelig ac Ygotiaidd yn yr unfed ganrif ar bymtheg, ac wedi hyn.

Y mae yr enw Geltaidd yn amlwg iawn yn mhoblogaeth yr Ynysoedd Prydeinig, er fod y Sacsoniaid neu y Teutoniaid, i raddau pell, yn hiliogaeth lywodraethol drwy y rhan fwyaf o'r deyrnas. Yn Nghymru, yn yr Iwerddon, yn Ucheldiroedd Ysgotland, yn Ynys Manaw, yn Devon a Chernyw, ac yn Llydaw, y ceir yr elfen Geltaidd gryfaf yn y ddyddiau presennol.

Y mae pump o adraniadau o'r hiliogaeth Geltaidd yn awr yn siarad gwahanol ieithoedd, neu dafod-ieithoedd yn tarddu o'r un iaith; sef,

1. Y Gaelliad (yr hen Galedoniaid), y rhai a breswylant y rhan fwyaf o ucheldiroedd gogledd-orllewinol Ysgotland, a'r ynysoedd gorllewinol:—lle y siaredir y Gaelaeg.
2. Y Manesiaid, sydd yn preswyllo Ynys Manaw:—lle y siaredir y Manosaeg.
3. Y Gwyddelod, a breswylant ranau o'r Iwerddon, gyda'r eithriad o ranau o'r gororau gogleddol, dwyreiniol, a de-ddwyreiniol:—lle y siaredir y Wyddelaeg.
4. Y Cymry, sydd yn preswyllo y Dywysogaeth:—lle y siaredir y Gymraeg.
5. Y Cernywaidd, y rhai a breswylant Cernyw ac Ynysoedd Seilly:—gan ba rai y siaredid y Gernywaeg. Y mae eu hiaith hwy wedi colli yn raddol o arferiad yn ystod y saith ugain mlynedd diweddar.

Yn ddiweddar, gwnaeth Mr. E. C. Ravenstein, M.R.G.S., gyfrif manwl o boblogaeth y Deyrnas Gyfunol oedd yn siarad yr ieithoedd Celtaidd, a chyflwynodd ffrwyth ei ymchwiliadau i gyfarfod o'r Gymdeithas Ystadegol a gynaliwyd yn Ngholeg y Brenin, yn Llundain, yn Ebrill, 1879.

Y testyn a gymmerodd oedd "Rhaniad Daearyddol y boblogaeth sydd yn llefaru y Geltaeg yn yr Ynysoedd Prydeinig:" ac ni a roddwn yma rai o'r ffeithiau a roddodd am danynt:—Dywedodd nad oedd yn yr Iwerddon yn 1871 ond ychydig siroedd nad oedd yr hen iaith yn cael ei siarad ynddynt. Yr oedd y boblogaeth yn 5,412,377, ac yr oedd 817,875 o honynt yn gallu siarad y Wyddelaeg; ond fe allai mai nifer fechan o honynt oedd yn alluog i ddarllen llyfrau yn yr iaith hono; ac nid oedd un newyddiadur Gwyddelaeg yn cael ei gyhoeddi o gwbl. Yn Ynys Manaw, yr oedd tuag un ran o bedair o'r boblogaeth yn deall y Manawaeg. Yr oedd tua'r ddeuddegfed ran o holl boblogaeth Ysgotland yn gallu siarad y Gaelaeg; ac yn y rhanau pellaf o'r Ucheldiroedd a'r Ynysoedd, yr oedd y Gaelaeg yn dal ei thir.

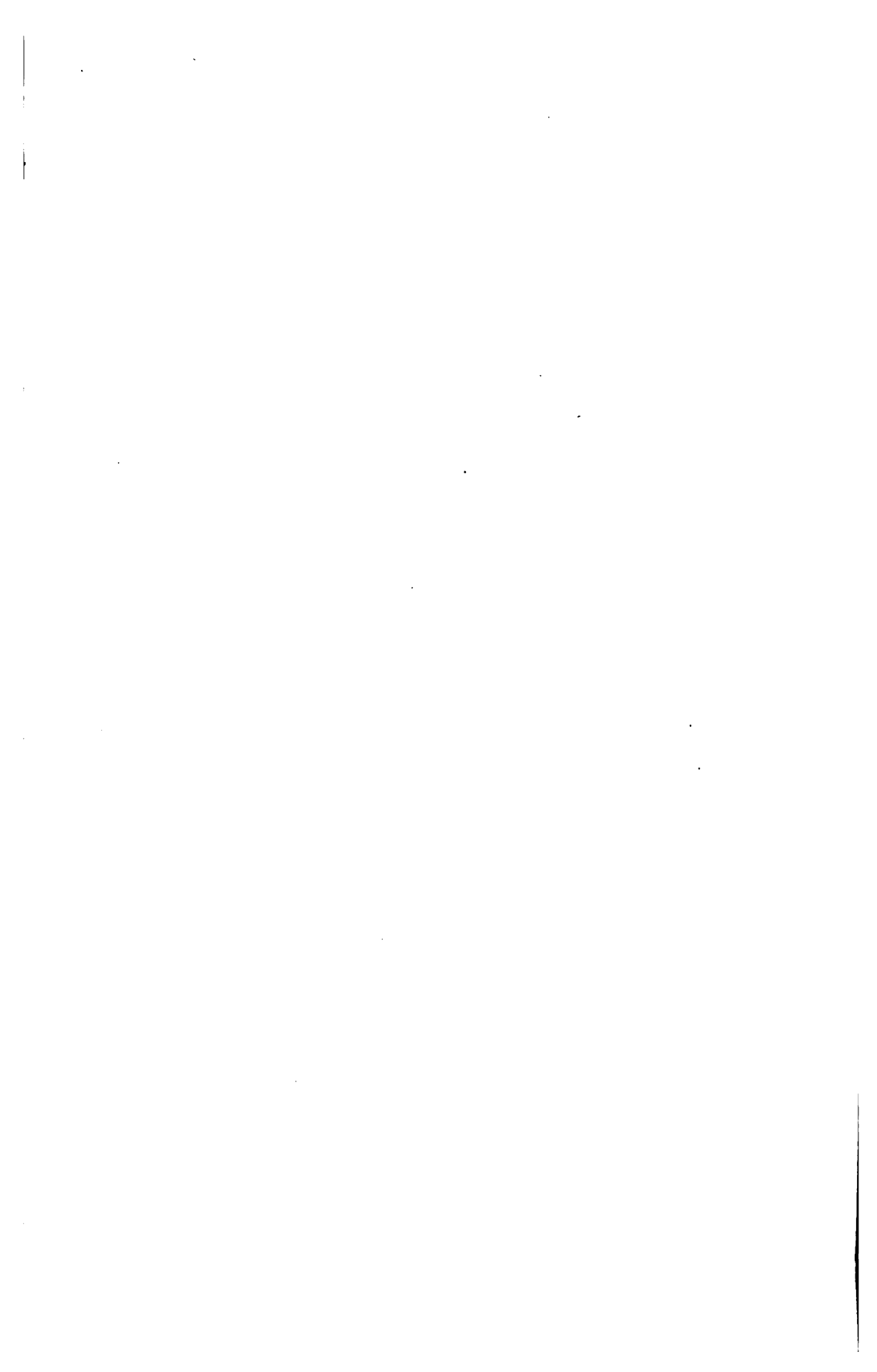
Yn mysg yr holl lwythau Celtaidd a siaradant y Geltaeg yn Mhrydain, y Cymry, meddai, oedd y llwyth pwysicaf; ac yr oedd ynt yn dangos y penderfyniad mwyaf i gadw eu hiaith. Os ydych chi cyfrif yn gywir fod 62,000 o Gymry yn Lloegr, yr oedd 996,130 o bobl, meddai, yn gallu siarad Gymraeg yn yr Ynysoedd Prydeinig. Yr oedd y rhan Saesneg o sir Eflint yn cynnwys 23,655 o drigolion: ac yr oedd y rhan Gymraeg yn cynnwys 52,560; ac o honynt yr oedd naw o bob deg yn gallu siarad Gymraeg. Yr oedd sir Ddinbych, gyda'r eithriad o'r rhan yn nghyfeiriad Gwrecsam, yn mron yn Gymreig. Yr oedd rhan fach o orllewin sir Amwythig yn Gymreig. Yn sir Drefaldwyn, yr oedd yr iaith yn colli tir. Yr oedd yn sir Gaerfyrddin ddyfnach Gymraeg nag yn sir Forganwg. Yr oedd Aberteifi yn mron yn gwbl Gymreig. Yn sir Gaernarfon, deallwyd Saesneg gan lawer, ond ni siaredid hi ond gan ychydig mewn cymmhariaeth. Y mae y Gymraeg yn sefyll ei thir yn mysg yr hen a'r ieuainig yno. Yr oedd yn sir Feirionydd gystal Gymraeg ag yn sir Gaernarfon, a deallir y Saesneg yno mewn llawer o barthau hefyd. Yr oedd Ynys Môn yn drwyadl Gymreig yn mron. Effeithiwyd ar Gymraeg sir Frycheiniog yn fawr o herwydd ei hagosrwydd i'r rhanau yn mha rai y defnyddir y Saesneg; ond hyd yn hyn y mae nifer fawr yn deall Gymraeg. Yn sir Fynwy, nid oedd ond ychydig o'r parth gorllewinol yn defnyddio y Gymraeg. Yn sir Forganwg y defnyddid y Saesneg fwyaf o un parth arall o Gymru; ond yr oedd iaith corph yr addoliadau crefyddol yn Gymraeg.

Y cyfainrif o'r bobl a ddefnyddiant y Geltaeg yn Mhrydain, meddai, oedd fel y canlyn:—Y Wyddelaeg, 817,875; Y Mynawaeg, 13,790; Y Gaelaeg, 290,953; Y Gymraeg, 996,130:—yn gwneyd cyfanswm o 2,118,748; neu yn agos i saith yn mhob cant o holl drigolion Prydain Fawr a'r Iwerddon.

Y mae yn amhossibl penderfynu i foddlonrwydd pa mor bell y mae y ffigyrau uchod yn gywir. Dichon eu bod yn rhy ffafriol am sefyllfa yr ieithoedd Celtaidd mewn rhai rhanau neillduol o'r deyrnas. Ond y mae yn eglur fod Mr. Ravenstein wedi cymmeryd llawer iawn o drafferth i gasglu ei ffeithiau ynghyd o bob ffynnonell oedd o fewn ei gyrhaedd; a chan nad ydych chi ei enw yn arwyddo ei fod wedi hanu o un o'r canghenau Celtaidd ei hun, y mae pob lle i feddwl ei fod wedi traethu ei farn ar y cwestiwn heb fod dan lywodraeth unrhyw deimlad cenedlaethol. Bydd pob Cymro sydd yn meddu ar galon gwir Gymreig yn llawenhau yn fawr wrth ddarllen y ffigyrau hyn; ac yn ddiâu yn teimlo yn benderfynol i wneyd ei ran i gadw yr hen iaith yn fyw am oesoedd etto, drwy siarad Gymraeg, trwy ohebu a'i gyfeillion ynddi, a thrwy gefnogi llenyddiaeth a chyfarfodydd crefyddol Gymreig. Gan mai mantais fawr i bob dyn ydych chi gallu siarad unrhyw ddwy iaith, yn hytrach nag un, mantais i drigolion Cymru fydd gallu siarad y Gymraeg a'r Saesneg; ac yr ydych chi yn gobeithio y dysgir y ddwy, ond y ceidwr yr hen iaith ei lle yn ein teuluoedd ac yn ein haddoldai crefyddol, ac y caiff y byd brawf o wirionedd hen brophwydoliaeth a draddodwyd pan yr oedd y Celtiaid ar chwâl drwy y ddwy ynys hon.

"Eu Nêr a folant,
Eu hiaith a gadwant,
Eu tir a gollant,
Ond Gwyllt Walia."

Yn nghwrs amser daeth i'r Iwerddon a Lloegr, y naill ar ol y llall, lawer o Deutoniaid o Scandinavia, Belgium, Saxony, ac hefyd o Normandy. Yr oedd y Normaniaid yn ddiannheul eu hunain o darddiad Scandinaviaidd. Yn siroedd dwyreiniol, de-ddwyreiniol, a gogleddol Lloegr y mae yr hiliogaethau Teutonaidd yn fwyaf digymmysg; ond y mae cryn gymmysgedd o'r hiliogaethau Cymreig a Chernywaeg yn y gorllewin. Yn Ysgotland, y mae y Teutoniaid, y Pictiaid, a'r Scandinaviaid, a ddaethant yno, yn preswyllo y dyffrynoedd ar hyd goror ddwyreiniol y wlad; ac y mae yr hiliogaeth Saesonaidd, yn llai cymmysgedig, i raddau mwy neu lai, yn preswyllo y rhan ganolbarthol o'r wlad. Ond Celtiaid pur, yn mron, ydych chi preswylwyr y gororau gorllewinol, a'r ynysoedd cyfagos. O darddiad Scandinaviaidd y mae preswylwyr ynysoedd Orkney a Shetland yn mron yn gwbl.

IR IWERDON.

IRELAND.

Milithreod Ppydaisiv
British Atlas

0 10 20 30 40

L'ohar Mpydaisiv o Iynam de morn broadfordal
Ilwedd yr unallbyrd Iwerdon X
Yr Iwerdon

Height of Mountains. Labels in English feet.

Size of Rattles X

Railways

CYHOEDDIG GAN T. GEE, DUNBYCH

YR IWERDDON.

YSTYR Y TALFYRIADAU A ARFERIB YN Y MAP.

B., <i>neu</i> Bay	... Machwy.	Mt., <i>neu</i> Mountain	... Mynydd.
Bank, Banks	... Bryn, Bryniau.	Mts., <i>neu</i> Mountains...	Mynyddoedd.
C., <i>neu</i> Cape	... Penrhyn.	New	... Newydd.
Castle	... Castell.	North, Northern	... Gogledd, Gogleddol.
Coast	... Arfordir.	Ocean	... Cefnfor.
Ch., <i>neu</i> Channel	... Sianel.	P., <i>neu</i> Port	... Porth.
East, Eastern	... Dwyrain, Dwyreiniol.	P., <i>neu</i> Peninsula...	Gorynyys.
English Miles	... Milldroedd Saesnig.	Plateau	... Gwastadedd uchel.
Equator	... Cyhydedd.	Pt., <i>neu</i> Point	... Pwynt.
Firth, <i>neu</i> Frith	... Morgaingo.	R., <i>neu</i> River	... Afon.
Ft., <i>neu</i> Fort	... Caerfa, Amddiffynfa.	Ruins of	... Adfeilion.
G. of, <i>neu</i> Gulf of	... Llynglyn.	S., <i>neu</i> Sound	... Culfor.
H., <i>neu</i> Haven.	... Porthladd, <i>neu</i> Fachwy.	St., <i>neu</i> Saint	... Sant.
Hd., <i>neu</i> Head	... Penrhyn, Pentir.	Sea, <i>neu</i> Sea of	... Môr.
Hill, Hills	... Bryn, Bryniau.	Shoal, Shoals	... Bâs-le, Bâs-leoedd.
I., <i>neu</i> Island	... Ynys.	South, Southern	... Deheu, Deheul.
Is., <i>neu</i> Isles, <i>neu</i> Islands.	... Ynysoedd.	Str., <i>neu</i> Straits	... Culfor, Culforoedd.
L., <i>neu</i> Lake	... Llyn.	Town	... Tref.
Land	... Tir. [môr.	Tropic	... Tropfan.
Loch, <i>neu</i> Lough	... Llwhch:—llyn agored i'r	West, Western	... Gorllewin, Gorllewinol.

CYFIEITHIAD O'R PRIF ENWAU SYDD AR Y MAP HWN.

Atlantic Ocean	... Môr y Werydd.	Loop Head	... Pentir Loop.
Ballinakill Harbour	... Porthladd Ballinakill.	Lough Neagh	... Llyn Neagh.
Belfast Lough	... Llwhch Belfast.	Lough Swilly	... Llwhch Swilly.
Bloody Foreland	... Y Morben Gwaedlyd.	North Channel	... Sianel y Gogledd.
Broad Haven	... Yr Hafan Lydan.	Old Hd. of Kinsale	... Hen Benrhyn Kinsale.
Cape Clear	... Penrhyn Clear.	River Shannon	... Yr Afon Shannon.
Cork Harbour	... Porthladd Cork.	Sheep Haven	... Hafad y Defaid.
Giant's Causeway	... Sarn y Cawr.	St. George's Channel..	... Sianel St. Siôr.
Irish Sea	... Môr yr Iwerddon.	Upper L. Erne	... Llyn Erne uchaf.
Islands of Arran	... Ynysoedd Arran.	West Meath	... Meath Orllewinol
Kinsale Har.	... Porthladd Kinsale.	Wicklow Head	... Pentir Wicklow.

GWASTADEDD ydyw arwyneb cyffredinol yr ynys hon; ond nid ydyw yn hollol felly. Ymgyfyd yn fân fryniau isel, neu yn rhai mawr: ac yn agos i'r arfordir y mae ynddi gadwyni o fynyddoedd; pa rai o ran eu ffurfiad daearegol a wneir i fyny yn benaf o'r creigiau hynaf, neu o'r ffurfiad cyntaf. Ond y mae y gwastadedd mawr sydd yn y canolbarth wedi ei ffurfio o haen galchaid. Pe byddai i'r gwastadedd hwn suddo etto dan ddwfr, ffurfiail lyn mawr, yn cael ei fritho âg ynysoedd, ac yn cael ei amgylchu gan y siroedd sydd ar lau y môr; a byddai gan y llyn gyssylltiad â'r môr yn siroedd Dublin, Galway, a Gogledd Clare. Yn nesaf i'r galchen olog, sydd mor gyffredin yn yr ynys, y prif greigiau ydynt yr ithfaen, y glodd-lech, y glei-lech, yr hen dywodfaen goch, y dywodfaen felen, a chreigisial. Ceir yr ithfaen yn benaf yn Wicklow, Galway, Down, a Donegal; ac yn y rhanau o'r wlad lle y mae yr ithfaen y ceir y prif fwngloddiau plwm, a rhai mânau eraill. Clodd-lech sydd yn ffurfio y rhan benaf o Derry a Tyrone; ac ymddengys hefyd yn aml yn Donegal, Galway, a Mayo. Clei-lech a gyfausodda y rhan fwyaf o siroedd Wexford, Louth, Down, Waterford, Cork, a Kerry, ac ychydig ranau o siroedd eraill; ac yn y dosbarth hwn y ceir llawer o gyfoeth mwnawl yr ynys. Y mae rhan helaeth o swydd Cork yn gyfausoddedig o'r hen dywodfaen goch.

Y mae amryw feusydd o lôn yn yr Iwerddon, sydd yn gorphwys ar sylfaen galchaid. Ceir glô, a ddefnyddir yn helaeth yn y gymydogaeath, yn swydd Tyrone; ac y mae meusydd glô i'w cael yn Antrim, Leitrim, Roscommon, a Sligo; ond anfynych y mae y wythien dros bedair modfedd o drwch. Ceir ef hefyd yn swyddi Cork, Kerry, a Limerick. Ond y prif ddoesbarth glôawl ydyw Leinster. Nid ydyw glô yr Iwerddon, fodd bynag, yn cael ei ddefnyddio ond yn y rhanau o'r wlad lle y codir ef; gan nad ydyw y swm a godir, na'i ansawdd, y fath fel ag i alluogi y wlad i beidio dadforio glô o Brydain. Anfonir oddi yma yno tua 1,000,000 o dynelli bob blwyddyn.

Fel y canlyn y mae arwyneb yr ynys a'i sefyllfa uwch law y môr:—Rhwng arwyneb y môr a 250 o droedfeddi o uchder, y mae 13,242½ o filldroedd ysgwâr:—rhwng 250 a 500 o droedfeddi o uchder, y mae 11,797½ o filldroedd ysgwâr:—rhwng 500 a 1,000 o droedfeddi o uchder, y mae 5,797½ o filldroedd ysgwâr:—rhwng 1,000 a 2,000 o droedfeddi o uchder, y mae 1,589½ o filldroedd ysgwâr:—a throes 2,000 o droedfeddi o uchder, nid oes ond 82½ o filldroedd ysgwâr. Y clogwyni uchaf yn y prif gadwyni mynyddig ydynt y rhai canlynol:—Carntal, yn swydd Kerry, 3,414 o droedfeddi o uchder; Lugnaquilla, yn Wicklow, 3,039; Slieve Donard, yn swydd Down, 2,796; Mulree, yn swydd Mayo, 2,688; Comeragh, yn swydd Waterford, 2,597; ac Errigal, yn swydd Donegal, 2,462 o droedfeddi uwch law y môr.

Pe y gwnai porthladdoedd a machwyau rhagorol unrhyw wlad yn fawr mewn ystyr masnachol a morwrol, ni byddai yr Iwerddon yn ail i un wlad arall yn Ewrop. Y mae yr ynysoedd ar arfordir yr ynys yn liosog; ond bychain ydynt yn gyffredin. Y rhai mwyaf ydynt y Rathlin a'r Tory

YR IWERDDON.

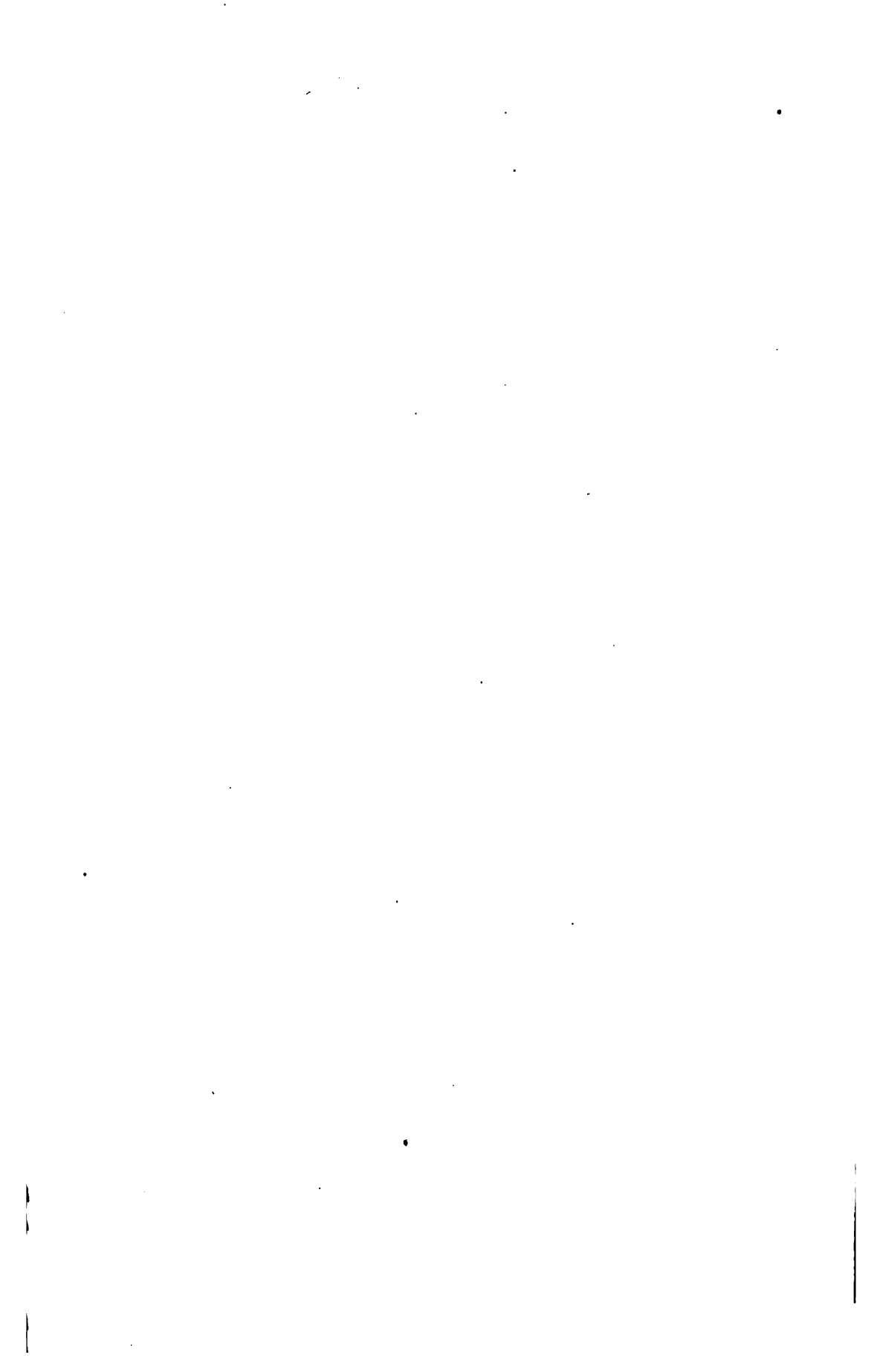
yn y gogledd; Achill, Clare, Ynysoedd Arran Ddeheuol, a Valentia, yn y gorllewin; a Whiddy, Phenrhyn Clear yn y deheuol.

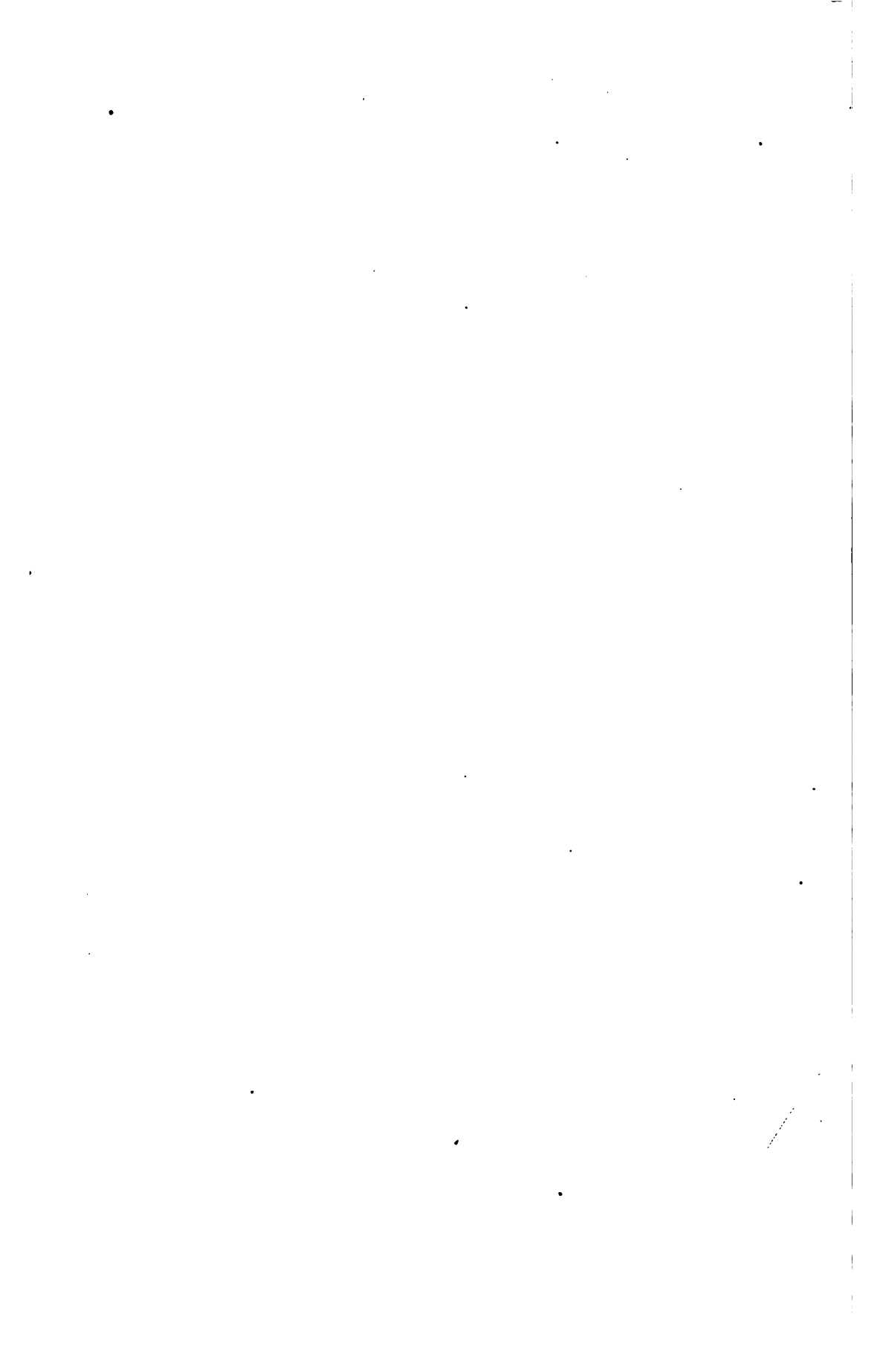
Y mae llynau yr Iwerddon yn lliosog. Llyn Neagh, yn Ulster, ydyw y mwyaf sydd yn y Deyrnas Gyfunol; ac nid oes un mwy nag ef yn Ewrop, ond Llyn Ladoga yn Rwssia, Llyn Vener yn Sweden, a Llyn Geneva. Y mae y llyn hwn yn gorchuddio 98,256 o erwau. Dywed traddodiad iddo fod unwaith yn dir sych, ac y gellir gweled penau adeiladau yn ei waelod ar ddiwrnod clir. Un ynys sydd ar y llyn hwn. Y mae agerlestri wedi eu gosod arno; ac mewn cyssylltiad â chamleasydd Ynys y Gló, Newry, Ulster, a Lagan, y mae Llyn Neagh, gyda'i gan milldir o arfordir yn ganolbarth i gryn lawer o fasnach. Y nesaf ato mewn maintioli yw Llyn Erne, ya swydd Fermanagh. Y mae ei hyd ef yn agos i ddengain milldir, a'i led mwyaf yn wyth milldir. A sylwi yn fanwl, y mae hwn yn ddau llyn tua phum milldir oddi wrth eu gilydd:—un yn mesur 14eg milldir o hyd, a'r llall dros 25ain; ac y maent yn cael eu cyssylltu gan afon sydd yn rhedeg o'r llyn uchaf i'r isaf. Ar ynys, yr hon sydd yn cael ei ffurfio gan ymforchiad yr afon hon yn ddwy gangen, y mae y brif gyfran o dref Enniskillen wedi ei hadeilladu. Gwahenir llynoedd Corrib a Mask, yn ngorllewin Connaught, gan ydddir, yr hwn sydd yn dair milldir o led. Gorchuddia y blaenaf 43,484 o erwau, a'r olaf 22,219. Y mae llynoedd Killarney, yn Kerry, yn enwog ar gyfrif eu golygfeydd prydfeth; ond nid ydynt ond bychain, o'u cymmharu â llynau mawrion eraill yr Iwerddon. Gorchuddia y llyn isaf 5,001 o erwau, y llyn canol 680, a'r llyn uchaf 430. Y mae llawer o lynau eraill sydd yn hynod am eu maintioli a'u prydfethwch yn yr ynys hon.

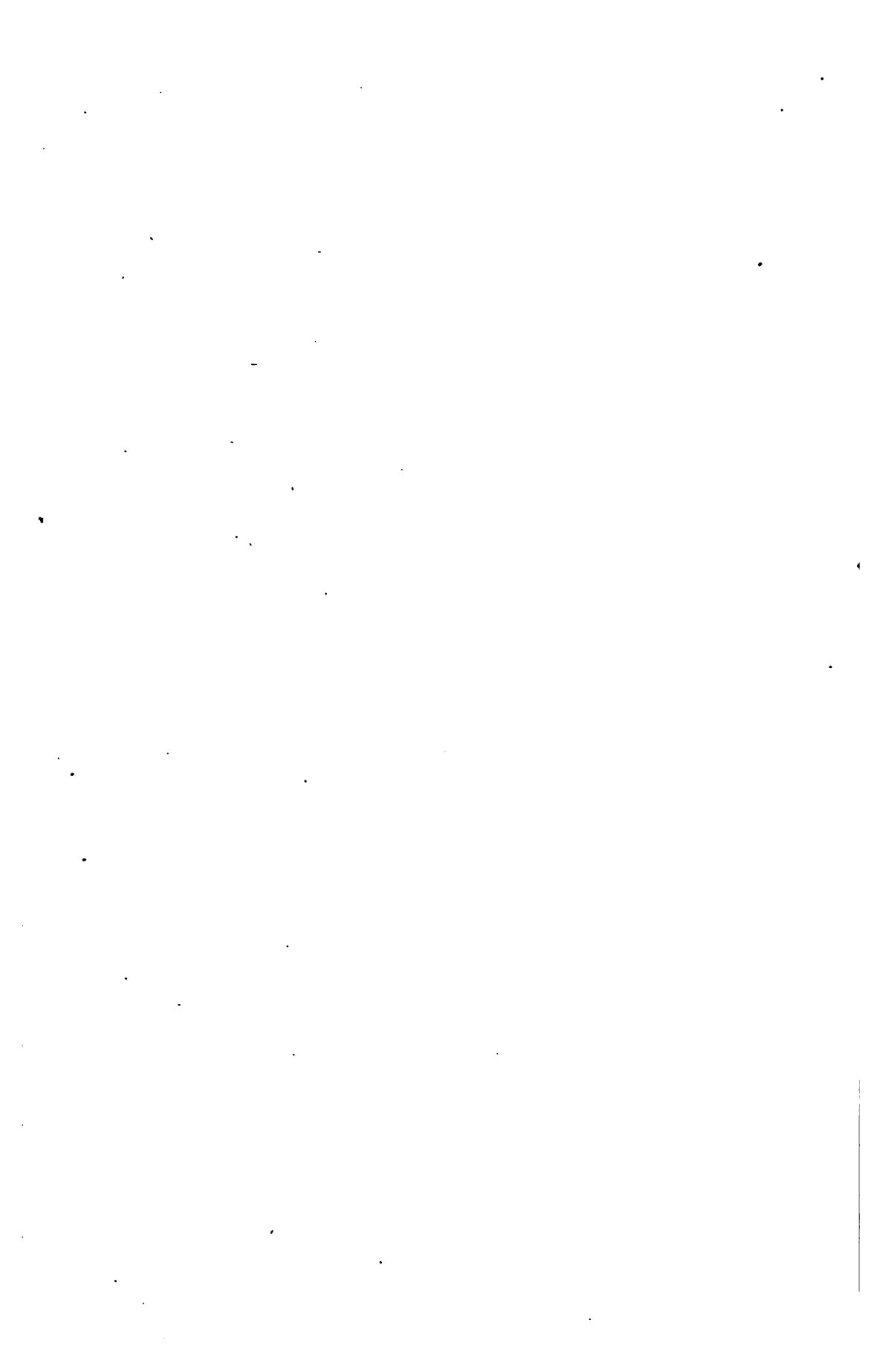
Cynnwysa yr Iwerddon, nid yn unig y llyn mwyaf, ond hefyd yr afon fwyaf yn y Deyrnas Gyfunol; sef y Shannon—yr hon a gyfyd yn y mynyddoedd sydd ar gyffiniau Fermanagh a Leitrim, ac a lifa drwy Lyn Allen; ac yna mewn cyfeiriad de-orllewinol, gan ysgaru Connaught a Leinster oddi wrth eu gilydd. Wedi iddi gyrhaedd hyd Limerick, try i gyfeiriad gorllewinol, ac yna ymarllwysa i Gefnfor y Werydd; ac y mae ei genau, rhwng dau bentir Loop a Kerry, yn wyth milldir o led. Y mae hi yn fordwyol i lestri mawr hyd at Limerick, ac i lestri o ychydig dynelli hyd o fewn pum milldir i Lyn Allen, yn agos i'w tharddellau. Mesura 240 o filldroedd o hyd; ond o herwydd bychandra ei disgyniad, yr hyn nid ydyw dros 150 o droedfeddi, y mae hi yn rhedeg mor araf fel mai o'r braidd y gellir ei gweled yn symmad mewn rhai manau. Y prif afonydd eraill yno ydynt y Blackwater, y Suir, y Nore, y Barrow, y Slaney, y Boyne, y Bann, y Foyle, a'r Erne.

Ar un adeg yr oedd yr Iwerddon wedi ei gorchuddio â choed i'r fath raddau fel y cafodd ei galw yn *Ynys y Coedwigoedd*. Yn ystod cyfnodau boreuaf ei chyssylltiad â Lloegr, yr oedd ei choedwigoedd mawrion yn un o'r attalfeydd mwyaf ar ffordd milwyr y Saeson. Ceir boncyffion o goed anferthol yn feunyddiol yn ei siglenydd corsig; sef, derw, fynnidwydd, coed yw, helyg, celyn, a bedw. Dan can mlynedd yn ol, pan yr oedd yr Iwerddon wedi ei gorchuddio â forestydd, yr oedd ynddi lawer o fân weithfeydd haiarn, yn mha rai y defnyddid gosog goed. Yn raddol, gan hyny, aeth yr adgyflenwad o goed yn brin; ac mewn canlyniad, rhoddwyd y gweithfeydd haiarn i fyny. Y mae helaethiad gwelliantau amaethyddol yr ynys, ac yn neillduol cyfraith y coed, yr hon sydd yn rhoddi i'r tenant, ar derfyn ei brydles, hawl arianol yn y coed a blannod, yn graddol wneyd i ffordd a'r diffyg hwn; ond ni cheir coedwigoedd yn gyffredin yn yr Iwerddon yn bresennol ond yn nghymydogoethau palasau, ac ychydig o fanau neillduol eraill.

Yn y lleoedd uchaf yn y dosbarth canolbarthol o'r wlad yn gyffredin y ceir y siglenydd. Os tywir dwy linell ar draws yr ynys, un o Howth i Sligo, a'r llall o Wicklow i Galway, bydd y gyfran helaethaf o'r lleoedd corsig o fewn y llinellau hyn.

89094393329

B89094393329A

89094393329

b89094393329a